

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

तद्देशस्थसमस्तकोषाशेषशास्त्रसङ्कलिताकारादिवर्णक्रमेणान्यस्तशब्द-तत्त्वज्ञ-नामार्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तत्तच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सूत्रकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-च्छन्दःप्रवृत्ति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
स्मृत्युक्तव्यवस्थादिसंयुक्त-सर्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः ।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-बाहादुरेण

विरचितः ।

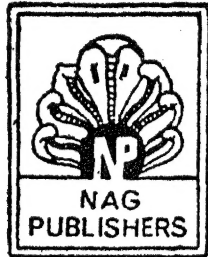
पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तबहुलशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-धातुपदोदाहरणादिभिः
नूतनसङ्कलितबहुलशब्द-तदर्थ-तत्त्वमात्र-प्रयोगादिसहित-
सुप्रशस्तपरिशिष्टेन च सार्जम्

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अशेषशास्त्रविभारदकोविदचन्द्रसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः । नागराचरैः प्रकाशितम्

तृतीयः काण्डः ।

चञ्जनवर्णः । प-म ।

नाग पब्लिशर्स

११ ए/यू. ए. जवाहरनगर :: दिल्ली-७

This publication has been brought out with the financial assistance from the Govt. of India, Ministry of Human Resource Development

[If any defect is found in this book please return per V.P.P. for postage expences for exchange free of cost]

© NAG PUBLISHERS

- (i) 11 A/U.A. (Postoffice Building) Jawahar Nagar, Delhi-110007
- (ii) 8 A/U.A. 3 Jawahar Nagar, Delhi-110007
- (iii) Jalalpurmafi (Chunar-Mirzapur) U.P.

IS B N 81-7081-155-4 (Set)

REPRINT

1987

5 vols Set PRICE Rs.

Printed in India

Published By Nag Sharan Singh, for Nag Publishers,
11-A/U.A. Jawahar Nagar, Delhi-7 and printed at New Gian
offset Printers, 495 D. D. A Complex, Shahzada Bagh Extn,
Daya Basti, Delhi

शब्दकल्पद्रुमः।

तृतीयकाण्डम् ।

प

पक्तिशू

पक्क

वारः । स तु पञ्चमवर्गस्य प्रथमो अङ्गनस्यैक-
वैश्रित्तमो वर्णः । अस्योच्चारणस्थानं ओष्ठः ।
ति आकारणम् ॥ (तथा च शिञ्जायाम् ।
“कण्ठावहाविचयशालाया ओष्ठजातुपू” ॥
अस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः । ओष्ठेन सह
जिह्वायस्य स्पर्शः ॥) तत्पर्यायः । लोहितः २
पार्श्वः ३ शूरः ४ । इति रुद्रयामले वर्णाभि-
धानम् ॥ अस्य तत्त्वं यथा,—

“अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रकाराक्षरमवयवम् ।
चतुर्वर्गप्रदं वर्णं श्रुत्वा तन्मयप्रभम् ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं स्वयं परमकुण्डली ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं त्रिशक्तिसहितं गदा ॥
त्रिगुणावहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंपूर्णम् ।
महामोक्षप्रदं वर्णं हृदि भावय पार्वति !” ॥
इति कामधेनुतन्त्रे ५, पटलः ॥
वङ्गभाषायां अस्य लेखनक्रमो यथा,—
“कुक्षिता वामरेखायाः कोणाद्विष्णुतोऽपरा ।
कुक्षिता सापि विज्ञेया मात्रा वामोन्नता तथा ॥
शम्भुब्रह्मा भगवती क्रमशः शलासु तिष्ठति” ॥
इति वर्णाङ्गारतन्त्रम् ॥

अस्योत्पत्तिप्रकारो यथा,—
“ऋतुरेफकारश्च मूर्द्धगो दन्तगस्तथा ।
लतवर्गलसानोष्ठानुपूपधानसंज्ञकान्” ॥
इति प्रपञ्चसारः ॥ तस्य ध्यानं यथा,—
“विचित्रवसनां देवीं त्रिभुजां पङ्कजचक्षुषाम् ।
रक्तचन्दनलिप्राङ्गीं पद्ममालाविभूषिताम् ॥
मणिरत्नादिकैरुद्धारभूषितविग्रहाम् ।
चतुर्वर्गप्रदां नित्यां नित्यानन्दप्रदां पराम् ॥
एवं ध्यात्वा प्रकारान्तु तन्मयं कृपया जपेत्” ॥
इति वर्णाङ्गारतन्त्रम् ॥ तस्य नामानि यथा ।
“पः पूरप्रियता तोच्छा लोहितः पञ्चमोरमा ।
गुह्यकर्ता निधिः शेषः कालरात्रिः सुवाहिता ॥
तपनः पालनः पाता पद्मरेणुर्निरञ्जनः ।
सावित्री पातिनी पानं वीरतन्त्रो धनुर्धरः ॥
दक्षपार्श्वश्च सेनानी मरीचिः पवनः शनिः ।
उड्डीशं जयिनी कुम्भीलसं रेखा च मोहकः ॥

मूला द्वितीयमिन्द्राणी लोकाक्षी मन आत्मनः” ॥
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

(अनुबन्धविशेषः । यथा कविकल्पद्रुमे ।
“नः स्वादिः पो सुचादिर्मः शमादिर्मो शिञ्जीसुमोः” ।
तेन सुचल श्रु पौ मोक्ष इत्यस्य लटि सुचति ॥)
पः, पुं, (पातयति वेगेन वृत्तादीन् । पत् + कर्त्तरि
ङः । अन्तर्णिच् ।) पवनः । (पतति वृत्तात् ।
पत् + कर्त्तरि ङः ।) पर्याम् । (पीयते इति ।)
पानम् । पाता । इत्येकाक्षरकोषः ॥

(यथा, मनुः । २ । १३६ ।
“राजस्नातकयोश्चैव स्नातको वृपमानभाक्” ॥)
पक्कणः, पुं, स्त्री, (पचति आदिनिष्कृष्टमांसमिति ।
पच् + क्तिप् । पक् श्वरः तस्य कणः कलह-
शब्दः कोलाहलशब्दो वा यच्च ।) श्वरा-
लयः । इत्यमरः ॥ २ । २ । २० ॥ (यदुक्तम् ।
“मध्येविन्ध्याटवि पुरा पक्कणस्थजनाग्रणीः ।
पक्षीपतिरभूदयः पिङ्गाच्च इति विश्रुतः” ॥)
पक्तपौडः, पुं, वृक्षविशेषः । पखौडा इति
हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । पञ्चकथः २
वर्द्धनः ३ पञ्चरक्तकः ४ । अस्य गुणाः । दृष्ट-
अनविधौ शस्तत्वम् । कटुत्वम् । जीर्णज्वरापह-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पक्ता, [ऋ] त्रि, (पचतीति । पच पाके +
“खुल्लचौ” । ३ । १ । १३३ । इति ढच् ।)
पाककर्ता ।

(यथा अथर्ववेदे । १० । ६ । ७ ।
“ये ते देवि! शमितारः पक्तारो ये च ते जनाः” ॥)
अग्रौ पुं । यथा । आग्नेये २ अध्यायः ॥
“अन्नस्य च पक्ता च पचभोक्ता पचे नमः” ॥
पक्तिः, स्त्री, (पचते परिणम्यते इति । भावे
क्तिन् ।) गौरवम् । पाकः । इति मेदिनी ॥
(यथा, मनुः । ३ । ६७ ।
“वेवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि ।
पञ्चयज्ञविधानञ्च पक्तिश्चान्वाहिकीं गृही” ॥)
पक्तिशूलं, स्त्री, (पक्तौ सुक्तस्यान्नादिकस्य परि-
णामे जायते यत् शूलं रोगविशेषः ।) परिणाम-

शूलम् । तत्पर्यायः । पाकजम् २ परिणामजम्
३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

पक्कं, स्त्री, (पचतेऽनेन । पच् “यष्टवीपचिव-
धीति” । ऊर्णा ४ । १६६ । इति चः ।) गार्ह-
पत्याग्निः । इत्युणादिकोषः ॥

पक्किमं, त्रि, (पाकेन निर्वृत्तम् । ङु पच पाके
+ “क्षितः क्तिः” । ३ । ३ । ८८ । इति क्तिः ।
“क्तेर्मम नित्यम्” । इति मम् ।) पाकिमम् ।
पाकाज्जातम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पक्कं, स्त्री, (पचते स्म । पच + क्त । “पचो वः” ।
८ । २ । ५२ । इति निष्ठातस्य वः ।) खिन्न-
तण्डुलादि । तत्र पाकस्य विधिनिषेधादियथा,—
“पूर्वाश्राभिसुखो भूत्वा उत्तराश्रासुखेन वा ।
पचेदन्नञ्च मध्याह्ने सायाह्ने च विवर्जयेत् ॥
अग्न्याश्राभिसुखे पक्ता अन्तर्मात्रं निबोध च ।
पूर्वसुखो धर्मेकामः शोकहानिश्च दक्षिणे ॥
श्रीकामश्चोत्तरसुखो पतिकामश्च पश्चिमे ।
ऐशान्याभिसुखे पक्ता दरिद्रो जायते नरः” ॥*॥
“यदा तु आयसे पात्रे पक्कमन्नाति वै द्विजः ।
स पापिष्ठोऽपि भुङ्क्तेऽन्नं रौरवे परिपच्यते ॥
ताम्रे पक्ता चक्षुर्हानिर्मेणौ भवति वै चयम् ।
खर्गपात्रे तु यत् पक्कं अन्तर्मात्रं तदपि स्मृतम्” ॥*॥
“पितृभ्यां पक्कमन्नञ्च पितृव्येण यश्चस्तिनि ! ।
पुण्डरीकस्य यज्ञस्य लभते फलमौचितम् ॥
वातुलेन तु यत् पक्कं भगिन्या च कनिष्ठया ।
असगोत्रेण यत् पक्कं शोणितं तदपि स्मृतम् ॥
अभक्तेन च यत् पक्कं स्त्रिया पक्कं तथैव च ।
पक्कपात्रे च यत् पक्कं तत् सर्वं निष्फलं भवेत्” ॥*॥
“उडुम्बरेण काष्ठेन कदम्बस्य दलेन च ।
शालेन करमर्दनेन उदरावर्तकेन च ॥
पक्कान्नं नैव भुञ्जीत भुङ्क्ता रात्रिसुपावसेत् ।
गर्हितान्नमवीरान्नं भुङ्क्ता लङ्घ्यं समाचरेत् ॥
अग्रजा यातु वनिता नाश्रियादेव तद्गृहे” ॥
“शालकाष्ठस्य पक्कान्नं शिरीषकस्य चैव हि ।
कलिचण्डातकस्यैव वजावारणकस्य च ।
भेरुशाललेष्वापि पक्कान्नं गर्हितं स्मृतम्” ॥*॥

पक्षः

“यदा नृक्षयपाने तु पक्षं वै साव्यकालिकम् ।
भावे पक्षे तथाष्टौ च तत् पात्रं विष्टजेद्गृही” ॥*
“धनुःपाके तथा सिंहे मिथुने वा वरानने ।
यः कुर्व्यान्नोजनं देवि ! कच्छेन्नैव विमुध्यति” ॥*
“एकदा तु जलं दद्यात् द्विवारं न प्रदापयेत् ।
त्रिभागं पूरयेत् पात्रं पश्चात्तोयं न दापयेत्” ॥
इति ॥*॥
“मोदकं कन्दुपक्षश्च गद्याऽऽ वृतसंयुतम् ।
पुनः पुनर्भोजने च पुनरन्नं न दुष्यति” ॥
इति च मतस्य सक्ते महातन्त्रे ४२ पटलः ॥
पक्षं, त्रि, (पक्षते स्म यत् इति । पक्ष + कर्मणि
क्तः । “पक्षो वः” । ८ । २ । ५२ । इति
निष्ठातस्य वः ।) परिणतम् । पाका इति
भाषा ॥ (यथा, मनुः । ६ । १७ ।
“अग्निपक्षाग्रानो वा स्यात् कालपक्षसुगेव वा” ॥)
निष्ठां प्राप्तम् । सुदृढमिति यावत् । यथा परि-
णता बुद्धिः । विनाशोन्मुखम् । प्रत्यासन्नविना-
शम् । अतिपक्षयज्ञनदशसुलादौ निष्पन्नं कथि-
तम् । क्षीराव्ययसां पाके श्रुतम् । ईषत् पक्षे
आपक्षम् । इत्यमरभरतौ ॥ (भावे क्तः । पाकः ।
परिणामः ॥)
पक्षकृत्, पुं, (पक्षं करोति वेदनान्वितस्थलं परि-
णमयति निष्पद्यपक्षत्वगादिभिरिति । कृ + क्तिप्
तत्तुक् ।) निष्पद्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(पक्षं करोति पक्षत्वमादिकमित्यर्थः ।) पाक-
कर्त्तरि त्रि ॥
पक्षरसः, पुं, (पक्षस्य गुडामादेः रसः ।)
मदम् । इति शब्दरत्नावली ॥
पक्षवारि, स्त्री, (पक्षस्यामादेर्वारि यद्वा, पक्षं वारि
स्त्रिंशत्सलिलमिति यावत् ।) काञ्जिकम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ पक्षवारि इत्यपि पाठः । पक्षजलञ्च ॥
पक्षान्नं, त्रि, (पक्षमन्नम् ।) कृतपाकतण्डुलादि । यथा,
“आमं शूद्रस्य पक्षान्नं पक्षसुतश्च सुच्यते” ।
इति तिथितत्त्वम् ॥
(“यती च ब्रह्मचारी च पक्षान्नस्वामिनावुभौ” ।
इति सदाचारः ॥)
पक्षाशयः, पुं, (पक्षस्य आमादेराशयः आधानम् ।
यद्वा पक्षं आमादिकं आशयेत् । पक्ष + आ
+ शीङ् + आधारे + अप् ।) नाभ्यधोभागः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
“पक्षाशयस्त्वधो नाभेरुर्ध्वमाशयः स्मृतः” ।
इति वैदिकम् ॥
पक्ष, क परिग्रहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
परं-सकं-सेट् ।) क, पक्षयति । इति दुर्गादासः ॥
पक्ष, तु क परिग्रहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा-परं-सकं-सेट् ।) पक्षयति पक्षापयति ।
इति दुर्गादासः ॥
पक्षः, पुं, (पक्षते परिग्रहते देवपितृकार्याय यः ।
यद्वा, पक्षते चन्द्रस्य पक्षदशानां कलाना-
मापूरणं च यो वा येन । पक्ष + घञ् । यद्वा,
पक्षते इति । पक्ष स्तुत्यादौ “अधिपत्योर्दकौच” ।
उणां ३ । ६६ । इति सः कक्षान्तादेशः ।) पक्ष-

पक्षाघा

दशाहोरात्राः । स च द्विविधः । शुक्लपक्षः पूर्व-
संज्ञः कृष्णपक्षोऽपरसंज्ञः । तद्भेदेन व्यवस्था यथा ।
“शुक्लपक्षे तिथिर्याह्या यस्यामभ्युदितो रविः ।
कृष्णपक्षे तिथिर्याह्या यस्यामस्तमितो रविः” ॥
अत्रामावास्यावत्तिथिचयवृद्धिभ्यां न व्यवस्था
किन्तु रवेरुदयास्तमयसम्बन्धाच्छुक्लकृष्णपक्षाभ्यां
व्यवस्था सा च युष्मादानात्राततिथिकर्मपरं
सामान्यविशेषन्यायात् ॥ इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
पक्षिणामवयवविशेषः । पाखा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । गरुत् २ वृद्धः ३ पचम् ४ पतचम् ५
तनूरुहम् ६ ॥ शरपक्षः । तीरेर पाखा इति
भाषा । तत्पर्यायः । वाजः २ । सहायः ।
कचात् परे सम्बन्धार्थः । यथा केषपक्षः । इत्य-
मरः ॥ (महाकालः शिवः । कालोपाधि-
भेदात् पक्षस्य तथात्वम् । यथा महाभारते ।
१३ । शिवसहस्रनामकीर्तने । १७ । १३६ ।
“ऋतुः संवत्सरो मासः पक्षः संख्या समापनः” ॥)
पार्श्वः । गृहम् । साध्यम् । (सन्दिग्धसाध्यवान्
पदार्थः । यथा, भाषापरिच्छेदे । ७० । ७१ ।
“सिधाधिधियया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।
स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत्” ॥)
विरोधः । वलयम् । (यथा, पक्षतन्त्रे । ३ । ६६ ।
“यस्तीर्थानि निजे पक्षे परपक्षे विशेषतः ।
गुप्तेष्वरेषु पो वेत्ति न स दुर्गतिमाप्नुयात्” ॥)
सखा । चुक्षीरन्मम् । राजकुञ्जरः । इति मेदिनी ॥
विहगः । वलयम् । शुङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥
वर्गः । (सजातीयवृद्धम् । यथा, गोः रामायणे ।
२ । १८ । १३ ।
“भरतस्यापि वा पक्षं यो गृहीयादधेतनः ।
तं पापमहमदौव प्रेषयामि यमक्षयम्” ॥)
पिच्छम् । देहाङ्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥
पक्षः, [सु] स्त्री, (पक्षतीति । “पक्षिवचिभ्यां
सुट् च” । उणां । ४ । २१६ । इति असुन् सुट्
च ।) गरुत् । यथा । पक्षसौ च स्मृतौ पक्षौ ।
इति भरतवृत्तशुभाङ्कः ॥
पक्षकः, पुं, (पक्ष इव प्रतिकृतिः । “इवे प्रति-
कृतौ” । ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।) पक्ष-
हारम् । पार्श्वहारम् । इत्यमरः । २ । २ । १४ ॥
खड्गकीद्वार इति भाषा । पार्श्वमात्रम् । इति
मेदिनी ॥ सहायः । इति शब्दरत्नावली ॥
पक्षाघातः, पुं, (पक्षस्य देहाङ्गस्य घातं विना-
पक्षाघातः) शूनं यस्मात् यत्र वा ।) खनामखात-
वातरोगविशेषः । तल्लक्षणादि यथा,—
“गृहीत्वा ततो वायुः शिरास्त्राय विप्रोष्य च ।
पक्षमन्यतमं हन्ति सन्निवन्तान् विमोक्षयन् ॥
कृतस्त्रोर्ध्वकायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः ।
एकाङ्गवातं तं केचिदप्ये पक्षवधं विदुः” ॥
अङ्गं अङ्गनारीश्वरवत् । पक्षं बाहुपार्श्वोरु-
जङ्गादिभागम् । अन्यतमं वामं दक्षिणं वा ।
विमोक्षयन् शिथिलीकुर्वन् । अकर्मण्यः कर्मा-
समर्थः । विचेतनः ईषत्संज्ञादिज्ञानयुक्तः ॥*॥
अस्य साध्यासाध्यज्ञानार्थमाह ।

पक्षज

“दाहसन्तापमृच्छाः स्युर्वायौ पितृसमन्वित ।
शैत्यशोथगुरुत्वानि तस्मिन्नेव कफावृते” ॥
दाहो वाह्यः । सन्तापः आभ्यन्तरः । एतच्च
लक्षणमन्यत्रापि वातवाधौ बोद्धव्यम् । सामा-
न्यतो वायाविति निर्दिष्टत्वात् ॥*॥
पक्षाघातस्य साध्यत्वादिकमाह ।
“शुद्धवातहतं पक्षं कच्छसाध्यतमं विदुः ।
साध्यमन्येन संयुक्तमसाध्यं क्षयहेतुकम्” ॥
शुद्धः केवलः । अन्येन पित्तेन कफेन वा । क्षय-
हेतुकं क्षयो धातुक्षयः । तत्कृपितं वातनिमि-
त्तकम् ॥*॥ अपरमसाध्यलक्षणमाह ।
“गर्भिणीसूतिकाबालवृद्धक्षीणैश्चक्षुक्षये ।
पक्षाघातं परिहरेत् वेदनारहितो यदि” ॥
वेदनारहितो यदीति भिन्नमसाध्यलक्षणम् ॥*॥
अथ तस्य चिकित्सा ।
“माषात्मगुग्गुवातारिवाश्वालकजटाश्रुतम् ।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं पक्षाघातं विनाशयेत् ।
माषिके हिङ्गुसिन्धूयै जरणाद्यास्तु शाशिकाः” ॥
इति माषादिकाथः ॥ १ ॥
“ग्रन्थिकाभिकणाशुखीराक्षसैन्धवकक्षितम् ।
माषकायश्रुतं तैलं पक्षाघातं यपोहति” ॥
इति ग्रन्थिकादितैलम् ॥ २ ॥
“माषात्मगुग्गुवातिविषाखरूक-
राक्षताशुताङ्गलवणैः सुपिष्टैः ।
चतुर्गुणैः माषवलाकषाये
तैलं श्रुतं हन्ति हि पक्षघातम्” ॥
इति माषादितैलम् ॥ ३ ॥ इति भावप्रकाशः ॥*॥
पक्षाघातस्तु जन्मान्तरीयमहापातकशेषपाप-
चिह्नविशेषः । यथा,—
“पूर्वजन्मतं पापं नरकस्य परिचये ।
बाधते बाधिरूपेण तस्य कच्छादिभिः श्रमः ॥
कुष्ठश्च राजयक्षा च प्रमेहो ग्रहणी तथा ।
मूत्रकृच्छ्राक्षरीकाशा अतिसारभगन्दरौ ॥
दृष्टव्यं गण्डमाला पक्षाघातोऽचिनाशनम् ।
इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवा गदाः” ॥*॥
तत्रायश्चित्तं यथा,—
“लक्षसुखावचं पुण्यं प्रदद्यात् केशवार्चने ।
दद्यात् द्विजसहस्राय मिष्टान्नं द्विजभोजने” ॥
इति मलमासतत्त्वम् ॥ किञ्च ।
“कुनखी श्यावदन्तश्च द्वादशरात्रं कच्छं चरित्वा
उद्धरेयातां तदन्तनखाविति । अत्र द्वादशरात्रं
पराकरूपम् । तत्र पक्ष घनवः । न तु प्राचापत्वं
तद्वाहकस्युर्थेति चान्द्रायणेन विषमश्रितत्वात् ।
अत्र बहूनामेकधर्माणांमिति वचनादाकाङ्क्षि-
तत्वात् कुलगादीनामपि प्रायश्चित्तम् । अत-
एव प्रायश्चित्तविवेकेऽप्युक्तम् । एवं दुश्कर्मादिष्व-
प्युक्तम्” ॥ इति शुद्धितत्त्वम् ॥
पक्षचरः, पुं, (पक्षे शुक्लपक्षे चरतीति । चर + टः ।)
चन्द्रः । पृथक्चारिगणः । इति मेदिनी ॥
पक्षजः, पुं, (पक्षे शुक्लपक्षे जायते इति । पक्ष +
जन् + ड ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पक्षजन्मा, [न] पुं, (पक्षे शुक्लपक्षे जन्म उत्पत्ति-

पक्ष

पक्षी

पक्षः

यस्य । चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ पक्ष-
जाते चि ॥
पक्षता, स्त्री, (पक्षस्य भावः ।) अनुमिताविरह-
विशिष्टसिद्धभावः । इयमनुमितिकारणम् । तच्च
पक्षते वद्वानुमितौ अनुमिताविरहविशिष्ट-
प्रवृत्तधर्मिकवर्तननिश्चयाभावः । यथा,—
“सिद्धाधिविषया शून्यां सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।
स पक्षस्तत्र वृत्तिलक्षणादनुमितिर्भवति” ॥
इति भाषापरिच्छेदे । ७१ ॥
पक्षतिः, स्त्री, (पक्षस्य मूलम् । “पक्षतिः” ।
५।२।२५ । इति तिः ।) प्रतिपत्तिपिः । (यदुक्तं
तिथितत्त्वे ।
“पक्षत्यायास्तु तिथयः क्रमात्पक्षद्वयं स्मृताः” ॥)
पक्षमूलम् । इत्यमरः । ३।३।७२ ॥ ज्ञानक
इति भाषा ॥
पक्षहारः, स्त्री, (पक्षे पार्श्वे स्थितं द्वारम् ।) पार्श्व-
द्वारम् । इत्यमरः । २।२।१४ ॥ खड्कीद्वार
इति भाषा ॥
पक्षधरः, पुं, (पक्षं धरति धारयतीति वा । धृ
+ अच् ।) चन्द्रः । इति जटाधरः ॥ पक्षधारण-
कर्त्तरि, चि ॥
पक्षपातः, पुं, (पक्षे अन्यायसाहाय्ये पातः अभि-
निवेशः । स्नेहसम्बन्धादुपरोधत एकस्मिन्नेव वर्गे
आनुकूल्यप्रयोगचिकीर्षेतिभावः ।) अन्याय-
साहाय्यकरणम् । (यथा गोः रामायणे
२।१०६।५७ ।
“कश्चिद्विवदतोऽर्थेषु बलिगो दुर्बलस्य च ।
अपक्षपातात् पश्यन्ति कार्येष्वधिक्षता नराः” ॥)
गणताकरणम् । यथा । “इन्द्ररत्नविषये विप-
क्षितां पक्षपातकरणे न कारणम्” । इत्युत्तर-
मौमासायां संचेपशारीरम् ॥ (पक्षाणां गरुतां
पातः पतनं यत्र ।) पक्षिणां चरः । यदुक्तं
“पक्षपातः पतङ्गानाम्” । इति विजयरक्षितः ॥
पक्षपातिता, स्त्री, (पक्षपातिनः साहाय्यकारिणी
भावः । पक्षपातिन + तल् ।) सहायता । यथा,—
“न सुवर्णमयी तनुः परं
ननु किं वागपि तावकी तथा ।
न परं पथि पक्षपातिता
२नवलम्बे किमु मादृशेऽपि सा” ॥
इति नैषधे । २।५२ ॥ (पक्षयोः पातो विद्यतेऽस्य
इति पक्षपाती खगस्तस्य भावः । पक्षपातनश्च ॥)
पक्षपालिः, पुं, (पक्षस्य गृहस्य पालिरिव ।) खड्-
किंका । इति शब्दरत्नावली । खड्कीद्वार
इति भाषा ॥
पक्षभागः, पुं, (पक्षस्य पार्श्वस्य पक्ष एव वा
भागः ।) हस्तिपार्श्वभागः । इत्यमरः । २।५।४० ॥
पक्षमूलं, स्त्री, (पक्षस्य मूलम् ।) पक्षतिः । इत्य-
मरः । २।५।३६ । ज्ञानक इति भाषा ॥
पक्षवाहनः, पुं, (पक्षौ वाहनमिव यस्य ।) पक्षी ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
पक्षसुन्दरः, पुं, (पक्षे देहाङ्गे कुसुमे सुन्दरः ।)
सोमः । इति हारावली ॥

पक्षान्तः, पुं, (पक्षस्य अन्तो यत्र काले ।) अमा-
वस्या । पूर्णिमा । तत्पर्यायः । पक्षद्वयी २ ।
इत्यमरः । १।४।७ ॥ अर्केन्दुविज्ञेयः ३ पक्षं
४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पक्षावसरः ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (अस्मिन् यात्रा निष्कला
भवति । यदुक्तं ज्योतिस्तत्त्वे ।
“पक्षान्ते निष्कला यात्रा मासान्ते मरणं भुवम्” ॥)
पक्षालः, पुं, (पक्षौ विद्येते यस्य । पक्ष + अल्यर्थे
आलुच् ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पक्षावसरः, पुं, (पक्षस्यावसरोऽपसवस्यं यत्र
काले ।) पूर्णिमा । अमावस्या । इति शब्द-
रत्नावली ॥
पक्षिणी, स्त्री, (पक्षौ इव पूर्वापरदिने विद्येते
यस्याः । पक्ष + इनि डीप् च ।) आगामिवर्त्त-
मानाद्यर्थुक्ता रात्रिः । इत्यमरः । १।४।५ ॥
यथा, शुद्धितत्त्वे ।
“द्वावद्वावेकरात्रिश्च पक्षिणीत्यभिधीयते” ॥
पूर्णिमा । (पक्षौ विद्येते यस्याः । इनि डीप् ।)
विहगी । प्राकिनीभेदः । इति मेदिनी ॥
पक्षिपानीयशालिका, स्त्री, (पक्षिणां पानीयस्य
पामार्थजलस्य शालिका शाला ।) चुण्डीवृत्ताल-
वालम् । पक्षिजलपानस्थानम् । इति भूरि-
प्रयोगः ॥
पक्षिलः, पुं, (पक्षयति तत्त्वज्ञानं परिगृह्णातीति ।
पक्ष + बाहुलकादिलच् ।) वाक्यायनसुनिः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (अयं हि गौतमसूत्रभाष्यं कृत-
वान् ॥)
पक्षिशाला, स्त्री, (पक्षिणां शाला गृहम् ।) नौडम् ।
तत्पर्यायः । कुलायिका २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पक्षिसिंहः, पुं, (पक्षौ सिंह इव । उपमितसमासः ।
यद्वा, पक्षिषु सिंहः श्रेष्ठः । “सिंहशार्ङ्गल-
नागादाः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः” । इत्यमरोक्ते-
स्तथात्वम् ।) गरुडः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पक्षिखामी, [न] पुं, (पक्षिणां खामी प्रभुः ।)
गरुडः । इति हेमचन्द्रः ॥
पक्षी, [न] पुं, (पक्षाः कक्षादीनां पत्राणि सन्त्यस्य ।
“अत इनिठनौ” । ५।२।११५ । इति इनिः ।)
वाणः । इति धरणिः ॥
पक्षी, [न] पुं स्त्री, पक्षौ विद्येते यस्य । (पक्ष +
इनिः ।) विहङ्गमः ॥ पक्षी इति चिड़िया इति
च भाषा ॥ तत्पर्यायः । खगः २ विहङ्गः ३
विहङ्गः ४ विहङ्गमः ५ विहायाः ६ शकुन्तिः ७
शकुनिः ८ शकुन्तः ९ शकुनः १० हिकः ११
पतञ्जी १२ पञ्जी १३ पतगः १४ पतन् १५ पत्र-
रथः १६ अखजः १७ नगौकाः १८ वाजी १९
विकिरः २० विः २१ विष्किरः २२ पतत्रिः २३
नौडोद्भवः २४ गरुत्मान् २५ पिच्छन् २६ नभ-
सङ्गमः २७ । इत्यमरः । २।५।३४ ॥ नाडीचरणः
२८ कङ्कालिः २९ पतङ्गः ३० अगौकाः ३१ चक्षु-
भृत ३२ कुरखः ३३ सरखः ३४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पिपतिषुः ३५ प्रचवाहः ३६ द्युगः
३७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गुरुभचवहुभच-

स्थलकायपक्षिणां पूर्वाह्नस्य श्रेष्ठत्वं यथा,—
“गुरुभक्षा बहुभुजो ये चोपचितमेदसः ।
एकदेहेऽपि पूर्वाह्ने नृगाणां पक्षिणां परम्” ॥*॥
पक्षिणामङ्गादीनामुत्तरोत्तरं गुरुत्वं यथा,—
“सर्वेषां शिरःस्त्वन्त्रीहृन्मयस्यद्गुदम् ।
पादपुच्छान्तमस्तिष्कसुष्कक्रोडाः समेहनाः ।
घातवः श्रोणितायाश्च गुरवः स्युः परस्परम्” ॥
अस्याङ्गगुणाः ।
“मत्स्यकूर्मखगाङ्गाणि खादुषाणीकराणि च ।
कटुपाकानि रुच्यानि वातश्लेष्महराणि च” ॥
इति राजवल्लभः ॥ * । तेषामुत्पत्तिर्यथा,—
“अरुणस्य भार्या श्येनो वीर्यवन्तौ महाबली ।
सम्पातिश्च जटायुश्च प्रकृतौ पक्षिसत्तमौ ॥
सम्पातिर्जनयन् गृध्रान् काकाः पुत्रा जटायुषः ।
भार्या गरुत्माश्चापि भासी क्रौञ्ची शुनी शुकी ॥
धृतराष्ट्री गरुत्मास्तु शून्यां जज्ञे च वटं सुतान् ।
त्रिप्रिखश्च सुनेश्च सुसुखं सुगन्तथा ॥
सुरूपस्तु सुपर्वाणं तेषां पुत्रा अनन्तकाः ।
चतुर्दशसहस्राणि क्रूराणां पन्नगाश्विनाम् ॥
सप्तद्वीपेष्विमे सन्ति गारुडास्ते महाबलाः ।
भासीपुत्रास्तथा भासा जलकाः काककुक्कुटाः ॥
मयूराः कलविकाश्च कपोती चैव तित्तिरी ।
क्रौञ्चां वाघ्रीणश्च आसन् कुरराः सारसा वकाः ॥
धृतराष्ट्री कलहंसान् धार्तराष्ट्राश्च भामिनी ।
चक्रवाकाश्च विहगान् सश्येनागौदकान् द्विजान् ॥
अन्यान्पि द्विजान् जज्ञे पुत्रपौत्राननन्तकान्” ॥
इत्यभिपुराणे काश्यपीयवंशः ॥ (महादेवः । यथा,
महाभारते १३ । शिवनामकीर्तने । १७।६६ ।
“पक्षी च पक्षरूपश्च अतिदीप्ति विश्राम्यति” ॥)
पक्षुः, चि, प्राककर्ता । पक्ष + “ग्लान्ताश्चाक्षि-
पक्षपरिच्छेदः स्तुः” । इति स्तुप्रत्ययनिष्पन्नः ।
इति सुम्भबोधयाकरणम् ॥
पक्ष, [न] स्त्री, (पक्ष्यते परिगृह्यते आतपतापा-
दिकमनेन । पक्ष + करणे मनिन् ।) अक्षिणोम ।
नेत्रच्छेदरोम । (यथा, भागवते । ३।१।३६ ।
“यमायुतस्त्रित् तनयौ पृथायाः
पार्थैर्दत्तौ पक्षभिरक्षिणीव” ॥)
किञ्चलः । केशरः । तन्वादेरणीयान् । सूत्रादे-
रत्यल्पभागः । इत्यमरभरतौ ॥ गरुत् । पक्षः ।
इत्यमरमाला ॥
पक्षः, पुं, स्त्री, (पक्ष्यते व्याप्यते क्षिद्यते वारुनेन ।
पक्ष् + घञ् कुत्वं च ।) कर्हमः । पाक् इति
भाषा । (यथा, हितोपदेशे । १।६२ ।
“कङ्कणस्य तु लोभेन मयः पक्षे सुदुस्तरे ।
वृद्ध्याग्नेयं संप्राप्तः पथिकः संस्ततो यथा” ॥
पक्ष्यते अक्षीक्रियते दुःखमनेन । पक्षि विस्तारे
अक्षीकरणे च । पक्षघातोऽरिदत्वात् शुम् । “हल-
श्चेति” । ३।३।१२१ । करणे घञ् ततो
चित्वात् चस्य कुत्वं ।) पापम् । इत्यमरः ।
१।४।२३ ॥ (यथा, अम्बायके । ६ । “नृङ्गा-
करे वपुषि कङ्कादिरक्तपुषि कङ्कादिपक्षिविषये
त्वं कामनामयसि किं कारणं हृदय ! पङ्कारि-

पङ्क्वा

मेहि गिरिजाम् ॥” पूर्वस्य गुणाः । पित्तस-
दाहनाशिलम् । भस्मयहितत्वम् । हिमलस्य ।
इतिराजवल्लभः ॥ शोथघ्नत्वम् । सरलस्य । इति
भावप्रकाशः ॥

पङ्ककर्वटः, पुं, (पङ्केषु कर्वटो मनोहरः ।) जल-
युक्तपङ्कम् । यथा,—

“चुलुको घनजम्बाले दलाटे पङ्ककर्वटः” ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पङ्ककीरः, पुं, (पङ्कप्रियः कीरः पक्षिविशेषः ।)
कोयष्टपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कादा-
खो चा इति भाषा ॥)

पङ्कक्रीडः, पुं, (पङ्के पङ्केन वा क्रीडति यः । पङ्क
+ क्रीड + अच् ।) शूकरः । इति कश्चित् ।
कर्मखेलके, त्रि ॥

पङ्कगङ्कः, पुं, (पङ्के स्थितो गङ्कः ।) मत्स्य-
विशेषः । पाँकाल इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वल्ली २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पङ्कगतिः, स्त्री, (पङ्के गतिरस्य ।) पङ्कगङ्क-
मत्स्यः । इति शब्दमाला ॥

पङ्कग्राहः, पुं, (पङ्केस्थितो ग्राहः जलजन्तुभेदः ।)
मकरः । इति हारावली ॥

पङ्कजं, स्त्री, (पङ्के पङ्कात् वा जायते इति । पङ्क
+ जन + कर्त्तरि + ङः ।) पद्मम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा रघुः । ३ । ८ ।

“तिरस्कार भ्रमराभिलीनयोः

सुजातयोः पङ्कजकोषयोः श्रियम्” ॥

अयं हि योगरूपाशब्दः । यदुक्तम् ।

“रूपा गवादयः प्रोक्ता यौगिकाः पाचकादयः ।
योगरूपाश्च विज्ञेयाः पङ्कजाद्या मनीषिभिः” ॥

पङ्कजम्, [न] स्त्री, (पङ्के जन्म यस्य ।) पद्मम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पङ्कजिनी, स्त्री, (पङ्कजानि सन्त्यस्याम् । “पुष्क-
रादिभ्यो देशे” । ५ । २ । १३५ । इति इनिः ।)
पद्माकरः ।

(यथा, मार्कण्डेये । ७५ । २४ ।

“तस्यर्क्षस्य तु या कान्तिर्जाता पङ्कजिनीसरः” ॥

पद्मसमूहः । इति रत्नमाला हेमचन्द्रः ॥

पङ्कजः, पुं, (पङ्के मांसादिनिमित्तके पापाचार-
कर्मणि कणः कलहो यस्य सः । पृषोदरादित्वात्
साधुः ।) पङ्कजः । श्वराशयः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

पङ्कप्रभा, स्त्री, (पङ्कस्य प्रभा प्रकाशो यस्याम् ।)
कर्मयुक्तनरकविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

पङ्कमङ्कः, पुं, (पङ्के मङ्क इव) शम्भूकः । इति
हारावली ॥

पङ्करट, [ह] स्त्री, (पङ्के रोहतीति । पङ्क
+ रुह + क्तिप् ।) पद्मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पङ्करुहं, स्त्री, (पङ्के रोहतीति । पङ्क + रुह +
“इगुपधज्ञाप्रैकिरः कः” । ३ । १ । १३५ ।

इति कः ।) पद्मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पङ्कवासः, पुं, (पङ्के वासो यस्य सः ।) कर्कटः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (मत्स्यादयोऽप्यत्र ॥)

पङ्क्तिः

पङ्कशुक्तिः, स्त्री, (पङ्के स्थिता वा शुक्तिः ।) दुर्नामा ।
इति हारावली ॥ भिनुक् इति भाषा ॥

पङ्कशूरणः, पुं, (पङ्के शूरण इव ।) शालूकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पङ्कारः, पुं, (पङ्कमृच्छति पङ्कं प्राप्य वर्हते
इति यावत् । पङ्क + ऋ + उपपदे “कर्मयण्य” ।
३ । २ । १ । इति अण् ।) श्वेलः । सेतुः ।
सोपानम् । जलकुलकः । इति मेदिनी ॥

पङ्किलः, त्रि, (पङ्कोऽस्थस्मिन् । “लोमादिपामादि-
पिच्छादिभ्यः शनेलचः” । ५ । २ । १०० । इति
इलच् ।) सकर्मः । तत्पर्यायः । सज्जालः
२ । इत्यमरः । २ । १ । १०० ॥ पङ्कयुक्तः ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ कर्ममन्वितः ४ । इति जटाधरः ॥
(लक्षण्या याप्यर्थेऽपि । यथा महाभारते =
पर्वणि । “मांसमज्जास्थिपङ्किला मही”)

पङ्केजं, स्त्री, (पङ्के जायते इति । “सप्तम्यां जनेङ्” ।
३ । २ । ६७ । इति ङः । “तत्पुरुषे कृतीति” ।
६ । ३ । १४ । इति सप्तम्या अलुक् ।) पद्मम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पङ्केरुहं, स्त्री, (पङ्के रोहतीति । पङ्क + रुह + “इगु-
पधेति” । ३ । १ । १३५ । इति कः । “तत्-
पुरुषे कृति बहुलम्” । ६ । ३ । १४ । इति
सप्तम्या अलुक् ।) पद्मम् । इत्यमरः ॥ १ । १० ।
४० ॥ (यथा, भागवते । ७ । १५ । ६८ ।

“यत्पादपङ्केरुहसेवया भवानहारधीर्निर्जित-
दिग्गजः क्रतून्” ॥) सारसपक्षिणि, पुं ॥

पङ्क्तिः, स्त्री, (पद्यते अक्षीक्रियते श्रेणीविशेषे-
णेति यावत् । पत्ति + अक्षीकरणे + भावे +
क्तिन् । इदित्वाप्तम् । यद्वा, पश्यति विस्तार-
यति जातिसंस्थानविशेषमिति । पत्ति + विस्तारे
+ कर्त्तरि + क्तिच् ।) सजातीयसंस्थानविशेषः ।
शारि इति पाँति इति च भाषा । तत्-
पर्यायः । वीथी २ आलिः ३ आवलिः ४
श्रेणी ५ । इत्यमरः । २ । ४ । ४ ॥ वीथिः ६
आली ७ आवली ८ पङ्क्ती ९ श्रेणिः १० ।
इति भरतः ॥ शरणिः ११ सन्ततिः १२ ।
इति जटाधरः ॥ विज्ञोली १३ पालिः १४ पाली
१५ वीथिका १६ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ४३ । ३६ ।

“विलोक्या विशदा चैषां फलपङ्क्तिः सुभीषणा” ॥)
पञ्चाक्षरपादच्छन्दोविशेषः । तस्य लक्षणं यथा ।

“भगौगिति पङ्क्तिः” ॥ १ ॥ उदाहरणं यथा,—

“कृष्णसनाथा तर्गकपङ्क्तिः ।

यासुनकच्छे चारु चचार” ॥

इति छन्दोमञ्जरी ॥ (पङ्क्तिच्छन्दस उत्पत्ति-
स्थानं यथा, भागवते । ३ । १२ । ४६ ।

“मज्जायाः पङ्क्तिरुत्पन्ना वृहती प्राणतोऽभवत्” ॥
पञ्चकड्यं परिमाणमस्य इति । “पङ्क्ति-
विंशतिविंशदिति” । ५ । १ । ५६ । निपातनात्

प्रकृतेः पञ्चनशब्दस्य टिलोपः तिप्रत्ययश्च ।)
दशाक्षरपादच्छन्दः । दशसंख्या । इति मेदिनी ॥

(यथा, रघुः । १२ । ६६ ।

पङ्क्ति

“तेन मन्त्रप्रयुक्तेन निमेषार्द्धादपातयत् ।
स रावणशिरःपङ्क्तिमज्ञातव्रणवेदनाम्” ॥)
पृथिवी । इति शब्दमाला ॥ गौरवम् । पाकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥

अथ पङ्क्तिसाङ्ख्यदोषाः यथा,—

“न संवसेच्च पतितैर्न चाखालैर्न पुक्ताशैः ।

न मूर्खैर्नानिषेधैश्च नान्यैर्नान्यावसायिभिः ॥

एकश्रव्यासनं पङ्क्तिर्भाण्डपकान्निभ्रमम् ।

याजनाध्यापने योनिस्तथैव सह भोजनम् ॥

सहाध्यायस्तु दशमः सहयाजनमेव च ।

एकादश समुद्दिष्टा दोषाः साङ्ख्यसङ्गिताः ॥

समीपे चाप्यवस्थानात् पापं संक्रमते नृणां ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन साङ्ख्यपरिवर्जयेत्” ॥ * ॥

पङ्क्तिसाङ्ख्यदोषनिवारणोपाया यथा,—

“एकपङ्क्त्युपविष्टा ये न स्पृशन्ति परस्परम् ।

भस्मना क्रममर्थ्यादा न तेषां सङ्करो भवेत् ॥

अग्निना भस्मना चैव षड्भिः पङ्क्तिर्विभिद्यते” ॥

इति कूर्म १५ अध्यायः ॥

पङ्क्तिग्रीवः, पुं, (पङ्क्तिः दशसङ्ख्यिका ग्रीवा
यस्य ।) रावणः । इति शब्दरत्नावली ॥

पङ्क्तिचरः, पुं, (पङ्क्ता श्रेणीबद्धः सन् चर-
तीति । पङ्क्ति + चर् + टः ।) कुररपक्षी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पङ्क्तिदूषकः, पुं, (आह्नकाले भोजनार्थमुप-
विष्टानां व्रतस्नातानां ब्राह्मणानां पङ्क्तिं श्रेणीं
दूषयति यः । पङ्क्ति + दूष् + कर्त्तरि क्त्वा ।)
अपाङ्क्त्ययः । आह्नभोजनानर्हब्राह्मणः । यथा,—

“अपाङ्क्त्यास्तु ये राजन् । कीर्त्तयिष्यामि तान् शृणु ।

कितवो भूयश्चा यक्षी पशुपालो निराकृतिः ॥

ग्रामप्रेष्ठो बाहुषिको गायनः सर्वविक्रयी ।

अगारदाही गरदः कुड्माशी सोमविक्रयी ॥

सासुद्रिको राजदूतस्तेलिकः कूटकारकः ।

पिना विवदमानश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥

अभिषक्तस्तथा स्तेनः शिल्पं यक्षोपजीवति ।

पर्वकारश्च सूची च मित्रघृक् पारदारिकः ॥

अव्रतानामुपाध्यायः काष्ठपृष्ठस्तथैव च ।

श्वभिश्च यः परिक्रामेत् यः शुना दष्ट एव च ॥

परिवृत्तिस्तु यस्य स्यादुष्मन् गुरुतल्पगः ।

कुशीलवो देवलको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ॥

ईदृशा ब्राह्मणा ये च अपाङ्क्त्यास्तु ते मताः ।

रक्षांसि गच्छते ह्ययं यदेष्टान् प्रदीयते” ॥ * ॥

“आह्ने सुक्ता महाराज ! इक्ष्मन् गुरुतल्पगः ।

आह्ने नाशयते तस्य पितरोऽपि न भुञ्जते ॥

सोमविक्रयिणे दत्तं विष्ठातुल्यं भवेन्नृप !

भिषजे शोणितसमं नष्टं देवलके तथा ॥

अप्रतिष्ठं बाहुषिके निष्कलं परिकीर्त्तितम् ।

बहुवाणिजके दत्तं नेह नासुच तद्भवेत् ॥

भस्मनीव हृतं ह्ययं तथा यौनर्भवे द्विजे ।

ये तु धर्मव्यपेतेषु चरित्राप्रगतेषु च ॥

ह्ययं कथं प्रयच्छन्ति तेषां तत् परिनश्यति ।

ज्ञानपूर्वन्तु ये तेभ्यः प्रयच्छन्त्यल्पबुद्धयः ॥

पुरीषं भुञ्जते तस्य पितरः प्रेत्य निश्चितम् ।

पङ्क्ति

एतान्विद्धि महाबाहो अपाङ्क्तयेयान् द्विजाधमान् ।
 शूद्राणां सुपदेशन्तु ये कुर्वन्त्यल्पवृद्धयः ॥
 यष्टिं काणः शतं खञ्जः श्वित्री यावत् प्रपश्यति ।
 पङ्क्तां ससुपविष्टायां तावद्वृषयते वृष ! ॥
 यद्वेष्टितशिरा मुङ्क्ते यद्गङ्क्ते दक्षिणामुखः ।
 सोपानत्कश्च यद्गङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदासुरम् ॥
 असूयते च यद्गङ्क्ते यच्च अङ्गादिवर्जितम् ।
 सर्वं तदसुरेन्द्राय ब्रह्मा भागमकल्पयत् ॥
 श्वानश्च पङ्क्तिदूषाश्च नानेचेरन् कथञ्चन ॥*॥
 “तस्मात् परिहृते दद्यात्तिलांश्चान्ने विकीरयेत् ।
 तिलैर्विरहितं आङ्गं कृतं क्रोधवशेन च ॥
 यत्तु धानाः पिशाचाश्च विप्रलम्पन्ति तद्विः ।
 अपाङ्क्तयेयानतः पङ्क्तां सुञ्जानो ननु पश्यति ।
 तावत् फलाद्भंशयति दातारं तस्य वाऽनिशम् ॥”

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ३५ अध्यायः ॥

पङ्क्तिपावनः, पुं, (पङ्क्तिं आङ्गोपलक्ष्ये भोज-
 नायोपविष्टानां वेदविद्याविशारदानां ब्राह्म-
 णानां श्रेणीं पुनाति पावयति वा स्वोपवेष्टने-
 नेति । पङ्क्ति + पावि + ल्युट् ।) श्रेणिपवित्र-
 कर्त्ता । आङ्गभोजनाहं ब्राह्मणः । यथा,—
 “इमे हि मनुजश्रेष्ठ ! विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
 विद्यावेदव्रतज्ञाता ब्राह्मणाः सर्वे एव हि ॥
 सदाचारपरास्त्रैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
 मातापित्रोर्वैश्वं वश्यः श्रोत्रियो दश पूरुषः ॥
 ऋतुकालाभिगामी च धर्मपत्नीषु यः सदा ।
 वेदविद्याव्रतज्ञातो विप्रः पङ्क्तिं पुनात्युत ॥
 अथर्वशिरसोऽध्येता ब्रह्मचारी यतव्रतः ।
 सचवादी धर्मश्रीलः स्वकर्मनिरतश्च यः ॥
 ये च पुण्येषु तीर्थेषु अभियेककृतश्रमाः ।
 मखेषु च समस्तेषु भवन्त्यवभृथभुताः ॥
 अक्रोधना ह्यचपलाः क्षान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः ।
 सर्वभूतहिता ये च आह्वयेतान् निमग्नयेत् ॥
 एतेषु दत्तमन्त्रयमेते वै पङ्क्तिपावनाः ।
 यतयो मोक्षधर्मेणा योगाः सुचरितव्रताः ॥
 ये चेतिहासं प्रयताः आवयन्ति द्विजोत्तमान् ।
 ये च भाष्यविदः केचिद्ये च याकरणे रताः ॥
 अधीयते पुराणं ये धर्मशास्त्राणि चाप्युत ।
 अधीय च यथान्यायं विधिवत्तस्य कारिणः ॥
 उपपन्नो गुरुकुले सत्यवादी सहस्रदः ।
 अग्न्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ॥
 यावदेते प्रपश्यन्ति पङ्क्तां तावत् पुनन्ति च ।
 ततो हि पावनात् पङ्क्ता उच्यन्ते पङ्क्तिपावनाः ॥
 अनृत्विगनुपाध्यायः स चेदग्रासनं व्रजेत् ।
 ऋत्विगभिरनुज्ञातः पङ्क्त्या हरति दुष्कृतम् ॥
 अथ चेद्देवित् सर्वैः पङ्क्तिदोषैर्विवर्जितः ।
 न च स्यात् पतितो राजन् पङ्क्तिपावन उच्यते ॥”
 इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ३५ अध्यायः ॥
 (पञ्चामिह हस्तः । यथाह हारीतः ।
 “पवनः पावनस्तेता यस्य पञ्चाग्रयो यष्टे ।
 सायं प्रातः प्रदीप्यन्ते स विप्रः पङ्क्तिपावनः ॥”)
 पङ्क्तिरथः, पुं, (पङ्क्तिषु दशसु दिक्षु गतो रथो
 यस्य ।) दशरथराजः । इति शब्दरत्नावली ॥

पचः

तथा च ।

“अयोध्यायां महाराजः पुरा पङ्क्तिरथो वसी ।
 तस्यात्मजो रामचन्द्रः सर्वशूरशिरामणिः ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥ (तथा, रघुः । ६।७४।

“वृषतेः प्रतिघिद्धमेव तत्
 कृतवान् पङ्क्तिरथो विलङ्घ्य यत् ॥”)

पङ्क्तिवीजः, पुं, (पङ्क्तिभूतानि वीजानि यस्य
 सः ।) वर्वरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पङ्क्तुः, पुं, (खञ्जति गतिवैकल्यं प्राप्नोतीति । खञ्जि
 गतिवैकल्ये । “बाहुलकात् कुः । खञयोः
 पङ्क्तौ गुमागमश्च ॥” उणां । १।३७। इति पङ्क्तौ
 गुमागमश्च । अस्य कक्षाया अत्युच्चतया बहु-
 कालेन रात्रिभागादिभोगात् मन्दगतित्वादस्य
 तथात्वम् ।) शूनैश्चरः । इति शब्दमाला ॥ (परि-
 ब्राट् । यथोक्तं चिन्तामणौ ।

“भिन्नार्थं गमनं यस्य विण्मञ्चकरणाय च ।

योजनात् परं याति सर्वथा पङ्क्तुरेव सः ॥”)

पङ्क्तुः, चि, (खञ्जि गतिवैकल्ये । बाहुलकात् कुः ।
 खस्य पत्ये जस्य गादेशः शुम् च । उणां । १।३७।
 जङ्गावैकल्येन चलनाच्चमः । तत्पर्यायः । श्रोणः
 २ । इत्यमरः । २।६।४८॥ जङ्गाहीनः ३ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते २।५।१२५।
 “कश्चिदन्वांश्च सूकांश्च पङ्क्तुं अङ्गानवान्ववान् ।
 पितेव पासि धर्मे च । तथा प्रव्रजितानपि ॥”
 यानहरणेनैव लोकः पङ्क्तुर्भवति । यथा, मार्क-
 ण्डेये । १।५।३१ ।

“पुष्पापङ्क्तुर्हरिश्च पङ्क्तुर्यानापङ्क्तुमरः ॥”)

अस्य लक्षणं खञ्जशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पङ्क्तुलः, पुं, सितकाचाभघोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 पङ्क्तुलहारिणी, स्त्री, (सेवनेन पङ्क्तुलं पङ्क्तुलं
 हरति या । पङ्क्तुल + हृ + णिनि + डीप् ।)
 शिष्टङ्गीलुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पच, इ क ततौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
 परं-सकं-सेट् । इदित् ।) ततिरिह विस्तार-
 वचनम् । इ क, पचयति धीरो गन्तार्थम् । इति
 दुर्गादासः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १०।१३।
 “अथयति वृथा मौनं तन्वि ! प्रपचय पञ्चमम् ।
 तरुणि ! मधुरालापैस्तापं विनोदय दृष्टिभिः ॥”)

पच, इ ड अक्षीकारे । (भां-आत्मं-सकं-सेट् ।)
 इ, कर्मणि पच्यते । ड, पचते खगुणं भिक्षुकः ।
 इति दुर्गादासः ॥

पच, ड औ अक्षीकारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भां-आत्मं-सकं-अनिट् ।) औ, पक्ता ।
 ड, पचते खगुणं भिक्षुकः । इति दुर्गा-
 दासः ॥

पच, डु अ औ ष पाके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भां-उभं-ङिकं-अनिट् ।) पाको विस्त्रियनु-
 कूलथापारः । डु, पक्तिमम् । अ, पचति पचते
 तङ्गुलानोदनं लोकः । औ, पक्ता । ष, पचा ।
 इति दुर्गादासः ॥

पचः, चि, पचति यः । (पच् + “नन्दिग्रहिपचा-
 दिभ्यो ल्युगिन्त्यचः ।” ३।१।१३४। इति अच् ।)

पचेलि

पाककर्त्ता । इति याकरणम् ॥ स्वार्थे कनि पच-
 कश्च ॥

पचतः, पुं, (पचतीति । “भृष्टदृष्टियजिपर्वि-
 पचमितमिनमिहय्योऽतच् ॥” उणां । ३।११०।
 इति अतच् ।) सूर्यः । अग्निः । इन्द्रः ।
 इत्युणादिकोषः ॥ (परिपक्वे, चि । यथा,
 ऋग्वेदे । १।६१।७। “पचतं सहीयान्
 विध्यद्वराहं तिर्रो अद्रिमस्ता ॥”)

पचतिकल्पं स्त्री, (इषदूनं पचतीति तिङन्तात्
 कल्पप् ।) इषदूनस्य पाकस्य कर्त्ता । इति
 याकरणम् ॥

पचत्पुटः, पुं, (पचत् पुटमस्य ।) सूर्यमणि-
 वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पचन्, [त्] चि, (पचति यः । “लटः प्रचिति ।”
 २।२।१२४। इति शब्दप्रत्ययः ।) पाक-
 कर्त्ता । इति याकरणम् ॥

पचनं, स्त्री, (पचते इति । पच् + भावे ल्युट् ।)
 पाकः । (यथा, भागवते । ३।२६।४०।

“द्वीतनं पचनं पानमदनं हिममर्दनम् ॥”

पचतेनेन इति पच्चेः करणे ल्युट् । पाकसाध-
 नम् । यथा, ऋग्वेदे । १।१६२।६। “ये
 चार्वते पचनं संभरन्त्यतो तेषामभिगतिर्न
 इन्वतु ॥”)

पचनः, पुं, (पचत्यसौ इति । पच् + कर्त्तरि
 ल्युट् ।) अग्निः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पाक-
 कर्त्तरि, चि ॥

पचनी, स्त्री, (भुक्तमजीर्णादिकं पचतेनेनया ।
 पच् + करणे ल्युट् स्त्रियां डीप् ।) वनवीज-
 पूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पचन्ती, स्त्री, (ओदनादीन् पचति या । पच् +
 शट् + स्त्रियां डीप् ।) पाककर्त्री । इति याक-
 रणम् ॥

पचमानः, चि, (पचतेऽसौ इति । “लटः शट्-
 शानचौ” । २।२।१२४। इति शानच् ।)
 पाककर्त्ता । इति याकरणम् ॥ (पुं, वङ्गिः ॥)
 पचम्पचा, स्त्री, (पचं पच्यं पचति । पच्चेः खश्च
 ततो सुम् । स्त्रियां टाप् ।) दारुहरिद्रा ।
 इत्यमरः । २।४।१०२ ॥

पचा, स्त्री, (पचते इति पच्चेः घित्वादृत्त-
 टाप् ।) पाकः । इत्यमरः । ३।२।८॥ (पच-
 त्यसौ इति पचादच् स्त्रियां टाप् । पाक-
 कर्त्री ॥)

पचिः, पुं, (पचतीति । पच् + “सर्वधातुभ्यः इन् ।”
 उणां । ४।११७। इति इन् ।) अग्निः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ पचनम् । इति संचिप्रसार-
 याकरणम् ॥

पचेलिमः, पुं, (पचत्यसौ इति । “पच एलि-
 मच् ॥” उणां । ४।३७। इति एलिमच् ।)
 सूर्यः । अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥ कर्त्तुरना-
 यासेन स्वयं पक्के, चि । (स्वयमेव पचते पचः
 कर्मकर्त्तरि केलिमप्रत्ययः ।) यथा, पचेलिमा-
 स्तङ्गुलाः । इति सुम्भवोधयाकरणम् ॥ (यथा च

पञ्चकं

मनौ । ४ । १७२ । श्लोकस्य टीकायां कुल्लूक-
भट्टः । “यथा भूमिस्त्ववीजमात्रा तदैव प्रचुर-
पचेलिमफलव्रीहिस्तवकसम्बलिता न भवति ॥”
पचेलुकः पुं, (पचत्योदनादीन् । पचो बाहु-
लकादेलुकः ।) सूदः । पाचकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पचः, [स्] य, (वीजार्थे पादं पादमिति पञ्जावः
ततः प्रस् ।) पादं पादम् । इति संचिप्तसार-
याकरणम् ॥

पचमानः, त्रि, (पचतेऽसौ इति । पच् + कर्मणि
शानच् ।) वर्तमानपचनकर्मताश्रयः । वर्त-
मानपाकविशिष्टतद्धादि । इति याकरणम् ॥

पच, इ रोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
परं-सकं-वेद-इदित् ।) रोध आवरणम् ।
पञ्जरः । सौत्रधातुरयम् । इति दुर्गादासः ॥

पचः, पुं, (पञ्जं जातः । पच् + जन् + कर्त्तरि
डः ।) शूद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (शूद्रस्य
पदजातत्वमुक्तं यतौ यथा,—

“ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः ।
उरू तदस्य यत् वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो यजायत ॥”)

पञ्भट्टिका, स्त्री, कन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा,
“प्रतिपदयमकितघोडशमात्रा
नवमगुरुत्वविभूषितगात्रा ।
पञ्भट्टिका पुनरत्र विवेकः
क्राप्ति न मध्यगुरुगण एकः ॥”

उदाहरणं यथा,—

“तरलवतसाश्लिष्टस्त्व-
स्थलतरपञ्भट्टिकाकटिबन्धः ।
मौलिचपलशिखिचक्रकटन्दः
कालियशिरसि ननर्त्त सुकुन्दः ॥”

इति कन्दोमञ्जरीयां मात्रावृत्ताख्यः ५ स्तवकः ॥

(तथा च भगवच्छङ्कराचार्यकृतमोहसुहरे ४ ।

“मा कुरु धनजनयौवनगर्वम्
हरति निमेषात् कालः सर्वम् ।

मायामयमिदमखिलं हित्वा
ब्रह्मपदं प्रविशाम्य विदित्वा ॥”*)

लुद्रघटिका । इति कन्दोमञ्जरौटीका ॥

पच, [न्] त्रि, संख्याविशेषः । पाँच इति भाषा ।
बहुवचनान्तोऽयम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,
मनुः । ११ । १६५ ।

“पुण्यमूलफलानाञ्च पचगणं विशोधनम् ॥”)

तद्वाचकानि यथा । पाण्डवः १ शिवायम् २
इन्द्रियम् ३ खर्गः ४ व्रताग्निः ५ महापापम् ६
महाभूतम् ७ महाकायम् ८ महामखः ९
पुराणलक्षणम् १० अङ्गम् ११ प्राणाः १२ वर्गः
१३ इन्द्रियार्थः १४ वाणः १५ । इति कविकल्प-
लता ॥ पचसंख्याविशिष्टे, त्रि । यदुक्तम् । “संख्या-
संख्ये ह्यादश त्रिषु ।” इत्यमरः । २ । ६ । ८३ ॥

पचकं, त्रि, (पचैव इति स्वार्थे कन् ।) पच ।
यथा, भाषापरिच्छेदे । ३३ । “संख्यादि-
पचकं कालदिशोः शब्दश्च ते च खे ।” इति ॥
(पच संख्यापरिमाणस्य । “तदस्य परि-

पञ्चको

माणम् ।” ५ । १ । ५७ । इत्यनुवृत्तौ “संख्यायाः
संज्ञा संज्ञाध्यायनेषु ।” ५ । १ । ५८ । इति
पञ्चसङ्गापरिमिति संवार्थे कन् प्रत्ययः । धनि-
ष्ठादि पञ्चनक्षत्रम् । यथाह चिन्तामणिः ।
“अग्निचौरभयं रोगो राजप्रीडा धनक्षतिः ।
संग्रहे ढगकाष्ठानां कृते वखादिपञ्चके ॥”
पञ्चभिः क्रीतम् । “संख्याया अतिशदन्तायाः
कन् ।” ५ । १ । १२ । इति कन् । पञ्चभिः क्रीते
द्रव्यविशेषे ॥)

पञ्चकपालः, पुं, पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरो-
डाशः । (“संस्कृतं भक्षाः ।” ४ । २ । १६ । इत्यण्
ततो “द्विगोर्लुगणपत्वे ।” ४ । १ । ८८ । इत्यणो
लुक् ।) स तु यज्ञविशेषः । यथा । “परा वा
एष यज्ञं पशून् वपति योऽभिसुह्रासयते पञ्च-
कपालः पुरोडाशो भवति ।” इत्यादि यजुर्वेदीय-
श्रुतिः ॥ (पञ्चानां कपालानां समाहारः । पर-
निपातः ।) कपालपञ्चके, स्त्री ॥

पञ्चकर्म्म, [न्] स्त्री, (पञ्चानां कर्मणां समा-
हारः ।) पञ्चप्रकारशारीरिकचिकित्साविशेषः ।
यथा,—

“वमनं रेचनं नखं निरुहश्चातुवासनम् ।

पञ्चकर्म्मदमन्यश्च कर उत्क्षेपणादिकम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥ (भाषापरिच्छेदोक्तानि
पञ्चकर्म्माणि । यथा, तत्रैव ६ ।

“उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुक्षनं तथा ।

प्रसारणञ्च गमनं कर्म्मार्थेतानि पञ्च च ॥”)

पञ्चकषायः, पुं, (पञ्चविधः कषायः । अथवा
पञ्चानां वृक्षाणां कषायः वल्कलरसः । कचिच्चयं
बहुवचनान्तोऽपि दृश्यते । तत्र तु पञ्च च ते
कषायाश्चेति एवमेव ।) महास्नानीयपञ्चप्रकार-
कषायद्रव्यम् । यथा,—

“जम्बुशालमलिवाव्यालं वज्जलं वदरं तथा ।

कषायाः पञ्च विज्ञेया देयाः प्रीतिकराः शुभाः ॥”

इति दुर्गातृप्तवपहृतिः ॥

पञ्चकृत्यः, पुं, (पञ्चं विस्तृतं कृत्यं शाखापल्लवा-
दिकं यत्र ।) पक्षपौष्टक्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(स्त्री, पञ्चं प्रपक्षितं कृत्यं कार्यं वृष्ट्यादिकम् ।
वृष्टिस्थितिध्वंसविधानालुप्यहात्मकं कार्यम् इति
भावः । यथाह चिन्तामणिः ।

“यस्मिन् सृष्टिस्थितिध्वंसविधानालुप्यहात्मकम् ।

कृत्यं पञ्चविधं शश्वद्भासते तं शुभः शिवम् ॥”)

पञ्चकोलं, स्त्री, पाचनविशेषः । यथा,—

“पञ्चकोलं कणामूलं कण्ठाचयामिनागरैः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्य गुणाः ।

“पञ्चकोलं रसे पाके कटुकं रुचिकृष्णतम् ।

तीक्ष्णोष्णं पाचनं श्लेष्मं दीपनं कफवातनुत् ।

गुल्मघ्नीहोदरानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ अपि च ।

“पिप्पली पिप्पलीमूलं चयचिचकनागरम् ।

दीपनीयः श्लेष्मो वर्गः कफानिलगदापहः ॥”

इति चक्रपाणिदत्तः ॥ (पञ्चकोलवृत्तमुक्तं चरके
चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ।

पञ्चग

“पिप्पलीपिप्पलीमूलचयचिचकनागरैः ।

सचारैरङ्गपलिकैर्दिः प्रस्थं सर्पिषः पचेत् ॥

कल्कैर्हिपञ्चमूलस्य तुलाङ्गस्य रसेन च ।

दधिमख्मातकोपेतं तत्सर्पिर्जठरापहम् ।

श्वयथुं वातविष्टम् गुल्माङ्गोसि च नाशयेत् ॥”)

पञ्चकोषाः, पुं, (पञ्च च ते कोषाश्चेति ।) कोषा
इवात्माच्छादकत्वेन कोषाः । ते च पञ्चविधाः ।
यथा । अन्नविकारत्वात् स्थूलशरीरं अन्नमय-
कोषः १ ॥ पञ्चकर्म्मनिद्रियसहितप्राणपञ्चकं प्राण-
मयकोषः २ ॥ पञ्चज्ञानेन्द्रियसहितं मनः मनो-
मयकोषः ३ ॥ पञ्चज्ञानेन्द्रियसहिता बुद्धिः
विज्ञानमयकोषः ४ ॥ अहङ्कारात्मकोऽविद्या-
त्मको वा आनन्दमयकोषः ५ ॥ इति शिव-
गीतामतम् ॥ * ॥ अपि च ।

“पितृसत्तामजाद्बीर्याज्जातोऽग्नेर्नैव वृद्धते ।
देहः सोऽन्नमयो नात्मा प्राक् चोद्धे तदभावतः ॥”

इत्यन्नमयकोषः १ ॥

“पूर्णां देहे बलं यच्छमन्नायां यः प्रवर्तकः ।
वायुः प्राणमयो नासावात्मा चैतन्यवर्जनात् ॥”

इति प्राणमयकोषः २ ॥

“अहन्तां ममतां देहे गृह्णादौ च करोति यः ।
कामाद्यवस्थया भ्रान्तो नासावात्मा मनोमयः ॥”

इति मनोमयकोषः ३ ॥

“जीना सुप्तौ वपुर्वीधे व्याप्नुयादानखायगा ।
चिच्छायोपेतधीर्नात्मा विज्ञानमयश्चन्द्रभाक् ॥”

इति विज्ञानमयकोषः ४ ॥

“काचिदन्तर्मुखावृत्तिरानन्दप्रतिविम्बमाक् ।
पुण्यभोगे भोगशान्तौ निद्रारूपेण लीयते ॥

कादाचित्कत्वतो नात्मा स्यादानन्दमयोऽप्ययम् ॥”

इत्यानन्दमयकोषः ५ ॥ इति पञ्चदशी ॥

पञ्चचारणः, पुं, (पञ्चानां चाराणां गणः ।)

चारपञ्चकम् । पञ्चलवणम् । यथा,—

“चारैस्तु पञ्चभिः प्रोक्तः पञ्चचारभिधो गणः ।
काचसैववसासुद्रविट्सौवर्चलकैः समैः ॥

स्यात् पञ्चलवणं तच्च मृच्छोपेतं षड्भाज्यम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चखट्वं, स्त्री स्त्री, (पञ्चानां खट्वानां समाहारः ।)

पञ्चखट्वाः समाहृताः । इति याकरणम् ॥

पञ्चगणयोगः, पुं, (पञ्चानां गणो यत्र स एव
योगः ।) विदारी गन्वा वृहती एभिपर्णौ
निदिग्धिका श्वदंष्ट्रा एता मिलिताः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चगवं, स्त्री स्त्री, पञ्चानां गवां समाहारः ॥
(समासे टच् ।) पञ्चगावः समाहृताः । इति
याकरणम् ॥

पञ्चगवधनः, त्रि, पञ्च गावो धनं यस्य । इति
मुखबोधयाकरणम् ॥

पञ्चगव्यं, स्त्री, (गोर्विकारः गव्यम् । पञ्चगुणितं
गव्यम् ।) गोसम्बन्धिपञ्चप्रकारद्रव्यम् । (यथा,
मनुः । ११ । १६५ ।

“भक्ष्यभोक्ष्यापहरणं यानश्रय्यासनस्य च ।

पुण्यमूलफलानाञ्च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥”)

पञ्च

तत्तु गोमयगोमूत्रदुग्धदधितृप्तम् । यथा,—
 “पञ्चगव्यं दधिचौरघृतगोमूत्रगोमयैः ।” इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ * ॥ तत्परिमाणं यथा,—
 “पलमात्रं दुग्धभागं गोमूत्रं तावदित्यते ।
 घृतञ्च पलमात्रं स्यात् गोमयं तोलकत्रयम् ॥
 दधि प्रकृतमात्रं स्यात् पञ्चगव्यमिदं स्मृतम् ।
 अथवा पञ्चगव्यानां समानो भाग इत्यते ॥”
 इति गौतमीयतन्त्रम् ॥ * ॥ अपि च ।
 “गोमूत्रद्विगुणं मूत्रं पयः स्यात्तत्तुगुणम् ।
 घृतं तद्विगुणं प्रोक्तं पञ्चगव्ये तथा दधि ॥” * ॥
 तस्य पानफलं यथा,—
 “पञ्चगव्येन पूतन्तु वाजिमेघफलं लभेत् ।
 गव्यन्तु परमं मेघं गवादन्यन्न विद्यते ॥
 सौम्ये सुहृते संयुक्ते पञ्चगव्यन्तु यः पिबेत् ।
 यावज्जीवकृतात् पापात् तत्तत्तथादेव मुच्यते ॥”
 गव्यानां देवप्रीतिकरत्वं यथा,—
 “दध्ना हि त्रिदशः सर्वे क्षीरेण च महेश्वरः ।
 घृतेन पावको नित्यं पायसेन पितामहः ॥
 सहस्रेण प्रीयन्ते वर्षाणाञ्च त्रयोदश ।
 तां दत्त्वा चैव पीत्वा च प्रेतो मेध्यस्तु जायते ॥”
 इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
 तस्य विशेषो यथा,—
 “पयः काश्चनवर्णायाः श्वेतवर्णोऽथगोमयम् ।
 गोमूत्रं ताम्रवर्णाया नीलवर्णाभवं घृतम् ॥
 दधि स्यात् कृष्णवर्णाया दध्नादकसंमायुतम् ।
 गोमूत्रमाषकाण्यष्टौ गोमयस्य चतुष्टयम् ॥
 क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश उच्यते ।
 घृतस्य माषकाः पञ्च पञ्चगव्यं मलापहम् ॥”
 इति गारुडं प्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥
 पञ्चगुः, त्रि, पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः । इति सुग्व-
 बोधयाकरणं द्विगुसमासः ॥
 पञ्चगुप्तः, पुं, (पञ्चानामिन्द्रियाणां चापल्यं गुप्तं
 यत्र । यद्वा पञ्चानां पदार्थानां गुप्तः गोपनं
 यत्र ।) चाव्याकदर्शनम् । (करौ चरणौ शिर-
 स्चेति पञ्चाङ्गानि गुप्तानि अस्य ।) कच्छपः ।
 इति मेदिनी ॥
 पञ्चगुप्तिरसा, स्त्री, (पञ्चधा गुप्तौ रसोऽस्याः ।)
 स्रुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पञ्चचामरं, स्त्री, षोडशाक्षरपादच्छन्दोविशेषः ।
 यथा,—
 “प्रमाणिकापदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम् ॥”
 इति कुन्दोमञ्जरी ॥ ४ ॥ (अस्योदाहरणमाह तत्रैव ।
 “सुरद्वन्द्वलमख्ये विचित्ररत्ननिर्मिते
 लसद्वितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम् ॥
 सुराङ्गनाभवलवीकरप्रपञ्चचामर-
 स्फुरत्समीरवीजितं सदाद्युतं भजामि तम् ॥”)
 पञ्चचौरः, पुं, (पञ्च चौराण्यस्य । बौद्धधर्माव-
 लम्बि-जिनभेदः । पञ्च चौराणि स्वरभेदा अस्य ।)
 मञ्जुषोयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पञ्चचूडा, स्त्री, (पञ्चसङ्काः चूडाः शिरोरत्नानि
 यस्याः ।) अक्षरोविशेषः । इति पुराणम् ॥
 (यथा, रामायणे । ६ । ६२ । ७१ ।

पञ्चत

“उर्वशी मेनका रम्भा पञ्चचूडा तिलोत्तमा ।
 उपानृत्यन्तु काङ्कतस्यं प्रहृष्टा रक्षसो वधात् ॥”)
 पञ्चजनः, पुं, (पञ्चभिर्भूतैर्जन्यतेऽसौ । पञ्च +
 जन + कर्मणि घञ् । “जनविध्योश्च” । ७ । ३ । ३५ ।
 इति न वृद्धिः ।) पुरुषः । इत्यमरः । २ । ६ । ११ ॥
 (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ३५५ ।
 “सङ्गावश्रादिका देवस्तेन श्रीशब्दलाङ्किताः ।
 पञ्च पञ्चजनेन्द्रेण पुरे तस्मिन् निवेशिताः ॥”)
 दैत्यविशेषः । स च संह्रादस्य कृतौ पत्न्या जातः ।
 (यथा, श्रीभागवते । ६ । १८ । १४ ।
 “संह्रादस्य कृतिर्भाष्याऽस्मृत पञ्चजनं ततः ॥”
 अपरो दैत्यभेदः । श्रीकृष्णः एनं हत्वा सान्दी-
 पनिमुनये अस्य नृत्यं पुत्रं गुरुदक्षिणास्वरूपं
 ददौ । यथा, भागवते । ३ । ३ । २ ।
 “सान्दीपनेः सहत् प्रोक्तं ब्रह्माधौव्यं सविस्तरम् ।
 तस्मै प्रादात् वरं पुत्रं नृत्यं पञ्चजनोदरात् ॥”)
 अस्यास्या पाञ्चजन्यनामा शब्दो जातः । स च
 श्रीकृष्णस्य । यथा,—
 “पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ॥”
 इत्यादि श्रीभगवद्गीतायाम् । १ । १५ ॥ (प्रजा-
 पतिः । यथा, भागवते । ६ । ४ । ५१ ।
 “यथा पञ्चजनस्याङ्ग ! दुहिता वै प्रजापतेः ।
 असिक्ती नाम पत्नीले प्रजेश ! प्रतिगृह्यताम् ॥”
 सगरराजपुत्रः । यथा, हरिवंशे । १५ । ६ ।
 “केशिन्यस्य सगरादसमञ्जसमात्मजम् ।
 राजा पञ्चजनो नाम बभूव स महाबलः ॥”
 गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि पञ्चजन-
 पदवाच्यानि भवन्ति । इति चिन्तामणिः ॥)
 पञ्चजनी, स्त्री, पञ्चानां जनानां समाहारः ततो
 डीप् । इति व्याकरणम् ॥ (विश्वरूपकन्या ।
 यथा, भागवते । ५ । ७ । १ । “तदनुशासनपरः
 पञ्चजनीं विश्वरूपदुहितरमुपयेमे ॥”)
 पञ्चजनीनः, पुं, (पञ्चसु जनेषु व्याष्टः । दिक्-
 संख्ये संज्ञायामिति समासः । पञ्चजने हितम् ।
 पञ्चजनादुपसङ्गानमिति खः । पां । ५ । १ । ६ ।
 वार्तिके ।) भङ्गः । इति हलायुधः ॥ पञ्च-
 जनसम्बन्धिनि पञ्चजन्याः प्रभौ च त्रि ॥
 पञ्चज्ञानः, पुं, (पञ्चानां पदार्थानां ज्ञानमस्य ।)
 बुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥
 पञ्चतन्त्रं, स्त्री स्त्री, पञ्चानां तन्त्राणां समाहारः ।
 इति व्याकरणम् ॥
 पञ्चतत्त्वं, स्त्री, (पञ्चानां तत्त्वानां समाहारः ।)
 पञ्चभूतम् । इति खरोदयः ॥ पञ्चमकारः । सद्य-
 मांसमत्स्यसुद्रामैथुनरूपम् । यथा,—
 “मद्यं मांसं तथा मत्स्यं सुद्रां मैथुनमेव च ।
 पञ्चतत्त्वमिदं देवि ! निर्वाणमुक्तिहेतवे ॥
 मकारपञ्चकं देवि । देवानामपि दुर्लभम् ॥”
 इति कैवल्यतन्त्रे प्रथमपटलः ॥ वैष्णवानां यथा,—
 “तत्त्वज्ञानमिदं प्रोक्तं वैष्णवे श्रेणु यत्नतः ।
 गुरुतत्त्वं मन्त्रतत्त्वं मनस्तत्त्वं सुरेश्वरि ! ॥
 देवतत्त्वं ध्यानतत्त्वं पञ्चतत्त्वं वरानने ! ॥
 तत्रादौ श्रीगुरोस्तत्त्वं स्नेहाङ्ग्यामि पार्ज्वति ! ॥

पञ्चती

सतेलं वर्तिकायुक्तं देहस्थं ब्रह्मतेजसम् ।
 गुरुणा मन्त्रदानेन तत्सूत्रं दीपितं भवेत् ॥
 देवतायाः शरीरं हि मन्त्रादुत्पद्यते ध्रुवम् ।
 अत एव हि तस्यात्मा देवरूपो न संशयः ॥
 ईश्वरस्य तु यद्वीर्यं तदेव अक्षयात्मकम् ।
 तेन वर्णात्मकं देहं जनोरेव न संशयः ॥
 मन्त्रवर्णं सर्ववर्णमयास्ते परमेश्वरि ! ॥
 वर्णतत्त्वमिदं देवि ! सर्वस्य मम यज्ञवेत् ॥
 स्वयं देवो न चान्योऽस्मि निर्मलो देवरूपकः ।
 सर्वत्र देवतां ध्यायेत् ढगुलमलतादिषु ॥
 ध्यानेन लभते सर्वं ध्यानेन विष्णुरूपकः ।
 ध्यानेन सिद्धिमाप्नोति विना ध्यानं न सिध्यति ॥
 इति ते कथितं तत्त्वं वैष्णवस्य सुरेश्वरि ! ॥
 यज्ञज्ञानादमरत्वञ्च विष्णुरूपो भवेत्ततः ॥
 ते नरा नहि गच्छन्ति कदाचिद्यममन्दिरम् ॥”
 इति निर्वाणतन्त्रे १२ पटलः ॥
 पञ्चतपाः, [स] त्रि, (अमरादिभिः पञ्चभिस्तेजैः-
 पदार्थैस्तपति यः । पञ्च + तप् + असुन् ।)
 अग्निचतुष्टयस्य पञ्चकसाध्यतपोविशिष्टः । यथा,
 “तेजस्विमध्ये तेजस्वी हवीयानपि गण्यते ।
 पञ्चमः पञ्चतपस्तपनो जातवेदसाम् ॥”
 इति माघे । २ । ५१ ॥
 पञ्चतयं, त्रि, (पञ्च अवयवा यस्य । अवयवे
 तयप् ।) पञ्चावयवम् । इति व्याकरणम् ॥
 पञ्चतन्त्रात्रं, स्त्री, (पञ्चगुणितं शब्दादिभूतस्य आ-
 त्मकं तन्त्रात्रम् ।) तामसाहङ्कारोत्पन्नमहा-
 भूतोपादानकारणशब्दस्य शब्दरूपसङ्गत्याः तदा-
 अयद्रव्याणि च । इति सांख्यभाष्यम् ॥
 पञ्चता, स्त्री, (पञ्चानां भूतानां भावः । पाञ्चभौति-
 कस्य शरीरस्य पञ्चधाभावे आरम्भकाणां भूतानां
 तद्भावापत्तौ सत्यां औपचारिकत्वात् ।) न्यतुः ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ११६ ॥ (यथा, भागवते ।
 ७ । ८ । ५२ ।
 “स तु जनपरितापं तत्कृतं जानता ते ! ॥
 नरहर उपनीतः पञ्चतां पञ्चविंश ॥”)
 देहारम्भकाणां पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानां
 स्वांशसंक्रमणात् पृथक्त्वम् । इति भरतः ॥ पञ्च-
 भावः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ८ ।
 १५१ ।
 “धान्ये सदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्चताम् ॥”)
 पञ्चतित्तं, स्त्री, (पञ्चगुणितं तित्तम् ।) तित्तद्रव्य-
 पञ्चकम् । यथा । निर्वाणतत्त्वपटोलनिदि-
 ग्विकाः । इत्यादि चक्रपाणिदत्तः ॥
 पञ्चतीर्थी, स्त्री, (पञ्चानां तीर्थानां समहारः ।
 डीप् ।) तीर्थपञ्चकम् । यथा । “विश्ववद्विषये
 प्राप्ते पञ्चतीर्थीविधानतः ।” इति तिथितत्त्वम् ।
 पञ्चतीर्थीत्याह । (तानि च भिन्नदेशे भिन्न-
 रूपाणि, तत्र काशीस्थानि । यथा, काशीखण्डे ।
 १०० । ३६—४० ।
 “ज्ञानवापीसुपसृष्ट नन्दिकेशं ततोऽर्चयेत् ।
 तारकेशं ततोऽभ्यर्च्य महाकालेश्वरं ततः ॥
 ततः पुनर्दक्षपाणिमित्येषा पञ्चतीर्थिका ॥”)

पञ्चन

पुरुषोत्तमस्थानि यथा,—

“मार्कण्डेये वटे कृष्णे रौहिणेये महोदधौ ।
इन्द्रदुम्भसरः स्नात्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥”

इति तीर्थतत्त्वम् ॥ * ॥ अपि च । नाना-
स्थानस्थानि यथा,—

“पृथिव्यां यानि तीर्थानि सर्वाण्येवाभिवेचनात् ।
तत्पञ्चतीर्थस्नानेन समं नास्ति संप्रशयः ॥

एकादश्यां विश्रान्तौ द्वादश्यां शौकरे तथा ।
त्रयोदश्यां नैमिषे च प्रयागे च चतुर्दशी ॥

कार्तिक्यां पुष्करे चैव कार्तिकस्य सितसिते ।
कालेभ्यो नरः स्नात्वा सर्वं पापं यपोहति ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

पञ्चत्वं, स्त्री, (पञ्चानां चित्वादिभूतानां भावः ।)
मरणम् । पञ्चानां भावः । इति हेमचन्द्रः ॥

(“पञ्चधासम्भूतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।
पञ्चभिः स्पर्शरौरोत्यैस्त्रय का परिवेदना ॥”

तथा, भागवते । १ । १५ । ४१ ।

“मृत्वावपानं सोत्सर्गं तं पञ्चत्वे स्नोहोहवीत ॥”

पञ्चदशः, त्रि, पञ्चदशानां पूरणः । (पूरणे ङट् ।
पञ्चाधिका दश यत्र वा ।) पोनेर इत्यादि

भाषा । तत्संख्यामात्रवाचित्वे नान्तबहुवच-
नान्तोऽयम् । इति व्याकरणम् ॥ तद्वाचकशब्दः ।

(यथा, अथर्ववेदे । ११ । १ । १६ । “पितामहाः
पितरः प्रजोपजाहं पक्ता पञ्चदशस्ते अस्मि ॥”)

तिथिः । इति कविकल्पलता ॥

पञ्चदशी, स्त्री, (पञ्चदशानां पूरणी । ङट् ।
डीप् ।) पूणिमा । अमावास्या । इति

मेदिनी ॥ (यथाह याज्ञवल्क्यः । १ । १४६ ।
“पञ्चदशां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुस्तके ।

ऋतुसन्धिषु सुक्ता वा आद्विकं प्रतिगृह्य च ॥”
(पञ्चदशप्रकरणानि सन्त्यस्याम् ।) श्रीमद्भारती-

तीर्थविद्वारणसुनीश्वरकृतो वेदान्तग्रन्थविशेषः ॥

पञ्चदीर्घः, स्त्री, (शरीरस्य स्फुटिप्राप्तोक्तलक्ष-
णाकपञ्चस्थलं दीर्घं पञ्चसु अवयवेषु दीर्घलक्ष-
णकमित्यर्थः ।) शरीरपञ्चावयवलक्षणविशेषः ।

यथा,—

“बाहू नेत्रद्वयं कुटिर्द्वे तु नासे तथैव च ।

स्तनयोरन्तरक्ष्वेव पञ्चदीर्घं प्रशस्यते ॥”

इति सासुद्रकम् ॥

पञ्चधा, य, (पञ्चन् + “संख्याविधायि धा ।”
५ । ३ । ४२ । इति धा ।) पञ्चप्रकारम् । इति

व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ८ । १६ । ३७ ।
“धर्माय यशसेऽर्थाय कामाय खजनाय च ।

पञ्चधा विभजन् वित्तमिहासुत्रं च मोदते ॥”)

पञ्चनखाः, पुं, (पञ्च नखा यस्य ।) हस्ती । कूर्मः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ व्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

भक्षणीयपञ्चनखा यथा,—

“शशकः शलकी गोधा खड्गौ कूर्मश्च पञ्चमः ॥
इति स्मृतिः ॥

(तथाच याज्ञवल्क्यः । १ । १७७ ।

“भक्ष्याः पञ्चनखाः संधागोधाकच्छपशङ्काः ।
शशश्च मतस्त्वेष्वपि हि सिंहगुहकरोहिताः ॥”)

पञ्चप

“पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ये प्रोक्ताः कृतजैर्द्विजैः ।
कौशल्याजः शशादीनां तेषां नैकोऽप्यहं कपिः ॥”

इति भट्टिः । ६ । १३१ ॥

पञ्चनदः, पुं, (पञ्च पञ्चसङ्काकाः नद्यः सन्त्यत्र ।
समासे ङच् ।) पञ्चनदीयुक्तदेशविशेषः ।

पञ्जाव इति पारस्यभाषा । तस्य नामान्तरम् ।
वाङ्मौकः मद्रदेशश्च । ता नद्यो यथा । शतद्रुः

१ विपाशा २ इरावती ३ चन्द्रभागा ४ वितस्ता
५ । इति पुराणम् ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । २४८ ।

“रुद्रः पञ्चनदे जातु दुस्तरैः सिन्धुसङ्गमैः ॥”)
पञ्चानां नदीनां समाहारे स्त्री ॥ (यथा,

रामायणे । ३ । ४३ । २१ ।

“ततः पञ्चनदं कृतस्त्रं विचेतयं समन्ततः ॥”
तच्च काशीस्थनदीपञ्चकरूपं तीर्थम् । यथा,

काशीखण्डे । ५६ । ११३—११६ ।

“किरणाधूतपापे च तस्मिन् धर्मनदे शुभे ।
सर्वकृत्यौ पापसंहर्त्रौ वाराणस्यां शुभद्वे ॥

ततो भागीरथी प्राप्ता तेन दैवीपिना सह ।
भागीरथी समायाता यमुना च सरस्वती ॥

किरणाधूतपापा च पुण्यतोया सरस्वती ।
गङ्गा च यमुना चैव पञ्चनदोऽत्र कीर्तिताः ।

अतः पञ्चनदं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥”
तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८२ । ७६ ।

“अथ पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताग्रजः ।
पञ्चयज्ञानवाप्नोति क्रमशो येऽनुकीर्तिताः ॥”

असुरभेदः । यथा, हरिवंशे । १२० । ८८ ।
“हत्वा पञ्चनदं नाम नरकस्य महासुरम् ॥”

पञ्चनिम्बः, स्त्री, (पञ्चानां स्त्रीयपुष्पमूलादि-
रूपाणां निम्बानां समाहारः ।) निम्बवृक्षस्य-
पत्रत्वक्पुष्पफलमूलानि । इति राजनिर्घण्टः ॥

“पञ्चनिम्बन्तु तत्पुष्पमूलवल्कफलच्छदैः ॥
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पञ्चनी, स्त्री, (पञ्चान्ते प्रपञ्चान्ते पाशक्रीडा-
नियमो यत्र । पञ्चि विस्तारे + लुट् स्त्रियां

डीप् ।) शारिङ्गकुला । इति शब्दरत्नावली ॥
(पाशारक्क् इति भाषा ॥)

पञ्चनीराजनं, स्त्री, पञ्चानां नीराजनानां समा-
हारः । पञ्चप्रकारारात्रिकम् । इति कालोत्तर-

तन्त्रम् ॥ अस्य विवरणं नीराजनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पञ्चपक्षी, [न्] पुं, (अकारादि-ओकारान्ताः
अइउएओरूपाः पञ्चस्वराः पक्षिणः पक्षि-

स्वरूपा यत्र ।) पारिभाषिकपक्षिपञ्चकद्वारा
त्रिकालबोधकप्रणयः । यथा,—

“प्रणम्य श्रीमहादेवं सर्वशास्त्रविशारदम् ।
भविष्यदर्थबोधाय पञ्चकुम्भं नयो मुदा ॥

तेषां वचनमाकर्ण्य निजगाद महेश्वरः ।
त्रिकालज्ञानबोधार्थं पञ्चपक्षी प्रदर्शयते ॥

अनेन शास्त्रसारेण लोकैः कालत्रयं प्रति ।
बलाबलानि दृश्यन्ते सर्वकार्येषु निश्चितः ॥

आगतं प्रच्छकं दृष्ट्वा दैवज्ञः सावधानतः ।
यद्यत् करोति कर्माणि तस्मात् सर्वं विचारयेत् ॥

पञ्चप

ऊर्ध्वावलोकने जीवस्त्वधोऽष्टौ तु मूलकम् ।
समदृष्टौ भवेद्वातुरेताश्चिन्ताप्रभेदतः ॥”

तत्र ।

“ललाटे पुत्रचिन्ता स्यात् कामचिन्ता च कण्ठके ।
बाहुभ्यां वस्तुचिन्ता च आधिचिन्ता तथोदरे ॥

कटौ विच्छेदचिन्ता च शत्रुचिन्ता च गुह्यके ।
दुःखचिन्ता भवेत् पादे एते चिन्ताप्रभेदकाः ॥” * ॥

अपरञ्च ।

“अक्षरं पक्षिभुक्तश्च दिग्दैवतदिनानि च ।
कालं वर्णं बलं मित्रं धातुमूलादिकं क्रमात् ॥

आरूढप्रमलभेभ्यः प्रथमाक्षरतोऽपि वा ।
प्रच्छकस्य वचः सुत्वा याह्यो वर्णः स्वरस्तथा ॥ * ॥

स्वरेण कल्पयेद्द्वारं वारात् पक्षी प्रजायते ।
पक्षिणो जायते वाक्यं वाक्याच्च फलसम्भवः ॥” * ॥

“अकारादिओकारान्ताः स्वराः पञ्च प्रकीर्तिताः ।
सुक्तार्थं कल्पयेद्द्वारं स्वरास्ते पक्षिरूपिणः ॥

अकारः श्वेन आख्यात इकारः पिङ्गलस्तथा ।
उकारो वायसश्चैव एकारस्ताम्रश्वरः ।

ओकारो नीलकण्ठश्च खरास्ते पक्षिसंज्ञकाः ॥
अकारः पूर्वदिग्भागे इकारश्चैव दक्षिणे ।

उकारः पश्चिमे त्रये एकारश्चोत्तरे तथा ॥
शेषस्थानेषु सर्वेषु ओकारस्तु प्रकीर्तिताः ।

शकुनानां क्रियागत्या दूते युद्धे जयाजयौ ॥
प्राक्श्वेनः पिङ्गलो याम्ये पश्चिमे काक उच्यते ।

उत्तरे ताम्रचूडश्च कलापी मध्यगः स्मृतः ॥
डङ्गणाक्षरकैर्होतानां ककारादीस्तु विन्यसेत् ।

अकारादिषु हान्तांस्तानेकेषु षट् परिक्रमात् ॥
अखरे ककुडा वर्णा धमवाश्च भवन्ति हि ।

खजटा नमशा वर्णा इकारे परिकीर्तिताः ।
गभताः पयशा वर्णा उखरे स्युर्यथाक्रमम् ॥

घटथाः फरसा एते वर्णा एखरमात्रगाः ।
चठदा बलहा वर्णा ओखरे परिकीर्तिताः ॥ * ॥

प्रथमे रविभौमौ च द्वितीये चन्द्रचन्द्रजौ ।
तृतीये जीववारश्च चतुर्थे भृगुवासरः ॥

पञ्चमे मन्दवारश्च पक्षिणां क्रमशो लिखेत् ।
नन्दा भद्रा जयारिक्ता पूर्णा च तिथयः क्रमात् ॥

अकारे मेघसिंहालिः इः कन्यायुग्मकर्कटाः ।
उकारे चापमीनौ च एकारे च तुलाद्वयौ ॥

ओकारे ऋगकुम्भौ च एवं राशिश्च संलिखेत् ।
खराधः स्यापयेत् खेटान् राशेर्धौ यस्य नायकः ॥

अकारे सप्त ऋक्षाणि रेवत्यादिक्रमेण च ।
पञ्च पञ्च इकारादावेवमृच्छं खरोदये ॥ * ॥

प्रथमे चाश्विनी पूर्वं पञ्चनक्षत्रमुच्यते ।
अतः क्रमात् द्विष्टं चैव पञ्च पञ्च च तारकाः ॥ * ॥

खराणाञ्च क्रमेणैव देवताः परिकीर्तिताः ।
ईश्वरः पवनश्चैव इन्द्राकाशः सदाशिवः ॥ * ॥

प्राच्यां पृथ्वी गुरुश्चैव याम्यां शुक्रो जलं तथा ।
अङ्गारकः पश्चिमेऽग्निर्बुधो वायुस्तथोत्तरे ॥

सूर्यपुत्रस्तथाकाशे ऊर्ध्वमेवं लिखेत्ततः ।
क्षितौ ब्रह्मा जले विष्णुस्तथा रुद्रो हुताशने ॥

ईश्वरः पवने चैव तथाकाशे सदाशिवः ।
भूतो मयूरः कुब्जश्च कुकुटो वर्तमानकः ॥

पञ्चप

बलिभुक् श्येनकौ ख्यातौ भविष्यन्तौ सुनिश्चितम् ।
श्येनो हिरण्यवर्णश्च पिङ्गलः शुक्लवर्णकः ॥
काको रक्तोऽसितश्चित्रः कुक्कुटः श्यामलः शिखी ।
काको बलीयान् सर्वेभ्यस्तस्मात् श्येनो हि

दुर्बलः ॥

कुक्कुटो दुर्बलस्ताभ्यां पिङ्गलस्तस्य जनकः ।
सर्वेभ्यो दुर्बलः पक्षी नीलकण्ठो न संशयः ॥
बली मयूरात् कुञ्जस्तु ताम्रचूडस्तयोर्बली ।
एतेभ्यो बलवान् श्येनश्चतुर्णां वायसो बली ॥*॥
मित्रं मयूरः श्येनस्य मयूरस्य च पिङ्गलः ।
ताम्रचूडस्य सुहृदौ मयूरपिङ्गलौ तथा ॥
वायसस्यापि मित्रं स्यात् शिखी भवति सर्वदा ।
सुहृदौ पिङ्गलश्येनौ मयूरारण्यशेखरौ ॥*॥
काककुक्कुटश्येनाश्च पिङ्गलस्य च विद्विषः ।
मयूरस्य रिपू नित्यं सर्वदा श्येनवायसौ ॥
भवतः श्येनकाको द्वौ ताम्रचूडस्य विद्विषौ ।
काकस्य शत्रवो नित्यं पिङ्गलश्येनकुक्कुटाः ॥*॥
जह्वं दृष्टिर्भवेत् जीवो ह्यघो दृष्टिस्तु मूलकम् ।
समदृष्टिर्भवेद्वातुरेते चिन्ताप्रभेदकाः ॥*॥
श्येनो मूलं तथा कुञ्जो जीवो धातुश्च वायसः ।
कुक्कुटो मूलजीवौ च मूलधातुः शिखण्डपि ॥*॥
श्येनो नरो बधूः कुञ्जः पुरुषो वायसस्तथा ।
कुक्कुटः स्त्री पुमांश्चैव शिखी नपुंसकस्तथा ॥*॥
श्येनकुञ्जौ द्विजश्रेष्ठौ महीपालस्तु वायसः ।
ताम्रचूडो वणिकः शूद्रो नीलकण्ठस्तथान्यजः ॥*॥
चतुर्धात् पिङ्गलो ज्ञेयो द्विपदौ श्येनवायसौ ।
ताम्रचूडो नखी शङ्खी शिखण्डी पक्षिजीवकः ॥*॥
श्येनो मुखं कण्ठबाहू कुञ्जो वक्षस्तु वायसः ।
कुक्कुटः पृष्ठभागः स्यात् शिखी पादयुगं क्रमात् ॥*॥
श्येनो भूम्नां धनं ज्ञेयं पिङ्गलो जलपङ्कयुक् ।
वायसस्तृणसङ्घाते कुक्कुटो भस्मनाटतम् ॥
श्येनः शिखी गृहानर्थं बन्धुस्थानेषु निश्चितम् ।
स्वग्रामे श्येनकुञ्जौ तु वायसो बन्धुमाप्नुयात् ॥
कुक्कुटः परदेशे च परग्रामे तथा शिखी ।
कुञ्जस्तु दण्डहस्तौ च त्वर्हक्रोशे तु कुक्कुटः ॥
द्विक्रोशे तु तथा काकः श्येनः क्रोशे तु पूर्वतः ।
मयूरो योजने चेति तथैव दूरनिश्चयः ॥*॥

मुक्तौ च मासो गमने च पक्षी

राज्ये दिनानि लयनन्तु मुने ।

मृते च वर्षं शकुनस्य चर्या

कालप्रमाणं मुनयो वदन्ति ॥

शुक्रे चन्द्रे गुह्यमवली लताकन्दौ बुधे तथा ।
ग्रहं गुरौ फलं सूर्ये मूलश्च रविजे कुजे ॥*॥
शुक्रे चन्द्रे भवेद्वैप्यं बुधे स्वर्णसुदाहृतम् ।
गुरौ रत्नयुतं हेम सूर्ये मौक्तिकमेव च ॥
भौमे ताम्रं शनौ लौहं राहवास्थीनि कीर्त्तयेत् ।
एतेषां धातुभेदश्च वाराणामुदयक्रमात् ॥*॥
शुक्रे चन्द्रे जलाधारो देवतावसतिर्गुरौ ।
रवौ चतुष्पदस्थानमिष्टकानिलयो बुधः ॥
दग्धस्थानं कुजे प्रोक्तं शनौ राहौ च वाह्यभूः ।
अमीभिर्द्विषुके स्थाने नष्टभूमिं विलोकयेत् ॥*॥
रवौ भौमे च भेरुखो मयूरो वायसः शनौ ।

८

पञ्चप

पादायुधः शिखी शुक्रे काककुञ्जौ गुरौ तथा ॥
कुञ्जकुक्कुटाविन्दुशौ क्रमोऽयं शुक्ललक्षणयोः ।
यस्य वारस्य यः पक्षी तदादिं गणयेद्बुधः ॥
दिनपक्षी कार्यरूपी प्रश्नपक्षी फलप्रदः ।
दिनेषु शुक्लपक्षे यत् कृष्णे रात्रिषु तत्तथा ॥
कृष्णे दिनेषु यद्यत्तत् शुक्ले रात्रिषु योजयेत् ।
बालः कुमारस्तृणो वृद्धो मृत इति क्रमात् ॥
घटिका घटं घट्टेवं हि फलमेवासुदीरितम् ।
किञ्चित्कामकरो बालः कुमारस्त्वर्द्धलाभदः ॥
तृणो राज्यदो वृद्धो हानिदो मृत्युदो मृतः ।
भोजनं गमनं राज्यं निद्रा मरणमेव च ॥
एकान्तरे भवेत् कृष्णे शुक्ले स्यात् क्रमशो विदुः ।
पक्षिणां क्रमशो ज्ञात्वा फलं ब्रूयात् यथा तथा ॥
गणयेत् पञ्चपक्ष्यादौ जातभूतगणादपि ॥

शुक्लपक्षे ॥*॥ ततः कृष्णपक्षे ।

“भोजनं मरणञ्चैव निद्रा राज्यं तथैव च ।
गमनं पञ्चपक्ष्याणां कृष्णपक्षे क्रमो दिवा ॥*॥
राज्यं सुभिक्ष्यमक्षोभं नष्टलाभं सदा जयम् ।
रोगमुक्तं महालाभं पक्षिणां सुफललक्षणम् ॥*॥
अनायासेन दृष्टिः स्याददृष्टधनसम्पदः ।
भूलाभो रोगनाशश्च यात्रासिद्धी रणे जयः ॥
दूरादागमनं योगः प्रयागे पक्षिलक्षणम् ।
राज्यादये यदि प्रश्नो लाभार्थे स्वल्पलाभदः ॥
रुजानां चिररोगः स्यात् याने हानिः क्षयो रणे ।
पुरग्रामप्रवेशश्च गमनं कलहं तथा ।
मनश्चलमारोग्यं गमनेषु विचारयेत् ॥*॥
राज्यलाभो जयं सौख्यमक्षोभं रोगनाशनम् ।
सुभिक्षं बहुदृष्टिश्च पक्षिणां राज्यलक्षणम् ॥*॥
यात्राहानिरनादृष्टिः कार्यहानिरदर्शनम् ।
याधिश्च दीर्घरोगश्च पक्षिणां सुफललक्षणम् ॥
अपमृत्युभयञ्चैव सर्वकार्यविनाशनम् ।
एतदेव फलं ब्रूयात् पक्षिणां मृत्युलक्षणम् ॥*॥
श्येने भोक्तरि काकस्तु पान्यो राजा मुजङ्गभुक् ।
स्वप्नावस्थां गतः कुञ्जः परास्तस्ताम्रशेखरः ॥*॥
काके भोक्तरि केकी तु पान्यः स्यात् पिङ्गलो वृषः ।
ताम्रचूडस्तथा खापी श्येनः कालवर्णं गतः ॥*॥
मयूरे भोक्तरि तथा कुञ्जो यात्रावर्णं गतः ।
महीपः कुक्कुटः श्येनः खापी काको वर्णं गतः ॥
कुञ्जे भोक्तरि पान्यस्तु कुक्कुटः श्येनको वृषः ।
काको निद्रावर्णं यातो मयूरो मरणं गतः ॥*॥
कुक्कुटे भोक्तरि श्येनः पान्यो राजा तु वायसः ।
शिखी निद्रावर्णं यातः पिङ्गलः कालमाप्नुयात् ॥”
इति कृष्णपक्षस्य दिवाक्रमः शुक्लपक्षस्य रात्रिक्रम-
श्च ॥ खरोऽपि यथा । अनुमेदिते । उन्मोदितेन ।
ओमित्येवायुः । इत्येव जुहो । एवमुक्तोऽसि ॥*॥
“श्येने भोक्तरि कुञ्जः स्यात् पान्यः काको मही-
पतिः ।

ताम्रचूडो निद्रितश्च शिखी कालवर्णं गतः ॥*॥
मयूरे भोक्तरि श्येनः पान्यः कुञ्जो महीपतिः ।
स्वप्नावस्थां गतः काकस्ताम्रचूडो मृतस्तथा ॥*॥
कुक्कुटे भोक्तरि शिखी सदा गमनमाप्नुयात् ।
श्येनो महीपतिः कुञ्जः खापी काको मृतिं गतः ॥*॥

पञ्चप्रा

काके भोक्तरि यात्रायां ताम्रचूडः शिखी वृषः ।
निद्रायां रमते श्येनः कुञ्जः कालवर्णं गतः ॥*॥
कुञ्जे भोक्तरि यात्रायां वायसः कुक्कुटो वृषः ।
नीलकण्ठस्तथा खापी श्येनो मृत्युवर्णं गतः ॥”
इति शुक्लपक्षस्य दिवाक्रमः कृष्णपक्षस्य रात्रि-
क्रमश्च ॥*॥ खरोऽपि यथा । अहिपुरेभ्योः ।
गाकरिपुरे । एकोनरिपुः । उपेन्द्रो हरिः ।
विष्णुस्ते लोकः ॥*॥
“इत्युक्तं पक्षिणां कार्यं लाभालाभं शुभाशुभम् ।
येन विज्ञानमात्रेण त्रिकालज्ञो भवेन्नरः ॥
तावन्नर्हन्ति शास्त्राणि शकुनानामनेकशः ।
यावन्न श्रूयते पक्षिशकुनं शङ्करोदितम् ॥”
इति श्रीमहादेवविरचितं पञ्चपक्षिशकुनं
समाप्तम् ॥

पञ्चपक्षिका, स्त्री, (पञ्च पक्ष पक्ष्याः स्याः । ततः
कप् कापि अतः इत्वम् ।) गोरक्षीक्षुपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चपक्षवं, स्त्री, (पञ्चानां पक्षवानां समाहारः ।)
आमादिपञ्चपक्षकम् । यथा,—
“आमृजम्बूकपित्यानां बीजपूरकविल्लयोः ।
गन्धकर्मणि सर्वत्र पञ्चाणि पञ्चपक्षवम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

वैदिककर्मणि घटोपरिदेयपञ्चपक्षवं यथा,—
आमाश्वत्थवटपर्कटीयशोडुम्भराणि । तान्त्रिक-
कर्मणि पञ्चपक्षवं यथा,—
“पनसाम्” तथाश्वत्थं वटं वकुलमेव च ।
पञ्चपक्षवसुक्तश्च सुनिमित्तान्वेदिभिः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

पञ्चपात्रं, स्त्री, पञ्चानां पात्राणां समाहारः । इति
आकरणम् ॥ पञ्चपात्रकरणकपात्राण्यविधिक-
आह्वम् । तत्तु अन्वष्टकाआह्वम् । अमावस्या-
मृतप्रेतपञ्चमृतसाम्बत्सरिकं सपिण्डीकरणश्च ।
इति लोकप्रसिद्धम् ॥

पञ्चपित्तं, स्त्री, (पञ्चविधं पित्तम् ।) पित्तपञ्च-
कम् । यथा,—
“वराहच्छागमहिषमतृस्यमायूरपित्तकम् ।
पञ्चपित्तमिति ख्यातं सर्वेभ्यो हि कर्मसु ॥”
इति वैद्यकम् ॥

पञ्चप्रदीपः, पुं, (पञ्चसंख्याकाः प्रदीपा यत्र ।)
पञ्चदीपयुक्तारात्रिकम् । यथा,—
“कुर्यात् सप्तप्रदीपेन शङ्खघण्टादिवाद्यकैः ।
हरेः पञ्चप्रदीपेन बहुशो भक्तितत्परः ॥”

इति पाञ्चोत्तरखण्डे १०७ अध्यायः ॥

पञ्चप्रासादः, पुं, (प्रसीदन्ति मनांसि अत्र ।
प्र + सद + अधिकरणे घञ् । “उपसर्गस्य
दीर्घत्वं क्षिप्रघणादौ क्षिप्रवेत् ॥” इति
वचनात् दीर्घः । पञ्चचूडान्वितः प्रासादः ।
मध्यपदलोपिकर्मधारयः ।) देवमहविशेषः ।
पञ्चरत्न इति ख्यातः । यथा,—
“पक्षेष्टकचितं रस्यं पञ्चप्रासादसंयुतम् ।
कारयित्वा हरेर्धाम धूतपापो ब्रजेद्विभम् ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥

पञ्चम

पञ्चमी

पृथुकास्तुला भृश गोधूमचणकादयः ।
तस्य नाम भवेदेवि । सुत्रा सुक्तिप्रदायिनी ॥
भगलिङ्गस्य योगेन मैथुनं यज्ञवेत् प्रिये ॥
तस्य नाम भवेदेवि । पञ्चमं परिकीर्तितम् ॥
प्रथमसु भवेन्मदं मांसस्यैव द्वितीयकम् ।
मत्स्यस्यैव तृतीयं स्थानुद्रा चैव चतुर्थिका ॥
पञ्चमं पञ्चमं विद्यात् पञ्च ते नामतः स्मृताः ॥”

इति समयाचारतन्त्रे २ पटलः ॥ * ॥

अथ मत्स्यादियुत्पत्तिः ।

“मायासलादिशमनाम्नोत्पत्तिमार्गानिरूपणात् ।
अष्टदुःखादिविरहान्मत्स्येति परिकीर्तितः ॥
माङ्गल्यजननादेवि । सन्निदानन्ददानतः ।
सर्वदेवप्रियत्वाच्च मांस इत्यभिधीयते ॥
पञ्चमं देवि ! सर्वेषु मम प्राणप्रियं भवेत् ।
पञ्चमेन विना देवि ! चण्डीमन्त्रं कथं जपेत् ॥
यदि पञ्चमकारेषु भ्रान्तिश्चेत् कुरुते प्रिये ॥
तस्य सिद्धिः कथं देवि ! चण्डीमन्त्रं कथं जपेत् ॥
आनन्दं परमं ब्रह्म मकारास्तस्य सूचकाः ॥”
इति कुलाद्यवतन्त्रे पञ्चमखण्डे १० उक्ताः ॥ * ॥
तेषां शोधनादिकं बाहुल्यमिषा लोकमोह-
मयाश्च नोक्तम् ॥

पञ्चमहायज्ञाः, पुं, (पञ्चविधा महायज्ञाः ।)

यज्ञस्य कर्तव्यपञ्चप्रकारनित्यकर्मणि । यथा,—

“पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं वलिः ।

एतैः पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकैः ॥”

इत्यमरः । २ । ७ । १४ ॥

(तथा च मनुः । २ । ६८-७० ।

“पञ्चसूना यज्ञस्य चण्डीपेवयुपस्करः ।

कण्ठनी चोदङ्गमस्य बध्यते यासु वाङ्मयम् ॥

तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महात्मभिः ।

पञ्चकृत्वा महायज्ञाः प्रत्यहं यज्ञमेधिनाम् ॥

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो देवो वलिर्भोति गृह्यश्रोत्रिपूजनम् ॥”)

पञ्चमारः, पुं, (पञ्चसु इन्द्रियेषु म्रियते आसक्तो

भवतीति । पञ्च + मर + कर्त्तरि घञ् ।) बल-

देवपुत्रः । इति शब्दमाला ॥

पञ्चमास्यः, पुं, (पञ्चमो रागः खरो वा आस्ये

यस्य । “कोकिलो पञ्चमं वदेत् ॥” इत्युक्तेरस्य

तथात्वम् ।) कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥

पञ्चमी, स्त्री, (पञ्चानां पाङ्क्तानां इयम् । अथवा

पञ्च पतीन् मिनोति सेवाज्ञेहादिभिर्ब्रूयाति या ।

पञ्च + मी + क्तिप् । मीधातुरत्र बन्वायः ।)

पञ्चवपनी । द्रौपदी । इति मेदिनी ॥ (पञ्चानां

पूरणी षट् ततो मट् स्त्रियां ङीप् ।) शारि-

शङ्खला । पाशार क्व इति भाषा । इति भूरि-

प्रयोगः ॥ * ॥ तिथिविशेषः । सा च चन्द्रस्य

पञ्चमकलाक्रियारूपा तदुपलक्षितकालश्च ।

पञ्जिकाकारसङ्केतेन शुक्लपक्षे ५ कृष्णपक्षे २०

एतदङ्गोचिता ॥ * ॥ अथ पञ्चमीवस्था ।

सा च चतुर्थीयुता ग्राह्या युष्मात् ।

“पञ्चमी च प्रकर्त्तव्या चतुर्थीसहिता विभो ! ॥”

इति स्कन्दपुराणाच्च ॥ * ॥

पञ्चमी

अथ नागपञ्चमी । यथा,—देवीपुराणे ।

“सुमे जनार्दने कृष्णे पञ्चम्यां भवमाङ्गने ।

पूजयेन्मनसादेवीं चण्डीविटपसंस्थिताम् ॥

पञ्चनाभे गते श्रद्धां देवैः सर्वैरनन्तरम् ।

पञ्चम्यामसिते पक्षे ससुतिष्ठति पन्नगौ ॥”

देवैरिति सहाय्यं तृतीया । तथा,—

“देवीं संपूज्य नत्वा च न सर्पभयमाप्नुयात् ।

पञ्चम्यामपूजयेन्नागाननन्तादात्महोरगान् ।

क्षीरं सर्पिस्तु नैवेद्यं देयं सर्वविषापहम् ॥”

एवं गारुडे तथैव नागानाह ।

“अनन्तं वासुकिं पद्मं शृङ्गं कमलमेव च ।

तथा कर्कोटकं नागं धृतराष्ट्रश्च शङ्खकम् ॥

कालीयं तक्षकश्चैव पिङ्गलं मासि मासि च ।

यजेत्तानसिते नागान् दृष्टुक्तो दिवं व्रजेत् ॥”

पुराणान्तरेऽपि ।

“अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तक्षकः ।

कुलिकः कर्कोटः शङ्खो क्षुद्रौ नागाः प्रकीर्तिताः ॥”

पुराणान्तरेऽपि ।

“शेषः पद्मो महापद्मः कुलीरः शङ्खपालकः ।

वासुकिस्तक्षकश्चैव कालीयो मणिभद्रकः ।

ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ ॥”

अत्र च ।

“योऽसौ चानन्तरूपेण ब्रह्मास्त्रं सचराचरम् ।

पुण्यवह्नारयेन्मूर्ध्नि तस्मै नित्यं नमो नमः ॥”

इत्यनेन चोक्तारपूर्वमेव मत्स्यपुराणोक्तेनानन्तं

पूजयेत् । रत्नाकरे ।

“पिचुमर्हस्य पत्राणि स्थापयेद्भवनेन्द्रे ।

खयश्चापि तदग्रीयाद्ब्राह्मणाश्चैव भोजयेत् ॥”

अथ श्रीपञ्चमी । भविष्योत्तरे । माघशुक्लपञ्च-

मधिकृत्य,—

“चतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरी प्रपूजिता ।

सौभाग्यमतुलं कुर्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम् ॥”

सम्बत्तरप्रदीपे ।

“पञ्चम्यां पूजयेत्तर्फी पुण्यपात्रवारिभिः ।

मस्याधारं लेखनीश्च पूजयेत्त लिखिततः ॥

माघे मासि सिते पक्षे पञ्चमी या श्रियः प्रिया ।

तस्याः पूज्याश्च एवेह कार्यः सारस्वतोत्सवः ॥”

इत्युपादानात् श्रियः स्वरसत्ताः । तथा च याज्ञिकः ।

“लक्ष्मीसरस्वतीधौत्रिर्वास्यद्विभूतिप्रोभासु ।

उपकरश्चेश्वरश्चैव नाविधासु च श्रीरिति प्रथिता ॥”

ध्यानं यथा,—

“तरुणशकुलमिन्दोर्ब्रिभती शुभकान्तिः

कुचभरनमिताङ्गी सन्निधया सिताङ्गी ।

निजकरकमलोदक्षेखनीपुस्तकश्रीः

सकलविभवसिद्धौ पातु वाग्देवता नः ॥”

इति शारदोक्तं ध्यायेत् । पादादिभिः पूजयित्वा ।

“भद्रकाल्यै नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः ।

वेदवेदान्तवेदाङ्गविद्यास्थानेभ्य एव च ॥”

खाहेति ब्रह्मपुराणीयेन त्रिः पूजयेत् । मत्स्य-

स्मृतौ । वसुचीवश्च द्रोणश्च सरस्वत्यै न दापयेत् ।

सरस्वतीं संपूज्य,—

पञ्चमी

“यथा न देवो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।

त्वां परित्यज्य सन्निधौ तथा भव वरप्रदा ॥

वेदाः शास्त्राणि सर्वाणि ब्रह्मगीतादिकश्च यत् ।

न विहीनं त्वया देवि ! तथा मे सन्तु सिद्धयः ॥

लक्ष्मीर्मैधा घरा पुष्टिर्गौरी तुष्टिः प्रभा घृतिः ।

एताभिः पाहि तनुभिरष्टाभिर्मूर्तिं सरस्वति ॥”

इति मत्स्यपुराणीयेः प्रार्थयेत् ॥ * ॥

अथ पञ्चमीव्रतम् ।

तच्च शुक्लकाले माघशुक्लपञ्चम्यामारभ्य षड्गुरु-

प्रत्येकं प्रतिमासीयशुक्लपञ्चम्यां कार्यम् । यथा,—

“क्षीरोदे च पुरा सुप्तं लक्ष्मीसमन्वितं हरिम् ।

प्रणम्य परिपप्रच्छ नारदो सुनिसत्तमः ॥

नारद उवाच ।

केनोपायेन देवेश ! नारीणाञ्च सुखं भवेत् ।

सौभाग्यमतुलं याति तस्मै त्वं वक्तुमर्हसि ॥

श्रुत्वा तद्वचनं देवो नारदस्य महात्मनः ।

संप्रेष्य कमलां सखे ब्रूहि देवि शुभानने ! ॥

इज्जितं पदुरालोक्य पद्मपत्राच्च वक्त्रभा ।

वक्त्रमं तं पुरस्कृत्य प्रीत्या व्रतसुवच च ॥

देवुवाच ।

अस्ति श्रीपञ्चमीनाम व्रतं परमदुर्लभम् ।

यत् कृत्वा प्राप्यते लोकैः सुखं सौभाग्यसुखम् ॥

तत्र मां पूजयेद्भक्त्या माघवक्ष्य प्रयत्नतः ।

गन्धैः पुष्पैश्च वस्त्रैश्च धूपैर्नानाविधैः फलेः ॥

अथवा पूजयेद्भक्त्या माघादौ पञ्चमीदिने ।

इमां ब्रह्मपुराणोक्तां या करोति च पञ्चमीम् ॥

लक्ष्मीसमा भवेन्नारी इह लोके परत्र च ।

विधानं ब्रह्म धर्म्मज्ञ ! यादृशी पञ्चमी मम ॥

वर्षाणि षट् प्रकर्त्तव्या परमप्रीतिमागवा ।

शुक्लकाले तु संप्राप्ते पञ्चमी या शुभा भवेत् ॥

तस्यामारभ्य कर्त्तव्यं व्रतं पापप्रणाशनम् ।

स्वयं यतात्मा भूत्वा च आरभेद्व्रतसुखतमम् ॥

आत्यङ्गमलवर्णेन हविष्येण हव्यं तथा ।

फलैर्नैकानु कर्त्तव्यसुपवाचैः प्रतिष्ठयेत् ॥

प्रतिष्ठाया विधिरयं काचगन्ध श्रियं हरिम् ।

ब्राह्मणश्च सपत्नीकं पूर्वैर्दुर्धवासेयेत् ॥

पञ्चम्यान्तर्निषि विप्रमाचार्यश्च द्विजोत्तमम् ।

पूजा च विविधा कार्या मूलमन्त्रेण भक्तितः ॥

होमश्च तिललाजानां शतं कुर्यात् पृथक् पृथक् ।

नैवेद्यं विविधं कुर्यात् लक्ष्म्युक्तं पूषसुखतमम् ॥

आसनं पादमर्च्यं तथाप्याचमनीयकम् ।

वासौ यज्ञोपवीतश्च गन्धपुष्पफलं तथा ॥

हृत्तं धूपः प्रदीपश्च ताम्बूलं फलमेव च ।

गौः श्रद्धा कमलश्चैव हिरण्यं रत्नतं तथा ॥

ब्राह्मणेभ्यः प्रदेयानि दक्षिणासंयुतानि च ।

यथोक्तं विधानेन या कुर्यात् पञ्चमीव्रतम् ॥

आसनकुलसङ्कृत्य विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।

शचीव पुत्रभूतस्य रतीव मदनस्य च ॥

शङ्करस्य यथा गौरी तथैव भवति सा शुभा ।

मासि मासि सिते पक्षे पञ्चमी या प्रकीर्तिता ॥

तस्यां पूज्या सदा देवी भक्तितः कमलोद्भवा ।

लक्ष्मीसमा भवेन्नारी षट्पञ्चमीव्रतेन वै ॥

पञ्चमी

श्रीपञ्चमीव्रतं रम्यं वा करोति प्रतिव्रता ।
तस्याहं स्थिरतां यामि यथा नारायणे स्थिरा ॥
मत्प्रसादान्मुनिश्रेष्ठ ! सर्वसौभाग्यमाप्नुयात् ॥”
इति ब्रह्मपुराणोक्तषट्पञ्चमीव्रतकथा समाप्ता ॥

अथ पञ्चमीजातफलं यथा ।

“भूपालमान्यो भनुजः सुगात्रः

कृपासमेतो विदुषां वरेण्यः ।

वाग्मी गुणी बन्धुजनैकमान्यः

प्रवृत्तिकाले यदि पञ्चमी स्यात् ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

विद्याविशेषः । तद्विवरणं यथा,—

“कामं विष्णुयुतं देवि ! शक्तिमायेन्द्रमेव च ।
महामायां ततः पश्चात् वाग्भवं बीजमुद्धरेत् ॥”
विष्णुयुतं अकारयुक्तमित्यर्थः । शक्तिरेकारः ।
माया ईकारः ।

“विद्यच्छन्दस्ततः पश्चात् कलौ नकुलिरेव च ।
मायाखरेण संयुक्तं नादविन्दुकलान्वितम् ॥
प्रथमं कामराजस्य बीजं परमदुर्लभम् ।
वियद्विष्णुयुतं कामो हंसः शक्रस्ततः परम् ॥
महामाया ततः पश्चात् स्वभावतीति कथ्यते ॥”
हंसो हकारः । एतद्वितीयं कामकूटम् ॥ * ॥

“मादनं शिवबीजं वायुबीजं ततः परम् ।
इन्द्रबीजं ततः पश्चात् महामायां समुद्धरेत् ॥”
इति तृतीयम् । इयं मधुमती ॥ * ॥

“शिवबीजं तथा कामं इन्द्रं देवीं नियोजयेत् ।
महामायां ततः पश्चात् शक्तिकूटं समुद्धरेत् ॥”
देवीं सकारम् ।

“वाग्भवं प्रथमं कूटं शक्तिकूटं पञ्चमम् ।
मध्यकूटत्रयं देवि ! कामराजं मनोहरम् ।
कथिता पञ्चमी विद्या त्रैलोक्यसुभगोदया ॥” * ॥

इत्थर उवाच ।

“ऋणु देवि ! महाभागो शक्तिकूटं सुदुर्लभम् ।
वाग्भवं प्रथमं कूटं कामराजं त्रिकूटकम् ॥
शक्तिकूटं प्रवक्ष्यामि तव स्नेहात् विशेषतः ।
जीवप्राणौ महादेवि ! मादनं तदनन्तरम् ॥
इन्द्रबीजं ततः पश्चात् भुवनेश्री तु पञ्चमम् ॥”
जीवः सकारः । प्राणो हकारः । इति वा शक्ति-
कूटम् ॥ * ॥

“अथवा देवदेवेशि ! सौभाग्यायाश्च वाग्भवं ।
कूटत्रयं कामराजं शक्तिबीजं च पूर्ववत् ।
एषा शाक्ता महादेवि ! पञ्चमी परमेश्वरी ॥”
अस्या वाग्भवं कूटं हित्वा सौभाग्यायाः प्रथम-
कूटं वाग्भवं कूटमित्यर्थः । कामराजकूटत्रयं
पञ्चम्या एव ।

“वामनेत्रादिकूटं वा भगादिकूटमेव वा ।
अरिहा सिद्धिदा विद्या सर्वदोषविवर्जिता ॥”
भग एकारः । एतेनाष्टधा पञ्चमी वाग्भवशक्ति-
कूटभेदेन ॥ * ॥ यामले ।

“द्विविधा पञ्चमी विद्या पञ्चपञ्चाक्षरी परा ।
मध्ये षडक्षरी चैव शक्तिश्च चतुरक्षरी ॥”
षडिति कामराजविद्याया मध्यकूटमित्यर्थः ।
शक्तिरिति कामराजस्य शक्तिकूटमित्यर्थः ।

पञ्चमी

एषा चतुर्द्धा वाग्भवकूटभेदात् । एतयोः काम-
राजस्य तृतीयकूटं तत्रैव ॥ * ॥

“कामबीजं महेशानि ! शिवबीजं ततः परम् ।
तदधो हंसबीजं इन्द्रबीजं विचिन्तयेत् ॥
महामायां ततः पश्चात् कूटं परमदुर्लभम् ॥”
एषा पूर्ववदष्टधा । अन्या चतुर्द्धा ॥ * ॥
तथा तत्त्वबोधे ।

“कामाकाशपरा शक्र संस्थानकतरूपिणी ॥”
परा सकारः । संस्थानकतरूपिणी महामाया ॥ * ॥
तथा च तन्त्रे ।

“कामबीजं महेशानि ! शम्भुबीजं ततः परम् ।
तदधश्चन्द्रबीजं पृथ्वीबीजं ततो लिखेत् ।
तदन्ते च महामाया कूटं परमदुर्लभम् ॥”
एषा पूर्ववदष्टधा । अन्या चतुर्द्धा । तेन षट्-
विंशद्विपिणी पञ्चमी ॥ * ॥ हंसमाहेश्वरे ।

“वामकेश्वरविद्यायाः कूटं वाग्भवसुत्तमम् ।
एकारादि वाग्भवन्तु कूटं वाग्भवसुत्तमम् ॥
एकारादि वाग्भवन्तु सौभाग्यायाश्च वाग्भवम् ।
एषा च पञ्चमी विद्या त्रैलोक्यवशकारिणी ॥” * ॥
श्रीक्रमे ।

“एतासां चैव विद्यानां प्राणं षड्गु वरानने ! ।
रमां मायां हंसबीजं वाग्भवादे नियोजयेत् ॥
शक्तान्ते तु महादेवि ! हंसं मायां रमां तथा ।
रमिधुंक्तेन देवेशि ! विद्याजपनमाचरेत् ॥”
जपश्च सप्तवारमेव दीपन्यां तथा दर्शनात् ।
एतासां पूर्वोक्तश्रीक्रमोक्तविद्यानाम् ॥ * ॥

पञ्चम्यान्तु विशेषो यथा ।

“रमां मायां हंसबीजं वाग्भवादे नियोजयेत् ।
शक्तान्ते तु महेशानि ! हंसं मायां रमां तथा ॥
कामराजत्रये देवि ! ककारं शक्रसंयुतम् ।
मायाविन्द्वीश्वरयुतं सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥
प्रथमं कामकूटस्य चादे नियोजयेद्विदम् ॥
वान्तं वक्षिसमायुक्तं वामनेत्रविभूषितम् ॥
नादविन्दुसमायुक्तं श्रियो बीजमुदाहृतम् ।
द्वितीयं कामबीजं जपेदुक्ता च सुन्दरि ! ॥
गगनं वक्षिसंयुक्तं वामनेत्रविभूषितम् ।
नादविन्दुसमायुक्तं मायाबीजं प्रकीर्तितम् ॥
मधुमती जपेत्तपि सर्वकामफलप्रदाम् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ * ॥ रागिणीविशेषः । सा
च वसन्तरागस्य प्रिया । यथा,—

“वसन्ती पञ्चमी दौली वहारी रूपमञ्जरी ।
रागिण्य ऋतुराजस्य वसन्तस्य प्रिया इमाः ॥”

अस्या ध्यानं यथा,—

“सङ्गीतगोष्ठीषु गरिष्ठभावं
समाश्रिता गायनसम्प्रदायैः ।
खन्वाङ्गिणी नूपुरपादपद्मा
सा पञ्चमी पञ्चमवेदवेत्ती ॥”

इति सङ्गीतदर्पणः ॥

(नदीविशेषः । यथा, महाभारते । ६। ६। २६।
“वरां वीरकराक्षपि पञ्चमीश्च महानदीम् ॥”)
पञ्चमीव्रतं, स्त्री, (पञ्चम्यां माघशुक्लपञ्चमीमारभ्य
षड्वर्षं यावत् प्रतिमासीयशुक्लपञ्चम्यां स्त्रिया

पञ्चमी

कर्त्तव्यं व्रतम् नियमविशेषः । १) माघशुक्लपञ्चमी-
मारभ्य षड्वर्षपर्यन्तं प्रतिमासीयशुक्लपञ्चम्यां
स्त्रीकर्त्तव्यनियमविशेषः । तत्प्रयोगो यथा, तत्रादौ
कृतनित्यक्रिया यजमाना कुशहस्ताचम्य स्वस्ति-
वाचनपूर्वकं सङ्कल्पं कुर्यात् । विष्णुर्नमोऽद्य माघे
मासि शुक्ले पक्षे पञ्चम्यां तिथौ असुकगोत्रा श्री-
असुकी पुत्रपौत्राद्यनवच्छिन्नसन्ततिमहदैश्वर्य-
सौभाग्यारोग्यसौन्दर्यवैधव्याप्तिपूर्वकविष्णुलो-
कप्राप्तिकामा अदारभ्य षड्वर्षपर्यन्तं प्रतिमा-
सीयशुक्लपञ्चम्यां गणपत्यादिनानादेवतासलक्ष्मी-
कवासुदेवपूजापूर्वकभविष्यपुराणोक्तकथाश्रवण-
रूपषट्पञ्चमीव्रतमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य
सूक्तं पाठयेत् । ततः सामान्यार्थादि आसनशुद्धि-
भूतशुद्धिमातृकायासकराङ्गन्यासानं कृत्वा गण-
ेशादीन् संपूज्य लक्ष्मीं नारायणश्च यथाशक्ति
पूजयेत् । ततो भोक्तृत्वार्गं कृत्वा प्रणमेत् ॥ * ॥
अथ कथा ।

“शेषशय्यासमासीनं लक्ष्मीधृतपदास्त्रजम् ।
योगनिद्रान्वितं कृष्णं नारदः परिपृच्छति ॥
केनोपायेन भगवन्नारी दुःखं न विन्दति ।
सौभाग्यारोग्यसौन्दर्यपुत्रपौत्रादिकं लभेत् ॥
इत्युक्तो माधवश्चक्रे लक्ष्मीसुखनिरिचणम् ।
इङ्गिताकारतत्त्वज्ञा पद्मा पद्माचवक्त्रभा ।
वक्त्रभायां पुरस्कृत्य प्रीता वचनमब्रवीत् ॥
श्रीरवाच ।

षट्पञ्चमीव्रतं सम्यक् श्रूयतां पापनाशनम् ।
सौभाग्यारोग्यसौन्दर्यपुत्रपौत्राद्यनप्रदम् ॥
माघे मासि सिते पक्षे पञ्चमी या शुभा भवेत् ।
तस्यामारभ्य कर्त्तव्यं षड्वर्षं व्रतसुत्तमम् ॥
प्रतिमासि च पञ्चम्यां लक्ष्मीं संपूज्य केशवम् ।
पूजयेद्भक्त्युत्साहैर्वैवेक्षेष्ट पृथग्विधैः ॥
कुर्त्याद्भोमश्च विधिवत् गणेशस्य गृहस्य च ।
विष्णोर्लक्ष्म्याश्च वाग्भवा दुर्गाया विभवक्रमात् ॥
अन्येषाश्च यथाशक्ति तिलाज्यवधान्यकैः ।
ततोऽश्रीयादलवणभादौ संवत्सरद्वयम् ॥
तृतीये च चतुर्थे च हविष्यान्नश्च भोजयेत् ।
पञ्चमे फलमञ्जरीयात् षष्ठे कुर्त्यादुपोषणम् ।
षष्ठे प्रतिष्ठा कर्त्तव्या भोजयेद्वादश द्विजान् ॥
तत्र षोडशदानानि हेमश्ङ्गीमलङ्कृताम् ।
दक्षिणासहितां दद्यादाचार्याय सुनीश्वर ! ॥
ततः षडुक्तं दद्यात् सर्वालङ्कारभूषितम् ।
काचनप्रतिमायुग्मलक्ष्मीनारायणान्वितम् ॥
विधिनानेन या कुर्यात् पञ्चमीव्रतसुत्तमम् ।
स्वप्राप्तुं समुद्भूय विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
एतत्ते कथितं विप्र ! मर्त्यलोके प्रकाशितम् ।
शोकसन्तापहानिश्च त्रयादुःखं न जायते ॥
धर्म्मं यशस्यमायुष्यमैश्वर्यञ्चापि वर्द्धयेत् ।
याश्च कुर्वन्ति भूलोकि तासां सर्वं सुखावहम् ॥
श्रीरवाच ।

ऋणु सत्यं मुनिश्रेष्ठ ! देया यत् कथितं मयि ।
तदनुष्ठानसंज्ञं प्रतिष्ठाञ्च द्विजोत्तम ! ॥
या करोति व्रतं साध्वी सर्वकामफलं लभेत् ।

पञ्चसु

तस्याः श्रीनिखला गेहे सत्यं सत्यं हि नारद ! ॥
यथेन्द्राणी महेन्द्रस्य लक्ष्मीर्लक्ष्मीपतेर्यथा ।
शङ्करस्य यथा गौरी सापि भर्तुर्भवेत्तथा ॥
या पञ्चमीव्रतं कुर्यात् सा भवेच्च पतिव्रता ।
यथोक्तविधिना या तु कुर्वीत व्रतसुत्तमम् ॥
पुत्रपौत्रधनेष्वर्थं पञ्चमीकरणादपि ।
एतत्ते कथितं सर्वं तत्त्वं कमललोचन ! ॥

नारद उवाच ।

केनापि कथितं पूर्वं कृतं केनापि वा पुनः ।
प्राप्तं कुत्र त्वया देवि ! श्रोतुमिच्छामि तद्ब्रह्म ॥
श्रीरवाच ।

माघे मासि सिते पक्षे पञ्चम्याश्च महामुने ! ।
निशावसानसमये चन्द्रभागां महानदीम् ॥
हंससङ्घैः समाकीर्णान् नलिनीपुलिनोष्णलाम् ।
तत्र गौरी शची मेधा सावित्री चोर्वशी परा ॥
नारायणं समारोप्य कुर्वन्ति व्रतसुत्तमम् ।
काम्यव्रतमिदं पद्मे ! लभते फलसुत्तमम् ॥
हर्षवतीष तां वीक्ष्य प्रोवाच कमलालया ।
पुण्यं देहि मे धूपं दीपं नैवेद्यदङ्गकम् ॥
मया तव प्रसादेन क्रियते व्रतसुत्तमम् ।
ततस्तासां फलैः पुण्यैर्नैवेद्यैश्च व्रतं कृतम् ॥
ततस्तासां प्रसादेन वल्लभाहं जगद्गण ! ।
त्वयि देव जगन्नाथ ! नरनारीगणेन च ॥
भक्त्या मया ते कथितं मर्त्यलोके प्रकाशितम् ।
या करोति व्रतं ह्येतत् यथाविधिविधानतः ॥
इह लोके सुखं सुखा नारायणपुरं व्रजेत् ।
श्रुत्वा व्रतस्य माहात्म्यं व्रतमेतत् चरन्ति याः ॥
न किञ्चिदुद्धृतं लोके तासां सत्यं वदाम्यहम् ।
हरन्ति तासां पापानि याश्च शृण्वन्त्यहर्निशम् ॥
नारायणं नमस्कृत्य प्रपूज्य च विसर्जयेत् ॥

इति भविष्यपुराणोक्ता षट्पञ्चमीव्रतकथा समाप्ता ॥

पञ्चसुखः, पुं. (पञ्चं विस्तृतं सुखं यस्य सः ।) सिंहः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (पञ्च सुखानि यस्य सः ।)
शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य नामवर्णादि
यथा, देवीपुराणे ।

“शिवस्तत्र स्थितः साक्षात् सर्वपापहरः शुभः ।
स तु पञ्चसुखः स्थातो लोके सर्वार्थसाधकः ।
पञ्चब्रह्मात्मको यस्मात्तेन पञ्चसुखः स्मृतः ॥
पश्चिमे तु सुखे सदो वामदेवस्तथोत्तरे ।
पूर्वे तत्पुरुषं विदादधोरक्षपि दक्षिणे ॥
ईशानः पञ्चमो मध्ये सर्वेषां सुपरि स्थितः ।
एतं पञ्च सुखा वत्स ! पापघ्ना गृहनाशनाः ॥
सदोजातं भवेच्छुक्लं वामदेवस्तु पीतकम् ।
रक्तस्तत्पुरुषो ज्योतिषोरः कृष्णः स एव च ॥
ईशानः पश्चिमस्तेषां सर्ववर्णसमन्वितः ।
कामदः कामरूपी स्यात् ज्ञानाधारः शिवात्मकः ॥
(रुद्राक्षविशेषः । अस्य धारणतः शुभं भवति ॥
पञ्च सुखानि यस्य इति विग्रहे वाच्यलिङ्गत्वम् ।
यथा, रामायणे ॥ ११।२३। [ततः ।
“तस्य पञ्चायसां स्त्रीणां श्रितान् पञ्चसुखान्
शिरस्युत्पलपत्राभान् दुर्धर्षः संन्यवेष्टयत् ॥”

पञ्चय

पञ्चसुखी, स्त्री, (पञ्चसुखानीव सन्त्यस्याः ।) वासकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ जवापुष्पविशेषश्च ॥ (पञ्चं
विस्तृतं सुखमस्याः । सिंहस्त्री ॥ रुद्रिकाले पञ्च-
महाभूतान्येव पञ्चसुखानीव यस्याः शक्ते-
रित्यर्थः । शिवपत्नी । इति शब्दानुधिः ॥)

पञ्चसुद्रा, स्त्री, (पञ्चविधा सुद्रा ।) पूजायां कर्तव्या
पञ्चप्रकारसुद्रा । तस्या अगुष्ठानं यथा,—
“सम्यक् प्रपूरितः पुष्पैः कराम्यां कल्पितोऽञ्जलिः ।
आवाहनी समाख्याता सुद्रा देशिकसत्तमैः ॥ १ ॥
अधोमुखी त्रिविधेत् स्यात् स्थापनी सुद्रिका
भवेत् ॥ २ ॥

उच्छ्रिताङ्गुष्ठमुद्यो स्तु संयोगात् सन्निधापनी ॥ ३ ॥

अन्तःप्रवेशिताङ्गुष्ठा सैव सम्बोधनी मता । ४ ॥

उत्तानमुद्यियुगला संमुखी करणी मता ॥ ५ ॥

इति पूजाप्रदीपः ॥

पञ्चमूत्रं, स्त्री, (पञ्चविधं मूत्रम् ।) गवाजामेषी-
महिषीगर्दभीमूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चमूलं, स्त्री, (पञ्चप्रकारं पञ्चगुणितं वा मूलम् ।)
खनामख्यातपाचनम् । तत् त्रिविधं दृष्टत् खल्यं
हृण्णाख्यं च । आद्यं यथा,—

“विश्वश्लोणाकगाम्भारीपाटलागणिकारिका ।
कफवातहरं श्रेष्ठं पञ्चमूलमिदं महत् ॥”

द्वितीयं यथा,—

“शालपर्णी पृश्निपर्णी दृष्टतीक्ष्णगोक्षुरम् ।
वातपित्तहरं हृद्यं कनीयः पञ्चमूलकम् ॥”

तृतीयं यथा,—

“कुशः काशः शरो दर्भ इक्षुश्चेति हृणोद्भवः ।
इति चक्रपाणिदत्तः ॥

अपि च ।

“विश्वामित्रमन्त्रश्लोणाककाश्रयः पाटला तथा ।
त्रेयं दृष्टत् पञ्चमूलं पञ्चमूलमिति स्मृतम् ॥

शरेक्षुदर्भकाशानां नलस्य मूलमेव च ।

सौश्रुतसारकाश्चैव हृण्णाख्यं पञ्चमूलकम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

(पञ्चानां मूलानां समाहारः । इति विग्रहे
मूलपञ्चकम् ॥)

पञ्चमूली, स्त्री, (पञ्चानां मूलानां समाहारः ।
“द्विगोः ।” ४।१।२१। इति डीप् ।) खल्य-
पञ्चमूलपाचनम् । यथा,—

“शालपर्णी पृश्निपर्णी दृष्टती कण्टकारिका ।
तथा गोक्षुरकश्चैव पञ्चमूली कनीयसी ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

पञ्चयज्ञाः, पुं, (पञ्चविधा यज्ञाः ।) गृह्यश्रुकर्तव्य-
पञ्चप्रकारयज्ञविशेषाः । यथा,—

“ब्रह्मयज्ञो नृयज्ञश्च देवयज्ञश्च सत्तमः ।

पितृयज्ञो भूतयज्ञः पञ्चयज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥”

इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥

श्रुद्रमधिकृत्य,—

“नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान् ह्यापयेत् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अस्य विवरणं पञ्चमहायज्ञशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पञ्चरत्नकः, पुं, (पञ्चगुणितानि रत्नका इव कण्ट-

पञ्चला

कानि यस्मिन् ।) पञ्चपौडुलः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पञ्चरत्नं, स्त्री, पञ्चानां रत्नानां समाहारः । (यद्वा
पञ्चविधं पञ्चगुणितं वा रत्नम् ।) तद्यथा,
कनकम् १ हीरकम् २ नीलमणिः ३ पद्मरागः ४
मुक्ता ५ । यथा,—

“कनकं हीरकं नीलं पद्मरागश्च भौक्तिकम् ।

पञ्चरत्नमिदं प्रोक्तमष्टभिः पूर्वदर्शभिः ॥

रत्नानां साध्यभावे तु खणं कर्षाहं भवे वा ।

सुवर्णस्याप्यभावे तु आभ्यं त्र्यं विचक्षणे ॥”

इति हेमाद्रिः ॥

कनकरत्नप्रवालमौक्तिकराजपट्टात्मकमिति
गौडाः ॥

पञ्चरसा, स्त्री, (पञ्चः विस्तीर्णो रसोऽस्याम् ।)
आमलकी । इति हारावली शब्दमाला च ॥

पञ्चराचं, स्त्री, (पञ्चविधानि रात्राणि ज्ञानानि
यत्र । समाप्ते अच् ।) ग्रन्थविशेषः ।

यथा,—

“रात्रश्च ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं स्मृतम् ।

तेनेदं पञ्चरात्रश्च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

प्रथमं सत्त्विकं ज्ञानं द्वितीयस्तु तदेव च ।

तृतीयस्तु तदेव च ज्ञानं सत्त्विकं परम् ॥

चतुर्थस्तु राजसिकं भक्तस्तद्भाभिवाञ्छति ।

पञ्चमं तामसं ज्ञानं विद्वांस्तद्भाभिवाञ्छति ॥

ज्ञानं पञ्चविधं प्रोक्तं पञ्चराचं विदुर्बधाः ॥”

तत् सप्तविधं यथा,—

“पञ्चराचं सप्तविधं ज्ञानिनां ज्ञानदं परम् ।

ब्राह्मं शैवश्च कौमारं वैशिष्टं कापिलं परम् ॥

गौतमीयं नारदीयमिदं सप्तविधं स्मृतम् ॥”

इति नारदपञ्चरात्रे प्रथमरात्रम् ॥

अपि च ।

“पञ्चकं पञ्चरात्राणां कृष्णमाहात्म्यपूर्वकम् ।

वाशिष्ठं नारदीयञ्च कापिलं गौतमीयकम् ।

परं सनत्कुमारीयं पञ्चरात्रञ्च पञ्चकम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३२ अध्यायः ॥

एतदतिरिक्तानि ह्यश्विपौष्ट्युधुवादिपञ्चरात्राणि-

सन्ति ॥ (पञ्चानां रात्रीणां समाहारः ।) पञ्च

निशाः । यथाह चक्रपाणिदत्तः ।

“त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा दशरात्रमपि वा ।

लङ्घनं सन्निपातेषु कुर्यादारोग्यदर्शनात् ॥”

पञ्चलक्ष्यं, स्त्री, (सर्गादि पञ्चविधानि लक्ष्यानि
यत्र ।) पुराणम् । यथा,—

“सर्गश्च प्रतिर्गर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितश्चैव पुराणं पञ्चलक्ष्यम् ॥”

इत्यमरभरतौ ॥

(पञ्चानां लक्ष्यानां समाहारः । इति विग्रहे
पञ्चलक्ष्यानि ॥)

पञ्चलवणं, स्त्री, पञ्चानां लवणानां समाहारः ।
(पञ्चगुणितं लवणमिति केचित् ।) तद्यथा,—

काचम् । सैन्धवम् । सासुद्रम् । विडम् ।

सौवर्चलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चलाङ्गलकं, स्त्री, (सुक्तादिविभूषितदण्डव-

पञ्चलो

युक्तानि सारदारुनिर्मितानि पञ्च लाङ्गलकानि यस्मिन् ।) महादानभेदः । यथा,—

“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुसम् ।
पञ्चलाङ्गलकं नाम महापातकनाशनमम् ॥
पुण्यां तिथिं समासाद्य युगादियह्यादिकम् ।
भूमिदानं ततो दद्यात् पञ्चलाङ्गलकान्वितम् ॥
कर्वटं खेटकश्चापि ग्रामं वा शस्यशालिनम् ।
निर्वर्तनशतं वापि तदङ्गं वापि शक्तिवत् ॥
सारदारुमयान् कृत्वा हलान् पञ्च विचक्षणः ।
सर्वोपकरणैर्युक्तानन्यान् पञ्च च कारुणान् ॥
वृषलक्षणसंयुक्तान् दशैव तु धुरन्वरान् ।
सुवर्णशृङ्गाभरणान् सुक्तालाङ्गलभूषितान् ॥
रौप्यपादायतिलकान्तकौशेयभूषणान् ।
स्रग्दामचन्दनयुतान् शालायामधवासयेत् ॥
पर्वन्त्यादित्यरश्मिभ्यः पायसं निर्वपेत् चरम् ।
एकस्मिन्नेव कुण्डे तु गुरुर्यस्मिन्निवेदयेत् ॥
पालाशाः समिधस्तद्द्वार्यं कृत्वा तिलांस्तथा ।
तुलापुरुषवत् कुर्यात् लोकेशावाहनं बुधः ॥
ततो मङ्गलशब्देन युक्तमात्याम्बरो बुधः ।
आहूय द्विजदाम्पत्यं हेमसूत्राङ्गरीयकैः ॥
कौशेयवस्त्रकटकैर्मणिभिश्चापि पूजयेत् ।
शय्यां सोपखरां तद्वह्नुमेकां पयसिनीम् ॥
तथाष्टादश धान्यानि समन्तादधिवासयेत् ।
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
इममुच्चारयेन्मन्त्रमथ सर्वं निवेदयेत् ।
यस्माद्देवगणाः सर्वे स्थावराणि चराणि च ॥
धुरन्वराङ्गे तिष्ठन्ति तस्माद्भक्तिः शिवेश्वर मे ।
यस्माच्च भूमिदानस्य कलां नाहन्ति षोडशीम् ॥
दानान्यन्यानि मे भक्तिर्धर्म एव ददा भवेत् ।
दण्डन सप्तहस्तेन त्रिंशद्दण्डान्निर्वर्तनम् ॥
त्रिभागहीनं गोचर्ममानमाह प्रजापतिः ।
मानेनानेन यो दद्यात् निर्वर्तनशतं बुधः ॥
विधिनानेन तस्याशु क्षीयते पापसंहतिः ।
तदङ्गमथवा दद्यादपि गोचर्ममात्रकम् ।
भवनस्थानमात्रं वा सोऽपि पापैः प्रसूयते ॥
यावन्ति लाङ्गलकमार्गसुखानि भूमे-
स्तासां पतिर्दुहितुरङ्गजरोमकाणि ।
तावन्ति शङ्करपुरे वर्षाणि तिष्ठे-
द्भूमिप्रदानमथ यः कुरुते मनुष्यः ॥
गन्धर्वकिन्नरसुरासुरसिद्धसंघे-
राधूतचामरसुपेत्य महाद्विमानम् ।
सम्युच्यते पितृपितामहवन्द्ययुक्तः ॥
शम्भोः पुरं व्रजति चामरनायकः सन् ॥
इन्द्रलमयधिगतं क्षयमभ्युपैति
गोभूमिलाङ्गलधुरन्वरसंप्रदानात् ।
तस्माद्दधौघपटलचयकारिभूमे-
र्दानं विधेयमिति भूतिभवाभवाय ॥”

इति मातृस्ये २५७ अध्यायः ॥

पञ्चलोहं, ज्ञी, (पञ्चं विस्तीर्णं लोहम् ।) सौराष्ट्रक-
लोहम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पञ्चगुणितं लोहम् ।
सुवर्णरजतताम्रसीसकराणि ॥)

पञ्चलोहकं, ज्ञी, पञ्चानां लोहकानां धातूनां समा-

पञ्चव

हारः । तद्यथा । सुवर्णरजतताम्ररङ्गनागानि ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चवक्त्रः, पुं, (पञ्च वक्त्राणि यस्य ।) शिवः । (“विश्वादां
विश्ववीजं निखिलमयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ॥”
इति शिवध्यानम् ॥)

अस्य मन्त्रा यथा,—

“समस्तानां खराणाम् दीर्घाः श्रेष्ठाः सविन्दुकाः ।
नष्टकभूत्याः सार्द्धं चन्द्रा उपान्ते नाभिसंहिताः ॥
एभिः पञ्चाक्षरैर्मन्त्रं पञ्चवक्त्रस्य कीर्तितम् ।
क्रमात् सम्मदसन्दोहमादगौरवसंज्ञकाः ॥
प्रासादन्तु भवेत् श्रेष्ठं पञ्चमन्त्राः प्रकीर्तिताः ।
एकैकेन तथैवेकं वक्त्रं मन्त्रेण पूजयेत् ॥
एकं समुदितं कृत्वा पञ्चभिर्वा प्रपूजयेत् ।
प्रासादेनाथवा पञ्चवक्त्रं देवं प्रपूजयेत् ॥
सम्मदादिषु मन्त्रेषु प्रासादन्तु प्रशस्यते ।
शम्भोः प्रसादेनैव यस्माद्वृत्तस्तु मन्त्रकः ॥
तेन प्रासादसंज्ञोऽयं कथ्यते मुनिपुङ्गवैः ।
तस्मात् सर्वेषु मन्त्रेषु प्रासादः प्रीतिदः प्रभोः ॥
आमोदकारकः शम्भोर्मन्त्रः सम्मद उच्यते ।
मनःप्रपूरणश्चापि सन्दोहः परिकीर्तितः ॥
आकर्षको भवेन्मादो गुरुत्वाद्गौरवाच्चयः ।
एतद्भस्त्रं समस्तस्य मन्त्रं शम्भोः प्रकीर्तितम् ॥
पञ्चाक्षरस्य यन्मन्त्रं पञ्चवक्त्रस्य कीर्तितम् ।
स्वयन्तेनैव मन्त्रेण आराधयतमीश्वरम् ॥ * ॥
ध्यानञ्च शृणु वक्ष्यामि सन्ध्यावेतालभरवौ ।
पञ्चवक्त्रं महाकार्यं जटाजटविभूषितम् ॥
चारुचन्द्रकलायुक्तं मूर्द्धि यालौघसंगतम् ।
बाहुभिर्दशभिर्युक्तं व्याघ्रचर्मस्वराम्बरम् ॥
कालकूटधरं कण्ठे नागहारोपशोभितम् ।
कोटीरबन्धनं बाहुभूषणञ्च मुजङ्गमाः ॥
विभूतिं सर्वगात्रेषु ज्योत्स्नापितस्त्रोचिषम् ।
भूतिसंलिप्तसर्वाङ्गमेकैकञ्च त्रिभिस्त्रिभिः ॥
नेत्रैस्तु पञ्चदशभिर्व्योतिषाद्विभूषितम् ।
वृषभोपरि संस्थानु गजकृत्तिपरिच्छदम् ॥
सद्योजातं वामदेवमघोरञ्च ततः परम् ।
तत्पुरुषं यथेशानं पञ्चवक्त्रं प्रकीर्तितम् ॥
सद्योजातं भवेद्भक्तं शुद्धस्फटिकसन्निभम् ।
प्रीतवर्णं तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरम् ॥
नीलवर्णमघोरान्तु दंष्ट्राभीतिविबुधनम् ।
रक्तं तत्पुरुषं देवं दिव्यमूर्तिं मनोहरम् ॥
श्यामलञ्च तथेशानं सर्वदेवं शिवात्मकम् ।
चिन्तयेत् पश्चिमे त्वादां द्वितीयञ्च तथोत्तरे ॥
अवोरं दक्षिणे देवं पूर्वे तत्पुरुषमन्तथा ।
ईशानं मध्यतो ध्येयं चिन्तयेद्भक्तितत्परः ॥
शक्तिचिन्मूलखट्वाङ्गवरदाभयदं शिवम् ।
दक्षिणेष्वथ हस्तेषु वामेष्वपि ततः शृणु ॥
अक्षसूत्रं बीजपूरं मुजङ्गं हस्ततुल्यम् ।
अष्टैश्वर्यसमायुक्तं ध्यायेत् हृत्ततं शिवम् ॥”

इति कालिकापुराणे ५० अध्यायः ॥ * ॥

पञ्चमुखद्राक्षः । यथा स्कान्दे,—

“पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निनाम नामतः ।
अगम्यागमनाच्चैव अभ्यस्य च भक्षणात् ।

पञ्चवा

सुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥”
इति तिथितत्त्वम् ॥

(पञ्चं विस्तृतं वक्त्रं वदनं यस्य । इति विग्रहे ।
सिंहः ॥)

पञ्चवटः, पुं, (पञ्चो विस्तीर्णो वटः ।) उरस्कटः ।
तत्पर्यायः । जोटिङ्गः २ महाप्रती ३ बाल-
यज्ञोपवीतकम् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पञ्च-
संख्याका वटाः अश्वत्थविल्ववटघात्रा श्लोक-
रूपा वृक्षा यस्मिन् । पञ्चवटीवनम् । यथा
रामायणे । १ । ३ । १३ ।

“समागमं विराधेन वासं पञ्चवटे तथा ॥”)

पञ्चवटी, स्त्री, (पञ्चानां वटानां समाहारः ।
तद्वितार्थेति तत्पुरुषः संख्यापूर्वोद्भिगुरिति
द्विगुसंज्ञायां “द्विगोः” । ४ । १ । २१ । इति डीष् ।
द्विगुरेकवचनमिति एकवचनम् ।) पञ्चप्रकार-
वृक्षविशेषः । यथा,—

“अश्वत्थविल्ववृक्षश्च वटघात्रीअश्लोककम् ।

वटीपञ्चकमित्युक्तं स्थापयेत् पञ्चदिक्षु च ॥

अश्वत्थं स्थापयेत् प्राप्तिं विस्वस्तुत्तरभागतः ।

वटं पश्चिमभागे तु घात्रीं दक्षिणतस्तथा ॥

अश्लोकं वद्विदिकस्याप्यं तपस्यार्थं सुरेश्वरि ।

मध्ये वेदीं चतुर्हस्तां सुन्दरीं सुमनोहराम् ॥

प्रतिष्ठां कारयेत्तस्याः पञ्चवर्षोत्तरं शिवे ।।

अनन्तफलदात्री सा तपस्याफलदायिनी ॥ * ॥

इयं पञ्चवटी प्रोक्ता वृक्षतुल्यवटीं शृणु ।

विल्ववृक्षं मध्यभागे चतुर्दिक्षु चतुष्टयम् ॥

वटवृक्षं चतुष्कोणे वेदसंख्यं प्ररोपयेत् ।

अश्लोकं वक्षुलाकारं पञ्चविंशतिसंमितम् ॥

दिविदिक्षुमलकीर्णैव एकैकं परमेश्वरि ।

अश्वत्थञ्च चतुर्दिक्षु वृक्षतुल्यवटी भवेत् ॥

यः करोति महेशानि । साक्षादित्समो भवेत् ।

इह लोके मन्त्रसिद्धिः परे च परमा गतिः ॥”

इति हेमाद्रौयव्रतखण्डधृतस्कन्दपुराणवचनानि ॥

(खनामख्यातः प्रदेशविशेषः । यथा, रामायणे ।

१ । १ । ४५ ।

“देशः पञ्चवटीनाम तत्र वासं स कल्पयत् ॥”)

पञ्चवक्त्रलं, स्त्री, (पञ्चानां वक्त्रलानां समा-

हारः ।) वक्त्रलपञ्चकम् । यथा,—

“न्ययोघोडुम्बराश्वत्थप्रचवेतसवल्कलैः ।

सर्वैरेकत्र संयुक्तैः पञ्चवक्त्रलसुच्यते ॥”

अपि च ।

“न्ययोघोडुम्बराश्वत्थप्रचपिप्यलपीतनाः ।

क्षीरिवृक्षाश्च पञ्चैषां वक्त्रलं पञ्चवक्त्रलम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अस्य गुणाः ।

“पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षास्तेषां त्वक् पञ्चलक्षणम् ।

त्वक्पञ्चकं हिमं याहि ब्रह्मश्रोथविसर्पजित् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चवाणः, पुं, (पञ्च वाणाः शरा यस्य सः ।)

कामदेवः । इति हेमचन्द्रः ॥ पञ्चानां वाणानां

समाहारे स्त्री । (कामस्य पञ्च वाणा यथा,—

“द्रवणं श्लोथयं वायं तापनं मोहनाभिधम् ।

पञ्चशि

उन्मादनश्च कामस्य वाणाः पञ्च प्रकीर्तिताः ॥”

पञ्चपुष्पवाणा यथा,—

“अरविन्दमशोकश्च चूतश्च नवमल्लिका ।

नीलोत्पलश्च पञ्चैते पञ्चवाणस्य सायकाः ॥”

पञ्चवाणविशिष्टे त्रि ॥

पञ्चशूरः, पुं, (पञ्च शूरा यस्य सः ।) कन्दर्पः ।

इत्यमरः । १ । १ । २६ ॥ अस्य पञ्च शूराणि

यथा, ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३२ अध्याये ।

“सम्मोहनं समुद्देगवीजं स्तम्भनकारणम् ।

उन्मत्तवीजं ज्वलनं शश्वत्तनहारकम् ॥”

अपि च ।

“सम्मोहनोन्मादनौ च श्लेषणस्तापनस्तथा ।

स्तम्भनश्चेति कामस्य पञ्च वाणाः प्रकीर्तिताः ॥”

पञ्च इन्द्रियार्थाः शूरा अस्येत्यर्थः । इति भरतः ॥

(यथा, कुमारः । ७ । ६२ ।

“शापावसाने प्रतिप्रवृत्ते-

र्ययाचिरे पञ्चशूरस्य सेवाम् ॥”)

पञ्चशूल्यं, स्त्री, (पञ्चानां शूलानां समाहारः ।)

शूलपञ्चकम् । तत्तु धान्यसुन्नतिलयवन्धितसर्षप-

रूपम् । सर्षपस्थाने माधोऽपि । इति दुर्गातु-

सवपद्धतिः ॥

पञ्चशाखः, पुं, (पञ्च शाखा इवाङ्गुलयो यस्य ।)

हस्तः । इत्यमरः । २ । ६ । ८१ ॥ पञ्चानां

शाखानां समाहारे स्त्री । पञ्चशाखाविशिष्टे त्रि ॥

पञ्चशिखः, पुं, (पञ्चा विस्तीर्णा शिखा केश-

रादिर्यस्य ।) सिंहः । इति हेमचन्द्रः ॥

धर्मस्य हिंसाभार्यायां जातो मुनिविशेषः ।

यथा,—

“धर्मस्य भार्या हिंसाख्या तस्यां पुत्रचतुष्टयम् ।

सम्प्राप्तं मुनिशार्दूलं । योगशास्त्रविचारकम् ॥

ज्येष्ठः सनत्कुमारोऽभूद्वितीयश्च सनातनः ।

तृतीयः सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दनः ॥

सांख्यवेत्तारमपरं कपिलं वोढुमासुरिम् ।

दृष्ट्वा पञ्चशिखं श्रेष्ठं योगयुक्तं तपोनिधिम् ॥

ज्ञानयोगं न ते ददुर्ज्यायांसोऽपि कनीयसाम् ॥”

इति वामने ५० अध्यायः ॥

(अस्य अन्यप्रकारोत्पत्तिर्नामनिरुक्तिश्च उक्ता

महाभारते । १२ । २१८ । ६—१६ ।

“तत्र पञ्चशिखो नाम कापिलेयो महासुनिः ।

परिधावन् महीं कृत्स्नां जगाम मिथिलामथ ॥

सर्वसन्धासधर्माणां तत्त्वज्ञानविनिश्चये

सुपर्यवसितार्थश्च निर्द्वन्द्वो नष्टसंशयः ॥

ऋषीणामाहुरेकं यं कामादवसितं वृषु ।

शाश्वतं सुखमत्यन्तमन्विच्छन्तं सुदुर्लभम् ॥

यमाहुः कपिलं सांख्याः परमर्षिं प्रजापतिम् ।

स मन्ये तेन रूपेण विस्मापयति हि स्वयम् ॥

आसुरेः प्रथमं शिष्यं यमाहुश्चिरजीविनम् ।

पञ्चस्रोतसि यः सन्नमास्ते वर्षसहस्रिकम् ॥

यत्र चासीनमागम्य कापिलं मण्डलं महत् ।

पुरुषावस्थमयत्तं परमार्थं न्यवेदयत् ॥

इदमत्रेण संपृष्टो भूयश्च तपसासुरिः ।

चेन्नचेन्नयोर्व्यक्तिं बुबधे देवदर्शनः ॥

पञ्चसू

यत्तदेकाक्षरं ब्रह्म नानारूपं प्रदृश्यते ।

आसुरिर्मण्डले तस्मिन् प्रतिपेदे तद्व्ययम् ॥

तस्य पञ्चशिखः शिष्यो मानुष्या पयसा भृतः ॥

ब्राह्मणी कपिला नाम काचिदासीत् कुटुम्बिनी ।

तस्याः पुत्रत्वमागम्य स्त्रियाः स पिबति स्तनौ ॥

ततः स कापिलेयत्वं लेभे बुद्धिश्च नैष्ठिकीम् ।

एतत्ते भगवानाह कापिलेयस्य सम्भवम् ॥

तस्य तत् कापिलेयत्वं सर्ववित्त्वमनुत्तमम् ॥

सामान्यं जनकं ज्ञात्वा धर्मज्ञो ज्ञानसुत्तमम् ।

उपेत्य शतमाचार्यान्मोहयामास हेतुभिः ॥

जनकस्वभिसंरक्तः कापिलेयानुदर्शनात् ।

उत्सृज्य शतमाचार्यान् पृच्छतोऽनुजगाम तम् ॥

पञ्चस्रोतसि निष्ठातः पञ्चरात्रविशारदः ।

पञ्चज्ञः पञ्चकृत् पञ्चगुणः पञ्चशिखः स्मृतः ॥”

गायत्रीस्वरूपायां शक्त्यां स्त्री । यथा, देवी-

भागवते । १२ । ६ । १०५ ।

“पानप्रिया पञ्चशिखा पन्नगोपरिशायिनी ॥”

पञ्चशूरणः, पुं, (पञ्च शूरणा यत्र ।) पञ्चप्रकार-

शूरणः । तद्व्यथा । अत्यन्तपण्यं काखीरः

मालाकन्दः शूरणः श्वेतशूरणश्च । तथाहि ।

“अत्यन्तपण्यं काखीरमालाकन्दद्विशूरणैः ।

कृत्स्नो भवति योगोऽयं पञ्चशूरणसंज्ञकः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चशैरीषकं, स्त्री, (शिरीषवृक्षस्य इदम् शैरी-

षकम् । पञ्चसंख्यकं शैरीषकम् ।) शिरीष-

वृक्षस्य क्लृप्तममूलफलपत्रत्वचः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

पञ्चघाः, त्रि, पञ्च वा घडा परिमाणं येषां ते ।

बहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इति सुगवोद्य-

याकरणम् ॥

पञ्चसिद्धौषधिः, पुं, (पञ्च सिद्धा औषधयो यस्मिन् ।)

पञ्चप्रकारौषधिविशेषः । यथा,—

“तैलकन्दसुधाकन्दक्रोडकन्दरुदन्तिकाः ।

सर्पनेत्रयुताः पञ्चसिद्धौषधिकसंज्ञकाः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चसुगन्धकं, स्त्री, (पञ्च सुगन्धा यत्र । ततः कप् ।)

पञ्चप्रकारसुगन्धिद्रव्यम् । यथा,—

“कुसुमानि लवङ्गस्य तथा कक्कोलकाण्डयोः ।

जातीफलानि कर्पूरमेतत् पञ्चसुगन्धकम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अपि च ।

“कर्पूरकक्कोललवङ्गपुष्प-

शुवाकजातीफलपञ्चकेन ।

समांशभागेन च योजितेन

मनोहरं पञ्चसुगन्धकं स्यात् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चसूना, स्त्री, (पञ्चगुणिता सूना प्राणिवध-

स्थानम् ।) पञ्चप्रकारप्राणिवधस्थानम् । यथा,—

“पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेधण्युपस्करः ।

कण्ठनी चोदकुम्भश्च बध्यते याश्च बाह्वयन् ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

तज्जन्मपापं गृहस्थस्य प्रतिदिनं भवति तस्य

पञ्चाङ्ग

प्रायश्चित्तं वैश्यदेवः । यथा,—

“लौकिके वैदिके वापि हुतोच्छिष्टे जले क्षितौ ।
वैश्यदेवस्तु कुर्वीत पञ्चसूनापनुत्तये ॥”

इति आह्निकतत्त्वधृतश्राततपवचनम् ॥

अशौचकालोत्पन्नपञ्चसूनादिजन्यपापस्य दाना-

दिनाश्रयत्वं यथा,—

“दशाहानुपरं सम्यक् विप्रोऽधीयीत धर्मवित् ।
दानञ्च विधिना देयमशुभात्तारकं हि तत् ॥”

इति शुद्धितत्त्वधृतसम्पन्नवचनम् ॥

पञ्चखरा, स्त्री, (पञ्च खरा यत्र ।) प्रजापति-

दासवैद्यकतशिशुरिष्टमाष्टरिष्टपिष्टरिष्टस्त्रीपुन-

पुंसकज्ञानसुखदुःखरिष्टच्छेदादियोगमृत्युज्ञान-

निर्णय इति सप्ताध्यात्मकव्योतिर्मन्थविशेषः

यथा । तत्रैव ।

“पञ्चखराभिधानञ्च ग्रन्थं निदानसम्मतम् ।

किञ्चिदुद्देशगम्यश्च स्वल्पं वक्ष्यामि शाश्वतम् ॥”

पञ्चखरोदयः, पुं, (पञ्चानां खराणामुदयो यत्र ।)

व्योतिःशास्त्रविशेषः । यथा,—

“कालं वक्ष्यामि संसिद्धौ रुद्र पञ्चखरोदयात् ।

राजा माजा उदासा च पीडा मृत्युस्तथैव च ॥

आ इ ऊ रे औ खराश्च लिखेत् पञ्चामिकोष्ठके ।

ऊर्ध्वतिर्यग्गतैरेखेः षड्विंशक्रममागतैः ॥

तृतीयैकाग्रिकोष्ठेषु चयौ राजाथ माजया ।

उदासा पीडा मृत्युश्च कुजः सोमसुतः क्रमात् ॥

गुरुशुक्रशनैश्चररविचन्द्रा यथोदितम् ।

रेवत्यादिशिवान्ताश्च ऋक्षाश्च प्रथमाः कलाः ॥

पञ्चपञ्चान्यत्र भानि चैत्राद्य उदयस्तथा ।

द्वादशाह्वा द्वयो मासा नाम्न आद्यक्षरं तथा ॥

कला लिङ्गश्च या तिष्ठेत् पञ्चमस्तस्य वै मृतिः ।

लका तिथिस्तथा वारनक्षत्रं मासमेव च ॥

नामोदयस्य पूर्वश्च तथा भवति नान्यथा ॥”

इति गरुडपुराणम् ॥

पञ्चामि, स्त्री, पञ्चानामग्नीनां समाहारः । अस्य

विवरणं पञ्चातपाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ शरीरस्य-

पञ्चामयो यथा,—

“उदरे गार्हपत्याग्निर्मध्यदेशे तु दक्षिणः ।

आस्य आहवनीऽग्निश्च सत्यः पश्चाच्च मूर्धनि ।

यः पञ्चाग्नीनिमान् वेद आह्विताग्निः स उच्यते ॥”

इति गरुडपुराणम् ॥

(पञ्चामयो गृहे यस्य । इति विग्रहे वाच्य-

लिङ्गत्वम् । यथा मनुः । ३ । १८५ ।

“त्रिणाचिकेतः पञ्चामिस्त्रिसुपर्णषडङ्गवित् ॥”

पञ्चाङ्गं, स्त्री, पञ्चानां अङ्गानां एकवृत्तस्य त्वक्-

पत्रपुष्पमूलफलानां समाहारः । यथा,—

“त्वक्पत्रकुसुमं मूलं फलमेकस्य शाखिनः ।

एकत्र मिलितश्चेतत् पञ्चाङ्गमिति संज्ञितम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

पुरश्चरणविशेषः । यथा,—

“जपहोमौ तर्पणश्चाभिविको विप्रभोजनम् ।

पञ्चाङ्गोपासनं लोके पुरश्चरणमिष्यते ॥”

इति तत्त्वसारः ॥

वारतिथिनक्षत्रयोगकरणात्मकपञ्जाङ्गका । यथा—

पञ्चाश

“तिथिर्वारश्च नक्षत्रं योगः करणमेव च ।

पञ्चाङ्गस्य फलं शुद्धा गङ्गास्नानफलं लभेत्” ॥

इति ज्योतिषम् ॥

पञ्चाङ्गः, पुं, (पञ्चाङ्गाणि यस्य ।) कमठः । इति
शब्दमाला ॥ अश्वविशेषः । तत्पर्यायः । पञ्च-
भद्रः २ पुष्पिततुरङ्गमः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रणामविशेषः । यथा,—

“बाहुभ्याश्चैव जालुभ्यां शिरसा वक्षसा दृष्ट्वा ।
पञ्चाङ्गोऽयं प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवराविमौ” ॥

इति तन्त्रसारः ॥

(राजनयः । यदुक्तम् ।

“सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः ।

विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्ग इत्यते” ॥

पञ्चाङ्गगुप्तः, पुं, (पञ्चसंख्यकानि अङ्गानि गुप्तानि
यस्य ।) कच्छपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पञ्चाङ्गुलः, पुं, (पञ्च अङ्गुलय इव पञ्चाणि यस्य ।)
उरस्कटम् । इत्यमरः । २ । ४ । ५१ । पञ्चा-
ङ्गुलपरिमाणयुक्ते चि ॥

पञ्चाङ्गुलिः, त्रि, पञ्चाङ्गुलयोगे यस्य सः । इति
आकरणात् ॥

पञ्चाङ्गुली, स्त्री, तज्जाङ्गाक्षुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पञ्चातपा, स्त्री, (पञ्चभिरभिस्त्वैरातप्यते इति ।
आङ् + तप् + अच् । ततः टाप् ।) तपस्या-
विशेषः । यथा,—

“सर्था पञ्चातपाचिन्ता श्राद्धवी श्राद्धवी जपः ।
यज्ञियेर्दाहभिः शुष्कैश्चतुर्दिक्षु चतुष्कृतम् ॥
वह्निं संस्थापनं ग्रीष्मे तीर्त्वांशुस्तत्र पञ्चमः ।
हस्तान्तरे चतुर्वह्नीन् कृत्वा वैश्वानरेष्टिना ॥
तस्मिन्मध्याह्ने सूर्यविम्बं वीक्षन्ती बहुलांशुका ।”

इति कालिकापुराणे ४२ अध्यायः ॥

पञ्चाननः, पुं, (पञ्च आननानि यस्य ।)
शिवः । (पञ्चं विस्तृतं आननं यस्य ।) सिंहः ।
इति मेदिनी ॥ अत्युग्रः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (ज्योतिषोक्तसिंहराशिः । यथाह
स्मृतिः ।

“पञ्चाननगते भानौ पञ्चयोरुभयोरपि ।

चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितयः कदाचन ॥”

रुद्राक्षविशेषः । तद्वारणे मष्टच्छुभं भवति ॥

पञ्चामराः, स्त्री, (पञ्च अमराः । संज्ञात्वात्मक-
धारयः ।) पञ्चप्रकारामरलतादि । यथा,—

“एका तु अमरा दूर्वा तस्या यश्चिं समानयेत् ।
अन्या तु विजया देवी सिद्धिरूपा सरस्वती ॥
अन्या तु विष्णुपत्न्या शिवसन्तोषकारिणी ।
अन्या तु योगसिद्धयै निर्गुण्यी चामरा लता ॥
अन्या तु कालतुलसी श्रीविष्णोः प्रियतोषिणी ।
एताः पञ्चामरा ज्ञेया योगसाधनकर्म्मणि” ॥

इति रुद्रयामलोत्तरखण्डे ३६ पटलः ॥

पञ्चान्तं, स्त्री, (पञ्चानामन्तानां समाहारः ।

शर्करादुग्धघृतदधिमधुघटितम् । यथा,—

“दुग्धं सशर्करश्चैव घृतं दधि तथा मधु ।

पञ्चान्तमिदं प्रीतिं विधेयं सर्वकर्म्मसु” ॥

पञ्चाम्र

गर्भवतीभ्यस्तद्दानस्य दिनं यथा,—

“रेवत्यश्विपुनर्वसुद्वयमरुन्मलानुराधामघा-
हस्तास्तत्तरफल्गुनीषु भृगुजे जीवार्कवारे तथा ।
लग्नार्कौ पशुभिनेषु नियतं सन्त्यज्य रिक्तां तिथिं
देयं मासि च पञ्चमेषु करणे पञ्चान्तं योषि-
ताम्” ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

पञ्चान्तयोगः, पुं, (पञ्चानामन्तानां गुडुच्यादीनां
योगः ।) गुडुचीगोक्षुरसुशलीमुखिकाशताव-
रीणां संयोगः । यदुक्तं राजनिर्घण्टे ।

“गुडुची गोक्षुरश्चैव सुशली मुखिका तथा ।
शतावरीति पञ्चानां योगः पञ्चान्तताभिधः” ॥

पञ्चान्नायः, पुं, (पञ्चसंख्यकः आन्नायः ।) शिवस्य
पञ्चवक्त्रविनिर्गतस्तन्त्रशास्त्रविशेषः । यथा,—

“पूर्वाम्नायः पूर्वमुखः पश्चिमः पश्चिमामुखः ।
दक्षिणो दक्षिणस्तद्वदुत्तरश्चोत्तरः परः ॥
निरुत्तरं तथा चोर्ध्वं सिद्धान्तागमरूपिणम् ।
ऊर्ध्वाम्नायपरिज्ञानं नालस्य तपसः फलम्” ॥

अन्यत्र ।

“पूर्वाम्नायः शब्दरूपो दक्षिणः कर्णरूपकः ।

पश्चिमः ग्रन्थरूपः स्यादुत्तरश्चोत्तरस्तथा ॥

ऊर्ध्वाम्नायस्तत्त्वबोधः केवलानुभवान्नकः” ॥

इत्यादि । इति भैरवतन्त्रम् ॥

मम पञ्चमुखेभ्यश्च पञ्चाम्नायाः समुद्भवाः” ॥

इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥ * ॥

“विभाज्य मुखपद्मं हि शिवस्य वरवर्णिनि ।
सद्योजातं वामदेवमघोरस्य ततः परम् ॥
तत्पुरुषं तथेशानं पञ्चवक्त्रं प्रकीर्त्तितम् ॥
सद्योजातस्य वै शुक्लं शुद्धस्फटिकसन्निभम् ।
पीतवर्णं तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरम् ॥
क्षणवर्णमघोरस्य समं भीमविवर्द्धनम् ।
रक्तं तत्पुरुषं देवि ! दिव्यमूर्त्तिं मनोहरम् ॥
श्यामलस्य तथेशानं सर्वदेवप्रियात्मकम् ।
चिन्तयेत् पश्चिमे चाद्यं द्वितीयस्य तथोत्तरे ॥
अघोरं दक्षिणे देवं पूर्वे तत्पुरुषं तथा ।
ईशानं मध्यतो ज्ञेयं चिन्तयेद्भक्तितत्परः” ॥

इति निर्व्वाणतन्त्रे ६ पटलः ॥ * ॥

अन्यत् षडाम्नायशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पञ्चाम्रः, स्त्री, (अमन्ति रसानि प्राप्नुवन्तीति । अम-
गत्यादिभ्यः + “अमित्त्योर्दीर्घश्च” उणां २।१६ ।

इति रक् दीर्घश्चोपधायाः इति आमा वृत्ताः ।
पञ्चानां आम्राणामश्वत्थादिवृक्षाणां समाहारः ।)
वृक्षविशेषाणां समाहारः । यथा,—

“अश्वत्थमेकं पिचुमर्दमेकं

अग्रोधमेकं दश पुष्पजातीः ।

हे हे तथा दाडिममातुलङ्गे

पञ्चाम्रवापी नरकं न याति” ॥

इति वराहपुराणम् ॥

अपि च ।

“अश्वत्थ एकः पिचुमर्द एको

इौ चम्पकौ त्रीणि च केशराणि ।

सप्ताथ ताला नव नारिकेलः

पञ्चाश

पञ्चाम्रोपी नरकं न याति ॥”

इति तिथितत्त्वम् ॥

पञ्चान्तं, स्त्री, (पञ्चानामन्तानां कोलादीनां समा-
हारः ।) अन्तपञ्चकम् । यथा,—

“कोलदाडिमवृक्षाश्चैरन्तवेतससंयुतैः ।

चतुरन्तश्च पञ्चान्तं मातुलङ्गसमन्वितम्” ॥

इति शब्दचन्द्रिका ॥

पञ्चारी, स्त्री, (पञ्चपञ्चसंख्याच्छतीति । ऋगतौ
“कर्म्मण्यण” । ३।२।१ । इति अण् । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) शारिर्द्रव्यला । इति शब्दमाला ॥
(पाषार कृक इति भाषा ॥)

पञ्चार्चिः, [स] पुं, (पञ्च अर्चिषि यस्य सः ।) बुध-
ग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पञ्चालः, पुं (पञ्चविस्तारवचने + “तमिविप्रविधि-
न्वणिकुलीति ।” उणां १।११७ । इति कालन् ।)

देशविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥ तस्य युत्पत्ति-
र्यथा । “हृथ्यश्वाभ्युज्जलद्वयद्वहद्विद्युवीनर-
काम्पित्संज्ञाः । पञ्चानामेतेषां विषयाणां रक्ष-
णायालमेते मत्पुत्रा इति पित्राभिहितेता इति

पञ्चालाः” इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १६
अध्यायः ॥ (अस्य स्थितिनिर्णय उक्तस्तन्त्रशास्त्रे
यथा,—

“कुरुक्षेत्रात् पश्चिमेषु तथाचोत्तरभागतः ।

इन्द्रप्रस्थान्कहेष्टानि । दशयोजनकद्वये ।

पञ्चालदेशो देवेशि । सौन्दर्यगर्वभूषितः” ॥)

पञ्चालाः, पुं, (पञ्चालाः क्षत्रियास्तेषां निवासो-
जनपदः । निवासोऽणो जनपदे लुप् ।) नीवृद्-
विशेषः । बहुवचनात्नोऽयम् । इति मेदिनी ॥

पञ्चालिका, स्त्री, (पञ्चभिर्वर्णैरलति इति । आ +
अल् भूषणे + अच् । टाप् स्वार्थे कन् इत्वच् ।)

पुत्तली । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पञ्चाली, स्त्री, (पञ्चभिर्वर्णैरलति । आ + अल् भूषणे
+ अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वस्त्रादिकृत-
पुत्तिका । कानिर पुतुल इति भाषा ॥ गीत-
विशेषः । इति मेदिनी ॥ पांचाली इति भाषा ॥

(पञ्चारी रस्य लले सिद्धम् ।) शारिर्द्रव्यला ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कृक् इति भाषा ॥

पञ्चावटं, स्त्री, (पञ्च विस्तृतमुरःस्थलं आवटति
वेष्टते इति । आ + वट् + अच् ।) उरस्कटम् ।

बालोपवीतम् । इति हारावली ॥ (पञ्चानां

वटानां वटादिवृक्षाणां समाहारः । निपा-
तनात् साधुः । पञ्चवटी । यथा, गोः रामा-
यणे । ३ । २० । ३८ ।

“विवेश पञ्चावटमुग्रसेवितम्

रिपून् दिधुः शूलभानिवाज्यमुक्” ॥)

पञ्चावस्यः, पुं, (पञ्चसु भूतेषु अवस्था यस्य । तस्य
देहारम्भकस्वकारणेषु लयत्वात्तथात्वम् ॥

शवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पञ्चावस्थायुक्ते चि ॥

पञ्चाशत्, त्रि, (पञ्चदशतः परिमाणमस्य ।)
“पङ्क्तिर्विंशतिर्त्रिंशदिति” ५।१।५६ । निपा-
तनात् साधुः ।) संख्याविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥

पञ्चाश इति भाषा ॥ (यथा, स्तुतिपञ्चाशति ५१ ।

“पञ्चाशक्तिपिभिः पुरा भगवति । स्तथा यदङ्गी-
कृतं तत्राहं सफलोऽधुनापि विमतिस्तत्पादपञ्ज-
स्तुतेः ॥”)

पञ्चास्यः, पुं, (पञ्चं विस्तृतं आस्यं यस्य ।) सिंहः ।
इत्यमरः । २ । ५ । १० ॥ (पञ्चानि आस्यानि
यस्य । शिवः ॥ पञ्चमुखविग्रहे, चि । यथा,
गोः रामायणे । ५ । ७४ । २३ ।

“ललितेयं विशालाक्षी मया श्लोकपरायणा ।
आदायेतां न जानीषे पञ्चास्यामिव भोगि-
नीम् ॥”)

पञ्चीकरणं, स्त्री, पञ्चभूतानां भागविशेषेण मिश्री-
करणम् । यथा । “पञ्चीकरणं आकाशादि-
पञ्चस्वेकैकं द्विधा समं विभज्य तेषु दशसु
भागेषु मध्ये प्राथमिकान् पञ्चभागान् प्रत्येकं
चतुर्धा समं विभज्य तेषां चतुर्णां भागानां
स्वस्वद्वितीयां भागं परित्यज्य भागान्तरेषु
संयोजनम् । तदुक्तम् ।

द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः ।
स्वस्वेतरद्वितीयां श्रैयोजनात् पञ्च पञ्च ते ॥ इति ॥
अस्याप्रामाण्यं नाशङ्कनीयं चित्रतुकरणश्रुतेः
पञ्चीकरणस्याप्युपलक्षणार्थत्वात् । पञ्चानां पञ्चा-
त्मकत्वे समानेऽपि तेषु च वैशिष्ट्यात् तद्वादस्त-
द्वाद इति न्यायेन आकाशादियपदेशः सम्भवति ।
तदानीमाकाशे शब्दोऽभिधायते । वायौ शब्द-
स्य शून्यं । अग्नौ शब्दस्य रूपाणि । अश्वे शब्द-
स्य रूपाण्यस्य । पृथिव्यां शब्दस्य रूपाण्यस्य ।
एतेभ्यः पञ्चीकृतैर्भूतेभ्यः भूभुवः स्वर्गमहर्जनस्तपः सत्यमित्येतन्नामकानां
पृथुपरि विद्यमानानां अतलवितलसुतलरसा-
तलतलातलमहातलपातालनामकानां अधोऽधो
विद्यमानानां लोकानां ब्रह्माख्य तदन्तर्गत-
चतुर्विधस्यूलशरीराणामप्रपानादीनाद्योत्पत्ति-
र्भवति ॥” इति वेदान्तसारः । ३६-४२ ॥

पञ्चेन्द्रियं, स्त्री, पञ्चानां ज्ञानेन्द्रियाणां समाहारः ।
यथा । “श्रोत्रत्वङ्मनस्संज्ञां पञ्चेन्द्रियाणि
च ॥” इति शब्दचन्द्रिका ॥ पञ्चकर्मेन्द्रियश्च ॥

पञ्चेधुः, पुं, (पञ्च इधवो यस्य ।) कामदेवः । इति
हलायुधः ॥

पञ्चोपविर्गं, स्त्री, (पञ्चसंख्यकं उपविषम् ।) उप-
विषपञ्चकम् । यथा, राजनिर्घण्टे ।

“सुहृत्कर्करवैराणि लाङ्गली विषमुष्टिका ।

एतान्युपविषाण्याहुः पञ्च पाण्डित्यशालिनः ॥”

पञ्चोष्माणः, पुं, (पञ्च उष्माणः ।) आहारपाचक-
शरीरस्य पञ्चाग्नयः । यथा, सारकौमुदाम् ।

“भौमाग्न्यामेयवायवाः पञ्चोष्माणः सनाभसाः ।

पञ्चाहारगुणान् खान् खान् पार्थिवादीन् पचन्त्यनु ।
पार्थिवाः पार्थिवानिव शेषाः शेषांशदेहगान् ॥”

पञ्जरं, स्त्री, (पञ्जरे रथ्यते उदरयन्तमनेन । पञि-
रोधे + अरन् ।) कायास्थिरुद्धम् । शरीरास्थि-
पञ्जरम् । (यथा, पञ्चदशी । ६ । १७३ ।

“देहादिपञ्जरं यत्नं तदारोहोऽभिमानिता ।
विहितप्रतिषिद्धेषु प्रवृत्तिर्भ्रमणं भवेत् ॥”

पञ्जरे रथ्यते पञ्जरादिरत्र । पञ्जरादिवन्त्यग्रहम् ।
इत्यमरभरतौ । पिञ्जरा इति भाषा । तत्-
पर्यायः । शालारम् २ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
हेः रामायणे । २ । ६५ । ५ ।

“तेन शब्देन विहगाः प्रतिबुद्धाश्च सखनुः ।
शाखास्थाः पञ्जरस्थाश्च ये राजकुलगोचराः ॥”)

पञ्जरः, पुं, (पञ्जरे रथ्यते आत्मा यस्मिन् । पञि-
रोधे + अरन् ।) शरीरम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, हठयोगदीपिकायाम् । ४ । १८ ।

“ह्वासप्रतिसहसाणि नाडीद्वाराणि पञ्जरे ।
सुषुम्णा श्वाभवी शक्तिः शेषास्तेव निरर्थकाः ॥”

“पञ्जरे पञ्जरवच्चिरास्थिभिर्वद्धे शरीरे ॥” इति
तट्टीका ॥) देहास्थिसमूहः । तत्पर्यायः ।

कङ्कालः २ देहबन्धास्थि ३ । इति जटाधरः ॥
कलियुगम् । गवां नीराजनाविधिः । इति सार-
स्वताभिधानम् ॥

पञ्जराखेटः, पुं, (पञ्जरेणैव यन्त्रेण आखेटो ऋगया
यस्मात् ।) मत्स्यमारण्योपाययन्त्रम् । पोलो
इति भाषा । तत्पर्यायः । ऋवः २ पलवः ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ [राजनिर्घण्टः ॥

पञ्जलः, पुं, (पञ्ज + अलच् ।) कौलकन्दः । इति
पञ्जिः, स्त्री, (पञ्ज + इन् ।) सूत्रनालिका । इति

शब्दमाला । पाँइज इति भाषा । पञ्जिका च ॥
पञ्जिका, स्त्री, (पञ्जि + स्वार्थे कन् टाप् ।) तूलना-
लिका । इति हारावली ॥ पाँइज इति भाषा ॥

टीकाविशेषः । यथाह हेमचन्द्रः ।
“टीका निरन्तरव्याख्या पञ्जिका पदभञ्जिका ॥”

अग्रसन्धानी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पञ्चाङ्गम् ।
पाँजि इति भाषा । तत्प्रवणपलं यथा,—

“वारो हरति दुःखं न च चं पापनाशनम् ।
तिथिर्भवति गङ्गाया योगः सागरसङ्गमः ।

करणं सर्वतीर्थानि श्रूयते दिनपञ्जिका ॥”
इति दैवज्ञाः ॥

अपि च ज्योतिस्तत्त्वे वराहवचनम् ।
“दुःखप्रनाशको वारो न च चं पापनाशनम् ।

तिथिरायुष्करी प्रोक्ता योगो बुद्धिविवर्धकः ॥
चन्द्रः करोति सौभाग्यमंशकः शुभदायकः ।

करणाक्षमते लक्ष्मीं यः श्रणोति दिने दिने ॥”
निःशेषपदव्याख्यात्री । तिथिवारादिज्ञापिका ।

आयययलिखनार्था च । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
पञ्जिकारकः, पुं, (पञ्जिं करोतीति । क् + क्कुल ।)

कायस्थजातिः । यथाह जटाधरः ।
“अथ कायस्थः करणः पञ्जिकारकः ॥”

(अस्य पञ्जिकरणकथा कायस्थशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
पञ्जिकाकारश्च ॥

पञ्जी, स्त्री, (पञ्जि + वा डीप् ।) पञ्जिः । नालिका ।
इति शब्दमाला ॥ पञ्जिका । पाँजि इति

भाषा । यथोक्तं दैवज्ञैः ।
“दैवज्ञवक्त्रेण श्रणोति पञ्जीं

शत्रुचयं याति शशीव क्षणे ॥”
अन्यविशेषः । यथाह ध्रुवानन्दमिश्रः ।

“प्रणम्य विघ्नेश्वरपादमादौ
पञ्जरं रथ्यते पञ्जरादिरत्र । पञ्जरादिवन्त्यग्रहम् ।

सरस्वतीं तां कुलदेवताम् ।

शिशुप्रबोधाय कुलस्य पञ्जी

विविच्यते श्रियुतमिश्रकेण ॥”

पञ्जीकरः, पुं, (पञ्जीं पञ्जिकां करोतीति । क् +
टः ।) कायस्थः । यथा । “कायस्थे कूटस्थ-
पञ्जीकरौ ॥” इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पट, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
सकं-सेट् ।) पटति । इति दुर्गादासः ॥

पट, क लिङि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
अकं-सेट् ।) क, पाठयति । लिङि दीप्तौ ।
इति दुर्गादासः ॥

पट, तु क वेङि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-परं-सकं-सेट् ।) अन्त्ये । इत्यन्ते । पट-
यति मालां मालिकः । इति दुर्गादासः ॥

पटं, स्त्री, (पटतीति । पट् + पचाद्यच् ।) कृदिः ।
चालम् । इति पटलशब्दटीकायां भरतः ॥

पटः, पुं, स्त्री, (पटयत्यनेन । पट वेङिने घञर्थे कः ।)
शोभनवस्त्रम् । तत्पर्यायः । सुचेलकः २ ।

इत्यमरः । २ । ६ । ११६ ॥ (यथा, पञ्चदशी । ६ । २ ।
“यथा धौतो घटितश्च लाञ्छितो रञ्जितः पटः ।

चिदन्तर्यामिसूत्राणि विराट् चात्मा तथर्थ्यते ॥”)
चित्रपटः । इति मेदिनी ॥ तस्य लक्षणं यथा,—

“पटस्य लक्षणं वक्ष्ये यथा सिद्धान्ति साधकाः ।
अन्यिकेष्विहोने तु अजीर्णे समतनुके ॥

अस्फाटिते अक्षिन्ने तु स्थलेनैव समालिखेत् ।
योगिनी रूपिणी कार्या जयादौः परिवारिता ॥

वृद्धेन च भवेद्बुद्धो व्याधिते व्याधितो भवेत् ।
कुक्ष्येण कुक्ष्यस्तु स्त्र्येण तु न पूज्यते ॥

लेखकस्य तु यद्रूपं चित्रं भवति तादृशम् ॥”
इति देवीपुराणम् ॥

पटः, पुं, प्रियालवृत्तः । इति मेदिनी ॥ पुरस्कृतः ।
इति विश्वः ॥

पटकः, पुं, (पटेन हृदनेन कायति प्रकाशते इति ।
कै + कः ।) शिविरम् । इति शब्दमाला ॥

पटकारः, पुं, (पटं शोभनवस्त्रं चित्रं वा करोति
यः । पट् + क् + अण् ।) तन्त्रवायः । चित्रकरः ॥

पटकुटी, स्त्री, (पटस्य पटनिर्मिता वा कुटी ।)
वस्त्रवेषः । तांशु इति भाषा । तत्पर्यायः ।

केणिका २ गुणालयनिका ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
पटचरं, स्त्री, (भूतपूर्वं पटत् । भूतपूर्वं चरट् ।

यद्वा पटदित्ययत्तं शब्दं चरतीति । पटत् + चर्
+ अच् ।) जीर्णवस्त्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११५ ॥

(पठ्यते आवेष्ट्यते इति । पट् + बाहुलकात्
अत् । पटदिव चरति यः । चर् + अच् ।)

चौरे पुं इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
पटमण्डपः, पुं, (पटानां वस्त्राणां मण्डपः ।) पट-

कुटी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पटमयं, स्त्री, (पट + मयट् ।) वस्त्रगृहम् । यथा,—

“पटवापः पटमयं दूष्यं वस्त्रगृहं स्थलम् ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पटाटी । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
“पटवासः पटमयं पटाटी पटाटक इत्यपि ॥”

पटहं

पटकरः, पुं, (पट + स्वार्थे कन् ।) गुन्धवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पटलं, स्त्री, (पटं विस्तृतं लाति । पट + ला +
“आतोनुपेति” ॥ ३।२।३। कः । यद्वा पटतीति ।
पट + “लघादिभ्यश्चित्” उणां ॥ १।१०८॥ इति
कलच् ।) कृदिः । चाल इति भाषा । नेत्ररोगः ।
इत्यमरः ॥ ३।३। २०० ॥ पिटकः । परिच्छेदः ।
तिलकः । (यथा, कलाविलासे । १।२५ ।
“अस्तमिते दिवसकरे तिमिरभरद्विरदसंस्तता ।
सिन्दूरपटलपाटलकान्तिरिवाये बभौ सन्ध्या ॥”)
सम्बद्धे स्त्री स्त्री । इति मेदिनी ॥ (यथा, भाग-
वते । ३।१४। २६ ।

“यस्यानवद्याचरितं मनीषिणो

गुणान्वदितापटलं विभित्सवः ।

निरस्तसाम्प्रतिशयोऽपि यत् स्वयं

पिशाचचर्चामचरत् गतिः सताम् ॥”)

दृष्टेरावरकम् । चतुर परदा इति भाषा ।
यथाह माधवकरः ।

“प्रथमे पटले दोषो यस्य दृष्ट्या अवस्थितः ।

अव्यक्तानि सरूपाणि कदाचिदथ पश्यति ॥”

दृष्ट्यां चत्वारि पटलानि । रसरक्ताश्रयं बाह्यं
द्वितीयं माससंश्रयं तृतीयं मेदःसंश्रितं चतुर्थं
कालकास्थिसंश्रितम् । तथा च सुश्रुतः ।

“तेजोजलाश्रितं बाह्यं तेजस्यत् पिशिताश्रितम् ।
मेदस्तृतीयं पटलमाश्रितं त्वस्थि चापरम् ।

पञ्चमाश्रयं दृष्टे स्तेषां बाहुल्यमिष्यते ॥”

इति । अत्र तेजःशब्देन रक्तं जलशब्देन रसो
आख्यातः । तेषु पटलेषु बाह्यादिभेदेनाधिष्ठान-
विशेषप्रभावात् दोषाणां लिङ्गविशेषमाह प्रथमे
पटले इत्यादि । प्रथमे पटले सर्वान्तरं न तु
बाह्ये । इति विजयरचितः ॥

पटलः, पुं, स्त्री, (पाटयति दीप्यते यः । पट् +
कलच् ।) ग्रन्थः । वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
वृक्षस्थाने वृन्तोऽपि पाठः ॥

पटलग्रान्तं, स्त्री, (पटलस्य कृदिसः प्रान्तम् ।) गृह-
चालिकान्तभागः । क्वाचि इति भाषा । तत्-
पर्यायः । वलीकम् २ नीत्रम् ३ । इत्यमरः ॥ २ ।
२।१४ ॥

पटली, स्त्री, (पटल + डीष् ।) कृदिः । इति भरत-
हेमचन्द्रौ ॥ चाल इति भाषा ॥

पटवापः, पुं, (पट उष्यते प्राचुर्येण दीयते यत्र । पट
+ वप् + घञ् ।) वस्त्रगृहम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पटवासः, पुं, (पटस्य पटनिर्मितो वा वासः गृहम् ।)
वस्त्रगृहम् । शाटी । इति शब्दरत्नावली ॥

पटवासकः, पुं, पटो वास्यतेऽनेनेति घञि पटवासः
ततः स्वार्थे कन् । पटवासचूर्णम् । तत्पर्यायः ।
पिष्टातः २ । पिष्टेन कुङ्कुमचूर्णादिना अततीति
पिष्टातः पचाद्यन् । इत्यमरभरतौ ॥

पटहं, स्त्री पुं, (पटेन हन्यते इति । पट + हन्
+ ड ।) पटतृशब्दं जहाति पटहः डः निपा-
तनात् तलोपः । इति भरतः ॥ आनकवादम् ।
इत्यमरः ॥ १।७। ६ ॥

पटुः

पटहः, पुं, (पट इत्यकृष्टं शब्दं जहाति त्वज-
तीति । पट + हा + ड ।) पाटयति गमयति
योधान् युद्धाय उत्साहवर्द्धकत्वात् पट गतौ
नाम्नीति अहः । इति भरतः ॥ युद्धे वाद्यमान-
पट्टा । तत्पर्यायः । आङ्गिरः २ । इत्यमरः ।
२।८। १०८ ॥ समारम्भः । हिंसनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

पटाकः, पुं, (पटति गच्छतीति । पट् + निपातनात्
आकः ।) पञ्चविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥

पटाका, स्त्री, (पटाक + टाप् ।) पटाका । इति
शब्दरत्नावली ॥

पटालुका, स्त्री, (पट इव अलतीति । पट् + बाहु-
लकात् उकः ततश्चाप् ।) जलौका । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पटिः, स्त्री, (पट + इन् ।) पटभेदः । वागुलिः ।
कुम्भिकादमः । इति मेदिनी ॥

पटिका, स्त्री, (पटि + स्वार्थे कन् ततः टाप् ।) पटिः ।
वस्त्रम् । यथा, लीलावती । [चे-

“विस्तारे चिकराः कराटकमिता दैर्घ्यं विचित्राश्च
द्रुपैरुत्कटपट्टमृचपटिका अष्टौ लभन्ते शतम् ।
दैर्घ्यं सार्द्धं करत्रया परपटी हस्ताङ्गविस्तारिणी
ताडक् किं लभते द्रुतं वद वणिक् वाणिज्यकं वेत्सि
चेत् ॥”

पटिष्ठः, त्रि, (अयमेषामतिशयेन पटुः । पट् +
“अतिशायने तमबिष्ठनौ” ५।३। ५५ । इति
इङन् ।) अतिशयपटुः । इति व्याकरणम् ॥

पटी, स्त्री, (पट + इन् । वा डीप् ।) वस्त्रभेदः ।
इति शब्दरत्नावली । यवनिका । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पटीयान्, [स्] त्रि, (अयमेषामतिशयेन पटुः । पटु
+ “द्विवचनविभज्योपपदे तरवियसुनौ” ५।३।
५७ । इति इयसुन् ।) अतिशयपटुः । इति
व्याकरणम् ॥

पटीरं, स्त्री, (पटतीति । पट गतौ । “भृष्टृकटि-
पटिश्रौटिभ्य ईरन्” उणां । ४।३० । इति
ईरन् ।) तितलः । तुङ्गम् । मूलकम् । केदारः ।
वारिदः । वेणुसारः । वातिकः । चन्दनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ खदिरम् । उदरम् । कन्दर्पः ।
हरणीयम् । इति संचिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥

पटु, स्त्री, (पाटयति । पट गतौ ग्यन्तः । “फलिपा-
टीति” उणां । १।१६ । इति उः पटादेशश्च ।)
कृत्रा । लवणम् । इति मेदिनी ॥ पांशुलवणम् ।
इति रत्नमाला ॥

पटुः, पुं, (पाटयतीति । पट् + णिच् + “फलि-
पाटीति” उणां । १।१६ । इति उः पटा-
देशश्च ।) पटोलः । इत्यमरः ॥ २।४। १५५ ॥

पटोलपत्रम् । इति विश्वः ॥ काखीरलता ।
कारवेक्षः । चोरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पटुः, त्रि, (पाटयतीति । पट गतौ । ग्यन्तः ।
“फलिपाटीति” उणां । १।१६ । इति उः पटा-
देशश्च ।) दहः । (यथा, रघुः । ६। ४६ ।
“अनुभवन् नवदोलम्भतूत्सवं

पटोलः

पटुरपि प्रियकण्ठजिवृक्षया ।

अनयदासनरज्जुपरिग्रहे

भुजलतां जडतामवलाजनः ॥”)

नीरोगः । चतुरः । इति मेदिनी ॥ (मधुरः ।

यथा, रघुः । ६। ७३ ।

“कुम्भपूरणभवः पटुरुच्चै-

रुचचार निन्दोऽभमसि तस्याः ॥”)

तीक्ष्णः । स्फुटः । इति हेमचन्द्रः ॥ निष्ठुरः ।

इति जटाधरः ॥ धूर्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पटुकः, पुं, (पटु + स्वार्थे कन् ।) पटोलः । इति
शब्दरत्नावली ॥

पटुकल्पः, त्रि, ईषदूनः पटुः । (पटु + कल्पप् ।)
इति व्याकरणम् ॥

पटुजातीयः, त्रि, पटुप्रकारः । (पटु + जातीयर् ।)
इति व्याकरणम् ॥

पटुलवणं, स्त्री, (पटु लवणं तत्प्रचुरं लणम् । ततः
कन् ।) लवणलणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पटुपत्रिका, स्त्री, (पटु पत्रमस्याः कप् । टापि अत
इत्वम् ।) लुद्रचक्षुक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पटुपर्णिका, स्त्री, (पटु पर्णमस्याः । कप् टाप्
अत इत्वम् ।) क्षीरिणीवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पटुपर्णौ, स्त्री, (पटुपर्ण + “पाककर्णपर्णपुष्प-
फलेति” ४।१। ६४ । इति डीष् ।) स्वर्णक्षीरी ।
इत्यमरः ॥ २।४। १३८ ॥

पटरूपः, त्रि, (प्रशस्तः पटुः । पटु + रूपप् ।) अति-
शयपटुः । इति व्याकरणम् ॥

पटोटजं, स्त्री, (पटस्य कृदिसः उटे लणादौ जायते
यत् । “सप्रम्यां जनेडः” ३।२। ६७ । इति डः ।)
कृत्राकः । इति शब्दरत्नावली ॥

पटोलं, स्त्री, (पट गतौ + “कपिगडिगखीति” ।
उणां । १।६७ । इति ओलच् ।) वस्त्रभेदः । इति
मेदिनी ॥ तत्तु गुञ्जरदेशीयविचित्रपट्टवस्त्रम् ॥

पटोलः, पुं, (पटति बहुगुणान् प्राप्नोतीति । पट-
गतौ + “कपिगडिगखीति” । उणां । १। ६७ ।
इति ओलच् ।) खनामप्रसिद्धलतिकाफलम् ।
फलवल् इति हिन्दी भाषा ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे
१। ४०६ ।

“साम्नैव यत्र सिद्धिर्न तत्र दण्डो बुधेन विनियोज्यः ।
पित्तं यदि शर्करया शाम्यति कोऽर्थः पटोलेन ॥”)

तत्पर्यायः । कुलकम् २ तिक्तकः ३ पटुः ४ ।
इत्यमरः ॥ २।४। १५५ ॥ कर्कशदलः ५ कुलजः ६

वाजिमा ७ लताफलः ८ राजफलः ९ वर-
तिक्तः १० अमृतताफलः ११ । इति रत्नमाला ॥

कटुफलः १२ कटुकः १३ कर्कशच्छदः १४ राज-
नामा १५ अमृतफलः १६ पाण्डुः १७ पाण्डु-

फलः १८ बीजगर्भः १९ नागफलः २० कुष्ठारिः
२१ कासमर्दनः २२ पञ्जरः २३ आजीफलः २४

ज्योत्स्नी २५ कच्छुप्ली २६ । अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । सारकत्वम् ।

पित्तवलाशकफकण्डूतिक्ष्णकृष्णवृद्धाहार्ति-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

पट्टः

पाचनत्वम् । हृदयत्वम् । वृष्यत्वम् । लघुत्वम् ।
अग्निदीपनत्वम् । स्निग्धत्वम् । कासदोषत्रय-
क्रिमिनाशित्वम् । तस्य मूलादिगुणाः ।
“पटोलस्य भवेन्मूलं विरेचनकरं सुखात् ।
नालं श्लेष्महरं पत्रं पित्तहारि फलं पुनः ॥
दोषत्रयहरं प्रोक्तं तद्वृत्तिक्ता पटोलिका ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

अपि च राजवल्गुमः ।

“पटोलं कफपित्ताह्वज्वरकुष्ठव्रणपहम् ।

विसर्पनयनयाधिदोषगरनाशिनौ ।

पटोलफलकच्चेति किञ्चिद्गुणान्तराबुधौ ॥”

पटोलकः, पुं, (पटोल इव कायति प्रकाशते इति
कै + कः ।) शक्तिः । इति शब्दमाला ॥

पटोलिका, स्त्री, (पटोल + कन् + टाप् + अत्
इत्वच् ।) फलविशेषः । भिङ्गा इति भाषा ।
पोरलि इति ख्याता । इति केचित् । इति
भरतः ॥ तत्पर्यायः । ज्योत्स्नी २ जाली ३ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ११८ ॥ ज्योत्स्ना ४ । इति
खामी ॥

पटोली, स्त्री, (पटोल + जातित्वात् डीप् ।)
ज्योत्स्नी । इति मेदिनी ॥ (भिङ्गा इति
भाषा ॥ यथा, गारुडे १६८ अध्याये ।
“पटोलीसुस्तकाभ्याश्च वासकेन च नाशयेत् ॥”)

पटुं, स्त्री, (पट् गतौ + क्तः । नेट् ।) नगरम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पटुः, पुं, (पट् + क्तः । नेट् ।) पेषणपाषाणः ।
शिल इति भाषा ॥ (यथा, रघुः । १८ । १७ ।
“तस्याभवत् सुनुरदारशीलः
शिलः शिलापटुविशालवचाः ॥”)

ब्रह्मादीनां बन्धनम् । पटो इति भाषा ॥ चतु-
व्यथः । चौमाता रास्ता इति भाषा ॥ राजादि-
शासनान्तरम् । पाट्टा इति भाषा ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ३६ । ८ ।
“तदास्मात् पुत्र ! निष्कृष्य मद्भ्रातृकुलीयकात् ।
वाच्यन्ते शासनं पट्टे सुहृदाचरनिवेष्टितम् ॥”)

पौठः । इति मेदिनी ॥ पिडि इति भाषा ॥
फलकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ टाल इति
भाषा ॥ उष्णीषादिः । इति खामी ॥ पाग
इत्यादि भाषा ॥ उत्तरीयादिः । इति सुभूतिः ॥
एक पाट्टा इति भाषा ॥ (यथा, भट्टिः । १० । ६० ।
“गलितमिव भुवो विलोक्य रामं
धरणिधरस्तनयुक्तपट्टचौनम् ॥”)

कौषेयः । इति सुकुटः ॥ पाट् रेश्म इति
च भाषा । लोहितकौषेयमुष्णीषादि । इति
भरतः ॥ राज्ञा रेश्मणी पाग इत्यादि भाषा ॥
(वृषादीनां किरौटविशेषस्वरूपपट्टलक्षणं वृद्ध-
संहितायां ४६ अध्याये उक्तम् । तद्यथा,—
“विस्तरशो निर्दिष्टं पट्टानां लक्षणं यदाचार्यैः ।
तत् संचेपः क्रियते मयात्र सकलार्थसम्पन्नः ॥
पट्टः शुभदो राज्ञां मध्येऽष्टावङ्गुलानि विस्तीर्णः ।
सप्तनरेन्द्रमहिष्याः षड्वराजस्य निर्दिष्टः ॥
चतुरङ्गलविस्तारः पट्टः सेनापतेर्भवति मध्ये ।

पट्टिका

इ च प्रसादपट्टः पञ्च ते कीर्तिताः पट्टाः ॥
सर्वे द्विगुणायामा मध्यादूर्ध्वेन पार्श्वविस्तीर्णाः ।
सर्वे च शुद्धकाचनविनिर्मिताः श्रेयसो वृद्धे ॥
पञ्चशिखो भूमिपतेस्त्रिशिखो युवराजपार्थिव-
महिष्योः ।

एकशिखः सैन्यपतेः प्रसादपट्टो विना शिखया ॥
क्रियमाणं यदि पत्रं सुखेन विस्तारमेति पट्टस्य ।
वृद्धिजयौ भूमिपतेस्तथा प्रजानाश्च सुखसम्पत् ॥
जीवितराज्यविनाशं करोति मध्ये व्रणः
समुत्पन्नः ।

मध्ये स्फुटितस्थाज्यो विघ्नकरः पार्श्वयोः स्फुटितः ॥
अशुभनिमित्तोत्पत्तौ शास्त्रज्ञः शान्तिमादिशे-
द्वाचः ।

शस्तनिमित्तः पट्टो वृषराष्ट्रविहङ्ग्ये भवति ॥”)
पट्टकः, पुं, पट्ट एव इत्यर्थे स्वार्थे कन् । पट्टः ॥

पट्टजं, स्त्री, (पट्टात् कौषेयात् जायते इति ।
पट्ट + जन् + ड ।) वस्त्रभेदः । पट्टवस्त्रम् । इति
जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ५० । २३ ।
“असौ राक्षसश्चैव पट्टजं कीटजन्तथा ।
कुटीकतं तथैवान्यत् कमलामं सहस्रशः ॥”)

पट्टदेवी, स्त्री, (पट्टा सिंहासनाह्वं देवी) महादेवी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ पाटराणी इति भाषा ॥

पट्टनं, स्त्री, (पटन्ति गच्छन्ति वणिजो यत्र । पट गतौ
+ बाहुलकात् तनन् ।) पत्तनम् । इति द्विरूप-
कोषः ॥

पट्टनी, स्त्री, (पट्टन + गौरादित्वात् डीप् ।) पत्त-
नम् । इति द्विरूपकोषः ॥

पट्टरङ्गं, स्त्री, (पट्टं वस्त्रं रच्यतेनेन । पट्ट + रञ्ज
+ घञ् ।) पत्तरङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वकम् इति भाषा ॥

पट्टरञ्जनकं, स्त्री, (पट्टानां वस्त्राणां रञ्जनम् ।
ततः कन् ।) पत्तरङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पट्टशाकं, स्त्री पुं, (पट्टस्य पट्टवृक्षस्य शाकम् ।)
नालितशाकम् । इति शब्दमाला भावप्रकाशश्च ॥

अस्य गुणाः नाडीचक्रशब्दे द्रष्टव्याः ॥

पट्टाह्वं, स्त्री, (पट्टे वृषासने अह्वं योग्या ।)
महादेवी । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाटराणी
इति भाषा ॥

पट्टिका, स्त्री, (पट्टिरिव कायति प्रकाशते इति ।
पट्टि + कै + कः । स्त्रियां टाप् ।) पट्टिकाख्य-
लोभः । इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ॥ (सुद्रः
पट्टः । इत्यर्थे कन् । स्त्रियां टाप् इत्वच् ।
वितस्तिविस्तारं वस्त्रम् । इति चिन्तामणिः ॥
पट्टः । पाटा इति भाषा । यथा, नैषधे । १६ । ६१ ।
“सर्वं विस्त्रय देवात् स्फुटि-
सुषसि गतां घोषयन् यो धसंज्ञां
प्राक् संस्कारेण सम्पद्यपि ध्रुवति
शिरः पट्टिकापाठनेन ॥”)

पट्टिकाख्यः, पुं, (पट्टिका आख्या यस्य ।) रक्त-
लोभः । पाटियालोभ इति भाषा । तत्पर्यायः ।
क्रसुकः २ पट्टी ३ लाक्षाप्रसादनः ४ । इत्य-
मरः । २ । ४ । ४१ ॥

पठसं

पट्टिकालोभः, पुं, (पट्टिका एव लोभः ।) रक्त-
लोभः । पाटिया लोभ इति भाषा । तत्पर्यायः ।
क्रसुकः २ वल्कलोभः ३ वृद्धलः ४ जीर्णपत्रः ५
वृद्धवल्कः ६ शीर्णपत्रः ७ अक्षिभेषजः ८ श्रावरः
९ श्वेतलोभः १० गालवः ११ वृद्धवल्कः १२
पट्टी १३ लाक्षाप्रसादः १४ वल्कः १५ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ स्थूलवल्कलः १६ जीर्णपत्रः १७
वृद्धपत्रः १८ । इति भावप्रकाशः ॥ लोभद्वय-
गुणाः । कषायत्वम् । शीतत्वम् । वातकफास-
विघ्ननाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । तत्र वल्कलोभकी-
विशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ग्राह्यत्वम् ।
लघुत्वम् । पित्तरक्तपित्तातीसारशोधनाशित्वम् ।
इति भावप्रकाशः ॥

पट्टिलः, पुं, (पट्टो विद्यतेऽस्य । पट्ट + अस्त्वर्थे
इलच् ।) पूतिकरजः । इति जटाधरः ॥

पट्टिलोभः, पुं, (पट्टिरेव लोभः ।) पट्टिकालोभः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पट्टिलोभकः, पुं, (पट्टिलोभ + स्वार्थे कन् ।) पट्टिका-
लोभः । इति शब्दरत्नावली ॥

पट्टिग्रः, पुं, (पट् गतौ + बाहुलकात् टिग्र(स)
पट्टिसः । च ।) अस्त्रविशेषः । यथा,—
“परशुः पट्टिसो नाम स एव च परश्वधः ॥”
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(यथा, भागवते । ८ । १० । ३६ ।
“भृशुखिभिश्चक्रगदार्ष्टिपट्टिभ्यैः
शक्त्युत्प्लुकेः प्रासंपरश्वधैरपि ।
निस्त्रिंशभैः परिधैः समुन्नरैः
सभिन्दिपालैश्च शिरांसि चिच्छिदुः ॥”)

पट्टी, स्त्री, (पट्टि + वा डीप् ।) पट्टिकालोभः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ ललाटभूषा । इति विश्वः ॥

तलसारकम् । अश्ववचःस्थलवन्धनरञ्जुः । इति
शब्दमाला ॥

पट्टी, [न] पुं, (पट्टोऽस्यास्तीति । इनिः ।) रक्त-
लोभः । इति खामी ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पट्टोलिका, स्त्री (पट्टं पट्टाख्यं उलति प्राप्नोतीति ।
उल गतौ + खल् टाप् इत्वम् ।) कल्प्रकीला ।
अवस्थापत्रं इति केचित् । पाट्टा इति च केचित् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पठ, वाचं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-
सेट् ।) पठति श्लोकं धीरः । इति दुर्गादासः ॥

पठनं, स्त्री, (पठ् + भावे लुट् ।) वाचनम् । पठन्
इति भाषा । यथा, मार्कण्डेये । ६२ । १८ ।
“भूतप्रेतपिशाचानां पठनादिव नाशनम् ॥”

पठमञ्जरी, स्त्री, श्रीरागस्य चतुर्थरागिणी । तस्या
न्यासाग्रहः पञ्चमः । गानसमयस्तु एकप्रहर-
दिवसोत्तरम् । इति सङ्गीतदर्पणः ॥ लक्षणं यथा,
सङ्गीतदामोदरे ।

“वियोगिनी कान्तवितोर्णपुष्पां
स्रजं वहन्ती वपुषातिमुग्धा ।
आम्बास्यमाना प्रियया च संस्था
विधूसराङ्गी पठमञ्जरीयम् ॥”

पठमञ्जरी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति ज्ञानाद्युधः ॥

पणः

पठिः, स्त्री, (पठ् + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणां । ४।११७। इति इन् ।) पठनम् । पाठः । इति शब्दरत्नावली ॥

पठितः, त्रि, (पठ् + क्त ।) वाचितः । कृतपाठः । अधीतः । उच्चरितः । यथा, छास्याणवे ।

“भयान पठिता चखी त्वया नापि चिकित्सितम् । अकस्मान्नगरोपान्ते कथं धूमायते चिता ॥”

पठितं, त्रि, (पठ् + “तयत्तयानीयरः ।” ३।१। ६६। इति तय ।) पठनीयम् । पाठ्यम् । यथा, मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ६२।६।

“तस्मान्ममैतन्माहात्म्यं पठितं समाहितैः ॥”

पड, इ क् संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-परं-सकं-सेट् । इदित् ।) इ क्, पडयति । संहतौ राशौकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

पड, इ ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-आत्मं-सकं-सेट् । इदित् ।) इ, पडयते । ड, पडते । इति दुर्गादासः ॥

पण, ड अवहृतौ । स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-आत्मं-सकं-सेट् ।) अवहृतौ अवहारे । ड, पणते । पणायति पणायते आयातत्वाद्भय-पदमिति बोपदेवः । प्राणानामपणियासौ अत्र कर्मणि षष्ठी । स्तुतौ तु पणायति पणायते विष्णुं धीरः । अरे तु द्वयोरर्थयोरेव आयस्या-प्राप्तिपक्ष आत्मनेपदमेव । अपणियते पणे पणिता पणिवीर्ये पणियते अपणियते । इति दुर्गादासः ॥

पणः, पुं, (पणयते धनेन । पण अवहारे + “निबं पणः परिणामे ।” ३।३।६६। इति अप् ।) कार्षिकताम्रिकः । स तु पञ्चक्षणलमाषकारव-ताम्रकपर्वतव्यवहारद्रव्यम् । पूर्वं हि ताम्र-रक्तिकायाः कपर्दक एको मूल्यमिति अशीति-वराट्मूलाः । लोके तूपचारात् कार्षापणवत् पण्यपदेशो मूल्य एव । निर्विशः । भृतिः । (पणो ग्लहोऽस्थसिन् । पण + “अर्ष आदिभ्यो ळच् ।” ५।२।१२७। इत्यच् ।) द्यूतम् । ग्लहः । आङ् इति होङ् इति वाजि इति च भाषा । (यथा, आर्यासप्तशती । ३५४।

“प्रतिभूः शुको विपक्षे दण्डः शृङ्गारसंकथा गुरुषु । पुरुषायितं पणस्तद्वाले परिभाषतां दायः ॥”

पणयते अवह्रियते इति । “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।” ३।३।११८। इति घः । मूल्यम् । धनम् । इत्यमरभरतौ ॥ कार्षापणः । (यथा, मनुः । ८।२२४।

“यस्तु दीषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति । तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं स्वयं वसवतिं पणान् ॥”) क्रयप्राकाटिका । अवहारः । इति मेदिनी ॥ विंशतिगणकः । इति हेमचन्द्रः ॥ शौखिकः । इति जटाधरः ॥ गृहम् । इति शब्दमाला ॥ (पणते अधिकारिभेदेन सुखभोगादिकं अव-हरति साधकस्य सुकृत्यनुसारेण वैकुण्ठवासादि-फलं प्रददातीत्यर्थः । पचाद्यच् । यदा, पणयते स्तुयते यः । पण स्तुतौ “पुंसोति संज्ञायां घः

पण्डः

प्रायेण ।” ३।३।११८। इति घः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३।१४६।११५।

“ऊर्गुगः सत्पथाचारः प्राणदः प्रणवः पणः ॥”

पणयन्तिः, पुं, (पणस्य विक्रयादेर्मन्थिर्यच ।) हट्टः । इति शब्दरत्नावली ॥

पणनं, स्त्री, (पण अवहारे + भावे लुट् ।) विक्रयः । इति शब्दरत्नावली ॥

पणपरं, स्त्री, लभ्यात् द्वितीयपञ्चमाष्टमैकादश-लभ्याः । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।

“पणपरं द्वितीयाष्टपञ्चमैकादशं विदुः ॥”

पणवः, पुं, (पणं स्तुतिं वातीति । पण + वा + कः ।) गायनपटहः । (यथा, गीतायाम् । १।१३।

“ततः शृङ्गाश्च भेयश्च पणवानकगोसखाः ।

सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥”)

प्रणव इति केचित् । इत्यमरभरतौ ॥

पणवा, स्त्री, (पणव + टाप् ।) पणवः । यथा — “पणवः पणवा च स्यात् प्रणवोऽप्यत्र वर्त्तते ॥”

इति भरतद्विरूपकोषः ॥

पणसः, पुं, (पणायते इति । पण + “अत्यविच-मीति ।” उणां । ३।११७। इति असच् ।)

परंयद्रव्यम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥

पणाङ्गना, स्त्री, (पणेन धनेन लभ्या अङ्गना । धनेन वश्यत्वात् तथालम् ।) वेष्टा । इति हेमचन्द्रः ॥

पणाया, स्त्री, (पणायते अवह्रियते इति । पण अवहारे स्तुतौ च + स्वार्थे आय + ततो भावे अप् । ततश्चाप् ।) क्रयविक्रयव्यवहारः । इति जटाधरः ॥ (स्तुतिः । द्यूतम् । इति धाल्थ-लञ्चोऽर्थः ॥)

पणायितः, त्रि, (पणायते स्म इति । पण अवहारे स्तुतौ च । “आयादय आर्षधातुके वा ।” ३।१।३१। इति स्वार्थे आयस्ततः क्तः ।)

स्तुतः । इत्यमरः । ३।२।१०६॥ (अवहृतम् । क्रीतम् । विक्रीतम् । इति धाल्थ-लञ्चोऽर्थः ॥)

पणास्थि, स्त्री, (पणस्य पणाय वा वदस्थि ।) कपर्द-कम् । वराटकः । इति चिकारुशेषः ॥

पणास्थिकं, स्त्री, (पणास्थि + स्वार्थे कन् ।) वरा-टकः । इति हेमचन्द्रः ॥

पणितं, त्रि, (पणयते स्म इति । पण + क्त । अया-भावपक्षे सिद्धम् ।) स्तुतम् । इत्यमरः । ३।२।१०६॥

अवहृतम् । इति पणधात्वर्थदर्शनात् ॥ (ग्लहे, स्त्री । वाजि इति भाषा । यथा, महाभारते । १।

सौपर्णे । २२।४।

“ततस्ते पणितं कृत्वा भगिन्यौ द्विजसत्तम ! । जगत्तुः परया प्रीत्या परं पारं महोदधेः ॥”)

पणितयं, त्रि, (पणयते इति । पण ड अवहारे स्तुतौ च । “तयत्तयानीयरः ।” ३।१।६६। इति तय ।) विक्रयद्रव्यम् । इत्यमरः । २।६।८२॥

स्तुतयम् । अवहार्यम् । इति पणधात्वर्थ-दर्शनात् ॥

पण्डः, पुं, (पण्डते निष्कलत्वं प्राप्नोतीति । पण्ड-गता + पचाद्यच् । यदा पण ड अवहारे । “अम-

नात् डः ।” उणां । १।११३। इति डः ।)

क्रीवम् । नपुंसकम् । इत्यमरः । २।६।३६॥

निष्कले, त्रि, ॥

पण्डा, स्त्री, (पण ड अवहारे । “अमन्तात् डः ।” उणां । १।११३। इति डः । ततश्चाप् ।)

बुद्धिः । इति मेदिनी ॥ तत्त्वानुगा बुद्धिः । इति हेमचन्द्रः ॥

पण्डापूर्वं, स्त्री, (पण्डं निष्कलं अपूर्वं अदृष्टम् ।)

फलाजनकादृष्टम् । तद्विशिष्टे त्रि । यथा,

“यदपि पण्डापूर्वं फलमिति तदपि न कामना-

भावे अकरणापत्तौ सौल्यात् ॥” इति सिद्धान्त-

सुक्तावली ॥

पण्डितः, पुं, (पण्डा वेदोच्चूला तत्त्वविषयिणी

वा बुद्धिः । सा जाता अस्य । “तदस्य संजातं

तारकादिभ्य इतच् ।” ५।२।३६। इति इतच् ।

यदा, पण्डते तत्त्वज्ञानं प्राप्यतेऽस्मात् । गत्वर्थेति

क्तः ।) शास्त्रज्ञः । अस्य लक्षणं यथा,—

(“निषेवते प्रशस्तानि निन्दितानि न सेवते ।

अ-नास्तिकः अदधान एतत् पण्डितलक्षणम् ॥”

इति चिन्तामणिः ॥)

“पठकाः पाठकाश्चैव ये चान्य शास्त्रचिन्तकाः ।

सर्वे यस्यनिनो मूर्खा यः क्रियावान् स पण्डितः ॥”

इति महाभारते वनपर्व ॥

अपि च श्रीभगवद्गीतायाम् । ५।१७।

“विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥”

तत्पर्यायः । विद्वान् २ विपश्चित् ३ दीर्घज्ञः ४ सन् ५

सुधीः ६ कौविदः ७ बुधः ८ धीरः ९ मनीषी १०

ज्ञः ११ प्राज्ञः १२ संख्यावान् १३ कविः १४ धीमान्

१५ सूरिः १६ कृती १७ कृष्टिः १८ लब्धवर्णः १९

विचक्षणः २० दूरदर्शी २१ दीर्घदर्शी २२ ।

इत्यमरः । २।७।५-६॥ विशारदः २३ ।

कवी २४ सूरी २५ । इति भरतः ॥ विदग्धः २६

दूरदृक् २७ वेदी २८ वृद्धः २९ बुद्धः ३० विधा-

नगः ३१ प्रज्ञितः ३२ कृष्टिः ३३ । इति

शब्दरत्नावली ॥ विज्ञः ३४ मेधावी ३५ ।

इति राजनिर्वण्डः ॥ सिद्धकः । इति मेदिनी ॥

(सर्वज्ञत्वात् महादेवः । यथा, महाभारते ।

१३।१७।१२४।

“न्यायनिर्वण्डः पादः पण्डितो ह्यचलोपमः ॥”)

पण्डितमन्यः, त्रि, (आत्मानं पण्डितमन्यते यः

सः । “आत्ममाने खञ्ज ।” ३।२।८३। इति

खञ्ज ।) पण्डिताभिमानी । इति आकरणम् ॥

पण्डितमानी, [न] त्रि, (आत्मानं पण्डितं मन्यते

इति । मन + इणिः ।) पण्डिताभिमानी । यथा

“मूर्खाः पण्डितमानिनः ।” इति प्राचीनाः ॥

पण्यं, त्रि, (पणयते इति । पण ड अवहारे स्तुतौ

च । “अवदपण्यवर्थागर्ह्येति ।” ३।१।१०१।

निपातनात् साधु ।) पणितयम् । विक्रय-

द्रव्यम् । इत्यमरः । २।६।८२। (यथा, ह्येः

रामायणे । २।४८।४।

“न चाद्वयन् न चामोदन् वणिजो न प्रसारयन् ।

पत

पतञ्चि

पतन्

न चाशोभन्त पण्यानि नापचन् गृहमेधिनः ॥”
 यवहार्यम् । स्तोतव्यम् । इति पण्यधार्थदर्श-
 नात् ॥ (स्त्री, पण्यते यवद्विधतेऽत्र । पण्य +
 यत् । विपणिः । यथा, मनुः । ५ । १२६ ।
 “नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्ये यच्च प्रसारितम् ॥”
 “पण्ये पण्यवीथिकायाम् ॥” इति कुल्लकभट्टः ॥
 पण्यवीथिका, स्त्री, (पण्यानां विक्रयद्रव्याणां
 वीथिका गृहम् ।) विपणिः । इत्यमरः । २ । २ । २२ ॥
 पण्यविक्रयशाला । इति हलायुधः ॥ हट्टः ।
 इत्यन्ये ॥ विक्रयार्थप्रसारितनानाद्रव्याणां वणि-
 म्वीथी । वाणिवाविही इति वाजार इति च
 ख्यातः । इति केचित् । हट्टमण्डपः । इति
 केचित् । हट्टमध्यस्थपण्यविक्रयवीथी । इति
 केचित् । इति तट्टीकायां भरतः ॥
 “आपण्यः पण्यवीथी च द्वयं वीथीति संज्ञितम् ॥”
 इति शाश्वतः ॥
 पण्यवीथी, स्त्री, (पण्यानां वीथी विक्रयगृहम् ।)
 क्रयविक्रयस्थानम् । इति शब्दमाला ॥
 पण्यशाला, स्त्री, (पण्यानां विक्रयद्रव्याणां शाला
 गृहम् ।) हट्टः । इति हेमचन्द्रः ॥ विक्रयगृहश्च ॥
 पण्यस्त्री, स्त्री, (पण्ये मल्लेन लभ्या या स्त्री ।
 यद्वा पण्ये हट्टादिस्थले स्थिता स्त्री ।) वेश्या ।
 इति कोषान्तरम् ॥
 पण्या, स्त्री, (पण्यते स्तूयते रोगहन्तृत्वात् ।
 पण्य इ अवहारे स्तुतौ च + कर्मणि यत् तत्-
 ट्ठाप् ।) पण्या । इति द्विरूपकोषः ॥
 पण्याङ्गना, स्त्री, (पण्या पण्येन मल्लेन लभ्या या
 अङ्गना ।) वेश्या । इति हेमचन्द्रः ॥
 पण्याजीवः, पुं, (पण्यैः क्रयविक्रयद्रव्यैराजीवति
 प्राणिति । आ + जीव + कः ।) क्रयविक्रयिकः ।
 वणिक् । इत्यमरः । २ । ६ । ७८ ॥
 पण्याजीवकं, स्त्री, (पण्यैः क्रयविक्रयद्रव्यैराजीवति-
 तिष्ठतीति । पण्याजीवस्ततः स्वार्थे कन् । अभि-
 धानात् कौत्वम् । यद्वा, पण्याजीवैवेणिग्भिः
 कायति शब्दायते इति । कौ + कः ।) हट्टः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पण्यजीवकमित्यपि पाठः ॥
 पण्यान्वा, स्त्री, (पण्यं अन्वयति खगुणेन या ।
 अन्व + अच् ।) वृषविशेषः । तत्पर्यायः ।
 कङ्गुनीपत्रा २ पण्यधा ३ पण्यधा ४ । अस्या
 गुणाः । समवीर्यत्वम् । तिक्तत्वम् । चारत्वम् ।
 सारकत्वम् । तत्कालशब्दघातव्रणसंरोपणत्वञ्च ।
 “दीर्घा मध्या तथा ब्रूया पण्यान्वा त्रिविधा स्मृता ।
 रश्मवीर्यविपाकेषु मध्यमा गुणदायिका ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 पण्यन्वा इत्यपि पाठः ॥
 पतु [ट्] पुं, (पदाते गच्छत्यनेन । पदौ ड गतौ +
 करणे क्तिप् ।) पादः । इत्यमरः । २ । ६ । ७२ ॥
 (यथा, मनुः । ४ । २०७ ।
 “मत्तकुड्मलतुराणाञ्च न भुञ्जीत कदाचन ।
 केशकीटावपन्नञ्च पदासृष्टञ्च कामतः ॥”
 केचित्तु पादशब्दस्य पद इत्यादेशो भवतीति
 वदन्ति । अथैतत् न मन्यन्ते अतः “पदादयः

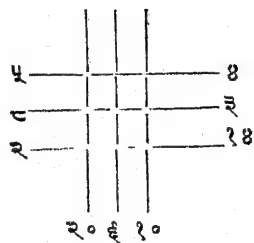
पृथक्शब्दा इत्येके ।” इति सुम्भबोधे वोप-
 देवेनोक्तम् ॥)
 पत, लृ ज गतौ । ऐश्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भ्रां-परं-अकं-सेट् ।) लृ, अपतत् । ज, पातः
 पतः । गतिरिह पतनम् । पतति पतन् वृत्तात् ।
 इति दुर्गादासः ॥
 पत, लृ क गतौ । ऐश्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्तचुरां-परं-अकं-सेट् ।) ऐश्यमिन्वरी-
 भावः । गतिरिह पतनम् । पतयति पतन्
 वृत्तात् । इति दुर्गादासः ॥
 पत, य ड ऐश्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
 आत्म-अकं-सेट् ।) य ड, पतते । ऐश्यमैश्वर्य-
 मिन्वरीभावः । इति दुर्गादासः ॥
 पतं, चि, (पततीति । पत् + अच् ।) पुष्टम् ।
 इति जटाधरः ॥ (पतनकर्त्तरि च, चि ॥)
 पतगः, पुं, (पत उत्पतितः मन् गच्छति । यद्वा
 पतेन पक्षेण गच्छतीति । गम् + डः ।) पक्षी ।
 इत्यमरः । २ । ५ । ३३ ॥ (यथा, मनुः । ७ । २३ ।
 “देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतगोरगाः ।
 तेषु भोगाय कल्पन्ते दण्डैश्च निपीडिताः ॥”)
 पतङ्गं, स्त्री, (पत् लृ गतौ श्वेययोः । बाहुलकात्
 अङ्गच् ।) सुतम् । पारदम् । इति मेदिनी ॥
 चन्दनभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पतङ्गः, पुं, (पतति गच्छतीति । “पतेरङ्गच्
 पक्षिणि ।” उणां । १ । ११८ । इति अङ्गच् ।)
 पक्षी । (यथा, मार्कण्डेयः । १० । ८६ ।
 “ततः सर्वेषु निस्तीर्यः पापी तिर्यक्त्वमश्रुत ।
 कृमिकीटपतङ्गेषु श्वापदे मशकादिषु ॥”)
 सूर्यः । (यथा, माघे । १ । १२ ।
 “पतत्पतङ्गप्रतिमस्तपोनिधिः
 पुरोऽस्य यावन्न भुवि बलीयत ॥”
 “कथं पतङ्गः सूर्यः । खगलसामान्योपचारात् ।
 “पतङ्गः शूलभे सूर्ये पतङ्गः पक्षिणि स्मृतः ॥”
 इति कोषान्तरम् ॥” इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)
 शूलभः । इत्यमरः । ३ । ३ । २० ॥ शालि-
 प्रभेदः । इति मेदिनी ॥ जलमधूकटृक्षः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 पतङ्गमः, पुं, (पत उत्पतितः सन् गच्छतीति ।
 गम् + खच् । सुम् च ।) पक्षी । इति याकर-
 णम् ॥ (शूलभः । यथा, भागवते । ७ । ८ । २४ ।
 “अलक्षितोऽग्नौ पतितः पतङ्गमो
 यथा वृषिं ह्यौजसि सोऽसुरस्तदा ॥”)
 पतङ्गिका, स्त्री, (पतङ्ग + खल्यार्थे संज्ञायां वा
 कन् । स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च ।) मधुमक्षिका-
 विशेषः । तत्पर्यायः । युक्तिका २ । इत्य-
 मरः । २ । ५ । २७ ॥ (यथा, महाभारते ।
 १ । १०८ । १० ।
 “पतङ्गिकानां पुच्छेषु त्वयेषीका प्रवेशिता ।
 कर्मणस्तस्य ते प्राप्तं फलमेतत्तपोधन ॥”)
 पतङ्गिका, स्त्री, (पतमभिगतं शत्रुमित्यर्थः चित्रयति
 पीडयति स्वारोपितशरेणेति यावत् । पृषोदरात्
 साधुः ।) घट्ट्या । इति शब्दरत्नावली ॥

पतङ्गलिः, पुं, (पतः पतन् वा अङ्गलिः नम-
 स्कार्यतया यस्मिन् । शकन्धादिवात् साधुः ।)
 सुनिविशेषः । स तु पातङ्गलदर्शनपाणिनिटीका-
 महाभाष्यादिग्रन्थकर्त्ता । तत्पर्यायः । गोनर्दीयः
 २ । इति हेमचन्द्रः ॥ चूर्णितत् ३ भाष्यकारः
 ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वररुचिः ५ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (केषाञ्चित्कृते योगसूत्रकारक-
 पतङ्गलेभाष्यकृत पतङ्गलिभिन्न एव । अनयो-
 रभेदतान् निर्दिशन्ति पाश्चात्याः ॥ पातङ्गलयोग-
 शास्त्रानु पादचतुष्टयात्मकं तत्र प्रथमे पादे
 “अथ योगानुशासनम् ॥” इति योगशास्त्रारम्भ-
 प्रतिज्ञां विधाय “योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।”
 इत्यादिना योगलक्षणमुक्त्वा सप्रपञ्चसमाधि-
 निर्देशं कृतवान् भगवान् पतङ्गलिः । द्वितीये
 तु “तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रिया-
 योगः ।” इत्यादिना युज्यितचित्तस्य क्रियायोगं
 यमादीनि पञ्च बहिरङ्गाणि साधनानि च निर-
 दिष्टात् । तृतीये “देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ।”
 इत्यादिना धारणाध्यानसमाधिचयरूपमन्तरङ्गं
 संयमपदवाच्यं तत्र अवान्तरफलं विभूतिजातञ्च
 उपदिदेश्च । चतुर्थे पादे तु “जम्बौघमन्त्रतपः
 समाधिजाः सिद्धयः ।” इत्यादिना ससिद्धिपञ्चकं
 मुख्यं प्रयोजनं केवलं प्रधानादीनि पञ्चविंशति-
 तत्त्वानि क्षेत्रकर्मविपाकाश्वैरसंश्लिष्टं पुरुषं
 खेच्छया निर्माणकायमधिष्ठाय लौकिकादि-
 सम्पदायप्रवर्त्तकं संसारदहने दग्धानां जीवानां
 निस्तारकञ्च उपदिष्टवान् ॥)
 पतञ्चं, स्त्री, (पतन्तं त्रायते इति । पतत् + चै
 + कः ।) पक्षः । पाखा इति भाषा । इत्य-
 मरः । २ । ५ । ३६ । (यथा, भागवते । ८ । ११ । ३४ ।
 “येन मे पूर्वमन्त्रीणां पक्षच्छेदः प्रजापत्ये ।
 कृतो निविशतां भारैः पतञ्चैः पततां भुवि ॥”
 (त्रं) पत लृ गतौ । “अग्निनिक्षिप्यजिबधितिभ्यो-
 ऽञ्चन् ॥” उणां । ३ । १०५ । इति अञ्चन् ।
 वाहनम् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)
 पतञ्चौ, [न्] पुं, (पतञ्चं पक्षो विद्यतेऽस्य ।
 पतञ्च + इनिः ।) पक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । ३३ ॥
 (यथा, कुमारः । ५ । ४ ।
 “पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं
 शिरीषपुष्पं न पुनः पतञ्चिणः ॥”)
 पतञ्चिः, पुं, (पतति उत्पततीति । “पतेरञ्चिन् ।”
 उणां । ४ । ६६ । इति अञ्चिन् ।) पक्षी ।
 इत्यमरः । २ । ५ । ३३ ॥
 पतद्यहः, पुं, (पतत् सुखादिभ्यः खलत् जलादि
 गच्छतीति । पतत् + यह् + अच् ।) प्रति-
 ग्राहः । इत्यमरः । २ । ३ । १३६ ॥ पिक्दाणी
 इति भाषा ॥
 पतङ्गीरः, पुं, (पतन् पक्षी भीरुर्यस्मात् ।) श्येनः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 पतन् [त्] पुं, (पततीति । पत् + शट् ।) पक्षी ।
 (यथा, महाभारते । २ । ३८ । २८ ।
 “नक्षत्राणां सुखं चन्द्र आदित्यस्तेजसां सुखम् ।

पर्वतानां सुखं मेखगृहः पततां सुखम् ॥”)
पतनशीले त्रि । इति मेदिनी ॥
पतनं, स्त्री, (पत् + भावे ल्युट् ।) पातः । पड़न
इति भाषा । यथा,— [इःसहम् ॥”
“अग्नेः पतने न वेदना पतनज्ञानमतीव
इत्युद्धटः ॥
“द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनं परत्र चासिद्धि-
स्तमेके नरकम् ॥” इति हारीतसूत्रम् ॥ पापम् ।
यथा, प्रायश्चित्तविवेके ।
“विहितस्यानुशुलानाग्निन्दितस्य च सेवनात् ।
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥”
पतसः, पुं, (पतति कर्मक्षये यस्मात् । पत् + अस् ।
चौणपुण्यानां चन्द्रलोकात् पतनं प्राप्ते प्रसि-
द्धम् ।) चन्द्रः । (पततीति । पत् + अस् ॥) पक्षी ।
पतङ्गः । इति संचिप्रसारोणादित्तिः ॥
पतयालुः, त्रि, (पत् + “सृष्टिगृहपतिदयीति ।”
३।२।१५८ । इति आलच् ।) पतनशीलः । तत्-
पर्यायः । पातुकः २ । इत्यमरः । ३।२।२७ ॥
पतसः, पुं, (पततीति । “अव्यविचमीति ।” उणां
३।११७ । इति असच् ।) पक्षी । इत्यादिदित्तिः ॥
चन्द्रः । पतङ्गः । इति संचिप्रसारोणादित्तिः ॥
पताका, स्त्री, पत्यते ज्ञायते कस्यचित् भेदोऽनया ।
(पत् + “वलाकादयश्च ।” उणां ४।१४ । इति
आक प्रत्ययेन साधुः ।) अजम् । निशान् इति
भाषा । (यथा, महाभारते । ६।१७।१५ ।
“श्वेतैश्चक्रैः पताकाभिर्ध्वजवारणवाजिभिः ।
तान्यनीकान्यशोभन्त राजनृथपदातिभिः ॥”)
तत्पर्यायः । वैजयन्ती २ केतनम् ३ अजम् ४ ।
इत्यमरः । २।८।६६ ॥ पटाका ५ जयन्ती ६ वैज-
यन्तिका ७ कदली ८ कन्दुली ९ केतुः १० कद-
लिका ११ योममखलम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥
चिह्नम् १३ । इति जटाधरः ॥ केतनं ध्वजं एतद्वयं
पताकादखे । इति भरतः ॥ सौभाग्यम् । नाट-
काङ्गम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे । ६ । २७ ।
“पताकास्थानकं योज्यं सुविचार्यैह वस्तुनि ॥”
इह नाट्ये ॥ तल्लक्षणं यथा तत्रैव । ६ । २८ ।
“यत्रार्थं चिन्तितेऽन्यसिंस्तल्लिङ्गोऽन्यः प्रयुज्यते ।
आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकान् तत् ॥”
तल्लेखानाह तत्रैव । ६ । २९—३२ ।
“सहसैवार्थसम्पत्तिर्गुणवत्युपचारतः ।
पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्तितम् ॥
यथा, रत्नावल्यां ‘वासवदत्तेयमिति’ राजा यदा
तत्कण्ठपाशं मोचयति तदा तदुक्त्वा ‘सागरि-
केयमिति’ प्रत्यभिज्ञाय ‘कथं प्रिया मे साग-
रिका अलमलममतिमात्रम्’ इत्यादि फलरूपार्थ-
सम्पत्तिः पूर्वापेक्षया उपचारातिशयात् गुण-
वती उत्पद्यते । १ ।
वचः सातिशयश्चिह्नं नानाबन्धसमाश्रयम् ।
पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकीर्तितम् ॥
यथा, वेणीसंहारे सूत्रधारः ।
‘रक्तप्रसाधितसुवः क्षतविग्रहाश्च

अस्या भवन्तु कुंहराजसुताः सख्याः ।
अत्र रक्तादीनां रुधिरशरीरार्थहेतुकञ्चैषवर्ण-
बीजार्थप्रतिपादनात् नेहमङ्गलप्रतिपत्तौ सत्यां
द्वितीयं पताकास्थानम् । २ ।
अर्थोपक्षेपकं यत्तु लीनं सविनयं भवेत् ।
श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमिदमुच्यते ॥
लीनं अव्यक्तार्थं श्लिष्टेन सम्बन्धयोग्येनाभिप्राया-
न्तरप्रयुक्तेन प्रत्युत्तरेणोपेतं सविनयं विशेष-
निश्चयप्राप्त्या सहितं सम्पद्यते यत् तत् तृतीयं
पताकास्थानम् । यथा, वेणीसंहारे २ अङ्के ।
कञ्चुकी । 'देव ! भग्नं भग्नम् ।' राजा । 'केन ।'
कञ्चुकी । 'भीमेन ।' राजा । 'कस्य ।' कञ्चुकी ।
'भवतः ।' राजा । 'आः ! किं प्रलपसि ?' कञ्चुकी ।
(सभयम्) । 'देव ! ननु ब्रवीमि । भग्नं भीमेन
भवतः ।' राजा । 'धिक् दृढाप्रसद ! कोऽयमद्वय ते
यामोहः ।' कञ्चुकी । 'देव ! न यामोहः सत्यमेव ।
भग्नं भीमेन भवतो मरुता रथकेतनम् ।
पतितं किङ्किणीकाण्वबद्धाक्रन्दमिवक्षितौ ॥'
अत्र दुर्व्योधनोरुभयरूपप्रस्तुतसङ्क्रान्तमर्थोप-
क्षेपणम् । ३ ।
द्वार्थो वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः ।
प्रधानार्थान्तरापेक्षी पताकास्थानकं परम् ॥ ४ ॥
अङ्कः । केतुः । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य विवरणं
ध्वजशास्त्रे द्रष्टव्यम् ॥

पताकी, [नृ] त्रि, (पताका विद्यते) स्थ । पताका
+ इनिः ।) वैजयन्तिकः । पताकाधारी । इत्य-
मरः । २ । ८ । ७१ ॥ (यथा, महाभारते ।
६ । १७ । २० ।
“ स तु गोवासनः श्रेयः सहितः सर्वराजभिः ।
ययौ मातङ्गराजेन राजार्ह्येण पताकिना ॥”)
रिष्टारिष्टबोधकचक्रविशेषः । तस्य लिखनक्रमो
यथा,—
“तिर्यग्गुह्यगता रेखास्त्रिसो देयाः पताकया ।
युताः कार्या वेधविदा सर्वसङ्गततरेखया ॥
दक्षस्थोन्नतरेखातो वामं मेधादराश्रयः ।
पञ्चाक्षयुग्मविंशाश्च शङ्खदशेन्द्रान्मिसागराः ।
ककैटान्मीनपर्यन्तमङ्गा देया यथाक्रमम् ॥

बालस्य जन्मकालीनयज्ञलग्नमज्जदियि ।
 विन्यस्य चिन्तयेत् प्राज्ञः शुभाशुभं यथागच्छत् ॥”
 तत्र शुभाशुभज्ञानं यथा,—
 “शुभदण्डयोगवेधैर्लाङ्गालस्य शोभनम् ।
 पापदण्डयोगवेधैर्लाङ्गालाद्रिष्टिकालवित् ।
 बलेरधिके दिने मध्ये मासो ह्येनं च दायनम् ॥”

वेधज्ञानं यथा,—
“कर्केमीनधनुर्भ्याश्च हरेः कीटघटेन च ।
स्त्रियास्तौलिन्दगाभ्याश्च घटे मीनेन कन्यया ॥
धनुषो नृगककिर्भ्यां मकरे धनुषा स्त्रिया ।
मीने कर्कितुलाभ्याश्च मीनस्त्रीधनुषात्वजे ॥
तुलाकर्किन्दगैर्दन्धे कीटकुम्भवृषेषु च ।
सिंहवद्वेध एतेषु वामदक्षिणसंमुखैः ॥
राहुकेलर्कसौरारैः पापैर्विद्धो युतोऽशुभः ।
तदन्यैर्युतविहस्तु लग्नराशिः शुभप्रदः ॥”
रिष्टिकालो यथा,—
“एकोनविंशतिः कर्के सिंहे सप्तदशैव तु ।
षट्त्रिंशद्वलायाश्च षड्विंशतिस्तुलाधरे ॥
वृश्चिके सिंहवज्रज्येष्ठनत्रिंशच्छरासने ।
षड्विंशं मकरे ज्येष्ठं कुम्भे सप्तदश स्मृताः ॥
नव युग्मे तथा मीने मेषे षड्दशभिस्तथा ।
वृषभे च तथा सिंहे युग्मे षड्हरलोचने ॥
त्रितयाङ्कादियं संख्या दिनमासाब्दनिर्णये ।
एकाङ्काद्विगृह्याङ्काद्वा कच्चिद्विष्टेऽसम्भवः ॥”
अथ यामार्द्धाधिपज्ञानम् ।
“वारेषादर्द्धयामेषु रात्राह्नोः पञ्चषट् क्रमात् ।
अधिपाः सूर्यहस्तत्र यथाकाहे भवन्ति ते ।
रवीज्येन्दुभृगुज्जाजशनिचरवयो निशि ॥
रविशुक्रचररात्रौशशनीज्यकुजभास्कराः ।
दिने ऊह्याः परेष्वेवं तत्राध्यक्षाश्चतुर्गृहाः ॥”
अथ दण्डाधिपज्ञानम् ।
“पापदण्डे भवेद्रिष्टिः शुभदण्डे शुभं भवेत् ।
शुभग्रहस्य दण्डे तु कर्मारम्भाच्छुभं भवेत् ॥
यस्यार्द्धयामस्तस्यैव प्राग्दण्डः सर्वदा ततः ।
षट् षट् परीत्य दण्डाश्च त्रयो रात्रौ मता यथा ॥
आदित्ये भृगुजो बुधोऽपि च शशी सोमे शनीज्यौ
कुजो
भौमेऽर्कः सितसोमजौ च शशिजे सोमः शनि-
र्वाक्पतिः ।
जीवेऽङ्गाररवी भृगुभृगुसुते सौम्येन्दुमार्तण्डजाः
काले जीवमह्नीजतिग्मःकिरणा रात्रौ च दण्डा-
धिपाः ॥
यामार्द्धाधिपसंख्यातो द्वितीयस्तु तदर्द्धकः ।
तदर्द्धात्तु तृतीयः स्यात्तदर्द्धात्तु तुरीयकः ॥
अङ्काभावे तु राहुः स्यात् तदर्द्धो वसुसंज्ञकः ।
भस्माङ्कस्य परित्यागाद्दिवादण्डाधिपा यथा ॥
रविदनुजबुधख्यौश्चन्द्रसुरासुरज्ञाः
कुजरविदनुजज्ञानेन्दुसुरासुराश्च ।
गुरुशशिरविदैत्याः शुक्रभौमार्कदैत्याः
शनिकुजरविदैत्या दण्डपास्वर्द्धयामे ॥”
शुभाशुभदण्डज्ञानं यथा,—
“शेषावर्कस्य दण्डा स्ततश्शुभकरावादिशेषौ
तथेन्दोः
शेषो दण्डः कुजस्याप्यथ गुरुबुधयोरादमर्द्धं
प्रशस्तम् ।
आदिर्दण्डस्तथैको भृगुकुलवृपतेः सर्वकार्येषु प्रशस्तो
दण्डाश्चत्वार एते कच्चिदपि समये नैव श्रौरेः
प्रशस्ताः ॥”

पतिः

पलपताकी यथा,—

“प्रतिदण्डं पलान्येषां ज्ञात्वा वाचं कचिच्छभम् ॥

रवौ च वेदा वसवः सुधांशौ

कुजे च वाणाः शशिचे तथाङ्गाः ।

शूनाष्टुर्दिकं च दृष्ट्वास्तौ स्या-

द्राहौ तुरङ्गा भृगुजे च रुद्राः ॥”

बालस्य शुभाशुभफलं यथा,—

“अशुभे दण्डसंयोगे सर्वत्र पुण्यवर्जिते ।

बालस्य मरणं शीघ्रं यदि पापैः समन्वितम् ॥

अशुभग्रहदण्डे तु सर्वत्र पापवर्जिते ।

बालस्य कुशलं सर्वं शुभैर्यदि समन्वितम् ॥

अशुभो दण्डनाथो हि वेधश्चेत्तेन लभ्यते ।

मरणं तत्र वक्तव्यं बालस्य नान्यथा भवेत् ॥

पापस्य दण्डमात्रे तु तद्योगवेधवर्जिते ।

बालस्य कुशलं तत्र शुभैर्यदि समन्वितम् ॥”

इति ज्योतिषतत्त्वे पताकीवेधः ॥

(स्त्रियां डीप् । सेना । यथा, रघुः । ४ । ८२ ।

“न प्रसेहे स रज्ज्वाकर्मधारावर्षदुर्दिनम् ।

रथवर्षरजोऽप्यस्य कुत एव पताकिनीम् ॥”)

पतिः, पुं, (पाति रचतीति । पा ल रचणे + उतिः ।)

मूलम् । गतिः । इति विश्वः ॥ पाणिग्रहीता ।

भातार इति भाषा । तत्पर्यायः । धवः २

प्रियः ३ भर्ता ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ३५ ॥

कान्तः ५ प्राणनाथः ६ गुरुः ७ हृदयेष्टः ८

जीवितेशः ९ जामाता १० सुखोत्सवः ११

नर्मकीलः १२ रतगुरुः १३ स्वामी १४ रमणः

१५ । इति शब्दरत्नावली ॥ वरः १६ परिणीता

१७ गृही १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य लक्ष-

णम् । विधिवत्पाणिग्राहकः । अतुकूलदक्षिण-

दृष्टशठभेदात् पतिश्चतुर्धा । सार्वकालिकपरा-

ङ्गनापराङ्मुखत्वे सति सर्वकालमनुरक्तोऽनु-

कूलः । १ । सकलनायिकाविषयसमसहजानु-

रागो दक्षिणः । २ । भूयो निःशङ्कः कृतदोषो-

ऽपि भूयो निवारितोऽपि भूयः प्रश्रयपरायणो

दृष्टः । ३ । कामिनीविषयकपटपटुः शठः । ४ ।

इति रसमञ्जरी ॥ * ॥ पतिसेवादिफलं यथा,—

“कथं मे सुव्रत ! साध्वि ! निद्राभङ्गः कृतस्त्वया ।

अर्थं व्रतादिकं तस्या या भर्तुश्चापकारिणी ॥

तपश्चानुग्रहश्चैव व्रतं दानादिकश्च यत् ।

भर्तुरप्रियकारिण्याः सर्वं भवति निष्फलम् ॥

यया प्रियः पूजितश्च श्रीकृष्णः पूजितस्तथा ।

पतिव्रताव्रतार्थश्च पतिरूपो हरिः स्वयम् ॥

सर्वदानं सर्वयज्ञः सर्वतीर्थनिधेयम् ।

सर्वं व्रतं तपः सर्वमुपवासादिकश्च यत् ॥

सर्वधर्मश्च सत्यश्च सर्वदेवप्रपूजनम् ।

तत् सर्वं स्वामिसेवायाः कलां नार्हन्ति

घोडश्रीम् ॥

सुपुण्ये भारते वर्षे पतिसेवां करोति या ।

वैकुण्ठं स्वामिना साहं सा याति ब्रह्मणः शतम् ॥

विप्रियं कुरुते भर्तुर्विप्रियं वदति प्रियम् ।

असत्कुलप्रजाता या तत्फलं श्रूयतां सति । ॥

कुम्भीपाकं ब्रजेत् सा च यावच्चन्द्रदिवाकरी ।

पतिः

ततो भवति चाखाली पतिपुत्रविवर्जिता ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४३ अध्यायः ॥*

अपि च ।

“स्वकान्तश्च परो बन्धुरिह लोके परत्र च ।

नहि कान्तात् परः श्रेयान् कुलस्त्रीणां परो गुरुः ॥

देवपूजा व्रतं दानं तपश्चानुग्रहं जपः ।

ज्ञानश्च सर्वतीर्थेषु दीक्षा सर्वमखेय च ॥

प्रादक्षिण्यं पृथिव्याश्च ब्राह्मणातिथिसेवनम् ।

सर्वाणि पतिसेवायाः कलां नार्हन्ति घोडश्रीम् ॥

किमतः पतिभक्ताया अभक्तायाश्च भारते ।

यया दुःखी सुखारम्भे साकाङ्क्षः प्रथमो भवेत् ॥

पतिसेवापरो धर्मो नहि स्त्रीणां श्रुतौ श्रुतम् ।

स्वप्ने ज्ञाने च सततं कान्तं नारायणाधिकम् ।

दृष्ट्वा तच्चरणाभ्योजं सेवां नित्यं करिष्यसि ॥

परिहासेन कोपेन भ्रमेणावज्ञया सुते ! ।

कटूक्तिं स्वामिनः साक्षात् परोक्षान्न करिष्यसि ॥

स्त्रिया वाग्योनिदुष्टायाः कामतो भारते सुवि ।

प्रायश्चित्तं श्रुतौ नास्ति नरकं ब्रह्मणः श्रुतम् ॥

सर्वधर्मपरीता या कटूक्तिं कुरुते पतिम् ।

श्रुतजन्मकृतं पुण्यं तस्या नश्यति निश्चितम् ॥

दत्त्वा कन्यां बोधयित्वा जगाम मुनिपुङ्गवः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २४ अध्यायः ॥

अपि च ।

“या स्त्री भर्तुरसौभाग्यासाधसौभाग्या च सर्वतः ।

श्रयने भोजने तस्या न सुखं जीवनं वृथा ॥

यस्या नास्ति प्रियप्रेम तस्या जन्म निरर्थकम् ।

तत् किं पुत्रे धने रूपे सम्यक्तौ योवनेऽथवा ॥

यन्निर्गतिस्तु कान्ते च सर्वप्रियतमे परे ।

सा शुचिर्धर्महीना च सर्वकर्मविवर्जिता ॥

पतिबन्धुर्गतिभर्ता देवतं गुरुरेव च ।

सर्वस्वाच्च परः स्वामी न गुरुः स्वामिनः परः ॥

पिता माता सुतो भ्राता क्लिष्टो दत्त्वा मितं धनम् ।

सर्वस्वदाता स्वामी च मृगानां योषितां सुराः ॥

काचिदेव हि जानाति महासाध्वी च स्वामिनम् ।

अतिसङ्गं ज्ञाता च सुशीला कुलपालिका ॥

असङ्गप्रसूता या दुःशीला धर्मवर्जिता ।

सुखदुष्टा योनिदुष्टा पतिं निन्दति कोपतः ॥

या स्त्री हेष्टि सर्वपरं पतिं विष्णुसमं गुरुम् ।

कुम्भीपाके पचति सा यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥

व्रतज्ञानशूनं दानं सत्यं पुण्यं तपश्चिरम् ।

पतिभक्तिविहीनाया भस्मीभूतं निरर्थकम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५७ अध्यायः ॥

अपि च ।

“साध्वीः सङ्गं ज्ञायाश्च श्रुतपुत्राधिकः पतिः ।

असङ्गप्रसूता या दुःशीला ज्ञानवर्जिता ॥

स्वामिनं मन्यते नासौ पित्रोर्दोषेण कुतुसिता ।

कुतुसितं पतितं मृदं दरिद्रं रोगिण्यं जडम् ॥

कुलजा विष्णुतुल्यश्च कान्तं पश्यति सन्ततम् ॥

हुताशनो वा सूर्यो वा सर्वतेजस्विनां परः ।

पतिव्रतातेजसश्च कलां नार्हन्ति घोडश्रीम् ॥

महादानानि पुण्यानि व्रतान्यनश्वरानि च ।

तपांसि पतिसेवायाः कलां नार्हन्ति घोडश्रीम् ॥

पतितः

पुत्रो वापि पिता वापि बान्धवो वा सहोदरः ।

योषितां कुलजातानां न कश्चित् स्वामिनः समः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे ४४ अध्यायः ॥*

पतिदक्षिणादि यथा,—

“निरूपितश्च वेदेषु स्वशब्दो धनवाचकः ।

तद्यस्यास्तीति स स्वामी वेदश्च । शृणु मङ्गलः ॥

तस्य दाता सदा स्वामी न च खं स्वामिनो भवेत् ।

अहो व्यवस्था भवतां वेदज्ञानमबोधताम् ॥

धर्म उवाच ।

पत्नीं विना न खं साध्वि ! स्वामिनं दातुमक्षमम् ।

दम्पती ध्रुवमेकाङ्गौ तयोर्दाता च द्वौ समौ ॥

निरूपिता पुण्यके च व्रते स्वामी च दक्षिणा ।

श्रुतौ श्रुतो यः स्वधर्मो विपरीतो ह्यधर्मकः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे ७ अध्यायः ॥

पतिः, चि, (पाति रचति पालयतीति वा । “पते-

र्हतिः ।” उणां । ४ । ५७ । इति उतिः ।)

अधिपतिः । तत्पर्यायः । स्वामी २ ईश्वरः ३

ईशिता ४ अधिभूः ५ नायकः ६ नेता ७ प्रभुः ८

परिदृष्टः ९ अधिपः १० । इत्यमरः । ११ । १० । ११ ॥

(यथा, मनुः । ७ । ११५ ।

“ग्रामस्याधिपतिं कुर्यात् दशग्रामपतिं तथा ।

विंशतीं शतेश्च सहस्रपतिमेव च ॥”)

पतिंवरा, स्त्री, (पतिं वृणीते या सा । वृ ण वरणे +

खच् । “संज्ञायां भृाट् वृजोति ।” ३ । २ । ४६ ।

इति सुम् ।) स्वयंवरा । स्त्रीकृत्या पत्यन्वेषिणी ।

(यथा, रघौ । ६ । १० ।

“मनुष्यवाह्यं चतुरस्रयान-

मध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।

विवेश मन्वान्तरराजमार्गं

पतिंवरा क्लृप्तविवाहवेशा ॥”)

कृष्णजीरकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पतिव्री, स्त्री, (पतिं हन्ति इति । “लक्षणे जाया-

पत्योऽथक् ।” ३ । २ । ५२ । इति टक् ततो डीप् ।)

पतिनाशकहस्तरेखाविशेषः । यथा, “लक्षणे

जायापतिभ्याम् । जायान्नो हस्तः । पतिव्री पाणि-

रेखा ।” इति संचिप्रसारयाकरणम् ॥ स्वामिहन्त्री ।

(विवाहात् प्राक् चेवादिनृतपिण्डाटकस्य कुमार्यै

परीक्षार्थं दाने तदा श्मशानजातनृतपिण्डस्य

ग्रहणे कुमार्यास्तस्याः पतिहननरूपफलं यथा,

आश्वलायनगृह्यसूत्रे १ । ५ । ६ । “अष्टौ पिण्डान्

क्षत्वा पिण्डानभिमन्त्रा कुमारीं ब्रूयात् यथामेकं

गृह्णातीति ।” इति नियोजिता कुमारी यदि

श्मशानादाहता नृदं गृह्णाति तदा पतिव्रीति

तां विद्यात् ॥)

पतितः, चि, (पतति अष्टो भवति स्वधर्मात् शास्त्र-

विहितकर्मणः सदाचारादिभ्यो वा यः । पत् +

कर्त्तरि क्तः क्तितः । गलितः । पतनाश्रयः ।

पडा इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रसक्तः २ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ पातित्यविशेषः । स्वधर्मश्रुतः ।

तस्य लक्षणं यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।

“स्वधर्मं यः समुच्छिद्य परधर्मं समाश्रयेत् ।

अनापदि स विहङ्गिः पतितः परिकीर्तितः ॥”

पतितः

पातित्यकारणं यथा, मात्स्ये २०१ अध्याये ।
 “चाण्डालान्धस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।
 पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति ॥”
 पतिता यथा,—
 “गरामिविषदाक्षैव पाषण्डाः क्रूरबुद्धयः ।
 क्रोधात् प्रायं विषं वद्धिं शस्त्रमुद्धनं जलम् ॥
 गिरिवृक्षप्रपातश्च ये कुर्वन्ति नराधमाः ।
 कुशिल्यजीविनश्चैव स्तनालङ्कारकारिणः ॥”
 तथा,—
 “ब्रह्मदण्डहता ये च ये च वे ब्राह्मणेर्हताः ।
 महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्तिताः ॥”
 तेषां दाहादिनिषेधो यथा,—
 “पतितानां न दाहः स्यान्नात्येष्टिर्नास्थिसम्पद्यः ।
 न चाशुपातः पिण्डो वा कार्योऽद्वादिदं कचित् ॥”
 इति शुद्धितत्त्वे ब्रह्मपुराणम् ॥ * ॥
 तेषां संसर्गनिषेधो यथा, वराहपुराणे ।
 “आसन्नशयनाच्चैनं भोजनात् कथनादिषु ।
 सम्पत्सरेण पतति पतिनेन सहाचरन् ॥”
 प्रायश्चित्तेतरवैदिकर्मानधिकारी सन् नरक-
 भागी । यथा,—
 “पतितैः संप्रयुक्तानामिमां शृणुत निष्कृतिम् ।
 सम्पत्सरेण पतति पतिनेन सहाचरन् ॥
 याजनाध्यापनाद्यौनाच्छुसपानाशनासनात् ।
 यो येन पतितेनैव संसर्गं याति मानवः ।
 स तस्यैव व्रतं कुर्यात् संसर्गस्य विशुद्धये ॥”
 तेषामुदककार्यं यथा,—
 “पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्ब्राह्मणैः सह ।
 निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञातिभिर्गुरुसन्निधौ ॥
 दासीघटमयं पूर्णं पर्यस्येत् प्रेतवत् सदा ।
 अहोरात्रमुपासीत नाश्रीचं ब्राह्मणैः सह ॥
 निर्वर्तयेत्संस्तुतां सम्भाषणसहासनम् ॥”
 इति मात्से २०१ अध्यायः ॥
 अद्याव्या पतिता यथा, मतस्यपुराणे ।
 “पतिता गुरवस्थाव्या न तु माता कदाचन ।
 गर्भधारणपोषाभ्यां तेन माता गरीयसी ॥”
 द्वादशवार्षिकव्रतनाश्रयपापयुक्तः । तस्य और्द्ध-
 देहिकविधिर्यथा, “पूर्वोक्तश्चात्महादेः दाहा-
 श्रौचादिनिषेधस्तदानीमेव । वत्सरान्तो तु सर्व-
 भौर्द्धदेहिकं कुर्यात् ॥
 गोब्राह्मणहतानाश्च पतितानां तथैव च ।
 ऊर्द्धं संवत्सरात् कुर्यात् सर्वमेवौर्द्धदेहिकम् ॥”
 इति हेमाद्रौ षट्चिंशन्मतात् ॥
 एवं स्नेच्छीकृतानामपि । गथाश्राद्धमपि कार्यम् ।
 “ब्रह्महा च कृतघ्नश्च गोघाती पञ्चपातकी ।
 सर्वे ते निष्कृतिं यान्ति गयायां पिण्डपातनात् ॥”
 इत्यभिपुराणात् ॥ * ॥
 एवं ब्राह्मणेऽपि ।
 “क्रियते पतितानां गते संवत्सरे कचित् ।
 देशधर्मप्रमाणत्वात् गयातूपे स्वबन्धुभिः ॥
 मार्गण्डपादमूले वा श्राद्धं हरिहरौ स्मरन् ॥”
 सूर्यपदे इत्यर्थः ॥ * ॥ तत्र वर्षमध्ये कृत्यसुक्त-
 मपराकं वायुपुराणे ।

पतितः

“शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां कुर्यात् श्राद्धन्तु वत्सरम् ।
 द्वादशाहानि वा कुर्यात् शुक्ले च प्रथमेऽहनि ॥”
 द्वागलेयः ।
 “नारायणवलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ।
 तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्यब्रवीद्यमः ॥”
 व्यासः ।
 “नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत् प्रदीयते ।
 तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्वेनैतदन्यथा ॥”
 स चात्मघातादिप्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यः । तदुक्तं
 हेमाद्रौ षट्चिंशन्मते ।
 “कृत्वा चान्द्रायणं पूर्वं क्रिया कार्या यथाविधि ।
 नारायणवलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ॥
 पिण्डोदकक्रियाः पश्चात् तृषोत्सर्गादिकश्च यत् ।
 एकोद्दिष्टानि कुर्वीत सपिण्डीकरणं तथा ॥”
 दिवोदासीये द्वादशातातपस्तु इत्याह ।
 “पतिते च मृते शुद्धे प्राजापत्यांस्तु षोडश ।
 मृते चापत्यरहिते कच्छाणां नवतिं चरेत् ॥”
 इदं प्रायश्चित्ताहं पित्रादिविषयम् ।
 “इन्द्रियैरपरित्यक्ता ये च मृता विषादिनः ।
 घातयन्ति स्वमात्मानं चाण्डालादिहताश्च ये ॥
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च दयया समभिजुताः ।
 यथाश्राद्धं प्रतन्वन्ति विष्णुनामप्रतिष्ठितम् ॥
 तथा ते संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य स्वयम्भवे ॥”
 इति हेमाद्रौ तेनैवोक्तेः ॥ * ॥
 तत्रैव वौधायनोऽपि । नारायणवलिं व्याख्या-
 स्यामोऽभिष्टुतपतितसुरापात्मत्यागिनां ब्राह्मण-
 हतानाञ्च द्वादशवर्षाणि त्रीणि वा वारिमरणं
 यत्र यस्य तत्र तत्र कुर्वीतेति ॥ * ॥ गृह्यपरि-
 शिष्टे तु चाण्डालादित्यादुक्ता,—
 “दग्धा शरीरं प्रेतस्य संस्थाप्यास्थीनि यत्नतः ।
 प्रायश्चित्तस्तु कर्तव्यं पुत्रैश्चान्द्रायणव्रतम् ॥”
 इत्युक्तम् ॥ * ॥ मदनरत्ने ।
 “ब्राह्मणहतानाञ्च द्वादशवर्षाणि त्रीणि वा
 कुर्वीतेति ॥” * ॥ मदनरत्ने ब्राह्मणे ।
 “प्रमादादपि निःशङ्कस्तु कस्माद्विधोदितः ।
 चाण्डालैर्ब्राह्मणैश्चौरैर्निहतो यत्र कुत्रचित् ॥
 तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मान्न पतितस्तु सः ।
 चान्द्रायणं तप्तकच्छद्वयं तस्य विशुद्धये ॥
 यद्वा कच्छान् पञ्चदश कृत्वा तु विधिना दहेत् ।
 बुद्धिपूर्वकहतानां त्रिंशत्कच्छं समाचरेत् ॥”
 इत्युक्तम् । स्मृतिरत्नावल्यां तद्विगुणं प्रायश्चित्तं
 कृत्वा अर्वागप्यब्दात् सर्वं कार्यं इत्युक्तम् ।
 “आत्मनो घातशुद्धार्थं चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ।
 तप्तकच्छचतुष्कञ्च त्रिंशत्कच्छाणि वा पुनः ॥
 अर्वाक् संवत्सरात् कुर्यात् दहनादियथोदितम् ।
 कृत्वा नारायणवलिमनित्यत्वात्तदायुषः ॥” इति ॥
 इदं चात्मवधनिमित्तं तज्जातिवधप्रायश्चित्तेन
 समुचितं कार्यम् । अतएव वौधायनेनोक्तम् ।
 द्वादशवर्षाणि त्रीणि वेति । मदनपारिजाते
 स्मृत्यर्थसारे च ब्रह्महादीनां तद्विगुणं प्रायश्चित्तं
 कृत्वा नारायणवलिः कार्यं इत्युक्तम् । एवं स्नेच्छी-
 कृतानामपि ॥ * ॥ यत्तु कश्चिदाह । पुत्र-

पतिव्रत

कृतेन प्रायश्चित्तेन पितुः पापनाशे मानाभावः ।
 आत्मघाते तु वचनादस्तु । महापातके तु कथं
 स्यादिति । स स्वयमेव आत्मवधप्रायश्चित्तस्य
 जातिवधनिमित्तेन समुच्चयं वदन् हृदयशून्य
 एव । नहि जातिवधनिमित्तं पुत्रैः कार्यमिति
 वचनमस्ति पुत्रकर्तृकसर्वप्रायश्चित्तादिविप्रवा-
 पत्तेः । प्रागुक्तवौधायनवचनाच्चेति दिक् । इदं
 प्रायश्चित्ताहं गणामेव । प्रायश्चित्तानर्हणान्तु पति-
 तौदकमात्रं कार्यमिति केचित् । मदनपारि-
 जातादिस्वरसोऽप्येवम् । वस्तुतस्तु तदहानर्हयो-
 र्वचनेऽनुपादानात् अविशेषात् तत्रापि नारा-
 यणवलिर्गयाश्राद्धश्चेति युक्तम् ॥ * ॥ पतितोदक-
 विधिस्तु मित्राद्यतिरिक्तविषय इत्यपरे । स यथा ।
 हेमाद्रौ ब्राह्मणे ।
 “पतितस्य तु कारुण्यात् यस्तृप्तिं कर्तुमिच्छति ।
 स हि दासीं समाहूय सर्वगां दत्तवैतनाम् ॥
 अशुद्धघटहस्तानां यथावत्तं ब्रवीत्यपि ।
 हे दासि ! गच्छ मूढ्येन तिलानानय सत्वरम् ॥
 तोयपूर्णं घटश्चमं सतिलं दक्षिणामुखी ।
 उपविष्टा तु वामेन चरणेन ततः क्षिप ॥
 कौर्त्तयेः पातकिसंज्ञां त्वं पिबेति सुहृद्वेद ।
 निश्चयं तस्य वाक्यं सा लब्धमृत्या करोति तत् ॥
 एवं कृते भवेत्तृप्तिः पतितानां न चान्यथा ॥”
 इति ।
 इदञ्च मृताहे कार्यम् । पतितस्य दासी मृताद्वि-
 पदा घटमपवर्जयेदेतावतायमुपचरितो भव-
 तीति मदनरत्ने विष्णुक्तेः । इदं चात्मत्यागि-
 विषयम् । आत्मत्यागिनः पतितास्तेनाश्रौचोदक-
 भाजः स्फुरित्युपक्रम्य विष्णुना एतस्याभिधाना-
 दिति गौडाः । उपलक्षणत्वात् सर्वेभामिति तु
 युक्तम् । इति निर्णयसिन्धौ ५ परिच्छेदः ॥
 पतिव्रती, स्त्री, (पतिर्विद्यते यस्याः । पति +
 मतुप् । “अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ।” ४ । १ । ३२ ।
 इति निपातनात् वत्वं लुगागमश्च । ततः ।
 “ऋन्नेभ्यो ङीप् ।” ४ । १ । ५ । इति ङीप् ।)
 समर्चका । सधवा । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥
 (यथा, रघुः । १५ । ३५ ।
 “इतरेऽपि रघोर्वंश्यास्त्यस्तेताम्रितेजसः ।
 तदोगात् पतिव्रतीषु पत्नीवासन् द्विस्मनवः ॥”)
 पतिव्रता, स्त्री, (पतिव्रतमिव धर्मार्थकामेषु काय-
 वाकमनोभिः सदोपास्योऽस्याः ।) स्वाम्यनु-
 रक्ता । तत्पर्यायः । सुचरित्रा २ सती ३
 साध्वी ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥ एकपत्नी ५ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या लक्षणं यथा,—
 “आर्त्तात्ते मुदिता हृष्टे प्रीयते मलिना कृशा ।
 मृते म्रियेत यापयौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
 तस्या माहात्म्यं यथा,—
 नारद उवाच ।
 “कर्मणा केन राजेन्द्र ! तपसा वा तपोधन ! ।
 उत्तमाञ्च गतिं याति कृष्णवासः प्रशंस मे ॥
 एवमुक्तस्तु धर्मात्मा नारदेनाब्रवीत्तदा ।

पतिव्र

यम उवाच ।

न तस्या नियमो विप्र ! तपो नैव च सुव्रत ! ।
उपवासो न दानश्च न दमो वा महामते ! ॥
घाटशी तु भवेद्विप्र ! शृणु तत्त्वं समासतः ।
प्रसुप्ते या प्रस्रपिति विबुद्धे जाग्रति स्वयम् ॥
शुद्धे तु भोजिते विप्र ! सा न्युज्जयति ध्रुवम् ।
मौने मौना भवेद्या तु स्थिते तिष्ठति या स्वयम् ।
सा न्युज्जयते विप्र ! नान्यत् पश्यामि किञ्चन ॥
एकद्विरेकमना भर्तुर्वचनकारिणी ।
तस्या विभीमहं सर्वं ये तथाये तपोधन ! ॥
देवानामपि सा साध्वी पूज्या परमशोभना ।
भर्ता वाभिहिता वापि प्रणत्याख्यायिनी भवेत् ॥
वर्तमानापि विप्रेन्द्र ! प्रत्याख्यानापि सा यदा ।
तदैव तं संश्रयति पतिं नान्यं कदाचन ॥
भर्तुर्व्यसुखं ब्रह्मन् ! या पश्यति वराङ्गना ।
एवं याति भवेन्नित्यं भर्तुः प्रियहिते रता ॥
अनुविष्टेन भावेन भर्तारमनुगच्छति ।
सा तु न्युज्जयति न गच्छेद्ब्रह्मसम्भव ! ॥
एवमाता पिता बन्धुरेभ्यो देवतं परम् ।
एवं शुश्रूषते या तु सा मां विजयते सदा ।
पतिव्रता तु या साध्वी तस्याश्चाहं कृताञ्जलिः ॥
भर्तारमनुध्यायन्ती भर्तारमनुगच्छति ।
भर्तारमनुशोचन्ती न्युज्जयति न पश्यति ॥
गीतवादित्रगुणानि प्रेक्षणीयान्यनेकशः ।
न शृणोति न पश्यति न्युज्जयति न पश्यति ॥
ज्ञायन्ती तिष्ठती वापि कुर्वन्ती वा प्रसाधनम् ।
नान्यच्च मनसा ध्यायेत् कदाचिदपि सुव्रता ॥
देवता अर्चयन्ती वा भोजयन्त्यथ वा द्विजान् ।
पतिं न त्यजेत् चित्तात् न्युज्जयति न पश्यति ॥
भानौ चावुदिते या तु उत्थाय च तपोधन ! ।
गृहं मार्जयते नित्यं न्युज्जयति न पश्यति ॥
चतुर्दहः स्वभावश्च यस्या नित्यं सुसंयतम् ।
शौचाचारसमायुक्ता सापि न्युज्जयति न पश्यति ॥
भर्तुर्व्यसुखं प्रपश्यन्ती भर्तुश्चित्तानुसारिणी ।
वर्तते च हिते भर्तुर्म्युज्जयति न पश्यति ॥
एवं कौर्त्तिमतां लोके दृश्यन्ते दिवि देवताः ।
मानुषाणाञ्च भार्या वै तत्र देशे तु दृश्यते ॥
कथितेव पुरा विप्र ! आदित्येन पतिव्रता ।
मया तस्मात्तु विप्रर्षे ! यथावत्तं यथाश्रुतम् ॥
गुह्यमेतत्ततो दृष्ट्वा पूजयामि पतिव्रताम् ॥”

इति वाराहं पतिव्रताचरित्रम् ॥ * ॥

पतिव्रताधर्मो यथा,—
“पतिव्रतानां यद्धर्मं तन्निबोध ब्रजेश्वर ! ।
नित्यं भर्तुर्व्यसुखया तत्पादोदकमीक्षितम् ।
भक्तिभावेन सततं भोक्तव्यं तदनुज्ञया ॥
व्रतं तपस्यां देवाच्चां परित्यज्य प्रयत्नतः ।
कुर्व्याच्चरणसेवाञ्च स्तवनं परितोषणम् ॥
तदाज्ञारहितं कर्म न कुर्व्यादैरतः सती ।
नारायणात् परं कान्तं ध्यायते सततं सती ॥
परपुंसां पुरश्चैव सुवेशं पुरुषं परम् ।
यात्रामहोत्सवं नित्यं नर्तकं गायनं व्रज ।
परक्रीडाञ्च सततं नहि पश्यति सुव्रता ॥

पतिव्र

यद्धर्म्मं स्वामिनां नित्यं तदेवमपि योषिताम् ।
नहि त्यजेत्तु तत्सङ्गं चण्डमेव च सुव्रता ॥
उत्तरे नीतरं दद्यात् स्वामिनश्च पतिव्रता ।
न कोपं कुरुते शुद्धा ताडनाच्चापि कोपतः ॥
क्षुधितं भोजयेत् कान्तं दद्यात् पानञ्च तोषणे ।
न बोधयेत्तं निद्रालुं प्रेरयत्येव कर्मसु ॥
पुत्राणाञ्च शतगुणं स्नेहं कुर्यात् पतिं सती ।
पतिर्वन्मूर्तिर्भर्ता देवतं कुलयोषितः ॥
शुभं दृष्ट्वा सुधातुल्यं कान्तं पश्यति सुन्दरी ।
सस्मितं वदनं कृत्वा भक्तिभावेन यत्नतः ॥
पुरुषाणां सहस्रञ्च सती स्त्री च समुद्धरेत् ।
पतिः पतिव्रतानाञ्च सुच्यते सर्वपातकात् ॥
नास्ति तेषां कर्मभोगः सतीनां व्रततेजसा ।
तथा सार्द्धञ्च निष्कर्मो मोदते हरिमन्दिरे ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि सतीपादेषु तान्यपि ।
तेजश्च सर्वदेवानां सुनीनाञ्च सतीषु च ॥
तपस्विनां तपः सर्वं व्रतिनां यत् फलं व्रज ।
दाने फलं यदादृष्टं तत् सर्वं तासु सन्ततम् ॥
स्वर्गं नारायणः शुभं विधाता जगतामपि ।
सुराः सर्वे सुसुनयो भीतास्ताभ्याञ्च सन्ततम् ॥
सतीनां पादरजसा सदाः पूता वसुधरा ।
पतिव्रतां नमस्कृत्य सुच्यते पातकान्नरः ॥
त्रैलोक्यं भस्मसात् कर्तुं क्षणेनैव पतिव्रता ।
स्वतेजसा समर्था सा महापुण्यवती सदा ॥
सतीनाञ्च पतिः साध्वीपुत्रो निःशङ्क एव च ।
नहि तस्य भयं किञ्चिदेवेभ्यश्च यमादपि ॥
शतजन्मपुण्यवतां गृहे जाता पतिव्रता ।
पतिव्रताप्रसूः पूता जीवन्मुक्तः पिता तथा ॥
सती स्त्री प्रातरुत्थाय त्यक्त्वा च रात्रिवाससम् ।
भर्तारञ्च नमस्कृत्य करोति स्तवनं सदा ॥
गृहकार्यं ततः कृत्वा स्वात्मा धौते च वाससी ।
गृहीत्वा शुक्लपुष्पञ्च भक्तितः पूजयेत् पतिम् ॥
स्नापयित्वा सुपूतेन जलेन निर्मलेन च ।
तस्मै दत्त्वा धौतवस्त्रं तत्पादौ चालयेन्मुदा ॥
आसने वासयित्वा च दत्त्वा भाले च चन्दनम् ।
सर्वाङ्गलेपनं कृत्वा दत्त्वा माल्यं गलेऽपि च ॥
सामवेदोक्तमन्त्रेण भोगव्रतैः सुधोषमैः ।
संपूज्य भक्तितः कान्तं स्तुत्वा च प्रणमेन्मुदा ॥
“ओं नमः कान्ताय शान्ताय सर्वदेवाश्रयाय
स्वाहा ॥”

इत्यनेनैव मन्त्रेण दत्त्वा पुष्पञ्च चन्दनम् ।
पादार्धधूपदीपाञ्च वस्त्रं नैवेद्यसुत्तमम् ॥
जलं सुवासितं शुद्धं ताम्बूलञ्च सुसंस्कृतम् ।
दत्त्वा स्तोत्रञ्च प्रपठेत् यत् कृतं पाठ्यमेव च ॥
ओं नमः कान्ताय शान्ते च शिवचन्द्रस्वरूपिणे ।
नमः शान्ताय दान्ताय सर्वदेवाश्रयाय च ॥
नमो ब्रह्मस्वरूपाय सतीप्राणपराय च ।
नमस्याय च पूज्याय हृदाधाराय ते नमः ॥
पञ्चप्राणाधिदेवाय चक्षुषस्तारकाय च ।
ज्ञानाधाराय पत्नीनां परमानन्दरूपिणे ॥
पतिव्रता पतिर्विष्णुः पतिरेव महेश्वरः ।
पतिश्च निर्गुणाधारो ब्रह्मरूप ! नमोऽस्तु ते ॥

पतङ्ग

क्षमस्व भगवन् ! दोषं ज्ञानाज्ञानकृतञ्च यत् ।
पत्नीबन्धो ! दयासिन्धो ! दासोदोषं क्षमस्व च ॥
इदं स्तोत्रं महापुण्यं दृष्ट्वाद्ये पद्मया कृतम् ।
सरस्वत्या च धरया गङ्गया च पुरा व्रज ॥
सावित्र्या च कृतं पूर्वं ब्रह्मणे चापि नित्यशः ।
पार्वत्या च कृतं भक्ता कैलासे शङ्कराय च ॥
सुनीनाञ्च सुराणाञ्च पत्नीभिश्च कृतं पुरा ।
पतिव्रतानां सर्वासां स्तोत्रमेतत् शुभावहम् ॥
इदं स्तोत्रं महापुण्यं या शृणोति पतिव्रता ।
नरोऽप्यो वापि नारी वा लभते सर्ववाञ्छितम् ॥
अपुत्रो लभते पुत्रं निर्धनो लभते धनम् ।
रोगी च सुच्यते रोगात् बद्धो मुच्येत बन्धनात् ॥
पतिव्रता च स्तुत्वा च तीर्थक्षानफलं लभेत् ।
फलञ्च सर्वतपसां व्रतानाञ्च ब्रजेश्वर ! ॥
इदं स्तुत्वा नमस्कृत्य शुद्धे सा तदनुज्ञया ।
उक्तः पतिव्रताधर्मो गृहिण्यां श्रूयतां व्रज ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८३ अध्यायः ॥ * ॥
पतिव्रतानामानि यथा,—

सूर्यस्य सुवर्चला १ शक्रस्य शची २ वशिष्ठस्य
अरुन्धती ३ चन्द्रस्य रोहिणी ४ अगस्त्यस्य
लोपामुद्रा ५ च्यवनस्य सुकन्या ६ सत्यवतः
सावित्री ७ कपिलस्य श्रीमती ८ सौदासस्य
मदयन्ती ९ सगरस्य केशिनी १० नलस्य दम-
यन्ती ११ रामस्य सीता १२ शिवस्य सती १३
नारायणस्य लक्ष्मीः १४ ब्रह्मणः सावित्री १५
रावणस्य मन्दोदरी १६ । इति पुराणान्तरम् ॥
(गायत्रीस्वरूपा भगवती । यथा, देवीभागवते ।
१२ । ६ । ६६ ।

“पतिव्रता पवित्राङ्गी पथ्यहासपरायणा ।
प्रज्ञावती सुता पौत्री पुत्रपूज्या पयस्विनी ॥”
पतिरः, पुं स्त्री, (पतति गच्छतीति । पत ल् गतौ +
“पतिकठिकुठिगडिदंशिभ्य णरक् ।” उणां १।५६।
इति कर्त्तरि णरक् ।) पत्नी । गन्तरि चि । इत्यु-
णादिकोषः ॥

पतिरः, पुं, (पतत्यस्मिन्निति । “पति कठौति ।”
उणां १।५६। इति अधिकरणे णरक् ।) आङ्कः ।
गर्तः । इति संचिप्रसारोणादित्तिः ॥

पतङ्गं, स्त्री, (पत्रमिव अङ्गं यस्य । पृथोदरात्-
साधु ।) रक्तचन्दनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वृत्तविशेषः । वक्त्रं इति भाषा । तत्पर्यायः ।
पञ्चाङ्गम् २ रक्तकाष्ठम् ३ सुरङ्गदम् ४ पत्रा-
ण्यम् ५ पट्टरङ्गम् ६ भार्यावृत्तः ७ रक्तकः ८
लोहितम् ९ रङ्गकाष्ठम् १० रोगकाष्ठम् ११
कुचन्दनम् १२ पट्टरङ्गनकम् १३ सुरङ्गम् १४ ।
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । रुचत्वम् । अम्लत्वम् ।
शीतत्वम् । गौल्यत्वम् । वातपित्तज्वरविष्यो-
टोन्मादभूतनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च भावप्रकाशे ।

“पतङ्गान् रक्तसारं सुरङ्गं रङ्गनं तथा ।
पट्टरङ्गनमाख्यातं पत्तुरञ्च कुचन्दनम् ॥
पतङ्गं मधुरं शीतं पित्तश्लेष्मघ्नं सनुत् ।
हरिचन्दनवज्ज्यं विशेषाद्वाहनाशनम् ॥”

पत्नी

पत्नं, स्त्री, (पतन्ति गच्छन्ति जना यस्मिन् । पत ल् गतौ + “वीपतिभ्यां तनन् ।” उणां ३।१५०। इति तनन् ।) नगरम् । इत्यमरः । २।२।१० ॥ (यथा, भागवते । ७।२।१४।

“पुरग्रामव्रजोद्यानचैवाराभाश्रमाकरान् ।
खेटखटघोषांश्च ददद्भुः पत्नानि च ॥”)
महती पुरी । इति श्रीधरस्वामी ॥ ऋदङ्गः ।
इति हारावली ॥

पत्नवणिक, [ज्] पुं, (पत्नस्य नगरस्य वणिकः ।)
नगरवणिकः । तत्पर्यायः । स्वाध्यायी २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पत्तिः, पुं, (पत्यते विपक्षसेनां प्रति पदभ्यां गच्छ-
तीति । पदौ ङ गतौ + “पदिप्रथिभ्यां नित् ।”
उणां ४।१८२ । इति तिः स च नित् ।) पदा-
तिकाः । इत्यमरः । २।८।६६ । (यथा, रघुः । ७।३७।

“पत्तिः पदातिं रथिनं रथे-
स्तुरङ्गसाद्री तुरगाधिरूढम् ।

यन्ता गजस्याभ्यपतन्नजस्यं
तुल्यप्रतिहन्दि बभूव युद्धम् ॥” * ॥

पत्यते विपक्षं प्राप्नोतीति । पद् + तिन् । वीरः ।
इति विश्वः ॥

पत्तिः, स्त्री, (पत ल् गतौ + भावे क्तिन् ।) गतिः ।
(पत्यते विपक्षो यथा । पत् + करणे क्तिन् ।)
सेनाविशेषः । यदुक्तं अमरे । २।८।८० ।

“एकैकैकरथा त्रयश्चा पत्तिः पक्षपदातिका ॥”

पत्तिसंहतिः, स्त्री, (पत्नीनां पदातीनां संहतिः)।
पदातिसमूहः । तत्पर्यायः । पादातम् २ ।
इत्यमरः । २।८।६७ ॥

पत्तूरः, पुं, (पत गतौ + बाहुलकादूरः । निपातनात्
तस्य द्वित्वम् ।) शालिग्रामः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ पत्तङ्गे, स्त्री । इति भावप्रकाशः ॥

पत्नी, स्त्री, (पत्यते सख्यौ यथा । “पत्यते यज्ञ-
संयोगे ।” ४।१।३२ । इति नकारादेशः ङीप्
च ।) वेदविधानेनोद्गा । अन्यत्रोपचारात् ।

पत्या उदाहृतिवहितमन्त्रादिना ऊढा । इति
भरतः ॥ तत्पर्यायः । पाणिग्रहीती २ द्वितीया
३ सङ्घर्षिणी ४ भार्या ५ जाया ६ दाराः ७

सङ्घर्षिणी ८ धर्मचारिणी ९ दारः १० गृहिणी
११ । इति शब्दरत्नावली ॥ सहचरी १२ गृहः
१३ चैत्रम् १४ वधूः १५ जनी १६ परिग्रहः १७

ऊढा १८ कलत्रम् १९ । इति हेमचन्द्रः ॥
(पत्नीगुणेनैव हि पुरुषाः सुखिनो भवन्ति ।
यस्य पत्नी वशानुगा स भूयोऽपि स्वर्गस्थः ।

गृहाश्रमतुल्यं किञ्चिदपि नास्ति यदि तत्र हित-
कामा पत्नी वर्तते । सपत्नीक एव सर्वधर्म-
करणाच्च । यदुक्तं दत्तसंहितायाम् ।

“पत्नीमूलं गृहं पुंसां यदि कृद्योगवर्तिनी ।

गृहाश्रमसमं नास्ति यदि भार्या वशानुगा ॥

तथा धर्मार्थकामानां त्रिवर्गफलमश्नुते ।

प्राकान्ये वर्तमाना तु स्नेहाश्रमं निवारिता ॥

अवस्था सा भवेत् पश्चात् यथा याधिरपेक्षितः ।

अनुकूला न वाग्दुष्टा दक्षा साध्वी प्रियंवदा ॥

२६

पत्र

आत्मगुप्ता स्वामिभक्ता देवता सा न मातुषी ।
अनुकूलकलत्रो यस्तस्य स्वर्ग इहैव हि ॥

प्रतिकूलकलत्रस्य नरको नात्र संशयः ।

स्वर्गेऽपि दुर्लभं ह्येतदुत्तरागं परस्परम् ॥

रक्त एको विरक्तोऽन्यस्तस्मात् कथतरं तु किम् ॥

गृहवासः सुखार्थाय पत्नीमूलं गृहे सुखम् ।

सा पत्नी या विनीता स्याच्चित्तज्ञा वशवर्तिनी ॥

दुःखदान्या सदा खिन्ना चित्तभेदात् परस्परम् ।

प्रतिकूलकलत्रस्य द्विद्वारस्य विशेषतः ॥

योषित् सर्वा जलौकेव भूषणाच्छादनाश्रितैः ।

सुभूत्यापि कृता निव्यं पुरुषं ह्यपकर्षति ॥

जलौका रक्तमादत्ते केवलं सा तपस्विनी ।

इतरा तु धनं वित्तं मांसं वीर्यं बलं सुखम् ॥

सशङ्का बालभावे तु यौवने विसुखी भवेत् ।

लज्जवन्मन्यते पश्चाद्दृष्टभावे स्वकं पतिम् ॥

अनुकूला न वाग्दुष्टा दक्षा साध्वी पतिव्रता ।

यमिरेव गुणैर्युक्ता श्रीरेव स्त्री न संशयः ॥

या हृद्यमनसा निव्यं स्थानमानविचक्षणा ।

भक्तुः प्रीतिकरी निव्यं सा पत्नी ह्येतरा ज्वरा ॥”)

पत्राटः, पुं, (अटति मुखं विहरति अत्र इति आटो
गृहम् । ततः पत्रा आटः ।) पत्नीगृहम् ।
यदुक्तं त्रिकाण्डशेषे ।

“वासागारं भोगगृहं कन्यापत्राटनिष्कृताः ॥”

प(त्र)त्तं, स्त्री, (पतति वृक्षात् । पत ल् गतौ +
“सर्वधातुभ्यः ङ्” उणां ४।१५८ । इति ङ्)।
वृक्षावयवविशेषः । पाता इति भाषा । तत्-

पर्यायः । पलाशम् २ कृदनम् ३ दलम् ४ पर्यम्
५ कृदः ६ । इत्यमरः । २।४।१४ ॥ पात्रम् ७
कृदनम् ८ वर्हम् ९ वर्हणम् १० पत्रकम् ११ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ विष्णवे पत्रविशेष-
दानफलं यथा नारसिंहे ५२ अध्याये ।

“पत्राण्यपि सपुष्पाणि हरेः प्रीतिकराणि च ।

प्रवक्ष्यामि वृषश्रेष्ठ । शृणुष्व गदतो मम ॥

अपामार्गपत्रं प्रथमं तस्माद्भृङ्गारकं परम् ।

तस्मात्तु खादिरं श्रेष्ठं ततश्च श्रमिपत्रकम् ॥

दूर्वापत्रं ततः श्रेष्ठं ततोऽपि कुशपत्रकम् ।

पत्रं तस्माद्मनकं ततो विस्वस्य पत्रकम् ॥

विस्वपत्रादपि हरेस्तुलसीपत्रसुत्तमम् ।

एतेषां यथाशक्तैः पत्रैर्वा योऽर्चयेद्भक्तिम् ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥”

देवीप्रीतिकरपत्राणि यथा,—

“अपामार्गस्य पत्रन्तु ततो भृङ्गारपत्रकम् ।

ततोऽपि गन्धिनीपत्रं वलाहकमतः परम् ॥

तस्मात् खदिरपत्रन्तु वज्रलसवकस्तथा ।

आम्रन्तु वकगुच्छस्तु जम्बूवृक्षं ततः परम् ॥

बीजपूरस्य पत्रन्तु ततोऽपि कुशपत्रकम् ।

दूर्वाङ्कुरं ततः प्रोक्तं श्रमीपत्रमतः परम् ॥

पत्रमामलकं तस्माद्दामपत्रमतः परम् ।

सर्वतो विस्वपत्रन्तु देयाः प्रीतिकरं मतम् ॥”

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥ * ॥

तेजपत्रम् । तत्पर्यायः । तमालपत्रम् १ पत्रकम्

२ कृदनम् ३ दलम् ४ पलाशम् ५ अंशुकम् ६

पत्र

वासः ७ तापसम् ८ सुकुमारकम् ९ वस्त्रम् १०
तमालकम् ११ रामम् १२ गोपनम् १३ वस-

नम् १४ तमालम् १५ सुदैर्निर्गन्धम् १६ । अस्य
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफ-

वातविषयस्तिककृतिदोषनाशित्वम् । सुखमस्तक-
शोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
भावप्रकाशे ।

“पत्रकं मधुरं किञ्चित्तीक्ष्णं पिच्छिलं लघु ।
निहन्ति कफवाताग्निहृत्क्लासारचिपीनसान् ॥”

(पत्यते स्थानात् स्थानान्तरे अनेन । पत + “दाक्षी-
शसयुजस्तुदसिचिमिहपतदग्रनहः करणे”

३।२।१८२ । इति करणे ङ्) । वाहनम् ।

शरपत्रः । पत्तिपत्रः । इति मेदिनी ॥ * ॥

(पत्यते पत्यते शास्त्रबोधावयवनिचयोऽनेन ।
पत् + करणे ङ्) । अन्तर्निवन्तात् तथात्वम् ।
(लिखनाधारः । पात् इति भाषा । यथा,

ज्योतिस्तत्त्वे ।
“वाष्पासिके तु सम्प्राप्ते भान्तिः संजायते यतः ।
धात्राक्षराणि दृष्टानि पत्राच्छादयन्तः पुरा ॥”

धातुमयपत्राक्षतिद्रव्यम् । पत्र इति तवक् इति
च भाषा । यथा, तुलापुरुषदाने दानसागरे ।

“सुवर्णपत्राभरणा च कार्या

सुलोहपात्रैश्च यश्चलाभिः ॥” * ॥

(पत्यते स्थानात् स्थानान्तरे समाचारोऽनेन ।)
पत्री । लिपिः । तस्य रङ्गनं यथा,—

“सुवर्णरूप्यरङ्गाद्यै रङ्गयेत् पत्रसुत्तमम् ।

सामान्योत्तममध्यानां पत्ररङ्गनमीरितम् ॥” * ॥
अथ पत्रप्रमाणम् ।

“षडङ्गुलाधिकं हस्तं पत्रसुत्तममीरितम् ।

मध्यमं हस्तमात्रं स्यात् सामान्यं सुष्टिहस्तकम् ॥”
अथ पत्रभङ्गप्रकारः ।

“पत्रन्तु त्रिगुणीकृत्य ऊर्ध्वं तु द्विगुणं त्यजेत् ।
शेषभागे लिखेद्गणान् गद्यपद्यादिसंयुतान् ॥” * ॥

अथ पत्रस्य रचनक्रमः ।

“राजलेखकमाहूय वृषो ब्रूयात् प्रयत्नतः ।

पत्रं कुरु यथायोग्यं गद्यपद्यादिसंयुतम् ॥

पठितव्यमानीय लेखको रक्षसि स्थितः ।

यथायोग्यानुसारेण पत्रं कुर्यात्कनोरमम् ॥

दिनद्वयं त्रयं वापि विचार्य पठितेन वै ।

स्वभ्रान्तोर्दूषणं ज्ञात्वा विलिखेत् पत्रपुस्तके ॥

सामान्यपत्रे संलिख्य रक्षसि आवयेन्नृपम् ।

वृषाक्षया शुभे पत्रे विलिखेद्वाजलेखकः ॥” * ॥

अथ लेखनप्रकारः ।

“अङ्गुष्ठं प्रथमं दद्यात् मङ्गलार्थं विचक्षयः ।

मध्ये विन्दुसमायुक्तमधः रुद्राङ्कसंयुतम् ॥ ५ ॥

तदधः खस्ति विन्दुस्य ततो गद्यं सुशोभनम् ।

ततः श्रीशब्दरूपाणि पद्यासकमं लिखेत् ॥

भाषया संस्कृतेनैव कुशलं विलिखेत् सुधीः ।

ततः शुभाशुभां वार्तां संस्कृतेः प्राकृतैश्च यथा ॥

ततः प्रमाणसन्देशं ततो वार्तां नियोजयेत् ।

कौर्त्तिप्रीतियुतं पदं ततः किमधिकैकम् ॥

पत्रप्रेषणश्लोकश्च अङ्गमासादिसंयुतम् ।

सर्वेषामेव पत्रेषु लिखनञ्चैवमीरितम् ।
सर्वेषामेव पत्राणां विधिं ज्ञात्वा लिखेत्तु यः ।
स्वदेशे कौर्त्तिमाप्नोति तथा देशान्तरेष्वपि ।
एवं शास्त्रकर्म ज्ञात्वा यो लिखेद्राजपत्रकम् ।
स राजमन्त्रिभिः सार्द्धं यशः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥
शास्त्रसन्दर्भमज्ञात्वा यो लिखेद्राजपत्रकम् ।
स राजमन्त्रिभिः सार्द्धं दुर्गन्धो महदाप्नुयात् ॥ * ॥

अथ पत्रनयनक्रमः ।
“राजपत्रं नयेन्मूर्द्धि ललाटे पात्रमन्त्रिणम् ।
गुरुपत्रं नयेन्मूर्द्धि ब्राह्मणानान्तयेव च ॥
यत्तिसन्नासिनाञ्चैव स्वामिनश्च तथैव च ।
सादरेणैव यत्नेन तथा मूर्द्धनि धारयेत् ॥
भार्यापुत्रस्य मित्रस्य हृदये धारयेत् सुधीः ।
प्रवीराणां कण्ठदेशे पत्रधारणमीरितम् ॥
एतेषाञ्चैव पत्राणामुक्तं धारणलक्षणम् ।
अन्येषामपि पत्राणां नियमो नात्र दर्शितः ॥”

अथ पत्रपठनप्रकारः ।
“पत्रं धृत्वा नमस्कृत्य पूर्वोक्तं स्थापयेत् सुधीः ।
दक्षिणायगे सद्सि वृषाये राजलेखकः ॥
पत्रं वितत्य सद्सि द्विवारं मनसा पठेत् ।
स्कृतं पश्चात् प्रवक्तव्यमद्योभो राजलेखकः ॥
रहसि आवयेत् पत्रं शुभं वा यदि वाशुभम् ।
पत्रं श्रुत्वा विदित्वा सभायां आवयेत्ततः ॥
रहस्य-पत्रं रहसि वृषाये आवयेद्विजः ।
अशुभं नैव सद्सि शुभं पत्रं वृषाया ॥
ध्रुवं क्रमेण पत्रार्थं आवयित्वा द्विजोत्तमः ।
श्रुतेः सन्निधौ स्थित्वा वृषाज्ञामनुवर्त्तते ॥”

अथ पत्रचिह्नानि ।
“ऊर्ध्वं षडङ्गुलं व्यक्ता वर्तुलं चन्द्रविम्बवत् ।
कस्तूरीकुङ्कुमैः कुर्याद्राजपत्रं सुचिह्नितम् ॥
मन्त्रिणां कुङ्कुमेनैव पङ्क्तिस्तथैव चन्दनैः ।
गुरुणा चन्दनेनैव सिन्दूरेणैव स्वामिनः ॥
भार्यायास्वायलक्तेन चन्दनैः पितृपुत्रयोः ।
सन्नासिनां चन्दनेन यतीनां कुङ्कुमेन च ॥
रक्तचन्दनपङ्केन भृत्यस्य समुदीरितम् ।
शोणितेनैव शूत्रणां पत्रचिह्नं प्रकल्पयेत् ॥
एतेषाञ्चैव सर्वेषां यथायोग्यानुसारतः ।
पत्रस्योर्ध्वं तु मतिमान् कुर्यात् चिह्नं सुवर्तुलम् ॥”

अथ राजपत्रस्य कोणच्छेदनप्रकारः ।
“दक्षिणे पत्रकोणस्य अधस्तात् छेदयेत् सुधीः ।
एकाङ्गुलप्रमाणेन राजपत्रस्य चैव हि ॥”

अथ राजपत्रादेः पदव्यासः ।
“महाराजाधिराजश्च दानशौखं तथैव च ।
तथा सच्चरितं योष्य कल्पवृक्षादिकं न्यसेत् ॥
यथायोग्यानुसारेण तथैव गुणभेदतः ।
राजपत्रेषु सर्वेषु पदव्यासक्रमं विदुः ॥”

अथ मन्त्रिपत्रस्य ।
“प्रवरं गुणभेदेन तथा सच्चरितादिकम् ।
विन्यस्य विलिखेत् प्राज्ञो मन्त्रिपत्रे पदक्रमम् ॥”

अथ पण्डितस्य ।
“संख्यावद्वन्दितपदं शास्त्रार्थनिपुणादिकम् ।
पण्डितानाञ्च पत्रेषु विलिखेत् पदक्रमम् ॥”

अथ गुरुपत्रस्य ।

“सांख्यसिद्धान्तनिपुणं सनमस्कारकं पदम् ।
विन्यस्य विलिखेत् प्राज्ञो गुरुपत्रपदक्रमम् ॥”

अथ स्वामिपत्रस्य ।

“प्रवर्यं सनमस्कारं प्राणप्रियादिकं पदम् ।
विन्यस्य विलिखेद्भोमान् स्वामिपत्रपदक्रमम् ॥”

अथ भार्यापत्रस्य ।

“प्राणप्रियापदं सार्धं तथा सच्चरितादिकम् ।
भार्यापत्रं लिखेद्विद्वान् पदक्रममनुत्तमम् ॥”

अथ पुत्रस्य ।

“प्राणपुत्रपदं तद्वत्तथा सच्चरितादिकम् ।
आशौर्वचनसंयुक्तं पुत्रपत्रपदक्रमम् ॥”

अथ पितृपत्रस्य ।

“प्रसुवर्यं नमस्कारं तथा सच्चरितादिकम् ।
विन्यस्य विलिखेत् पुत्रः पितृपत्रपदक्रमम् ॥”

अथ सन्नासियतिपत्रस्य ।

“सर्ववाङ्माविनिर्मुक्तं सर्वशास्त्रार्थपारगम् ।
सन्नासियतिपत्रेषु विलिखेत् पदक्रमम् ॥”

सामान्यस्य ।

“सामान्यभृत्यशूत्रणां विनियोग्यासुक्तं प्रति ।
शूत्रावशेषितपदं ह्यागतुल्यादिकं तथा ॥

एतेषामेव पत्रेषु यथायोग्यानुसारतः ।
विन्यस्य विलिखेत् प्राज्ञः पदक्रममनुत्तमम् ॥”

श्रीशब्दविन्याससंस्था यथा,—

“षड् गुरोः स्वामिनः पञ्च हे भृत्ये चतुरो रिपौ ।
श्रीशब्दानां चयं मित्रे एकैकं पुत्रभार्ययोः ॥” * ॥

अथ राज्ञः प्रशस्तिः ।

स्वस्तिगीर्वाणचयचूडारत्नराजिरोचिस्सुखित-
चन्द्रचूडचरणखेन्दुन्दचन्द्रिकासन्दोहाखाद-
चतुरचेतस्कोरवरविषमसमरसङ्घरतुप्रबलतर-
गुरगखुरपुटपटलदलितभूषणोत्तिष्ठङ्गुलिधूलि-
धाराधूसरितसकलहरिदन्तरप्रचण्डभुजदण्ड-
भाजमानखरतरासिचित्रासितप्रत्यर्धिपृथ्वीपति-
सार्थप्रार्थितानुकम्पासुधासम्पातानवरतविहङ्गा-
रिद्राविद्रावणद्रविणाराशिचित्राग्रनसमुपार्जितो-
र्जितयशोमरालावलिक्वलिक्वलिदधीचिसचित-
यशोमण्डलजालभूपालकुलतिलकश्रीयुतमहा-
राजाधिराजे ॥ १ ॥

स्वस्तिप्रचण्डदोर्दण्डखण्डखण्डितारिमङ्गल-
सुखोन्मुक्तसुक्तावलीमण्डितसंग्रामाङ्गनरिङ्गमा-
णानेकवारणवाहादिकायकाण्डवक्रतरनक्रचक्र-
चक्रमण्डुरतिक्रमणीयापगापतिप्रभृतयशस्वन्त्र-
चन्द्रिकाद्योतविद्योतितखिलजगन्मण्डलविविध-
द्रविणार्पणसन्तोषितस्वरिसम्पन्नसूयमानावदात-
कौर्त्तिनर्त्तकीनर्त्तनलीलालेपलेपितगीतिधुरीणो-
र्द्धादिवेश्याजनसविलासगीयमानगुणश्रवणा-
न्दोलिताखण्डश्रवणकुण्डलपरितःप्रसर्पितप्रताप-
तपनोत्तापितारातिततिसमध्यासितनिक्कुञ्जकुञ्ज-
प्रस्तुतसौन्दर्यगाथाप्रसूदितश्रीमन्नारायणचरण-
किङ्करश्रीयुतमहाराजदानशौखे ॥ २ ॥ * ॥

अथ मन्त्रिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमत्समस्तसामन्तसेवकनिर्वाहके ॥

कीर्षगोक्षिप्रवीवलगजवाजिगृहपरिवारहर्ष-
हेतुनीतिसेतुरक्षयनिपुणे ॥ अस्मद्विन्वासेक-
निकेतनेषु श्रीश्रीमन्त्रिप्रवीरेषु आशीराशिनिवे-
दनकोट्यं वर्णभूतोत्तमं भयमावेदयन् तत्रत्यं
भयमव्याहृतमनुदिनमनुद्यन् एच्छति स्त ॥ * ॥

अथ गुरुप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीनारायणपदपाधोरुहनिःसरम्भक-
रन्दमधुपायमानमानसेषु । विविधविद्याविद्योति-
ताखिलगुणगणालङ्कृतवेदवेदाङ्गपारगस्वाश्रमो-
चिताचारसम्पन्नपरमहंसपरिव्राजकाचार्यसेव्य-
मानश्रीगोविन्दस्वरूपगुरुचरणारविन्देषु कोटि-
शः प्रणामाः ॥ * ॥

अथ भार्यायाः स्वामिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमदुद्दामप्रेमहेमभूषितास्मदादिभक्त-
जनेषु । कर्णयोरधिष्ठानेषु । नेत्रयोरधिदेवतेषु ।
कामस्य परिणामेषु । चतुर्वर्गप्रदायकेषु । ममा-
पररूपेषु । श्रीमत्स्वामिचरणारविन्देषु । गोविन्द
इवेन्दिरायाः शङ्कर इव गिरिजायाः महेन्द्र इव
पुलोमजायाः प्रतिदिनं वर्द्धमाना समाराधना
प्रणामपूर्वमास्ताम् ॥ * ॥

अथ भर्तुर्भार्याप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमत्समस्तप्रेमपारणावयव्यन्तर्त्तौ प्रिय-
तमायां नेत्रयुग्मस्य कनीनिकायामिव चन्द्रस्य
चण्डायामिव कमलाकरस्य कमलिन्यामिव
पथिकस्य ह्यायायामिव वृषातुरस्य शीतलान्दत-
धारायामिव मम सप्रेम निवेदयन्ती पत्नी
शुभाशीराशीनिवेदयतु सर्वदा ॥ * ॥

अथ पुत्रस्य पितरं प्रति प्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमदभिनववशम्भदचित्तचिन्तितस्त्री-
यागुरागागुरञ्जितानुगृहीतस्वगृह्यवर्गेषु । निज-
चरणसरोज-रञ्जितपरागसरंतासादादिभाल-
स्थलाविशालभाग्यसम्भाषकेषु । श्रीयुतपितृचरण-
सरोरुहेषु । अकिञ्चित्करकिङ्करस्य मम बह्व-
करसमुटस्थावनीष्टलमाः साष्टाङ्गप्रणतयः
सहस्रमणसं विज्ञाप्यन् ॥ * ॥

अथ पितुः पुत्रं प्रति प्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीविश्वेश्वरचरणसरोरुहागुणहसमा-
सादितातिविततानवदविद्याविलासपीयूषपर-
म्यरापराभावकानुपममाधुरीधुरीणविविधगुणा-
लङ्कृतनिजवंशावतंससकलविश्वासनिधाननिज-
कुलपवित्रीकृतात्मप्रायेषु । श्रीयुतशुद्धाचारपरि-
पूरितपुत्रेषु शुभाश्रिषां राशयः सन्तु विज्ञा-
प्यन् ॥ * ॥

अथ सन्नासियतिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यकरण-
निपुणतापराङ्मुखेषु । विषमविषयदोषदर्शन-
दूषितप्रपञ्चरचनाविभावेषु । वेदवेदान्तसांख्य-
सिद्धान्तबह्वेदप्रकृतपुरुषविवेकज्ञानशीलेषु ।
संख्यावन्मुखवन्दितचरणारविन्दस्वाश्रमोचिता-
चारपरिपालनपवित्रीकृतधरित्रीतलेषु । सकल-
भूदेव-पूजित-श्रीयुत-गोस्वामि-चरणारविन्देषु ।

पत्रणा

ममावनीसंलगा; साष्टाङ्गप्रणामसहस्रमजस्रं
नमो नारायणायेति मन्त्रेणाकलितमस्तु ॥ * ॥

अथ मन्त्रप्रशस्तिः ।

१ स्वस्तिभगवच्चरणपरायणसकलद्रविणाधि-
रक्षकगोमहिष्यादिप्रतिपालकनिखिलवंशानु-
सेवकवशंवदासुकभृत्यं प्रति ॥ * ॥

अथारिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिममराजं नभश्चप्रतिभटयशःपरिपूरित-
सकलसामन्तराजधानीविजृम्भितवीरशस्त्राव-
शेषितनिजवंशानुरक्षकसततपरिचस्तशरणा-
गतासुकं प्रति ॥ * ॥

अथ विवेकिनां प्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीभगवत्पदपङ्कजपूजनोपचितपुण्य-
पुञ्जपवित्रीकृतान्तःकरणदिग्विलासिनीविसर-
द्विभिल्लमिलन्मल्लीमालाकलायशोऽनुवन्निर-
वधिवसुविश्रान्नाधरीकृतसुरपुरभूमौरुहेषु ।

स्वस्तिश्रीमन्मरेश्वरपादपाथोरुहाखाद-
चतुरचित्तचचरीकभून्दारकटन्दावनजनिता-
मितयशःपटीरपङ्कपटलालङ्कृतदिगङ्गनागणस्तन-
तटप्रबलप्रतापीर्वैखर्वीकृतप्रत्यर्थिसार्धगर्वीकू-
पारपारेषु ॥ इति वररुचिकृतपत्रकौसुदी ॥

पत्रकं, स्त्री, (पत्रमेव । पत्र + स्वार्थे कन् ।)
वृक्षस्य पत्रम् । पत्रावली । इति शब्दरत्ना-
वली । तेजपत्रम् । अस्य गुणः । कफवायुशी-
हृन्नासारुचिनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ।
शालिष्ठाशके पुं । इति रत्नमाला ॥

पत्रकाहला, स्त्री, (पत्रकाणां आहला शब्दः ।)
पिङ्गोला । पत्रशब्दः । इति हारावली ॥

पत्रकच्छः, पुं, (पत्रैः पत्रकायैः साध्यः कच्छो-
व्रतविशेषः ।) पर्यंकच्छव्रतम् । यथा,—
“पर्यंकच्छ्वरराजीवविल्लपत्रकुशोदकैः ।
प्रत्येकं प्रत्यहं पीतैः पर्यंकच्छ उदाहृतः ॥”

इति याज्ञवल्क्यः ॥

“पलाशोदुस्वरारविन्द-श्रीवृक्ष-पर्यानामेकैकेन
कथितसुदकं प्रत्यहं पिबेत् कुशोदकश्च एक-
स्निग्धहनीति पञ्चाहसाध्यः पर्यंकच्छः ॥” इति
मिताचरा ॥

पत्रगुप्तः, पुं, (पत्राणि गुप्तानि अस्य ।) त्रिकण्टः ।
इति शब्दचन्द्रिका । तैकौटा सिञ् इति
भाषा ॥

पत्रधना, स्त्री, (पत्रमेव धनं यस्याः । पत्र-
वाहुन्यात्तथात्वम् ।) सातलावृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पत्रङ्गं, स्त्री, (पत्रमन्यतेनेन । अङ्ग + करणे
घञ् । यद्वा पत्रवत् अङ्गं यस्य । शकन्वादित्वात्
साधु ।) पत्राङ्गम् । रक्तचन्दनम् । इति शब्द-
रत्नावली ।

पत्रभङ्गारः, पुं, (पत्रेषु भङ्गारस्तद्वत् शब्दो
यस्य ।) पुरोटिः । इति त्रिकाण्डशेषः । राय-
भाटी इति भाषा ॥

पत्रणा, स्त्री, (अण प्राणे + अप् अणः ।
लब्धं प्रतिगमनाय । पत्रैः अणो जीवनमिव

पत्रम्

यत्र ।) शूरपत्ररचना । यथाह हारावली ।
“शराणां पत्ररचना पत्रणा परिकीर्तिता ॥”
पत्रतखुली, स्त्री, (पत्रेषु तखुलवत् विद्यते-
ऽस्याः । अर्ध-आदित्वाद् । गौरादित्वात्
ङीष् ।) यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

पत्रतरुः, पुं, (पत्रप्रधानस्तरुः । शाकपार्थिववत्
समासः ।) दुष्यदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पत्रदारकः, पुं, (पत्रवत् दारयति वृक्षाणि इति ।
ट् + शिच् + खुल् ।) क्रकचः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । करात् इति भाषा ॥

पत्रनाडिका, स्त्री, (पत्रस्य नाडिका ।) पत्रशिरा ।
इति जटाधरः ॥

पत्रपरशुः, पुं, (पत्रे धातुनिर्मितपत्राकारे परशु-
रिव । तच्छेदकत्वात्तथात्वम् ।) खर्गकारा-
दीनां खर्गादिच्छेदिका । छेनी इति भाषा ।
तत्पर्यायः । व्रश्चनः २ । इत्यमरः । २।१०।३३ ॥
पत्रपरशुः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

पत्रपा, स्त्री, (अपत्रपणमिति । अप + प्रप् + अच् ।
निपातनात् अकारलोपः ।) अपत्रपा । लज्जा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पत्रपालः, पुं, (पत्रवत् पत्यते प्राप्यतेऽसौ । पत्र +
पल गतौ + घञ् ।) आयता कुरिका । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ४४८ ॥

पत्रपाली, स्त्री, (पत्रवत् पालिरग्रभागो यस्याः ।) डीप् ।
कर्तनी । इति हलायुधः ॥ काँची इति भाषा ।
पत्रपाश्या, स्त्री, (पाश्यानां समूहः पाश्या । पत्र-
मिव पाश्या ।) खर्गादिरचितललाटाभरणम् ।
इत्यमरः । २।६।१०३ ॥ टीका इति भाषा ॥

पत्रपिशाचिका, स्त्री, (पत्रैः पत्रेण वा पिशा-
चीव । इवार्थे कन् ।) जलत्रा । टोका इति
भाषा । तत्पर्यायः । खर्परः २ वारित्रा ३
मूर्द्धखोलम् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मस्तके
पलाशपत्रवन्धनम् । यदुक्तं
“बन्धः पलाशपत्राणां शीर्षे पत्रपिशाचिका ॥”
इति हारावली ॥

पत्रपुष्पः, पुं, (पत्रं पुष्पमिव यस्य ।) रक्ततुलसी ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पत्रपुष्पकः, पुं, (पत्रपुष्प इव कायते प्रकाशते इति ।
कै + कः ।) भूर्जपत्रम् । इति शब्दमाला ॥

पत्रपुष्पा, स्त्री, (पत्रपुष्प + स्त्रियां टाप् ।) तुलसी ।
इति शब्दमाला ॥ क्षुद्रपत्रतुलसी । इति रत्न-
माला ॥

पत्रवन्धः, पुं, (पत्राणां बन्धो बन्धनं यस्मिन् । पुष्प-
रचनाकाले हि पत्राणां ग्रन्थनं स्यादतस्तथा-
त्वम् ।) पुष्परचना । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
“रचना च परिष्यन्दः पत्रवन्ध इति त्रयम् ।
पत्रभङ्गप्रसूनादिरचनायां निगद्यते ॥”

पत्रवालः, पुं, (पत्रवत् बल्यते प्रीयतेऽस्मिन् । बल-
रचने + अधिकरणे घञ् । अग्रभागे पत्राकृते-
स्तथात्वम् ।) तुलाघटः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
दाङ् इति भाषा ॥

पत्रभङ्गः, पुं, (पत्राणां लिखितपत्राकृतीनां भङ्गो

पत्राख्यं

विचित्रता यत्र ।) स्तनकपोलादौ कस्तूरिकादि-
रचितपत्रावली । तत्पर्यायः । पत्रलेखा २
पत्रवल्ली ३ पत्रलता ४ पत्राङ्गुली ५ । इति
हेमचन्द्रः ॥ पत्राङ्गुलिः ६ पत्रभङ्गी ७ पत्रकम् ८
पत्रभङ्गिः ९ पत्रावली १० । इति शब्दरत्नावली ॥

पत्रभङ्गी, स्त्री, (पत्रभङ्ग + गौरादित्वात् ङीष् ।)
पत्रभङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

पत्रयौवनं, स्त्री, (पत्राणां यौवनं यत्र ।) पल्लवम् ।
नूतनपत्रम् । यथा, जटाधरः ।

“नवोद्भूते किशलयं किशलं पत्रयौवनम् ॥”

पत्ररथः, पुं, स्त्री, (पत्रं पत्रो रथो यानमिव यस्य ।)
पत्नी । इत्यमरः । २ । ५ । ३३ ॥ (यथा, भाग-
वते । १ । ६ । १३ ।

“चित्रखनैः पत्ररथैर्विभ्रममङ्गमरश्चियम् ।

नलवेणुशरस्तम्बकुशकीचकगङ्गरम् ॥”)

पत्रलं, स्त्री, द्रपसम् । अधनदधि । इति हेमचन्द्रः ॥
पत्रलेखा, स्त्री, (पत्राणां कस्तूरिकादिरचितपत्रा-
कृतीणां लेखा रचना ।) पत्रभङ्गः । इत्यमरः ॥

२ । ६ । १२२ ॥ (यथा, रघुः ६ । ७२ ।
“महेन्द्रमास्थाय महोत्तरूपं

यः संयति प्राप्तपिनाकलीलः ।

चकार वायैरसुराङ्गनां

गण्डस्थलीः प्रोषितपत्रलेखाः ॥”)

पत्रवल्ली, स्त्री, (पत्राणां रचितपत्राकृतीनां वल्ली
लतेव ।) पत्रभङ्गः । इति हेमचन्द्रः । ३।३।१६ ॥

(यथा, माघे । ८ । ५६ ।
“गण्डेषु स्फुटरचनाजपत्रवल्ली

पर्याप्तं पयसि विभूषणं बधूनाम् ॥”)

रुद्रजटा । पलाशी लता । इति राजनिर्घण्टः ॥
पर्यलता च ॥

पत्रवाहः, पुं, (पत्रेण पत्रच्छेदेन उह्यते इति ।
वह + घञ् ।) बाणः । इति जटाधरः ॥ (पत्र
लिपिं वहतीति । वह + अण् ।) लिपिवाहके त्रि ॥

पत्रशाकः, पुं, (पत्रप्रधानः शाकः । शाकपार्थिववत्
समासः ।) षड्विधशाकांन्तर्गतपत्रात्तकशाकः
यथाह राजवल्लभः ।

“पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्वेदजं तथा ।

शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विदाद्यथोत्तरम् ॥”

पत्रशिरा, स्त्री, (पत्रस्य शिरेव ।) पत्रभङ्गः । तत्-
पर्यायः । माफिः २ । इति हारावली ॥ पर्य-
नाङ्गी च ॥

पत्रश्रेणी, स्त्री, (पत्राणां श्रेणीव ।) द्रवन्ती ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्यपंक्तिश्च ॥

पत्रश्रेष्ठः, पुं, (पत्रं श्रेष्ठं यस्य ।) विल्वः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पत्रसूचिः, पुं, (पत्राणां सूचिरिव ।) कण्टकम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पत्रहिमं, स्त्री, (पत्रेषु हिमं यस्मिन् दिने ।) हिम-
दुर्दिनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पत्राख्यं, स्त्री, (पत्रमेव आख्या यस्य ।) तेजपत्रम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ तालीशपत्रम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पत्नी

पत्राङ्गः, स्त्री, (पत्रमिव अङ्गं यस्य । यद्वा पत्रेषु अङ्गतीति । अग्निगतौ + अच् ।) रक्तचन्दनम् । रक्तचन्दनसङ्काशविशेषः । वक्त्रम् इति भाषा । इत्यमरः । २ । ६ । १३२ ॥ भूर्जम् । पत्रकम् । इति मेदिनी ॥

पत्राङ्गुलिः, स्त्री, (पत्रं अङ्गुलिरिव यत्र । यद्वा अङ्गुलिभिलिखितं रचितं पत्रं पत्राङ्गुलिरिव इति परनिपातत्वात्तथात्वम् ।) पत्रभङ्गः । स्तनकपोलादौ कस्तूरिकादिरचितपत्रावली । इत्यमरः । २ । ६ । १२२ ॥

पत्राङ्गनः, स्त्री, (पत्रं लेखनपत्रमन्यतेऽनेन । पत्र + अङ्ग + करणे ल्युट् ।) मर्ची । इति शब्द-रत्नावली ॥

पत्राङ्गः, स्त्री, (पत्रैराङ्गम् ।) पिप्पलीमूलम् । पर्वतदण्डम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पत्राङ्गः, स्त्री, पत्रङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पत्रालुः, पुं, (पत्र + अलुर्थे आलुः ।) कासालुः । इत्युदभा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पत्रावलिः, स्त्री, (पत्राणां पत्रावलीनां आवलिः पङ्क्तिरिव रचना यस्याः ।) गैरिकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पत्राणां आवलिः श्रेणी राजिर्वा ।) पत्रश्रेणी च ॥

पत्रावली, स्त्री, (पत्रावलि + वा डीप् ।) पत्रभङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ नवदुर्गासम्पदानकमधु-मिश्रितयवचूर्णयुक्तनवाश्वत्थपत्राणि । यथा,— “अमायां निशि संघे तु पत्रे चाश्वत्थसंज्ञके । क्रमात् पत्रावली देयं मधुना यवचूर्णकम् ॥” इति कैवल्यतन्त्रम् ॥

देवादिसन्निधौ सन्दिग्धवस्तुनोरेकतरावधारणार्थकब्राह्मणबालकोत्तोलिततत्तत्सन्देहकोटिलिखितपत्रसमूहश्च ॥

पत्रिका, स्त्री, (पत्रौ एव । स्वार्थे कन् ततो ह्रस्वः ।) पत्नी । लिपिः । यथा, च्योतिषे ।

“आदित्यादिग्रहाः सर्वे नक्षत्राणि च राशयः । दीर्घमासुः प्रकुर्वन्तु यस्मैयं जन्मपत्रिका ॥” (प्रशस्तपत्रं विद्यते यस्याः । पत्र + विद्यमानार्थे ठन् । कदल्यादिनवपत्रिका । यथा, दुर्गात्सव-पङ्क्तौ ।

“कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचु । विष्वाशोकौ जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका ॥”)

पत्रिकाण्डः, पुं, (पत्रिका आख्या यस्य ।) कर्बूर-भेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पत्रिकानामके चि ॥

पत्रिणी, स्त्री, (पत्राणि सन्त्यस्याः । पत्र + इनिः । स्त्रियां डीप् ।) पक्षवः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पत्रौ, [नृ] पुं, (पत्रं पत्रौ विद्यतेऽस्य । पत्र + इनिः ।) वाणः । (यथा, रघुः । ११ । ८४ ।

“शंस किं गतिमनेन पत्रिणा हस्मि लोकमुत ते मखार्चितम् ॥”)

पत्रौ । इत्यमरः । ३ । ३ । १०५ ॥ (यथा, रघुः ११ । २६ ।

“तं दुरप्रशकलीकृतं कृती पत्रिणां अभजदाश्रमाह्विः ॥”)

पथिक

पथेनः । (यथा, नैषधे । १६ । १२ ।

“नभसि महसां ध्वान्तध्वाङ्क्षप्रमापणपत्रिणा-मिह विहरणैः श्येनभ्यातां रवेरवधारयन् ॥”

“पत्रिणां श्येनाख्यपक्षिरूपाणाम् ।” इति तट्टी-कायां नारायणः ॥ पत्राणि च्छदानि सन्त्यस्य ।

अत इनिः ।) वृक्षः । रथौ । पर्वतः । इति मेदिनी ॥ तालः । श्वेतकिण्विही । गङ्गापत्री ।

पात्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ पत्रविशिष्टे, चि ॥ पत्री, स्त्री, (पत्र + स्त्रियां डीप् ।) लिपिः । पत्रम् ।

यथा, जातके । “श्रीमत्पञ्चजिनीपतिः कुसुदिनीप्राणेश्वरो भूभवः

शाशाङ्किः सुरराजवन्दितपदो दैत्येन्द्रमन्त्री शनिः । स्वर्मातुः शिखिनां गणो गणपतिर्ब्रह्मेशलक्ष्मीधरा-

स्त्वां रक्षन्तु सदैव यस्य विमला पत्री मया लिख्यते ॥”

पत्रोपस्करः, पुं, (पत्रमेव उपस्कर उपकरणं यस्य ।) कासमर्दः । इति हारावली ॥

पत्रोर्णः, स्त्री, (पत्रजा ऊर्णा साधनत्वेनास्थस्य । “अर्ण आदिभ्योऽच् ॥” ५ । २ । १२७ । इति अच् ।)

वटलकुचादिपत्रेषु क्रिमिभिरूर्णायाः कृतत्वात् पत्रसम्बन्धिनी ऊर्णा अनेति । इति भरतः ॥

धौतकौषेयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११३ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १११ । १०३ ।

“पत्रोर्णं चोरयित्वा तु क्रकुरलं नियच्छति ॥”)

पत्रोर्णः, पुं, (पत्रेषु ऊर्णा यस्य ।) श्लोणाकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५६ ॥

पत्रसलं, स्त्री, (पतति गच्छति अस्मिन् । पतल गतौ + “पते रश्च लः ॥” उणां । ३ । ७४ । इति सरन् रश्च लश्च ।) पन्थाः । इत्युणादिवृत्तिः ॥

पथ, इ क गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् । इदित् ।) इ क, पथयति ।

इति दुर्गादासः ॥

पथ, ए ज गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-सेट् । ज्वलादिः ।) ए, अपथीत् । ज, पाथः पथः । इति दुर्गादासः ॥

पथः, पुं, (पथति गच्छति अत्र । पथ गतौ + घञश्च अधिकरणे कः ।) पन्थाः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पथन्, [तृ] पुं, पथः । इत्यमरटीका ॥ (पथति गच्छति । पथ गतौ + शृट् ।) गमनकर्ता च ॥

पथिकः, चि, पन्थानं गच्छति यः । (पथिन् + “पथः क्त्वं ॥” ५ । १ । ७५ । इति क्त्वं यो डीघर्थः ।)

पथगन्ता । (यथा, गोः रामायणे । १ । ५ । १० । “नानापथिकदूतैश्च वणिग्भिस्त्रोपशोभिताम् ।

देवतायतनैश्चैव विमानैरिव शोभिताम् ॥”)

तत्पर्यायः । अश्वनीनः २ अश्वगः ३ अश्वन्यः ४ पाश्याः ५ । इत्यमरः । २ । ८ । १७ ॥ गन्तुः ६

यातुः ७ पथकः ८ यात्रिकः ९ यात्रकः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ पथिलः ११ । इत्युणादि-

कोषः ॥ पथिकसन्ततिः, स्त्री, (पथिकानां सन्ततिः समूहः ।) पथिकसङ्घः । तत्पर्यायः । हारिः २ । इति

पथ्यादि

त्रिकाण्डशेषः ॥ पथिकसंहतिः ३ । इति हारा-वली ॥

पथिका, स्त्री, (पथिक + टाप् ।) कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पथिद्रुमः, पुं, (पथिः प्राप्तगुणो द्रुमः । बहुगुणवत्त्वा-त्तथात्वम् ।) खदिरवृक्षः । इति जटाधरः ॥

श्वेतखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पथिलः, चि, (पथति गच्छतीति । पथ गतौ + “मिथिलादयश्च ॥” उणां । १ । ५८ । इति

निपातनात् साधुः ।) पथिकः । इत्युणादिकोषः ॥ पथिवाहकः, चि, (पन्थानं वाहयतीति । वह + णिच् + क्तुल् ।) शाकुनिकः । निष्ठुरः । इति

शब्दमाला ॥ भारवाहकश्च ॥ पथ्यं, चि, (पथिन् + “धर्मेपथ्यर्थन्यायादनपेते ।”

४ । ४ । ६२ । इति यत् ।) चिकित्सादौ हित-कारकम् । तत्पर्यायः । करणम् २ हितम् ३ ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ आत्मीयम् ४ आयुष्यम् ५ । सैन्धवे स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

पथ्यः, पुं, (पथि साधुः । दिगादित्वात् यत् इनो-लोपः ।) हरीतकीवृक्षः । यथा,—

शिवार्थां वनतिक्तः स्वात् पथ्यः सुन्दरमाहकौ ॥ इति शब्दमाला ॥

पथ्यशाकः, पुं, (पथ्यं हितकरं शाकं यस्य ।) तण्डु-लीयशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पथ्या, स्त्री, (पथ्य + टाप् ।) हरीतकी । (यथा, हठयोगदीपिकायाम् । ३ । ३५ ।

“ततः सैन्धवपथ्याभ्यां चूर्णिताभ्यां प्रकर्षयेत् । पुनः सप्तदिने प्राप्ते रोममात्रं समुच्छिनेत् ॥”)

वृगेर्वाहः । चिर्भिटा ॥ बन्ध्या कर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (संसाररोगस्य पथ्यस्वरूपत्वात्

गङ्गापि पथ्यस्वरूपा । यथा, काशीखण्डे २६ । ११२ ।

“पद्मनाभपदार्थेण प्रसृता पद्ममालिनी । परर्द्धिदा पुष्टिकरी पथ्या पूर्तिः प्रभावती ॥”)

पथ्यादिगुग्गुलुः, पुं, (पथ्या आदिर्यस्य तथाविधो गुग्गुलुः ।) औषधविशेषः । यथा,—

“पथ्या विभीतामलकीफलानां शतं क्रमेण द्विगुणाभिवृद्धम् ।

प्रस्थेन युक्तञ्च पलङ्कवाणां द्रोणे जले संस्थितमेकरात्रम् ॥

अर्द्धावशेषं कथितं कषायं भाखे पचेत्तत् पुनरेव लाङ्घे ।

अम्लनि वहेरवतार्थं दद्यात् द्रव्याणि संचूर्ण्य पलाङ्कानि ॥

विङ्गदन्तीत्रिफलागुडूची-कृष्णात्रिदन्तागरकोषणानि ।

यथेष्टचेष्टस्य नरस्य शीघ्रं हिमासुपानानि च भोजनानि ॥

निषेधमानो विनिहन्ति रोगान् समग्रसौ नूतनखञ्जताश्च ।

झीहानसुग्रे जठरार्तिगुल्यं पाण्डुत्वकण्डुत्वविवातरक्तम् ॥

पथ्याप

पथ्यादिको गुग्गुलुरेष नाम्ना
ख्यातः क्षितावप्रमितप्रभावः ।
बलेन नागेन समं मनुष्यं
जवेन कुर्यात्तुरगेण तुल्यम् ॥
आयुःप्रकर्षं विदधाति चक्षु-
र्बलं तथा पुष्टिकरो विषघ्नः ।
क्षतस्य सम्भानकरो विशेषा-
द्रोगेषु शूलः सकलेषु तज्ज्ञैः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पथ्यापथ्यं, क्षी, (पथं रोगिणां हितकरं अपथ्यं
अशुभकरं हयोः समाहारः ।) रोगाणां हिता-
हितकारकद्रव्याणि ।

तत्र तरुणज्वरे पथ्यं यथा ।

वमनम् । लङ्घनम् । कालोष्ठाहः । यवागुः ।
खेदनम् । कटुतिक्तसौ । एतानि पाचनानि ॥ * ॥

नवज्वरे अपथ्यं यथा ।

ज्ञानम् । विरेकः । सुरतम् । कषायः । आयामः ।
अभ्यञ्जनम् । दिवानिद्रा । दुग्धम् । घृतम् । वैद-
लम् । आमिषम् । तक्रम् । सुरा । खादुगुरुद्रव-
द्रव्याणि । अन्नम् । प्रवातः । भ्रमणम् । कोपः ॥ * ॥

मध्यज्वरे पथ्यं यथा ।

पुरातनघटिकाः । पुरातनशालिः । वार्त्ताकुः ।
शोभाञ्जनम् । कारवेक्षः । वेचायम् । आषाढ-
फलम् । पटोलम् । कर्कोटकम् । मूलकपोतिका ।
सुन्नमस्तरचणककुलत्पसुकुटकानां यूषः । पाठा ।
अमृता । वास्तूकम् । तण्डुलीयः । जीवन्ती ।
काकमाची । सुपकानि द्राक्षाकपित्थदाडिम-
वैकङ्कतफलानि । लघूनि सात्म्यानि च भेष-
जानि ॥ * ॥

अथ पुराणज्वरे पथ्यम् ।

विरेचनम् । कृदनम् । अञ्जनम् । नस्यम् । धूमः ।
अनुवासनम् । सिरावधः । संशसनम् । प्रदेहः ।
अभ्यङ्गः । अवगाहः । शिशिरोपचारः । एणः ।
कुलिङ्गः । हरिणः । मयूरः । लावः । शशः ।
तित्तिरिः । कुक्कुटः । क्रौञ्चः । कुरङ्गः । एषतः ।
चकोरः । कपिञ्जलः । वर्तकः । कालपुच्छः ।
गोचीरम् । अजाचीरम् । गोष्टतम् । अजा-
ष्टतम् । हरीतकी । पर्वतनिर्भराभः । एरुड-
तैलम् । सितचन्दनम् । ज्योत्स्ना । प्रिया-
लिङ्गम् ॥ * ॥

आयामश्च यवायश्च स्नानं चक्रमणं तथा ।

ज्वरसुप्तो न सेवेत यावन्नो बलवान् भवेत् ॥ * ॥

अथातिसाररोगे पथ्यम् ।

वमनम् । लङ्घनम् । निद्रा । पुराणाः शालि-
घटिकाः । विलेपी । लाजमण्डः । मस्तर-
तुवरीशशैलवाहुरिणकपिञ्जलभवयूषः । सर्व-
जुद्रमत्स्याः । शङ्खी । खड्गुशः । मधुरा-
लिका । तैलम् । द्वागष्टतचौरः । गोदधितक्रे ।
गवाजयोर्दधिर्जं पयोर्जं वा नवनीतम् । नव-
रम्भापुष्पम् । नवरम्भाफलम् । चौद्रम् । जम्बु-
फलम् । भयम् । महार्द्रकम् । निम्बम् । शालु-
कम् । विकङ्कतम् । कपित्थम् । वज्जलम् ।

पथ्याप

विल्वम् । तिन्दुकम् । दाडिमद्वयम् । तिल-
कम् । कञ्चटफलम् । चाङ्गेरी । विजया ।
अरुणा । जातीफलम् । अहिफेनम् । जीरकः ।
गिरिमल्लिका । कुस्तुम्बु । महानिम्बम् । सकल-
कषायरसः । दीपनानि लघून्नापानानि । नामे-
र्दङ्गुलतोऽधस्तात् तथा वंशास्थिमूले शस्त्रेण
अर्द्धचन्द्रवद्दाहः ॥ * ॥

अतीसारं अपथ्यं यथा ।

खेदः । अञ्जनम् । रुधिरमोक्षणम् । अमुपानम् ।
ज्ञानम् । यवायः । जागरणम् । धूमः । नस्यम् ।
अभ्यञ्जनम् । सकलवेगधारणम् । रूचाणि ।
असात्मप्रश्नम् । विरुद्धान्नम् । गोधूमः ।
माषः । यवः । वास्तूकम् । काकमाची ।
निष्यावः । कन्दः । मधुशिशुः । रसालम् ।
पूगम् । कुष्माण्डम् । तुम्बी । वदरम् । गुर्व-
न्नम् । गुरुपानम् । ताम्बूलम् । इक्षुः । गुडः ।
मदम् । उपोदिका । द्राक्षा । अश्ववेतसफलम् ।
लशुनम् । धात्री । दुष्टासु । मस्तु । गृहवारि ।
नारिकेलम् । स्नेहनम् । नृगमदः । अखिल-
पत्रशाकम् । चारः । सर्वाणि सराणि । पुन-
र्नवा । इर्वाकम् । लवणम् । अम्बुम् ॥ * ॥

अथ ग्रहणीरोगे पथ्यम् ।

निद्रा । ज्ञानम् । लङ्घनम् । पुरातनशालयः ।
पुरातनघटिकाः । लाजमण्डः । मस्तरतुवरी-
सुन्नभवयूषः । निःशेषोद्धृतसारगव्यदधि । गवां
ह्याया वा पयोर्जं नवनीतम् । द्वागष्टतपयो-
दधीनि । तिलतैलम् । सुरा । माक्षिकम् ।
शालूकम् । वज्जलम् । दाडिमयुगम् । नव-
भयम् । रम्भापुष्पम् । रम्भाफलम् । तरुण-
विल्वम् । शङ्खाटकम् । चाङ्गेरी । विजया ।
कपित्थम् । कुटजम् । अजाची । कर्शरः ।
तक्रम् । कञ्चटपल्लवम् । तिलकम् । जाती-
फलम् । लाजवम् । धन्याकम् । तिन्दुकम् ।
महानिम्बम् । अरुणा । अफेनम् । क्रयात् ।
लावशशैलतित्तिरिर्मासयूषः । सर्व-
जुद्रमत्स्याः । खड्गुशः । मधुरालिकामत्स्यः । खलिशः ।
सर्वकषायरसः । नामेर्दङ्गुलतोऽधस्तात् तथा
वंशास्थिमूले प्रव्वलितायसार्द्धचन्द्रवद्दाहः ॥ * ॥

ग्रहण्यामपथ्यं यथा ।

रक्तसुतिः । जागरः । अम्बुपानम् । ज्ञानम् ।
क्षी । वेगविधारणम् । नस्यम् । अञ्जनम् ।
खेदनम् । धूमपानम् । अमः । विरुद्धान्नम् ।
आतपः । गोधूमः । निष्यावः । कलायः ।
माषः । यवः । आर्द्रकम् । कृत्रकम् । राज-
माषः । उपोदिका । वास्तूकः । काकमाची ।
कुष्माण्डः । तुम्बी । मधुशिशुः । कन्दः । ताम्बू-
लम् । इक्षुः । वदरम् । रसालम् । इर्वाकम् ।
पूगफलम् । रसोनम् । धान्याम्बुम् । सौवीरम् ।
तुषोदकम् । दुग्धम् । गुडः । मस्तु । नारि-
केलम् । पुनर्नवा । बार्हतम् । वैश्वम् । सर्वाणि
पत्रशाकानि । दुष्टासु । गोमूत्रम् । नृग-
नाभिः । चारम् । समस्तानि सराणि । द्राक्षा ।

पथ्याप

अम्बुम् । लवणरसः । गुर्वन्नम् । गुरुपानम् ।
सर्व-पूपाः ॥ * ॥

अथार्शसि पथ्यम् ।

विरेचनम् । लेपनम् । असमोक्षः । चारः ।
अग्निकर्म । शूलकर्म । पुरातनलोहितशालयः ।
पुरातनघटिकाः । यवाः । कुलत्थाः । गोधासु-
गजोष्कूर्माविकलिङ्गाजखरौतुकीशतरचुचास-
शृगालकाकानां मांसानि । स्वल्पमांसाः
प्रसङ्गाः । पटोलम् । पत्तूरः । रसोनकम् ।
वह्निः । पुनर्नवा । शूरणः । वास्तूकम् । जीव-
न्तिका । दन्तशूटः । सुरा । चुटिः । वयःस्था ।
नवनीतम् । तक्रम् । कक्कोलम् । धात्री । रुच-
कम् । कपित्थम् । औष्ट्रमूत्राच्यपर्यांसि । भक्षा-
तकम् । सर्षपतैलम् । गोमूत्रम् । सौवीरम् ।
तुषोदकम् । वातापहान्नपानम् । अमिवर्द्धकान्न-
पानम् ॥ * ॥

अर्शसि अपथ्यं यथा ।

आनूपमाभिषम् । मत्स्यः । पिण्याकः । दधि ।
पिष्टकम् । माषः । करीरम् । निष्यावः ।
विल्वम् । तुम्बी । उपोदिका । पक्वान्नम् । सर्व-
शालूकम् । विष्टम्भीनि । गुरुणि । आतपः ।
जलपानम् । वमनम् । वस्तिकर्म । नदीनां
सलिलम् । विरुद्धानि सर्वाणि । पूर्वदिग्भव-
वायुः । वेगरोधः । स्त्रियः । एष्टयानम् । उत-
कटकासनम् । यथास्वं दोषलं द्रव्यम् । रक्त-
पित्तिनां यद्यत् पथ्यापथ्यं तत्तदपि रक्तार्श-
रोगिणां विशेषतो विद्यात् ॥ * ॥

अथामिमान्याजीर्णादौ पथ्यम् ।

श्लेष्मिके पूर्वं वमनम् । पित्तिके नदुरेचनम् ।
वातिके खेदनम् । यथावस्यं हितवस्तूनि । नाना-
प्रकारव्यायामः । दीपनानि । लघूनि । बहु-
कालसमुत्पन्ना सुन्नलोहितशालयः । विलेपी ।
लाजमण्डः । सुन्नभवमण्डः । सुरा । एणः ।
वह्नी । शशः । लावः । सर्व-
जुद्रमत्स्याः । शालिष-
शाकम् । वेचायम् । वास्तूकम् । बालमूलम् ।
लशुनम् । वज्जकुष्माण्डम् । नवीनकदलीफलम् ।
शोभाञ्जनम् । पटोलम् । वार्त्ताकुः । नलदासु ।
कर्कोटकम् । कारवेक्षम् । बार्हतम् । महा-
र्द्रकम् । प्रसारणी । काकमाची । चाङ्गेरी ।
सुनिषखकम् । धात्रीफलम् । मातुलुङ्गम् ।
दाडिमम् । यवः । पर्पटः । अश्ववेतसम् । जम्बी-
रम् । नागरङ्गम् । माक्षिकम् । नवनीतम् ।
घृतम् । तक्रम् । सौवीरकम् । तुषोदकम् ।
धान्याम्बुम् । कटुतैलम् । रामठम् । लवणार्द्र-
कम् । यमानी । सरिचम् । मेथी । धान्यकम् ।
जीरकम् । दधि । ताम्बूलम् । तप्तसलिलम् ।
कटुरसः । तिक्तुरसः ॥ * ॥

अभिमान्याजीर्णादौ अपथ्यं यथा ।

विरेचनम् । विषमवायूनां वेगधारणम् । अति-
रिक्ताशनम् । अथ्यशनम् । जागरणम् । विषमा-
शनम् । रक्तसुतिः । श्लेष्मोश्नानम् । मत्स्यः ।
मांसम् । उपोदिका । जलपानम् । पिष्टकम् ।

पथ्याप

आम्बवम् । सर्वशालूकम् । कूर्चिका । मोरटः ।
चीरम् । किलाटः । प्रपानकम् । तालास्थि-
शस्यम् । बालतालम् । स्नेहनम् । दुष्टवारि ।
विरुद्धपानान्नम् । असात्मपानान्नम् । विष्ट-
म्भीनि । गुरुणि ।

फलवर्ति वमिं स्वेदं लङ्घनं चापतर्पणम् ।
विशेषादलसे कृथाद्विस्त्रयामतिसारवत् ॥ * ॥

अथ क्रिमिरोगे पथ्यम् ।

आस्थापनम् । कायविरेचनम् । शिरोविरे-
चनम् । धूमः । कफपानि द्रवाणि । शरीर-
मार्जना । पुरातनवैद्यवस्तुशालयः । पटोलम् ।
वेचायम् । रसोनम् । वास्तूकम् । हुताशः ।
मन्दारदलम् । सर्षपाः । नवीनमोचम् । दृष्टी-
फलम् । तिक्तानि नालीचदलानि । मौषिक-
मांसम् । विडङ्गम् । पिचुमर्दप्रक्षवम् । पथ्या ।
तिलतैलम् । सर्षपतैलम् । सौवीरम् । शुक्तम् ।
तुषोदकम् । मधु । पचेलिमतालम् । अरु-
ष्करम् । गोमूत्रम् । ताम्बूलम् । सुरा । मृगा-
खजम् । औष्ट्रमूत्राव्यपयांसि । रामठम् ।
चारः । अजमोदा । खदिरः । वत्सकम् ।
जम्बीरनीरम् । सुषवी । यमानिका । सुराङ्गा-
गुरुसिंशपोद्भवचारः । तिक्तकटुकषायरसाः ॥ * ॥

क्रिमिरोगे अपथ्यं यथा ।

कृदिः । तद्वैद्यविधारणम् । विरुद्धपानाशनम् ।
दिवानिद्रा । द्रवद्रव्यम् । पिष्टान्नम् । अजीर्ण-
भोजनम् । घृतम् । माषः । दधि । पत्रशाकम् ।
मांसम् । पयः । अम्बः । मधुररसः ॥ * ॥

अथ पाण्डुरोगे पथ्यम् ।

कृदिः । विरेचनम् । पुरातनयवगोधूमशालयः ।
सुजाफकीमस्तराणां यूषः । जाङ्गलजरसः । पटो-
लम् । दृढकुशाखम् । तरुणकदलीफलम् ।
जीवन्ती । क्षुरः । मत्स्याक्षी । गुडूची । तण्डु-
लीयकम् । पुनर्नवा । द्रोणपुष्पी । वार्त्ताङ्गः ।
लशुनह्वयम् । पक्काम् । अभया । विम्बी । शिङ्गी
मत्स्यः । गोमूत्रम् । धात्री । तक्रम् । घृतम् ।
तैलम् । सौवीरकम् । तुषोदकम् । नवनीतम् ।
गन्धसारः । हरिद्रा । नागकेशरम् । यवचारः ।
लौहभस्म । कषायद्रव्यम् । कुङ्कुमम् । चरणयोः
सम्बो नामेर्द्धाङ्गुलादधः मस्तके हस्तयोर्ध्वं ले-
स्तनकक्षयोर्मध्ये च दाहः । यथादोषमिदं पथ्यं
पाण्डुरोगवतां भवेत् ॥ * ॥

पाण्डुरोगे अपथ्यं यथा ।

रक्तसुतिः । धूमपानम् । वमिः । वेगधारणम् ।
स्वेदनम् । मैथुनम् । शिम्बी । पत्रशाकानि ।
रामठम् । माषः । अम्बुपानम् । पिण्याकः ।
ताम्बूलम् । सर्षपः । सुरा । मृद्वक्षणम् । दिवा-
स्वप्नः । तीक्ष्णानि । लवणानि । सिन्धुविन्ध्यादि-
जातनदीनां जलम् । सर्वाण्यम्बानि । दुष्टाम्बः ।
विरुद्धाशनानि । गुर्वन्नम् । विदाहीनि ॥ * ॥

अथ रक्तपित्ते पथ्यम् ।

अधोगमे कर्दनम् । ऊर्ध्वनिर्गमे विरेचनम् ।
उभयत्र लङ्घनम् । पुरातनाः षष्टिकशालिकोद्रव-

पथ्याप

प्रियङ्गुनीवारयवप्रशतिकाः । सुन्नः । मस्करः ।
चणकः । तुवरी । सुकुटकः । चिङ्गटः । वर्मि-
मत्स्यः । शृङ्गः । कपोतः । हरिणः । एणः ।
लावः । शरालिः । पारावतः । वर्तकः । वकः ।
उरभः । कालपुच्छः । कपिञ्जलः । कषायवर्गः ।
गोदुग्धघृतम् । अजादुग्धघृतम् । महिषीघृतम् ।
पनसम् । पियालम् । रम्भाफलम् । कच्चटम् ।
तण्डलीयः । पटोलम् । वेचायम् । महार्द्रकम् ।
पुराणकुशाखफलम् । पक्कतालम् । तद्बीजजलम् ।
वासा । खादूनि । विक्कम् । दाडिमम् । खर्जूर-
म् । धात्री । मिषिः । नारिकेलम् । कशेरु ।
शृङ्गाटकम् । पौष्करम् । कपित्थम् । शालू-
कम् । परुषकम् । भूनिम्बशाकम् । पिचुमर्द-
पत्रम् । तुम्बी । कलिङ्गम् । लाजशक्तवः ।
द्राक्षा । सिला । माचिकम् । ऐलवम् । शीतो-
दकम् । औद्धिदवारि । सेकः । अवगाहः ।
शतधौतसर्पिः । अभ्यङ्गः । शिशिरप्रदेहः ।
हिमोनिः । चन्दनम् । इन्दुपादाः । मनोऽनु-
कूलविचित्रकथा । धारागृहम् । सुशीतं भूमि-
गृहम् । वैदूर्यसुक्तामणीनां धारणम् । रम्भोत-
पलाम्भोरुहपत्राणां शय्या । चौमाम्बरम् ।
सुशीतोपवनम् । प्रियङ्गुः । चन्दनरुक्षितानां
वराङ्गनामानालिङ्गनम् । पद्माकरसरित्त्वाद-
चन्द्रोदयहिमवद्दरीसुशीतलगिरिनिर्भराणामा-
लिङ्गनम् । श्रुतिप्रशस्तकीर्तनम् । प्रवीणनीरम् ।
हिमवालुका ॥ * ॥

रक्तपित्ते अपथ्यं यथा ।

आयामः । अध्वनिषेवणम् । रविकरः । ती-
क्ष्णानि कर्माणि । चोभः । वेगधारणम् ।
चपलता । हस्यश्वयानानि । स्वेदः । अससुतिः ।
धूमपानम् । सुरतः । क्रोधः । कुलथः । गुडः ।
वार्त्ताङ्गः । तिलः । माषः । सर्षपः । दधि ।
चारः । कौपयः । ताम्बूलम् । नलदाम्बु ।
मदम् । लशुनम् । शिम्बी । विरुद्धाशनम् । कटु ।
अम्बम् । लवणम् । विदाहिद्रव्यम् ॥ * ॥

अथ राजयक्ष्मिणि पथ्यम् ।

घृतपक्कमरिचजीरकसंस्कृतलावतित्तिरिजरसः ।
दोषाधिकस्य बलिनोऽप्ये मृदुशुद्धिः । गोधूमः ।
सुन्नः । चणकः । अरुणशालयः । क्वागानि मांस-
नवनीतपयोघृतानि । क्रवाट्मांसम् । जाङ्ग-
लजा रसाः । मार्त्तण्डचण्डकिरणपरिशोधितसु-
चूर्णितपक्कपल्लं लेह्यम् । रागाः । काम्बलिकः ।
षाडवः । वैश्वारः । शृङ्गाङ्ककिरणः । मधुर-
रसः । मोचपनसाम्नाणां पक्कफलानि । धात्री ।
खर्जूरम् । पौष्करम् । परुषकम् । नारि-
केलम् । शोभाञ्जनम् । वकुलम् । नवताल-
शस्यम् । द्राक्षा । मिषिः । माणिमन्थम् ।
सिंहास्यपत्रम् । अजागोमहिषीघृतम् । क्वागा-
श्रयः । क्वागावस्करमूत्रलेपः । मत्स्यखिका ।
शिखरिणी । मदिरा । रसाला । कर्पूरम् ।
मृगमदः । सितचन्दनम् । अभ्यञ्जनानि । सुरभी-
ण्यनुलेपनानि । स्नानम् । वैश्वरचनम् । अव-

पथ्याप

गाहनम् । हर्म्यम् । सजः । स्मरकथा । मृदु-
गन्धवाहः । गीतानि । लास्यम् । चन्द्रचिः ।
विपक्षी । मृगदृष्टां सन्दर्शनम् । हेमचूर्णम् ।
सुक्तामणिप्रचूरभूषणधारणम् । होमः । प्रदा-
नम् । अमरपूजा । द्विजपूजा । हृदान्न-
पानम् ॥ * ॥

राजयक्ष्मिणि अपथ्यं यथा ।

विरेचनम् । वेगधारणम् । अमः । स्त्री । स्वेदः ।
अञ्जनम् । प्रजागरः । साहसकर्मसेवा ।
रुक्षान्नपानम् । विषमाशनम् । ताम्बूलम् ।
कालिङ्गम् । कुलथम् । माषः । रसोनम् । वंशा-
ङ्कुरः । रामठम् । अम्बम् । तिक्तम् । कषायः ।
सर्वकटु । पत्रशाकः । चारः । विरुद्धाशनम् ।
शिम्बी । कर्कोटकम् । विदाहिद्रव्यम् । लघ्वा-
कठिक्तकम् ॥ * ॥

अथ कासे पथ्यम् ।

स्वेदः । विरेचनम् । कृदिः । धूमपानम् । समा-
शनम् । शालिः । षष्टिकः । गोधूमः । श्लामाकः ।
यवः । कोद्रवः । आत्मगुप्ता । माषसुन्नकुलथानां
रसाः । ग्राम्बोदकम् । अनूपधन्वदेशभविष्यविध-
मांसानि । सुरा । पुरातनसर्पिः । क्वागदुग्धम् ।
क्वागघृतम् । वास्तूकम् । वायसीशाकम् ।
वार्त्ताङ्गः । बालमूलकम् । कष्टकारी । कास-
मर्दः । जीवन्ती । सुनिषसकम् । द्राक्षा ।
विम्बी । मातुलुङ्गम् । पौष्करम् । वासकः ।
त्रुटिः । गोमूत्रम् । लशुनम् । पथ्या । योषम् ।
उष्णोदकम् । मधु । लाजाः । दिवसनिद्रा ।
लघून्मन्त्रानि ॥ * ॥

कासे अपथ्यं यथा ।

वस्तिः । नस्यम् । अष्टमोक्षः । आयामः ।
दन्तधर्षणम् । आतपः । दुष्टपवनः । रजः ।
मार्गनिषेवणम् । विष्टम्भीनि । विदाहीनि ।
विविधरुक्षाणि । शृङ्गमूत्रोद्धारकासवमिवेग-
विधारणम् । मत्स्यः । कन्दः । सर्षपः । तुम्बी ।
उपोदिका । दुष्टाम्बु । दुष्टान्नपानम् । विरुद्धा-
शनम् । गुरुशीतान्नपानम् ॥ * ॥

अथ श्वासे पथ्यम् ।

विरेचनम् । स्वेदनम् । धूमपानम् । प्रच्छेदनम् ।
दिवास्वपनम् । पुरातनाः षष्टिकशालिकुलथ-
गोधूमयवाः । शृङ्गः । अहिमुक् । तिक्तिरिः ।
लावः । दधः । शुकादयः । घन्मृगाः । घन्-
पक्षिणः । पुरातनसर्पिः । अजादुग्धघृतम् ।
सुरा । मधु । निदिग्धिका । वास्तूकम् । तण्डु-
लीयः । जीवन्तिका । मूलकपोतिका । पटो-
लम् । वार्त्ताङ्गः । रसोनम् । पथ्या । जम्बीरम् ।
विम्बीफलम् । मातुलुङ्गम् । द्राक्षा । त्रुटिः ।
पौष्करम् । उष्णवारि । कटुत्रयम् । गोमूत्रम् ।
कफानिलप्रायन्नपानभेषजानि । वत्तःप्रदेशात्
पार्श्वयुग्मे करणयोर्मध्यमयोर्द्वयोः कक्षकूपे च
प्रदीप्तलौहेन दाहः ॥ * ॥

श्वासे अपथ्यं यथा ।

मूत्रोद्धारच्छेदित्कासानां रोधः । नस्यम् ।

पथ्याप

वस्तिः । दन्तकाष्ठम् । अमः । अघ्वा । भारः । रेणुः । सूर्यकिरणः । विष्टम्भीनि । ग्राम्यधर्मः । विदाहीनि । आनूपमामिषम् । निव्यावः । श्लेष्म-कारौणि । माघः । रक्तसावः । पूर्ववातान्न-पानम् । मेघीष्टतदुग्धम् । दुष्टजलम् । मत्स्यः । कन्दः । सर्षपः । रुचश्रीतगुर्वन्नपानम् ॥ * ॥

अथ हिक्कायां पथ्यम् ।

खेदनम् । वमनम् । नस्यम् । धूमपानम् । विरे-चनम् । निद्रा । स्निग्धानि लघून्मन्त्रानि । लव-णानि । जीर्णकुलत्थगोधूमशालिषट्कियवाः । एणतित्तिरिलावादा जाङ्गला मृगपक्षिणः । पक्कपित्तम् । लशुनम् । पटोलम् । बालमूल-कम् । पौष्करम् । कृष्णतुलसी । मदिरा । नल-दाम्बु । उष्णोदकम् । मातुलुङ्गम् । माचिकम् । सुरभिजलम् । वातश्लेष्महराण्यन्नपानानि । श्रीताम्बुसेकः । सहसा चासः । विस्मापनम् । भयम् । क्रोधः । हर्षः । प्रियोद्देगः । प्राणा-यामनिषेवणम् । दग्धसिक्तद्विदाघाणम् । कूर्च-घाराजलार्पणम् । नाभ्यूर्ध्वपौडनम् । पायूर्ध्व-नाभेर्द्विजुलादूर्ध्व दीपदग्धहरिद्रया दाहः ॥ * ॥

हिक्कायां अपथ्यं यथा ।

वातश्चोद्गारकासश्लेष्मद्विदाघारणम् । रजः । अनिलः । आतपः । विरुद्धाशनम् । विष्टम्भीनि । विदाहीनि । रुक्षाणि । कफदानि । निव्यावः । पिष्टकः । माघः । पिष्टयाकः । आनूपमामिषम् । अविदुग्धम् । दन्तकाष्ठम् । वस्तिः । मत्स्यः । सर्षपम् । अन्नम् । तुम्बी । कन्दः । तैलभृष्टम् । उपोदिका । गुरुश्रीताम्बपानम् ॥ * ॥

अथ खरभेदे पथ्यम् ।

खेदः । वस्तिः । धूमपानम् । विरेकः । कवल-ग्रहः । नस्यम् । भालसिरावेधः । यवः । लोहित-शालिः । हंसाटवी । ताम्रचूडकेकिनां मांस-रसाः । सुरा । गोकण्टकः । काकमाची । जीवन्ती । बालमूलकम् । द्राक्षा । पथ्या । मातु-लुङ्गम् । लशुनम् । लवणार्द्रकम् । ताम्बूलम् । मरिचम् । सर्पिः ॥ * ॥

खरभेदे अपथ्यम् ।

आमकपित्तम् । वज्रलम् । शालूकम् । जाम्ब-वम् । तिन्दुकम् । कषायः । वमिः । खन्नः । प्रजलनम् । अनुपानम् ॥ * ॥

अथारोचके पथ्यम् ।

वस्तिः । विरेकः । यथाबलं वमनम् । धूमोप-सेवा । कवङ्ग्रहः । तिक्तकाष्ठेन दन्तधावनम् । चित्रान्नपानम् । गोधूमः । सुक्काः । लोहित-शालयः । षट्ठिका । वराहच्छागशृणानां मांसम् । चेङ्गः । भसाण्डम् । मधुरालिका । इक्षिशः । प्रोक्षी । खलेशः । कवयी । रोहितः । कर्कारुः । वेत्रायम् । नवीनमूलकम् । वार्त्ताकुः । श्रीभाञ्जनम् । मोचम् । दाडिमम् । भयम् । पटोलम् । रुचकम् । घृतम् । पयः । बाल-तालम् । रसोनम् । शूरणम् । द्राक्षा । रसा-लम् । नलदाम्बु । काञ्जिकम् । मद्यम् । रसाला ।

पथ्याप

दधि । तक्रम् । आर्द्रकम् । ककोलम् । खर्जूर-रम् । पियालम् । तिन्दुकम् । पक्कपित्तम् । वदरम् । विकङ्कतम् । तालास्थिमज्जा । हिम-वालुका । सिता । पथ्या । यमानो । मरिचम् । रामठम् । स्वाङ्गमृत्तित्तानि । देहमार्जना ॥ * ॥

अरोचके अपथ्यम् ।

कासोद्गारचुधानिद्रावमनीनां वेगधारणम् । अह-दानम् । अष्टदुग्धम् । क्रोधः । लोभः । भयम् । श्लोकः । दुर्गन्धः । सूर्यसेवा ॥ * ॥

अथ कृदां पथ्यम् ।

विरेचनम् । कृदनम् । लङ्घनम् । स्नानम् । मृजा । लाजमण्डः । पुरातनाः षट्ठिकाशालिमुक्ताः । कलायः । गोधूमः । यवः । मधु । शशाहिमुक्-तित्तिरिलावकादाः । जाङ्गलमृगपक्षिणः । मनोज्ञानानारसगन्धरूपा रसाः । पाङ्गवा यूषाः । रागाः । खड्गाः । कामलिकाः । सुरा । वेत्रा-यम् । कुस्तुम्बुरु । नारिकेलम् । पचेलिमानि जम्बीरघात्रीसहकारकोलद्राक्षाकपित्तानि । ह-रीतकी । दाडिमम् । बीजपूरम् । जातीफलम् । बालकम् । निम्बम् । वासा । सिता । शताङ्का । करिकेशरम् । हितमनःप्रीतिकरभक्ष्याः । सुतस्थ-वक्त्रे शिशिराम्बुसेकः । कस्तुरिका । चन्दनम् । इन्दुकिरणः । मनोज्ञगन्धानुलेपनानि । सु-गन्धिपुष्पपानफलानि । खमनोऽनुकूलरूपरस-गन्धस्पर्शशब्दाः । नाभेस्त्रियवोपरिष्ठादाहः ॥ * ॥

कृदां अपथ्यम् ।

नस्यम् । वस्तिः । खेदनम् । स्नेहपानम् । रक्त-सावः । दन्तकाष्ठम् । द्रवान्नम् । वीभत्सदर्श-नम् । भीतिः । उद्देगः । उष्णस्निग्धासात्म्या-हृद्यवैरोधिकाग्रम् । रम्भा । शिम्बी । कोष-वती । मधूकम् । चित्रा । सूर्योला । सर्षपः । देवशाली । यायामः । कृत्रिका । अञ्जनम् ॥ * ॥

अथ लघ्वायां पथ्यम् ।

शोधनम् । वमनम् । निद्रा । स्नानम् । कवलधार-णम् । दीपदग्धहरिद्रया जिह्वाधःशिरयोर्दाहः । कोद्रवाः । शालयः । पेयाः । विलेपी । लाज-शक्तवः । अन्नमण्डः । धन्वरसः । शर्करा । रागः । पाङ्गवः । भृष्टसुप्तमस्तरचणकलतरसः । रम्भा-पुष्पम् । तैलकूर्चम् । द्राक्षा । पर्पटपल्लवः । क-पित्तम् । कोलम् । मल्लिका । कुष्माण्डकम् । उपो-दिका । खर्जूरम् । दाडिमम् । घात्री । कर्कटी । नलदाम्बु । जम्बीरम् । करमर्दम् । बीजपूरम् । गवां पयः । मधूकपुष्पम् । ह्रीवैरम् । तिक्तानि । मधुराणि । बालतालाम्बु । श्रीताम्बु । पयःपेटी । प्रपानकम् । माचिकम् । सरसीतोयम् । शताङ्का । नागकेशरम् । एला । जातीफलम् । पथ्या । कुस्तुम्बुरु । टङ्गणम् । घनसारः । गन्धसारः । कौसुदी । शिशिरानिलः । चन्दनार्द्रप्रियाश्लेषः । रत्नाभरणधारणम् । हिमानुलेपनम् ॥ * ॥

लघ्वायां अपथ्यम् ।

स्नेहः । अञ्जनम् । खेदः । धूमपानम् । यायामः । नस्यम् । आतपः । दन्तकाष्ठम् । गुर्वन्नम् ।

पथ्याप

अन्नम् । लवणम् । कषायः । कटुः । स्त्रियः । दुष्टजलम् । तीक्ष्णम् ॥ * ॥

अथ मृच्छायां पथ्यम् ।

सेकः । अवगाहः । मणिः । हारः । श्रीताः । प्रदेहाः । व्यजनानिलः । श्रीतानि गन्धवन्ति पानानि । धारागृहम् । श्रीतमरीचिरोचिः । धूमः । अञ्जनम् । लावणम् । असमोच्चः । दाहः । सूचीपरितोदनम् । लोम्भां कचानाश्च लुच-नम् । नखान्तपीडा । दशनोपदर्शः । नासा-सुखहारमरुन्निरोधः । विरेचनम् । कृदनम् । लङ्घनम् । क्रोधः । भयम् । दुःखकरी श्रया । विचित्रा मनोहराः कथाः । कथाया । नभोऽम्भः । शतधौतसर्पिः । मृदूनि । तिक्तानि । लाजमण्डः । जीर्णयवलोहितशालयः । कौम्भं हविः । सुज्ञ-यूषः । सतीलयूषः । धन्वोद्भवा मांसरसाः । रागाः । पाङ्गवाः । गन्धपयः । सिता । पुराण-कुष्माण्डम् । पटोलम् । मोचम् । हरीतकी । दाडिमम् । नारिकेलम् । मधूकपुष्पम् । तण्डु-लीयः । तुषोदकम् । लघून्मन्त्रानि । प्रनीर-नीरम् । सितचन्दनम् । कर्पूरनीरम् । हिम-वालका । अत्युच्चशब्दः । अद्भुतदर्शनम् । उत्-कटगीतम् । उत्कटवादम् । अमः । स्फुटिः । चिन्तनम् । आत्मबोधः । धैर्यम् ॥ * ॥

मृच्छायां अपथ्यं यथा ।

ताम्बूलम् । पत्रशकम् । यवायः । खेदनम् । कटुः । तन्निद्रयोर्वेगरोधः । तक्रम् ॥ * ॥

अथ मदाद्ये पथ्यम् ।

संशोधनम् । संशमनम् । खपनम् । लङ्घनम् । अमः । सम्बत्सरसमुत्पन्नशालिषट्कियवसुज्ञ-माघगोधूमसतीलाः । रागः । पाङ्गवः । एण-तित्तिरिलावाजदक्षवर्हिशृणानामामिषम् । वैश-वारः । विचित्राग्रम् । हृदमद्यम् । पयः । सिता । तण्डुलीयः । पटोलम् । मातुलुङ्गम् । परूषकम् । खर्जूरम् । दाडिमम् । घात्री । नारिकेलम् । गोस्तनी । पुराणसर्पिः । कर्पूरम् । प्रनीरम् । शिशिरानिलः । धारागृहम् । चन्द्र-पादाः । मणयः । मित्रसङ्गमः । सौमान्तरम् । प्रियाश्लेषः । उद्धतगीतवादित्रम् । श्रीताम्बु । चन्दनम् । स्नाबम् ॥ * ॥

मदाद्ये अपथ्यं यथा ।

खेदः । अञ्जनम् । धूमपानम् । लावणम् । दन्त-घर्षणम् । ताम्बूलम् ॥ * ॥

अथ दाहे पथ्यम् ।

शालयः । षट्ठिकाः । सुक्काः । मसुराः । चणकाः । यवाः । धन्वमांसरसाः । लाजमण्डः । लाज-शक्तवः । सिता । शतधौतघृतम् । दुग्धम् । पयोभवनवनीतम् । कुष्माण्डम् । कर्कटी । मोचम् । पनसम् । खादुदाडिमम् । पटोलम् । पर्पटम् । द्राक्षा । घात्रीफलम् । परूषकम् । शिम्बी । तुम्बी । पयःपेटी । खर्जूरम् । धान्य-कम् । मसिः । बालतालम् । पियालम् । शङ्खा-टकम् । कश्मीरकम् । मधूकपुष्पम् । ह्रीवैरम् ।

पथ्याप

पथ्या। सर्वाणि तित्तानि। श्रुताः प्रदेहाः। भूवेष्टः। सेकः। अभ्यङ्गः। अवगाहनम्। पद्मोत्पलदलचौमाणां श्रुता। श्रुतलकाननम्। विचित्रा कथा। गीतानि। शिशिरः। मञ्जु-भाषणम्। उग्रशिरचन्दनालेपः। श्रुताम्। शिशिरानिलः। धारागृहम्। प्रियास्पर्शः। प्रनीरम्। हिमवालुका। सुधांशुरश्मयः। स्नानम्। मणयः। मधुररसः॥ * ॥

दाह्ये अपथ्यम्।

विरुद्धान्यन्नपानानि। क्रोधः। वेगधारणम्। गजाश्वयानम्। अघ्रा। चारम्। पित्तकराणि। आयामः। आतपः। तक्रम्। ताम्बूलम्। मधु। रामठम्। यवायः। कटुः। तित्तः। उष्णः॥ * ॥

अथोन्मादे भूतोन्मादे च पथ्यम्।

मरुद्भवे पूर्वं खेदः। पित्तोद्भवे पूर्वं विरेकः। कफोद्भवे पूर्वं वमनम्। ततः परं वस्तिविधिः। नस्यम्। सन्तर्जनम्। ताडनम्। अञ्जनम्। आश्वसनम्। त्रासनम्। बन्धनम्। भयम्। हर्षणम्। दानम्। धूपः। दमः। विस्मरणम्। प्रदेहः। शिरावधः। संशमनम्। सेकः। आश्चर्यकर्मणि। धूमपानम्। धीधैर्यम्। सलम्। आत्मनिवेदनम्। अभ्यञ्जनम्। स्नापनम्। आसनम्। निद्रा। सुश्रुतान्यनुलेपनानि। गोधूमः। सुहः। अरुणशालयः। धारोष्णदुग्धम्। श्रुतधौतसर्पिः। नवीनघृतम्। पुरातनघृतम्। कूर्मामिषम्। घनरसः। रसालम्। पुराण-कुशाखफलम्। पटोलम्। ब्रह्मीदलम्। वास्तू-कम्। तण्डुलीयः। खराश्वत्थम्। गगनाम्बु। यथा। सुवर्णचूर्णम्। नारिकेलम्। द्राक्षा। कपित्थम्। पनसम्॥ * ॥

उन्मादे अपथ्यम्।

मदम्। विरुद्धाशनम्। उष्णभोजनम्। निद्रा-नुत्तृणावेगधारणम्। यवायः। आघातफलम्। कठिलकम्। पत्रशाकम्। तित्तानि। विम्बी॥ * ॥

अथापसारे पथ्यम्।

वातोद्भवे पूर्वं वस्तिः। पेटिके विरेचनम्। श्लेष्मिके वमनम्। परं धूपनम्। अञ्जनम्। नस्यम्। शिरावधः। दानम्। त्रासनम्। बन्धनम्। भयम्। तर्जनम्। ताडनम्। हर्षः। धूम-पानम्। विस्मयः। धीधैर्यम्। आत्मादिविज्ञा-नम्। स्नानम्। अभ्यञ्जनम्। लोहितशालयः। सुहः। गोधूमाः। प्रतनं हविः। कूर्मामिषम्। घनरसः। दुग्धम्। ब्रह्मीदलम्। वचा। पटो-लम्। उडुकुशाखम्। वास्तूकम्। खादुदाडि-मम्। शोभाञ्जनम्। पयःपेटो। द्राक्षा। घात्री। पुरुषकम्। तैलम्। खराश्वत्थम्। गगनाम्बु। हरीतकी॥ * ॥

अपसारे अपथ्यम्।

चिन्ता। शोकभयम्। क्रोधः। असुचीन्यश-नानि। मदम्। मत्स्यः। विरुद्धाशनम्। तीक्ष्णोष्ण-गुरुभोजनम्। अतिव्यायः। आयासः। पूष्य-

पथ्याप

पूजायतिक्रमः। पत्रशाकानि। विम्बी। आघात-फलम्। दृष्टानिद्राचुधावेगाः॥ * ॥

अथ वातरोगे पथ्यम्।

अभ्यङ्गः। मर्दनम्। वस्तिः। स्नेहः। खेदः। अवगाहनम्। संवाहनम्। संशमनम्। प्राटतिः। वातवर्जनम्। अग्निकर्म। उपनाहः। भूश्रुत्या। स्नानम्। आसनम्। तैलद्रोणी। शिरोवस्तिः। शयनम्। नस्यम्। आतपः। सन्तर्पणम्। वृंह-णम्। किलाटः। दधि। कूर्चिका। सर्पिः। तैलम्। वसा। मज्जा। स्वाद्वस्त्रलवणा रसाः। नवीनतिलगोधूममाषाः। सम्बत्सरोधितशालि-षटिकाः। कुलत्थरसः। सुरा। ग्राम्या गोश्व-तरोद्वरासभच्छागलादयः। आनूपाः कोल-महिषन्यङ्गखड्गगिगजादयः। औदका हंस-कादम्बचक्रमदगुरकादयः। विलेशया भेक-गोधानकुलश्वविदादयः। जाङ्गलाः चटक-कुक्कुटवर्द्धितित्तिरयः। शिलिन्दः। पर्वतः। नक्रः। गगर्गः। कवयी। इक्षिणः। एरुडः। चुलकी। कूर्मः। शिशुमारः। तिमिङ्गलः। रोहितः। मद्गुरः। शङ्खी। वस्मी। खुड्डीशः। एते भवाः। पटोलम्। शिशु। वार्त्ताकुः। लशुनम्। दाडिमद्वयम्। पकतालम्। रसा-लम्। नलदाम्बु। पुरुषकम्। जम्बीरम्। वदरम्। द्राक्षा। नागरज्जम्। मधूकजम्। प्रसारणी। गोक्षुरकः। शुक्लाची। पारि-भद्रकः। पर्यासि। पयःपेटो। रुतैलम्। गवां जलम्। मत्स्यखिका। ताम्बूलम्। धान्यान्धम्। निन्तिङ्गीफलम्। स्निग्धोष्णभोजनानि। स्निग्धो-ष्णातुलेपनम्। आमाशयसुपागते विशेषाङ्गम-नम्। पक्वाशयस्थे तथा मांसस्थे स्निग्धविरेच-नम्। प्रत्याधानाधानसङ्गे वर्त्तिः। लङ्घनं दीप-नम्। अष्टीलाखे गुल्मविधिः। शुक्रस्थे लय-जित्क्रिया। लङ्घमांसादृक्सिराप्रप्ते रक्त-मोचणम्॥ * ॥

वातरोगे अपथ्यम्।

चिन्ता। प्रजागरः। वेगधारणम्। हर्दिः। अमः। अनशनम्। चणकः। कलायः। नीवार-कङ्कयववैणवकोरदूषश्यामाकचूर्णम्। कुरु-विन्दः। दृष्टान्यानि। राजमाषः। सुहः। तडागसरिदम्बु। करीरम्। जम्बु। कशेरु। तलकम्। क्रसुकम्। मृणालम्। निष्यावबीजम्। तालफलास्थिमज्जा। शालूकम्। तिन्दुकम्। कठिलकम्। बालतालम्। विम्बी। पत्रशाकम्। उडुम्बरम्। श्रुताम्बु। रासभयः। विरुद्ध-ममम्। चारः। शुष्कपल्लम्। चतजसुतिः। चौद्रम्। कषायकटुतित्तरसाः। यवायः। हृद्यश्वयानम्। चक्रमणम्। खडा। आधानि-नोर्द्धितवतोऽपि विशेषात् स्नानम्। प्रदुष्ट-खलिलम्। दन्तघर्षणम्॥ * ॥

अथ वाते गुग्गुलुसेविना पथ्यम्।

चौरम्। मांसरसाः। यूषाः। कलमादिशालयः। यवगोधूममाषाः॥ * ॥

पथ्याप

गुग्गुलुवपथ्यम्।

आयामः। आतपः। रुचम्। स्नानम्। बहु-भाषणम्। प्रवातः। मैथुनम्। यानम्॥ * ॥

अथ वातरक्ते पथ्यम्।

उत्तानेभ्यञ्जनम्। सेकः। सोपनाहः। प्रलेपनम्। गम्भीरे स्नेहपानं आस्थापनं विरेचनम्। सर्वत्र सूचीजलौकशङ्खालादुभिरससुतिः। श्रुतधौत-वृताभ्यङ्गः। मेघीडुग्धावसेचनम्। यवः। षटिकाः। नीवारः। कलमः। अरुणशालिः। गोधूमः। चणकः। सुहः। तुवरी। सुकुलकः। अयजामहिषीगवां पयः। लावः। तित्तिरिः। सर्पहृत्। ताम्रचूडादिः। एते विष्किराः। प्रत्तदाः। शुक्रदाहृकपोतचटकादयः। उपो-दिका। काकमाची। वेजायम्। सुनिषसकम्। वास्तूकम्। कारवेक्षम्। तण्डुलीयः। प्रसारणी। पत्तूरः। उडुकुशाखम्। सर्पिः। सम्पाकपक्ष-वम्। पटोलम्। रुतैलम्। मृद्वीका। श्वेत-शर्करा। नवनीतम्। सोमवल्ली। कस्तूरी। सितचन्दनम्। शिशुपागुरुदेवाङ्गसरलस्नेह-मर्दनम्। तित्तम्॥ * ॥

वातरक्ते अपथ्यम्।

दिवास्वप्नः। अभिसन्नापः। आयामः। आतपः। मैथुनम्। माषः। कुलत्थः। निष्यावः। कलायः। चारसेवनम्। अम्बुजानूपमांसानि। विरुद्धानि। दधीनि। इक्षुः। मूषकम्। मदम्। पिण्या-कम्। अन्धम्। काञ्जिकम्। कटुः। उष्णम्। गुरु। अभिव्यन्दि। लवणम्। शक्तवः॥ * ॥

अथोरुस्तम्भे पथ्यम्।

सर्वो रुचविधिः। खेदः। कोदवः। रक्तशालिः। यवः। कुलत्थः। श्यामाकः। पुरातनोहालाः। शोभाञ्जनम्। कारवेक्षम्। पटोलम्। लशुनम्। सुनिषसम्। काकमाची। वेजायम्। निम्ब-पक्षवम्। पत्तूरः। वास्तूकम्। पथ्या। वार्त्ताकुः। तप्तवारि। सम्पाकशाकम्। पिण्याकम्। तक्रम्। अरिष्टम्। मधु। कटुः। तित्तः। कषायः। चीरसेवा। गवां जलम्। यथाशक्तिआयामः। स्थूलस्याक्रमणम्। अङ्गुदे सन्तरणम्। नदीषु प्रतिस्रोतः सन्तरणम्। श्लेष्मापहरणम्। अमा-रुतकोपनम्॥ * ॥

ऊरुस्तम्भे अपथ्यम्।

गुरुश्रीतद्रवस्निग्धविरुद्धासात्मभोजनम्। विरे-चनम्। स्नेहनम्। वमनम्। रक्तमोचणम्। वस्तिः॥ * ॥

अथामवाते पथ्यम्।

रुचखेदः। लङ्घनम्। स्नेहपानम्। वस्तिः। लेपः। रेचनम्। पायुवर्त्तिः। अन्दोत्पन्नशालि-कुलत्थाः। जीर्णं मदम्। जाङ्गलानां रसः। वातश्लेष्माणि सर्वाणि। तक्रम्। वर्धाभूः। एरुडतैलम्। रसोनम्। पटोलम्। पत्तूरकम्। कारवेक्षम्। वार्त्ताकुः। शिशु। तप्तनीरम्। मन्दारः। गोवल्हकः। उडुदारः। भक्षातकम्।

पथ्याप

गोजलम् । आर्द्रकम् । कटूनि । तिक्तानि । दीपनानि ॥ * ॥

आमवाते अपथ्यम् ।

दधिः । मत्स्यः । गुडः । क्षीरम् । उपोदिका । माषः । पिष्टकम् । दुष्टनीरम् । पूर्ववातः । विरुद्धाशनम् । अस्वात्माम् । वेगरोधः । जागरः । विषमाशनम् ॥ * ॥

अथ शूलं पथ्यम् ।

हृदिः । खेदः । लङ्घनम् । पायुवर्त्तिः । वस्तिः । निद्रा । रेचनम् । पाचनम् । अन्धोत्पन्नाः शालयः । वाय्वमण्डः । तमक्षीरम् । जाङ्गलानां रसः । पटोलम् । शोभाजनम् । कारवेक्षम् । वार्त्ताङ्गः । पक्वान्मम् । द्राक्षा । कपित्थम् । रुचकम् । पियालम् । शालिषपत्राणि । वास्तूकम् । सासुद्रम् । सौवर्चलम् । हिङ्गु । विश्वम् । विडम् । शताक्रा । लशुनम् । लवङ्गम् । एरुडतैलम् । सुरभीजलम् । तप्तान्मु । जम्बीररसः । कुष्ठम् । खट्वनि । चाररजांसि ॥ * ॥

शूलं अपथ्यम् ।

विरुद्धाशनम् । जागरः । विषमाशनम् । रुचतिक्तकषायाणि । शीतलानि । गुरुणि । आयामः । मैथुनम् । मद्यम् । वैदलम् । लवणम् । कटुः । वेगरोधः । शोकः । क्रोधः ॥ * ॥

अथोदावर्त्तनाहयोः पथ्यम् ।

नारिकेलपुष्पमिश्रितशीतलोदकपानम् । स्नेहः । खेदः । विरेकः । वस्तिः । फलवर्त्तिः । अभ्यङ्गः । यवः । खट्विष्णुचर्मरसः । ग्राम्योदकम् । आनूपरसः । रुतैलम् । वारुणी । बालमूलकम् । सम्याकः । चिह्नतु । तिलः । सुधादलम् । शङ्खवेरम् । मातुलुङ्गम् । यवचारः । हरीतकी । लवङ्गम् । रामठम् । द्राक्षा । गोमूत्रम् । लवणानि । अधोवातसहस्ये तु । स्नेहः । खेदः । वर्त्तिः । वस्तिः । समीरणहराशनपानम् । तथा पुरीषणे । वस्तिः । खेदः । अभ्यङ्गः । अवगाहः । फलवर्त्तिः । विड्भेदशनपानम् । मूत्रवेगसमुत्पन्ने । त्रिविधं वस्तिकर्म । खेदः । अभ्यङ्गः । अवगाहः । सर्पिषावपीडनम् । उद्गारोत्थे हिक्काप्रविधिः । कासजे कासजिह्विधिः । चवजे । खेदनम् । धूमः । औत्तरभक्तिकष्टम् । चवप्रवर्त्तननस्यम् । ऊर्ध्वजत्रुकाभ्यङ्गः । उच्छोत्थे शीताशनपानम् । जृम्भोत्थे वातजित्क्रिया । निद्रावेगोत्थिते क्षीरम् । खप्रसंवाहनम् । बुभुक्षोत्थे स्निग्धात्योष्णलघुभोजनम् । वाय्वजे वाय्वसंमोचः । खप्रः । मद्यम् । प्रियकथा । अमश्वाससमुत्पन्ने विआमः । वातहारिद्रवम् । शुक्रोत्थे वस्तिः । अभ्यङ्गः । अवगाहः । चरणाधुधः । शालिः । मदिरा । क्षीरम् । यौवनशक्तिप्रिया । कृद्गुत्थे लङ्घनम् । धूमः । सुक्ता प्रच्छेदनम् । अमः । रुचामपानम् । विरेकः । रक्तमोचनम् ॥ * ॥

उदावर्त्तनाहयोरपथ्यम् ।

वमनम् । वेगरोधः । शमीधान्यम् । कोदवः ।

पथ्याप

नालीचशाकम् । शालूकम् । जाम्बवम् । कर्कोटीफलम् । पिण्याकम् । सर्वमालुकम् । करीरः । पिष्टवैकृतम् । विष्टम्भीनि । विरुद्धानि । कषायाणि । गुरुणि ॥ * ॥

अथ गुल्मे पथ्यम् ।

स्नेहः । खेदः । विरेकः । वस्तिः । बाहुसिरावधः । लङ्घनम् । वर्त्तिः । अभ्यङ्गः । स्नेहः । पक्वे तु पाटनम् । सम्बत्सरसमुत्पन्नकलायरक्तशालयः । खडुः । कुलथ्ययूषः । धन्वमांसरसः । सुरा । गवाजयोः पयः । मृद्वीका । परूषकम् । खर्जूरम् । दाडिमम् । धात्री । नागरङ्गम् । अम्लवेतसम् । तक्रम् । एरुडतैलम् । लशुनम् । बालमूलकम् । पत्तूरः । वास्तूकम् । शिग्रु । यवचारः । हरीतकी । रामठम् । मातुलुङ्गम् । नृषणम् । सुरभीजलम् । क्षिग्धोष्णदृढलघुदीपनानि । वातालोलोमनम् ॥ * ॥

गुल्मे अपथ्यम् ।

सर्वं वातकारि । विरुद्धाशनम् । वक्षूरम् । मूलकम् । मत्स्यः । मधुरफलम् । शुष्कशाकम् । शमीधान्यम् । विष्टम्भीनि । गुरुणि । अधोवातशूलनृन्मज्जामश्वसाशुधारणम् । वमनम् । जलपानम् ॥ * ॥

अथ हृद्रोगे पथ्यम् ।

खेदः । विरेकः । वमनम् । लङ्घनम् । वस्तिः । विलेपी । पुरातनरक्तशालयः । जाङ्गलमृगपक्षियूषाः । सुहृत्कुलत्यरसाः । रागाः । खड्वाः । काम्बलिकाः । घाडवाः । भयम् । पटोलम् । कदलीफलम् । पुराणकुष्माण्डम् । रसालम् । दाडिमम् । सम्याकशाकम् । नवमूलकम् । एरुडतैलम् । गगनाम्बु । सैन्धवम् । द्राक्षा । तक्रम् । पुरातनगुडः । शुष्की । यमानो । लशुनम् । हरीतकी । कुष्ठम् । कुस्तुम्बुरु । कषाम् । आर्द्रकम् । सौवीरम् । शुक्तम् । मधु । वारुणीरसः । कस्तूरिका । चन्दनम् । प्रपानकम् । ताम्बूलम् ॥ * ॥

हृद्रोगे अपथ्यम् ।

टट्कृद्भिन्नानिलशुक्रकासोद्गारमश्वसाविड्श्रूणां वेगधारणम् । सहाद्रिबिन्ध्याद्रिनदीनां जलम् । मेघीपयः । दुष्टजलम् । कषायः । विरुद्धम् । उष्णम् । गुरु । तिक्तः । अम्लः । चिरन्तनपत्रोत्थशाकानि । चारः । मधूकम् । दन्तकाष्ठम् । रक्तसुतिः ॥ * ॥

अथ मूत्रकृच्छ्रे पथ्यम् ।

वातोद्भवे अभ्यङ्गः । निरुहः । वस्तिः । स्नेहः । अवगाहः । उत्तरवस्तिः । सेकः । प्रैत्ते अवगाहः । शिशिरप्रदेहः । ग्रैष्णो विधिः । वस्तिविधिः । विरेकः । स्नेहोद्भवे खेदः । विरेकः । वस्तिः । चारः । यवान्नम् । तीक्ष्णम् । उष्णम् । त्रिदोषजे अभ्यङ्गपुरःसराणि त्रिमलोदितानि सर्वाण्यम्बुनि । यथा यथा दोषमयं गणः । पुरातनलोहितशालिः । गोभवतक्रपयोदधीनि । धन्वामिषम् । सुन्नरसः । सिता । पुराणकुष्माण्डफलम् । पटोलम् । महाद्रकम् । गोक्षुरकः ।

पथ्याप

कुमारी । गुवाकखर्जूरनारिकेलतालहृमाणां शिरांसि । पथ्या । तालास्थिमज्जा । त्रिपुषम् । चुटिः । शीतपानम् । शीताशनम् । प्रनीरनीरम् । हिमवालुका ॥ * ॥

मूत्रकृच्छ्रे अपथ्यम् ।

मद्यम् । अमः । निधुवनम् । गजवाजियानम् । सर्वं विरुद्धाशनम् । विषमाशनम् । ताम्बूलम् । मत्स्यः । लवणम् । आर्द्रकम् । तैलमृष्टम् । पिण्याकम् । हिङ्गु । तिलः । सर्षपः । वेगरोधः । माषः । करीरः । अतितीक्ष्णम् । विदाहि । रुचम् । अम्लः ॥ * ॥

अथ मूत्राघाते पथ्यम् ।

अभ्यङ्गनम् । स्नेहः । विरेकः । वस्तिः । खेदः । अवगाहः । उत्तरवस्तिः । पुरातनलोहितशालिः । धन्वभवांसम् । मद्यम् । तक्रम् । पयः । दधि । माषयूषः । पुराणकुष्माण्डफलम् । पटोलम् । महाद्रकम् । तालफलास्थिमज्जा । हरीतकी । कोमलनारिकेलम् । गुवाकखर्जूरनारिकेलतालहृमाणां मस्तकानि ॥ * ॥

मूत्राघाते अपथ्यम् ।

सर्वाणि विरुद्धानि । आयामः । मार्गः । शीतलम् । रुचम् । विदाहि । विष्टम्भी । यवायः । वेगधारणम् । करीरम् । वमनम् ॥ * ॥

अथाक्षर्या पथ्यम् ।

वस्तिः । विरेकः । वमनम् । लङ्घनम् । खेदः । अवगाहः । वारिसेचनम् । यवाः । कुलथ्याः । प्रपुराणशालयः । मद्यम् । धन्वाखजसम्भवरसः । पुराणकुष्माण्डफलम् । कशेरुकम् । गोकण्टकः । वारुणशाकम् । आर्द्रकम् । पाषाणभेदी । यवशूकः । रेणुः । क्षिन्ना । अक्षनां समाकर्षणम् ॥

अक्षर्या अपथ्यम् ।

मूत्रस्य शुक्रस्य च वेगधारणम् । अम्लः । विष्टम्भी । रुचम् । गुर्वन्नपानम् । विरुद्धपानाशनम् ॥ * ॥

अथ प्रमेहे पथ्यम् ।

पूर्वं लङ्घनम् । वमनम् । विरेचनम् । प्रोद्धर्शनम् । शमनम् । दीपनम् । नीवारः । कङ्गुः । यवः । वैणवः । कोरदूषः । श्यामाकः । जूणः । कुरुविल्वः । सुकुटकः । गोधूमः । शालिः । कलमः । पुरातनकुलथ्यः । सुहादकीचणकयूषरसाः । तिलाः । लाजाः । पुरातनसुरा । मधु । वाय्वमण्डः । तक्रम् । रासभजलम् । महिषीजलम् । कङ्गुः । जाङ्गलाः कपोतश्रुतिरिलववर्हिष्टङ्गैवर्चकशुकादयः । शोभाजनम् । कुलकम् । कठिणकम् । कर्कोटकम् । तलकम् । वार्हतम् । औडम्बरम् । लशुनम् । नवीनमोचम् । पत्तूरम् । गोक्षुरकम् । मूषिकपर्णिशाकम् । मन्दारपत्रम् । अम्लता । त्रिफला । कपित्थम् । जम्बूः । कशेरु । कमलोत्पलकन्दबीजम् । खर्जूरलाङ्गलिकतालतरुणां मस्तकम् । थोषम् । तिन्दुकफलम् । खदिरः । कलिङ्गः ।

पथ्याप

तिक्तः। कषायः। हृद्यश्चवाहनम्। अतिभ्रम-
णम्। रविकिरणः। आयामः॥ * ॥

प्रमेहे अपथ्यम्।

मूत्रवेगः। घूमपानम्। खेदः। रक्तमोचनम्।
सदासन्नम्। दिवानिद्रा। नवान्नम्। दधि।
आनूपमांसम्। निष्यावम्। पिष्टान्नम्। मैथु-
नम्। सौवीरकम्। सुरा। शुक्तम्। तैलम्।
क्षीरम्। घृतम्। गुडः। तुम्बी। तालास्थिमज्जा।
विरुद्धाशनम्। कुशाखम्। इक्षुः। दुष्टाणु।
खादु। अम्लः। लवणम्। अभिष्यन्दि॥ * ॥

अथ मेदसि पथ्यम्।

चिन्ता। अमः। जागरणम्। अवायः। प्रोहर्त-
नम्। लङ्घनम्। आतपः। हृद्यश्चवाहनम्।
भ्रमणम्। विरेकः। प्रच्छेदनम्। अपतर्पणम्।
पुरातना वैष्णवकोरदूषणामाकनीवारप्रियङ्गु-
ज्यूषाः। यवः। कुलत्थः। चणकः। मसूरः।
मुद्गः। तुवरी। मधु। लाजा। कटुतिक्तकषा-
याणि। तक्रम्। सुरा। चिङ्गटमत्स्यः। दग्ध-
वार्त्ताङ्गः। फलत्रयम्। यवासकम्। शिरीष-
लोधरहरितकीर्णा चूर्णेन गात्रविलेपनम्। कटु-
त्रयम्। सर्षपतैलम्। एला। सर्वाणि रूक्षाणि।
सुखतैलम्। पत्रशाकः। अगुरुलेपनम्। प्रतप्त-
नीराणि। शिलाजतूनि। भोजनात् प्राक् वारि-
पानम्॥ * ॥

मेदसि अपथ्यम्।

ज्ञानम्। रसायनम्। शालिः। गोधूमः। सुख-
शीलता। क्षीरम्। इक्षुविक्रतिः। माषः।
सौहृद्यम्। खेदनानि। मत्स्यः। मांसम्।
दिवानिद्रा। सक्। गन्धः। मधुराणि। समग्र-
भोजनस्य पश्चात् जलपानम्। अतिमात्रोप-
चिते विशेषाहमनक्रिया॥ * ॥

अथोदररोगे पथ्यम्।

विरेचनम्। लङ्घनम्। अम्लसम्भवकुलत्थसुजा-
रुणशालियवाः। जाङ्गलमृगपक्षिणः। सिता।
सुरा। माक्षिकम्। सीधुः। माध्वीकम्।
घाड़वः। तक्रम्। रसोनम्। रुबुतैलम्। आर्द्र-
कम्। शालिष्यशाकम्। कुलकम्। कठिलकम्।
पुनर्नवा। शिगुफलम्। हरीतकी। ताम्बू-
लम्। एला। यवशूकम्। आयसम्। अजा-
गवोद्दीमहिषीणां पयः। मूत्रच। लघूनि।
तिक्तानि। दीपनानि। वस्त्रेण सखेष्टनम्।
अभिकर्म। विषप्रयोगः। विशेषतः ब्रौह्मसमु-
द्भवे वामे अग्रवाहौ धमनीयधः। वद्धाङ्गये
उदकजे क्षतोत्थिते नाभेरधः। यथाविधिश्च-
विधिः। समीरणोत्थे आदितः घृतपानम्।
अभ्यञ्जनम्। अनुवासनम्॥ * ॥

उदररोगे अपथ्यम्।

सखेष्टनम्। घूमपानम्। जलपावम्। सिरा-
यधः। कृद्भिः। यानम्। दिवानिद्रा। आयामः।
पिष्टवेकतम्। औदकानूपमांसम्। पत्रशाकम्।
तिलः। उष्णानि। विदाहीनि। लवणाशनम्।
शमीधान्यम्। विरुद्धान्नम्। दुष्टनीरम्। गुरुणि।

पथ्याप

महेन्द्रगिरिजातानां नदीनां जलम्। विष्ट-
म्भीनि। छिद्रसमुद्भवे विशेषतः खेदः॥ * ॥

अथ शोथे पथ्यम्।

संशोधनम्। लङ्घनम्। असमोचः। खेदः।
प्रलेपः। परिषेचनम्। पुरातनशालियवकुलत्थ-
सुजाः। गोधा। शल्लकः। भुजङ्गमुक्तितिरि-
ताम्रचूडलावादयो जाङ्गलविष्किराः। क्रूर्मः।
भृङ्गी। प्रपुराणसर्पिः। तक्रम्। सुरा।
माक्षिकम्। आसवः। निष्यावः। कठिलकम्।
रक्तशिगु। रसोनम्। कर्कोटकम्। मानमूलम्।
सुवर्चला। मृञ्जनकः। पटोलम्। वेत्रायम्।
वाङ्गिजनम्। मूलकम्। पुनर्नवा। चित्रकम्।
पारिभद्रः। श्रीपर्णम्। निम्बः। क्षुरपक्षवम्।
एरण्डतैलम्। कटुका। हरिद्रा। हरीतकी।
क्षारनिषेवणम्। भक्ष्यतकम्। गुग्गुलुः। आय-
सम्। कटूनि। तिक्तानि। दीपनानि। गो-
महिषीभवमूत्राणि। कस्तूरिका। शिलाजतु।
पाण्डुरोगोक्तवज्रिकर्म॥ * ॥

शोथे अपथ्यम्।

पवनसलिलम्। वेगरोधः। विरुद्धपानाशनम्।
विषमाशनम्। मृद्वन्नम्। आभ्यासानूपे
पिशितलवणे। शुष्कशाकम्। नवान्नम्। गौडम्।
पिष्टान्नम्। दधि। कृशरम्। विष्णुलम्। मद्यम्।
अम्लम्। धानाः। वज्रूरम्। गुरु। असात्म्यम्।
विदाहि। अरात्रौ स्वप्नः। मैथुनम्॥ * ॥

अथ वृद्धिब्रह्माधिकारे पथ्यम्।

संशोधनम्। वस्तिः। अष्टविमोचः। खेदः।
प्रलेपः। अरुणशालयः। एरण्डतैलम्। सुरभी-
जलम्। धन्वाभिषम्। शिगुफलम्। पटोलम्।
पुनर्नवा। गोक्षुरः। अभिमन्थः। ताम्बूलम्।
पथ्या। सरला। रसोनम्। वाङ्गिजनम्। मृञ्ज-
नकम्। मधूनि। कौम्भं घृतम्। तप्तजलम्।
तक्रम्। आमवातापहमभिकारि चान्नपानम्।
पुराणसुरा। अर्द्धेन्दुवदं चक्षयोर्दाहिः। आमा-
शये बाहुशिरायधः॥ * ॥

ब्रह्मवृद्धापथ्यम्।

विरुद्धपानान्नम्। असात्म्यसेवा। संक्षोभणम्।
हस्तिहयादियानम्। आनूपमांसानि। दधौनि।
माषाः। दुग्धानि। पिष्टान्नम्। उपोदिका।
गुरुणि। शुक्रोत्थितवेगरोधः॥ * ॥

अथ गलगण्डादौ पथ्यम्।

कृद्भिः। विरेचनम्। नस्यम्। खेदः। घूमः।
शिरायधः। अभिकर्म। क्षारयोगः। प्रलेपः।
लङ्घनम्। पुराणघृतपानम्। जीर्णलोहित-
शालयः। यवाः। सुजाः। पटोलम्। रक्त-
शिगु। कठिलकम्। शालिष्यशाकम्। वेत्रा-
यम्। रूक्षाणि। कटूनि। सर्वाणि दीपनानि।
गुग्गुलुः। शिलाजतु। विशेषतः जिह्वातलस्थ-
सिराद्वयच्छेदः। मणिवन्धोर्ह्वयज्जलान्तरास्तिष्ठो
रेखाः कार्याः। गलगण्डगण्डमालापचीयन्या-
र्द्धातुरे यथादीर्घं यथावस्थं शतत् सर्वं
पथ्यम्॥ * ॥

पथ्याप

गलगण्डे अपथ्यम्।

सर्वक्षीरेक्षुविक्रतिः। आनूपमांसम्। पिष्टा-
न्नम्। अम्लम्। मधुरम्। गुरुद्रव्यम्। अभि-
ष्यन्दिद्रव्यम्॥ * ॥

अथ क्षीपदे पथ्यम्।

प्रच्छेदनम्। लङ्घनम्। असमोचः। खेदः।
विरेकः। परिषेचनम्। पुरातनषष्टिकशालयः।
यवाः। कुलत्थाः। लशुनम्। पटोलम्। वार्त्ताङ्गः।
शोभाञ्जनम्। कारवेक्षम्। पुनर्नवा। मूलकम्।
पूतिका। एरण्डतैलम्। सुरभीजलम्। कटूनि।
तिक्तानि। दीपनानि। वातोद्भवे गुल्फोपरि-
ष्ठात् चतुरङ्गुले सिरायधः। पैत्तिके गुल्फतले
शिरायधः। कफजे अङ्गुष्ठमूले सिरायधः॥ * ॥

क्षीपदे अपथ्यम्।

पिष्टान्नम्। दुग्धविक्रतम्। गुडः। आनूपमामि-
षम्। खादुरसः। पारिपात्रसद्यविन्ध्यनदी-
जलम्। पिच्छिलम्। गुरुद्रव्यम्। अभिष्यन्दि-
द्रव्यम्॥ * ॥

अथ विद्रधौ पथ्यम्।

आमावस्ये रेचनलेपखेदासमोक्षणानि। जीर्ण-
श्यामाककलमौ। कुलत्थः। लशुनम्। रक्त-
शिगु। निष्यावः। कारवेक्षः। पुनर्नवा।
श्रीपर्णः। चित्रकम्। क्षौद्रम्। शोथोक्तानि
सर्वाणि। पक्कावस्ये शूलकर्म। पुराणरक्त-
शालिः। घृतम्। तैलम्। मुद्गरसः। विलेपी।
धन्वजरसाः। शालिष्यशाकम्। कदलम्। पटो-
लम्। हिमवालुका। चन्दनम्। तप्ताम्बु।
श्रीताम्बु। ब्रयोदितं सर्वम्॥ * ॥

विद्रधावपथ्यम्।

आमावस्ये शोथोक्तान्यपथ्यानि। पक्कावस्ये ब्रयो-
क्तान्यपथ्यानि॥ * ॥

अथ व्रणशोथव्रणसदोव्रणनाडीव्रणेषु
पथ्यम्।

विस्त्रापनम्। रक्तसुक्तिः। उपनाहः। विपा-
टनम्। शोधनम्। रोपणम्। पुराणसित-
शालयः। यवः। वष्टिकः। गोधूमः। जाङ्गलमृग-
पक्षिणः। विलेपी। लाजमण्डः। कटुतैलम्।
घृतम्। मधु। तैलम्। मसूरम्। तुवरी।
सुङ्गयूषः। शर्करा। आषाढफलम्। वार्त्ताङ्गः।
कर्कोटकम्। पटोलम्। कारवेक्षम्। निम्ब-
पत्रम्। वेत्रायम्। बालमूलकम्। सुनिघ्नस्य-
कम्। शालिष्यशाकम्। तखुलीयः। वास्तू-
कम्। त्रिफला। पनसम्। चोचम्। दाडि-
मम्। कटुकाफलम्। जीवन्ती। सैन्धवम्।
द्राक्षा। खादुतिक्तकषायाः। स्निग्धोष्णद्रवो-
त्तरान्नम्। एषणम्। शमनम्। दाहिः। खेद-
नम्। वन्धनक्रिया। व्रणावचूर्णनम्। लेपः।
घूपनम्। पत्रधारणम्। उपशीरम्। बालयज-
नम्। चन्दनम्। तिललेपनम्। तप्तश्रीताम्बु।
कर्पूरम्। पक्कतः परा वेकताः॥ * ॥

व्रणशोथव्रणसदोव्रणनाडीव्रणेषु अपथ्यम्।
नवधान्यम्। तिलः। कलायः। माषः। कुलत्थः।

पथ्याप

हृषरः। हिमाम्। विविधक्षीरेक्षुविकारः।
अम्बानि। पत्रशाकम्। अजाङ्गलमांसम्।
असात्ममन्त्रम्। विदाहि। विष्टम्। गुरुणि।
कटु। अम्बम्। शीतम्। लवणम्। यवायः।
आयामः। उच्चैः परिभाषणम्। प्रियासमा-
लोकनम्। अहि निद्रा। प्रजागरम्। नितान्त-
चक्रमणम्। यथास्थितं प्रागधिरोपणम्। नखम्।
ताम्बूलम्। अजीर्णता। प्रचण्डवातः। आतपः।
धूमः। वृष्टिः। रजः। भयम्। क्रोधः। वमिः।
प्रहर्षः। शोकः। विरुद्धाशनम्। अम्बुपानम्।
तीक्ष्णम्। उष्णम्। रुचम्। विघट्टनम्। कण्डू-
यनम्। काष्ठनखादितोदः। निरन्नभावः। विष-
मोपचारः॥ * ॥

अथ भग्ने पथ्यम्।

शीताम्बु। चन्दनम्। पङ्कप्रदेहः। वन्धनक्रिया।
शालिः। प्रियङ्गुः। गोधूमः। सुन्नसतीलयो-
युषः। नवनीतम्। घृतम्। क्षीरम्। तैलम्।
मांसरसः। मधु। पटोलम्। लशुनम्। शिग्रु।
पत्तूरम्। बालमूलकम्। द्राक्षा। धात्री।
वज्रवल्ली। लाक्षा। वृंहणम्॥ * ॥

भग्ने अपथ्यम्।

लवणम्। कटुकम्। क्षारः। अम्बः। मैथुनम्।
आतपः। आयामः। रुचान्नम्॥ * ॥

अथ भगन्दरे पथ्यम्।

आमे संशोधनम्। लेपः। लङ्घनम्। रक्त-
मोक्षणम्। पक्वे यथाविधिप्रक्षवह्निक्षार-
कर्माणि। सर्षपः। शालिः। सुन्नः। विलेपी।
जाङ्गलरसः। पटोलम्। शिग्रु। वेचायम्।
पत्तूरम्। बालमूलकम्। तिलसर्षपयोस्तैलम्।
तिक्तवर्गः। घृतम्। मधु॥ * ॥

भगन्दरे अपथ्यम्।

विरुद्धान्यपानानि। विषमाशनम्। आतपः।
आयामः। मैथुनम्। शुद्धम्। पृष्ठयानम्।
गुरुणि। रुद्रप्रणोऽपि नरः। सम्बत्सरं रतत्
सर्वं परिहरेत्॥ * ॥

अथोपदेशे पथ्यम्।

हृदिः। विरेकः। ध्वजमध्यनाडीवेधः।
जलौका। परिपातनम्। सेकः। प्रलेपः। यवः।
शालयः। धन्वामिधम्। सुन्नरसः। घृतम्।
कटिलकम्। शिग्रुफलम्। पटोलम्। शालिच-
शकम्। नवमूलकम्। तिक्तम्। कषायम्।
मधु। कूपवारि। तैलम्॥ * ॥

उपदेशे अपथ्यम्।

दिवानिद्रा। मूत्रवेगः। गुर्वन्नम्। मैथुनम्।
गुडः। आयामः। अम्बम्। तक्रम्॥ * ॥

अथ शूकदोषे पथ्यम्।

लेपः। विरेकः। अष्टङ्मोक्षः। सर्पिःपानम्।
शालिः। यवः। जाङ्गलमांसम्। सुन्नयूषः।
कटिलकम्। पटोलम्। शिग्रु। कर्कोटकम्।
पत्तूरम्। बालमूलकम्। वेचायम्। आषाढ-
फलम्। दाडिमम्। सैन्धवम्। वचा। कूपो-

पथ्याप

दकम्। गन्धसारः। कस्तूरी। हिमवाल्मुका।
तक्रम्। कषायम्। तैलम्॥ * ॥

शूकदोषे अपथ्यम्।

मूत्रवेगः। दिवानिद्रा। आयामः। मैथुनम्।
गुडः। विदाहि। गुरुद्रव्यम्। तक्रम्॥ * ॥

अथ कुष्ठरोगे पथ्यम्।

पक्षात् पक्षात् कृद्नम्। मासात् मासाद्विरे-
चनम्। चाहात् चाहात् नखम्। षष्ठे षष्ठे
मासि असमोक्षणम्। सर्पिलेपः। पुराणाः। यव-
गोधूमशालिसुन्नाङ्गीमस्रराः। माक्षिकम्।
जाङ्गलामिधम्। आषाढफलम्। वेचायम्।
पटोलम्। वृहतीफलम्। काकमाक्षी। निम्ब-
पत्रम्। लशुनम्। हिलमोक्षिका। पुनर्नवा।
मेघशृङ्गम्। चक्रमर्दलम्। भक्षातकम्। पक्व-
तालम्। खदिरः। चिचकः। वरा। जाती-
फलम्। नागपुष्पम्। कुङ्कुमम्। प्रतनहविः।
कोषातकी। करञ्जीमातिलसर्षपनिम्बजुदीभव-
तैलम्। लघुनि अन्नानि। सरलदेवाङ्गशिग्रुपा-
गुरुसम्भवस्त्रेहः। गोखरोद्यान्महिषीणां
मूत्राणि। कस्तूरिका। गन्धसारः। तिक्तानि।
क्षारकर्म्म॥ * ॥

कुष्ठरोगे अपथ्यम्।

पापकर्म्म। कृतघ्नभावः। गुरुनिद्रा। गुरुधर्ष-
णम्। विरुद्धपानाशनम्। दिवानिद्रा। चण्डाशु-
तापः। विषमाशनम्। खेदः। रतम्। वेग-
रोधः। इक्षुः। आयामः। अम्बम्। तिलः।
माषः। द्रवगुरुनवान्नानां भोजनम्। विदाहि।
विष्टम्। मूलकम्। सन्धाद्रिविन्ध्याद्रिसुन्नव-
नदीजलम्। आनूपमांसम्। दधि। दुग्धम्।
मदम्। गुडः॥ * ॥

अथ शीतपित्तोदहकोष्ठरोगेषु पथ्यम्।

कृद्निः। विरेचनम्। लेपः। अष्टङ्मोक्षः।
पुराणशालिः। जाङ्गलामिधसुन्नकुलत्यानायूषः।
कर्कोटकम्। कारवेक्षम्। शिग्रु। मूलकपो-
तिका। शालिचशकम्। वेचायम्। दाडिमम्।
त्रिफला। मधु। कटुतैलम्। तप्तनीरम्। पित्त-
क्षेपहरद्रव्यम्। सर्वकटुतिक्तकषायाणि॥ * ॥

शीतपित्तादावपथ्यम्।

विविधक्षीरेक्षुविकारः। मत्स्यः। उदकानूप-
भवाभिधम्। नवीनमदम्। वमिवेगरोधः।
प्राग्दक्षिणाशापवनः। अहि निद्रा। स्नानम्।
विरुद्धाशनम्। आतपः। स्निग्धम्। अम्बम्।
मधुरम्। कषायः। गुर्वन्नपानानि॥ * ॥

अथान्धपित्ते पथ्यम्।

उद्वेगे पूर्वं वमनम्। अघोगे पूर्वं विरेचनम्।
पश्चादन्नाशनम्। निरुहः। शालिः। यवः।
गोधूमः। सुन्नः। जाङ्गलजरसः। तप्तशीत-
जलानि। शर्करा। मधु। शक्तुः। कर्कोटकम्।
कारवेक्षम्। पटोलम्। हिलमोक्षिका। वेचा-
यम्। वृहत्कुशाखम्। रम्भापुष्पम्। वास्तूकम्।
कपित्थम्। दाडिमम्। धात्री। तिक्तानि।
कफपित्तहरपानाशनम्॥ * ॥

पथ्याप

अन्धपित्ते अपथ्यम्।

नवान्नम्। विरुद्धद्रव्यम्। पित्तकोपकरद्रव्यम्।
वेगरोधः। तिलः। माषः। कुलत्यः। तैल-
भक्षणम्। अविदुग्धम्। धान्यान्नम्। लवणम्।
अम्बम्। कटु। गुर्वन्नम्। दधि। मत्स्यः॥ * ॥

अथ विसर्पे पथ्यम्।

विरेकः। वमनम्। लेपः। लङ्घनम्। रक्त-
मोक्षणम्। पुराणा यवगोधूमकजुषष्टिकशालयः।
सुन्नः। मस्ररः। चणकः। तुवरी। जाङ्गलज-
रसः। नवनीतम्। घृतम्। द्राक्षा। दाडि-
मम्। कारवेक्षकम्। वेचायम्। कुलकम्।
धात्री। खदिरः। नागकेशरम्। लाक्षा।
शिरीषः। कर्पूरम्। चन्दनम्। तिललेपनम्।
ह्रीवैरकम्। सुस्तकम्। सकलानि तिक्तानि॥

विसर्पे अपथ्यम्।

आयामः। अहि शयनम्। सुरतम्। प्रवातः।
क्रोधः। शोकः। वमनम्। वेगः। अस्थयनम्।
शाकम्। विरुद्धाशनम्। दधि। कूर्चिका।
सौवीरकादि। अनेकविधकिलाटः। गुर्वन्न-
पानम्। लशुनम्। कुलत्यः। माषः। तिलः।
सकलमजाङ्गलमांसम्। खेदः। विदाहि। लव-
णम्। अम्बम्। कटु। मदम्। अर्कप्रभा॥ * ॥

अथ विस्फोटे पथ्यम्।

विरेचनम्। कृद्निः। लेपः। लङ्घनम्। पुरा-
तनषष्टिकशालयः। यवः। सुन्नः। मस्ररः।
चणकः। सुकुष्ठकः। धन्वामिधम्। गव्यघृतम्।
कटिलकम्। वेचायम्। आषाढफलम्। पटो-
लम्। ज्योतिष्मती। निम्बदलम्। चन्दनम्।
तैलम्। सिताम्बः। तिललेपः। लङ्घनम्।
बालम्॥ * ॥

विस्फोटे अपथ्यम्।

खेदः। यवायः। आयामः। क्रोधः। गुर्व-
न्नम्। आतपः। वमिवेगः। पत्रशाकम्।
प्रवातः। दिवास्नपः। यान्योदकम्। आनूप-
मांसम्। विरुद्धान्यपानानि। तिलः। माषः।
कुलत्यः। लवणाखकटूनि। विदाहि। रुचम्।
उष्णम्॥ * ॥

अथ मरुत्स्थां पथ्यम्।

पूर्वं लङ्घनवाक्त्रिरेचनशिरावेधाः। शशाङ्गी-
ज्वलजीर्णषष्टिकशालयः। चणकः। सुन्नः।
मस्ररः। यवः। कपोतचटकदातृहक्रौञ्च-
जीवङ्गीवशुकादयः पक्षिणः। नङ्गलः। काटि-
लम्। आषाढकम्। कर्कोटकम्। कदलम्।
शिग्रु। रुचकम्। द्राक्षा। दाडिमम्। मेथ-
वृंहणापानम्। कोलम्। माषरसः। अक्षयोः
सेकविधौ गवेधुमधुकोद्धतसुशीतोदकम्। शम्बू-
कोदरकोषनीरम्। कर्पूरचूर्णम्। पक्वे सुन्न-
रसः। जाङ्गलरसः। शालिचशकम्। घृतम्।
निर्गुच्छीजलम्। यक्षधूपविहितो घूपः। शम्बू-
गोमयभक्षगुग्गुनम्। शुक्ले शिलापिष्टयोः
पिचुमर्दपत्रनिशयोराशेपः। श्वेते ब्रणोक्त-
क्रिया॥ * ॥

पथ्याप

मस्त्र्यामपथ्यम् ।

रतम् । खेदः । अमः । तैलम् । गुर्वन्नम् ।
क्रोधः । आतपः । दुष्टम् । दुष्टपवनः ।
विरुद्धाशनम् । निष्यावः । आनूपशाकम् ।
लवणम् । विषमाशनम् । कटु । अन्नम् । वेग-
रोधः ॥ * ॥

अथ चुद्रोगे पथ्यापथ्यम् । यथा,—
चुद्रोगेषु सर्वेषु नानारोगासुकारिषु ।
दोषान् दुष्टानवस्थाश्च निरीक्ष्य मतिमान् भिषकः ।
तस्य तस्य च रोगस्य पथ्यापथ्यानि सर्वशः ।
यथादोषं यथादुष्टं यथादृष्टं कल्पयेत् ॥ * ॥

अथ सुखरोगे पथ्यम् ।

खेदः । विरेकः । वमनम् । गण्डूषः । प्रतिसार-
णम् । कवलः । अहस्सुतिः । नस्यम् । घूमः ।
शुद्धामिकर्मणी । दण्डान्यम् । यवः । सुन्नः ।
कुलथः । जाङ्गलरसः । दृष्टप्रोष्ठी । कार-
वेक्षम् । पटोलम् । बालमूलकम् । कर्पूरनीरम् ।
ताम्बूलम् । तपाम्बु । खदिरः । छतम् । कटु ।
तिक्तम् ॥ * ॥

सुखरोगे अपथ्यम् ।

दन्तकाष्ठम् । स्नानम् । अन्नम् । मतस्यः ।
आनूपामिषम् । दधि । क्षीरम् । गुडः ।
मांसम् । रुक्षान्नम् । कठिनाशनम् । अधो-
मुखशयनम् । गुरु । अभिष्यन्दकारि । दिवा-
निद्रा ॥ * ॥

अथ कर्णरोगे पथ्यम् ।

खेदः । विरेकः । वमनम् । नस्यम् । घूमः ।
सिरावधः । गोधूमः । शालिः । सुन्नः । यवः ।
प्रतनहविः । लावः । मयूरः । हरिणः ।
तिक्तिरिः । वनकुक्कुटः । पटोलम् । शिमु ।
वार्ताकुः । सुनिषसम् । कठिणकम् । रसायन-
द्रवम् । अक्षचर्यम् । अभाषणम् ॥ * ॥

कर्णरोगे अपथ्यम् ।

विरुद्धाशनम् । वेगरोधः । प्रजल्पनम् । दन्त-
काष्ठम् । शिरःस्नानम् । अवायः । श्लेष्मलम् ।
गुरु । कण्डूयनम् । तुषारः ॥ * ॥

अथ नासारोगे पथ्यम् ।

निर्व्रातनिलयस्थितिः । प्रगाढोष्णीषधारणम् ।
गण्डूषः । लङ्घनम् । नस्यम् । घूमः । कृद्भिः ।
सिरावधः । कटुचूर्णं नासारम्बु निःक्षिप्य त्रिः ।
प्रवेशनम् । खेदः । स्नेहः । शिरोऽभ्यङ्गः ।
पुराणा यवशालयः । कुलथसुन्नयोर्वधः ।
आम्यजाङ्गलजा रसाः । वार्ताकुः । कुलकम् ।
शिमु । कर्कोटः । बालमूलकम् । लशुनम् ।
दधि । तपाम्बु । वारुणी । कटुत्रयम् । कटु ।
अन्नम् । लवणम् । स्निग्धम् । उष्णम् । लघु-
भोजनम् ॥ * ॥

नासारोगे अपथ्यम् ।

विरुद्धाशनम् । दिवास्वप्नः । अभिष्यन्दि । गुरुणि ।
स्नानम् । क्रोधः । श्लेष्मन्त्रवाष्पार्णा वेगधार-
णम् । शोकः । द्रवम् । भूशय्या ॥ * ॥

पथ्याप

अथ नेत्ररोगे पथ्यम् ।

आश्रुतोतनम् । लङ्घनम् । अञ्जनम् । खेदः ।
विरेकः । प्रतिसारणम् । प्रपूरणम् । नस्यम् ।
अहस्मोक्षः । शस्त्रक्रिया । लेपनम् । आच्य-
पानम् । सेकः । मनोनिर्वृतिः । अङ्घ्रिपूजा ।
सुन्नः । यवः । लोहितशालिः । लावः । मयूरः ।
वनकुक्कुटः । कूर्मः । कुलिङ्गः । कपिञ्जलः ।
कौर्मः हविः । विन्यकुलथयूषः । पेया । विलेपी ।
लशुनम् । पटोलम् । वार्ताकुः । कर्कोटकः ।
कारवेक्षम् । नवीनमोचम् । नवमूलकम् । पुन-
नवा । मार्कवः । काकमाची । पत्तूरशाकम् ।
कुमारिका । द्राक्षा । कुस्तुम्बुरु । माणिमन्यम् ।
लोध्रम् । वरा । क्षौद्रम् । उपानहौ । नारी-
पयः । चन्दनम् । इन्दुखट्वम् । तिक्तम् । लघु ॥

नेत्ररोगे अपथ्यम् ।

क्रोधः । शोकः । मैथुनम् । अशुवायुविषम-
निद्रावमीनां वेगरोधः । सूक्ष्मेक्षणम् । दन्त-
विधर्षणम् । स्नानम् । निशाभोजनम् । आतपः ।
प्रजल्पनम् । कृद्भिः । अम्बुपानम् । मधूक-
पुष्पम् । दधि । पत्रशाकम् । कठिणम् ।
पिण्याकः । विरुद्धकम् । मतस्यः । सुरा ।
अजाङ्गलमांसम् । ताम्बूलम् । अन्नम् । लव-
णम् । विदाहि । तीक्ष्णम् । कटु । उष्णम् ।
गुर्वन्नपानम् ॥ * ॥

अथ शिरोरोगे पथ्यम् ।

खेदः । नस्यम् । घूमपानम् । विरेकः । लेपः ।
कृद्भिः । लङ्घनम् । शीर्षवस्तिः । रक्तोन्मुक्तिः ।
वह्निर्कर्म । उपनाहः । जीर्णसर्पिः । शालिः ।
वह्निकः । यूषः । दुग्धम् । धन्वमांसम् । पटो-
लम् । शिमु । द्राक्षा । वास्तुकम् । कारवेक्षम् ।
आम्यम् । धात्री । दाडिमम् । मातुलुङ्गम् ।
तैलम् । तक्रम् । काञ्चिकम् । मारिकेलम् ।
पथ्या । कुष्ठम् । भङ्गराजः । कुमारी । सुस्तः ।
उशीरम् । चन्द्रिका । गन्धसारः । कपेरम् ॥ * ॥

शिरोरोगे अपथ्यम् ।

क्षवजृम्भस्त्रवासानिद्राविष्टार्णा वेगधारणम् ।
अञ्जनम् । दुष्टनीरम् । विरुद्धाशनम् । सन्धिविन्ध्य-
सरिञ्जलम् । दन्तकाष्ठम् । दिवानिद्रा ॥ * ॥

अथ स्त्रीरोगे पथ्यापथ्यम् ।

यत्पथ्यं यदपथ्यं रक्तपित्तेषु कौर्तितम् ।
प्रदरेषु यथादोषं तत्तन्मारी भजेत्तज्जेत् ॥
वातथाधिमतां पथ्यमपथ्यं यदीरिम् ।
योनिष्पातसु सर्वासु तद्विदाश्च यथामलम् ॥ * ॥

अथ गर्भिणीपथ्यम् ।

शालिः । वह्निकः । सुन्नः । गोधूमः । लाजशक्तः ।
नवीनतम् । छतम् । क्षीरम् । रसाला । मधु ।
शर्करा । पनसम् । कदलम् । धात्री । द्राक्षा ।
अन्नम् । खादु । शीतलम् । कस्तूरी । चन्दनम् ।
माला । कर्पूरम् । अतुलेपनम् । चन्द्रिका ।
स्नानम् । अभ्यङ्गः । श्लेष्मशय्या । हिमानिलः ।
सन्तर्पणम् । प्रियवाक् । मनोरमविहारः । प्रिय-
ङ्कराश्रयपानम् ॥ * ॥

पथ्याप

गर्भिण्या अपथ्यम् ।

खेदनम् । वमनम् । क्षारः । कलहः । विषमा-
शनम् । असात्म्यम् । नक्तसंचारः । चौर्थम् ।
अप्रियदर्शनम् । अतिववायः । आयासः । भारः ।
गुरुप्रावरणम् । अकालजागरणं स्वप्नश्च ।
कठिनोत्कटकासनम् । शोकः । क्रोधः । भयम् ।
उद्देगः । अह्वा । वेष्टविधारणम् । उपवासः ।
अध्वगमनम् । तीक्ष्णोष्णगुरुविष्टभिभोजनम् ।
नक्तम् । निरशनम् । श्वभक्ष्येक्षणम् । मदम् ।
आमिषम् । उत्तानशयनम् । स्त्रीणामनीचि-
तम् ॥ * ॥

अष्टममासमारभ्य गर्भिण्या अपथ्यं यथा,—
तथा रक्तसुतिं शुद्धिं वस्तिमायासतोऽष्टमात् ।
रुभिर्गर्भः सवेदामः कुक्षौ शुष्येन्म्रियेत वा ॥
भजेन्न नित्यं तिक्ताम्बकदूधकषायकान् ।
वातलेश भवेन्नर्भः कुक्षान्धजङ्गमामनः ॥
पित्तलैः खलती पिङ्गः श्वित्रो पङ्गः कफात्मभिः ।
अपथ्यमिदमुद्दिष्टं गर्भिणीनां महर्षिभिः ॥ * ॥

अथ प्रसूतायाः पथ्यम् ।

लङ्घनम् । श्लेष्मखेदः । गर्भकोष्ठविशोधनम् ।
अभ्यञ्जनम् । तैलपानम् । कटुतिक्तोष्णसेवनम् ।
दीपनम् । पाचनम् । मदम् । पुराणवष्टि-
शालयः । कुलथः । लशुनम् । शिमु । वार्ताकुः ।
बालमूलकम् । पटोलम् । मातुलुङ्गम् । ताम्बू-
लम् । दाडिमद्वयम् । श्लेष्मानिलानि । सप्ता-
ह्यात् परं किञ्चित् दृष्टम् । द्वादशाह्यात् परं
आमिषम् । सार्द्धमासात् परं आहारादियन्त्रणा-
द्यागः ॥ * ॥

प्रसूताया अपथ्यम् ।

अमः । नस्यम् । रक्तसुक्तिः । मैथुनम् । विषमा-
शनम् । विरुद्धाशनम् । वेगरोधः । असात्म्यम् ।
अतिभोजनम् । दिवानिद्रा । अभिष्यन्दि । वि-
ष्टम्बि गुरुभोजनम् ॥

स्त्रुतिकाख्ये रोगेषु वातश्लेष्मोचितानि च ।
तत्तद्रोगासु कृत्वा न पथ्यापथ्यानि निर्दिशेत् ॥ * ॥

अथ बालरोगे पथ्यापथ्यम् ।

नृणां च्वरादिषु यत् पथ्यापथ्यं बालानामौचि-
त्यात् तद्विधेयम् । मन्दाग्नौ यत् पथ्यापथ्यं
बालानां पारिगर्भिकं तद्विधेयम् । आगन्तुको-
न्मादिनां यत् पथ्यापथ्यं बालानां ग्रहरोगिणां
तद्योच्यम् ॥ * ॥

अथ विषरोगे पथ्यम् ।

कूरिष्टावन्धनम् । मन्त्रक्रिया । कृद्भिः । विरे-
चनम् । रुषणम् । शोणितालुङ्घिः । परिषेकः ।
अवगाहनम् । हृदयावरणम् । नस्यम् । अञ्ज-
नम् । प्रतिसारणम् । उत्कर्षनम् । प्रधमनम् ।
प्रलेपः । वह्निकर्म । उपधानम् । प्रतिविषम् ॥
घूपः । संज्ञाप्रबोधनम् । शालिः । वह्निकः । कोर-
दूषः । प्रियङ्गुः । सुन्नः । हरेणुः । तैलम् । सर्पिः ।
शिखितित्तिरिलावैणगोधासुखाविदामिषम् ।
वार्ताकुः । कुलकम् । धात्री । निष्यावः । तण्डु-
लीयः । मधुकपर्णी । जीवन्ती । सुनिषसम् ।

पथ्याप

उपोदिका । कालश्राकम् । लघुनम् । दाडि-
मम् । विकङ्कतम् । प्राचीनामलकम् । पथ्या ।
कपित्थम् । नागकेशरम् । गोच्छागनरस्रवाणि ।
तक्रम् । शीताम् । शर्करा । अविदाहीन-
न्नानि । सैन्धवम् । मधु । कुङ्कुमम् । पश्चिमो-
त्तरवातः । हरिद्रा । सितचन्दनम् । सुस्तम् ।
श्रीरीषः । कस्तूरी । तिक्तानि । मधुराणि ।
हेमचूयम् ॥ * ॥

विषरोगे अपथ्यम् ।

क्रोधः । विरुद्धाशनम् । अथ्यशनम् । अवायः ।
ताम्बूलम् । आयासः । प्रवातः । सर्वास्त्रम् ।
सर्वलवणम् । नानाविधसंस्तेदनम् । निद्रा ।
भयम् । धूमविधिः । क्षुधा ॥ * ॥

अथ रोगसङ्करे पथ्यम् ।

एषां गदानां यदि सङ्करः स्या-
त्तत्र प्रयत्नेन भिषङ्मनीषी ।
उक्तेषु पथ्येषु विरोधि यद्य-
त्तत्तत् प्रयुज्जीत चिकित्सितेषु ॥ * ॥

रोगसङ्करे अपथ्यम् ।

अपथ्यानि च सर्वाणि तत्तद्रोगोचितानि च ।
रुग्बलावलविद्वेदो वर्ज्येद्वाधिसङ्करे ॥ * ॥

अथ वातिकरोगे पथ्यम् ।

अभ्यङ्गः । परिमर्दनम् । शसनम् । संस्नेहनम् ।
हंशम् । स्नेहः । स्तेदनम् । आसना । शय-
नम् । संवाहनम् । वस्तिः । नस्यम् । प्राव-
रणम् । समीरणपरित्यागः । अवगाहः । शिरो-
वस्तिः । विस्तरणम् । दिवाकरकरः । स्नानम् ।
विस्नापनम् । तैलद्रोणी । सरसता । गाढोप-
नाहः । सुरा । भूशय्या । सुखशीलता । स्वा-
द्वस्त्रा रसाः । मञ्जा । तैलम् । वसा । घृतम् ।
नवमाषः । कुलत्थः । तिलः । गोधूमः । सुन्नः ।
कलमः । शालिः । षट्ठिकाः । पेया । धान्य-
जलम् । पयः । क्षयरः । मस्तुः । सुखोष्णो-
दकम् । गोमूत्रम् । नलदाम्बु । दधि । पयः-
पेटी । यवः । कूर्चिका । आनूपाः । रुखड्गि-
कोलमहिषाः । एणः । धन्वोद्भवाः सर्पट्टि-
लकवाकृतितिरिक्कुलिङ्गाः । कुम्भीरः । तिमि-
ङ्गिलः । मकरः । गण्डूपदः । कच्छपः । रोहित-
मतस्यः । वर्मिः । मद्गुरः । सिलिन्धः । एरङ्गः ।
शङ्खी । इक्षिप्रः । प्रोष्ठी । गर्गरः । पर्वतः ।
अन्ये जलजन्तवः । वार्त्ताकुः । कुलकम् । शिशुः ।
लघुनम् । द्राक्षा । आम्बुम् । आम्ब्रातकम् ।
घात्री । दाडिमम् । अम्बवेतसफलम् । कोलम् ।
कपित्थम् । शिवा । पक्वतालम् । वज्रलम् ।
गोकण्टकः । वास्तूकम् । शुक्लाक्षी । गणिका ।
सरसा । मन्दारपत्रम् । ताम्बूलम् । सित-
शर्करा । लवणः । लोभः । तुरष्कः । अगुरु ।
श्रीवासः । सुरदार । गुग्गुलुः । यन्थाङ्गः ।
कुङ्कुमम् । क्षिप्रोष्णविधिः । सञ्चूर्णितं हेम
रजतं सीसकण । जालुत्पाटनमक्षिकापुष्पाणां
विशाला माला ॥ * ॥

पथ्याप

वातिकरोगे अपथ्यम् ।

चिन्ता । जागरणम् । अखड्मोक्षः । वमिः ।
लङ्घनम् । आयासः । गजवाजिवाहनविधिः ।
सन्धारणम् । मैथुनम् । आघातः । अपतर्प-
णम् । प्रपतनम् । धातुचयः । लोभणम् ।
शोकः । चक्रमणम् । विरुद्धाशनम् । सम्पन्न-
मुक्तक्रमः । वृद्धत्वम् । जलदागमः । रजनी-
शेषः । अपराङ्गः । भयम् । रुक्षात्यल्पकषाय-
वित्तकटुकचारातिशीतानामशनम् । लण-
धान्यम् । उद्रिका । आढकी । कङ्गुः । उद्दालः ।
सुकुटकः । कौद्रवः । यवः । श्यामाकः । जूर्णा-
दयः । शिखी । जम्बु । राजमाषः । चणकः ।
सुन्नः । कुलत्थः । विषम् । शालूकम् । क्रसुकम् ।
कण्ठः । तलकम् । कटिलकम् । तिन्दुकम् ।
कर्कोटम् । नवतालशस्यम् । तालास्थिमञ्जा ।
नदीतडागजलम् । करका । निचारबीजम् ।
पिण्याकः । शिशिराम्बु । रासभपयः । पत्र-
श्राकम् । चिष्टम् । भूनिम्बम् । कटुका । करी-
रम् । अखिलशुष्कामिषम् । माक्षिकम् । धूमः ।
बहुमरुत् । रजः । परिभवः । खडा ॥ * ॥

अथ पैत्तिके पथ्यम् ।

सर्पिःपानविधिः । विरेचनम् । अखड्मोक्षः ।
सितशालिः । गोधूमः । आढकिः । धान्यकम् ।
चणकः । सुन्नः । मन्दरः । यवः । पथ्युधित-
मण्डः । पयः । पयःपेटी । वरा । माक्षिकम् ।
लाजाः । धन्वरसः । घृतानि । सिता । शीतो-
दकम् । उद्भिदः । कर्कोटम् । कदलम् । कण्टकि-
फलम् । वेचाग्रम् । आषाढकम् । मृद्वीका ।
कोमलकुलकम् । कुशाब्जम् । इवार्कः । तुम्बी ।
पपेटकः । अल्पमारिषदलम् । कटिलकम् ।
दाडिमम् । धात्री । कोमलतालशस्यम् ।
अभया । खनूरम् । औद्भुम्बरम् । विन्धम् ।
कषायः । तिक्तः । मधुरः । मधूकम् । वरी ।
कांस्थम् । अयः । रजतम् । हेम । कटुका ।
निम्बः । चिष्टम् । चन्दनम् । हर्म्यम् । भूमि-
गृहम् । सुशीतलवनम् । धारागृहम् । चन्द्रिका ।
रम्भाभोरुहणयपत्रशयनम् । शीताः । प्रदेहाः ।
भूशय्या । मणिः । प्रदोषसमयः । गीतम् ।
प्रियालिङ्गनम् । स्नानम् । मित्रसमागमः ।
प्रियकथा । मन्दानिलः । अभ्युक्षणम् । वादित्र-
अवणम् । मनोरमतर्भावाः । सुलास्येक्षणम् ।
पुन्नागोत्पलपाटलाजसुमनःकङ्गारपुष्पाणि ।
कर्परम् । प्रनीरनीरम् । शीतक्रिया ॥ * ॥

पैत्तिके अपथ्यम् ।

धूमः । स्तेदनम् । आतपः । निधुवनम् । सन्धा-
रणम् । क्रोधः । चारः । अध्वा । गजवाजि-
वाहनविधिः । तीक्ष्णकर्म्म । आयासः । अन्न-
विदाहकारिसमयः । योषाः । विरुद्धाशनम् ।
मध्याह्नः । जलदात्ययः । रजनीमध्यम् । मध्य-
वयः । ब्रीहिः । वेणुफलम् । तिलः । लघुनम् ।
माषः । कुलत्थः । गुडः । निष्पावः । मदिरा ।
अतसी । प्रह्वीजलम् । धान्यान्नम् । उष्णोदकम् ।

पथ्याप

जम्बीरम् । नलदाम्बु । हिङ्गु । लङ्गुचम् ।
मूत्रम् । भस्मातकम् । ताम्बूलम् । दधि । सर्षपः ।
वदरम् । तैलाशनम् । तिन्तिडी । कटु । अम्बुम् ।
लवणम् । विदाहि ॥ * ॥

अथ श्लेष्मिके पथ्यम् ।

हृदिः । लङ्घनम् । अञ्जनम् । निधुवनम् ।
प्रोद्धर्तनम् । स्तेदनम् । चिन्ता । जागरणम् ।
अमः । अतिगमनम् । लङ् वेगधारणम् । गण्डूषः ।
प्रतिसारणम् । प्रधमनम् । हृदयस्थानम् ।
धूमः । प्रावरणम् । निधुहम् । अतिसंक्षोभः ।
नस्यम् । भयम् । रुक्षोष्णविधिः । पुरातन-
शालिः । षट्ठिका । निष्पावः । लणधान्यम् ।
चणकः । सुन्नः । कुलत्थरसः । चारः । सर्षप-
तैलम् । उष्णजलम् । धन्वामिषम् । राजिका ।
वेचाग्रम् । कुलकम् । कटिलकम् । वार्त्ताकुः ।
औद्भुम्बरम् । कर्कोटम् । लघुनम् । मोचकुसु-
मम् । शक्राशनम् । शूरणः । निम्बम् । मूलक-
पोतिका । वरुणः । तिक्ता । चिष्टम् । माक्षि-
कम् । ताम्बूलम् । नलदाम्बु । जीर्णमदिरा ।
योषम् । वरा । गोजलम् । लाजाः । सुशुष्क-
तण्डुलभवनम् । तिक्तम् । सुखोष्णालयः । कांस्थम् ।
अयः । अञ्जनम् । मौक्तिकम् । कटुः । कषाय-
रसः ॥ * ॥

श्लेष्मिके अपथ्यम् ।

स्नेहः । अभ्यञ्जनम् । आसनम् । अङ्घ्रि शय-
नम् । स्नानम् । विरुद्धाशनम् । पूर्वाङ्गः ।
शिशिरः । वस्त्रासमयः । रात्रादिः । आद्य-
वयः । मुक्तमात्रसमयः । अन्नपानकरणम् ।
माषः । नवतण्डुलः । मतस्यः । मांसम् । इक्षु-
विक्रितः । दुग्धविक्रितः । तालास्थिमञ्जा ।
द्रवः । पेया । भयम् । उपोदिका । पनसम् ।
हृत्काकम् । आषाढकम् । खनूरम् । अङ्गु-
लेपनम् । पयःपेटी । पयः । पायसः । खादु ।
अम्बुम् । लवणम् । गुरुणि । तुङ्गिनम् । सन्तर्प-
णम् ॥ * ॥

अथ वसन्तर्त्तौ पथ्यम् ।

वसनम् । अवायः । आयासः । भेदः । भ्रमणम् ।
अग्निसेवा । कटुः । तिक्तः । विदाहि । तीक्ष्णम् ।
कषायः । मध्वोदनम् ॥ * ॥

वसन्तर्त्तौ अपथ्यम् ।

दिवानिद्रा । सन्तर्पणम् । आलस्यम् । सुर्घाश-
सेवा । पिण्डालुकम् । खादु । गुरुदकाक्षम् ।
पिष्टम् । दधि । चौरम् । घृतम् ॥ * ॥

अथ ग्रीष्मर्त्तौ पथ्यम् ।

चन्दनम् । शीतवातः । ह्याया । अम्बु । कषा-
शयनम् । प्रसूनम् । सदाःपयोभावितशीतभक्तम् ।
विशिश्टद्रव्यम् । प्रियभोजनम् ॥ * ॥

ग्रीष्मर्त्तौ अपथ्यम् ।

कटु । तिक्तम् । उष्णम् । चारम् । अम्बुम् ।
रौद्रम् । भ्रमणम् । अग्निसेवा । उन्निद्रता ।
भास्करतप्तोयस्नानम् । अतिपानम् । दधि ।
तक्रम् । तैलम् ॥ * ॥

पथ्याप

अथ वर्षासु पथ्यम् ।

लवणम् । अन्नम् । मिष्टम् । सारम् । प्रियम् ।
स्निग्धम् । गुरु । उष्णम् । बल्यम् । अभ्यङ्गः ।
उद्धर्तनम् । अग्निसेवा । तप्तान्नपानम् । दधि ॥

वर्षासुपथ्यम् ।

पूर्वपवनः । वृष्टिः । घर्मः । हिमः । अमः ।
नदीनीरम् । दिवास्नः । रुचम् । नित्यमैशु-
नम् ॥ * ॥

शरदि पथ्यम् ।

श्रीतरसास्त्रपानम् । तरुच्छाया । चन्दनम् ।
इन्दुसेवा । सिता । सुप्तः । मस्तरम् । गव-
दुग्धम् । दधुः । शाल्योदनम् ॥ * ॥

शरदपथ्यम् ।

लवणम् । अन्नम् । तीक्ष्णम् । कटु । पिष्टम् ।
अतसी । विदाहि । सुरा । नालम् । दधि ।
तक्रम् । तैलम् । क्रोधः । उपवासः । आतपः ।
मैथुनम् ॥ * ॥

अथ हिमर्तौ पथ्यम् ।

तप्तजलम् । उपनाहः । पयः । अन्नम् । पानम् ।
हृतम् । स्त्रीसेवा । वह्निसेवा । गुरुणि । यथेष्ट-
शुक्तम् ॥ * ॥

हिमर्तावपथ्यम् ।

दिवानिद्रा । कुभोजनम् । अभोजनम् । लङ्घ-
नम् । पुरातनान्नम् । लघुपात्रि । शैत्यम् ।
वाष्पोदनम् । श्रीतजलावगाहः ॥ * ॥

शिशिरे पथ्यम् ।

स्त्री । वह्निसेवा । मत्स्यः । अजमांसम् । दधि ।
दुग्धम् । सर्पिः ॥ * ॥

शिशिरेऽपथ्यम् ।

तीक्ष्णोष्णकटुस्निग्धप्रायतिक्तानि । सासुद्रकम् ।
आर्द्रभोजनम् । दिवानिद्रा । चन्दनम् । चन्द्र-
सेवा । श्रीतजलस्नानादि ॥ * ॥

माघे विशेषो यथा ।

माघे च श्रीतद्रवमिष्टपिष्टं

कन्दः कदल्या गुरुशालिभक्तम् ।

इति षडृतुपथ्यापथ्याधिकारः ॥ * ॥

आगन्तुकन्वराणां पथ्यापथ्यं क्वराधिकारे
न लिखितमतोऽत्र लिख्यते ।

“अभिघातसमुत्थाने पानाभ्यङ्गौ च सर्पिषः ।
क्षतजे व्रणजे चापि क्षतव्रणचिकित्सितम् ॥
ओषधीगन्धविषजे विषपित्तप्रसाधनम् ।
अभिचाराभिशापोत्ये जपहोमादिभेषजम् ॥
उत्पातग्रहपीडोत्ये दानस्वस्वयनादयः ।
क्रोधोत्थिते पित्तहरं कामजे कामजित्क्रिया ॥
कामशोकमयोद्भूते सर्वा वातहरी क्रिया ।
आश्वसनक्षेत्रलाभो हर्षदायीनि यानि च ॥
विशेषतः पुनश्चात्र कामक्रोधसमुत्थिते ।
भयशोकसमुद्भूते कामक्रोधोक्तमौषधम् ॥
भूताभिषङ्गजे भूतवन्ध्याविघ्नताडनम् ।
मनःक्षोभसमुत्पन्ने मनसः शान्तनानि च ॥
इत्यागन्तुवरे पूर्वैर्भिषग्भिः पथ्यमिष्यते ।
विष्णोर्नामसदृशस्य पाठनं श्रवणं श्रुतेः ॥

पदकः

देवानां ब्राह्मणानाञ्च गुरुणामपि पूजनम् ।
ब्रह्मचर्यं तपो होमः प्रदानं नियमो जपः ॥
साधूनां दर्शनं सत्त्वं रत्नौषधिविधारणम् ।
मङ्गलाचरणश्चेति वर्गः सर्वान् क्वरान् जयेत् ॥”

आगन्तुकन्वरे अपथ्यम् ।

“अधिवासनकर्माणि रक्तसग्वस्त्रधारणम् ।
वमिवेगं दन्तकाष्ठमसात्म्यमपि भोजनम् ॥
विस्त्रुहान्यन्नपानानि विदाह्येति गुरुणि च ।
दृष्टान्मन्त्रारम्भानि पत्रप्राकं विरुक्कम् ॥
नलदासु च ताम्बूलं कलिङ्गं लङ्गुचं फलम् ।
आडीमत्स्यश्च पिण्याकं कृत्वाकं पिष्टवैकृतम् ॥
अभिष्यन्दीनि चैतानि क्वरितः परिवर्जयेत् ॥”

इति पथ्यापथ्यविनिश्चयः समाप्तः ॥

पद, स्त्रोत्र्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-अकं-
सेट् ।) पदति । इति दुर्गादासः ॥

पद, त् क ड गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरा-आत्म-सकं-सेट् ।) क ड, पदयते । इति
दुर्गादासः ॥

पद, य ड औ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा-आत्म-सकं-अनिट् ।) य ड, पदते । औ,
पत्ता । इति दुर्गादासः ॥

पदं, स्त्री, (पद + 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच् ।'
३ । १ । १३४ । इति अच् ।) यवसायः ।

त्राणम् । स्थानम् । (यथा, मनुः । १२ । १२५ ।
“एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ।
स सर्वसमतामेव ब्रह्मार्थेति परं पदम् ॥”)

चिह्नम् । पादः । वस्तु । इत्यमरः । ३ । ३ । ६३ ॥

शब्दः । वाक्यम् । प्रदेशः । पादचिह्नम् । श्लोक-
पादः । (यथा, हेः रामायणे । १ । २ । १८ ।

“पादबद्धोऽचरसमस्तन्त्रीलयसमन्वितः ।
श्लोकार्त्तस्य प्रष्टो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥”)

किरणे पुं । इति मेदिनी ॥ पदलक्षणं यथा,—

“वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः ।”

इति साहित्यदर्पणे । २ । ४ ॥

श्रीकृष्णपदचिह्नं यथा,—

“सौवर्ण्यं राजर्तौ वापि पाषाणनिर्मितामपि ।
पादयोश्चाङ्कितां कृत्वा पूजाश्चैव समाचरेत् ॥

दक्षिणस्य पदाङ्गुष्ठमूले चक्रं विभर्तृजः ।
तत्र नम्रजनस्योऽग्रसंसारच्छेदनाय सः ॥

मध्यमाङ्गुलिमूले तु घृते कमलमच्युतः ।
घातुश्चित्तद्विरेफाणां लोभमायाति शोभनम् ॥

पद्मस्याधो ध्वजं घृते सर्वानर्थजयध्वजम् ।
कनिष्ठामूलतो वज्रं भक्तपापाद्रिभेदनम् ॥

पाणिर्मध्योऽङ्गुष्ठं भक्तचित्तेभवशकारणम् ।
भोगसम्पन्नयं घृते यवमङ्गुष्ठपर्वणि ॥

तथा वामाङ्गुष्ठमूले पाषाणन्यस्य लक्ष्मणम् ।
सर्वविद्याप्रकाशाय घृते च भगवानजः ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे १२ अध्यायः ॥

पदकः, पुं, पदं वेत्ति यः (“क्रमादिभ्यो वुन् ।” ४।२।
६१ । इति वुन् ।) पदज्ञाता । इति याकर-

णम् ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ४६ ।

पदष्टी

“रामजाख्यसुपाध्यायं ख्यातयाकरग्रन्थम् ।
याख्यातपदकचक्रं स तस्मिन् शूरभन्दिरे ॥”)

खनामख्यातकण्ठभूषणश्च । देवपदचिह्नादि-

युक्तत्वात् ॥ (पदमेव इति स्वार्थे के कृते, स्त्री ।

पदम् । यथा, महाभारते अनुशासनपर्वणि ।

“इतः प्रभृति यातयं पदकं पदकं ग्रनैः ॥”)

पदगः, पुं, (पदाभ्यां गच्छतीति । गम कृतौ +

“अन्येभ्योऽपि ।” इति डः ।) पदातिकः । इत्य-

मरः । २ । ८ । ६६ ॥ पद्गां गमनकर्त्तरि चि ॥

पदन्यासः, पुं, (पदस्य गोपदस्येव न्यासो यत्र ।)

गोचुरः । रति शब्दचन्द्रिका ॥ पदस्य विन्यासः ।

यथा, रसमञ्जरी ।

“पदन्यासो गेहाङ्गहिरहिरण्यारोहणसमः

स्वगेहादन्यत् स्याद्भवनमपरङ्गीपतुलितम् ।

वचो लोकालभ्यं कृपणधनतुल्यं नृगदृष्टः

पुमानन्यः कान्ताद्भिधुरिव चतुर्थीसमुदितः ॥”

(तन्त्रोक्तामूर्णमन्त्रस्य पदानां तत्तदङ्गेषु न्यासः ।

यदुक्तं तत्तत्सारज्ञानार्थे ।

“एकमेकं पुनश्चैकं पुनरेकं द्वयन्ततः ।

चतुश्चतुस्तथा द्वाभ्यां पदान्येतानि पार्ष्वेति ॥

पदान्येतानि देवेषु ! नवद्वारेषु विन्यसेत् ।

मूर्द्धादिगुह्यपर्यन्तं पुनस्तेषु वरानने ! ॥

गुह्यादिब्रह्मरन्ध्रान्तं पदानां नवकं न्यसेत् ॥”)

पदभञ्जनं, स्त्री, (विभक्तियुक्तानां पदानां भञ्जनं

विश्लेषो यत्र । यद्वा, पदानि भण्यन्तेऽनेन ।

भञ्ज + करणे ल्युट् ।) निरुक्तम् । गूढार्थशब्द-

याख्या । इति हेमचन्द्रः ॥

पदभञ्जिका, स्त्री, (पदानां भञ्जिका विश्लेषिका ।)

पञ्जिका । टिप्पणी । इति हेमचन्द्रः ॥

पदमाला, स्त्री, (पदानां माला विस्तृतिर्यस्याम् ।)

मोहनश्रीला विदा । यथा,—

“पदमालां महाविद्यां सर्वदेवनमस्कृताम् ।

याचयामि सुरेशानसुमादेहाङ्गधारिणम् ॥”

इति देवीपुराणे ६ अध्यायः ॥

अस्या विवरणं तत्रैव द्रष्टव्यम् । पदश्रेणी च ॥

पदविः, स्त्री, (पदति गम्यतेऽनया । पद गतौ +

“पदाटिभ्यामविः ।” इति अविः ।) पद्वती ।

पन्थाः । इत्यमरः । २ । १ । १५ ॥

पदवी, स्त्री, (पदवि + “हृदिकारान्तादक्तिनः ।”

इति पक्षे ङीष् ।) पन्थाः । इत्यमरः । २ । १ । १५ ॥

(यथा, रघुः । ७ । ७ ।

“उत्सृष्टलीलागतिरागवाचा-

दलक्तकाङ्क्षां पदवीं ततान ॥”

पद्वतिः । यथा, तत्रैव । ३ । ५० ।

“अलं प्रयत्नेन तवात्र मा निधाः

पदं पदव्यां सगरस्य सन्ततः ॥”

पदम् । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २५८ । “अथ ते

सिंहाय अमात्यपदवीं प्रदत्ता यात्राय श्रय-

पालत्वमिति ॥”)

पदशीवं, स्त्री, (पादौ च अशीवन्तौ च तयोः समा-

हारः । “अचतुरविचतुरेति ।” ५।४।७७ । इति

पदार्थः

निपातनात् सिद्धम् ।) युगपदुपस्थितचरण-
जातुनी । इति आकरणम् ॥
पदाङ्कः, पुं, (पदस्य अङ्गच्छिद्रम् ।) क्रमाङ्कः । पाद-
चिह्नम् । यथा,—
“प्राक्ते प्रायकवेदघोषप्रमिते श्रीकृष्णप्रार्थनार्पय-
न्नानन्दप्रदन्तनन्दनपदद्वन्द्वारविन्दं हृदि ।
चक्रे कृष्णपदाङ्कदूतमतुलं प्रीतिप्रदं शृङ्गतां
धीरः श्रीरघुरामरायणपतेराज्ञां गृहीत्वा दरात् ॥
इति पदाङ्कदूतकाव्यम् ॥
पदाङ्गी, स्त्री, (हंसस्य पदमिव अङ्गं यस्याः । स्त्रियां
ङीष् ।) हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
पदाजिः, पुं, (पादाभ्यामजतीति । अज गतौ +
“पादे च ।” उणां । ४।१३१ । इति पादे चोप-
पदे अजेरिण् । “पादस्य पदाज्यातिगोप-
हतेषु ।” ६।३।५२ । इति पदादेशः । बहुल-
वचनात् अजेर्यभावः ।) पदातिकः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६६ ॥
पदातः, पुं, (पदाभ्यामततीति । पद + अत् + अच् ।)
पादातिकः । इति शब्दरत्नावली ॥
पदातिः, पुं, (पादाभ्यामतति गच्छतीति “पादे
च ।” उणां ४।१३१ । इति पाद + अति + इण् ।
“पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ।” ६।३।५२ ।
इति पदादेशः ।) पदातिकः । पेयादा इति
भाषा । तत्पर्यायः । पत्तिः २ पलगः ३ पादा-
तिकः ४ पदाजिः ५ पद्मः ६ पदिकः ७ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६६ ॥ पदातिकः ८ पादात् ९
पादाविकः १० पदात् ११ पायिकः १२ शव-
रालिः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १३६ । ३१ ।
“गजानन्वान् रथाञ्चैव पातयामास पाण्डवः ।
पदातीञ्च रथाञ्चैव न्यवधीदर्शनाग्रजः ॥”)
पदातिकः, पुं, (पदाति + स्वार्थे कन् ।) पदातिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
पदारः, पुं, (पदं ऋद्धति प्राप्नोतीति । ऋ + अण् ।)
पादधूलिः । पादालिन्दः । इति मेदिनी ॥
पदार्थः, पुं, पदार्थां घटपटादीनां अर्थोऽभिधेयः ।
तत्पर्यायः । भावः २ धर्मः ३ तत्त्वम् ४ सत्त्वम्
५ वस्तु ६ । इति जटाधरः ॥ * ॥ (पदार्थां हि
दर्शनमतभेदेन नानाविधाः । तत्र वैशेषिकाणां
मते ।) सप्त पदार्थाः । यथा,—
“द्रव्यं गुणास्तथा कर्मा सामान्यं सविशेषकम् ।
समवायस्तथाभावः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः ॥”
“सप्तानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमिष्यते ।
द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः ॥
सत्तावन्तस्त्रयस्त्वादा गुणादिर्निर्गुणक्रियः ॥”
इति भाषापरिच्छदे । २, १४ ॥
“एते पदार्था वैशेषिकप्रसिद्धाः । नैयायिकाना-
मप्यविरुद्धाः ।” इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥ गोत-
मोक्तघोषपदार्थास्तु न्यायशब्दे द्रव्याः ॥
(कपिलमते प्रकृत्यादयः पञ्चविंशतिः । पातञ्जल-
मते तु ईश्वरेण सङ्गृह्यविंशतिः । वेदान्तमते
आत्मानात्मभेदात् द्विविधः । तत्र आत्मापि

पद्म

द्विविधः ईश्वरजीवाद्युपाधिभेदात् । यतावपि
विद्याविद्याभेदेन द्विविधौ । केवलमविद्योप-
हितत्वाद्भेदव्यवहारः । अनात्मापि कारण-
रूपस्थूलभेदात् त्रिविधः इति ॥
पदासनं, स्त्री, (पदः पादस्य वा आसनम् ।) पाद-
पीठम् । इति हेमचन्द्रः ॥ पा राखा टुल् ।
इति भाषा ॥
पदिकः, पुं, (पादेन चरतीति । पाद + “पर्पादिभ्यः
ङन् ।” ४।४।१० । इति ङन् । ततः पदादेशश्च ।)
पदातिः । इत्यमरः । २ । ८ । ६७ ॥
पद्मः, पुं, (पद्मं गच्छतीति । पत् + गम् + अन्ये-
भ्योऽपीति ङः ।) पदातिकः । इत्यमरः । २।८।६७ ॥
पद्मतिः, स्त्री, (पद्मं गच्छतीति । गन्
पद्मती, गतौ + क्तिन् । “हिमकाषिहतिषु
च ।” ६।३।५४ । इति पद्मावः । “वङ्गादिभ्यश्च ।”
४।१।४५ । इति वा ङीष् ।) वर्त्म । (यथा, रघुः
३।४६ ।
“पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वराः
मलीमसामाददते न पद्मतिम् ॥”)
पंक्तिः । इति मेदिनी ॥ ग्रन्थार्थबोधकग्रन्थः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ पदवी । सा च घोषवसु-
मित्रादिरूपा । यथा । “घट्टेऽन्नप्राशनं मासि
यद्वेष्टं मङ्गलं कुले इति मनुवचनात् चूडाकाव्या
यथाकुलमिति याज्ञवल्क्यवचनात् देशानु-
शिष्टं कुलधर्ममुखं सगोत्रधर्मं नहि संत्यजेच्च
इति वामनपुराणाच्च संस्कारमात्रे कुलधर्मातु-
रोधेन कालान्तरे मङ्गलविशेषाचरणवत्
श्रुदाणां नामकरणे वसुधोषादिरूपपद्धतियुक्त-
नामत्वञ्च बोध्यम् । एवमेव कुलकभट्टः ।” इत्यु-
द्वाहत्तत्त्वम् ॥
पद्मिमं, स्त्री, (पादस्य हिमम् । “हिमकाषिहतिषु
च ।” ६।३।५४ । इति पद्मावः ।) पदस्य शीत-
लता । इति संचिप्रसारवाकरणम् ॥
पद्मं, स्त्री पुं, (पद्यते इति । पद गतौ + “अर्त्तिस्तु-
मुहुस्त्विति ।” उणां । १।१३६ । इति मन् ।
यद्वा, पद्मा लक्ष्मीरस्यस्मिन् । “अर्श आदि-
भ्योऽच् ।” ५।२।१२३ । इति अच् ।) स्वनाम-
ख्यातपुष्पविशेषः । तत्पर्यायः । नलिनम् २
अरविन्दम् ३ महोत्पलम् ४ सहस्रपत्रम् ५
कमलम् ६ शतपत्रम् ७ कुशेशयम् ८ पङ्केत-
हम् ९ तामरसम् १० सारसम् ११ सरसी-
रहम् १२ विसप्रसूनम् १३ राजीवम् १४ पुष्कर-
म् १५ अम्भोरहम् १६ । इत्यमरः । १ । १० ।
३६-४० ॥ पद्मजम् १७ अम्भोजम् १८ अम्बु-
जम् १९ सरसिजम् २० श्रीवासम् २१ श्रीपर्णम्
२२ इन्दिरालयम् २३ जलेजातम् २४ अजम् २५
कज्जम् २६ नलम् २७ नालीकम् २८ नालिकम्
२९ वनजम् ३० अम्भानम् ३१ पुटकम् ३२
अजः ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः ।
कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्त-
कफासनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अव-
शिष्टम् कमलशब्दे द्रव्यम् ॥ * ॥ पद्मकम् ।

पद्मः

तच्च गजस्य सुखादिस्थो विन्दुसमूहः । बृह-
विशेषः । (यथा, मनुः ७ । १८८ ।
“यतश्च भयमाशङ्किततो विस्तारयेद्वलम् ।
पद्मेन चैव बृह्णेन निविशेत सदा स्वयम् ॥”)
निधिभेदः । (यथा, महाभारते । २।१०।३६ ।
“निधिप्रवरमुखौ च शङ्खपद्मौ धनेश्वरौ ।
सर्वान्निधीन् प्रगृह्याथ उपास्तां वै धनेश्वरम् ॥”)
संख्यानतरम् । तच्च दशावुदम् । (यथा, महा-
भारते ।
“अयुतम् प्रयुतञ्चैव पद्मम् खर्वमथारुदम् ॥”)
दशशङ्खश्च इति मेदिनी । पद्मकाष्ठौघधिः । इति
धरणिः ॥ पुष्करमूलम् । सीसकम् । इति राज-
निर्घण्टः । (कल्पविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ४७।३॥
“पद्मावसाने प्रलये निशासुप्रोत्थितः प्रभुः ।
सत्त्वोद्विक्तस्तदा ब्रह्मा शून्यं लोकमवैचत ॥”)
शरीरस्य घटपद्मानि यथा,—
“मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके ।
मध्ये स्वयम्भुलिङ्गन्तु कोटिस्थसमप्रभम् ॥
तदूर्ध्वं कामबीजन्तु कलशान्तीन्दुनादकम् ।
तदूर्ध्वं तु शिखाकारा कुण्डली ब्रह्मविग्रहा ॥
तद्वाह्ये हेमवर्णाभम् वस-वर्णचतुर्दलम् ।
इतहेमसमप्रख्यं पद्मं तत्र विभावयेत् ॥
तदूर्ध्वेऽग्निसमप्रख्यं षड्दलं हीरकप्रभम् ।
वादिलान्तघट्टेन युक्ताधिष्ठानसंज्ञकम् ॥
मूलमाधारघट्टकानां मूलाधारं ततो विदुः ॥१॥
स्वप्नशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ॥२॥
तदूर्ध्वं नाभिदेशे तु मणिपूरं महत्प्रभम् ।
मेघाभं विद्युदाभञ्च बहुतेजोमयं ततः ॥
मणिवज्जिह्वं तत् पद्मं मणिपूरं तथोच्यते ।
दशभिश्च दलेयुक्तं डादिफान्ताचरान्वितम् ॥
शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वालोकेकारणम् ॥३॥
तदूर्ध्वेऽनाहतं पद्मसुददादित्यसन्निभम् ।
कादिठान्ताचरेरर्कपत्रैश्च समधिष्ठितम् ॥
तन्मध्ये वाणलिङ्गन्तु सूर्यायुतसमप्रभम् ।
शब्दब्रह्ममयं शब्दोऽनाहतस्तत्र दृश्यते ॥
तेनाहताख्यं पद्मं तन्मुनिभिः परिकीर्तितम् ।
आनन्दसदनं तत्तु पुरुषाधिष्ठितं परम् ॥४॥
तदूर्ध्वं तु विशुद्धाख्यं दलघोषपङ्कजम् ।
खरैः घोडशकैर्युक्तं धूम्रवर्णं महत्प्रभम् ॥
विशुद्धं तनुते यस्मात् जीवस्य हंसलोकनात् ।
विशुद्धं पद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महत् परम् ॥५॥
आज्ञाचक्रं तदूर्ध्वं तु आत्मनाधिष्ठितं परम् ।
आज्ञा संक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्तितम् ॥६॥
कैलासाख्यं तदूर्ध्वं तु बोधनीन्तु तदूर्ध्वतः ।
एवञ्च शिवचक्राणि प्रोक्तानि तव सुव्रत ।।
सहस्राराम्बुजं विन्दुस्थानं तदूर्ध्वमौरितम् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
पद्मः, पुं, (पद्यते इति । पद गतौ + “अर्त्तिस्तु-
स्त्विति ।” उणां । १।१३६ । इति मन् ।) दाश-
रथिः । नागविशेषः । इति धरणिः ॥ (यथा,
महाभारते । २।६।८ ।
“कृष्णश्च लोहितश्चैव पद्मश्चित्रश्च वीर्यवान् ॥”

पद्मके

पद्मोत्तरात्मजः । स तु द्वादशजिनचक्रवर्त्तन-
गर्तचक्रवर्त्तविशेषः । बलदेवः । इति हेमचन्द्रः ।
षोडशरतिबन्धान्तर्गतप्रथमबन्धः । यथा,—
“हस्ताभ्याश्च समालिङ्ग्य नारी पद्मासनोपरि ।
रमेष्ठाङ्गं समाकृष्य बन्धोऽयं पद्मसंज्ञकः ॥”

इति रतिमञ्जरी ॥

पद्मकं, स्त्री, (पद्ममिव कायतीति । पद्म + कै +
कः । पद्मप्रतिकृतिरक्तवर्णत्वात् तथात्वम् ।)
विन्दुजालम् । गजस्य सुखादिस्थो विन्दुसमूहः ।
इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, कुमारः । १ । ७ श्लोक-
टीकायां मल्लिनाथः । “अतएव कुञ्जरस्य ये
विन्दवः काये वयोविशेषभाविनः पद्मकाख्याः ।)
पद्मकाष्ठम् । इति मेदिनीधरणी ॥ (यथा,
गारुडे १६८ अध्याये ।

“कर्पूरकः पद्मकश्च एतेस्त्रैलं प्रसाधितम् ।
प्रसेदमलदौर्गन्धकण्डुकुष्ठहरं परम् ॥”

अस्य गुणा यथा, भावप्रकाशे ।

“पद्मकं तुवरं तित्त्वं शीतलं वातलं लघु ।

विसर्पदाहविस्फोटकुष्ठश्वासापित्तहृत् ।

गर्भसंस्थापनं रुच्यं वमिषण्टघाप्रणत् ॥”

कुष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पद्मकन्दः, पुं, (पद्मस्य कन्दः ।) कमलकन्दः ।
तत्पर्यायः । शालुकम् २ पद्ममूलम् ३ कटा-
ज्यम् ४ शालुकम् ५ जलालुकम् ६ । अस्य
गुणाः । कटुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । रुच्यत्वम् ।
रुच्यत्वम् । कषायत्वम् । कफपित्ताश्रुत्वादाह-
विनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“पद्मादिकन्दः शालुकं करहाटश्च कथ्यते ।
मृणालमूलं भिष्माङ्गं जलालुकश्च कथ्यते ॥
शालुकं शीतलं वृष्यं पित्तदाहसनुद्गुरु ।
दुर्जरं खादुपाकश्च स्तन्यानिनकफप्रदम् ॥
संग्राहि मधुरं रुच्यं भिष्माङ्गमपि तनुणम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पद्मकाष्ठं, स्त्री (पद्ममिव गन्धवत् काष्ठम् ।)
ओषधिविशेषः । तत्पर्यायः । पद्मकम् २ पीत-
कम् ३ पीतम् ४ मालयम् ५ शीतलम् ६
हिमम् ७ शुभम् ८ केदारजम् ९ रक्तम् १०
पाटलापुष्पसन्निभम् ११ पद्मवृक्षम् १२ । अस्य
गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । रक्तपित्त-
विनाशित्वम् । मोहदाहज्वरभ्रान्तिकुष्ठविस्फोट-
शान्तिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च भावप्रकाशे ।

“पद्मकं पद्मगन्धि स्यात्तथा पद्माङ्ग्यं स्मृतम् ।

पद्मकं तुवरं तित्त्वं शीतलं वातलं लघु ॥

विसर्पदाहविस्फोटकुष्ठश्वासापित्तहृत् ।

गर्भसंस्थापनं रुच्यं वमिषण्टघाप्रणत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पद्मकी [न,] पुं, (पद्मकं विन्दुजालमस्यस्य ।
इति ।) भूर्जवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

पद्मकेशरः, पुं स्त्री, (पद्मस्य केशरः ।) किञ्चलः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, इन्द्रजालसंग्रहे ।

“गोक्षीरैः पेषयेत्तुल्यं पद्मकेशरचन्दनम् ॥”

पद्मना

पद्मगन्धः, } त्रि, (पद्मस्यैव गन्धोऽस्य । “उप-
पद्मगन्धि, } मानाच्च ।” ५।४।१३६ । इति इत् ।
सुगन्धबोधमते तु वातूपमानादित्युक्तेर्विभाषा ।)
पद्मस्यैव गन्धो यस्य तत् । इति सुगन्धबोधावा-
रणम् ॥

पद्मगर्भः, पुं, (पद्मं गर्भः क्वचित्खिव यस्य । विष्णु-
नाभिकमलजातत्वात् तथात्वम् ।) ब्रह्मा । इति
शब्दरत्नावली ॥ (पद्मस्य हृदयस्य पद्मस्य गर्भं
आसनत्वेन कल्पितो यस्य उपासकैरिति शेषः ।
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३।१४।५१ ।

“पद्मनाभोऽरविन्दान्तः पद्मगर्भः शरीरभृत् ॥”

“पद्मस्य हृदयाख्यस्य मध्ये उपास्यत्वात् पद्मगर्भः ।”
इति भाष्यम् ॥

शिवः । यथा, तत्रैव १३।१७।३२ ।

“पद्मगर्भो महद्गर्भो ब्रह्मगर्भो जलोद्भवः ॥”

पद्मचारिणी, स्त्री (पद्ममिव चरतीति । चर +
णिनिः स्त्रियां ङीप् ॥) उत्तरापथमवस्थनाम-
ख्यातवृत्तविशेषः । (स्थलकमलिनी इति ख्याता ॥)
तत्पर्यायः । अथवा २ अतिचरा ३ पद्मा ४
चारटी ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १४६ ॥ अस्याः
पर्यायान्तरं गुणाश्च स्थलपद्मिनीशब्दे द्रष्टव्याः ॥

पद्मतनुः, पुं, (पद्मस्य तनुः ।) मृणालम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पद्मदर्शनः, पुं, (पद्मस्यैव दर्शनमस्य ।) श्रीवासः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ लोवान् इति भाषा ॥

पद्मनाभः, पुं, (पद्मं नाभौ यस्य । “अचप्रत्यन्वय
पूर्वात् सामलोभः ।” ५ । ४ । ७५ । इत्यत्र
“अच” इति योगविभागादच् । ब्रह्मोत्पत्ति-
कारणीभूतपद्मस्य नाभिजातत्वादस्य तथात्वम् ।)
विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १० ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । १४६ । १६ ॥

“अप्रमेयो हृषीकेशः पद्मनाभोऽमरप्रभुः ॥”

शयने तस्य स्मरणीयत्वं यथा,—

“औषधे चिन्तयेद्विष्णुं भोजने च जनार्दनम् ।
शयने पद्मनाभश्च विवाहे च प्रजापतिम् ॥”

इत्यादि वृहन्नन्दिकेश्वरपुराणम् ॥

(हृदयपद्मस्य नाभौ नाभेरीषदुपरिभागे प्रकाश-
नात् महादेवः । यथा, महाभारते । १३ ।
१७ । १०५ ।

“पद्मनाभो महद्गर्भश्चन्द्रवक्त्रोऽनिलोऽनलः ॥”

पद्ममिव वर्तुलाकृतिः नाभिर्यस्य । धृतराष्ट्रपुत्रा-
णामन्यतमः । यथा, महाभारते । १।६।७।६५ ।

“ऊर्ध्वनाभः पद्मनाभस्तथा नन्दोपनन्दकौ ॥”

नागविशेषः । यथा, तत्रैव । १२ । ३५५ । ४ ।

“कृताधिवासो धर्मात्मा तत्र चक्षुःश्रवा महान् ।

पद्मनाभो महानाभः पद्म इत्येव विश्रुतः ॥”

भाविजिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्तम्भ-
नाम्नविशेषः । यथा, गोः रामायणे १ । ३१ । ७ ।

“पद्मनाभो महानाभः सुनाभो दुन्दुभिखनः ॥”

पद्मनाभिः, पुं, (पद्मं नाभौ यस्य । अजिति योग-
विभागस्य असात्त्विकत्वात् न अच् ।) पद्म-
नाभः । इति द्विरूपकोषः ॥

पद्मव

पद्मनालं, स्त्री, (पद्मस्य नालम् ।) मृणालम् । यथा,
“कर्णिका पद्मनालान्तु मृणालं तन्तुलं विसम् ॥”

इति हेमचन्द्रः । ४ । २३१ ॥

पद्मपत्रं, स्त्री, (पद्मस्य पत्रमिव । पद्मपर्यसादृश्या-
दस्य तथात्वम् ।) पुष्करमूलम् । इत्यमरः । २ ।
४ । १४५ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५
अध्याये । “शैवलपद्मकपद्मपत्रप्रभृतिभिः ॥” ॥
पद्मस्य पत्रम् ।) कमलदलम् ॥ (यथा, हठयोग-
दीपिकायाम् । २ । ७० ।

“अन्तः प्रवर्त्तितोदारमारुतापूरितोदरः ।

पयस्यगाधेऽपि सुखात् भवते पद्मपत्रवत् ॥”)

पद्मपर्णं, स्त्री, (पद्मस्य पर्णं पत्रम् ।) पद्मपत्रम् ।
पुष्करमूलम् । इत्यमरटीका ॥

पद्मपलाशलोचनः, पुं, (पद्मस्य पलाशे पत्ते इव
लोचने यस्य । पद्मपुष्पदलाकारचक्षुर्विशिष्टत्वा-
त्तथात्वम् ।) विष्णुः । यथा,—

“नाथं ततः पद्मपलाशलोचनाद्-

दुःखच्छिदन्ते मृगयामि कश्चन ।

यो मृग्यते हस्तगृहीतपद्मधा-

श्रियेतरेरङ्ग ! विष्टग्यमाण्या ॥”

इति श्रीभागवते ४ स्कन्धः ॥

पद्मपाणिः, पुं, (पद्मं पाणौ यस्य ।) ब्रह्मा । इति
शब्दरत्नावली ॥ बुद्धः । स्मृत्यैः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (पद्महस्तके त्रि ॥)

पद्मपुष्पः, पुं, (पद्ममिव पुष्पमस्य ।) कर्णिकार-
वृक्षः । पिकाङ्गपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पद्मप्रभः, पुं, (पद्मस्यैव प्रभा दीप्तिर्यस्य ।) चतु-
र्विंशतिवृत्ताहर्दन्तर्गतषष्ठार्हन् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ पद्मतुल्यप्रभायुक्ते त्रि ॥

पद्मप्रिया, स्त्री, (पद्मानि प्रियाणि यस्याः ।)
जरतुकारसुनिपत्नी । मनसादेवी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (गायत्रीरूपा महादेवी । यथा,

देवीभागवते । १२ । ६ । ६४ ।

“पद्मप्रिया पद्मसंस्था पद्माक्षी पद्मसम्भवा ॥”

पद्मबन्धः, पुं, (पद्मस्यैव बन्धो रचना यस्य ।)
चित्रकाव्यविशेषः । शब्दालङ्कारप्रभेदः । यथा,

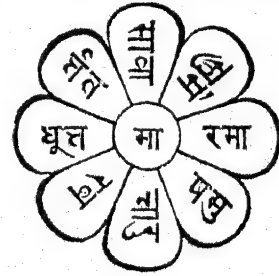
“पद्माद्याकारहेतुले वर्णानां चित्रमुच्यते ।”

अस्य च तथाविधसन्निवेशवशेन चमत्कार-
विधायिनामपि वर्णानां तथाविधश्रीजाकाश-
समवायविशेषवशेन च चमत्कारविधायिभि-
र्वर्णैरभेदेनोपचारत्वाच्छब्दालङ्कारत्वम् । उदा-
हरणं यथा, साहित्यदर्पणे ॥

“मारमा सुवमा चारु रुचा मार बधूस्तमा ।

मात्त धूर्ततमा वासा सा वामा मेस्तु मारमा ॥”

अङ्ग पद्मदलेषु वर्णविन्यासक्रमः ॥

पद्मरा

पद्मवन्तः, पुं (पद्मस्य कमलस्य वन्तः । सूर्योदये पद्मस्य प्रकाशतया तथात्वम् ।) सूर्यः । इति शब्दरत्नावली । (पद्मेन बध्यते रथ्यते असौ निशायां मधुलोभात् इति भावः । वन् + उन् ।) भ्रमरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पद्मभूः पुं, (पद्मं विष्णुनाभिभवकमलं भूतपत्ति-स्थानं यस्य ।) यद्वा, पद्मात् भवतीति । भू + कृप् । ब्रह्मा । इति हलायुधः ॥ (अस्थितपत्ति-कथा यथा भागवते । ६ । १ । ८—९ ।

“परावरेषां भूतानामात्मा यः पुरुषः परः । स एतासीदिदं विश्वं कल्पान्तरान्तरं किञ्चन ॥ तस्य नामैः समभवत् पद्मकोशो हिरण्यमयः । तस्मिन् जज्ञे महाराज ! स्वयम्भुवतुराननः ॥”

पद्मसुखी, स्त्री, (पद्मस्य सुखमिव सुखं उत्पत्ति-प्रारम्भो यस्याः । स्त्रियां ङीप् ।) इरालभा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पद्मस्य सुखमिव सुखं वदनं यस्य ।) पद्मसदृशसुखाविशिष्टे त्रि ॥

पद्मयोनिः, पुं, (पद्मं विष्णुनाभिकमलं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य ।) ब्रह्मा । यथा,—

“अस्माच्च कारणाद्ब्रह्मन् ! पुत्रो भवतु मे भवान् । पद्मयोनिरिति स्थातो मत्प्रियार्थं जगन्मयः ॥”

इति कौर्म ६ अध्यायः ॥

पद्मरागः, पुं, (पद्मस्यैव रागो यस्य ।) रक्तवर्ण-मणिविशेषः । माणिक्य इति भाषा । तत्पर्यायः । शोणरत्नम् २ । लोहितकः ३ । इत्यमरः । २।६।६२ ॥ लोहितम् ४ । कुरुविन्दकम् ५ । इति शब्दरत्नावली । (दृष्टव्यं हितायां ८२ अध्याये अस्य परीक्षादिकं यथा,—

“सौगन्धिककुरुविन्दस्फटिकेभ्यः पद्मरागसम्भूतिः । सौगन्धिकजा भ्रमराङ्गनाजजसूरसदृशतयः ॥ कुरुविन्दभवाः शबला मन्ददुःखतयश्च घातुमि-विद्धाः ।

स्फटिकभवा इत्यतिमन्ती नानावर्णा विद्धाश्च ॥ स्निग्धः प्रभातुलेपो खच्छोऽर्चिश्चान् गुरुः सुसंस्थानः ।

अन्तःप्रभोऽतिरागा मणिरत्नगुणाः समस्तानाम् ॥

कलुषा मन्ददुःखतयो लेखाकीर्णाः सघातवः खण्डाः ।

दुर्विद्धा न मनोज्ञाः सशर्कराश्चेति मणिदोषाः ॥ भ्रमरशिखिकण्ठवर्णा

दीपशिखासमप्रभो मुजङ्गानाम् ।

भवति मणिः किल मूर्द्धनि योऽनर्घ्यः स विज्ञेयः ॥ यस्तं विभर्ति मनुजाधिपतिर्न तस्य

दोषा भवन्ति विषरोगकृताः कदाचित् ।

राष्ट्रे च नित्यमभिवर्धति तस्य देवः

शत्रूश्च नाशयति तस्य मणैः प्रभावात् ॥

बहुविशतिः सहस्राण्येकस्य मणैः पलप्रमाणस्य ।

कर्षत्रयस्य विंशतिरुपदिष्टा पद्मरागस्य ॥

अर्द्धपलस्य द्वादशकर्षस्यैकस्य षट् सहस्राणि ।

यच्चाष्टमाषकधृतं तस्य सहस्रत्रयं मूल्यम् ॥

पद्मरा

माषकचतुष्टयं दशशतत्रयं द्वौ तु पञ्चशतमूल्यौ ॥

परिकल्पामन्तराले

मूल्यं हीनाधिकगुणानाम् ॥

वर्णं धूनस्याङ्गं तेजोहीनस्य मूल्यमष्टांशः ।

अल्पगुणो बहुदोषो मूल्यात् प्राप्नोति विंशतिं ॥ आधून् ब्रह्मबहुलं स्वल्पगुणश्चापुयाद्विशत-

भागम् ।

इति पद्मरागमूल्यं पूर्वाचार्यैः समुद्दिष्टम् ॥” राजनिर्घण्टोक्तपर्यायगुणौ माणिक्यशब्दे द्रष्टव्यौ तस्य वर्णौ यथा,—

“सिंहले तु भवेद्रक्तं पद्मरागमनुत्तमम् ।

पीतं काणपुरोद्भूतं कुरुविन्दमिति स्मृतम् ॥

अशोकपल्लवच्छायमसुं सौगन्धिकं विदुः ।

तुम्बुरे ह्यायया नीलं नीलगन्धिं प्रकीर्तितम् ॥

उत्तमं सिंहलोद्भूतं निकृष्टं तुम्बुरोद्भवम् ।

मध्यमं मध्यमं चैवं माणिक्यं चैवभेदतः ॥”

तथा च ।

बन्धूकगुञ्जासकलेन्द्रगोप-

जवासनाहकसमवर्णशोभाः ।

भाजिष्वावो दाडि मबीजवर्णा-

स्तथापरे किंशुकपुष्पभासः ॥

सिन्दूरपद्मोत्पलकुसुमानां

लाङ्कारसस्यापि समानवर्णाः ।

सान्ने निरागे प्रभया स्वयैव

भान्ति खलक्ष्मा स्फुटमध्यशोभाः ॥

भानोश्च भासामनुवेधयोग-

मासाद्य रश्मिप्रकरेण दूरम् ।

पार्श्वानि सर्वाण्यनुरञ्जयन्ति

गुणोपपन्नाः स्फटिकप्रसृताः ॥

कुसुम्भनीलीयतिमिश्रराग-

प्रत्यग्रत्ताम्बरतुलभासः ।

तथापरेऽरुष्करकण्टकारी-

पुष्पलिषो हिङ्गुलकलिषोऽने ॥

चकोरपुंस्कोकिलसारसानां

नेत्रावभासश्च भवन्ति केचित् ।

अनेन पुनर्नातिविपुष्यितानां

तुल्यलिषः कोकनदोदराणाम् ॥

प्रभावकाठिन्यगुरुत्वयोगैः

प्रायः समानाः स्फटिकोद्भवानाम् ।

आनीलरक्तोत्पलचारभासः

सौगन्धिकास्या मणयो भवन्ति ॥

यो मन्दराजः कुरुविन्दजेषु

स एव जातः स्फटिकोद्भवेषु ।

निरर्चिवोऽन्तर्बहुलीभवन्ति

प्रभाववन्तोऽपि न तत्समानाः ॥

ये तु रावणगङ्गायां जायन्ते कुरुविन्दकाः ।

पद्मरागा घनं रागं विभाषाः खस्फुटाऽर्चिषः ॥

वर्णानुयायिनस्तेषामन्तर्देशे तथापरे ।

न जायन्ते तु ये केचित् मूललेषमवाप्नुयुः ॥

तथैव स्फटिकोद्यानां देशे तुम्बुरसंज्ञके ।

सधर्माणः प्रजायन्ते स्वल्पमूल्याद्वि ते स्मृताः ॥”

पद्मरा

अथ जात्यादि ।

“माणिक्यस्य प्रवक्ष्यामि यथा जातिचतुष्टयम् ।

ब्रह्मक्षत्रियवैश्याश्च शूद्रश्चाथ यथाक्रमम् ॥

रक्तश्च तो भवेद्विप्रस्त्वतिरक्तस्तु क्षत्रियः ।

रक्तपीतो भवेद्वैश्यो रक्तनीलस्तथान्यजः ।

पद्मरागो भवेद्विप्रः कुरुविन्दस्तु बाहुजः ।

सौगन्धिको भवेद्वैश्यो मांसखण्डस्तथान्यजः ॥

शोणपद्मसमाकारः खदिराङ्गारसप्रभः ।

पद्मरागो द्विजः प्रोक्तश्चायामेदेन सर्वदा ॥

गुञ्जासिन्दूरबन्धूकनागरङ्गसमप्रभः ।

दाडिमीकुसुमाभासः कुरुविन्दस्तु बाहुजः ॥

हिङ्गुलाभाशोकपुष्पाभमीषत्पीतलोहितम् ।

जवालाचारसप्रायं वैश्यं सौगन्धिकं विदुः ॥

आरक्तः कान्तिहीनश्च चिकणश्च विशेषतः ।

मांसखण्डसमाभासो ह्यन्यजः पापनाशनः ॥”

मांसखण्डस्तु नीलगन्धेः संज्ञा ॥ * ॥

अथ दोषाः ।

“माणिक्यस्य समाख्याता अष्टौ दोषा मुनीश्वरैः ।

द्विच्छायश्च द्विरूपश्च सम्भेदः कर्करन्तथा ॥

अशोभनं कोकिलश्च जलं धून्नाभिघश्च वै ।

गुणाश्चत्वार आख्याताश्चायाः षोडश कीर्तिताः ॥

ह्यायास्तु पूर्वोक्ता एव ।

“ह्यायाद्वितयसम्बन्धाद्विच्छायं बन्धुनाशनम् ।

द्विरूपं द्विपदन्तेन माणिक्येन पराभवः ॥

सम्भेदो भिन्नमितुक्तं शस्त्रघातविधायकः ।

कर्करं कर्करायुक्तं पशुबन्धुविनाशकम् ॥

दुग्धेनेव समालिप्तमधनीपुटमुच्यते ।

अशोभनं समुद्दिष्टं माणिक्यं बहुदुःखकम् ॥

मधुविन्दुसमच्छायं कोकिलं परिकीर्तितम् ।

आयुर्लक्ष्मीयशो हन्ति सदायं तत्र धारयेत् ॥

रागहीनं जलं प्रोक्तं धनधान्यापवादकम् ।

धून् धूमसमाकारं वैदुष्यं भयमावहेत् ॥

तथा,—

“शोभाहितयवन्तो ये मणयः क्षतिकारकाः ।

उभयत्र पदं येषां तेन च स्यात् पराभवः ॥

भिन्नेन युद्धे न्युतः स्यात् कर्करन्ध्रननाशकम् ।

दुग्धेनेव समालिप्तः पुटके यस्तु सम्भवेत् ॥

दुःखकम् स समाख्यातो न शृपे रक्षणीयकः ।

मधुविन्दुसमा शोभा कोकिलानां प्रकीर्तिता ॥

तेषाञ्च बहुभेदाः सुगर्नं ते धार्याः कदाचन ॥”

अथ गुणाः ।

“गुरुत्वं स्निग्धता चैव वैमल्यमतिरक्तता ॥”

तथा च ।

“वर्णाधिकं गुरुत्वञ्च स्निग्धता समताच्छता ।

अर्चिश्चत्ता महत्ता च मणीनां गुणसंग्रहः ॥”

फलम् ।

“ये कर्कराश्चिद्रमलोपदिग्धाः

प्रभाविमुक्ताः परुषा विवर्णाः ।

न ते प्रशस्ता मणयो भवन्ति

समानतो जातिगुणैः समस्तैः ॥

दोषोपस्थितं मणिमप्रबोधाद्-

विभर्ति यः कश्चन कश्चिदेकम् ।

पद्मरा

तं बन्धुदःखाय सबन्धुवित्त-
नाशादयो दोषगणा भजन्ते ॥
सपत्नमधोऽपि कृताधिवासं
प्रमादवृत्तावपि वर्त्तमानम् ।
न पद्मरागस्य महागुणस्य
भर्त्तारमापत समुपैति काचित् ॥
दोषोपसर्गप्रभवाच्च ये ते
नोपद्रवास्तं समभिद्रवन्ति ।
गुणैः समुखैः सकलैरुपेतं
यः पद्मरागं प्रयतो विभर्त्ति ॥” * ॥

अस्य परीक्षा यथा,—

“बालार्ककरसंस्पर्शात् यः शिखां लोहितं
वमेत् ।

रङ्गयेदाश्रमं वापि स महागुण उच्यते ॥
दुःखे शतगुणे क्षिप्तो रङ्गयेद्यः समन्ततः ।
वमेच्छिखां लोहितं वा पद्मरागः स उत्तमः ॥
अन्धकारे महाघोरे यो न्यस्तः सन् महामणिः ।
प्रकाशयति सूर्याभः स श्रेष्ठः पद्मरागकः ॥
पद्मकोवे तु यो न्यस्तो विकाशयति तत्त्वज्ञात् ।
पद्मरागवरो ह्येष देवानामपि दुर्लभः ॥
सर्वारिष्टप्रशमनाः सर्वसम्पत्तिदायकाः ।
चत्वारस्तु मयोद्दिष्टा गुणिनश्च यथोत्तरम् ॥
यो मण्डितश्च दूराञ्जलदमिसमच्छविः ।
वंशकान्तिः स विज्ञेयः सर्वसम्पत्तिकारकः ॥

पञ्च सप्त नव विंशति रागः
क्षिप्त एव सकलः खलु वञ्छे ।
वर्जयेद्भ्रमति वा करजाल-
सुत्तरोत्तरमहागुणिनस्ते ॥
नीलं रसं दुग्धरसं जलं वा
ये रङ्गयन्ति द्विशतप्रमाणम् ।
ते ते यथापूर्वमतिप्रशस्ताः
सौभाग्यसम्पत्तिविधानदायकाः ॥” * ॥

परिमाणम् ।

“गुक्ताफलप्रमाणस्तु दशसप्तत्रिगुञ्जकान् ।
पद्मरागस्तुल्यति यथापूर्वं महागुणः ॥
क्रोष्टुकोलफलाकारो द्वादशाष्टाब्धिगुञ्जकान् ।
पद्मरागस्तुल्यति यथापूर्वं महागुणः ॥
वदरीफलतुल्यो यः खरदिग्धसुमाषकः ।
तथा धात्रीफलत्रिंशद्विंशतिद्विष्टमाषकः ॥
तथा च फलतुल्यो यो वह्निपक्षैकमाषकः ।
ताम्रफलमानो यश्चतुस्त्रिंशद्विकतोलकः ॥
बिम्बीफलसमाकारो वसुधंद्दशतोलकः ।
अन्नः परं प्रमाणेन मानेन च न लभ्यते ।
यदि लभ्येत पुण्येन तदा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
केचिच्चारुतराः सन्ति जातीनां प्रतिरूपकाः ।
विजातयः प्रयत्नेन विद्वांस्तानुपलक्षयेत् ॥
कलसपुरोद्भवसिंहलतुम्बुरुदेशोत्थमुक्तमालीयाः ।
श्रीपर्णिकाश्च सदृशा विजातयः पद्मरागाणाम् ॥

तुषोपसर्गात् कलसाभिधान-
माताम्रभावादपि तुम्बुरुत्थम् ।
काष्ठांस्तथा सिंहलदेशजातं
सुक्ताभिधानं नभसः स्वभावात् ।

पद्मरा

श्रीपर्णकं दीप्तिनिराकृतित्वा-
द्विजातिलिङ्गाश्रय एव भेदः ॥”
तथा च ।

“स्नेहप्रदेहो मृदुता लघुत्वं
विजातिलिङ्गं खलु सार्वजन्यम् ।
यः श्यामिकां पुष्यति पद्मरागो
यो वा तुषाणामिव चूर्णमध्यः ॥
स्नेहप्रदिग्धो न च यो विभाति
यो वा प्रच्छदः प्रज्ज्वाति दीप्तिम् ।
आक्रान्तमूर्द्धा च तथाङ्गलिभ्यां
यः कालिकां पार्श्वगतां विभर्त्ति ॥
सम्प्राप्य चोत्तरेपपथावुत्तिं
विभर्त्ति यः सर्वगुणानतीव ।
तुल्यप्रमाणस्य च तुल्यजाते-
र्यो वा गुरुत्वेन भवेन्न तुल्यः ॥
प्राप्यापि रत्नाकरजां खजातिं
लक्षेद्गुरुत्वेन गुणेन विद्वान् ॥
अप्रणश्यति सन्देहे शिलायां परिवर्षयेत् ।
दृष्टो योऽत्यन्तशोभावान् गरिमाणं न सुचति ।
स ज्ञेयः शुद्धजातिस्तु ज्ञेयाश्चान्ये विजातयः ॥
खजातकं समुत्थेन विलिखेद्वा परस्परम् ।
वर्जं वा कुरुबिन्दं वा विमुच्यान्योन्यकेनचित् ।
न शक्यं लेखनं कर्तुं पद्मरागेन्द्रनीलयोः ॥

जातस्य सर्वेऽपि मणेरं जातु
विजातयः कान्तिसमानवर्णाः ।
तथापि नानाकरणार्थमेवं
भेदप्रकारः परमः प्रदिष्टः ॥
गुणोपपन्नेन सहावबद्धो
मणिस्तु धार्यो विगुणेन जातः ।
न कौस्तुभेनापि सहावबद्धं
विद्वान् विजातिं बिभ्र्यात् कदाचित् ॥
चण्डाल एकोऽपि यथा द्विजातीन्
समेत्य भूरीनपहन्त्ययत्नात् ।
तथा मणीन् भूरिगुणोपपन्नान्
शक्नोति विद्रावयितुं विजातः ॥” * ॥

अथ मूल्यम् ।

बालार्कभिमुखं कृत्वा दर्पणे धारयेन्मणिम् ।
तत्र कान्तिविभागेन क्वायाभागं विनिर्दिशेत् ॥
वञ्छस्य यत्तदुल्लसंख्योक्तं
मूल्यं समुन्मापितगौरवस्य ।
तत्पद्मरागस्य गुणान्वितस्य
स्यान्माषकाख्या तुलितस्य मूल्यम् ॥
यन्मूल्यं पद्मरागस्य सगुणस्य प्रकीर्तितम् ।
तान्मूल्यं तथाशुद्धे कुरुबिन्दे विधीयते ॥
सगुणे कुरुबिन्दे च यावन्मूल्यं प्रकीर्तितम् ।
तावन्मूल्यचतुर्धांश्चहीनं स्याद्दे सुगन्धिके ॥
यावन्मूल्यं समाख्यातं वैश्यवर्णे च स्वरिभिः ।
तावन्मूल्यचतुर्धांश्च हीयते शूद्रजन्मनि ॥
पद्मरागः पणं यस्तु धत्ते लाचारसप्रभः ।
कार्षापणसहस्राणि त्रिंशन्मूल्यं लभेत् सः ॥
इन्द्रगोपकसङ्काशः कर्षवयदृष्टो मणिः ।
द्वाविंशतिं सहस्राणां तस्य मूल्यं विनिर्दिशेत् ॥

पद्मवी

एकोनो नूयते यस्तु जवाकुसुमसन्निभः ।
कार्षापणसहस्राणि तस्य मूल्यं चतुर्दश ॥
बालादित्यश्रुतिनिभः कर्षं यस्तु प्रतुल्यते ।
कार्षापणशतानान् मूल्यं सङ्घिः प्रकीर्तितम् ॥
यस्तु दाडिमपुष्पाभः कर्षार्द्धेन तु सम्मितः ।
कार्षापणशतानान् विंशतिं मूल्यमादिशेत् ॥
चत्वारो माषका यस्तु रक्तोत्पलदलप्रभः ।
मूल्यं तस्य विधातयं स्वरिभिः शतपञ्चकम् ॥
द्विमाषको यस्तु गुणैः सर्वैरेव समन्वितः ।
तस्य मूल्यं विधातयं द्विंशतं तत्त्ववेदिभिः ॥
माषकैकमितो यस्तु पद्मरागो गुणान्वितः ।
शतैकसम्मितं वाच्यं मूल्यं रत्नविचक्षणैः ॥
अतोऽन्यूनप्रमाणस्तु पद्मरागा गुणोत्तराः ।
खर्गद्विगुणमूल्येन मूल्यं तेषां प्रकल्पयेत् ॥
कार्षापणः समाख्यातः पुराणद्वयसम्मितः ।
अन्ये कुसुमपानीयमञ्जिष्टोदकसन्निभाः ॥
काषाया इति विख्याताः स्फटिकप्रभवाश्च ते ।
तेषां दोषान् गुणान् वापि पद्मरागवदादिशेत् ॥
मूल्यमल्पन्तु विज्ञेयं धारणेऽल्पफलं तथा ।
ब्रह्मक्षत्रियवैश्यान्त्याक्षतुर्धा ये प्रकीर्तिताः ॥
चतुर्विधैर्नृपतिभिर्धार्म्या सम्पत्तिहेतवे ।
अतोऽन्यथा धृतः कुर्याद्रोगशोकभयक्षयम् ॥”

इति युक्तिकल्पतरौ पद्मरागपरीक्षा ॥

पद्मलाञ्छनः, पुं, (पद्मवत् लाञ्छनं पद्माकारलक्षणं
चिह्नमिति शेषः यस्य ।) ब्रह्मा । सूर्यः । कुबेरः ।
राजा । इति मेदिनी ॥ (बुद्धविशेषः । इति
शब्दचिन्तामणिः ॥)

पद्मलाञ्छना, स्त्री, (पद्मं लाञ्छनं यस्याः ।)
तारा । लक्ष्मीः । खरखती । इति मेदिनी ॥
पद्मवर्णकं, स्त्री, (पद्मस्यैव वर्णोऽस्य ।) कपू ।
पुष्करमूलम् । इति जटाधरः ॥ पद्मतुल्यवर्ण-
युक्ते चि ॥

पद्मवासा, स्त्री, (पद्मे वासो यस्याः ।) लक्ष्मीः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

पद्मवीजं, स्त्री, (पद्मस्य बीजम् ।) कमलबीजम् ।
तत्पुष्पायः । पद्माक्षम् २ गालोक्षम् ३ कन्दली
४ मेखला ५ क्रौञ्चादनी ६ क्रौञ्चा ७ श्यामा ८
पद्मपर्कटी ९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । खादुत्वम् ।
पित्तच्छर्दिदाहसशोषनाशिलम् । पाचनत्वम् ।
रुचिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
“पद्मवीजं हिमं खादु कषायं तिक्तकं गुरु ।
विष्टम्भि वृष्यं क्लृप्तं गर्भसंस्थापकं परम् ॥
कफवातकरं बल्यं ग्राहि पित्तासदाहनुत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(पद्मबीजमालाजपेनाशु साधकः सिद्धिमाप्नुयात् ।
इति तन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धिः ॥ तदुक्तं यथा,—
“भक्ता यो जपते नित्यं पद्मवीजैः सुदेशिकः ।
अचिरात्तन्मते सिद्धिं सत्यं सत्यं न संशयः ॥”

पद्मबीजम्, स्त्री, (पद्मबीजस्य आभा इव आभा
यस्य । पद्मबीजवत् आभातीति वा । आ+
भा+कः ।) मखानम् । इति राजनिर्घण्टः ।
माखाना इति भाषा ॥

पद्माल

पद्मा, स्त्री, (पद्मं वासस्थलत्वेनाख्यायताः । “अर्धं
आदिभ्योऽच् ।” ५।२।१२७। इति अच्
टाप् च ।) लक्ष्मीः । (यथा, रघुः । ४।५।
“ह्यायामखललक्ष्मणे तमदृश्याः किल स्वयम् ।
पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥”)
लवङ्गम् । पद्मचारिणी । इत्यमरः ॥ (पदते इति ।
“अर्त्तिस्तुखिति ।” उणां । १।१४०। इति मन्
टाप् च ।) पद्मगी । सा तु मनसा । फञ्जिका ।
इति मेदिनीशब्दरत्नावली । वृत्ताहंभाता ।
इति हेमचन्द्रः ॥ कुसुम्भपुष्पम् । इति रत्नमाला ॥
वृहद्वयराजकन्या कल्किदेवेन विवाहिता ।
यथा, कल्किपुराणे १० अध्यायः ॥
“हरेरागमनं श्रुत्वा सहर्षोऽभूद्वृहद्वयः ।
पुरोधसा ब्राह्मणैश्च पात्रैर्मित्रैः सुमङ्गलैः ॥
वाद्यताड्यवगीतैश्च पूजायोजनपाणिभिः ।
जगमानयितुं कल्किं सार्द्धं निजजनैः प्रभुः ॥
ततो जलाशयाभ्यासं गत्वा विष्णुयज्ञः सुतम् ।
भणिवेदिकमासीनं भुवनैकगतिं पतिम् ॥
ददर्श पुरतो राजा रूपश्रीलगुणाकरम् ।
साधुः सपुलकः श्रीशं दृष्ट्वा साधु तमर्चयत् ॥
ज्ञानागोचरमेतन्मै तवागमनमीश्वर ! ।
यथा मान्वात्पुत्रस्य यदुनाथेन कानने ॥
इत्यक्ता तं पूजयित्वा समानीय निजाश्रमे ।
हर्म्यप्रासादसंवाधे स्थापयित्वा ददौ सुताम् ॥
पद्मां पद्मविशालाक्षीं पद्मनेत्राय पद्मिनीम् ।
पद्मजादेशितः पद्मनाभायादाद्यथा श्रियम् ॥
कल्किर्लब्ध्वा प्रियां भार्यां सिंहले साधु सत्कृतः ।
समुवासं विशेषज्ञः समीक्ष्य दीपमुत्तमम् ॥”
पद्माकरः, पुं, (पद्मस्य आकरः ।) पद्मजनक-
जलाशयः । तत्पर्यायः । तडागः २ कासारः ३
सरसी ४ सरः ५ । इत्यमरः । १।१०।२८ ॥
सरोजिनी ६ । इति जटाधरः ॥ सरोवरः ७
तडाकः ८ तटाकः ९ सरसम् १० सरम् ११
सरकम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ पद्म
सदेवागधे महाजलाशये सपद्मे योग्यतया
निष्पद्यते च । पद्मेव सरोमात्रे । इति पञ्जिका-
कोक्कटादयोऽपि । पद्माकरादिद्वयं सपद्मा-
गाधजलाशये । कासारादिद्वयं कृत्रिमपद्मा-
करे । इति स्वाम्यादयः । पद्माकरादिद्वयं पद्म-
युक्तजलाशयमात्रे । कासारादिद्वयं सरोवर-
मात्रे । इत्यन्ये । पद्मानामाकर उत्पत्तिस्थानं
पद्माकरः क्वचित् पद्ममूलेऽपि योग्यतयेति
सुभूतिः । इति भरतः ॥
पद्मार्च, स्त्री, (पद्मस्य अर्चनीव । समासे षच् ।)
पद्मार्चजम् । इति हारावली ॥ (पद्मे इव पद्मयु-
गलवत् अर्चनीयस्य ।) पद्मतुल्याच्चे चि ॥
पद्माटः, पुं, (पद्मं पद्मसादृश्यं अटति गच्छति
पत्रेणेति अट गतौ + “कर्मण्यण् ।” ३।२।१।
इति अण् ।) चक्रमर्दः । इत्यमरः । २।४।
१४७ ॥
पलया, स्त्री, (पद्ममेव आलयो वासस्थानं
यस्याः ।) लक्ष्मीः । लवङ्गम् । इत्यमरः ॥ (लक्ष्मी-

पद्मास

स्वरूपत्वात् गङ्गापि । यथा, काशीखंडे गङ्गा-
सहस्रनामकीर्तने । २६।१०५।
“पद्मालयां पराशक्तिः पुरजित्परमप्रिया ॥”
पद्मावती, स्त्री, (पद्म + अस्त्वर्थे मतुप् मस्य वत्वम् ।
संज्ञायां दीर्घः ।) मनसादेवी । नदीविशेषः ।
पद्मा इति ख्याता । इति शब्दरत्नावली ॥
पद्मचारिणी । इति जटाधरः ॥ जयदेवपत्नी ।
यथा,—
“जयति पद्मावतीरमणजयदेव-
कविभारतीभणितमतिश्रातम् ॥”
इति गीतगोविन्दः ॥
पद्मावतीप्रियः, पुं, (पद्मावत्याः प्रियः स्वामी ।)
जरत्कारुमुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥ जय-
देवश्च ॥
पद्मासनं, स्त्री, (पद्ममिव पद्माकारेण बहुमिब्यर्थः ।
आसनम् ।) योगासनविशेषः । यथा,—
“वामोरूपरि दक्षिणं नियमतः संस्थाप्य वामं
तथा
दक्षोरूपरि पश्चिमेन विधिना धृत्वा कराभ्यां
धृतम् ।
अङ्गुष्ठं हृदये निधाय चिबुकं नासाग्रमालोकये-
देतद्व्याधिविनाशकारि यमिनां पद्मासनं प्रोच्यते ॥”
अन्यदत्रापि ।
“वामोरूपरि दक्षिणं हि चरणं संस्थाप्य वामं
तथा-
पद्मोरूपरि तस्य बन्धनविधौ धृत्वा कराभ्यां
धृतम् ।
अङ्गुष्ठं हृदये निधाय चिबुकं नासाग्रमालोकये-
देतद्व्याधिविनाशकारि यमिनां पद्मासनं
प्रोच्यते ॥”
इति गोरक्षसंहिता ॥
(मत्स्येन्द्रनाथाभिमतं पद्मासनं यथा, वृटयोग-
दीपिकायाम् । १।४४-४७ ।
“वामोरूपरिदक्षिणं च चरणं संस्थाप्य वामं तथा
दक्षोरूपरि पश्चिमेन विधिना धृत्वा कराभ्यां धृतं ।
अङ्गुष्ठौ हृदये निधाय चिबुकं नासाग्र-
मालोकयेदेतद्व्याधिविनाशकारि यमिनां
पद्मासनं प्रोच्यते ॥
उत्तानौ चरणौ कृत्वा ऊरुसंस्थौ प्रयत्नतः ।
ऊरुमध्ये तथोत्तानौ पाणी कृत्वा ततोऽधो ॥
नासाग्रे विन्यसेद्राजदन्तमूले तु जिह्वया ।
जतम्भा चिबुकं वक्षस्युत्थाप्य पवनं ग्रहे ॥
इदं पद्मासनं प्रोक्तं सर्वव्याधिविनाशनम् ।
दुर्लभं येन केनापि धीमता लभ्यते सुविम्बम् ॥”
पूजार्थं धातुमयपद्माकारासनम् ।
(रतिविषयकपद्मासनम् यथा, रतिमञ्जर्याम् ४०
“पद्मासने नागपादौ लतावेष्टौर्द्धसंपुटः ॥”
तल्लक्षणं यथा, तत्रैव ४२ ।
“हस्ताभ्याश्च समालिङ्ग्य नारीं पद्मासनोपरि ।
रमेहाङ्गं समाकृष्य बन्धोऽयं पद्मसंज्ञकः ॥”)
पद्मासनः, पुं, (पद्मं विष्णुनाभिकमलं आसनं
यस्य ।) ब्रह्मा । कमलासनः । इत्यमरदर्शनात् ॥

पद्मिनी

पद्माङ्गा, स्त्री, (पद्मस्य आङ्गा आख्या यस्याः ।)
पद्मचारिणी । इति राजनिर्घण्टः ।
पद्मिनी, स्त्री, (पद्मानि सन्त्यस्याम् । पुष्करा-
दित्वादिनिः ।) पद्मयुक्तादेशः । पद्मसम्बद्धः ।
पद्मलता । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
नलिनी २ विसिनी ३ । इत्यमरः । १।१०।३६ ॥
मृणालिनी ४ कमलिनी ५ पुटकिनी ६ पङ्क-
जिनी ७ सरोजिनी ८ । इति माधवः ॥
नालिकिनी ९ नालीकिनी १० अरविन्दिनी ११ ।
इति कोषान्तरम् ॥ अम्भोजिनी १२ पुष्क-
रिणी १३ जम्बालिनी १४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ अजिनी १५ । तस्या लक्षणं यथा,—
“मृलनालदलोत्पुष्पफलैः समुदिता पुनः ।
पद्मिनी प्रोच्यते प्राज्ञैर्विसिन्यादिष्व सा ख्यता ॥”
तस्या गुणाः ।
“पद्मिनी मधुरा तित्ता कषाया शिशिरा परा ।
पित्तक्रिमिशोषवान्तिभ्रान्तिसन्तापदोषहृत् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
(पद्मं पद्मगन्धोऽस्यस्याः पद्मस्य गन्ध इव गन्धो
विद्यते शरीरे यस्या इति तात्पर्यार्थः अत्रतु पद्म-
गन्धयोस्तादात्म्यमङ्गीकृत्यैव समासः कल्पितः ।)
चतुर्विधस्त्रीमध्ये स्त्रीविशेषः । तस्या लक्षणं
यथा,—
“भवति कमलनेत्रा नासिकाक्षुद्ररन्ध्रा
अविरलकुचयुग्मा दीर्घकेशी कृष्णाङ्गी ।
मृदुवचनशुशीला नृत्यगीतादुरक्ता
सकलतनुसुवेशा पद्मिनी पद्मगन्धा ॥”
इति रतिमञ्जरी । ४ ॥ * ॥
(अस्या रतिप्रकारः यदुक्तः तत्रैव । २८ ।
“कुचं करेण संमर्दं पीडयेद्धरं दृढम् ।
रमणं पद्मबन्धने पद्मिनीरतिमादिशेत् ॥”)
सरोवरम् । पद्मम् । इति विश्वः ॥ (यथा,
कुमारे । ३ । ७६ ।
“सुरगज इव विभ्रतु पद्मिनीं दन्तलम्भां
प्रतिपथगतिरासीद् वेगदीर्घोऽकृताङ्गः ॥”)
मृणालम् । इति शब्दमाला ॥ हस्तिनी । इति
धरणिः ॥
पद्मिनीकण्टकः, पुं, (पद्मिनीकण्टक इव आकृति-
विद्यतेऽस्य ।) क्षुद्ररोगविशेषः । पद्मकांटा
इति भाषा । तल्लक्षणं यथा,—
“कण्टकैराचितं वृत्तं कण्ठमनुपाकुलमङ्गलम् ।
पद्मिनी कण्टकप्रख्येस्तदाख्यं कफवातजम् ॥”
आचितं व्याप्तम् । पद्मिनीकण्टकप्रख्यैः पद्मिनी-
नालकण्टकसदृशैः । तदाख्यं पद्मिनीकण्टक-
नामकम् ॥ * ॥
तच्चिकित्सा यथा,—
“पद्मिनीकण्टके रोगे कृद्दयेन्निम्बवारिणा ।
तेनैव सिद्धं सद्योऽत्र सर्पिः पातुं प्रदापयेत् ॥
निम्बारग्वधकल्केनो मुहुर्बद्धतेन हितम् ।
चतुर्गुणेन निम्बोत्पन्नकाधेन गोष्ठतम् ॥
पचैतत्तस्तु निम्बस्य कृतमालस्य पत्रैः ।
कल्केर्भूयः पचैत् सिद्धं तत् पिबेत् पलसंमितम् ॥

पद्मः

पद्मिनीकण्टकाद्रोगान्मुक्तो भवति नान्यथा ॥
इति निम्बादिष्टम् । इति भावप्रकाशः ॥
पद्मिनीकान्तः, पुं, (पद्मिनीयाः कान्तः । पद्मपुष्प-
प्रकाशकत्वादस्य तथात्वम् ।) स्वर्यः । इति
जटाधरः ॥
पद्मिनीवल्लभः, पुं, (पद्मिनीया नलिन्या वल्लभः प्रियः ।
पद्मिनी वल्लभाऽस्येति वा ।) स्वर्यः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
पद्मी, [न] पुं, (पद्मं विन्दुजालकमस्यस्य । पद्म
+ इनिः ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३५ ॥
(यथा, महाभारते । १२ । २६ । ६६ ।
“सर्वा रथगताः कन्या रथाः सर्वे चतुर्थजः ।
शतं शतं रथे नागाः पद्मिनी हेममालिनः ॥”
नाभिकमले हस्ते वा पद्ममस्यास्तीति । विष्णुः ।
यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ५० ।
“अनुकूलः प्रतावर्तः पद्मी पद्मनिभेक्षणः ।
पद्मनाभोऽरविन्दार्चः पद्मगर्भः शरीरभृत् ॥”)
पद्मेश्वरः, पुं, (पद्मे श्वेति इति । श्री ड ल श्वने +
“अधिकरणे श्वेतिः ।” ३ । २ । १५ । इति
अच् । “श्वयवासवासिञ्चिति ।” ६ । ३ । १८ ।
इत्यलुक् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
पद्मोत्तरः, पुं, (पद्मादुत्तरः वर्णतः श्रेष्ठः ।)
कुसुमः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पद्मोत्तरात्मजः, पुं, (पद्मोत्तरस्य आत्मजः पुत्रः ।)
जिनचक्रवर्त्तिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
पद्मोद्भवः, पुं, (पद्मं उद्भव उत्पत्तिस्थानं यद्वा पद्मे
पद्माद्वा उद्भवो यस्य ।) ब्रह्मा । अजयोनिरित्य-
मरदर्शनात् ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ६ । ४ ।
“ततः पद्मोद्भवो राजन् । देवदेवः पितामहः ।
उवाच मधुरं वाक्यमर्षवद्वैतभूषितम् ॥”)
पद्मोद्भवा, स्त्री, (पद्मे पद्माद्वा उद्भवो यस्याः ।)
मनसा देवी । यथास्याः पौराणिकध्यानम् ।
“कान्त्या काञ्चनसन्निभा सुवदना पद्मासना श्रीभना
नागेन्द्रैः कतशेखरा विषहरौ पद्मोद्भवां जाङ्ग-
लीम् ॥”
पदं, स्त्री, (पदं चरणमर्हतीति । पद + यत् ।)
कविकृतिः । श्लोकः । इत्यमरः । ३ । ५ । ३१ ॥
तस्य लक्षणं यथा, हृन्दोमञ्जर्याम् ।
“पदं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥”
(तत्तु अन्वयगतवशात् मुक्तकयुग्मकसन्दानितक-
कलापककुलकभेदात् पञ्चविधम् । यदुक्तं साहित्य-
दर्पणे । ६ । २८७ ।
“हृन्दोवृद्धपदं पदं तेनैकेन च मुक्तकम् ।
द्वाभ्यान् युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते ॥
कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम् ॥”
“तद्वृत्तं कुलकं स्तुतम् ।” इति कचित् पाठः ॥
शाश्वम् । इति जटाधरः ॥ (“पदमस्मिन्
दृश्यम् ।” ४ । ४ । ८७ । इति यत् । नाति-
सुष्ककर्हमः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
पदः, पुं, (पद्मां जातः । पद + यत् ।) शूद्रः ।
इति मेदिनी ॥ (यदुक्तं यजुषि ।

पनसः

“ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः ।
ऊरू तदस्य यद् वैश्यः पद्मां शूद्रो व्यजायत ॥”)
पदा, स्त्री, (पादाय हिता । शरीरावयवात् यत् ।
“पदाव्यतर्ह्ये ।” ६ । ३ । ५२ । इति पद्मावः ।)
स्तुतिः । इति विश्वः ॥ पन्याः । इत्य-
मरः । २ । १ । १५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । ३ । १२ ।
“यदाश्वः पद्माभिस्त्रितो रजः पृथिव्याः सानौ
जङ्गनन्त पाणिभिः ॥” पादौ विध्यन्ति पदाः
शर्कराः । इति सिद्धान्तकौमुदी । “विध्यत्यघ-
शुषा ।” ४ । ४ । ८३ । इति यत् । “पदाव्य-
तर्ह्ये ।” ६ । ३ । ५२ । इति पदादेशः ॥)
पदः, पुं, (पदातेऽस्मिन्निति । पद गतौ । “स्माधि-
तच्चीति ।” उणां । २ । १३ । इति रक् ।)
ग्रामः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिट्ठितः ॥
ग्रामपथः । इत्युणादिकोषः ॥ भूलोकः । देश-
भेदः । इति संचिप्रसारोणादिट्ठितः ॥
पद्मः, पुं, (पदाते गम्यतेऽस्मिन्नेन वा । पद गतौ
“सर्वनिष्ठस्त्विति ।” उणां । १ । १५३ । इति
निपातनात् सिद्धम् ।) भूलोकः । रथः । इति
संचिप्रसारोणादिट्ठितः ॥ पन्याः । इत्युणादि-
कोषः ॥
पद्मा, [न] पुं, (पदाते गम्यते यत्र । पद गतौ +
“स्नामदिपदीति ।” उणां । ३ । ११२ । इति
वनिप् ।) पन्याः । इति संचिप्रसारोणादिट्ठितः ॥
पन, ड ईङ् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्सं-
सकं-सेट् ।) ईङ् । स्तुतिः । पनायति पनायते
विष्णुं धीरः । आयातत्वाद्भयपदमिति वोप-
देवः । अरे तु आयस्याप्राप्तिपक्षे आत्मनेपद-
मेव । ड, अपनिष्ठ पेने पनिता पनिषीष्ट पनि-
ष्यते-अपनिष्यत । इति दुर्गादासः ॥
पनसः, पुं, (पनायते स्तूयतेऽनेन देवः मनुष्यादि-
र्वैति । यद्वा पनायति स्तौति सन्तोषयती-
त्यर्थः देवमनुष्यादीन् इति । पन स्तुतौ +
“अत्यविचमितमीति ।” उणां । ३ । ११७ ।
इति असच् ।) फलवृक्षविशेषः । काण्डाल इति
भाषा ॥ (यथा भागवते । ८ । २ । १० ।
“सूतैः प्रियालैः पनसैरास्त्रैरास्त्रातकैरपि ॥”)
तत्पर्यायः । कण्टकिफलः । २ । इत्यमरः ।
२ । ४ । ६१ ॥ महासर्जः ३ फलिनः ४ फलवृक्षकः ५
स्थूलः ६ कण्टफलः ७ मूलफलदः ८ अपुष्प-
फलदः ९ पूतफलः १० चम्पकोषः ११ चम्पाशुः १२
कण्टकीफलः १३ रसालः १४ मृदङ्गफलः १५
पानसः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य फल-
गुणाः । मधुरत्वम् । सुपिच्छिलत्वम् । गुरुत्वम् ।
हृदात्वम् । बलवीर्यवृद्धित्वम् । अमदाह-
विशोधनाशिल्वम् । रुचिकारित्वम् । ग्राहिल्वम् ।
परमदुर्जरत्वम् । तद्बीजगुणाः । ईषत्कषाय-
त्वम् । मधुरत्वम् । वातलेत्वम् । गुरुत्वम् ।
रुच्यत्वम् । तत्फलविकारत्वगदोषनाशिल्वम् ।
“बालान् नीरसं हृदं मध्यं पक्कान् दीपनम् ।
रुचिदं लवणाभ्यक्तं पनसस्य फलं स्तुतम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

पन्याः

“पनसः कण्टकिफलः फणाशोऽतिवृहत्फलः ।
पनसं शीतलं पक्वं स्निग्धं पित्तानिलापहम् ॥
तर्पणं वृंहणं खादु मांसलं स्निग्धं भृशम् ।
बल्यं शुक्रप्रदं हन्ति रक्तपित्तचतुश्चान् ॥
आमन्तदेव विष्टम्भि वातलं तुवरं गुरु ।
दाहक्षन्मधुरं बल्यं कफमेदोविमर्दनम् ॥
पनसोद्भूतबीजानि वृथाणि मधुराणि च ।
गुरुणि वृद्धवर्चांसि सृष्टन्मन्त्राणि संवेदन् ॥”
अन्यच्च ।
“मञ्जाः पनसजो वृथा वातपित्तकफापहः ।
विशेषात् पनसं वर्यं गुल्मिभिरन्वद्विभिः ॥
अलं पनसपाकाय फलं कदलसम्भवम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
“कण्टाफलं सुमधुरं वृंहणं स्निग्धशीतलम् ।
दुर्जरं वातपित्तघ्नं स्निग्धशुक्रवलप्रदम् ॥
तदेव सर्पिषा युक्तं स्निग्धं हृदं बलप्रदम् ।
हृदिघ्नं न च चक्षुष्यं वृष्यश्च वातपित्तशुत् ॥
कण्टाफलमपक्कान् कषायं खादु वातलम् ।
रक्तपित्तहरं खादु तत्फलास्थपि तज्जुगम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
पनसतालिका, स्त्री, (पनसं दीर्घलेन स्तुत्यं
यत्तालम् । तद्वत् फलमस्यस्याः । ठन् ।) कण्टकि-
फलम् । इति शब्दमाला ॥
पनसिका, स्त्री, (पनसवत् कण्टकमयाकृतिर्विद्यते
यस्याः । पनस + ठन् ।) क्षुद्ररोगविशेषः । स
च कर्णमध्यजातव्रणः । तल्लक्षणं यथा,—
“कर्णस्याभ्यन्तरे जातां पिङ्गकासुयवेदनाम् ।
स्थिरां पनसिकां तान् विद्याद्वातकफोत्थिताम् ॥”
तच्चिकित्सा यथा,—
“भिषक् पनसिकां पूर्वं स्वेदयेदथ लेपयेत् ।
कल्केर्मनःशिलाकुष्ठनिशितालकदारुजैः ॥
पक्वां विज्ञाय तां भित्त्वा ब्रणवत् ससुपांश्चेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
पन्याः, [इन्] पुं, पतन्ति यान्वनेन । (पत ल
गतौ + “पतस्य च ।” उणां । ४ । १२ । इति
इनिः यञ्चान्तादेशः ।) रथ्या । रास्ता इति
भाषा ॥ (यथा, मनुः । ४ । ४५ ।
“न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ॥”)
तत्पर्यायः । अयनम् २ वर्त्म ३ मार्गः ४
अध्वा ५ पदवी ६ सृतिः ७ सरणिः ८ पङ्क्तिः ९
पदा १० वर्त्तनी ११ एकपदी १२ । इत्यमरः ।
२ । १ । १५ ॥ पथः १३ पदविः १४ पदवी १५ सरणी
१६ शरणिः १७ पङ्क्ती १८ वर्त्तनिः १९ । इति
भरतः ॥ शरणी २० वाटः २१ धर्मवर्त्तनम् २२
माथः २३ विवधः २४ वीवधः २५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ * ॥
तस्य लक्षणम् ।
“त्रिंशद्वर्गं विस्तीर्णं देशमार्गस्तु तेः कृतः ।
विंशद्वर्गममार्गः सीमामार्गो दशैव तु ॥
धनूषि दश विस्तीर्णः श्रीमान् राजपथः कृतः ।
वृवाजिरथनागानामसम्बन्धः सुसंस्तरः ॥
धनूषि चैव चत्वारि शाखाख्यास्तु निर्मिताः ।

पन्नगी

त्रिकराक्षोपरथास्तु द्विकरापुपरचका ॥
 चङ्गापथस्तु व्यादस्त्रिपादस्य गृहान्तरम् ।
 तृतीपादस्त्रिपादः प्राग्वंशः पादकः स्तुतः ॥
 अवकरः परीवारः पादमात्रः समन्ततः ॥”
 इति देवीपुराणे गोपुरद्वारलक्षणाध्यायः ॥ * ॥
 चतुष्पथलक्षणादि यथा,—
 “एकलिङ्गे प्रशान्ने वा शून्यागारे चतुष्पथे ।
 तत्रस्थः साधयेद्योगी विद्यां त्रिभुवनेश्वरीम् ॥
 चतुष्पथस्तु तत् प्रोक्तं त्रिकोणं यत्र वर्तते ॥”
 इति नीलतन्त्रम् ॥ * ॥
 प्रथममनगुणः ।
 “अध्वा मेदः कफस्थौल्यसौकुमार्यविनाशनः ।
 यत्तु चङ्क्रमणं नातिदेहपीडाकरं भवेत् ॥
 तदायुर्वलमेधामिन्द्रियप्रदमिन्द्रियप्रोधनम् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥ * ॥
 ब्राह्मणादिभ्यः पथावकाशो देवो यथा,—
 “पत्न्या देवो ब्राह्मणाय स्त्रियै राज्ञे ह्यचक्षुषे ।
 वृद्धाय भारयुक्ताय रोगिणी दुर्बलाय च ॥”
 इति कौर्म उपविभागे ११ अध्यायः ॥ * ॥
 गोपथदानफलं यथा,—
 “गोमार्गस्य तथा कर्त्ता गोलोके क्रीडते चिरम् ।”
 इति प्रतिष्ठातत्वे ह्यश्रीर्षपञ्चरात्रम् ॥ * ॥
 अस्याचारदाबुपचारो यथा,—
 “तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना
 नैको मुनिर्यस्य मतं प्रमाणम् ।
 धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुह्यायां
 महाजनो येन गतः स पत्न्याः ॥”
 इति महाभारते ३।३१२।११२। धर्मवकप्रश्ने
 युधिष्ठिरोत्तरम् ॥ * ॥ नरकविशेषः । यत्रा-
 टाव्यते । इति मनौ ४ अध्यायः ॥
 पन्नं, त्रि, (पत्नी उ गतौ + “गल्यर्थेति ।” ३।४।
 ७२ । इति कर्त्तरि क्तः ।) च्युतम् । गलितम् ।
 इत्यमरः ३।१।१०४ ॥
 पन्नः, पुं, (पन् स्तुतौ + “कृवृजृ धिद्वपनीति ।”
 उणां । ३।१० । इति नः स च नित् ।) अधो-
 गमनम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिवृत्तिः ॥
 पन्नगः, पुं, (पन्नं अधोगमनं पतितं वा गच्छ-
 तीति । गम ल गतौ + “सर्वत्र पन्नयोरुपसंख्या-
 नम् ।” ३।२।४८ । इत्यस्य वार्त्ति इति डः ।
 पङ्गां न गच्छतीति वा विग्रहः ।) सर्पः ।
 इत्यमरः १।१।८।८ । (यथा, विष्णुपुराणे ।
 १।१७।७ ।
 “पानासक्तं महात्मानं हिरण्यकशिपुं तदा ।
 उपासाच्चक्रिरे सर्वे सिद्धगन्धर्वपन्नगाः ॥”)
 ओषधीभेदः । पङ्काजम् । इति मेदिनी ॥
 पन्नगकेशरः, पुं, (पन्नगवत् केशरो यस्य ।) नाग-
 केशरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पन्नगशूनः, पुं, (पन्नगं सर्पं अश्रातीति । अश्र ग
 भोजने + ल्युः । पन्नगः अश्रुणं भक्ष्यो यस्येति
 वा ।) गरुडः । इत्यमरः १।१।१३१ ॥
 पन्नगी, स्त्री, (गन्तु + जातौ डीष् ।) पन्नग-
 पत्नी । (यथा, भागवते । ३।१६।११ ।

पयश्च

“तां स आपततीं वीक्ष्य भगवान् समवस्थितः ।
 जग्राह लीलया प्राप्तं गरुडानिव पन्नगीम् ॥”
 मनसा देवी । यथा, तिथितत्त्वे ।
 “पञ्चम्यामसि पक्षे समुत्तिष्ठति पन्नगी ॥”
 सर्पिणीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पन्नङ्गा, स्त्री, (पदि नङ्गा बङ्गा ।) चर्मपादुका ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 पन्नङ्गी, स्त्री, (पदोश्चरणयोर्नङ्गी ।) चर्मपादुका ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पपिः, पुं, (पाति लोकम् । पिबति वा । पा +
 “आडगमहनजनः किकिनी लिट् च ।” ३।२।
 १७१ । इति किः द्वित्वच् ।) चन्द्रः । पानकर्त्तरि
 त्रि । इति संचिप्रसारवाकरणम् ॥ (यथा,
 ऋग्वेदे । ६।२३।४ । “पपिः सोमं ददिर्गाः ॥”)
 पपीः, पुं, (पाति लोकम् । पा रक्षणे + “घापोः
 कित् दे च ।” उणां । ३।१५६ । इति ईक्
 द्वित्वच् ।) सूर्यः । चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥
 पपुः, पुं, (पाति रक्षतीति । “कुर्ष्वेति ।”
 उणां । १।२३ । इति चकारात् अन्यतोऽपि
 कुर्ष्वित्वच् ।) पालकः । घात्रां स्त्री । इत्युणादि-
 कोषः ॥
 पमरा, स्त्री, गन्धद्रव्यविशेषः । सङ्कुकी इति ख्याता ।
 अस्यातुलेपनगुणः । परमालक्ष्मीरक्षोच्चर-
 नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 पम्पा, स्त्री, (पाति रक्षति महर्ष्यादीन् स्त्रीय-
 पवित्रसलिलदानादिभिरिति शेषः । पा पालने +
 “स्वय-श्रित्य-श्रय-वाष्प-रूप-पम्पा-तल्याः ।”
 उणां । ३।२८ । इति निपातनात् द्वस्त्वे सुडा-
 गमत्वे च साधुः ।) ओङ्देशस्थनदीविशेषः ।
 इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, रघुः । १३।३० ।
 “दूरावतीर्णां पिबतीव खेदा-
 दम्नं पम्पासलिलानि दृष्टिः ॥”
 इयं हि ऋष्यक्षकपर्वतसन्निकटस्था । इति
 रामायणम् ॥)
 पम्ब, गतौ । (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ओष्ठ्यवर्ग-
 शेषोपधः । पम्बति । इति दुर्गादासः ॥
 पय, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं-
 सकं सेट् ।) ड, पयते । इति दुर्गादासः ॥
 पयः, [स्] स्त्री, (पयते पीयते वा पय गतौ पी ड
 पाने वा + “सर्वधातुभ्योऽसुन् ।” उणां । ४।
 १८८ । इत्यसुन् ।) जलम् । (यथा, रघुः । १।६७ ।
 “पयः पूर्वं स्वनिश्वातैः कवोणमुपभुज्यते ॥”)
 दुग्धम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ३।८२ ।
 “कुर्व्यादह्वरहः श्राद्धमन्नाद्वनोदकेन वा ।
 पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥”)
 पयःकन्दा, स्त्री, (पयः कन्दे यस्याः ।) क्षीर-
 विदारि । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पयःफेनी, स्त्री, (पयो दुग्धमिव फेनमस्याः । गौरा-
 दित्वात् डीष् ।) दुग्धफेनीक्षुपः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 पयश्चयः, पुं, (पयसां चयः सम्बन्धः ।) जलसम्बन्धः ।
 तत्पण्यायः । पूरः २ वेष्टिः ३ । इति जटाधरः ॥

पयोधि

पयस्यं, त्रि, (पयसो विकारस्तत्र हितं वा ।
 पयस् + “गोपयसोर्यत् ।” ४।३।१६० । इति
 यत् ।) पयोविकारः । घृतदध्यादि । इत्यमरः ।
 २।६।५१ ॥ पयोहितम् । इति मेदिनी ॥
 प्रयस्यः, पुं, (पयः पिबतीति ।) विडालः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 प्रयस्या, स्त्री, (पयस्य + टाप् ।) दुग्धिका । क्षीर-
 काकोली । खण्णक्षीरी । इति मेदिनी ॥ अर्क-
 पुष्पिका । इति रत्नमाला ॥ कुटुम्बिनीक्षुपः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ आमिचा । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 प्रयखलः, पुं, (पयोऽख्यस्य । पयस् + “अन्येभ्यो-
 ऽपीति ।” वलच् ।) क्वागः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 प्रयस्विनी, स्त्री, (पयो विद्यतेऽस्याः । “अस्माया-
 मेधासजो विनिः ।” ५।२।१२१ । इति
 विनिः ततो डीष् ।) नदी । (प्रशस्तजल-
 वत्त्वात्तथा पुण्यसलिलत्वाद् गङ्गा । यथा, काशी-
 खण्डे गङ्गासहस्रनामकीर्त्तने । २६।१०६ ।
 “परापरफलप्राप्तिः पाचनी च प्रयस्विनी ॥”)
 धेनुः । (यथा, रघुः । २।२१ ।
 “प्रदक्षिणीकृत्य प्रयस्विनीन्तां
 सुदक्षिणा साक्षतपाचहस्ता ॥”)
 रात्रिः । इति मेदिनी ॥ काकोली । क्षीर-
 काकोली । दुग्धफेनी । क्षीरविदारि । क्वागी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ जीवन्ती इति भावप्रकाशः ॥
 (गायत्रीखरूपा मह्यदेवी । यथा, देवीभाग-
 वते । १२।६।६६ ।
 “प्रज्ञावती सुता पौत्री पुत्रपूज्या प्रयस्विनी ॥”)
 पयोगङ्, पुं, (पयसो गङ् इव ।) घनोपलः ।
 द्वीपः । इति शब्दमाला ॥
 पयोधनः, पुं, (पयोभिर्धनः सान्द्रः ।) घनोपलः ।
 इति हारावली ॥
 पयोजन्मा, [न्] पुं, (पयसो जलस्य जन्म यस्मात् ।)
 मेघः । इति शब्दमाला ॥
 पयोधरः, पुं, (धरतीति धरः । घृ + अच् ।
 पयसो दुग्धस्य जलस्य वा धरः ।) स्त्रीस्तनः ।
 (यथा, रघुः । १४।२२ ।
 “षडाननापीतपयोधरासु
 नेता च मूलाभिव कृत्तिकासु ॥”)
 मेघः । इत्यमरः ३।३।१६३ ॥ कोषकारः ।
 नारिकेलम् । कशेरु । इति मेदिनी ॥
 पयोधाः, [स्] पुं, (पयो जलं दधातीति । डु धा
 जलि धारणे + “पयसि च ।” उणां । ४।२२६ ।
 इति असिः ।) समुद्रः । जलाधारः । इत्युणादि-
 कोषः ॥
 पयोधिः, पुं, (पयांसि धीयन्तीऽस्मिन् । डु धा अ +
 “कर्मण्यधिकरणे च ।” ३।३।६३ । इति
 किः ।) समुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पयोधिकं, स्त्री, (पयोधौ समुद्रे कायति प्रका-
 शते इति । कै + कः ।) समुद्रफेनः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

पयोत्र

पयोनिधिः, पुं, (पयांसि निधीयन्तेऽस्मिन् । धा-
धारणे + अधिकरणे किः ।) समुद्रः । यथा,—

“न गणितं यदि जन्म पयोनिधौ
हरशिरःस्थितिभूरपि विस्तृता ।”

इति नैषधे । ४ । ५० ॥ (पय इव शुक्लः सत्त्व-
गुणः निधीयतेऽत्र इति विग्रहे । शिवः । यथा,
महाभारते । १३ । १७ । ८७ ।

“लम्बनो लम्बितोऽश्वा महाभायः पयोनिधिः ॥”

पयोरः, पुं, (प्रयो जलं रातीति । रा + कः ।)
खदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पयोलता, स्त्री, (पयः चौरं तेनाद्या लता ।)
चौरविहारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पयोव्रतः, पुं, (पयोमात्रपानसाधो व्रतः ।) पयो-
मात्रपानरूपव्रतविशेषः । यथा,—

“पुण्यां तिथिं समासाद्य युगमन्वन्तरादिकम् ।
पयोव्रतस्त्रिरात्रं स्यादेकरात्रमथापि वा ॥”

इति मातृस्ये १५२ अध्यायः ॥ * ॥

द्वादशाहसाध्यविष्णुव्रतविशेषः । यथा,—
कश्यप उवाच ।

“एतन्मे भगवान् पृष्टः प्रजाकामस्य पद्मजः ।

यदाह ते प्रवक्ष्यामि व्रतं केशवतोषणम् ॥

फाल्गुनस्यामले पक्षे द्वादशाहं पयोव्रतः ।

अर्चयेद्देवविन्दार्चं भक्त्या परमयान्वितः ॥

सिनीबाल्यां नृदालिष्य स्नायात् क्रोडविदीर्यया ।
यदि लभ्येत वै स्रोतस्येतन्मन्त्रमुदीरयेत् ॥

त्वं देवादिबराहेण रसायाः स्थानमिच्छता ।

उद्धृतासि नमस्तुभ्यं पाप्मानं मे प्रणाशय ॥

निर्वृतिताम्रनियमो देवमर्चयेत् समाहितः ।

अर्चायां स्थण्डिले स्तब्धे जले वह्नी गुरावपि ॥

नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महीयसे ।

सर्वभूतनिवासाय वासुदेवाय साक्षिणे ॥

नमोऽय्यक्ताय सूक्ष्माय प्रधानपुरुषाय च ।

चतुर्विंशद्गुणज्ञाय गुणसंख्यानहेतवे ॥

नमो द्विशीर्षे त्रिपदे चतुःशृङ्गाय तन्त्रवे ।

सप्तहस्ताय यज्ञाय त्रयीविद्यात्मने नमः ॥

नमः शिवाय रुद्राय नमः शक्तिधराय च ।

सर्वविद्याधिपतये भूतानां पतये नमः ॥

नमो हिरण्यगर्भाय प्राणाय जगदात्मने ।

योगैश्वर्यशरीराय नमस्ते योगहेतवे ॥

नमस्तु आदिदेवाय साक्षिभूताय ते नमः ।

नारायणाय ऋषये नराय हरये नमः ॥

नमो मरकतश्यामवपुषेऽधिगतश्रिये ।

केशवाय नमस्तुभ्यं नमस्ते पीतवाससे ॥

त्वं सर्ववरदः पुंसां वरेण्य वरदर्भम् ।

अतस्ते श्रियसे धीराः पादरेणुमुपासते ॥

अन्ववर्तन्त यं देवाः श्रीश्च तत्पादपद्मयोः ।

सृष्टयन्त इवामोदं भगवान्मे प्रसीदताम् ॥

एतैर्मन्त्रैर्हृषीकेशमावाहनपुरस्कृतम् ।

अर्चयेच्छ्रद्धया युक्तः पादोपसृष्टनादिभिः ॥

अर्चित्वा गन्धमाल्याद्यैः पयसा स्नापयेद्विभुम् ।

वन्द्योपवीताभरणपादोपसृष्टनैस्ततः ॥

गन्धपुष्पादिभिश्चार्चयेद्द्वादशाक्षरविद्यया ।

पयोष्णी

सूतं पयसि नैवेद्यं शाल्यन्नं विभवे सति ॥

ससर्पिः सगुडं दत्त्वा जुहुयान्मन्त्रविद्यया ।

निवेदितं तद्भक्ताय दद्याद्भुङ्क्ते वा स्वयम् ॥

दत्त्वात्तमनमर्चित्वा ताम्बूलञ्च निवेदयेत् ।

जपेदष्टोत्तरशतं स्तुवीत स्तुतिभिः प्रभुम् ॥

कृत्वा प्रदक्षिणं भूमौ प्रणमेद्दण्डवन्मुदा ।

कृत्वा शिरसि तच्छ्रेयं देवमुद्वासयेत्ततः ॥

द्वावरान् भोजयेद्विप्रान् पायसेन यथोचितम् ।

सुङ्कीत तैरनुज्ञातः श्रेयं सेष्टः सभाजितैः ॥

ब्रह्मचार्यश्च तन्नात्रां शोभूते प्रथमेऽहनि ।

स्नातः शुचिर्यथोक्तेन विधिना सुसमाहितः ॥

पयसा स्नापयित्वा चैद्यावद्ब्रतसमापनम् ।

पयोभक्ष्यो व्रतमिदं चरेद्विष्णुर्चनार्हतः ॥

पूर्ववज्जुहुयादग्निं ब्राह्मणांश्चापि भोजयेत् ।

एवन्त्वहरहः कुर्याद्द्वादशाहं पयोव्रतम् ॥

हरेराराधनं होममर्ह्यं द्विजतर्पणम् ।

प्रतिपदिनमारभ्य यावत् शुक्लत्रयोदशीम् ॥

ब्रह्मचर्यमधःस्वप्नं स्नानं त्रिसवनचरेत् ।

वर्जयेदसदालापं भोगानुच्चावचांस्तथा ॥

अहिंसः सर्वभूतानां वासुदेवपरायणः ।

त्रयोदश्यामथो विष्णोः स्नपनं पञ्चकैर्विभोः ॥

कारयेच्छास्त्रदृष्टेन विधिना विधिकोविदैः ।

पूजाञ्च महतीं कुर्याद्विद्वत्प्राज्ञविवर्जितः ॥

चरुं निरूप्य पयसि शिपिविष्टाय विष्णवे ।

सूक्तेन तेन पुरुषं यजेत सुसमाहितः ॥

नैवेद्यान्तितुल्यवद्दद्यात् पुरुषतुष्टिदम् ।

आचार्यं ज्ञानसम्पन्नं वस्त्राभरणधनुभिः ॥

तोषयेद्विजिज्ञैश्च तद्विद्वद्गाराधनं हरैः ।

भोजयेत्तान् गुणवता सदन्नेन शुचिस्मिते ॥

अन्यांश्च ब्राह्मणान् प्रकृत्वा ये च तत्र समागताः ।

दक्षिणां गुरवे दद्याद्विगम्यश्च यथार्हतः ॥

अज्ञातोनाश्रपाकांश्च प्रीणयेत् समुपागतान् ।

उक्तवत्स्वयं सर्वेषु दीनान्यल्पपणेषु च ॥

विष्णोस्तत् प्रीणनं विद्वान् सुङ्कीत सह बन्धुभिः ।

वृत्त्यवादित्रयीतैश्च स्तुतिभिः स्तुतिवाचनैः ॥

कारयेत्तत्कथाभिश्च पूजां भगवतोऽन्वहम् ।

एतत् पयोव्रतं नाम पुरुषाराधनं परम् ॥

पितामहेनाभिहितं मया ते समुदाहृतम् ।

त्वञ्चानेन महाभागे ! सत्यं चैकीर्णं केशवम् ॥

आत्मना शुद्धभावेन नियतात्मा भजाययम् ।

अयं वै सर्वयज्ञाङ्कः सर्वव्रतमिति स्मृतम् ॥

तपःसारमिदं भद्रे दानञ्चैश्वर्यतर्पणम् ।

त एव नियमाः साक्षात्त एव च यमोत्तमाः ॥

तपो दानं व्रतं यज्ञो येन तुष्ट्यर्थोत्तमजः ।

तस्मादेतद्व्रतं भद्रे प्रयता अद्भुता चर ॥

भगवान् परितुष्टस्ते वरानाशु विधास्यति ॥”

इति श्रीभागवते ८ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥

पयोष्णिजाता, स्त्री, (पयोष्णी नान्नी नदी जाता

अस्याः । एषोदरात् साधुः ।) सरस्वती नदी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

पयोष्णी, स्त्री, (पयः सलिलं उष्णं उष्णगुणं वा

अस्याः ।) नदीविशेषः । सा विन्ध्याचलदक्षिणे

परः

प्रसिद्धा । अस्या जलगुणाः ।

“पयोष्णीसलिलं रुच्यं पवित्रं पापनाशनम् ।

सर्वामयहरं सौख्यबलकान्तिप्रदं लघु ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

परं, स्त्री, (पृ + “ऋदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ ।

इति अप् ।) केवलम् । इति मेदिनी ॥ मोक्षः ।

यथा । केवलममृतं परम् । इति सुक्तिपर्याये

रत्नावली ॥ (ब्रह्म ब्रह्मा च । यदुक्तं श्रुतौ ।

“इं ब्रह्मणो वेदितव्ये परश्चापरमेव च ॥”

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । २० ।

“प्रभूतस्त्रिककुङ्कुम पवित्रं मङ्गलं परम् ॥”

ब्रह्मण आयुः । यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ४२ ।

“एवन्तु ब्रह्मणो वर्षमेकं वर्षशतान्तु तत् ।

शतं हि तस्य वर्षाणां परमिदमभिधीयते ।

पञ्चाशद्विंशत्यावर्षैः परार्द्धमिति कीर्तयते ॥”

परं, [म्] अ, नियोगः । ज्ञेयः । इति मेदिनी ॥

परः, पुं, (पृ + अच् ।) शत्रुः । इत्यमरः ॥ (यथा,

रघुः । ७ । ६७ ।

“इतः परानभैकहार्थाश्चान्

वैदर्भिः । पश्चानुमता मयासि ॥”)

ब्रह्मण आयुः । यथा,—

“कालसंख्यां समासेन पूर्वाह्णद्वयकल्पिताम् ।

स एव स्यात् परः कालस्तदन्ते परिपूज्यते ॥

निजेन तस्य मानेन चायुर्वर्षशतं स्मृतम् ।

तत् पराख्यं तदर्द्धं परार्द्धमभिधीयते ॥”

अपि च ।

“त्रैणि कल्पशतानि सुस्तया षष्टिर्द्विजोत्तमाः ।

ब्रह्मणः कथितं वर्षं पराख्यं तच्च तत् पदम् ॥”

इति कौर्म्ये ५ अध्यायः ॥

(शिवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ६७ ।

“कपिलः कपिशः शुक्ल आयुश्चैव परोऽपरः ॥”

परः, त्रि, श्रेष्ठः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३५५ ।

“परमोहनाय सुक्तो निष्करुणो

तरुणि ! तव कटाक्षोऽयम् ।

विश्रिख इव कलितकर्णः

प्रविशति हृदयं निःसरति ॥”)

अरिः । दूरः । अन्यः । उत्तरः । इति मेदिनी ॥ * ॥

न्यायमते द्रव्यगुणकर्मवृत्तिसत्ता । इयं व्यापक

जातिः । यथा,—

“सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परश्चापरमेव च ।

द्रव्यादित्रिकवृत्तिसु सत्ता परतयोच्यते ॥

परभिन्ना तु या जातिः सैवापरतयोच्यते ।

द्रव्यादिकजातिसु परापरतयोच्यते ॥

व्यापकत्वात् परापि स्यात् व्याप्यत्वादपरापि च ॥”

इति भाषापरिच्छेदे । ८—६ ॥ * ॥

परान्नादिभक्षणादेः श्रीनाशकत्वं यथा,—

“परान्नञ्च परस्वञ्च परशय्या परस्त्रियः ।

परवैश्वनि वासश्च शक्रादपि हरिश्चिन्म ॥”

इति गरुडपुराणम् ॥ * ॥

श्रेष्ठवाचकपरशब्दप्रयोगः । यथा,—

“अन्नदातुः शतगुणोऽभीष्टदैवः परः स्मृतः ।

गुरुस्तस्माच्छतगुणो विद्यामन्त्रप्रदायकः ॥

परकी

अज्ञानतिमिराच्छन्नं ज्ञानदीपेन चक्षुषा ।
यः सर्वार्थं दर्शयति तत्परः कोऽपि बान्धवः ॥
गुरुदत्तेन मन्त्रेण तपसेऽसुरं लभेत् ।
सर्वज्ञत्वं सर्वसिद्धिं तत्परः कोऽपि बान्धवः ॥
पितरं मातरं भार्यां गुरुपत्नीं गुरुं परम् ।
यो न पुष्पाति कापय्यात् स महापातकी शिवः ॥
नास्ति वेदात् परं शास्त्रं न हि क्षणात् परः सुरः ।
नास्ति गङ्गासमं तीर्थं न पुष्पं तुलसीपरम् ॥
क्षमावती भूपरा न पुष्पान्नास्ति परः प्रियः ।
न च देवात् परः शक्तो व्रतं नैकादशीं विना ॥
शालग्रामात् परो यत्नो न चेन्नं भारतात् परम् ।
परं पुण्यस्थलानाञ्च पुण्यं वृन्दावनं यथा ॥
मोक्षदानं यथा काशी वैष्णवानां यथा शिवः ।
न पार्वत्याः परा साध्वी न गणेशात् परो वशी ॥
न च विद्यासमो बन्धुर्नास्ति कश्चिद्गुरोः परः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥
परःशतं, चि, शतात् परम् । शताधिकसंख्या ।
इत्यमरः । ३ । १ । ६४ ॥
परःश्वः, [स्] य, श्वो दिनात् परमहः परःश्वः ।
परः सहस्रवत् पारस्करादित्वात् सुट् परःश्वः ।
इति मधुः । सुटं नेच्छन्त्यन्ते परश्व इत्याहुः ।
अतिक्रान्ते पूर्वतरे दिने परश्वो जात इति
प्रयोगो गौणः तत्र परश्च तत् श्वेति कर्म-
धारयः । इति भरतः ॥ श्वः पराहः । इत्य-
मरः । ३ । ४ । २२ ॥ परश्वु । इति भाषा ॥
परःसहस्रं, चि, सहस्रात् परम् । सहस्राधिक-
संख्या । इत्यमरटीका ॥
परकीयं, चि, (परस्येदम् । “गङ्गादिभ्यश्च ।” ४ ।
२ । १३८ । इति कृः । “कुग्जनस्य परस्य च ।”
इति कुक् । परसम्बन्धि । (यथा, मनुः । १४ । २०१ ।
“परकीयनिपानेषु न स्नायाच्च कदाचन ॥”)
परकीया, स्त्री, (परकीय + टाप् ।) नायिका-
भेदः । अस्या लक्षणं यथा । अप्रकटपर-
पुरुषानुरागा । सा च द्विविधा । परोढा १
कन्यका च २ । कन्यायाः पित्रादधीनतया
परकीयत्वम् । अस्या गुणैव सकला चेष्टा ॥*॥
परोढा यथा,—
“अयं रेवाकुञ्जः कुसुमशरसेवाससुचितः
समीरोऽयं वेलादरविलसदेलापरिमलः ।
इयं प्रावृद्ध्या नवजलदविन्यासचतुरा
पराधीनं चेतः सखि ! किमपि कर्तुं नृगयते ॥” *
गुप्ताविदग्धालक्षिताकुलटानुशयानामुदिताप्रभ-
तीनां परकीयायां एवान्तर्भावः । गुप्ता
त्रिविधा । वृत्तसुरतगोपना १ वर्त्तिष्यमाण-
सुरतगोपना २ वर्त्तमानसुरतगोपना च ३ ।
त्रिविधा यथा,—
“अथः क्रुध्यतु विद्विषन्तु सुहृदो निन्दन्तु वा यातर-
स्तस्मिन् किन्तु न मन्दिरे सखि ! पुनः स्वापो
विधेयो मया ।
आखोराक्रमणाय कोणकुहराडुत्फालमातन्वती
मात्कारी नखरैः खरैः क्षतवती कां कां न मे
दुर्दशाम् ॥” * ॥

परकी

विदग्धा द्विविधा । वाग्विदग्धा १ क्रियाविदग्धा
चेति २ । प्रथमा,—
“निविडुतमतमालमल्लिवल्ली-
विचकिलराजिविराजितोपकण्ठे ।
पथिकसमुचितस्तवाद्यतीव्रे
सवितरि तत्र सरित्तटे निवासः ॥”
द्वितीया यथा,—
“दासाय भवननार्ये वदरीमपनेतुमादिशति ।
हेमन्ते हरिणाक्षी पयसि कुठारं विनिचि-
पति ॥” * ॥
लक्षिता यथा,—
“यद्भूतं तद्भूतं यद्भूयात्तदपि वा भूयात् ।
यद्भवतु तद्भवतु वा विफलस्तव गोपनायासः ॥” *
कुलटा यथा,—
“एते वारिकणान् किरन्ति पुरुषान् वर्धन्ति
नाम्भोधराः
शैलाः प्राद्वलसुद्वमन्ति न खजन्त्येते पुनर्नाय-
कान् ।
त्रैलोक्ये तरवः फलानि सुवते नैवारभन्ते जनान्
धातः । कातरमालपामि कुलटाहेतोस्तथा किं
क्षतम् ॥”
अपि च ।
“पृथ्वी तावन्निकोणा विपुलनदनदीग्रावरुद्धं
तद्वह्निं
तस्यामेवास्ति शैलो विपिनमपि तथा चैत्र-
कासारकूपाः ।
लोकानामह्ननारी शिशुरपि जरसः कोऽपि
रोगी विवेकी
मिथ्यावादो ममायं सुखरसुखवरः पुञ्चली
पुञ्चलीति ॥” * ॥
अनुशयाना त्रिविधा ।
वर्त्तमानस्थानविषद्वेनेन भाविस्थानाभावशङ्कया
स्थानधित्तसङ्केतस्थले भक्तगमनानुमानेन प्रत्येकं
उदाहरणानि ।
“समुपागतवति चैत्रे निपतति पत्रे लवङ्गलति-
कायाः ।
सुदृशः कपोलपाली शिव शिव तालीदलदुतिं
लेभे ॥” * ॥
“निद्रालुकेकिमिधुनानि कपोतपोत-
याधूतनूतनमह्यैरुहपक्षवानि ।
तत्रापि तन्वि ! न वनानि कियन्ति सन्ति
खिद्यस्व न प्रियतमस्य रुहं प्रयाहि ॥
कर्णकल्पितरसालमञ्जरी-
पिङ्गरीक्षतकपोलमखलः ।
निव्यतन्नयनवारिधारया
राधया मधुरिपुर्नरीक्षते ॥” * ॥
सुदिता यथा,—
“गोष्ठेषु तिष्ठति पतिर्वधिरा ननन्दा
नेत्रद्वयस्य न च पाटवमस्ति यातुः ।
इत्थं निगद्य सुतनुः कुचकुम्भसीन्नि
रोमाञ्चकञ्चुकसुदक्षितमाततान ॥” * ॥
कन्यका यथा,—

परत्र

‘किञ्चित्कुञ्चितहारयष्टिसरलभूवलिंसाचिस्मितं
प्रान्तभ्रान्तविलोचनदुतिसुजा पथ्यस्तकण्ठोत्-
पलम् ।
अङ्गुल्या स्फुरदङ्गुलीयकरुचा कर्णस्य कण्डूयनं
कुन्वाणा नृपकन्यका सुकृतिनं सयाजमाली-
कते ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥
परचेचं, स्त्री, (परस्य चेचं पत्रादि ।) परपत्नी ।
(यथा, मनुः । ३ । १७५ ।
“तौ तु जातौ परचेचने प्राणिनौ प्रेत्य चेह च ।
दत्तानि ह्यथकथानि नाशयेते प्रदायिनाम् ॥”)
परशरीरम् । परभूमिः । यथा,—
“वृषापेहि परचेचादायाति चैत्ररचकः ।”
इति चन्द्रालोकः ॥
(तथा च मनुः । ८ । ३४१ ।
“द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविचू दे च मूलके ।
आददानः परचेचान्न दण्डं दातुमर्हति ॥”)
परग्रन्थिः, पुं, (परेण ग्रन्थिर्यत्र ।) पर्वावधिः ।
अङ्गुलिपर्वः । इति हारावली ॥
परच्छन्दः, चि, (परस्य छन्दो यत्र ।) परा-
धीनः । इति हेमचन्द्रः ॥
परच्छिद्रं, स्त्री, (परस्य छिद्रम् ।) परदोषः । यथा,
“नीचः सर्वपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति ।
आत्मनो विस्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥
परजातः, चि, (परेण जातः । परपुत्रत्वात्तथा-
त्वम् ।) परेधितः । औदासीन्येन परपुत्रः ।
परपोषितत्वात् । परस्माज्जातः । इत्यमरभरतौ ॥
अन्येनोत्पन्नश्च ॥ (कोकिले पुं । एष हि काकेन
पुष्टो भवतीति प्रसिद्धिः ॥)
परजितः, चि, (परेण जितः ।) परपुत्रः । शत्रुणा
पराजितः । इति केचित् ॥
परञ्जः, पुं, (परं जयतीति । जि जये + बाहुलकात्
ङः ।) तैलयन्त्रम् । कुरिकाफलः । फेनः । इति
मेदिनी ॥
परञ्जनः, पुं, (परायाः पश्चिमस्या दिशो जनः
खामी । निपातनात् साधुः ।) वरुणः । इति
हेमचन्द्रः ॥
परञ्जयः, पुं, (परां पश्चिमां दिशं जयति खामि-
त्वेन । जि + अच् । सर्वनाम्नः वृत्तौ पुंवद्भावः
सुम् च ।) वरुणः । इति त्रिकाण्शेषः ॥ शत्रु-
जयकर्त्ता । परान् जयतीति खप्रत्ययनिष्पन्नः ॥
परतन्त्रः, चि, (परतन्त्रं प्रधानं यस्य ।) परा-
धीनः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ११५ ।
“परतन्त्रं कथं हेतुमात्मानमनुपश्यसि ।
कर्मणां हि महाभाग ! स्वप्नं ह्येतदीन्द्रियम् ॥”
परस्य तन्त्रं इति विग्रहे स्त्री । परकीय-
शास्त्रम् । परं श्रेष्ठं तन्त्रमिति विग्रहे । उत्-
कृष्टशास्त्रम् । उत्तमपरिच्छेदम् ॥)
परत्रभीरुः, चि, (परत्र परलोकान्तरघटना-
विषये भीरुः ।) धार्मिकः । परकालभय-
शीलः । यथा,—

परदा

“परत्रभीरुं धर्मिष्ठसुदुक्तं क्रोधवर्जितम् ॥”
इति मिताक्षरायां काव्यायनः ॥
परत्वं, स्त्री, परस्य भावः । परता । न्यायमते तद्-
द्विविधम् । दैशिकम् १ । तत्तु बहुतरस्य-
संयोगज्ञानजन्यगुणः । कालिकम् २ तच्च बहु-
तरकालान्तरितत्वज्ञानजन्यगुणः । एतद्वयं
मूर्तपदार्थगुणः । दैशिकपरत्वस्यासमवायि-
कारणं दिक्शरीरसंयोगः । कालपरत्वस्यासम-
वायिकारणं कालपिण्डसंयोगः । ते अपेक्षा-
बुद्धिजन्ये । तत्राज्ञनाशये च । यथा,—
“परत्वञ्चापरत्वञ्च द्विविधं परिकीर्तितम् ।
दैशिकं कालिकञ्चापि मूर्त एव तु दैशिकम् ॥
परत्वं सूर्यसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ।
अपरत्वं तदव्यवबुद्धितः स्यादितरीरितम् ॥
तयोरसमवायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये ।
दिवाकरपरिव्यन्दपूर्वोत्पन्नत्वबुद्धितः ॥
परत्वमपरत्वन्तु तदनन्तरबुद्धितः ।
अत्र त्वसमवायी तु संयोगः कालपिण्डयोः ॥
अपेक्षा बुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां निरूपितः ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥
परदारः, (परस्य दाराः ।) परभार्या । तन्मने
दोषो यथा, कर्मलोचनम् ॥
“परदाररताश्चैव परद्रव्यहराश्च ये ।
अधोऽधो नरके यान्ति पीडयन्ते यमकिङ्करैः ॥”
“ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो यो रतः परयोषिति ।
याति तस्यापूजितस्य रुष्टा लक्ष्मीर्गुहादपि ॥
इहातिनिन्द्यः सर्वत्र नाधिकारी स्वकर्मसु ।
परत्रैवान्धकूपे च यावद्वर्षशतं वसेत् ॥
अपि च ।
“किन्तज्जपेन तपसा मौनेन च व्रतेन च ।
सुरार्चनेन तीर्थेन स्त्रीभिर्यस्य मनो हृतम् ॥
सर्वमायाकरुण्डश्च धर्ममार्गार्गलं वृणाम् ।
अवधानञ्च तपसां दोषाणामाश्रमं परम् ॥
कर्मवन्निबद्धानां निगडं कठिनं सुत ! ।
प्रदीपस्तुपं कीटानां मीनानां वडिशं यथा ॥
विषकुम्भं दुग्धसुखमारम्भे मधुरोपमम् ।
परिणामे दुःखबीजं सोपानं नरकस्य च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३० । ६१
अध्यायः ॥ * ॥
“यस्तु पाणिगृहीतो तां हित्वा न्यायं धोषितं व्रजेत् ।
अगम्यागमनं तद्धि सद्यो नरककारणम् ॥
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं यागयोग्यव्रतादिकम् ।
क्षेत्रतीर्थाटनं तस्मिन् वासो धर्मक्रियादिकम् ॥
स्वाध्यायादि तपो देवं पैत्रं कर्म वरानने ! ।
यात्येतन्निष्कलं सर्वं परस्त्रीगमनादृणाम् ॥
परदाराभिगमनात् कोटि एकादशैव्रतम् ।
अपरं किमु वक्तव्यं निष्कलं निरये स्थितिः ॥
सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यमेव ब्रवीमि ते ।
परयोनौ पतन् बिन्दुः कोटिपूर्णा विनाशयेत् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे ७५ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
“व्याज्यं धर्मान्वितैर्गैर्यं परदारोपसेवनम् ।

परप

नयन्ति परदारा हि नरकानेकविंशतिम् ॥
सर्वेषामेव वर्णानामेष धर्मो ध्रुवोऽन्वक ! ॥
एवं पुरा सुरपते ! देवर्षिरसितोऽव्ययः ।
प्राह धर्मव्यवस्थानं खगेन्द्रायारुणाय हि ।
तस्मात् सुदूरतो वर्जेत् परदारान् विचक्षणः ।
नयन्ति निरुक्तिप्रज्ञं परदाराः पराभवम् ॥”
इति वामने ६३ अध्यायः ॥
परदुःखं, स्त्री, (परेषां दुःखम् ।) अन्यजनपीडा ।
यथा,—
“व्याक्तात्मसुखभोगेच्छां सर्वसत्त्वसुखैषिणः ।
भवन्ति परदुःखेन साधवो नित्यदुःखिताः ॥
परदुःखातुरा नित्यं स्वसुखानि महान्यपि ।
नापेक्षन्ते महात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥
परदेशी, [न] त्रि, (परेभ्योदेशीति । पर + द्विष् + णिनिः ।) विदूषकः । परदेशा । इति शब्द-
माला ॥
परध्यानं, स्त्री, (परं श्रेष्ठं ध्यानम् ।) ध्यान-
विशेषः । यथा,—
“ध्ये मनो निश्चलतां याति ध्येयं विचिन्तयन् ॥
यत्तद्भग्नं परं प्रोक्तं सुनिभिर्धानचिन्तकैः ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥
(परस्य ब्रह्मणो ध्यानं यद्वा परं ब्रह्मविषयकं-
ध्यानमिति । ब्रह्मचिन्तनम् ॥ परेषां ध्यानमिति-
विग्रहे । परानिष्ठचिन्तनम् ॥)
परन्तपः, त्रि, (परान् शत्रून् तापयतीति । तप-
सन्तापे “द्विषत्परयोस्तापः ।” ३ । २ । ३६ ।
इति खच् । “खचि ह्रस्वः ।” ६ । ४ । ६४ ।
इति उपधाया ह्रस्वस्ततो सुम् ।) परतापी ।
(यथा, भट्टिः । १ । १ ।)
“अभूदृषो विबुधसखः परन्तपः
श्रुतान्वितो दशरथ इत्युदाहृतः ॥”)
(जितेन्द्रियः । इति चिन्तामणिः ॥ तामस-
मनोः पुत्तमेदः । यथा, हरिवंशे । ७ । २४ ।
“द्युतिस्तपस्यः सुतपास्तपोऽलस्तपोऽशनः ।
तपोरतिरकल्माषस्तन्वीधन्वी परन्तपः ।
तामसस्य मनोरेते दशपुत्रा महाबलाः ॥”
वृषविशेषः । असौ हि मगधेश्वरः । यदुक्तं
रघौ । ६ । २१ ।
“असौ शरणः शरणोन्मुखाना-
मगाधसत्त्वो मगधप्रतिष्ठः ।
राजा प्रजारङ्गलज्जवर्णः
परन्तपो नाम यथार्थनामा ॥”)
परपदं, स्त्री, (परं श्रेष्ठं पदम् ।) श्रेष्ठस्थानम् ।
सुक्तिः । यथा,—
“कल्याणानां निदानं कलिमलमथनं जीवनं
सञ्जनानां
पाथेयं यन्मुमुक्षोः सपदि परपदप्राप्तये प्रस्थि-
तस्य ।”
इति महानाटकम् ॥
(परस्य परेषां वा पदं स्थानमिति विग्रहे-
परराष्ट्रम् ॥)

परपू

परपाकनिवृत्तः, पुं, (परार्थात् पाकात् निवृत्तः ।)
परे हे शकपाकरहितः । पञ्चयज्ञाकर्ता । यथा,—
“गृहीत्वाग्निं समारोप्य पञ्चयज्ञान्न निर्वपेत् ।
परपाकनिवृत्तोऽसौ सुनिभिः परिकीर्तितः ॥”
इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्यायः ॥
परपाकरतः, पुं, (परस्य पाके रतः ।) परपाक-
रुचिः । प्रातः पञ्चयज्ञान्नस्त्रिव्यं परान्नभोजी ।
यथा,—मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्याये ।
“पञ्चयज्ञान् स्वयं कृत्वा परान्नमुपजीवति ।
सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तु सः ॥” * ॥
परपाकनिवृत्तपरपाकरतयोरन्नभोजने दोषो
यथा,—
“परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।
अपचस्य च भुक्तां द्विजज्ञानायणश्चरेत् ॥”
इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्यायः ॥
परपिण्डादः, त्रि, (परस्य पिण्डं अन्नादिकं अतीति ।
अहं लौ भक्षणे + “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इति
अण् ।) परान्नोपजीवी । इत्यमरः । ३ । १ । २० ॥
परपुरुषः, पुं, (परः श्रेष्ठः पुरुषः ।) विष्णुः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (परोऽन्यः पुरुषः ।) अन्यपुमान् ।
उपनायकः । यथा,—
“राजन् जीवावधानं कुरु शृणु निभृतं प्रेय-
सीनां कुचेष्टा
एका ते कीर्तिकान्ता जगदटनपरा विश्वभोग्या
परा श्रीः ।
या वा पाणौ गृहीता विधिवदसिता शृङ्ग-
धारेति मत्वा
सोतुकण्ठं सापि नित्यं परपुरुषशतं मारभावा-
दुपैति ॥”
इति कर्णाटराजम्पति कालिदासः ॥
परपुष्टः, पुं, (परेण काकेन पुष्टः पालितः । डिङ्-
स्फोटनाच्चमया कोकिलया हि नीडस्थं
काकडिङ्गमपसार्य खडिगे तत्र स्थापिते काक्या
निजडिङ्गमुद्रा तत्परिपाल्यते इति प्रसिद्धिरस्य
तयात्वम् ।) कोकिलः । इति मेदिनी ॥ परेण
पोषिते त्रि । इति धरणिः ॥
परपुष्टमहोत्सवः, पुं, (परपुष्टानां कोकिलानां
महोत्सवो यत्र । आम्नसकुलोद्गमे हि कोकि-
लानां आगन्दो जायते ।) आम्नः । इति शब्द-
माला ॥
परपुष्टा, स्त्री, (परेण परपुरुषेण पुष्टा पालिता ।)
वेष्टा । इति मेदिनी ॥ पराश्रया । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ परसाडा इति भाषा ॥
परपूर्णा, स्त्री, परोऽन्यः पूर्णो भर्ता यस्याः सा
पत्यन्तरग्रहणत आगन्त्येन गृहीतासीदित्यर्थः ।
अस्या लक्षणं यथा, मानवे ५ अध्यायः ॥
“पतिं हित्वापक्रुष्टं स्वमुत्क्रुष्टं वा निवेवते ।
निन्द्यैव सा भवेत्क्षोभे परपूर्णेति चोच्यते ॥”
अस्याः प्रकारो यथा,—
“परपूर्णाः स्त्रियस्त्रयः सप्त भोक्ता यथाक्रमम् ।
पुनर्भिरुविधा तासां स्त्रियश्चैव चतुर्विधा ॥”
इति मिताक्षरायां नारदः ॥

परम

परप्रतिपत्ता, [ऋ] पुं, (प्रतिपत्ताः परः
परप्रपौत्रः) अन्तरः ।) उडप्रपौत्रः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

परभागः, पुं, (परस्य श्रेष्ठस्य भागः ।) गुणोत्-
कर्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । ५।७० ॥

“आभाति लब्धपरभागतयाऽधरोष्ठे

लीलासितं सदृशनाच्चिरिव त्वदीयम् ॥”)

सुसम्पत् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शेषांश्च ॥

परमुक्ता, स्त्री, (परेण परपुरुषेण मुक्ता ।) अन्य-
पुरुषसम्भोगविशिष्टा । यथा,—

“परमुक्ताश्च कान्ताश्च यो भुङ्क्ते स नराधनः ।

स पश्यते कालसूत्रे यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥

न सा देवे न सा पैत्रे पाकाहर्षा पापसंयुता ।

तस्या आलिङ्गने भर्ता भयश्रीस्तेजसा हतः ॥

देवताः पितरस्तस्य हृद्यदाने च तर्पणे ।

सुखिनो न भवन्त्येवमित्याह कमलोद्भवः ॥

तस्माद्यज्ञेन भार्याश्च रक्ष्यं कुरुते सुधीः ।

अन्यथा पापिनीभर्ता निश्चितं नरकं व्रजेत् ॥

पदे पदे सावधानः कान्तां रक्षति पण्डितः ।

न प्रतीतिस्त्रिली घोषा दोषाणाञ्च करणिका ॥

कलत्रं पाकपात्रञ्च सदा रक्षितुमर्हति ।

परस्यश्राद्धशुद्धाश्च शुद्धां स्वश्रद्धां सदा ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १८ अध्यायः ॥*

अन्येन भविते चि ॥

परभृत्, पुं, (परान् कोकिलान् विभर्तते । डु
भृत् अलि भृत्पुष्टौ + कृप् । परेषां भृदिति
केचित् ।) काकः । इत्यमरः । २।५।२० ॥

(परजनपोषके, चि । यथा, भागवते । २।२।५ ।

“चौराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां

नैवाङ्गिपाः परभृतः सरितोऽप्यशुभ्यन् ॥”)

परभृत्, पुं, (परेण काकेन भृत्, पुष्टः ।) कोकिलः ।

इत्यमरः । २।५।१६ ॥ (यथा, ऋक्कटीये ।

“परभृत् इव नोङ्गे रक्षितो वायसीभिः ॥”

स्त्रियां टाप् । यथा, रघुः । ६।४७ ।

“परभृताभिरितौव निवेदिते

सरमते रमते स्त बधूजनः ॥”

तथाच कुमारः । ६।२ ।

“चूतयद्विरिवाभ्यासे मधौ परभृतोन्मुखी ॥”

अत्र मङ्गिनाथः । “परभृतया कोकिलया

उन्मुखी मुखरा । परभृतेति क्रियाशब्दविव-
क्षायां ‘जातेरस्त्री’ इति डीप् प्रत्ययो न भवति ।

अथवा भङ्गरणं सम्पदादित्वात् कृप् । परैः

भृत्यस्यास्तया परभृता इति आसेन आख्यातम् ।

पदमङ्गरीकारस्तु परैः भ्रियते इति कर्मणि

कृप्माह ॥”) परपोषिते चि ॥

परम्, य, (पू पूर्त्तौ + अम् ।) नियोगः । क्षेपः । इति

मेदिनी ॥ पश्चात् । (किन्त्वर्थः । यथा, पञ्चतन्त्रे ।

“वेषां सर्वे शास्त्रपारगाः परं बुद्धिरहिताः ॥”

अधिकम् । यथा, रघुः । १।१७ ।

“रेखामात्रमपि च्छुसादामनोर्वर्त्मनः परम् ॥”

अनन्तरम् । यथा, तत्रैव । १।६६ ।

“नूनं मतः परं वंश्याः पिङ्गविच्छेददर्शिनः ॥”)

परम

परम, य, अनुज्ञा । इति मेदिनी ॥ ह्यं इति
भावा । तथा च । ओमेवं परमं मते । इत्य-
मरः । ३।४।१२ ॥ त्रीणि मते अनुमतौ ।
ओं कुरु ओमित्युक्तवतः । एवं वाङ् एवं यदाह
भगवान् । परमन्ते आवसं समेदं परमम् । चयं
प्रकारेऽपि । इति भरतः ॥

परमः, चि, (परं उत्कृष्टं मातीति । “आतो-

रुपसर्गः कः ।” ३।२।४। इति कः ।) परः ।

उत्कृष्टः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ६।३१६ ।

“सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं देवतं हि तत् ॥”)

प्रधानम् । (यथा, मनुः । ६।६६ ।

“एवं संन्यस्य कर्माणि स्वकार्यपरमोऽसृष्टः ॥”)

आद्यः । ओङ्कारः । इति विश्वः ॥ (यथाः

कुमारः । ६।३५ ।

“ततः परममित्युक्ता प्रतस्थे सुनिमग्नलम् ॥”)

अग्रेसरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (महादेवः ।

यथा, महाभारते । १३।१७।५१ ।

मन्त्रवित् परमोमन्त्रः सर्वभावकरो हरः ॥”)

परमगतिः, स्त्री, (परमा गतिः ।) सुक्तिः । मोक्ष-

हेतौ चि । यथा । गुणातीतोऽपीशस्त्रिगुणसच्चि-

वस्त्रः चरमभ्यास्तस्मिन्तिर्यः स्मृतिस्थितिविलयकर्माणि

कुरुते । कृपापारावारः परमगतिरेव त्रिजगतां

नमस्तस्मै कस्मैचिदमितमहिम्ने पुरभिदे ॥ इति

मङ्गलवादः ॥ तस्या लक्षणं यथा,—

“यां विप्राः सर्वतः श्रान्ता विशुद्धा ज्ञाननिश्चयाः ।

गतिं गच्छन्ति सन्नुष्टास्तामाहुः परमां गतिम् ॥”

इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥

परमगवः, पुं, स्त्री, परमश्चासौ गौश्चेति श्रेष्ठगौः ।

परमपदः, पुं, स्त्री, (पदते ज्ञानिभिः प्राप्यते इति

पदम् । ततः कर्मधारयः ।) श्रेष्ठस्थानम् । पर-

देवताचरणः । यथा । खपुष्पैराकीर्णं कुसुम-

धनुषो मन्दिरमहो पुरो ध्यायन् ध्यायन् यदि

जपति भक्तस्तव मनुम् । स गन्धर्वश्रेणीपति-

रपि कवित्वाभूतनदीनदीनः पर्यन्ते परमपद-

लीनः प्रभवति ॥ इति कर्पूराख्यस्तोत्रम् ॥

परमब्रह्म, [नृ] स्त्री, (परमं ब्रह्म ।) परमेश्वरः ।

नारायणः । यथा ।

सत्यतपा उवाच ।

“यदेतत् परमं ब्रह्म त्वया प्रोक्तं महासुने ।।

तस्य रूपं न जानन्ति योगिनोऽपि महात्मनः ॥

अनामगोचरहितममूर्तं स्मर्त्तुं वर्जितम् ।

कथं तज्ज्ञायते ब्रह्म संज्ञानामविवर्जितम् ॥

तत्तस्य संज्ञां कथय येन जानाम्यहं गुरो ! ॥”

दुर्वासा उवाच ।

“यदेतत् परमं ब्रह्म वेदवादेषु पठ्यते ।

स देवः पुण्डरीकाक्षः स्वयं नारायणः परः ॥

स यज्ञैर्विधिधैरिद्यैर्दानैर्देवैश्च सत्तमः ।।

प्राप्यते परमो देवः स्वयं नारायणो हरिः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

परमर्षिः, पुं, (परमश्चासौ ऋषिश्चेति ।) अस्य

बुत्पत्तिर्यथा,—

“ऋषिर्हि सागतौ धातुर्विदासत्यतपःश्रुतैः ।

परम

एष सन्नित्यो यस्मात् ब्रह्मणश्च तत्तत्सृष्टिः ॥

विवृत्तिसमकालानु बुद्ध्या यत्किञ्च विस्त्वयम् ।

ऋषते परमं यस्मात् परमर्षिस्ततः स्मृतः ॥

गत्यर्थादृषतेर्धातोर्नामानि वृत्तिकारणम् ।

यस्मादेव स्वयं भूतस्तस्माच्च ऋषिता मता ॥”

इति मातृख्ये १२० अध्यायः ॥

भेलादिऋषिविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(वेदव्यासो हि परमर्षिः । यथा, महाभारते ।

१।१।१७ ।

“द्वैपायनेन यत् प्रोक्तं पुराणं परमर्षिणा ॥”)

परमस्वधर्मा, [नृ] चि, परमस्य धर्मो यस्य ।

इति कर्मधारयपूर्वपदबहुव्रीहौ सिद्धान्त-

कौमुदी ॥

परमहंसः, पुं, (परमः श्रेष्ठः हंसः सोऽहं आत्मा

यस्य ।) सत्यासिविशेषः । अस्य लक्षणं यथा ।

जातरूपवेरो निर्दन्दो निराग्रहस्तत्त्वब्रह्ममार्गे

सम्यक् सम्पन्नः शुद्धमानसः प्राणसंधारणार्थं

यथोक्तकाले भैक्षमाचरन् लाभालाभौ समौ

हत्वा शून्यागारदेवगृहदण्डकूटवल्लीकटचमूल-

कुलालशालाभिहोत्रनदीपुलिनगिरिकुक्षरकन्दर-

कोटरनिकरस्थखिलेध्वनिकेतवासी निग्रयन्नो

निर्ममः शुक्तध्यानपरायणः अध्यात्मनिष्ठः शुभा-

शुभकर्मनिर्मलनाय सत्यासेन देहत्यागं करोति

यः स एव परमहंसो नामेति जीवन्मुक्तिविवेकः ॥

(अयं हि चतुर्विधावधूतेशु श्रेष्ठः । यदुक्तं

महानिर्वाणतन्त्रे ।

“चतुर्णामवधूतानां तुरीयो हंस उच्यते ।

त्रयोऽन्ये भोगयोगाद्या मुक्ताः सर्वे शिवोपमाः ॥”

परमहंसेन हि यज्ञोपवीतादिचिह्नानि परि-

त्यज्य कौपीनादिकं धारणीयम् । यदुक्तं स्मृत-

संहितायां ज्ञानयोगे ।

“परमहंसस्त्रिदण्डश्च रज्जुं गोवालमिश्रितम् ।

शिव्यं जलपवित्रञ्च पवित्रञ्च कमण्डलुम् ॥

पञ्चिणीमजिनं सूचीं श्वत् खनिर्त्री कृपाणिकाम् ।

शिखां यज्ञोपवीतञ्च नित्यकर्म परित्यजेत् ॥

कौपीनं कृदनं वस्त्रं कन्यां श्रौतनिवारिकाम् ।

योगपट्टं वह्निर्वस्त्रं पादुकां हञ्चमद्भुतम् ॥

अक्षमालाश्च रुक्मीयात् वैशवं दण्डमव्रणम् ।

अभिरित्यादिभिर्मन्त्रैः कुण्यादुद्धमनं सुदा ॥

आमिति च त्रिभिः प्रोच्य परमहंसस्त्रिपुण्ड्रकम् ॥”

अविदुषा परमहंसेन एकदण्डन भाव्यम् ।

विदुषा तु दण्डादिकं किमपि न धारणीयम् ॥

यदुक्तं निर्णयसिन्धौ । “परमहंसस्यैकदण्ड एव

सोऽप्यविदुषः । विदुषान्नु सोऽपि नास्ति ।

न दण्डं न शिखां नाच्छादनं धरति परमहंसः ॥”

परमहंसास्तु केवलं प्रणवजपतत्परा एव

भवन्ति । यदुक्तं स्मृतसंहितायाम् ।

“प्रणवादास्त्रयोवेदाः प्रणवे पर्यवस्थिताः ।

तस्मात् प्रणवमेवैकं परमहंसः सदा जपेत् ॥

विविक्तदेशमाश्रित्य सुखासीनः समाहितः ।

यथाशक्ति समाधिस्थो भवेत् रुद्रासिनां वरः ॥”

परमहंसास्तु “तत्त्वमसि” इत्यादि महावाक्याव-

परमा

सम्बन्धेन आत्मज्ञानानुशीलिनो भवन्ति “सोऽहं” शिवोऽहं” इत्यादि वदन्तस्तत्त्वज्ञानावलम्बनस्य परिचयं प्रयच्छन्ति च । एषामध्यक्षो हि स्वामीत्याख्या प्रसिद्धः । एते हि तीर्थभ्रमण-निपुणास्तीर्थस्थानस्थाश्च । मतस्य परमहंसस्य शरीरं भूमौ निखातवम् । यदुक्तं वायु-संहितायाम् ।

“मृते न दहनं कार्यं परमहंसस्य सर्वदा ।
कर्तव्यं खननं तस्य नाशौचं नोदकक्रिया ॥”
परमहंसस्तु दण्डिपरमहंसावधूतपरमहंसभेदेन द्विविधः । ये तु दण्डं परित्यज्य पारमहंस्य-व्रतावलम्बनं कुर्वन्ति ते दण्डिपरमहंसाः । ये चावधूतवृत्तानुष्ठानेन परमहंसास्ते एवा-वधूतपरमहंसाः । परं सर्वे एव प्रणवोपासकाः इति ॥ * ॥

युक्तयुक्तेष्वेव उपनिषद्विशेषः । इति सुक्ति कोपनिषत् ॥)

परमायुः, पुं, (परमः सर्वचरमकोऽयुः ।)
पृथिव्यादिभूतचतुष्टयानां द्वायुक्तानामवयवः ।
स च नित्यः निरवयवः ततः किमपि सूक्ष्मं नास्ति ।
यथा,—

“नित्यानित्या च सा देहा नित्या स्यादणुलक्षणा ।
अनित्या तु तदस्या स्यात् सैवावयवयोगिनी ॥”

पारिमाण्यलक्षणमकतत्परिमाण्यन्तु न कस्यापि कारणम् । यथा,—

“पारिमाण्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥”

जलादिपरमाणुरूपस्य नित्यत्वम् । पार्थिवपर-
माणुरूपस्यानित्यत्वम् । पार्थिवपरमाणुरूप-
स्यानित्यत्वम् । यथा, भाषापरिच्छेदे ॥

“जलादिपरमाणौ तन्निव्यमन्यत् सहेतुकम् ।”

तेरेव परमाणुभिराद्युपादानेर्द्वायुक्तचतुष्टयस्यैव क्रमेण स्थूलचित्तजलतेजोमरुतः सृजति परमे-
श्वरः । यथा आयोजनं परमाणुकर्म तथा
च सर्गादिकालीनं द्वायुक्तकारणकपरमाणुकर्म
यत्तज्जन्यं प्रयत्नवदात्मसंयोगजन्यं वा कर्मत्वात्
अस्मदादिशरीरकर्मवत् इति कुसुमाञ्जलिः ॥
प्रलयेऽतिस्थूलस्थूलनाशानन्तरं परमाणुक्रिया-
विभागपूर्वसंयोगनाशादिक्रमेण द्वायुक्तनाशा-
त्तिष्ठन्ति परमाणव एवेति । यथा,—

“दोषयुग्मानास्तिष्ठन्ति प्रलये परमाणवः ।”

इति प्राचीनकारिका ॥

तस्य महत्त्वाभावादतीन्द्रियत्वम् । यथा । महत्त्वं
षड्विधं हेतुरिति भाषापरिच्छेदः ॥ * ॥

कालविशेषः । यथा, श्रीभागवते ३।१।१४-५॥

“स कालः परमाणुर्वै यो भुङ्क्ते परमाणुताम् ।
सतो विशेषभृग् यस्तु कालः स परमो महान् ॥

अयुर्द्वौ परमाणू स्यात्तसरेणुस्तयः स्मृतः ।
जालाकर्षणवगतः खमेवानुपतन्नगात् ॥”

अस्यार्थः । एतदेव प्रपञ्चयति स इत्यादिना ।
सतः प्रपञ्चस्य परमाणुतां परमाणवस्थां यो
भुङ्क्ते स कालः परमाणुः तस्यैवाविशेषं
साकल्यं यो भुङ्क्ते स परममहान् । अयमर्थः

परमा

ग्रहचताराचक्रस्य इत्यादिना यत् सूर्यपर्यटनं
वक्ष्यति तत्र सूर्यो यावता परमाणुदेशमति-
क्रामति तावान् कालः परमाणुः । यावता च
द्वादशराश्यात्मकं सर्वं भुवनकोषमतिक्रामति
स परममहान् संवत्सरात्मकः तस्यैवावृत्त्या
युगमन्वन्तरादिक्रमेण द्विपराह्वान्तत्वमिति । तथा
च पञ्चमे सूर्यगत्वे कालादिविभागं वक्ष्यति । ५।
इदानीं द्वायुक्तानि चतुष्टयपूर्वकं मध्यमकालावस्थां
कथयति द्वौ परमाणू अयुः स्यात् चयोऽणव-
स्तसरेणुः स तु प्रत्यक्ष इत्याह जालाकर्षितं
गवाक्षप्रविष्टेर्कर्षणविवर्तगतः कोऽसौ योऽति-
लघुत्वेन खमेवानुपतन् अगात् गतः । न
गामिति पाठे खमेवानुपतन्नवगतः न तु गां
पृथ्वीम् । इति श्रीधरस्वामी ॥

परमाण्वङ्कः, पुं, (परमाणुरङ्गं यस्य । कप् ।)

विष्णुः । इति शब्दमाला ॥

परमात्मा, [न] पुं, (परमः केवलः आत्मा ।)

परं ब्रह्म । तत्पर्यायः । आपोच्योतिः २
चिदात्मा ३ । यथा,—

“परमात्मा परं ब्रह्म निर्गुणः प्रकृतेः परः ।

कारणं कारणानाञ्च श्रीलङ्घो भगवान् स्वयम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्यायः ॥

(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १५ ।

“पूतात्मा परमात्मा च सुक्तानां परमा गतिः ॥”

महादेवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । १३७ ।

“प्रीतात्मा परमात्मा च प्रयतात्मा प्रधानधृक् ॥”

परमाद्वैतः, पुं, (परमः अद्वैतः द्वैतवर्जितः ।)

विष्णुः । यथा,—

“नमस्ते ज्ञानसद्भाव नमस्ते ज्ञानदायक ।

नमस्ते परमाद्वैत नमस्ते पुरुषोत्तम ! ॥”

इति गरुडपुराणम् ॥

परमात्म, स्त्री, देवपित्रन्नत्वात् परमसुतकथमन्तम् ।

परमाणुसुतकथानां देवादीनामन्तमिति वा ।

इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । पायसः २ । इत्य-

मरः । २ । ७ । २४ ॥ क्षीरिका ३ । तस्य

पाकप्रकारो यथा,—

“सुद्वेष्टेष्टपके दुग्धे तु घृतात्तांस्तण्डुलान् क्षिपेत् ।

ते सिद्धाः क्षीरिका स्याता सा सिताव्ययुतो-
त्तमा ॥”

अस्य गुणाः ।

“क्षीरिका दुर्बला बल्या धातुपुष्टिप्रदा गुरुः ।

विष्टमिनी हरेत् पित्तरक्तपित्ताग्निमारुतान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

परमायुः, [स] स्त्री, (परमं आयुः ।) जीवित-

कालः । यथा,—

“शतं वर्षाणि विंशत्या निशाभिः पञ्चभिः सह ।

परमायुरिदं प्रोक्तं नराणां करिणामिह ॥

अव्या द्वात्रिंशदश्यानां शुनां द्वादशवत्सराः ।

पञ्चविंशतिवर्षाणि खरस्य करमस्य च ॥

चतुर्विंशतिवर्षाणि वृषस्य महिषस्य च ।

मृगशूकरवस्तादिपशूनां षड्दशान्विताः ॥”

इति शब्दमाला ॥ * ॥

परमा

अथायुरानयनम् ।

“अज्ञानादायुषः सर्वं विफलं कीर्तितम् यत् ।

तस्मादानयनं तस्य स्फुटार्थमभिधीयते ॥

नीचान्तरस्य खेटस्य भागस्तुङ्गगुणो भवेत् ।

चेष्टा केन्द्रस्तु चेत् षड्भादधिकं चक्रशोधितम् ॥

नान्यथा तस्य भागादि चेष्टा गुणक उच्यते ।

गुणश्चेत् षष्टिः तो न्यूनं तदा द्वाभं सखा-

नलः ३० ॥

एवं तुङ्गगुणश्चेष्टा गुणो यत् स्यात् तयोर्वधात् ।

मूलं कलादिकं तत् स्याद्गुणकस्फुट उच्यते ॥

अथाश्रयगुणं वक्ष्ये चेष्टादिसप्तवर्गजम् ।

वर्गे चेष्टादिके खर्चे ग्राह्यस्त्रिंशत् ३० कलागुणः ॥

अधिमित्रगृहे तत्त्वम् २५ मित्रे विचित्रं प्रजातयः ।

२१ । ४० ।

समे पञ्चदश ग्राह्याः शत्रौ खचं प्रकोरगाः ८२०

पञ्चात्यरौ ५ तदैकं यत् चेन्नोत्थगुणयुक् पुनः ।

खर्चे वर्गोत्तमे खांशे खचं प्रो स्यादयं गुणः ॥

अधीष्टर्चे युगांशोनखं प्रोशो नो मित्रवेक्ष्मनि ।

समे द्वाभौ रिपौ च प्राप्नो युगांशस्त्विति शत्रुभे ॥

एवं स्यादाश्रयगुणो विशेषो यः स उच्यते ।

खचं प्रोशकः खांशको वा वर्गोत्तमगतोऽपि वा ॥

यदि स्यादधिमित्रर्चे तदा तत्राश्रये गुणे ।

गजनेत्रे समुद्राक्षौ २८३४ कलादं मिश्रवेदुधः ।

एवं मित्रगृहे तद्ब्रह्मपक्षिंशद्विमिश्रयेत् १६।३० ।

शत्रुचेत्रे तु षड्लिप्तां कुनेत्रविकलां त्यजेत् ६।२१

अधिशत्रुगृहे वाणस्त्याञ्चौ ५ । ४३ लिप्तादिकं

त्यजेत् ।

आश्रयस्य गुणस्यास्य बधः स्फुटगुणस्य यः ॥

तन्मूलं कर्मयोग्यः स्याद्गुण आशुर्विधौ स्मृतः ।

खेटानाञ्च तनोर्भागाः खान्धि ४० शिष्टाः कली-

कताः ॥

पुनः शून्यरसा ६० भ्यस्ताः क्रमात् स्यादायुषः

पलम् ।

जन्मलभं यद्देहो न न्यूनं चक्रार्द्धतो यदि ॥

तत्कला स्यात्तदाहारी नायं षड्भाधिके विधिः ।

खखधत्वा १८०० खखाङ्केन ६०० गुणितं पल-

मायुषः ॥

क्रमतः पापसौम्यानां हाराभं शोधनं भवेत् ।

खखधत्वा नहारखेहारो हारदलं क्रमात् ॥

आयुः पलत्रं शून्याभं धत्वा प्रा शोधनं तथा ।

आयुः पलं शोधनोत्तमं चक्रार्द्धशोधनम् ॥

चक्रार्द्धशोधने त्वेकराशौ द्वादिगृहे सति ।

एकस्याधिकवीर्यस्य हानिं सत्यः प्रभासते ॥

आयुः पलं हतं स्त्रीयैर्गुणैर्धौग्यैः कलादिभिः ।

यष्टापलम् ६० तत् पुनः सूर्यसहस्राभाः १२०००

समादयः ।

तनोरायुः पलं सूर्यः सहस्राभाः समादयः ।

चेष्टाभं बलवद्गोष्ठा राशितुल्याः समास्तथा ॥

द्वादशाहृतभागादौर्दिनादौष्वापि संयुताः ।

एवं सूर्यादिलभानामंशायुः प्रस्फुटं भवेत् ॥

सूक्ष्मान्तरितखेटस्य कला आयुः पलं भवेत् ।

तच्चेत् षड्भः कलान्यूनं तदा तां द्विगुणाच्युतम् ॥

परम्य

विवक्षान् मनयं प्राह मधुरिच्छाकवश्रवात् ॥

परश

एवं परम्पराप्राप्तं तथा राजर्षयो विदुः ।
 स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ! ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायां ४ अध्यायः ॥
 परम्पराकं, स्त्री, (परम्पराया कायते प्रकाशते
 इति । कै + कः । परम्परास्थापितप्रशुद्धननात्
 तथात्वम् ।) यज्ञार्थप्रशुद्धनम् । तत्पर्यायः ।
 प्रमनम् २ प्रोक्षणम् ३ । इत्यमरः । २।७।२६ ॥
 घातनम् ४ वधः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
 परम्परीयं, त्रि, (परांश्च परतरांश्च अनुभवति ।
 “परोवरपरम्परेति ।” ५।२।१० । इति खः ।
 प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यते ।) परम्परा-
 प्राप्तम् । यथा, भट्टिः । ५।१५ ।
 “लक्ष्मीं परम्परीणां त्वं पुत्तपौत्रीणतां नय ॥”
 परशः, पुं, (पिपत्तिं देहादिकं पूरयतीति । पृ +
 बाहुलकात् अशः ।) केशराजः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 परलोकः, पुं, (परो लोकः ।) लोकान्तरम् । तच्च
 स्वर्गादि । यथा,—
 “समज्ञानात्पभूयिष्ठपात्रवैमल्यमेव यम् ।
 लोके प्रयाति पन्थानं परलोकेन तं कुतः ॥”
 इति नैषधम् ॥
 परलोकगमः, पुं, (परलोके लोकान्तरे गमो गमनं
 यस्मात् ।) गत्युः । इति हेमचन्द्रः ॥
 परवशः, त्रि, (परस्य परेषां वा वशः वशीभूतः ।)
 अन्यवशीभूतः । तत्पर्यायः । परायत्तः २ परा-
 धीनः ३ परच्छन्दः ४ परवान् ५ । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ४।१५६ ।
 “यद्यत् परवशं कर्म तत्तद् यत्नेन वर्जयेत् ।
 यद्यदात्मवशस्तु स्यात्तत्तत् सेवेत यत्नतः ॥”)
 परवाणिः, पुं, (परं धर्मं वाणयति प्रकाशयति ।
 वण शब्दे + णिच् + इत् । धातूनामनेकार्थत्वाच्च
 प्रकाशार्थः ।) धर्माध्यक्षः । वत्सरः । इति
 मेदिनी ॥ (परं शब्दं सर्पमित्यर्थः वाणयतीति ।)
 कार्त्तिकेयवाहनो मयूरः । इति शब्दमाला ॥
 परवान्, [तु] त्रि, (परः स्वामी अस्त्वस्य ।
 “तदस्यास्त्वस्मिन्निति ।” ५।२।६४ । इति
 मनुस्मृत्युक्तम् ।) पराधीनः । इत्यमरः । ३।१।१६
 (यथा, रघौ । २।५६ ।
 “भवानपीदं परवानवैति
 महान् हि यत्नस्तव देवदारौ ॥”)
 परव्रतः, पुं, (परं व्रतमस्य ।) व्रतराष्ट्रः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 परशं, स्त्री, (स्पृशतीति । पृषोदरादित्वात् साधुः ।
 अस्य स्पर्शनात् अपरस्य घातोः स्वर्णत्वं जायते
 अतोऽस्य तथात्वम् ।) रत्नविशेषः । यथा,—
 “सुक्तामाणिक्वपरशमणिरत्नाकरान्वितम् ।
 कृष्णशुभ्रहरिद्रक्तमणिराजिविराजितम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४ अध्यायः ॥
 परश्वयं, त्रि, परश्वे हितम् । तस्मै हितादा-
 द्ब्रह्मन्तवादेर्यत् । इति संहितप्रसारसूत्रम् ॥
 (पां उपगवादिभ्यो यत् । परशुहितम् । इति
 आकरणम् ॥)

परशु

परशुः, पुं, (परान् शूचून् शृणोति हि नस्त्वनेनेति । शू
 चिंसायाम् + “आडपरयोः खनिशूभ्यां डिच् ।”
 उणां । १।३४ । इति कुः स च डित् ।) अस्त्र-
 विशेषः । टाङ्गी इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
 पशुः २ परश्वधः ३ परश्वधः ४ स्वधितिः ५ कुठारः ६ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८६।१४ ।
 “ततः परशुहस्तं तमायान्तं दैत्यपुङ्गवम् ।
 आहत्य देवीबाणैर्वैरपातयत भूतले ॥”)
 परशुधरः, पुं, (धरतीति धरः । धृ + अच् । ततः
 परशुधरः ।) गणेशः । इति हलायुधः ॥
 (परशुरामः । परशुशस्त्रप्रधानत्वादस्य तथा-
 त्वम् ॥)
 परशुरामः, पुं, (परशुना कुठाराख्यशस्त्रेण
 रामः रमणं यस्य । परशुशस्त्रबलेनैव दुष्ट-
 क्षत्रियवंशान् निहत्यात्मानं रमयति इति तात्
 पर्यार्थः ।) भगवतः षोडशवतारः । यथा,—
 “अवतारे षोडशमे पश्यन् ब्रह्मदुहो वृषान् ।
 त्रिःसप्तकृतः कुपितो निःक्षत्तामकरोन्महीम् ॥”
 इति श्रीभगवते १ स्कन्धे २ अध्यायः ॥
 तत्पर्यायः । जामदग्न्याः २ पशुरामः ३ परशु-
 रामकः ४ भार्गवः ५ भृगुपतिः ६ भृगुला-
 पतिः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्त्यौत-
 पत्त्यादिकं यथा,—
 मार्कण्डेय उवाच ।
 “अथ काले व्यतीते तु जमदग्निर्महातपाः ।
 विदर्भराजस्य सुतां प्रयत्नेन जितां स्वयम् ॥
 भार्यायै प्रतिजयाह रेणुकां लक्ष्मणान्विताम् ।
 सा तस्मात् सुषुप्ते पुत्रान् चतुरो वेदसम्भूतान् ॥
 रमण्यन्तं सुषेणश्च विश्वं विश्वावसुन्तथा ।
 पञ्चात्तस्यां स्वयं जज्ञे भगवान् मधुसूदनः ॥
 कार्त्तिकेयवधायाशु शक्रादौः सकलैः सुरैः ।
 याचितः पञ्चमः सोऽभूत्तेषां रामाकृत्यस्तु यः ॥
 भारवतारणार्थाय जातः परशुना सह ।
 सहजः परशुस्तस्य तं जहाति कदाच न ॥
 अयं निजपितामहाश्चरुस्तुतिविषययात् ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियाचारो रामोऽभूत् क्रूरकर्मकृत् ।
 स वेदानखिलान् ज्ञात्वा धनुर्बेदांश्च सर्वशः ।
 खतातात् कृतकृत्योऽभूदेदविद्याविशारदः ॥”
 इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥
 अवशिष्टं पाद्मोत्तरखण्डे ५० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥
 (अयमेव पितुरादेशात् परशुना खमातुः शिर-
 श्चिच्छेद ततः प्रसन्नात् पितुर्वरं लब्ध्वा मातरं
 पुनर्जययामास । यदुक्तं महाभारते । ३ ।
 ११६ । ५—१८ ।
 “फलाहारेषु सर्वेषु गतेष्वप्य सुतेषु वै ।
 रेणुकां ज्ञातुमगमत् कदाचिन्मियतव्रता ॥
 सा तु चित्ररथं नाम मार्त्तिकावतकं वृषम् ।
 ददर्श रेणुका राजन्नागच्छन्ती यदृच्छया ॥
 क्रौडन्तं सलिले दृष्ट्वा सभाय्यं पद्ममालिनम् ।
 ऋद्धिमन्तं ततस्तस्य सृष्टयामास रेणुका ॥
 यमिचाराश्च सा तस्मात् क्षिप्ताम्भसि विचेतना ।
 प्रविवेशाश्रमं चक्षा तां वै भर्ता तबुध्यत ॥

परस्य

स (जमदग्निः) तां दृष्ट्वा च्युतां धैर्यात् ब्राह्मणा
 लक्ष्म्या विवर्जिताम् ।
 धिक्शब्देन महातेजा गर्हयामास वीर्यवान् ॥
 ततो ज्येष्ठो जामदग्नो रमणवान्नाम नामतः ।
 आजगाम सुषेणश्च वसुवृन्निवावसुस्तथा ॥
 तानानुपूर्व्या भगवान् वधे मातुरचोदयत् ।
 न च ते जातसम्मोहाः किञ्चिदुच्चिन्तितसः ॥
 ततः प्रशाप तान् क्रोधात्ते प्रप्राप्तेतानां जहुः ।
 ऋगपत्तिसधर्माणां क्षिप्रमासन् जडोपमाः ॥
 ततो रामोऽभ्ययात् पञ्चादाश्रमं परवीरहा ।
 तमुवाच महाबाहुं जमदग्निर्महातपाः ॥
 जह्मीमां मातरं पापां मा च पुत्र ! यथां कृथाः ।
 तत आदाय परशुं रामो मातुः शिरोऽधरत् ॥
 ततस्तस्य महाराज ! जमदग्निर्महात्मनः ।
 कोपोऽभ्यगच्छत् सहसा प्रसन्नश्चाब्रवीदिदम् ॥
 ममेदं वचनात्तात ! कृतं ते कर्म दुष्करम् ।
 वृणीष्व कामान् धर्मेभ्यः । यावतो वाञ्छसे हृदा ॥
 स वने मातुरत्यागमस्मृतिश्च वधस्य वै ।
 पापेन तेन चास्यर्षं भातुर्णां प्रकृतिन्तथा ॥
 अप्रतिहृदतां युद्धे दीर्घमायुश्च भारत ! ।
 ददौ च सर्वान् कामांस्तान् जमदग्निर्महा-
 तपाः ॥”
 अयं पुनर्बलदर्पितं आश्रमात् वत्स्यहारिणं
 कार्त्तिकेयवर्जितं हतवान् । अनेन जातामर्षा-
 स्तस्याज्जुनस्य सुतास्ततःप्रवृत्ति कालं प्रतीक्ष-
 माणाः कदाचित् रामविरहितमाश्रममागत्य
 तस्य पितरं जमदग्निं निजपुत्रः । रामस्तु अस्मात्
 पित्रवधामर्षात् त्रिःसप्तकृतः पृथिवीं निःक्षत्रिया-
 मकरोत् । ततो गच्छति काले दाशरथिना
 रामेण हतगर्वो दक्षिणाशां गत्वा महेन्द्रे गिरौ
 उग्रेण तपसा कालं यापयति ॥
 परश्वः, [स्] अ, श्वः परदिनम् । आगामि-
 दिनात् परदिनम् । इत्यमरः । ३।४।२२ ॥
 अस्य टीका परश्वःशब्दे द्रष्टव्या । गतदिनात्
 पूर्वदिनम् । परशु इति भाषा ॥ यथा,—
 “परश्वश्च महाभाग ! ज्ञातुं गङ्गाद्वंदं गता ।
 अवतीर्णा विज्जहासि दृष्ट्वा गेन केनचित् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे अवीक्षितचरितम् ॥
 परश्वधः, पुं, (पर + श्वि + अन्वभ्योऽपीति श्वः । ततः
 परश्वं दधातीति । “आतोऽपुपेति” ३ । २।१६,
 इति कः । कुठारः । इत्यमरः । २।८।६२ ॥
 (यथा, रघौ । ६।४२ ।
 धारां शितां रामपरश्वधस्य
 सम्भावयत्युत्पलपत्रसाराम् ॥”)
 परसंज्ञकः, पुं, (परा श्रेष्ठा संज्ञा अस्य । ततः
 कप् ।) आत्मा । इति शब्दरत्नावली ॥
 परस्वरं, त्रि, (“सर्वनाम्ने द्वे वाच्ये समासवच्च
 बहुलम् ।” वार्त्ति असमासवद्भावे पूर्वपदस्य
 सुपः सुवृत्तयः । कस्कादित्वात् विसर्जनौयस्य
 सः ।) अन्योन्यम् । इतरतरम् । यथा,—
 “वनानि तोयानि च नेत्रकल्पैः
 पुष्पैः सरोजैश्च निलीनभृङ्गैः ।

पराकः

परस्वरां विसयवन्ति लक्ष्मी-
मालोकायाश्चक्रुरिवादेरेण ॥”

इति भट्टिः । २ । ५ ॥

परस्मैपदं, क्ती, (परस्मै परार्थं परबोधकं पदम् ।)
दशलकाराणां प्रत्येकं पूर्व्वनवविभक्तयः । यथा,
“लङादिषु पूर्व्वे नव परस्मैपदं परे नव आत्मने-
पदं परिभाष्यन्ते । इति संचिप्रसारव्याकरणम् ॥
(ताश्च प्राणिनिमते । तिप् तस् भि । चिप्
थस् थ । मिप् वस् मस् ॥) वोपदेवेनास्य
पसंज्ञा कृता । यथा । “ब्रह्मणः पमे जितोऽन्य-
दिङ्ग्रां घे ।” इति सुग्वबोधव्याकरणम् ॥

परस्वधः, पुं, (परस्वध + निपातनात् सत्वम् ।)
परस्वधः । कुटारः । इत्यमरटीकायां राय-
सुजुटः ॥

परा, य, विमोक्षः । प्राधान्यम् । प्रातिलोम्यम् ।
ध्वंशम् । अभिसुखम् । शृगार्थम् । विक्रमः ।
गतिः । वधः । इति मेदिनी ॥ * ॥ उपसर्ग-
विशेषः । अस्वार्थः । भङ्गः । अनादरः । प्रत्या-
वृत्तिः । न्यग्भावः । इति सुग्वबोधटीकायां
दुर्गादासः ॥

परा, स्त्री, (पृ + अच् + ततः टाप् ।) बन्धा-
कर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः गुणा
यथा,—

“बन्धाकर्कोटकी लघ्वी कफण्डूव्रणशोधिनी ।
सर्पदर्पहारी तीक्ष्णा विसर्पविषहारिणी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

नाभिरूपमूलाधारात् प्रथमोदितनादस्वरूप-
वर्णः । यथा,—

“मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु भावः पराख्यः ॥”
इत्यलङ्कारकौस्तुभे प्रथमकिरणः ॥

(पूरयति सागरं भक्तमनोरथचेति युत्पत्त्या
गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । १०६ ।

“परानन्दा प्रकृष्टार्था प्रतिष्ठा पालनी परा ॥”

गायत्री । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ६० ।

“पार्वती परमोदारा परब्रह्मात्मिका परा ॥”

पराकः, पुं, (परं अत्यन्तं अकं दुःखं उपवासादि-
जन्यशारीरिकादिक्लेशो यत्र यस्माद्वा ।) व्रत-
विशेषः । खड्गः । इति मेदिनी ॥ चुद्रः ।
रोगविशेषः । जन्तुविशेषः । इति विश्वः ॥ * ॥
पराकव्रतमाह मनुः । ११ । २१५ ।

“यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।

पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापपनोदनः ॥”

पराके पञ्च धेनवः पराकस्य प्राजापत्यपञ्चक-
तुल्यत्वात् । यथा अङ्गिराः ।

“षड्भिर्बन्धैः कृच्छ्रचारी ब्रह्महा तु विमुध्यति ।
मासि मासि पराकेण त्रिभिर्बन्धैर्विमुह्यति ॥”

अत्र षड्भिर्बन्धैः साश्रीतिशतप्राजापत्यानि
पूर्व्वसक्तानि तथा प्रतिमास्येकैकपराकेण वर्षे

द्वादश पराकाः वर्षत्रये षट्त्रिंशत् पराकाः ।
ततश्च षट्त्रिंशत् पराकाश्रीत्युत्तरप्राजापत्य-

शतयोः प्रत्येकं ब्रह्मवधपापत्रयेककार्यकरत्वात्
तुल्यत्वं षट्त्रिंशतश्च पञ्चगुणमश्रीत्युत्तरशतं

पराङ्मु

भवतीति । अतः प्राजापत्यपञ्चकतुल्यः पराकः ।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥

“द्वादशाहोपवासेन पराकः सर्वपापहा ॥”

इति गरुडपुराणे प्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

पराक्, [च] चि, परा अचतीति । (परा + अच् +
किप् ।) प्रतिलोमगमनाश्रयः ॥

पराक्पुष्पी, स्त्री, (पराक् पुष्पं यस्याः ।) अपा-
मार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अपामार्गशब्दे-
ऽस्या विवृतिरुक्ता ॥)

पराक्रमः, पुं, पराक्रम्यतेनेन । (क्रम + “हलश्च ।”
३ । ३ । १२१ । इति घञ् । “नोदात्तोप-

देशस्य ।” ७ । ३ । ३४ । इति न ङङि ।)
तत्पर्यायः । द्रविणम् २ तरः ३ सहः ४ बलम् ५

शौर्यम् ६ स्थाम ७ शुद्धम् ८ शक्तिः ९ प्राणः १० ।
इत्यमरः । २ । ८ । १०२ ॥ सहः ११ अश्व १२

सामर्थ्यम् १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ६२ । १३ ।

“पराक्रमश्च युद्धेषु जायते निर्भयः पुमान् ॥”)
विक्रमः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २० । २५ ।

“यस्य भिन्नगुणान् भिन्नाण्यभिन्नाश्च पराक्रमम् ।
कथयन्ति सदा सत्सु पुत्रवांस्तेन वै पिता ॥”)

उद्योगः । इति मेदिनी ॥ निष्क्रान्तिः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (विष्णुः । यथा, महा-

भारते । १३ । १४६ । ४४ ।
“औषधं जगतः सेतुः सत्यधर्मः पराक्रमः ॥”)

परागः, पुं, (परागच्छतीति । गम + अच् + भ्यो-
पीति ङः ।) पुष्पधूलिः । तत्पर्यायः । सुमनो-

रजः २ कौसुमरेणुः ३ । इत्यमरः । २ । ४११७ ॥
पुष्परेणुः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

आर्यासप्तशती । ५०६ ॥ [गेण ।
“लिप्तं न मुखं नाङ्गं न पञ्चती न चरणाः परा-

असृशतेव नलिन्या विदग्धमधुपेन मधुपीतम् ॥”)
धूलिः ॥ (यथा, रघुः । ४ । ३० ।

“प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।
ययौ पञ्चाद्रथादीति चतुस्त्वमेव सा चम्बुः ॥”)

ज्ञानीयद्रथम् ॥ गिरिप्रभेदः ॥ विख्यातिः ॥
उपरागः ॥ चन्दनम् । इति मेदिनी ॥ खच्छन्-

गमनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
पराङ्मुदः, पुं, (परं अङ्गं काशीन्दत्यौ शिवत्वं

ददातीति । दा + कः ।) शिवः । इति शब्द-
माला ॥

पराङ्गवः, पुं, (पराङ्गं जलवृद्ध्या प्रचुरशरीरं
वाति प्राप्नोतीति । वा + कः ।) समुद्रः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥
पराङ्मुखः, चि, (पराक् प्रतिलोमगामि सुखं

यस्य ।) विमुखः । तत्पर्यायः । पराचीनः २ ।
इत्यमरः । ३ । १ । ३३ ॥ (यथा, मनुः । १० ।

११६ ।
“खधर्मो विजयस्तस्य नाहवे स्यात् पराङ्मुखः ॥

तन्मोक्तमन्त्रविशेषे, पुं । यथा, तन्त्रसारं ।
“कामबोजं सुखे माया शिरस्यङ्गुलमेव च ।

असौ पराङ्मुखः प्रोक्तो मध्ये तु बिन्दुलाञ्छितः ॥”)

परान्नं

पराचितः, चि, (परेण आचितः पालितः ।)
परपुष्टः । परद्वारा प्रतिपालितः । तत्पर्यायः ।

परिस्कन्दः २ परजातः ३ परेधितः ४ । इत्य-
मरः । २ । १०१८ ॥ परिस्कन्दः ५ । इति भरतः ॥

पराचीनः, चि, (पराश्चति अनभिसुखीभवतीति ।
अचु + “कृत्विग्दृष्टक् ।” ३ । २ । ५६ । इति

किन् ततः स्वार्थे “विभाषाश्चेरदिक् स्त्रियाम् ।”
५ । ४ । ८ । इति खः ।) पराङ्मुखः । इत्य-

मरः । ३ । ११३३ ॥ (यथा, भागवते । ३ । २ । २८ ।
“ज्ञानमेकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम् ।

अवभात्यर्थरूपेण भ्रान्त्या शब्दादिधर्मिणा ॥”)
पराजयः, पुं, (परा + जि + अप् ।) रणे भङ्गः ।

इत्यमरः । २ । ८ । १११ ॥ (अत्र रण इत्युप-
लक्षणं वस्तुतस्तु विद्यावादादावपीतिबोद्धव्यम् ।)

तत्पर्यायः । भङ्गः २ हारी ३ हारिः ४ परा-
भवः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः ।

७ । १६६ ।
“अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युध्यमानयोः ।

पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् ॥”)
पराजितः, चि, (परा + जि + कर्मणि क्तः ।)

कृतपराजयः । हारितः । तत्पर्यायः । परा-
भूतः २ विजितः ३ निर्जितः ४ जितः ५ । इति

शब्दरत्नावली ॥ “इदं वाच्यमिदमवाच्यमेवं सति
पराजितो भवतीति इमानि खलु पदानि भिद्यग-

वादमार्गज्ञानार्थमधिगम्यानि भवन्ति ।” इति
चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

पराङ्गः, पुं, (परान् अनत्तीति । अङ्गु व्याप्तौ +
अच् ।) तैलयन्तः । फेनः । कुरिकादलम् । इति

शब्दरत्नावली ॥
परात्परः, पुं, परात् श्रेष्ठादपि परः श्रेष्ठः । स च

श्रीकृष्णः । यथा,—
“देवाः कालस्य कालोऽहं विधातुर्विधिरेव च ।

संहारकर्तुः संहर्त्ता पातुः पाता परात्परः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६ अध्याये ॥

परात्प्रियः, पुं, (परादपि प्रियः ।) हृद्यविशेषः ।
इति शब्दचन्द्रिका । उलु इति भाषा ॥

परादनः, पुं, (परमुत्कृष्टं अदनं यस्य यद्वा
परान् शत्रून् अत्ति भक्षयति नाशयतीत्यर्थः

आदयति विजापयति स्वारीहृङ्गं संग्रामे इति
वा अद लुः शिच् लुर्वा ।) पारसीघोटकः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पराधीनः, चि, (परस्य परेषां वा अधीनः ।)

परवशः । तत्पर्यायः । परतन्त्रः २ परवान् ३
नाथवान् । इत्यमरः । ३ । १ । १६ ॥ तस्य

जीवन्मृतत्वं यथा,—
“स्वाधीनवृत्तेः साफल्यं न पराधीनवृत्तिता ।

ये पराधीनकर्माणो जीवन्तोऽपि च ते मृताः ॥”
इति गरुडपुराणे ११३ अध्याये ॥

परानसा, स्त्री, चिकित्सा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पराङ्गं, क्ती, (परस्य अन्नम् ।) अन्यस्वामिकभक्त-

पिष्टकादि ॥ परकर्तृकशस्यपाकजद्रव्यमात्रम् ।
परस्पृष्टान्नम् । तस्य त्याज्यत्वं यथा,—

पराप

“परान्नं परवासश्च नित्यं धर्मरतस्य जेतु ।”
इति स्मृतिः ॥

संयमदिने तस्य व्यावृत्तं यथा,—

“कांश्च मांसं मसूरश्च चणकं कीरदूषकम् ।
शाकं मधु परान्नश्च त्वजेदुपवसन् स्थियम् ॥”*

पारणदिने तस्य व्यावृत्तं यथा,—

“अभ्यङ्गश्च परान्नश्च तैलं निर्माललङ्घनम् ।

तुलसीचयनं द्यूतं पुनर्भोजनमेव वा ॥

वस्त्रपीडां तथा चारुं द्वादश्यां वर्जयेद्दुग्धम् ॥”*

तद्भोक्तुर्यागादेर्विफलत्वं यथा,—

“परपाकेन जुष्टस्य द्विजस्य गृहमेधिनः ।

इष्टं दत्तं तपोऽधीतं यस्यान्नं तस्य तद्भवेत् ॥”*

तद्भुक्ता पुत्रोत्पादने दोषो यथा,—

“यस्यान्नेन तु भुक्तेन भार्या समधिगच्छति ।

यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा अन्नान्नेन प्रवर्तते ॥”*

ब्राह्मणादिस्वामिकान्नभोजने दोषो यथा,—

“ब्राह्मणाद्भोजनं दारिद्र्यं क्षत्रियान्नेन प्रेषिताम् ।

वैश्यान्नेन तु शूद्रत्वं शूद्रान्नेनैरकं ब्रजेत् ॥”

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥*

परान्नभोजनेन तीर्थगमने फलस्याल्यत्वं यथा,—

“षोडशांशं स लभते यः परान्नेन गच्छति ।

अर्द्धं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥*

महागुरुनिपाते तस्य व्यावृत्तं यथा,—

“अथग्राह्यं परान्नश्च गन्धं माल्यश्च मैथुनम् ।

वर्जयेद्गुरुपाते तु यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥*

तद्भोक्तुर्मन्त्रसिद्धिहानिर्यथा,—

“जिह्वा दग्धा परान्नेन करौ दग्धौ प्रतिग्रहात् ।
मनो दग्धं परस्त्रीभिः कथं सिद्धिर्व्यरानने ! ॥”

इति तन्त्रम् ॥*

तद्भोजने प्रतिप्रसवो यथा,—

“गुर्वन्नं मातुलान्नं वा श्वशुरान्नं तथैव च ।

पितुः पुत्रस्य चैवान्नं न परान्नमिति स्मृतिः ॥”

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

परान्नः, त्रि, (परान्नं नित्यमस्यस्य । “अर्णं

आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इति अच् ।)

परान्नोपजीवी । तत्पर्यायः । परपिण्डादः २ ।

इत्यमरः । ३ । १ । २० ॥

परापं, त्रि, (परागता आपो यस्मात् । “अवर्णा-

न्ताद्वा ।” ६ । ३ । ६७ । इत्यस्य वार्तिं इत्यनेन

पक्षे अप ईदभावः ।) पक्षे ईत्वे परेपम् । इति

सिद्धान्तकौमुदी ॥

परापरं, क्ती, (परमापिपत्तिं । आ + पू + अच् ।) पर-

वकम् । इति भावप्रकाशः ॥ (अस्य विवरणं परव-

शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ परस्वापरश्च द्वयोः समाहारः ।)

परमपरश्च ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । २७ ।

“एताश्च सहयज्ञेन प्रजानां कारणं परम् ।

परापरविदः प्राज्ञास्ततो यज्ञान् वितन्वते ॥”)

परापरगुरुः, पुं, (परमादपि परः श्रेष्ठः परापरः ।

पृथोदरादित्वात् साधुः ततः कर्मधारयः ।) गुरु-

विशेषः । स तु भगवती । (यथा,—

पराम

“आदौ सर्वत्र देवेष्टि । मन्त्रदः परमो गुरुः ।
परापरगुरुस्त्वं हि परमेष्ठी त्वहं गुरुः ॥”

इति बृहन्नृलतन्त्रे २ पटलः ॥

(तन्त्रान्तरे च यथा,—

“मन्त्रदाता गुरुः प्रोक्तो मन्त्रस्तु परमो गुरुः ।
परापरगुरुस्त्वं हि परमेष्ठिगुरुस्त्वहम् ॥”)

परामभः, पुं, (पराभूयते इति परामभनमित्यर्थः ।

परा + भू + भावे अप् ।) तिरस्कारः । (यथा,

मार्कण्डेये । १८ । २८ ।

“मद्यासक्तोऽहमुच्छिद्यो नचैवाहं जितेन्द्रियः ।

कथमिच्छेय मतोऽपि देवाः शत्रुपराभवम् ॥”)

अस्य पर्यायः । न्यकारः २ तिरस्क्रिया ३ परि-

भावः ४ विप्रकारः ५ परिभवः ६ अभिभवः ७

अत्याकारः ८ निकारः ९ । इति हेमचन्द्रः ॥

विनाशः । इति मेदिनी ॥

परामभूतः, त्रि, (पराभूयते स्म । परा + भू + क्त ।)

पराजितः । इत्यमरः । २ । ८ । ११२ ॥

परामर्शः, पुं, (परामर्शते इति । परामर्शन-

मित्यर्थः । परा + ऋश् + भावे षण् ।) युक्तिः ।

विवेचनम् । तत्पर्यायः । वितर्कः २ उन्नय-

नम् ३ विमर्शम् ४ अध्याहारः ५ तर्कः ६

ऊहः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ तर्कशास्त्रे तु व्याप्ति-

विशिष्टपक्षधर्मताज्ञानम् । यथा,—

“व्याप्यस्य पक्षधर्मत्वधीः परामर्श उच्यते ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

अस्यार्थः “व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्या-

वगादिज्ञानमनुमितिजनकम् । तच्च व्याप्यः

पक्षे इति ज्ञानं पक्षो व्याप्यवान् इति ज्ञानं

वा ।” इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥ स चानुमित-

व्यापारः । यथा,—

“व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिधीर्भवेत् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

अस्यार्थः “अनुमायामनुमितौ व्याप्तिज्ञानं

कारणं परामर्शं व्यापारः । तथा हि । येन

पुरुषेण महानसादौ धूमे वहेर्याभिर्गृहीता

पञ्चाश्व स एव पुरुषः कश्चित् पर्वतादौ अवि-

च्छिन्नमूलां धूमरेखां पश्यति तदनन्तरं धूमो

वह्निव्याप्य इत्येवं रूपं व्याप्तिस्मरणं तस्य पुरु-

षस्य भवति पञ्चाश्व वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत

इति ज्ञानं भवति स एव परामर्श इत्युच्यते ।”

इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥

परामृतं, क्ती, (परममृतं वारि यस्मात् ।) वर्ष-

णम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (परममृतं अम-

रणधर्मकं ब्रह्मात्मभूतं यस्य । इति विग्रहे

वाच्यलिङ्गः । यथा, सुखकोपनिषदि । ३ । २ । ६ ।

“वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितायाः

सन्न्यासयोगात् यतयः शुद्धसत्त्वाः ।

ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले

परामृताः परिसुच्यन्ति सर्वे ॥”)

परामृष्टः, त्रि, (परामृश्यते स्म । परा + ऋश् +

कर्मणि क्तः ।) सम्बन्धः । सम्बन्धयुक्तः । यथा,—

“क्षेत्रकर्मविपाकाश्रयेरपरामृष्टः । इति कुङ्कु-

परार्धः

माङ्गलिकारिकायाख्याने रामभद्रः ॥ कृतपराम-
र्शः । विवेचितः ॥

परायणं, त्रि, आसङ्गवचनम् । इत्यमरः । ३ । २ । २॥

परं केवलमयनमासक्तिस्थानमिति परायणम् ।

यथा धर्मपरायणो धर्मासक्तः । इति भरतः ॥

आश्रयः । (यथा, मनुः । ४ । १० ।

“वर्तयंश्च शिलोष्काभ्यामभिहोत्रपरायणः ॥”

तत्परम् । अभीष्टम् । इति मेदिनी ॥ (नित्य-

प्रतिष्ठा । यथा, रामायणे । २ । ४८ । १७ ।

“पादच्छायासुखं भर्तुस्ताडयस्य महात्मनः ।

स हि नाथोजनस्यास्य स गतिः स परायणम् ॥”

“परायणं शाश्वतप्रतिष्ठा ।” इति रामानुजः ॥)

परायत्तं, त्रि, (परस्य परेषां वा आयत्तम् ।)

पराधीनम् । यथा,—

“तत्रायत्तवशाधीनच्छन्दवन्तः परात्परे ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

परारि, य (पूर्वतरे वत्सरे इत्यर्थे “सद्यः परत्-

परारीति ।” ५ । ३ । २२ । इति पूर्वतरस्य

परभावः आरि च संवत्सरे ।) पूर्वतरवत्सरे ।

गततृतीयवर्षे । इत्यमरभरतौ ॥ (परस्य अरिः ।)

परशत्रौ त्रि ॥

परारिणः, त्रि, (परारि भवः । “चिरपरत्परारि-

रिभ्यस्तो वक्तव्यः ।” ४ । ३ । २३ । इत्यस्य वार्तिं

इत्यनेन त्रः ।) पूर्वतरवत्सरेसम्बन्धी । इति

व्याकरणम् ॥

परार्धः, पुं, (परार्द्धंतीति । परा + ऋ + उन् ।)

कारवेक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कारवेक्षशब्दे-

ऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

परार्धकः, पुं, (परार्द्धंतीति । परा + ऋ + उक् ।)

प्रस्तरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

परार्द्धं क्ती, (परार्द्धंति सर्वोत्कृष्टतया वर्द्धते इति ।

ऋध्यर् इत्तौ + अच् ।) दशमश्र्यंख्या । लक्ष-

लक्षकोटिः । १००,०००,०००,०००,०००,०००

इदं चरमसंख्या अष्टादशाङ्गपर्यन्तम् । इति

हेमचन्द्रः ज्योतिषश्च ॥ (यथा, नैषधे । ३ । ४० ।

“यदि त्रिलोक्यीगणनापरा स्यात्

तस्याः समान्तरिर्दे नायुषः स्यात् ।

पारे परार्द्धं गणितं यदि स्यात्

गणयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात् ॥”)

ब्रह्मण आयुषोऽर्द्धम् । यथा,—

“निजेन तस्य मानेन नायुर्वर्षशतं स्मृतम् ।

तत् परार्धं तदर्द्धं परार्द्धमभिधीयते ॥”

इति कौर्म्ये ५ अध्यायः ॥

(तथा, मार्कण्डेये । ४६ । ४२—४३ ।

“शतं हि तस्य (ब्रह्मणः) वर्षाणां परमित्यभि-

धीयते ।

पञ्चाशद्विस्तृथां वर्षैः परार्द्धमिति कौर्म्यते ॥

एवमस्य परार्द्धं नु अतीतं द्विजसत्तम ।।

यस्यान्तोऽभून्महाकल्पः पाद्म इत्यभिविश्रुतः ॥”)

परार्द्धः, त्रि, (परार्द्धं परार्द्धसंख्यावत् प्रधानत्व-

मर्हतीति । परार्द्ध + यत् यद्वा परस्मिन्नेर्द्ध भवः ।

“परावराधमोत्तमपूर्वार्धं ॥” ४ । ३ । ५ । इति

पराश

यत् ।) प्रधानः । श्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५८ ।
(यथा, रघुः । १० । ६४ ।

“ताभ्यस्तथाविधानं स्वप्नान् श्रुत्वा प्रीतो हि
पार्थिवः ।

मेने परार्द्धमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः ॥”)
परावतं, स्त्री, (परावततीति । परा + अव + बाहु-
लकात् अतच् ।) परूपकम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

परावर्त्तः, पुं, (परा वर्त्तते इति । परा + वृत् +
अप् ।) परिवर्त्तः । विनिर्घण्टः । इति हेमचन्द्रः ॥

परावहः, पुं, (परा वहतीति । वह + अच् ।)
सप्तवायुन्तर्गतसप्तमवायुः । स तु परिवहवायो-
रुद्धस्थितः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ (यथा,
हरिवंशे २३६ अध्याये ।

“आवहः प्रवहश्चैव विवहश्च समीरणः ।

परावहः संवहश्च उद्वहश्च महाबलः ॥”)

पराविद्धः, पुं, (परा + वध + क्तः ।) कुवेरः ।
इति शब्दमाला ॥

परावेदी, स्त्री, (परमुत्कर्षमाविन्दतीति । विद्
+ अण् । स्त्रियां ङीप् ।) दृहती । इति
केचित् ॥

पराशरः, पुं, (अस्य निरुक्तिरुक्ता यथा, महा-
भारते । १ । १७६ । ३ ।

“पराशुः स यत्स्नेन वशिष्ठः स्थापितो मुनिः ।
गर्भस्थेन ततो लोके पराशर इति स्मृतः ॥”

“परासोराशासनमवस्थानं येन स पराशरः ।
आङ्पूर्वाच्छासतेर्द्धरन् ॥” इति नीलकण्ठः ॥)

यासपिता । शक्तिमुनिपुत्रः । यथा,—

“सुतं त्वजनयच्छक्तेरदृश्यन्ती पराशरम् ।

काली पराशरात् अज्ञे कण्ठद्वैपायनं मुनिम् ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥

(अर्थं हि द्वादशाध्यायात्मिकां धर्मसंहितां कृत-
वान् । सा च कलिकर्तव्यधर्मविषया । यदुक्तं
तत्रैव ।

“कृते तु मानवो धर्मस्तेतायां गौतमः स्मृतः ।
द्वापरे शृङ्खलिखितः कलौ पराशरः स्मृतः ॥”

तत्र संहितायां १ मे अध्याये युगभेदे धर्मभेदादि-
कथनम् । २ अः आचारधर्मग्रहधर्मादिकथ-
नम् । ३ अः अशौचव्यवस्था आत्महरणादि-
दोषाः । ४ अः प्रायश्चित्तमतान्तेष्टिक्रियाकुश-
पुत्तलिकादिकथनम् । ५ अः प्राणिदष्टप्रायश्चित्त-
व्यवस्था । ६ अः प्राणिवधप्रायश्चित्तकथनम् ।

७ अः द्रव्यशुद्धादि । ८ अः गोवधादिप्राय-
श्चित्तम् । ९ अः गोवधापवादादि । १० अः
अगम्यागमनादिप्रायश्चित्तम् । ११ अः अमेध-
भक्षणादि प्रायश्चित्तम् । १२ अः प्रायश्चित्ताङ्ग-
स्नानभेदादि ॥ * ॥

अयं खलु मत्स्यगन्धार्था सत्यवतां वेदव्यास-
सुत्पादितवान् । एतद्विवरणमुक्तं यथा देवी-
भागवते । २ स्कन्धे । २ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥

परान् आश्रयति हिनस्तीति । श्रुतिं हिंस-
+ अच् ।” नागभेदः । यथा, महाभारते ।

परासुः

१ । ५७ । १८ । “वराहको वीरणकः सुचित्र-
श्चित्रवेगिकः । पराशरस्तरुणको मणिस्कन्ध-
स्तथारुणिः ॥”)

पराशरी, [न] पुं, पराशरेण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रं
पराशरं तद्विद्यतेऽस्याध्ययनायेति णः । इन् च ।
पराशरीति ह्रस्वादिश्च । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
पराशरी । चतुर्थीश्रमी ॥

पराश्रया, स्त्री, (पर आश्रयो यस्याः ।) वृक्षो-
परिजातलताविशेषः । परसाड़ा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । बन्दा २ वृक्षादनी ३ वृक्षरुक्षा ४
जीवन्तिका ५ वशिनी ६ पुत्तिणी ७ बन्दा ८
परपुष्टा ९ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अन्याश्रिते,
त्रि ॥)

परासनं, स्त्री, (परा + अस् + भावे लुट् ।)
मारणम् । वधः । इत्यमरः । २ । ८ । ११३ ॥

परासुः, त्रि, (परागताः प्रस्थिता असवः प्राणा
यस्य ।) मृतः । इत्यमरः । २ । ८ । ११७ ॥
(यथा, रघौ । ६ । ७८ ।

“तौ दम्पती बहु विलप्य शिशोः प्रहृत्वा

शूल्यं निखातमुदहारयतासुरस्तः ।

सोऽभूत् परासुरथ भूमिपतिं शशाप

हस्तापितैर्नयनवारिभिरेव वृद्धः ॥”

परासुपरीक्षा वैद्यके यथा,—

“तस्य चेत् परिदृश्यमानं पृथक्त्वेन पादजङ्घोरु-
स्फिगुदरपार्श्व-पृष्ठेषिका-पाणिग्रीवा-ताल्वेष्ठ-
ललाटं स्निग्धं श्रौतं प्रस्तब्धं दारुणं वीतमांस-
शोणितं वा स्यात् । परासुरयं पुरुषो न चिरात्

कालं करिष्यतीति विदात् । तस्य चेत् परि-
दृश्यमानानि पृथक्त्वेन गुल्फजातुवङ्गण-गुद-
वृषण-मेढ्रनाभ्यंशस्तनमणिकहनुपशुका नासिका

कर्णादिभूषणादीनि सस्तानि यस्तानि च्युतानि
स्थानेभ्यः स्युः परासुरयं पुरुषो न चिरात्

कालं करिष्यतीति विदात् ।”

“तस्य चेदुच्छ्वासोऽतिदीर्घोऽतिह्रस्वो वा स्यात्
परासुरिति विदात् । तस्य चेन्नन्ये परिदृश्य-
मानेन न सन्देयातां परासुरिति विदात् ।

तस्य चेद्दन्ताः प्रतिकीर्णाः श्वेता जातशर्कराः
स्युः परासुरिति विदात् । तस्य चेत् पद्म्याणि

जटावह्निनि स्युः परासुरिति विदात् । तस्य
चेच्चक्षुषी प्रकृतिहीने विकृतियुक्ते अत्युत्त-
मिच्छिते अतिप्रविष्टे अतिजिह्वे अतिविषमे

अतिप्रसुते अतिविस्तृतवन्धने सततोन्मिषिते
सततनिमिषिते निमेषोन्मेषातिप्रवृत्ते विभ्रान्त-
दृष्टिके विपरीतदृष्टिके हीनदृष्टिके अस्तदृष्टिके

नकुलान्ये कपोतान्ये अङ्गारवर्णे कृष्णनील-
पीतश्यावताम्वहरितहारिद्रशुक्लवैकारिकाणां

वर्णानामन्यतमेनाभिसंयुते वा स्यातां परासु-
रिति विदात् । तथास्य केशलोमान्यायच्छेत् ।

तस्य चेत् केशलोमान्यायस्मानानि प्रलुथ्येरन्
नचेत् वेदयत् परासुरिति विदात् ।

तस्य चेदुदरे शिराः प्रदृश्येरन् । श्यावताम्व-
नील-हारिद्रशुक्ला वा स्युः परासुरिति विदात् ।

परिक

तस्य चैत्रखा वीतमांसशोणिताः पक्कजाम्बर-
वर्णाः स्युः परासुरिति विदात् ।

अथास्याङ्गुलीरायच्छेत्तस्य चेदङ्गुलय आयस्य-
माना नचेत् स्फुटेशुः परासुरिति विदात् ॥”

इति चरकयोगेन्द्रियस्थाने चतुर्थेऽध्याये उक्तम् ॥
“वाताह्वीला तु हृदये यस्थोऽभ्युपगमिनी ।

रुजान्नविद्वेषकरी स परासुरसंशयम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने एकत्रिंशत्तमेऽध्याये ॥

परासुता, स्त्री, (परासोर्भृतस्य भावः । परासु +
तल् स्त्रियां टाप् ।) मृतत्वम् । निद्रापरवशता ।
इति पुराणम् ॥

परास्कन्दी, [न] पुं, (परान् आस्कन्दितुं शील-
मस्य । आ + स्कन्द + णिनिः ।) चौरः । इत्य-
मरः । २ । १० । २५ ॥

परास्तं, त्रि, (परास्यते स्म । परा + अस् + क्तः ।)
निरस्तम् । पराजितम् । यथा,—

“द्वीर्गिरास्तु वरमस्तु पुनर्मा-

खीकृतैव परवागपरास्ता ॥”

इति नैषधे ५ सर्गः ॥

पराहः, पुं, (परमुत्तरवर्त्ति अहः । “राजाहः
सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) पर-
दिनम् । यथा । पूर्वाह्णे तद्विधत्वेऽपि पराह्णे

त्रिसन्ध्यायापिले पराह्ण एव । इति सावित्री-
व्रते तिथितत्त्वम् ॥

पराह्णः, पुं, (परश्च तदहश्चेति कर्मधारयः ।
“अह्नोऽह्ण एतेभ्यः ॥” ५ । ४ । ८८ । इति

अह्नादेशः । ततः नस्य णः ।) अपराह्णः ।
विकालः । (केषाञ्चित्काले अयं पराह्णोऽपि ॥)

परि, अ, सर्वतोभावः । वर्जनम् । याधिः । शेषः ।
इत्यभूतः । आख्यानम् । भागः । वीक्षा ।

आलिङ्गनम् । लक्षणम् । दोषाख्यानम् । निर-
सनम् । पूजा । याप्तिः । भूषणम् । इति मेदिनी ॥

उपरमः । शोकः । इति हेमचन्द्रः ॥ सन्तोष-
भाषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ उपसर्गविशेषः ।

अस्यार्थः । सर्वतोभावः । अतिशयः । वीक्षा ।
इत्यम्भावः । चिह्नम् । भागः । त्यागः । नियमः ।

इति सुषुप्तबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

परिकथा, स्त्री, (परितः कथा ।) वाङ्मयभेदः । यथा,
“अथ वाङ्मयभेदाः सुप्रसङ्गः खण्डकथा कथा ।

आख्यायिका परिकथा कलापकविशेषकौ ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

परिकम्पः, पुं, (परितः कम्पो यस्मात् ।) भयम् ।
कम्पः । इति मेदिनी ॥

परिकरः, पुं, (परिकीर्यते इति । कृ श्विच्छेपे +
“ऋदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ । इति अप् । यद्वा

परिक्रियतेऽनेनेति पुंसीति घः ।) पर्यङ्कः ।
परिवारः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६५ ॥ समा-

रम्भः । हन्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रगाढ-
गात्रिकावन्धः । (यथा, मार्कण्डेये । १६ । २५ ।

“गाढं परिकरं बद्धा शुक्लमादाय चाधिकम् ।
स्कन्धे भर्तारमादाय जगाम नृदुर्गामिनी ॥”)

विवेकः । इति विश्वः । सहकारी । यथा,—

परिक्र

“परिकरः सहकारी स च यातिपक्षधर्मत्वादिः ।”
इति सामान्यनिरुक्तौ जगदीशः ॥
(अलङ्कारविशेषः । यथा, सारहित्यदर्पणे १०।७५।
“उक्तिर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मतः ॥”
उदाहरणं यथा तत्रैव । “अङ्गराज ! सेना-
पते ! द्रोणोपहासिन् ! कर्ण ! रत्नैर्न भीमाद्-
दुःशसनम् ॥”)

परिकर्ता, [कृ] पुं, (परिकरोतीति । परि + कृ + क्तृच् ।) अनूपच्ये कनिष्ठविवाहस्य याजकः । इत्युद्वाहवत्त्वम् ॥

परिकर्म, [नृ] क्ली, (परिक्रियते इति । परि + कृ + मनिन् ।) कुङ्कुमादिना शरीरशोभाधान-
रूपसंस्कारः । इति भरतः ॥ स्नानोद्घर्तनादि ।
इति स्वामी ॥ शरीरसंस्कारमात्रम् । इत्यन्ये ॥
तत्पर्यायः । अङ्गसंस्कारः २ । इत्यमरः । २ ।
६ । १२१ ॥ प्रतिकर्म ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा कुमारे । ४ । १६ ।

“विबुधैरसि यस्य दारुणैः
असमाप्ते परिकर्मणि स्तुतः ।
तमिमं कुरु दक्षिणेतरं
चरणं निर्मितरागमेहि मे ॥”)

परिकर्मा, [नृ] पुं, (परितः कर्म यस्य ।) परि-
चारकः । सेवकः । इति रत्नमाला ॥

परिकर्मी, [नृ] त्रि, (परिकर्मं विद्यते यस्य ।
परिकर्म + णिनिः ।) परिकर्मा । इति हेम-
चन्द्रः ॥

परिकाङ्क्षितः, त्रि, (परित्यक्तं काङ्क्षितं अभिलाषो
येन ।) तपस्वी । इति शब्दरत्नावली ॥

परिकूटं, क्ली, (परि सर्वतो भूषितं कूटम् ।)
पुरङ्गारकूटकम् । तत्पर्यायः । हस्तिनखः २
नगरद्वारकूटकम् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

परिक्रमः, पुं, (परिक्रमणम् । क्रसु पादविक्षेपे +
भावे घञ् । “नोदात्तोपदेशस्येति” ७ । ३ । ३४ ।
इति उपधाया न वृद्धिः ।) क्रीडार्थं पद्भ्यां
गमनम् । तत्पर्यायः । विहारः २ । इत्यमरः ।
३ । २ । १६ ॥ प्रदक्षिणम् । यथा,—

वराह उवाच ।

“दृष्टुं भद्रे ! महापुरुषं पृथिव्यां सर्वतो दिशम् ।
परिक्रम्य यथाध्वानं प्रमाणगणितं शुभमे ॥
भूत्वाः परिक्रमे सम्यक् प्रमाणं योजनानि च ।
षष्टिकोटिसहस्राणि षष्टिकोटिशतानि च ॥
तीर्थान्येतानि देवाश्च तारकाश्च नभस्तले ।
गणितानि समस्तानि वायुना जगदायुषा ॥
ब्रह्मणा लोमशेनैव नारदेन ध्रुवेण च ।
चाम्बवता सपुच्छेण रावणेन हनूमता ॥
एतैरनेकधा देवैः ससागरवना मही ।
क्रमिता बालिना चैव बाह्यमखलरंखया ॥
अन्तरा भ्रमणेनैव सुयीवेण महात्मना ।
तथा च पूर्वदेवेन्द्रैः पक्षभिः पाण्डुनन्दनैः ॥
योगविद्वैस्तथा कौशिकैर्कश्यपसुखैरपि ।
क्रमिता न क्रमिष्यन्ति न पूर्वैर्नापरे जनाः ॥
अल्पसत्त्वबलोपेतैः प्राणिभिश्चात्पबुद्धिभिः ।

पु७

परिचि

मनसापि न शक्यन्ते गमनस्य च का कथा ॥
सप्तद्वीपे तु तीर्थानि भ्रमणाद् यत् फलं भवेत् ।
प्राप्यते चाधिकं तस्मान्मथुरायाः परिक्रमे ॥
मथुरां समनुप्राप्य यस्तु कुर्यात् प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सर्वकामानभीप्सुभिः ।
कर्त्तव्या मथुरां प्राप्य नरैः सम्यक् प्रदक्षिणा ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

परिक्रमसहः, पुं, (परिक्रमं विहारं सहते इति ।
सह + पचादच् ।) कृगलः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

परिक्रिया, स्त्री, (परिकरणम् । परि + कृ + प्रच् ।
“रिड् शयलिङ्गु” ७ । ४ । २८ । इति रिड् ।)
परिखाजलादिना वेष्टनम् । तत्पर्यायः । परि-
सर्पः २ । इत्यमरः । ३ । २ । २० ॥ (एकाह-
यागविशेषः । यदुक्तं आश्वलायनश्रौते । ६ । ५ । १२ ।
“सदस्त्रिया अयुक्रिया परिक्रिया वा स्वर्ग-
कामः ॥” “परिक्रियापेकाहा भवति एषामन्य-
तमेन स्वर्गकामो यजेत ॥” इति नारायणी ॥)

परिचित्, पुं, (परि सर्वतोभावेन च्रीयते हन्यते
दुरितं येन । परि + चि + क्तिप् । कलिशसन-
कर्तृत्वादस्य तथात्वम् । यद्वा, परिच्योषु
कुरुषु क्षियति ईष्टे इति । तथा चोक्तं महा-
भारते । १० । १६ । २—३ ॥

“विराटस्य सुतां पूर्वं सुधां गाण्डीवधन्वनः ।
उपपन्न्य गतां दृष्ट्वा व्रतवान् ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥
परिच्योषु कुरुषु पुत्रस्तव भविष्यति ।
एतदस्य परिचित्वं गर्भस्यस्य भविष्यति ॥”)

अभिमन्युपुत्रः । तत्पर्यायः । परीक्षित् २ परि-
क्षीतः ३ परिचितः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
(अयं पुनर्युधिष्ठिरादनन्तरं कलियुगस्यारम्भे
राजचक्रवर्त्तो आसीत् । कुरुक्षेत्रयुद्धे परि-
क्षीते कुरुकुले अभिमन्युपुत्रा उत्तराया गर्भा-
ज्जातः । अयमेव गर्भस्थः क्रुद्धाश्रय्यामप्रयुक्तेन
ब्रह्मास्त्रेण निहतोऽपि पुनर्भगवतः कृष्णस्य
प्रभावात् जीवितं लब्धवान् । अयमेव वृषरूपिणं
धर्मं निगृह्णन्तं कलिं प्रशशास । ततो गच्छति
काले एकदाशौ नृगयां विहरन् क्षुधाट-
पीकृतः मौनव्रतावलम्बिनः शमीकस्य सुने-
राश्रमं गत्वा प्रत्युत्तरदानपराङ्मुखस्य तस्य स्तब्ध-
धनुकोत्या नृतं सर्पमासज्जयामास । अनेना-
पराधनेन राजनं शमीकस्य पुत्रः ऋङ्गी नामा
तपस्वी इतः सप्तमेऽहनि तच्छकदशेऽयं नृतो
भविष्यतीत्यभिप्रपन्नवान् । एतदावर्णय्य गङ्गातीरे
सुनिप्रभृतिभिरैश्वरनामकौत्सनादिकमालोचयन्
प्रायोपवेशने स्थितस्तच्छकदशो नृतश्च । इत्ये-
तत्कथा महाभारते विस्तरतो द्रष्टव्या ॥)

(कुरुपुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३२ । ६० ।
“कुरोस्तु पुत्राश्चत्वारः सुधन्वा सुधनुस्तथा ।
परिचित्तु महाबाहुः प्रवरश्चारिभेजयः ॥”
अविचित्तु-पुत्रः । यथा, महाभारते । १ । ६४ । ५० ।
“अविचित्तः परिचितश्च प्रवलाश्वश्च नीर्यवान् ॥”)

परिग्र

परिचित्, त्रि, (परितः क्षिप्यते स्म इति ।
क्षिप् + क्त ।) परिखादिना वेष्टितम् । तत्-
पर्यायः । निष्टितम् २ । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ ॥
सर्वतोभावेन क्षेपयुक्तश्च ॥

परिखा, स्त्री, (परितः खन्यते इति । खन् +
“अन्येष्वपीति” ३ । २ । १०१ । डः ।)
राजधान्यादिवेष्टनखातम् । इति भरतः ॥ गङ्ग-
खाइ इति खाना इति च यस्याः प्रसिद्धिः ।
तत्पर्यायः ॥ खेयम् । इत्यमरः । १ । १० । २६ ॥
(यथा, मनुः । ७ । १६६ ।

“भिन्याच्चैव तद्वागानि प्राकारपरिखास्तथा ।
समवस्कन्दयेच्चैनं राजौ विनासयेत्तथा ॥”)
तस्या मानं यथा,—

“प्रस्थे च परिखामानं शतहस्तं प्रशस्तकम् ।
परितः शिविराणाञ्च गम्भीरं दण्डहस्तकम् ॥”
सङ्केतपूर्वकश्चैव परिखाद्वारमीक्षितम् ।
शत्रोरगम्यं मित्रस्य गम्यमेव सुखेन च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २०२ अध्यायः ॥

परिखातः, त्रि, परिसर्वतोभावेन ख्यातः प्रथितः ।
इति परिपूर्वखाधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्यय-
निष्पन्नः ॥ विख्यातः ॥

परिगणितः, त्रि, (परिसर्वतोभावेन गणयते
स्म । परि + गण + क्त ।) सर्वतोभावेन गणना-
युक्तः । यथा । “परिगणितयतिरिक्तेषु संसर्ग-
कृतविशेषो नादरणीयः परिगणनार्थक्यात् ॥”
इति जीमूतवाहनः ॥

परिगतः, त्रि, (परि + गम् + क्त ।) प्राप्तः ।
विस्तृतः । ज्ञातः । चेष्टितः । इति मेदिनी ॥
गतः । इति हेमचन्द्रः ॥ वेष्टितः । यथा,—

“अथ सवल्कलकूलकुथादिभिः
परिगतोज्ज्वलदुह्रतवालधिः ॥”

इति भट्टिकाये । १० । १ ॥

परिगृह्या, स्त्री, (परि सर्वतोभावेन गृह्यते या
परि + ग्रह + कर्मणि क्वप् ।) नारी । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

परिग्रहः, पुं, (परिग्रहणमिति । परि + ग्रह +
“ग्रह वृद्धनिश्चिगमश्च” ३ । ३ । ५८ । इति
अप् ।) प्रतिग्रहः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ७ ।

“कक्षाश्लेषपरिग्रहे शिथिलता यन्नादराचुम्बसे
तत्ते धूर्त्त ! हृदि स्थिता प्रियतमा काचिन्ममे-
वापरा ॥”)

सैन्यपक्षाङ्गाः । पत्नी । भार्या । (यथा,
रघुः । ६ । १४ ।

“समनुकम्प्य सपत्नपरिग्रहा-
ननलकानलकानवर्मा पुरीम् ॥”)

परिजनः । परिवारः । आदानम् । (यथा,
रघुः । ६ । ४६ ।

“अनुभवन्नवदोलम्बतूतसवं
पटुरपि प्रियकण्ठजिह्वस्तथा ।
अनयदासनरज्जुपरिग्रहे
सुजलताजलतामवलाननः ॥”)

स्वीकारः । (यथा, रघुः । १८ । ३८ ।

परिधः

“लोकेन भावी पितुरेव तुल्यः
सम्भावितो मौलिपरिग्रहात् सः ॥”
मूलम् । कन्दः । प्रापः । प्रपथः । इत्यमरभरतौ ॥
राहुवक्रस्थभास्करः । इत्यजयः ॥ (पुत्रदारादि-
भर्त्तव्यपरिमाणम् । यथा, मनुः । १० । १२४ ।
“प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिः स्वकुटुम्बाद् यथाहृतः ।
शक्तिश्चावेक्ष्य दाक्ष्यश्च भूतानाञ्च परिग्रहम् ॥”
परिग्रह्यतेनेनेति विग्रहे हस्तः ॥ विष्णुः । यथा,
महाभारते । १३ । १४६ । ५८ ।
“ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः ॥”
“शरणार्थिभिः परितो गृह्यते सर्वगतत्वात्
परितो ज्ञायत इति वा । पुण्यादिभिर्भक्तैरर्चितं
परिग्रहाति इति वा परिग्रहः ॥” इति प्राङ्कर-
भाष्यम् ॥ साधनम् । यथा, रघुः । ६ । २१ ।
“अजिनदण्डभृतं कुशमेखलां
यतगिरं मृगशृङ्गपरिग्रहाम् ॥”
“मृगशृङ्गं परिग्रहः कण्डूयनसाधनं यस्यास्ताम् ॥”
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥
परिग्रहः, पुं, (परि + ग्रह् + “परौ यञे” ३ ।
३ । ४७ । इति घञ् ।) यज्ञवेदिविशेषः । इति
केचित् ॥
परिधः, पुं, (परि ह्यन्यतेनेनेति । परि + हन् +
“परौ घः” ३ । ३ । ८४ । इति अप्
घादेश्च ।) लोहबद्धलगुडः । लोहमय-
लगुडः लोहसुखलगुडः । तत्पर्यायः । परि-
घातनः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ६१ ॥ परि-
घातकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । ६ । ६७ । २४ ।
“वाहूनामुत्तमाङ्गानां कार्मुकाणाञ्च भारत ! ।
गदानां परिघाणाञ्च हस्तानाञ्चोरुभिः सह ॥”)
परिघातः । परितो हननम् । इत्यमरभरतौ ॥
विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतं जनविंशति-
योगः । (यथा, ज्योतिषे ।
“वक्षोऽष्टकं च यतीपातो वरीयान् परिघस्तथा”
अस्य अङ्गांश्च परिग्रह्य शुभं कर्म कुर्यात् ।
यदुक्तं तत्रैव ।
“परिघस्य त्र्यजदङ्गं शुभकर्म ततः परम् ॥”)
अथ परिधयोगजातफलम् ।
“उत्पत्तिकाले परिधो यदि स्या-
न्नरस्तदा वंशकुठारकल्पः ।
असत्यसाक्षी क्षमया विहीनः
खल्वनुभोक्ता विजितारिपथः ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
अर्गलः । इति मेदिनी ॥ सुन्नरः । शूलः । इत्य-
जयः ॥ कलसः । काचघटः । गोपुरम् । सङ्गः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ (कार्तिकानुचर-
विशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ३३ ।
“परिधश्च वटश्चैव भीमश्च सुमहाबलम् ।
दहति दहनश्चैव प्रचखौ वीर्यसम्मतौ ॥
अंशोऽथनुचरान् पञ्च ददौ स्कन्दाय धीमते ॥”
चण्डालविशेषः । यथा, महाभारते । १२ ।
१३८ । ११४ ।

परिच

“लम्बकर्णो महावक्त्रो मलिनो घोरदर्शनः ।
परिधो नाम चण्डालः शस्त्रपाणिर्दृश्यत ॥”
परिघातः, पुं, (परिह्यतेनेनेति । परि + हन् +
घञ् । “हन्स्तोऽचिस्त्वलोः” इति तः ।)
अस्त्रम् । हननम् । इति धरणिः ॥
परिघातनः, पुं, (परितो घातनं यस्मात् ।) परिघा-
स्तम् । इत्यमरः । २ । ८ । ६१ ॥ सर्वतो-
भावेन हनने क्ली ॥
परिघोषः, पुं, (परितो घोषो यस्मिन् ।) मेघ-
शब्दः । शब्दः । अवाच्यः । इति मेदिनी ॥
परिचयः, पुं, (परि समन्तात् चयनं बोधो ज्ञान-
मित्यर्थः । परि + चि + अप् ।) विशेषेण ज्ञानम् ।
चेना इति भाषा । तत्पर्यायः । संस्तवः २ ।
इत्यमरः । ३ । २ । २३ ॥ प्रणयः ३ । इति भरतः ॥
(यथा, माघे । ७ । ६१ ।
“न परिचयो मलिनात्मनां प्रसाधनम् ॥”
अभ्यासः । यथा, माघे । २ । ७५ ।
“हेतुः परिचयस्यैव वक्तृगुणनिकैव सा ॥”
नादस्य अवस्थाविशेषः । यथा, हठयोगदीपि-
कायाम् । ४ । ६६ ।
“आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयोऽपि च ।
निव्यक्तिः सर्वयोगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम् ॥”)
परिचरः, पुं, (परितश्चरतीति । परि + चर +
पचाद्यच् ।) शुद्धकाले परप्रहारात् रथरक्षकः ।
प्रजासामन्तयवस्थापनकारी । इति केचित् ॥
सेनायां राज्ञो दण्डनायकः । इत्यर्थे । इति
भरतः ॥ तत्पर्यायः । परिधिस्यः २ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६२ ॥ सहायः ३ । इति रत्न-
माला ॥ (परिचर्याकारकः । यथा वैद्यके,—
“उपचारज्ञता दाक्ष्यमगुरागश्च भर्त्तरि ।
शौचश्चेति चतुर्थोऽयं गुणः परिचरे जने ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने नवमेऽध्याये ॥
“स्निग्धोऽनुगुणुर्बलवान् युक्तो याधितरक्षणे ।
वैद्यवाक्यकृद्भ्रान्तः पादः परिचरः स्मृतः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुस्त्रिंशेऽध्याये ॥)
परिचरणकर्म, [न्] क्ली, (परिचरणं सैव
कर्म ।) परिचर्या । तद्वैदिकपर्यायाः । इर-
व्यति १ विधेम २ सपर्यति ३ नमस्यति ४ दुर-
स्यति ५ ऋणीति ६ ऋणहि ७ ऋच्छति ८
सपति ९ विवासति १० । इति दश परिचरण-
कर्माणि । इति वेदनिघण्टौ ३ अध्याये ॥
परिचर्या, क्ली, (परिचर्यते परिचरणमित्यर्थः ।
परि + चर् + “परिचर्यापरिसर्येति” ३ । ३ ।
१०१ । इत्यस्य वार्त्ति इति शो यक् च
निपात्यते ।) सेवा । (यथा, देवीभागवते ।
१ । ४ । ११ ।
“अथवा वार्द्धके प्राप्ते परिचर्यां करिष्यति ।
पुत्रः परमधर्मिष्ठः पुण्यार्थं कलविक्रयोः ॥”)
तत्पर्यायः । वरिवस्था २ शुश्रूषा ३ उपा-
सनम् ४ । इत्यमरः । २ । ७ । ३५ ॥ परिसर्या ५
उपासना ६ उपासिः ७ । इति भरतः ॥ शुश्रू-
षणा ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

परिच्छ

परिचायः, पुं, (परिचीयते इति । चिञ् चित्याम्
+ “अग्नौ परिचायोपचायसम्भूताः” ३ । १ ।
१३१ । इत्यनेन साधुः ।) यज्ञाग्निः । तत्पर्यायः ।
सम्भूतः २ उपचायः ३ । इत्यमरः । २ । ७ । २० ॥
(अग्निरिह न वद्धिः किन्त्वग्निधारणार्थस्थल-
विशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
परिचारकः, त्रि, (परिचरतीति । परि + चर् +
खुल् ।) सेवकः । चाकर इति भाषा ॥ (यथा,
मनुः । ७ । २१७ ।
“तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरर्हार्थैः परिचारकैः ।
सुपरीक्षितमन्त्राद्यमद्यान्मन्त्रैर्विधापयैः ॥”)
तत्पर्यायः । भृत्यः २ दासेरः ३ दासेयः ४
दासः ५ गोप्यकः ६ चेटकः ७ नियोज्यः ८
किङ्करः ९ प्रेष्यः १० मुजिष्यः ११ । इत्य-
मरः । २ । १० । १७ ॥ डिङ्करः १२ चेटः १३
गोप्यः १४ पराचितः १५ परिष्कन्दः १६ परि-
कर्मी १७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४ ॥
परिचार्यः, त्रि, परिचर्यतेऽसौ इति । परि +
चर् + कर्मणि ग्यत् । सेव्यः ॥
परिचितः, त्रि, (परि + चि + कर्मणि क्तः ।)
परिचयविशिष्टः । ज्ञातः । यथा,—
“त्यक्तयेयं चिरपरिचिता जन्मभूमीति बुद्ध्या
मा खिद्यस्व त्रिभुवनजनत्राणहेतोः क्रमाङ्क ! ।
किन्न त्याज्यं भवति महतां चेत् परस्योपकारी ।
वाराणस्यां सुनिरपि गतो दक्षिणाग्रामगम्यः ॥”
इति पदाङ्कदूतः ॥
परिचेयं, त्रि, परि पूर्व्वचिघातोः कर्मणि यप्रत्ययेन
निव्यन्नम् ॥ परिचययोग्यम् । परिचयनीयम् ।
परिचेतव्यम् ॥
परिच्छदः, पुं, (परिच्छादयतेनेनेति । परि + छद
+ णिच् + “पुंसि संज्ञायाम्” ३ । ३ । ११८ ।
इति घः । “क्वादेर्चेऽङ्गुपसर्गस्य” ६ । ४ । ६६ ।
इति उपधाङ्गस्यः ।) परिवारः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६७३ ।
“सहधर्मचारिणी मम परिच्छदः सुतनु ! नेह
सन्देहः ।
न तु सुखयति तुहिनदिनच्छन्नकायेव सज्जन्ती ॥”)
हस्त्यश्ववस्त्रकम्बलाद्युपकरणम् । यथा,—
“परिच्छदे वृषार्हेऽर्थे परिवर्होऽयथाः परे ॥”
इत्यस्य टीकायां भरतः ॥
(यथा, रघुः । १ । १ । १६ ।
“सेना परिच्छदस्तस्य हयमेवार्थसाधनम् ।
शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिर्माँर्वी धुनुषि चातता ॥”)
वाच्छादनम् । यथा,—
“पयःकेननिभा शय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदा ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
परिच्छन्दः, पुं, (परिच्छन्दयतेनेनेति । परि + छदि
संवरणे + घञ् ।) परिच्छदः । इति हला-
युधः ॥
परिच्छन्नः, त्रि, परिपूर्व्वच्छदघातोः कर्त्तरि कर्मणि
चत्प्रत्ययनिव्यन्नः ॥ परिच्छदविशिष्टः । सर्वतो-
भावेनाच्छादितः । संवृतः ॥

परिच्छिन्नः, त्रि, (परि + छिद् + कर्त्तरि क्तः ।)
परिच्छेदविशिष्टः । अवधिप्राप्तः । यथा,—
“परिच्छिन्नामेवं त्वयि परिणता विभक्ति गिरं
न विज्ञस्तत्तत्त्वं वयमिह हि यत्त्वं न भवसि ।”
इति महिम्नः स्तोत्रम् ॥
सर्वतोभावेन छेदविशिष्टश्च ॥
परिच्छेदः, पुं, (परि + छिद् + भावे करणादौ च
घञ् ।) ग्रन्थविच्छेदः । यथा, त्रिकाण्डशेषे ॥
“सर्गवर्गपरिच्छेदोद्वाताध्यायाङ्कसंग्रहाः ।
उच्छासः परिवर्त्तश्च पटलः काण्डमस्त्रियाम् ॥
स्थानं प्रकरणं पञ्चाङ्गिकश्च ग्रन्थसन्धयः ॥”
(तत्र काये सर्गः । कोषे वर्गः । अलङ्कारे परि-
च्छेदोच्छासौ । कथायामुद्वातः । पुराणसंहि-
तादौ अध्यायः । नाटके अङ्कः । तन्त्रे पटलः ।
ब्राह्मणे काण्डम् । संगीते प्रकरणम् । इति-
हासे पर्वः । भाष्ये आङ्गिकम् । एवमन्येऽपि पाद-
तरङ्गस्तवकप्रपाठकस्तन्त्रमञ्जरीलहरीशाखा-
दयो ग्रन्थसन्धयो ग्रन्थभेदे यथायथं ज्ञेयाः ॥*)
सीमा । अवधिः । यथा, मालतीमाधवे ।
“परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
पुनर्जनन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।
विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो
विकारः कोऽप्यनर्जडयति च तापश्च कुरुते ॥”
परिजनः, पुं, (परिगतो जनः ।) परिवारः ।
पोष्यवर्गः । यथा, महिम्नः स्तोत्रे ।
“यद्विं स्रजाम्नो वरद परमोच्चैरपि सती-
मधश्चक्रे वाणः परिजनविधेयचिन्तुवनः ॥”
नियतसन्निधिवर्त्तिपरिचारकः । यथा, आनन्द-
लहरीयाम् । ३० ।
“किरीटं वैरिष्णं परिहर पुरः कैटभभिदः
कठोरे कोटोरे स्खलसि जह्नि जम्भारिसुकुटम् ।
प्रणम्येतेषु प्रसभमभियातस्य भवनं
हरस्याभ्युत्थाने तव परिजनोक्तिर्विजयते ॥”
“परिजनः नियतसन्निधिवर्त्तिपरिचारकः ।”
इत्यस्य श्लोकस्य व्याख्यायां गोपीरमणतर्कपञ्चाननः ॥
परिजल्पितं, स्त्री, (परि + जल्प + भावे क्तः ।)
दशाङ्गचित्रजल्पान्तर्गतद्वितीयजल्पनम् । यथा,
“प्रभोर्निर्दयताशास्त्रापापलादुपपादनात् ।
स्वविचक्षणतायत्किर्भङ्गा स्यात् परिजल्पितम् ॥”
इत्युल्लूखनीलमणिः ॥
परिजमा, [न] पुं, (परिजायते इति । परि +
जन् + मन् । निपातनात् साधुः ।) चन्द्रः । अग्निः ।
इति सिद्धान्तकौमुदामुणादित्तिः ॥ (पर्य-
जतीति । अजेः परिपूर्वस्य अन्तुक्षित्यादिना
मनुप्रत्ययोऽकारलोपः आद्युदात्तत्वश्च निपा-
त्यते । परिगन्ता । इति वेदभाष्यम् ॥)
परिज्वा, [न] पुं, (परि + जु सौत्रघातुः +
“अन्तुक्षन् पूर्वमिति ।” उणां । १ । १५८ ।
इति कनिन् । इदं उज्ज्वलदत्तमतम् ।)
इन्द्रः । अग्निः । इति संहितप्रसारोणादित्तिः ॥
परिडीनकं, स्त्री, (परि + डी + क्तः । ततः स्वार्थे
कन् ।) पद्मिगतिविशेषः । यथा,—

“डीनं प्रडीनसुडीनं संडीनं परिडीनकम् ।”
इति जटाधरः ॥
(तथाच महाभारते । ८ । ४१ । २७ ।
“अतिडीनं महाडीनं खडीनं परिडीनकम् ॥”)
परिणतं, त्रि, (परिणमति स्त । परि + नम् +
क्तः ।) पक्षम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥
तिर्यग्घातिगजः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
माघे । ४ । २६ ।
“सततमसुमतामगम्यरूपाः
परिणतदिक्रिरिकास्तटीर्विभर्ति ॥”)
सर्वतोभावेन नतश्च ॥
परिणयः, पुं, (परिणयनम् । परि + नी + अप् ।)
विवाहः । इत्यमरः । २ । ७ । ५७ ॥
परिणामः, पुं, (परिणमनम् । परि + नम् +
घञ् ।) विकारः । प्रकृतेरन्यथाभावः । यथा ।
सुखस्य विकारः क्रोधरक्तता । केचित्तु । प्रकृति-
ध्वंसजन्यविकारः । यथा कारुस्य विकारो
भस्म । मृत्पिण्डस्य घटः । इत्यमरभरतौ ॥
चरमः । शेषः । यथा,—
“परिणामसुखे गरीयसि
यथकेऽस्मिन् वक्षसि क्षतौजसाम् ।
अतिवीर्यवतीव मेघजे
बहुरज्जीयसि दृश्यते गुणः ॥”
इति भारवौ । २ । ४ ॥
(निदानभेदेन यथा,—
“असाधोऽप्येवार्थसंयोगप्रज्ञापराधपरिणाम-
भेदाद्विविधो वा ॥” “परिणामोऽयोगादियुक्ता
ऋतुस्वभावजा शरीतादयः । अधर्मस्य च रोग-
हेतोरत्रैवान्तर्भाव इति भट्टारहरिचन्द्रः ॥”
इति माधवकरकृतस्मिन्निश्चयस्य पञ्चनिदान-
व्याख्याने विजयेनोक्तम् ॥
“कालस्य परिणामेन जरावृत्त्यनिमित्तजाः ।
रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्वभावो नियतिक्रियः ॥”
इति चरके शरीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
अर्थालङ्कारभेदः । तत्त्वज्ञानं यथा,—
“परिणामः क्रियार्थस्येद्विधयो विषयात्मना ॥”)
परिणामदर्शी, [न] त्रि, (परिणामं चरमं पश्य-
तीति । दृश् + शिनि ।) चरमकालप्रेक्षी । पञ्चा-
दृशी । विषयादेः शेषद्रष्टा । इति भारतम् ॥
परिणामशूलः, पुं, (परिणामे चरमावस्थायां
शूलं यस्य । यद्वा परिणामे सुक्तात्मादेः परि-
पाके उत्पद्यते शूलं यस्मात् ।) रोगविशेषः ।
तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“स्त्रैर्निदानैः प्रकुपितो वायुः सन्निहिते यदा ।
कफपित्ते समावृत्य शूलकारी भवेद्वली ॥”
तस्य लक्षणं यथा,—
“सुक्ते जीर्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम् ।
तस्य लक्षणमथेतत् समासेनाभिधीयते ॥”
वातिकस्य तस्य लक्षणं यथा,—
“आभ्रानाटोपविष्णुविविधवारतिवैपनैः ।
त्रिगुणोपशमप्रायं वातिकं तद्वदेद्विषक् ॥”
पैत्तिकस्य तस्य लक्षणं यथा,—

“लघ्नादाहारतिस्वेदकङ्कलनवयोत्तरम् ।
शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं लक्षयेद्विषक् ॥”
श्लेष्मिकस्य तस्य लक्षणं यथा,—
“छर्दि हृत्ताससम्भोर्हं स्वल्परागदीर्घसन्तति ।
कटुतिक्तोपशान्तौ च तद्विज्ञेयं कफात्मकम् ॥”
त्रिदोषजस्य तस्य लक्षणं यथा,—
“संखललक्षणं बुद्धा द्विदोषं परिकल्पयेत् ।
त्रिदोषजमसाध्यन्तु क्षीणमांसबलानलम् ॥”
इति माधवकरः ।
तस्योपधं यथा, गरुडपुराणे ।
“लौहचूर्णं समायुक्तं त्रिफलाचूर्णमेव वा ।
मधुना स्वादितं रुद्र ! परिणामाख्यशूलयुतम् ॥”
(चिकित्साशास्त्रे यथा,—
“पमनं तिक्तमधुरैर्विरेकश्चापि शस्यते ।
वस्तयश्च हिताः शूले परिणामसमुद्भवे ॥
विडङ्गतण्डुलयोषं त्रिदृहन्तीसचिकित्सा ।
सञ्जायतेतानि संखल्य स्रज्ज्वलानि कारयेत् ॥
गुडेन मोदकं कृत्वा भक्षयेत् प्रातस्त्यक्तः ।
उष्णोदकानुपानन्तु दद्यादग्निविवर्द्धनम् ॥
जयेत्त्रिदोषणं शूलं परिणामसमुद्भवम् ॥
नागरगुडतिलकल्कं प्रयसा संसाध्य यः पुमा-
नद्यात् ।
उयं परिणामशूलं तस्यपैत्तिकं सप्तरात्रेण ॥”
“तिलनागरपथ्यानां भागं शम्बूकभस्मनाम् ।
द्विभागगुडसंयुक्तं गुडी कृत्वा भक्षयिष्यात् ॥
शीताम्बुपानं पूर्वाह्णं भक्षयेत् क्षीरभोजनः ।
सायाह्ने रसकं पीत्वा नरो सुष्येत दुर्जयात् ॥
परिणामसमुत्पन्नशूलाक्षिरभवादपि ।
शम्बूकजं चूषणश्च पथ्यैव लवणानि च ॥
सर्मांशां गुडिकां कृत्वा कलम्बीकरसेन वा ।
प्रातर्भोजनकाले वा भक्षयेत् यथाबलम् ॥
शूलाद्विमुच्यते जनुः सहसा परिणामजात् ॥
यः पिबति सप्तरात्रं शक्तूनेकान् कलाययूषिण ।
स जयति परिणामरुक् चिरजामपि क्लिप्त-
नूतनजाम् ॥
लौहचूर्णं वरायुक्तं विलीढं मधुसर्पिषा ।
परिणामशूलं शमयेत्तत्कालं वा प्रयोजितम् ॥
सासुद्रं सैन्धवं क्षारो रुक्मकं रौमकं विषम् ।
दन्ती लौहचरजः किङ्कं त्रिदृहचूरणकं समम् ॥
दधिगोमूत्रपयसा मन्दपावकपाचितम् ।
तद्वयधामिबलं चूर्णं पिबेदुष्णेन वारिणा ॥
जीर्णाजीर्णे तु सुक्षीत मांसाद्विहतवाधितम् ।
नाभिःशूलं श्रीहृत्शूलं यत्तद्गुल्मस्ततश्च यत् ॥
विद्रध्यक्षीलिकं हन्ति कफवातोद्भवन्तथा ।
शूलानामपि सर्वेषामौषधं नास्ति तत् परम् ॥
परिणामसमुत्पन्नस्य विशेषेणान्तकृतम् ॥”
इति समुद्राद्यं चूर्णम् ॥ * ॥
“सपिप्पलीगुडं सर्पिः पचेत् क्षीरे चतुर्गुणम् ।
विनिश्चय्यन्वापितश्च शूलश्च परिणामजम् ॥”
इति गुडपिप्पलीघृतम् ॥ * ॥
“काथेन कल्केन च पिप्पलीनां
सिद्धं घृतं मात्सिकसंप्रयुक्तम् ।

परिणो

चौरासुपानं विनिहन्त्यवश्यं
शूलं प्रवृद्धं परिणामसंज्ञम् ॥”

इति पिप्पलीवृतम् ॥ * ॥

“मखूरं शोधितं पत्रौ लौहजां वा गुडनेन तु ।
भक्ष्यन्त्यते शूलात् परिणामसंज्ञवात् ॥
संशोध्य चूर्णितं कृत्वा मखूरस्य पलायकम् ।
प्रतावरीरसस्याद्यौ दध्नुस्तु पयसस्तथा ॥
पलान्धादय चत्वारि तथा गन्धस्य सर्पिषः ।
विपत्तेत् सर्वमेकैथं यावत् पिष्टत्वमागतम् ॥
सिद्धन्तु भक्ष्येन्मधो भोजनस्याग्रतोऽपि वा ।
वातात्मकं पित्तभवं शूलं परिणामजम् ॥
निहन्त्येव हि योगोऽयं मखूरस्य न संशयः ॥”

इति प्रतावरीमखूरम् ॥ * ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिग्रहे शूलाधिकारे ॥
“अजीर्णाग्रसः प्रोक्तो दशमः परिणामजः ।”
“जीर्णैश्च भवेद्यस्तु स ज्ञेयः परिणामजः ॥”
“लङ्घनं वमनश्चैव विरेकश्चातुवासनम् ॥
निरुद्धो वस्ति कर्माणि परिणामे त्रिदोषजे ।
चित्रकं त्रिष्टता दन्ती विडङ्गं कटुकत्रयम् ॥
समं चूर्णं गुडनाथ कारयेन्मोदकान् सुधीः ।
भक्षयेत् प्रातरुत्थाय पश्चादुष्णोदकं पिबेत् ॥
परिणामोद्भवं शूलं हन्ति शीघ्रं नरस्य च ।
यवानोहिङ्गु सिन्धुत्यक्षारं सौवर्चलाभया ।
सुरामखेन पातया परिणामे त्रिदोषजे ॥
हिङ्गुशोधवत्तानमोदहबुषा पथ्यायवानी शठौ
जातीपिप्पलीदाडिमवकीतिन्तीडिचयाभि-

कम् ।

तस्मादन्धसुवर्चला च यवजक्षारं तथा सर्जिका
सिन्धुत्यं विडङ्गकं समकृतं स्याद्जीर्णपूरे रसे ॥
संभायं सुकृतात्वेन गुडिका चाक्षप्रमाणा तथा
कल्को वातविकारिणां प्रदत्तः शूलार्घसः
श्रीहृकान् ॥”

“एष हिङ्गादिको नाम सर्वशूलार्तिनाशनः ।
सर्ववातविकारघ्नः सर्वक्षयनिवारणः ।

परिणामोद्भवं शूलं वारयत्यन्वसंशयम् ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थाने नवमेऽध्याये ॥

परिणायः, पुं, (परितो वामदक्षिणतो नयनम् ।
परि + नी + “परिणयोर्नीनोदूताभेदोः” ३ ।
३।३७। इति घञ् ।) शरीराणां समन्तात्प्रयनम् ।
इत्यमरः । २ । १० । ४६ ॥ परेरितो दीर्घत्वे
परीणायश्च । इति भरतः ॥

परिणाहः, पुं, (परिणह्यतेनेन इति । परि +
नह + घञ् ।) विस्तारः । तत्पर्यायः । विशाल-
ता २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११४ ॥ ओसार
इति चौड़ा इति च भाषा ॥ (यथा, महा-
भारते । ६ । ७ । २२ ।

“अरक्षीनां सहस्रं शनानि दश पञ्च च ।

परिणाहस्तु वृक्षस्य फलानां रसमेदिनाम् ॥”)

परिणोता, [ञ] पुं, (परिणयतीति । परि +
नी + ङच् ।) वोढा । भर्ता २ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा,—

“स्थिते दृश्यतो दृष्टान् परिनेतुः प्रकृतये ।

परिदा

अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः ॥”

इति रघुः । १ । २५ ।)

परितः [स्] अं, (परि + “पर्यभिभ्याश्च ।” ५ ।
३ । ६ । इति तसिल् ।) सञ्ज्ञतः । चतुर्दिगभि-
याप्तौ । इत्यमरः । ३।४।१३ ॥ (यथा, रघुः । ६।६।

“पुरोपकण्ठो पवनाश्रयाणां

कलापिनामुद्धतवृक्षहेतौ ।

प्रभातशुद्धिं परितो दिगन्तान्

तूर्यस्त्रे मूर्च्छति मङ्गलार्थे ॥”)

परितापः, पुं, (परिसञ्ज्ञतोभावेन तप्यतेनेन ।
परि + तप् + घञ् ।) दुःखम् । (यथा, भाग-
वते । ७ । ८ । ५२ ।

“स तु जनपरितापं तत्कृतं जानता ते

नरहर उपनीतः पञ्चतां पञ्चदिशः ॥”)

नरकान्तरम् । इति मेदिनी ॥ श्लोकः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २।२२।२५।

“एतया तत्त्वया बुद्ध्या संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

आहृतेऽप्यभिषेके मे परितापो न विद्यते ॥”)

भयम् । कम्पः । इति विश्वः ॥ अत्युष्णता च ॥

(यथा, मार्कण्डेये । १५ । ४६ ।

“परितापश्चात्रेभ्यः पीडाबाधाश्च कृतस्त्रयः ।

अपहन्ति नरयात्र ! दयां कुरु महीपते ! ॥”)

परितुष्टः, त्रि, (परि + तुष् + क्तः ।) परितोष-
युक्तः । सन्तुष्टः । यथा,—

“यत् प्रार्थते त्वया भूप ! त्वया च कुलनन्दन ॥

मत्तस्तु प्राप्यतां सर्वं परितुष्टा ददामि तत् ॥”

इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ६३ । १० ॥

परितोषः, पुं, (परितोषणमिति । परि + तुष् +
घञ् ।) सर्वतोभावेन तुष्टिः । सन्तोषः । यथा,—

“त्वासुदर ! साधुमन्ये शाकै-

रपि यदसि लब्धपरितोषम् ।

हतहृदयं ह्यधिकाधिक-

वाक्काशतदुर्भरं न पुनः ॥”

इति शान्तिशतके ॥

परित्यागः, पुं, (परित्यजनमिति । परि + त्यज् +
घञ् ।) सर्वतोभावेन वर्जनम् । तत्पर्यायः ।

ह्योरणम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥

“गुरोरप्यवलम्बस्य कार्याकार्यमजानतः ।

उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥”

इति मत्स्यसूक्तम् ॥

परित्राणं, स्त्री, (परित्रायते इति । परि + त्रै +
लुट् ।) मारणोद्यतस्य निवारणम् । तत्-

पर्यायः । पर्याप्तिः २ हस्तवारणम् ३ । इत्य-

मरः । ३ । २ । ५ ॥ रक्षणम् । यथा,—

“परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ४ । ८ ॥

परिदानं, स्त्री, (परिदीयते इति । परि + दा +
भावे लुट् ।) परीवर्तनः । विनिमयः । इत्य-

मरः । २ । ६ । ८० ॥

परिदायी, [न्] पुं, (परित्यज्य शास्त्रधर्मं ददा-
तीति । परि + दा + णिनिः ।) अनूद्येष्टे

परिधिः

तत्कनिष्ठाय कन्यादाता । “यथा हारीतः ।
ज्येष्ठेऽनिर्विष्टे कनीयान् निर्विष्टान् परिवेत्ता
भवति परिविन्नो ज्येष्ठः परिवेदनीया कन्या
परिदायी दाता परिकर्ता याजकस्ते सर्वे
पतिताः ।” इत्युद्वाहृतत्वम् ॥

परिदेवनं, स्त्री, (परि + दिव + ल्युट् ।) अतुष्टोच-
नोक्तिः । विलापः । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥

(यथा, महाभारते । १ । २ । १४६ ।

“परिदेवनश्च पाञ्चाल्या वासुदेवस्य सन्निधौ ।

आश्वासनश्च कृष्णस्य दुःखार्तायाः प्रकीर्ति-
तम् ॥”)

परिदेवना, स्त्री, (परिदेवयतीति । परि + दिव +
“ण्यासश्च्यो युच् ।” ३।३।१०७ । इति युच् ।

ततश्चाप् ।) शोकनिमित्तो विलापः । यथा,—

“अयक्तादीनि भूतानि यत्तमध्यानि भारत !।

अयत्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥”

इति श्रीभगवद्गीताद्वितीयाध्यायश्लोकव्याख्याने
श्रीधरस्वामी ॥ अपि च ।

“न मन्त्रबलवीर्येण प्रज्ञया पौरुषेण च ।

अलभ्यं लभते सर्वस्तत्र का परिदेवना ॥

अयक्तादीनि भूतानि यत्तमध्यानि शौनक ! ।

अयत्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥

अयाचितो मया लब्धस्तत्प्रेषितः पुनः कुतः ।

यत्रागतस्तत्र गतस्तत्र का परिदेवना ॥

एकवृत्ते यदा राजौ नानापक्षिसमागमः ।

प्रभाते दश दिशो यान्ति तत्र का परिदेवना ॥

एकसार्धप्रयातानां सर्वेषामन्तत्र गामिनाम् ।

यद्येकस्त्वरितो याति का तत्र परिदेवना ॥”

इति गरुडपुराणे १११ अध्यायः ॥

परिधानं, स्त्री, (परिधीयते यत् । परि + धा +
कर्मणि ल्युट् ।) परिधेयवस्त्रम् । तत्पर्यायः ।

अन्तरीयम् २ उपसंनयनम् ३ अधोऽंशुकम् ४ ।

इत्यमरः । २ । ६ । ११७ ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । ५ । २३ ।

“वरं वनं व्याघ्रगजादिसेवितं

जलेन हीनं बहुकण्टकावृतम् ।

लणानि शय्या परिधानवस्त्राणि

न बन्धुमध्ये धनहीनजीवितम् ॥”)

परिधायः, पुं, (परिधीयतेऽत्र । परि + धा +
घञ् ।) जनस्थानम् । परिच्छेदः । नितम्बः ।

इति मेदिनी ॥ (जनस्थानमित्यत्र जलस्थान-
मिति केचित् ॥)

परिधिः, पुं, (परिधीयतेनेन । परि + धा +
“उपसर्गे धोः किः ।” ३ । ३ । ६२ । इति

किः ।) परिवेशः । चन्द्रसूर्यसमीपमण्डलम् ।
(यथा, रघुः । ८ । ३० ।

“अनृणत्वमुपेयिवान् बभौ

परिधिमुक्त इवोष्णदीधितिः ॥”)

यज्ञियतरुशाखा । यज्ञियतरोः पलाशादेर्यज्ञ
पशुबन्धनार्थं या शाखा निखायते तस्याम् ।

इत्यमरभरतौ ॥ (यथाह आपस्तम्बः । “खादिरं
पालाशं वैकविंशतिदारुकमिध्नं करोति त्रयः

परिपा

परिधयः पालाशकाष्ठकाः खादिरौदुम्बरबिल्व-
रोहितकविकङ्कतानां ये वा यज्ञिया वृक्षा
आर्द्राः शुष्करसत्वकाः ॥” इति ॥ * ॥)

भूगोलादेर्वेष्टनम् । यथा,—

“यासेभनन्दाभिहते विभक्ते

खवाणसूयैः परिधिस्तु सखाः ॥”

इति लीलावती ॥

(क्ली, परिधीयते यदिति । परि + धा +
कर्मणि कि । परिधेयवस्त्वम् । यथा, भाग-
वते । ८ । ७ । १७ ।

“भेषश्यामः कनकपरिधिः कर्णविद्योतविद्यु-
न्मूर्ध्नि भाजद्विजुलितकंचः सगधरो रक्तनेत्रः ॥”

“कनकं सुवर्णमिव पीतं परिधि वस्त्रं यस्य”
इति तट्टीका ॥)

परिधिस्तु, पुं, (परिधौ तिष्ठतीति । परिधि +
स्था + कः ।) परिचरः । इत्यमरः । २ । ८ । ६२ ॥

शुद्धकाले परप्रहारात् रथरत्नके । प्रजा-
सामन्तव्यवस्थापनकारिणीति केचित् । सेनायां
राज्ञो दण्डनायकः । इत्यन्ये । इति भरतः ॥

परिधेयं, त्रि, (परिधातुं शक्यम् । परि + धा +
“अचो यत् ।” ३ । १ । ६७ । इति यत्
“इत्यति ।” ६ । ४ । ६५ । इति आत ईत्

ततो गुणः ।) परिधानीयम् । परिधातव्यम् ।
परिधानोपयुक्तवस्त्रादि । यथा,—

“न तु खभोग्यतयापि प्राप्ते परिधेयादौ स्मृतेर-
दृष्टार्थत्वापत्तेः ।” इति विवादचिन्तामणिः ॥

परिपण्यं, क्ली, (परिपण्यते अवज्ञियतेनेन ।
परि + पण्य + “पुंसि संज्ञायां वः प्रायेण ।”

३ । ३ । ११८ । इति वः ।) मूलधनम् । इत्य-
मरः । २ । ६ । ८० । पुंजि इति भाषा ॥

परिपन्थकः, पुं, (परिपन्थयति दोषादिकं प्राप्नो-
तीति । परि + पन्थि क गतौ + क्तुल् ।) शत्रुः ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६३ ॥ (यथा, महा-
भारते । १० । १६ । ३१ ।

“हृतो दुर्व्योधनः पापो राज्यस्य परिपन्थकः ॥”)

परिपन्थी, [नृ] त्रि, (परिसर्वतो भावेन दोषा-
ख्यानं पन्थयितुं शीलमस्य । परि + पन्थ +

णिनिः ।) शत्रुः । इत्यमरः । २ । ८ । ११ ।
(यथा, गीतायाम् । ३ । ३४ ।

“इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ अवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥”

प्रतिकूलाचारी । यथाह कश्चित् ।
“अपराधिनि चेत् क्रोधः क्रोधे क्रोधः कथं नहि ।

धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्णां परिपन्थिनि ॥”)

परिपाकः, पुं, (परिपच्यते इति । परि + पच् +
घञ् ।) परिपक्वता । यथा, भावप्रकाशे ।

“इत्यहुतं केवलवद्विपक-
मांसेन मत्स्यः परिपाकमेति ।”

नैपुण्यम् । यथा,—
“वीक्ष्य तस्य विनये परिपाकं

पाकशासनपदं स्पृशतीऽपि ।”
इति नैवद्यपञ्चमसर्गः ॥

परिपु

परिपाकिनी, स्त्री, (परिपाकः परिपाकशक्ति-
विद्यतेऽस्याः । परिपाक + इनि + डीप् ।)

चिष्टता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

परिपाटिः, स्त्री, (परिपाटनम् । परि + पट् +
स्वार्थे णिच् + अच् इ । यद्वा परि भागे

भागेन पाटिः पाटनं गतिर्यस्याम् ।) परिपाज-
विशिष्टः । तत्पर्यायः । आनुपूर्व्यं २ आष्टत् ३

अनुक्रमः ४ पर्यायः ५ । इत्यमरः । २ । ७ । ३७ ॥
आनुपूर्व्यम् ६ परिपाटी ७ । इति भरतः ॥

आनुपूर्व्यम् ८ आनुपूर्व्यकम् ९ । इति टीका-
न्तरम् ॥ क्रमः १० । इति जटाधरशब्दरत्ना-
वल्यां ॥

परिपिष्टकं, क्ली, (परि + पिष् + क्त + संज्ञायां
कन् ।) सीसकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

परिपुष्करा, स्त्री, (परितः पुष्करं सुखं यस्याः ।)
गोडुम्बा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ राजगोमक्

इति भाषा ॥

परिपूतं, क्ली, (परि + पू + क्तः ।) अपास्ततुष-
धान्यम् । यथा, मनुः ।

“परिपूतेषु धान्येषु प्राकम्बलफलेषु च ।
निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्द्धशतं दण्डः ॥”

त्रि, सर्वतोभावेन पवित्रम् ॥ (यथा, माघे । २ । १६ ।
“धूर्गयन् मदिराखादमदपाठलितद्युती ।

रेवतीवदनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृष्टौ ॥”)

परिपूर्णता, स्त्री, (परिपूर्णस्य भावः । परिपूर्ण +
“तस्य भावस्त्वतलौ ।” ५ । १ । ११६ । इति

तत् ततः “त्वान्नं क्लीवन्तलन्तं स्त्रियाम् ।” इति
वार्त्तिकोक्तत्वात् स्त्रियां टाप् ।) परिपूर्णत्वम् ।

सम्पूर्णता । तत्पर्यायः । आभोगः २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । १३७ ॥

परिपूर्णत्वं, क्ली, (परिपूर्णस्य भावः । “तस्य
भावस्त्वतलौ ।” ५ । १ । ११६ । इति त्व ।

ततः क्लीवत्वम् ।) परिपूर्णता । सम्पूर्णत्वम् । इति
जटाधरः ॥ (यथा,—

“दृश्यते परिपूर्णत्वं सुखचन्द्रस्य ते सखि ।।
न जाने कश्चकोरं हि विधाता पालयिष्यति ॥”

इत्युद्धटः ॥)

परिपेलं, क्ली, (परिपेलति ऋदुतां गच्छतीति ।
पेल गतौ + अच् ।) परिपेलवम् । कैवर्त्ती-

सुस्तकम् । इति शब्दमाला ॥ तन्नाम्नरे यथा,—
“परिपेलं ब्रवं बल्यं तत्कुटम्बटसंज्ञकम् ।

जायते सुस्तकाकारं शेवालकुलसन्धये ॥”
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

परिपेलवं, क्ली, (परि सर्वतः पेलवं ऋदुता यस्य ।)
कैवर्त्तीसुस्तकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३१ ॥

(अत्यन्तकोमले, त्रि । यथा, दृष्टव्यं हितायाम् ।
६४ । ८ ।

“स्त्रीतमध्यपरिपेलवं फलं
श्रीधमध्यचिरकालसम्भवम् ॥”

गुणादयोऽस्य कैवर्त्तीसुस्तकशब्दे ज्ञयाः ॥)
परिप्लवं, त्रि, (परिप्लवते इति । प्लु + अच् ।) चञ्च-
लम् । इत्यमरः । ३ । १ । ३५ ।

परिभा

(यथा, माघे । १४ । ६८ ।

“मत्कुणाविव पुरा परिप्लवौ

सिन्धुनाथशयने निवेदुषः ।

गच्छतः स्त मधुकैटभौ विभो-

यस्य नैत्रसुखविप्लवां क्षणम् ॥”

पुं, राज्ञः सुखीनलस्य पुत्रः । यथा, भागवते ।
६ । २२ । ४२ ।

“सुनीधस्तस्य भविता वृचक्षुर्यत्सुखीनलः ।
परिप्लवः सुतस्तस्मान्मेधावी सुनयात्मजः ॥”)

परिप्लुतः, त्रि, (परिप्लु + क्तः ।) जलादिप्लावितः ।
यथा, मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये १ अध्यायः ॥

“आवां जहि न यत्रोर्ध्वं सलिलेन परिप्लुता ॥”
परिप्लुता, स्त्री, (परि + प्लु + क्तः । स्त्रियां टाप् ।)

मदिरा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६६ ॥ आम्ब-
धर्मे (मैथुने) वेदनावती योनिः । यथा,—

“परिप्लुतायां भवति आम्बधर्मे रुचा ऋशम् ।”
इति योनिन्यापनिदाने माधवकरः ॥

(“पित्तलाया वृसंवासे चवथूदगारधारणात् ।
पित्तसंस्पर्शितो वायुर्योनिं दूषयति स्त्रियाः ॥

श्रूनास्यश्रावमासार्त्तिनीलपीतमष्टकं सवेत् ।
श्रीखीवंचक्षुषुषात्तिन्वरात्तायाः परिप्लुता ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने त्रिंशोऽध्याये ॥)
आप्लुते त्रि ॥

परिवर्द्धः, पुं, (परिवर्द्धतेनेन । वर्द्ध प्राधान्ये +
घञ् ।) परिवर्द्धः । हृष्यश्ववत्कम्बलादि ।

वृषाहोर्द्धः । राजयोग्यद्रव्यं सितच्छन्नादि ।
वृषाहं सितच्छन्नादि अर्थो धनमिति केचित् ।

इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,—
“निवेश्य गङ्गामनु तां महानदीं

चमूं विघानेः परिवर्द्धशोभिनीम् ।
उवास रामस्य तदा महात्मनो

विचिन्तमानो भरतो निवर्तनम् ॥”
इति रामायणे । २ । ८३ । २६ ।)

परिभवः, पुं, (परि + भू + अप् ।) अनादरः ।
इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥ (यथा, रघुः । १२ । ३७ ।

“फलमस्योपहासस्य सदाः प्राप्यसि पश्य मां ।
मृग्याः परिभवो आघ्रातमित्येहि त्वया कृतम् ॥”)

परिभावः, पुं, (परि + भू + “पदौ भुवोऽवज्ञाने ।”
३ । ३ । ५५ । इति घञ् ।) परिभवः । इत्य-
मरः । १ । ७ । २२ ॥

परिभाषणं, क्ली, (परि + भाष + क्युट् ।) सनिन्द
उपालम्भः । इत्यमरः । १ । ६ । १४ ॥ उपालम्भो

दुर्वादः । निन्दया सह वर्त्तमानो य उपा-
लम्भस्तत्र सनिन्दे परिभाषणम् । उपालम्भो

गुणाविष्करणेन स्तुतिपूर्वकोऽपि भवति । यथा
महाकुलस्य भवतः किमिदं स्तुतिं भवति ।

अत्र तु सस्तुतौ न परिभाषणम् । टीकाकारे-
ऽपि वन्मुलस्य तवागम्यागमनं योग्यमिति

निन्दापूर्वः । महाकुलस्य तव कथं विप्रवधः ।
इति स्तुतिपूर्वश्च उपालम्भः । इति भरतः ॥ * ॥

नियमः । इति मेदिनी ॥ आलापः । इति
विश्वः ॥

परिम

परिभाषा, स्त्री, (परि + भाष् + अच् । ततश्चाप् ।
परिष्कृतं भाषणम् । पदार्थविवेचकाचार्याणां
युक्तिशुक्ता वाक् । इति काव्यप्रकाशटीकायां
चण्डीदासः ॥ तत्पर्यायः । प्रज्ञाभिः २ शैली ३
सङ्केतः ४ समयकारः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(सूत्रलक्षणविशेषः । सूत्रं षड्विधम् । यथा,—
“संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।
अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ॥”)
“ग्रन्थस्य संक्षेपनिर्वाहार्थसङ्केतविशेषः । यथा
चण्डीदासः ॥” इति सुगन्धर्वटीकायां दुर्गा-
दासः ॥ यथा माघे । १६ । ८० ।

“न खलु प्रतिहत्यते कुतश्चित्
परिभाषेव गरीयसी यदाज्ञा ॥”

(“अथक्ताशुक्लेशोक्तसन्धिगार्थप्रकाशिकाः ।
परिभाषाः प्रवक्ष्यन्ते दीपीभूताः सुनिश्चिताः ॥”
इति वैद्यकपरिभाषाया लक्षणम् ॥

“प्रथमं परिभाषा स्याद्देशव्याख्यानकन्तथा ।”

इति शाङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥

परिभूतं, त्रि, (परिभूयते स्म । परि + भू + क्तः ।)
अनादृतम् । तत्पर्यायः । अवगणितम् २ अव-
मतम् ३ अवज्ञातम् ४ अवमानितम् ५ । इत्य-
मरः । ३ । १ । १०६ । अभिभूतम् ६ । इति जटा-
धरः ॥ अप्रस्तुतम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, सारावल्यां विंश्याध्याये ।

“परिभूतं सुखरहितं कुलटापुत्रमतिपापरतश्च ।
जनयति न च त्रपतिः चित्तिसुतदृष्टो भवि शूरम् ॥”)

परिभ्रमः, पुं, (परि + भ्रम् + अच् ।) सञ्चलितभ्रम-
णम् । परिपूर्वभ्रमधातोर्भावे अल्प्रत्ययनिष्पन्नः ॥

परिमण्डलं, त्रि, (परि सञ्चलितो मण्डलम् ।) वर्तुलम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ५ । २२ । १६ ।

“लक्षोत्तरं साङ्गनवकोटियोजनपरिमण्डलं भू-
वलयस्य क्षणेन सगम्युत्तरं द्विसहस्रयोजनानि
स भुङ्क्ते ॥” परमाणुपरिमाणम् । परिमाण-
विशेषः परमाणुः । इति वैशेषिकसूत्रविवृतिः ॥
शब्दोऽयं न्ययोऽप्युक्तेन युक्तः अर्थान्तरं प्रका-
शयति । पुं, पुरुषविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,
मानस्ये ११८ अध्याये ।

“न्ययोऽथौ तु स्मृतौ बाह्य आसौ न्ययोऽप्युच्यते ।
आनेन उच्यते यस्य अथ उङ्गश्च देहिनः ।
समोऽप्यपरीणाहो न्ययोऽपरिमण्डलः ॥”
स्त्री, लक्षणांस्तरमणीविशेषः । यथा, शब्द-
रत्नावल्याम् ।

“स्तनौ सुकटिनौ यस्या नितम्बे च विशालता ।
मध्ये स्त्रीणा भवेद् या च न्ययोऽपरिमण्डला ॥”
पञ्चतविशेषः । यथा महाभारते ६ । ६ । ११ ।

“परिमण्डलस्तयोर्मध्ये मेरुः कनकपर्वतः ।

आदित्यतरुणाभासो विधूम इव पावकः ॥”)

परिमलः, पुं, (परिमलते सुगन्धिपार्थिवकणां
धरतीति । मल उ धारणे + अच् । “क्षितादेव
गन्धः ।” इति न्यायादस्य तथालम् ।) विमर्दनम् ।
कुङ्कुमादिमर्दनम् । विमर्दोऽत्यजनमनोहरगन्धः ।
सुरतादिविमर्दोऽत्यविलेपनकुङ्कुमादिगन्धः । इत्य-

परिमा

मरभरतौ ॥ सुरभिमात्यगन्धादिधारणेनोत्पन्नो
हृद्यो गन्धः । इति स्वामी ॥ (यथा, कलावि-
लासे । १ । ५ ।

“रतिलुलितललितललनाक्षमजललववाहिनो
सुहृयत्र ।
अथकेऽक्षकुसुमपरिमलवासितदेहा वहन्त्य-
निलाः ॥”)

तत्पर्यायः । आमोदः २ गन्धः ३ सौरभ्यम् ४
सौरभम् ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पण्डित-
सम्बद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

परिमाणं, स्त्री, परिमीयतेऽनेन । (परि + मा +
करणे ल्युट् ।) परिमितव्यवहारासाधारण-
कारणम् । इति सिद्धान्तसूक्तावली ॥ माप इति
भाषा । (यथा, मनुः । ८ । १३३ ।

“चसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिखेका परिमाणाः ॥”)
तत्पर्यायप्रकारा यथा,—

“यौतवं द्वयं पायमिति मानार्थकं त्रयम् ।
मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैर्गुणाः पञ्चादमाधकः ॥

ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयम् ।
सुवर्णविस्तौ हेनोऽक्षे कुरुविस्तस्तु तत्पले ॥

तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः ।
आचितं दशभाराः स्युः शाकटो भार आचितः ॥

कार्षापणः कार्षिकश्च तान्त्रिके कार्षिके पणः ।
अस्त्रिया वाङ्कट्रोणौ खारौ वाहो निकुञ्चकः ॥

कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणाः कार्षिकः पृथक् ॥
इत्यमरः । २ । ६ । ८५—८६ ॥ * ॥

न्यायमते तद्वया,—
“परिमाणं भवेन्मानव्यवहारस्य कारणम् ।

अणु दीर्घं महद्ब्रह्ममिति तद्भेदे ईरितः ॥
अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ।

संख्यातः परिमाणाच्च प्रचयादपि जायते ॥
अनित्यं द्वाणुकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतम् ।

परिमाणं घटादौ तु परिमाणजन्यते ॥
प्रचयः श्रितिलास्यो यः संयोगस्तेन जन्यते ।

परिमाणन्तलकादौ नाशस्त्वाश्रयनाशतः ॥”
इति भाषापरिच्छेदे । ११०—११३ ॥

(परिमाणं निरूपयति । परिमाणमिति । परि-
मितव्यवहारासाधारणं कारणं परिमाण-
मित्यर्थः । तच्चतुर्विधं अणु महद्दीर्घं ब्रह्म
इदं चातुर्विधं प्रत्यक्षसिद्धं तत्राणुत्वब्रह्मत्वे
महत्त्वदीर्घत्वे च समनियते तत्परिमाणं नित्य-
मित्यत्र परिमाणमित्यनुषङ्गते जायते इत्यत्रापि
परिमाणमित्यनुवर्तते । अनित्यमिति पूर्वोक्तान्वितं
तथाचानित्यं परिमाणं संख्याजन्यं परिमाणजन्यं
प्रचयजन्यमिति । तत्र संख्याजन्यमुदाहरति
द्वाणुकादाविति । द्वाणुकस्य चसरेणोश्च परि-
माणं प्रति परमाणुपरिमाणं द्वाणुकादिपरि-
माणं वा न कारणं परिमाणस्य स्वसमानजाती-
योत्पन्नपरिमाणजनकत्वात् द्वाणुकादिपरि-
माणानुपरिमाणत्वापेक्षया नोत्पन्नं चसरेणुपरि-
माणस्तु न सजातीयं अतः परिमाणौ द्वित्वसंज्ञा
द्वाणुकपरिमाणस्य द्वाणुकं त्रित्वसंज्ञा च चस-

परिमे

रेणुपरिमाणस्यासमवायिकारणमित्यर्थः । परि-
माणजन्यमुदाहरति परिमाणं घटादाविति परि-
माणजं कपालादि परिमाणजन्यम् । प्रचय-
जन्यमुदाहृतं प्रचयं निर्वन्ति प्रचय इति अर्थात्
प्रचयस्य नचावयविनाशः कथं परिमाण-
नाशकः असत्यव्यवयविनि त्रिचतुरपरमाणु-
विश्लेषे तदुपचये चावयविनः प्रत्यभिज्ञानेऽपि

परिमाणान्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति वाच्यम् ।
परमाणुविश्लेषे द्वाणुकस्य नाशोऽवश्यमभ्यु-
पेयस्तन्नाशे च द्वाणुकनाशः एवं क्रमेण महा-
वयविनो नाशस्यावश्यकत्वात् सति च नाशकेऽन-
भ्युपगममात्रेण नाशस्य अपवदितुमशक्यत्वात्

शरीरादाववयवोपचये असमवायिकारण-
नाशस्यावश्यकत्वादवयवविनाशः आवश्यकः न
च पटविनाशेऽपि तन्वन्तरसंयोगात् परिमाणा-
धिक्यं स्यादिति वाच्यं तत्रापि विमादभिघातेन
समवायिकारणतन्वन्तरसंयोगनाशात् पटनाशस्या-

वश्यकत्वात् किञ्च तन्वन्तरस्य तत्पटावयवत्वे
पूर्वं तत्पट एव न स्यात् तत्तन्तुरूपकारणा-
भावात् तत्तन्तोरवयवत्वाभावे च न तेन परि-
माणाधिक्यं संयुक्तद्रव्यान्तरवत् तस्मात्तत्र

तन्वन्तरसंयोगे सति पूर्वपटनाशस्ततः पटा-
न्तरोत्पत्तिरित्यवश्यं स्वीकार्यम् । अवयविनः
प्रत्यभिज्ञानानु साजात्येन दीपकलिकादिवत् न
च पूर्वतन्व एव तन्वन्तरसहकारात् पूर्व-

पटे सत्येव पटान्तरमारभ्यमिति वाच्यम्
मूर्त्तयोः समानदेशताविरोधात् एकदा नाना-
द्रव्यस्य तत्राणुपलभ्य बाधितत्वाच्च पूर्वद्रव्यस्य
प्रतिबन्धकस्य विनाशे द्रव्यान्तरोत्पत्तिरित्यवश्य-
मभ्युपेयत्वात् ॥” इति सिद्धान्तसूक्तावली ॥

परिमाण्यं, त्रि, (परि + ण्य + ण्यत् । “चणोः
कु धिण्यतोः ॥” ७ । ३ । ५२ । इति जस्यगः ।

“ऋजेर्दृष्टिः ॥” ७ । २ । ११४ । इति दृष्टिः ।)
परिण्यम् । परिशोधनीयम् ॥

परिमाणनं, स्त्री, (परि + ण्य + लुट् ततो दृष्टिः ।)
खादभेदः । मधुमस्तकम् । यथा, शब्दचन्द्रिका ।

“मधुतैलघृतेर्मध्ये वेष्टिताः समिताश्च ये ।
मधुमस्तकमुद्दिष्टं तस्याख्या परिमाणनम् ॥”

परिशोधनश्च ॥

परिमितं, त्रि, (परि + मा + क्तः । परितो मितं
वा ।) युक्तम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ परिमाण-
विशेषम् । यथा, उद्भटः ।

“द्रविणं परिमितमधिक-
वयिनं जनमाकुली कुरुते ।

क्षीणाक्षलमिव पीन-
स्तनजघनायाः कुलीनायाः ॥”

परिण्यं, त्रि, (परि + ण्य + “ऋजेर्विभाषा ।”
३ । १ । ११३ । इति क्यप् ।) परिमाण्यम् । इति
याकरणम् ॥

परिमेयं, त्रि, (परिमीयते इति । परि + मा + “अचो
यत् ॥” ३ । १ । ६७ । इति यत् । “इदयति ।”
६ । ४ । ६५ । इति ईत् ततो गुणः ।) परि-

परिव

परिव

परिवा

माणविशिष्टम् । परिमातव्यम् । परिमाणीयम् ।
(यथा, रघुः । १ । ३७ ।

“माभूदाश्रमपीडेति परिमेयपुरःसरौ ।

अनुभावविशेषात्तु सेनापरिगताविव ॥”)

परिमोक्षः, पुं, (परितो मोक्षः परिव्यागः ।) मल-
त्यागः । यथा, श्रीभागवते २ । ६ । १० ।

“पायुर्यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य नारदः ।

हिंसाया निवृत्तेर्म्मृत्योर्निरयस्य गुदं स्तुतम् ॥”

“परिमोक्षस्य मलत्यागस्य । पायुरिन्द्रियं गुदं

स्थानम् । निवृत्तेरलक्षणाः ।” इति तट्टीकायां

श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ परित्राणम् । यथा, विष्णु-
धर्मोत्तरे ।

“सर्वाशुमानां परिमोक्षकारि

संपूजनं देववरस्य विष्णोः ।”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(विमुक्तिः । यथा, महाभारते । १ । २ । १६० ।

“कर्णस्य परिमोक्षोऽत्र कुण्डलाभ्यां पुरन्दरात् ॥”)

परिमोक्षी, [नृ] चि, (परिसुष्णातीति । परि +

सुष् + णिनिः ।) परिमोक्षशीलः । चौरः ।

(इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६ ॥)

परिरम्भः, पुं, (परिरम्भते इति । परि + रभि +

घञ् । “रभेरश्विदोः ।” ७ । १ । ६३ । इति

तुम् ।) अलिङ्गनम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३० ॥

(यथा, गीतगोविन्दे । ५ । ७ ।

“ध्यायंस्वामिनिष् जपन्नपि तवैवालापमन्त्रावलीं

भूयस्त्वक्तुं कुम्भनिर्भरपरीरम्भाभ्यन्तं वाञ्छति ॥”)

परिवत्सरः, पुं, वत्सरः । इति जटाधरः ॥ वत्सर-

विशेषः । यथा, मलमासतत्त्वे ।

“शकाब्दात् पञ्चभिः शेषात् समादादिषु वत्सराः ।

सम्परीदात्पूर्वाच्च तथोदापूर्वका मताः ॥”

“परिपूर्वे तथादानं यवानाश्च द्विजोत्तमाः ॥”

इति विष्णुधर्मोत्तरम् ॥

परिवर्जनं, क्ली, (परिवर्ज्यते, परिवर्ज्यते प्राणैर्येन ।

परि + वृज् + णिच् + लुट् ।) मारणम् । इत्य-

मरः । २ । ८ । ११४ ॥ (भावे लुट् ।) परिव्यागः ।

यथा, उद्भटः ।

“गोप्यो न दोषो मथुराङ्गनानां

धूर्तस्य क्षणास्य हि रीतिरेषा ।

विपर्ययो येन कृतः स्वपित्रो-

स्तस्योपपत्नीपरिवर्जनं किम् ॥”

परिवर्जनीया यथा, कौर्मि उपरिभागे १५ अः ।

“एकशय्यासनं प्रेक्षिभाण्डपकान्नमिश्रणम् ।

याजनाध्ययने योनिस्तथैव सहभोजनम् ॥

सहाध्यायस्तु दशमः सहयाजनमेव च ।

एकादश समुद्दिष्टा दोषाः साङ्कर्यसङ्गिताः ॥

समीपे प्राप्यवस्थानात् पापं संक्रमते नृणाम् ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन साङ्कर्यं परिवर्जयेत् ॥”

“यस्मिन्देहे न सम्मानो न प्रीतिर्न च बान्धवाः ।

न च विद्यागमः कश्चित् देशं परिवर्जयेत् ॥”

इति चाणक्यम् ॥

“ब्राह्मणं बालिषं चतुर्मयोद्धारं विप्रं जडम् ।

शूद्रमचरसंयुक्तं दूरतः परिवर्जयेत् ॥

कुमार्याश्च कुमित्रश्च कुराजानं कुसौहृदम् ।

कुवन्धुश्च कुदेशश्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥”

इति गरुडपुराणे ११३ अध्यायः ॥

(“यस्य वै भाषमाणस्य रजतवर्द्धसुरोभ्रशम् ।

अन्नश्च च्यवते मुक्तं स्थितश्चापि न जीर्यति ॥

बलश्च ह्रीयते यस्य तृणा चाभिप्रवर्द्धते ।

जायते हृदि शूलश्च तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥”

इति चरकयोगेन्द्रियस्थाने षष्ठेऽध्याय उक्तम् ॥)

परिवर्त्तः, पुं, (परिवर्त्तनमिति । परि + वृत् + भावे

घञ् ।) विनिमयः । (यथा, रामायणे । २ ।

१०५ । २५ ।

“हृद्यन्तुः सुखं हृष्टं नवं नवमिवागतम् ।

ऋतूनां परिवर्त्तनं प्राणिनां प्राणसंचयः ॥”)

कूर्मेराजः । अपवर्त्तनम् । इति मेदिनी ॥

युगान्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ गत्यविच्छेदः ।

इति जटाधरः ॥ न्ययुपुत्तस्य दुःसहस्यारसेन

कलिकन्यानिर्माष्टिगर्भजाताष्टपुत्तान्तर्गततृतीय-

पुत्तः । (यथा, मार्कण्डेये । ५१ । २ ।

“अष्टौ कुमारः कन्याश्च तथाष्टावतिभौषणाः ।

दन्ताक्षश्चिस्तथोक्तिश्च परिवर्त्तस्तथापरः ॥”

तन्नामनिर्मुक्तिर्यथा तत्रैव १४ श्लोके ।

“अन्यगर्भे परान् गर्भान् सदैव परिवर्त्तयन् ।

रतिमाप्नोति वाक्यश्च विवक्षोरन्यदेव यत् ॥

परिवर्त्तकसंज्ञोऽयं तस्यापि सितसर्पैः ।

रक्षोभ्रमन्त्रजपेक्ष रक्षां कुर्वीत तत्त्ववित् ॥”)

तस्य पुत्रयोः कर्मादि यथा,—

“परिवर्त्तस्तुतौ द्वौ तु विरूपविकृतौ द्विज ।

तौ तु वृक्षाद्रिपरिखाप्राकाराम्भोधिसंश्रयौ ॥

गुर्विण्याः परिवर्त्तन्तौ कुरुतः पादपादिषु ।

क्रोष्टुके । परिवर्त्तः स्याद्गर्भस्यान्योदरात्ततः ॥

न वृक्षश्चैव नैवाद्रिं न प्राकारं पयोनिधिम् ।

परिखां न समाक्रामेदवला गर्भधारिणी ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे । ५१ । ६२—६४ ॥

परिवर्त्तनं, क्ली, (परि + वृत् + लुट् ।) परिवर्त्तः ।

तत्पर्थ्यायः । परिदानम् २ विनिमयः ३ नैमेयः ४

यतिहारः ५ परावर्त्तः ६ वैमेयः ७ विमयः ८ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । १६ । १३ ।

“अङ्गमङ्गपरिवर्त्तनोचिते

तस्य नित्यतुरभ्युत्तासुभे ।

बल्लकौ च हृदयङ्गमस्रना

वल्लगुवागपि च वामलोचना ॥”)

परिवर्त्तिका, स्त्री, मेढ्रजातचुद्ररोगविशेषः । तल-

त्तश्चमाह ।

“मर्दनात् पीडनाद्वापि तथैवाप्यभिघाततः ।

मेढ्रचर्म यदा वायुर्भजते सर्वतश्चरन् ॥

तदा वातोपस्थन्तु तच्चर्म परिवर्त्तते ।

सवेदनं सदाहश्च पाकश्च ब्रजति क्वचित् ॥

मणेरधस्तात् कोषस्तु ग्रन्थिरूपेण लम्बते ।

मारुतागन्तुसम्भूतां विन्द्यात्तां परिवर्त्तिकाम् ।

सकण्डुः कठिना वापि सैव श्लेष्मसमन्विता ॥”

अस्यां वातजायामपि पित्ताशुबन्धो वोढ्यो

दाहपाकभावात् । कोषः चर्मकोषः ॥ * ॥

अथ तस्याश्चिकित्सा ।

“परिवृत्तं घृताभ्यक्तं सुखिन्नसुपनाहयेत् ।

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा वातघ्नेः शाखणादिभिः ॥

ततोऽभ्यञ्ज्य ग्रनैश्चर्म पाटयेत् पीडयेन्मणिम् ।

प्रविष्टे चर्मणि मणौ स्वेदयेदुपनाहयेत् ॥

दद्याद्वातहरान् वस्तीन् स्निग्धान्यन्नानि भोजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

परिवसथः, पुं, (परितो वसन्त्यत्र । परि + वस् +

उपसर्गो वसेरिति अथच् ।) ग्रामः । इति हेम-

चन्द्रः ४ । २७ ॥

परिवहः, पुं, (परि सर्वतोभावेन वहतीति । परि

+ वह् + अच् ।) सप्तवायुन्तर्गतषष्ठवायुः । स

तु सुवहवायोरुपरिस्थितः । (यथा, सिद्धान्त-

शिरोमणौ ।

“भूवायुरावह इह प्रवहस्तदूर्ध्वः

स्यादुहहस्तदनुसंवहसंज्ञकश्च ।

अन्यस्ततोऽपि सुवहः परिपूर्वकाऽस्मान्

वाहः परावह इमे पवनाः प्रसिद्धाः ॥”)

परिवादः, पुं, (परिसर्वतो दोषोक्षेखेन वादः

कथनम् । परि + वद् + भावे घञ् ।) अपवादः ।

(यथा, महानिर्व्याख्यतन्त्रे । १ । ३२ ।

“नीचसंसर्गानिरताः परविज्ञापहारकाः ।

परनिन्दापरद्रोह-परिवादपराः खलाः ॥”*)

परि + वद् + णिच् + करणे घञ् ।) वीणा-

वादनवस्तु । इति मेदिनी ॥

परिवादकः, चि, (परिवदतीति । परि + वद् +

खुल् ।) परिवादकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

परिवादिनी, स्त्री, (परिवदति स्वरानिति । परि

+ वद् + “सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छीत्से ।” ३ । २ ।

७८ । इति णिनिः स्त्रियां ङीप् ।) सप्ततन्त्री-

युक्तवीणा । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । ६ । ६ ।

“कलतया वचसः परिवादिनी

स्वरजिता रजितावशमाययुः ॥”)

परिवादविशिष्टा च ॥

परिवादी, [नृ] चि, (परिवदतीति परिवदितं

शीलमस्य वा । परि + वद् + शीलार्थे कर्त्तरि

णिनिः ।) परिववादकर्त्ता । (यथा, महाभारते ।

७ । ७१ । २६ ।

“साधूनस्यतां ये च ये चापि परिवादिणाम् ॥”

परिवादो निन्दा विद्यतेऽस्य ।) परिवाद-

विशिष्टः । इति परिवादशब्दादस्यर्थे इतिः ॥

परिवापः, पुं, (परिसर्वत उप्यते इति । परि + वप्

+ घञ् ।) पथ्युभिः । वपनम् । जलस्थानम् ।

परिच्छेदः । इति मेदिनी । पे २५ ॥

परिवापनं, क्ली, (परि + वप् + णिच् + लुट् ।)

सुखनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

परिवापितं, चि, (परिवाप्यते स्म । परि + वप् +

णिच् + क्त ।) सुखितम् । इत्यमरः । ३ । १८५ ॥

परिवारः, पुं, (परिव्रियतेऽनेन । परि + वृ + करणे

घञ् ।) परिजनः । (यथा, रघुः । ६ । १० ।

“मनुष्यवाह्यं चतुरस्रयान-

मध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।

परिवृ

विवेश मन्त्रान्तरराजमार्गे
पतिवरा कलप्रविवाहवेधा ॥”)
खड्गकोषः । परिच्छेदः । इति मेदिनी । २ ।
२०० ॥
परिवाहः, पुं, (पर्यहते लयादिकं येन । परि +
वह + घञ् ।) परीवाहः । जलोच्छासः । इत्य-
मरटीकायां रमानाथः ॥ (यथा, रघुः । ८।७४।
“स विवेश पुरीं तया विना
कण्ठापायशशाङ्कदर्शनः ।
परिवाहमिवावलोकयन्
स्वशुचः पौरवधूसुखाश्रुषु ॥”)
परिविष्टः, पुं, (परि + विद् + क्तः ।) परिविष्टः ।
यथा, उद्वाहत्वे ।
“ज्येष्ठे निर्विष्टे कनीयान् निर्विष्टन् परिवेत्ता भवति
परिविष्टो ज्येष्ठः परिवेदनीया कन्या परिदायी
दाता परिकर्ता याजकः ते सर्वे पतिताः ॥”
परिविष्टः, पुं, (परिवर्जनं विन्दति लभते इति ।
परि + विद् + क्तच् ।) परिविष्टः । कृत-
विवाहस्थानूज्येष्ठभाता । इत्यमरः । २।७।५६॥
(यथा, मनुः । ३।१७१।
“दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रे स्थिते ।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिविष्टस्तु पूर्वजः ॥”)
परिविन्दन्, [तु] पुं, (परिवर्ज्य ज्येष्ठं भातरं
विन्दति अग्रग्राधानभार्यादिकं लभते इति ।
विद् + शल् ।) परिवेदनकर्ता । यथा,—
“देशान्तरस्थस्त्रीवैकट्यगणसहोदरान् ।
वैश्याभिसक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥
जडस्रकान्धवधिरकुलवामनकुष्ठकान् ।
अतिवृद्धानभार्याश्च क्षयिस्तान् वृषस्य च ॥
धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्तथा ।
कुलटोन्नतचौरांश्च परिविन्दन् न दुष्यति ॥”
इत्युद्वाहत्वे कन्दोगपरिशिष्टम् ॥
परिविष्टः, स्त्री, सर्वतो विष्टः । विष्टुं विष्टुं परि
इत्यथथीभावसमासे दुर्गादासः ॥
परिवृत्तं, त्रि, वृद्धिधातोः कर्मणि क्तः । (ततः
परितो वृत्तमिति ।) सर्वतोभावेन दीप्ति-
विशिष्टम् । सर्वतोभावेन करिगर्जितम् ।
सर्वतोभावेन वृद्धिविशिष्टम् । सर्वतोभावेन
अनिविष्टम् ॥
परिवृत्तः, त्रि, (परिसर्वतोभावेन वृत्तं वृद्धं
इति । वृद्धि वृद्धौ + कर्त्तरि क्तः । निपातनात्
हकारलोपो निष्ठातस्य ढलश्च ।) अधिपः ।
प्रभुः । इत्यमरः । ३।१।११॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३।२२२।
“जगतुपरिवृत्तः प्रौढप्रीतिस्तं स फलार्थिनम् ।
कृत्वा प्रादुर्भूतवपुस्ततो भूयोऽप्यभाषत ॥”)
परिवृत्तः, त्रि, (परिसर्वतोभावेन वृत्तः ।) आवृतः ।
वेष्टितः । यथा,—
“अवहारान् वृषः पश्येत् सभ्यैः परिवृतोऽन्वहम् ॥”
इति मिताचरा ॥
परिवृत्तिः, पुं, (परिवर्जने वर्णते इति । परि +
वृत् + क्तच् ।) परिवृत्तिः । इति वृद्धः । (परि

६४ परिवे

+ वृत् + भावे क्तिन् । परिवर्तनम् । यथा,
महाभारते । १४।१८।२६।
“तस्य कालपरौमाणमकरोत् स पितामहः ।
भूतेषु परिवृत्तिश्च पुनरावृत्तिमेव च ॥”
अर्थालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
१०।१०५।
“परिवृत्तिर्विनिमयः समन्यूनाधिकैर्भवेत् ॥”
क्रमेणोदाहरणं यथा,—
“दत्त्वा कटाक्षमेणाक्षी जग्राह हृदयं मम ।
मया तु हृदयं दत्त्वा गृहीतो मदनञ्चरः ॥”
अत्र प्रथमेऽङ्गे समेन द्वितीयेऽङ्गे न्यूनेन ॥
परिवृत्तं, त्रि, सर्वतोभावेन वृद्धिविशिष्टम् ।
सर्वतोभावेनोद्यमविशिष्टम् । इति वृद्धधातोः
कर्मणि क्तप्रत्ययनिष्पन्नम् ॥
परिवेत्ता, [क्त] पुं, (परिवर्ज्य ज्येष्ठं भातरं
विन्दति भार्यामग्रग्राहिकं वा लभते इति । विद्
लाभे + “खलुलचौ ।” ३।१।१३३। इति
लृच् ।) अनूज्येष्ठे कृतविवाहकनिष्ठः । इत्युद्-
वाहत्त्वम् ॥ (यथा, मनुः । ३।१७१।
“दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रे स्थिते ।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिविष्टस्तु पूर्वजः ॥”)
परिवेदनं, स्त्री, (परि + विद् + लुट् ।) विवाहः ।
अग्रग्राधानम् । यथा,—
“स्त्रीवै देशान्तरगते पतिते भिक्षुकेऽपि वा ।
योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने ॥”
इत्युद्वाहत्वे शातातपः ॥
सर्वतोभावेन ज्ञानम् । (यथा, महाभारते ।
१४।१६।१२२।
“स हि धर्मः सुपथ्याभो ब्रह्मणः परिवेदने ।
न शक्यं तन्मया भूयस्तथा वक्तुमशेषतः ॥”)
सर्वतोभावेन विचारणम् । सर्वतोभावेन विद्य-
मानत्वम् । सर्वतोभावेन लाभः ॥
परिवेदिनी, स्त्री, (परिवेदोऽस्यस्यामिति । इति
ङीप् च ।) परिवेत्तुः स्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥
परिवेदनीया, स्त्री, (परिविद्यते या । परि + विद्
अनीयर् ।) अनूज्येष्ठे तत्कनिष्ठेन विवा-
हिता कन्या । अस्य प्रमाणं परिदायिशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥
परिवेशः, पुं, (परितो विशतीति । परि + विश् +
घञ् ।) वेष्टनम् । परिधिः । इति मेदिनी । श्लो३७॥
“वातेन मण्डलीभूताः स्रग्ध्याचन्द्रमसोः कराः ।
मालाभा योनि तशुते परिवेशः प्रकीर्तितः ॥”
इति भरतधृतसाहसङ्कः ॥
परिवेशः, पुं, (परितो विध्यते आप्यतेनेन ।
विधिरौ आपने + घञ् ।) परिवृत्तिः । परिधिः ।
(वृद्धत्वं हितायाम् ३४ अध्याये तत्त्वज्ञानादिक-
सुक्तम् । तदयथा,—
“सम्पूर्णिता रवीन्दोः किरणाः पवनेन मण्डली-
भूताः ।
नानावर्णाकृतयस्तन्वन्ने योनि परिवेषाः ॥
ते रक्तनीलपाण्डुरक्तापोताभाभश्चलहरि
शुक्लाः ।

परिवे

इन्द्रयमवरुणनिर्ऋतिश्वसनेऽपितामहाग्नि-
कृताः ॥
धनदः करोति मेचकमन्योऽन्यगुणाश्रयेण
चाप्यन्ये ।
प्रविलीयते मुहुर्मुहुर्लप्यफलः सोऽपि वायुकृतः ॥
चापशिखिरजततेजस्वीरजलाभः स्वकाल-
सम्भूतः ।
अविकलवृत्तः स्निग्धः परिवेषः शिवसुभिचकरः ॥
सकलगगनानुचारी नैकाभः क्षतजसन्निभो
रुचः ।
असकलशकटशरासनशृङ्गाटकवत्स्थितः पापः ॥
शिखिगलसमेऽतिवर्धे बहुवर्णे वृषवधो भयं धूम्रे ।
हरिचापनिभे युद्धान्यशोककुसुमप्रभे चापि ॥
वर्णेनैकेन यदा बहुलः स्निग्धः क्षुराभकाकीर्णः ।
स्वर्त्तो सद्यो वर्धे करोति पीतश्च दीप्तार्कः ॥
दीप्तविहङ्गमृगारुतः कलुषः सन्ध्याचयोर्यतो-
ऽतिमहान् ।
भयकृतद्विदुल्कादौर्ध्वतो वृषं हन्ति शस्त्रेण ॥
प्रतिदिनमर्कहिमांश्चोरहर्निशं रक्तयोर्नरेन्द्रवधः ॥
परिविष्टयोरभीक्ष्णं लगास्तनभःस्थयोस्तद्वत् ॥
सेनापतेर्भयकरो द्विमखलो नातिशस्त्रकोप-
करः ।
त्रिप्रभृतिशस्त्रकोपं युवराजभयं नगररोधम् ॥
वृष्टिस्त्राहेन मासेन विग्रहो वा गृहेन्दुमनिरोधे ।
होराजन्माधिपयोर्जन्मार्त्तं वाशुभो राज्ञः ॥
परिवेषमखलगतो रवितनयः क्षुद्रधान्यनाश-
करः ।
जनयति च वातवृष्टिं स्थावरक्षपिक्लमिहन्ता च ॥
भौमे कुमारबलपतिसैन्यानां विद्रवोऽग्निशस्त्र-
भयम् ।
जीवे परिवेषगते पुरोहितामात्यवृषपीडा ॥
मन्त्रिस्थावरलेखकपरिवृद्धिश्चन्द्रजे सुवृष्टिश्च ।
शुक्रे याचित्तयराज्ञां पीडा प्रियं चासम् ॥
क्षुदनलमृगनराधिपशस्त्रेभ्यो जायते भयं केतौ ।
परिविष्टे गर्भभयं राहौ याधिनृपभयश्च ॥
युद्धानि विजानीयात् परिवेषाभ्यन्तरे ह्ययो-
यैहयोः ।
दिवसकृतः शशिर्नो वा क्षुद्रवृष्टिभयं त्रिषु
प्रोक्तम् ।
याति चतुर्षु नरेन्द्रः सामात्यपुरोहितो वधं
वृत्तः ।
प्रलयमिव विद्धि जगतः पक्षादिषु मण्डलस्थेषु ॥
ताराग्रहस्य कुर्वातु पृथगेव समुत्थितो नरेन्द्र-
वधम् ।
नक्षत्राणामथवा यदि केतोर्नोदयो भवति ॥
विप्रक्षत्तियविट्शूद्रह्वा भवेत् प्रतिपदादिषु
क्रमशः ।
श्रेणीपुरकोशानां पञ्चम्यादिव्यशुभकारी ॥
युवराजस्त्राष्टम्यां परतस्त्रिषु पारिव्य दोष-
करः ।
पुररोधो द्वादश्यां सैन्यक्षोभस्तयोदश्याम् ॥
नरपतिपत्नीपीडां परिवेषोऽभ्युत्थितश्चतुर्दश्याम् ॥

परिवे

कुर्यात्तु पञ्चदश्यां पीडां मनुजाधिपस्यैव ।
नागरकाणामभ्यन्तरस्थिता यायिनाश्च वाच्यस्या ।
परिवेषमधरेखा विज्ञेया क्रन्दसारणाम् ॥
रक्तः श्यामो रुक्चश्च भवति येषां पराजय-
स्तेषाम् ।
स्निग्धः श्वेतो द्युतिमान् येषां भागो जय-
स्तेषाम् ॥”)
परिवेषणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
परिवेषकः, पुं, (परिवेषतीति । परि + विष् +
खुल् ।) परिवेष्टा । परिवेषणकर्त्ता । तस्य
लक्षणं यथा,—
“स्नातश्चन्दनचर्चितः सुवसनः सखी प्रसन्नाननः
स्यष्टात्मा सुभगः प्रसन्नहृदयः श्रीकान्तपूजारतः ।
स्वामिस्त्रेहपरः स्वकार्यनिपुणः प्रौढो वदान्यः शुचि-
र्विप्रो वा परिवेषकस्तु कुलजज्ञान्योऽपि वा
भूपतेः ॥”
इति पाकराजेश्वरः ॥
परिवेषणं, स्त्री, (परि + विष् + णिच् + वृट् ।) वेष्ट-
नम् । भोजनार्थं भोजनपात्रे अन्नादेर्दानम् ।
अथ आह्वे परिवेषणं मनुः ।
“पाणिभ्यान्तपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितम् ।
विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् शनकैरुपनिक्षिपेत् ॥
अन्नस्येति तृतीयार्थे षष्ठी वर्द्धितं पूरितं पात्र-
मिति शेषः । उपनिक्षिपेत् परिवेषणार्थम् ।
तथा च पाकस्थाल्या आकृत्य प्रथमं भोजन-
पात्रे न देयं किन्तु स्थाल्यादिकं पाणिभ्यां पात्र-
समीपे भूमौ संस्थाप्य पश्चात् पाणिभ्यां पात्रा-
न्तरिताभ्यां आह्वे परिवेषयेत् । उभाभ्यामपि
हस्ताभ्यामाकृत्य परिवेषयेदिति मत्स्यपुरा-
णात् । यत्तु आह्वे परिवेषणान्तु दक्षिणपाणि-
मात्रेणैवाङ्गानभिधानादिति मैथिलोक्तं तत्र ।
यत्केन पाणिना दत्तं शूद्रादत्तं न भक्षयेदित्यादि
पुराणीयेन एकपाणिदत्तशूद्रादत्तभक्षणनिषेधेन
तन्मात्रपरिवेषणस्यापि निषिद्धत्वात् पाणिभ्या-
मपि पात्रान्तरितं कृत्वा देयम् ।
हस्तदत्ताश्च ये स्नेहा लवणं यज्जनानि च ।
दातारं नोपतिष्ठन्ते भोक्ता सुष्ठु क्तं च किंल्विषम् ॥
तस्मादन्तरितं देयं पर्णेनाथ तृणेन वा ।
प्रदद्यान्न तु हस्तेन नायसेन कदाचन ॥
इति विश्ववचनेन सामान्यतोऽभिधानात् । पितृ-
भक्तितरङ्गिण्यामप्येवम् । मनुः ।
गुणांश्च स्रुपशकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु ।
विन्यसेद्व्यक्ततः सम्यग्भूमावेव समाहितः ॥
आमिषं पानपात्रञ्च भोक्तुर्दक्षिणतो न्यसेत् ।
भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं मूलानि च फलानि च ॥
हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ।
उपनीय च तत् सर्वं शनकैः सुसमाहितः ॥
परिवेषयेत् प्रयतो गुणान् सर्वान् प्रचोदयन् ।
गुणान् उपकरणानि भूमावेव न तु यज्जनादि-
पात्राणि अन्नादि पात्रोपरि निक्षिपेत् ॥” इति
आह्वतत्त्वम् ॥
परिवेषिका, स्त्री, (परिवेषति या । परि + विष्

परिश

+ खुल् । स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च ।) परि-
वेषणकर्त्री । तस्या लक्षणं यथा,—
“स्नाता विशुद्धवसना नवधूपिताङ्गी
कपूरसौरभमुखी नयनाभिरामा ।
विम्बाधरा शिरसि बद्धसुगन्धिपुष्पा
मन्दस्मिता चित्तिभृतां परिवेषिका स्यात् ॥”
इति पाकराजेश्वरः ॥
परिवेष्टितं, त्रि, सर्वतोभावेन वेष्टितम् । तत्-
पर्यायः । परिच्छिन्नम् २ वलयितम् ३ निवृतम्
४ परिष्कृतम् ५ परीतम् ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
परिषाद्यः, पुं, (परि सर्वतोभावेन विध्यतीति ।
परि + यध्यौ ताङ् + “श्लादयधेति ।” ३ । १ ।
१४१ । इति णः ।) अम्बुवेतसः । द्रुमोत्पलः ।
इत्यमरः । २ । ४ । ३०, ६० ॥
परिव्रज्या, स्त्री, (परि + व्रज + भावे क्यप् । स्त्रियां
टाप् ।) तपस्या । इति हेमचन्द्रः । १ । ८१ ।
(इतस्ततो भ्रमणम् । यथा, मनुः । १० । ५२ ।
“वासांसि नृत्तचेलानि भिन्नभास्वेषु भोजनम् ।
काष्ठांयसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः ॥”
“लौहवलयवादि चालङ्करणं सर्वदा च भ्रमण-
शीलत्वम् ॥” इति कुल्लूकभट्टः ॥)
परिव्राजः, पुं, (परिव्रज्य सर्वान् विषयभोगान्
गृह्याश्रमाद् व्रजतीति । परि + व्रज् + संज्ञायां
कर्त्तरि घञ् ।) परिव्राट् । इत्यमरटीकायां
रमानाथः ॥
परिव्राजकः, पुं, (परिव्राज + स्वार्थे कन् । परिव्रज-
तीति । परि + व्रज् + खुल् वा ।) परिव्राट् ॥
(यथा, गोः रामायणे । ३ । ५५ । २ ।
“स परिव्राजकश्चक्रा महाकायश्रीरोधरः ।
प्रतिपेदे स्वकं रूपं रावणो राक्षसाधिपः ॥”)
परिव्राजिः, स्त्री, (परि + व्रज् + णिच् + इन् ।)
आवर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ धुलकुडी इति
भाषा ॥ (आवर्णीमखट्कपण्योश्चयोरस्या
विशेषो ज्ञेयः ॥)
परिव्राट्, [ज] पुं, (परिव्रज्य सर्वं विषय-
परिव्राट्, } भोगं गृहस्थाश्रमाद् व्रजति
गच्छतीति । परि + व्रज् + क्तिप् दीर्घञ् ।)
चतुर्थाश्रमी । तत्पर्यायः । भिक्षुः २ कर्मन्दी ३
पाराशरी ४ मस्करी ५ । इत्यमरः । २ । ७ । ४२ ॥
सन्ध्यासी ६ श्रमणः ७ । इति जटाधरः ॥ परि-
व्राजकः ८ पराशरी ९ व्रजकः १० । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तस्य लक्षणं यथा, गरुडपुराणे ।
“सर्वारम्भपरित्यागो भैक्ष्यायं ब्रह्ममूलता ।
नित्यरिग्रहताद्रोहसमताः सर्वजनशुभ ॥
प्रियाप्रियपरिष्वङ्गे सुखदुःखाविकारिता ।
संवाच्याभ्यन्तरं शौचं सुखदुःखाविकारिता ॥
सर्वेन्द्रियसमाहारो धारणा ध्याननित्यता ।
भावसंशुद्धिरित्येष परिव्राट्त्वर्थ उच्यते ॥”
परिशङ्कनीयः, त्रि, (परिशङ्कते इति । परि + शङ्क
+ अनियर् ।) सर्वतोभावेन शङ्काविषयः । यथा,
“शास्त्रं सुचिन्तितमपि प्रतिचिन्तनीय-
माराधितोऽपि नृपतिः परिशङ्कनीयः ।

परिष

अङ्गे स्थितापि युवतिः परिरक्षणीया
शास्त्रे नृपे च युवतौ च कुतो वशिष्वम् ॥”
इत्युद्धटः ॥
परिशिष्टं, स्त्री, (परितः शिष्टः । शिष्ट + क्तः ।)
परिशेषविशिष्टम् । अवशिष्टार्थबोधकग्रन्थः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १७१ ॥ (यथा, द्वान्द्वोग-
परिशिष्टम् । गृह्यपरिशिष्टमित्यादि ॥)
परिशुष्कं, स्त्री, (परितः शुष्कम् । शुष् + क्तः ।)
मांसवज्जनभेदः । यथा,—
“मांसं बहुष्टतैर्भृष्टं सित्तश्चेच्छासुना सुष्ठुः ।
जीरकादौः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सर्वतोनीरसे त्रि ॥ (यथा, हेः रामायणे ।
२ । ५६ । ५ ।
“उपतप्तोदका नदाः पल्लवानि सरांसि च ।
परिशुष्कपलाशानि वनान्युपवनानि च ॥”)
परिशोधः, पुं, (परि + शुध् + भावे घञ् ।) परि-
शोधनम् । सर्वतोभावेन शुद्धिः ॥
परिशोधः, पुं, (परि + शुध् + भावे घञ् ।)
सर्वतोभावेन शुष्कता । (यथा, गोः रामा-
यणे । ४ । १५ । ३४ ।
“वायुर्कपरिपीताम्बुर्विपरिस्तानपङ्कजः ।
तडाग इव कालेन परिशोधं गमिष्यति ॥”)
परिश्रमः, पुं, (परि + श्रम् + घञ् । न वृद्धिः ।)
परिश्रान्तिः । तत्पर्यायः । श्रमः २ क्लमः ३
क्लेशः ४ प्रयासः ५ आयासः ६ आयामः ७ ।
इति हेमचन्द्रः । २ । २३३ ॥ (यथा, रघुः ।
१ । ५८ ।
“तमातिथ्यक्रियाशान्त-रथक्षीभपरिश्रमम् ।
पप्रच्छ कुशलं राज्ये राव्याश्रमसुनिं सुनिः ॥”)
परिश्रयः, पुं, (परिश्रयत्यस्मिन् इति । परि + श्रि
+ “रश्च् ।” ३ । ३ । ५६ । इति अच् ।)
सभा । (भावे अच् ।) आश्रयः । इति मेदिनी ।
ये । १२२ ॥
परिश्रान्तः, त्रि, (परि + श्रम् + कर्त्तरि क्तः ।)
सर्वतोभावेन श्रान्तियुक्तः । (यथा, महा-
भारते । १ । ४६ । २६ ।
“परिश्रान्तो वयःस्थश्च षष्टिवर्षो जरावितः ।
क्षुधितः स महारण्ये ददर्श सुनिसत्तमम् ॥”
स्त्री । गायत्रीस्वरूपा भगवती । यथा, देवी-
भागवते । १२ । ६ । ६३ ।
“पावनी पादसहिता पेशला पवनशिखी ।
प्रजापतिः परिश्रान्ता पञ्चतस्तनमखला ॥”)
परिश्रुतः, त्रि, (परि + श्रु + क्तः ।) सर्वतोभावेन
श्रवणविशिष्टः ॥
परिश्लेषः, पुं, (परि + श्लिष + भावे घञ् ।)
आश्लेषः ॥
परिषत्, [ङ्] स्त्री, (परितः सौदन्यस्याम् । परि-
+ सद् + अधिकरणे क्तिप् । “सदिरप्रतः ।”
८ । ३ । ६६ । इति षत्वम् ।) सभा । इत्य-
मरः । २ । ७ । १५ ॥ (यथा, गोः रामा-
यणे । २ । १३ । १६ ।

परिष्क

“यादृशी परिषत् सीते ! दूतस्त्रायं तथाविधः ।
ध्रुवमद्यैव राजा मां यौवराज्येऽभिषिष्यति ॥”
परिषच्च खलु द्विविधा, ज्ञानवती स्मृत्परिषच्च,
सैव द्विविधा सती त्रिविधा पुनरनेन कारण-
विभागेन सुहृत्परिषत्, उदासीनपरिषत्, प्रति-
निविष्टपरिषद्वेति । तत्र प्रतिनिविष्टायां परि-
षदि ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनशक्ति सम्पन्नायां
स्मृतायां वा न कथञ्चित् केनचित् सह जल्यो
विधीयते । स्मृत्यान्तु सुहृत्परिषदि उदा-
सीनायां वा ज्ञानविज्ञानमन्तरेणादौभयप्रसा-
महाजनद्विष्टेन सह जल्यो विधीयते । तद्विधेन
च सह कथयता आविद्धदीर्घसूत्रसङ्कलैर्वाक्य-
दण्डकैः कथयितव्यम् । अतिहृष्टं सुहृन्मुहुरप-
हसता परं रूपयता च परिषदमाकारेणुव-
तस्वास्त्य वाक्यावकाशो न देयः । कष्टप्रवृत्त-
ब्रुवन् वक्तव्यो नोद्यत इति । अथवा पुनर्हर्षना ते
प्रतिज्ञेति पुनश्चाज्यमानः प्रतिवक्तव्यः । परि-
संवत्सरोभव शिञ्जल तावत् । पर्याप्तमेतावत्ते ।
नक्तदपि हि पारिचैपिकं निहतं निहतमाहु-
रिति । नास्य योगः कर्तव्यः कथञ्चिदप्येवं श्रेयसा
सह विगृह्य वक्तव्यमित्याहुरित्येके । नत्वेवं
व्यायसा सह विगृहं प्रशंसन्ति कुशलाः । प्रत्य-
वरेण तु सह समानाभिमतान् वा विगृह्य जल्पता
सुहृत्परिषदि कथयितव्यम् । अथवाप्यु-
दासीनपरिषदि अनवधानश्रवणज्ञानविज्ञानोप-
धारणवचनशक्तिसम्पन्नायां कथयता चाव-
हितेन परस्य सादृगुण्यदोषबलमवेक्षितव्यम् ।
समवेक्ष्य च यत्रैनं श्रेष्ठं मन्येत नास्य तत्र
जल्पं योजयेत् अनाविज्ञतमयोगं कुर्वन् । यत्र
त्वेनमवरं मन्येत तत्रैवैनमाशु निगृह्णीयात् ।
इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥
परिषत्त्वं यथा, प्रायश्चित्तविवेके ।
“एकविंशतिसंख्याकैर्मौमांसान्यायपारगैः ।
वेदाङ्गकुशलेष्वेव परिषत्त्वं प्रकल्पयेत् ॥”
परिषदः, पुं, (परितः सौदतीति । परि + सद् +
अच् । “सदिरप्रतेः ।” ८ । ३ । ६६ । इति
षत्वम् ।) पारिषदः । अनुचरः । इति भरत-
कृतद्विरूपकोषः ॥
परिषदः, पुं, (परिषदमर्हतीति । परिषद् + यत् ।)
परिषद्वलः । इति भरतकृतद्विरूपकोषः ॥
परिषद्वलः, पुं, (परिषदस्यास्तीति । परिषद् +
“रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् ।” ५ । २ ।
१११ । इति वलच् ।) सभासदः । पारिषदः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भट्टिः । ४ । १२ ।
“ब्रातीनयालदीप्राच्छः सुत्वनः परिपूजयन् ।
परिषद्वलाम्हाव्रजैराट नैकटिकाश्रमान् ॥”)
परिष्कन्दः, त्रि, (परिष्कन्दतीति । परि + स्कन्द +
गतिशोषणयोः + पचाद्यच् । “परेश्च ।” ८ ।
३ । ७४ । इति षत्वम् ।) परिष्कन्दः । पर-
पुष्टः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
परिष्कसः, त्रि, (परि + स्कन्द + क्तः । इत्य तस्य
च नः । “परेश्च ।” ८ । ३ । ७४ । इति षत्वे

परिस

णत्वच् ।) परिष्कन्दः । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ॥
परिष्कारः, पुं, (परिष्क्रियतेनेन । परि + कृ +
“सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे ।” ६ । १ । १३७ ।
इति सुट् । “परिनिवीति ।” ८ । ३ । ७० ।
इति षत्वम् ।) अलङ्कारः । इत्यमरः । २ । ६ ।
१०१ ॥ संस्कारः । सुद्धिः ॥
परिष्कृतः, त्रि, (परिष्क्रियते स्म इति । परि + कृ +
+ क्तः । “सम्परिभ्यामिति ।” सुट् । “परि-
निवीति ।” ८ । ३ । ७० । इति षत्वम् ।)
भूषितः । अलङ्कृतः । इत्यमरः । २ । ६ । १०० ॥
वेष्टितः । इति हेमचन्द्रः ॥ आहितसंस्कारः ।
इति वेदिशब्दटीकायां भरतः ॥
परिष्कृतभूमिः, स्त्री, वेदिः । परिष्कृता यज्ञार्थं
प्रशुबन्धनाय यज्ञपात्रासादनाय चाहितसंस्कारा
भूमिः । इत्यमरभरतौ ॥
परिष्टोमः, पुं, (परितः सूयते नानावर्णवत्त्वादिति ।
सु + मन् । ततः षत्वम् । केचित्तु “परैःस्तौतिं
प्रति अनुपसर्गात् न षः ।” इत्युक्ता परि-
स्तोम इति कल्पयन्ति ।) परिस्तोमः । इत्यमर-
टीकायां स्वामी ॥
परिष्वङ्गः, पुं, (परिष्वङ्गनम् । परि + स्वङ्ग + घञ् ।
“परिनिवीति ।” ८ । ३ । ७० । इति षत्वम् ।)
आलिङ्गनम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३० ॥ (यथा,
गोः रामायणे । १ । ४ । ८८ ।
“अङ्गदप्रसूतानाश्च हरीणां रामदर्शनम् ।
हनूमतः परिष्वङ्गो राघवेण महात्मना ॥”)
परिसम्भः, पुं, सर्वतोभावेन सभायां साधुः इत्यर्थे
यत् प्रत्ययः ॥ परिषदः । सभासदः ॥
परिसरः, पुं, (परिसरन्त्यत्र । परि + ह + “पुंसीति ।”
३ । ३ । ११८ । इति घः ।) पर्यन्तभूः । नदी-
नगरपर्वतादेरुपान्तभूमिः । इत्यमरभरतौ ॥
(यथा, मेघदूते । ६६ ।
“सुक्ताजालैः स्तनपरिसरच्छिन्नसूत्रैश्च हारे-
नैशो मार्गः सवितुर्दये सूच्यते कामिनीनाम् ॥”)
नृत्यः । विधिः । इति मेदिनी । रे । २७६ ॥
परिसर्पः, पुं, (परि समन्तात् सर्पणम् । परि +
हृप् + घञ् ।) परिक्रिया । परिचरणादिना
वेष्टनम् । समन्तात् सर्पणम् । इत्यमरभरतौ ॥
(सर्पविशेषः । यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने
४ अध्याये । तत्र दर्वीकराः । “गवेधुकः परि-
सर्पः खण्डफणः ककुदः पद्मो महापद्मः ॥” इति ।
कुष्ठविशेषः । यथा, तत्रैव निदानस्थाने ५म
अध्याये । “चुद्रकुष्ठान्यपि स्थूलारुक्कं महा-
कुष्ठमेककुष्ठश्चर्मदलं विसर्पः परिसर्पः सिद्धि
विचर्चिका किटिमं पामा रकसा चेति ॥”)
परिसर्पा, स्त्री, (परिसरणमिति । ह गतौ + “परि-
चर्चा परिसर्पेति ।” ३ । ३ । १०१ । इत्यस्य
वार्त्ति इति निपातनात् सिद्धम् ।) परीसारः ।
सर्वतोभगमनम् । भूमौ सर्वतोभगमणम् । इति
सर्वस्वम् ॥ अन्तसरणम् । इति केचित् । इत्य-
मरभरतौ ॥

परिसु

परिस्कन्दः, पुं, (परिस्कन्दतीति । परि + स्कन्द +
अच् । “परेश्च ।” ८ । ३ । ७४ । इति षत्वे-
षत्वाभावः ।) परपुष्टः । परेण प्रतिपालितः ।
इत्यमरः । २ । १० । १८ ॥
परिस्कन्नः, पुं, (परि + स्कन्द + क्त । “परेश्च ।”
८ । ३ । ७४ । इति षत्वे षत्वाभावः ।) परि-
स्कन्दः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
परिस्तोमः, पुं, (परि स्तयते प्रशस्यते नानावर्ण-
वत्त्वात् । परि + सु + “अतिस्तुस्विति ।” मन् ।
यद्वा परिगतः स्तोमोऽत्र वर्णस्तोमत्वात् ।)
गजपृष्ठस्थचित्रकमलः । इत्यमरः । २ । ८ । ४२ ॥
हातीर पिठेर भुल इति भाषा ॥
परिस्सन्दः, पुं, (परि + सन्द + अधिकरणे घञ् ।)
कुसुमप्रकरादेः पत्रावल्यादेश्च रचना । इत्य-
मरः । २ । ६ । १३७ ॥ परिकरः । परिवारः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७६ ॥ (भावे + घञ् ।)
सर्वतोभावेन सन्दनश्च ॥ (मर्दनम् । यथा,
महाभारते । १ । १५४ । ८ ।
“अहमेनं हनिष्यामि प्रेक्षन्त्यास्ते सुमध्यमे ! ।
नायं प्रतिबलो भीरु ! राक्षसापसदो मम ।
सोढुं युधि परिस्सन्दमथवा सर्वराक्षसाः ॥”)
परिस्सन्दनं, स्त्री, (परि सर्वतोभावेन सन्दन्ते
इति । परि + सन्द + लुट् ।) सर्वतोभावेन कम्प-
नम् । यथा । कोऽपि परिस्सन्दनसाधनसाध्यः ।
यथा गमनादिः । कोऽप्यपरिस्सन्दनसाधनसाध्यः ।
यथा अवस्थानादिः । इति गोयीचन्द्रः ॥
परिस्सन्दमानः, त्रि, (परिस्सन्दते इति । परि +
सन्द + शानच् ।) सर्वतोभावेन कम्पमानः ।
यथा । “अनवरतपरिस्सन्दमाना परिमित-
पवनादिपरमाद्युपेतनसंयोगसन्तानान्तःपाति-
यक्तीनामविरतमेवोपरमात् ।” इति सामान्य-
लक्षणायां शिरोमणिः ॥
परिस्सन्दः, पुं, (परि + सन्द + भावे घञ् ।
अप्राणिकर्तृकत्वे वा षत्वम् ।) परिस्सन्दः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥
परिसुतः, स्त्री, (परिस्वतीति । परि + सु + क्तिप्
तुक् च ।) वरुणात्मना । मंदिरा । इत्यमरः ।
२ । १० । ३६ ॥ (यथा, अथर्ववेदे । ३ । १२ । ७ ।
“यमां परिसुतः कुम्भ आदधः कलशैरगुः ॥”
सर्वतोभावेन क्षरिते त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ८ ।
३६ । १० ।
“त्वामापः परिसुतः परियन्ति स्वसेतवो नभन्ता-
मन्यके समे ॥”)
परिसुतः, त्रि, (परितः सूयते स्म । सु सूयणे +
“गद्यर्थेति ।” ३ । ४ । ७२ । इति क्तः ।) स्व-
युक्तः । सर्वतोभावेन क्षरितः । इति मेदिनी ।
ते । २०६ ॥ (वारुणीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातया ।
यथा, यजुर्वेदे । २ । ३४ ।
“ऊञ्च वहन्तीरमृतं दृतं पयः कीलालं परि-
सुतम् ॥”)
परिसुता, स्त्री, (परितः सूयते स्मेति । परि + सु +
क्तः । स्त्रियां टाप् । अन्नादिभ्यः क्षरणेन जात-

परीक्षा

त्वात् तथात्वम् ।) वारुणी । मदिरा इति मेदिनी । ते । २०६ ॥

परिहारः, पुं, (परिहृयतेनेति । परि + हृ + घञ् ।) अवज्ञा । अनादरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (“परिहारो नाम तस्यैव दोषवचनस्य परिहरणं यथा नित्यमात्मनि शरीरस्य जीवलिङ्गानुपलभ्यन्ते तस्य चापगमानोपलभ्यन्ते तस्मादयः शरीरादात्मा नित्यः शरीराच्चेति ।” इति चरके विमानस्थानेष्टमेऽध्याये ॥ त्यागः । परिवर्जनम् । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ६७६ ।

“दुर्वृत्तस्य प्रभोरन्यत् परिहारात् न भेषजम् ॥” गोपनम् । यथा, शकुन्तलायां १ म अङ्के । “कथमिदानीमात्मानं निवेद्यामि कथं वा आत्मनः परिहारं करोमि ॥” विजितद्रव्यादिकम् । यथा, मनुः । ७ । २०१ ।

“जित्वा सम्पूजयेत् देवान् ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान् । प्रदद्यात् परिहारांश्च स्थापयेदभयानि च ॥” स्थानविशेषः । यथा, मनुः । ८ । २३७ ।

“धनुः शतं परीहारो ग्रामस्य स्यात् समन्ततः ॥” अत्र कुल्लुकभट्टः । “चतुर्हस्तो धनुः शस्या यष्टिस्तस्याः पातः प्रचेपो ग्रामसमीपे सर्वास्तु दिक्षु चत्वारि हस्तशतानि चीन् वा यष्टिप्रचेपान् यावत् पशुप्रचारार्थं शस्यवपनादिसंरोधपरिहारः कार्यः ॥”) परिहार्यः, पुं, (परि + हृ + ण्यत् ।) परिहार्यः । वलयः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥ परिहरणीये चि ॥ (यथा, शकुन्तलायाम् १ मे अङ्के । “न परिहार्ये वस्तुनि पौरवाणां मनः प्रवर्त्तते ॥”) परिहासः, पुं, (परि + हृस् + भावे घञ् ।) परिहसनम् । ठाट्टा इति भाषा । परीहासः । यथा, “परिहासः केलिसुखः केलिर्देवननन्मयी ॥” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्पर्यायः । क्रीडः २ देवना ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ वर्करा ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, शकुन्तलायाम् २ ये अङ्के । “परिहासविजल्पितं सखे ! परमार्थेन न गृह्यतां वचः ॥”) परीक्षकः, त्रि, (परि + ईच् + क्खुल् ।) निरूपकः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ८४ ।

“परीक्षका यत्र न सन्ति देशे नार्चन्ति रत्नानि समुद्रजानि । आभीरदेशे किल चन्द्रकान्तं त्रिभिर्वराटैर्विपणन्ति गोपाः ॥”) तत्पर्यायः । कारणिकः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ७ ॥

परीक्षते अवधारयति प्रमाणेन । यथा, वज्रिना परीक्षकः खर्णस्य खर्णकारः । कारणेर्हेतुभिश्चरति कारणिकः इति भरतः ॥

परीक्ष्यं, क्ली, (परि + ईच् + ल्युट् ।) परीक्षा । राज्ञा धर्मकामार्थभयैरमात्यादेर्भावतत्त्वनिरूपणम् । इति भरतः ॥ यथा,—

परीक्षा

“भेदोपजापावपधाधर्माद्यैर्यत् परीक्ष्यम् ।” इत्यमरः । २ । ८ । २१ ॥

सर्वतोभावेन दर्शनञ्च ॥

परीक्षा, स्त्री, (परित ईच्यतेनया । परि + ईच् + “गुरोश्च हलः ।” ३ । ३ । १०२ । इति अः । ततश्चाम् ।) दिव्यम् । अथ दिव्यानि । तत्र दृष्टव्यमिति ।

“घटोऽभिरुदकचैव विषं कोषश्च पञ्चमम् । षष्ठञ्च तखुलाः प्रोक्तं सप्तमं तप्तमाधकम् ॥ अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्मजं स्मृतम् । दिव्यान्तेतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भवा ॥” अथ किन्तद्विषम् ।

तत्र मातृप्रमाणानिर्णयस्यापि निर्णायकं यत्तद्विषमिति लोकप्रसिद्धम् । एतद्व्यपि प्रपथानामस्ति तथापि कालान्तरनिर्णायकत्वेन तेषां भेदात् । अपिना मातृप्रमाणसत्त्वेऽपि यत्र घटादीनामङ्गीकारस्तत्रापि तद्वति इति सूचितम् । अतएव लिखितसाक्षिभुक्तिलक्षणचिविधमातृप्रमाणभिरप्रमाणं यत्तद्विषं प्रमाणं तत् प्रमाणं न भावैकगोचरं किन्तु भावाभावाविशेषेण गोचरयतीति । तत्र महाभियोगेषु दिव्यान्त्याह याज्ञवल्क्यः ।

“तुलाग्रामो विषं कोषो दिव्यानीह विशुद्धये । महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्येभियोक्तारि ॥” विशुद्धये सन्दिग्धार्थस्य सन्देहनिवृत्तये । महाभियोगेषु महापातकादिगुरुतराभियोगेषु । शीर्षकस्य इति शीर्षकं प्रधानं व्यवहारस्य चतुर्थपादो जयपराजयलक्षणः । तेन दृष्टो लक्ष्यते तत्र तिष्ठतीति शीर्षकस्यः तत्प्रयुक्तदण्डभागीत्यर्थः । महाभियोगान् स्पष्टयति कालिकापुराणम् ।

“परदाराभिशापे च चौर्ध्यागम्यागमेषु च । महापातकशस्त्रेषु स्याद्विषं वृषसाहसे ॥ प्रतिपत्तौ विवादे च पणस्य स्थापने कृते । तत्रैव स्थापयेद्विषं शिरःपूर्वं महीपतिः ॥ परदाराभिशापे च बहवो यत्र वादिनः । शिरोहीणं भवेद्विषमात्मनः शुद्धिकारणात् ॥” पितामहः ।

“शिरःस्थापिविहीनानि दिव्यानि परिवर्जयेत् । चत्वारि तु घटादीनि कोषश्चैवाशिराः स्मृतः ॥” महाभियोगेऽपि कोषमाह स्मृतिः । कोषमत्ये च दापयेत् । याज्ञवल्क्येनाभियोक्तुर्वादिनः शिरोवर्त्तित्वाभिधानादभियोग्यस्य दिव्यकर्तृत्वं प्रतिपादितम् । अतस्माह कात्यायनः ।

“न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् । अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैः ॥” प्रत्यर्थिस्वीकारेणार्थिनोऽपि दिव्यमाह याज्ञवल्क्यः ।

“रुथा वायुतरः कुर्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः । विनापि शीर्षकान् कुर्यान्वृषद्रोहेऽथ पातके ॥” इतरोऽभियुक्तः शिरः शरीरदण्डमर्थदण्डं वा वर्त्तयेत् स्वीकुर्यात् । दृष्टव्यमिति ।

परीक्षा

“स्नेहात्क्रोधाक्रोभतो वा भेदमायान्ति साक्षिणः । विधिदृष्टस्य दिव्यस्य न भेदो जायते कश्चित् ॥” भेदः सत्याहपरित्यम् । यत्तु कात्यायनवचनम् । “क्रिया न वैदिकी प्रोक्ता विदमानेषु साक्षिणः । लेख्ये च सति वादेषु न स्याद्विषं न साक्षिणः ॥” इति तद्गुणान्वितसाक्षिसत्त्वे । यथा यासः । “मणिमन्त्रौषधिवलात् प्रदत्तं वा विधानतः । विसंवदेद्विषमपि न तु साक्षी गुणान्वितः ॥” अतएव नारदः ।

“युक्तिष्वप्यवसन्नासु प्रपथेनैव नमर्हयेत् ॥” एनं विपर्ययमाणमर्थं अर्हयेत् पीडयेत् । निर्द्वारयेदिति यावत् ॥*॥ प्रपथानाह नारदः । सत्यवाहनप्रस्ताणि गोबीजकनकानि च । देवतापितृपारांश्च दत्तानि सुकृतानि च ॥ सुश्रेष्ठिर्गोसि पुत्राणां दाराणां सुहृदान्तथा । अभियोगेषु सर्वेषु कोषपानमथापि वा ॥ इत्येते प्रपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणात् ॥ दृष्टव्यमिति ।

“यथोक्तविधिना देयं दिव्यं दिव्यविशारदैः । अयथोक्तप्रदत्तानु न प्रक्तं साध्यसाधने ॥ अदृष्टकालदत्तानि वह्निर्वादित्तानि च । यमिचारं सदा त्वेवं कुर्वन्तीह न संशयः ॥” वह्निर्वादित्तमभियोक्तारं विना कृतम् । एतच्च प्रायिकं आत्मशुद्धिपराणामभियोक्तारं विनापि दिव्यविधानात् ।

तथा च नारदः ।

“राजभिः शङ्कितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च दस्युभिः । आत्मशुद्धिपराणाञ्च देयं दिव्यं शिरो विना ॥*॥” अथ दिव्यदेशाः । कात्यायनः ।

“इन्द्रस्थानेऽभिशाक्तानां महापातकिनां वृणाम् । वृषद्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥ प्रातिलोम्यप्रवृत्तानां दिव्यं देयं चतुर्थये । अतोऽन्येषु च कार्येषु सभामध्ये विदुर्बुधाः ॥” इन्द्रस्थाने इन्द्रध्वजस्थाने ॥*॥

अथ दिव्यकालाः । पितामहः ।

“स्नेहो मार्गशिराश्चैव वैशाखश्च तथैव हि । एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः ॥ घटः सर्वैकः प्रोक्तो वाते वाति विवर्जयेत् । अग्निः शिशिरहेमन्तवर्षासु परिकीर्तितः ॥ शरद्वर्षे तु सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम् । कोषस्तु सर्वदा देयस्तुला स्यात् सार्वकालिकीति ॥”

मिताक्षरायां नारदः ।

“न शीते तोयशुद्धिः स्यान्नोष्णकालेऽभिशीघ्रनम् । न प्रावृषि विषं दद्यात् प्रवाते न तुलां वृष ! ॥” नारदः ।

“पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानं परिकीर्तितम् । नापराह्णे न सन्ध्यायां न मध्याह्णे कदाचन ॥” शीते हेमन्तशिशिरवर्षासु । उष्णकाले ग्रीष्मशरदोऽपि वर्षासु विषनिषेधश्चतुर्थवातिरिक्तपरः । वर्षे चतुर्थवा मात्रा इति वक्ष्यमाणनारदवचनात् । तखुलादीनान्ति विशेषानभिधानात् सार्वकालि-

परीक्षा

कत्वम् । अत्र विषे विशेषतो वर्षानिविधात् वक्ष्य-
माणवचने सिंहस्थरवावेव परीक्षामात्रनिषे-
धाच्च दिव्यान्तरं सिंहैतरत्र वर्षास्वपि कुर्वीत ।
अतोयाम्नायने हरौ सुप्ते सर्वकर्मणि वर्ज्ये-
दित्यस्य न विषयः । न्योतिषे ।
सिंहस्थे मकरस्थे च जीवे चास्तमिते तथा ।
मलमासे न कर्तव्या परीक्षा जयकाङ्क्षिणा ॥
रविशुद्धौ गुरौ चैव न शुक्लेस्तज्जते पुनः ।
“सिंहस्थे च रवौ नैव परीक्षा शस्यते बुधैः ॥
नाश्र्म्यां न चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तपरीक्षणे ।
न परीक्षा विवाहश्च शुनिभौमदिने तथा ॥
रविशुद्धौ गुरौ चैवेत्यत्र शस्यत इति शेषः ॥
तथा च दीपिकायाम् ।
“नो शुक्रास्तेऽष्टमेऽर्के गुरुसहितरवौ जन्ममासे-
ऽष्टमेन्दौ
विष्टौ मासे मलाखे कुजशनिदिवसे जन्म-
तारासु चाथ ।
नाडीनक्षत्रहीने गुरुरविरजनीनाघतारा-
विशुद्धौ
प्रातः कार्या परीक्षा द्वितुचरगृहंशोदये
शस्तलमे ॥” * ॥

पितामहः ।

“प्रत्यक्षं दापयेद्विद्यं राजा वाधितोऽपि वा ।
ब्राह्मणानां श्रुतवतां प्रकृतीनान्तथैव च ॥”
ब्राह्मणानां प्रकृतीनाञ्च प्रत्यक्षं दिव्यं दापये-
दित्यन्वयः । प्रकृतयस्तु ।
“स्नायमाख्यः सुहृत् कोषो राष्ट्रदुर्गबलानि च ।
राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेष्ठयोऽपि चेति
अमरसिंहोक्ताः ॥ * ॥
अथ दिव्यविशेषाधिकारिणः । नारदः ।
“ब्राह्मणस्य धटो देयः क्षत्रियस्य हुताशनः ।
वैश्यस्य सलिलं देयं शूद्रस्य विषमेव तु ॥
साधारणः समस्तानां क्रोयः प्रोक्तो मनौषिभिः ।
विषवर्ज्यं ब्राह्मणस्य सर्वेषां तुला स्मृता ॥”
यत् पुनरेतेन ।
“सत्रतानां श्रृष्टात्तानां आधितानां तपस्विनाम् ।
स्त्रीणाञ्च न भवेद्विद्यं यदि धर्मस्त्वपेक्षितः ॥”
इति स्त्रादीनां दिव्यं निषिद्धं तत्तुल्येतरविषयक-
मिति शूलपाणिः ॥ मितानरायान्तु ।
स्त्रापुसधोऽन्विवादेन स्त्रीणां दिव्यमिति कथा
वाक्यतरः कुर्यादिति विकल्पनिषेधार्थमेतदुक्तं
भवति । अवष्टभ्याभियोगेषु स्त्रादीनामभि-
योक्तृत्वे अभियोग्यानामेव दिव्यं एतेषामभियोगे
योक्तृत्वेऽपि अभियोग्यामेव दिव्यं परस्परभि-
योगे तु विकल्प एव तत्रापि तुल्येति नियम्यते ।
तथा महापातकादिश्रृङ्गाभियोगे तु स्त्रादीनां
तुल्यैव । यथा याज्ञवल्क्यः ।
“तुला स्त्रीबालवृद्धान्पशुब्राह्मणरोगिणाम् ।
अग्निर्जनं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विप्रश्च वा ॥”
स्त्रीमात्रं जातिवयोऽवस्थाविशेषानादरेण बाल
आयोऽपशुपशुजातिविशेषानादरेण वृद्धो-
ऽशीतिपारगः । एतच्च वचनं सर्वदिव्यसाधा-

६८

परीक्षा

रणेषु मार्गशिरश्चैत्रवैशाखेषु स्त्रादीनां सर्व-
दिव्यसमवधानविधाने नियमार्थकतथार्थवत् । न
च सर्वकालं स्त्रीणान्तुल्येति ।
“स्त्रीणान्तु न विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्मृतम् ।
धटकोषादिभिस्तासामन्तस्तत्त्वं विचारयेत् ॥”
इति विषसलिलयतिरिक्तधटकोषादिभिः शुद्धि-
विधानात् । एवं बालादिव्यपि योजनीयम् ।
तथा ब्राह्मणादीनामपि न सार्वकालिकस्तुलादि-
नियमः ।
“सर्वेषामेव वर्णानां कोषाच्छुद्धिर्विधीयते ।
सर्वाण्येतानि सर्वेषां ब्राह्मणस्य विषं विना ॥”
इति पितामहस्मरणात् ।
तस्मात् साधारणे काले बहुदिव्यसमवधाने
तुलादिनियमार्थमेवेदं वचनम् । कालान्तरे तु
तत्तत्कालविहितं सर्वेषाम् । तथा हि वर्षा-
स्त्रिरेव सर्वेषां हेमन्तशिशिरयोस्तु क्षत्रिया-
दीनां चयाणां अभिविषयोर्विकल्पः ब्राह्मणस्य
तु अभिरेव न कदाचिद्विषं ब्राह्मणस्य विषं
विनेति निषेधात् । ग्रीष्मशरदोस्तु सलिलमेव ।
येषां कुष्ठरादीनां विशेषेणाम्नादिनिषेधः ।
“कुष्ठिनां वर्ज्येद्विषं सलिलं श्वासकासिनाम् ।
पित्तश्लेष्मवतां नित्यं विषन्तु परिवर्ज्येद्विषं वच-
नाक्षेष्माम्नादिकालेषु साधारणं तुलादेव
दिव्यं भवति । यथा । तोयमग्निर्विषश्चैव दातव्यं
बलिनां नृणामिति स्मरणात् । दुर्ज्वलानामपि
सर्वथा विषनिषेधात् तत्कालानतिक्रमेण जाति-
वयोऽवस्थाश्रितानि दिव्यानि देयानि । अत्र च
यस्य यानि विशेषसामान्यपर्युदस्तेतरविहितानि
तानि मुख्यकल्पागुक्तत्वरूपाणि वेदितव्यानि ।
यथा, ब्राह्मणस्य धटो मुख्यः कोषस्त्वुकल्पः ।
जलाम्नी आपत्कल्पौ प्रागुक्तनारदवचने एव-
कारश्रुतेर्भुङ्क्त्वपिदिव्यं न तु प्रशस्ततमादिव-
मिति । एवञ्चात्रापि अयथोक्तप्रदत्तन्तु न शक्तं
साध्यसाधने इति प्रागुक्तं बोध्यम् । स्मृतिः ।
“अवष्टभ्याभियुक्तानां धटादीनि विनिर्दिशेत् ।
तण्डुलश्चैव कोषश्च शृङ्गाश्चैव न संश्रयः ॥”
अवष्टभोऽत्र निश्चयः । शिरोवर्त्तितेति केचित् ।
इति व्यवहारदीपिका ॥ कात्यायनः ।
“असृष्टाधमदासानां स्त्रेच्छानां पापकारिणाम् ।
प्रतिलोमप्रस्तनानां निश्चयो न तु राजनि ॥
तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि समये तेषु निर्दिशेत् ॥”
तत्प्रसिद्धानि सर्पघटादीनि । तथा,—
देशकालाविरोधे तु यथायुक्तं प्रकल्पयेत् ।
अन्येन हारयेद्विद्यं विधिरेश विपर्यये ॥”
अन्येन प्रतिनिधिना हारयेत् कारयेत् । विप-
र्यये अभियुक्तस्यामार्थः ।
अतएव महापातकादीनामन्यद्वारा दिव्यमाह
स राव ।
“मातापितृद्विजगुरुबालस्त्रीराजघातिनाम् ।
महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विप्रोषतः ॥
निङ्गिनां प्रमदानाञ्च मन्त्रयोगक्रियावताम् ।
वर्णसङ्करजानानां पापाभ्यासप्रवर्त्तिनाम् ॥

परीक्षा

एतेष्वेवाभियोगेषु निन्द्येष्वेव प्रयत्नतः ।
इत्यादभिधाय ।
दिव्यं प्रकल्पयेन्नैव राजा धर्मपरायणः ।
एतेरेव प्रयुक्तानां साधूनां दिव्यमर्हति ॥”
कात्यायनः ।
“न लौहशिल्पिनामग्निं सलिलं नाम्बुसेविनाम् ।
तण्डुलेनैव नियुज्यीत ब्राह्मणं सुखरोगिणम् ॥”
नारदः ।
“क्षीवातुरान् सत्त्वहीनान् परितापार्हितान्नरान् ।
बालवृद्धातुरादींश्च परीक्षेत धटे सदा ॥
नाक्तानां तोयशुद्धिः स्यान्न विषं पित्तरोगिणाम् ।
श्वित्रान्धकुनखादीनां नागिकर्म विधीयते ॥”
न मज्जनं स्त्रीबालयोर्धर्मशस्त्रविशारदैः ।
निरुत्साहान् आधिकशान्नाक्तोस्तोये निमज्ज-
येत् ॥
न चापि हारयेद्विषं न विषेण विशोधयेत् ॥
यत्,—
स्थावरेषु विवादेशु दिव्यानि परिवर्ज्येद्विषं
पितामहवचनं तस्मिन्निखितसामन्तादिसत्त्वे दिव्य-
निषेधकम् । यद्यपि अलेख्यसाक्षिके दिव्यं
यवहारे विनिर्दिशेद्विषं स्मृतेर्विवादान्तरेऽपि
लेखादिसत्त्वे दिव्यानादरस्तथापि ऋणादानादि-
विवादे साक्ष्यपन्थासे कृतेऽपि प्रत्यर्थी यदि
दण्डाङ्गीकारेण दिव्यमङ्गीकरोति तदा दिव्यमपि
भवति साक्षिणां दोषसम्भवादित्यस्य तु निर्दो-
षत्वेन वस्तुतत्त्वविषयत्वात् तल्लक्षणत्वाच्च धर्मस्य ।
यथाह नारदः ।
“तत्र सत्ये स्थितो धर्मो यवहारस्तु साक्षिणि ।
दैवसाध्ये पौरुषन्तु न लेखन्तु प्रयोजयेत् ॥”
स्थावरविवादे तु प्रत्यर्थिना दण्डाङ्गीकारेण
दिव्यावलम्बने कृते सामन्तादिदृष्टप्रमाणसङ्गाध-
ऽपि दिव्यं ग्राह्यमिति विकल्पनिवारणाय
स्थावरेष्वित्यादि पितामहवचनं नात्यन्तिकदिव्यं
निराकरणाय लिखिताद्यभावे स्थावरादिषु
निर्णयाप्रसक्तेः ॥ * ॥
अथ द्रव्यसंख्या दिव्यविशेषाः । विष्णुः ।
अथ समयक्रियाराजद्रोहसाहसेषु यथाकामं
निःक्षेपणंस्तेष्वर्थप्रमाणादिति । समयो दिव्यं
राजद्रोहादिषु यथाकामं राजेच्छानुरोधादिव्यं
निःक्षेपादिषु तु धनप्रमाणतारतम्यादित्यर्थः ।
बृहस्पतिः ।
“संख्या रश्मिरजोमूला मनुना समुदाहृता ।
कार्वाण्यन्ता सा दिव्ये नियोज्या विनये तथा ॥
विषं सहस्रेऽपहृते पादोने च हुताशनः ।
त्रिभागोने च सलिलमर्द्धं देयो धटः सदा ॥
चतुःशताभियोगे तु दातव्यस्तप्तमाधकः ।
त्रिंशते तण्डुला देयाः कोषश्चैव तदङ्गके ॥
श्रुते हृतेऽपहृते च दातव्यं धर्मशोधनम् ।
गोचौरस्य प्रदातव्यं सभ्यैः कालं प्रयत्नतः ॥
यथा संख्या निरुत्तानां मध्यानां द्विगुणा स्मृता ।
चतुर्गुणोत्तमानान्तु कल्पनीया परीक्षकैः ॥”
रश्मिरजः ।

जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥

इति मन्त्रस्तम् ॥

“कार्वाणान्ता पणान्ता कार्वाणः पण इति
पर्यायदर्शनात् । विनये दृष्टे । एवञ्च सहस्र
इत्यादौ पण इति श्रुत्यं उपक्रमात् निरुक्तानां
जातिकर्मण्यैः । नासहस्राद्वरेदं न तुलां न
विषन्तयेति याज्ञवल्क्यवचनं अध्यमोक्षमविषय-
त्वेन दृष्टव्यं तिवचनैकवाक्यत्वादविरुद्धम् ।

“सहस्रेषु घटं दद्यात् सहस्राहं तथायसम् ।
अर्द्धस्याहं तु सलिलं तस्याहं तु विषं स्तुतम् ॥”
इति वचनं यन्नाख्यापराधे पातित्वं तद्विषय-
मिति । एतत् सर्वं स्तोत्रसाहसविषयम् । अप-
ह्वरे तु काव्यायनः ।

“दत्तस्यापह्वरो यत्र प्रमाणं तत्र कारयेत् ।
स्तोत्रसाहसयोर्द्वयं स्वल्पेऽप्यर्थं प्रदापयेत् ॥
सर्वद्रव्यप्रमाणं ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत् ।
हेमप्रमाणयुक्तं तदा दिव्यं प्रदापयेत् ॥
ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां श्रुतनाशे विषं स्तुतम् ।
अशीतेषु विनाशे तु दद्याच्चैव हुताशनम् ॥
यद्या नाशे जलं देयं चत्वारिंशति वै घटम् ।
विंशद्दशविनाशे तु कोपपानं विधीयते ॥
पञ्चाधिकस्य वा नाशे ततोऽर्द्धाहं तण्डुलाः ।
ततोऽर्द्धाहं विनाशे तु सूपे तु पुत्रादिमस्तकान् ॥
ततोऽर्द्धाहं विनाशे तु लौकिक्यञ्च क्रियाः स्तुताः ।
एवं विचारयन्नाजा धर्म्मार्थाभ्यां न हीयते ॥”
सुवर्णानां पञ्च कण्ठको माघस्ते सुवर्णस्तु
धोदृश इत्युक्ताशीतिरक्तिकापरिमितहेमां नाशे
अपह्वरे वा दशाधिकस्य पञ्चाधिकस्य वा
विंशस्य नाशे कोपपानमित्यर्थः । तण्डुलाः पुन-
रल्पचौर्याभिप्रायमेव न तु साहसदौ ।
चौर्ये च तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चय इति
पितामहस्तुतेः । तप्तमाघस्तु महाचौर्याभि-
प्रायम् ।

महाचौर्याभियुक्तानां तप्तमाघो विधीयते ।

इति स्तुतेः ॥

अवहारमाहकायाम् ।

“समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तमपि शोधयेत् ।
प्राणान्तिकविवादेषु विद्यमानेषु साक्षिषु ॥
दिव्यमालम्बते वादी न पृच्छेत्तत्र साक्षिणः ॥”

इति दिव्यतत्त्वम् ॥ * ॥

घटादिनवविधपरीक्षा तत्तत्शब्दे द्रष्टव्या ॥

(“बुद्धिः पश्यति या भावान् बहुकारणयोगजान् ।
युक्तिस्त्रिकाला सा ज्ञेया त्रिवर्गः साध्यते यया ॥
एषा परीक्षा नाख्यन्ता यया सर्वं परीक्ष्यते ।
परीक्ष्यं सदसच्चैव तथा चास्ति पुनर्भवः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने एकादशेऽध्याये ॥

“तत्र चेद्भिषगभिषग्वा भिषजं पृच्छेद्भगवन्निरे-
चनास्थापनानुवासन-शिरोविरेचनानि प्रयोक्तु-
कामेन भिषजा कतिविधया परीक्षया कति-
विधं परीक्ष्यं कञ्चात्र परीक्ष्यविशेषः कथञ्च
परीक्षितव्यं किंप्रयोजना च परीक्षा क च

वमनादीनां प्रवृत्तिः क च निवृत्तिः प्रवृत्ति-
निवृत्तिलक्षण-संयोगे च किं नैष्ठिकं कानि च
वमनादीनां भिषजद्रव्याणि उपयोगं गच्छ-
न्तीति । स एवं पृष्टो यदि मोहयितुमिच्छेत्
ब्रूयादेनं बहुविधा परीक्षा तथा परीक्ष्यविधि-
भेदः कतमेन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्या
भिन्नभेदाग्रं भवान् पृच्छत्याख्यायमानं नेदानो
भवतोऽन्येन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य
भिन्नस्याभिलषितमर्थं श्रोतुमहमन्येन परीक्षा
विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यं भित्त्वार्थमाच-
क्ष्याण इच्छां पूरयेयमिति ।

द्विविधा परीक्षा ज्ञानवतां प्रत्यक्षमनुमानञ्च
एतत्तु द्वयमुपदेशञ्च परीक्षात्रयमेवमेवा
द्विविधा परीक्षा त्रिविधा वा सहोपदेशेन ।
दशविधं परीक्ष्यं कारणादि यदुक्तमग्रे तदिह
भिषगादिषु संसार्ये सन्दर्शयिष्यामः इह कार्य-
प्राप्तेः कारणं भिषकारणं पुनर्भेषजं कार्य-
योनिर्धातुवैषम्यं कार्यं धातुसाम्यं कार्यफलं
सुखावाप्तिः अशुबन्ध आशुः देशो भूमिरा-
तुरञ्च कालः संवत्सरश्चातुरावस्था च प्रवृत्तिः
प्रतिकर्मासमारम्भः उपायो भिषगादीनां
सौष्ठवमभिविधानञ्च सन्ध्यादिप्रायस्योपायस्य
विषयः पूर्वैवेवोपायविशेषेण आख्यात इति
कारणादीनि दश-दशसु भिषगादिषु संसार्य-
सन्दर्शितानि तथैवापूर्वार्धे एतद्दशविधपरीक्ष्य-
सुक्तम् ।

तस्य यो यो विशेषो यथा यथा च परीक्षितव्यः
स स तथा तथा आख्यास्यते कारणं भिषगि-
त्युक्तमग्रे तस्य परीक्षा भिषङ्नाम यो भिषग्यति
यः सूत्रार्थप्रयोगकुशलः यस्य चाशुः सर्वथा-
विदितम् । यथावत् सर्वधातुसाम्यं चिकीर्षन्ना-
त्मानमेवादितः परीक्षेत गुणेषु गुणतः कार्याभि-
निर्वृतिं पश्यन् कचिदहमस्य कार्यस्याभिनिर्व-
र्त्तने समर्थो नवेति ॥” इति चरके विमानस्थाने-
ऽष्टमेऽध्याये ॥

परीक्षितुं, पुं, (परि सर्वतोभावेन क्षीयते हन्यते
दुरितं येन । परि + क्षि वधे + क्तिप् । कलि-
प्रासनादस्य तथात्वम् । यद्वा, परिक्षीयेषु कुरुषु
क्षियति ईष्टे इति । क्षि श् + ऐष्यर्थे + क्तिप् ।
“उपसर्गस्य दीर्घत्वं किप्घणादौ कचिद्वेत् ॥”
इति वाक्यात् उपसर्गस्य दीर्घत्वम् । अस्य
निरुक्तिरुक्ता महाभारते । १ । ६५ । ८४ ।
“स भगवता वासुदेवेनासंजातबलवीर्यपरा-
क्रमोऽकालजातोऽस्त्राग्निना दग्धस्तेजसा स्वेन
संजीवितः । संजीवयित्वा चैनमुवाच । परि-
क्षीये कुले जातो भवत्ययं परीक्षिन्नामेति ॥”
अभिमन्युपुत्रः । स युधिष्ठिरादनन्तरं कलि-
युगस्यारम्भे राजचक्रवर्ती आसीत् । यथा,—
“अभिमन्योरुत्तरायां परिक्षीयेषु कुरुष्वश्वत्थाम-
प्रयुक्तब्रह्मास्त्रेण गर्भं एव भस्मीकृतो भगवतः
सकलसुरासुरवन्दितचरणयुगलञ्च आत्मैक्यया
कारणमाशुषरूपधारिणोऽनुभावात् पुनर्जीवितः

सवाप्य परीक्षिञ्जते । योऽयं साम्यतमेतद्भूम-
खलमखण्डितायति धर्मेण पालयति ॥” इति
विष्णुपुराणे ४ अंशे २० अध्यायः ॥

“विपरीतानि दृष्ट्वा च निमित्तानि स पाख्यः ।
याते कृष्णो चकाराद्य सौमिकं परीक्षितः ॥
प्रयास्यन्ति यदा चैते पूर्वार्थाणां महर्षयः ।
तदा नन्दात् प्रभृत्येष कलिवृद्धिं गमिष्यति ॥
यस्मिन् कृष्णो दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदाहनि ।
प्रतिपन्नं कलियुगं तस्य संख्यां निबोध मे ॥”

इति तत्रैव २४ अः । ३८ — ४० ॥

(अनश्वपुत्रः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ८० ।

“अनश्वा खलु मागधीसुपवेमे अश्वतां
नाम तस्यामस्य जज्ञे परीक्षित ॥”)

परीक्षितः, पुं, (परिक्षीये कुरुकुले क्षियति स्म
ईष्टे स्म इति । परि + क्षि + क्तः । उपसर्गस्य
दीर्घत्वम् ।) अभिमन्युपुत्रः । (यथा, देवी-
भागवते । २ । ७ । ६ ।

“परिक्षीयेषु वंशेषु जातो यस्मात् वरः सुतः ।
तस्मात् परीक्षितो नाम विख्यातः पृथिवी-
तले ॥” * ॥

परीक्षा सञ्जाता अस्य । परीक्षा इतच् । क्त-
परीक्षे, त्रि । यथा, गोः रामायणे । २ । ४३ । ६ ।

“स हि राजगुणैर्युक्तो युवराजः परीक्षितः ॥”)

परीक्षायः, पुं, (परितो नयनम् । परि + नी +
घञ् । “उपसर्गस्य दीर्घत्वं किप्घणादौ
कचिद्वेत् ॥” इति पाक्षिको दीर्घः ।) परि-
णायः । शरीराणां समन्तात्नयनम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

परीतं, त्रि, (परि + इ + क्तः ।) परिवेष्टितम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
११२ । ७ ।

“ततः कामपरीताङ्गी सल्लतप्रचलमानसा ।

व्रीडमाना खलं कुली राज्ञः स्वस्व समासजतु ॥”)

परीतत्, त्रि, (परि + तन + क्तिप् + “नष्टिदृष्टि-
यधीति ॥” ६ । ३ । ११६ । इति पूर्वपदस्य
दीर्घः ।) सर्वतोभावेन विस्तृतम् । इति सुग-
बोधयाकरणम् ॥

परीभावः, पुं, (परिभाव्यते इति । परि + भावि +
घञ् वैकल्पिकदीर्घश्च ।) परिभावः । अनादरः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

परीरं, क्लो, (पूर्वतेनेनेति । पू + “कृषुम्
कटीति ॥” उणां ४ । ३० । इति ईरन् ।)
फलम् । इत्युणादिकोषः ॥

परीरम्भः, पुं, (परिरम्यते इति । परि + रभ + घञ्
भावे वैकल्पिकदीर्घत्वम् ।) परिरम्भः । आक्रि-
यणम् । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

परीवर्त्तः, पुं, (परि + वृत् + घञ् । “उपसर्गस्य
घञीति ॥” ६ । ३ । १२२ । इति दीर्घः ।) परि-
वर्त्तनम् । तत्पर्यायः । प्रतिदानम् २ त्रैमेयः ३
निमयः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ८० ॥ परिवर्त्तः ५
वैमेयः ६ विनिमयः ७ परिदानम् ८ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कूर्मेराजः । इति षटाक्षरः ॥

परीहा

परीवादः, पुं, (परि+वद्+भावे घञ् । “उप-
सर्गस्य घञीति ।” ६।३।१२२। इति दीर्घः ।)
दोषोक्तासः । तत्पर्यायः । कुतसा २ निन्दा ३
कुगुप्ता ४ गर्हा ५ गर्हणम् ६ निन्दनम् ७
कुतसनम् ८ परिवादः ९ कुगुप्सनम् १० आक्षेपः
११ अवर्णः १२ निर्वादः १३ अपक्रोशः १४
भर्तृसनम् १५ उपक्रोशः १६ अपवादः १७
अववादः १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
“परीवादस्तथो भवति वितथो वापि महतां
तथाप्युच्चैर्घातं हरति महिमानं जनरवः ।
तुल्योतीत्यपि प्रकटितहताशेषतमसो
रवेस्ताडकतेजो नहि भवति कन्यां गतवतः ॥”)
वीणादिवादनम् । येन काष्ठविशेषादिना
वीणादिवाद्यते सः । इति जटाधरः ।
परीवारः, पुं, (परिव्रियतेनेनेति । परि+वृ+घञ् ।
उपसर्गस्य दीर्घः ।) खड्गकोषः । जङ्गमः ।
(यथा, रघुः । १५।१६ ।
“धूमधूमो वसागन्धी ज्वालाबभूषिरोरुहः ।
क्रथाङ्गणपरीवारश्चितामिरिव जङ्गमः ॥”)
परिच्छेदः । इत्यमरः । ३।३।१६८ ॥
परीवारः परिजने खड्गकोषे परिच्छेदः ।
इत्यनेकत्र दर्शनात् । जङ्गमो जङ्गमविशेषः
परिजन इत्यर्थः । खड्गकोषोऽसिवायकः मेयान्
इति ख्यातः । परिच्छेदः शोभाजनकमुपकरणं
छत्रचामरादिः सभ्यजनादिष्वप्युपरीवारः ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥
परीवाहः, पुं, (परितो वहत्यनेनेति । परि+वह+
“हलश्च ।” ३।३।१२१। इति घञ् । “उप-
सर्गस्य घञीति ।” ६।३।१२२। इति
दीर्घः ।) जलोच्छ्वासः । इत्यमरः । १।१०।१० ॥
(अत्र जलशब्द उपलक्षणमात्रं ज्ञेयम् । द्रव-
द्रव्यस्य प्रवाहेऽप्यस्यार्थो बोद्धव्यः । यथा च
महाभारते । ७।६८।१३ ।
“रुधिरस्य परीवाहान् पूरयित्वा सरांसि च ॥”
परित उज्ज्वले इति ।) राजयोग्यवस्तु । इति
मेदिनी ॥ हे, ३३ ॥
परीहिः, स्त्री, (परि+इष्+“परे वा ।” ३।३।
१०७ । इत्यस्य वार्त्ति इति पक्षे क्तिन् ।) अन्वे-
षणा । इत्यमरः । २।७।३२ ॥ परिचर्या ।
प्राकाम्यम् । इति मेदिनी । टे, ४६ ॥
परीसारः, पुं, (परिसरणम् । परि+रह+घञ् ।
“उपसर्गस्य घञीति ।” ६।३।१२२। इति
दीर्घः ।) परिसर्या । सर्वतोगमनम् । इत्य-
मरः । ३।२।२१ ॥
परीहारः, पुं, (परिहरणम् । परि+हृन्+हरणे
+घञ् । “उपसर्गस्य घञीति ।” ६।३।
१२२। इति दीर्घः ।) अवज्ञा । इति शब्द-
रत्नावली ॥
परीहासः, पुं, (परि+हस+घञ् । उपसर्गस्य
दीर्घः ।) परीहसनम् । (यथा, मार्कण्डेये । ३४।८४।
“परीवाहं न कुर्वीत परीहासश्च पुत्रकः ॥”)
तत्पर्यायः । द्रवः २ केलिः ३ क्रीडा ४ लीला ५

परुषं

नर्म ६ । इत्यमरः । १।७।३२ ॥ परिहासः ७
केलिमुखम् ८ देवनम् ९ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
परुः, पुं, (पिपत्तीति । पृ लि पूर्त्तौ+बाहुलकाद् ।)
समुद्रः । स्वर्गलोकः । ग्रन्थिः । पर्वतः । इति
संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
परुः, [स्] स्त्री, (पृ+“अर्त्तिपवपियजितनौति ।”
उणां । २।११८ । इति उस् ।) ग्रन्थिः । इत्य-
मरः । २।४।१६२ ॥ (यथा, वाजसनेय-
संहितायाम् । १३।२० । [परुषस्परि ॥”)
“काष्ठात् काष्ठात् प्ररोहन्ति परुषः (सः)
परुत्, य, (पूर्वस्मिन् वत्सरे इति । “सद्यः पर-
दिति ।” ५।३।२२ । इति पूर्वस्य परभावः
उत् च ।) गतवत्सरे । इत्यमरः । २।४।२० ॥
परुत्, चि, (परुत् गतवत्सरे भवः । परुत्+“चिर-
परुत्परारिभ्यस्तो वक्तव्यः ।” ४।३।२३ ।
इत्यस्य वार्त्ति इति तः ।) इति आकरणम् ॥
परुद्धारः, पुं, (परुः समुद्रः पर्वतो वा द्वारमिव
यस्य ।) वोटकः । इति शब्दमाला ॥
परुषं, स्त्री, (पिपत्तिं अलं बुद्धिं करोतीति । पृ+
“पृनहिकलिभ्य उषच् ।” उणां । ४।७५ ।
इति उषच् ।) निष्ठुरवाक्यम् । इत्यमरः । १।
६।१६ ॥ (परेषां देशजातिकुलविद्याश्रित्यरूप-
वृत्ताचारपरिच्छेदशरीरकर्मजीविनां प्रत्यक्ष-
दोषवचनं परुषमिति वदन्ति ॥ यथा, हेः
रामायणे । १।१८२ ।
“तासुवाच ततो रामः परुषं जनसंसदि ।
अमृष्यमाणा सा सीता विवेश ज्वलनं सती ॥”)
नीलकिण्ठो । इति शब्दचन्द्रिका ॥ परुषफलम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ (नीलकिण्ठोऽप्युच्छेद्यस्य
गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
परुषं, चि, (पिपत्तीति । पृ लि पूर्त्तौ+“पृनह-
कलिभ्य उषच् ।” उणां । ४।७५ । इति
उषच् ।) कर्बूरः । (यथा, बृहत्संहिता-
याम् । ३।३६ ।
“असितविचित्रनीलपरुषो जनघातकरः ।
खगन्धगभैरवखररुतेष्व निशादुमुखे ॥”)
रुचः । (यथा, हेः रामायणे । १।५८।१० ।
“अथ राज्ञां यतीतायां राजा चण्डालतां गतः ।
नीलवस्त्रधरो नीलः परुषो ध्वस्तमूर्ध्वजः ॥”)
निष्ठुरोक्तिः । इति मेदिनी । वे, ४० ॥ (मलिनः ।
यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४।१६ ।
“भस्मपरुषेऽपि गिरिशे स्नेहमयी त्वमुचितेन
सुभगासि ।”
“भस्ममलिनेऽपि गिरिशे ।” इति तट्टीका ॥)
परुषोक्तिः, चि, (परुषमेव उक्तिर्यस्य । ततः
स्वार्थे कन् कप् वा ।) निष्ठुरवक्ता । इति
जटाधरः ॥
परुषं, स्त्री, (पृ+उषन् ।) फलवृक्षभेदः । परुष-
फल इति वङ्गभाषा । फरुसा इति फलूहे इति
च हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । परुषकम् २
नागदलोपमम् ३ । इति रत्नमाला ॥ परुषम् ४

परेष्टु

अख्यास्थि ५ परापरम् ६ । इति भावप्रकाशः ॥
नीलचर्म ७ गिरिपीलु ८ परावतम् ९ नील-
मण्डलम् १० परुः ११ । अस्य गुणाः । अम्ब-
लम् । कटुत्वम् । कफार्तिवातनाशित्वम् । तदाम-
फलगुणः । पित्तदलम् उष्णत्वम् । तत्पक्वफल-
गुणाः । मधुरत्वम् । रुचिप्रदत्वम् । पित्तशोफ-
हरत्वम् । तर्पणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
“परुषकं कषायान्ममामं पित्तकरं लघु ।
तत् पक्वं मधुरं पाके शीतं विष्टम्भि दृष्टम् ॥
हृदं हृदपित्तदाहसज्ज्वरक्षयसमीरहृत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(“परुषकेऽयं कपीलुकानां
पियालसिन्धौ करमर्दकानाम् ।
फलानि चैतानि निहन्ति पित्तं
हृत्वा च सर्वातुरसन्निवातम् ॥”
इति हारीते प्रथमस्थाने दशमेऽध्याये ॥)
परुषकं, स्त्री, (परुष+स्वार्थे कन् ।) परुषम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्याया यथा,—
“परुषकं परुषं स्यात् कचिन्नागदलोपमम् ।”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
यथास्य गुणाः चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
“अम्बं परुषकं द्राक्षा वदर्याग्याकाणि च ।
पित्तश्लेष्मप्रकोपीनि कर्कशुलकुचान्यपि ॥”
“अत्यन्तमौषधमधुरं कषायानुरसं लघु ।
वातघ्नं पित्तजननमामं विद्यात् परुषकम् ॥
तदेव पक्वं मधुरं वातपित्तनिवर्हणम् ।
विपाके मधुरं शीतं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ॥)
परेतः, चि, (परं लोकमितः ।) मृतः । इत्य-
मरः । २।८।११७ ॥ (यथा, कुमारः । ५।६८ ।
“अलक्तकाङ्गानि पदानि पादयो-
र्विकीर्यकेशासु परेतभूमिषु ॥”)
भूतान्तरे पुं, इति मेदिनी । ते, १२६ ॥
परेतराट्, [च्] पुं, (परेतेषु मृतेषु राजते इति ।
राजृ ञ् य दीप्तौ+“सत्सङ्घिषेति ।” ३।२।६१ ।
इति क्तिप् ।) यद्वा, परेतानां प्रेतानां राट् ।)
प्रेतराजः । यमः । इत्यमरः । १।१।६१ ॥
परेदवि, य, परस्मिन्नहनि । (“सद्यः परदिति ।”
५।३।२२ । इति निपातनात् साधुः ।) पर-
दिनम् । इति सुगंधबोधयाकरणम् ॥ यथा,—
“परेदयदपूर्वेदुरन्येदुश्चापि चिन्तयन् ।
वृद्धिचयौ सुनौन्नाणां प्रियम्भावुकतामगात् ॥”
इति भट्टिः । ४।१३ ॥
परेदुः, [स्] य, (पर+यदुस् ।) परदिनम् ।
इति सुगंधबोधयाकरणम् ॥
परेपं, चि, परा गता आपो यच्च । (“द्वान्तरुप-
सर्गोऽप्येव इत् ।” ६।३।६७ । इत्यस्य वार्त्ति
“अवर्णान्ताहा ।” इति ईत् । परापम् ।) इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥
परेष्टुका, स्त्री, (परैरिष्यते इति । इष+बाहु-
लकात् तु । स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप् ।) बहुक्षतिः ।
बहुप्रक्षता गौः । इत्यमरः । २।६।७० ॥

पकटी

परैधितः, त्रि, (परैरेधितः सम्बद्धितः ।) औदा-
सीनेन परपुष्टः । परेण संवर्द्धितः । तत्पर्यायः ।
पराचितः २ परिष्कृतः ३ परजातः ४ । इत्य-
मरः । २ । १० । १८ ॥ कोकिले पुं । इति शब्द-
माला ॥

परोक्षं, स्त्री, (अच्छोः परम् ।) अप्रत्यक्षम् । असा-
क्षात् । यथा, चाणक्यशतके ।

“परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥”
(परोक्षं परोक्षत्वमित्यर्थः विद्यते ॥ “अश-
आदिभ्योऽच् ।” ५ । १ । १२७ । इति अच् ।)
तद्विशिष्टे चि ॥ (श्रुत्याप्रत्ययविशेषः ।
यथा, पञ्चदश्याम् । ७ । ३१ ।

“अस्ति कूटस्थ इत्यादौ परोक्षं वेत्ति वार्त्तया ॥”
परोक्षः, पुं, (परोक्षमस्यास्तीति । श्रुत्याप्रत्यय-
अवयवजन्मदाट्ठाच्चैवेति बोध्यम् ।) तपस्वी । इति
शब्दमाला ॥ यथातिपुत्रस्यानोः पुत्रविशेषः ।
यथा, भागवते । ६ । २३ । ११ ।

“अनोः सभानरक्षचः परोक्षश्च सुतास्त्रयः ॥”
परोपकारः, पुं, (परोषासुपकारः ।) परोषा-
सुपक्रतिः । अन्यसम्बन्धितम् । यथा,—
“एष मे प्रवरो भाति शुद्धधर्मप्रदो विधिः ।
परोपकरणादन्यत् सर्वमख्यं स्मृतं बुधैः ॥
परोपकारिभिर्दत्ता स्वप्राणा ऋषिभिः पुरा ।
अङ्गिः प्रेतोपकारः स्यात् किन्नलम्भं मया पुनः ॥
दधीचिना पुरा गीतः श्लोकश्च श्रूयते सुवि ।
सर्वधर्ममयः सारः सर्वधर्मज्ञसम्मतः ॥
परोपकारः कर्त्तव्यः प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
परोपकारजं पुण्यं तुल्यं क्रतुशतैरपि ॥”

इति पद्मोत्तरखण्डे २२ अध्यायः ॥
परोवरीणः, त्रि, परांश्चावरांश्चातुभवति । (“परो-
वरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ॥” ५ । २ । १० ।
इति ।) अवरस्थोऽन्तं निपात्यते । अष्टाश्लेष-
युक्तः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

परोष्णी, स्त्री, (परः शत्रुरण्यो यस्याः ।) तैल-
पायिका । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥ (काश्मीर-
देशस्थानदीविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
८ । २००७ ।

“कोटकोमलकोटादौर्मितैर्युक्तोऽपि सादिभिः ।
तीर्त्वा परोष्णीं तत्सेनां निर्मेमाणाप्रमा-
यिनीम् ॥”)

पकटीः, स्त्री, (एष्ट धी च सम्पर्के + बाहु-
पकटी, लकादटिः । “वडादिभ्यश्च ।” ४ । १ । ४५ ।
इति वा डीष् ।) पञ्चदशः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ पाकुड इति भाषा ॥ (यथा, हितोप-
देशे । “अस्ति तत्र महान् पकटीदृक्षः ॥”)
तस्य गुणाः भावप्रकाशे ।

“पक्षः कषायः शिशिरो ब्रह्मयोगिगदापहः ।
दाहपितृकषास्रः शोथहा रक्तपित्तहृत् ॥”

पकटी, [न] पुं, दृक्षविशेषः । पाकुड इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । पक्षः २ जटी ३ । इत्य-
मरः । २ । ४ । ३२ ॥ कमण्डलुतः ४ । इति

७१ पर्ण

रत्नमाला ॥ कपीतनः ५ चिरी ६ सुपार्श्वः ७
कमण्डलुः ८ शङ्खी ९ अवरोहः १० शाखी ११
गर्दभाण्डः १२ पीतनः १३ दृष्टप्ररोहः १४
मृचकः १५ मृचकः १६ महाबलः १७ । अस्य
गुणाः कटुत्वम् । कषायत्वम् । शिशिरत्वम् ।
रक्तदोषघ्नकर्माधमप्रलापनाशित्वम् । विशेषतो
हृत्स्वचक्षुस्ते गुणाः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्जन्यः, स्त्री, (परं स्वास्थं जनयतीति । परं +
जन + णिच् । “कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।
स्त्रियां ङीप् ।) दारुहरिद्रा । इत्यमरः । २ । ४ । १०२ ॥
पर्जन्यः, पुं, (पर्षति सिञ्चति वृष्टिं ददातीति । एष्टु
सेचने + “पर्जन्यः ।” उणां । ३ । १०३ । इति

निपातनात् षकारस्य जकारत्वे साधुः ।) इन्द्रः ।
(यथा, ऋग्वेदे । ६ । ५२ । १६ । [सुष्टुतिं नः ॥”)
“अग्नीपर्जन्याववतं धियं मेऽस्मिन् हवे सुहवा
शब्दायमानमेघः । इत्यमरः । ३ । ३ । १४६ ॥
मेघशब्दः । इति विश्वः ॥ अगर्जन्मपि मेघः ।
इति भरतः ॥ यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् ।

“यज्ञाद्भवति पर्जन्यः । पर्जन्यादमसम्भवः ॥”
(कश्यपपत्न्या मुनेः पुत्रविशेषः । स तु गन्धर्व-
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४४ ।
“तथा शालिशिरा राजन् । पर्जन्यश्च तनुर्दश ।
कलिः पञ्चदशस्त्रेणां नारदश्चैव षोडशः ॥”
पर्जन्य इव सर्वकामप्रदानात् विष्णुः । यथा,
महाभारते । १३ । १४६ । १०० ।

“कुसुदः कुन्दरः कुन्दः पर्जन्यः पावनोऽनिलः ॥”
“पर्जन्यवदाध्यात्मिकादितापत्रयं शमयति सर्वान्
कामानभिवर्षतीति पर्जन्यः ।” इति शाङ्कर-
भाष्यम् ॥)

पर्जन्या, स्त्री, (पर्जन्य + टाप् ।) दारुहरिद्रा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्णः, तु क हारिणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) हरित् पीत-
वर्णस्तस्य भावः हारित्वम् । पर्णयति पर्णा-
प्रयति चम्पकम् । इति दुर्गादासः ॥

पर्णः, स्त्री, (पिपत्तीति । पृ + “घापृवस्यज्यतिभ्यो
नः ।” उणां । ३ । ६ । इति नः ।) यद्वा,
पर्णयतीति । पर्णं तु क हारिणे + अच् ।)
पत्रम् । इत्यमरः । २ । ४ । १४ ॥ (यथा,
कुमारे । ५ । २८ ।

“स्वयं विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तितः
परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।
तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदा
वदन्धपर्णति च तां पुराविदः ॥”)

ताम्बूलम् । यथा, राजनिर्घण्टे ।
“अनिधाय मुखे पर्णं पूगं स्वादयते नरः ।
मतिभंशो हरिद्रः स्यादन्ते न सारते हरिम् ॥
ताम्बूलधारिलक्षणं यथा,—
“अनाहार्योऽवृष्टसंघ दृष्टभक्तिश्च पार्थिवे ।
ताम्बूलधारी भवति नारी वाप्यथ तद्गुणा ॥”

इति मातृस्ये १८ अध्यायः ॥
(पिपत्तिं पालयति गगनपातादिति । पृ + न ।

पर्ण

पत्रः । यथा, महाभारते । १ । ३३ । २४ ।

“तदुत्पद्यमभिप्रेक्ष्य तस्य पर्णमनुत्तमम् ।
हृद्यानि सर्वभूतानि नाम चक्रुर्गुरुमतः ।
सुरूपं पत्रमालस्य तस्य पर्णमनुत्तमम् ॥”)

पर्णः, पुं, (पिपत्तीति । पृ पालने + “घापृवस्य-
ज्यतिभ्यो नः । उणां । ३ । ६ । इति नः ।

पलाशवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । १० । ६७ । ५ ।

“अश्वत्यो वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृता ॥”)

पर्णकारः, पुं, (पर्णं ताम्बूलम् । करोति उत्पादय-
तीति । पर्ण + कृ + अण् ।) वारजीवी । वारु-
इति भाषा ॥ इति केचित् ॥

पर्णकच्छः, पुं, (पर्णैः साध्यं कच्छं व्रतं यत्र ।
पत्रकच्छव्रतम् । यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । ३१६ ।

“पर्णोऽम्बरराजीववित्त्वपत्रकुशोदकेः ।
प्रत्येकं प्रत्यक्षाभ्यस्तेः पर्णकच्छ उदाहृतः ॥”

पर्णखण्डः, पुं, (पर्णमेव खण्डो यस्य । पुष्पादि-
हीनत्वात्तथात्वम् ।) वनस्पतिः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (पर्णस्य ताम्बूलस्य खण्डः ।) ताम्बूले
कांशश्च ॥

पर्णचोरकः, पुं, (पर्णं चोरयतीति । पर्ण +
चोर + क्तुल् ।) चोरकनामगन्धद्रवम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पर्णध्वत्, [स्] त्रि, पर्ण + ध्वन्स् + कर्त्तरि क्तिप् ।
पत्रध्वंसकर्त्ता । इति आकरगम् ॥

पर्णनरः, पुं, (पर्णैः पलाशपत्रैर्निर्मितो नरः नरा-
कारः पुत्तलकः ।) पित्रादिशवाश्रयाणामे दाहार्थ-
तत्प्रतिनिधीभूतशरपलाशपत्ररचितोर्णातस्तु-
वेष्टितयवपिष्टलिप्तनराकारपुत्तलकः । यथा,

“आश्वलायनयज्ञपरिशिष्टम् । अस्थिनाशे पलाश-
वृत्तानां त्रीणि षष्टिशतानि पुरुषप्रतिकृतिं कृत्वा,
अश्लीत्यङ्गुलि शिरसि श्रीवायां दश योजयेत् ।
‘उरसि त्रिंशतं दद्यात् विंशतिं जठरे तथा ॥
बाहुभ्याश्च शतं दद्यात् दद्यादङ्गुलिभिर्दश ।
हृदयाङ्गं वृषणयोरङ्गं शिश्न एव च ॥
ऊरुभ्यान् शतं दद्यात् त्रिंशतं जातुजङ्घयोः ।
पादाङ्गुलीषु च दश एतत् प्रेतस्य लक्षणम् ॥
ऊर्णास्त्रेण संवेष्टा यवपिष्टेन लेपयेत् ॥’
आदिपुराणम् ।

‘तदलामे पलाशोत्थैः पत्रैः कार्यः पुमानपि ।
शतैस्त्रिभिस्तथा षष्ट्या शरपत्रैर्विधानतः ॥’

तदलामे अश्रालामे । अत्र पलाशपत्रशरपत्रयोः
तुल्यत्वेनोपादानात् आश्वलायनसूत्रेऽपि प्रति-
कृतौ शरपत्रस्य लाभः । अत्रापारादयोम्यत्वाच्च
शरपत्रैः पुत्तलकं कृत्वा शिरप्रभृतिषु पलाश-
पत्राणि देयानि । ततो वेष्टनं ऊर्णास्त्रेण लेपनं
यवपिष्टेनेति । अश्लीचाभ्यन्तरदाहे शेषाहेन-
शुद्धिः । तदुत्तरपर्णनरदाहे तु त्रिरात्रम् । एवं
पर्णनरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेदित्यादि पुरा-
णात् । यज्ञपार्श्वः ।

‘पुत्ताश्चेदुपलभ्येरन् तदस्थीनि कदाचन ।
तदलामे पलाशस्य सम्भवे हि पुनः क्रिया ॥’

पर्यङ्क

हि यस्मात्तदलाभे अस्यामप्राप्तौ पलाशस्य तत्-
कृतपुत्तलकस्य दाहक्रिया। पुनरपि सम्भवे
अस्थिलाभे पुनरपि अस्थिदाहक्रिया विहिता
तस्मादयदि पुनरस्थीनि प्राप्यन्ते तदा पुनर्दाह-
क्रियाचाप्ये कर्तव्ये न पुनः पिण्डादिदानं वक्ष्य-
माण्युक्तेः। विष्णुः।

“त्रिपक्षे तु गते पर्यन्तरं दद्यादनधिकः।

त्रिपक्षाभ्यन्तरे राजन्नैव पर्यन्तरं दहेत्॥

तद्वैमर्शमीं प्राप्य दर्शं वापि विचक्ष्यः॥”

दहेदिति शेषः। अस्यार्थः। अष्टौचाभ्यन्तरे
यदि पर्यन्तरदाहं न कुर्यात्तदा मरणदिना-
वधित्रिपक्षानन्तरं दाहः कार्य इत्यर्थः। इति
हरिदासतर्काचार्याः॥ यादवभट्टोऽप्येवम्। अव-
हारोऽपि ईदृश एव।

‘पर्यन्तरं दहेन्नैव विना दर्शं कदाचन।

अस्यामलाभे दर्शं तु ततः पर्यन्तरं दहेदिति॥’

दीपकलिकायां सुमन्तुवचनात् दर्शं पर्यन्तर-
दाहः। दर्शमित्यत्राष्टमौमिति कचित् पाठः।

अत्राष्टमी कृष्णा पितृकर्मणि कृष्णपक्षस्य
प्राशस्त्योक्तेः॥ इति शुद्धितत्त्वम्॥

पर्यभेदिनी, स्त्री, (पर्यानि भिनत्तीति। पर्यं +
भिद् + णिनिः स्त्रियां ङीप्।) प्रियङ्गुः। इति
राजनिर्घण्टः॥

पर्यभोजनः, पुं, (पर्यान्वेव भोजनं यस्य। पर्यानि
भुङ्क्ते इति वा। भुज् + कर्त्तरि लुङ्।) क्वागलः।
इति शब्दरत्नावली॥

पर्यमाचालः, पुं, (पर्यमाचालयतीति। पर्यं +
आ + चल् + णिच् + अण्। निपातनात् विभक्ते-
र्लोपाभावः। बाहुलकात् सुम् वा।) कर्मरङ्ग-
वृक्षः। इति शब्दमाला॥

पर्यन्तगः, पुं, (पर्यन्तरो न्तगः पशुः।) न्तग-
गणविशेषः। यथा,—

“वनौकोट्यमार्णारवृक्षमर्कटिकादयः।

एते पर्यन्तगः प्रोक्ताः सुश्रुतादौर्महर्षिभिः॥

वनौका वानरो वृक्षमार्णारो वृक्षविडालः।

वृक्षमर्कटिका रुषी इति लोके। एतेषां

मांसगुणाः। [हिताः।

“स्रुताः पर्यन्तगा वृक्षाश्चतुर्व्याः शोधिणी
आसारः कासप्रमनाः वृष्टमूत्रपुरीषकाः॥”

इति भावप्रकाशः॥

पर्यलता, स्त्री, (पर्यप्रधाना लता।) नागवल्ली।
इति राजनिर्घण्टः॥

पर्यवल्ली, स्त्री, (पर्यप्रधाना वल्ली।) पलाशी
लता। इति राजनिर्घण्टः॥

पर्यशाला, स्त्री, (पर्यैः पञ्चादिभिः रक्षिता
शाला। मध्यपदलोपिसमासः।) सुनीनां पञ्च-
रक्षितवृक्षम्। तत्पर्यायः। उटजम् २। इत्य-
मरः। २। २। ६॥ पर्योत्तजम् ३। इति शब्द-
रत्नावली॥ पर्यवती शाला। पर्यप्रधाना शाला
वा। इति भरतः॥ (यथा, रघुः। १। ६५।

“निर्दिष्टां कुलपतिना स पर्यशाला-
रक्षास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः।

तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां

संविष्टः कुशप्रयत्ने निष्ठां निनाय॥”

मध्यदेशस्थग्रामविशेषः। यथा महाभारते।
१३। ६८। ३।

“मध्यदेशे महान् ग्रामो ब्राह्मणानां बभूव ह।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये यासुनस्य गिरेरधः॥

पर्यशालेति विख्यातो रमणीयो नराधिप॥”)

पर्यसिः, पुं, (पृ पूरणे + “सानसिर्वर्णसिपर्य-
सीति” उणां। ४। १०७। इति असिर्नुक्-
च।) पद्मम्। इत्युणादिकोषः॥ जलगृहम्।

जलटुङ्गी इति भाषा॥ इति सिद्धान्तकौमुदा-
सुणादिवृत्तिः॥ श्राकम्। आभरणक्रिया। इति
संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

पर्याशनः, पुं, (पर्यं अन्नाति भक्षयतीति। अश्र +
लुङ्।) पर्यानामशनः।) मेघः। इति शब्दमाला॥

पर्यासः, पुं, (पर्यैरसति दीप्यति शोभते इति
यावत्। अस दीप्तौ + अच्।) तुलसी। इत्य-
मरः। २। ४। ७६॥

पर्यानी, स्त्री, (पर्यानि सन्त्यस्याः। पर्यं + इनिः।)
माघपर्यानी। इति रत्नमाला॥ (यथा, सुश्रुते
उत्तरतन्त्रे ६२ अध्याये।

“वर्द्धिहरजनीकुष्ठ पर्यानीशारिवाङ्गयैः॥”

असरोविशेषः। यथा, हरिवंशे। २१८। ४६।

“मेनकासहजया च पर्यानी पुञ्जिकास्थला॥”)

पर्यानी, [न] पुं, (पर्यानि सन्त्यस्य। पर्यं + इनिः।)
वृक्षः। इति हेमचन्द्रः। ४। १८०॥

पर्याोटजं, स्त्री, (पर्यानिर्मितं उटजम्।) पर्य-
शाला। इति शब्दरत्नावली॥

पर्ये, ङ अपानोत्सर्गः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्रां-
आत्म-अक-सेट्।) ङ, पर्येते वृक्षः। इति
दुर्गादासः॥

पर्ये, पुं, (पृ + बाहुलकात् दः।) केशसमूहः।
इत्युणादिकोषः॥ (पर्ये अपानोत्सर्ग + अच्।)

अपानोत्सर्गश्च॥

पर्येनं, स्त्री, (पर्ये + लुट्।) अपानोत्सर्गः।
इति हेमचन्द्रः। ६। ३६॥ पाट्ट इति भाषा॥

पर्ये, स्त्री, (पृ पालनादौ + “ख्यप्रिष्यप्रिष्यवाय-
रूपपर्येत्याः” उणां। ३। २८। इति निपा-
तनात् सिद्धम्।) नववृक्षम्। इत्युणादि-
कोषः॥ खञ्जवाक्यश्रुतम्। इति सिद्धान्त-

कौमुदासुणादिवृत्तिः॥

पर्यटः, पुं, (पर्य + अट्।) वृक्षविशेषः। श्वेत-
पापडा इति वज्रभाषा। दवनपापर इति
हिन्दीभाषा। तत्पर्यायः। त्रियष्टिः २ तित्तः ३।
इति रत्नमाला॥ चरकः ४ रेणुः ५ लघ्णारिः ६
वरकः ७ अरकः ८ शीतः ९ शीतप्रियः १०
पांशुः ११ कल्पाङ्गः १२ कर्मकण्टकः १३ लघ-
शाखः १४ प्रगन्धः १५ सुतिक्तः १६ रक्त-
पुष्पकः १७ पित्तारिः १८ कटुपत्रः १९ वक्रः २०।
अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। तिक्तत्वम्।
पित्तश्लेष्मवरक्तदाहारुचिखानिमदभ्रमनाशि-
त्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥*

“पर्यटो वरतित्तश्च स्मृतः पर्यटकश्च सः।
कथितः पांशुपर्यायस्तथा कवचनामकः॥
पर्यटो हन्ति पित्ताश्रममृषाकाफज्वरान्।
संग्राही शीतलस्तिक्तो दाहदुर्वातलो लघुः॥”

इति भावप्रकाशः॥ *॥

पर्यकमेदः। पापर इति भाषा॥ तस्य गुणः।
लघुत्वम्। रुचत्वम्। इति राजवल्लभः॥

“धूमसौरचिता हिङ्गुहरिद्रालवणैर्युताः।
जीरकखर्जिकाभ्याश्च तनुं कृत्वा च वेक्षिताः॥

दीपनाः पाचना रुक्षा गुरवः किञ्चिदीरिताः॥

मौजाश्च तद्गुणाः प्रोक्ता विशेषास्तत्रोचिताः॥

चणकस्य गुणैर्युक्ताः पर्यटाश्चणकोद्भवाः॥

स्नेहे भट्टास्तु ते सर्वे भवेयुर्मध्यमा गुणैः॥”

इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे द्वितीयभागे॥

पर्यट्टमः, ण, (पर्यट एव डमः।) कुम्भीवृक्षः।
इति राजनिर्घण्टः॥

पर्यटो, स्त्री, (पर्यट + ङीप्।) सौराष्ट्रवृत्तिका।
इति रत्नमाला॥ पितृकमेदः। इत्युणादिकोषः॥

उत्तरदेशभवसुगन्धिद्रव्यम्। पपरतीति प्रसि-
द्धम्। पद्मावतीति च। तत्पर्यायः। रत्ननी २

कृष्णा ३ जतुका ४ जननी ५ जनी ६ जतु-
कृष्णा ७ संसर्गा ८ जतुकुत् ९ चक्रवर्त्तिनी १०।

अस्या गुणाः। तुवरत्वम्। तिक्तत्वम्। शिशि-
रत्वम्। वर्णकत्वम्। लघुत्वम्। विषव्रणकण्डू-

कफपित्तासङ्कुष्ठनाशित्वम्। इति भावप्रकाशः॥

पर्यरीकः, पुं, (पिपत्तीति। प + “शृपृच्छां द्वे
रक्चाभ्यास्य” उणां। ४। १६। इति इकन्

द्वित्वं अभ्यासस्य रुगागमश्च।) सूर्यः। इत्यु-
णादिकोषः॥ वट्टिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जलाशयः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

पर्यिकः, पुं स्त्री, पर्येण गच्छतीति। (पर्यं + ठन्।
खञ्जः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ [सेट्।)

पर्यं, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्रां परं-सकं-
पर्यङ्कः, पुं, (परितोऽङ्गते इति। परि + अकि-

लचये + षच्।) खडा। पालङ्ग इति भाषा॥

इत्यमरः। २। ६। १३८॥ तत्पर्यायः। (मञ्चः
मञ्चकः ३ पल्यङ्कः ४। इति हेमचन्द्रः। ३। ३७७॥)

पर्यस्तिका ५ परिकरः ६ अवसक्तिका ७।
इति च तत्रैव। ३। ३४३॥ (यथा, महा-

भारते। ३। २४६। ८।

“अथोपविष्टं राजानं पर्यङ्के ज्वलनप्रभे।
उपज्जुतं यथा सोमं राहुणा रात्रिसंचये।

उपगम्याब्रवीत् कर्णो दुर्योधनमिदं तदा॥”

योगपट्टः। यथा, कुमारः। ३। ४५।

पर्यङ्कवन्धस्थिरपूर्वकायं

नृन्वायतं सप्तमितीभयांसम्॥”)

पर्यङ्गपादिका, स्त्री, (पर्यङ्कस्यैव पादोऽवस्थिताः।
ठन् टाप् च।) कोलशिखी। इति राज-

निर्घण्टः॥

पर्यङ्कवन्धनं, स्त्री, (पर्यङ्कवत् यद्वन्धनम्।)
वस्त्रादिना पृष्ठजातुजङ्गावन्धनम्। फाङ्गवाधा

इति भाषा॥ यथा,—

पर्याय

“पादप्रसारणश्चाथे तथा पर्यायवत्त्वनम् ॥”
 इत्यपराधगणनायां हरिभक्तिविलासः ॥
 पर्यायः, स्त्री, (परितोऽयत्नं भ्रमणम् । परि +
 अट + भावे ल्युट् ।) सर्वतोभावेनायत्नम् । पुनः
 पुनर्गमनम् । भ्रमणम् । तत्पर्यायः । ब्रह्मा २
 अट्वा ३ । इत्यमरः । २ । ७ । ३६ ॥ (यथा,
 भागवते । ६ । ७ । १८ ।
 “भूमेः पर्यायं पुण्यं तीर्थं चैत्रनिधेयैः ॥”)
 पर्याययोगः, पुं, (परितोऽयत्नयोगः पृच्छा । परि +
 अट् + युञ् + भावे घञ् ।) जिज्ञासा । इति
 हलायुधः ॥ (“एतेनास्यापि पर्याययोगस्या-
 नवकाशः ।” इति दायभागः ॥)
 पर्यायः, पुं, (परितोऽयत्नम् । प्रादिसमासः ।)
 शेषसीमा । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, पञ्च-
 तन्त्रे । १ । १४१ ।
 “पर्यायं लभ्यते भूमेः समुद्रस्य गिरिरपि ।
 न कथञ्चित् महीपस्य पित्तान्तः केनचित्
 कचित् ॥”
 समीपम् । यथा, हरिवंशे । १२२ । ५३ ।
 “पर्यायं देशं सरसेन देवी
 लिखेत् सा लोहितचन्दनेन ॥”
 पार्श्वः । यथा, रघौ । १८ । ४३ ।
 “पर्यायसञ्चारितचामरस्य
 कपोललोभोभयकाकपक्षात् ।
 तस्याननादुच्चरितो विवादः
 चक्षुषालवलाखपि नार्णवानाम् ॥”)
 पर्यायः, स्त्री, (पर्यायस्य शेषसीमाया भूः
 पृथिवी ।) नदीनगरपर्वतदेवपान्तभूमिः ।
 तत्पर्यायः । परिसरः २ । इत्यमरः । २ । ११ । १४ ॥
 पर्यायिका, स्त्री, (परितः सर्वतो भावेन अन्तिका
 गुणादीनां नाशिका ।) गुणभ्रंशः । इति हारा-
 वली । २१० ॥
 पर्यायः, पुं, (पर्यायः + पृथोदरादित्वात् साधुः ।)
 इन्द्रः । शब्दायमानमेव । मेघशब्दः । इत्यु-
 णादिकोषः ॥ (यथा, गोः रामायणे । ६ । ३१ । ३२ ।
 “ततो दुन्दुभिनिर्घोषः पर्यायनिनदोपमः ॥”)
 पर्यायः, पुं, (परि क्रमशः अयो गमनम् ।) क्रमो-
 लङ्घनम् । (परि प्रास्वलोकाचारमर्यादां परि-
 त्यज्य अयो गमनमुल्लङ्घनमित्यर्थः ।) अति-
 क्रमः । प्रास्वतो लोकव्यवहाराच्च प्राप्त्यार्थस्य
 परित्यागः । तत्पर्यायः । अतिपातः २ उपा-
 तयः ३ । इत्यमरभरतौ ॥ विपर्ययः ४ अत्ययः ५ ।
 अतिपतनम् ६ अत्ययः ७ अतिक्रमः ८ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । २ । ४८ । १२२ ।
 “अत्रान्याच्छादये चाहं यथा कुपुरुषस्तथा ।
 अमर्षं धारये चोग्रं प्रतीक्षन् कालपर्ययम् ॥”)
 पर्यायः, स्त्री, (परितोऽयत्ने गच्छत्यनेन । परि +
 अय + ल्युट् ।) अश्वसञ्जा । इति शब्दमाला ॥
 जिन् इति भाषा ॥
 पर्यायस्था, स्त्री, (परितोऽवस्थानम् । परि + अव +
 स्था + “आतश्चोपसर्गो” ३ । ३ । १०६ ।
 इत्यङ् ।) विरोधनम् । इत्यमरः । ३ । २ । २१ ॥

पर्यायः

पर्यायस्थाता, [क्र] त्रि, (पर्यायवतिष्ठते इति । परि +
 अव + स्था + लट् ।) पर्यायस्थाकर्ता । विरोधी ।
 इति हलायुधः ॥ (यथा, किरा-तार्जुनीये ।
 ११ । १३ ।
 “अन्तकः पर्यायस्थाता जन्मिनः सन्ततापदः ।
 इति त्वार्ये भवे भयो सुक्तायुत्तिष्ठते जनः ॥”)
 पर्यायस्थानं, स्त्री, (परितोऽवतिष्ठतेऽनेन । परि +
 अव + स्था + करणे ल्युट् ।) विरोधः । इति
 जटाधरः ॥ सर्वतोभावेनावस्थितिश्च ॥
 पर्यायः, त्रि, (परितोऽयत्नः क्षिप्तः । अस्तु इर
 क्षेपे + क्तः ।) पतितः । हतः । इति मेदिनी ।
 ते, १२१ ॥ (सर्वतः प्रवृत्तः । विस्तृतः । यथा,
 हरिवंशे । १५६ । २० । [राम ॥”)
 “पर्यायं पृथिवीं कृतुं सांख्यं सरयकुञ्ज-
 पर्यायिका, स्त्री, (परितः अस्त्यते क्षिप्यते शरीर-
 मत्र । परि + अस क्षेपे + अधिकरणे क्तिन् ।
 ततः स्वार्थे कन् ।) खडा । इति हेमचन्द्रः ।
 ३ । ३४३ ॥
 पर्यायः, स्त्री, (परितो याति गच्छत्यनेनेति । परि +
 या + ल्युट् । पृथोदरादित्वात् साधुः । अश्व-
 पत्ययनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१८ ॥ (यथा,
 बृहत्संहितायाम् । ६३ । ६ ।
 “आरोहणमन्यवाजिनां
 पर्यायादियुतस्य वाजिनः ।
 उपवाह्य तुरङ्गमस्य वा
 कल्यण्यैव विपन्नशोभना ॥”)
 पर्यायः, स्त्री, (परि + आप् + भावे क्तः ।) यथेष्टम् ।
 तृप्तिः । शक्तिः । निवारणम् । इति मेदिनी ।
 ते, १२७ ॥ त्रि, प्राप्तः ॥ (शक्तिसम्पन्नः । यथा,
 भगवद्गीतायाम् । १ । १० ।
 “पर्यायं नृपदेवतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ।”
 “पर्यायं समर्थं भाति इति ।” श्रीधरस्वामी ॥)
 पर्यायः, स्त्री, (परि + आप् + क्तिन् ।) परि-
 चाणम् । मरणोद्यतस्य निवारणम् । इत्यमर-
 भरतौ ॥ प्रकाशः । प्राप्तिः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (तृप्तिः । यथा, कथासरित्सागरे ।
 २६ । १६६ ।
 “नास्ति यस्यनिर्गन्तुस्य सुवि पर्यायये धनम् ॥”
 शक्तिः । यथा, तत्रैव । २६ । ४७ ।
 “प्रविष्टः सोऽप्यप्रवृत्तां तत्र नेत्रोत्सवप्रदाम् ।
 घातुरङ्गुतनिर्माणपर्यायमिव रूपिणीम् ॥”)
 स्वरूपसम्बन्धविशेषः । स च सर्वेषामेव पदार्थानां
 विशिष्टबुद्धिनियामकः । पदार्थभेदेन नाना ।
 यथा । पर्यायिन्नायमेको घट इमौ द्वौ इत्यादि
 प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषः । इति
 दीर्घितिः ॥ समवायेन गुणे गुणस्यासत्त्वेऽपि
 चत्वारो गुणा इत्यादि प्रतीत्या गुणादिषु
 संख्यादिमन्त्रनियामकोऽपि तादृशसम्बन्धः । इति
 सामान्याभासे जगदीशः ॥ द्वितीययुतुपत्तिवादे
 गदाधरभट्टाचार्यश्च ॥
 पर्यायः, पुं, (परि + इन गतौ + “परावतुपात्यय
 इनः” ३ । ३ । ३८ । इति घञ् । क्रमप्राप्त-

पर्यायः

स्थानतिपातोऽनुपात्ययः ।) पर्यायणम् । क्रमः ।
 (यथा, कुमारः । २ । ३६ ।
 “पर्यायसेवासुतुष्ट्यै पुष्यसम्भारतुपराः ।
 उद्यानपालसामान्यवस्तुसुपासते ॥”)
 तत्पर्यायः । आनुपूर्व्ये २ आद्यत् ३ परिपाटी ४
 अगुक्रमः ५ । इत्यमरः । २ । ७ । ३७ ॥ आनु-
 पूर्व्यम् ६ आनुपूर्व्यम् ७ आनुपूर्व्यम् ८ परि-
 पाटिः ९ । इति भरतादयः ॥ प्रकारः । अव-
 सरः । इति मेदिनी । ये, ८६ ॥ निर्माणम् ।
 द्रव्यधर्मः । इति हेमचन्द्रः ॥ ६ । १३६ । क्रमे-
 णैकार्थवाचकाः शब्दाः पर्यायाः । इति विजय-
 रक्षितः ॥ सम्यक्विशेषः । येन सह यत्सम्पर्कः
 सम्बन्धस्तेन सह तत्पर्यायः । यथा,—
 “समानं कुलभावश्च दानादानन्तयेव च ।
 तयोर्व्यंशसमानं हि पर्यायश्च प्रचक्षते ॥”
 इति कुलदीपिका ॥
 (अर्थालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे
 १० । १०४ ।
 “कचिदेकमनेकस्मिन्ननेकैकगं क्रमात् ।
 भवति क्रियते वा चेत् तदा पर्याय इत्येते ॥”
 उदाहरणं क्रमेण यथा,—
 “स्थिताः क्षणं पद्मसु ताडिताधराः
 पयोधरोत्सेधनिपातपूणिताः ।
 वलीषु तस्याः स्तलिताः प्रपेदिरे
 क्रमेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः ॥
 विचरन्ति विलासिन्यो यत्र ओषिभरालसाः ।
 वृककाकशिवास्तत्र धावन्त्यरिपुरे तव ॥
 विन्दुरागादधराभिर्वर्जित-
 स्तनाङ्गरागादधराभिः कन्दकात् ।
 कुशाङ्कुरादानपरिचिताङ्गुलिः
 कृतोच्चस्त्रप्रणयी तया करः ॥
 ययोरारोपितस्तारो हारस्तेऽरिबध्ननेः ।
 निधीयन्ते तयोः स्तनाः स्तनयोरश्रुविन्दवः ॥
 एषु च कचिदाधारः संहतरूपोऽसंहतरूपश्च ।
 कचिदाधेयमपि । यथा, ‘स्थिताः क्षणं पद्मसु’
 इत्यत्र उदविन्दवः पद्मादावसंहतरूप आधारे
 क्रमेणाभवन् । ‘विचरन्ति’ इत्यत्राधेयभूता
 वृकादयः संहतरूपारिपुरे क्रमेणाभवन् । एव-
 मन्यत् । अत्र चैकस्यानेकत्र क्रमेणैव वृत्ते-
 र्विशेषालङ्काराद्भेदः । विनिमयाभावात् परि-
 वृत्तेः ॥”)
 पर्यायशयनं, स्त्री, (पर्यायेण क्रमेण शयनम् ।)
 प्रहरीकादीनां क्रमेण शयनम् । तत्पर्यायः ।
 उपशायः २ विश्रायः ३ । इत्यमरभरतौ ॥
 पर्यायः, पुं, (पर्यायस्येति । परि + अय + घञ् ।)
 पतनम् । हननम् । इति पर्यायशब्दार्थदर्शनात् ॥
 (परिवर्तः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ५४ । २ ।
 “महाभूतप्रमाणश्च लोकालोकान्तयेव च ।
 पर्यायं परिमाणश्च गतिश्चान्तार्कयोरेव ॥”)
 पर्यायद्वन्द्वं, स्त्री, (पर्यायव्यते इति । परि + उट् +
 अश्च + “कृत्यल्युटो बहुलम्” ३ । ३ । ११३ ।
 इति ल्युट् ।) ऋणम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३ ॥

पर्व

पर्युदस्तः, चि, (पर्युदस्यते इति । परि + उत् + अस् + क्तः ।) पर्युदासविशेषः । विध्यन्वयि-
भेदात्कननार्थयुक्तः । यथा । यद्यपि पर्युदस्त-
रात्रादिषु आह्लादिकरणे विधेरीदासीन्यान्
फलं न वा प्रत्यवाय इति सिद्धान्तः ॥ इति मल-
मासतत्त्वम् ॥ (परित उत्तिष्ठे चि ॥)

पर्युदासः, पुं, परि सर्वतोभावेन उदास्यते विधि-
यन्त्र सः । (परि + उत् + अस् + घञ् ।) तस्य
लक्षणम् आह्विविवेके ।

“सामान्यशास्त्रप्राप्तनिषेधस्यैव पर्युदासत्वम् ॥”
अपि च मलमासतत्त्वे ।

“प्राधान्यं विधेयं प्रतिषेधे प्रधानता ।
पर्युदासः स विधेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥”

अस्योदाहरणम् । अमावस्यायां पितृभ्यो दद्यात्
रात्रौ आह्नं न कुर्वीत । अत्र आह्नकरणे रात्रेः
पर्युदासः ॥ (यथा च साहित्यदर्पणे । ७ । ३ ।

“जुगोपात्मानमन्त्रस्तो भजे धर्ममनातुरः ।
अश्वपुरादे सोऽर्थानसक्तः सुखमन्वभूत् ॥
अत्रावस्ततामनूलात्मगोपनाद्विविधमिति
नञः पर्युदासतया गुणभावो युक्तः ॥”

पर्युषितं, चि, (परित्यज्य स्वकालमुषितम् । वस
+ क्तः ।) युष्टम् । वासि इति भाषा । तस्या-
भक्षणीयत्वं यथा,—

“भक्तं पर्युषितोच्छिष्टं श्वसृष्टं पतितेक्षितम् ।
उदक्यासृष्टसन्दष्टं पर्यायाप्तञ्च वर्जयेत् ॥”

इति गरुडपुराणम् ॥

“यातयामं गतरसं पूतिपर्युषितञ्च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेधं भोजनं तामसप्रियम् ॥”

इति भगवद्गीता ॥ * ॥

तस्य भक्ष्यत्वं यथा,—

“मन्त्राभिमन्त्रितं शक्तं न च पर्युषितं वृष ।
अन्यत्र फलमांसेभ्यः शुष्कश्राकादिकास्तथा ॥
तद्वहादरिकेभ्यश्च गुह्यपक्वेभ्य एव च ॥”

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

तुलसीयुक्तपुष्पे पर्युषितदोषाभावो यथा,—

“तुलसीलम्पुष्याणि पद्मं गङ्गोदकं कुशाः ।
न पर्युषितदोषोऽत्र हिमभिन्नं न दुष्यति ॥”

इति पुराणम् ॥

पर्युषितभोजी, [न] चि, (पर्युषितं युष्टं सुष्ठु
इति । भुज् + णिनिः ।) युष्टव्यभोजी । इति
कलापवाकरणम् ॥

पर्येषणा, स्त्री, (इष् + युष् + टाप् । ततः परित
एषणा ।) अन्वेषणा । इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥

तर्कादिना यथाबोधितधर्मादन्वेषणे । अन्वे-
षणमात्रेऽपि । इति भरतः ॥ (स्त्री, अन्वे-
षणम् । यथा, महाभारते । ३ । २६ । १८ ।

“ब्राह्मणैर्वैव मेधावी बुद्धिर्पर्येषणश्चरेत् ॥”

पर्व, गतौ । (भर् + परं + सं + सेट् ।) पर्वति ।
इति दुर्गादासः ॥

पर्व, पूर्णौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भर् + परं -
सं + सेट् ।) पर्वति पयसा कुम्भं चेटौ । इति
दुर्गादासः ॥

पर्वतः

पर्व, [न] स्त्री, (पर्वतीति । पर्व गतौ + बाहु-
लकात् कनिन् । यद्वा, पिप्रसीति । पू + “क्ता-
मदिपदार्तिप्रशक्तिभ्यो वनिप् ।” उणां । ४ ।
११२ । इति वनिप् ।) महः । गच्छिः । (यथा,
भागवते । ५ । २१ । १७ । “तथा बालखिल्या
ऋषयोऽङ्गुष्ठपर्वमात्राः षष्टिसहस्राणि पुरतः
सूर्यं सक्तवाकाय नियुक्ताः संस्तुवन्ति ॥”)
प्रस्तावः । लक्षणांतरम् । दर्शप्रतिपदोः सन्धिः ।
(पूर्णिमाप्रतिपदोः सन्धिश्च । यथा, साहित्यदर्पणे ।
“अकालजलदावली किरतु नाम सुक्तावली-
रपर्वणि विधुनुदसुदतु नाम प्रीतद्युतिम् ॥”)
विधुवत्प्रभृति । इति मेदिनी । ने, ८८ ॥ गच्छ-
विच्छेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महा-
भारते अष्टादशपर्वणि । तानि उक्तानि यथा
तद्दीकायाम् ।

“आदिः सभावनविराटमथोदमञ्च

भीष्मो गुरु रविजमद्रकसौमिकश्च ।

स्त्रीपर्वं शान्तिरनुशासनमन्त्रमेध-

यासाश्रमो सुधलयानदिवावरोहः ॥”

लणः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (भङ्गी । यथा,
रघुवंशे । १६ । ४६ ।

दिने दिने शैवलवन्धस्तुतु

सोपानपर्वणि विमुच्यदम्भः ॥”)

पञ्चपर्वणि यथा । विष्णुपुराणम् ।

“चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या पूर्णिमा ।

पर्वण्येतानि राजेन्द्र । रविसंक्रान्तिरेव च ॥

स्त्रीतेलमांससम्मोगी पर्वस्वतेषु वै पुमान् ।

विष्णुजभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृतः ॥”

पर्वसु कर्त्तव्याकर्त्तव्यानि यथा । ब्रह्मपुराणे ।

“नित्यं हयोरयनयोर्नित्यं विधुवतोर्हयोः ।

चन्द्रार्कयोर्ग्रहयोर्यतीपातेषु पर्वसु ॥

अहोरात्रोषितः स्नानं आह्नं दानं तथा जपम् ।

यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयश्च तत् ॥”

पराशरभाष्ये कूर्मपुराणम् ।

“अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः ।

न धर्मेशास्त्रेभ्योऽप्यु पर्वस्वतेषु वर्जयेत् ॥”

पैठीनसिः । न पर्वसु तैलं चौरं मांसमभ्यु-
पेयात् नामावस्यायां हरितमपि हिन्यात् ।

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पर्वकं, स्त्री, (पर्वणा गच्छिना कायतीति । कै +
कः ।) ऊरुपर्वः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आटु
इति भाषा ॥

पर्वकारी, [न] पुं, (पर्वं करोतीति । पर्व + कृ +
णिनिः ।) धनादिलोभेनापर्वसु अमावास्याक्रिया-
प्रवर्तकः । यथा, विष्णुपुराणे द्वितीयांशे ६ अः ।

“सूची माहिषकश्चैव पर्वकारी च यो द्विजः ॥”

पर्वगामी, [न] पुं, (पर्वसु चतुर्दश्यष्टम्यादिषु
गच्छति स्त्रियमिति । पर्व + गम + णिनिः ।)

पर्वसु स्त्रीगामी । इति पूर्वोक्तश्लोके पर्व-
कारीत्यत्र पर्वगामीति पाठद्वये स्त्रीगामी ॥

पर्वतः, पुं, (पर्वति पूरयतीति । पर्व पूरणे +
“ऋन्डप्रियजिपर्वतीति ।” उणां । ३ । ११० ।

पर्वतः

इति अतच् ।) यद्वा, पर्वणि भाषाः सन्त्यत्र ।
पाश्चाद् इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । महीधः २
शिशिरः ३ व्याभृत् ४ अहार्यः ५ धरः ६
अद्रिः ७ गोत्रः ८ गिरिः ९ गवा १०
अचलः ११ शैलः १२ शिलोच्चयः १३ । इत्य-
मरः । २ । ३ । १ ॥ स्थावरः १४ सानुमान् १५
पृथुशेखरः १६ धरणीकौलकः १७ कुटारः १८
जौमृतः १९ घातुभृत् २० भूधरः २१ स्थिरः २२
कुलीरः २३ कटकी २४ शङ्खी २५ निर्भरी २६
अगः २७ नगः २८ दन्ती २९ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ धरणीधः ३६ भूभृत् ३१ स्थिति-
भृत् ३२ अवनीधरः ३३ कुधरः ३४ धराधरः ३५
प्रस्थवान् ३६ वृक्षवान् ३७ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ * ॥ सुमेरोः पूर्व पर्वता यथा,—

“प्रीतान्तश्चक्रसुञ्जश्च कुलीरोऽश्च कङ्कवान् ।

मणिशैलोऽथ वृषवान् महानीलो भवाचलः ॥

सुविज्जमन्दरो वेणुः सुमेधो निमिषस्तथा ।

देवशैलस्य पूर्व मन्दरस्य महाचलाः ॥” * ॥

सुमेरोर्दक्षिणे पर्वता यथा,—

“त्रिकूटः शिशिराद्रिश्च कलिङ्गोऽथ पतङ्गकः ।

रुचकः सानुमाश्चैव ताम्रकोऽथ विप्राखवान्

श्वेतोदरः समलश्च वसुधाराश्च रत्नवान् ।

एकशङ्खो महाशैलो गजशैलः पिशाचकः ॥

पञ्चशैलोऽथ कैलासो हिमवांश्चाचलोत्तमः ।

इत्येते दक्षिणे पार्श्वे मेरोः प्रोक्ता महाचलाः ॥”

सुमेरोः पश्चिमे पर्वता यथा,—

“सुचक्षुः शिशिरश्चैव वैदूर्यः पिङ्गलस्तथा ।

पिङ्गरोऽथ तथा भद्रः सुरसः कपिलो मधुः ॥

अञ्जनः कुकूटः कृष्णः पाङ्कुरश्चाचलोत्तमः ।

सहस्रशिशिरश्चाद्रिः पारिपाचः स शङ्खवान् ॥

पश्चिमेन तथा मेरोर्विष्णुभात् पश्चिमाद्वह्निः ।

एतेऽचलाः समाख्याताः शङ्खव्यातकथो-
त्तरान् ॥”

सुमेरोत्तरे पर्वता यथा,—

“शङ्खकूटोऽथ ऋषभो हंसनाभौ तथाचलौ ।

कपिलेन्द्रस्तथा शैलः सानुमाश्चैव च ॥

शतशङ्खः स्रग्धरः तुम्बाको मेघपर्वतः ।

विराजाश्चो वराहान्निर्मयूरो वचिरस्तथा ॥

इत्येते कथिता ब्रह्मन्मेरोत्तरतो नगाः ॥”

इति माकण्डेयपुराणम् ॥ * ॥

सप्तकुलपर्वतादि यथा,—

“सप्त येऽस्मिन् महापर्व्या विस्तृताः कुलपर्वताः ।

महेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्तिमावृक्षवानपि ॥

विन्ध्यश्च पारिपाचश्च इत्येते कुलपर्वताः ।

तेषां सहस्रशृङ्गान्ये पर्वतास्तु समीपतः ॥

अविज्ञाताः पर्ववन्तो विपुलाश्चित्रसानवः ।

अन्ये तेभ्योऽपरिज्ञाता इत्याः खल्योपजीविनः ॥

तेर्विमिश्रा जनपदा आर्या नृक्षत्राश्च सर्वशः ॥”

इति मातुल्ये ६५ अध्यायः ॥ * ॥

विंशतिः श्रेष्ठपर्वता यथा,—

“हिमवान् हिमकूटश्च निषधो नीलपर्वतः ।

श्वेतश्च भृङ्गवान् मेरुमाखवान् गन्धमादनः ॥

पर्वतः

महेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्तिमावृत्तवानपि ।
विन्ध्यश्च पारिपाचश्च कैलासो मन्दरस्तथा ॥
लोकालोको महास्तोत्रं तथैवोत्तरमानसः ।
एते विंशतिर्विख्याताः पर्वतास्तस्युषां वराः ॥”
जम्बूद्वीपवर्षविभाजकपर्वता यथा,—
“लङ्कादेशाद्विमगिरिरुदक् हेमकूटश्च तस्मा-
त्तस्माच्चान्यो निषध इति ते सिन्धुपर्यन्तदैर्घ्याः ।
एवं सिन्हादुदगपि पुराच्छृङ्गवच्छृङ्गनीला
वर्षाण्येषां जगुरिह बुधा अन्तरे द्रोणिदेशान् ॥”
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ * ॥

पर्वतानां पञ्चोत्पत्तिर्यथा,—
“ततोऽद्रयो जातपक्षा विष्णोश्चैव तु मायया ।
प्रस्थिता मेदिनीं ब्रह्मा यथापूर्वं निवेशिताः ॥
तत् स्थानमसुराणाम् धात्रादिष्टं जलाग्नये ।
प्रतीयां पर्वताः सर्वे निमग्न्युद्यथा गजाः ॥
तत्रासुरेभ्यः शंसुस्ते आधिपत्यं सुराग्रयम् ।
तच्छृत्वेवासुराः सर्वे चक्रुर्द्वयोऽगस्तमम् ॥*॥”
युद्धजयानन्तरं तेषां पञ्चोच्छेदो यथा,—
“धरण्यान् गिरीन् स्थाप्य खेपु स्थानेषु गोः पतिः ।
चिच्छेद पविना पक्षान् सर्वेषां भुवि चारिणाम् ॥
एकः सपञ्चो मैनाकः सुरैस्तत्समये कृतः ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥ * ॥

पर्वतानां स्थावरजङ्गमरूपे यथा,—
“नद्यश्च पर्वताः सर्वे द्विरूपाश्च स्वभावतः ।
तोयं नदीनां रूपम् शरीरमपरन्तथा ॥
स्थावरं पर्वतानाम् रूपं कायस्तथापरः ।
शुक्तीनामथ कम्बूनां तथैवान्तर्गता तनूः ॥
बहिरस्थिस्वरूपम् सर्वदेव प्रवर्णते ।
एवं जलं स्थावरश्च नदीपर्वतयोस्तथा ॥
अन्तर्भवति कायस्तु सततं नोपपद्यते ।
आध्याय्यते स्थावरेण शरीरं पर्वतस्य तु ॥
तथा नदीनां कायस्तु तोयेनाध्याय्यते सदा ।
नदीनां कामरूपित्वं पर्वतानामन्येव च ॥
जगत्स्थितयोः पुरा विष्णुः कल्पयामास यत्नतः ।
तोयज्ञानौ नदीदुःखज्ञायते सततदिजाः ॥
विश्रीर्षे स्थावरे दुःखं जायते गिरिकायगम् ॥”

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥*॥
अतः परं पर्वतेषु देवानामवकाशा वर्यन्ते ।
तत्र योऽसौ श्रान्ताः पर्वतस्तस्योपरि महे-
न्द्रस्य क्रीडास्थानं तत्र देवराजस्य पारिजातक-
टववनम् । तस्य पूर्वपार्श्वे कुञ्जरो नाम गिरिः
तस्योपरि दानवानामसौ पुराणि च । तथा
वज्रकेतुपर्वते राक्षसानामनेकानि पुराणि ते च
नाम्ना नीलकाः कामरूपिणः महानीले च
शैलेन्द्रे पुराणि पञ्चदशसहस्राणि किन्नराणां
स्थातानि तत्र देवताश्चन्द्रादयो राजानः पञ्च-
दश किन्नराणां शब्दताः तानि सौवर्णानि विल-
प्रवेशनानि च पुराणि चन्द्रोदये च पर्वतवरे
नागानामधिवासः ते च विलप्रवेशासेवितेषु
वैनतेयविषयावर्तिनो अवस्थितासुराग्रे च दान-
वेन्द्रा अवस्थिता वेणुवत्यपि विद्याधरपुरवर्षं
त्रिंशद्द्वयोजनशतविस्तीर्यमेकैकं तावदायतं

पर्वतः

उलूकरोमसममहावेचादयश्च राजानो विद्या-
धराणाश्च एकैके च शैलराजनि स्वयमेव गरुडो
अवस्थितः । कुञ्जरे तु पर्वतवरे निव्यं पशुपतिः
स्थितः वृषभाङ्को महादेवः शङ्करो योगिनां
प्रभुः अनेकगुणभूतकोटिसहस्रपरिवारो भग-
वानादिपुरुषो अवस्थितः । वसुधारे चायुष्मतां
वस्त्रनाश्च समावासः वसुधाररत्नधारयोर्ध्वं हि
अष्टौ सप्त च संख्या पुराणि वसुसप्तर्षीणाश्च ।
एकश्चङ्गे च पर्वतोत्तमे प्रजापतेः स्थानं चतु-
र्वक्त्रस्य ब्रह्मणः । गजपर्वते च महाभूतपरि-
वृता स्वयमेव भगवती तिष्ठति । वसुधारे च
पर्वतवरे सुनिसिद्धविद्याधराणामायतनं चतु-
रशीत्यपरपुण्यो महाप्राकारतोरणाः तत्र
चानेकपर्वता नाम गन्धर्वा युद्धशालिनो वसन्ति
तेषाञ्चाधिपतिर्देवो राजराजैकपिङ्गलः । सुर-
राक्षसाः पञ्चकूटे दानवाः शतशङ्गे यक्षाणां
पुरातम् । प्रमेदकस्य पश्चिमेन देवदानवसिद्धा-
दीनां पुराणि तस्य गिरेर्मूर्ध्नि महती सोमशिला
तिष्ठति तस्याश्च पर्वणि पर्वणि सोमः स्वयमेवा-
वतरति । तस्यैवोत्तरपार्श्वे त्रिकूटं नाम तत्र
ब्रह्मा तिष्ठति कश्चित्तत्र च वज्रायतनं तत्र
मूर्तिमान् वह्निरुपास्यते देवैः । उत्तरे च शङ्खाचे
पर्वतवरे देवतानामायतनानि पूर्वण्य नारा-
यणस्यायतनं मध्ये ब्रह्मणः शङ्करस्य च पश्चिमे
तत्र यक्षादीनां कानिचित् पुराणि । तस्य
चोत्तरतीरे जातुष्कमहापर्वते त्रिंशद्द्वयोजन-
मङ्गलं नन्दवं नाम सरस्तत्र नन्दो नाम नाग-
राजो वसति शतशीर्षप्रच्छ इति । इत्येतेऽष्टौ
देवपर्वता विज्ञेयाः तेनानुक्रमेण हेमरजतरङ्ग-
वेदूर्यमनःशिलादिवर्णाः । इयञ्च पृथ्वी लक्ष-
कोटिशतानेकसंख्याता पूर्णा तेषु च सिद्धविद्या-
धराणां निलयाः । तद्यथा मेरोः पार्श्वतः
केशरवलयालबालं सिद्धलोकेति कीर्तयते इयञ्च
पृथ्वी पद्माकारेण अवस्थिता एव सर्वपुराणेषु
क्रमः सामान्यः प्रतिपाद्यते । इति वराहपुरा-
णम् ॥ * ॥ हिमालयादिपर्वतवासिनो यथा,—
“रक्षःपिशाचा यक्षाश्च सर्वे हेमवतास्तु ते ।
हेमकूटे तु गन्धर्वा विज्ञेयाश्चाश्वरोगणाः ॥
सर्वे नागाश्च निषधे शेषवासुकितचकाः ।
महामेरी चयस्त्रिंशत् क्रीडन्ते यात्रिकाः सुराः ॥
नीले तु वेदूर्यमये सिद्धा ब्रह्मर्षयोऽवसन् ।
देवानां दानवानाश्च श्वेतपर्वत उच्यते ॥
शङ्खवान् पर्वतश्रेष्ठः पितृणां प्रतिसञ्चरः ।
इत्येतानि मयोक्तानि नव वर्षाणि भागशः ॥”

इति मातृस्ये ६५ अध्यायः ॥ * ॥

अथ पर्वतनदीजलगुणाः ।
“हिमवत्प्रभवा याश्च जलं तास्वन्दतोपमम् ।
पारिपाचभवा याश्च विन्ध्यर्क्षप्रभवाश्च याः ॥
शिरोन्द्रोदगकुञ्जानां ता हेतुः क्षीपदस्य च ।
चन्द्रार्कैरसंस्पृष्टं वायुनास्फालितां सुहुः ॥
पर्वतोपरि यद्धारि समं पौरन्दरेण तत् ।
तस्यागुणमुद्दिष्टं शैलप्रसवणोद्भवम् ॥

पर्वतः

लेखनं दीपनं रूचं किञ्चिद्वातप्रकोपणम् ॥”
इति राजवल्गवः ॥ * ॥

पर्वते वर्णनीयानि यथा,—

“शैले मेघौघधीधातुवंप्रकिन्नरनिर्भराः ।

शङ्खपादगुहारतवनजीवाद्युपत्यकाः ॥”

इति कविकल्पलता ॥ * ॥

अथ कैलासपर्वतवर्णनम् ।

“मध्ये हिमवतः पृष्ठे कैलासो नाम पर्वतः ।
तस्मिन्निधिपतिः श्रीमान् कुबेरः सह राक्षसैः ॥
अक्षरः सहितो राजा मोदते ह्यलकाधिपः ।
कैलासपादसम्भूतं पुण्यं श्रुतजलं शुभम् ॥
मन्दोदकं नाम सरः पयस्तु दधिसन्निभम् ।
तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी मन्दाकिनी शुभा ॥
दिव्यश्च चन्दनस्तत्र तस्यास्तीरे महद्वनम् ।
प्रागुत्तरेण कैलासं दिवं सौगन्धिकं गिरिम् ॥
सर्वधातुमयं दिवं शबलं पर्वतं प्रति ।
चन्द्रप्रभो नाम गिरिः शुभे रत्नसन्निभः ॥
तत्समीपे सरो दिव्यमच्छोदनाम विश्रुतम् ।
तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी ह्यच्छोदका शुभा ॥
तस्यास्तीरे वनं दिवं महच्चैवरथं शुभम् ।
तस्मिन् गिरौ निवसति मणिभद्रः सहजुगः ॥
यक्षसेनापतिः क्रूरैर्गणैः परिवारितः ।
पुण्या मन्दाकिनी चैव नदी ह्यच्छोदका शुभा ॥
महीमङ्गलमध्ये तु प्रविष्टा तु महोदधिम् ।
कैलासादक्षिणपार्श्वे शिवं सर्वोधिं गिरिम् ।
मनःशिलामयं दिवं शबलं पर्वतं प्रति ॥
लोहितो हेमशङ्खस्तु गिरिः सूर्यप्रभो महान् ।
तस्य पादे महद्दिव्यं लोहितं सुमहत् सरः ॥
तस्मात् प्रभवते पुण्या लोहितश्च नदी महान् ।
देवारण्यं विप्रोक्ता तस्य तीरे महद्वनम् ॥
तस्मिन् गिरौ निवसति यक्षो मणिधरो बली ।
सौम्यैः स घामिकैश्चैव गुरुकैः परिवारितः ॥*॥
कैलासात् पश्चिमोदीर्घां ककुद्धानोघीगिरिः ॥
ककुद्धानि च रुद्रस्य चोत्पत्तिस्थिककुक्षिनः ।
तद्वर्णं चैककुदं शैलं त्रिककुदं प्रति ॥
सर्वधातुमयस्तत्र सुमहद्देवतो गिरिः ।
तस्य पादे महद्दिव्यं मानसं सिद्धसेवितम् ॥
तस्मात् प्रभवते पुण्या सरयूलोकापावनी ।
तस्यास्तीरे वनं दिवं वैभोजनाम विश्रुतम् ॥
कुबेरानुचरस्तस्मिन् प्रहेतितनयो बली ।
नाम्ना वै ब्रह्मधामेति राक्षसोऽवन्तविक्रमः ॥*॥
कैलासात् पश्चिमामाशां दिव्यः सर्वोधिगिरिः ॥
अरुणः पर्वतश्रेष्ठो रक्तधातुविभूषितः ॥
भवस्य दयितः श्रीमान् पर्वतो हेमसन्निभः ।
शातकौम्ममयेर्द्वयोः शिलाजालैः समन्ततः ॥
शतसंख्येस्तापनीयैः शङ्खैर्हि वभिषोऽलिखन् ।
युक्तवान् सुमहद्दिव्यैर्दुर्गैश्चैव महोच्छ्रितः ॥
तस्मिन् गिरौ निवसति गिरीशो धूम्रलोहितः ॥
तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काञ्चनवासुकम् ॥
तस्य पादात् प्रभवति शैलोदं नाम तत् सरः ।
तस्मात् प्रभवते पुण्या नदी शैलोदका शुभा ॥
सा वङ्क्षुश्रीतयोर्मध्ये प्रविष्टा पश्चिमोदधिम् ।

पर्वतः

अभ्युत्तरेण कैलासं शिवं सर्वौघधिं गिरिम् ।
गौरन्तु पर्वतश्रेष्ठं हरितालमयं प्रति ।
हिरण्यशङ्कः सुमहान् दिव्यौघधिमयो गिरिः ॥
तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काञ्चनबालुकम् ।
रम्यं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ॥
गङ्गार्थं स तु राजर्षिरवास बहुलाः समाः ।
दिवं यास्यन्ति मे पूर्वे गङ्गातोयपरिभृताः ॥
तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता ॥”

इति मातुस्ये १०१ अध्यायः ॥

अथ दशधा कृत्रिमपर्वतदानम् ।

“प्रथमो धान्यशैलः स्याद्वितीयो लवणाचलः ।
गुडाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्वतः ॥
पञ्चमस्तिलशैलः स्यात् षष्ठः कार्पासपर्वतः ।
सप्तमो घृतशैलश्च रत्नशैलस्तथाष्टमः ॥
राजतो नवमस्तद्दशमः शर्कराचलः ।
वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्वशः ॥
अथने विष्णवे पुण्ये व्यतीपाते दिनचये ।
शुक्लपक्षे तृतीयायास्तु परागे शशिक्षये ॥
विवाहोत्सवयज्ञेषु द्वादशमयथा पुनः ।
शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुष्यर्क्षे वा विधानतः ॥
धान्यशैलादयो देया यथाशास्त्रं विजानता ।
तीर्थे वायतने वापि गोष्ठे वा भवनाङ्गने ॥
मण्डपं कारयेद्भक्ता चतुरस्रमुदङ्मुखम् ।
प्रागुदङ्मुखमथैव प्राङ्मुखं वा विधानतः ॥
गोमयेनानुलिप्तायां भूमावास्तौर्यं वै कुशात् ।
तन्मध्ये पर्वतं कुर्याद्विष्णुपर्वतान्वितम् ॥
धान्यद्रोणसहस्रेण भवेद्गिरिरिहोत्तमः ।
मध्यमः पञ्चशतिकः कनिष्ठः स्यात्तिमिः शतैः ॥

मेरुर्महाज्जोहिमयस्तु मध्ये
सुवर्णवृक्षत्रयसंयुतः स्यात् ।
पूर्वेण सुक्ताफलवज्रयुक्तो
याम्येन गोमेदकपुष्परगैः ॥
पञ्चाक्ष गारुडतनीलरत्नैः
सौम्येन वेदूयंसरोजरगैः ।
श्रीखण्डखण्डैरभितः प्रवाल-
लतान्वितः शुक्तिशिलातलः स्यात् ॥
ब्रह्माथ विष्णुभगवान् सुरारि-
र्दिव्यकरोऽप्यत्र हिरण्ययः स्यात् ।
मृद्वन्यवस्थानममत्सरेण
कार्यन्वनेके च पुनर्दिवीशाः ॥
चत्वारि शृङ्गाणि च राजतानि
नितम्बभागेष्वपि राजतः स्यात् ।
तथेक्षुवंशावृतकन्दरस्तु
घृतोदकप्रसवणश्च दिक्षु ॥
शुक्लाम्बराण्यम्बु धरावली स्यात्
पूर्वेण नीलानि च दक्षिणेन ।
वासांसि पञ्चादथ कर्कराणि
रक्ताणि चत्वारस्ततो घनाली ॥
रौप्यान्मृद्वेन्द्रप्रमुखानथाष्टौ
संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण ।
नानाफलाली च समन्ततः स्था-
न्ननोरमं माण्डविलेपनञ्च ॥

७६

पर्वतः

वितानकक्षोपरि पञ्चवर्ण-
मम्बानपुष्पाभरणं सितं वा ।
इत्थं निवेश्यामरशैलमग्र-
मतस्तु विष्णुभगिनीन् क्रमेण ॥
तुरीयभागेण चतुर्दिशश्च
संस्थापयेत् पुष्पविलेपनाद्यान् ॥
पूर्वेण मन्दरमनेकफलावलीभि-
र्युक्तं यवैः कनकभद्रकदम्बचिह्नम् ।
कामेन काञ्चनमयेन विराजमान-
माकारयेत् कुसुमवल्गविलेपनाद्याम् ॥
क्षीरारुणोदसरसाय वनेन चैव
रौप्येण शक्तिघटितेन विराजमानम् ।
याम्येन गन्धमदनश्च निवेशनीयो
गोधूमसन्ध्यमयः कलघौतजो वा ॥
हैमेन यक्षपतिना हृतमानसेन
वस्त्रैश्च राजतवनेन च संयुतः स्यात् ।
पञ्चाक्षिलाचलमनेकसुगन्धिपुष्पं
सौवर्णपिप्पलहिरण्ययङ्गसंयुक्तम् ॥
आकारयेद्रजतपुष्पवनेन तद्द-
हस्त्रान्वितं दधिसितोदसरस्तथाग्रे ।
संस्थाप्य तं विष्णुशैलमथोत्तरेण
शैलं सुपार्श्वमपि ताम्रमयं सुवस्त्रम् ॥
पुष्यैश्च हेमवटपादपशेखरन्त-
माकारयेत् कनकधेनुविराजमानम् ।
माक्षीकभद्रसरसा च वनेन तद्द-
द्रौप्येण भास्वरवता च युतं विधाय ॥
होमस्तुभिरथ वेदपुराणविद्भि-
र्दानैरनित्यचरिताकृतभिर्दिक्षेन्दैः ।
पूर्वेण हस्तमितमत्र विधाय कुण्डं
कार्यन्तिलैर्यवघृतेन समित्कुशैश्च ॥
रात्रौ च जागरमनुहृतगौततूर्यै-
रावाहनञ्च कथयामि श्रिलोचयानाम् ।
त्वं सर्वदेवगणधामनिधि ! विरुद्ध-
मस्तद्व्यह्वमरपर्वत ! नाशयाशु ॥
क्षेमं विधत्स्व कुरु शान्तिमनुत्तमां नः
संप्रजितः परमभक्तिमता मया हि ॥

त्वमेव भगवानीशो ब्रह्मा विष्णुर्दिव्यकरः ।
मूर्तार्त्तजगद्बीजस्त्वं नः पाहि सनातनः ॥
यस्मात्त्वं लोकपालानां विश्वमूर्तेश्च मन्दिरम् ।
रुद्रादित्यवस्त्रनाश्च तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥
यस्मादशून्यममरेनारीभिश्च शिरस्तव ।
तस्मान्मासुहृदराशेषदुःखसंसारसागरात् ॥
एवमभ्यर्च्य तं मेरुं मन्दरश्चाभिपूजयेत् ।
यस्मात्त्रैत्रयेण त्वं भद्राश्चैव विशेषतः ।
श्रीमसे मन्दर ! क्षिप्रमतस्तुष्टिकरो भव ॥
यस्माच्चूडामण्डिजस्वह्रीपे त्वं गन्धमादन ! ।
गन्धर्व्वनश्रीभावास्ततः कीर्तिर्दृष्टास्तु मे ॥
यस्मात्त्वं केतुमालेन वैभ्राजेन वनेन च ।
हिरण्ययश्च शिखरस्तस्मात् पुष्टिर्भुवास्तु मे ॥
उत्तरैः कुरुभिर्यस्मात् सावित्रेण वनेन च ।
सुपार्श्व ! राजसे नित्यमतः श्रीरक्षयास्तु मे ॥
एवमामन्त्र्य तान् सर्वान् प्रभाते विमले पुनः ॥

पर्वतः

स्नात्वाथ गुरवे दद्यान्मध्यमं पर्वतोत्तमम् ॥
विष्णुम्बान् पर्वतान्दद्याद्विगम्यः क्रमशो मुनेः ॥
गावो देवाश्चतुर्विंशदथवा दश नारद ! ॥
शक्तितः सप्त चाष्टौ वा पञ्च दद्यादशक्तिमान् ।
एकापि गुरवे देया कपिलाथ पयस्विनी ।
पर्वतानामशेषाणामेष एव विधिः स्मृतः ॥
त एव पूजने मन्त्रास्त एवोपस्कराः स्मृताः ।
ग्रहाणां लोकपालानां ब्रह्मादीनाश्च सर्वदा ॥
स्वमन्त्रैरेव सर्वेषु होमः शैलेषु पठ्यते ।
उपवासी भवेन्नित्यमशक्तौ नक्तमिष्यते ॥
विधानं सर्वशैलानां क्रमशः शृणु नारद ! ।
दानकाले च ये मन्त्राः पर्वतेषु च यत् फलम् ॥
अन्नं ब्रह्म यतः प्रोक्तमन्नं प्राणाः प्रकीर्त्तिताः ।
अन्नाद्भवन्ति भूतानि जगदन्नेन वर्त्तते ॥
अन्नमेव यतो लक्ष्मीरन्नमेव जनार्दनः ।
धान्यपर्वतरूपेण पाहि तस्मान्नगोत्तम !
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धान्यमयं गिरिम् ।
मन्वन्तरशतं सायं देवलोकं महीयते ॥
अश्वरोग्यगन्धर्वैराकीर्णं विराजितः ।
विमानेन दिवः पृष्ठमायाति सुरसेवितम् ॥
ततः कर्मचये राज्यमाप्नोतीह न संशयः ॥१॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि लवणाचलसुत्तमम् ।
यत्प्रदाता नरो लोकं प्राप्नोति शिवसंयुतम् ॥
उत्तमः षोडशद्रोणः कर्त्तव्यो लवणाचलः ।
मध्यमः स्यात्तद्वर्द्धनं चतुर्भिरधमः स्मृतः ॥
वित्तहीनो यथाशक्त्वा द्रोण्यादूर्द्ध्वं कारयेत् ।
चतुर्थीशेन विष्णुम्बान् पर्वतान् कारयेत् पृथक् ॥
विधानं पूर्ववत् कुर्यात् ब्रह्मादीनाश्च सर्वदा ।
तद्द्वहेमतनून् सर्वान् लोकपालान्निवेशयेत् ॥
सरांसि कामदेवादींस्तद्ब्रह्मचान् निवेशयेत् ।
कुर्यान्नागरमन्त्रापि दानमन्त्रं निबोधत ॥
सौभाग्यरससंभूतो यतोऽयं लवणो रसः ।
तथात्मकत्वेन च मां पाहि पापान्नगोत्तम ! ॥
यस्मादन्नरसाः सर्वे सोत्कटा लवणं विना ।
प्रियञ्च शिवशोर्निर्व्यं तस्माच्छान्तिप्रदो भव ॥
विष्णुदेहसमुद्भूतो यस्मादारोग्यवर्द्धनः ।
तस्मात् पर्वतरूपेण पाहि संसारसागरात् ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्यात्क्षवणपर्वतम् ।
उमालोके वसेत् कल्पं ततो याति परां गतिम् ॥२॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि गुडपर्वतसुत्तमम् ।
यत्प्रदानान्नरः स्वर्गमाप्नोति सुरपूजितः ॥
उत्तमो दशभिर्भारैर्मध्यमः पञ्चभिर्मतः ।
त्रिभिर्भारैः कनिष्ठः स्यात्तद्वर्द्धनाल्पवित्तवान् ॥
तद्द्वदामन्त्रं पूजां क्षेमवृक्षसुराचनम् ।
विष्णुम्बपर्वतास्तद्दत्त्वा सरांसि वनदेवताः ॥
होमजागरणान्तद्दत्त्वा लोकपालाधिवासनम् ।
धान्यपर्वतवत् कुर्यादिसं मन्त्रसुदीरयेत् ॥
यथा देवेषु विश्वात्मा प्रवरोऽयं जनार्दनः ।
सामवेदस्तु वेदानां महादेवस्तु योगिनाम् ॥
प्रणवः सर्वमन्त्राणां नारीणां पार्वती यथा ।
तथा रसानां प्रवरः सदैवैक्षुरसो मतः ॥
मम तस्मात् परां लक्ष्मीं गुडपर्वत ! देहि वै ।

पर्वतः

यस्मात् सौभाग्यदायिना भ्राता त्वं शुद्धपर्वतः ॥
निवासस्त्वं हि पार्वत्यास्तस्मान्मां पाहि सर्वदा ।
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्भूमयं गिरिम् ॥
पूज्यमानः सगन्धर्वैर्गौरीलोके महीयते ।
पुनः कल्पशतान्ते तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥
आयुरारोग्यसम्पन्नः शत्रुभिश्चापराजितः ॥ ३ ॥
अथ पापहरं वक्ष्ये सुवर्णाचलसुत्तमम् ।
यस्य प्रदानाद्भुवनं वैरिणं याति मानवः ॥
उत्तमः पलसाहसो मध्यमः पञ्चभिः श्रुतः ।
तदर्हनाधमस्तद्वदल्पवित्तोऽपि शक्तिः ॥
दद्यादेकपलाद्भुवं यथाशक्त्वा विमत्सरः ।
धान्यपर्वतवत् सर्वं विदध्यान्निपुङ्गव ! ॥
विष्कम्भशैलास्तद्वच्च ऋत्विग्भ्यः प्रतिपादयेत् ।
नमस्त ब्रह्मवीजाय ब्रह्मगर्भाय वै नमः ॥
यस्मादनन्तफलदस्तस्मात् पाहि शिलोच्चय ! ।
यस्मादमेरुपर्वतं त्वं तस्माद्रत्नं जगत्पते ! ॥
हेमपर्वतरूपेण तस्मात् पाहि नगोत्तम ! ।
अनेन विधिना यस्तु दद्यात् कनकपर्वतम् ॥
स याति परमं ब्रह्मलोकमानन्दकारकम् ।
तत्र कल्पशतान्तिष्ठेत्ततो याति परां गतिम् ॥ ४ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि तिलशैलं विधानतः ।
यत्प्रदानान्नरो याति विष्णुलोकमनुत्तमम् ॥
उत्तमो दशभिर्भोगैः पञ्चभिर्मध्यमो मतः ।
त्रिभिः कनिष्ठो विप्रेन्द्र ! तिलशैलः प्रकीर्तितः ॥
पूर्ववच्चापरं सर्वं विष्कम्भपर्वतादिकम् ।
दानमन्त्रं प्रवक्ष्यामि यथावन्मुनिसत्तम ! ॥
यस्मात्पुष्पवधे विष्णोर्देहात् स्वेदसमुद्भवाः ।
तिलाः कुशाश्च समिधस्तस्माच्छान्ते भवन्ति च ॥
हयकयेषु यस्माच्च तिलाः श्वाभिरक्षयम् ।
भवादुद्धर शैलेन्द्र ! तिलाचल ! नमोऽस्तु ते ॥
इत्यामन्त्र्य च यो दद्यात्तिलाचलमनुत्तमम् ।
स वैष्णवं पदं याति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
दीर्घायुद्धमवाप्नोति पुत्रपौत्रैश्च मानवः ।
पितृभिर्देवगन्धर्वैः पूज्यमानो दिवं व्रजेत् ॥ ५ ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि कार्पासाचलसुत्तमम् ।
यत्प्रदानान्नरो नित्यमाप्नोति परमं पदम् ॥
कार्पासपर्वतस्तद्वद्विंशद्गारैरिहोत्तमः ।
दशभिर्मध्यमः प्रोक्तः कनिष्ठः पञ्चभिर्मतः ॥
भारैराण्यधनो दद्याद्विंशद्गारैर्वर्जितः ।
धान्यपर्वतवत् सर्वमासाद्य मुनिपुङ्गव ! ॥
प्रभातायान्तु शर्वर्यां दद्याद्विंशद्गारैरयेत् ।
त्वमेवावरणं यस्मात्लोकानामिह सर्वदा ॥
कार्पासाद्रे नमस्तस्मादधौघध्वंसनो भव ।
इति कार्पासशैलेन्द्र यो दद्यात् शर्वसमिधौ ॥
रुद्रलोके वसेत् कल्पं ततो राजा भवेद्विह ॥ ६ ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि घृताचलमनुत्तमम् ।
तेजोऽन्तमयं दिव्यं महापातकनाशनम् ॥
विंशत्या घृतकुम्भानामनुत्तमः स्याद्घृताचलः ।
दशभिर्मध्यमः प्रोक्तः पञ्चभिस्त्वरः स्मृतः ॥
अल्पवित्तोऽपि कुर्वीत द्वाभ्यामिह विधानतः ।
विष्कम्भान् पर्वतास्तद्वच्चतुर्भागेन कल्पयेत् ॥
शक्तिस्तुल्यपात्राणि कुम्भोपरि निवेशयेत् ।

७७

पर्वतः

कारयेत् संहतानुच्चान् यथाशोभं विधानतः ॥
वेष्टयेत् शुक्लवासोभिरिन्दुदण्डफलादिकैः ।
धान्यपर्वतवत् सर्वं विधानमिह पश्यते ॥
अधिवासनपूर्वन्तु तद्वद्भोमसुरार्चनम् ।
प्रभातायान्तु शर्वर्यां गुरवे च निवेदयेत् ॥
विष्कम्भपर्वतास्तद्वच्चतुर्भागेन शान्तमानसः ।
संयोगाद्घृतसुत्तमं यस्मादन्ततेजसोः ॥
तस्माद्घृतार्चिर्विश्वात्मा प्रीयतामन्तु शङ्करः ।
यस्मात्तेजोमयं ब्रह्म घृते तच्च यवस्थितम् ॥
घृतपर्वतरूपेण तस्मान्मां पाहि भूधर ! ।
अनेन विधिना दद्याद्घृताचलमनुत्तमम् ॥
महापातकशुक्तोऽपि लोकमायाति शङ्करम् ।
हंससारसयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ॥
विमानेनाधरोभिश्च सिद्धविद्याधरैर्वृतः ।
विहरेत् पितृभिः सार्धं यावदाहूतसंभवम् ॥ ७ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि रत्नाचलमनुत्तमम् ।
सुक्ताफलसहस्रेण पर्वतः स्यादनुत्तमः ॥
मध्यमः पञ्चशतकस्त्रिंशत्तैरवरः स्मृतः ।
चतुर्थींशेन विष्कम्भाः पर्वताः स्युः समन्ततः ॥
पूर्वेण वज्रगोमेदेर्दक्षिणेनेन्द्रनीलकैः ।
पुष्परामयुतैः कार्यो विहङ्गिर्गन्धमादनः ॥
वैदूर्यविह्वलैः पश्चात्संमिश्रो विपुलोऽचलः ।
पद्मरागैः ससौवर्णैरुत्तरेण तु विन्यसेत् ॥
धान्यपर्वतवत् सर्वमन्त्राणि परिकल्पयेत् ।
तद्वदावाहनं कृत्वा दद्यात् देवांश्च काश्चनान् ॥
पूजयेद् पुष्पपानीयैः प्रभाते चाथ पूर्ववत् ।
पूर्ववद्गुरुः ऋत्विग्भ्यः फलमन्त्रादुरयेत् ॥
यथा देवगणाः सर्वे सर्वरत्नेष्ववस्थिताः ।
त्वच्च रत्नमयो नित्यमतः पाहि महाचल ! ॥
यस्माद्रत्नप्रदानेन तुष्टिं प्रकुर्वते हरेः ।
सदानन्दप्रदानेन तस्मान्नः पाहि पर्वत ! ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्रत्नमहागिरिम् ।
स याति वैष्णवं लोकममरेश्वरपूजितः ॥
यावत् कल्पशतं सायं वासश्चेह नराधिप ! ।
रूपारोग्यगुणोपेतः सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥
ब्रह्महत्यादिकं किञ्चिद्यदन्नामुच वा कृतम् ।
तत् सर्वं नाशमायाति गिरिर्वचहृतो यथा ॥ ८ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि रौप्याचलमनुत्तमम् ।
यत्प्रदानान्नरो याति सोमलोकं द्विजोत्तम ! ॥
दशभिः पलसाहसैरुत्तमो रजताचलः ।
पञ्चभिर्मध्यमः प्रोक्तस्तदर्हनावरः स्मृतः ॥
अशक्तौ विंशतेरुर्हं कारयेत् शक्तिः सदा ।
विष्कम्भपर्वतास्तद्वच्चतुर्भागेन कल्पयेत् ॥
पूर्ववद्भ्राजतान् कुर्यात्सन्दरादीन् विधानतः ।
कलघौतमयांस्तत्र लोकेषान् रचयेद्बुधः ॥
ब्रह्मविष्णुकैवत् कार्यो नितम्बोऽत्र क्षिरण्ययः ।
राजतं स्याद्यदयथा सर्वन्तदिह काश्चनम् ॥
शेषश्च पूर्ववत् कुर्याद्भोमजागरणादिकम् ।
प्रदद्यात् प्रभाते तु गुरवे रौप्यपर्वतम् ॥
विष्कम्भशैलाद्विष्कम्भैः पूज्यवस्त्रविभूषणैः ।
इमं मन्त्रं पठन् दद्याद्भोमपाणिर्विमत्सरः ॥
पितृणां वक्त्रं यस्माद्विष्णोर्वा शङ्करस्य च ।

पर्वतः

रजतं पाहि तस्मान्नः शोकसंसारसागरात् ।
इत्थं निवेश्य यो दद्याद्रजताचलसुत्तमम् ।
गवामयुतदानस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
सोमलोके स गन्धर्वैः किन्नराभरसाङ्गणैः ।
पूज्यमानो वसेद्द्विहान् यावदाहूतसंभवम् ॥ ९ ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि शर्कराशैलसुत्तमम् ।
यस्य प्रदानाद्विष्णुकैरुद्रास्तुथन्ति सर्वदा ॥
अष्टभिः शर्कराभारैरुत्तमः स्यात्सहाचलः ।
चतुर्भिर्मध्यमः प्रोक्तो भाराभ्यामधमः स्मृतः ॥
सार्धभारेण शैलान् यः कुर्यात् स्वल्पवित्तवान् ।
विष्कम्भपर्वतान् कुर्यात्तुरीयांशेन मानवः ॥
धान्यपर्वतवत् सर्वमासाद्य मेरुसंयुतम् ।
मेरोरुपरि तद्वच्च स्थाप्यं हेमतरुत्रयम् ॥
मन्दारः पारिजातश्च तृतीयः कल्पपादपः ।
एतद्दृष्ट्वात्रयं मूर्ध्नि सर्वेष्वपि निवेशयेत् ॥
हरिचन्दनसन्तानौ पूर्वपश्चिमभागयोः ।
निवेश्यौ सर्वशैलेषु विशेषाच्छर्कराचले ॥
मन्दरे कामदेवस्तु प्रत्यग्वक्त्रः सदा भवेत् ।
गन्धमादनश्चङ्गेषु धनदः स्यादुदङ्मुखः ॥
प्राङ्मुखो वेदमूर्तिश्च हंसः स्याद्विपुलाचले ।
हैमो सुपार्श्वसुरभी दक्षिणाभिमुखी भवेत् ॥
धान्यपर्वतवत् सर्वमावाहनमखादिकम् ।
कृत्वाथ गुरवे दद्यान्मध्यमं पर्वतोत्तमम् ।
ऋत्विग्भ्यश्च नरः शैलानिमाञ्चान्नादुरयेत् ॥
सौभाग्यान्तसारोऽयं परमः शर्करायुतः ।
तत् सदानन्दकारी त्वं भव शैलेन्द्र ! सर्वदा ॥
अन्तं पिबतां ये तु निपेतुर्भुवि शौकराः ।
देवानान्तत्समुत्थोऽयं पाहि नः शर्कराचल ! ॥
मनोभवधनुर्मध्यादुद्धूता शर्करा यतः ।
तन्मयोऽसि महाशैल ! पाहि संसारसागरात् ॥
यो दद्यात् शर्कराशैलमनेन विधिना नरः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः प्रयाति शिवमन्दिरम् ॥
चन्द्रादित्यप्रतीकाश्चमधिरुद्राहृजौविभिः ।
सहैव यानमातिष्ठेत् स तु विष्णुप्रचोदितः ॥
ततः कल्पशतान्ते तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ।
आयुरारोग्यसम्पन्नो यावज्जन्मान्दन्त्रयम् ॥
भोजनं शक्तिः कुर्यात् सर्वशैलेष्वमत्सरः ।
सर्वत्राक्षारलवणमश्रीयात्तदनुग्रहा ।
पर्वतोपस्करान् सर्वान् प्रापयेत् ब्राह्मणा-
लयम् ॥ १० ॥
इति मातृस्ते ७७ अध्यायः ॥
देवर्षिविशेषः । यथा,—
“कश्यपान्नारदश्चैव पर्वतोऽन्वती तथा ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥
(यथाच, महाभारते । ३ । ६३ । २५ ।
“लोमशस्योपसंयज्य पादौ द्वेपायनस्य च ।
नारदस्य च राजेन्द्र ! देवर्षेः पर्वतस्य च ॥”)
मत्स्यविशेषः । पावदा इति भाषा । अस्य
गुणाः । वायुनाशित्वम् । क्षिप्रत्वम् । वलशुक्र-
कारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ ८ ॥ शार्क-
मेदः । इति मेदिनी । ते, १२६ ॥ (सव्यासि-
विशेषः । स तु शङ्कराचार्यशिश्यस्य मङ्गलमित्रस्य

पर्वती

शिष्यविशेषः। यथा, प्राणतोषिण्यां अवधूत-
प्रकरणे।
“वसेत् पर्वतमूलेषु प्रौढो यो ध्यानधारणात्।
सारात्सारं विजानाति पर्वतः परिकीर्तितः॥”
पर्वतकाकः, पुं, (पर्वते जातः काकः। प्रायशः
पर्वतजातत्वात्तथात्वम्।) द्रोणकाकः। इति
हेमचन्द्रः। ४।३।८६॥
पर्वतजा, स्त्री, (पर्वताज्जायते या। पर्वत+
जन्+“पञ्चम्यामजातौ” ३।२।६८। इति
ङः।) नदी। इति हेमचन्द्रः। ४।१४६॥
(हिमगिरिजातत्वात् गौरी।) गिरिभववस्तुनि
त्रि॥
पर्वतदण्डं, स्त्री, (पर्वतमव दण्डम्। शाकपार्थिव-
वत् समासः।) दण्डभेदः। सख इति हिन्दी
भाषा। तत्पर्यायः। दण्डाणाम् २ पत्राणाम् ३
दण्डप्रियम् ४। अस्य गुणाः। बलपुष्टिकरत्वम्।
पशूनां सर्वदा प्रियत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥
पर्वतमोचा, स्त्री, (पर्वतोद्भवा मोचा कदली-
वर्धः।) गिरिकदली। इति राजनिर्घण्टः॥
पर्वतराजः, पुं, (पर्वतानां राजा। “राजाहः-
सखिभ्यश्च” ५।४।६१। इति टच्।) हिमालयगिरिः। अस्य प्रमाणं वक्ष्यमाणशब्दे
द्रष्टव्यम्॥
पर्वतराजपुत्री, स्त्री, (पर्वतराजस्य हिमालयस्य
पुत्री।) दुर्गा। यथा, जिकनधनञ्जयसंग्रहयोः।
“शक्रज्ज्वात् पचयुते दशाहं
मूलार्चयुक्ता सितसप्तमी या।
आरभ्य तस्यां दशमीं च यावत्
प्रपूजयेत् पर्वतराजपुत्रीम्॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
पर्वतवासिनी, स्त्री, (पर्वते वसतीति। पर्वत+
वस+णिनि+ङीप्।) आकाशमांसी। इति
राजनिर्घण्टः॥ गायत्री। यथा,—
“उत्तरे शिखरे देवि! भूत्यां पर्वतवासिनि!।
ब्रह्मयोनिसमुत्पन्ने गच्छ देवि! यथासुखम्॥”
इति यजुर्वेदीयगायत्रीविसर्जनमन्त्रः।
काली। यथा, श्यामापूजायां विसर्जनमन्त्रः॥
“उत्तरे शिखरे देवि! भूत्यां पर्वतवासिनि!।
ब्रह्मयोनिसमुत्पन्ने गच्छ देवि! ममान्तरम्॥”
पर्वताधारा, स्त्री, (पर्वतः आधारो यस्याः।
अष्टकुलाचलेः पृथिवी ध्रियते इति पुराण-
प्रसिद्धेस्तथात्वम्।) पृथिवी। इति हेम-
चन्द्रः। ४।३॥
पर्वतारिः, पुं, (पर्वतानामरिः शत्रुः। पर्वत-
पक्षच्छेदनादस्य तथात्वम्।) इन्द्रः। इति
शब्दरत्नावली॥
पर्वताश्रयः, पुं, (पर्वते आश्रिते इति। आ+श्री
श्रयणे+अच्।) मेघः। इति शब्दचन्द्रिका॥
पर्वताश्रयः, पुं, (पर्वत आश्रयो वासस्थानं यस्य।)
शरभः। इति राजनिर्घण्टः॥ पर्वतवासिनि त्रि॥
पर्वतीयः, त्रि, (पर्वते भवः। पर्वत+“विभाषा-
मनुष्ये” ४।२।१४४। इति ङः।) पर्वत-

७२

पशुः

सम्बन्धी। पर्वतभवः। पाह्याडिया इति भाषा।
पर्वतशब्दात् भवार्थे ईयप्रत्ययनिष्पन्नः। (मनुष्ये
तु पार्वतीयः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ यथा,
रघुः। ४।७७।
“तत्र जन्मं रघोर्वोरं पार्वतीयैर्गणैरभूत्।
नाराचक्षेपणीयाश्च निष्पद्योत्पत्तितानलम्॥”
पर्वतोन्मिः, पुं, मत्स्यविशेषः। इति कस्मिन् भूरि-
प्रयोगे प्रमादलिखनं, पर्वतोवन्मिरिति मत्स्य-
हयवोधकपाठः साधुः॥
पर्वधिः, पुं, (पर्वणि अमावस्यापूर्णिमयोः द्वास-
वृद्धिं दधातीति। पर्व+धा+किः।) चन्द्रः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥
पर्वपुष्पी, स्त्री, (पर्वसु अस्थिषु पुष्पं यस्याः।
स्त्रियां ङीष्।) रामदूतीवृक्षः। नागदन्ती।
इति शब्दचन्द्रिका रत्नमाला च॥
पर्वपूर्णता, स्त्री, (पर्वणः पूर्णता।) सम्भारः।
आयोजनम्। इति भूरिप्रयोगः॥ पर्वणः पूर्ण-
त्वम्॥
पर्वमूला, स्त्री, (पर्वणि पर्वणि मूलं यस्याः।
यद्वा, पर्वे अस्थिरेव मूलं यस्याः।) श्वेता।
इति राजनिर्घण्टः॥
पर्वयोनिः, पुं, (पर्वे अस्थिरेव योनिरुत्पत्तिकारणं
यस्य।) इक्ष्वादि। इति हेमचन्द्रः। ४।२६६॥
पर्वरीणं, स्त्री, पर्व। इति शब्दरत्नावली॥
पर्वरीणः, पुं, पर्वणन्तरसः। गर्भः। भारतः।
पर्वशिरा। नृत्तकम्। दूतकम्बलः। पत्र-
चूर्णरसः। इति शब्दरत्नावली॥ पर्वरीण
इति मेदिनी पाठः॥
पर्वरट् [ह], पुं, (पर्वसु अस्थिषु रोहतीति।
रुह+क्तिप्।) दाडिमः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
पर्ववल्ली, स्त्री, (पर्वप्रधाना अस्थिवल्ली वल्ली
सता।) मालादूर्वा। इति राजनिर्घण्टः॥
पर्वसन्धिः, पुं, (पर्वणोः सन्धिः) प्रतिपत्पञ्च-
दशोत्तरम्। इत्यमरः। १।१४७॥ “प्रतिपत्-
पञ्चदशोर्ध्वमर्थं स पर्वसन्धिः। किंवा स
सन्धिः पर्वेऽन्वयः। पञ्चदशानां पूरणी पञ्च-
दशी संख्याया ङङिति ङट् टित्त्वादोप्।
पञ्चदशीशब्देन पूर्णिमामावास्यायोर्द्वयोर्दृष्टम्।
अतएव पौर्णमास्या अमावास्या वा शेषसार्द्ध-
दण्डचतुष्टयं प्रतिपदश्च प्रथमसार्द्धदण्डचतुष्टयं
पर्वसन्धिरिति वृद्धाः॥ सैहिकेयो यदा राहु-
र्यसते पर्वसन्धिर्भवति यमः॥ पर्वणोः सन्धिः
पर्वसन्धिः पृथातोर्वेतिपि पर्वपूरणे इत्यस्य
नास्तीत्यनि वा पर्वं। प्रतिपत्पञ्चदशोस्तु
सन्धिः पर्वेऽथ दिक् ककुविति स्वाभौ॥
दर्शप्रतिपदोः सन्धौ अस्थिप्रस्तावयोरपि।
पर्वशब्दो हि विद्युवत्प्रभृतिष्वपि दृश्यते॥
इति रत्नः॥” इति भरतः॥
पर्वितः, पुं, (पर्वे अस्थिजातमस्य। पर्व+
इत्।) पर्वतमत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥
पशुः, पुं, (परं श्वं श्रद्धयतीति। श्रद्धिं हिंस+
“आङ्परयोः खनिश्चभ्यां ङिञ्” उणां।

पल

१।३४। इति कुः स च ङित्। पुषोदरादि-
त्वात् ङलोपः। यद्वा, स्पृशति श्रूयति। स्पृश
संसर्ग+“स्पृशेः श्वण् शुनौ ण् च” उणां
५।२७। इति शुन् धातोश्च ण्-आदेशः।)
परशुः। इति हेमचन्द्रः। ३।४५०॥ (यथा,
रामायणे। ३।२८।२४।
“भिन्दिपालान् सुतीक्ष्णायान् पाषाणांश्च
महोपलान्।
प्रासान् पाशांस्तथा पशून् कुक्तांश्च कुण्ठा-
स्तथा॥”)
पशुका, स्त्री, (पशुं रिव प्रतिकृतिः। “इवे प्रति-
कृतौ” ५।३।६६। इति कन्। स्त्रियां टाप्।)
पार्श्वस्थि। इत्यमरः। १।२।६६॥
पशुपाणिः, पुं, (पशुः परशुः पाणौ यस्य।)
गणेशः। इति हेमचन्द्रः। २।२२१॥ (परशुरामः।
इति व्युत्पत्तिलङ्कार्थः॥)
पशुरामः, पुं, (पशुधारी रामः। शाकपार्थिवादि-
वत् समासः। परशुना सह जातत्वादस्य तथा-
त्वम्। यदुक्तं कालिकापुराणे ७८ अध्याये।
“भारवतरणार्थाय जातः परशुना सह।
सहजः परशुस्तस्य न जहाति कदाचन॥”)
परशुरामः। इति शब्दरत्नावली॥
पश्वधः, पुं, (परश्वं दधातीति। परश्व+धा+
“आतोऽनुपसर्गे कः” ३।२।३। इति कः।
पुषोदरात् साधुः।) कुठारः। इति अटाधरः॥
पश्वे, ङ स्त्री, इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा-आत्म-
अकं-सेट्।) रेणोपधः। स्त्री इह आर्द्र-
भावः। ङ, पश्वेते पयसा पटः। सार्धे इति
चतुर्भुजः। सार्धेते पश्वेर्धे। इति दुर्गादासः॥
पश्वत्, [ह] स्त्री, (परिशीदन्त्यस्याम्। परि+
सद्+“सत्सङ्घिवेति” ३।२।६१। इति
क्तिप्। “सदिरप्रतेः” ८।३।६६। इति
यत्वम्। वाहुलकात् इकारलोपः। यद्वा,
“शूद्रभसोऽदिः” उणां १।२२६। इति बहुल-
वचनात् पश्वेऽङ्गे इत्यस्योपधिरिति।) सभा।
इत्युणादिकोषः॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये। १।६।
“चलारो वेदधर्मज्ञाः पश्वेऽन्वेदिमेव वा।
सा श्रूते यं स धर्मः स्यादेको वाध्यात्म-
वित्तमः॥”)
पश्वङ्गः, त्रि, (पश्वत् सभा विद्यते यस्य। पश्वत्
+“रजःकषीति” ५।२।१२२। इति वलच्।)
पारिषदः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,
भट्टिः। ४।१२२।
“व्रातौनवगलदीपान् सन्तनः परिपूजयन्।
पश्वङ्गान् महाबलैराट नैकटिकाग्रमान्॥”)
पल, क रच्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-
परं-सकं-सेट्।) क, पालयति। इत्यवते-
वेष्टसिद्धिं दीर्घोऽपि पाठः। कानुबन्धाना-
मिदुबन्धवत् अरनिबन्धां बोधयति। तेन पालति
पलति इत्यपि सिद्धम्। इति दुर्गादासः॥
पल, ज गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा-परं-
सकं-सेट्।) ज, पालः पलः। इति दुर्गादासः॥

पलङ्ग

पलं, स्त्री, (पलतीति । पल + अच् ।) आभिषम् ।
 कर्षचतुष्टयम् । इत्यमरः । ३।३।२०१॥२।६।८६॥
 तत्तु शास्त्रे तोलकचतुष्टयम् । वैदके अष्ट-
 तोलकम् । लौकिके साष्टरक्तिद्विमाषकतोलक-
 त्रितयम् । तत्पर्यायः । सुष्टिः २ प्रकुष्ठः ३
 चतुर्थिका ४ विल्वम् ५ षोडशिकाम् ६ । इति
 वैदिकपरिभाषा ॥ यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
 “पलन्तु लौकिकेर्मानेः साष्टरक्तिद्विमाषकम् ।
 तोलकत्रितयं त्रियं ज्योतिर्ज्ञैः स्मृतिसम्मतम् ॥”
 विष्टिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ सा तु
 षटिकाषष्टिभागैकभागः । षष्टिविपलश्च । पल-
 दण्डयोः प्रमाणन्तु ।
 “दशगुर्वचरोचारकालः प्राणः षड्भाजकैः ।
 तैः पलं स्यात्तु तत्षष्ट्या दण्ड इत्यभिधीयते ॥”
 तेन च ।
 “मा कान्ते पचस्यान्ते पर्याकाशे देशे खासीः
 कान्तं वक्त्रं वृत्तं पूर्णं चन्द्रं मत्वा राजौ चेत् ।
 चतुर्चामः प्राटश्चेत्तत्तो राज्ञः क्रूरः प्राद्या-
 तस्माद्धान्ते हर्म्यस्यान्ते शयैकान्ते कर्त्तव्या ॥”
 अस्त्रैकपाठात् पलं षष्टिपाठादण्डः । इति
 ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 पलः, पुं, (पलतीति । पल + अच् ।) पलालः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४।२४८॥ (यथा, महा-
 भारते । ३।२३३।११ ।
 “चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च
 चौराश्च दुष्टाश्च पलाश्च वर्ज्याः ॥”)
 पलक्या, स्त्री, (पलकं मांसं तद्वृद्धये हितम् ।
 पलक + यत् । स्त्रियां टाप् ।) पलङ्गशकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 पलगण्डः, पुं, (पलं मांसं तद्वृत्तं गण्डति भित्तौ
 नृदादिना लिम्पतीति । गण्ड + अच् ।)
 लेपकः । इत्यमरः । २।१०।६॥ राज इति
 भाषा ॥
 पलङ्कटः, त्रि, (पलं मांसं कटति आकुञ्चितं
 करोतीति । पल + कट + बाहुलकात् खच् सुम्
 च ।) भयशूलः । भीरुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पलङ्करः, पुं, (पलं मांसं करोतीति । पल + क
 + अच् । “तत्पुरुषे कर्त्तव्यम् ॥” ६।३।१४ । इति
 द्वितीयायाः अशुक् ।) पिप्तम् । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 पलङ्कषः, पुं, (पलं कषतीति । कष हिंसायाम् +
 अच् । “तत्पुरुषे कर्त्तव्यम् ॥” ६।३।१४ ।
 इति द्वितीयायाः अशुक् ।) राक्षसः । इति
 मेदिनी । ष, ५३॥ कण्ठगुग्गुलुः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 पलङ्कषा, स्त्री, (पलङ्कष + टाप् ।) गोचुरकः ।
 राक्षा । गुग्गुलुः । किंशुकः । सुखीरी ।
 लाक्षा । इति मेदिनी ॥ सुद्रगोचुरकः । महा-
 आवणी । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६
 अध्याये ।
 “अजायोऽर्धमरोमाणि वचाकुष्ठं पलङ्कषा ॥”)
 र्माचका । इति राजनिर्घण्टः ॥

पलवः

पलप्रियः, पुं, (पलमाभिषं प्रियं यस्य ।) द्रोण-
 काकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मांसाग्निनि, त्रि ॥
 पलभा, स्त्री, (पलस्य भा क्वरियञ्च ।) मेघसंक्रमणा-
 दन्वाक् सपादाष्टदिने मध्याह्ने द्वादशाङ्गुल-
 शङ्कुजा क्वाया । तत्पर्यायः । पलविभा २
 विधुवत्प्रभा ३ । यथा, अष्टलाघवे ।
 “मेघादिगे सायनभागस्यै
 दिनाह्नजा भा पलभा भवेत् सा ॥”
 पलभयोद्भूतचरखण्डकैः क्रमोत्क्रमस्यैर्होनान्वितै-
 र्लङ्कोदयैः खदेशीयोदया भवन्ति । अन्यत्सष्टा-
 धिकारेऽपि चरसंस्कृता ग्रहाः स्रष्टा भवन्तीति
 प्रयोजनम् ॥ यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ॥
 “क्रियतुलाधरसंक्रमपूर्वतोऽयनलवोत्पदिनैर्विधु-
 वद्दिनम् ।
 मकरकर्कटसंक्रमतोऽयनं दुदलभा विधुवद्दिन-
 २चभा ॥”
 “एवं विधुवती क्वाया खदेशे या दिनाह्नजा ।
 दक्षिणोत्तररेखायां सा तत्र विधुवत्प्रभा ॥”
 इति सूर्यसिद्धान्तः ॥
 “अजतुलादिगतस्य रवेर्दिने
 दुदलभाकर्मिताङ्गुलशङ्कुजा ।
 पलविभाध— ॥”
 इति दृष्टवशिशिद्धान्तः ॥
 पललं, स्त्री, (पलति पल्यतेनेन वा । पल गतौ
 + “वृषादिभ्यश्चित् ॥” उणां १।१०८ । इति
 कलच् ।) मांसम् । इत्यमरः । २।६।३३॥ (यथा,
 गारुडः । १८१ अध्याये ।
 “मार्जारपललं विष्टा हरितालश्च भावितम् ।
 क्वागमृज्जेष तक्षिणो मृधिको मृधिकान् चरेत् ॥”)
 पङ्कम् । (यथा, गोः रामायणे । ५।८७।२६ ।
 “दोषपङ्कनिमग्नं त्वामयशःपललाष्टतम् ।
 सर्वथा मातुषो रामस्त्वामन्तमुपनेष्यति ॥”)
 तिलचूर्णम् । इति मेदिनी । ले, १०४ ।
 “पललं तिलकण्ठं स्यात्तिलचूर्णश्च पिष्टकः ।
 पललं मधुरं रुच्यं पिप्तास्रबलपुष्टिदम् ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सैचवतिलचूर्णम् । तिलकुटा इति भाषा ।
 यथा, वैदके ।
 “पललन्तु समाख्यातं सैचवं तिलपिष्टकम् ।
 पललं मलज्जदं वृष्यं वातघ्नं कफपित्तघ्नम् ॥
 दृङ्घणं गुरु वृष्यश्च स्निग्धं मूत्रनिवर्तकम् ॥”
 पललः, पुं, (पलतीति । पल गतौ + “वृषादिभ्य-
 श्चित् ॥” उणां १।१०८ । इति कलच् ।
 यद्वा, पलं मांसं लातीति । ला + कः ।)
 राक्षसः । इति मेदिनी । ले, १०४ ॥
 पललज्वरः, पुं, (पललस्य मांसस्य ज्वर इव ।)
 पिप्तम् । इति हारावली । १४१ ॥
 पललाशयः, पुं, (पलले आशयेति । आ +
 शौड शयने + अच् ।) गण्डरोगः । इति शब्द-
 रत्नावली ।
 पलवः, पुं, (पलं पलायनं वाति हिनक्ति नाशय-
 तीति । पल + वा ल गमनहिंसयोः + “आतो-

पलान्नं

नुपसर्गे कः ।” ३।२।३ । इति कः ।) मत्स्य-
 धारणोपायः । पोलो इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 ज्वः २ पङ्गराखेटः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पलाभिः, पुं, (पलस्य मांसस्य अभिः । मांस-
 पाकशक्तिवत्तयास्य तथात्वम् ।) पिप्तम् । इति
 हारावली । १४१ ॥
 पलाङ्गः, पुं, (पलं मांसं तत्प्रधानं अङ्गं यस्य ।)
 शिशुमारः । इति हारावली । ७७ ॥
 पलाण्डः, पुं, (पलस्य मांसस्य अण्डमिवाचर-
 तीति । “नृगयूदयश्च ॥” उणां १।३८ । इति
 कुप्रत्ययात् साधुः ।) मूलविशेषः । पेयाञ्
 इति भाषा । तत्पर्यायः । सुकन्दकः २ । इत्य-
 मरः । २।४।१४७ ॥ लोहितकन्दः ३ । इति
 रत्नमाला ॥ तीक्ष्णकन्दः ४ उणां ५ मुख-
 दूषणः ६ शूद्रप्रियः ७ क्षमिन्नः ८ दीपनः ९
 सुखगन्धकः १० बहुपत्रः ११ विश्वगन्धः १२
 रोचनः १३ पलाण्डः १४ सुकुन्दकः १५ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
 बल्यत्वम् । कफपित्तवान्तिदोषनाशित्वम् ।
 गुरुत्वम् । वृष्यत्वम् । रोचनत्वम् । स्निग्धत्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा, भावप्रकाशे ।
 “पलाण्डुर्यवनेष्टश्च दुर्गन्धो मुखदूषकः ।
 पलाण्डुस्तु गुणैर्ज्ञेयो रसोनसदृशो गुणैः ॥
 स्वादुपाकरसोऽनुष्णः कफघ्नघ्नातिपित्तलः ।
 हरते केवलं वातं बलवीर्यकरो गुरुः ॥”
 पलाण्डुभक्षणे दोषो यथा,—
 “पलाण्डुं विडुवराष्ट्रश्च कृत्ताकं ग्रामकुक्कुटम् ।
 लशुनं गृञ्जनश्चैव जग्धुः चान्द्रायणचरेत् ॥”
 इति प्रायश्चित्तविवेके याज्ञवल्क्यः ॥
 पलादः, पुं स्त्री, (पलं मांसमस्तीति । अद्
 भक्षणे + “कर्मण्यण् ॥” ३।२।१ इत्यण् ।)
 राक्षसः । इति जटाधरः ॥ (मांसभक्षके, त्रि ॥)
 पलादनः, पुं स्त्री, (पलं मांसमस्तीति । पल +
 अद् + लुङ् ।) राक्षसः । इति हेमचन्द्रः ॥ मांस-
 भक्षणश्रीले, त्रि ॥
 पलान्नं, स्त्री, (पलं मांसं तेन सह पक्वं अन्नम् ।
 शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) मांसादि-
 युक्तसिद्धभक्षम् । पोलायो इति भाषा । तस्य
 पाकप्रकारो द्रव्याणि च यथा । क्वागमांसं १
 शरावः । घृतं १० शरावपादः । त्वचं ३
 माषकम् । लवङ्गं ३ माषकम् । एला ३
 माषकम् । तण्डुलं १ शरावः । मरिचं २
 तोलकम् । तेजपत्रं २ तोलकम् । कुङ्कुमं १
 माषकम् । आर्द्रकं २ तोलकम् । लवणं ६
 तोलकम् । धन्याकं २ तोलकम् । द्राक्षा १०
 शरावपादार्द्रम् । क्वागमांसं स्रष्टुं चोरयित्वा
 शुष्कप्रलेपपाककरणानन्तरं पाचान्तरे तेज-
 पत्रोपरि अल्पास्रगन्धद्रव्येण सह प्रथमं
 सञ्जीकर्षयम् । ततस्तण्डुलं जलेनाह्वयितुं
 कृत्वा मण्डगालनपूर्वकमल्पास्रगन्धद्रव्येण सह
 तन्मांसोपरि सञ्जीकर्षयम् । एवं प्रकारेण
 वारं वारं सञ्जीकृत्य तदुपरि अवशिष्टत-

पलाशः

क्षेपणेन दण्डद्वयं तन्नाजारोपरि रक्षेत् । इति
पाकराजेश्वरः ॥ * ॥ अत्र मांसस्थाने मत्स्य-
फलमूलादिकं गन्धद्रव्येण सद्य दधियोगः घृत-
परिमाणस्याधिक्यञ्च भवितुमर्हति ॥

पलाशः, पुं, (पलं मांसं आप्यते प्राप्यते बाहु-
ल्येन अत्र । पल + आप् + घञ् ।) कण्ट-
पौष्टकः । हस्तिकपोलः । इति शब्दमाला ॥
पलायनं, स्त्री, (पलायते इति । पलाय + भावे
ल्युट् ।) भयादिना स्थानान्तरगमनम् । पालान
इति पीठ देव्योऽन इति च भाषा ॥ (यथा,
रघुः ॥ १६ ॥ ३१ ।

“मित्र कृत्यमपदिश्य पार्श्वतः
प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रियाः ।
विद्वांश्चै श्रुतः पलायनच्छला-
न्यञ्जसेति रघुः कचग्रहैः ॥”)

तत्पर्यायः । अपधानम् २ संदावः ३ द्रवः ४
विद्रवः ५ उपक्रमः ६ संद्रावः ७ उद्द्रावः ८
प्रद्रावः ९ । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ । ४६६ ॥
निद्रावः १० उद्द्रावः ११ सन्नापः १२ द्रावः १३
श्रद्गालिका १४ अपक्रमः १५ चक्रमः १६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पलायितः, चि, (पलाय + क्त ।) पलायनविशिष्टः ।
तत्पर्यायः । नष्टः २ गृहीतदिकः ३ तिरो-
हितः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

पलालः, पुं स्त्री, (पलति शस्यशून्यत्वं प्राप्नोतीति ।
पल + “लमिविशिविडीति ।” उणां १ । ११७ ।
इति कालान् । यद्वा, पलं अलतीति । अल +
“कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इति अण् ।)
निष्कलकाष्ठः । शस्यशून्यधान्यनालः । इत्य-
मरः ॥ २ । ६ । २२ ॥ पोयाल इति भाषा ॥ (यथा,
मनुः ॥ ५ । १२२ ।

“प्रोक्षणात् लणकाष्ठञ्च पलालञ्चैव श्रुयति ॥”
स्त्री, स्तब्धस्य मातृविशेषः । यथा, महा-
भारते ॥ ३ । १२७ । १० ।

“काकी च हलिमा चैव मालिनी हंजिला तथा ।
आर्या पलाला वैमित्रा सप्रेताः शिशुमातरः ॥”)

पलालदोहदः, पुं, (पलालं दोहदं यस्य ।)
आम्रवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

पलाशं, स्त्री, (पलं गतिं कम्पनमित्यर्थः । अश्रुते
याप्नोतीति । पल + अश्रु + “कर्मण्यण् ।” ३ ।
२ । १ । इत्यण् ।) पत्रम् । इत्यमरः ॥ २ । ४ । १४ ॥
(यथा, महाभारते ॥ ३ । ३५ । २५ ।

“वृक्षच्छाल इवानूपे शाखापुष्पपलाशवान् ॥”
पलाशस्य पलाशवृक्षस्य इदम् । पलाशपुष्पादि ।
यथा कुमारः ॥ ३ । २६ ।

“बाणैश्च वक्राण्यविकाशभावात्
बभूवुः पलाशान्यतिलोहितानि ।
सद्यो वसन्तेन समागतानां
नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥”)

पलाशः, पुं, (पलाशानि पर्णानि सन्त्यस्य । “अर्श-
आदिभ्योश्च ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।) खनाम-
ख्यातवृक्षः । स तु ब्रह्मणः स्वरूपः । यथा,—

पलाशः

सूत उवाच ।

“अश्वत्थरूपो भगवान् विष्णुरेव न संशयः ।
रुद्ररूपो वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपधृक् ॥
दर्शनस्यार्थसेवासु ते वै पापहराः स्मृताः ।
दुःखापह्नाधिदुष्टानां विनाशकारिणो ध्रुवम् ॥
ऋषय ऊचुः ।

कथं वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
एतत् कथय सर्वज्ञ । संशयोऽत्र महान् हि नः ॥
सूत उवाच ।

पार्वतीशिवयोर्देवैः सुरतं कुर्वतोऽपि किल ।
अग्निं ब्राह्मणवेषेण प्रेष्य विभ्रं कृतं पुरा ॥
ततस्तु पार्वती क्रुद्धा प्रशाप त्रिदिवौकसः ।
रेतःसैकमुखभंशकम्पमाना तदा रुषा ॥

पार्वत्युवाच ।

क्रिमिकीटादयोऽप्येते जानन्ति सुरतेः सुखम् ।
तस्मात्सुखभंशादयूयं वृक्षत्वमाप्नुय ॥

सूत उवाच ।

एवं सा पार्वती देवी अश्रुपत् क्रुद्धमानसा ।
तस्माद्वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १६० अध्यायः ॥

तत्पर्यायः । किंशुकः २ पर्णः ३ वातपोथः ४ ।
इत्यमरः ॥ २ । १ । २६ ॥ याज्ञिकः ५ त्रिपर्णः ६
वक्रपुष्पः ७ पूतदः ८ ब्रह्मवृक्षकः ९ ब्रह्मोप-
नेता १० काष्ठदः ११ । अस्य गुणाः । कषा-
यत्वम् । उष्णत्वम् । क्रिमिदोषविनाशित्वञ्च । तदु-
बीजगुणः । पामकण्डूतिदहत्वगुणोघनाशित्वम् ॥
तत्पुष्पगुणः । उष्णत्वम् । कण्डूकुष्ठनाशित्वञ्च ॥
तत्पुष्पं चतुर्विधं यथा, राजनिर्घण्टे ।

“रक्तः पीतः सितो नीलः कुसुमेस्तु विभायते ।
किंशुकैर्गुणसान्धोऽपि सितो विज्ञानदः स्मृतः ॥”
“पलाशः किंशुकः पर्णो याज्ञिको रक्तपुष्पकः ।
चारश्रेष्ठो वातपोथो ब्रह्मवृक्षः समिद्वरः ॥
पलाशो दीपनो वृष्यः सरोष्णो व्रणगुल्मजित् ।
कषायः कटुकस्तिक्तः क्षिग्धो गुदजरोगजित् ॥
भग्नसन्धानकहोषघ्नहृण्यार्शः क्रिमीन् हरेत् ।
तत्पुष्पं खादु पाके तु कटु तिक्तं कषायकम् ॥
वातलं कफपित्तास्रकृच्छ्रनिदग्नाहि शीतलम् ।
हृद्दाहप्रमनं वातरक्तकुष्ठहरं परम् ॥
फलं लघूष्णं मेहार्शः क्रिमिवातकफापहम् ।
विपाके कटुकं रूचं कुष्ठगुल्मोदरप्रणुत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पलाशभेदा । यथा,—

“तद्भेदे स्यात् किंशुकः किञ्चलो हस्तिकर्णकः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(पलाशस्य फलपुष्पादौ स्त्री) । श्रुती । (पलं
मांसं अश्नातीति । पल + अश् + अण् । यद्वा,
पले मांसं आशा यस्य ।) राक्षसः । इति
मेदिनी । श्रे, २४ ॥ हरितः । मगधदेशः । इति
शब्दरत्नावली ॥

पलाशः, चि, (पलवङ्गरिङ्गणेन अश्रुते आप्यते
इति । अश्रु + घञ् ।) हरिद्वर्णविशिष्टः । इति
मेदिनी । श्रे, २४ ॥ निर्दयः । इति धरणिः ॥

पलितं

पलाशकः, पुं, (पलाश + संज्ञायां कन् ।) श्रुती ।
इति जटाधरः ॥ पलाशवृक्षः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

पलाशपर्णी, स्त्री, (पलाशस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) अश्वगन्धा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पलाशाख्यः, पुं, (पलाशस्य आख्या आख्या यस्य ।
यद्वा, पलाशं पलाशगन्धमाख्यातीति । आ +
ख्या + कः ।) नाडीहृङ्गु । इति राजनिर्घण्टः ॥
पलाशान्ता, स्त्री, (पलाशं अन्ते यस्याः । यद्वा,
पलाशानां पत्राणां अन्तो गन्धवान् यस्याः ।)
गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पलाशी, [न] पुं, (पलाशं विदधतेऽस्य । पलाश
+ इनिः ।) वृक्षः । इत्यमरः ॥ २ । ४ । ५ ॥
(पलं मांसं अश्नातीति । अश्रु + णिनिः ।)
राक्षसः । इति मेदिनी । ने, १६३ ॥ क्षीरि-
वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (पत्रविशिष्टे वाय-
लिङ्गः । यथा,—

“ततः स भगवान् विद्वान् काश्यपो द्विजसत्तमः ।
भग्नराशौकतं वृक्षं विदध्या समजीवत् ॥

अङ्कुरं कृतवांस्तत्र ततः पर्णद्वयान्वितम् ।

पलाशिनं शाखिनञ्च तथा विटपिनं पुनः ॥”

इति महाभारते ॥ १ । ४३ । ६—१० ॥

स्त्री, नदीविशेषः । इत्यनुशुक्तिमतुपर्वतसम्भूता ।
यथा, मार्कण्डेये ॥ ५७ । ३० ।

“कृपा पलाशिनी चैव शुक्तिमतुप्रभवा स्मृता ॥”)

पलाशी, स्त्री, (पलाश + गौरादित्वात् ङीष् ।)
लाक्षा । लताविशेषः । तत्पर्यायः । पत्रवल्लीर-
पर्णवल्ली ३ पलाशिका ४ सुरपर्णी ५ सुपर्णी ६
दीर्घवल्ली ७ विषादनी ८ अम्बपत्री ९ दीर्घपत्री १०
रसान्ता ११ अम्बिका १२ अम्बातकी १३
काञ्जिका १४ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् ।

अम्बत्वम् । सुखदोषारोचकनाशित्वम् । पथ्य-
त्वम् । पित्तकोपकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पलिकी, स्त्री, (पलितमस्या अस्तीति । “अर्श-
आदिभ्योश्च ।” इत्यच् । “असितपलितयोर्न ।”
वार्त्ति । “कृन्दसि कमेके ।” इत्येकोक्तेर्भाषाया-
मपि तस्य क इत्यादेशो भवति । ततो नान्त-
त्वात् ङीष् ।) वृक्षा । इत्यमरः ॥ २ । ६ । १२ ॥

वालगभिर्गौः । इति हेमचन्द्रः ॥

पलिघः, पुं, (परिहृत्यतेऽनेनेति । परि + हन +
“परौ घः ।” ८ । २ । २२ । इति अप् घादे-
श्च । ततः “परेश्च घाङ्गयोः ।” ८ । २ । २२ ।
इति रस्य लः ।) काचकलसः । घटः । प्राकारः ।
गोपुरम् । इति मेदिनी । घे, ६ ॥

पलितं, स्त्री, (पलि + भावे क्तः । यद्वा, फलन-
मिति । फल + “फलेरितजादेश्च पः ।” उणां ।
५ । ३४ । इति इतच् फस्य पत्वम् ।) जरसा
केशादौ शौक्ल्यम् । केशपाकः । इत्यमरः ॥ २ ।
६ । ४१ ॥ (यथा, मनुः ॥ ६ । २ ।

“यद्वृक्षसु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।
अप्रत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥”)

पल्ल

तस्य निदानं यथाह माधवकरः ।

“क्रोधशोकममकतः शरीरोष्मा शिरोगतः ।
पित्तश्च केशान् पचति पलितं तेन जायते ॥”

तच्चिकित्सा यथा,—

“लौहचूर्णस्य कर्षणं दशाह्नचूतमञ्जतः ।
धानीफलद्वयं पथ्ये द्वे तथैकं विभीतकम् ॥
पिष्ट्वा लोहमये भाण्डे स्थापयेन्निशि वासयेत् ।
लेपोऽयमचिराद्वन्ति पलितं नेह संशयः ॥
दशाह्नं पञ्चकर्षाणि ।

काष्मर्या मूलमादौ सहचरकुसुमं केतकस्यापि

मूलं

लौहं चर्णं सद्यः त्रिफलपल्युतं तैलेभेभिः

पचयेत् ।

कृत्वा लोहस्य भाण्डे चितितलनिहितं स्थापये-
न्नासमेकं

केशाः काशप्रकाशा अपि मधुपनिभा अस्य
ओगाद्भवन्ति ॥

त्रिफला नीलिकापत्रं भृङ्गराजोऽयसो रजः ।

अवीमूत्रेण संपिष्टं लेपात् कृष्णौकरं परम् ॥”

इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे चन्द्रोपाधिकारे ॥

शैलजम् । तापः । कर्दमः । इति मेदिनी । ते,

१२२ ॥ (पल गतौ + “लोहपलितौ” उणां । ३ ।

६२ । इति कृतप्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम् ।)

केशप्राशः । इति हेमचन्द्रः उज्ज्वलदत्तश्च ॥

पलितः, पुं, (पलति वृद्धावस्थायां केशशैला-

दिकं प्राप्नोतीति । पल + “फलेरितजादेश्च पः ।”

उणां । ५ । ३४ । इति इतच् फल्य च पः ।)

वृद्धः । इति जटाधरः ॥

पलिता, स्त्री, (पलित + टाप् ।) वृद्धा । इति

जटाधरः ॥

पल्यङ्कः, पुं, (परितोऽङ्गतेऽत्र इति । परि + अकि

लक्षणे + चञ् । “परेश्च वाङ्मयोः ।” ८ । २ । २२ ।

इति रस्य लः ।) पर्यङ्कः । इत्यमरः । २ । ७ ।

१३८ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३२ । ६ ।

“पल्यङ्कमग्रास्तरणं नानारत्नविभूषितम् ।

तमपीच्छति वेदेष्टी प्रतिष्ठापयितुं त्वयि ॥”)

पल्ययनं, स्त्री, (परितः अयति गच्छति अनेन ।

परि + अय गतौ + करणे ल्युट् । रस्य लत्वम् ।)

पर्याणम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११८ । घोडार

जिन् इति भाषा ॥

पल्युल, तु क लूनिपूयोः । इति कविकल्पद्रुमः ।

(अदन्तपुरा-परं-सकं-सेट् ।) यकारयुक्तैक-

लकारमध्यः ह्रस्वमध्यश्च । लूनिच्छेदः । पूतिः

पवित्रीकरणम् । अपपल्युलत् लृणं लोकः ।

पल्युलयति जनं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

पल्युल, तु क लूनिपूयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(अदन्तपुरा-परं-सकं-सेट् ।) यकारयुक्तैक-

लकारमध्यः दीर्घमध्यश्च । लूनिच्छेदः । पूतिः

पवित्रीकरणम् । अपपल्युलत् लृणं लोकः ।

पल्युलयति जनं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

पल्ल, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-

सेट् ।) पल्लति । इति दुर्गादासः ॥

पल्लवी

पल्लः, पुं, (पल्लति शस्यादिप्राचुर्यं गच्छतीति ।

पल्ल + पचायच् ।) स्थूलकुशूलकम् । इति

मेदिनी । ले, ३० ॥ पालुइ इति मराइ इति

च भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने

१३ अध्याये ।

“सुपिधानन्तु तं कृत्वा यवपल्ले निधापयेत् ॥”)

पल्लवः, पुं, स्त्री, (पल्यते इति पल । पल + क्लिप् ।

लूयते इति लवः । लू + “ऋदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ ।

इति अप् । ततः पल् चासौ लवश्चेति ।)

नवपत्रादियुक्तशाखाग्रपर्व । इति भरतः ॥ नव-

पत्रस्तवकः । “इति मधुः ॥ पर्वपत्रादिसंघाते

शाखायाः पल्लवो मतः ।” इति कोषान्तरम् ॥

(यथा, रघुः । ६ । ३३ ।

“अभिनयान् परिचेतुमिवोदता

मलयमारुतकम्पितपल्लवा ।

अमदयत् सहकारलता मनः

सकलिकाकलिकामजितामपि ॥”)

तत्पर्यायः । किसलयम् २ । इत्यमरः । २ ।

४ । १४ ॥ प्रवालम् ३ नवपत्रम् ४ । इति राज-

निर्घण्टः ॥ वलम् ५ किसलयम् ६ किशलयम् ७

किशलयम् ८ विटपः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

पत्रयौवनम् १० । इति जटाधरः ॥ विस्तरः ।

वलम् । शृङ्गारः । अलङ्कारागः । इति विश्व-

मेदिन्यौ । वलमित्यत्र वनमिति कश्चित् पाठः ॥

वलयः । चापलः । इति शब्दरत्नावली ॥ (देश-

विशेषः । तद्देशवासिषु पुं भूम्नि । यथा, मार्क-

ण्डेये । ५७ । ३६ ।

“अपरान्ताश्च शूद्राश्च पल्लवाश्चर्मखण्डिकाः ।

गान्धारा गवलाश्चैव सिन्धुसौवीरमद्रकाः ॥”)

पल्लवकः, पुं, (पल्लवेन शृङ्गारेण कायतीति ।

पल्लव + क + कः ।) वेश्यापतिः । (पल्लव इव

कायतीति ।) मत्स्यविशेषः । इति हलायुधः ॥

(पल्लवः किसलयैः कायतीति । अशोकवृक्षः ।

इति कश्चित् ॥)

पल्लवद्वः, पुं, (पल्लवप्रधानो दुर्वृक्षः ।) अशोक-

वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पल्लवाधारः, पुं, (पल्लवस्य आधारः ।) शाखा ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

पल्लविकः, त्रि, (पल्लवः शृङ्गाररसोऽस्त्यस्यास्मिन्

वा । पल्लव + ठन् ।) कासुकः । इति हेमचन्द्रः ।

२ । २४५ ॥

पल्लवितं, स्त्री, (पल्लवोऽलङ्कारागः सञ्जातोऽस्य ।

तारकादिभ्य इतच् ।) लाङ्कारक्तः । इति

मेदिनी । ले, २०४ ॥

पल्लवितः, त्रि, (पल्लवः सञ्जातोऽस्य । पल्लव +

इतच् ।) सपल्लवः । पल्लवयुक्तः । ततम् । विस्तृ-

तम् । इति मेदिनी । ले, २०४ ॥

पल्लवी, [न] पुं, (पल्लवाः सन्त्यस्य । पल्लव + इनिः ।)

वृक्षः । इति शब्दमाला ॥ (पल्लवविशिष्टे, त्रि ।

यथा, कुमारः । ३ । ५४ ।

“पथ्याप्रपुष्पस्तवकावनन्त्रा

सञ्चारिणी पल्लविनी लतेव ॥”)

पल्लवं

पल्लिः, स्त्री, (पल्लतीति । पल्ल + “सर्वधातुभ्य

इन् ।” इति इन् ।) ग्रामकः । कुटी । इति

हेमचन्द्रः ॥ कुटीसमुदायः । ग्रामः । इत्यन्ये ॥

गृहमिति भट्टः ॥ कुटीग्रामकयोः पल्लीति

शाश्वतः ॥ स्थानमिति स्वामी ॥ पतन्ति भरणेन

भ्रमणेन च जीवन्तीति क्लिपि पतो गावः ते

लीयन्तेऽत्र पल्लिः नाम्नीति छिः पाच्छीणादीति

इपि पल्ली च गोपपल्लीप्रभृति च । इत्याभीर-

पल्लिशब्दटीकायां भरतः ॥ (गृहगोधिका ।

इति हेमचन्द्रे पल्लीशब्ददर्शनात् ॥)

पल्लिका, स्त्री, (पल्लि + स्वार्थे कन् ततश्चाप् ।)

गृहगोधिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

पल्लिवाहः, पुं, (पल्लिं कुटीं वाहयति निर्वाहय-

तीति । पल्लि + वह + णिच् + अण् ।) लृण-

भेदः । यथाह राजनिर्घण्टः ।

“पल्लिवाहो दीर्घलृणः सुपत्रस्ताम्रवर्णकः ।

अट्टपुः शाकपत्रादिः पशूनामवलप्रदः ॥”

पल्ली, स्त्री, (पल्लि + “कृदिकारादिति ।” वा

डौष् ।) खल्यग्रामः । (यथा, कथासरित्-

सागरे । १० । १३५ ।

“इतस्त्वं गच्छ मत्पल्लौ जाने सा तत्र ते गता ।

अहं तत्रैव चैव्यामि दास्याम्यसिमिमश्च ते ॥”)

कुटी । इति विश्वमेदिन्यौ । नगरभेदः । स तु

दक्षिणदेशे प्रसिद्धः चिचनापल्लगादिः । इति

शब्दरत्नावली ॥ चन्द्रजन्तुविशेषः । टिकटिकी

इति भाषा । तत्पर्यायः । सुषली २ गृहगोधा

३ विशम्बरा ४ ज्येष्ठा ५ कुक्ष्यमत्स्यः ६ पल्लिका

७ गृहगोधिका ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गृह-

गोलिका ९ माणिक्या १० भित्तिका ११ गृहो-

लिका १२ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥

अवशिष्टं ज्येष्ठोऽशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (अस्याः पतन-

फलमुक्तं यथा, ज्योतिषशास्त्रे ।

“निपतति यदि पल्ली दक्षिणाङ्गे नराणां

स्वजनधनवियोगो लाभदा वामभागे ।

उरसि शिरसि पृष्ठे कण्ठदेशे च राण्यं

करचरणहृदिस्था सर्वसौख्यं ददाति ॥”)

पल्लवं, स्त्री, पुं, (पल्लति गच्छति पिबत्यस्मिन् वा ।

पल गतौ पा पाने वा + “सानसिर्वर्णसिपर्य-

सीति ।” उणां । ४ । १०७ । इति निपातनात्

वलच् प्रत्ययेन सिद्धम् ।) अल्पसरः । इत्य-

मरः । १ । १० । २८ ॥ (यथा, महाभारते ।

७ । ५१ । ६ ।

“पल्लवानि च सर्वानि सर्वे चैव लृणोपजाः ।

स्यावरं जङ्गमश्चैव निःशेषं कुरुते अगत् ॥”)

तस्य लक्षणं यथा,—

“अल्पं सरः पल्लवं स्याद्यत्र चन्द्रार्चगे रवौ ।

न तिष्ठति जलं किञ्चित्तत्र त्वं वारि पावसलम् ॥

तल्लगुणाः ।

पावसलं वार्यभिष्यन्दि गुरु स्वादु चिदोवक्तुम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

“पावसलं गुर्वभिष्यन्दि विष्टभि दोषलं परम् ॥”

इति राजवज्रमः ॥

पवन

पवं, क्ली, (पूयतेऽनेन। पूजयि शोधे + “ऋदोरप्।” ३।३।५७। इति अप्।) गौमयम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गौमयशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ॥)

पवः, पुं, (पवनमिति। पूज शोधने + भावे अप्। यद्वा, पुनातीति। पू + अच्।) निष्पावः। स च धान्यादीनां निर्वृणोकरणम्। शाब्दादेः शोधनं बहुलौकरणम्। इत्यमरभरतौ ॥ (पू + करणे अप्। यद्वा पुनातीति कर्त्तरि अच्।) वायुः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

पवनं, क्ली, (पूयते अग्निसंयोगेन यस्मिन्। पू + आधारे ल्युट्।) कुम्भकारस्य आमघटादिपाकस्थानम्। पोयान् इति भाषा। इति मेदिनी। ने, ८४ ॥ (यथा,—

“यः कुम्भकारपवनोपरिपङ्कलेप-
स्तापाय केवलमसौ न तु तापशान्त्यै ॥”)

इत्युद्धटः ॥)

पवनमिति प्रमादपाठः। जलम्। इति शब्द-
माला ॥ प्रयते चि। इति शब्दरत्नावली।
(भावे ल्युट्।) पवित्रीकरणश्च ॥

पवनः, पुं, (पुनातीति। पू + बहुलमन्यत्रापीति
युच्।) निष्पावः। वायुः। इति मेदिनी। ने,
८४ ॥ (यथा, गीतायाम्। १०।३१।

“पवनः पवतामसि रामः प्रवृत्तामहम् ॥”)

अष्टौ वायुपवना यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ।

“भूवायुरावह इह प्रवृत्तस्तदूर्ध्वः

स्याद्बृहद्बृहदु संवहसंचकश्च।

अन्यः परोऽपि सुवहः परिपूर्वकोऽस्मा-

द्वाहः परावह इमे पवनाः प्रसिद्धाः ॥”

सप्त पवनाधिपा यथा, व्योतिस्तत्त्वे।

“शाकः शरास्त्रियुक्तो मुनिभिर्भागहारितः।

आवहादिक्रमेणैव सप्त वाताः प्रकीर्तिताः ॥

आवहः प्रवहश्चैव सम्बद्धो निवहस्तथा।

उद्धहो विवहो वायुः सप्त वाताः प्रकीर्तिताः ॥”

अन्यद्वायुशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (प्राणवायुः। यथा,

हठयोगदीपिकायाम्। ३।७५।

“अनेनैव विधानेन प्रयाति पवनो लयम्।

ततो न जायते मृत्युर्जरारोगादिकं तथा ॥”

उत्तममनुपुत्तविशेषः। यथा, भागवते ॥ ८।१२३।

“हृतीय उत्तमो नाम प्रियव्रतसुतो मनुः।

पवनः कृद्भयो यज्ञहोत्राद्यास्तत्सुता रुपः ॥”)

पवनविजयः, पुं, (पवनं आसवायुं विजयतेऽनेन।
वि + जि + करणे अप्। यद्वा, पवनस्य विजयो
यत्।) शुभाशुभसूचकआसवायुजयोपायकग्रन्थ-
विशेषः। यथा—

सूत उवाच।

“हरेः श्रुत्वा हरो गौरीं देहस्यं ज्ञानमब्रवीत्।

कुजो वद्वी रविः पृथ्वी शौरिरापः प्रकीर्तिताः ॥

वायुवंशास्थितो राहुर्दक्षरत्नावभासकः।

गुरुः सुक्रस्तथा सौम्यश्चन्द्रश्चैव चतुर्थकः ॥

वामनाथास्तु मध्यस्थान् कारयेदामनस्तथा।

यदाचार इडाशुक्तसदा कर्मे समाचरेत् ॥

पवन

स्थानसेवां तथा ध्यानं वाञ्छित्यं राजदर्शनम्।

अन्यानि शुभकर्माणि कारयेत् प्रयत्नतः ॥

दक्षनाडीप्रवाहे तु शनिर्भौमश्च सैहिकः।

इनश्चैव तथापेव पापानामुदयो भवेत् ॥

शुभाशुभविवेको हि ज्ञायते तु खरोदयात्।

देहमध्ये स्थिता नाड्यो बहुरूपाः सुविस्तराः ॥

नाभेरधस्तादयः कन्दो अङ्कुरास्तत्र निर्गताः।

ह्लासततिसहस्राणि नाभमध्ये व्यवस्थिताः ॥

चक्रवच्च स्थितास्तास्तु सर्वाः प्राणहराः स्मृताः।

तासां मध्ये त्रयः श्रेष्ठा वामदक्षिणमध्यमाः ॥

वामा सोमात्मिका प्रोक्ता दक्षिणा रविसन्निभा।

मध्यमा च भवेदग्निः फलती कालरूपिणी ॥

वामा ह्यमृतरूपा च जगदाध्यायने स्थिता।

दक्षिणा रौद्रभागेन जगच्छोषयते सदा ॥

इयोर्वाहे तु मृत्युः स्यात् सर्वकार्यविनाशिनी।

निर्गमे च भवेद्दामा प्रवेशे दक्षिणा स्मृता ॥

कारयेत् क्रूरकर्माणि प्राण्ये पिङ्गलसंस्थिते।

इडाचारे तथा सौम्यं चन्द्रसूर्यगतस्तथा ॥

यात्रायां सर्वकार्येषु विषापहरणे इडा।

भोजने मैथुने युद्धे पिङ्गला सिद्धिदायिका ॥

उच्चाटमारणादेषु कर्मखेत्येषु पिङ्गला।

मैथुने चैव संग्रामे भोजने सिद्धिदायिका ॥

शोभनेषु च कार्येषु यात्रायां विषकर्मेणि।

शान्तिमुत्तार्थसिद्धौ च इडा योच्या नराधिपैः ॥

ह्लाभ्याश्चैव प्रवाहे च क्रूरसौम्यविवर्जने।

विषुवतीन्तु जानीयात् संस्मरेत्तु विचक्षणः ॥

सौम्यादिशुभकार्येषु लाभार्जयजीविते।

गमनागमने चैव वामा सर्वत्र पूजिता।

युद्धादिभोजने घाते स्त्रीणाश्चैव तु सङ्गमे।

प्रशस्ता दक्षिणा नाडी प्रवेशे क्षुद्रकर्मेणि ॥

शुभाशुभानि कार्याणि लाभालाभौ जयाजयौ।

जीवाजीवाय यत् पृच्छेन्न सिध्यति च मध्यमा ॥

वामाचारेऽथवा दक्षे प्रत्यये यत्र नायकः।

तत्रस्थः पृच्छते यस्तु तत्र सिद्धिर्न संशयः ॥

वैच्छन्द्यो वामदेवस्तु यदा वहति चात्मनि।

तत्र भागे स्थितः पृच्छेत् सिद्धिर्भवति निष्कला ॥

वामे वा दक्षिणे वापि यत्र संक्रमते शिरा।

घोरे घोराणि कर्माणि सौम्ये वै मध्यमानि च ॥

प्रस्थिते भागतो हंसं ह्लाभ्यां वै सर्ववाहिनः।

तदा मृत्युं विजानीयाद्योगी योगविशारदः ॥

यत्र यत्र स्थितः पृच्छेद्दामदक्षिणसंमुखः।

तत्र तत्र समं दिश्याद्वातस्योदयनं सदा ॥

अग्रतो वामिका श्रेष्ठा पृष्ठतो दक्षिणा शुभा।

वामेन वामिका प्रोक्ता दक्षिणे दक्षिणा शुभा ॥

जीवो जीवति जीवेन्न यच्छून्यं तत् खरो भवेत्।

यत्किञ्चित् कार्यमुद्दिष्टं जयादिशुभलक्षणम् ॥

तत् सर्वं पूर्णनाड्यान्तु ज्ञायते निर्विकल्पकम्।

अन्यथादिपर्यन्तपञ्चयसुदाहृतम् ॥

यावत् घटीन्तु पृच्छायां पूर्णायां प्रथमो जयेत्।

रिक्तायान्तु द्वितीयन्तु कथयेत्तदशङ्कितः ॥

वामाचारः समं वायुर्जायते कर्मसिद्धिदम्।

प्रवृत्ते दक्षिणे मार्गे विषमे विषमाक्षरम् ॥

पवना

अन्यत्र वामवाहे तु नाम वै विषमाक्षरम्।

तदासौ जयमाप्नोति योधः संग्राममध्यतः ॥

दक्षवातप्रवाहे तु यदि नाम समाक्षरम्।

जायते नात्र सन्देहो नाडीमध्ये तु लक्षयेत् ॥

पिङ्गलान्तर्गते प्राण्ये समानीयाहवञ्जयेत्।

यावन्नाड्योदयं चारस्तां दिशं यावदाजयेत्।

न जातु जयते सोऽपि नात्र कार्या विचारणा ॥

अथ संग्राममध्ये तु यत्र नाडी सदा वहेत्।

सा दिशा जयमाप्नोति शून्ये भङ्गं विनिर्दिशेत् ॥

जातचारे जयं विद्यान्मृतके मृतमादिशेत्।

जयं पराजयश्चैव यो जानाति स पण्डितः ॥

वामे वा दक्षिणे वापि यत्र सञ्चरते शिरा।

कृत्वा तत्पदमादौ तु यात्रां नयति शोभनाम् ॥

शशिमुख्यप्रवाहे तु सति युद्धं समाचरेत्।

तत्रस्थः पृच्छते यस्तु स साधुर्जयति ध्रुवम् ॥

यां दिशं वहते वायुस्तां दिशं यावदाजयेत्।

जयते नात्र सन्देह इन्द्रो यदाग्रतः स्थितः ॥

मेघाद्या दश या नाड्यो दक्षिणा वामसंस्थिताः।

चरस्थिरद्विर्भागौ तास्तादृशे तादृशः क्रमात् ॥

निर्गमे निर्गमं याति संग्रहे संग्रहं विदुः।

पृच्छकस्य वचः श्रुत्वा घटाकारेण लक्षयेत् ॥

वामे वा दक्षिणे वापि पञ्चतत्त्वस्थितः शिवे।

जर्द्धेऽग्निरध आपश्च तिर्यक्संस्थः प्रभञ्जनः।

मध्ये तु पृथिवी ज्ञेया नभः सर्वत्र सर्वदा ॥

जर्द्धे मृत्युरधः शान्तिस्तिर्यक् चोद्घाटयेत् सुधीः।

मध्ये ह्यस्तं विजानीयात्कोक्षः सर्वत्र सर्वगे ॥”

इति गारुडे पवनविजयादि ६७ अध्यायः ॥

पवनवाधिः, पुं, (पवनः वायुरोग एव याधिरस्य।)

उद्धवः। औक्लण्यस्य सखा। इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (यथा,—

“विवक्षितामर्थविदस्तत्तत्तत्प्रतिसंभृताम्।

प्रापयन् पवनवाधेर्गिरसुत्तरपक्षताम् ॥”

इति माघे। २।१५ ॥

पवनात् प्रकुपितवायोरुद्धवो याधिः।) वायु-

रोगश्च ॥

पवनात्मजः, पुं, (पवनस्य आत्मजः पुत्रः।) हनू-

मान्। इति शब्दरत्नावली ॥ (पवनस्य वायो-

रात्मजः। “वायोरभिः।” इति श्रुतेर्वायुजन्य-

तयास्य तथात्वम्।) ह्यवाहनः। इति मत्स्य-

पुराणम् ॥ (भीमसेनः। इति महाभारतम् ॥

यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ८।२८६०।

“वाहिनीरुद्धमार्गौ तौ पदवीमनुससतुः।

मार्गे धनञ्जयसेव श्वेनेयपवनात्मजौ ॥”)

पवनालः, पुं, (पवनाय निष्पावाय अलति पर्याप्नो-

तीति। अल पर्याप्तौ + अच्।) धान्यविशेषः।

देधान इति पोन्नरी इति च भाषा। तत्पर्यायः।

देवधान्यम् २ चूर्णाङ्कः ३ जुहुलः ४ जुललः ५

बीजपुष्पः ६ पुष्पगन्धः ७। अस्य गुणाः।

हितलम्। खाडुलम्। लोहितलम्। श्लेष्म-

पित्तनाशिलम्। अरुच्यलम्। तुवरलम्।

रूचलम्। क्लेदकारिलम्। कषुलश्च। इति

भावप्रकाशः ॥

पवितः

पवनाशः, पुं, (पवनं वायुं अश्रति भक्षयतीति ।
अश्र भोजने + “कर्मण्यण्” ३।२।१ । इति
अण् ।) सर्पः । इति हलायुधः ॥
पवनाशनः, पुं, (पवनो वायुरशनं भक्ष्यं यस्य ।)
सर्पः । इत्यमरः १।२।८ ॥
पवनाशनाशः, पुं, (पवनाशस्य सर्पस्य नाशो
यस्मात् । यद्वा, पवनाशनं सर्पमश्रतीति ।
अश्र + अण् ।) गरुडः । इति हलायुधः ॥
मयूरः । यथा, उत्तरचोरपञ्चाशिकायाम् ।
“खयोनिमच्छध्वजसम्भवाणां
श्रुत्वा निनादं गिरिगङ्गरेषु ।
तमोऽरिविम्बप्रतिविम्बधारी
रुराव कान्ते ! पवनाशनाशः ॥”
पवनेष्टः, पुं, (पवने वायुरोगे इष्टः ।) महानिम्बः ।
इति रत्नमाला ॥ (महानिम्बशब्देऽस्य गुणा-
दिकं ज्ञेयम् ॥)
पवनोम्बुजः, क्ली, परुषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पवमानः, पुं, (पवते शोधयतीति । पूरु शोधने +
“पूर्यजोः शानच्” ३।२।१।८ । इति शानच् ।
“आने सुक्” ७।२।२२ । इति सुमागमः ।)
वायुः । इत्यमरः १।१।६६ ॥ (यथा, रघुः १।८।६।
“न खरो न च भूयसा मृदुः
पवमानः पृथिवीरुहानिव ।
स पुरस्कृतमध्यमक्रमो
नमयामास नृपाननुह्वरन् ॥”
अग्नेः स्वाहायां जातः पुत्रः । यथा, मार्क-
ण्डेयः ५२।२७-२८ ॥
“योसावगिरभीमानो ब्रह्मणस्तनयोऽयजः ।
तस्मात् स्वाहा सुतान् लेभे त्रीनुदारौजसो द्विजः ॥
पावकं पवमानश्च शुचिश्चापि जलाशिनम् ।
तेषाम् सन्ततावनेऽ चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥”
निर्मथ्याभिः । स च गार्हपत्याभिः । यथा,—
“अथ यः पवमानस्तु निर्मथ्योऽभिः स उच्यते ।
स च वै गार्हपत्योऽभिः प्रथमो ब्रह्मणः स्मृतः ॥”
इति मातृस्ये ४८ अध्यायः ॥
पवमानात्मजः, पुं, (पवमानस्य वायोरात्मजः ।
“वायोरभिः” इति श्रुतेर्वायुजन्यतयास्य
तथात्वम् । यद्वा, पवमानस्य अभिविशेषस्य
आत्मजः ।) हयवाहनः । यथा,—
“पवमानात्मजो ह्यभिर्हयवाहन उच्यते ॥”
इति मातृस्ये ४८ अध्यायः ॥
पवाका, स्त्री, (पुनातीति । पून् गि शोधने +
“क्वाकादयश्च” उणां ४।१।४ । इति आक-
प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) वाया । चक्र-
वातः । इत्युणादिकोशः ॥
पविः, पुं, (पुनातीति । पून् शोधने + “अच इ”
उणां ४।१।३८ । इति इः ।) वज्रम् । इत्य-
मरः १।१।१।५० ॥
पवितः, चि, (पूयते स्म । पूरु शोधे + क्तः “पूरुष्”
७।२।५१ । इति इट् । “पूरुः क्वा च” १।२।२२ ।
इति न क्तिवम् ।) पूतः । इति मुग्धबोध-
आकरणम् ॥ मरीचे, क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

पवित्र

पवित्रा [ऋ], चि, (पुनातीति । पू + णच् ।)
पवित्रताकारकः । यथा, नैषधे ।
“तनुश्रिया यस्य ढगं स मन्मथः
कुलश्रिया यः पवित्रास्मदन्वयम् ॥”
पवित्रं, क्ली, (पूयतेऽनेनेति । पू + “पुवः संज्ञा-
याम्” ३।२।१८५ । इति इच् ।) वर्षणम् ।
कुशम् । (यथा, मनुः १२।७५ ।
“प्राक्कुलान् पथ्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ॥”)
ताम्रम् । पयः । इति मेदिनी । रे, १७७ ॥
वर्षणम् । इति विश्वः ॥ अर्घोपकरणम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ यज्ञोपवीतम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
घृतम् । मधु । इति राजनिर्घण्टः ॥ पार्वण-
आडादावर्घार्थं होमादावाच्यसंस्कारादयश्च
सागनिर्गर्भकुशान्तरवेष्टितप्रादेशमात्रकुशपत्र-
द्वयम् । यथा,—
“अनन्तर्गर्भं सागं कौशं द्विदलमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यच्च कुचचित् ॥”
इति आहृतत्वम् ॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते । १२।१४६।२० ।
“प्रभृतस्त्रिककुलाम पवित्रं मङ्गलं परम् ॥”
महादेवः । यथा तत्रैव । १२।१७३।५ ।
“पवित्रश्च महाश्चैव नियमो नियमाश्रितः ॥”)
पवित्रः, चि, (पू + इच् ।) अतादिना शुद्धः ।
(यथा, गीतायाम् । ४।३८ ।
“नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥”)
तत्पर्यायः । प्रयतः २ पूतः ३ । एतत्त्रयं
प्राणिविषयमात्रम् । शुचिः ४ शुद्धः ५ पवि-
त्रितः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ पुण्यः ७
पावनः ८ । इति जटाधरः ॥ (पूयतेऽनेन । पून्
+ “पुवः संज्ञायाम्” ३।२।१८५ । इति इच् ।)
शुद्धद्रवम् । तत्पर्यायः । पूतम् २ मेध्यम् ३ ।
एतत्त्रयं अप्राणिद्रव्यविषयम् । इति ब्रह्मवर्ग-
विशेष्यनिर्दिष्टं च अमरभरतौ ॥ शुद्धम् ४ शुचि ५
पुण्यम् ६ पूतवत् ७ । इति जटाधरः ॥
(यथा,—
“बल्यं पवित्रमायुष्यं सुमङ्गल्यं रसायनम् ।
एतत्तु गयष्टतगुणपरम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
पवित्रः, पुं, (पुनातीति । पू + कर्त्तरि इच् ।)
तिलवृक्षः । पुत्रजीववृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(तिलपुत्रजीवशब्दयोरस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)
कार्तिकेयस्य नामान्तरम् । यथा, महाभारते ।
३।२३१।६ ।
“षष्ठीप्रियश्च धर्मात्मा पवित्रो मातृवत्सलः ॥”)
पवित्रकं, क्ली, (पवित्र + कन् । यद्वा, पवित्रे
पयसि कायतीति । कै + कः ।) जालम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ शृङ्गसूत्रजालम् । इत्यमरः ।
१।१०।१६ ॥ क्षत्रियस्य यज्ञोपवीतम् । यथा,
“कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योऽर्द्धवत् चिह्नम् ।
शृङ्गसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम् ॥
इति मनुवचनात् पवित्रकमपि तदुच्यते । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

पवित्रा

पवित्रकः, पुं, (पवित्र + स्वार्थे कन् ।) कुशः ।
दमनकः । अश्वत्थः । उदुम्बरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
पवित्रधान्यं, क्ली, (पवित्रं धान्यम् । नित्यकर्म-
धारयः ।) यवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यव-
शब्देऽस्य गुणादयो वक्तव्याः ॥)
पवित्रा, स्त्री, (पवित्र + टाप् ।) तुलसी । इति
शब्दमाला ॥ नदीभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
हरिद्रा । अश्वत्थीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पवित्रारोपणं, क्ली, (पवित्रस्य यज्ञोपवीतस्य
आरोपणं प्रदानं यच्च ।) श्रीकृष्णसम्प्रदानकोप-
वीतदानरूपोत्सवविशेषः । यथा,—
“आवणस्य सिते पक्षे द्वादश्यां वैष्णवैर्मदा ।
कर्त्तव्यः कृष्णदेवस्य पवित्रारोपणोत्सवः ॥”
अथ तन्निवृत्ता बह्वचपरिशिष्टे ।
“स स्नातः सर्वतोर्ध्वं सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
हरिश्च प्रीतिमाप्नोति यः पवित्रं समाचरेत् ॥
विधिना शास्त्रदृष्टेन यो न कुर्यात् पवित्रकम् ।
हरन्ति राक्षसास्तस्य वर्षपूजादिकं फलम् ॥”
योगसूत्रे च पवित्रोत्पत्तुपाख्यानेन नागराजं
पवित्रं प्रति श्रीरुद्रेण वरदानम् । यथा,—
“ये त्वां न बहुमन्यन्ते यथा सम्भावितो मया ।
जपहोमादिकं तेषां फलं त्वामेतु निश्चयात् ॥
विष्णुरहस्ये ।
न करोति विधानेन पवित्रारोपणं यः ।
तस्य सम्बत्सरी पूजा निष्फला मुनिसत्तम ! ॥
तस्माद्भक्तिसमायुक्तैर्नरेर्विष्णुपरायणैः ।
वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्यं पवित्रारोपणं हरिः ॥”
अथ पवित्रारोपणमाह्वारम् ।
तत्र बौधायनः ।
“यावांस्तनुः पवित्रस्य तावत् स्वर्गे महीयते ।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं विपुलं तस्य वर्द्धते ॥
महासंहितायाम् ।
सम्बत्सरेण या पूजा कृता वै भक्तिना द्विज ! ।
पवित्रदानात् पूर्णा स्यादित्याह भगवान् हरिः ॥
विष्णुरहस्ये ।
पवित्रारोपणं विष्णोर्भुवि सुक्तिप्रदायकम् ।
स्त्रीपुंकीर्त्तिप्रदं पुण्यं सुखसम्पद्भावहम् ॥
पुण्यानानु तथा पुण्यं सर्वप्रापहरणं वै ।
पवित्रारोपणं तस्मात् पवित्रं परमं स्मृतम् ॥
सम्बत्सरे नरो भक्त्या समभ्यर्च्य जनार्दनम् ।
यत् फलं समवाप्नोति पवित्रारोपणेन तत् ॥
किञ्च ।
पावयत्येनसो नित्यं ज्ञायते भवबन्धनात् ।
पवित्रं तेन विख्यातं ब्राह्मं तेजोऽभिधीयते ॥
विष्णुाख्यायां तु विख्यातं तदा लोके विधीयते ।
स एव छत्ररूपेण यज्ञेशः कर्मणां प्रभुः ॥
तदेव त्रिगुणोत्तमं तत् नारायणाख्याया ।
त्रिदेवात्मा त्रिवेदात्मा चन्द्रारः प्रणवः स्मृतः ॥”
अथ पवित्रारोपणविधिः ।
“सौवर्गे राजतेक्ष्माः सौमैः सुवैस्तु पाणिनैः ।
कार्पासैर्वा पवित्राणीत्यते काशेः कुशैरपि ॥

पवित्रा

तत्र कार्पासिकं सूत्रं ब्राह्मणौकर्तितं शुभम् ।
 आनीय त्रिगुणीकृत्य पुनस्त्रिगुणयेच्छुचिः ॥
 पञ्चगव्येन तत् प्रोक्ष्य प्रक्षाल्य शुचिनाम्बुना ।
 मूलेनाद्योत्तरशतं मन्त्रेणाथाभिमन्त्रयेत् ॥
 त्रीणि साष्टशतेनास्य तस्याह्वेनास्य चार्द्धतः ।
 जानरुनाभिदन्तानि पवित्राण्याचरेत् प्रभोः ॥
 घटत्रिंशद्गन्धयस्तेषामाद्यो कार्यास्तु मध्यमे ।
 चतुर्विंशतिरन्ते च द्वादशगन्धयो बुधैः ॥
 अङ्गुष्ठपर्वमात्रन्तु कुर्याद्गन्धिमथोत्तमे ।
 तदह्वं मध्यमे कुर्यात्तदह्वं कनीयसि ॥
 गन्धीन् कुर्वीत सर्वत्र सुवृत्तान् सुमनोहरान् ।
 न वै विषमसंख्याकान् गन्धीन् कुर्वीत कुचचित् ॥
 अष्टोत्तरसहस्रेण तत्सूत्रस्य पवित्रकम् ।
 अष्टोत्तरशतं गन्धिं वनमालाख्यमाचरेत् ॥
 आरभ्य सुकुटं या तु सूत्रैर्विरचिता शुभा ।
 आपादलम्बिनी भाला वनमाला प्रकीर्तिता ॥
 कुर्याद्गन्धपवित्रञ्च सूत्रैर्द्वादशभिः शुभैः ।
 अरन्निप्रमितं तच्च द्वादशगन्धिकं कृती ॥
 पवित्राणि परीवारदेवतानां समाचरेत् ।
 सूत्रैस्तेरुदुसंख्याकैः कलासंख्याकसंख्याकैः ॥
 तेषु गन्धीन् यथाशोभं बद्धा वस्त्रे गुं रोरपि ।
 सप्तविंशतिभिः सूत्रैः षड्विंशतिभिरात्मनः ॥
 यथासम्भवमन्येषां पवित्राणि च कारयेत् ।
 सम्पादयेच्च सर्वाणि शोभनान्येव यत्नतः ॥
 तथा चोक्तम् ।
 विशोभसूत्रदानेन कर्तुं स्यादशुभं फलम् ।
 परित्रं परया भक्ता तस्मात् कुर्वीत शोभनम् ॥
 रङ्गयित्वाथ काशीरागुरगोरोचनादिना ।
 वस्त्रेणाच्छाद्य पटले स्थापयेत्तानि वैश्वे ॥
 इति पवित्रविनिर्माणम् ॥ * ॥
 “कृत्वा कृत्यं दशम्याश्च पवित्रारोपणाय हि ।
 कृष्णं विज्ञाप्य तत्राद्रिं यथा प्राग्लिखितं नयेत् ॥
 एकादश्यां प्रभाते च नित्यकृत्यं समाप्य हि ।
 देवालयसुपस्कृत्य मण्डलं रचयेत् शुभम् ॥
 कृत्वा कृष्णस्य नित्यार्चां पवित्रारोपणायकाम् ।
 पूजां विशेषतः कृत्वा कृष्णं विज्ञापयेद्विदम् ॥
 क्रियालोपविधातार्थं यत्नया विहितं प्रभो ! ।
 मयेतत् क्रियते देव ! भवतुष्टेः पवित्रकम् ॥
 न मे विशो भवत्वत्र कुरु नाथ ! दयां मयि ।
 सर्वथा सर्वदा विष्णो ! मम त्वं परमा गतिः ॥
 देवस्य सर्वतो न्यस्येदन्तकाष्ठं जलं कुशान् ।
 मृत्तिकाश्च हरिद्राश्च कुङ्कुमं रोचनानि च ॥
 उपानहौ सितं कृत्वा चामरं यजनं तथा ।
 यवा ब्रीह्यादिधान्यानि यथास्थानं पृथक् पृथक् ॥
 कुम्भं शुद्धाभुना पूर्य सर्वतोभद्रमण्डले ।
 देवाग्रतो निधायास्मिन् परिचाण्यधिवासयेत् ॥
 अथ पवित्राधिवासनम् ।
 “भगवत्पुरतस्तानि पटलस्थानि पूजयन् ।
 आदावावाहयेन्मूलयुजा तन्मनुना बुधः ॥
 तन्मन्त्रायाम् ।
 ओं संवत्सरस्य यागस्य परित्रीकरणाय भोः ।
 विष्णुलोकात् परित्राद्य आगच्छेद् नमोऽस्तु ते ॥

८४

पवित्रा

तेष्वावाह्य यथास्थानं ब्रह्माद्या देवतास्ततः ।
 तत्तन्मन्त्रैः सन्निधाप्याक्षतगन्धादिनार्चयेत् ॥
 तत्र तत्र ता देवताश्चोक्ताः ।
 ब्रह्मविष्णुमहादेवास्त्रिमुखीदेवताः स्मृताः ।
 प्रणवः सोमवह्नी च ब्रह्मा नागः शशी रविः ॥
 शिवश्च विश्वदेवाश्च नवसूत्राधिदेवताः ।
 क्रिया च पौरुषी वीरा चतुर्थी चापराजिता ॥
 जया च विजया चैव मुक्तिदा च सदाश्रिता ।
 मनोमयी तु नवमी दशमी सर्वतोमुखी ।
 गन्धीनां देवतास्त्रिंशस्तास्तत्र विनिवेशयेत् ॥
 तन्मन्त्राश्चैते ।
 ओं सर्वाभरणचित्राङ्ग ! सर्वदेवनमस्कृत ! ।
 लावण्यरूपविश्वात्मन् ! ज्येष्ठसूत्रं समाश्रय ॥
 ओं सर्वलक्ष्मीकर ! श्रीश ! सर्वज्ञानरसात्मक ! ।
 निवृत्तरूपविश्वात्मन् ! मध्यसूत्रं समाश्रय ॥
 ओं अतिवेगमरुदयोनि ! पुरुषात्मन् ! दिवस्यते ! ।
 कनीयो हे प्रभो ! देव ! तेजसा सूत्रमाश्रय ॥
 यत्र मन्त्रो न वर्तते तत्तन्नामैव तत्र च ।
 नमोऽन्तं सचतुर्थीकसूत्रः प्राग्लिखनात्मनुः ॥ * ॥
 अथ कृष्णकराभोजे पट्टसूत्रेण निर्मितम् ।
 वितस्तिमात्रं बध्नीयात् डोरकं मङ्गलात्मकम् ॥
 तत्र मन्त्रः ।
 ओं संवत्सरकृतार्चायाः सम्पूर्णफलदायि यत् ।
 पवित्रीकरणायेतत् कौतुकं धरते नमः ॥
 ततो गन्धपवित्रञ्च गृहीत्वा धूपितं बुधः ।
 भगवन्तं नमस्कृत्य भक्ता संप्रार्थयेद्विदम् ॥
 आमन्त्रितोऽसि देवेश ! सार्द्धं देवगणेश्वरैः ।
 मन्त्रेणैर्लोकपालैश्च सहितः परिवारकैः ॥
 आगच्छ भगवन्नीश ! विधिसंपूर्तिकारक ! ।
 प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सान्निध्यं कुरु केशव ! ॥
 ततश्च ।
 विष्णुतेजोद्भवं रम्यं सर्वपातकनाशनम् ।
 सर्वकामप्रदं देव तवाङ्के धारयाम्यहम् ॥
 अनेन मनुना विद्वान् मूलसंपुटितेन हि ।
 दद्यात् गन्धपवित्रं तच्छ्रीकृष्णचरणजयोः ॥
 नीराज्य देवं स्तुत्वा च दत्त्वा पुष्पाञ्जलिं ततः ।
 तत्पवित्राणि तत्कुम्भमप्यस्त्रमनुनाथवा ॥
 नृसिंहमनुना रचेत् कवचेनावगुण्ठयेत् ।
 गीतगुह्यादिना कुर्याद्विधिवज्जागरं निशि ॥
 अथ पवित्रार्पणम् ।
 “प्रातःकृत्यानि निर्वृत्य नित्यपूजां विधाय च ।
 विशेषतोऽर्चयेद्देवं पवित्राणि च पूजयेत् ॥
 महावादित्रघोषेण नामसंकौर्त्तनोत्सवैः ।
 मूलसंपुटितेनैव पवित्रारण्यर्पयेत् क्रमात् ॥
 वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण भक्ता कृष्णाय वैष्णवः ।
 पूजां कृत्वा परीवारदेवानां तान्यथार्पयेत् ॥
 अर्पणमन्त्रः ।
 कृष्ण ! कृष्ण ! नमस्तुभ्यं गृह्णाणेदं पवित्रकम् ।
 पवित्रकरणार्थाय वर्षपूजाफलप्रदम् ॥
 पवित्रकं कुरुष्वदाय यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
 शुद्धो भवाम्यहं देव ! त्वत्प्रसादाज्जनाह्वन ! ॥
 महापूजां ततः कृत्वा स्तुत्वा नवार्चयेत् प्रभुम् ।

पवित्रा

वनमालां यथा देव ! कौस्तुभं सततं हृदि ॥
 तद्वत् पवित्रतन्त्रं पूजाश्च हृदये वह् ।
 जानताजानता वापि न कृतं यत्तवाचनम् ॥
 केनचिद्विद्भद्रोपेण परिपूर्णतदस्तु मे ॥
 अथाग्निं विधिनाभ्यर्च्य पवित्रं तस्य चार्पयेत् ।
 कृष्णो निवेदयेन्मन्त्रहीन इत्यादिना कृतम् ॥
 गुरुश्च भक्ता संपूज्य पवित्रं गुरवेऽर्पयेत् ।
 वैष्णवेभ्यः पवित्राणि दत्त्वेकं धारयेत् स्वयम् ॥
 संपूज्य वैष्णवान् विप्रान् शक्त्वा सम्भोज्य बन्धुभिः ।
 समं मञ्चाप्रसादान्नं सुखं सुञ्जीत वैष्णवः ॥
 अथ पवित्रविसर्जनविधिः । तन्त्रे ।
 “मासं पक्षमहोरात्रं चित्रात्रं धारयेत्तथा ।
 देवं तं सूत्रसन्दर्भं देशकालानुसारतः ॥
 प्रत्यहं स्नानकर्मादि सूत्राण्युत्तार्थं कारयेत् ।
 अभिविधाय तोयेन पुनर्देवे निवेदयेत् ॥
 तथान्ते देवमभ्यर्च्य विशेषात् पुष्पचन्दनैः ।
 नैवेद्यं विविधं दत्त्वा ततः सूत्रं विसर्जयेत् ॥
 ओं संवत्सरीं शुभां पूजां सम्पाद्य विधिवन्मम ।
 ब्रजेदानीं पवित्र ! त्वं विष्णुलोकं विसर्जितम् ॥
 यावद्देवे पवित्राणि तावत्तिष्ठेत् समाहितः ।
 ब्रह्मचारी हविष्याशी देवपूजापरायणः ॥
 तत्फलचोक्तं बौधायनेन ।
 एवं यः कुरुते विद्वान् वर्षे वर्षे न संशयः ।
 स याति परमं स्थानं यत्र देवो नृकेश्वरी ॥
 अथ तत्र मुख्यगौणकालनिर्णयः ।
 “मुख्यकालस्य चैवास्य विप्रतोपगमे सति ।
 भाद्रादावपि कर्तव्यं पवित्रारोपणं प्रभोः ॥
 तथा च विष्णुरहस्ये ।
 आवणस्य सिते पक्षे कर्कटस्थे दिवाकरे ।
 द्वादश्यां वासुदेवाय पवित्रारोपणं स्मृतम् ॥
 सिंहस्थे वा रवौ कार्यं कन्यायाश्च गतेऽथवा ।
 तस्यामेव तिथौ सन्ध्यां तुलासंस्थे कथञ्चन ॥
 मन्त्रतन्त्रप्रकाशे च ।
 कर्कटश्च गते सूर्ये तथा सिंहगतेऽपि वा ।
 द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य हरेर्देवात् पवित्रकम् ॥
 अथ चेद्विप्रपतेन मुख्यकालो न लभ्यते ।
 कन्यागतेऽपि कुर्वीत यावन्नोत्तिष्ठते हरिः ॥
 इति हरिभक्तिविलासः ॥
 पवित्रारोहणं, कौ, (पवित्रस्य यज्ञोपवीतस्य
 आरोहणं सम्प्रदानं यत्र ।) पवित्रारोपणम् ।
 यथा,—
 “आषाढशुक्लपक्षस्य यादमी आवणस्य च ।
 पवित्रारोहणं कुर्याद्देवाः प्रीतिकरं परम् ॥
 दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण दुर्गाबीजेन भैरव ! ।
 वैष्णवीतन्त्रमन्त्रेण पवित्रारोहणश्चरेत् ॥
 विशेषात् आवणादेव देवाः कुर्यात् पवित्रकम् ।
 सर्वेषामपि देवानां पवित्रारोहणश्चरेत् ॥
 आषाढे आवणे वापि संवत्सरफलप्रदम् ।
 प्रतिपदनदस्योक्ता पवित्रारोहणे तिथिः ॥
 श्रिया देया द्वितीया तु तिथीनामुत्तमा तिथिः ॥
 तृतीया भवभावित्याश्चतुर्थी तत्सुतस्य च ॥
 पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गुह्यस्य च ।

पवित्रा

सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाश्च तथाष्टमी ॥
मातङ्गा नवमी प्रोक्ता वासुकेर्दशमी स्मृता ।
एकादशी ऋषीणाश्च द्वादशी चक्रपाणिनः ॥
त्रयोदशी त्वनङ्गस्य मम चैव चतुर्दशी ।
ब्रह्मणो दिक्पतीनाश्च पौर्णमासी तिथिर्मता ॥
पवित्रारोहणं यो वै देवानां न समाचरेत् ।
तस्य सांवत्सरीपूजाफलं हरति केशवः ॥
तस्माद्यत्नेन कर्त्तव्यं पवित्रारोहणं परम् ।
कृते बहुफलप्राप्तिस्तत्पूजा सफला भवेत् ॥
पवित्रं येन सूत्रेण यथा कार्यं विज्ञानता ।
तत् शृणुष्व प्रमाणश्च रचनासु च भैरवः ॥
प्रथमं दर्भसूत्रं पञ्चसूत्रं ततः परम् ।
ततः चौमं सुपुण्यं स्यात् कार्पासकमतः परम् ॥
पट्टसूत्रं तथान्येन पवित्राणि न कारयेत् ।
पवित्राणि विचित्राणि कर्त्तव्याणि प्रयत्नतः ॥
गन्धमात्यैः सुरभिभिरर्चितानि यथोदितम् ॥
कन्या च कर्त्तयेत् सूत्रं प्रमदा वा पतिव्रता ॥
विधवा प्राधुशीला च दुःशौला न हि कर्त्तयेत् ।
यत् सूचिभिर्द्रव्यैश्च भस्मधूमाभिगुण्डितम् ॥
तद्वर्जयेत् यत्नेन सूत्रमस्मिन् पवित्रके ।
उपयुक्तं चाखुदष्टं मदरक्तादिदूषितम् ॥
मलिनं नीलरक्तं च यत्नेन परिवर्जयेत् ।
सूत्रैः पवित्रं कुर्वीत कनिष्ठोत्तममध्यमम् ॥
कनिष्ठकं पवित्रं सप्तविंशतितनुभिः ।
मध्यमोके यष्टः कौर्त्तिसुखसौभाग्यवर्द्धनम् ॥
चतुःपञ्चाशता प्रोक्तं तन्तूनां मध्यमं परम् ।
द्विभोगावहं पुण्यं स्वर्गसौख्यप्रदायकम् ॥
उत्तमश्चैव तन्तूनामष्टोत्तरशतं वै ।
तद्वत्त्वा तु महादेये शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥
उत्तमं वासुदेवाय दद्याद्यदि पवित्रकम् ।
तदा याति हरेर्लोकं साधको नात्र संशयः ॥
अष्टोत्तरसहस्रं रत्नमालेति गीयते ।
पवित्रं महादेया मुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥
रत्नमालानु यो दद्यान्महादेये पवित्रकम् ।
कल्पकोटिसहस्राणि स्वर्गं स्थित्वा शिवो भवेत् ॥
एतत्तु नागहाराख्यं शङ्करस्य पवित्रकम् ।
अष्टोत्तरसहस्रेण तन्तूनां सुमनोहरम् ॥
यः प्रयच्छति मन्त्रं स यावान् तनुसंख्यः ।
तावत्कल्पसहस्राणि मम लोके प्रमोदते ॥
अष्टोत्तरसहस्रेण वनमाला हरेः स्मृता ।
तन्तूनां तस्य दानेन विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥
यत् कनिष्ठं पवित्रं नाभिमात्रं भवेत् तत् ।
ह्रस्वदशयन्त्रिसंयुक्तमात्ममानेन योजयेत् ॥
ऊरुप्रमाणं मध्यं स्यात् ग्रन्थीनां तत्र योजयेत् ।
चतुर्विंशतिमप्यस्य मालामात्मन एव च ॥
पवित्रसुतमं प्रोक्तं जातुमात्रं भैरवः ।
षट्त्रिंशत्तनुग्रन्थीनां योजयेदात्ममानतः ॥
श्रुतमष्टोत्तरं कार्यं ग्रन्थीनां स्वविधानतः ।
नागहाराख्यं तद्वर्ज्यं च विधानतः ॥
पवित्रं क्रियते येन सूत्रेण ग्रन्थयः पुनः ।
तद्वर्ज्यं सूत्रेण कर्त्तव्यं लक्षणांशिताः ॥
ग्रन्थिन् सप्तभिः कुर्याद्वेष्टनेन कनिष्ठके ।

पवित्रा

द्विगुणैर्मध्यमे कुर्यात्त्रिगुणैरुत्तमे तथा ॥
अधिवास्य पवित्राणि पूर्वस्निन्दिवसे पुनः ।
मन्त्रन्यासं पवित्रेषु कुर्यात्तत्र परेऽहनि ॥
दुर्गावीजेन मन्त्रेण मन्त्रन्यासं द्विजश्चरेत् ।
वैष्णवीतन्त्रमन्त्रेण कुर्यात्तत्र च भैरवः ॥
प्रतिग्रन्थि स्वयं कुर्यान्मन्त्रन्यासं विचक्षणः ॥
अङ्गुष्ठाय जप्यन्तु मालायामिह भैरवः ।
यावन्तो ग्रन्थयश्चात्र तावन्त्येव च संन्यसेत् ।
मन्त्राणि तस्य तेन स्यात् देवाङ्गोपनियोजनम् ॥
दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण तत्त्वन्यासं कारयेत् ।
एकत्र न्यस्य सकलं यज्ञपात्रे पवित्रकम् ॥
तस्मिन्निधाय पुष्पाणि गन्धादि च सुशोभनम् ॥
तत्त्वन्यासं ततः कुर्यादङ्गुल्यग्रेण भैरवः ॥
विष्णोस्तु मूलमन्त्रेण तत्त्वन्यासं कारयेत् ।
इदं विष्णुरिति प्रोक्तं मन्त्रन्यासे द्विजस्य हि ॥
शूद्राणां मन्त्रविन्यासे मन्त्रो वै द्वादशाक्षरः ।
प्रासादेन तु मन्त्रेण मन्त्रन्यासो मम स्मृतः ॥
अनेन मन्त्रन्यासं दानश्चानेन कारयेत् ।
कुङ्कुमोशीरखर्चुरैश्चन्दनादिविलेपनैः ॥
पवित्राणि विलिप्याय तत्त्वन्यासं योजयेत् ।
सम्पूज्य विधिवद्देवीं मण्डले प्रयतो नरः ॥
वैष्णवीतन्त्रमन्त्रेण दुर्गामन्त्रेण भैरवः ।
दुर्गावीजेन दद्यात्तु देवा मूर्द्ध्नि पवित्रकम् ॥
यस्य देवस्य या पूजा तस्य तस्यैव मण्डलम् ।
यस्य यस्य तु यो मन्त्रो यथाध्यानादिपूजनम् ॥
तं देवं तेन भावेन पूजयित्वा प्रयत्नतः ।
तस्यैव बीजमन्त्राभ्यां मूर्द्ध्नि दद्यात् पवित्रकम् ॥
पवित्रं समये दद्याद्देव्यश्च पवित्रकम् ।
सर्वेषामेव वेदानां सम्पूर्णार्थं च भैरवः ॥
अभिर्वाचा भवानी च गजवक्त्रो मन्दोरगः ।
स्कन्दो भानुर्मातृगणो दिक्पालाश्च नव ग्रहाः ॥
एषां घटेषु प्रत्येकं पूजयित्वा यथाविधि ।
मूर्द्ध्नि पवित्रमेकैकं दद्यादेभ्यः समाहितः ॥
पञ्चगव्यं कृत्वा देये दत्ताहुतित्रयम् ।
तेनैव वक्ष्ये दत्त्वा शम्भवे च यथाविधि ॥
आय्यैरष्टोत्तरशतं तिलैराय्यैस्तथैव च ।
अष्टोत्तरशतं दद्यान्महादेये च साधकः ॥
एवमेवं विधानेन विष्णवादीनाश्च वैष्णवः ।
पवित्रारोपणं कुर्याद्भस्मकाभार्थसिद्धये ॥
नैवेद्यैर्विविधैः पेयैर्वटपिष्टकमोदकैः ।
कुङ्कुमाब्जैर्नरिकेलैश्च खर्जूरैः पनसैस्तथा ॥
आम्रदाडिमकर्कारुद्राक्षादिविविधैः फलेः ।
भक्ष्यभोग्यादिभिः सर्वैर्मर्त्यैर्मर्त्यैस्तथोदनेः ॥
गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दोषैश्च सुमनोहरैः ।
वासोभिर्भूषणैश्चैव भवानी साधको यजेत् ॥
नटनर्तकसंघैश्च वेश्याभिरपि भैरवः ।
बुधगीतेः सप्तदितो जागरं कारयेन्निशि ॥
भोजयेद्ब्राह्मणांश्चापि ज्ञातीनपि द्विजोत्तमैः ।
पवित्रारोहणे हस्ते दक्षिणासुपदापयेत् ॥
हिरण्यं गां तिलं वासो हृतं वा शाकमेव वा ।
इमं मन्त्रं ततः पश्चात् साधकः सप्तद्वारयेत् ॥
मणिविद्रुममालाभिर्मन्दारकुसुमादिभिः ।

पशुः

इयं सांवत्सरी पूजा तवास्तु परमेश्वरि ! ॥
ततो विसर्जयेद्देवीं पूर्वभिः प्रतिपत्तिभिः ।
एवं कृते पवित्राणां दाने देया यथाविधि ॥
सांवत्सरस्य या पूजा सम्पूर्णा वत्स ! जायते ।
कल्पकोटिशतं यावद्देवीगेहे वसेन्नरः ।
अत्रापि सुखसौभाग्यसम्पन्निरतुला भवेत् ॥”
इति कालिकापुराणे ५८ अध्यायः ॥
गरुडपुराणे ४२ । ४३ अध्याययोरप्येतद्द्रष्टव्यम् ॥
पवित्रितः, त्रि, पवित्रमस्य जात इत्यर्थे तार-
कादित्वात् इतच्प्रत्ययनिबन्धः । तत्पठ्यायः ।
पवित्रः २ प्रयतः ३ पूतः ४ शुचिः ५ शुद्धः ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
पशु, क बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
सकं-सेट् ।) क, पाशयति । इति दुर्गादासः ॥
पशु, च बाधे । ग्रन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां-उभं-सकं-सेट् ।) अ, पशति, पशते । बाधो
विहतिः । ग्रन्थो ग्रन्थनम् । ग्रन्थस्थाने स्पर्शनं
पठन्ति केचित् । इति दुर्गादासः ॥
पशु, त क अनुपसर्गादन्वबाधयोः । स्पर्शगत्योः ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-
सेट् ।) तालयोपधः । पशयति । अनुपसर्गा-
दिति सोपसर्गस्य प्रयोगो निबिध्यते । बाधो-
विहतिः । इति दुर्गादासः ॥
पशयं, त्रि, (पशोरिदं पशवे हितं वा । पशु +
यत् ।) पशुसम्बन्धि । इति संक्षिप्तसारयाकर-
णम् ॥ (पशुद्वितकारम् । यथा, याज्ञवल्क्यो ।
१ । ३२१ ।
“रस्यं पशयमाजीवं जाङ्गलं देशमावसेत् ॥”)
पशुः, पुं, (अविशेषेण सर्वं पश्यतीति । इतिरौ
प्रत्यये + “अर्जिदृशिकस्यमिपंसौति ।” उणां ।
१ । २८ । इति कुः पश्चादेशश्च ।) अन्या
युतपत्तिर्यथा, “पश्यन्ति पश्यन्ति पार्श्व-
हस्ताभ्यां हिताहितम् ।” इति भरतः ॥ जन्तु-
विशेषः । तस्य लक्षणम् । लोमवक्त्राङ्गल-
वत्त्वम् । इति भाषारत्ने कणादः ॥ तद्देवा
यथा । सिंहः १ व्याघ्रः २ तरङ्गः ३ वराहः ४
कपिः ५ भङ्गकः ६ खड्गी ७ महिषः ८
शृगालः ९ विडालः १० गोघा ११ आवित् १२
हरिणः १३ कण्वसारः १४ खरः १५ न्यङ्गुः १६
रङ्गुः १७ शम्बरः १८ रौहिणः १९ गोकर्णः २०
पृषतः २१ एणः २२ ऋष्यः २३ रोहितः २४
चमरः २५ गन्धर्वः २६ शरभः २७ रामः २८
हमरः २९ गवयः ३० शशः ३१ खड्गाशः ३२
गौः ३३ उष्ट्रः ३४ ह्यागः ३५ मेघः ३६ खरः ३७
हृत्ती ३८ अश्वः ३९ । इत्यमरः ॥ * (यथा,
“पशुः पशूनां दौर्बल्यात् कश्चिन्मध्ये वृत्तायते ।
ससत्त्वं वृत्तमासाद्य प्रकृतिं भजते पशुः ॥
तद्वद्गो व्रमध्यस्थः कश्चिन्मौख्यसाधनः ।
स्थापयत्यात्ममात्मानमात्मन्त्वासाद्य भिद्यते ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने त्रिंशोऽध्याये ॥)
तत्र ग्रन्थारण्यभेदेन चतुर्दशविधाः पशवो यथा,

पशुः

“गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्हभो मनुष्यश्चेति सप्त ग्राम्याः पशवः । सहिषवानरक्षससरी-
रुपरुषुषतन्मगाश्चेति सप्तारण्याः पशवः ॥”
इति दुर्गातुसवतत्वे पैठीनसिः ॥ * ॥ वैद्यके
भूशयजाङ्गलमेदेन स द्विविधः । तत्र विलशायि-
त्वात् भूशया नकुलगोधादयः । तेषां मांसगुणाः ।
“प्रहसा भूशयानूपवारिजा वारिचारिणः ।
गुरुणमधुराः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रवर्द्धनाः ॥
स्थलजा जाङ्गलाः प्रोक्ता नृगा जङ्गलचारिणः ।
जाङ्गला हरिणच्छागादयः । तेषां मांसगुणाः ।
लघवः शीतमधुराः सकषाया हिता गुणाम् ॥
तेषामवयवादीनां गुणः ।

गुरुभक्षा बहुसुखो ये चोपचितमेदसः ।
एकदेहेऽपि पूर्वाह्णं नृगाणां पक्षिणां परम् ॥
सर्वेषां शिरःस्त्वन्नीहचर्मैयत्तद्गुदम् ।
पादपुच्छान्तमस्तिष्कमुष्कक्रोडाः समेहनाः ।
घातवः प्रोणिताद्याश्च गुरवः स्युः परस्परम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

(“तत्र गजगवयमहिषरुचमरुहमररोहित-
वराहखड्गिगीकर्णकालपुच्छ-कोन्धङ्गरण्य-
गवयप्रभृतयः कूलचराः पशवः ।” एषां गुणा
यथा,—

“वातपित्तहरा वृष्या मधुरा रसपाकयोः ।
शीतला बलिनः स्निग्धा मूत्रलाः कफवर्द्धनाः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥

“उष्ट्रा गजा वाजिनश्च महिषाः सौरभाजकाः ।
खरशुकरमेघाश्च श्वा च मार्जाररुधकाः ।
इत्येते पशवो ज्ञेया ग्रामवासनिवासिनः ॥”
इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशेऽध्याये ॥

ह्यागादौ पशुपदप्रयोगमाह यज्ञपार्श्वः ।
“उष्ट्रो वा यदि वा मेघश्चागो वा यदि वा हयः ।
पशुस्थाने नियुक्तानां पशुशब्दोऽभिधीयते ॥”
इति बलिदानप्रकरणे तिथितत्त्वम् ॥ * ॥

अवैधपशुहने दोषो यथा,—
“वसेत् स नरके घोरे दिनानि पशुरोमभिः ।
सम्मितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून् ॥”
इति गारुडे ६५ अध्यायः ॥ * ॥

पशुघ्निष्ठात्री देवता यथा,—
“सिंहे वसति दुर्गा च शरभे च प्रजापतिः ।
रथे च वसते वायुर्मेघे चैव च चन्द्रमाः ॥
नक्षत्राणि च शशके क्षणसारे हरिः खयम् ।
शतक्रतुर्गर्वा पृष्ठे गवये भुवनानि च ॥
शशके मङ्गलान्यष्टौ गले विष्णुर्गणेश्वरः ।
अश्वे तु दादशादिद्या त्राक्षणे सर्वदेवताः ॥
त्रक्षा तु चामरे चैव ह्याग्रे तु तथानलः ।
एतस्मात् कारणादेते पूज्या वन्द्याः प्रयत्नतः ॥”
इति मत्स्यसूक्ततन्त्रे ३६ पटलः ॥ * ॥

प्रमथः । देवः । प्राणिमात्रम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कृगलः । यज्ञः । संसारिण्यमात्मा ।
इति धरणिः । यज्ञोद्भूतः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ * ॥ * ॥ साधकानां भावज्याणां
अवधौ भावः । तस्य निर्णयो यथा, षष्ठपटले ।

८६

पशुः

“पशुभावस्थितां नाथ ! देवतां षड्गु विस्तरात् ।
दुर्गापूजां विष्णुपूजां शिवपूजाञ्च नित्यशः ॥
अवश्यं हि यः करोति स पशुरुत्तमः स्मृतः ।
केवलं शिवपूजाञ्च यः करोति च साधकः ॥
पशूनां मध्यतः श्रीमान् शिवया सह चोत्तमः ।
केवलं वैष्णवो धीरः पशूनां मध्यमः स्मृतः ॥
भूतानां देवतानाञ्च सेवां कुर्वन्ति सर्वदा ।
पशूनामधमाः प्रोक्ता नरकस्था न संशयः ॥
त्वत्सेवां मम सेवाञ्च ब्रह्मविद्यादिसेवन्म् ।
हृत्पान्यसर्वभूतानां नायिकानां महाप्रभो ॥
यत्किञ्चिन् भूतिनीनां ततः सेवां शुभप्रदाम् ।
यः पशुब्रह्महत्यादिसेवाञ्च कुरुते सदा ॥
तथा श्रीतारकब्रह्मसेवां ये वा नरोत्तमाः ।
तेषामसाध्या भूतादिदेवता सर्वकामदा ॥
वर्ज्येत् पशुमार्गेण विष्णुसेवापरो जनः ॥”
द्वितीयपटले ।

“नित्यश्राद्धं तथा सन्ध्यावन्दनं पिष्टतर्पणम् ।
देवतादर्शनं पीठदर्शनं तीर्थदर्शनम् ॥
गुरोराज्ञापालनञ्च देवतानित्यपूजनम् ।
पशुभावस्थितो मत्तर्गो महासिद्धिं लभेद्भुवम् ॥”
षष्ठपटले ।

“पुनर्भावं पशोरेव षड्गुष्व्यादरपूर्वकम् ।
अकस्मात् सिद्धिमाप्नोति पशूनीरायणोपमः ॥
वैकुण्ठनगरे याति चतुर्भुजकलेवरः ।
शङ्खचक्रगदापद्महस्तो गरुडवाहनः ॥
महाधर्मस्वरूपोऽसौ महाविद्याप्रसादतः ।
पशुभावं महाभावं भावानां सिद्धिदं परम् ॥
आदौ भावं पशोः कृत्वा पश्चात् कुर्वादेवशकम् ।
वीरभावं महाभावं सर्वभावोत्तमोत्तमम् ।
तत्पश्चादतिसौन्दर्यं दिव्यभावं महाफलम् ॥”
इति रुद्रयामले उत्तरखण्डम् ॥ * ॥

तस्य कालो यथा,—
“आदौ दशमदण्डेन पशुभावमथापि वा ॥”
इति तत्रैव ।

“जन्ममात्रं पशुभावं वर्षयोऽष्टकावधि ॥”
इति वामकेश्वरे ५१ पटलः ॥ * ॥
पशुभावकर्तव्याकर्तव्यगर्भतद्भावनिन्दामाह ।
“पशुभावरता ये च केवलं पशुरुपिणः ।
रात्रौ यन्त्रं मन्त्रं न स्मरन् न जपेत् कश्चित् ॥
संशयो बलिदाने च तर्कं च संशयः सदा ।
मन्त्रे चाक्षरबुद्धिश्च अविश्वासी गुरौ सदा ॥
प्रतिमासु शिलाबुद्धिर्भेदको देवते पुनः ।
निरामिषेण देवेशि ! देवतायाः प्रपूजनम् ॥
अज्ञानेन सदा स्नानं प्रत्यहं देहताडनम् ।
सर्वेषाञ्चैव निन्दास्तु यः कुर्याच्च महेश्वरि ! ॥
स एव पशुभावेन अधमः परिकीर्तितः ॥”
इति रुद्रयामले उत्तरखण्डे ६ पटलः ॥ * ॥

“रात्रौ नैव यज्ञेदेवीं सन्ध्यायां वा पराङ्मके ।
ऋतुकालं विना देवि ! रमणं परिवर्ज्येत् ॥
मांसादिकं महेष्टानि ! त्यजेत् पशुसु पर्वसु ।
यदन्वदेवदिवहितं कुर्यान्नियमतत्परः ॥”
इति नित्यातन्त्रे १ पटलः ॥ * ॥

पशुमो

पशूनां व्रतभङ्गप्रायश्चित्तं यथा,—
“पशूनां व्रतभङ्गादौ विधिं प्रथमतः षड्गु ।
व्रतभङ्गे नित्यभङ्गे नित्यपूजादिकर्मणि ।
सहस्रं प्रजपेन्मन्त्री व्रतदोषोपशान्तये ॥”

इति रुद्रयामले उत्तरखण्डे २ पटलः ॥
पशु, अ, (दृश्यते इति । दृश + “अर्चिदृशीति ।”
उणां । १।२८। इति भावे कुः पश्-आदेशश्च ।)
दर्शनम् । इति मेदिनी । श्रे, १० ॥

पशुक्रिया, स्त्री, (पशोरिव क्रिया कार्यम् ।)
मैथुनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०१ ॥ (पशुना
ह्यागादिजन्तुना क्रिया इति विग्रहे ह्यागादि
पशुबलिदानकार्यम् । यथा, हरिवंशे १५।७।५२।
“हताशुयात्रा भूतेस्त्वं नित्यं मांसबलिप्रिया ।
तियौ नवम्यां पूजाञ्च प्राप्तासे सपशुक्रियाम् ॥”)

पशुगायत्री, स्त्री, (पशुकर्णजप्या गायत्री ।)
बलिदानीयपशुकर्णजप्यमन्त्रविशेषः । यथा,—
पशुकर्णे पशुगायत्रीं जपेत् । सा यथा । “पशु-
पाशाय विद्महे शिरश्चेदाय धीमहि तन्नः पशुः
प्रचोदयात् ।” इति दुर्गातुसवप्रयोगः ॥

पशुपतिः, पुं, (पशूनां स्थावरजङ्गमानां पतिः ।)
शिवः । इत्यमरः । १ । १ । २२ ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । १७ । १३४ ।

“जह्नुं गात्मा पशुपतिर्वातरं ह्यमनोजवः ॥”
तस्य निरुक्तिर्यथा चिन्तामणिधृतवचने,—
“ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताश्च पशवः परिकीर्तिताः ।
तेषां पतिर्महादेवः स्मृतः पशुपतिः श्रुतौ ॥”)
अपरा निरुक्तिर्यथा, वराहपुराणे ।

“अहञ्च सर्वविद्यानां पतिराद्यः सनातनः ।
अहं वै पतिभावेन पशुमध्ये यवस्थितः ।
अतः पशुपतिर्नाम त्वं लोके ख्यातिमेव्यसि ॥”
अयं यजमानमूर्तिः । यथा । पशुपतये यज्ञ-
मानमूर्तये नमः । इत्यहमूर्तिपूजायां भविष्य-
पुराणम् ॥ (महादेवो हि नेपाले पीठस्थाने पशु-
पतिरित्याख्या विराजते । यदुक्तं महालिङ्गे-
श्वरतन्त्रे शिवस्य शतनामस्तोत्रे,—
“नेपाले च पशुपतिः केदारं परमेश्वरः ॥”)

पशुपत्स्वलं, स्त्री, (पशुप्रियं पत्स्वलं चुद्रजलाश्रय
उत्पत्तिस्थानत्वेनाख्यस्य । अण् । पशुप्रियं
पत्स्वलमिवेति केचित् ।) केवर्त्तसुस्तकम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

पशुपाशकः, पुं, (पशूनामिव पाशो बन्धनं यज्ञ ।
ततः कप् ।) रतिवन्धविशेषः । यथा,—
“स्त्रियमानतपूर्वाङ्गी खपादान्तःपदद्वयम् ।
ऊर्द्धाशिव रमेत् कामी बन्धोऽयं पशुपाशकः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥

पशुप्रेरणं, स्त्री, (पशूनां प्रेरणम् ।) गवादीनां
चालनम् । तत्पर्यायः । उदञ्चः २ । इत्य-
मरः । ३ । २ । ३६ ॥

पशुमोहनिका, स्त्री, (सुहृतेभ्यः । सह +
ल्युट् । स्त्री कन् टापि अत इत्वम् । ततः
पशूनां मोहनिका ।) कङ्क्रीलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (कङ्क्रीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ।)

पश्चिमा

पघ

पा

पशुरज्जुः, स्त्री, पशूनामश्वादीनां बन्धनाय रज्जुः ।
तत्पर्यायः । दामनी २ । इत्यमरः । २।६।७३ ॥
बन्धनी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
पशुराजः, पुं, (पशूनां राजा । “राजाहःसखि-
भ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति समासान्तटच् ।)
सिंहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पशुहरीतकी, स्त्री, (पशूनां हरीतकीव हित-
कारिवात् ।) आम्नातकफलम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
पश्चात्, य, (अपरस्मिन् अपरस्मात् अपरो वा
वसति आगतो रमणीयं वा । “पश्चात् ॥” ५ ।
३ । ३२ । इति अपरस्य पञ्चभाव आतिशय
प्रत्ययोऽस्तातेर्विषये ।) प्रतीची । चरमम् ।
इत्यमरः । ३ । ३ । २४२ ॥ (यथा, रघुः । ४।३० ।
“प्रतापोऽथे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।
यथौ पश्चाद्रथादीति चतुस्तन्मेव चा चम्बः ॥”)
अधिकारः । इति मेदिनी । ते, ३१ ॥
पश्चात्तापः, पुं, (पश्चात् अगतोऽकार्ये कृते चरमे
तापः ।) अनुशोचनम् । चरमे शोकः । पस्तान
इति भाषा । तत्पर्यायः । अनुतापः २ विप्रती-
सारः ३ । इत्यमरः । १ । ७ । २५ ॥ (यथा,
रामायणे । ३ । ५१ । ३६ ।
“उक्तेति परुषं वाक्यं पश्चात्तापसमन्वितः ॥”
केचित्तु पश्चात् ताप इति पदद्वयमिच्छन्ति ॥)
पश्चाद्द्वैः, त्रि, (अपरश्चासावर्द्धश्च इति । “अपर-
स्यार्द्धे पञ्चभावो वक्तव्यः ॥” २ । १ । ५८ ।
इत्यस्य वार्त्ति इति पञ्चभावः ।) शेषार्द्धः ।
अपरार्द्धः । यथा, शकुन्तलायाम् । १ अङ्के ।
“ग्रीवामङ्गाभिरामं सुहृदनुपतति स्यन्दने बह-
द्विः
पश्चाद्द्वेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्ण-
कायम् ॥”
पश्चिमं, त्रि, (पश्चाद्भवम् । “अग्रादिपश्चात्
डिमच् ॥” ४ । ३ । २३ । इत्यस्य वार्त्ति इति
डिमच् ।) पश्चाद्भवम् । इत्यमरः । १ । १।१२ ॥
(यथा, रघुः । १७ । ८ ।
“तदात्मसम्भवं राज्यं मन्त्रिवृद्धाः समादधुः ।
सरन्तः पश्चिमाभ्यां भर्तुः संयामयायिनः ॥”)
पश्चिमा, स्त्री, (पश्चिम + टाप् ।) अस्ताचला-
वच्छिन्नदिक् । तत्पर्यायः । प्रतीची २ वारुणी ३
प्रत्यक् ४ । तद्दिगभवायुगुणाः ।
“पश्चिमो मारुतस्त्रीक्ष्णः कफमेहविशोषणः ।
सद्यः प्राणहरो दुष्टः शोषकारी शरीरिणाम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
अपिच । राजवल्गवः ।
“पश्चिमोऽग्निवपुर्वर्णबलारोग्यविवर्द्धनः ।
कषायः शोषणः स्वर्णो रीचनो विशदो लघुः ॥
अर्पा लघुत्ववैशदशैत्यवैमल्यकारकः ।
सर्वद्रव्येष्वभिधत्तप्रभावरसवीर्यकृत् ॥
ब्रह्मसंरोपणस्त्वथो दाहशोथलघापहः ॥”
तद्दिगधिपतिर्वरुणः । यथा, अमरे । १।१।१ ।
“इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैऋतो वरुणो मरुत् ।

कुवेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ॥”
तद्विक्पतयो मिथुनतुलाकुम्भराशयश्च । यथा,
“प्रागादिककुम्भान्नाथा यथासंख्यं प्रदक्षिणम् ।
मेधादा राशयो ज्ञेयास्त्रिराष्टति परिभ्रमात् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
पश्य, य, प्रशंसा । विस्मयः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (पश्यतीति व्युत्पत्त्या “पाप्माभाधे-
दृशः शः ॥” ३ । १ । १३७ । इति प्रप्रत्ययेन
पश्यो वाच्यलिङ्गः । दर्शकः । यथा, सुखकोप-
निषदि । ३ । १ । ३ ।
“यदा पश्यः पश्यते रुक्मवण
कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।
तदा विद्वान् पुरयपापे विधूय
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥”)
पश्यतिकर्मा, [नृ] पुं, (पश्यतिर्दर्शनमेव कर्म
यस्य ।) दर्शनकर्मा । तद्देदिकपर्यायाः ।
चिक्वात् १ चाकनत् २ आचक्ष्म ३ चष्टे ४
विचष्टे ५ विचर्षणिः ६ विच्यर्षणिः ७ अव-
चाकशत् ८ । इत्यष्टौ पश्यतिकर्माणाः । इति
वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥
पश्यतोहरः, त्रि, (पश्यन्तं जनमनादृत्य हर-
तीति । हृच् हरणे + अच् । “षष्ठौ चाना-
दरे ॥” २ । ३ । ३८ । इति अनादरे षष्ठी ।
“वाग्दिकपश्यद्गो युक्तिदण्डहरेषु ॥” ६ ।
३ । २१ । इत्यस्य वार्त्ति इति षष्ठा अलुक् ।)
चौरः । यथा, हेमचन्द्रे । ३।४६ ।
“यः पश्यतो हरेर्दथ स चौरः पश्यतोहरः ॥”
पश्यन् [त्], त्रि, (पश्यतीति । दृशिरौ प्रेक्षणे
+ “लटः श्रुतशान्चाविति ॥” २ । २।२४ ।
इति श्रुत् ।) ईक्षणकर्ता । इति व्याक-
रणम् ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६२ । २६ ।
“इत्युक्ता सा भगवती चण्डिका चण्डविक्रमा ।
पश्यतामेव देवानां तत्रैवान्तरधीयत ॥”)
पश्यन्ती, स्त्री, (पश्यति या दृश् + श्रुत् + डीप् ।
ततः “श्वपश्यनोर्निवृत् ॥” ७।१।८१ । इति डुम् ।)
मूलाधारोत्थितदृश्यगतनादरूपवर्णः । यथा,—
“मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु तारः पराख्यः
पश्चात् पश्यन्तग्रहद्वयगो बुद्धियुद्धमध्यमाख्यः ॥”
इत्यलङ्कारकौस्तुभः ॥
(यथाच,—
“वैखरीशक्तिनिष्पत्तिर्मध्यमा श्रुतिगोचरा ।
दोतितार्था तु पश्यन्ती सूक्ष्मा वागनपायिनी ॥”
इति मल्लिनाथधृतवाक्यम् ॥
ईक्षणकर्त्री । इति व्याकरणम् ॥)
पश्चाचारः, पुं, (पशूनां तन्लोक्ताधिकारिविशेषाणा-
माचारः ।) आचारविशेषः । यथा,—
“वेदोक्तेन यजेद्देवीं कामसङ्कल्पपूर्वकम् ।
स एव वैदिकाचारः पश्चाचारः स उच्यते ॥”
इत्याचारमेदतत्त्वम् ॥
पघ, क बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-परं-
सकं-सेट् ।) क, पाषयति । तालयान्त एवाय-
मिति बह्वः । दन्थान्त इति केचित् । मूर्द्ध-

न्यान्तपाठस्तु कस्यचिदनुरोधात् । इति दुर्गा-
दासः ॥
पघ, ज बाधे । अन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा-उभं-सकं-सेट् ।) ज, पघति पघते । बाधो
विहतिः । अन्धो अन्धनम् । अन्धनस्याने
स्पर्शनं केचित् पठन्ति । इति दुर्गादासः ॥
पघ, त् क अनुपसर्गाद्वन्धबाधयोः । स्पर्शगन्धोः ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा-परं-सकं-
सेट् ।) मूर्द्धन्योपघः । क, पघयति । अनुप-
सर्गादिति सोपसर्गस्य प्रयोगो निषिध्यते । बाधो
विहतिः । इति दुर्गादासः ॥
पघ, इ क नाशे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा-
परं-सकं-सेट् ।) नाश इह नष्टीकरणम् ।
इ क, पंसयति पापं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥
पघ, क बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
परं-सकं-सेट् ।) क, पासयति । पृथक्पाठा-
दयं न जित् । अन्यथा पघ किं न इत्यनेनैवेष्ट-
सिद्धे पृथक्पाठोऽनर्थकः स्यात् । इति दुर्गा-
दासः ॥
पघ, ज बाधे । अन्धे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-
उभं-सकं-सेट् ।) ज, पघति पघते । इति दुर्गा-
दासः ॥
पख्य, स्त्री, (अपख्यायन्ति सङ्गीभूय तिष्ठन्ति
जीवा यत्र । अप + ख्ये सङ्घातशब्दयोः +
“आतस्त्रोपसर्गे ॥” ३ । १ । १२६ । इति कः ।
उपसर्गस्याकारलोपो निपातनात् ।) गृहम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ५६ ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
१० । ६६ । ११ । [स्मृत्याय ॥”)
प्र पख्यमसुर ज्वर्यतं गौराविष्कधि हरये
पङ्कवः, पुं, श्मशुधारिस्त्वैच्छेजातिविशेषः । तस्य
विवरणं यथा, हरिवंशे । १४ । १५—१६ ।
“सगरस्तां प्रतिज्ञाञ्च गुरोर्वाक्यं निशम्य च ।
धर्म्मं जघान तेषां वै वैश्वान्तवं चकार ह ॥
अङ्गं शकानां शिरसो सुखयित्वा यस्यर्ज्यत ।
यवनानां शिरः सर्वं काम्बोजानान्तथैव च ॥
पारदा सुक्तकेशाश्च पङ्कवाः श्मशुधारिणः ।
निःखाधायवषटकाराः कृतास्तेन महात्मना ॥
शका यवनकाम्बोजाः पारदाः पङ्कवास्तथा ।
कोलाः सर्पाः समहिषा दार्व्याश्चोलाः सकेरलाः ॥
सर्वे ते क्षत्रियास्तात ! धर्म्मस्तेषां निराकृतः ।
वशिष्ठवचनाद्राजन् ! सगरेण महात्मना ॥”
(कचित् पङ्कवः पाठोऽपि दृश्यते । यथा,
गोः रामायणे । १ । ५५ । १८ ।
“तस्या हम्भारवोत्सृष्टाः पङ्कवाः शतशो वृष ॥
अनाश्रयन् बलं सर्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥”)
पङ्किा, स्त्री, वारिप्रञ्ची । इति शब्दमाला ॥
पा, पाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-
अनिट् ।) अस्यैव पिबादेशः । पिबति पयः
पान्यः । इति दुर्गादासः ॥
पा, ल रक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-
परं-सकं-अनिट् ।) ल, पाति । इति दुर्गा-
दासः ॥

पांशुप

पाः, चि, (पिबतीति । पा पाने + क्तिप् ।) पान-
कर्त्ता ॥ (पाति रक्षतीति । पा रक्षणे + क्तिप् ।)
रक्षणकर्त्ता । (“विश्वं पातीति विश्वपाः ।”
इति सुगन्धोदयाकरणम् ॥)

पांशुः, पुं, (पांशुर्लवणविशेषस्य विकारः । पांशु
+ अण् ।) लवणविशेषः । पाङ्गा लोह इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । रोमकम् २ औद्भिज्जम् ३ वसुकम् ४
वसुपांशुः ५ ऊषरजम् ६ औषरम् ७ रेरिणम् ८
और्वम् ९ सहम् १० । अस्य गुणाः । तीक्ष्ण-
त्वम् । अत्युष्णत्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
दीपनत्वम् । दाहप्रोषकरत्वम् । ग्राहित्वम् ।
पित्तकोपकरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

“औद्भिदं पांशुलवणं यज्जातं भूमितः स्वयम् ।
चारं गुरु कटु क्षिप्तं श्लेष्मलं वातनाशनम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

पांशुः, पुं, (पंशयति नाशयति आत्मानमिति ।
पश्चि नाशने + “अञ्जिडशिकमीति ।” उणां ।
१ । २८ । इति कुः दीर्घश्च ।) धूलिः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६८ ॥ (यथा, मनुः । ४ । १०२ ।
“कर्ण्यवेनिले रात्रौ दिवा पांशुसम्बन्धे ।
एतौ वर्षास्त्रनधायावधायज्ञाः प्रचक्षते ॥”)
शस्त्रार्थचिरसञ्चितगोमयः । सार इति भाषा ॥
इति मेदिनी । शे, ११ ॥ पर्यटः । कर्पूरविशेषः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (दन्त्यसकारान्तोऽपि
दृश्यते ॥)

पांशुकासीसं, स्त्री, (पांशुरिव कासीसम् ।) कासी-
सम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पांशुकुली, स्त्री, (पांशुना कोलति आकुलीभव-
तीति । कुल + कः । ततः स्त्रियां ङीष् ।) राज-
मार्गः । यथा “रथा पांशुकुली भवेत् ।” इति
हारावली । ११२ ॥

पांशुकूलं, स्त्री, (पांशोः कूलमिव ।) अनामपट्टो-
लिका । यथा, त्रिकाण्डशेषः ।

“शासनं धर्मेकीलः स्यान्मुकुतिः शूद्रशासनम् ।
पट्टोलिका कलमकीला पांशुकूलं न कस्यचित् ॥”

पांशुचत्वरः, पुं, (पांशुभिश्चत्वर इव ।) घनोपलः ।
इति शब्दमाला ॥

पांशुचन्दनः, पुं, (पांशुश्चिताभस्मरजश्चन्दनमिव
यस्य ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पांशुचामरः, पुं, (पांशुर्धूलिश्चामर इव यस्य ।)
पटवासः । इति जटाधरः ॥ तांबु इति भाषा ॥
(पांशौ दूर्वा चामर इव यस्य ।) दूर्वाश्चिततटी
भूमिः । वर्हापकः । प्रशंसा । पुरोटिः । धूलि-
गुच्छकः । इति मेदिनी । रे, ३०५ ॥

पांशुजं, स्त्री, (पांशोर्जायते इति । पांशु + जन्
+ ङः ।) पांशुलवणम् । पाङ्गा लोह इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । ऊषम् २ औद्भिदम् ३ ।
पाक्वम् ४ लवणम् ५ पटु ६ । इति रत्नमाला ॥
अस्य गुणाः । भेदकत्वम् । पाचनत्वम् । पित्त-
कारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

पांशुपत्रं, स्त्री, (पांशुः कर्पूर इव सुगन्धि पत्र-
मस्य ।) वास्तूकम् । इति शब्दमाला ॥

पाकः

पांशुमर्दनः, पुं, (मृदयते साविति । मृद + ल्युट् ।
मर्दनः । ततः पाशुः मर्दनो यत्र । यद्वा पांशो-
र्मर्दनं यत्र ।) केदारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पांशुरः, पुं, (पांशुं चिरसञ्चितगोमयादिकसुत-
पत्तित्वेन रातीति । पांशु + रा + कः ।)
दंशकः । डांश इति भाषा ॥ पीठसर्प ।
खड्गः । इति हारावली । १२३ ॥ (पांशुरस्या-
स्तीति । “नगपांशुपाण्डुश्च ॥” ५ । २ ।
१०७ । इत्यस्य वार्त्ति इति रः । पांशुविशिष्टे,
त्रि ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । २२ । १७ ।
“इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।
सम्ब्रह्मस्य पांशु(सु)रे ॥”)

पांशुरागिणी, स्त्री, (पांशुरागो विदतेऽस्याः ।
इतिः स्त्रियां ङीष् च ।) महामेदा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पांशुलः, पुं, (पांशुर्विदतेऽस्य । पांशु + “सिष्मा-
दिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ । इति लच् ।) हरः ।
पापी । इति शब्दरत्नावली ॥ पुंश्चलः । शम्भोः
खडाङ्गम् । इति मेदिनी । खे, १०८ ॥ पूतिकः ।
कांटाकारश्च इति भाषा ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥
पांशुयुक्ते चि । इति धरणिः ॥ (पांशुर्दोषः पापश्च
तदयुक्ते च चि । यथा, रघुः । २२ ।

“तस्याः खुरन्यासपवित्रपांशु

मपांशुलानां धुरि कौर्त्तनीया ।

मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी

श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ॥”)

पांशुला, स्त्री, (पांशुल + टाप् ।) कुलटा । भूमिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ केतकी । रजस्वला ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पांसनः, चि, (पंसयति गुणादिकं नाशयतीति ।
पसि + ल्युट् । बाहुलकात् दीर्घः ।) दूषकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१५४ । ३३ ॥

“निरावाधस्त्वयि हते मया राक्षसपांसन ।

वनमेतच्चरिष्यन्ति पुरुषा वनचारिणः ॥”)

पांसुः, पुं, (पंसयतीति । पसि नाशने + “अञ्जि-
डशिकमीति ।” उणां । १ । २८ । इति
कुर्दीर्घश्च ।) धूलिः । (यथा, हेः रामायणे ।
२ । ८० । ६ ।

“अपरे पूरयन् कूपान् पांसुभिः श्वभ्रमायतम् ।

निम्नभागांस्तथैवाशु समाञ्चक्रुः समन्ततः ॥”)

चिरसञ्चितगोमयम् । इत्युणादिकोषः भरतश्च ॥

सार इति भाषा ॥

पाकः, पुं, (पच् + भावे घञ् ।) पचनम् । क्लेदनम् ।
तत्पर्यायः । पचा २ । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥
रन्धनम् । स तु सप्तप्रकारो यथा,—

“भर्जनं तलनं खेदः पचनं कथनं तथा ।

तान्दूरं पुटपाकश्च पाकः सप्तविधो मतः ॥”

भर्जनं केवलपात्रे । तलनं स्नेहद्रव्ये । खेदनं

अमुत्तापे । पचनं जले । कथनं सिद्धद्रव्यरस-

ग्रहणे । तान्दूरं द्वारवद्वतप्रयत्ने । पुटपाकः

अधोर्द्धामितापे ज्ञेयः । इति पाकराजेश्वरः ॥

पाकः

स्थालीभार्जनादीदनपरीक्षान्तो थापारनिचयः
पाकः । इति स्मृतिः ॥ * ॥ पाकभाण्डस्य
त्याज्यत्वं यथा,—

“नित्यं नूतनभाण्डेन कर्तव्यः पाक एव च ।

अथवा पक्षपथेन तत्स्थाज्यं मनीषिभिः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥ * ॥

पाककाले शूद्रायाभिदाननिषेधो यथा,—

“शूद्रायाभिश्च यो ददात् पाककाले विशेषतः ।

शूद्रापक्वं भवेदन्नं ब्राह्मणः शूद्रतामियात् ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥

एकोद्दिष्टाह्ने तस्य नित्यत्वं यथा,—

“एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् ।

अभावे पाकपात्राणां तदहःसमुपोषणम् ॥”

इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ * ॥

तस्य विधिर्यथा,—

“पूर्वाशाभिमुखो भूत्वा उत्तराशामुखेन वा ।

पचेदन्नञ्च मध्याह्ने सायाह्ने च विवर्जयेत् ॥

अग्रशाभिमुखे पक्वमन्त्रान्नं विज्ञानता ।

पूर्वामुखो धर्मकामः शोकहानिश्च दक्षिणे ॥

श्रीकामश्चोत्तरमुखे पतिकामश्च पश्चिमे ।

श्रेष्ठान्याभिमुखे पक्वा दरिद्रो जायते नरः ॥

यदा तु आयसे पात्रे पक्वमन्त्राति वै द्विजः ।

स पापिष्ठोऽपि मुहूर्त्तान्नं रौरवे परिपश्यते ॥

ताम्ने पक्वा चक्षुर्हानिर्मयौ भवति वै क्षयम् ॥

पितृभ्यां पक्वमन्नञ्च पितृयेण यश्चास्ति ।

पुच्छरीकस्य यज्ञस्य लभते फलमौषधतम् ॥

वातुलेन तु यत् पक्वं भगिन्या च कनिष्ठया ।

असगोत्रेण यत् पक्वं श्रोणिर्न तदपि स्मृतम् ॥

अभक्तेन च यत् पक्वं स्त्रिया पक्वमन्नैव च ।

पक्वपात्रे च यत् पक्वं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

उडुम्बरेण काष्ठेन कदम्बस्य दलेन च ।

शालेन करमर्देन उदरावर्त्तकेन च ॥

पक्वाम्नं नैव भुञ्जीत भुक्त्वा रात्रिसुपावसेत् ।

गर्हिताममवीरान्नं भुक्त्वा कच्छं समाचरेत् ।

अप्रजा या तु वनिता नास्त्रीयादेव तदृष्टे ॥

शालकाष्ठस्य पक्वान्नं शिरीषकस्य चैव हि ।

कलिचण्डातकस्यैव वज्रावारणकस्य च ।

भेरण्डशाललेवपि पक्वान्नं गर्हितं स्मृतम् ॥

यदा नृण्यपात्रे तु पक्वं वै सार्वकालिकम् ।

मासे पक्षे तथाष्टौ च तत्पाकं विवर्जयेत् गृही ॥

धनुः पाके तथा सिंहे मिथुने वा वरानने ।

यः कुर्याद्भोजनं देवि ! कच्छेयैव विशुध्यति ॥

एकदा तु जलं दद्याद् द्विवारं न प्रदापयेत् ।

त्रिभागं पूरयेत् पात्रं पश्चात्तोयं न दापयेत् ॥”

इति मत्स्यस्मृते ३२ पटलः ॥ * ॥

परिणतिः । (यथा, मार्कण्डेये । ७० । ३४ ।

“स्वकर्मफलपाकेन भर्तुस्तस्य महात्मनः ।

वियोजिताहं तद्धेतुरयमासीन् निशाचरः ॥”

पिबति स्तन्यादिकं इति । पा पाने + “इण्-

भौकापाश्ल्यतिमर्चिभ्यः कन् ।” उणां । ३ ।

४३ । इति कन् ।) शिशुः । जरसा केशस्य

शौक्लम् । स्थाल्यादि । इति मेदिनी । के, २६ ॥

पाकय

पेचकः । राट्टादि । भङ्गः । भीतिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ दैत्यः । इति हेमचन्द्रः । २।८८ ॥
(यथा, भागवते । ७।२।४।
“भो भो दानवदैतेया ! द्विभङ्गं च । शम्बर ! ।
शतबाहो ! हयग्रीव ! नसुचे ! पाक ! इच्छल ! ॥”
पिबतीति । पा + “इण्भीकापेति ।” उणां
३।४३ । इति कन् ।) पानकर्त्तरि चि ॥
पाककृष्णः, पुं, (पाके कृष्णं फले यस्य ।) कृष्ण-
फलपाकः । पानी आमला । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
पाककृष्णफलः, पुं, (पाके कृष्णं फलं यस्य ।)
पाककृष्णः । इति शब्दमाला ॥
पाकजं, स्त्री, (पाकात् जायते इति । पाक +
जन् + ड ।) काचलवणम् । परिणामशूलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (पाकजाते चि । यथा,
भाषापरिच्छेदे । ३६ ।
“सर्पस्तस्यासु विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः ॥”)
पाकपुटी, स्त्री, (पाकाय पुटी ।) कुम्भशाला ।
इति हेमचन्द्रः । ४।६६६ ॥ पोयान् इति भाषा ॥
पाकफलः, पुं, (पाककृष्णं फलमस्य ।) फलपाकः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ पानी आमला इति
भाषा ॥
पाकभाण्डं, स्त्री, (पाकाय पाकस्य वा भाण्डम् ।)
पाकपात्रम् । यथा,—
“यस्य यस्य तु वर्णस्य यद्वयत् स्यात्
पश्चिमन्त्वहः ।
स तत्र गृहशुद्धिं च वस्त्रशुद्धिं करोत्यपि ॥
पश्चिमन्त्वहः अशौचान्तदिम् । गृहशुद्धिं प्रा-
क्तनपाकभाण्डाद्यगोलेपनादिना ।” इति शुद्धि-
तत्त्वम् ॥
पाकमत्स्यः, पुं, (पाकः पाकयुक्तो मत्स्यो यत्र ।)
मत्स्ययज्जनम् । तत्पर्यायः । मत्स्यलम् २ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (समुद्रजातमत्स्य-
विशेषः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६
अध्याये । “तिमितिमिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्य-
निरालकनन्दिवारलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहा-
मीनराजीवप्रभृतयः सासुद्राः ॥” कौटिल्यविशेषः ।
यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्याये ।
“पद्मकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः ।
पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्दभी ॥”)
पाकयज्ञः, पुं, (पाकसाध्यो यज्ञः । शाकपार्थिव-
वत् समासः ।) दृष्टोत्सर्गगृहप्रतिष्ठादीनां
होमः । चरुहोमाङ्गकर्म । यथा,—
“प्रायश्चित्ते विधुश्चैव पाकयज्ञे तु साहसः ॥”
इति तिथितत्त्वम् ॥
(ब्रह्मयज्ञादन्ये पञ्चमहायज्ञान्तर्गता वैश्वदेव-
होमवर्तिकर्मनित्यश्राद्धातिथिभोजनालका-
ञ्चत्वारः पाकयज्ञाः । यथा, मनुः । २।८६ ।
“ये पाकयज्ञाञ्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।
सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥”
अथकादयोऽपि पाकयज्ञाः । यथा, तन्त्रेव ।
२।१४३ ।

पाकस्था

“अग्राधेयं पाकयज्ञानमिधोमादिकान् मखान् ।
यः करोति दृष्टो यस्य स तस्य त्विगिहोच्यते ॥”
“अथकादीन् पाकयज्ञान् ।” इति तट्टीकायां
कुल्लुकभट्टः ॥
पाकयज्ञिकः, पुं, (पाकयज्ञं करोतीति । पाकयज्ञ
+ ठञ् ।) पाकयज्ञकर्त्ता । (पाकयज्ञस्य व्याख्यान-
स्तत्र भवो वा । “क्रतुयज्ञेभ्यश्च ।” ४।३।
६८ । इति ठञ् । पाकयज्ञव्याख्यानग्रन्थः ।
पाकयज्ञभवश्च । इति व्याकरणम् ॥)
पाकरञ्जनं, स्त्री, (पाकं पच्यमानं रञ्जयतीति ।
रञ्ज + णिच् + लुङ् ।) तेजपत्रम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
पाकलं, स्त्री, (पाकं लातीति । ला + “आतो-
ऽनुपसर्गो कः ।” ३।२।३ । इति कः ।) कुष्ठौ-
षधिः । इत्यमरः । २।४।१२६ ॥
पाकलः, पुं, (पाक + ला + कः ।) कुञ्जरञ्जरः ।
इति मेदिनी । ले, १०८ ॥ बोधनद्रव्यम् ।
अनिलः । अनलः । इति विश्वः ॥ ब्रह्मादि-
कारिणि, चि ॥
पाकलिः, स्त्री, (पाक + ला + इन् ।) वृक्ष-
विशेषः । इति रत्नमाला । रोहिणीति केचित् ॥
पाकली, स्त्री, (पाकलि + डीष् ।) कर्कटी । इति
शब्दमाला ॥
पाकशाला, स्त्री, (पाकस्य शाला गृहम् ।)
रत्नगृहम् । तत्पर्यायः । रसवती २ । इति
जटाधरः ॥ पाकस्थानम् ३ महानसम् ४ । इत्य-
मरः । २।६।२७ ॥ अमिकीणे तस्याः
कर्त्तव्यता । यथा,—
“प्राच्यां दिशि स्नानगृहमाग्रेयां पचनालयम् ।
शयनं याम्यदिग्भागे नैर्ऋत्यां शुक्लमन्दिरम् ॥
प्रतीच्यां भोजनगृहं वायुभागे सभागृहम् ।
भाण्डारसदनं सौम्ये त्रैशान्यां देवतालयम् ॥”
इति सुहृन्नेचिन्तामणिटीकायां
प्रीयूषधारायां कश्यपवचनम् ॥
पाकशासनः, पुं, (शास्तीति । शास + ल्युट् । ततः
पाकस्य तदाख्याया प्रसिद्धस्य असुरस्य शासनः
शास्ता ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १।१।४४ ॥ तन्नाम-
कारणं यथा, वामनपुराणे ।
“पाकं जघान तीक्ष्णायैर्माग्रेणैः कङ्कवाससैः ।
तत्र नाम विसर्लभे शासनत्वाच्चरैर्दृष्टैः ।
पाकशासनतां शक्रः सर्वामरपतिर्विभुः ॥”
पाकशासनिः, पुं, (पाकशासनस्यापत्यम् । “अत
इञ् ।” ४।१।६५ । इति इञ् ।) इन्द्रपुत्रः ।
जयन्तः । इत्यमरः । १।१।४६ ॥ (अर्जुनः ।
यथा, महाभारते । १।१३७।८ ।
“सोऽब्रवीन्मेघगम्भीरस्त्रेण वदताम्बरः ।
भ्राता भ्रातरमज्ञातं सावित्रः पाकशासनिम् ॥”)
पाकशुक्ला, स्त्री, (पाके परिणामे शुक्ला ।) खड्गी ।
यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
“पाकशुक्ला शिलाधातुः कठिनी कक्खटी खड्गी ॥”
पाकस्थानं, स्त्री, (पाकस्य स्थानम् ।) महानसम् ।
इत्यमरः । २।६।२७ ॥

पागलः

पाका, स्त्री, (पाक + अजादित्वात् टाप् ।)
बालिका । इति जटाधरः ॥
पाकारिः, पुं, (पाकं ऋच्छतीति । ऋ गतौ +
इन् ।) श्वेतकाश्चनम् । इति रत्नमाला ॥
पाकिमं, चि, (पाकेन निर्वृत्तम् । पाक + भाव-
प्रत्ययन्तादिमप् ।) पक्लिमम् । पाकेन निष्प-
न्नम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ।
“मेदोघ्नः पाकिमः चारो मूत्रवस्तिविशोधनः ॥”)
पाकुक्, पुं, (पचतीति । पच पाके + “पचि-
नश्र्योर्गुणकनुकनुमौ च ।” उणां । २।३० ।
इति गुकन् कादेशश्च ।) रूपकारः । इत्यु-
णादिकोषः ॥
पाक्वं, स्त्री, (पच्यतेऽनेन । पच् + “ऋहलोऽर्थत् ।”
३।१।२४ । इति ण्यत् । “चजोः कुघिण्यतोः ।”
७।३।५२ । इति कुत्वम् ।) विड् लवणम् ।
इत्यमरः । २।६।४२ ॥ पांशुलवणम् । इति
रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते । १।४२ ।
“सैन्धवसौवर्चलविड् पाक्वरोमकसासुद्रकपक्लिम-
यवचारोषप्रसृतसुवर्चिकाप्रभृतीनि समासेन
लवणो वर्गः ॥” पचनीये, चि । यथा, चक्रपाणि-
संग्रहे ज्वराधिकारे पित्तज्वरचिकित्साधाम् ।
“अवश्यायस्थितं पाक्वमेतत् पित्तज्वरापहम् ॥”)
पाक्वः, पुं, (पच् + ण्यत् कुत्वश्च ।) यवचारः ।
इत्यमरः । २।६।१०६ ॥
पाघायणः, चि, (पचस्यायं पचे भवः पचैण
निर्वृत्त इति वा । पच् + “पुष्कण्कठजिति ।”
४।२।८० । इति फक् ।) पचसम्बन्धी । पचे
भवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
पाचिकः, चि, (पचे तिष्ठतीति । पच् + ठक् ।)
पचपाती । यथा,— [पाचिकः ॥]
“स को राजा न शास्ता यः प्रजावध्यश्च
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे १४ अध्यायः ॥
(पचिणो हन्तीति । “पचिमत्स्यमृगान् हन्ति ।”
४।४।३५ । इति ठक् ।) पचि ततः ॥
(पचे पचान्तरे भवतीति । पचकालभवः ॥
पचैण निर्वृत्त इति । पच् + ठञ् । पचसाध्यः ।
इति कुतुपत्तिजञ्जोऽर्थः ॥)
पाखण्डः, पुं, (पातीति । पा + क्तिप् । पाखण्डी-
धर्मस्तं खण्डयतीति । खण्डि भेदेन + पचा-
द्यच् । यदुक्तम् ।
“पालनाच्च त्रयोधर्मः पाखण्डेन निगद्यते ।
तं खण्डयन्ति ते यस्मात् पाखण्डास्तेन हेतुना ।
नानाव्रतधरा नानावेष्टाः पाखण्डिनो मताः ॥”)
पाखण्डः । इत्यमरटीकायां भातुदीक्षितः ॥
पागलः, पुं, (पा रक्ष्यं तस्मात् गलति आत्म-
रक्षणात् विच्युतो भवतीति । गल् + अच् ।)
उन्मत्तः । वातुलः । यथा,—
“पागलायाङ्गहीनाय चान्वाय वधिराय च ।
जडाय चैव मूर्खाय स्त्रीवतुल्याय पापिने ।
ब्रह्महत्यां लभेत् सोऽपि यः सकन्यां ददाति च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १४ अध्यायः ॥

पाचनं

पाचकं, क्ली, (पचतीति । पच् + क्लृप् । पित्त-
रसेन सुक्तद्रव्यपचनादस्य तथात्वम् ।) पित्त-
विशेषः । यथा,—

“पाचकं भ्राजकश्चैव रज्ज्कालोचके तथा ।
साधकश्चैव पचति पित्तनामान्यगुक्रमात् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

पाचकादीनां स्थानान्याह ।

“अग्न्याशये यत्तत्तुल्योद्भवे लोचनद्वये ।
त्वचि सर्वशरीरेषु पित्तं निवसति क्रमात् ॥”
अथ तेषां कर्माण्याह ।

“पाचकं पचते सुक्तं शेषानिबलवर्द्धनम् ।
रसमृज्जपुरीषाणि विरेचयति निवृणः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(“पित्तं पश्चात्तमं तत्र प्रकामाशयमध्यगम् ।
पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तैजसगुणोदयात् ॥

त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्मणानलशब्दितम् ।
पचत्यन्नं विभजते सारकिटौ पृथक् तथा ॥
तत्रस्थमेव पित्तानां शेषानामप्यनुग्रहम् ।

करोति बलदानेन पाचकं नाम तत् स्मृतम् ॥”

इति बाभटे सूत्रस्थाने द्वादशाध्याये ॥

पाचकं, पुं, (पचतीति । पच् + क्लृप् ।) अग्निः ।

इति हलायुधः ॥ (“तच्चादृष्टहेतुकेन विशेषेण
प्रकामाशयमध्यगं पित्तं चतुर्विधमन्नपानं
पचति विरेचयति च रसदोषमृज्जपुरीषाणि
तत्रस्थमेव चात्मशक्त्वा शेषाणां पित्तस्थानानां
शरीरस्य चाग्निकर्मणानुग्रहं करोति तस्मिन्
पित्ते पाचकोऽभिरिति संज्ञा ।” इति सुश्रुते
सूत्रस्थाने एकविंशेऽध्याये ॥) त्रि, रूपकारः ।
पाचकत्वात् । यथा,—

“पुत्तपौत्तगुणोऽपि शास्त्रज्ञो मिष्टपाचकः ।
मूरश्च कठिनश्चैव रूपकारः स उच्यते ॥”

इति चाणक्यम् ॥

अन्नादिपाककारकौषधादिश्च ॥

पाचनं, क्ली, (पाचतेऽनेनेति । पच् + णिच् +
करणे ल्युट् ।) प्रायश्चित्तम् । इति मेदिनी ।
ने, ६० ॥ दोषपाचककाथौषधम् । तस्य दान-
कालः । यथा, सारकौसुदाम् ।

“व्वरितं षड्विंशतीति लघुप्रतिभोजितम् ।
सप्ताहात् परतोऽस्त्ये सामे स्यात् पाचनं ज्वरे ॥”
सर्वेषां पाचनद्रव्यानां परिमाणं यथा,—

“दशरक्तिकमाषेण गृहीत्वा तोलकद्वयम् ।
दत्त्वाभ्यः षोडशगुणं ग्राह्यं पादावशेषितम् ॥”

इति परिभाषा ॥

अथ सर्वज्वरे पाचनम् ।

“नागरं देवकाक्षधन्याकं दृष्टतीद्वयम् ।
दद्यात् पाचनकं पूर्वं ज्वरिताय ज्वरापहम् ॥”

इति नागरादि ॥ १ ॥

अथ वातिकज्वरे ।

“विस्वादिपञ्चमूलस्य काथः स्याद्वातिकज्वरे ॥”
इति विस्वादिपञ्चमूला ॥ २ ॥

“पाचनं पिप्पलीमूलगुडूची विश्वजोऽथवा ॥”
इति पिप्पलीमूलादि ॥ ३ ॥

पाचनं

“किराताब्दान्तोदीच्यदृष्टतीद्वयगोचुरे ।
सस्थिराकलसीविल्लैः काथो वातज्वरापहः ॥”

इति किरातादि ॥ ४ ॥

“राक्षा दृष्टादनी दारु सरलं सैलबालुकम् ।
कषायः शर्कराचौद्रयुक्तो वातज्वरापहः ॥”

इति राक्षादि ॥ ५ ॥

“विस्वादिपञ्चमूला च गुडूच्यामलके तथा ।
कुसुम्बुरुसमो ह्येष कषायो वातिके ज्वरे ॥”

इति विस्वादिपञ्चमूलादि ॥ ६ ॥

“पिप्पलीशारिवाद्राक्षाशतपुष्पाहरेणुभिः ।
क्षतः कषायः सगुडो ह्यन्वाच्छसनजं ज्वरम् ॥”

इति पिप्पल्यादि ॥ ७ ॥

“गुडूची शारिवा द्राक्षा शतपुष्पा पुनर्नवा ।
सगुडोऽयं कषायः स्याद्वातज्वरविनाशनः ॥”

इति गुडूच्यादि ॥ ८ ॥

“द्राक्षागुडूचीकाश्लयत्रायमाणाः सशारिवाः ।
निःकाथ्य सगुडं काथं पिबेद्वातज्वरापहम् ॥”

इति द्राक्षादि ॥ ९ ॥

अथ पित्तिकज्वरे ।

“कलिङ्गं कटफलं सुस्तं पाठातित्तकरोहिणी ।
प्रकं सशर्करं पीतं पाचनं पित्तिके ज्वरे ॥”

इति कलिङ्गादि ॥ १० ॥

“सचौद्रं पाचनं पित्ते तित्ताब्देन्द्रयवैः श्वेतम् ॥”
इति तित्तादि ॥ ११ ॥

“लोभ्रोतुपलान्तापद्मशारिवाणां सशर्करः ।
काथः पित्तज्वरं हन्यादथवा पर्पटोद्भवः ॥”

इति लोभ्रादि ॥ १२ ॥ १३ ॥

“पटोलयवनिःकाथो मधुना मधुरीक्षतः ।
तीव्रपित्तज्वरामर्द्दी पानात्तुडूदाहनाशनः ॥”

इति यवपटोलम् ॥ १४ ॥

“दुरालभापर्पटकप्रियङ्गु-

भूनिम्बवासाकटुरोहिणीनाम् ।

जलं पिबेच्छर्करयावगाढं

दृष्ट्वाऽपित्तज्वरदाहयुक्तः ॥”

इति दुरालभादि ॥ १५ ॥

“त्रायमाणा च मधुकं पिप्पलीमूलमेव च ।
किराततित्तकं सुस्तं मधुकं सविभीतकम् ॥

सशर्करं पीतमेतत् पित्तज्वरनिवर्हणम् ॥”

इति त्रायमाणादि ॥ १६ ॥

“मृद्वीका मधुकं निम्बं कटुकारोहिणीसमाः ।
अवश्यायस्थितं पाक्यमेतत् पित्तज्वरापहम् ॥”

इति मृद्वीकादि ॥ १७ ॥

“एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।
किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोदीच्यनागरेः ॥”

इति पर्पटकादि ॥ १८ ॥

“विश्वाम्बुपर्पटोशीरघनचन्दनसाधितम् ।

दद्यात् सुशीतलं वारि दृष्ट्वाऽपित्तज्वरदाहयुक्तः ॥”

इति विश्वादि ॥ १९ ॥

“पर्पटान्तधान्नीनां काथः पित्तज्वरं जयेत् ॥”
इति पर्पटादि ॥ २० ॥

“द्राक्षारवधयोश्चापि ॥ २१ ॥ काश्लयस्याथवा
पुनः ॥ २२ ॥

पाचनं

द्राक्षाभयापर्पटकाब्देतित्ता-
काथं ससंपाकफलं विदध्यात् ।

प्रलापमूर्च्छाभ्रमदाहशोष-
दृष्टान्विते पित्तभवे ज्वरे तु ॥”

इति द्राक्षादि ॥ २३ ॥

“युधितं धन्याकजलं प्रातः पीतं सशर्करं पुंसाम् ।
अन्तर्दाहं शमयत्यचिराद्दूरप्रकृष्टमपि ॥” २४ ॥
अथ कफज्वरे ।

“मातुलुङ्गशिफाविश्वत्रक्षीग्रन्थिकसंयुतम् ।
कफज्वरेऽसु सक्षारं पाचनं वा कणादिकम् ॥”

इति मातुलुङ्गादि ॥ २५ ॥

“कटुकं चित्रकं निम्बं हरिद्रेऽतिविषे वचाम् ।
कुष्ठमिन्द्रयवं सुर्वी पटोलश्चापि साधितम् ॥

पिबेन्मरिचसंयुक्तं सचौद्रं श्लेष्मिके ज्वरे ॥”

इति कटुकादि ॥ २६ ॥

“निम्बविश्वान्तादाशुशटीभूनिम्बपौष्करम् ।
पिप्पली दृष्टती चेति काथो हन्ति कफज्वरम् ॥”

इति निम्बादि ॥ २७ ॥

“सिन्धुवारदलकाथं शोषणं कफजे ज्वरे ।
जङ्गयोश्च बले क्षीणे कर्णे वा पिहिते पिबेत् ॥”

इति सिन्धुवारादि ॥ २८ ॥

“आमलक्यभया लक्ष्णा चित्रकश्चैत्यं गणः ।
सर्वज्वरकफातङ्गभेदी दीपनपाचनः ॥”

इति आमलक्यादि ॥ २९ ॥

“त्रिफलापटोलवासाच्छिन्नरुहातित्तकरोहिणी-
षड्यन्याः ॥”

इति त्रिफलादि ॥ ३० ॥

“मधुनाश्लेष्मसमुत्थे दशमूली वासकस्य वा
काथः ॥” ३१ ॥

“सुस्तं वत्सकबीजानि त्रिफला कटुरोहिणी ।
परुषकाणि च काथः कफज्वरविनाशनः ॥”

इति सुस्तादि ॥ ३२ ॥

अथ वातपित्तिकज्वरे ।

“संश्लेष्टोषेभु हितं संश्लेष्टमथ पाचनम् ॥

विश्वान्ताब्देभूनिम्बैः पञ्चमूलीसमन्वितैः ।

क्षतः कषायो हन्याद्य वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥”

इति नवाङ्गम् ॥ ३३ ॥

“त्रिफलाशाल्मलीराक्षाराजदृष्टा-
दृष्टमसु हरेत्सूणं वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥”

इति त्रिफलादि ॥ ३४ ॥

“किराततित्तकं सुस्तं द्राक्षामामलकीं शटीम् ।
निष्काथ्य पित्तानिलजे कथितं सगुडं पिबेत् ॥”

इति किराततित्तकादि ॥ ३५ ॥

“निदिग्धिकाबलाराक्षान्त्रायमाणादृष्टाः ।
मसूरविदलेः काथो वातपित्तज्वरं जयेत् ॥”

इति निदिग्धिकादि ॥ ३६ ॥

“गुडूची पर्पटं सुस्तं किरातं विश्वभेषजम् ।
वातपित्तज्वरे देयं पञ्चभद्रमिदं शुभम् ॥”

इति पञ्चभद्रम् ॥ ३७ ॥

“मधुकं शारिवे द्राक्षा मधुकं चन्दनोत्पलम् ।
काश्लरी पद्मकं लोभ्रं त्रिफलां पद्मकेशरम् ॥

परुषकं मृदालश्च न्यसेदुत्तमवारिणि ।

पाचनं

मधुलाजसितायुक्तं तत् पीतं युषितं निशि ॥
वातपित्तज्वरदाहं दृष्ट्वा भ्रूनिर्मममान् ।
शमयेन्नक्तपित्तञ्च जीमूतानिव मारुतः ॥”

इति मधुकादि ॥ ३८ ॥ * ॥

अथ पित्तश्लेष्मिकज्वरे ।

“पटोलं चन्दनं सुखातिक्तापाठास्ततागणः ।
पित्तश्लेष्मानिलच्छर्दिज्वरकण्डूविधापहः ॥”

इति पटोलादि ॥ ३९ ॥

“गुडूचीनिम्बधन्याकं पद्मकं रक्तचन्दनम् ।

एष सर्वज्वरान् हन्ति गुडूच्यादिस्तु दीपनः ॥
हृत्सासारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशनः ॥”

इति गुडूच्यादि ॥ ४० ॥

“किरातं नागरं सुखं गुडूचीञ्च कफाधिके ।
पाठोदीच्यन्त्यालेस्तु सह पित्ताधिके पिबेत् ॥”

इति चातुर्भद्रकपाठासप्तकौ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

“गुडूची चन्दनं पद्मं नागरेन्द्रयवासकम् ।

अभयारवधोशीरं पाठा धान्यान्दरोहिणी ॥
कषायं पाययेदेतत् पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ।

पित्तश्लेष्महरं तन्नापिपासादाहनाशनम् ॥

विण्मूत्रानिलबिष्टम्निदोषप्रभवस्य च ।

गुडूच्यादिगणो ह्येष पाचनो दीपनः परः ॥”

इति गुडूच्यादिगणः ॥ ४३ ॥

“कण्टकायन्ततामार्गी नागरेन्द्रयवासकम् ।

भूनिम्बं चन्दनं सुखं पटोलं कटुरोहिणी ॥

कषायं पाययेदेतत् पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।

दाहदृष्ट्वाश्चिच्छर्दिकासहृत्पाथशूलशुत् ॥”

इति कण्टकायन्तादि ॥ ४४ ॥

“सपत्रपुष्पवासाया रसः चौद्रसितायुतः ।

कफपित्तज्वरं हन्ति सास्रपित्तं सकामलम् ॥”

इति वासादि ॥ ४५ ॥

“पटोलं पिचुमर्दञ्च त्रिफला मधुकं बला ।

साधितोऽयं कषायः स्यात् पित्तश्लेष्मभवे ज्वरे ॥”

इति पटोलादि ॥ ४६ ॥

“गुडूचीन्द्रयवारिणं पटोलं कटुरोहिणी ।

नागरं चन्दनं सुखं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ॥

अमृताशक इत्येष पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।

हृत्सासारोचकच्छर्दिदृष्ट्वादाहनिवारणः ॥”

इति अमृताशकम् ॥ ४७ ॥

“पटोलयवधान्याकमुज्जामलकचन्दनम् ।

पैतिके श्लेष्मपित्तोत्थे ज्वरदृष्ट्वादाहशुत् ॥”

इति पटोलादि ॥ ४८ ॥

सुद्रागताभ्यां सह नागरेण

सपुष्करश्चेति किराततित्तम् ।

पिबेत् कषायं त्विह पञ्चतित्तं

ज्वरं निहन्त्यष्टविधं समग्रम् ॥”

इति सुद्रादि ॥ ४९ ॥

इति पित्तश्लेष्मिकज्वराधिकारः ॥ * ॥

अथ वातश्लेष्मिकज्वरे ।

“दीपनं कफविच्छेदि वातपित्तानुलोमनम् ।

ज्वरं पाचनं भेदि श्वेतं धान्यपटोलयोः ॥”

इति धान्यपटोलम् ॥ ५० ॥

“मुस्तनागरभूनिम्बं त्रयमेतन्निकाधिकम् ।

८१

पाचनं

कफवातप्रशमनं पाचनं ज्वरनाशनम् ॥” ५१ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं चयं चित्रकनागरम् ।

दीपनीयः श्वेतो वर्गः कफानिलगदापहः ॥”

इति पञ्चकोलम् ॥ ५२ ॥

“पिप्पलीभिः श्वेतं तोयमनभिष्यन्दि दीपनम् ।

वातश्लेष्मविकारं ज्वरं ज्वरविनाशनम् ॥”

इति पिप्पलीकायः ॥ ५३ ॥

“आरम्भधन्यिकमुस्तित्ता-

हरीतकीभिः कथितः कषायः ।

सामे समूले कफवातयुक्ते

ज्वरे हितो दीपनपाचनञ्च ॥”

इति आरम्भधादि ॥ ५४ ॥

“सुद्रागतानागरपुष्कराज्यैः

कृतः कषायः कफमारुतोत्तरे ।

सन्वासकासारुचिपार्श्वरक्करे

ज्वरे त्रिदोषप्रभवे च शस्यते ॥”

इति सुद्रादि ॥ ५५ ॥

“दशमूलरसः पेयः कणायुक्तः कफानिले ।

अविपाकेऽतितन्त्रायां पार्श्वरक्त्वासासके ॥”

इति दशमूलम् ॥ ५६ ॥

“सुखं पर्पटकं शुष्कौ गुडूची सदुरालभा ।

कफवातारुचिच्छर्दिदाहश्वासज्वरापहः ॥”

इति मुस्तादि ॥ ५७ ॥

“दारुपर्पटभार्ग्यन्धवाधन्याककटफलैः ।

सामयाविश्रुतीकैः काथो हिङ्गुमधूतकटः ॥

कफवातज्वरे पीतो हृत्साश्वासगलग्रहान् ।

कासशोषप्रसेकाञ्च हन्यात् तरुमिवाशनः ॥”

इति दारुदि ॥ ५८ ॥ * ॥

अथ त्रिदोषज्वरे ।

“पञ्चमूलीकिरातादिगणो योज्यस्त्रिदोषजे ।

पित्तोत्कटे च मधुना कणया च कफोत्कटे ॥”

इति चतुर्भद्रपञ्चमूलम् ॥ ५९ ॥

“विष्वक्शोणकगाम्भारीपाटलागणिकारिकाः ।

दीपनं कफवातं पञ्चमूलमिदं महत् ॥”

इति दृष्टपञ्चमूली ॥ ६० ॥

“शालपर्णीं पृथिवीं दृष्टौ हयगोक्षुरम् ।

वातपित्तज्वरं कनीयः पञ्चमूलकम् ॥”

इति सख्यपञ्चमूली ॥ ६१ ॥

“उभयं दशमूलञ्च सन्निपातज्वरापहम् ।

कासे श्वासे च तन्त्रायां पार्श्वशूले च शस्यते ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कण्डूदृष्ट्वादाहनाशनम् ॥”

इति दशमूलम् ॥ ६२ ॥

“चिरज्वरे वातकफोत्थे वा

त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः ।

किराततित्तादिगणः प्रयोज्यः

शुद्धार्थिने वा त्रिष्टता विमिश्रः ॥”

इति चतुर्दशमूलम् ॥ ६३ ॥

“दशमूलं श्टी श्वङ्गी पौष्करं सदुरालभम् ।

भार्गी कुटजबीजञ्च पटोलं कटुरोहिणी ॥

अष्टादशञ्च इत्येष सन्निपातज्वरापहः ।

कासहृत्सासपार्श्वरिश्वासहिकावमीहरः ॥”

इति वातश्लेष्मज्वरोऽष्टादशमूलः ॥ ६४ ॥

पाचनं

“भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्द-

तित्तेन्द्रवीजघनिकेभकणाकषायः ।

तन्त्रीप्रलापकसनारुचिदाहमोह-

श्वासादियुक्तमखिलं ज्वरमाशु हन्ति ॥”

इति अष्टादशमूलम् ॥ ६५ ॥

“मुस्तपर्पटकोशीरदेवदारुमहौषधम् ।

त्रिफला धन्वयासञ्च नीली कम्पित्वकं त्रिष्टु ॥

किराततित्तकं पाठा बला कटुरोहिणी ।

मधुकं पिप्पलीमूलं मुस्तादौ गण उच्यते ॥

अष्टादशमूलमुदितमेतद्वा सन्निपातशुत् ।

पित्तोत्तरे सन्निपाते हितोत्तं मनीषिभिः ॥

मन्यास्तम्भ उरोधात उरःपार्श्वशिरोग्रहे ॥

६६ ॥

द्राक्षान्मृता श्टी श्वङ्गी मुस्तकं रक्तचन्दनम् ।

नागरं कटुकं पाठा भूनिम्बं सदुरालभम् ॥

उशीरं पद्मकं धान्यं बालकं कण्टकारिका ।

पुष्करं पिचुमर्दञ्च दशमूलमिदं शुभम् ॥

जीर्णज्वरारुचिश्वासकासश्वयथुनाशनम् ॥”

इति अपराष्टादशमूलम् ॥ ६७ ॥

“श्टी पुष्करमूलञ्च व्याघ्री श्वङ्गी दुरालभा ।

गुडूची नागरं पाठा किरातं कटुरोहिणी ॥

एष श्वादिर्को वर्गः सन्निपातज्वरापहः ।

कासहृद्यहृत्पाथार्श्वरिश्वासे तन्त्राञ्च शस्यते ॥”

इति श्वादि ॥ ६८ ॥

“दृष्टौ पुष्करं भार्गी श्टी श्वङ्गी दुरालभा ।

वत्सकस्य च बीजानि पटोलं कटुरोहिणी ॥

दृष्ट्यादिगणः प्रोक्तः सन्निपातज्वरापहः ।

कासादिषु च सर्वेषु हितः सोपद्रवेषु च ॥”

इति दृष्ट्यादिगणः ॥ ६९ ॥

“भार्गी पुष्करमूलञ्च दारुमिश्रयमानिकाः ।

नागरं दशमूलञ्च पिप्पलीषाण्च साधयेत् ॥

सन्निपातज्वरे देयं हृत्पाथार्श्वरिश्वासाशूलनाम् ।

कासश्वासाभिमान्द्राञ्च तन्त्राञ्च विनिवर्तयेत् ॥”

इति भार्ग्यादि ॥ ७० ॥

“द्विपञ्चमूली घङ्गुल्या विश्वप्रगल्बीहयम् ।

कफवातहरः कायः सन्निपातहरः परः ॥”

इति द्विपञ्चमूल्यादि ॥ ७१ ॥

“कारवीपुष्करैरुच्यन्तीनागरान्मृताः ।

दशमूलीश्टीश्वङ्गीयासभार्गीपुनर्नवाः ॥

तुल्या मन्त्रेण निष्कृष्य पीतश्चेत्तोविशोधनः ।

अभिन्यासं ज्वरं घोरमाशु हन्ति समुद्धतम् ॥”

इति दशमूल्यादि ॥ ७२ ॥

“मातुलुङ्गाभ्रभिद्विष्याघ्रीपाठोरुवृकजः ।

काथो लवणमूत्राज्जोभिन्यासानाहशूलशुत् ॥”

इति मातुलुङ्गादि ॥ ७३ ॥

“कण्टरोधकफश्वासहृत्कासंन्यासपीडितः ।

मातुलुङ्गार्द्रकरसं दशमूलान्मसा पिबेत् ॥”

इति मातुलुङ्गार्द्रकरसयुक्तदशमूलम् ॥ ७४ ॥

“योषाब्दत्रिफलातिक्तापटोलादिवासकैः ।

भूनिम्बान्तयासैश्च त्रिदोषज्वरशुत् जलम् ॥”

इति योषादि ॥ ७५ ॥

“त्रिष्टु शालात्रिफलाकटुकारवधैः कृतः ।

पाचनं

सञ्चारो भेदनः काथः पेयः सर्वज्वरापहः ॥”
इति त्रिवृतादि ॥ ७६ ॥

अथ जीर्णज्वरे ।

“निदिग्धकानागरकाण्डतानां
काथं पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकम् ।
जीर्णज्वरारोचककासशूल-
श्वासाग्निमान्द्रादितृणसेषु ॥
हन्तृर्द्वागमयं प्रायः सायं तेनायमिष्यते ॥”
इति निदिग्धादि ॥ ७७ ॥

“पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः काथश्चिन्नरुहोद्भवः ।
जीर्णज्वरकफध्वंसी पञ्चमूलैकतोऽथवा ॥
कासाजीर्णरुचिश्वासहृत् पाण्डुकिमिरीगनुत्
॥ ७८ ॥

इति जीर्णज्वराधिकारः ॥ * ॥

अथ सन्ततादिज्वरे ।

“मधुकं चन्दनं सुस्तं धात्री धान्यमुष्णीरकम् ।
द्विद्विज्वा पटोलश्च काथं समधुशर्करम् ॥
ज्वरं पञ्चविधं हन्यात् सन्तताद्यं सुदारुणम् ।
वातिकं पित्तकक्षैव श्लेष्मिकं सान्निपातिकम् ॥
आमं विपाचयत्वाशु निरामं शमयत्यपि ॥”
इति मधुकादम् ॥ ७९ ॥

“कलिङ्गकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ॥ ८० ॥
पटोलं शारिवसुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ॥ ८१ ॥
निम्बं पटोलं त्रिफलां मृद्वीकां मुस्तवत्सकौ ॥
॥ ८२ ॥

किराततिक्तमण्डतां चन्दनं विश्वभेषजम् ॥ ८३ ॥
गुडूच्यामलकं मुस्तम् ८४ अर्द्धश्लोकसमापनाः ।
क्रधायाः शमयन्त्याशु पञ्च पञ्चविधान् ज्वरान् ॥
सन्ततं सततान्येदुस्तृतीयकचतुर्थकान् ।
गुडूचीमुस्तधात्रीणां क्रधायां समाश्लिकम् ॥
मुस्तामलकगुडूचीविश्वभेषजकण्टकारिकाकाथः ।
पीतः सकणाचूर्णः समधुश्लेष्मज्वरं हन्ति ॥”
इति मुस्तादि ॥ ८५ ॥ * ॥

अथ तृतीयकज्वरे ।

“महौषधान्तामुस्तचन्दनोष्णीरधान्यकैः ।
काथस्तृतीयकं हन्ति शर्करामधुयोजितः ॥”
इति महौषधादि ॥ ८६ ॥

अथ चातुर्थकज्वरे ।

“वासाधानीस्थिरादारुपथ्यानागरसाधितः ।
सितामधुयुतः काथश्चातुर्थकनिवारणः ॥” ८७ ॥
इति ज्वराधिकारः ॥ * ॥

अथ ज्वरातीसारे ।

“पाटोन्मयवभूनिम्बसुस्तपटकाण्डताः ।
जयन्त्याममतीसारं सज्वरं समहौषधाः ॥”
इति पाठादि ॥ ८८ ॥

“नागरातिविषामुस्तभूनिम्बाण्डतवत्सकैः ।
सर्वज्वरहरः काथः सर्वातीसारनाशनः ॥”
इति नागरादि ॥ ८९ ॥

“ह्रीवैरातिविषामुस्तविल्वधान्यकनागरैः ।
पिबेत् पिच्छाविवन्धनं शूलदोषामपाचनम् ॥
सरक्तं हन्त्यतीसारं सज्वरं वाथ विज्वरम् ॥”
इति ह्रीवैरादि ॥ ९० ॥

पाचनं

“गुडूच्यतिविषाधान्यशुण्ठीविल्वान्दालकैः ।
पाठाभूनिम्बकुटजचन्दनोष्णीरपद्मकैः ॥

कषायः शीतलः पेयो ज्वरातीसारशान्तये ।
हृक्षासारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशनः ॥”
इति वृहज्जुडूच्यादि ॥ ९१ ॥

“उष्णीरं बालकं सुस्तं धन्याकं विश्वभेषजम् ।
समङ्गा धातकी लोधं विल्वं दीपनपाचनम् ॥
हन्त्यरोचकपिच्छामं विबन्धं सातिवेदनम् ।
सप्रोणितमतीसारं सज्वरं वाथ विज्वरम् ॥”
इति उष्णीरादि ॥ ९२ ॥

“पञ्चमूलैकविलाविल्वगुडूचीमुस्तनागरैः ।
पाठाभूनिम्बह्रीवैरकुटजत्वक्फलैः श्वेतम् ॥
हन्ति सर्वानतीसारान् ज्वरदोषं वमिं तथा ।
समूलोपद्रवं श्वासं काथं हन्यात् सुदारुणम् ॥”
इति पञ्चमूल्यादि ॥ ९३ ॥

“कलिङ्गातिविषाशुण्ठीकिरातामृगवासकम् ।
ज्वरातिसारसन्तापं नाशयेदविकल्पतः ॥”
इति कलिङ्गादि ॥ ९४ ॥

“वत्सकस्य फलं दारु रोहिणी गजपिप्पली ॥”
इति वत्सकादि ॥ ९५ ॥
“श्वदंष्ट्रा पिप्पलीधान्यं विल्वं पाठाधमानिका ॥”
इति श्वदंष्ट्रादि ॥ ९६ ॥

“दावपेतौ सिद्धियोगौ श्लोकाङ्गिनाभिभाषितौ ।
ज्वरातीसारशमनौ विशेषादाहनाशनौ ॥
नागराण्डतभूनिम्बविल्वबालकवत्सकैः ।
समुस्तातिविषोष्णीरैर्वरातीसारगुञ्जलम् ॥”
इति नागरादि ॥ ९७ ॥

“मुस्तकविल्वतिविषापाठाभूनिम्ब-
वत्सकैः काथः ।
मकरन्दगर्भयुतो ज्वरातिसारौ जयेद्वोरौ ॥”
इति मुस्तकादि ॥ ९८ ॥

“घनजलपाठातिविषापथ्योत्पलधान्य-
रोहिणीविश्वैः ।
सेन्द्रयवैः श्वेतमम्भः सातीसारं ज्वरं जयति ॥”
इति घनादि ॥ ९९ ॥

“दशमूलैकषायेण विश्वमक्षसं पिबेत् ।
ज्वरं चैवातिसारे च सप्रोणे ग्रहणीगदे ॥”
इति दशमूलशुण्ठी ॥ १०० ॥

“किराताण्डान्ताविश्वचन्दनोदीच्यवत्सकैः ।
श्रीयातीसारशमनं विशेषात् ज्वरनाशनम् ॥”
इति किरातादि ॥ १०१ ॥
इति ज्वरातीसाराधिकारः ॥ * ॥

अथातीसारे ।
“धान्यकं नागरं सुस्तं बालकं विल्वमेव च ।
आमशूलविवन्धनं पाचनं वह्निदीपनम् ॥”
इति धान्यपञ्चकम् ॥ १०२ ॥

“इदं धान्यचतुष्कं स्यात् पित्ते शुण्ठीं विना पुनः ॥”
इति धान्यचतुष्कम् ॥ १०३ ॥
“कण्टदाडिमजम् शङ्खाटकपत्रविल्वह्रीवैरम् ।
जलधरनागरसहितं गङ्गामपि वेगिनीं रुन्ध्यात् ॥”
इति कण्टादि ॥ १०४ ॥

“किराततिक्तकं सुस्तं वत्सकं सरसाञ्जनम् ।

पाचनं

पिबेत् पित्तातिसारघ्नं सचौद्रं वेदनापहम् ॥”
इति किराततिक्तकादि ॥ १०५ ॥

“कुटजत्वक्फलं सुस्तं काथयित्वा जलं पिबेत् ।
अतीसारं जयेदाशु शर्करामधुयोजितम् ॥”
इति कुटजादि ॥ १०६ ॥

“विल्वचूतास्थिनिर्यूहः पीतः सचौद्रशर्करः ।
निहन्त्याच्छर्द्दीतीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥”
इति विल्वदिक्काथः ॥ १०७ ॥

“पटोलयवधन्याककाथः पेयः सुशीतलः ।
शर्करामधुसंमिश्रच्छर्द्दीतीसारनाशनः ॥”
इति पटोलादिक्काथः ॥ १०८ ॥

“कुटजं दाडिमं सुस्तं धातकी विल्वबालकम् ।
लोधचन्दनपाठाश्च कषायं मधुना पिबेत् ॥
सामे समूले रक्ते च पिच्छासावे च शस्यते ।
कुटजादिरिति ख्यातः सर्वातीसारनाशनः ॥”
इति कुटजादि ॥ १०९ ॥

“समङ्गातिविषा सुस्तं विल्वं ह्रीवैरधातकी ।
कुटजत्वक् फलं विश्वं काथः सर्वातिसारशुत् ॥”
इति समङ्गादि ॥ ११० ॥

“कुटजलकृतकाथो घनीभूतः सुशीभनः ।
लोहितोऽतिविषायुक्तः सर्वातीसारनाशनः ॥”
इति कुटजकाथः ॥ १११ ॥

“सवत्सकः सातिविषः सविल्वः
सोदीच्यमुस्तैश्च कृतः कषायः ।
सामे समूले सह प्रोणिते च
चिरप्रवृत्तेऽपि हितोऽतिसारे ॥”
इति वत्सकादि ॥ ११२ ॥

“कषायो मधुना पीतस्त्वचो दाडिमवत्सकात् ।
सद्यो जयेदतीसारं सरक्तं दुर्निवारणम् ॥”
इति कुटजदाडिमम् ॥ ११३ ॥ * ॥

अथ ग्रहणायाम् ।
“ग्रहणीमाश्रितं दोषमतीसारवदाचरेत् ।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामश्च विपाचयेत् ॥
नागरातिविषामुस्तकाथः स्यादामपाचनः ॥”
इति नागरादि ॥ ११४ ॥ * ॥

अथामिमान्ये ।
“विश्वामयगुडूचीनां कषायेण षडूषणम् ।
पिबेत् श्लेष्मणि मन्दैरग्नौ त्वक्पत्रसुरभीकृतम् ॥
पञ्चकोलं समरिचं षडूषणमुदाहृतम् ॥”
इति सडूषणविश्वदि ॥ ११५ ॥ * ॥

अथामाजीर्णे ।
“धान्यनागरसंसिद्धं तोयं दद्याद्विचक्षणः ।
आमाजीर्णप्रशमनं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥”
इति धान्यशुण्ठी ॥ ११६ ॥ * ॥

अथ पाण्डुरोगे ।
“फलत्रिकाण्डतावासातिक्ताभूनिम्बनिम्बजः ।
काथः सौद्रयुतो हन्यात् पाण्डुरोगं सकामलम् ॥”
इति फलत्रिकादि ॥ ११७ ॥ * ॥

अथ रक्तपित्ते ।
“जलं खर्जूरमृद्वीकामधुकैः सपरूषकैः ।
श्वेतशीतं प्रयोक्तव्यं तर्पणार्थं सशर्करम् ॥”
इति खर्जूरदिजलम् ॥ ११८ ॥ * ॥

पाचनं

अथ राजयक्षाणि ।

“धन्याकपिप्लीविश्वदशमूलीजलं पिबेत् ।

पार्श्वमूलज्वरश्वासपीनसादिनिवृत्तये ॥”

इति धन्याकादि ॥ ११६ ॥

“अश्वगन्धाम्बुताभीरुदशमूलीबलाट्टाः ।

पुष्करातिविषे वृन्ति चयं क्षीररसाग्निः ॥”

इति अश्वगन्धादि ॥ १२० ॥

“दशमूलबलाराक्तापुष्करसुरदारुनागरैः कथितम् ।

पेयं पार्श्वसंश्लिरोरुक्षतकासादिशान्तेये

सलिलम् ॥”

इति दशमूलादि ॥ १२१ ॥

इति राजयक्षाधिकारः ॥ * ॥

अथ कासे ।

“पञ्चमूलीकृतः काथः पिप्लीचूर्णसंयुतः ।

रसाम्लमश्वतो नित्यं वातकासमुदस्यति ॥”

इति पिप्लीचूर्णयुक्तपञ्चमूली ॥ १२२ ॥

“पौष्करं कटफलं भार्गवं पिप्लीविश्वसाधितम् ।

पिबेत् काथं कफोद्रेके कासे श्वासे च हृदग्रहे ॥”

इति पौष्करादि ॥ १२३ ॥

“पिप्लीचूर्णसंयुक्तं दशमूलीजलं पिबेत् ॥”

इति पिप्लीचूर्णयुक्तदशमूली ॥ १२४ ॥

“कटफलं कचूरं भार्गवं सुस्तं धान्यं वचाभया ।

शङ्खी पर्यटकं शुष्की सुराक्ष चले श्वेतम् ॥

मधुहिङ्गयुतं पेयं कासे वातकफात्मके ।

कण्ठरोगे मुखे शूले श्वासहिक्काज्वरेषु च ॥”

इति कटफलादि ॥ १२५ ॥

“कण्टकारीकृतः काथः सल्लयाः सर्वकासहा ॥”

इति कण्टकारीकाथः ॥ १२६ ॥

इति कासाधिकारः ॥ * ॥

अथ हिक्कायाम् ।

“अमृतानागरधन्याककर्षजयेण पाचनकं सिद्धम् ।

पीतः सकण्ठाचूर्णः कासश्वासौ जयत्याशु ॥”

इति अमृतादि ॥ १२७ ॥

“दशमूलीकषायस्तु पुष्करेणावचूर्णितः ।

कासश्वासप्रशमनः पार्श्वहृच्छूलनाशनः ॥”

इति कुष्ठचूर्णयुक्तदशमूली ॥ १२८ ॥

“कुलत्थनागरयात्रीवासाभिः कथितं जलम् ।

पीतं पुष्करसंयुक्तं हिक्काश्वासनिवारणम् ॥”

इति कुलत्थादि ॥ १२९ ॥

“शङ्खीमहौषधकणाधनपौष्कराणां

चूर्णं शटीमरिचशर्करया विमिश्रम् ।

काथेन पीतममृताष्टपञ्चमूल्याः

श्वासं त्राहेण विनिहन्त्यतिदोषमुग्रम् ॥”

इति शङ्खादि ॥ १३० ॥

इति हिक्काश्वासाधिकारः ॥ * ॥

अथ कृद्गाम् ।

“कषायो भृष्टमुद्रस्य सलाजमधुशर्करः ।

निहन्त्याच्छर्द्दपीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥”

इति भृष्टमुद्रकषायः ॥ १३१ ॥

“गुडूचीत्रिफलारिष्टपटोलैः कथितं पिबेत् ।

चौद्रयुक्तं निहन्त्याशु कृद्दिं पित्ताक्षसम्भवा ॥”

इति गुडूच्यादि ॥ १३२ ॥

८३

पाचनं

“काथः पर्यटकः पीतः सचौद्रश्चर्द्दिनाशनः ॥”

इति पर्यटकाथः ॥ १३३ ॥

“कृतं गुडूच्या विधिवत् कषायं क्षिमसंज्ञितम् ।

तिष्ठेदपि भवेत् पथं मात्तिकेण समायुतम् ॥

द्रव्यादापोधितात्तोये प्रतप्ते निशि संस्थितात् ।

कषायो योऽभिनिर्याति स शीतः समुदाहृतः ॥”

इति गुडूचीशीतकषायः ॥ १३४ ॥

“श्रीफलस्य गुडूच्या वा कषायो मधुसंयुतः ।

पेयश्चर्द्दित्रये शीतो दूर्वा वा तण्डुलाम्बुना ॥”

इति विष्णुमूलगुडूचीकषायौ ॥ १३५ ॥

“जम्बाम्पल्लवगवेधुकषान्यसेय-

द्वीवेरवारि पिबतो मधुनाल्पमल्पम् ।

कृद्दिः प्रयाति शमनं त्रिसुगन्धियुक्ता

लौढा निहन्ति मधुनाथ दुरालभा वा ॥”

इति जम्बादिवारि ॥ १३६ ॥

इति कृद्दिधिकारः ॥ * ॥

अथ मूर्च्छायाम् ।

“महौषधान्ताक्षौद्रं पौष्करं यथ्यिकोद्भवम् ।

पिबेत् कषायुतं काथं मूर्च्छां येषु गदेषु च ॥”

इति महौषधादि ॥ १३७ ॥

“पिबेद्दुरालभाकाथं सघृतं भ्रमशान्तये ॥”

इति दुरालभाकाथः ॥ १३८ ॥

इति मूर्च्छाधिकारः ॥ * ॥

अथोन्मादे ।

“दशमूलाम्बु सघृतं युक्तं मांसरसेन वा ।

ससिद्धार्थकचूर्णं वा पुराणं वैककं घृतम् ॥”

इति घृतादियुक्तदशमूलम् ॥ १३९ ॥ * ॥

अथापसारो ।

“हृत्कम्पोऽक्षिरुजा यस्य खेदो हस्तादि-

शीतता ।

दशमूलीजलं तस्य कल्याणाय च योजयेत् ॥”

इति दशमूलीकल्याणघृतौ ॥ १४० ॥ * ॥

अथ वातरोगे ।

“पञ्चमूलीकृतः काथो दशमूलीकृतोऽथवा ।

रुक्षः स्वेक्ष्यथा नस्यं मन्यास्तम्भे प्रशस्यते ॥”

इति पञ्चमूली-दशमूलीकाथौ ॥ १४१ ॥

“अर्हिते नवनीतेन खादेन्माषेण्वर्षो नरः ।

क्षीरमांसरसेर्भुक्ता दशमूली जलं पिबेत् ॥”

इति दशमूली ॥ १४२ ॥

“माषबलाशुकशिमाकक्षृणराक्षान्शगन्धो-

रवूकाणाम् ।

काथो नस्यनिपीतो रामटलवणान्वितः कोष्णः ॥

अपहरति पक्ष्वातं मन्यास्तम्भं सकर्ण-

नादरुजम् ।

दुर्जयमर्हितवातं सप्ताहाज्जयति चावश्यम् ॥”

इति माषबलादि ॥ १४३ ॥

“दशमूलीबलामाषकाथं तैलाज्यमिश्रितम् ।

सायं भुक्ता पिबेन्नस्यं विश्वामववाहुके ॥”

इति दशमूल्यादि ॥ १४४ ॥

“माषात्मगुणैरुष्णवाय्वालकघृतं पिबेत् ।

हिङ्गुसेन्यवसंयुक्तं पक्षाघातनिवारणम् ॥”

इति माषादि ॥ १४५ ॥

पाचनं

“वातघ्ने दशमूल्या च नरं कुलसुपाचरेत् ॥”

इति वातघ्नगणदशमूलीकषायौ ॥ १४६ ॥

“दशमूली बला राक्ता गुडूची विश्वभेषजम् ।

पिबेदेरुण्ठतेन गृध्रसीखङ्गपङ्कथु ॥”

इति एरुण्ठतैलयुक्तदशमूल्यादि ॥ १४७ ॥

“शेफालिकादलकाथो मृद्वग्निपरिसाधितः ।

दुर्वारं गृध्रसीरोगं पीतमात्रं समुदरेत् ॥”

इति शेफालीकाथः ॥ १४८ ॥

“पञ्चमूलीकषायस्तु रुबुतैलविमिश्रितम् ।

त्रिदृतैर्वाथवा युक्तं गृध्रसीगुल्मशूलनुत् ॥”

इति एरुण्ठतैलयुक्तपञ्चमूली ॥ १४९ ॥

“दशमूलीकषायेण पिबेद्वा नागराम्भसा ।

कटीशूलेषु सर्वेषु तैलेभेरुण्ठसम्भवम् ॥”

इति एरुण्ठतैलयुक्तदशमूलीशुष्कीकाथौ ॥ १५० ॥

“गुग्गुलुं क्रोष्टुर्ग्रीवं तु गुडूची त्रिफलाभसा ।

क्षीरेणैरुण्ठतेन वा पिबेद्वा वृद्धदारकम् ॥”

इति गुग्गुलुयुक्तगुडूचीत्रिफलाकाथः ॥ १५१ ॥

इति वातवाय्वधिकारः ॥ * ॥

अथ वातरक्ते ।

“अमृतानागरधन्याककर्षजयेण पाचनकं सिद्धम् ।

जयति सरक्तं वातं सामं कुष्ठान्यशेषाणि ॥”

इति अमृतादि ॥ १५२ ॥

“वत्सादन्युद्भवः काथः पीतो गुग्गुलुसंयुतः ।

समीरणसमायुक्तं शोणितं संप्रधावयेत् ॥”

इति वत्सादनीकाथः ॥ १५३ ॥

“वासागुडूची चतुरङ्गुलाना-

मेरुण्ठतेन पिबेत् कषायम् ।

क्रमेण सर्वाङ्गजमप्यग्रेषं

जयेदहस्वातभवं विकारम् ॥”

इति वासादि ॥ १५४ ॥

“लीढा सुखितिकाचूर्णं मधुसर्पिःसमन्वितम् ।

क्षिमाकाथं पिबन् हन्ति वातरक्तं सुदुस्तरम् ॥”

इति गुडूचीकाथः ॥ १५५ ॥

“तिस्रोऽथवा पञ्चगुडैर्न पथ्या

जग्ध्वा पिबेच्छिन्नरुहाकषायम् ।

सवातरक्तं शमयत्युदीर्घ-

माजानुसंस्थं निहन्त्यवश्यम् ॥”

इति गुडूचीकषायः ॥ १५६ ॥

इति वातरक्ताधिकारः ॥ * ॥

अथोरुस्तम्भे ।

“शिलाजतुं गुग्गुलुं वा पिप्लीमथ नागरम् ।

ऊरुस्तम्भे पिबेन्मूत्रे दशमूलीरसेन वा ॥”

इति शिलाजत्वादियुक्तदशमूली ॥ १५७ ॥

“भक्ष्वातकामृताशुष्कीदारुपथ्यापुनर्नवाः ।

पञ्चमूलीद्वयोन्मिश्रा ऊरुस्तम्भनिवारणाः ॥”

इति भक्ष्वातकादि ॥ १५८ ॥

“पिप्ली पीप्लीमूलं भक्ष्वातकाथ एव वा ।

कल्को वा समधुर्देय ऊरुस्तम्भविनाशनः ॥”

इति पिप्लीयादि ॥ १५९ ॥

इत्यूरुस्तम्भाधिकारः ॥ * ॥

अथामवाते ।

“शटीशुष्कभया चोग्रा देवाङ्गातिविघाता ।

पाचनं

कषायभामवातस्य पाचनं रुच्यभोजनम् ॥
 इति श्रुत्यादि ॥ १६० ॥
 “शरी विषौषधं कल्कं वर्षाभृक्कायसंयुतम् ।
 सप्तरात्रं पिबेच्चक्षुरामवातविपाचनम् ॥”
 इति पुनर्नवाकायः ॥ १६१ ॥
 “दशमूलान्तरैरुदराक्षानागरदारुभिः ।
 काथोरुवृक्तेलेन सामं हृत्यनिलं गुरुम् ॥”
 इति राक्षदशमूलम् ॥ १६२ ॥
 “दशमूलकीकायेण पिबेद्वा नागराम्भसा ।
 कुचिवस्तिक्कटीशूले तैलमेरुसम्भवम् ॥”
 इति एरुदतैलयुक्तदशमूलशुलीकायौ ॥ १६३ ॥
 “राक्षं गुडूचीमेरुं देवदारु महीषधम् ।
 पिबेत् सर्वाङ्गवाते च सामे सन्नास्थिमज्जगे ॥”
 इति राक्षापञ्चकम् ॥ १६४ ॥
 “राक्षान्तरैरुदराक्षानागरदारु-
 चिकण्टकैरुदपुनर्नवानाम् ।
 काथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं
 जङ्गोरुपृष्ठत्रिकपाशशुली ॥”
 इति राक्षसप्तकम् ॥ १६५ ॥
 “शुलीगोचुरककायः प्रातः प्रातर्निषेवितः ।
 सामे वाते कटीशूले पाचनो रुक्प्रणाशनः ॥”
 इति गोचुरशुली ॥ १६६ ॥
 “आमवाते कणायुक्तं दशमूलोजलं पिबेत् ॥”
 इति कणायुक्तदशमूलौ ॥ १६७ ॥
 इत्यामवाताधिकारः ॥ * ॥
 अथ शूले ।
 “बलापुनर्नवरैरुदहतीहृयगोचुरैः ।
 सहिङ्गु लवणं पीतं सद्यो वातरुजापहम् ॥”
 इति बलादि ॥ १६८ ॥
 “विश्वमेरुजं मूलं काथं पीत्वा जलं पिबेत् ।
 हिङ्गुसौवर्चलोपेतं सद्यः शूलनिवारणम् ॥”
 इति विश्वादि ॥ १६९ ॥
 “हिङ्गुपुष्करमूलाभ्यां हिङ्गुसौवर्चलेन वा ।
 विश्वैरुदयवकायः सद्यः शूलनिवारणः ॥”
 इति हिङ्गुपुष्करमूलयुक्तविश्वैरुदयवकायः ॥
 १७० ॥
 “तद्वदुदयवकायो हिङ्गुसौवर्चलान्वितः ॥”
 इति रुच्वादि ॥ १७१ ॥
 “बृहत्तौ गौचुरैरुदकुशकासेचुरालिकाः ।
 पीताः पित्तभवं शूलं सद्यो हन्ति सुदारणम् ॥”
 इति बृहत्वादि ॥ १७२ ॥
 “शतावरीसयद्याङ्गवाद्यालकुशगोचुरैः ।
 श्वेतश्रीतं पिबेत्तोयं सगुडचौद्रशर्करम् ॥”
 पित्ताग्निदाहशूलं सद्यो दाहच्वरापहम् ॥”
 इति शतावरीदि ॥ १७३ ॥
 “त्रिफलानिन्मयद्याङ्गकटुकारगधैः श्वेतम् ।
 पाययेन्मधुसंमिश्रं दाहशूलोपशान्तये ॥”
 इति त्रिफलादि ॥ १७४ ॥
 “तैलमेरुजं वापि मधुककायसंयुतम् ।
 शूलं पित्तोद्भवं हन्याद्गुल्मं पैत्तिकमेव च ॥”
 इति मधुककायः ॥ १७५ ॥
 “त्रिफलारगधकायं सद्योऽत्र शर्करान्वितम् ।

८४

पाचनं

पाययेद्रक्तपित्तं दाहशूलनिवारणम् ॥
 इति त्रिफलारगधकायः ॥ १७६ ॥
 “विल्वमूलमयैरुदं चित्रकं विश्वमेरुजम् ।
 हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं सद्यः शूलनिवारणम् ॥”
 इति विल्वमूलादि ॥ १७७ ॥
 “सच्चारं वा पिबेत् काथं विल्वादेः कफशूलवान् ॥”
 इति विल्वदिक्कायः ॥ १७८ ॥
 “मातुलुङ्गरसो वापि शिमुकायस्तथापरः ।
 सच्चारो मधुना पीतः पार्श्वहृद्विस्तृणुत् ॥”
 इति शिमुकायः ॥ १७९ ॥
 “आमशूले क्रिया कार्या कफशूल-
 विनाशिनी ।
 सेव्यमामहरं सर्वं यदन्यदग्निवर्धनम् ।
 पटोलत्रिफलारिचकायं समधुकं पिबेत् ।
 पित्तश्लेष्मन्वरच्छर्दिदाहशूलोपशान्तये ॥”
 इति पटोलादि ॥ १८० ॥
 “विश्वैरुदयवकायैश्च दशमूलयवाम्भसा तु
 द्विचारहिङ्गुलवणत्रयपुष्कराणाम् ।
 चूर्णं पिबेद्दयपार्श्वकटीगृहाम-
 पकाशयांश्चन्द्रशर्करागुल्मशुली ॥”
 इति विश्वादि ॥ १८१ ॥
 “काथेन चूर्णपानं यत्तत्र कायप्रधानता ।
 प्रवर्तते न तेनात्र चूर्णापेक्षी चतुर्ध्रुवः ॥
 चूर्णं समं रुचकहिङ्गुमहीषधानां
 शुण्ठिमुना कफसमीरणपित्तजेषु ।
 हृत्पाश्वैरुदजठराक्षिर्विस्तृचिकासु
 पेयं तथा यवरसेन तु विड्विन्धे ॥” १८२ ॥
 “समं शुण्ठिमुनेत्येवं योजनं क्रियते बुधैः ।
 तेनाल्पमानमेवात्र हिङ्गु संपरिदीयते ॥”
 इति रुचकादि ॥ १८३ ॥
 “हिङ्गु सौवर्चलं पथ्या विड्विन्धेन्वतुम्बर ।
 पौष्करश्च पिबेच्चूर्णं दशमूलयवाम्भसा ॥
 पार्श्वहृत्कटिपृष्ठाशूले तन्नापतानके ।
 श्लोथश्लेष्मन्वासे च कर्णरोगे च शस्यते ॥”
 इति हिङ्गुदिचूर्णयुक्तदशमूलयवकायः ॥ १८४ ॥
 “एरुदविश्वैरुदहतीहृयमातुलुङ्ग-
 पाषाणभिद्विकटमूलकतः कषायः ।
 सच्चारहिङ्गुलवणो रुदुतैलमिश्रः
 ओषधंशमेद्रुदयस्तनवत्सि यः ॥”
 इति एरुदसप्तकः ॥ १८५ ॥
 “एरुदफलमूलानि बृहतीहृयगोचुरम् ।
 पर्णिन्यः सहदेवा च सिंहपुच्छीचुरालिका ॥
 तुल्यैरेतैः श्वेतं तोयं यवचारयुतं पिबेत् ।
 पृथग्दोषभवं शूलं हन्यात् सर्वभवन्यथा ॥”
 इति एरुददादशकः ॥ १८६ ॥
 इति शूलाधिकारः ॥ * ॥
 अथोदावर्ते ।
 “श्यामा दन्ती द्रवन्तीत्वक् महाश्यामा खुही
 चिहत् ।
 सप्तरा शङ्खिनी श्वेता राजवृक्षः सतिष्ठकः ॥
 कम्पिलकः करञ्जश्च हेमचरीरीत्ययं गणः ।
 सर्पिलैरजःकायकल्केष्वन्यतमेन च ॥

पाचनं

उदावर्तोदरानाहविषगुल्मादिनाशनः ॥
 इति प्रत्येकं श्यामादिगणकायः ॥ १८७ ॥
 इत्युदावर्ताधिकारः । आनाद्योऽपि ॥ * ॥
 अथ हृद्रोगे ।
 “वातोपहृष्टे हृदये वामयेत् स्निग्धमातुरम् ।
 द्विपञ्चमूलकायेन सन्निहलवणेन च ॥”
 इति स्निहलवणयुक्तदशमूलौ ॥ १८८ ॥
 “नागरं वा पिबेद्दृणं कषायश्चापिबर्धनम् ।
 कासश्चासामिलहरं शूलहृद्रोगनाशनम् ॥”
 इति नागरकायः ॥ १८९ ॥
 “वचानिन्मकषायाम्भ्यां वान्तं हृदि कफोत्थिते ।
 वातहृद्रोगहृत्चूर्णं पिप्याद्यादिश्च पाचयेत् ॥”
 इति वचानिन्मकषायौ ॥ १९० ॥
 “हिङ्गुगन्धविड्विन्धे विश्वकृष्णा-
 कुष्ठाम्भ्यांचित्रकयावशूकम् ।
 पिबेत् ससौवर्चलपुष्कराणाम्
 यवाम्भसा शूलहृदामयम् ॥”
 इति हिङ्गुदिचूर्णयुक्तयवकायः ॥ १९१ ॥
 “दशमूलकषायान्तु लवणचारसंयुतम् ।
 कासं श्वासश्च हृद्रोगं गुल्मशूलञ्च नाशयेत् ॥”
 इति लवणचारयुक्तदशमूलौ ॥ १९२ ॥
 इति हृद्रोगाधिकारः ॥ * ॥
 अथ मूत्रकृच्छ्रे ।
 “अमृता नागरं धात्री वाजिगन्धा चिकण्टकम् ।
 प्रपिबेद्वातरोगार्तः सशूलो मूत्रकृच्छ्रवान् ॥”
 इति अमृतादि ॥ १९३ ॥
 “कुशः काशः शरीरं दर्भं इच्छेति ढण्डोद्भवम् ।
 पित्तकृच्छ्रं पञ्चमूलं वस्तिविशोधनम् ॥”
 इति ढण्डपञ्चमूलम् ॥ १९४ ॥
 “एतत् सिद्धं पयःपीत्वा मेढ्रं हन्ति शोणितम् ॥
 शतावरीकाशकुशश्चन्द्रा-
 विदारिशालीक्षुकश्रेकानाम् ।
 काथं सुश्रीतं मधुशर्करातं
 पिबन् जयेत् पैत्तिकमूत्रकृच्छ्रम् ॥”
 इति शतावरीदि ॥ १९५ ॥
 “हरीतकीगोचुरराजवृक्ष-
 पाषाणभिद्वन्धवासकानाम् ।
 काथं पिबेन्माक्षिकसंप्रयुक्तं
 कृच्छ्रे सदाहे सरुजे विवन्धे ॥”
 इति हरीतकीदि ॥ १९६ ॥
 “श्वदंष्ट्रा विश्वतोयं वा कफकृच्छ्रविनाशनम् ॥”
 इति श्वदंष्ट्राविश्वकषायौ ॥ १९७ ॥
 “बृहतीधावनीपाठायश्रीमधुकपिङ्गलाः ।
 पाचनीयो बृहत्वादिः कृच्छ्रोदोषत्रयापहः ॥”
 १९८ ॥
 “काथं गोचुरबीजस्य यवचारयुतं पिबेत् ।
 मूत्रकृच्छ्रं शूलञ्च पीतः श्लेष्मं निवारयेत् ॥”
 इति यवचारयुक्तगोचुरबीजकायः ॥ १९९ ॥
 “क्रिया हिता लघ्वरिशर्करायां
 या मूत्रकृच्छ्रे कफमारुतोत्थे ।
 यन्मूत्रकृच्छ्रे विहितं तु पैत्ते
 तत् कारयेच्छोणितमूत्रकृच्छ्रे ॥

पाचनं

त्रिकण्टकारग्वधर्मकाश-
दुरालभापञ्चतमेदपथाः ।
निम्नानि पीता मधुनाशरीष
संप्राप्तव्योरपि मूत्रकच्छम् ॥”
इति त्रिकण्टकादि ॥ २०० ॥
“कषायोऽतिबलामूलसाधितोऽपेक्षकच्छजित् ॥”
इति अतिबलाकषायः ॥ २०१ ॥
इति मूत्रकच्छाधिकारः ॥ * ॥
अथ मूत्राघाते ।
“मूत्राघातान् यथादोषं मूत्रकच्छहरेष्येत् ।
पिवेच्छिलाजतुकाथे गणो वीरतरादिके ॥”
इति शिलाजतुक्तवीरतरादिकाथः ॥ २०२ ॥
“रसं दुरालभाया वा कषायं वासकस्य वा ॥”
इति दुरालभासवासकषायौ ॥ २०३ ॥
इति मूत्राघाताधिकारः ॥ * ॥
अथाश्रम्याम् ।
“वरुणस्य त्वचं श्रेष्ठां शुण्डीगोचुरसंयुताम् ।
यवचारगुडं दत्त्वा काथयित्वा पिवेद्धिताम् ॥
अशरीं वातजां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥”
इति वरुणत्वगादि ॥ २०४ ॥
“वीरतरः सहचरौ दर्भो वृक्षादनी नलः ।
गुड्वा काशकुशावश्रमेदमोरटुण्डकाः ॥
कुरुण्टकोऽथ वशिरो वसुकः सागिमन्थकः ।
इन्दीवरी श्वदंष्ट्रा च तथा कापोतवत्कः ॥
वीरतरादिरित्येष गणो वातविकारनुत् ।
अशरीशर्करामूत्रकच्छाघातरुजापहः ॥”
इति वीरतरादिगणकाथः ॥ २०५ ॥
“शुण्डीगमिमन्थपाषाणशिशुवरुणगोचुरैः ।
अभयारग्वधफलैः काथं कुर्याद्विचक्षणः ॥
रामठचारलवणचूर्णं दत्त्वा पिवेन्नरः ।
अशरीमूत्रकच्छं पाचनं दीपनं परम् ॥
हृत्वात् कोष्ठश्रितं वातं कटूरुगुदमेद्रगम् ॥”
इति शुण्डीगादि ॥ २०६ ॥
“वरुणत्वक्कषायान् पीतान् गुडसंयुतम् ।
अशरीं पातयित्वाशु वस्तिशूलविनाशनम् ॥”
इति वरुणकाथः ॥ २०७ ॥
“पिवेद्धरुणमूलत्वक्काथं तत्कल्कसंयुतम् ॥”
इति वरुणकल्कयुक्तवरुणत्वक्कषायः ॥ २०८ ॥
“काथश्च शिशुमूलोत्थः कटुघ्नोऽशरिघातनः ॥”
इति शिशुकाथः ॥ २०९ ॥
“नागरवरुणकगोचुरपाषाणभित्तुपोतवत्कजः
काथः ।
गुड्यावशुकमिश्रः पीतो हन्त्यशरीसुग्राम् ॥”
इति नागरादि ॥ २१० ॥
“वरुणत्वक्शिलाभेदशुण्डीगोचुरकैः कृतः ।
कषायः चारसंयुक्तः शर्कराश्च भिन्नतपि ॥”
इति वरुणत्वगादि ॥ २११ ॥
“श्वदंष्ट्रैरुषजपत्राणि नागरं वरुणत्वचम् ।
एतत्काथवरं प्रातः पिवेदशरिभेदनम् ॥”
इति श्वदंष्ट्रादि ॥ २१२ ॥
“श्लोपकुल्यामधुकाश्रमेद-
कौन्तीश्वदंष्ट्रावृषकोरुवृकैः ।

पाचनं

काथं पिवेदश्रमेदप्रगाढ-
सशर्करे साश्रमिन्मूत्रकच्छे ॥”
इति एलादि ॥ २१३ ॥
“शुक्राश्रम्यान् सामान्यो विधिरश्रमिनाशनः ॥”
इत्यशरीशर्कराधिकारः ॥ * ॥
अथ मेहे ।
“दूर्वाकषेरेपूतीककुम्भीकस्रवशैवलम् ।
जले निःकथितं पीतं शुक्रमेहहरं परम् ॥”
इति दूर्वादि ॥ २१४ ॥
“त्रिफलारग्वधद्राक्षाकषायो मधुना युतः ।
पीतो निहन्ति फेनाख्यं प्रमेहं नियतं वृणाम् ॥”
इति त्रिफलादि ॥ २१५ ॥
“लोभाभयाकटफलसुस्तकानां
विडङ्गपाठाञ्जनदीपकानां
कदम्बशालाञ्जनदीपकानां
विडङ्गदार्वाधवशल्याकानाम् ॥
चत्वार एते मधुना कषायाः
कफप्रमेहेषु निषेवणीयाः ॥
अथत्याचतुरङ्गुल्या न्यग्रोधादेः फलत्रयात् ।
सजिह्विरक्तसारश्च काथाः पञ्च समाक्षिकाः ॥
नीलहारिद्रशुक्लाखान् चारमाञ्जिष्ठसाङ्गयान् ।
मेहान् हन्तुः क्रमादेते संचौद्रो रक्तमेह-
जित् ॥
काथः खर्जूरकाश्रमेतिन्द्रकाश्रमृताकृतः ॥”
इति खर्जूरादि ॥ २१६ ॥
“लोभाञ्जनोशीरकुचन्दनानाम् २१७
अरिष्टसैयामलकाभयानाम् २१८ ।
घात्राञ्जनारिक्तवत्सकानां २१९
नीलोत्पलैलातिनिशाञ्जनानाम् ॥ २२० ॥
चत्वार एते विह्विताः कषायाः
पित्तप्रमेहे मधुसंप्रयुक्ताः ॥”
इति कषायचतुष्टयम् ॥ २२१ ॥
“क्षिप्तावहिकषायेण माठाकुटजरामठम् ।
तिक्तां कुष्ठश्च सधूर्ग्यं सर्पिर्मेहे पिवेन्नरः ॥”
इति क्षिप्तावहिकषायः ॥ २२२ ॥
“कदरखदिरपूगकाथं चोदराङ्गये पिवेत् ॥”
इति कदरादि ॥ २२३ ॥
“अमिमन्थकषायान् वसामेहे प्रयोजयेत् ॥”
इति अमिमन्थकषायः ॥ २२४ ॥
“पाठाशरीषदुसर्गसुब्बाः किंशुकतिन्दुकौ ।
कपित्थानां भिषक् काथं हस्तिमेहे प्रयोजयेत् ॥”
इति पाठादि ॥ २२५ ॥
“कषायस्त्रिफलादारुसुस्तकैरथवा कृतः ॥”
इति त्रिफलादि ॥ २२६ ॥
“फलत्रिकं दारु निशां विशालां
सुस्तश्च निष्काथ्य निशांशकल्कम् ।
पिवेत् कषायं मधुसंप्रयुक्तं
सर्वप्रमेहेषु समुत्थितेषु ॥”
इति फलत्रिकादि ॥ २२७ ॥
“कटङ्कटेरीमधुकत्रिफलाचित्रकैः समैः ।
सिद्धः कषायः पातयः प्रमेहानां विनोत्थितः ॥”
इति कटङ्कटेर्यादि ॥ २२८ ॥

पाचनं

“त्रिफलादारुदार्वाञ्जकाथः चौद्रेण मेहहृत् ॥”
इति त्रिफलादि ॥ २२९ ॥
“कुटजासनदार्वाञ्जफलत्रयमवोऽथवा ॥”
इति कुटजादि ॥ २३० ॥
इति प्रमेहाधिकारः ॥ * ॥
अथोदरे ।
“पयसा सन्निवृत्तकल्केनोख्वकश्चतेन वा ।
सप्तलान्नायमाणाभ्यां श्वतेनारग्वधेन वा ॥”
इति त्रिवृत्कल्कयुक्तारग्वधकाथैरुषकाथौ ॥ २३१ ॥
“सन्निपातोदरे सर्वा यथोक्ता कारयेत् क्रियाम् ।
पीतः श्लीहोदरं हृत्वात् पिप्पलीमरिचान्वितः ॥
अम्बवेतससंयुक्तः शिशुकाथः ससैन्धवः ॥”
इति शिशुकाथः ॥ २३२ ॥
“दशमूलदारुनागरच्छिन्नरुहापुनर्नवाकाथः ।
जयति जलोदरशोथश्लीपदगलगणवात-
रोगाश्च ॥”
इति दशमूलादि ॥ २३३ ॥
“हरीतकीनागरदेवदारु
पुनर्नवाच्छिन्नरुहाकषायः ।
सगुग्गुलुर्मूत्रयुतश्च पेयः
शोथोदराणां प्रवरः प्रयोगः ॥”
इति हरीतक्यादि ॥ २३४ ॥
“एरुखतैलं दशमूलमिश्रं
गोमूत्रयुक्तस्त्रिफलारसो वा ।
निहन्ति वातोदरशोथशूलं
काथः समूत्रो दशमूलजश्च ॥”
इति एरुखतैलेन गोमूत्रेण वा युक्ता दशमूली ॥ २३५ ॥
“पुनर्नवानिम्बपटोलशुण्डी-
तिक्तामृतादारुभयाकषायः ।
सर्वाङ्गशोथोदरकाश्रमूल-
श्यासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति ॥”
इति पुनर्नवाष्टकम् ॥ २३६ ॥
“पुनर्नवादार्वाभयागुडूर्चौ
पिवेत् समूत्रां महिषाचयुक्ताम् ।
त्वग्दोषशोथोदरपाण्डुरोग-
स्थौल्यप्रसेकोर्द्धकफामयेषु ॥”
इति पुनर्नवाचतुष्टकम् ॥ २३७ ॥
इति उदराधिकारः ॥ * ॥
अथ शोथे ।
“शुण्डीपुनर्नवैरुषपञ्चमूलश्वतं जलम् ।
वातिके श्वयथौ शस्तं पानाहारपरिग्रहे ॥”
इति शुण्डीगादि ॥ २३८ ॥
“दशमूलं सर्वथा च शस्तं वाते विशेषतः ॥”
इति दशमूलम् ॥ २३९ ॥
“श्लीराशनः पित्तकृतेऽथ शोथे
त्रिवृद्गुडूर्चौत्रिफलाकषायम् ।
पिवेद्वा मूत्रविमिश्रितं वा
फलत्रिकाचूर्णमथामात्रम् ॥”
इति त्रिवृतादि ॥ २४० ॥
“अभया दारु मधुकं तिक्ता दन्ती सपिप्पली ।

पाचनं

पटोलं चन्दनं दाढीं त्रायमाणेन्द्रवारणी ॥
 रघां कायः ससर्पिष्कः श्वयधुज्वरदाहृहा ।
 वीसर्पट्टिणासन्तापसन्निपातविषापहः ॥”
 इति अमयादि ॥ २४१ ॥
 “पुनर्नवाविश्वत्रिष्टुगुडूची-
 सन्तापपथ्यामरदारुकात्मकम् ।
 शोथे कफोत्थे महिषाक्षमूत्र-
 युक्तं पिबेद्वा सलिलं तथैवाम् ॥”
 इति पुनर्नवासप्रकम् ॥ २४२ ॥
 “पुनर्नवादारुशुष्कीकाथे मूत्रेय केवले ।
 दशमूलजले वापि गुग्गुलुः शोथनाशनः ॥”
 इति गुग्गुलुयुक्तपुनर्नवादिसंज्ञकम् ॥ २४३ ॥
 “सिंहस्याम्बतभगटाकीकाथं कृत्वा समाक्षिकम् ।
 पीत्वा शोथं जयेज्जन्तुः कासं श्वासं च्वरं
 वमिम् ॥”
 इति सिंहस्यादि ॥ २४४ ॥
 “भूनिम्बविश्वकल्मं जग्धा पेयः पुनर्नवाकाथः ।
 अपहरति नियतमाशु शोथं सर्वज्ञं नयाम् ॥”
 इति पुनर्नवाकाथः ॥ २४५ ॥
 इति शोथाधिकारः ॥ * ॥
 अथान्तरङ्गौ ।
 “पुनर्नवायास्तेलं वा तैलं नारायणन्तथा ।
 पाने वस्तौ रुवोस्तेलं पेयं वा दशकात्मसा ॥”
 इति रुवोस्तेलयुक्तदशमूलम् ॥ २४६ ॥
 “रास्त्रायश्चान्तरङ्गबलागोचुरसाधितः ।
 काथोऽन्तरङ्गिं हन्त्याशु रुवोस्तेलेन मिश्रितः ॥”
 इति रास्त्रादि ॥ २४७ ॥
 इति ब्रध्नद्वयधिकारः ॥ * ॥
 अथ विद्रवौ ।
 “पुनर्नवादारुविश्वदशमूलामयाम्बसा ।
 गुग्गुलुं रुवोस्तेलं वा पिबेन्मारुतविद्रवौ ॥”
 इति पुनर्नवादि ॥ २४८ ॥
 “पिबेद्वा त्रिफलाकाथं त्रिष्टुक्काक्षसंयुतम् ॥”
 इति त्रिष्टुक्काक्षयुक्तत्रिफलाकाथः ॥ २४९ ॥
 “दशमूलकषायेण सन्दोहनरसेन वा ।
 शोथं व्रणं वा कोष्णेन समूलं परिवेचयेत् ॥”
 इति दशमूलकषायः ॥ २५० ॥
 “काथो वंशत्वगेरुश्चदंष्ट्रासमिदा कृतः ।
 सहिबुसेन्ववः पीतः कोष्ठस्थं स्रावयेदहम् ॥”
 इति वंशत्वगादिकाथः ॥ २५१ ॥ * ॥
 अथोपदेशे ।
 “पटोलनिम्बत्रिफलागुडूची-
 काथं पिबेद्वा खदिराशनाभ्याम् ।
 सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा
 सर्वोपदेशापहरः प्रयोगः ॥”
 इति पटोलादि ॥ २५२ ॥
 “त्रिफलायाः कषायेण भृङ्गराजरसेन वा ।
 व्रणप्रक्षालनं कुर्यादुपदेशप्रशान्तये ॥”
 इति त्रिफलाकाथः ॥ २५३ ॥
 “जयाजात्यश्ममार्कसम्पाकानां दलेः पृथक् ।
 कृतं प्रक्षालने काथं मेदुपाके प्रयोजयेत् ॥”
 इति जयादिकाथः ॥ २५४ ॥ * ॥

पाचनं

अथ भग्ने ।
 “न्यग्रोधादिकषायन्तु सुशीतं परिवेचने ॥”
 इति न्यग्रोधादि ॥ २५५ ॥ * ॥
 अथ कुष्ठे ।
 “त्रिफलापटोलरजनीमञ्जिष्ठारोहिणीवचा-
 निम्बैः ।
 एष कषायोऽभ्यस्तो निहन्ति कफपित्तजं
 कुष्ठम् ॥”
 इति नवकषायः ॥ २५६ ॥
 “पटोलखदिरारिष्टत्रिफलाकाक्षवेचनम् ।
 तित्ताशनः पिबेत् काथं कुष्ठो कुष्ठं यपोहति ॥”
 इति पटोलादि ॥ २५७ ॥
 “धात्रीखदिरयोः काथं पीत्वा वलगुजसंयुतम् ।
 शङ्खेन्द्रधवलं श्वनं तूर्णं हन्ति न संशयः ॥”
 इति धात्रीखदिरकाथः ॥ २५८ ॥ * ॥
 अथ शीतपित्ते ।
 “उद्वेगे वमनं कार्यं पटोलारिष्टवारिणा ॥”
 इति पटोलारिष्टजलम् ॥ २५९ ॥ * ॥
 अथान्तरङ्गि ।
 “निस्तुषयवृषधात्रीकाथस्त्रिगुणयुतः पीतः ।
 अपनयति चान्द्रपित्तं यदि मुहुक्ते सुप्तयुषेण ॥”
 इति निस्तुषयवादि ॥ २६० ॥
 “कफपित्तवमीकखज्वरविस्फोटदाहृहा ।
 पाचनो दीपनः काथः शङ्खवेरपटोलयोः ॥”
 इति शङ्खवेरपटोलकाथः ॥ २६१ ॥
 “पटोलं नागरं धान्यं काथयित्वा जलं पिबेत् ।
 कण्डूपामार्तिशूलघ्नं कफपित्ताग्निमान्द्यजित् ॥”
 इति पटोलादि ॥ २६२ ॥
 “पटोलविश्वाम्बतरोहिणीकृतं
 जलं पिबेत् पित्तकफोच्छेदे च ।
 शूलभमारोचकवह्निमान्द्य-
 कासज्वरच्छर्दिनिवारणन्तु ॥”
 इति पटोलादि ॥ २६३ ॥
 “यवकषायापटोलानां काथं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।
 नाशयेदन्तपित्तं च अरुचिश्च वमिन्तथा ॥”
 इति यवादि ॥ २६४ ॥
 “वासान्तापपटकभूनिम्बनिम्बमार्कैः ।
 त्रिफलाकुलकैः काथः सक्षौद्रश्चाक्षपित्तहा ॥”
 इति दशाङ्गम् ॥ २६५ ॥
 “फलत्रिकं पटोलश्च तित्ताकाथः सितायुतः ।
 पीतः क्षीतकमध्यक्तो ज्वरच्छर्दिपित्तजित् ॥”
 इति फलत्रिकादि ॥ २६६ ॥
 “पटोलधन्याकमधौषधाब्देः
 कृतः कषायो विनिहन्ति शीघ्रम् ।
 मन्दानलं पित्तवलासदाह-
 र्च्छर्दिज्वरामानिलशूलरोगान् ॥”
 इति पटोलादि ॥ २६७ ॥
 “क्षिप्रोद्भवनिम्बपटोलपत्रं
 फलत्रयं सुकथितं सुशीतम् ।
 क्षौद्रान्वितं पीतमनेकरूपं
 सुदारुणं हन्ति तदन्तपित्तम् ॥”
 इति क्षिप्रोद्भवादि ॥ २६८ ॥

पाचनं

“पटोलत्रिफलानिम्बशतं मधुयुतं पिबेत् ।
 पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहृशूलोपशान्तये ॥”
 इति पटोलादि ॥ २६९ ॥
 “सिंहस्याम्बतभगटाकीकाथं कृत्वा समाक्षिकम् ।
 अम्बपित्तं जयेज्जन्तुः कासं श्वासं च्वरं वमिम् ॥”
 इति सिंहस्यादि ॥ २७० ॥
 इति अम्बपित्ताधिकारः ॥ * ॥
 अथ विसर्पे ।
 “लणवर्ष्णं प्रयोक्तव्यं पञ्चमूलचतुष्टयम् ॥”
 इति पञ्चमूलचयम् ॥ २७१ ॥
 “सुस्तारिष्टपटोलानां काथः सर्वविसर्पघ्नः ॥”
 इति सुस्तादि ॥ २७२ ॥
 “धात्रीपटोलसुज्ञानामयवा घृतसंयुतः ॥”
 इति धात्रीपटोलादि ॥ २७३ ॥
 “अम्बतवृषपटोलं निम्बपत्रैरुपेतं
 त्रिफलाखदिरसारं आधिघातश्च तुल्यम् ।
 कथितमिदमश्वेयं गुग्गुलोर्भागयुक्तं
 जयति विषविसर्पान् कुष्ठमष्टादशाङ्गम् ॥”
 इति नवकषायः ॥ २७४ ॥
 “अम्बतवृषपटोलं सुस्तकं सप्तपर्णं
 खदिरमसितवेचं निम्बपत्रं हरिद्रे ।
 विविधविषविसर्पान् कुष्ठविस्फोटकहृ-
 रपनयति मन्त्रैर्वा शीतपित्तं च्वरम् ॥”
 इति अम्बतादि ॥ २७५ ॥
 “पटोलाम्बतभूनिम्बवासकारिष्टपटैः ।
 खदिराब्दयुतैः काथो विस्फोटार्तिज्वरापहः ॥”
 इति पटोलादि ॥ २७६ ॥
 “पटोलत्रिफलारिष्टगुडूचीसुस्तचन्दनैः ।
 समुत्वा रोहिणी पाठा रजनी सदुरालभा ॥
 कषायं पाययेदेतत् पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।
 कण्डूत्वग्दोषविस्फोटविषवीसर्पनाशनम् ॥”
 इति पटोलादि ॥ २७७ ॥
 “भूनिम्बवासाकटुकापटोल-
 फलत्रिकाचन्दननिम्बसिद्धः ।
 विसर्पदाहृज्वरवक्त्रशोथ-
 विस्फोटलण्णावमिश्रितं कषायः ॥”
 इति भूनिम्बादि ॥ २७८ ॥
 “सकफे पित्तयुक्ते तु त्रिफलां योजयेन्नरः ।
 दुरालभां पर्यटकं पटोलं कटुकान्तथा ।
 कोष्णं गुग्गुलुसंयुक्तं पिबेद्वा खदिराष्टकम् ॥”
 इति दुरालभादि ॥ २७९ ॥
 “कुण्डली पिचुमर्दाम्बु खदिरैर्नयवाम्बु वा ।
 विस्फोटाग्राशयत्याशु वायुर्जलघरातिव ॥”
 इति कुण्डल्यादि ॥ २८० ॥ * ॥
 अथ मन्त्रयाम् ।
 “दुरालभां पर्यटकं भूनिम्बं कटुरोहिणीम् ।
 श्लेष्मिकां पित्तजायां वा पाने निःकाथ्य दापयेत् ॥”
 इति दुरालभादि ॥ २८१ ॥
 “निम्बं पर्यटकं पाठां पटोलं कटुरोहिणीम् ।
 वासां दुरालभां धात्रीसुशीरं चन्दनद्वयम् ॥
 एष निम्बादिकः काथः पीतः शर्करया युतः ।
 हन्ति त्रिदोषमन्त्रैर्वा जयवीसर्पसम्भवाम् ॥

पाचनं

उत्थिता प्रविशेद्या तु पुनस्तां वाह्यतो नयेत् ॥
इति निम्बादि ॥ २८२ ॥
“पटोलकुण्डलीसुस्तृप्तधन्यवासकेः ।
भूनिम्बनिम्बकटुकापपटैश्च शृतं जलम् ॥
मसुरीं शमयेदामां पकाश्चैव विशोधयेत् ।
नातः परतरं किञ्चिद्विस्फोटज्वरशान्तये ॥”
इति पटोलादि ॥ २८३ ॥
“पटोलमूलारुणतण्डुलीयकं
पिवेद्विरिद्रामलककल्कसंयुतम् ।
मसुरिविस्फोटविदाहशान्तये
तदेव पित्तासवमिज्वरापहम् ॥”
इति पटोलादि ॥ २८४ ॥
“पटोलमूलारुणतण्डुलीयकं
तथैव धात्रीखदिरैश्च संयुतम् ।
पिवेज्जलं सुकथितं सुशीतं
मसुरिकारोगविनाशनं परम् ॥”
इति पटोलमूलादि ॥ २८५ ॥
“खदिरत्रिफलारिष्टपटोलादृतवासकैः ।
काथोऽथकाङ्गो जयति रोमान्तीश्च मसुरिकाम् ॥
वीसर्पकुष्ठविस्फोटककुण्डादीनां पानतः ॥”
इति खदिराद्यकम् ॥ २८६ ॥
“अमृतादिकषायस्तु जयेत् पित्तकफात्मिकाः ॥”
इति अमृतादि ॥ २८७ ॥
“जातीपत्रं समञ्जिष्ठं दाव्यैः पूगफलं शमीम् ।
धात्रीफलं समधुकं कथितं मधुसंयुतम् ॥
सुखरोगे कण्ठरोगे गण्डधार्यं प्रशश्यते ॥”
इति जातीपत्रादि ॥ २८८ ॥
“अच्छोः सेकं प्रशंसन्ति गवेधुमधुकाम्ना ॥”
इति गवेधुमधुककायः ॥ २८९ ॥
“वेदनादाहशान्तये खराणाञ्च विमुक्तये ।
सगुग्गुलं वराकायं युञ्ज्याद्वा खदिराद्यकम् ॥”
इति वराकायखदिराद्यकौ ॥ २९० ॥
“निम्बातिसुक्ताशोककलत्रैश्चैतसपल्लवैः ।
निशापर्युषितः काथो मसुरीभयनाशनः ॥”
इति निम्बादि ॥ २९१ ॥ इति मसुरीधिकारः ॥ २९१ ॥
अथ सुखरोगे ।
“दृष्टीभूमिकदम्बककण्टकाः काथः ।
गण्डूषतैलयुक्तः क्रिमिदस्तस्य वेदनाशमनः ॥”
इति दृष्ट्यादि ॥ २९२ ॥
“काथपानम् दाव्यैर्लङ्घितार्थकलिङ्गजम् ।
हरीतकीकषायो वा पेयो माचिकसंयुतः ॥”
इति दाव्यादिहरीतकीकषायौ ॥ २९३ ॥
“कटुकातिविषादारुपाठासुक्तकलिङ्गकाः ।
गोमूत्रकथिताः पेयाः कण्ठरोगविनाशनाः ॥”
इति कटुकादि ॥ २९४ ॥ ॥
सुखपाके ।
“जातीपत्रान्द्राक्षायासदाव्यैः फलत्रिकैः ।
काथः क्षौद्रयुतः शीतो गण्डूषो सुखपाकयुतः ॥”
इति जातीपत्रादि ॥ २९५ ॥
“पटोलनिम्बजम्बामालतीनवपल्लवाः ।
पञ्चपल्लवकः श्रेष्ठः कषायो सुखधावने ॥”
इति पटोलादि ॥ २९६ ॥

६७

पाचनं

“पञ्चवल्ककषायो वा त्रिफलाकाथ एव वा ।
सुखपाकेषु सक्षौद्रः प्रयोज्यो सुखधावने ॥”
इति पञ्चवल्कत्रिफलाकषायौ ॥ २९७ ॥
“खरसः कथितो दाव्या घनीभूतो रसक्रिया ।
सक्षौद्रा सुखरोगादगदोघनाडीत्रयापहा ॥”
इति दाव्यैकाथः ॥ २९८ ॥
“सप्तच्छदोशीरपटोलसुस्त-
हरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः ।
यद्यप्यङ्गराजदुमचन्दनैश्च
काथं पिवेत् पाकहरं सुखम् ॥”
इति सप्तच्छदयद्यप्यङ्गादिकषायौ ॥ २९९ ॥
“पटोलशुक्लीत्रिफलाविशाला-
त्रायन्ति तित्तात्रिष्टतामृतानाम् ।
पीतः कषायो मधुना निहन्ति
मुखे स्थितस्तस्य गदानशेषान् ॥”
इति पटोलादि ॥ ३०० ॥
“कथितास्त्रिफलापाठाद्वीकाजातिपल्लवाः ।
निषेया भक्षणीया वा त्रिफला सुखपाकहा ॥”
इति त्रिफलादि ॥ ३०१ ॥
इति सुखरोगाधिकारः ॥ ३०१ ॥
अथ प्रदरे ।
“दाव्यैरसाञ्जनघृणाद्विकिरातविल्व-
भक्षातकैरवकतो मधुना कषायः ।
पीतो जयत्यतिबलं प्रदरं समूलं
पीतासितारुणविलोहितनीलकण्ठम् ॥”
इति दाव्यादि ॥ ३०२ ॥ ॥
अथ योनिषादि ।
“गुडूचीत्रिफलादन्तीकाथैश्च परिषेचनम् ॥”
इति गुडूचीत्रिफलादन्तीकाथाः ॥ ३०३ ॥
अथ गर्भिण्याम् ।
“चन्दनं शारिवाल्लोभ्रमद्वीकाशर्करान्वितम् ।
एष काथः प्रदातव्यो गर्भिण्या ज्वरशान्तये ॥”
इति चन्दनादि ॥ ३०४ ॥
“ह्रीवैरारुणरक्तचन्दनबलाधन्याकवत्सादनी-
सुस्तोशीरयवासपपटविषाकाथं पिवेद्भूमिणी ।
नानावर्णरजातिसारकगदे गर्भाश्रिते वा ज्वरे
योगोऽयं सुनिभिः पुरा निगदितः कृत्यामये-
धूचमः ॥”
इति हृत्तुह्रीवैरादि ॥ ३०५ ॥ ॥
अथ स्तरोगे ।
“हरिद्रादिं वचादिं वा प्रपिवेत् स्तन्यदृढये ॥”
इति हरिद्रादिवचादिकाथौ ॥ ३०६ ॥
“तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलोजलं पिवेत् ॥”
इति दशमूलकाथः ॥ ३०७ ॥
“पित्तदुष्टेऽमृताभीरुपटोलं निम्बचन्दनम् ।
धात्री कुमारश्च पिवेत् काथयित्वा सशारिवम् ॥”
इति अमृतादि ॥ ३०८ ॥
“कफे वा त्रिफलाचयभूनिम्बकटुहृत्तुह्री ॥”
इति त्रिफलादि ॥ ३०९ ॥
“धात्री स्तन्यविमुक्तार्थं सहायकरसाशना ।
भार्गीदारुवचापाठाः पिवेत् सातिविषाः श्रुताः ॥”
इति भार्यादि ॥ ३१० ॥

पाचनं

“सद्यतं त्रिफलाकाथं स्तरोगहरं पिवेत् ॥”
इति सद्यतत्रिफलाकाथः ॥ ३११ ॥ ॥
अथ स्तन्यकारोगे ।
“अमृतानागरसहचरभद्रोत्कटपञ्च-मूलजलद-
जलम् ॥
शृतशीतं मधुयुतं निवारयति स्तन्यकातङ्कम् ॥”
इति स्तन्यकातङ्कमूलम् ॥ ३१२ ॥
“सहचरपुष्करवेतसमूलं वैकङ्कतदारुकुलत्थ-
समम् ।
जलमत्र ससैन्धवद्विज्जुयुतं सद्यो ज्वरस्तन्य-
मूलहरम् ॥”
इति सहचरादि ॥ ३१३ ॥
“दशमूलोक्तः काथः सद्यः स्तन्यरुजापहः ॥”
इति दशमूलो ॥ ३१४ ॥ ॥
अथ मक्तस्यूले ।
“स्तन्याया हृच्छिरोवस्तिशूलं मक्तस्यसंश्रितम् ।
यवचारं पिवेत्तत्र मस्तुनोष्णोदकेन वा ॥
पिप्पल्यादिगणकाथं पिवेद्वा लवणान्वितम् ॥”
इति पिप्पल्यादिगणकाथः ॥ ३१५ ॥
इति स्त्रीरोगाधिकारः ॥ ३१५ ॥
अथ बालरोगे ।
“भेषज्यं पूर्वसुदृष्टं नराणां यज्ज्वरादिषु ।
कार्यन्तदेव बालानां मात्रा लस्य कनीयसी ॥
हरिद्रादयद्यप्यङ्गसिंहोऽश्रयवैः क्षतः ।
शिशोर्ज्वरातिसारघ्नः कषायः स्तन्यदोषजित् ॥”
इति हरिद्रादि ॥ ३१६ ॥
“विल्वश्च पुष्पाणि च धातकीनां
जलं सलोभं गजपिप्पली च ।
काथावलेह्यौ मधुना विमिश्रौ
बालेषु योज्यावतिसारितेषु ॥”
इति विल्वादिकाथः ॥ ३१७ ॥
“समङ्गाधातकीलोभ्रशारिवाभिः शृतं जलम् ।
दुर्वारेऽपि शिशोर्द्वयमतीसारं समाक्षिकम् ॥”
इति समङ्गादि ॥ ३१८ ॥
“नागरातिविषासुस्तबालकेन्द्रयवैः शृतम् ।
कुमारं पाययेत् प्रातः सर्व्वातीसारनाशनम् ॥”
इति नागरादि ॥ ३१९ ॥
“विल्वमूलकषायेण लाजाश्चैव सशर्कराः ।
आलोष पाययेद्बालं कृद्गतीसारनाशिनीः ॥”
इति सशर्करालाजयुक्तविल्वमूलकषायः ॥ ३२० ॥
“पटोलत्रिफलारिष्टहरिद्राकथितं पिवेत् ।
क्षतविस्फोटवीसर्पज्वराणां शान्तये शिशुः ॥”
इति पटोलादि ॥ ३२१ ॥ ॥
अथ विषे ।
“कटभ्यर्जुनशीरीयशेषुक्षीरिद्रमल्लवः ।
कषायकल्कचूर्णाः स्युः कीटलूताग्रणापहाः ॥”
इति कटभ्यादि ॥ ३२२ ॥ इति चक्रपाणिदत्तः ॥
पाचनं, त्रि, पाचयिता । इति मेदिनी । ने, ६१ ॥
अथ विशदय्याजीर्णं विशिष्टं पाचनद्रवमाह ।
“अलं पनसपाकाय फलं कदलसम्भवम् ।
कदलस्य तु पाकाय बुधैरभिहितं घृतम् ॥
घृतस्य परिपाकाय जम्बीरस्य रसो हितः ॥

पाचनं

नारिकेलफलतालबीजयोः
पाचकं सपदि तण्डुलं विदुः ।
चीरमाशु सहकारपाचनं
चारमज्जनि हरीतकी हितम् ॥
मधुकमालूरुपादनानां
परुषखर्जूरकपित्थकानाम् ।
पाकाय पेयं पिचुमर्दबीजं
घृतेऽपि तन्नेऽपि तदेव देयम् ॥
खर्जूरशृङ्गाटकयोः प्रशस्तं
विश्वीषधं कुचं च भद्रमुस्तम् ।
यन्नाङ्गबोधिदुपलेषु शीतं
हृत्ते तथा वायुघ्नं प्रणीतम् ॥
तण्डुलेषु पयसः पयो हितं
दीप्यकन्तु चिपिटं कणायुतम् ।
यष्टिका दधिजलेन जीर्यते
कर्कटी च सुमनेषु गीर्यते ॥”
सुमनेषु गोधूमेषु । गीर्यते कथ्यते ।
गोधूममाषहरिमन्थसतीलमुद्ग-
पाको भवेज्जटिति मातुलपुत्तकेण ।
खण्डश्च खण्डयति माषभवन्त्वजीर्यं
तेन कुलत्थमथवा विदधाति जीर्यम् ॥
मातुलपुत्तकः धुतूरफलम् ॥
कङ्गुश्यामाकनीवाराः कुलत्थश्चाविलम्बितम् ।
दधौ जलेन जीर्यन्ति वेदलाः काञ्जिकेन तु ॥
पिष्टान्नं शीतलं वारि कृशरां सैन्धवं पचेत् ।
माषेखरीनिम्बमूलं पायसं मुद्गयूषकेः ॥
वटो वैश्वारामवज्जेन फेनी-
श्रमं पर्यटः शिमुबीजेन याति ।
कणामूलतो लङ्कुकापूपशृङ्गा-
विपाको भवेच्छुलीमण्डयोश्च ॥
वैसवारः वैसर इति लोके । तद्यथा,—
खेहो निशादिङ्गुलवज्जकेला-
धन्याकजीराङ्गकनागराणि ।
अम्बोधनं सैन्धवपर्णमन्ने
यथोचितं संस्कृतये प्रणीतमिति ॥
शृङ्गा शृङ्गकः पानकविशेषः । मण्डः माण्डे इति
लोके ।
किमत्र चित्रं बहुमतस्य मांस-
भोजी सुखी काञ्जिकपानतः स्यात् ।
इत्यदभुतं केवलवद्विपक्व-
मांसेन मतस्यः परिपाकमेति ॥
आममांसफलं मीने तद्वीजं पिष्टिते हितम् ।
कूर्ममांसं यवचाराच्छीघ्रं पाकमुपैति हि ॥
कपोतपारावतनीलकण्ठ-
कपिञ्जलानां पिष्टितानि मुक्ता ।
कासस्य मूलं परिपीय पिष्टं
सुखी भवेन्ना बहुशो हि दृष्टम् ॥
कपोतो धवलपाण्डुः ।
श्राकानि सर्वाण्यपि यान्ति पाकं
चारेण सद्यस्तिलनालजेन ।
चञ्चूकसिद्धार्थकवास्तुकानां
गायत्रिसारकधितेन पाकः ॥

पाचलः

चञ्चूक चेचु इति लोके । गायत्री खदिरः ॥
पलङ्किकाकेसुककारवेल्ली-
वार्ताकुवंशाङ्कुरमूलकानाम् ।
उपोदिकालावुपटोलकानां
सिद्धार्थको मेघरवस्य पक्ता ॥
मेघरवः चवराई इति लोके ।
विपच्यते शूरगणं गुडैः
तथालुकं तण्डुलजोदकेन ।
पिण्डालुकं जीर्यति कीरदूधात्
कशेरुपाकः किल नागरेण ॥
खण्डस्तण्डुलतोयात् सर्पिज्जम्बीरकादम्नात् ।
मरिचादपि तच्छीघ्रं पाकं यात्रेव काञ्जिका-
तैलम् ॥
चीरं जीर्यति तन्नेण तदग्न्यं कोष्णमण्डकात् ।
माहिषं माणिमन्थेन शृङ्गचूर्णेन तदधि ॥
मण्डकः माण्डे इति लोके ।
रसाला जीर्यति योधात् खण्डं नागरभक्षणात् ।
सिता नागरमुस्तेन संयुक्तुश्चाद्रिकारसात् ॥
जराभिरा गैरिकचन्दनाभ्या-
मभ्येति शीघ्रं सुनिभिः प्रणीतम् ।
उष्णेन शीतं शिशिरेण चोष्णं
जीर्यं भवेत् चारगणस्तथास्त्रैः ॥
इरा मदिरा ।
तप्तं तप्तं हेम वा तारमग्नौ
तोये चित्रं सप्तकत्वस्तदम् ।
पीत्वाजीर्यं तोयजातं निहन्त्या-
त्तत्र शीघ्रं भद्रमुस्तं विशेषात् ॥
तत्र तोयार्जीर्यं । इति भावप्रकाशे जट-
रामविकाराजीर्यंविस्त्रुचिकालसकविलम्बिका-
चिकित्सा ॥
पाचनः, पुं, (पाचयतीति । पच् + णिच् + “नन्दि-
ग्रहीति ।” ३।१।३४ । इति ल्युट् ।) अग्निः ।
इति मेदिनी । ने, ६० ॥ अम्बरसः । इति हेम-
चन्द्रः । ६ । २४ ॥ रत्नैरण्डः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
पाचनकः, पुं, (पाचयतेनेनेति । पच् + णिच् +
करणे ल्युट् । ततः संज्ञायां कन् ।) टङ्कणः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । १० ॥
पाचनी, स्त्री, (पाचयति भुक्तद्रव्यादिकं यथा । पच् +
णिच् + ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) हरीतकी ।
इति मेदिनी । ने, ६१ ॥ (पाचयतीति युत्पत्त्या
परिपाचके वाच्यलिङ्गः । यथा, भावप्रकाशे
पूर्वखण्डे १ भागे ।
“कण्टकारी सरा तिस्रा कटुका दीपनी लघुः ।
रुच्योष्णा पाचनी कासश्वासजरकफानिलान् ॥”)
पाचलं, स्त्री, (पाचयतीति । पच् + णिच् +
बाहुलकात् कलन् । यद्वा, पाचं पाचनं
लातीति । ला + कः ।) पाचनम् । इति
मेदिनी । ले, १०६ ॥
पाचलः, पुं, (पाचयतीति । पच् + णिच् + बाहुल-
कात् कलन् ।) पाचकः । अग्निः । राधन-
द्रव्यम् । वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥

पाञ्चज

पाची, स्त्री, (पाचयति स्वपञ्चरसादिप्रलेपादिना
परिपक्वयति ब्रह्मानिति । पच् + णिच् + “सर्व-
धातुभ्य इन् ।” उणां ४ । ११७ । इति इन् ।
“हृदिकारादक्तिनः ।” ४ । १ । ४५ । इत्यस्य
वार्तिकोक्ता ङीप् ।) लताविशेषः । पाचि इति
पञ्चे इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । मर-
कतपत्री २ हरितलता ३ हरितपत्रिका ४
पत्री ५ सुरभिः ६ मालारिष्टा ७ गारुत-
पत्रिका ८ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । वातदोषग्रह-
भूतविकारनाशित्वम् । त्वग्दोषप्रशमनत्वम् ।
ब्रणेषु हितत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पाजः, [स्] स्त्री, (पाति रक्षतीति पात्यनेनेति
वा । पा रक्षणे + “पातेर्वले जुट् च ।” उणां
४ । २०२ । इति असुन् जुडागमश्च ।) बलम् ।
इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ८।४।२५ ।
“आ नो वायो महे तने याहि मखाय पाजसे ॥”)
पाञ्चकपालः, चि, (पञ्चकपालस्यायमिति । “तस्ये-
दम् ।” ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) पञ्चकपाल-
यागसम्बन्धी ॥ इति आकरणात् ॥
पाञ्चजन्यः, पुं, (पञ्चजने दैत्यविशेषे भवः । “पञ्च-
जनादुपसंख्यानम् ।” ४ । ३ । ५८ । इत्यस्य
वार्तिकोक्ता ञः ।) विष्णुशृङ्गः । इत्यमरः ।
१।१।२६ ॥ “पञ्चजनो नाम दैत्यः समुद्रे तिमि-
रूप आसीत् तदस्थिजत्वात् ।” इति भरतः ॥
(यथा, गीतायाम् । १ । १५ ।
“पाञ्चजन्यं कृष्णकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।
पौण्ड्रं दधौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥”
अस्य विवरणम् यथा, हरिवंशे । ८६।१५—१७ ।
“समुद्रः प्रब्रुवाचेदं दैत्यः पञ्चजनो महात् ।
तिमिररूपेण तं बालं गस्तवानिति माधव । ॥
स पञ्चजनवभासादा जघान पुरुषोत्तमः ।
न चासम्पाद तं बालं गुरुपुत्रं तदाच्युतः ॥
स तु पञ्चजनं हत्वा शङ्खं लेभे जनार्दनः ।
यः स देवमनुजेषु पाञ्चजन्य इति श्रुतः ॥”
पञ्चभिः काश्यपवशिष्ठप्राणायज्ञिरस्यवनेर्जने-
निर्वृत्तः । इति अथर्व ।) अग्निः । इति मेदिनी ।
ये, १२२ ॥ (यथा, महाभारते । ३।२१।६।१-५ ।
“काश्यपो ह्यथ वाशिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्तकः ।
अमिराङ्गिरसश्चैव अयनस्त्रिसुवर्चकः ॥
अचरत् स तपस्वीं पुत्रार्थं बहुवार्षिकम् ।
पुत्रं लभेयं धर्मिष्ठं यशसा ब्रह्मणा समम् ॥
महायाज्ञतिभिर्ध्यातः पञ्चभिस्तैस्तदा त्वय ।
जज्ञे तेजो महाचिन्मनान् पञ्चवर्णः प्रभावनः ॥
समिद्धोऽग्निः शिरस्तस्य बाहू सूर्यनिभौ तथा ।
तदनेने च सुवर्णं कथ्यो जज्ञे च भारत ! ॥
पञ्चवर्णः सुतपसा कृतस्तैः पञ्चभिर्जनेः ।
पाञ्चजन्यः सुतो देवः पञ्चवंशकरस्तु सः ॥”
हारीतसुनिर्वशीयस्य दीर्घवङ्गः पुत्रः । [इति
स्कन्दपुराणे सत्याश्रित्यम् । १ । २७ । ४२ ॥)
पाञ्चजन्यधरः, पुं, (पाञ्चजन्यं तदाख्यया प्रसिद्धं शङ्खं
धरतीति । धृ + अच् ।) विष्णुः । इति हारावली ॥

पाञ्चाली

पाञ्चालिका, स्त्री, (पञ्चाली + स्वार्थे अण् । ततः कन् ततश्चापि अत इत्वच् ।) पञ्चालिका । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

पाञ्चशब्दिकं, स्त्री, (पञ्चभिः शब्दैर्निर्वृत्तम् । “तेन निर्वृत्तम् ।” ५ । १ । ७६ । इति ढक् ।) पञ्चप्रकारवाद्यम् । यथा, स्कान्दे रेवाखण्डे । “अङ्गजं चर्मजश्चैव तल्लजं कांस्यजं तथा । फुत्कतश्चेति मुनिभिः कथितं पाञ्चशब्दिकम् ॥” पाञ्चार्थिकः, पुं, (पञ्चार्थाः सन्त्यत्र । “अत इति-ठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) पाञ्चपतः । यथा,—

“पाञ्चार्थिकः पाञ्चपतश्चिद्रूपः स्मृतिर्मात्मतः ॥” इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाञ्चालं, स्त्री, (पञ्चाल एव । पञ्चाल + स्वार्थे अण् ।) शास्त्रम् । यथा,—

“पिटङ्गुर्मुपपुण्या द्वादिचिणेन पुरञ्जनः ।

राष्ट्रं दक्षिणपञ्चालं याति श्रुतधरान्वितः ॥

इति श्रीभागवते । ४ । पुरञ्जनोपाख्याने । २५ । ५० ॥

“पञ्चानां विषयाणामन्यतोऽनवगतानां प्रकाश-
नायालमिति पञ्चालं शास्त्रम् ।” इति ।

“प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च शास्त्रं पञ्चालसंज्ञकम् ।”

इति च तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

अत्र पञ्चालमिति पाठः किन्तु स्वार्थे ऋप्रत्यये पाञ्चालमपि भवति ॥

पाञ्चालः, त्रि, (पञ्चाले तदाख्याया श्रसिद्धे प्रदेशे भवः । “तत्र भवः ।” ४ । ३ । ५३ । इत्यण् ।) पञ्चालदेशोद्भवः ॥

पाञ्चालः, पुं, (पञ्चभिः प्रधानाभिर्नदीभिरेकस्मिन् पर्याप्तोऽस्तीति पञ्चालः । ततः स्वार्थे अण् ।) देशविशेषः । स तु हृदयरजनगरम् । अधुना परकावाद इति ख्यातः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३८ । ३ ।

“पाञ्चालराजं हृदयं यद्दीप्ता रणमूर्ध्वम् ।

पर्याययत भद्रं वः सा स्यात् परमदक्षिणा ॥”

तद्देशवासिषु पुं भूजि ।) यथा,—

“पाञ्चालाश्चेदिमन्तुस्याश्च शूरसेनाः पटचराः ।”

इत्यादि विराट्पर्व ॥

(ब्रह्मदत्तस्य सहचरविशेषः । यथा, हरिवंशे ।

२३ । २२ ।

“पाञ्चालकण्ठरीकाभ्यां तस्य सख्यमभूत्तदा ॥”)

पाञ्चालिका, स्त्री, (पाञ्चाली + स्वार्थे कन् । ततो ङस्त्वष्टाप च ।) वस्त्रदन्तादिकृतपुत्तलिका । तत्पर्यायः । पुत्तिका २ । इत्यमरः ॥ पञ्चालिका ३ । इति भरतः ॥ शालभञ्जिका ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ पाञ्चाली ५ । शालभञ्जिका ६ । इति जटाधरः ॥ (रीतिविशेषः । तल्लक्ष्यं यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ५ ।

“वर्णैः प्रैः पुनर्द्वयोः ।

समस्तपञ्चपदो नमः पाञ्चालिका मता ॥”)

पाञ्चाली, स्त्री, (पञ्चभिर्वर्णैरलङ्कितेति । अल + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) पाञ्चालिका । (यथा, देवीभागवते । ४ । १६ । ४ ।

पाटलः

“यन्माया मोहितश्चाहं सदावर्त्तं परात्मनः ।

परवान् दारुपाञ्चाली मायिकस्य यथा वशे ॥”)

(पाञ्चाले भवा । पाञ्चाल + अण् । स्त्रियां ङीप् ।)

पाण्डवपत्नी । तत्पर्यायः । कृष्णा २ पाण्डु-
शर्मिला ३ पार्वती ४ द्रौपदी ५ याज्ञसेनी ६
वेदिजा ७ । इति जटाधरः ॥ सैरन्ध्री ८ नित्य-
यौवना ९ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १६८ । ४१ ।

“कुमारी चापि पाञ्चाली वेदीमध्यात् समु-
त्थिता ॥”

अस्य जन्मादिविवरणं द्रौपदीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
रीतिविशेषः । पाञ्चालानां प्रियत्वादेवास्या-
स्तथात्वम् । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । २ ।

“वेदीर्भां चाथ गौडी च पाञ्चालो लाटिका
तथा ॥”

एतल्लक्षणं यदाह भोजः ।

“समस्तपञ्चपदामोऽङ्गान्तिसमन्विताम् ।

मधुरां सुकुमाराश्च पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥”)

पाट्, अ, (पाटयति कार्यान्तरप्रेरणात् पूर्व-
कार्यं हृदयतीति । पट + णिच् + क्तिप् ।) सम्बो-
धनम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ।

पाटकः, पुं, (पाटयति दीप्यतीति । पाटि +

णुल् ।) महाकिष्कुः । कटकान्तरम् । वाद्यम् ।

अश्वादिचालनम् । मूलद्रव्यापचयः । रोधः ।

इति मेदिनी ॥ ग्रामेकदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥

(पाटयति क्लिप्ततीति । ह्रिदके । भेदके, त्रि ।
यथा, हरिवंशे । १७१ । १४ ।

“अहं तमो घनीभूतमहमेव च पाटकः ॥”)

पाटचरः, पुं, (पाटयन् क्लिप्तं चरतीति । चर +

प्रसाद्यच् । एषोदरादित्वात् साधुः ।) चौरः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, प्रद्युम्नविजये । ७ अङ्के ।

“मल्लिन् । कुलिङ्गसाहसिकत्वं क्लिप्तस्य पाप-
पाटचरस्य ॥”)

पाटनं, स्त्री, (पट + णिच् + भावे ल्युट् ।) ह्रिद-
नम् । यथा,—

“अस्मिभर्त्तुं गवां कृत्वा लाङ्गूलच्छेदनं तथा ।

पाटने कर्णशृङ्गाणां मासाहंस्तु यवान् पिबेत् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे यमः ॥

पाटलं, स्त्री, (पाटलो वर्णोऽस्यास्तीति । पाटल +
अर्श आदित्वाद्च् ।) पाटलीपुष्पम् । इत्य-
मरः ॥ गोलावाष्पपुष्पमिति केचित् ॥ (यथा,
भागवते । ४ । ६ । १४ ।

“पाटलाशोकवकुलेः कुन्दैः कुरुवकैरपि ॥”

पाटलेति केचित् ॥)

पाटलः, पुं, (पाटयतीति । पट + णिच् + वृषादि-
त्वात् कलच् ।) श्वेतरक्तवर्णः । गोलाविरङ्ग

इति भाषा । आशुधान्यम् । इत्यमरः ॥ अस्य

गुणाः । अत्युष्णत्वम् । बहुनिव्यन्दित्वम् । त्रिदोष-
कारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ तद्वर्णयुक्ते, त्रि ॥

(यथा, रघौ । २ । २६ ।

“स पाटलायां गवि तस्मिन्वांसं
धनुर्धरः केशरिणं ददर्श ॥

पाटलिः

अधिलकायामिव धातुमत्यां

लोभद्वयं सानुमतः प्रफुल्लम् ॥”)

पाटलद्वयः, पुं, (पाटलस्य पाटलपुष्पस्य द्वयो

वृक्षः । यदा, पाटलो द्वयः इति नित्यकर्म-
धारयः ।) पुष्पागवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाटला, स्त्री, (पाटलो वर्णोऽस्यस्याः । पाटल-
वर्णत्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) दुर्गा । यथा,—

“अपर्शानेकपर्णा च पाटला पाटलावती ॥”

इति तल्लसारे तस्याः श्रुतनामस्तोत्रम् ॥

पुष्पवृक्षविशेषः । पारुल इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । पाटलिः २ अमोघा ३ काचस्थाली ४

फलेरुहा ५ कृष्णवृन्ता ६ कुवेराक्षी ७ । इत्य-
मरः ॥ ताम्रपुष्पी ८ कुम्भिका ९ सुपुष्पिका १०

वसन्तदूती ११ स्थाली १२ स्थिरगन्धा १३
अम्बवासी १४ कालवृन्ती १५ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ मधुदूती १६ कालास्थली १७ अलि-

वक्त्रभा १८ । इति भावप्रकाशः ॥ कामदूती १९
कुम्भी २० तोयाधिवासिनी २१ । इति रत्न-

माला ॥ अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । कफवातश्लेष्माधानवमिश्राससन्नि-

पातनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तुव-
रत्वम् । अशुष्कत्वम् । दोषत्रयारुचिहृक्का-

लघ्वानाशित्वम् ॥ तत्पुष्पगुणाः । कषायत्वम् ।
मधुरत्वम् । हिमत्वम् । क्षेद्यत्वम् । कफास-

नाशित्वम् । तत्फलगुणाः । पित्तातिसारदाह-
नाशित्वम् । हृक्कासपित्तकारित्वम् । “इति

भावप्रकाशः ॥ * ॥ तदुत्पत्तिर्यथा,—

“गते ब्रह्मणि सर्वोऽपि तपः संकल्प्य तं तदा ।
लिङ्गं चित्रवने स्मृत्वा प्रतिष्ठाप्य चचार ह ॥

विचरन्तं तदा भूयो महेशं कुसुमाशुधः ।

आरात् स्थित्वाग्रतो धन्वी सन्नापयितुमुद्यतः ॥

ततस्तमग्रतो दृष्ट्वा श्रोधाभातदृष्ट्वा हरः ।

सरमालोकयामास शिखायाश्चरणान्तिकम् ॥

आलोकितस्त्रिनेत्रेण मदनी दुतिमानपि ।

प्रादहृत्य तदा ब्रह्मन् पादादारभ्य कक्षवत् ॥

प्रदह्यमानो चरणौ दृष्ट्वासौ कुसुमाशुधः ।

उत्सवर्जं धनुः श्रेष्ठं तज्जगामाथ पञ्चधा ॥

यदासीन्मुष्टिवन्धस्तु रुक्मपृष्ठो महाप्रभः ।

स चम्यकतरुर्जातः सगुग्गुणाद्रो गुणकृतिः ॥

नाहस्थानं शुभाकारं यदासीद्बभूवभूषितम् ।

तज्जातं केशरारण्यं वकुलं नामतो नगैः ॥

या च कोटी शुभा ह्यासीदिन्द्रनीलविभूषिता ।

आतासा पाटला रम्या भृङ्गराजिविभूषिता ॥”

इति वामने ६ अध्यायः ॥

रक्तलोभः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पाटलापुष्पसन्निभं, स्त्री, (पाटलापुष्पस्य सन्निभा
सादृश्यं यच्च ।) पद्मकाष्ठम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥

पाटलिः, स्त्री, (पाटि + भावे घञ् । पाटो दीप्तिस्तं
लातीति । ला + “अच् इः ।” उणां ४ । १३८ ।
इति इः । पाटलिपुष्पाणां अतिसुश्रीकताये-
वास्यास्तथात्वम् ।) पाटलापुष्पवृक्षः । इत्यमरः ॥

पाटीरः

(यथा, महाभारते । ७ । २२ । १५ ।
 “तन्नु पाटलिपुष्पाणां समवर्णां हयोत्तमाः ।
 वहमाना यराजन्त मत्स्यस्यामित्रवातिनः ॥”)
 पाटलिपुष्पं, स्त्री, (पाटलिः पुष्प इव यस्य । बहु-
 पाटलिपुष्पोत्पत्तिस्थानत्वेनास्य तथात्वम् ।)
 नगरविशेषः । पाटना इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।
 कुसुमपुरम् २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४२ ॥
 पुष्पपुरम् ३ पाटलिपुष्पकम् ४ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (इदं गङ्गातीरस्थम् । यथा हितोप-
 देशे । “अस्ति भागीरथीतीरे पाटलीपुष्पनाम-
 धेयं नगरम् ॥”
 इदमेव पुरा मगधानां राजधानी आसीत् ।
 अत्रत्यसुदर्शननाम्नो भूपतेः पुत्राणां नीति-
 विद्याधिगमाय विद्वत्कुलचूडामणिना विष्णु-
 शर्मेणा पञ्चतन्त्रहितोपदेशादयो ग्रन्था विर-
 चिताः ॥)
 पाटली, स्त्री, (पाटं दीप्तिं लातीति । ला + कः ।
 स्त्रियां ङीप् ।) कटभीष्टः । सुष्ककटुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, इन्द्रजाले १
 अध्याये ।
 “पुष्पे रुद्रजटामूलं सुखस्य कारयेद्बुधः ।
 ताम्बुलादौ प्रदातव्यं वध्या भवति निश्चितम् ।
 तथैव पाटलीमूलं ताम्बुलेन तु वश्यकम् ॥”)
 पाटवं, स्त्री, (पटोर्भावं कर्मे वा । पटु + “इग-
 नाच्च लघुपूर्वात् ।” ५ । १ । १३१ । इत्यण् ।)
 पटुता । यथा, “पाटवं संस्कृतोक्तिषु ।” इति
 हितोपदेशः ॥ (दाट्टम् । यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ६४ ।
 “विचिष्यते कदाचित् धीः कर्मणा भोग-
 दायिना ।
 पुनः समाहिता सा स्यात् तदेवाभ्यासपाट-
 वात् ॥”)
 आरोग्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पटो-
 श्चात्राः पाटवाः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
 पाटविकः, त्रि, (पाटवं पटुत्वमस्यस्य । पाटव +
 ठन् ।) पटुः । धूर्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पाटहिका, स्त्री, (पाटहं पटहावयवः तददा-
 कतिरस्यस्याः । पाटह + ठन् । ङ्कावाद्या-
 कृतिसङ्गतादेवास्यास्तथात्वम् ।) गुञ्जा ।
 इति हारावली । १४५ ॥
 पाटितं, त्रि, (पात्यते स्म इति । पट + णिच् +
 क्तः ।) कृतपाटनम् । तत्पर्यायः । दारितम् २
 भिन्नम् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
 २ । १६ ।
 “पाटितमशु बहुविदारितं वेदनावच्च ॥”)
 पाटी, स्त्री, (पाटयतीति । पाटि + “सर्वधातुभ्य
 इन् ।” उणां ४ । ११७ । इति इन् । स्त्रियां वा
 ङीष् ।) वलाचुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ परि-
 पाटी । अनुक्रमः । यथा, “पाटीं सङ्गितस्य
 वच्मि चतुरप्रीतिप्रदां प्रस्तुताम् ।” इत्यादि
 लोलावती ॥
 पाटीरः, पुं, पटीरः । इति विश्वः । (यथा,
 लुकन्दमालायाम् । ३२ ।

पाठः

“लाटीनेत्रपुटीपयोधरघटीरेवातटीदुष्कुटी
 पाटीरहुमवर्णनेन कविभिर्मूर्तिर्दिनं नीयते ।
 गोविन्देति जनाद्देनेति जगतां नाथेति कृष्णेति च
 आहारैः समयस्तदेकमनसां पुंसामतिक्रामति ॥”
 पाठ्यं, स्त्री, (पठ्स्व इदम् । “तस्येदम् ।” ४ । ३ ।
 १२० । इत्यण् ।) पठ्शकम् । यथा,—
 “पाठ्यशाकन्तु मधुरं दुर्जरं गुरुपाकि च ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 (पाटि + यत् । पाटनीये । क्ते, त्रि ।)
 पाठः, पुं, (पठनमिति । पठ + भावे घञ् ।)
 विधिना वेदस्याभ्यसनम् । (पठ + णिच् + भावे
 घञ् ।) शिष्याणामध्यापनम् । तत्पर्यायः ।
 महायज्ञः २ ब्रह्मयज्ञः ३ पठनम् ४ पाठना ५
 पाठनम् ६ अध्ययनम् ७ अध्यापनम् ८ अध्या-
 पना ९ अभ्यसनम् १० । इत्यमरभरतौ ॥
 निपाठः ११ निपठः १२ । इति सङ्कीर्णवर्गे
 अमरः ॥ * ॥ माहात्म्यादिपाठे तु ॐ नारा-
 यणाय नमः ॐ नाराय नमः ॐ नरोत्तमाय
 नमः ॐ देवे नमः ॐ सरस्वत्ये नमः ॐ
 आसाय नमः । इति नत्वा पाठ्यम् ।
 “नारायणं नमस्कृत्य नरश्चैव नरोत्तमम् ।
 देवीं सरस्वतीं आसं ततो जयसुदीरयेत् ॥”
 इति विधेः ॥
 एवञ्च भागवतीयस्तोत्रौ उदीरयेत् इत्यस्य
 स्वयन्तथा उदीरयन्त्यान् पौराणिकानुपशिक्ष-
 यतीति श्रीधरस्वामिभिराख्यानमनुशासनविरुद्धम् ।
 चेवेति भारतपाठाच्चकारेण आसो लब्धः ।
 भागवते चेवेत्यत्र आस इति साक्षात्लिखितम् ।
 जयपदार्थमाह ब्रह्मचारिकाण्डे भविष्यपुराणम् ॥
 “अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितन्तथा ।
 विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ! ॥
 कार्याश्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ॥”
 कार्यां कृष्णदेवायनप्रणीतम् ।
 “सौराष्ट्र धर्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ।
 जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनोविश्वः ॥”
 जयवर्णेन संसारमिति जयस्तत्तद्व्यञ्जः । एव-
 चार्थानवलोकनात् आचाराद्वा स्तोत्रादावेष
 श्लोकः पठ्यते । मत्स्यस्तुते वाराहीतले च ।
 “प्रणवश्चादौ जप्ता च स्तोत्रं वा संहितां पठेत् ।
 अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिपूरुषः ॥
 सर्वत्र पाठे विज्ञेयो ह्यन्यथा विफलं भवेत् ।
 शुद्धेनानन्यचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः ॥
 न कार्यासक्तमनसा कार्यं स्तोत्रस्य वाचनम् ।
 आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत् सुधीः ॥
 हस्तसंस्थापनादेव यस्मादल्पफलं भवेत् ।
 स्वयञ्च लिखितं यत्तु कतिना लिखितम् यत् ॥
 अब्राह्मणेन लिखितं तच्चापि विफलं भवेत् ।
 ऋषिच्छन्दार्दिकं ग्रास्य पठेत् स्तोत्रं विचक्षणः ॥
 स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रणवनग्रासमाचरेत् ।
 सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधीः ॥
 अध्यायं प्राप्य विरमेन्न तु मध्ये कदाचन ।
 कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादिं पठेन्नरः ॥”

पाठः

ततश्च मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्यास्यादौ
 ऋषिच्छन्दादिकं पठेत् । तद्यथा । प्रथम-
 चरितस्य ब्रह्म ऋषिर्महाकाली देवता गायत्री
 छन्दो नन्दा शक्तौ रक्तदन्तिकाबीजमभिस्तत्त्वं
 महाकालीप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः । मध्यम-
 चरितस्य विष्णुर्ऋषिर्महालक्ष्मीर्देवताशुक्लपु-
 छन्दः शाकम्भरी शक्तिर्दुर्गा बीजं सूर्यस्तत्त्वं
 महालक्ष्मीप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः । उत्तरचरि-
 तस्य रुद्र ऋषिः सरस्वती देवता उष्णिक् छन्दो
 भीमा शक्तिर्भामरीबीजं वायुस्तत्त्वं सरस्वती-
 प्रीत्यर्थं जपे विनियोगः ॥ नैयतकालिककल्प-
 तरौ भविष्यपुराणम् ॥
 “इतिहासपुराणानि श्रुत्वा भक्त्या महीपते ।
 सुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्रह्महत्यादिभिर्विभो ॥
 ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्नान्यवर्णजमादरात् ।
 श्रुत्वान्यवर्णनाद्राजन् ! वाचकात्तरकं ब्रजेत् ॥”
 तथा ।
 “देवार्चामग्रतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः ।
 ग्रन्थिषु शिथिलं कुर्याद्वाचकः कुरुनन्दन ॥
 पुनर्ब्रूत तत् सूत्रं न मुक्त्वा धारयेत् कश्चित् ।
 हिरण्यं रजतं गाञ्च तथा कांस्योपदोहनाः ॥
 दत्त्वा तु वाचकायेह श्रुतस्याप्नोति यत् फलम् ॥”
 कांस्योपदोहनाः कांस्यक्रोडाः ।
 “वाचकः पूजितो येन प्रसन्नस्तस्य देवताः ॥”
 तथा ।
 “ज्ञात्वा सर्वसमाप्तिश्च पूजयेद्वाचकं बुधः ।
 आत्मानमपि विक्रीय य इच्छेत् सफलं क्रतुम् ॥”
 तथा ।
 “विस्मयमद्भुतं श्रान्तं स्रष्टाचरपदन्तथा ।
 कलखरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥
 बुध्यमानः सदर्थं वै ग्रन्थार्थं कृतज्ञो नृप ।
 ब्राह्मणादिषु सर्वेषु ग्रन्थार्थेष्वप्येनृप ॥
 य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् स विप्रो आस उच्यते ॥”
 तथा ।
 “सप्तखरसमायुक्तं काले काले विश्राम्यते ।
 प्रदर्शयन्नुक्तं सर्वान् वाचयेद्वाचको नृप ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
 पाठस्याष्टादशदोषा यथा,—
 “शङ्कितं भीतमुद्बुद्धमयत्नमनुनासिकम् ।
 विस्तरं विरसञ्चैव विस्मिन् विषमाहतम् ॥
 काकखरं शिरसितं तथा स्थानविवर्जितम् ।
 आकुलं तालहीनञ्च पाठदोषाश्चतुर्दश ॥
 संगीतं शिरसः कम्पमल्पकष्टमनर्थकम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥
 अध्ययनक्रमो यथा,—
 “आचम्य प्रयतो नित्यमधीयीत उदङ्मुखः ।
 उपसंगृह्य तत्पादौ वीक्ष्यमाणो गुरोर्मुखम् ॥”
 अध्यापनक्रमो यथा,—
 “अधीष्वभो इति ब्रूयादिरामोऽस्त्विति चाचमेत् ।
 प्राक् कूलान् पर्युपासीतः पवित्रैश्चैव पावितः ॥
 प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति ।
 ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादन्ते च विधिवद्विजाः ॥

पाठः

कुण्यादधापनं नित्यं स ब्रह्मादीनि पूर्वतः ।
सर्वेषामेव भूतानां वेदश्चतुः सनातनः ॥
अधौयीताध्ययनित्यं ब्राह्मण्याह्वीयतेऽन्यथा ॥”
इति कौर्मो उपविभागे १३ अध्यायः ॥ * ॥
पाठनिषेधकालो यथा । ग्रहणोऽनध्यायो न
दृष्टोपरागमाचविषयः ।
“चाहं न कीर्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राज्ञोश्च सूतके ।”
इति मनुवचनेन सामान्यतो निषेधात् ॥
एष ब्राह्मणध्यायो यस्तास्तविषय इति मिता-
चरा अन्यत्र त्वहोरात्रमनध्यायो याज्ञ-
वल्क्यात् । यथा,—
“सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने ।
समाप्य वेदं दुनिशमारण्यकमधीत्य च ॥
पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।
अतुसन्धिषु सुक्ता वा आह्निकं प्रतिगृह्य च ॥”
दुनिशमहोरात्रम् । चैत्रश्रावणमार्गशीर्षाणा-
मादिप्रतिपदो नित्याः इति ब्रह्मचारिकाण्डपु-
ट्टहारीतवचने एतासामनध्याये नित्यत्वाभिधाना-
दग्रासां काम्यत्वम् । आदिप्रतिपदः शुक्ल-
प्रतिपदः ॥
“सा च यौधिष्ठिरी सेना गाङ्गेयशरताहिता ।
प्रतिपत्पाठशीलानां विद्येव तनुतां गता ॥”
इति यासवचनमपि तावन्मात्रपरम् ॥ * ॥
गोतमोक्ताकालिकानध्याया यथा,—
आकालिकनिर्घातभूकम्पराहुदर्शनोल्का इति
आकालिका इति । निमित्तकालमारभ्य परेदु-
र्यावत् स एव कालस्तावदकालस्तत्र भवाः ॥
तथा,—
“विदुस्तनितवर्षेषु महोल्कानां संज्ञवे ।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुवचनवत् ॥” * ॥
उल्कादिषु प्रतिप्रसवमाह मनुः ।
“वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नित्यके ।
नागुरोधोऽस्थनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥”
पराशरभाष्ये कूर्मपुराणम् ।
“अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः ।
न धर्मशास्त्रेऽन्येषु पर्वखेतानि वर्जयेत् ॥”
नारदः ।
“अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः ।
अनध्यायस्तु कर्तव्यो मन्त्रादिषु युगादिषु ॥” * ॥
सन्ध्यागर्जने शास्त्रचिन्तानिन्दामाह ज्ञान-
चिन्तामणौ दुर्वासाः ।
“सन्ध्यायां गर्जिते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति यः ।
चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुर्विद्यायशो बलम् ॥
प्रादुष्कृतेऽपि तु विदुस्तनितनित्स्वने ।
सन्धोतिः स्यादनध्याय इत्याह भगवान् मनुः ॥”
इति मनुवचनं वर्षाविषयम् ॥ * ॥
अष्टम्यादिषु विशेषमाह हेमाद्रिप्रतापस्तम्भः ।
“उदयास्तमिते वापि सुहृत्तत्रयगामि यत् ।
तद्दिनं तदहोरात्रमनध्यायविदो विदुः ॥
केचिदाहुः कचिद्देशे यावत्तु दिननाङ्किताः ।
तावदेव त्वनध्यायो न तन्मिश्रे दिनान्तरे ॥”
तद्दिनं तां तिथिं प्राप्येत्यर्थः । दिनान्तरे तिथ्य-

पाठा

न्तरे । अत्र पूर्ववचनसुत्तरमीमांसाध्यायिभिः
परिगृहीतम् । परवचनन्तु अन्यग्रन्थपरम् ।
यत्तु निर्णयान्तरद्वयम् ।
“प्रतिपक्षेप्रमात्रेण कलामात्रेण चाष्टमी ।
दिनं दूषयते सर्वं सुरा गव्यघटं यथा ॥”
तद्वद्वयत इत्यभिधानात् पूर्ववर्तितामात्रेण
सर्वदिनदूषणाय । राजमार्गम् ।
“प्रे को चै चा द्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु या ।
या तु कोजागरे जाते चैत्रावल्याः परेऽपि या ॥
चातुर्मास्ये समाने च द्वितीया या भवेत्तिथिः ।
सर्वस्वेताखनध्यायः पुराणैः परिकीर्तितः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
पाठकः, त्रि, (पाठयति अध्यापयतीति । पठ +
णिच् + खुल् ।) उपाध्यायः । इति हेमचन्द्रः ।
१ । ७८ ॥ (यथा, महाभारते । ३।३२।१०५ ।
“पठकाः पाठकाश्चैव ये चान्ये शास्त्रचिन्तकाः ।
सर्वे यस्यनिनो मूर्खा यः क्रियावान् स
पण्डितः ॥”)
धर्मभाणकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पठ-
तीति । पठ + खुल् । वाचकः । अध्येता ।
“चर्वणं गिलनश्चापि कासितं श्वासितन्तथा ।
नौचोच्चैव गम्भीरं वर्जयेत् पाठकः सुधीः ॥”
इति हारीते प्रथमस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)
पाठभूः, स्त्री, (पाठस्य भूभूमिः स्थानमित्यर्थः ।)
ब्रह्मारण्यम् । वेदादिपाठस्थानम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
पाठमञ्जरी, स्त्री, (मञ्जु सुन्दरं यथा तथा रायति
शब्दायते इति । मञ्जु + रे + कः । स्त्रियां
ङीप् । एषोदरादुलोपः । ततः पाठस्य मञ्जरी
वाचिकेव ।) शारी पक्षिणी । इति शब्द-
माला ॥
पाठशाला, स्त्री, अध्ययनगृहम् । पाठस्य अध्य-
यनस्य शाला गृहम् । इति षष्ठीतत्पुरुष-
समासनिष्पन्ना ॥
पाठशालिनी, स्त्री, (पाठेन शालते ज्ञायते इति ।
शाल + णिनिः + ङीप् ।) शारी पक्षिणी ।
इति शब्दमाला ॥
पाठा, स्त्री, (पठ्यते बहुगुणवक्तव्या कथ्यते इति ।
पठ + कर्मणि घञ् । अजादित्वात् टाप् ।)
जताविशेषः । आकनादि इति भाषा । तत्-
पर्यायः । अम्बुष्टा २ अम्बुष्टिका ३ प्राचीना ४
पापचेलिका ५ यूथिका ६ स्थापनी ७ श्रेयसी ८
विद्वक्त्रिका ९ एकाङ्गीला १० कुचेली ११
दीपनी १२ वनतित्तिका १३ तित्तपुष्पा १४
वृहत्तिका १५ शिशिरा १६ वृकी १७ मालती
१८ वरा १९ देवी २० वृत्तपर्णी २१ । अस्या
गुणाः । तित्तत्वम् । गुणत्वम् । उष्णत्वम् ।
वातपित्तज्वरपित्तदाहतीसारशूलनाशित्वम् ।
भयसन्तानकारित्वम् । इति वैदिकम् ॥ * ॥
“अम्बुष्टा बालिका बाला शठाम्ना बालिका-
बिका ।
अम्ना च मातिका चैव इद्वल्का मयूरिका ॥”

पाणः

गन्धपर्णी चित्रपुष्पी श्रेयसी सुखवाचिका ।
क्षिप्रपत्री भूरिमक्षिर्विज्ञेया षोडशाक्षया ॥
अम्बुष्टा सकषायाम्ना कफकण्ठरुजापहा ।
वातामयवलासनी रुचिकहीपनी परा ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
“पाठास्वच्छाम्बुष्टकी च प्राचीना पापचेलिका ।
एकाङ्गीला रसा प्रोक्ता पाठिका वरतित्तिका ॥
पाठोष्णा कटुका तीक्ष्णा वातश्लेष्महरी लघुः ।
हन्ति शूलज्वरच्छर्दिक्कुलातीसाररुहजः ॥
दाहकण्डूविषश्वासकृमिगुल्मगलव्रणान् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
पाठिका, स्त्री, (पाठा + स्वार्थे कन् । टापि अत
इत्वच् ।) पाठा । इति भावप्रकाशः ॥
पाठी, [न्] पुं, (पाठेव आकृतिर्विद्यते यस्य ।
पाठा + इनिः ।) चित्रकटुकः । इत्यमरः ॥
(पाठोऽस्थस्येति । “अत इनिठनौ ।” ५।२।११५ ।
इति इनिः ।) पाठविशिष्टः ॥ (कर्मोपपदेनास्य
प्रमाणं यथा, मार्कण्डेये । ६८ । २६ ।
“बन्दिनामथ सूतानां विटानां लास्यपाठि-
नाम् ॥”)
पाठीकुटः, पुं, (पाठीं कुटतीति । कुट + “इगु-
पघञेति ।” ३।१।३५ । इति कः ।) चित्रक-
टुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पाठीनः, पुं, (पाठिं पृष्टं नमयतीति । पाठि +
नम + णिच् + “अन्येभ्योऽपीति ।” डः । “अन्येषा
मपि ङश्चते ।” ६।३।१३७ । इति दीर्घः ।)
मत्स्यविशेषः । वीयालि इति भाषा । तत्-
पर्यायः । सहस्रदंष्ट्रः २ । इत्यमरः ॥ सहस्र-
दंष्ट्री ३ वीदालः ४ वदालकः ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ५ । १६ ।
“पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ ह्ययंकययोः ॥”)
अस्य गुणाः । श्लेष्मणत्वम् । स्निग्धत्वम् । मधुर-
त्वम् । कषायत्वम् । बल्यत्वम् । वृष्यत्वम् । पाके
कटुत्वम् । रोचनत्वम् । वातपित्तजित्वम् । इति
राजवल्लभः ॥ (यथा च ।
“पाठीनः श्लेष्मलो वृष्यो निद्रालुः पिशिता-
शनः ।
दूषयेदम्बुपित्तम् कुष्ठरोगं करोत्यसौ ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)
पाठकः । गुग्गुलुदमः । इति मेदिनी । ने, ८६ ॥
पाण्यं, त्रि, (पण्यते इति । पठ + “ऋह्लोर्णत् ।”
३।१।१२४ । इति ण्यत् ।) पठनीयम् ।
पठितव्यम् । यथा,—
“तिष्ठ रे तिष्ठ कण्ठोष्ठं कुष्ठयामि हठादहम् ।
अपञ्चु पठतः पाण्यमधिगोष्ठिं श्रुतस्य ते ॥”
इति नैषधे १७ सर्गः ॥
पाण्यं, पुं, (पण्यते अवह्रियतेऽनेनेति । पण् +
करणे घञ् ।) पाण्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(पण् + भावे घञ् । पण्यनम् । समयः । यथा,
महाभारते । २ । ५७ । ८ ।
“दीयामहे पार्थिव ! मा विशङ्कां
कुर्वन् पाण्यं चिरञ्च मा कथाः ॥”)

पाणिघा

पाणिः, स्त्री, (पणायन्ते अवहरन्त्यस्यामिति । पण + “अप्रिपणायो रुडायलुकौ च ।” उखां ४।१३२ । इति इण् आयप्रत्ययस्य लुक् च ।) पणयवीथी । हट्टः । इत्युणादिकोषः ॥

पाणिः, पुं, (पणायन्ते अवहरन्त्यनेन । पण उ अवहारे + “अप्रिपणायो रुडायलुकौ च ।” उखां ४।१३२ । इति इण् आयप्रत्ययस्य लुक् च ।) स च मणिवन्नावध्यङ्गुलिपर्यन्तभागः । स तु गर्भस्थबालकस्य मासद्वयेन भवति ॥ इति सुखबोधः ॥ तत्पर्यायः । पञ्चशाखः २ शयः ३ समः ४ हस्तः ५ करः ६ । इत्यमरभरतौ ॥ भुजः ७ । इति जटाधरः ॥ कुलिः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ भुजादलः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । २।२।१६ । “नृगनाभिसुगन्तां तं कृत्वा कान्तां मनोरमाम् । जग्राह दक्षिणे पाणौ मुनिर्मन्मथपीडितः ॥”) कुलिकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ कुलियाकड़ा इति भाषा ॥

पाणिकच्छपिका, स्त्री, (कच्छपः कूर्मस्तदाकारोऽस्यस्याः । कच्छप + ठन् । टाप् अत इत्वच् । पाणिभ्यां कृता कच्छपिका कूर्माकृतिमुद्रा ।) कूर्ममुद्रा । यथा,—

“पाणिकच्छपिकां कुर्यात् कूर्ममन्त्रेण साधकः । तत्र संस्कृतपुष्पेण पूजयेदात्मनो वपुः ॥ पूजितं तेन पुष्पेण देवत्वं स्वस्य जायते ॥”

कूर्ममन्त्रो यथा,—

“द्वितीयं वेणवीतलं बीजं विन्दिन्दुसंयुतम् । षष्ठसरो परिचरं कूर्मबीजं प्रकीर्तितम् ॥”

इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥

पाणिगृहीती, स्त्री, (पाणिगृहीतो यस्याः । “पाणिगृहीती भार्यायाम् ।” ४।१।५२ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या डीप् ।) विधानेनोद्गा । इत्यमरः । २।६।५ ॥

पाणिग्रहणं, स्त्री, (पाणेर्ग्रहणं यत्र ।) विवाहः । इति हेमचन्द्रः । ३।१८२ ॥ (यथा, रघुः । ७।२६ ।

“इति स्वसुभोजकुलप्रदीपः
सम्पाद्य पाणिग्रहणं स राजा ।
महीपतीनां पृथग्ग्रहणार्थं
समादिदेशाधिकृतानधिप्रीः ॥”)

पाणिघः, पुं, (पाणिं पाणिना वा हन्तीति । हन् + “पाणिघताङ्घ्रौ शिष्यिनि ।” ३।२।५५ । इति टक् टिलोपो घत्वच् निपात्यते ।) पाणिवादः । पाणिना नृदङ्गादिवादम् । पाणिं वा हन्ति यः । यः पाणिनेव नृदङ्गादिवाद-मुत्पादयति तत्र । यः पाणिना नृदङ्गमिव पाणिं वादयति तत्र च । इत्यमरभरतौ ॥

पाणिघातः, पुं, (पाणिना हन्तीति । हन् + अप्रिष्वित्वात् अण् ।) पाणिताडकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (हन् + भावे घञ् । पाणिना घातो हननमिति । पाणिहननम् ।)

पाणिनिः

पाणिजः, पुं, (पाणौ जायते इति । पाणि + जन् + “सप्तम्यां जनेर्ङः ।” ३।२।६७ । इति ङः ।) नखः । इति हलायुधः ॥

पाणितलं, स्त्री, (पाणितलमिव परिमाणमस्य-स्येति । अच् ।) कर्षपरिमाणम् । तोलकद्वयम् । इति वेदकपरिभाषा ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,—

“कोलद्वयश्च कर्षः स्यात् स प्रोक्ता पाणिमालिका । अर्चं पिचुः पाणितलं किञ्चित् पाणिञ्च तिलकम् ॥ विडालपदकश्चैव सुवर्णं कवलग्रहः । उदमरश्च पर्यायैः कर्ष एव निगद्यते ॥”

इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥

पर्यायान्तरं यथा,—

“विद्याद्वौ प्रंचणौ कर्षं सुवर्णञ्चाक्षमेव च । विडालपदकन्तश्च पिचुम्पाणितलन्तथा ॥ तिलकश्च विजानीयात् कवलग्रहमेव च ॥”

इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥

पाणैस्तलम् । हस्ताधीभागः ॥ (यथा, मनौ । ४।१४३ ।

“सृष्ट्वैतान्शुचिर्नित्यमङ्गिः प्राणानुपसृष्टेत् । गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ॥”)

पाणिनः, पुं, (पाणिनो मुनेर्गोत्रापत्यम् । पाणिन् + अण् । “गाथिविदधिकेशिगणिपाणिनश्च ।” ६।४।१६५ । इति न टिलोपः ।) पाणिनि-मुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाणिनिः, पुं, (पाणिनो मुनेर्युवापत्यम् । पाणिन् + इच् । न टिलोपः ।) मुनिविशेषः । तत्पर्यायः । आहिकः २ दाक्षीपुत्रः ३ शालङ्की ४ पाणिनः ५ शालातुरीयः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥

(अयं हि पाणिन्-वंशसम्भूतः प्रसिद्धो आकरणाकर्त्ता । अस्य माता दाक्षी इत्याख्याया विश्रुता । यथा, पातञ्जलकारिकायाम् । १।१।२० ।

“सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः ॥”

तथाच शिञ्जायाम् । ५६ ।

“शङ्करः शार्ङ्गरीं प्रादादाक्षीपुत्राय धीमते । वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः ॥”

अस्य शालातुरीय इत्याख्यापि दृश्यते । यथा, अभिधानचिन्तामणौ । ३।५१५ ।

“—————अथ पाणिनौ ।

शालातुरीयदाक्षेयौ—————”

“गान्धारप्रदेशविशेषशालातुरग्रामजातत्वा-देवास्य तथा नाम ।” इति चिन्तामणिटीका ॥

परे तु शालातुरग्रामोऽस्य जन्मस्थानमिति न स्वीकुर्वन्ति । यतः शालातुरोऽभिजनोऽस्य इति युत्पत्त्या शालातुरशब्देन शालातुरदेशोद्भवे जने एवार्थो नावगम्यते । अथाध्यायीसूत्र-पाठस्य “तूदीशालातुरवर्मतीकृचवारात् टक् कृण् टज् यक् ।” ४।३।६४ । सूत्रात् अभि-जनार्थं एव कृण्प्रत्ययः । वृत्तिकारभट्टोजी-दीक्षितेन तु “अभिजनश्च ।” ४।३।६० । इति सूत्रे “यत्र स्वयं वसति स निवासः । यत्र पूर्वैरुचितं सोऽभिजनः ।” इत्यभिजनशब्द-स्यार्थः प्रदर्शितः । अतः सः शालातुर-

पाणिनिः

प्रदेशः पाणिनेः पूर्वपुरुषाणां वासस्थानमित्ये-वावगम्यते नतु तस्येति ।

पुरा किल कात्यायननामा मुनिः सप्तलक्ष-श्लोकात्मकं बृहत्कथाभिधानं ग्रन्थं विरचय्य काणभूतये श्रावयामास । सोमदेवभट्टस्तु ततः सारांशं संसृज्य कथासरित्सागर इत्याख्याया प्रसिद्धं ग्रन्थं निर्मितवान् तस्मादेषाख्यायिका समधिगम्यते । यथा, तन्त्रेव । ४।२०—६५ ।

“अथ कालेन वर्षस्य शिष्यवर्गो महानभूत् । तत्रैकः पाणिनिर्नाम जडबुद्धितरोऽभवत् ॥ स शुश्रूषापरिक्लृप्तः प्रेषितो वर्षभाष्यया । अगच्छत् तपसे खिन्नो विद्याकामो हिमालयम् ॥ तत्र तीव्रेण तपसा तोषितादिन्द्रशेखरात् । सर्वविद्यासुखं तेन प्राप्तं आकरणं नवम् ॥ ततश्चागत्य मासेव वादायाकृत्ये स्त सः । प्रवृत्ते चावयोर्वादे प्रयाताः सप्तवासराः ॥ अष्टमेऽह्नि मया तस्मिन् जिते तत्समनन्तरम् । नभःस्थेन महाघोरो हूकारः शम्भुना कृतः ॥ तेन प्रनष्टमेन्द्रन्तदसद्व्याकरणं भुवि । जिताः पाणिनिना सर्वे मूर्खीभूता वयं पुनः ॥ अथ संजातनिर्वेदः स्वग्रहस्थितये धनम् । हस्ते हिरण्यदत्तस्य विधाय बणिजो निजम् ॥ उक्त्वा तच्चोपकोशायै गतवानस्मि शङ्करम् । तपोभिराराधयितुं निराहारो हिमाचलम् ॥”

* * * * *

“अत्रान्तरे तुषारादौ कृत्वा तीव्रतरं तपः । आराधितो मया देवो वरदः पार्वतीपतिः ॥ तदैव तेन शास्त्रं मे पाणिनीयं प्रकाशितम् । तदिच्छादुग्रहादेव मया पूर्णोक्तञ्च तत् ॥”

* * * * *

“वर्षोऽथ मन्मथादेच्छत् श्रोतुं आकरणं नवम् । ततः प्रकाशितं स्वामिन्कुमारेणैव तस्य तत् ॥ ततो याङीन्द्रदाभ्यां धिक्प्रो दक्षिणां प्रति । गुरुर्वर्षोऽब्रवीत् स्वर्णकोटिर्मे दीयतामिति ॥ अङ्गीकृत्य गुरोर्वाक्यं तौ च मामित्यवोचताम् । यहि राज्ञः सखे । नन्दात् याचितुं गुरुदक्षिणाम् गच्छामो नान्यतोऽस्माभिरियत् काश्चनमाप्यते । नवाधिकाया नवतेः कोटीनामधिपो हि सः ॥”

इत्युपाख्यानानेन पाणिनिः कात्यायनस्य राज्ञो-नन्दस्य च समसामयिक इत्येवावायति । परं कात्यायनपाणिन्योः शब्दशास्त्रपाठेन पाणिनिः कात्यायनात् पूर्वतन इत्यन्यासेनैव विज्ञायते । यतः कात्यायन एव पाणिनिज्ञतयाकरणस्य वार्त्तिककारः । स च स्वज्ञतग्रन्थे विदुषां वरं पाणिनिं आचार्यत्वेन स्वीकृतवान् । [६।४।१०४ । सूत्रस्य वार्त्तिकं ।] पाणिनिस्तु स्वीय-याकरणे पूर्वतनानां बहूनां विदुषां नामोक्तेः कृतवान् परं कुत्रापि कात्यायनस्य नाम नाभि-हितवानतः सः शततोऽवगम्यते पाणिनिः कात्या-यनात् बृहतर इति ।

अनेन महात्मना पाणिना रचितं आकरणं पाणिनीयाश्रकमित्याख्याया प्रसिद्धम् । कात्यायन-

पाणिपी

एवाख्य वार्त्तिकं विधाय तीव्रसमालोचना-
चकार । परं पतञ्जलिः सूत्रपाठस्य वार्त्तिकस्य
च महाभाष्यं विधाय सर्वतः प्रमादपरिभूयोऽयं
पाणिनीयाद्याध्यायीग्रन्थ इति प्रदर्शयन् कात्या-
यनतीव्रदृष्टेः ररक्षेणं समादरणीयं ग्रन्थसुत्त-
मम् । अद्याध्यायीप्रारम्भे तु चतुर्दशसूत्राणि
सन्ति तानि तु प्रत्याहारसूत्राणि ।
अद्याध्यायीसूत्रपाठे, अपिप्रलिः । ६ । १ । ६२ ।
गालवः । ६ । ३ । ६१ । चाक्रवर्त्मणः । ६ । १ ।
१३० । स्तोटायनः । ६ । १ । १२३ । काश्यपः ।
८ । ४ । ६७ । गार्ग्यः । ८ । ४ । ६७ । भार-
द्वाजः । ७ । २ । ६३ । सेनकः । ५ । ४ । ११२ ।
शाकटायनः । ३ । ४ । १११ । शाकल्यः । १ । १ । १६ ।
एतेषां पूर्वतनवैयाकरणानां नामानि सन्ति ।
अत्र ३६६ संख्यकानि सूत्राणि विद्यन्ते ।
काश्यायिराजस्य जयापीडस्य राजत्वसमये
पाणिनिराकरणं वार्त्तिकेन महाभाष्येण च
सह विशेषविद्यार्थिसुधीवरविद्वज्जनशिक्षार्थं
प्रचलितमासीत् । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ ।
६३८—६४० ।
“नितान्तं कृतकत्वस्य गुणवृद्धिविधायिनः ।
श्रीजयापीडदेवस्य पाणिनेश्च किमन्तरम् ॥
भाष्ययाख्याक्षणे श्लोकैर्बलचरणहतेः कृतः ।
सोऽयं तस्य विपर्यासो बुधैरिव विवर्त्तितः ॥
कृतविप्रोपसर्गस्य भूतनिष्ठाविधायिनः ।
श्रीजयापीडदेवस्य पाणिनेश्च किमन्तरम् ॥”
कात्यायनकृतवार्त्तिकात् पतञ्जलिकृतमहा-
भाष्याच्च अन्ये अपि अद्याध्यायीसूत्रपाठस्य
उल्लिखितमहाभाष्यस्य च बङ्गाष्टीकाः सन्ति
बाहुल्यभिया तासां नामानि न प्रदत्तानि ॥*॥
पाणिनीयं, त्रि, (पाणिनिना प्रोक्तं उपदिष्टं वा ।
पाणिनि + “टङ्गाच्छः ।” ४ । २ । ११४ । इति
कृः ।) पाणिनिना कृतं ग्रन्थादि । इति सुग्-
बोधयाकरणम् ॥
पाणिन्वमः, त्रि, (पाणिं धमतीति । भा शब्दाभि-
संयोगयोः + “उग्रपश्येरन्मदपाणिन्वमाश्च ।”
३ । २ । ३७ । इति खश् सुम् च ।) हस्तकर्म्म-
ताकाभिसंयोगकर्त्ता । एवं शब्दकर्त्ता च ।
इति सुग्बोधयाकरणम् ॥ (“पाणयो धायन्ते-
ऽस्मिन्निति पाणिन्वमोऽध्वा । अन्वकाराद्यावत्
इत्यर्थः । तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाणयः
शब्दयन्ति ।” इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
पाणिन्वयः, त्रि, (पाणिभ्यां धयति पिबतीति ।
घेट पाने + “नाडीशुनीस्तनकरसुष्टिपाणि-
नासिकात् भ्रश्च ।” इति सूत्रात् खश्प्रत्ययेन
साधुः ।) पाणिद्वारा पानकर्त्ता । इति सुग्-
बोधयाकरणम् ॥
पाणिपादं, स्त्री, पाणिश्च पादश्च द्वयोः समाहारः ।
पाणिपादयोः समाहारः । इति व्याकरणम् ॥
पाणिपीडनं, स्त्री, (पाणेः पीडनं ग्रहणं यत्र ।)
पाणिग्रहणम् । विवाहः । इत्यमरः ॥ (पाणिभ्यां
पीडनमिति विग्रहे क्रोधादिना हस्तमर्दनम् ॥)

पाण्डरः

पाणिभुक्, [ज] पुं, (पाणिनेव भुज्यते दीयतेऽनेन
चर्वादिद्वयं यदा, पाणिरिव भुज्यते यन्नादि-
स्थले व्यवहियते इति । भुज् + क्तिप् ।) उडुम्बर-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पाणिना भुङ्क्ते
इति । भुज् + क्तिप् ।) पाणिकरणकभोक्तारि, त्रि ॥
पाणिमर्दः, पुं, (पाणिं मृदुनातीति । पाणि + मृद् +
“कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) कर-
मर्दकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पाणिमुक्तं, स्त्री, (पाणिभ्यां मुक्तं परित्यक्तम् ।)
अस्त्रम् । इति हलायुधः ॥
पाणिरुहः, पुं, (पाणौ रोहतीति । रुह + “इगुप-
धत्तेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।) नखः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पाणिवादः, त्रि, (पाणिं पाणिना वा वादयतीति ।
वद + णिच् + अण् ।) पाणिघः । मृदङ्गादि-
वादकः । इत्यमरः ॥ (पाणिना वादते इति ।
वद + णिच् + कर्मणि घञ् । मृदङ्गादौ, स्त्री ।
यथा, रामायणे । २ । ६५ । ४ ।
“अपदानान्युदाहृत्य पाणिवादान्यवादयन् ॥”)
पाणिवादकः, त्रि, (पाणिं पाणिना वा वादय-
तीति । वद + णिच् + खुल् ।) पाणिवादः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८६ ॥ (यथा, रामा-
यणे । २ । ६५ । ४ ।
“ततस्तु सुवतां तेषां सूतानां पाणिवादकाः ।
अपदानान्युदाहृत्य पाणिवादान्यवादयन् ॥”)
पाणिसर्गा, स्त्री, (पाणिभ्यां सृज्यतेऽसौ । खजौ
श्च विसर्ग + “पाणौ सृजेर्यत् वाच्यः ।” इति
ण्यत् । “चजोः कुः विसर्गोः ।” ७ । ३ । ५२ ।
इति कुलम् ।) रज्जुः । इति सुग्बोधयाक-
रणम् ॥
पाणीतलं, स्त्री, (पाणितलं निपातनात् दीर्घः ।)
तोलकद्वयम् । यथा,—
“विडालपदकधौ च पाणीतलमुडुम्बरम् ॥”
इति शब्दमाला ॥
पाणौकरणं, स्त्री, (पाणौ क्रियतेऽनेनास्मिन् वा ।
कृ + ल्युट् । सप्तम्याः अलुक् ।) विवाहः ।
इति जटाधरः ॥
पाण्डरं, स्त्री, (पाण्डरो वर्णोऽस्यस्येति । अच् ।)
कुन्दपुष्पम् । गौरिकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पाण्डरः, पुं, (पाण्डरः शुक्लवर्णोऽस्यस्येति । अच् ।)
मखकवृक्षः । (पङ्क्ति + अर + दीर्घश्च ।)
श्वेतवर्णः । (पर्वतविशेषः । स तु मेरोः पश्चिमे
वर्त्तते । यथा, मार्कण्डेये । ५५ । १० ।
“अञ्जनः कुकुटः कृष्णः पाण्डरश्चाक्षलोत्तमः ॥”
“पश्चिमेन तथा मेरोर्विस्कम्भात् पश्चिमाह्विः ।
एतेऽचलाः समाख्याताः—”
ऐरावतकुलोत्पन्ननागविशेषः । यथा, महा-
भारते । १ । ५७ । ११—१२ ।
“पारावतः पारिजातः पाण्डरो हरिणः कृशः ।
विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहतापनः ॥
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हव्याह्वनम् ॥”
पश्चिमविशेषः । यथा, ज्योतिस्तत्त्ववृत्तवचनम् ।

पाण्डवः

“गृध्रः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च ।
चिल्लश्च धर्मचिल्लश्च भासः पाण्डर एव च ।
गृहे यस्य पतन्त्येते गेहं तस्य विपद्यते ॥”
तद्वर्णविशिष्टे, त्रि । इत्युष्णःदिकोषः ॥ (यथा,
हरिवंशे । ८२ । ५० ।
“असिताम्बरसंवीतं पाण्डरं पाण्डरासनम् ॥”)
पाण्डरपुष्पिका, स्त्री, (पाण्डरं शुक्लवर्णं पुष्प-
मस्याः । कप् । ततः कापि अत इत्वम् ।)
श्रीतलावृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पाण्डवः, पुं, (पाण्डोस्तदाख्यया प्रसिद्धस्य राज्ञो-
ऽपत्यम् । पाण्डु + “ओरण् ।” ४ । २ । ७१ ।
इत्यञ् ।) पाण्डुनन्दनः । पञ्चपाण्डवोत्पत्ति-
र्यथा,—
वैशम्पायन उवाच ।
“संवत्सरधृते गर्भे गान्धार्वा जनमेजय ! ।
आज्यामास वै कुन्ती गर्भार्थं धर्ममभ्युतम् ॥
सा बलिं त्वरिता देवी धर्मायोपजहार ह ।
जजाप मन्त्रं विधिवद्दत्तं दुर्वाससा पुरा ॥
संगम्य सा तु धर्मेण योगमूर्त्तिधरेण ह ।
लेभे पुत्रं वरारोहा सर्वप्राणिहितं वरम् ॥
ऐन्द्रे चन्द्रसमायुक्ते सुहृत्तेऽभिजितेऽश्मे ।
दिवामध्यगते सूर्ये तिथौ पुन्येऽभिपूजिते ॥
सन्दृश्यशंसं कुन्ती सुधाव प्रवरं सुतम् ।
जातमात्रे सुते तस्मिन् वागुवाचाश्ररीरिणी ॥
एष धर्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः ।
विक्रान्तः सत्यवाक् चैव राजा पृथ्वा भविष्यति ॥
युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः ।
भविता प्रथितो राजा त्रिषु लोकेषु विद्युतः ।
यशसा तेजसा चैव वृत्तेन च समन्वितः ॥१॥*॥
धार्मिकं तं सुतं लब्ध्वा पाण्डुस्तं पुनरब्रवीत् ।
प्राहुः चाक्षं बलं ज्येष्ठं बलज्येष्ठं सुतं वृणु ॥
ततस्तथोक्ता भर्ता तु वायुमेवाबुधाव सा ।
तस्माज्जने महाबाहुर्भौमो भीमपराक्रमः ॥
तमप्यतिबलं जातं वागुवाचाश्ररीरिणी ।
सर्वेषां बलिनां श्रेष्ठो जातोऽयमिति भारत ! ॥
इदमव्यङ्ग्यतश्चासीज्जातमात्रे वृकोदरे ।
यदङ्गात् पतितो मातुः शिलां गात्रैर्विचूर्णयत् ॥
कुन्ती व्याघ्रभयोदिता सहस्रोत्पतिता किल ।
नान्वबुध्यत तं सुप्तमुत्सङ्गे स्वे वृकोदरम् ॥
वज्रसंहननः सोऽथ कुमारो न्यपतद्गिरौ ।
पतता तेन शतधा शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥
तां शिलां चूर्णितां दृष्ट्वा पाण्डुर्विस्मयमागतः ।
यस्मिन्नहनि भौमस्तु जज्ञे भरतसत्तम ! ॥
दुर्योधनोऽपि तत्रैव प्रजज्ञे वसुधाधिप ! ॥२॥*॥
जाते वृकोदरे पाण्डुरिदं भूयोऽन्वचिन्तयत् ।
कथन्नु मे वरः पुत्रो लोकश्रेष्ठो भवेदिति ॥
देवे पुरुषकारे च लोकोऽयं संप्रतिष्ठितः ।
तत्र देवन्तु विधिना कालयुक्तेन लभ्यते ॥
इन्द्रो हि राजा देवानां प्रधान इति नः श्रुतम् ।
अप्रमेयबलोत्साहो वीर्यवानमितद्युतिः ॥
तं तोषयित्वा तपसा पुत्रं लभ्ये महाबलम् ।
यं दास्यति स मे पुत्रं स गरीयान् भविष्यति ॥

पाण्डवः

कर्मणा मनसा वाचा तस्मात्तपस्ये महत्तपः ।
ततः पाण्डुर्महाराजो मन्त्रयित्वा महर्षिभिः ॥
दिदेश कुन्त्याः कौरवो व्रतं सांवत्सरं शुभम् ।
आत्मना च महाबाहुरेकपादस्थितोऽभवत् ॥
उग्रं स तप आतस्थे परमेष्ठे समाधिना ।
आरिराधयिषुर्देवं त्रिदशानां तमीश्वरम् ॥
सूर्येण सह धर्मात्मा पर्यवर्तत भारत । ।
तन्नु कालेन महता वासवः प्रत्यपद्यत ॥

शक्र उवाच ।

प्रक्तं तव प्रदास्यामि त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
ब्राह्मणानां गवाक्षेव सुहृदाश्चार्थसाधकम् ॥
दुर्द्धदां श्लोकजननं सर्वबान्धवनन्दनम् ।
सुतं तेऽग्रे प्रदास्यामि सर्वामित्रविनाशनम् ॥
इत्युक्तः कौरवो राजा वासवेन महात्मना ।
उवाच कुन्ती धर्मात्मा देवराजवचः स्मरन् ॥
उदकस्तव कल्याणि तुष्टो देवगणेश्वरः ।
दातुमिच्छति मे पुत्रं यथासङ्कल्पितं हृदा ॥
अतिमातृपुत्रकर्मणं यशस्विनमरिन्दमम् ।
नीतिमन्तं महात्मानमादित्यसमतेजसम् ॥
दुराधर्षं क्रियावन्तमतीवाद्भुतदर्शनम् ।
पुत्रं जनय सुश्रोणि ! धाम चक्षियतेजसाम् ॥
लब्धः प्रसादो देवेन्द्रात् तमाङ्गय शुभानने । ॥
एवमुक्ता ततः शक्रमाजुहाव यशस्विनी ।
अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्जुनम् ॥
जातमात्रे कुमारं तु वागुवाचाशरीरिणी ।
महागम्भीरनिर्वोधा नभो नादयती तदा ॥
शृण्वतां सर्वभूतानां तेषाञ्चाश्रमवासिनाम् ।
कुन्तीमाभाष्य विस्मयसुवाचेदं शुचिस्मिताम् ॥
कार्त्तवीर्यसमः कुन्ति ! श्रितितुल्यपराक्रमः ।
एष शक्र इवाजेयो यशस्ते प्रथयिष्यति ॥
अदित्या विष्णुना प्रीतिर्यथाभूदभिवर्द्धिता ।
तथा विष्णुसमः प्रीतिस्त्वहं विष्यति ते सुतः ॥
एष मद्रान् वशे कृत्वा कुरुक्ष्व सह सोमकैः ।
चेदिकाशिकरूपांश्च कुरुक्ष्वीं वहिष्यति ॥
एतस्य भुजवीर्येण खाण्डवे हयवाहनः ।
मेदसा सर्वभूतानां तृप्तिं यास्यति वै पराम् ॥
गामणीश्च महौपालान् एष जित्वा महाबलः ।
भाटभिः सहितो वीरस्त्रीन् मेधानाहरिष्यति ॥
जामदग्निसमः कुन्ति ! वायुवेगपराक्रमः ।
एष वीर्यवतां श्रेष्ठो भविष्यति महायशः ॥
तथा दिव्यानि चास्त्राणि निखिलेनाहरिष्यति ।
विप्रनष्टां श्रियञ्चायमाहर्ता पुरुषर्षभः ॥
एतामत्यद्भुतां वाचं कुन्ती शुश्राव भारत । ।
वाचमुच्चरितामुच्चैस्तं निशम्य तपस्विनाम् ॥
बभूव परमो हर्षः शतशृङ्गनिवासिनाम् ।
तथा देवस्थानाञ्च सेनाणाञ्च दिवौकसाम् ॥
आकाशे इन्द्रभीनाञ्च बभूव तुमुलः स्वनः ।
उदतिष्ठन्महाघोषः पुण्ड्रविभिरावृतः ॥३॥

वैशम्पायन उवाच ।

“कुन्तीपुत्रश्च जातेषु धृतराष्ट्रात्मजेषु च ।
मद्राजसुता पाण्डुं रजो वचनमब्रवीत् ॥
न मेऽस्ति त्वयि सन्तापो विगुणोऽपि परन्तप ।

१०४

पाण्डवे

नावरत्ने वराहायाः स्थित्वा चानघ ! निवृत्ता ॥
गान्धार्वाश्चैव वृपते ! जातं पुत्रशतन्तथा ।
श्रुत्वा न मे तथा दुःखमभवत् कुरुनन्दन ! ॥
इदन्तु मे महद्दुःखं तुल्यतायामपुत्रता ।
दिष्टा त्विदानीं भर्तुर्मे कुन्त्यामप्यस्ति सन्ततिः ॥
यदि चापत्यसन्तानं कुन्तिराजसुता मयि ।
कुर्यादनुग्रहो मे स्यात्तव चापि हितं भवेत् ॥
संस्तम्भो मे सपत्नीत्वात् वक्तुं कुन्तिसुतां प्रति ।
यदि तु त्वं प्रसन्नो मे स्वयमेनां प्रचोदय ॥

पाण्डुरवाच ।

ममाप्येष सदा माद्रि ! हृदयः परिवर्तते ।
न तु तां प्रसहे वक्तुमिष्टानिष्टविवक्षया ॥
तव त्विदं मतं मत्वा प्रयतिष्याम्यतः परम् ।
मन्ये भुवं मयोक्ता सा वचनं प्रतिपत्स्यते ॥

वैशम्पायन उवाच ।

ततः कुन्ती पुनः पाण्डुर्विविक्त इदमब्रवीत् ।
कुलस्य मम सन्तानं लोकस्य च कुरु प्रियम् ॥
मम चापिष्ठाप्राय पूर्वेषामपि चात्मनः ।
मनुप्रियार्थं कल्याणि ! कुरु कल्याणसुतमम् ।
यशसेऽर्थाय चैव त्वं कुरु कर्म सुदुष्करम् ॥
एवमुक्ताब्रवीन्माद्रीं सखिचिन्तय देवतम् ।
तस्मात्ते भवितापत्यमनुष्टुपमसंग्रयम् ॥
ततो माद्री विचार्यैवं जगाम मनसाश्विनौ ।
तावागम्य सुतौ तस्यां जनयामासतुर्यमौ ॥
नकुलं सहदेवश्च रूपेणाप्रतिमौ भुवि ।
तथैव तावपि यमौ वागुवाचाशरीरिणी ॥
रूपसत्त्वगुणोपेतावेतावत्यश्विनावपि ।
भासतस्तेजसात्यर्थं रूपद्रविणसम्पदा ॥
नामानि चक्रिरे तेषां शतशृङ्गनिवासिनः ।
भक्त्या च कर्मणा चैव तथाश्रीर्भिर्विश्राम्यते ॥
ज्येष्ठं युधिष्ठिरं चैवं भीमसेनेति मध्यमम् ।
अर्जुनेति तृतीयश्च कुन्तीपुत्रानकल्पयन् ॥
पूर्वजं नकुलेत्येवं सहदेवेति चापरम् ।
माद्रीपुत्रावकथयंस्ते विप्राः प्रीतमानसाः ॥”

इति महाभारते १ । १२३-१२४ ॥

तेषां पुत्रा यथा,—

“प्रतिवित्थः सुतः सोमः श्रुतकीर्तिस्तु चार्जुनात् ।
शतानीकः श्रुतकर्माद्रौपद्याः पञ्च विक्रमात् ॥”
तेषां भार्या यथा, गारुडे १३६ अध्याये ।
“यौधेयी च हिडिम्बा च काशी चैव सुभद्रिका ।
विजया वै वेणुमती पञ्चभ्यस्तु सुताः क्रमात् ॥
देवको घटोत्कचश्च अभिमन्युश्च सर्वशः ।
अर्जुनो निरपञ्चश्च परिचिदभिमन्युजः ॥”

पाण्डवेः, त्रि. (पाण्डोरियं इत्यञ् डोप् च पाण्डवी
कुन्ती माद्री च तयोरपत्यम् इति । टक् ।)
पाण्डोरपत्यम् । इति सुम्बबोधयाकरणम् ॥
(युधिष्ठिरप्रभृतयः पञ्च भ्रातरः । यथा,
महाभारते । १ । २०३ । १५ ।

“यावन्नायाति वार्ष्णेयः कर्षन् यादववाहिनीम् ।
राज्यार्थं पाण्डवेयानां पाश्चात्यसदनं प्रति ॥”
अभिमन्युपुत्रो नरपतिः परीक्षितः । यथा,
भागवते । १ । ४ । ७ ।

पाण्डुः

“कथं वा पाण्डवेयस्य राजर्षेर्मनिना सह ।
संवादः समभूतातः । यत्रैषा सात्वती श्रुतिः ॥”
पाण्डवाभीलः, पुं, (अभीः अभयं लातीति । ला +
कः । पाण्डवोऽभीलो यस्मात् । पाण्डवाना-
मभियमभयं लातीति वा ।) कृष्णः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पाण्डवायनः, पुं, (पाण्डवानामयनं रक्षणं यस्मात् ।)

कृष्णः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३१ ॥

पाण्डित्यं, क्ली, (पण्डितस्य भावः कर्म वा । इति
“वर्णद्वयादिभ्यः ष्यञ् च ।” ५ । १ । १२३ ।
इति ष्यञ् ।) पण्डितधर्मकर्मणी । यथा,—
“रसज्ञा पाण्डित्यच्छिदुरशशिधामभ्रमभरान् ॥”

इति सुरारिः ॥

(यथा, च महाभारते । ५ । ३१ । २ ।

“उत बालाय पाण्डित्यं पण्डितायोत बालताम् ।
ददाति सर्वमौशनः पुरस्ताच्छक्रसुचरन् ॥”)

पाण्डुः, पुं, (पण्डि गतौ + “न्यगयादयश्च ।” उणां ।
१ । ३८ । इति कुप्रत्ययः निपातनात् धातो-
र्होर्षश्च ।) पाण्डुरफलीक्षुपः । पटोलः । इति
राजनिर्घण्टः । शुक्लपीतमिश्रितवर्णः । तत्-
पर्यायः । हरिणः २ । पाण्डुरः ३ । इत्यमरः ॥
पाण्डुरः ४ । इति हड्डुः ॥

“सितपीतसमायुक्तः पाण्डुवर्णः प्रकीर्तितः ॥”

इति सुभूतिः ॥

भेदोऽपि दृश्यते यथा,—

“पाण्डुरस्तु रक्तपीतभागी प्रत्युषचन्द्रवत् ।

पाण्डुस्तु पीतभागार्द्धः केतकीधूलिसन्निभः ॥”

इति भरतः ॥

तद्वति, त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा रघुः । ३ । २ ।

“शरीरसादादसमग्रभूषणा

सुखेन सालक्ष्यत लोभप्राण्डना ॥”

वृपतिविशेषः । स तु श्रान्तपुत्रविचित्रवीर्यस्य
क्षेत्रे आसाज्जातः । (यथा, महाभारते ।
१ । ११८ । ५ ।

“राजा पाण्डुर्महाराज्ये न्यग्यालनिषेविते ।

चरन् मैथुनधर्मेण ददर्श न्यग्यधूपम् ॥”

अस्य देहपाण्डुताकारणं नामनिर्गन्तादिकं
च यथा, महाभारते । १ । १०६ । १५-१८ ।

“अम्बालिकामथाभ्यागादधि दृष्ट्वा च सापि तम् ।

विषम्भा पाण्डुसङ्काशा समपद्यत भारत । ।

तां भीतां पाण्डुसङ्काशां विषम्भां प्रेक्ष्य भारत ! ।

यासः सत्यवतीपुत्र इदं वचनमब्रवीत् ।

यस्मात् पाण्डुत्वमापन्ना विरूपं प्रेक्ष्य मामिह ॥

अस्मादेव सुतस्ते वै पाण्डुरेव भविष्यति ।

नाम चास्यैतदेवेह भविष्यति शुभानने ॥”)

नागभेदः । श्वेतहस्ती । सितवर्णः । रोग-
विशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

पाण्डुरोगनिदानम् । यथा,—

“पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैर्युतः ।

चतुर्थः सन्निपातितः पञ्चमो भक्षणाभ्युदः ॥

आयाममन्त्रं लवणानि मद्यं

नृदं दिवास्वप्नमतीवतीक्ष्णम् ।

पाण्डुः

निषेवमाणस्य समेत्य रक्तं
दोषाख्यं पाण्डुरतां नयन्ति ॥ * ॥
तस्य पूर्वरूपाणि यथा,—
त्वक्स्फोटनश्चैव गान्धसाद-
म्बुभक्ष्यप्रेक्षणकूटशोथाः ।
विष्णुचपीतत्वमथाविपाको
भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥ * ॥
वातिकस्य तस्य लक्षणं यथा,—
त्वङ्मूत्रनयनादीनां रुच्यक्षणाभताः ।
वातपाण्डुमये कम्पतोदानाहभमादयः ॥ * ॥
पैत्तिकस्य लक्षणं यथा,—
पीतमूत्रप्रवृत्तेनो दाहलक्षणाञ्ज्वरान्वितः ।
भिन्नविट्कोटिपीतामः पित्तपाण्डुमयी नरः ॥
श्लेष्मिकस्य लक्षणं यथा,—
कफप्रसेकश्वयुतन्त्रालस्यातिगौरवैः ।
पाण्डुरोगी कफाच्छुक्लैस्त्वङ्मूत्रनयनाननैः ॥ * ॥
त्रिदोषजस्य लक्षणं यथा,—
ज्वरारोचकहृत्तासच्छर्दिहृत्ताक्षमान्वितः ।
पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैस्त्याज्यः क्षीणो हतेन्द्रियः ॥
मृज्यस्य संप्रतिपत्तिर्यथा,—
मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्तमो मलः ।
कषाया मारुतं पित्तमधुरा मधुरा कफम् ॥
कोपयेन्मृदुसादींश्च रौच्यादुसुक्तं च रुचयेत् ।
पूरयत्वपिप्लवे स्रोतांसि विरुण्णपि ॥
इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो वीर्यौजसी तथा ।
पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णमिनाशनम् ॥ * ॥
मृत्तिकाभक्ष्यजन्यपाण्डुलक्षणं यथा,—
मृदुभक्ष्याद्भवेत् पाण्डुस्तन्त्रालस्यनिपीडितः ।
सकाशश्चाशुलाशः सदारुचिसमन्वितः ॥
शून्याक्षिकूटगण्डः शून्यपात्राभिमेहनः ।
कमिकोष्ठोऽतिसार्थ्यत मलं साहृक्कफान्वितम् ॥
तस्य असाध्यलक्षणं यथा,—
ज्वरारोचकहृत्तासच्छर्दिहृत्ताक्षमान्वितः ।
पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैस्त्याज्यः क्षीणो हतेन्द्रियः ॥
पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः खरीभूतो न सिध्यति ।
कालप्रकर्षाच्छूनानां यो वा पीतानि पश्यति ॥
बद्धाव्यविट् सहरितं सकर्षं योऽतिसार्थ्यते ।
दीनः श्वेतातिदिग्बाह्वश्चर्दिहृत्ताक्षमान्वितः ॥
स नास्यहृक्क्षयाद्यश्च पाण्डुः श्वेतत्वमाप्नुयात् ॥
पाण्डुदन्तनखो यस्तु पाण्डुनेत्रश्च यो भवेत् ।
पाण्डुसंघातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥
अन्तेषु शूनं परिहीणमध्यं
स्नानं तथान्तेषु च मध्यशूनम् ।
गुदे च श्लेष्मस्य सुक्कयोश्च
शूनं प्रतान्यन्तमसंज्ञकत्वम् ॥
विवर्णयेत् पाण्डुकिं यथोऽर्थी
तथातिसारज्वरपीडितश्च ॥”
इति माधवकरः ॥
(यथा च,—
“पित्तप्रधानाः कुपिता यथोक्तेः कोपनेर्मलाः ।
तन्त्रालिनेन बलिना क्षिप्तं पित्तं हृदि स्थितम् ॥
धमनीर्दश सम्प्राप्य आप्नुवत् सकलां तनुम् ।

पाण्डुः

श्लेष्मत्वग्रक्तमांसानि प्रदूष्यान्तरमाश्रितम् ॥
त्वङ्मांसयोस्तत् कुरुते त्वचि वर्णान् पृथग्-
विधान् ।
पाण्डुहारिद्रहरितान् पाण्डुत्वं तेषु चाधिकम् ॥
यतोऽतः पाण्डुरित्युक्तः स रोगस्तेन गौरवम् ॥
धातूनां स्याच्च श्लेष्मिलमोजसश्च गुणक्षयः ॥
ततोऽल्परक्तमेदस्को निःसारः स्यात् श्लेष्मिन्द्रियः ।
मृदमानैरिवाङ्गैर्ना द्रवता हृदये न च ॥
शून्याक्षिकूटसदनः कोपनः क्षीवोऽल्पवाक् ।
अन्नदिष्टं शिथिरदेष्टी शीर्षीरोमा हतानलः ॥
सन्नसक्त्योऽज्वरी श्वासी कर्णक्षुब्धी भ्रमोऽभ्रमी ।
स पञ्चधा पृथग्दोषैः समस्तैर्मृत्तिकादनात् ॥
प्रागुपमस्य हृदयस्यन्दनं रुचता त्वचि ।
अरुचिः पीतमूत्रत्वं स्वेदाभावोऽल्पवह्निता ॥
साहः श्रमोऽनिलात्तत्र गात्ररुक्तोदकम्पनम् ।
कषारुक्षारुणसिरानखविष्णुचनेत्रता ॥
श्लोफानाद्यास्यवैरस्यविट्शोषाः पार्श्वमूर्ध्वरुक् ।
पित्ताहरितपीताभसिरादित्वं ज्वरस्तमः ॥
हृदस्वेदमूर्च्छाशीतिच्छादौर्गन्धं कटुवह्निता ।
वर्चोभेदोऽम्बको दाहः कफात् शुक्लसिरादिता ॥
तन्त्रालवणवह्नित्वं रोमहर्षः खरुचयः ।
कासः श्चर्दिश्च निचयान्मिश्रलिङ्गोऽतिदुःसहः ॥
मृदुकायानिलं पित्तमधुरा मधुराकफम् ।
दूषयित्वा रसादींश्च रौच्याद्भुक्तं विरुच्य च ॥
स्रोतांस्यपक्वेवापूर्य कुर्याद्भुक्ता च पूर्ववत् ।
पाण्डुरोगं ततः शूननाभिपादास्यमेहनः ॥
पुरीषं क्षमिमन्मुष्टिर्द्विजं साहृक्कफं नरः ॥”
इति वाभटे निदानस्थाने । १३ । १—१३ ॥
तस्योषधं यथा,—
“लोहचूर्णं तक्रपीतं पाण्डुरोगहरं भवेत् ॥”
इति गारुडे १८० अध्यायः ॥
अपि च ।
“समरात्रं गवां मूत्रं भावितं चायसो रजः ।
पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसा प्रपिवेन्नरः ॥ १ ॥
गोमूत्रसिद्धं मण्डूरचूर्णं सगुडमश्वतः ।
पाण्डुरोगः क्षयं याति पङ्क्तिशूलश्च दारुणम् ॥ २ ॥
अयोमलं सुसन्तप्तं भूयो गोमूत्रसाधितम् ।
मधुसर्पियुतं लीङ्गा पाण्डुरोगी सुखी भवेत् ॥ ३ ॥
पुनर्नवात्रिंशदोषविडङ्गं दारु चित्रकम् ।
कुष्ठं हरिद्रे त्रिफला दन्ती चयं कलिङ्गकम् ॥
कटुका पिप्पलीमूलं सुस्तं शङ्खी च कारवी ।
यमानौ कटुफलश्चेति पृथक्पलमितं मतम् ॥ ४ ॥
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
(अस्य सकारणलक्षणचिकित्सादीनि यथा,—
“श्लेष्म पुत्र ! प्रवक्ष्यामि पाण्डुरोगं महागदम् ।
पञ्चैव पाण्डुरोगास्ते सम्भवन्तीह मातुषे ॥
वातिकः पैत्तिकश्चैव श्लेष्मिकः सान्निपातिकः ।
पञ्चमो रूच्यः प्रोक्तो वक्ष्ये चेषान्ते सम्भवम् ॥
दौर्घाध्वना पीडितो वा ज्वरेण
रक्तखावो पीडितो वा ग्रणेन ।
चिन्तायासाद्रोधनाद्वा मनुष्यं
चायं पाण्डुर्जायते सेवते यः ॥

पाण्डुः

चारुचाम्बं कल्यमेरेयसेवा
अथायामान्मैथुनातिशयेन ।
निद्रानाशे नातिनिद्रा दिवापि
योगैश्चैते मृत्तिकाभक्षणेन ॥
अतिश्लिथिलशरीरे रोगसम्प्रीडिते वा
लवणकटुकषाया सेवनान्नेन मृज्जिः ।
अतिसुरतमजसं सेवनातिशयेन
नयति रुधिरशोषं तेन वै पाण्डुरोगम् ॥
तेनाक्षिकूटे श्वयथुः शरीरे
पाण्डुत्वमायाति सपीतमूत्रः ।
निष्ठैवते त्वक् प्रविदीर्यते च
संजायते तस्य पुरःसराणि ॥
तोदः पशुत्वशिरोगुरुत्वं
त्वङ्मूत्रनेत्रे नखकालिमा स्यात् ।
वातात्मकं तन्मनुजस्य विद्धि
लिङ्गैरुपेतोऽनिलपाण्डुरोगः ॥
आमत्वपीतत्वकरो हि लोके
विभर्त्ति शोषं कटुकास्यता च ।
मन्दज्वरो वै भृशशोषमोहः
पीतच्छविः पीतभवो हि पाण्डुः ॥
तन्त्रालुताश्लोफकफेन युक्तः
आलस्यकस्त्रेदगुरुत्वमेव ।
संजायते तस्य कफात्मकोऽसौ
नरस्य पाण्डुत्वभवो विकारः ॥
तन्त्रालस्यं श्वयथुवमथ काशहृन्नासशोया
विड्भेदः स्यात् परुषनयने सज्वरो वै क्षुधाक्षतः ।
मोहस्तृष्णाक्षममथ मनुजस्याशु पश्येत् सुदूरं
त्याज्यो वैदोर्निपुणमतिभिः सन्निपातोऽप्यपाण्डुः ॥
मृत्तिकाभक्षणेनाथ श्लेष्म पुत्र ! गदो महान् ।
पाण्डुरोगो गरिष्ठोऽपि भवेद्वातुक्षयङ्करः ॥
मृज्ज्यक्षणाच्चैव मलं प्रकीर्य
स्रोतांसि रुचन्ति च मृत्तिकायाः ।
तेनैव नाहृक् परिवर्त्तयन्ति
न तर्पयन्ते वपुषं रसेन ॥
क्षारात् कषायात्मधुरस्य पानात्
स कोपयत्याशु नरस्य मृत्तिका ।
श्लेष्मप्रकोपात्मधुरान् करोति
मृत्तिका न जग्धा हितकारिणी स्यात् ॥
विकृतिसुपगतास्ते मारुताद्यास्त्यस्तु
बलवदनरुचीनां नाशयन्त्याशु दोषाः ।
भवति विकलमेव पाण्डुरोगे शरीरं
भवति जठरपाण्डू रोग आशुप्रवीणः ॥”
“गोमूत्रमध्ये मतिमान् स्नापयेत् समरात्रि-
कम् ।
तस्मात् चूर्णन्तु मधुना देयं पाण्डुमयापहम् ॥
त्रूषणं त्रिफला सुस्ता विडङ्गं चित्रकं
समम् ।
भागमेकं लोहचूर्णमिच्छद्वावे विभावयेत् ॥
सप्ताहमथ लोहखलितं
पुनरपि ध्रुवं प्रवरं स्यात् ।
शीलितन्तु मधुनापि घृतेन
पाण्डुरोगहृदयामयापहम् ॥

पाण्डुः

कामलाशीं हलीमकहारि
कथितं सुमतिभिश्च पण्डितैः ॥
इति लौहचूर्णवटकम् ॥ * ॥
त्रूषणं चिफलाया सह चित्रकं
मेघचयसुरदारसमाक्षिकम् ।
ग्रन्थिकश्च शिखिभृङ्गराजकं
योजयेत् पलिकभागिकानिमान् ॥
चूर्णिताद्विगुणमेव योजयेत्
लौहचूर्णमपि कञ्जलप्रभम् ।
अष्टभागसममूत्रकल्पितं
पाचितं पुनरभवदरप्रदम् ।
सेवयेद्बलसुप्रक्रमं तथा
तक्रसंयुतमिहास्तिशोभनम् ।
नाशयेच्च कफकामलान् क्रिमीन्
पाण्डुकुष्ठगुदजान् हलीमकम् ॥
इति मण्डूरवटकम् ॥ * ॥

पथापथान्यस्य यथा,—

“गोधूमशालिवर्षष्टिकमुद्गकानां
श्यामाङ्कीष्टतयुतं सपयःसतक्रम् ।
गाङ्गीववास्तकमथो शतपुष्पवर्त्ता
पथ्यं हितं निगदितं मनुजस्य पाण्डौ ॥
शाल्यन्नसुद्गोधूममसूराश्चाङ्की यवाः ।
जाङ्गलानि च मांसानि भोजने च प्रशस्यते ॥
तिक्तानि रुचाणि कषायकाणि
तीव्राणि दाहनीत्यपि काङ्गिकानि ।
सुरास्रसौवीरकवोजपूरान्
तैलानि वस्त्राणि च पाण्डुरोगे ॥”

इति हारिती चिकित्सितस्थाने नवमेऽध्याये ॥ * ॥

अस्य चिकित्सान्तरं यथा,—

“पाण्डुमयी पिवेत् सर्पिरादौ कल्याणकाङ्कयम् ।
पञ्चगव्यं महातिक्तं शृतं वारगन्धादिना ॥
दाडिमातु कुडवी धान्यात् कुडवाहं पलं पलम् ।
चित्रकातु शृङ्गवेराच पिप्पल्याहं पलञ्च तैः ॥
काङ्कतेर्विशतिपलं घृतस्य सलिलाङ्के ।
सिद्धं हृत्पाण्डुगुल्मार्शः श्लेष्मातकफार्तिभुत् ।
दीपनं श्वासकासघ्नं मूढवातातुलोमनम् ॥
द्रुखप्रसविनीनाञ्च वन्ध्यानाञ्च प्रशस्यते ।
स्नेहितं वामयेत्तीक्ष्णैः पुनः स्निग्धञ्च शोधयेत् ।
पयसा मूत्रयुक्तेन बहुशः केवलेन वा ॥
दन्तीफलरसे कोण्ये काश्मर्याङ्गलिमासुतम् ।
द्राक्षाङ्गलिं वा नृदितं तत् पिवेत् पाण्डुरोग-
जित् ॥

मूत्रण पिष्टां पथां वा तत्सिद्धं वा फलत्रयम् ।
खर्णक्षीरी चित्छामा भद्रदारु मद्यौषधम् ॥
गोमूत्राङ्गलिना पिष्टं शृतं तेनैव वा पिवेत् ।
साधितं क्षीरमेभिर्वा पिवेद्दोषानुलोमनम् ॥
मूत्रे स्थितं वा सप्ताहं पयसा यो रजः पिवेत् ।
जीर्णं क्षीरेण भुङ्गीत रसेन मधुरेण वा ॥
शुद्धशोभयतो लिह्यात् पथां मधुघृतहताम् ।
विशालां कटुकां सुस्तां कुष्ठं दारुकलिङ्गकः ॥
द्वाविंशतिपिचुर्न्वा कर्षाङ्गां प्रादुण्यप्रिया ।
प्रीत्वा तच्चूर्णमभ्यभिः सुखेलिह्यन्ततो मधु ॥

पाण्डुः

पाण्डुरोगं ज्वरं दाहं कासं श्वासमरोचकम् ।
गुल्मानाहामवाताञ्च रक्तपित्तञ्च तज्जयेत् ॥
वासागुडूचीत्रिफला कटुभूनिम्बनिम्बजः ।
काथः क्षौद्रयुतो हन्ति पाण्डुपित्तासकामलाः ॥”
“गुडनागरमण्डूरतिलांशान्मानतः समान् ।
पिप्पलीद्विगुणान् दद्यात् गुटिकां पाण्डुरोगिणे ॥
ताप्यं दार्व्यास्त्रचं चयं ग्रन्थिकं देवदारु च ॥
योषादि नरकक्षैतच्चूर्णयेद्विगुणं ततः ।
मण्डूरश्चाङ्गननिभं सर्वतोऽष्टगुणैश्च तत् ॥
पृथग्विपके गोमूत्रे वटकीकरणचमे ।
प्रक्षिप्य वटकान् कुर्यात् तान् खादेत्तक्रभोजनः ॥
एते मण्डूरवटकाः प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ।
कुष्ठान्यजरकं शोफमूत्रस्तम्भमरोचकम् ॥
अशींसि कामलां मेहान् श्लेष्मान् प्रमयन्ति च ।
ताप्याद्रिजतुरौप्यायोमलाः पञ्चपलाः पृथक् ॥
चित्रकत्रिफला योषविडङ्गैः पालिकैः सह ।
शर्कराष्टपलोन्मिश्राश्चूर्णिता मधुना इताः ॥
पाण्डुरोगं विषं कासं यक्ष्माणं विषमं ज्वरम् ।
कुष्ठान्यजरकं मेहं शोफं श्वासमरोचकम् ॥
विशेषाद्वन्यपसारं कामलां गुदजानि च ।
कौटजत्रिफलानिम्बपटोलघननागरेः ॥
भावितानि दशाहानि रसेर्द्विगुणानि वा ।
शिलाजतुपलानाष्टौ तावती सितशर्करा ॥
त्वक्क्षीरी पिप्पली धात्री कर्कटाख्याः पलो-
न्मिताः ।

निर्दग्धाः फलमूलाभ्यां पलं युक्त्वा त्रिजातकम् ॥
मधुत्रिपलसंयुक्तं कुर्यादक्षसमानं गुडान् ।
दाडिमासुपयः पित्तरसतोयसुरासवान् ॥
तान् भक्षयित्वा नुपिवेन्निरन्नो भुक्त एव वा ।
पाण्डुकुष्ठज्वरश्लेष्महतमकाशौ भगन्दरम् ॥
हृत्पूतरीसुक्रामिदोषशोषगरोदरम् ।
कासाष्टगदरपित्ताष्टकं शोफगुल्मगलामयान् ॥
मेहवर्धमानं हनुः सर्वदोषहराः शिराः ॥”
इति वाभटे चिकित्सितस्थाने षोडशेऽध्याये ॥ * ॥

“यथायमन्तं लवणानि मयं

नृदं दिवास्त्रमतीवतीक्ष्णम् ।

निषेवमानस्य प्रदूष्य रक्तं

कुर्वन्ति दोषास्त्रिफला पाण्डुभावम् ॥

पाण्डुमयोऽष्टाहं विधः प्रदिष्टः

पृथक्समस्तेयंगपञ्च दोषैः ।

सर्वेषु चैवैभिश्च पाण्डुभावी

यतोऽधिकोऽतः खलु पाण्डुरोगः ॥”

“कृष्णक्षयं कृष्णसिरावनहं

तद्वर्णविष्णूचनखाननञ्च ।

वातेन पाण्डुं मनुजं यवस्ये-

दयुक्तं तथानैःस्तदुपद्रवैश्च ॥

पीतेक्षयं पीतसिरावनहं

तद्वर्णविष्णूचनखाननञ्च ।

पित्तेन पाण्डुं मनुजं यवस्येद-

युक्तं तथानैःस्तदुपद्रवैश्च ॥

शुक्लेक्षयं शुक्लसिरावनहं

तद्वर्णविष्णूचनखाननञ्च ।

पाण्डुः

कफेन पाण्डुं मनुजं यवस्येद-
युक्तं तथानैःस्तदुपद्रवैश्च ॥
सर्वात्मके सर्वमिदं यवस्येद-
वक्ष्यामि लिङ्गान्यथ कामलायाः ॥”
चिकित्सान्तरं यथा,—

“साध्यन्तु पाण्डुमयिनं समीक्ष्य
स्निग्धं घृतेनोर्द्धमधश्च शुद्धम् ॥
सम्पादयेत् क्षौद्रघृतप्रगाढै-
र्हरीतकीचूर्णयुतैः प्रयोगैः ।
पिवेद्घृतं वा रजनीविपकं
यत्नेफलं तैलकमेव वापि ॥
विरेचनद्रव्यकृतं पिवेद्भि-
योगांश्च वैरेचनिकान् घृतेन ॥”

“उभे दृष्ट्वौ रजनीं शुकाख्यां
शुकादनीश्चापि सकाकमाचीम् ।
आदारिविम्बीं सकदम्बपुष्पीं
विपाच्य सर्पिर्विपत्तेत् कषाये ॥
तत् पाण्डुतां हन्त्युपयुज्यमानं
क्षीरेण वा मार्गधिकां यथापिः ।
हितञ्च यष्टीमधुकं कषायं
चूर्णं समं वा मधुनावलिह्यात् ॥
गोमूत्रयुक्तं त्रिफलादनानां
दत्त्वायसस्त्र्यमनस्यकालम् ।

प्रवालसुक्ताङ्गनशृङ्गचूर्णं
लिह्यात्तथा काश्मरगैरिक्त्यम् ॥

आजं शृङ्गद्वया कुडवप्रमाणं
विडं हरिद्रा लवणोत्तमञ्च ।

पृथक् पलांशानि समग्रमेत-
च्चूर्णं हृताशी मधुनावलिह्यात्

मण्डूरलोहाभिविडङ्गपथ्या
योषांशकः सर्वसमानताप्यः ।

मूत्रासुतोऽयं मधुनावलेहः
पाण्डुमयं हन्त्यचिरेण घोरम् ॥”

इत्युत्तरतन्त्रे चतुस्त्वारिंशत्तमेऽध्याये सुश्रुते-
नोक्तम् ॥ * ॥ चिकित्सार्थमस्य वटिकौषधं यथा,

“लौहचूर्णं निशायुग्मं त्रिफला कटुरोहिणी ।
प्रलिह्यान्मधुसर्पिर्भ्यां कामला पाण्डुरोगनुत् ॥”

इति निशालौहम् ॥

“शुद्धकृतं तथा गन्धं नृदहेमाभगुग्गुलु ।
जैपालबीजं तुल्यञ्च घृतेन गुडकीकृतम् ॥

भक्षयेद्दराभान्ताच्छोषपाण्डुप्रशान्तये ।
पञ्चाननवटी ख्याता अनुपानञ्च पूर्ववत् ॥”

इति पञ्चाननवटी ॥

“पलं सूतं पलं गन्धं वद्विपथ्या पलं पलम् ।
सुस्तेलापत्रकानाञ्च प्रतिसाहं पलं क्षिपेत् ॥

त्रूषणं पिप्पलीमूलं विषञ्चापि पलं पलम् ।
नागकेशरतः कर्षमेरुश्च पलन्तथा ॥

पुरातनगुडैर्नैव तुल्यैर्नैव विमिश्रयेत् ।
मर्दयेत् कनकद्रावैरेककं वा घृतान्वितम् ॥

गुडैर्न वदराश्चाभान् कारयेद्भक्षयेन्निशि ।
पाण्डुरोगहरः सोऽयं रसः कामेश्वरः स्वयम् ॥”

इति कामेश्वरो रसः ॥

पाखुरः

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे पाखुरोमाधि-
कारे ॥ * ॥ * ॥)
पाखुरः, स्त्री, (पङ्क्ति + कृ. निपातनात् दीर्घत्वम् ।)
माघपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ माघाणी
इति भाषा ॥ पाखुरवर्णस्त्री । इति सुषुबोध-
याकरणम् ॥
पाखुरकः, पुं, (पाखुर + क्तवायां कन् ।) पाखुर-
रोगः । पाखुरराजा । इति शब्दरत्नावली ॥
पाखुरवर्णः । इति हलायुधः ॥
पाखुरकण्टकः, पुं, (पाखुरवर्णानि कण्टकान्यस्येति ।)
अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पाखुरकम्बलः, पुं, (पाखुरवर्णः कम्बलः नित्यकर्म-
धारयः ।) श्वेतप्रावारः । प्रस्तरमेदः । इति
मेदिनी । ले, १७० ॥ पाखुरवर्णकम्बलः । इति भरतः ॥
पाखुरकम्बली, [न] पुं, (पाखुरवर्णकम्बलेन परि-
वृतः । पाखुरकम्बल + "पाखुरकम्बलादिनिः ।" ४।
२।११ । इति इनिः ।) पाखुरवर्णकम्बलावृत-
रथः । इत्यमरः । २।८।५४ ॥ पाखुरकम्बल-
युक्ते, त्रि ॥
पाखुरतरुः, पुं, (पाखुरवर्णस्तुररिति कर्मधारयः ।)
धवट्टकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पाखुरनागः, पुं, (पाखुरवर्णो नाग इव । यद्वा, नाग
इव पाखुररिति राजदन्तादिवत् समासः ।)
पुन्नागवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पाखुर-
वर्णो नाग इति विग्रहे ।) श्वेतहस्ती श्वेत-
सर्षपश्च ॥
पाखुरपत्री, स्त्री, (पाखुर पत्रमस्या इति जातित्वात्
ङीप् ।) रेणुका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायो-
ऽस्या यथा,—
"रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ।
भस्मगन्वा पाखुरपत्री स्मृता कौन्ती हरेणुका ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पाखुरपृष्ठः, त्रि, (पाखुर पृष्ठं यस्य ।) पाखुर-
वर्णपृष्ठयुतः । अलक्षणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पाखुरफलः, पुं, (पाखुर नि फलानि यस्य ।) पटोलः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पाखुरफला, स्त्री, (पाखुर फलमस्या इति टाप् ।)
चिर्मिटा । इति राजनिर्घण्टः ॥
पाखुरभूमः, त्रि, (पाखुर भूमिरत्र इति । "कण्ठो-
दकपाखुरसङ्गापूर्वाया भूमेरजिष्यते ।" ५।
४।७५ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्तिकोक्त्वा अच्
समासे ।) पाखुरवर्णभूमियुक्तदेशः । यथा,—
"पाखुरदक् कण्ठतो भूमिः पाखुरदक् कण्ठ
मृत्तिका ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
पाखुरमृत्, स्त्री, (पाखुरः पाखुरवर्णा मृत्
मृत्तिका यत्र ।) पाखुरभूमिः । पाखुरमृत् इति
कर्मधारयः । खटी । इति राजनिर्घण्टः ॥
पाखुरः, पुं, (पाखुरस्यास्तीति । पाखुर + "नग-
पांशुपाखुरभ्यश्च ।" ५।२।१०७ । इत्यस्य
सूत्रस्य वार्तिकोक्त्वा रः ।) श्वेतपीतमिश्रित-
वर्णः । तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १।५।१७ ॥

पाखुरश

(यथा, भागवते । ८।८।३ ।
"तत उच्चैःश्रवा नाम हयोऽभ्युच्चन् पाखुरः ।
तस्मिन् बलिः सृष्टाश्चक्रे नेन्द्र ईश्वरश्च यथा ॥")
कामलारोगः । इति शब्दरत्नावली ॥ श्विच-
रोगे, स्त्री । इति हलायुधः ॥
पाखुरङ्गः, पुं, (पाखुराणि अङ्गान्यस्येति ।)
फलशार्कविशेषः । पाटराङ्गा इति भाषा ॥
अस्य गुणाः । क्रिमिश्लेष्मपित्तनाशित्वम् । तिक्त-
त्वम् । लघुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
पाखुरद्वयः, पुं, (पाखुरः श्वेतः श्वेतपीतमिश्रित-
वर्णो वा द्वयोः वृक्षः ।) कुटजवृक्षः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य पर्यायो यथा, भाव-
प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
"कुटजः कुटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका ।
कालिङ्गः शक्रशाखी च मल्लिका पुष्प इत्यपि ।
इन्द्रो यवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाखुरद्वयः ॥")
पाखुरपृष्ठः, त्रि, (पाखुरं पृष्ठमस्य ।) लक्षण-
हीनः । इति हेमचन्द्रः ॥ पाखुरवर्णपृष्ठयुक्तश्च ॥
पाखुरफली, स्त्री, (पाखुरं पाखुरवर्णं फलं अस्याः ।
जातित्वात् ङीष् ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्-
पर्यायः । पाखुरः २ धूसरा ३ वृत्तबीजका ४
भूरिपलितदा ५ पाखुरफली ६ । अस्या गुणाः ।
शिथिलत्वम् । गौल्यत्वम् । कृच्छ्रासदोषपित्त-
मृत्राघातनाशित्वम् । बल्यत्वम् । वृष्यत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पाखुरा, स्त्री, (पाखुरस्यस्या इति ततटाप् च ।)
माघपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाखुर-
वर्णा च ॥
पाखुरागः, पुं, (पाखुरं पाखुरत्वं आ सम्यक्-
रूपेण गच्छतीति । गम + डः । यद्वा, पाखुरः
रागोऽस्येति ।) दमनकवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ पाखुरवर्णयुक्ते, त्रि ॥
पाखुरेक्षः, पुं, (पाखुरः श्वेतवर्ण इक्षुः ।) श्वेतैक्षुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पाखुरलेखः, पुं, (पाखुरलेखः ।) पाखुरलिपिः ।
सुसविदा इति पारस्यभाषा ॥ यथाह आसः ।
"पाखुरलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् ।
न्यूनाधिकान् संशोध्य पश्चात् पत्रे निवेशयेत् ॥
फलकं काष्ठादिपट्टकम् ।" इति व्यवहार-
तत्त्वम् ॥
पाखुरलोमशा, स्त्री, (पाखुरनि लोमानीवाङ्गा-
न्यस्यस्याः ।) माघपर्णी ॥ इति रत्नमाला ॥
पाखुरवर्णलोमयुक्ता च ॥
पाखुरलोमा, स्त्री, (पाखुर लोम यस्याः ।) माघ-
पर्णी । इति जटाधरः ॥ पाखुरवर्णलोमयुक्ते, त्रि ॥
पाखुरशर्करा, स्त्री, (पाखुरः शर्करा इव यस्यां
रोगावस्थायामित्यर्थः ।) रोगविशेषः । यथा,
गारुड १८२ अध्याये ।
"पिष्टं वै मालतीमूलं ग्रीष्माकाले समाहृतम् ।
साधितं क्वागदुग्धेन पीतं शर्करयान्वितम् ॥
हरेन्मूत्रनिरोधश्च हरेद्दे पाखुरशर्कराम् ॥"
पाखुरशर्मिला, स्त्री, द्रौपदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पातङ्गिः

पाखुरसौपाकः, पुं, वर्णसङ्करविशेषः । स तु चाखाला-
दैर्देह्यां जातः ॥ (अस्योत्पत्तिविवरणम् । यथा,
मनौ । १०।३७ ।
"चखालात् पाखुरसौपाकस्त्वक्षारव्यवहारवान् ।
आहिखिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते ॥"
"वैदेह्यां चखालात् पाखुरसौपाकाख्यो वेणु-
व्यवहारजीवी जायते ।" इति तट्टीकायां
कुल्लूकभट्टः ॥ क्वचित् पाखुरसौपाकोऽपि पाटो
दृश्यते । यथा, महाभारते । १३।४८।२६ ।
"चखालात् पाखुरसौपाकस्त्वक्षारव्यवहार-
वान् ॥")
पाखुरः, त्रि, (पण व्यवहारस्तुत्योः + खत् ।)
स्तुत्यः । स्तवनीयः । ("पण्या गौः व्यवहर्षये-
त्यर्थः । पाखुरमन्यत् स्तुत्यर्हमित्यर्थः ।" इति
"सिद्धान्तकौमुद्याम् । ३।१।१०१ । इत्यस्य
सूत्रस्य वृत्तौ व्याख्यातम् ॥)
पातः, पुं, (पत + घञ् ।) पतनम् । (यथा,
महाभारते । ३।१३३।२६ ।
"वज्रवे इव संयुक्ते श्वेनपाते दिवौकसाम् ।
कस्तयोर्गर्भमाधत्ते गर्भं सुषुवतुश्च कम् ॥")
जाते, त्रि । इति मेदिनी ॥ (पातयति चन्द्र-
सूर्यौ ह्यादयतीति । पत + णिच् + अच् ।)
राहुः । यथा,—
"ताडितः खदहेनैर्दिनसङ्गाः
षट्कषट्कशरहृतफलमांशाः ।
खं ध्रुवे कुमुदिनीपतिपातो
राहुमाहुरिह केऽपि तदेव ॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
पातकं, स्त्री, (पातयति अधो गमयति दुष्क्रिया-
कारिण्यमिति । पत + णिच् + खल् ।) नरक-
साधनमिति यावत् । तत्पर्यायः । अशुभम्
२ दुष्कृतम् ३ दुरितम् ४ पापम् ५ एनः ६
पाप्मा ७ किस्त्रियम् ८ कलुषम् ९ किस्त्रियम् १०
कल्मषम् ११ वृजिनम् १२ तमः १३ अहं १४
कल्मम् १५ अघम् १६ पङ्कम् १७ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ तत्तु नवविधं यथा । अतिपातकम् १
महापातकम् २ अशुपातकम् ३ उपपातकम् ४
सङ्करीकरणम् ५ अपात्रीकरणम् ६ जातिभ्रंश-
करणम् ७ मलावहम् ८ प्रकीर्णकम् ९ । इति
प्रायश्चित्तविवेकः ॥ येषां विवरणं तत्तच्छब्दे
द्रष्टव्यम् ॥ कायवाङ्मनःकृतानि दशविधपापानि
यथा,—
"अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥
पाखुरमृत्तचैव पैशुन्यश्चापि सर्वशः ।
असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥
परद्रव्येभ्योऽभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म्म मानसम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
पातङ्गिः, पुं, (पतङ्गस्य सूक्ष्मस्यापत्यमिति । पतङ्ग
+ "अत इच् ।" ४।१।१५ । इति इच् ।)
शनेश्वरः । इति शब्दरत्नावली ॥

पातालं

पातञ्जलं, स्त्री, (पतञ्जलिना स्वनामविश्रुतमह-
र्षिणा प्रणीतं प्रोक्तं वा इति अण् ।) पतञ्जलि-
मुनिप्रणीतपादचतुष्टयात्मकयोगकाण्डनिरूपक-
दर्शनशास्त्रविशेषः ॥ तत्र प्रथमे पादे अथ
योगानुशासनमिति योगशास्त्रारम्भे प्रतिज्ञां
विधाय योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इत्यादिना योग-
लक्षणमभिधाय समाधिं संप्रपञ्चं निरदिच्छद्ग-
वान् पतञ्जलिः ॥ १ ॥ द्वितीये तपःस्वाध्याये-
श्वरप्रणिधानानि क्रियायोग इत्यादिना व्युत्पित-
चित्तस्य क्रियायोगं यमादीनि पञ्च बहिरङ्गानि
साधनानि ॥ २ ॥ तृतीये देशबन्धश्चित्तस्य धार-
णेत्यादिना धारणाध्यानसमाधिप्रत्ययमन्तरङ्गं
संयमपदवाच्यतन्त्रावान्तरफलं विभूतिजातम् ॥ ३ ॥
चतुर्थे जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धय
इत्यादिना सिद्धिप्रपञ्चनपुरःसरं परमं प्रयो-
जनं कैवल्यम् ॥ ४ ॥ प्रधानादीनि पञ्चविंशति-
तत्त्वानि साङ्गोक्तान्येवात्रापि । षड्विंशस्तु
परमेश्वरोऽधिकः । इति सर्वदशमसंस्कृतः ॥
पातनं, स्त्री, (पत + णिच् + भावे ल्युट् ।) अधो
नयनम् । यथा “ऊर्ध्वस्तिर्यक्पातनादिभौ-
रसस्व नानाविधा शुद्धिरुक्ता ।” इति रत्नावली ॥
पाता, [ऋ] चि, (पीति रक्षतीति । पा
रक्षणे + ळच् ।) रक्षिता । यथा,—
“संहारकर्तुः संहर्ता पातुः पाता परात्परः ।
ममाज्ञयायं संहर्ता नाम्ना तेन हरः स्तुतः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ६ अध्यायः ॥
गन्धपत्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वायुइ इति
भाषा ॥
पातालं, स्त्री, (पतन्त्यस्मिन् दुष्क्रियावन्त इति ।
पत + “पतिचङिभ्यामालञ् ।” उणा । १ ।
१२६ । इति आलञ् । पादस्य तले वर्तते
इति एषोदरात् साधुरित्येके ।) विवरम् ।
वडवानलः । इति मेदिनी ॥ लमाच्चतुर्थस्थानम् ।
यथा,—
“पातालं हिबुकश्चैव सुहृदम्भस्तुथकम् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
स्वनामग्यातभुवनविशेषः । तत्पर्यायः । अधो-
भुवनम् २ बलिसद्ग ३ रसातलम् ४ नागलोकः
५ । इत्यमरः ॥ अधः ६ उरगस्थानम् ७ ॥ * ॥
सप्तपातालानि यथा,—
“अतलं नितलञ्चैव वितलञ्च गभस्तिमत् ।
तलं सुतलपाताले पातालानि तु सप्त वै ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
शेष उवाच ।
“कथयामि महाभाग ! पातालस्य विनिर्णयम् ।
क्रमादेव निबोधेत् सावधानो द्विजर्षभ ! ॥
पातालानि च सप्तैव सुनयः संप्रचक्षते ।
अतलं वितलञ्चैव सुतलञ्च तलातलम् ॥
महातलञ्च विख्यातं ततो ज्ञेयं रसातलम् ।
ततः पातालमिच्छेवं सप्त पातालसंज्ञकाः ॥
एते स्वर्गाधिकमुखा विलसर्गाः प्रकीर्तिताः ।
सम्बद्धभवनोद्यानविहाराक्रीडचलराः ॥

१०८ पातालं

या च सा मेदिनी ब्रह्मन् ! धत्ते स्थावरजङ्गमान् ।
अधस्तस्या यदतलं योजनायुततो द्विज ! ॥
मथपुत्रो महामाथो वसत्यत्र महासुरः ।
येन सृष्टाः पुरा माया षडूर्ध्वनवतिः किल ॥ १ ॥
तदधो वितलं नाम योजनानां ततोऽयुते ।
हरो विहरते तत्र भगवान् छाटकेश्वरः ॥
सुपार्श्वदैर्भूतगणैर्भवान्या च सह प्रभुः ।
प्रवृत्ता च सरित् तत्र छाटकी नाम विस्तृता ॥ २ ॥
अधः सुतलमित्येतत् योजनानां ततोऽयुते ।
तत्रोदारश्रवाः पुण्यञ्जोको वैरोचनिर्बलिः ॥ ३ ॥
तलातलं ततोऽधस्तात् सुतलादयोजनायुते ।
मयो नाम दानवेन्द्रस्त्रिपुराधिपतिर्मेघान् ।
निवसत्यत्र सुचिरं मायानां परमाश्रयः ॥ ४ ॥
महातले ततोऽधस्तादयोजनानामथायुते ।
सर्पाणां काद्रवेयाणां गणः क्रोधवशाङ्कयः ॥
गरुडात् सर्वदा भीतः सक्कुटुम्बः सुहृद्वृतः ।
निवसत्यत्रभिज्ञातः पन्निराजेन गङ्गरे ॥ ५ ॥
रसातले ततोऽधस्तादयोजनानामथायुते ।
निवसन्ति दानवाश्च शक्राङ्गीता निरन्तरम् ॥ ६ ॥
पाताले तु ततोऽधस्तादयोजनानां द्विजायुते ।
नागलोकेश्वराः शूरा निवसन्ति महाबलाः ॥ ७ ॥
इति पाद्मे पातालखण्डे १ । २ । ३ अध्यायाः ॥ *
अपि च अग्निपुराणे ।
“अतलं सुतलञ्चैव वितलञ्च गभस्तिमत् ।
महातलं रसातलं पातालं सप्तमं स्तुतम् ॥
रुक्मभौमं शिलाभौमं पातालं नीलवृत्तिकम् ।
रक्तपीतश्वेतकृष्णभौमानि च भवन्त्यपि ॥
पातालानाञ्च सप्तानां लोकानाञ्च यदन्तरम् ।
शुधिरं तानि कथ्यन्ते भुवनानि चतुर्दश ॥
अष्टाविंशतिविख्यातास्ततो नरककोटयः ।
नरकाणामधस्तात्तु धूमः कालामिसम्भवः ॥
तस्याधस्तादनन्ताख्यो रुद्रः सर्वमयो महान् ।
तदधो धर्मचक्रन्तु येनेदं धार्यते जगत् ॥” * ॥
अन्यच्च ।
“दशसाहस्रमेकैकं पातालं सुनिश्चितम् ।
अतलं वितलञ्चैव नितलञ्च गभस्तिमत् ॥
महाख्यं सुतलञ्चायं पातालञ्चापि सप्तमम् ।
कृष्णाशुक्लारुणापीताशर्कराशैलकाचनाः ॥
भूमयो यत्र मैत्रेय ! वरप्रासादशोभिताः ।
तेषु दानवदैतेयजातयः शतसंघशः ॥
निवसन्ति महाभागा अहयश्च महामुने ! ।
खर्लोकादपि रम्याणि पातालानीति नारद ! ॥
दिवाकरश्मयो यत्र प्रभां तन्वन्ति नातपम् ।
शशिनश्च न शीताय निशि दीप्ताय केवलम् ॥
पातालानामधस्तास्ते विष्णोर्या तामसी तनुः ।
शेषास्था यद्गुणान् वक्तुं न शक्ता दैत्यदानवाः ॥
योऽनन्तः पश्यते सिद्धिर्देवदेवर्षिपूजितः ।
यस्यैषा सकला पृथ्वी फणामणिशिखाख्या ।
आस्ते कुसुममालेव कस्तूरीयं वदिष्यति ॥
यदा विजृम्भतेऽनन्तो मदाधूर्णितलोचनः ।
तदा चलति भूरेषा साद्रितोयाब्धिकानना ॥”
इति विष्णुपुराणे । २ । ५ । अध्यायः ॥

पात्रं

पातालः, पुं, (पतति जारणादर्थं पारदादिकं
यत्र । पत + आलञ् ।) औषधपाकार्ययन्त्र-
विशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तत्प्रकारो
यथा, वैद्यके ।
“ऊर्ध्वमापस्तले वह्निर्मध्ये तु रससंग्रहः ।
पातालयन्त्रमेतद्धि शोधयेत् सूतकादिकम् ॥”
पातालगरुडी, स्त्री, (पातालाख्या गरुडी ।) सता-
विशेषः । छेउडा इति हिन्दीभाषा ॥ तत्-
पर्यायः । वत्सादनी २ सोमवल्ली तित्ताङ्गा ४
मेचकाभिधा ५ तार्क्षी ६ सौपर्णी ७ गरुडी ८
दौर्घकाण्डा ९ दृढकाण्डा १० महाबला ११
दीर्घवल्ली १२ दृढलता १३ । अस्या गुणाः ।
मधुरत्वम् । पित्तदाहसदोषविषदोषनाशि-
त्वम् । वृष्यत्वम् । सन्तर्पणत्वम् । रुच्यत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
“क्षिलिहिलो महामूलः पातालगरुडाङ्कयः ।
क्षिलिहिलः परं वृष्यः कफघ्नः पवनापहः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
पातालनिलयः, पुं, (पाताले पातालं वा निलयो
यस्य ।) दैत्यः । इति हलायुधः ॥ सर्पः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
पातालौकाः, [स्] पुं, (पातालमोकः स्थान-
मस्येति ।) दैत्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ पाताल-
वासिनि, चि ॥
पातिः, पुं, (पाति रक्षतीति । पा + “पातिरतिः”
उणा । ५ । ५ । इति अतिप्रत्ययः ।) प्रभुः ।
स्वामी । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
पातिकः, पुं, (पातः पतनं जले निमज्जनोन्मज्जन-
मेवास्त्वस्येति । पात + ठन् ।) शिशुमारः । इति
शब्दमाला ॥
पातिली, स्त्री, (पातिः सम्पातिः पक्षियूथं लीयते-
२ च । ली + डः । डीष् च ।) वागुरा । (पातिः
स्वामी लीयतेऽस्याम् ।) नारी । ऋतुपात्र-
भेदः । इति मेदिनी ॥ पातिल् इति भाषा ॥
पातुकः, चि, (पत + “लघपतपदस्येति” ३ ।
२ । १५४ । इति उक्कञ् ।) पतयालुः । पतन-
शीलः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
६१ । ४२ ।
“यसो राजा धार्मिकाणां मान्यातः परमेश्वरः ।
संयच्छन् भवति प्राणानसंयच्छन्तु पातुकः ॥”)
प्रपाते जलहस्तिनि च पुं । इति मेदिनी ॥
पात्रं, चि, (नानागुणालङ्कृतो जनः ।
“अपात्रः पात्रतां याति यत्र पात्रो न विद्यते ॥”
इत्युणादिवृत्तिः छडुज्ज्वलदत्तः ॥
तथा च महाभारते । १३ । ६६ । २२ ।
“शुभे पात्रे ये गुणा गोप्रदाने
तावान् दोषो ब्राह्मणस्वापहारे ॥”)
पाघातोस्त्रप्रत्ययनिष्पन्नत्वादेकतकारवानयम् ॥
पात्रं, स्त्री, पाति रक्षति क्रियामाधेयं वा । पिव-
न्त्यनेनेति वा । पा रक्षणे पा पाने वा + “सर्व-
धातुभ्यः ण्” उणा । ४ । १५८ । इति ण् ।)

पात्रपा

आधेयधारणवस्तु । तत्पर्यायः । अमत्रम् २ भाजनम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ३३ ॥ भाजम् ४ कोशः ५ कोषः ६ पात्री ७ कोशी ८ कोषी ९ कोशिका १० कोषिका ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । २ । ४० ।

“सकलगुणगणानामेकपात्रं पवित्र-

मखिलभुवनमातुर्नवद्वयद्विचित्रम् ॥”)

योगम् । सुवादि । राजमन्त्री । तीरदयान्तरम् । इति मेदिनी ॥ पातार इति भाषा ॥

पणम् । नायानुकर्ता । इति हेमचन्द्रः ॥ आढकपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

(यथा, चरके कल्पस्थाने १२ अध्याये ।

“—————चतुः प्रस्थमयाढकम् ।

पात्रं तदेव विज्ञेयं—————”)

पात्राणां विधिर्यथा,—

“हेमपात्रेण सर्वाणि लभते चेति तान्मुने ! ।

अर्थं दत्त्वा तु रौप्येण आयुराच्यसुतान् लभेत् ॥

तान्पात्रेण सौभाग्यं धर्मं मृगयसम्भवेः ।

वार्चपात्राणि रम्याणि नैष्ठिकादिषु कारयेत् ॥

शैलानि क्रूरजातीनां रक्तानि सर्वकामिनाम् ।

धातून्तमानि पात्राणि वृषराष्ट्रविद्वये ॥

त्रपुसीसकलौहानि अन्त्यजादिषु कारयेत् ।

विवाहयज्ञश्राद्धेषु प्रतिष्ठासु विशेषतः ॥

पात्राणाञ्चादरः कार्यः पात्राण्येवोत्तमानि च ।

पात्रेषु पृथिवी दुग्धा सुधा पात्रेषु धार्यते ॥

देवाः सोमः क्रतुर्यज्ञः पात्राण्येवं विदुर्ब्रधाः ।

बलिहोमक्रियादीनि विना पात्रैर्न सिध्यति ॥

तस्माद्यज्ञाङ्गमेवातः पात्राणां महामुने ! ॥”

तत्परिमाणादिर्यथा,—

“षट्त्रिंशदङ्गुलं पात्रोत्तमं परिकीर्तितम् ।

मध्यमं तत्रिभागेण भागं कन्यसमीरितम् ॥

वस्त्रङ्गुलप्रमाणं तु पात्रं कारयेत् क्वचित् ।

नानाविचित्ररूपाणि पौण्डरीकाकृतानि च ॥

शङ्खनीलौतपलाकारपात्राणि परिकल्पयेत् ।

रत्नादिरचितान् कुश्यात् काञ्चीमूलसुसञ्चितान् ॥

यथाशोभं यथालाभं तथा पात्राणि कारयेत् ।

विना पात्रेण यः कुश्यात् प्रतिष्ठायाञ्चिकीं

क्रियाम् ।

विफला भवते सर्वा वाहनादिधनापह्ना ॥”

इति देवीपुराणम् ॥ * ॥

भोजनपात्राणि भोजनशब्दे द्रव्यानि ॥

पात्रटः, पुं, (पाता इव पिबन्निव वा अटतीति ।

अट् + अच् ।) कर्पटकः । कण्ठे, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

पात्रटीरः, पुं, (पातेव रत्ननिव पिबन्निव वा अट-

तीति । अट् + बाहुलकात् ईरन् ।) युक्त्यापार-

मन्त्री । लौहपात्रम् । कांस्यपात्रम् । रजतपा-

त्रम् । सिंहाणम् । पावकः । इति शब्दमाला

मेदिनी च ॥ रे, २२१ । पिङ्गाशः । वायसः ।

कङ्कः । इति शब्दरत्नावली ॥

पात्रपालः, पुं, (पात्रं पालयतीति । पाल +

“कर्मण्यण्” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) तुला-

पाथः

घटः । इति जटाधरः ॥ पातओयार इति भाषा ॥

पात्रसंस्कारः, पुं, (संस्क्रियते इति । सम् + कृ +

घञ् । पात्रस्य संस्कारः शुद्धिः ।) भाजनशुद्धिः ।

पुरोटिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रायभाटौ इति भाषा ॥

पात्री, स्त्री, (पा + कृन् । घिलात् डीप् ।) पात्रम् ।

इति त्रिलिङ्गसंग्रहे अमरः । ३ । ५ । ४२ ॥

(यथा, पाद्मे स्त्रिखण्डे तडागविधिप्रकरणे ।

“पात्रीमादाय सौवर्णीं पञ्चरत्नसमन्विताम् ।

तत्र निःक्षिप्य मकरं मत्स्यादीन् चैव सर्वशः ॥”)

पात्रीयं, स्त्री, (पात्रे साधु । पात्र + बाहुलकात्

च्छः ।) यज्ञपात्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पात्रीरः, पुं, (पात्रौ राति पात्रीं रातीति वा ।

रा + कः ।) यज्ञद्रव्यम् । इति भूरिप्रयोगः ॥

पात्रेसमितः, त्रि, (पात्रे भोजनसमये एव

समितः सङ्गतः ।) भोजनादन्यत्र यो न

मिलितः सः । भोजनेष्वेव दहः । यथा,—

“स पात्रेसमितोऽन्यत्र भोजनान्मिलितो न यः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पापविशेषः । यथा,—

“निधाय हृदये पापं यः परं प्रंसति स्वयम् ।

स पात्रेसमितोऽथ स्यात् ॥” इति शब्दमाला ॥

पात्रोपकरणं, स्त्री, (पात्रस्य पात्राणां वा उप-

करणम् उपभूषणम् ।) उपभूषणम् । यथा,—

“रीतिवर्गादिसंजातं पात्रोपकरणादिकम् ।

दद्यादायसवर्जं न भूषणं न कदाचन ॥

घण्टाचामरकुम्भादिपात्रोपकरणादिकम् ।

तदुभूषणान्तरे दद्याद्यस्मात्तदुपभूषणम् ॥”

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥

पात्रं, स्त्री, (पततीति । पत + क्तिप् । पतं अधः-

पतन्तं जनं जायते । ज्ञे + कः । ततः स्वार्थे प्रज्ञा-

दाय् निच्चेऽस्य निरुक्तिश्च दर्शनीया ।) पापि-

त्राता । यथा, भविष्यपुराणे ।

“सर्वधामेव पात्राणां परं पात्रं महेश्वरः ।

पतन्तं जायते यस्मादतीवनरकार्णवात् ॥”

महेश्वर इति प्रदर्शकं हेतोरविशेषात् ।

तथा नन्दिपुराणम् ।

“पात्राण्याध्यात्मिका सुखा विशुद्धाश्चामिहो-

त्रिणः ।

देवताश्च तथा सुखा गोदानं ह्येतदुत्तमम् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

पात्रता, स्त्री, (पात्रस्य भावः ।) पात्रत्वम् ।

विद्यातपस्याचारयुक्ता । यथा,—

“न विद्या केवलया तपसा वापि पात्रता ।

यत्र वृत्तमिमे चोमे तद्वि पात्रं प्रचक्ष्यते ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

पाथं, स्त्री, जलम् । इति मेदिनी । थे, ६ ॥

पाथः, पुं, (पातीति । पा + थुट् निपातनात् ।)

स्थलः । अग्निः । इति मेदिनी । थे, ६ ॥

पाथः, [स्] स्त्री, (पाति रक्षति जीवानिति ।

पा + “उदके थुट् च ।” उणां । ४ । २०४ ।

पादः

इति असुन् थुट् च । “पातेरेवोदके वाच्येऽसुन्

तस्य थुङागम इत्युज्ज्वलदत्तः ।) जलम् । इत्य-

मरः ॥ (यथा, काशीखण्डे । २६ । ४६ ।

“खरसन्तापशमनी खनिः प्रीयूषपाथसाम् ॥”)

पाथिः, [स्] पुं, (पिबति नद्यादिजलमाकर्ष-

तीति । “पिबतेऽस्युक् च ।” उणां । २ । ११५ ।

इति इसिन् युगागमश्च ।) समुद्रः । इत्युणादि-

कोषः ॥ चक्षुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादि-

वृत्तिः ॥ (पीयते इति । पा + इसिन् युगा-

गमश्च ।) क्रीलाखे, स्त्री । इत्युणादिकोषः ॥

पाथेयं, स्त्री, (पथि साधुरिति । “पथ्यतिथिवसति

स्वपतेऽने ।” ४ । ४ । १०४ । इति ङन् ।)

पथि यवितयद्रव्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ पथ-

खरच इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । शम्बलम् २ ।

इत्यमरः ॥ सम्बलम् ३ । इति भरतः ॥ (यथा,

देवीभागवते । ३ । २५ । १२ ।

“लुण्ठिता तस्करैर्मार्गे वस्त्रमात्रा तथा-कृता ।

पाथेयश्च हृतं सर्वं बालपुत्रा निराश्रया ॥”)

कन्याराशिः । यथा,—

“क्रियताडुरिजितुमकुलीरलेयपाथेययूककौ-

पींखाः ।

तौत्तिक आकोक्षेरो हुरोगश्चान्यभक्ष्यम् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

पाथोजं, स्त्री, (पाथधि जले जायते इति । जन +

ङः ।) कमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,

नैषधे । १६ । २७ ।

“अनतिशयिणे पुष्पावेन प्रगल्भवलाः खलु

प्रसभमलयः पाथोजास्ये निविश्य निरित्वराः ॥”

कमलशब्दे विवरणं सविस्तरं ज्ञेयम् ॥)

पाथोदः, पुं, (पाथो जलं ददातीति । दा + कः ।)

मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाथोधरः, पुं, (धरति धारयतीति वा । धृ + अच् ।

पाथसो धरः । पाथो धारयतीति । धारि + अच्

इत्थ इत्येके ।) मेघः । इति हलायुधः ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । २४० ।

“अन्तर्ये सततं लुठन्ति गणितास्तानेव पाथोधरे-

रात्तानापतितांस्तरङ्गवलयेरालिङ्ग्य गच्छन्सौ ॥”)

पाथोधिः, पुं, (पाथांसि धीयन्तेऽच । धा + कि ।)

समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, राज-

तरङ्गिण्याम् । ३ । ६८ ।

“वशीकृत्येयं पृथिवीं कृतुं भवदनुग्रहात् ।

जेतुं द्वीपान् कथ्यतान् युक्तिः पाथोधिजङ्घने ॥”)

पाथोनिधिः, पुं, (पाथांसि जलानि निधीयन्ते-

ऽस्मिन् इति । नि + धा + किः ।) समुद्रः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

पाद्, पुं, (पद + णिच् + क्तिप् ।) पादः । इति

जटाधरः ॥

पादः, पुं, (पद + करणे घञ् ।) पदाते गम्यते

अनेन । पा इति भाषा । स तु गर्भस्थबालकस्य

मासद्वयेन भवति । यथा,—

“मासेन तु शिशो दाभ्यां बाह्वङ्घ्राद्यङ्गवियङ्गः ॥”

इति भागवतीयतृतीयस्कन्धः ॥

पादः

तत्पर्यायः । पत् २ अङ्गुः ३ चरणः ४ । इत्य-
मरः ॥ अङ्गुः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
ऋग्वेदीयमन्त्रचतुर्थांशः । श्लोकचतुर्थांशः । यथा,
पादाश्चलोपे सत्येव पूर्यते । इह ऋक्पाद एव
गृह्यते । इति वामनः ॥ अविशेषात् श्लोकपादो-
ऽपि । इत्यपरे । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ * ॥
पादद्वारा पादाक्रमणादिनिषेधो यथा,—
“पादेन नाक्रमेत् पादमुच्छिष्टं नैव लङ्घयेत् ।
न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूवेदात्मनः शिरः ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥

पादचालनादिनिषेधो यथा,—
“न पादचालनं कुर्यात् पादेन वा कदाचन ।
नानौ प्रतापयेत् पादौ न कांस्ये धावयेद्बुधः ॥
नातिप्रसारयेद्देवं ब्राह्मणान् गामथापि वा ।
वायुमिष्टपविप्राणां सूर्यं वा शशिनं प्रति ॥”
इति कौर्म उपविभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥
पादेन्द्रियस्याध्यात्मत्वं तस्मिन्निधूतमधिदेवतञ्च
यथा, महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि
४२ अध्याये ।

“अतः परं प्रवक्ष्यामि सर्वं विविधमिन्द्रियम् ।
पादावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ॥
अधिभूतान् गन्तव्यं विष्णुस्तत्राधिदेवतम् ॥”
बुधः । वृक्षमूलम् । तुरीयांशः । चतुर्थभागः ।
श्लेषप्रत्ययः । महाद्रिसमीपे क्षुद्रपर्वतः ।
(यथा, हरिवंशे ६४ । २० ।

“उभयोर्विन्ध्यर्चयोः पादे नगयोस्तां महा-
पुरीम् ॥”)

मयूखः । किरणः । इति मेदिनी ॥ (शिवः ।
यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२४ ।

“न्यायनिर्वपणः पादः पण्डितो ह्यचलोपमः ॥”
चिकित्सापादचतुष्टयं यथा,—

“वेदो व्याधुपष्टस्तु भेषजं परिचारकः ।
एतं पादाश्चिकित्सायाः कर्मसाधनहेतवः ॥

गुणवद्भिस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थो गुणवान् भिषक् ।
व्याधिमल्लेन कालेन महान्तमपि साधयेत् ॥

वेदहीनास्तयः पादा गुणवन्तोऽप्यपार्थकाः ।
उन्नाहोत्तमज्ञाणो यथाध्वर्युं विनाध्वरे ॥

तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्म स्वयं कृती ।
लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः ॥

प्रत्युत्पन्नमतिर्धोमान् यवसायी विशारदः ।
सत्यधर्मपरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते ॥

आयुष्मान् सत्त्ववान् साधो द्रव्यानात्मावानपि ।
आस्तिको वेद्यवाक्यस्यो व्याधितः पाद उच्यते ॥

प्रशस्तदेशसम्भूतं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् ।
युक्तमात्रं मनस्कान्तं गन्धवर्णरसान्वितम् ॥

दोषघ्नमखानिकरमविकारि विपर्यये ।
समीक्ष्य दत्तं काले च भेषजं पाद उच्यते ॥

स्निग्धोऽजुगुधुर्बलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे ।
वेद्यवाक्यकृदश्रान्तः पादः परिचरः स्मृतः ॥”

इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ३४ अध्यायः ॥
“कारणं षोडशगुणं सिद्धौ पादचतुष्टयम् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने नवमेऽध्याये ॥

पादच

अस्य शुभलक्षणं यथा,—

“अखेदनौ ऋदुतलौ कमलोदराभौ
श्लिष्टाङ्गुली रुचिरतान्नखौ सुपाण्यौ ।
उष्णौ शिराविरहितौ च निगूढगुल्फौ
कूर्मोन्नतौ च चरणौ मनुजेश्वरस्य ॥”

अशुभलक्षणञ्च यथा,—

“सुर्पाकारविरुद्धपादुरनखौ वक्रौ शिरा-
सन्ततौ
संशुष्कौ विरलाङ्गुली च चरणौ दारिद्र-
दुःखप्रदौ ॥”)

पादकटकः, पुं, (पादस्य कटक इवेति ।) नूपुरः ।
रवशून्यहंसाकृतिचरणभूषणम् । वैकं मल इति
भाषा । तत्पर्यायः । हंसकः २ । इत्यमर-
भरती ॥

पादकच्छः, पुं, व्रतविशेषः । यथा,—

“एकभक्तेन नक्तेन तथैवावाचितेन च ।
उपवासेन चैकेन पादकच्छ उदाहृतः ॥”

इति गारुडे १०३ अध्यायः ॥

पादगण्डिरः, पुं, (गण्डिते चर्यते पूयरक्तादि यस्मात्
यत्र वा पादे इत्यर्थः । गङ् + किरच् इति
गण्डिरः पदः ततो राजदन्तादिवत् परनिपा-
तनात् साधुः । गण्डीर इति पाठोऽपि दृश्यते
तत्र गङ् + ईरन्प्रत्ययेन साधुरिति ।) श्लिप-
दम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गोद इति भाषा ॥
(श्लिपदशब्देऽस्य विवृतिर्विज्ञेया ॥)

पादग्रहणं, क्ली, (पादयोग्रहणम् इति । ग्रह +
भावे लुट् ।) अभिवादनम् । पादस्पर्शपूर्वक-
प्रणामः । इत्यमरः ॥ तन्निषेधो यथा, “समि-
द्वायुदकुम्भपुष्पाद्गन्धस्तो नाभिवादयेत् यचा-
प्येवं युक्तम् ॥” इति बौधायनः ॥

“जपयज्ञजलस्य च समित्पुष्पकुशानलान् ।

दन्तकाष्ठञ्च भक्ष्यञ्च वहन्तं नाभिवादयेत् ॥”
इति लघुहारीतः ॥

न पुष्पाक्षतपाणिनां शुचिर्न जपन् न देवपितृ-
कार्यं कुर्वन् । अभिवादयेदित्यनुवृत्तौ शब्द-
लिखितौ ॥ * ॥ तद्विधिः ।

“लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥

ऊर्ध्वं प्राणा क्षुत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आधति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥” * ॥

तत्प्रकारः ।
“अभिवादान् परं विप्रो व्यायांसमभिवादयन् ।
असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् ॥

नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते ।
तान् प्राञ्चोऽहमिति ब्रूयात् क्षियः सर्वास्तथैव
च ॥

भोः शब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादाने ।
नाम्नां स्वरूपभावो हि भो भाव ऋषिभिः स्मृतः ॥”

इति मनुः । २ । १२२—१२४ ॥

पादचतुरः, पुं, (पादे पदयापारे गमनादौ
चतुरः ।) ऋगः । संकेतम् । पिप्पलः । करकः ।
परदोषेकप्रवक्ता । इति मेदिनी । २, ३०४ ॥

पादपी

पादचारी, [नृ] पुं, (पङ्गां चरतीति । चर
गतौ + णिनिः) पदातिः । इति हेमचन्द्रः ।
३ । १६२ ॥ पङ्गां गमनशीले, त्रि ॥ (यथा,
भागवते । ६ । १२ । २६ ।

“गिरिराट् पादचारीव पङ्गां निर्जरयन्
महीम् ॥

जग्रास स समासाद्य वचिनं सहवाहनम् ॥”)
पादजः, पुं, (पङ्गां जायते इति । जन + डः ।
“पङ्गां शूद्रोऽजायत ॥” इति श्रुतेर्ब्रह्मणः
पङ्गां जातत्वात्तथात्वम् ।) शूद्रः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
३६ । ६३ ।

“न विप्रा न च राजानो न वैश्या न च
पादजाः ॥”

पादोद्भवमात्रे, त्रि ॥)
पादचार्ण, क्ली, (पादयोश्चार्णं यस्मात् ।) पादुका
इति जटाधरः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-
स्थाने ११ अध्याये । “अधनस्त्वान्ववो वा पाद-
त्राणातपत्रविरहितो भैक्ष्याश्री यामैकरात्रा-
नुवासी सुनिरिव संयतात्मा योजनश्रतमधिकं
वा गच्छेत् ॥” श्रौतऋतूपचारेऽस्य व्यवहारो
यथा,—

“उष्णत्वभावेर्लघुभिः प्रावृतः शयनमभजेत् ।
युष्मार्ककिरणान् खेदं पादत्राणञ्च सर्वदा ॥”)

पादपः, पुं, (पादेन मूलेन पिबति रसानिति ।
पा + कः ।) वृक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा, हितोप-
देशे । १ । ६३ ।

“यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्राख्यधीरपि ।
निरस्तपादपे देशे शरखोऽपि हुमायते ॥”

पादौ पाति रक्षतीति । पा + रक्षणे + कः ।)
पादपीठः । इति मेदिनी । पे, २१ ॥

पादपरुद्धा, स्त्री, (पादपे वृक्षे रोहतीति । रुह् +
कः ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पादपा, स्त्री, (पादौ पाति रक्षतीति । पा +
कः + टाप् ।) पादुका । इति मेदिनी । पे, २१ ॥

पादपाशः, पुं, (पादस्य पाशः ।) अश्वपादरज्जुः ।
तत्पर्यायः । दामाचनम् २ । इति हेमचन्द्रः ।
४ । २६५ ॥

पादपाश्री, स्त्री, (पादपाश + श्रियां गौरादित्वात्
ङीष् ।) खड्गुका । खड्गुया इति भाषा ॥

शङ्खला । शिखली इति भाषा ॥ इति मेदिनी ॥

पादपीठं, क्ली, (पादस्य पीठम् ।) पादस्थाप-
नासनम् । पा राखा टुल इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । पदासनम् २ । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
३२२ ॥ (यथा, रघुः । १७ । २८ ।

“वितानसहितं तत्र भेजे पेटकमासनम् ।
चूडामणिभिरुदृष्टपादपीठं महीक्षिताम् ॥”)

पादपीठिका, स्त्री, (पादपीठं साधनत्वेनाख्यस्या
इति । पादपीठ + ठन् ।) नापितादिप्रिष्यम् ।
यथा,—

“नापितादिकप्रिष्ये तु कारिका पादपीठिका ॥”
इति शब्दमाला ॥

पादवि

पादप्रचालनं, स्त्री, (पादयोः प्रचालनम् ।) चरणधौतम् । पादोऽथवा इति भाषा ॥ अथ गुणाः । मेधाजनकत्वम् । पवित्रत्वम् । आयुष्यत्वम् । अलक्ष्मीकलिनाशकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा च,—
“पादप्रचालनं पादमलरोगश्रमापहम् ।
चक्षुःप्रसादनं वृष्यं रजोघ्नं प्रीतिवर्द्धनम् ॥”
इति चिकित्सितस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये सुश्रुते-
नोक्तम् ॥)
पादप्रधारणं, स्त्री, (पादौ प्रधार्यते कण्टकादिभ्यो रक्ष्यतेऽनेनेति । प्र + धृ + णिच् + ल्युट् ।)
पादुका । इति केचित् ॥
पादप्रहारः, पुं, (पादस्य पादेन वा प्रहारः ।) पदाघातः । लाति इति भाषा ॥ यथा ।
“नायिकापादप्रहारादिना नायकस्य कोपादि-
वर्णनम् ।” इति काव्यप्रकाशे सप्तमोऽंशः ॥
(यथा च साहित्यदर्पणे । १० । ४६ ।
“दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां
पादप्रहार इति सुन्दरि ! नात्र दूये ।
उद्यत्कटोरपुलकाङ्कुरकण्टकायै-
र्यद्विद्यते षट् पदं ननु सा यथा मे ॥”)
पादवन्धनं, स्त्री, (पादयोर्मोमहिष्यादीनामित्यर्थः ।
यद्वन्धनम् ।) गोमहिष्यादिवन्धनम् । इति जटा-
धरः ॥ यादवशब्दटीकायां भरतश्च ॥ (बध्ना-
त्यनेनेति । बन्ध + करणे ल्युट् । पादयोर्वन्धनं
तत्साधनवस्तु । गोमहिष्यादीनां पादवन्धन-
द्रव्यम् । यथा, हेमचन्द्रः । ४ । ३२१ ।
“तु शृङ्खलकः काष्ठमये स्थातु पादवन्धनैः ॥”
चरणोद्धानश्च ॥
पादमूलं, स्त्री, (पादयोर्मूलम् ।) चरणाधोभागः ।
यथा, हेमचन्द्रः ।
“पादमूलं गोहिरं स्थातु पाण्यास्तु घुटयोरधः ॥”
(यथा, रामायणे । २ । ७८ । २५ ।
“सा पादमूले केकेया मन्थरा निपपात ह ॥”
प्रत्यन्तपर्वताधोभागः । यथा, कथासरित्-
सागरे । १ । २७ ।
“महीं भ्रमन्तौ हिमवत्पादमूलमवापतुः ॥”)
पादरक्षणं, स्त्री, (पादयो रक्षणं यस्मात् ।)
पादुका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७८ ॥
पादरज्जुः, स्त्री, (पादवन्धनार्थं रज्जुः ।) हस्ति-
पादवन्धनरज्जुः । तत्पर्यायः । पारी २ । इति
जटाधरः ॥ चरणवन्धनदाममात्रश्च ॥
पादरथी, स्त्री, (पादस्य रथी चतुरो रथ इव ।)
पादुका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पादरोहणः, पुं, (पादैर्मूलेः रोहतीति । रुह +
ल्युट् ।) वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पादवल्लीकः, पुं, (पादे वल्लीक इव ।) स्त्रीप-
दम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १०६ ॥ (स्त्रीपद-
रोगशब्दस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
पादविकः, पुं, (पदवीं धावतीति । पदवी +
“माथोत्तरपदपदयुपदं धावति ॥” ४ । ३३७ ।
इति ठक् ।) पथिकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पादात्

पादविरजाः, [स्] स्त्री, (पादो विरजा धूलि-
विहीनो यस्याः ।) पादुका । इति हारा-
वली । ७४ ॥
पादशः, [स्] अ. पादं पादम् । पादशब्दात्
वीक्षायां चक्षुःप्रत्ययनिष्पन्नम् । इति व्याकर-
णम् ॥ (यथा, मनुः । १ । ८२ ।
“अरोगाः सर्वसिद्धार्थास्तुर्वर्षप्रतायुषः ।
कृते चैतादिषु ह्येषामायुर्हसति पादशः ॥”)
पादशैलः, पुं, (पादः महाद्रिसमीपस्थः क्षुद्रपर्वतः
स एव शैलः ।) प्रत्यन्तपर्वतः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
पादशोथः, पुं, (पादोद्भवः शोथः । शाकपार्थि-
वादिवत् समासः ।) पादगतशोफः । यथा,—
“अनन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुत्थितः ।
पुरुषं हन्ति नारीन्तु सुखजो गुह्यजो हयम् ॥”
इति माधवकरः ॥
(यथा च हारीते चिकित्सितस्थाने २६ अ. ॥
“शोथो भवेच्च विकलेन्द्रियरोममार्गः
क्षीणे बले वपुषि चास्त्वकटव्यसेवया ।
श्रौत्यात्तथा विशदपिच्छलसर्वनेन
रूचाभिघातपतनेन च धारणाद्वा ॥
आमाशये गतिरतोऽपि नरस्य यस्य
अन्ते प्रधावति ततोऽपि च दोष एषः ।
करोति पाणिचरणे च पृथक् प्रकृतो
द्वन्द्वेन वा भवति शोथविकारश्चारः ॥
नरस्य चान्तःप्रभवाश्च शोथाः
साध्या भवेयुर्विणता सुखेषु ।
असाध्यकाः सर्वशरीरगाश्च
पादे स्त्रिया वा वदने नरस्य ॥”)
पादस्फोटः, पुं, (पादस्य स्फोटः । पादं स्फोटय-
तीति वा । स्फुट् + “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १,
इत्यण् ।) रोगविशेषः । तत्पर्यायः । विपा-
दिका २ । इत्यमरः ॥ स्फुटी ३ स्फुटिः ४ पाद-
स्फुटिः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु एका
दशचतुर्दशान्तर्गततृतीयकुष्ठम् । यथा,—
“विपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम् ।
पाणिपादस्फुटनं पाणयोः पादयोश्च स्फुटनं
विदारणं येन तत् । इति माधवकरः ॥ अस्य
चिकित्सा कुष्ठशब्दे द्रष्टव्या ॥
पादहारकाः, त्रि, पादाभ्यां द्वियतेऽसौ । पाद-
शब्दात् निपातनात् कर्मणि णक्प्रत्ययान्तः ।
इति सुम्भबोधयाकरणम् ॥ (“कृत्यल्युटो बहु-
लम् ।” ३ । ३ । १३ । इति कर्मणि ण्वुल् । इति
सिद्धान्तकौमुदी ।) चरणद्वारा चरणकर्ता ॥
पादायं, स्त्री, (पादयोरयम् ।) चरणयभागः ।
तत्पर्यायः । प्रपदम् २ । इत्यमरः ॥
पादाङ्गदं, स्त्री, (पादस्य अङ्गदमिव ।) नूपुरम् ।
इत्यमरः ॥
पादात्, पुं, (पादाभ्यामतति गच्छतीति । अत +
क्विप् ।) पादातिः । इति शब्दरत्नावली ॥
(पादाभ्यामततीति । अद् + क्विप् । वृक्षः । इति
युत्पत्तिश्चोर्थः ॥)

पादुका

पादातं, स्त्री, (पादातीनां सम्बन्धः । पदाति +
“भिच्चादिभ्योऽण् । ४ । २ । ३८ । इत्यण् ।)
पत्तिसंहतिः । पदातिसम्बन्धः । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभारते । १२ । ६६ । ८ ।
“सादिनामन्तरे स्थाप्यं पादातमपि दंष्ट्रितम् ॥”)
पादातः, पुं, (पादाभ्यामततीति । अत + अच् ।)
पादातिः । यथा,—
“पदातिपत्तिपादातपादातिकपदाजयः ॥”
इत्यमरमाला ॥
(यथा, महाभारते । २ । ५१ । ४३ ।
“अयुतं त्रीणि पद्मानि गजारोहः ससादिनः ।
रथानामर्जुदं चापि पादाता बहवस्तथा ॥”)
पादातिः, पुं, (पादाभ्यामततीति । अत + इन् ।)
पदातिः । इति हेमचन्द्रः ॥
पादातिकः, पुं, (पादातिरेव । पादाति + स्वार्थे
कन् ।) पदातिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६२ ॥
पादारकः, पुं, (पाद इव ऋच्छतीति । ऋ +
ण्वुल् ।) पोलिन्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पादालिन्दी, स्त्री, (पाद इव अलिन्दो यत्र । गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) नौका । इति हारावली । ५६ ।
पादावर्चः, पुं, (पाद इव आवर्तते इति । आ +
वृत् + अच् ।) अरघङ्कः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । १५६ ॥ रूढ इति हिन्दीभाषा ॥
पादाविकः, पुं, (अव रज्जये + भावे घञ् । पादेन
अवः रज्जगम् । तत्र पादावे पादेन शरीरादि-
रज्जये नियुक्तः । पादाव + “तत्र नियुक्तः ।” ४ ।
४ । ६६ । इति ठक् ।) पदातिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
पादौ, [न्] पुं, (पादोऽस्थस्येति । पाद + इनिः ।)
पादविशिष्टजलजन्तुगणः । अस्य गणना गुणश्च
यथा, भावप्रकाशे ।
“कुम्भीरकुम्भिनकाश्च गोधामकरशङ्खवः ।
घण्टिकः शिशुमारश्चेत्यादयः पादिनः स्मृताः ॥
पादिनोऽपि च ये ते तु कोषस्थानां गुणैः समाः ॥”
चतुर्थांशभागी । यथा, मनुः । ८ । २१० ।
“सर्वेषामर्हिनी सुख्यास्तद्वर्हिनीर्होऽपरे ।
तृतीयनिस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः ॥”
पादुकः, त्रि, (पद्यते गच्छतीति । पद + “लघ-
पतपदेति ।” ३ । २ । १५४ । इति उक्त्वा ।)
गमनशीलः । पदधातोः कर्त्तरि णुक्प्रत्यय-
निष्पन्नः । इति सुम्भबोधयाकरणम् ॥
पादुका, स्त्री, (पादूरेव । पादू + स्वार्थे कन् ततो
ङ्ङस् ।) चर्मनिर्मितपादाच्छादनम् । जुता
इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । पादूः २ उपानतः ।
इत्यमरः ॥ पत्रङ्गा ४ पादरचिका ५ प्राणि-
हिता ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ पत्रङ्गी ७ पाद-
रथी ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कौषी ९ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्या धारणविधि-
र्यथा,—
“वर्षात्पादिके कृत्री दक्षी रात्राटवीषु च ।
शरीरत्रायकामो वै सोपानतुकः सदा ब्रजेत् ॥”
इति श्रौतिसूत्रम् ॥

पादुका

अस्या धारणगुणाः ।
“पादप्रधारणं वृषामोजस्यं चक्षुषोर्हितम् ।
सुखप्रचारमायुष्यं बल्यं पादरुजापहम् ॥” *
अस्या अधारणे दोषा यथा,—
“पादाभ्यामनुपानङ्गां वृषां चक्रमणं सदा ।
अनारोग्यमनायुष्यमिन्द्रियमदृष्टिस्तु ॥”

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

तस्या दानफलं यथा,—
“दक्षमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ ।
न तस्य मानसो दाहः कदाचिदपि जायते ॥
यानश्चाश्वतरीयुक्तं तस्य हेममयं शुभम् ।
उपतिष्ठति विप्रैर्षं सर्वरत्नविभूषितम् ॥
दानमत्र यथोत्पन्नं तत्ते वक्ष्यामि पार्थिव ।
शृणुष्वैकमना भूप ! लोके सर्वसुखप्रदम् ॥
जमदग्निर्मुनिः पूर्वं तपःस्वाध्यायकर्मितः ।
वाणखड्गधरो धन्वी बभूव सततोदतः ॥
धनुर्वेदे तथा वेदे सर्वस्वपारगोऽभवत् ।
क्षिपन् वाणांस्तथा श्वश्रुत् भार्ययायुगतो हि सः ॥
कदा निदाघकाले तु क्षिपन् वाणान् सहस्रशः ।
तस्यै स्थाणुरिवासह्यः प्रतिलक्षं महासुनिः ॥
निदाघतीव्रसन्तापाङ्गच्छन्त्याः सततं भयात् ।
भर्तुः स्नेहात्तथा यान्यास्तस्याश्चण्डायते रविः ॥
क्षुत्तृष्णाश्रमतापात्ता तथा यातुं न साशकत् ।
सुतापाद्देशविभ्रष्टा रेणुका च तपस्विनी ॥
तां दृष्ट्वा स मुनिः प्राह भार्यां किन्ति भवेच्चिरम् ।
कोपात्तमाह भर्तारं न कोपं कर्तुमर्हसि ॥
निदाघतीव्रसन्तापाद् भयपादा लघाद्विता ।
दृष्टिमदृष्टिभिः स्मृष्टा न शशाकाह मार्गि-

तुम् ॥

इत्युक्ते स क्रुधाविष्टः प्राह सन्धाय कार्मुके ।
वृषत्कं मां न जानाति सूर्यो विभ्रंशमीयिवान् ॥
यः सन्तपति मे भार्यां सार्धं धर्मपरायणाम् ।
साध्वसाधु अजानन् वै फलमाप्नोतु तस्य हि ॥
इत्युक्त्वा स्थानमातस्यावर्कविभ्रंशहेतवे ।
प्रतीक्ष्य हि सुधौरेण क्रूररूपधरो मुनिः ॥
तं विज्ञाय मुनिं सूर्यो द्विजोऽभूच्चैदमब्रवीत् ।
किमालोकयसे सूर्य्यं पुनः पुनरतीव हि ॥
सुवायाक्षितपाणिस्त्वं कथयस्वाखिलं मुने ! ।
इत्युक्त्वा स तमाहेदं पातयिष्याम्यहं रविम् ॥
द्विजस्तु तमुवाचाथ मुने चित्रं विभाति मे ।
मातुरङ्गगतो यद्वदालक्ष्मं जिष्टवति ॥
योजनानां सहस्राणि निमेषादधाति यो दृष्ट ।
विप्र ! मुक्तेन वाणेन तं कथं पातयिष्यसि ॥
तच्छ्रुत्वा यमदग्निस्तं प्राह शृणु द्विजोत्तम ! ।
पातयिष्याम्यहं यद्वदिमं सूर्य्यं नमःस्थलात् ॥
वियच्छरो यदा सूर्य्यो मर्त्यलोके त्वतन्त्रितः ।
मध्याह्ने स्थिरतामेति सर्वलोकान्दर्शयान् ॥
तत्काले सुमहत्तमं भविष्यति दिवाकरः ।
एवं तं पातयिष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तम ! ॥
तच्छ्रुत्वा सहस्रोद्विगस्तस्य प्रत्यक्षतां ययौ ।
सूर्य्यस्तं जमयामास दत्त्वा कृत्रसुपानहौ ॥
ततः प्रभृति तच्छत्रं द्विजानां परिगीयते ।

पादुका

दत्तं तैर्धार्थ्यतेऽन्येषां चक्षिण्यां द्विजोत्तम ! ॥
यो ददाति द्विजेभ्यस्तु तृतीयायासुपानहौ ।
वैशाखे शुक्लपक्षे तु सच्छत्रं कनकान्वितम् ॥
न तस्य मानसो दाहो न्यत्युलोकेऽभिजायते ।
सर्वव्याधिविनिर्मुक्तः श्रियं पुत्रांश्च विन्दति ॥
कालादिह यदा याति मम लोके द्विजोत्तम ! ।
यानं वाश्वतरीयुक्तं सर्वहेममयं शुभम् ॥
दिवाङ्गनाभिराकीर्णं सर्वरत्नविभूषितम् ।
उपतिष्ठति विप्रेन्द्र ! सर्वकामफलप्रदम् ॥”

इत्यग्निपुराणम् ॥ * ॥

विष्णुगृहे सपादुकगमने दोषो यथा,—
वराह उवाच ।

“वहन्नुपानहौ पद्गां यस्तु मासुपचाक्रमेत् ।
चर्मकारस्तु जायेत वर्षाणान्तु त्रयोदश ॥
तत्र जन्मपरिभ्रष्टः शूकरो जायते पुनः ।
शूकराच्च परिभ्रष्टः श्वा च तत्रैव जायते ॥
ततः श्वत्वात् परिभ्रष्टो मानुषश्चैव जायते ।
मङ्गलं च विनीतश्च अपराधविवर्जितः ॥
सुक्ता तु सर्वसंसारं मम लोकाय गच्छति ॥
य एतेन विधानेन वसुधे ! कर्म कारयेत् ।
न स लिप्यति पापेन एवमेतन्न संशयः ॥”
इति वराहपुराणे उपानहापराधप्रायश्चित्तम् ॥
अथ देवतापादुकानिर्माणपूजनविधिः । यथा,—
“मणिरत्नमयी कार्या हेमरूपमयी पि वा ।
चन्दनेनापि कर्तव्या पादुकाप्रतिमापि वा ॥
श्रीपणां श्रीङ्गमा चापि देवदारुमयी पि वा ।
षडङ्गुला च सा कार्या पादुके पूजयेत् सदा ॥”
इति देवीपुराणम् ॥ * ॥

गुरुपादुकास्तोत्रं यथा,—

“ब्रह्मरन्ध्रसरसीरुहोदरे
नित्यलग्नमवदातमङ्गुतम् ।
कुण्डलीविवरकाण्डमखिलं
द्वादशार्णसरसीरुहं भजे ॥ १ ॥
तस्य कन्दलितकर्णिकापुटे
कृष्णरेखमकथादिरेखया ।
कोणलक्षितहलक्षमखली-
भावलक्ष्यमवलालयं भजे ॥ २ ॥
तत्पुटे पटुतङ्कितकङ्कारिम-
स्यङ्गमानमणिपाटलप्रभम् ।
चिन्तयामि हृदि चिन्मयं वपु-
विन्दुनादमणिपीठमखलम् ॥ ३ ॥
ऊर्ध्वमस्य हुतमुक्शिखासखं
तद्विलासपरिहृष्टासदम् ।
विश्ववस्सरमहोत्सदोत्कटं
द्यावद्यादियुगमादिहंसयोः ॥ ४ ॥
तत्र नाथचरणारविन्दयोः
कुङ्कुमासवभारीमरन्दयोः ।
द्वन्द्वमिन्दुमकरन्दशीतलं
मानवं सरति मङ्गलासदम् ॥ ५ ॥
पादुकापञ्चकस्तोत्रं पञ्चवक्त्राद्विनिर्गतम् ।
षडङ्गायफलोपेतं प्रपद्ये चातिदुर्लभम् ॥”
इति रुद्रयामलः ॥

पादोद

पादुकाकारः, पुं, (पादुकां करोतीति । कृ +
“कर्मण्यण्” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) चर्म-
कारः । इति हलायुधः ॥

पादुकाकृत, पुं, (पादुकां करोतीति । कृ + कृप् ।)
चर्मकारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७८ ॥

पादूः, स्त्री, (पद्यते गम्यते सुखेन ययेति । पद +
“णित्कश्चिपदार्त्तः” उणां १ । ८७ । इति ऊः
स च णित् ।) पादुका । इत्यमरः ॥

पादूकृत, पुं, (पादू पादुकां करोतीति । कृ +
कृप् । तुक् ।) चर्मकारः । इत्यमरः ॥

पादोदकं, स्त्री, (पादप्रचालनजातं उदकम् ।
श्राकपार्थिवादिवत् समासः ।) चरणधौत-
जलम् । चरणान्धतम् । यथा,—

“हृदि रूपं सुखे नाम नैवेदसुदरे हरेः ।

पादोदकच निर्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः ॥

नैवेदमन्नं तुलसीविमिश्रं

विशेषतः पादजलं पिवेच्च ।

योऽश्नाति नित्यं प्रयतो सुरारः

प्राप्नोति सुप्रमथुतां स भक्तिम् ॥

हृत्पां हन्ति यदङ्गिसङ्गतुलसीस्तेयश्च पादोदकं
नैवेदं बहुमद्यपानदुरितं गुर्वङ्गनासङ्गमम् ।
भक्त्याधीनमतिः स्थितिर्हरेरिजने तत्संगतिः सङ्गजा
शालग्रामशिलादिभिरुत्तमहितां जानन्ति के वै
हरेः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १०० अध्यायः ॥ * ॥

अथ श्रीचरणोदकाभिषेकमाह्वानं पद्मपुराणे ।

“स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।

शालग्रामशिलातोयैर्योऽभिषेकं समाचरेत् ॥

गङ्गागोदावरीरेवानद्यो मुक्तिप्रदास्तु याः ।

निवसन्ति सतीर्थास्तः शालग्रामशिलाजले ॥

कोटितीर्थसहस्रेषु सेवितैः किं प्रयोजनम् ।

तीर्थं यदि भवेत् पुण्यं शालग्रामशिलोज्ज्वलम् ॥”

तत्रैव गौतमाश्वरीषसंवादे ।

“येषां धातानि गात्राणि हरेः पादोदकेन वै ।

अम्बरीष ! कुले तेषां दासोऽस्मि वशगः सदा ॥

राजनेतानि तावच्च तीर्थानि भुवनत्रये ।

यावन्न प्राप्यते तीर्थं शालग्रामाभिषेकजम् ॥”

स्कान्दे कार्तिकमाह्वाने ।

“गृहेऽपि वसतस्तस्य गङ्गास्नानं दिने दिने ।

शालग्रामशिलातोयैर्योऽभिषिञ्चति मानवः ॥”

तत्रैवान्यत्र ।

“यानि कानि च तीर्थानि ब्रह्माद्या देवता-

स्तथा ।

विष्णुपादोदकस्ते कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

शालग्रामोद्भवो देवो देवो द्वारवतीभवः ।

उभयोः स्नानतोयेन ब्रह्महत्या निवर्तते ॥”

किञ्च ।

“स वै चावष्टतस्नातः स च गङ्गाजलाभुतः ।

विष्णुपादोदकं कृत्वा शृङ्गे यः स्नाति मानवः ॥”

श्रीवृषिहपुराणे ।

“गङ्गाप्रयागगयनेमिषपुष्कराणि

पुण्यानि यानि कुरुजाङ्गलयासुनानि ।

पादोद

कालेन तीर्थसलिलानि पुनन्ति पापं
पादोदकं भगवतः प्रपुनाति सद्यः ॥”
स्मृतौ च ।
“चिराच्चिफलदा नदी याः काश्चिदसमुद्रगाः ।
समुद्रगाश्च पक्षस्य मासस्य सरितां पतिः ॥
घण्टासफलदा गोदा वत्सरस्य तु जाह्नवी ।
पादोदकं भगवतो ह्यादशाब्दफलप्रदम् ॥”
तन्नित्यता च गरुडपुराणे ।
“जलञ्च येषां तुलसीविमिश्रितं
पादोदकं चक्रशिलासमुद्भवम् ।
नित्यं त्रिसन्ध्यं ब्रूते न गात्रं
खगेन्द्र ! ते धर्मेव हि स्मृता नराः ॥”
अथ श्रीचरणोदकपानमाहात्म्यम् । पादौ गौत-
मात्मरीषसंवादे ।
“हरेः स्नानावशेषेण जलं यस्योदरे स्थितम् ।
अम्बरीष ! प्रणम्योच्चैः पादपांशुः प्रगृह्यताम् ॥”
तत्रैव देवदूतविक्रुण्डलसंवादे ।
“ये पिबन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलाजलम् ।
पञ्चगव्यसहसैस्तु सेवितैः किं प्रयोजनम् ॥
कोटितीर्थसहसैस्तु सेवितैः किं प्रयोजनम् ।
नित्यं यदि पिबेत् पुण्यं शालग्रामशिलाजलम् ॥
शालग्रामशिलातोयं यः पिबेद्विद्वन्ना समम् ।
मातुः स्तन्यं पुनर्नैव स पिबेन्मुक्तिभागरः ॥”
किञ्च ।
“दहन्ति नरकान् सर्जान् गर्भवासश्च दारुणम् ।
पीतं येस्तु सदा नित्यं शालग्रामशिलाजलम् ॥”
तत्रैव श्रीयमधूम्रकेतुसंवादे ।
“शालग्रामशिलातोयं विद्वन्मात्रं तु यः पिबेत् ।
सर्वपापैः प्रमुच्यते मुक्तिमार्गं कृतोद्यमः ॥”
तत्रैव पुलस्त्यभगीरथसंवादे ।
“पादोदकस्य माहात्म्यं भगीरथ ! वदामि ते ।
पावनं सर्वतीर्थेभ्यो हृत्वाकोटिविनाशनम् ॥
धृते शिरसि पीते च सर्वान्मुच्यन्ति देवताः ।
प्रायश्चित्तान् पापानां कलौ पादोदकं हरेः ॥”
किञ्च ।
“त्रिभिः सारस्वतं तीर्थं सप्ताहेन तु नामदम् ।
सद्यः पुनाति गाङ्गेयं दर्शनादेव यासुनम् ॥
पुनन्त्येतानि तीर्थानि स्नानदर्शनकीर्त्तनैः ।
पुनाति स्मरणादेव कलौ पादोदकं हरेः ॥
अर्चितैः कोटिभिलिङ्गैर्नित्यं यत् क्रियते फलम् ।
तत् फलं शतसाहस्रं पीतैः पादोदकैर्हरेः ॥
अशुचिर्वा दुराचारो महापातकसंयुतः ।
स्पृष्ट्वा पादोदकं विष्णोः सदा शुद्ध्यति मानवः ॥
पापकोटियुतो यस्तु मृत्युकाले शिरे सुखे ।
देहे पादोदकं यस्य न प्रयाति यमालयम् ॥
न दानं न हविर्येषां स्वाध्यायो न सुरार्चनम् ।
तेऽपि पादोदकं पीत्वा प्रयान्ति परमां गतिम् ॥
विशाखाक्षसंयुक्ता वैशाखी किं करिष्यति ।
पिण्डारके महातीर्थे उज्जयिन्यां भगीरथ ! ॥
माघमासे प्रयागे तु स्नानं वै किं करिष्यति ।
प्रयागं सततं तस्य यस्य पादोदकं हरेः ॥
कार्तिके कार्तिकीयोगे किं करिष्यति पुष्करे ।

पादोद

नित्यन्तु पुष्करं तस्य यस्य पादोदकं हरेः ॥
प्रबोधवासरे प्राप्ते मथुरायाश्च तस्य किम् ।
नित्यञ्च यासुनं स्नानं यस्य पादोदकं हरेः ॥
काश्यासुत्तरवाहिन्यां गङ्गायान्तु मृतस्य किम् ।
यस्य पादोदकं विष्णोर्मुखे चैवावतिष्ठते ॥”
किञ्च ।
“हत्वा पादोदकं विष्णोर्योऽन्यतीर्थानि गच्छति ।
अनर्थरत्नसुखं लोभं वाञ्छति दुर्मतिः ॥
कुरुक्षेत्रसमो देशो विद्वत्पादोदकं मतः ।
पतेद् यत्राचयं पुण्यं नित्यं भवति तद्गृहे ॥
गयापिण्डसमं पुण्यं पुत्राणामपि जायते ।
पादोदकेन देवस्य ये कुर्युः पितृतर्पणम् ॥
नासुराणां भयं तस्य प्रेतजन्यं न राक्षसम् ।
न रोगस्य भयं चैव नास्ति विभक्तं भयम् ॥
न दुष्टा नैव घोराश्चापदोत्यभयं न हि ।
ग्रहाः पीड्यां न कुर्वन्ति वैरा नश्यन्ति दारुणाः ॥
किं तस्य तीर्थगमने देवर्षीणाञ्च दर्शने ।
यस्य पादोदकं मूर्द्ध्नि शालग्रामशिलोज्ज्वलम् ॥
प्रीतो भवति मार्तण्डः प्रीतो भवति केशवः ।
ब्रह्मा भवति सुप्रीतः प्रीतो भवति शङ्करः ॥
पादोदकस्य माहात्म्यं यः पठेत् केशवाग्रतः ।
स याति परमं स्थानं यत्र देवो जनार्दनः ॥”
ब्रह्माण्डपुराणे श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।
“प्रायश्चित्तं यदि प्राप्तं कच्छं वा लघमर्षणम् ।
सोऽपि पादोदकं पीत्वा शुद्धिं प्राप्नोति तत्क्षणात् ॥
अशौचं नैव विद्येत स्नतके मृतकेऽपि च ।
येषां पादोदकं मूर्द्ध्नि प्राशनं ये प्रकुर्वन्ते ॥
अन्तकालेऽपि यस्यैह दीयते पादयोर्जलम् ।
सोऽपि सङ्गतिमाप्नोति सदाचारैर्बहिष्कृतः ॥
अपेयं पिबते यस्तु सुदुर्गं यस्याध्यभोजनम् ।
अग्रम्यागमना ये वै पापाचाराश्च ये नराः ।
तेऽपि पूज्या भवन्त्याश्च सदाः पादाभ्युपवीतान् ॥”
किञ्च ।
“अपवित्रं यदन्नं स्यात् पानीयं चापि पापिनाम् ।
सुक्ता पीत्वा विशुद्धः स्यात् पीत्वा पादोदकं ॥
हरेः ॥
तत्रकच्छात् पञ्चगव्यात् महाकच्छाद्विशिष्यते ।
चान्द्रायणात् पादकच्छात् पराकादपि सुव्रत ।
कायशुद्धिर्भवेदाशु पीत्वा पादोदकं हरेः ॥
अगुरुं कुङ्कुमं चापि कर्पूरं चातुलेपनम् ।
विष्णुपादाभ्युपवीतं तद्वै पावनपावनम् ॥
दृष्टिपूतन्तु यत्तोयं विष्णुना प्रभविष्णुना ।
तद्वै पापहरं पुत्र ! किं पुनः पादयोर्जलम् ॥
एतदर्थमहं पुत्र ! शिरसा विष्णुतत्परः ।
धारयामि पिवाभ्यक्ष्य माहात्म्यं विदितं मम ।
प्रियस्त्वमग्रजः पुत्र त्वदर्थं गदितं मया ।
रक्षस्व मे त्वमर्हस्य न वक्तव्यं कदाचन ॥
धारयस्व सदा मूर्द्ध्नि प्राशनं कुरु नित्यम् ॥
जन्ममृत्युजरादुःखैर्मोक्षं यास्यसि पुत्रक ! ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।
“सद्यः फलप्रदं पुण्यं सर्वपापविनाशनम् ।
सर्वमङ्गलमङ्गल्यं सर्वदुःखविनाशनम् ।

पादोद

दुःखप्रनाशनं पुण्यं विष्णुपादोदकं शुभम् ॥
सर्वोपद्रवहन्तारं सर्वथाधिविनाशनम् ।
सर्वोत्पातप्रशमनं सर्वतापनिवारणम् ॥
सर्वकल्याणसुखदं सर्वकामफलप्रदम् ।
सर्वसिद्धिप्रदं धन्यं सर्वधर्मविवर्द्धनम् ॥
सर्वशत्रुप्रशमनं सर्वभोगप्रदायकम् ।
सर्वतीर्थस्य फलदं मूर्द्ध्नि पादाभ्युपवीतम् ॥
प्रयागस्य प्रभासस्य पुष्करस्य च सेवने ।
पृथूदकस्य तीर्थस्य आचान्तो लभते फलम् ॥
चक्रतीर्थे फलं यादृक् तादृक् पादाभ्युपवीतम् ।
सरस्वत्यां गयायाश्च गत्वा यत् प्राप्नुयात् फलम् ।
तत् फलं लभते श्रेष्ठं मूर्द्ध्नि पादाभ्युपवीतम् ॥”
स्कान्दे ।
“पादोदकस्य माहात्म्यं देवो जानाति शङ्करः ।
विष्णुपादस्युता गङ्गा शिरसा येन धारिता ॥
स्थानं नैवास्ति पापस्य देहिनां देहमध्यतः ।
सवाह्याभ्यन्तरं यस्य यामं पादोदकेन वै ॥
पादोदं विष्णुनैवेद्यसुदरे यस्य तिष्ठति ।
नाश्रयं लभते पापं स्वयमेव विनश्यति ॥
महापापग्रहग्रस्तो यामो रोगशतैरपि ।
हरेः पादोदकं पीत्वा मुच्यते नात्र संशयः ॥
शिरसा तिष्ठते येषां नित्यं पादोदकं हरेः ।
किं करिष्यन्ति ते लोके तीर्थकोटिमनोरथैः ॥
अयमेव परो धर्म इदमेव परं तपः ।
इदमेव परं तीर्थं विष्णुपादाभ्युपवीतम् ॥
तत्रैव शिवोमासंवादे ।
“विलयं यान्ति पापानि पीते पादोदके हरेः ।
किं पुनर्विष्णुपादोदं शालग्रामशिलाजलम् ॥
विशेषेण हरेत् पापं ब्रह्महत्यादिकं प्रिये ॥
पीते पादोदके विष्णोर्यदि प्राणैर्विसृज्यते ।
हत्वा यमभटान् सर्वान् वैष्णवं लोकमाप्नुयात् ॥
तत्रैव शिवकार्तिकेयसंवादे शालग्रामशिला-
माहात्म्ये ।
“क्षिप्रस्तेन महासेन । गर्भवासः सुदारुणः ।
पीतं येन सदा विष्णोः शालग्रामशिलाजलम् ॥
ये पिबन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलाजलम् ।
पञ्चगव्यसहसैस्तु प्राशितैः किं प्रयोजनम् ॥
प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने किं दानैः किमुपोषणैः ।
चान्द्रायणेऽपि तीर्थेषु पीत्वा पादोदकं शुक्तिः ॥
दृष्टन्नारदीयेऽनुष्णकोपाख्यानारम्भे ।
हरिपादोदकं यस्तु क्षणमात्रञ्च धारयेत् ।
स स्नातः सर्वतीर्थेषु विष्णोः प्रियतरस्तथा ॥
अकालमृत्युशमनं सर्वथाधिविनाशनम् ।
सर्वदुःखोपशमनं हरिपादोदकं शुभम् ॥”
तत्रैव तदुपाख्यानान्ते ।
“हरिपादोदकस्यार्द्राक्षुब्धको वीतकल्मषः ।
दिव्यं विमानमारुह्य मुनिमेनमथाववीत् ॥
हरिपादोदकं यस्मात्प्राप्य त्वं क्षिप्रवान् सुने ।
प्रापितोऽसि त्वया तस्मात्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥”
हरिभक्तिसुधोदये ।
“पादं पूर्वं कुरु स्पृष्ट्वा गङ्गाभूतं कर्तृमोक्षदा ।
विष्णोः सदास्तु तत्सङ्गं पादाभ्युपवीतम् ॥

पाद्य

तापत्रयानलो योऽसौ न श्राम्येत् सकलाब्धिभिः ।
इतं श्राम्यति सोऽल्पेन श्रीमद्विष्णुपदाम्बुना ॥
अघास्त्रामेदकवचं भवाग्निसम्भनौषधम् ।
सर्वाङ्गेः सर्वथा धार्यं पादं शुचिसदः सदा ॥
अमृतत्वावहं नित्यं विष्णुपादाम्बु यः पिबेत् ।
स पिबत्यमृतं नित्यं मासे मासे तु देवताः ॥
माहात्म्यामिददित्यस्य यो वक्ता सोऽपि निर्भयः ।
न त्वनर्घमर्घमूर्खं कलयन्नघमश्रुते ॥”

अन्यत्रापि ।
“स ब्रह्मचारी स व्रती आश्रमी च सदा शुचिः ।
विष्णुपादोदकं यस्य मुखे शिरसि विग्रहे ॥
जम्भप्रभृतिपापानां प्रायश्चित्तं यदीच्छति ।
शालग्रामशिलावारि पापहारि निषेयताम् ॥”
अतएव तेजोद्रविणपञ्चरात्रे श्रीब्रह्मोक्तम् ।
“पीठप्रणालादुदकं पृथगादाय पुत्रक ! ।
विश्वेन्मूर्द्धि भक्तानां सर्वतीर्थमयं हि तत् ॥”
इति ।

“पादोदकस्य माहात्म्यं विख्यातं सर्वशास्त्रतः ।
लेखितं श्रुतयात् को हि सिन्धुर्मान् गणयन्नपि ॥
विशेषतश्च पादोदं तुलसीदलसंयुतम् ।
शृङ्गे कृत्वा वैष्णवेभ्यो दत्त्वा प्राग्वत् पिबेत्स्वयम् ॥”
अथ शृङ्गकृतपादोदकमाहात्म्यं स्कान्दे ब्रह्म-
नारदसंवादे ।

“कृत्वा पादोदकं शृङ्गे वैष्णवानां महात्मनाम् ।
यो दद्यात्तुलसीमिश्रं चान्द्रायणशतं लभेत् ॥
गृहीत्वा कृष्णपादाम्बु शृङ्गे कृत्वा तु वैष्णवः ।
यो वहेत् शिरसा नित्यं स सुनिस्तापसोत्तमः ॥”
पादो देवदूतविज्जुलसंवादे ।

“शालग्रामशिलातोयं यदि शृङ्गभृतं पिबेत् ।
हृत्वाकोटिविनाशं तु कुरुते नात्र संशयः ॥”
अगस्त्यसंहितायाश्च ।

“शालग्रामशिलातोयं तुलसीदलवासितम् ।
ये पिबन्ति पुनस्तेषां स्तन्यपानं न विद्यते ॥
श्रीविष्णोर्वैष्णवानाश्च पावनपञ्चरोदकम् ।
सर्वतीर्थमयं पीत्वा कुर्यादाचमनं न हि ॥”
तदुक्तं स्कान्दे श्रीशिवेन ।

“विष्णोः पादोदकं पीत्वा पश्चादशुचिः शृङ्गया ।
आचामति च यो मोहाद्ब्रह्महा स निगद्यते ॥”
श्रुतिश्च । “भगवान् पवित्रो भगवत्पादौ पवित्रौ
पादोदकं पवित्रं न तत्पान आचमनीयं यथा
हि सोम इति ।” सौपर्णे च ।

“विष्णुपादोदकं पीत्वा भक्तपादोदकं तथा ।
य आचामति संमोहात् ब्रह्महा स निगद्यते ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥

पादं, क्ली, (पादार्थसुदकम् । पाद+ “पादार्था-
भ्याश्च ।” ५ । ४ । २५ । इति यत् ।) पादाय
वारि । पादप्रक्षालनार्थजलम् । इत्यमरः ॥ तत्-
लक्षणं यथा,—

“पादावनेजनजलयह्यं पात्रमदभुतम् ।
लौहज वा सरोजातं हैमं राजतमेव वा ॥
तान्ममचरणमपि वायवेन सतामिति ॥”
इति वैखानसग्रन्थः ॥

पानकं

“वडङ्गुलं प्रविस्तारसुतसेधश्चतुरङ्गुलम् ।
ओष्ठमेकाङ्गुलं कुर्यान्नासिकां चतुरङ्गुलाम् ॥
पृष्ठे पादसमायुक्तं चतुरङ्गुलमानतः ।
पादपात्रमिति ख्यातं सर्वदेवप्रपूजने ॥”
इति सिद्धान्तशेखरः ॥

पानं, क्ली, (पा पाने + भावे ल्युट् ।) पीतिः ।
द्रवद्रव्यस्य गलाघःकरणम् । (यथा, हितोपदेशे ।
“पयःपानं सुजङ्गानां केवलं विषवर्द्धनम् ॥”)
भाजनम् । (पाल रक्षणे + भावे ल्युट् ।) रक्ष-
णम् । इति मेदिनी ॥ (पीयते खगादिभि-
र्यत्र । पा + अधिकरणे ल्युट् । कुल्या । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १५५ ॥ पीयते यदिति । कर्मणि
ल्युट् । जलम् । इति व्युत्पत्तिखण्डोऽर्थः ॥ * ॥
पाति रक्षतीति । पा + लुः । रक्षाकर्त्तरि, त्रि ।
यथा, ऋग्वेदे । ६ । ७० । ४ ।

“व्रतानि पानो अमृतस्य चारुण
उभे वृचक्षा अतु पश्यते विश्वौ ॥”

पायनम् । अस्त्रशस्त्राणां तोक्षणाग्रतासम्पा-
दनयापारमेदः । पान् इति भाषा ॥ यदुक्तं
दृहत्संहितायाम् ।

“वडवोष्ट्रकरेणुदग्धपानं
यदि पानेन समीहतेऽर्थसिद्धिम् ।
भक्षपित्तमृगाश्च वस्तुदग्धैः
करिहस्तच्छिदये सतालगर्भैः ॥
आर्कं पयोडुडुविषाणमसीसमेतं
पारावताखुश्रुता च युतं प्रलेपः ।
शस्त्रस्य तैलमथितस्य ततोऽस्य पानं
पश्चाच्छित्तस्य न शिलासु भवेद्विघातः ॥
आरे कदल्या मथितेन युक्ते
दिनोषिते पायितमायसं यत् ।
सम्यक् श्रितं चाभ्रमि नैति भङ्गं
न चान्यलौहेष्वपि तस्य कौश्वर्यम् ॥”

तथाच शुक्रनीत्याम् ।

“इदमौशनसश्च शस्त्रपानं
रुधिरं श्रियमिच्छतः प्रदीप्ताम् ।
इविषा गुणवत् सुताभिलिप्तोः
सलिलेनाक्षयमिच्छतश्च वित्तम् ॥”

पानः, पुं, (पीयते यस्मादिति । पा + अपादाने
ल्युट् ।) शौण्डिकः । इति जटाधरः ॥ निःश्वासः ।
इति हेमचन्द्रः । ६ । ४ ॥

पानकं, क्ली, (पानाय कायतीति । कै + कः ।)
पानद्रव्यविशेषः । तत्प्रकारो यथा, “यद्योक्त-
परिमितशर्करानिम्बसंयुक्तोऽथवाभ्यान्मयुक्तः
पक्करसः । इति पाकराजेश्वरः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
१ । ४६ ।

“पानीयं पानकं मद्यं मृद्वग्रेषु प्रदापयेत् ॥”

कचित् पुंस्यपि दृश्यते । यथा, तत्रैव । १ । ३६ ।
“एभिर्लेपान् कषायांश्च तैलं सपींषि पान-
कान् ॥”

तत्रान्नफलपानकम् । यथा,—

“आन्नमामं जलखिन्नं मर्दितं दृढपाणिना ।
सिताशीताम्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितम् ॥

पानकं

प्रपानकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्मितम् ।
सद्यो रुचिकरं बल्यं शीघ्रमिन्द्रियतर्पणम् ॥
अप्रकाम्नरसोद्भूतपानकं वातनाशनम् ।
कफपित्तकरं किञ्चित् प्रत्यहं यदि सेवितम् ॥”
पक्काम्नस्य तु ।

“सुपक्कामान्नस्य फलं सुसुष्टिना
सम्मर्दितं शर्करया समन्वितम् ।
एलालवङ्गार्द्रकवासवासितं
वर्णान्वितं कस्य न रोचकं भवेत् ॥

पानकं चाम्नसम्भूतं स्वादन्नं गुरुपित्तजित् ।
सुहृदं श्लेष्मकृद्भक्ष्यं वर्यं दृश्यं रुचिप्रदम् ॥”
अन्निकाफलपानकं यथा,—

“अन्निकायाः फलं पक्कं मर्दितं वारिणा दृढम् ।
शर्करा मरिचोन्मिश्रं लवङ्गेन्द्रसुवासितम् ॥
अन्निकाफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम् ।
पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् सुरभ्यं वद्विबोधनम् ॥”
निम्बफलपानकं यथा,—

“भागैकनिम्बजं तोयं षड्भागं शर्करोदकम् ।
लवङ्गमरिचोन्मिश्रं पानकं पानकोत्तमम् ॥
निम्बफलभवं पानमत्यन्तं वातनाशनम् ।
वद्विदोषिकरं रुच्यं समस्ताहारपाचकम् ॥”

धान्याकपानकं यथा,—

“शिलायां साधुसम्यग्धान्याकं वस्त्रगाक्षितम् ।
शर्करोदकसंयुक्तं कर्पूरादिसुसंस्कृतम् ॥
नवीने मृदये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ॥

जम्बाः पानकं यथा,—

“जम्बूफलं स्थूलतरं सुपक्कं
सम्मर्दितं शर्करयाम्बुनालम् ।
सुवासितं वेलेजभट्टपत्रे
रुचिं विधत्ते विरुचौ जनानाम् ॥

जम्बूफलभवं रुच्यं पानकं कफनाशनम् ।
कषायं वातकृत् स्त्रोकं स्वादन्नं ग्राहकं परम् ॥”
बीजपूरपानकम् ।

“मातुलुङ्गरसे योज्यं त्रिगुणं शर्करं जलम् ।
कर्पूरमरिचोन्मिश्रं पानकं स्यादिदं वरम् ॥
मातुलुङ्गभवं पानं शूलानाश्च विनाशनम् ।
असौ कासेऽरुचौ वातविज्जुम्बेषु च पूजितम् ॥”
हेमकिरणम् ।

“शर्करानालिकेलश्च बीजपूरसंयुतम् ।

पटपुतं भवेद्वैमकिरणं नामपानकम् ॥

पानकं हेमकिरणं रुच्यं दृश्यं बलप्रदम् ।

सुस्निग्धं वातहृच्छुभं किञ्चित् कफकरं गुरु ॥”

करमर्दपानकं यथा,—

“लवङ्गार्द्रकसंयुक्तं सुपिष्टं वारिणा युतम् ।

करमर्दं करैर्मर्दं सप्तभागसितान्वितम् ॥

वातहृद्विदं भयं हृद्यमन्तरं स्मृतम् ।

रक्तपित्तकरश्चोष्णमाकण्ड्यं कारमर्दितम् ॥”

नारङ्गपानकं यथा,—

“सुपक्कनारङ्गफलं निपीडितं

संयोजितं शर्करयाति शुभया ।

सहार्द्रकं चेद्भक्षयेत् वासितं

पानेच्छया केन न संस्तुतचक्षम् ॥

पानगो

गारङ्गफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम् ।
मधुरं विशदं रुच्यं सुस्निग्धं पित्तहृद्दृढम् ॥”
चारस्य तु ।

“चारस्यफलजं सशर्करं

मदितं शिशिरवारिणा दृढम् ।

रेलमार्द्रकयुतेन सुवासं

भक्तसिक्थमिलितं कृतह्रासम् ॥

चारस्य फलजं पानं गुरु वृष्यं रुचिप्रदम् ।

कफपित्तहरं श्रेष्ठं हृद्यं मधुरपाकि च ॥

परुषजीरसुक्रादिद्राक्षादाडिमजं तथा ।

एकैकं सम्भवं भिन्नं पानकं क्रियते बुधैः ॥

एवमन्वस्य पुष्यस्य फलस्यान्वस्य वा तथा ।

शर्करामरिचोन्मिश्रं रस्यं स्यात् पानकं वरम् ॥

एवं हि पानकं कार्यं सुधिया सुसु यत्कृतम् ।

गुणा द्रव्यानुसारेण ज्ञातव्याः पानकेषु च ॥”

यथास्य गुणाः,—

“अमृतुतृट्कमहरं पानकं प्रीणनं गुरु ।

विष्टम्भि मूलजं हृद्यं यथाद्रव्यगुणश्च तत् ॥”

इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठ्याध्याये ॥

“गौडमन्मनन्तं वा पानकं गुरु मूलजम् ।

तदेव खण्डद्वीकाशर्करासहितं पुनः ॥

सान्त्वं सुतीक्ष्णं सुहिमं पानकं स्यात्तिरत्ययम् ।

“प्रद्रवाणि रसांश्चैव पानीयं पानकं पयः ।

खण्डान् यूषांश्च पेयांश्च सद्ये पार्श्वे प्रदापयेत् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥”

पानगोष्ठिका, स्त्री, (पानस्य पानाय वा गोष्ठिका।)

यत्र सम्भूय पीयते । मद्यपानचक्रम् । तत्-

पर्यायः । आपानम् २ । इत्यमरः । २ । १० । ४३ ॥

चक्रावुष्ठानं यथाः श्रामारहस्यष्टतम् । चक्रा-

कारेण पंक्त्याकारेण वा भिन्नभिन्नासने स्वशक्ति-

युक्तश्चेत् युग्मयुग्मक्रमेण पञ्चासनेनोपविश्य साम-

यिकललाटे चन्दनं दत्त्वा शिवशक्तिबुद्ध्या पुष्पश्च

ददात् । ततो यदि गुरुश्च त्रिष्ठिति तदादौ

गन्धादिना तं पूजयित्वा तत्पात्रे पुष्पं दत्त्वा

शुद्धिसहितं तस्मै समर्प्य प्रणमेत् । गुरोरभावे

तत् पात्रं जले क्षिपेत् । ततः शक्तिपात्रं शुद्धि-

सहितं शक्ते दत्त्वा सामयिकेभ्योऽपि व्येष्टाशु-

क्रमेण वीरपात्रात् परान्तं शुद्धिसहितं ददात् ।

ततः सामयिकोऽपि भक्त्या हस्तद्वयेन संगृह्य

तदुपरि मूलमन्त्रमष्टधा जप्त्वा पूर्ववदानन्द-

भैरवं भैरवींश्च सन्तर्प्य गुरुन् देवताश्च सन्त-

र्पयेत् । स्वस्वकल्पोक्तविधिना भूतशुद्धिं कुर्यात् ।

ततश्चक्रनायकस्तेः सह पात्रवन्दनं कुर्यात् । यथा,

“श्रीमद्भैरवशेखरप्रविलसच्चन्द्रान्तर्भावितं

त्रैत्राधीश्वरयोगिनीसुरगणैः सिद्धैः समाराधि-

तम् ।

आनन्दार्णवकं महात्मकमिदं साक्षात्त्रिखण्डान्तं

वन्दे श्रीप्रथमं कराम्बुजगतं पात्रं विशुद्धिप्रदम् ॥”

इत्यभिमन्त्र्य वामहस्तेन पात्रमुत्तोल्य अथोन्म-

वन्दनं कृत्वा गृह्णामीति गुरुशक्तिसाधकेश्वराणा-

मात्रां गृह्णीयात् । ते जुषस्वति ब्रूयुः । ततो मूला-

धारात् कुण्डलिनीं इष्टदेवतास्वरूपां आजि-

पानगो

ज्ञानां विभायं गुरुपादुकां स्तुत्वा शिवोऽह-
मिति विचिन्त्य हस्ताभ्यां पात्रं धृत्वा मूलमुच-
रन् कुण्डलिनीमुखे देवीं तर्पयेत् । एतदुक्त-
मुदयाकरपद्धत्याम् ।

“कृत्वा मन्त्रतनुं सरेत् गुरुपदं देवीं बलां चिन्मयीं
पश्चात् वारत्रयं सदासवष्टतं दीपैर्युतं कञ्चलेः ।
पुष्पादिष्वभिमन्त्रितश्च निविडं सम्मोहकध्वंसकं
ये सच्चिन्त्य पिबन्ति यान्ति खलु ते शुक्तिश्च
शुक्तिं पराम् ॥”

तन्त्रान्तरे च ।

“सिन्दूरतिलकं भाले पाणौ च मदिरासवम् ।

कृत्वा पिबेद्गुरुं ध्यायंस्तथा देवीश्च चिन्मयीम् ॥”

ततः पात्रमाधारोपरि संस्थाप्य पुनस्तेन क्रमेण

परान्तं गृहीत्वा पात्रवन्दनं कुर्यात् । यथा,—

“मदं मौनरसावहं यदि तथा दत्तश्च पेयादिभिः

किञ्चिच्चलरक्तपङ्कजदृशा तस्यै समावेदितम् ।

वामे स्वात्मविशुद्धिशुद्धिकमलं पाणौ विधायात्मके

वन्दे पात्रमहं द्वितीयमधुना नन्दैकसंवर्द्धनम् ॥”

ततः पूर्ववत् पात्रं स्वीकृत्य अन्यत् पात्रवन्दनं

कुर्यात् । यथा,—

“सर्वरत्नायकलाकलापकलितं कौतूहलदीप्तं

चन्द्रोपेन्द्रमहेन्द्रशम्भुवरुणब्रह्मादिभिः सेवितम् ।

ध्यातं देवगणैः परं सुनिगम्यैर्म्मोक्षार्थिभिः

सर्वदा

वन्दे पात्रमहं तृतीयमधुना चात्मावबोधधमम् ॥”

तृतीयपात्राभिवन्दनं कृतवान्यत् पात्रवन्दनं

कुर्यात् । यथा,—

“हैमं मौनरसावहं हरिहरब्रह्मादिभिः सेवितं

सुद्रामैथुनधर्मकर्मनिरतं चारान्ध्रतित्ताश्र-

यम् ।

आचार्याष्टकसिद्धिभैरवकलामांसेन संशोधितं

पायात् पञ्चमकारतत्त्वसहितं पात्रं चतुर्थं नमः ॥”

इति चतुर्थपात्रवन्दनं कृतवान्यत् पात्रवन्दनं

कुर्यात् । यथा,—

“आधारे भुजगाधिराजवलये पात्रं महीमण्डलं

मदं सप्तसमुद्रवारि पिशितं चाष्टौ च दिग्-

दन्तिनः ।

सोऽहश्चैव विभावयन् प्रतिदिनं तारागणैरुचितो

ऽप्यादित्यप्रमुखैः सुरासुरगणैराज्ञाकरैः

किङ्करैः ॥”

इति पञ्चमपात्रं स्वीकृत्यात् । ततो यावद्दृष्ट्या-

दिकं न चलति तावत् पानादिकं कार्यम् ।

अथास्य प्रमाणं यथा रुद्रयामले ।

“साधकेभ्यश्च शक्तिभ्यो दद्यान्निर्म्माल्यचन्दनम् ।

धामयिकैः समं कुर्याद्देवि । पानादिभक्षणम् ॥”

अन्यत्रापि ।

“निविष्टे चक्ररूपेण पंक्त्याकारेण वा यथा ।

शक्तियुक्तो वसेद्वापि युग्मयुग्मविधानतः ।

शिवशक्तिधिया सर्वं चक्रमध्ये समर्पयेत् ॥”

तन्त्रान्तरे च ।

“ततः पुष्पं समादाय गुरोः पात्रे निवेदयेत् ।

गुरवे च निवेद्याश्च शक्ते दत्त्वा स्वयं हरेत् ॥”

पानीयं

भावचूडामणौ च ।

“साक्षादयदि गुरुर्न स्यात्तदातोये विसर्जयेत् ॥”

एतत् सर्वं कलीतरपरम् ।

“दिव्यवीरमयो भावः कलौ नास्ति कदाचन ॥”

इति कालीविलासवचनात् ॥

पानपात्रं, स्त्री, (पानस्य पेयमदादेः पात्रम् ।)

मद्यपानपात्रम् । मद्यपानस्य भाजनम् । तत्-

पर्यायः । चषकः २ सरकः ३ अतुतर्षणम् ४ ।

इत्यमरः । पूर्वद्वयं मद्यपानपात्रे शेषद्वयं मद्य-

परिवेशनपात्रे । इति भरतः ॥ चषकम् ५ अतु-

तर्षः ६ पारी ७ पारीकम् ८ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ * ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २ । २६ ।

“ददावभूयं सुरया पानपात्रं धनाधिपः ॥”)

अथ पानपात्रपरिमाणादि यथा कुलसारे ।

“नयनाग्निबाणसंख्यकर्षेस्तु परमेश्वरि ! ।

पात्रं प्रकर्षयमित्युक्तं कुलसाधने ॥

इतोऽप्यधिकपात्रान् न कर्षयश्च साधकैः ॥”

कर्षं लौकिकतोलकमित्यर्थः । तदुक्तं कुलीनके ।

“गुञ्जादादश माघः स्यात्तदष्टौ कर्षं उच्यते ॥”

अथोत्तरतन्त्रे ।

“अनुज्ञां पुरतो लब्ध्वा गृह्णामीति स्वयं वदेत् ।

जुषस्वित्यभ्यनुज्ञातो गुरुणा वा कुलीनकैः ॥

गृह्णीयाच्च स्वयं सिद्धो बह्वपद्मासनः सुधीः ॥”

कुलार्णवे ।

“एकासने निविष्टा ये सुस्त्रीरंश्चैव भाजने ।

एकपात्रे पिबेद्द्रव्यं ते यान्ति नरकाधमे ॥”

एकपात्रमिति सर्वैर्मिलित्वा नैकपात्रे पिबेत् ।

न तु प्रतिवारं द्रव्यपाने भिन्नभिन्नपात्रं कार्यं

अननुष्ठानलक्षणप्राप्तेः सम्प्रदायविरोधाच्च ॥

पानवणिक, [ञ्] पुं, (पानाय पेयसुरादेर्विक्र-

यार्थं वणिकं पानस्य वणिकं वा ।) श्रौण्डिकः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

पानभाजनं, स्त्री, (पानाय पानस्य वा भाजनं

पात्रम् ।) पानपात्रम् । तत्पर्यायः । कंसः २ ।

इत्यमरः । २ । ६ । ३२ ॥ “काम्यतेऽसौ कंसः

कसकड्स्थुष्टि नास्तीति सः दन्धान्तः । स्वार्थे

ष्ठी कौस्यश्च । स्वर्णरजतादिनिर्मिते पात्रमात्रे-

ऽपि कंसः । ‘कंसः स्यात् तैजसे द्रव्ये पान-

पात्रेऽपि कौस्यवत् ।’ इति शाश्वतः ॥

‘पात्रान्तरे पानपात्रे कौस्यं कंसं च तैजसे ।’

इति रभसः ॥

पीयते पानं मद्यादि तस्य भाजनं पानभाज-

नम् ॥” इति भरतः ॥

पानसं, स्त्री, (पनसस्य इदं पनसफले भवं तत्-

फलस्य विकार इति वा अण् ।) पनसभव-

मद्यम् । इति जटाधरः ॥ पनससम्बन्धिनि, त्रि ॥

पानाथयः, पुं, (पानाद्धतोः जातो योऽथयः रोग-

विशेषः ।) मदाथयरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पानिलं, स्त्री, (पानमाधारत्वेनास्थव इति इलच् ।)

पानपात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पानीयं, स्त्री, (पीयते इति । पा + अनीयर् ।)

जलम् । इत्यमरः । १ । १० । ४ ॥ पातये रश्च-

पानीयं

शीये च वि॥ पानार्हद्रव्यविशेषः। पाना इति वङ्गभाषा। शरवत् इति पारस्यभाषा। तत्र अम्बिकापानीयं पित्तवमिनाशकम्। मिष्ट-दाडिमौपानीयं प्रतिश्यायकाशनाशकम्। अम्ब-दाडिमौपानीयं उदरविकारे धारकं क्षुधावृद्धि-कारकम्। निम्बपानीयं कृदिहृत्तासपित्तज्वर-निवारकं सकलाहारपाचकम्। नागरङ्ग-पानीयं कासपित्तविनाशकं अन्तःकरणप्राशस्त्य-जनकम्। सेवचन्दनपानीयं वलकारकं उन्माद-मूर्च्छारोगशान्तिकारकं रतिशक्तिवर्धकं उदर-विकारोपकारकम्। इति पाकराजेश्वरः॥ (अन्यत् पानकशब्दे द्रष्टव्यम्॥*) जल-दानविधिर्यथा,—

यम उवाच।

“एतत्ते कथितं विप्र! मम लोके तु दुर्लभम्।
पानीयं सन्ततन्तस्मादातयं सुखमिच्छता॥
अतोऽहं कारयेत् कूपं वापीं वा बहुपल्लवम्।
बहुलोकोक्ते देशे सर्वसत्त्वोपजीवितम्॥”

इत्यग्निपुराणम्॥

तद्दानानन्तरं पाक्यमन्त्रो यथा,—

“पानीयं प्राणिनः प्राणाः पानीयं पावनं महत्।
पानीयस्य प्रदानेन हृषिर्भवति शाश्वती॥”

इति स्मृतिः॥

तत्पर्यायः।

“पानीयजीवनव्रणान्तपुष्कराभः-

पाथोऽभ्युपगच्छन्तः सलिलोदकानि।

आपः कवारुणकवन्धजलानि नीरं

कीलालवारिकमलानि विधार्यसी च॥

भुवनं दहनारातिर्वास्तोयं सर्वतोमुखम्।

क्षीरं घनरसं निम्बगं मेघप्रसवो रसः॥”

अस्य साधारणगुणाः।

“पानीयं मधुरं हिमम् रुचिदं लघ्वाविशोषापहं
मोहभ्रान्तिमपाकरोति कुरुते भुक्तान्नपक्तिं

पराम्।

निद्रालस्यनिरासनं विषहरं आन्तार्त्तिसन्तर्पनं

नृणां धीवलवीर्यवृद्धिजननं नष्टाङ्गपुष्टिप्रदम्॥”

सद्यो वृष्टासु भूमिस्थं कलुषं दोषदायकम्।

चिरस्थितं लघु खल्वं पथं स्वादु सुखावहम्॥”

देशभूमिविशेषजलगुणाः।

“जातं ताम्रमृदस्तदेव सलिलं वातादिदोषप्रदं
देशाज्जायकरं च दुर्जरतरं दोषावहं धूसरात्।

वातघ्नं शिलाशिरौत्थममलं पथं लघु स्वादुकं

श्रेष्ठं श्याममृदस्त्रिदोषशमनं सर्वामयघ्नं

जलम्॥”

इति राजनिर्घण्टः॥

“पिच्छिलं क्षमिलं क्षिन्नं पथ्यशैवालकहर्मैः।

विवर्णं विरसं सान्नं दुर्गन्धि न हितं जलम्॥

चन्द्रार्ककरसंजुष्टं वायुना स्फालितं सृष्टुः।

पञ्चतोपरि यदारि समं पौरन्दरेण तत्॥

तस्यानुगुणसुदृष्टं शैलप्रसवगोक्षवेम्।

लेखनं दीपनं क्लृप्तं किञ्चिद्वातप्रकोपणम्॥”

इति राजवल्लभः॥

११६

पापं

पानीयनकुलः, पुं, (पानीये जले नकुल इव।)

उद्रः। उद्दिङ्गल इति भाषा। यथा,—

“उद्रस्तु जलमार्जारः पानीयनकुलो वसी॥”

इति हेमचन्द्रः॥

पानीयपृष्ठजः, पुं, (पानीयपृष्ठे जलोपरि जायते

इति। जन+ङः।) कुम्भी। इति रत्नमाला॥

पाना इति भाषा॥

पानीयफलं, स्त्री, (पानीयजातं फलमिति मध्य-

पदलोपी समासः।) मखानम्। इति भाव-

प्रकाशः॥ माखाना इति भाषा।

पानीयमूलकं, स्त्री, (पानीयमेव मूलमस्य। ततः

कप्।) सोमराजी। इति शब्दचन्द्रिका॥

पानीयवर्णिका, स्त्री, (पानीयं वर्णयति प्रका-

शयतीति। वर्ण+खुल्। टाप् अत इत्वच्।)

वालुका। इति राजनिर्घण्टः॥

पानीयशालिका, स्त्री, (पानीयस्य जलस्य वित-

रणार्थं शालिका शालागृहमित्यर्थः।) जला-

वस्थानगृहम्। पानिशाला इति जलकृञ् इति

च भाषा। तत्पर्यायः। प्रपा २। इत्यमरः॥

तत्कर्तृफलं यथा,—

“कूपारामप्रपाकारी तथा वृक्षादिरेपकः।

कन्याप्रदः सेतुकारी स्वर्गमाप्नोत्यसंशयम्॥”

इत्युद्वाहृतत्वे यमः॥

पानीयामलकं, स्त्री, (पानीयमामलकं पानीयाख्यं

आमलकं वा।) प्राचीनामलकम्। पानि

आमला इति भाषा। अस्य गुणाः। दोषत्रय-

ज्वरनाशित्वम्। इति भावप्रकाशः॥ सुख-

शुद्धिमलवहकारित्वम्। अम्लत्वम्। स्वादुत्वम्।

इति राजवल्लभः॥

पानीयालुः, पुं, (पानीयसम्भूत आलुः।) कन्द-

विशेषः। पनियालु इति हिन्दीभाषा। तत्-

पर्यायः। जलालुः २ क्षुपालुः ३ वालुकः ४।

अस्य गुणः। त्रिदोषनाशित्वम्। सन्तर्पणकारि-

त्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

पानीयाश्ना, स्त्री, (पानीयं जलं अश्नातीति।

अश्ना ग् भोजने+वाहुलकात् नः ततश्चाप्।)

वल्खजा। इति राजनिर्घण्टः॥

पान्यः, त्रि, (पथि कुशलः पन्थानं नित्यं गच्छ-

तीति वा। “पथो य नित्यम्।” ५। १।

७६। पथः पन्थ च इत्यनेन पन्थादेशे कृते णः।

पथिकः। इत्यमरः। २। ८। १७॥ (यथा,

हरिवंशे। ४२। २।

“यथा निदाघसमये सूर्यांशुपरिपीडितः।

पान्यो याति जलं दृष्ट्वा त्वरितं तत्पिपा-

सया॥”)

पापं, स्त्री, (पाति रक्षति अस्मादात्मानमिति।

पा+“पानीविधम्यः पः।” उणां। ३। २३।

इति पः।) अधर्मेम्। दुरदृष्टम्। तत्पर्यायः।

पङ्कम् १ पाप्मा २ पापम् ३ किल्बिषम् ४

कल्मषम् ५ कलुषम् ६ वृजिनम् ७ एनः ८

अधम् ९ अहः १० दुरितम् ११ दुष्कृतम् १२।

इत्यमरः॥ पातकम् १३ तूत्सम् १४ कण्वम् १५

पापं

शब्दम् १६ पापकम् १७। इति शब्दरत्नावली
(निषिद्धकर्मानुष्ठानविहितकर्मनानुष्ठानाभ्यां
पापोत्पत्तिं सविशेषमाह श्रीसदाशिवः।

“अनुष्ठानं निषिद्धस्य त्यागो विहितकर्मणः।

नृणां जनयतः पापं क्षेपशोकामयप्रदम्॥

खानिष्टमात्रजननात् परानिष्टोपपादनात्।

तदेव पापं द्विविधं जानीहि कुलनायिके!॥

परानिष्टकारात् पापान् मुच्यते राजशासनात्।

अन्यस्मान्मुच्यते मर्त्याः प्रायश्चित्ता समाधिना॥

प्रायश्चित्ताथवा दण्डेन पूता ये कृतान्हसः।

नरकान् न निवर्तन्ते इहासुच निगर्हिताः॥”

इति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रे॥

तद्विधं यथा,—

“प्राणाभिपातनं स्तैव्यं परदारमथापि च।

त्रौणि पापानि कायेन सर्वतः परिवर्जयेत्॥

असत्प्रलापं पारुष्यं पैशुन्यमनृतन्तथा।

चत्वारि वाचा राजेन्द्र! न जल्पेत न चिन्तयेत्॥

अनभिध्या परस्वेषु सर्वसत्त्वेषु सौहृदम्।

कर्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा चरेत्॥”

इति शान्तिपर्वणि दानधर्मेः॥

स्त्र्युक्तान्येतानि पातकशब्दे लिखितानि॥*

पापस्य पुरुषत्रयानुवर्तित्वं यथा,—

“नाधर्मेच्चरितो राजन्! सद्यः फलति गौरिव।

शूनैरावर्त्तमानस्तु मूलान्यपि निहन्तति॥

यदि नात्मनि मित्रेषु न चेत् पुत्रेषु न मृषु।

पापमाचरितं कर्म त्रिवर्गमनुवर्त्तते॥

फलत्वेन ध्रुवं पापं गुरुमुक्तमिवोदरे॥”

इति मातृस्य २८ अध्यायः॥*

तीर्थस्य पापनाशकत्वं तत्र कृतपापस्य वञ्च-
लेपत्वम्। यथा,—

“अन्यत्र हि कृतं पापं तीर्थमासाद्य गच्छति।

तीर्थे तु यत् कृतं पापं वञ्चलेपो भविष्यति॥

मधुरायां कृतं पापं तत्रैव च विनश्यति।

एषा पुरी महापुण्या यस्यां पापं न विद्यते॥”

इति वाराहे मधुरामाहात्म्यम्॥*

श्रेष्ठपापलक्षणं यथा,—

“अतः परं प्रवक्ष्यामि श्रेष्ठपापस्य लक्षणम्।

अयं देवर्षिभूतानां मनुष्याणां विशेषतः॥

पितृणाञ्च द्विजश्रेष्ठ! सर्ववर्णेषु चैकतः।

ॐकारादिनिवृत्तिश्च पापकार्यकृतिश्च या॥

हत्यादिकं महापापं त्वगम्यागमनं तथा।

घृतादिविक्रयं घोरं चाण्डालादिप्रतिग्रहम्॥

खदोषगोपनं पापं परदोषप्रकाशनम्।

ईर्ष्याविहं वाक्यदुष्टं निष्ठुरत्वं षड्भ्रमम्॥

टाकित्वं तालवादित्वं नाम्ना वाचाप्यधर्मजः।

मारणत्वमधार्मिक्यं नरकावहमुच्यते॥

एतैः पापैस्तु संयुक्तः पच्यते यदि शङ्करः॥”

इति वामने ५८ अध्यायः॥

साङ्ख्यनामकपापानि यथा,—

“एकशृङ्गाशनं पंक्तिभाङ्गपत्तानमिश्रणम्।

याजनाध्यापने धोनिस्तथैव सहभोजनम्॥

सहाध्यायस्तु दण्डमः सहयाजनमेव च।

पापं

एकादश समुद्दिष्टा दोषाः साङ्ख्यैः संज्ञिताः ॥
समीपे चाप्यवस्थानात् पापं संक्रमते वृणाम् ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन साङ्ख्यं परिवर्जयेत् ॥”

इति कौर्मोपनिषादि १५ अध्यायः ॥
“आनापादगात्रसंस्पर्शात् संवासात् सद्यभोज-
नात् ।

आसनाच्छयनाद्यानात् पापं संक्रमते वृणाम् ॥
आसनादेकशय्याया भोजनात् पंक्तिः सङ्करात् ।
ततः संक्रमते पापं घटादघट इवोदकम् ॥”

इति गारुडोपनिषादि ११२ अध्यायः ॥
राष्ट्रादिहृतपापेन राजादीनां परस्परं पापित्वं
यथा,—

“राजा राष्ट्रकृतात् पापात् पापी भवति वै
हरे ! ।

तथैव राज्ञः पापेन तद्राष्ट्रस्थास्तु ये जनाः ॥
वर्णाश्रमादयः सर्वे पापिनो नात्र संशयः ।
भार्याहोदुष्कृती स्वामी वृजिनात् स्वामिनो-
वला ॥

तथा देशिकपापास्तु शिष्यः स्यात् पातकी सदा ।
शिष्याद्धि-पापिनो नित्यं गुरुर्भवति दुष्कृती ॥
पातकी यजमानः स्यात् पापिनोऽङ्ग ! पुरोधसः ।
पुरोहितस्तथा पापी यजमानाहसोऽधुवम् ॥”

अदत्तपुण्यपापभागित्वं यथा,—
“अदत्तानि च पुण्यानि पापानि च यथा प्रिये ! ।

प्राप्याणि कर्मणा येन तदयथावन्निशमय ॥
देशग्रामकुलानि स्युर्भागभास्त्रि कृतादिषु ।
कलौ तु केवलं कर्त्ता फलभुक् पुण्यपापयोः ॥
अकृतेऽपि च संसर्गे अवस्थेयमुदाहृता ।

संसर्गात् पुण्यपापानि यथा यान्ति निबोध तत् ॥
एकत्र मेधुनाद्यानादेकपात्रस्थभोजनात् ।
फलाहं प्राप्नुयाम्कर्त्ता यथावत् पुण्यपापयोः ॥
स्पर्शनाद्वाधनादापि परस्य स्तवनादपि ।

दशांशं पुण्यपापानां नित्यं प्राप्नोति मानवः ॥
दर्शनश्रवणाभ्याश्च मनोधानास्तथैव च ।
परस्य पुण्यपापानां शतांशं प्राप्नुयान्नरः ॥
परस्य निन्दापैशुन्यं धिक्कारश्च करोति यः ।

तत्कृतं पातकं प्राप्य स्वपुण्यं प्रददाति सः ॥
कुर्वतः पुण्यकर्माणि सेवां यः कुरुते परः ।
पत्नी भृत्योऽथ शिष्यो वा सजातीयोऽपि मानवः ॥
तस्य सेवारूपेण तस्य तत्पुण्यभागं भवेत् ॥

एकपंक्तेस्ततो यस्तु लङ्घयन् परिवेशयेत् ॥
तस्य पापशतांशस्तु लभते परिवेशकः ॥
स्नानसन्धादिकं कुर्वन् संसृष्टेऽपि प्रभाषते ।
स पुण्यकर्म्मघटांशं दद्यात्सौ सुनिश्चितम् ॥

धर्मोद्देशेन यो द्रव्यं परं याचयते नरः ।
तत् पुण्यं कर्मजं तस्य धनं दत्त्वाप्नुयात् फलम् ॥
अपहृत्य परद्रव्यं पुण्यकर्म्म करोति यः ।
कर्म्मकृत् पापभोक्ता च धनिस्तद्वदेव फलम् ॥

नापनुद्य ऋणं यस्तु परस्य त्रियते नरः ।
घनी तत् पुण्यमाप्नोति स्वधनस्यानुकूपतः ॥
बुद्धिदस्त्रमुक्ता च यश्चोपकरणप्रदः ।
बलकृत्वापि घटांशं प्राप्नुयात् पुण्यपापयोः ॥

११७

पापं

प्रजाभ्यः पुण्यपापानां राजा घटांशमुद्धरेत् ।
शिष्यादगुरुः स्त्रिया भर्ता पिता पुत्रात्तथैव च ।
स्वपतेरपि पुण्यस्य भार्याहं समवाप्नुयात् ॥
परहस्तेन दानादि कुर्वतः पुण्यकर्म्मणः ।
विना भृतकशिष्याभ्यां कर्त्ता घटांशमाद्धरेत् ।
आत्मनो वा परस्यापि यदि सेवां न कारयेत् ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।

इत्थं ह्यदत्ताद्यपि पुण्यपापा-
न्यायान्ति नित्यं परसंक्षितानि ।

अदण्ड्य चास्मिन्नितिहासमयं
पुराभवं पुण्यमतिप्रियम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे । ७१।१५७ अध्यायः ॥
सुदृजन्तुप्रभृतीनां वधे पापं तत्प्रायश्चित्तम्
यथा,—

“वधे च सुदृजन्तूनां हिंसकानाञ्च पण्डितः ।
कार्षापणं समुत्सृज्य ऋतुकाले प्रमुच्यते ॥

अहिंसकानां सुद्राणां वधे शतगुणं ध्रुवम् ।
प्रायश्चित्तं ऋतुकाले कथितं पद्मयोनिना ॥
वधे विशिष्टजन्तूनां पश्वादीनाञ्च कामतः ।
ततः शतगुणं पापं निश्चितं मनुजब्रवीत् ॥

नराणां स्त्रीच्छेदातीनां वधे शतगुणं ततः ॥
स्त्रीच्छेदानाञ्च शतानाञ्च यत् पापं लभते वधे ।
सच्छूद्रैकस्य च वधे तत् पापं लभते पुमान् ॥
सच्छूद्राणां शतानाञ्च यत् पापं लभते वधे ।
तत् पापं लभते नूनं गोवधेनैव निश्चितम् ॥

गवां दशगुणं पापं ब्राह्मणस्य वधे भवेत् ।
विप्रहत्यासमं पापं स्त्रीवधे लभते नरः ॥” * ॥
पापिदर्शनजन्यपापं यथा,—

“पापं यद्दृष्टेन तात ! कथयामि निशमय ।
दुःखप्रं पापबीजञ्च केवलं विघ्नकारणम् ॥
गोपञ्च ब्रह्मज्ञं वापि कृतघ्नं कुटिलं तथा ।
देवज्ञं पित्रमाहूतं पापं विश्वासघातिनम् ॥

मिथ्यासाध्यप्रदातारं पञ्चातिथ्यविवक्षकम् ।
ग्रामयाजिनमेवेति देवविप्रस्वहारिणम् ॥
अश्वत्थघातिनं दुष्टं शिवविष्णुविनिन्दकम् ।
अदीक्षितमनाचारं सन्धाहीनं द्विजन्तथा ॥

देवज्ञं वृषवाहञ्च शूद्राणां रूपकारकम् ।
शवदाही च शूद्राणां शूद्राणाञ्च भोजिनम् ॥
अवीरां द्विजनासाञ्च देवब्राह्मणनिन्दवम् ।
पतिभक्तिविहीनाञ्च विष्णुभक्तिविहीनकम् ॥

शूद्राणां विधवाञ्चैव चण्डालं यमिचारिणीम् ।
शश्वत् कोपयुतं दुष्टमनसस्तस्य जारजम् ॥
चौरं मिथ्यावादिनञ्च शरणागतघातिनम् ।
मांसापहारिणञ्चैव ब्राह्मणं वृषलीपतिम् ॥

ब्राह्मणीगामिनं शूद्रं द्विजं वाहूधिकन्तथा ।
अगम्यागामिनं दुष्टं चतुर्वर्ण्यं शराधमम् ॥
मातासपत्नी माता च श्वश्रूश्च भगिनी सुता ।
गुरुपत्नी पुत्रपत्नी सोदरस्य प्रिया सती ॥

मातृव्रता पित्रव्रता भागिनेयप्रिया तथा ।
मातृव्रता नवोपा च पित्रव्रता रजस्वला ॥
पित्रमाहूतप्रसूञ्चैव चागम्याष्टादश स्मृताः ।
कौर्मिताः सामवेदे च परिपाल्याः सतां व्रज ! ॥

पापना

एतान् दृष्ट्वा च स्मृष्ट्वा च ब्रह्महत्यां लभेन्नरः ।
तस्माद्देवादिमान् दृष्ट्वा स्वर्गं दृष्ट्वा हरिं स्मरेत् ॥
कामतो यदि पश्यन्ति तत्तुल्यास्ते भवन्ति वै ।
तस्मात् सन्नो न पश्यन्ति पापभीता ब्रह्मेश्वर ! ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७।७८ अध्यायः ॥
(अनिष्टम् । वधः । इति राजावुजः ॥ यथा,
रामायणे । २ । ८ । ३२ ।

“तस्मात् न लब्धायै रामः पापं किञ्चित् करि-
ष्यति ।

रामस्तु भरते पापं कुर्यादेव न संशयः ॥”
तद्वति, त्रि । इत्यमरः ॥ यथा, महाभारते ।
१ । ६० । १६ ।

“पुण्यां योनिं पुण्यकृतो व्रजन्ति
पापां योनिं पापकृतो व्रजन्ति ।
कौटाः पतङ्गाश्च भवन्ति पापा
न मे विवक्षास्ति महाबुभाव ! ॥”)

पापकं, स्त्री, (पापमेव । स्वार्थे कन् ।) पापम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ७४ । २७ ।

“मन्यते पापकं कृत्वा न कश्चिद्वेति मामिति ।
विदन्ति चैनं देवाश्च यस्त्वैवान्तरपूरुषः ॥”
पापेन कायतीति । कै + कः । पापवति, त्रि ।
यथा, महाभारते । १ । ७४ । २६ ।

“एकोहमस्मीति च मन्यसे त्वं
न हृच्छयं वेत्सि सुनिं पुराणम् ।
यो वेदिता कर्मणः पापकस्य
यस्यान्तिके त्वं व्रजिनं करोषि ॥”)

पापकृतु, त्रि, (पापं कृतवानिति । पाप + कृ +
“सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृणः ।” ३ । २ । ८६ ।
इति कृप् ।) पारकर्त्ता । यथा,—

“स्वापनेनानुतापेन तपसाध्ययनेन च ।
पापकृन्मुच्यते पापाहनेन च हमेन च ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(यथा च महाभारते । १ । ६० । १६ ।
“पुण्यां योनिं पुण्यकृतो व्रजन्ति
पापां योनिं पापकृतो व्रजन्ति ॥”)

पापयज्ञः, पुं, (पापोऽभिकारी यज्ञः ।) अङ्गो-
चन्द्रः । कुजः । राहुः । शनिः । एतैर्युक्तो बुधः ।
रविः । यथा, ज्योतिःसारसंग्रहे ।

“अङ्गोनेन्द्रः कुजो राहुः शनिस्तैर्युत इन्द्रजः ।
रविः पापा भवन्त्येते शुभास्त्राण्ये प्रकीर्तिताः ॥”

पापघ्नः, पुं, (पापं हन्तीति । पाप + हन् +
“अमर्त्यकर्त्तृके च ।” ३ । २ । ५३ । इति टक् ।)
तिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पापनाशके, त्रि
इति सुप्रबोधयाकरणम् ॥

पापचेलिका, स्त्री, (पापमशुभं चेलति गच्छतीति ।
चेल + क् + टाप् । क्वाप् अत इत्थञ्च ।)
पाठा । इति रत्नमाला ॥ आकनादि इति भाषा ॥

पापचेली, स्त्री, (पापं चेलतीति । चेल + अच् +
गौरादिभ्योऽङीष् ।) पाठा । इत्यमरः । २ । ४ । ८५ ॥
पापनापितः, पुं, (पापं नापितः ।) धूर्त्तनापितः ।
इति संक्षिप्तसारयाकरणम् ॥

पापरो

पापपतिः, पुं, (पापोत्पादकः पतिः ।) उपपतिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पापपुरुषः, पुं, (पापः पापमयः पुरुषः ।) पाप-
मयाङ्गनरः । यथा,—

“वासपार्श्वस्थितं पापपुरुषं कञ्जलप्रभम् ।
ब्रह्महत्याशिरस्कञ्च स्वर्णस्तेयमुज्ज्वलम् ॥
सुरापानहृदा युक्तं गुरुतल्पकटिद्वयम् ।
तत्संसर्गं पदद्वन्द्वमङ्गप्रत्यङ्गपातकम् ॥
उपपातकरोमाणं रक्तक्षत्रविशोचनम् ।
खड्गचर्मधरं क्रुद्धमेवं कुक्षौ विचिन्तयेत् ॥”

इति भूतशुद्धिप्रकरणे तन्त्रसारः ॥ * ॥

“हृष्टादौ पुरुषश्चः संसारं सचराचरम् ।
सर्वेषां दमनार्थाय हृष्टवान् पापपुरुषम् ॥
दिजातिहत्यामूर्द्धानं मदिरापानलोचनम् ।
सुवर्णस्तेयवदनं गुरुतल्पगतिश्रुतिम् ॥
स्त्रीहत्यानासिकचैव गोहत्यादोषबाहुकम् ।
न्यासापहरणयोर्व भूयहत्यागलन्तथा ॥
परस्त्रीगतिशुक्लानं सुहृद्विषादधोदरम् ।
शरणापन्नहत्यादिनाभिं शर्वकथाकटिम् ॥
गुरुनिन्दासक्थिभागं कन्याविक्रयशेषम् ।
विश्वसवाक्यकथनपापं पित्रवधाङ्गिकम् ॥
उपपातकरोमाणं मञ्जाकायं भयङ्करम् ।
हृण्यवर्णं पिङ्गनेत्रं स्वाश्रयात्यन्तदुःखदम् ॥”

इति पापे क्रियायोगसारे २१ अध्यायः ॥

पापसुक्तः, त्रि, पापासुक्तः । निव्यापः । इति
संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ स च यथा,—

“यः समः सर्वभूतेषु जितात्मा शान्तमानसः ।
स पापेभ्यो विमुच्येत ज्ञानवान् स च वेदवित् ॥
गुणागुणपरिज्ञाता ह्यक्षयस्य क्षयस्य च ।
ध्यानेनैव ह्यसंमृदः स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
स्वदेहे परदेहे च सुखदुःखेन नित्यशः ।
विचारह्यो भवेद्यस्तु स मुच्येतैनसो ध्रुवम् ॥
अहिंसः सर्वभूतेषु ह्यणाक्रोधविवर्जितः ।
शुभन्यासः सदा यश्च स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
गणायामैश्च निर्दह्य अधःसन्धारणानि च ।
व्यवस्थितमना यस्तु स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
निराशीः सर्वतस्तिष्ठेद्विद्यार्थेषु न लोलुपः ।
परीतात्मा त्वजेत् प्राणान् सर्वपापात् प्रमुच्यते ॥
अध्वानो जितक्रोधः परद्रव्यविवर्जितः ।
अनसूयश्च यो मर्त्यः स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
गुरुशुश्रूषया युक्तो ह्यहिंसानिरतश्च यः ।
क्षुद्रश्च क्षुद्रशैलश्च स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
प्रशस्तानि च यः कुर्यादप्रशस्तानि वर्जयेत् ।
योऽभिगच्छति तीर्थानि विशुद्धिनाम्नरात्मना ॥
पापादुपरतो नित्यं स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
उत्पाय ब्राह्मणं गच्छेन्नरो भक्त्या समन्वितः ।
अभिगम्य प्रयत्नेन स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥”

इति बराहपुराणम् ॥

पापरोगः, पुं, (पापोद्भवो रोगः ।) मस्तरौरोगः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः ॥ ५।१६४।

“अभिचारात् भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति नित्य-
ताम् ।

पापान्त

शृङ्गालयोनिं प्राप्नोति पापरोगेऽपि पीडयति ॥
यत्पानजन्यो यद्रोगो भवति तत् सर्वं कर्म-
विपाकशब्दे द्रव्यम् ॥

पापहिं, स्त्री, (पापानां ऋद्धिर्दृष्टिर्न ।) ऋग्या ।
इति हेमचन्द्रः ॥ ३।५६१ ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे ॥ २।७८।

“अस्ति कस्मिंश्चिदनोद्देशे कश्चित् पुलिन्दः ।
स च पापहिं कर्तुं वनं प्रस्थितः ॥”)

पापलं, स्त्री, परिमाणविशेषः । इति संक्षिप्त-
सारीणादित्तिः ॥ (पापं लातीति । ला +
कः ।) पापयाहके, त्रि ॥

पापशमनी, स्त्री, (पापं शम्यतेऽनयेति । शम +
णिच् + करणे ल्यट् । स्त्रियां ङीप् ।) शमी-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पातकनाशिका च ॥

पापात्मा, [न] पुं, (पापः पापविशिष्ट आत्मा
यस्य । पापे अर्थमर्थ आत्मा बुद्धिर्यस्येति वा ।)

पापी, यथा,—

“पापात्मनां शृङ्ग गतिं विस्तरेण वदाम्यहम् ।
घड्भीतिसहस्राणि योजनानि दुरात्मनाम् ॥
प्रोक्तो मार्गस्य विस्तारः सर्वदुःखान्वितस्य च ।
कश्चित्कश्चित् ज्वलद्बहिः सन्तप्तः कर्हमः कश्चित् ।
कश्चित् कश्चित् द्विजश्रेष्ठ ! सन्तप्तं ताम्रवालुकम् ॥
कश्चित् कश्चित् क्षिप्रशिलाः कश्चित् क्षिप्रशिलास्तथा ॥
कश्चित् कश्चित् खल्वष्टिः कश्चिदङ्गारवर्षणम् ।
कुञ्चिद्वह्निवृष्टिश्च कुञ्चित् पङ्कवर्षणम् ॥
उष्णाम्बुवर्षणं कापि कश्चित् पाषाणवर्षणम् ।
ज्वलदग्निरिव कापि सन्तप्तो वाति मारुतः ॥
गभीरा अन्धकूपाश्च ह्यणादृतमुखा द्विज ! ।
कापि कण्टकवृक्षाश्च नाराचसमकण्टकाः ॥
पाषाणश्रेण्यः कापि दुरारोहाः सपन्नगाः ।
कश्चिन्नाटान्धकाराश्च कश्चित् शोणित-

कनराः ॥

कश्चिदीरगवृक्षाश्च कश्चित् काशाः कश्चित् शराः ।
कश्चित् कश्चित् शर्कराश्च लोष्टवश्च कश्चित्

कश्चित् ॥

कश्चिदस्यां राशयश्च दुर्गन्धा मांसराशयः ।
कश्चित् कण्टकराशश्च शैवालानि कश्चित्

कश्चित् ॥

कौलका वलयः कापि कश्चिद्व्याघ्रास्तथा शिवाः ।
खड्गिनः करिणः कापि कश्चिद्व्या भयङ्कराः ॥
एवं बहुविधकेशे ह्यायाजलविवर्जिते ।
तस्मिन्मार्गे द्विजश्रेष्ठ ! पापिनो यान्ति दुःखिनः ॥
नद्या विमुक्तकेशाश्च प्रेताकारभयङ्कराः ।
गच्छन्ति पापिनस्तत्र शुष्ककण्ठौष्ठतालुकाः ॥”

इति क्रियायोगसारे २२ अध्यायः ॥

पापान्तं, स्त्री, (पापं अन्तयतीति । अन्त + “कर्म-
ण्यम् ।” ३।२।१। इत्यण् ।) तीर्थविशेषः । तस्य

नामान्तरम् पृथक्कं अनुकीर्णम् । यथा,—

“पृथक्के महातीर्थेऽनुकीर्णं नामतः ।
जुह्याव धृतराष्ट्रस्य राष्ट्रं नरपतेस्ततः ॥
हृयमाने तदा राष्ट्रं प्रवृत्ते यत्कर्मणि ।
अक्षीयत ततो राष्ट्रं नृपतेर्दुष्कृतेन वै ॥

पामघः

ततः स चिन्तयामास ब्राह्मणस्य विचेष्टितम् ।
पुरोहितेन संयुक्तो रत्नान्यादाय सर्वशः ॥

प्रसादनार्थं विप्रस्य अनुकीर्णं ययौ तदा ।
प्रसादितः स राज्ञा च तुष्टः प्रोवाच तं नृपम् ॥

ब्राह्मणा नावमन्तयाः पुरुषेण विजानता ।
ब्राह्मणश्चेदवज्ञातो नश्येत्त्रिपुरं कुलम् ॥

एवमुक्त्वा स नृपतिमाज्येन पयसा पुनः ।
जत्थापयामास नृतास्तस्य राज्ञो हिते स्थितः ॥

तस्मिंस्तीर्थे तु यः स्नाति अध्वानो जितेन्द्रियः ।
स प्राप्नोति नरो नित्यं मनसा चिन्तितं फलम् ॥

तत्तु तीर्थं सुविख्यातं पापान्तं नाम नामतः ।
यस्येह यज्ञद्वयस्य मधु सुसाव वै नदी ॥

तस्मिन् स्नातोऽपि भक्त्या च मुच्यते सर्वपातकैः ।
फलं प्राप्नोति यज्ञस्य अश्वमेधस्य मानवः ॥

पापान्तमिति विख्यातं तीर्थं पुण्यतमं द्विजाः ॥
इति वामनपुराणे ३८ अध्यायः ॥

पापी, [न] पुं, (पापमस्यस्येति । इतिः ।)

पापयुक्तः । यथा,—

“रुधिरौघज्जुताः केचित् केचित् कर्हमभूधिताः ।
केचित् केचित् ह्यश्राङ्गाश्च पथि गच्छन्ति-

पापिनः ॥

क्रन्दन्तो ययया केचित् सवदवासाकुलेक्षणाः ।
शोचन्तः स्वानि कर्माणि केचित्गच्छन्ति पापिनः ॥

कस्यचिच्चर्मपाशस्य बन्धनं पापिनो गले ।
कङ्काले कस्यचिद्वन्धः कस्यचिच्च भुजद्वये ॥

कस्यचिन्नासिकारन्ध्रे निर्दयेर्यमकिङ्करेः ।
अङ्कुशायां विनिक्षिप्य क्रोधेनाक्षयते द्विज ॥

प्राणैः सृचिससुतकीर्णं पाशं दत्त्वा दृढं रुधा ।
आकृष्यते यमप्रेष्यैः केषाञ्चित् सच्चितैनसाम् ॥

शिवस्थानं गुरुपाषाणान् वहन्तः कर्णरन्ध्रकैः ।
आयोभारोश्च शिवायैर्व्रजन्ति पथि पापिनः ॥

काञ्चिद्वह्नीत्वा केशेषु काञ्चित् कर्णेषु पापिनः ।
काञ्चिद्वह्नीत्वा पादेषु नयन्ति यमकिङ्कराः ॥

ग्रीवासु पापिनः काञ्चित् करप्रहरणैर्दृष्टेः ।
क्षिप्त्वा क्षिप्त्वा यमप्रेष्या नयन्ति यममन्दिरम् ॥

यान्धधःशिरसः केचिदूर्ध्वापादास्तथा परे ।
गच्छन्ति वायुभिः केचिदेकपादाश्च केचन ॥

इत्येवं विह्वलाकारा आर्तारावविराविणः ।
यमदूतैस्ताड्यमानाः पापिनोऽपि च तत्पथि ॥”

इति पापे क्रियायोगसारे २२ अध्यायः ॥

पाप्मा, [न] पुं, (पा + “नामन् सीमन्ति ।”
उणां ॥ १।१५० । इति मनिन् । पुगागमे निपा-

तनात् साधुः ।) पापम् । इत्यमरः ॥ १।४।
२३ ॥ (यथा, मनुः ॥ ६।८५।

“अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ।
स विधयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥”)

पाम, [न] स्त्री, (पा + मनिन् ।) विचर्चिका ।
इत्यमरः ॥ २।६।५३ ॥ (यथा, माधवकरः ।

“सुध्मा वज्रः पौडरः आववयः
पामेतुक्ताः कण्डूकयः सदाष्टा ॥”)

पामघः, पुं, (पाम हन्तीति । हन् + टक् ।)
गन्धकः । इति जटाधरः ॥

पामनी, स्त्री, (पाम हन्तीति । हृन् + टक् । टित्वात् डीप् ।) कंटुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
पामनः, त्रि, (पामास्त्रस्य इति । “लोमादि-
पामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।” ५ । २ । १०० ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या “पामादिभ्यो नः ।” इति
नः ।) पामरीगविशेषः । तत्पर्यायः ।
कच्छुरः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

पामरः, त्रि, (पाम पापादिहौरात्मस्यस्येति ।
पामन् + “अस्मादिभ्यो रः ।” ४ । २ । ८० ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या रः । ततो न लोपे साधुः ।)
खलः । नीचः । इति मेदिनी । रे, १८२ ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ३७८ ।

“दूरात् पामरफुल्लतैः श्रुतिपथप्रभिः प्रवृद्धस्वभू-
द्दृष्टो निर्भरवारिभिः सहमनाः श्वभे निमज्ज-
न्निव ॥”

मूर्खः । इति हेमचन्द्रः ॥

पामरोद्धारा, स्त्री, (पामरं उद्धरतीति । उत् +
धृ + अण् । ततो अजादित्वात् टाप् ।) गुडूची ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पामा, [नृ] स्त्री, (पामन् + “मनः ।” ४ । १ ।
११ । इति न डीप् ।) कच्छुः । इत्यमरः । २ ।
६ । ५३ ॥ पाँचड़ा इति भाषा ॥ अस्या औषधं
यथा,—

“हरिद्रा हरितालश्च दूर्वागोमूत्रसैन्धवम् ।
अयं लेपो हन्ति दहं पामानं वै गरं तथा ॥”
अपि च ।

“माहिर्धं नवनीतश्च सिन्दूरश्च मरीचकम् ।
पामा विलेपिता नश्येत् बहुलापि वृषध्वजः ॥”
अन्यच्च ।

“मरीचं चित्तं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।
देवदारु हरिद्रे हे कुष्ठं मांसी च चन्दनम् ॥
विशाला करवीरश्च अर्कचौरं सकृत् पलम् ।
एषाश्च कार्ष्णिको भागो विषस्याहं पलं भवेत् ॥
प्रस्थं कटुकतैलस्य गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ।
ऋतुपात्रे लौहपात्रे वा शनैर्द्व्यभिना पचेत् ॥
पामा विचर्चिका चैव दहविस्फोटकानि च ।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति कोमलत्वश्च जायते ॥
प्रसृतान्यपि श्वित्राणि तैलेनानेन चक्षयेत् ।
चिरोत्थितमपि श्वित्रं विवर्णं तत्तृणजलवेत् ॥”
इति गारुडः १६४ । १६८ अध्याययोः ॥

पामारिः, पुं, (पामाया अरिर्नाशकः ।) गन्धकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

पायसः, पुं स्त्री, श्रीवासः ॥ टारपिन् इति भाषा ।
पयसा संस्कृतः । (पयसो विकार इत्यण् ।)
परमानम् । इत्यमरमेदिनीकौ । अस्य पाक-
प्रकारो गुणाश्च ।

“अतस्तत्तुल्यो धौतः परिभृष्टो वृतेन च ।
खण्डयुक्तेन दुधेन पाचितः पायसो भवेत् ॥
पायसः कफकृद्भ्रूलो विष्टम्भी मधुरो गुरुः ॥”
तस्य पित्रुर्द्वैशेन गङ्गाभसि निःक्षेपे फलं यथा,—
“पितृगृहिष्य धो भक्ष्या पायसं मधुसंयुतम् ।
गुडसर्पिल्लैः सार्द्धं गङ्गाभसि विनिःक्षेपेत् ॥

लप्ता भवन्ति पितरस्तस्य वर्षशतं हरे ।।
यच्छन्ति विविधान् कामान् पतितुष्टाः पिता-
महाः ॥”

इति स्कान्दे काशीखण्डे २७ अध्यायः ॥
चन्द्रप्रभपायसो यथा,—
“भृष्टजीरचतुर्जातश्चन्द्रकान्तः सुरोचनः ॥”
इति राजवल्लभः ॥

पयोविकारे, त्रि । यथा,—
“कन्दपकानि तैलेन पायसं दधि शक्तवः ।
द्विजैरेतानि भोज्यानि मृदगेहहृतान्यपि ॥”
इति तिथितर्क वराहपुराणम् ॥

पायिकः, पुं, पदातिकः । इति शब्दरत्नावली ॥

पायुः, पुं, (पाति रक्षति शरीरं मलनिस्सारणे-
नेति । यदा, पिबति वस्तुयौषधमनेनेति । पा +
“कृवापाजीति ।” उणां १ । १ । इत्यण् ।
“आतो युक् चिच्छतोः ।” ७ । ३ । ३३ ।
इति युक् ।) मलहारम् । स तु गर्भस्थस्य सप्त-
भिर्मासेभ्यः । इति सुखबोधः ॥ तत्पर्यायः ।
अपानम् २ गुदम् ३ श्रुतिः ४ अधोमर्म्मे ५
शूलहारम् ६ त्रिवलीकम् ७ वलिः ८ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । २७६ ॥ (यथा, पञ्चदशी ।
१ । २१ ।

“रजोऽंशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्म्मन्द्रियाणि तु ।
वाक्पाणिपादपायूपास्याभिधानानि जज्ञिरे ॥”
तस्याध्यात्मादि यथा,—

“अवागगतिरपानश्च पायुरध्यात्मसुचते ।
अधिभूतं विसर्गश्च मित्रस्तत्राधिदैवतम् ॥”
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥

(खनामख्यालो भरद्वाजपुत्रः । यथा, ऋग्वेदे ।
६ । ४७ । २४ । “अश्वथः पायवेऽदात् ॥”

“पायवे भरद्वाजपुत्रायैतत्संज्ञायाम्भ्रात्रे
चाश्वथोऽश्ववानेतत्संज्ञः प्रसोकोऽदात् दत्त-
वान् ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥ पालके, त्रि ।
यथा, ऋग्वेदे । २ । १ । ७ ।

“त्वं पायुर्दमे यस्तेऽविधत् ॥”

पायं, स्त्री, (मीयतेऽनेनेति । मा माने + “पाय-
सांनार्थेति ।” ३ । १ । १२६ । इति निपातनात्
अण्वात्वादेः पलं युगागमश्च ।) परिमाणम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । ८५ ॥ पानम् । इति
संक्षिप्तसारोणादित्तः ॥ जलम् । निन्दनीये,
त्रि । इति विश्वः ॥ (पा पाने + णिच् + ण्यत् ।
पाययित्ये । यथा, सुश्रुते । १ । १६ ।

“वृत्तश्च पायः स नरः सुजीर्णं
स्निग्धो विरेच्यः स यथोपदेशम् ॥”

पार, तु क कर्म्मसमाप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्त सुरां-परं-सकं-सेट् ।) अपपारत् ।
इति दुर्गादासः ॥

पारं, स्त्री, (पारयतीति । पार + पचाद्यच् ।)
परतीरम् । नदीलङ्घनाज्जन्तयतीरम् । इत्य-
मरः । १ । १० । ८ ॥ (यथा, सङ्गीतदर्पणे ।
“नादाब्जेषु परं पारं न जानाति सरस्वती ।
अद्यापि मञ्जनमयात् तुर्नीं वहति वक्षसि ॥”)

पारः, पुं, (पूर्यतेऽनेनेति । पू + घञ् ।) पारदः
इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी ॥ प्रान्तभागे, पुं
स्त्री । इति मेदिनी । रे, ५६ ॥

पारकः, त्रि, (ए पूर्त्तौ पालने प्रीतौ आयामे च +
खुल् ।) पूर्त्तिकारकः । पालनकारकः । प्रीति-
कारकः । आयामकारकः । एवर्थेषु पृष्ठातोः
कर्त्तरि ण्यकप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

पारक, [ज्] पुं, (पारयतीति । पार कर्म्म-
समाप्तौ + णिच् + “पारेरजिः ।” उणां १ ।
१३५ । इति अजिः । णिलोपः ।) सुवर्णम् ।
इत्युणादिकोषः ॥

पारक्यं, स्त्री, (परस्मै लोकायहितम् । पर +
अण् कुक् च ।) परलोकहितकर्म्म । यथा,—
“पादेन तस्य पारक्यं कुर्यात् सख्यमात्मवान् ।
अर्हन् चात्मभरणं नित्यनेमित्तिकन्तथा ॥
पादस्यार्द्धार्द्धमर्थस्य मूलभूतं विवर्द्धयेत् ।
एवमाचरतः पुंसो ह्यर्थः साफल्यमश्नुते ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

(परस्य इदमिति । परकीये, त्रि । यथा,
मनुः । १० । ६७ ।

“वरं स्वधर्म्मो विगुणो न पारक्यः खलुहितः ।
परधर्म्मेण जीवन् हि सद्यः पतति जातितः ॥”

पारगः, त्रि, (पारं गच्छतीति । पार + गम +
“अन्तायन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ।” ३ । २ ।
४८ । इति डः ।) पारगामी । तत्पर्यायः ।
कर्त्तरीकः २ । इति शब्दमाला ॥ (यथा, महा-
भारते । ४ । १४ । २१ ।

“उदतिष्ठन्मुदा स्मृतो नावं लब्ध्वेव पारगः ॥”

तथा च तत्रैव । १ । १४० । १६ ।

“पारगश्च धनुर्बुद्धिं बभूवाथ धनञ्जयः ॥”

पारगतः, पुं, (शास्त्रादेः अविद्याया वा पारं
गतः ।) जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥ पारगे, त्रि ॥
पारजायिकः, पुं, (परजायां गच्छतीति । पर-
जाया + टक् ।) पारदारिकः । (यथा, महा-
भारते । १२ । ६७ । १८ ।

“वाक्शूरो दण्डपरुषो यश्च स्यात् पारजायिकः ।
यः परस्वमयाददात् त्याज्या नस्तदृशा इति ॥”

पारटोटः, पुं, प्रस्तरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पारणः, पुं, (पारयतीति । पार + णिच् + ण्युः ।)
मेघः । इति शब्दमाला ॥

पारणं, स्त्री, (पार + भावे ल्युट् ।) उपवास-
प्रतान्तरदिवसकर्त्तव्यप्राथमिकभोजनम् । विव-
रणमस्य पारणाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पारणा, स्त्री, (पार + युच् + टाप् ।) उपवासव्रता-
न्तरदिवसकर्त्तव्यप्राथमिकभोजनम् । यथा,—
“पारणं पावनं पुंसां सर्वपापप्रणाशनम् ।
उपवासाङ्गभूतश्च फलदं शुद्धिकारणम् ॥
सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवापारणमिष्यते ।
अन्यथा फलहानिः स्यादते धारणपारणम् ॥
न रात्रौ पारणं कुर्यादते वै रोहिणीव्रतात् ।
निशायां पारणं कुर्यादर्जुनित्वा महानिशाम् ॥
पूर्वाह्ने पारणं शस्तं कृत्वा विप्रः सुराचनम् ।

सर्वेषां सम्मतं कुर्यादिते वै रोहिणीव्रतम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त श्रीकृष्णजन्मखण्डे = अध्यायः ॥
अथ श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतपारणकालः ।
“अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्यात्पारणं कचित् ।
हृत्वात् पुराकृतं कर्म उपवासार्जितं फलम् ॥
तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रं चतुर्गुणम् ।
तस्मात् प्रयत्नतः कुर्यात्तिथिभान्ते च पारणम् ॥”
अत्रोभयवियोगे पारणमुक्तम् । “यदा सार्द्ध-
प्रहरनिशाभ्यन्तरे एकस्यैव वियोगस्तदैकतर-
वियोगेऽपि पारणम् ॥ तथा च नारदीये ।
“तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।
पारणम् न कर्तव्यं यावन्नैकस्य संचयः ॥
सांयोगिके व्रते प्राप्ते धन्योऽप्येको विद्युष्यते ।
तत्रैव पारणं कुर्यादेवं वेदविदो विदुः ॥
यदौकस्यापि सार्द्धप्रहरनिशाभ्यन्तरे न वियोग-
स्तदा तयोरवियोगेऽपि प्रातरुत्सवान्ते पार-
णम् । तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रती कुर्वीत
पारणम् । इत्युक्तत्वात् ॥ * ॥ महाष्टम्युपवास-
पारणं मत्स्यमांसोपहारेण कर्तव्यम् । यथा,—
“अष्टम्यां सप्तपोष्यैव नवम्यामपरेऽहनि ।
मत्स्यमांसोपहारेण दद्यान्नेवेदमुत्तमम् ॥
तेनैव विधिनामनु खयं भुञ्जीत नान्यथा ॥”
स्त्रियास्तु पशुमांसमक्षयनिन्दया न तेन पारणं
किन्तु मत्स्येन । अष्टम्युपवासपारणे रविवारादौ
मांसनिषेधः । एवं मांसाशन्यागकृतनियमेन
नियोगादपि मांसं वर्जनीयम् ॥ * ॥
अथ श्रीरामनवमीव्रतपारणकालः ।
“नवमी चाष्टमीविद्धा व्याख्या विष्णुपरायणे ।
उपोषणं नवम्यां वै दशम्यामेव पारणम् ॥”
अथैकादशीव्रतपारणकालः ।
“मन्त्रं जपित्वा हरये निवेदोपोषणं व्रती ।
द्वादश्यां पारणं कुर्याद्दर्शयित्वा ह्युपोदकीम् ॥”
द्वादशीलङ्घने दोषमाह नारदीयम् ।
“महाहानिकरी ह्येषा द्वादशी लङ्घिता
वृणाम् ॥
विष्णुधर्माक्षरे ।
“द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञितः ।
तमतिश्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परः ॥”
अथ अवगद्वादश्यापुपवासपारणकालः ।
“तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।
तावदेव न भोक्तव्यं यावन्नैकस्य संचयः ॥
विशेषेण मन्त्रीपाल अथर्वं वर्द्धते यदि ।
तिथिचयेण भोक्तव्यं द्वादशीं नैव लङ्घयेत् ॥”
तिथिचयेण एकादशीचयेण भोक्तव्यं द्वादश्यां
पारयेदित्यर्थः ॥ * ॥ अथ शिवरात्र्युपवास-
पारणकालः ।
“जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्रजयान्विते ।
कृतोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्याच्च पारणम् ॥”
तिथ्यन्ते पारणम् जयन्तीमात्रपरम् । अत्र
चतुर्दश्यामेव तत् ।
“ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।
पूजितानि भवन्तीह भूताह पारणे कृते ॥” * ॥

पारणदिने वर्ज्यानि यथा, ब्रह्माण्डपुराणम् ।
“कांक्षं मांसं सुरां चौरां लोभं वितथभाषणम् ।
आयामश्च अवायश्च दिवास्वप्नं तथाञ्जनम् ॥
शिलापिष्टं मसुरांश्च द्वादशैतानि वैष्णवः ।
द्वादश्यां वर्जयेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”
हरिसन्तोषे ।
“कांक्षं मांसं मसूरश्च चणकं कोरदूषकम् ।
श्राकं मधु परामश्च त्वजेदुपवसन् स्त्रियम् ॥”
अत्रोपवसन्निति तद्दिने भोजनासम्भवात्
सामीप्यात् पूर्वापरयोर्दण्डम् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥
पारतः, पुं, (विविधयाधिसङ्कटादिभ्यः पारं
तनोतीति । तन + अन्त्यभ्योपीति ङः ।)
पारदः । इति हेमचन्द्रः । १ । ११६ ॥
पारतन्त्र्यं, क्ली, (परतन्त्रस्य भावः । परतन्त्र +
अन्त्य ।) परतन्त्रता । पराधीनत्वम् । अन्याय-
तता । यथा, माधवकरः ।
“दोषाणां समवेतानां विकल्पेऽंशं शक्यना ।
स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां याधेः प्राधान्यमादि-
शेत् ॥”
पारत्रिकं, त्रि, (परत्र भवम् । परत्र + ठक् ।)
पारलौकिकम् । परत्र भवमित्यर्थे षष्ठाक्षप्रत्यय-
निष्पन्नम् ॥
पारदः, पुं, (जरामरणसङ्कटादिभ्यः पारं ददा-
तीति । दा + कः ।) धातुविशेषः । पारा इति
भाषा । तत्पर्यायः । रसराजः २ रसनाथः
३ महारसः ४ रसः ५ महातेजः ६ रसखेहः
७ रसोत्तमः ८ सुतराट् ९ चंपलः १० जैत्रः
११ शिवबीजम् १२ शिवः १३ अमृतम् १४
रसेन्द्रः १५ लोकेशः १६ दुर्जरः १७ प्रभुः १८
रुद्रजः १९ हरतेजः २० रसधातुः २१ अचि-
न्त्यजः २२ खेचरः २३ अमरः २४ देहदः २५
न्युनाशकः २६ सुतः २७ स्कन्दः २८ स्कन्दा-
शकः २९ देवः ३० दिव्यरसः ३१ रसायनश्रेष्ठः
३२ यशोदः ३३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुतकः
३४ सिद्धधातुः ३५ पारतः ३६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ हरबीजम् ३७ रजस्वलः ३८ । इति
हेमचन्द्रः ॥ शिववीर्यम् ३९ शिवाङ्गयः ४० ।
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । क्रमिकुष्ठ-
नाशिलम् । पचुष्यत्वम् । रसायनत्वम् । इति
राजवल्लभः ॥ अस्य भक्षणः पूर्णवीर्यं मासत्रय-
पर्यन्तं तिष्ठति । इति परिभाषा ॥ * ॥ अपि च ।
“पारदः सकलरोगनाशकः
घट्टसो निखिलयोगवाहकः ।
पञ्चभूतमय एव कीर्तितो
देहलोहवरसिद्धिकारकः ॥
मूर्च्छितो हरते व्याधीन् बह्वः खेचरसिद्धिदः ।
सर्वसिद्धिकरो लीनो निरुध्यो देहसिद्धिदः ॥
विविधयाधिभयोदयमरणजरासङ्कटेऽपि
मर्त्तयः ।
पारं ददाति यस्मात्तस्मादयं पारदः कथितः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

तस्योत्पत्तिलक्षणे यथा,—
“शिवाङ्गात् प्रच्युतं रेतः पतितं धरणीतले ।
तद्देहसारजातत्वाच्छुक्लमच्छमभूच्च तत् ॥
अत्र भेदेन विज्ञेयं शिववीर्यं चतुर्विधम् ।
श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं तत्तु भवेत् क्रमात् ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च खलु जातितः ।
श्वेतं शूलं रज्ज्वां नाशे रक्तं किल रसायने ॥
धातुवादे तु तत् पीतं खे गतौ क्षणमेव च ।
पारदः षड्रसः स्निग्धस्त्रिदोषघ्नो रसायनः ।
योगवाहो महावृषः सदा दृष्टिबलप्रदः ॥
सर्वामयहरः प्रोक्तो विशेषात् सर्वकुष्ठवृत् ।
स्वस्थो रसो भवेद्ब्रह्मा बह्वो ज्ञेयो जनार्दनः ।
रञ्जितः क्रामितश्चापि साक्षाद्देवो महेश्वरः ।
मूर्च्छित्वा हरति रजं बन्धनमनुभूय खे गतिं
कुरुते ।
अजरीकरोति हि मृतः कोऽप्यः करुणाकरः
सुतात् ॥”
रघुनाम्नते ।
“यस्य रोगस्य यो योगस्तेनैव सह योजितः ।
रसेन्द्रो हन्ति तं रोगं नरकुष्ठरवाजिनाम् ॥”
तस्य दोषा यथा,—
“मलं विषं वृद्धिगिरित्वापलं
नेसर्गिकं दोषसुषुप्ति पारदे ।
उपाधिजौ द्वौ त्रिपुनागयोगजौ
दोषौ रसेन्द्रे कथितौ सुनीश्वरैः ॥
मलेन मूर्च्छां मरणं विवेक
दाहोऽपि वा कष्टतरः शरीरे ।
देहस्य जायं गिरिणा सदा स्या-
न्नाशक्यतो वीर्येण्डुतिष्ठ पुंसाम् ॥
वज्रेण कुष्ठं भुजगेन गच्छो
भवेदतोऽसौ परिशोधनीयः ॥
वृद्धिर्विषं मलश्चेति सुखा दोषाश्च यो रसे ।
एते कुर्वन्ति सन्तापं मृतिं मूर्च्छां वृणां क्रमात् ॥
अन्येऽपि दोषाः कथिता भिषग्भिः पारदे यति
तथाप्येते त्रयो दोषा हरणीया विशेषतः ॥
संस्कारहीनं खलु सुतराजं
यः सेवते तस्य करोति बाधाम् ।
देहस्य नाशं विदधाति नूनं
कटाक्ष रोगान् जनयेन्नराणाम् ॥”
भारितस्य मूर्च्छितस्य तस्य गुणाः ।
“पारदः क्षमिकुष्ठघ्नो जयदो दृष्टिदः सरः ।
न्युत्तुह्य महावीर्यो योगवाहो जराहरः ।
सुखोजोरूपदो दृष्टो दृष्टिबलहातुवर्धनः ।
वृद्धत्वनाशनः शूरः खेचरः सिद्धिदः परः ॥
पारदः सकलरोगहा सुतः
घट्टसो निखिलयोगवाहकः ।
पञ्चभूतमय एव कीर्तित-
स्तेन तद्गुणगणैर्विराजते ॥” * ॥
अथ रसस्य शोधनविधिः । तत्र खेदनम् ।
“नानाधात्र्येयथा पाप्मेस्तुवर्जैर्जलान्वितैः ।
नृज्जाण्डं पूरितं रसेन्द्यावदन्तलमाप्नुयात् ।
तन्मध्ये भङ्गराण्मण्डौ विष्णुकान्ता पुनर्नवा ।

पारदः

मीनाची चैव सर्पाची सहदेवी प्रतावरी ॥
त्रिफला गिरिकर्णी च हंसपादी च चित्रकः ।
समस्तं कुट्टयित्वा तु यथाशक्तिं विनिःक्षिपेत् ॥
पूर्वाम्नाभाषमर्थे तु धान्याम्नाकमिदं स्तुतम् ।
खेदनादिषु सर्वत्र रसरानस्य योजयेत् ॥”
विष्णुकान्ता गिरिकर्णी च अपराजितैव श्वेत-
नीलपुष्पमेदात् । अत्यन्तमारनालं वा तदभावे
प्रयोजयेत् । तदभावे धान्याम्नाभावे ।
“त्रुषणं लवणं राजी रजनी चित्राद्रकम् ।
महाबला नागवला मेघनादः पुनर्नवा ॥
मेघशङ्खी चित्रकश्च नवसारं समं समम् ।
एतत् समस्तं यत्नं वा पूर्वाम्नेनैव पेययेत् ॥
प्रलिम्पितेन कल्केन वस्त्रमङ्गलमात्रकम् ।
तन्मध्ये निःक्षिपेत् स्तुतं वक्त्रा तत्तिदिनं पचेत् ॥
दोषायन्तेऽन्धसंयुक्ते जायते खेदितो रसः ॥”
मेघनादः चवरादृशकविशेषः । मेघशङ्खी मेघा-
शङ्खी । तदभावे कर्कटशङ्खी याच्या । नवसारं
नौसादर । अन्यच्च ।
“सूक्तकानलसिन्धूत्तुत्रुषणाद्रकराजिकाः ।
रसस्य षोडशंशेन त्रयं युज्यात् पृथक् पृथक् ॥
त्रयेष्वुक्तमानेषु मतं मानमिदं बुधैः ।
पटावृतेषु चैतेषु स्तुतं प्रक्षिप्य काञ्चिके ॥
खेदयेद्दिनमेकं दोषायन्तेषु बुद्धिमान् ।
खेदात्तोषो भवेत् स्तुतो मर्दनाच्च सुनिर्मलः ॥”
मूलकं सुरदः । अनलश्चित्रकम् । त्रुषणं चिकटु ।
राजिका राइ ॥ * ॥ अथ मर्दनम् ।
“इष्टिकाचूर्णचूर्णाभ्यामादौ मर्दो रसस्ततः ।
दध्ना गुडेन सिन्धूत्तराजिकाश्च धूमकेः ॥”
अन्यच्च ।

“कुमारिकाचित्रकरत्तसर्षपैः
कृतेः कषायैर्बृहतीविमिश्रितैः ।
फलत्रिकेणापि विमर्दितो रसो
दिनत्रयं सर्वमलैर्विसुच्यते ॥” * ॥
अथ मूर्च्छनम् ।
“त्रुषणं त्रिफलाबन्धाकन्दैः क्षुद्राद्वयान्वितैः ।
चित्रकोर्णानिशाचारकान्याकैकनकद्रवैः ॥
स्तुतं कृतेन युषेण वारान् सप्ताभिमूर्च्छयेत् ।
इत्थं संमूर्च्छितः स्तुतस्त्यजेत् सप्तापि कषुकान् ॥”
बन्धाकन्दः वांभखखसाकन्दः । क्षुद्राद्वयं छोटी-
कटैया वडोकटैया । ऊर्णा ऊर्णमेषका । निशा
हरिद्रा । चारः यवचारः । कन्या कुमारिका ।
अर्कः अर्कपत्ररसः । कनकः धनूरपत्ररसः ॥ * ॥
अथोद्धृपातनम् ।
“मयूरग्रीवताप्याभ्यां नष्टपिष्टीकृतस्य च ।
यन्त्रे विद्याधरे कुम्भाद्रसेन्द्रस्योद्धृपातनम् ॥
स्तुतः स्यादुद्धृपातेन सर्वदोषविवर्जितः ॥”
मयूरग्रीवा तुतिया । ताप्यः सुवर्णमाषी । नष्ट-
पिष्टीकृतस्य कुमारिकाद्रवयोगेन तावन्मर्दनं
कर्त्तव्यं धावत् पारदः पृथङ् दृश्यते इत्यर्थः ।
विद्याधरयन्त्रे डमरुयन्त्रे ॥ * ॥
अथाधःपातनम् ।
“त्रिफलाशिशुशिलिभिर्बवणासुरिसंयुतैः ।

पारदः

नष्टपिष्टं रसं कृत्वा लेपयेद्दूर्ध्वाभाजनम् ॥
ततो दीपैरधःपातमुपलैस्तस्य कारयेत् ।
यन्त्रे भूधरसंज्ञे तु ततः स्तुतो विशुद्धयति ॥
खेदनादिक्रियाभिस्तु शोधितोऽसौ यदा भवेत् ।
तदा कार्याणि कुरुते प्रयोज्यः सर्वकर्मसु ॥”
अथ सुखदोषहरशोधनविधिः ।
“गृहकन्या हरति मलं त्रिफलाभिं चित्रको
विषं हन्ति ।
तस्मादेभिर्मिश्रैर्वारान् संमूर्च्छयेत् सप्त ॥” * ॥
अथ सर्वदोषहरः संक्षिप्तः शोधनविधिः ।
“कुमारिकाचित्रकरत्तसर्षपैः
कृतेः कषायैर्बृहतीविमिश्रितैः ।
फलत्रिकेणापि विमर्दितो रसो
दिनत्रयं सर्वमलैर्विसुच्यते ॥
एवं कदर्थितः स्तुतः षण्णो भवति निश्चितम् ।
बङ्गौषधीकषायेण खेदितः स बली भवेत् ॥
सर्पाचीचिक्षिकाबन्धाभङ्गाद्वैः खेदितो बली ।
ततः स पारकद्रावैः खिन्नः स्यादतिदीप्तिमान् ॥”
सर्पाची नागफणी । चिक्षिका अम्बिली । बन्धा
वांभखखसा । भङ्गः भङ्गराजः । अन्दो सुस्ता ।
पावकः चित्रकः ॥ * ॥
अथ रसस्य मारणविधिः ।
“धूमसारं रसं तोरीं गन्धकं नवसादरम् ।
यामैकं मर्दयेद्वस्त्रेभागं कृत्वा समं समम् ॥
काचकूप्यां विनिःक्षिप्य ताश्च नष्टस्त्रुषया ।
विलिप्य परितो वक्त्रे सुत्रां दत्त्वा विशोषयेत् ॥
अधःसच्छिद्रपिठरीमध्ये कूर्पीं निवेशयेत् ।
पिठरीं बालुकापूरैर्भृत्वा वा कूपिकागलम् ॥
निवेश्य चुक्ष्मां तदधो वक्त्रं कुम्भाच्छनैः शनैः ।
तस्मादप्यधिकं किञ्चित् पावकं ज्वालयेत् क्रमात् ॥
एवं द्वादशभिर्यामैर्न्रियते रस उत्तमः ।
स्तोदयेत् स्वाङ्गशीतं तन्मूर्ध्वागं गन्धकं त्यजेत् ॥
अधःस्थश्च स्तुतं स्तुतं गृह्णीयात्तन्नु मात्रया ।
यथोचितानुपानेन सर्वकर्मसु योजयेत् ॥” * ॥
अथान्यप्रकारः ।
“अपामार्गस्य बीजानां मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् ।
तत् संपुटे क्षिपेत् स्तुतं मलपूदुग्धमिश्रितम् ॥”
मलपूः काष्ठोदुम्बरिका ।
“त्रोणपुष्पीप्रसूनानि विडङ्गमिरिमेदकः ।
एतच्चूर्णमधोर्द्ध्वं दत्त्वा सुत्रां प्रदीपयेत् ॥
तद्गोलमाधमेत् सम्यक् नष्टमूषासंपुटे सुधीः ।
सुत्रां दत्त्वा शोधयित्वा ततो गजपुटे पचेत् ॥
एकेनैव पुटेनैव स्तुतकं भस्म जायते ।
तत् प्रयोज्यं यथास्थाने यथामात्रं यथाविधि ॥”
अथान्यप्रकारः ।
“काष्ठोदुम्बरिकादुग्धे रसं किञ्चिद्विमर्दयेत् ।
तद्गुग्गुलुचिद्रोक्ष मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् ॥
क्षिप्वा तत्संपुटे स्तुतं तच्च सुत्रां प्रदीपयेत् ।
धृत्वा तन्नोलकं प्राञ्चो नष्टमूषासंपुटेऽधिके ॥
पचैज्जमुटे तेन स्तुतकं याति भस्मताम् ॥”
अन्यः प्रकारः ।
“नागवल्लीरसेष्टुः कर्कोटीकन्दगर्भितः ।

पारद

नष्टमूषासंपुटे पक्वः स्तुतो यात्येव भस्मताम् ॥”
इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे २ भागे ॥
अथ पारदशिवनिर्माणविधिः ।
“पारदे शिवनिर्माणे नानाविधं यतः प्रिये !
अतएव महेशानि ! शान्तिस्वस्थयनं चरेत् ॥
पारदं शिवबीजं हि ताडनं नहि कारयेत् ।
ताडनादित्तनाशः स्यात्ताडनाद्विचहीनता ॥
ताडनाद्रोगयुक्तत्वं ताडनाम्बरणं भवेत् ।
द्वादशं पार्थिवं लिङ्गमुपचारैश्च षोडशैः ।
पट्टादिस्त्रचनिर्माणरचितं शुक्लमेव वा ॥
पुरुषस्य यथायोग्यं युग्मवस्त्रं निवेदयेत् ॥
भोगयोग्यं प्रदातव्यं मधुपर्कं कुलेश्वरि !
अलङ्कारं यथाशक्ति दद्यात् कल्याणहेतवे ॥
पूजयेद्बहुयन्त्रेण विस्वपत्रेण पार्वति ! ।
तोडलोक्तेन विधिना प्रत्येकेनायुतं जपेत् ॥
आदौ पञ्चाक्षरं मन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् ।
पूजान्ते प्रजपेत् पञ्चात् प्रासादाख्यं महामनुम् ॥
दक्षिणान्तं समाचर्य हविष्याशी जितेन्द्रियः ।
ताम्बूलश्च तथा मत्स्यं वर्जयेन्न कदाचन ।
अस्मिंस्तन्त्रे हविष्यान्नं ताम्बूलं मीनसुत्तमम् ॥
होमयेत् परमेशानि ! दशांशं वा शतांशकम् ।
होमस्य दक्षिणा कार्या तदा विघ्नेन लिप्यते ॥
ततः परस्मिन् दिवसे पारदं आनयेत् सुधीः ।
तस्योपरि जपेन्मन्त्रं सर्ववन्धं नवात्मकम् ॥
योमबीजं शिवार्णवश्च वर्णादां विन्दुमस्तकम् ।
वायुबीजं चेन्द्रयुतं चितयं चाम्बकं प्रिये ! ॥
इमं मन्त्रं महेशानि ! प्रजपेदौषधोपरि ॥
पारदे प्रजपेन्मन्त्रमष्टोत्तरशतं यदि ।
तदैवौषधयोगेन बहो भवति नान्यथा ॥
ततः परस्मिन् दिवसे श्रद्धा यत् प्राणवक्त्रमे ! ।
वरयेत् सर्वकर्तारं यथोक्तविभवाविधि ॥
सुवर्णं चम्पकाकारं कर्णयुग्मे निवेशयेत् ।
चतुष्कोणयुतं खर्णं श्रीवायां समनोहरम् ॥
हस्तद्वये महेशानि ! दद्यादलययुग्मकम् ।
वलयं शुक्लवर्णं च अङ्कुरीयं तथैव च ॥
ऊर्मीं दद्यात् पीतवर्णां चौमवस्त्रयुगं शिवे ! ।
एवं कृत्वा महेशानि ! शिवरूपं विचिन्तयेत् ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि विधानं श्रद्धा पार्वति ! ।
प्रस्तरे चैव संस्थाप्य भिग्टीपत्ररसेन च ।
प्रणवेन समालोष्य कुम्भात् कर्हमवत् प्रिये ! ॥
निर्माणयोग्यं तद्वयं यदि स्यात् सुरसुन्दरि ! ।
तदा निर्माय तस्मिन् पुनर्दृष्टरश्मरेत् ॥
खपुष्पसंयुते वस्त्रे अङ्गारे च करीषके ।
किञ्चिदुष्णं प्रकर्त्तव्यं यतो दृष्टतरं भवेत् ॥”
इति मातृकामेदतन्त्रे ८ पटलः ॥ * ॥
सगरराजकृतसुक्तकेशस्त्रिच्छेजातिविशेषः ॥
(यथा, महाभारते । २ । ५१ । १३ ।
“कैराता हरदा हर्षाः शूरा वैयामकास्तथा ।
औदुम्बरादुर्विभागा पारदाः सह वाङ्मिकेः ॥”)
अस्य विवरणं पञ्चवक्त्रे द्रष्टव्यम् ॥
पारदखण्डः, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्ना-
वली । स तु ओद्भूदेशैकभाग इति केचित् ॥

पारमा

पारदारिकः, पुं, (परेषां अन्येषां दारान् गच्छतीति ।
परदार + “गच्छतौ परदारादिभ्यः ।” ७।३।७ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्ता ठक् ।) पारजायिकः ।
परदाररतः । (यथा, महाभारते १।२१।२५ ।
“तत्र माहिष्मतीवासी भगवान् हयवाहनः ।
श्रूयते हि गृहीतो वै पुरस्तात् पारदारिकः ॥”)
“पुष्पकाण्डजयडिडिमाधितं
यत्र मोतमकलत्रकामिनः ।
पारदारिकविलाससाहसं
देवभर्तुर्दटक्कि भित्तिषु ॥”
इति च नैषधे १८ सर्गः ॥

अस्य दोषा यथा,—
“यः परस्त्रीषु निरतस्तस्य श्रीर्वा कुतो यशः ।
स च निन्द्यः पापयुक्तः श्रूयत् सर्वसमासु च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे २१ अध्यायः ॥
पारदार्यः, स्त्री, (परदारा दारा यस्य स परदार-
स्तस्य कर्मेति व्यञ्ज् ।) परदारगमनम् । यथा,
“भृतादध्ययनादानं भृतकाध्यापनन्तथा ।
पारदार्यं पारिवर्त्तं वार्धुष्यं लवणक्रिया ॥”
इत्युपपातकगणने याज्ञवल्क्यः ॥

पारदेशः, त्रि, प्रोषितः । पारदेशिकः । पथिकः ।
परदेशं गत इत्यर्थे ण्यप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (परदेशे
भव इति व्यञ्ज् । परदेशजातः । यथा,
याज्ञवल्क्यः २।२५५ ।

“खदेशप्रणये तु शतं वणिग्गृहीत पञ्चकम् ।
दशकं पारदेश्ये तु यः सदाः क्रयविक्रयो ॥”
पारमहंसः, त्रि, (परमहंसैर्गन्तव्यं परमहंसस्य
भावः परमहंसेन ज्ञेयं यत् प्राप्यमिति वा ।
परमहंस + व्यञ्ज् ।) परमहंससम्बन्धि । यथा,
“श्रीमद्भागवतं पुराणममलं यद्वैष्णवानां प्रियं
यस्मिन् पारमहंस्यमेकममलं ज्ञानं परं गीयते ।
यत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं नैष्कर्म्यमाविष्कृतं
तच्छृण्वन् सुपठन् विचारणपरो भक्त्या विमु-
च्यन्ते ॥”

इति श्रीमद्भागवते १२।१३।१८ ॥
“पारमहंसं परमहंस्यैः प्राप्यम् ॥” इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी ॥ (परब्रह्मधाम । यथा,
भागवते १।१८।२२ ।

“यत्रानुरक्ताः सहसैव धीरा
अपोह्य देहादिषु सङ्गम्यन् ।
ब्रजन्ति तत्पारमहंस्यमन्यं
यस्मिन्नहिंसोपशमः स्वधर्मः ॥”
प्रत्यङ्निष्ठा रूपम् । यथा, तत्रैव २।४।१२ ।
“पुंसां पुनः पारमहंस्य आश्रमे ॥
यवस्थितानामनुमन्त्यदाशुषे ॥”
ज्ञानस्वरूपम् । यथा, तत्रैव ४।२१।४१ ।
“न वै तथा चैतनया बहिष्कृते
हुताशने पारमहंस्यपर्ययः ॥”

पारमार्थिकः, त्रि, (परमार्थाय परमपुरुषार्थाय
हित इति । ठक् ।) परमार्थयुक्तः । यथा,—
“गतानुगतिको लोको न लोकोः पारमार्थिकः ॥”
इति पुराणम् ॥

पारश

मुख्यम् । यथा,—
“त्रिचतुःपञ्चसप्तष्टनवद्वादश एव च ।
क्रमेण घटिका ह्येतास्तत्पुण्यं पारमार्थिकम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(यथायः । यथा, मनौ ६ । ६२ श्लोकटीकायां
कुल्लुकभट्टः । “तेषां प्रकाशाप्रकाशतस्कराणां
स्वकर्मणि चौथ्यादौ ये पारमार्थिका दोषा
इति ॥” परस्परविभक्तः । यथा, भागवते ।
३।२६।१ ।

“लक्ष्यं महदादीनां प्रकृतेः पुरुषस्य च ।
स्वरूपं लक्ष्यतेऽमीषां येन तत् पारमार्थिकम् ॥”
“पारमार्थिकं परस्परविभक्तमित्यर्थः ॥” इति
तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

पारम्यर्थः, स्त्री, (परम्यराया आगतम् । तत्
आगत इत्यण् । चतुर्वर्णादित्वात् व्यञ्ज् । पर-
म्यरा + स्वार्थे व्यञ्ज् वा ।) आन्त्यायः । कुल-
क्रमः । इति हेमचन्द्रः ॥ तथा च ।

“यस्मिन् देशे य आचारः पारम्यर्थक्रमागतः ।
तत्र तं नावमन्येत धर्मस्तत्रैव तादृशः ॥”
इति विवादभङ्गार्णवः ॥

परम्यराया भावश्च ॥ (यथा, महाभारते ।
६।११७।२७ ।
“निवृत्तेषु च सैन्येषु पारम्यर्थेण सर्वशः ।
वित्तकवचाः सर्वे भीष्ममीयुर्नराधिपाः ॥”)

पारम्यर्थोपदेशः, पुं, (पारम्यर्थेण गुरुपरम्यराया
प्राप्त उपदेशः ।) उपदेशपरम्यरा । तत्-
पर्यायः । ऐतिह्यम् २ इतिह ३ । इत्यमरः ।
२।७।१२ ॥ परम्यरैव पारम्यर्थं स्वार्थं
ण्यः पारम्यर्थोपदेशः पारम्यर्थोपदेशः तत्र
इतिहृशब्दोऽव्ययः । यथा । इतिहृ वृहैरुक्तं
इह वटे यत्तः प्रतिवसतीति । इति एवं रूपं
हन्ति गच्छति इतिहृ हनजनादिति छः ।
इतिहृ शब्दात् स्वार्थं ण्यो ऐतिह्यम् । इति
भरतः ॥

पारलौकिकः, त्रि, (परलोके भवः परलोकाय
हित इति वा । परलोक + ठक् । “अनु-
श्रुतीकादीनाञ्च ॥” ७।३।२० । इति जित्वाडभय-
पदस्यैव वृद्धिः ।) परलोकसम्बन्धी । यथा,—

“दानपात्रमधर्ममिहैक-
ग्राहि कोटिगुणितं दिवि दायि ।
साधुरेति सुकृतैर्यदि कर्तुं
पारलौकिककुसीदमसीदत् ॥”
इति नैषधे ५।६२ ॥

(तथा च महाभारते १३।१११।१६ ।
“तस्मात्प्रायागतैरर्थधर्मैः सेवेत पण्डितः ।
धर्म एको मनुष्याणां सहायः पारलौकिकः ॥”)

पारवतः, पुं, पारावतः । इति हिरूपकोषः ॥
पारश्वः, पुं, शूद्रायां विप्रतनयः । इत्यमरः । ३।
३।२०६ ॥ स तु निषादजातिः । यथा,—
“ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बोजो नाम जायते ।
निषादः शूद्रकन्यायां यः पारश्व उच्यते ॥
शूद्रकन्यायाम्बुजायां निषाद उत्पद्यते यतः

पाराय

संज्ञान्तरेण पारश्वश्चोच्यते । तस्योपनयन-
संस्कारनिषेधमाह ।

स पारश्वमेव श्वस्तस्मात् पारश्वः स्मृतः ॥
स जीवन्नेव श्वस्तुल्यः ॥” इति मनुकुल्लुकभट्टौ ॥
परस्त्रीतनयः । (परशुरेव स्वार्थे ण्य ।)
शस्त्रम् । तत्तु लौहम् । इति मेदिनी । वे, ६० ।
परशुजाति, त्रि ॥

पारशीकः, पुं, पारसीकः । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥

पारश्वधः, पुं, (परश्वधेन युध्यतेऽसौ परश्वधः प्रह-
रणमस्येति वा । परश्वध + “तदस्येति ॥” ण्य ।)
परश्वधधारी । पारश्वधिकः । इति हेमचन्द्रः ॥

पारश्वधिकः, पुं, (परश्वधः प्रहरणमस्य । “पर-
श्वधाट्टञ् च ॥” ४।४।५८ । इति ठक् ।)
परशुहेतिकः । कुठारधारी । तत्पर्यायः ।
पारश्वधः २ परश्वधायुधः ३ । इति हेमचन्द्रः ।

पारसिकः, पुं, पारसीकः । इति शब्दरत्नावली ।
पारसी, स्त्री, पारस्यभाषा । पारसदेशप्रभ-
विद्यादि । तदारम्भदिनं यथा,—

“ज्येष्ठाक्षयामघापूर्वातिरेवतीभरणीद्वये ।
विशाखाक्षयान्ताराषाढशतमे पापवासरे ॥
लगे स्थिरे सचन्द्रे च पारसीमारवौ पठेत् ॥”
इति गणपतिसूक्तम् ॥

पारसीकः, पुं, पारसीकदेशोद्भवघोटकः । तत्-
पर्यायः । वानायुजः २ । इति कैचिदित्यमर-
टीकायां भरतः ॥ परदिनः ३ आवृष्टिः ४
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, अश्ववैद्यके ६।६
“पारसीकास्तजिकाभाः कोङ्काणाः केचि-
दुन्नताः ॥”)

देशविशेषः । तत्पर्यायः । पारसिकः २
इति शब्दरत्नावली ॥ तद्देशोद्भवे, त्रि ॥ (यथा
रघुः ४।४।६० ।

“पारसीकास्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्तना ॥”
पारस्त्रिण्यः, त्रि, (परस्त्रियां जातः । “कल्याणः
दीनामिन्द्र ॥” ४।१।१२६ । इति एव
इनडादेशश्च । तत उभयपदवृद्धिः ।) परस्त्रिया
सुतः । इत्यमरः । २।६।२४ ॥

पारा, स्त्री, (पारोऽस्थस्या इत्यच् ततंष्टाप् ।)
नदीविशेषः । सा तु पारिपात्रपर्वतोद्भवा ।
इति मेदिनी । रे, ५६ ॥ (यथा, मात्स्ये ११।३।१९
“पारा चर्मखती रूपा विदुषा वेणुमत्स्यपि ॥”)

पारापतः, पुं, (पारे त्रिरिन्द्रादिपरपारे यद्वा,
पारादप्यापतति लोभादिति । पत + अच् ।)
पारावतः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

पारापारः, पुं, (पारश्चापारश्चास्यस्येति । “अर्ध-
आदिभ्योऽच् ॥” ५।२।१२७ । इत्यच् ।)
पारावारः । इति हिरूपकोषः ॥

पारायणः, स्त्री, साकल्यवचनम् । इत्यमरः । ३।
२।२ ॥ “पारं समाप्तिं अयते गच्छति प्राप्नोति
पारायणं नन्द्यादित्वादनः । आविष्टलिङ्गल-
ङ्गिन्नलिङ्गेन सामानाधिकरण्येऽपि स्त्रीवमेव
पारायणम् । यथा धातुपारायणम् । रत्न

पाराय

पारायणं नाम लङ्केति मम मैथिलीति भट्टिः ।”
इति भरतः ॥ (पारमयन्ते समाप्तिं प्राप्नुवन्ति
येनेति । अथ + ल्युट् करणे इत्येके ।) पुराण-
पाठः । (यथा, देवीभागवते । ३ । २६ । १७ ।
“वरयेद्ब्राह्मणं श्रान्तं पारायणकृते तदा ॥”)
तत्र श्रीभागवतपाठानुक्रमो यथा,—

श्रीपार्वत्युवाच ।

“स्त्वैवांशमभिः प्रोक्तं श्रीमद्भागवतं प्रभो ! ।
शुक्लच्छावयामास महाराजं परीक्षितम् ॥
समाहेनेति भगवन् ! श्रूयते तत्र तत्र ह ।
तस्यानुक्रममिच्छामि श्रोतुं तत्फलमेव च ॥

सदाशिव उवाच ।

साधु पृष्ठम्माभागे ! लोके यत् प्रचरिष्यति ।
पारायणमिति ख्यातं सद्यो मुक्तिप्रदं वृणाम् ॥
शुक्लस्योक्तिक्रमेणैव पठेद्भागवतम् यः ।
आवयेच्छृणुयाद्वापि तस्यानन्तं फलं भवेत् ॥
कृतनित्यक्रियः प्रातः कुशहस्तः कृतासनः ।
देवद्विजगुरुत्वात् ध्यात्वा विष्णुं सनातनम् ॥
हैपायनं नमस्कृत्य शुक्लदेवश्च भक्तितः ।
हिरण्याक्षवधं यावत् प्रथमेऽहनि कीर्त्तयेत् ॥
चरितं भरतस्यापि द्वितीयेऽथ तृतीयेक ।
मथनश्चाष्टतस्यापि यत्र कूर्मः स्वयं हरिः ॥
चतुर्थदिवसे चैव दशमे हरिजन्म च ।
पञ्चमे तु पठेद्दिवान् रुक्मिण्या हरणावधि ॥
षष्ठे चोद्धवसंवादं सप्तमे तु समापयेत् ।
अध्यायं प्राप्य विरमेत् तु मध्ये कदाचन ॥
कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादिं पठेत् पुनः ।
पठेदर्थं बुध्यमानः आवयेद्द्वैषणोक्तम् ! ॥
श्रोता तु प्राङ्मुखो भूत्वा शृणुयाद्भक्तितत्परः ।
अध्याये स्वर्णमाषिकं तथा दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
समाप्तौ च ततो धेनुं स्वर्णशृङ्गीं निवेदयेत् ।
कुर्याच्च वैष्णवं होमं सात्वतान् भोजयेत्ततः ॥
एवं यः कुरुते देवि ! पाठं भागवतस्य तु ।
श्रवणं श्रवणां वापि स इष्टां गतिमाप्नुयात् ।
एतत् पारायणं नाम सर्वकामफलप्रदम् ॥
पाठकाले तु त्रिदशा सुनयश्च तपोधनाः ।
पार्श्वदाश्च तथा विष्णोः सान्निध्यं तत्र कुर्वते ॥
एतत्ते कथितं देवि ! पारायणविधानकम् ।
विष्णुप्रीतिकरं पुण्यं किम्भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डे पारायणमाहात्म्ये ७१
अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।

कुमारा ऊचुः ।

“अथ ते संप्रवक्ष्यामः सप्ताहग्रहणे विधिम् ।
सहायेर्वसुभिश्चैव प्रायः साध्यो विधिः स्मृतः ॥
देवज्ञानं समाहूय सुहृत्तं पृच्छ यत्नतः ।
विवाहे यादृशं वित्तं तादृशं परिकल्पयेत् ॥
नभस्य आश्विनोर्ज्वां च मार्गश्रीर्षः शुचिर्नभाः ।
एते मासाः कथारम्भे श्रोतृणां मोक्षकृत्काः ॥
मासानां निर्णये यानि तानि त्याज्यानि सर्वथा ।
सहायाश्च त एवात्र कर्त्तव्याः सोदमाश्च ये ॥
देशे देशे तथा चैवं वार्त्ता प्रेष्या प्रयत्नतः ।
भविष्यति कथा चात्र आगीन्तर्यं कुटम्बिभिः ॥

पाराय

दूरे हरिकथाः केचिद्दूरे चाच्युतकीर्त्तनाः ।
स्त्रियः शूद्रादयो ये च तेषां बोधो यतो भवेत् ॥
देशे देशे विरक्ता ये वैष्णवाः कीर्त्तनोत्सुकाः ।
तेष्वेव पत्रं प्रेष्यच्च तल्लेखनमितीरितम् ॥
सतां समाजो भविता सप्तरात्रं सुदुर्लभः ।
अपूर्वैरसंख्यैव कथा चात्र भविष्यति ॥
श्रीभागवतपीयूषकथासु रसलस्यटाः ।
भवन्तश्च तदा श्रीव्रमायानु प्रेमतत्परः ॥
नावकाशः कदाचिद्वा दिनमात्रं तथापि वा ।
सर्वथा गमनं कार्यं क्षणोऽत्रैव सुदुर्लभः ॥
एवमाकारणं तेषां कर्त्तव्यं विनयेन च ।
आगन्तुकानां सर्वेषां वासस्थानानि कल्पयेत् ॥
तीर्थं चैव वने चापि गृहे वा अवशं स्मृतम् ।
विशाला वसुधा यत्र कर्त्तव्यं तत्कथास्थलम् ॥
शोधनं मार्जनं भूमेर्लेपनं धातुमण्डनम् ।
गृहोपस्करसङ्कल्प गृहकोणे निवेशयेत् ॥
अर्वाक् पश्चात्तो यत्रादास्तीर्णानि प्रलेपयेत् ।
कर्त्तव्यं मण्डपं प्रोक्षेः कदलीषण्डमण्डितम् ॥
फलपुष्पदलेर्विष्वक् विताने च विराजितम् ।
चतुर्दिक्षु ध्वजारोपो बहुसम्यद्विराजितः ॥
ऊर्ध्वं सप्तेव लोकाश्च कल्पनीयाः सुविस्तरम् ।
तेषु विप्रा विरक्ताश्च स्थापनीयाः प्रबुध्य च ॥
पूर्वं तेषामासनानि कर्त्तव्याणि यथोत्तरम् ।
वक्तुञ्चापि तथा दिव्यमासनं परिकल्पयेत् ॥
उदङ्मुखो भवेदक्ता श्रोता वै प्राङ्मुखस्तदा ।
प्राङ्मुखोऽथ भवेदक्ता श्रोता चोदङ्मुखस्तदा ॥
अथवा पूर्वदिक् त्रेया पूज्यपूजकमध्यतः ।
श्रोतृणामागमः प्रोक्तो देशकालादिकोविदेः ॥
विरक्तो वैष्णवो विप्रो वेदशास्त्रविशुद्धिमान् ।
दृष्टान्तकुशलो धीरो वक्ता कार्यैर्गतिनिस्पृहः ॥
अनेककर्मविभ्रान्ताः स्त्रियाः पाषण्डवादिनः ।
शुक्लाश्च कथोच्चारं त्याज्यास्ते येऽप्यपण्डिताः ॥
वक्तुः पार्श्वं समधार्मिकः स्थाप्यस्तथाविधः ॥
पण्डितः संशयच्छेत्ता लोकबोधनतत्परः ॥
वक्ता चौरं प्रकर्त्तव्यं दिनादर्वाक् व्रताभ्ये ।
अरुणोदयेऽसौ निर्वर्त्य शौचं स्नानं समाचरेत् ॥
मण्डलश्च प्रकर्त्तव्यं तत्र स्थाप्यो हरिस्तथा ।
कृष्णमुद्दिश्य मन्त्रेण चरेत् पूजाविधिं क्रमात् ।
प्रदक्षिणनमस्कारान् पूजान्ते स्तुतिमाचरेत् ॥
संसारसागरे मयं दीनं मां करुणानिधे ! ।
कर्मग्राह्यदृष्टीताङ्गं मामुद्धर भवार्णवात् ॥
श्रीमद्भागवतस्यापि ततः पूजा प्रयत्नतः ।
कर्त्तव्या विधिना प्रीत्या धूपदीपसमन्विता ॥
ततस्तु श्रीफलं धृत्वा नमस्कारं समाचरेत् ।
स्तुतिः प्रसन्नचित्तेन कर्त्तव्या केवलं तदा ॥
श्रीमद्भागवताख्यं प्रत्यक्षः कृष्ण एव हि ।
स्त्रीकृतोऽसि मया नाथ ! सुहृत् भवसागरे ॥
मनोरथो मदीयोऽयं सफलः सर्वथा त्वया ।
निर्विघ्नेनैव कर्त्तव्यो दासोऽहं तव केशव ॥
एवं दीनं वचः श्रोत्वा वक्ताश्चाथ पूजयेत् ।
संभूय वस्त्रभूषाभिः पूजान्ते तच्च संस्वेत् ॥
शुक्लरूपप्रबोधनः सर्वशास्त्रविशारदः ।

पाराय

एतत्कथाप्रकाशेन मदज्ञानं विनाशय ॥
तदग्रे नियमः पश्चात् कर्त्तव्यः श्रयेसे मुदा ।
सप्तरात्रं यथाशक्त्वा धारणीयः स एव हि ॥
वरणं पञ्चविप्राणां कथाभागनिवृत्तये ।
कर्त्तव्यं तैर्हरेर्जप्यं द्वादशाक्षरविद्यया ॥
ब्राह्मणान् वैष्णवान् चान्यान् तथा कीर्त्तन-
कारिणः ।

नत्वा संपूज्य दत्तार्थं स्वयमासनमाविशेत् ॥
लोकचिन्ताधनागारपुत्रचिन्ताच्युतश्च यः ।
कथाचिन्ताशुद्धमतिः स लभेत् फलसुत्तमम् ॥
आसुर्योदयमारभ्य साह्रं त्रिप्रहरान्तकम् ।
वाचनीया कथा सन्त्यक् धीरकण्ठं सुधीमता ॥
कथाविरामः कर्त्तव्यो मध्याह्ने घटिकाद्वयम् ।
तत्कथामनुकार्यं वै कीर्त्तनं वैष्णवेस्तदा ॥
मलमूत्रजयार्थं हि लज्जाहारः सुखावहः ।
हविष्यान्नेन कर्त्तव्यो ह्येकवारं कथार्थिना ॥
उपोष्य सप्तरात्रं वा शक्तिश्चेत् शृणुयात्तदा ।
व्रतपानं पयःपानं कृत्वा वा शृणुयात् सुखम् ॥
फलाहारेण वा आत्ययेकभक्त्यैव वा पुनः ।
सुखसाध्यं भवेद्यत्तु कर्त्तव्यं श्रवणाय तत् ॥
भोजनान्तु वरं मन्ये कथाश्रवणकारकम् ।
नोपवासो वरः प्रोक्तः कथाविघ्नकरो यदि ॥
सप्ताहव्रतिनां पुंसां नियमान् शृणु नारद ! ।
विष्णुदीक्षाविहीनानां नाधिकारः कथाश्रवे ॥
ब्रह्मचर्यमधःसुप्तिः पत्रावल्याश्च भोजनम् ।
कथासमाप्तौ भक्तिश्च कुर्यान्नित्यं कथाव्रती ॥
द्विदलं मधु तैलश्च गरिष्ठान्नन्तथैव च ।
भावदुष्टं पर्युषितं जह्यान्नित्यं कथाव्रती ॥
वृन्ताक्षश्च कलिङ्गश्च दग्धमन्नं मसूरिकाम् ।
निष्यावमामिवादाश्च वर्जयेत्तु कथाव्रती ॥
पलाशं क्षुण्णं हिल्लुं मूलकं गृह्णन्तथा ।
कालिकाश्चलकुम्भाण्डं नैवाद्याच्च कथाव्रती ॥
देववैष्णवविप्राणां गुरुगोव्रतिनान्तथा ।
स्त्रीराजमहतां निन्दां वर्जयेच्च कथाव्रती ॥
कामं क्रोधं मदं दानं मत्सरं लोभमेव च ।
दम्भं मोहं तथा द्वेषं दूरयेच्च कथाव्रती ॥
रजस्वलान्त्यजश्चैव तत्पतितव्रातकैस्तथा ।
द्विजद्विड्वेदवाह्यैश्च न वदेद्यः कथाव्रती ॥
सत्यं शौचं दयां मौनं मार्जनं विनयन्तथा ।
उदारं मानसं तदत् कुर्वादेवं कथाव्रती ॥
दरिद्रश्च चयी रोगी निर्भाग्यः पापकर्मवान् ।
अनपत्यो मोक्षकामः शृणुयात् स कथाभिमाम् ॥
अपुण्या काकवन्था च बन्था या च नृताभका ।
सर्वदुर्गमां च या नारी तथा आया प्रयत्नतः ॥
एतेन विधिना दत्तं तदक्षयतरं भवेत् ।
अत्युत्तमादिना सप्तकोटियज्ञफलप्रदा ॥
एवं कृत्वा व्रतविधिसुदयापनमथाचरेत् ।
तज्जम्भाष्टमीव्रतवत् कर्त्तव्यं फलकाङ्क्षिभिः ॥
अकिञ्चिन्नेषु भक्त्यु प्रायो नोदयापनायहः ।
श्रवणेनैव पूतास्ते निष्कामा वैष्णवा यतः ॥
एवं नगाहयस्त्रैःसिद्धिं समाप्ते श्रोतुमिच्छदा ।
पुस्तकस्य च वक्तुश्च पूजा कार्यातिभक्तिः ॥

पाराव

प्रसादस्तुलसीमाला श्रीलम्बश्चाप दीयताम् ।
 नृदङ्गतालललितं कीर्तनं कीर्तनतां ततः ॥
 जयशब्दो नमःशब्दः शङ्खशब्दश्च गीयताम् ।
 विप्रेभ्यो वाचकेभ्यश्च वित्तमन्त्रश्च दीयताम् ॥
 विरक्तचेद्वेत् ओता गीता वाच्या परेऽहनि ।
 गृहस्थश्चेत्तदा होमः कर्तव्यः कर्मशान्तये ॥
 प्रतिश्लोकश्च जुहुयाद्विधिना दशमस्य च ।
 पायसं दधि सर्पिश्च तिलादिमधुसंयुतम् ॥
 अथवा हवनं कुर्याद्वायव्या सुसमाहितः ।
 तन्मयत्वात् पुराणस्य परमस्यास्य तत्त्वतः ॥
 होमाशक्तौ बुधो होम्यं दद्यात्तत्फलसिद्धये ।
 नानाच्छिद्रनिरोधार्थं न्यूनताधिक्यताख्ययोः ॥
 दोषयोः प्रशमार्थं पठेन्नामसहस्रकम् ।
 तेन स्यात् सफलं सर्वं नास्त्यस्मादधिकं यतः ॥
 द्वादश ब्राह्मणान् पञ्चाङ्गोजयेन्मधुपायसैः ।
 दद्यात् सुवर्णं धेनुश्च व्रतपूर्णत्वसिद्धये ॥
 शक्तौ पलत्रयमितं स्वर्णसिंहं विधाय च ।
 तत्रास्य पुस्तकं स्थाप्य लिखितं ललिताक्षरम् ॥
 संपूज्यावाहनादौस्तदुपचारैः सदक्षिणम् ।
 वस्त्रभूषणगन्धाद्यैः पूजिताय यतात्मने ॥
 आचार्याय सुधीर्हत्वा मुक्तः स्याद्भवन्मनैः ।
 एवं कृते विधाने च सर्वपापनिवारणे ।
 फलदं स्यात् पुराणान् श्रीमद्भागवतं शुभम् ॥
 धर्मार्थकाममोक्षाणां साधनं नात्रसंशयः ।
 इति ते कथितं सर्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥
 श्रीमद्भागवतेनैव भक्तिभक्तिः प्रकाशिता ॥
 इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीभागवतमाहात्म्ये
 ६ अध्यायः ॥

पारायणिकः, पुं, (पारायणं वर्त्तयतीति । पारा-
 यण + “पारायणतुरायणेति ।” ५।१।७२।
 इति ठच् ।) पाठकः । क्वाचः । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥

पारावकः, पुं, (पृपूर्त्तौ + वच् । पारं पूर्त्तिं
 ऋच्छतीति । ऋ गतौ + उक् ।) प्रस्तरः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

पारावतः, पुं, (पारे गिरिदुर्गनद्यादिपरपारे
 आपततीति । पार + आ + पत + अच् । पृषो-
 दरादित्वात् पत्य वः । उड्डीयने सुदक्षत्वा-
 देवास्तथात्वम् । यद्वा, पारावदूरदेश-
 स्तस्मिन् अन्तरीक्षादिदूरदेशे भवः उड्डीय-
 मानः सन् स्थित इत्यर्थः । पारावत् + अण् ।)
 पक्षिविशेषः । पायरा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
 केचकण्ठः २ कपोतः ३ रक्तलोचनः ४ । इति
 रभसः ॥ पारापतः ५ कलरवः ६ अरुण-
 लोचनः ७ मदनकाकुरवः ८ कामी ९ रक्ती-
 क्षणः १० मदनमोहनवाग्विलासी ११ कण्ठी-
 रवः १२ गृहकपोतकः १३ ॥ (यथा,—

“सिंहो वली द्विरदकुञ्जरमांसभोजी
 संवत्सरेण दुरुते रतिमेकवारम् ।

पारावतः खलु शिलाकणमात्रभोजी
 कामी भवेदनुदिनं वद कोऽत्र हेतुः ॥”

इत्यङ्गटः ॥)

पारावा

अस्य मांसगुणाः । स्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् ।
 गुरुत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तास्रदाहनाशित्वम् ।
 बल्यत्वम् । वीर्यवृद्धिदाहत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ रसे पाके स्वादुत्वम् । कषायत्वम् ।
 विशदत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ तद्भेदो यथा,—
 “पारावतोऽन्यो वग्देशी कासुको घुल्लुलारवः ।
 पारावताङ्गिपिच्छश्च ज्ञेयो गलरवश्च सः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

मर्कटः । तिङ्कः । इति मेदिनी । ते, २१२ ॥
 गिरिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (नागविशेषः । यथा,
 महाभारते । १।५७।११ ।

“पारावतः पारिजातः पाण्डुरो हरिणः कृशः ।
 विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहतापनः ।
 येरावतकुलादेते प्रविष्टा हयवाहनम् ॥”

अश्ववर्माणामन्यतमः । यथा, सुश्रुते । १।४२ ।

“दाडिमामलकमातुलुङ्गान्नातककपित्थकरमर्द-
 वदरकोलप्राचीनामलकतिन्तिङ्गीककोशाम्भय-
 पारावतवेचफललङ्कुचाम्बेतसदन्तशठतक्रसुरा-
 शुक्तसौवीरकतुषोदकधान्याम्बप्रभृतीन् समा-
 सेनाम्बो वर्गः ॥” * ॥ परात् शूचोरहङ्कारात्
 अवति रचतीति । अव रचणे + शृट् । ततः
 पारावते इदमिति । तस्येदमित्यण् । दत्तात्रेयस्य
 गुरुः । इति चिन्तामणिः ॥)

पारावतपदी, स्त्री, (पारावतस्यैव पादो मूलं
 यस्याः । डीष् । पङ्गावः ।) पारावताङ्गिः ।
 नयाफट्की इति भाषा ॥ इति रत्नमाला ॥
 काकजङ्घा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ६ अध्याये ।
 “पारावतपदीदन्तीवाङ्गुलीकेश्वराङ्ग्यैः ।
 कण्टकायां च तत् पङ्कं घृतं कुष्ठिषु योजयेत् ॥”)

पारावताङ्गिः, स्त्री, (पारावतस्य अङ्गिरिव
 अङ्गिर्मूलं यस्याः ।) ज्योतिष्मती । इत्यमरः ।
 २।४।१५० ॥

पारावताङ्गिपिच्छः, पुं, (पारावताङ्गिरिव पिच्छः
 पश्चात्प्रदेशो यस्य ।) वग्देशीयपारावतः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

पारावती, स्त्री, (पारावतस्यैव अनिरस्यस्या इति ।
 अण् । ततो डीष् ।) गोपनीयम् । नदीभेदः ।
 (यथा, हारीते प्रथमस्थाने ७ अध्याये ।
 “तथा चर्मैखती वेचवती पारावती तथा ॥”)

लवलीफलम् । इति मेदिनी । ते, २१२ ॥

पारावारं, स्त्री, (पारं नद्यादिपरपारं आवृणो-
 तीति । आ + वृ + “कर्मण्यय्” । ३।२।१ ।
 इत्यण् ।) तटद्वयम् । इति मेदिनी । रे, २८१ ॥

पापावारः, पुं, (पारावारं तटद्वयं पारं अवा-
 रश्च वा अस्थस्येति । अच् ।) समुद्रः । इत्य-
 मरः । १।१०।११ । (यथा, देवीभागवते ।
 १।५।५६ ।

“यदल्पं कीलालं कलधितुमशक्तः स तु नरः
 कथं पारावाराकलनचतुरः स्याद्वतमतिः ॥”)

पारावारीणः, त्रि, (पारावारं गच्छतीति ।
 पारावार + “राङ्गावारपारादृचखौ” ४।२।

पारिजा

६३ । इत्यत्र “अवारपारादिगृहीतादपि विप-
 रीताच्चेति वक्तव्यम् ।” इति वार्त्तिकोक्त्या खः ।)
 पारावारे गच्छति यः । पारावारशब्दात्
 शीनप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

पाराशरं, स्त्री, (पराशरेण कृतमिति । पराशर
 + अण् ।) पराशरोक्तभिस्तुल्यम् । इति
 पाराशरिशब्दटीकायां भरतः ॥ (उपपुराण-
 विशेषः । इति पुराणम् ॥ इति विशेषः । यथा
 चक्रदत्तः ।

“यष्टीवलागुडुच्यपक्ष्मलीतुलां पचेत् ।

शूर्पेऽपामश्रुभागस्थे तत्र पात्रे पचेद्घृतम् ॥

धानीविदारौचुरसे त्रिपात्रे पयसोर्मेले ।

सुपिष्टैर्जौवनीयैश्च पाराशरमिदं घृतम् ॥”)

पाराशरः, पुं, (पराशरस्यापत्यं पुमान् । परा-
 शर + “कृष्यन्वकेति” ४।१।११४ । इत्यण् ।)
 व्यासदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पराशर-
 कृतस्तुतिसंहिताविशेषः । यथा,—

“कृते तु मानवो धर्मस्त्रेतायां गौतमः स्मृतः ।

द्वापरे शङ्खलिखितः कलौ पाराशरः स्मृतः ।”

अस्य विशेषविवरणान्तरं पराशरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 पाराशरसम्बन्धिनि, त्रि ॥

पाराशरकल्पिकः, पुं, (पाराशरः पराशरकृतः
 कल्पस्तं वेत्ताधीते वा । “विद्यालक्षणकल्पान्ता-
 च्चेति यत्तव्यम् ।” ४।२।६० । इत्यस्य वार्त्ति-
 कोक्ता ठक् ।) पाराशरकल्पाध्यायी । पारा-
 शरकल्पवेत्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पाराशरिः, पुं, (पराशरस्यापत्यम् । “अत इच् ।”
 ४।१।६५ । इतीप् ।) वेदव्यासः । इति
 भूरिप्रयोगः ॥

पाराशरी, [न] पुं, (पाराशर्येण प्रोक्तं भिन्नु-
 मधीते इति । पाराशर्य + “पाराशर्यशिला-
 लिभ्यां भिन्नुनटच्छ्रयोः” ४।३।११० ।
 इति णिनिः ।) मस्करि । चतुर्थाश्रमी । परा-
 शरेण प्रोक्तं भिन्नुच्छ्रं इत्यर्थे णो पाराशरं
 तद्विद्यतेऽस्याध्ययनायेति नैकाजादिति इन् ।
 इत्यमरभरतौ ॥

पाराशर्यः, पुं, (पराशरस्यापत्यम् । पराशर +
 “गर्गादिभ्यो यञ्” । ४।१।१०५ । इति
 यञ् ।) व्यासः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 देवीभागवते । १।४।३२ ।

“पाराशर्यं ! महाभाग ! यत्नं पृच्छस्व
 मामिह ॥”)

पारिकाङ्क्षी, [न] पुं, (पारमत्रास्तीति । इति ।
 पारि ब्रह्मज्ञानं तत् काङ्क्षतीति । काङ् +
 णिनिः ।) तपस्वी । इत्यमरः । २।७।४२२ ।
 मस्करि । इति हेमचन्द्रः । ३।४७४ ॥

पारिजातः, पुं, (पारमस्यास्तीति पारी समुद्रस्तस्मात्
 जातः । समुद्रमन्यनकाले तद्गर्भजातत्वात् तथा-
 त्वम् । पारिणोऽन्नेर्जातः इति कश्चित् ।) पारि-
 भद्रवृक्षः । सुरतरुः । इति मेदिनी । ते, २११ ।
 (समुद्रमन्यनकालेऽस्योत्पत्तिकथा यथा,
 भागवते । ८।८।६ ।

पारिजा

“ततोऽभवत् पारिजातः सुरलोकविभूषणम् ।
पूरयत्यर्चिनो योऽर्थैः शश्वद्भुवि यथा भवान् ॥”
अस्योत्पत्तिश्चरणी यथा,—

“अदित्यानुक्तानुज्ञो देवराजो जनार्दनम् ।
यथावत् पूजयामास बहुमानपुरःसरम् ॥
ततो ददर्श कृष्णोऽपि सत्यभामासहायवान् ।
देवोद्यानानि-सर्वाणि नन्दनादीनि सत्तम ॥
ददर्श च सुगन्धाढ्यं मञ्जरौपुष्पधारिणम् ।
श्रौत्वाकादकरं दिव्यं बालपङ्क्तवशोभितम् ॥
मथमानेऽभ्युत्ते जातं जातरूपमयत्वचम् ।
पारिजातं जगन्नाथः केशवः केशिस्तदनः ॥
तं दृष्ट्वा प्राह गोविन्दं सत्यभामा द्विजोत्तम ! ।
कस्मान्न द्वारकामेष नीयते कृष्ण ! पादपः ॥
इत्युक्तः स प्रहस्यैनं पारिजातं गरुतमिति ।
आरोपयामास हरिस्तम्बचूर्चनचारिणः ॥
भोः शची देवराजस्य महिषी तत्पूरिषम् ।
पारिजातं न गोविन्द ! हर्तुमर्हसि पादपम् ।
शचीविभूषणार्थाय देवैरुत्तमस्यने ।
उत्पादितोऽयं न जैमी गृहीत्वैनं गमिष्यसि ॥
अवश्यमस्य देवेन्द्रो निष्कृतिं कृष्ण ! यास्यति ।
वचोदत्तकरं शक्रमनुयास्यन्ति चामराः ॥
तदं स कलैर्देवैर्विगृह्येयं तवाप्युत ! ।
विपाककटु यत् कर्म न तच्छंसन्ति पण्डिताः ॥
इत्युक्ते तेस्वाचैवान् सत्यभामातिकोपिनी ।
का शची पारिजातस्य कोऽयं शक्रः सुरा-
धिपः ॥

सामान्यः सर्वलोकानां यदोषोऽभ्युत्तमस्यने ।
समुत्पन्नः सुराः कस्मादेको गृह्णाति वासवः ॥
यथा सुधा यथेवेन्दुर्यथा श्रीर्वजरश्चिन्मः ! ।
सामान्यः सर्वलोकस्य पारिजातस्तथा तरुः ॥
भर्तुर्बाहुमहागर्वा रुणहैनं यथा शची ।
तत् कथ्यतामलं ज्ञान्या सत्याहारयति हुमम् ॥
कथ्यतां वै हुतं गत्वां पौलम्यां वचनं मम ।
सत्यभामा वदत्येतदिति गर्वोद्धताक्षरम् ॥
यदि त्वं दयिता भर्तुर्यदि वश्यः पतिस्तव ।
मङ्गलं हर्तते वृत्तं तत् कारय निवारणम् ॥
जानामि ते पतिं शक्रं जानामि त्रिदशेश्वरम् ।
पारिजातं तथाप्येनं मानुषी द्वारयामि ते ॥

श्रीपराशर उवाच ।

इत्युक्ता रचिणो गत्वा श्रुत्वा अनुयर्थोदितम् ।
शची चोत्साहयामास श्रुतार्था त्रिदशाधिपम् ॥
ततः समस्तदेवानां सैन्यैः परिहृतो हरिः ।
प्रययौ पारिजातार्थमिन्द्रो योधयितुं द्विज ! ॥
ततः परिधनिस्त्रिंशदामूलवरायुधाः ।
बभूवुस्त्रिदशाः सज्जाः शक्रे वचकरे स्थिते ॥
ततो निरीक्ष्य गोविन्दो नागराजोपरिस्थितम् ।
शक्रं देवपरिवारं युद्धाय समुपस्थितम् ॥
चकार शक्रनिर्घोषं दिशः शब्देन पूरयन् ।
सुमोच च शरव्रातं सहस्रायुतसमितम् ॥
क्षिप्रैश्च शेषबाणेषु शस्त्रैश्च सत्वरम् ।
जग्राह वासवो वचं कृष्णशक्रं सुदर्शनम् ॥
ततो हाहाकृतं सर्वं त्रैलोक्यं द्विजसत्तम ! ।

१२५

पारिजा

वचचक्रधरो दृष्ट्वा देवराजजनार्दनौ ॥
क्षिप्तं वचमथेन्द्रेण जग्राह भगवान् हरिः ।
न सुमोच तथा चक्रं शक्र ! तिष्ठेति चान्नवीत् ।
प्रनष्टवचं देवेशं गरुडक्षतवाहनम् ॥
सत्यभामात्रवीहीरं पलायनपरायणम् ॥
त्रैलोक्येश्वर ! नो युक्तं शचीभर्तुः पलायनम् ।
पारिजातसमाभोगा त्वासुपस्थास्यते शची ॥
श्रीपराशर उवाच ।
इत्युक्तो वै निवृत्ते देवराजस्तथा द्विज ! ।
प्राह चैनामलं चण्डि ! सख्युः खेदातिविस्तरैः ॥
न चापि सर्गसंहारस्थितिकर्ताखिलस्य यः ।
जितस्य तेन मे व्रीडा जायते विश्वरूपिणा ॥
यस्मिन् जगत् सकलमेतदनादिमध्ये
यस्माद्यतश्च न भविष्यति सर्वभूतात् ।
तेनोद्भवप्रलयपालनकारणेन
व्रीडा कथं भवति देवि ! निराकृतस्य ॥
संस्तुतो भगवानित्यं देवराजेन केशवः ।
प्रहस्य भावगम्भीरमुवाचेन्द्रं द्विजोत्तम ! ॥
देवराजो भवानिन्द्रो वयं मत्तर्गा जगत्पते ! ।
चन्तयं भवतैवेतदपराधं कृतं मया ॥
पारिजाततरुश्चायं नीयतामुचिततासदम् ।
गृहीतोऽयं मया शक्र ! सत्या वचनकारणात् ॥
श्रीशक्र उवाच ।

विमोहयसि मामीश ! मर्त्योऽहमिति किं वदन् ।
जानीमस्मां भगवतो न तु सूक्ष्मविदो वयम् ॥
नीयतां पारिजातोऽयं कृष्ण ! द्वारवर्ती पुरीम् ।
मर्त्यलोके त्वया सुक्ते नायं वै स्थास्यते भुवि ॥
तथेत्युक्त्वा च देवेन्द्रमाजगाम सुवं हरिः ।
हर्षमुत्पादयामास द्वारकावासिनां द्विज ! ॥
अवतीर्थाय गरुडात् सत्यभामासहायवान् ।
निष्कृटे स्थापयामास पारिजातं महातरुम् ॥
यमथ्येव जनः सर्वो जातिं स्मरति पौल्विकीम् ।
वास्यते यस्य पुण्याणां गन्धेनोर्वी त्रियोजना ॥
ततस्ते यादवाः सर्वे देहवन्धानमावृण्वन् ।
दृष्टुः पादपे तस्मिन् कुर्वन्तो मुखदर्शनम् ॥
इति विष्णुपुराणे पञ्चमेशे पारिजातहरणे
३० । ३१ अध्यायौ ॥ (ऐरावतकुलजातनाग-
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ११ ।
“पारावतः पारिजातः पाण्डुरो हरिणः कृशः”
ऋषिविशेषः । यथा तत्रैव । २ । ५ । ११ ।
“पारिजातेन राजेन्द्र ! रैवतेन च धीमता ।
सुसुखेन च सौम्येन देवर्षिरमितदुतिः ॥”
तन्मशास्त्रविशेषः । यथा, आगमस्तत्त्वविलासे ।
“भुवनेश्वरीं पारिजातं प्रयोगसारसुत्तमम् ॥”
पारिजातकः, पुं, पारिणोऽर्जितः पारिजातः
स्वार्थे कः । ‘पारे जातो विष्णुपदाः पारि-
जातेति शब्दितः ।’ इत्यागमः । देवतरुः । तत्-
पर्यायः । मन्दारः २ । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥
पारिभद्रवृक्षः । पालितामादार इति भाषा ॥
“पारि पारं प्राप्तं जातं जम्ब यस्य । ‘पारिभद्रे
तु मन्दारमन्दारः पारिजातकः ।’ इति हड्ड-
चन्द्रः ॥” इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पारिपा

पारिणायं, त्रि, (परिणये विवाहकाले लब्धम् ।
परिणय + यञ् ।) परिणयलब्धं धनादिकम् ।
यथा,—

“मातुः पारिणायं स्त्रियो विभजेरन् ॥”

इति दायभागधृतवशिष्ठवचनम् ॥

पारिणायं, त्रि, (परिणाममर्हतीति । परिणाम
+ यञ् ।) गृहोपकरणश्रयासनकुण्डकटा-
हृदि । यथा, मनुः । ६ । ११ ।

“अर्थस्य संयुक्ते चैनां यथे चैव नियोजयेत् ।

श्रीचे धर्मेऽन्नपक्वाश्च पारिणायस्य चेच्छये ॥”

“पारिणायस्य गृहोपकरणस्य श्रयासनकुण्ड-
कटाहृदेरवेच्छये एनां नियोजयेत् ॥” इति
तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥

पारितथ्या, स्त्री, (परितस्तथाभूता परितथा ।
ततः स्वार्थे यञ् ।) सीमन्तिकास्थितखर्णादि-
रचितपट्टिका । सिंती इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । बालपाश्या २ । इत्यमरः । २ । ६ । १० ३ ॥

पारितोषिकं, त्रि, (परितोषेण लब्धं परितोषा-
दागतं वा । परितोष + शेषिकृक् ।) आनति-
करम् । परितोषजनकद्रव्यम् । यथा,—

“ममापि चन्द्रशेखर-शरासनारोपणप्रथमवा-
दिनः पारितोषिकं धारयसि ॥” इति सुरारिः ॥

पारिन्द्रः, पुं, (पारीन्द्र + एषोदरादित्वात् इन्द्रः ।)
सिंहः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५० ॥

पारिपन्थिकः, पुं, (परिपन्थं पन्थानं वर्जयित्वा
याप्य वा तिष्ठति परिपन्थं हन्तीति वा । “परि-
पन्थश्च तिष्ठति ।” ४ । ४ । ३६ । इति ठक् ।)
चौरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५ ॥

पारिपात्यं, स्त्री, (परिपाटी + यञ् ।) परि-
पात्या भावः । परिपाटीशब्दात्भावे ण्यप्रत्ययः ॥

पारिपात्रः, पुं, पर्वतविशेषः । तत्पर्यायः । पारि-
यात्रः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु विन्ध्यस्य
पश्चिमे मालवदेशस्य सीमापर्वतः ॥ (अयं
हि भारतस्यास्य वर्षस्य कुलपर्वतानामन्यतमः ।
यथा, मार्कण्डेये । ५७ । ११ ।

“महेन्द्रो मलयः सख्यः शुक्तिमाशुक्षपर्वतः ।

विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च समैवात्र कुलाचलाः ॥”

अस्मादुद्धृतनयो यथा, तत्रैव । ५७ । १६—२० ।

“वेदस्मृतिर्वेदवती वृत्रघ्नी सिन्धुरेव च ।

वेण्णा सानन्दिनी चैव सदानीरा मही तथा ।

पारा चर्मखती नूपी विदिशा वेन्नवत्यपि ।

शिप्रा ह्यवर्णी च तथा पारिपात्राश्रयाः

स्रुताः ॥”)

पारिपात्रिकः, पुं, (पारिपात्र + स्वार्थे कन् ।)

पारिपात्रपर्वतः । इत्यमरः । २ । ३ । ३ ॥

पारिपार्थिकः, पुं, (परिपार्थं वर्त्तते इति ।

परिपार्थ + “परिसुखश्च ।” ४ । ४ । २६ ।

इति चकारात् ठक् ।) नव्याः पार्थस्यः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ त्रि, पार्थवर्त्ती । यथा, अमर-
कोषे । १ । ३ । ३१ ।

“माठरः पिङ्गलो दक्षश्चण्डांशो पारि-

पार्थिकाः ॥”

पारिभा

पारिप्लवं, त्रि, (परि + प्लु + अच् । ततः प्रज्ञा-
द्यन् ।) चञ्चलम् । इत्यमरः । ३।१।७५॥ (यथा,
रघुः । ३।११ ।

“तयोपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया
ननन्द पारिप्लवनेत्रया नृपः ॥”)

आकुलः । इति मेदिनी । वे, ६० ॥ (स्त्री, तीर्थ-
विशेषः । यथा, महाभारते । ३।८३।१२ ।
“ततः पारिप्लवं गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति भारत ॥”
पुं, जलपञ्ची । इति रामायणः ॥ यथा, रामा-
यणे । ४।२७।२३ ।

“पारिप्लवप्रतेज्जुष्टा बर्हिःकौशनिनादिता ।
रमणीया नदी सौम्या मुनिसङ्घनिषेविता ॥”
पञ्चममन्वन्तरीयप्रकृतिविशेषः । यथा, हरि-
वंशे । ७।२७ ।

“देवाश्चाभूतरजसस्तथा प्रकृतयोऽपरे ।
पारिप्लवश्च रैभ्यश्च मनोरन्तरमुच्यते ॥”)

पारिभद्रः, पुं, (परितो भद्रमस्मात् । परिभद्र-
स्ततः प्रज्ञाद्यन् ।) वृत्तविशेषः । पालिता-
मादार इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । निम्बतरुः २
मन्दारः ३ पारिजातकः ४ । इत्यमरः । २।४।२६॥
रक्तकुसुमः ५ कृमिघ्नः ६ बहुपुष्पः ७ रक्तकेसरः ८
इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणः । अनिल-
श्लेष्मणोपमेदः कृमिनाशित्वम् । अस्य पुष्पगुणः ।
पित्तरीगकर्णव्याधिनाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ देवदारु । इति मेदिनी ॥ सरल-
वृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यज्ञवाहस्य
पुत्रविशेषः । ज्ञानद्वीपस्य वर्षविशेषः । यथा,
भागवते । ५।२०।६ ।

“तद्द्वीपाधिपतिः प्रियव्रतात्मजो यज्ञवाहः
स्वसुतेभ्यस्तन्नामानि सप्त वर्षाणि यभजत् ।
सुरोचनं सौमनस्यं रमणकं देववर्हं पारिभद्र-
माध्यायनमभिज्ञातमिति ॥”)

पारिभद्रकः, पुं, (पारिभद्र एव । स्वार्थे कन् ।)
देवदारुवृत्तः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।
१।१२५।३ ।

“पलाशैस्तिलकैस्तैश्चम्यकैः पारिभद्रकैः ॥”)
निम्बवृत्तः । कुष्ठौषधे, स्त्री । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पारिभाष्यं, स्त्री, (परिभाषाय रोगादिनाशाय
हितम् । परिभव + अच् ।) कुष्ठौषधम् । इत्य-
मरः । २।४।२६॥ परिसुवो भावः । जामिनी
इति भाषा ॥ यथा,—

“सात्त्वितं पारिभाष्यं दानं ग्रहणमेव च ।
विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्न विभक्ताः परस्परम् ॥”
इति दायभागः ॥

पारिभाषिकं, स्त्री, (परिभाषाया आगतम् । परि-
भाषा + ठञ् ।) परिभाषयार्थबोधकं पदम् ।
यथा । तत्राधुनिकसङ्केतः परिभाषा तथा अर्थ-
बोधकं पदं पारिभाषिकम् । यथा शास्त्र-
कारादिसङ्केतितनदीवृद्धादिपदम् । इति शक्ति-
वादे गदाधरः ॥

पारिहा

पारिमाख्यं, स्त्री, (परिमखलस्य परमाणो-
भावः । परिमखल + अच् ।) परमाणुपरि-
माणम् । यथा, भाषापरिच्छेदे । १५ ।

“पारिमाख्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥”

पारिसुखिकः, त्रि, (परिसुखं वर्तते इति । “परि-
सुखश्च ॥” ४।४।२६ । इति ठक् ।) परि-
सुखेण तिष्ठति यः । सम्मुखवर्त्त । परिसुख-
शब्दात् श्लोकप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

पारियात्रः, पुं, (परितो यात्रया दृश्यते । “शेषे ॥”
४।२।६२ । इत्यन् ।) पारियात्रपर्वतः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गोलाध्याये । ३।४२ ।

“माहेन्द्रशुक्तिमलयर्क्षकपारियात्राः

सह्यः सविन्ध्य इह सप्तकुलाचालाख्याः ॥”)

पारियात्रिकः, पुं, (पारियात्र एव । स्वार्थे ठक् ।)
पारियात्रः । इति हेमचन्द्रः । ४।६७ ॥

पारियानिकः, पुं, (परियानं प्रयोजनमस्य । परि-
यान + ठञ् ।) अध्वरथः । इति हेमचन्द्रः ।
३।४१६॥ परिघातिकोऽपि पाठः ॥

पारिरचकः, पुं, (पारिरचति आत्मानमिति ।
परि + रच् + क्तुल् । ततः प्रज्ञाद्यन् ।)
मस्करो । तापसः । इति हेमचन्द्रः । ३।४७४॥

पारिशः, पुं, वृत्तविशेषः । पलाशपिपुल इति
गजहृद इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
फलीशः २ कपित्थतः ३ कमण्डलुः ४ गर्द-
भाखः ५ कन्दरालः ६ कपीतनः ७ सुपा-
र्यकः ८ । अस्य गुणाः । दुर्जरत्वम् । क्षिप्र-
त्वम् । क्रमिशुक्रकफप्रदत्वम् । फले अम्लत्वम् ।
मूले मधुरत्वम् । कषायत्वम् । स्वादुमज्जक-
त्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

पारिषदः, पुं, परिषदि तिष्ठति यः । (परिषदि
साधुः । परिषदो गणः इत्यत्र योगविभागात्
गणः ।) सभास्थः । तत्पर्यायः । सभ्यः २ सभा-
स्तारः ३ सभासत् ४ परिषदलः ५ पर्वदलः ६
पारिषद्यः ७ पार्षदः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । २।१०।३२ ।

“शुक्रकर्णसुखाः सर्वे दिव्याः पारिषदास्तथा ॥”

परिषद इदम् । “पञ्चाध्वर्युपरिषदश्च ॥” ४।

३।१२३॥ इति अच् ।) परिषत्सम्बन्धिनि, त्रि ॥

पारिषद्यः, पुं, (परिषदं समवेति । “परिषदो
गणः ॥” ४।४।४४ । इति गणः ।) पारि-
षदः । इति शब्दरत्नावली ॥

पारिहारिकः, त्रि, (परिहारे साधुः । परिहार
+ ठञ् ।) परिहारकर्त्ता । परिहारं करोति
यः इत्यर्थे श्लोकप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

पारिहार्यः, पुं, (परिह्रियते इति । परि + ह्र +
ग्यत् । ततः प्रज्ञाद्यन् ।) वलयः । इत्यमरः ॥
परिहारत्वे, स्त्री ॥

पारिहास्यं, स्त्री, (परिहास + अच् ।) परि-
हासस्य भावः । परिहासद्वारा कृतम् । यथा,
श्रीभागवते । ६। अजामिलोपाख्याने । २।१४।

“साङ्ख्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा ।

वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥”

पारिर

“नन्वयं पुत्रनामाग्रहीतु न भगवन्नाम तत्राहुः ।
साङ्ख्यं पुत्रादौ सङ्केतितम् । पारिहास्यं परि-
हासेन कृतम् । स्तोभं गीतालापपूरणार्थं
कृतम् । हेलनं किं विष्णुनेति सावज्ञमपि च
वैकुण्ठनामोच्चारणम् ॥” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥

पारी, स्त्री, (पारयत्यनयेति । पू + पूर्य + णिच् +
घञ् । ततो ङीष् ।) पूरः । जलसमूहः ।
कर्करी । हस्तिपादरज्जुः । इति मेदिनी । रे, ५६॥
पात्री । परागः । इति विश्वः ॥ (पीयते ऽनेति ।
पा + क्तिप् । तदातीति । रा + कः । ङीष् ।)
पानपात्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ४। ३७३ ।
“कर्पूरपारीपतितं मौरेयमिव हारितम् ॥”)
दोहनपात्रम् । इति जटाधरः ॥

पारीक्षितः, पुं, परीक्षितराजः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ जनमेजयः । परीक्षितोऽप्ययं इत्यर्थे
श्लोकप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (यथा, देवीभागवते । २।
११।१२ ।

“ततः सुवर्णवर्माक्षो राजा काशीपतिः किल ।
वपुष्टमां शुभां कन्यां ददौ पारीक्षिताय च ॥”)

पारीणः, त्रि, (पारं गामीति । पार + “अवार-
पारयन्तानुकामं गामी ॥” ५। २। ११ । इति
खः ।) पारगमनकर्त्ता । पारं गच्छति इत्यर्थे
श्लोकप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (यथा, भट्टिः । २। ४६ ।

“त्रिवर्गपारीणमसौ भवन्त-

मध्यासयन्नासनमेकमिन्द्रः ॥”)

पारीन्द्रः, पुं, (पृ पालने + कर्मणि इन् । पारिः
प्रशुक्तस्य इन्द्रः ।) सिंहः । अजगरसर्पः । इति
हेमचन्द्रः ॥

पारीरणः, पुं, (पार्यां जलपूरे रणं यस्य ।)
कमठः । दण्डः । पटश्राटकः । इति विश्वः ॥

पारुः, पुं, (पिबति रसानिति । पा + “वाङ्-
लकात् पिबतिश्च । ४। १०१ । इत्यत्र उज्ज्वल-
दत्तोक्त्या रुः ।) वह्निः । सूर्यः । इत्युणादि-
कोषः ॥

पारुष्यं, स्त्री, (परुषस्य भावः । परुष + अच् ।)
अप्रियभाषणम् । तत्पर्यायः । अभिवादः २ ।
इत्यमरः । १। ६। १४ ॥ तत्तु चतुर्विधवाङ्मय-
पापान्तर्गतपापविशेषः । यथा,—

“पारुष्यमवृत्तश्चैव पैशुन्यश्चापि सर्वशः ।

असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

परुषत्वम् । दुर्व्याक्यम् । इति मेदिनी । ये, ६४ ।
इन्द्रस्य वनम् । इति विश्वः ॥ अगुरु । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

पारुष्यः, पुं, (परुषस्य भावः पारुष्यं दुर्व्याक्यं
तदिव नीतिवाक्यमस्ति अस्यास्मिन् वा इत्यच् ।)
वृद्धसतिः । इति मेदिनी । ये, ६४ ।

पारेरकः, पुं, (वध्यादेः पारमौर्त्तं गच्छ-
तीति । ईर् + क्तुल् ।) खड्गः । इति शब्द-
माला ॥

पार्वणः

पार्धटं, स्त्री, (पादे घटते इति अच् । ततः
घटोदरादित्वात् साधुः ।) पांशु । इति हारा-
वली । १६२ ॥

पार्थः, पुं, पृथिवीपालः । (पृथाया अपत्यं पुमान् ।
शिवादित्वाद्दण् ।) पृथापुत्रः । (यथा, महा-
भारते । ३ । २३५ । १ ।

“सरस्तदासाद्य वनञ्च पुराणं
ततः परं किमकुर्वन्त पार्थाः ॥”

अर्जुनः । यथा, भगवद्गीतायाम् । १ । २५ ।

“उवाच पार्थ ! पश्येतां समवेतां कुरुनिधि ॥”

अर्जुनवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पार्थक्यं, स्त्री, (पृथक् + भावे अच् ।) पृथक्त्वम् ।
पृथक् इत्यस्य भाव इत्यर्थे णाप्रत्ययनिष्पन्नम् ॥
(“घटप्रदीपवद् यज्ञयज्ञकयोः पार्थक्यमेव ॥”
इति साहित्यदर्पणम् ॥)

पार्थिवं, स्त्री, (पृथोर्भावेः । पृथु + अण् ।) पृथुता ।
पृथोर्भावेः इति भावार्थे णाप्रत्ययनिष्पन्नम् ॥

(पृथनामा राजा तस्येदमित्यण् । पृथुराज-
सम्बन्धिनि, त्रि । यथा, भागवते । १ । ३ । १४ ।

“ऋषिभिर्याचितो भेजे नवमं पार्थिवं वपुः ॥”

पार्थिवं, स्त्री, (पृथिव्या विकारः पृथिव्यां भवमिति
वा अच् ।) तगरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पार्थिवः, पुं, (पृथिव्या ईश्वरः ।) पृथिवी +
“तस्येश्वरः ।” ५ । १ । ४२ । इति अण् ।)

राजा । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । २ । १३६ ।

“तेषाम् समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ ।
राजस्नातकयोश्चैव स्नातको वृषमानभाक् ॥”

वत्सरविशेषः । यथा,—

“बहुशस्यानि जायन्ते सर्वदेशे सुलोचने ।

सौराष्ट्रलाटदेशे च पार्थिवे नात्र संशयः ॥”

इति चिन्तामणिधृतवचनम् ॥

पृथिव्या अयं इत्यण् ।) शरावः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (पृथिव्या विकार इति । “सर्व-
भूमिपृथिवीभ्यामणौ ।” ५ । १ । ४१ । इत्यण् ।)

पृथिवीविकृतौ, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा,
भागवते । १ । २ । २४ ।

“पार्थिवाद्दाराणो धूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः ॥”

पृथिव्या निमित्तं संयोग उत्पत्तातो वा ॥

पृथिवीसम्बन्धिनि, त्रि । यदुक्तम् ।

“मधुमत् पार्थिवं रजः ॥”

पार्थिवी, स्त्री, (पृथिव्यां भवा । “दित्दितौति ।”
४ । १ । ८५ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्तिके

“पृथिव्या ञाणौ ।” इत्युक्तेरण् । ततो ङीप् ।)
सीता । इति मेदिनी । वे, ४३ ॥

पार्परः, पुं, यमः । इति जटाधरः ॥

पार्वणः, पुं, (पर्वणि ग्रहणयोग्यः इत्यण् ।)
नृगविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पर्वणि

क्रियते यत् तत् ।) अमावस्यापर्वणामान्ययोः
कर्त्तव्यश्राद्धम् । यथा,—

“अमावस्यां यत् क्रियते तत् पार्वणसुदाहृतम् ।
क्रियते पर्वणि वा यत्तत् पार्वणसुदाहृतम् ॥”

इति भविष्यपुराणम् ॥

पार्वणः

पर्वणि यत् क्रियते इत्यनेनामावास्यायाः पर्व-
त्वात्तच्छ्राद्धस्य वैदिकप्रयोगाधीनयोगिकत्वेन
पार्वणत्वप्राप्तौ अमावास्यायां पृथगभिधानं तद-
मावास्याश्राद्धस्य कृत्तव्यार्थं तेन पार्वणेन
विधानेनेत्यादौ यौगिकनानावयवश्रवणपेक्षया
एकस्याः समुदायश्रुतेर्लघुत्वात् अमावास्या-
पार्वणातिदेशो लभ्यते न तु पूषाश्राद्धादि-
पार्वणधर्मातिदेशः ।” इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ * ॥

सामगानां तस्य प्रयोगो यथा,—
“विप्राप्राप्ता श्राद्धकृतौ सुखार्थं क्रमस्तुचनम् ।

श्राद्धपूर्वदिने मांसस्त्रीत्यागश्चेकभोजनम् ॥
श्राद्धाद्वे दन्तकाष्ठस्य त्यागः स्नानं तथोपसि ।

याम्यास्त्यत् पादशौचे वास्त्वर्चा विष्णुचिन्तनम् ॥
तस्मै पूजा मूल्यादानं परभूस्नामिनेत्यवा ।

तत् पितृभ्यश्चाग्रदानं रक्षादीपकुशद्विजाः ॥
श्राद्धाहुता च गायत्री देवताभ्य इति त्रिधा ।

मृज्जलप्रोक्षणं रक्षाजलस्यापनमेकतः ॥
पूर्वं विप्रकरे तोयं कुशासनमनन्तरम् ।

दक्षिणे देवविप्रस्य पितृविप्रस्य वामतः ॥
आवाहनार्थं न्युज्ज्व ततो गन्धादिपञ्चकम् ।

रेशानीक्रमतो रेखा प्रागग्रा देवमण्डले ॥
नैर्ऋतीक्रमतो रेखा दक्षाय्या पितृमण्डले ।

पात्राणां तेषु विन्यासो ह्योमप्रश्नोऽग्निहोमकः ॥
हुतशेषप्रदानञ्च पात्रालम्भोऽन्नवेक्षणम् ।

इदमित्यङ्गुलेः क्षेपस्तूर्ण्यो देवे यवस्य च ॥
पित्रे मन्त्रेण निःक्षेपस्तिलस्यापहृता इति ।

मधुनोऽग्ने च निःक्षेपो गायत्र्यास्त्रिर्ह्यपस्ततः ॥
मधुवाता लृचा चैव मधुशब्दत्रयेण च ।

अन्नाभिमन्त्रणं तस्य दानं जलनिवेदनम् ॥
गायत्र्यादिक्रिजपोऽप्यन्नह्यनपस्तथा ।

द्विजाभावेऽपि तत्प्रार्थं गायत्र्यादिक्रिजस्य च ॥
पुण्याख्यानस्य च जपः सतिलप्रोक्षिते कुशे ।

अग्निदग्धेतिमन्त्राभ्यां सतिलान्ननिवेदनम् ॥
हस्तचालञ्चाचमनं हरिस्तृतिर्जलस्य च ।

पित्रादिक्रमतो दानं गायत्र्यादिजपः पुनः ॥
शेषान्नपिण्डयोः प्रश्नो निहन्तीति च मण्डले ।

अपहृतानिहन्त्रिभ्यां रेखायुग्मं पितृक्रमात् ॥
आस्तरो देवतेत्यस्य जप आवाहनं तिलैः ।

अवनेजनदानञ्च मधुवाता मधुत्रयम् ॥
अक्षन्नमी पिण्डदानं दर्भलेपापघर्षणम् ।

आचमनं स्तृतिर्विष्णोः पात्रचालावनेजनम् ॥
अत्रेत्यादिजपो वामावर्त्तनोद्दुस्सुखस्ततः ।

आट्यामीजपश्चैव श्वासत्यागोऽङ्गलिस्ततः ॥
नम इत्यादिकजपो वासोदानञ्च पूजनम् ।

वसन्ताय जपश्चैव द्विजाग्रभूमिसेचनम् ॥
देवादिब्राह्मणे दानं जलादित्रितयस्य च ।

शिवा इत्यादिनाक्षत्रमघोरा गोत्रमित्यपि ॥
सपवित्रकुशाः पिण्डे स्वधावाचनमर्जनम् ।

न्युज्जोत्थानं पितुः पक्षे दक्षिणादानमग्रतः ॥
विश्वेदेवाश्च दातारो देवतेतिजपस्त्रिधा ।

विसर्जनं वाज इति आमावेति प्रदक्षिणम् ॥
अन्नादेः प्रतिपत्तिञ्च वामदेयजपस्त्रिधा ।

पार्वती

दीपप्रच्छादनं हस्तचालमाचमने तथा ॥

अच्छिद्रवाचनं विष्णुस्मरणं शेषभोजनम् ।

उपवासदिने ब्राह्मं मांसितराशिताव्रते ॥

तद्दिने मैथुनत्यागः श्राद्धकच्छ्राद्धभोजिनोः ॥ * ॥

यजुषां विशेषो यथा,—

“आस्तरो देवताभ्यश्च तिलपुष्पजलेस्ततः ।

अवनेजनपिण्डौ च हस्तालेपापघर्षणम् ॥

हस्तचालञ्चाचमनं विष्णोः संस्मरणाय वै ।

अत्रेत्यादिजपो वामावर्त्तनोद्दुस्सुखस्ततः ॥

आट्यामीजपश्चैव श्वासः प्रत्यवनेजनम् ।

नीवीविसर्जनञ्चैव तथैवाचमनद्वयम् ॥

नमो वः पितरः सुधायेत्यादिकषडङ्गलिः ।

ऋतुनवर्धमेवायं वासः पिण्डप्रपूजनम् ॥

देवादिब्राह्मणे दानं जलादित्रितयस्य च ।

शिवा इत्यादिनाक्षत्रमघोरा गोत्रमित्यपि ॥

दातारोऽन्नञ्चनञ्चैव यताः सत्याश्रिणोऽस्त्विति ।

सपवित्रकुशाः पिण्डे स्वधावाचनमर्जनम् ॥

आघ्राणञ्चैव पिण्डानां तेषास्तुत्तोलनस्ततः ।

न्युज्जोत्थानं पितुः पक्षे दक्षिणादानमग्रतः ॥

विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तां देवे वा जलमित्यपि ।

विसर्जनं वाज इति आमावेति प्रदक्षिणम् ॥

अन्यत् सर्वं समानम् ॥” इति श्राद्धप्रयोगतत्त्वम् ॥

पार्वतः, पुं, (पर्वते भवः । “विभाषा मनुष्ये ।”

४ । २ । १४४ । इति पक्षे अण् ।) महानिम्बः । इति

रत्नमाला ॥ घोडानिम्ब इति भाषा ॥ (अस्त्र-

विशेषः । यथा, महाभारते । १ । १३६ । २० ।

“भौमेन प्राविशद्भूमिं पार्वतेनाभवद्गिरिः ॥”

पर्वतसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।

१ । ६० । १० ।

“यावत् पृथिव्यां विहितं गवाश्च

सह्यारण्यैः पशुभिः पार्वतेष्व ॥”

पार्वती, स्त्री, (पर्वतो हिमाचलस्तस्य तदधिष्ठा-

तदेवस्येति भावः अपत्यमिति । अण् ङीप् च ।)

दुर्गा । इत्यमरः ॥ तस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—

“तिथिभेदे कल्पभेदे पर्वभेदप्रभेदतः ।

ख्यातौ तेषु च विख्याता पार्वती तेन कीर्तिता ॥

महोत्सवविशेषश्च पर्वस्त्विति प्रकीर्तितम् ।

तस्याधिदेवी या सा पार्वती परिकीर्तिता ॥

पर्वतस्य सुता देवी साविर्भूता च पर्वते ।

पर्वताधिष्ठातृदेवी पार्वती तेन कीर्तिता ॥”

इति प्रकृतिखण्डे दुर्गोपाख्याने ५४ अध्यायः ॥

शक्तिकी । गोपालपुत्तिका । इति मेदिनी ॥

द्रौपदी । जीवनी । इति विश्वः ॥ सौराष्ट्र-

वृत्तिका । इति रत्नमाला ॥ क्षुद्रपाषाणभेदा ।

घातकी । सैहली । इति राजनिर्घण्टः ॥

पार्वतीनन्दनः, पुं, (पार्वत्या नन्दनः ।) कार्त्तिकेयः । इत्यमरः । १ । १ । ४२ ॥

पार्वतीयकुमारः, पुं, (पार्वतीयः पार्वतीजातः

कुमारः ।) पार्वतीपुत्रः । यथा,—

“स्वातुशाखविशाखाश्च नैगमेयस्तथैव च ।

पार्वतीयाः कुमारश्च चत्वारः परिकीर्त्तिताः ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥

पार्श्वः

अनन्तसुखवीर्याऽऽसिद्धसादृश्य एव हि ॥
 व्यवहारेण मित्यादिविभावगुणसंयुतः ।
 नेत्रादिदर्शनैर्युक्तः प्राणी कर्मकृतेः कलौ ॥
 मूर्त्तपुङ्गवसंयोगात्सुखं गीर्ष्यवहारतः ।
 अमूर्त्तो निष्कलः शुद्धो ज्ञानमूर्त्तिश्च निश्चयात् ॥
 व्यवहारे नयेनाश्रयपुनःचारमन्त्रात्मना ।
 कर्मणो कर्मणां कर्ता भोक्ता तत्फलमञ्जसा ॥
 उपचारमन्त्रात्मना नयेन प्राणमृदुवि ।
 कटवस्त्रगृहादीनां कर्ता च प्रित्थिविकर्मणाम् ॥
 अशुद्धनिश्चयेनाङ्गी कर्ता च भावकर्मणाम् ।
 रागद्वेषमदोन्मादशोकादिविषयात्मनाम् ॥
 प्राक्पुस्त्यजनात्मन्युः प्रादुर्भावाद्यसम्भवः ।
 द्रव्यरूपेण नित्यत्वं चतुर्गतिषु देहिनाम् ॥
 जायतेऽतो गणाधीशैरुपादय्य एव च ।
 प्रीत्यभावोऽत्र संप्रोक्तः सर्वेषां व्यवहारतः ॥
 कायप्रमाण आत्मायं पर्यायनयतः कश्चित् ।
 युक्तः प्रदेशसंहारविसर्पाभ्यां प्रदीपवत् ॥
 विना सप्तसदृघातेर्निश्चयेन भवेत् पुनः ।
 कर्मात्मनाङ्गीहीनाङ्गी ह्यसंख्यातप्रदेशमः ॥
 वेदनाख्यः कषायाख्यो विकृष्टगणसमाह्वयः ।
 भारगान्तिकसंज्ञस्तेजसाहारकसंज्ञकौ ॥
 केवलाख्यः ससदृघाताः सप्तेति श्रीजिनेर्मताः ।
 केवल्यतेजसाहारायोगिनां स्युः परेऽङ्गिनाम् ॥
 पुण्यपापफलानां हि विविधानां चतुर्गतौ ॥
 शर्माशर्माकराणां प्राणी भोक्ता व्यवहारतः ॥
 स्वस्वरूपस्य कर्ता शुद्धनिश्चयनयादसौ ।
 जन्ममृत्युजरातीतो न कर्ता बन्धमोक्षयोः ॥
 अतोऽत्रात्माप्यसौ ध्येयो निर्विकल्पपदाश्रितेः ।
 गुणैः सिद्धेन सादृश्यो ज्ञानमूर्त्तिरमूर्त्तिमान् ॥
 यथात्मिकणिकेनात्र दहन्ते काष्ठराशयः ।
 अनन्तकर्मकाष्ठानि तथाध्यानलवामिना ॥
 दन्तभयो यथा नागो दंष्ट्राभयोऽसौ हरिः ।
 स्वकार्ये च तथा ध्यानहीनः कर्मरिघातने ॥
 चिन्तामणिश्च रत्नानां कल्पवृक्षोऽत्र प्राखिनाम् ।
 त्रिदशानां यथा शक्रो वृणां मध्ये परो जिनः ॥
 आत्मतत्त्वश्च तत्त्वानां पदार्थानां तथा महान् ।
 स्वकीयात्मपदार्थो द्रव्याणां स्वद्रव्य एव हि ॥
 इति मत्वा स्वसंसिद्धे मनः कृत्वातिनिश्चलम् ।
 विषयेभ्यो विनिष्क्रान्तं संवेगादिगुणाङ्कितम् ॥
 सर्वद्रव्यबहिर्भूतोऽप्यनन्तगुणसागरः ।
 सर्ववस्थानु सर्वत्र स्वात्मा ध्येयो सुसुचुभिः ॥
 इत्यात्मतत्त्वमाख्याय तीर्थनाथो गणान् प्रति ।
 मार्गणादिकमाख्यातुं प्रारभे मार्गसिद्धये ॥
 गतिरिन्द्रियकायौ हि योगवेदकषायकः ।
 ज्ञानसंयमदृग्नेशभयसम्पत्कसंज्ञिनः ॥
 आहारे मार्गश्चेति चतुर्दश निरूपिताः ।
 जिनेस्तासु बुधैर्मृग्यो जीवतत्त्वो महार्चिश्चिदे ॥
 मिथ्याप्रासादनौ मिश्रो विरताख्यश्चतुर्थकः ।
 वेदेश्विरताख्यः प्रमत्तोऽप्रमत्तसंज्ञकः ॥
 अपूर्वकरणो नाम्ना निवृत्तिकरणाभिधः ।
 द्विस्तुत्याम्परायोपशान्तश्चीनकषायकः ॥
 सयोग्ययोगिनामानौ सदगुणाश्रयणादिभे ।

१२८

पार्श्वः

चतुर्दश जिनैः प्रोक्ता गुणस्थानगुणाकराः ॥
 सुक्तेः सोपानमाला एते भयानां जिनोदिताः ।
 अभयानां किलेको मिथ्यागुणस्थानशाश्वतः ॥
 हीनाधिकगुणैर्युक्ता अन्यथास्तेषु धीयुतैः ।
 गुणानां स्थानकेष्वङ्गिनः परीक्ष्य गुणव्रजैः ॥
 इत्यादिवाक्सुधापूरैराज्ञाय निखिलां सभाम् ।
 अजीवतत्त्वमाख्यातुं पुनरारब्धवान् प्रभुः ॥
 पुङ्गवो बहुधा धर्म्मोऽधर्म्म आकाश एव हि ।
 कालश्चेति जिनैः प्रोक्तो जीवद्रव्योऽत्र पञ्चधा ॥
 पूरणादगलनाद्वैः पुद्गलोऽयं निरूपितः ।
 मूर्त्तोऽनेकविधः सार्धनामकः कर्मदेहकृत् ॥
 अष्टौ स्पर्शा रसाः पञ्च वर्णाः पञ्च गन्धौ द्विधा ।
 इति विंशतिरस्यैव गुणाः प्रोक्ता द्विधात्मकाः ॥
 शुद्धागौर्यगुणाः शुद्धा मताः स्वाभाविकाश्च ते ।
 गुणाः स्कन्धेषु ये शुद्धा विभवाख्या हि ते बुधैः ॥
 अणुस्कन्धविभेदेन पुङ्गवस्य द्विधा स्थितिः ।
 स्निग्धरूक्षमयाणूनां सङ्घातः स्कन्ध उच्यते ॥
 अणवः कार्यलिङ्गाः स्युरत्रैकेकतयाखिलाः ।
 नित्या द्रव्यार्थिकेनानित्याः पर्यार्थिकेन च ॥
 सूक्ष्मसूक्ष्मास्तथा सूक्ष्माः सूक्ष्मसूलाभिधाः परे ।
 सूक्ष्मसूक्ष्मात्मकाः सूलाः सूक्ष्मसूलाश्च पुङ्गवाः ॥
 एकोऽणुः सूक्ष्मसूक्ष्मः स्यादष्टशो नयनेर्नृणाम् ।
 सूक्ष्मास्तेऽपि मताः सङ्घैर्ये कर्ममयपुङ्गवाः ॥
 रसनसर्पान्त्राश्रयोत्रैर्ये यान्ति पुङ्गवाः ।
 यत्ततान्ते ससुद्दिष्टाः सूक्ष्मसूला जिनागमे ॥
 सूक्ष्मसूला जिनैर्ज्ञेयाश्चायाच्योत्तत्तत्पादयः ।
 जलयालादयः सूला उच्यन्ते पुङ्गवा बुधैः ॥
 भूकायाद्रविमानादयः सूक्ष्मसूक्ष्मपुङ्गवाः ।
 यद्भेदा इति तीर्थेशैः पुङ्गवा हि निरूपिताः ॥
 शब्दो बन्धस्तथा सूक्ष्मः सूक्ष्मः संस्थानसंज्ञकः ।
 भेदस्तमस्तथाच्छायाद्युद्योतयातपादयः ॥
 एते पुङ्गवपर्याया विभावाख्या मता जिनैः ।
 स्वाभाविकाश्च पर्याया अणुरूपाः पृथक् पृथक् ॥
 शरीरवाङ्मनःप्राणापानदुःखसुखादिकान् ।
 कुर्वन्ति पुङ्गवा जीवानां मृत्युजीवितदिकान् ॥
 जीवपुङ्गवयोः साद्यकर्ता जिनैर्मतो गतौ ।
 अमूर्त्तो निष्क्रियो धर्म्मो मत्स्यानाश्च यथा जलम् ।
 सहकारी मतो धर्म्मः स्थितौ पुङ्गवजीवयोः ।
 अमूर्त्तो निष्क्रियो नित्यो यथा च्छायाध्वगामि-
 नाम् ॥
 लोकालोकविभेदेन द्विधाकाशस्त्वमूर्त्तिमान् ।
 अवकाशप्रदः सर्वद्रव्याणां निष्क्रियोऽयम् ॥
 पदार्था यत्र लोक्वन्ते लोकाकाशो मतो हि सः ।
 तस्माद्द्विहरन्तोऽप्यलोकाकाशोऽस्ति केवलः ॥
 धर्म्माधर्म्मेकजीवानां लोकाकाशस्य सन्ति च ।
 असंख्याताः प्रदेशा हि पुङ्गवानामनेकधा ॥
 निश्चयव्यवहारेण द्विधा कालोऽतिनिष्क्रियः ।
 द्रव्याणां सहकारी परिणतौ मूर्त्तिर्वर्जितः ॥
 समयादिमयः कालो व्यवहारोऽत्र लक्ष्यते ।
 गोदोहादिक्रियाद्वैः परत्वापरत्वयोगतः ॥
 भिन्नाभिन्नाणवो येऽत्र लोकाकाशे सुसंस्थिताः ।

पार्श्वः

राशयश्चैव रत्नानां स कालो निश्चयाभिधः ॥
 एकत्र सद्य जीवेन षड्द्रव्या सुनिभिः स्मृताः ।
 ते कालेन विना ज्ञेयाः पञ्चास्तिकायसंज्ञकः ॥
 पुङ्गवौघो य आयाति कर्मरूपोऽत्र रागिणः ।
 द्रव्यभावविभेदेन द्विधा स आश्रयो भवेत् ॥
 रागद्वेषादियुक्तेन परिणामेन येन हि ।
 आश्रयवन्त्यत्र कर्माणि स स्याद्वावाश्रयो-
 ङ्गिनाम् ॥
 मिथ्यात्वपञ्चकं द्वादशधा विरतयोरुभयः ।
 प्रमादा हि त्रयश्चैव योगाः पञ्चदशात्मकाः ॥
 सर्वदुःखाकरीभूताः कषायाः पञ्चविंशतिः ।
 एतेऽत्र प्रत्यया ज्ञेया भावाश्रयनिबन्धनाः ॥
 आयाति कर्मरूपेण पुङ्गवौघोऽत्र योगिनः ।
 द्रव्याश्रयः स विज्ञेयोऽप्यनन्तभवकारकः ॥
 ध्यानाद्वैराश्रयो रदो येस्ते स्युर्मूर्त्तवत्तभाः ।
 अन्यथा विफलक्षेत्रस्तपोवृत्तादितः सताम् ॥
 संज्ञेषो जीवकर्मणोर्यः सन्ध्वो द्विधा मतः ।
 भावद्रव्यप्रभेदेन विश्वाशर्म्माकरोऽयम् ॥
 बध्यन्ते येन भावेन रागादिदूषितेन हि ।
 कर्माणि भावबन्धोऽत्र सोऽनन्तसंज्ञतिप्रदः ॥
 प्रकतिस्थितिवन्ध्यानुभागप्रदेशतोऽङ्गिनाम् ।
 चतुर्धा बन्ध आन्नातोऽत्रानेकविक्रियाकरः ॥
 प्रकतिः स्वभावः स्याच्च स्थितिः कालावधारणम् ॥
 रसतुल्योऽनुभागः प्रदेशो जीवप्रदेशयुक् ॥
 सपरकतिप्रदेशाख्यौ बन्धौ च योगतो सताम् ।
 स्थित्यनुभागबन्धौ कषायेर्भवनिबन्धनौ ॥
 यथा बन्धनबन्धो लभते दुःखमनेकशः ।
 कर्मदृक्कलबन्धोऽङ्गी तथा श्वभादिदुर्गतौ ॥
 सर्वाश्रयनिरोधो यो ध्यानाद्यैर्द्रव्यभावतः ।
 स द्विधा संवरः प्रोक्तः स्वर्गसुखादिकारकः ॥
 चैतन्यपरिणामो य एकीभूतो निजात्मकः ।
 निर्विकल्पमयो ज्ञेयो भावसंवर एव सः ।
 त्रयोदशविधं वृत्तं परो धर्म्मो दशात्मकः ।
 द्विषड्भेदा अतुष्टेः परीषदजयोऽखिलः ॥
 पञ्चधा संयमो ध्यानश्रुतास्यासंयमादयः ।
 भवन्धमी सतां सर्वे भावसंवरकारणम् ॥
 निरोधः क्रियते योऽत्र कर्मणां यत्ततो बुधैः ।
 सद्रव्यसंवरः प्रोक्तोऽप्यनन्तगुणसागरः ॥
 संवरेण स्वयं ह्येत्य दत्तेऽत्रालिङ्गनं सुदा ।
 सतां स्वस्वीव सुक्तिश्रीर्नान्यथा क्षेत्रकोटिभिः ॥
 प्राप्तनः कर्मबन्धो यः कालेन तपसाथवा ।
 क्षीयते निर्जरासासविपाकेन रता द्विधा ॥
 कर्मपाकेन या जाता सविपाकाखिलात्मनाम् ।
 सायभाजनिता ह्येया परकर्मनिबन्धनाः ॥
 संवरेण समयात्र निर्जरा क्रियते बुधैः ।
 तपोभिः साविपाका प्रादेयानेकसुखाकरा ॥
 निर्जराकर्मणामत्र जायतेऽपि यथा यथा ।
 आयाति निकटं सुक्तिस्तत्कारिणां तथा तथा ॥
 अत्यन्तं योऽत्र विज्ञेयः कर्मात्मनो स्वयोगिनाम् ।
 काललब्ध्या स मोक्षः स्यात् द्रव्यभावाद्विधा-
 त्मकः ॥
 चये हेतुर्वरो यः परिणामोऽखिलकर्मणाम् ।

पार्श्वती

भावमोक्षः स विज्ञेयः कर्ममोक्षहेतुस्तु ॥
समस्तकर्मदेहाद्यदेवात्मा जायते पृथक् ।
तदेव ब्रह्ममोक्षः स्यादन्तर्गुणदायकः ॥
आपादमस्तकान्तं यथा बहो बन्धनेर्द्धैः ।
मोक्षनाशभते सौख्यं तथा सुक्तो विधेः क्षयात् ॥
तस्मात् कर्मातिगो जीव एरुणादिकबीजवत् ।
समयेन ब्रजेद्ब्रह्म यावन्नोकाग्रमस्तकम् ॥
तत्रैवास्थानिरावाधः सोमे गमनवर्जितः ।
सिद्धो धर्म्मोऽस्ति कायाभावादनन्तसुखा-

खिगः ॥

तत्र सुक्ते निरावाधं स्वात्मजं विषयातिगम् ।
वृद्धिहासवपेतं स सिद्धः सुद्धो महान् सुखम् ॥
दुःखातीतं निरौपम्यं शाश्वतं सुखसम्भवम् ।
अनन्तं परमं ह्यन्यद्वयानप्रेक्ष्यमेव हि ॥
यदेवमनुजैः सर्वैः सुखं जैलोक्यगोचरम् ।
सुक्तं तस्मादनन्तं तज्जायते परमेष्ठिनाम् ॥
एकेन समयेनैव भूषितानां गुणाश्चकैः ।

नित्यानामशरीराणां सर्वोत्कृष्टं व्यच्युतम् ॥
इति विविधविभागैः सप्ततत्त्वानि सुक्तै
दृगवगमसुबीजानि प्रकृष्टात्मवान् यः ।
परमुदमपि भव्यानाश्चकार स्वबीजै-
रुदतपरमसुखैर्मेव दद्यात् स्वशक्तिम् ॥

पार्श्वः सर्वसुखाकरोऽसुखहरः पार्श्वं श्रिता
धर्म्मिणः

पार्श्वेणाशु समाप्यतेऽमरपदं पार्श्वाय सुद्धा नमः ।
पार्श्वान्नास्ति हितङ्करो भवभृतां पार्श्वस्य सुक्तिः
प्रिया
पार्श्वं चित्तमहं दधेऽखिलचिदे मां पार्श्वं पार्श्वं
नय ॥”

इति श्रीपार्श्वनाथचरित्रे २० सर्गः ॥*

सनिष्कृष्टे, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥
पार्श्वकः, त्रि, (अत्रुचुरपायः पार्श्वं तेन अन्वि-
च्छति अर्थानिति । “पार्श्वेनान्विच्छति ।” ५ ।
२ । ७५ । इति कन् ।) शास्त्रेण विभवान्वेषी ।
यथा,—

“कुल्लया विभवान्वेषी पार्श्वकः सन्धिजीवकः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

स्वार्थं के पार्श्वार्थोऽपि । (यथा, याज्ञवल्क्ये ।
३ । ८६ ।

“तन्मूले वे ललाटादिगण्डे नासाधनास्थिका ।
पार्श्वकास्थालकैः सार्द्धमवुदैश्च द्विसप्ततिः ॥”

पार्श्वतः, [सु] य, (पार्श्व + “आद्यादिभ्य उप-
संख्यानम् ।” ५ । ४ । ४४ । इत्यस्य वार्त्तिक-
कोक्ता तसिः ।) पार्श्वत् । पार्श्वे । इत्यादि ।
इति संक्षिप्तसारयाकरणम् ॥ (यथा, रघुः ।
१६ । ३१ ।

“मित्रकृत्यमपदिश्य पार्श्वतः

प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रियाः ॥”)

पार्श्वतीयः, त्रि, (पार्श्वतो भवः । पार्श्व + “सुख-
पार्श्वतसोर्लोपश्च ।” ४ । २ । १३८ । इत्यस्य
वार्त्तिकोक्ता ऋः ।) पार्श्वसम्बन्धी । पार्श्वतो
भवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पार्श्वरथ

पार्श्वपरिवर्त्तनं, स्त्री, (पार्श्वस्य पार्श्वेन वा परि-
वर्त्तनम् ।) कटिदानम् । कर्णिकापरिवृत्तिः ।
पाशप्रेराण इति भाषा । श्रीहरेः पार्श्वपरि-
वर्त्तनोत्सवो यथा,—

“भाद्रस्य शुक्लैकादश्यां शयनोत्सववत् प्रभोः ।
कटिदानोत्सवं कुर्याद्देवैः सह वैष्णवः ॥”

तथा च भविष्योत्तरे ।

“प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां सितेऽहनि ।
कटिदानं भवेद्विष्णोर्महापातकनाशनम् ॥

जलाशयान्तिकं नीत्वा संपूज्याभ्यर्च्य च प्रभुम् ।
कर्णिकापरिवृत्तिश्च दक्षिणाङ्गे प्रकल्पयेत् ॥”

अस्य व्याख्या । शयनोत्सवात् कथञ्चिद्विशेषमनु-
वादपूर्वकं लिखति । जलेति त्रिभिः कर्णिकायाः
कन्याः परिवृत्तिं दक्षिणाङ्गे प्रकल्पयेदिति पूर्व
वामाङ्गेन सुप्तस्याधुना दक्षिणाङ्गेन शाययेद-
त्यर्थः । तत्कालविशेषश्च पूर्वमेव निर्णीतोऽस्ति ।
अभ्यर्थनामन्तः ।

“देवदेव ! जगन्नाथ योगिगम्य ! निरञ्जन ! ।

कटिदानं कुरुष्वामासि भाद्रपदे शुभे ॥

महापूजां ततः कृत्वा वैष्णवान् परितोष्य च ।
देवं स्वमन्दिरे नीत्वा यथापूर्वं निवेशयेत् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

पार्श्वपिपलं, स्त्री, (पार्श्वे पिपलमिव ।) हरी-
तकीविशेषः । इति भावप्रकाशः ॥ गजहृद्
इति हिन्दूभाषा ॥

पार्श्वभागः, पुं, (पार्श्वस्य भागः ।) पक्षभागः ।
हृत्पार्श्वः पार्श्वदेशः । इत्यमरः । २ । ८ । ४० ॥

पार्श्वशूलः, पुं, स्त्री, (पार्श्वे जातः शूलः ।) शूल-
रोगविशेषः । तस्यौषधम् । यथा,—

“शतपुष्पा देवदारु शालपर्णी वचागुरु ।

कुष्ठं मांसी सैन्धवश्च पलमेकं पुनर्नवा ॥

पाने नख्ये तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ।

हृत्कूलं पार्श्वशूलश्च गण्डमालाश्च नाशयेत् ॥”

इति गारुड १८६ अध्यायः ॥

(अस्य सम्प्राप्तिपूर्वकलक्षणचिकित्सितानि
यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४२ अध्याये ।

“रुण्डि मारुतं स्त्रीणां कुक्षिपार्श्ववस्थितः ।

स संरुद्धः करोत्याशु मानं गुडगुडायनम् ॥

सूचीभिरिव निस्सोदः कृच्छ्रोच्छ्वासी तदा नरः ।

नान्नं वाञ्छति नो निद्रासुषुप्त्यर्त्तिनिपीडितः ॥

पार्श्वशूलः स विज्ञेयः कफानिलसमुद्भवः ।

तत्र पुष्करमूलानि हिङ्गुसौवर्चलं विडम् ॥

सैन्धवं तुम्बुरुपश्चात्तूर्णं कृत्वा तु पाययेत् ।

पार्श्वहृत्तिशूलेषु यवकायेन संयुतम् ॥

सर्पिःप्लीहोदरोक्तं वा घृतं वा हिङ्गुसंयुतम् ।

बीजपूरकसारं वा पयसा सह साधितम् ॥

एरुतैलमथवा मद्यमस्तुपथोरसैः ।

भजयेच्चापि पयसा जाङ्गलेन रसेन वा ॥”

पार्श्वस्थः, पुं, (पार्श्वे तिष्ठतीति । पार्श्व + स्था +
कः ।) पार्श्वस्थितनटः । इति हेमचन्द्रः ॥

समीपस्थिते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ६ ।
२०० । १४८ ।

पार्श्वि

“यस्य मन्त्री च गोप्ता च पार्श्वस्थो हि जना-
हृन् ॥”)

पार्श्वस्थि, स्त्री, (पार्श्वस्य अस्थिः ।) शरीर-
पार्श्वस्थितास्थि । पाँजरा इति भाषा । तत्-
पर्यायः । पशुका २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥
पार्श्विकं, त्रि, (पार्श्व + ठक् ।) पार्श्वेदम् ।
पार्श्वजातम् । पार्श्वशब्दात् णिकप्रत्ययनिष्प-
न्नम् ॥

पार्श्वैकादशी, स्त्री, (पार्श्वसम्बन्धिनी हरेः पार्श्व-
परिवर्त्तनजन्त्या एकादशी ।) भाद्रशुक्लैकादशी ।
तद्विवरणं पार्श्वपरिवर्त्तनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पार्श्वोदरप्रियः, पुं, (पार्श्वोदरश्च ताभ्यां प्रीणाति
भोक्तारमिति । प्री + कः ।) कर्कटः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ४१८ ॥

पार्श्वती, स्त्री, (पृथतस्यापत्यमिति । पृथत + अण्
+ स्त्रियां ङीप् ।) द्रौपदी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ५५ ।

“युधिष्ठिरं भोजयित्वा श्रेष्ठमश्राति पार्श्वती ।
द्रौपद्यां सुव्यमानायां तदन्नं क्षयमेति च ॥”)

पार्श्वदः, त्रि, (पारिषद + पृथोदरादित्वात् साधुः ।
यद्वा, पार्श्वदि साधुः पार्श्वदो गणः इत्यत्र योग-
विभागात् ण इति कश्चित् ।) पारिषदः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ३ । १६ । २० ।
“एतौ द्वौ पार्श्वदौ मह्यं जयो विजयो एव च ॥”)

पार्श्वदाः, त्रि, (पार्श्वदि साधुः । पार्श्वदु + “पार्श्व-
दो गणः ।” इति गणः ।) पार्श्वदः । इति भरतः ॥

पार्श्विः, पुं, स्त्री, (पृथते भूस्यादिकमनेनेति ।
पृथ + “पृथिपृथिपार्श्विचूर्णिभूर्णि ॥” उणां ४ ।
५२ । इति निप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)

गुल्फस्याधोभागः । पादग्रन्थधरः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ७२ ॥ गोडसुडा इति गोडारि इति च
भाषा । स तु गर्भस्थस्य मासद्वयेन भवति ।

इति सुखबोधः ॥ (यथा, कुमारः । १ । ११ ।
“उद्वेजयत्यङ्गुलिपार्श्विभागान्
मार्गे शिलीभूतहिमेऽपि यच्च ॥”)

सैन्यपृष्ठम् । इति मेदिनी । ये, २० ॥ (यथा,
हरिवंशे । ३५ । ३२ ।

“उग्रना तस्य जग्राह पार्श्विमाङ्गिरसस्तदा ॥”
पृष्ठम् । इति हलायुधः ॥ जिगीषा । यथा,—

“सैन्यपृष्ठे पुमान् पार्श्विः पञ्चात्पदजिगीषयोः ॥”
इति रत्नकोषः ॥

पार्श्विः, स्त्री, उन्मदस्त्री । इति मेदिनी । ये, २० ॥
कुन्ती । इति धरणिः ॥

पार्श्विग्राहः, पुं, (पार्श्वि सैन्यपृष्ठं गृह्णातीति ।
ग्रह + अण् ।) पृष्ठतः शत्रुः । शत्रुजयोद्यतस्य
विजिगीषोस्तत्पञ्चपक्षपातेन पार्श्विं पञ्चान्
पदं गृह्णाति याति यः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,
मनुः । ७ । २०७ ।

“पार्श्विग्राहश्च संप्रेक्ष्य तथाक्रन्दश्च मण्डले ॥”
पार्श्विचं, स्त्री, (पार्श्विं चायते इति । चै +
“आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)

पञ्चाद्रचकसेना । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पालङ्गना

पाल, क रच्चे । इति कविकल्पद्रुमः (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, पालयति । ह्रस्वतैवेष्टसिद्धे दीर्घिणोऽपि पाठः । कानुबन्धानामिदनुबन्धवत् चेरनित्यतां बोधयति । तेन पालति पलति इत्यपि सिद्धम् । इति दुर्गादासः ॥

पालः, पुं, (पालयतीव निष्ठीवनादिकमिति । पालि + अच् ।) पतद्ग्रहः । इति हेमचन्द्रः ॥ पिकृदन् इति भाषा ॥ पालके, त्रि । यथा,— “दिवावक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्ग्रहै । योगक्षेमेऽन्यथा त्रेत्तु पालो वक्तव्यतामियात् ॥” इति मनुः ॥

पालकः, पुं, (पालयतीति । पालि + क्तृल् ।) घोटकरचकः । तत्पर्यायः । अश्वरचः २ वल्लभः ३ । इति जटाधरः ॥ चित्रकट्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पालनकर्त्तरि, त्रि । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।

“गोपालको गवां गोष्ठे यस्तु धूमं न कारयेत् । मत्तिकालीनरके मत्तिकाभिः स भक्ष्यते ॥”

पालकायः, पुं, मुनिविशेषः । तत्पर्यायः । करे-गुभूः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ धन्वन्तरिः । इति चित्राखण्डशेषः ॥

पालनः, पुं, (पालं चैवं हन्तीति । हन + टक् ।) कृत्रा । इत्यमरः । २ । ५ । १६७ ॥

पालङ्कः, पुं, (पाल रचये + सम्प्रदादित्वात् क्तिप् । तेन अङ्गते इति । अङ्क + घञ् ।) शल्लकी । शाकभेदः । पालङ् इति भाषा । प्राजिपक्षी । इति मेदिनी । के, ११७ ॥ वाज इति भाषा ॥

पालङ्गी, स्त्री, (पालङ्क + गौरादित्वात् ङीष् ।) कुन्दरुनामगन्धद्रवम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२१ ॥ शाकभेदः । पालङ् इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये । “यथादोषशकैश्चास्तूकतन्तुलीयकजीवन्त्युपोदिकाश्ववलावालमूलकपालङ्गसन्निधौचुचुकलायवल्लीभिरन्यैर्वा ॥”) अस्या गुणाः । कफपित्तवातविवन्धनाशिलम् । रुचत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

पालङ्गं, स्त्री, (पालङ्क + स्वार्थे अण् ।) शाकभेदः । पालङ् इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । पलक्या २ मधुरा ३ चुरपत्रिका ४ सुपत्रा ५ स्निग्धपत्रा ६ ग्रामीणा ७ ग्राम्यवल्लभा ८ । अस्य गुणाः । ईषत् कटुत्वम् । मधुरत्वम् । पथ्यत्वम् । शीतलत्वम् । रक्तपित्तहरत्वम् । ग्राहित्वम् । परमतर्पणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पालङ्गा, स्त्री, (पालङ्क + स्त्रियां अजादित्वात् टाप् ।) कुन्दरुः । इत्यमरः ॥ कुन्दरुखोटौ इति भाषा । पालङ्कशाकः । तत्पर्यायः । वास्तुकाकारा २ कुरिका ३ चौरितच्छदा ४ । (यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।

“प्रायशः कूरवककोविदारकजीवन्तीचिल्लीपालङ्गासुनिषसकप्रभृतौनि नीवारादयो सुदगादयश्च समासेन कषाथो वर्गः ॥”) अस्या

पालिः

गुणाः । वातलत्वम् । शीतलत्वम् । श्लेष्मलत्वम् । भेदनत्वम् । गुरुत्वम् । विष्टम्भत्वम् । मद्भ्यासपित्तरक्तविषापहत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

पालनं, स्त्री, (पाल्यतेनेनेति । पालि + “करणाधिकरणयोश्च ।” ३ । ३ । ११७ । इति ल्युट् ।) सद्यःप्रसूताया गोः स्त्रीरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पाल रचये + भावे ल्युट् ।) रचयम् । यथा, “अभिवेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनं परमो धर्मः ॥” इति मिताचरा ॥

पालाशं, स्त्री, (पलाशस्येदमिति । अण् ।) तमालपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजपात इति भाषा ॥ (यथा, वाभटे गुल्मचिकित्सितायाम् ।

“पालाशं दहनाज्जुनं शटिजयापामार्गकुष्माण्डकम् ॥”) पालाशः, पुं, (पालाशस्य वर्ण इव वर्णोऽस्त्यत्रेति । अच् ।) हरिद्वर्णः । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ६३ । ४ ।

“पालाशतान्नासितकर्त्तुराणाम् ॥”) तद्वर्णविशिष्टे पलाशवृक्षसम्बन्धिनि च, त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । २ । ४५ ।

“ब्राह्मणो वैष्णवपालाशौ चित्रियो वटखादिरौ ॥”) पालाशवृक्षः, पुं, (पालाशानां पलाशवृक्षाणां वृक्षो यत्र ।) मगधदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ पलाशसम्बद्धश्च ॥

पालिः, स्त्री, (पल्यते पाल्यते इति । पल पालने + “बाहुलकात् शलतिपलतिभ्याश्च ।” ४ । १२६ । इत्युल्लदत्तोक्ता इण् ।) कर्णलताग्रम् । (यथा, “यस्य पालिद्वयमपि कर्णस्य न भवेदिह । कर्णपीठं समे मध्ये तस्य विद्धा विवर्द्धयेत् ॥ बाह्यायामिह दीर्घायां सन्धिराभ्यन्तरो भवेत् । आभ्यन्तरायां दीर्घायां बाह्यसन्धिरुदाहृतः ॥ एकैव तु भवेत् पालिः स्यात् पृथ्वी स्थिरा च या ।

तां दिधा पाटयित्वा तु कृत्वा चोपरि सन्धयेत् ॥ गच्छादुत्पाद्य मांसेन सानुबन्धेन जीवता । कर्णपालिमपालेस्तु कुर्वन्निर्लिख्य शास्त्रवित् ॥” “कर्णपाल्यामयान्मृणां पुनर्वक्ष्यामि सुश्रुत ! । कर्णपाल्यां प्रकुपिता वातपित्तकफाश्लयः ॥ दिधा वाप्यथ संस्थाः कुर्वन्ति विविधा रुजः । विस्फोटः स्रव्यता शोफः पाल्यां दोषे तु वातिके ॥ दाहविस्फोटजननं शोफः पाकश्च पेटिके । कण्डूः सन्धयथुः स्तम्भो गुरुत्वञ्च कफात्मके ॥ यथादोषश्च संशोध्य कुर्यात्तेषां चिकित्सितम् । खेदाभ्यङ्गपरीषिकेः प्रलेपाश्च विमोचयैः ॥ ऋद्धौ क्रियां बृंहणीयैर्यथास्वं भोजने स्तथा । य एवं वेत्ति दोषाणां चिकित्सां कर्त्तुमर्हति ॥ अत ऊर्ध्वं नामलिङ्गेर्वक्ष्ये पाल्यासुपद्रवान् । उन्पाटकश्चोत्पुटकः श्यावः कण्डूयुषो भृशम् ॥ अवमन्यः सकण्डको ग्रन्थिको जम्बुलस्तथा । सावी च दाहवांश्चैव श्लेष्मिणां क्रमशः क्रियाम् ॥

अपामार्गः सर्ज्जरसः पाटलालकुचत्वचौ । उन्पाटके प्रलेपः स्यात् तैलमेभिश्च पाचयेत् ॥ शम्पाकशिशुपूतीकगोधामेदोऽथ तद्वसा । वाराहं गन्धमैशेयं पित्तं सर्पिश्च संहृजेत् ॥ लेपसुत्पुटके दद्यात्तैलमेभिश्च साधितम् ॥ गौरीं सुगन्धां सश्यामामनन्तां तण्डुलीयकम् ॥ श्यावे प्रलेपनं दद्यात्तैलमेभिश्च साधितम् ॥ पाठां रसाञ्जनं चौद्रं तथास्यादुष्णकाञ्जिकम् ॥ दद्यात्लेपं सकण्डके तैलमेभिश्च साधितम् ॥ व्रणीभूतस्य देयं स्यादिदं तैलं विज्ञानता ॥ मधुकं क्षीरकाकोली जीवकादौर्विपाचितम् । गोधावराहसर्पाणां वसाः स्युः क्षतवृंहणे ॥ प्रलेपनमिदं दद्याद्वसिष्ठ्यावमन्यके । प्रपौष्टरीकं मधुकं समङ्गां धवमेव च ॥ तैलमेभिश्च सम्पक्कं शृणु कण्डूमतः क्रियाम् । सहदेवा विश्वदेवा अजाक्षीरं ससैन्धवम् ॥ एतेरालेपनं दद्यात् तैलमेभिश्च साधितम् । ग्रन्थिके गुटिकां पूर्वं सावयेदवपाय्य तु ॥ ततः सैन्धवचूर्णं नुष्टृष्टा लेपं प्रदापयेत् । लिखित्वा तत् सुतं घृष्टा चूर्णं रोधस्य जम्बुले ॥ क्षीरेण प्रतिसार्येनं शुद्धं संरोपयेत्ततः । मधुपर्णीं मधुकञ्च मधुकं मधुना सह ॥ लेपः साविणि दातव्यस्तैलमेभिश्च साधितम् । पञ्चकल्केः समधुकैः पिष्टेस्तेष्वष्टान्वितैः ॥ जीवकादौः ससर्पिष्कैर्दह्यमानं प्रलेपयेत् ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षोडशेऽध्याये ॥

अग्निः । पङ्क्तिः । (यथा, गीतगोविन्दे । ६ । १० । “विपुलपुलकपालिः स्तौतश्रीत्कारमन्तर्जनितजङ्गिमकाकुयाकुलं याहरन्ती ॥”) अङ्कप्रभेदः । कृत्रादिदेयम् । इति मेदिनी । ले ३० ॥ यूका । जातशमशुक्ली । प्रान्तः । (यथा, गीतगोविन्दे । ३ । १३ । “भूपल्लवं धनुरपाङ्गततरङ्गितानि वाणा गुणः श्रवणपालिरिति स्मरेण । तस्यामनङ्गजयजङ्गमदेवताया-मस्त्राणि निर्व्वितजगन्ति किमर्पितानि ॥”) सेतुः । कल्पितभोजनम् । प्रशंसा । उत्सङ्गः । प्रस्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

पालिका, स्त्री, (पालिरेव । स्वार्थे कन् टाप् च ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ कर्णपत्रम् । इति शब्दचन्द्रिका । दध्यादिच्छेदनी । तत्पर्यायः । कुम्भलिका २ । इति हारावली ॥

पालितः, त्रि, (पाल + क्त ।) रक्षितः । यथा,— “चित्रखेला तमाज्ञाय पौत्रं कण्डास्य योगिनी । ययौ विहायस्य राजन् दारकां कृष्णपालिताम् ॥” इति श्रीभागवतीयदशमस्कन्धे ६२ अध्यायः ॥ कायस्थस्य पङ्क्तिविशेषः ॥

पालिन्दः, पुं, (पालयतीति । पालि + बाहुलकात् किन्दच् ।) कुन्दरुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पालिन्दी, स्त्री, (पालिन्द + गौरादित्वात् ङीष् ।) श्यामालता । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने १ अध्याये ।

पालिन्दः, पुं, (पालयतीति । पालि + बाहुलकात् किन्दच् ।) कुन्दरुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पालिन्दी, स्त्री, (पालिन्द + गौरादित्वात् ङीष् ।) श्यामालता । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने १ अध्याये ।

पालिन्दः, पुं, (पालयतीति । पालि + बाहुलकात् किन्दच् ।) कुन्दरुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पालिन्दी, स्त्री, (पालिन्द + गौरादित्वात् ङीष् ।) श्यामालता । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने १ अध्याये ।

पालिन्दः, पुं, (पालयतीति । पालि + बाहुलकात् किन्दच् ।) कुन्दरुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पालिन्दी, स्त्री, (पालिन्द + गौरादित्वात् ङीष् ।) श्यामालता । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने १ अध्याये ।

“ऋषिपितृवृत्तश्यामा पालिन्दीतण्डुलीयकैः ॥”

पालिन्दी। त्रिवृता। इति द्विरूपकोषः ॥

(अस्याः पर्यायो यथा,—

“त्रिवृत् श्यामाह्वचन्द्रा च पालिन्दी च सुवि-
शिका।

मसुरविदलाकोलकैः कालमेधिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

पालिन्दी, स्त्री, कृष्णत्रिवृता। इत्यमरः ॥ २। ४। १०८ ॥

पाली, स्त्री, (पालि + कृदिकारादिति वा डीष्।)

यका। सप्तश्रुयोषित्। इति मेदिनी। ले, ३०।

श्रीली। इति शब्दरत्नावली ॥ स्थाली। इति
शब्दचन्द्रिका ॥

पावकः, पुं, (पावयतीति। पू + णिच् + क्युत्।)

अग्निः। इत्यमरः ॥ १। १। ५७ ॥ (यथा, काशी-
खण्डे ६ अध्याये।

“अपावनानि सर्वाणि वृद्धिसंसर्गतः कश्चित्।

पावनानि भवन्त्येव तस्मात् स पावकः स्मृतः ॥”

वैदुतामिः। यथा,—

“पावकः पवमानश्च शुचिरग्निश्च ते त्रयः।

निर्मम्यः पवमानः स्याद्वैदुतः पावकः स्मृतः ॥

यच्चासौ तपते सूर्यः शुचिरग्निस्त्वसौ स्मृतः ॥”

इति कौर्म्ये १२ अध्यायः ॥

स च ब्रह्मणो मानसपुत्रादभिमानिनामकान्तेः

स्वाहायां जातः। यथा,—

“योऽसावगिरभीमानो स्मृतः स्वायम्भुवेऽन्तरे।

ब्रह्मणो मानसः पुत्रस्तस्मात् स्वाहा यजोजनत् ॥

पावकं पवमानश्च शुचिरग्निश्च यः स्मृतः ॥”

इति मात्स्ये ४८ अध्यायः ॥

सदाचारः। वृद्धिमन्यः। (अस्य पर्यायो यथा,

“तेजोमन्यो हविर्मन्यो ज्योतिष्को पावकोऽरणिः।

वृद्धिमन्योऽभिमन्यश्च मथनो गणिकारिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

चित्रकः। भस्मातकः। विडङ्गः। इति मेदिनी।

के, ११८ ॥ शोधयित्वरः। इति हेमचन्द्रः ॥ रक्त-

चित्रकः। कुसुम्भः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (पवित्र-

कारके, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ३। ३१। २०।

“मिहः पावकाः प्रतता अभूवन् ॥”

पावकारणिः, पुं, (पावकाय वङ्गात्पादनायै

अरणिरिव।) अग्निमन्यः। इति शब्दमाला ॥

पावकिः, (पावकस्यापत्यम्। पावक + इच्।)

कार्तिकेयः। यथा,—

“कथं तं कृतिकापुत्रस्तुतवान् तं सुरं गुरुम्।

कथश्च पावकिरसौ कथं वा मातृनन्दनः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

पावनं, स्त्री, (पावयत्यनेनेति। पू + णिच् + क्युत्।)

जलम्। कच्छम्। इति मेदिनी। ने, ६० ॥ गोम-

यम् ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥ रुद्राक्षम्। कुष्ठम्।

इति राजनिर्घण्टः ॥ चित्रकम्। अध्यासः।

प्रायश्चित्तम्। इति विश्वः ॥ (शुद्धिः। यथा,

मनुः। ११। १७८।

“सा चेत् पुनः प्रदुष्येत् सङ्गेषोपयन्तिता।

कच्छं चान्द्रायणश्चैव तदस्याः पावनं स्मृतम् ॥”

पावनः, पुं, (पावयतीति। पू + णिच् + क्युत्।)

यासः। पावकः। इति मेदिनी। ने, ६० ॥

(यथा, ३। १८५। मनुश्लोकटीकायां कुल्लुकभट्टः।

“पावनः सन्धोऽभियं शीतापनोदनादयं बहुषु

देशेष्वपि विधीयते ॥” सिङ्गकः। इति विश्वः ॥

पीतभृङ्गराजः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुः।

यथा, महाभारते। १३। १४६। ४५।

“भूतभयभवन्नाथः पवनः पावनोऽनलः ॥”

“पावयतीति पावनः। भीषास्नादातः पवत

इति श्रुतेः ॥” इति शाङ्करभाष्यम् ॥) सिङ्गः।

पवित्रे पावयितरि च, त्रि। इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, रघुः। १६। ५३।

“स त्वनेकवनिता सखोऽपि सन्

पावनीमनवलोऽप्य सन्ततिम्।

वैद्ययज्ञपरिभाषिनं गदं

न प्रदीप इव वायुमल्यगात् ॥”)

पावनध्वनिः, पुं, (पावनः पवित्रजनको ध्वनि-

र्यस्य।) शृङ्गः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (पावनो-

ध्वनिरिति विग्रहे।) पवित्रशब्दः ॥

पावनी, स्त्री, (पावयत्यनेनेति। पू + णिच् +

क्युत् + डीप्।) हरीतकी। इति विश्वः ॥

तुलसी। गौः। इति राजनिर्घण्टः। गङ्गा।

यथा, शङ्कराचार्यकृतगङ्गाहके।

“ब्रह्माण्डं खण्डयन्ती हरशिरसि जटावह्नि-

सुक्तासयन्ती

खलोकादापतन्ती कनकगिरिशुहागण्डशैलात्

ह्रस्वजन्ती।

चौखीपृष्ठे लुठन्ती दुरितचयचन्द्रनिर्भरं भर्तु-

सयन्ती

पाथोधिं पूरयन्ती सुरनगरसरित्पावनी नः

पुनातु ॥”

(इयन्तु गङ्गाया अंशविशेषः। यथा, मात्स्ये।

१२०। ३६—४१।

“ततो विसर्जयामास संरुद्धां स्नेन तेजसा।

नदीं भगीरथस्यार्थं तपसोऽयेन तोषितः।

ततो विसर्जयामास सप्त स्रोतांसि गङ्गायाः ॥

त्रीणि प्राचीमभिमुखं प्रतीचीं जीर्यथैव तु।

स्रोतांसि त्रिपथगायास्तु प्रत्यपद्यन्त सप्तधा ॥

नलिनी ज्वादिनी चैव पावनी चैव प्राच्यगा।

सौता चक्षुश्च सिन्धुश्च तिस्रस्ता वै प्रतीच्यगाः ॥

सप्तमी त्वनुगा तासां दक्षिणेन भगीरथम्।

तस्माद् भागीरथी सा वै प्रविष्टा दक्षिणो-

दधिम् ॥”

श्राकहीपस्य नदीविशेषः। यथा, मत्स्यपुराणे।

१२१। ३१।

“नन्दा च पावनी चैव तृतीया परिकीर्तिता ॥”

पाशः, पुं, (पश्यते बध्यतेऽनेनेति। पश् + घञ्।)

शृङ्गमेदः। इति शब्दरत्नावली ॥ (वैशम्पा-

यनधनुर्वेदोक्तपाशलक्षणं यथा,—

“पाशः सुस्रज्जावयवो लौहधातुस्त्रिकोणवान्।

प्रादेशपरिधिः सौसगुलिकाभरणाञ्चितः ॥”

आग्नेयधनुर्वेदोक्तलक्षणं यथा,—

“दशहस्तो भवेत् पाशो वृत्तः करसुखस्तथा।

गुणकार्पाससुझानामकस्त्रायवचर्मणाम् ॥

अन्येषां सुदृढानाञ्च सुकृतं परिवेष्टितम्।

तथा त्रिंशत्समं पाशं बुधः कुर्यात्सुवर्जितम् ॥”

अस्य क्रियादिकं यथा,—

“कर्त्तव्यं शिचकैस्तस्य स्थानं कक्षासु वै सदा।

वामहस्तन संयुज्य दक्षिणेनोद्धरेत्ततः ॥

कुण्डलस्याकृतिं कृत्वा आभ्येकं भक्तोपरि।

क्षिपेत्— ॥”

“वल्ग्विते च भुते चैव तथा प्रवर्जितेषु च।

समयोगविधिं ज्ञात्वा प्रयुज्येत सुप्रक्षितः ॥

विजित्वा तु यथान्यायं ततो बन्धं समाचरेत्।

कथां बद्धा ततः खड्गं वामपार्श्वान्वलम्बितम्।

दृढं विगृह्य वामेन निष्कर्षेद्दक्षिणेन च ॥”

अन्यच्च।

“परावृत्तमपावृत्तं गृहीतं लघुसंज्ञितम्।

ऊर्ध्वक्षिप्तमधःक्षिप्तं सन्धारितविधारितम् ॥

श्वेनपातं गजपातं ग्राहग्राह्यं तथैव च।

एवमेकादशविधा ज्ञेयाः पाशविधारणाः ॥”

वैशम्पायनोक्तक्रिया यथा,—

“प्रसारणं वेष्टनञ्च कर्त्तव्यमिति ते त्रयः।

योगाः पाशाश्चिता लोके पाशाः क्षुद्रसमा-

श्चिताः ॥”

अन्यच्च।

“ऋचायतं विशालञ्च तिर्यक्श्चासितमेव च।

पञ्च कर्मविनिर्दिष्टं यस्मै पाशे महात्मभिः ॥”

कचान्ते सम्बुद्धार्थः। (यथा, माघे। ७। ६२।

“अथशिरसिजपाशपातभारा-

दिव नितरां नतिमद्भिरसंभोगैः ॥”)

कर्णान्ते शोभनार्थः। क्वाचाद्यन्ते निन्दार्थः।

पश्चादिवन्धनरज्जादि। इति विश्वः ॥ (यथा,

महाभारते। ५। ६४। १।

“शकुनीनामिच्छार्थं पाशं भूमावयोजयत्।

कश्चिच्छाकुनिकस्तात पूर्वेषामिति शुश्रुम ॥”

योगविशेषः। यथा, ज्योतिषे।

“यदा राशिपञ्चके सव्य ग्रहा भवन्ति तदा

पाशाख्ययोगो भवति ॥” पारिभाषिकपाशो

यथा, कुलाण्वे १ उक्तासे।

“दृष्ट्वा शङ्का भयं लज्जा जुगुप्सा चेति पञ्चमी।

कुलं शीलं तथा जातिरष्टौ पाशाः प्रकी-

र्त्तिताः ॥”

खम्रेऽस्य दर्शनफलं यथा,—

“कार्पासभस्मास्थिकपालशूलं

चक्रञ्च पाशान्तथवा प्रपश्येत्।

तस्यापदं रोगघनञ्चयं वा

रोगी न्यति वा तदुत्तरतिकष्टम् ॥”

इति हारीति द्वितीये स्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥

पाशकः, पुं, (पाशयति पीडयतीति। पश् + णिच्

+ क्युत्।) दूतविशेषः। पाशा इति भाषा।

तत्पर्यायः। अक्षः २ देवः ३। इत्यमरः।

२। १०। ४५ ॥ सारिः ४ शारिः ५ सारः ६

शारः ७ पाशः ८। इति शब्दरत्नावली ॥

पाशुप

पाशुपाणिः, पुं, (पाशः पाणी यस्य ।) वरुणः ।
 इति हलायुधः ॥
 पाशवपालनं, स्त्री, (पाशवं पशुसंघं पालयतीति ।
 पालि + ल्युट् ।) घासः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पाशितः, त्रि, (पाश + क्त ।) पाशयुक्तः । बहुः ।
 इति धरणिः ॥
 पाशी, [न] पुं, (पाशीरुस्यस्येति । पाश +
 इनिः ।) वरुणः । इत्यमरः । २ । १ । ६४ ॥
 (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ३ । ८ ।
 “यदि शक्रं यमं वापि कुवेरमपि पाशिनम् ॥”)
 व्याघ्रः । इति मेदिनी । ने, ६१ ॥ यमः । इति
 कश्चित् ॥ पाशधरे, त्रि । इति विश्वः ॥
 पाशीकृतः, त्रि, पाशवद्धः । अभूततद्भावे चि-
 प्रत्ययनिष्पन्नः ॥
 पाशुपतः, पुं, (पशुपतिर्देवतास्येति । “सास्य
 देवता” ४ । २ । २४ । इति अण् ।) वक्-
 पुष्यम् । (अस्य पर्यायो यथा, भावप्रकाशे । १ । १ ।
 “शिवमस्मी पाशुपत एकाङ्गीलो वुको वसुः ॥”)
 पशुपत्यधिदेवतः । तद्वक्तः । इति मेदिनी । ते,
 २११ ॥ (स्त्री, तन्त्रशास्त्रविशेषः । यथा, कूर्म-
 पुराणे १४ अध्याये ।
 “एवं सम्बोधितो रुद्रो माधवेन सुरारिणा ।
 चकार मोहशास्त्राणि केवलोऽपि शिवेरितः ॥
 कापालं नाकुलं वामं भैरवं पूर्वपश्चिमम् ।
 पञ्चरात्रं पाशुपतं तथाभ्यानि सहस्रशः ॥”
 अथर्ववेदान्तगतोपनिषद्विशेषः । यथा, सुक्ति-
 कोपनिषदि ।
 “सावित्र्यात्मा पाशुपतं परब्रह्मावधूतकम् ॥”)
 पाशुपतव्रतं, स्त्री, (पाशुपतं पशुपतिसम्बन्धि
 व्रतम् ।) पशुपतिव्रतविशेषः । यथा,—
 “यथा पशुपतिर्नित्यं हत्वा सर्वमिदं जगत् ।
 न लिप्यते पुनः सोऽपि यो नित्यं व्रतमाचरेत् ॥
 इहलोकजतं पापं पूर्णपञ्चकृतस्य यत् ।
 व्रतं पाशुपतं ब्रह्म कृत्वा हन्ति दिव्यतमम् ॥
 द्वादशमेकभक्ताष्टौ त्रयोदशमयाचितम् ।
 चतुर्दशं तथा नक्तमुपवासं परेऽहनि ॥
 शोडशैव हैरग्यं रौप्यं ताम्रमयन्तथा ।
 सौवर्णं कारयेत् पञ्च गुञ्जाशीत्या एयक् एयक् ॥
 तत्रैवोक्तेष्वेवार्तिं शिवायाश्च शिवस्य च ।
 तत्प्रमाणं त्वं कुर्याद्रौप्यं देवचतुर्गुणैः ॥
 रौप्यादष्टगुणं ताम्रं तदहं वापि कारयेत् ।
 चारपत्रे समारोप्य वस्त्रोत्तमयुतन्तथा ॥
 त्रयोदशमेकभक्तं दिक्तायां नक्तमाचरेत् ।
 कुर्यादयाचितं दर्शं पादकङ्कतचरेत् ॥
 गन्धपुष्पैः सुनैवेद्यैश्चामरगन्दीपकैः ।
 गङ्गाधरं समभ्यर्च्य प्रार्थयेत् प्रवरं वरम् ॥
 गङ्गाधर ! महादेव ! सर्वलोकचराचर ! ।
 जह्मि मे सर्वपापानि पूजितस्त्विह शङ्कर ! ॥
 शङ्कराय नमस्तुभ्यं सर्वपापहराय च ।
 यथा यमं न पश्यामि तथा मे कुरु शङ्कर ! ॥
 यममार्गं यथा शम्नो । न पश्यामि कदाचन ।
 न पूजितो मया भस्मा तथा मे कुरु शङ्कर ! ॥

पाशुप.

गङ्गाधर ! धराधीश ! परात्पर वरप्रद ! ।
 श्रीकण्ठ ! नीलकण्ठस्वसुमाकान्त ! नमोऽस्तु ते ॥
 संपूज्यैर्विधानेन प्रतिपद्यदिते रवौ ।
 हैरग्यादीन् गोवृषांश्च ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
 यथा त्वं सर्वगः सर्वः सर्ववासस्तु सर्वहृत् ।
 न लिप्यसे विकृन्वाणस्तथा मां कुरु शङ्कर ! ॥
 एवं स्तुत्वा नमस्कृत्य वृषादींश्च यथोदितान् ।
 गुञ्जादिभ्यो द्विलेभ्यश्च शङ्करः प्रीयतामिति ॥
 एवं व्रतमिदं कृत्वा त्वं दद्याद्विजातये ।
 यममार्गं मन्त्राधोरं न पश्यति कदाचन ॥
 यः करोति व्रतेनैव सर्वपापप्रणाशनम् ।
 न स लिप्येत पापेन पद्मपत्रमिवाभसा ॥
 ब्रह्महत्यादिभिः पापैरगम्यागमनादिभिः ।
 सुच्यते पातकेभ्योऽथ ह्यभक्ष्यापेयजैः पुमान् ॥
 यः करोति महाभाग ! दानं सर्वसुखावहम् ।
 हत्वा पापान्यशेषाणि स्वर्गलोकं स गच्छति ॥”
 इति वङ्गपुराणे पाशुपतव्रतदानाध्यायः ॥
 (यथा च शिवपुराणे वायुसंहितायां पूर्वभागे
 २६ अध्याये ।
 ऋषय ऊचुः ।
 “भगवन् ! श्रोतुमिच्छामो व्रतं पाशुपतं परम् ।
 ब्रह्मादयोऽपि यत् श्रुत्वा सर्वे पाशुपताः स्मृताः ॥
 वायुरवाच ।
 रहस्यं वः प्रवक्ष्यामि सर्वपाशनिहन्तनम् ।
 व्रतं पाशुपतं श्रौतमथर्वशिरसि श्रुतम् ॥
 कालचिन्तापौर्णमासी देशः शिवपरिचयः ।
 क्षेत्रारामादिरन्यो वा प्रशस्तः शुभलक्षणः ॥
 तत्र पूर्वं त्रयोदश्यां सुजातः सुकृताङ्गिकः ।
 अमुञ्जाय स्वमाचर्य्यं संपूज्य प्रणिपत्य च ॥
 पूजां वशेषिकीं कृत्वा शुक्लाम्बरधरः स्वयम् ।
 शुक्लवस्त्रोपवीती च शुक्लमात्याशुलेपनः ॥
 दर्भासने समासीनो दर्भसुष्टिं प्रणम्य च ।
 प्राणायामत्रयं कृत्वा प्रादुस्तुखो वायुदडस्तुखः ॥
 ध्यात्वा देवश्च देवीश्च तद्विज्ञापनवर्त्मना ।
 व्रतमेतत् करोमीति भवेत् सकल्प्य दीक्षितः ॥
 यावच्छरीरपातं वा द्वादशान्दमयापि वा ।
 तदहं वा तदहं वा मासदादशकान्तु वा ॥
 तदहं वा तदहं वा मासमेकमथापि वा ।
 दिनद्वादशकं वाथ दिनषट्कमथापि वा ॥
 तदहं दिनमेकं वा व्रतसंकल्पनावधि ।
 अग्निमाधाय निधिवद्विरजा होमकारणात् ॥
 हुत्वाह्वेन समिद्धिश्च चरणा च यथाक्रमम् ।
 पूर्णादाः पुरतो भूयस्तत्त्वानां शुद्धिसुदृशान् ॥
 कुड्डयान्मूलमन्त्रेण तैरेव समिदादिभिः ।
 तत्त्वान्येतानि मद्देहे शुध्यन्तामित्यनुसरन् ॥
 पञ्च भूतानि तन्मात्राः पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ।
 ज्ञानकर्मेविमेदेन पञ्च पञ्च विभागशः ॥
 त्वगादिघातवः सप्त पञ्च प्राणादिवायवः ।
 मनोबुद्धिरहंस्मातिर्गुणाः प्रकृतिपूरुषौ ॥
 रागो विद्याकला चैव नियतिः काल एव च ।
 माया च शुद्धविद्या च मद्देश्वरसदाशिवौ ॥
 शक्तिश्च शिवतत्त्वश्च तत्त्वानि क्रमशो विदुः ।

पाशुप

मन्त्रैस्तु विरजैर्हुत्वा होतासौ विरजो भवेत् ॥
 अथ गोमयमादाय पिण्डीकृत्याभिमन्त्र्य च ।
 न्यस्यामौ तच्च संरक्ष्य दिने तस्मिन् हविष्य-
 रुक् ॥
 प्रभाते तु चतुर्दश्यां कृत्वा सर्वं पुरोहितम् ।
 दिने तस्मिन्मिताहारः कालशेषं समापयेत् ॥
 प्रातःपर्वणि चाप्येवं कृत्वा होमावसानतः ।
 उपसंहृत्य रुद्राग्निं गृह्णीयाद्भस्म यत्नतः ॥
 ततस्तु जूटिलो मुखः शिखिकण्ठ एव वा ।
 भूत्वा ज्वात्वा पुनर्वीतलञ्चक्षेत्रे स्यादिगम्बरः ॥
 अन्यः काषायवसनश्चर्मचौराभरोऽथवा ।
 एकाभरो वल्कली वा भवेद्दृष्टी च मेखली ॥
 प्रक्षाल्य चरणौ पश्चाद्विराचभ्यात्मनस्तनुम् ।
 संकलीकृत्य तद्भस्म विरजानलसम्भवम् ॥
 अग्निरित्वाभिर्मन्त्रैः यद्भिराध्वजैः क्रमात् ।
 विष्टव्याङ्गानि मूर्द्धादिचरणान्तश्च संस्पृशेत् ॥
 ततस्तेन क्रमेणैव ससृष्ट्य च भस्मना ।
 सर्व्वाङ्गोद्भूतं कुर्यात् प्रणवेन शिवेन वा ॥
 ततस्त्रिपुण्ड्रं रश्मिरेत्रियायुषसमाह्वयम् ।
 शिवभावं सगागम्य शिवयोगं समाचरेत् ॥
 कुर्यात्तिसन्ध्यमप्येवमेतत् पाशुपतं व्रतम् ।
 पूजनीयो महादेवो लिङ्गमूर्तिः सनातनः ॥
 पद्ममण्डलं हैमं नवरत्नैरलङ्कृतम् ।
 कर्णिकाकेसरोपेतमासनं परिकल्पयेत् ॥
 विभवे तदभावे तु रक्तं सितमथापि वा ।
 पद्मं तस्याप्यभावे तु केवलं भावनामयम् ॥
 तत्पद्मकर्णिकामध्ये कृत्वा लिङ्गं कनीयसम् ।
 स्फाटिकं पीठिकोपेतं पूजयेद्धि ततः क्रमात् ॥
 प्रतिष्ठाप्य विधानेन तस्मिन् कृतशोधनम् ।
 परिकल्प्यासनं मूर्तिं पञ्चवक्त्रप्रकारतः ॥
 पञ्चगथादिभिः पूज्यैर्यथाविभवविस्तरेः ।
 स्नापयेत् कलशैः पूजैः सहस्रादिषु सम्भवेः ॥
 गन्धद्रव्यैः सकपूरैश्चन्दनाद्यैः सकुङ्कुमैः ।
 सवेदिकं समालिप्य लिङ्गं भूषणभूषितम् ॥
 विल्वपत्रैश्च पद्मैश्च रक्तश्वेतैस्तपोतपलैः ।
 नीलोत्पलैस्तथान्यैश्च पुष्पैस्तैस्तैः सुगन्धिभिः ॥
 पुण्यैश्च श्रतपत्रैश्च चित्रैर्दूर्वाक्षतादिभिः ।
 समभ्यर्च्य यथालाभं महापूजाविधानतः ॥
 धूपं दीपं तथाचार्घ्यं नैवेद्यञ्च समादिशेत् ।
 निवेदयित्वा विभवे कल्याणञ्च समाचरेत् ॥
 इष्टानि च विशिष्टानि न्यायेनोपार्जितानि च ।
 सर्वद्रव्याणि दद्यानि व्रते तस्मिन् विशेषतः ॥
 श्रीपञ्चोत्पलपद्मानां संख्या साङ्गसिकी मता ।
 प्रत्येकमपरा संख्या व्रतमष्टोत्तरं दिजाः ॥
 तत्रापि च विशेषेण न त्र्यलेश्विष्यपञ्चकम् ।
 हैममेकं परं प्राङ्मुखं पद्मं पद्मपद्मकात् ॥
 नीलोत्पलादिष्वप्येतत्समार्गं विष्णुपत्रकैः ।
 पुष्पान्तरान्यनियमादयथालाभं निवेदयेत् ॥
 अष्टाङ्गमर्घ्यसुतुक्तं धूपालेपौ विशेषतः ।
 कृष्णागुरुमधोराखी वक्रे सद्ये मनःशिलाभू ॥
 चन्दनं वामदेवाखी हरितालञ्च पौरुषैः ।
 ईशाने भवितं केचिदाद्येनमितौदृशम् ॥

पाशुप

न धूप इति मन्त्रे धूपान्तरविधानतः ।
 सितागुरुमघोराख्ये सुखे कृष्णागुरुं पुनः ॥
 यौरुषे गुग्गुलुं सद्ये सौम्ये सौगन्धिकं सुखे ।
 ईशानेऽपि उग्रोरादि दद्याद्दुपं विशेषतः ॥
 शर्करामधुकर्पूरकपिलावृतसंयुतम् ।
 चन्दनागुरुकाष्ठानां सामान्यं संप्रचक्षते ॥
 कर्पूरवर्तिराज्याद्या देया दीपावली ततः ।
 अर्घ्यमाचमनं देयं प्रतिवक्तव्यतः परम् ॥
 प्रथमावरणे पूज्यौ क्रमाद्वैरक्षयण्डुलौ ।
 ब्रह्माङ्गानि ततश्चैवं प्रथमावरणेऽर्चिते ॥
 द्वितीयावरणे पूज्या विष्णुशक्रवर्तिनः ।
 तृतीयावरणे पूज्या भवाद्याश्चामृत्ययः ॥
 महादेवादयस्तत्र तथैकादशमृत्ययः ।
 चतुर्थावरणे पूज्याः सर्वे एव गणेश्वराः ॥
 बहिरिव तु पद्मस्य पञ्चमावरणे क्रमात् ।
 दशं दिक्पतयः पूज्याः सास्त्राः सानुचरास्तथा ॥
 ब्रह्मणो मानसाः पुत्राः सर्वेऽपि ज्योतिषाङ्गणाः ।
 सर्वे देवाश्च देव्यश्च सर्वाः सर्वेऽपि खेचराः ॥
 पातालवासिनश्चान्ये सर्वे मुनिगणा अपि ।
 योगिनो मुखतः सर्वे पञ्चमे मातरस्तथा ॥
 ज्ञेयपालश्च सगणः सर्वं चैतचराचरम् ।
 अथावरणपूजान्ते सम्यग्य परमेश्वरम् ॥
 साज्यं सञ्जग्नं हृद्यं हविर्भक्त्या निवेदयेत् ।
 मुखवासादिकं दत्त्वा ताम्रलं सोपदंशकम् ॥
 व्यलङ्घ्य च भूयोऽपि नानापुष्पविभूषणैः ।
 नीराजनान्ते विस्तीर्णं पूजाशेषं समापयेत् ॥
 चन्द्रसङ्काशहारश्च शयनीये समर्पयेत् ।
 आढ्या नृपोचितं हृद्यं तत्सर्वमगुरुपतः ॥
 कृत्वा च कारयित्वा च हुत्वा च प्रतिपूजनम् ।
 स्तोत्रं यपोहनं जप्त्वा विद्यां पञ्चाचरौ जपेत् ॥
 प्रदक्षिणां प्रणामश्च कृत्वा तानां समर्चयेत् ।
 ततः पुरस्ताद्वैवस्य गुरुविद्ये च पूजयेत् ॥
 दत्त्वाऽर्घ्यमष्टौ पुष्पाणि देवसुहृदाश्च लिङ्गतः ।
 अग्नेश्चाग्निं सुसंरक्ष्य उद्वाह्य च तमप्युत ॥
 प्रत्यहं जन इत्येवं कुर्यात्सर्वं पुरोदितम् ।
 ततस्तत्त्वाम्बुजं लिङ्गं सर्वोपकरणान्वितम् ॥
 समर्पयेत् स्वगुरवे स्थापयेद् वा शिवालये ।
 संपूज्य च गुरुनयान् ब्रतिनश्च विशेषतः ॥
 भक्तान् दिवांश्च शक्तश्चेद्दीनानाथांश्च तोषयेत् ।
 स्वयं चानशनप्रायः फलमूलाशनोऽथवा ॥
 पयोव्रती वा भिक्षाशी भवेदेकाशनस्तथा ।
 नक्तं युक्ताशनो नित्यं भूषय्यानिरतः शुचिः ॥
 भस्मशायी तृणे शायी चौराजिनशयोऽथवा ।
 ब्रह्मचर्यरतो नित्यं व्रतमेतत् समाचरेत् ॥
 अर्कवारे तथाऽर्वायां पञ्चदशांश्च पञ्चयोः ।
 अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां शक्तस्तूपवसेदपि ॥
 पाषण्डप्रतिदोषास्तितिकान्त्यजपूर्वकान् ।
 वर्जयेत्सर्व्ययत्नेन मनसा कर्मणा गिरा ॥
 क्षमादानदयासत्याहिंसाशीलः सदा भवेत् ।
 सन्तुष्टश्च प्रशान्तश्च तपोधानरतः सदा ॥
 कुर्यात्त्रिषण्णक्षानं भस्मस्नानमथापि वा ।
 पूजां वैशेषिकीं चैव मनसा कर्मणा गिरा ॥

पाशुप

बहुनाच किमुक्तेन नाचरेदशिवं व्रती ।
 प्रमादात्तु तथाचारे निरूप्य गुरुलाघवम् ॥
 उचितां निष्कृतिं कुर्यात् पूजाहोमजपादिभिः ।
 आसमाप्तिर्ब्रतस्यैवमाचरेन्न प्रमादतः ॥
 गोदानश्च वृषोत्सर्गं कुर्यात् पूजां जपं सदा ।
 सामान्यमेतत् कथितं व्रतस्यास्य समासतः ॥
 प्रतिमासं विशेषश्च प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् ।
 वैशाखे वज्रलिङ्गं ज्येष्ठे मारकतं शुभम् ॥
 आषाढे मौक्तिकं विद्याच्छावणे नीलनिर्मितम् ।
 मासे भाद्रपदे चैव पद्मारागमयं परम् ॥
 आश्वयुज्याश्च विधिवन्नोभेदकमयं शुभम् ।
 कार्तिक्यां वै ह्रमं लिङ्गं वैदूर्यं मार्गशीर्षके ॥
 पुष्यरागमयं पौषे माघे दुर्मणिजं तथा ।
 फाल्गुन्यां चन्द्रकान्तोत्थं चैत्रे तद्व्याख्योऽथवा ॥
 सर्वमासेषु रत्नानामलामे हैममेव वा ।
 हैमाभावे राजतं वा ताम्रं शैलजमेव वा ॥
 मृदण्यं वा यथालाभं क्षणिकं चान्यदेव वा ।
 सर्वगन्धमयं वाथ लिङ्गं कुर्याद्यथारुचि ॥
 व्रतावसानसमये समाचरितनैत्यकः ।
 कृत्वा वैशेषिकीं पूजां हुत्वा चैव यथा पुरा ॥
 संपूज्य च सदाचार्यं ब्रतिनश्च विशेषतः ।
 देशिकेनाभ्यनुज्ञातः प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः ॥
 दर्भासनो दर्भपाणिः प्राणायामौ नियम्य च ।
 जपित्वा शक्तितो मूलं ध्यात्वा शम्भं त्रियम्बकम् ॥
 अनुज्ञाप्य यथापूर्वं नमस्कृत्य कृताञ्जलिः ।
 समुत्तुङ्गजामि भगवन् ! व्रतमेतत्त्वदाज्ञया ॥
 इत्युक्त्वा लिङ्गमूलं दर्भानुत्तरतस्त्वजेत् ।
 ततो दण्डजटाचौरमेखलाद्यपि चोत्तुङ्जेत् ॥
 पुनराचम्य विधिवत् पञ्चाचरसुदीरयेत् ।
 यः कृत्वात्यन्तिकीं दीक्षामादेहान्तमनाकुलः ॥
 व्रतमेतत् प्रकुर्वीत स तु वै नैष्ठिकः स्मृतः ।
 सोऽथवाश्रमी च विज्ञेयो महापाशुपतस्तथा ॥
 स एव तपसां श्रेष्ठः स एव च महाव्रती ।
 न तेन सदृशः कश्चित् कृतकृत्यो सुसुच्यते ॥
 यतियो नैष्ठिको जातस्तमाहुर्नैष्ठिकोत्तमम् ।
 योऽनश्नन्दादृष्टाहं वा व्रतमेतत् समाचरेत् ॥
 सोऽपि नैष्ठिकतुल्यः स्यात्तत्त्वव्रतसमन्वयात् ।
 घृताक्तो यश्चरेदेतद्व्रतं व्रतपरायणः ॥
 द्वित्रैकदिवसं वापि स च कश्चन नैष्ठिकः ।
 कृत्यमितेव निष्कामो यश्चरेद् व्रतसुत्तमम् ॥
 शिवापितामा सततं न तेन सदृशः कश्चित् ।
 भस्मच्छन्नो द्विजो विद्वान् महापातकसम्भवः ॥
 पापैर्विमुच्यते सद्यो मुच्यते नात्र संशयः ।
 रुद्राग्नेर्यत्परं वीर्यं तद्वत् परिकीर्तितम् ॥
 तस्मात्सर्वेषु कालेषु वीर्यवान् भस्मसंयुतः ।
 भस्मनिष्ठश्च दहन्ते दीपा भस्माग्निसङ्गमात् ॥
 भस्मस्नानविशुद्धात्मा भस्मनिष्ठ इति स्मृतः ।
 भस्मना दिग्मसर्वाङ्गो भस्मदीप्तत्रिपुण्ड्रकः ॥
 भस्मशायी च पुरुषो भस्मकल्मषभञ्जनात् ।
 भूतिर्भूतिकरी पुंसां रक्षा रक्षाकारी परम् ॥
 किमन्यदिह वक्तव्यं भस्ममाहात्म्यकारणम् ।
 व्रती च भस्मना क्वातः स्वयं देवो महेश्वरः ॥

पाषकः

परमास्त्रश्च शैवानां भस्मेतत्परमेश्वरम् ।
 धौम्याग्रजस्य तपसि ह्यापदो यन्निवारिताः ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कृत्वा पाशुपतं व्रतम् ।
 धनवद्भस्म संगृह्य भस्मस्नानरतो भवेत् ॥
 इति श्रीशिवपुराणे वायुसंहितायां पूर्वभागे
 एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ * ॥)
 पाशुपतास्त्रं, स्त्री, (पाशुपतं पशुपतिसम्बन्धि
 अस्त्रम् ।) पशुपतेः शूलास्त्रम् । तस्य स्वरूपं
 यथा,—
 “गजाननोऽपि सञ्चिन्त्य यत्तत् पाशुपतं परम् ।
 महारूपं महाकार्यं युगान्ताग्निसमप्रभम् ॥
 पञ्चवक्त्रं महाघोरं दशबाहुं त्रिलोचनम् ।
 सौम्यं घोरं सुघोरास्यमृदुं भयोत्कटम् ॥
 जटामारेन्दुगङ्गाहिम्रियमाणं शिवाङ्गजम् ।
 वेणुवीणाशङ्खघण्टं डमरुकारावसंकुलम् ॥
 शिवारावं भयात्तासि मृगवायसचेष्टितम् ।
 उल्कादण्डज्वलज्वालां गोनाशकतभूषणम् ॥
 ललन्नीखलनागेन्द्रं गजचर्मार्द्रवाससम् ।
 केकरं तर्ज्यमानम् शूलखटाङ्गधारिणम् ॥
 यसमानं सममिदं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
 पुरतो विपन्ननाशश्च लेलिहानं यवस्थितम् ॥
 इति देवीपुराणम् ।
 पाशुपाल्यं, स्त्री, (पशुपालस्य भावः कर्म वा ।
 पशुपाल + यञ् ।) वैश्यवृत्तिः । पशून् गोमहि-
 म्यादीन् पालयति पशुपालः तात् घण । पशु-
 पालस्य भावः कर्म वा इत्यर्थे णाप्रत्ययनिष्प-
 न्नम् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २८॥
 “दानमध्ययनं यज्ञो वैश्यस्यापि त्रिधैव सः ।
 बाणिव्यं पाशुपाल्यश्च कृषिष्वैवास्त्य जीविका ।”)
 पाश्चात्यः, त्रि, (पश्चात् + “दक्षिणापश्चात्पुर-
 स्त्यक् ।” ४ । २ । ६८ । इति लृक् ।) पश्चा-
 द्भवः । (यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ६६ ।
 “पाश्चात्यं वामिनीयामं ध्यानमेवान्वपद्यत ।
 क्त्वा प्रातः क्रियाः कृत्वा पुनरास्ते समा-
 हितः ॥”)
 पश्चिमदेशजातः । इति सुम्भबोधयाकरणम् ।
 (यथा, महाभारते । १ । १२१ । ११ ।
 “स विजित्य मृहीत्वा च भूपतीन् राजसत्तमः ।
 प्राच्यानुदीच्यान् पाश्चात्यान् दक्षिणात्यानका-
 यत् ॥”)
 पाश्चात्याकरसम्भवं, स्त्री, (पाश्चात्ये पश्चिमदिग्-
 भवे आकरे सम्भव उत्पत्तिर्यस्य ।) साम्भरी-
 खवणम् । तत्पर्यायः । १ । २ । ४३ ।
 पाश्या, स्त्री, (पाश्यानां सम्बन्धः । पाश + “पाशा-
 दिभ्यो यः ।” ४ । २ । ४६ । इति यः ।) पाश-
 सम्बन्धः । इत्यमरः । ३ । २ । ४३ ॥
 पाषकः, पुं, (पशति बध्नातीव चरन् । पश वन् +
 खुल् ।) पादाभरणविशेषः । पायुली इति
 भाषा ॥ यथा,—
 “रत्नपाषकघटकेषु विरानितपदाङ्गुलैः ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४ अध्यायः ।

पाषण्डः

पाषण्डः, पुं, (पापं सनोति दर्शनसंशर्गादिना ददातीति। षण्ण अदाने + अमन्तात् डः। पृथो-दरादित्वात् साधुः। यदा, पाति रक्षति दुष्कृ-तेभ्य इति। पा + क्तिप्। पां वेदधर्मस्तं षण्ड-यति खण्डयतीति। यदुक्तम्।

“पालनाच्च त्रयीधर्मः पाषण्डेन निगद्यते।

तं ष(ख)ण्डयन्ति ते यस्मात् पाषण्डास्तेन

हेतुना ॥

नानाव्रतधरा नानावेशाः पाषण्डिनो मताः ॥”)

वेदविहङ्गाचारवान् सर्ववर्णचिह्नधारी। बौद्ध-

क्षपणकादिः। इति भरतः ॥ तत्पर्यायः। सर्व-

लिङ्गी २। इत्यमरः। २। ७। ४५ ॥ कौलिकः ३

पाषण्डिकः ४। इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ पाष-

ण्डादिसम्भाषणे दोषो यथा,—

“तस्मात् पाषण्डिभिः पापैराणां संपूर्णं

त्यजेत्।

विशेषतः क्रियाकावे यज्ञादौ चापि दीक्षितः ॥

क्रियाहानिर्गृहे यस्य मासमेकं प्रजायते।

तस्यावलोकनात् सूर्यं पश्येत मतिमान् नरः ॥

किं पुनर्येसु सन्ध्यां त्रयी सर्वात्मना द्विजः।

पाषण्डभोजिभिः पापैर्वेदादविरोधिभिः ॥

पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वेङ्गालव्रतिकान् शूटान्।

हेतुकान् वकटर्त्तुं वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥

दूरापास्तसु संसर्गः सहास्या वापि पापिभिः।

पाषण्डिभिर्दूराचारेस्तस्मात्तान् परिवर्जयेत् ॥

एते नमास्त्वाख्याता दृष्ट्वा आङ्गोपघातकाः।

येषां सम्भाषणात् पुंसां दिनपुण्यं प्रणश्यति ॥

एते पाषण्डिनामानो ह्येतांश्च आलपेद्विदुषः।

पुण्यं नश्यति सम्भाषादेतेषां तद्दिनोद्धवम् ॥

पुंसां जटाधरगमौख्यवतां दृष्ट्वैव

मोघाग्निनामखिलशौचनिराकृतानाम्।

तोयप्रदानपिठपिण्डवहिष्कृतानां

सम्भाषणादपि नरा नरकं प्रयान्ति ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १८ अध्यायः ॥ * ॥

पाषण्डादीनां लक्षणं यथा,—

“भयः स्वधर्मात् पाषण्डो विकर्मस्थो निषिद्धकृतः।

यस्य धर्मेध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोत्थितः ॥

प्रच्छन्नानि च पापानि वेङ्गालं नाम तद्व्रतम् ॥

तद्वान् वेङ्गालव्रतिकः ॥

प्रियं यत्किं पुरोऽन्यच्च विप्रियं कुरुते भृशम्।

यत्तापराधचेष्टश्च शूठोऽयं कथितो बुधैः ॥

सन्देहकृतेभिर्यः सत्कर्मसु सहेतुकः।

अर्वागदृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ॥

शूठो मिथ्याविनीतश्च वकटर्त्तुखटादृतः ॥” इति।

एतद्वीकार्यां जामो ॥ * ॥ अपि च।

सदाशिव उवाच।

“येऽन्यदेवं परत्वेन वदन्त्यज्ञानमोहिताः।

नारायणात्मगहन्यं ते वै पाषण्डिनस्तथा ॥

कपालभस्मास्थिधरा ये ह्यवेदिकलिङ्गिनः।

चूटे वनस्याश्रमाश्च जटावल्कलधारिणः।

अवेदिकक्रियोपेतास्ते वै पाषण्डिनस्तथा ॥

शङ्खचक्रोर्ध्वपुष्पादिचिह्नैः प्रियतमैर्हरेः।

पाषण्डः

रहिता ये द्विजा देवि। ते वै पाषण्डिनो मताः ॥

श्रुतिस्मृत्युक्तमाचारं यस्तु नाचरति द्विजः।

स पाषण्डोति विज्ञेयः सर्वलोकेषु गर्हितः ॥

समस्तयज्ञभोक्तारं विष्णुं ब्रह्मण्यदेवतम् ॥

उदस्य देवताश्चैव जुहोति च ददाति च।

स पाषण्डोति विज्ञेयः स्वतन्त्रो वापि कर्मसु ॥

स्वातन्त्र्यात् क्रियते येसु कर्म वेदोदितं भवेत्।

विना वै भगवत्प्रीत्या ते वै पाषण्डिनः स्मृताः ॥

यस्तु नारायणं देवं ब्रह्मरुद्रादिदेवतैः।

समन्वेनेव वीक्षेत स पाषण्डो भवेत् सदा ॥

अनास्था क्रियते येसु मनोवाक्कायकर्मभिः।

वासुदेवं न जानाति स पाषण्डो भवेत् द्विजः ॥

हरेर्नामैकमन्त्राभ्यां लोकाः सङ्गिर्विवर्जिताः।

यदि वर्णाश्रमाद्या ये ते वै पाषण्डिनः स्मृताः ॥

वर्णानां गुरवो नित्यं शिवे यद्यप्यवेष्टवाः।

भगवद्धर्मरहिता वैष्णवादिविनिन्दकाः ॥

रजस्तमोमया जीवहंसका जीवभक्षकाः।

असत्प्रतिग्रहरता देवता ग्रामयाजकाः ॥

भ्रष्टाचारास्तथा ब्राह्म्या नानाविबुधपूजकाः।

देवतोच्छिष्टाह्लादिभोजिनः शूद्रवत्क्रियाः ॥

विविधासत्कर्मरता भक्षणाद्यविचारिणः।

लोभमोहमदक्रोधकामाहङ्कारिणः सदा ॥

एवंविधाः पारदारिकाद्या येऽत्र शुभानने।

अन्येषां का कथा तत्र पाषण्डा ब्राह्मणाः ॥

स्मृताः ॥

वर्णाश्रमाद्या ये मर्त्याः स्वधर्मविवर्जिताः।

ते वै पाषण्डिनो देवि। नारायणबहिर्मुखाः ॥

सर्वाग्निनो द्विजा येऽपि सर्वविक्रियिणस्तथा।

षड्वेदाचाररहितास्ते वै पाषण्डिनो मताः ॥

ये त्वसद्भक्ष्यपानादिरता लोका निरन्तरम्।

शिवे। पाषण्डिनो ज्ञेया इह ते नात्र संशयः ॥

विष्णुवैष्णवगोभूमिदेवादियु विशेषतः।

अश्वत्थतुलसीतीर्थचेत्रादियु महागुरौ ॥

लक्ष्मीसरस्वतीगङ्गायमुनासु वरानने।

स्मृताः पाषण्डिनस्तैःपि ये न सेवापरायणाः ॥

रुद्राचेन्द्राचभद्राचस्पाटिकाचादिधारिणः।

जटिला भस्मलिप्ताङ्गास्ते वै पाषण्डिनः प्रिये ॥

असिजीवी मसीजीवी धावकः पाचकस्तथा।

एते पाषण्डिनो विप्रा मादकद्रवभोजिनः ॥

देवि। कार्णादयो भक्ता अनन्यशरणास्तु ये।

पाषण्डसङ्गं न कुर्युस्तज्ज्ञेयं पानभोजने ॥

यदि देवशास्त्रोभास्मोहात्तस्यान्नभोजनम्।

तत्सर्पार्जलपानश्च चक्रुस्तत्सङ्गमादिकम् ॥

तत्पानभोजनालापसङ्गालिङ्गनतोऽचिरात्।

पाषण्डिनो वैष्णवाः स्युरन्येषामपि का कथा ॥

किमत्र बहुनोक्तेन ब्राह्मणा ये ह्यवैष्णवाः।

असदाचरणाश्चेतुस्तदा पाषण्डिनः स्मृताः ॥

एतद्भोजनपानादिकर्मभिर्वैष्णवा जनाः।

पाषण्डिनस्तथा सुर्वे जटाभस्मादिधारिणः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे पाषण्डाचरणं नाम ४२ अः ॥

तस्य व्याख्यानं यथा,—

“यज पाषण्डसंसर्गं सङ्गं भज सतां सदा।

पाषाण

कामं क्रोधश्च लोभश्च मोहश्च मदमत्सरौ ॥”

इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य राट्टाद्विष्कृत्तयता यथा,—

“कितवान् कुशीलवान् क्रूरान् पाषण्डस्याश्च

मानवान्।

विकर्मस्थान् शौण्डिकाश्च क्षिप्रं निर्व्यासयेत्

पुरात् ॥

एते राट्टे वर्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः।

विकर्मक्रियया नित्यं वाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥”

इति मानवे ६ अध्यायः ॥

अपि च।

“आकुङ्क्षाश्च तथा लुब्धान् दृष्टार्थात्तत्त्वभाषिणः।

पाषण्डिनस्तापसादीन् परराष्ट्रेषु योजयेत् ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

पाषण्डकः, पुं, (पाषण्ड एव। स्वार्थे कन्।)

पाषण्डः। इति शब्दरत्नावली ॥

पाषण्डो, [न] पुं, (पां त्रयीधर्मं षण्डयतीति।

पा + षण्ड + णिनिः।) पाषण्डः। इति जटा-

धरः ॥ (यथा, मनुः। ४। ३०।

“पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वेङ्गालव्रतिकान्

शूटान्।

हेतुकान् वकटर्त्तुं वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥”)

पाषाणः, पुं, (पषति पीडयत्यनेनेति। पष पीडने +

बाहुलकात् आनच्। “पषेयिञ्च ॥” २। ६०।

इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या स च णित्।) प्रस्तरः। तत्-

पर्यायः। ग्रावः २ उपलः ३ अश्मा ४ शिला ५

दृषत् ६। इत्यमरः। २। ३। ४॥ दृषत् ७। इति

भरतः ॥ प्रस्तरः ८ पारावुकः ९ पारटीटः १०

चन्मरुः ११ काचकः १२। इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, देवीभागवते। ४। २१। ५४।

“गतेऽथ नारदे कंसः समाहूयाथ बालकम्।

पाषाणे पोथयामास सुखं प्राप च मन्दधीः ॥”

पाषाणादिनिर्मितत्वात् देवताप्रतिमादि। यथा,

आर्यासप्तशत्याम्। ३८६।

“पूजां विना प्रतिष्ठां नास्ति न मन्त्रं विना

प्रतिष्ठा च।

तदुभयविप्रतिपन्नः पश्यतु गीर्वाणपाषाणम् ॥”)

पाषाणगर्दभः, पुं, हनुसन्धिजन्तुरोगविशेषः।

तल्लक्षणमाह।

“वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वयथुर्हनुसन्धिजः।

स्थिरो मन्दरजः क्षिप्रो ज्ञेयः पाषाणगर्दभः ॥”

स्थिरः कठिनः ॥ * ॥ तच्चिकित्सा यथा,—

“पाषाणगर्दभं पूर्वं खेदयेत् कुशलो भिषक्।

ततः पनसिकाप्रोक्तेः कल्केण्यैः प्रलेपयेत् ॥

वातश्लेष्मिकशोथप्रैः कसकैरन्यैश्च लेपयेत्।

परिपाकगतं भित्वा ब्रणवत्सुपाचरेत् ॥

जलोकाभिर्हृते रक्ते स शान्त्यति विनौषधम्।

एतत्स्यलेषु बहुषु प्रेक्षितं लिखितं ततः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पाषाणचतुर्दशी, स्त्री, (पाषाणसाध्या पाषाणवत्-

पिष्टकभोजनसाध्या चतुर्दशी।) वृश्चिकराशिसं-

रविकशुक्लपक्षीयचतुर्दशी। यथा, भविष्ये।

पिकरा

“वृक्षिणे शुक्लपक्षे तु या पाषाणचतुर्दशी ।
तस्यामाराधयेन्नौरौ नक्तं पाषाणभोजनैः ॥
पाषाणभोजनैः पाषाणाकारपिष्टकभोजनैः ।”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पाषाणदारकः, पुं, (दारयति विदारयतीति । दृ + णिच् + क्तुल् । पाषाणस्य दारकः ।) टङ्कः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८३ ॥

पाषाणदारणः, पुं, (दारयतीति । दृ + णिच् + ल्युः । पाषाणस्य दारणो विदारकः ।) टङ्कः ।
इत्यमरः । २ । १० । ३४ ॥

पाषाणभेदनः, पुं, (पाषाणं अप्सरसौ भिनत्तीति ।
भिद + ल्युः ।) वृचविशेषः । ह्यङ्कुली इति
भाषा । तत्पर्यायः । अप्सरसः २ शिलाभेदः ३
अप्सभेदकः ४ श्वेता ५ उपलभेदी ६ पलभित् ७
शिलगर्भजः ८ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्त-
त्वम् । मेहटड्दाहमृत्रकृच्छ्राप्सरीनाशित्वम् ।
शीतलत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“पाषाणभेदकोऽप्सरो भिरिभिर्भिन्नयोजनी ।
अप्सभेदो हिमस्तितः कषायो वस्तिप्रोधनः ॥
भेदो हन्ति दोषार्शोगुल्मकृच्छ्राप्सहृदजः ।
योनिरोगान् प्रमेहान् च ह्नीह्यामूलव्रणानि च ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

पाषाणभेदी, [नृ] पुं, (पाषाणं अप्सरसौ भिन-
त्तीति । भिद + णिनिः ।) वृचविशेषः । पाथर-
चुर इति भाषा । तत्पर्यायः । अप्सभेदः २
शिलाभेदः ३ अप्सभित् ४ । इति रत्नमाला ॥
(अप्सभेदशब्दे ज्ञातव्यमस्य विवरणम् ॥)

पाषाणी, स्त्री, (पाषाण + अकार्ये ङीष् ।)
क्षुद्रपाषाणः । स तु परिमापकविशेषः । वाट-
खारा इति भाषा । तत्पर्यायः । पृष्ठाकरा २ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पाहातः, पुं, (पाति रचति दुष्कृतेभ्य इति । पा +
क्विप् । पां त्रयीधर्मं हन्ति गच्छतीति । हन्
गतौ + डः । पाहं ब्रह्माणं अततीति । अच् ।)
ब्रह्मदारुवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पि, श्र गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
सकं-अनिट् ।) श्र, पियति । इति दुर्गादासः ॥

पिकः, पुं, (अपि कायति शब्दायते इति । अपि
+ के + “आतञ्चोपसर्गे” ३ । १ । १३६ ।
इति कः । अपेकारलोपः ।) कोकिलः ।
इत्यमरः ॥ २ । ५ । १६ । (यथा,—
“पिक ! विधुस्तव हन्ति समं तम-
स्त्वमपि चन्द्रविरोधिः कुङ्कुमरवः ।
इति तयोरनिर्णयं हि विरोधिता
कथमहो समता मम तापने ॥”
इत्युद्धटः ॥)

पिकप्रिया, स्त्री, (पिकानां प्रिया ।) महाजम्बूः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पिकवन्धुः, पुं, (पिकानां वन्धुरिव ।) आम्नवृक्षः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पिकरागः, पुं, (पिकानां रागोऽनुरागो यत्र ।)
आम्नवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिकवल्गुः, पुं, (पिकानां वल्गुः ।) आम्नवृक्षः ।
इति भावप्रकाशः ॥ (गुणाश्चास्य आम्नशब्दे
ज्ञातव्याः ॥)

पिकाचः, पुं, (पिकस्य अक्षि लोचनं तद्वत् वर्णं
यस्य । समासे घच् ।) रोचनी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

पिकाङ्गः, पुं, (पिकस्याङ्गमिव अङ्गं यस्य ।)
पक्षिविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पिकानन्दः, पुं, (पिकानामानन्दो यस्मिन् ।)
वसन्तकालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिकी, स्त्री, (पिक + स्त्रियां ङीष् ।) कोकिला ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पिकेक्षणा, स्त्री, (पिकस्य ईक्षणं लोचनं तद्वत्
वर्णं यस्याः ।) कोकिलाचः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ कोकिलचक्षुस्तुल्यचक्षुर्मुक्ता च ॥

पिकः, पुं, (पिक इत्ययत्तशब्देन कायति शब्दा-
यते इति । कै + कः । पिक इव कायतीति ।
पृथोदरादित्वात् साधुरित्येके ।) हस्तिप्रावकः ।
इति शब्दमाला ॥

पिङ्ग, स्त्री, (पिङ्गतीति । पिजि वर्णे + अच् । न्यङ्-
कादित्वात् कुलम् ।) बालकः । इति मेदिनी ।
गे, १२ ॥ हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गः, पुं, (पिजि वर्णे + अच् । कुलम् ।) पिङ्गल-
वर्णः । तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥
(यथा, महाभारते । १ । १२३ । ३२ ।
“पद्मपञ्चाननः पिङ्गस्तेजसा प्रञ्चलन्निव ॥”)
मूषकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गकपिश्रा, स्त्री, (पिङ्गा कपिश्रा च । वर्णं
वर्णेनेति समासः ।) तैलपायिका । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २७३ ॥

पिङ्गचक्षुः, [सु] पुं, (पिङ्गे चक्षुषी यस्य ।)
कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१८ ॥

पिङ्गजटः, पुं, (पिङ्गा पिङ्गलवर्णा जटा यस्य ।)
शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११३ ॥

पिङ्गलं, स्त्री, (पिङ्गं लातीति । ला + कः ।)
रीतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गलः, पुं, (पिङ्गो वर्णोऽस्यास्तीति । पिङ्ग +
“सिन्धादिभ्यश्च” ५ । २ । ६७ । इति लच् ।)
नीलपीतमिश्रितवर्णः । तत्पर्यायः । कङ्गारः २
कपिलः ३ पिङ्गः ४ पिङ्गङ्गः ५ कङ्गः ६ । तद्-
वति, त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥ केचित्
द्वयं द्वयं पर्यायमाहुः । अत्र नीलपीतः कपिलः ।
रोचनाभः पिङ्गङ्गः । कनकपिङ्गलः कङ्गः ।
इति सुभूतिः ॥

“पिङ्गङ्गो रोचना पाङ्गुः कङ्गः कनकपिङ्गलः ॥”
इति नाममाला ॥

“पिङ्गद्वीपशिखाभः स्यात् पिङ्गङ्गः पद्मधूलिवत् ।
पीतनीलहरिद्रक्तः कङ्गारस्तुल्यवर्णिवत् ॥
अयन्नुद्रिक्तः पीताङ्गः कश्चित् रोचनाच्छविः ॥
इत्यत्र भेदोऽपि दृश्यते । अल्पभेदत्वाद्विहासौ
नादृतः ।” इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥ नाम-
भेदः । (यथा, महाभारते । १ । ३५ । ६ ।

“निष्ठानको हेमगुहो नहुषः पिङ्गलस्तथा ॥”
रुद्रः । चण्डांशुपारिपार्श्विकः । निधिभेदः ।
कपिः । अग्निः । इति मेदिनी । ले, ११३ ॥
सुनिविशेषः । (यथा, महाभारते । १ । ५३ । ६ ।
“अस्माभवत् साङ्गरवो अध्वर्युश्चापि पिङ्गलः ॥”)
नकुलः । स्यावरविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । १६५ ॥ क्षुद्रोलूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यच्चविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । २३० । ५ ।
“पिङ्गलो नाम यक्षेन्द्रो लोकस्यानन्ददायकः ॥”
पर्वतविशेषः । इति ब्रह्माण्डपुराणम् ॥)
प्रभवादिषष्टिवर्णान्तर्गतकपिपञ्चाशत्तमवर्णः । यथा,
“देशभङ्गोऽयं दुर्भिक्षं समासात् कथयाम्यहम्
पिङ्गले चारुपद्माक्षि ! दुर्भिक्षं नर्मेदातटे ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

पिङ्गलाचार्यकृतच्छन्दोग्यविशेषः । यथा,—
“जो विविहमत्तसायरपारं पत्तो विविमलमर-
हेलम् ।
पद्मं भासतरण्डो नावोसो पिङ्गलो जयर ।”
अस्य व्याख्या ।
“अथ कृन्दः शास्त्रकर्तुः पिङ्गलाचार्यस्य सुति-
रूपं मङ्गलं निर्विघ्नग्रन्थपरिसमाप्तये ग्रन्थकृतं
करोति । विविधा नानाप्रकारकविन्यासविशिष्टा
मात्रा यत्र तद्विविधमात्रं कृन्दः कदम्बं तद्वत्
सागरः अतिदुर्गमत्वात् भाषा एव तरण्डा
नौर्यस्य । प्राकृते इक्षता तेन भाषयैव कृन्दः
शास्त्रसुक्तवानित्यवगम्यते । केचित्तु लघुगुण-
रूपा या विविधा मात्रा सेव सागरः तत्पारं
प्राप्तः अपिरवधारणे । विमलया मत्वा हेल
यत्र तद्वयथा स्यात् निर्मलबुद्ध्या हेलयैव पारं
गत इत्यर्थः । प्रथममित्यनेन कृन्दः शास्त्र-
प्रथमप्रणेतारमित्यवगम्यते । अर्थान्तरमप्यने-
नैव व्यज्यते यो विविधमात्राभिः सागरपारं
प्राप्तः विः पत्नी अर्थाङ्गरुद्धः तस्य विमलमत्ता
हेला यत्र तत् यथा स्यात् भाषा अनुनयवात्
सेव नौर्यस्य ईदृशो नागो जयति । एवं वि
अय्यते भोक्तुमुद्यतं गरुडं दृष्ट्वा सकौशलं सवि-
नयं तमुवाच भो गरुड मभेदं कौशलं पश्य
यदेकवारलिखितं मया लिख्यते तदा मां भव
इत्युक्त्वा सागरतीरं षड्विंशत्यक्षरपर्यन्तं प्रसारं
प्रदर्श्य समुद्रं प्रविशेश गरुडोऽपि वचनं गुरु-
त्वेन तच्च मत्वा तद्देशाद्विरराम एतादृशं बुद्धि-
गौरवं यस्य अतएव जयति उत्कर्षेण वर्तते
तं प्रति प्रणतोऽस्मीति व्यज्यते अथवा गाथायां
भगवोपन्यासो मङ्गलार्थः प्रथमं भट्टोदासी-
नयोर्भगवज्जगन्मयोर्योगोऽनुचितोऽपि कथमित्य-
वहितेर्भाष्यम् ॥” इति पिङ्गलग्रन्थस्तट्टीका च ।

पिङ्गललोहं, स्त्री, (पिङ्गलं लोहमिति नित्यकर्म-
धारवः ।) पित्तलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गला, स्त्री, (पिङ्गल + टाप् ।) वामनाक्ष-
दक्षिणादिगणस्य स्त्री । इत्यमरः । १ । ३ । ४ ।
कुसुदस्य करिणी । वेश्याविशेषः । इति मेदिनी ।
ले, ११३ ॥ तस्या उपाख्यानं यथा,—

पिङ्गला

“पिङ्गला नाम वेण्यासौहिहैनगरे पुरा ।
तस्या मे शिचितं किञ्चिन्नबोधं वृणन्दन ॥
सा खैरिरयिकदा कान्तं सङ्केत उपनेष्यती ।
अभूत् काले बहिर्द्वारं विभ्रती रूपसुत्तमम् ॥
मार्गं आगच्छतो वीक्ष्य पुरुषान् पुरुषर्षभ ॥
तान् शुक्लदान् वित्तवतः कान्तान् मेनेऽर्थ-
कामुका ॥

आगतेष्वपयातिषु सा सङ्केतोपजीविनी ।
अप्यन्यो वित्तवान् कोऽपि मामुपैष्यति भूरिदः ॥
एवं दुराशया ध्वस्तनिद्रा द्वायवल्ग्विनी ।
निर्गच्छन्ती प्रविशती निशीथं समपद्यत ॥
तस्या वित्ताशया शुष्यदक्ताया दीनचेतसः ।
निर्वेदः परमो जज्ञे चिन्ताहेतुः सुखावहः ॥
तस्या निर्विचिन्ताया गीतं शृणु यथा मम ॥
निर्वेद आशापाशानां पुरुषस्य यथा ह्यसिः ।
न ह्यङ्गाजातनिर्वेदो देहवन् जिहसति ॥

पिङ्गलोवाच ।

अहो मे मोहविततिं पश्यतां विजितात्मनः ।
या कान्तादसतः कामं कामये येन वालिशा ॥
सन्तं समीपे रमणं रतिप्रदं
वित्तप्रदं नित्यमिमं विहाय ।
अकामदं दुःखमयाधिप्योक्त-
मोहप्रदं तुच्छमहं भजेऽज्ञा ॥
अहो मयात्मा परितपितो वृथा
साङ्केत्युत्तप्रातिविगर्हा वार्त्तया ।
स्नेहान्नराद्वार्त्तघोऽनुशोच्यात्
क्रीतेन वित्तं रतिमात्मनेच्छती ॥
यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंश-
स्थूणं त्वचा रोमनखैः पिनङ्गम् ।
चरन्नवद्वारमगारमेतद्-
विण्मूत्रपूर्णं मनुष्येति कान्ता ॥

विदेहानां पुरे ह्यस्त्रिभुमेकैव सृष्टीः ।
यान्मिच्छत्यस्यसादात्मदात् काममच्युतात् ॥
सुहृन् प्रेक्षतमो नाथ आत्मा चायं शरीरिणाम् ।
तं विक्रीयात्मनैवाहं रमेऽनेन यथा रमा ॥
कियन् प्रियन्ते व्यभजन् कामा ये कामदा नराः ।
आद्यन्तवन्तो भाय्याया देवा वा कालविद्वताः ।
ननं मे भगवान् प्रोतो विष्णुः केनापि कर्मणा ।
निर्वेदोऽयं दुराशया यन्मे जातः सुखावहः ॥
मेवं सुर्मन्दभाग्यायाः क्लेशा निर्वेदहेतवः ।
येनानुवन्तं निहृत् पुरुषः श्रममृच्छति ॥
तेनोपकृतमादाय शिरसा ग्राम्यसङ्गताः ।
यक्ता दुराशाः शरणं ब्रजामि तमधीश्वरम् ॥
सन्नुष्टा अर्द्धव्येतदयथालाभेन जीवती ।
विहराम्यनुनैवाहमात्मना रमयेन वे ॥
संसारकूपे पतितं विषयेर्मुषितेक्षणम् ।
गस्तं कालाहिनात्मानं कोऽन्यस्मात्तुमधी-
श्वरः ॥

आत्मैव ह्यात्मनो गोप्ता निर्विदित यदखिलात् ।
अप्रमत्त इदं पश्येद्यस्तं कालाहिना जगत् ॥

श्रीब्राह्मण उवाच ।

एवं अवसितमतिदुराशां कान्ततर्षणाम् ।

पिङ्ग

द्वित्वोपश्रममाख्याय श्रय्यामुपविवेश सा ॥
आशा हि परमं दुःखं नैराशं परमं सुखम् ।
यथा संक्षिप्त कान्ताशां सुखं सुखापि पिङ्गला ॥”
इति श्रीभागवते ११ स्कन्धे श्रीभगवदुद्धव-
संवादे अष्टमेऽध्याये ॥२२—४३॥ * ॥

कर्णिका । नाडीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
पञ्चिमेदः । राजरीतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शिंशुपावृत्तः । इति रत्नमाला ॥ * ॥

अथ पिङ्गलादिनाडीनिरूपणम् ।
“दक्षिणांशः स्मृतः सूर्यो वामभागो निशाकरः ।
नाडीर्द्वयं विदुस्तासु मुख्यास्तिस्रः प्रकीर्तिताः ॥
इडा वामे तनोर्मध्ये सुषुम्णा पिङ्गला परे ।
मध्या तासपि नाडी स्यादमीसोमस्वरूपिणी ॥”
“अत्रेता वामदुक्काधः स्या धनुर्वक्रा वामनासा-
पयन्तं गता एवं पिङ्गला दक्षिणाधः स्या
धनुर्वक्रा दक्षिणनासान्तं गता पृष्ठवंशान्तर्गता
सुषुम्णा इत्यर्थः ।” इति सारदातिलकम् ॥

“नाडीनां संवहो देवि । कञ्जयोनिः खगाखवत् ।
तत्र नाड्यः समुत्पन्नाः सहस्राणां द्विसप्ततिः ॥”
कञ्जस्य पञ्जस्य योनिरुत्पत्तिस्थानं शालूकमिति
यावत् ।

“प्रधानाः प्राणवाहिन्यो भूयस्तत्र दश स्मृताः ।
इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्णा च तृतीयिका ॥
गान्धारी हस्तिजिह्वा च पूषा चैव यशस्विनी ।
अलम्बुषा कुहूस्त्रैव शङ्खिनी च दश स्मृताः ॥
एवं नाडीमयं चक्रं विज्ञेयं शक्तिचक्रके ।
इडायाः पिङ्गलायाश्च मध्ये या सा सुषुम्-
णिका ॥

इयच्च त्रिगुणा त्रैया ब्रह्मविष्णुशिवात्मिका ।
रजोगुणा च वज्राख्या चित्रिणी सत्वसंयुता ॥
तमोगुणा ब्रह्मनाडी कार्यमेदक्रमेण च ॥”
इति निरुत्तरतन्त्रे प्रथमपटलः ॥

इडापिङ्गलयोः स्वरूपं यथा,—
“इडा च शृङ्गचन्द्राभा तस्या वामे व्यवस्थिता ।
पिङ्गला सितरक्ताभा दक्षिणं पार्श्वमाश्रिता ॥”
इति योगार्णवः ॥

“इडायां संश्रितश्चन्द्रः पिङ्गलायां दिवाकरः ॥”
इति तन्त्रान्तरम् ॥

पिङ्गलिका, स्त्री, (पिङ्गलो वर्णोऽस्यस्या इति ।
पिङ्गल+ठन् ।) वलाका । इति जटाधरः ॥
(कौटविशेषः । यथा, सुश्रुते ५ । ८ ।

“मक्षिकाः कान्तारिका कृष्णा पिङ्गलिका मधू-
लिका काषायी स्थालिकेत्येवं षट् ताभिर्दृष्टस्य
दाहशोफौ भवतः ॥”)

पिङ्गसारः, पुं, (पिङ्गमेव सारो यस्य ।) हरि-
तालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हरितालशब्दे
विटतिरस्य ज्ञातया ॥)

पिङ्गस्फटिकः, पुं, (पिङ्गः पिङ्गलवर्णः स्फटिकः
इति नित्यकर्मधारयः ।) गोमेदमणिः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गा, स्त्री, (पिङ्गो वर्णोऽस्यस्या इति । अच्
टाप् च ।) गौरीचना । हिङ्गुः । नालिका ।

पिचिण्डः

चण्डिका । इति मेदिनी । ने, ११ ॥ हरिद्रा ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ वंशरोचना । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (खनामख्याता तपस्विनी । अस्या
आश्रमस्तु तीर्थस्थानत्वेन प्रसिद्धः । यथा,
महाभारते । ३ । ८२ । ५५ ।

“पिङ्गातीर्थं उपसृश्य ब्रह्मचारि नराधिप ॥
कपिलानां नरयात्र । शतस्य फलमश्नुते ॥”
तथा च तन्त्रेव । १३ । २५ । ५३ ।

“उज्जानक उपसृश्य आर्द्धिसेनस्य चाश्रमे ।
पिङ्गायाश्चाश्रमे स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”
पिङ्गाचः, पुं, (पिङ्गं अक्षि यस्य । यच् समासे ।)
शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कुम्भीरः । पिङ्ग-
चक्षुःशब्ददर्शनात् ॥ द्रोणपुत्रखगविशेषः । यथा,
मार्कण्डेये । १ । २१ ।

“पिङ्गाचश्च विबोधश्च सुपुत्रः सुसुखस्तथा ।
द्रोणपुत्राः खगश्चास्तत्त्वज्ञाः प्राञ्जलचिन्तकाः ॥”
पिङ्गलनेत्रे, त्रि । यथा, तन्त्रेव । ६६ । ४५ ।

“नमस्तेऽनल ! पिङ्गाच ! नमस्तेऽस्तु हुता-
शन ! ॥”)

पिङ्गाशः, पुं, (पिङ्गं वर्णमश्नुते इति । अश+
अण् ।) पक्षीपतिः । मत्स्यभेदः । पाङ्गाश इति
भाषा ॥ जात्यस्वर्णं, स्त्री । इति मेदिनी । श्रे, २५ ॥
पिङ्गाशी, स्त्री, (पिङ्गं वर्णमश्नुते इति । अश+
अण् । स्त्रियां ङीष् ।) नीलिका । इति मेदिनी ।
श्रे, २५ ॥

पिङ्गास्यः, पुं, (पिङ्गमास्यं वदनं यस्य ।) पिङ्गाश-
मतस्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

पिङ्गी, स्त्री, (पिङ्गो वर्णोऽस्यस्या इति । अच् ।
ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) शमीवृक्षः । इति
मेदिनी । मे, १२ ॥

पिङ्गिचणः, पुं, (पिङ्गानि पिङ्गलवर्णानि ईक्षणाणि
यस्य ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११० ॥
(कुम्भीरः । पिङ्गचक्षुःशब्ददर्शनात् ॥ पिङ्गल-
नेत्रे, त्रि ॥)

पिचण्डः, पुं, (अपिचण्डातिऽनेनेति । अपि+
चण्डि कोपे+घञ् । अपेरल्लोपः ।) पशोर-
वयवः । उदरम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६८ ॥

पिचण्डिलः, त्रि, (अतिशयितं पिचण्डमुदरमस्य ।
पिचण्ड+तुन्दादित्वात् इलच् ।) तुन्दिलः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ११४ ॥ (यथा, काशी-
खण्डे । ८७ । १२२ ।

“साहाकारैर्व्यङ्गकारैः सुरा जाताः पिच-
ण्डिलाः ।

रचिता गिरयस्तेन सद्गानां पदे पदे ॥”)

पिचयः, पुं, (पिचवे तूलाय साधुः । पिचु+यत् ।)
कार्पासः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०५ ॥

पिचिण्डः, पुं, उदरम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७७ ॥
तस्य लक्षणं यथा,—

“भोगाद्याः समजठरा निःस्वाः स्युर्घटसन्निभाः ।
सर्पोदरा हरिद्राः स्युः— ॥”

इति गारुडं ६३ अध्यायः ॥
पशोरवयवः । इति मेदिनी । ङे, ३२ ॥

पिचुलः

पिचिखिका, स्त्री, (पिचिख इव पिखिकातिरस्य-
स्येति। पिचिख+ठन्।) पिखिका। इति
हेमचन्द्रः। ३। २७६॥ पारिजित् इति भाषा॥
पिचिखिलः, पुं, (अतिप्रयितः पिचिख उदर-
मस्य। पिचिख+तुन्दादित्वात् इलच्।)
वृद्धदुदरयुक्तः। इत्यमरः। २। ६। ४४॥ तत्-
पर्यायः। पिचिखिलः २ वृद्धकुक्षिः ३ तुन्दी
तुन्दिः ४ तुन्दिः ५ उदरी ६ उदरिलः ७
इति हेमचन्द्रः। ३। ११४॥ (यथा, काशी-
खण्डे शिवशर्मणो वैकुण्ठलोकगमने विष्णुगण-
संवादे।
“पिचिखिलैः स्थूलवक्त्रैर्मधगम्भीरनिखनैः॥”)
पिचुः, पुं, (पेचतीति। पिच मर्हने+मृगयादि-
त्वात् कुः।) कार्पासतूलः। इत्यमरः। २। ६।
१०६॥ (यथा, सुश्रुते। ४। ६।
“अग्नें वीक्ष्य शलाकयोत्पीड्य पिचुवस्त्रयो-
रन्यतरेण प्रवृत्त्य चारं पातयेत्॥”) कुष्ठ-
भेदः। कर्षः। असुरविशेषः। इति मेदिनी।
जे, ७॥ भैरवः। प्रस्यभेदः। इति विश्वः॥
(चिकित्सोपयोगिपञ्चकर्मन्तर्गतक्रियाविशेषः।
यथा,—
“कामिन्यां पूतियोन्याश्च कर्त्तव्यः खेदनो विधिः।
क्रमः कार्यस्ततः स्नेहपिचुभिस्तर्पणं भवेत्॥
शूलकौजिङ्गिनीजम्बुधवल्कपञ्चवल्कलेः।
कषायैः साधितैः स्नेहः पिचुः स्याद्विपुतापहः॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहे योनिव्यापचिकित्-
सायाम्॥)
पिचुकः, पुं, (पिचुरिव कायतीति। कै+कः।)
मदनवृक्षः। इति रत्नमाला॥ मयना इति
भाषा॥
पिचुतूलं स्त्री, (पिचोस्तूलम्।) तूलः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥
पिचुमन्दः, पुं, (पिचुं कुष्ठविशेषं मन्दयति नाशय-
तीति वा। मन्द+अण्।) निम्बवृक्षः। इति हेम-
चन्द्रः। ४। २०५॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम्। ३४६।
“पश्यातुरूपमिन्दिरिण्येण माकन्दश्रेखरो
सुखरः।
अपि च पिचुमन्दसुकुले मौकुलिकुलमाकुलं
मिलति॥”)
पिचुमर्दः, पुं, (पिचुं कुष्ठविशेषं मर्दयति मृदा-
तीति वा। मृद्+अण्।) निम्बवृक्षः। इत्य-
मरः। २। ४। ६२॥ (यथा, देवीभागवते।
३। १०। १२।
“असतामुपकाराय दुर्जनानां विभूतयः।
पिचुमर्दः फलाटोऽपि काकैरेवोपमुच्यते॥”
पर्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
“कैटयः पिचुमर्दश्च निम्बोऽरिष्टो वरत्नचा।
दृढो हिङ्गुनिर्थासः सर्वतोभद्र इत्यपि॥”)
पिचुलः, पुं, (पिचुं लातीति। ला+कः।)
भायुकः। इत्यमरः। जलवायसः। इति मेदिनी।
जे, ११२॥ तूलः। इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी॥

पिच्छिलः

पिच्छं क ह्येदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट्।) क, पिच्छयति। इति दुर्गा-
दासः॥
पिच्छटं, स्त्री, (पिच्छयतीति। पिच्छ ह्येदे+
अटन्।) सीसकम्। रङ्गम्। (अस्य पर्यायो
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
“रङ्गं वज्रञ्च कस्तीरं मृदङ्गं पुच्छं पिच्छटम्॥”)
नेत्ररोगे, पुं। इति मेदिनी। टे, ५०॥
पिच्छ, प्र बाधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-
परं-सकं-सेट्।) प्र, पिच्छती पिच्छन्ती।
बाधो विहितः। इति दुर्गादासः॥
पिच्छं, स्त्री, (पिच्छतीति। पिच्छ+अच्।)
मयूरपुच्छम्। तत्पर्यायः। शिखण्डः २ वर्धम् ३।
इत्यमरः। २। ५। ३१॥ शिखिपुच्छम् ४
शिखण्डकम् ५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,
अनर्घराघवे। ६। ६५।
“तस्यारिवलभीमस्य ध्वजदण्डस्य लाञ्छनम्।
दर्पदीप्तः क्षुरप्रैश्च मायूरं पिच्छमच्छिनत्॥”)
चूडा। इति मेदिनी। हे, ५॥
पिच्छः, पुं, (पिच्छतीति। पिच्छ+अच्।) लाङ्गू-
लम्। इति मेदिनी। हे, ५॥
पिच्छदला, स्त्री, (पिच्छलं दलं पत्रं यस्याः।)
वदरीवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
पिच्छवाणः, पुं, (पिच्छं वाण इव यस्य।) श्येन-
पक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥
पिच्छा, स्त्री, (पिच्छ+अजादित्वात् टाप्।)
शाल्मलीवेष्टः। इत्यमरः। २। ४। ४७॥
(अस्याः पर्यायो यथा,—
“निर्थासः शाल्मलेः पिच्छा शाल्मली वेष्टको-
ऽपि च।
मोचासावो मोचरसो मोचनिर्थास इत्यपि॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
पूगः। कृटा। कोषः। मोचा। भक्तसम्भूत-
मण्डम्। पङ्क्तिः। अश्वपदामयः। इति
मेदिनी। हे, ४॥ चोलिका। फणिलाला। इति
हारावली। २३०॥ शिंशपावृक्षः। इति
शब्दचन्द्रिका॥
पिच्छिका, स्त्री, (पिच्छं मयूरवर्धं अस्यनेति।
पिच्छ+ठन्।) चामरविशेषः। यथा, “पिच्छिकां
भामयित्वा बहुविधं हास्यं कृत्वा पणमहदं
दस्य चरणे ददं अलिं अपिणा कुण्ठमस्य॥”
इति रत्नावलीनाटके ४ अङ्कः॥
पिच्छितिका, स्त्री, शिंशपा। इति शब्दचन्द्रिका॥
(विट्तिरस्याः शिंशपाशब्दे ज्ञातया॥)
पिच्छिलं, त्रि, (पिच्छा भक्तसम्भूतमण्डं अस्य-
स्येति। पिच्छादित्वात् इलच्।) भक्तमण्ड-
युक्तम्। इति रायसुकुटः॥ सरसयज्ञनादि।
इति भरतः॥ स्रपादि। इति रमानाथः।
स्निग्धरूपादि। इति भातुदौक्षितः॥ मण्ड-
युक्तभक्तम्। जलयुक्तयज्ञनम्। इति नील-
कण्ठः॥ तत्पर्यायः। विजिलम् २। इत्यमरः।
२। ६। ४६॥ विजयिनम् ३ विजिनम् ४ विज-

पिङ्गलः

लम् ५ इच्छलम् ६ लालसीकम् ७। इति
वाचस्पतिः॥ (यथा, कृन्दोमञ्जर्याम्।
“तरुणं सर्वप्रशाकं नवौदनानि पिच्छिलानि च
दधीनि।
अल्पवयेन सुन्दरि। ग्राम्यजनो मिष्टमन्त्राति॥”)
पिच्छयुक्तः॥ (स्निग्धसरसपदार्थविशेषः। पक्ष-
इति भाषा॥ यथा, साहित्यदर्पणे १०। ५५।
“काले वारिधराणामपतितया नैव प्रकृते
स्थातुम्।
उत्कण्ठितासि तरले। नहि नहि सखि।
पिच्छिलः पत्याः॥”)
पिच्छिलः, पुं, (पिच्छं चूडास्यस्येति। पिच्छादि-
त्वात् इलच्।) स्नेहान्तकवृक्षः। इति राज-
निर्घण्टः॥
पिच्छिलकः, पुं, (पिच्छिलः सन् कायतीति। कै+
कः।) धन्वनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
पिच्छिलच्छदा, स्त्री, (पिच्छिलच्छदो यस्याः।)
उपोदकी। इति राजनिर्घण्टः॥
पिच्छिलत्वक्, [च] पुं, (पिच्छिला त्वग् यस्य।
नागरङ्गवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ धन्व-
वृक्षः। इति रत्नमाला॥
पिच्छिलसारः, पुं, (पिच्छिलः सारो यस्य।
मोचरसः। इति राजनिर्घण्टः॥
पिच्छिला, स्त्री, (पिच्छा+इलच्। ततश्चाप्।)
पोतिका। शिंशपा। (अस्याः पर्यायो यथा,
वैद्यकरत्नमालायाम्।
“पिङ्गला पिच्छिला वीरा लघुसारा च
शिंशपा॥”)
शाल्मलिः। (अस्याः पर्यायो यथा,—
“शाल्मलिस्तु भवेन्मोचा पिच्छिला पूरणीति
रक्तपुष्पा स्थिरायुश्च कण्टकाट्या च तूनिनी।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
सिन्धुभेदः। इति मेदिनी। जे, ११५। कोकि-
लाचः। वृश्चिकाक्षुपः। श्रुलीटणम्। अतर्षी।
इति राजनिर्घण्टः॥ कचू। इति शब्द-
चन्द्रिका॥
पिङ्ग, इ क भाष्यद्वयार्थे। इति कविकल्पद्रुमः।
(चुरां-परं-अकं-सकं च-सेट्।) इ क, पिङ्ग-
यति। भाः दीप्तिः। षट्कार्यो निकेतनहिंस-
बलदानानि। इति दुर्गादासः॥
पिङ्ग, इ ल ङ वर्णपूजयोः। इति कविकल्पद्रुमः।
(अदां-आत्मं-अकं-सकं च-सेट्।) इ, पिङ्गाते।
ल ङ, पिङ्गते। इति दुर्गादासः॥
पिङ्गं, स्त्री, (पिङ्ग बले+भावे घञ्।) बलम्।
याकुले, त्रि। इति मेदिनी। जे, १३॥
पिङ्गः, पुं, (पिङ्ग वधे+भावे घञ्।) वधः। इत्य-
मरः। २। ८। ११५॥ कर्पूरभेदः। इति राज-
निर्घण्टः॥
पिङ्गटः, पुं, (पिङ्गयति नेत्रं दूषयतीति। पिङ्ग+
अटन्।) नेत्रमलम्। पिङ्गुटि इति भाषा।
यथा, शब्दरत्नावल्याम्।
“दूषीका दूषिका दूषिः पिङ्गटपिङ्गटावपि॥”

पिञ्जेटः

पिञ्जनं, स्त्री, (पिञ्जतेऽनेनेति । पिञ्जि स्फोटने + करणे ल्युट् ।) कार्पासस्फोटनधनुः । तत्पर्यायः । विहननम् २ तूलस्फोटनकार्मुकम् ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०६ ॥

पिञ्जरं, स्त्री, (पिञ्जि दीप्तौ वर्णे वा + बाहुलकात् अरः । इत्युज्ज्वलदत्तः । ३ । १३१ ।) हरि-तालम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०३ ॥ खर्गम् । इति मेदिनी । रे, १८५ ॥ नागकेसरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पक्ष्यादिवन्धनग्रहम् । कायास्थि-हन्तम् । इत्यमरटीकायां रामायणम् ॥

पिञ्जरः, पुं, (पिञ्जि + अरः ।) अश्वमेदः । पीत-रक्तवर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सुमेरुपश्चिम-पार्श्वस्थपर्वतविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५५।६। “पिञ्जरोऽथ महाभद्रः सुरसः कपिलो मधुः”) पीते, त्रि । इति मेदिनी । रे, ११५ ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३६१ ।

“प्रियया कुङ्कुमपिञ्जरपाणिद्वययोजनाङ्कितं वासः ।

प्रहितं मां याच्ञाञ्जलिसहसकिरणाय प्रिच-यति ॥”)

पिञ्जरकं, स्त्री, (पिञ्जरमेव । स्वार्थे कन् ।) हरि-तालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुं, नाग-विशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ६ ।

“नागस्तथा पिञ्जरक एलापजोऽथ वामनः ॥”)

पिञ्जलं, स्त्री, (पिञ्जि हिंसायां वर्णे च + कलच् ।) कुशपत्रम् । हरितालम् । इति धरणिः ॥

पिञ्जलः, पुं, (पिञ्जि + कलच् ।) अत्यन्तयाकुल-सैन्यादिः । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥

पिञ्जली, स्त्री, (पिञ्जल + स्त्रियां ङीष् ।) कुशा-न्तरवेष्टितप्रादेशमात्रमात्रकुशपत्रद्वयम् । अस्या नामान्तरं पवित्रम् । यथा,—

“अनन्तर्गभिर्न सायं दौशं हिदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुचचित् ॥

एतदेव हि पिञ्जल्या लक्षणं समुदाहृतम् ॥”

इति कन्दोगपरिशिष्टम् ॥

पिञ्जा, स्त्री, (पिञ्जते स्तोत्रेति इति । पिञ्ज + गुरोश्चैव । ततश्चाप् ।) तूलम् । हरिद्रा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कड़ौ । कड़ा इति भाषा ॥ यथा, शब्दमालायाम् । [च] ॥

“प्रोतफलः सिंहला स्थानशङ्करी पिञ्जा कृतापि

पिञ्जानं, स्त्री, खर्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिञ्जिका, स्त्री, (पिञ्जयतीति । पिञ्जि + ण्यल् । टापि अत इत्यम् ।) तूलनालिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पाँडज इति भाषा ॥

पिञ्जूलं, स्त्री, (पिञ्जयतीति । पिञ्जि + “खर्जि-पिञ्जगादिभ्य ऊरोलचौ” उणां ४ । ६० । इति ऊलच् ।) वर्तिका । इत्युणादिकोषः ॥

पिञ्जुषः, पुं, (पिञ्जयति हिनक्ति कर्णौ इति । पिञ्जि + बाहुलकात् ऊयन् ।) कणमलम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २६६ ॥

पिञ्जेटः, पुं, (पिञ्जटः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) नेत्रमलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पिटकः

पिट्ठोला, स्त्री, (पिञ्जयतीति । पिञ्जि + बाहुलकात् ओलः ।) पत्रकाहला । पत्रशब्दः । इति हारावली । २०७ ॥

पिट, संहतौ । धनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-अकं-सेट् ।) पेटति जनः किञ्चि-द्राशीकरोति शब्दायते वा । इति दुर्गादासः ॥

पिटं, स्त्री, (पेटति संहतो भवतीति । पिट + कः ।) चालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पिटः, पुं, (पेटति द्रव्यान्तरैः संहतो भवतीति । पिट संहतौ + कः ।) पेटः । इति धरणिः ॥ पेटारा इति भाषा ॥

पिटकः, पुं, स्त्री, (पेटतीति । पिट् + क्तुन् ।) वंश-वेत्तादिमयसमुज्जकः । पेटारी इति पेटा इति पेडा इति च ख्यातः । तत्पर्यायः । पेटकः २ पेडा ३. मञ्जुषा ४ । इत्यमरः । २ । १० । ३० ॥ आद्यौ स्वल्पपेटिकायाम् । इति स्वामी ॥ पेटः ५ पेटिका ६ तरिः ७ तरौ ८ मञ्जुषा ९ पेडिका १० । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५० । ८६ ।

“कुहालदात्रपिटकास्तद्वत् स्थाव्यादिभाज-नम् ॥”)

विस्फोटे, त्रि । इति मेदिनी । के, १२० ॥ (देहे-स्थानभेदेन जातस्यास्य शुभाशुभसुक्तम् । यथा, बृहत्संहितायाम् । ५२ । १—१० ।

“सितरक्तपीतलक्षणा विप्रादीनां क्रमेण पिटका ये ।

ते क्रमशः प्रोक्तफला वर्णानामयजादीनाम् ॥

सुखिगन्धयुक्तशोभाः शिरसि घनचयं शृङ्गि-सौभाग्यमाराद्

दौर्भाग्यं भूयुगोत्याः प्रियजनघटनामाशु दुःश्री-लताश्च ।

तन्मध्योत्थाश्च शोकं नयनपुटगता नेत्रयोरिष्ट-दृष्टिं

प्रवर्ण्यां शब्ददेशेऽशुजलनिपतनस्थानगाश्चाति-चिन्ताम् ॥

प्राणागच्छे वसनसुतदाञ्छोद्योरन्नलाभं कुर्युस्तद्विचित्रकतलगा भूरि वित्तं ललाटे । हनोरेवं गलकृतपदा भूषणान्यन्नपाने ओचे तद्भूषणगन्धमपि ज्ञानमात्मस्वरूपम् ॥ शिरःसन्धिग्रीवाहृदयकुचपार्श्वोरसि गता अयोधातं घातं सुततनयलाभं शुचमपि । प्रियप्राप्तिं स्वन्वेऽप्यटनमथ भिचार्यमसकृद-विनाशं कक्षोत्था विदधति धनानां बहु सुखम् ॥

दुःखशत्रुनिचयस्य विघातं

पृष्ठबाहुयुगजा रचयन्ति ।

संयमश्च मणिबन्धनजाता

भूषणालसुपबाहुयुगीत्याः ॥

धनानि सौभाग्यं शुचमपि कराङ्गुलुदरगाः

सुपानान्नं नक्षत्रौ तदश्च इह चौरैर्धनहृतिम् ।

धनं धान्यं वस्तौ युवतिमथ मेढ्रे सुतनयान्

धनं सौभाग्यं वा गुददृष्यजाता विदधति ॥

पिडकः

ऊर्वोर्यानाङ्गनालाभं जान्वोः शत्रुजनात् चतिम् ।

प्रख्येण जङ्गयोगैर्लफेऽध्वन्यक्षेत्रादिनः ॥

स्फिकर्पाणिपादजुता

धननाशगम्यगमनमध्वानम् ।

बन्धनमङ्गुलिनिचये-

भुङ्क्ते च ज्ञातिभोक्तः पूजाम् ॥

उत्पातगण्डपिटका

दक्षिणतो वामतस्त्वभीघाताः ।

धन्या भवन्ति पुंसां

तद्विपरीतास्तु नारीणाम् ॥

इति पिटकविभागः प्रोक्त आ शब्दतोऽयं

ब्रणतिलकविभागोऽप्येवमेव प्रकल्प्यः ।

भवति मशकलक्ष्मावर्जजम्भापि तद-

न्निगदितफलकारि प्राणिनां देहसंस्थम् ॥”)

पिटङ्काशः, पुं, पर्वतोर्मिमत्स्थः । इति भूरि-प्रयोगः ॥

पिटङ्कोकी, स्त्री, इन्द्रवारुणी । इति रत्नमाला ॥

पिटकाः, पुं, सुनिविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥

पिटुकं, स्त्री, (किटुकं पृषोदरादित्वात् कस्य पः ।) दन्तकिटुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पिट, क्तिप् । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अकं-वधे सकं-सेट् ।) ओष्ठप्रवर्गाद्यादिः ।

पेटति । पिपिटतुः । क्तिप् । दुःखाशुभवे । इति दुर्गादासः ॥

पिटरं, स्त्री, (पिठं रातीति । रा + कः ।) सुस्ता । मन्थानदण्डः । इति मेदिनी । रे, १८४ ॥

पिटरः, पुं, (पिठ्यते क्लिश्यतेऽनेनेति । पिठ + कर्त् ।) गृहभेदः ॥ तत्पर्यायः । कुद्रङ्कः २ उद्घाटः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५५२ । [यान्ति] ॥”)

“विदाञ्जालावलयितजलधरपिटरोदराद्विनि-स्थाली । इत्यमरः । २ । ६ । ३१ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३ । ७२ ।

“गृहीष्व पिटरं तान् मया दत्तं नराधिप । । यावत् वर्त्स्यति पाञ्चाली पाचेयानेन सुव्रत ॥”

अग्निविशेषः । यथा, हरिवंशे । १७८ । ३३ ।

“पिटरः पतगः स्वर्गच्छागाधो भान एव च ।

खधाकाराश्रयाः पञ्च अयुधं स्तेऽपि चामयः ॥”

दानवविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ६ । १३ ।

“घटोदरो महापार्श्वः क्रथनः पिटरस्तथा ॥”)

पिटरौ, स्त्री, (पिटर + स्त्रियां ङीष् ।) स्थाली । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

पिड, इ क संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) इ क, पिडयति । संहतिः राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

पिड, इ ड संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-आत्म-अकं-सेट् । सकं इति केचित् ।) इ, पिडयते । ड, पिडते । इति दुर्गादासः ॥

पिडकः, पुं, (पीडयतीति । पीड् + ण्यल् । निपा-तनात् साधुः ।) स्फोटकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३० ॥

पिङ्का

पिङ्का, स्त्री, (पीडयतीति । पीड + खलु + टाप् ।
निपातनात् साधुः ।) स्फोटकविशेषः । प्रमे-
जहा सा दशविधा । यथा,—

“शराविका कच्छपिका जालिनी विनतालजी ।
मस्तरिका सर्षपिका पुच्छिणी च विदारिका ।
विद्रधिश्चेति पिङ्काः प्रमेहोपेक्षया दश ॥”
तासां प्रत्येकलक्षणं यथा,—

“सन्निर्मलसु जायन्ते मांसलेषु च धामसु ।
अन्तोन्नता च तदूपा निम्नमध्या शराविका ॥१॥
सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः ॥२॥
जालिनी तीव्रदाहार्तिमांसजालसमावृता ॥३॥
अवगाढरुजा क्लेदा पृष्ठे वायुदरेऽपि वा ।
महती पिङ्का नीला विनता नाम सा स्मृता ॥४॥
रक्तासिता स्फोटचिता दारुणा त्वलजी भवेत् ॥५॥
मस्तरफलसंस्थाना विज्ञेया सा मस्तरिका ॥६॥
गौरसर्वपसंस्थाना तत्प्रमाणा च सर्षपी ॥७॥
महत्त्वल्पचिता ज्ञेया पिङ्का चापि पुच्छिणी ॥८॥
विदारी कन्दवृक्षा कठिना च विदारिका ॥९॥
विद्रधेलक्षणेयुक्ता ज्ञेया विद्रधिका तु सा ॥१०॥

कुष्ठपिङ्का यथा,—
“कण्डूविषयकश्चैव कुष्ठे शोणितसंश्रिते ।
बाहुल्यं वल्लशोषश्च कार्कश्यं पिङ्गकोज्जमः ॥” * ॥
पिङ्काविशेषो यथा,—

“यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंश्रिता ।
पिङ्का श्लेष्मवाताभ्यां यवप्रख्येति सोच्यते ॥
घनाभवक्रां पिङ्कासुन्नतां परिमण्डलाम् ।
अन्नालजीमन्तपूर्वां तां विद्यात् कफवातजाम् ॥१॥
विट्तास्यां महादाहं पक्वोदुम्बरसन्निभाम् ।
परिमण्डलां पित्तकृतां विट्तां नाम तां विदुः ॥२॥
ग्रथिताः पक्ष वा षड् वा दारुणाः कच्छपो-
पमाः ।

कफानिलाभ्यां पिङ्का ज्ञेयाः कच्छपिका
बुधैः ॥ ३ ॥

ग्रीवांसकञ्चाकरपाददेशे
सन्धौ गले वा त्रिभिरेव दोषैः ।

ग्रन्थिः सवल्लीकवदक्रियाणां
जातः क्रमेणैव गतः प्रवृद्धिम् ॥

मुखैरनेकेः सुतितोदवृद्धि-
र्विसर्पवत् सर्पति चोन्नताग्रैः ।

वल्लोक्तमाहुर्भिषजो विकारं
निग्रन्थनीकं चिरञ्चं विज्ञेयात् ॥ ४ ॥

पद्मकर्णिकवन्मध्यं पिङ्काभिः सदाचितम् ।
इन्द्रवृहान्तु तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक् ॥५॥

मण्डलं वृत्तसुतसन्नं सरत्तं पिङ्काचितम् ।
रुजाकरीं गर्दभिकां तां विद्याद्वातपित्त-

जाम् ॥ ६ ॥

वातश्लेष्मसङ्गतः श्वयधुहनुसन्धिजः ।
स्थिरो मन्दरुजः स्निग्धो ज्ञेयः पाषाण-

गर्दभः ॥ ७ ॥

कर्णस्याभ्यन्तरे जातां पिङ्कासुगवेदनाम् ।
स्थिरां पयसिकान्तान् विद्यादन्तःप्रपाकि-

णीम् ॥ ८ ॥

पिण्डः

विसर्पवत् सर्पति यः श्लोथस्तनुरपाकवात् ।
दाहज्वरकरः पित्तात् स ज्ञेयो जालगर्दभः ॥९॥

पिङ्कासुत्तमाङ्गस्थां वृत्तामत्युग्रगन्धराम् ।
सर्वात्मिकां सर्वलिङ्गां जानीयादिरिवेत्स्वि-
काम् ॥ १० ॥

बाहुपार्श्वसकचेषु कृष्णस्फोटां सवेदनाम् ।
पित्तप्रकोपसम्भूतां कक्षाभित्तिभिर्निर्दिशेत् ॥११॥

एकामेतादृशीं दृष्ट्वा पिङ्कां स्फोटसन्निभाम् ।
त्वग्गतां पित्तकोपेन गन्धनासां प्रचक्षते ॥१२॥

कक्षभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारुणाः ।
अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः ॥

सप्ताहाद्वाद्दशाहाद्वा पचाद्वा त्रिन्ति मानवम् ।
तामभिरोहिणीं विद्यादसाध्यां सन्निपाततः ॥१३॥

नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तश्च देहिनाम् ।
कुर्वते दाहपाकौ च व्याधितं चिप्यमादिशेत् ॥१४॥

तदेवाल्पतरैर्दोषैः कुण्ठं परुषं वदेत् ॥१५॥
गम्भीरामल्पसंरम्भां सवर्णां सुपरिस्थिताम् ।

पादस्यानुश्रयीं तान् विद्यादन्तःप्रपाकिणीम् ॥१६॥
विदारीकन्दवृक्षां कक्षावङ्गसन्निभम् ।

विदारीति च तां विद्यात् सर्वजां सर्वलक्ष-
णाम् ॥१७॥

इति माधवकरः ॥

पिण्डं, स्त्री, पुं, (पिण्डते संहतो भवतीति । पिङ्गि
संहतो + अच् । पिण्डाते राशौ क्रियते इति ।
कर्मणि घञ् वा ।) आजीवनम् । अयः ।
इति मेदिनी । डे, १६ ॥ आह्वयशब्दनिमित्त-
विल्लफलाकारपित्तप्रदेशकदेयानाम् । यजुर्वेदिनां
पिण्डशब्दो नपुंसकलिङ्गेन प्रयुज्यते । यथा,—

“अवनिक्तं पिण्डं दद्यादसावेतत्त इति आह-
विवेकधृतपिण्डपित्तयज्ञीयकाव्यायनवचने पिण्ड-
विशेषणे एतदिति नपुंसकनिर्देशात् भाषेतैतच्च
वै पिण्डं यज्ञदत्तस्य पूरकमिति ऋष्यशृङ्गवचने-
ऽपि तथा दर्शनाच्च । इन्द्रो गानां पिण्डशब्दः
पुंलिङ्गेन प्रयुज्यते । दर्भेषु मधु मधु मध्वित्य-
न्नमी मदन्त इति जपित्वा जीर्णीन् पिण्डान्
दद्यादिति गोभिलसूत्रे पिण्डानिति पुंलिङ्ग-
निर्देशात् ।” इति आहृतत्वम् ॥ * ॥ गयादा-
वात्पिण्डदानविधिर्यथा,—

“गयान्तं पिण्डदानञ्च गयान्तं तीर्थमेव च ।
पञ्चकान्तं कामरूपं पिच्छिलान्तं सरित् शुभे ॥

जनाहृतस्य हस्ते तु पिण्डं दद्यात् स्वकं नरः ।
विरजे च तथा चाश्वकर्णे रामे च सोमके ॥

जीवन्पिण्डदानेन अल्पायुर्जायते नरः ।
यचागम्ये महाक्षेत्रं स्वकं पिण्डं ददेत्तु यः ।

मासद्वयाधिकं वर्षमायुषो वर्द्धते क्रमात् ॥”
इति योगिनीयन्त्रे प्रथमतमे २ भागे ५ पटलः ॥

अन्यत् गयाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पिण्डः, पुं, (पिङ्गि संहतो + अच् ।) बोलः ।
(अस्य पर्यायो यथा, ददकरत्नमालायाम् ।

“विद्वान् गोलः पिण्डकञ्च पिण्डो बोलो रसोरसः ॥”
बलम् । सान्द्रम् । देहिकदेशः । (यथा, महा-
भारते । ३ । ११२ । ३ ।

पिण्डः

“हौ चास्य पिण्डावधरेण कण्ठा-
दजातरोमौ सुमनोहरौ च ॥”)
अगारैकदेशः । देहमात्रम् । (यथा, रघुः ।
२ । ५७ ।

“एकान्तविध्वंसिषु मद्भिधानां
पिण्डेष्वास्था खलु भौतिकेषु ॥”)

निवापः । (यथा, मनुः । ३ । २१५ ।
“त्रोस्तु तस्माद्विधिशेषात् पिण्डान् कृत्वा समा-

हितः ।
औदकेनैव विधिना निर्वपेद्दक्षिणासुखः ॥”)

गोलः । सिङ्कः । ओड्रपुष्पम् । इति मेदिनी ।
डे, १६ ॥ इन्द्रम् । कवलः । इति हेमचन्द्रः ।

(यथा, मनुः । ११ । २२७ ।
“एकैकं द्वासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् ॥”)

गजकुम्भः । इत्यमरः । २ । ३७ । मदनवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भावप्रकाशे पूजे-
खखे प्रथमे भागे ।

“मदनशृङ्गेनः पिण्डो नटः पिण्डौतकस्तथा ।
करहाटो मरुवकः शूल्यको विषपुष्पकः ॥”

किलाटः । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“किलाटः कुर्विका पिण्डः ———— ॥”)

निवापस्य पिण्डेयस्य विधिर्यथा,—
“यावदन्नमुपादाय हविषोऽर्भकमर्भकम् ।

चरुणा सह सन्नीय पिण्डदानमुपक्रमेत् ॥
आह्वार्याहविषोऽन्नादेः सकाशात् यावद्भक्ष-

मोदनयज्ञनादि ततोऽल्पायं गृहीत्वा यदशौ
करणशेषेण सह सन्नीय मिश्रीकृत्य पिण्डदान-

मारभेतैत्यर्थः ।
मध्याह्नतिलसंयुक्तं सर्वयज्ञनसंयुतम् ।

उष्णमादाय पिण्डन्तु कृत्वा विल्लफलोपमम् ।
दद्यात् पितामहादिभ्यो दर्भमूलाद्यथाक्रमम् ॥

अत्र पितामहपदं पिण्डपरं वचनान्तरेकवाक्य-
त्वात् ।

सपित्रे प्रथमं पिण्डं दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ।
पितामहाय चैवाथ तत्पित्रे च ततः परम् ॥

दर्भमूले लेपयन्तस्तर्पयेत्क्षेपवर्षणैः ।
पिण्डेर्मातामहास्तद्वदगन्धमाल्यादिसंयुतैः ॥

प्रीणयित्वा द्विजाग्र्याणां दद्यादाचमनन्ततः ॥
इति आहृतत्वम् ॥ * ॥

अन्नाद्यभावे फलादिनापि तस्य कर्त्तव्यं
यथा,—

“रेड्ढुदं वदरोन्मिश्रं पिण्याकं दर्भसंस्तरे ।
न्यूय पिण्डं सतो राम इदं वचनमब्रवीत् ॥

इदं भुङ्क्ष्व महाराज । प्रीतो यदश्वना वयम् ।
यदन्नाः पुरुषा राजस्तदन्नाः पिण्डदेवताः ॥”

इत्यथोधाकाण्डम् ॥ * ॥

पूरकपिण्डविधिर्यथा,—
“ततश्चोत्तरपूर्वस्यामग्निं प्रज्वालयेद्दिशि ।

तण्डुलप्रसृतिं तत्र प्रक्षाल्य द्विः पचेत् स्वयम् ॥
सपित्रैस्तिलैर्मिश्रां केशकीटविवर्जिताम् ।

हारोपान्ते ततः क्षिप्त्वा शुद्धां वा गौरमृत्तिकां ॥
तत्पृष्ठे प्रस्तरेर्हमान् याम्याभ्यान् देशसम्भवान् ।

पिण्डक

ततोऽवनेजनन्द्यात् संसरन् गोत्रनामनी ॥
तिलसर्पिर्मधुक्षीरेः सचितं तन्ममेव हि ।
दद्यात् प्रेताय पिण्डन्तु दक्षिणाभिमुखस्थितः ॥
फलमूलगुडचौरतिलमिश्रन्तु कुत्रचित् ।
अर्थः पुष्पैस्तथा दीपैर्धूपैस्तोयैः सुशीतलैः ॥
ऊर्णातन्तुमयैः शुद्धैर्वासीभिः पिण्डमर्चयेत् ।
प्रयाति यावदाकाशं पिण्डादासमयी शिखा ॥
तावत्तु संमुखस्तिष्ठेत् सर्वं तोये ततः क्षिपेत् ।
दिवसे दिवसे देयः पिण्ड एवं क्रमेण तु ॥
सद्यःशौचेऽपि दातव्याः सर्वेऽपि युगपत्तथा ।
त्राहाशौचे प्रदातव्याः प्रथमे त्वेक एव हि ॥
द्वितीयेऽहनि चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि ।
एकस्तोयाञ्जलिस्त्वेवं पात्रमेकश्च दीयते ॥
द्वितीये द्वौ तृतीये त्रीन् चतुर्थे चतुरस्तथा ।
पञ्चमे पञ्च षष्ठे षट् सप्तमे सप्त एव च ॥
अष्टमेऽष्टौ च नवमे नवैव दशमे दश ।
येन स्युः पञ्चपञ्चाशत्तोयस्याञ्जलयः क्रमात् ॥
तोयपात्राणि तावन्ति संयुक्तानि जलादिभिः ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
गयायामात्मपिण्डदानप्रमाणं यथा,—
“स्वकर्मधर्मयोगेन धनसुखावचं बहु ।
उपार्जयित्वा प्रययौ गयातीर्थमनुत्तमम् ॥
पिण्डनिर्वपणं तत्र प्रेतानामनुपूर्वशः ।
चकार स्वपितृणाञ्च दायादानामनन्तरम् ॥
आत्मनश्च महाबुद्धिर्महावेदां तिलैर्विना ।
पिण्डनिर्वपणं चक्रे तथान्येषाञ्च गोत्रिणाम् ॥
एवं प्रदत्तेष्वथ वै पिण्डेषु प्रेतभावतः ।
विमुक्तास्ते द्विज प्रेता ब्रह्मलोकं ततो गताः ॥”
इति वामने ७६ अध्यायः ॥
पिण्डकं, स्त्री, (पिण्ड इव कायतीति । कै + कः ।)
बोलम् । पिण्डमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(गोलः । यथा, सुश्रुते शरीरस्थाने ३ अध्याये ।
“तृतीये (मासि) हस्तपादशिरसां पञ्च
पिण्डकानि वर्तन्तेऽङ्गप्रत्यङ्गविभागश्च सृक्ष्यो
भवति ॥”)
पिण्डकः, पुं, (पिण्ड इव कायतीति । कै + कः ।)
सिङ्गनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । १ । ६ । १२८ ॥
(बोलः । अस्य पर्यायो यथा,—
“विद्वान् गोलः पिण्डकश्च पिण्डोबोलो रसोरसः ॥”
इति वेदाकरतमालायाम् ॥)
पिण्डाचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिण्डालुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य गुणा यथा,—
“पिण्डको वातलः श्लेष्मी आर्द्रो वृथो महा-
गुरुः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
पिण्ड + स्वार्थे कन् । कवलः । यथा, हरिवंशे ।
भविष्यपर्वणि । १० । २१ ।
“पयःपानं तथा कुर्वन् भक्षयन् दधिपिण्ड-
कम् ॥”)
पिण्डकन्दः, पुं, (पिण्डाकारः कन्दः ।) पिण्डालुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (पिण्डालुशब्देऽस्य विशेषो
ज्ञातयः ॥)

१४१

पिण्डप

पिण्डखर्जूरः, पुं, (पिण्डवत् खर्जूरः ।) खनाम-
ख्यातखर्जूरः । तत्पर्यायः । राजजम्बूः २
पिण्डी ३ । इति जटाधरः ॥
पिण्डखर्जूरी, स्त्री, (पिण्डखर्जूर + स्त्रियां ङीष् ।)
पिण्डखर्जूरः । तत्पर्यायः । दीप्या २ खपिण्डा
३ मधुरश्रवा ४ फलपुष्पा ५ खादुपिण्डा ६
हृद्यभक्षा ७ पिण्डखर्जूरिका ८ । अस्या गुणाः ।
गौल्यत्वम् । हिमत्वम् । पित्तदाहार्तिश्वासभ्रम-
नाशित्वम् । वीर्यवृद्धित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।
“पिण्डखर्जूरिका लव्या सा देशे पश्चिमे भवेत् ।
खर्जूरी गोस्तेनाकारा पराद्वीपादिहागता ॥
जायते पश्चिमे देशे सा कोहोरेति कीर्तयते ।
खर्जूरीक्षितयं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥
स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं जतचयहरं गुरु ।
तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्भिभुजकम् ॥
कोष्ठमारुतकृद्गन्धं वान्तिवातकफापहम् ।
ज्वराभिघातक्षुत्तृणकासश्वासनिवारकम् ॥
मदमूर्च्छामरुतपित्तमद्योद्भूतगदान्तकम् ।
महद्भिष्य गुणैरख्या खल्यखर्जूरीका स्मृता ॥
खर्जूरीतरुतोयन्तु मदपित्तकरं भवेत् ।
वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकम् ॥”
अथ पिण्डखर्जूरीभेदः ।
“सुनेपाली तु न्दुला दलहीनफला च सा ।
सुनेपाली अमभ्रान्तिदाहमूर्च्छासपित्तहृत् ॥”
इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे १ भागे ॥
पिण्डगोसः, पुं, (पिण्डवत् संहतो गोसः ।) गन्ध-
रसः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
पिण्डतेलकः, पुं, (पिण्डवत् तेलं यस्य । कप् ।)
तुरस्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पिण्डदः, पुं, (पिण्डं ददातीति । दा + कः ।)
पिण्डदानकर्ता । यथा,—
“लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।
पिण्डदः सप्तमस्तोषां सापिण्डं साप्तपौरुषम् ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
अपि च ।
“गाङ्गेनेह परां सिद्धिं प्राप्यन्ते वारिणा नराः ।
पेत्राः पञ्चात् क्रियाः कार्याः सर्वाश्चैवौह-
देहिताः ॥
क्रियां करोति यः पूर्वां पितृणां यश्च पिण्डदः ।
प्रायश्चित्तमचीर्यं तत् प्रायश्चित्ती भवेत्तु सः ॥”
इत्यग्निपुराणम् ॥
पिण्डपदं, स्त्री, (पिण्डस्य संहतस्य पदम् ।) अङ्क-
विशेषः । यथा,—
“रूपाष्टकैर्विनिहतो भवनस्य बन्धः
कर्तुः खट्वमिह युगशरैकनिघ्नम् ।
एकीकृतं रसनशाकरयुग्मसुक्त-
शेषं ततो भवति पिण्डपदं गृह्यम् ॥
रूपाष्टकैरेकाशीत्या विनिहतः पूरितः भवनस्य
बन्धः दीर्घमात्रेऽपि निहतः खट्वं तत्-
संख्यानं युगशरैकनिघ्न द्विपञ्चाशदुत्तरशत-
पूरितं एकीकृतं पूर्वाङ्केण मिलितं रसनशा-

पिण्डारं

करयुग्मसुक्तशेषं षोडशाधिकद्विशतहृतावशिष्टं
तत् संख्यानं पिण्डपदसंज्ञं गृह्यम् भवति ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
पिण्डपादः, पुं, (पिण्ड इव पादो यस्य ।) हस्ती ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पिण्डपुष्पं, स्त्री, (पिण्ड इव पुष्पं पुष्पगुच्छो यस्य ।)
अशोकपुष्पम् । (कचित् पुं । यथा,—
“अशोको हेमपुष्पश्च वज्रलस्तान्त्रपक्षवः ।
कङ्कलिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
जवापुष्पम् । पद्मपुष्पम् । इति मेदिनी । पे, २७ ॥
तगरपुष्पम् । इति शब्दरत्नावली ॥
पिण्डपुष्पकः, पुं, (पिण्डपुष्पमिव प्रतिकृतिः । “इवे
प्रतिकृतौ ॥” ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।) वास्तुकम् ।
इति शब्दमाला ॥ (वास्तुकशब्देऽस्य गुणादयो
ज्ञातयाः ॥)
पिण्डफला, स्त्री, (पिण्ड इव फलं यस्याः ।)
कटुतुम्बी । इति जटाधरः ॥ (यथा,—
“खिलस्य विम्लापनमेव कुर्था-
दङ्गुललोहोपलवेणुदण्डैः ॥
विकङ्कतारखधकाकनन्ती
काकादनीतापसवृचमूलैः ।
आलेपयेत् पिण्डफलाकर्मभार्गी
करञ्जकालामदनैश्च विद्वान् ॥”
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थानेऽष्टादशेऽध्याये ॥)
पिण्डबीजकः, पुं, (पिण्डवत् बीजानि यस्य । कप् ।)
कर्णिकारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्ण-
िकारशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातया ॥)
पिण्डमुस्ता, स्त्री, (पिण्डवत् स्थूला मुस्ता ।)
नागरमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
पिण्डमूलं, स्त्री, (पिण्डमिव मूलमस्य ।) गर्जरम् ।
मूलकभेदः । तत्पर्यायः । गजाखम् २ पिण्ड-
कम् ३ पिण्डमूलकम् ४ । अस्य गुणाः । कटु-
त्वम् । उष्णत्वम् । गुल्मवातादिदोषनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पिण्डलः, पुं, (पिण्डं संहतौ + बाहुलकात् कलच् ।)
सेतुः । इति हारावली । १२६ ॥
पिण्डसः, पुं, (पिण्डेन परदत्तयासेन सनोति
जीवतीति । सन + ङः ।) भिक्षाशी । भिक्षो-
पजीवी । इति शब्दमाला ॥
पिण्डा, स्त्री, (पिण्ड + टाप् ।) पिण्डायसम् । कस्तूरी-
भेदः । सा कुलत्पिकातः कियत्स्थूला । इति
राजनिर्घण्टः ॥ वंशपत्री । इति भावप्रकाशः ॥
पिण्डातः, पुं, (पिण्ड इव अतति सादृश्यमनुकरो-
तीति । अत + अच् ।) सिङ्गकः । इति रत्न-
माला ॥
पिण्डार्भं, स्त्री, (पिण्डवत् आर्भं मेघजलसम्बन्धि-
द्रव्यम् ।) घनोपलः । इति शब्दमाला ॥
पिण्डायसं, स्त्री, (पिण्डं संहतमायसम् ।)
तीक्ष्णायसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पिण्डारं, स्त्री, (पिण्डं संहतमृच्छतीति । ऋ +
“कर्मण्यम् ॥” ३ । २ । १ । इत्यम् ।) फल-

पिण्डिका

शाकविशेषः। पिण्डारा इति हिन्दीभाषा।
अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। बल्यत्वम्। पित्त-
नाशित्वम्। रुचिकारित्वम्। पाके लघुत्वम्।
विशेषेण विषशान्तिकरत्वम्। इति भावप्रकाशः॥
पिण्डारः, पुं, (पिण्डं ऋच्छतीति। ऋ + अण्।)
क्षप्रणकः। गोपः। महिषीरचकः। हुमभेदः।
इति मेदिनी। रे, १८५॥ विकङ्कतवृक्षः। इति
राजनिर्घण्टः॥

पिण्डालुः, पुं, (पिण्डवत् स्थूल आलुः।) कन्द-
गुडूची। कन्दभेदः। पेड़ालु इति हिन्दी-
भाषा। चुवड़ि आलु इति वङ्गभाषा। तत्-
पर्यायः। ग्रन्थिलः २ पिण्डकन्दः ३ ग्रन्थिः ४
रोमशः ५ रोमकन्दः ६ रोमालुः ७ ताम्बूल-
पत्रः ८ नानाकन्दः ९ पिण्डकः १०। अस्य
गुणाः। मधुरत्वम्। शीतलत्वम्। मूत्रकृच्छ्रदाह-
शोषप्रमेहनाशित्वम्। वृष्यत्वम्। सन्तर्पणत्वम्।
गुरुत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

पिण्डालुकं, स्त्री, (पिण्डालुरिव प्रतिकृतिः। इवार्थे
कन्।) आलुविशेषः। गोल आलु इति गुड
आलु इति चुवड़ि आलु इति च भाषा। अस्य
गुणाः। कफहरत्वम्। गुरुत्वम्। वातप्रकोप-
णत्वम्। इति राजवल्लभः॥ (यथा, सुश्रुते।
१। ४६।

“विदारीकन्दप्रतावरीविसम्पन्नालशृङ्गाटक-
कशेरुकपिण्डालुकमध्वालुकहस्त्यालुककाष्ठालुक-
शृङ्गालुकरक्तालुकेन्द्रीवरोत्पलकन्दप्रभृतीनि॥”)
पिण्डाङ्गा, स्त्री, (पिण्डां कस्तूरीविशेषमाह्वयते
स्पर्शते खगत्वेनेति। ङे + कः।) नाड़ीहिङ्गु।
इति राजनिर्घण्टः॥

पिण्डः, स्त्री, (पिण्डि संहतौ + इन्।) पिण्डिका।
इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

पिण्डिका, स्त्री, (पिण्डन्ते संहतानि भवन्ति
पिण्डान्ते राशीक्रियन्ते वा अराणि यस्याम्।
पिण्ड + घञ्। गौरादित्वात् ङीष्। ततः कन्।
ङ्खञ्।) रथनाभिः। इत्यमरः। २। ८। ५६॥
सा रथचक्रमध्ये मण्डलाकारा यस्यां सर्वाणि
काष्ठान्यासज्यन्ते। इति रायसुकुटः॥ (पिण्डम्।
यथा, हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये।

“कास्थपात्रे समुद्भूतं परीक्षेत भिषग्वरः।
शुद्धकर्मा स तल्लब्धं श्वेतशाल्योदनस्य वा॥
पिण्डिका तत्र संचिन्ता नान्यथा भातिसा पुनः॥”)
पिचिण्डिका। सा जानुनोऽधोमांसलप्रदेशः।
इति हेमचन्द्रः॥ पाथेर डिम् इति भाषा।
(यथा, चरके सूत्रस्थाने ७ अध्याये।

“पकाशयशिरःस्थूलं वातवच्चो निरोधनम्।
पिण्डिकोद्वेष्टनाभ्यां पुरीषे स्याद्विधारिते॥”)
श्वेताम्बुः। इति राजनिर्घण्टः॥ पीठः। यथा,
सूत उवाच।

“पिण्डिकालक्षणं वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः।
पीठोच्छ्रायं यथावच्च भागान् षोडश कारयेत्॥
भूमावेकः प्रतिष्ठः स्याच्चतुर्भिर्जगती सता।
वृत्तो भागस्तथैकः स्यात् वृत्तपट्टस्य भागतः॥

पिण्डिलः

भागैस्त्रिभिस्तथा कण्ठं कण्ठपट्टस्तु भागतः।
भागेन वृत्तपट्टस्तु श्लेषभागेन पट्टिकी॥
प्रचिन्त्यं भागमेकैकं जगती यावदेव तु।
निर्गमस्तु पुरस्तस्या यावद् विशेषपट्टिकाः॥
पीठिकानान्तु सर्वासांमेतत् सामान्यलक्षणम्।
निःशेषादेवतामेदात् शृङ्गध्वं द्विजसत्तमाः॥
स्थण्डिला वाथ वापी च यच्ची वेदी च मण्डला।
पूर्णचन्द्रा च वच्ची च पद्मा वाङ्मशस्तथा॥
त्रिकोणा दशमी तासां संस्थानञ्च निबोधत।
स्थण्डिला चतुरस्रा तु वर्जिता मेखलादिभिः॥
वापी द्विमेखला ज्ञेया यच्ची चैव त्रिमेखला।
चतुरस्रायता वेदी न तां लिङ्गेषु योजयेत्॥
मण्डला वर्तुला या तु मेखलाभिर्गणप्रिया।
रिक्ता द्विमेखला मध्ये पूर्णचन्द्रा तु सा भवेत्॥
मेखलानयसंयुक्ता षडङ्गा वज्रिका भवेत्।
षोडशांसा भवेत् पद्मा किञ्चिद्भुजा च मूलतः॥
तथैव धगुराकारा साङ्गचन्द्रा प्रशस्यते।

त्रिशूलसदृशा तद्वत् त्रिकोणानूङ्गतो मता॥
प्रागुदक्प्रवणा तद्वत्प्रशस्ता लक्षणांविता।
परिवेष्टिभागेन निर्देशन्तत्र कारयेत्॥
विस्तारान्तत्प्रमाणन्तु मूले चाग्रे तदूङ्गतः।
जलवाहश्च कर्त्तव्यस्त्रिभागेन सुशोभनः॥
लिङ्गस्याङ्गं त्रिभागेन स्थौल्येन समधिष्ठिता।
मेखला तु त्रिभागेन खातं वै तत्प्रमाणतः॥

अथवा पादहीनन्तु शोभनं कारयेत् सदा।
उत्तरस्थं प्रमाणन्तु प्रमाणादधिकं भवेत्॥
स्थण्डिलायामथारोग्यं धनधान्यञ्च पुष्कलम्।
गोप्रदा तु भवेत् यच्ची वेदी सम्प्रदा भवेत्॥
मण्डलायां भवेत् कीर्त्तिर्नरदा पूर्णचन्द्रिका।
आयुःप्रदा भवेदच्ची पद्मा सौभाग्यदायिनी॥

पुत्रप्रदाङ्गचन्द्रा स्यात् त्रिकोणा शत्रुनाशिनी।
देवस्य यजनार्थन्तु पिण्डिका दश कीर्त्तिताः॥
शैले शैलमयीं दद्यात् पार्थिवे पार्थिवीन्तथा।
दारुणे दारुजां कुर्यान्मिश्रे मिश्रान्तथैव च॥
नान्ययोनिसु कर्त्तव्या सदा शुभफलेप्सुभिः॥
अर्चयामसमं देयं लिङ्गायामसमं तथा।

यस्य देवस्य या पत्नी तां पीठे परिकल्पयेत्॥
एवमेतत् समाख्यातं समासात् पीठलक्षणम्॥”
इति मत्स्यपुराणे पीठिकानुकीर्त्तनं २३६ अः॥
(लिङ्गपीठम्। गौरीपट्टः। यथा, काशीखण्डे
वायुसंहितायामुत्तरखण्डे। २८। ६।

“लिङ्गं पिण्डिकया साङ्गं पञ्चगव्यैश्च शोधयेत्॥”)
पिण्डितं, त्रि, (पिण्डि + क्तः।) गणितम्। घनम्।
इति विश्वमेदिन्यौ॥ (संहतः। यथा, वायुपुराणे।
“अर्चिष्मान् पिण्डितशिश्रुः सर्पिः काष्मनसन्निभः।
स्निग्धः प्रदक्षिणश्चैव वज्रिः स्यात् कार्य-
सिद्धये॥”)

गुणितम्। इति हेमचन्द्रः॥ तुरष्के, पुं। इति
राजनिर्घण्टः॥

पिण्डिलः, पुं, (पिण्डवदाकृतिरस्यस्येति। पिण्ड +
इलच्।) सेतुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ गणकः।
इत्युणादिकोषः॥

पिण्डीशू

पिण्डिला, स्त्री, (पिण्डिल + टाप्।) गोडुसा।
इति शब्दचन्द्रिका॥

पिण्डी, [न्] त्रि, (पिण्डीऽस्यस्येति। इनिः।)
शरीरी। यथा,—
“यथा स्वर्यं विना भूमिर्गृहं दीपविवर्जितम्।
लिङ्गहीनो यथा पिण्डी जयश्रीस्त्वाविना तथा॥”
इति जैमिनिभारते आश्वमेधिकपर्वणि ३८
अध्याये॥

पिण्डी, स्त्री, (पिण्डाकारोऽस्यस्या इति। अच्।
ततो ङीष्।) पिण्डीतगरः। अलवः। खर्जूर-
विशेषः। इति मेदिनी। डे, २०॥ ज्ञाननिरूप-
णार्थकोपन्यासः। इति धरणिः॥ (पिण्डि +
क्तदिकारादिति वा ङीष्।) पिण्डिका। इत्यमर-
टीकायां रायसुकुटः॥ पिण्डम्। यथा,—

“नीताय तुरगायाश्च भक्तपिण्डी सुगन्धिनीम्।
दद्यात् पुरोहितस्तत्र संमन्त्र्य शान्तिमन्त्रकैः॥”
इति कालिकापुराणे ८६ अध्यायः॥

पिण्डीतकः, पुं, (पिण्डीं स्वल्पपिण्डं तनोतीति।
तन + अनेभ्योऽपीति ङः। ततः संज्ञायां कन्।)
मदनवृक्षः। इत्यमरः। १२। ४। ५२॥ (अस्य पर्यायो
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

“मदनः श्वसनोराचो गोलः पिण्डीतकः फलम्।
छर्द्दालो बिल्वपुष्पा च हरहाटस्तु शल्यकः॥”
यथा च।

“पिण्डीतकस्य तु वराहविभावितस्य
मूलेषु कन्दशकलेषु च सौवहेषु।
तैलं कृतं गतिमपोहति शीघ्रमेतत्
कन्देषु चामरवरायुधसाङ्गयेषु॥”

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने सप्तदशेऽध्याये॥
तगरः। फणिज्भक्तः। इति विश्वः॥

पिण्डीतगरः, पुं, (पिण्डा पुष्पावच्छेदे स्वल्पपिण्डेन
उपलक्षितस्तगरः।) तगरविशेषः। तत्पर्यायः॥
कफवर्द्धनः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पिण्डीतगरकः, पुं, (पिण्डीतगर + स्वार्थे संज्ञायां
वा कन्।) तगरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

पिण्डीतरः, पुं, (पिण्डा उपलक्षितस्तगरः।)
महापिण्डीतरः। इति राजनिर्घण्टः॥

पिण्डीपुष्पः, पुं, (पिण्डीवत् पुष्पं पुष्पस्तवको
यस्य।) अशोकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
(अशोकशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः॥)

पिण्डीरः, पुं, (पिण्डीवत् पिण्डाकाराणीवर्षः
फलानि ईरयतीति। ईर + णिच् + अण्।)
दाडिमवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ हिण्डीरः।
इत्यमरटीकायां रायसुकुटः॥ नीरसे, त्रि।
इति हारावली। १६६॥

पिण्डीशूरः, पुं, (पिण्डां पिण्डयामारे भोजने
एव शूरः अतिनिपुणः नान्यत्र कार्यादाविति
भावः।) खगेहमानं वसन् परदेवी। तत्-
पर्यायः। गेहेनदी २ गेहेशूरः ३। इति हेम-
चन्द्रः। ३। १११॥ (यथा, भट्टौ। ५। ८५।

“राक्षसान् वट्टयन्नेषु पिण्डीशूरान्निरस्तवान्।
यद्यसौ कूपमाहूकि। तवैतावति कः शयः॥”)

तृप्यन्तु तेऽस्मिन् पितरः समस्ता
 इच्छावतां ये प्रदिशन्ति कामान् ।
 सुरत्वमिन्द्रत्वमतोऽधिकं वा
 सुतान् पश्यन् स्वानि बलं गृह्णाणि ॥
 सोमस्य ये रक्षिषु येऽर्कविम्बे
 शुक्ले विमाने च सदा वसन्ति ।
 तृप्यन्तु तेऽस्मिन् पितरोऽन्नतोये-
 र्गन्धादिना पुष्टिमितो ब्रजन्तु ॥
 येषां हुतोऽग्नौ हविषा च तृप्ति-
 र्यं भुज्जते विप्रप्रारीरसंस्थाः ।
 ये पिण्डदानेन सुदं प्रयान्ति
 तृप्यन्तु तेऽस्मिन् पितरोऽन्नतोयेः ॥
 ये खड्गिमांसेन सुरैरभौष्टेः
 कृष्णेस्त्रिलौहियमनोहरेश्च ।
 कालेन प्राकेन महर्षिवर्यैः
 संप्रीणितास्ते सुदमत्र यान्तु ॥
 कथान्वशेषाणि च यान्वभौष्टा-
 न्वतीव येषाममरार्चितानाम् ।
 तेषान्तु सान्निध्यमिह्यास्तु पुण्य-
 गन्धान्नभोज्येषु मया कृतेषु ॥
 दिने दिने ये प्रतिगृह्णतेऽर्चां
 मासान्तपूज्या भुवि येऽष्टकास्तु ।
 ये वत्सरान्तेऽभ्युदये च पूज्याः
 प्रयान्तु ते मे पितरोऽत्र तृप्तिम् ॥
 पूज्या द्विजानां कुसुदेन्दुभासो
 ये क्षत्रियाणाञ्च नवार्कवर्णाः ।
 तथा विशां ये कनकावदाता
 नीलीनिभाः शूद्रजनस्य ये च ॥
 तेऽस्मिन् समस्ता मम पुण्यगन्ध-
 धूपान्नतोयादिनिवेदनेन ।
 तथामिहोमेन च यान्तु तृप्तिं
 सदा पितृभ्यः प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
 ये देवपूर्व्यान्वति तृप्तिश्चैतो-
 रश्नन्ति कथानि शुभाहुतानि ।
 तृप्ताश्च ये भूतिवृजो भवन्ति
 तृप्यन्तु तेऽस्मिन् प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
 रक्षांसि भूतान्यसुरांस्तथोग्रान्
 निर्नाशयन्तस्त्रिंशं प्रजानाम् ।
 आद्याः सुराणाममरेषूपूज्या-
 स्तृप्यन्तु तेऽस्मिन् प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
 प्रजाप्ता वर्हिषद आच्यपाः सोपमास्तथा ।
 तृप्तिं आद्वेऽस्मिन् पितरस्तृप्तिता मया ॥
 प्रजाप्ताः पितृगणाः प्राचीं रचन्तु मे
 दिशम् ।
 वर्हिषदः पान्तु यान्यां ये पितरः स्मृताः ॥
 चोमाच्यपास्तद्बुद्धीचोमपि सोमपाः ।
 भूतपिशाचेभ्यस्तथैवासुरदोषतः ॥
 तन्वाधिपस्तेषां यमो रक्षां करोतु मे ।
 विवशुगाराथो धर्म्मो धन्यः शुभाननः ॥
 भूतिवृद्धभूतिः पितृणां ये गणा नव ।
 कल्याता कर्ता कल्याः कल्यातराश्रयः ॥
 तादितुर्नमः यद्विमे ते गणाः स्मृताः ।

पिष्टतर्पणं, स्त्री, (लघ्वन्तेनेनेति । लप् + करणे
ल्युट् । पितृणां तर्पणमिति । यद्वा, लघ् + भावे
ल्युट् । पितृणां तर्पणं लघ्नियेतीत् ।) पिष्ट-
तीर्थम् । तत्तु तर्जन्यङ्गुष्ठयोर्मध्यम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ निवायः । इति हेमचन्द्रः ॥ तिलः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ पिष्टतीर्थं पिबुदेश्वक्-
जलदानम् । तस्यानुष्ठानं तर्पणशब्दे द्रष्टव्यम् ।
पितृणां लभिमात्रश्च ॥

पिष्टतिथिः, स्त्री, (पिष्टप्रिया तिथिरिति मध्-
लोपो समासः ।) अमावास्या । यथा,—
“अमावास्यादिनं वोऽस्तु तस्यां कुशतिथोदके ।
तर्पिता मानुषैस्तृप्तिं परां गच्छत नान्यथा ।”
इति वाराहपिष्टसर्गस्थितिवर्णनम् ।

पिष्टतीर्थं, स्त्री, (पिष्टप्रियं तीर्थम् ।) गया । इति
जटाधरः ॥ (गयादि-२२२ पिष्टवल्लभतीर्थानि
मतस्यपुराणे ब्राह्मकल्पे २२ अध्याये उक्तानि ।
यथा,—
“तीर्थानि कानि शस्तानि पितृणां वल्लभाणि च ।
नामतस्तानि वक्ष्यामि संक्षेपेण द्विजोत्तमाः ॥
पिष्टतीर्थं गया नाम सर्वतीर्थवरं शुभम् ।
यत्रास्ते देवदेवेशः स्वयमेव पितामहः ।
तत्रेषा पिष्टभिर्गीता गाथा भागमभीप्सुभिः ।
एष्टया वहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
यजेत वाञ्छमेधेन नीलं वा वृषसुतुष्टजेत् ॥
तथा वाराणसी पुण्या पितृणां वल्लभा सदा ।
तत्राविमुक्तसान्निध्यं मुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥
पितृणां वल्लभं तद्वत् पुण्यञ्च विमलेश्वरम् ।
पिष्टतीर्थं प्रयागस्तु सर्वकामफलप्रदम् ॥
वटेश्वरस्तु भगवान् माधवेन समन्वितः ।
योगनिद्राशयस्तद्वत् सदा वसति केशवः ॥
दशाश्वमेधिकं पुण्यं गङ्गाद्वारं तथैव च ।
नन्दाय ललिता तद्वत्तीर्थं मायापुरी शुभा ।
तथा मित्रपदं नाम ततः केदारमुत्तमम् ।
गङ्गासागरमित्याहुः सर्वतीर्थमयं शुभम् ॥
तीर्थं ब्रह्मसरस्तद्वत्तद्वत्तद्वत्तद्वत्तद्वत् ।
तीर्थं तु वैमिशं नाम सर्वतीर्थफलप्रदम् ॥
गङ्गोद्भेदस्तु गोमत्यां यत्रोद्भूतः सनातनः ।
तथा यज्ञवराहस्तु देवदेवश्च शूलभृत् ॥
यत्र तत्काष्ठाङ्गं द्वारमष्टादशमुखो हरेः ।
नेमिस्तु हरिश्चक्रस्य श्रीर्णां यत्राभवत् पुरा ॥
तदेतन्नैमिशारण्यं सर्वतीर्थनिषेवितम् ।
देवदेवस्य तत्रापि वाराहस्य तु दर्शनम् ।
यः प्रयाति स पूतात्मा नारायणपदं व्रजेत् ।
क्षतशौचं महापुण्यं सर्वपावननिघ्ननम् ॥
यत्रास्ते नारसिंहस्तु स्वयमेव जनार्दनः ।
तीर्थमिच्छुमती नाम पितृणां वल्लभं सदा ।
सङ्गमे यत्र तिष्ठन्ति गङ्गायाः पितरः सदा ।
कुर्वन्नेवं महापुण्यं सर्वतीर्थसमन्वितम् ॥
तथा च सरयूः पुण्या सर्वदेवनमस्कृता ।
हरावती नदी तद्वत् पिष्टतीर्थाधिवासिनौ ॥
यमुना देविका काली चन्द्रभागा दृषद्वती ।
नदी वेङ्गुमती पुण्या परा वेङ्गवती तथा ॥

पितृती

पितृणां वल्लभा ह्येताः आह्वे कोटिगुणा मताः ।
जम्बूमार्गं महापुण्यं यत्र मार्गो हि लक्ष्यते ॥
अद्यापि पितृतीर्थं तत् सर्वकामफलप्रदम् ।
नीलकुण्डमिति ख्यातं पितृतीर्थं द्विजोत्तमाः ॥
तथा रुद्रसरः पुण्यं सरो मानसमेव च ।
मन्दाकिनी तथा च्छोदा विपाशाय सरस्वती ॥
पूर्वमित्रपदन्तद्वेद्यानां महाफलम् ।
क्षिप्रा नदी महाकालस्तथाकालक्षरं शुभम् ॥
वंशोद्भेदं हरोद्भेदं गङ्गोद्भेदं महाफलम् ।
भद्रेश्वरं विष्णुपदं नर्मदाद्वारमेव च ॥
गयापिण्डप्रदानेन समान्याहुर्महर्षयः ।
एतानि पितृतीर्थानि सर्वपापहराणि च ॥
स्मरणादपि लोकानां किमु आह्वयतां नृणाम् ।
ओङ्कारं पितृतीर्थं कावेरी कपिलोदकम् ॥
सम्पदस्वर्गवेगायास्तथैवामरकण्टकम् ।
कुरुक्षेत्राच्छतगुणं तस्मिन् स्नानादिकं भवेत् ॥
शुक्रतीर्थं विख्यातं तीर्थं सोमेश्वरं परम् ।
सर्वथाधिहरं पुण्यं शतकोटिफलाधिकम् ॥
आह्वे दाने तथा होमे स्वाध्याये जलसन्निधौ ।
कायावरोहणं नाम तथा चर्मखलती नदी ॥
गोमती वरुणा तद्वत्तीर्थमौशनसं परम् ।
भैरवं भृगुतुङ्गं च गौरीतीर्थमनुत्तमम् ॥
तीर्थं वैनायकं नाम भद्रेश्वरमतः परम् ।
तथा पापहरं नाम पुण्याय तपती नदी ॥
मूलतापी पयोष्णी च पयोष्णीसङ्गमस्तथा ।
महाबोधिः पाटला च नागतीर्थमवन्तिका ॥
तथा वेणा नदी पुण्या महाशालं तथैव च ।
महारुद्रं महालिङ्गं दशार्णां च नदी शुभा ॥
शतरुद्रा शताङ्गा च तथा विश्वपदं परम् ।
अङ्गारवाहिका तद्वन्नदी तौ शोणधरौ ॥
कालिका च नदी पुण्या वितस्ता च नदी तथा ।
एतानि पितृतीर्थानि शस्यन्ते स्नानदानयोः ॥
आह्वेतेषु यद्वत्तन्तदनन्तफलं स्मृतम् ।
द्रोणी वाटनदी धारासरित् क्षीरनदी तथा ॥
गोकर्णं गजकर्णं तथा च पुरुषोत्तमः ।
द्वारका कृष्णतीर्थं तथा नन्दसरस्वती ॥
नदी मण्डिमती नाम तथा च गिरिकर्णिका ।
धूतपापं तथा तीर्थं समुद्रो दक्षिणस्तथा ॥
एतेषु पितृतीर्थेषु आह्वमानन्त्यमनुते ।
तीर्थं मेघकरं नाम स्वयमेव जनाह्वनः ॥
यत्र शार्ङ्गधरो विष्णुर्मखलायामवस्थितः ।
तथा मन्दोदरी तीर्थं तीर्थं चम्पा नदी शुभा ॥
तथा सामलनाथश्च महाशालनदी तथा ।
चक्रवाकं चर्मकोटं तथा जम्भेश्वरं महत् ॥
अर्जुनं त्रिपुरं चैव सिद्धेश्वरमतः परम् ।
श्रीशैलं शार्ङ्गं तीर्थं नारसिंहमतः परम् ॥
महेन्द्रश्च तथा पुण्यमथ श्रीरङ्गसंज्ञितम् ।
एतेष्वपि सदा आह्वमनन्तफलदं स्मृतम् ॥
दर्शनादपि चैतानि सदाः पापहराणि वै ।
तुङ्गभद्रा नदी पुण्या तथा भीमरथी सरित् ॥
भीमेश्वरं कृष्णवेणा कावेरी कुङ्कुमा नदी ।
नदी गोदावरी नाम त्रिसन्ध्या तीर्थमुत्तमम् ॥

१४५

पितृती

तीर्थं त्रैयम्बकं नाम सर्वतीर्थमनुत्तमम् ।
यत्रास्ते भगवानीशः स्वयमेव त्रिलोचनः ॥
आह्वेतेषु सर्वेषु कोटिकोटिगुणं भवेत् ।
स्मरणादपि पापानि नश्यन्ति शतधा द्विजाः ॥
श्रीपर्णी ताम्रपर्णी च जयातीर्थमनुत्तमम् ।
तथा मत्स्यनदी पुण्या शिवधारं तथैव च ॥
भद्रतीर्थं विख्यातं पम्पातीर्थं च शाश्वतम् ।
पुण्यं रामेश्वरं तद्वदेलानपुरमलं परम् ॥
अङ्गभूतं विख्यातमानन्दकमलं बुधम् ।
आम्नातकेश्वरं तद्वदेकाम्बकमतः परम् ॥
गोवर्धनं हरिश्चन्द्रं कपुचन्द्रं पृथूदकम् ।
सहस्राक्षं हिरण्यक्षं तथा च कदली नदी ॥
रामाधिवासस्तत्रापि तथा सौमित्रिसङ्गमः ।
इन्द्रकीलं महानादन्तथा च प्रियमेलकम् ॥
एतान्यपि सदा आह्वे प्रशस्तान्यधिकानि तु ।
एतेषु सर्वदेवानां सान्निध्यं दृश्यते यतः ॥
दानमेतेषु सर्वेषु दत्तं कोटिशताधिकम् ।
बाहुदा च नदी पुण्या तथा सिद्धवनं शुभम् ॥
तीर्थं पाशुपतं नाम नदी पार्वतिका शुभा ।
आह्वेतेषु सर्वेषु दत्तं कोटिशतोत्तरम् ॥
तथैव पितृतीर्थं यत्र गोदावरी नदी ।
शुतालङ्गसहस्रेण सर्वान्तरजलावहा ॥
जामदग्न्याय तत्तीर्थं क्रमादायातमुत्तमम् ।
प्रतीकस्य भयाङ्गिनं यत्र गोदावरी नदी ॥
तत्तीर्थं हयकथानामसरोयुगसंज्ञितम् ।
आह्वानिकार्यदानेषु तथा कोटिशताधिकम् ॥
तथा सहस्रलिङ्गश्च राघवेश्वरमुत्तमम् ।
सेन्द्रफेना नदी पुण्या यन्त्रेन्द्रः पतितः पुरा ॥
निहत्वा नमुचिं शक्रस्तपसा स्वर्गमाप्तवान् ।
तत्र दत्तं नरैः आह्वमनन्तफलदं भवेत् ॥
तीर्थं पुष्करं नाम शालग्रामं तथैव च ।
सोमपानश्च विख्यातं यत्र वैश्वानरालयम् ॥
तीर्थं सारस्वतं नाम स्वामितीर्थं तथैव च ।
मलन्दरा नदी पुण्या कौशिकी चन्द्रिका तथा ॥
वेदभां वाथ वैरा च पयोष्णी प्राङ्मुखा परा ।
कावेरी चोत्तरा पुण्या तथा जालन्धरी गिरिः ॥
एतेषु आह्वतीर्थेषु आह्वमनन्त्यमनुते ।
लोहदण्डं तथा तीर्थं चित्रकूटस्तथैव च ॥
विन्ध्ययोगश्च गङ्गावास्तथा नदीतटं शुभम् ।
कुलाभ्यन्त तथा तीर्थं उर्वशीपुलिनं तथा ॥
संसारमोचनं तीर्थं तथैव ऋणमोचनम् ।
एतेषु पितृतीर्थेषु आह्वमानन्त्यमनुते ॥
अट्टहासं तथा तीर्थं गौतमेश्वरमेव च ।
तथा वशिष्ठं तीर्थं चारितं तु ततः परम् ॥
ब्रह्मावर्तं कुशावर्तं हयतीर्थं तथैव च ।
पिण्डारकश्च विख्यातं शङ्खोद्धारं तथैव च ॥
घण्टेश्वरं विष्णुकश्च नीलपर्वतमेव च ।
तथा च धरणीतीर्थं रामतीर्थं तथैव च ॥
अश्वतीर्थं विख्यातमनन्तं आह्वदानयोः ।
तीर्थं वेदशिरो नाम तथैवौघवती नदी ॥
तीर्थं वसुप्रदं नाम क्वागलाखं तथैव च ।
एतेषु आह्वदातारः प्रयान्ति परमं पदम् ॥

पितृप्र

तथा च वदरीतीर्थं गणतीर्थं तथैव च ।
जयन्तं विजयश्चैव शुक्रतीर्थं तथैव च ॥
श्रीपतेश्च तथा तीर्थं तीर्थं रैवतकं तथा ।
तथैव शारदातीर्थं भद्रकालेश्वरं तथा ॥
वैकुण्ठतीर्थं परं भीमेश्वरमथापि वा ।
एतेषु आह्वदातारः प्रयान्ति परमां गतिम् ॥
तीर्थं मातृगृहं नाम करवीरपुरं तथा ।
कुपेश्वरश्च विख्यातं गौरीशिवरमेव च ॥
नकुण्डेश्वरं तीर्थं कर्दमालं तथैव च ।
दण्डिपुण्यकरं तद्वत् पुण्डरीकपुरं तथा ॥
सप्त गोदावरीतीर्थं सर्वतीर्थेश्वरेश्वरम् ।
तत्र आह्वं प्रदातव्यमनन्तफलमीप्सुभिः ॥
एष तूद्देशतः प्रोक्तस्तीर्थानां संग्रहो मया ।
वागीशोऽपि न शक्नोति विस्तरात् किमु ।
मारुषः ॥
सत्यं तीर्थं दया तीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः ।
वर्णाश्रमाणां गेहेऽपि तीर्थं नृणामुत्तमम् ॥
एतत्तीर्थेषु यच्छ्राद्धं तत् कोटिगुणमिष्यते ।
यस्मात् तस्मात् प्रयत्नेन तीर्थं आह्वं समाचरेत् ॥*॥
तर्ज्यङ्गुष्ठयोर्मध्यम् । इत्यमरः ॥
“अन्तराङ्गुष्ठदेशिन्योः पितृणां तीर्थमुत्तमम् ॥”
इति कौर्म उपविभागे ११ अध्यायः ॥
पितृदानं, स्त्री, (पितरि पित्रे वा दानम् ।) पित्राद्युद्देशेनान्नवस्त्रादिदानम् । पितृपदं मृतोपलक्षणं तेन मात्रादेरपि ग्रहणम् । तत्पर्यायः । निवापः २ । इत्यमरः । २।७।३१ । निवपनम् ३ पितृदानकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
पितृदानकं, स्त्री, (पितृदान + स्वार्थे कन् ।) पित्रुद्देश्यकदानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
पितृपक्षः, पुं, (पितृप्रियः पक्षः ।) गौणान्वित-कृष्णपक्षः । स तु प्रेतपक्षः । तत्र आह्वफलं यथा, हेमाद्रिमाधवसंग्रहयोर्नागरखण्डम् । “आषाढ्याः पक्षमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे । यो वै आह्वं नरः कुर्यादेकस्मिन्नपि वासरे । तस्य संवत्सरं यावत् तप्ताः स्युः पितरो ध्रुवम् । नभा वाथ नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् । सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पक्षमः ॥” इति मलमासतत्त्वम् ॥
पितृपतिः, पुं, (पितृणां पतिः ।) यमः । इत्यमरः । १।१।६१ ॥ (यथा, मार्कण्डेये १०।४।३७ “त्वं ब्रह्मा हरिरजसंज्ञितस्त्वमिन्द्रो वित्तेशः पितृपतिरनुपतिः समीरः । सोमोऽग्निर्गगनमहीधरोऽविसंघः किं स्तव्यं तव सकलात्मरूपधाम्नः ॥”) पितृपिता, [ऋ] पुं, (पितुः पिता ।) पितामहः । इत्यमरः । २ । ६ । ३३ ॥
पितृप्रक्षः, स्त्री, (पितृणां प्रक्षमार्तिव । पितृकृत्ये सन्धावर्तिन्यास्तियेर्गङ्गात्वादस्याः प्रक्षतुल्यपालकतया तथात्वम् ।) सन्धा । इत्यमरः । १।४।३॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५०१ । “रजनीमियमुपनेतुं पितृप्रक्षः प्रथममुपतस्थे ।

पितृलो

रञ्जयति स्वयमिन्द्रं कुनायकं दुष्टदूतीव ॥
पितुः प्रसृज्जनयित्री ।) पितामही ॥
पितृप्रियः, पुं, (पितृणां प्रियः ।) भृङ्गराजः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य भृङ्गराज-
शब्दे ज्ञातयाः ॥)
पितृवन्तुः, पुं, (पितृवन्तुः ।) पितामहभगिनी-
पुत्रः । पितामहीभगिनीपुत्रः । पितृमातुल-
पुत्रः । इत्युद्वाहृतत्त्वम् ॥
पितृवान्ववः, पुं, (पितृवान्ववः ।) पितृवन्तुः ।
यथा, उद्वाहृतत्त्वे ।
“पितुः पितुः स्वसुः पुत्राः पितृमातुः स्वसुः सुताः ।
पितृमातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृवान्ववाः ॥”
पितृभोजनः, पुं, (पितृभिर्भुज्यते इति । भुज +
कर्मणि ल्युट् । पितृभोजकदानेऽस्य प्रशस्त-
तया तथात्वम् ।) माषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(भुज + भावे ल्युट् । पितृणां भोजनमिति ।)
पितृणां भक्षणे, स्त्री ।
पितृभ्राता, [ऋ] पुं, (पितृभ्राता ।) पितृभ्यः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ३१ ॥
पितृयज्ञः, पुं, (पितृभ्यः पितृनुद्दिश्यैतर्घ्यः यो
यज्ञः ।) तर्पणम् । यथा, मनुः । ३ । ७० ।
“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो देवो बलिर्भौतो नृपश्चोऽतिथिपूजनम् ॥”
पितृलोकः, पुं, (पितृणां लोकः ।) पितृणां सुव-
नम् । (यथा, महाभारते । १ । ६२ । १० ।
“कथञ्च बहुलाः सेनाः पाण्डवः कृष्णसारथिः ।
अस्यन्नेकोऽनयत् सर्वाः पितृलोकं धनञ्जयः ॥”)
अस्य विवरणं यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
“सर्वेषामेव देवानामाद्यो नारायणो गुरुः ।
तस्माद्ब्रह्मा समुत्पन्नः सोऽपि सप्ताष्टजन्मनीन् ॥
मा यजस्विति तेनोक्तास्तदा ते परमेष्ठिनः ।
आत्मनात्मानमेवाग्रे अयजन्त इति श्रुतिः ॥
तेषां वै ब्रह्मजातानां महावैकारिककर्मणाम् ।
अपश्यद्वाभिचारेण महानेष्टं कृतो यतः ।
प्रमथ्यज्ञानिनः सर्वे भविष्यन् न संशयः ॥
एवं प्रज्ञास्ततस्तेऽपि ब्रह्मणात्मसमुद्भवाः ।
सद्योवैश्वकरान् पुत्रानुत्पाद्य त्रिदिवं ययुः ॥
ततस्तेषु प्रयातिषु त्रिदिवं ब्रह्मवादिषु ।
तत्पुत्राः आहुदानेन तर्पयामासुरब्रह्मा ॥
ते च वैमानिकाः सर्वे ब्रह्मणः सप्त मानसाः ।
तत्पितृदाममन्त्रोक्तं प्रपश्यन्तो अवस्थिताः ॥
गौरमुख उवाच ।
ये च ते पितरो ब्रह्मन् स्वच कालं समासते ।
क्रियन्तो वै पितृगणास्तस्मिन् लोके यवस्थिताः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
प्रवर्तन्ते वराः केचिद्देवानां सोमवर्हनाः ।
ते मरीचादयः सप्त सर्गे ते पितरः स्मृताः ॥
चत्वारो मूर्त्तिमन्तो वै त्रयस्त्रयं ह्यमूर्त्तयः ।
तेषां लोकनिसर्गश्च कीर्त्तयिष्यामि तच्छृणु ॥
प्रभावश्च महर्षे त्वं विस्तरेण निबोध मे ।
धर्ममूर्त्तिधरास्तेषां त्रयोऽन्ये परमा गणाः ॥

१४६

पितृलो

तेषां नामानि लोकांश्च कीर्त्तयिष्यामि तच्छृणु ॥
लोकाः सन्तानकामाय यत्र तिष्ठन्ति भास्वराः ।
अमूर्त्तयः पितृगणास्ते वै पुत्राः प्रजापतेः ॥
विराजस्य प्रजाः श्रेष्ठास्ते वैराजा इति स्मृताः ।
देवानां पितरस्ते हि तान् यजन्तीह देवताः ॥
एते वै लोकविभ्रष्टा लोकान् प्राप्य सनातनान् ।
पुनर्युगशतान्तेषु जायन्ते ब्रह्मवादिनः ॥
ते प्राप्य तां स्मृतिं भूयः सिद्धियोगमनुत्तमम् ।
चिन्त्य योगगतिं शुद्धां पुनरावृत्तिदुर्लभाः ॥
एतेऽस्मिन् पितरः आहुः योगिनां योगवर्हनाः ।
आप्यायितास्तु ते पूर्वं येऽपि योगवले रताः ॥
तस्मात् आहुनि देवानि योगिनां योगसत्तमैः ।
एष वै प्रथमः सर्गः सोमपानामनुत्तमः ॥
एते त एकतनवो वर्तन्ते द्विजसत्तमाः ।
भूलोकवाशिना याच्या सुवर्लोकनिवासिनः ॥
सर्गलोका मरीचाद्यास्तेषां याच्या महर्गताः ।
कल्पवासिकसंज्ञानां तेषामपि जने स्थिताः ॥
सनकाद्यास्ततस्तेषां वैराजास्तपसि स्थिताः ।
तेषां सत्यगताः प्रोक्ता इत्येषा पितृसन्ततिः ॥
सप्तधा सप्तलोकेषु आदिमन्वन्तरक्रिया ।
अन्येषां वसवः साध्या रुद्रादित्यान्निवासिताः ॥
अग्रतः सर्ववर्णानां साधारण्येन संस्थिताः ।
ऋषयश्च तदुत्पन्ना इति सप्तविधा गणाः ॥
तेषां कल्याणं संजाता महती पितृसन्ततिः ।
आमिखात्ताश्च मारीचा वैराजा वर्हिसंज्ञिताः ॥
सुकाला नाम पितरो वशिष्ठस्य प्रजापतेः ।
तेऽपि याच्यास्त्रिभिर्वर्णैर्न शूद्रेण पृथक् कृतम् ॥
वर्णत्रयाभ्युद्भूतः शूद्रः सर्वान् पितॄन् यजेत् ।
न तु तस्य पृथक् सन्ति पितरः शूद्रजातयः ॥
सुक्तेचेतनका ब्रह्मन् ! न दृश्यन्ते पितृवपि ।
विशेषश्चास्त्वदृष्ट्या तु पुराणानाञ्च दर्शनात् ॥
एवं ऋषिस्तुतेः शास्त्रेऽज्ञात्वा याजकसम्भवान् ।
स्वयं दृष्ट्वा स्मृतिर्लब्ध्वा पुत्राणां ब्रह्मणा ततः ॥
परं निज्ज्ञानमापन्नास्तेऽपि ज्ञानिन एव च ।
वैश्यादीनां कश्यपाद्या वर्णानां वसवादयः ॥
अविशेषेण विज्ञेया गन्धर्वाद्या अपि भुवम् ।
एष ते पेटकः सर्ग उद्देशेन महामुने ! ।
कथितो नान्त एवास्य वर्षकोत्या हि दृश्यते ॥
इति वाराहे आहुकल्पः ॥ * ॥
अपि च ।
“पितृणां सम्भवं राजन् ! कथमानं निबोध मे ।
पूर्वं प्रजापतिर्ब्रह्मा सिद्धस्तुर्विविधाः प्रजाः ॥
एकाग्रमानसः सर्वास्तस्मात्ता मनसो बहिः ।
कृत्वा परमकं ब्रह्म ध्यायन् सर्वेषु रूपकैः ॥
तस्यात्मनि तदा योगं गतस्य परमेष्ठिनः ।
तस्मात्ता निययुर्देहाद्धूमवर्णकृतत्विवः ॥
पिबाम इति भाषन्तः सुरां सोममितोऽसक्तत् ।
ऊर्ध्वं जिगमिषन्तो वै अधः संस्थास्तपस्विनः ॥
तान् दृष्ट्वा सहसा ब्रह्मा तिर्यक्संस्थांस्तदो-
न्मुखान् ॥
भवन्तः पितरः सन्तु सर्वेषां गृहमेधिनाम् ॥
ऊर्ध्ववक्त्रास्तु ये तत्र ते नान्दीमुखसंज्ञिताः ॥

पितृव

इत्युक्त्वा तु तदा ब्रह्मा तेषां पन्थानमाकरोत् ।
दक्षिणायनसंज्ञन्तु पितृगणान् पितामहः ॥
तूष्णीं ससर्ज भूतानि तन्मनुः पितरस्ततः ।
वृत्तिं नो देहि भगवन् यथा विन्दामहे सुखम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
अमावास्यादिनं वोऽस्तु तस्यां कुशतिलोदकैः ।
तर्पिता मानुषेस्तृप्तिं परां गच्छत नान्यथा ॥
तिला देयास्तथैतस्यासुपोष्य पितृभक्तितः ।
परमं तस्य सन्तुष्टाः परं यच्छत मा चिरम् ॥
इति वाराहे पितृसर्गस्थितिवर्णनम् ॥ * ॥
पितृआहुविशेषे देवताविशेषाः पितृगणाश्च यथा,
“ऋतुर्देवो वसुः सत्यः कामः कालस्तथा धनिः ।
रोचकश्चाद्रवाश्चैव तथा चान्यः पुरुरवाः ।
विश्वेदेवा भवन्त्येते दश सर्वत्र पूजिताः ।
विश्वदेवो ऋतुर्देवो सर्वास्त्रिष्टु विश्रुतौ ॥
नित्यं नान्दीमुखश्चाहुः वसुसत्यौ च पेटके ।
नवान्नालम्भने देवौ कामकालौ सदैव हि ॥
अपि कन्यागते सूर्ये आहुः च धनिरोचकौ ।
पुरुरवाश्चाद्रवाश्च विश्वदेवौ च पर्वणि ॥
सुभास्वरा वर्हिसदो ह्यमिखात्तास्तथैव च ।
आम्यपाश्चोपभूताश्च क्रयादाश्च सुकालिनः ॥
एते पितृगणाः सप्त पौराणाः केचिद्देव हि ॥
इत्यमिपुराणम् ॥ * ॥
अमिखात्तादेवतपत्तिर्यथा,—
“ततो नियन्त्रेन्द्रियकं विकारं चतुराननः ।
जिह्वचुरपि तत्पाज तां सन्धां कामरूपिणीम् ॥
तत्पृथ्वीरासु घर्मात्मो यत् प्रपात द्विजोत्तमः ॥
अमिखात्ता वर्हिसदो जाताः पितृगणास्ततः ।
भिन्नाञ्जननिभाः सर्वे पुष्कराणीवलोचनाः ।
नितान्तसंयताः पुण्याः संसारविमुखाः परे ।
सहस्राणां चतुःषष्टिरमिखात्ताः प्रकीर्त्तिताः ॥
यदृशीतिसहस्राणि तथा वर्हिसदो दिनाः ॥
इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ॥ * ॥
तेषां तर्पणविधिर्यथा,—
“अपसथं ततः कृत्वा सथं जातु च भूतले ।
अमिखात्तास्तथा सौम्यान् हविर्भूतस्तथोद्भवात् ॥
सुकालिनो वर्हिसदस्तथा चैवाप्यपान् पुनः ।
तर्पयेत्तु पितॄन् भक्त्या सतिलोदकचन्दनैः ॥
दर्भपाणिस्तु विधिवत् प्रेतांस्तार्पयेत्ततः ।
पित्रादीन्नामगोत्रेण तथा मातामहानपि ।
सन्तर्प्य विधिवद्ब्रह्मा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
ये बान्धवाबान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।
ते हस्तिमखिलां यान्तु यथास्ततोऽभवाञ्छति ॥
इति मातृस्ये ज्ञानविधौ ८४ अध्यायः ॥
पितृवनं, स्त्री, (पितृणां वनमिव ।) प्रशानम् ।
इत्यमरः । २ । ८ । ११८ ॥ (यथा, महाभारते ।
११ । ४ । १५ ।
“सर्वे पितृवनं प्राप्ता स्वपन्ति विगतज्वराः ।
निर्मासैरिष्टभूयिष्ठैर्गात्रैः क्षायुर्विवन्त्येः ॥”)
पितृवनेचरः, पुं, (पितृवने प्रशान्ते चरतीति ।
चर + “चरेष्टः ।” ३ । २ । १६ । इति टः ।
अशुक्समासः ।) शिवः । इति केचित्तु ॥

पित्तं

पित्तवसतिः, स्त्री, (पितृणां वसतिर्यत्र ।) श्वश्रुयन-
स्थानम् । अश्वश्रुयनम् । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥

पित्त्यः, पुं, (पितृभ्राता । “पित्त्यमातुलमाता-
महपितामहाः ।” ४ । २ । ३६ । इत्यत्र
“पितृभ्रातरि यत् ।” इति वार्तिकोक्त्या यत्-
प्रत्ययः ।) पितृभ्राता । इत्यमरः । २ । ६ । ३१ ॥
अपि च ।

“पित्त्यो जनकभ्राता ज्येष्ठतातोऽयजो यदि ।

पितुः कनिष्ठभ्राता तु खलुतातोऽभिधीयते ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

पितृष्वसा, [ऋ] स्त्री, (पितुः स्वसा भगिनी ।
“मातृपितृभ्यां स्वसा ।” ८ । ३ । ८४ । इति
श्वलम् ।) पितृभगिनी । पिषी इति भाषा । यथा,
“मातृष्वसा मातुलानी पितृष्वस्त्री पितृष्वसा ।
श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातुल्याः प्रकीर्तिताः ॥”
इति दायभागः ॥

पितृष्वस्त्रीयः, त्रि, पितृष्वसुरपत्यम् । (पितृष्वस्त्री +
ह्रस्वः ।) पितृभगिनीयः । इति सुश्रुतबोध्याकर-
णम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १११ । २ ।
“पितृष्वस्त्रीयाय सुतामनपत्याय भारत ।।
अग्रमये प्रतिज्ञाय स्वस्थापयं स सत्यवाक् ॥”)

पितृसन्निभः, पुं, (सन्निभमभातीति सन्निभस्तुल्यः ।
पितुः सन्निभः ।) पितृतुल्यः । तत्पठ्यायः ।
मनोजवः २ मनोजवसः ३ । इत्यमरभरतौ ॥

पितृहृत्, स्त्री, (हृते इति हृत्जननी । पितृणां
हृत्जननीव । पितृहृत्वे सन्ध्यागामिन्यास्तियेर्पाञ्च-
त्वात् जननीवत् पालकत्वेनेव तथात्वम् ।) सन्ध्या ।
इति शब्दमाला । (पितरं हृते इति । क्तिप् ।
पितामही । इति युत्पत्तिरुच्यते ॥)

पितृहृत्, पुं, (पितृनाह्वयत्वेनेति । पितृ + हृत् +
करणे क्तिप् ।) दक्षिणकर्णः । यथा, श्रीभाग-
वते । ४ । २५ । ५० ।

“पितृहृत्पुण्या हार्दक्षिणेन पुरञ्जनः ॥”

“शास्त्रे च प्रथमं श्रोतव्यं कर्मकाण्डं इत्येता-
वता सामान्येन प्रवृत्तसंज्ञकस्य कर्मकाण्डस्य
दक्षिणकर्णेन अवलम्बितम् । तत्तदर्थमनुष्ठाय
पितृभिराहूतः पितृलोकप्रापकं पितृमानं प्रप-
द्यते । तदनेन प्रकारेण पितृणामाज्ञानमनेन
भवति पितृहृत्दक्षिणः कर्णः । एवं तदेवरीत्येन
उत्तरकर्णो देवहूः । तथा च यावत्स्थितिः ।

पितृहृत्दक्षिणः कर्णः उत्तरो देवहूः स्मृतः ।

प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च शास्त्रं पञ्चालसंज्ञितम् ॥”

इति तट्टीकायां श्रीधरखामी ॥

पित्तं, स्त्री, (अपिदीयते प्रकृतावस्थया रक्ष्यते
विज्ञतावस्थया नाशयते वा शरीरं येनेति । अपि
+ देहं पालने, हो य स्तेदने वा + क्तः । “अच
उपसर्गात् ।” ७ । ४ । ४७ । इति तादृशः ।
अपेरलोपः ।) शरीरस्थधातुविशेषः । तत्-
पठ्यायः । मातुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६२ ॥
पलज्वलः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तेजः ४
तित्ताधातुः ५ उष्मा ६ अग्निः ७ अनलः ८ ।

पित्तं

(यथा, महाभारते । ६ । ८१ । ४१ ।

“अभिमन्योस्ततस्तेषु घोरं युद्धमवर्त्तत ।

शरीरस्य यथा राजन् । वातपित्तकफैस्त्रिभिः ॥”)

अस्य गुणाः ।

“पित्तश्च तित्ताश्चरसश्च सारकं

तूष्णं द्रवं तीक्ष्णमिदं मधौ बहु ।

वर्षान्तकाले भृशमह्वराच्च

मध्यन्दिने तदुद्दिष्टे च क्षुध्यति ॥”

इति राजनिघण्टुः ॥ ३ ॥

अपि च ।

“सर्वं पित्तमपस्मारकुलदुष्टव्रणोपहृम् ।

चक्षुष्यं कटुतीक्ष्णोष्णसुम्नादक्रिमिनाशनम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ३ ॥

पित्तस्य स्वरूपमाह ।

“पित्तसुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्वगुणोत्तरम् ।

सरं कटु लघु क्षिप्तं तीक्ष्णमन्तु पाकतः ॥”

पीतं निरामम् । नीलं सामम् । एकं पित्तं

वातवन्नामस्थानकर्मभेदेः पञ्चविधम् ॥ ३ ॥

तेषां पित्तानां नामान्याह ।

“पाचकं रज्जकश्चापि साधकाजोचके तथा ।

भ्राजकश्चेति पित्तस्य नामानि स्थानभेदतः ॥” ३ ॥

अथ पाचकादीनां स्थानान्याह ।

“अग्रशये यत्तुल्योद्गोर्हृदये लोचनद्वये ।

त्वचि सर्वेशरीरेषु पित्तं निवसति क्रमात् ॥” ३ ॥

अथ तेषां कर्माग्याह ।

“पाचकं पचते सुक्तं शेषाभिवलवर्द्धनम् ।

रसमन्त्रपुरीषाणि विरेचयति निवृत्तः ॥”

पाचकं पित्तमामपकाश्रयमध्यस्थं षड्विधमा-

हारं भोष्यं भक्ष्यं चर्ष्यं लेह्यं चूष्यं पेयं पचति

दोषरसमन्त्रपुरीषाणि पृथक् करोति च । तद-

ग्रशयस्थमेवात्मशक्ता रसरज्ज्वलद्वयस्य कफ-

तमोऽपनोदनरूपग्रहणप्रभाप्रकाशनाभ्यङ्ग-

लेपादिपाचनादभिकर्मेणा शेषाणां पित्तस्थाना-

नामकुग्रहं करोति । शेषाण्यपि पित्तस्थानानि

यत्तुल्योद्गोर्हृदीनि भागेन गत्वा तत्र तत्र रसरज्ज-

नादिकर्मभिरुपकरोतीत्यर्थः । कथमूतं पाचक-

पित्तं शेषाभिवलवर्द्धनं शेषा अग्रयः पृथि-

यादिमहाभूतगताः सप्तधातुगताश्च । यत

उक्तं चरकेण ।

“भौमाप्याग्नेयवायवाः पञ्चोष्णाः सनाभसाः”

इति ।

उष्णाणोऽग्रयः । यत उक्तं वाग्भटे ।

“दोषधातुमलादीनामुष्माग्नेयशसनम्” इति ।

दोषधातुमलादीनामुष्माग्नेयशसनम् । रसादि-

धातुगताश्च सप्त तेषां बलवर्द्धनम् । यथा गृहे

स्थापितानि रत्नानि खद्योतवद्दूरभास्वराणि

तान्यपि दीपज्योतिषा दूरप्रकाशकानि भवन्ति ।

तथा अग्रशयस्थपाचकाभितेजसा सर्वे अग्रयो

बलवन्तो भवन्ति । तथा च वाग्भटः ।

“अन्नस्य पक्ता सर्वेषां पक्ताणामधिको मतः ।

तन्मूलास्ते हि तद्वद्विचयवृद्धिचयात्मकाः ॥”

इति ॥

पित्तं

ननु पित्तादन्वोऽभिराहोस्वित् पित्तमेवाभिरिति

सन्देहः । उच्यते पित्तस्योष्णादिगुणद्वाराहार-

पाचनरज्जनदर्शनादिकर्मणश्च न खलु पित्त-

यतिरेकेणान्वोऽभिः । तस्मादभिरूपस्यैव पित्तस्य

स्थानभेदात् पाचकरज्जकसाधकालोचकभ्राजक-

संज्ञाः । तथा च वाग्भटे ।

“पाचकं तिलमानं स्वात् काटिन्यान्नास्य दीपता ।

अनुगृह्णात्यविकृतं पित्तं पाकोद्गर्शनैः ॥

चुत्तुर्दृष्टिप्रभाभेधाधीशैर्यतनुमाह्वैः ।

पित्तं पञ्चात्मकं तच्च पक्तामाश्रयमध्यगम् ॥

पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तेजसगुणोदयात् ।

त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्मणानलशब्दितम् ॥

पचत्यन्नं विभजते सारकित्वा पृथक् तथा ।

तत्रस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहम् ॥

करोति बलदानेन पाचकं नाम तत् स्मृतम् ॥”

ननु यदि पित्ताग्रोऽभिराहोस्वित् कथं दृष्टं पित्तस्य

शसनमग्नेर्दीपनमिति । तथा मत्स्याः पित्तं

कुर्वन्ति न च तेऽभिदीप्तिकरा इति । तथा

पित्ताधिक्यात्तीक्ष्णोऽभिरित्यपि कथं स्यात् ।

तथा समदोषः समाभिश्चेत्यपि वक्तुं न युज्यते ।

तथा द्रवं क्षिप्तमधोगच्छ पित्तं घट्टितोऽन्य-

थेति । अत्रोच्यते । पित्तमग्नेः सतताधिष्ठानम् ।

तथा चोक्तं तन्मन्त्रे ।

“अभिर्भिन्नगुणैर्युक्तः पित्तं भिन्नगुणैस्तथा ।

द्रवं क्षिप्तमधोगच्छ पित्तं घट्टितोऽन्यथा

तस्मात्तेजोमयं पित्तं पित्तोष्मा यः स शक्तिमान् ।

स सचरति कुक्षिस्थः सर्वतो धमनीमुखैः ॥

स कायाभिः स कायोष्मा स पक्ता स च जीवनम् ।

अनन्यगतिरित्येवं देहे कायाभिरुच्यते ॥”

अन्यथा ।

“वामपार्श्वश्रितं नाभिः किञ्चित् सोमस्य मण्ड-

लम् ।

तन्मध्ये मण्डलं सौख्यं तन्मध्येऽभिर्यवस्थितः ॥

जरायुमात्रप्रच्छन्नः काचकोषस्थदीपवत् ॥”

तथा च मधुकोषे । “द्रवतेजःसमुदायात्मकस्य

पित्तस्य तेजोभागोऽभिरिति । तेन पित्तमध्य-

स्थिवत् मन्यते । अमितापितायोगोलकवत् ।”

परमार्थतस्तु अभिः पित्ताद्भिन्न एवेति

सिद्धान्तः । अतएवाह रसप्रदीपे ।

“जाठरो भगवानभिरौश्वरोऽन्नस्य पाचकः ।

सौष्माद्रसानाददानो विवेक्तुं नैव शक्यते ॥

नाभौ मध्ये शरीरस्य विशेषात् सोममण्डलम् ।

सोममण्डलमध्यस्थं विद्यात् कुर्येस्य मण्डलम् ॥

प्रदीपवत्तत्र दृष्टां स्थितो मध्ये हुताशनः ।

सूर्यो दिवि यथा तिष्ठन्तेजोयुक्तैर्गर्भस्त्रिभिः ॥

विशोषयति सर्वाणि पक्खलानि सरांसि च ॥

तद्वच्छरीरिणां सुक्तं त्वनलो नाभिमाश्रितः ।

मयूखैः पचते क्षिप्रं नानावज्जनसंस्कृतम् ॥

सूक्ष्मकायेषु सत्त्वेषु यवमात्रप्रमाणतः ।

इक्षुकायेषु सत्त्वेषु तिलमात्रप्रमाणतः ॥

कमिकोटपतङ्गेषु चाण्डमात्रोऽवतिष्ठते ॥” इति ।

पुनः प्रकृतमनुसरति ।

पित्तं

“रज्जुकं नाम यत् पित्तं तद्रसं शोणतां नयेत् ।
यत् साधकसंज्ञं तत् कुर्याद्बुद्धिं धृतिं स्मृतिम् ॥”
धृतिं मेधाम् ।

“यदालोचकसंज्ञं तद्रूपग्रहणकारणम् ।
भाजकं कान्तिकारि स्यात्क्षिपाभ्यङ्गादिपाच-
कम् ॥

पित्तप्रकृतिको यथा,—

“पित्तप्रकृतिको यादृक् तादृशीत्य निगद्यते ।
अकालपलितो गौरः क्रोधी खेदी च बुद्धिमान् ॥
बहुभुक् ताम्रनेत्रश्च स्वप्ने व्योर्तोषि पश्यति ।
श्यामकेशः क्षमी स्थूलो बहुवीर्यो महाबलः ॥

पित्तं वद्विर्वद्विजं वा तदस्मात्
पित्तोद्विक्तस्त्रीप्रलणो वसुधुः ।
गौरोष्णाङ्गस्तान्महस्तोऽङ्गिरक्तः
शूरो मानो पिङ्गकेशोऽल्पलोमा ॥”

पित्तप्रकृतिकमृगा यथा,—

“यावर्चकपिमाज्जरयक्षोलाश्च पित्तिकाः ॥”
पित्तस्योपशमहेतुमाह ।

“तिक्तखादुक्षायशीतपवनच्छायानिशावीजन-
व्योत्स्नाभूगृह्यन्तवारिजलदस्त्रीगानसंस्पर्श-
नम् ।

सर्पिः क्षीरविरसेककरुधिरसावप्रदेहादिकं
पानाहारविहारभेषजमिदं पित्तं प्रशान्तिं
नयेत् ॥”

अथ पित्तप्रकोपकारणानि ।

“कङ्कणीष्णविदाह्वीक्ष्णलवणक्रोधीप्रवासातप-
स्त्रीसंभोगलवाप्तुधाभिहननयायाममद्यादिभिः ।
सुक्तेऽजीर्यति भोजने च शरदि शीघ्रे तथा

प्राणिनां
मध्याह्ने च तथाह्नाचसमये पित्तप्रकोपो भवेत् ॥”
इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे २ भागे ॥

(यथा च ।

“अत्युष्णरुक्षात्कटुप्रदाहैः
सौधोः सुरासेवनेनातिघर्मे ।
क्रोधादपि खेदेन च यवाये
अभोजने याति कोपश्च पित्तम् ॥
कुलत्याग्राङ्गीयूषम्लेषु श्लिष्टु
तिलातसीराजिकाशकट्वन्दे ।
निशाजागरे योधने च अमे वा
घनान्ते शरत्सु प्रकोपः प्रदिष्टः ।
भृशं वासरे मध्यमेऽर्के निशीथे
ऽसुजीर्यतुप्रसुक्ते प्रकोपः प्रदिष्टः ॥”
इति हारीते प्रथमस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

स तु ज्वरजनकमन्दाग्नेर्जनकः ।

“मन्दाग्निस्तस्य जनको मन्दाग्नेर्जनकास्तस्य ।
पित्तक्षेपसमीराश्च प्राणिनां दुःखदायकाः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्याये ॥*

(यथा च ।

“पित्तं पश्चात्माकं तत्र पक्वमाशयमध्यगम् ।
पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तेजसगुणोद्भवात् ॥
त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्म्मणानलप्रवृत्तम् ।
प्रचल्यन्नं विभजते सारकिट्टौ पृथक् तथा ॥

१४८

पित्तं

तत्रस्यमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहम् ।
करोति बलदानेन पाचकं नाम तत् स्मृतम् ॥
आमाशयाश्रयं पित्तं रज्जुकं रसरज्जनात् ।
बुद्धिमेधाभिमानादौरभिप्रेतार्थसाधनात् ॥
साधकं हृद्गतं पित्तं रूपालोचनतः स्मृतम् ।
दृक्स्थमालोचकं त्वक्स्थं भाजकं भाजना-
त्त्वचः ॥”

इति वाभटे सूत्रस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥

“पित्तविकाराश्चत्वारिंशदत ऊर्ध्वं आख्यास्यन्ते ।
तद्यथा, ओषधश्चोषश्च दाहश्च दवयुश्च धूमक-
श्चान्नकश्च विदाहश्च अन्तर्दाहश्चांसदाहश्चो-
ष्णाधिक्यश्चातिखेदश्चाङ्गगन्धश्चाङ्गावयवदरण्यश्च
शोणितक्षेदश्च मांसक्षेदश्च त्वग्दाहश्च मांस-
दाहश्च त्वङ्मांसदरण्यश्च रक्तकोठाश्च रक्त-
विस्फोटाश्च रक्तपित्तश्च रक्तमण्डलानि च
हरितत्वश्च हरिद्रत्वश्च नीलिका च कक्षा च
कामला च तित्तास्यता च पूतिसुखता च लण्णाया
आधिक्यश्चाट्पित्तास्यपाकश्च गलपाकश्चाक्षि-
पाकश्च गुदपाकश्च मेढ्रपाकश्च जीवादानश्च
तमःप्रवेशश्च हरितहारिद्रमूत्रनेत्रवर्चस्त्वष्टेति-
चत्वारिंशत् पित्तविकाराः । पित्तविकाराणाम-
परिसंख्येयानामाविष्कृततमा आख्याता भवन्ति ।
सर्वेष्वपि खल्वेतेषु पित्तविकारेष्वन्येषु चारु-
क्तेषु पित्तस्येदमात्मरूपमपरिणामिकर्म्मणश्च
खल्वक्ष्यं यत्तदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्त-
सन्देहाः पित्तविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः ।
तद्यथा,—

औष्ण्यं तेज्ज्वां जाघवमनतिस्त्रेहो वर्णश्च शुक्ला-
रुणवर्णौ गन्धश्च विस्फो रसौ च कटुकाश्चौ
पित्तस्यात्मरूपाण्येवैविधत्वाच्च कर्म्मणः खल-
वक्ष्यमिदमस्य भवति । तं तं शरीरावयवमा-
विशतो दाहोष्णपाकखेदक्षेदकोथसावरागाः ।
यथास्वश्च गन्धवर्णरसाभिनिर्वर्त्तनं पित्तस्य
कर्म्मणि तेरन्वितं पित्तविकारमेवाध्यवस्येत् ।
तं मधुरतिक्तकषायशीतेरुपक्रमैरुपक्रमेत । स्नेह-
विवेकप्रदेहपरिवेकाभ्यङ्गावगाहादिभिः पित्त-
हरैर्मात्रां कालश्च प्रमाणीकृत्य विरेचनस्तु
सर्वोपक्रमेभ्यः पित्ते प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः ।
तद्ग्राहित एवामाशयमनुप्रविश्य केवलं वैका-
रिकं पित्तमूलश्चापकर्षति । तत्रावजिते पित्ते-
ऽपि शरीरान्तर्गताः पित्तविकाराः प्रशान्ति-
मापद्यन्ते । यथास्मौ यपोऽपि केवलमग्निगृह्यश्च
शीतं भवति तदत् ॥” इति चरके सूत्रस्थाने
विंशेऽध्याये ॥ *

“पित्तमुष्णन्तीक्ष्णं द्रवं विषमम्लङ्कटुकश्च । तस्यो-
ष्णात् पित्तला भवन्मुष्णासहाः सुकुमारा-
वदातगाचाः प्रभूतपिप्लुयङ्गजितलकपिङ्काः क्षुत्-
पिपासावन्तः क्षिप्रवलीपलितखालित्यदोषाः
प्रायोऽदृश्यकपिलश्मश्रुलोमकेशाः तैक्ष्णा-
त्तीक्ष्णपराक्रमाः तीक्ष्णाग्नयः प्रभूताशनपानाः
क्षेपासहिष्णवो दन्द्शूका द्रवत्वात् श्लिथिल-
मृदुसन्निमांसाः प्रभूतदृष्टखेदमूत्रपुरीषाश्च

पित्तज्व

विस्रत्वात् प्रभूतपूतिवच्चः कक्षास्थशिरःशरीर-
गन्धाः कङ्कलत्वादत्यशुक्रव्यायापत्त्याः । त एवं
गुणयोगात् पित्तला मध्यबला मध्यायुषो ज्ञान-
विज्ञानवित्तोपकरणवन्तश्च ॥” इति चरके
विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

पित्तघ्नी, स्त्री, (पित्तं हन्तीति । हन् + “अमनुष्य-
कर्तृके च ।” ३ । २ । ५३ । इति टक् । ततो
डीप् ।) गुडूची । इति शब्दचन्द्रिका ।
(पित्तनाशके, त्रि । यथा, भावप्रकाशे । १ । १ ।
“मधुली शीतला क्षिग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघुः ।”)
पित्तज्वरः, पुं, (पित्तनिमित्तको ज्वरः ।) पित्त-
ज्वरः । यथा,—

“विशेषतः कोमलनारिकेलं
निहन्ति पित्तज्वरमृज्वदोषात् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ।

अस्य लक्षणं ज्वरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ *

अथ पित्तज्वरचिकित्सा ।

“आमाशयस्यो हत्वानिं सामो मार्गान् पिपा-
यन् ।

विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्क्षुन्नमाचरेत् ॥”
इति वचनात् सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य यावदा-
रोग्यदर्शनं लङ्घनाभिधाने पित्तज्वरिणो लङ्घन-
विधाने विशेषमाह सुश्रुतः । पित्तिके दशरात्रेण
ज्वरे युक्तीत भेषजमिति । दशरात्रेण लङ्घन-
वता यतीति तेनार्थः । किन्तु देभेषजं तदाह ।

“तिक्तासुस्तायवैः पाठाकटुफलाभ्यां सहोदकम् ।
पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पित्तिके ज्वरे ॥”

इति तिक्तादिकाथः ।

“पर्पटो वासकस्तित्ता केरातो धन्वयासकः ।
प्रियङ्गुश्च कृतः काथ एष शर्करया युतः ॥

पिपासादाहपित्तासयुक्तं पित्तज्वरं हरेत् ॥”
इति पर्पटादिकाथः ।

“द्राक्षा हरीतकी सुस्ता कटुका कृतमालकाः ।
पर्पटश्च कृतः काथः एष पित्तज्वरपहः ॥

सुखशोषप्रलपान्तर्दाहमूर्च्छाभ्रमप्रणतु ।
पिपासारक्तपित्तानां शमनो भेदनो मतः ॥”
इति द्राक्षादिकाथः ।

“पटोलमथ धन्याकं मधुकं मधुचंयुतम् ।
हन्ति पित्तज्वरं दाहं लण्णाश्चातिप्रमाथिनीम् ॥”

इति पटोलादिकाथः ।

“गुडूच्यामलकीयुक्तः केवलो वापि पर्पटः ।
पित्तज्वरं हरेत्तूष्णं दाहशोषभ्रमान्वितम् ॥”

इति गुडूच्यादिकाथः ।

“एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।
किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोशीरबालकैः ॥

ह्रीवैरचन्दनोशीरघनपर्पटसाधितम् ।
दद्यात् सुशीतलं वारि तटक्कहिज्वरदाहवृत् ॥”

इति ह्रीवैरादिकाथः ।

“भूनिम्बातिविषालोप्रसुक्तकेन्द्रयवाढताः ।
बालकं धान्यकं विस्वं कषायो माक्षिकान्वितः ॥

विड्भेदश्वासकासांश्च रक्तपित्तज्वरं हरेत् ॥”
इति भूनिम्बादिकाथः ।

पित्तज्व

“द्राक्षाचन्दनपद्मानि सुस्ता तित्तामृतापि च ।
धात्री बालसुश्रीरश्च लोभेन्द्रयवपर्पटाः ॥
परुषकं प्रियङ्गुश्च यवासो वासकस्तथा ।
मधुकं कुलकं वापि किरातो धात्र्यकं तथा ॥
एषां काथो निहन्त्येव ज्वरं पित्तसमुत्थितम् ।
तथा दाहं प्रलापश्च रक्तपित्तं भ्रमं क्षमम् ॥
मृच्छां कृद्दिं तथा शूलं मुखशोषमरोचकम् ।
कासं श्वासश्च हृत्कासं नाशयेन्नात्र संशयः ॥”

इति महाद्राक्षादिकाथः ॥

“संवितो निशि पर्युषितः प्रातर्धन्याकतण्डुल-
काथः ।

पीतः श्रमयत्यचिरादन्तर्दाहं ज्वरं पित्तम् ॥”

इति धन्याककाथः ॥

“अमृताया हिमः प्रातः संवितः पित्तकज्वरम् ।
वासायाश्च तथा कासरक्तपित्तज्वरान् जयेत् ॥”

इति अमृतावासाकाथौ ॥

“गुडूची भूमिनिम्बश्च बालं वीरणमूलकम् ।
लघुसुस्तं चित्रहात्री द्राक्षा वासा च पर्पटः ॥
एषां काथो हरत्येव ज्वरं पित्तकृतं द्रुतम् ।
सोपद्रवमपि प्रातर्निपीतो मधुना सह ॥”

इति गुडूच्यादिकाथः ॥

“पलाशस्य वदस्या वा निम्बस्य मृदुपल्लवैः ।
अम्लपिष्टैः प्रलेपोऽर्थं हृन्त्यादाहयुतं ज्वरम् ॥

उत्तानसुप्तस्य गभीरताम्र-
कांस्थादिपात्रे निहिते च नाभौ ।
शीताम्बुधारा बहुका पतन्ती
निहन्ति दाहं त्वरितं ज्वरश्च ॥

पथां तैलघृतचौद्रैर्लिङ्गन् दाहज्वरापहा ।
कासाहृक्पित्तवीर्यसंश्लान् हन्ति वमीनपि ॥”
तैलघृतचौद्रैरित्यत्र न समुच्चयः तेन केवलेन
चौद्रेणापि लिङ्ग्यात् ।

“काञ्चिकार्द्रपटेनावगुच्छन् दाहनाशनम् ।
अथ गोतक्रसुखिन्नशीतलीलतवाससा ॥
द्राक्षामलककल्केन कवलीञ्च हितो मतः ।
पक्वदाडिमबीजैर्वा धन्याकल्केन च क्वचित् ॥”
इति कवलः ॥ धन्याचं धान्याकम् ॥ ॥

अथान्नमाह ।

“दाहवम्यदितं क्षामं निरन्नं तृषयान्वितम् ।
शर्करामधुसंयुक्तं पाययेन्नाजतर्पणम् ॥”
लाजतर्पणं लाजशक्त्युत्पत्तर्पणम् । सन्तर्पण-
स्वरूपमुक्तं सामान्यज्वरचिकित्सायाम् ।
“सुत्रयूषौदनो देयः सितया पित्तिके ज्वरे ॥
हृत्स्य शुभाभसङ्काशे शशाङ्ककरशीतले ।
मलयोदकसंक्षिप्ते सुप्यात् पित्तज्वरी नरः ॥

हारावलीचन्दनशीतलानां
सुगन्धपुष्पाभरभूषितानाम् ।
नितम्बिनीनां सुपयोधराणा-
मालिङ्गनश्चाशु हरन्ति दाहम् ॥

आङ्गादश्वास्य विज्ञाय ताञ्च स्त्री रमयेत् पुनः ।
हितश्च भोजयेदन्नं न हितं सुरतं महत् ॥
वाप्यः कमलहासिन्यो जलयन्त्यहः शुभाः ।
गार्ग्यश्चन्दनदिग्भाञ्छी दाहदैत्यहरा मताः ॥

१४८

पित्तज्व

इति पित्तज्वराधिकारः ।” इति भावप्रकाशे
मध्यखण्डे प्रथमभागः ॥ ॥

पित्तज्वरज्वरनाशकौषधं यथा,—

“गुडूचीपद्मकारिष्ठधन्याकं रक्तचन्दनम् ।

पित्तज्वरज्वरच्छर्दिदाहतृष्णाघ्नमभिकृत् ॥”

इति गारुडे १०० अध्यायः ॥

(अस्य सलक्षणाचिकित्सातान्यपराणि यथा,—

“मृच्छां दाहो भ्रममदृढवावेगतीक्ष्णोऽतिसार-

स्तन्नालस्यं प्रलपनवमिः पाकताल्बोष्ठवक्त्रे ।

स्वेदः श्वासो भवति कटुकं विक्लतलं क्षुधा वा
एतेर्लिङ्गैर्भवति मनुजे पित्तिको वै ज्वरस्तु ॥

रोधोत्पलान्तलता कमलं सितारं

तत्सारिवासहितमेव हि पाचनेषु ।

निःकाथ्य पानमति चाशु निहन्ति पित्तं

पित्तज्वरप्रशमनं प्रकरोति पुंसाम् ॥

क्वथितं तण्डुलपयसा शक्राङ्ककटुरोहिणीसहि-
तम् ।

काथं यष्टीमधुना विनाशनं पित्तज्वराणाम् ।

दुरालभावासकपर्पटानां

प्रियङ्गुनिम्बैः कटुरोहिणीनाम् ।

किराततित्तं क्वथितं कषायं

सशर्कराट्ठं क्वथितश्च पाचनम् ॥

सदाहपित्तज्वरमाशु हन्ति

तृष्णाभ्रमं शोथविकारयुक्तम् ।

एकोऽपि वै पर्पटको वरिष्ठः

पित्तज्वराणां श्रमनाय योग्यः ।

तस्मात् पुनर्नागरबालकाट्ठः

सिंहो यथा कङ्कटके प्रवृत्तः ॥

नागरोशीरसुस्ता च चन्दनं कटुरोहिणी ।

धात्र्यकानां काथ एव पित्तज्वरविनाशनः ॥

अमृतापर्पटोधात्री काथः पित्तज्वरं हरेत् ।

सितारवधयोर्वापि काश्मर्याश्चाथ वा पुनः ॥

द्राक्षापर्पटकं तित्ता पथ्यारवधसुस्तकैः ।

काथस्तृषाभ्रमदाहयुक्तपित्तज्वरापहः ॥

विदारिका रोधदधित्यकानां

स्यान्मातुलुङ्गस्य च दाडिमानाम् ।

यथातुलामेन च मूलपत्रं

निहन्ति तृड्दाहसमृच्छं न च ॥

उत्तानस्य प्रसुप्तस्य कांक्षं वा ताम्रभाजनम् ।

नाभौ निधाय धाराशुशीतदाहनिवारणम् ॥

रम्यारामाङ्गुलभरनमितालिङ्गनं चैष्टसङ्गं

अन्यायामं सुनिवरगदितं शीतलं सेवनं स्यात् ।

शुभाभोजं मलयजसलिलासित्तसंशीतवासो

सुक्ताहारो विशदसतुद्धिर्न कौस्तुभो वा सुखाय ॥

एभिर्हन्ति द्रुततरनिभं मातुलुङ्गान् पित्तं

दाहं शोथं क्षममपि तथा तृड्भ्रमं मृच्छं न च ।

एतेर्योगैर्भवति नितरां पित्तदाहस्य शान्ति-

र्योग्या चैव प्रभवति सदा सत्क्रिया श्रीमताञ्च ॥

यदि जिह्वा गलतालुशोथो वै मनुजस्य च ।

केशरं मातुलुङ्गस्य मधुसैन्धवसंयुतम् ।

पेष्ममाणं तालुलेपः सद्यः पित्तदाहपहः ॥”

इति पित्तज्वरचिकित्सा ॥ ॥

पित्तज्व

पित्तद्रावी, [न] पुं, (पित्तं द्रावयतीति । इ +
णिच् + णिनिः ।) मधुरजम्बीरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पित्तरक्तं, स्त्री, (पित्तसंघट्टं रक्तमिति मध्यपद-
लोपी समासः ।) रोगविशेषः । तत्पर्यायः ।
रक्तपित्तम् २ पित्तासम् ३ पित्तशोणितम् ४ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य विवरणं रक्तपित्त-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पित्तलं, स्त्री, (पित्तं तद्वर्णं लातीति । ला + कः ।)
धातुविशेषः । पित्तल इति भाषा ॥ (यथा,
वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारणाधिकारे ।
“पित्तलश्च तथा कांक्षं ताम्रवन्मारयेद्विषक् ।
ताम्रवच्छोधनं तेषां ताम्रवद्गुणकारकम् ॥”)
तत्पर्यायः । आरकूटम् २ रीतिः ३ पतिकावे-
रम् ४ त्रयदार ५ । इति जटाधरः ॥ रीती
६ । इति शब्दरत्नावली ॥ मिश्रम् ७ । इति
रत्नमाला ॥ आरः ८ राजरीतिः ९ ब्रह्मरीतिः
१० कपिला ११ पिङ्गला १२ । इति भाव-
प्रकाशः ॥ चन्द्रसुवर्णः १३ सिंहलम् १४ पिङ्ग-
लकम् १५ पीतलकम् १६ लोहितकम् १७
पिङ्गललोहम् १८ पीतकम् १९ । रीतिका-
युगलगुणाः । तित्तत्वम् । शीतलत्वम् । रसे
लवणत्वम् । शोधनत्वम् । पाण्डुवातकमित्रीह-
पित्तनाशित्वञ्च ।

“शुक्ला स्निग्धा मृदुः शीता सुरङ्गा सूत्रपत्रिणी ।
हेमोपमा शुभा खच्छा जात्या रीतिः प्रकी-
र्तिता ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

“रीतिरप्युपधातुः स्यात् ताम्रस्य यसदस्य च ।
पित्तलस्य गुणा ज्ञेया खयोनिषदशा जनेः ॥
संयोगस्य प्रभावेण तस्यान्येऽपि गुणाः स्मृताः ।
रीतिकायुगलं रूपं तित्तञ्च लवणं रसे ।
शोधनं पाण्डुरोगघ्नं क्षमिन्नं नातिखेनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ॥

भूर्जपत्रम् । इति शब्दमाला ॥ (बाहुल्येन
पित्तमस्यस्येति । पित्त + “सिद्धादिभ्यश्च ।”
५ । २ । १७ । इति लच् ।) पित्तयुक्ते, वि ।
इति मेदिनी । ले, ११४ ॥ (पित्तवृद्धिकरे च ।
यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४५ अध्याये ।
“सत्तारं पित्तलं कौपं श्लेष्मणं दीपनं लघु ॥”
यथा च साधवकरघृतसम्बन्धितस्यसंग्रहे पाण्डुधि-
कारे ।

“पाण्डुरोगी तु योऽर्थं पित्तलानि निषेवते ।
तस्य पित्तमष्टङ्गां दग्ध्वा रोगाय कष्यते ॥”)

पित्तला, स्त्री, (पित्तल + टाप् ।) नोयपिप्पली ।
इति मेदिनी । ले, ११४ ॥

पित्तारिः, पुं, (पित्तानामरिर्नाशकः ।) पर्पटः ।
लाक्षा । वर्वरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पित्तं, स्त्री, (पित्तो देवता अस्तेति । पित् + “वाय्-
वृत्पिचुषसो यत् ।” ४ । २ । ३१ । इति यत् ।
“रीडृतः ।” ७ । ४ । २७ । इति रीडादेशश्च ।
पित्तदेवताकदानीयत्वादस्य तथात्वम् ।) मधु ।

पिनाकः

इति राजनिर्घण्टः ॥ पिण्ठतीर्थम् । तत्तु तर्ज-
न्यङ्गुष्ठान्तः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०४ ॥
(पितुर्दिदं पितुरागतं वेति । पिण्ठ + "पितु-
र्यत्" ४ । ३ । ७६ । इति यत् । ततो रीडा-
देशः ।) पिण्ठसम्बन्धिनि, चि । यथा,--
"अथ एव तु गृहीयात् पित्रां धनमपेक्षतः ।
शेषास्तुपजीवैर्युयैव पितरन्तथा ॥"

इति दायभागः ॥

(पिण्ठप्रियत्वात् आह्वार्हे च चि । यथा, सुश्रुते ।
१ । ४६ ।

"कफपत्रं खड्गिप्रिणितं कषायमनिलापहम् ।
पित्रां पवित्रमायुष्यं बहुमूल्यं विरुक्षणम् ॥")

पित्राः, पुं, (पितृस्तुल्य इति । बाहुलकात् यत् ।
ततो रीडादेशः ।) अथभाता । इति हेमचन्द्रः ।
३ । २१५ ॥ (पितृणां प्रिय इति यत् ।) माघः ।
इति शब्दमाला ॥

पित्रा, स्त्री, (पितरो देवता अस्या इति । पिण्ठ +
यत् । पिण्ठदेवतत्वादेव तथात्वम् ।) मघानच-
त्रम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २५ ॥ पौर्णमासी ।
इति शब्दमाला ॥

पितृसन्, [तृ] पुं, (पतितुमिच्छतीति । पतृ
+ सन् + "सनि मीमांसुरभलभश्चकपतपदामच
इत्" ७ । ४ । ५४ । इति इत् । अभ्यासस्य
लोपश्च । ततः पितृस + शब्द ।) पक्षी । इत्य-
मरः । २ । ५ । ३४ ॥ प्रतिपन्ने पतनेच्छौ च
चि । इति विश्वः ॥

पितृलं, स्त्री, (पतत्यत्रेति । पत + "सलः पते-
रदिहा" २ । २६२ । इति उणादिकोषधृत-
स्त्रात् अधिकरणे सलः । अकारस्य इच् ।)
पत्न्याः । इत्युणादिकोषः । २ । २६२ ॥

पिधानं, स्त्री, (अपि + धा + ल्युट् । अपेरलोपः ।)
कृदनम् । इत्यमरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ४८२ ।

"युगपज्जघनोरःस्तनपिधानमधुरे ! चपास्तिता-
द्रसुखि ! ।

लोलाक्षि ! नैष पवनो विरमति तव वसनपरि-
वर्त्तौ ॥")

उदञ्चनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६२ ॥

पिण्डः, चि, (अपि नञ्छते स्मेति । अपि + नञ् +
क्तः । अपेरलोपः ।) परिहितवस्त्रादि । तत्-
पर्यायः । आसुक्तः २ । प्रतिसुक्तः ३ । अपिण्डः
४ । इत्यमरः । २ । ८ । ६५ ॥ (आच्छादितः ।
यथा, भागवते । ११ । ८ । ३३ ।

"यदस्थिभिर्निर्मितवर्णवर्ण-
स्थूलं त्वचा रोमनखैः पिण्डम् ॥")

पिनाकः, पुं स्त्री, (पाति रक्षति पनायते स्तुयते
वा । पाल रक्षणे, पन स्तुतौ वा + "पिनाकाद-
यञ्च" ४ । १५ । इति आकप्रत्ययेन निपा-
तनात् साधुः ।) शिवधनुः । तत्पर्यायः । अज-
गवम् २ । (यथा, महाभारते । ६ । ६० । १८ ।
"पिनाकमिव रुद्रस्य कुङ्कुमाभिघ्नतः पश्यन् ॥")
शूलम् । इत्यमरः । १ । १ । ३७ ॥ शूलमपि

पिपीत

शाङ्करमिहेति केचित् । इति भरतः ॥ पांशु-
वर्णम् । इति मेदिनी । के, ११६ ॥

पिनाकी, [नृ] पुं, (पिनाकोऽस्यस्येति । इनिः ।)

शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३३ ॥ (यथा,
हरिवंशे । ३५ । २० ।

"कृत्वा च निश्चयं सर्वं पलायनपरायणाः ।

विहाय मधुरां रम्यां मानयन्तः पिनाकिनम् ॥"

रुद्रभेदः । यथा, मात्स्ये । ५ । २६—३० ।

"अजेकपादहिर्ब्रह्मो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।

हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥

सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ॥")

पिनासं, स्त्री, (अपिगतो विज्ञातो यत्काम-
त्वात् न्यासो यस्य । अपेरलोपः ।) हिङ्गु ।

इति जटाधरः ॥

पिपतिषन्, [तृ] चि, (पतितुमिच्छतीति । पत
+ सन् । ततः शब्द ।) पतनेच्छुः । विहङ्गमे,
पुं । इति मेदिनी । ते, २३१ ॥

पिपतिषुः, पुं, (पतितुमिच्छतीति । पत + सन् ।

पिपतिष + "सनाशंसभिच्च उः" ३ । २ । १६८ ।

इति उः ।) पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(पतनेच्छौ, चि ॥)

पिपासा, स्त्री, (पातुमिच्छेति । पा + सन् + अः ।
ततश्चाप् ।) पानेच्छा । तत्पर्यायः । लृष्णा २

तर्षः ३ । उपलासिका ४ । लट् ५ । लघा ६ । उदन्वा
७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८ ॥ (यथा, सुश्रुते

स्त्रचस्थाने १ अध्याये । "स्वाभाविकाः क्षुत्पि-
पासाजराद्व्युत्पन्नाप्रभृतयः ॥")

पिपासितः, चि, (पिपासा जातास्येति । पिपासा
+ इतच् ।) पिपासायुक्तः । लघितः । इति
हलायुधः ॥ (यथा, मनौ । ८ । ६३ ।

"नमो मुखः कपालेन भिक्षार्थं क्षुत्पिपासितः ।
अन्तः शत्रुकुलं गच्छेद्दयः साध्यममृतं वदेत् ॥")

पिपासुः, चि, (पातुमिच्छुः । पा + सन् + उः ।)
पानेच्छुः । तत्पर्यायः । लघितः २ । लृष्णाक् ३ ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७ ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । २२३ । २५ ।

"भार्गवो तपसो धातुं तेषां सोमं तथाध्वरे ।

पिपासवो ययुर्देवाः श्रुतक्रतुपुरोगमाः ॥")

पिपीतकः, पुं, ब्राह्मणविशेषः । अस्य प्रमाणं
पिपीतकीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पिपीतकी, स्त्री, (पिपीतको ब्राह्मणविशेषः प्रवर्त्त-
कतयास्यवेति । अच् । गौरादिवात् ङीष् ।)

वैशाखशुक्लद्वादशी । तत्र कर्त्तव्यव्रतं यथा,—
श्रतानीक उवाच ।

"जलदानस्य माहात्म्यं यत्त्वया परिकीर्तितम् ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि पिपीतकीकथां शुभाम् ॥

पुरा केन कृतञ्चेतत् केन चेतत् प्रकाशितम् ।

कथं पिपीतकीनाम विधानञ्चैव कीदृशम् ॥

तत् सर्वं ब्रूहि देवर्षे ! यदि तुष्टो मयि प्रभो ! ॥

नारद उवाच ।

शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि द्वादशीं तां पिपी-
तकीम् ।

पिपीत

यां कृत्वा यमलोकाद्वा प्राप्यते वैष्णवं पदम् ॥
पिपीतक इति स्थातो ब्राह्मणः संश्रितव्रतः ।

तपःस्वाध्यायनिरतः सर्वप्राणिहिते रतः ॥

श्रान्तो दान्तः क्षमायुक्तो बलिहोमपरायणः ।

निवसन् निर्जनेऽरण्ये बहून् कालान् द्विजोत्तमः ॥

चिरं कृत्वा तपोऽरण्ये काले मृत्युमुपेयिवान् ।

ततः कालेन कियता यमदूतैर्महाबलैः ।

नीयमानः स विप्रेन्द्रो यमलोकं भयावहम् ॥

ददर्श बहुशस्त्रं नरान्निरयसंस्थितान् ॥

असिपत्राद्यनेकेषु कुम्भीपाकेषु संस्थितान् ।

क्षतार्तरावास्तान् दृष्ट्वा विषादमगमद्विजः ।

क्षुत्पिपासाकुलो भूत्वा प्रेतराजवशं गतः ॥

बहून् वस्त्रावृतान् कुम्भान् ददृशेऽतिमनो-
हरान् ।

प्रदेशानीक्षितांस्तत्र प्रासादैरुपशोभितान् ॥

गीतवाद्यादिगुणैश्च सेवमानः समन्ततः ।

कचित् प्रहरमाणंश्च किङ्करैर्यमशासनैः ॥

नीयमानांस्ततः प्रेतान् वध्यमानान्स्वकर्मभिः ॥

श्लोकसन्तापसंयुक्तान् लघया परिपीडितः ॥

संपश्यमानो राजेन्द्र ! यथाचे किङ्करान् जलम् ।

बहुशो याचमानैश्च किङ्करैरभिताडितः ॥

स नीयमानो ददृशे बहुशाखं द्रुमोत्तमम् ।

सुच्छायं शीतलं रम्यं महान्तं पिप्पलद्रुमम् ॥

तत्रैव सजलान् कुम्भान् मात्स्यग्रीवान् सुग्री-
भितान् ।

ददर्श वस्त्रावृतसुखान् सुवासितसुशीतलान् ।

रचन्ति बहवस्तत्र किङ्कराः शस्त्रपाणयः ।

तोयदर्शनमात्रेण साक्षादो ब्राह्मणोऽभवत् ॥

विनयावनतो भूत्वा यथाचे किङ्कराञ्जलम् ।

ब्राह्मण उवाच ।

यमदूता महात्मानस्तोयं मे दीयतामिति ।

अप्राप्य तोयं प्राणानां विनाशो जायते
ध्रुवम् ॥

तस्मात्तोयप्रदानेन प्राणानुत्त मेऽधुना ।

श्रुत्वा विप्रस्य तद्वाक्यं तच्छ्रुत्यमकिङ्कराः ॥

न कृतं कर्म तद्विप्र ! येन तोयञ्च लभ्यते ॥

प्रार्थयानः पुनस्तोयं यमदूतैः स ताडितः ॥

लघार्त्तवचनं श्रुत्वा यमः प्रोवाच तं द्विजम् ।

ब्रूहि त्वं विप्र ! मा रोदीः का ते पीडाक्षि
चेतसि ॥

पुनर्यथाचे तत्तोयं लघायाकुलचेतनः ।

श्रुत्वा विप्रस्य तद्वाक्यं तत्सुवाच स धर्म्मराट् ।

त्वया तन्न कृतं कर्म येन वै लभ्यते जलम् ॥

ब्राह्मण उवाच ।

त्वयि प्रसन्ने दिक्पाल ! तत्तोयं दुर्लभं न मे ।

तस्मात्तोयप्रदानेन प्राणरक्षां कुरु प्रभो ! ॥

इत्थं बहुविधैर्वाक्यैर्यमः प्रीतोऽभवत्तदा ॥

यम उवाच ।

वरं वरय विप्रेन्द्र ! यत्ते मनसि वर्त्तते ॥

ब्राह्मण उवाच ।

यदि तुष्टोऽसि मे देव ! येन प्राप्नोऽसि तज्जलम् ।

तत् कुरुष्व धर्म्मराज ! सर्वप्राणेश्वर ! प्रभो ! ॥

पिप्पलः

यम उवाच ।

वैष्णवं तद्व्रतं विप्र ! कुरु गत्वा निजालयम् ।
विधानं शृणु विप्रिन्द्र ! दादश्रीं यादश्रीं भवेत् ॥
वैशाखे शुक्लपक्षस्य द्वादशीं वैष्णवीं तिथिः ।
तस्यां सुशीतलजले स्नापयेत् केशं प्रभुम् ॥
पूजयेत्तत्पुष्पादौर्ध्वपदीपैर्विधानतः ॥
नैवेद्यैर्विविधैश्चैव ताम्बूलैरथ वाससा ॥
जम्पा तु वैष्णवं मन्त्रं दण्डवत् प्रणमेत्ततः ।
दद्याद्विजेष्यो विधिवत् कुम्भांस्तोयसमन्वितान् ।
प्रथमेऽब्दे चतुःकुम्भान् दद्यात्तद्वर्णसंयुतान् ॥
शुक्लवस्त्रावृतसुखानुपवीतसुसंयुतान् ।
धनुर्वाणसमायुक्तान् सभोध्यदक्षिणान्वितान् ॥
द्वितीयेऽष्टौ घटान् दद्याद्विधिवत् ससंयुतान् ।
तृतीये द्वादश घटान् तिलमोदकसंयुतान् ॥
चतुर्थे षोडशघटान् दुग्धलड्डकसंयुतान् ।
दद्यात् संपूज्य देवेशं द्विजातिभ्यः प्रयत्नतः ॥
दक्षिणां शक्तितो दद्यात् भोक्तृभ्यश्चैव विशेषतः ।
यत्र कुत्रापि संगच्छेन्न कुत्रापि लघान्वितः ॥
ततो द्विजो गृहं गत्वा चकार द्वादशीव्रतम् ॥
अन्ते जगाम स्वर्लोकं वैष्णवं पदमुत्तमम् ॥
पिपीतकीति नाम्नातो विख्यातो वैष्णवी तिथिः ।
नरो यः कुरुते भक्त्या नारी वा भक्तिसंयुता ।
इह पुत्रादिसम्पन्ना धनधान्यसुतान्विता ॥
इति भविष्यपुराणे पिपीतकीव्रतकथा समाप्ता ॥
पिपीलिकः पुं, (अपिपीलतीति । अपि + पील स्तम्भने
+ खल् । अपेरलोपः ।) पीलिकः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । २७२ ॥ डेउया पिपीडा इति भाषा ॥
पिपीलिका, स्त्री, (पिपीलिक + टापि अत इत्वम् ।)
हीनाङ्गी । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७३ ॥ चूदे
पिपीडा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । पिपी-
लिकः २ पिपीलः ३ पीलिकः ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पिपीलो ५ पिपीली ६ स्त्रीसंज्ञा
७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ हीरा ८ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, हरिवंशे । २४ । ४ ।
“श्रुत्वा तु याचमानां तां क्रुद्धां सख्यपिपीलि-
काम् ।
ब्रह्मदत्तो महाहासमकस्मादेव चाहसत् ॥”)
पिपीली, स्त्री, (अपिपीलतीति । पील + अच् ।
अपेरलोपः । ततो गौरादित्वात् डीष् ।) पिपी-
लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
पिप्पटा, स्त्री, खादद्रव्यविशेषः । तत्पर्यायः ।
गुडशर्करा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पिप्पलं, स्त्री, (पीयते इति । पा + अलच् । एषो-
दरादित्वात् साधुः ।) जलम् । वस्त्रच्छेदभेदः ।
इति मेदिनी । ले, १११ ॥
पिप्पलः, पुं, (पिप्पलं जलं सिच्यमानत्वेनाख्यस्य
मूलावच्छेदे इति । पिप्पल + “अश्रुआदिभ्यो-
ऽच् ।” ५।२।१२७ । इत्यच् ।) अश्वत्यवृक्षः ।
(यथा, महाभारते । २ । २१ । ८ ।
“वनराजोऽसु पश्येमाः पिप्पलानां मनोरमाः ।
लोप्राणाश्च शुभाः पार्थ ! गौतमौकःसमी-
पजाः ॥”)

पिप्पलः

निरंशुकः । पचिभेदः । इति मेदिनी । ले,
११२ ॥ * ॥ अश्वत्यस्वरूपं यथा,—
नारद उवाच ।
“अनायासेन यन्मर्त्तः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
सर्वदेवात्मकश्चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ! ॥
ब्रह्मोवाच ।
शृणु नारद ! यत्नेन शुद्धं सर्वदेवात्मकं गुरुम् ।
प्रदक्षिणीकृत्य नित्यं नराणां सर्वकामदम् ॥
पूजयेत् परया भक्त्या सर्वसिद्धियुतो भवेत् ।
अश्वत्यं पूजयेद्विप्र ! सर्वसिद्धिविधायकम् ॥*॥
अश्वत्यदक्षिणे रुद्रः पश्चिमे विष्णुरेव च ।
ब्रह्मा चोत्तरतस्तस्य पूर्वे चेन्द्रादिदेवताः ॥
स्कन्धे स्कन्धे च पत्रेषु ब्राह्मणा ऋषयः स्मृताः ।
तस्य मूले सर्ववेदाः श्रद्धा तस्य इमाश्रिता ॥
नदीनदाः सागराद्याः पूर्वस्यान्दिशि संस्थिताः ।
लोकधर्मास्तु समाश्रित्य तस्मात्तं सेवयेन्नरः ॥
पुराणस्मृतिमन्त्रैः सारसुद्धं सञ्चितम् ।
निष्ठाप्रतिष्ठितं सम्यगश्वत्यं सेवयेन्नरः ॥
त्वं चौरौ फलितश्चैव शीतलश्च वनस्पते ! ।
त्वामाराध्य नरो हन्यात् देहिकाधिष्ठितं मलम् ॥
अश्वत्य ! यस्मात् त्वयि वृक्षराज !
नारायणस्तिष्ठति सर्वकारणम् ।
अतः शुचिस्त्वं सततं तरुणां
विशेषतोऽरिहविनाशनीऽसि ॥
चौरोदमयने चैव यथा श्रीस्वासुपासते ।
सद्येन तेन वृक्षेन । आशीर्मयि निधेवतु ॥
एकादशोऽसि रुद्राणां वस्त्रनाशान्मलमथा ।
नारायणोऽसि देवानां वृक्षाणामसि पिप्पलः ॥
अग्निगर्भस्त्वमश्वत्य ! देवगर्भः प्रजापतिः ।
हरिर्यथैव श्रीगर्भो यज्ञगर्भ ! नमोऽस्तु ते ॥
अरातेरमिरश्वत्य ! परापर ! नमोऽस्तु ते ।
निर्वति त्वभिवर्धन्तु स्वस्ति तेऽस्तु नमोऽस्तु ते ॥
अक्षिप्तन्दं भुजस्यन्दं दुःखप्रं दुर्निरीक्षितम् ।
शून्नाश्व ससुत्यागमश्वत्य ! श्रमयाशु मे ॥
यं सृष्ट्वा सुच्यते रोगैः सर्वपापैः प्रसुच्यते ।
समाश्लिष्य च दीर्घायुस्तमश्वत्यं नमाम्यहम् ॥
अश्वत्य ! सुमहाभाग ! सर्वदा प्रियदर्शन ! ।
दद्यान्नभोजनं देहि शून्नाश्व पराजयम् ॥
आयुः प्रजां धनं धान्यं सौभाग्यं सर्वदा
सुखम् ।
देहि देव महावृक्ष ! त्वामहश्चाभिवादये ॥
अश्वत्य ! देवमूलस्त्वमृषिभिः प्रोच्यते सदा ॥
ब्रह्महा गुरुहा चैव दरिद्रो याधिपीडितः ।
आवृत्य दण्डलचक्रं शुद्धः पापातिगो भवेत् ॥
ब्रह्मचारी हविष्याशी अधःशायी जितेन्द्रियः ।
पापापहन्ता मर्त्यस्तु व्रतमेतत् समाचरेत् ॥
एकहस्तं द्विहस्तं वा कुर्याद्गोमयलेपनम् ।
अश्वत्ये स्थापिते यस्तु मूले स्नपनमाचरेत् ॥
धनायुःसन्तर्हो नरकात्तारयेत् पितृन् ॥
अश्वत्यमूलमासाद्य शाकेनाद्रोदकेन वा ।
एकं वा भोजयेद्विप्रं कोटि कोटि फलं भवेत् ॥
अश्वत्यमूलमासाद्य तपो ह्येव सुरार्चनम् ।

पिप्पलः

अक्षयं सुनिशादूल ! ब्रह्मणो वचनं यथा ॥
एवं समर्चितोऽश्वत्यः सर्वसौख्यप्रदो भवेत् ।
यज्ञार्थं हेदितोऽश्वत्यः सर्वारोग्यप्रदो भवेत् ॥
अश्वत्यः पूजितो येन पूजिताः सर्वदेवताः ।
अश्वत्यश्चेदितो येन हेदिताः सर्वदेवताः ॥
अन्तःशुद्धः सुसन्तुष्टोऽश्वत्यो देवमयो गुरुः ।
स सेव्यः पूजनीयश्च गुणत्रयविनाशकः ॥
भगवत्कारे भौमे च मध्याह्ने निशि सन्ध्ययोः ।
अश्वत्यदर्शनं कार्यं कुलक्षयभयात्मभिः ॥*॥
अश्वत्यस्य जले यस्य छाया तिष्ठति कुचचित् ।
तत् प्रयागसमं तीर्थं तत्र सन्निहितो हरिः ॥
तस्मात् कार्तिकमासेऽथ पूर्वोक्तविधिना सुने ! ।
अश्वत्यं सेचयेद्विद्वान् संप्रदक्षिणमादिशेत् ॥
पापोपहतमर्त्यानां पापनाशो भवेद्भुवम् ।
सकामो लभते कामं निष्कामो मोक्षमाप्नुयात् ॥
यः पठेत् शृणुयाद्वापि अश्वत्यस्य समीपतः ।
सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुसायुष्यमाप्नुयात् ॥
इति पाद्मोत्तरखण्डे १२६ अध्यायः ॥
ऋषय ऊचुः ।
“कथं त्वयाश्वत्यवटौ गोब्राह्मणसमौ कृतौ ।
सर्वेभ्योऽपि तरुभ्यस्तौ कथं पूज्यतमौ कृतौ ॥
स्मृत उवाच ।
अश्वत्यरूपो भगवान् विष्णुरेव न संशयः ।
रुद्ररूपो वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपवृक्षः ॥
दर्शनस्यर्षसेवासु ते वै पापहराः स्मृताः ।
दुःखापह्नाधिदुष्टानां विनाशकारिणो भुवम् ॥
ऋषय ऊचुः ।
कथं वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
एतत् कथय सर्वज्ञ ! संशयोऽत्र महान् हि नः ॥
स्मृत उवाच ।
पार्वतीशिवयोर्देवैः सुरतं कुर्वतोः किल ।
अग्निं ब्राह्मणवैशेन प्रेष्य विप्रः कृतः पुरा ॥
ततस्तु पार्वती क्रुद्धा प्रशाप त्रिदिवौकसः ।
रेतःसकसुखभंशकम्पमाना तदा रषा ॥
पार्वत्युवाच ।
क्रिमिकीटादयोऽप्येते जानन्ति सुरतेः सुखम् ।
तस्मान्मम सुखभंशादयूयं वृक्षत्वमाप्स्यथ ॥
स्मृत उवाच ।
एवं सा पार्वती देवो अश्वपत् क्रुद्धमानसा ।
तस्माद्वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥
तस्मादिमौ विष्णुमहेश्वरायुभौ
बभूवतुर्वर्धितौ सुनीश्वराः ! ।
बोधस्त्वयं चार्किदिनं विनैव
नसृश्यतामर्कजवारयोगात् ॥
ऋषय ऊचुः ।
असृश्यत्वं कथं यातः स्मृत ! बोधितरुः स्वयम् ।
सृश्यत्वञ्च कथं प्राप्तस्तथायं शनिवासरे ॥
स्मृत उवाच ।
समुद्रमथनादयानि रत्नान्यापुः सुरोत्तमाः ।
श्रेष्ठञ्च कौस्तुभं तेषु विष्णवे प्रददुः सुराः ॥
यावदङ्गीचकारासौ लक्ष्मीं भार्यार्थमात्मनः ।
तावत् विज्ञापयामास लक्ष्मीस्तं चक्रपाणिनम् ॥

पिप्पलः

लक्ष्मीरवाच ।

असंख्यं कथं ज्येष्ठां कनिष्ठां परिणीयते ।
तस्मात्त्वमप्यजामेतामलक्ष्मीं मधुसूदन ! ॥
विवाहोदह मां पञ्चादेष धर्मः सनातनः ।
तस्माद्धर्मव्यतिक्रामं न कुर्या मधुसूदन ! ॥

सूत उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा स विष्णुर्लोकभावनः ।
उद्दालकाय सुनये सुदीर्घतपसे तदा ।
आप्तवाक्यातुरोधेन तामलक्ष्मीं ददौ किल ॥
स्यूलोष्ठौ शुष्कवदनां विरूपां बिभर्तौ तनुम् ।
सर्वदारक्तनयनां रूक्षपिङ्गशिरोरुहाम् ॥
स सुनिर्विण्णवाक्यात्तामङ्गीकृत्य स्वमाश्रमम् ।
वेदध्वनिसमायुक्तमानयामास धर्मवित् ॥
होमधूमसुगन्धाढ्यं वेदधोषिण्य नादितम् ।
आश्रमन्तं विलोक्याय यथिता सान्नवीदितम् ॥
ज्येष्ठोवाच ।

नहि वासोऽनुसूतोऽयं वेदध्वनियुतो मम ।
नात्रागमिष्ये भोजनम् । नयस्मान्न मां ध्रुवम् ॥
उद्दालक उवाच ।

कथं नायासि किञ्चात्र वर्त्तते स्वमतं तव ।
तव योग्या च वसतिः का भवेत्तद्वदस्व माम् ॥
ज्येष्ठोवाच ।

वेदध्वनिर्भवेद्यस्मिन्नतिथीनाञ्च पूजनम् ।
यज्ञदानादिकं यत्र नैव तत्र वसाम्यहम् ॥
परस्परानुरागेण दाम्पत्यं यत्र विद्यते ।
पितृदेवाच्चर्चनं यत्र तत्र नैव वसाम्यहम् ॥
दानशौचे न विद्येते परब्रह्मापहारिणः ।
परदाररता यत्र तत्र स्थाने रतिर्मम ॥
वृद्धसञ्जनविप्राणां यत्र स्यादपमाननम् ।
निधुरं भाषणं यत्र तत्र सन्त्यक्साम्यहम् ॥

सूत उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा विषस्ववदोऽभवत् ।
उद्दालकस्ततो वाक्यं तामलक्ष्मीस्तवाच ह ॥
उद्दालक उवाच ।

अश्वत्थवृक्षमूलोऽस्मिन्नलक्ष्मि ! आश्रयतां चणम् ।
आश्रमस्थानमालोक्य यावदायाम्यहं पुनः ॥

सूत उवाच ।

इति तां तत्र संस्थाप्य जगामोद्दालको मुनिः ।
प्रतीक्षन्ती चिरं तत्र यदा तं न ददर्श सा ॥
तदा रुरोद करुणं भक्तुं स्वपागेन दुःखिता ॥
तत्तस्याः क्रुद्धितं लक्ष्मीर्वैकुण्ठभवनेऽदृश्यते ।
तदा विज्ञापयामास विष्णुमुद्विग्नमानसा ॥

लक्ष्मीरवाच ।

स्वामिन् ! मङ्गलिनी ज्येष्ठा स्वामित्वागेन
दुःखिता ।
तामाश्रययितुं याहि कृपालो ! यद्यहं प्रिया ॥
सूत उवाच ।

लक्ष्मी सद्य ततो विष्णुस्तत्रागात् कृपयान्वितः ॥
आश्रययन्नलक्ष्मीं तामिदं वाक्यमथाब्रवीत् ॥
विष्णुरुवाच ।

अश्वत्थवृक्षमासाद्य सदा लक्ष्मि ! स्थिरा भव ।
ममांशसम्भवो ह्येष आवासस्ते मया जतः ॥

पिप्पली

मन्दवारे सदा नूनं लक्ष्मीरत्रागमिष्यति ।
असूयशोऽसौ भवेत्तस्मान्मन्दवारं विना किल ॥
प्रत्यब्दमर्चयिष्यन्ति त्वां ज्येष्ठा गृहधर्मिणः ।
तेष्वियं श्रीः कनिष्ठा ते सदा तिष्ठत्वनामया ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे । १६०—१६१ । अध्यायौ ॥
(रेवत्यां जातो मित्रस्य पुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । ६ । १८ । ६ ।

“रेतः सिधितुः कुम्भे उर्व्वश्याः सन्निधौ द्रुतम् ।
रेवत्यां मित्र उत्सर्गमरिष्टं पिप्पलं यधात् ॥”)

पिप्पलकं, स्त्री, (पीयते इति । पा + अलच् ।
पृथोदरादित्वात् साधुः । ततः संज्ञायां कन् ।)
स्तनवृत्तम् । सीवनसूत्रम् । इति मेदिनी । के,
१६८ ॥

पिप्पलिः, स्त्री, (पिपत्तीति । पू लि पूर्त्तो + बाहु-
लकात् अलच् । गौरादित्वात् ङीष् । इङ् ।
पृथोदरादित्वात् साधुः ।) पिप्पली । इति
शब्दरत्नावली ॥

पिप्पली, स्त्री, (पिपत्तीति + पू + बाहुलकात्
अलच् । पृथोदरादित्वात् साधुः । गौरादित्वात्
ङीष् ।) वृक्षविशेषः । पिप्पुल इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । कृष्णा २ उपकुल्या ३ वैदेही ४
मागधी ५ चपला ६ कणा ७ उषणा ८ श्रौङ्गी
९ कोला १० । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥
उषणा ११ पिप्पलिः १२ । इति भरतः ॥
कृकला १३ कटुबीजा १४ कोरङ्गी १५ तिक्त-
तण्डुला १६ श्यामा १७ दन्तफला १८ मगधो-
द्भवा १९ । अस्या गुणाः । ज्वरनाशित्वम् ।
वृष्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । दीपनत्वम् । मारुतश्वासकासश्चेष्ट-
क्षयापहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ खादु-
पाकत्वम् । रसायनत्वम् । लघुत्वम् । पित्तल-
त्वम् । रेचनत्वम् । कुष्ठप्रमेहगुल्मार्शः स्त्रीह-
स्रुलामनाशित्वम् ॥ आर्द्रायास्तस्या गुणाः ।
कफप्रदत्वम् । स्निग्धत्वम् । शीतलत्वम् । मधुर-
त्वम् । गुरुत्वम् । पित्तप्रशमनत्वम् । राजवृक्षमे-
तु कफापहत्वम् । मधुयुक्तायास्तस्या गुणाः ।
मेदःकफश्वासकासस्वरहरत्वम् । वृष्यत्वम् ।
मेधाभिवर्द्धनत्वम् । गुडपिप्पलीगुणाः । जीर्ण-
ज्वरे अग्निमान्द्ये च शस्तत्वम् । कासाजोर्ण-
रक्षिश्वासहृत्पाण्डुलमिनाशित्वम् । द्विगुणात्
पिप्पलीचूर्णाद्गुडोऽत्र भिषजं मतः । इति
भावप्रकाशः ॥ (ऋष्यवन्तपर्वताग्निः स्ततो नदी-
विशेषः । यथा, मात्स्ये । ११३ । २५ ।
“तमसा पिप्पली श्येनी तथा चित्रोत्पलापि
च ॥”)

पिप्पलीका, स्त्री, अश्वत्थीवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पिप्पलीमूलं, स्त्री, (पिप्पल्या मूलमिव मूलमस्य ।)
खनामख्यातमूलम् । पिप्पुलमूल इति भाषा ।
तत्पर्यायः । अन्धिकम् २ चटिकाशिरः ३ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ११० ॥ षड्गुण्य ४ । इति
रत्नमाला ॥ मूलम् ५ कोलमूलम् ६ कटुगुण्य ७

पिल्लः

कटुमूलम् ८ कटुघण्टम् ९ सर्वगुण्य १० पत्रा-
णम् ११ विरूपम् १२ शोषसम्भवम् १३
सुगन्धि १४ अन्धिकम् १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
उषणम् १६ । अस्य गुणाः । दीपनत्वम् ।
कटुत्वम् । पाचनत्वम् । लघुत्वम् । रुच्यत्वम् ।
पित्तकरत्वम् । मेदकत्वम् । कफवातोदरानाह-
स्त्रीहगुल्मकृमिश्वासक्षयापहत्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ उष्णत्वम् । रोचनत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पिप्पिका, स्त्री, दन्तमूलम् । इति हेमचन्द्रः ।
३ । २६६ ॥

पिप्पुः, पुं, (अपि भवते देहोपरि इति । अपि +
भु + डुः । अपेरलोपः ।) जटुलः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ४६ ॥

पियालः, पुं, (पीयति तर्पयतीति । पीय + “पीयु-
कणिभ्यां कालन् द्वस्वः सम्प्रसारणश्च ।” उणां
३ । ७६ । इति कालन् द्वस्वश्च ।) वृक्षविशेषः ।
अस्यैव बीजं चिरौक्षीति ख्यातम् । तत्पर्यायः ।
राजादनम् २ सप्तकदः ३ धनुष्यटः ४ । इत्य-
मरः । २ । ४ । ३५ ॥ राजातनम् ५ राजातनः
६ प्रियालः ७ सप्तः ८ कदः ९ धनुः १० पटः
११ । इति तट्टीका ॥ इत्यमरः १२ धन्वपटः
१३ प्रियालकः १४ । इति शब्दरत्नावली ॥
खरस्वन्वः १५ चारः १६ बहुलवल्कलः १७
तापसेष्टः १८ ॥ (यथा, भागवते । ८ । २ । १० ।
“चूतेः प्रियालेः पनसैरास्त्रैरास्त्रातकोरपि ॥”)
तस्य गुणाः । पित्तकफासनाशित्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥ अस्य फलगुणाः । मधुरत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । वृंहणत्वम् । वातपित्तनाशित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ गुरुत्वम् । सरत्वम् । दाह-
ज्वरघापहत्वम् । तस्य मञ्जुगुणाः । मधु-
रत्वम् । वृष्यत्वम् । पित्तानिलापहत्वम् । हृद-
यत्वम् । अतिदुर्जरत्वम् । स्निग्धत्वम् । विष्टम्भि-
त्वम् । आमवर्द्धनत्वम् । इति भावप्रकाशे पूर्व-
खण्डे प्रथमो भागः ॥

पिल, क रुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरा-
परं-सकं-सेट् ।) क, पेलयति । रुदि प्रेरणे ।
इति दुर्गादासः ॥

पिप्पुकः, पुं, (अपिलातीति । अपि + ला + बाहु-
लकात् डुः । अपेरलोपः । ततः कन् ।) पीयु-
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

पिप्पुपर्णी, स्त्री, (पिलोरिव पर्यमस्याः । ङीष् ।)
मोरटा । इति रत्नमाला ॥

पिल्लः, पुं, (क्लिप्ते चक्षुषौ यस्येति । “इनचपि-
च्चिकचि च ।” ५ । २ । ३३ । इत्यत्र “क्लिप्तस्य
चिक्षिप्तस्यास्य चक्षुषी ।” इति वार्तिकोक्ता
पिल्लादेशः ।) कोदयुक्तचक्षुः । (अस्य चिकित्सा
यथा,—

“ताम्रपात्रे गुहामूलं सिन्धुत्यमरिचान्वितम् ।
आरनालेन संघृष्टमञ्जनं पिल्लनाशनम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिनिसंग्रहे नेत्ररोगाधिकारे ॥
तदयुक्ते, वि । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥

पिशाच

पिशाचः, स्त्री, (पिशाचः क्लेशयुक्तचक्षुषा काय-
तीति । कै+कः । टाप् ।) हस्तिनी । इति
शब्दमाला ॥

पिष, इ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
सकं-सेट् ।) इ, पिन्वाते । इति दुर्गादासः ॥

पिष, श प अवयवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां-सुचां-परं-अकं-सेट् ।) श प, पिंशति
पटः अवयवौ स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

पिषङ्गः, पुं, (पिंशतीति । पिश+“विङादिभ्यः
कित् ।” उणां ॥ ११२०॥ इत्यङ्गच् स च कित् ।)

पिङ्गलवर्णः । तद्वति, वि । इत्यमरः ॥ ११५॥
१६—१७ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ८८ । २ ।

“तेऽरुणेभिर्वरमा पिषङ्गैः शुभे कं यान्ति रथ-
तूभिर्भस्त्रैः ॥”

यथा च माघे । १ । ६ ।

“पिषङ्गमौञ्जीयुजमज्जुनच्छविं
वसानमेवाजिनमज्जनयति ।
सुवर्णसूत्राकलिताधरास्त्रां
विङ्मयन्तं श्रितिवाससस्तनुम् ॥”

नागभेदः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । १६ ।

“भैरवो सुखवेदाङ्गः पिषङ्गश्चोदप्रारकः ॥”

पिशाचः, पुं, (पिशितं मांसमश्नातीति । पिशित+
अश+“कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इति अण् ।

ततः “पृषोदरादौनि यथोपदिष्टम् ।” ६ । ३ ।
१०६ । इति श्रितभागस्य लोपः अश्रभागस्य

शाचादेशः ।) देवयोनिविशेषः । इत्यमरः ॥ १ ।
१ । ११ ॥ पिशाच इति भाषा ॥ (यथा,

मनौ । १ । ३७ ।

“यत्तरत्तः पिशाचांश्च गन्धर्वाश्चरसोऽसुरान् ॥”

“यत्तो वैश्रवणस्तदनुचराश्च । रक्षांसि रावणा-
दौनि । पिशाचास्तेभ्योऽपकृष्टा अशुचिमुखदेश-

निवासिनः ।” इति तट्टीकार्या कुल्लूकभट्टः ॥)
तस्य लोको यथा,—

“अन्तरोक्षचरा ये च भूतप्रेतपिशाचकाः ।
वर्जयित्वा रुद्रगणांस्ते तत्रैव चरन्ति हि ॥

नोहं विक्रमणे शक्तिस्तेषां सम्भृतपापनाम् ।
अत ऊर्ध्वं हि विप्रेन्द्र ! राक्षसा ये कृतैनसः ।

ते तु सूर्यादधः सर्वे विहरन्त्यूर्ध्ववर्जिताः ॥”
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे १५ अध्यायः ॥

प्रेतः । यथा, शुद्धितत्त्वे ।
“अशौचान्ताद्वितीयेऽङ्गि यस्य नोत्सृज्यते त्वयः ।

पिशाचत्वं भवेत्तस्य दत्तैः आहृतैरेपि ॥”
पिशाचकौ, [न] पुं, (पिशाचाः सन्त्यस्येति ।

“वातातीसारभ्यां कुक् च ।” ५ । २ । १२६ ।
इत्यत्र “पिशाचाश्च ।” इति वार्तिकोक्ता इतिः

कुक् च ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः ॥ २ । १० । ३ ॥

पिशाचदः, पुं, (पिशाचानां दः पिशाचप्रियो दुर्वा
निविडत्वादन्धकारवत्त्वादशुचिस्थानजातत्वाच्च ।)

शाखोटवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (शाखोट-
शब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातया)

पिशाचवृक्षः, पुं, (पिशाचानां वृक्षः पिशाचप्रियो
वृक्षो वा ।) शाखोटवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

१५३

पिशुनः

पिशाचसभं, स्त्री, पिशाचानां सभा । इति नपुं-
सकलिङ्गसंज्ञटीकायां भरतः ॥

पिशाची, स्त्री, (पिशाच+ङीष् ।) पिशाचिका ।
स्त्री पिशाची । इति शब्दमाला ॥ (पिशाच-

वज्रन्धोऽस्यस्या इति । अच् ततो ङीष् ।
तद्वदगन्धयुक्तत्वात् तथालम् ।) गन्धमांसी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥
पिशितं, स्त्री, (पिंशति अवयवौभवतीति । पिश-

+“पिषेः कित् ।” उणां ॥ ३ । ६५ । इति
इतन् स च कित् । यद्वा, पिष्यते स्मेति । क्तः ।)

मांसम् । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ६३ ॥ (यथा,
मार्कण्डेयपुराणे । २५ । १७ ।

“हासोऽस्यसन्दर्शनमक्षियुग्म-
मत्युज्ज्वलं तर्ज्जनमङ्गनायाः ।

कुचादिपीनं पिशितं घनं तत्
स्थानं रतेः किं नरकं न योषित् ॥”)

पिशिता, स्त्री, (पिशितवज्रन्धोऽस्यस्या इति ।
अच् ततश्चाप् ।) जटामांसी । इति मेदिनी ।

ते, ३३ ॥
पिशिताशी, [न] त्रि, (पिशितं अश्नातीति ।

अश्+णिनिः ।) शाक्कुलः । मांसभक्षकः । इति
हेमचन्द्रः ॥ ३ । ६३ ॥ (यथा, महाभारते ।

१ । ८४ । १४ ।
“सङ्कीर्णाचारधर्मेण प्रतिजोमचरेषु च ।

पिशिताशिशु चान्येषु ऋषे ! राजा भवि-
ष्यति ॥”)

पिशी, स्त्री, (पिंशतीति । पिश+कः । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(जटामांसीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातयाः ॥)
पिशुनं, स्त्री, (पिंशतीति । पिश+“क्षुधिपिशि-

मिथः कित् ।” उणां ॥ ३ । ५५ । इति उनन् ।
स च कित् ।) कुङ्कुमम् । इत्यमरः ॥ २ । ६ ।

१२४ ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—
“कुङ्कुमं सुख्यं रक्तं काष्ठीरं पीतकं वरम् ।

सङ्कीर्णं पिशुनं धीरं वाङ्गीकं शोणिताभिधम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पिशुनः, पुं, (पिश+उनन् । स च कित् ।) कपि-
वक्रः । नारदः । काकः । इति मेदिनी । ने, ६२ ॥

(अङ्गष्टः पुत्रः । यथा, मार्कण्डेये । ५१ । ६५ ।
“अङ्गष्टकं तनयं लेभे पिशुनं नाम नामतः ॥”

कौशिकस्य पुत्रभेदः । यथा, हरिवंशे । २१ । ५-६ ।
“वाग्दुष्टः क्रोधनो हिंसः पिशुनः कविरेव च ।

खड्गमः पिष्टवर्ती च नामभिः कर्मभिस्तथा ॥
कौशिकस्य सुतास्तात ! शिष्याः गार्ग्यस्य

भारत ! ।
पितर्युपरते सर्वे व्रतवन्तस्तदाभवन् ॥”)

पिशुनः, त्रि, (पिश+उनन् । स च कित् ।)
अप्रकाशेनावुचितप्रबोधकः । परस्परभेदशीलः ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
“द्विजिह्वः सूचकः कर्णेजपः पिशुन इत्यपि ।

दुर्जनो दुर्विधो विश्वकद्वश्च पिशुनः खलः ॥”
इति जटाधरः ॥ * ॥

पिष्टकः

“कर्णेजपः सूचकः स्यादनौचित्यप्रबोधके ।
परस्परं भेदशीले पिशुनो दुर्जनः खलः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५६ ।

“अनुग्रहेण न तथा अथयति कटुकजितैर्यथा
पिशुनः ।

रुधिरादानादधिकं दुनोति कर्णे कण्ठं
मशकः ॥”)

क्रूरः । इति मेदिनी । ने, ६२ ॥ (यथा, मनौ ।
३ । १६१ ।

“भामरी गण्डमाली च शिच्राधो पिशुनस्तथा ॥”
पिशुना, स्त्री, (पिशुन+टाप् ।) एकानां । इति

मेदिनी । ने, ६२ ॥ पिङ्गिशाक इति भाषा ॥
(एकशाब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातयाः ॥)

पिष, घ औ ल चूर्णने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(रुधां-परं-सकं-अनिट् ।) घ, पिण्डि लोको

गोधूमम् । औ, पेष्टा । ल, अपिषत् । इति
दुर्गादासः ॥

पिष्टं, स्त्री, (पिष्यते स्मेति । पिष+क्तः ।) सौस-
कम् । इति रत्नमाला ॥ पिष्टकः । यथा,—

“अन्नादष्टगुणं पिष्टं पिष्टादष्टगुणं पयः ।
पयसोऽष्टगुणं मांसं मांसादष्टगुणं वृतम् ।

वृतादष्टगुणं तैलं मर्द्दनात्त च भक्षणात् ॥” * ॥
अस्य गुणाः ।

“पिष्टं प्राणकरं रूक्षं विदाहि गुरु दुर्जरम् ॥
शालिपिष्टमया भक्ष्याः कफपित्तविनाशनाः ।

वेदना गुरवो भक्ष्या विष्टम्भिस्तृणमाहताः ॥
सगुडाः सतिलाश्चैव सक्षौद्रचारश्चरकाः ।

भक्ष्या बल्याश्च क्षुद्याश्च गुरवो वृंहणाः परम् ॥
सस्नेहाः स्नेहसिक्ताश्च भक्ष्या गोधूमसम्भवाः ।

गुरवस्तर्पणा क्षुद्या वल्लोपचयवर्हणाः ॥
मर्दितां समितां क्षीरनारिकेलवृतादिभिः ।

अवग्रह्य वृते पक्का वृतपूरोऽयस्यते ॥
वृतपूरो गुरुर्वृष्यः कफक्षतक्तमांसदः ।

रक्तपित्तहरो हृद्यः स्वादुः पित्तहरोऽग्निदः ॥”
गोधूमचूर्णं समिता ।

“समिता मधुदुग्धेन खण्डेलामरिचादिभिः ।
वृते पक्का क्षिपेत् खण्डे संयावो वृंहणो गुरुः ॥

समिता वेष्टिता मध्ये मधु दत्त्वा वृते श्रुता ।
मधुमक्तकसुहिदं तद्वृष्यं गुरु दुर्जरम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

पर्यटशक्नुलीपेनकवटलङ्घुकानां गुणास्तत-
च्छब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥ चूर्णीकृते, त्रि ॥ (यथा,

कथासरित्सागरे । ६ । ४१ ।
“क्षला तांश्चणकान् पिशुनं गृहीत्वा जल-

कुम्भिकाम् ।

अतिष्ठं चत्वरं गत्वा क्वायायां नगराद् बहिः ॥”
पिष्टकं, स्त्री, (पिष्टमिव प्रतिकृतिः । इवार्थे कन् ।)

तिलचूर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पिष्टकः, पुं, (पिष्टानां विकार इति । “संज्ञा-

याम् ।” ४ । ३ । १४७ । इति कन् ।) पिष्टानां
तडुलादीनां विकारः । पिटा इति भाषा ॥

पिष्टिका

तत्पर्यायः । पूषः २ अपूपः ३ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ४८ ॥ आपूपः ४ पिष्टः ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अस्य गुणाः पिष्टशब्दे द्रव्याः ।
नेत्ररोगविशेषः । इति मेदिनी । के, १२० ॥
तस्य लक्षणम् । यथा,—
“श्लेष्मा मासतकोपेन शुक्ले पिष्टसमुन्नतम् ।
पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलाक्तादर्शसन्निभम् ॥”
इति माधवकरः ॥
(अस्य चिकित्सा यथा —
“वेदेही सितमरिचं सैन्धवं नागरं समम् ।
मातुलुङ्गरसैः पिष्टमञ्जनं पिष्टकापहम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नेत्ररोगाधिकारे ॥)
पिष्टपं, क्ली, पुं, (विशल्यञ्च सुकृतिन इति ।
“विटपिष्टपविशिपोलपाः ।” उणां । ३ । १४५ ।
इति कपप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) सुवनम् ।
इत्यमररत्नकोषौ ॥ (यथा, मनी । ४ । २३१ ।
“अनडुहः श्रियं पुष्टं गोदो ब्रधस्य पिष्टपम् ॥”)
पिष्टपचनं, क्ली, (पच्यते अत्रेति । पच + आचारे
ल्युट् । पिष्टस्य पचनम् ।) पिष्टपाकपात्रम् ।
तेलानी इति ख्यातम् । इति सुभूतिः ॥ तत्-
पर्यायः । ऋजीषम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ३२ ॥
ऋजीषम् ३ । इति खामी ॥ पिष्टपाकभट् ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-
स्थाने सप्तविंशोऽध्याये ।
“विडङ्गतण्डुलानां द्रोणं पिष्टपचने पिष्टवदुत्-
खेदेति ॥”)
पिष्टपाकभट्, क्ली, (पिष्टपाकं कृद्भिहितो भावो
द्रव्यवत् प्रकाशते इति न्यायात् पच्यमानपिष्टं
विभर्त्ति धारयतीति । भट् + क्तिप् तुगागमश्च ।)
पिष्टपाकपात्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८६ ॥
पिष्टपूरः, पुं, (पिष्टेः पूर्यते इति । पूरि + कर्मणि
अप् ।) वटकः । इति भूरिप्रयोगः । पिष्टक-
विशेषः । तत्पर्यायः । घृतपूरः २ घृतवरः ३
घर्त्तिकः ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥
पिष्टवर्त्तिः, पुं, (पिष्टं वर्त्तयतीति । वर्त्ति + इन् ।)
सुन्नमखरादिपिष्टम् । तत्पर्यायः । चमसिः २ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥
पिष्टसौरभं, क्ली, (पिष्टेन पेषणेन सौरभं यस्य ।)
चन्दनम् । इति हारावली । १०३ ॥
पिष्टातः, पुं, (पिष्टं अतति गच्छतीति । अत +
अण् ।) पटवासचूर्णम् । इति भरतः ॥ वस्त्रादि-
वासनार्थमेकीकृतगन्धद्रव्यचूर्णम् । इति सार-
सुन्दरी ॥ वृक्षा । इति भातुदीक्षितः ॥ आवीर
इति ख्यातः । इति रमानायनीलकण्ठौ ॥ तत्-
पर्यायः । पटवासकः २ । इत्यमरः । २ । ७ ।
१३६ ॥ धूलिगुच्छकः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पिष्टिकं, क्ली, (पिष्टसुत्पत्तिकारणत्वेनाख्यस्येति ।
ठन् ।) तण्डुलोद्भवतवचीरम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
पिष्टिका, स्त्री, (पिष्टं पेषणं साधनतया अस्यस्या
इति । पिष्ट + ठन् । ततश्चाप् ।) पिष्टद्विदलः ।
पिठी इति हिन्दीभाषा ॥ यथा,—

१५४

पीठं

“दालिः संस्थापिता तोये ततोऽपहतकक्षका ।
शिलायां साधु संपिष्टा पिष्टिका कथिता बुधैः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
पिष्टोड़ी, स्त्री, श्वेतान्त्रिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पिस्, इ कि द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
पक्षे भ्वा-परं-अकं-सेट् । इदित् ।) इ, पिस्यति ।
कि, पिसयति पिसति । द्युतिर्दीप्तिः । इति
दुर्गादासः ॥
पिस्, ऋ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-सेट् ।) ऋ, अपिपेसत् अपिपिसत् । पिपे-
सत्, पिपिसत् । इति दुर्गादासः ॥
पिस्, क घटार्थे । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, पिसयति । मूर्द्धन्या-
न्तोऽयमिति केचित् । घटार्थो निकेतनहिंसा-
बलदानानि । इति दुर्गादासः ॥
पिष्टितं, चि, (अपि धीयते स्मेति । धा + क्तः ।
“दधातेर्हिः ।” ७ । ४ । ४२ । इति ह्यादेशः ।
अपेरलोपः ।) आच्छादितम् । तत्पर्यायः ।
संवैतम् २ रुद्रम् ३ आद्यतम् ४ संवृतम् ५
कृन्नम् ६ स्थगितम् ७ अपवारितम् ८ अन्त-
र्हितम् ९ तिरोधानम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, महाभारते । ४ । ४४ । १८ ।
“अजेन पिष्टिताः सर्वा दिशो न प्रतिभान्ति मे ।
गाण्डीवस्य च शब्देन कर्णौ मे बधिरौकृतौ ॥”)
पी, ड य पाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
आत्मं-सकं-अनिट् ।) ड य, पीयते । इति
दुर्गादासः ॥
पीठं, चि, (पेटन्त्युपविशन्त्यस्मिन्निति । पिठ +
“हलश्च ।” ३ । ३ । १२१ । इति घञ् । बाहु-
लकादिकारस्य दीर्घः । यद्वा, पीयतेऽत्रेति ।
पी ड पाने + बाहुलकात् ठक् ।) उपवेश-
नाधारः । इत्यमरः । २ । ६ । १३८ ॥ पिठी चौकी
इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । आसनम् २ उपा-
सनम् ३ पीठी ४ विष्टरः ५ । इति शब्दरत्ना-
वली । व्रतिनामासनम् । तत्तु कुशासनादि ।
तत्पर्यायः । विष्टरः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वृषी ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
५ । ३८ । २ ।
“पीठं दत्त्वा साधवेऽभ्यागताय
आनीयापः परिनिर्णय पादौ ।
सुखं पृष्ट्वा प्रतिवेद्यात्मसंस्थां
ततो दद्यादन्नमवेक्ष्य धीरः ॥”)
अथ पीठोद्देशः ।
“धातुपाषाणकाष्ठैश्च पीठस्त्रिविध उच्यते ।
धातवश्च शिलाश्चैव काष्ठानि विविधानि च ॥
तदत्र संप्रवक्ष्यामि यद्वेषासुपयुज्यते ॥”
अथ मानम् ।
“हस्तद्वयस्तु दैर्घ्यं तदर्हं परिणाहतः ।
तदर्हं नोन्नतः पीठः सुख इत्यभिधीयते ॥
हस्तद्वयद्वयाधिकात् पञ्च पीठा भवन्ति हि ।
सुखं जयः शुभः सिद्धिः सम्पत्तिरिति यथाक्रमम् ॥
धनभोगसुखैश्चैवाञ्जितार्थप्रदायकः ।

पीठं

समदीर्घसुखावाप्तिर्विषये विषमापदः ॥
आयामपरिणाह्याभ्यां हस्तद्वयमितो हि यः ।
अर्द्धहस्तोन्नतः पीठो जारको नाम विश्रुतः ।
दैर्घ्योन्नतिपरीणाहैस्तुर्हस्तमितो हि यः ।
राजपीठ इति ज्ञेयः सकलार्थप्रसाधकः ।
अत्राभिषेकमिच्छन्ति क्षितिपस्य पुराविदः ॥
दैर्घ्योन्नतिपरीणाहैः षड् हस्तमितो हि यः ।
राज्ञां चित्तप्रसादार्थं केलिपीठाभिधानकः ।
दैर्घ्योन्नतिपरीणाहैरष्टहस्तमितो हि यः ।
अङ्गपीठो ह्ययं नाम्ना भवेत् पञ्चसुखप्रदः ।
कानको राजपीठः स्याज्ज्यो वा राजतः सुख-
राज्ञामेवोपयोक्तव्यो लघ्वश्चोत्तरोत्तरम् ॥
राजपीठे चिरायुः स्याज्ज्ये सर्वां महीं ऋ-
जारको जारयेच्छन्नं सुखे सुखमवाप्नुयात् ॥
राजतः कीर्तिजननो धनवृद्धिकरः परः ।
ताम्रः प्रतापजननो विपचक्षयकारकः ।
लौहस्तु चाटने सार्वः सर्वकर्मसु युज्यते ।
चपुसीसकरङ्गाद्याः शत्रुक्षयफलप्रदाः ॥”
इति धातुपीठाः ।
अथ शिलापीठाः ।
“राजपीठो वज्रपाथेरेव नान्यस्य दृश्यते ।
पद्मरागो दिनेशस्य चान्द्रकान्तो विधोरपि ॥
राहोर्मरकतः पीठः शनेनौलससुद्धवः ।
गोमेदकस्तु सौम्यस्य स्फाटिकस्तु बृहस्पतेः ॥
शुक्रस्य वेदूर्ध्वभवः प्रावालो मङ्गलस्य हि ॥”
इत्यं पुराणवार्त्ता ॥ * ॥
“यो यस्य हि दशाजातः पीठस्तस्य हि तन्म-
स्फाटिकस्तु महीन्द्राणां सर्वेषामेव युज्यते ।
अभिषेके च यात्रायासुखेव जयकर्मणि ।
अयस्कान्तोपवटितः संग्रामे पीठ इत्यते ।
गरुडोद्गाररचिते वर्षासु वृषतिर्लसेत् ।
शुहरत्नमयं पीठं भजते धनगर्ज्जिते ॥
सामान्यः प्रास्तरः पीठो विलासाय मही-
सुजातः
एषां मानं गुणाश्चापि विज्ञेया धातुपीठवत् ॥
अथ काष्ठपीठाः ।
तद्यथा, मानं पूर्ववदेव ।
“सम्पत्तिमुखवृद्धार्थं गाम्भारीजनितो जयः ।
जारको रोगनाशाय सुखः शत्रुविनाशनः ।
सिद्धिः सर्वार्थसंसिद्धेः विजयाय च वैरिणाम् ।
शुभः स्यादभिषेके च सम्पदैरिनिवारणः ॥
पानसो राजकः पीठः सुखसम्पत्तिकारकः ।
जयः स्यादभिषेके च शुभः शत्रुविनाशनः ॥
सुखो रोगविनाशाय सिद्धिः सर्वार्थदायिका ।
सम्पदुच्चाटनविधौ विज्ञेयं पीठलक्षणम् ॥
चान्दनस्तु सुखः पीठो अभिषेके महीसुजातः ।
जयः स्याद्रोगनाशाय शुभः सौख्यं प्रयच्छति ॥
जारको यष्टुष्टार्थं अन्ये तु रतिदुष्कराः ।
यज्ञतो निर्मितास्ते तु साम्राज्यफलदायकाः ॥
कालेयको यावको हि भूसुजामभिषेचने ।
पीठानगुरुकादीनामन्ये चन्दनवद्भिदुः ॥
वाक्कुलस्तु शुभः पीठो भूसुजामभिषेचने ।

ज यो रोगविनाशाय सुखसम्पत्तिकारकः ॥
सिद्धिः सिद्धिप्रदा सम्पत् संग्रामे विजयप्रदः ।
जारको जारणाय स्यादिति भोजस्य सम्मतम् ॥
एवं सुगन्धिकुसुमाः ससारा ये च पादपाः ।
वाकुलेन समः कार्यं एवं पीठस्य निर्ययः ॥
ये शुष्ककाष्ठा वृक्षास्तु नृदवो लघवोऽथवा ।
गाम्भारीसदृशः पीठस्तेषां कार्यस्थथा गुणः ॥
फलिनश्च ससाराश्च रक्तसाराश्च ये नगाः ।
तेषां पानसवत् पीठस्तथैव गुणमावहेत् ॥”

अथ निवेद्यः ।

“विज्ञेयो निन्दितः पीठो लौहोत्थः सर्वधातुजे ।
शिलोत्थः शार्करो वर्ज्यः कर्करश्च विशेषतः ॥
काष्ठजेषु च पीठेषु नासारा नातिसारिणः ॥”
तथाहि ।

“आम्रजम्बुकदम्बानामासनं वंशनाशनम् ॥”
भोजस्वाह ।

“गुरुः पीठो गौरवाय लघुर्लाघवकारकः ॥”
पराशरस्तु ।

“नायस्थिर्नातिगन्धश्च नागुरुर्नासमाकृतिः ।
पीठः स्यात् सुखसम्पत्तौ नातिदीर्घो न वामनः ॥
ये चाप्ये पीठसदृशा दृष्टाः शिष्यविनिर्मिताः ।
गुणान्दोषांश्च मानश्च तेषां पीठवदादिशेत् ॥

विचार्यन्नेन विधिना यः शुद्धं पीठमाचरेत् ।
तस्य लक्ष्मीरियं वैश्व कदाचिन्न विमुञ्चति ॥

अज्ञानादथवा मोहादयोऽन्यथा पीठमाचरेत् ।
एतानि तस्य नश्यन्ति क्रैष्णीरायुर्बलं कुलम् ॥”

इति युक्तिकल्पतरौ पीठोद्देशः ॥ * ॥

एतद्युगे दक्षकृतौ शिवनिन्दार्थं श्रुत्वा प्राणां-
स्त्यक्तवत्याः सत्याः शरीरं शिरसि धृत्वा भ्रमति
शिवे विष्णुना चक्रेण क्षिप्त्वास्तस्या अवयवा यत्र
यत्र पतितस्त एव देशा एकपञ्चाशन्महापीठा
अभवन् ॥ इति पौराणिकी वार्ता ॥ * ॥

तेषां निरूपणं यथा,—

ईश्वर उवाच ।

“मातः परापरं ! देवि ! सर्वज्ञानमयीश्वरि !
कथ्यतां मे सर्वपीठं शक्तिभैरवदेवता ॥

देवुवाच ।

शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि दयालो ! भक्तवत्सल ! ।
याभिर्विना न सिध्यन्ति जपसाधनतत्क्रियाः ॥

पञ्चाशदेकपीठानि एवं भैरवदेवताः ।

अङ्गप्रत्यङ्गपातेन विष्णुचक्रचतेन च ॥

ममगन्धर्वपुत्रो देव ! हिताय त्वयि कथ्यते ।

ब्रह्मरन्ध्रं हिङ्गुलायां भैरवो भीमलोचनः ॥

कोट्टरीसामहामाया त्रिगुणा या दिगम्बरी ॥१॥

शर्करारे चिनेत्रं मे देवी महिषमर्दिनी ।

क्रोधीशो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥ २ ॥

सुगन्ध्यायां नासिका मे देवस्त्र्यम्बकभैरवः ।

सुन्दरो सा महादेवी सुनन्दा तत्र देवता ॥३॥

काष्ठोरे कण्ठदेशश्च त्रिसन्ध्येश्वरभैरवः ।

महामाया भगवती गुणातीता वरप्रदा ॥ ४ ॥

ज्वालासुखां महाजिह्वा देव उन्नतभैरवः ।

अम्बिका सिद्धिदानाक्षी ५ स्तनं जालम्बरं मम ।

भीषणो भैरवस्तत्र देवी त्रिपुरमालिनी ॥ ६ ॥

हार्दपीठं वेद्यनाथे वेद्यनाथस्तु भैरवः ।

देवता जयदुर्गाया ७ नेपाते जानुनी मम ।

कपाली भैरवः श्रीमान् महामाया च देवता ॥८॥

मानसे दक्षहस्तो मे देवी दाक्षायणी हर ।

अमरो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥ ९ ॥

उत्कले नाभिशेखश्च विरजाक्षेप्सुच्यते ।

विमला सा महादेवी जगन्नाथस्तु भैरवः ॥१०॥

गण्डक्यां गण्डपातश्च तत्र सिद्धिर्न संशयः ।

तत्र सा गण्डकी चण्डी चक्रपाणिस्तु भैरवः ॥११॥

बहुलायां वामबाहुर्बहुलाया च देवता ।

भीरुको भैरवो देवः सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥१२॥

उज्जयिन्यां कूर्परश्च माङ्गल्यः कपिलाम्बरः ।

भैरवः सिद्धिः साक्षाद्देवी मङ्गलचण्डिका ॥१३॥

चट्वले दक्षबाहुर्मे भैरवश्चन्द्रशेखरः ।

यत्नरूपा भगवती भवानी तत्र देवता ॥

विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ॥ १४ ॥

त्रिपुरायां दक्षपादो देवता त्रिपुरा मता ।

भैरवत्रिपुरेशश्च सर्वाभीष्टफलप्रदः ॥ १५ ॥

त्रिमोतायां वामपादो भ्रामरी भैरवोऽम्बरः ॥१६॥

योनिपीठं कामगिरौ कामाख्या तत्र देवता ।

यत्रास्ते त्रिगुणातीता रक्तपाषाणरूपिणी ।

यत्रास्ते माधवः साक्षादुमानन्दोऽथ भैरवः ॥

सर्वदा विहरेद्देवी तत्र मुक्तिर्न संशयः ।

तत्र श्रीभैरवी देवी तत्र नचत्रदेवता ॥

प्रचण्डचण्डिका तत्र मातङ्गी त्रिपुरात्मिका ।

वगला कमला तत्र भुवनेश्वरी सुधूमिनी ॥

एतानि वरपीठानि शंसन्ति वरभैरव ! ।

एवं ता देवताः सर्वा एवमेव दश भैरवाः ॥

सर्वत्र विरला चाहं कामरूपे गृहे गृहे ।

गौरीशेखरमारुह्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥१७॥

करतोयां समासाद्य यावत् शिखरवासिनीम् ।

शतयोजनविस्तीर्णं त्रिकोणं सर्वसिद्धिदम् ॥

देवा मरणमिच्छन्ति किं पुनर्मानवादयः ।

भूतधात्री महामाया भैरवः क्षीरखण्डकः ॥

धुगाद्यायां महादेव ! दक्षाङ्गुष्ठं पदो मम ॥१८॥

नकुलीशः कालिपीठं दक्षपादाङ्गुलीषु च ।

सर्वसिद्धिकरी देवी कालिका तत्र देवता ॥१९॥

अङ्गुलीषु च हस्तस्य प्रयागे ललिता भवः ॥२०॥

जयन्त्यां वामजङ्घा च जयन्ती क्रमदीश्वरः ॥२१॥

भुवनेश्वरी सिद्धिरूपा किरीटस्था किरीटतः ।

देवता विमला नाम्नी सम्बर्तो भैरवस्तथा ॥२२॥

वाराणस्यां विशालाक्षी देवता कालभैरवः ।

मणिकर्णतीति विख्याता कुण्डलश्च मम श्रुतेः ॥२३॥

कन्याश्रमे च पृष्ठं मे निमिषो भैरवस्तथा ।

सर्वाङ्गी देवता तत्र २४ कुरुक्षेत्रे च गुल्फतः ॥

स्थानुर्नाम्ना च सावित्री देवता २५ मणि-

वेदके ।

मणिवन्द्ये च गायत्री सर्वानन्दस्तु भैरवः ॥२६॥

श्रीशैले च मम श्रीवा महालक्ष्मीस्तु देवता ।

भैरवः शम्बरानन्दो देशे देशे व्यवस्थितः ॥२७॥

काक्षीदेशे च कङ्कालो भैरवो रुरनामकः ।

देवता देवगर्भाख्या २८ नितम्बः कालमाधवे ॥

भैरवश्चासिताङ्गश्च देवी काली च मुक्तिदा ।

डङ्गा डङ्गा महादेव ! मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयात् ॥

कुजवारे भूततिथौ निशार्द्धे यस्तु साधकः ।

नत्वा प्रदक्षिणीकृत्य मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयात् ॥२९॥

शोणाख्या भद्रसेनस्तु नर्मदाख्ये नितम्बकः ॥३०॥

रामगिरौ स्नानान्यश्च शिवानी चण्डभैरवः ॥३१॥

वृन्दावने केशजाले उमानाक्षी च देवता ।

भूतेशो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥३२॥

संहाराख्य जङ्घदन्ते देवी नारायणी शुचौ ।

अधोदन्ते महारुद्रो वाराही पञ्चसागरे ॥३३॥

करतोयातटे तत्पं वामे वामनभैरवः ।

अपर्णा देवता तत्र ब्रह्मरूपा करोङ्गवा ॥३४॥

श्रीपर्ब्बते दक्षतत्पं तत्र श्रीसुन्दरी परा ।

सर्वसिद्धिकरी सर्वा सुन्दरानन्दभैरवः ॥ ३५ ॥

कपालिनी भीमरूपा वामगुल्फो विभाषके ॥३६॥

उदरश्च प्रभावे मे चन्द्रभागा यशस्विनी ।

वक्रतुण्डो भैरव-३७ शोर्द्धो भैरवपर्ब्बते ।

अवन्ती च महादेवी लम्बकर्णस्तु भैरवः ॥३८॥

चिबुके भ्रामरी देवी विक्रताक्षो जले स्थले ॥३९॥

गण्डो गोदावरीतीरे विश्वेशी विश्वमादका ।

दण्डपाणिर्भैरवस्तु वामगण्डे तु राकिणी ॥

अमायी भैरवो वत्स ! सर्वशैलात्मकोपरि ॥४०॥

रत्नावल्यां दक्षस्कन्धः कुमारी भैरवः शिवः ॥४१॥

मिथिलायां उमा देवी वामस्कन्धो महोदरः ॥४२॥

नलाहायां नलापातो योगेशो भैरवस्तथा ।

तत्र सा कालिका देवी सर्वसिद्धिप्रदायिका ॥४३॥

कर्णाटे चैव कर्णे मे अभीरुर्नाम भैरवः ।

देवता जयदुर्गाया नानाभोगप्रदायिनी ॥ ४४ ॥

वक्रेश्वरे मनःपातो वक्रनाथस्तु भैरवः ।

नदी पापहरा तत्र देवी महिषमर्दिनी ॥ ४५ ॥

यशोरे पाणिपद्मश्च देवता यशरेश्वरी ।

चण्डश्च भैरवो यत्र तत्र सिद्धिमवाप्नुयात् ॥४६॥

अङ्गुहासे चोष्ठपातो देवी सा फुल्लरा स्मृता ।

विश्वेशो भैरवस्तत्र सर्वाभीष्टप्रदायकः ॥ ४७ ॥

हारपातो नन्दिपुरे भैरवो नन्दिकेश्वरः ।

नन्दिनी सा महादेवी तत्र सिद्धिर्न संशयः ॥४८॥

लङ्कायां नूपुरश्चैव भैरवो राक्षसेश्वरः ।

इन्द्राक्षी देवता तत्र इन्द्रेशोपासिता पुरा ॥४९॥

विराटदेशमध्ये तु पादाङ्गुलिनिपातनम् ।

भैरवश्चाष्टताक्षश्च देवी तत्रात्मिका स्मृता ॥५०॥

मागधे दक्षजङ्घा मे शोमकेशस्तु भैरवः ।

सर्वानन्दकरी देवी सर्वकामफलप्रदा ॥ ५१ ॥

एतास्ते कथिताः पुत्र ! पीठनाथाधिदेवताः ॥

क्षेत्राधीशं विना देवं पूजयेत् पीठदेवताम् ।

भैरवैर्हियते सर्वं जपपूजादिसाधनम् ॥

अज्ञात्वा भैरवं पीठं पीठशक्तिश्च शङ्कर ! ।

प्राणनाथ ! न सिध्यति कल्पकोटिजपादिभिः ॥

न देयं परप्रियोभ्यो निन्दकाय दुरात्मने ।

शठाय वक्ष्कायेदं दत्त्वा न्युमवाप्नुयात् ॥

दद्यात् शान्ताय शिष्याय नैष्ठिकाय शुचौ प्रिये

साधकाय कुलीनाय मन्त्री मन्त्रार्थसिद्धये ॥”)

इति तन्त्रचूडामणौ शिवपार्वतीसंवादे एक-
पञ्चाशद्विद्योत्पत्तौ पीठनिर्णयः समाप्तः ॥ * ॥
(देवीभागवतोक्ताष्टाधिकशतपीठनामानि यथा,
तत्रैव। ७। ३०। ४४—६५।

“अपश्यतां सतीं वदन्तीं दहमानान् चित्कलाम् ।
स्वर्गोपारोपयामास ह्यसतीति वदन् मुहुः ॥
वभाम भान्तचित्तः सन्नानादेशेषु शङ्करः ।
तदा ब्रह्मादयो देवाश्चिन्तामापुरमुत्तमाम् ॥
विष्णुस्तु त्वरया तत्र धनुर्दाम्य मार्गणे ।
चिच्छेदावयवान् सत्यास्तत्तत्स्थानेषु तेषु पतन् ॥
तत्तन् स्थानेषु तत्रासीन्नानामृत्तिधरो हरः ।
उवाच च ततो देवान् स्थानेष्वेतेषु ये शिवाम् ॥
भजन्ति परया भक्त्या तेषां किञ्चिन्न दुर्लभम् ।
निवृत्तं सन्निहिता यत्र निजाङ्गेषु परामिका ॥
स्थानेष्वेतेषु ये मर्त्याः पुरश्चरणकर्म्मिणः ।
तेषां मन्त्राः प्रसिध्यन्ति मायावीजं विशेषतः ॥
इत्युक्त्वा शङ्करस्तेषु स्थानेषु विरहातुरः ।
कालं निन्द्य नृपश्रेष्ठ ! जपध्यानसमाधिभिः ॥

जनमेजय उवाच ।

कानि स्थानानि तानि स्तुः सिद्धपीठानि चानघ ! ।
कतिसंख्यानानि नामानि कानि तेषाञ्च मे वद ॥
तत्र स्थितानां देवीनां नामानि च कृपाकर ! ।
कृतार्थोऽहं भवे येन तद्ददासु महासुने ! ॥

यास उवाच ।

शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि देवीपीठानि सांप्रतम् ।
तेषां श्रवणमात्रेण पापक्षीनी भवेन्नरः ॥
येषु येषु च पीठेषु पास्त्र्यं सिद्धिकाङ्क्षिभिः ।
भूतिकामैरभिध्रिया तानि वक्ष्यामि तत्ततः ॥
वाराणस्यां विशालाक्षी गौरीमुखनिवासिनी ।
क्षेत्रे वै नैमिषारण्ये प्रोक्ता सा लिङ्गधारिणी ॥
प्रयागे ललिता प्रोक्ता कामुकी गन्धमादने ।
मानसे कुमुदा प्रोक्ता दक्षिणे चोत्तरे तथा ॥
विश्वकामा भगवती विश्वकामप्रपूरिणी ।
गोमन्ती गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी ॥
मदीकटा चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे ।
गौरी प्रोक्ता कान्यकुब्जे रम्भा तु मलयाचले ॥
एकान्तपीठे संप्रोक्ता देवी सा कौत्सिमत्यपि ।
विश्वे विश्वेश्वरी प्राहुः पुरुक्षुताश्च पुष्करे ॥
केदारपीठे संप्रोक्ता देवी सन्मार्गदायिनी ।
मन्दा हिमवतः पृष्ठे गोकर्णे भद्रकर्णिका ॥
स्थानेश्वरी भवानी तु विष्ण्वे विष्ण्वपत्रिका ।
श्रीशैले माधवी प्रोक्ता भद्रा भद्रेश्वरे तथा ॥
वराहशैले तु जया कमला कमलाचले ।
रुद्राक्षी रुद्रकोट्यान् काली कालञ्जरे तथा ॥
शालग्रामे महादेवी शिवलिङ्गे जलप्रिया ।
महालिङ्गे तु कपिला माकोटे मुकुटेश्वरी ॥
मायापुर्यां कुमारी स्वात्मन्ताने ललिताम्बिका ।
गयायां मङ्गला प्रोक्ता विमला पुरुषोत्तमे ॥
उत्पलाक्षी सहस्राक्षे हिरण्याक्षे महोत्पला ।
विपाशायाममोघाक्षी पाडला पुण्ड्रवर्धने ॥
नारायणी सुपार्थे तु त्रिकूटे रुद्रमुन्दरी ।
विपुले विपुला देवी कल्याणी मलयचले ॥

सह्याद्रावेकवीरा तु हरिश्चन्द्रे तु चन्द्रिका ।
रमणा रामतीर्थे तु यमुनायां नृगावती ॥
कोटवी कोटतीर्थे तु सुगन्धा माधवे वने ।
गोदावर्यां त्रिसन्धा तु गङ्गाद्वारे रतिप्रिया ॥
शिवकुण्डे शुभानन्दा नन्दिनी देविकातटे ।
रुक्मिणी द्वारवत्यान् राधा रुद्रावने वने ॥
देवकी मथुरायान् पाताले परमेश्वरी ।
चित्रकूटे तथा सीता विन्धे विन्ध्याधिवासिनी ॥
करवीरे महालक्ष्मीरुमादेवी विनायके ।
आरोग्या वैद्यनाथे तु महाकाले महेश्वरी ॥
अभयेत्युत्पत्तीर्थेषु नितम्बा विन्ध्यपर्वते ।
माण्ड्ये माण्डवी नाम स्वाहा माहेश्वरीपुरे ॥
हृगलक्षे प्रचण्डा तु चण्डिकाभरकण्ठके ।
सोमेश्वरे वरारोहा प्रभासे पुष्करावती ॥
देवमाता सरस्वत्यां पारावारा तटे स्मृता ।
महालये महाभागा पयोध्यां पिङ्गलेश्वरी ॥
सिंहिका क्षतश्रीचै तु कार्तिके त्वतिशङ्करौ ।
उत्पलावर्तके लोला सुभद्रा शोणसङ्गमे ॥
माता सिद्धवने लक्ष्मीरनङ्गा भरताश्रमे ।
जालन्धरे विश्वमुखी तारा किष्किन्ध्रपर्वते ॥
देवदारवने पुष्टिर्मेधा काक्षीरमण्डले ।
भीमादेवी हिमाद्रौ तु तुष्टिर्विश्वेश्वरी तथा ॥
कपालमोचने शुद्धिर्माता कायावरोहणे ।
शङ्खोद्वारे घरा नाम वृत्तिः पिण्डारके तथा ॥
कला तु चन्द्रभागायामच्छोदे शिवधारिणी ।
वेणायामस्तता नाम वदण्यामुल्लंघनी तथा ॥
औषधिश्चोत्तरकुटी कुशह्वीपे कुशोदका ।
मन्मथा हेमकूटे तु कुमुदे सत्यवादिनी ॥
अश्वत्ये वन्दनीया तु निधिवैश्रणालये ।
गायत्री वेदवदने पार्वती शिवसन्निधौ ॥
देवलके तथेन्द्राणी ब्रह्मास्थेषु सरस्वती ।
सूर्यविम्बे प्रभा नाम मातृणां वेणवी मता ॥
अरुन्धती सतीनान् रामासु च तिलोत्तमा ।
चित्ते ब्रह्मकला नाम शक्तिः सर्वेश्वरीरिणाम् ॥
इमान्यष्टशतानि स्तुः पीठानि जनमेजय ! ।
तन्संख्याकास्तदीशान्यो देयश्च परिकीर्तिताः ॥
सतीदेयङ्गभूतानि पीठानि कथितानि च ।
अन्यान्यपि प्रसङ्गेन यानि मुख्यानि भूतले ॥
यः स्मरेच्छृणुयाद्वापि नामाष्टशतसुत्तमम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो देवीलोकं परं व्रजेत् ॥
एतेषु सर्वपीठेषु गच्छेद् यात्राविधानतः ।
सन्तर्पयेच्च पित्रादीन् आह्वादीन् विधाय च ॥
कुर्याच्च महतीं पूजां भगवत्या विधानतः ।
चमापयेज्जगद्वाचीं जगदम्बां मुहुर्मुहुः ॥
क्षतकृत्यं स्वमात्मानं जानीयाज्जनमेजय ! ।
भक्ष्यभोग्यादिभिः सर्वान् ब्राह्मणान् भोजये-
त्ततः ॥
सुवासिनीः कुमारीश्च बटुकार्दीस्तथा नृप ! ।
तस्मिन् क्षेत्रे स्थिता ये तु चाखालाद्या अपि
प्रभो ! ॥
देवीरूपाः स्मृताः सर्वे पूजनीयास्ततो हि ते ।
प्रतिग्रहादिकं सर्वं तेषु क्षेत्रेषु वर्जयेत् ॥

यथाशक्तिपुरश्चर्यां कुर्यान्मन्त्रस्य सत्तमः ।
मायावीजेन देवेशीं तत्तत्पीठाधिवासिनीम् ।
“पूजयेदनिष्टं राजन् ! पुरश्चरणकङ्कवेत् ।
वित्तश्राव्यं न कुर्वीत देवीभक्तिपरो नरः ॥
य एवं कुरुते यात्रां श्रीदेव्याः प्रीतमानसः ।
सहस्रकल्पपर्यन्तं ब्रह्मलोके महत्तरे ॥
वसन्ति पितरस्तस्य सोऽपि देवीपुरे तथा ।
अन्ते लब्ध्वा परं ज्ञानं भवेत्सुक्ता भवान्मुनेः ॥”
अन्यानि पीठादीनि कालीपुराणे १८५५॥
अध्यायेषु द्रष्टव्यानि ॥ * ॥ पीठन्यासस्तु न्यास-
शब्दे द्रष्टव्यः । पीठदेवतापूजनं न्यासक्रमेणैव ।
पीठकैलिः, पुं, (पीठे आसने कैलिनैर्मादिरस्य ।
पीठमर्हन्नायकः । यथा,—
“विङ्गो यलीकः षट्पञ्चः कामकैलिर्विदूषकः ।
पीठकैलिः पीठमर्हो भविलिङ्गदुरो विटः ।”
इति त्रिकाश्वशेषः ।

पीठमर्हः, पुं, (नृदनातीति । नृद+अच् ।
पिठस्यासनस्य मर्हः ।) नायकविशेषः । तस्य
लक्षणम् । कुपितस्त्रीप्रसादकः । उदाहरणं
यथा,—

“क्रीड्यं कोपविधिः प्रयच्छ कुरुणागर्भं वधो
जायमानं

पीयूषद्रवदीर्घिकापरिमलेरामोदिता मेदिनी
आक्षां वा स्मृह्यालु लोचनमिदं यावत्तयनं
सुहृ-

यस्मै कुप्यसि तस्य सुन्दरि ! तपोवृन्दाति
वन्दामहे ।

नर्मसचिवोऽप्ययमेव ।” इति रसमञ्जरी । (र-
हि नायकस्य उत्तमसह्यायानामन्यतमः । र-
साहित्यदर्पणम् । ३। ५३ ॥ नायकप्रियः । र-
धृष्टः । यथा, मेदिनी । दे, ५० ।

“पीठमर्होति धृष्टे स्यात् नायकस्य प्रियेऽपि
यथा, महाभारते । ४ । २० । ३३ ।

“प्रेक्षते स्म विराटस्तु कङ्कश्च बहवो जनाः ।
रथिनः पीठमर्हश्च हस्त्यारोहाश्च नैगमाः ।
पीठसर्पौ, [नृ] त्रि, (पीठेन सर्पतीति । र-
थिनिः ।) खड्गः । तत्पर्यायः । पांशुरः ।
इति चारावली ॥

पीठी, स्त्री, (पीठ+खल्यार्थे डीष् ।) आसनम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ पीड्नी इति भाषा ।
पीड, ऋ क वाधे । गाहे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(चुरा-पर-सक-सेट ।) वाधो विहतिः । गाहे
विलोडनम् । ऋ, अपीपिडतु अपिपीडतु ।
पीडयति शत्रुं लोकः । पीडयति स्तनं कामी ।
इति दुर्गादासः ॥

पीडनं, स्त्री, (पीड वाधे अवगाहे वा+भाङ्-
ल्युट् ।) शस्यादिसम्यग्देशस्य परचक्रेण पीड-
नम् । शत्रुकृतगाढप्रहारः । इति कैचित् ।
पदाक्रमणम् । इति कैचित् । इति भरतः । तत्-
पर्यायः । अवमर्हः २ । इत्यमरः । १२। १९६ ।
(यथा, देवीभागवते । ३ । १२ । १३ ।
“पीडनश्चैव पाञ्चाल्यास्तथा द्यूते पराजयाः”

पीडितं

दुःखनम् । यथा,—

“भरणं पीयवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।
नरकं पीडने चास्य तस्माद्यत्नेन तं भरेत् ॥”

इति दायभागधृतमनुवचनम् ॥

मर्दनम् । टिपन चापन इत्यादि भाषा । यथा,—

“गर्भोऽभिघातविषमाशनपीडनादौः
पक्वं हुमादिव फलं पतति क्षणेन ॥”

इति माधवकरः ॥

पीडा, स्त्री, (पीडनमिति । पीड + “घिद्भिदा-
दिभ्योऽङ्” ३ । ३ । १०४ । इति अङ् । तत्-
ष्टाप् ।) पीडनम् । तत्पर्यायः । बाधा २
यथा ३ दुःखम् ४ अमानस्यम् ५ प्रसूतिजम् ६
कष्टम् ७ कष्टम् ८ आभीलम् ९ । इत्यमरः ।
१ । ६ । ३ ॥ आवाधा १० । इति हलायुधः ॥
आमानस्यम् ११ । इति रायसुकुटः ॥ (शूलम्
१२ रग १३ वेदना १४ आर्त्तिः १५ तोदः १६
रुजा १७ । इति वैद्यकरत्नमाला ॥ यथा,
मनुः । ७ । १६६ ।

“यदावगच्छेदायत्नामाधिक्यं भुवमात्मनः ।
तदात्वे चात्पिकां पीडां तदा सन्धिं समाश्र-
येत् ॥”)

एषां पीडादीनां मध्ये विशेष्यगामिनो ये
दुःखकष्टकृष्णभीलास्ते त्रिलिङ्गाः । सा
आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकतापत्रयभेदेन
त्रिविधा । आध्यात्मिकोऽपि द्विविधः । यथा,—
“आध्यात्मिकादि भैत्रेय ! ज्ञात्वा तापत्रयं
बुधः ।

उत्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्मनिकं लयम् ॥
आध्यात्मिको वै द्विविधः शारीरो मानसस्तथा ।
शारीरो बहुभिर्भेदैर्भेद्यते श्रूयताञ्च सः ॥
शारीरोगप्रतिश्रायस्वरशूलभगन्दरैः ।
गुल्फार्थः श्वयथुश्वासच्छर्द्दादिभिरनेकधा ॥
तथाक्षिरोगातीसारकुष्ठज्जामयसंज्ञकैः ।
भिद्यते देहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि ॥”
अङ्गामयो वातजलोदरादिः । १ ॥ * ॥
“कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादजः ।
शोकाश्चयावमानेर्थाभात्यर्थादिभिरुत्था ॥
मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ ! तापो भवति नैकधा ॥ २ ॥
इत्येवमादिभिर्भेदैस्तापो ज्ञाध्यात्मिकः स्मृतः ॥
रुग्णपक्षिमनुष्यादौः पिशाचोरगराक्षसैः ।
सरोष्ठपादेष्वृणां जन्त्यते चाधिभौतिकः ॥
श्रीतोष्णवातवर्षाम्बुवैद्युतादिसमुद्भवः ।
तापो द्विजवरश्रेष्ठ ! कथ्यते चाधिदैविकः ॥
गर्भजन्मजराज्ञानमृत्युनारकजं तथा ।
दुःखं सहस्रशो भेदैर्भेद्यते मुनिसत्तम ॥”

इति विष्णुपुराणे । ६ । ५ । १—६ ॥ * ॥

कृपा । शिरोमाला । सरलङ्गः । इति मेदिनी ।
ङ्, २० ॥

पीडितं, त्रि, (पीड + क्तः । यद्वा, पीडास्य
जातेति तारकादित्वात् इत्थं ।) स्त्रीयां कर-
णम् । यन्त्रितम् । बाधितम् । इति मेदिनी । ते,
१३४ ॥ मर्दितम् । इति हेमचन्द्रः ॥ इत्थप्रत्य-

१५७

पीतः

यान्तः पीडापर्यायोऽप्यत्र ॥ (मन्त्रभेदः । यथा,
तन्त्रसारे । [कृथाः ॥)

“सहस्राणां धिका मन्त्रा दण्डकाः पीडिता-
पीतं, स्त्री, (पा + भावे क्तः ।) पानम् । इति
मेदिनी । ते, ३४ ॥ (पीतो वर्णोऽस्यास्तीति ।
अच् । पीताभत्वादस्य तथात्वम् ।) हरितालम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (हरिचन्दनम् । तत्पर्यायो
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“पीतसारं सुशीतञ्च तत्पीतं हरिचन्दनम् ॥”)

पीतः, पुं, (पिबति वर्णान्तरमिति । पा + कर्त्तरि
औणादिकः क्तः ।) वर्णविशेषः । हल्दिया इति
भाषा । तत्पर्यायः । गौरः २ हरिद्राभः ३ ।
इत्यमरः । १ । ५ । १४ ॥ कुसुम्भः । अङ्कोटः ।
शाखोटः । पुष्परागः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतवस्तूनि यथा,—

“पीतानि ब्रह्म-१ जीवे-२ अ-३ गरुडे-४ श्वरद्वय-५

जटाः ६ ।

गौरी-७ ह्यापर-८ गोमूत्र-९ मधु-१० वीररसा-११

रजः १२ ।

हरिद्रा-१३ रोचना-१४ रीति-१५ गन्धके-१६ द्वीप-

१७ चम्पके १८ ।

किञ्चल्क-१९ वल्कले-२० शालि-२१ हरिताल-२२

मनःशिलाः २३ ।

कर्णिकारम् २४ चक्रवाक-२५ वानरौ-२६

शारिकासुखम् २७ ।

केशवांशुक-२८ मण्डूक-२९ सराग-३० कनका-

दयः ३१ ॥” * ॥

पीतश्चेतवाचकानि यथा,—

“पीतश्चेतौ गौर-१ द्विजराज-२ कपर्द-३ शम्भु-४

हरि-५ ताक्ष्याः ६ ।

हैमस्तोमा-७ ह्यापद-८ महारजत-९ चन्द्र-१०

कलधौताः ११ ॥”

अस्यार्थः । गौरः श्वेतपीतयोः । द्विजराजो

गरुडचन्द्रयोः । कपर्दः शम्भुजटाजूटकपर्दयोः ।

शम्भुर्ब्रह्मत्रिलोचनयोः । हरिः पिङ्गलसिंहयोः ।

ताक्ष्यां गरुडः पक्षे उच्चैःश्रवाः । हैमस्तोमः

हेमोऽयं हैमः पक्षे हिमस्यायम् । ह्यापदं

सुवर्णशरभयोः । महारजतं सुवर्णरूपयोः ।

चन्द्रः स्वर्णशशाङ्कयोः । कलधौतं हैमरूपयोः ।

“सुशीमितारकूटश्रीः स्वर्णस्तोमसमद्युतिः ।

दहनोपलसत्कान्तिगङ्गायच्छविप्रेमालः ॥”

अस्यार्थः । तारकूटो रूपसमूहः पक्षे आर-

कूटो रीतिः । सुशीमनमर्णः कनकश्च । गोपति-

ताक्ष्यकान्तिः रविगरुडश्च । पक्षे गोपति-

रिन्मः तस्य ताक्ष्यस्तुरङ्गः । वल्कदेवगिरिर्मनोज्ञ-

भेरुः कैलासश्च ॥ * ॥ पीतश्यामवाचकानि यथा,

“पीतश्यामौ कृष्णाक्षर-१ मधुचित-२ ध्वान्त-

जेतारः ३ ।

विदुल्कान्तः ४ ध्वान्तदेवि-५ हरि-६ स्वर्णव-

च्छायाः ७ ॥”

अस्यार्थः । कृष्णाक्षरं विष्णुवक्षोऽर्थाक्राश्रयोः ।

मधुचितं मधुलव्यविष्णोः । ध्वान्तजेता स्वर्ण-

पीतक

तमस्तुल्ययोः । विदुल्कान्तः मेघतद्धितमनो-
जयोः । ध्वान्तदेवी स्वर्णान्वकारतुल्ययोः ।

हरिः कपिकृष्णयोः । स्वर्णवच्छायः सुवर्णसुन्दर-

समुद्रतुल्यशोभयोः । इति कविकल्पलता ॥

(पर्वतविशेषः । यथा, मात्स्ये । १२१ । ६३ ।

“प्रथमः सूर्यसङ्काशः सुमना नाम पर्वतः ।

पीतस्तु मध्यमस्तत्र शतकौम्भमयो गिरिः ॥”)

पीतं, त्रि, (पीतवर्णोऽस्यास्तीति । अच् ।) पीत-

वर्णयुक्तम् । इति मेदिनी । ते, ३४ । (यथा,

महाभारते । ४ । ४१ । २० ।

“ये त्विमे निशिताः पीताः पृथ्वो दीर्घवाससः ।

हैमश्चङ्गास्त्रिपर्व्याणो राक्षस एते महाशराः ॥”

पा + कर्म्मणि क्तः ।) कृतपानम् । यथा,—

“हालाहलमपि पीतं बहुशो भिक्षापि भक्षिता

भवता ।

अनयोरवगतरसयोः कियदन्तरं वद योगिन् ॥”

इत्युद्भटः ॥

(पीतं पानमस्यस्येति । अच् । यद्वा, पीतं नीर-

क्षीरं वा येन इत्युत्तरपदलोपः । पीतदुग्धादि-

कम् । यथा, रघौ । २ । १ ।

“अथ प्रजानामधिपः प्रभाते

जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ।

वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां

यशोधनो धेनुमध्वेर्मुमोच ॥”)

पीतकं, स्त्री, (पीत + “यावादिभ्यः कन् ।” ५

४ । २६ । इति स्वार्थे कन् ।) हरितालम् ।

इत्यमरः ॥ (पीतेन पीतवर्णेन कायतीति । कौ +

कः ।) कुङ्कुमम् । इति जटाधरः ॥ (अस्य

पर्यायो लक्षणश्च यथा,—

“कुङ्कुमं सुवर्णं रक्तं काश्मीरं पीतकं वरम् ।

सङ्कोचं पिशुनं धीरं वाङ्मौक्तं शोणिताभिधम् ॥

काश्मीरदेशे चैत्रे कुङ्कुमं यद्भवद्वितम् ।

स्वस्वकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम् ॥

वाङ्मौक्तदेशसङ्गातं कुङ्कुमं पाण्डुरम्मतम् ।

केतकौगन्धयुक्तान्तश्मध्यमं स्वस्वकेशरम् ॥

कुङ्कुमं पारसीकेयम्भुगन्धि तदीरितम् ।

ईषत्पाण्डुरवर्णान्तदधमं स्थूलकेशरम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अगुरु । पद्मकाष्ठम् । रीतिः । मायिकम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ नन्दीवृक्षः । पीतशालः । इति

रत्नमाला ॥ श्लोनाकप्रभेदः । हरिद्रुः । किंकि-

रातवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पीतेन

पीतवर्णेन रक्तमिति । पीत + “लाञ्छारोचना-

ट्टकम्” ४ । २ । २ । इत्यस्य “पीतात् कन् ।”

इति कर्म्मिकोक्त्या कन् । पीतवर्णरङ्गिते पीत-

वर्णविशिष्टे च त्रि ॥ पीत + स्वार्थे कन् ।

पीतवर्णं, पुं । यथा, महाभारते । १२ ।

१८८ । ५ ।

“ब्राह्मणानां सितो वर्णः क्षत्रियाणाम् लोहितः ।

वैश्यानां पीतको वर्णः शूद्राणामसितस्तथा ॥”)

पीतकदली, स्त्री, (पीता कदलीति नित्यकर्म्म-

धारयः ।) स्वर्णकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतता

पीतकदम्, पुं, (पीतको द्रुम इति निव्यकर्म-
धारयः ।) हरिद्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(हरिद्रवृक्षस्य विवरणं विज्ञेयम् ॥)
पीतकन्दं, स्त्री, (पीतः कन्दोऽस्य ।) गर्जरम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतकरवीरकः, पुं, (पीतः करवीर इति निव्य-
कर्मधारयः । ततः स्वार्थे कन् ।) पीतवर्ण-
करवीरपुष्पवृक्षः । तत्पर्यायः । पीतप्रसवः २
सुगन्धिकुसुमः ३ । अस्य गुणाः । सामान्यकर-
वीरगुणतुल्याः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतकावेरं, स्त्री, (कुत्सितं वेरं शरीरं कावेरम् ।
पीतं कावेरं कुत्सितशरीरमपि यस्मात् ।)
कुङ्कुमम् । पित्तलम् । इति मेदिनी । रे, ३०५ ॥
(विष्टितस्य कुङ्कुमपित्तलशब्दयोर्ज्ञेया ॥)
पीतकाष्ठं, स्त्री, (पीतं काष्ठमिति निव्यकर्म-
धारयः ।) पीतचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतकीला, स्त्री, (पीता कीला कीलतुल्या लतेति
निव्यकर्मधारयः ।) आवर्तकीलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥
पीतघोषा, स्त्री, (पीतानि पुष्पानि सन्त्यस्या इति
पीता पीतपुष्पवर्णः । ततः पीता घोषेति कर्म-
धारयः ।) पीतपुष्पघोषालता । इति रत्न-
माला ॥ अस्याः पर्यायः घोषकशब्दे द्रष्टव्यः ॥
पीतचन्दनं, स्त्री, (पीतं चन्दनमिति निव्यकर्म-
धारयः ।) पीतवर्णचन्दनम् । तत्तु द्रविडदेशे
प्रचिद्धम् । कलम्बक इति ख्यातम् । तत्पर्यायः ।
पीतगन्धम् २ कालेयम् ३ पीतकम् ४ माधव-
प्रियम् ५ कालेयकम् ६ पीतकाष्ठम् ७ वर्वरम्
८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कालीयकम् ९
कालीयम् १० पीताभम् ११ हरिचन्दनम् १२
हरिप्रियम् १३ कालसारम् १४ कालानुसार्य-
कम् १५ । अस्य गुणाः । रक्तचन्दनगुणतुल्या-
गुणत्वम् । यङ्गनाशिलम् । इति भावप्रकाशः ॥
पीतलम् । तिलम् । कुष्ठश्लेष्मकण्डूविच-
र्चिकाददुक्त्रिभिर्नाशिलम् । कान्तिकरत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतचम्पकः, पुं, (पीतं चम्पकमिव शिखा यस्य ।)
प्रदीपः । इति जटाधरः ॥ (पीतं चम्पकं तत्-
पुष्पमस्य ।) पीतवर्णचम्पकपुष्पवृक्षश्च ॥
पीततण्डुलः, पुं, (पीतस्तण्डुलोऽस्य ।) कङ्कनी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पीततण्डुला, स्त्री, (पीतस्तण्डुलोऽस्याः ।) चविका-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीततण्डुः, पुं, (पीतं तण्डुं यस्य ।) कारण्डव-
पक्षी । तत्पर्यायः । चक्षुस्त्रिः २ सुगृहः ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पीतता, स्त्री, (पीत + तल् + टाप् ।) हरिद्रा-
भता । पीतत्वम् । पीतशब्दात् भावार्थे तत्प्रत्यय-
निव्यञ्जा । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । १४६ । २६ ।
“दापरेऽपि युगे धर्म्मो हि भागो नः प्रवर्त्तते ।
विष्णुर्वै पीततां याति चतुर्धा वेद एव च ॥”

१५८

पीतप

पीततैला, स्त्री, (पीतं तैलमस्याः ।) ज्योतिष्मती
लता । इति जटाधरः ॥ महाज्योतिष्मती ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतदारु, स्त्री, (पीतश्च तत् दारु चेति ।)
देवदारु । इत्यमरः । २ । ४ । ५३ ॥ (पर्यायोऽस्य-
यथा,—
“सुरदारु इति लिमं सुराङ्गं भद्रदारु च ।
देवकाष्ठमपीतदारु देवदारु च दारु च ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
सरलः । इति रत्नमाला ॥ हरिद्रः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—
“दावर्णी दारुहरिद्रा च पर्जन्या पर्जन्येति च ।
कटङ्कटेरी पीता च भवेत् सैव पचम्पचा ।
सैव कालीयकः प्रोक्तस्तथा कालेयकोऽपि च ॥
पीतदृक् हरिद्रश्च पीतदारुकपीतकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पीतदुग्धा, स्त्री, पीतं दुग्धं यस्या यथा वा ।
धेनुया । दुग्धवन्वकैः संस्थिता गौः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (पीतं पीतवर्णं दुग्धं क्षीरमस्याः ।
कटुपर्णी । चोक इति भाषा ॥ यथास्याः
पर्यायः ।
“कटुपर्णी हेमवती हेमक्षीरी हिमावती ।
हेमाङ्गा पीतदुग्धा च तन्मूलक्षौकसुचते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पीतदुः, पुं, (पीतो हरिति निव्यकर्मधारयः ।)
सरलवृक्षः । दारुहरिद्रा । इत्यमरः । २ । ४ । ६०,
२ । ४ । १०१ ॥ (यथास्य पर्यायः ।
“दावर्णी दारुहरिद्रा च पर्जन्या पर्जन्येति च ।
कटङ्कटेरी पीता च भवेत् सैव पचम्पचा ॥
सैव कालीयकः प्रोक्तस्तथा कालेयकोऽपि च ।
पीतदृक् हरिद्रश्च पीतदारुकपीतकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पीतनं, स्त्री, (पीतं करोतीति । तत्करोतीति णिच् ।
ततो लुः । यद्वा, पीतं पीतवर्णं नयतीति ।
नी + डः ।) कुङ्कुमम् । (यथा, श्रीकण्ठचरिते ।
६ । ३४ ।
“अपहृत्य पीतनमर्षेण-
ममरसुदृशां शरीरतः ।
भीत इव गह्वरनाभिगुह्यं
प्रपलाय्य तूर्णमविशत् पयोभरः ॥”)
हरितालम् । पीतदारु । इत्यमरमेदिनौ ॥
पीतनः, पुं, (पीतं करोतीति । णिच् । ततो लुः ।)
ज्वरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आम्नातकः । इति
मेदिनी । ने, ६२ ॥ (नन्दीवृक्षः । तत्पर्यायो
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“नन्दीवृक्षस्ताम्रपाकी फलपाकी च पीतनः ।
गन्धमाखो गन्धसुखो द्वितीयः क्षिप्रपाक्वसौ ॥”)
पीतनकः, पुं, (पीतन एव । पीतन + स्वार्थे कन् ।)
आम्नातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतपर्णी, स्त्री, (पीतानि पीतवर्णानि पर्णानि
यस्याः । डीष् ।) श्विचत्री । इति शब्दचन्द्रिका ॥
विह्विति इति भाषा ॥

पीतमु

पीतपादा, स्त्री, (पीतौ पादौ यस्याः ।) शारिका-
पक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥ पीतचरणयुक्ते, वि ।
पीतपुष्पं, स्त्री, (पीतानि पुष्पानि यस्य ।) आहुल-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुङ्गाखम् ।
तत्पर्यायो यथा भावप्रकाशे ।
“कुङ्गाखं स्यात् पुष्पफलं पीतपुष्पं वृहत्-
फलम् ॥”)
हरिद्राभकुसुमम् ॥
पीतपुष्पः, पुं, (पीतानि पीतवर्णानि पुष्पानि यस्य ।)
कर्णिकारवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ चम्पक-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पीतभिगदौ ।
पिण्डीतकभेदः । इति रत्नमाला ॥ (इङ्गदी-
वृक्षः । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“पीतपुष्पोऽङ्गारपुष्प इङ्गदी तापसप्रियः ॥”
राजकोशातकी । तत्पर्यायो यथा, भाव-
प्रकाशे ।
“धामार्गवः पीतपुष्पो जालिनी कृतबोधना ।
राजकोशातकी चेतितथोक्ता राजिमत्फलम् ॥”)
पीतपुष्पा, स्त्री, (पीतं पुष्पं यस्याः ।) इन्-
वारुणी । भिन्नरिष्टाक्षुपः । आढकी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (महाबला । तत्पर्यायो
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“ऋष्यप्रोक्ता लतिबला पीतपुष्पा महाबला ॥”)
पीतपुष्पी, स्त्री, (पीतं पुष्पं यस्याः ।) जातिता-
डीष् ।) शृङ्गपुष्पी । सहदेवी । महाकोषा-
तकी । नृपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतफलः, पुं, (पीतानि फलानि यस्य ।) शाखोट-
वृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कर्मारवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतफलकः, पुं, (पीतफल एव । स्वार्थे कन् ।)
शाखोटवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥
पीतबालुका, स्त्री, (पीता बालुकेव चूर्णनरजो
यस्याः ।) हरिद्रा । इति त्रिकाण्डशेषः ।
पीतवर्णसिकता च ॥
पीतबीजा, स्त्री, (पीतं बीजं यस्याः ।) मेथिका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ पीतवर्णबीजयुक्ते, वि ।
पीतभृङ्गराजः, पुं, (पीतो भृङ्गराजः ।) पीत-
भृङ्गराजः । पीत केसुरिया इति भाषा । तत्-
पर्यायः । खर्गभृङ्गारः २ हरिप्रियः ३ देव-
प्रियः ४ वन्दनीयः ५ पावनः ६ । अस्य गुणाः ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । केश-
रञ्जनत्वम् । कफामशोफनाशित्वम् । तत्र गीलो
रसायनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतमणिः, पुं, (पीतो मणिरिति निव्यकर्मधारयः ।)
पुष्परागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुष्पराग-
शब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
पीतमाचिकं, स्त्री, (पीतं माचिकम् ।) माचि-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतसुहः, पुं, (पीतः पीतवर्णो सुहः ।) सुह-
विशेषः । सोणा सुह इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वसुः २ खखीरः ३ प्रवेलः ४ जयः ५ शारदः
६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३८ ॥

पीतसा

पीतमलकं, स्त्री, (पीतं मलकमस्य । कप् ।) गर्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतयूथी, स्त्री, (पीता यूथी ।) स्वर्णयूथी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्वर्णयूथीशब्देऽस्या विवृतिर्विज्ञेया ॥)

पीतरक्तं, स्त्री, (पीतं रक्तम् । वर्णो वर्णेनेति समासः ।) पुष्करागमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतरागं, स्त्री, (पीतो रागो वर्णो यस्य ।) किङ्गल्कम् । शिक्थकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पीतवर्णं, पुं । तद्वति, त्रि ॥

पीतरोहिणी, स्त्री, (पीता सती रोहितीति । रुद्र + णिनिः + डीप् ।) काश्मीरी । इति भावप्रकाशः ॥ (यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“काश्मीरी काश्मीरी ह्रीरा काश्मीर्यः पीतरोहिणी ॥”)

पीतलः, पुं, (पीतं लातीति । ला + कः ।) पीतवर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ ६।३० ॥ तद्वत्, त्रि ॥

पीतलकं, स्त्री, (पीतलेन पीतेन वर्णेन कायति प्रकाशते इति । कै + कः ।) पिच्छलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतलोहं, स्त्री, (पीतं लोहमिति नित्यकर्मधारयः ।) पिच्छलमेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ १०।११४ ॥

पीतवासाः, [स्] पुं, (पीतं वासो वस्त्रं यस्य ।) श्रीकृष्णः । इति हलायुधः ॥ पीतवस्त्रयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६४ । ५३ ।

“यः सचक्रगदापाणिः पीतवासाः शक्तिप्रभः ॥”)

पीतवृक्षः, पुं, (पीतो वृक्षः ।) श्लोनाकप्रभेदः । सरलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्यायः ।

“सरलः पीतवृक्षः स्यात्तथा सुरभिदारकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पीतशालः, पुं, (पीतः शालो वृक्षविशेषः ।) असनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, कालिकापुराणे ६ = अध्याये ।

“पीतशालः परिमलो विमर्दीकासनस्तथा ॥”)

पीतसारं, स्त्री, (पीतः सारो यस्य ।) पीतवर्णचन्दनकाष्ठम् । हरिचन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पर्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“पीतसारं सुश्रीतश्च तत्पीतं हरिचन्दनम् ॥”)

पीतसारः, पुं, (पीतः पीतवर्णः सारो यस्य ।) मलयजः । गोमेदकमणिः । इति मेदिनी । रे, २८३ ॥ अङ्गोष्ठवृक्षः । इति जटाधरः ॥ तुरष्कः । बीजकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“बीजकः पीतसारश्च पीतशालक इत्यपि ।

बन्धूकपुष्पः प्रियकः सर्वकश्चासनः स्मृतः ॥”)

पीतसारकः, पुं, (पीतः सारो यस्य । कप् ।) निम्बवृक्षः । अङ्गोष्ठवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतसारि, स्त्री, (पीतं पीतवर्णं सरति प्राप्नोतीति । ह्र + णिनिः ।) सोतोऽङ्गनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पीताशमा

पीतसालकः, पुं, (पीतः सालकः सालवृक्षः ।)

पीतवर्णसालवृक्षः । पेया साल इति भाषा । तत्पर्यायः । सर्वकः २ असनः ३ बन्धूकपुष्पः ४ प्रियकः ५ जीवकः ६ । इत्यमरः । २ । ४ । ४३ ॥ अस्य पर्यायान्तरं गुणाश्च असनशब्दे द्रष्टव्याः ॥ -

पीतस्फटिकः, पुं, (पीतः स्फटिक इति नित्यकर्मधारयः ।) पुष्करागमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीता, स्त्री, (पीतो वर्णोऽस्यस्या इति । अच् । टाप् ।) हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ६ । ४९ ॥ (पर्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“हरिद्रा पीतका गौरी काश्मीरी रजनी निशा । मेहघ्नी रजनी पीता वर्णनी राजनिनामिका ॥”) दारुहरिद्रा । महाज्योतिष्मती । कपिलशिग्रपा । प्रियङ्गुः । गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिविषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पीतवर्णयुक्ते, त्रि । यथा, विश्वकर्मप्रकाशे । १ । २४ ।

“श्वेता रक्ता तथा पीता लम्बा वर्णाऽपूष्वशः ॥”)

पीताङ्गः, पुं, (पीतं अङ्गं यस्य ।) श्लोनाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीताम्बः, पुं, (पीतः अम्बः समुद्रो येन ।) अगस्त्यमुनिः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३६ ॥ (अगस्त्यमुनेः समुद्रपानकथा यथा, भट्टा-

भारते । ३ । १०५ । १ - ६ ।

“समुद्रं स समासाद वारुणिर्भगवानुषिः । उवाच सहितान् देवावृषींश्चैव समागतान् ॥

अहं लोकहितार्थं वै पिबामि वरुणालयम् । भवद्भिर्दनुष्टेयं तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥

एतावदुक्त्वा वचनं मेवावरणिरच्युतः । समुद्रमपिबत् क्रुद्धः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥

पीयमानं समुद्रसु दृष्ट्वा सेन्द्रास्तदामराः । विस्मयं परमं जग्मुः स्तुतिभिश्चाप्यपूजयन् ॥

त्वं नञ्जाता विधाता च लोकानां लोकभावन ॥ तत्प्रसादात् समुच्छेदं न गच्छेत् सामरं जगत् ॥

संपूष्यमानस्त्रिदशैर्महात्मा गन्धर्वतूर्य्यैश्च नदसु सर्वशः । दीव्यैश्च पुष्पैरवकीर्यमाणो महार्णवं निःसलिलं चकार ॥”)

पीताम्बरः, पुं, (पीतं अम्बरं वस्त्रं यस्य ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥ (यथा, विष्णुस्तोत्रे । २१ ।

“एतत्प्रातिव्यदानो जघनमतिघनादेनसो माननीयं ।

सातत्येनैव चेतोविषयमवतरत् पातु पीताम्बरस्य ॥”)

शैलधः । इति मेदिनी । रे, २८३ ॥ पीतवस्त्रयुक्ते, त्रि । हरिद्राभवसने, स्त्री ॥ (यथा, -

“पीताम्बरधरः सखी वनमालाविभूषितः ॥” इति पुराणम् ॥)

पीताश्ला, [न्] पुं, (पीतः अश्ला ।) पुष्करागमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य पुष्करागशब्दे ज्ञातव्या ॥)

पीनसः

पीतिः, पुं, (पिबतीति । पा + क्तिच् । “घुमास्यामापेति ॥” ६ । ४ । ६६ । इतीत्वम् ।) घोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ४३ ॥

पीतिः, स्त्री, (पा + भावे क्तिन् ।) पानम् । इति मेदिनी । ते, ३३ ॥ (पीयतेऽनयेति । करणे क्तिन्) शुष्का । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पीतिका, स्त्री, (पीतो वर्णोऽस्यस्या इति । ठन् ।) हरिद्रा । इति रत्नमाला ॥ दारुहरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वर्णयूथी । इति जटाधरः ॥

पीती, [न्] पुं, (पीतं पानं प्राप्नुयैर्नास्यस्येति । इनिः ।) पीतिः । घोटकः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

पीतुः, पुं, (पिबति रसादीनि । पा + “पः क्तिच् ॥” उणां १।७१ । इति क्तुन् । स च कित् । कित्त्वात् इत्वम् ।) सूर्यः । अग्निः । इत्युणादिकोषः ।

यथपतिः । इति संचिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

पीर्थं, स्त्री, (पीयते इति । पा + “पातृतुदीति ॥” उणां २ । ७ । इति थक् ।) जलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ घृतम् । इत्युणादिकोषः ॥ (पिबति रसादीनि । पा + कर्त्तरि थक् ।) सूर्यः । अग्निः । कालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पीथिः, पुं, (पीति + एषोदरादित्वात् तस्य थः ।) पीतिः । घोटकः । इत्यमरटीकायां खामौ ॥

पीनः, त्रि, (ओ प्या धी ड वृद्धौ + क्तः । “ओदितश्च ॥” ८।१४५ । इति निष्ठातस्य नः ।) स्थूलः । इत्यमरः । ३ । १ । ६१ ॥ (यथा, आर्यासप्त-

शत्याम् । ५।६१ ।

“वचःस्थलमुप्ते मम सुखमुपधातुं न मौलिमालभसे ।

पीनोत्तुङ्गस्तनभरदूरीभूतं रतश्चानौ ॥”)

पीनसः, पुं, (पीनं स्थूलमपि जनं स्यति नाशयतीति । सो + कः ।) नासिकारोगविशेषः । पीनास इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रतिश्यायः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ॥ अपीनसः ३ प्रतिश्यायः ४ । इति भरतः ॥ नासिकामयः ५ । इति शब्दरत्नावली । तस्य निदानं यथा, -

“आनद्यते यस्य विशुष्यते च प्रक्षिद्यते धूप्यति चैव नासा । न वेति यो गन्धरसांश्च जन्तु-

जुष्टं अवस्थेत् खलु पीनसेन ॥ तन्नाशिलश्चेद्भव विकारं ब्रूयात् प्रतिश्यायसमानलिङ्गम् ॥”

इति माधवकरः ॥

आमपीनसलक्षणं यथा, -

“शिरोगुरुत्वमरुचिर्नासावावस्तुश्वरः । चामः श्लेवति चाभीक्ष्ण्यमामपीनसलक्षणम् ॥”

पक्षपीनसलक्षणं यथा, -

“आमलिङ्गान्वितः श्लेष्मा घनः खेपु निमज्जति । स्वरवर्णविशुद्धिश्च पक्षपीनसलक्षणम् ॥” ॥

तस्यौषधानि यथा, -

“सर्वेषु सर्वकालं पीनसरोगेषु जातमात्रेषु । मरिचं गुडेन दत्त्वा भुञ्जीत नरः सुखं लभते ॥

पीनसी

कटफलं पीनकरं शङ्खी योषं यासश्च कारवी ।
 एषां चूर्णं कषायं वा दद्यादाङ्गैकै रसेः ॥
 पीनसे खरमेदे च नासास्रावे हलीमके ।
 सन्निपाते कफे वाते कासे श्वासे च शस्यते ॥२॥
 योषचिचकतालीश्रुतिन्निङ्गीकान्वेतसम् ।
 सचयाजानितुल्याश्रमेलात्कप्रप्रादिकम् ॥
 योषादिकमिदं चूर्णं पुराणगुडमिश्रितम् ।
 पीनसश्वासकासघ्नं रक्षिस्वरकरं परम् ॥३॥
 इति भावप्रकाशः ॥*॥
 “पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं मधुसैन्धवसंयुतम् ।
 सर्वरोगक्षरश्वासघ्नोपपीनसहृद्वेत् ॥”
 इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥
 (अस्य चिकित्सान्तरं यथा,—
 “वातात् सकासवेख्यं सचारं पीनसे द्रुतम् ।
 पिबेन्नसं पयश्चोष्णं क्षौद्रिकं धूममेव वा ॥”
 “दृग्गुणस्य निष्कार्यं राक्षामधुककल्लवत् ।
 सिद्धं ससैन्धवं तैलं दृग्गुणो गुणाः स्तुतम् ।
 क्षिप्रस्थस्यापनेदीयं निर्हरेद्वातपीनसे ॥
 क्षिप्रस्थोष्णोष्णं लघ्वन्नं यान्यादीनां रसेर्हितम् ।
 उष्णाम्बुना स्नानपाननिवातोष्णप्रतिश्रयः ।
 चिन्तायायामवाक्चेष्टायवायविरतो भवेत् ।
 पित्ते सर्पिः पिबेत् सिद्धं शङ्खवेरश्नतम्ययः ॥
 पाचनार्थं पिबेत् पक्वं काय्यम्हृद्विरेचनम् ।
 पाठादिरजनीमूल्यापिप्पलीजातिपल्लवैः ॥
 दन्त्या च साधितं तैलं नख्यं सम्पक्कपीनसे ।
 पूयाक्षे रक्तपित्तघ्नाः कषायो लवणानि च ॥
 पाकदाद्यावच्छेषे शीता लेपाः ससेचनाः ।
 त्रैयनस्योपचारश्च कषायखादुत्तककाः ॥”
 “गौरवारोचकेष्वादौ लघ्वन्नं कफपीनसे ।
 खेदाः सेकाश्च पाकार्थं क्षिप्ते शिरसि सर्पिषा ॥
 लघुनं सृष्टचूर्णेन योषचारसमायुतम् ।
 देयं कफघ्नं वमनसुतुक्षिण्णैश्च हितम् ॥
 अपीनसे पूतिनख्ये द्रावणसावसकच्छुके ।
 घूमः शस्योऽवपीडश्च कटुभिः कफपीनसे ॥
 मनःश्लेष्मा वचायोषं विडङ्गं हिङ्गु गुग्गुलुः ।
 चूर्णो त्रैयः प्रधमनः कटुभिश्च फलैस्तथा ॥”
 “क्षिप्रस्थं व्याहृते वेगे हृद्वर्नं कफपीनसे ।
 वमनीयश्नतचौरतिनमायवागुभिः ॥”
 “सर्वजित् पीनसे दुष्टे काय्यं शोफे च शोफजित् ।
 चारोऽर्जुदाधिसिद्धं क्रिया सर्वेष्वपेक्ष्य च ॥”
 इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्याये ॥
 “सर्वं एव प्रतिश्रयाया नरस्याप्रतिकारिणः ।
 काशेन रोगजनना जायन्ते दुष्टपीनसाः ॥
 वाधिर्यमान्धमप्राणं चोरांश्च नयनामयान् ।
 काशामिषादशोषांश्च दृष्ट्वाः कुर्वन्ति पीनसाः ॥”
 इत्युत्तरतन्त्रे चतुर्विंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
 पीनसा, स्त्री, (पीनं स्यतीति । सौ + कः । टाप् ।)
 कर्कटौ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्कटौ शब्दे-
 ऽस्या गुणादयो ज्ञातयाः ॥)
 पीनसी, [स्त्री] त्रि, पीनसरोगी । पीनसशब्दाद-
 स्थर्थे इत्प्रत्ययविवक्षः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तर-
 तन्त्रे २४ अध्याये ।

“विलङ्घनैः पाचनदीपनीयै-
 रूपाचरेत् पीनसिर्न यथावत् ।

बहुद्रवेवातकफोपहृष्टं
 प्रच्छेदेत् पीनसिर्न वयःस्यम् ॥”)

पीनोष्ठी, स्त्री, (पीनं स्थूलमधोऽस्याः । “बहु-
 व्रीहेरुधसो डीष् ॥” ४।१।२५ । इति डीष् ।
 “उधसोऽनङ् ॥” ५।४।१३१ । इति उधो-
 ऽन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः ।) पीवरस्तनी
 गौः । इत्यमरः १।२।६।७१ ।

पीपरिः, पुं, (अपि पिपर्तीति । पृ + इत् । अपे-
 रक्षोपः । दीर्घश्च ।) इत्यमरः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

पीय, प्रीयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
 सकं-सेट् ।) पीयूषं सौत्रधातुरयम् । इति
 दुर्गादासः ॥

पीयुः, पुं, (पिबतीति । पा + “खरशङ्खुपीयु-
 नीलकुलिगु ॥” उणां । १।३७ । इति कुः ।
 निपातनात् युगागम इत्वं चान्तादेशः ।)
 कालः । रविः । चूकः । इति मेदिनी । ये, ३७ ॥
 काकः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥ (हिंसके
 प्रतिकूले च त्रि । यथा, ऋग्वेदे १।१७४।८ ।
 “भिनत्तुपुरो न भिदो अदेवीर्नमो वधरदेवस्य
 पीयोः ॥”

“पीयोः प्रतिकूलस्य वृत्रस्य ॥” इति तज्जाय्ये
 सायनः ॥)

पीयूषं, स्त्री, (पीयते इति । पीयं सौत्रधातुः +
 “पीयेरुधन् ॥” उणां । ४।७६ । इति ऊधन् ।)
 अमृतम् । इत्यमरः १।१।१।५१ ॥ (यथा,
 काशीखण्डे । २६ । ४६ ।

“खरसन्तापशमनो खनिः पीयूषपाथसाम् ॥”)

दुग्धम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—

“पानीयं क्षमनाशनं अमहरं मूर्च्छांपिपासापहं
 तन्नाच्छेदिविबन्धच्छेदनकरं निद्राहरं तपणम् ।
 हृदं गुमरसं ह्यजीर्णशमकं निदं हितं शीतलं
 लघ्वच्छं रसकारणानु निगते पीयूषवज्जी-
 विनम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

पीयूषः, पुं, स्त्री, (पीय + ऊधन् ।) अभिनवं पयः ।
 नवप्रसूताया गौः सप्तदिनाभ्यन्तरीयदुग्धम् ।
 इत्यमरभरतौ ।

“अथ पीयूषपेयूषे नवं सप्तदिनावधि ।”

इति शब्दावयवः ॥

“आसन्नरात्रप्रभवं शीरं पेयूष उच्यते ॥”

इति हारावली ॥

पीयूषमहाः, [स्त्री] पुं, (पीयूषमन्तमयं महः
 किरणं यस्य । यद्वा, पीयूषमित्रमहो यस्य ।)
 चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

पीयूषरुचिः, पुं, (पीयूषं पीयूषमयी रुचिस्तिङ्
 यस्य ।) चन्द्रः । इति हलानुधः । (पीयूषे
 अन्ते रुचिर्यस्य ।) अन्तप्रियञ्च ॥

पील, रोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
 अकं-सेट् ।) दीर्घः । रोधः क्रियानिरोधः

पीवरः

जङ्गीभावः इत्यर्थः । इति पशुः । इति दुर्गा-
 दासः ॥

पीलकः, पुं, (पीलति स्तभातीति । पील + क्तुल् ।)
 पिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ (कायस्थानां
 पङ्क्तिकरविशेषः । यथा, वज्रजकुलाचार्य-
 कारिकायाम् ।

“आदित्या विष्णुगुप्ताश्च विलसन् पीलकस्तथा ॥”)

पीलुः, पुं, (पीलति प्रतिष्ठाभातीति । पील +

“लृगयादयश्च ॥” उणां । १।३७ । इति कृः ।)

प्रसूनम् । परमाणुः । मतङ्गजः । अस्मि-

खण्डम् । तालकाण्डः । इति मेदिनी । ले, ३२ ।

वाणः । क्षमिः । इति धरणिः ॥ कोङ्कणादि-

देशे प्रसिद्धः फलवृक्षविशेषः । पील इति

भाषा । तत्पण्यायः । गुडफलः २ अंसी १ ।

इत्यमरः १।२।४।२८ ॥ शीतसङ्घः ४ धानी ५

विरेचनः ६ फलशाखी ७ श्यामः ८ करम-

वल्गुमः ९ ॥ (यथा, महाभारते । २।५०।४ ।

“उष्ट्रवामीच्छिप्रतश्च पुष्टाः पीलुश्चमीकृदेः ॥”)

अस्य फलगुणाः । श्लेष्मवायुगुल्मनाशिलम् ।

पित्तदहम् । मेदकत्वम् । यत् खादु तित्तं

तत् नात्युष्णं त्रिदोषहरत्वञ्च । इति राज-

निर्घण्टः ॥

पीलुनी, स्त्री, (पील + बाहुलकात् उन् । गौरा-

दित्वात् डीष् ।) मूर्च्छा । इति रत्नमाला ॥

पीलुपत्रः, पुं, (पीलुयुक्तं पत्रमस्य ।) मोरटा-

लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीलुपर्णी, स्त्री, (पीलोरिव पर्णान्यस्याः । यद्वा,

पीलुयुक्तानि पर्णान्यस्याः । “पाककर्षपर्वण-
 फलमूलबालोत्तरपदाश्च ॥” ४।१।६४ । इति

डीष् ।) मूर्च्छा । विम्विका । ओषधिमेदः । इति

मेदिनी । ले, १०३ ॥

पीव, स्थौल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-

अकं-सेट् ।) पीवति लोकः स्थूलः स्था-
 त्वर्थः । इति दुर्गादासः ॥

पीव, [न] त्रि, (प्यायते इति । प्येड् वृद्धी +

“ध्याप्योः सम्प्रसारणश्च ॥” उणां । ४।११४ ।

इति कनिष्कसम्प्रसारणश्च । “हलः ।” ४।१० ।

इति दीर्घः ।) स्थूलम् । इत्यमरः १।१।६१ ।

(यथा, भागवते । ६ । १६ । ६ ।

“पीवानं शस्यलं प्रेष्ठं मीढासं याभक्तोविदम् ।
 स यकोऽजवृक्षस्तासां बङ्गीनां रतिवद्भेनः ॥”)

पीवरः, त्रि, (प्यायते बहुते इति । प्येड् +

“ह्रित्वरच्छ्रुतधीवरपीवरमीवरचीवरतीवर-

नीवरगङ्गरकङ्करसंयदराः ।” उणां । ३।१ ।

ध्वरश्च । सम्प्रसारणं दीर्घश्च ।) उपपिता-

वयवः । मोटा इति भाषा । तत्पण्यायः ।

पीनः २ पीवा ३ स्थूलः ४ । इत्यमरः १।१।६१ ।

(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४२० ।

“भयपिहितं बालायां पीवरमृद्वयं सरोजिद्रः ।
 निद्रायां प्रेमाद्रः पङ्क्ति निःश्वस्य निःश्वस्य ॥”

पुं, तामसमन्वन्तरीयसप्तविंशेः । यथा, मार्क-

ण्ड्ये । ७४ । ५६ ।

पुंश्चलः

“ज्योतिर्धामा पृथुः काचश्चोर्मिर्वलकस्तथा ।
पीवरश्च तथा जज्ञन् । सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥”
पीवरस्तनी, स्त्री, (पीवरौ स्तूनी स्तनी यस्याः ।
“स्वाङ्गोपसर्जनदिति ।” ४ । १ । ५४ । इति
डीष् ।) पीनोष्ठी । इत्यमरः । २ । ६ । ७१ ॥ स्तूल-
स्तनयुक्ता नारी ॥ (यथा, भारवौ । ८ । १६ ।
“अपोहितुं लोचनतो मुखानिले-
रपारयन्तं किल पुष्पजं रजः ।
प्रयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः
प्रियङ्गुघ्नानोन्नतपीवरस्तनी ॥”)
पीवा, [न] पुं, (प्यायते इति । प्ये ड वृद्धौ +
“ध्याप्योः सम्प्रसारणम् ।” उणा० ४ । १४ ।
इति कनिष् सम्प्रसारणश्च । “हलः ।” ६ । ४ ।
२ । इति दीर्घः ।) बलवान् । वायुः । इति
संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
पीवा, स्त्री, (पीयते इति । पी ड य पाने + बाहु-
लकात् वः । ततश्चाप् ।) उदकम् । इति संक्षिप्त-
सारोणादित्तिः ॥
पीवरा, स्त्री, (पीवर + टाप् ।) अश्वगन्वा ।
श्रुतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्तूला च ॥
पीवरी, स्त्री, (प्यायते इति । प्ये + अच् । सम्प्र-
सारणं दीर्घः डीष् च ।) श्रुतमूली । इति रत्न-
मात्रा ॥ शालपर्णी । इति भावप्रकाशे । १ । १२ ॥
तरुणी । गौः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
(बर्हिषदनामकपितृणां मानसीकन्यानामन्य-
तमा । सा तु शुक्रदेवस्य पत्नी । यथा, हरि-
वंशे । १८ । ४६—५२ ।
“एतेषां सानसी कन्या पीवरी नाम विश्रुता ।
योगा च योगिपत्नी च योगिमाता तथैव च ॥
भवित्री ह्यापरं प्राप्य युगं धर्मेभृतां वरा ।
पराशरकुलोद्भूतं शुको नाम महातपाः ॥
भविष्यति युगे तस्मिन् महायोगी दिघर्षभः ।
आसादरण्यां सम्भूतो विधूमाभिरिवोज्ज्वलन् ॥
स तस्यां पितृकन्यायां पीवर्यां जनयिष्यति ।
कृष्णं गौरं प्रभुं शम्भुं कृत्वा कन्यां तथैव च ॥”)
पुंलिङ्गं, स्त्री, (पुंसो लिङ्गं चिह्नम् ।) पुंलिङ्गम् ।
शिशुः । (यथा, महाभारते । ५ । १६४ । ३ ।
“किञ्चित् कालान्तरं दास्ये पुंलिङ्गं स्वमिदं तव ।
आगन्तव्यं त्वया काले सत्यश्चैव वदस्व मे ॥”)
शब्दवाचकतायाम्, पुं । इति जुमरः । (पुंसो
लिङ्गमस्येति । पुंलिङ्गविशिष्टे, त्रि । यथा, महा-
भारते । ६ । ५८ । ५७ ।
“पुंलिङ्गा इव नार्यस्तु स्त्रीलिङ्गाः पुरुषाभवन् ।
दुर्योधने तदा राजन् । पतिते तनये तव ॥”)
पुंलघः, पुं, (पुमानिव वर्धतेति । लघ + कः ।) गन्ध-
मयिकः । इति शब्दमाला ॥ कुं चा इति भाषा ॥
(पुमान् गौः ।) पुंगवश्च ॥
पुंश्चलः, पुं, (पुंश्चलीव । उपचारात् पुंश्चम् ।)
अभिचारी । यथा, गारुडे ६६ अध्याये ।
“ललाटोपस्थतास्तिस्रो रेखाः स्युः श्रुतवर्षिणाम् ।
वृषत्वं स्याच्चतुष्टभिराशुः पञ्चनवत्यथ ॥
अरेखेणाशुर्नवतिर्विच्छिन्नाभिश्च पुंश्चलाः ॥”

१६१

पुंश्चली

पुंश्चली, स्त्री, (पुंसो भर्तुः सकाशात् चलति पुरुषा-
न्तरं गच्छतीति । चल + अच् । गौरादित्वात्
डीष् ।) असती । इत्यमरः । २ । ६ । १० ॥ अस्या
अमरोक्तपर्यायः कुलटाशब्दे लिखितः । तदति-
रिक्तपर्यायो यथा, छटा १ छटा २ धर्षिता ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ लङ्का ४ निशाचरी ५
त्रपारण्डा ६ । इति जटाधरः ॥ तस्याश्चरित्र-
दोषादि यथा,—
“अहो ! को वेद भुवने दुर्ज्ञेयं पुंश्चलीमनः ।
पुंश्चल्यां यो हि विश्वस्तो विधिना स विद्धिमतः ।
बहिष्कृतश्च यशसा धर्मेण खकुलेन च ॥
वाञ्छितं नूतनं प्राप्य विनश्यति पुरातनम् ।
सदा स्वकर्मसाध्या सा को वा तस्याः प्रियो-
प्रियः ॥
देवे कर्मणि प्रेते च पुत्रे बन्धौ च भर्तुरि ।
दारुणं पुंश्चलीचित्तं सदा शृङ्गारकर्मणि ॥
प्राणाधिकं रतिज्ञं सान्द्रतद्वद्या हि पुंश्चली ।
रत्नप्रदं रत्नविज्ञं विषद्वद्या हि पश्यति ॥
सर्वेषां स्थलमस्यैव पुंश्चलीनां न कुत्रचित् ।
दारुणा पुंश्चलीजातिर्नरजातिभ्य एव च ॥
निष्कृतिः कर्मभोगान्ते सर्वेषामस्ति निश्चितम् ।
न पुंश्चलीनां विप्रेन्द्र ! यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
अन्यासां कामिनीनाश्च कीटं हन्तुं च या दया ।
सा नास्ति पुंश्चलीनान्तु कान्तं हन्तुं पुरातनम् ॥
रतिज्ञं नूतनं प्राप्य विषतुल्यं पुरातनम् ।
कान्तं दृष्ट्वा हि नश्येव सोपायेनावलीलया ॥*॥
पृथिव्यां यानि पापानि पुंश्चलीष्वेव भारते ।
तिष्ठन्ति तान्यो न पराः पापिष्ठाः सन्ति केचन ॥
पुंश्चलीपरिपक्वान् सर्वपातकमिश्रितम् ।
देवे कर्मणि प्रेते च देयं न च तथा जलम् ॥
अन्नं विष्टा पयो मूत्रं पुंश्चलीनाश्च निश्चितम् ।
दत्त्वा पितृभ्यो देवभ्यो भुक्त्वा च नरकं व्रजेत् ॥
श्रुतवर्षे कालसूत्रे पचत्येव सुदारुणे ।
घोरान्धकारे क्लमयन्तं दृशन्ति दिवानिशम् ॥
पुंश्चल्यन्तश्च यो भुङ्क्ते देवादयदि नराधमः ।
सप्तजन्मकृतं पुण्यं तस्य नश्यति निश्चितम् ॥
आयुःश्रीयशसां हानिरिह लोके परच च ।
तस्माद्यन्नाद्रक्षणीयं पाकपात्रं कलत्रकम् ॥
पुंश्चलीदर्शने पुण्यं यात्रासिद्धिर्भवेद्भुवम् ।
स्पर्शने च महापापं तीर्थस्नानादिशुध्यति ॥
ज्ञानं दानं व्रतश्चैव जपश्च देवपूजनम् ।
निष्फलं पुंश्चलीनाश्च भारते जीवनं वृथा ॥”
उपस्थितसकामपुंश्चलीत्यागे दोषो यथा,—
“रहस्युपस्थितां कामात् पुंश्चलीश्चेत्तेन्द्रियः ।
परित्यजेद्धर्मभयादधर्मान्नरकं व्रजेत् ॥”
सर्वदेव तस्याक्तपस्त्रित्याज्यत्वं गर्हितत्वश्च यथा,
“उपस्थिता च या योषिद्व्याख्या रागिण्यामपि ।
श्रुतौ श्रुतमिति व्याख्या सर्वदेव तपस्विनाम् ॥
अहो सर्वैः परित्याख्या पुंश्चली च विशेषतः ।
धनायुःप्राणयशसां नाशनी दुःखदायिनी ॥
स्वकार्यतत्परा शश्वत् परकार्यविघातिनी ।
निष्ठुरा नरघातिभ्यः सर्वोपह्वीजरूपिणी ॥

पुंसव

विद्युद्दीप्तिर्जले रेखा लोभाक्षेत्री यथा भवेत् ।
परद्रोहादयथा सम्पत् कुलटाप्रेमतत्परम् ॥
सर्वेभ्यो हिंस्रजन्तुभ्यो विपक्षीणा सदैव सा ।
यो विश्वसेतां संमूढो विपत्तस्य पदे पदे ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । २३ । २४ ।
३२ अध्यायाः ॥
पुंश्चिह्नं, स्त्री, (पुंसः पुरुषस्य चिह्नम् ।) शिशुः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । २७४ ।
पुंस, क मर्दं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
सकं-सेट् ।) ओष्ठवर्गशेषोपधः । संयोगादशु-
स्वारः । तेन किपि पुंसोऽसृङ्गावित्यसृङि पुमान् ।
मर्दोऽभिमर्दनम् । क, पुंसयति खलं राजा ।
इति दुर्गादासः ॥
पुंसवनं, स्त्री, (पुमांसमिव सृते बलप्रदानेन पुरुष-
वत् जनयत्यनेनेति । सृ + करणे ल्युट् ।) दुग्धम् ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ४०४ ॥ (पुमांसं सृतेऽने-
नेति । सृ ड ल + करणे ल्युट् ।) संस्कार-
विशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघु-
वंशे । ३ । १० ।
“यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रियाः
धृतेश्च धीरः सङ्गृहीर्यधत्त सः ॥”)
अस्येतिकर्तृयता यथा । “गर्भस्य तृतीयमासो-
पक्रमे यच्छुद्धिदिनं तस्मिन् पतिः कृतनिव्यक्रियः
कृतवृद्धिश्चाङ्गः चन्द्रनामानमभिं संस्थाप्य विरू-
पाक्षजपान्तां कुण्डिकां समाप्य कृतस्नान-
बधूमन्नेः पश्चिमायां दिशि स्वदक्षिणतः कुप्रेषु
प्राङ्मुखीसुपवेश्य प्रकृतकर्मारम्भे प्रादेश-
प्रमाणां वृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा
महायाज्ञतिहोमं कुर्यात् । यथा । प्रजापति-
र्ऋषिर्गायत्री कृन्दोऽग्निर्देवता महायाज्ञति-
होमे विनियोगः ॐ भूः स्वाहा । प्रजापति-
र्ऋषिरुष्णिक् कृन्दो वायुर्देवता महायाज्ञति-
होमे विनियोगः ॐ भुवः स्वाहा । प्रजापति-
र्ऋषिरशुष्प कृन्दः सूर्यो देवता महायाज्ञति-
होमे विनियोगः ॐ स्वः स्वाहा । ततः पति-
रन्याय बधूपृष्ठदेशे स्थितो बधूदक्षिणस्त्वयं
सृष्ट्वा अवतीर्ण्य दक्षिणहस्तेन अयवहितं
बधूनाभिदेशं स्पृशन् जपति । प्रजापतिर्ऋषि-
रशुष्प कृन्दो मित्रावरुणाग्निवायवो देवताः
पुंसवने विनियोगः ।
ॐ पुमांसौ मित्रावरुणौ पुमांसावश्विनावुभौ ।
पुमानभिश्च वायुश्च पुमान् गर्भस्तवोदरे ॥
इत्येकं पुंसवनम् ॥*॥
अपरपुंसवनकर्म्मार्थं वटवृक्षस्य पूर्वोत्तर-
शाखायां फलयुगलशालिनीं क्षमिभिरभुपेक्षतां
वटशृङ्गां यवानां माषाणां वा त्रिभिस्त्रिभि-
गुंजकैः सप्त वारान् सप्तभिर्मन्त्रैः क्रीणीयात् ।
सप्तानां मन्त्राणामष्टादयः साधारणाः । प्रजा-
पतिर्ऋषिः सोमवरुणवसुवृद्धादित्यमरुद्विश्वे-
देवा देवता न्यग्रोधशृङ्गापरिक्रयणे विनियोगः
ॐ यदसि सौमी सोमायत्वा राज्ञे परिक्री-
याभि । इति गुडकत्रयेण एकं क्रयणम् ॥ १ ॥

पुंसव

ॐ यद्यसि वारुणी वरुणायत्वा रात्रौ परि-
क्रीणामि । इति गुडकत्रयेण द्वितीयं क्रय-
णम् ॥ २ ॥ ॐ यद्यसि वसुभ्यो वसुभ्यस्त्वा परि-
क्रीणामि । इति गुडकत्रयेण तृतीयं क्रय-
णम् ॥ ३ ॥ ॐ यद्यसि रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यस्त्वा परि-
क्रीणामि । इति गुडकत्रयेण चतुर्थं क्रयणम् ॥ ४ ॥
ॐ यद्यसि आदित्येभ्य आदित्येभ्यस्त्वा परि-
क्रीणामि । इति गुडकत्रयेण पञ्चमं क्रयणम् ॥ ५ ॥
ॐ यद्यसि मरुद्भ्यो मरुद्भ्यस्त्वा परिक्रीणामि ।
इति गुडकत्रयेण षष्ठं क्रयणम् ॥ ६ ॥ ॐ यद्यसि
विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा परि-
क्रीणामि । इति गुडकत्रयेण सप्तमं क्रय-
णम् ॥ ७ ॥ ततः क्रीतां वटशृङ्गां अनेन मन्त्रेण
हृत्तादाहरेत् । प्रजापतिर्हविरोधयो देवता
न्यग्रोधशृङ्गाच्छेदेन विनियोगः । ॐ ओषधयः
सुमनसो भूत्वा अस्यां वीर्यं समाधत्त इयं कर्म
करिष्यति । ततस्तं हृत्वेष्टितामन्तरीक्षेणानीय
अन्तरीक्षे स्थापयेत् । ततः कृतशोभनान्मो-
क्षेत्तरतः प्रक्षालितशिलायां ब्रह्मचारी गर्भ-
वती वा श्रुतस्वाध्यायह्वीनो वा ब्राह्मणः प्राङ्मुख
आचारतो नीहारजलेन अनाहृतलोष्टेन पुनः
पुनः पेयेत् । ततोऽग्निः पश्चिमत उत्तराग्रेषु
कुशेषु पश्चिमाभिमुखीं बध्नुं पूर्वदिगान्तमस्तकां
कृत्वा तत्पृष्ठदेशे स्थितः पतिर्दक्षिणपाणि-
रङ्गुष्ठानामिकाभ्यां वस्त्रबद्धां पेधितवटशृङ्गां
गृह्णीत्वा गर्भवत्या दक्षिणनासाविवरे शृङ्गारसं-
निक्षिपति । प्रजापतिर्हविरोधुप हृन्दो-
क्ष्मोक्षहृत्सतयो देवता न्यग्रोधशृङ्गारस्य
दाने विनियोगः ।
ॐ पुमानग्निः पुमानिन्द्रः पुमान् देवो बृहस्पतिः ।
पुमांसं पुत्रं विन्दस्व तं पुमाननुजायताम् ॥
ततो महायाहृतिहोमं कृत्वा तूर्ण्यं प्रादेश-
प्रमाणां वृताक्तां समिधमग्नौ कृत्वा प्रकृतं कर्म
समाप्य उदीच्यं शान्तायनहोमादिवामदेव्य-
गानान्तं कर्म कृत्वा कर्मकारयित्वा ब्राह्मणाय
दक्षिणां दद्यादिति पुंसवनम् ॥ इति दशकर्म-
पद्धतौ भवदेवमङ्गः ॥ अथ पुंसवनोक्तवाराः ।
रविमङ्गलहृत्सतयः । नक्षत्राणि । पूर्वाषाढो-
त्तराषाढापूर्वभाद्रपदुत्तरभाद्रपदपुष्यपुनर्वसु-
मृगशिराश्रवणान्तर्गिराः । तिथयः ।
नन्दा भद्राः । लग्नाणि । कुम्भसिंहधनुर्मीन-
मिथुनाणि । स्त्रियाश्चन्द्रादिशुद्धौ दशयोगभङ्ग-
विष्टिभद्रात्रहृत्सर्गादीन् परित्यज्य गर्भधारण-
दिनावधितृतीयमासे कर्तव्यम् । इति ज्योति-
षम् ॥ ॥ स्त्रीकर्तव्यव्रतविशेषः । यथा,—
श्रीराजोवाच ।
“व्रतं पुंसवनं ब्रह्मन् ! भवता यदुदीरितम् ।
तस्य वेदितुमिच्छामि येन विष्णुः प्रसीदति ॥
श्रीशुक उवाच ।
शुक्ले मार्गेश्वरे पक्षे योविहर्तुर्ननुज्ञया ।
आरमेत व्रतमिदं सर्वकामिक्रमादितः ॥
निशम्य मरुतां जन्म ब्राह्मणाननुमन्त्र्य च ।

पुंसव

स्वात्वा शुक्लदती शुक्ले वशीतालङ्कृताम्बरे ।
पूजयेत् प्रातराशात् प्राक् भगवन्तं श्रिया सह ॥
अलं ते निरपेक्षाया पूर्णकाम ! नमोऽस्तु ते ।
महाविभूतिपतये नमः सकलसिद्धये ॥
यथा त्वं कृपया धृत्वा तेजसा महिमौजसा ।
जुष्ट ईशगुणैः सर्वैस्ततोऽसि भगवान् प्रभुः ॥
विष्णुपति ! महामाये महापुरुषलक्षणे ।
प्रीयेथा मे महाभागे लोकमातर्नमोऽस्तु ते ॥
ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महाभवाय
महाविभूतिपतये सह महाविभूतिभिर्वलि-
सुपहरामीति । अनेनाह्वरहर्मेत्त्रेण विष्णो-
रावाह्वनार्धपाद्योपसृग्गन्-स्नान-वासोपवीत-
भूषणगन्धपुष्पधूपदीपोपहारदुपचारान् सुस-
माहितोपाहरेत् ।
हविःशेषश्च जुहुयादनले द्वादशाहुतीः ।
ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महाविभूतिपतये
स्वाहेति ।
श्रियं विष्णुश्च वरदावाशिषां प्रभवामुभौ ।
भक्ता संपूजयेन्निव्यं यदीच्छेत् सर्वसम्पदः ॥
प्रणमेद्वज्रमूर्तिं भक्तिप्रज्ञेन चेतसा ।
दशवारं जपेन्मन्त्रं ततः स्त्रीनुदीरयेत् ॥
युवान् विश्वस्य विभू जगतः कारणं परम् ।
इयं हि प्रकृतिः स्रष्टा मायाशक्तिर्दुरत्यया ।
तस्या अधीश्वरः साक्षात् त्वमेव पुरुषः परः ॥
त्वं सर्वयज्ञ इच्छ्यं क्रियेयं फलभृग्भवान् ।
गुणयत्किरियं देवी यज्ञको गुणभृग्भवान् ॥
त्वं हि सर्वेश्वरीयात्मा श्रीः शरीरेन्द्रियासवः ।
नामरूपे भगवती प्रत्ययस्त्वमपश्यः ॥
यथा युवां त्रिलोकस्य वरदौ परमेष्ठिनौ ।
तथा म उत्तमश्लोक ! सन्तु सत्या महाशिषः ॥
इत्यभिष्टय वरदं श्रीनिवासं श्रिया सह ।
तन्निस्सार्योपहरयं दत्त्वाचमनमर्चयेत् ॥
ततः स्तुवीत स्तोत्रेण भक्तिप्रज्ञेन चेतसा ।
यज्ञोच्छिष्टमववाय पुनरभ्यर्चयेद्धरिम् ॥
पतिश्च परया भक्ता महापुरुषचेतसा ।
प्रियेस्तेस्तेरुपनमेत् प्रेमशीलः स्वयं पतिः ॥
विभ्रयात् सर्वकर्मणि पत्न्या उच्चावचानि च ।
कृतमेकतरेणपि दम्पत्योरुभयोरपि ॥
पत्न्यां कुर्यादनर्ह्यां पतिरेतत् समाहितः ।
विष्णोर्व्रतमिदं विभ्रन्न विह्वन्यात् कथञ्चन ॥
विप्रान् स्त्रियो वीरवतीः सगन्धर्वलिमण्डनैः ।
अर्चदहरहर्भक्ता देवं नियममास्थिता ॥
उदास्य देवं स्वे धाम्नि तन्निवेदितमग्रतः ।
अद्यादात्मविशुद्धयं सर्वकामसम्पद्वये ॥
एतेन पूजाविधिना मासान् द्वादशह्वयनम् ।
नीत्वाथोपरमेत् साध्वी कार्तिके चरमेऽहनि ॥
शोभतेऽप उपसृश्य कृष्णमभ्यर्च्य पूर्ववत् ।
पयःश्रुतेन जुहुयाच्चरुणा सह सर्पिषा ।
पाकयज्ञविधानेन द्वादशैवाहुतीः पतिः ॥
आशिषः शिरसादाय द्विजैः प्रीतैः समीरिताः ।
प्रणम्य शिरसा भक्ता भुञ्जीत तदनुज्ञया ॥
आचार्यमग्रतः कृत्वा वाग्यतः सह बन्धुभिः ।

पुष्कशः

दद्यात् पत्नौ चरोः शेषं सुप्रजस्वं सुसौभगम् ।
एतच्चरित्वा विधिवद्भूतं विभो-
रभीष्टितार्थं लभते पुमानिह ।
स्त्री चैतदास्थाय लभेत सौभगं
श्रियं प्रजां जीवपतिं यशो गृहम् ॥
कन्या च विन्देत समग्रलक्षणं
पतिं त्ववीरा हतकिल्बिषाङ्गतिम् ।
मृतप्रजा जीवसुता धनेश्वरी
सुदुर्भगा सुभगा रूपमग्रियम् ॥
विन्देद्विरूपा विरुजा विसृज्यते
य आमयावीन्द्रियकल्यदेहम् ।
एतत् पठन्मृदये च कर्म-
गणनन्तदग्निः पिष्टदेवतानाम् ॥
तुष्टाः प्रयच्छन्ति समस्तकामान्
होमावसाने हुतभुक् श्रीहरेरिह ।
राजन्महन्मरुतां जन्मपुरयं
दितेर्ब्रतचाभिहितं महत्ते ॥”
इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे पुंसवनव्रतकथनं १६
अध्यायः ॥ (पुंसव स्रष्टे इति । कर्मणि लुट् ।
गर्भः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, भागवते ।
५ । २४ । १५ । “यस्मिन् प्रविष्टेऽसुरवधनां प्रायः
पुंसवनानि भयादेव स्रवन्ति पतन्ति च ॥” ॥
पुत्रोत्पादके, त्रि । यथा, भागवते । ६ । १२ ।
“प्रपञ्चुः कस्य कर्मेदं पीतं पुंसवनं जलम् ॥”
तथा च तत्रैव । ४ । १३ । ३७—३८ ।
“स विप्रातुमतो राजा गृहीत्वाञ्जलिनौदनम् ।
अवधाय सदा युक्तः प्रादात् पत्न्या उदारधीः ।
सा तत् पुंसवनं राज्ञी प्राश्य वै पत्नुरादधे ।
गर्भं काल उपावृत्ते कुमारं सुषुवे प्रजाः ॥”)
पुष्कोकिलः, पुं, (पुमान् कोकिलः ।) पुरुषपिक-
पक्षी । पुमसृग्भेदेन कोकिलशब्दस्य कर्मधारय-
समासे तस्यान्तलोपे पुंसः सन्निति मस्य सनि
कृते मस्यानुसारे निष्पन्नः । इति सुश्वोथ-
याकरणम् ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ३२ ।
“सूताङ्कुरास्वादकायकण्डः
पुष्कोकिलो यन्मधुरं चुञ्ज ॥”)
पुंस्वं, स्त्री, (पुंसः पुरुषस्य भवः । पुमसृ + ल ।)
शुक्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६३ । पुरुष-
त्वञ्च ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५० । १२ ।
“सौम्यासौम्यैस्तथा शान्तेः पुंस्वं स्त्रीत्वञ्च स
प्रभुः ।
विभेद बहुधा देवः पुरुषैरसितैः सितैः ॥”)
पुंस्वविग्रहः, पुं, (पुंस्वस्य शुक्रस्यैव विग्रहो यस्य ।)
भूढणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुष्कशः, पुं, (पुक् कृत्स्नितं कशति गच्छतीति ।
कश गतौ + अच् ।) चण्डालः । इत्यमरः । १ ।
१० । २० ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १५ । १८ ।
“अकृतज्ञोऽधमः पुंसां विसृक्तो नरकाग्नरः ।
मत्स्यस्तु वायसः कूर्मः पुष्कशो जायते ततः ॥”
स तु निषादात् शूद्रायां जातो जातिविशेषः ।
यथा, मनुः । ४ । ७६ ।
“न संवसेच्च पतितेर्न चाखालेन पुष्कशैः ॥”)

पुच्छटि

पुच्छः, पुं, (पुक् कृत्सितं कथतीति । कथ गतौ + अच् ।) चण्डालः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
पुच्छः, पुं, (पुक् कृत्सितं कथतीति । कथ गतौ + अच् ।) चण्डालः । (स तु निषादात् शूद्रायां जातः । यथा, मनुः । १० । १८ ।
“जातो निषादात् शूद्रायां जात्या भवति पुच्छः ॥”)
अधमे, त्रि । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥
पुच्छी, स्त्री, कालिका । नीली । इति मेदिनी-शब्दरत्नावली ॥ (पुच्छ + जातौ ङीष् । पुच्छ-स्त्रीजातिः । यथा, मनुः । १० । ३८ ।
“चण्डालेन तु सोपाको मलयसंगृह्णितमान् । पुच्छां जायते पापः सदा सञ्जनगर्हितः ॥”)
पुच्छः, पुं, (पुमांसं खनतीति । खन + ङः ।) काष्ठ-मूलम् । इत्यमरः । ३ । ५ । १७ ॥ पुच्छ इति स्त्रातम् ॥ (अङ्गदित्वात् स्त्रीलिङ्गोऽपि ॥ यथा, रघुः । २ । ३१ ।
“सक्ताङ्गलिः सायकपुच्छ एव चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे ॥”
मङ्गलाचारः । इति हेमचन्द्रटीका ॥)
पुच्छः, पुं, स्त्री, (पुञ्ज + एषोदरादित्वात् साधुः ।) समूहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पुञ्जः, पुं, (पुञ्जं देहसमूहं लाति आदत्ते इति । पुञ्ज + ला + कः ।) आत्मा । इति भूरि-प्रयोगः ॥
पुञ्जः, पुं, (पुमान् गौः । “गोरतद्विवर्तकः ।” ५ । ४ । ६२ । इति टच् ।) टवः । (यथा, हरिवंशे । ७५ । ४१ ।
“भवता रक्षितां लोका गोलोकश्च महालयम् । यद्वयं पुञ्जैः सङ्घं वर्द्धामः प्रसवेत्तथा ॥”)
औषधभेदः । (पुमान् गौरिव मद्बलायाति-श्रयादित्युपमितसमासः ।) उत्तरपदस्यः ओष्ठ-वाचकः । इति मेदिनी । वे, ४४ ॥ (यथा, भाग-वते । १ । ६ । ३२ ।
“इति मतिरुपकल्पिता विदुषा भगवति स्रक्षस्वपुञ्जवे विभूम्नि ॥”)
अधमौषधम् । मङ्गलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुच्छः, प्रसादे । इत्यमरटीकायां रायसुङ्गटधृत-धातुः ॥ (भा-परं-अकं-सेट् ।)
पुच्छः, पुं, स्त्री, (पुच्छतीति । पुच्छ प्रसादे + अच् ।) लाङ्गूलम् । इत्यमरः । २ । ५ । ० ॥ (यथा, देवी-भागवते । ५ । ७ । १६ ।
“सुरघातेस्तथा देवान् पुच्छस्य भ्रमणेन च । स जघान रुधाविष्टो मद्भिः परमाद्भुतः ॥”)
पञ्चाङ्गागे, पुं । इति मेदिनी । छे, ५ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ६ । २८ ।
“उत्का ज्वलन्ती संग्रामे पुच्छेनादृत्य सर्वशः ॥”)
लोमवल्गाङ्गुले कलापे च, स्त्री । इत्युणादिकोषः ॥
पुच्छटि, स्त्री, (पुच्छ प्रसादे + भावे क्तिप् । पुच्छ प्रसादं अटतीति । अट गतौ + इत् ।) अङ्गुलि-मोटनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आङ्गुलमट-कान इति भाषा ॥

पुच्छदा, स्त्री, (पुच्छमिव ददातीति । दा + कः ।) लक्ष्मणाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुच्छी, [न] पुं, (पुच्छोऽस्थस्येति । पुच्छ + इनिः ।) अकट्टचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुक्कुटः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लाङ्गूलयुक्ते, त्रि ॥
पुञ्जः, पुं, (पिञ्जते पिञ्जयतीति वा । पिञ्ज + अच् । एषोदरादित्वात् साधुः ।) समूहः । राशिः । इत्यमरः । २ । ५ । ४२ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८ । ८२ ।
“गृहीतपक्षिपुञ्जश्च शवमाख्यैरलङ्कितः ॥”)
पुट, क चूर्णम् । भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-चूर्णे सकं-भासि अकं-सेट् ।) क, पोडयति । भासि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥
पुट, तु क संसर्गः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्-चुरां-परं-सकं-सेट् ।) पुटयति पुष्पं सूत्रेण जनः संखनतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
पुट, शि श्लेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुर्दां-कृतां-परं-अकं-सेट् ।) शि, पुटति अपुटीत् पुपोट । श्लेषः सम्बन्धीभावः । इति दुर्गादासः ॥
पुटं, स्त्री, (पुटतीति । पुट संश्लेषे + कः ।) जाती-फलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ उपर्यधोभावा-पन्नसंयुक्तस्य दिकपालद्वयरूपौषधपाकपात्रम् । धात्वादिमारणोपयुक्तान् पुटप्रकारानाह रस-प्रदीपे ।
“लोहादेरपुनर्भावंस्तद्गुणत्वं गुणाज्जाता । सलिलसिरणश्चापि तस्मिन्निः पुटनाडवेत् ॥ गम्भीरे विस्तृते कुण्डे द्विहस्ते चतुरस्रके । वनोपलसहस्रेण पूरिते पुटनौषधम् ॥ कोष्ठे रुद्धं प्रयत्नेन गोविष्टोपरि धारयेत् । नोपलसहस्राङ्गं कोष्ठिकोपरि निःक्षिपेत् ॥ चङ्कं विनिःक्षिपेत्तत्र महापुटमिति स्मृतम् ॥ १ ॥”
मन्त्राः । गोविष्टा गोइटा । इति महापुटम् ॥ सपादहस्तमानेन, कुण्डे निम्ने तथायते । वनोपलसहस्रेण पूर्णमध्ये विधारयेत् ॥ पुटनद्रयसंयुक्तां कोष्ठिकां सुत्रितां सुखे । अधोऽङ्गानि करणानि अङ्गान्युपरि निःक्षिपेत् ॥ एतन्नपुटं प्रोक्तं स्वातं सर्वपुटीकमम् ॥ हस्तस्यतुर्विंशत्यङ्गुलप्रमाणः स सपादः तेन त्रिंशदङ्गुलप्रमाणेनेत्यर्थः । अतस्वीकृतम् । साधारणो नराङ्गुल्या त्रिंशदङ्गुलको मज्जः ॥ इति गजपुटम् ॥ २ ॥
अरत्तिमात्रके कुण्डे पुटं वाराहसुच्यते ॥ ३ ॥ वितस्तिमात्रके खाते कथितं कौकुटं पुटम् । ‘अरत्तिस्तु निष्कनिष्ठेन सुष्टिना’ इत्यमरः । २ । ६ । ८६ ॥ निःस्तकनिष्ठया सुष्टोपलक्षितो हस्तोऽरत्तिरित्यर्थः ।
घोडशाङ्गुलके खाते कस्यचित् कौकुटं पुटम् ॥ ४ ॥ यत् पुटं दीयते खाते ह्यष्टसंख्यैर्वनोपलेः । कपोतपुटमेतत् कथितं पुटपक्षितेः ॥ ५ ॥ गोष्ठान्तर्गोखुरचुसं शुक्लचूर्णितगोमयम् । गोवरं तत् समाख्यातं वरिष्ठं रससाधने ॥ दृष्ट्वाभास्यतेयन्नेर्गोवरे दीयते पुटम् ।

पुटपा

तद्गोवरपुटं प्रोक्तं भिषग्भिः स्तुतभस्मजत् ॥ ६ ॥
दृष्ट्वाभास्यते तुघैः पूर्णं मध्ये रुधां विधारयेत् । क्षिप्त्वा निः सुद्रयेद्भास्यं तद्भास्यपुटमुच्यते ॥ ७ ॥
इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे २ भागः ॥
पुटः, पुं, स्त्री, (पुटतीति । पुट श्लेषे + कः ।) अश्व-खुरः । इति शब्दरत्नावली ॥
पुटः, त्रि, (पुट + कः ।) आच्छादनम् । पत्रादि-रचितः पुष्पाद्याधारः । यथा, रघुः । २ । ६५ ।
“दुग्धा पयः पत्रपुटे मदीयं पुत्नोपभुङ्क्तेति तमादिदेश ॥”
(यथा च मनौ । ६ । २८ ।
“ग्रामादाहृत्य वाञ्छीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन् । प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना सकलेन वा ॥”)
मिथः संश्लेषः । इति सुकुटः ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥
पुटकं, स्त्री, (पुटवत् कायतीति । कै + कः ।) पद्मम् । इति शब्दरत्नावली ॥ स्वार्थे कप्रत्यये पुटशब्दाधोऽप्यत्र ॥
पुटकन्दः, पुं, (पुटमिव कन्दो यस्य ।) कोलकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुटकिनी, स्त्री, (पुटकानि सन्त्यचेति । पुटक + “पुष्करादिभ्यो ङे” ५ । २ । १२५ । इति इनिः । स्त्रियां ङीप् ।) पङ्क्तिनी । पद्मयुक्तदेशः । पद्मसमूहः पद्मलता च । इति हेमचन्द्रः ॥
पुटग्रीवः, पुं, (पुटमिव ग्रीवा यस्य ।) गर्गरी । ताम्रकुम्भः । इति मेदिनी । वे, ६१ ॥
पुटपाकः, पुं, (पुटेन पाकः ।) पुटाभ्यन्तरितौ-षधपचनम् । अथ पुटपाकविधिः ।
“पुटपक्वस्य कल्कस्य खरसो गृह्यते यतः । अतस्तु पुटपाकानां युक्तिरत्रोच्यते मया ॥ पुटपाकस्य पाकोऽयं लेपस्याङ्गारवर्णता । लेपश्च द्रुङ्गुलं स्थूले कुर्याद्वाङ्गुलिमात्रकम् ॥ काष्णरीवटजम्बादिपत्रैर्वैश्चनसुप्तमम् । पलमात्रो रसो ग्राह्यः कर्षमाणं मधु क्षिपेत् ॥ कल्कचूर्णद्रवादास्तु देयाः कोलमिता बुधैः ॥ अपि च ।
हे विष्णे क्षिग्धमांसस्य परं द्रव्यं पक्वं मतम् । द्रव्यस्य कुड्बोन्मानं सर्वमेकत्र पेषयेत् ॥ तदेकत्र समालोष्य पत्रैः सुपरिवेष्टितम् ॥ पुटपाकविधानेन तत् पक्ता तद्रसं बुधः । तर्पणोक्तेन विधिना यथावदवधारयेत् ॥ दृष्टिमध्ये निषेधः स्यात्तत्र सुत्तानशायिनः । स्नेहनो लेखनश्चैव रोपणश्चेति स त्रिधा ॥ हितः क्षिग्धो विरुक्षस्य क्षिग्धस्य स तु लेखनः । दृष्टेर्बलार्थमितरः पिप्तास्यग्न्यवातशुत् ॥ इतरो रोपणः ।
स्नेहमांसवसामज्जमेदः स्वादौषधैः कृतः । स्नेहनः पुटपाकः स्याद्वाय्वोऽहो वाकशते तु सः । वाक्शतं क्वाटिकाशतम् । जाङ्गलानां यत्कम्पासैर्लेखनद्रव्यसंयुतैः कृष्णलोहरजस्ताम्बशङ्खविद्रुमसिन्धुजैः । समुद्रफेनकासीसस्रोतो जदधिमस्तुभिः ।

लेखनो वाक्शतं तस्य परं धारणमिष्यते ॥
स्तन्यजाङ्गलमध्यायितकद्रव्यभावितः ।
लेखनात्त्रिगुणो धार्यः पुटपाकस्तु रोपणः ॥
तिलकद्रव्याख्याह ।
निम्बाम्बतावृषपटोलनिदिग्धिकाभिः
स्यात् पञ्चतिलक इति प्रथितो गणोऽयम् ॥
आचरेत्तर्पणोक्तान् क्रियां व्यापत्तिदर्शने ॥
व्यापत्तिदर्शने मिथ्याकृतपुटपाकजनितयाधि-
दर्शने ।
तेजांस्यनिलमाकाशमादर्शं भास्कराणि च ।
नैवेद्यं तर्पितं नेत्रे यश्च वा पुटपाकवान् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
पुटमेदः, पुं, (पुटं संक्षिप्तं भिनत्तीति । भिद +
“कर्मण्यण्” ॥ २ । १ । इत्यण् ।) नदी-
वक्रम् । (नदीचक्रम् । इत्यमरः । १ । १० । ७ ॥
यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३६८ ।
“प्रायेणैव हि मलिना मलिनानामाश्रयत्वसुप-
यान्ति ।
कालिन्दीपुटमेदः कालियपुटमेदनं भवति ॥”)
पत्तनम् । आतोयम् । इति मेदिनी । दे, ५० ॥
पुटमेदनं, स्त्री, (पुटैश्चतुरैर्भिद्यते इति । भिद +
कर्मणि ल्युट् ।) नगरम् । इत्यमरः । २ । २ । १ ॥
(यथा, महाभारते । १ । १०० । १२ ॥
“स ह्यस्तिनपुरे रम्ये कुरुणां पुटमेदने ।
वसन् सागरपर्यन्तामन्वशासद्वसुन्धराम् ॥”)
पुटालुः, पुं, (पुटः संक्षिप्त आलुः ।) कोलकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पुटिका, स्त्री, (पुटं अस्थस्या इति । पुट + टन्
+ टाप् ।) रत्ना । इति हारावली । ६७ ॥
पुटितं, स्त्री, (पुटं जातमस्येति । पुट + इतच् ।
पुट + क्त वा ।) हस्तपुटम् । पाटितम् । स्यूते,
त्रि । इति मेदिनी । ते, १३४ ॥ आद्यन्तप्रण-
वादिभुक्तमन्त्रादौ पुटप्राप्ते च त्रि ॥
पुटौ, स्त्री, (पुटतीति । पुट + कः । गौरादित्वात्
ङीष् ।) कौपीनम् । इति जटाधरः ॥ आच्छा-
दनम् । पत्रादिरचितः पुष्पाद्याधारः । इत्य-
मरभरतौ ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । १४६ ।
“एरण्यपत्रशयना जनयन्ती खेदमलघुजघन-
तटा ।
धूलिपुटौव मिलन्ती स्मरज्वरं हरति हलिक-
वधूः ॥”)
पुटोटजं, स्त्री, (पुटं संक्षिप्तसुटजमिव ।) श्वेत-
च्छत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पुटोटकः, पुं, (पुटे अन्तर्गुणपात्रमध्ये उदकं
यस्य ।) नारिकेलः । इति हारावली । १०० ॥
पुट्ट, क तौच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमखरी । टदयान्तः । एक-
टकार इति रामः । क, पुट्टयति । तौच्छमल्पी-
भावः । इति दुर्गादासः ॥
पुण्ड, इ मर्ह । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट् ।) पञ्चमखरी । इ, पुण्डते । मर्ह-
अर्णीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

पुण, प्र धर्म्म । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
सकं-सेट् ।) शुभक्रियायामित्यर्थः । प्र, पुणति
शुभं लोकः । पोखिता । इति दुर्गादासः ॥
पुण्डः, पुं, (पुण्डते इति । पुण्डि मर्ह + घञ् ।)
तिलकः । इति जटाधरः ॥
पुण्डरी, [न] पुं, हस्तिनां मनुष्याणाञ्च चक्षुष्यः
क्षुद्रविटपः । शालपर्णीपत्रतुल्यपत्रः । पुण्ड-
रिया इति ख्याते । तत्पर्यायः । पौण्डरी-
कम् २ पुण्डरीकम् ३ पुण्डरीयकम् ४ प्रपौण्ड-
रीकम् ५ चक्षुष्यम् ६ पौण्डर्यम् ७ तालपुष्प-
कम् ८ सालपुष्पम् ९ दृष्टिकृतम् १० स्थलपद्मम्
११ मालकम् १२ । केचित्तु पूर्वदशकं पद्मकाष्ठे
प्रचक्षते ॥ इति शब्दरत्नावली ॥
पुण्डरीकं, स्त्री, (पुण्डति अन्यपुष्पाणां गर्वं चूर्णै-
करोतीति । पुण्ड मर्ह + “फर्फीकादयश्च” ।
उणां । ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययेन निपा-
तनात् साधुः । “पुण्डतेः पुण्डरीकम् ।” इत्यु-
ज्ज्वलदत्तः ।) शुक्लपद्मम् । तत्पर्यायः । सिता-
म्बोजम् २ । इत्यमरः । १ । १० । ४१ ॥ शत-
पत्रम् ३ महापद्मम् ४ सिताम्बुजम् ५ । इति
रत्नमाला ॥ अस्य पर्यायान्तरं गुणाश्च श्वेत-
पद्मशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (यथा, रघुः । ४ । १७ ।
“पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत्काशचासरः ।
ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम् ॥”)
पद्ममात्रम् । इति भरतदृष्टयाङ्गिः ॥ श्वेत-
च्छत्रम् । मेघजमेदः । इति मेदिनी । के, १६६ ॥
सप्तमहाकुष्ठानामन्यतमः । तल्लक्षणं यथाह
माधवकरः ।
“सश्वेतं रक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ।
सोतुसेधश्च सरागश्च पुण्डरीकं तद्व्यते ॥”
पुण्डरीकः, पुं, (पुण्डरीकवद्वर्णोऽस्यस्येति । अच् ।)
अभिकोणस्थदिग्गजः । वाघ्रः । इत्यमरः । ३ । ३ ।
११ ॥ कोषकारमेदः । इति मेदिनी । सहकारः ।
गणधरः । राजलसर्पः । गजज्वरः । इति
हेमचन्द्रः ॥ दमनकटुश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(धान्यविशेषः । तद्वयथा,—
“पुष्पाण्डकः पुण्डरीकस्तथा महिषमस्तकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कमण्डलुः । श्वेतवर्णः । इत्यनेकार्थकोषः ॥
(क्रौञ्चहीपस्थपर्वतविशेषः । यथा, मातुले ।
१२१ । ८१ ।
“देवावृतः परेणापि पुण्डरीको महान् गिरिः ।
एते रक्तमयाः सप्त क्रौञ्चहीपस्य पर्वताः ॥”
तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ३३ । ७६ ।
“शुक्लपद्मे दृष्टम्याश्च पुण्डरीकं समाविशत् ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् । पुण्डरीकफलं लभेत् ॥”
यज्ञविशेषः । यथा, तत्रैव । ३ । ३० । १७ ।
“अश्वमेधो राजसूयः पुण्डरीकोऽथ गोसवः ।
एतेरपि महायज्ञैरिष्टं ते भूरिदक्षिणैः ॥”
नागविशेषः । यथा, तत्रैव । ५ । १०३ । १३ ।
“नागानामेकवर्णानां यथाश्रेष्ठान्ते मे श्रेष्ठम् ।
द्वौ पद्मौ पुण्डरीकश्च पुष्पो सुहरपर्यकः ॥”

रामचन्द्रवर्णायुपविशेषः । यथा, रघुः । १८८ ।
“तेन द्विपानामिव पुण्डरीको
रात्रामजंथोऽजनि पुण्डरीकः ।
शान्ते पितर्याहृतपुण्डरीका
यं पुण्डरीकाश्चमिव श्रिता श्रीः ॥”
पुण्डरीकाः सन्यत्रेति । अच् । पुण्डरीक-
विशिष्टे, त्रि । यथा, मातुले । १२० । ६८ ।
“पयोदस्तु ह्रदो नीलः स शुभः पुण्डरीकवान् ।
पुण्डरीकात् पयोदाच्च तस्मात् द्वे सम्पुस्तय-
ताम् ॥”)
पुण्डरीकाक्षं, स्त्री, (पुण्डरीकवदक्षिणी यस्मात् ।
यच् समासे ।) पुण्डर्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पुण्डरीकाक्षः, पुं, (पुण्डरीकवदक्षिणी नेत्रे यस्य ।
यच् समासे ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १६ ।
(यथा, महाभारते । ५ । ७० । ६ ।
“पुण्डरीकं परं धाम नित्यमचरमययम् ।
तद्भावात् पुण्डरीकाक्षो दस्युनासाज्जनार्दनः ॥”
“हृदयाख्यपुण्डरीकमश्रुते व्याप्नोति तत्रोपलभ्यत
इति पुण्डरीकाक्षः । यत् पुण्डरीकाक्षस्त-
पुण्डरीकं परममध्यमन्त इति श्रुतेः । अक्षिणी
पुण्डरीकाक्षे यस्येति वा ।” इति शाङ्करभा-
ष्यम् ॥) तस्य स्मरणे बाह्याभ्यन्तरशुचिर्न यथा,
“अपवित्रः पवित्रो वा सर्व्वावस्थां गतोऽपि वा ।
यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥”
इति वामने ३३ अध्यायः ॥
(जलचरपक्षिविशेषः । तद्वयथा,—
“उत्क्रोशः पुण्डरीकाक्षो मेघरावोऽमुक्कुटौ ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।)
पुण्डरीयकं, स्त्री, स्थलपद्मम् । इति शब्दमाला ।
प्रपौण्डरीकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुण्डर्यं, स्त्री, (पुण्डतीति । पुण्डि + अच् । तस्यार्थं
प्रधानम् । शकन्वादित्वात् साधुः ।) प्रपौण्ड-
रीकम् । इत्यमरः । २ । ४ । २७ ॥ “हे हस्तिनां
मनुष्याणाञ्च चक्षुष्ये क्षुद्रविटपे शालपर्णीपत्र-
तुल्यपत्रे । पुण्डरिया इति ख्याते । प्रकृष्टं पुण्ड-
रीकमिव दाहहरणात् प्रपौण्डरीकं णाः सुप-
ञ्चालादित्वादनपदस्यादौ णिङ् । पुण्डयति
खण्डयति दोषान् पुण्डर्यं पुण्डि मर्ह नास्तीति
अर्थः पौण्डर्यमिति पाठे स्वार्थे णाः णिङ् ।
पुण्डरीकादिरप्यत्र ।
‘स्थलपद्मं साधुपुष्पं दृष्टिकृतं पुण्डरीयकम् ।’
इति रभसः ।” इत्यमरटीकायां भरतः ॥
पुण्डः, पुं, (पुण्डान्ते गुडशर्करादयर्थं चूर्णं क्रियते
इति । पुण्डि मर्ह + “स्फायितश्चीति” । उणा०
२ । १३ । इति रक् ।) इक्षुमेदः । पुण्डिआक् इति
भाषा । इत्यमरः । २ । ४ । १६३ । दैत्यविशेषः ।
अतिसुक्तकः । चित्रम् । क्रिमिः । पुण्डरीकम् ।
देशविशेषः, पुं भूम्नि । इति मेदिनी । रे, ५६ ॥
(यथा, मातुले । ११३ । ४५ ।
“प्राग्व्योतिषाश्च पुण्डाश्च विदेहास्तान्निषिकाः ।
शास्त्रमागधगोर्नाः प्राच्या जनपदाः स्मृताः ॥”)
तिलकवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ इत्यप्यत्रः ।

पुण्डकः

पुण्डक

पुण्डक

इति राजनिर्घण्टः ॥ (अश्वदेहस्यचिह्नविशेषः । अस्य लक्षणादिकं पुण्डकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ वलि-
राजस्य चित्रजः पुत्रविशेषः । यन्नाम्नैव पुण्ड-
देशो विख्यातः । यथा, महाभारते । १।१०४।
४७—५१ ।

“वलिः सुदेष्णां भार्यां स्नां तस्मै तां प्राहिणोत्
पुनः ।

तां स दीर्घतमाङ्गेषु सृष्ट्वा देवीमथाब्रवीत् ॥
भविष्यन्ति कुमारास्ते तेजसादिवर्चसः ।
अङ्गो वङ्गः कलिङ्गश्च पुण्डः सुक्ष्मश्च ते सुताः ॥
तेषां देशाः समाख्याताः खनामप्रथिता सुवि-
“अङ्गस्याङ्गोऽभवद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च सुतः ॥
कलिङ्गविषयश्चैव कलिङ्गस्य च स सुतः ।
पुण्डस्य पुण्डाः प्रख्याताः सुक्षाः सुक्ष्मस्य च
सुताः ॥

एवं वलेः पुरा वंशः प्रख्यातो वै महर्षिजः ॥”)
पुण्डकः, पुं, (पुण्ड इव प्रतिकृतिः । “इवे प्रति-
कृतौ” ४।३।६६। इति कन् ।) माधवी-
लता । इत्यमरः । २।४।७२ ॥ (पर्यायोऽस्य
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“माधवी स्यात्तु वासन्ती पुण्डको मस्तकोऽपिच ।
अतिसुतो विसुक्तश्च कासुको भ्रमरोत्सवः ॥”)
तिलकवृक्षः । (पुण्ड + स्वार्थे कन् ।) इक्षुभेदः ।
पुण्डि आक् इति भाषा । तत्पर्यायः । रसालः २
इक्षुवाटी ३ योनिः ४ इक्षुयोनिः ५ रसाली ६
रसदालिका ७ करङ्गशालिः ८ । अस्य गुणाः ।
मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । रुचिकारित्वम् । नृदु-
त्वम् । पित्तदाहहरत्वम् । वृष्यत्वम् । तेजोवर्ध-
नविवर्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अश्व-
शरीरस्यचिह्नविशेषः, पुं, स्त्री । यथा, अश्व-
वैदके । ३।७३—८१ ।

“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुण्ड्राणां लक्षणं शुभम् ।
आनुपूर्वगा यथादृष्टं सुनिर्मितवर्णवैदिभिः ॥
शुक्तिशृङ्गदाखड्गयन्त्रचक्राङ्गुशोपमाः ।
शरासनसमाकाराः प्रशस्ताः पुण्डकाः सुताः ॥
मत्स्यभृङ्गारप्रासादस्रवेदीयपद्मभिः ।
श्रीवृक्षदर्पणाकाराः शुभदाः परिकीर्तिताः ॥
शिरोललाटवदनं यः पुण्ड्रो व्याप्य तिष्ठति ।
स धन्यः पूजितो निव्यष्टकुक्षेव यो भवेत् ॥
पर्वतेश्वरपताकाभा ये च सगद्गमसन्निभाः ।
ते सर्वे पूजिताः पुण्ड्रा धनधान्यफलप्रदाः ॥
इति पुण्ड्राः शुभाः प्रोक्ताः पूर्वशास्त्रानुसारतः ।
अशुभांश्चैव वक्ष्यामि यथायोगं समासतः ॥
काककङ्ककवन्तादिप्रयोगोमायुसन्निभाः ।
असिताः पीतका रक्ताः पुण्ड्रा नैव पूजिताः ॥
तिर्यग्गङ्गाश्चैव विच्छिन्नाः शृङ्गलापाशसन्निभाः ।
शृङ्गाया वामदेहस्थाः पुण्ड्रा न शुभाः सुताः ॥
जिह्वाकल्मषरूपाणि भस्मवर्णनिभानि च ।
पुण्ड्राणि न शस्यन्ते भिन्नवर्णानि वाचिनः ॥”
पुण्ड्रदेशप्रपतिः । यथा, महाभारते । १।११।२४।

“तथाङ्गवज्रौ सह पुण्ड्रकेण
पाण्डुरौदराजौ च सहान्वकेन ॥”)

पुण्ड्रकेलिः, पुं, (पुण्ड्रे इक्षुविशेषे केलियस्य ।)
हस्ती । इति शब्दमाला ॥

पुण्ड्यं, स्त्री, (पुण्यतेऽनेनेति । प्र + “पूडो यस्मिन्
इक्षश्च ।” उणा० ५।१५ । इति यत् शुगागमो
इक्षश्च ।) शुभादृष्टम् । तत्पर्यायः । धर्मम् २
श्रेयः ३ सुकृतम् ४ वृषः ५ । इत्यमरः । १।११।२४॥
पुण्यभारवोदुमशक्तस्य पण्डितस्य निन्दा यथा,
अग्निपुराणे ।

“पण्डितेनापि किन्तेन समर्थेन च देहिनाम् ।
यत् पुण्ड्यं भारसुद्वोदुमशक्तं पारलौकिकम् ॥”
आत्मज्ञतपुण्यकथननिषेधो यथा,—
“इष्टं दत्तमधीतं वा विनश्यत्यनुकीर्तनात् ।
ज्ञावाशुश्रोचनाभ्याश्च भगतेजो विभियते ॥
तस्मादात्मज्ञतं पुण्ड्यं वृथा न परिकीर्तयेत् ॥”

इति शुद्धितत्त्वे देवतः ॥ * ॥

अदत्तपुण्यभागित्वं पापशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
शोभनकर्म । पावनम् । सुन्दरे, त्रि । इति
हेमचन्द्रः ॥ सुगन्धिः । इति जटाधरः ॥

पुण्यकं, स्त्री, (पुण्याय कायतीति । कै + कः ।)
व्रतम् । तच्च उपवासादि । शास्त्रे पुण्यत्वेन
पवित्रताजनकत्वेन यद्विधितमुपवासादि तदेव
व्रतं न तु यः कोऽपि नियमः । आदिना नक्तं
भोजनाचारलवणादिपरिग्रहः । इत्यमरभरतौ ॥
पुण्यकव्रतं, स्त्री, (पुण्यकं व्रतमिति ।) पतिसौभा-
ग्यस्य श्रीकृष्णतुल्यपुत्रस्य च जनकः स्त्रीकर्तव्य-
नियमविशेषः । तस्य विधियथा,—
महादेव उवाच ।

“हरेराराधनं कृत्वा व्रतं कुरु वरानने ।
व्रतश्च पुण्यकं नाम वर्षमेकं करिष्यसि ॥
देवि ! शुद्धे च कालेऽत्र परं नियमपूर्वकम् ।
माघशुक्लत्रयोदश्यां व्रतारम्भः शुभः प्रिये ॥
गात्रं सुनिर्मलं कृत्वा शिरःसंस्कारपूर्वकम् ।
उपोष्य पूर्वदिनैव वस्त्रं प्रक्षाल्य यत्रतः ॥
धौते च वाससी धृत्वा उपविश्यासने शुचौ ।
आचम्य तिलकं कृत्वा निम्बाप्य आङ्गिकं पुरः ॥
घटस्थारोपणं कृत्वा खस्तिवाचनपूर्वकम् ॥
पुरोहितस्य वरणं पुरः कृत्वा प्रयत्नतः ।
संकल्प्य वेदविहितं व्रतमेतत् समाचरेत् ॥
व्रते दद्यात्तिलानि चोपहारानि चोदृश ।
देयानि निव्यं देवेशि ! कृण्व्या परमात्मने ।
आसनं स्वागतं ज्ञाद्यमर्घ्यमाश्रमनीयकम् ॥
मधुपर्कश्च स्नानीयं वस्त्राण्याभरणानि च ।
सुगन्धिपुष्पं धूपश्च दीपनैवेद्यवन्दनम् ॥
यज्ञसूत्रश्च ताम्बूलं कर्पूरं रादिसुवासितम् ।
द्रव्याख्येतानि पूजायाश्चाङ्गरूपाणि सुन्दरि ॥
देवि ! किञ्चिद्दिहीनेनेवाङ्गहानिः प्रजायते ।
अङ्गहीनश्च यत् कर्म चाङ्गहीनो यथा नरः ॥
अङ्गहीने च कार्यं च फलहानिः प्रजायते ।
अष्टोत्तरशतं पुष्पं पारिजातस्य विष्णवे ।
देयं प्रतिदिनं दुर्गे ! स्वात्मनो रूपहेतवे ॥
श्वेतचम्पकपुष्पाणां लक्षमन्त्रतमौष्ठितम् ।
प्रदेयं हरये भक्ता बहुसौन्दर्यहेतवे ॥

नीलोत्पलानां लक्षश्च देयं कृष्णाय भक्तितः ।
व्रताङ्गभूतं देवेशि ! चक्षुषो रूपहेतवे ॥
हिमालयोद्भवं लक्षं रुचिरं श्वेतचामरम् ।
प्रददौ केशवायैव केशसौन्दर्यहेतवे ॥
अमल्यरत्नरचितं दर्पणानां सहस्रकम् ।
देयं नारायणायैव नाभिसौन्दर्यहेतवे ॥
अमल्यरत्नरचितं पुटकानां सहस्रकम् ।
प्रदेयं गोपिकेशाय नासिकारूपहेतवे ॥
बन्धुकपुष्पलक्षश्च देयं राधेश्वराय च ।
खस्योष्ठाधरयोश्चैव बहुसौन्दर्यहेतवे ॥
सुक्ताफलानां लक्षश्च दन्तसौन्दर्यहेतवे ।
देयं गोलोकनाथाय शैलेने । भक्तिपूर्वकम् ॥
रत्नगण्डकलक्षश्च गण्डसौन्दर्यहेतवे ।
मदीश्वराय दातव्यं व्रते शैलेन्द्रकन्यके ॥
रत्नपाषाणलक्षश्च देयं ब्रह्मेश्वराय च ।
ओष्ठाधःस्थलरूपाय प्राणेशि । भक्तितो व्रते ॥
कर्णभूषणलक्षश्च रत्नसारविनिर्मितम् ।
देयं सर्वेश्वरायैव कर्णसौन्दर्यहेतवे ॥
माध्वीककलसानाश्च लक्षं रत्नविनिर्मितम् ।
देयं विश्वेश्वरायैव स्वरसौन्दर्यहेतवे ॥
सुधापूर्णं च कुम्भानां सहस्रं रत्ननिर्मितम् ।
देयं कृष्णाय देवेशि ! वाक्यसौन्दर्यहेतवे ॥
रत्नप्रदीपलक्षश्च गोपवेशविधायिने ।
देयं किशोरवेशाय दृष्टिसौन्दर्यहेतवे ॥
धुस्वरं च सुमाकारं रत्नपात्रसहस्रकम् ।
देयं गोरक्षकायैव गलसौन्दर्यहेतवे ॥
सद्रत्नसाररचितं पद्मनाभसहस्रकम् ।
देयं तन्मुकपालाय बाहुसौन्दर्यहेतवे ॥
लक्षश्च रत्नपद्मानां कक्षसौन्दर्यहेतवे ।
देयं गोपाङ्गनेशाय नारायणि ! हरिव्रते ॥
अङ्गुरीयकलक्षश्च रत्नसारविनिर्मितम् ।
अङ्गुलीनाश्च रूपार्थं देयं देवेश्वराय च ॥
मणीन्द्रसारलक्षश्च श्वेतवर्णं मनोहरम् ।
देयं सुनीलनाथाय नखसौन्दर्यहेतवे ॥
सद्रत्नसारहाराणां लक्षश्चातिमनोहरम् ।
देयं मदनमोहाय वक्षःसौन्दर्यहेतवे ॥
सुपङ्कशीफलानाश्च लक्षश्च सुमनोहरम् ।
देयं सिंहनाथाय स्तनसौन्दर्यहेतवे ॥
सद्रत्नवर्णलकारं लक्षपात्रं मनोहरम् ।
देयं पद्मनाभेशाय देहस्य रूपहेतवे ॥
सद्रत्नसाररचितनाभीनाभसहस्रकम् ।
प्रदेयं पद्मनाभाय नाभिसौन्दर्यहेतवे ॥
सद्रत्नसाररचितरथचक्रसहस्रकम् ।
नितम्बसौन्दर्यार्थं प्रदेयश्चक्रपाणये ॥
सुवर्णरत्नकुम्भानां लक्षश्च सुमनोहरम् ।
प्रदेयं श्रीनिवासाय ओम्सौन्दर्यहेतवे ॥
शतपत्रस्थलालानां लक्षमन्त्रानमन्त्रतम् ।
प्रदेयं पद्मनेत्राय पादसौन्दर्यहेतवे ॥
सुवर्णरचितानाश्च खड्गनानां सहस्रकम् ।
गतिसौन्दर्यहेतव्यं देयं लक्ष्मीश्वराय च ॥
राजहंससहस्रं गजेन्द्राणां सहस्रकम् ।
सुवर्णच्छत्रलक्षश्च देयं नारायणाय च ॥

पुण्यक

विचित्रं रत्नसारेण मूर्ध्नि; सौन्दर्यहेतवे ॥
मालतीनाञ्च कुसुममक्षतं लक्ष्मीश्वरि ।।
देयं वृन्दावनेशाय ह्यस्य सौन्दर्यहेतवे ॥
अमृत्यरत्नलक्ष्मि देयं नारायणाय वै ।
सुव्रते । व्रतपूर्णार्थं श्रीलक्ष्मीसौन्दर्यहेतवे ॥
शुद्धस्फटिकसङ्काशं मण्डितसारलक्षकम् ।
देयं मुनीन्द्रनाथाय मनःसौन्दर्यहेतवे ॥
प्रवालसारसङ्काशं मणिसारसहस्रकम् ।
देयं कृष्णाय भक्त्या च प्रियानुरागवृद्धये ॥
माणिक्यसारलक्ष्मि देयं कृष्णाय यत्नतः ।
जन्मनः कोटिपर्यन्तं स्वामिसौभाग्यहेतवे ॥
कुम्भाखं नारिकेलञ्च जम्बीरं श्रीफलं तथा ।
फलान्येतानि देयानि हरये पुत्रहेतवे ॥
रत्नेन्द्रसारलक्ष्मि देयं कृष्णाय यत्नतः ।
असंख्यजन्मपर्यन्तं स्वामिनो धनवृद्धये ॥
वाद्यं नानाप्रकारञ्च कांस्यतालादिकं प्ररम् ।
व्रते सम्पत्तिवृद्धये श्रीहरिं श्रावयेद्ब्रती ॥
प्रायसं पिष्टकं सर्पिःशर्कराक्तं मनोहरम् ।
प्रदेयं हरये भक्त्या स्वामिनो भोगवृद्धये ॥
सुगन्धिपुष्पमाल्यानां लक्ष्ममक्षतमौषितम् ।
प्रदेयं हरये भक्त्या हरिभक्तिविवृद्धये ॥
नैवेद्यानि प्रदेयानि स्वादूनि मधुराणि च ।
श्रीकृष्णप्रीतिप्राप्तये दुर्गे ! नानाविधानि च ॥
नानाविधानि पुष्पाणि तुलसीसंयुतानि च ।
श्रीकृष्णप्रीतये भक्त्या व्रते देयानि सुव्रते ।।
ब्राह्मणानां सहस्रञ्च प्रत्यहं भोजयेद्ब्रती ।
स्वामिनः शस्यवृद्धये व्रते जन्मनि जन्मनि ॥
पुष्पाञ्जलिप्रदं देयं नित्यं पूर्णञ्च पूजने ।
प्रणामशतकं देवि ! कर्त्तव्यं भक्तिवृद्धये ॥
घण्टासांश्च हविष्यान् मासान् पञ्च फलादिकम् ।
हविः पक्षं जलं पक्षं व्रते पक्षे च सुव्रते ।।
रत्नप्रदीपशतकं वह्निं दद्याद्दिवानिशम् ।
रात्रौ हुताशनं कृत्वा नित्यं जागरणं व्रते ॥
स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।
सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ॥
मैथुनं विविधं त्याज्यं व्रते क्रीडाविवृद्धये ।
ज्ञानवृद्धिर्जागरणे सुबुद्धिर्मितभोजने ॥
लोभमोहकामक्रोधभयशोकविवादकम् ।
कलहश्च परित्याज्यं व्रते बन्धुविवृद्धये ॥
संपूर्णं च व्रते देवि ! प्रतिष्ठा तदनन्तरम् ॥
त्रिशतञ्च षष्ट्यधिकं डल्लकं वस्त्रसंयुतम् ।
समोऽयं सोपवीतश्च सोपहारं मनोहरम् ॥
त्रिशतञ्च षष्ट्यधिकं सहस्रं विप्रभोजनम् ।
त्रिशतञ्च षष्ट्यधिकं सहस्रं तिलहोमकम् ॥
त्रिशतञ्च षष्ट्यधिकं सहस्रं खण्डमेव च ।
देया व्रतसमाप्तौ च दक्षिणा विविधेरिता ।
अन्यां समाप्तिदिवसे कथयिष्यामि दक्षिणाम् ॥
एतद्भूतफलं देवि ! दृष्ट्वा भक्तिर्हरौ भवेत् ।
हरितुल्यो भवेत् पुत्रो विख्यातो भुवनत्रये ॥
सौन्दर्यं स्वामिसौभाग्यमैश्वर्यं विपुलं धनम् ।
सर्ववाञ्छितसिद्धीनां बीजं जन्मनि जन्मनि ॥
इत्येवं कथितं देवि ! व्रतं कुरु महेश्वरि ! ।

पुण्यभू

पुत्रस्ते भविता साध्वीतुङ्गा च विरराम ह ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे । ३-४। अध्यायौ ॥
पुण्यकृत्, त्रि, (पुण्यं करोति स्मिति । क + “सुकर्म-
पापमन्त्रपुण्येषु कृत्” ३।२।८। इति कृप् ।
“ह्रस्वस्य तुक् पिति कृति ।” ६।१।७। इति
तुगागमश्च ।) पुण्यकर्त्ता । धार्मिकः । यथा,
“पुण्यकृत्वाटुकारस्ते किङ्करः सुरतेषु कः ॥”
इति भट्टिः । ५। ६८ ॥
पुण्यगन्धः, पुं, (पुण्यः पवित्रो हृद्यश्च गन्धोऽस्य ।)
चम्पकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पुण्यजनः, पुं, (पुण्यः विरुद्धलक्षणया पापी चासौ
जनश्चेति ।) राजसः । इत्यमरः । १।१।६३ ॥
यस्यः । (यथा, हरिवंशे । २। २६ ।
“सर्पेः पुण्यजनेष्वेव वीरुद्धिः पर्वतैस्तथा ॥”
पुण्याश्रितो जनः ।) सज्जनः । इति मेदिनी ।
ने, १६८ ॥
पुण्यजनेश्वरः, पुं, (पुण्यजनानां यच्चाणामीश्वरः ।)
कुवेरः । इत्यमरः । १।१।७३ ॥ (यथा,
रघुः । ६। ६ ।
“समतया वसुवृष्टिविसर्जनेः
नियमनादसताञ्च नराधिपः ।
अनुययौ यमपुण्यजनेश्वरौ
सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा ॥”)
पुण्यलङ्घनं, स्त्री, (पुण्यं पवित्रं लङ्घनम् ।) श्वेत-
कुशम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुण्यदर्शनः, पुं, (पुण्यं शुभजनकं दर्शनं यस्य ।)
चापपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यद्दर्शनेन
पुण्यं भवति तच्च, त्रि । यथा, रघुः । १। ८६ ।
“तां पुण्यदर्शनां दृष्ट्वा निमित्तजस्तपोनिधिः ।
याज्यमाशंसिताबन्धुप्रार्थनं पुनरब्रवीत् ॥”)
पुण्यफलः, पुं, (पुण्यानि शुभानि फलानि यस्य ।)
वगभेदः । तत्पर्यायः । लक्ष्म्यारामः २ । इति
शब्दमाला ॥ (पुण्यस्य फलं पुण्यजन्यं फल-
मिति वा ।) धर्मजन्यफले, स्त्री ॥ (यथा,
मनुः । ५। ५३ ।
“वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत भूतं समाः ।
मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥”)
पुण्यभाक्, [ज्] त्रि, (पुण्यं भजतीति । भज +
णिङ् ।) पुण्यविशिष्टः । यथा, पञ्चशायके ।
“क्रीडावन्तो विनीता लघुसुरतरताः पुण्यभाजः
शशाः स्युः ॥”
पुण्यभूः, स्त्री, (पुण्यस्य पुण्योत्पादिका वा भू-
भूमिः ।) आर्यावर्त्तदेशः । यथा, हेमचन्द्रे । ४।१३।
“आर्यावर्त्तो जन्मभूमिर्जिनचक्राङ्गचक्रिणाम् ।
पुण्यभूराचारवेदी मध्यं विन्ध्यहिमालयोः ॥”
पुण्यभूमिः, स्त्री, (पुण्यस्य पुण्योत्पादिका वा
भूमिः ।) आर्यावर्त्तदेशः । इत्यमरः । २।१।८८ ॥
स तु विन्ध्यहिमालयावधिमध्यदेशः । यथा,—
“आससुद्रात् पूर्वस्सादाससुद्रात् पश्चिमात् ।
तयोरेवान्तरं गिर्योराध्यावर्त्तं विदुर्धुधाः ॥”
इति भरतवृत्तमधुः ॥
पुत्रस्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

पुण्यात्मा

पुण्यवान्, [त्] त्रि, (पुण्यमस्यास्तीति । पुण्य +
मतुप् । मस्य वः ।) पुण्ययुक्तः । तत्पर्यायः ।
सुव्रती २ धन्यः ३ । इत्यमरः । ३।१।३॥ सुव्रतः ४
पुण्यकृत् ५ । इति जटाधरः ॥ धर्मवान् ६ श्रेय-
स्वान् ७ वृषवान् ८ । एते पुण्यपर्यायकशब्दो-
त्तरवतुप्रत्ययेन निष्पन्नाः ॥ (यथा, महा-
भारते । १२ । २६७ । २८ ।
“जङ्घं भिक्षा प्रतिष्ठन्ते प्राणाः पुण्यवतां वृष ! ।
मध्यतो मध्यपुण्यानामधो दुष्कृतकर्मणाम् ॥”)
पुण्यश्लोकः, पुं, (पुण्यः पुण्यदायकः श्लोको यश्च-
श्चरित्रं वा यस्य ।) -विष्णुः । इति श्रीभाग-
वतम् ॥ युधिष्ठिरः । इति महाभारतम् ॥ नक्ष-
राजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ७४ । ११ ।
“पुण्यश्लोकस्य वै सुतो वार्ष्णेय इति विश्रुतः ॥”
पुण्यचरित्रे, त्रि (यथा, भागवते । १२।१४।१।
“संप्रस्थिते द्वारकायां जिष्णौ बन्धुद्विजया ।
ज्ञातुश्च पुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य च विचेष्टितम् ॥”)
पुण्यश्लोका, स्त्री, (पुण्यः पुण्यजनकः श्लोको यश्च-
श्चरित्रं वा यस्याः ।) द्रौपदी । इति शब्द-
माला ॥ सीता । यथा,—
“पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः ।
पुण्यश्लोका च वेदेही पुण्यश्लोको जनार्दनः ॥”
इति पुराणम् ॥
पुण्या, स्त्री, (पुणाति या पूयतेऽनयेति वा । पू +
“पूडो यस्य क् इच्छश्च ।” उणा० ५ । १५ । इति
यत् शृक् इच्छश्च धातोः । ततश्चाप् ।) तुलसी ।
इति शब्दमाला ॥ पुण्यजनिका च ॥
पुण्यात्मा, त्रि, (पुण्यः आत्मा स्वभावो यस्य ।)
पुण्यस्वभावः । तस्य गत्यादिवर्था,—
सुप्रज्ञोवाच ।
“शृणु विप्र ! प्रवक्ष्यामि यत्तया श्रोतुमिच्छते ।
पुण्यात्मनां पापिनाञ्च पन्थानं सुखदुःखदम् ॥
आदौ ब्रवीमि पन्थानं नृणां पुण्यवतामहम् ।
शृणुष्व दिजशाहूँ ! शृण्वतां प्रीतिवर्द्धनम् ॥
प्रस्तरेरिष्टकेर्वहो दियवस्त्रैः समावृतः ।
भाति पुण्यात्मनां पन्थाः सर्वोपद्रववर्जितः ॥
कचिन्नस्वकन्याभिर्गोयते गानसुत्तमम् ।
कचिन्मञ्जुशरीराभिरशरोभिश्च वृत्यते ॥
कचिच्च वीणाकणनं नानावाद्यं मनोहरम् ।
कचित् कुसुमवृष्टिश्च कचिदायुः सुशीतलः ॥
कचित् पुष्पाः शीततोयाः क्वचित् भक्त-
शालिकाः ।
कचिद्देवाश्च गन्धर्वाः पठन्ति स्तवसुत्तमम् ॥
कचित् कचिद्दीर्घिकाश्च फलपद्मसुशीभिताः ।
सुच्छायाः पादपाः कापि पुष्पिता वज्रुलादयः ॥
समस्तसुखसम्पन्ने पथि गच्छन्ति मानवाः ।
पुण्यात्मानो द्विजश्रेष्ठ ! सुखमलुमवाप्य च ॥
केचित्पुरङ्गमास्त्रा नानालङ्कारभूषिताः ।
उद्दण्डध्वजच्छत्रैर्गच्छन्त्यावृतमस्तकाः ॥
केचिदयान्ति गजास्त्रा रथास्त्राश्च केचन ।
यानास्त्रा जनाः केचित् सुखेन यममन्दिरम् ॥

पुत्तल

केचिद्देवाङ्गनाहस्तन्यस्तचामरवायुभिः ।
गच्छन्ति वीजिता मर्त्याः स्तूयमानाः सुरर्षिभिः ॥
केचिद्दिव्याङ्गनधराः सुचन्दनविभूषिताः ।
सुञ्जन्तो यान्ति ताम्बूलं पुण्यात्मानो यमालयम् ॥
निजगात्रलिङ्गा केचिज्ज्वालयन्तो दिशो दश ।
व्रजन्ति श्रमनागारं जलदग्धनिवासिनः ॥
केचिच्च पायसं दिव्यं सुञ्जन्तो यान्ति सप्तमाः ।
सुधापानं प्रकुर्वन्तः पथि गच्छन्ति केचन ॥
केचिद्गन्धं पिबन्तश्च केचिदित्थुरसं तथा ।
केचित्क्रूरं पिबन्तश्च गच्छन्ति यममन्दिरम् ॥
केचिद्दधीनि खादन्तः केचिन्नानाफलानि च ।
केचिन्मधु पिबन्तश्च पुण्यवन्तो व्रजन्ति वै ॥
नानागतांस्ततो दृष्ट्वा नरान् धर्मपरायणान् ।
भास्करिः प्रीतिमासाद्य स्वयं नारायणो भवेत् ॥
चतुर्भाहुः श्यामवर्णः प्रफुल्लकमलेक्षणः ।
शृङ्खलचक्रगदापद्मधारी गरुडवाहनः ॥
स्वर्णयज्ञोपवीती च स्मेरचारुतराननः ।
किरीटी कुण्डली चैव वनमालाविभूषितः ॥
चित्रगुप्तो महाप्राज्ञश्चण्डादा यमकिङ्कराः ।
सर्वे नारायणाकारा बभूवुर्मधुरोक्तयः ॥
ततः स्वयं धर्मराजस्तान् सर्वाभ्यनुजोत्तमान् ।
परमां प्रीतिमासाद्य मित्रवत् पूजयेद्भिज्ज ! ॥
दिव्यैर्वनैः फलैश्चैव तेषां पुण्यवतां वृणाम् ।
भोजनं कारयित्वा तु तानुवाचाय भास्करिः ॥

यम उवाच ।

यूयं सर्वे महात्मानो नरकक्षेत्रभीरवः ।
निजपुण्यप्रभावेन गन्तव्यां परमं पदम् ॥
संसारे जन्म संप्राप्य पुण्यं यः कुरुते नरः ।
स मे पिता स मे भ्राता स मे बन्धुः स मे सुहृत् ॥
इत्युक्त्वा धर्मराजेन ते सर्वे दिजसत्तम ! ।
दिव्यं रथं समारुह्य नारायणपुरं ययुः ॥
इति पाद्मोत्तरे क्रियायोगसारे २२ अध्यायः ॥
पुण्याहं, स्त्री, (पुण्याश्च तदहश्चेति । “राजाहः-
सखिभ्यश्च ।” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।
“उत्तमैकाभ्याश्च ।” ५ । ४ । ६० । इति अङ्गा-
देशो न ।) पुण्यादिनम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
अमरुशतके । ६१ ।
“पुण्याहं व्रजमङ्गलं सुदिवसं प्रातः प्रयातस्य ते
यत्स्नेहोचितमोहितं प्रियतम ! त्वं निर्गतः
श्रोष्यसि ॥”)

पुण्याहवाचनं, स्त्री, (पुण्याहस्य वाचनम् ।)
देवादिकर्मादौ मङ्गलार्थं पुण्याहमिति शब्दस्य
वारत्रयकथनम् । यथा,—

“पुण्याहवाचनं देवे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
एतदेव निरोद्धारं कुर्यात् क्षत्रियवैश्ययोः ॥
सोद्धारं ब्राह्मणे त्रयात् निरोद्धारं महीपतौ ।
उपांशु च तथा वैश्ये शूद्रे खल्लि प्रयोजयेत् ॥”
इत्युवाह तत्त्वे यमः ॥

पुत्त, गतौ ॥ (भ्रा-परं-सकं-सेट् ।) तदयान्तः ।
पुत्तिका । सौत्रधातुरयम् । इति दुर्गादासः ॥

पुत्तलकः, पुं, (पुत्त गतौ-भावे घञ् । पुत्तं गमनं
लाति अन्यसादिति । ला + कः । ततः संज्ञायां

पुत्तः

कन् । अत्राश्रयेणैव हि गमनादिक्रियावत्त्वादस्य
तथात्वम् ।) पञ्चादिनिर्मितप्रतिस्मृतिः । पुत्तल
इति भाषा । यथा, “आचारात् योग्यत्वाच्च
शूरपत्रैः पुत्तलकं कृत्वा शिरःप्रभृतिषु पलाश-
पञ्चाणि देयानि ।” इति शुद्धितत्त्वम् ॥

पुत्तलिका, स्त्री, लृङ्काञ्छन्दसधातुरत्नादि-
निर्मितप्रतिस्मृतिः । पुत्तली एवेति स्वार्थे कनि
ईकारस्य द्विष्टे टापि निष्पन्ना ॥

पुत्तली, स्त्री, (पुत्तं गमनं लाति अन्याश्रयेणेति ।
ला + कः । ततो ङीष् ।) ऋदादिनिर्मितप्रति-
स्मृतिः । यथा, उत्तरकामाख्यातन्त्रे ॥

“अमावास्यां समासाद्य मध्यरात्रौ विचक्षणः ।
ऋषयो पुत्तलीं कृत्वा दीपादिभिरलङ्कृतम् ॥”

पुत्तिका, स्त्री, (पुत्तं इतस्ततो भ्रमणमख्यस्या
इति । पुत्त + ठन् । ततश्चाप् ।) मधुमक्षिका-
विशेषः । तत्पर्यायः । पतङ्गिका २ । इत्यमरः ।
२ । ५ । २७ ॥ (पिपीलिकाप्रभेदः । यथा,
मनुः । ४ । २३८ ।

“धर्मं शनैः संश्रिययात् वल्लीकमिव पुत्तिकाः ।
परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥”)

पुत्त(न)त्तः, पुं, लङ्गात् पञ्चमस्यानम् । यथा,—
“पुत्तस्योत्तं नरोत्तमौ प्रथमसुतद्वतः सिंहाराधौ
सुपुत्रः ॥”

इत्यादि च्योतिस्तत्त्वम् ॥

(पुनाति पित्रादीनि । पू + “पुवो ह्रस्वश्च ।”
उणा० ४ । १६४ । इति कः धातोर्ह्रस्वत्वश्च ।
तकारद्वये तु पुन्नामनरकात् त्रायते इति । पुत्त +
च् + ङः । पितृन् पातीति युत्पत्त्या षष्ठोदरा-
दित्वात् साधुः । इति रामायणे । २ । १०७ । १२ ।
श्लोकटीकायां रामायणे ।) पुंसन्तानः । पुन्नाम-
नरकजाता । पुत्त इति वेटा इति च भाषा ।
तत्पर्यायः । आत्मजः २ तनयः ३ सुनुः ४
सुतः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । २७ ॥ तनूजः ६
अपत्यम् ७ दायादः ८ कुलाधारकः ९ नन्दनः
१० आत्मजन्मा ११ द्वितीयः १२ प्रसूतिः १३
खजः १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य
निरुक्तिर्यथा,—

“पुन्नामो नरकादयस्मात् पितरं त्रायते सुतः ।
तस्मात् पुत्त इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥”
इति महाभारते । १ । ७४ । १७ ॥

(यथा च रामायणे । २ । १०७ । १२ ।
“पुन्नामो नरकात् यस्मात् पितरं त्रायते सुतः ।
तस्मात् पुत्त इति प्रोक्तः पितृन् यः पाति
सर्वतः ॥”)

स च हादशविधः यथा,—
“औरसः स्नेहजस्त्रैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविहश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥
कानीनश्च सहोदृश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
स्वयन्दत्तश्च श्रौत्रश्च षड्दायादबान्धवाः ॥” * ॥
तेषां लक्षणानि यथा,—

“स्नेहस्नेहो संस्कृतायानु स्वयमुत्पादयेद्भि यम् ।
तमौरसं विजानीयात् पुत्तम्यमकल्पितम् ॥१॥

पुत्तः

यस्तत्पुत्रः प्रमीतस्य क्रीवस्य व्याधितस्य वा ।
स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्तः स्नेहजः सुतः ॥२॥
माता पिता वा दद्यातां यमद्विः पुत्तमापदि ।
सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्तमः सुतः ॥३॥
सदृशान् प्रकुर्व्यादयं गुणदोषविचक्षणम् ।
पुत्तं पुत्तगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः ॥४॥
उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।
स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्यादयस्य तत्पुत्रः ॥५॥
मातापितृभ्यामुत्पद्यन्तयोरन्यतरेण वा ।
यं पुत्तं परिगृह्णीयादपविहः स उच्यते ॥६॥
पितृवैश्वानि कन्या तु यं पुत्तञ्जनयेद्रहः ।
तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम् ॥७॥
या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वासतौ ।
वोढुः स गर्भो भवति सहोदृश्च इति चोच्यते ॥८॥
क्रीणीयादयस्त्वप्यर्थं मातापित्रोर्ममत्तिकात् ।
स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥९॥
या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ।
उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥१०॥
मातापितृविहीनो यस्य क्ते वा स्यादकारणात् ।
आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयं दत्तस्तु स सुतः ॥११॥
यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत् सुतम् ।
स पारयन्नेव श्वस्तस्मात् पारश्ववः सुतः ॥१२॥
स्नेहजादीन् सुतानेनानेकादश यथोदितान् ।
पुत्तप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपात्मानौघिणः ॥”

इति मानवे ६ अध्यायः ॥ * ॥

चतुर्विधपुत्ता यथा,—

सुमना उवाच ।

“ऋणसम्बन्धिनः केचित् केचिन्न्यासापहारकाः ।
रिपवश्च प्रियाश्चेति स्वकर्मवशवर्तिनः ॥
भेदेऽस्तुर्भिर्जायन्ते पुत्ता मित्राः स्त्रियस्तथा ।
भार्या पिता च माता च भृत्याः खजनबान्धवाः ॥
स्नेह स्नेह हि जायन्ते सम्बन्धेन महीतले ।
न्यासापहारभावेन यस्य यस्य कृतं सुवि ॥
न्यासस्वामी भवेत् पुत्तो, गुणवान् रूपवान् सुवि ।
येन चापहृतं न्यासं तस्य गृहे न संशयः ॥
न्यासापहरणाद्दुःखं स दत्त्वा दारुणं गतः ।
न्यासस्वामी स पुत्तोऽभून्न्यासापहारकस्य च ॥
गुणवान् रूपवान् स्नेह सर्वलक्षणसंयुतः ।
भक्तिश्च दर्शयेत्तस्य पुत्तो भूत्वा दिने दिने ॥
प्रियवाक्यधरो वापि बहुस्नेहं प्रदर्शयेत् ।
स्त्रीयं द्रव्यं ससुद्राष्टं प्रीतिसुत्पाद्य चातुलाम् ॥
सुक्ता तु पोषणाक्षेपेन तदादाय पुनर्भजेत् ।
यथा तेन प्रदत्तं तन्म्यासापहरणात् पुरा ॥
दुःखमेवं महत् कृत्वा दारुणं प्राणनाशनम् ।
तादृशं तस्य दद्यात् स पुत्तो भूत्वा महागुणैः ॥
अल्पाशुभस्तथा भूत्वा मरणं यान्ति ते तथा ।
दुःखं दत्त्वा प्रयान्तेव प्रकृत्यैव पुनः पुनः ॥
यदाह पुत्त पुत्तेति प्रलापं हि करोति सः ।
तदा ह्यास्यं करोत्येव कः स पुत्तो हि कस्य च ॥
अनेनापि कृतं न्यासं मदीयं परिचारिणा ।
द्रव्यापहारोऽपि पिता पूर्वमदेव तस्य च ॥
पिशाचत्वं मया दत्तमदेव हि दुरात्मनः ।

पुत्रः

द्रव्यापहरणेनापि मम प्राणा गताः किल ॥
दुःखेन महता चैव यदाहं पीडितः पुरा ।
तथा दुःखं प्रदत्ताहं द्रव्यं सुद्राष्टसुत्तमम् ॥
भोगेन सर्वमादाय चिराद्विश्वास्त्य सौम्यवत् ।
गतोऽस्मि स्वगृहचाय कस्याहं सुत ईदृशः ॥
न चैषोऽपि पिता पूर्वमदौ न च कस्यचित् ।
पिशाचत्वं मया दत्तमदौ च दुरात्मनः ॥
एवमुक्त्वा प्रयात्येव तं प्रहस्य पुनः पुनः ।
प्रयात्यनेन मार्गेण दुःखं दत्त्वा सुदारुणम् ॥
एवं न्यासस्त्य सम्भवात् पुत्राः किन्ते भवन्ति वै ।
संसारे दुःखबहुला दृश्यन्ते यत्र तत्र हि ॥१॥
ऋणसम्बन्धिनः पुत्रान् प्रवक्ष्यामि तवाग्रतः ।
ऋणं यस्य गृहीत्वा यः प्रयाति मरणं किल ॥
अन्नदाता सुतो भूत्वा भ्राता वापि पिता प्रियः ।
मित्ररूपेण वर्त्तते अन्तर्द्वयः सदैव सः ॥
गुणं नैव प्रपश्येत् स क्रूरो निष्ठुराकृतिः ।
जल्पते निष्ठुरं वाक्यं सदैव स्वजनेषु च ॥
नित्यं मिष्टं समन्नाति भोगान् भुञ्जीत नित्यशः ।
दूतकर्मरतो नित्यं चौरकर्मणि नित्यशः ॥
गृहादर्थं बलाहता वार्यमाणः प्रकुप्यति ।
पितरं मातरश्चैव कुल्लते च दिने दिने ॥
द्रावकस्त्रासकश्चैव बहुनिष्ठुरजल्पकः ।
वक्ष्यित्वैव सुद्राश्च हत्वा सुखेन तिष्ठति ॥
जातकर्मादिभिर्बाल्ये द्रव्यं गृह्णाति दारुणः ।
पुनर्विवाहसंयोगात्मानाभेदेरनेकधा ॥
एवं संक्षीयते द्रव्यं नैवमेतद्दात्यपि ।
गृहक्षेत्रादिकं सर्वं ममैव हि न संशयः ॥
पितरं मातरश्चैव वदत्येवं दिने दिने ।
सुदुष्टैर्मुण्डैश्चैव कषाघातैस्तु दारुणैः ॥
नृते तु तस्मिन् पितरि तथा मातरि निष्ठुरम् ।
निःक्षेप्तो निर्धनश्चैव जायते नात्र संशयः ॥
आह्वकार्याणि दानानि न करोति कदाचन ।
एवंविधास्त्यः पुत्रा भवन्ति च महीतले ॥२॥
रिपुपुत्रं प्रवक्ष्यामि तन्नाम दिजपुत्रव ! ।
बाल्ये वयसि संप्राप्ते रिपुवर्द्धते सदा ॥
पितरं मातरश्चैव क्रीडमानो हि ताडयेत् ।
साङ्गित्वा प्रयात्येवं प्रहस्यैव पुनः पुनः ॥
पुनरायाति तं तत्र पितरं मातरं पुनः ।
सक्रोधो वर्त्तते नित्यं वैरकर्मणि सर्वदा ॥
पितरं मारयित्वा तु मातरश्च पुनः पुनः ।
प्रयात्येवं स दुष्टात्मा पूर्ववैराग्यभावतः ॥३॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि यस्मात्सम्भो भवेत् प्रियः ।
जातमात्रः प्रियं कुर्याद्बाल्ये नटनक्रीडनैः ॥
वयः प्राप्य प्रियं कुर्यात्मातापिचोरनन्तरम् ।
भक्त्या संतोषयेन्नित्यं तावुभौ परिपालयेत् ॥
क्षेत्रेण वचसा चैव प्रियसम्भाषणेन च ।
नृतौ गुरु समाज्ञाय क्षेत्रेण रुदते पुनः ॥
आह्वकर्माणि सर्वाणि पिण्डदानादिकां क्रियाम् ।
करोत्येवं सुदुःखार्त्तस्तेभ्यो यात्रां प्रयच्छति ॥
ऋणत्रयान्वितः क्षेत्रान्निर्यापयति निश्चितः ।
यस्मात्सम्भं भवेत् कान्ते प्रयच्छति न संशयः ।
पुत्रो भूत्वा महाप्राज्ञः अनेन विधिना किल ॥४॥

१६८

पुत्रः

उदासीनं प्रवक्ष्यामि तवाग्रे प्रिय ! साम्प्रतम् ॥
उदासीनेन भावेन सदैव परिवर्त्तते ।
ददाति नैव गृह्णाति न क्रुध्यति न तुष्यति ॥
नैवोपयाति संत्यज्य उदासीनो द्विजोत्तम ! ।
तवाग्रे कथितं सर्वं पुत्राणां गतिरीदृशी ॥
यथा पुत्रास्तथा भार्या पिता माताथ बान्धवाः ।
भृत्याश्चान्ये समाख्याताः पशवस्तुरगास्तथा ।
गजा महिष्यो दास्यश्च ऋणसम्बन्धिनस्त्वमी ॥”
सुपुत्रलक्षणं यथा,—
वशिष्ठ उवाच ।
“पुत्रस्य लक्षणं पुण्यं तवाग्रे प्रवक्ष्यामि हम् ।
पुण्यप्रसक्तो यस्यात्मा सत्यधर्मरतः सदा ।
बुद्धिमान् ज्ञानसम्पन्नस्तपस्वी वाग्विदावरः ॥
सर्वकर्मसु सन् धीरो वेदाध्ययनतत्परः ।
सर्वशास्त्रप्रवक्ता च देवब्राह्मणपूजकः ॥
याजकः सर्वयज्ञानां दाता त्यागी प्रियंवदः ।
विष्णुध्यानपरो नित्यं शान्तो दान्तः सुहृत्सदा ॥
पितृमातृपरो नित्यं सर्वस्वजनवत्सलः ।
कुलस्य तारको विद्वान् कुलस्य परिपोषकः ॥
एवं गुणैः सुसंयुक्तः सुपुत्रः सुखदायकः ॥”
पुत्रस्य जङ्गमतीर्थत्वं यथा,—
“सर्वतीर्थाङ्गरं तीर्थं पुत्रतीर्थमुदाहृतम् ।
यद्वेषो वैष्णवद्वेषो सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥
पृथुना पुत्रतीर्थेन पवित्रोऽगात् परं पदम् ॥
सम्पुत्रं परमं तीर्थं प्राप्य सुखंति पूर्वजाः ।
पितापि ऋणसुक्तः स्याज्जाते पुत्रे महात्मनि ॥”
वैष्णवपुत्रस्य पूर्वपुरुषचातल्यं यथा,—
“वैष्णवो यदि पुत्रः स्यात् स तारयति पूर्वजान् ।
पितृनधस्तना वंशास्तारयन्त्यतिपावनाः ॥”
कुपुत्रजनने पितृणां नरकगमनं यथा,—
“तथा यदि कुपुत्रः स्यात्तेन मज्जन्ति पूर्वजाः ।
सुघोरे नरके दीनाः शपन्ति च सुहुमुहुः ॥
यथा जलं कुपवेन तरन्मज्जति मृगधीः ।
तथा पिता कुपुत्रेण तमस्यस्य निमज्जति ॥
जातमात्रे कुले जन्तौ संशरेते पितामहाः ।
किमेषोऽधो नयेदस्मान् नृणां वा वैष्णवो भवन् ॥”
इति पाद्मे भूमिखण्डे ११ । १२ । १८ । १२० ।
अध्यायाः ॥ * ॥
सप्तविधपुत्रा यथा,—
“वरजो वीर्यजश्चैव क्षेत्रजः पालकस्तथा ।
विदामन्मसुतानाश्च गृहीता सप्तमः सुतः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५६ अध्यायः ॥ * ॥
पुत्रसुखदर्शने पुण्यं यथा,—
पार्ष्वलुवाच ।
“गृहमागत्य प्राणेश ! तपसां फलदायकम् ।
कल्ये कल्ये ध्यासते यं तं पश्यागत्य मन्दिरम् ॥
शीघ्रं पुत्रसुखं पश्य पुण्यबीजं महोत्सवम् ।
पुत्राभनरकत्राणकारणं भवतारणम् ॥
ज्ञातश्च सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दक्षिण ।
पुत्रस्य दर्शनस्यास्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
सर्वदानेन यत् पुण्यं यत् पृथिव्याः प्रदक्षिणम् ।
पुत्रदर्शनपुण्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

पुत्रः

सर्वैस्तपोभिर्यत् पुण्यं यदेवानश्नन्व्रतैः ।
सत्पुत्रोद्भवपुण्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
यद्विप्रभोजनैः पुण्यं यदेव सुरसेवनेः ।
सत्पुत्रप्राप्तिपुण्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ६ अध्यायः ॥ * ॥
पुत्रोत्सवविधिर्यथा,—
“परं पुत्रोत्सवं नन्दश्चकार परमादरात् ।
ददौ यशोदा गोपीभ्यो ब्राह्मणेभ्यो ददौ सुदा ।
धनानि नानावस्तूनि तैलसिन्दूरमेव च ॥”
अपि च ।
“नन्दः सचेलः स्नात्वा च धत्वा धौते च वाससौ ।
पारम्पर्यविधं तत्र चकार हृष्टमानसः ॥
ब्राह्मणान् भोजयामास कारयामास मङ्गलम् ।
वाद्यानि वादयामास वन्दिभ्यश्च ददौ धनम् ॥
ततो नन्दश्च सानन्दं ब्राह्मणेभ्यो ददौ धनम् ।
सङ्गलानि प्रवालानि ह्योरकाणि च सादरम् ॥
तिलानां पर्वतान् सप्त सुवर्णं काश्चनं सुने ! ।
रौप्यं धान्याचलं वस्त्रं गोसहस्रं मनोहरम् ॥
दधि दुग्धं शर्कराश्च नवनीतं घृतं मधु ।
मिश्रान्नं लङ्कुषकौषधं खादूनि मोदकानि च ॥
भूमिश्च सर्वशस्याद्यां वायुवेगांस्तुरङ्गमान् ।
ताम्बूलानि च तैलानि दत्त्वा हृष्टो बभूव ह ॥”
पुत्रप्रशंसा यथा,—
“धनं धान्यश्च रत्नं वा तत् सर्वं पुत्रहेतुकम् ।
न भक्षितं यत् पुत्रेण तदर्थं निष्कलं भुवि ॥
शतकूपाधिका वापी शतवापीसमं सरः ।
सरः शताधिको यज्ञः पुत्रो यज्ञशताङ्गरः ॥
तपोदानोद्भवं पुण्यं जन्मान्तरसुखप्रदम् ।
सुखप्रदोऽपि सत्पुत्रः प्राणेश्चोऽपि सुनिश्चितम् ॥
पुत्रादपि परो बन्धुर्न भूतो न भविष्यति ॥”
पुत्रात् पराजये आनन्दयुक्तत्वं यथा,—
“नन्दः सपुलको हृष्टः सभायां साश्रुलोचनः ।
आनन्दयुक्ता मनुजा यदि पुत्रैः पराजिताः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६ । १४ । २१
अध्यायाः ॥ * ॥
बहवः पुत्राः काम्याः । यथा,—
“एषा बहवः पुत्रा यदोकोऽपि गद्यां व्रजेत् ।
यजेद्वा चाश्वमेधेन नीलं वा वृषसुतं चेतु ॥”
मातापित्रोराज्ञाकारिकनिष्ठपुत्रस्यापि राज्य-
भागित्वं यथा,—
ययातिरुवाच ।
“पुत्रो यस्त्वनुवर्त्तते स राजा पृथिवीपतिः ।
भवन्तः प्रतिजानन्तु पुरु राज्येऽभिषिच्यताम् ॥
प्रकृतयः ऊचुः ।
यः पुत्रो गुणसम्पन्नो मातापित्रोर्हितः सदा ।
सर्वं सोऽर्हति कल्याणं कनीयानपि स प्रभुः ॥”
इति मातृस्य २२ । ३४ अध्यायौ ॥ * ॥
सत्पुत्रोत्पत्तिमात्रेण पुत्राभनरकत्राणं स्वर्ग-
गमनश्च । यथा,—
“सत्पुत्रेण सुनिश्चिताः ससुतपुत्रेण दुर्मतिः ।
उत्ततारान्वियात् स्वर्गं पुत्राभनरकाद्वृतम् ॥”
इति विष्णुपुराणम् ॥

पुत्रः

अपि च ।

“सत्पुत्रेण च जातेन वेणोऽपि त्रिदिवं ययौ ।
पुत्रामनरकात्तातः स तेन सुमहात्मना ॥”

इति विष्णुपुराणे । १ । १३ । ४१ ॥ * ॥

विद्यादिरहितस्य पुत्रस्य निन्दा यथा,—

“तथा गवा किं क्रियते या न दोग्ध्री न गर्भिणी ।
कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् धार्मिकः ॥

एकेनापि सुपुत्रेण विद्यायुक्तेन धीमता ।

कुलं पुरुषसिंहेन चन्द्रेण गगनं यथा ॥

एकेनापि सुदृष्टेण पुष्पितेन सगन्धिना ।

वनं सुवासितं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥

एको हि गुणवान् पुत्रो निर्गुणेन शतेन किम् ।

चन्द्री हन्ति तमांस्तेको न च ज्योतिः सहस्रशः ॥

लालयेत् पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि ताडयेत् ।

प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत् ॥

जायमानो हरेद्वारान् वर्द्धमानो हरेद्धनम् ।

स्त्रियमाणो हरेत् प्राणान् नास्ति पुत्रसमो रिपुः ॥

शौर्थे तपसि दाने वा यस्य न प्रथितं यशः ।

विद्यायामर्थलाभे वा मातुरुच्चार एव सः ॥”

इति गारुडे ११४।१२५ अध्यायौ ॥ * ॥

स च मध्यमोत्तमाधमभेदेन त्रिविधः । यथा,—

“यदुपात्तं यशः पित्रा धनं वीर्यमथापि वा ।

तत्र ह्यपयते यस्तु स नरो मध्यमः स्मृतः ॥

तद्वीर्याभ्यधिकं यस्तु पुनरन्यत् स्वशक्तितः ।

निष्पादयति तं प्राज्ञा वदन्ति नरमुत्तमम् ॥

यः पित्रा समुपात्तानि धनवीर्ययशसि च ।

न्यूनतां नयति प्राज्ञास्तमाहुः पुरुषाधमम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥

अपि च ।

“उत्तमश्चिन्तितं कुर्व्यात् प्रोक्तकारी च मध्यमः ।
अधमोऽश्रद्धया कुर्व्यादकर्त्तृचरितं पितुः ॥”

इति महाभारतम् ॥

(अनुरूपपुत्रप्राप्त्युपायो यथा,—

“ततः समाप्ते कर्मणि पूर्वं दक्षिणपादमभि-
हरन्ती प्रदक्षिणमभिमनु परिक्रामेत् ततो

ब्राह्मणान् खस्ति वाचयित्वा सह भर्त्ताव्यशेषं
प्राप्नोयात् । पूर्वं पुमान् पश्चात् स्त्री नचोच्छिष्ट-

मवशेषयेत् । ततस्त्री सह संवसेतामहरात्रं तथा-
विधपरिच्छदावेव तथेष्टं पुत्रं जनयेताम् । या तु

स्त्री श्यामं लोहिताक्षं व्यूढोरस्कं महाबाहुं
पुत्रमाशासीत् । या वा कृष्णं कृष्णदुर्दीर्घकेशं

शुक्लाक्षं शुक्लदन्तं तेजस्विनमात्मवन्तम् । एष

एवानयोरपि होमविधिः किन्तु परिवर्द्धवर्ण-
वर्ष्य स्यात् पुत्रवर्णानुरूपस्तु यथाशीरेव तयोः

परिवर्द्धोऽन्यः कार्यः स्यात् । द्विजेभ्यः शूद्रा तु
नमस्कारमेव कुर्व्यात् देवगुरुतपस्त्रिसङ्केभ्यश्च ।

या या च यथाविधं पुत्रमाशासीत् तस्यास्तस्या-
स्तान्तां पुत्राश्विभमनुनिशम्य तांस्तान् जन-

पदान् मनसानुपरिक्रामयेत् । ततो या या
वेषां वेषां जनपदानां मनुष्याणामनुरूपं पुत्र-

माशासीत् सा सा तेषां तेषां जनपदानामा-
हारविहारोपचारपरिच्छदाननुविधीयस्विति

पुत्रदा

वाच्या स्यात् । इत्येतत् सर्वं पुत्राश्विषां सन्दृष्टि-
करं कर्म व्याख्यातम् ॥”

“तथा च कुर्वती श्रूनेः श्रूनेः पूर्वं प्रवाहेत
ततोऽनन्तरं बलवत्तरमिति तस्याश्च प्रवाह-
माणायां स्त्रियः श्रून् कुर्व्युः प्रजाताः प्रजाता
धन्यं धन्यं पुत्रमिति तथास्या हर्षेणाप्यायन्ते
प्राणाः ॥” इति चरके शारीरस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

पुत्रकः, पुं, (पुत्र + स्वार्थे संज्ञायामनुकम्पायां वा
कन् ।) पुत्रः । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ११ । २१ ।

तथापि दुःखं न भवान् कर्तुमर्हति पुत्रकः । ।

यस्य यावत् स तेनैव स्वेन तुष्यति बुद्धिमान् ॥”)

शरभः । धूर्तः । शैलविशेषः । वृक्षभेदः । इति
मेदिनी । के, १२४ । पतङ्गकः । अनुकम्पान्वित-

जनः । इति शब्दरत्नावली ॥

पुत्रकन्दा, स्त्री, (पुत्रप्रदो कन्दोऽस्याः । अस्याः
कन्दस्य गर्भदोषनाशेन पुत्रदात्वत्वात् तथात्वम् ।)

लक्ष्मणाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रका, स्त्री, (पुत्र + स्वार्थे संज्ञायामनुकम्पायां वा कन् ।
टाप् । “न यासयोः ।” ७ । ३ । ४५ । इत्यस्य

“सूतकापुत्रिकावृन्दारकानां वेति वक्तव्यम् ॥”

इति वार्तिकोक्ता डीन इवर्णस्य पक्षेऽकारः ।)

पुत्रिका । इति शब्दरत्नावली ॥

पुत्रजीवः, पुं, (पुत्रं गर्भं जीवयतीति । जीवि +
अण् ।) वृक्षविशेषः । जियापुत्रा इति भाषा ।

तत्पर्यायः । स्त्रीपदापहः २ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ कुमारजीवः ३ पुत्रजीवकः ४ । इति

रत्नमाला ॥ पवित्रः ५ गर्भदः ६ सुतजीवकः ७ ॥

अस्य गुणाः । हिमत्वम् । वृष्यत्वम् । श्लेष्मगर्भ-

जीवदात्वम् । चक्षुष्यत्वम् । पित्तशमनत्वम् ।
दाहदृष्ट्यानिवारणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुरुत्वम् । वातकारित्वम् । रुष्टस्त्रमनत्वम् ।

खादुत्वम् । पटुत्वम् । कटुत्वम् । इति भाव-

प्रकाशः ॥

पुत्रजीवकः, पुं, (पुत्रं गर्भं जीवयतीति । जीवि +
अण् । द्वितीयाया अलुक् ।) पुत्रजीवक-

वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते
चिकित्सितस्थाने १६ अध्याये ।

“अनेनैव विधानेन पुत्रजीवकजं रसम् ।

प्रयुज्यते भिषक् प्राज्ञः कालसात्माविभाग-
वित् ॥”)

पुत्रस्य जीवके, त्रि ॥

पुत्रदा, स्त्री, (पुत्रं गर्भं ददाति सेवनेनेति ।
दा + कः ।) बन्धाकर्कोटकी । लक्ष्मणाकन्दः ।

गर्भदात्रीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रदात्री, स्त्री, (पुत्रं ददाति सेवनेनेति । दा +
लृच् + डीप् । बन्धादोषनाशित्वादस्यास्तथा-

त्वम् ।) मातुर्वे प्रसिद्धो जन्तुविशेषः । तत्-
पर्यायः । वातारिः २ भ्रमरी ३ श्वेतपुष्पिका ४

वृत्पत्रा ५ अतिगन्धालुः ६ वैश्रीजाता ७ सुव-
हारी ८ । अस्या गुणाः । वातकटूष्णकफनाशि-

त्वम् । सुरभित्वम् । सर्वदा पण्यत्वम् । बन्धा-
दोषनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रिका

पुत्रप्रदा, स्त्री, (पुत्रं प्रददाति सेवनेनेति । प्र +
दा + कः । टाप् ।) अश्विका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पुत्रभद्रा, स्त्री, (पुत्रस्य भद्रमस्या इति ।) वृह-
ज्जीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रशङ्खी, स्त्री, (पुत्रं पवित्रं शङ्खमिव पुष्प-
मस्याः । गौरादित्वात् डीप् ।) अजशङ्खी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रश्रेणी, स्त्री, (पुत्राणां तत्सन्तानानां श्रेणि-
रत्र । डीप् ।) मृषिकपर्णी । इति रत्नमाला ॥

(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये ।

“श्यामा महाश्यामा लवङ्गन्ती शङ्खिनी
तिखककम्पिलकरम्यकक्रसुकपुत्रश्रेणीगवाक्षी

राजदृक्चकरझयगुडूक्षीसप्तलाच्च गलालीसुधाः
सुवर्णक्षीरी चेति ॥”)

पुत्रसू, स्त्री, (पुत्रं सूते इति । सू + क्तिप् ।)
पुत्रजनिका । यथा,—

“पुत्रसूः पुण्यभूमिः स्याद्धनसूः पुत्रिकाप्रसूः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

पुत्रामादः, त्रि, (पुत्रस्य अन्नं तदुपपन्नमन्न-
मतीति । अद् + अण् ।) पुत्रान्नभोजी । तत्-

पर्यायः । कुटीचकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुत्रिका, स्त्री, (पुत्री + स्वार्थे कन् टाप् । “केश्याः ।”
७ । ४ । १३ । इति इन्द्रः ।) कन्या । तत्-

पर्यायः । आत्मजा २ दुहिता ३ पुत्री ४

तनुजा ५ सुता ६ अपत्यम् ७ पुत्रका ८ स्वजा ९

तनया १० नन्दिनी ११ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २२१ ।

“पुत्रिकाव्रवीत् । तात ! अतिदहनात्मकोऽयं
नाहमेनमभिलषामि ॥” पुत्रीव प्रतिज्ञति-

रस्या इति । पुत्री + “इवे प्रतिज्ञती ।” ५ ।

३ । १६ । इति कन् इन्द्रश्च ।) पुत्रिका ।

यावत्तुलकः । इति मेदिनी । के, १२४ ॥
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । १६ अध्याये ।

“पीठोपमपालिरुभयतः स्त्रीणपुत्रिकाश्रितो
निर्व्विधिमः स्तूलागुसम विषमपालिर्या योजिमः ॥”

पुत्रस्वरूपत्वेन कृता कन्या । तन्मज्जातः पुत्रस्तु
कन्यादातुः पुत्रो भवतीति । यथा, मनौ । ६ ।

१२७—१२८ ।

“अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।
यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरम् ॥”

यथा च महाभारते । १ । ६६ । १२ ।

“ताः सर्वास्त्रनवदाज्ञः कन्याः कमललोचनाः ।
पुत्रिकाः स्थापयामास नष्टपुत्रः प्रजापतिः ॥”)

पुत्रिकापुत्रः, पुं, (पुत्रिकायाः जातेऽस्याः पुत्रे
स हि मदीयः पुत्रो भविष्यतीति पुत्रस्वरूपत्वेन

कृतायाः सुतायाः पुत्रः ।) पुत्रिकायाः सुतः ।
स च औरससमः । यथाह वशिष्ठः ।

“अम्नाटकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम् ।
अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदतीति ॥

अथवा पुत्रिकैव सुतः पुत्रिकासुतः सोऽप्यौरस-
सम एव पित्रवयवानामल्पत्वात्मात्रवयवानां

पुत्तेष्टिः

वाहुल्याच्च । यथाह वशिष्ठः । द्वितीयः पुत्तिके-
वेति । द्वितीयः पुत्रः कन्यैवेत्यर्थः । इति मिता-
चरा ॥

पुत्तिकाप्रसूः स्त्री, (पुत्तिकायाः कन्यायाः प्रसू-
र्जननी ।) पुत्तिकाजननी । तत्पर्यायः
धनसूः २ । इति शब्दरत्नावली ॥

पुत्तिकासुतः, पुं, (पुत्तिकायाः सुतः ।) पुत्ति-
कायाः पुत्रः । पुत्तिकेव पुत्रः । अस्य प्रमाणं
पुत्तिकापुत्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पुत्तिणी, स्त्री, (पुत्तिरेत्यास्तीति । पुत्र +
इनिः + डीप् ।) पुत्रवती । यथा,—
“सर्वासांमेकपत्नीनामेका चेत् पुत्तिणी भवेत् ।
सर्वास्तास्तेन पुत्तिरेण प्राह पुत्रवतीर्मुनः ॥”
इति दायभागधृतमनुवचनम् ॥

पुत्ती, [न] पुं, (पुत्तीरेत्यास्तीति । पुत्र + इनिः ।)
पुत्रयुक्तः । पुत्रशब्दादस्यर्थे इन्प्रत्ययनिष्पन्नः ॥
यथा,—
“ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्ती भवति मानवः ।
पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्त्वमुमर्हति ॥
इति मनुः ॥

पुत्ती, स्त्री, (पुत्र + “प्राङ्ङरवाचनो ङीन् । ४ ।
१ । ७३ । इति ङीन् । यद्वा, गौरादित्वात्
ङीष् ।) सुता । इति हलानुधः ॥ अस्याः
पर्यायः पुत्तिकाशब्दे द्रष्टव्यः । वृत्तविशेषः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुत्तीयं, त्रि, (पुत्रस्य निमित्तं संयोग उत्पातो-
वेति । पुत्र + “पुत्राच्छ च ।” ५ । १ । ४० ।
इति छः ।) पुत्रम् । (यथा, महाभारते १ ।
६७ । १६३ ।
“धनं यशस्यं पुत्तीयमायुष्यं विजयावहम् ।
इदमं प्रावतरणं श्रोतव्यमनन्दयता ॥”
यथा च रघौ । १० । ४ ।

“अष्टादशदयस्तस्य सन्तः सन्तानकाङ्क्षिणः ।
आरेभिरे जितात्मानः पुत्तीयामिष्टिन्तुजः ॥”
“पुत्तीयां पुत्रनिमित्ताम् ॥” इति तट्टीकायां
मल्लिनाथः ॥) पुत्रसम्पत्तिः । पुत्रस्येदमित्यर्थे
इयप्रत्ययनिष्पन्नम् । इति आकरणम् ॥

पुत्तेष्टिः, स्त्री, (पुत्रनिमित्तिका इष्टिरिति मध्य-
पदलोपी समासः ।) पुत्रनिमित्तकयागविशेषः ।
इति जटाधरः ॥ यथा,—
“गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्तेष्टिं प्रथमचरेत् ॥”
इति स्मृतिः ॥

(अस्याः क्रियाविशेषो यथा,—

“ततः पुत्रकामा पश्चिमतोऽग्निं दक्षिणतो ब्राह्मण-
सुपवेश्यान्वालेभेत सह भर्ता यथेष्टं पुत्रमाशा-
सना । ततस्त्वस्या आशासानाया ऋत्विक्
प्रजापतिमभिनिर्दिश्य योनौ तस्याः कामपरि-
पूरणार्थं काम्यामिष्टिं निर्वपेद्विष्णुर्वीर्यं कम्पय-
त्वित्यन्वयाच्चा ततश्चैवाज्येन स्थालीपाकमयभिः
संसार्यं त्रिर्लुह्यात् । यथान्नायश्चोपमन्त्रितसुद-
पात्रं तस्यै दद्यात् सर्वोदकायां कुरुष्वेति ।
ततः समाप्ते कर्मणि पूर्वं दक्षिणपादमभि-

हरन्ती प्रदक्षिणमग्निमनुपरिक्रामेत् ततो ब्राह्म-
णान् स्वस्ति वाचयित्वा सह भर्ताज्यशेषं प्राप्नी-
यात् । पूर्वं पुमान् पश्चात् स्त्री नचोच्छिष्ट-
मवशेषयेत् ततस्तौ सहसंवसेतामहरात्रं तथा-
विधपरिच्छदावेव तथेष्टपुत्रं जनयेताम् ।

या तु स्त्रीश्लामं लोहिताक्षं बृहोरक्षं महाबाहुं
पुत्रमाशासीत । या वा कृष्णं कृष्णन्दुर्दीर्घकेशं
शुक्लाक्षं शुक्लदन्तं तेजस्विनमात्मवन्तम् । एष
एवानयोरपि होमविधिः किन्तु परिवर्तव्यवर्ज्यं
स्यात् पुत्रवर्णापुरुषस्तु यथाशीरेव तयोः परि-
वर्तव्यः कार्यः स्यात् ॥” इति चरके शारीर-
स्थानेष्टमेध्याये ॥

पुत्तेष्टिका, स्त्री, (पुत्तेष्टि + स्वार्थे कन् टाप् च ।)
पुत्रनिमित्तकयागविशेषः । इति जटाधरः ॥

पुत्तौ, पुं, (दुहित्वा च पुत्रश्च पुत्तौ इत्येकशेषः ।)
पुत्रदुहितरौ । इत्यमरः । २ । ६ । ३७ ।
द्विवचनान्तोऽयम् ॥

पुत्तं, त्रि, (पुत्रस्य निमित्तं संयोग उत्पातो-
वेति । पुत्र + “पुत्राच्छ च ।” ५ । १ । ४० ।
चकारादयत् ।) पुत्तीयम् । पुत्रनिमित्तसंयोगः
पुत्रनिमित्तोत्पातो वा । इति पाणिनिः ॥

पुथ, इ कुन्त्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरौ । इ, पुण्यते ।
अन्तःस्थप्रथमादिरयमित्यन्ये । पुन्यति । इति
दुर्गादासः ॥

पुथ, क त्रिषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, पोथयति । त्रिषि दीप्तौ ।
इति दुर्गादासः ॥

पुथ, य हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-सक०-सेट् ।) य, पुथ्यति पुपोथ । इति
दुर्गादासः ॥

पुजलः, पुं (पूरणात् पुत् गलनात् गलः । ततः कर्म-
धारयः । वृद्धिज्ञासवत्त्वाद्देहस्य तथात्वम् ।)
देहः । (यथा, पार्श्वनाथचरिते । १२ । ११० ।
“चक्रुः शिरसि भाले च नेत्रे सर्वाङ्गपुजले ॥”)
आत्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ परमाणुः ।
यथा,—

“स्थूला मध्यास्तथा सूक्ष्माः सूक्ष्मात् सूक्ष्म-
तराश्च ये ।

देहमेदा भवान् सर्वे ये केचित् पुजलाश्रयाः ॥”
इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २० अध्यायः ॥

“पूयन्ते गलन्ति चेति पुजलाः । वृद्धपचय-
भाजो येव्यवास्तदाश्रया देहमेदाः । यथाहुः ।
पूरणागलनाद्देहे पुजलाः परमाणव इति ॥”
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

पुजलः, त्रि, (पुत् वर्द्धनशीलः गलो ज्ञासवांचेति
कर्मधारयः ।) सुन्दराकारः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ रूपादिमद्वयम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥

पुनः, [र] अ, (पनायते ज्ञयते इति । पुन +
वाहुलकात् अर् अस्व उल्लङ्घ ।) अप्रथमः ।
(यथा, मनुः । २ । १२० ।

“ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्वविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥”)

मेदः । अवधारणम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १५ ॥
अधिकारः । पदान्तरम् । इति मेदिनी ॥ रे,
७२ ॥ (यथा, रघुः । २ । ४८ ।

“भूतानुकम्पा तव चेदियं गौ-
रेका भवेत् स्वस्तिमति त्वदन्ते ।

जीवन् पुनः शश्वदुपपन्नवेभ्यः

प्रजाः प्रजानाथ ! पितेव पासि ॥”)

पुनःपुनः, [र] अ, (पुनर् + वीष्मार्थां द्वित्वम् ।)
वारंवारम् । तत्पर्यायः । सुहुः २ शश्वत् ३
अभीक्ष्णम् ४ असहत् ५ । इत्यमरः । ३ । ४ । ११ ॥
वारंवारम् ६ पौनःपुन्यम् ७ प्रतिक्षणम् ८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, चाणक्ये ।
“अतिथिर्वालकश्चैव राजा भार्या तथैव च ।
अस्ति नास्ति न जानन्ति देहि देहि पुनः-
पुनः ॥”)

पुनःपुना, स्त्री, नदीविशेषः । पुनपुना इति
भाषा । यथा,—

“कौकटेषु गया पुण्या पुण्यं राजगृहे वनम् ।
अवनस्याश्रमः पुण्यो नदी पुण्या पुनःपुना ॥”

इति बाणपुराणे गयामाहात्म्यम् ॥

पुनःसंस्कारः, पुं, (पुनः पुनर्वारकृतः संस्कारः ।)
द्वितीयवारोपनयनादिसंस्कारः । यथा,—
“पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

पुनरागमनं, स्त्री, (पुनः पुनर्वारमागमनम् ।)
द्वितीयवारागमनम् । फिरे आसा इति भाषा ।
यथा—

“संवत्सरयतीते तु पुनरागमनाय च ॥”

इति दुर्गातुसवपद्धतिः ॥

पुनरुक्तं, स्त्री, (वच + भावे क्तः । पुनः पुनर्वार-
सुक्तम् ।) पुनर्वारकथनम् । यथा,—
“आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्तेव भाषणम् ।
पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः ॥”

इति साहित्यदर्पणम् ॥

(यथाह गोतमः । ५ । ५७—५८ ।

“शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्राहु-
वादात् ॥”

“पुनर्वचनं पुनरुक्तं तस्य विभागार्थं शब्दार्थयो-
रिति । तेन शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तश्च लभ्यते ।
अनुवादेतिथ्यामिवारणाय अन्यत्रानुवादादिति
अनुवादान्त्वत्वे सतीत्यर्थः । निष्प्रयोजनं पुन-
रभिधानं हि पुनरुक्तं अनुवादस्तु व्याख्यारूपः
सप्रयोजनक एवेति भावः । तथाच समा-
नार्थकपूर्वानुपूर्वीकशब्दप्रयोगः शब्दपुनरु-
क्तम् । समानार्थकभिन्नानुपूर्वीकशब्दस्य निष्प्रयो-
जनं पुनरभिधानमर्थपुनरुक्तम् । आदां यथा
घटो घट इति । द्वितीयं यथा, घटः कलश
इति । एतस्य प्रमादादिना सम्भवः ॥” ॥

पुनरुक्तमेदान्तरमाह ।

“अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनरभिधानम् ॥”

आलस्यं वै षोडशकमाक्रोशश्च विशेषतः ।
सर्वस्य चाततायित्वमगारेष्वभिदापनम् ॥
इच्छा च परदारेषु नरकाय निगद्यते ।
ईर्ष्याभावश्च सभ्येषु औद्धत्यन्तु विगर्हितम् ॥
एतेस्तु पापैः पुरुषः पुत्रामनरके पतित् ।
पुत्रामनरकं घोरं विनाशं प्राह सर्वतः ॥
एतस्मात् कारणात् साध्यस्ततः पुत्रो निगद्यते ॥
इति वामने ५८ अध्यायः ॥

पुष्पकुलः, पुं, (पुष्पकुलः । पृषोदरादित्वात् सस्य
लत्वम् ।) उदरस्थवायुः । इति मूरिप्रयोगः ॥
पुष्पकुलः, पुं, (पुष्पकुलवत् आकृतिरस्यास्तीति ।
अच् ।) पद्मबीजाधारः । तत्पर्यायः । बीज-
कोषः २ वराटकः ३ । (पुष्पकुल इति शब्दो-
पस्थस्येति ।) वामपाश्वेस्यमलाग्रयः । फोफडा
इति फुलघरा इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
कोष्ठः २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रक्तफेनजः ३ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ तिलकम् ४ क्लोमम् ५ । इत्य-
मरः ॥ क्लोमम् ६ । इति भरतः ॥ फुष्पकुलोऽपि
पाठः ॥ (फुष्पकुलशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ।)
पुमान् [स] पुं, (पाति रक्षतीति । पा + “पाते-
र्ङ्मुसुन् ।” उणा० । ४ । १७७ । इति डुमुसुन् ।
डित्वात् टिलोपः ।) मनुष्यजातिपुरुषः । तत्-
पर्यायः । पञ्चजनः २ पुरुषः ३ पूरुषः ४ ना ५ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ११ ॥ (यथा,—
“स्वदेशजातस्य जनस्य लोके
गुणाधिके पुंसि भवत्यवज्ञा ।
निजाङ्गना यद्यपि रूपराशि-
स्तथापि पुंसां परदारचेष्टा ॥”
इत्युद्भटः ॥)

मनुष्यजातिः । इति केचिदिति भरतः ॥ पुंलिङ्ग-
मात्रश्च ॥ (कूटस्थपुरुषः । यथा, विष्णुपुराणे ।
१ । १ । २ ।

“सदचरं ब्रह्म य ईश्वरः पुमान्
गुणोन्मिष्टश्चिस्थितिकालसंलयः ।
प्रधानबुद्ध्यादिजगत्प्रपञ्चस्यः
स नोऽस्तु विष्णुर्गतिभूतिसुक्तिदः ॥”
“अक्षरमिति विकारं निराकरोति पुमान्
कूटस्थः ।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)
पुर, श्र अग्रगत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-
पर-सक-सेट् ।) श्र, पुरति व्युहः कनिष्ठस्य
अग्रे गच्छतीत्यर्थः । पोरिता । इति दुर्गादासः ॥
पुरं, क्ली (प्रियते पूर्यते इति । पृलि पूर्यते + कः ।)
गृहः । देहः । पाटलिपुत्रः । पुष्यादीनां दक्षा-
वृत्तिः । इति मेदिनी । रे, ५८—५९ ॥ नागर-
सुस्ता । इति रत्नमाला ॥ चर्म इति शब्दरत्ना-
वली ॥ गृहोपरिगृहम् । इति विश्वः ॥

पुरं, क्ली स्त्री, (पिपत्तीति । प + मूलविभुजादि-
त्वात् कः । यद्वा, पुरति अग्रे गच्छतीति । पुर +
“इगुपञ्चप्रोक्तिरः कः ।” १ । १ । ३५ । इति कः ।)
हृद्गुहादिप्रविष्टस्थानम् । इति श्रीधरस्वामी ॥
बहुगामीयव्यवहारस्थानम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ तत्पर्यायः । पूः २ पुरी ३ नगरम् ४

पत्तनम् ५ स्थानीयम् ६ कटकम् ७ पट्टम् ८
निगमः ९ पुटभेदनम् १० । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ तस्य लक्षणादि यथा,—
मत्स्य उवाच ।

“राजा सहायसंयुक्तः प्रभूतयवसेत्वनम् ।
रम्यमाणन्तु सामन्तं मध्यमन्देशमावसेत् ॥
वैश्यशूद्रजनप्रायमनाह्वयन्तथा परैः ।
किञ्चिद्ब्राह्मणसंयुक्तं बहुकर्मकरन्तथा ॥
अदेवमायकं रम्यमनुरक्तजनान्वितम् ।
करैरपीडितं वापि बहुपुष्पफलन्तथा ॥
अगम्यं परचक्राणां तद्वासयहमापदि ।
समदुःखसुखं राज्ञः संततं प्रियमास्थितम् ॥
सरीरपविहीनश्च आडितस्करवर्जितम् ।
एवंविधं यथालाभं राजा विषयमावसेत् ॥
एतद्दुर्गं नृपः कुर्यात् वसामेकतमं बुधः ।
वनदुर्गं मञ्चीदुर्गं नरदुर्गन्तथैव च ॥
वार्त्तचैवानुदुर्गं गिरिदुर्गं पार्थिव ! ।
सर्वेषामेव दुर्गाणां गिरिदुर्गं प्रशस्यते ॥
दुर्गं परिघोषेत् चयाङ्गालकसंयुतम् ।
शतत्रीयन्त्रमुख्यैश्च शतशस्त्र समावृतम् ॥
गोपुरं सकवाटश्च तत्र स्यात् सुमनोहरम् ।
सपताकं गजाखण्डो येन राजा विशेत् पुरम् ॥
चतस्रश्च तथा कार्या वीथयः सर्वतोमुखाः ।
एकस्मिन्तत्र वीथ्यग्रे देववैष्णवं भवेद्द्वारम् ॥
द्वितीये वापि वीथ्यग्रे राजवैष्णवं विधीयते ।
धर्माधिकरणं कार्यं वीथ्यग्रे च तृतीयके ॥
चतुर्थे चैव वीथ्यग्रे गोपुरन्तु विधीयते ॥
आयतं चतुरस्रं वा वृत्तं वा कारयेत् पुरम् ।
सुक्तिहीनं त्रिकोणश्च यवमध्यन्तथैव च ॥
अर्द्धचन्द्रप्रकारश्च वज्राकारश्च कारयेत् ॥
अर्द्धचन्द्रं प्रशंसन्ति नदीतीरेषु तद्वसेत् ।
अन्यत्र तत्र कर्तव्यं प्रयत्नेन विजानता ॥
राज्ञा कारागृहं कार्यं दक्षिणे राजवैष्णवः ।
तस्यापि दक्षिणे भागे गजस्थानं विधीयते ॥
गजानां प्राङ्मुखं शाला कर्तव्या वापुदङ्मुखं
आग्नेये च तथा भागे आयुधगारमिष्यते ॥
महानसच धर्मज्ञः कर्मशालास्तथापराः ।
गृहं पुरोधसः कार्यं वामतो राजवैष्णवः ॥
मन्त्रिवेदविदाश्चैव चिकित्साकर्तारैश्च च ।
तत्रैव च तथा भागे कोष्ठागारं विधीयते ॥
गवां स्थानं तथैवात्र तुरगाणामन्तथैव च ।
उत्तराभिमुखा अग्नी तुरगाणां विधीयते ॥
दक्षिणाभिमुखा वायु परिशिष्टास्तु गर्हिताः ।
तुरगास्तु तथा धार्याः प्रदीपैः सार्वरात्रिकैः ॥
कुक्कुटान् वानराञ्चैव मर्कटांश्च नराधिप ! ।
धारयेदश्वशालायां सवत्सां धेनुमेव च ॥
अजाश्च धार्या यत्नेन तुरगाणां हितेष्टिणा ।
गोगजाश्चादिशालास्तु तत्पुरीषस्य निर्गमम् ।
अस्तं गते न कर्तव्यं देवदेवे दिवाकरे ॥
ततस्तत्र यथास्थानं राजा विज्ञाय सारथिम् ।
दद्यादावसथस्थानं सर्वेषामनुपूर्वशः ॥
योधानां शिल्पिनाञ्चैव सर्वेषामविशेषतः ।

दद्यादावसथान् दुर्गे मन्त्रकालविदां शुभान् ॥
शोवेदानश्चवेदांश्च गजवेदांस्तथैव च ।
आहरेत भृशं राजा दुर्गे परबलारुजः ॥
कुशीलवानां विप्राणां दुर्गे स्थानं विधीयते ।
न बहूनामतो दुर्गे विना कार्यं तथा भवेत् ॥
सर्वं निरर्थकं कार्यं विना दुर्गे मञ्चीयते ! ।
दुर्गे यन्त्राः प्रकर्तव्या नानाप्रहरणान्विताः ।
सहस्रघातिनो राजंस्तेस्तु रक्षा विधीयते ॥
दुर्गद्वाराणि गुप्तानि कार्याण्यपि च भूभुजा ।
सचयश्चात्र सर्वेषामायुधानां विधीयते ॥
धनुषां क्षेपणीयानां तोमराणाञ्च भागव ! ।
शराणामथ खड्गानां कवचानान्तथैव च ॥
लगुडानाञ्च कुन्तानां परिधेः सह पार्थिव ! ।
अश्वनाञ्च प्रभूतानां सुहराणामन्तथैव च ॥
त्रिशूलानां पट्टिशानां कुण्डलानाञ्च पार्थिव ! ।
प्रासानाञ्च सशूलानां शक्तीनाञ्च नरोत्तम ! ।
परश्वानां चक्राणां वर्मणाञ्चर्मभिः सह ।
कुद्दालरज्जुवेङ्गाणां पिटकानान्तथैव च ॥
चैतुकानाञ्च दात्राणामङ्गारस्य च सचयः ।
सर्वेषां शिल्पिभाण्डानां सचयश्चात्र द्रव्यते ॥
वादित्राणाञ्च सर्वेषामौषधीनान्तथैव च ।
धवसानां प्रभूतानामिन्धनस्य च सचयः ॥
गुडानां सर्वतेलानां गोरसानान्तथैव च ।
वसानामथ मञ्जानां स्नायूनामस्थिभिः सह ॥
गोचर्मपट्टहानाञ्च धान्यानां सर्वतस्तथा ।
तथैव पर्पटानाञ्च यज्ञगोधूमयोरपि ॥
रत्नानां सर्ववस्त्राणां लोहानाञ्चाप्यशेषतः ।
कलायसुह्रमाषाणां चणकानां तिलैः सह ॥
तथा च सर्वशस्यानां पांशुगोमययोरपि ।
शण्डसर्करसं भूर्जजतुलाक्षाञ्च टङ्कणम् ॥
राजा सञ्चिनुयाद्दुर्गे यच्चान्यदपि किञ्चन ॥
कुम्भाश्चाग्नीविषाः कार्या आलसिंहादयस्तथा ।
ज्वालाश्च पत्तिगञ्जैव विरुद्धा ये परस्परम् ॥
स्थानानि च विरुद्धानां सुगुप्तानि पृथक् पृथक् ।
कर्तव्यानि महाभाग ! यत्नेन पृथिवीक्षिता ॥
उक्तानि चाप्युक्तानि राजद्रव्याण्यशेषतः ।
सुगुप्तानि पुरे कुर्याज्जनानां हितकाम्यथा ॥
जीवकधर्मकाकोलीग्रामलव्यः परुषकम् ।
शालपणीं पृश्निपणीं सुह्रपणीं तथैव च ॥
माघपणीं च मेदे हे शारिवे ह वलाचयम् ।
वीरा श्वसन्ती वृष्टीया वृष्टी कण्टकारिका ॥
भृङ्गी शृङ्गाटकी द्रोणी वर्षाभूदभरशुका ।
मधुपणीं विदार्यो हे महाशुद्धा महातपा ॥
धन्वना सह देवाङ्गा कटुकैरुष्कं विषम् ।
पर्णाशनाकन्दहीका फल्गुखर्जूरयष्टिका ॥
शुक्रातिशुक्राकाशम्यच्छन्नातिच्छन्नवीरणाः ॥
इक्षुरिक्षुविकाराश्च फ्राणिताद्याश्च सत्तम ! ।
सिंहि च सहदेवी च विश्वेदेवाटुष्कम् ॥
मधुकं पुष्यकं साक्षा शतपुष्या मधुलिका ।
शतावरीमधूके च पियालन्तालमेव च ॥
आत्मगुप्ता कटफलान्धा दारदा राजश्रीर्विका ।
राजसर्पपधन्याकन्द्यप्रोक्ता तथोत्कटा ॥

पुरं

कालशाकं पद्मवीजं गोवल्ली मधुवल्गिका ।
 शीतपाकी कुलिङ्गाची काकजिह्वोरुपत्रिका ॥
 इन्द्रारुचपुष्पौ चोभौ गुञ्जारकपुनर्नवे ।
 कशेरुका तु काश्मीरी विश्वशालूकेश्वरम् ॥*॥
 शूकधान्यानि सर्वाणि शमीधान्यानि यानि च ।
 चीरं चौद्रं तथा शुक्रं मज्जा तैलं वसा घृतम् ॥
 निकोचाभिषुकास्फोटं वातासामारुजालकम् ।
 एवमादीनि चान्यानि विज्ञेयो मधुरो गणः ॥
 राजा सच्चिनुयात् सर्वं पुरं निरवशेषतः ।
 दाडिमाम्नातकाम्नाश्च तिलिङ्गीकाम्बवेतसम् ॥
 भयं कर्कसु लज्जुचं करमर्दकरुचकम् ।
 बीजपूरककाशीरं मालती राजबन्धुकम् ॥
 कौटकद्वयपर्णाणि द्वयोरम्बिकयोरपि ।
 पारेवतं नागरकं प्राचीनारुकमेव च ॥
 कपित्थामलकी चुक्रं फलं दन्तशूठस्य च ।
 जम्बीरं नवनीतञ्च सौवीरकतुषोदके ॥
 सुरारसञ्च मद्यानि मण्डतक्रदधीनि च ।
 शुक्तानि चैव सर्वाणि ज्ञेयान्यम्बगणं द्विजाः ॥
 एवमादीनि सर्वाणि राजा सच्चिनुयात् पुरं ॥
 सैन्धवोद्भिदपाटेयपाक्यसासुद्रोमकम् ।
 कुण्डसौवर्चलविटं बालकैयं यवाङ्गयम् ॥
 औषचारं कालभस्म विज्ञेयो लवणो गणः ।
 एवमादीनि सर्वाणि राजा सच्चिनुयात् पुरं ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलं चयत्तिचक्रनागरम् ।
 कुठेरकं समरिचं शिशुभस्मातसर्षपाः ॥
 कुष्ठजामोदा किण्विही हिङ्गुमूलकधान्यकम् ।
 कारवी कुक्षिकाज्याः सुसुखः कालमालिका ॥
 फणिज्भकोथ लशुनं भूस्तृणं सुरसस्तथा ।
 कायस्था च वयःस्था च हरितालं मनःशिला ॥
 अमृता च रुदन्ती च रोहिषं कुङ्कुमं तथा ।
 वचा एरण्डकाशीरं शङ्खकी हृषुषा तथा ॥
 सर्वपित्तानि मूत्राणि प्रायो हरितकानि च ।
 सङ्गराणि च मूलानि षष्टिखारिविषाणि च ॥
 फलानि चैव च तथा सृष्टौला हिङ्गुपत्रिका ।
 एवमादीनि चान्यानि गणः कटुकसंज्ञकः ।
 राजा सच्चिनुयाद्दुर्गं प्रयत्नेन वृषोत्तमम् ॥*॥
 सुसुचन्दनद्वीवरक्तमालकदारवः ।
 हरिद्रामलकोशीरं रक्तमालकवस्तुकम् ॥
 दूर्वापटोलकटुकादन्तिलकपत्रकचक्रुराः ।
 किराततिलकं निम्बं विषा चातिविषा तथा ॥
 तालीशपत्रं शगरं सप्तमखर्विकङ्कताः ।
 काकोडुम्बरकोदीचसुषयः किण्विही तथा ॥
 घङ्गुयथा रोहिणी मांसौ पर्यटं मदयन्तिका ।
 रसाञ्जनं भङ्गराजं मतङ्गी परिपेलवम् ॥
 दुष्यशर्शुशुक्लौ कामा श्यामाकं गन्धनाकुली ।
 चतुष्पङ्गी व्यघ्नखम्बका चतुरङ्गुला ॥
 रम्भा चैव कुयापुष्पी तारास्फोता हरेणुका ।
 वेचाग्रो वेतसस्तुम्बी विषाणी लोहमञ्जनम् ॥
 मालती करतिलकाख्या विषाङ्गी जिङ्गिका तथा ।
 पर्यटञ्च गुडूची च गणस्तिलकसंज्ञकः ॥
 एवमादीनि चान्यानि राजा सच्चिनुयात् पुरं ।
 अभयामलके चोभे तथैव च विभौतकम् ॥

पुरः

प्रियङ्गुधातकीपुष्पं मोचलोधार्जुनासनाः ।
 अनन्तान्नी सुरानङ्गा श्योनाकं कण्डलं तथा ॥
 भूर्जपत्रं शिलोद्भेदं पाटलापत्रलोमकम् ।
 समङ्गा चिहृतामूलं कार्पासा गैरिकाञ्जनम् ॥
 विह्वमं समधूच्छिष्टं कुम्भीकाकुसुदोत्पलम् ।
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थकिंशुका शिंशपा शमी ॥
 पियालपिलुका शालशिरीषं पद्मकन्तथा ।
 विव्धोऽम्बिमन्थः प्लक्षश्च श्यामाकयवकोद्रवम् ॥
 राजादनं करीरश्च धान्यकप्रियकौ तथा ।
 शाकोटाशोकवदराः कदम्बखदिरद्वयम् ॥
 एषां पञ्चाणि साराणि मूलानि कुसुमानि च ।
 एवमादीनि चान्यानि कषायाख्यो गणो मतः ॥
 प्रयत्नेन वृषश्रेष्ठ ! राजा सच्चिनुयात् पुरं ।
 कौटाश्च मारुणे योग्या यज्ज्ञतायान्तथैव च ॥
 वातधूमाश्वमाग्राणां दूषणानि तथैव च ।
 धार्थाणि पार्थिवैर्दुर्गे तानि दह्यामि भारतम् ॥
 विषाणान्धारणं कार्यं प्रयत्नेन महीभुजा ।
 विचित्राश्च गदा धार्था विषप्रश्मनास्तथा ॥
 रक्षोभूतपिशाचघ्नाः पापघ्नाः पुष्टिवर्धनाः ।
 कलाविदश्च पुरुषाः पुरं धार्थाः प्रयत्नतः ॥
 भीतान् प्रमत्तान् कुपितान् तथैव च विमानि-
 तान् ।
 कुम्भान् पापशीलांश्च न राजा वासयेत् पुरं ॥
 यन्नायुधाट्टालचयोपपन्नं
 समप्रधान्यौषधिसंप्रयुक्तम् ।
 वणिग्जनैश्चान्वितमावसेत
 दुर्गं सुगुप्तं वृषतिः सदैव ॥”
 इति माह्वे राजधर्मे दुर्गसम्पत्तिर्नाम १६१
 अध्यायः ॥ * ॥ पुरं वर्णनीयानि यथा,—
 “पुरं हृदप्रतोली च परिखातोरणध्वजाः ।
 प्रासादाध्वप्रपारामवापीवेश्याः सती त्वरी ॥”
 इति कविकल्पलता ॥
 अवशिष्टं नगरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 पुरः, पुं, (पिपत्तीति । पृ + कः ।) गुग्गुलुः ।
 इत्यमरः । २।४।३६ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “गुग्गुलुर्देवधूपश्च चटायुः कौशिकः पुरः ।
 कुम्भोलूखलकं स्त्रीवे महिषाक्षः पलङ्कधः ॥”
 “अन्तं तीक्ष्णमजीर्णञ्च अवायं श्रममातपम् ।
 मदां रोषन्यजेत् सम्यग्गुणार्थं पुरसेवकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पीतभिगृही । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पुरः, [सु] य, (पूर्वस्मिन् पूर्वस्मात् पूर्वो वा
 एवं पूर्वस्याः पूर्वस्यामित्यादि । पूर्व + “पूर्वा-
 धरावराणामसि पुरधवश्चैवाम् ॥” ५।३।३६ ।
 इति अस्मि तदयोगेन पुर इत्यादेशश्च ।) अग्रतः ।
 इत्यमरः । ३।४।७ ॥ (यथा, कुमारः । ४।३।
 “अधि जीवितनाथ ! जीवासी-
 त्वभिधायोत्थितया तथा पुरः ।
 ददृशे पुरुषाकृतिं चित्तौ
 हरकोपानलभस्म केवलम् ॥”)
 प्राच्यां दिशि । प्रथमे कार्त्त । (यथा, अभि-
 चानशकुन्तलायाम् । ७ अङ्के ।

पुरणः

“उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं
 घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
 निमित्तनैमित्तिकयोरयं विधि-
 स्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥”)
 पुरार्थे । अतीति । इति तट्टीकार्या भरतः ॥
 पुरःसरः, त्रि, (पुरोऽग्रे सरति गच्छतीति । ख +
 “पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तः ।” ३।२।११८ । इति
 टः ।) अग्रगामी । इत्यमरः । २।८।७२ ॥ (यथा,
 महाभारते । ४।१६।२२ ।
 “यस्याः पुरःसरा ह्यासन् पृष्ठतश्चाशुयायिनः ।
 साहमद्य सुदेष्णायाः पुरःपश्चाच्च गामिनी ॥”)
 अस्य पर्यायः अग्रसरशब्दे द्रष्टव्यः ॥
 पुरञ्जनः, पुं, (पुरं देहचेतनं जनयतीति । जनि +
 बाहुलकात् खः ।) जीवः । यथा,—
 “पुरुषं पुरञ्जनं विदात् यद्व्यनक्त्वात्मनः पुरम् ।
 एकदिचिचतुष्पादं बहुपादमपादकम् ॥”
 इति श्रीभागवते । ४।२६।२ ॥
 पुरञ्जनी, स्त्री, (पुरञ्जन + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 बुद्धिः । यथा,—
 “न विदाम वयं सम्यक् कर्तारं पुरुषधर्मम् ।
 आत्मनश्च परस्यापि गोचं नाम च यत्कृतम् ॥
 राजन् ! मदीयाः सर्वे ते मामाहुश्च पुरञ्जनीम् ॥”
 “बुद्धिन् प्रमदां विद्याम्माहमिति यत् कृतम् ।
 यामधिष्ठाय देहेऽस्मिन् पुमान् सुदृक्तेऽन्विभि-
 र्गुणान् ॥”
 इति श्रीभागवते । ४ स्कन्ध । २५।२६ अध्यायौ ॥
 पुरञ्जयः, पुं, (पुरं शत्रुपुरं जयतीति । जि + खच् ।)
 सूर्यवंशीयराजविशेषः । तत्पर्यायः । काकुत्स्थः
 २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते ।
 ६।६।१२ ।
 “पितर्यपरतेऽभ्येत्य विष्कुचिः पृथिवीमिमाम् ।
 शासदीजे हरिं यज्ञेः शशाद इति विश्रुतः ॥
 पुरञ्जयस्तस्य सुत इन्द्रबाह इतीरितः ।
 ककुत्स्थ इति चाप्युक्तः श्रेष्ठ नामानि
 कर्मेभिः ॥”
 पूर्ववंशीयः श्रेष्ठयपुत्रः । यथा, हरिवंशे ।
 ३१।१८ ।
 “श्रेष्ठयस्याभवत् पुत्रो वीरो राजा पुरञ्जयः ।
 जनमेजयो महाराज ! पुरञ्जयसुतोऽभवत् ॥”
 पुरं जयतीति । पुर + जि + खच् ।) पुरजय-
 कर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
 १०२ । ४५ ।
 “स्नान्वितेऽपि राक्षसाणि जग्मुः परपुरञ्जयम् ॥”)
 पुरटं, स्त्री, (पुरति अग्रे गच्छतीति । पुर +
 बाहुलकात् अटन् ।) सुवर्णम् । यथा,—
 “हरिः पुरटसुन्दरद्युतिकदम्बसन्दीपितः
 सदा हृदयकन्दरे स्फारतु वः शचीनन्दनः ॥”
 इति विदग्धमाधवः ॥
 पुरणः, पुं, (पिपत्तिं पूर्यते वेति । पृ पालनादौ +
 “कुपृष्ठजिमन्दिनिघाणः क्युः ।” उणा० २।८१ ।
 इति क्युः । उत्वं रपरत्वञ्च ।) समुद्रः । इत्युणा-
 दिकोषः ॥

पुरतः, [स] य, (पुरति अये गच्छतीति । पुर + वाङ्मलकात् अतसुच् ।) अग्रतः । इत्यमरः । ३। ४। ७॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १। १०७ । “निर्गते मञ्जरीकुञ्जादपश्यत् पुरतस्ततः । कन्धे नीलनिचोलिन्यौ स केचिच्चारुलोचने ॥”)
पुरतटी, स्त्री, (पुरस्थिता तटीव ।) हट्टी । चुद्र-
हट्टः । इति हारावली । १६४ ॥
पुरद्वारं, स्त्री, (पुरस्थ द्वारम् ।) नगरद्वारम् ।
तत्पर्यायः । गोपुरम् २ । इत्यमरः । २। २। १६॥
(यथा, मनुः । ५ । ६२ ।
“दक्षिणेन न्यतं श्रद्धं पुरद्वारेण निर्हरेत् ।
पश्चिमोत्तरपूर्वेस्तु यथायोगं द्विजम्भनः ॥”)
पुरदिट्, [ष] पुं, (पुरं देष्टीति । दिष् + क्तिप् ।
मयनिर्मितानां पुरविशेषाणां दाहकत्वादस्य
तथात्वम् ।) शिवः । इति जटाधरः ॥ (यथा,
भागवते । ४ । ६ । ७ ।

“स इत्यमादिभ्यः सुरानजस्तु तैः
समन्वितः पिबति सप्रजेशैः ।
ययौ सधियाग्निलयं पुरद्विषः
कैलासमन्निप्रवरं प्रियं प्रभोः ॥”)
पुरन्दरं, स्त्री, (पुर + दारि + खच् ।) चविकम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
पुरन्दरः, पुं, (अरीणां पुरो दारयतीति । दृ +
णिच् + “पूःसर्वयोर्दारिसहोः ।” ३। २। ४१ ।
इति खच् । “वाचं यमपुरन्दरौ च ।” ६। ३। ६१ ।
इति निपातितः ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १। १। ४४॥
(यथा, महाभारते । ३ । १०१ । ६ ।
“कालेयभयसल्लसो देवः साक्षात् पुरन्दरः ।
जगाम शरणं शीघ्रं तन्तु नारायणं प्रभुम् ॥”
पुरं गेहं दारयतीति । दारि + खच् । निपा-
तितः ।) चौरः । यथा,—
“समांसमीना यदि पाकशाला
समांसमीना दश धेनवः स्युः ।
पुरन्दरस्याविषयं यदि स्यात्
पुरन्दरस्यापि पुरं न याचे ॥”

इत्युद्धटः ॥

पुरन्दरा, स्त्री, (पुरं दारयति प्रवाहैरिति ।
दारि + खच् । निपातनात् साधुः । ततश्चाप् ।)
गङ्गा । इति हारावली ॥
पुरस्त्रिः, स्त्री, (खजनसहितं पुरं धारयतीति ।
पुरन्त्री + खच् । गौरादित्वात् ङीष् ।
पृषोदरादित्वात् ह्रस्वो वा ।) प्रतिपुत्रदुहि-
त्रादिमती । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । कुटु-
म्बिनी । इत्यमरः । २। ६। ६॥ (यथा, रघुः । ७। २८ ।
“तौ स्नातकैर्वन्धुमता च राज्ञा
पुरन्त्रिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम् ।
कन्याकुमारौ कनकासनस्यौ
आर्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥”)
स्त्रीमात्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुरश्चरणं, स्त्री, (पुरोऽग्रतश्चरणं मन्त्रजपादि-
पञ्चाङ्गकर्माचरणमिति ।) पुरस्क्रिया । सा तु
खेष्टदेवतामन्त्रसिद्धार्थं तद्देवतापूजापूर्वकं तन्-

मन्त्रजपहोमतर्पणाभिविक्रान्तभोजनरूपप-
ञ्चाङ्गकसाधना । यथा, योगिनीहृदये ।
“गुरोराज्ञां समादाय शुद्धान्तःकरणो नरः ।
ततः पुरस्क्रियां कुर्यान्मन्त्रसंसिद्धिकाम्यया ॥
जीवहीनो यथा देही सर्वकर्मसु न क्षमः ।
पुरश्चरणहीनोऽपि तथा मन्त्रः प्रकीर्तितः ॥
तस्मादादौ स्वयं कुर्यात् गुरुं वा कारयेद्बुधः ।
गुरोर्भावे विप्रं वा सर्वप्राणिहिते रतम् ।
स्त्रिंशं शास्त्रविदं मित्रं नानागुणसमन्वितम् ॥
स्त्रियं वा सद्गुणोपेतां सपुत्रां विनियोजयेत् ॥
आदौ पुरस्क्रियां कर्तुं स्थाननिर्णय उच्यते ॥”
योगिनीहृदये ।

“पुण्यक्षेत्रं नदीतीरं गुहापर्वतमस्तकम् ।
तीर्थप्रदेशाः सिन्धूनां सङ्गमः पावनं वनम् ॥
उद्यानानि विविक्तानि विस्वमूलं तटं गिरः ॥
तुलसीकाननं गोष्ठं वृषभस्थं शिवालये ॥
अश्वत्थामलकीमूलं गोशालाजलमध्यतः ।
देवतायतनं कूलं सप्तद्रव्यं निजं गृहम् ॥
साधनेषु प्रशस्तानि स्थानान्येतानि मन्त्रिणाम् ।
अथवा निवसेत्तत्र यत्र चित्तं प्रसीदति ॥” * ॥
तथा ।

“गृहे शतगुणं विद्याज्ञेष्ठे लक्षगुणं भवेत् ।
कोटिर्देवालयः पुण्यमनन्तं शिवसन्निधौ ॥
स्वेच्छदुष्टदृष्ट्यालशङ्कातङ्कविचर्जिते ।
शकान्तपावने निन्दारहिते भक्तिसंयुते ॥
सुदेशे धार्मिके देशे सुभिन्ने निरुपद्रवे ।
रम्ये भक्तजनस्थाने निवसेत् तापसः प्रिये ॥
गुरुणां सन्निधाने च चित्तैकाग्रस्थले तथा ।
एवामन्यतमस्थानमाश्रित्य जपमाचरेत् ॥
यत्र ग्रामे जपेष्मन्त्री तत्र कूर्मं विचिन्तयेत् ॥
गौतमीये ।

“पर्वते सिन्धुतीरे वा पुण्यारण्ये नदीतटे ।
यदि कुर्यात् पुरश्चर्यां तत्र कूर्मं न चिन्तयेत् ॥”
विस्वमूलादावपि कूर्मचिन्ता नास्ति तदुक्तं
वैशम्पायनसंहितायाम् ।

“पुण्यक्षेत्रं गृही तीर्थं देवतायतनं शुभम् ।
नदीतीरं तथा सिन्धुसङ्गमोऽतिमनोहरः ॥
पर्वतस्थ गुहाश्चैव तथा पर्वतमस्तकम् ।
विस्वमूलं सप्तद्रव्यं वनसुद्यानमेव च ॥
एषु स्थानेषु विप्रेन्द्र ! कूर्मचक्रं न चिन्तयेत् ।
ग्रामे वा यदि वा वास्तौ गृहे तच्च विचिन्त-
येत् ॥”

अथ पुरश्चरणे भव्यादिनियमः ।
गौतमीये ।

“पुरश्चरणकृत्स्नो भव्याभक्ष्यं विचारयेत् ।
अन्यथा भोजनादोषात् सिद्धिहानिः प्रजायते ॥
शस्तामश्च समश्रीयात् मन्त्रसिद्धिसमीहया ।
तस्मान्नित्यं प्रयत्नेन शस्तामाशी भवेन्नरः ॥”
अगस्त्यसंहितायाम् ।

“दधि चौरं घृतं गणं ऐश्वर्यं गुडवर्जितम् ।
तिलाश्चैव सिता मुद्गाः कन्दः केसुकवर्जितः ॥
नारिकेलफलश्चैव कदली लवली तथा ।

आम्रमामलकश्चैव पनसश्च हरीतकी ॥
व्रतान्तरे प्रशस्तश्च हविष्यं मन्यते बुधैः ॥”
व्रतान्तरे इति ।
“हैमन्तिकं सिताखिलं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः ।
कलायककुलीवारा वास्तूकं हिलमोचिका ॥
घटिका कालशाकश्च मूलकं केसुकैतरत् ।
लवणैः सैन्धवसामुद्रैः गन्धैः च दधिसर्पिषी ॥
पयोऽनुद्धतसारश्च पनसाम्रहरीतकी ।
पिप्पली जीरकश्चैव नागरङ्गश्च तिलिङ्गी ॥
कदलीलवलीघात्रीफलानिगुडमैश्वरम् ।
अतैलपक्वं सुनयो हविष्यान्नं प्रचक्षते ॥
सुझानो वा हविष्यान्नं शाकं यावकमेव वा ।
पयो मूलं फलं वापि यत्र यन्नोपलभ्यते ॥
रम्भाफलं तिलिङ्गीकं कमला नागरङ्गकम् ।
फलान्येतानि भोज्यानि गृह्योऽन्यानि विवक्ष्य-
येत् ॥”

यत्तु योगिनीतन्त्रे ।

“चिन्ताश्च नालिकाशाकं कलायं लकुचं तथा ।
कदम्बं नारिकेलश्च व्रते कुशाग्रहकं त्यजेत् ॥”
तत्तु व्रतान्तरे बोध्यम् । चिन्ता तिलिङ्गी ॥ * ॥
अथ वर्णानि ।

“विवर्जयेन्मधु चारुलवणं तैलमेव च ।
ताम्बूलं कांस्थपात्रश्च दिवाभोजनमेव च ॥”
तथा ।

“चारुश्च लवणं मांसं गृह्यन् कांस्थभोजनम् ।
माषाण्डकौमसरांश्च कोदवांश्चकानपि ॥
अन्नं पथ्युषितश्चैव निःस्नेहं कौटूथितम् ॥”
रामार्चनचन्द्रिकायाम् ।

“मैथुनं तक्तथालापं तन्नोष्ठीः परिवर्जयेत् ।
ऋतुकालं विना मन्त्री खल्वियं नैव गच्छति ॥
लवणश्च पलश्चैव चारुं चौरं रसान्तरम् ।
कौटिल्यं चौरमभ्यङ्गमनिवेदितभोजनम् ॥
असङ्कल्पितकृत्यश्च वर्जयेन्मदं नादिकम् ।
स्त्रायाश्च पञ्चगव्येन केवलाभलकेन वा ॥
मन्त्रजपान्नपानीयेः स्नानाश्चमनभोजनम् ।
कुर्याद्यथोक्तविधिना त्रिसन्ध्यं देवतार्चनम् ॥
अपवित्रकरो नमः शिरसि प्राट्यतोऽपि वा ।
प्रलपन् प्रजपेद्यावत्तावत् निष्कलमुच्यते ॥”
नारदीये ।

“ऋदु सोष्णं सुपकश्च कुर्यादै लवु भोजनम् ।
नेन्द्रियाणां यथा दृष्टिस्तथा सुक्रीतं साधकः ॥”
कुलाग्रवेऽपि ।

“यस्यान्नपानपुष्टाङ्गः कुरुते धर्मसङ्घयम् ।
अन्नदातुः फलस्याङ्गं कर्तुं शार्ङ्गं न संशयः ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पराङ्गं वर्जयेत् सुधीः ।
पुरश्चरणकालेषु सर्वकर्मसु शाश्वतिः ॥
जिह्वा दग्धा पराङ्गेन करौ दग्धौ प्रतिपदात् ।
परस्त्रीभिर्भोगो दग्धं कथं सिद्धिर्वरानने ॥”
पराङ्गं भिक्षितेतरविषयम् । भिक्षायां तस्य
खलोत्पादात् । तथा च ।

“वैदिकाचारशुक्तानां शुचीनां श्रीमतां सताम् ।
सत्कुलस्थानजातानां भिक्षाशी चाग्रजन्मनाम् ॥

पुरश्च

विद्याय वद्धिं नहि वस्तु किञ्चित्
ग्राह्यं परेभ्यः सति सम्भवे च ।
असम्भवे तीर्थवह्निश्चिह्नं
पर्व्यातिरिक्ते प्रतिगृह्य जप्यात् ॥
तत्रासमर्थोऽनुदिनं विग्रहात्
याचेत यावद्दिनमात्रमेवम् ।
गृह्णाति रागादधिकं न सिद्धिः
प्रजायते कल्पशतैरसुखम् ॥ * ॥
सकृदुच्चरिते शब्दे प्रणवं समुदीरयेत् ।
प्रोक्ते पारशवे शब्दे प्राणायामं सकृच्चरेत् ॥
बहुप्रज्ञापी आचम्य न्यस्याङ्गानि ततो जपेत् ।
क्षुतेऽप्येवं तथासुश्रूष्यानां सार्धं च ॥
एवमादौ च नियमान् पुरश्चरणकृत्तरेत् ॥
विष्णुत्रोत्रं शङ्खादिभ्यः कर्म करोति यत् ।
जपार्चनादिकं सर्वमपवित्रं भवेत्त्रिये ॥
मलिनाम्बरकेशादिसुखदौर्गन्ध्यसंयुतः ।
यो जपेत् दहत्याशु देवता गुप्तिसंस्थिता ॥
आलस्यं जृम्भणं निद्रां क्षुतं निष्ठौवनं भयम् ।
नीचाङ्गसंश्रानं कोपं जपकाले विवर्जयेत् ॥ * ॥
एवमुक्तविधानेन विलम्बं त्वरितं विना ।
उक्तसंख्यं जपं कुर्यात् पुरश्चरणसिद्धये ॥
देवतागुरुमन्त्राणामेकं सम्भावयन् धिया ।
जपेदेकमनाः प्रातःकालं मध्यन्दिनावधि ॥
यत्सङ्ख्यायां समारब्धं तत् कर्त्तव्यं दिने दिने ।
यदि न्यूनाधिकं कुर्यात् त्रतभ्रष्टो भवेन्नरः ॥
सुखमालायाम् ।
“यत्सङ्ख्यायां समारब्धं तत् जप्यं दिने दिने ।
न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यमासमाप्तं सदा जपेत् ॥
प्रजपेदुक्तसङ्ख्यायाश्चतुर्गुणजपं कलौ ॥”
अन्यत्रापि ।
“कृते जपस्तु कल्पोक्तस्तेषां द्विगुणो मतः ।
द्वापरे त्रिगुणः प्रोक्तश्चतुर्गुणजपः कलौ ॥”
कुलार्थवेऽपि ।
“न्यूनातिरिक्तकर्मणि न फलन्ति कदाचन ।
यथाविधि कृतान्येव सत्कर्मणि फलन्ति हि ॥
भूशया ब्रह्मचारिणं मौनमाचार्यसेविता ।
नित्यपूजा नित्यदानं देवतास्तुतिकीर्तनम् ॥
नित्यं त्रिसवनं स्नानं क्षुद्रकर्मविवर्जनम् ।
नैमित्तिकाश्चैतन्नेव विश्वासो गुरुदेवयोः ॥
जपनिष्ठा दादशैते धर्माः स्युर्मन्त्रसिद्धिदाः ॥
स्त्रीशूद्रपतितब्राह्मणास्तिक्ष्णभाषणम् ।
असत्यभाषणं जिह्मभाषणं परिवर्जयेत् ॥
सत्येनापि न भाषेत जपहोमार्चनादिषु ।
अन्यथाशुद्धितं सर्वं भवत्येव निरर्थकम् ॥
पुरश्चरणकाले तु यदि स्यान्मृतसूतकम् ।
तथा च कृतसङ्कल्पो त्रतं नैव परित्यजेत् ॥
योगिनीहृदये ।
“श्रयीतकुशश्रयायां शुचिवस्त्रधरः सदा ।
प्रवृत्तं चालयेत् श्रयामेकाकी निर्भयः स्वपेत् ॥
असत्यभाषणं वाचं कुटिलां परिवर्जयेत् ।
वर्जयेत्तवादादिश्रवणं श्रुत्यदर्शनम् ॥
अभ्यङ्गं गन्धलेपं पुष्पप्राशनमेव च ।

१७५

पुरश्च

त्यजेदुष्णोदकस्नानमन्यदेवप्रपूजनम् ॥”
तत्रैव ।
“नैकवासा जपेन्मन्त्रं बहुवासाकुलोऽपि वा ॥”
वैशम्पायनसंहितायाम् ।
“विपर्यासं स कुर्याच्च कदाचिदपि मोहतः ।
उपर्यधो बहिर्वस्त्रे पुरश्चरणकृत्तरे ॥
पतितानामन्यजानां दर्शने भाषणे श्रुते ।
क्षुतेऽधोवायुगमने जृम्भणे जपसुतक्षेत् ॥
तथा तस्य च तत्प्राप्तौ प्राणायामं षडङ्गकम् ।
कृत्वा सत्यं जपेत् श्रेष्ठं यदा सूर्यादिदर्शनम् ॥”
आदिशब्दाद्वह्निं ब्राह्मणम् ॥ * ॥ तन्त्रान्तरे ।
“मनःसंहरणं शौचं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम् ।
अथग्रन्थमनिर्वेदो जपसम्यक्निश्चेतवः ॥ * ॥
उष्णीशी कषुकी नभो सुक्तकेशी गणावृतः ।
अपवित्रकरोऽशुद्धः प्रजपन्न जपेत् क्वचित् ॥
अनासनः श्रयानो वा गच्छन् सुस्नान एव वा ।
अप्रावृत्तौ करौ कृत्वा शिरसा प्रावृत्तोऽपि वा ॥
चिन्तायाकुलचित्तो वा क्षुब्धो भ्रान्तः क्षुधा-
न्वितः ।
रथ्यायामशिवस्थाने न जपेत्तिमिराजये ॥
उपानद्गूपादौ वा यानश्रयागतोऽपि वा ।
प्रसार्य न जपेत् पादावुत्कटासन एव च ।
न यज्ञकाष्ठे पाषाणे न भूमौ नासने स्थितः ॥”
तथा ।
“माज्जारं कुकुटं क्रौञ्चं श्वानं शूद्रं कपिं खरम् ।
हृष्टाचम्य जपेत् श्रेष्ठं सृष्ट्वा स्नानं विधीयते ॥”
सर्वत्र जपे त्वयं नियमः ॥ मानसे तु नियमो
नास्त्येव । तथा च ।
“अशुचित्वां शुचित्वापि गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन्नपि ।
मन्त्रैकशरण्यो विद्वान् मनसैव सदाभ्यसेत् ॥
न दोषो मानसे जाये सर्वदेशेऽपि सर्वदा ॥”
श्यामादिजपे तु तत्तन्मन्त्रे विशेषो वक्तव्यः ॥
जपफलमाह शिवधर्मे ।
“जपनिष्ठो द्विजश्रेष्ठोऽखिलयज्ञफलं लभेत् ।
सर्वधामेव यज्ञानां जायतेऽसौ महाफलः ॥
जपेन देवता नित्यं स्तूयमाना प्रसीदति ।
प्रसन्ना विपुलान् कामान् दद्यान्मुक्तिश्च शान्-
तीम् ॥”
पादौ ।
“यश्चरत्पिशाचाश्च गृहाः सर्पाश्च भीषणाः ।
जापिनं नोपसर्पन्ति भयभीताः समन्ततः ॥”
पाद्मनारदीययोः ।
“यावन्तः कर्मयज्ञाः स्युः प्रदिष्टानि तर्पांसि च ।
सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नाहन्ति षोडशीम् ॥
भाह्वातस्यं वाचिकस्यैतज्जपयज्ञस्य कीर्तितम् ।
तस्माच्छतगुणोपांशुः सहस्रो मानसः स्मृतः ॥”
तथा तन्त्रे ।
“मानसः सिद्धिकामानां पुष्टिकामैरुपांशुकः ।
वाचिको मारुणे चैव प्रशस्तो जप ईरितः ॥”
गौतमीये ।
“श्रद्धा त्रिसवनं स्नानमन्यथा हिः सकृच्च वा ।
त्रिसन्धं प्रजपेन्मन्त्रं पूजनं तत्समं भवेत् ॥”

पुरश्च

सन्ध्याचये पूजाङ्गत्वात्पुनर्महोत्तरशतमित्यर्थः ॥
“एकदा वा भवेत् पूजा न जपेत् पूजनं विना ।
जपान्ते वा भवेत् पूजा पूजान्ते वा जपेन्मनुम् ॥
प्रातःकालं समारभ्य जपेन्मध्यन्दिनावधि ॥”
मध्यन्दिनावधीति न नियमपरं किन्त्वधिककाल-
व्यवच्छेदपरम् । अन्यथा तत्समयजपनियमे
कदाचित् जिज्ञाया जात्याजाङ्गेन वा प्रति-
नियतदिवसीयजपसङ्ख्याया अपूर्णत्वे अधिकत्वे
वा नियमभङ्गः स्यात् ॥ * ॥
“मनः संहृत्य विषयात्मन्लार्थगतमानसः ।
न हुतं न विजम्ब्य जपेन्मौक्तिकपंक्तिवत् ॥ * ॥
जपः स्यादक्षरावृत्तिर्मानसोपांशुवाचिकैः ।
धिया यदक्षरश्रेणीं वर्णस्वरपदात्मिकाम् ॥
उच्चरेदर्धसुहृदश्च मानसः स जपः स्मृतः ॥”
मन्त्रानर्थये ।
“मानसं मन्त्रवर्णस्य चिन्तनं मानसः स्मृतः ।
जिह्वोष्ठौ चालयेत् किञ्चिद्देवतागतमानसः ॥
किञ्चित् अवगमयोग्यः स्यात् उपांशुः स जपः
स्मृतः ।
मन्त्रसुचारयेदाच्चा वाचिकः स जपः स्मृतः ॥
उच्चैर्जपेद्विशिष्टः स्यादुपांशुर्दशभिर्गणैः ।
जिज्ञाजपः शतगुणः सहस्रो मानसः स्मृतः ॥”
प्रकारान्तरम् ।
“निजकर्णागोचरो यो मानसः स जपः स्मृतः ।
उपांशुर्निजकर्णस्य गोचरः स प्रकीर्तितः ॥
निगदस्तु जनेर्वेदास्त्रिविधोऽयं जपः स्मृतः ॥”
तन्त्रान्तरे ।
“उच्चैर्जपोऽधमः प्रोक्त उपांशुर्मध्यमः स्मृतः ।
उत्तमो मानसो देवि त्रिविधः कथितो जपः ॥”
जिज्ञाजपस्तु ।
“जिज्ञाजपः स विज्ञेयः केवलं जिज्ञया बुधेरिति ॥
अतिविलम्बातिश्रीप्रजपे दोषमाह ।
“अतिह्रस्वो व्याधिहेतुरतिदीर्घो वसुचयः ।
अक्षराक्षरसंयुक्तं जपेन्मौक्तिकक्षारवत् ॥
मनसा यः स्मरेत् स्तोत्रं वचसा वा मनुं जपेत् ।
उभयं निष्फलं याति भिन्नभाषोदकं यथा ॥”
गौतमीये ।
“पशुभावे स्थिता मन्त्राः केवला वर्णरूपिणः ।
सौमन्त्रध्वन्युच्चरिताः प्रसृतं प्राप्नुवन्ति ते ॥”
पाद्मनारदीययोः ।
“मन्त्राक्षराणि चिच्छक्तौ प्रोतानि परिभावयेत् ।
तामेव परमयोस्त्रि परमान्तद्वन्द्वेति ॥
दर्शयत्यात्मसद्भावं पूजाहोमादिभिर्विनेति ॥”
गौतमीये दशाक्षरपटले ।
“मूलमन्त्रं प्राणबुद्ध्या सुसुन्नामूलदेशके ।
मन्त्रार्थं तस्य चेतन्यं जीवं ध्यात्वा पुनः पुनः ॥
कुलार्थवेऽपि ।
“मनोऽन्यत्र शिवोऽन्यत्र शक्तिरन्यत्र मारुतः
न सिद्ध्यति वरारोहे ! कल्पकोटिशतैरपि ॥
जातसूतकमादौ स्यादन्ते च न्यतसूतकम् ।
सूतकद्वयसंयुक्तो यो मन्त्रः स न सिद्ध्यति ॥
गुरोर्दक्षितं कृत्वा मन्त्रं यावच्छपेद्विद्या ।

पुरश्च

सूतकदयनिर्मुक्तः स मन्त्रः सर्वसिद्धिदः ॥
जातसूतकमादौ स्थाप्यतसूतकमन्त्रतः ।
सूतकदयनिर्मुक्तो मन्त्रः सिद्धिं नान्यथा ॥”
तत्रैव ।
“तस्मादेव ! प्रयत्नेन ध्रुवेण पुटितं मनुम् ।
अष्टोत्तरशतं वापि सप्तवारं जपादितः ॥
जपान्ते च तथा जप्यात् चतुर्वर्गफलप्रापये ॥”
तत्रैव ।
“ब्रह्मबीजं मनोर्हत्वा चाद्यन्ते परमेश्वरि ! ।
सप्तवारं जपेन्मन्त्रं सूतकदयसुक्तये ॥ * ॥
मन्त्रार्थं मन्त्रचैतन्यं योनिमुद्रां न वेत्ति यः ।
श्रुतकोटिजपेनापि तस्य सिद्धिर्न जायते ॥
लुप्तबीजाश्च ये मन्त्रा न दास्यन्ति फलं प्रिये ! ।
मन्त्राश्चैतन्यसहिताः सर्वसिद्धिकराः स्मृताः ॥
चैतन्यरहिता मन्त्राः प्रोक्ता वर्णास्तु केवलम् ।
फलं नैव प्रयच्छन्ति लक्षकोटिजपैरपि ॥
मन्त्रोच्चारणे कृते यादृक् स्वरूपं प्रथमं भवेत् ।
श्रुते सहस्रे लक्षे वा कोटिजपे न तत्फलम् ॥
हृदये ग्रन्थिभेदश्च सर्वावयववर्द्धनम् ।
आनन्दाश्रूणि पुलको देहाविशः कुलेश्वरि ! ॥
गङ्गदोक्तश्च सहसा जायते नात्र संशयः ।
सकृदुच्चरितेऽप्येवं मन्त्रे चैतन्यसंयुते ॥
दृश्यन्ते प्रत्यया यत्र पारम्पर्यं तदुच्यते ॥ * ॥
मासमात्रं जपेन्मन्त्रं भूतलिप्या तु संपुटम् ।
क्रमोत्क्रमात् सहस्रं तस्य सिद्धौ भवेन्मनुः ॥”
तत्र भूतलिपिः ।
“पञ्च हस्ताः सन्धिवर्णा ओमाराभिजलन्वराः ।
अन्त्यमादां द्वितीयश्च चतुर्थं मध्यमं क्रमात् ॥
पञ्चवर्गाक्षराणि स्युर्ब्रह्मन्त्रेतेन्द्रभिः सह ।
एषा भूतलिपिः प्रोक्ता दिचत्वारिंशदक्षरैः ॥
मन्त्रस्तु ।
अ इ उ ऋ ऌ ए ऐ ओ औ ह य र व ल ङ
क ख ग घ ङ च छ झ ज ण ट ठ ड ढ न त
थ द ध म प फ भ ब ष सः ।
अतः परं मन्त्रमुच्चार्य पुनः क्रमेणोक्तेष्वम् ॥*॥
गौतमीये ।
“एवं जपं पुरा कृत्वा तेजोरूपं समपेयेत् ।
देवस्य दक्षिणे हस्ते कुशपुष्पाव्यवारिभिः ॥
सफलं तद्विभाष्यैवं प्राणायामं समाचरेत् ।
जपस्यादौ जपान्ते च त्रितयं त्रितयं चरेत् ॥” * ॥
शक्तिविषये देव्या वामहस्ते । तथा च ।
“एवं जपं पुरा कृत्वा गन्धोदतकुशोदकैः ।
जपं समर्पयेद्देव्या वामहस्ते विचक्षणः ॥ * ॥
जपान्ते प्रत्यहं मन्त्री होमयेत्तद्व्याश्रितः ।
तर्पणश्चाभिषेकश्च तत्तद्व्याश्रितो सुने ! ॥
प्रत्यहं भोजयेद्विप्रान् न्यूनाधिकप्रशान्तये ।
अथवा सर्वपूतौ च होमादिकमथाचरेत् ॥
सम्पूर्णायां प्रतिज्ञायां तर्पणादिकमाचरेत् ॥”
सुखमालायाम् ।
“यस्य यावान् जपः प्रोक्तस्तद्व्याश्रितमनुक्रमात् ।
तत्तद्व्याश्रितजपस्यान्ते होमं कुर्याद्विने दिने ॥”
जपसङ्ख्यायां विशेषमाह सुखमालायाम् ।

१७६

पुरश्च

नाक्षत्रैर्हस्तपर्वैर्वा न धान्यैर्न च पुष्पकैः ।
न चन्दनैर्मृत्तिकाया जपसङ्ख्यान्तु कारयेत् ॥
लाक्षाकुशीदसिन्दूरं गोमयश्च करीषकम् ।
विलोच्य गुटिकां कृत्वा जपसङ्ख्यान्तु कारयेत् ॥”
पुरश्चरणचन्द्रिकायाश्च ।
“ततो जपदशांशेन होमं कुर्याद्विने दिने ।
अथवा लक्षसङ्ख्यायां पूर्णायां होममाचरेत् ॥”
तथा । होमाद्यशक्तौ च सनत्कुमारीये ।
“यद्युदङ्गं भवेद्भ्रमं तत्सङ्ख्यादिगुणो जपः ।
होमाभावे जपः कार्यो होमसङ्ख्याचतुर्गुणः ॥
विप्राणां क्षत्रियाणाञ्च रससङ्ख्यागुणः स्मृतः ।
वैश्यानां वसुसङ्ख्याकमेघां स्त्रीणामयं विधिः ॥
यं वर्णमाश्रितः शूद्रः स च तस्य विधिचरेत् ।
अनाश्रितस्य शूद्रस्य द्दिकसङ्ख्याकः समीरितः ।
शूद्रस्य विप्रस्यस्य तत्पत्न्याः सदृशो जपः ॥”
अत्राप्यशक्तश्चेत् योगिनीहृदये ।
“होमकर्मण्यशक्तानां विप्राणां दिगुणो जपः ।
इतरेषान्तु वर्णानां त्रिगुणादिः समीरितः ॥”
त्रिगुणादिः होमसङ्ख्यात्रिगुणजपः क्षत्रियेण
कार्यः । वैश्येन चतुर्गुणः । शूद्रेण पञ्चगुणः ।
तदुक्तं कुलार्णवे ।
“यद्युदङ्गं विहीनं स्यात् तत्सङ्ख्यादिगुणो जपः ।
कुर्वीत त्रिचतुःपञ्च यथासङ्गं दिजादयः ॥”
एतेन स्त्रीशूद्राणां होमाधिकारः । तथा च ।
“बणिजामर्हशशाङ्कोणं त्रयसं भवति शूद्रा-
णाम् ॥”
इति नागभट्टनिबन्धे ॥
शूद्राणां त्रयसमिति कुण्डप्रकरणे सारदायाम् ॥
स्त्रीणां होमाधिकारश्च तत्र ।
“लाजैस्त्रिमधुरोपेतैर्होमः कन्यां प्रयच्छति ।
अनेन विधिना कन्या वरमाप्नोति वाञ्छितम् ॥”
अतः स्त्रीणां होमाधिकारः । तच्च ब्राह्मण-
द्वारा । तथा च तन्त्रे ।
“ओङ्कारोच्चारणाद्दोमात् शालग्रामशिलाचै-
नात् ।
ब्राह्मणीगमनाच्चैव शूद्राण्डालतां व्रजेत् ॥”
इति साक्षान्निविधात् ।
तथा स्त्रीणामपि सर्ववैदिककर्मसु शूद्रतुल्यत्व-
प्रतिपादनात् ।
स्त्रीशूद्रकरसंश्रयो वक्ष्यपातसमो मम ॥
इति भगवद्वचनाच्च ॥ तथा च नारायणकल्पे ।
“अष्टाक्षरो महामन्त्रः सप्तार्णः शूद्रयोषितोः ।
प्रणवादिश्च यो मन्त्रो न स्त्रीशूद्रे प्रशस्यते ॥”
इति सर्वत्र स्त्रीणां शूद्रवद्व्यवहारः ॥*॥
शूद्रस्यापि स्वकर्तृकहोमः । तथा च वाराही-
तन्त्रे ।
“यदि कामी भवत्येव शूद्रोऽपि होमकर्मणि ।
वह्निजायां परित्यज्य हृदयान्तेन होमयेत् ॥”
सर्वेषां वा दिगुणो जपः । तथा च वाशिष्ठे ।
“यद्युदङ्गं विहीयेत तत्सङ्ख्यादिगुणो जपः ।
कर्तव्यश्चाङ्गसिद्धयर्थं तदशक्तेन भक्तितः ॥
न चेदङ्गं विहीयेत तद्विशिष्टमवाप्नुयात् ।

पुरश्च

विप्रभोजनमात्रेण यज्ञं साङ्गं भवेत् ध्रुवम् ॥
यत्र मुङ्क्ते द्विजस्तस्मात्तत्र मुङ्क्ते हरिः
स्वयम् ॥”
तथा अगस्त्यसंहितायाम् ।
“यदि होमेऽप्यशक्तः स्यात् पूजायां तर्पणेऽपि वा ।
तावत्सङ्ख्याजपेनैव ब्राह्मणाराधनेन च ॥
भवेदङ्गद्वयेनैव पुरश्चरणमार्थं वै ॥” * ॥
वीरतन्त्रे ।
“नियमः पुरुषे ज्ञेयो न योषितसु कथञ्चन ।
न न्यासो योषितामत्र न ध्यानं न च पूजनम् ।
केवलं जपमात्रेण मन्त्राः सिद्ध्यन्ति योषिताम् ॥”
ततश्च ।
“गुरवे दक्षिणां दद्यात् भोजनाच्छादनादिभिः ।
गुरुसन्तोषमात्रेण मन्त्रसिद्धिर्भवेत् ध्रुवम् ॥” * ॥
तथा च योगिनीहृदये ।
“गुरोरभावे पुत्राय तत्पत्न्यै वा निवेदयेत् ।
तयोरभावे देवेशि ! ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
सम्यक्सिद्धैकमन्त्रस्य पञ्चाङ्गोपासनेन च ।
सर्वे मन्त्राश्च सिद्ध्यन्ति त्वत्प्रासादात् कुलेश्वरि ॥
गुरुस्त्वमिदं सर्वमित्याहुस्तत्त्ववेदिनः ।
एकग्रामे स्थितो नित्यं गत्वा वन्देत वै गुरुम् ।
गुरुरेव परं ब्रह्म तस्मादादौ तमर्चयेत् ।
तदन्ते महतीं पूजां कुर्यात् साधकसत्तमः ॥
सुभाषिणीं कुमारीञ्च भूषणैरपि भूषयेत् ।
मिश्रान् बहुशः कार्यं भुङ्जीत बन्धुभिः सह ।
एवं सिद्धमनुष्मन्त्री साधयेत् सकलेश्वरताम् ॥” * ॥
अथ ग्रहणपुरश्चरणम् ।
तन्त्रे ।
“अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणमुच्यते ।
ग्रहणोक्तस्य चेन्दोर्व्या शुचिः पूर्वमुपोषितः ।
वद्यां समुद्रगामिन्यां नाभिमात्रोदके स्थितः ।
स्पर्शादिसुक्तिपर्यन्तं जपेन्मन्त्रमनन्यधीः ॥” * ॥
यदि नक्रादिदूषिता नदी भवति तदा यः
कर्त्तव्यं तदाह रुद्रयामले ।
“अपि शुद्धोदकेः स्नात्वा शुचौ देशे समाहितः ।
यासां हि सुक्तिपर्यन्तं जपेन्मन्त्रमनन्यधीः ॥
इति कृत्वा न सन्देहो जपस्य फलभाग्भवेत् ॥”
नद्यभावे ।
“यद्वा पुण्योदकेः स्नात्वा शुचिः पूर्वमुपोषितः ।
ग्रहणादिविमोचान्तं जपेन्मन्त्रमनन्यधीः ॥” * ॥
उपवासासमर्थं तु तत्रैव ।
अथवान्यप्रकारेण पौरश्चरणादिको विधिः ।
चन्द्रसूर्योपरागे च स्नात्वा प्रयतमानसः ॥
स्पर्शनादिविमोचान्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः ।
जपाद्व्याश्रितो होमं तथा होमात् तर्पणम् ।
एवं कृत्वा तु मन्त्रस्य जायते सिद्धिरुत्तमा ॥” * ॥
गोपालमन्त्रतर्पणे तु होमसमसङ्ख्यात्वं यथा-
“इह गोपालमन्त्रस्य तर्पणं होमसङ्ख्याया ।
वर्णनामिह सर्वेषामित्यागमविदो विदुः ॥
दृष्ट्वा स्नात्वा सुसङ्कल्प्य विमोचान्तं जपश्चरेत् ।
तावद्यज्ञादिकं कुर्याद्ग्रहणान्ते शुचिः पुमां ।
एवं जपान्मन्त्रसिद्धिर्भवत्येव न संशयः ॥” * ॥

पुरश्च

ग्रहणे जपस्य आवश्यकत्वम् ।

“आह्लादेरुदोधेन यदि जपं त्यजेन्नरः ।
स भवेदेवताद्रोही पितृन् सप्त नयत्यधः ॥”

इति सनत्कुमारीयवचनात् ॥

वस्तुतस्तु आरम्भपुरश्चरणविषयमिदम् ।
तथाहि ।

“आरम्भे पुरश्चरणे यदि च ग्रहणं भवेत्
तदा आह्लादरुदोधेन जपं न त्यजेत् । एवं
रात्रावपि पुरश्चरणविषये बोद्धव्यम् ॥” इति
सर्वसमञ्जसम् ॥ * ॥ योगिनीहृदये ।

“कल्पोक्तविधिना मन्त्री कुर्याद्दोमादिकन्तः ।
अथवा तद्दर्शनेन होमादौ च समाचरेत् ॥”
तथा ।

“अनन्तरं दर्शनेन क्रमाद्दोमादिकश्चरेत् ।
तदन्ते महतीं पूजां कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥ ।
ततो मन्त्रस्य सिद्धार्थं गुरुं सम्पूज्य तोषयेत् ।
एवञ्च मन्त्रसिद्धिः स्यात् देवता च प्रसीदति ॥”

अत्र ब्राह्मणभोजनमावश्यकमेव ।
“सर्वथा भोजयेद्दिप्रान् कृतसाङ्गत्वसिद्धये ।
विप्राराधनमात्रेण यज्ञं साङ्गं भवेद्भुवम् ॥”
क्रियासारे ।

“दीक्षाहीनान् पश्यन् यस्तु भोजयेद्वा स्वमन्दिरे ।
स याति परमेशानि ! नरकानेकविंशतिम् ॥
एवं यः कुरुते देवि ! पुरश्चरणं प्रिये ! ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो देवीसायुष्यमाप्नुयत् ॥”
यद्यपि पुरश्चरणपदं पञ्चाङ्गपरम् । तथा च ।
“जपहोमौ तर्पणश्चाभिषेको विप्रभोजनम् ।
पञ्चाङ्गोपासनं लोके पुरश्चरणमुच्यते ॥”
तथापि ग्रहणादौ पुरश्चरणपदं गौणं जपमात्र-
परम् ।

“सूर्यार्द्यं समारभ्य यावत् सूर्योदयान्तरम् ॥”
इत्यादौ तथादर्शनात् तत्र होमादेरभावात् ।
तर्हि कथं ग्रहणपुरश्चरणे होमादि इति चेत्
वचनादेव । न च पुरश्चरणस्य पञ्चाङ्गत्वात्
सर्वत्र तदेव स्यादिति वाच्यम् । ग्रहणे पुन-
स्तद्विधानमनर्थकं स्यात् । किञ्च ग्रहणे होमादि-
नियमात् नान्यत्र होमादिः । ग्रहणपुरश्चरणे
होमादिविधानन्तु प्रकृतीभूतपञ्चाङ्गपुरश्चरण-
तुल्यताबोधनाय । अतएव ग्रहणे पञ्चाङ्ग-
स्वरूपपुरश्चरणे कृते मुख्यप्रयोगेऽप्यधिकार इति
प्रकटीकृतम् । तदकारणे पुनः केवलजपमात्र-
पुरश्चरणे कृते नाधिकार इति सर्वसम्मतमिति ।
पुरश्चरणकालस्तु वाराहीये ।

“चन्द्रतारासुक्ले च शुक्ले पक्षे शुभेऽहनि ।
आरभेत पुरश्चर्यां हरौ सुप्ते न चाचरेत् ॥”
प्रतिप्रसवः । रुद्रयामले ।

“कार्तिकाश्विनवैशाखमाघेऽथ मार्गशीर्षके ।
फाल्गुने आवणे दीक्षा पुरश्चर्या प्रशस्यते ॥”
यस्मास्ते यस्तोदये च दीक्षापुरश्चरणयोर्निषेध-
माह तन्त्रान्तरे ।

“यस्मास्ते ह्युदिते नैव कुर्याद्दीक्षां जपं प्रिये ! ।
कृते नाशो भवेदाशु आयुःश्रीसुतसम्पदाम् ॥”

१७७

पुरश्च

अथ पुरश्चरणप्रयोगः ।

तत्र तावत् भूमेः परिग्रहं कृत्वा पुरश्चरणप्राक्
तृतीयदिवसे चौरादिकं विधाय वेदिकाया-
श्चतुर्दिक्षु क्रोशं क्रोशद्वयं वा क्षेत्रं चतुरस्रम्
आहारादिविहारार्थं परिकल्प्य तत्र कूर्म-
चक्रारुरूपं मण्डलं विधाय एकभक्तं कुर्यात् ।
ततः परदिने स्नानादिकं विधाय शुद्धः सन्
वेदिकायाश्चतुर्दिक्षु अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षामन्य-
तमस्य वितस्तिमान् दश कीलकान्, ॐ
नमः सुदर्शनाय अस्त्राय फट्तिमन्त्रेणाष्टोत्तर-
श्रताभिमानितान् वेदिकाया दशदिक्षु,
ॐ ये चात्र विप्रकर्तारो भुवि दिव्यन्तरी-

चक्राः ।

विप्रभूताश्च ये चान्ये मम मन्त्रस्य सिद्धिषु ॥
मयेतत् कीलितं क्षेत्रं परित्यज्य विदूरतः ।
अपसर्पन् ते सर्वे निर्विघ्नं सिद्धिरस्तु मे ॥
इत्यनेन निखन्य तेषु ॐ नमः सुदर्शनाय
अस्त्राय फट्तिमन्त्रेणास्त्रं संपूज्य पूर्वादि-
क्रमेण इन्द्रादिलोकपालान् पूजयेत् । तदयथा ।
ॐ भूर्भुवःखरिन्द्रलोकपाल इहागच्छ इत्या-
वाह्य पञ्चोपचारैरन्यांश्च पूजयेत् । तथा च
सुखमालायाम् ।

“पुण्यक्षेत्रादिकं गत्वा कुर्याद्भूमेः परिग्रहम् ।
तथा ह्यसुकमन्त्रस्य पुरश्चरणसिद्धये ।
मयेयं गृह्यते भूमिर्मान्त्रोऽर्थं सिध्यतामिति ॥”
तथा ।

“ग्रामे क्रोशमितं स्थानं नद्यादौ खेच्छया मतम् ।
नगरादावपि क्रोशं क्रोशयुग्ममथापि वा ॥
क्षेत्रं वा यावदिच्छन् विहारार्थं प्रकल्पयेत् ।
आहारादिविहारार्थं तावतीं भूमिमाक्रमेत् ॥
क्षीरितृचोद्भवान् कीलान् अस्त्रमन्त्राभिमानि-
तान् ।

निखनेद्दशदिग्भागे तेष्वस्त्रं प्रपूजयेत् ॥
लोकपालान् पुनस्तेषु गन्वादौः पूजयेत् सुधीः ।
ततो मध्यस्थाने क्षेत्रपालं वास्वीशं संपूज्य
सर्वविघ्नविनाशार्थं गणपतिं पूजयेत् । ॐ
अदोद्यादि असुकगोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा मत्-
कर्तयासुकमन्त्रपुरश्चरणकर्मणि सर्वविघ्नविना-
शार्थं गणेशपूजामहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य
वेदिकामध्ये पञ्चोपचारैर्गणेशं पूजयेत् । तदुक्तम् ।
“क्षेत्रपालादिकं तत्र पूजयेत् विधिवत्ततः ।
क्षेत्रेशं वास्तुनामानं विघ्नराजं समर्चयेत् ॥
दिक्पालेभ्यो वलिं दद्यात् ततः क्षेत्रं समा-
विशेत् ॥”

ततो माघभक्तादिना पूजितदेवताभ्यो वलिं
दद्यात् । ततः ।
“ॐ ये रौद्रा रौद्रकर्माणो रौद्रस्थाननिवासिनः ।
मातरोऽप्युग्ररूपाश्च गत्याधिपतयश्च ये ॥
विप्रभूताश्च ये चान्ये दिग्विदिक्षु समाश्रिताः ।
सर्वे ते प्रीतमनसः प्रतिगृह्णन्ति वलिम् ॥”
इत्यनेन दशदिक्षु भूतेभ्यो वलिं दद्यात् । ततो
गायत्रीं जपेत् । तथा च ।

पुरश्च

“प्रातः स्नात्वा तु गायत्र्याः सहस्रं प्रयतो
जपेत् ।

ज्ञाताज्ञातस्य पापस्य च यार्थं प्रथमं ततः ॥”

इति विद्याधराचार्यः ॥ * ॥

यत्तु प्रातः स्नात्वा तु गायत्र्या अयुतं प्रयतो
जपेत् इति । तत् पुनरत्यन्तपापशङ्कया । ॐ
अदोद्यादि असुकगोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा
ज्ञाताज्ञातपापक्षयकामोऽष्टोत्तरसहस्रगायत्री-
जपमयुतगायत्रीजपं वा अहं करिष्ये । इति
सङ्कल्प्य जपेत् । तत उपवासं हविष्यं वा
कुर्यात् ॥ * ॥

तत्परदिने उषसि स्नानादिकं कृत्वा स्वस्ति-
वाचनपूर्वकं सङ्कल्पं कुर्यात् । यथा विष्णुः
ओम् अदोद्यादि असुकगोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा
असुकदेवताया असुकमन्त्रसिद्धिप्रतिबन्धकता-
शेषदुरितक्षयपूर्वकतन्मन्त्रसिद्धिकामोऽद्वारभ्य
यावता कालेन सेत्स्यति तावत्कालमसुकदेव-
ताया असुकमन्त्रस्य इयत्संख्यजपतद्दर्शांश-
होमतद्दर्शांशतर्पण-तद्दर्शांशभिषेक-तद्दर्शांश-
ब्राह्मणभोजनरूपपुरश्चरणमहं करिष्ये । इति
सङ्कल्प्य भूतशुद्धिप्राणायामादिकं कृत्वा स्वस्ति-
मुद्रां बद्ध्वा स्वस्तिपूजापद्धत्युक्तक्रमेण देवतां संपूज्य
दीपे प्रज्वलिते देवतां हृदये प्रातःकालं समा-
रभ्य मध्यंदिनं यावत् जपं कुर्यात् । ततस्तद्-
दर्शांशहोम-तद्दर्शांश तर्पण-तद्दर्शांशभिषेक-त-
द्दर्शांशब्राह्मणभोजनकुर्यात् । तथा च । सनत्-
कुमारतन्त्रे ।

“प्रणवं तत्सददोति मासपक्षतिथावपि ।
असुकासुकगोत्रोऽहं मूलमुच्चार्य तत्परम् ॥
सिद्धिकामोऽस्य मन्त्रस्य इयत्सङ्ख्यं जपन्ततः ।
दर्शांशं हवनं होमाद्दर्शांशं तर्पणं ततः ॥
दर्शांशं मार्जनं तस्माद्दर्शांशं विप्रभोजनम् ।
पुरश्चरणमेवं हि करिष्ये प्रागुदङ्मुखः ॥”
तथा ।

“दीपस्य ज्वलितस्याथ जपकर्म प्रशस्यते ।
तद्दीपस्थानमाश्रित्य वातातपसर्चा कुटितम् ॥
निर्माय विधिवत् कुर्यात् जपं तत्र शुभे दिने ॥”
ततो होमस्ततस्तर्पणम् ॥ * ॥

तन्त्रान्तरे ।
“तर्पणन्तु ततः कुर्यात्क्षीणोऽस्त्रमश्रितेः ।
जले देवं समावाह्य पाद्यादौऽदकात्मकैः ॥
सम्पूज्य विधिवद्भक्त्या परिवारसमन्वितम् ।
एकैकमङ्गलिं तोयं परिवारान् प्रतर्पयेत् ॥
ततो होमदर्शांशेन तर्पयेत् परदेवतम् ।
संपूर्णायान्तु सङ्क्रायां पुनरेकैकमङ्गलिम् ।
अङ्गादिपरिवारेभ्यो दत्त्वा देवं विसर्जयेत् ॥” * ॥
तर्पणवाक्यन्तु मूलमुच्चार्य श्रीअसुकं तर्पयामि
नमः । इति विष्णुविषयम् । तथा च गौतमीये ।
“आदौ मन्त्रं समुच्चार्य श्रीपूर्वं कृष्णमित्यपि ।
तर्पयामि पदचोक्ता नमोऽन्तं तर्पयेन्नरः ॥”
अन्यत्र मूलमुच्चार्य असुकदेवतां तर्पया-
माति ।

पुरश्च

तथा च ।
 “तर्पयामि पदचोक्ता मन्त्रान्ते खेषु नामसु ।
 द्वितीयान्तेषु चैव तर्पणस्य मनुर्मतः ॥”
 शक्तिविषये पुनर्मन्त्रमुच्चार्य असुकीं तर्पयामि
 स्वाहा । होमतर्पणयोः स्वाहेति तत्तत्तल-
 वचनात् । नीलतन्त्रे ।
 “मन्त्रान्ते नाम चोच्चार्य तर्पयामि ततः परम् ।
 कुर्याच्चैव वरारोहे ! स्वाहान्तं तर्पणे मतम् ॥”
 इत्यादि ॥ विश्वेश्वरतन्त्रे ।
 “विदां पूर्वं समुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम् ।
 तर्पयामीति सम्योक्ता स्वाहान्तस्तर्पणो मतः ॥”
 अभिविषयवाक्यत्वे । नमोऽन्तं मूलमुच्चार्य असुक-
 देवतामहमभिषिञ्चामि इति कलससुद्रया
 खम्बुद्धिं अभिषिञ्चेत् । तथा च । गौतमीये ।
 “नमोऽन्तं मूलमुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम् ।
 द्वितीयान्तामहं पश्चादभिषिञ्चाभ्यनेन तु ॥
 अभिषिञ्चेत् खम्बुद्धिं तोयेः कुम्भाखसुद्रया ॥”
 शक्तिविषये नीलतन्त्रे ।
 “मन्त्रान्ते नाम चोच्चार्य सिञ्चामीति नमः
 पदम् ॥”
 इति । ततो ब्राह्मणान् भोजयित्वा पूजां
 कुर्यात् ॥ * ॥ ततो दक्षिणा । अदोत्यादि कृते-
 तदसुकमन्त्रपुरश्चरणकर्मणः साङ्गतार्थं दक्षिणा-
 मिदं काश्चनं वृद्धिदेवतं असुकगोत्राय गुरवे
 तुभ्यमहं सम्प्रददे । ततोऽर्च्यद्रावधारयं कुर्यात् ॥
 अथ ग्रहणपुरश्चरणसङ्कल्पः ।
 तद्वया, —
 ओम् अदोत्यादि ग्राह्यगस्ते निष्ठाकरे दिवाकरे
 वा असुकगोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा असुकदेवताया
 असुकमन्त्रसिद्धिकामी यासाहिसुक्तिपर्यन्तं
 असुकदेवताया असुकमन्त्रजपरूपपुरश्चरणमहं
 करिष्ये । इति सङ्कल्प्य जपेत् । ततस्तद्दिने
 तत्परदिने वा स्नानादिकं विधाय ॐ अदो-
 त्यादि असुकदेवताया असुकमन्त्रस्य कृतेतत्
 ग्रहणकालीन-इत्युत्सङ्गजपतद्दृष्टांशहोमतद्-
 दृष्टांशतर्पण-तद्दृष्टांशभिषेक-तद्दृष्टांशब्राह्मण-
 भोजनकर्माण्यहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य
 होमादिकं कुर्यात् । दक्षिणादिकम् पूर्ववत् ॥
 इति कृष्णानन्दकृततन्त्रसारः ॥ * ॥
 (अथ रहस्य पुरश्चरणम् ।
 श्रीपार्वत्युवाच ।
 “कथयस्व महादेव ! सिद्धिकारणमुत्तमम् ।
 येन सिद्धिं समायाजि सर्वतन्त्राश्च सिद्धिदाः ॥
 येषु येषु च काष्ठेषु पुरश्चर्या भवेद्भुवम् ॥
 श्रीशिव उवाच ।
 कथयामि समासेन श्रूयतां पर्वतात्मजे ।।
 मेघराशौ दशसहस्रं प्रजपेन्मन्त्रमुत्तमम् ॥
 पुरश्चरणमेतद्धि श्रूयतां सुरवन्दिते ।।
 वृषराशौ यदा मन्त्री दायुतं प्रजपेत् सुधीः ।
 तेन तत्र सुसिद्धिः स्यात् नात्र कार्या विचा-
 रणा ॥
 मिथुने च यदा मन्त्री त्रायुतं मन्त्रमुत्तमम् ।

१७८

पुरश्च

प्रजपेत् प्रयतो नित्यं पुरश्चरणमुच्यते ॥
 कर्कटे च यदा मन्त्री सहस्रं प्रत्यहं जपेत् ।
 तेन सर्वार्थसिद्धिः स्यात् पुरश्चरणकृद्भवेत् ॥
 सिंहे च सर्वमन्त्राणामयुतानां ह्यं जपेत् ।
 धर्मार्थकाममोक्षाणां फलभाग्भवति ध्रुवम् ॥
 कन्यायाश्च यदा मन्त्री मन्त्रं मन्त्रपरायणः ।
 सहस्रं द्वादशश्चैव जपेन्नियतमानसः ॥
 पुरश्चरणमेतद्धि सर्वकामार्थसाधनम् ।
 इह लोके सुखं भुक्त्वा चान्ते देवीपदं व्रजेत् ॥
 तुलायां प्रत्यहं मन्त्री सहस्रं साधको जपेत् ।
 अनेन विधिना देवि ! पुरश्चरणकृद्भवेत् ॥
 शुक्रे चायुतं मन्त्रं श्रद्धया प्रजपेत् सुधीः ।
 तेन सर्वार्थसिद्धिः स्यात् पुरश्चर्याफलं भवेत् ॥
 धनुषि च यदा मन्त्रं जपेदयुतमादरात् ।
 इहैव कन्दर्पसमो धनवान् बलवान् सुखी ॥
 मकरे च यदा मन्त्रं जपेत् साधकसत्तमः ।
 त्रयुगंमयुतं देवि ! प्रत्यहं यतमानसः ॥
 धर्मार्थं भावयेन्नित्यं पुरश्चरणमुच्यते ॥
 कुम्भे चैव यदा मन्त्रं जपेदयुतमादरात् ।
 तेन सर्वार्थसिद्धिः स्यात् पुरश्चरणकृद् भवेत् ॥
 मीने चैव यदा देवि ! प्रजपेदयुतं इयम् ।
 तेन पुरश्चरणमित्याहुः सर्वगमविशारदाः ॥
 सर्वत्र जपनं ज्ञेयं राज्ञौ वा मैथुनेऽपि वा ।
 श्रद्धयायान् विशेषेण परयोषितसमागमे ॥
 हविष्याशौ तदा देवि ! जपेन्नियतमानसः ।
 एवंविधं जपं कृत्वा दशांशश्च तदाचरेत् ॥
 दक्षिणां गुरवे दत्त्वा सिद्धिभाग् भवति ध्रुवम् ।
 अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणमुच्यते ॥
 रविवारादिसर्वेषु वारसंख्यासहस्रकम् ।
 जप्ता मन्त्रं सदा देवि ! साधकः सिद्धिभाग्
 भवेत् ॥
 पुरश्चरणमेतद्धि नात्र कार्या विचरणा ॥
 एवंविधं समाचर्य दशांशश्च तदाचरेत् ।
 गुरवे दक्षिणां दत्त्वा सर्वकाममवाप्नुयात् ॥
 केवलं जपमात्रेण पुरश्चरणमुच्यते ।
 येषु येषु च नक्षत्रेषु जायते सिद्धिरुत्तमा ॥
 कथयामि समासेन श्रूयतां पर्वतात्मजे ।।
 अश्विन्यां जप्यते मन्त्रं साधकैश्च सहस्रकम् ॥
 तेन सिद्धिमवाप्नोति साधको नात्र संशयः ।
 दिसहस्रं जपेन्मन्त्रं भरण्याश्च यदा सुधीः ॥
 यमलोकं परित्यज्य धनेन च धनाधिपः ।
 कृतिकायां जपेन्मन्त्रं त्रिसहस्रं साधकः ॥
 रोहिण्याश्च यदा मन्त्रं जपेत् साधकसत्तमः ।
 सहस्रं वा शतं वापि सर्वकामार्थमाप्नुयात् ॥
 मृगशीर्षे यदा मन्त्रं नियतं प्रजपेत् सुधीः ।
 सहस्रपञ्चकश्चैव वृहस्पतिसमो भवेत् ॥
 आर्द्रायां जप्यते मन्त्रं साधकैः सुसमाहितैः ।
 षट्सहस्रं यदा देवि ! सर्वकामार्थसिद्धये ॥
 पुनर्वसुसमायोगे यदा सहस्रमुत्तमम् ।
 जप्यते साधको नित्यं लभते च सुरोत्तमम् ॥
 पुष्यायाश्च जपेन्मन्त्रं सप्तानां सहस्रकम् ।
 तेन सर्वसुसिद्धिः स्यात् पुरश्चर्याधिको विधिः ॥

पुरश्च

अश्लेषायां यदा देवि ! मन्त्री मन्त्रं समाहितः ।
 सहस्रपञ्चकश्चैव जपेत् सर्वार्थसिद्धये ॥
 दशसहस्रं मघायाश्च जप्ता मन्त्रं समाहितः ।
 पुरन्दरसमो भूत्वा साधको विचरेत् सुवि ॥
 एकादशसहस्रान्तु पूर्वपत्रये जपेत् सुधीः ।
 कुबेर इव विजिताप्नो जायते नात्र संशयः ॥
 उत्तरत्रितये देवि ! सहस्रं द्वादशं तथा ।
 जप्यते साधकैर्नित्यं सर्वकामार्थसिद्धये ॥
 हस्तायाश्च जपेदेवि ! सहस्रं त्रयोदश ।
 सूर्यस्यैव समो भूत्वा विचरेत् सुवि साधकः ॥
 चित्रायाश्च जपेन्मन्त्रं द्विसहस्रं साधकैः ।
 नानाभोगसमायुक्तो भवेद् सुवि पुरन्दरः ॥
 स्वात्वा सर्वार्थसिद्धिः स्यात् द्विसहस्रस्य जप-
 नात् ॥
 साधकोऽप्याहतगतिर्जायते नात्र संशयः ॥
 विशाखायां यदा मन्त्रं चतुःसहस्रं प्रिये ।।
 जपेच्च साधको नित्यं सोमवत् प्रियदर्शनः ॥
 अनुराधायां यदा देवि ! मन्त्री मन्त्रं सदा
 जपेत् ॥
 पुष्यपक्षसमायुक्तः खेचरो जायते ध्रुवम् ॥
 ज्येष्ठायाश्च यदा मन्त्रं द्विसहस्रं विचक्षणः ।
 प्रजपन् लभते सिद्धिं नात्र कार्या विचरणा ॥
 मूलायाश्च जपेन्मन्त्रं सहस्रं पञ्चकं प्रिये ।।
 नानासिद्धिमवाप्नोति साधको नात्र संशयः ॥
 वरुणेन समो भूत्वा जायते साधको सुवि ।
 शतभिषायां यदा मन्त्रं द्विःसहस्रं जपेत् सुधीः ॥
 महापातकान्मुच्यते फलभाग्भवति ध्रुवम् ।
 रेवत्याश्च यदा मन्त्रं चत्वारि सहस्रं तथा ।
 जप्ता स्तुत्वा सदा देवि ! सोमलोकमवाप्नुयात् ।
 राज्ञौ वा मैथुने वापि श्रद्धयाश्च व्यवसितः ।
 प्रजपेत् साधको नित्यं साधयेदात्मनो हितम् ।
 सर्वदा प्रजपेन्मन्त्रं हविष्याशौ दिवा शुचिः ।
 दक्षिणां गुरवे दद्यात् यथा विभवविस्तरम् ।
 अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणमुच्यते ॥
 आदित्यादिवारयोगे नन्दादितिथियोगतः ।
 ततस्तत्र जपेन्मन्त्रं सहस्रपञ्चकं प्रिये ।।
 तेन सर्वार्थसिद्धिः स्यात् पुरश्चरणकृद् भवेत् ।
 प्रतिपत्तिथिमारभ्य अङ्कुर्यावत् भवेत् प्रिये ।।
 तिथिसंख्यां समासाद्य बह्वेवैव सहस्रकम् ।
 जप्ता मन्त्रं सदा मन्त्री सर्वकाममवाप्नुयात् ।
 पुरश्चरणमेतद्धि कथितं ते वरानने ।।
 प्रतिपत्तिथिमारभ्य राका यावद् भवेत् प्रिये ।।
 तावन्मन्त्रं प्रजपेत् तिथिसंख्याक्रमेण तु ।
 सर्वभावसमायुक्तो जायते भावसाधकः ॥
 एतेनैव सुसिद्धिः स्यात् नात्र कार्या विचरणा ॥
 अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणमुच्यते ॥
 ववादिकरणे देवि ! जप्ता विद्यामन्यधीः ।
 करणानुसारेणैव बह्वेवैव सहस्रकम् ॥
 पुरश्चरणमेतद्धि सर्वतन्त्रे च गोपितम् ।
 साधकस्य हितार्थाय कथितं तद्वरानने ।।
 अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणमुच्यते ।
 विष्णुभादिषु योगेषु यो जपेत् योगसंख्या ॥

सहस्रं साधको नित्यं सर्वसिद्धिपरायणः ।
 पुरश्चरणमेतद्धि तन्त्रे तन्त्रे निरूपितम् ॥
 संक्रान्त्यादिषु सर्वासु विधुवादिषु पार्वति ।।
 संक्रान्त्यनुसारेणैव वर्जयेच्च सहस्रकम् ॥
 पूर्वमुखो जपेन्नक्तं धनार्थो सर्वदा प्रिये ।।
 शत्रुनाशाय सततं दक्षिणाभिमुखो जपेत् ॥”
 इति स्वतन्त्रे तन्त्रे हरगौरीसंवादे रहस्यपुर-
 चरणविधिः ॥ * ॥) अत्र आगमकल्पद्रुमोक्त-
 क्रमैश्चतुस्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् । हरभक्तिविलासीय-
 पुरश्चरणस्तु तदग्र्ये सप्तदशविलासे दर्शनीयम् ॥
 पुरश्चरः, पुं, (पुरश्चरति ह्लादयतीति । कृट् + अच् ।
 यद्वा, पुरोऽग्रतश्चरः पञ्चाग्र्यस्य ।) लृणविशेषः ।
 उज्जु इति भाषा । तत्पर्यायः । दर्भः २ शमः ३
 सोमपत्रः ४ परातृप्रियः ५ । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 पुरस्कारः, पुं, (पुरस्कारणमिति + पुरस् + कृ +
 भावे चच् ।) पुरस्त्रिया । अभिप्रायः । अरि-
 ग्रहणम् । अग्रकरणम् । (पुरः क्रियतेऽनेनेति ।)
 पूजनम् । (“तस्य बहुमानपुरस्कारं कृत्वा ।”
 इति हितोपदेशः ।) स्त्रीकारः । सेकः । इति
 पुरस्कृतशब्दार्थदर्शनात् ॥
 पुरस्कृतः, त्रि, (पुरः क्रियते स्मिति । पुरस् + कृ +
 क्तः ।) अभिशस्तः । अरिग्रस्तः । अग्रस्तः ।
 पूजितः । इति मेदिनी । ते, २१३ ॥ स्त्रीकृतः ।
 वित्तः । इति हेमचन्द्रः ॥
 पुरस्तात्, य, (पूर्वस्मिन् पूर्वस्यां पूर्वस्मात्
 पूर्वस्थाः वा पूर्वेः पूर्वा वेति । पूर्वे +
 “दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्-
 देशकालेष्वस्तातिः ।” ५ । ३ । २७ । इति
 अस्तातिः । “अस्ताति च ।” ५ । ३ । ४० ।
 इति पूर्वस्य पुरादेशः ।) प्राच्यां दिशि । यथा,
 पुरस्तात् स्तब्धं उदेति । प्रथमे काले । यथा,
 पुरस्ताद्भुक्ते । पुरार्थे । अतीति । यथा, पुर-
 स्ताद्रामोऽभूत् । अग्रतः अग्रे देशे । यथा,
 पुरस्तादायाति । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा च
 रघौ । २ । ४४ ।
 “मान्यः स मे स्थवरजङ्गमानां
 सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः ।
 गुरोरपीदं धनमाहिताये-
 नैष्यत् पुरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥”)
 पुरा, य, (पुरति अग्रे गच्छतीति । पुर + बाहु-
 लकात् का ।) प्रबन्धः । वाक्यरचना पुराणादिः ।
 यथा, पुराविदः । चिरम् । चिरन्तनम् । पुराण-
 मित्यर्थान्तरम् । अतीतम् । भूतम् । चिरातीत-
 मित्येकम् । यथा इतिहासः पुराट्ठमिति
 कैचित् । निकटः । सन्निहितः । आगामिकम् ।
 अनागतम् । निकटागामिकः । भविष्यदासक्तिः ।
 इति कैचित् । इत्यमरभरतौ ॥ भीरुः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (प्राक् । इति हेमचन्द्रः ।
 ६ । १७१ ॥ यथा, पञ्चदश्याम् । २ । १४ ।
 “इदं सर्वं पुरा दृष्टेरकमेवाद्वितीयकम् ।
 सदेवासीन्नामरूपे नास्तामित्याख्यैर्वचः ॥”)

पुरा, स्त्री, (पुरतीति । पुर + क + टाप् ।) पूर्व-
 दिक् । सुगन्धिद्रव्यविशेषः । तत्पर्यायः । गन्ध-
 वती २ दिव्या ३ गन्धाढ्या ४ गन्धमादिनी ५
 सुरभिः ६ भूरिगन्धा ७ कुटी ८ गन्धकुटी ९ ।
 अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । श्रौत-
 त्वम् । कषायत्वम् । कफपित्तश्लेष्मास्रविष-
 दाहार्तिभ्रमस्रच्छर्माद्वानाशित्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

पुराकृतं, त्रि, (पुरा पूर्वं पूर्वस्मिन् काले वा
 कृतम् ।) प्रारब्धकर्म । पूर्वकालकृतपुण्यादि ।
 यथा,—
 “अकाले दर्शनं विष्णोर्हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥”
 इति स्मृतिः ॥

पुराणं, स्त्री, (पुरा भवमिति । पुरा + “सायं-
 चिरं प्राक्प्रगेऽयमेभ्यश्च्युलौ तुट् च ।” ४ । ३ ।
 २३ । इति व्युः । “पूर्वकालैकसर्व्वचरतपुराणनव-
 केवलाः समानाधिकरणेन ।” २ । १ । ४६ । इति
 निपातनात् तुङ्भावः । यद्वा, “पुराणप्रोक्तं
 ब्राह्मणकल्पेण ।” ४ । ३ । १०५ । इति निपा-
 तितः । यद्वा, पुरा नीयते इति । नी + ङ ।
 गत्वश्च ।) आसादिसुनिप्रणीतवेदार्थवर्णित-
 पञ्चलक्ष्यान्वितशास्त्रम् । तत्पर्यायः । पञ्चलक्ष-
 णम् २ । इत्यमरः । १ । ६ । ५ ॥ पञ्चलक्ष्यानि
 यथा, सर्गः १ प्रतिसर्गः २ वंशः ३ मन्वन्तरम् ४
 वंशानुचरितम् ५ । महापुराणस्य दश लक्ष-
 णानि । यथा, सर्गः १ विसर्गः २ वृत्तिः ३ रक्षा ४
 अन्तरम् ५ वंशः ६ वंशानुचरितम् ७ संस्था
 ८ हेतुः ९ अपाश्रयः १० ॥ अथाष्टादशमहा-
 पुराणानि तेषां श्लोकसंख्यानि च तथा । ब्राह्मं
 दशसहस्रम् १ पाद्मं पञ्चपञ्चाशत्सहस्रम् २
 वैष्णवं त्रयोविंशतिसहस्रम् ३ शैवं चतुर्विंशति-
 सहस्रम् ४ भागवतम् अष्टादशसहस्रम् ५ नार-
 दीयं पञ्चविंशतिसहस्रम् ६ मार्कण्डेयं नवसह-
 स्रम् ७ आग्नेयं चतुःशताधिकपञ्चदशसहस्रम्
 ८ भविष्यं पञ्चशताधिकचतुर्दशसहस्रम् ९
 ब्रह्मवैवर्तम् अष्टादशसहस्रम् १० लैङ्गं एका-
 दशसहस्रम् ११ वाराहं चतुर्विंशतिसहस्रम्
 १२ स्कान्दं शताधिकैकाश्रौतिसहस्रम् १३
 वामनं दशसहस्रम् १४ कौर्मं सप्तदशसहस्रम्
 १५ मातृं चतुर्दशसहस्रम् १६ गारुडं जन-
 विंशतिसहस्रम् १७ ब्रह्माण्डं द्वादशसहस्रम् १८ ।
 समुदायेन चतुर्लक्षश्लोकाः । इति श्रीभागवतीय-
 द्वादशस्कन्धः ॥ (अपि च देवीभागवते १ स्कन्धे
 ३ अध्याये तथा मत्स्यपुराणे ५३ अध्याये
 एतद्विवरणं द्रष्टव्यम् ॥) अपि च ।

सूत उवाच ।

“विस्तराणि पुराणानि चेतिहासश्च श्रौतकम् ।।
 संहिता पञ्चरात्राणि कथयामि यथागमम् ॥
 सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
 वंशानुचरितं विप्र ! पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥
 एतदुपपुराणानां लक्षणञ्च विदुर्बुधाः ।
 महताश्च पुराणानां लक्षणं कथयामि ते ॥”

दृष्टिश्चापि विदृष्टिश्च स्थितिस्त्रिधाश्च पालनम् ।
 कर्मणां वासना वार्ता मनूनाश्च क्रमेण च ॥
 वर्णनं प्रलयाणाश्च मोक्षस्य च निरूपणम् ।
 उत्कीर्तनं हरेरेव देवानाश्च पृथक् पृथक् ॥
 दशाधिकं लक्षणञ्च महतां परिकीर्तितम् ।
 संख्यानञ्च पुराणानां निबोध कथयामि ते ॥
 परं ब्रह्मपुराणञ्च सहस्राणां दशैव च ।
 पञ्चोपपुराणञ्च पाद्ममेव प्रकीर्तितम् ॥
 त्रयोविंशतिसहस्रं वैष्णवञ्च विदुर्बुधाः ।
 चतुर्विंशतिसहस्रं शैवमेव निरूपितम् ॥
 ग्रन्थोऽष्टादशसहस्रं श्रीमद्भागवतं विदुः ।
 पञ्चविंशतिसहस्रं नारदीयं प्रकीर्तितम् ॥
 मार्कण्डेयं नवसहस्रं पुराणं पण्डिता विदुः ।
 चतुःशताधिकं पञ्चदशसहस्रमेव च ॥
 परमभिपुराणञ्च रुचिरं परिकीर्तितम् ।
 चतुर्दशसहस्राणि परं पञ्चशताधिकम् ॥
 पुराणप्रवरश्चैव भविष्यं परिकीर्तितम् ।
 अष्टादशसहस्रञ्च ब्रह्मवैवर्तमीक्षितम् ॥
 सर्व्वेषाञ्च पुराणानां सारमेव विदुर्बुधाः ।
 एकादशसहस्रञ्च परं लिङ्गपुराणकम् ॥
 चतुर्विंशतिसहस्रं वाराहं परिकीर्तितम् ।
 एकाश्रौतिसहस्रञ्च परमेव शताधिकम् ॥
 वरं स्कन्दपुराणञ्च सङ्गिरेवं निरूपितम् ।
 वामनं दशसहस्रं कौर्मं सप्तदशैव तु ॥
 मातृं चतुर्दशं प्रोक्तं पुराणं पण्डितैस्तथा ।
 जनविंशतिसहस्रं गारुडं परिकीर्तितम् ॥
 परं द्वादशसहस्रं ब्रह्माण्डं परिकीर्तितम् ।
 एवं पुराणसंख्यानं चतुर्लक्षं सङ्गृह्यतम् ॥
 अष्टादशपुराणानामेवमेव विदुर्बुधाः ।
 एवञ्चोपपुराणानामष्टादशं प्रकीर्तिताः ॥ * ॥
 इतिहासो भारतश्च वाल्मीकिं काव्यमेव च ।
 पञ्चकं पञ्चरात्राणां कृष्णमाहात्म्यपूर्वकम् ।
 वाशिष्ठं नारदीयञ्च कापिलं गौतमीयकम् ।
 परं सनत्कुमारीयं पञ्चरात्रञ्च पञ्चकम् ॥
 पञ्चम्यः संहितानाञ्च कृष्णभक्तिसमन्विताः ।
 ब्रह्मणश्च शिवस्यापि प्रज्ञादस्य तथैव च ॥
 गौतमस्य कुमारस्य संहिताः परिकीर्तिताः ।
 इति ते कथितं सर्व्वं क्रमेण च पृथक् पृथक् ॥
 अस्त्येवं विपुलं शास्त्रं ममापि च यथागमम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३२ अः ॥
 पद्मपुराणमते तु ।
 “निस्ताराय तु लोकानां स्वयं नारायणः प्रभुः ।
 व्यासरूपेण कृतवान् पुराणानि महीतले ॥
 पठनाच्छ्रवणादयेषां शृणां पापक्षयो भवेत् ।
 धर्माधर्मपरिज्ञानं सदाचारप्रवर्तनम् ॥
 गतिश्च परमा तद्वृत्तिर्भगवति प्रभौ ।
 तानि ते कथयिष्यामि सप्रमाणां भूतले ॥” * ॥
 पुराणसंख्यानान्तरमाह ।
 “पुराणानि चतुर्लक्षाण्येतानि धरणीतले ।
 तथा महाभारतञ्च लक्षसंख्यं प्रकीर्तितम् ॥
 पञ्चलक्षमिदं राजन् ! कथितं ब्रह्म केवलम् ।
 वेदः पञ्चमनामैव लोकनिस्तारकः परः ॥

पुराणं

तत्र पञ्चपुराणेषु प्रथमं स प्रणीतवान् ।
ततोऽन्यानि पुराणानि कृत्वा षोडश तु क्रमात् ॥
अष्टादशं भागवतं सारमाकथ्य सर्वतः ।

इति पातालखण्डे ७१ अध्यायः ॥ * ॥

आख्यानदिभिः सह आसः पुराणं चक्रे ।

यथा,—

“आख्याने ज्ञाप्युपाख्यानेर्गाथाभिः कल्पशुद्धिभिः ।
पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थविशारदः ॥
प्रख्यातो आसश्शिष्योऽभूत् सतो वै लोमहर्षणः ।
पुराणसंहितां तस्मै ददौ आसो महामुनिः ॥”

अस्य टीका यथा,—

आख्यानादिभिः सह पुराणं चक्रे आस इत्य-
न्वयः । तत्र च ।

सर्वं दृष्टार्थकथनं प्राहुराख्यानकं बुधाः ।

श्रुतस्यार्थस्य कथनमुपाख्यानं प्रचक्षते ॥

गाथास्तु पितृपृथ्वीप्रभृतिगीतयः । कल्पशुद्धिः
आहुकल्पादिनिर्णयः ॥ * ॥

“सुमतिश्चाग्निरवर्चाश्चमिचायुः प्रांशुपायनः ।

अकृतव्रणोऽयं सावर्णिः षट् शिष्यास्तस्य चाभ-
वन् ॥”

टीका । सुमत्यादयस्तु रोमहर्षणस्य षट्शिष्या-
स्तनुकृताः षट् संहिता जगद्गुरुः ॥ * ॥

“काश्यपः संहिताकर्त्ता सावर्णिः प्रांशुपायनः ।
लोमहर्षणिका चान्या तिसृणां मूलसंहिता ॥”

टीका । अकृतव्रण इति वायुक्तः । रोमहर्षणिका चान्या
रोमहर्षणेन पुनः संचिपेय प्रोक्ता ॥ * ॥

“चतुष्टयेनाप्येतेन संहितानामिदं सुने ।”

टीका । एतासां काश्यपादिकृतानां संहिताना-
मर्थचतुष्टयेनापि मूलभूतेन तत्सारोद्धार-
ात्मकं इदं श्रीविष्णुपुराणं सुने । मैत्रेय ! मया
कृतमिति शेषः ॥ * ॥

“आद्यं सर्वपुराणानां पुराणं ब्राह्मसूच्यते ।

अष्टादशपुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ६ अध्यायः ॥ * ॥

तेषां नामोच्चारणादिमाहात्म्यं यथा,—

“अष्टादशपुराणानां नामधेयानि यः पठेत् ।

त्रिसन्ध्यं जपते नित्यं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥

तामसपुराणानि यथा,—

“मातुस्यं कौर्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च ।
आग्नेयश्च षडेतानि तामसानि निबोधत ॥”

सात्विकपुराणानि यथा,—

“वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम् ।

गारुडञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शनम् । ।

सात्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै ॥”

राजसपुराणानि यथा,—

“ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं तथैव च ।

भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोधत ॥

सात्विका मोक्षदाः प्रोक्ता राजसाः स्वर्गदाः
शुभाः ।

१८०

पुराणं

तथैव तामसा देवि ! निरयप्राप्तिहेतवः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ३३ अध्यायः ॥ * ॥

अष्टादशोपपुराणानि यथा,—

“आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमथापरम् ।

तृतीयं स्कान्दसुहृदं कुमारैण तु भाषितम् ॥

चतुर्थं शिवधर्म्मार्थं साक्षान्नन्दीशभाषितम् ।

दुर्वाससोक्तमाश्चर्यं नारदोक्तमतः परम् ॥

कापिलं वामनञ्चैव तथैवोसनसेवितम् ।

ब्रह्माण्डं वारुणञ्चाथ कालिकाञ्चयमेव च ॥

माहेश्वरं तथा शास्त्रं सौरं सर्वार्थसञ्चयम् ।

पराशरोक्तमपरं मारीचं भार्गवाञ्चयम् ॥”

इति गारुडे २२७ अध्यायः ॥ * ॥

कौर्मोक्तायेतानि उपपुराणशब्दे द्रष्टव्यानि ॥

पुराणपाठक्रमस्तु पारायणशब्दे पाठशब्दे च

द्रष्टव्यः ॥ अष्टादशमहापुराणानामनुक्रम-

णिका अर्थात् तेषां श्लोकपर्वखण्डभागोपाख्यान-
श्रवणदानफलानि लिखन्ति ।

कृत उवाच ।

“एतच्छ्रुत्वा नारदस्तु कुमारस्य वचो मुदा ।

पुनरप्याह सुप्रौढो जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् ॥

नारद उवाच ।

साधु साधु महाभाग ! सर्वलोकोपकारकम् ।

महातन्त्रं त्वया प्रोक्तं सर्वतन्त्रोत्तमोत्तमम् ॥

अधुना श्रोतुमिच्छामि पुराणाख्यानसुत्तमम् ।

यस्मिन् यस्मिन् पुराणे तु यद्यदाख्यानकं सुने । ।

तत्तत् सर्वं समाचक्षुः सर्वज्ञस्तं यतो मतः ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं विप्रा नारदस्य शुभावहम् ।

पुराणाख्यानसंप्रश्नं कुमारः प्रत्युवाच ह ॥

सनत्कुमार उवाच ।

पुराणाख्यानकं विप्र ! नानाकल्पसमुद्भवम् ।

नानाकथासमायुक्तमद्भुतं बहुविस्तरम् ॥

ऋषिः सनातनश्चायं यथा वेद तथापरः ।

न वेद तस्मात् पृच्छ त्वं बहुकल्पविदांवरम् ॥

श्रुत्वेत्यं नारदो वाक्यं कुमारस्य महात्मनः ।

प्रणम्य विनयोपेतः सनातनमथाब्रवीत् ॥

ब्रह्मन् ! पुराणविच्छेष्ट ! ज्ञानविज्ञानतत्पर ! ।

पुराणानां विभागं मे साकल्येनानुकीर्तय ॥

यस्मिन् श्रुते श्रुतं सर्वं ज्ञाते ज्ञातं कृते कृतम् ।

वर्णाश्रमाचारधर्म्मं साक्षात्कारत्वमेधयति ॥

कियन्ति च पुराणानि कियत् सङ्ग्रानि मानतः ।

किं किमाख्यानयुक्तानि तददृक् मम प्रभो ! ॥

चातुर्वर्ण्याश्रया नाना व्रतादीनां कथास्तथा ।

सृष्टिक्रमेण वंशानां कथाः सम्यक् प्रकाशय ॥

त्वत्तोऽधिको न चान्योऽस्ति पुराणाख्यानवित्

प्रभो ! ।

तस्मादाख्याहि मह्यं त्वं सर्वसन्देहभञ्जनम् ॥

ततः सनातनो विप्राः श्रुत्वा नारदभाषितम् ।

नारायणं क्षणं ध्यात्वा प्रोवाचाथ विदांवरः ॥

सनातन उवाच ।

साधु साधु मुनिश्रेष्ठ ! सर्वलोकोपकारक ! ।

पुराणाख्यानविज्ञाने यज्जाता नैष्ठिकी मतिः ॥

तुभ्यं समभिधास्यामि यत् प्रोक्तं ब्रह्मणा पुरा ।

पुराणं

मरीच्यादिऋषिभ्यस्तु पुत्रस्त्रेहार्तात्मना ॥

एकदा ब्रह्मणः पुत्रो मरीचिर्नाम विश्रुतः ।

स्वाध्यायश्रुतसम्पन्नो वेदवेदाङ्गपारगः ॥

उपहृत्य स्वपितरं ब्रह्माणं लोकभावनम् ।

प्रणम्य भक्त्या प्रपच्छ इदमेव मुनीश्वर ! ।

पुराणाख्यानममलं यत्नं पृच्छसि मानद ! ॥

मरीचिरुवाच ।

भगवन् ! देवदेवेश ! लोकानां प्रभवाप्यय ! ।

सर्वज्ञ ! सर्वकल्याण सर्वार्थदा नमोऽस्तु ते ।

पुराणबीजमाख्याहि मह्यं श्रुश्रूषते पितः ! ।

लक्षणञ्च प्रमाणञ्च वक्तारं पृच्छकं तथा ॥

ब्रह्मोवाच ।

प्रश्नु वत्स ! प्रवक्ष्यामि पुराणानां समुच्चये ।

यस्मिन् ज्ञाते भवेत्ज्ञातं वाङ्मयं सचराचरम् ।

पुराणमेकमेवासीत् सर्वकल्पेषु मानद ! ।

चतुर्वर्गस्य बीजञ्च श्रुतकोटिप्रविस्तरम् ॥

प्रवृत्तिः सर्वशास्त्राणां पुराणादभवत्ततः ॥

कालेनाग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य महामतिः ।

हरिर्वासस्वरूपेण जायते च युगे युगे ॥

चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वापरे द्वापरे सदा ।

तदष्टादशधा कृत्वा भूलोके निर्दिश्यत्यपि ॥

अद्यापि देवल्लोके तु श्रुतकोटि प्रविस्तरम् ।

अस्यैव तस्य सारस्तु चतुर्लक्षेण वर्ण्यते ॥ * ॥

ब्राह्मम् १ पाद्मम् २ वैष्णवञ्च ३ वायवीयम् ४

तथैव च ।

भागवतम् ५ नारदीयम् ६ मार्कण्डेयञ्च ७

कीर्तितम् ८

आग्नेयञ्च ९ भविष्यञ्च १० ब्रह्मवैवर्त-१०

लिङ्गके ११ ।

वाराहञ्च १२ तथा स्कान्दम् १३ वामनम् १४

कौर्म-१५ सङ्ग्रहम् ।

मातुस्यञ्च १६ गारुडम् १७ तदद्ब्रह्माण्डाख-१८

मिति त्रिषट् ।

एकं कथानकं सूत्रं वक्तुः श्रोतुः समाह्वयम् ।

प्रवक्ष्यामि समासेन निशामय समाहितः ॥ * ॥

तत्र प्रथमं ब्रह्मपुराणम् ।

“ब्राह्मं पुराणं तत्रादौ सर्वलोकहिताय व ।

आसेन वेदविदुषां समाख्यातं महात्मना ॥

तद्वै सर्वपुराणाग्रं धर्म्मकामार्थमोक्षदम् ।

नानाख्यनेतिहासाढ्यं दशसाहसमुच्यते ॥ * ॥

तत्पूर्वभागे ।

“देवानामसुराणाञ्च यचोत्पत्तिः प्रकीर्तिता ।

प्रजापतीनाञ्च तथा दक्षादीनां मुनीश्वर ! ॥

ततो लोकेश्वरस्यात्र सूर्यस्य परमात्मनः ।

वंशानुकीर्तनं पुण्यं महापातकनाशनम् ॥

यन्नावतारः कथितः परमानन्दरूपिणः ।

श्रीमतो रामचन्द्रस्य चतुर्गुहावतारिणः ॥

ततश्च सोमवंशस्य कीर्तनं यत्र वर्णितम् ।

कृष्णस्य जगदीशस्य चरितं कल्पापहम् ॥

ह्रीपानाश्चैव सिन्धूनां वर्णाणां चाप्यशेषतः ।

वर्णनं यत्र पातालखर्गाणाञ्च प्रदृश्यते ॥

नरकाणां समाख्यानं सूर्यस्तुतिकथानकम् ।

पुराणं

पार्वत्याश्च तथा जन्म विवाहश्च निगद्यते ।
दत्ताख्यानं ततः प्रोक्तमेकस्मिन्नेव वर्णनम् ।
पूर्वभागोऽयमुक्तः पुराणस्यास्य मानदः ॥” * ॥
तदुत्तरभागे ।
“अस्योत्तरे विभागे तु पुरुषोत्तमवर्णनम् ।
विस्तरेण समाख्यातं तीर्थयात्राविधानतः ॥
अत्रैव कृष्णचरितं विस्तारात् समुदीरितम् ।
वर्णनं यमलोकस्य पितृश्राद्धविधिस्तथा ॥
वर्णाश्रमाणां धर्माश्च कीर्त्तिता यत्र विस्तारात् ।
विष्णुधर्मयुगाख्यानं प्रलयस्य च वर्णनम् ॥
योगानाञ्च समाख्यानं साङ्गानाञ्चापि वर्णनम् ।
ब्रह्मवादसमुद्देशः पुराणस्य च शंसनम् ॥
एतद्ब्रह्मपुराणान्तु भागद्वयसमाचितम् ।
वर्णितं सर्वपापघ्नं सर्वसौख्यप्रदायकम् ॥” * ॥
तत्फलश्रुतिः ।
“सूतशौनकसंवादं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
लिखित्वैतत् पुराणं यो वैशाखां हेमसंयुतम् ॥
जलधेनुयुतञ्चापि भक्त्या दद्याद्विजातये ।
पौराणिकाय समुप्य वस्तुभोग्यविभूषणैः ।
स वसेद्ब्रह्मणो लोके यावच्चन्द्रार्कतारकम् ॥
यः पठेच्छृणुयादापि ब्राह्मणुक्रमणीं हिज ! ।
सोऽपि सर्वपुराणस्य श्रोतुर्वक्तुः फलं लभेत् ॥
शृणोति यः पुराणान्तु ब्राह्मं सर्वं जितेन्द्रियः ।
हविष्याश्री च नियमात् स लभेद् ब्रह्मणः
पदम् ॥
किमत्र बहुनोक्तेन यद्वयदिच्छति मानवः ।
तत् सर्वं लभते वत्स ! पुराणस्यास्य कीर्त्तनात् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपा-
ख्याने चतुर्थपादे ६२ अध्यायः ॥१॥
द्वितीयं पञ्चपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“शृणु पुत्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं पञ्चसंज्ञिकम् ।
महत्पुण्यप्रदं नृणां शृण्वतां पठतां सुदा ॥
यथा पश्चिन्द्रियः सर्वः शरीरीति निगद्यते ।
तथेदं पञ्चभिः खण्डैरुदितं पापनाशनम् ॥” * ॥
तत्र प्रथमे खण्डे ।
“पुलस्त्येन तु भीष्माय ब्रह्मादिक्रमतो दिज ! ।
नानाख्यानेतिहासादौर्ध्वोक्तो धर्मविस्तरः ॥
पुष्करस्य च महात्मा विस्तरेण प्रकीर्त्तितम् ।
ब्रह्मयज्ञविधानञ्च वेदपाठादिलक्षणम् ॥
दानानां कीर्त्तनं यत्र वृत्तानाञ्च पृथक् पृथक् ।
विवाहः शैलजायाञ्च तारकाख्यानकं महत् ॥
माहात्म्यञ्च गवादीनां कीर्त्तनं सर्वपुण्यदम् ।
कालकेयादिदेवानां वधो यत्र पृथक् पृथक् ॥
अह्नामर्चनं दानं यत्र प्रोक्तं द्विजोत्तम ! ।
तत्सृष्टिखण्डमुदितं यासेन सुमहात्मना ॥” * ॥
द्वितीये भूमिखण्डे ।
“पितृमात्रादिपूज्यत्वे शिवधर्मकथा पुरा ।
सुव्रतस्य कथा पञ्चात् वृत्रस्य च वधस्तथा ॥
पृथोर्वैष्णवस्य चाख्यानं धर्माख्यानं ततः परम् ।
पितृशुश्रूषणाख्यानं नहुषस्य कथा ततः ॥
यथातिचरितञ्चैव गुरुतीर्थनिरूपणम् ॥

१८१

पुराणं

राज्ञा जैमिनिसंवादो ब्रह्माख्येकथायुतः ॥
कथा ह्यशोकसुन्दर्यां हृष्टदैत्यवधाचिता ।
कामोदाख्यानकं तत्र विहृष्टवधसंयुतः ॥
कुञ्जलस्य च संवादश्चावनेन महात्मना ।
सिद्धाख्यानं ततः प्रोक्तं खण्डस्यास्य फलोद्भनम् ॥
सूतशौनकसंवादं भूमिखण्डमिदं स्मृतम् ॥” * ॥
तृतीये स्वर्गखण्डे ।
“ब्रह्माख्योत्पत्तिरुदिता यत्र विभिन्ना सौतिना ।
सभूमिलोकसंस्थानं तीर्थाख्यानं ततः परम् ॥
नर्मदोत्पत्तिकथनं तत्तीर्थानां कथा पृथक् ।
कुरुक्षेत्रादितीर्थानां कथाः पुण्याः प्रकीर्त्तिताः ॥
कालिन्दीपुण्यकथनं काशीमाहात्म्यवर्णनम् ॥
गयायाञ्चैव माहात्म्यं प्रयागस्य च पुण्यकम् ।
वर्णाश्रमानुरोधेन कर्मयोगनिरूपणम् ॥
यासजैमिनिसंवादः पुण्यकर्मकथाचितः ।
समुद्रमथनाख्यानं व्रताख्यानं ततः परम् ॥
ऊर्जपञ्चाहमाहात्म्यं स्तोत्रं सर्वपापघनम् ।
एतन्स्वर्गभिधं विप्र ! सर्वपातकनाशनम् ॥”
चतुर्थे पातालखण्डे ।
“रामाश्वमेधे प्रथमं रामराज्याभिवर्धनम् ।
अगस्त्यादागमश्चैव पौलस्त्याचयकीर्त्तनम् ॥
अश्वमेधोपदेशश्च हयचर्या ततः परम् ।
नानाराजकथाः पुण्या जगन्नाथानुवर्णनम् ॥
वृन्दावनस्य माहात्म्यं सर्वपापप्रणाशनम् ।
निवर्तनीलानुकथनं यत्र कृष्णावतारिणः ॥
माधवस्नानमाहात्म्यं स्नानदानार्चने फलम् ।
धरावराहसंवादो यमब्राह्मणयोः कथा ॥
संवादो राजदूतानां कृष्णस्तोत्रनिरूपणम् ।
शिवसम्भुसमायोगो दधीच्याख्यानकन्ततः ॥
भस्माहात्म्यमतुलं शिवमाहात्म्यमुत्तमम् ।
देवरातसुताख्यानं पुराणत्रयप्रशंसनम् ॥
गौतमाख्यानकश्चैव शिवगीता ततः स्मृता ।
कल्पान्तरी रामकथा भरद्वाजश्रमास्थितौ ॥
पातालखण्डमेतद्वि शृण्वतां ज्ञानिनां सदा ।
सर्वपापप्रशमनं सर्वभीष्टफलप्रदम् ॥”
पञ्चमे उत्तरखण्डे ।
“पञ्चताख्यानकं पूर्वं गौर्धे प्रोक्तं शिवेन वै ।
जालन्वरकथा पञ्चाच्छैलदायुकीर्त्तनम् ॥
सगरस्य कथा पुण्या ततः परमुदीरितम् ।
गङ्गाप्रयागकाशीनां गयायाञ्चाधिपुण्यकम् ॥
आन्नादिदानमाहात्म्यं तन्महाद्वादशीव्रतम् ।
चतुर्विंशैकादशीनां माहात्म्यं पृथगीरितम् ॥
विष्णुधर्मसमाख्यानं विष्णुनामसहस्रकम् ।
कार्तिकव्रतमाहात्म्यं माघस्नानफलन्ततः ॥
जम्बूद्वीपस्य तीर्थानां माहात्म्यं पापनाशनम् ।
साम्भ्रमत्याञ्च माहात्म्यं वृषिहोत्पत्तिवर्णनम् ॥
देवशर्मादिकाख्यानं गौतमाहात्म्यवर्णने ।
भक्त्याख्यानञ्च माहात्म्यं श्रीमद्भागवतस्य हि ॥
इन्द्रप्रस्थस्य माहात्म्यं बहुतीर्थकथाचितम् ।
मन्तरत्नाभिधानञ्च त्रिपाङ्गुलनुवर्णनम् ॥
अवतारकथा पुण्या मत्स्यदीनामतः परम् ।
रामनामशतं दिशं तन्माहात्म्यञ्च बाह्ववः ॥

पुराणं

परीक्षितश्च भृगुणा श्रीविष्णोर्वैभवस्य च ।
इत्येतदुत्तरं खण्डं पञ्चमं सर्वपुण्यदम् ॥” * ॥
तत्फलश्रुतिः ।
“पञ्चखण्डयुतं पाञ्च यः शृणोति नरोत्तमः ।
स लभेद्देव्यां धाम सुक्ता भोगानिहेषितान् ॥
एतदे पञ्चपञ्चाशत्सहस्रं पञ्चसंज्ञकम् ।
पुराणं लेखयित्वा वै ज्यैष्ठ्यां स्वर्गायसंयुतम् ॥
यः प्रदद्यात् सुसत्कृत्य पुराणज्ञाय मानदः ।
स याति वैष्णवं नाम सर्वदेवनमस्कृतः ॥
पञ्चानुक्रमणीमेतां यः पठेत् शृणुयात् तथा ।
सोऽपि पञ्चपुराणस्य लभेत् अवगणं फलम् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे ६३ अध्यायः ॥ २ ॥
तृतीयं विष्णुपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि पुराणं वैष्णवं महत् ।
त्रयोविंशतिसाहस्रं सर्वपातकनाशनम् ॥
यत्रादिभागे निर्दिष्टाः षडंशाः शक्त्येन हि ।
मैत्रेयावादिमे तत्र पुराणस्यावतारिकाः ॥”
तत्र प्रथमभागस्य प्रथमांशे ।
“आदिकारणसर्गश्च देवादीनाञ्च सम्भवः ।
समुद्रमथनाख्यानं दत्तादीनां ततोचयाः ॥
ध्रुवस्य चरितं चैव पृथोश्चरितमेव च ।
प्राचेतसं तथाख्यानं प्रज्ञादस्य कथानकम् ॥
पृथग्राज्याधिकाराख्या प्रथमोऽंश इती-
रितः ॥”

प्रथमभागस्य द्वितीयांशे ।

“प्रियव्रताचयाख्यानं द्वीपवर्धनिरूपणम् ।
पातालनरकाख्यानं सप्तस्वर्गनिरूपणम् ॥
सूर्यादिचारकथनं पृथग्भूतलक्षणसंयुतम् ॥
चरितं भरतस्याथ मुक्तिमार्गनिर्देशनम् ॥
निदाघकृत्सुसंवादो द्वितीयोऽंश उदाहृतः ॥”
प्रथमभागस्य तृतीयांशे ।
“मन्वन्तरसमाख्यानं वेदव्यासावतारकम् ।
नरकोद्धारकं कर्म गदितश्च ततः परम् ॥
सगरस्यैवसंवादे सर्वधर्मनिरूपणम् ।
आह्वकल्पं तथोदितं वर्णाश्रमनिवन्धने ।
सदाचारश्च कथितो मायामोहकथा ततः ।
तृतीयोऽंशोऽयमुक्तः सर्वपापप्रणाशनः ॥”
प्रथमभागस्य चतुर्थ्यांशे ।
“सूर्यवंशकथा पुण्या सोमवंशानुकीर्त्तनम् ।
चतुर्थोऽंशे सुनिश्चयः । नानाराजकथाचितम् ॥”
प्रथमभागस्य पञ्चमांशे ।
“कृष्णावतारसंग्रहो गोक्षुब्धीया कथा ततः ।
पूतनादिवधो बाल्ये कौमारेऽघादिहिंसनम् ॥
केशोरे कंसहननं माथुरं चरितं तथा ।
ततस्तु यौवने प्रोक्ता लीला द्वारवतीभवा ॥
सर्वदैत्यवधो यत्र विवाहाश्च पृथग्विधाः ।
यत्र स्थित्वा जगन्नाथः कृष्णो योगेश्वरेश्वरः ॥
भूभारहरणं चक्रे परस्वहृन्नादिभिः ।
अष्टावक्रौघमाख्यानं पञ्चमोऽंश इती-
रितः ॥”

पुराणं

प्रथमभागस्य षष्ठ्यां ।
 “कलिजं चरितं प्रोक्तं चातुर्विध्यं लयस्य च ।
 ब्रह्मज्ञानसमुद्देशः खाण्डिक्यस्य निरूपितः ॥
 केशिञ्जनेन चेत्येष षष्ठोऽंशः परिकीर्तितः ॥”
 तस्य द्वितीयभागे ।
 “अतः परन्तु स्मृतेन शौनकादिभिरादरात् ।
 पृष्टेन चोदिताः श्वद्विष्णुधर्मोत्तराङ्गयाः ॥
 नानाधर्मकथाः पुण्या व्रतानि नियमा यमाः ।
 धर्मशास्त्रं चार्थशास्त्रं वेदान्तं ज्योतिषं तथा ॥
 वंशाख्यानं प्रकरणात् स्तोत्राणि मनवस्तथा ॥
 नानाविद्याश्रयाः प्रोक्ताः सर्वलोकोपकारकाः ।
 एतद्विष्णुपुराणं वै सर्वशास्त्रार्थसंग्रहम् ॥” * ॥
 तत्फलश्रुतिः ।
 “वाराहकल्पवृत्तान्तं व्यासेन कथितं त्विह ।
 यो नरः पठते भक्त्या यः श्रद्धोति च सादरम् ।
 तावुभौ विष्णुलोकं हि ब्रजेतां सुक्तभोगकौ ॥
 तत्त्वित्वा च यो दद्यादाषाढ्यां वृत्तधेनुना ।
 सहितं विष्णुभक्ताय पुराणार्थविदे हिज ।
 स याति वैष्णवं धाम विमानेनाकैवर्चसा ॥
 यश्च विष्णुपुराणस्य समनुक्रमणीं हिज ।
 कथयेच्छृणुयाद्वापि स पुराणफलं लभेत् ॥”
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
 चतुर्थपादे ६४ अध्यायः ॥ ३ ॥
 चतुर्थं वायुपुराणम् ।

ब्रह्मोवाच ।

“शृणु विप्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं वायवीयकम् ।
 यस्मिन् श्रुते लभेद्दाम रुद्रस्य परमात्मनः ॥
 चतुर्विंशतिसाहस्रं तत् पुराणं प्रकीर्तितम् ।
 श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्माग्न्याह मासतः ॥
 तद्वायवीयमुद्दिष्टं भागद्वयसमाचितम् ॥” * ॥
 तस्य पूर्वभागे ।
 “स्वर्गादिलक्षणं यत्र प्रोक्तं विप्र ! सविस्तरम् ।
 भवन्तरेषु वंशाश्च राज्ञां ये यत्र कीर्तिताः ।
 गयामुरस्य हननं विस्तराद्यत्र कीर्तितम् ॥
 मासानाञ्चैव माहात्म्यं माघस्योक्तं फलाधिकम् ।
 दानधर्मा राजधर्मा विस्तरेणोदितास्तथा ॥
 भूपातालककुब्जोमचारिणां यत्र निर्णयः ।
 व्रतादीनाञ्च पूर्वोऽयं विभागः समुदाहृतः ॥”
 तदुत्तरभागे ।
 “उत्तरे तस्य भागे तु नर्मदातीर्थवर्णनम् ।
 शिवस्य संहिताख्या वै विस्तरेण सुनीश्वर ! ॥
 यो देवः सर्वदेवानां दुर्विज्ञेयः सनातनः ।
 स तु सर्वात्मना यस्यास्तीरे तिष्ठति सन्ततम् ॥
 इदं ब्रह्मा हरिरिदं साक्षाच्चैदं परो हरः ।
 इदं ब्रह्म निराकारं कैवल्यं नर्मदाजलम् ॥
 भुवं लोकहितार्थाय शिवेन स्वप्नरीरतः ।
 शक्तिः कापि सरिद्रूपा रेवेयमवतारिता ॥
 ये वसन्त्युत्तरे कूले रुद्रस्यानुचरा हि ते ।
 वसन्ति याम्यतीरे ये लोकं ते यान्ति वैष्णवम् ॥
 ओंकारेश्वरमारभ्य यावत् पश्चिमसागरम् ।
 सङ्गमाः पञ्च च त्रिंशन्नदीनां पापनाशनाः ॥
 दशैकमुत्तरे तीरे त्रयोविंशति दक्षिणी ।

१८२.

पुराणं

पञ्चविंशतमः प्रोक्तो रेवासागरसङ्गमः ॥
 सङ्गमैः सहितान्येवं रेवातीरद्वयेऽपि च ।
 चतुःशतानि तीर्थानि प्रसिद्धानि च सन्ति हि ।
 षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टिकोव्यो सुनीश्वर ! ।
 सन्ति चान्यानि रेवायास्तीरयुग्मे पदे पदे ॥
 संहितेयं महापुण्या शिवस्य परमात्मनः ।
 नर्मदाचरितं यत्र वायुना परिकीर्तितम् ॥”
 तत्फलश्रुतिः ।
 “लिखित्वेदं पुराणम् गुह्यधेनुसमाचितम् ।
 आवण्यां यो ददेद्भक्त्या ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
 रुद्रलोके वसेत् सोऽपि यावदन्त्राश्चतुर्दश ।
 यः आवयेद्वा शृणुयाद्वायवीयमिदं नरः ।
 नियमेन हरिश्चाशी स रुद्रो नात्र संशयः ॥
 यश्चानुक्रमणेमेतां श्रद्धोति आवयेत वा ।
 सोऽपि सर्वपुराणस्य फलं श्रवणजं लभेत् ॥”
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
 चतुर्थपादे ६५ अध्यायः ॥ ४ ॥
 पञ्चमं श्रीभागवतपुराणम् ।

ब्रह्मोवाच ।

“मरीचे ! शृणु वक्ष्यामि वेदव्यासेन यत् कृतम् ।
 श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसन्मितम् ॥
 तदष्टादशसाहस्रकीर्तितं पापनाशनम् ।
 सुरपादप्ररूपोऽयं स्कन्धैर्द्वादभिर्भूतः ॥
 भगवानेव विप्र ! विश्वरूपी क्षमीरितः ॥”
 तस्य प्रथमस्कन्धे ।
 “तत्र तु प्रथमे स्कन्धे कृतवीणां समागमः ।
 व्यासस्य चरितं पुण्यं पाण्डवानां तथैव च ॥
 पारीक्षितसुपाख्यानमितीदं समुदाहृतम् ॥”
 द्वितीयस्कन्धे ।
 “परीक्षितकुसुमादे स्तुतिद्वयनिरूपणम् ।
 ब्रह्मनारदसंवादेऽवतारचरितान्तम् ॥
 पुराणलक्षणञ्चैव दृष्टिकारणसम्भवः ।
 द्वितीयोऽयं समुद्दिष्टः स्कन्धो व्यासेन धीमता ॥”
 तृतीयस्कन्धे ।
 “चरितं विदुरस्याथ मेनेयेणास्य सङ्गमः ।
 दृष्टिप्रकरणं पञ्चाद्वज्रक्षणः परमात्मनः ॥
 कापिलं साङ्गमप्यत्र तृतीयोऽयमुदाहृतः ॥”
 चतुर्थस्कन्धे ।
 “सत्याश्वरितमादौ तु भुवस्य चरितं ततः ।
 पृथोः पुण्यसमाख्यानं ततः प्राचीनवर्द्धिषः ।
 इत्येष तुर्यो गदितो विसर्गो स्कन्ध उत्तमः ॥”
 पञ्चमस्कन्धे ।
 “प्रियव्रतस्य चरितं तदंशानाञ्च पुण्यदम् ।
 ब्रह्माख्यानमर्गतानाञ्च लोकानां वर्णनन्तः ॥
 नरकस्थितिरित्येष संस्थाने पञ्चमो मतः ॥”
 षष्ठस्कन्धे ।
 “अजामिलस्य चरितं दक्षदृष्टिनिरूपणम् ॥
 वृत्राख्यानं ततः पञ्चान्तर्गतां जन्म पुण्यदम् ।
 षष्ठोऽयमुद्दिष्टः स्कन्धो व्यासेन परिपोषणे ॥”
 सप्तमस्कन्धे ।
 “प्रजादचरितं पुण्यं वर्णाश्रमनिरूपणम् ।
 सप्तमो गदितो वत्स ! वासनाकर्म्मकीर्तने ॥”

पुराणं

अष्टमस्कन्धे ।
 “गजेन्द्रमोक्षणाख्यानं भवन्तरनिरूपणम् ।
 समुद्रमथनञ्चैव वलिवैभववन्धनम् ॥
 मत्स्यावतारचरितमष्टमोऽयं प्रकीर्तितः ॥” * ॥
 नवमस्कन्धे ।
 “सूर्यवंशसमाख्यानं सोमवंशनिरूपणम् ।
 वंश्यानुचरिते प्रोक्तो नवमोऽयं महासत् ॥”
 दशमस्कन्धे ।
 “कण्वस्य बालचरितं कौमारश्च ब्रजस्थितः ॥
 केशोरं मथुरास्थानं यौवनं द्वारकास्थितः ।
 भूभारहरणञ्चात्र निरोधे दशमः स्तुतः ॥”
 एकादशस्कन्धे ।
 “नारदेन तु संवादी वसुदेवस्य कीर्तितः ।
 यदोश्च दत्तात्रेयश्च श्रीकृष्णोऽनन्तवत्स्य च ॥
 यादवानां मिथोऽन्तश्च सुक्तावेकादशः स्तुतः ॥”
 द्वादशस्कन्धे ।
 “भविष्यकलनिर्देशो मोक्षो राज्ञः परीक्षितः ।
 वेदशाखाप्रणयनं मार्कण्डेयतपः स्तुतम् ।
 सौरी विभूतिरुदिता सात्वती च ततः परम् ।
 पुराणसङ्गाकथनमाश्रये द्वादशो ह्ययम् ।
 इत्येवं कथितं वत्स ! श्रीमद्भागवतं तव ॥” * ॥
 तत्फलश्रुतिः ।
 “वक्तुः श्रोतुश्चोपदेशुरनुमोदितुरेव च ।
 साहाय्यकर्तुर्गैदितं भक्तिसुक्तिविसुक्तिदम् ॥
 प्रौष्ठपदां पूर्णिमायां हेमसिंहसमाचितम् ।
 देयं भागवतावेदं दिजाय प्रीतिपूर्वकम् ॥
 संपूज्य वस्त्रहेमादौर्भगवद्भक्तिमिच्छता ।
 धौऽप्यनुक्रमणीमेतां आवयेच्छृणुयात्तथा ।
 स पुराणश्रवणजं प्राप्नोति फलसुत्तमम् ॥” * ॥
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
 चतुर्थपादे ६६ अध्यायः ॥ ५ ॥
 षष्ठं नारदीयपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“शृणु विप्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं नारदीयकम् ।
 पञ्चविंशतिसाहस्रं बृहच्चित्रकथाश्रयम् ॥” * ॥
 तत्र पूर्वभागे प्रथमपादे ।
 “स्तुतशौनकसंवादः दृष्टिसंक्षेपवर्णनम् ।
 नानाधर्मकथाः पुण्याः प्रवृत्ते समुदाहृताः ॥
 प्राग्भागे प्रथमे पादे सनकेन महात्मना ॥”
 पूर्वभागे द्वितीयपादे ।
 “द्वितीये मोक्षधर्माख्ये मोक्षोपायनिरूपणम् ।
 वेदाङ्गानाञ्च कथनं शुकोत्पत्तिश्च विस्तरात् ।
 सनन्देन गदिता नारदाय मंहात्मने ॥” * ॥
 पूर्वभागे तृतीयपादे ।
 “महातन्त्रे समुद्दिष्टं पशुपाशविमोक्षणम् ।
 मन्त्राणां शोधनं दीक्षा मन्त्रोद्धारश्च पूजनम् ॥
 प्रयोगाः कवचं नामसहस्रं स्तोत्रमेव च ।
 गणेशसूर्यविष्णुनां शिवशङ्कोरनुक्रममात् ॥
 सनत्कुमारस्तुतिना नारदाय तृतीयके ॥”
 पूर्वभागे चतुर्थपादे ।
 “पुराणलक्षणञ्चैव प्रमाणं दानमेव च ॥
 पृथक् पृथक् समुद्दिष्टं दानकालपुरःसरम्

पुराणं

१८३

पुराणं

चेत्रादिसर्वमासेषु तिथीनाञ्च पृथक् पृथक् ॥
 प्रोक्तं प्रतिपदादीनां व्रतं सर्वघनाशनम् ।
 सनातनेन सुनिना नारदाय चतुर्थके ॥
 पूर्वभागेऽयमुद्दिष्टो बृहदाख्यानसंज्ञितः ॥”
 तदुत्तरभागे ।
 “अस्योत्तरे विभागे तु प्रश्न एकादशीव्रते ॥
 वशिष्ठेनाथ संवादो मान्वातुः परिकीर्तितः ।
 रुक्माङ्गदकथा पुण्या मोहिन्युत्पत्तिकर्म च ॥
 वसुधापञ्च मोहिन्यै पञ्चादुद्धरणक्रिया ।
 गङ्गाकथा पुण्यतमा गयायात्रानुकीर्तनम् ॥
 काश्या माहात्म्यमतुलं पुरुषोत्तमवर्णनम् ।
 यात्राविधानं चैत्रस्य वज्राख्यानसमन्वितम् ॥
 प्रयागस्याथ माहात्म्यं कुरुक्षेत्रस्य तत्परम् ।
 हरिद्वारस्य चाख्यानं कामोदाख्यानकं तथा ॥
 वदरीतीर्थमाहात्म्यं कामाख्यायास्तथैव च ।
 प्रभासस्य च माहात्म्यं पुराणाख्यानकं ततः ॥
 गौतमाख्यानकं पञ्चादेदपादस्त्वस्ततः ।
 गोकर्णक्षेत्रमाहात्म्यं लक्ष्मणाख्यानकं तथा ॥
 सेतुमाहात्म्यकथनं नर्मदातीर्थवर्णनम् ।
 अवन्त्याश्चैव माहात्म्यं मधुरायास्ततः परम् ॥
 वृन्दावनस्य महिमा वसोब्रह्मान्तिके गतिः ।
 मोहिनीचरितं पञ्चादेवं वै नारदीयकम् ॥”
 तत्फलश्रुतिः ।
 “यः शृणोति नरो भक्त्या श्रावयेद्वा समाहितः ।
 स याति ब्रह्मणो धाम नात्र कार्या विचारणा ॥
 यस्त्वेतद्दिष्यपूर्णायां धेनूनां सप्तकाचितम् ।
 प्रदद्याद्विजवर्याय स लभेन्नोत्तमेव च ॥
 यश्चातुक्रमणौमेतां नारदीयस्य वर्णयेत् ।
 शृणुयादेकचित्तेन सोऽपि स्वर्गं गतिं लभेत् ॥”
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
 चतुर्थपादे ६७ अध्यायः ॥ ६ ॥
 सप्तमं मार्कण्डेयपुराणम् ।
 श्रीब्रह्मोवाच ।
 “अथ ते संप्रवक्ष्यामि मार्कण्डेयाभिधं सुने ।
 पुराणं सुमहत् पुण्यं पठतां शृण्वतां सदा ॥
 यत्राधिकृत्य शकुनीन् सर्वधर्मनिरूपणम् ।
 मार्कण्डेयेन सुनिना जैमिनेः प्राक् समीरितम् ॥
 पक्षिणां धर्मसंज्ञानां ततो जन्मनिरूपणम् ।
 पूर्वजन्मकथा चैषां विक्रिया च दिवस्यते ॥
 तीर्थयात्रा बलस्यातो द्रौपदेयकथानकम् ।
 हरिश्चन्द्रकथा पुण्या युद्धमाङ्गीवकाभिधम् ॥
 पितापुत्रसमाख्यानं दत्तात्रेयकथा ततः ।
 हैहयस्याथ चरितं महाख्यानसमाचितम् ॥
 महालसाकथाचोक्ता ह्यलकचरिताचिता ।
 स्मृष्टिचंकीर्तनं पुण्यं नवधा परिकीर्तितम् ॥
 कल्याणकालनिर्देशो यत्तस्मिन्निरूपणम् ।
 रुद्रादिस्मृष्टिरप्युक्ता द्वीपवर्णानुकीर्तनम् ॥
 मनुनाञ्च कथा नाना कीर्तिताः प्रापहारिकाः ।
 तासु दुर्गाकथायन्तं पुण्यदा चाष्टमेऽन्तरे ॥
 तत्पश्चात् प्रणवोत्पत्तिस्त्वयीतेजःसमुद्भवः ।
 मार्कण्डेयस्य च जन्माख्या तस्माद्माहात्म्यसमाचिता ॥
 वैवस्वताचयश्चापि वत्सप्रश्नचरितं ततः ॥”

वनस्प्रीस्थाने वत्सप्री च पाठः ।
 “खनिचस्ततः प्रोक्ता कथा पुण्या महात्मनः ॥
 अविचित्रचरितं चैव किमिच्छव्रतकीर्तनम् ।
 नरिष्यन्तस्य चरितं इक्ष्वाकुचरितं ततः ॥
 तुलस्याश्चरितं पञ्चाद्रामचन्द्रस्य सत्कथा ।
 कुशवंशसमाख्यानं सोमवंशानुकीर्तनम् ॥
 पुरुवरः कथा पुण्या नहुषस्य कथाद्भुता ।
 ययातिचरितं पुण्यं यदुवंशानुकीर्तनम् ॥
 श्रीकृष्णबालचरितं माधुरं चरितं ततः ।
 द्वारकाचरितश्चाथ कथा सर्ववतारजा ॥
 ततः साङ्गसमुद्देशः प्रपञ्चासत्त्वकीर्तनम् ।
 मार्कण्डेयस्य चरितं पुराणश्रवणे फलम् ॥”
 तत्फलश्रुतिः ।
 “यः शृणोति नरो भक्त्या पुराणमिदमादरात् ।
 मार्कण्डेयाभिधं वत्स ! स लभेत् परमां गतिम् ॥
 यस्तु व्याकुरुते चैतच्छ्रुत्वा स लभते पदम् ॥
 तत् प्रयच्छेत्स्त्रिखित्वा यः सौवर्णकरिसंयुतम् ।
 कार्त्तिक्यां दिजवर्याय स लभेद्ब्रह्मणः पदम् ॥
 शृणोति श्रावयेद्वापि यश्चातुक्रमणौमिमाम् ।
 मार्कण्डेयपुराणस्य स लभेद्भक्तिं फलम् ॥”
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
 चतुर्थपादे ६८ अध्यायः ॥ ७ ॥
 अष्टमं अग्निपुराणम् ।
 श्रीब्रह्मोवाच ।
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि तवामेयपुराणकम् ।
 ईशानकल्पवृत्तान्तं वशिष्ठायानलोऽब्रवीत् ॥
 तत् पञ्चदशसाहस्रं नाम्नां चरितमद्भुतम् ।
 पठतां शृण्वताश्चैव सर्वपापहर्त्रं वृणाम् ॥
 प्रश्नपूर्वं पुराणस्य कथा सर्ववतारजा ।
 स्मृष्टिप्रकरणं चाथ विष्णुपूजादिकं ततः ॥
 अग्निकार्यं ततः पञ्चात्मन्तमुद्रादिलक्षणम् ।
 सर्वदेवीचाविधानञ्च अभिवेकिनिरूपणम् ॥
 लक्षणं मण्डलादीनां कुशाया मार्जनं ततः ।
 पवित्रारोपणविधिर्देवालयविधिस्ततः ॥
 शालग्रामादिपूजा च स्मृत्तिलक्ष्म पृथक् पृथक् ।
 न्यासादीनां विधानञ्च प्रतिष्ठा पूर्वका ततः ॥
 विनायकादिदेवाणां विधिर्ज्ञेयस्ततः परम् ।
 प्रतिष्ठा सर्वदेवानां ब्रह्माण्डस्य निरूपणम् ॥
 गङ्गादितीर्थमाहात्म्यं जम्बूदिद्वीपवर्णनम् ।
 ऊर्द्धाधोलोकरचना ज्योतिश्चक्रनिरूपणम् ॥
 ज्योतिषश्च ततः प्रोक्तं शास्त्रं युद्धजयार्थवम् ।
 षट्कर्म च ततः प्रोक्तं मन्त्रयन्त्रौषधीगणः ॥
 कुलिकादिसमर्चना च घोषान्यासविधिस्तथा ।
 कीटिहोमविधानञ्च तदन्तरनिरूपणम् ॥
 ब्रह्मचर्यादिधर्माश्च आहुकल्पविधिस्ततः ।
 ग्रहयज्ञस्ततः प्रोक्तो वैदिकसार्त्तिककर्म च ॥
 प्रायश्चित्तानुकथनं तिथीनाञ्च व्रतादिकम् ।
 वारव्रतानुकथनं नक्षत्रव्रतकीर्तनम् ॥
 मासिकव्रतनिर्देशो दीपदानविधिस्तथा ।
 नवग्रहाचर्चनं प्रोक्तं नरकाणां निरूपणम् ॥
 व्रतानाञ्चापि दानानां निरूपणमिहोदितम् ।
 नाडीचक्रसमुद्देशः सन्ध्याविधिरनुत्तमः ॥

पुराणं

गायत्र्यर्थस्य निर्देशो लिङ्गस्तोत्रं ततः परम् ।
 राजाभिवेकमन्त्रोक्तिर्धर्मकृत्यञ्च भूभुजाम् ॥
 स्वप्नाध्यायस्ततः प्रोक्तः शकुनादिनिरूपणम् ।
 मण्डलादिकनिर्देशो रणदीक्षाविधिस्ततः ॥
 रामोक्तगीतिनिर्देशो रत्नानां लक्षणं ततः ।
 धनुर्विद्या ततः प्रोक्ता अवहारप्रदर्शनम् ॥
 देवासुरविमर्शाख्या ह्यायुर्वेदनिरूपणम् ।
 गजादीनां चिकित्सा च तेषां शान्तिस्ततः परम् ॥
 गोनसादिचिकित्सा च नानापूजास्ततः परम् ।
 शान्तयश्चापि विविधा कृन्दः शास्त्रमतः परम् ॥
 साहित्यञ्च ततः पञ्चादेकार्णादिसमाह्वयः ।
 सिद्धिशिष्टानुशिष्टिश्च कोषः स्वर्गादिवर्गके ॥
 प्रलयानां लक्षणञ्च शरीरकनिरूपणम् ।
 वर्णनं नरकाणाञ्च योगशास्त्रमतः परम् ॥
 ब्रह्मज्ञानं ततः पश्चात् पुराणश्रवणे फलम् ।
 एतदाभ्येयकं विप्र ! पुराणं परिकीर्तितम् ॥”
 तत्फलश्रुतिः ।
 “तस्त्रिखित्वा तु यो दद्यात् सुवर्णकमलाचितम् ।
 तिलधेनुयुतं वापि मार्गशीर्ष्यां विधानतः ।
 पुराणार्थविदे सोऽथ स्वर्गलोके महीयते ॥
 एषानुक्रमणी प्रोक्ता तवामेयस्य भक्तिदा ।
 शृण्वतां पठताश्चैव वृणाश्चैव परत्र च ॥”
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
 चतुर्थपादे ६९ अध्यायः ॥ ८ ॥
 नवमं भविष्यपुराणम् ।
 श्रीब्रह्मोवाच ।
 “अथ ते संप्रवक्ष्यामि पुराणं सर्वसिद्धिदम् ।
 भविष्यं भरतः सर्वलोकाभीष्टप्रदायकम् ॥
 यत्राहं सर्वदेवानामादिकर्त्ता समुदातः ।
 स्मृष्टार्थं तत्र सङ्गातो मनुः स्वायम्भुवः पुरा ॥
 स मां प्रणम्य प्रपच्छ धर्मं सर्वार्थसाधकम् ।
 अहं तस्मै तदा प्रीतः प्रावोचं धर्मसंहिताम् ॥
 पुराणानां यदा व्यासो व्यासश्चक्रे महामतिः ।
 तदा तां संहितां सर्वां पञ्चधा यमजन्मसुनिः ॥
 अघोरकल्पवृत्तान्तानानाश्रयकथाचिताम् ॥”
 तत्र प्रथमपर्वणि ।
 “तत्रादिमं स्मृतं पर्वं ब्राह्मणं यत्राख्यपक्रमः ।
 स्मृतशौनकसंवादे पुराणप्रश्नसंक्रमः ।
 आदित्यचरितः प्रायः सर्वख्यानसमाचितः ॥
 स्मृष्टादिलक्षणोपेतः शास्त्रसर्वस्वरूपकः ।
 पुस्तलेखकलेखानां लक्षणञ्च ततः परम् ॥
 संस्काराणाञ्च सर्वेषां लक्षणञ्चात्र कीर्तितम् ।
 पञ्चत्यादितिथीनाञ्च कल्पाः सप्त च कीर्तिताः ॥
 अष्टम्याद्याः शेषकल्पा वैष्णवे पर्वणि स्मृताः ।
 शैवे च कामतो भिन्नाः सौरे चान्यकथाचयः ॥
 प्रतिसर्गाङ्गयं पञ्चानानाख्यानसमाचितम् ।
 पुराणस्योपसंहारसहितं पर्वं पञ्चमम् ॥
 यत्तु पञ्चसु पूर्वस्मिन् ब्रह्मणो महिमाधिकः ॥”
 द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमपर्वसु ।
 “धर्मो कामे च मोक्षे तु विष्णोश्चापि शिवस्य च ।
 द्वितीये च तृतीये च सौरो वर्गचतुष्टये ॥
 प्रतिसर्गाङ्गयं त्वन्यं प्रोक्तं सर्वकथाचितम् ।

पुराणं

समविष्टं विनिर्दिष्टं पञ्च व्यासेन धीमता ।
चतुर्दशसहस्रं पुराणं परिकीर्तितम् ।
भविष्यं सर्वदेवानां साध्यं यत्र प्रकीर्तितम् ॥
गुणानां तारतम्येन समं ब्रह्मेति हि श्रुतिः ॥”
तत्फलश्रुतिः ।
“तल्लिखित्वा तु यो दद्यात् पौत्र्यां विद्वान् विम-

त्यारः ।
गुह्येन युतं हेमवत्समाख्यविभूषणैः ॥
वाचकं पुस्तकस्यापि पूजयित्वा विधानतः ।
गन्धान्मेर्भाज्यभक्ष्यैश्च कृत्वा नीराजनादिकम् ।
यो वै जितेन्द्रियो भूत्वा सोपवासः समाहितः ॥
अथ वै यो नरो भक्त्वा कीर्त्तयेच्छृणुयादपि ।
स सुक्तः पातकैर्घोरैः प्रयाति ब्रह्मणः पदम् ॥
योऽप्यनुक्रमणीमेतां भविष्यस्य निरूपिताम् ।
पठेद्वा शृणुयाच्चैतौ सुक्तिं सुक्तिश्च विन्दतः ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०० अध्यायः ॥ ६ ॥
दशमं ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि पुराणं दशमं तव ।
ब्रह्मवैवर्तकं नाम वेदमार्गानुदर्शकम् ॥
सावर्ण्यैश्च भगवान् साक्षाद्देवैर्वर्णितः ।
नारदाय पुराणार्थं प्राह सर्वमलौकिकम् ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां सारः प्रीतिर्हरौ हरे ।
तयोरभेदसिद्ध्यर्थं ब्रह्मवैवर्तसुतमम् ॥
रथन्तरस्य कलास्य वृत्तान्तं यन्मयोदितम् ।
शतकोटिपुराणे तत् संचिप्य प्राह वेदवित् ॥
यासश्चतुर्धा संयस्य ब्रह्मवैवर्तसंज्ञितम् ।
अष्टादशसहस्रान्तं पुराणं परिकीर्तितम् ॥
ब्रह्मप्रकृतिविशेषैश्च कृष्णखण्डसमाहितम् ।
तत्र सूतर्षिसंवादे पुराणीयक्रमो मतः ॥”
तत्र प्रथमे ब्रह्मखण्डे ।
“सृष्टिप्रकरणं त्वात् ततो नारदवेधसोः ।
विवादः सुमहान् यत्र द्वयोरासीत् पराभवः ॥
शिवलोकगतिः पञ्चाज्ञानलाभः शिवानु-

सुतेः ।
शिववाक्येन तत्पश्चात् मरीचैः । नारदस्य च ॥
मननस्यैव सावर्ण्यार्थं सिद्धं रविते ।
आश्रमे सुमहत्पुण्ये त्रैलोक्याश्चकारिणि ।
एतद्वि ब्रह्मखण्डं हि श्रुतं पापविनाशनम् ॥”
द्वितीये प्रकृतिसखे ।
“ततः सावर्ण्यसंवादो नारदस्य समीरितः ।
कृष्णमाहात्म्यसंयुक्तो नानाख्यानकथोत्तरः ॥
प्रकृतेरंशभूतानां कलानाश्चापि वर्णितम् ।
माहात्म्यं पूजनाद्यश्च विस्तरेण यथास्थितम् ॥
एतत्प्रकृतिसखं हि श्रुतं भूतिविधायकम् ॥”
तृतीये गणेशखण्डे ।

“गणेशजन्मसंज्ञः सपुण्यकमहाव्रतम् ।
पार्वत्याः कार्त्तिकेयेन सह विशेषसम्भवः ॥
चरितं कार्त्तिकेयस्य जामदग्न्यस्य चाद्भुतम् ।
विवादः सुमहान् पञ्चाज्जामदग्न्यगणेशयोः ॥
एतद्विषयखण्डं हि सर्वविघ्नविनाशनम् ॥”

१८४

पुराणं

चतुर्थे श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।
“श्रीकृष्णजन्मसंप्रभो जन्माख्यानं ततोऽद्भुतम् ।
गोक्षेत्रे गमनं पश्चात् पूतनादिवधोऽद्भुतः ॥
वाल्मीकौमारजा लीला विविधास्तत्र वर्णिताः ।
रासक्रीडा च गोपीभिः शारदी ससुदाहता ॥
रहस्ये राधया क्रीडा वर्णिता बहुविस्तरा ॥
सहाक्रूरेण तत्पश्चात्सधुरागमनं हरेः ।
कंसदादीनां वधे वृत्ते साव्यस्य दिजसंस्कृतिः ॥
काश्यसान्दीपनेः पश्चाद्विद्योपादानमद्भुतम् ।
यवनस्य वधः पश्चाद्धारकागमनं हरेः ॥
नरकादिवधस्तत्र कृष्णेन विहितोऽद्भुतः ।
कृष्णखण्डमिदं विप्र ! वृष्णां संसारखण्डनम् ॥”
तत्फलश्रुतिः ।
“पठितश्च श्रुतं ध्यातं पूजितं चाभिवर्णितम् ।
इत्येतद्ब्रह्मवैवर्तं पुराणं चात्यलौकिकम् ॥
यासोक्तं चादिषम्भूतं पठन् शृण्वन् विमुच्यते ।
विज्ञानज्ञानप्रमत्तात् घोरात् संसारसागरात् ॥
लिखित्वेदं यो दद्यान्माध्यां धेनुसमाहितम् ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति स सुक्तोऽज्ञानवन्धनात् ॥
यश्चानुक्रमणीं वापि पठेद्वा शृणुयादपि ।
सोऽपि कृष्णप्रसादेन लभते वाञ्छितं फलम् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०१ अध्यायः ॥ १० ॥
एकादशं लिङ्गपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“शृणु पुत्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं लिङ्गसंज्ञितम् ।
पठतां शृण्वताश्चैव भक्तिसुक्तिप्रदायकम् ॥
यच्च लिङ्गाभिर्धनं तिष्ठन् वद्विलिङ्गे हरोऽभ्यधात् ।
मह्यं धर्मादिसिद्ध्यर्थं अभिकल्पकथाश्रयम् ॥
तदेव यासदेवेन भागदयसमाहितम् ।
पुराणं लिङ्गसुदितं ब्रह्माख्यानविचित्रितम् ॥
तदेकादशसाहस्रं हरमाहात्म्यसूचकम् ।
परं सर्वपुराणानां सारभूतं जगत्त्रये ॥
पुराणोपक्रमे प्रथमः सृष्टिसंज्ञेयः पुरा ॥”
तत्र पूर्वभागे ।
“योगाख्यानं ततः प्रोक्तं कल्याणानं ततः परम् ॥
लिङ्गोद्भवस्तद्वर्चा च कीर्त्तिता हि ततः परम् ।
सनत्कुमारशैलादिसंवादश्चाथ पावनः ॥
ततो दधीचिचरितं युगधर्मनिरूपणम् ।
ततो भुवनकोषाख्या सूर्यसोमान्वयस्ततः ॥
ततश्च विस्तरात् सर्गस्थिपुराख्यानं तथा ।
लिङ्गप्रतिष्ठा च ततः पशुपाशविमोक्षणम् ॥
शिवव्रतानि च तथा सदाचारनिरूपणम् ।
प्रायश्चित्तान्तरिक्षानि काशीश्रीशैलवर्णनम् ॥
अन्धज्ञाख्यानं पश्चाद्धारकचरितं पुनः ।
वृत्तिचरितं पश्चाज्जलन्तरवधस्ततः ॥
शैवं सहस्रनामाथ दत्तयज्ञविनाशनम् ।
कामस्य दहनं पश्चात् गिरिजायाः करग्रहः ॥
ततो विनायकाख्यानं वृथाख्यानं शिवस्य च ।
उपमन्युकथा चापि पूर्वभाग इतीरितः ॥”
तदुत्तरभागे ।
“विष्णुमाहात्म्यकथनमम्बरीषकथा ततः ।

पुराणं

सनत्कुमारनन्दीशसंवादश्च पुनर्मुने ! ॥
शिवमाहात्म्यसंयुक्तख्यानयागादिकं ततः ।
सूर्यपूजाविधिश्चैव शिवपूजा च सुक्तिदा ॥
दानानि बहुधोक्तानि आड्यकरणस्ततः ।
प्रतिष्ठा तत्र गदिता ततोऽघोरस्य कीर्त्तनम् ॥
ब्रजेश्वरी महाविद्या गायत्रीमहिमा ततः ।
त्रासकस्य च माहात्म्यं पुराणश्रवणस्य च ॥
एतस्योपरिभागस्ते लैङ्गस्य कथितो मया ।
यासेन हि निबद्धस्य रुद्रमाहात्म्यसूचिनः ॥”
तत्फलश्रुतिः ।
“लिखित्वेतत् पुराणं तु तिलधेनुसमाहितम् ।
फालगुण्यां पूर्णिमायां यो दद्याद्भक्त्या द्विजातये ।
स लभेच्छिवसायुष्यं चरामरणवर्जितः ॥
यः पठेच्छृणुयादपि लैङ्गं पापापहं नरः ।
स भुक्तभोगो लोकेऽस्मिन्नन्ते शिवपुरं व्रजेत् ॥
लिङ्गागुक्रमणीमेतां पठेद् यः शृणुयात् तथा ।
तावुभौ शिवभक्तौ तु लोकद्वितीयभोगिनौ ।
जायेतां गिरिजाभर्तुः प्रसादान्नञ्च संशयः ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०२ अध्यायः ॥ ११ ॥
द्वादशं वराहपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि वाराहं वै पुराणकम् ।
भागदययुतं शश्वद्विष्णुमाहात्म्यसूचकम् ॥
मानवस्य तु कल्पस्य प्रसङ्गं मत्कृतं पुरा ।
निबन्धन् पुराणेऽस्मिंश्चतुर्विंशसहस्रके ॥
यासो हि विदुषां श्रेष्ठः साक्षान्नागायणो भुवि ।
तत्रादौ शुभसंवादः स्मृतो भूमिवराहयोः ॥”
तत्र पूर्वभागे ।
“अथादिकृतवृत्तान्ते रथस्य चरितं ततः ।
दुर्जयाय च तत्पश्चाच्छ्राद्धकल्प उदीरितः ॥
महातपस आख्यानं गौर्धनपत्तिस्ततः परम् ।
विनायकस्य नागानां सेनान्यादित्ययोरपि ॥
गणानाश्च तथा देव्या धनदस्य वृषस्य च ।
आख्यानं सत्यतपसो व्रताख्यानसमन्वितम् ॥
अगस्त्यगीता तत्पश्चाद्भद्रगीता प्रकीर्त्तिता ।
महिषासुरविध्वंसं माहात्म्यञ्च त्रिप्रकृतिजम् ॥
पर्वार्थायस्ततः श्वेतोपाख्यानं गोप्रदानिकम् ।
इत्यादिकृतवृत्तान्तं प्रथमोद्देशनामकम् ॥
भगवद्धर्मके पश्चाद्ब्रततीर्थकथानकम् ।
द्वात्रिंशदपराधानां प्रायश्चित्तं शरीरकम् ॥
तीर्थानाश्चापि सर्वेषां माहात्म्यं पृथगीरितम् ।
मथुराया विशेषेण आह्लादीनां विधिस्ततः ॥
वर्णनं यमलोकस्य ऋषिपुत्रप्रसङ्गतः ।
विपाकः कर्मणाश्चैव विष्णुव्रतनिरूपणम् ॥
गोकर्णस्य च माहात्म्यं कीर्त्तितं पापनाशनम् ।
इत्येव पूर्वभागोऽस्य पुराणस्य निरूपितः ॥”
उत्तरभागे ।
“उत्तरे प्रविभागे तु पुलस्त्यकुराजयोः ।
संवादे सर्वतीर्थानां माहात्म्यं विस्तारानुपपन्नम् ॥
अप्रोषधम्माश्चाख्याताः पौष्करं पुण्यपर्व च ।
इत्येवं तव वाराहं प्रोक्तं पापविनाशनम् ॥”

पुराण

१८५

पुराण

तत्प्रलम्बुतिः ।

“पठतां श्रद्धां तच्चैव भगवद्भक्तिवर्द्धनम् ।
काञ्चनं गरुडं कृत्वा तिलधेनुसमाचितम् ॥
लिखितैश्च यो दद्याच्चैत्रां विप्राय भक्तितः ।
स लभेद्द्वैपायं धाम देवर्षिगणवन्दितः ॥
यो वारुकमणीमेतां श्रद्धोत्थपि पठत्यपि ।
सोऽपि भक्तिं लभेद्भिषां संसारोच्छेदकारि-
णीम् ॥” * ॥

इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०३ अध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशं स्कन्दपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“शृणु वक्ष्ये मरीचि । च पुराणं स्कन्दसंज्ञितम् ।
यस्मिन् प्रतिपदं साक्षात्माहादेवो व्यवस्थितः ॥
पुराणे शतकोटौ तु वक्ष्येवं वर्णितं मया ।
लघितस्यार्थजातस्य सारो यासेन कीर्तितः ॥
स्कन्दाज्ञयस्तत्र खण्डाः सप्तैव परिकल्पिताः ।
एकाशीतिसहस्रान्तु स्कान्दं सर्वाध्वकृन्तनम् ॥
यः श्रद्धोति पठेदापि स तु साक्षाच्छिवः स्थितः ।
यच्च माहेश्वरा धर्माः षण्मुखेन प्रकाशिताः ॥
कल्पे तत्पुरुषे वृत्ताः सर्वसिद्धिविधायकाः ॥”
तत्र प्रथमे माहेश्वरखण्डे ।

“तस्य माहेश्वरश्चादः खण्डः पापप्रणाशनः ॥
किञ्चित्पुनार्कसाहसो बहुपुण्यो बृहत्कथः ।
सुचरित्रशतैर्युक्तः स्कन्दमाहात्म्यसूचकः ॥
यच्च केदारमाहात्म्ये पुराणोपक्रमः पुरा ।
दक्षयज्ञकथा पञ्चाच्छिवलिङ्गाचने फलम् ॥
समुद्रमथनाख्यानं देवेन्द्रचरितं ततः ।
पार्वत्याः समुपाख्यानं विवाहस्तदनन्तरम् ॥
कुमारोत्पत्तिकथनं ततस्तारकसङ्गरः ।
ततः पशुपताख्यानं चण्डाख्यानसमाचितम् ॥
दूतप्रवर्तनाख्यानं नारदेन समागमः ।
ततः कुमारमाहात्म्ये पञ्चतीर्थकथानकम् ॥
धर्मवर्मनुपाख्यानं नदीसागरकीर्तनम् ।
इन्द्रदुम्भकथा पञ्चानाडीजङ्गकथाचिता ॥
प्रादुर्भावस्ततो मच्छाः कथा दमनकस्य च ।
महीसागरसंयोगः कुमारेशकथा ततः ॥
ततस्तारकयुद्धञ्च नानाख्यानसमाचितम् ।
वधश्च तारकस्याथ पञ्चलिङ्गनिवेशनम् ॥
द्वीपाख्यानं ततः पुण्यं ऊर्ध्वलोकव्यवस्थितः ।
ब्रह्माण्डस्थितिमानश्च वर्करेशकथानकम् ॥
महाकालसमुद्भूतिः कथा चास्य महाद्भुता ।
वासुदेवस्य माहात्म्यं कोरितीर्थं ततः परम् ॥
नानातीर्थसमाख्यानं गुप्तज्ञेयं प्रकीर्तितम् ।
पाण्डवानां कथा पुण्या महाविद्याप्रसाधनम् ॥
तीर्थयात्रासमाप्तिश्च कौमारमिदमद्भुतम् ।
अरुणाचलमाहात्म्ये सनकब्रह्मसंकथा ॥
गौरीतपःसमाख्यानं तत्तत्तीर्थनिरूपणम् ।
महिषासुरजाख्यानं वधश्चास्य महाद्भुतः ॥
श्रीणाचले शिवाख्यानं नित्यदा परिकीर्तितम् ।
इत्येव कथितः स्कान्दे खण्डो माहेश्वरीऽद्-
भुतः ॥”

द्वितीये वैष्णवखण्डे ।

“द्वितीयो वैष्णवः खण्डस्तस्याख्यानानि मे शृणु ।
प्रथमं भूमिवाराहं समाख्यानं प्रकीर्तितम् ॥
यच्च वोचककुत्रस्य माहात्म्यं पापनाशनम् ।
कमलायाः कथा पुण्या श्रीनिवासस्थितस्ततः ॥
कुलालाख्यानकं चात्र सुवर्णसुखरीकथा ।
नानाख्यानसमायुक्ता भारद्वाजकथाद्भुता ॥
मतङ्गाञ्जनसंवादः कीर्तितः पापनाशनः ।
पुरुषोत्तममाहात्म्यं कीर्तितं चोत्कले ततः ॥
मार्कण्डेयसमाख्यानमम्बरीषस्य भूपतेः ।
इन्द्रद्युम्नस्य चाख्यानं विद्यापतिकथा शुभा ॥
जैमिनेः समुपाख्यानं नारदस्यापि वाङ्मयम् ।
नीलकण्ठसमाख्यानं नारसिंहोपवर्णनम् ॥
अश्वमेधकथा राज्ञो ब्रह्मलोकगतिस्तथा ।
रथयात्राविधिः पञ्चाञ्जनस्नानविधिस्तथा ॥
दक्षिणाश्वत्थपाख्यानं गुण्डिचाख्यानकं ततः ।
रथरक्षाविधानञ्च शयनोत्सवकीर्तनम् ॥
श्वेतोपाख्यानमचोक्तं बहुपुण्यं विनिरूपणम् ।
दोलोत्सवो भगवतो व्रतं सांवत्सराभिधम् ॥
पूजा च कामिभिर्विष्णोरुद्दालकनियोगकः ।
मोक्षसाधनमचोक्तं नानायोगनिरूपणम् ॥
दशावतारकथनं स्नानादिपरिकीर्तनम् ।
ततो वदरिकायाश्च माहात्म्यं पापनाशनम् ॥
अमराद्वितीर्थमाहात्म्यं वैनेतेयशिलाभवनम् ।
कारणं भगवद्वासे तीर्थं कापालमोचनम् ॥
पञ्चधाराभिधं तीर्थं मेरुसंस्थापनं तथा ।
ततः कार्तिकमाहात्म्ये माहात्म्यं मदनालसम् ॥
धूम्रकोशसमाख्यानं दिनकल्यानि कार्तिके ।
पञ्चभौषत्रताख्यानं कीर्तितं मुक्तिमुक्तिदम् ॥
तद्व्रतस्य च माहात्म्ये विधानं स्नानजं तथा ।
पुष्पादिकीर्तनं चात्र मालाधारणपुण्यकम् ॥
पञ्चाहस्तस्नानपुण्यं घण्टानादादिजं फलम् ।
नानापुण्यार्चनफलं तुलसीद्वजं फलम् ॥
नैवेद्यस्य च माहात्म्यं हरिवासरकीर्तनम् ।
अखण्डेकादशीपुण्यं तथा जागरणस्य च ॥
मत्स्योत्सवविधानञ्च नाममाहात्म्यकीर्तनम् ।
ध्यानादिपुण्यकथनं माहात्म्यं मथुराभवनम् ॥
मथुरातीर्थमाहात्म्यं पृथगुक्तं ततः परम् ।
वनानां द्वादशानाञ्च माहात्म्यं कीर्तितं ततः ॥
श्रीमद्भागवतस्यात्र माहात्म्यं कीर्तितं परम् ।
वज्रप्राणिलसंवादं अन्तर्जालाप्रकाशकम् ॥
ततो माघस्य माहात्म्यं स्नानदानजपोद्भवम् ।
नानाख्यानसमायुक्तं दशाध्याये निरूपितम् ॥
ततो वैशाखमाहात्म्ये श्रद्धादानादिजं फलम् ।
जलदानादिविधयः कामाख्यानमतः परम् ॥
श्रुतदेवस्य चरितं व्याधोपाख्यानमद्भुतम् ।
तथाक्षयतृतीयादेर्विशेषात् पुण्यकीर्तनम् ॥
ततस्त्रयोध्यामाहात्म्ये चक्रब्रह्माङ्गतीर्थके ।
अष्टपापविमोक्षाख्ये तथाधारसहस्रकम् ॥
स्वर्गद्वारं चन्द्रहरिधर्महर्षपवर्णनम् ।
खण्डवृक्षपाख्यानं तिलोदा सरयूयुतिः ॥
सीताकुण्डं गुप्तहरिः सरयूधराराधयः ।

पुराण

गोप्रचारश्च दुग्धोदं गुरुकुण्डादिपञ्चकम् ॥
घोषार्कादीनि तीर्थानि त्रयोदश ततः परम् ।
गयाकूपस्य माहात्म्यं सर्वाध्वविनिवर्तकम् ॥
माख्ययात्रमपूर्वाणि तीर्थानि तदनन्तरम् ।
अजितादिमानसाद्वितीर्थानि शदितानि च ॥
इत्येव वैष्णवः खण्डो द्वितीयः परिकीर्तितः ॥”
तृतीये ब्रह्मखण्डे ।
“अतः परं ब्रह्मखण्डं मरीचि । शृणु पुण्यदम् ।
यच्च वै मेतुमाहात्म्ये फलं स्नानेक्ष्मणोद्भवम् ॥
गालवस्य तपश्चर्या राजसाख्यानकं ततः ।
चक्रतीर्थदिमाहात्म्यं देवीपतनसंयुतम् ॥
वेतालतीर्थमहिमा पापनाशादिकीर्तनम् ।
मङ्गलादिकमाहात्म्यं ब्रह्मकुण्डादिवर्णनम् ॥
हनूमन्कुण्डमहिमागस्थतीर्थभवं फलम् ॥
रामतीर्थदिकथनं लक्ष्मीतीर्थनिरूपणम् ।
शृङ्गाद्वितीर्थमहिमा तथा साध्यान्ततादिजः ॥
धनुष्कोट्यादिमाहात्म्यं चौरकुण्डादिजं तथा ।
गायत्रादिकतीर्थानां माहात्म्यं चात्र कीर्ति-
तम् ॥

रामनाथस्य महिमा तत्त्वज्ञानोपदेशनम् ।
यात्राविधानकथनं सेतौ सुक्तिप्रदं शृणाम् ॥
धर्मारण्यस्य माहात्म्यं ततः परमुदीरितम् ।
स्याणुः स्कन्दाय भगवान् यच्च तत्त्वसुपादिश्रुत् ॥
धर्मारण्यसुसंभूतिस्तत्पुण्यपरिकीर्तनम् ।
कर्मसिद्धेः समाख्यानं ऋषिवंशनिरूपणम् ॥
अमरातीर्थसुखानां माहात्म्यं यच्च कीर्ति-
तम् ।

वर्णानामाश्रमानाञ्च धर्मतत्त्वनिरूपणम् ॥
देवस्थानविभागश्च वकुलार्ककथा शुभा ।
छत्रा नन्दा तथा शान्ता श्रीमाता च मतङ्गिनी ॥
पुण्यदात्राः समाख्याता यच्च देव्यः समास्थिताः ।
इन्द्रेश्वरादिमाहात्म्यं द्वारकादिनिरूपणम् ॥
लोहासुरसमाख्यानं गङ्गाकूपनिरूपणम् ।
श्रीरामचरितश्चैव सत्यमन्दिरवर्णनम् ॥
जीर्णोद्धारस्य कथनं शासनप्रतिपादनम् ।
जातिभेदप्रकथनं स्तुतिधर्मनिरूपणम् ॥
ततस्तु वैष्णवा धर्मा नानाख्यानैरुदीरिताः ।
चातुर्मास्ये ततः पुण्ये सर्वधर्मनिरूपणम् ॥
दानप्रशंसा तत्पञ्चाद्व्रतस्य महिमा ततः ।
तपसश्चैव पूजायाः सच्छिद्रकथनं ततः ॥
प्रकृतीनां भिदाख्यानं शालग्रामनिरूपणम् ।
तारकस्य वधोपायो त्र्यक्षाक्षी महिमा तथा ॥
विष्णोः शापश्च वृक्षत्वं पार्वत्यनुनयस्ततः ।
हरस्य ताण्डवं वृत्तं रामनामनिरूपणम् ॥
हरस्य लिङ्गपतनं कथायै जवनस्य च ।
पार्वतीजन्मचरितं तारकस्य वधोद्भुतः ॥
प्रणवैश्वर्यकथनं तारकाचरितं पुनः ।
दक्षयज्ञसमाप्तिश्च द्वादशाक्षररूपणम् ॥
ज्ञानयोगसमाख्यानं महिमा द्वादशार्थजः ।
श्रवणादिकपुण्यञ्च कीर्तितं शर्मदं शृणाम् ॥”
तृतीये ब्रह्मखण्डस्योत्तरभागे ।
“ततो ब्रह्मोत्तरे भागे शिवस्य महिमाद्भुतः ।

पुराणं

पञ्चाक्षरस्य महिमा गोकर्णमहिमा ततः ॥
 शिवरात्रेश्वरमहिमा प्रदोषव्रतकीर्तनम् ।
 सोमवारव्रतश्चापि सीमन्तन्याः कथानकम् ॥
 भद्रायुत्पत्तिकथनं सदाचारनिरूपणम् ।
 शिववर्त्मसमुद्देशो भद्रायुद्वाहवर्णनम् ॥
 भद्रायुमहिमा चापि भस्ममाहात्म्यकीर्तनम् ।
 श्वराख्यानकश्चैव उमामाहेश्वरव्रतम् ॥
 रुद्राक्षस्य च माहात्म्यं रुद्राध्यायस्य पुराणकम् ।
 श्वरादिकपुराणं ब्रह्मखण्डोऽयमैरितः ॥ * ॥
 चतुर्थे काशीखण्डे ।
 “अतः परं चतुर्थं तु काशीखण्डमुत्तमम् ।
 विन्ध्यनारदयोश्च संवादः परिकीर्तितः ॥
 सत्यलोकप्रभावश्चागस्त्यावासे सुरागमः ।
 पतिव्रताचरित्रश्च तीर्थचर्याप्रशंसनम् ॥
 ततश्च सप्तपुर्याख्या संयमिन्या निरूपणम् ।
 ब्रह्मस्य च तथेन्द्राम्बोलोकादिः शिवशर्मणः ॥
 अग्नेः समुद्रवक्षैव क्रत्यादखण्डसम्भवः ।
 गन्धर्वलकापुर्योरीश्वर्याश्च समुद्रवः ॥
 चन्द्रोदुधलोकानां कुजेज्याकसुवां क्रमात् ।
 सप्तर्षीणां ध्रुवस्यापि तपोलोकस्य वर्णनम् ॥
 ध्रुवलोककथा पुराणा सत्यलोकनिरीक्षणम् ।
 स्कन्दागस्त्यसमालापौ मणिकर्णिसमुद्रवः ॥
 प्रभावश्चापि गङ्गाया गङ्गानामसहस्रकम् ।
 वाराणसीप्रशंसा च भैरवाविर्भवस्ततः ॥
 दण्डपाणिज्ञानवाप्योद्भवः समनन्तरम् ।
 ततः कलावत्याख्यानं सदाचारनिरूपणम् ॥
 ब्रह्मचारिसमाख्यानं ततः स्त्रीलक्षणां च ।
 कल्याणव्यतिरेकेशो ह्यविमुक्तेश्वरवर्णनम् ॥
 गृहस्थयोगिनोर्धर्माः कालज्ञानं ततः परम् ।
 दिवोदासकथा पुराणा काशीवर्णनमेव च ॥
 योगिचर्चा च लोलाकीर्तनशार्ङ्गका कथा ।
 हृषीकेश तात्पर्याख्याकार्कस्योदयस्ततः ॥
 दशान्वमेधतीर्थाख्या मन्दराच गणायामः ।
 पिशाचमोचनाख्यानं गणेशप्रघणनतः ॥
 मायागणपतेश्चायं भुवि प्रादुर्भवस्ततः ।
 विष्णुमायाप्रपञ्चोऽयं दिवोदासविमोक्षणम् ॥
 ततः पञ्चनदोत्पत्तिर्विन्दुमाधवसम्भवः ।
 ततो वैष्णवतीर्थाख्या शूलिनः काशिकागमः ॥
 जैगीषव्येण संवादो ज्येष्ठेशाख्या महेशितुः ।
 चेन्नाख्यानं कन्दकेश्याधेश्वरसमुद्रवः ॥
 शैलेश्वरकेश्वरयोः कृत्तिवासस्य चोद्भवः ।
 देवतानामधिष्ठानं दुर्गासुरपराक्रमः ॥
 दुर्गाया विजयश्चायं ओङ्कारेश्वरस्य वर्णनम् ।
 पुनरोङ्कारमाहात्म्यं त्रिलोचनसमुद्रवः ॥
 केदारखा च धर्मशकथा विश्वसुजोद्भवा ।
 वीरेश्वरसमाख्यानं गङ्गामाहात्म्यकीर्तनम् ॥
 विश्वकर्म्मशमहिमा दक्षयज्ञोद्भवस्तथा ।
 सतीशस्यान्वतेष्टादेर्भुजस्तम्भः पराशरः ॥
 क्षेत्रतीर्थकदम्बश्च सुक्तिमण्डपसंकथा ।
 विश्वेशविभवश्चायं ततो यात्रापरिक्रमः ॥ * ॥
 पञ्चमे अवन्तीखण्डे ।
 “अतः परं त्वन्त्याख्यं शृणु खण्डं पञ्चकम् ।

१८६

पुराणं

महाकालवनाख्यानं ब्रह्मशीर्षच्छिदा ततः ॥
 प्रायश्चित्तविधिश्चाग्नेरुत्पत्तिश्च सुरागमः ।
 देवदीक्षा शिवस्तोत्रं नानापातकनाशनम् ॥
 कपालमोचनाख्यानं महाकालवनस्थितिः ।
 तीर्थं कलकलेशस्य सर्वपापप्रणाशनम् ॥
 कुण्डमश्वरसंज्ञं च सगे रुद्रस्य पुराणदम् ।
 कुटुम्बेश्वरं विद्याधर्मकटेश्वरतीर्थकम् ॥
 खर्गद्वारं चतुःसिन्धुतीर्थं शङ्करवापिका ।
 सकाराकगन्धवतीतीर्थम्यापप्रणाशनम् ॥
 दशान्वमेधेकानं प्रातरीर्थं च हरिसिद्धिदम् ।
 पिशाचकादियात्रा च हनूमत्कथमेश्वरौ ॥
 महाकालेश्वरात्रा च वल्मीकेश्वरतीर्थकम् ॥
 शृङ्गेभेशोपाख्यानं कुशस्थल्याः प्रदक्षिणम् ।
 अक्रूरमन्दाकिन्यङ्गपादचन्द्राकवैभवम् ॥
 करभेशकुक्कुटेशलङ्कुकेशादितीर्थकम् ।
 मार्कण्डेयं यज्ञवापी सोमेशं नरकान्तकम् ॥
 केदारेश्वररामेशसौभाग्येशनरार्ककम् ।
 केशार्कं शक्तिभेदश्च खण्डचरसुखानि च ॥
 ओङ्कारेशादितीर्थानि अन्यकस्तुतिर्कीर्तनम् ।
 कालारण्ये लिङ्गसङ्गा खर्गशृङ्गाभिधानकम् ॥
 कुशस्थल्या अवन्त्याश्चोच्चयिन्या अभिधानकम् ।
 पद्मावती कुसुमवत्यमरावतीतिनामकम् ॥
 विशालाप्रतिकल्पाभिधाने च ज्वरशान्तिकम् ।
 शिप्रास्नानादिकफलं नागोन्मीता शिवस्तुतिः ॥
 हिरण्यवधवाख्यानं तीर्थं सुन्दरकुण्डकम् ।
 नीलगङ्गा पुष्कराख्यं विन्ध्यावासनतीर्थकम् ॥
 पूरुषोत्तमाधिमासं तत्तीर्थं धावनाशनम् ।
 गोमतीवामने कुण्डे विष्णोर्नामसहस्रकम् ॥
 वीरेश्वरसरः कालभैरवस्य च तीर्थके ।
 महिमा नागपञ्चम्यां वृषिहस्य जयन्तिका ॥
 कुटुम्बेश्वरात्रा च देवसाधककीर्तनम् ।
 कर्कराजाख्यतीर्थश्च विष्णेशादिसुरोहनम् ॥
 रुद्रकुण्डप्रभृतिषु बहुतीर्थनिरूपणम् ।
 यात्रादतीर्थजा पुराणा रेवामाहात्म्यसुच्यते ॥
 धर्मपुराणस्य वैराग्ये मार्कण्डेयेन सङ्गमः ।
 प्राक्तन्यानुभावाख्यानं चण्डतापरिकीर्तनम् ॥
 कल्पे कल्पे पृथक् नाम नर्मदायाः प्रकीर्तितम् ।
 क्तवमर्षं नार्मदश्च कालरात्रिकथा ततः ॥
 महादेवस्तुतिः पञ्चात् पृथक्कथयतादृष्टता ।
 विशल्याख्यानं पञ्चाज्जालेश्वरकथा तथा ॥
 गौरीव्रतसमाख्यानं त्रिपुरज्वालनततः ।
 देहपातविधानश्च कावेरीसङ्गमस्ततः ॥
 दारुतीर्थं ब्रह्मवर्चं यज्ञेश्वरकथानकम् ।
 अमितीर्थं रवित्तीर्थं मेघनादं दिदारुकम् ॥
 देवतीर्थं नर्मदेशं कपिलाख्यां करङ्गकम् ।
 कुण्डलेशं पिप्पलादं विमलेशं शूलभित् ॥
 शचीहरणमाख्यातमन्वकस्य वधस्ततः ।
 शूलभेदोद्भवो यत्र दानधर्माः पृथग्विधाः ॥
 आख्यानं दीर्घतपस ऋष्यशृङ्गकथा ततः ।
 चित्रसेनकथा पुराणा काशिराजस्य मोक्षणम् ॥
 ततो देवशिलाख्यानं श्वरीचरिताचितम् ।
 आधाख्यानं ततः पुराणं पुष्करिण्यर्कतीर्थकम् ॥

पुराणं

आपिलेश्वरतीर्थं शक्रतीर्थं करोटिकम् ।
 कुमारेशमगस्त्येशं चवनेशं मातृजम् ॥
 लोकेशं धनदेशं भङ्गलेशं कामजम् ।
 नागेशश्चापि गोपारं गौतमं शङ्खचूडजम् ॥
 नारदेशं नन्दिकेशं वरुणेश्वरतीर्थकम् ।
 दधिस्कन्दादितीर्थानि हनूमन्तेश्वरन्ततः ॥
 रामेश्वरादितीर्थानि सोमेशं पिङ्गलेश्वरम् ।
 ऋणमोक्षं कपिलेशं पूतिकेशं जलेश्वरम् ॥
 चण्डार्कयमतीर्थं कङ्कोडीशं नान्दिकम् ।
 नारायणश्च कोटीशं व्यासतीर्थं प्रभासिकम् ॥
 नागेशं सङ्कर्षणं मन्मथेश्वरतीर्थकम् ।
 एरवतीसङ्गमं पुराणं सुवर्णाशिलतीर्थकम् ॥
 करङ्गं कामहं तीर्थं भाङ्गीरं रोहिणीभवम् ।
 चक्रतीर्थं धौतपापं स्कान्दमाङ्गिरसाङ्गम् ॥
 कोटितीर्थमयोन्याख्यमङ्गाराख्यं त्रिलोचनम् ।
 इन्द्रेण कम्बुकेशं सोमेशं कोहनेशकम् ॥
 नार्मदं चार्कमाग्रेयं भागवतेश्वरसत्तमम् ।
 ब्राह्मं देवश्च भागेशमादिवाराह्यं कवे ॥
 रामेशमथ सिद्धेशमाह्वयं कङ्कटेश्वरम् ।
 शार्ङ्गं सौम्यं नान्दं तापेशं रुक्मिणीभवम् ॥
 योजनेशं वराहेशं द्वादशीशिवतीर्थके ।
 सिद्धेशं मङ्गलेशं लिङ्गवाराहतीर्थकम् ॥
 कुण्डेशं श्वेतवाराहं भागवतेशं रवीश्वरम् ।
 शुक्लादीनि च तीर्थानि हूँकारस्वामितीर्थकम् ॥
 सङ्गमेशं नारकेशं मोक्षं सार्पं गोपकम् ।
 नागं शम्भुश्च सिद्धेशं मार्कण्डाकरतीर्थके ॥
 कामोदशूलारोपाख्यं माण्ड्यं गोपकेश्वरम् ।
 कपिलेशं पिङ्गलेशं भूतेशं गाङ्गौतमे ॥
 आश्वमेधं भृगुकच्छं केदारेशं पापशुत् ।
 खनखलेशं जालेशं शालग्रामं वराहकम् ॥
 चन्द्रप्रभासमादित्यं औपत्याख्यं हंसकम् ।
 मूलस्थानं शूलेशमायाचित्रदेवकम् ॥
 शिखीशं कोटितीर्थं दशकथं सुवर्णकम् ।
 ऋणमोक्षं भारभूतिरवास्ते पुंखसुखिमम् ॥
 आमलेशं कपालेशं शृङ्गेरखीभवन्ततः ।
 कोटितीर्थं लोटनेशं फलस्तुतिरतः परम् ॥
 हमिजङ्गलमाहात्म्यं रोहिताश्वकथा ततः ।
 धुन्धुमारसमाख्यानं वधोपायस्ततोऽस्य च ॥
 वधो धुन्धुस्ततः पञ्चात् ततश्चित्रवहोद्भवः ।
 महिमास्य ततश्चण्डेशप्रभावो रतीश्वरः ॥
 केदारेशो लक्ष्मीतीर्थं ततो विष्णुपदीभवम् ।
 सुखारं चवनाख्यां ब्रह्मणश्च सरस्ततः ॥
 चक्राख्यां ललिताख्यानं तीर्थं बहुगोमयम् ।
 रुद्रावर्णं मार्कण्डं तीर्थं पापप्रणाशनम् ॥
 रावणेशं शुङ्गपटं देवानुप्रेततीर्थकम् ।
 जिह्मोदतीर्थसम्भूतिः शिवोद्भेदं फलस्तुतिः ॥
 एष खण्डो ह्यवन्त्याख्यः शृणु खण्डं पापनाशनः ॥
 षष्ठे नागरखण्डे ।
 “अतः परं नागराख्याः खण्डः षष्ठोऽभिधीयते ॥
 लिङ्गीतुपत्तिसमाख्यानं हरिश्चन्द्रकथा शुभा ।
 विश्वामित्रस्य माहात्म्यं चित्रकुखर्गतिस्तथा ॥
 द्वादशेश्वरमाहात्म्यं वृत्रासुरवधस्तथा ।

पुराणं

१८७

पुराणं

पुराणं

नागविले शङ्खतीर्थमचलेश्वरवर्णनम् ॥
चमत्कारपुराख्यानं चमत्कारकरं परम् ।
गयशीर्षं बालशाखं बालमखं नृगाङ्गयम् ॥
विष्णुपादं गोकर्णं युगलपुं समाश्रयः ।
सिद्धेश्वरं नागसरः सप्तार्धं ह्यगस्त्यकम् ॥
भूयगर्तं नलेश्वरं भीष्मं दूर्वैरमर्ककम् ।
सामिष्ठं शोभनाथं दौर्गमानर्केश्वरम् ॥
जमदग्निधाराख्यानं नैःचित्तिकथानकम् ।
रामद्वंदं नागपुरं जडलिङ्गं यज्ञभूः ॥
सुखीरादित्रिकार्कं सतीपरिणयस्तथा ।
बालखिल्यं यागेशं बालखिल्यं गारुडम् ॥
लक्ष्मीशपः सप्तविंशः सोमप्रासादमेव च ।
अम्बाद्वंदं पादुकाख्यमानेयं ब्रह्मकुण्डकम् ॥
गोमुखं लोहयथाख्यमजापालेश्वरी तथा ।
शानेश्वरं राजवापी रामेशो लक्ष्मीश्वरः ॥
कुपेशाखं लवेशाखं लिङ्गं सर्वोत्तमोत्तमम् ।
अष्टवृत्तसमाख्यानं दमयन्त्यास्त्रिजातकम् ॥
ततोऽम्बा रेवती चात्र भट्टिकातीर्थसम्भवम् ।
क्षेमङ्करी च केदारं शुक्लतीर्थं सुखारकम् ॥
सत्यसन्धेश्वराख्यानं तथा कर्णोत्पलाकथा ।
अटेश्वरं याज्ञवल्क्यं गौर्यं गाणेशमेव च ॥
ततो वास्तुपदाख्यानमजागृहकथानकम् ॥
सौभाग्याख्यकृष्णेशं धर्मराजकथानकम् ।
मिश्रान्दशेश्वराख्यानं गाणपत्यत्रयं ततः ॥
जाबालिचरितं चैव मकरेशकथा ततः ।
कालेश्वर्यम्काख्यानं कुण्डमाधुरसन्तथा ॥
पुण्यादिवं रौद्रिताथं नागरोत्पत्तिकीर्तनम् ।
भार्गवं चरितं चैव वैश्वामैत्रं ततः परम् ॥
सारस्वतं पौण्ड्रं कंसारीशं पैण्डिकम् ।
ब्रह्मणो यज्ञचरितं सावित्राख्यानसंयुतम् ॥
रैवतं भर्तृयज्ञाखं सुखातीर्थनिरीक्ष्यम् ।
कौरवं हाटकेशाखं प्रभासं चैवकथयम् ॥
पौष्करं नैमिषं धार्मिकमरणत्रितयं स्मृतम् ।
वाराणसी द्वारकाख्यपन्थाखेति पुरीचयम् ॥
हन्दावनं खाण्डवाख्यमहेकाखं वनत्रयम् ।
कल्पः शालस्तथा नन्दो ग्रामत्रयमुत्तमम् ॥
असिमुक्तपिण्डसंज्ञं तीर्थत्रयमुदाहृतम् ।
अर्जुनो रैवतश्चैव पर्वतत्रयमुत्तमम् ॥
नदीनां त्रितयं गङ्गा नर्मदा च सरस्वती ।
साङ्गकोटिचयफलमेकैकशेषु कीर्तितम् ॥
कूपिका शङ्खतीर्थश्चामरकं बालमखनम् ।
हाटकेशचैवफलप्रदं प्रोक्तं चतुष्टयम् ॥
शाम्बादिवं आहकल्पं यौधिष्ठिरमथान्वकम् ।
जलशायि चतुर्भास्यमश्रुत्यश्रयनव्रतम् ॥
मङ्कणेशं शिवरात्रिस्तुलापुरुषदानकम् ।
पृथ्वीदानं वाणकेशं कपालमोचनेश्वरम् ॥
पापपिण्डं सप्तलैङ्गं युगमानादिकीर्तनम् ।
निम्बेशशाकम्भार्याख्यं रुद्रैकादशकीर्तनम् ॥
दानमाहात्म्यकथनं दादशादिवकीर्तनम् ।
इत्येष नागरः खण्डः प्रभासाख्योऽधुनोच्यते ॥”
सप्तमे प्रभासखण्डे ।
“सोमेशो यत्र विश्वेशोऽर्कस्थलं पुण्यदं मच्चतु ।

सिद्धेश्वरादिकाख्यानं पृथगत्र प्रकीर्तितम् ॥
अमितीर्थं कपर्दीशं केदारेशं गतिप्रदम् ।
भीमभैरवचण्डीशभास्कराङ्गारकेश्वराः ॥
बुधेश्वरगुप्तसौरेन्द्रशिखीशा हरविग्रहाः ।
सिद्धेश्वराद्याः पञ्चान्ये रुद्रास्तत्र अवस्थिताः ॥
वरारोहा ह्यजापाला मङ्गला ललितेश्वरी ।
लक्ष्मीशो वाङ्मेषश्चाधौशः कामेश्वरस्तथा ॥
गौरीशवरुणेशाख्यमुषीशं गणेश्वरम् ।
कुमारेशं शाकल्यं शङ्खलोटकुण्डलैर्भूतम् ॥
देवघ्नेशं चक्रतीर्थं सन्नित्याङ्गं तथा ।
भूतेशादीनि लिङ्गानि आदिनारायणाङ्गयम् ॥
ततश्चक्रधराख्यानं शाम्बादिवकथानकम् ।
कथा कण्टकशोधिण्या महिषघ्नास्ततः परम् ॥
कपालीश्वरकोटीशबालब्रह्माङ्कस्तकथा ।
नरकेशसम्भर्तेशनिधीश्वरकथा ततः ॥
बलभद्रेश्वरस्याथ गङ्गाया गणपत्य च ।
जाम्बवत्याख्यसरितः पाण्डुकूपस्य स्तकथा ॥
शतमेघलक्षमेघकोटिमेघकथा तथा ।
दुर्वासार्कयदुस्थानहिरण्यासङ्गमोत्कथा ॥
नगरार्कस्य कण्ठास्य सङ्कर्षणसमुद्रयोः ।
कुमायाः चैत्रपालस्य ब्रह्मेशस्य कथा पृथक् ॥
पिङ्गलासङ्गमेशस्य शङ्करार्कवटेशयोः ।
अधितितीर्थस्य नन्दार्कचितकूपस्य कीर्तनम् ॥
शशोपानस्य पणार्कन्यकुम्भयोः कथादुसुता ।
वाराहशामिष्ठान्तं क्वायालिङ्गाख्यगुणयोः ॥
कथा कनकनन्दायाः कुन्तीगङ्गेशयोस्तथा ।
चमसोद्देविदुरत्रिलोकेशकथा ततः ॥
मङ्कणेशचैत्रपुरेशखण्डतीर्थकथा तथा ।
सूर्यप्राचीचीचण्डीरुमानाथकथा तथा ॥
भूद्वारशूलस्थलयोश्चावनार्केशयोस्तथा ।
अजापालेशवाजाकर्कशेश्वरस्थलजा कथा ॥
अधितोयाकथा पुण्या सङ्गलेश्वरकीर्तनम् ॥
नारदादिवकथनं नारायणनिरूपणम् ॥
तप्तकुण्डस्य माहात्म्यं मूलचण्डीशवर्णनम् ।
चतुर्वङ्गगणाध्यक्षकलेश्वरयोः कथा ॥
गोपालशामिष्कलशामिर्नोर्मरुतीकथा ।
क्षेमार्कोत्तविवेशजलशामिकथा ततः ॥
कालमेघस्य रुक्मिण्या जङ्गशीश्वरभद्रयोः ।
शङ्कावर्मोत्ततीर्थगोवदायुतसङ्गाम् ॥
आलेश्वरस्य हूँकारकूपचण्डीशयोः कथा ।
आशापुरस्यविशेशकलाकुण्डकथादुसुता ॥
कपिलेशस्य च कथा अरुणवशिवस्य च ।
नलकर्कोटेश्वरयोर्हाटकेश्वरजा कथा ॥
नारदेशमन्त्रभूषा दुर्गाकूटगणेशजा ।
सुपर्णलाखभैरवोर्भक्ततीर्थभवा कथा ॥
कीर्तनं कर्दमालस्य गुप्तसोमेश्वरस्य च ॥
बहुसर्गेश्वरेश्वरकोटीश्वरकथा ततः ॥
मार्कण्डेश्वरकोटीशदामोदरयहोत्कथा ।
खण्डरेखा ब्रह्मकुण्डं कुन्तीभीमेश्वरी तथा ॥
ऋगीकुण्डं सर्वस्वं चैत्रे वक्ष्यामि स्मृतम् ॥
दुर्वाविलेशगङ्गेश्वरैवतानां कथाज्ञता ॥
ततोऽर्जुने श्वभक्त्या अचलेश्वरकीर्तनम् ।

नागतीर्थस्य च कथा वशिष्ठाश्रमवर्णनम् ॥
भद्रं कर्णस्य माहात्म्यं चिनेत्रस्य ततः परम् ।
केदारस्य च माहात्म्यं तीर्थागमनकीर्तनम् ॥
कोटीश्वररूपतीर्थहृषीकेशकथा ततः ।
सिद्धेश्वरशुक्रेश्वरयोर्मणिकर्णेशकीर्तनम् ॥
पङ्कतीर्थयमतीर्थवाराहतीर्थवर्णनम् ।
चन्द्रप्रभासपिण्डोदश्रीमाताशुक्लतीर्थजम् ॥
कात्यायन्याश्च माहात्म्यं ततः पिण्डारकस्य च ।
ततः कनखलस्याथ चक्रमातुपतीर्थयोः ॥
कपिलामितीर्थकथा तथा रक्तातुबन्धजा ।
गणेशपार्थेश्वरयोर्वाचायासुङ्गलस्य च ॥
चण्डीस्थानं नागभवशिरःकुण्डमहेशजा ।
कामेश्वरस्य मार्कण्डेयोत्पत्तेश्वर कथा ततः ॥
उदालकेशसिद्धेश्वरगततीर्थकथा पृथक् ।
श्रीदेवमातोत्पत्तिश्च यासगौतमतीर्थयोः ॥
कुलसन्तारमाहात्म्यं रामकोव्याङ्कतीर्थयोः ।
चन्द्रोदभेदशानशङ्करब्रह्मस्थानोद्भवोद्भवम् ॥
त्रिपुष्कररुद्रद्वन्द्वेश्वरकथा शुभा ।
अविस्तृतस्य माहात्म्यसुमाहाेश्वरस्य च ॥
महौजसः प्रभावश्च जम्बुतीर्थस्य वर्णनम् ।
गङ्गाधरमिश्रकयोः कथा चाथ फलस्तुतिः ॥
द्वारकायाश्च माहात्म्ये चन्द्रशर्मकथानकम् ।
जागराद्याख्यव्रतश्च व्रतमेकादशीभवम् ॥
महाद्वादशिकाख्यानं प्रज्ञादर्विसमागमः ।
दुर्वासस उपाख्यानं बाजोपक्रमकीर्तनम् ॥
गोमत्युत्पत्तिकथनं तस्यां स्नानादिचं फलम् ।
चक्रतीर्थस्य माहात्म्यं गोमत्युदधिसङ्गमः ॥
सनकादिद्विदाख्यानं वृगतीर्थकथा ततः ।
गोप्रचारकथा पुण्या गोपीनां द्वारकागमः ॥
गोपीसरःसमाख्यानं ब्रह्मतीर्थादिकीर्तनम् ।
पञ्चनदागमाख्यानं नानाख्यानसमाचितम् ॥
शिवलिङ्गमहातीर्थकण्ठापूजादिकीर्तनम् ।
त्रिविक्रमस्य सूर्यग्राखा दुर्वासःकण्ठासं कथा ॥
कुण्डलेश्वरयोर्चाखा विशेषार्चनं फलम् ।
गोमत्यां द्वारकायाश्च तीर्थागमनकीर्तनम् ॥
कण्ठासन्दिरसंप्रेक्षा द्वारवत्यभिषेचनम् ।
तत्र तीर्थावासकथा द्वारकापुण्यकीर्तनम् ॥
इत्येष सप्तमः प्रोक्तः खण्डः प्रभासिको हिज ! ।
स्नान्दे सर्वोत्तरकथा शिवमाहात्म्यवर्णने ॥”
तत्फलस्तुतिः ।
“लिखितेतत्तु यो दद्याद्भैरवशूलसमाचितम् ।
माघ्यां सत्तुल्य विप्राय स श्रैवे मोदते पदे ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०४ अध्यायः ॥ १३ ॥
चतुर्दशं वामनपुराणम् ।
श्रीवक्षोवाच ।
“शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि पुराणं वामनाभिधम् ।
त्रिविक्रमचरित्राणं दशसाहससङ्गमम् ॥
कूर्मकल्पसमाख्यानं वर्गत्रयकथानकम् ।
भागद्वयसमायुक्तं वक्तृश्रोतुभावहम् ॥” * ॥
तत्र पूर्वभागे ।
“पुराणप्रश्नः प्रथमं ब्रह्मशीर्षच्छिदा ततः ।

कपालमोचनाख्यानं दक्षयज्ञविहंसनम् ॥
हरस्य कालरूपाख्या कामस्य दहनं ततः ।
प्रजादनारायणयोर्युद्धं देवासुराङ्गयम् ॥
सुकेश्यैकसमाख्यानं ततो भुवनकोषकम् ।
ततः काम्यव्रताख्यानं श्रीदुर्गाचरितं ततः ॥
तपतीचरितं पश्चात् कुरुक्षेत्रस्य वर्णनम् ।
सरोमाहात्म्यमतुलं पार्वतीजन्मकीर्तनम् ॥
तपस्तस्या विवाहश्च गौर्यपाख्यानकं ततः ।
ततः कौशिक्युपाख्यानं कुमारचरितं ततः ॥
ततोऽन्यकवधाख्यानं साधोपाख्यानकं ततः ।
जाबालिचरितं पञ्चादरजायाः कथादुभुता ॥
अन्यकेश्वरयोर्युद्धं गणत्वं चान्यकस्य च ।
मरुतां जन्मकथनं वलेश्च चरितं ततः ॥
ततस्तु लक्ष्म्याचरितं त्रैविक्रममतः परम् ।
प्रजादतीर्थयात्रायां प्रोचन्ते तत्कथाः शुभाः ॥
ततश्च धृन्वुचरितं प्रेतोपाख्यानकं ततः ।
नक्षत्रपुराणानां श्रीहामचरितं ततः ॥
त्रिविक्रमचरित्रान्ते ब्रह्मप्रोक्तः स्तवोत्तमः ।
प्रजादवलिस्वादे सुतले हरिशंसनम् ॥
इत्येष पूर्वभागोऽस्य पुराणस्य तवोदितः ॥”
तदुत्तरे भागे बृहद्दामनाख्ये ।
“इष्टु तस्योत्तरं भागं बृहद्दामनसंज्ञकम् ॥
माहेश्वरी भागवती सौरी गायेश्वरी तथा ।
चतस्रः संहिताश्चात्र पृथक् साहस्रसङ्ख्याया ॥
माहेश्वर्यान्तु कणस्य तद्वक्तानाश्च कीर्तनम् ।
भागवत्यां जगन्मातुरवतारकथादुभुता ॥
सौर्यां सूर्यस्य महिमा गदितः पापनाशनः ।
गायेश्वर्यां गायेश्वरस्य चरितञ्च महेश्वितुः ॥
इत्येतदामनं नाम पुराणं सुविचित्रकम् ।
पुलस्त्येन समाख्यातं नारदाय महात्मने ॥
ततो नारदतः प्राप्तं व्यासेन सुमहात्मना ।
व्यासात्तु लब्धवान् वत्स ! तच्छिष्यो रोमहर्षणः ॥
स चाख्यास्यति विप्रैभ्यो नैमिषीयेभ्य एव च ।
एवं परम्पराप्राप्तं पुराणं वामनं शुभम् ॥” * ॥
तत्फलश्रुतिः ।
“ये पठन्ति च श्रद्धयन्ति तेषु पियान्ति परां गतिम् ।
लिखितैस्तु पुराणान् यः शरद्विषुवैर्पठेत् ॥
विप्राय वेदविदुषे वृत्तधेनुसमाचितम् ।
स समुद्भूय नरकाद्गच्छेत् स्वर्गं पितृन् स्वकान् ।
देवान्ते भुक्तभोगोऽसौ याति विष्णोः परं ॥
पदम् ॥”

इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०५ अध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशं कूर्मपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“इष्टु वत्स ! मरीचैऽथ पुराणं कूर्मसंज्ञितम् ।
लक्ष्मीकण्ठावुचरितं यत्र कूर्मवपुर्हरिः ॥
धर्मार्थकाममोक्षायां माहात्म्यञ्च पृथक् पृथक् ।
इन्द्रमुच्यते प्राहर्षिभ्यो दयान्तिकम् ॥
तत्सप्तदशसाहस्रं सुचतुःसंहितं शुभम् ।
यत्र ब्राह्मणं पुरा प्रोक्ता धर्मा नानाविधा सुने ॥
नानातथाप्रसङ्गेन नृणां सज्जतिहायकाः ॥” * ॥

तत्पूर्वभागे ।

“तत्र पूर्वविभागे तु पुराणोपक्रमः पुरा ।
लक्ष्मीप्रत्युत्पन्नसंवादः कूर्मविषयसङ्ख्या ॥
वर्णाश्रमाचारकथा जगदुत्पत्तिकीर्तनम् ।
कालसङ्ख्या समासेन लयान्ते स्तवनं विभोः ॥
ततः सङ्क्षेपतः सर्गः शाङ्करं चरितं तथा ।
सहस्रनाम पार्वत्या योगस्य च निरूपणम् ॥
भृगुवंशसमाख्यानं ततः स्वायम्भुवस्य च ।
देवादीनां समुत्पत्तिर्दक्षयज्ञाहतिस्ततः ॥
दक्षसृष्टिकथा पश्चात् कश्यपाव्यकीर्तनम् ।
व्याज्येयवंशकथनं कणस्य चरितं शुभम् ॥
मार्कण्डेयसंवादो व्यासपाण्डवसंज्ञकथा ।
युगधर्मावुचयनं व्यासजैमिनीकी कथा ॥
वाराणस्याश्च माहात्म्यं प्रयागस्य ततः परम् ।
त्रैलोक्यवर्णनञ्चैव वेदशाखानिरूपणम् ॥” * ॥
तदुत्तरभागे ।

“उत्तरेऽस्य विभागे तु पुरा गौतमेश्वरी ततः ।
व्यासगीता ततः प्रोक्ता नानाधर्मप्रबोधनी ॥
नानाविधानां तीर्थानां माहात्म्यञ्च पृथक् ॥
ततः ।

नानाधर्मप्रकथनं ब्राह्मीयं संहिता स्मृता ॥
अतः परं भगवती संहितार्थनिरूपणे ।
कथिता यत्र वर्णानां पृथग्वृत्तिरुदाहृता ॥”
तदुत्तरभागीयभगवत्याख्यद्वितीयसंहितायाः
पञ्चपादेयु ।

“पादेऽस्याः प्रथमे प्रोक्ता ब्राह्मणानां व्यव-
स्थितिः ।
सदाचारात्मिका वत्स ! भोगसौख्यविवर्द्धनी ॥
द्वितीये चत्त्रियाणान्तु वृत्तिः सम्यक् प्रकी-
र्तिता ।

यया त्वाश्रितया पापं विधूयेद् ब्रजेद्विवम् ॥
तृतीये वैश्यजातीनां वृत्तिरुक्ता चतुर्विधा ।
यया चरितया सम्यक् लभते गतिमुत्तमाम् ॥
चतुर्थेऽस्यास्तथा पादे शूद्रवृत्तिरुदाहृता ।
यया समुत्थति श्रीशो नृणां श्रेयोविवर्द्धनः ॥
पञ्चमेऽस्यास्ततः पादे वृत्तिः सङ्करजोदिता ।
यया चरितयाप्रोति भाविनीसुत्तमां जनितम् ॥
इत्येषा पञ्चपदुक्ता द्वितीया संहिता सुने ! ।
तृतीयाजोदिता सौरी नृणां कामविधायिनी ॥
योऽत्र षट्कर्मसिद्धिं सा बोधयन्ती च कामि-
नाम् ।

चतुर्थी वैष्णवी नाम मोक्षदा परिकीर्तिता ॥
चतुष्पदी द्विजादीनां साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपिणी ।
ताः क्रमात् षट्चतुर्द्विषुसाहस्राः परि-
कीर्तिताः ॥”

तत्फलश्रुतिः ।

“एतत्कूर्मपुराणं चतुर्वर्गफलप्रदम् ।
पठतां श्रद्धयतां नृणां सर्वोत्कृष्टगतिप्रदम् ॥
लिखितैस्तु यो भक्त्या हेमकूर्मसमन्वितम् ।
ब्राह्मणायायने दद्यात् स याति परमां गतिम् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०६ अध्यायः ॥ १५ ॥

घोडशं मत्स्यपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“अथ मातृस्यं पुराणं ते प्रवक्ष्ये द्विजसत्तम ! ।
यत्रोक्तं सत्यकल्पानां वृत्तं सङ्क्षिप्य भूतले ॥
व्यासेन वेदविदुषा नरसिंहोपवर्णनम् ।
उपक्रम्य तदुद्दिष्टं चतुर्दशसहस्रकम् ॥
मनुमत्स्यसुसंवादो ब्रह्माख्यवर्णनस्ततः ।
ब्रह्मदेवासुरोत्पत्तिर्मातृस्योत्पत्तिरेव च ॥
मदनद्वादशी तद्वत् लोकपालाभिपूजनम् ।
मन्वन्तरसमुद्देशो वैश्वाराण्याभिवर्णनम् ॥
सूर्यवैवस्वतोत्पत्तिर्विधसङ्गमनं तथा ।
पितृवंशानुकथनं श्राद्धकालस्तथैव च ॥
पितृतीर्थप्रचारश्च सोमोत्पत्तिस्तथैव च ।
कीर्तनं सोमवंशस्य ययातिचरितं तथा ॥
कार्तवीर्यस्य चरितं खट्वं वंशानुकीर्तनम् ।
शृगुशापस्तथा विष्णोर्दशधा जन्म च चित्तो ।
कीर्तनं पुरुवंशस्य वंशो ह्यौताशनः परः ।
क्रियायोगस्ततः पश्चात् पुराणं परिकीर्तितम् ।
व्रतं वक्ष्यन् पुरुषं मार्त्तखड्गयनं तथा ।
कृष्णाष्टमीव्रतं तद्वद्रोहिणीचन्द्रसंज्ञितम् ॥
तद्भागविधिमाहात्म्यं पादपोषणं एव च ।
सौभाग्यशयनं तद्दशस्यव्रतमेव च ॥
तथानन्ततृतीयाया रसकल्याणिनीव्रतम् ।
तथैवानन्दकर्याश्च व्रतं सारस्वतं पुनः ॥
उपरागाभिषेकश्च सप्तमीशयनं तथा ।
भीमाख्या द्वादशी तद्वदनङ्गशयनं तथा ।
अश्विनशयनं तद्वत् तथैवाङ्गारकव्रतम् ।
सप्तमीसप्तमं तद्वद्विष्णोः द्वादशीव्रतम् ॥
मेरुप्रदानं दशधा ग्रहशान्तिस्तथैव च ।
ग्रहस्वरूपकथनं तथा शिवचतुर्दशी ॥
तथा सर्वफलत्यागः सूर्यवारव्रतं तथा ।
संक्रान्तिस्नपनं तद्वदिभूतिद्वादशीव्रतम् ॥
षष्ठिव्रतानां माहात्म्यं तथा स्नानविधिक्रमः ।
प्रयागस्य तु माहात्म्यं द्वीपलोकानुवर्णनम् ।
तथान्तरीचचारश्च ध्रुवमाहात्म्यमेव च ।
भववानि सुरेन्द्राणां त्रिपुरोद्योतनं तथा ॥
पितृप्रवरमाहात्म्यं मन्वन्तरविनर्णयः ।
चतुर्गुणस्य सप्तमिर्दुग्धधर्मनिरूपणम् ॥
वज्राङ्गस्य तु शम्भूतिस्तारकोत्पत्तिरेव च ।
तारकासुरमाहात्म्यं ब्रह्मदेवानुकीर्तनम् ।
पार्वतीसम्भवस्तद्वत् कुमारविजयस्तथा ।
अनङ्गदेहदाहश्च रतिशोकस्तथैव च ॥
गौरीतपोवनं तद्वच्छिवेनाथ प्रसादनम् ।
पार्वतीऋषिसंवादस्तथैवोद्वाहमङ्गलम् ॥
कुमारसम्भवस्तद्वत् कुमारविजयस्तथा ।
तारकस्य वधो घोरो नरसिंहोपवर्णनम् ॥
पद्मोद्भवविस्मयस्तु तथैवान्यकथातनम् ।
वाराणस्यास्तु माहात्म्यं नर्मदायास्तथैव च ।
प्रवरानुक्रमस्तद्वत् पितृगाथानुकीर्तनम् ।
तथोभयमुखीदानं दानं कृष्णाजिनस्य च ॥
ततः सावित्र्युपाख्यानं राजधर्मास्तथैव च ।
विविधोत्पातकथनं ग्रहशान्तिस्तथैव च ॥

पुराण

तदेव वास्य गदितमत्राष्टादशधा पृथक् ।
 पाराशर्येण मुनिना सर्वेषामपि मानम् ॥
 वस्तुनष्टाय तेनैव मुनीनां भावितात्मनाम् ।
 मत्तः श्रुत्वा पुराणानि लोकेभ्यः प्रचकाशिते ॥
 मुनयो धर्मश्रीलास्ते दीनानुग्रहकारिणः ।
 मया चेदं पुराणानि वशिष्ठाय पुरोदितम् ॥
 तेन श्रुतिसुतायोक्तं जातूकर्णाय तेन च ।
 व्यासो लब्ध्वा तत्तत्तत् प्रभञ्जनमुखोत्तमम् ॥
 प्रमाणीकृत्य लोकेऽस्मिन् प्रावर्त्तयद्गुप्तमम् ॥”
 तत्फलश्रुतिः ।
 “य इदं कीर्त्तयेद्वत्स ! शृणोति च समाहितः ।
 स विधूयेद् पापानि याति लोकमनामयम् ॥
 लिखित्वेतत् पुराणानि स्वर्गसिंहासनस्थितम् ।
 पत्रेणाच्छादितं यस्तु ब्राह्मणाय प्रयच्छति ॥
 स याति ब्रह्मणो लोकं नात्र कार्या विचारणा ॥
 मरीचैश्चादशैतानि मया प्रोक्तानि यानि ते ।
 पुराणानि तु सङ्केपाच्छ्रोतव्यानि च विस्तरात् ॥
 अष्टादशपुराणानि यः शृणोति नरोत्तमः ।
 कथयेद्वा विधानेन नेह भूयः स जायते ॥
 सूत्रमेतत् पुराणानां यन्मयोक्तं तवाधुना ।
 तन्निधायं ग्रीलनीयं हि पुराणफलमिच्छता ॥
 न दाभिकाय पापाय देवमुक्तं नुस्यये ।
 देयं कदापि साधूनां हिषिये न श्रुताय च ॥
 शान्ताय रामचित्ताय शुश्रूषाभिरताय च ।
 निर्मलराय सुचये देयं सङ्केषवाय च ॥”
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
 चतुर्थपादे १०६ अध्यायः ॥ १८ ॥ * ॥
 इत्यष्टादशमहापुराणानुक्रमणिका समाप्ता ॥ * ॥
 (अष्टादशमहापुराणानां निरुक्तिर्यथा शिव-
 पुराणे उत्तरखण्डे मध्यमेश्वरमाहात्म्ये ।
 “यत्र वक्ता स्वयं तच्छे ! ब्रह्मा साक्षात् चतु-
 र्भुजः ।
 तस्माद्ब्राह्मं समाख्यातं पुराणं प्रथमं
 सुते ! ॥” १ ॥
 तच्छे इति सुनिसम्बोधनम् ।
 “पद्मकल्पस्य माहात्म्यं तत्र यस्मादुदाहृतम् ।
 तस्मात् पादं समाख्यातं पुराणञ्च द्विती-
 यकम् ॥ २ ॥
 पाराशरकृतं यत् पुराणं विष्णुबोधकम् ।
 तदेव वासकपितं पुत्रपित्तोरभेदतः ॥ ३ ॥
 यत्र पूर्वोत्तरे खण्डे शिवस्य चरितं बहु ।
 श्रौमेतत् पुराणं हि पुराणज्ञा वदन्ति च ॥ ४ ॥
 भगवत्वाच्च दुर्गायाश्चरितं यत्र विद्यते ।
 तत्तु भागवतं प्रोक्तं नतु देवीपुराणकम् ॥ ५ ॥
 नारदीयं पुराणञ्च नारदीयं प्रचक्षते ॥ ६ ॥
 यत्र वक्ताभवत्तच्छे ! मार्कण्डेयो महासुनिः ।
 मार्कण्डेयपुराणं हि तदाख्यातञ्च सप्तमम् ॥ ७ ॥
 अमियोगात्तदास्यं च भविष्योक्तं भविष्यकम् ॥ ८ ॥
 विवर्त्तनात् ब्रह्मणस्तु ब्रह्मवैवर्त्तसुच्यते ॥ ९ ॥
 लिङ्गस्य चरितोक्तत्वात् पुराणं लिङ्गसुच्यते ॥ १० ॥
 वराहस्य च वाराहं पुराणं हादशं सुते ! ॥ ११ ॥
 यत्र स्कन्दः स्वयं श्रोता वक्ता साक्षात् महेश्वरः ।

पुरात

तत्तु स्कान्दं समाख्यातम् १३ वामनस्य तु
 वामनम् ॥ १४ ॥
 कौर्मं कूर्मस्य चरितम् १५ मातस्यं मत्स्यस्य
 कीर्त्तितम् ॥ १६ ॥
 गरुडस्तु स्वयं वक्ता यत्तद् गरुडसंज्ञ-
 कम् ॥ १७ ॥
 ब्रह्माख्यचरितोक्तत्वात् ब्रह्माख्यं परिकी-
 र्त्तितम् ॥ १८ ॥
 पुराभवः वेदः । दृष्ट्यादिप्रतिपादको ग्रन्थः ।
 यथा, श्रुतपथब्राह्मणे ॥ १४ ॥ ६ ॥ १० ॥ ६ ॥
 “ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदोऽङ्गिरस
 इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः
 सूत्राण्यनुयायानानि व्याख्यानानि ॥”
 तथा च दृष्टदुपाख्यकोपनिषदि ।
 “अस्य महतो भूतस्य निश्चितमेतद् यद्गर्ववेदो
 यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदोऽङ्गिरस इतिहासः
 पुराणम् ॥”
 “इदं वा अग्रेणैव किञ्चिदासीदित्यादिकं जगतः
 प्रागवस्थासुप्रक्रम्य सर्गप्रतिपादकं वाक्यजातं
 पुराणम् ॥” इति ऋग्वेदोपोद्घाते ॥ * ॥)
 पुराणः, पुं, (पुरा पूर्वस्मिन् काले भव इति ।
 पुरा + “सायंचिरं प्राक्प्रगेऽथेभ्यश्च्युत्तुलौ
 तुट्च ॥” ४ । ३ । २३ । इति युः निपातनात्
 सुद्धभावः ।) पणः । (शिवः । यथा, महा-
 भारते ॥ १३ ॥ १७ ॥ १०६ ॥
 “बलवांश्चोपशान्तश्च पुराणः पुण्यचक्षुरी ॥”
 पुरातने, त्रि । (यथा, मनुः ॥ ५ ॥ २३ ॥
 “बभूवुर्हि पुरोडाशा भक्ष्याणां नृगपक्षिणाम् ।
 पुराणेष्वपि यज्ञेषु ब्रह्मक्षत्रसवेषु च ॥”
 कार्षापण्ये, पुं स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, मनुः ॥ ८ ॥ १३६ ॥
 “ते घोडश्च स्याद्वरणं पुराणश्चैव राजतम् ।
 कार्षापणस्तु विज्ञेयस्तान्त्रिकः कार्षिकः पणः ॥”
 पुराणगाः, पुं, (पुराणैर्गीयते इति । गै + घञर्थे
 कः । यद्वा, पुराणं वेदं गायतीति । गै +
 “आतोऽनुपेति ॥” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
 ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ॥ २ । १२६ ॥ पुराण-
 गायकं, त्रि ॥
 पुराणपुरुषः, पुं, (पुराणैर्वेदादिभिरुपस्तुतः पुरुषः
 इति मध्यपदलोपिसमासः । यद्वा, पुराणः
 पुरुषः इति कर्मधारयः ।) विष्णुः । इति
 इति हेमचन्द्रः ॥ २ । १२८ ॥ (यथा, पाद्मो-
 त्तरखण्डे १२१ अध्याये विष्णोरष्टोत्तरशतनाम-
 कीर्त्तने ।
 “पुराणपुरुषो नन्दात्मजः श्रीवत्सनाम्बुनः ॥”
 पुरातनः, पुं, (पुरा भवः । पुरा + टुप्स्तुट् च ।)
 पुराणः । तदेदिकपर्यायः । प्रथमं १ प्रदिवः
 २ प्रवयाः ३ सनेमि ४ पूर्वम् ५ अद्याय ६ ।
 इति षट्पुराणनामानि । इति वेदनिघण्टौ ३
 अध्यायः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते ॥ १३ ।
 १४६ । ६६ ।
 “उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः ॥”)

पुरिः

पुरातनः, त्रि, (पुरा पूर्वस्मिन् काले भवः । पुरा
 + “सायंचिरेति ॥” ४ । ३ । २३ । इति युःस्तुट्
 च ।) पूर्वकालभवः । पुराण इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । पुराणः २ प्रतनः ३ प्रतनः ४ चिद-
 न्तनः ५ । इत्यमरः ॥ ३ । १ । ७७ ॥ चिरतः ६ ।
 इति जटाधरः ॥ (यदुक्तं नीतिशास्त्रे ।
 “नवं वस्त्रं नवं कृत्वं नया स्त्री नूतनं गृहम् ।
 सवत्र नूतनं शस्त्रं सेवकामे पुरातने ॥”)
 पुराध्यक्षः, त्रि, (पुरस्य पुराधिकृतो वा अध्यक्षः ।)
 नगराधिकृतः । (यथा, महाभारते ॥ १३ ।
 १३५ । ११ ।
 “चिकित्सकः कान्तपृष्ठः पुराध्यक्षः पुरोहितः ।
 सावत्सरो वृथाध्यायी सर्वे ते शूद्रसन्निताः ॥”)
 अन्तःपुराध्यक्षलक्षणम् । यथा,—
 “दृढः कुलोद्भूतः शक्तः पित्रपैतामहः शुचिः ।
 राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेप्यते ॥”
 इति युक्तिकल्पतरुः ॥
 पुरारिः, पुं, (पुरस्य त्रिपुरस्य अरिः शत्रुः ।)
 शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, अध्यात्म-
 रामायणे ॥ १ । १ । ५ ।
 “पुरारिगिरिसम्भूता श्रीरामार्गवसङ्गता ।
 अध्यात्मरामगङ्गेयं पुणाति भुवनत्रयम् ॥”)
 पुरार्हविस्तरः, पुं, (पुरार्हे पूर्वार्हे विस्तरो विस्तृति-
 रस्थितिः ।) खेटः । इति हेमचन्द्रः ॥ ४ । ६८ ॥
 पुरावसुः, पुं, (पुरा पूर्वकाले उत्पत्तेः प्रागित्यर्थः
 वसुः ।) भीष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पुरावृत्तं, स्त्री, (पुरा पुराणं वृत्तं चरितं यत्र ।)
 पूर्ववृत्तान्तनिबन्धनम् । तत्पर्यायः । इतिहासः
 २ । इत्यमरः ॥ १ । ६ । ४ ॥ पूर्वचरितम् ३ ।
 इति स्वामी ॥ (यथा, महाभारते ॥ ७ । २८ । २४ ।
 “शृणु गृह्यसिद्धं पार्थ ! पुरावृत्तं यथानवम् ॥”)
 पुरासिनी, स्त्री, (पुरं नगरमस्यति त्यजतीति ।
 अस + णिनि + ङीप् ।) सहदेवीजता । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 पुरासुहृत्, [दृ] पुं, (पुरस्य त्रिपुरस्य असुहृत्
 शत्रुः ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥ २ । ११४ ॥
 पुरिः, स्त्री, (पूर्यते इति । पृ + “कृगृष्टृष्टृ-
 कुटौति ॥” उणा० ४ । १४२ । इति इः । स च
 कित् ।) पुरी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ नदी ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥ (शरी-
 रम् । इति पुरीतत्-शब्दटीकायां भरतः ॥)
 पुरिः, पुं, (पूर्यते यश्चादिभिरिति । पृ + इः ।
 सच कित् ।) राजा । इति सिद्धान्तकौमुद्या
 सुणादिवृत्तिः ॥ (सञ्ज्ञासिविशेषः । ब्रह्मराचार्य-
 शिष्यतोऽप्यस्य शिष्यश्च अन्यतमशिष्याणां-
 सुपाधिविशेषः । इति केचित् ॥ तत्त्वचरणं यथा,
 प्राणतोषिण्यामवधुतप्रकरणे ।
 “ज्ञानतत्त्वेन संपूर्णः पूर्यतत्त्वपदे स्थितः ।
 परब्रह्मरतो निव्यं पुरिनामा स उच्यते ॥”
 तथा च सुखमालातन्त्रे २ पटले ।
 “देवतायाः सदा ध्यानं श्रीगुरोः पूजनं तथा ।
 अन्तर्यामिणो यो निष्ठः स वीरः पुरिरेव च ॥”)

पुरी, स्त्री, (पुरि + वा डीष् ।) नगरी । इत्य-
मरः । २ । २ । १ ॥ (यथा, श्रीधरखामिहृत-
भृगुवचनम् ।

“वृषावासः पुरी प्रोक्ता विशां पुरमपीष्यते ॥”
अस्या लक्षणादि पुरशब्दे नगरशब्दे च
लिखितम् । तदर्थं यथा, महाभारते ।
३ । १५ । ५—८ ।

“पुरी समन्ताद्विहिता सपताका सतीरणा ।
सचक्रा सहृडा चैव सयन्त्रखनका तथा ॥
सोपश्लक्षप्रतोलीका साट्टाट्टालकगोपुरा ।
सचक्रग्रहणी चैव सोल्लासतावपोधिका ॥
सोष्टिका भरतश्रेष्ठ ! समरीपणवानका ।
सतीरणाङ्कुशा राजन् ! सप्रतप्रीकलाङ्गला ॥
समुश्लक्षप्रशङ्कुका सायुधा सपरखधा ।
सोहचर्मवती चापि सान्निः सगुह्यद्विज्जिका ॥”
“पताका ध्वजाक्षलः । तीरणानि बहिर्द्वाराणि ।
चक्राणि योधगणाः । हुडास्तदाश्रयस्थानानि
भाषायां वृक्षसंज्ञानि । अथ तु विष्णुचोत्-
सर्जनश्रेष्ठानि हुडा इत्याहुः उदाहरन्ति च ।
‘कल्पान्ते हुडश्रेष्ठानि रथस्योपरि स्फुरिभिः ।
विष्णुवत्सर्गशुद्धार्थं करादिस्पर्श उद्यते ॥’
इति ॥

यन्त्राणि आग्नेयौषधबलेन दृष्टपिण्डोत्तरेप-
णानि सन्तानि भाषायां कामानुसंज्ञकानि ।
क्षुद्राणि सौसगुलिकोत्तरेपणयन्त्राणि वन्द्यसंज्ञ-
कानि । खनकाः सुरङ्गद्वारा गुप्तमार्गकर्तारः ॥
उपश्लक्षः लोहसुखाः कीलाः तदुत्ताः प्रतोलीयो
रथ्यामार्गयस्यां सा । अट्टालकाः उभरिगृहाः ।
गोपुराणि पुरद्वाराणि । साट्टानि अट्टेन अट्टेन
सहितानि अट्टालकादीनि यस्यां सा । साट्टेति
विशेषणं उपश्लक्षस्य ग्रामान्तस्य रथ्यायाश्चा-
ट्टया सम्बध्यते । चक्रग्रहणी सैन्यनिग्राहिका
मोर्चा इति श्लेष्मप्रसिद्धा । सोल्लासताव-
पोधिका सोल्लमलातं ज्वालासहितसुवसुक्तं
यस्यां सा सोल्लासता इति केचित् । अववडाः
पोधिका यन्त्रबद्धाः काष्ठपाषाणादयो रिपूणा-
मुपरिपातनाय यस्यामिति प्राचः । उल्लेखोक्ता
प्राणहरत्वात् यन्त्रोत्तमो गोलः । अलातं
सकाष्ठदण्डलोहमयमाग्नेयं प्रहरणं बाण इति
भाषायां प्रसिद्धम् । तयोरप्रत्याख्येयगयोरपि
पोधिका पातयित्रः मन्त्रमयः शक्तयः कर्णा-
येन्द्रक्षप्रक्षिप्तदृष्टा तदुत्ताः सोल्लासताव-
पोधिका ॥ * ॥ उष्टिका नृचर्ममयानि
भाषाणि । सट्टिकेति पाठे ऋष्टय आयुध-
विशेषाः ॥ * ॥ अशङ्कुकाः वस्तुजीविताः
पाषाणाः । लोहमयानि चर्मणि कमठपृष्ठा-
काराणि प्रहारवारकाणि टाल इति प्रख्या-
तानि । सान्निः आग्नेयौषधसहिता गुडाः
गोलकाः । शृङ्गिकास्तदुत्तरेपकयन्त्राणि ।
शृङ्गानामुपरि पातनाय ततो गुडो द्रवीभूतो
यत्र शिखरे स्थाप्यते तत्सहितेन ॥” इति
नीलकण्ठकृतभारतभाष्यदीपनमटीका ॥

पुरीतत्, पुं स्त्री, (पुरीं शरीरं तनोतीति । तन
टुन् विस्तारे + क्तिप् । “गमः कौ ।” ६ । ४ । ४० ।
इत्यत्र “गमादीनामिति वक्तव्यम् ।” इति
वार्तिकोक्ता अनुनासिकलोपः । तुगागमश्च ।
पुरिं तनोतीति वाक्ये “नहिद्वितितृष्यधि-
रुचिसहितनिष्ठ कौ ।” ६ । ३ । ११६ । इति
पूर्वपदस्य दीर्घः ।) अन्तम् । अत इति
ख्यातम् । अन्तति वधाति कालखण्डादि अन्तं
अतिवन्धेनास्तीतिरः । पुरिः शरीरं तनोतीति
पुरीतत् क्तिप् वनतनादनिमामिति नलोपे स्वस्य
तनिति तन् निपातनादिकारस्य दीर्घः । अन्त-
साहचर्यात् स्त्रीत्वम् । पुरीतद्विध्यामिति
वाचस्पतिः । इत्यमरभरतौ ॥

पुरीमोहः, पुं, (पुरीं शरीरं मोहयतीति ।
सुहृ + णिच् + “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।)
धूसूरः । इति शब्दमाला ॥

पुरीषं, स्त्री, (पिपत्तिं शरीरमिति । प + “शृ-
पृभ्यां क्तिच् ।” उणा० ४ । २७ । इति ईषन् । स च
क्तिच् ।) विष्ठा । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥
तदनुसर्गविधिर्यथा,—

“सुहृत्ते ब्राह्म उत्याय रात्रिवासं परित्यजेत् ।
परिधायापरं वस्त्रं शयनस्थानतोऽन्वहम् ॥
सुखाङ्गिहस्तान् प्रक्षाल्य द्विराचम्य ततो द्विजः ।
क्षण्य क्षण्य स्मृतिं कृत्वा खनित्वा नैर्द्वितीं दिशम् ॥
खनित्रखननेनैव द्वादशाङ्गुलधोऽन्दम् ।
गृहीत्वोदकपात्रं च मितं गच्छेद्गुप्तशतम् ॥
ग्रामाद्वा शरविज्ञेयमात्रामनुदिते रवौ ।
मेघमावश्यं कर्तुं नगराच्च चतुर्गुणम् ॥
तन्निमुद्ययतं गर्तं तथा कृत्वा गभीरकम् ।
कृत्वा त्वद्विः खनित्रेण कुशैराच्छाद्य तत्तृणम् ॥
शुष्केः काष्ठैर्यज्ञीयैर्भूगर्तं भवगुण्डितः ।
संवीताङ्गो वेणुदलैः पत्रैर्दण्डयभाजनैः ॥
कृत्रं खनित्रं संस्थाप्य वारिपात्रमुपानहौ ।
ततो द्विजस्तूपविशेद्वस्त्रेणाच्छाद्य मस्तकम् ॥
यज्ञोपवीतं कर्णैश्च धृत्वा मौनीं च दक्षिणे ।
आगतो द्विजमग्निं नोपश्यन् सन्तश्च भास्करम् ॥
गुरुं समीरयन् सर्वदेवताभ्यर्त्तमेव च ।
मातरं पितरं चन्द्रं सर्वं गुरुजनं स्त्रियम् ॥ * ॥
उदङ्मुखस्त्रिसन्ध्यासु दिवसे च यदा निशि ।
दक्षिणासुख उत्सर्गं कुर्यान्मृगपुरीषयोः ॥
पूर्वाह्णे तु द्विजः कुर्यात् पश्चिमाभिसुखोऽथवा ।
अपराह्णे पूर्वसुखो मृगगूथविसर्जनम् ॥
मध्याह्ने प्रयतः कुर्याद्यतवागुत्तरासुखः ।
दक्षिणाभिसुखो रात्रौ द्विजो मेघं प्रयत्नतः ॥
निशायामन्यकारे तु क्षायायां दिवसे तथा ।
यथेच्छसुखो भूत्वा मेघं कुर्यात् द्विजो भयात् ॥
दिग्भ्रमाच्च मनोदुःखाद्विष्णुस्य विसर्जनम् ।
मोहादाधोमुखः कुर्याद्यतवाक् प्रयतो द्विजः ॥
सन्ध्यासी ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो गृहो द्विजः ।
शाखाध्यायी च वेदानां सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ॥
सुनिश्च सर्वधर्मज्ञो दान्तः शान्त उदारधीः ।
सदोत्तरमुखः कुर्याद्विष्णो गान्ध एव च ॥

प्रातश्च मेघं सायाह्ने दक्षिणाभिसुखो निशि ।
योगिनास्तु यथा स्त्रीणां श्रद्धादीनामर्थं क्रमः ॥
न देवायतने वृक्षसुखे च न जले नदे ।
न नदीकूपमार्गेषु न वापीगोष्ठभस्मसु ॥
न चितान्निष्प्रशानेषु नोषरे न द्विजालये ।
नाम्नः समीपे न पुण्ड्रं नाकाशे न च प्रादले ॥
न समुद्रे न काम्ये च न तीर्थे न द्विजालये ।
न यज्ञवृक्षसुखेषु नोपहारे चतुष्यथे ॥
न शस्त्रक्षेत्रे न खले पुष्पोद्याने न चतरे ।
सोपानतुको न नगश्च न रथ्यास्यभूतले ॥
न वेणुवालये गोत्रे न क्षुर्याभिसुखस्तथा ।
न फालकृष्टकेदारे न तिष्ठंश्च कदाचन ॥
न गच्छेन्न च वस्त्राङ्गे न च पर्वतमस्तके ।
न जलं न दिशो भागात्ताकाशमवलोकयन् ॥
न गोत्रके नदीतीरे नित्यस्थाने न गोमये ।
न यज्ञभूमौ न गृहे न पवित्रीकृतस्थले ॥
द्विजो न देहच्छायायां शृङ्गमृगविसर्जनम् ।
क्षुर्याद्यज्ञेयकाकूटे न च सप्राणिगर्भके ॥
उद्धृताम्भोत्तिकाभ्यामित्यं नारद ! यत्नतः ।
क्षत्तोत्सर्गं ततः कुर्यात् श्रौचं मृगपुरीषयोः ॥
शुष्ककाष्ठेन लोष्ट्रेणायज्ञीयेन तृणैश्च वा ।
प्रमाण्यं गुरुसुतिष्ठेत् शिष्टं चैव विशेषतः ॥
विधृत्य वामहस्तेन शिष्टं नूपविशेन्निशि ।
चेदक्षिणासुखः सन्ध्यां दिवोत्तरसुखस्तदा ॥
पूतिगन्धिलं दुष्टं सफेनश्च समुद्धृतम् ।
तीर्थोदकं सलवणं पाथो वर्णान्तरस्तथा ॥
समुद्रगानदीवारः सासुद्रश्च सकर्षभम् ।
यवनान्धजखाताम्नः समुद्रगनगोदकम् ॥
धान्यक्षेत्रस्य सलिलं सकीटश्च परित्यजेत् ।
मानवो देवखाताम्नः सकले श्रौचकर्मणि ॥ * ॥
नृदः सकीटास्तीर्थानां देवायतनगोष्ठयोः ।
नदोदधिनदीदेवखाततीरस्य नृत्तिकाः ॥
महीतलोद्भवाः क्षेत्रकूपयोः सिकताश्च याः ।
अन्तर्जला धूलिन्दो वस्त्राङ्गस्य च कर्षमाः ॥
जघराश्च हलोत्तुखाता नृत्तिका भवनस्य च ।
अश्वत्थतुलसीधात्रीमृजादीनाश्च या नृदः ॥
शृङ्गानभूमेः शैलस्य तथा पूतस्थलस्य च ।
श्रौचावशिष्टमार्गस्य आखतुखाताश्च नृत्तिकाः ॥
यज्ञस्थानस्य विप्राणां साधूनामालयस्य च ।
नृत्तिका वर्जयेदेता देवर्षे ! श्रौचकर्मणि ॥
पवित्रस्थानतो ब्राह्म द्वादशाङ्गुलधोऽन्दः ।
द्विजेः सकलश्रौचार्थं श्रौचैरादिवर्जिताः ॥ * ॥
प्रथमेऽङ्गिर्नरः श्रौचं कुर्यान्मृद्विरतः परम् ।
पुनर्जलेः पुरीषस्य यथा गन्धचयो भवेत् ॥
नृत्तिका प्रथमा श्रौचे त्वद्विप्रवृत्तिसंमिता ।
पूर्णप्रवृत्तिमात्रा तु द्वितीया सजला तथा ॥
तृतीया प्रमिता श्रौचे सार्धप्रवृत्तिनृत्तिका ।
चतुर्थ्यादा क्रमादेवमर्हत्प्रवृत्तिवर्द्धिता ॥
यथा नृत्तिकया पूर्णं त्रिप्रवृत्तं श्रौचकारिणः ।
अर्धप्रवृत्तिमात्रा सा सुनिभिः परिकीर्तिता ॥
गुदे दद्यान्मृदक्षिणः पञ्च वा सप्त वा तथा ।
नृदमेकां तथा शिष्टे तिस्रो वा नृत्तिका द्वयम् ॥

पुरीष

सप्त वामकरे दद्यान्मृदस्त्रिंशच्चतुर्दश ।
 तिस्रो वा हस्तयोः सप्त चतुर्दश च षोडश ॥
 पाण्योरेकां नृदं एष्टे षड्वा तिस्रश्च नृत्तिकाः ।
 हस्तद्वयनखेष्वाकां तिस्रश्च षड् नृदस्तथा ॥ * ॥
 मैथुने रेतःस्खलने मृत्रोत्सर्गे च नृद्वयम् ।
 दद्यात्तिस्रश्च शिष्टैकां तिस्रो वामकरे नृदः ॥
 हस्ते च नृद्वयं मृत्तिस्रो वा शुद्धितत्परः ।
 पदैकेके द्विजस्तिस्रो गृहीत्यं शौचमाचरेत् ॥
 गृहीणो द्विगुणं शौचं यत्नतो ब्रह्मचारिणाम् ।
 गृहस्थवानप्रस्थानां प्रोक्तं त्रिगुणमेव च ॥
 सन्न्यासिनां वैष्णवानां शौचं सेव्यं चतुर्गुणम् ।
 हस्तपादवारिपात्रान् नृद्विरद्विंश गोमयेः ॥
 दिवा यद्विहितं शौचं निशायामर्द्धकं भवेत् ।
 एतदहंमशौचे तु जातके नृदकेऽपि च ॥
 चौरादिवाधिते मार्गे शौचमस्याहंमाचरेत् ।
 योषितामेतदहं नृद्रादीनाञ्च नारदः ॥
 याधिभिश्चातुरो मर्त्यं आर्त्तो यदि यथावत् ॥
 शौचं कुर्यात् कृतं यत्नतः स्थानं शोधयेज्जलैः ॥
 वेदस्मृतिपुराणानि धर्मशास्त्राणि नैत्यिकम् ।
 मैत्रादिकर्म यः कुर्याद्विधाय मन्दधीर्हिजः ॥
 प्रतिप्रज्ञानमायुश्च प्रज्ञां हन्ति यशः श्रियम् ।
 बलमाचारहीनस्य सदा तस्यापवित्रता ॥ * ॥
 सात्वताश्चेद्दिवा भूपा वैश्यशूद्रान्त्यजाः स्त्रियः ।
 कुर्वन्ति शौचं यत्नेन यावच्छेतःपवित्रता ॥
 येषां कृष्णस्य मननं तथा नामप्रजल्पनम् ।
 सदैव स्मरणं भागवतानां साधुसेवनम् ॥
 भक्तिप्रधैतमनसां गोविन्दार्पितकर्मणाम् ।
 बाह्यान्तःकृष्णचित्तानां शुचिता तदहर्निशम् ॥
 नृदगोमयजलेः शौचमनेकेः कुरुते यदि ।
 मनोऽपवित्रता यस्य कदाचिद्धे न शुध्यति ॥
 गोविन्ददासता नास्ति यस्य लोकस्य जन्मनि ।
 सोऽपि देहाशुचिः कृत्वा शौचं मैत्रादिकर्मसु ॥
 शतधा यदि देवर्षे शौचं कुर्यात् सहस्रधा ।
 नृद्वारिगोमयेर्लोको भावदुष्टो न शुध्यति ॥
 सदा चित्तापवित्रत्वमकार्षीं भुवि यो नरः ।
 तस्य तु स्यान्न मैत्रादिशौचेनैव स शुध्यति ॥
 पर्वताकारकूटैश्च गोविट्सर्व्वनदीजलैः ।
 शौचं कृत्वा न शुध्येत दुष्टचित्तो भवेद्यदि ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १०६ अध्यायः ॥
 (उदकम् । इति निचण्डुः । १ । १२ ॥ “पूरयति
 जगत् प्रलयकाले पूर्यते अनेन तडाकादि पालकं
 वा जगतः प्रस्योत्पत्तिहेतुत्वात् । प्रीणातेर्वा
 बाहुलकात् कौषन्प्रत्ययः ईकारस्योकारा-
 देशः स च पकारात् परो द्रष्टव्यः ॥” इति तत्र
 देवराजयज्वा ॥ यथा, नृद्वेदे । १ । १६३ । १ ।
 “यदक्रन्दः प्रथमं जायमान
 उद्यन्तसमुद्रादुत वा पुरीषात् ॥”
 “पुरीषात् सर्व्वकामानां पूरकादुदकात् ॥”
 इति तद्वाक्ये सायनः ॥)
 पुरीषणः, पुं, (पुर्यां देहात् इष्यते त्यज्यते इति ।
 पुरी + इष + कर्मणि ल्युट् ।) पुरीषम् । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥

पुरुषः

पुरीषमः, पुं, (पुरीषं भिमिती इति । मा + कः ।)
 माषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पुरुः, पुं, (पिपत्तिं पूर्यते वेति । पू + “पृभिदि-
 व्यधिगृधिधृषिडिशिभ्यः ।” उणा० १ । २४ ।
 इति कुः । “उदोष्टपूर्व्वस्य ।” ७ । १ । १०२ ।
 इति उत्वम् । “उरणरपरः ।” १ । १ । ५१ ।
 इति रपरत्वम् ।) देवलोकः । वृषभेदः । स च
 ययातेः कनिष्ठपुत्रः । (आदूदन्तोऽपि पाठः ।)
 परागः । इति मेदिनी । रे, ५८ ॥ दैत्यः । इत्यु-
 णादिकोषः ॥ नदीभेदे, त्रि । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (राजविशेषः । यथा, महाभारते ।
 २ । ४ । २७ ।
 “सुकर्मा चेकितानश्च पुरुश्चामित्रकर्षणः ॥”
 चाक्षुषमनोः पुत्रभेदः । यथा, मार्कण्डेये । ७६ । ५५ ।
 “उरुपुरुश्चतुर्दशप्रसूताः सुमहाबलाः ।
 चाक्षुषस्य मनोः पुत्राः पृथिवीपतयोऽभवन् ॥”
 पञ्चतभेदः । यथा, महाभारते । ३ । ६० । २२ ।
 “पर्व्वतश्च पुरुर्नाम यच्च जातः पुरुर्नराः ।
 नृगुर्यच्च तपस्तेपे महर्षिगणसेविते ॥”
 शरीरम् । यथा, शङ्करविजये । १३ अध्याये ।
 “पुरुसंज्ञे शरीरेऽस्मिन् प्रयनात् पुरुषो हरिः ।
 शकारस्य षकारोऽर्थं व्यत्ययेन प्रयुज्यते ॥”
 प्रचुरे, त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥ (यथा,
 नैषधे । १६ । ५ ।
 “स्फुरति तिमिरस्तोमः पङ्कप्रपञ्च इवोच्चकेः
 पुरुषितगरुडश्चक्षुषूपटस्फुटचुम्बितः ॥”
 पुरुकुतसवः, पुं, इन्द्ररिपुविशेषः । यथा,—
 “इन्द्रो विपश्चिदेवानां तद्रिपुः पुरुकुतसवः ।
 जघान हस्तिरूपेण भगवान्धुसूदनः ॥”
 इति मारुट् ८७ अध्यायः ॥
 पुरुदंशकः, पुं, (पुरु बहुलं यथा स्यात्तथा दश-
 तीति । दन्श + क्तुल् ।) हंसः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 पुरुदंशाः, [स्] पुं, (पुरुं दैत्यविशेषं दशति
 हिनस्तीति । दन्श + अस्तुन् ।) इन्द्रः । इति
 जटाधरः ॥
 पुरुषः, पुं, (पुरति अग्ने गच्छतीति । पुर +
 “पुरः कुषन् ।” उणा० ४ । ७४ । इति कुषन् ।)
 पिपत्तिं पूरयति बलं यः पुष्पं शेते य इति वा ।
 पुमान् । (यथा, मनौ । १ । ३२ ।
 “द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्द्धेन पुरुषोऽभवत् ।
 अर्द्धेन नारी तस्यां स विराजमहजत् प्रसुः ॥”
 तत्प्रयोगायः । पुरुषः २ ना ३ नरः ४ पञ्चजनः
 ५ पुमान् ६ अर्थाश्रयः ७ अधिकारी ८ कर्माह्वः
 ९ जनः १० अर्थवान् ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मनुष्यः १२ मानवः १३ मर्त्यः १४ मानुषः १५
 मनुः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ रसिकराजः
 १७ घनकामधामा १८ मदनशायकाङ्कः १९
 मन्मथशायकलङ्घ्यः २० । इति कविकल्पलता ॥
 स चतुर्विधः । यथा,—
 “प्रशो नृगो वृषश्चाश्वो गृणां जातिचतुष्टयम् ॥”
 प्रशादीनां लक्षणं यथा,—

पुरुषः

“नृदुवचनसुग्रीलः कोमलाङ्गः सुकेशः
 सकलगुणनिधानः सत्यवादी प्रशोऽयम् ॥१॥
 वदति मधुरवाणीं दीर्घनेत्रोऽतिभीरु-
 क्षपलमतिमुदेहः प्रीतिवेगो नृगोऽयम् ॥२॥
 बहुगुणबहुबन्धुः प्रीतिप्रकामो नताङ्गः
 सकलरुचिरदेहः सत्यवादी वृषोऽयम् ॥३॥
 उदरकटिकृशः स्यादुग्रकण्ठाधरौष्ठो
 दशनवदननासाश्रोत्रदीर्घो हि वाजी ॥” ४॥
 इति रतिमञ्जरी ॥ * ॥
 तस्य पञ्चलक्षणत्वं यथा,—
 “पात्रे त्यागी गुण्ये रागी भोगी परिजनेः सह ।
 शास्त्रे बोद्धा रण्ये योद्धा पुरुषः पञ्चलक्षणः ॥”
 इति प्राचीनाः ॥
 जितेन्द्रियस्य पुरुषत्वं यथा,—
 “सा श्रीर्यां न मदं कुर्यात् स सुखी लब्धयो
 जन्मिन्तः ।
 तन्मित्रं यच्च विश्वासः पुरुषः स जितेन्द्रियः ॥”
 इति मारुट् १६ अध्यायः ॥ * ॥
 (अस्य लक्षणादिकं यथा,—
 “उन्मानमानगतिसंहतिसारवर्ण्य-
 स्नेहस्वरप्रकृतिसत्त्वमनूकमादौ ।
 ज्ञेयं नृजाश्च विधिवत् कुशलोऽवलोक्य
 सासुद्रविद्वदति यातमनागतश्च ॥
 अस्तेनौ नृदुतलौ कमलोदराभौ
 श्लिष्टाङ्गुली रुचिरतन्मनखौ सुपाणौ ।
 उष्णौ शिराविरहितौ सुनिगूढगुणौ
 कूर्मोन्नतौ च चरणौ मशुजेभरस्य ॥
 शूर्पाकारविरुक्षपाच्छरन्खौ वक्रौ शिरासन्तौ
 संशुक्लौ विरलाङ्गुली च चरणौ दारिद्र्यदुःख-
 प्रदौ ।
 मार्गायोत्कटकौ कषायसदृशौ वंशस्य विष्कि-
 त्तौ
 ब्रह्मणौ परिपक्वमृदुदुतितलौ पीतावगम्यारतौ ॥
 प्रविरलतनुरोममृत्तजङ्घा
 द्विरदकरप्रतिमेर्वीरुभिश्च ।
 उपचितसमजानवश्च भूपा
 धनरहिताः श्वश्रुगालतुल्यजङ्घाः ॥
 रोमैकेकं कूपके पार्थिवानां
 हे हे ज्ञेये पण्डितश्रोत्रियाणाम् ।
 चण्डोर्नःखा मानवा दुःखभाजः
 केशाश्चैवं निन्दिताः पूजिताश्च ॥
 निर्मांसजानुस्त्रियते प्रवासे
 सौभाग्यमल्यैर्विकटेदैरिद्राः ।
 स्त्रीनिर्जिताश्चापि भवन्ति निम्नै
 राण्यं समांसेषु महद्गिराजः ॥
 लिङ्गेऽल्पे धनवानपत्यरहितः स्त्रुवे विहीनो धने-
 र्मैत्रे वामनते सुतार्थरहितो वक्रोऽन्यथा पुत्र-
 वान् ।
 दारिद्र्यं विनते त्वघोऽल्पतनयो लिङ्गे शिरास-
 न्तते ।
 स्थूलमन्ययुते सुखी नृदु करोत्यन्नं प्रमेहा-
 दिभिः ॥

पुरुषः

कोशनिगूढैर्भूपा दीर्घैर्भस्त्रैश्च वित्तपरिहीनाः ।
 ऋतुवृत्तशेषसो लघुशिरालशिखाश्च धनवन्तः ॥
 जलद्वन्द्वुरेकद्वन्द्वो विवमैः स्त्रीचक्षुः समैः
 चित्तिपः ।
 ह्रस्वाद्युच्चोद्वेहैः प्रलम्बद्वन्द्वस्य शतमायुः ॥
 रक्तेराज्या मणिभिर्निर्द्रव्याः पाण्डुरैश्च मलिनैश्च ।
 सुखिनः सशब्दमूत्रा निःस्त्रा निःशब्दधाराश्च ॥
 द्वित्रिचतुर्धाराभिः प्रदक्षिणावर्तवलितमूत्राभिः ।
 पृथ्वीपतयो ज्ञेया विकीर्णमूत्राश्च धनहीनाः ॥
 एकैव मूत्रधारा वलिता रूपप्रधानसुतदात्री ।
 स्त्रिग्योन्नतसममणयो धनवनितारतमोक्तारः ॥
 मणिभिश्च मध्यनिम्नैः कन्यापितरो भवन्ति
 निःस्त्राश्च ।
 बहुपशुभाजो मध्योन्नतैश्च नाटुलवर्णैर्धनिनः ॥
 परिशुक्लवस्त्रिशीर्षैर्धनरहिता दुर्भगाश्च
 विज्ञेयाः ।
 कुसुमसमगन्धशुक्रा विज्ञातया महीपालाः ॥
 मधुगन्धे बहुविता मत्स्यसगन्धे बहुन्यपत्न्यानि ।
 तनुशुक्रः स्त्रीजनको मांससगन्धो महाभोगी ॥
 मदिरागन्धे यन्वा चारसगन्धे च रेतसि दरिद्रः ।
 शरीत्रं मेथुनगामी दीर्घायुरतोऽन्यथात्पायुः ॥
 निःस्त्रीतिष्ठूलस्फिक् समांसलस्फिक् सुखा-
 न्वितो भवति ।
 याघ्रान्तोऽधर्धस्फिग्मशूकस्फिग्नराधिपतिः ॥
 सिंहकटिर्मनुजेन्द्रः कपिकरभकटिर्धनैः परि-
 त्यक्तः ।
 समजठरा भोगयुता घटपिठरनिभोदरा
 निःस्त्राः ॥
 अविक्लपाश्वा धनिनो निम्नैर्वक्त्रैश्च भोगस-
 न्यक्ताः ।
 समकुक्ष्या भोगाज्या निम्नाभिर्भोगपरिहीनाः ॥
 उन्नतकुक्षाः चित्तिपाः कुटिलाः स्युर्मानवा
 विषमकुक्षाः ।
 सर्पिंदरा दरिद्रा भवन्ति बह्मशिनश्चैव ॥
 परिमण्डलोन्नताभिर्विस्त्रीर्णाभिश्च नाभिभिः
 सुखिनः ।
 खल्वा लवणनिम्ना नाभिः क्षेप्रावहा भवति ॥
 वलिमध्यगता विषमा शूलाबाधं करोति
 नैःस्त्राश्च ।
 श्राव्यं वामावर्त्ता करोति मेधां प्रदक्षिणतः ॥
 पार्श्वायता चिरायुषमुपरिष्टाच्चैश्वरं गवा-
 द्रमयः ।
 शतपत्रकणिकाभा नाभिर्मनुजेन्द्रं कुरुते ॥
 शस्त्रान्तं स्त्रीभोगिनमाचार्यं बहुसुतं यथा-
 सङ्ग्रामम् ।
 एकद्वित्रिचतुर्भिर्वलिभिर्विद्यामृपं त्ववलिम् ॥
 विषमवलयो मनुष्या भवन्त्यगम्याभिगामिनः
 पापाः ।
 ऋजुवलयः सुखभाजः परदारदक्षिणश्चैव ॥
 मांसलद्वन्द्वभिः पार्श्वैः प्रदक्षिणावर्त्तरोमभि-
 र्भूपाः ।
 विपरीतैर्निर्द्रव्याः सुखपरिहीनाः परप्रेष्याः ॥

पुरुषः

सुभगा भवन्त्यनुद्वन्द्वचूचुका निर्धना विषमदीर्घैः ।
 पीनोपचितनिमग्नैः चित्तिपतयश्चूचुकैः सुखिनः ॥
 हृदयं समुन्नतं पृथु न वेपनं मांसलं च वृप-
 तीनाम् ।
 अधमानां विपरीतं खररोमचितं शिरालश्च ॥
 समवक्षसोऽर्थवन्तः पीनैः शूरास्त्रकिञ्चना-
 स्तनुभिः ।
 विषमं वक्षो घेषां ते निःस्त्राः शस्त्रनिधनाश्च ॥
 विषमैर्विषमो जनुभिरर्धविहीनोऽस्थिसन्धि-
 परिणद्धैः ।
 उन्नतजनुर्भागी निम्नैर्निःस्त्रीर्धवान् पीनैः ॥
 चिपिटश्रीवो निःस्त्राः शुक्ला सशिरा च यस्य
 वा श्रीवा ।
 महिषयीवः शूरः शास्त्रान्तो वृषसमग्रीवः ॥
 कम्बुग्रीवो राजा प्रलम्बकण्ठः प्रभक्षणी भवति ।
 पृष्ठमभग्नमरोमशमर्थवतामशुभदमतोऽन्यत् ॥
 अखेदनपीनोन्नतसुगन्धिसमरोमसङ्कुलाः
 कक्षाः ।
 विज्ञातया धनिनामतोऽन्यथार्थैर्विहीनानाम् ॥
 निर्मासौ रोमचितौ भग्नावलौ च निर्धन-
 स्यांसौ ।
 विपुलावयुच्छिन्नौ सुश्चितौ सौख्यवीर्यवताम् ॥
 करिकरसदृशौ वृत्तावाजान्वलम्बिनौ समौ
 पीनौ ।
 बाहू पृथिवीशानामधनानां रोमशौ ह्रस्वौ ॥
 हस्ताङ्गुलयो दीर्घाश्चिरायुषामवलितश्च
 सुभगानाम् ।
 मेधाविनाश्च स्त्र्यम्नाश्चिपिटाः परकर्म्मनिरता-
 नाम् ॥
 शूलाभिर्धनरहिता बहिर्नताभिश्च शस्त्र-
 निर्याणाः ।
 कपिसदृशकरा धनिनो याघ्रोपमपाणयः
 पापाः ॥
 मणिवन्तैर्निगूढैर्दृष्टैश्च सुश्चितसन्धिभिर्भूपाः ।
 हीनैर्हस्तच्छेदः दृष्टैः सशब्दैश्च निर्द्रव्याः ॥
 पिठविक्तेन विहीना भवन्ति निम्नैः करतलेन
 नराः ।
 संवृतनिम्नैर्धनिनः प्रोत्तानकराश्च दातारः ॥
 विषमैर्विषमा निःस्त्राश्च करतलैरौश्वरास्तु
 लाक्षाभिः ।
 पीतैरगम्यवनिताभिगामिनो निर्धना रूचैः ॥
 तुषसदृशनखाः स्त्रीवाश्चिपिटैः स्फुटितैश्च
 वित्तसन्धक्ताः ।
 कुनखविवर्णैः परतर्कुकाश्च तान्त्रैश्च भूपतयः ॥
 अङ्गुष्ठयवैराज्याः सुतवन्तोऽङ्गुष्ठमूलगैश्च यवः ।
 दीर्घाङ्गुलिपर्वाणः सुभगा दीर्घायुश्चैव ॥
 स्निग्धा निम्ना रेखा धनिनां तद्व्यात्ययेन
 निःस्त्रानाम् ।
 विरलाङ्गुलयो निःस्त्रा धनसन्धयिनो घना-
 ङ्गुलयः ॥
 तिस्रो रेखा मणिवन्तनोत्थिताः करतलोपमा
 वृपतैः ।

पुरुषः

मीनयुगाङ्कितपाणिर्निर्धनं सन्नप्रदो भवति ॥
 वज्राकारा धनिनां विद्याभाजान्तु मीनपुच्छ-
 निभाः ।
 शङ्कातपत्रशिविकागजाश्वपद्मोपमा वृपतैः ॥
 कलशमृणालपताकाङ्कुशोपमाभिर्भवन्ति निधि-
 पालाः ।
 दामनिभाभिश्चाज्याः स्वस्तिकरूपाभिरेश्वर्यम् ॥
 चक्रासिपरशुतोमरशक्तिधनुःकुन्तसन्निभा
 रेखाः ।
 कुर्वन्ति चमूनाथं यज्वानमूलखलाकाराः ॥
 मकरध्वजकोष्ठागारसन्निभाभिर्महाधनोपेताः ।
 वेदीनिभेन चैवाग्निहोत्रिणो ब्रह्मतीर्थेन ॥
 वापीदेवकुलाद्यैर्धर्मं कुर्वन्ति च चिकोणाभिः ।
 अङ्गुष्ठमूलरेखाः पुत्राः स्युर्दारिकाः स्त्र्यम्नाः ॥
 रेखाः प्रदक्षिणीगाः श्रुतायुषां कल्पनीय-
 मृनाभिः ।
 क्षिप्ताभिर्द्रुमपतनं बहुरेखारेखिणो निःस्त्राः ॥
 अतिरुद्रादीर्घैश्चिपुकैर्निर्द्रव्या मांसलैर्धनोपेताः ।
 विष्णोपमैरवक्रैरधरेर्भूपास्तनुभिरस्त्राः ॥
 ओष्ठैः स्फुटितविखण्डितविवर्णरूचैश्च धन-
 परित्यक्ताः ।
 स्निग्धा घनाश्च दण्डाः सुतीक्ष्णदंष्ट्राः समाश्च
 शुभाः ॥
 जिह्वा रक्ता दीर्घा श्लक्ष्णा सुसमा च भोगिनां
 ज्ञेया ।
 श्वेता कृष्णा परुषा निर्द्रव्याणां तथा तालु ॥
 वक्त्रं सौम्यं संवृतममलं श्लक्ष्णं समश्च भूपानाम् ।
 विपरीतं क्षेप्रासुजां महासुखं दुर्भगाणाश्च ॥
 स्त्रीसुखमनपत्न्यानां श्राव्यवतां मण्डलं परि-
 ज्ञेयम् ।
 दीर्घं निर्द्रव्याणां भीरुसुखाः पापकर्माणः ॥
 चतुरश्रं धूर्तानां निम्नं वक्त्रं तनयरहिता-
 नाम् ।
 कृपणानामतिद्वन्द्वं सम्पूर्णं भोगिनां कान्तम् ॥
 अस्फुटिताग्रं स्निग्धं श्लक्ष्णं शुभं नृदु च सन्न-
 तश्चैव ।
 रक्तैः परुषैश्चौराः श्लक्ष्णभिरस्त्रैश्च विज्ञेयाः ॥
 निर्मासैः कर्णैः पापमृत्यवश्चर्पटैः सुबहुभोगाः ।
 कृपणाश्च ह्रस्वकर्णाः शङ्कुश्रवणाश्च भूपतयः ॥
 रोमशकर्णा दीर्घायुषस्तु धनभागिनो विपुल-
 कर्णाः ।
 क्रूराः शिरावनद्धैर्यालम्बैर्मोसलैः सुखिनः ॥
 भोगी त्वनिम्नगण्डो मन्त्री सम्पूर्णमांसगण्डो यः ।
 सुखभाक् शुकसमनासश्चिरजीवी शुक्लनासश्च ॥
 क्षिप्ताङ्गुलरूपयागम्यगामिनो दीर्घया तु सौभा-
 ग्यम् ।
 आकुञ्चितया चौरः स्त्रीमृदुः स्याच्चिपिट-
 नासः ॥
 धनिनोऽप्यवक्रनासा दक्षिणवक्राः प्रभक्षणाः
 क्रूराः ।
 ऋज्वी खल्वच्छिद्रा सुपुटा नासा सभाग्या-
 भाम् ॥

पुरुषः

धनिनां चतुर्दशदिशिपिण्डितं ज्ञादि सान-
नादश्च ।

दीर्घायुषां प्रसक्तं विज्ञेयं संहतश्चैव ॥

पद्मदलामैर्धनिनो रक्तान्तविलोचनाः श्रियो-
भाजः ।

मधुपिङ्गलैर्महार्था मारजारविलोचनाः पापाः ॥
हरिणाक्षा मण्डललोचनाश्च जिह्वैश्च लोचने-
श्वौराः ।

क्रूराः केकरनेत्रा गजसदृशदंष्ट्राश्च भूपतयः ॥
ऐश्वर्यं गम्भीरैर्नोलोतुपलकान्तिभिश्च विद्वांसः ।
अतिक्लृप्ततारकाणामक्ष्णसुत्पाटनं भवति ॥
मल्लितं स्थूलदंष्ट्रां श्यावाक्षाणाश्च भवति
सौभाग्यम् ।

दीना दृमिः खानां स्निग्धा विपुलार्धभोगव-
ताम् ॥

अभ्युन्नताभिरव्यायुषो विशालोन्नताभिरति-
सुखिनः ।

विषमभ्रवो दरिद्रा बालेन्द्रनतभ्रवः सधनाः ॥
दीर्घासंस्तताभिर्धनिनः खण्डाभिरर्धपरिहीनाः ।
मध्यविनतभ्रवो ये ते सक्ताः स्त्रीष्वगम्यासु ॥
उन्नतविपुलैः शृङ्गेर्धन्या निचैः सुतार्थसन्तुक्ताः ।
विषमललाटा विधना धनवन्तोऽर्धेन्द्रसदृशेन ॥
शुक्तिविशालैराचार्यता शिरासन्तैरेधर्म्म-
रताः ।

उन्नतशिराभिराद्याः खस्तिकवत्स्थिताभिश्च ॥
निम्नललाटा वधवन्धभागिनः क्रूरकर्म्मनिर्-
ताश्च ।

अभ्युन्नतैश्च भूपाः कृपणाः स्युः सङ्कटललाटाः ॥
रुदितमदीनमनश्च स्निग्धश्च शुभावहं मनुष्या-
णाम् ।

रुचं दीनं प्रचुराशु चैव न शुभप्रदं पुंसाम् ॥
हसितं शुभदमकम्पं सनिमीलितलोचनश्च
पापस्य ।

हृष्टस्य हसितमसक्तं सोन्मादस्यासक्तम्यान्ते ॥
तिस्रो रेखाः शतजीविनां ललाटायताः स्थिता
यदि ताः ।

चतस्रभिरवनीश्वरं नवतिश्चायुः सप्तशब्दा ॥
विच्छिन्नाभिश्चागम्यगामिनो नवतिरप्यरेखेण ।
केशान्तोपगताभी रेखाभिरशीतिवर्षाद्युः ॥
पञ्चभिरायुः सप्ततिरेकायावस्थिताभिरपि षष्टिः ।
बहुरेखेण शतार्धं चत्वारिंशच्च वक्राभिः ॥
त्रिंशद्भूलगाभिर्विंशतिकश्चैव वामवक्राभिः ।
चूनाभिः खल्लायुर्नानाभिश्चान्तरे कल्प्यम् ॥
परिमण्डलैर्गवाद्याश्चक्राकारैः शिरोभिरव-
नीश्वराः ।

चिपिटैः पिष्टमाळघ्नाः करोटिशिरसां चिरा-
न्मृत्युः ॥

घटमूर्धा ध्वानरुचिर्दिमस्तकः पापकृद्गनेस्थितः ।
निम्नानु शिरो महतां बहुनिम्नमनर्धदं भवति ॥
एकैकभवे, स्निग्धैः कण्ठैराकुचितैरेभिन्नागैः ।
मृदुभिर्न चातिबहुभिः केशैः सुखभागं नरेन्द्रो
वा ॥

पुरुषः

बहुमूलविषमकपिलाः स्थूलस्फुटिताग्रपुरुष-
इत्याश्च ।

अतिक्लृप्ताश्चातिघनाश्च सधर्जना वित्तहीना-
नाम् ॥

यद्यहानं रुचं मांसविहीनं शिरावनद्वच ।
तत्तद्विष्टं प्रोक्तं विपरीतमतः शुभं सर्वम् ॥
त्रिषु विपुलो गम्भीरस्निग्धेव षड्भुजस्तुङ्गश्चः ।
सप्तसु रक्तो राजा पञ्चसु दीर्घश्च स्रक्श्च ॥

नाभिः खरः सत्त्वमिति प्रदिष्टं
गम्भीरमेतत्तितयं नराणाम् ।
उरो ललाटं वदनश्च पुंसां
विस्तीर्यमेतत्तितयं प्रशस्तम् ॥
वक्षोऽथ कक्षा नखनासिकास्थं
ककाटिका चेति षड्भुजतानि ।
इत्यानि चत्वारि च लिङ्गपृष्ठं
ग्रीवा च जङ्घे च हितप्रदानि ॥
नेत्रान्तपादकरतालवधरोष्ठजिह्वा
रक्ता नखाश्च खलु सप्त सुखावहानि ।
स्रक्श्चानि पञ्च दंष्ट्रानाङ्गुलिपर्वकेशाः
साकं त्वचा कररुहाश्च न दुःखितानाम् ॥
हनुलोचनबाहुनासिकाः
स्तनयोरन्तरमत्र पञ्चमम् ।
इति दीर्घमिदं तु पञ्चकं
न भवत्येव नृणामभूतताम् ॥

इति चैत्रम् ॥

छाया शुभाशुभफलानि निवेदयन्ती
लक्ष्मा मनुष्यपशुपक्षिषु लक्षणज्ञैः ।
तेजोगुणान् बहिरपि प्रविकाशयन्ती
दीपप्रभा स्फटिकरत्नघटस्थितेव ॥
स्निग्धद्विजलवङ्खरोमकेश-
छाया सुगन्धा च महतीसमुत्था ।
तुष्टार्थलाभाभ्युदयान् करोति
धर्म्मस्य चाहन्यहनि प्रवृत्तिम् ॥
स्निग्धा सिताच्छहरिता नयनाभिरामा
सौभाग्यमादवसुखाभ्युदयान् करोति ।
सर्वार्थसिद्धिजननी जननीव चाप्या
छाया फलं तनुभृतां शुभमादधाति ॥
चण्डाध्व्या पद्महेमाभिवर्णा
शुक्ता तेजोविक्रमैः सप्रतापैः ।
आग्नेयीति प्राणिनां स्यात्क्षयाय
क्षिप्रं सिद्धिं वाञ्छितार्थस्य धत्ते ॥
मलिनपुरुषकृष्णा पापगन्धानिलोत्था
जनयति वधवन्धयाधनर्यार्थनाशान् ।
स्फटिकसदृशरूपा भाग्यशुक्तायुदारा
निधिरिव गगनोत्था श्रेयसां खरुवर्णा ॥
छायाः क्रमेण कुजलाग्न्यनिलाम्बरोत्थाः
केचिद्वदन्ति दृष्ट ताश्च यथानुपूर्वम् ।
सूर्याजनाभपुरुषतयमोडुपानां
तुल्यास्तु लक्षणफलैरिति तत्समासः ॥

इति मृज्जा ॥

करिष्ठपरधौघभेरीमृदङ्गसिंहाब्दनिःखना
भूपाः ।

पुरुषः

गर्दभजर्जररुचस्वराश्च धनसौख्यसन्धस्ताः ॥
इति खरः ।

सप्त भवन्ति च सारा मेदोमज्जात्वगसि-
शुक्राणि ।

रुधिरं मांसं चेति प्राणभृतां तत्समासफलम् ॥
ताव्योष्ठदन्तपालीजिह्वानेत्रान्तपायुकरचरैः
रक्तैस्तु रक्तसारा बहुसुखवितार्थपुत्रयुताः ॥
स्निग्धत्वक्का धनिनो मृदुभिः सुभगा विच-
क्षणास्तनुभिः ।

मज्जामेदःसाराः सुशरीराः पुत्रवित्तयुक्ताः ॥
स्थूलास्थिरस्थिसारो बलवान् विद्यान्तगः सु-
पञ्च ।

बहुगुरुशुक्राः सुभगा विद्वांसो रुरवन्तश्च ॥
उपचितदेहो विद्वान् धनो सुरूपश्च मा-
सारी यः ।

इति सारः ।
सङ्घात इति च सुश्लिष्टसन्धिता सुखसुखो ज्ञेयः ॥
इति संहतिः ।

स्नेहः पञ्चसु लक्ष्यो वागजिह्वादन्तनेत्रनखसंस्तु-
तधनसौभाग्ययुताः स्निग्धैस्ते निर्धना रुच्यैः ॥
इति स्नेहः ।

दुतिमान्धः स्निग्धः क्षितिपानां मध्यमः सुता-
वताम् ।

रुचो धनहीनानां शुद्धः शुभदो न सङ्कीर्णः ॥
इति वर्णः ।

साध्यमनूकं वक्ताज्ञोष्ठशार्दूलसिंहगरुडसुखा
अप्रतिहतप्रतापा जितरिपवो मानवेन्द्राश्च ।
वानरमहिषवराहाजतुल्यवदनाः सुतार्थसु-
भाजः ।

गर्दभकरभप्रतिमेर्मुखैः शरीरैश्च निःखसुखाः ॥
इत्यनूकम् ।

अष्टशतं षण्णवतिः परिमाणं चतुरशीरिति
पुंसाम् ।

उत्तमसमहीनानामङ्गुलसङ्ख्यासमानेन ॥
इत्युक्त्वा नम् ।

भारार्धतनुः सुखभाक् तुलितोऽतो दुःखभाग
भवत्यनूकः ।

भारोऽतोवाद्यानामधर्धः सर्वधरणीशः ॥
विंशतिवर्षा नारी पुरुषः खलु पञ्चविंशतिभि-
रब्दैः ।

अर्हति मानोन्मानं जीवितभागे चतुर्थे वा ॥
इति मानम् ।

भूजलशिख्यनिलाम्बर-

सुरनररचःपिशाचकतिरश्चाम् ।

सत्त्वेन भवति पुरुषो

लक्षणमेतद्भवत्येषाम् ॥

महोत्सवावः शुभपुष्पगन्धः

सम्भोगवान् सुश्वसनः स्थिरश्च ।

तोयस्वभावो बहुतोयपायी

प्रियाभिलाषी रसभोजनश्च ॥

अग्निप्रकृता चपलोऽतितीक्ष्ण-

श्चखः क्षुधातुर्वहुभोजनश्च ।

पुरुषः

वायोः स्वभावेन चलः कृशश्च
क्षिप्रं च कोपस्य वशं प्रयाति ॥
खप्रकृतिर्निपुणो विदुतास्यः
शब्दगतेः क्षुण्णः सुधिराङ्गः ।
त्यागयुतो पुरुषो ऋदुकोपः
स्नेहरतश्च भवेत्सुरसत्त्वः ॥
मर्त्यसत्त्वसंयुतो गीतभूषणप्रियः ।
संविभागशीलवान्निबलमेव मानवः ॥
तोच्छाप्रकोपः खलचेष्टितश्च
पापश्च सत्त्वेन निशाचराणाम् ।
पिशाचसत्त्वश्चपलो मलाक्तो
बहुप्रलापी च ससुखगङ्गाः ॥
भीरुः क्षुधाक्षुर्वहसुक च यः स्यात्
त्रयः स सत्त्वेन नरस्तिरश्चाम् ।
एवं नराणां प्रकृतिः प्रदिष्टा
यत्नक्षयज्ञाः प्रवदन्ति सत्त्वम् ॥

इति प्रकृतिः ॥

शार्दूलहंससमद्विपगोपतीनां
तुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनाश्च भूपाः ।
येषां च शब्दरहितं स्तिमितश्च यातं
तेऽपीश्वरा हतपरिभ्रुतगा हरिद्राः ॥

इति गतिः ॥

आन्तस्य यानमशनश्च बुभुक्षितस्य
यानं दृष्टापरिगतस्य भयेषु रक्षा ।
एतानि यस्य पुरुषस्य भवन्ति काले
धन्यं वदन्ति खलु तं नरलक्षणज्ञाः ॥
पुरुषलक्षणसुक्तमिदं मया
सुविमतान्ववलोक्त्य समासतः ।
इदमधीत्य नरो वृषसम्मतो
भवति सर्वजनस्य च वल्लभः ॥

इति श्रीवराहमिहिरकृतौ बृहत्संहितायां पुरुष-
लक्षणं नामाष्टविंशतितमोऽध्यायः ॥ * ॥

कृष्णभक्तपुरुषस्य गोविन्दपदाश्रयत्वं यथा,—
“स्त्रियो वा पुरुषो वापि ह्याततायी नपुंसकः ।
भक्तत्वे गणनीयश्चोविन्दपदमाश्रयेत् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ६६ अध्यायः ॥

पुरुषाणां मध्ये गुरवो यथा,—

“गुरुणामपि सर्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः ।
तेषामादाश्चयः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता ॥
यो भावयति या स्तुते येन विदोपदिश्यते ।
षष्ठ्यभाता च भर्ता च पश्चेति गुरवः स्मृताः ॥”

इति कौर्म्य उपविभागे ११ अध्यायः ॥

आत्मा । इत्यमरः । ३ । ३ । २१८ ॥ (यथा,
भागवते । ७ । १४ । ३७ ।

“पुराण्यनेन दृष्टानि वृत्तिर्यद्विदेवताः ।

श्रुते जीवेन रूपेण पुरेषु पुरुषो ह्यसौ ॥”

यथा च शङ्करविजये १३ अध्याये ।

“पुरुषं शरीरेऽस्मिन् शयनात् पुरुषो हरिः ।
प्रकारस्य प्रकारोऽयं व्यत्ययेन प्रयुज्यते ॥”

साङ्ख्यतत्त्वज्ञः । पुत्रागपादपः । इति मेदिनी ।

मे, ४१ ॥ (तत्पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“कुम्भीकः पुरुषस्तुङ्गः पुत्रागो रक्तकेशरः ॥”)

पुरुष

विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (स हि पुराण-
पुरुष एव । यथा, हरिवंशे । १२८ । २० ।

“एवं पुराणः पुरुषो विष्णुर्वेदेऽप्युच्यते ।

अचिन्त्यश्चाप्रमेयश्च गुणेश्च परस्तथा ॥”

शिवः । यथा, महाभारते । १४ । ८ । १४ ।

“याम्यायायत्तरूपाय सदृक्ते शङ्कराय च ।

क्षेम्याय हरिकेशाय स्थानवे पुरुषाय च ॥”

जीवः । यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायां पूर्व-
भागे । ४ । १६ ।

“प्रकृतिः चरमित्युक्तं पुरुषोऽचर उच्यते ।

ताविमौ प्रेरयत्यन्यः स परः परमेश्वरः ॥”)

दुर्गा । यथा,—

“महानिति च योगेषु प्रधानश्चैव कथ्यते ।

त्रिगुणा व्यतिरिक्ता सा पुरुषश्चेति चोच्यते ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

तस्य पञ्चविंशतितत्त्वात्मकत्वं जडत्वश्च यथा,—

“एभिः सम्पादितं सुदृक्ते पुरुषः पञ्चविंशकः ।

इंश्वरेच्छावशः सोऽपि जडात्मा कथ्यते बुधैः ॥”

इति मात्स्ये तत्त्वकथनावसारे ७ अध्यायः ॥

(अन्वस्थानकमेदः । यथा, माघे । ५ । ५६ ।

श्लोकटीकायां मल्लिनाथद्वयवचनम् ।

“पश्चिमेनाग्रपादेन सुवि स्थित्वाग्रपादयोः ।

ऊर्ध्वप्रेरणया स्थानमश्वानां पुरुषः स्मृतः ॥”)

मेघमिथुनसिंहतुलाधनुःकुम्भराशयः । यथा,—

“क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च

ओजोऽथ युग्मं विधमः समश्च ।

चरस्थिरङ्गनामकनामधेया

मेघादयोऽभी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”

पुरुषग्रहा यथा,—

“भौमार्कजीवाः पुरुषाः क्षीवौ सोमजभानुजौ ।

स्वराखौ भार्गवचन्द्रौ द्वौ तत्पतित्वात्तथोच्यते ॥”

पुरुषनक्षत्राणि यथा,—

“हस्तो मूलश्रवणपुनर्वसुस्तुर्गशिरस्तथा पुष्यः ।

गर्भाधानादिकार्थेषु पुत्राभ्यां गणः शुभदः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तद्भेदिकपञ्चायः । मनुष्याः १ नरः २ धवाः ३

जन्तवः ४ विश्वः ५ क्षितयः ६ कृष्णयः ७ चर्ष-

णयः ८ नहुषः ९ हरयः १० मर्याः ११ मर्त्याः

१२ मर्त्ताः १३ ज्ञाताः १४ तुर्वशाः १५ ह्रस्ववः

१६ आयवः १७ यदवः १८ अनवः १९ पूरवः

२० जगतः २१ तस्युषः २२ पञ्चजनाः २३

विवस्वन्तः २४ पृतनाः २५ । इति वेदनिघण्टौ

२ अध्यायः ॥

पुरुषकं, क्षी, पुं, (पुरुष एवेति । पुरुष + स्वार्थे कन् ।)

घोटकानाम्बुस्थितिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

श्रीखण्डो इति हिन्दीभाषा ॥ (यथा, माघे ।

५ । ५६ ।

“श्रीवृक्षो पुरुषकोत्तमितायकायः ॥”

“पुरुषकोऽश्वानां स्थानकमेदः । यदुक्तम्,—

‘पश्चिमेनाग्रपादेन सुवि स्थित्वाग्रपादयोः ।

ऊर्ध्वप्रेरणया स्थानमश्वानां पुरुषः स्मृतः ॥’

पुरुष एव पुरुषकस्तेन पुरुषकेय स्थानके-

पुरुष

नोन्नमित ऊर्ध्वावस्थितोऽग्रकायः पूर्वकायो यस्य
स तथोक्तः ।” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

पुरुषकारः, पुं, (पुरुषस्य कारः करणम् ।) पुरु-
षस्य कृतिः । पौरुषम् । चेष्टा । यथा,—

मनुरवाच ।

“देवे पुरुषकार च किं ध्यायस्तं ब्रवीहि मे ।

अत्र मे संशयो देव हेतुमर्हस्यशेषतः ॥

मत्स्य उवाच ।

स्वमेव कर्म देवाख्यं विद्धि देहान्तरार्चितम् ।

तस्मात् पौरुषमेवेह श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः ॥

प्रतिकूलन्तथा देवं पौरुषेण विद्वन्त्यते ।

मङ्गलाचारश्रुतानां नित्यसुत्यानशीलिनाम् ॥

येषां पूर्वकृतं कर्म सात्त्विकं मनुजोत्तमम् ।

पौरुषेण विना तेषां केषांचिद्दृश्यते फलम् ॥

कर्मणा प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम् ।

कृच्छ्रेण कर्मणा विद्धि तामसस्य तथा फलम् ॥

पौरुषेणाप्यते राजन् ! मार्गितयं फलं नरैः ।

देवमेव विचानन्ति नराः पौरुषवर्जिताः ॥

तस्मात्त्रिकालसंयुक्तं देवं न सफलं भवेत् ।

पौरुषं देवदम्पत्या काले फलति पार्थिव ! ॥

देवं पुरुषकारश्च कालश्च मनुजोत्तमम् ।

त्रयमेतन्मनुष्यस्य, पिण्डितं स्यात् फलावहम् ॥

क्षधेर्वृष्टिसमायोगाद्दृश्यन्ते फलसिद्धयः ।

तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन ॥

तस्मात् सदैव कर्त्तव्यं सधर्मं पौरुषं वृभिः ।

एवन्ते प्राप्नुवन्तीह परलोकफलं ध्रुवम् ॥

लालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थात्त च देवपरायणाः ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पौरुषे यत्नमाचरेत् ॥

व्यक्तालसान् देवपरान् मनुष्या-

गुत्यानयुक्तान् पुरुषान् हि लक्ष्मीः ।

अन्विष्य यत्नाद्भूयते वृषेन्द्र !

तस्मात् सदोत्थानवता हि भाव्यम् ॥”

इति मात्स्ये देवपुरुषकारको नाम १६५ अध्यायः ॥

(यथा च नीतिशास्त्रे ।

तथा पुरुषकारेण विना देवं न सिध्यति ॥”)

पुरुषकुञ्जरः, पुं, (पुरुषेषु कुञ्जरः श्रेष्ठ इति । पुरुष-

कुञ्जर इवेत्युपमितसमासो वा ।) पुरुषश्रेष्ठः ।

यथा, अमरे । ३ । १ । ५६ ।

“स्युत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः ।

सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः ॥”

(यथा, रामायणे । २ । १० । ५ ।

मृते मयि गते रामे वनं पुरुषकुञ्जरे ॥”)

पुरुषत्रा, य, (द्वितीयासप्तम्यर्थवृत्तेः पुरुषशब्दात्

र्वहुलम् ॥” ५ । ४ । ५६ । इति त्रि ।) पुरुषम् ।

पुरुषौ । पुरुषान् । पुरुषे । पुरुषयोः । पुरुषेषु ॥

देवाद्वैर्भोगोस्त्राजितिसूत्रेण चाक्षप्रत्ययनिय-

मम् । देवादिसु देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्यबहु

इत्यादि । इति सप्तवोधटीकायां दुर्गादासः ।

(यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३३ । ८ ।

पुरुषा

“उक्त्येषु कारो प्रति नो जुषस्व
मा नो नि कः पुरुषज्ञा नमस्ते ॥”
“पुरुषज्ञा पुरुषेषु” इति तद्भाष्ये सायनः ॥
पुरुषत्वं, स्त्री, पुरुषस्य भावः । पुरुषवृत्तिरसाधा-
रणधर्मे । पुरुषशब्दात् भावार्थे त्वप्रत्ययः ।
(यथा, महाभारते । ५ । १८६ । १३ ।
“हनिष्यसि रणे विप्रं पुरुषत्वञ्च लक्ष्मसे ॥”)
पुंस्त्वञ्च ॥
पुरुषदन्तः, त्रि, पुरुषपरिमाणः । पुरुषशब्दात्
परिमाणार्थे दन्तप्रत्ययः । इति व्याकरणम् ॥
पुरुषदन्तिका, स्त्री, (पुरुषस्य दन्त इव आकृति-
र्यस्याः । कप् । कापि अत इत्वम् ।) मेदा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (मेदाशब्देऽस्या विवरणं
ज्ञातव्यम् ॥)
पुरुषद्वयसः, त्रि, पुरुषपरिमाणः । पुरुषशब्दात्
परिमाणार्थे द्वयसद्वयनिष्पन्नः । इति व्या-
करणम् ॥
पुरुषद्वेषी, [न] त्रि, पुरुषद्वेषशीलः । पुरुष-
शब्दोपपदाद्विधातोर्णिन्प्रत्ययनिष्पन्नः । इति
व्याकरणम् ॥
पुरुषनागः, पुं, (पुरुषो नाग इव ।) पुरुषश्रेष्ठः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥
पुरुषपुङ्गवः, पुं, (पुरुषः पुङ्गव इव ।) पुरुषश्रेष्ठः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥
पुरुषपुण्डरीकः, पुं, (पुरुषेषु पुण्डरीकः श्रेष्ठ
इत्यर्थः । यदा, पुरुषः पुण्डरीको व्याघ्र इवेत्युप-
मितसमासः ।) पुरुषव्याघ्रः । नरश्रेष्ठः । इत्य-
मरः । ३ । १ । ५६ ॥ जिनराजविशेषः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३६० ॥
पुरुषमात्रः, त्रि, पुरुषपरिमाणः । पुरुषशब्दात्
परिमाणार्थे मात्रद्वयप्रत्ययः । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । ५ । २ । ५ । १ ।
“पुरुषमात्रेण वि मीमिति यज्ञेन वै पुरुषः
सम्मितः ॥”)
पुरुषवैभः, पुं, (पुरुषः वैभ इव ।) पुरुषश्रेष्ठः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥
पुरुषव्याघ्रः, पुं, (पुरुषो व्याघ्र इव ।) पुरुषश्रेष्ठः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥ (यथा, महाभारते ।
६ । १६ । ४३ ।
“एवन्ते पुरुषव्याघ्राः पाण्डवा युद्धनन्दिनः ॥”)
पुरुषशार्दूलः, पुं, (पुरुषः शार्दूल इव ।) पुरुष-
श्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ६१ । ६ ॥
“तव च भ्रातरं दीरमपश्यं सद्यसाचिनम् ।
शक्रस्यार्द्धासनगतं तत्र मे विस्मयो महान् ।
आसीत् पुरुषशार्दूल ! दृष्ट्वा पार्थं तथागतम् ॥”)
पुरुषसिंहः, पुं, (पुरुषः सिंह इव पुरुषेषु सिंहः
श्रेष्ठो वा ।) पुरुषश्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥
जिनराजविशेषः । तत्पर्यायः । श्रैविः २ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३६० ॥
पुरुषाद्यः, पुं, (पुरुषाणां जिनपुरुषाणां भावः
प्रथमः ।) आदिनाथनामा जिनविशेषः । इति

पुरुहु

धनञ्जयः ॥ (पुरुषेषु जीवेषु आद्यः प्रथमः ।
पुरुषाणामाद्य इति वा ।) विष्णुः ॥
पुरुषाधमः, पुं, (पुरुषेषु अधमोऽतिनिष्ठः ।)
निष्ठनरः । यथा, श्रान्तिप्रतप्ते ।
“नाथे श्रीपुरुषोत्तमे त्रिजगतामेकाधिपे चेतसा
सेव्ये खस्य पदस्य दातरि सुरे नारायणे तिष्ठति ।
यं कश्चित् पुरुषाधमं कतिपयग्रामेशमल्पार्थदं
सेवायै ऋगयामहे नरमहो रुद्रा वराका
वयम् ॥”
पुरुषार्थः, पुं, (पुरुषस्य अर्थः ।) पुरुषस्य प्रयो-
जनम् । स च चतुर्विधः । यथा, अग्निपुराणे ।
“धर्माधेयकाममोक्षाश्च पुरुषार्था उदाहृताः ॥”
(यथा, मनुः । ७ । १०० ।
“एतच्चतुर्विधं विद्यात् पुरुषार्थप्रयोजनम् ॥”)
गोस्वामिमते भक्तिः प्रथमपुरुषार्थः ॥ (पुरुष-
कारः । यथा, महाभारते । ३ । १७६ । २७ ।
“देवं पुरुषकारेण को वक्ष्यितुमर्हति ।
देवमेव परं मन्ये पुरुषार्थो निरर्थकः ॥”)
पुरुषास्थिमाली, [न] पुं, (पुरुषाणामस्थीनि
तेषां मालास्यस्येति । पुरुषास्थिमाला +
ब्रौह्मादित्वात् इनिः ।) शिवः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । १११ ॥
पुरुषोत्तमः, पुं, (पुरुषेषु उत्तमः ।) विष्णुः । इत्य-
मरः । ११ । १२१ ॥ (यथा, रघुः । ३ । ४६ ।
“हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतः
महेश्वरस्त्वाम्बक एव नापरः ।
तथा विदुर्मां सुनयः शतक्रतुं
द्वितीयगामी न हि शब्द एव नः ॥”
एतन्निरुक्तिर्यथा, महाभारते । ५ । ७० । १० ।
“पुराणात् सद्नाच्चापि ततोऽसौ पुरुषो-
त्तमः ॥”)
जिनराजविशेषः । तत्पर्यायः । सोमभूः २ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५६ ॥ पुरुषेषु मध्ये
उत्तमः । यथा, धर्मपुराणे ।
“विशेषसमभावस्य पुरुषस्यानघस्य च ।
अरिमित्रेऽपुदासीने मनो यस्य समं ब्रजेत् ॥
समो धर्मः समः स्वर्गः समो हि परमं तपः ।
यस्यैवं मानसं नित्यं स नरः पुरुषोत्तमः ॥”
(पुरुषोत्तमो जगन्नाथोऽस्यचेति । अन् ।
उत्कलखण्डिकदेशः । स तु पीठस्थानानामन्य-
तमः । तत्र भगवती विमलारूपेण विराजते ।
यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६४ ।
“गद्यायां मङ्गला प्रोक्ता विमला पुरुषोत्तमे ॥”
ग्रन्थकर्तृविशेषः । स तु प्रयोगरत्नमालायाकर-
णस्य द्विरूपैकाचरहारावलौकोषाणां अन्ये-
षाञ्च कतिपयग्रन्थानां प्रणेता ॥)
पुरुहुं, त्रि, (पुरुं प्रचुरं हन्ति गच्छतीति ।
पुरु + हन् गतौ + अन्धेभ्योऽपीति डः ।) प्रचु-
रम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥
पुरुहु, त्रि, (पुरुं प्रचुरं हन्ति गच्छतीति । हन्
गतौ + बाहुलकात् डुः ।) प्रचुरम् । इत्यमर-
ट्टीदायां स्वामी ॥ (पुरुहूरित्यपि पाठः ॥)

पुरोगः

पुरुहूतः पुं, (पुरु प्रचुरं हृतमाह्वानं यज्ञे
यस्य । पुरु यथा स्यात्तया हूयते यज्वभिरिति
वा । यद्वा, पुरुणि बहूनि हूतानि नामानि
यस्य ।) इन्द्रः । इत्यमरः । ११ । १४४ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १२६ । २५ ।
“पुरुहूताद्यं जज्ञे कुन्त्यामेव धनञ्जयः ॥”
प्रचुरनामविशिष्टे, त्रि । यथा, भागवते ।
८ । १ । १३ ।
“स विश्वकायः पुरुहूत ईशः
सत्यः स्वयंज्योतिरजः पुराणः ॥”
स्त्री, भगवती । सा तु पुष्करे पीठस्थाने विरा-
जते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ५६ ।
“विश्वे विश्वेश्वरीं प्राहुः पुरुहूताश्च पुष्करे ॥”
पुरुरवाः [स्] पुं, (पुरु प्रचुरं यथा स्यात्तया
रौतीति । “पर्वतश्च पुरुनाम यत्र यज्ञे पुरु-
रवाः ॥” ३ । ६० । २२ । इति महाभारतोक्तवचनात्
पुरौ पर्वते रौतीति वा । पुरु + रु + “पुरु-
रवाः ॥” उणा० ४ । २३१ । इति अक्षिप्र-
येन निपातनात् साधुः ।) बुधस्य पुत्रः । स
तु चन्द्रवंशीयादिराजः । तत्पर्यायः । बौधः
रेलः ३ उर्वशीरमणः ४ । इति हेमचन्द्रः ।
यथा, अग्निपुराणे ।
“ततो बुधाश्रमं प्रायादिष्टा रूपाश्रिता सती
बुधेनान्तरमासाद्य मैथुनायोपमन्त्रिता ॥
सोमपुत्राद्बुधानाजन् । तस्या जज्ञे पुरुरवाः
जनयित्वा ततः सा तं पुनः सुदुम्बतां गता ॥”
अपि च ।
“इलोदरे च धर्मिष्ठं बुधः पुत्रमजीजनत् ।
अश्वमेधशतं सायमकरोदयः स्वतेजसा ॥
पुरुरवा इति ख्यातः सर्वलोकनमस्कृतः ।
हिमवच्छिखरे रम्ये आराध्य स जगद्गणम् ।
लोकैश्वर्यमगाद्राजा सप्तद्वीपपतिस्तदा ॥
केशिप्रभृतयो देवास्तस्य भृत्यत्वमागताः ।
उर्वशी यस्य पत्नीत्वमागत् सद्रूपमोहिता ॥
सप्तद्वीपा वसुमती सशैलवनकानना ।
धर्मेण पालिता तेन सर्वलोकहितेयिणा ॥
चामरग्राहिणी कीर्तिः सम्पन्नैकाङ्गवाहिनी ।
विष्णुप्रसादाद्देवेन्द्रो ददावर्द्धासनस्तदा ॥
धर्मार्थकामान्धर्मण्यं सममेवाभ्यपालयत् ।
धर्मार्थकामास्तं द्रष्टुमाजगुः कौतुकात् पुरा ॥”
इति मात्स्ये २४ अध्यायः ॥
(अस्य विशेषविवरणन्तु हरिवंशे २६ अध्याये
द्रष्टव्यम् ॥ *) विश्वदेवः । इति जटाधरा ।
पार्वणश्राद्धदेवः । यथा,—
“पुरुरवा माद्रवाश्च पार्वणे समुदाहृतौ ॥”
इति आहृतस्त्रे दृष्टव्यः ॥
पुरोगः त्रि, (पुरोऽग्रे गच्छतीति । पुरस् + गम +
ङः ।) अग्रगामी । इत्यमरः । २ । ८ । ७१ ।
(यथा, रघुः । ६ । ५५ ।
“व्याघातरेखे सुभुजो मुजाश्वं
विभर्ति यस्यापभृतां पुरोगः ॥”)
प्रधानः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ७४ ॥

पुरोहि

पुरोगतिः, पुं, (पुरोऽग्रे गतिर्गमनमस्य ।) कुकुरः ।
इति धरणिः ॥ अग्रगे, त्रि ॥
पुरोगमः, त्रि, (पुरोऽग्रे गच्छतीति । गम +
अच् ।) अग्रगामी । इत्यमरः । २ । ८ । ७२ ॥
(यथा, महाभारते । ६ । १६ । १० ।
“यं दृष्ट्वा पार्थिवाः सर्वे दुर्योधनपुरोगमाः ।
निवर्त्तिष्यन्ति संवत्सराः सिंहं चन्द्रमगा यथा ॥”
कुकुरे, पुं । इति हेमचन्द्रटीका ॥)
पुरोगामी, [न] त्रि, (पुरोऽग्रे गच्छतीति । गम +
णिनिः ।) अग्रगामी । तत्पर्यायः । पुरोगः २
अग्रसरः ३ प्रष्टः ४ अग्रतःसरः ५ पुरःसरः ६
पुरोगमः ७ । इत्यमरः । २ । ८ । ७२ ॥ नासीरः ८
प्रग्रसरः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
पुरोटिः, पुं, (पुरोऽटतीति । अट + इन् ।) पत्र-
भङ्गारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रायभाटि इति
भाषा ॥ (पुरसंस्कारः । इति हारावली । १६४ ॥)
पुरोडाः, [श्रु] पुं, (पुर आदौ दास्यते दीयते
इति । पुरस् + दाश् दाने + क्तिप् । निपात-
नात् दस्य डः ।) हविः । इति सुश्रवो-
द्याकरणम् ॥
पुरोडाशः, पुं, (पुरोऽग्रे दास्यते दीयते इति ।
दाश् + कर्मणि घञ् । निपातनात् दस्य डः ।)
हविर्भेदः । स तु यवचूर्णनिर्मितरोटिका-
विशेषः । (यथा, मनुः । ६ । ११ ।
“वासन्तशरदौर्मेधैर्मन्त्रैः स्वयमाहुतैः ।
पुरोडाशांश्चैव विधिवन्निर्वपेत् पृथक् ॥”)
पिथकचमसी । हुतशेषः । इति मेदिनी । ३३८ ॥
सोमरसः । इति हेमचन्द्रः ॥
पुरोडाशं, त्रि, (पुरोडाशाय हितमिति । पुरो-
डाश् + यत् ।) पुरोडाशीयम् । हविर्योग्यम् ।
पुरोडाशाय हितम् । यथा, भट्टिः । ५ । १२ ।
“आमिचीयं दधि चीरं पुरोडाशं तथौषधम् ।
हविर्हैयङ्गवीनश्च नाप्युपगन्ति राक्षसाः ॥”
पुरोडाशः, स्त्री, (पुरे उद्भवो यस्याः ।) महा-
मेदा । इति रत्नमाला ॥
पुरोधाः, [स्] पुं, (पुरोऽग्रे दधाति मङ्गल-
मिति । पुरस् + धा + “पुरसि च ।” उणा० ४ ।
२३० । इति असिः । स च डित् ।) पुरोहितः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ५ ॥ (यथा, रघुः । ३ । १८ ।
“स जातकर्मण्यखिले तपस्विना
तपोवनादेव पुरोधसा कृते ॥”)
पुरोभागौ, [न] त्रि, (पुरः पूर्वमेव भजते इति ।
पुरस् + भज + णिनिः ।) दोषमात्रदर्शौ । इत्य-
मरः । ३ । १ । ४६ ॥ (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । ६ । ८३ ।
“कुपितोऽपि स यच्चैनां न्यवधीद्रागमोहितः ।
तेनैवागात् पुरोभागिवितर्कात्कृपाचताम् ॥”)
अग्रांशी च ॥
पुरोहितः, पुं, पुरो दृष्टादृष्टफलेषु कर्मसु धीयते
आरोप्यते यः । (यथा, पुर आदावेव हितं
मङ्गलं यस्मात् ।) शान्त्यादिकर्त्ता । तत्पर्यायः ।
पुरोधाः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५ ॥ धर्मकर्मदि-

पुलकः

कारकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लक्षणं
यथा, चाणक्ये ।
“वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो जपहोमपरायणः ।
आग्नीर्वेदादवचोयुक्त एष राजपुरोहितः ॥”
तस्य वर्त्तनीयलक्षणं यथा,—
“काणं यज्जमपुत्रं वानभिन्नमजितेन्द्रियम् ।
न ह्रस्वं याधितं वापि नृपः कुर्यात् पुरोहितम् ॥”
इति कालिकापुराणम् ॥ * ॥
पुरोहिते वर्त्तनीयानि यथा,—
“पुरोहितो हितो वेदस्त्वितिः सत्यवाक् शुचिः ।
ब्रह्मण्यो विमलाचारः प्रतिकर्त्तापदाञ्जुः ॥”
इति कविकल्पलता ॥
(यथा च ।
“दोषागन्तुजन्तुभ्यो रसमन्त्रविशारदौ ।
रक्षेतां नृपतिं नित्यं यत्नाद्देवपुरोहितौ ॥
ब्रह्मा वेदाङ्गमष्टाङ्गमायुर्वेदमभाषत ।
पुरोहितमते तस्मादत्तेत भिषगात्मवान् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुस्त्रिंशेऽध्याये ॥)
पूर्व, पूर्त्तौ । पूर्णोत्करणे । इति कविकल्पलता ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमखरी । पूः
पुरौ पुरः । पूर्वति पयसा कुम्भं चेटी । इति
दुर्गादासः ॥
पुल, क उच्छ्रितौ । इति कविकल्पलता ॥ (पुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) उच्छ्रितिरुच्चीभावः । क,
पोलयति पर्वतः । इति दुर्गादासः ॥
पुल, ज महत्त्वे । इति कविकल्पलता ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) ज, पोलः पुलः । पोलति ।
इति दुर्गादासः ॥
पुल, श महत्त्वे । इति कविकल्पलता ॥ (तुदा०-
पर०-अक०-सेट् ।) श, पुलति पुलिनं शरदि
महत् स्यादित्यर्थः । पोलिता । इति दुर्गादासः ॥
पुलः, पुं, (पोलति उच्छ्रितो भवतीति । पुल +
कः ।) पुलकः । विपुले, त्रि । इति मेदिनी । ले,
२३ ॥
पुलकं, स्त्री, (पुलतीति । पुल + कः । ततः संज्ञायां
कन् ।) कङ्कटम् । तच्च पर्वतीयलक्षिका-
विशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुलकः, पुं, (पुल + स्वार्थे कन् ।) रोमाश्च ।
तत्पर्यायः । रोमोद्भेदः २ त्वकपुष्पम् ३ त्वग-
ङ्कुरः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, आर्या-
सप्तशत्याम् । ३७६ ।
“प्रेमलघूकृतकेशववचोभरविपुलपुलककुच-
कलसा ।
गोवर्द्धनगिरिगुरुतां सुश्रवधूर्निभृतसुप-
हसति ॥”)
शरीरान्तर्बहिर्भवकौटः । इति हेमचन्द्रः ॥
(तुच्छधान्यम् । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ६६ ।
“पुलका इव धान्येषु पूतिका इव पक्षिषु ।
मशका इव मर्त्तेशु येषां धर्म्मो न कारणम् ॥”)
प्रस्तरविशेषः । तस्य परीक्षा यथा,—
“पुण्येषु पर्वतवरेषु च निम्नगासु
स्थानान्तरेषु च तथोत्तरदेशगत्वात् ।

पुलिनं

संस्थापिताश्च नखरा सुजगैः प्रकाशं
संपूज्य दानवपतिं प्रथिते प्रदेशे ॥
दाशार्णवागदवमेकलकालगादौ
शुक्लाङ्गनचौद्रमणालवर्णाः ।
गन्धर्ववह्निदलीसट्प्रावभासा
एते प्रशस्ताः पुलकाः प्रसूताः ॥
शङ्खाजभङ्गाकैविचित्रभङ्गा
शूद्रैरुपेताः परमाः पवित्राः ।
मङ्गल्ययुक्ता बहुभक्तिचित्रा
वृद्धिप्रदास्ते पुलका भवन्ति ॥
काकश्वरासभङ्गालङ्काररूपे-
गुप्तेः समांसरुधिरार्द्रसुखैरुपेताः ॥
वृत्तुप्रदास्तु विदुषा परिवर्त्तनीया
सूक्तं पलस्य कथितञ्च शतानि पञ्च ॥”
इति गारुडे ७७ अध्यायः ॥
मणिदोषविशेषः । हरितालम् । गजाननपिण्डम् ।
गन्धर्वविशेषः । इति मेदिनी । के, १२१ ॥
असुराजी । गत्वर्कः । इति हेमचन्द्रः ॥
पुलकी, [न] पुं, (पुलकोऽस्थस्येति । पुलक +
इनिः ।) धाराकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुलस्तिः, पुं, (पुल महत्त्वे + क्तिप् । पुलं महत्त्वं
असते गच्छतीति । अस् + तिः । इत्युज्जलदत्तः ।
४ । १७६ ।) पुलस्थमुनिः । इत्युणादिकोषः ॥
पुलस्थः, पुं, सप्तर्षीणां मध्ये ऋषिविशेषः । इति
शब्दरत्नावली ॥ स ब्रह्मणः कर्णाभ्यां जातः ।
तस्य भार्या हविर्भूः कर्द्दमकन्या । तस्य पुत्रः
अगस्त्यः विश्रवाश्च । इति श्रीभागवतम् ॥
यथा, हरिवंशे । ७ । ८ ।
“मरीचिरन्निर्भगवानङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।
पुलस्थश्च वशिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः ॥”
पुलहः, पुं, सप्तर्षीणां मध्ये ऋषिविशेषः । इति
शब्दरत्नावली ॥ स च ब्रह्मणो नाभितो जातः
तस्य भार्या कर्द्दमसुनिकन्या गतिः । तस्य
पुत्राः कर्मश्रेष्ठः यवीयान् सहिष्णुश्च । इति
श्रीभागवतम् ॥
पुलाकः, पुं, (पोलति उच्छ्रितो भवतीति । पुल +
“बलाकादयश्च ।” इति आकप्रत्ययेन निपा-
तनात् साधुः ।) तुच्छधान्यम् । आगडा इति
ख्यातम् ॥ (यथा, मनुः । १० । १२५ ।
“पुलाकाश्चैव धान्यान्यां जीर्णाश्चैव परिच्छेदाः ॥”)
संचेपः । अल्पत्वम् । भक्तसिक्थकम् । भक्त-
गुलिका । इत्यमरभरतौ ॥ क्षिप्रम् । यथा पुलाक-
कारी । इति खामी ॥
पुलाकी, [न] पुं, (पुलाकः क्षिप्रता वृद्धौ विषये
अस्थस्येति । पुलाक + इनिः ।) वृक्षः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १८० ॥
पुलायितं, स्त्री, (पुल + क्यच् + क्तः ।) अश्वगतिः ।
तत्पर्यायः । विक्रान्तिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पुलिनं, स्त्री, (पोलतीति । पुल महत्त्वे + “तलि-
पुलिभ्याश्च ।” उणा० २ । ५३ । इति इनन् । स
च कित् ।) तोयोत्थिततटम् । इत्यमरः । १ ।
१० । ६ ॥ चर इति चङा इति च भाषा ॥

(यथा, रामायणे । २ । ६५ । ६ ।

“कचिन्मणिनिकाशोदां कचिन् पुलिनप्रालिनीम् ।
कचिन् सिद्धजनाकीर्णं पश्य मन्दाकिनीं
नदीम् ॥”)

जलादचिरोत्थितं तटम् । इति भरतः ॥ तत्-
क्षणतोययुक्तदीपम् । इति सुभूतिः ॥ क्रमेणो-
त्थितं तटम् । इति स्वामी ॥ जलमध्यस्थसुस्थितं
तटम् । इति पञ्जिका ॥ द्वीपम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यच्चविशेषे, पुं । यथा, महाभारते ।
१ । ३२ । १६ ।

“उल्लूकस्यनाभ्याश्च निमिषेण च पक्षिराट् ।
प्ररुजेन च संग्रामं चकार पुलिनेन च ॥”)

पुलिन्दः, पुं, (पुल महत्त्वे + “कुण्णिपुल्लोः किन्दच्” ।
उणा० ४ । ८५ । इति किन्दच् ।) चण्डाल-
भेदः । स च स्वेच्छशब्दवाच्यः । इत्यमरभरतौ ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा,—

पुलस्य उवाच ।

“एवं गतेषु त्रैलोक्यं दानवेषु पुरन्दरः ।
जगाम ब्रह्मसदनं सह देवैः प्रचीपतिः ॥
तत्रापश्यत् स देवेशं ब्रह्माणं कमलोद्भवम् ।
ऋषिभिः सार्द्धमासीनं पितरं स्वस्व कश्यपम् ॥
ततो ननाम शिरसा शक्रः सुरगणैः सह ।
ब्रह्माणं कश्यपश्चैव तांश्च सर्वस्वपोधनान् ॥
प्रोवाचेन्द्रः सुरैः सार्द्धं देवनाथं पितामहम् ।
पितामह ! हृतं राज्यं बलिना बलिना मम ॥
ब्रह्मा प्रोवाच शक्रेण तु भुज्यते स्वकृतं फलम् ।
शक्रः पप्रच्छ भो ब्रूहि किं मया दुष्कृतं कृतम् ॥
कश्यपोऽप्याह देवेश ! भण्यहत्या कृता त्वया ।
दित्यदरास्त्वया गर्भः कृतो वै बहुधा बलात् ॥
पितरं प्राह देवेन्द्रो मातुर्दूषणतो विभो ! ।
कर्त्तनं प्राप्तवान् गर्भो यदशौचा हि साभवत् ॥
ततोऽब्रवीत् कश्यपस्तु मातुर्दोषे सदासताम् ।
गतस्ततो विनिहतो दोषोऽपि कुलिशेन भोः ॥
तच्छ्रुत्वा कश्यपवचः प्राह शक्रः पितामहम् ।
विनाशं प्राप्तो ब्रूहि प्रायश्चित्तं विभो ! मम ॥
ब्रह्मा प्रोवाच देवेशं वशिष्ठः कश्यपस्तथा ।
हितं सर्वस्य जगतः शक्रस्यापि विशेषतः ॥
शक्रचक्रगदापाणिर्माधवः पुरुषोत्तमः ॥
तं प्रपद्यस्व शरणं स ते श्रेयो विधास्यति ॥
सहस्राक्षोऽपि वचनं गुरुणां स निशम्य वै ।
प्रोवाच स्वल्पकालेन कस्मिन् प्राप्यो बहूदयः ॥
ता ऊचुर्देवता मर्त्या स्वल्पकाले बहूदयः ॥

इत्येवमुक्तः सुरराडिरिच्छिना
मरीचिपुच्छेण च कश्यपेन ।
तथैव मित्रावरुणात्मजेन
वेगान्महीपृष्ठमवाप्य तस्यौ ॥
कालञ्जरस्योत्तरतः सुपुण्य-
स्तथा हिमाद्रेरपि दक्षिणस्याम् ।
कुशस्थलात् पूर्वत एव विश्रुतो
वसोः पुरात् पश्चिमतोऽवतस्यौ ॥
यत्राथ चक्रे भगवान् सुरारि-
र्वास्तथमयत्ततुस्त्वमर्त्तिः ।

स्वातिं जगामाथ गदाधरेति
महाघट्टन्दस्य श्रितः कुठारः ॥
यस्मिन् द्विजेन्द्राः श्रुतिशास्त्रसंयुताः
समानतां यान्ति पितामहेन ।
मरुत्पितृन् यत्र च संप्रपूज्य
भक्त्या त्वनये नहि चेतसैव ।
फलम्नहामेधमखस्य मानवा
लभन्त्यनन्तं भगवत्प्रसादात् ॥
महानदी यत्र सुरर्षिकन्या
वालापदेशाद्विमिश्रितमेव ।
चक्रे जगत् पापविनष्टमग्रं
सन्दर्शनप्राशनमञ्जनेन ॥

तत्र शक्रः समभ्येत्य महानदास्तटेऽभुजे ।
आराधनाय देवस्य कृताश्रममवस्थितः ॥
प्रातःस्नाथी त्वद्यःशायी एकभक्तिर्हयाचितः ।
तपस्तेषु सहसाचः स्तुवन् देवं गदाधरम् ॥
तस्यैवं तप्यतः सम्यक् जितसर्वेन्द्रियस्य च ।
कामक्रोधविहीनस्य सायः संवत्सरो गतः ॥
ततो गदाधरः प्रीतो वासवं प्राह नारद ! ।
गच्छ प्रीतोऽस्मि भवतो सुक्तपापोऽसि साम्प्र-
तम् ॥

निजं राज्यं च देवेश ! प्राप्तासि त्वच्चिराद्विः ।
यतिष्यामि यथा शक्र ! भाविश्रेयो यथा तव ॥
इत्येवमुक्तोऽथ गदाधरेण
विसर्जितः स्नाप्य मनोहरायाम् ।
स्नातस्य देवस्य ततः पुरस्तात्
संप्रोचुरस्मान्नुशासयस्व ॥
प्रोवाच तान् भीषणकर्म्मकारान्
नास्मा पुलिन्दा मम पापसम्भवाः ।
वसध्वमेवान्तरमद्रिसुखयो-
हिमाद्रिकालाञ्जरयोः पुलिन्दाः ॥
इत्येवमुक्त्वा सुरराट् पुलिन्दान्
विमुक्तपापः सुरसिद्धयचैः ।
संपुण्यमानोऽनुजगाम चाश्रमं
मातुस्तदा धर्मेनिवासमादयम् ॥

इति वामने ३३ अध्यायः ॥

पुलोमजा, स्त्री, (पुलोमो दैव्यात् जायते इति ।
जन + ङः ।) शची । इत्यमरः । १ । १ । ४८ ॥
(यथा, काशीखण्डे १० अध्याये ।
“नियत्यृहं क्रतुशतं यः कश्चित् कुरुतेऽवनौ ।
जितेन्द्रियोऽमरावतां स प्राप्नोति पुलोमजाम् ॥”)
पुलोमजित्, पुं, (पुलोमानं जयतीति । जि +
क्विप् तुगागमश्च ।) इन्द्रः । इति केचित् ॥
पुलोमदिट्, [ष] पुं, (पुलोमो दैवविशेषस्य
दिट् शत्रुः ।) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८८ ॥
पुलोमभित्, [द्] पुं, (पुलोमानं भिनत्तीति ।
भिद् + क्विप् ।) इन्द्रः । इति भूरिप्रयोगः ॥
पुलोमा, [न्] पुं, असुरविशेषः । स इन्द्रस्य
अश्वरः । इति पुलोमजाशब्दटीकायां भरतः ॥
(अयं खल्विन्द्रेण निपातितः । यथा, हरि-
वंशे । २० । १३३ ।
“कृत्वा सख्यमकं चापि विश्वसेच्छत्रुणा नहि ।

पुलोमानं जघानाजौ जामाता सन् शत-
क्रतुः ॥”)

पुलोमारिः, पुं, (पुलोमोऽरिः शत्रुः ।) इन्द्रः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुष, पुष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) पोषति तातः पुष्टम् । इति
दुर्गादासः ॥

पुष, ल्य औ पुष्टौ । पोषणे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-अनिट् ।) लृ,
अपुषत् । य, पुष्यति । औ, पोष्टा । इति
दुर्गादासः ॥

पुष, क धृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-
सक०-सेट् ।) क, पोषयति । इति दुर्गादासः ॥
पुष, ग पुष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-पर०-
सक०-सेट् ।) ग, पुष्याति पुपोष । इति
दुर्गादासः ॥

पुषा, स्त्री, (पुष्यातीति । पुष पुष्टौ + कः । तन-
द्याप् ।) लाङ्गलिकीटश्च । इति शब्दचन्द्रिका ।
पुषितं, वि, (पुष्यते स्मेति । पुष + क्तः । आदि-
गणीयत्वात् इट् ।) पुष्टम् । कृतपोषणपणि-
शब्दादि । इत्यमरः । ३ । १ । ६७ ॥

पुष्करं, स्त्री, (पुष्यातीति । पुष पुष्टौ + “पुषः
कित् ।” उणा० ४ । ४ । इति करन् । स च
कित् ।) हस्तिशुल्कायम् । (यथा, भावे । ५ । १० ।
“आलोलपुष्करसुखोल्लसितैरभौच्छ-
सुचास्वभूतुरभितो वपुरस्वर्धः ॥”)

वादभाण्डमुखम् । (यथा, रघुः । १७ । ११ ।

“नदङ्गिः स्निग्धगम्भीरं तूर्यैराहतपुष्करैः ॥”)

“पुष पुष्टौ । पुषः कित् । इति करन्प्रत्ययः ।
पुषिरचान्तर्नीतयर्थः । पोषयति भूतान्वकाश-
प्रदानेन उदकदानादुपकारेण च । पुष्कं वारि
रातीति पुष्करं इति चौरस्वामी । पुषेरन्-
त्यर्थान् स्मृष्ट्युपिपुषिभ्यः कित् । इति
विहितः करन्प्रत्ययो बाहुलकात् भवति ।
हृद्वक्षस्त्वृचीचौपुषिसुषिष्ठ्युभ्यः कित् । इति
कर इति श्रीभोजदेवः । पोषयति भूतानीति ।
पुष्कोपपदाद्वातेः आतोऽनुपसर्गे कः । यदा,
षपुरित्युदकनाम तत् कर्त्तुं श्रीलमस्येति । कषो
हेतुताच्छीत्यानुलोभ्येष् । इति टः । वपुष्करं
सत् वकारलोपेन पुष्करम् । पृषोदरादिः ॥ इति
निघण्टौ देवराजयज्वा ॥ जलम् । (यथा, शत-
पथब्राह्मणे । ६ । ४ । २ । २ ।

“आपो वै पुष्करं प्राणोऽथैवा प्राणो वा ॥”)

थोम । (यथा, हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ।

“मेघाः सूर्यशिलासमानरुचयो ह्यल्पसवाल-
स्वना

हंसालीकमलालिमखितजलः पद्माकरः
शोभनः ।

तीव्रस्निग्धमयूखचन्द्रविमला खानन्दिनी
कौमुदी

चिन्ना धर्मेविपक्षतोयसुरसा स्यान्निर्मलं
पुष्करम् ॥”)

पुष्करः

खड्गफलम् । पद्मम् । (यथा, रामायणे ।
२ । ६५ । १४ ।

“सखीवच्च विगाहस्य सीते । मन्दाकिनीं
नदीम् ।

कमलान्वममज्जन्ती पुष्कराणि च भामिनि ।”)

तीर्थभेदः । (यथा, महाभारते । १ । ३६ । ३ ।

“गोकर्णे पुष्करारण्ये तथा हिमवतस्तटे ॥”

अस्य अन्यदिवरणं पुंलिङ्गान्तपुष्करशब्दे द्रष्ट-
व्यम् ॥ कुष्ठौषधम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १८५ ॥

(यथास्य पर्यायः ।

“उक्तं पुष्करमूलानु पौष्करं पुष्करश्च तत् ।

पद्मपत्रश्च काष्ठीरं कुष्ठभेदमिमं जगुः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

खड्गकोयः । इत्यमरटीकायां मधुरेशः ॥

काण्डम् । द्वीपभेदः । इति मदिनी । रे, १८७ ॥

(अस्य विवरणं पुंलिङ्गान्तपुष्करशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

युद्धम् । इति नानार्थरत्नमाला ॥ * ॥

पुष्करः, पुं, (पुष् + “पुष्ः कित् ।” उणा० ४ । ४ ।

इति करन् । स च कित् ।) रोगविशेषः । नाग-

विशेषः । सारसपक्षी । वृषभेदः । स तु नल-

राजभाता । (यथा, महाभारते । ३ । ५६ । ४ ।

“ स समाविश्य च नलं समीपं पुष्करस्य च ।

गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीप्य नलेन वै ॥”

अवं हि कलिसाहाय्येन अक्षदूते नलं विजित्य

निष्ठाधिपोऽभवत् । एतद्वृत्तान्तं महा-

भारते वनपर्वणि ॥ ६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

वरुणपुत्रः । इति मेदिनी । रे, १८७ ॥ (वाद-

विशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १०६ । ६१ ।

“प्रावाशन्त ततस्त्वन वैष्णवीणादिदुर्गुराः ।

पणवाः पुष्कराश्चैव षट्पङ्काः पटहानकाः ॥”)

पर्वतविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

सप्तद्वीपानां मध्ये द्वीपविशेषः । पुष्करद्वीपवर्णनं

यथा,—

सूत उवाच ।

“शाकद्वीपस्य विस्ताराद्दिगुणेन सभन्ततः ।

क्षीराण्वं समावृत्य द्वीपः पुष्करसंज्ञितः ॥

एक एवाच विप्रन्ताः पर्वतो मानसोत्तरः ।

योजनानां सहस्राणि चोर्ध्वं पञ्चाशदुच्छ्रितः ॥

तावदेव च विस्तीर्णः सर्वत्र परिमण्डलः ।

स एव द्वीपो यश्चाहमानसोत्तरसंज्ञितः ॥

एक एव महासागः सन्निवेशाद्दिधाकृतः ।

तस्मिन्द्वीपे स्तुतो तु द्वौ पुण्यौ जनपदौ शुभौ ॥

अपरौ मानवस्याथ पर्वतस्यानुमण्डलौ ।

महावीतं स्तुतं वर्षं धातकौषण्डमेव च ॥

खादूदकेनोदधिना पुष्करः परिभावितः ।

तस्मिन्द्वीपे महावृक्षो न्यग्रोधोऽमरपूजितः ॥

तस्मिन्नवसति ब्रह्मा विश्वात्मा विश्वभावनः ।

तत्रैव मुनिशार्दूलाः शिवनारायणालयम् ॥

वसन्त्यत्र महादेवो हिराण्यो हरिरवयवः ।

संपूज्यमानो ब्रह्मादौः इ मारादेष्व योगिभिः ॥

गन्धर्वैः किन्नरैश्चैरीश्वरः क्षणपिङ्गलैः ।

सुस्थास्त्रिप्रजाः सर्वा ब्राह्मणाः सट्शक्तिवः ॥

पुष्करः

निरामया विशोकाश्च रागद्वैवविवर्जिताः ।

सत्यावृते न तत्रास्तां नोत्तमाधममध्यमाः ॥

न वर्णाश्रमधर्माश्च न नद्यो न च पर्वताः ।

परेण पुष्करस्थाथ समावृत्य स्थितो महान् ॥

खादूदकः सतुद्रस्तु समन्ताद्भिजसत्तमाः ।

परेण तस्य महती दृश्यते लोकसंस्थितिः ॥”

इति कौर्मि ४७ अध्यायः ॥ * ॥

पुष्करद्वीपस्थराजा । तस्य रथः । यथा,—

“लोकेश्वरः सोऽपि वृभिर्मुनीन्त्रै-

र्देवैः सहेन्द्रैरथ ब्रह्मचारैः ।

द्वीपे शुभे पुण्यजनेरुपेते

उवास राजा स तु पुष्करस्थः ॥

तेनैव नाम्ना स तु पुष्करोऽपि

संदोचते देवगणैः ससिद्धैः ।

तेनैव यानेन तद्यास्त्रुजेन

बभूव नाम्ना तमथाह्वयन्ति ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥ * ॥

ब्रह्मकृततीर्थविशेषः । तस्य नामान्तरम् । रूप-

तीर्थम् २ सुखदर्शनम् ३ । तत्र व्येष्टपुष्कर-

मध्यमपुष्करकनिष्ठपुष्करनामकाश्च यो हृदाः ।

तस्य परिमाणं श्रुतयोजनमण्डलम् । इति पद्म-

पुराणम् ॥ * ॥ योगविशेषे गङ्गादीनां पुष्करत्वं

यथा,—

“मकरस्थो यदा भातुसदा देवगुरुर्यदि ।

पूर्णिमायां भातुवारे गङ्गा पुष्कर ईरितः ॥

गङ्गोत्तर्यां प्रयागे च कोटिसूर्यगृहेः समः ।

सिंहसंस्थे दिनकरे तथा जीवेन संयुते ॥

पूर्णिमायां गुरोर्वारे गोदावल्यास्तु पुष्करः ।

तत्र स्नानश्च दानश्च सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥

मेघसंस्थे दिवानाथे देवानाश्च पुरोहिते ।

सोमवारे सिताष्टम्यां कावेरी पुष्करो मतः ॥

कर्कटस्थे दिवानाथे तथा जीवेन्द्रवासरे ।

अमायां पूर्णिमायां वा कृष्णा पुष्कर उच्यते ॥”

इति स्कन्दपुराणे पुष्करखण्डे श्रीशैलमाहात्म्यम् ॥

मेघनायकविशेषः । तत्परिज्ञानं यथा,—

“त्रिभुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः प्रेषिते क्रमात् ।

आवर्त्तं विद्धि सम्भर्त्तं पुष्करं द्रोणमनुदम् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तस्य फलम् । यथा,—

“पुष्करे दुष्करं वारि शस्यहीना वसुधरा ।

विग्रहोपहृता लोकाः पुष्करे जलदाधिपे ॥”

इति ज्योतिषम् ॥ * ॥

क्रूरवार-भद्रातिथि-भग्नपादनचक्र-घटिताशुभ-

जनकयोगविशेषः । यथा,—

“पुनर्वसुत्तराषाढा कृत्तिकोत्तरफल्गुनी ।

पूर्वभाद्रं विशाखा च रविभौमशनेश्चराः ॥

द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी तिथिरेव च ।

एतेषामेकदा योगे भवतीति त्रिपुष्करः ॥ * ॥

जाते तु जारजो योगो न्यते भवति पुष्करः ।

त्रिगुणं फलदो वृद्धौ नष्टे हृते न्यते तथा ॥

प्रथमे मासि वर्षे वा कुटुम्बमपि पीडयेत् ।

देवोऽपि यदि वा रक्षेत् तस्य पुत्रो न जीवति ॥

पुष्करः

अतस्तद्दोषप्रान्त्यर्थं होमयेदयुतं बुधः ।

अप्रक्तश्च सुवर्णादिदानं कुर्यादयथाविधि ॥”

समर्थश्चेद् वराहसंहितोक्तं अयुतहोमादिकं

कुर्यात् । वाक्यं यथा,—

श्रीविष्णुरोम् तत् सदद्यासुके मास्यसुकपक्षेऽसुक-

तिथौ असुकगोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मन्मा असुक-

गोत्रस्य प्रेतस्यासुकदेवशर्मणस्त्रिपुष्करयोग-

कालीनमरणजन्यदोषशमनकामः इदं काष्ठनं

श्रीविष्णुदेवतं यथासम्भवगोत्रनाम्ने ब्राह्मणायाहं

ददे । ततो दक्षिणां दद्यात् । अन्यत्र पूजाहोम-

कर्मणी करिष्ये । इति विशेषः । एतत् सर्व-

मशौचेऽपि कर्त्तव्यम् । यथा दक्षः ।

सुस्थकाले त्विदं सर्वं सूतकं परिकीर्तितम् ।

आपद्गतस्य सर्वस्य सूतकेऽपि न सूतकम् ॥”

इति शुद्धिकारिका ॥ * ॥

अपि च ।

“पुनर्वसुत्तराषाढा कृत्तिकोत्तरफल्गुनी ।

पूर्वभाद्रं विशाखा च षड्ते वै त्रिपुष्कराः ॥

द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी तिथिरेव च ।

श्रुतिभौमो रविश्चैव वाराहश्चैव त्रिपुष्कराः ॥

एते त्रिपुष्करा ज्ञेयास्तथा द्वादशमासिके ।

द्विमासे च तथा प्राप्ते षण्मासे च चतुर्थके ॥

षोडशे मासि संपूर्णे कुटुम्बं पीडयेदधुवम् ।

अन्तेऽप्युपान्ते मध्ये च पुष्करो हन्ति नान्यथा ॥

तद्दोषप्रशमार्थं तु होमयेदयुतं बुधः ।

तिलव्रीहियवांश्चैव कृत्वाज्येन समन्तथा ॥

क्षीरेणैव तथाचार्यो जुहुयाद्भक्तिभावतः ।

चरुश्च अपयेत्तत्र प्रान्ते कुर्यादलित्थया ॥

वैकङ्कोडुस्वरान्धत्यैः प्रत्येकाष्टोत्तरं शतम् ।

एकैकं त्रिचिसंयुक्तं दर्भेण परिवेष्टितम् ॥

यमाय वकङ्कतेन धर्मायोडुस्वरेण च ।

अश्वत्यैश्चित्रगुप्ताय जुहुयात् क्रमशस्तथा ॥

तद्वद् घृततिलांश्चैव तथा समिधमेव च ।

एकीकृत्य समं सर्वं चरुमाश्रित्य होमयेत् ॥

यवव्रीहितिलैर्युक्तं तण्डुलं अपयेच्चरुम् ।

दधिमध्वाज्यसंयुक्तं होमः सहस्रसंख्यया ॥

वैकङ्कोडुस्वरान्धत्यैर्होमयेदधिपूर्वकम् ।

यमं धर्मं चित्रगुप्तं पुष्करं पुरुषं तथा ॥

तिथिं वारं तथा ऋत्वं पूजयित्वा तु होमयेत् ।

पञ्चवर्णेन चूर्णेन कुर्याद्वि पद्ममण्डलम् ॥

यमं धर्मं चित्रगुप्तं स्थापयेत् क्रमशस्ततः ।

तिलप्रपूरिते पात्रे लौहे च कृष्णवाससा ॥

वेष्टयित्वा यमं तत्र स्थापयेत्तौहनिर्मितम् ।

घृतप्रपूरिते पात्रे कांस्यपात्रे निरञ्जनम् ॥

रौप्याकृतिं शुक्लवस्त्रवेष्टितं तत्र पूजयेत् ।

गुडप्रपूरिते पात्रे ताम्रपात्रे च मल्लिकम् ॥

स्वर्णाकृतिं रक्तवस्त्रवेष्टितं तत्र पूजयेत् ।

क्षीरप्रपूरिते पात्रे प्रस्तरपात्रे च पुष्करम् ॥

क्रमशः कृतिं कृष्णवस्त्रवेष्टितं तत्र पूजयेत् ।

सुवर्णतुल्यमङ्गं वा अथवा शक्तिभावतः ॥

प्रतिमाश्च समाः सर्वाः क्रमात्तत्र नियोजिताः

श्रीहौ यवे तथा धान्ये क्रमात् पात्रत्रयन्ततः ॥

पुष्कर

नूतने च क्रमात् पीठे स्थापयेद्विपूर्वकम् ।
मण्डलस्य चतुर्दिक्षु चतुःकुम्भांश्च स्थापयेत् ॥
दक्षिणदिक्षोरपूर्वम् प्रकल्प्य संयुतेऽन्ततः ।
अथवा तन्मूलदेशे सचूतपल्लवांस्तथा ॥
पीठवस्त्रेण संयुक्तं कुर्याद्वटचतुष्टयम् ।
चन्द्रातपं तदुपरि विचित्रं परिकल्पितम् ॥
कुम्भानाञ्च चतुःपार्श्वं यवतिलैर्युक्ततण्डुलान् ।
स्थापयेयुः क्रमात्तत्र पूजाकाले द्विजोत्तमाः ॥
मण्डलस्य तथा पूर्वे वारुणं घटमर्पयेत् ।
नानादेवान् गणेशादीन् गृह्णादींश्च समर्चयेत् ॥
हुत्वा यथाक्रमं तत्र बलिं दद्याद्विचक्षणः ।
पयोद्युतेन क्षीरेण स्नापयित्वा यथाक्रमम् ॥
स्नेहस्नेहैव मन्त्रेण पूजयित्वा च होमयेत् ॥
एवं विधिप्रकारेण यः प्रेतं न तु होमयेत् ।
पुष्करारिष्टदोषस्तु चतुष्पात्तस्य सम्भवेत् ॥
संवत्सरे तथा पूर्णं षोडशे मासि वै तथा ।
वर्णासाभ्यन्तरे तस्य सुतहानिं विनिर्दिष्टे ॥
अथवा स्वामिनं हन्ति द्वितीयं भ्रातरन्तथा ।
तृतीयं सर्वहानिः स्यात् सुतवित्तविनाशनम् ॥
प्रेतारिष्टविनाशाय यमादीन् यो न होमयेत् ।
सर्वाणि तस्य नश्यन्ति गोमहिषादीनि सर्वतः ॥
एवंविधकृतं होमं यः कर्तुमक्षमो भवेत् ।
होमं कृत्वा यथाशक्त्वा धेनुमेकां प्रदापयेत् ॥
अस्मिन् कृते न सन्देहः प्रेतारिष्टं न पीडयेत् ।
न विघ्नो यजमानस्य न चारिष्टं प्रजायते ॥
एतद्धोमं विनिर्दिष्टं यन्नतो न करोति यः ।
न रक्षति यमस्तस्य अभिर्मासैश्च वंशजम् ॥
सुतो भ्राता तथा जाया पतिः श्वशुर एव च ।
माता पिता स्वसा वापि पित्र्यो भगिनीपतिः ॥
ज्येष्ठभ्राता पतिश्चापि स्वामी चापत्यमेव च ।
एकैकं वर्षसंपूर्णं कुटुम्बं पीडयेद्भवम् ॥
षोडशे मासि संपूर्णं बान्धवान् परिपीडयेत् ॥
बान्धवानामभावे च वास्तुदत्तो न जीवति ॥
त्रिपुष्करे तथा दोषे यः प्रेतं न तु होमयेत् ।
देवता यदि वा रक्षेत् तस्य पुत्रो न जीवति ॥
यत्किञ्चिद्दानमुत्तुङ्ग्य शुद्धो भवति मानवः ।
न रक्षति यमस्तस्य यदि होमं न कारयेत् ॥
तस्मात् विधिप्रकारेण पुष्करारिष्टशान्तये ।
यमं धर्मं चित्रगुप्तं पूजयित्वा च होमयेत् ॥
मण्डले घटमारोप्य पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
विधिपूर्वकं तथा हुत्वा प्रान्ते दद्याद्बलिं बुधः ॥
प्रभाते च तथा रात्रावशौचान्तिदिने तथा ।
आचार्यश्च प्रकुर्वीत अपयेच्च चरुं ततः ॥
विप्रश्चत्त्रिययोर्दमैः पिष्टैर्वैश्यस्य निर्मितम् ।
शूद्रस्य गोमयेनापि प्रतिमां दापयेत्ततः ॥
दत्त्वा मधुघृताक्तञ्च चरुं पश्चाच्च दापयेत् ।
ततोऽरिष्टः प्रशान्तः स्यात्ततो होमं समापयेत् ॥
संकल्प्य विधिना पूर्वं वस्त्रयुग्मेन यन्नतः ।
आचार्यं वृणुयात्तत्र पश्चाद्विजमेव च ॥”
इति वराहसंहितोक्तपुष्करशान्तिप्रमाणम् ॥
पुष्करकणिका, स्त्री, (पुष्करं पद्मं कर्णयति साङ्-
क्ष्येन प्राप्नोतीति । कर्ण + कृत् । टाप्ति अतः

पुष्करा

इत्यम् ।) स्थलपद्मिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(स्थलपद्मिनीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
पुष्करनाडी, स्त्री, (पुष्करं पद्मं नाडयति सौन्द-
र्येण भण्डयतीति । नाड + अच् । ततो ङीष् ।)
स्थलपद्मिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुष्करमूलं, स्त्री, (पुष्करस्य मूलमिव मूलमस्य ।
पुष्करजातं मूलं वा ।) पुष्करदेशप्रसिद्धौषधि-
विशेषः । अस्य स्थाने कुष्ठं योजयन्ति । तस्य-
पर्यायः । मूलम् २ पुष्करम् ३ पद्मपत्रकम् ४
पुष्करिणी ५ वीरम् ६ पौष्करम् ७ पुष्करा-
ङ्गम् ८ काष्मीरम् ९ ब्रह्मतीर्थम् १० श्वासारिः
११ मूलपुष्करम् १२ पुष्करजटा १३ पुष्कर-
शिफा १४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
कफवातज्वरश्वासारोचककाशशोफपाण्डुनाशि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ “विशेषात् पार्श्व-
शूलतुत् ।” इति भावप्रकाशः ॥ (यवहारोऽस्य
यथा,—
“भार्गी” पुष्करमूलञ्च राक्षसां विष्वं यमानिकाम् ।
नागरं दण्डमूलञ्च पिप्पलीञ्चाप्सु साधयेत् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रहे ज्वराधिकारे
भाग्यादिकाधे ॥)
पुष्करमूलकं, स्त्री, (पुष्करस्य कुष्ठस्य मूलम् ।
ततः संज्ञायाम् कन् ।) कुष्ठवृक्षस्य मूलम् । इति
त्रिकाख्यशेषः ॥ (कुष्ठशब्देऽस्य विवरणं ज्ञात-
व्यम् ॥)
पुष्करशिफा, स्त्री, (पुष्करस्य शिफा जटेव ।)
पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुष्करसज्जौ, पुं, (पुष्करस्य पद्मस्य सक् ययोरिति ।)
अश्विनीकुमारौ । द्विचान्तोऽयम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (अश्विनीकुमारतुल्ये, त्रि । यथा,
वाजसनेयसंहितायाम् । २ । ३३ ।
“आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करसज्जम् ।
ययेह पुरुषोऽसत् ॥”
“किम्भूतं कुमारं पुष्करसज्जं पुष्कराणां पद्मानां
सक् माला ययोस्तौ पुष्करसज्जौ अश्विनौ
अश्विनीकुमारौ पुष्करसज्जौ पद्ममालिनौ देवानां
भिषजौ । तत्तुल्यः कुमारः पुष्करसक् तम् ।
अश्विसाम्यकथनेन रोगहीनं सुन्दरञ्च पुत्र-
मधत्तेति सूचितम् ॥” इति तत्र वेददीपः ॥)
पुष्कराक्षः, पुं, (पुष्करवदक्षिणी यस्य । “अक्षो-
ऽदर्शनात् ।” ५ । ४ । ७६ । इति अच् ।)
विष्णुः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
“पुष्कराक्षः । निमग्नोऽहं मायाविज्ञानसागरे ।
नाहि मां देवदेवेश त्वत्तो नान्योऽस्ति रक्षिता ॥”
(श्रीकृष्णः । यथा, महाभारते । १ । २२ । १६ ।
“अथाब्रवीत् पुष्कराक्षः प्रहसन्निव भारत ! ॥”)
पुष्कराङ्गः, पुं, (पुष्करस्य आङ्गा आङ्गा यस्य ।)
सारसपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । २२ ॥ (पुष्करं
आङ्गा यस्य । पुष्करमूलम् । यथा, सुश्रुते
चिकित्सितस्थाने ५ अध्याये ।
“तुम्बुरुपुष्कराङ्गहिङ्गुस्त्वस्त्वैतसपथ्यालवणत्रयं
यवकायेन पातुं प्रयच्छेत् ॥”)

पुष्करि

पुष्कराङ्गयं, स्त्री, (पुष्करं आङ्गयो यस्य ।)
पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
“क्षुद्राष्टता नागरपुष्कराङ्गयैः
कृतः कषायः कफमारुतोद्भवः ।
सश्वासकासारुचिपार्श्वरुक्करे
ज्वरे त्रिदोषप्रभवे च प्रस्यते ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
पुष्करिणी, स्त्री, (पुष्करवत् आकृतिरस्यस्या इति ।
पुष्कर + इनि । ततो ङीष् ।) स्थलपद्मिनी ।
पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुष्करं
शुष्कादङ्गुस्तदस्यस्या इति । इनि ।) हस्तिनी ।
सरोजिनी । (पुष्कराणि पद्माणि सन्त्यचेति ।)
जलाशयः । इति मेदिनी । ये, १०४ । शतधनुःपरि-
मितसमचतुरस्रजलाधारः । पुष्कर इति पुष्करि
इति च भाषा । तत्पर्यायः । स्वातम् २ ।
इत्यमरः । १ । १० । २७ । जलकूपी ३ । इति जटा-
धरः ॥ पौष्करिणी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
सा तु दक्षिणोत्तरायता कार्या ।
यथा,—
“कूपवापीपुष्करिण्यो दीर्घिका द्रोण एव च ।
तडागः सरसी चैव सागरश्चाष्टमो मतः ॥
सङ्गिर्जलाशयः कार्यो यन्नाद्यास्योत्तरायतः ॥”
इति कल्पतरौ वायुपुराणम् ॥ * ॥
तस्या लक्षणं यथा । “पुष्करिणीतडागावाह
वशिष्टसंहितायाम् ।
‘चतुर्विंशङ्गुलो हस्तो धनुस्तचतुरन्तरः ।
शतधन्वन्तरश्चैव तावत् पुष्करिणी मता ।
एतत्पञ्चगुणः प्रोक्तस्तडाग इति निश्चयः ॥’
तेन चतुर्दिक्षु विंशतिहस्तान्यूनतायां चतुःशत-
हस्तान्यनाभ्यन्तरत्वेन पुष्करिणी । एतज्जला-
शयाधारपरं न तु उपरितटम् । शतैव धनुभिः
पुष्करिणी । इति नयवर्द्धमानधृतो वशिष्ठः ॥ * ॥
तत्करणे वास्तुयागः कर्तव्यः । महाकपिल-
पञ्चरात्रम् ।
‘जलाधारगृहार्थश्च यजेद्वास्तु’ विशेषतः ।
ब्रह्मादितिपर्यन्ताः पञ्चाशत्त्रयसंयुताः ।
सर्वेषां किल वास्तूनां नायकाः परिकीर्तिताः ॥
असंपूज्य हि तान् सर्वान् प्रासादादीन् कार-
येत् ।
अनिव्यक्तिर्विनाशः स्यादुभयोर्धर्मधर्मिण्योः ॥
ब्रह्मादितिपर्यन्ता इति कल्पान्तरम् । देवौ-
पुराणोक्त ईशादिकल्प एव अवहित्यते । धर्म-
धर्मिण्योस्तडागादितत्कर्तव्यः । आरम्भदिने
तत्करणे उत्सर्गादिनेऽपि आदौ तत्करणम् ।
यथा,—
‘प्रासादभवनोद्यानप्रारम्भे परिवर्त्तने ।
पुरवेष्टप्रवेशेषु सर्वदोषापनुत्तये ॥
वास्तूपशमनं कृत्वा ततः सूत्रेण वेष्टयेत् ।
वास्तुपूजामकुर्व्यात्तवाहारो भविष्यति ॥’
इति मतस्यपुराणे पुरवेष्टप्रवेशे वास्तुयागप्राप्तेः
पूर्वोक्तवचने प्रासादधर्मातिदेशाच्च धार्यादि-
प्रतिष्ठादिनेऽपि वास्तुयागकरणम् ॥ * ॥

पुष्करि

पुष्करि

पुष्करि

तदारम्भं नक्षत्रादि दीपिकायाम् ।
 'पुष्कामिचकरोत्तरस्वरुणब्रह्मापिचन्द्रभिः
 प्रस्तोक्तं शुभयोगवारतिथिषु क्रूरैर्वीर्येषु च ।
 पुष्टेन्दौ जलराशिगे दशमगे शुक्रे शुभांशोदये
 प्रारम्भः सलिलाशयस्य शुभदो जीवेन्द्रपुत्रोदये'
 पुष्पानुराधा-हस्तोत्तराश्व-धनिष्ठा-शतभिषा-
 रोहिणी-पूर्वाषाढा-मघा-मृगशिराभिर्भैः ॥
 मातुस्थे ।
 'चन्द्रादित्यबलं लब्ध्वा लभं शुभनिरीक्षितम् ।
 स्तम्भोच्छायादि कर्त्तव्यमन्यत्र परिवर्जयेत् ॥
 अश्विनी रोहिणी मूलसुत्तराश्वमेन्दवम् ।
 स्वाती हस्तानुराधा च गृह्णारम्भे प्रशस्यते ॥
 वज्रयाघातशूले च व्यतीपातातिगण्डयोः ।
 विष्कम्भगण्डपरिवर्जं योगेषु कारयेत् ॥
 आदित्यभौमवर्जस्तु सर्वे वाराः शुभावहाः ।
 प्रासादेष्वेवमेव स्यात् कूपवापौषु चैव हि ॥'
 ज्योतिषे । गुरोर्भृगोरस्तवात्ये इत्यभिधाय
 प्रतिष्ठारम्भणे देवकूपार्देवर्जयन्ति हि ॥ * ॥
 उत्सर्गफलमाह । कपिलपञ्चरात्रे ।
 'संक्षेपात्तु प्रवक्ष्यामि जलदानफलं शृणु ।
 पुष्करिण्यादिदानेन विष्णुः प्रीणाति विश्वष्टक् ॥'
 जलाशयकरणार्थभूमिदानफलमाह चित्रगुप्तः ।
 'जलाशयार्थं यो दद्यात् वारुणं लोकमाप्नुयात् ॥'
 भूमिमिति शेषः ॥ * ॥ तत्प्रतिष्ठाकालमाह ।
 मत्स्यपुराणम् ।
 'शृणु राजन् ! महाबाहो ! तडागादिसु यो
 विधिः ।
 चेन्ने वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वामाधवे तथा ॥
 माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ।
 प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे ॥
 पुण्येऽङ्गि विप्रकथिते क्त्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥'
 अतीते प्रवृत्ते । तथा च प्रतिष्ठासमुच्चये ।
 'माघेऽथ फाल्गुने वापि चैत्रवैशाखयोरपि ।
 ज्येष्ठाषाढकयोर्वापि प्रवृत्ते चोत्तरायणे ॥'
 ब्राह्मणवाचनं पुण्याहस्तिसृष्टिवाचनम् ॥ * ॥
 'पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा ।
 दशमी पौर्णमासी च तथा श्रेष्ठा त्रयोदशी ।
 आसु प्रतिष्ठा विधिवत् क्त्वा बहुफला भवेत् ॥
 आषाढे च तथा मूलसुत्तराश्वमेव च ।
 ज्येष्ठाश्विनरोहिण्यः पूर्वभाद्रपदा तथा ॥
 हस्तार्श्विनी रेवती च पुष्यो मृगशिरस्तथा ।
 अनुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठादिसु शस्यते ॥ * ॥
 बुधो बृहस्पतिः शुक्रस्तथ एते शुभावहाः ।
 एतन्निरीक्ष्य तं लभं नक्षत्रं प्रशस्यते ॥
 गृह्णताराबलं लब्ध्वा गृहपूजां विधाय च ।
 निमित्तं सकलं ज्ञात्वा वर्जयित्वाहुतादिकम् ॥
 शुभयोगे शुभगृहे क्रूरगृहविवर्जिते ।
 लगे ऋक्षे च कुर्वीत प्रतिष्ठादिकमुत्तमम् ॥ * ॥
 अयने विषुवे तद्वत् षडशीतिसुखे तथा ।
 एतेषु स्थापनं कार्यं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
 भविष्ये ।
 'प्रतिपक्ष द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा ।

दशमी त्रयोदशी चैव पौर्णमासी च कीर्तिता ॥
 सोमो बृहस्पतिश्चैव शुक्रश्चैव तथा बुधः ।
 एते सौम्यगृहाः प्रोक्ताः प्रतिष्ठायागकर्मणि ॥'
 प्रतिष्ठाधिकारे व्यवहारसमुच्चयः ।
 'क्षणापक्षे च पञ्चम्यामष्टम्याचैव शस्यते ॥'
 दीपिकायाम् ।

'पुष्पान्निश्रक्रमगदेवतवासवेषु
 सौम्यानिक्षेपमधरोहिणमूलहस्ते ।
 पौष्पानुराधहरिभेषु पुनर्वसौ च
 कार्याभिषेकतत्तुभूतपतिप्रतिष्ठा ॥'
 वासवं धनिष्ठा । ईश आर्द्रा । आर्द्रायाचैव
 सौभाग्यमिति प्रतिष्ठासारसमुच्चयात् ॥ * ॥
 वापौषादीनां पूर्वत्वाभिधानात् शूद्रस्याधिकार-
 माह जातूकर्णः ।

'वापौकूपतडागादि देवतायतनादि च ।
 अन्नप्रदानमारामाः पूर्वमित्यभिधीयते ॥
 अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानामनुपालनम् ।
 आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इत्यभिविधीयते ॥
 यज्ञोपरागे यद्दानं पूर्वमित्यभिधीयते ।
 इष्टापूर्त्तं द्विजातीनां धर्मः सामान्य उच्यते ॥
 अधिकारी भवेत् शूद्रः पूर्त्तं धर्मे न वैदिके ॥'
 वैदिके वेदाध्ययनसाध्ये अग्निहोत्रादाविति रत्ना-
 करः ॥ एवं स्त्रीणामपि पूर्त्ताधिकारः । यथा,
 नारीत्यनुवृत्तौ बृहस्पतिः ।
 'पितृयगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्त्रीयमातुलान् ।
 पूजयेत् कथपूर्त्ताभ्यां वृद्धानाघातिथीन् स्त्रियः ॥'
 अस्य पूर्वत्वात् वृद्धिश्राद्धमप्यादौ कर्त्तव्यम् ।
 यथा, गोभिलः । 'वृद्धिः पूर्त्तं शुम्भा नाशयेत्
 प्रदक्षिणमुपचारः । यवैस्तिनार्थ इति ॥ * ॥
 हयश्रीधेपञ्चरात्रे ।

'वापौकूपतडागानां पश्चिमे यागमण्डपम् ।
 कुर्याद्यथाक्रमेणैव कन्यसं मध्यमुत्तमम् ॥
 कन्यसं दशहस्तस्तु कूपे शस्तं तथानघ ॥
 दिष्टदत्तं कारयेद्वाप्यां पुष्करिण्यां चतुर्दश ।
 द्विरष्टहस्तं कुर्वीत तडागे मण्डपं शुभम् ॥'
 कन्यसं कनौयांसम् ॥ * ॥ सङ्कल्पविधिमाह
 भविष्ये ।

'गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णं गुणान्वितम् ।
 दर्भत्रयं सागमूलं फलपुष्पसमन्वितम् ॥
 जलाशयारामकूपे सङ्कल्पे पूर्वदिक्षुः ।
 साधारणे चोत्तरास्य रेशान्यां निक्षिपेत् पयः ॥'
 मत्स्यपुराणे ।

'प्रागुदक्प्रवणे देशे तडागस्य समीपतः ।
 चतुर्हस्तां शुभां वेदीं चतुरसां चतुर्मुखीम् ॥'
 कारयेदित्यर्थः । तथा,—
 'सर्वतः समवर्णाः स्युः पताका ध्वजसंयुताः ॥'
 समवर्णा वक्ष्यमाणलोकपालवर्णाः ।
 'अश्वत्थोदुम्बरश्च वटश्चावायुतानि च ।
 मण्डपस्य प्रतिदिशं दाराण्येतानि कारयेत् ॥'
 तथा ।

'कुलश्रीलसमापन्नः स्थापकः स्याद्विजोत्तमः ॥'
 स्थापक आचार्य इति रत्नाकरः ॥ * ॥

'सौवर्ण्यं कूर्ममकरौ राजतौ मत्स्यदुर्लभौ ।
 ताम्रौ कुलीरमखकावायसः शिशुमारकः ॥
 एवमासाद्य तान् सर्वानादौ चैव विश्राम्यते ! ॥
 शुक्लमाख्याम्बरधरः शुक्लगन्धर्विलेपनः ॥
 सर्वोपधुदकस्नानस्नापितो वेदपूजकः ।
 यजमानः सपत्नीकः पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
 पश्चिमं द्वारमाश्रित्य प्रविशेद्योगमण्डपम् ॥
 ततो मङ्गलशब्देन भेरीणां निःस्वनेन च ।
 रजसा मण्डलं कुर्यात् पञ्चवर्णेन तत्त्ववित् ॥
 षोडशारं ततश्चक्रं पद्मगर्भं चतुर्मुखम् ।
 चतुरस्रश्च परितो वृत्तं मध्ये सुशोभनम् ॥
 विद्याकोपरि तत् क्त्वा ग्रहलोकपतींस्तथा ।
 विन्यसेन्नततः सर्वान् प्रतिदिक्षु विचक्षणः ।
 भसादीन् स्थापयेन्मध्ये वारुणं मन्त्रमाश्रितः ॥'
 भसादीन् कूर्मादीन् ।
 'ब्रह्माणश्च शिवं विष्णुं तत्रैव स्थापयेद्बुधः ।
 विनायकस्तु विन्यस्य कमलामम्बिकान्तथा ॥'
 पूजयेदिति शेषः । तथा,—
 'नवग्रहमखं क्त्वा ततः कर्म समारभेत् ।
 अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं जायते क्वचित् ॥'
 गजपूजामण्डलं शान्तिदीपिकायाम् ।
 'वर्त्तलो भास्करः कार्यो ह्यर्द्धचन्द्रो निशाकरः ।
 अङ्गारकस्त्रिकोणस्तु बुधश्चापाकतिस्तथा ॥
 पद्माकृतिर्गुरुः कार्यश्चतुष्कोणस्तु भार्गवः ।
 खड्गाकृतिः शनिः कार्यो राहुस्तु मकराकृतिः ।
 सर्पाकृतिस्तथा केतुः कार्यो मण्डलपूजने ॥'
 मत्स्यपुराणे ।

'देवतानां ततः स्थाप्या विंशतिर्द्वादशाधिका ।
 सूर्यः सोमस्तथा भौमो बुधजीवसिताकैजाः ॥
 राहुः केतुरिति प्रोक्ता ग्रहा लोकहिते रताः ।
 मध्ये तु भास्करं विद्याल्लोहितं दक्षिणेन तु ॥
 उत्तरेण गुरुं विद्यादुर्गं पूर्वोत्तरेण तु ।
 पूर्वोत्तरेण भागवं विद्यात् सोमं दक्षिणपूर्वके ॥
 पश्चिमेन शनिं विद्याद्राहुं पश्चिमदक्षिणे ।
 पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थापयेत् शुक्लतण्डुलैः ॥ * ॥
 भास्करस्यैश्वरं विद्यादुमाश्च शशिनस्तथा ।
 स्कन्दमङ्गारकस्यापि बुधस्यापि तथा हरिम् ॥
 ब्रह्माणश्च गुरोर्जिह्वात् शुक्रस्यापि प्रजापतिम् ।
 शनैश्चरस्तु यमं राहोः कालान्तयेव च ।
 केतूनाश्चित्रगुप्तश्च सर्वेषामधिदेवताः ॥ * ॥
 अभिरापः क्षितिर्विष्णुरिन्द्र रेवती च देवताः ।
 प्रजापतिश्च सर्पश्च ब्रह्मा प्रत्यधिदेवताः ॥ * ॥
 विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च ।
 आवाहयेद्ग्राहृतिभिस्तथैवाश्विकुमारकौ ॥
 संसरेद्रक्तमादित्यमङ्गारकसमन्वितम् ।
 सोमशुक्रौ तथा श्वेतौ बुधजीवौ च पिङ्गलौ ॥
 मन्दराहू तथा लण्णौ धूम्रौ केतुगणं विदुः ।
 गृहवर्णानि देयानि वासांसि कुसुमानि च ॥
 धूपामोदोऽत्र सुरभिरुपरिष्ठादितानकम् ॥
 शोभनं स्थापयेत् प्राज्ञः फलपुष्पसमन्वितम् ॥
 गुडौदनं रवेः कुर्यात् सोमाय घृतपायसम् ।
 संधावकं कुजे दद्यात् चीरान्नं सोमस्नवे ॥

पुष्करि

दध्योदनन्तु जीवाय शुक्राय च दृतीदनम् ।
 शनैश्चराय क्षयरमाजमांसश्च राहवे ।
 चित्रोदनन्तु केतुभ्यः सर्वभक्षैः समर्चयेत् ॥
 स्कन्दपुराणम् ।
 'जन्मभूर्गोत्रमेतेषां वर्णस्थानमुखानि च ।
 योऽज्ञात्वा कुरुते शान्तिं गृह्णास्तेनावमानिताः ॥
 उत्पन्नोऽर्कः कलिङ्गेषु यमुनायाश्च चन्द्रमाः ।
 अङ्गारकस्त्वन्ध्यान्तु मगधे तु हिमांशुजः ॥
 सैन्धवेषु गुरुजातः शुक्रो भोजकटे तथा ।
 शनैश्चरास्तु सौराष्ट्रे राहुर्वैराटिकापुरे ।
 अन्तर्वेद्यां तथा केतुरिखिता गृहभूमयः ॥
 आदित्यः काश्यपो गोत्र आत्रेयश्चन्द्रमा
 भवेत् ।
 भारद्वाजो भवेद्भौमस्तथात्रेयश्च सोमजः ॥
 सुरपुण्योऽङ्गिरीगोत्रः शुक्रो वै भार्गवस्तथा ।
 शनिः काश्यप एवायं राहुः पैठीनसिस्तथा ।
 केतवो जैमिनेयाश्च गृहा लोकहिते रताः ॥
 कात्यायनः ।
 'तद्गोत्रजाती अज्ञात्वा होमं यः कुरुते नरः ।
 न तस्य फलमाप्नोति न सन्तुष्यन्ति देवताः ॥
 न हुतं न च संस्कारो न च यज्ञफलं लभेत् ।
 ब्राह्मणो भार्गवाचार्यो चक्षियार्कलोहितौ ॥
 वैश्यौ सोमबुधौ चैव श्रेष्ठान् शूद्रान् विनि-
 र्दिशेत् ॥
 शान्तिदीपिकायाम् ।
 'शुक्रार्कौ प्राङ्मुखौ स्थाप्यौ शशाङ्कार्कौ च
 दक्षिणौ ।
 उत्तरास्यौ गुरुबुधौ पश्चिमास्यास्तथापरे ॥
 अग्निप्रणयनानन्तरं गृहावाहनमाह वैशम्पा-
 यनः ।
 'अग्निप्रणयनं कृत्वा पश्चादावाहयेत् सुरान् ।
 मध्ये तु भास्करं विद्यालोहितं दक्षिणेन तु ॥
 यद्यपि गृहादीनां बहवः शब्दा वाचकाः सन्ति
 शब्दोपहितश्चार्थोऽर्थोपहितः शब्दो वा देवता
 उभयथापि शब्दनिधमात् अविनिगमकः स्यात्
 तथापि बहुषु दृष्टत्वात् सूत्र्यादिशब्देन गृहाणां
 देवतात्वम् । तेन सूत्र्यसोमकुजबुधद्वयस्य शुक्र-
 शनैश्चराराहुकेतुपदैर्देवतात्वम् । अधिदेवता-
 नान्तु चाम्रकोमास्कन्दविष्णुब्रह्मैन्द्रयमकाल-
 चित्रगुणानामेभिरेव पदैः । तथा प्रत्यधिदेव-
 तानाञ्च अमरपृथिवीविष्णुशचीप्रजापति-
 ब्रह्मणामेभिरेव पदैः । तथा विनायकदुर्गावा-
 याकाशाश्विनामेभिरेव । इति कृत्यप्रदीपः ॥*॥
 शान्तिदीपिकोक्तध्यानानि प्रयोगे वक्ष्यन्ते ।
 लोकपालमन्त्रानाह भविष्यी ।
 'न्यासमन्त्रानहं वक्ष्ये लोकपालात्मकानिह ।
 इन्द्रस्तु महसा दीप्तः सर्वदेवाधिपो महान् ।
 वज्रहस्तो महासत्त्वस्तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
 आग्नेयः पुरुषो रक्तः सर्वदेवमयोऽययः ।
 धूमकेतुरनाष्टयस्तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
 यमश्चोत्पलवर्णाभः किरीटी दण्डकृ सदा ।
 धर्मसाक्षी विशुद्धात्मा तस्यै नित्यं नमो नमः ॥

पुष्करि

निर्द्वैतस्तु पुमान् कृष्णः सर्वरक्षोऽधिपो
 महान् ।
 खड्गहस्तो महासत्त्वस्तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
 वरुणो धवलो जिष्णुः पुरुषो निम्नगाधिपः ।
 पाशहस्तो महाबाहुस्तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
 वायुश्च सर्ववर्णोऽथ सर्वगन्धवहः शुभः ।
 पुरुषो ध्वजहस्तश्च तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
 गौरी यस्तु पुमान् सौम्यः सर्वैषधिसमन्वितः ।
 नक्षत्राधिपतिः सोमस्तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
 ईशानः पुरुषः शुक्रः सर्वविद्याधिपो महान् ।
 शूलहस्तो विरूपाक्षस्तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
 पद्मयोनिश्चतुर्भुजः सिंहमवासाः पितामहः ।
 यज्ञाध्यक्षश्चतुर्वक्त्रस्तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
 योऽसावनन्तरूपेण ब्रह्माण्डं सचराचरम् ॥
 पुण्यवह्णारयेन्मूर्ध्नि तस्यै नित्यं नमो नमः ।
 ॐकारपूर्वका ह्येते न्यासे बलिनिवेदने ।
 मन्त्राः स्युः सर्वकार्याणां दृष्टिपुष्टिफलप्रदाः ॥
 हयग्रीवश्चरात्रे ।
 'अथवा कामतः कुर्यात् सूक्ष्मरत्नादिनिर्मितम् ।
 द्विभुजं हंसपृष्ठस्थं दक्षिणेनाभयप्रदम् ॥
 वामेन नागपाशस्तु धारयन्तं सुभोगिनम् ।
 मौलिनं वा महाभागं कारयेद्यादसं पतिम् ॥
 वामे तु कारयेदृष्टिं दक्षिणे पुष्करं शुभम् ।
 नागेनैदीभिर्यादोभिः समुद्रैः परिवारितम् ॥
 कृत्वेवं वरुणं देवं प्रतिष्ठाविधिमाचरेत् ॥
 पुष्करं तत्पुत्रम् । तथा प्रसन्नवदनमिति ध्यानं
 वक्ष्यते । वरुणमन्त्रोद्धारस्तु तत्रैव ।
 'अष्टविंशान्तबीजेन चतुर्दशयुतेन च ।
 अर्द्धेन्द्रविन्दयुक्तेन प्रणवोदीपितेन च ॥
 तेन ॐ वौ इति मन्त्रः ।
 'प्रतिमायां स्थितिं कृत्वा प्रणवेन निरोधयेत् ।
 पूजयेत् गन्धपुष्पादिः सन्निधौ पाशसुद्रया ॥
 स्थितिं प्राणप्रतिष्ठाम् । निरोधयेत् अन्तर्गता-
 ङ्गुलसृष्टिभ्यां निरोधमुद्रां दर्शयेत् । दानकल्प-
 तरत्नाकरयोर्ब्रह्मचर्यपरिशिष्टम् ॥ अथातो
 वरुणविधिं वापीकूपतडागयज्ञं आख्यास्यामः ।
 पुण्ये तिथिकरणे शुभे नक्षत्रे प्रतीचीं दिश-
 मास्थाय प्राक्प्रवणे उदक्प्रवणे वा उदक्-
 समीपे अग्निमुपसमाधाय वरुणं अथयित्वा
 आच्यभागान्तं हुत्वा चतस्र आच्यार्जुनीर्जु-
 यात् । समुद्रज्येष्ठा इति प्रवृत्तं ततो हविषा
 अष्टभिर्जुयात् । तदायामि ब्राह्मणा वन्द-
 मानः इति पञ्च । तन्नोऽग्ने वरुणस्य विद्वा-
 निति हे इमं मे वरुणं सखी हवेति च स्विष्टि-
 कृतञ्च नवमं नव वै प्राणाः प्राण इव आप-
 स्तस्मादापो नवभिर्जुहोति ॥*॥ मार्जनान्ते
 धेतुमवतारयेत् । अवतार्यमाणान्तामनुमन्त्र-
 येत् । इदं सलिलं पवित्रं कुरुष्व शुद्धः पूतो
 नृतः सन्तु नित्यं तारयन्ती सर्वतोर्थाभिषिक्तं
 लोकालोकं तरते तीर्थेते च । इत्यनेन पुच्छाग्ने
 यजमानः स्वयं लग्न आचार्य्येणान्वारब्ध उत्तीर्थ्य
 आपोऽस्नानांतरः शुन्ययन्त्विति ऐशान्यां दिशि

पुष्करि

उत्थापयेत् । सुयवसा भगवतीह भूया इति
 हिं कृतश्चेत् तदा हिं कृण्वती वसुमती वसुना-
 मिति जपेत् । तं सचेलकण्ठां कनकध्वनीं
 वृषप्रजां रूप्यखुरां कांस्योपदोहां विप्राय साम-
 गाय ददात् इतरां वा । यथाशक्ति दक्षिणा च
 देया इति । तत उत्सर्गं कुर्यात् । देवपिष्ट-
 मनुष्याः प्रीयन्तां इत्याह शौनकः । यजमानो
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्ति वाचयतीति ।
 अस्यार्थः । तिथ्यादीनां शुभत्वं पूर्ववचनेभ्यो
 ज्ञेयम् । एष एव विधिर्गोभिलपारस्करश्रौत-
 कर्मानुष्ठातव्यामनुष्ठीयते ।
 'यन्नाम्ना तं स्वशाखायां परोक्तमविरोधं च ।
 विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमभिहोत्रादि कर्मवत् ॥
 इति ह्यन्दोगपरिशिष्टम् ।
 ततश्च अग्निमुपसमाधयेति स्वस्वगृह्योक्तविधि-
 नामिं संस्थाप्य वरुणं वरुणदेवतां
 चरुं निष्याद्य आच्यभागान्तं हुत्वा इति
 ह्यन्दोगेतरपरम् । स तु विरूपाक्षप्रान्तं
 कुशखिकां समाप्य महायाहुतीर्जुयात् प्रक्तं
 कर्म कुर्यात् । तत्र प्रथमतः पिङ्गभृङ्ग-
 इत्यादि पुराणीयं ध्यात्वा अग्निं त्वं वरुणनाम-
 सीति नाम कुर्यात् ।
 'प्रतिष्ठायां रोहितश्च वास्तुयुगे प्रजापतिः ।
 जलाशयप्रतिष्ठायां वरुणः समुदाहृतः ॥
 इति सूते ।
 तत आवाह्य पूजयित्वा समित्पूजैपानक-
 महायाहुतिहोमं कृत्वा समुद्रा ज्येष्ठा इत्या-
 चतुर्भिर्मन्त्रैश्चतस्र आहुतीर्जुयात् । ॐ त-
 यामीति ॐ तदिदमन्तमिति ॐ शुनःश्रे-
 ष्ठीति ॐ अवते हेलौ वरुण इति ॐ उ-
 त्तममिति पञ्चभिः ॐ तन्नोऽग्ने इति हा-
 ॐ इमां वरुण इत्येकेन एवं स्थानत्रयोक्तेर्ब्र-
 ह्मोक्तेः प्रत्येकमष्टभिर्मन्त्रैश्चरुं चतुरावर्त्तं भृ-
 गोत्रो भार्गवप्रवरश्च पश्चावर्त्तं सुचा जुहुयात् ।
 अग्नये स्विष्टिकृते च । ततः कुशखिकोक्त-
 विधिना शेषं समापयेत् । नव वै प्राणा इति
 नवाहुतिस्तुतिः । मार्जनान्त इति यजमानाभि-
 वेकः । तद्विधानान्तु मत्स्यपुराणे ।
 'गजाश्वरथ्यावस्त्रीकसङ्गमात् इदगोकुलात् ।
 नृदमादाय कुम्भेषु प्रक्षिपेच्चत्वारत्तथा ॥
 गोरोचनाञ्च सिद्धार्थान् गन्धान् गुग्गुलुमेव च ।
 क्षपणं तस्य कर्त्तव्यं पञ्चभङ्गसमन्वितम् ।
 पूर्वकर्त्तव्यमहामन्त्रैरेवं कृत्वा विधानतः ॥
 पञ्चभङ्गाञ्च शान्तिकपौष्टिककल्पतरुताः ।
 'अश्वत्थोऽङ्गुस्त्ररत्नचतुस्तस्य पल्लवाः ॥
 महामन्त्रैः । सुरास्त्वामभिषिञ्चन्तित्यादिभिः ।
 एतत्पर्यन्तं कूपेऽपि । कापिले ।
 'ऐशान्यां स्थापयेद्यूपं खातात् पञ्चकरान्तर-
 यूपद्वयेतिमन्त्रेण सर्पाकारं सुशोभनम् ।
 पूजयित्वा तु वस्त्राद्यैस्ततो यष्टिं प्रक्षालयेत् ॥
 मात्ये ।
 'चरन्निमात्रो यूपः स्यात् क्षीरिदृक्विनिर्मितः ॥

पुष्करि

यजमानप्रमाणो वा संस्थाप्यो भूतिमिच्छता ॥
क्षीरिच्छोऽश्वत्थादिः । ततो धेनुं सचेलकण्डां
कांस्यादुक्तविशेषणयुक्तां जलाशयेऽवतारयेत् ।
तथा हयग्रीवपञ्चरात्रे ।

‘गां सवत्स्रां समानीय सुशीलाश्च पयस्विनीम् ।
कांस्थोपदोहं घण्टादिवस्त्रपुष्पोपशोभिताम् ।
स्वर्णशृङ्गीं रौप्यसुरां ताम्रघण्टां सुशोभनाम् ॥
लाङ्गूल्यस्तहस्तोऽसौ यजमानः सवान्ववः ।
शूनैः सन्तारयित्वा तामाचार्याय निवेदयेत् ॥
कांस्थोपदोहं कांस्थक्रोडामिति यावत् ।
कापिले ।

‘अजले जलसुत्पाद्य यजमानः सभार्यकः ।
तरेदे प्राङ्मुखो भूत्वा कृतगोलाङ्गुलाङ्गुलिः ॥’
इदं सलिलं पवित्रं इति मन्त्रेणावतार्यमाणान्-
मनुमन्त्रयेत् । ततः प्राङ्मुखः सन्नवतारयेत् ।
सा च गौः पश्चिमतोऽवतार्या । ततः कूल-
समीपं गत्वा तर्पयेत् । यथा कापिलम् ।

‘पुनः पुच्छोदकेनाथ सतिलेन कुशेन तु ।
सुग्नेनैवापसयेन पिष्टतीर्थेन तर्पयेत् ॥

गताश्चाचारमिच्छन्ति ये कुले मम बान्धवाः ।
ते सर्वे ढष्टिमायान्तु मया दत्तजलेन वै ।
ततो सुक्षामि मन्त्रेण सुचैत्रां वत्ससंयुताम् ॥’
आचार्येणान्वारब्ध उत्तीर्थ्य आपोऽस्नात्वातरः
सुन्वयन्त्विति मन्त्रेण ऐशाव्यासुत्यापयेत् । सुय-
वसा भगवतीह भूया इति ब्रूयात् । सा यदि
हिंकारं करोति तदा हिं कखतीत्यादि जपेत् ।
तत उक्तविशेषणयुक्तां धेनुमाचार्याय सामगाय
दद्यात् । ततो यथाशक्ति दक्षिणाश्च दद्यात् ।
एतत्पर्यन्तं न कूपे अवद्विष्यतेऽसम्भवात् ॥*॥
तत उत्सर्गं कुर्यात् । अत्र विशेषमाह रत्ना-
करधृतमत्स्यपुराणम् ।

‘फलान्याचिन्त्य मनसा विविधानि शुभानि च ।
प्रदद्यात् सर्वभूतेभ्यो जलपूर्णं जलाशयम् ॥’
कापिलश्च ।

‘ततस्तत्पश्चिमं तीरं गत्वा पूर्वाननस्थितः ।
जलोत्तमं प्रकुर्वीत सर्वसत्त्वार्थकं ध्रुवम् ॥’
सर्वसत्त्वार्थकं सर्वभूतप्रयोजनकम् । सर्वभूतेभ्य
उत्सृजेदित्यर्थः । देवपिष्टमागुष्याः प्रीयन्ता-
मिति पठेदिति शेषः । उत्सृज्य यजमानो
ब्राह्मणान् वृत्तिं वाचयतीति दक्षिणाभिरिति
शेषः । एतत्पर्यन्तं कूपेऽपि । जलाशयोत्तमस्य
सर्वभूतोद्देश्यकत्वेन अपकृष्टचेतनोद्देश्यकत्वेऽपि
त्यागत्वमपि । ततश्च कौटादेर्ममेदमिति स्त्रीका-
रायोग्यत्वेन वेदमेयोद्देश्यगतस्वत्वाजनकत्वागस्त-
पत्वात् अस्थ यागत्वम् । अतएव जलाशयोत्-
सर्गमुपक्रम्य मत्स्यपुराणेऽपि । प्राप्नोति तद्-
यागबलेन भूय इति यागत्वेनाभिहितम् । ततश्च
तज्जलं स्वस्वदूरीकरणेन नद्यादिवत् साधा-
रणीकृतम् । अतएव

‘सामान्यं सर्वभूतेभ्यो मया दत्तमिदं जलम् ।
रमन्तु सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनेः ॥’
इति मन्त्रलिङ्गेन उपादानं विना कस्यापि न

पुष्करि

स्वत्वमिति । ततश्चास्य यागवदुत्तराप्रतिपत्तेर-
श्रुतत्वात् साधारणजनस्य परिग्रहमात्रेण गौत-
मोक्तेन स्वामित्वश्रुतेर्यजमानस्यापि तथात्वेन
स्वामित्वात् तत्र स्नानादावदोष इति तत्त्वम् ।
यथा गौतमः । स्वामी रिक्थक्रयस्वामिभाग-
परिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्ति-
यस्य विजितं निर्दिष्टं वैश्यशूद्रयोरिति । परि-
ग्रहोऽनन्यपूर्वस्य जलदणकाष्टादेः स्त्रीकार
इति मिताक्षरा । ऋक्याधिकारे यत्तमाहा-
पस्तम्भः । दायदां शिलोऽङ्गौ चान्यत्रापरि-
ग्रहीतमिति । अपरिग्रहीतमन्यास्वीकृतमस्वा-
मिकमिति यावत् । निर्दिष्टं वेतनलब्धं निर्वेशो
भूतिभोगयोरित्यमरकोषत्रिकाण्डशेषयोः ॥
हयग्रीवे ।

‘आपोहिष्ठेति तिष्ठभिः पञ्चगव्यं विनिःक्षिपेत् ।
तीर्थतोयं तथा पुण्यं शान्तितोयं द्विजैः कृतम् ॥
गोकुलं पाययेत् पश्चात् द्विजान् वेदविदस्तथा ।
ततोऽन्नं भोजयेद्विप्रान् दद्यात्तेभ्यश्च दक्षिणाम् ॥
एतत्पर्यन्तं कूपेऽपि ॥*॥ कापिले ।

‘नामानामस्य नामानि लिखितानि पृथक् पृथक् ।
ततः कुम्भे च निःक्षिप्य गायत्र्या च विलोष्य वै ॥
उद्धरेत् पत्रिकाभेकां तत्रैव नागमीक्षयेत् ।
यस्य नामोद्धरेद्वत्स स वै जलाधिपः स्मृतः ॥
तच्च संपूज्य गन्धादीर्दद्यात् क्षीरश्च पायसम् ॥’
पञ्चाग्यामस्य योगीश्वरधृतवचनादयथा ।
‘अष्टौ नामान्याम्यपत्रे कृत्वा चैव प्रयत्नतः ॥’
तानि च गारुडे ।

‘अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तत्तकः ।
कुलीरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः ॥’
एतानि नामानि आम्यपत्रे लिखित्वा कलस-
मध्ये निःक्षिप्य गायत्र्या कृत्वा मध्यामि इति
रघुनाथधृतमन्त्रेणालोष्य यस्य नामोत्तिष्ठति तं
यद्यां समावाह्यानेन नागेनास्य जलस्य रक्षा
कर्त्तव्या इति ब्राह्मणान् आवयेत् । हयग्रीवे ।
‘वैष्णवं वारुणश्चैव पुन्नागं नागकेशरम् ।
वकुलं चम्पकश्चैव निम्बश्चैवाथ खादिरम् ॥
एतेषामेव दारुणां नागयष्टिः प्रकीर्त्तिता ।
सर्वक्रकोटरं त्वक्ता तस्मात् कुर्यादयथेक्षितम् ॥’
तथा च दृष्टव्यमिति ।

‘शूलचक्राङ्कितां कृत्वा स्थापयित्वा जलाशये ।
द्वादशाङ्गुलमानान् वापीचक्रं प्रकल्पयेत् ॥
घोडशं पुष्करिण्यान् विंशतिश्च सरोवरे ।
सागरे हस्तमात्रान् लौहं ताम्रान् पौत्तलम् ॥
चक्रश्च विविधं प्रोक्तं कुर्यात्सिंघां यथेक्षितम् ।
शतहस्ता भवेद्वापी दिगुणा पुष्करिण्यापि ॥
त्रिगुणान् सरोमानमत ऊर्ध्वान् सागरः ॥’
ततो द्वादशपञ्चदशविंशत्येकविंशत्यन्यतमकनि-
ष्ठाङ्गुल्यवच्छिन्नहस्तप्रमाणां यष्टिं वक्ष्याम्य-
मन्त्रेण स्थापयेत् । ॐ गन्धद्वारेति गन्धवारिणा
ॐ भद्रं कर्णेभिरिति तैलहरिद्रया ॐ काष्ठात्
काष्ठादिति दूर्वाभिः ॐ हृपदादिव इत्यादिना
सप्तभक्तिकादिभिः ॐ मधुवातेति पञ्चाभतेन

पुष्कलः

याः फलिनीरिति फलोदकेन ॐ शुवासुवासा
इति क्षुद्रवशिष्टकायुतां पताकां यद्यां बध्नीयात् ।
ॐ यष्टे नमः इति मन्त्रेण पूजयेत् । ध्वजाल-
ङ्कतां यष्टिं कन्दरसमीपं नयेत् । गुरुस्तु प्रज्ञादि-
निःखने राजतवरुणप्रतिमां उत्तिष्ठेति समुत्थाय
प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा आपोहिष्टा । इत्यादिना
मन्त्रेण वरुणस्योत्तमभनमसि इति मन्त्रेण च
जले क्षिपेत् । ततस्तत्रैव खाति प्राङ्गुलमोमय-
दधिमधुकुशमहानदीजलपञ्चरत्नानि ॐ येते-
वापी रोचने दिव इति मन्त्रेण क्षिपेत् । ॐ ध्रुवं
ध्रुवेण मनसा इति मन्त्रेण यष्टिमभिमन्त्र्य ॐ
यूपवृत्तेति मन्त्रेण जलमध्ये आरोपयेत् । ततो
जलमादृत्य पूजयेत् । यथा ह्यै पूर्वस्याम् ।
अयं आमेय्याम् । अर्ची दक्षिणस्याम् । मेघां
नैर्ऋत्याम् । अर्द्धां पश्चिमायाम् । विदां वाय-
व्याम् । लक्ष्मीं उत्तरस्याम् । सरस्वतीं ऐशा-
व्याम् । अथो विद्याम् । ऊर्ध्वं लक्ष्मीम् । पादा-
दिभिः संपूज्य अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य सूर्यादि-
द्वात्रिंशद्देवताः पूजयेत् । क्षमस्वेति वरुणं
चामयेत् । कापिलम् ।

‘शङ्खतूर्यादिनिर्देष्टव्या वै क्षीरधारया ॥’
जलाशयं प्रदेष्टयेदिति शेषः । प्रतिष्ठानन्तरं
मातुष्ये ।

ततः सहस्रं विप्राणामथवाष्टशततन्त्रा ।
भोजयेच्च यथाशक्त्वा पञ्चाशद्वाथ विंशतिम् ॥”
इति जलाशयोत्सर्गतत्त्वम् ॥

पुष्करि, [न] पुं, (पुष्करमस्यास्तीति । पुष्कर +
इनिः ।) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुष्कलं, क्ली, (पुष्पति पुष्टिं गच्छत्यनेनेति । पुष् +
“कलञ्च ।” उणा० ४ । ५ । इति कलन् स च
कित् ।) आसचतुष्टयात्मकमिच्छा । यथा,—
“भिचामाहुर्गसमात्रमन्नं तस्माच्चतुर्गुणम् ।
पुष्कलं हन्तकारान् तच्चतुर्गुणमुच्यते ॥”

इति कौर्म उपविभागे १७ अध्यायः ॥
अष्टकुक्षिपरिमाणम् । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
“अष्टकुक्षिर्भवेत् कुक्षिः कुक्षयोऽष्टौ च पुष्कलम् ।
पुष्कलानि च चत्वारि आदृकः परिकीर्त्तितः ॥”
(नगरविशेषः । यथा, रामायणे । ७ । ११४ । ११ ।
“हतेषु तेषु सर्वेषु भरतः केकयीसुतः ।
निवेशयामास तदा सन्दहे दे पुरोत्तमे ॥
तच्च तच्चशिलायान् पुष्कलं पुष्कलावते ।
गन्धर्वदेशे रुचिदे गान्धारविषये च सः ॥”)

पुष्कलः, त्रि, (पुष्कं महत्त्वं लातीति । ला + कः ।
यद्वा, पुष्कं पुष्टिर्महत्त्वमिति यावत् तदस्त्य-
स्येति । पुष्क + “सिद्धादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ ।
इति लच् ।) श्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥
बहुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ३ । १० ।

“राजानो हि महात्मानो योनिकर्मविप्रो-
धिताः ।
उद्धरन्ति प्रजाः सर्वास्तप आस्थाय पुष्कलम् ॥”)
उपस्थितः । इति जटाधरः ॥

पुष्प

पुष्टं, त्रि, (पुष्प + क्तः ।) कृतपोषणम् । तन्-
पर्यायः । पुषितम् २ । इत्यमरः । ३।१।६७ ॥
पतम् २ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः ।
७ । १७१ ।
“यदा मर्त्येभ्यो भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम् ।
परस्य विपरीतस्य तदा यायाद्रिपुं प्रति ॥”)
पुष्टिः, स्त्री, (पुष्प + भावे क्तिन् ।) पोषणम् ।
वृद्धिः । इति मेदिनी । टे, २३ ॥ (यथा,
मार्कण्डेयः । २२ । ११ ।
“वैदिकैर्वारण्यैर्मन्त्रैः प्रजानां पुष्टिहेतुकैः ॥”)
अश्वगन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥ षोडश-
माहकान्तर्गतदेवताविशेषः । इति आहवतत्त्वम् ॥
(सा तु दक्षकन्यानामन्यतमा । यथा, मार्क-
ण्डेयः ।
“प्रसूत्याश्च तथा दक्षश्चतस्रो विंशतिस्तथा ।
ससर्ज कन्यास्तासाश्च सम्यङ्नामानि मे शृणु ॥
श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया तथा ॥”
गणपतेः पत्नी । यथा, ब्रह्मवैवर्तपुराणे । २ ।
१ । ६६ ।
“पुष्टिर्गणपतेः पत्नी पूजिता जगतीतले ।
यथा विना परिच्छीणाः पुमांसो योषितोऽपि च ॥”
खड्गविशेषः । यथाह भोजः ।
“मङ्गला विजया पुष्टिः चमा तुष्टिः सुखासनम् ।
प्रचण्डा सर्वतोभद्रा खड्गानामाहकं विदुः ॥”
तन्त्रोक्तचन्द्रकलाया नामान्तरम् । यथा, रुद्र-
यामले ।
“अष्टता मानदा पूषा पुष्टिस्तुष्टी रतिर्धृतिः ।
शशिनी चन्द्रिका कान्तिर्व्योत्स्ना श्रीः प्रीति-
रङ्गदा ।
पूर्णपूर्णाष्टताकामदायिन्यः शशिनः कलाः ॥”
पुष्टिका, स्त्री, (पुष्टे कं जलं यस्याः ।) जल-
शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुष्टिकान्तः, पुं, (पुष्टेः कान्तः ।) गणेशः । इति
शब्दरत्नावली ॥
पुष्टिदा, स्त्री, (पुष्टिं ददातीति । दा + क्तः ।)
अश्वगन्धा । वृद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुष्टि-
दात्री च ॥
पुष्प, य फुल्लने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-
पर-अक-सेट् ।) पञ्चमखरी । मृद्वन्योपधः ।
फुल्लनं विकसनम् । य, पुष्पाति कुन्दकोरकम् ।
इति दुर्गादासः ॥
पुष्पं, स्त्री, पुष्पाति विकसति यः । (पुष्प फुल्लने +
अच् ।) तरुलतादीनां प्रसवः । फुल इति
भाषा । तत्पर्यायः । प्रसूनम् २ । कुसुमम् ३
सुमनसः ४ । इत्यमरः । २।४।१७ ॥ सूत्रम् ५
प्रसवः ६ सुमनः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
खड्गस्तपुष्पचयनफलं यथा,—
“उपहर्त्याणि पुष्पाणि भग्नं कर्मपरायणः ।
यो मासुपानयेद्भूमे भग्नं कर्मपथे स्थितः ॥
पुष्पाणि तत्र यावन्ति भग्नं मृद्वनि धारयेत् ।
स कृत्वा पुष्पकलं कर्म भग्नं लोकाय गच्छति ॥”
अकर्मण्यपुष्पदाने दोषो यथा,—

पुष्प

वराह उवाच ।

“अकर्मण्येन पुष्पेण यो मामर्चयते भुवि ।
पातनं तस्य वक्ष्यामि तच्छृणु त्वं वसुन्धरे ॥
नाहं तत् प्रतिगृह्णामि न च ते वै मम प्रियाः ।
मूर्खैर्भागवतैर्दत्तं मम विप्रियकारिणः ॥
पतन्ति नरके घोरं रौरवे तदनन्तरम् ।
अज्ञातस्य च दोषेण दुःखान्यनुभवन्ति च ॥
वानरो दश वर्षाणि मार्जारस्य त्रयोदश ।
रूषकः पञ्च वर्षाणि वलीवर्हस्य द्वादश ॥
छागश्चैवाष्ट वर्षाणि मासं वै ग्रामकुक्कुटः ।
त्रीणि वर्षाणि महिषो भवत्येव न संशयः ॥
एतत्ते कथितं भद्रे ! पुष्पं यन्मे न रोचते ।
अकर्मण्यं विशालान्ति ! पुष्पं येन ददन्ति वै ॥”
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥

देवीप्रियपुष्पाणि यथा,—

“पुष्पाणि देव्या वैष्णव्याः प्रियाणि शृणु संप्रति ।
वकुलेश्वरे मन्दारैः कुन्दपुष्पकुराटकैः ॥
करवीराकर्णपुष्पैश्च शालमलैश्चापराजितैः ।
दमनैः सिन्धुवारैश्च सुरभीमरुवकैस्तथा ॥
लताभिर्मन्त्रवृक्षैश्च दूर्वाङ्कुरैश्च कोमलैः ।
मङ्गरीभिः कुशानाञ्च विस्वपत्रैः सुशोभनैः ॥
पूजयेद्देव्यां देवीं कामाख्यां त्रिपुरां तथा ।
अन्याश्च याः शिवाप्रीतैः जायन्ते पुष्पजातयः ॥
ता इमाः शृणु कीर्तयन्ति मया वेतालभैरव ! ।
मालती मल्लिका जाती यूथिका माधवीलता ॥
पाटला करवीरश्च जया तर्कारिका तथा ।
कुजकं तगरश्चैव कर्णिकारोऽथ रोचनः ॥
चम्पकास्त्रातकौ वाणो वज्ररा मल्लिका तथा ।
अशोको लोध्रतिलकौ वटश्चैव शिरीषकौ ॥
शमीपुष्पश्च द्रोणश्च पद्मोत्पलवकारुणाः ।
श्वेतरुण्ये त्रिसन्ध्ये च पलाशः खदिरस्तथा ॥
वनमालाय सेवन्ती कुसुदोऽथ कदम्बकः ।
चक्रं कोकनदश्चैव भण्डिलो गिरिकर्णिका ॥
नागकेशपुरपुष्पागौ केतक्यङ्गलिका तथा ।
दोहदा बीजपूरश्च नमेरुः शालमेव च ॥
त्रपुष्पी चण्डविल्वश्च भिण्टी पञ्चविधा तथा ।
एवमादौ कुसुमैः पूजयेत् वरदां शिवाम् ॥” * ॥
वर्जनीयपुष्पं यथा,—
“पुष्पञ्च क्षमिसम्भिन्नं विशीर्णं भग्नमुज्जतम् ।
सक्रेष्टं मृषिकाधूतं यत्नेन परिवर्जयेत् ॥
याचितं परकीयञ्च तथा पर्युषितञ्च यत् ।
अन्यसृष्टं पदासृष्टं यत्नेन परिवर्जयेत् ॥”
इति कालिकापुराणे । ६८ । ५४ । अध्यायौ ॥
केशवपूजने प्रशस्तपुष्पाणि यथा,—
“मालती मल्लिका चैव यूथिका चातिसुक्तकः ।
पाटला करवीरश्च जया सेवतिरेव च ॥
कुजकस्वगुरुश्चैव कर्णिकारः कुरुगटकः ।
चम्पकस्तगरः कुन्दो वाणा वज्ररमल्लिका ॥
अशोकस्तिलकश्चम्पस्तथा चैवाटरुषकः ।
अभी पुष्पप्रकारास्तु शस्ताः केशवपूजने ॥
केतकीपत्रपुष्पञ्च पुष्पं भृङ्गारकस्य च ।
तुलस्यामलकौ चैव सद्यस्तुष्टिकरं हरिः ॥

पुष्प

पद्मान्यसुसुत्यानि रक्तनीले तथोत्पले ।
सितोत्पलञ्च कण्डास्य दधितानि सदा वृष ! ।
तानि पुष्पाणि देवानि विष्णवे प्रभविष्णवे ॥”
इत्यग्निपुराणम् ॥ * ॥

अपि च ।

“जाती प्रताञ्जा सुमना कुन्दं बहुपुटं तथा ।
वाणश्च पङ्कजाशोकं करवीरश्च यूथिका ॥
पारिभद्रं पाटला च वकुलं गिरिशालिनी ।
तिलकं वनजश्चैव पीतकं तगरस्तपि ॥
एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्युत्तुतार्चने ।
सुरभीणि तथान्यानि वर्जयित्वा तु केतकीम् ॥
येषामपि हि पुष्पाणि प्रशस्तान्युत्तुतार्चने ।
पक्षवान्यपि तेषां स्युः प्रशस्तानि महासुर ! ॥
वीरुधानां प्रधानेन वर्जिष्याच्चार्चयेत्तथा ।
नानारूपैश्चाभ्यर्चयेत् कलमेन्द्रीवरादिभिः ॥
प्रवालैः शुचिभिः शुद्धैर्जलप्रक्षालितैर्वले ।
वनस्पतीनामर्चत तथा दूर्वाग्रपक्षवैः ॥”

इति वामने ६१ अध्यायः ॥ * ॥

विष्णौ पुष्पविशेषदानस्य फलं यथा,—
“आरामप्रभवैः पुष्पैरर्च्यैः कीटवर्जितैः ।
तथापर्युषितैस्तद्वत् कार्त्तिके विष्णुमर्चयेत् ॥
वर्णानां हि यथा विप्रस्तीर्थानां जाह्नवी यथा ।
देवानाञ्च यथा विष्णुः पुष्पाणां मालती तथा ।
मालतीमालया देवं योऽर्चयेद्भुङ्क्ष्वजम् ।
जम्बदुःखजरारोगैः कर्मभिर्मुक्तिमाप्नुयात् ॥
मालतीमालया येन पूजितः कार्त्तिके हरिः ।
पापलघायुतं तस्य वत्स ! शौरिः प्रमार्जितः ।
मालतीपुष्पमालाभिः कार्त्तिके पुष्पमण्डपम् ।
विष्णोर्गृहे कृतं येस्तु ते यान्ति परमां गतिम् ।
जातिपुष्पैर्विरचितानां मालां यः संप्रयच्छति ।
विष्णवे विधिवद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।
वसेद्विष्णुपुरे श्रीमान् विष्णुतुल्यपराक्रमः ॥
यः स्वर्णकेतकीपुष्पैः पूजयेद्भुङ्क्ष्वजम् ।
अब्दकोटिशतं यावत्तुष्टः स्यात्तस्य वै हरिः ।
दामोदरं पूजयेद्यः कुसुमैः केतकीर्चयैः ।
स वसेद्विष्णुनिलये देवेन सह मोदते ॥
मल्लिकाकुसुमैर्देवं योऽर्चयेत्तिदृशेत्तुम् ।
कार्त्तिके परया भक्त्या दहेत् पापं त्रिधाजितम् ।
सुगन्धैर्मल्लिकापुष्पैरुत्तुतं योऽर्चयेत्तुम् ।
स सर्वपापनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥
वेदधर्मेण केनात्र संप्राप्ते मधुमाधवे ।
योऽर्चयेत् स मुनिश्चेष्ट ! लभते वैष्णवं पदम् ॥
यः पुनः पाटलापुष्पैरर्चयेद्भुङ्क्ष्वजम् ।
सुपुण्यात्मा परं स्थानं न प्रयाति हरेर्भने ! ॥
अगस्त्यपुष्पैर्देवेशं योऽर्चयन्ति जनाह्वये ।
देवर्षे ! दर्शनात्तेषां नरकान्निः प्रणश्यति ॥
न तत् करोति विप्रेन्द्र ! तपसा तोषितो हरिः ।
यत् करोति हृषीकेशो मुनिपुष्पैरलङ्कृतः ॥
विद्याय सर्वपुष्पाणि मुनिपुष्पेण केशवम् ।
कार्त्तिके योऽर्चयेद्भक्त्या वानिमेधफलं लभेत् ॥
मुनिपुष्पकृतां मालां ये यच्छन्ति जनाह्वये ।

पुष्पं

शक्रोऽपि तैः समं वत्स । कुरुते ह्यभिभाषणम् ॥
 ददात्यभीष्टितान् कामान् वृत्तचिन्तामणिर्यथा ।
 कार्तिके सुनिपुण्ये पूजितो गरुडध्वजः ॥
 गवामश्रुतदानेन यत्फलं कार्तिके सुने ।।
 सुनिपुण्ये चैकेन कार्तिक्यां तत् फलं स्मृतम् ॥
 योऽर्चयेन्नि सुराध्यक्षं करवीरैः सितासितैः ।
 तेषां वर्षशतं यावत् प्रभुर्भवति केशवः ॥
 वकुलाशोककुसुमैर्ध्वजैर्नित्यं जगत्पतिम् ।
 निःशङ्कास्ते भवन्तीह यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
 अशोककुसुमै रम्यैर्जम्बूशोकभयापहम् ।
 पूजयित्वा हरिं याति पदं विष्णोरनामयम् ॥
 शुभगत्वेः सितैर्वत्स । कुसुमैः पङ्कजोद्भवैः ।
 अधोज्ज्वलं समभ्यर्च्य नरो याति हरेः पदम् ॥
 अभ्यर्च्य कौसुमैः पुष्पैः केशवं क्लेशनाशनम् ।
 प्रयाति भवनं विष्णोर्लब्धितं त्रिदशैरपि ॥
 अटलपुष्पैश्च पूजयेद्यो जगत्पतिम् ।
 स पुण्यवान्नरो याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 कार्तिके योऽर्चयेद्विष्णुं तुलसीविल्वपङ्कजैः ।
 त्रिदशैरपि पूज्यः स न शक्यो यमकिङ्करैः ॥
 माधवे योऽर्चयेद्विष्णुं तुलसीविल्वपङ्कजैः ।
 त्रिदशैरपि पूज्यः स वक्तुं शक्यो न किङ्करैः ॥
 माधवे योऽर्चयेद्विष्णुं सुपुष्पैस्तिलकोद्भवैः ।
 धूतपापो निरातङ्कः स विष्णोर्याति तत् पदम् ॥
 समित्पुष्पकुशादीनि श्रोत्रियः स्वयमाहरेत् ।
 शूद्रोपनीतैश्च हरेः पूजां कुर्वन् ब्रजलधः ॥
 तस्माद्विप्रो मुनिश्चैव शिष्यश्च स्वयमेव वा ।
 पुष्पादीनि समाहृत्य पूजयेत् परमेश्वरम् ॥
 विप्रो दूर्वाभयैः पुष्पैस्तथा काशकुशोद्भवैः ।
 तुलसीविल्वपङ्कजैश्च पूजयेद्देवताः पितॄन् ॥
 नार्चयेत्तगरैः सूर्यं धूम्रपुष्पैश्च केशवम् ।
 देवीं लकुचपुष्पैश्च शङ्करं नागकेशरैः ॥
 कालविशेषे तस्य प्रयुज्यते यथा,—
 “प्रह्वरं तिष्ठते जाती प्रह्वराह्नु मल्लिका ।
 त्रियामं सुनिपुण्यं करवीरमहर्निशम् ॥”
 आश्विनमङ्गरीविल्वपत्रदानफलं यथा,—
 “मङ्गरीं सहकारस्य ये प्रयच्छन्ति वैष्णवाः ।
 कार्तिके सफलास्ते स्युर्गोकोटिफलभागिनः ॥
 कार्तिके योऽर्चयेद्भक्त्या विल्वपत्रैश्च केशवम् ।
 ददाद्यज्ञायुतफलं केशवस्तस्य वै सुने ।।
 विल्वपत्रैश्चैव ज्ञेयं कार्तिके कलिमर्दनम् ।
 पूजयन्ति महाभक्त्या मुक्तिस्तेषां करे स्थिता ॥
 नागकेशरपुष्पैश्च पूजयेद्गरुडध्वजम् ।
 स याति वैष्णवं स्थानं यत्र गत्वा न शोचते ॥
 कदम्बकुसुमैर्यो वै पूजयेन्मधुसूदनम् ।
 जम्बायुतार्जितं पापं स्फोटितं तेन नारदः ॥
 न तथा केतकीपुष्पैर्मालतीकुसुमैस्तथा ।
 तोषमायाति देवेशः कदम्बकुसुमैर्यथा ॥
 इष्ट्वा कदम्बपुष्पाणि तोषमायाति माधवः ।
 किं पुनः पूजितो देवः सर्वकामप्रदो हरिः ॥
 हरिं किंशुकपुष्पैश्च पूजयेत्त्रिदशाधिपम् ।
 वैकुण्ठे रमते शश्वत् विष्णुना सह वैष्णवः ॥
 वर्षाकाले च देवेशं कुसुदेवन्दनाचितैः ।

२०५

पुष्पं

योऽर्चयेत् परमं विष्णुं संसारे न पुनर्जिज्ञेत् ॥
 कुन्दपुष्पैश्च विपर्ये । योऽर्चयेद्गरुडध्वजम् ।
 कोटिजम्बार्जितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
 शमीपुष्पैश्च देवेशं पूजयेदसुरद्विषम् ।
 यमं न पश्येद्द्विपर्ये । न याति दुर्गतिं नरः ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १३१ अध्यायः ॥ * ॥
 लक्ष्मीतुल्याप्रियपुष्पाणि यथा, नारदीयसप्तम-
 सहस्रे ।
 “मालतीवकुलाशोकशेफालिनवमालिकाः ।
 अम्बानतगराङ्कोटमल्लिकामधुपिण्डिकाः ॥
 यथिमष्टापदं कुन्दं कदम्बं मधुपिण्डलम् ।
 पाटला चम्पकं ज्ञेयं लवङ्गमतिमुत्तमम् ॥
 केतकं कुरुवंकं विल्वं कङ्गारकरकं द्विजम् ।
 पञ्चविंशतिपुष्पाणि लक्ष्मीतुल्याप्रियाणि मे ॥”
 केशवाचने निषिद्धपुष्पाणि यथा, विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “उग्रगन्धीन्यगन्धीनि कुसुमानि न दापयेत् ।
 अन्यायतनजातानि कण्टकीनि तथैव च ॥
 रक्तानि यानि धर्मज्ञ ! चैवृक्षोद्भवानि च ।
 श्लक्ष्णानजातान्यन्यानि यानि चाकालजानि च ॥”
 तथा ।
 “कुटजं श्रावलीपुष्पं शिरीषश्च जनार्दने ।
 निवेदितं भयं रोगं निःस्वल्पं प्रयच्छति ॥
 वन्सुजीवकपुष्पाणि रक्तान्यपि च दापयेत् ।
 अशुक्लरक्तकुसुमदानान् दौर्भाग्यमाप्नुयात् ॥”
 परारोपितवृक्षस्य पुष्पग्रहणे दोषः । अगस्त्यः ।
 “परारोपितवृक्षेभ्यः पुष्पाण्यानीय योऽर्चयेत् ।
 अविज्ञाप्य च तस्यैव निष्फलं तस्य पूजितम् ॥”
 एतद्विज्ञेतरपरम् ।
 “द्विजस्तृणैश्च पुष्पाणि सर्वतः स्वदाहरेत् ॥”
 इति याज्ञवल्क्यात् ॥
 “देवाद्यर्थेभ्यः कुसुममस्त्येयं मशुरज्वीत् ॥”
 इति वचनात् ॥
 “गोऽर्चयेत् लवणमेधांसि वीरुहस्यतीनाम् ।
 पुष्पाणि स्वदाददीत फलानि चापरिहृष्टि-
 तानि ॥”
 इति गोतमवचनाच्च ॥
 द्विजेतरस्य दण्डोऽपि ।
 “लवणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् ।
 अप्रयच्छन्निमृक्षानो हस्तच्छेदनमर्हति ॥”
 इति स्मृतेः ॥ * ॥
 देवोपरि धृतं मस्तकोपरि धृतं अधोवक्ष्यधृतं
 अन्तर्जलक्षालितं च पुष्पं दुष्टमिति हरिभक्ति-
 नामके ग्रन्थे ॥ अभिवाद्याभिवादककरस्यपुष्पं
 प्रोक्षणात् कर्मण्यम् । इति केचित् ॥ * ॥
 याचितादिपुष्पदानस्य निष्फलत्वम् । याचितं
 निष्फलं पुष्पं क्रयक्रीतेषु निष्फलमिति वदन्ति ।
 वामहस्तचित्तादिपुष्पस्यादेयत्वं यथा,—
 “न पुष्पच्छेदनं कार्यं देवार्थं वामहस्ततः ।
 न दद्यात्तानि देवेभ्यः संस्थाप्य वामहस्ततः ॥”
 समित्पुष्पादीनां स्वयमाहरीयत्वं हारीत-
 शातातपौ ।
 “समित्पुष्पकुशादीनि ब्राह्मण्यः स्वयमाहरेत् ।

पुष्पं

शूद्रानीतैः क्रयक्रीतैः कर्म कुर्वन् पतत्यधः ॥”
 क्रये प्रतिप्रसवमाह ब्रह्मपुराणम् ।
 “पुष्पैर्धूमैश्च नैवेद्यैर्वीरक्रयक्रियाहृतैः ॥”
 वीरक्रयो वीरवत् याच्ञाभूत्येव विक्रेतुरपन्यस्त-
 न्नल्येन क्रयः ॥ * ॥ पुष्पदानप्रकारो ज्ञान-
 मालायाम् ।
 “पुष्पं वा यदि वा पत्रं फलं नेष्टमधोमुखम् ।
 पुष्पाञ्जलिविधिं हित्वा यथोत्पन्नं तथार्पणम् ॥”
 मध्याह्नस्नानानन्तरं पुष्पचयनस्य दोषो यथा,—
 “स्नानं कृत्वा तु ये केचित् पुष्पं गृह्णन्ति वै
 द्विजाः ।
 देवतास्तत्र गृह्णन्ति भस्मीभवति दारुवत् ॥”
 एतत्तु द्वितीयस्नानाभिप्रायम् । इति रत्नाकरः ॥
 व्यक्तं मत्स्यस्तुते ।
 “स्नात्वा मध्याह्नसमये न क्तिन्वात् कुसुमं नरः ।
 तत्पुष्पस्यार्चने देवि ! रौरवे परिपश्यते ॥”
 पुष्पाभावे देयानि यथा, विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “पुष्पाभावेऽपि देयानि पत्राणि च जनार्दने ।
 पत्राभावे जलं दद्यात्तेन पुण्यमवाप्यते ॥” * ॥
 पुष्पदानमाहात्म्यं यथा,—
 “न रत्नेन सुवर्णेन न विक्तेन च भूरिणा ।
 तथा प्रसादमायाति यथा पुष्पैर्जनाह्नः ॥ * ॥
 देवताविशेषे वर्जनीयपुष्पं यथा, शातातपः ।
 “शिवे विवर्जयेत् कुन्दमुत्तमं च हरेस्तथा ।
 देवीनामकर्मन्दारौ सूर्यस्य तगरस्तथा ॥” * ॥
 पुष्पविशेषाणां कालिकपर्युषितत्वम् । भविष्ये ।
 “पद्मानि सितरक्तानि कुसुदानुत्पलानि च ।
 येषां पर्युषिताशङ्का कार्या पञ्चदिनोत्तरम् ॥”
 पुष्पविशेषस्यापर्युषितत्वं यथा,—
 “तुलस्यगन्धर्विल्वानां न च पर्युषितात्मता ॥”
 योगिनीतन्त्रे ।
 “विल्वपत्रं च माध्यं तमालामलकीदलम् ।
 कङ्गारं तुलसीक्षैव पद्मं च सुनिपुण्यकम् ।
 एतत् पर्युषितं न स्यात् यच्चान्यत् कलिका-
 त्मकम् ॥”
 कलिकात्मकं प्रस्फुटनयोग्यम् । इत्येकादशी-
 तन्त्रम् ॥ राघवभट्टमते पुष्पविशेषाणां कालिक-
 पर्युषितत्वं यथा,—
 “विल्वपामार्गजातीतुलसिप्रमिश्रिताकेतकीभृङ्ग-
 दूर्वा
 मन्दाभोजाहिदर्भा सुनितलतगरज्जङ्गकङ्गार-
 मल्लौ ।
 चम्पाश्वारातिकुम्भीदमनमखका विल्वतो-
 र्हानि शस्ता-
 स्त्रिंशत्त्रैकाग्ररीशोनिधिनिधि-वसु-भू-भू यमा
 भूय एवम् ॥”
 अस्वार्थः । शता शतावरी । मन्दः मन्दारः ।
 अहिर्नागकेशरः । सुनिरगस्त्यः । अश्वारातिः
 करवीरः । कुम्भी पाटला । विल्वमारुह्य अहि-
 पर्यन्तं गणयित्वा दर्भमारुह्य पुनस्त्रिंशदादि
 गणयेत् । एतद्दिनोत्तरं पर्युषितानीत्यर्थः । इति
 पदार्थादर्शः ॥ * ॥ पुष्पक्रीडायां वर्जनीयानि यथा,

पुष्पकं

पुष्पचयनम् १ पुष्पापणे दधितार्थिता २ माला ३ भोजस्वनेष्वेता ४ वक्रोक्तिः ५ सम्भ्रमाज्ञेयः ६ । इति कविकल्पलता ॥ (घोटकलक्षणविशेषः । यथा, अश्ववैद्यके । ३ । ८२-८२ ।

“आगन्तवस्तुरङ्गस्य ये भवन्त्यन्वयवर्णाः । विन्दवः पुष्पसंज्ञास्तु ते हिताहितसंज्ञकाः ॥ तेषां प्रदेशभेदेन लक्षणं यद् व्यवस्थितम् । तत्तथैव समासेन विस्पष्टं कोर्त्ततेऽधुना ॥ आपाने च ललाटे च भ्रुवोर्मिर्द्विनि कर्णयोः । निगाले चैव केशान्ते पुष्पं धन्यतमं स्मृतम् ॥ स्कन्धे वक्षसि कक्षे च सुष्कयोर्बाहुकेशयोः । हन्वोः पृष्ठे च वाहानां पुष्पं स्वामिहित-प्रदम् ॥

नाभौ केशे तथा कण्ठे दन्ते चैव हि वाजिनाम् । पुष्पं धन्यतमं प्रोक्तं भर्तुः सर्वार्थसाधकम् ॥ अग्रप्रस्तानि दृष्टानि सुनिभिर्यानि वाजिनाम् । तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि पुष्पाख्यागमदर्शनात् ॥ अधरोष्ठे कठे प्रोथे उत्तरोष्ठे तथैव च । चोणायां गण्डयोश्चैव शङ्खयोश्च तथा भ्रुवोः ॥ ग्रीवायाश्च वक्षे चैव हृत्कण्ठोः स्फुरके स्मिन्नि । पादौ क्रोडौ च पुष्पाणि निन्दितानीति निश्चयः ॥ रत्नं पीतं तथा ह्यणं पुष्पं सर्वत्र नेष्यते । शुभप्रदेशसंज्ञातं भवेत् साधारणं ततः ॥ पुत्रलाभं धनप्राप्तिमारोग्यं विजयं तथा । विन्द्यात् पुष्पैः शुभैर्भर्तुरशुभैश्च विप्रर्थायम् ॥ सर्वज्ञपुष्पितो वाजी परिव्याज्यो न संशयः ॥ स्त्रीरजः । (यथा, मार्कण्डेये । ५१ । ४२ । “स्त्रीणां पुष्पं हरत्वन्या प्रवृत्तं सा तु कन्यका ॥”) विकाशः । इति मेदिनी । पे, ८ ॥ धनदस्य विमानम् । नेत्ररोगविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ फुलौ इति भाषा ॥ अस्थौषधं यथा,— “हरौतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च । विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला । सर्वमेतत् समं हृत्वा छाग्रीचौरेण पेययेत् ॥ नाशयेत्तिमिरं कण्ठं पटलान्यर्जुनानि च । अधिकानि च मांसानि यश्च रात्रौ न पश्यति ॥ अपि दिवाधिकं पुष्पं मासेनैकेन साधयेत् । वर्त्तिस्त्रोदया नाम वृणां दृष्टिप्रसादनी ॥” इति चक्रपाणिदत्तः ॥

(अल्पचिकित्सान्तरं यथा,— “पूर्वाहारविहारैस्तु नेत्रे पुष्पश्च जायते । प्रथमं सुखसाध्यं स्यात् द्वितीयं कष्टसाध्यकम् ॥ तृतीयं शूलसाध्यन्तु चतुर्थं नृपसाध्यकम् । शङ्खपुष्पं तथा रोध्रं शङ्खनाभिर्मनःशिला ॥ काञ्जिकेन तु संपेष्य छायाशुष्का भिषग्वर ! । वातिके काञ्जिकेनापि पैत्तिके प्रयसा हिता ॥ क्षैश्चिके सूत्रसंयुक्ता पुष्पस्याञ्जनतो हिता ॥” इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुश्चत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥)

पुष्पकं, स्त्री, (पुष्पमिव पुष्पैर्वा कायति प्रकाशते इति । के + कः । पुष्प + संज्ञायां कन् वा ।) रीतिपुष्पम् । (पुष्पमिव प्रतिकृतिः । पुष्प + “इव

पुष्पका

प्रतिकृतौ ।” ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।) धनदस्य विमानम् । (कालपर्ययेण धनदं विजित्य रावणेन हृतेऽस्मिन् रावणस्यैव जातम् । यथा, रघौ । १० । ४६ ।

“वैमानिकाः पुण्यकृतः त्वज्जन्तु मरुतां पथि । पुष्पकालोकसंचोभं मेघावरणतत्पराः ॥”) नेत्ररोगः । रत्नकङ्कणम् । रसाञ्जनम् । जोह-कांस्यम् । ऋद्धारणकटी । इति मेदिनी ॥ कासीसम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पुष्प + स्वार्थे कन् । पुष्पम् । यथा, गारुडे १८२ अध्याये । “सप्ताभिमन्त्रितं कृत्वा करवोरस्य पुष्पकम् । स्त्रीणामग्रे भ्रामयेच्च क्षणादै सा वशा भवेत् ॥” पुं, निश्चिधसर्पजातिभेदः । यथा, सुश्रुते कल्प-स्थाने । ३ अध्याये ।

“निश्चिधस्तु गलगोली शूकपत्रोऽजगरो दिव्यको वर्षहिकः पुष्पशकली ज्योतीरथः । क्षीरिकः पुष्पकोऽतिपताकोऽन्याहिको गौरा-हिको वृक्षेऽय इति ॥” * ॥ पर्वतभेदः । यथा, मार्कण्डेये । ५५ । १३ ।

“खण्डशङ्खी शातशङ्खी पुष्पको मेघपर्वतः ॥ प्रासादस्य मण्डपभेदः । यथा विश्वकर्मप्रकाशे । ६ अध्याये ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि मण्डपानाञ्च लक्षणम् । मण्डपान् प्रवरान् वक्ष्ये प्रासादस्यानुरूपतः ॥ विविधा मण्डपाः कार्याः श्रेष्ठमध्यकनीयसः । नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि शृणुष्वं द्विजसत्तमाः ॥ पुष्पकः पुष्पभद्रश्च सुवृत्तो नृतनन्दनः । कौशल्यो बुद्धिसंकीर्णो गजभद्रो जयावहाः ॥”

पुष्पकरण्डकं, स्त्री, (पुष्पाधार करण्ड इव काय-तीति । के + कः । बहुतरमनोरमपुष्पाधारक-त्वादस्य तथात्वम् ।) उज्जयिन्यां शिवस्य उद्या-नम् । यथा, शब्दमाला ।

“महाकालस्योज्जयनी विशालावन्तिका तथा । तस्य उद्यानकं जय नान्ना पुष्पकरण्डकम् ॥”

पुष्पकरखिनी, स्त्री, (पुष्पकरण्डकं शिवोद्यान-मस्थस्या इति । इनिः । खियां डौप् ।) उज्जयिनी । यथा, हेमचन्द्रः । ४ । ४१ ॥

“उज्जयिनी स्याद्विशालावन्ती पुष्पकरखिनी ॥” पुष्पकासीसं, स्त्री, (पुष्पमिव कासीसम् ।) पीत-वर्णकासीसम् । यथा, भावप्रकाशे ।

“अथ कासीसं भस्मवन्मृत्तिकास्त्रम् । कासीसं धातुकासीसं पांशुकासीसमित्थपि । तदेव किञ्चित् पीतन्तु पुष्पकासीसमुच्यते ॥

कासीसमन्तुष्पाश्च तित्त्वश्च तुवरं तथा । वातक्षेपहरं केशं नेत्रं कण्ठविषप्रणुत् ॥

अत्रक्षेपहराश्चिन्नाश्रुनं परिकीर्तितम् ॥” तत्पथ्यायः । कंसकम् २ नेत्रौषधम् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ वत्सकम् ४ मलीमसम् ५ द्रुखम् ६ विषदम् ७ नीलमृत्तिका ८ । अस्य गुणाः ।

तित्त्वम् । शीतत्वम् । नेत्रामयापहत्वम् । लेपेन पामाकुष्ठदिनानात्वग्दोषनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्पध

पुष्पकीटः, पुं, (पुष्पप्रियः कीटः ।) भ्रमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुसुमलमिमाम्रश्च ॥

पुष्पकेतनः, पुं, (पुष्पं केतनं ध्वजो यस्य ।) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४२ ॥

पुष्पकेतु, स्त्री, (पुष्पस्य नेत्ररोगविशेषस्य केतुरिव विनाशकत्वात् ।) कुसुमाञ्जनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०३ ॥

पुष्पघातकः, पुं, (हन्तीति । हन + घातकः ।) पुष्पाणां पुष्पवृक्षाणां घातकः नाशकः । वंशः । इति शब्दमाला ॥

पुष्पचापः, पुं, (पुष्पमेव पुष्पमयो वा चापोऽस्य ।) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४१ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १४ । २६ ।

“सा संमोहनवायव्यवारुणास्त्रैर्निरन्तरैः । विह्वेव पुष्पचापेन तत्तुच्छं समलक्ष्यत ॥”

पुष्पाणां चापः । पुष्पधनुः । यथा, रघौ । ११ । ४५ । “आततव्यमकरोत् स संसदा

विस्मयस्तिमितनेत्रमीक्षितः । शैलसारमपि नातियत्नतः

पुष्पचापमिव पेशलं सरः ॥”) पुष्पचामरः, पुं, (पुष्पं चामर इवास्त्रम् ।) हन-वृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ केतकवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

पुष्पदः, पुं, (पुष्पं ददातीति । दा + कः ।) वृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८० ॥ पुष्पदातरि, त्रि ॥

पुष्पदन्तः, पुं, (पुष्पमिव शुक्लो दन्तोऽस्य ।) वायु-कोणस्थदिग्गजः । इत्यमरः । ११ । ३ । ४४ । विद्याधर-विशेषः । इति मेदिनी । ते, २१३ ॥ जिनभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ नागभेदः । इति धरणिः ।

(यथा, महाभारते । ७ । २०० । ७० । “अर्णो हलैलेपुत्रश्च पुष्पदन्तश्च त्रयम्बकः ॥”

पार्वतीप्रदत्तः कार्तिकेयस्यानुचरविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ४६ ।

“उन्मादं पुष्पदन्तश्च शङ्खकर्णं तथैव च । प्रददावनिपुणाय पार्वती शुभदर्शना ॥”

विष्णोरनुचरविशेषः । यथा, भागवते । ८ । २१ । १७ । “जयन्तः श्रुतदेवश्च पुष्पदन्तोऽथ सात्वतः ॥”

शिवगणभेदः । यथा, कथासरित्सागरे । १ । ४६ । “प्रसादवित्तकः शम्भोः पुष्पदन्तो गणोत्तमः ।

न्यवेधि च प्रवेष्टोऽस्य नन्दिना दारि तिष्ठता ॥”

पुष्पदन्तकः, पुं, गन्धर्वविशेषः । स च महिषः स्तवकर्ता । इति शब्दरत्नावली ॥

पुष्पद्रवः, पुं, (पुष्पाणां द्रवः ।) पुष्परसः । तत्-पर्यायः । पुष्पसारः २ पुष्पखेदः ३ पुष्पजः ४

पुष्पनिर्यासकः ५ पुष्पाञ्जुः ६ । अस्य गुणाः । सुरभित्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वम् । गौल-त्वम् । दाहभ्रमातिवमिमोहसुखामयवृष्णाति-

पित्तकफदोषचिरारोचकनाशित्वम् । सरत्वम् । सन्तर्पणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्पधन्वा, [नृ] पुं, (पुष्पं धनुरस्तीति । “धनु-वच्च ।” ५ । ४ । १३२ । इति अग्न्यादशः ।)

पुष्परा

पुष्पला

पुष्पसा

कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २७ ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । २ । ६४ ।
 “सहस्रमधुहस्तव्यस्तचूताङ्गुराणः
 शतमखमपतस्थे प्राङ्गलिः पुष्पधन्वा ॥”)
 पुष्पनिचः, पुं, (पुष्पं निचति चुम्बतीति । पुष्प + निच + “कर्मण्यण्” ३ । २ । १ । इत्यण् ।)
 भ्रमरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पुष्पन्धयः, पुं, (पुष्पं धयतीति । घट पाने + खण् ।
 “अरुहिनदन्तस्य सुम्” ६ । ३ । ६७ । इति सुम् ।)
 भ्रमरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुष्परसपानकर्त्तरि,
 त्रि । पुष्पशब्दाद्धेटधातोः कर्त्तरि खण्प्रत्यय-
 निवृत्त्यात् । इति सुम्बोधयाकरणम् ॥
 पुष्पपथः, पुं, (पुष्पस्य स्त्रीरजसः पन्थाः सरणिः ।)
 योनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पुष्पपुरं, स्त्री, (पुष्पवत् पाटलिपुष्पयुक्तं तद्वत्
 शोभाजनकं वा पुरम् ।) पाटलिपुत्रनगरम् ।
 इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, रघौ । ६ । २४ ।
 “अनेन चेदिच्छसि मृत्तमग्र्यं
 पाणिं वरेण्येन कुरु प्रवेशे ।
 प्रासादवातायनसंश्रितानां
 नेत्रोत्सवं पुष्पपुराङ्गनानाम् ॥”
 “पुष्पपुराङ्गनानां पाटलिपुराङ्गनानाम्” इति
 तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)
 पुष्पफलः, पुं, (पुष्पयुक्तं फलं यस्य ।) कुष्माण्डः ।
 इति शब्दमाला ॥ कपित्थः । इत्यमरः । २ । ४ । २१ ॥
 पुष्पमासः, पुं, (पुष्पानां मासः पुष्पप्रधानो मासो
 वा ।) वसन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 हरिवंशे । ५६ । ४ ।
 “मासान् वै पुष्पमासादीन् गणयन्तु मम स्त्रियः ।
 परिणामे तु गर्भस्य शेषं ज्ञास्यामहे वयम् ॥”)
 पुष्परक्तः, पुं, (पुष्पे पुष्पावच्छेदे रक्तं रक्तवर्ण-
 मस्य । यद्वा, पुष्पं रक्तमस्य ।) सूर्यमणि-
 वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पुष्परसः, पुं, (पुष्पाणां रसः ।) मकरन्दः । इत्य-
 मरः । २ । ४ । १७ ॥ (यथा, भावप्रकाशे
 कासाधिकारे ।
 “फलं पलञ्चापि कटुचयश्च
 तथा चतुर्जातफलं विचूर्ण्य ।
 पलानि षट् पुष्परसस्य चापि
 विनिःक्षिपेत्तत्र विमिश्रयेच्च ॥”)
 पुष्परसाङ्गयं, स्त्री, (पुष्परस इत्याङ्गय आख्या
 यस्य ।) मधु । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पुष्परागः, पुं, (पुष्पस्यैव रागो वर्णोऽस्य ।)
 मणिविशेषः । पुष्पराज इति भाषा । तत्-
 प्रत्ययः । मञ्जुमणिः २ वाचस्पतिवृत्तः ३ ।
 इति भावप्रकाशः ॥ पीतः ४ पीतस्कटिकः ५
 पीतरक्तः ६ पीताश्ल ७ गुरुरत्नम् ८ पीत-
 मणिः ९ पुष्पराजः १० ॥ (यथा, रघौ । १८ । ३२ ।
 “तस्य प्रभा निर्जितपुष्परागं
 पौष्पान्तिमौ पुष्पमसूत पत्नी ॥”
 “प्रभया निर्जितः पुष्परागी मणिविशेषो येन”
 इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) अस्य गुणाः ।

अम्लत्वम् । शीतत्वम् । वातनाशित्वम् । दौषन-
 त्वञ्च ॥ * ॥ तस्य धारणगुणः । आयुःश्रीप्रज्ञा-
 कारित्वम् ॥ * ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
 “सुच्छायपीतगुरुगात्रसुरङ्गशुद्धं
 स्निग्धञ्च निर्मलमतीव सुवृत्तशीतम् ।
 यः पुष्परागसकलं कलयेदसुख्य
 पुष्पाति कीर्त्तिमतिप्रौढ्यसुखायुरर्धान् ॥” * ॥
 तस्य कुलक्षणं यथा,—
 “कृष्णविद्वङ्गितं रूचं धवलं मणिनं लघु ।
 विच्छायं शर्करागारं पुष्परागं सदोषकम् ॥”
 तस्य परीक्षालक्षणे यथा, राजनिर्घण्टे ।
 “दृष्टो विक्राशयेत् पुष्परागमधिकमात्मीयम् ।
 न खलु पुष्परागो जात्यतया परीक्षकैरुक्तः ॥”
 तस्योत्पत्त्यादि यथा,—
 सूत उवाच ।
 “पतिता या हिमाद्रौ हि त्वचस्तस्य सुरदिवः ।
 प्रादुर्भवन्ति ताभ्यस्तु पुष्परागा महागुणाः ॥
 आपीतपाण्डुरचिरः पाषाणः पुष्परागसंज्ञस्तु ।
 कौरुण्टकनामा स्यात् स एव यदि लोहितापीतः ॥
 आलोहितस्तु पीतः खच्छः काषायकः स
 एवोक्तः ।
 आनीलशुक्लवर्णः स्निग्धः सोमालकः खगुणैः ॥
 अत्यन्तलोहितो यः स एव खलु पद्मरागसंज्ञः
 स्यात् ।
 अपि चेन्ननीलसंज्ञः स एव कथितः सुनीलः
 सन् ॥
 मूलं वेदुर्ध्वमणोरिव गदितं ह्यस्य रत्नशास्त्र-
 विदा ।
 धारणफलञ्च तद्वत् किन्तु स्त्रीणां सुतप्रदो
 भवति ॥”
 इति गारुडि ७५ अध्यायः ॥ * ॥
 प्रकारान्तरम् ।
 “शृणुपुष्पसमः कान्था खच्छभावस्तु चिकीर्णः ।
 पुत्तदो धनदः पुण्यः पुष्परागमणिर्धृतः ॥
 देवधातुसमुद्भूतः पुष्परागमणिर्हिंथा ।
 पद्मरागाकरे कश्चित् कश्चित्ताक्ष्योपलाकरे ॥
 ईषत्पीतच्छविच्छायाखच्छं कान्था मनो-
 हरम् ॥
 पुष्परागमिति प्रोक्तं रङ्गसोममह्यैरुजा ॥
 ब्रह्मादिजातिभेदेन तद्विशेषं चतुर्विधम् ।
 ह्याया चतुर्विधा तस्य सिता पीता सिता-
 सिता ॥”
 इति युक्तिकल्पतरुः ॥
 पुष्परेणुः, पुं, (पुष्पाणां रेणुः ।) परागः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ । १ । ३८ ।
 “सेयमानौ सुखसार्धैः शालनिर्वासगन्धिभिः ।
 पुष्परेणूत्किरेर्वातेराधूतवनराजिभिः ॥”)
 पुष्परोचनः, पुं, (पुष्पं रोचनेवास्त्व । पुष्पे
 रोचनः रुचिप्रदो वा ।) नागकेशरः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 पुष्पलावः, पुं, (पुष्पं लुनाति अवचिनोति माला-
 दर्थमिति । पुष्प + लू + “कर्मण्यण्” ३ । २ । १ ।

इत्यण् ।) मालाकारः । इति जटाधरः ॥ (स्त्रियां
 डीप् । मालाकारपत्नी । यथा, मेघदूते । २८ ।
 “गण्डखेदापनयनरुजा क्लान्तकर्णोत्पलानां
 ह्यायादानक्षत्रपरिचितः पुष्पलावीमुखानाम् ॥”)
 पुष्पलावी, [न] पुं, (पुष्पं लुनातीति । लू-
 च्छिदि + णिनिः ।) मालाकारः । इति हेम-
 चन्द्रः । ३ । ५६४ ॥
 पुष्पलिट्, [ह्] पुं, (पुष्पं लेट्तीति । लिङ् +
 क्तिप् ।) भ्रमरः । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥
 पुष्पवती, स्त्री, (पुष्पमख्यस्या इति । पुष्प +
 मतुप् । मस्य वः । ततो डीप् ।) रजस्वला ।
 इत्यमरः । २ । ६ । २० ॥ (यदुक्तं,—
 “कालमेहो भवेत् सोऽपि पुष्पवत्याश्च धर्षणात् ॥”
 तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८५ । १२ ।
 “पुष्पवत्यामुपसृष्ट्य चिरात्रोपधितो नरः ।
 गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति स्वकुलं वृष ! ॥”)
 पुष्पविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६४ । १० ।
 “पुष्पवद्भिः फलोपेतैश्चावावद्भिर्मनोरमैः ॥”)
 पुष्पवन्तौ, पुं, (पुष्प विकासे + भावे घञ् । पुष्पो
 विकासोऽख्यनयोरिति । पुष्प + मतुप् । मस्य
 वः ।) एकयोक्त्या चन्द्रसूर्यौ । इत्यमरः । १ । ४ । १० ॥
 “एकया उक्त्वा अपृथग्वचनेन चन्द्राकौ पुष्प-
 वच्छब्दवाच्यौ न तु पुष्पवानिन्द्रः सूर्यौ वेत्यभि-
 धीयते । साङ्गे । एकयोक्तेति भिन्नप्रयोगे नैवे-
 त्यर्थः । अतएव द्वयकत्वात् सदा द्विवचन-
 मित्यर्थः । पुष्पो विकाशस्तद्योगाद्भवतु । पुष्प-
 वन्तश्चादौदन्तो रूढोऽपि रदिशप्रिणौ पुष्प-
 वन्तास्त्वाविति नाममाला ॥” इति तट्टीकायां
 भरतः ॥
 पुष्पवाटी, स्त्री, (पुष्पाणां वाटी ।) पुष्पोद्यानम् ।
 फलवागान इति भाषा ॥ यथा, हेमचन्द्रः ।
 ४ । १७६ ॥ [विका ॥]
 “वाटी पुष्पादृष्टाञ्चासौ चूद्रारामः प्रसे-
 पुष्पवाहनः, पुं, (पुष्पं पुष्करं वाहनमिव यस्य ।)
 पुष्करराजः । यथा, अग्निपुराणे ।
 “राजा यथोक्तश्च पुनरकरोत् पुष्पवाहनः ।
 विभूतिहादृशीं कृत्वा स गतः परमां गतिम् ॥”
 पुष्पशकटी, स्त्री, आकाशवाणी । यथा,—
 “चित्रोक्तिः पुष्पशकटी देवप्रश्न उपश्रुतिः ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पुष्पशरः, पुं, (पुष्पाणि शरा यस्य ।) कन्दर्पः ।
 कुसुमेष्टदर्शनात् ॥
 पुष्पशरासनः, पुं, (पुष्पं शरासनं धारयस्य ।)
 कन्दर्पः । पुष्पधन्वदर्शनात् ॥
 पुष्पशून्यः, पुं, (पुष्पेण शून्यः ।) उदुम्बरः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ कुसुमरहिते, त्रि ॥
 पुष्पसमयः, पुं, (पुष्पाणां समयः ।) वसन्तः ।
 इत्यमरः ॥
 पुष्पसारः, पुं, (पुष्पस्य सारः ।) पुष्पद्रवः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (पुष्पश्रेष्ठे, त्रि । यथा, ब्रह्म-
 वेवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ।
 “पुष्पसारां नन्दिनीश्च तुलसीं कृष्णजीवनीम् ॥”)

पुष्पितः

पुष्पसौरभा, स्त्री, (पुष्पे सौरभं यस्याः। तीव्र-
गन्धवत्त्वादेव तथात्वम्।) कलिकारीवृक्षः।
इति राजनिर्घण्टः॥
पुष्पस्त्रेदः, पुं, (पुष्पाणां स्त्रेदः।) पुष्पद्रवः। इति
राजनिर्घण्टः॥
पुष्पहासा, स्त्री, (पुष्पं स्त्रीरजः हास इव यस्याः।)
रजस्वला। इति शब्दरत्नावली॥
पुष्पहीना, स्त्री, (पुष्पेण हीना।) उडुम्बर-
वृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ निष्कला। रजः-
भूत्या। इति हेमचन्द्रः॥
पुष्पा, स्त्री, (पुष्पं अभिधेयत्वेनास्यस्या इति।
अच्। टाप्।) कर्णपुरी। अयुना भागलपुर
इति ख्याता। तत्पर्यायः। चम्पार मालिनौ३।
इति त्रिकाण्डशेषः॥
पुष्पाजीवः, पुं, (पुष्पैराजीवति जीविकां निर्वा-
हयतीति। आ+जीव+अच्।) मालाकारः।
इति हेमचन्द्रः॥ ३। ५६४॥
पुष्पाजीवी, [न] पुं, (पुष्पैराजीवतीति। आ+
जीव+णिनिः।) मालाकारः। इति जटाधरः॥
पुष्पाञ्जनं, स्त्री, (पुष्पस्य नेत्ररोगविशेषस्य अञ्ज-
नम्।) अञ्जनभेदः। तत्पर्यायः। पुष्पकेतु २
कौसुम्भम् ३ कुसुमाञ्जनम् ४ रीतिकम् ५ रीति-
पुष्पम् ६ पौष्पकम् ७। तस्य गुणाः। हिम-
त्वम्। पित्तहिकामदाहविषकासार्लिसर्व्वेनेत्रा-
मयनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥
पुष्पाञ्जलिः, पुं, (पुष्पाणामञ्जलिः।) कुसुमा-
ञ्जलिः। प्रसूनाञ्जलिः। यथा,—
“पञ्च पुष्पाञ्जलीन्दत्त्वा परिवाराच्चैनश्चरेत्॥”
इति तन्त्रसारधृतभट्टः॥
पुष्पावचायी, [न] पुं, (पुष्पं अवचिनोतीति।
अव+चि+णिनिः।) मालाकारः। इति
हेमचन्द्रः॥ ३। ५६४॥
पुष्पासवं, स्त्री, (पुष्पस्य आसवम्।) मधु। इति
राजनिर्घण्टः॥ (यथा, ऋतुसंहारे। ५। ५।
“गृहीतताम्बूलविलेपनस्रजः
पुष्पासवामोदितवक्त्रपङ्कजाः॥”)
पुष्पास्त्रः, पुं, (पुष्पमस्त्रमस्य।) कन्दर्पः। इति
शब्दरत्नावली॥
पुष्पाङ्गा, स्त्री, (पुष्पैराङ्गयते सङ्गते इति। आ+
ङ्ग+कः। तट्टाप्।) शतपुष्पा। इति राज-
निर्घण्टः॥
पुष्पिका, स्त्री, (पुष्पाति विकसतीवेति। पुष्प+
खुल्। टाप्। अत इत्वम्।) दन्तमलम्। इति
हारावली॥ १६५॥ लिङ्गमलम्। इति हेम-
चन्द्रः॥ ३। २६८॥ अध्यायान्ते तत्प्रति-
यादितोक्तिः॥
पुष्पितः, त्रि, (पुष्प+क्तः। पुष्पं जातमस्येति।
पुष्प+तारकादित्वात् इतच् वा।) जातपुष्पः।
पुष्पविशिष्टः। कुसुमितः। यथा,—
“एकेनापि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना।
वासितं तदनं सर्व्वं सुपुष्पेण कुलं यथा॥”
इति चाणक्यः॥

पुष्पर

पुष्पिताया, स्त्री, (पुष्पितं विकसितमिवाम् यस्याः।)
कन्दोविशेषः। तस्य लक्षणम्। यथा,—
“अयुजि नयुगरेफतो यकारो
युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताया॥”
उदाहरणम्।
“करकिसलयशोभया विभान्ती
कुचफलभारविनभदेहयष्टिः।
स्मितरुचिरविलासपुष्पिताया
ब्रजयुवतिव्रतती हरैर्मन्दैर्भूत॥”
इति कन्दोमञ्जरी॥
पुष्पेष्टः, पुं, (पुष्पं इष्ट्यर्थः।) कामदेवः। इति
हेमचन्द्रः॥ २। १४१॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे। ७। १६।
“तुल्याभिलाषामालोक्य स चैकां मुनिकन्यकाम्।
ययावकस्मात् पुष्पेष्टशराघातारसञ्ज्ञताम्॥”)
पुष्पः, पुं, (पुष्पन्त्यस्मिन्नर्थः इति। पुष्+“पुष्प-
सिद्धौ नञ्चे।” ३। १। ११६। इति क्यप्।)
अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गताष्टमनक्षत्रम्।
तत्तु बाणाकारैकतारात्मकम्। इति ज्योति-
षम्॥ तत्पर्यायः। सिध्यः २ तिथ्यः ३। इत्य-
मरः। १। ३। २२॥ पुष्पा ४। इति भरतः॥
(यथा, मनुः। ४। ६६।
“पुष्पे तु कन्दसां कुल्याद्द्विहस्तुसर्व्वनं द्विजः॥”) तस्य स्वरूपं यथा,—
“बालपीठकठिनीरजःप्रभे
मध्यमाश्रितविहायसे गुरौ।
तौलिकात् पृष्ठतश्चावलोचने
लोचनाद्रिक्कुमितागताः कलाः॥” २। ५२॥
इति कालिदासकृतराजनिर्घण्टः॥
तत्र जातस्य फलम्।
“प्रसन्नगात्रः पितृमातृभक्तः
सधर्म्युक्तोऽभिनयाभियुक्तः।
भवेन्ननुद्यः खलु पुष्पजन्मा
सम्मानचामीकरवाहनाद्यः॥”
इति कोट्टीप्रदीपः॥
तत्र चचे गङ्गास्नानफलं यथा,—
“संक्रान्तिषु यतीपाते यद्यथे चन्द्रसूर्ययोः।
पुष्पे स्नात्वा तु जाह्नव्यां कुलकोटीः समुद्वरेत्॥”
इति ब्रह्माण्डपुराणम्॥ *॥
पौष्पमासः। कलियुगः। इति मेदिनी। ये, ३८॥
(सूर्य्यवंशीयनृपविशेषः। यथा, रघुः। १८। ३२।
“तस्य प्रभानिर्जितपुष्परामं
पौष्पां तिथौ पुष्पमस्तु पत्नी।
तस्मिन्नपुष्पमुदिते समयां
पुष्टिं जनाः पुष्प इव द्वितीये॥”
पुष्+भावे क्यप्। पुष्टिः। यथा, ऋग्वेदे। १।
१६१। १२।
“त्रिः सप्त विष्णुलिङ्गा विषस्य पुष्पमस्तु॥”
“विषस्यास्मदावरकस्य पुष्पं पोषमस्तु॥” इति
तद्वाक्ये सायनः॥)
पुष्परथः, पुं, (पुष्प इव रथः। पुष्पे यात्रोत्-
सवादौ रथो वा।) यत् चक्रयानं युद्धार्थं न

पुष्पस्ना

भवति किन्तु यात्रोत्सवादौ सः। तत्पर्यायः।
चक्रयानम् २। इत्यमरः। २। ८। ५१॥ (यथा,
माघे। ३। २२।
“महारथः पुष्परथं रथाङ्गी
क्षिप्रं चपानाय इवाधिरुद्रः॥”))
पुष्पलकः, पुं, (पुष्पं पुष्टिं लकति लाकयति वा।
लक+अच्।) गन्धमृगः। (यथा,—
“केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्पलको हतः॥”
इति व्याकरणम्॥)
चपणकः। कीलः। इति मेदिनी। के, १६६॥
पुष्पस्नानं, स्त्री, (पुष्पे पुष्पनक्षत्रकाले स्नानम्।)
पुष्पाभिषेकः। तस्य विधिर्यथा,—
श्रीर्वा उवाच।
“श्रेष्ठ राजन्! प्रवक्ष्यामि पुष्पस्नानविधिक्रमम्।
येन विज्ञातमात्रेण विज्ञा नश्यन्ति सन्ततम्।
पौषे पुष्पचर्गे च न्न पुष्पस्नानं नृपश्चरेत्।
सौभाग्यकल्याणकरं दुर्भिक्षमरकापहम्।
विद्यादिदुष्टक्षरणे यतीपाते च वैधृतौ।
वज्रे शूले हर्षणादौ योगे यदि न लभ्यते॥
तृतीयायुक्तपुष्पचर्गे रविसौरिकुचेऽहनि।
तदा समस्तदोषाणां तत्स्नानं हानिकारकम्।
अहदोषाश्च जायन्ते यदि रात्र्येषु चेतयः।
तदा पुष्पचर्मात्रे तु कुल्यान्मासान्तरेऽपि तत्।
इत्यनु ब्रह्मणा शान्तिरुद्दिष्टा गुरवे पुरा।
शक्रार्थं सर्व्वदेवानां शान्तिर्यश्च जगत्पते॥
तुषकेशाश्विवल्मीककोटदेशादिवर्जिते।
शक्रैराक्षमिभस्मादिदोषेण परिवर्जिते॥
काकोलूकककङ्केश्च काकोलेर्गुण्येनकेः।
वर्जिते कण्टकिवनविभीतकविर्जिते॥
श्रियुष्मेष्वातकाभ्याश्च जलौकादिविर्जिते।
सुस्थाने चम्पकाशोकवकुलादिविभूषिते।
हंसकारणवाकीर्णे सरस्तीरेऽथवा शुचौ।
पुष्पस्नानाय नृपतिर्गृहीयात् स्थानसुत्तमम्।
ततः पुरोहितो राजा नानावादिचनिःखने।
प्रदोषसमये गच्छेत्तत्स्थानं पूर्व्ववासरे॥
तस्य स्थानस्य कौर्व्व्यां दिशि स्थित्वा पुरोहितः।
सुगन्धचन्दनेः पानेः कर्पूरादधिवासिते।
गोरोचनाभिः सिद्धार्थैरक्षतैश्च फलादिभिः।
गन्धद्वारेत्यादिभिस्तु मन्त्रैः सर्व्वधाधवासिते।
अधिवास्य तु तत् स्थानं पूजयेत्तत्र देवताः।
गणेशं केशवं शक्रं ब्रह्माण्डाद्यापि शङ्करम्।
उभया सहितं देवं सर्व्वान् गणदेवताः।
मातृश्च पूजयेत्तत्र नृपतिः सपुरोहितः॥
मङ्गलान् सकलान् कृत्वा नानानैवेद्यसङ्घम्।
प्रदद्यात् पायसं खादु फलं मोदकयवकौ।
अधिवास्य तु तत् स्थानं दूर्वांसिद्धार्थकाक्षतैः।
तस्मात् स्थानात् भूतान्निःसारयेन्नक्षत्रीरयम्।
अपसर्पन् ते भूता ये भूता भूमिपालकाः।
भूतानामविरोधेन स्नानमेतत् करोत्यहम्।
ततः करौ पुटीकृत्य मन्त्रेणानेन पार्थिवः।
आवाहयेदिमान्देवान् पूज्यान् पुष्पाभिषेकतः।
आगच्छन्तु सुराः सर्व्वे येऽत्र पूजाभिषाजिनः॥

पुण्यस्तो

दिशोऽभिपालकाः सर्वे वे चान्येऽप्यंशभागिनः ।
ततः पुण्याञ्जलिं दत्त्वा पुनर्मन्त्रं पठेदितम् ॥
अथ तिष्ठन्तु विबुधाः स्थानमासाद्य मामकम् ।
श्वः पूजां प्राप्य यातारो दत्त्वा शान्तिं मही-
भुजे ॥

तत्र तां वृषतीं रात्रिं नयेत् सपुरोहितः ।
स्वप्ने शुभाशुभं विद्यान्पुस्तु सपुरोहितः ॥
कृत्वा पूजान् देवानां रात्रौ स्थाने वृषः स्वपेत् ।
शुभाशुभफलं स्वप्ने ज्ञेयं दोषज्ञसम्मतम् ॥
दुःखप्रदर्शनं चैतु स्यात्तदा पुण्याभिविचने ।
होमं चतुःशतं कुर्याद्द्याह्वापि गवां शतम् ॥
गोवाजिकुञ्जराणाञ्च प्रासादस्य गिरेस्तरोः ।
आरोहणं शुभकरं राज्यश्रीवृद्धिकारकम् ॥
दधिदेवसुवर्णानां भुजगस्य च दर्शनम् ।
वीणादूर्वास्तफलपुष्पच्छदविलेपनम् ॥
शिलाशुक्लचक्राणां पद्मस्य सुहृदां तथा ।
लाभः चयकरः शत्रोरलङ्कारस्य भूयतः ॥
दर्शनञ्चोपरागस्य निगङ्गेनास्य वन्दनम् ।
मांसस्य भोजनञ्चैव पर्वतस्य विवर्तनम् ॥
नाभिमध्ये तस्मिन्पत्तिर्नितं प्रत्यक्षोद्दनम् ।
अगम्यागमनं कूपपङ्कगतावतीर्णता ॥
पर्वतस्य तथा नद्याः प्रोत्तारः शत्रुकर्तनम् ।
स्वपुष्पमरणञ्चैव पानं रुधिरमद्ययोः ॥
भोजनं पायसस्यापि मनुष्यारोहणं तथा ।
कल्याणसुखसौभाग्यराज्यशत्रुक्षयस्तथा ।
रुते खंप्राञ्च कुर्वन्ति वृषस्य वृषसत्तमः ॥
खरोष्ठमहिषाणान् आरोहो राज्यनाशकः ।
वृत्तं गीतं तथा ह्यास्यं पाठश्चाप्यशुभप्रदः ॥
रक्तवस्त्रपरीधानं रक्तमाल्याभूषणम् ।
रक्तां कृष्णां स्त्रियञ्चैव कामयन् नृत्तुमाप्नुयात् ॥
कूपान्तरे प्रवेशञ्च दक्षिणाश्रागतिस्तथा ।
पङ्के निमज्जनं स्नानं भार्यापुत्रविनाशनम् ॥
नाभौ यस्य भवेत् स्वप्ने तस्मिन्पत्तिर्नृपस्य च ।
आदाय गर्भनाडीन् शत्रुनो याति खं इतम् ।
स तु राज्यान्तरं प्राप्य महाकल्याणमाप्नुयात् ॥
दीर्घं विंशतिहस्तम् हस्तयोद्धावित्तुम् ।
कुर्यात् लक्ष्योपेतं यज्ञमखलसुत्तमम् ॥
ततोऽपरेऽङ्गि पूर्वाङ्गे मातृणां पूजनञ्चरेत् ।
कुक्ष्यलगां वसोधारां वृद्धिप्राप्तं तथैव च ॥
चन्द्रनागुरकसूरीधूपकपूरचूर्णकैः ।
सम्पूज्य मण्डलस्थानं तस्मिन् होमं शुभमेव नमः ॥
अस्त्राय हुं फडित्वेवं लिखेन्नृपद्वयं बुधः ।
मन्त्रविष्मण्डलश्च स्रजेः कम्बलसम्भवेः ॥
कौषीयेणां स्वस्तिकाणां प्रथमं मण्डलं लिखेत् ।
चतुर्हस्तप्रमाणम् मण्डलं विलिखेत्ततः ॥
हस्तप्रमाणं पद्मम् मण्डलस्य प्रकीर्तितम् ।
हाराणि सार्द्धं हस्तानि कर्णिकाकेशरोक्ताम् ॥
चितं रक्तञ्च पीतञ्च कृष्णं हरितमेव च ।
शालिचूर्णैस्तु कौस्तुभैर्हारिद्रैर्हरिदुद्भवेः ॥
कुर्यात्तथाञ्जनेर्ध्वं रात्रौ मण्डलवृद्धये ।
पद्माक्षतः समारभ्य नालां पश्चिमगामिनीम् ॥
पश्चिमद्वारमध्येन शतहस्तां विनिर्द्देशेत् ।

पुण्यस्तो

प्रत्येकद्वारमध्ये तु पद्मञ्चैवाष्टपत्रकम् ॥
कुर्यात्स्वस्त्यङ्गलभागे तु चूर्णैरेव पृथक् पृथक् ।
चूर्णैस्तु मण्डलं कृत्वा सूत्रायुतसारयेत्ततः ॥
उत्साह्यं सूत्रं प्रथमं मण्डलं पूजयेत्ततः ।
भवनाय नम इति ततो हस्तं वियोजयेत् ॥
सयावलम्बहस्तस्तु रजःपातं समारभेत् ।
मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरुपरिद्याद्यथेच्छया ॥
अधोमुखान्जलिं कृत्वा पातयेत् सुविचक्षणः ।
समरेखा तु कर्तव्या विच्छिन्ना पुञ्जवर्जिता ।
अङ्गुष्ठपर्वनेऽप्युपयात् समा कार्या विज्ञानता ॥
संसक्तं विषमं स्थूलं विच्छिन्नं क्षणराट्टम् ।
पर्यन्तमर्पितं हस्तमालिखेत् कदाचन ।
संसक्ते कलहं विद्यादूर्ध्वरेखे तु विग्रहम् ॥
अतिस्थूले भवेद्भ्राधिनित्यपीडा विमिश्रिते ॥
विन्दुभिर्मयमाप्नोति शत्रुपक्षात्त संशयः ।
क्षयायां चार्थहानिः स्याच्छिन्नायां मरणं
भुवम् ॥

वियोगो वा भवेत्तस्य इष्टद्रव्यसुतस्य वा ॥
अविदित्वा लिखेद्यस्तु मण्डलम् यथेच्छया ।
सर्वदोषानवाप्नोति ये दीपाः पूर्वभाषिताः ॥
सितसर्वपद्मार्द्रा रेखाः कार्याः प्रमाणतः ।
विमलं विजयं भद्रं विमानं शुभदं शिवम् ॥
वर्द्धमानञ्च देवञ्च रताख्यं कामदायकम् ।
रुचकं स्वस्तिकाख्यञ्च दादृशेत् तु मण्डलाः ॥
यथास्थानं यथायज्ञं योजनीया विचक्षणेः ॥
सागरे मथ्यमाने तु पीयूषार्थं सुरासुरैः ।
पीयूषधारणार्थाय निर्मिता विश्वकर्मेणा ॥
कलां कलान् देवानामसित्वा ते पृथक् पृथक् ।
यतः कृतास्तु कलसास्तस्य परिकीर्तिताः ॥
नवैव कलसाः प्रोक्ता नामतस्तान्निबोधत ।
गोहोपगोहो मरुतो मयूखञ्च तथापरः ॥
मनोहा त्वसिभद्रञ्च विरजस्तुशोचकः ।
रुद्रियन्त्रोऽथ विजयो नवमः परिकीर्तितः ॥
तेषामेव क्रमाद्भूपः नव नामानि यानि तु ।
शृणु तान्यपरायणेव शान्तिदानि सदैव हि ॥
क्षितीन्द्रः प्रथमः प्रोक्तो द्वितीयो जलसम्भवः ।
पवनान्मौ ततो द्वौ तु यजमानस्ततः परः ॥
कोवसम्भवनामा तु षष्ठः स परिकीर्तितः ।
सोमस्तु सप्तमः प्रोक्तश्चादित्यस्तु तथाष्टमः ॥
विजयो नाम कलसो योऽसौ नवम उच्यते ।
स तु पञ्चमुखः प्रोक्तो महादेवस्वरूपधृक् ॥
घटस्य पञ्चवक्त्रेऽप्यष्टवक्त्रः स्वयन्तथा ।
यथाकाष्ठास्थितः सन्त्यक् वामदेवादिनामतः ।
मण्डलस्य च पद्मान्तः पञ्चवक्त्रं घटं न्यसेत् ॥
क्षितीन्द्रं पूर्वतो न्यस्य पश्चिमे जलसम्भवम् ।
वायवे वायवं न्यस्य आग्नेये ह्यग्निसम्भवम् ॥
नैर्ऋत्यां यजमानस्तु ऐशान्यां कोवसम्भवम् ।
सोमस्तुतरतो न्यस्य सौरं दक्षिणतो न्यसेत् ॥
न्यस्येवं कलसांश्चैव तेषु चतान् विचिन्तयेत् ।
कलसानां मुखे ब्रह्मा प्रीवायां शङ्करः स्थितः ॥
मूले तु संस्थितो विष्णुर्मध्ये मातृगणाः स्थिताः ॥
दिक्पाला देवताः सर्वा वेद्यन्ति दिशो दश ॥

पुण्यस्तो

कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्तद्वीपाश्च संस्थिताः ।
नक्षत्राणि ग्रहाः सर्वे तथैव कुलपर्वताः ॥
गङ्गाद्याः सरिताः सर्वा वेदाश्चत्वार एव च ।
कलसेषु स्थिताः सर्वे तेषु तानपि चिन्तयेत् ॥
रत्नानि सर्वबीजानि पुण्याणि च फलानि च ।
वज्रमौक्तिकवद्व्यंमहापद्मन्स्फाटिकैः ॥
सर्वधाममयं विस्मं नागरोद्ध्वरं तथा ।
बीजपूरकजम्बीरकाक्षीराम्नातदाङ्गिमान् ॥
यवं शालिञ्च नौवारं गोधूमं सितसर्वपम् ।
कुङ्कुमागुरुकरूरीमदनं रोचनं तथा ॥
चन्दनञ्च तथा मांसमैलां कुष्ठं तथैव च ।
कर्पूरं पत्रचण्डञ्च जलं नियमसकामुदम् ॥
शैलेयं वदरं जातीपत्रपुष्पे तथैव च ।
कालशार्कं तथा पृक्ता देवो पूर्णकमेध च ॥
वर्षां धार्वां समञ्जिष्ठां तुल्यं मङ्गलाष्टकम् ।
दूर्वां मोहजिकां भद्रां शतमूल्यं शतावरीम् ॥
पर्णानां सवलां क्षुद्रां सहदेवां गजाङ्ग्याम् ।
पूर्णकोषां सितां पाठां गुञ्जां शिरसिकान्तौ ॥
यामकं गजदन्तञ्च शतपुष्पां पुनर्नवाम् ।
ब्राह्मीं देवीं शिवां रुद्रां सर्वसन्धानिकां तथा ।
समाहृत्य शुभानेतान् कलसेषु निधापयेत् ॥
कलसस्य यथादेशं विधिं शम्भुं गदाधरम् ।
यथाक्रमं पूजयित्वा शम्भं सुख्यतया यजेत् ॥
प्रासादेन तु मन्त्रेण शम्भतन्त्रेण शङ्करम् ।
प्रथमं पूजयेन्मध्ये नानानैवेद्यदेवैः ।
दिक्पालानां घटेष्वेव दिक्पालानपि पूजयेत् ॥
पूर्वं वह्निःस्थापितेषु ग्रहाणां कलसेषु च ।
नवग्रहान् पूजयेत् मातर्मातृघटेषु च ॥
सर्वे देवा घटे पूज्या घटस्तेषां पृथक् पृथक् ।
नवैव तत्र पूर्वोक्ताः सदा सुख्यतमा वृषः ॥
भस्त्रेर्भोज्यैश्च पेयैश्च पुष्पैर्नानाविधैः फलैः ।
यावकैः पायसैश्चापि यथासम्भवयोजितैः ।
पुण्यस्नानाय वृषतिः पूजयेत् सकलान् सरान् ॥
दक्षिणे मण्डलस्याथ कुष्ठं निर्माय पायसेः ।
समिद्धिः शालिसिद्धार्थैर्घृतैर्दवांघृतैस्तथा ।
केवलैश्च तथैवाग्रेः पूजयेत् सकलान् सरान् ॥
होमान्ते तीर्थयेद्दृष्टेर्नृपः सार्द्धं पुरोहितम् ॥
होमान्ते मण्डलोदीच्यां वेदिकायां सपट्टकम् ।
रोचनाख्यमलङ्कारान् तथा सर्वांस्त्रियोजयेत् ॥
वृद्ध्या चक्षुष्यमङ्गुष्ठं हृद्देशाङ्गुलयावधि ।
वृत्तं वा चतुरस्रं वा पद्मकचिकसंघटितम् ।
रत्नेशान् पद्ममध्ये तु गोस्नातकविनायकैः ॥
शैः श्रीवृक्षो वरारोहा स्वामी देवौ शुभान्विता ।
रत्नैः सर्वैरलङ्कारैः पट्टं कार्यं दिहस्तकम् ।
हस्तविस्तारसङ्ख्यायं कर्तव्यम् दशाङ्गुलम् ॥
स्नानार्थं सार्द्धं हस्तान् पट्टं वृत्तासगान्वितम् ।
शय्या चतुर्गुणा दीर्घा घटुर्मानस्तु पीठकम् ॥
गजसिंहकृताटोपं हेमरत्नविभूषितम् ।
सिंहाख्यं साह्वविस्तारादङ्गासनमथापि वा ॥
यात्रचित्रकपट्टैर्वा उपधानानि कारयेत् ।
अन्यैर्वा निर्मितैश्चमैर्दुर्लभकपूरितान् ॥
शय्या देव्याह्विक्तीयां चतुर्हस्तां सुलक्ष्णा ।

पुण्या

वितस्थधिकमिच्छन्ति वृषस्य गुरुविद्याया ॥
 अर्द्धचन्द्रसमं कुर्यादासनं चतुरस्रकम् ।
 उपधानानि श्रयायाः कर्णादिभूतदेवतः ॥
 षोडशैवात्र कार्याणि वर्णचित्रयुतानि च ।
 यानं सिंहासनं पट्टं श्रयोपकरणादिकम् ॥
 राज्ञो नूतनयोग्यं तद्वेदा उत्तरतो न्यसेत् ।
 तेषाम् पश्चिमे स्वर्यरत्नौघनिचिते वरे ॥
 पर्यङ्गे यज्ञदाव्योघनिर्मिते महदास्तरे ।
 ऊर्ध्वाच्छादनसंयुक्तं चर्मोत्तरात् चतुष्टयम् ॥
 वृषभस्य तथोपायाः सिंहशार्ङ्गयोरपि ।
 प्रादपीठे रत्नयुते पादावारोप्य पार्थिवः ॥
 तस्मिन् पर्यङ्कपृष्ठस्थे चर्मखण्डचतुष्टये ।
 नानालङ्कारभूषाणां वृषति रत्नमालिनम् ॥
 स्नापयेद्ब्राह्मणैः साहं राजानं सुखसङ्गतम् ।
 संवीतकमलं कृष्णं रत्नवस्त्रावशोभितम् ॥
 कलसैर्वलिपुष्पादोः शालिचूर्णैश्च स्नापयेत् ॥
 अष्टौ षोडशविंशष्टशतमष्टाधिकश्च वा ।
 कलसानां समाख्याता अधिकस्रोतरोत्तरम् ॥
 जयकल्याणदेर्मन्त्रैर्मङ्गलौघैश्च शान्भवेः ।
 वैष्णवैर्यदिकपालैर्गन्धमन्त्रैश्च मातृकैः ॥
 आच्यं तेजः समुद्दिष्टमाच्यं पापहरं परम् ।
 आच्यं सुराणामाहारमाल्यैर्लोकैः प्रतिष्ठिताः ॥
 भौमान्तरीचं दिव्यं वा यत्तु कल्पममागतम् ।
 सर्वं तदाज्यसंस्पृष्टात् प्रणाशसुगच्छतु ॥
 ततोऽपनीय गात्रात्त कम्बलं वस्त्रमेव च ।
 कलसैः स्नापयेद्भूपं पुण्यस्नानार्थपूरितैः ।
 अभिमन्त्रेन्नैरश्रेष्ठ ! तत्त्वतत्त्वार्थसाधकैः ॥ * ॥
 सुराणामभिषिञ्चन्तु ये च सिद्धाः पुरातनाः ।
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च साध्याश्च समरुद्रणाः ॥
 आदित्या वसवो रुद्रा आश्विन्यौ भिषग्वरौ ।
 अदितिर्देवमाता च स्वाहा लक्ष्मीः सरस्वती ॥
 कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिः श्रीश्च सिनीवाली कुहूस्तथा ।
 दितिश्च सुरसा चैव विनता कदरेव च ॥
 देवपत्न्यश्च याः प्रोक्ता देवमातर एव च ।
 सर्वास्वामभिषिञ्चन्तु सर्वे चाभ्यरसां गणाः ॥
 नक्षत्राणि सुहृन्नाश्च पञ्चाहोरात्रसम्यक् ।
 संवत्सरो दिवा रात्रिः कलाः काष्ठाः क्षणा
 लवाः ॥
 सर्वे त्वामभिषिञ्चन्तु कालस्यावयवाश्च ये ।
 वैमानिकाः सुरगणा मनवः सागरैः सह ॥
 सरितश्च महानागा यक्षाः किंपुरुषास्तथा ।
 वैखानसा महामागा दिजा वैद्यायसास्तथा ॥
 सप्तर्षयः सदाराश्च ध्रुवस्थानानि यानि तु ।
 मरीचिरत्रिः पुलहः पुलस्त्यो भृगुरङ्गिराः ॥
 क्रतुः सनत्कुमारश्च सनकोऽथ सनन्दकः ।
 सनातनश्च दक्षश्च जेगीषयोऽथ नन्दवः ॥
 एकतश्च दितश्चैव त्रितो जावालिकाश्चपौ ।
 दुर्वासा दुर्जिनीतश्च कलः कात्यायनस्तथा ॥
 मार्कण्डेयो दीर्घतपाः शुनःशेफो विदूरथः ।
 और्वः सम्बर्त्तकश्चैव च्यवनोऽत्रिः पराशरः ॥
 द्वैपायनो यक्क्रीतो देवरातः सहानुजः ।
 एते चान्ये च बहवो देवव्रतपरायणाः ॥

पुण्या

सशिव्यास्तोऽभिषिञ्चन्तु सदाराश्च तपोधनाः ॥
 पर्वतास्तरवो नदः पुण्यान्यायतनानि च ।
 प्रजापतिः चित्तिश्चैव गावो विश्वस्य मातरः ॥
 वाहनानि च दिशानि सर्वे लोकाश्चराचराः ।
 अग्नयः पितरस्तारा जीमताः खं दिशो जलम् ॥
 एते चान्ये च बहवः पुण्यसंकीर्तनाः शुभाः ।
 तोयैस्त्वामभिषिञ्चन्तु सर्वोत्पातनिवर्त्तयाः ॥
 इत्येवं शुभदेवत्यैर्मन्त्रैर्दिव्यैस्तथापरैः ।
 शैवेनारायणै रौद्रेर्ब्रह्मशक्रसमुद्भवैः ॥
 आपोहिष्ठा हिरण्येति सम्भवेति सुरेति च ।
 भानस्त्रोकेतिमन्त्रेण गन्धदारेत्यनेन च ॥
 सर्वमङ्गलमङ्गलैः श्रीश्च ते ग्रहयोगिभिः ।
 इत्येवं स्नानमासाद्य गात्रमावृत्य कम्बलेः ॥
 सर्वमङ्गलमन्त्रेण वस्त्रं कार्पासकं धियात् ।
 आचम्य च ततो देवान् गुरुं विप्रांश्च पूजयेत् ॥
 ध्वजं कृत्वा चामरश्च घण्टामथान् गजांस्तथा ।
 मन्त्रं जप्त्वा धारयेत्तु ततो गच्छेद्भुताग्रनम् ॥
 तत्र गत्वा बहिर्मध्ये बहिर्ग्रीर्वीक्ष्य पार्थिवः ।
 अनिमित्तनिमित्तानि लक्षयेत्तत्र विद्मभिः ॥
 देवक्रकशुकामात्रवन्दिपौरजनैर्दृतः ।
 वादित्रघोषैस्तुमुलेस्तथा तौर्यत्रिकैः शुभैः ॥
 कृत्वा शेषे पुनः शान्तिमाश्रीञ्चाथ च वै
 दिजान् ।
 पूर्णां विधाय विधिवद्विष्णुं कनकान्युत ॥
 धान्यानि चाथ वासांसि दत्त्वा कुर्यादिसर्जनम् ।
 ततः श्रेष्ठजलैः सर्वानमात्रादीन् पुरोहितः ।
 सेचयेच्चतुरङ्गश्च बलश्चापि सराङ्कम् ॥
 एवं कृत्वा वृषः पश्चात्तिरात्रं संयतो भवेत् ।
 मांसमैधुनहीनश्च कुर्यान्मङ्गलसेवनम् ॥
 पुण्यनक्षत्रयुक्ता तु तृतीया यदि लभ्यते ।
 तस्यां पूज्या सदा देवो चण्डिका शङ्करेण च ॥
 पश्चालिकाविवाहादौः शिशूनां कौतुकैस्तथा ।
 वैवाहिकेन विधिना मोदयेच्चण्डिकां शिवाम् ॥
 चतुष्पथेषु सर्वेषु देवदेवीगृहेषु च ।
 पताकाभिरलङ्कुर्यादेवं कुर्वन् सौदति ॥
 एवं कृत्वा शान्तियामं तथा पुण्याभिषेचनम् ।
 चतुरङ्गैः समं राजा भार्याभिस्तनयैः सह ।
 राज्यमङ्गलसंयुक्तः परचेष्ट न सौदति ॥
 नातः परतरो यज्ञो नातः परतरोत्सवः ।
 नातः परतरा शान्तिर्नातः परतरं शिवम् ॥
 अनेनैव विधानेन वृषतेरभिषेचनम् ।
 युवराज्याभिषेकश्च कुर्याद्वाजपुरोहितः ॥
 वृषाभिषेककरणमादौ यदि समाचरेत् ।
 अनेनैव विधानेन स्थिरः स्यान्नृपविस्तदा ॥
 अयं यज्ञः समुद्दिष्टः शक्रार्थं ब्रह्मणा पुरा ।
 एवं यज्ञं वृषो दृष्ट्वा परचेष्ट न सौदति ॥
 इति कालिकापुराणे पुण्याभिषेकः ८६
 अध्यायः ॥
 पुण्या, स्त्री, (पुण्याति कार्याणीति । पुष् + क्यप्
 यत् वा । निपातनात् साधुः । ततश्चाप् ।) पुण्य-
 भञ्जम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, इन्द्र-
 जालतन्त्रसंग्रहे ।

पुस्तकं

“अश्विनौ नृगंशलाश्च पुण्या पुनर्वसुस्तथा ।
 वज्राकर्षश्च कर्त्तव्यं कारयेच्च सदा बुधः ॥”)
 पुस्त, क, बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
 उभ०-सक०-सेट् ।) पञ्चमखरी । दन्वोपधः ।
 क, पुस्तयति । इति दुर्गादासः ॥
 पुस्तं, स्त्री, (पुस्त्यते इति । पुस्त बन्धादरादौ +
 घञ् ।) लेप्यादिप्रिल्यकर्म । आदिना काष्ठ-
 पुत्तलिकाखनिन्नखननादि कर्म गृह्यते । इति
 सुभूत्यादयः ॥
 ऋदा वा दारुणा वाध वस्त्रेणाप्यध चर्मणा ।
 लोहरत्नैः कृतं वापि पुस्तमित्यभिधीयते ॥
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 (यथा, वाभटे सूत्रस्थाने । ३ ।
 “पुस्तस्त्रीस्ननहस्तास्यप्रवृत्तोऽशीरवारिणि ॥”
 पुस्त्यते बध्यते ग्रथ्यते इत्यर्थः आद्रियते वेति +
 पुस्त + घञ् ।) पुस्तकम् । इति मेदिनी ॥ (पुस्त
 + गौरादित्वात् डीष् ।) स्त्रियां पुस्तौ ॥
 पुस्तकम्, स्त्री, स्त्री, (पुस्त + स्वार्थे कन् ।)
 पुस्तम् । पुति इति भाषा । (यथा, हरि-
 वंशे । २५६ । ७६ ।
 “शुक्ताम्बरधरः श्रीमान् शुचिर्भूत्वा खलङ्कृतः ।
 अर्चयेत यथान्यायं गन्धमालैः पृथक् पृथक् ॥
 संहितापुस्तकान् राजन् । प्रयतः शिष्टसम्मतः ॥”)
 तस्य परिमाणं यथा,—
 “मानं बध्य पुस्तकस्य षड्गु देवि ! समासतः ।
 मानेनापि फलं विन्यादमाने श्रीर्हता भवेत् ॥
 हस्तमात्रं सुष्टिमात्रमावाहुदादशाङ्गुलम् ।
 दशाङ्गुलं तथाष्टौ च ततो हीनं न कारयेत् ॥”
 तस्य वेधो यथा,—
 “वेधद्वयं सुष्टिहस्तं बाहुमात्रे चिरन्तकम् ।
 समभागे महेशानि । हस्तादौ रूपरन्ध्रकम् ॥
 अष्टाङ्गुलं परित्यज्य भधे वेधं न कारयेत् ।
 प्रादेशादौ भवेद्वन्यो ह्यङ्गुले वा समाचरेत् ॥
 पुस्तकस्य च आदन्ते यन्त्रवेधं विकल्पयेत् ।
 भार्याहानिर्भवेदाशु घनानां वा क्षयो भवेत् ॥
 हृग्धरन्ध्रे भवेत् पीडा वस्तुलं शुभदं भवेत् ॥
 चतुष्कोणे विप्रवस्तु त्रिकोणे मरणं भवेत् ॥
 पुस्तककरणपत्रं यथा,—
 “भूर्जे वा तेजपत्रे वा ताले वा ताडिपत्रके ।
 अगुरुणापि देवेशि ! पुस्तकं कारयेत् प्रिये ! ॥
 सम्भवे स्वर्गपत्रे च ताम्रपत्रे च शङ्करि ! ॥
 अन्यट्त्वत्तु देवि ! तथा केतकिपत्रके ॥
 मार्तण्डपत्रे रौप्ये वा वटपत्रे वरानने ।
 अन्यपात्रे वसुदले लिखित्वा यः समभ्यसेत् ।
 स दुर्गतिमवाप्नोति घनहानिर्भवेद्भुवम् ॥”
 पुस्तके वेदलिखननिषेधो यथा,—
 “वेदस्य लिखनं कृत्वा यः पठेद्ब्रह्महा भवेत् ।
 पुस्तकं वा गृहे स्थाप्यं वक्षपातो भवेद्भुवम् ॥”
 युगभेदे पुस्तकाक्षरस्य देवा यथा,—
 “सत्येक्षरे स्थितः शुभः शूलपाणिस्त्रिलोचनः ।
 प्रजापतिर्होपरे च त्रेतायां सूर्य एव च ।
 कृते युगे पिनाकी च कलौ लिप्यक्षरे हरिः ॥”

तल्लिखकपूजाफलं यथा,—

“आरम्भे च समाप्तौ च लेखकं प्रतिपूजयेत् ।

हरिश्च गन्धपुष्पादीर्वस्त्रैश्च सुमनोहरैः ॥

यावदक्षरसंख्यानं प्रतिपन्ने च सुन्दरि ।।

तावद्व्युगसहस्राणि ब्रह्मलोके वसेच्चिरम् ॥”

वेतनग्रहणे लेखकस्य दोषो यथा,—

“वेतनं यस्तु गृह्णीयात् लिखित्वा पुस्तकं स तु ।

यावदक्षरसंख्यानं तावच्च नरके वसेत् ॥”

भूमौ पुस्तकलेखनस्यापनविधौ यथा,—

“न भूमौ विलिखेद्द्वयं मन्त्रं न पुस्तकं लिखेत् ।

न सुक्ता पुस्तकं स्थाप्यं न सुक्तमाहरेत्तु तत् ॥

भूकम्पग्रहणे चैव अक्षरं वायु पुस्तकम् ।

भूमौ तिष्ठति देवेशि ! जम्बजम्बसु सख्यता ।

तदा भवति देवेशि ! तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥”

इति योगिनीतन्त्रे तृतीयभागे सप्तमपटलः ॥*॥

तस्य दानफलं यथा,—

विप्राय पुस्तकं दत्त्वा धर्मेष्टास्त्रस्य च दिज ।।

पुराणस्य च यो दद्यात् स देवत्वमवाप्नुयात् ॥

शास्त्रद्वया जगत् सर्वं सुश्रुतश्च शुभाशुभम् ।

तस्मात् शास्त्रं प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय कार्त्तिके ॥

वेदविद्याश्च यो दद्यात् स्वर्गं कल्पत्रयं वसेत् ।

आत्मविद्याश्च यो दद्यात्तस्य संख्या न विदते ॥

त्रीणि तुल्यप्रदानानि त्रीणि तुल्यफलानि च ।

शास्त्रं कामदुघा घेनुः पृथिवी चैव शाश्वती ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ११७ अध्यायः ॥*॥

वेदशास्त्रादिदानफलं यथा,—

“वेदार्थयज्ञशास्त्राणि धर्मेष्टास्त्राणि चैव हि ।

श्रद्धेन लेखयित्वा यो दद्याद्याति स वैदिकम् ॥

इतिहासपुराणानि लिखित्वा यः प्रयच्छति ।

ब्रह्मदानसमं पुण्यं प्राप्नोति द्विगुणीकृतम् ॥”

इति गरुड २१५ अध्यायः ॥*॥

भागवतदानविधानं तु पारायणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पुस्तककर्मा, त्रि, (पुस्तं लिखनादिकं कर्म यस्य ।)

लेप्यादिप्रिण्यकर्मकर्त्ता । इति हलायुधः ॥

पू, ड श्रोथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-

सक०-सेट् ।) श्रोथ इह शुद्धीकरणम् । ड,

पवते पापिनं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

पू, ड य श्रोथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-

आत्म०-सक०-सेट् ।) अयं कैश्चिन्न मन्यते । ड

य, पूयते । इति दुर्गादासः ॥

पू, अ गि श्रोथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-

पा०-उभ०-सक०-सेट् ।) अ गि, जाह्नवी नः

पुनातु । पुनीते । कश्चित् आप्रव्यस्यापि पादि-

त्वात् इह इति वररुचिः । तेन ।

“स्मरणात् पुनते पापं धारणात् पूर्वसंक्षितम् ।

दर्शनाक्षभते मोक्षमेतद्व्योगस्य लक्षणम् ॥”

इति दुर्गादासः ॥

पूगं, स्त्री, (पूयते सुखमनेनेति । पू अ पवने-

“हृत्पूखण्डिभ्यः कित् ।” उणा० । १ । १२३ ।

इति गन् कित् ।) गुवाकफलम् । इत्यमर-

टीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा, भविष्यपुराणे ।

ताज्जनवमीव्रतकथायाम् ।

“पिण्डखर्जूरं जातिश्च एता चैव हरीतकी ।

नारिकेलं तथा पूगं रम्भापकफलन्तथा ।

तच्च सुखं प्रदातव्यं तालस्य फलसुत्तमम् ॥”)

पूगः, पुं, (पूयतेऽनेनेति । पूज् + “हृत्पूखण्डिभ्यः

कित् ।” उणा० । १ । १२३ । इति गन् । स च

कित् ।) गुवाकः । समूहः । इत्यमरः ॥ (यथा,

महाभारते । ६ । २१ । १४ ।

“अनन्ततेजा गोविन्दः शत्रुपूगेषु निर्वप्यः ।

पुरुषः सनातनतमो यतः क्षणस्ततो जयः ॥”)

छन्दः । भावः । कण्टकिट्टचः । इति शब्द-

रत्नावली ॥

पूगपात्रं, स्त्री, (पूगस्य दन्तचर्चितपूगरसस्य

आधारभूतं पात्रम् ।) पूगपीठम् । पिकदानी ।

इति भाषा । तत्पर्यायः । फरवकम् २ । इति

हारावली ॥

पूगपीठं, स्त्री, (पूगस्य दन्तचर्चितपूगरसस्य

पीठमाधारपात्रम् ।) पूगपात्रम् । तत्पर्यायः ।

कटकोलः २ पतद्व्यहः ३ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

पूगपुष्पिका, स्त्री, (पूगसहितं पुष्पमनेति । पूग-

पुष्प + कप् । कापि अत इत्वम् ।) विवाह-

सम्बन्धिपुष्पतामूलम् । तत्पर्यायः । कुहलिः २ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पूगफलं, स्त्री, (पूगस्य गुवाकस्य फलम् ।) गुवा-

कफलम् । तत्पर्यायः । पूगम् २ चिक्काणी ३

चिक्का ४ चिक्काणम् ५ सोणकम् ६ उद्देगम् ७

क्रसुकफलम् ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,

सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

“कषायमौषधमधुरं किञ्चित् पूगफलं सरम् ॥”)

पूगरोटः, पुं, (पूगवृक्ष इव रोटयति दीप्यते प्रका-

श्रते इति । रट् + अच् ।) हिन्तालवृक्षः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

पूज, क पूजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-पर०-

सक०-सेट् ।) षष्ठखरी । क, पूजयति गुरुं

लोकः । इति दुर्गादासः ॥

पूजकः, त्रि, (पूजयतीति । पूज + क्तुल् ।) पूजा-

कर्त्ता । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

“यन्नेव भातुस्तु वियदुदेति

प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति ।

तथा पुरः पूजकपूज्ययोश्च

तदागमज्ञाः प्रवदन्ति तान् ॥”

पूजनं, स्त्री, (पूज + भावे ल्यट् ।) पूजा । अर्च-

नम् । यथा,—

“क्रुद्धेन न च कर्त्तव्यं लोभेन त्वरया न च ।

मत्पूजनं विधानेन यदीच्छेत् परमां गतिम् ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

पूजनी, स्त्री, (पूज्यते इति । पूज + कर्मणि ल्युट् ।

डोप् ।) चटका । इति भरतः ॥ (ब्रह्मदत्तग्रह-

स्थितशकुनिविहङ्गमस्त्रीविशेषः । यथा, महा-

भारते । १२ । १३६ । ४—१० ।

“धृष्ट्यञ्च राजन् ! यद्वृत्तं ब्रह्मदत्तनिवेशने ।

पूजया सह संवादं ब्रह्मदत्तस्य भूपतेः ॥

काम्यल्ये ब्रह्मदत्तस्य अन्तःपुरनिवासिनी ।

पूजनी नाम शकुनिर्दीर्घकालं सद्योषिता ॥

रुतज्ञा सर्वभूतानां यथा वे जीवजीवकः ।

सर्वज्ञा सर्वतत्त्वज्ञा तिर्यग्योनिं गतापि सा ॥

अभिप्रजाता सा तत्र पुत्रमेकं सुवर्चसम् ।

समकालश्च राज्ञोऽपि देव्यां पुत्री यजायत ॥

तयोरर्थे हतज्ञा सा खेचरी पूजनी सदा ।

समुद्रतीरं सा गत्वा आजहार फलद्वयम् ॥

पुष्टार्थश्च खपुत्रस्य राजपुत्रस्य चैव ह ॥

फलमेकं सुतायादाद्राजपुत्राय चापरम् ।

अमृतास्त्रादसदृशं बलतेजोऽभिवर्द्धनम् ॥

आदायादाय सैवासु तयोः प्रादात् पुनः पुनः ।

ततोऽगच्छत् परां वृद्धिं राजपुत्रः फला-

श्रनात् ॥”

इत्यादि तत्रैवाध्याये विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)

पूजा, स्त्री, (पूजनमिति । पूज + “चिन्तिपूजि-

कथिक्कुम्बिचर्चश्च ।” ३ । ३ । १०५ । इति अङ् ।

ततश्चाप् ।) पूजनम् । तत्पर्यायः । नमस्या २

अपचितिः ३ सप्रस्था ४ अर्चा ५ अर्चणा ६ ।

इत्यमरः । २ । ७ । ३५ ॥ वृत्तिः ७ । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । १५ । १५ ।

“अपि रामे महाभागा मम माता यशस्विनी ।

वन्यैरुपाहरत् पूजां पूजार्हे सर्वदेहिनाम् ॥”)

तस्याः सामान्यानुष्ठानं यथा,—

“आदावृष्ट्यादिकन्यासः करशुद्धिस्ततः परम् ।

अङ्गुलिब्यापकन्यासौ हृदादित्यास एव च ॥

तालत्रयश्च दिग्बन्धः प्राणायामस्ततः परम् ।

ध्यानं पूजा जपश्चैव सर्वतन्त्रेष्वयं विधिः ॥”

इति तन्त्रसारे यामलः ॥

शक्तिविषये चतुःषष्टिरुपचारा यथा,—

आसनारोपणम् १ सुगन्धितैलाभ्यङ्गः २ मञ्जन-

शालाप्रवेशनम् ३ मञ्जनमणिपीठोपवेशनम्

४ दिव्यस्नानीयम् ५ उद्घर्तनम् ६ उष्णोदक-

स्नानम् ७ कनककलसस्थितसकलतीर्थाभिषेकः

८ धौतवस्त्रपरिमार्जनम् ९ अरुणदुक्कलपरि-

धानम् १० अरुणदुक्कलोत्तरीयम् ११ आलेप-

मण्डपप्रवेशनम् १२ आलेपमणिपीठोपवेशनम्

१३ चन्दनागुरुकुङ्कुमकर्पूरकस्तूरीरोचनादिव्य-

गन्धसर्वाङ्गागुलेपनम् १४ केशभारस्य काला-

गुरुधूपमल्लिकामालतीजातीचम्यकाशोकशत-

पत्रपूगकुहरीपुत्रागकङ्कारयूथीसर्वकुङ्कुम-

मालाभूषणम् १५ भूषणमण्डपप्रवेशनम् १६ भूषण-

मणिपीठोपवेशनम् १७ नवमणिसुकुटम् १८

चन्द्रशकलम् १९ सीमन्तसिन्दूरम् २० तिलक-

रत्नम् २१ कालाञ्जनम् २२ कर्णपालीशुगलम्

२३ नासाभरणम् २४ अधरयावकः २५ यथन-

भूषणम् २६ कनकचित्रपदकम् २७ महापदकम्

२८ सुक्तावलिः २९ एकावलिः ३० देवच्छन्दकः

३१ केयूरशुगलचतुष्टयम् ३२ वज्रयावलिः ३३

जम्बिकावलिः ३४ काष्ठीदाम ३५ कटिस्त्रचम्

३६ शोभाख्याभरणम् ३७ पादकटकम् ३८

रत्ननूपुरम् ३९ पादाङ्कुरीयकम् ४० एककरे

पूजा

पाशः ४१ अन्यकरेऽङ्गुष्ठम् ४२ इतरकरे पुण्ड्रं च-
चापः ४३ अपरकरे पुष्पवाणाः ४४ श्रीमन्मा-
णिक्यपादुका ४५ स्वसमानवेशास्त्रावरणदेव-
ताभिः सह सिंहासनारोहणम् ४६ कामेश्वर-
पर्यङ्कोपवेशनम् ४७ अष्टताम्रनक्षत्रम् ४८
आचमनीयम् ४९ कर्पूरवटिका ५० आनन्दो-
क्तासविलासहासम् ५१ मङ्गलारात्रिकम् ५२
श्वेतच्छत्रम् ५३ चामरयुगलम् ५४ दर्पणः ५५
तालवृन्तम् ५६ गन्धः ५७ पुष्पम् ५८ धूपः ५९
दीपः ६० नैवेद्यम् ६१ पुनराचमनीयम् ६२
ताम्बूलम् ६३ वन्दनम् ६४ इति तन्त्रसारे
सिद्धयामलः ॥ * ॥ षट्त्रिंशदुपचारा यथा,—

“आसनान्ध्रजने तद्वदुदत्तगनिरुचये ।
सम्भोजनं सर्पिरादिसपनावाहने तथा ॥
पादाध्याचमनीयश्च स्नानीयमधुपर्कौ ।
पुनराचमनीयश्च वस्त्रयज्ञोपवीतके ॥
अलङ्कारो गन्धपुष्पधूपदीपास्तथैव च ।
ताम्बूलादिकनैवेद्यं पुष्पमाला तथैव च ॥
अनुलेपनश्च श्रद्धा च चामरयजनन्तथा ।
आदर्शदर्शनश्चैव नमस्कारोऽथ नर्तनम् ॥
गीतवाद्ये च गानानि स्तुतिहोमप्रदक्षिणम् ।
दन्तकाष्ठप्रदानश्च ततो देवविसर्जनम् ॥
उपचारा इमे त्रैवाः षट्त्रिंशत् सुरपूजने ॥”
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

अष्टादशोपचारा यथा,—
“आसनं स्वागतं पादमर्घ्यमाचमनीयकम् ।
स्नानं वस्त्रोपवीतश्च भूषणानि च सर्वशः ॥
गन्धं पुष्पं तथा धूपं दीपमन्नश्च दर्पणम् ।
माल्यानुलेपनश्चैव नमस्कारविसर्जने ॥
अष्टादशोपचारेस्तु मन्त्री पूजां समाचरेत् ॥”
अथ षोडशोपचाराः ।
“पादमर्घ्यं तथाचामं स्नानं वसनभूषणे ।
गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्याचमनन्ततः ॥
ताम्बूलमर्च्येना स्तोत्रं तर्पणश्च नमस्क्रिया ।
प्रपूजयेत् प्रपूजायां उपचारांस्तु षोडश ॥”
(अथप्रकारषोडशोपचारा यथा,—
“आसनं स्वागतं पादमर्घ्यमाचमनीयकम् ।
मधुपर्काचमनीस्नानं वसनभूषणानि च ।
गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यं वन्दनन्तथा ॥”)
अथ दशोपचाराः ।
“पादमर्घ्यं तथाचामं मधुपर्काचमनन्तथा ।
गन्धाद्यो नैवेद्यान्ता उपचारा दश क्रमात् ॥”
अथ पञ्चोपचाराः ।
“गन्धाद्यो नैवेद्यान्ताः पूजाः पञ्चोपचारिकाः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

अशुच्यादेः पूजानिषेधमाह ।
“अशुचिर्न महाभायां पूजयेत्तु कदाचन ।
अवश्यन्तु स्मरेन्मन्त्रं सोऽतिभक्तिश्रुतो नरः ॥
दन्तरक्ते समुत्पन्ने स्मरणश्च न विद्यते ।
सर्वेषामेव मन्त्राणां स्मरणान्नरकं व्रजेत् ॥
जानूँ चतसे जाते नित्यकर्म्म न चाचरेत् ।
नैमित्तिकश्च तदधःस्वव्रक्तो न चाचरेत् ॥

पूजा

लोतके च समुत्पन्ने चुरकर्म्मणि मेथुने ।
धूमोद्गारे तथा वान्तौ नित्यकर्म्मणि संत्यजेत् ॥
त्रये भुक्ते त्वजीर्यं च नैव भुक्ता च किञ्चन ।
कर्म्म कुर्यान्नरो नित्यं स्रुतके नृतके तथा ॥
पञ्चं पुष्पश्च ताम्बूलं भेषजत्वेन कल्पितम् ।
कणादिपिप्पल्यान्तश्च फलं भुक्ता न चाचरेत् ॥
जलस्यापि नरश्रेष्ठ ! भोजनादभेषजादते ।
नित्यक्रिया निवर्त्तत सह नैमित्तिकैः सदा ॥
जलौकां गूढपादश्च कृमिगच्छपदादिकम् ।
कामादम्भेन संस्पृश्य नित्यकर्म्मणि संत्यजेत् ॥
विशेषतः शिवापूजां प्रसीतपिण्डको नरः ।
यावद्वत्परपर्यन्तं मनसापि न चाचरेत् ॥
महागुरुनिपाते तु काश्च किञ्चित् चाचरेत् ।
आर्त्तिल्लिख्यं ब्रह्मयज्ञश्च आहं देवयुतश्च यत् ॥
गुरुमाचिष्य विप्रश्च प्रत्येव च पाणिना ।
न कुर्यान्नित्यकर्म्मणि रेतःपाते च भैरव ! ॥
आसनश्चाध्यापनश्च भयमासादयेत् यत् ।
ऊषरे कृमिसंयुक्ते स्थाने वृष्टेऽपि नार्चयेत् ॥
नीचैरासाद्य तत्स्थानं शुचिः प्रयतमानसः ।
अर्चयेच्चण्डिकां देवीं देवमन्यश्च भैरव ! ॥
दिविभागे तु कौवेरी दिक् शिवाप्रौतिकारिणी ।
तस्मात्तन्मुखमासीनः पूजयेच्चण्डिकां सदा ॥”
पूजास्थानानि यथा,—

“लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं पुस्तकस्थां तथैव च ।
स्थण्डिलस्थां महाभायां पादुके प्रतिमास्तु च ॥
चित्रे च त्रिशिखे खड्गे जलस्थां वापि पूजयेत् ।
पञ्चाशदङ्गुलं खड्गं त्रिशिखश्च त्रिशूलकम् ॥
शिखायां पञ्चतस्याग्रे गङ्गायामपि तत्त्वमा ।
आर्यावर्त्ते मध्यदेशे तथा पञ्चतगङ्गरे ॥
देवीं संपूजयेन्नित्यं भक्तिश्रद्धासमन्वितः ।
वाराणस्यां सदा पूजा सम्पूर्णफलदायिनी ॥
ततस्तु द्विगुणा प्रोक्ता पुरुषोत्तमसन्निधौ ।
ततोऽपि द्विगुणा प्रोक्ता द्वारवत्यां विशेषतः ॥
सर्वत्रेष्टु तीर्थेषु पूजा द्वारवतीसमा ।
विन्ध्ये शतगुणा प्रोक्ता गङ्गायामपि तत्त्वमा ॥
आर्यावर्त्ते मध्यदेशे ब्रह्मावर्त्ते तथैव च ।
विन्ध्यवत्फलदा पूजा प्रयागे पुष्करे तथा ॥
ततश्चतुर्गुणं प्रोक्तं करतोऽग्रानदीजले ।
तस्याश्चतुर्गुणफला नन्दिकुण्डे च भैरव ! ॥
तस्माश्चतुर्गुणा प्रोक्ता जल्लोशेश्वरसन्निधौ ।
तत्र सिद्धेश्वरीयोनौ ततोऽपि द्विगुणा स्मृता ॥
ततश्चतुर्गुणा प्रोक्ता कौहिल्यनद्याधसि ।
तत्त्वमा कामरूपे तु सर्वत्रैव जले स्थले ॥
सर्वश्रेष्ठो यथा विष्णुलक्ष्मीः सर्वोत्तमा यथा ।
देवीपूजा तथा शस्ता कामरूपे सुरालये ॥
देवीचेत्तं कामरूपं विद्यतेऽन्यत्र तत्त्वमम् ।
अन्यत्र विरला देवी कामरूपे गृहे गृहे ॥
ततः शतगुणं प्रोक्तं नीलकूटस्थ मस्तके ।
ततोऽपि द्विगुणं प्रोक्तं हेमके शिवलिङ्गके ॥
ततोऽपि द्विगुणा प्रोक्ता शैलपुत्रादियोनियु ।
ततः शतगुणं प्रोक्तं कामाख्यायोनिमण्डले ॥”
इति कालिकापुराणे ॥४॥५॥ अध्यायौ ॥

पूजा

पूजासनानि तत्फलानि च यथा,—
“उपविश्यासने रम्ये कृष्णाजिनकुशोत्तरे ।
राङ्गवे कम्बले वापि काशादौ यात्रकर्म्मणि ॥
न कुर्यादर्चनं विष्णोः शिवे काष्ठासनादिषु ।
काष्ठासने वृथा पूजा पाषाणे रोगसम्भवः ॥
भूम्यासने गतिर्नास्ति वस्त्रासने दरिद्रता ।
कुशासने ज्ञानवृद्धिः कम्बले सिद्धिरुत्तमा ॥
कृष्णाजिने धनौ पुत्री मोक्षः स्याद्वायव्यकर्म्मणि ।
मन्त्रयोगं प्रकुर्वीत भोगार्थं सुखमासने ॥”

इति पाञ्चोत्तरखण्डे ७४ अध्यायः ॥
पूजाधिकारिता प्रयोजकदेवघटकपूजा यथा,—
“गणेशश्च दिनेशश्च वङ्गं विष्णुं शिवं शिवाम् ।
संपूज्य देवघटकश्च सोऽधिकारी च पूजने ॥
गणेशं विघ्ननाशाय निष्पापाय दिवाकरम् ।
वङ्गं शुद्धाय विष्णुश्च सुक्तये पूजयेन्नरः ॥
शिवं ज्ञानाय ज्ञानेशं शिवाश्च बुद्धिवृद्धये ।
संपूज्य तान् लभेत् प्राज्ञो विपरीतमतोऽन्यथा ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रहलितखण्डे ८ अध्यायः ॥
द्वादशभासे विष्णुपूजाविधिर्यथा,—
“प्रत्यहं कार्तिके मासि जातीपुष्येः समर्चयेत् ।
द्वादशखण्डदीपश्च नियतात्मा द्वादशतः ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा च सहसायुष्यमाप्नुयात् ॥
मार्गशीर्षे बवान्नेन वक्रपुष्ये च केशवम् ।
समर्च्य भोजयेद्विप्रान् वैकुण्ठपदमाप्नुयात् ॥
धनुष्यसि देवेशं मासमेकं निरन्तरम् ।
अर्चयेदुपवासैश्च करवीरेः सितासितैः ॥
धूपैर्दीपैश्च नैवेद्येयाशक्त्या निवेदयेत् ।
समाप्तौ भोजयेद्विप्रान् महाभागवतोत्तमान् ॥
अश्वमेधसहस्रस्य फलमाप्नोत्यसंशयः ।
तपोमास्युदिते भानौ स्नात्वा नद्यां विशेषतः ।
अर्चयेन्माधवीपुष्पैस्तुपलैश्च शुभानने ॥
पायसं विविधं दिव्यं भक्ष्या तत्र निवेदयेत् ।
मासान्ते वैष्णवान् विप्रान् भोजयेत् शक्तितो ॥
द्विजः ॥

तपस्ये च तथा देवि ! माधवेः कुसुमः शुभैः ।
स्नात्वा संपूजयेद्विष्णुं मासमेकं निरन्तरम् ॥
शर्कराम्बु घृतं नित्यमपूपांश्च निवेदयेत् ।
वैष्णवान् भोजयेच्छक्त्या मासान्ते शुभदर्शने ॥
मधुमासि तथा नित्यं वक्रुलैश्चम्पकैरपि ।
पूजयेज्जगतामीशं गुह्याक्षश्च ! निवेदयेत् ॥
मासान्ते वैष्णवान् विप्रान् भोजयेत् सुसमा-
हितः ।

सहस्रवार्षिकं पूजाफलं नित्यमवाप्नुयात् ॥
माधवे पूजयेद्विष्णुं शतपत्रैर्महोत्पलेः ।
पूजयित्वा विधानेन दध्यन्नफलसंयुतम् ॥
गुहोदकश्च भक्ष्या वै तस्मिन् देवि ! निवेदयेत् ।
लक्ष्म्या युक्तो जगन्नाथः प्रीतो भवति पार्वति ! ॥
व्येष्टे तु शुक्लकमलैः पाटलैः कुसुदोत्पलेः ।
अर्चयित्वा हृषीकेशमन्नं चूतफलैर्युतम् ॥
निवेदयित्वा भक्ष्या वै गवां कोटिप्रदो भवेत् ॥
वैष्णवान् भोजयेन्नित्यं मासान्ते भक्तसत्तमः ।
ब्राह्मणांश्च शिवे ! सर्वं फलमानन्दमश्नुते ॥

पूजा

आषाढे देवताधीशं लक्ष्मीर्भारमच्युतम् ।
 श्रीपुष्पैरक्षयेन्नित्यं पायसान्नं निवेदयेत् ॥
 मासान्ते भोजयेद्विप्रान् महाभागवतोत्तमान् ।
 षष्ठिवर्षसहस्रस्य पूर्वा प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
 नभोमास्यर्चयेद्विष्णुं पुष्पागैः केतकीदलैः ।
 अर्चयित्वाच्युतं भक्त्या न भूयो जन्मभागभवत् ॥
 दद्याद्दे पिष्टकान् भक्त्या शर्कराघृतमिश्रितान् ।
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु सर्वमानस्यमभ्युते ॥
 नभस्यप्यर्चयेद्दीशं कुन्दैः कुशवकैरपि ।
 श्रीरामं गुडमिश्रितुं भक्त्या तत्र निवेदयेत् ।
 गवां कोटिप्रदानस्य प्रत्यहं समवाप्नुयात् ॥
 इति नीलोत्पलेर्मासि पूजयेन्मधुसूदनम् ।
 भक्त्या निवेदयेत्तस्मिन् श्रीरमायविमिश्रितम् ॥
 कन्याकोटिसहस्राणि कन्याकोटिशतानि च ।
 वैष्णवं लोकमाप्नोति मुदितः स्वजनैर्युतः ॥
 ऊर्जमासे खयं देवि ! कोमलैस्तुलसीदलैः ।
 पूजयित्वाच्युतं भक्त्या तत्सायुज्यमवाप्नुयात् ॥
 इति पाद्मोत्तरखण्डे ७५ अध्यायः ॥
 द्वादशमासादौ दुर्गापूजादि देवीपुराणे ब्रह्म-
 यम् ॥

अथ देवपूजाविधिः ।

ज्ञातः ज्ञानासामर्थ्यं आर्द्रवाससा ज्ञतगात्र-
 मार्जनादिर्गृहसमीपं गत्वा प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा
 प्रक्षालितपादः शुचिर्दिवासाः कुशहस्तः
 स्वाचान्तः सर्वत्र वीरासनोपविष्टः प्राङ्मुखः
 रात्र्यादुदङ्मुख एव मौनी ध्यानपरायणः काम-
 रागभय-द्वन्द्वक्रोध-मातृसर्पवरा-रहितस्तन्मनाः
 सुमना वा शुचौ समुपविष्टोऽनिरुद्धगन्ध-
 रहिते देशे दक्षिणपार्श्वे नैवेद्याहुपकरणानि
 च वामपार्श्वे जलं पुरतो धूपदीपौ ताम्रादि-
 पात्रञ्च यथासन्निवेशं पाद्यार्घ्याचमनीयपात्रं
 जलादिपूर्वमग्रतः स्थापयित्वा यथाज्ञानं यज्ञोप-
 वीतवस्त्रालङ्कारादि संस्थाप्य ।
 ॐ अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालकाः ।
 भूतानामविरोधेन पूजाकर्म्म करोम्यहम् ॥
 इत्युच्चायं अस्त्राय फट्ति तर्जन्मङ्गुष्ठयोग-
 क्षनिष्क्रोटिकया दशदिग्बन्धनं कुर्यात् ॥ * ॥
 नादेवो देवमर्चयेदित्युरोधात् सर्वदेवार्चनेषु
 भूतशुद्धिमाहुरागमिकाः । सा यथा,—
 सोऽहमिति मन्त्रेण जीवात्मानं नाभितो हृदिस्थ-
 परमात्मानं संयोज्य ततः पृथिवीं जले जलं
 तेजसि तेजो वायौ ततो वायुमाकाशे प्रवेश्य
 दक्षिणाङ्गुलेन दक्षिणनासापुटं धृत्वा यमिति
 वायुबीजेन षोडशवारजप्तेन वायुकार्कश्यरूप-
 पूरकसंज्ञया वायुचिन्तनरूपया वायवाधार-
 णया देहं शोषयित्वा ततो नासापुटावङ्गुष्ठा-
 नामिकाभ्यां धृत्वा रमिति वज्रबीजेन चतुः-
 षष्टिवारजप्तेन स्तम्भरूपकुम्भकसंज्ञया अग्नि-
 चिन्तनरूपया आग्नेया धारणया देहं दाह-
 यित्वा जमितीश्वरीजेन द्वात्रिंशद्वारजप्तेन
 दक्षिणनासापुटेन वायुनिःसारणरूपया रेचक-
 संज्ञया ऐन्द्रध्यानरूपया ऐन्द्राधारणया स्थिरी-

पूजा

कृत्य वमिति वरुणबीजेन चतुःषष्टिवारजप्तेन
 जलाधिपध्यानरूपया जलाधिपधारणया चन्द्र-
 मण्डलादृढतं स्त्रावयित्वा तेनास्त्राय प्रणवेन
 सर्वाङ्गं संघटितं पुनर्नवीभूतं चिन्तयित्वा
 वायुादिभूतानि योमादिभ्यो व्युत्क्रमेण बहिः
 कृत्वा हंस इति मन्त्रेण परमात्मतो जीवं नाभि-
 पद्मे न्यसेत् ॥ * ॥

ततः ऋष्यादिन्यासः ।

गोपालमन्त्रं तु नारदाय ऋषये नमः शिरसि ।
 गायत्रीच्छन्दसे नमो मुखे । श्रीकृष्णाय देवाय
 नमो हृदि । एवमन्यत्रोहनीयम् ॥ * ॥

ततः प्राणायामः ।

तत्तन्मूलमन्त्रेण षोडशवारजप्तेन अङ्गुष्ठेन
 दक्षिणनासापुटं धृत्वा वामनासया वायुं पूर-
 येत् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां नासापुटौ धृत्वा
 चतुःषष्टिवारजप्तेन वायुं कुम्भयेत् । वामनासाम-
 नाभिकया धृत्वा दक्षिणनासया द्वात्रिंशद्वार-
 जप्तेन वायुं त्यजेत् । पुनर्दक्षिणनासया पूरयेत् ।
 उभाभ्यां कुम्भयेत् । वामनासया रेचयेत् ।
 पुनर्वामनासया पूरयेत् । उभाभ्यां कुम्भयेत् । दक्षि-
 णया रेचयेदिति ॥ * ॥

ततो वाह्यमाह्वानायासः । न्यासशब्दे द्रष्टव्यः ॥
 अनेकदेवपूजने तु भूतशुद्धिमाह्वानायासयोर-
 विशेषात् सकृदेवाहुहानम् ॥ * ॥

ततः करन्यासः ।

यथा गोपाले । ॐ क्लीं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः अङ्गु-
 ष्ठयोः । ॐ क्लीं तर्जनीभ्यां स्वाहा तर्जनीयोः ।
 ॐ क्लीं मध्यमाभ्यां वषट् मध्यमयोः । ॐ क्लीं
 अनामिकाभ्यां हूं अनामिकयोः । ॐ क्लीं
 कनिष्ठाभ्यां वौषट् कनिष्ठयोः । ॐ क्लीं करतल-
 एष्ठाभ्यां फट् करतलपृष्ठयोः । एवमन्यत्राप्यहम् ॥

ततोऽङ्गन्यासः ।

ॐ क्लीं हृदयाय नमः हृदये हस्ततलेन । ॐ
 क्लीं शिरसे स्वाहा अङ्गुष्ठाङ्गुलिभिः शिरसि ।
 ॐ क्लीं शिखायै वषट् अघोस्तुखाङ्गुलिसुदिना
 शिखायाम् । ॐ क्लीं कवचाय हूं यस्तकर-
 तलाभ्यां आशिरःपादपर्यन्तरूपसर्वाङ्गे । ॐ
 क्लीं नेत्राभ्यां वौषट् तर्जनीमध्यमाभ्यां नेत्रयोः ।
 ॐ क्लीं अस्त्राय फट् ऊर्ध्वाधस्तालत्रयं ह्रोटि-
 काभिर्दशदिग्बन्धनञ्च कुर्यात् । एवमन्यत्राप्यह-
 नीयम् । आगमोक्तादिपूजने तु भूतशुद्धादि-
 नियमः अन्यत्र त्वनियमः ॥ * ॥

ततोऽर्घ्यस्थापनम् ।

वामतोऽर्घ्यपादादाचमनीयपात्राणि संस्थाप्य
 अर्घ्यपात्रं जलगन्धपुष्पैः संपूज्य तत्तद्देवता-
 मूलमन्त्रं सर्वदेवतासाधारण्ये तु प्रणवं वा
 अष्टधा जप्त्वा धेनुसूदया अमृतोक्त्य तदुदकं
 पात्रान्तरे किञ्चित् कृत्वा तेनोदकेनात्मानं
 पूजोपकरणञ्चाभ्युचयेत् । प्रणवादितत्तद्देवता-
 चतुर्थ्यन्तनाम्ना नमोऽन्तेन मूलमन्त्रेण वा
 आत्मानं गन्धादिभिरभ्यर्च्य तद्रूपं ध्यात्वा तत-
 स्ताम्रपात्रे चन्दनादिरचितादलपद्मे सर्वो-

पूजा

धनान्तदेवतानाम्ना इहागच्छेत्वावाह्य स्थाप-
 यित्वा मूलेन चतुर्थ्यन्तनाम्ना आसनं दत्त्वा
 सम्बोधनान्तनाम्ना स्वागतं ते इति पृच्छेत् ।
 दीक्षितस्तु मूलमन्त्रमुच्चार्य प्रणवादितत्तुर्थ्यन्त-
 नाम्ना नमोऽन्तेन दद्यादिति विशेषः । एवं
 पाद्यार्घ्याचमनीयादीनि दद्यात् । पाद्यार्घ्ययोः
 पौष्ठापर्थं त्वनियमः । ततो घृतमधुदधिमेलक-
 पलमितं कांस्यपात्रस्थं पिहितञ्च मधुपर्कं पुन-
 राचमनीयञ्च दद्यात् । ततो लौकिकषष्टाधिक-
 शतत्रयतोलकान्यूनवैदिकाष्टोत्तरशतपलान्यून-
 जलेन तदभावे षष्टिरक्तिकमासद्वयाधिकत्रयो-
 दशतोलकरूपवैदिकपलचतुष्टयान्यूनजलेन इदं
 स्नानीयं एवं दुग्धादिनापि । घृतादिस्नाने तु
 गन्धद्रव्यचूर्णकविरूक्षणसुखोदकेन स्नानं चाङ्गं
 ततः पुनराचमनीयं वाससी पुनराचमनीयं
 दद्यात् । प्रत्येकमलङ्कारं यज्ञोपवीतं गन्धं पुष्पं
 धूपं दीपं नैवेद्यं पुनराचमनीयं ताम्बूलं दत्त्वा
 मूलमन्त्रं यथाशक्ति जप्त्वा समर्प्य त्रिः प्रदक्षिणी-
 कृत्य अष्टाङ्गप्रणिपातेन पञ्चाङ्गप्रणिपातेन वा
 शिरसि करहयसंयोगेन च प्रणम्य स्तुत्वा प्रण-
 वादिसम्बोधनान्तनाम्ना क्षमस्वेति विसर्जयेत् ।
 यत्र यदुपचारद्रव्यासम्भवस्तदर्थं जलं दैयम् ।
 प्रतिष्ठितस्थिरतरप्रतिमायां तत्तदावाहनविस-
 र्जने न क्षतः । एवं शालग्रामे जले वा सर्व-
 देवपूजनेऽपि यथाज्ञानं पाद्यादिदशोपचारैः ।
 गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः पञ्चोपचारैः गन्ध-
 पुष्पाभ्यां वा केवलेन पुष्पेण केवलेनाक्ष-
 तेन केवलेन जलेन मानसिकेन वा पूज-
 येत् । तत्र सामान्यदेवताधूपः शारदायाम् ।
 सगुग्गुल्लगुरुश्रीरश्मिर्करामधुचन्दनैः ।
 धूपयेदाण्यसंमिश्रैर्नैवेद्याय देशिकः ॥
 एतेर्मिलितैर्यथाज्ञानं वा । इति सर्वदेवता-
 साधारण्यो विधिः ॥ * ॥

ततः प्रथमं सूर्यपूजा ।

ॐ सूर्याय नमः इति पूजयेत् । तत्र गन्धाः ।
 चन्दनागुरुकर्पूरवीर्यमूलपद्माक्षरक्तचन्द-
 नानि । पुष्पाणि । मल्लिकामालतीकरवीरचम्पक-
 पाटलावकुलतगरपीतभिगुटीकुन्दनवमल्लिका-
 शोकपद्मागन्धजवापुष्पाणि विहितानि । तुलसी-
 कृष्णतुलसीदूर्वावल्कलपत्राणि राजिताकाशेऽक-
 दलतगरसङ्गलानि निषिद्धानि । धूपञ्च । गुग्-
 गुल्लगुरुदेवदारुविस्वानि । दीपस्तु घृतेन तैलेन
 वा । नैवेद्यानि विविधभक्ष्याणि ॥ * ॥

अथ गणेशपूजा ।

तदावाहने । ॐ भूर्भुवःस्वर्गेश इहागच्छ
 इति दूर्वापुष्पाक्षतैरावाह्य ॐ गणेशाय नमः
 इत्यनेन पूजयेत् । तत्र तुलसीं निषिद्धा । रक्त-
 चन्दनरक्तपुष्पादिकं विहितम् । देवतान्तरप्रसिद्धं
 अन्यत् सुकुलादिकं न केयम् ॥ * ॥

अथ दुर्गापूजा ।

ॐ भूर्भुवःस्वर्गेश इहागच्छ इति पुष्पाक्षतैरा-
 वाह्य ॐ दुर्गायै नम इत्यनेन पूजयेत् । तत्र

पूजा

गन्वाः चन्दनागुरुकूर्पूरकुङ्कुमानि । पुष्पाणि
भक्तिकोत्पलपुन्नागशमीचम्पकाशोककर्णिकार-
करवीरतुलसीविल्वपत्रादीनि विहितानि ।
सुकुलार्कमन्दारपुष्पाणि निषिद्धानि । धूपाः
क्षणागुरुसहितघृतमहिषाक्षगुग्गुलुविल्वान्य-
तमानि वीरगन्धलचन्दनेऽपि । दीपस्तु घृतेन
तेलेन वा । नैवेद्यानि आम्बनारिकेलखर्जूर-
कदलीबीजपूरादीनि । कथितं विह्वं फलं निषि-
द्धम् । यत्नपक्वकदलीफलमपि विहितम् ॥ * ॥

अथ शिवपूजा ।

उदङ्मुखः ॐ नमः शिवाय नमः इति मन्त्रेण
पूजयेत् । तत्र गन्धः अगुरुचन्दने । पुष्पाणि च
अर्ककरवीरजातीवकुलपाटलाश्वेतमन्दारनाग-
केशरचम्पक-धुस्तूरविल्वामलक-तुलसीपत्राणि
विहितानि । केतकीमाधवीपुष्पकुन्दयूयौमद-
न्तिकाशिरौषसर्जवन्कसुकुलमात्राणि निषि-
द्धानि । धूपस्तु घृतगुग्गुलुविल्वफलानि उशीरा-
गुरुचन्दनानि च । दीपस्तु घृतेन तेलेन सर्वपा-
दिना वा । नैवेद्यानि गुडखण्डघृतपक्वमातुलुङ्ग-
फलादीनि ॥ * ॥

अथ पार्थिवशिवलिङ्गपूजाविधिः ।

ॐ हराय नम इति ऋदाहरणम् । ॐ महे-
श्वराय नम इति घटनम् । ॐ शूलपाणे इह
सुप्रतिष्ठितो भव इति प्रतिष्ठा । आचारात्
ध्यायेन्नित्यमिथादिना श्रारदोक्तं ध्यायेत् ।
पिनाकष्टक इहागच्छ इत्यावाहनम् । ॐ पशु-
प्रतये नम इति स्तवनम् । एतत् पाद्यं ॐ
नमः शिवाय नम इति पाद्यादिभिः संपूज्य
वामावर्त्तेन वेद्यां प्राच्यादिषु ॐ सर्वाय क्षिति-
मूर्त्तये नमः ॐ भवाय जलमूर्त्तये नमः ॐ
रुद्राय अग्निमूर्त्तये नमः ॐ उग्राय वायुमूर्त्तये
नमः ॐ भूमाय आकाशमूर्त्तये नमः ॐ पशु-
प्रतये यजमानमूर्त्तये नमः ॐ महादेवाय
सोममूर्त्तये नमः ॐ ईशानाय सूर्यमूर्त्तये नमः ।
इत्यष्टमूर्त्तयः पूजयेत् । ततो सुखवाद्यं कृत्वा
महादेव क्षमस्व इति संहारसुद्रया विसर्जयेत् ।
स्त्रीशूद्रस्तु नमः शिवायेति मन्त्रेण पूजयेत् ॥ * ॥

अथ विष्णुपूजा ।

शुद्धाद्यर्घ्यापात्रं पुरतो निधाय त्रिभागजलेना-
पूर्य्य वमिति धेनुसुद्रया अमृततीक्ष्ण ॐ विष्णवे
नम इत्यष्टधा जपित्वा तेनोदकेनात्मानं पूजोप-
करणञ्चाभ्युक्षेत् । दीक्षितस्तु तन्मन्त्रमुच्चार्य्य
तन्नाम्ना पूजयेत् अङ्गाद्यावरणञ्च पूजयेत् शाल-
ग्रामे मणौ प्रतिमाष्टदण्डपद्मजलादिषु । तत्र
शालग्रामे आवाहनविसर्जने न स्तः । ध्येयः
सदेत्यादिना ध्यात्वा ॐ भगवन् विष्णो इहा-
गच्छेत्याद्यन्तपुष्पैरावाह्य इदमासनं ॐ
श्रीविष्णवे नमः ॐ विष्णो स्वागतमिति पृच्छेत्
एतत् पाद्यं ॐ विष्णवे नमः सामगस्तु इदमर्घ्यं
ॐ विष्णवे नमः इति वदेत् । तदितरस्तु यत्रो-
र्ध्व इति विशेषः । तत्र द्रवाणि कुशपुष्पाक्षत-
सिद्धार्घ्यचन्दनतोयानि यथाकामं वा अर्घ्यापाद-

पूजा

योस्तु पौर्णमास्येनियमः । आचमनीये सुगन्धि-
द्रव्ययुक्तजलं केवलं वा प्रशस्तजलम् । घृतमधु-
दध्यात्मको मधुपर्कः तदभावे केवलं वा मधु ।
पूर्ववदिदमाचमनीयं इदं स्नानीयं तत्र लौकिक-
घटाधिकशतत्रयतोलकान्यूनं जलम् । पुनराच-
मनीयं इदं वस्त्रं पुनराचमनीयं इदमाभरणं
पुनराचमनीयं गन्धस्तु अङ्गुष्ठयुक्तकनिष्ठया गन्ध-
सुद्रया तत्र चन्दनागुरुकूर्पूरकुङ्कुमवीरगन्धल-
पद्मकाष्ठसिङ्गकरक्तचन्दनकस्तूरिकाजातीफलानि
घृष्टानि एतच्चूर्णानि वा एतदाहाराक्षरसो वा
पुष्पाणि च तर्जन्यङ्गुष्ठयोगरूपपुष्पसुद्रया तत्र
भक्तिका-मालतीजाती-केतकशोक-चम्पकनाग-
केशरवकुल-पद्मोत्पलतुलसी-विल्वकरवीरपारि-
भद्रपाटलाश्वेतापराजितावहुदलतगरश्चेतजवा-
रक्ताशोकशण्णपुष्पभूमिचम्पकशेषालीनवमालि-
कायूषिकाकदम्बकुन्दलवङ्गमाधवीपुष्पवकवन्क-
कुर्वकविल्वपुष्प-बहुवारक-कङ्कारद्रोणपलाश-
पुष्पाणि विहितानि । नरसिंहैतरावतारे केतकी
निषिद्धा । पर्युषितमच्छिद्राप्रोक्षितस्वयंप्रतितोप-
हतमध्याङ्गानोत्तरत्रुटितपद्मचम्पकेतरकलि-
कातुलसीतरशुक्लपत्रपरिहित-पुष्पविहितैतर-
रक्तपुष्पचैत्यवृक्षोद्भवशृङ्गानजाल-कुटज-शा-
ल्मलीशिरौषपुष्पाणि निषिद्धानि । ब्राह्मणैतरस्य
वनोज्जवानि च । विहितपत्राणि तुलसीविल्व-
शमीभृङ्गराजतमालामलककेतकीपत्राणि । पद्म-
कुन्दोत्पलानि पञ्चदिनात् परतः पर्युषितानि ।
तुलस्यगन्धविल्वानि कदापि न पर्युषितानि ।
धूपस्थानञ्च देवस्य वामे पुरतो वा । तर्जन्यङ्गु-
योगरूपधूपसुद्रया वामहस्तेन घण्टां वादयन्
देयः । स च भूमौ न देयः । धूपञ्च जटामांसी-
महिषाक्षगुग्गुलुकूर्पूरागुरुसिङ्गकदेवदारुजाती-
फलशारदोक्तमिश्रितगुग्गुल्यादयः । दीपस्थानं
देवस्य दक्षिणतः पुरतो वा । मध्याङ्गुष्ठयोगरूप-
दीपसुद्रया एष दीपः घृतेन तेलेन वा भूमौ न
देयः । नैवेद्यानञ्च देवघृष्टैतरदेशः । अना-
मिकाङ्गुष्ठयोगरूपनैवेद्यसुद्रया एतन्नैवेद्यं तत्र
कदली-पनस-जम्बूलवनी-करमर्दक-हविःसंस्कृत-
तिलमाषसुद्रयगोधूममूत्रीहिषाल्यन्नं विहितम् ।
निषिद्धान्य अजामहिषीक्षीरदधिघृतं पञ्चनख
वराह-मत्स्य-ऋग-च्छागेतरमांस-हिरण्योदक-
स्पर्शैतरश्चाण्डालदृष्टविडालादुच्छिष्टश्चेहाक्त-
पर्युषितैतरभक्ष्यम् । खखादीनि यवमोधूमक्षीर-
विकाराश्च न पर्युषिताः । ततः पुनराचमनीयं
ताम्बूलञ्च दत्त्वा अष्टोत्तरसहस्रं शतं दश वा
उत्तरीयवस्त्रेण क्वादितहृद्देशे स्थिततिर्थगम्भूत-
दक्षिणकरः यथाशक्ति मूलमन्त्रं जपित्वा
ॐ गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वं गृह्याणास्तुक्तं जपम् ।
सिद्धिर्भवतु मे देव । त्वत्प्रसादात् त्वयि स्थिते ॥
इत्यर्घ्योदकेन देवहस्ते जलं दद्यात् । ततोऽर्घ्य-
शृङ्गं गृहीत्वा त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य,
ध्यंयं सदा परिभवन्नमभीष्टदोहं
तीर्थासदं शिवविरिञ्चितं शरणम् ।

पूजितः

भृत्यार्तिहं प्रणतपालभवाब्धिपोतं
वन्दे महापुरुष ! ते चरणारविन्दम् ॥
त्यक्त्वा सुदुःस्थजसुरेक्षितराज्यलक्ष्मीं
धर्मिष्ठ ! आर्य्यवचसा यद्गादरग्यम् ।
भावाभ्यां दयितयेषितमन्वधाव-
दन्दे महापुरुष ! ते चरणारविन्दम् ॥
इति स्तुत्वा ॐ प्रसीद भगवन्निति दण्डवत्
प्रणमेत् ।
ॐ यत् किञ्चित् क्रियते देव मया सुकृतदुष्कृ-
तम् ।
तत् सर्वं त्वयि संन्यस्तं त्वत्पुण्यतः करोम्यहम् ॥
इत्यनेन सर्वं समर्पयेत् ॥
मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं जनार्दन ।
यत् पूजितं मया देव ! परिपूर्णं तदस्तु मे ॥
इति प्रार्थयेत् ॥ ततः संहारसुद्रया निर्माल्य-
पुष्पमादाय भूमौ त्यजेत् विसर्जनसत्त्वे ॐ
भगवन् विष्णो क्षमस्व इति विसर्जयेत् तदसत्त्वे
निर्माल्यपुष्पमादाय ।
ॐ तिष्ठ देव परे स्थाने स्वस्थाने परमेश्वर ।
यत्र ब्रह्मादयः सर्वे सुरास्तिष्ठन्ति मे हृदि ॥
इति मन्त्रेण देवं हृदि स्थापयेत् । ततः ॐ
विष्णुस्तेनाय नम इति गन्धपुष्पनैवेद्यायं
दद्यात् । ततो वैष्णवाय तन्निर्माल्यं अरुलेपनं
नैवेद्यञ्च किञ्चिद्वा शिरसि निर्माल्यं धार्य्य
सर्वाङ्गेष्वरुलेपनं कृत्वा यथाकालं पादोदकं
नैवेद्योपभुञ्जीत । तत्र पादोदकग्रहणे मन्त्रः ।
ॐ कृष्ण कृष्ण महाबाहो भक्तानामार्तिनाशन ।
सर्वपापप्रशमनं पादोदकं प्रयच्छ मे ॥
ततस्तुतपानादौ परोदितेष्टदेवतानाम् शुत्वा
स्वयं त्रिरुच्चार्य्य पादोदकं पीत्वा तच्छेषम् ।
अकालन्द्युशमनं सर्वथाधिविनाशनम् ।
विष्णोः पादोदकं पुण्यं शिरसा धारयाम्यहम् ॥
इति शिरसि धारयेत् ॥ नैवेद्यभक्षणे मन्त्रः ।
ॐ उच्छिष्टभोजिनस्तस्य वयसुच्छिष्टकाङ्क्षिणः ।
येन लीलावराहेण हिरण्याख्यो निपातितः ॥
इत्युच्चार्य्य भक्षयेत् ॥ यथाकामं दशोपचारेण
वा पूजयेत् । तत्र दशोपचाराः । अर्घ्यापाद्याचम-
नीयमधुपर्काचमनगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि ।
पञ्चोपचाराः । गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि । गन्ध-
पुष्पाभ्यां वा केवलपुष्पेण केवलजलेन वा पूज-
येत् ततोऽग्निब्रह्मसरस्वतीलक्ष्मीणां पूजनम् ।
इत्याह्निकप्रयोगतत्त्वम् ॥ * ॥ तन्तोक्तसामान्य-
पूजा कलावतीशब्दे द्रष्टव्या ॥
पूजार्हः, त्रि, (पूजामर्हतीति । पूजा + अर्ह +
“अर्हः ।” ३।२।१२। इत्यच् ।) पूजा-
योग्यः । मान्यः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
मनुः । ६।२६।
“प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः ।
स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विप्रेषोऽस्ति कश्चन ॥”)
पूजितः, त्रि, (पूज + क्तः ।) प्राप्तपूजः । अर्चितः ।
तत्पर्यायः । अर्चितः २। इत्यमरः । ३।१।६८॥
(यथा, भट्टिः । ४।१।

पूतग

“निवृत्ते भरते श्रीमानने रामस्तपोवनम् ।
प्रपदे पूजितस्तस्मिन् दण्डकारण्यभीषिवान् ॥”
पूजितयः, त्रि, पूजनीयः । पूजधातोः कर्मणि
तथप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

पूजितः, पुं, (पूज्यते इति । पूज+“गुपादिभ्यः
कित् ।” उणा० १।५७ । इति इलच् । स च
कित् ।) देवता । इति संक्षिप्तसारोणादि-
वृत्तिः ॥ पूज्ये, त्रि । इत्युणादिकोषः ॥

पूज्यः, पुं, (पूजयितुमर्हः । पूज+“अर्हं क्त्य-
लचश्च ।” ३।३।१६६ । इति यत् ।) अश्वरः ।
पूजनीये, त्रि । तत्पर्यायः । प्रतीत्यः २ । इत्य-
मरः । ३।३।१५० ॥ यथा,—

“अहं हि पूर्वो वयसा भवद्ग-
स्तेनाभिवादं भवतां न युक्तम् ।
यो विद्यया तपसा जम्भना वा
वृद्धः स पूज्यो भवति द्विजानाम् ॥
अथ क उवाच ।

अवादीष्टेद्वयसासि प्रवृद्ध
इति वैराजाभ्यधिकः कथञ्चित् ।
यो वै विद्वान्तपसा स वृद्धः
स एव पूज्यो भवति द्विजानाम् ॥”

इति मातृस्ये ३६ अध्यायः ॥

पूज, क संघाते । राशीकरणे । इति कविकल्प-
हमः ॥ (पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) षष्ठ्यस्य ।
क, पूजयति घातं लोकः । राशीकरोतीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

पूतं, स्त्री, (पूयते स्मृति । पू+कर्मणि क्तः ।)
अपनीतवृषधान्यम् । वज्रोत्थान धान इति
भाषा । तत्पर्यायः । बहुलौकतम् २ । इत्यमरः ।
२।६।२३ ॥

पूतः, त्रि, (पू न शोधे+क्तः ।) व्रतादिना शुद्धः ।
तत्पर्यायः । पवित्रः २ प्रयतः ३ । इत्यमरः ।
२।७।४५ ॥ शुद्धः । यथा,—

“दधिगोमयादि सामान्यं पवित्रं स्वभावपवित्रं
वा ।” इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । पवित्रम् २ ।
मेध्यम् ३ । इत्यमरः । ३।१।५५ ॥ यथा,—
“चक्षुःपूर्वं न्यसेत् पादं वक्ष्यपूतं जलं पिवेत् ।
सत्यपूर्वं वदेद्वाक्यं बुद्धिपूर्वं विचिन्तयेत् ॥”
इति मौक्तिलेखपुराणम् ॥

सत्यम् । इति जटाधरः ॥

पूतः, पुं, (पूयते स्म येनेति । पू+करणे क्तः ।)
यद्वा, पवते स्मृति गत्यर्थेति कर्त्तरि क्तः ।)
शुद्धः । श्वेतकुशः । विकङ्कतवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पूतक्रतायी, स्त्री, (पूतक्रतोरिन्द्रस्य स्त्री । पूत-
क्रतु+“पूतक्रतोरै च ।” ४।१।३६ । इति
डीप् ऐकारादेशश्च ।) इन्द्रपत्नी । शची । इति
जटाधरः ॥

पूतक्रतुः, पुं, (पूतः क्रतुर्येन ।) इन्द्रः । इति जटा-
धरः ॥

पूतगन्धः, पुं, (पूतः पवित्रो गन्धो यस्य ।) कर्पूरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतना

पूतलणम्, स्त्री, (पूतं पवित्रं लणमिति नित्यकर्म-
धारयः ।) श्वेतकुशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पूतङ्गः, पुं, (पूतः पवित्रो ङः ।) पलाशवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतधान्यं, स्त्री, (पूतं धान्यमिति नित्यकर्म-
धारयः ।) तिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतना, स्त्री, (पूतं करोतीति । तत्करोतीति णिच् ।
ततो बहुलमन्यनापीति युच् ।) हरीतकी ।
इत्यमरः । २।४।४६ ॥ सिन्धुदेशजा खल्वत्यक् वृद्ध-
दस्मिहरीतकी लेपने प्रशस्ता । इति राजवल्लभः ॥
(उत्पत्तिस्थानावृत्तिश्चास्या यथा,—
“पूतना मगधोज्जवा ।” “पूतना चतुरस्रका ।”
“पूतना चतुरङ्गुला—”

इति हारीते कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)
गन्धमांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ दानवीभेदः ।

सा वकासुरभगिनी जिघांसया स्तनकाल-
कूटप्रदानात् श्रीलण्णेन हता । (एतद्वृत्तान्तस्तु
हरिवंशे ६२ अध्याये द्रष्टव्यः ॥) रोगभेदः ।
इति मेदिनी । ने, ६३ ॥ स च अहिपूतना-
नामबालरोगः । तस्य निदानं यथा,—

“पद्मवर्णो महापद्मो बाणे दोषत्रयोद्भवः ।
शङ्काभ्यां हृदयं यो वा हृदयाद्वा गुदं व्रजेत् ॥
क्षुद्ररोगे च कथिते अजगत्ताहिपूतने ॥”
क्षुद्ररोगोक्तं यथा,—

“शूलमूत्रसमायुक्तेऽशौचेऽपाने शिशोर्भवेत् ।
खिन्ने वा क्षाप्यमाने वा कङ्कूरक्तकफोज्जवा ॥
कङ्कयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते ।
एकीभूतं त्रयं घोरं तं विदादहिपूतनम् ॥”

इति माधवकरः ॥ * ॥

(लक्षणान्तरमस्या यथा,—

“सस्ताङ्गः स्वपिति सुखं दिवा न रात्रौ
विश्रमिन् खलति च काकतुल्यगन्धिः ।
कृद्गार्त्तो हृषिततनूरुहः कुमार-
कृष्णालुर्भवति च पूतनायुद्धीतः ॥”

इति सुश्रुतेनोत्तरतन्त्रे सप्तविंशेऽध्याये उक्तम् ॥
विक्रिस्तास्या यथा,—

“कपोतवङ्कारलुको वरुणः पारिभ्रमकः ।
आस्फोता चैव योण्याः स्युर्बालानां परिषेचने ॥
वचा वयस्या गोलोमी हरितालं मगःशिला ।
कुष्ठं सर्जरसश्चैव तैलार्थं वर्गं दध्यते ॥

हितं घृतं तुगाक्षीर्यं सिद्धं मधुरकेषु च ।
कुष्ठतालीशखदिरं चन्दनस्यन्दने तथा ॥
देवदारु वचादिङ्गु कुष्ठं गिरिकदम्बकः ।
गुलाहरेणवश्चापि योण्या तद्गुपने सदा ॥

गन्धनाङ्गुलिङ्गुभीका मज्जानो वदरस्य च ।
कर्कटास्थि घृतश्चैव धूपनं सर्वपैः सह ॥
काकादनीं चित्रफलं विष्णीं गुग्गाश्च धारयेत् ।
मत्स्यौदनश्च कुर्वीत कृशरां पललन्तथा ॥

श्रावसमुटे कृत्वा वलिं शून्ययुद्धे हरेत् ।
उच्छिष्टेनाभिषेकेन शिरसि स्नानमिष्यते ॥
पूण्या च पूतना देवी वलिभिः सोपहारकैः ।
मलिनाम्बरसंवीता मलिनास्त्रचक्रैश्च वा ॥

पूतिः

शून्यागाराश्रिता देवी दारकं पातु पूतना ।

दुर्दर्शना सुदुर्गन्धा कराला मेघकालिका ॥

भिन्नागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना ॥”

इति चोत्तरतन्त्रे द्वाविंशतमेऽध्याये सुश्रुतेनो-
क्तम् ॥) बालमातृकाविशेषः । यथा,—

“तृतीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति पूतना
नाम मातृका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति
ज्वरः ॥ गात्रसुद्वेजयति स्तन्यं न गृह्णाति दृष्टिं
वध्नाति क्रन्दति ऊर्ध्वं निरीक्षते । वलिन्तस्य प्रव-
क्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । ननुभयतटन्तिकी
गृहीत्वा गन्धं ताम्बूलं रक्तपुष्पं रक्तचन्दनं रक्त-
सप्तध्वजाः सप्तप्रदीपाः सप्तस्रस्तिकाः मतस्य-
मांससुराः अग्रभक्तश्च दक्षिणस्यां दिशि मध्याह्ने
चतुर्व्यधे वलिर्दातव्यः शिवनिर्माळ्यगुग्गुलु-
सर्षपनिखपत्रमेघशङ्खैर्दिनत्रयं धूपयेत् । ॐ
नारायणाय नमः हन हन सुख सुख हुं फट्
त्रायस्व स्वाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणं भोजयेत्
ततः सम्पद्यते शुभम् ॥” इति चक्रपाणिदत्तः ॥

पूतनारिः, पुं, (पूतनाया अरिः शत्रुः ।) श्रीकृष्णः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पूतनासूदनः, पुं, (पूतनां सूदयति सूदितवानिति
वा । सूद+ल्युः ।) श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पूतनाहा, [न] पुं, (पूतनां हन्तीति । हन+
क्विप् ।) श्रीकृष्णः । इति हेमचन्द्रः ॥

पूतफलः, पुं, (पूतानि पवित्राणि फलान्यस्य ।)
पनसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पनसशब्देऽस्य
विवरणं आख्यातम् ॥)

पूता, स्त्री, (पूत+टाप् ।) दूर्वा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पूतात्मा, [न] पुं, (पूतः पवित्र आत्मा स्वभावः ।)
पवित्रस्वभावः । (पूत आत्मा स्वरूपं यस्य
विष्णुः । यथा, महाभारते । ११।१४६।१५ ।
“पूतात्मा परमात्मा च सुक्तानां परमा गतिः ॥”
शुद्धदेहे, त्रि । यथा,—

“शाम्भोऽपि स्ववराजेन स्तुत्वा सप्ताश्ववाहनम् ।
पूतात्मा नीरुजः श्रीमांस्तस्माद्रोगाद्भिस्तुतवान् ॥”
इति शाम्भुपुराणे सूर्यस्तवः ॥

पूति, स्त्री, (पूनातीति । पू+कर्त्तरि क्तिच् ।)
रोहिण्यलणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतिः, स्त्री, (पू+भावे क्तिन् ।) पवित्रता ।
दुर्गन्धः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा,
गारुडे १८० अध्याये ।

“मेघमूत्रसैन्धवाभ्यां कर्णयोर्भरणात् शिवः ।
कर्णयोः पूतिनाशः स्यात् कर्मिणां विनश्यति ॥”
खट्वाशमुष्कः । खटाशी इति भाषा । तस्यानु-
क्षेपनगुणः । परमालम्बीरक्षोज्वरवाशिलम् ।
इति राजवल्लभः ॥ (अस्या विशेषणं यथा,—

“यथा लाभमपामार्गं क्षुद्रादिच्यारलेपितम् ।
वांसखेदेन संखिद्य पूतिं निर्लोमतां नयेत् ॥
दोलापाकं पचेत् पश्चात् पञ्चपल्लववाहिना ।
खलः साधुमिवोत्पीथ्य ततो निस्सृज्यतां नयेत् ॥

पूतिका

आजशोभाञ्जनजलेर्भावेच्च पुनः पुनः ।
 शिशुमूलेन केतव्याः पुष्पपत्रपुटे च तम् ॥
 पचेदेवं विशुद्धः सन् षडङ्गनाभिसम्भो भवेत् ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहे वातव्याध्यधिकारे ॥
 दुर्गन्धविशिष्टे, त्रि । यथा, भगवद्गीतायाम् ।
 १७।१० ।
 “यातयामं गतरसं पूति पर्यङ्घितश्च यत् ।
 उच्छिष्टमपि चामेधं भोजनं तामसप्रियम् ॥”
 पूतिकं, स्त्री, (पूत्या दुर्गन्धेन कायतीति । कै + कः ।) विष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुर्गन्ध-
 विशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते १३।६।११ ।
 “किं त्वया पापकं पूर्वं कृतं कर्म सुदारणम् ।
 यत्त्वं भक्षणान् षट्कान् पूतिकान् त्वसि कुतस्वि-
 तान् ॥”)
 पूतिकः, पुं, (पूत्या कायतीति । कै + कः ।)
 पूतिकरञ्जवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४८ ॥
 (अस्य पर्यायादिकं पूतिकरञ्जशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
 पूतिकरजः, पुं, (पूतिशुक्तः करजः ।) करञ्जभेदः ।
 इत्यमरः । २।४।४८ ॥ यथा, “अथ कटुककरञ्ज-
 घोराकरञ्जनामगुणाः ।
 करञ्जो नक्तमानश्च करजश्चिरविल्लवः ।
 छतपूर्णकरञ्जोऽपि प्रकीर्णः पूतिकोऽपि च ॥
 स चोक्तः पूतिकरजः सोमवल्कश्च स स्मृतः ।
 करञ्जः कटुकस्तौक्ष्ण्यो वीर्योष्णो योनिदोषहृत् ॥
 कुष्ठोदावर्षगुल्माशोत्रणक्षमिकफापहः ।
 तत्पत्रं कफवातार्शःक्षमिशोथहरं परम् ॥
 भेदनं कटुकं पाके वीर्योष्णं पित्तलं लघु ।
 तत्फलं कफवातघ्नं मेहार्शःक्षमिकृष्टजित् ॥
 छतपूर्णकरञ्जोऽपि करञ्जसदृशो गुणैः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पूतिकरञ्जः, पुं, (पूतिशुक्तः करञ्जः ।) करञ्ज-
 विशेषः । नाटाकरञ्ज इति भाषा । कठकरेज
 इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । प्रकीर्णः २
 पूतिकरजः ३ पूतीकरजः ४ पूतिकः ५ पूतीकः
 ६ कलिकारकः ७ कलिमालकः ८ कलह-
 नाशनः ९ । इत्यमरभरतौ ॥ प्रकीर्णः १०
 रजनीपुष्पः ११ सुमनाः १२ पूतिकर्णिकः १३
 कौड्यः १४ कलिमाल्यः १५ । अस्य गुणाः ।
 कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । विषवातार्ति-
 कखट्विचर्चिकाकुष्ठस्यार्शलग्नोषणाश्लिष्व ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायान्तरं यथा,
 “स चोक्तः पूतिकरजः सोमवल्कश्च स स्मृतः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पूतिकर्णः, पुं, (पूतिर्दुर्गन्धः कर्णो यस्मात् ।) कर्ण-
 रोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
 पूतिकर्णमाह ।
 “कर्णविद्रधिपाकाद्वा स कर्णो वारिपूरणात् ।
 पूर्य स्रवति यत् पूति स ज्ञेयः पूतिकर्णकः ॥”
 कर्णसावाङ्मेदार्थमाह ।
 पूतीति नियमेन पूति यथा स्यादेवं स्रवति ॥
 तच्चिकित्सा यथा,—
 “कर्णमेव पूतिकर्णं तथैव क्षमिकर्णकम् ।

पूतिका

सामान्यं कर्म कुर्वीत योगान् वैशेषिकानपि ॥
 सर्जिकाचूर्णसंयुक्तबीजपूररसं क्षिपेत् ।
 कर्णसावरजा दाहस्तेन नश्यन्त्यसंशयम् ॥१॥
 आम्बजम्बुप्रवालानां मधुकस्य वटस्य च ।
 एभिस्तु साधितं तैलं पूतिकर्णगदं हरेत् ॥२॥
 जातीपत्ररसे तैलं विपकं पूतिकर्णजित् ॥३॥
 छटं रसाञ्जनं नार्थाः क्षीरेण क्षौद्रसंयुतम् ।
 प्रशस्यते चिरोत्थे तत् सास्त्रावे पूतिकर्णके ॥४॥
 कुष्ठहिङ्गुवचादारुशताङ्गाविश्वसेत्सवेः ।
 पूतिकर्णपहं तैलं वस्तुस्त्रेण साधितम् ॥
 कुष्ठादितैलम् ॥ ५ ॥
 “शम्बूकस्य तु मांसेन कटुतैलं विपाचयेत् ।
 तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशाम्यति ॥ ६ ॥
 चूर्णेन गन्धकशिलारजनीभवेन
 सुष्टंशकेन कटुतैलपलाष्ठके तु ।
 धत्तूरपत्ररसतुल्यमिदं विपकं
 नाडीं जयेच्चिरभवामपि कर्णजाताम् ॥
 सुष्टिः पलम् ॥ ७ ॥
 क्षमिकर्णविनाशाय क्षमिणीं कारयेत् क्रियाम् ।
 वार्त्ताकुष्ठमूत्रश्च हितः सार्धपक्वेह एव च ॥
 पूरणं हरितालेन गन्धमूत्रयुतेन च ।
 धूपने कर्णदौर्गन्धे गुग्गुलुः श्रेष्ठ उच्यते ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (चिकित्सास्य यथा,—
 “निगुण्डी खरसे तैलं सिन्धुधूमरजोमुष्टः ।
 पूरणः पूतिकर्णस्य शमनो मधुसंयुतः ॥”
 इत्युत्तरतन्त्रे एकविंशतिवर्ध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)
 पूतिकर्णकः, पुं, (पूतिः कर्णो यस्मात् । कप् ।)
 कर्णरोगभेदः । तस्य लक्षणम् । यथा,—
 “कर्णविद्रधिपाकाद्वा जायते चासुपूरणात् ।
 पूर्य स्रवति वा पूति स ज्ञेयः पूतिकर्णकः ॥”
 इति माधवकरः ॥
 (लक्षणास्तरमस्य यथा,—
 “स्थिते कर्णे स्रोतसि पित्ततेजसा
 विलाप्यमाने भ्रूशसम्पृतापवान् ।
 अवेदनो वाप्यथवा सवेदनो
 घनं सवेत् पूति स पूतिकर्णकः ॥”
 इत्युत्तरतन्त्रे विंशतिवर्ध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)
 औषधं यथा,—
 “निगुण्डी खरसे तैलं सिन्धुधूमरजोमुष्टः ।
 पूरणात् पूतिकर्णस्य शमनो मधुसंयुतः ॥”
 अथवा ।
 “वरुणाद्रकपित्ताम्बजम्बुपल्लवसाधितम् ।
 पूतिकर्णपहं तैलं जातीपत्ररसेन वा ॥”
 इति चक्रपाणिदत्तः ॥
 (चिकित्सास्य यथा,—
 “छटं रसाञ्जनं नार्थाः क्षीरेण क्षौद्रसंयुतम् ।
 प्रशस्यते चिरोत्थेऽपि सास्त्रावे पूतिकर्णके ॥”
 इति चोत्तरतन्त्रे एकविंशतिवर्ध्याये सुश्रुते-
 नोक्तम् ॥)
 पूतिका, स्त्री, (पूत्या कायतीति । कै + कः ।
 टाप् ।) मार्जारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतितै

(कौटविशेषः । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ६६ ।
 “पुलका इव धान्येषु पूतिका इव पक्षिषु ।
 मशका इव मर्त्तसु वेषां धर्मो न कारणम् ॥”)
 लताशाकविशेषः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 पुं इति भाषा ॥ अस्याः पर्यायगुणौ
 उपोदकीशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ दादशां तद्गन्धौ
 दोषो यथा । पूतिका ब्रह्मघातिका । यदपि ।
 ‘कुसुमं नालिकाशाकं वृन्ताकं पौतिकीन्तथा ।
 भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः ॥’
 इत्युपनसा सामान्यतोऽभिहितम् । अत्र
 नालिका श्वेतकलम्बीति कल्पतरुः । पूतिका च
 दादश्यामधिकदोषाय शूद्रविषयिका वा । इति
 तिथितत्त्वम् ॥ (इयं हि सोमांशुतो जातेति
 सोमस्यालामे प्रतिनिधित्वेन ग्राह्या । यथा,
 महाभारते । ३ । ३५ । ३३ ।
 “अस्ति मासः प्रतिनिधिरथा ग्राह्यमनीषिणः ।
 पूतिकाभिव सोमस्य तथेदं क्रियतामिति ॥”)
 पूतिकासुखः, पुं, (पूतिकाया सुखमिव सुखं यस्य ।)
 शम्बूकः । इति शब्दमाला ॥ (शम्बूकशब्देऽस्य
 विषयो ज्ञेयः ॥)
 पूतिकाष्ठं, स्त्री, (पूति काष्ठमिति कर्मधारयः ।)
 देवदारु । सरलवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५४,
 २ । ४ । ६० ॥ पवित्रदारु च ॥
 पूतिकाष्ठकं, स्त्री, (पूतिकाष्ठ + स्वार्थे कन् ।)
 सरलवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पूतिगन्धः, स्त्री, (पूतिगन्धो यस्य ।) रज्जम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 पूतिगन्धः, पुं, (पूतिगन्धो यस्य ।) गन्धकः । इङ्गु-
 दीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दुर्गन्धे, त्रि ॥
 (यथा, मनुः । ४ । १०७ ।
 “नित्यानध्याय एव स्यात् ग्रामेषु नगरेषु च ।
 धर्मेनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वदा ॥”)
 पूतिगन्धिः, त्रि, (पूतिगन्धो यस्य । “गन्धस्ते-
 दुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ।” ५ । ४ । १३५ । इति
 इः ।) दुर्गन्धः । इत्यमरः । १ । ५ । १२ ॥
 पूतिर्विट् पूतिरिव गन्धोऽस्य । इति रायसुङ्गटः ॥
 (यथा, महाभारते । २ । ६० । २६ ।
 “अथाधिजं कटुजं तीक्ष्णसुधं
 यशोसुधं परुषं पूतिगन्धि ।
 सतां पेयं यन्न पिबन्त्यसन्नो
 मनुं महाराज ! पिब प्रशाम्य ॥”)
 पूतिगन्धिका, त्रि, (पूतिगन्धि + स्वार्थे कन् ।)
 दुर्गन्धः । इति हेमचन्द्रः । ६ । २७ ॥
 पूतिगन्धिका, स्त्री, (पूतिगन्धोऽस्यस्या इति ।
 पूतिगन्ध + टन् ।) वाकुची । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 पूतितैला, स्त्री, (पूति दुर्गन्धं तैलं यस्याः ।)
 ज्योतिष्मती । इति रत्नमाला ॥ नयाफट्की
 इति भाषा ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,—
 “पारावतपदी पिण्या नगणास्तुटवन्नी ।
 ज्योतिष्मती पूतितैला केचित्तामिङ्गुदी विदुः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

पूतिवा

पूतिनस्यः, पुं, (पूतिदुर्गन्धो नस्यः नासिकाभवो रोगः ।) नासारोगभेदः । तस्य लक्षणम् । यथा,
“दोषैर्विदग्धैर्गन्तानुमले
संस्पर्शितो यस्य समीरणस्तु ।
निरेति पूतिमुखनासिकाभ्यां
तं पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगम् ॥”

इति माधवकरः ॥

औषधं यथा,—

“याग्रीदन्तीवचाश्लिगुखरसयोषसम्भवेः ।
प्राचितं जावणं तैलं पूतिनासागदं जयेत् ॥”
अथवा ।

“त्रिकटुविडङ्गकसैन्धववृहतीफलश्लिगुखरस-
दन्तीभिः ।

तैलं गोजलसिद्धं नस्यं स्यात् पूतिनस्यस्य ॥”

इति चक्रपाणिदत्तः ॥

(अस्य व्याख्याने श्रीकण्ठदत्तेन यद्विदेहवचन-

माहृतं तदयथा । “नासिका भवो नस्यः पूति-

नस्यो वायुयन्त्रं तं पूतिनस्यम् ॥” इहैव विदेहः ।

“कफपित्तमहृद्भिर्गन्धं सञ्चितं हृद्भिर्देहिनाम् ।

विदह्यसुष्णोद्गाढं रुजां क्वाचिप्रशङ्कनाम् ॥

ततः प्रसृज्यते प्राणात् सरक्तं पूति पीतकम् ।

पूतिनस्यन्तु तं विदाद्व्राणकण्डूखण्डप्रदम् ॥”

चिकित्सान्तरमस्य यथा,—

“पूर्वोद्दिष्ट पूतिनस्ये च जनोः

क्षेहस्वेदौ हृदं अंसनश्च ।

युक्तं भक्तं तीक्ष्णमणं लघुस्या-

दुष्णं तोयं धूमपानञ्च काले ॥”

इत्युत्तरतन्त्रे त्रयोविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

पूतिपत्रः, पुं, (पूति पत्रं यस्य ।) श्लोनाकप्रभेदः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतिपुष्पिका, स्त्री, (पूति पुष्पसस्याः । कापि अत

इत्थम् ।) मातुलुङ्गा । इति रत्नमाला ॥ मखुर-

लेवु इति मौढा वा इति च भाषा ॥ (गुणा-

दयोऽस्या मातुलुङ्गशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

पूतिफलता, स्त्री, (पूति फलं यस्याः ।) सोमराजी ।

इति रत्नमाला ॥

पूतिफली, स्त्री, (पूति फलं यस्याः ।) डीष् ।

सोमराजी । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ (अस्याः

पर्यायो यथा,—

“अवलगुजो वाक्पुत्री स्यात् सोमराजी सुप-

र्णिका ।

शशिलेखा कृष्णफला सोमा पूतिफलीति च ॥

सोमवल्ली कालमेघी कुड्मिनी च प्रकीर्तिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

पूतिमयूरिका, स्त्री, (पूतिमयूरीव । ततः स्वार्थे

कन् इत्थञ्च ।) अजगन्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतिमेदः, पुं, (पूतिर्मेदोऽस्य ।) अरिमेदः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य अरिमेदशब्दे

बोद्धव्यः ॥)

पूतिवातः, पुं, (पूतये पावित्र्याय वातो यस्य ।)

विस्फुल्लः । इति रत्नमाला ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,

“विस्फो महाकपित्याख्यः श्रीफलो गोहरीतकी ।

पूपाष्ट

पूतिवातोऽथ माङ्गल्यो मालूरश्च महाफलम् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

(पूतिर्वातः ।) दुर्गन्धवायुश्च ॥

पूतिवृक्षः, पुं, (पूतिवृक्षः ।) श्लोनाकः । इति

रत्नमाला ॥ पवित्रदुर्गन्धौ तस्य च ॥

पूतिप्रारिजा, स्त्री, (पूतिः प्रारिरिव जायते इति ।

जन + डः । टाप् ।) खट्वाशी । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

पूतीकः, पुं, (पूति + वा डीष् । तद्वत् कायतीति ।

कै + कः ।) पूतिकरञ्जः । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥ (यथास्य पर्यायः ।

“पूतीकरञ्जः पूतीकः प्रकीर्त्यश्च सकण्टकः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथा च सुश्रुते । १ । ३६ ।

“पूतीकश्चित्रकः पाठा विडङ्गैलाहरेणवः ॥”

गन्धमार्जारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतीकरञ्जः, पुं, (पूतीयुक्तः करञ्जः ।) पूति-

करञ्जः । इति रत्नमाला ॥ नाटा इति भाषा ॥

(पर्यायोऽस्य यथा,—

“पूतीकरञ्जः पूतीकः प्रकीर्त्यश्च सकण्टकः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

पूतीका, स्त्री, (पूत्या दुर्गन्धेन कायतीति । कै +

कः ।) पूतिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पूत्यङ्गः, पुं, (पूति दुर्गन्धमण्डमस्य ।) गन्धकौटः ।

गँदोपोका इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते ।

१२ । ३२२ । ७ ।

“पूलाका इव धान्येषु पूत्यङ्गा इव पक्षिषु ।

तद्विधास्ते मनुष्येषु येषां धर्मो न कारणम् ॥”

जनुमेदः । इति मेदिनी । जे, ३२ ॥ खट्वाशी

इति भाषा ॥

पूनः, त्रि, (पू + क्तः । “पूजो विनाशे ।” ८ । २ ।

४४ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या तस्य नः ।) नष्टः ।

इति सुम्बोधयाकरणम् ॥

पूपः, पुं, (पू + क्तिप् । पुवं पवित्रं पाति रक्ष-

तीति । पा + कः ।) पिष्टकः । इत्यमरः । २ । ६ ।

४८ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १५ । २४ ।

“मधु च्छत्वा नरो दंशः पूपं च्छत्वा पिपीलिकः ॥”

(पिष्टकशब्दस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

पूपणी, स्त्री, (पूपं तदाकारं जायतीति । जा +

कः ।) पीलिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६३ ॥

पूपाली, स्त्री, (पूपाय अलतीति । अल + अच् ।

गौरादित्वात् डीष् ।) पीली । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

पूपारका, स्त्री, (पूपत्रयसाधनी अष्टका अष्टमी ।)

अष्टकायणीपूर्णिमायाः परतः कृष्णारका ।

तद्विवरणं अष्टकाशब्दे द्रष्टव्यम् । “तत्र नित्यं

आहुं पूपाङ्गकं कर्त्तव्यम् । यथा गोभिलः ।

अष्टका योर्हमायद्यायस्यास्तमिषाष्टमी । ब्रह्म-

पुराणे ।

पित्रादानाय नृले स्युरष्टकास्तिस्र एव च ।

कृष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्वा चैत्री विभायते ॥

प्राणापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेवकी ॥

पूयाल

आद्या पूपैः सदा कार्या मांसैरेत्या भवेत्तथा ।

श्राकैः कार्या तृतीया स्यादेव त्रयगतो विधिः ॥”

इति तिथितत्त्वम् ॥

पूपिका, स्त्री, (पूपः पूपाकारोऽस्यस्या इति ठन् ।

ततश्चाप् ।) पूलिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६२ ॥

पूय, ई ड दुर्गन्धे । श्लीर्गन्धम् । इति कविकल्प-

द्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-सक० च-सेट् ।

निष्ठायांमनिट् ।) यष्टखरी । ई, पूतः । ड,

पूयते मस्यः दुर्गन्धः स्यादित्यर्थः । श्लीर्गन्धेद-

नम् । इति दुर्गादासः ॥

पूयं, स्त्री, (पूयते दुर्गन्धो भवतीति । पूय + अच् ।)

पूयवर्णादिसम्भवघनीभूतशुक्लवर्णविक्षततरक्तम् ।

पूय इति भाषा । तत्पर्यायः । क्षतजम् २ मल-

जम् ३ पूयनम् ४ । प्रसितम् ५ । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १६६ । ४४ ।

“ये च दुष्कृतकर्माणाः पूयं तेषां विधीयते ॥”)

पूयवर्द्धनद्रव्याणि यथा,—

नवधान्यमाषतिलकलायकुलत्थनिष्पावहरितक-

श्राकाम्लवणकटुकगुडपिष्टविक्षतिवक्षूरशुष्क-

श्राकाज्जाविकानूपौदकमांसवसाश्रीतोदककृश-

रापायसदधिदुग्धतक्रप्रभृतीन् परिहरेत् ।

“तक्रान्नैर्नवधान्यादिर्योऽयं वर्ग उदाहृतः ।

दोषसंजननो ह्येष विज्ञेयः पूयवर्द्धनः ॥”

इति सुश्रुतः ॥

(अस्य विषयो यथा,—

“वाताहते नास्ति रुजा न पाकः

पित्ताहते नास्ति कफाश्च पूयः ॥”

इति सुश्रुते स्त्रजस्याने समदशेऽध्याये ॥)

पूयनं, स्त्री, (पूयतेनेनेति । पूय + ल्युट् ।) पूयम् ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

पूयरक्तः, पुं, (पूयविशिष्टं रक्तमस्मिन् ।) नासा-

रोगभेदः । तस्य लक्षणम् । यथाह माधवकरः ।

“दोषैर्विदग्धैरयवापि जनो-

र्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तेः ।

नासा स्रवेत् पूयमहविमिश्रं

तं पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगम् ॥”

(क्षीवलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा,—

“निचयादभिघाताद्वा पूयाद्वृक्षासिका स्रवेत् ।

तत् पूयरक्तमाख्यातं शिरोदाहरजाकरम् ॥”

इति वाभटे उत्तरस्थाने जनविंशेऽध्याये ॥

चिकित्सास्य यथा,—

“वक्ष्यामि रक्तपित्तोपशान्तिं

नाडीवत्यात् पूयरक्ते चिकित्सा ।

वान्ते सम्यक् चावपीडं वदन्ति

तीक्ष्णं धूमं शोधनञ्चात्र नस्यम् ॥”

इत्युत्तरतन्त्रे त्रयोविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

पूयारिः, पुं, (पूयानामरिः तद्विनाशकत्वात् ।)

निम्बवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विवरणमस्य

निम्बशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

पूयालसः, पुं, (पूयः अलस इव यत्र । सान्द्रत्वेन

चिरान्निर्गमनादेव तथालम् ।) सन्निगतारोग-

भेदः । तस्य लक्षणं यथा,—

पूरकः

“पकः शोफः सन्धिजः संसवेद्यः
सान्नं पूर्यं पूतिपूयालसः सः ॥”

इति सुश्रुतः ॥

“पूयालसः सोपनाहः सावाश्वत्वार एव च ।
पर्वणीकालजी जन्तुर्गन्धिसन्धौ न वामयाः ॥”
“पूयालसन्तु तं विद्यात् सन्धौ कानौनके वृणा-
मिति वचनात् ॥” इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे
चतुर्थे भागे ॥

पूर, ई य ड पूर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
आत्म०-सक०-सेट् । निष्ठायासनिट् ।) दीर्घौ ।
ई, पूर्यः । य ड, पूर्यन्ते पितरस्तर्षेति हला-
युधः । पूरतिरिद्धाप्यायनम् । इति दुर्गादासः ॥

पूर, क पूर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) दीर्घौ । क, पितृन् पूरयति
आह्वे ह्येः कथेष्व यः सदा । इति हलायुधः ॥
इति दुर्गादासः ॥

पूरं, क्ली, (पूरयति सौगन्धेनेति । पूर + कः ।)
दाह्यागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूरः, पुं, (पूरयतीति । पूर + कः ।) जलसमूहः ।
(यथा, रघौ । ३ । १७ ।

“महोदधेः पूर इवेन्द्रदर्शनात्

गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि ॥”)

ब्रह्मसंशुद्धिः । खाद्यविशेषः । इति मेदिनी । रे,
६० ॥ (प्राणायामादिकर्तुर्नासारन्ध्रेण बहिः-
पवनकार्कषणम् । यथा, भागवते । ३ । २८ । ६ ।

“प्राणस्य शोधधेन्मागं पूरकुम्भकरेचकैः ।
प्रतिकूलेन वा चित्तं यथास्थिरमचक्षलम् ॥”

पूजपूरः । तत्पर्यायो यथा,—

पूजपूरो मातुलुङ्गः सुफलः फलपूरकः ।

धः पूरकः पूरो बीजपूर्णांशुकेशरः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

कः, पुं, (पूरयतीति । पूर + क्तुल् ।) बीज-
पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो
यथा,—

“बीजपूरो मातुलुङ्गः सुफलः फलपूरकः ।

लुङ्गधः पूरकः पूरो बीजपूर्णांशुकेशरः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

गुणकाङ्कः । इति लीलावती ॥ ध्यानादिकर्तु-
नासिकागतोच्छ्वासः । ब्रह्मध्यानपूर्वकप्राणायामा-
माङ्गतत्तन्मूलं जपन् वामनासिकया वायुना
देहपूरणम् । (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् ।
२ । ७१ ।

“प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः ।
सहितः केवलश्चेति कुम्भको द्विविधो मतः ॥”)
यथाच व्यासः ।

“आदानं रोधस्तुसर्गं वायोस्त्रिभिः समभ्यसेत् ।
ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायेद्देवानशुक्रमात् ॥
पूर्ववचने त्रिर्जपमात्राभिधानादत्र त्रिस्त्रिरिति
बीष्मा सन्धानत्रयापेक्षया ।

ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायन् सुच्येत बन्धनात् ॥

इति योगियाज्ञवल्करः ।

‘भूर्भुवःस्वर्महर्जनस्तपः सत्यं तथैव च ।

पूरणः

प्रत्योङ्कारसमायुक्तं तथा तत् सवितुः पदम् ॥
ॐ आपो ज्योतिरित्येतच्छिरः पञ्चातु योज-
येत् ॥

चिरावर्तनयोगात् प्राणायामस्तु शब्दितः ॥
पूरकः कुम्भको रेचः प्राणायामाखिलक्षणः ।
नासिकाकण्ठ उच्छ्वासो ध्यातुः पूरक उच्यते ॥
कुम्भको निश्चलः श्वासो सुच्यमानस्तु रेचकः ॥
मोचनं विशेषयति विष्णुपुराणम् ।

नासंघृतमुखो जृम्भेद्वासकाशौ च वर्जयेत् ।
मोचेद्देहेत् सशब्दश्च न सृचेत् पवनं बुधः ॥”
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

घोडशचतुरन्तरसंख्यकप्रणवबीजान्यतरजपे-
नैकनासापुटकरणकप्राणायामाङ्गवायुपूरणम् ।
यथा, मूलमन्त्रस्य बीजस्य प्रणवस्य वा घोडश-
वारजपेन वामनासापुटे वायुपूरकं कुर्यादिति
तन्त्रसारः ॥ * ॥ क्ली, प्रेतदेहनिष्पादकाशौच-
कालदेयदशपिण्डम् । यथा,—

“पूरकेण तु पिण्डेन देहो निष्पाद्यते यतः ।
कृतस्य करणायोगात् पुनर्नावर्तयेत् क्रियाम् ॥”

इति वायुपुराणम् ॥

कृष्यशब्दः ।
“न खधाश्च प्रयुज्जीत प्रेतपिण्डे दशाह्निके ।
भाषितैस्तच्च वै पिण्डं यच्चदत्तस्य पूरकम् ॥”

अत्र भाषणविधौ एतत्पिण्डं यच्चदत्तस्य पूरक-
मित्येतावन्मात्रश्रुतेः शिरःपूरकमित्यादिविशे-
षोक्तेरेव प्रमाणं नास्ति । इति स्मार्तभट्टा-
चार्याः ॥ प्रेतपिण्डेस्तथा दत्तेद्देहमाप्नोति भार्ग-
वेति विष्णुधर्मोत्तरे देहश्रुतेर्देहपूरकमिति
प्रयोगापत्तेश्च । तस्मादनिरुद्धभट्टादुक्तः केवल-
पूरकप्रयोग एव युक्त इति । शातातपः ।

“भर्तुः पिण्डप्रदाने तु साध्वी स्त्री चेद्रजखला ।
वस्त्रं त्यक्त्वा पुनः स्नात्वा सैव दद्याच्च पूरकम् ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥

पूरणकर्त्तरि, चि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
मनुः । ६ । २८६ ।

“प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणाश्च पूरकम् ।
दाराणाञ्चैव भङ्क्तारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥”

पूरणं, क्ली, (पूर्यते अनेनेति । पूर + करणे
ल्युट् ।) पिण्डप्रभेदः । इति मेदिनी । शेषे, ६४ ॥

वृष्टिः । कुटन्नटम् । इति शब्दमाला ॥ अङ्कानां
गुणनम् । इति शुभङ्करः ॥ वापतलुः । इति
हेमचन्द्रः ॥

पूरणः, पुं, (पूर्यते अनेनेति । पूर + करणे ल्युट् ।)
विष्णुतेजसम् । इति धरणिः ॥ सेतुः । इति हारा-
वली ॥ (पूरयतीति । पूर + कर्त्तरि ल्युः ।)

समुद्रः । इति संचिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥ पूरके,
चि । इति मेदिनी । शेषे, ६३ ॥ (यथा, हरि-
वंशे । १२६ । ५२ ।

“आसन्नः सन्नतरः साधनानां
अह्वावतां आह्वयतिप्रणेता ।
पतिर्गणानां महतां सत्कृतीनां
पायान्नेशः पूरणः षड्गुणानाम् ॥”)

पूरुषः

पूरणी, स्त्री, (पूर्यते अनयेति । पूरि + ल्युट् +
ङीप् ।) शास्त्रालिखितः । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥
(अस्या पर्यायान्तरं यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व-
खण्डे प्रथमे भागे ।

“शास्त्रालिखितु भवेन्नोचा पिच्छिला पूरणीति च ।
रक्तपुष्पा स्थिरायुश्च कण्टकाद्या च तूलिनी ॥”)

पूर्यते नया पूरणी । यथा पञ्चानां पूरणी पञ्चमी ॥
पूरान्त्रं, क्ली, (पूरं पूरकमन्त्रमच ।) वृक्षान्त्रम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥
पूरिका, स्त्री, (पूर्यते इति । पूरि + कः । स्त्रियां
ङीप् । पूरी । ततः स्त्रियार्थे कन् । टाप् पूर्व-
ह्रस्वश्च ।) पिष्टकभेदः । पूरी इति कचुरी इति
च भाषा । यथा,—

“माषाणां पिष्टिकां युज्जग्राहवर्णाङ्गकहिङ्गुभिः ।
तथा पिष्टिकया पूर्णा समिता कृतपोलिका ।
ततस्तेष्वे विपका सा पूरिका कथिता बुधैः ॥”

अस्या गुणाः ।
“रुचा खाद्वी गुरुः स्निग्धा वातपित्तासहृषिका ।
चक्षुस्तेजोहरि चोष्णा पाके वातविनाशिन्यनी ॥
तथैव घृतपकापि चक्षुष्या रक्तपित्तहृत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
(अस्या गुणान्तरं यथा,—

“पूरिकाघृतपूरस्तु त्रिदोषशमनं परम् ।
वृष्यं संवृंह्यं खादु क्षतचयनिवारणम् ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने द्वादशेऽध्याये ॥
पूरितं, चि, (पूर्यते स्मृति । पृ पूरि वा + क्तः ।
“वा दान्तशान्तपूर्येति ।” ७ । २ । २७ । इति
पद्मे इट् ।) कृतपूरणम् । तत्पर्यायः । पूर्यम्
२ । इत्यमरः । ३ । १ । ६८ ॥ गुणितश्च ॥

पूरुषः, पुं, (पुरति अग्रे गच्छतीति । पुर + “पुरः
कुशन् ।” उणा० ४ । ७४ । इति कुशन् । “अन्येषा-
मपि दृश्यते ।” ६ । ३ । १३७ । इति निपातनात्
दीर्घः ।) पुरुषः । पुमान् । इत्यमरः । २ । ६ । ११ ॥

अथ पूरुषलक्षणम् ।
“पञ्चदीर्घं चतुर्दशं पञ्चस्रस्यं षड्भुजम् ।
सप्तरक्तं त्रिगम्भीरं त्रिविशालं प्रशस्यते ॥
बाहुनेचदयं कुचिद्वौ तु नासा तथैव च ।
स्तनयोरन्तरश्चैव पञ्चदीर्घं प्रशस्यते ॥
ग्रीवाथ कर्णौ पृष्ठश्च ह्रस्वे जङ्घे सुपूजिते ।
चत्वारि यस्य ह्रस्वानि पूजां प्राप्नोति नित्यशः ॥
रुद्धाण्यङ्गुलिपर्वाणि दन्तकेशनखत्वचम् ।
पञ्च स्रस्त्राणि येषां हि ते नरा दीर्घजीविनः ॥
नासा नेत्रश्च दन्ताश्च ललाटश्च शिरस्तथा ।
हृदयश्चैव विज्ञेयसुमनसं षट् प्रशस्यते ॥
पाणिपादतलौ रक्तौ नेत्रान्तरनखानि च ।
तालुकोऽधरजिह्वा च सप्तरक्तं प्रशस्यते ॥
खरो बुद्धिश्च नाभिश्च त्रिगम्भीरसुदाहृतम् ।
उरः शिरो ललाटश्च त्रिविस्तीर्णं प्रशस्यते ॥ * ॥

कटिर्विशाला बहुपुत्रभागी
विशालहस्तो नरपुङ्गवः स्यात् ।
उरौ विशालं धनधान्यभागी
शिरो विशालं नरपूजितः स्यात् ॥

न श्रीस्थजति रक्ताच्च नार्धः कनकपिङ्गलम् ।
दीर्घबाहुं न चैश्वर्यं न मांसोपचितं सकम् ॥
कदाचिद्वसुरो मूर्खः कदाचिन्नोमशः सुखी ।
कदाचित्तुन्दिलो दुःखी कदाचिच्चक्षला सती ॥
नेत्रस्त्रेहेन सौभाग्यं दन्तस्त्रेहेन भोजनम् ।
हस्तस्त्रेहेन चैश्वर्यं पादस्त्रेहेन वाहनम् ॥
अकर्मकठिनौ हस्तौ पादावध्वनि कोमलौ ।
यस्य पाणितलौ रक्तौ तस्य राज्यं विनिर्दिशेत् ॥
दीर्घलिङ्गेन दारिद्र्यं स्थूललिङ्गेन निर्धनः ।
क्षुण्णलिङ्गेन सौभाग्यं दृक्खलिङ्गेन भूपतिः ॥
रेखाभिर्बहुभिर्दुःखं खल्पाभिर्धनहीनता ।
रक्ताभिः श्रियमाप्नोति कृष्णाभिर्लोकपूजितः ॥
अङ्गुष्ठोदरमध्ये तु यवो यस्य विराजितः ।
उन्नतं भोजनं तस्य शतं जीवति मानवः ॥
अङ्गुष्ठं कुलिशं कृचं यस्य पाणितले भवेत् ।
ऐश्वर्यं विनिर्दिष्टमशीत्यायुर्भवेद्ब्रुवम् ॥
धनुर्यस्य भवेत् पाणौ पङ्कजं वायु तोरणम् ।
तस्यैश्वर्यं राज्यं अशीत्यायुर्भवेद्ब्रुवम् ॥
कनिष्ठार्जुनीं यावत् रेखा भवति चाक्षता ।
विंशत्यब्दधिकशतं नरा जीवन्त्यनामयाः ॥
कनिष्ठमध्यमां यावत् रेखा भवति चाक्षता ।
शताब्दं वायु वाष्पौतिर्नरो जीवेन्न संशयः ॥
कनिष्ठानामिकायाश्चेत् रेखा भवति चाक्षता ।
षष्टिं पञ्चाशदब्दं वा नरा जीवन्त्यसंशयम् ॥
रेखायां भिद्यते रेखा खल्पायुश्च भवेन्नरः ।
कनिष्ठायां स्थिता रेखा संख्या यावतिका स्मृता ।
तावती पुरुवाणान् नारी भवति निश्चितम् ॥
करमध्यगता रेखा ब्रुवा ऊर्ध्वं भवेद्दयि ।
वृषो वा वृषतुल्यो वा चिरं ख्यातोऽर्थवान् ॥
भवेत् ॥

मत्स्यपुच्छप्रकीर्णं विद्यावित्तसमन्वितः ।
पितामहस्य वा किञ्चित् धनं लभते भ्रुवम् ॥
मध्यमायां यदि यवा दृश्यन्तेऽत्यन्तशोभनाः ।
तदान्यसंचितं वित्तं प्राप्नोत्यङ्गुष्ठके यवे ॥
यस्याथ चक्रमङ्गुष्ठे यवादूर्ध्वं दृश्यते ।
तदा वै पामरादीनामन्वितं धनमाप्नुयात् ॥
तर्ज्यामथ चक्रम् मित्रद्वारा धनं लभेत् ।
तेनैव विपरीतन्तु अयो भवति निश्चितम् ॥
मध्यमायां स्थिते चक्रे देवद्वारा धनं लभेत् ।
तेनैव विपरीतन्तु अयो भवति निश्चितम् ॥
अनामायां भवेत् चक्र सर्वद्वारा भवेद्भनम् ।
तेनैव विपरीतन्तु अयो भवति निश्चितम् ॥
कनिष्ठायां भवेच्चक्रं बाणिक्येन धनं भवेत् ।
तेनैव विपरीतन्तु अयो भवति निश्चितम् ॥
ललाटे दृश्यते यस्य चक्ररेखाचतुष्टयम् ।
अशीत्यायुः समाप्नोति पञ्चरेखाः शतं समाः ॥
यस्योन्नतं ललाटं ताम्रकण्ठं दृश्यते ।
रेखाहीनश्च कक्षश्च स चोन्नतो मर्ही भवेत् ॥
यस्य जिह्वा भवेद्दीर्घा नासायं लेपि सर्वदा ।
भोगी भवति निर्वाणः पृथ्वीं भ्रमति सर्वदा ॥
दन्ताश्च विरला यस्य नीचवक्त्रोऽकर्मकृत् ।
प्रगल्भो दन्तुरः सत्यं वेदान्तपारगो भवेत् ॥

प्रकारान्तरम् ।

“दन्ताश्च विरला यस्य गण्डे कूपोऽपि जायते ।
परस्त्रीरमणो नित्यं परवित्तेन वित्तवान् ॥
दीर्घलिङ्गे च सौभाग्यं स्खललिङ्गे वृषो भवेत् ।
वक्रास्यकठिनैर्लिङ्गैः प्रमाणाभिर्गतः सदा ॥
रमते च सदा दास्यां निर्धनो भवति भ्रुवम् ।
क्षुण्णलिङ्गेन स्खलेण रक्तवर्णेन भूपतिः ।
बहुस्त्रीरमणो नित्यं नारीणां वल्लभो भवेत् ॥
क्षुण्णलिङ्गेन रक्तेन लभते चोत्तमाङ्गनाम् ।
राज्यं सुखं दद्याद्वाः कन्यकायाः पतिर्भवेत् ॥
यस्य पादतले पद्मं चक्रं वाप्यथ तोरणम् ।
अङ्गुष्ठं कुलिशं वापि स राजा भवति भ्रुवम् ॥
क्षुण्णनिर्लोमशा ये स्युः केकराक्षाः कुचेलकाः ।
कातरा बालजिह्वाश्च ते दरिद्रा न संशयः ।
कपिला मलिनाङ्गाश्च दृक्खस्त्रेहे वृद्धदंष्ट्राः ॥
क्षुण्णतिदीर्घा मनुजान्ते दरिद्रा न संशयः ।
चिबुकं श्मश्रुशून्या ये निर्लोमहृदयाश्च ये ।
ते धर्ता नैव सन्देहः समुद्रवचनं यथा ॥
स्त्र्यसुखा भग्नपृष्ठाः कृष्णदन्ताः कुचेलकाः ।
वक्रनासा वज्रनासास्ते नरा दुष्टमानसाः ॥
दयालवश्च दातारो रूपवन्तो जितेन्द्रियाः ।
परोपकारिणश्चैव तेऽपूर्वा मानवाः स्मृताः ॥”

इति सामुद्रिके पुरुषलक्षणम् ॥ * ॥

दानवीरदयावीरयुद्धवीरसत्यवीरसंज्ञकपुरुष-
लक्षणं पुरुषपरीक्षायां द्रष्टव्यम् ॥

पूर्णः, त्रि, (पूर्णं स्मृति । पृ पूरि वा + क्तः ।
“वा दान्तशान्तपूर्णदन्तस्य च्छेन्नश्रुताः ।” ७ ।
२ । २७ । इति इडभाषो निपात्यते च ।)
पूरितः । सकलः । इत्यमरः । ३ । ३ । ६८ ॥

(यथा, पञ्चदश्याम् । ७ । ७७ ।
“तदर्थस्य च पारोक्ष्यं यदेवं किं ततः श्रद्धा ।
पूर्णानन्देकरूपेण प्रत्यग्बोधोऽवतिष्ठते ॥”)
शक्तः । इति मेदिनी । ये, २२ ॥ स्त्रीयसुखेच्छा-
वदयः । इति गदाधरभट्टाचार्यः ॥ (प्रधायाः
पुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४७ ।
“सिंहः पूर्णश्च बह्वी च पूर्णायुश्च महायशः ॥”
नागभेदः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ५ ।
“कोटिशो मानसः पूर्णः शलः पालो हली-
मकः ॥”)

पूर्णकः, पुं, (पूर्ण + “संज्ञायां कन् ।” ५ । ३ ।
७५ । इति कन् ।) खण्डचूडपक्षी । इति मेदिनी ।
के, १२५ ॥ (देवयोनिविशेषः । यथा, महा-
भारते । ७ । ५५ । ४ ।

“नटनर्तकगन्धर्वैः पूर्णकैर्वर्द्धमानकैः ।
नित्योदयोगैश्च क्रीडिस्तत्र स्म परिहर्षिताः ॥”)

पूर्णकुम्भः, पुं, (सलिलादिभिः पूर्णः कुम्भः ।)
जलपूरितघटः । तत्पर्यायः । भद्रकुम्भः २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ३२ ॥ (यथा, मनुः । ११ ।
१८७ ।

“प्रायश्चित्तं तु चरिते पूर्णकुम्भमपां नव ।
तेनैव साहं प्राख्येयुः क्षात्वा पुण्ये जलाशये ॥”)
पूर्णकलसादिश्च । इति भरतः ॥ (अथिताङ्ग-

लिभ्यां हस्ताभ्यां परशिरसः पीडनं पूर्णकुम्भः ।
इति नीलकण्ठः ॥ यथा, महाभारते । २ ।
२३ । १४ ।

“बाहुपाशादिकं कृत्वा पादाहतशिरावभौ ।
उरोद्धत्तं ततश्चक्रे पूर्णकुम्भौ प्रयुज्य तौ ॥”)
पूर्णकोठा, स्त्री, (पूर्णं कोष्ठमस्याः ।) नागर-
मुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूर्णपात्रं, स्त्री, (पूर्णं च तत् पात्रं चेति नित्यकर्म-
धारयः ।) वस्तुपूर्णपात्रम् । वर्द्धापकः । इति
मेदिनी । रे, २८४ ॥ उत्सवकाले हर्षात्
गृहीतवस्त्रालङ्कारादि । तत्पर्यायः । पूर्णा-
लकम् २ । यथा,—

“हर्षादुत्सवकाले यदलङ्कारांशुकादिकम् ।
आकृष्य गृह्यते पूर्णपात्रं पूर्णालकश्च तत् ॥”
इति जटाधरः ॥

(यथा, अनर्घराघवे । ३ । ४५ ।
“शाम्भवं चापमारोप्य योऽस्नानानन्दयिष्यति ।
पूर्णपात्रमियं तस्मै मेधिली कल्पयिष्यति ॥”)

होमकर्मणि ब्रह्मदक्षिणा । यथा, गोभिलेनापि
दर्शादियागमभिधाय पूर्णपात्रौ दक्षिणा ब्रह्मणे
दद्यादित्युक्तम् । चान्तलेऽपि पुंस्त्वं ह्यन्वसम् ।
तस्य प्रमाणन्तु गृह्यसंग्रहे यज्ञपार्श्वपरिशिष्टयोः ।
अष्टमुष्टिर्भवेत् कुक्षिः कुक्षयोऽष्टौ च पुष्कलम् ।
पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते ॥
अत्र षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयमुष्टिमितं पूर्ण-
पात्रम् । असम्भवे तु हृन्दोगपरिशिष्टम् ।
यावता बहुभोक्तुस्तु तुष्टिः पूर्णेन जायते ।
नावराहमतः कुर्यात् पूर्णपात्रमिति स्थितिः ॥”
इति संस्कारतत्त्वम् ॥

पूर्णबीजः, पुं, (पूर्णं बीजं यस्य ।) बीजपूरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य बीजपूरश्च
ज्ञातव्या ॥)

पूर्णमा, स्त्री, (पूर्णं कलापूर्णचन्द्रं पूरणं वा
मातीति । मा + कः । टाप् । पूर्णिमा । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

पूर्णमासः, पुं, (पूर्णमासी-पूर्णमा साधनत्वेनाख्य-
स्थितिः । अच् ।) पौर्णमासयागः । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । २ । २ ।
१० । २ ।

“वे तिष्ठः सोमः पूर्णमासः साक्षादेव ब्रह्म-
वर्चसमवरुन्धे ॥”)

पूर्णमासो यजेति । पूर्णिमा । यथा, महा-
भारते । १२ । २६ । ११४ ।

“दर्शे च पूर्णमासे च चातुर्मास्ये पुनः पुनः ।
अयजद्वयमेधेन सहस्रं परिवत्सरान् ॥”)

पूर्णमासी, स्त्री, (पूर्णो मासश्चाज्जमासो यच्च ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) पूर्णिमा । इति शब्द-
माला ॥

पूर्णा, स्त्री, (पूर्ण + टाप् ।) पञ्चमी । दशमी ।
पूर्णिमा । अमावस्या । यथा,—

“नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः
जमात् ॥”

तत्र स्त्रीसंसर्गनिषेधो यथा,—

“पूर्णास्तु योषित् परिवर्जनीया ॥”

इति तिथितत्त्वम् ।

“गुरौ पूर्णा च संयुक्ता सिद्धियोगाः प्रकीर्त्तिताः ॥”

इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥

पूर्णांशकं, स्त्री, वाङ्मयनाम् । तत्पर्यायः । पूर्णपात्रम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः । पूर्णानकमपि पाठः ॥

पूर्णावतारः, पुं, (पूर्णः अवतारः ।) वृत्तिः ।

रामः । यथा,—

“पूर्णां वृत्तिं ह्येव रामश्च श्वेतद्वीपविराड्विभुः ।

परिपूर्णतमः क्षणो वैकुण्ठे गोलके खयम् ॥

वैकुण्ठे कमलाकान्तो रूपमेदश्चतुर्भुजः ।

गोलोके गोकुले राधाकान्तोऽर्थं हिमजः खयम् ॥

तस्यैव तेजो नित्यं चिन्तां कुर्वन्ति योगिनः ।

भक्ताः पादाम्बुजं तेजः कुतस्तेजस्विना विना ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६ अध्यायः ॥

पूर्णिमा, स्त्री, नासाच्छिन्नीनामकपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पूर्णिमा, स्त्री, (पूर्णिः पूरणम् । पूर्णिं मिमीते इति ।

मा + कः । टाप् ।) पञ्चदशी तिथिः । तत्पर्यायः । पौर्णमासी २ । निशाकरे कलाह्नीने

सा अनुमतिः ३ पूर्णे निशाकरे सा राका ४ ।

इत्यमरः ॥ ११४७-८ ॥ पित्रा ५ चान्द्री ६ पूर्ण-

मासी ७ अनन्ता ८ चन्द्रमाता ९ निरञ्जना १० ।

इति वाचस्पतिः ॥ पूर्णिमा ११ । इति हज्ज-

चन्द्रः ॥ ज्योतिषी १२ इन्द्रमती १३ सिता १४ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ सा द्विविधा । यथा,—

“राका चानुमती चैव द्विविधा पूर्णिमा मता ।

पूर्वोदितकलाह्नीने पौर्णमास्या निशाकरे ।

पूर्णिमानुमती ज्ञेया पञ्चास्तमितभास्करे ॥

यस्यात्तामनुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सद्यः ।

तस्मादनुमतौ नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ॥

यदा चास्तमिते सूर्ये पूर्णचन्द्रस्य चोदमः ।

युगपत् सोत्तरा रागात्तदानुमतिपूर्णिमा ॥

राकान्तामनुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सद्यः ।

रञ्जनाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयोऽब्रुवन् ॥”

इति देवीपुराणम् ॥ ॥

सा चन्द्रस्य तिथिः । यथा,—

“तस्य ब्रह्मा ददौ प्रीतिः पौर्णमासी तिथिं

प्रभुः ।

तस्यामुपोषयेद्राजंस्तमर्थं प्रतिपादयेत् ॥

न चात्राहारश्च भवेत्तस्य ज्ञानं प्रयच्छति ।

कान्तिं पुष्टिश्च राजेन्द्र ! धनं धान्यश्च केवलम् ॥”

इति वराहपुराणे सोमोत्पत्तिरहस्यम् ॥ ॥

तस्यां जातफलम् ।

“कन्दर्पतुल्यो युवतीप्रियश्च

न्यायाप्रवित्तः सततं सङ्घर्षः ।

शूरो बली शास्त्रविचारदक्ष-

श्चेत् पूर्णिमा जन्मनि यस्य जन्तोः ॥”

इति कीर्त्तौप्रदीपः ॥ ॥

सा चतुर्दशीयुक्ता यास्या युग्मात् । यमः ।

“पक्षान्ते स्रोतसि स्नायात्तेन नायाति मत्-

पुरम् ॥”

विष्णुः ।

“दृश्यते सहितौ यस्यां दिवि चन्द्रदृश्यते ।

पौर्णमासी तु महती ज्ञेया संवत्सरे तु सा ॥

तस्यां स्नानोपवासाभ्यामचयं परिकीर्त्तितम् ॥”

सहितौ भाससंज्ञाविशेषनिमित्तकत्तिकादि-

नक्षत्रगतौ । महाकार्तिक्यादिदर्शनात् । तथा

च राजमार्गश्चे ।

“भाससंज्ञे यदा ऋते चन्द्रः संपूर्णमण्डलः ।

गुरुणा याति संयोगं सा तिथिर्महती स्मृता ॥”

स्कान्दमातुल्योः ।

“पौर्णमासीषु चैतासु भाससंज्ञितासु च ।

एतासां स्नानदानाभ्यां फलं दशगुणं स्मृतम् ॥”

वैशाखीमधिकृत्य यमः ।

“गौरान् वा यदि वा कृष्णांस्तिलान् चैत्रेण

संयुतान् ।

प्रीयतां धर्मराजेति पितृन्देवांश्च तर्पयेत् ॥

यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।

अब्दयुतश्च तिष्ठेच्च स्वर्गलोके न संशयः ॥” ॥

ब्रह्मपुराणे ।

“महाज्येष्ठान्तु यः पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।

विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं गङ्गास्नानमृणात् ॥” ॥

ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।

पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्येष्ठौ प्रकीर्त्तिता ॥”

अनुराधास्थगुरावपि ।

“ऐन्द्रे मैत्रे यदा जीवस्तत्पञ्चदशके रविः ।

पूर्णिमा शुक्रचन्द्रेण महाज्येष्ठौ प्रकीर्त्तिता ॥”

अनुराधास्थचन्द्रेऽपि । यात्रभूतिः ।

“ऐन्द्रे चैव त्वया मैत्रे गुरुचन्द्रौ यदा स्थितौ ।

पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठौ प्रकीर्त्तिता ॥”

राजमार्गश्चे ।

“ज्येष्ठे संवत्सरे चैव ज्येष्ठमासस्य पूर्णिमा ।

ज्येष्ठमेन समायुक्ता महाज्येष्ठौ प्रकीर्त्तिता ॥”

ज्येष्ठसंवत्सरश्च ।

“ज्येष्ठान्तुलोपगे जीवे वर्षं स्याच्छुद्धदेवतम् ॥”

इति विष्णुधर्मोत्तरोक्तो याज्ञः । संवत्सरोऽत्र

वत्सरो बोध्यः । न तु संवत्सरादिपञ्चकान्तर्गत-

वर्षविशेषः । ज्येष्ठ इति विशेषणस्य वैयर्थ्या-

पत्तेः । संवत्सरे यदि स्थान्ति पाठः काल्य-

निकः । प्रपञ्चस्तु मलमासवत्सरोऽनुसन्धेयः ॥ ॥

विष्णुधर्मोत्तरब्रह्मपुराणयोः ।

“मासि ज्येष्ठे तु संप्राप्ते नक्षत्रे शुक्रदेवते ।

पौर्णमास्यां तदा स्नानं सर्वपापं हरेद्भिजाः ॥

तस्मिन् काले तु ये मर्त्याः पश्यन्ति पुरुषोत्तमम् ।

बलभद्रं सुभद्राश्च ते यान्ति पदमयम् ॥”

स्कन्दपुराणे ।

“ज्येष्ठामहर्षावतीर्णस्तत्पुण्यं जन्मवासरम् ।

तस्यां मे स्नपनं कुर्यान्महास्नानविधानतः ॥

ज्येष्ठां प्रातःस्नानकाले ब्रह्मणा सहितश्च माम् ।

रामं सुभद्रां संज्ञाय मम लोकमवाप्नुयात् ॥”

विष्णुधर्मोत्तरे ।

“पौर्णमासी तथा माघी श्रावणी च नरोत्तमाः ।

पौष्टपद्यामतीतार्था तथा कृष्णा त्रयोदशी ॥

एतांस्तु आङ्ककालान् वै नित्यानाह प्रजा-

पतिः ॥”

तत्र पूर्वदिने सङ्गवलाभे रौहिण्यलाभे वा पर-

दिने सङ्गवलाभे पूर्वदिने आङ्कम् ।

“कृष्णपक्षस्य पूर्वार्द्धे आङ्कं कुर्याद्विचक्षणः ।

कृष्णपक्षापराद्धौ तु रौहिण्यन्तु न लङ्घयेत् ॥”

इति वायुपुराणवचनात् ॥

उभयदिने सङ्गवलाभे परदिने ।

“शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः ॥”

इति विष्णुधर्मोत्तरात् ॥

एवमक्षयतृतीयादावपि ॥ ॥ आषाढकार्तिक-

माघपौर्णमासीषु दानमावश्यकम् । तथा चायो-

ध्याकाळे भरतशपथे ।

“आषाढौ कार्तिकौ माघौ तिथयः पुण्यसम्भवाः ।

अप्रदानवतो यान्तु यस्यार्थोऽनुमतो गतः ॥”

अप्रदानवतो दानरहितस्यैतास्तिथयो यान्तु

आर्थः श्रीरामचन्द्रो गतो यस्यानुमतः इत्य-

न्वयः । उत्तरवाक्ये यच्छब्दात् तच्छब्दापेक्षा ॥

अथ कोजागरकृतम् । कल्पतरौ ब्रह्मपुराणम् ।

“आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां निकुम्भो बालुका-

र्णवात् ।

आयाति सेनया सार्द्धं कृत्वा युद्धं सुदारुणम् ॥

तस्मात्तत्र नरेर्मागः स्वगेहस्य समीपतः ।

शोधितयाः प्रयत्नेन भूषितयाश्च भूषणैः ॥

पुण्यार्घ्यफलमूलात्सर्वपप्रकरेस्तथा ।

वैष्णवानि भूषितयानि नानावर्णैर्विशेषतः ॥

सुस्नातेरनुलिप्तैश्च नरेर्भायं सवान्धवैः ।

दिवा तत्र न भोक्तव्यं मनुष्यैश्च विवेकिभिः ॥

स्त्रीबालदृष्टुं शक्यं भोक्तव्यं पूजितैः सुरैः ॥”

पूजितैः सुरैरिति विशेषणं तृतीया । तेन पूजित-

सुरैरित्यर्थः ।

“पूण्याश्च सफलैः पत्रैस्तथा द्वारोर्द्धभित्तयः ।

द्वारोपान्ते सुदीप्तस्तु संपूज्यो हयवाहनः ॥

यवाक्षतदृष्टोपेतैस्तुल्यैश्च सुतर्पितः ।

संपूजितयः पूज्यैश्च पयसा पायसेन च ॥

रुद्रः सभायः स्कन्दश्च तदा नन्दीश्वरो सुनिः ।

गोमङ्गिः सुरभिः पूज्या ह्यागवद्भिर्हुताशनः ॥

उरभ्वद्भिर्वरुणो गजवद्भिर्विनायकः ।

पूज्यः साश्वश्च रेवन्तो यथाविभवविस्तरैः ॥

ततः पूज्यो निकुम्भोऽपि समाधेस्तिलतुल्यैः ।

सुगन्धिभिर्घृतोपेतैः क्षुद्रादौश्च भूरिभिः ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु भोक्तव्यं मांसवर्जितम् ।

वह्निपार्श्वगतैर्नद्या दृष्ट्वा क्रीडाः पृथग्विधाः ॥”

ततश्च द्वारोर्द्धभित्तिहयवाहनपूज्यैश्च सभायैश्च रु-

स्कन्दनन्दीश्वरसुनयः सर्वैरेव पूज्याः । द्वारोर्द्ध-

भित्तिशब्दोऽत्र बहुवचनान्तः । नन्दीश्वरसुनि-

रेकः । गोमता सुरभिः । ह्यागवता हुताशनः ।

मेघवता वरुणः । हस्तिभता विनायकः । अश्व-

वता रेवन्तः । सर्वैरेव निजुम्भः पूज्यः । महा-
र्षवे लिङ्गपुराणम् ।

“आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेष्वाग्रणं निशि ।
कौमुदी सा समाख्याता कार्या लोकविभूतये ॥
कौमुदीं पूजयेत्तस्मिन्मन्त्रैरावतस्थितम् ।
सुगन्धिनिशि सद्वेशो अक्षैर्जागरणश्चरेत् ॥”

तथा,—

“निशीथे वरदा लक्ष्मीः को जागर्त्ततिभाषिणी ।
तस्मै वित्तं प्रयच्छामि अक्षैः क्रीडं करोति यः ।
नारिकेलैश्चिपिटकैः पितृन् देवान् समर्चयेत् ।
बन्धून् प्रीयतेन स्वयं तदग्रतो भवेत् ॥”

अत्र निशीति निशीथ इति चाभिधानाद्वाचि-
क्यमित्यम् ।

“ततः प्रदोषयापिनो ग्राह्या तिथिर्नक्षत्रते सदा ।
प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं षटिकाह्वयमिष्यते ॥”

इति संवत्सरप्रदीपधृतवत्सवचनात् ॥

यद्दिने प्रदोषनिशीथोभययापिनौ पौर्णमासी
तद्दिने कोजागरकृतम् । उभययापनुरोधात् ।
यदा तु पूर्वदिने निशीथयाप्तिः परदिने प्रदोष-
याप्तिस्तदा परेदुस्तत्कृतम् । प्रधानपूजाकाल-
यापनुरोधात् । यदा पूर्वदुर्निशीथयाप्तिः
परेदुर्न प्रदोषयाप्तिस्तदा सुतरां पूर्वदुस्तत्-
कृतम् ।

“अहःसु तिथयः पुण्याः कर्माहुष्ठानतो दिवा ।
नक्तादिब्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते ॥”

इति वचनात् ॥

वर्जयेदित्युक्तौ मतस्य सत्ते ।

“महालक्ष्म्यास्तु तुलसीं भ्रिष्टिकां काञ्चन-
न्तथा ॥”

लक्ष्मीध्यानमादित्यपुराणे ।

“पाशाक्षमालिकाम्बोजहृदिभिर्याम्यसौन्दर्योः ।
पद्मासनस्यां ध्यायेच्च श्रियं जैलोक्यमातरम् ॥
गौरवर्णां सुरुपाञ्च सर्वलङ्कारभूषिताम् ।
रौक्मपद्मव्यग्रकरां वरदां दक्षिणेन तु ॥”

पाशेति । दक्षिणे पाशाक्षमालाभ्यां वामे पद्मा-
कुशाभ्यां भूषितां वामकरे हेमपद्मं दक्षिणकरे
वरं दधतीत्यर्थः । ततः पादादिभिः संपूज्य,—
“ॐ नमस्ते सर्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये ।
या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भव्यात् त्वदर्चनात् ॥”

इत्यनेन पुण्याञ्जलिचयं दत्त्वा प्रणमेत् ॥

इन्द्रध्यानमादित्यपुराणे ।

“चतुर्दन्तगजाच्छ्रो वचपाणिः पुरन्दरः ।
शचीपतिश्च ध्यातव्यो नानाभरणभूषितः ॥”

पादादिभिः संपूज्य,—

“ॐ विचित्रैरावतस्थाय शश्वत्कुलिशपाणये ।
पौलोम्यालिङ्गिताङ्गाय सहस्राक्षाय ते नमः ॥”
इति पुण्याञ्जलिचयं दत्त्वा प्रणमेत् । ततः कुवेरः
संपूज्यः । इति रुद्रधरः ॥ तं पादादिभिः
संपूज्य,—

“ॐ धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधिपाय च ।
भवन्तु त्वत्प्रसादात् धनधान्यादिसम्यदः ॥”

इति प्रणमेत् ॥

अत्र प्रदोषे सर्वेषां पूजेति रुद्रधरप्रभृतयः ॥ न
च निजुम्भपर्यन्तानां पूर्वाह्ण एव पूजनं निरप-
वादमिति वाच्यम् । दिवा तत्र न भोक्तव्यं
इत्युपक्रम्य पूज्याश्च सफलैः पत्रैरित्यादिना
विशिष्य पूजामभिधाय भोक्तव्यमित्यभिधानात्
रात्रावेव पूजाभोजने अवगम्यते । अतएवा-
शक्तानामेव भोक्तव्यं पूजितैः सुरैरित्यनेन
विशिष्य दिवा पूजाभोजने विहिते ॥ * ॥
योगिनीतन्त्रे ।

“विरिञ्चेस्तु गृहे ऽर्कां घण्टां लक्ष्मीगृहे लजेत् ।
सर्ववादमयीं घण्टां वाद्याभावे तु वादयेत् ॥” * ॥
लक्ष्मीवाक्यम् ।

“प्रकीर्णभाङ्गामनवेक्ष्य कारिणीं
सदा च भर्तुः प्रतिकूलवादिनीम् ।

परस्य वेष्माभिरतामलङ्घ्या-

मेवंविधां स्त्रीं परिवर्जयामि ॥”

मार्कण्डेयः ।

“शिरः सपुण्यं चरणौ सुपूजितौ

वराङ्गनासेवनमस्त्यभोजनम् ।

अनमशाधित्वमपर्वमेधुनं

चिरप्रनष्टां श्रियमानयन्ति षट् ॥

मारुवास्थि गृहे यत्र अहोरात्रं तिष्ठति ।

तत्रालक्ष्मि ! तवावासस्थान्येषाञ्च रक्षसाम् ॥

रूपदात्रादिकं यत्र पदाकर्षेत्तथासनम् ॥”

हरिवंशे ।

“यत्र स्त्रीः श्रीः स्थिता तत्र यत्र श्रीस्तत्र सम्मतिः ।
सम्मतिर्ज्ञेयस्तथा श्रीश्च नित्यं लक्ष्णे महात्मनि ॥”

मत्स्यपुराणे ।

“स्थिरो हि यो हि पुरुषः स्थिरश्रीरेव जायते ।
रक्षितुं नैव शक्नोति चपलश्चपलां श्रियम् ॥”

तथा,—

“अवश्यमुद्योगवतां श्रीरपारा भवेत् सदा ।
ब्रह्मप्रोक्ताहिता देवा ममस्तुः पुनरनुधिम् ॥”

लल्लकौमुद्याम् ।

“नारिकेलोदकं पीत्वा अक्षैर्जागरणं निशि ।
तस्मै वित्तं प्रयच्छामि को जागर्त्तति महीतये ॥”
अक्षक्रीडायां यासयुधिष्ठिरसंवादः प्रचरति ।
तत्क्रीडां चतुरङ्गशब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥ वैष्णवा-
न्ते स्कन्दपुराणम् ।

“पौष्पान् समतीतायां यावद्भवति पूर्णिमा ।
माघमासस्य देवेन्द्र ! पूजा विष्णोर्विधीयते ॥”

इति । पौर्णमास्यन्तमाससुपक्रम्य ।

“पितॄणां देवतानाञ्च मूलकं नैव दापयेत् ।

ददन्नरकमाप्नोति सुक्रीत ब्राह्मणो यदि ॥

ब्राह्मणो मूलकं मुक्ता चरेच्छान्नायणव्रतम् ।

अन्यथा नरकं याति क्षत्रो विट् शूद्र एव च ॥

वरं भक्ष्यमभक्ष्यश्च पिबेद्वा गृहीतश्च यत् ।

वर्जनीयं प्रयत्नेन मूलकं मदिरासमम् ॥” * ॥

फाल्गुने दोलायात्रासाह तीर्थचिन्तामयी ब्रह्म-
पुराणम् ।

“नरो दोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं पुरुषोत्तमम् ।
फाल्गुन्यां संयतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत् ॥”

स्कन्दपुराणीयपुरुषोत्तममाहात्म्ये जनत्रिंशा-
ध्याये ।

“फाल्गुन्यां क्रीडनं कुर्यात् दोलायां मम
भूमिप ॥”

इति तिथितत्त्वम् ॥ * ॥

तस्याः पर्वत्वं पर्वशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पूर्तं, स्त्री, (पृ + पालने + भावे क्तः । “न ध्यास्या-
पृच्छिर्म्मदाम् ॥” ८ । २ । ५७ । इति निष्ठा-
तस्य न नत्वम् ।) पालनम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (पिपर्ति पालयत्यनेन जीवानिति ।
पृ + करणे क्तः ।) खातादिकर्म । इत्यमरः । २ ।
७ । २८ ॥ आदिना देवकुल्यादि । तदुक्तम् ।

“पुष्करिण्यः सभा वापी देवतायतनानि च ।
आशमश्च विशेषेण पूर्तं कर्म विनिर्दिष्टम् ॥”

इति भरतः ॥

तत्करणफलम् ।

“इष्टापूर्तं द्विजातीनां प्रथमं धर्मसाधनम् ।
इष्टेन लभते स्वर्गं पूर्तं मोक्षश्च विन्दति ॥

वापीकूपतडागानि देवतायतनानि च ।

पतितान्युद्धरेद्दयस्तु स पूर्तफलमश्नुते ॥”

इति वराहपुराणम् ॥ * ॥

वापीत्यादीनां पूर्तत्वाभिधानात् श्रद्धस्याधिकार-
माह जातुकर्णः ।

“वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च ।

अन्नप्रदानमारामाः पूर्तमित्यभिधीयते ॥

अहोपरागे यद्दानं पूर्तमित्यभिधीयते ।

इष्टापूर्तं द्विजातीनां धर्मः सामान्य उच्यते ।

अधिकारी भवेत् शूद्रः पूर्तं धर्मे न वैदिके ॥”
वैदिके वेदाध्ययनसाध्ये अग्निहोत्रादाविति रत्ना-
करः ॥ एवं स्त्रीणामपि पूर्ताधिकारः । यथा

नारीत्यनुक्तौ दृष्टव्यः ।

“पितृगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वकीयमातुलान् ।
पूजयेत् कथपूर्ताभ्यां दृष्टानायातिथीन् स्त्रियः ॥”

इति जलाशयतत्त्वम् ॥

(पूर्तं खातादिकर्म अङ्गत्वेनास्त्यस्येति । अच् ।
धर्मविशेषे, पुं । यथा, मार्कण्डेये । १३ । १५ ।
“यतस्ते विसृखा यान्ति निश्चस्य गृहमेधिनः ।
तस्मादिच्छिष्टं पूर्तश्च धर्मो द्वावपि नश्यतः ॥”)

पूर्तः, त्रि, (पृ + कर्मणि क्तः ।) पूरितः । क्षन्तः ।
इति विश्वः ॥ (यथा, भागवते । १२ । ४ । ३१ ।

“येऽथैवेराज्ययशोऽवबोध-

वीर्यश्रिया पूर्तमहं प्रपद्ये ॥”)

पूर्तिः, स्त्री, पूरणम् । पृथतोभावे क्तः । इति
याकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । १३ । ६ ।

“विश्वामिर्गोभिरभि पूर्तिमश्यां

मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥”)

पूर्व, क निकेतने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
पर-निमन्त्रणे सक-निवासे अक-सेट् ।)

वृष्टस्वरी । निकेतनमिह निमन्त्रणं निवासी वा ।
क, पूर्वयति द्विजान् भोक्तुं गृही । पूर्वयति
तीर्थेषु साधुः । इति दुर्गादासः ॥ वर्यवाक्नो-
ऽयम् ॥

पूर्व(वे)ः, त्रि, (पूर्व निमन्त्रणे निवासे वा + अच् ।) प्रथमः । (यथा, कुमारः । १ । ५२ ।
“यदेव पूर्वं जनने शरीरं
सा दक्षरोषात् सुदती ससर्ज ।
तदा प्रभृतेव विमुक्तसङ्गः
पतिः पशूनामपरिग्रहोऽभूत् ॥”
यथाच मनुः । २ । १८४ ।
“गुरोः कुले न भिद्येत न ज्ञातिकुलवन्धु ।
अलामे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ॥”
आदिः । (यथा, मनुः । २ । ७४ ।
“ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।
सवत्यनोक्तं पूर्वं पुरस्ताच्च विशीर्यति ॥”
प्राग्दिग्-देशकालाः । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनुः । ५ । ६२ ।
“दक्षिणेन गतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ।
पश्चिमोत्तरपूर्वेस्तु यथायोगं ह्यजन्तः ॥”
समग्रम् । इति तट्टीकायां खामी ॥ अग्रः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, मनुः । २ । ५० ।
“त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रष्टव्यात्ततो मुखम् ।
खानि चैव सुश्रेष्ठिरात्मानं शिर एव च ॥”
पूर्वगङ्गा, स्त्री, (पूर्वा चासौ गङ्गा चेति ।)
नर्मदागदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥
पूर्वजः, पुं, (पूर्वं जायते इति । पूर्व + जन + डः ।)
व्युत्पत्ता । इत्यमरः । २ । १४३ ॥ (पूर्वकालोत्-
पत्ते, त्रि । यथा, महाभारते । १ । १०५ । २६ ।
“तामङ्गिः परिषिष्यासीं महर्षिरभिवाद्य च ।
मातरं पूर्वजः पुत्रो यासौ वचनमब्रवीत् ॥”
पूर्वजाः, पुं, (पूर्वं पूर्वस्मिन् काले जायन्ते इति ।
जन + डः ।) दिव्यपितृगणः । तत्पर्यायः ।
पितरः २ चन्द्रगोलस्थाः ३ न्यस्तशस्त्राः ४
खधाभुजः ५ कथवालादयः ६ । बहुवचनान्तो-
ऽयम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पूर्वजा, स्त्री, (पूर्वं जायते इति । जन + डः ।
टाप् ।) अग्रजा । व्युत्पत्ता भगिनी । पूर्वज
इत्यमरदर्शनात् ॥
पूर्वजिनः, पुं, (पूर्वं जिनः ।) अतीतजिनविशेषः ।
तत्पर्यायः । मञ्जुश्रीः २ ज्ञानदर्पणः ३ मञ्जुभद्रः
४ मञ्जुघोषः ५ कुमारः ६ अष्टारचक्रवान् ७
स्थिरचक्रः ८ वज्रधरः ९ प्रज्ञाकायः १० आदि-
राट् ११ नीलोत्पलौ १२ महाराजः १३
नीलः १४ शाहूँलवाहनः १५ धियाम्यतिः १६
खड्गौ १७ दण्डौ १८ विभूषणः १९ बालव्रतः २०
पञ्चवीरः २१ सिंहकेलिः २२ शिखाधरः २३
वागीश्वरः २४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पूर्वदिक्, स्त्री, (पूर्वा दिक् ।) प्राची दिक् ।
यस्यान्दिशि सूर्य उदेति । तदधिपतिरिन्द्रः ।
तस्याः पर्यायादिः पूर्वाशब्दे द्रष्टव्यः ॥
पूर्वदिक्पतिः, पुं, (पूर्वदिशः पतिरधिपतिः ।)
इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८७ ॥
पूर्वदेवः, पुं, (पूर्वश्चासौ देवस्तेति । यद्वा, पूर्वं देव
इति सुप्तपेति समासः ।) असुरः । इत्यमरः ।
१ । १२२ ॥ (नरनारायणाष्टमी । तत्र द्विवचना-

न्तोऽयम् । यथा महाभारते । ५ । ४६ । ५ ।
“तेषां मनश्च तेजसाप्याददानाविबौजसा ।
पूर्वदेवौ यतिक्रान्तौ नरनारायणाष्टमी ॥”
पूर्वदेशः, पुं, (पूर्वं देशः ।) प्राचीदिगवस्थित-
जनपदः । तत्पर्यायः । वर्तनः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ यथा,—
“प्राच्यां मागधशौगैश्च वारेन्नीगौडराट्काः ।
वर्द्धमानतमोलिप्रप्राग्व्योतिषोदयाद्रयः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
पूर्वपक्षः, पुं, (पूर्वं पक्षः ।) युक्तपक्षः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, मनुः । ३ । २७८ ।
“यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ॥”
शास्त्रीयप्रश्नः । सिद्धान्तविरहकोटिः । तत्-
पर्यायः । चोदम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
देशम् ३ फक्तिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, मार्कण्डेये । १ । ३ ।
“पूर्वपक्षोक्तिविद्वान्तपरिनिष्ठासमन्वितम् ॥”
अधिकरणवयवभेदो व्यवहारविशेषः । यथा,
याज्ञवल्क्यः । २ । १७ ।
“पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः ॥”
पूर्वपक्षपादः, पुं, (पूर्वपक्ष एव पादः ।) चतु-
ष्पादव्यवहारान्तर्गतः प्रथमः पादः । तस्य
संज्ञान्तरम् । भाषा २ प्रतिज्ञा ३ पक्षः ४ ।
इति मिताक्षरा ॥ तत्र दृष्टव्यः ।
“पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्विपादोत्तरः स्मृतः ।
क्रियापादस्तथा चान्यस्तुर्थो निर्ययः स्मृतः ॥
मिथ्योक्तौ च चतुष्पात् स्यात् प्रत्यवस्कन्दने तथा ।
प्राह्मण्ये च स विज्ञेयो द्विपात् संप्रतिपत्तिषु ॥”
यद्यपि संप्रतिपत्तावपि निर्णयोऽस्ति तथाप्युत्तर-
वादिनैव भाषार्थस्याङ्गीकृतत्वेन क्रियासाधो न
भवतीति द्विपादोक्ता ॥ * ॥
अथ भाषापादः । तत्र भाषास्वरूपमाहनुः
कात्यायनदृष्टव्यः ।
“प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् ।
निश्चितं लोकसिद्धञ्च पक्षं पक्षविदो विदुः ॥
स्वल्पाक्षरः प्रभूतार्थो निःसन्दिग्धो निराकुलः ।
विरोधिकारणैर्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधकः ॥
यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।
द्वयात्तत्पक्षसम्बद्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥”
प्रतिज्ञा साध्याभिधायिका वाक् । तस्या दोषैः
परस्परविरुद्धार्थपदादिभिस्तत्त्वम् । साध्यं
साधनार्थाभिमतार्थं पक्षं विदुः । अन्यथा
प्रतिज्ञादोषेण साध्यदोषः स्यात् । अतएवोक्तम् ।
“वचनस्य प्रतिज्ञात्वं तदर्थस्य च पक्षता ।
असङ्करेण वक्तव्ये व्यवहारेषु वादिभिः ॥”
वक्तव्ये पक्षप्रतिज्ञे पूर्वोक्ते । नारदेनापि ।
“सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा सप्तदाहता ।
तद्वागौ ज्ञीयते वादी तरंस्त्वासुत्तरो भवेत् ॥”
उत्तरो विजयी यद्यप्यन्यत्र साध्यं साध्यं तद्वि-
शिष्टधर्म्मो पक्ष इति भेदः । तथाप्यत्र वाक्-
प्रत्याख्यादिधर्म्मविशेषविशिष्टस्य पक्षतया
धर्म्मिणोऽधमर्णादेरेव साध्यत्वात् साध्यपक्षयोद-

भेदाभिधानम् । अतएव उपसंहारे च एवंविधः
पक्ष इति मिताक्षरायानु भाषा प्रतिज्ञापक्ष
इति नार्थान्तरमित्युक्तम् । भाषार्थतुक्ता भाषा-
स्वरूपप्रपञ्चमाह स्वल्पाक्षर इति । निराकुलः
पौष्पापर्थविपर्यासादिभूतः ।
“अत्र द्यूते च व्यवहारे च प्रव्रते यज्ञकर्मणि ।
यानि पश्यन्त्युदासीनाः कर्ता तानि न पश्यति ॥”
इति गृह्यसंग्रहवचनादुदासीनेभ्यो ज्ञात्वा शोध-
येत् । तच्छोधनमाह दृष्टव्यः ।
“न्यूनाधिकं पूर्वपक्षं तावद्वादी विशोध्यते ।
न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थो सम्बन्धिधौ ॥”
तल्लिखनप्रकारमाह आसः ।
“पाण्डुलेख्येन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् ।
जनाधिकं संप्रोध्य पश्चात् पत्रे निवेशयेत् ॥”
फलकं काष्ठदिपट्टकम् । कात्यायनः ।
“पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राह्मण्यकोऽथ लेखयेत् ।
पाण्डुलेख्येन फलके ततः पत्रेऽभिषेखयेत् ॥
शोधयेत् पूर्वपक्षम् यावन्तोत्तरदर्शनम् ।
उत्तरेणावरुहस्य निवृत्तिः शोधनं भवेत् ॥
अन्यदुक्तं लिखेद्योऽन्यदर्थिप्रत्यर्थिगोर्वचः ।
चौरवच्छासयेत्तनुं चाम्बिकः पृथिवीपतिः ॥”
स्वभावोक्तमन्त्रमिदम् । एतच्च स्वरविशेषादिना
सुज्ञेयम् । अतएव याज्ञवल्क्यः ।
“कलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः ।
भूतमप्यनुपयन्तं ज्ञीयते व्यवहारतः ॥”
भूतं तत्त्वार्थसम्बद्धम् । यदाह नारदः ।
“भूतं तत्त्वार्थं सम्बद्धं प्रमादाभिहितं कलम् ।
किन्तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्म्ममभिरक्षता ॥
मनुष्यचित्तवैचित्र्यात् परीक्षा साध्याधुता ।
सर्वैर्व्यववादेषु वाक्कृतेनावसीदति ॥
पशुस्त्रीभूतगणादाने शास्त्रोऽप्यर्थाज्ञ ज्ञीयते ॥”
सर्वेषु अर्थविवादेषु प्रमादाभिधानेऽपि नावसी-
दति । अत्रोदाहरणं पशुस्त्रीवादि । अर्थविवाद-
ग्रहणात्तन्मुक्तविवादेषु प्रमादाभिधाने प्रज्ञ-
तार्थाज्ञीयत इति गम्यते । यथाहमनेन शिरसि
पादेन ताडित इत्यभिधाय केवलं हस्तेन ताडित
इति वदन् न केवलं दण्डः पराजिबते च ।
तथा च त्वं शतं मह्यं ऋणं धारयसि मत्त ऋण-
त्वेन गृहीततावद्गणकत्वादित्यादि भाषाशरीरं
एतच्च संस्कृतदेशभाषाव्यतरेण यथावोधं वक्तव्यं
लेख्यं वा अर्खाणामपि वादिप्रतिवादित्वदर्श-
नात् । अतएवाध्यापनेऽपि तथोक्तम् । विष्णु-
धर्म्मोत्तरे ।
“संस्कृतेः प्राज्ञतैर्वाक्येभ्यः शिष्यमनुरूपतः ।
देशभाषादुपायाद्यैर्वोधयेत् स गुरुः स्मृतः ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
पूर्वपदं, स्त्री, (पूर्वं पदम् ।) परपदप्राग्वर्त्ति-
विभक्त्यन्तप्रकृतिः । यथा पूर्वपदात् संज्ञाया-
मगः । इति व्याकरणम् ॥
पूर्वपर्वतः, पुं, (पूर्वं पूर्वदिक्स्थः पर्वतः ।
इति निव्यकर्मधारयः ।) उदयाचलः । इत्य-
मरः । २ । ३ । २ ॥

पूर्वय

पूर्वफलगुनी, स्त्री, (पूर्वा फलगुनीति कर्मधारयः।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतिकादशमक्ष-
त्रम् । तत्तु खडाकृतितारकाद्वयात्मकम् ।
तस्याधिष्ठात्री देवता भगः । इति सुहृत्-
चिन्तामणिः ॥ अपि च ।

“दक्षिणोत्तरगते द्वितारके
योनिभे मिलति मस्तकोपरि ।

कीटतः स्फुटसरोरुहानने ।

निःसृता २६८ गजरसाक्षिलिप्तिकाः ॥”

द० ४।२८। इति कालिदासकृततरात्रिलम्-
निरूपणम् ॥ * ॥ तत्र जातफलम् ।

“शूरस्यागी साहसी भूमिभर्ता
कोपाक्रान्तः स्याच्छिरालोऽतिदक्षः ।

धूर्तः क्रूरोऽत्यन्तवाताधिकः प्राक्-
फलव्यञ्जकाले च यस्य ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

पूर्वफलगुनीभवः, पुं, (पूर्वफलगुन्यां भवतीति ।
भू + अच् ।) दृष्टव्यः । इति शब्दमाला ॥

पूर्वभद्रपदः, पुं, अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्ष-
त्रम् । तस्याधिष्ठात्री देवता भगः । इति सुहृत्-
चिन्तामणिः ॥ अपि च ।

पूर्वभद्रपदाः, स्त्री, चान्तर्गतपञ्चविंशतक्षत्रम् ।
तत्पर्यायः । प्रोष्ठपदाः २ ।
इत्यमरः ॥ “द्वे पूर्वभद्रपदोत्तरभद्रपदासु ।
प्रोष्ठो गौः भद्रश्च गौः तस्यैव पाद आसां
तास्तथा । ग्रहपतिरिव भद्रपादाभ्युगतौ राजे-
त्याश्चर्यमङ्गरी स्त्रीषाङ्गभद्रपदाशब्दो ब्रूयादिः
भद्रपदाशब्दो दीर्घादिरपीति केचित् । दीर्घादि-
पाठः प्रामादिक इति मुकुटादयः ॥ पूर्वं प्रोष्ठ-
पदे हे उत्तरे तु भद्रपदे हे समुदायश्चासां
चतुःसंख्य इति बहुवचनम् । कदा पूर्वं प्रोष्ठ-
पदे कदा उत्तरे प्रोष्ठपदे इति तारकयोर्द्वित्वात्
द्विवचनम् । फलगुनीप्रोष्ठपदाशब्दो द्वित्वे बहुत्वे
च भद्रपदा द्वेपीति केचित् भद्रपदेन युक्तः
काल इति प्रयोगात् पुंलिङ्गोऽपि भद्रपद इति
केचित् ॥” इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥

तां तु दक्षिणोत्तरवर्त्तिखडाकृतितारकाद्वया-
त्मिकाः । भाराकृतिताराद्वयरूपा वा । तदधि-
देवता अजपादः आसां जघन्यगुणः । इति
ज्योतिषम् ॥ अपि च ।

“भारवर्त्तिभृतिकोपरिस्थिते

पूर्वभद्रपदमे द्वितारके ।

लिप्तिकाः करिकराक्षि २२८ संमिता

निःसरन्ति वृषभोदयात् प्रिये ॥”

द० ३।४८। इति कालिदासकृततरात्रिलम्-
निरूपणम् ॥ * ॥

तत्र जातफलम् ।

“जितेन्द्रियः सर्वकलासु दक्षो

जितारिपक्षः खड्गु तस्य निबन्धम् ।

भवेन्महीयान् सुतरामपूर्वा

पूर्वा यदा भद्रपदा प्रसूतौ ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

पूर्वयक्षः, पुं, (पूर्वयक्षै यक्ष्येति । पूर्व पूर्व-
स्मिन् काले यक्षो वा ।) जिनविशेषः । तत्तु-

पूर्वरूप

पर्यायः । मणिभद्रः २ जन्मलः ३ जलेन्द्रः ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पूर्वरङ्गः, पुं, (पूर्वं रण्यतेऽस्मिन्निति । रङ्ग +
अधिकरणे घञ् ।) नाट्योपक्रमः । इति हेम-
चन्द्रः । २।१६६ ॥ तत्पर्यायः । प्राक्संगीतम्
२ गुणनिका ३ । इति जटाधरः ॥ (अस्य लक्षणं
यथा, साहित्यदर्पणे । ६।१० ।

“यन्नावस्तुनः पूर्वं रङ्गविशेषोपशान्तये ।

कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते ॥”

पूर्वरागः, पुं, (पूर्वं पूर्वजातो रागोऽतुरागः ।)

नायकनायिकयोर्दशाविशेषः । यथा,—

“अवगाद्दर्शनाद्वापि मिथः संरूपरागयोः ।

दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥”

इति साहित्यदर्पणम् ॥

पूर्वरानः, पुं, (रानेः पूर्वी भागः । अच् समासे ।

“राजाङ्गाङ्गाः पुंसि ।” २।४।२६ । इति

पुंस्त्वम् ।) रानेः पूर्वभागः । इति मुग्धबोध-
याकरणम् ॥

पूर्वरूपं, स्त्री, (पूर्वं रूपमिति कर्मधारयः ।)

पूर्वजलक्षणम् । वैदिके भाविष्याधिवोधकचिह्नम् ।
यथा,—

“—————प्राग्रूपं येन लक्ष्यते ।

उत्पित्तसुरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः ।

लिङ्गमयक्तमल्पत्वाद्वाधौनां तद्वयथायथम् ॥”

द्विविधं हि पूर्वरूपं भवति । सामान्यं विशि-
ष्टञ्च । सामान्यं येन दोषद्वयसंस्पर्शनावस्था-
जनितेन भाविष्वरादियाधिमार्जं प्रतीयते न

तु वातादिजनितत्वादिविशेषः । यथा । अमो-
रतिर्विवर्णत्वमिति । तथा बालगुरुवाक्यप्रदे-
श्यादि । सामान्याभिप्रायेणैव तन्नाम्नरं यथा ।

आधेर्जातिर्बुभूषा च पूर्वरूपेण लक्ष्यते ।
भावः किमात्मकत्वञ्च लक्ष्यते लक्ष्येन तु इति ॥

तथाह पराशरः । पूर्वरूपं नाम येन भावि-
ष्याधिविशेषो लक्ष्यते न तु दोषविशेष इति ।

विशिष्टं यथा । उरःक्षतादौ लिङ्गान्येव वाता-
दिजन्यत्वात् । यदुक्तं तत्रैव । अयत्तं

लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतमिति । तथाह
मुमुक्षुः ।

सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात् ।
पित्ताग्नयनयोर्द्विष्टः कफाग्नान्नाभिनन्दनमिति ॥

हारीतेऽप्युक्तम् । इति पूर्वरूपमष्टानां च्चराणां
सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भाङ्गमर्द्धभूयिष्ठं हृद-
योद्भेगि वातजमिति । प्राग्रूपं येन लक्ष्यते इत्य-

स्यार्थमाह रक्षितः । येन अमादिना उत्पित्तसुः
सामग्रीसाकल्यादुत्पादेच्छुरामयो रोगः दोष-
विशेषेण वातादिजन्यासाधारणवैपश्वादिना अन-

धिष्ठितोऽसम्बद्धो लक्ष्यते ज्ञायते तत्प्राग्रूपमिति ।
लिङ्गमयक्तमल्पत्वादित्यस्यार्थमाह स एव ।

प्राग्रूपमित्यनेन पूर्वोक्तेन सम्बन्धः लिङ्गं लक्ष-
णम् अयत्तं नात्यभियत्तं तत्र हेतुरल्पत्वात् न

त्वावरणादियोगादयत्तत्वमित्यर्थः यथायथं यस्य
आधेर्द्रुपं तदेवायत्तं तस्य पूर्वमित्यर्थः ।

पूर्वोद्भिः

अन्ये तु पूर्वरूपलक्षणमाहुः ।

स्थानसंश्रयिणः क्रुद्धा भाविष्याधिवोधकम् ।
दोषाः कुर्वन्ति यत्किञ्च पूर्वरूपं तदुच्यते ॥ इति ॥

संक्षेपतस्तु लक्षणं भाविष्याधिवोधकमेव लिङ्गं
पूर्वरूपम् ॥” इति माधवकरविजयरक्षितौ ॥

पूर्ववादः, पुं, (पूर्वो वादः ।) व्यवहारे राजादि-
समीपे प्रागावेदनम् । यथा,—

“पूर्ववादस्मरितव्यं योन्यमालम्बते पुनः ।

पदसंक्रामणाज्ज्ञेयो ह्येनवादी स वै नरः ॥”

इति मिताक्षरा ॥

पूर्ववादी, [न] पुं, (पूर्ववादीऽस्त्यस्येति ।
पूर्ववाद + इनिः ।) प्रागभियोक्ता । प्रथम-
विवादी । यथा,—

“प्राङ्नायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थौ निर्दिष्टौ
क्रियाम् ।

मिथोक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥”
इति मिताक्षरा ॥

पूर्वशैलः, पुं, (पूर्वं पूर्वदेशस्थितो वा शैलः ।)
उदयपर्वतः । इति जटाधरः ॥

पूर्वसरः, त्रि, (पूर्वं सन् सरतीति । पूर्व +
सृ + “पूर्वं कर्त्तरि ।” ३।२।१६ । इति टः ।)
अग्रगामी । यथा, भट्टिः । ५।६७ ।

“द्विषन् वनेचराणां लमादाय चरो वने ।

अग्रसरो जघन्यानां माभूत् पूर्वसरो मम ॥”

पूर्वसारः, त्रि, पूर्व देशं सरतीति कर्त्तरि ण्य-
(अण्)प्रत्ययः । पूर्वसरः । इति याकरणम् ॥

पूर्वा, स्त्री, (पूर्व + टाप् ।) पूर्वदिक् । तत्
पर्यायः । प्राची २ पुरा ३ माघोनी ४ ऐन्द्री ५

माधवती ६ । तद्दिग्भववायुगुणाः ।
“पूर्वस्तु मधुरो वातः क्षिप्तः कटुरसान्वितः ।

गुरुर्विदाहश्चमनो वातदः पित्तनाशनः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च । राजवल्लभः ।

“प्राग्वातो मधुरः क्षारो वह्निमान्धकरो गुरुः ।
वैरस्यगोरवौष्णानि करोत्यप्सोषधीषु च ॥

भग्नोत्पिष्टत्वादिषु रागमयधुदाहकतु ।

सन्निपातज्वरश्चासत्त्वगदोषाश्रौविघ्नक्रिमीन् ॥

कोपयेदामवातञ्च घनसंघातकारणम् ॥” * ॥

तद्दिग्धिपतयः मेघसिंहधनूराशयः । यथा,—

“प्रागादिककुम्भां नाथा यथासंख्यं प्रदक्षिणम् ।
मेघाद्या राशयो ज्ञेयास्त्रिराहृतिपरिभ्रमात् ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

पूर्वाः, पुं, पूर्वजाः । पूर्वपुरुषाः । बहुवचनान्तो-
ऽयम् । इत्यमरः । ३।३।३३ ॥ (यथा, रघुः । १।६७ ।

“मत्परं दुर्लभं मत्वा ननुमावर्त्तितं मया ।
पयः पूर्वं खनिषासेः कवोष्णसुपसुच्यते ॥”)

पूर्वाद्भिः, पुं, (पूर्वं पूर्वदिक्स्थितो वा अद्भिः
पर्वतः ।) उदयाचलः । तत्पर्यायः । दिन-
सूड्या २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथा-

सरित्सागरे । १।१८ ।
“पिङ्गोत्तुङ्गजटाजूटगतो यस्याश्रुते नवः ।

सन्ध्यापिशङ्गपूर्वादिशङ्कसङ्गसुखं शशी ॥”)

पूर्वाषाढा, स्त्री, (पूर्वा चासावाषाढा चेति ।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतविंशतन्त्र-
त्रम् । सा सूर्यास्तित्तुस्तारात्मिका । गज-
दन्तास्तित्तुस्तारात्मिका वा । अस्या अधिष्ठा-
देवता तोयम् । इति ज्योतिषम् ॥ अपि च ।

“सूर्यमूर्तिनि शिरोगते चतु-
स्तारके करिकरोरुवारिभे ।
अन्धभादन्धतवाणि ! निर्गताः
खेचरास्वरशशाङ्कलिपिकाः ॥”

द० १।४६ ॥ इति कालिदासकृतराजनिर्ग-
णम् ॥ तत्र जातफलम् ।

“भूयो भूयस्तूयमानानुरक्तो
भक्तो देवे बन्धुमान्योऽतिदक्षः ।
पूर्वाषाढा जन्मकाले यदि स्या-
दाषाढः स्यादैरिवर्गे नितान्तम् ॥”

इति कोष्ठोपदीपः ॥

पूर्वाङ्गः, पुं, (अङ्गः पूर्वम् । पूर्वापराधरेत्येक-
देशसमासः । “राजाहःसखिम्यहृत्” ५ ।
४ । ६२ । इति टच् । “अङ्गोऽहं एतेभ्यः” ५ ।
४ । ८८ । इति अङ्गादेशः । “अङ्गोऽ-
दन्तात्” ८ । ४ । ७ । इति णत्वम् । “राजा-
ङ्गाहः पुंसि” २ । ४ । २६ । इति पुंस्त्वम् ।)
त्रिधाविभक्तदिनप्रथमभागः । स च त्रिंशद्वि-
दिनमाने सूर्योदयावधिदशदण्डकालः । यथा,
पूर्वाङ्गो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणा-
मपराङ्गः पितृणाम् । इति श्रुतिः ॥ अपि च ।
त्रिधाविभक्तदिनभागामिप्रायेण तु लोकाधिः ।
“पूर्वाङ्गे मध्ये वापि यदि पर्व समाप्यते ।
तदोपवासः पूर्वोऽस्तद्वर्ग इत्यते ॥
अपराङ्गेऽथवा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते ।
उपोष्य तस्मिन्निहनि शोभते याग इत्यते ॥”
उपोष्येति नाहोरात्राभोजनपरं किन्तु कृते
अग्राधाने देवा यजमानस्य समीपमुपवसन्तीति
उपवासशब्देनाग्राधानमुच्यते । सूर्योदयाव-
धिप्रहरद्वयम् । द्विधाविभक्तदिनपूर्वभागः ।
यथा । पूर्वाङ्गापराङ्गरूपद्विधाविभक्तदिनस्या-
वधित्वेनावर्तनमाह स्कन्दपुराणम् ।
“आवर्तनात् पूर्वाङ्गो ह्यपराङ्गस्ततः परः ॥”
आवर्तनात् वासरस्य ह्यापारिवर्तनात् प्रागि-
तिशेषः अतएवोक्तम् ।
“अश्वत्थं वन्दयेन्नित्यं पूर्वाङ्गे प्रहरद्वये ।
अत ऊर्ध्वं न वन्देत अश्वत्थं कदाचन ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

पूर्वाङ्गितनः, त्रि, (पूर्वाङ्गे भव इति । पूर्वाङ्ग +
“विभाषा पूर्वाङ्गापराङ्गाभ्याम्” ४।३।२४ ।
इति व्युत्पत्तौ तुट् च । “वकास्तनेषु काल-
नान्तः” ६ । ३ । १७ । इति विभाषया सप्तम्या
अलुक् ।) पूर्वाङ्गे भवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
पूर्वदुः, [सु] अ, (पूर्वस्मिन्नङ्गीति । पूर्व +
“सद्यःपरतुपरायेषमः परेदयद्यपूर्वदुरन्येदु-
रिति” ५।३।२२ । इत्येदुसुप्रत्ययो निपात्यते ।)
पूर्वदिनम् । इत्यमरः । ३।४।२१ ॥ प्रातःकालः ।

धर्मेवासरः । इति मेदिनी । अवयसे, ८४ ॥
(यथा, मनौ । ३ । १८७ ।

“पूर्वदुरपरेदुर्वा आह्वकर्मण्युपस्थिते ।
निमग्नयेत त्रवरान् सन्त्यग्विमान् यथोदि-
तान् ॥”)

पूर्व, क निकेतने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-निमग्नये सक०-निवासे अक०-सेट् ।)
षष्ठखरी । निकेतनमिह निमग्नं निवासो
वा । क, पूर्वयति द्विजान् भीक्तुं गृही । पूर्व-
यति तीर्थेषु साधुः । इति दुर्गादासः ॥ अन्य-
वान्तोऽयम् ॥

पूज, कि संहती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पञ्चे भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) षष्ठखरी । कि,
पूजयति पूजति । संहती राश्रीकरणम् । इति
दुर्गादासः ॥

पूष, वृद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
अक०-सेट् ।) षष्ठखरी । पूषति । इति दुर्गा-
दासः ॥

पूषः, पुं, (पूषति वृद्धेति । पूष + कः ।) ब्रह्म-
दासवृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ४१ ॥ तुत इति
भाषा ॥ (ब्रह्मदासवृत्तेऽस्य विषयो ज्ञेयः ॥)

पूषकः, पुं, (पूष + स्वार्थे कन् ।) ब्रह्मदासवृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ पलाशपिपल इति हिन्दी-
भाषा ॥ अस्य पर्यायगुणाः तूलशब्दे द्रव्याः ॥

पूषभासा, स्त्री, (पूषेव सूर्य इव भासते इति ।
भास + अच् । टाप् ।) इन्द्रनगरी । तत्पर्यायः ।
सुरपुरी २ । इति शब्दरत्नावली ॥

पूषासुद्धत्, [दु] पुं, (पूष्योऽसुद्धत् । शिवो
हि खांशजवीरभङ्गनास्य दन्तमुत्पाटयामास
अतोऽस्य तथात्वम् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ।
२ । ११४ ॥

पूषा, [न] पुं, (पूषतीति । पूष वृद्धौ + “अनु-
उच्चन् पूषन् ङीहृन्निति” उणा० १ । १५८ ।
इति कनिन्प्रत्ययान्तो निपात्यते ।) सूर्यः ।
इत्यमरः । १ । ३ । २६ ॥ (यथा, मार्कण्डेय ।
१०६ । ६४ ।

“आदित्यं भास्करं भानुं सवितारं दिवाकरम् ।
पूषाणमर्धमायश्च खर्भानुं दीपदीधितिम् ॥”
स तु द्वादशादित्यानामन्यतमः । यथा, महा-
भारते । १ । ६५ । १५—१६ ।

“धाता भित्तोऽर्थमा शक्रो वरुणस्त्वष्ट एव च ।
भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा ॥
एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते ।
जघन्यजस्तु सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकः ॥”)

पृ, क पूर्णौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-
सक०-सेट् ।) पूर्तिः पूर्णोकरणम् । क, पारयति
पयसा कुम्भं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

पृ, न प्रीतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खा०-पर०-
सक०-अनिट् ।) न, अतिथीन् पृणोति । इति
दुर्गादासः ॥

पृ, लि पाकने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (झा०-पर०-
सक०-अनिट् ।) लि, पिषति । इति दुर्गादासः ॥

पृ, प्र ड व्यायामके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
आत्म०-अक०-अनिट् ।) व्यायामको व्यापारः ॥
प्र ड, धर्मे व्यापियते सुधीः । इति दुर्गादासः ॥

पृक्षा, स्त्री, (सृष्ट्यते इति । सृष्ट् + बाहुलकात्
कक् ।) पृषोदरादित्वात् साधुः ।) शाकविशेषः ।
पिङ्गं इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । मरुत्तमाला २
पिथुना ३ देवी ४ लता ५ लघुः ६ समुद्रान्ता ७
वधूः ८ कोटिवर्षा ९ लङ्कायिका १० । इत्य-
मरः ॥ मरुत् ११ माला १२ सृक्का १३ कोटी
१४ वर्षा १५ लङ्कायिका १६ वर्षालङ्कायिका
१७ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ तस्करः १८
चोरकः १९ चण्डः २० । इति रत्नमाला ॥ अस्य
गुणाः । पाके मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । पित्त-
कफनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

पृक्तं, स्त्री, (पृच्यते स्म संबध्यते स्मेति । पृच्-
सम्पर्के + क्तः ।) धनम् । इति हेमचन्द्रः । २ ।
१०६ ॥ सम्पर्कयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, रघौ । २।११।
“पृक्तस्तुषारैर्गिरिभिर्भारणा-
मनोकङ्काकम्पितपुष्पगन्धी ॥”)

पृक्तिः, स्त्री, (पृच् + भावे क्तिन् ।) सम्पर्कः ।
स्पर्शः । तत्पर्यायः । सृष्टिः २ । इत्यमरः ।
३ । २ । ६ ॥

पृच, ई ल ड सम्पर्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-आत्म०-अक०-सेट् । निष्ठायांमनिट् ।)
ई, पृक्तः । ल ड, पृक्ते । परीपृच्यते । स चेह
सम्पर्कभावाः । सम्पर्कते नाभिप्रक्षेपे इति हला-
युधः । सम्पर्कते मधुना चूर्णं भिषगिति तु अन्त-
र्भूतकार्यत्वादिति चतुर्भुजः । इति दुर्गादासः ॥

पृच, कि संयमने । सम्पर्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा० पञ्चे भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) संयमनं
बन्धनम् । कि, पञ्चयति पञ्चैति दुष्टं राजा ।
इति दुर्गादासः ॥

पृच, ध ई सम्पर्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रधा०-
पर०-सक०-अक०-च-सेट् । निष्ठायांमनिट् ।)
सम्पर्के इह संपृक्तीकरणं सम्पृक्तीभावश्च ।
ध, पृणक्ति धगुषा बाणम् । संपृणक्ति न
पापिभिर्ये इति हलायुधः । ई, पृक्तः । पपञ्चै ।
इति दुर्गादासः ॥

पृच्छा, स्त्री, (प्रच्छ निज्ञासायाम् + “गुरोश्च
हलः” ३ । ३ । १०३ । इति अः ।) प्रश्नः ।
इत्यमरः । १ । ६ । १० ॥ (यथा, नैषधचरिते ।
१६ । ६० ।

“इह किमुषधि पृच्छांशिकिंशब्दरूप-
प्रतिनियमितवाचा वायसेनेष पृष्ठः ।
भण फणिभवशास्त्रे तातडः स्थानिगौका
वितिविहिततुहीवागुत्तरः कोकिनोऽभूत् ॥”

“पृच्छां तन्नात् यथान्नायं विधिना प्रश्न उच्यते ॥”
इति च वैद्यकचरके सूत्रस्थाने त्रिंशेऽध्याये ॥

पृज, इ ल ड सम्पर्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) सप्तमखरी । इ,
पृज्यते । ल ड, पृज्ते । अयं कैश्चिन्न मन्यते ।
इति दुर्गादासः ॥

पृथक्

पृष्ठ, प्र सुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) सुदि हृष्टीकरणे । प्र, पृष्ठति दीनं दाता । पडिता । इति दुर्गादासः ॥

पृष्ठ, प्र लपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) लपि लपनीकरणे । प्र, अस्मिं पृष्ठति यो द्विजः । पणित । इति दुर्गादासः ॥

पृष्ठना, स्त्री, (प्रयते इति । पृष्ठ यायामे + बाहु-लकात् तनन् गुणाभावश्च ।) सेना । सेना-भेदः । इति मेदिनी । ने, ६४ ॥ बाहिनीचयम् ।

अत्र गजास्त्रिचत्वारिंशदधिकशतद्वयम् २४३ । रथास्त्रिचत्वारिंशदधिकशतद्वयम् २४३ । अथा-जनत्रिंशदधिकशतद्वयम् २४३ । पदातिकाः पञ्चदशद्वयद्वयद्वयद्वयद्वयद्वयम् १२१५ । सप्त-

दायेन त्रिंशदधिकचतुःशताधिकसहस्रद्वयम् २४३० । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ । २१ ।

“अथो गुह्या गणो नाम बाहिनी तु गणाक्षयः । स्मृतास्त्रिचत्वारिंशदधिकशतद्वयम् २४३० । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ । २१ ।

“अथो गुह्या गणो नाम बाहिनी तु गणाक्षयः । स्मृतास्त्रिचत्वारिंशदधिकशतद्वयम् २४३० । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ । २१ ।

“अथो गुह्या गणो नाम बाहिनी तु गणाक्षयः । स्मृतास्त्रिचत्वारिंशदधिकशतद्वयम् २४३० । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ । २१ ।

“अथो गुह्या गणो नाम बाहिनी तु गणाक्षयः । स्मृतास्त्रिचत्वारिंशदधिकशतद्वयम् २४३० । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ । २१ ।

“अथो गुह्या गणो नाम बाहिनी तु गणाक्षयः । स्मृतास्त्रिचत्वारिंशदधिकशतद्वयम् २४३० । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ । २१ ।

“अथो गुह्या गणो नाम बाहिनी तु गणाक्षयः । स्मृतास्त्रिचत्वारिंशदधिकशतद्वयम् २४३० । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ । २१ ।

“अथो गुह्या गणो नाम बाहिनी तु गणाक्षयः । स्मृतास्त्रिचत्वारिंशदधिकशतद्वयम् २४३० । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ । २१ ।

“अथो गुह्या गणो नाम बाहिनी तु गणाक्षयः । स्मृतास्त्रिचत्वारिंशदधिकशतद्वयम् २४३० । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ । २१ ।

“अथो गुह्या गणो नाम बाहिनी तु गणाक्षयः । स्मृतास्त्रिचत्वारिंशदधिकशतद्वयम् २४३० । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ । २१ ।

“अथो गुह्या गणो नाम बाहिनी तु गणाक्षयः । स्मृतास्त्रिचत्वारिंशदधिकशतद्वयम् २४३० । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ । २१ ।

“अथो गुह्या गणो नाम बाहिनी तु गणाक्षयः । स्मृतास्त्रिचत्वारिंशदधिकशतद्वयम् २४३० । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ । २१ ।

“अथो गुह्या गणो नाम बाहिनी तु गणाक्षयः । स्मृतास्त्रिचत्वारिंशदधिकशतद्वयम् २४३० । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ । २१ ।

“अथो गुह्या गणो नाम बाहिनी तु गणाक्षयः । स्मृतास्त्रिचत्वारिंशदधिकशतद्वयम् २४३० । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ । २१ ।

पृथा

“पृथक् निरूपयति संख्यावदिति पृथक्प्रत्यया-साधारणकारणं पृथक्त्वम् । तन्नित्यतादिकं संख्यावत् यथा हि नित्येषु एकत्वं नित्यं अनित्यं अनित्यम् आश्रयद्वितीयचक्षे चोत्पद्यते आश्रय-नाशान्नश्यति तथा एकपृथक्त्वमपि द्वित्वादिवत् द्विपृथक्तादिकमपीत्यर्थः ॥” इति सिद्धान्तमुक्ता-वली ॥

पृथक्त्वा, स्त्री, (पृथक् त्वम् यस्याः । टाप् ।) मूर्त्त्या । इति रत्नमाला ॥ (विषयोऽस्या मूर्त्त्या-शब्दे ज्ञातव्यः ॥)

पृथक्पण्यं, स्त्री, (पृथक् पण्यं नि यस्याः । “पाक-कर्णपण्यपुष्पफलिते” ४ । १ । ६४ । इति डीष् ।) सुदृष्टविशेषः । चाकुल्या इति भाषा ॥ तत्-पर्यायः । पृथिपण्यं २ चित्रपण्यं ३ अङ्गि-वल्गिका ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३६ ।

“पृथक्पण्यं त्वम् यस्याः । “पाक-कर्णपण्यपुष्पफलिते” ४ । १ । ६४ । इति डीष् ।) सुदृष्टविशेषः । चाकुल्या इति भाषा ॥ तत्-पर्यायः । पृथिपण्यं २ चित्रपण्यं ३ अङ्गि-वल्गिका ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३६ ।

“पृथक्पण्यं त्वम् यस्याः । “पाक-कर्णपण्यपुष्पफलिते” ४ । १ । ६४ । इति डीष् ।) सुदृष्टविशेषः । चाकुल्या इति भाषा ॥ तत्-पर्यायः । पृथिपण्यं २ चित्रपण्यं ३ अङ्गि-वल्गिका ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३६ ।

“पृथक्पण्यं त्वम् यस्याः । “पाक-कर्णपण्यपुष्पफलिते” ४ । १ । ६४ । इति डीष् ।) सुदृष्टविशेषः । चाकुल्या इति भाषा ॥ तत्-पर्यायः । पृथिपण्यं २ चित्रपण्यं ३ अङ्गि-वल्गिका ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३६ ।

“पृथक्पण्यं त्वम् यस्याः । “पाक-कर्णपण्यपुष्पफलिते” ४ । १ । ६४ । इति डीष् ।) सुदृष्टविशेषः । चाकुल्या इति भाषा ॥ तत्-पर्यायः । पृथिपण्यं २ चित्रपण्यं ३ अङ्गि-वल्गिका ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३६ ।

“पृथक्पण्यं त्वम् यस्याः । “पाक-कर्णपण्यपुष्पफलिते” ४ । १ । ६४ । इति डीष् ।) सुदृष्टविशेषः । चाकुल्या इति भाषा ॥ तत्-पर्यायः । पृथिपण्यं २ चित्रपण्यं ३ अङ्गि-वल्गिका ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३६ ।

“पृथक्पण्यं त्वम् यस्याः । “पाक-कर्णपण्यपुष्पफलिते” ४ । १ । ६४ । इति डीष् ।) सुदृष्टविशेषः । चाकुल्या इति भाषा ॥ तत्-पर्यायः । पृथिपण्यं २ चित्रपण्यं ३ अङ्गि-वल्गिका ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३६ ।

“पृथक्पण्यं त्वम् यस्याः । “पाक-कर्णपण्यपुष्पफलिते” ४ । १ । ६४ । इति डीष् ।) सुदृष्टविशेषः । चाकुल्या इति भाषा ॥ तत्-पर्यायः । पृथिपण्यं २ चित्रपण्यं ३ अङ्गि-वल्गिका ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३६ ।

“पृथक्पण्यं त्वम् यस्याः । “पाक-कर्णपण्यपुष्पफलिते” ४ । १ । ६४ । इति डीष् ।) सुदृष्टविशेषः । चाकुल्या इति भाषा ॥ तत्-पर्यायः । पृथिपण्यं २ चित्रपण्यं ३ अङ्गि-वल्गिका ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३६ ।

“पृथक्पण्यं त्वम् यस्याः । “पाक-कर्णपण्यपुष्पफलिते” ४ । १ । ६४ । इति डीष् ।) सुदृष्टविशेषः । चाकुल्या इति भाषा ॥ तत्-पर्यायः । पृथिपण्यं २ चित्रपण्यं ३ अङ्गि-वल्गिका ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३६ ।

“पृथक्पण्यं त्वम् यस्याः । “पाक-कर्णपण्यपुष्पफलिते” ४ । १ । ६४ । इति डीष् ।) सुदृष्टविशेषः । चाकुल्या इति भाषा ॥ तत्-पर्यायः । पृथिपण्यं २ चित्रपण्यं ३ अङ्गि-वल्गिका ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३६ ।

“पृथक्पण्यं त्वम् यस्याः । “पाक-कर्णपण्यपुष्पफलिते” ४ । १ । ६४ । इति डीष् ।) सुदृष्टविशेषः । चाकुल्या इति भाषा ॥ तत्-पर्यायः । पृथिपण्यं २ चित्रपण्यं ३ अङ्गि-वल्गिका ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३६ ।

“पृथक्पण्यं त्वम् यस्याः । “पाक-कर्णपण्यपुष्पफलिते” ४ । १ । ६४ । इति डीष् ।) सुदृष्टविशेषः । चाकुल्या इति भाषा ॥ तत्-पर्यायः । पृथिपण्यं २ चित्रपण्यं ३ अङ्गि-वल्गिका ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३६ ।

“पृथक्पण्यं त्वम् यस्याः । “पाक-कर्णपण्यपुष्पफलिते” ४ । १ । ६४ । इति डीष् ।) सुदृष्टविशेषः । चाकुल्या इति भाषा ॥ तत्-पर्यायः । पृथिपण्यं २ चित्रपण्यं ३ अङ्गि-वल्गिका ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३६ ।

“पृथक्पण्यं त्वम् यस्याः । “पाक-कर्णपण्यपुष्पफलिते” ४ । १ । ६४ । इति डीष् ।) सुदृष्टविशेषः । चाकुल्या इति भाषा ॥ तत्-पर्यायः । पृथिपण्यं २ चित्रपण्यं ३ अङ्गि-वल्गिका ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३६ ।

पृथिवी

पिता शूरस्तु कुन्तिपुत्राय निजवान्ववायः पुत्रा-यैनां कृतकन्यकारूपेण दत्तवान् । तत्र कुन्ति-राजवैश्वानि निवसन्ती दुर्वाससं सन्तोष्य तस्मात् मन्त्रवरं लब्ध्वा कन्यावस्यायामेव सूर्यात् कर्णं वीरवरं प्रदत्तवती । ततो गच्छति काखे कुरुवंशावतंसः पाण्डुपतिरेनां परिणीतवान् । भर्तादिष्टा धर्मात् युधिष्ठिरं वायोर्भौमं इन्द्रा-दर्जुनं प्रदत्तवती । अनन्तरं भर्तादिष्टेन सपत्न्या मद्रसुतायै तत्कन्यं प्रदत्तवती तेन माद्री आश्व-भ्यां नकुलसहदेवौ लेभे । इत्येषा कथा भागवते ६ स्कन्धे २४ अध्याये द्रष्टव्या ॥

पृथाजः, पुं, (पृथाया जायते इति । जन + डः ।) कुन्तीपुत्रः ॥ अर्जुनपुत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पृथापतिः, पुं, (पृथायाः पतिः ।) पाण्डुराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पृथिका, स्त्री, शतपदी । इति शब्दमाला ॥ पृथिविः, स्त्री, (पृथिवी । डीष्वा वा इङ् ।) पृथिवी । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

पृथिवी, स्त्री, (प्रयते विस्तारं यातीति । प्रथ + “प्रथेः धिवन् सम्प्रसारणश्च ।” उणा० १ । १५० । इति धिवन् सम्प्रसारणश्च । डीष् ।) भर्ताद्याधि-ष्ठानभूता । तत्पर्यायः । भूः २ भूमिः ३ अचला ४ अनन्ता ५ रसा ६ विश्वम्भरा ७ स्थिरा ८ धरा ९ धरित्री १० धरणी ११ क्षौणी १२ ज्या १३ काश्यपी १४ क्षितिः १५ सर्वसहा १६ वसुमती १७ वसुधा १८ उर्वी १९ वसुन्धरा २० गोत्रा २१ कुः २२ पृथ्वी २३ ज्या २४ अवनिः २५ मेदिनी २६ मही । इत्यमरः । २ । १ । २—३ ॥ भूः २ भूमिः २६ धरणिः ३० क्षौणीः ३१ क्षौणी ३२ क्षौणिः ३३ क्षमा ३४ अवनी ३५ महीः ३६ रत्नगर्भा ३७ सागराक्षरा ३८ अश्वमेखला ३९ भूतधात्री ४० रत्नावती ४१ देहिनी ४२ पारा ४३ विपुला ४४ मध्यमलोक-वर्मा ४५ । इति भरतः ॥ धरणीधरा ४६ धारणी ४७ महाकान्ता ४८ जगद्धरा ४९ गन्धवती ५० खड्गनी ५१ गिरिकर्णिका ५२ धारयित्री ५३ धात्री ५४ सागरमेखला ५५ सहा ५६ अचलकीला ५७ गौः ५८ अश्विनीपा ५९ हिरा ६० इडा ६१ इडिका ६२ इला ६३ इलिका ६४ । इति शब्दरत्नावली ॥ उदधि-वक्षा ६५ इरा ६६ आदिमा ६७ ईला ६८ वरा ६९ उर्वरा ७० आद्या ७१ जगती ७२ पृथुः ७३ सुवनमाता ७४ निखला ७५ बीज-प्रसूः ७६ श्यामा ७७ क्रोडकान्ता ७८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ खगवती ७९ अदितिः ८० । इति जटाधरः ॥ * ॥ (पृथ्वी ८१ । इति शब्दार्णवः ॥) न्यायमते अस्या धर्मः । रूप-द्रवत्वप्रत्यक्षयोगित्वम् । इयं गुर्वी रसयुक्ता च । अस्या द्रवत्वं नैमित्तिकम् । अस्या गुणाः । स्रग्धः १ संख्या २ परिमितः ३ पृथक्त्वम् ४ संयोगः ५ विभागः ६ परत्वम् ७ अपरत्वम् ८ वेगः ९ द्रवत्वम् १० गुरुत्वम् ११ रूपम् १२

रसः १३ गन्धः १४। इयं गन्धकारणं नाना-
रूपवती षड्रसयुक्ता। गन्धस्तु द्विविधः सौरभं
असौरभम्। तस्याः स्पर्शः अनुष्णाशीत-
पाकजः। सा द्विविधा नित्या अनित्या च। पर-
माणुस्वरूपा नित्या सावयवा अनित्या। सा
त्रिविधा देहेन्द्रियविषयरूपा। देहरूपा योनि-
जादिः इन्द्रियात्मिका घ्राणरूपा विषयात्मिका
द्रव्यकादिब्रह्माण्डपर्यन्ता। यथा,—

“रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगि स्यात् प्रथमत्रिकम्।
गुरुणी हे रसवती द्वयोर्नैमित्तिको द्रवः॥”
“स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च द्रवत्वञ्च गुरुत्वकम्।
रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्दश॥
स्नेहश्चोना गन्धयुता क्षितावेते चतुर्दश।
तत्र क्षितिर्गन्धहेतुर्नानारूपवती मता॥
षड्विधस्तु रसस्तत्र गन्धोऽपि द्विविधो मतः।
स्पर्शस्तु तस्या विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः॥
नित्यानित्या च सा द्विधा नित्या स्यादणुलक्षणा।
अनित्या तु तदन्या स्यात् सेवावयवयोगिनी॥
सा च त्रिधा भवेद्देह इन्द्रियं विषयस्तथा।
योनिजादिर्भवेद्देहमिन्द्रियं घ्राणलक्षणम्॥
विषयो द्रव्यकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः॥”
इति भाषापरिच्छेदे। २८—३८॥

तस्या अध्यात्मादि यथा,—
“पृथिवी पञ्चमं भूतं घ्राणश्चाध्यात्मसूच्यते।
अधिभूतं तथा गन्धो वायुस्तत्राधिदेवतम्॥”
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्वम्।
(यथा, मार्कण्डेये। ५४। ४।
“शतार्द्धकोटिविस्तारो पृथिवी क्षत्तुश्चो

द्विजः।
तस्या हि स्थानमखिलं कथयामि षडण्वत्तत्”)
तस्या उत्पत्तिकारणं यथा,—
“श्रूयतां वसुधाजन्म सर्वमङ्गलकारणम्।
विघ्ननिवृत्तकरं पापनाशनं पुण्यवर्द्धनम्॥
अहो केचिद्वदन्तीति मधुकेतभमेदसा।
बभूव वसुधाजन्म तदविरुद्धमतं षडणु॥
जघत्तुस्तौ पुरा विष्णुं तुष्टौ युद्धेन तेजसा।
आवां वध न यन्नोर्वीं पायसा संवृतेति च॥
तयोर्जीवनकालेन प्रत्यक्षा साभवत् स्फुटम्।
ततो बभूव मेदश्च मरणस्थान्तरन्तयोः॥
मेदिनीति च विख्यातेत्युक्ता येस्तन्मतं षडणु।
जलधौता कृशा पूर्वं वर्द्धिता मेदसा यतः॥
कथयामि च तज्जन्म सार्थकं सर्वसम्मतम्।
पुरा श्रुतं यत् श्रुत्युक्तं धर्मवक्त्राच्च पुष्करे॥
महाविराट्शरीरस्य जलस्थस्य चिरं स्फुटम्।
मलो बभूव कालेन सर्वाङ्गापको भ्रुवम्॥
स च प्रविष्टः सर्वेषां तल्लोम्नां विवरेषु च।
कालेन महता तस्माद्बभूव वसुधा सुने॥
प्रत्येकं प्रतिलोम्नाच्च कूपेषु सा स्थिरा स्थिता।
आविर्भूता तिरोभूता सा जले च पुनः पुनः॥
आविर्भूता ह्यष्टिकाले तज्जलोपर्यवस्थिता।
प्रलये च तिरोभूता जलाभ्यन्तरवस्थिता॥
प्रतिविम्बेषु वसुधा शैलकाननसंयुता।

सप्तसागरसंयुक्ता सप्तद्वीपमिता सती॥
हिमाद्रिमेरुसंयुक्ता यहचन्द्रार्कसंयुता।
ब्रह्मविष्णुशिवाद्यैश्च सुरैर्लोकैरुदाहृतैः॥
पुण्यतीर्थसमायुक्ता पुण्यभारतसंयुता।
पातालसप्ततदधस्तदूर्ध्वं ब्रह्मलोककः॥
ब्रह्मलोकश्च तत्रैव सर्वविश्वश्च तत्र वै।
एवं सर्वाणि विश्वानि पृथिव्यां निर्मितानि च।
जङ्घौ गोलोकवैकुण्ठौ नित्यौ विश्वपरौ च तौ॥
नश्वराणि च विश्वानि सर्वाणि कृत्रिमाणि च।
प्रलये प्राकृते ब्रह्मन्। ब्रह्मणश्च निपातने।
महाविराडादिह्यष्टौ ह्यष्टः कृष्णेन चात्मना॥
नित्यैः स्थिता च प्रलये काष्ठाकाशेश्वरैः सह।
क्षित्यधिष्ठातृदेवी सा वाराहे पूजिता सुरैः॥
सुनिर्मितभुभिर्विप्रेर्गन्धर्वादिभिरेव च।
विष्णोर्वराहरूपस्य पत्नी सा श्रुतिसम्मता।
तत्पुत्रो मङ्गलो ज्यो घण्टेशो मङ्गलात्मजः॥

नारद उवाच।
पूजिता केन रूपेण वाराहे च सुरैर्मही।
वराहेण च वाराही सर्वैः सर्वाश्रया सती॥
तस्याः पूजाविधानस्याप्यधश्चोद्धरणक्रमम्।
मङ्गलं मङ्गलस्यापि जन्म व्यासं वद प्रभो॥

श्रीनारायण उवाच।
वाराहे च वराहश्च ब्रह्मणा संस्तुतः पुरा।
उद्धार महीं हत्वा हिरण्यार्चं रसातलात्॥
जले तां स्थापयामास पद्मपत्रं यथा हृदे।
तत्रैव निर्ममे ब्रह्मा सर्वं विश्वं मनोहरम्॥
दृष्ट्वा तदधिदेवीं च सकामां कासुको हरिः।
वराहरूपी भगवान् कोटिस्थसमप्रभः॥
हत्वा रतिकरीं शय्यां मूर्त्तिं च सुमनोहराम्।
क्रीडाश्चकार रहसि दिव्यं वर्षमहर्निशम्॥
सुखसम्भोगसंस्पर्शात् स्रज्ज्वा संप्राप सुन्दरी।
विदग्धाया विदग्धेन सङ्गमोऽतिसुखप्रदः॥
विष्णुस्तदङ्गसंस्पर्शात् बुभुधे न दिवानिशम्।
वर्षान्ते चेतनां प्राप्य कामी तत्त्वाज कासुकीम्॥
पूर्वैरूपश्च वाराहं दधार चावलीलया।
पूजाश्चकार भक्ता च ध्यात्वा च धरणीं सतीम्॥
धूपदीपैश्च नैवेद्यैः सिन्दूरैरनुलेपनैः।
वस्त्रैः पुष्पैश्च वलिभिः संपूज्योवाच तां हरिः॥

श्रीमहावराह उवाच।
सर्वाधारा भव शुभे। सर्वैः संपूजिता सुखम्।
सुनिर्मितभुभिर्देवैः सिद्धैश्च मानवादिभिः॥
अम्बुवाचीत्यादिने गृह्यारम्भप्रवेशने।
वापीतडागारम्भे च गृहे च कृषिकर्मणि॥
तव पूजां करिष्यन्ति मदरेण सुरादयः।
मृदा ये न करिष्यन्ति यास्यन्ति नरकश्च ते॥
वसुधोवाच।

वहामि सर्वं वाराहरूपेणाहं तवाश्रया।
लीलामात्रेण भगवन्। विश्वश्च सचराचरम्॥
सुक्तां शक्तिं हरेरर्च्यैः शिवलिङ्गं शिलां तथा।
शङ्खं प्रदीपं मन्त्रश्च माणिक्यं ह्रीरकं मणिम्॥
यज्ञसूत्रश्च पुष्पश्च पुस्तकं तुलसीदलम्।
जपमालां पुष्पमालां कर्पूरश्च सुवर्णकम्॥

गौरीचर्मा चन्दनश्च शालग्रामजलं विना।
एतान् वोढुमशक्ताहं क्षिप्वा च भगवन्।
षडणु॥

श्रीभगवानुवाच।
द्रव्याण्येतानि मृदा ये अर्पयिष्यन्ति सुन्दरि॥
ते यास्यन्ति कालसूत्रं दिव्यं वर्षशतं त्वयि॥
इत्येवमुक्त्वा भगवान् विरराम च नारद॥
बभूव तेन गर्भेण तेजस्वी मङ्गलग्रहः॥
पूजां चक्रुः पृथिव्याश्च ते सर्वे चाश्रया हरेः।
काण्वशाखोक्तध्यानेन तुष्टुः स्तवनेन च॥
ददुर्मलेन मन्त्रेण नैवेद्यादिकमेव च।
संस्तुता विष्णुलोकेषु पूजिता सा बभूव ह॥
नारद उवाच।

किं ध्यानं स्तवनन्तस्या मूलमन्त्रश्च किं वद।
गूढं सर्वपुराणेषु श्रोतुं कौतूहलं मम॥
श्रीनारायण उवाच।
आदौ च पृथिवी देवी वराहेण च पूजिता।
ततः सर्वैर्मुनीन्ध्रेषु मनुभिर्मानवादिभिः॥
ध्यानश्च स्तवनं मन्त्रं षडणु वक्ष्यामि नारद॥*

ॐ श्रीं ह्रीं क्लीं वसुधारायै स्वाहा।
इत्यनेनैव मन्त्रेण पूजिता विष्णुना पुरा॥
श्वेतचर्मकवर्णाभां शतचन्द्रसमप्रभाम्।
चन्दनोक्षितसर्वाङ्गां रत्नभूषणभूषिताम्॥
रत्नाधारां रत्नगर्भां रत्नाकरसमन्विताम्।
वह्निशुङ्गाशुकाधानां सस्मितां वन्दितां भजे॥
ध्यानेनानेन सा देवी सर्वैश्च पूजिता भवेत्।
स्तवनं षडणु विप्रेन्द्र। काण्वशाखोक्तमेव च॥
श्रीविष्णु उवाच।

जये जये जयाकारे जयश्रीले जयप्रदे।
यज्ञशूकरजये च जयं देहि जयावहे॥
मङ्गले मङ्गलाधारे मङ्गल्ये मङ्गलप्रिये।
मङ्गलाष्टे मङ्गलेशे मङ्गलं देहि मे भवे॥
सर्वाधारे सर्वबीजे सर्वशक्तिसमन्विते।
सर्वकामप्रदे देवि सर्वैर्दं देहि मे भवे॥
पुण्यस्वरूपे पुण्यानां बीजरूपे सनातनि।
पुण्याश्रये पुण्यवतामालये पुण्यदे भवे॥
रत्नाधारे रत्नगर्भे रत्नाकरसमन्विते।
स्त्रीरत्नरूपे रत्नाष्टे रत्नसारप्रदे भवे॥
सर्वशस्थालये सर्वशस्याष्टे सर्वशस्यदे।
सर्वशस्यहरे काले सर्वशस्याधिके भवे॥
भूमे भूमिपसर्वस्वे भूमिपानां परायणे।
भूपाहङ्काररूपेण भूमिं देहि च भूमिपे॥
इदं पुण्यं महास्तोत्रं तां संपूज्य च यः पठेत्।
कोटि कोटि जन्म जन्म स भवेद्भूमिपेश्वरः॥
भूमिदानकृतं पुण्यं लभते पाठनाञ्जनः।
भूमिदानहारात् पापास्तुच्यते नात्र संशयः॥
अम्बुवाचीभूखनने पापात् स सुच्यते भ्रुवम्।
अन्यकूपे कूपदजात् पापात् स सुच्यते भ्रुवम्।
परभूयाङ्गात् पापानुच्यते नात्र संशयः॥
भूमौ वीर्यपरित्यागात् भूमौ दीपादिस्थापनात्।
पापेन सुच्यते प्राज्ञः स्तोत्रस्य पठनानुसने॥
अश्वमेधशतं पुण्यं लभते नात्र संशयः॥

पृथिवी

नारद उवाच ।

भूमिदानं कृतं पुण्यं पापं तद्वरणी च यत् ।
परभूमौ आह्वयं कृपे कृपदजं तथा ॥
अम्बुवाचीभूखननं वीर्यत्यागजमेव च ।
दीपादिस्थापनात् पापं श्रोतुमिच्छामि यत्नतः ॥
अन्यं वा पृथिवीजन्यं पापं मत्प्रशस्तः परम् ।
यदस्ति तत्प्रतीकारं वद वेदविदांवर ! ॥

श्रीनारायण उवाच ।

वितस्तिमानां भूमिश्च यो ददाति च भारते ।
सन्ध्यापूताय विप्राय स याति विष्णुमन्दिरम् ॥
भूमिश्च सर्वश्रद्धायां ब्राह्मणाय ददाति यः ।
भूमिरेणुप्रमाणश्च वर्षं विष्णुपदे स्थितिः ॥
ग्रामं भूमिश्च धान्यश्च यो ददात्यददाति च ।
सर्वपापविनिर्मुक्तौ चोभौ वैकुण्ठवासिनौ ॥
भूमिं दातुश्च यत्काले यः साधुश्चातुमोदते ।
स च याति च वैकुण्ठं मित्रगोत्रसमन्वितः ॥
खट्वां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेस्तु यः ।
स तिष्ठति कालसूत्रे यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
तत्पुत्रपौत्रप्रभृतिभूमिहीनः श्रिया हतः ।
पुत्रहीनो दरिद्रश्चैवान्ते याति च रौरवम् ॥
गवां मार्गं विनिष्कृष्य यश्च शस्यं ददाति च ।
दियं वर्षशतैव कुम्भीपाकेषु तिष्ठति ॥
गोष्ठं तडागं निष्कृष्य मार्गं शस्यं ददाति च ।
स च तिष्ठत्यसिपत्रे यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
न पञ्चपिण्डसुहृत् परकूपे च स्नाति यः ।
प्राप्नोति नरकं नैव स्नानं फलमेव च ॥
कामौ भूमौ च रहसि वीर्यत्यागं करोति यः ।
क्षिप्ररेणुप्रमाणश्च वर्षं तिष्ठति रौरवे ॥
अम्बुवाच्यां भूखननं यः करोति च मानवः ।
स याति कृमिदंशश्च स्थितस्तत्र चतुर्गुणम् ॥
परकीयलुप्तकूपे कूपं मृदाः प्रयच्छति ।
पुष्करिण्याश्च लुप्तायां पुष्करिणीं यो ददाति च ॥
सर्वं फलं परस्येव तप्तस्मिन् ब्रजेतु सः ।
तत्र तिष्ठति सन्तप्तो यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
परकीयतडागे च पङ्कसुतृष्ट्य नोत्सृजेत् ।
रेणुप्रमाणवर्षश्च ब्रह्मलोके वसेन्नरः ॥
पिण्डं पित्रे भूमिभर्तुर्न ददाय च मानवः ।
आह्वं करोति यो मृदो नरकं याति निश्चितम् ॥
भूमौ दीपं योऽर्पयति स चान्यः सप्तजन्मनि ।
भूमौ शङ्खश्च संस्थाप्य कुष्ठं जन्मान्तरे लभेत् ॥
सुक्तामणिक्यहीरश्च सुवर्णश्च मणिन्तथा ।
यश्च संस्थापयेद्भूमौ स तिष्ठेन्नरके युगम् ॥
जपमालां पुष्पमालां कर्पूरं रोचनान्तथा ।
यो मृदश्चापयेद्भूमौ स याति नरकं ध्रुवम् ॥
मुने ! चन्दनकाष्ठश्च रुद्राक्षं कुशमूलकम् ।
संस्थाप्य भूमौ नरके वसेन्नन्तरावधि ॥
पुस्तकं यज्ञसूत्रश्च भूमौ संस्थापयेत्तु यः ।
न भवेदिप्रयोनौ च तस्य जन्मान्तरे जनिः ॥
ब्रह्महत्यासमं पापममुत्र च लभेद्भुवम् ।
अग्नियुक्तं यज्ञध्वजं पूज्यश्च सर्ववर्णकैः ॥
यज्ञं कृत्वा च यो भूमिं क्षीरेण नहि सिञ्चति ।
स याति तप्तस्मिन् सन्तप्तः सप्तजन्मसु ॥

पृथिवी

भूकम्पे यद्ये यो हि करोति खननं भुवः ।
जन्मान्तरे महापापी सोऽङ्गहीनो भवेद्भुवम् ॥
भवनं यत्र सर्वेषां भूभूमिस्तेन कीर्तिता ।
वसुधैव कुटुम्बकम् सा वसुधैव कुटुम्बिका ॥
हरेरुहो च या जाता सा चोर्वी परिकी-
र्तिता ॥

धरा धरित्री धरणी सर्वेषां धारणात्तु या ।
इत्या च यागाधाराच्च चौणी क्षीणालये च या ।
महालये च यं याति चित्तस्तेन प्रकीर्तिता ॥
काश्यपी कश्यपस्येयमचला स्थिररूपतः ।
विश्वम्भरा तद्वरणाच्चानन्तानन्तरूपतः ॥
पृथिवी पृथुकन्यात्वाह्निस्तृत्वान्कहासुने ! ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे पृथिव्याख्या ७
अध्यायः ॥ * ॥

तस्या भारा यथा,—

क्षितिर्वाच ।

“कृष्णभक्तिविहीना ये ये च तद्भक्तनिन्दकाः ।
तेषां महापातकिनामशक्ता भारवाहने ॥
स्वधर्माचारहीना ये नित्यकृत्यविवर्जिताः ।
अह्माहीनाश्च वेदेषु तेषां भारेण पीडिता ॥
पितृमातृगुरुस्त्रीणां पोषणं पुत्रपौष्ययोः ।
ये न कुर्वन्ति तेषां न शक्ता भारवाहने ॥
ये मिथ्यावादिनस्तात ! इयासत्यविहीनकाः ।
निन्दका गुरुदाराणां तेषां भारेण पीडिता ॥
मित्रद्रोही कृतघ्नश्च मिथ्यासाक्षिप्रदायकः ।
विश्वासघ्नः स्थाप्यहारी तेषां भारेण पीडिता ॥
कल्याणयुक्तनामानि हरेर्नामैकमङ्गलम् ।
कुर्वन्ति विक्रयं ये वै तेषां भारेण पीडिता ॥
जीवघाती गुरुद्रोही ग्रामयात्री च लुब्धकः ।
शवदाही शूद्रभोजी तेषां भारेण पीडिता ॥
पूजायज्ञोपवासानि व्रतानि नियमानि च ।
ये ये मृदा विह्वलारस्तेषां भारेण पीडिता ॥
सदा द्विषन्ति ये पापा गोविप्रसुरवेणवान् ।
हरिं हरिकथां भक्तिं तेषां भारेण पीडिता ॥
शङ्कादीनाश्च भारेण पीडिताहं यथा विधेः ।
ततोऽधिकेन दैवानां तेषां भारेण पीडिता ॥
इत्येवमुक्त्वा वसुधा रुरोद च सुहृमुहुः ।
ब्रह्मा तद्रोदनं दृष्ट्वा तासुवाच कृपानिधिः ॥
भारं तवापनेष्यामि दस्यूनामप्युपायतः ।
उपायतोऽपि कार्याणि सिध्यन्त्येव वसुधरे ! ॥
मन्त्रं मङ्गलकुम्भश्च शिवलिङ्गश्च कुङ्कुमम् ।
मधुकाष्ठं चन्दनश्च कस्तूरी तीर्थेऽन्तिकाम् ॥
खड्गं गण्डकखड्गश्च स्फटिकं मङ्गरागकम् ।
इन्द्रनीलं सूर्यमणिं रुद्राक्षं कुशमूलकम् ॥
शालग्रामशिलाशङ्खतुलसीप्रतिमाजलम् ।
शङ्खप्रदीपमालाश्च शिलाचूर्णतुलसी तथा ॥
निर्माल्यश्चैव नैवेदां हरिद्वर्गमणिन्तथा ।
अश्विद्युक्तं यज्ञसूत्रं दर्पणं श्वेतचामरम् ॥
गोरोचनाश्च सुक्ताश्च शुक्तिं माणिक्यमेव च ।
पुराणसंहितां वङ्गि कर्पूरं परशं तथा ॥
रजतं काश्मिरश्चैव प्रवालं रत्नमेव च ।
कुशद्विजं तीर्थतोयं गन्धं गोमूत्रगोमयम् ॥

पृथिवी

त्वयि ये स्थापयिष्यन्ति मृदाश्चैतानि सुन्दरि ! ।
पच्यन्ते कालसूत्रे च वर्षाणामयुतं ध्रुवम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४ अध्यायः ॥
तस्या रूपान्तरं यथा,—

“इति तस्य वचः श्रुत्वा जनकस्य तदा क्षितिः ।
सुनीनां सन्निधौ रूपं दर्शयामास भूभृते ॥
नीलोत्पलदलश्यामाम्बुमालाजधारिणीम् ।
बाहुयुग्मेन युग्मेण नृणां लायतशोभिना ।
सुन्दरीं लोकधार्त्रीं तां दृष्ट्वा शश्वद्वृषोऽलपत् ॥
इति कालिकापुराणे २६ अध्यायः ॥

पृथिव्यां ग्रामश्रद्धादुत्पत्तिकारणं यथा,—

प्रजा ऊचुः ।

“अराजके नृपश्रेष्ठ ! धरित्रा सकलौघधीः ।
ग्रस्तास्ततः चयं यान्ति प्रजाः सर्वाः प्रजेश्वर ! ॥
त्वं नो वृत्तिप्रदो धान्ना प्रजापालो निरूपितः ।
देहि नः क्षुत्परीतानां प्रजानां जीवनौघधीः ॥

श्रीपराशर उवाच ।

ततोऽथ नृपतिर्दिव्यभादायाजगवं धनुः ।
शरांश्च दिवान् कुपितः सोऽभ्यधावदसुन्दराम् ॥
ततो ननाश त्वरिता गौर्भूत्वा तु वसुधरा ।
सा लोकान् ब्रह्मलोकादींस्तत्तासादगमन्मही ।
यत्र यत्र यथौ देवी सा तदा भूतधारिणी ।
तत्र तत्र तु सा वैद्यं ददर्शाभ्युदतायुधम् ॥
ततस्तं प्राह वसुधा पृथुं पृथुपराक्रमम् ।
प्रवेपमाना तद्वाणपरिचाणपरायणा ॥

पृथिव्यावाच ।

स्त्रीवधे त्वं महापापं किं नरेन्द्र ! न पश्यसि ।
येन मां हन्तुमत्यर्थं प्रकरोषि नृपोद्यमम् ॥

श्रीपृथुवाच ।

एकस्मिन् यत्र निधनं प्रापिते दुष्टकारिणि ।
बहूनां भवति क्षेमस्तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥

पृथिव्यावाच ।

प्रजानासुपकाराय यदि मां त्वं हनिष्यसि ।
आधारः कः प्रजानान्ते नृपश्रेष्ठ ! भविष्यति ॥

पृथुवाच ।

त्वां हत्वा वसुधे ! वागेर्मच्छासनपराङ्मुखीम् ।
आत्मयोगबलेनेमा धारयिष्याम्यहं प्रजाः ॥

श्रीपराशर उवाच ।

ततः प्रणम्य वसुधा तं भूयः प्राह पार्थिवम् ।
प्रवेपिताङ्गी परमं साध्वसं समुपागता ॥
उपायतः समारब्धाः सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः ।
तस्माददान्युपायन्ते त्वं कुरुष्व यदीच्छसि ॥
समस्तास्ता मया जीर्णा नरनाथ ! महीवधीः ।
यदीच्छसि प्रदास्यामि ताः क्षीरपरिणामिनीः ॥
तस्मात् प्रजाहितायां मम धर्मभृतांवर ! ।
तन्नु वतुसं प्रयच्छस्व क्षरेयं येन वतुसला ॥
समाश्च कुरु सर्वत्र येन क्षीरं समन्ततः ।
वरौघधीवीजभूतं वीर ! सर्वत्र भावये ॥

श्रीपराशर उवाच ।

तत उत्सारयामास शैलान् शतसहस्रशः ।
चतुष्कोण्या तदा वैद्यस्तेन शैला विवर्जिताः ॥
नहि पूर्वविसर्गे वै विषमे पृथिवीतले ।

प्रतिभागः पुराणां वा यामाणां वा पुराभवत् ॥
न श्रूयानि न गौरव्यं न कृषिर्न वणिक्पथः ।
वैश्यात् प्रभृति मेत्रेय । सर्वस्यैतस्य सम्भवः ॥
यत्र यत्र समं तस्या भूमेरासीद्विजोत्तमः ।
तत्र तत्र प्रजानां हि निवासं समरोचयत् ॥
आहारः फलमूलानि प्रजानामभवत्तदा ।
कृच्छ्रेण महता सोऽपि प्रनष्टास्त्रोषधीषु वै ॥
स कल्पयित्वा वत्सन्तु मनुं स्वायम्भुवं प्रभुम् ।
स्त्रे पाणौ पृथिवीनाथो दुदोह पृथिवीं पृथुः ॥
श्रूयजातानि सर्वाणि प्रजानां हितकाम्यया ।
तेनानेन प्रजास्तात । वर्तन्तेऽद्यापि नित्यशः ॥
प्राणप्रदानात् स पृथुर्हस्ताद्भूमेरभूत् पिता ।
ततस्तु पृथिवीसंज्ञामवापाखिलधारिणी ॥
ततश्च देवैर्मनिभिर्देवै रक्षोभिरद्रिभिः ।
गन्धर्वैरग्नैर्यक्षैः पितृभिस्तुभिरभिरथा ॥
तत्तत्पात्रसुपादाय तत्र दुग्धा सुने । पयः ।
वत्स । दोग्धविशेषाच्च तेषां तद्योनयोऽभवत् ॥
सैषा धात्री विधात्री च धारणी पोषणी तथा ।
सर्वस्य जगतः पृथ्वी विष्णुपादतलोद्भवा ॥
एवंप्रभावः स पृथुः पुत्रो वैश्वस्य वीर्यवान् ।
जज्ञे महीपतिः पूर्वीं राजाभून्नरञ्जनात् ॥
इति श्रीविष्णुपुराणे १ अंशे पृथुचरितं १३
अध्यायः ॥ * ॥

तस्या नामगौरूपदोहनानां कारणानि यथा,—
ऋषय ऊचुः ।

“बहुभिर्धरणी सुक्ता भूपालैः श्रूयते पुरा ।
पार्थिवाः पृथिवीयोगात् पृथिवी कस्य योगतः ॥
किमर्थं कृता संज्ञा भूमिः किं पारिभाषिको ।
गौरितीयश्च विख्याता कृतः कस्माद्ब्रवीहि नः ॥
सूत उवाच ।

वंशे स्वायम्भुवे ह्यासीदङ्गो नाम प्रजापतिः ।
ऋतोस्तु दुहिता तेन परिणीतातिदुर्मुखी ॥
सुतीर्था नाम तस्यास्तु वेणो नाम सुतः पुरा ।
अधर्मनिरतः कामी बलवान् वसुधाधिपः ॥
लोकेऽप्यधर्मकृत्तातः परमार्थ्यापहारकः ।
धर्माचारप्रसिद्धार्थं जगतीऽस्य महर्षिभिः ॥
अनुनीतोऽपि न ददावनुज्ञां स यदा ततः ।
शापेन मारयित्वैनमराजकभयार्हिताः ।
समन्तुर्वाञ्छायास्तस्य बलादेहमकल्पवाः ॥
तत्कायान्मथमानात् निघेतुर्लङ्घ्यजातयः ॥
अरौरे मातुरंशेन लक्ष्णाञ्जनसमप्रभाः ।
पितुरङ्गस्य चांशेन धार्मिको धर्मचारिणः ॥
उत्पन्नो दक्षिणहस्तात् सधनुः सशरो गदी ।
दिव्यतेजोमयवपुः सरत्नकवचाङ्गदः ॥
पृथुरेवामवद्यस्मात्ततः पृथुरजायत ।
स विप्रेरभिषिक्तश्च तपः कृत्वा सुदुश्चरम् ॥
विष्णोर्वरेण सर्वस्य प्रसुत्वमगमत् प्रभुः ।
निःस्वाध्यायवष्टकारं निर्धनं वीर्य भूतलम् ॥
दग्धुमेवोद्यतः कोपाच्छ्रेणामितविक्रमः ।
ततो गोरूपमास्थाय भूः पलायितुस्तुसहेत् ॥
पृथुतोऽनुगतस्तस्याः पृथुर्दीप्तशरासनः ।
ततः स्थित्वैकदेशे तु किं करोमीति साज्रवीत् ॥

पृथुरप्यवदद्वाक्यमीक्षितं देहि सुव्रते । ।
सर्वस्य जगतः शीघ्रं स्थावरस्य चरस्य च ॥
तथैव चाब्रवीद्भूमिर्दुदोह च नराधिपः ।
स्त्रे स्त्रे पाणौ पृथुर्वत्सं कृत्वा स्वायम्भुवं मनुम् ॥
तदन्नमभवत् शुद्धं प्रजा जीवन्ति तेन वै ।
ततस्तु ऋषिभिर्दुग्धा वत्सः सोमस्तदाभवत् ॥
दोग्धा दृढस्यतिरभूत् पात्रं वेदस्तपो रसः ।
वेदश्च वसुधा दुग्धा दोग्धा मित्रस्तदाभवत् ॥
इन्द्रो वत्सः समभवत् क्षीरमूर्जस्करं बलम् ।
देवानां काश्चनं पात्रं पितृणां राजतन्तदा ॥
अन्तकश्चाभवद्दोग्धा यमो वत्सः सुधारसः ।
अलाडुपात्रं नागानां तक्षको वत्सकोऽभवत् ॥
विषं क्षीरं ततो दोग्धा पृतराष्ट्रोऽभवत् पुनः ।
असुरैरपि दुग्धेयमायसे शक्रपीडनीम् ॥
पात्रे मायामभूद्वत्सः प्रह्लादिश्च विरोचनः ।
दोग्धा द्विहृद्वा तत्रासीन्माया येन प्रवर्तिताः ॥
यक्षश्च वसुधा दुग्धा पुरान्तर्द्धानमीप्सुभिः ।
कृत्वा वैश्रवणं वत्समामपात्रे महीपते । ॥
प्रेतरक्षोगेर्दुग्धा धरा रुचिरस्तुल्यम् ।
रौप्यलाभोऽभवद्दोग्धा सुमाली वत्स एव तु ॥
गन्धर्वश्च पुनर्दुग्धा वसुधा चाप्सरोगणैः ।
वत्सं चैत्ररथं कृत्वा गन्वान् पद्मदले तथा ॥
दोग्धा च सुरचिर्नाम नाच्यवेदस्य पारगः ।
गिरिभिर्वसुधा दुग्धा रत्नानि विविधानि च ॥
औषधानि च दिव्यानि दोग्धा मेरुर्महाबलः ।
वत्सोऽभूद्भिर्मास्तत्र पात्रं शैलमयं पुनः ॥
दृक्ष्वश्च वसुधा दुग्धा क्षीरं क्षिप्ररोहणम् ।
पालाशपात्रे दोग्धा तु सालः पुण्ड्रलङ्कुलः ॥
लक्ष्मोऽभवत्ततो वत्सः सर्व्वदृष्टगयाधिपः ।
एवमन्यैश्च वसुधा तथा दुग्धा यथेष्टितम् ॥

इति मत्स्यपुराणे १० अध्यायः ॥ * ॥

अन्यद्विवरणं भूगोलशास्त्रे द्रष्टव्यम् ॥ पृथ्वी ।
तद्देदिकपर्यायः । गौः १ आ २ ज्मा ३ क्षा
४ चा ५ क्षामा ६ क्षोणो ७ क्षितिः ८ अवनिः
९ ऊर्वी १० पृथ्वी ११ मही १२ रिपः १३
अदितिः १४ इला १५ निर्वृतिः १६ भूः १७
भूमिः १८ पूषा १९ मातुः २० गोत्रा २१ ।
इत्येकविंशतिपृथिवीनामधेयानि । इति वेद-
निघण्टो १ अध्यायः ॥ (अन्तरिक्षम् । इति
निघण्टुः १।३ ॥ यथा, ऋग्वेदे १०।१२१।२ ।

“स दाधार पृथिवीं द्यासुतेमां
कसौ देवाय हविषा विधेम ॥”

“पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम ।” इति तद्वाच्ये सायनः ॥

पृथिवीगीता, स्त्री, (पृथिव्या गीता ।) पृथिवी-
कथा । यथा,—

“मेत्रेय ! पृथिवीगीताः श्लोकाश्चात्र निबोध
तान् ।

यानाह धर्मध्वनिने जनकायासितो मुनिः ॥

श्रीपृथिव्युवाच ।

कथमेव नरेन्द्राणां मोक्षो बुद्धिमतामपि ।

येन केन सधर्माणोऽप्यतिविश्वस्तचेतसः ॥

पूर्व्वमात्मजदं कृत्वा जेतुमिच्छन्ति मन्त्रिणः ।

ततो भूत्यांश्च पौरांश्च जिगीषन्ते तथा रिपून् ॥
क्रमेणानेन जेष्यामो वयं पृथ्वीं ससागराम् ।
इत्यासक्तधियो ऋतुं न पश्यन्त्यविदूरगम् ॥
समुद्रावरणं याति मनुमखलमयो वशम् ।
कियदात्मजयादेतन्मुक्तिरात्मजये फलम् ॥
उत्सृज्य पूर्वे यां याता यां नादाय गतः
पिता ।

तां मामतिविश्वदृष्ट्वा जेतुमिच्छन्ति पार्थिवाः ॥
मत्कृते पितृपुत्राणां भाट्ट्याश्चापि विश्रुताः ।
जायन्तेऽत्यन्तमोहेन ममत्वाद्दत्तचेतसां ॥

पृथ्वी ममेयं सकला ममेयं

ममेति चेष्टा मम शान्धतेयम् ।

यो यो ऋतेऽन्यत्र बभूव राजा

कुबुद्धिरासीदिति तस्य तस्य ॥

दृष्ट्वा ममत्वाद्दत्तचित्तमेकं

विहाय मां ऋतुपथं व्रजन्तम् ।

तस्यान्वयस्तत्र कथं ममत्वं

कृत्वास्वदं मत्प्रभवं करोति ॥

पृथ्वी ममैषांशु परित्यजेनां

वदन्ति ये दूतसुखैः स्वशत्रून् ।

नराधिपास्तेषु ममातिहासः

पुनश्च ऋषिषु दद्याभ्युपैति ॥

श्रीपराशर उवाच ।

इत्येते धरणीगीताः श्लोका मेत्रेय येः श्रुताः ।

ममत्वं विलयं याति तापम्यस्तं यथा हिमम् ॥”

इति विष्णुपुराणे ४ अंशे २४ अध्यायः ॥

पृथिवीपतिः, पुं, (पृथिव्याः पतिः ।) राजा ।
(यथा, मनुः । ७ । १७७ ।

“सर्व्वोपायैस्तथा कुर्यात् नीतिज्ञः पृथिवीपतिः ।

यथास्याभ्यधिका न स्युर्मित्रोदासीनश्चवः ॥”)

ऋषभनामौषधिः । इति मेदिनी । ते, २३१ ॥

यमः । इति हेमचन्द्रः ॥

पृथिवीपालः, पुं, (पृथिवीं पालयतीति । पृथिवी +
पालि + अण् ।) राजा । यथा,—

“बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् ॥”

इति रघुः ॥

पृथिवीशक्रः, पुं, (पृथिव्यां शक्र इव ।) राजा ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५३ ॥

पृथुः, पुं, (प्रथते विख्यातो भवतीति । प्रथ +

“प्रथिञ्चदिभ्रसृजां संप्रसारणं सलोपश्च ।”

उणा० १ । २६ । इति कुः सम्प्रसारणश्च ।)

त्रेतायुगे सूर्यवशीयपञ्चमरुपः । वैश्वरूपस्य

दक्षिणकरमथनाज्जातः । प्रजारञ्जनात् आद्ये

राजोपाधिं प्राप्तः । यथा,—

“अथ ते ऋषयः सर्व्वे प्रसन्नमनस्ततः ।

गतकल्मषमेवं तं जातं वेणुं वृषीत्तमम् ॥

ममन्त्युर्देक्ष्य पाणिं तस्यैव च महात्मनः ।

मथिते तस्य पाणौ च सञ्जातं खेदमेव हि ॥

पुनर्ममन्त्युस्ते विप्रा दक्षिणं पाणिमेव च ।

खकरात् पुरुषो जज्ञे दादृशादित्यसन्निभः ॥

तप्तकाश्चवर्णाङ्गो दिव्यमाख्याम्बरावृतः ।

दिव्याभरणशोभाङ्गो दिव्यगन्धारुलेपनः ॥

पृथुः

सुकुटेन सुवर्णेन कुण्डलाभ्यां विराजते ॥
महाकायो महाबाहू रूपेणाप्रतिमो भुवि ।
खड्गवाणधरो धन्वी कवची च महाप्रभः ॥
सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वलङ्कारभूषितः ।
तेजसा रूपभावेन साक्षादगिरिव ज्वलन् ॥
आद्यमाजगवं नाम धनुर्गृह्य महावरम् ।
इन्द्रो दिवि यथा भाति भुवि वेणात्मजस्तथा ॥
तस्मिन् जाते महाभागे देवाश्च ऋषयोऽमलाः ।
उत्सवं चक्रिरे सर्वे वेणुस्य तनयं प्रति ॥
दीप्यमानः स्वपुष्पा वस्त्रैरेव महामतिः ।
शरांश्च दिव्यान् चार्थं कवचं च महाप्रभम् ॥
ददाविन्द्रः सहसाक्षो मालाश्चास्त्रानपुष्पिकाम् ॥
जाते तस्मिन् महाभागे पृथो वीरे महात्मनि ॥
संप्रहृष्टानि भूतानि समस्तानि दिजोत्तमाः ।
सर्वतीर्थानि तोयानि पुण्यानि विविधानि च ॥
स्यावराणि चराख्येव अभ्यक्षिन्नराधिपम् ।
महावीरं प्रजापालं पृथुमेवं दिजोत्तमाः ॥
पृथुं वेणुं वडूराख्ये अभिषिक्तं चराचरैः ।
देवैर्विप्रेस्तथा सर्वैरभिषिक्तो महामनाः ॥
राज्ञाश्चैवाधिकारे वै पृथुवैण्यः प्रतापवान् ।
तदा पित्रा प्रजाः सर्वाः कदा नैवानुरक्षिताः ॥
तेनानुरक्षिताः सर्वाः सुखैर्मसुदिरे तदा ।
अनुरागात्तु वीरस्य नाम राजेत्यभाषत ॥
प्रयातस्य सुधीरस्य समुद्रस्य दिजोत्तमाः ।
आपस्तस्मिन्निरे सर्वा भयात्तस्य महात्मनः ॥
प्रयातस्य रथस्यापि तस्यैव च महात्मनः ।
दुर्गमार्गं विलोक्यैव स्वमार्गं पर्वता ददुः ॥
ध्वजभङ्गं न चक्रुस्ते गिरयः सर्वे एव ते ।
अक्रुष्टपथा पृथिवी सर्वत्र कामधेनवः ॥
पर्वतः कामवर्षो च वेदयज्ञान् महोत्सवान् ।
कुर्वन्ति ब्राह्मणाः सर्वे क्षत्रियाश्च तथापरे ॥
सर्वकामफलं वृक्षास्तस्मिन् प्रासति राजनि ।
न दुर्मिच्छं न च याधिर्नाकालमरणं वृणाम् ॥
सर्वे सुखेन जीवन्ति लोका धर्मपरायणाः ।
तस्मिन् प्रासति दुर्द्धर्ष राजराजे महात्मनि ॥
इति पाद्मोत्तरखण्डे २६ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य माहात्म्यं यथा,—
“पृथुना प्रविभक्ता च शोभिता च वसुधरा ।
प्रस्यरत्नवती स्फोता पुरपत्तनशालिनी ॥
एवं प्रभावो वेणुश्च राजासीद्राजसत्तमः ।
नमस्यश्चैव पूज्यश्च भूतिकाभैर्नरोत्तमैः ॥
ब्राह्मणैर्वेदकामैश्च पृथुवैण्यः प्रतापवान् ।
आदिकर्ता रणानां योधानां प्रथमो वृषः ॥
यो हि योद्धा रणं याति कीर्तयित्वा पृथुं वृषम् ।
घोररूपान् स संग्रामान् क्षेमो तरति कीर्ति-
मान् ॥

वैश्वेरपि हि शूद्रैश्च स्वाः स्वा वृत्तीरनुश्रितैः ।
पृथुरेव नमस्कृत्यः सर्वविद्धिकरस्तु सः ॥
एवं पृथुरभूत् पूर्वं प्रसादाच्चक्रपाणिनः ।
सार्वभौमो महातेजा दुर्विषहः सुरासुरैः ॥
तस्य पुत्रौ द्वौ । यथा,—
“पृथोः पुत्रौ तु धर्मद्वौ जज्ञातेऽन्तर्हिपाणिनौ ।

पृथुकः

शिखण्डी च हविर्हानमन्तर्हानाद्वाजायत ॥”
अरेणाभूराज्ञः पुत्रः । यथा, अग्निपुराणे ।
“अयोधस्तस्य पुत्रोऽभूत् ककुत्स्थो नाम वीर्य-
वान् ।
ककुत्स्थस्य अरेणाभूस्तस्य पुत्रः पृथुः स्मृतः ॥”
अग्निः । इति मेदिनी । ये, १० ॥ (प्रियव्रत-
वंशोद्भवस्य विभोः पुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे ।
२ । १ । ३८ ।
“सुवस्तस्मात् तथोज्ञेयः प्रस्तारस्तत्सुतो विभुः ।
पृथुस्ततोऽभवत्सो नक्तस्यापि गयः सुतः ॥”
तामसमन्तरे ऋषिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ।
७४ । ५६ ।
“ज्योतिर्धामा पृथुः कायश्चैवोऽग्निर्वलकस्तथा ।
पौवरश्च तथा ब्रह्मन् ! सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥”
पृथुः, स्त्री, (प्रयते विस्तारमेतीति । प्रथ + कृः
सम्प्रसारणश्च ।) कृष्णजीरकः । इत्यमरः । २ ।
६ । ३७ ॥ (एतत्पर्यायो यथा,—
“कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारप्रोदनः ।
कालाजाजी तु सुषवी कालिका चोपकालिका ॥
पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुः कृष्णोपकुक्षिका ।
उपकुक्षी च कुक्षो च वृहज्जीरक इत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
त्वक्पर्णी । हिङ्गुपत्री । इति मेदिनी । ये, १० ॥
(पर्यायोऽस्या यथा,—
“हिङ्गुपत्री तु कवरी पृथ्विका पृथुका पृथुः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अहिफेनः । इति शब्दरत्नावली ॥
पृथुः, त्रि, (प्रथ + कृः सम्प्रसारणश्च ।) महत् ।
इत्यमरः । ३ । १ । ६० ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ११७ ।
“उल्लसितभूधनुषा तव पृथुना लोचनेन रुचि-
राङ्गि ! ।
अचला अपि न महान्तः के चक्षुःसभाव-
मानीताः ॥”)
निपुणः । इति शब्दरत्नावली ॥
पृथुकः, पुं, (पृथुरेव । पृथु + संज्ञायां कन् । यद्वा,
प्रयते इति । प्रथ + “अर्भकपृथुकेति ।” उणा०
५ । ५३ । इति कुकन् संप्रसारणश्च ।) त्रिपि-
टकः । इत्यमरः ॥ स्त्रीवलङ्गोऽप्ययम् । यथा,—
“दिःखिन्नमन्नं पृथुकं शुद्धं देशविशेषके ।
नात्यन्तशक्तं विप्राणां भजये च निवेदेने ॥
अभक्ष्यश्च यतीनां च विधवाब्रह्मचारिणाम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे २७ अध्यायः ॥
(यथास्य गुणाः ।
“पृथुका गुरवो बल्या कफविघ्नभकारिणः ॥”
इति वामटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
“पृथुका गुरवो भृशान् भक्षयेदल्पशस्त तान् ।
यावा विष्टभ्य जीर्यन्ति सतुषा भिन्नवर्चसः ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥
“पृथुका गुरवः क्षिग्वा वृंहणा कफवर्धनाः ।
बल्याः सक्षीरभावात् वातघ्ना भिन्नवर्चसः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥

पृथुस्क

चाक्षुषमन्तरे देवगणभेदः । यथा, हरि-
वंशे । ७ । ३२ ।
“आद्या प्रभूता ऋभवः पृथुकाश्च दिवौकसः ॥”
पृथुकः, त्रि, (प्रयते इति । प्रथ + “अर्भकपृथुक-
पाका वयसि ।” उणा० ५ । ५३ । इति कुकन्
सम्प्रसारणश्च । यद्वा, पृथु यथा स्यात् तथा
कायति शब्दायते इति । कै शब्दे + कः ।)
बालकः । इति मेदिनी । कै, १२६ ॥ (यथा,
माघे । ३ । ३० ।
“प्रक्रीडितान् रेणुभिरेव तूर्णं
नित्युर्जनयः पृथुकान् पथिभ्यः ॥”)
पृथुका, स्त्री, (पृथुः स्थूलैव । पृथु + कन् +
टाप् ।) हिङ्गुपत्री । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(अस्याः पर्यायो यथा,—
“हिङ्गुपत्री तु कवरी पृथ्विका पृथुका पृथुः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
बालिका-च ॥
पृथुकोलः, पुं, (पृथुः कोलः ।) राजवदरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
पृथुच्छदः, पुं, (पृथुश्चदः पञ्चाणि यस्य ।) हरि-
दर्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृहत्पत्रे, त्रि ॥
पृथुपत्रः, पुं, (पृथूनि पञ्चाणि यस्य ।) रक्त-
लशुनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पृथुपलाशिका, स्त्री, (पृथूनि पलाशानि यस्याः ।
कप् । टापि अत इत्वम् ।) शटी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,—
“शटी पलाशी घडूयस्या सुव्रता गन्धमूलिका ।
गन्धारिका गन्धवधूर्धूः पृथुपलाशिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पृथुरोमा, [न] पुं, (पृथूनि रोमाणि लोम-
स्थानीयानि शब्दान्यस्येति ।) मत्स्यः । इत्य-
मरः । १ । १० । १७ ॥ वृहत्लोमयुक्ते, त्रि ॥
पृथुलं, त्रि, (पृथुं पृथुत्वमस्यास्तीति । पृथु +
सिष्भादित्वात् लच् । यद्वा, पृथुं लातीति । ला +
कः ।) महत् । इत्यमरः । ३ । १ । ६० ॥ (यथा,
माघे । १० । ६५ ।
“ओणिषु प्रियकरः पृथुलासु
स्पर्शमाप सकलेन तलेन ॥”)
पृथुला, स्त्री, (पृथुल + टाप ।) हिङ्गुपत्री । इति
जटाधरः ॥ (गुणादयोऽस्या हिङ्गुपत्रीशब्दे
ज्ञातयाः ॥)
पृथुशिखः, पुं, (पृथुः शिखा यस्याः ।) श्योनाक-
प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायान्तर-
मस्य यथा,—
“श्योनाकः शोषणश्च स्यात्तटकद्वन्द्वटुटुकाः ।
मण्डूकपत्रपत्रोर्णशुकनासकुटन्नटाः ॥
दीर्घवृन्तोऽरुणश्चापि पृथुशिखः कटभरः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पृथुशेखरः, पुं, (पृथु महत् शेखरं शृङ्गं यस्य ।)
पर्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पृथुस्कन्धः, पुं, (पृथुः स्थूलः स्कन्धो यस्य ।) शूकरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पृथुदकं, स्त्री, (पृथु पुण्यप्रदत्वात् महदुदकं यस्य ।)

तीर्थमेदः । यथा,—

“ते मृत्वा ऋषयः सर्वे तीर्थमाहात्म्यसुत्तमम् ।
कपालमोचनमिति नाम चक्रुः समागताः ॥
तत्रापि सुमहतीर्थं विश्वामित्रस्य विश्रुतम् ।
ब्राह्मणं लब्धवान् यत्र विश्वामित्रो महासुनिः ॥
तस्मिंस्तीर्थवरे स्नात्वा ब्राह्मणं लभते ध्रुवम् ।
ब्राह्मणस्तु विशुद्धात्मा परं पदमवाप्नुयात् ॥
ततः पृथुदकं गच्छेन्नियतो नियताग्रनः ।
तत्र सिद्धस्तु ब्रह्मर्षो रुषद्गुणानाम नामतः ॥
जातिस्मरौ रुषद्गुस्तु गङ्गाद्वारे तदा स्थितः ।
अन्तकालं ततो दृष्ट्वा पुत्रान् वचनमब्रवीत् ॥
इह श्रेयो न पश्यामि नयध्वं मां पृथुदकम् ।
विज्ञाय तस्य तद्भावं रुषद्गोस्ते तपोधनाः ॥
तं वे तीर्थसुपाणिन्युः सरस्वत्यास्तपोधनम् ।
स तेः पुत्रैः समानीतः सरस्वत्यां समावृतः ॥
स्मृत्वा तीर्थगुणान् सर्वान् प्राहेदन्धप्रसक्तमः ।
सरस्वत्यास्तु तीरे यः संयजेदात्मनस्तनुम् ॥
पृथुदके जप्यपरो नैनं श्यो मरणं लभेत् ।
तत्रैव ब्रह्मयोन्यस्ति ब्रह्मणा यत्र निर्मिता ॥
पृथुदकं समाश्रित्य सरस्वत्यास्तटे स्थितः ।
चतुर्वर्णस्य दृष्टार्थमात्मज्ञानपरोऽभवत् ॥
तस्याभिधायतः स्मृतिं ब्रह्मणोऽयत्नजन्मनः ।
सुखतो ब्राह्मणा जाता बाहुभ्यां चक्षुरास्तथा ॥
ऊरुभ्यां वैश्रजातीयाः पङ्गा मृदास्ततोऽभवन् ।
चातुर्वर्ण्यं ततो दृष्ट्वा आश्रमस्थान् सुतांस्ततः ॥
एवं प्रतिष्ठितं तीर्थं ब्रह्मयोनौतिसंज्ञितम् ।
तत्र स्नात्वा सुक्तिकामः पुनर्योनिं न पश्यति ॥”

इति वासनपुराणे ३८ अध्यायः ॥

(यथा च महाभारते । ३ । ८३ । १३२—१३६ ।
“ततो गच्छेत् राजेन्द्र । तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
पृथुदकमिति ख्यातं कार्तिकेयस्य वै वृष । ॥
तत्राभिवर्कं कुर्वीत पितृदेवाच्चैने रतः ।
अज्ञानात् ज्ञानतो वापि स्त्रिया वा पुरुषेण वा ॥
यत्किञ्चिदशुभं कर्म कृतं साधुबुद्धिना ।
तत् सर्वं नश्यते तत्र ज्ञानमात्रस्य भारत ! ॥
अश्वमेधफलञ्चापि लभते स्वर्गमेव च ।
पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात् सरस्वती ॥
सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथुदकम् ।
उत्तमं सर्वतीर्थानां यस्त्यजेदात्मनस्तनुम् ॥
पृथुदके जप्यपरो न तस्य मरणं भवेत् ।
गीतं सनत्कुमारेण यासेन च महात्मना ॥
वेदे च नियतं राजब्रह्मिणश्चेत् पृथुदकम् ।
पृथुदकात् तीर्थतमं नान्यतीर्थं कुरुद्वह ! ॥
तन्मेधं तत् पवित्रञ्च पावनञ्च न संप्रयः ।
तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति येऽपि पापकृता नराः ।
पृथुदके नरश्रेष्ठ ! एवमाहुर्मनीषिणः ॥”)

पृथुदकः, पुं, (पृथु महदुदरं यस्य ।) मेघः । इति
हारावली । ८० ॥ दृष्टुकुचौ, चि ॥

पृथ्वी, स्त्री, (पृथुः स्थूलत्वगुणयुक्ता । “वोतो गुण-
वचनात् ॥” ४।१।४४। इति डीक् ।) पृथिवी ।
(यथा, देवीभागवते । ३ । १३। ८ ।

“मधुकैटभयोर्मैदसंयोगोत् मेदिनी स्मृता ।
धारणाच्च धरा प्रोक्ता पृथ्वी वित्सारयोगतः ॥”)
पृथोर्दृष्टित्वस्त्रीकारादेतन्नाम । यथा, अग्नि-
पुराणे ।

“दृष्टित्वमनुप्राप्ता देवी पृथ्वी तथोच्यते ॥”
हिङ्गुपत्री । कृष्णजीरकः । इत्यमरः । २ । ६ ।
३७, २। ६ । ४० ॥ (एतस्याः पर्यायो यथा,—

“कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः ।
कालाजानी तु सुषवी कालिका चोपकालिका ॥
पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुः कृष्णोपकुक्षिका ।
उपकुक्षी च कुक्षी च दृष्टजीरक इत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
वृत्ताहंन्माता । इति हेमचन्द्रः ॥ पुनर्नवा ।
स्यूलेला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सप्तदशाक्षर-
पादकश्चन्दोभेदः । इति कन्दोमञ्जरी ॥ अस्त्र-
लक्षणादिकं कन्दः शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

पृथ्वीका, स्त्री, (पृथ्वी + स्वार्थे कन् ।) दृष्टदेला ।
इत्यमरः । २ । ४ । १२५ ॥ (अस्याः
पर्यायो यथा,—

“एला स्मृता च बहुला पृथ्वीका चिपुटापि च ।
भद्रेला दृष्टदेला च चन्द्रबाला च निष्कुटिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
स्यूलेला । कृष्णजीरकः । इति रत्नमाला ॥
हिङ्गुपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

पृथ्वीकुरवकः, पुं, (पृथ्वा भूमौ कुरवक इव ।)
श्वेतमन्दारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पृथ्वीजं, स्त्री, (पृथ्वां जायते इति । जन + डः ।)
गङ्गलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पृदाकुः, पुं, (पर्देते इति । पर्दे अपानशब्दे +
“पर्देर्नित् सम्प्रसारणमलोपञ्च ।” उणा० ३ ।
८० । इति काकुः रेफस्य सम्प्रसारणं अलो-
पञ्च ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ६ ॥ (यथा,
महाभारते । ६ । १७८ । २७ ।

“स भीमं सहसाम्येव पृदाकुः कुपितो भृशम् ।
जयाहाजगरो यादो भुजयोरुभयोर्वलात् ॥”)
दृष्टिकः । यात्रः । चित्रकः । इति मेदिनी ।
के, १२५ ॥ कुञ्जरः । दृष्टः । इति संचिप्तवारी-
णादित्तिः ॥

पृथिः, चि, (सृष्टयते इति । सृष्ट्वा संस्पर्शे + “पृथि-
पृथीति ।” उणा० ४।५२ । इति नि निपातनात्
साधुः ।) अल्पतनुः । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥
(यथा, महाभारते । १३ । २६ । ८६ ।

“दत्तां पृथिं दृष्टीं विप्रकृष्टां
शिवाब्जं भगिनीं सुप्रसन्नाम् ।
विभावरौ सर्वभूतप्रतिष्ठां
गङ्गां गता ये त्रिदिशं गतास्ते ॥”)

खर्वदुर्बलाख्याः । इति भरतः ॥ (शुक्ल-
वर्णः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६० । ३ ।

“धेनुश्च पृथिं वृषभं सुरेतसम् ॥”
“पृथिं शुक्लवर्णां धेनुम् ।” इति तज्जाय्ये सायनः ॥
प्राप्ततेजाः । यथा, ऋग्वेदे । १० । १८६ । १ ।
“आयं गौः पृथिरक्रमौदसदन्मातरं पुरः ॥”)

पृथिः, स्त्री, (सृष्टयति द्रव्यजातं सृष्टयते इति वा ।
सृष्ट्वा + “पृथिसृष्टीति ।” उणा० ४।५२ । इति नि
निपातनात् साधुः ।) रश्मिः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (अन्नम् । वेदाः । जलम् । अमृतम् ।
इति महाभारतम् । १२ । ३४१ । ४४ ॥) सुत-
पोराजपत्नी । सैव जन्मान्तरे देवकी भृता ।
इति श्रीभागवते १० स्कन्धः ॥

पृथिका, स्त्री, (पृथौ जले कायति प्रोभते इति ।
के + कः । यद्वा, पृथि खल्यं कं जलं यत्र ।)
कुम्भिका । इति शब्दमाला ॥

पृथिगर्भः, पुं, (पृथिवीदादयो गर्भे यस्य । यद्वा,
पृथिः जन्मान्तरजातदेवकी तस्याः गर्भ उत-
पत्तिस्थानत्वेनास्थस्येति । अच् ।) श्रीकृष्णः ।
इति हारावली । ६ ॥ (अस्य निरुक्तिर्यथा
महाभारते । १२ । ३४१ । ४४ ।

“पृथिरित्युच्यते चात्र वेदा आपोऽमृतं

तथा ।

ममैतानि सदा गर्भः पृथिगर्भस्ततोऽस्मग्रहम् ॥”)

पृथिपर्णी, स्त्री, (पृथि खल्यं पर्णमस्याः । डीष् ।)
लताविशेषः । चाकुलिया इति भाषा । चक-
रौत् इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । पृथक्-
पर्णी २ चित्रपर्णी ३ अङ्गिवल्लिका ४ क्रोष्टु-
विन्ना ५ सिंहपुच्छी ६ कलशः ७ धावनिः ८
गुहा ९ । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ केचित्तु
पृथिपर्णीदिचतुष्कं चाकुलिया इति ख्याता-
याम् । क्रोष्टुविन्नादिपञ्चकं विरालकौड इति
ख्यातायामित्याहुः । एतत्तु वेदा न अदृश्यते । ते
हि कलशादिशब्देन पृथिपर्णीमेव गृह्णन्ति ।
पृथिपर्णी सिंहपुच्छी चित्रपर्णी कटुसिंह-
पुच्छी अनयोरल्पमेदात्तत्रैवेकार्था इति केचित्तु ।
इति भरतः ॥ अपि च ।

पिष्टपर्णी १० लाङ्गली ११ क्रोष्टुपुच्छिका १२
पूर्णपर्णी १३ कलशी १४ क्रोष्टुकमेखला १५
दीर्घा १६ शृगालवृन्ता १७ चित्रपर्णी १८ सिंह-
पुच्छिका १९ दीर्घपर्जा २० अतिगुहा २१
दृष्टिला २२ चित्रपर्णिका २३ । इति वाङ्मे
रत्नमाला ॥ महागुहा २४ शृगालविन्ना २५
धमनी २६ मेखला २७ लाङ्गलिका २८ पृथि-
पर्णी २९ दीर्घपर्णी ३० । इति राजनिर्घण्टः ॥
अङ्गिपर्णी ३१ धावनी ३२ । इति भावप्र-
काशः ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । अतीसारकास-
वातरोगज्वरोन्मादव्रणदाहनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ त्रिदोषघ्नत्वम् । वृष्यत्वम् । मधु-
रत्वम् । सरस्वम् । आसरक्तातीसारदृष्ट्वमि-
नाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ आहिलम् ।
इति राजवल्लभः ॥

पृथिमद्रः, पुं, (पृथौ भद्रं यस्य ।) श्रीकृष्णः ।
इति शब्दमाला ॥

पृथिश्चङ्गः, पुं, (पृथिवीदादयः शृङ्गमिवास्त्र ।)
विष्णुः । इति शब्दमाला ॥ (पृथि खल्यं शृङ्ग-
मिव शुष्कायं यस्य ।) गणेशः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पृषी, स्त्री, (सृष्टि जलमिति । सृष्टि + निः । ततो वा डीष् ।) वारिपणी । इति शब्दरत्नावली ॥ (विवरणमस्या वारिपणीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥) कुम्भिका । इति भूरिप्रयोगः ॥

पृष, उ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् । क्वावेट् ।) उ, पठित्वा पृष्टा । इति दुर्गादासः ॥

पृषत्, स्त्री, (पठति सिञ्चतीति । पृष सेचने + “वर्तमाने पृषद् हृन्महदिति” उणा० २ । ८४ । इति । अतिप्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते । शब्दवदस्य कार्यं विज्ञेयम् ।) जलविन्दः । इत्यमरः ॥ ११०६ ॥ यथा, “पृषदपरुषविषाणाग्रेण लुठति” इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे ८ अध्यायः ॥

“पृषत् जलविन्दस्तदत् अपरुषेण नृदुना विषाणाग्रेण लुठति सङ्गृह्यति” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी । इदं द्विवचनवहुवचनान्तमपि भवति ॥

पृषतः, पुं, (पठति सिञ्चतीति । पृष सेके + “पृषरक्षिभ्यां कित्” उणा० ३ । १११ । इति अतच् । स च कित् ।) विन्दः । इत्यमरः ॥ ११०६ ॥ (यथा, रघौ । ३ । ३ ।

“करीव सिक्तं पृषतेः पयोसुचां

शुचिचपाये वनराजिपल्लवम् ॥”)

श्वेतविन्दयुक्तमृगः । इति मेदिनी । ते, १३५ ॥ तत्पर्यायः । रङ्गः २ श्वेतपृष्ठकः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये । “हरिणव्यङ्गुरङ्गकरालकृतमालशरभश्चंद्रेष्टा पृषतचारुस्करमृगमात्रकाप्रभृतयो जङ्गला मृगाः । कषाया मधुरा जलवो वातपित्तहरास्तीक्ष्णा हृदा वस्तिशोधनाश्च ॥” ॥ इपदराजस्य पिता । यथा, महाभारते । १ । १३१ । १७ ।

“भरद्वाजसखा चासीत् पृषतो नाम पार्थिवः । तस्यापि इपदो नाम तदा समभवत् सुतः ॥” मण्डलिसर्पान्तर्गतसर्पविशेषः । यथा,—

“आदर्शमण्डलः श्वेतमण्डलो रक्तमण्डलश्चित्रमण्डलः पृषतो रोध्रपुष्प इत्यादिषु ॥” इति सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥

पृषताम्यतिः, पुं, (पृषतां विन्दूनां पतिर्नेता इत्यनुक् समासः ।) वायुः । इति जटाधरः ॥ (यथा, माघे । ६ । ५५ ।

“गजपतिद्वयसीरपि हेमन-

स्तुद्धिनयन् सरितः पृषताम्यतिः ।

सलिलसन्ततिमध्वगयोधिता-

मतनुतातनुतापकृतं दृशाम् ॥”)

पृषताम्बः, पुं, (पृषतो ऋगविशेषोऽथ इव गति-साधनं वाहनो वा यस्य ।) वायुः । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥

पृषती, स्त्री, (पृषत + स्त्रियां डीप् ।) श्वेतविन्द-युक्ता मृगी । इति मेदिनी । ते, १३५ ॥ (यथा, रघुः । ८ । ५६ ।

“पृषतीषु विलोममीक्षितं

पवनाघतलतासु विभ्रमाः ॥”)

पृषतुकः, पुं, (पृष्यते सिञ्चते सिञ्च्यते इति । पृष + अतिः । ततः संज्ञायां कन् ।) बाणः । इत्यमरः ॥ २ । ८ । ८६ ॥ (यथा, रघौ । ७ । ४५ ।

“अप्यर्द्धभागे परबाणलूना

घनुर्भूतां हस्तवतां पृषतुकाः ॥”)

पृषदम्बः, पुं, (पृषन् ऋगविशेषोऽथ इव वाहको यस्य ।) वायुः । इत्यमरः ॥ १ । १ । ६५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ८७ । ४ ।

“स हि खल्वत् पृषदम्बो युवा गणोऽया ईशान-स्तवीषिभिरावृतः ॥”

राजर्षिभेदः । यथा, महाभारते । २ । ८ । १२ ।

“यश्च सदम्बो वध्राश्च पृथुवेगः पृथुश्रवाः ।

पृषदम्बो वसुमनाः क्षुपश्च सुमहाबलः ॥”

विरूपस्य पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । ६ । १ ।

“विरूपः केतुमान् शम्भुरम्बरीषसुतास्तथः ।

विरूपात् पृषदम्बोऽभूत् तत्पुत्रस्तु रथीतरः ॥”)

पृषदाण्यं, स्त्री, (पृषद्भिः दधिविन्दभिः सहित-मान्यम् ।) सदध्याण्यम् । दधिमिश्रितपृतम् । इत्यमरः ॥ २ । ७ । २४ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ६० । ८ ।

“तस्मादयज्ञात् सर्वहुतः सम्भृतं पृषदाण्यम् ।

पशून्तांश्चक्रे वाययानारयान् ग्राम्याश्च ये ॥”

“पृषदाण्यं दधिमिश्रमाण्यम्” इति तज्ज्ञायां सायनः ॥

पृषद्वलः, पुं, (पृषदेव बलमस्य ।) वायुश्च । यथा,—

“धुविचमरुदान्दोलः कुचैवचामरानिलः ।

पृषद्वलस्तु वायुश्च कुवेरे तु प्रमोदितः ॥”

इति शब्दमाला ॥

पृषन्तिः, पुं, (पठति सिञ्चतीति । पृष सेचने + अतिप्रत्ययः । निपातनात् साधुः ।) विन्दः । यथा,—

“पयःपृषन्तिभिः सृष्टा वान्ति वाताः शनैः शनैः ॥”

इति भरतधृतजाम्बवतीविजयकाव्यम् ॥

पृषभाषा, स्त्री, (पठति सिञ्चतीति । पृष सेके + कः । पृषा-ऋतवर्षिणी भाषा यत्र ।) अमरावती । इति शब्दरत्नावली ॥

पृषाकरा, स्त्री, (पृष + भावे क्तिप् । पृषे सेचनाय आकीर्यते इति । आ + क + अप् + टाप् । प्रातः सन्ध्यायाश्चास्या उपरि जलसेचनादेव तथालम् ।) चन्द्रशिला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वाटखारा इति भाषा ॥

पृषातकं, स्त्री, (पृषन्तं पृषदाण्यम् आतकते हस-तीति । तक् + अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) दधियुक्तपृतम् । इति हेमचन्द्रः ॥

पृषोदरः, त्रि, पृषदुदरं यस्य । (“पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्” ६ । ३ । १०६ । इति तल्लोपः ।) मनीषादित्वात् तल्लोपः । इति दुर्गादासः ॥

“भवेद्गर्गागमाहंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् । वर्णादेशाच्च गूढात्मा वर्णलोपात् पृषोदरः ॥”

इति गोपीचन्द्रधृतकारिका ॥

पृषोदानं, स्त्री, क्षुद्रोपवनम् । मनीषादित्वात् पृषत-स्तकारलोपः । इति सुम्बोधटीकायां दुर्गादासः ॥

पृष्ठं, स्त्री, (पृष्यते सिञ्चते इति । पृष “तिथपृष्ठ-गूथयूथप्रोथाः ।” उणा० २ । १२ । इति यक्-प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम् ।) शरीरपञ्चाङ्गागः । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ७८ ॥ पीठ इति भाषा ॥ (यथा, मनौ । ४ । ७२ ।

“न विगर्ह्य कथां कुर्याद्द्विर्मासं न धारयेत् । गवाश्च यानं पृष्ठेन सर्वथैव विगर्हितम् ॥”)

चरममाचम् । इति मेदिनी । ठे, ७ ॥

(स्तोत्रविशेषः । यथा, शतपथब्राह्मणे । ८ । १ । १ । ५ ।

“त्रिवृतस्तोमाद्रथन्तरं पृष्ठं निरमिमीत ॥”)

पृष्ठग्रन्थिः, पुं, (पृष्ठस्य ग्रन्थिः ।) गडुः । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ । ४४६ ॥ कुञ्ज इति भाषा ॥

पृष्ठतः, [स्] य, (पृष्ठ + “प्रतियोगे पञ्चम्या-स्तसिः” ५ । ४ । ४४ । इत्यस्य “आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्” इति वार्त्तिकोक्ता तसिः ।) पञ्चात् । यथा, भट्टिः । १ । २४ ।

“तं पृष्ठतः प्रहमियाय नन्दो

हिंसिषु दीप्रास्त्वधरः कुमारः ॥”

पृष्ठदेशे । (यथा, मनौ । ८ । ३०० ।

“पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्यात् चौर-
किल्बिषम् ॥”)

पृष्ठदृष्टिः, पुं, (पृष्ठे दृष्टिर्दर्शनं यस्य ।) भक्तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पृष्ठमांसादः, त्रि, (पृष्ठे परोक्षे मांसाद इव । असमञ्जसमिष्टजनकवाक्यकथनादस्य तथालम् ।) वाक्याभिधायी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चोगोल-खोर इति पारस्यभाषा । (पृष्ठमांसमतीति । अण् । पृष्ठमांसभक्षके, त्रि ॥)

पृष्ठमांसादनं, स्त्री, (पृष्ठे परोक्षे मांसादनं मांसभक्षणमिव कीर्त्तनस्यास्यानिष्टजनकत्वात् ।) परोक्षे दोषकीर्त्तनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ । २६५ ॥ तद्वति, त्रि ॥ (पृष्ठमांस + अद् + कर्त्तरि ल्युः । पृष्ठमांसभक्षके, त्रि ।)

पृष्ठवंशः, पुं, (पृष्ठस्य वंशः वंश इव दण्ड इत्यर्थः ।) पृष्ठास्थि । पिठेर दांढा इति भाषा ॥ तत्-पर्यायः । रीढ़कः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते शरीरस्थाने ६ अध्याये ।

“तत्र पृष्ठवंशसुभयतः प्रतिश्रोणी काष्ठमस्थिनी कटीतरुणे नाम मर्मणी ॥” स तु मांसमा-त्रेण भवति । इति सुखबोधः ॥

पृष्ठवाट्, [ह] पुं, (पृष्ठं युगपार्श्वं वह-पृष्ठवाट्, तीति । वह + णि ।) युगपार्श्वग-ट्वः । पांटे वांघा गरु इति भाषा । इत्यमरः ॥ (पृष्ठं पृष्ठभागं वहतीति । वह + णि । पञ्चा-ङ्गागवाहकः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ५५ । ३१ ।

“दारुकं पृष्ठवाट्नु हत्वा केशव ईश्वरः ।

“सिंहं चित् पेत्वेना जघान ॥”

“पेत्वेन छागेन जघान घातयामास ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥

पेयं, स्त्री, (पीयते यदिति । पा पाने + कर्मणि यत् । “इदयति ।” ६ । ४ । ६५ । इति आत ईत् ततो गुणः ।) जलम् । इति मेदिनी । ये, ३६ ॥ दुग्धम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अष्टविधा-
भ्रान्तगतामविशेषः । यथा,—
“भोष्यं पेयं तथा चूर्णं लेह्यं खाद्यञ्च चर्वणम् ।
निषेयश्चैव भक्ष्यं स्यादन्नमष्टविधं स्तुतम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

पातये, चि । इति मेदिनी । ये, ३६ ॥ (यथा, महाभारते । १४ । ४४ । १० ।

“सर्वेषां भक्ष्यभोग्यानामन्नं परमस्तुते ।

द्रव्याणाञ्चैव सर्वेषां पेयानामाप उत्तमाः ॥”)

पेया, स्त्री, (पीयते इति । पा + यत् । ततश्चाप् ।)

सिक्थसमन्वितपेयद्रव्यम् । अस्या गुणाः ।

“पेया स्वेदाग्निजननी वातवर्चोऽनुलोमनी ।

क्षुत्तृणान्वाग्निदीर्घाक्षुत्तिरोगविनाशनी ॥”

इति राजवल्लभः ॥

मिश्रेया । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आद्या । अष्ट-
मङ्गम् । इति मेदिनी । ये, ३६ ॥

पेयूषः, पुं, स्त्री, (पीय पाने + “पीयेरुवन् ।”

उणा० ४ । ७६ । इति जघन् बहुलवचनात्

गुणः ।) अभिनवं पयः । इत्यमरः ॥ नव-

प्रकृताया गोः सप्तदिनाभ्यन्तरीयद्रुग्धम् । यथा,

“आसप्तरात्रप्रभवं क्षीरं पेयूष उच्यते ॥”

इति हारावली ॥

“पीयते पेयूषः पीष्ट पाने नास्तीति यूषः स्रष्ट-
न्यान्तः स्त्रीवच्च । पीयूषञ्च अथ पीयूषपेयूषे नवं

सप्तदीनावधीति शब्दार्थवः ॥” इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः । ५ । ६ ।

“शैलं गन्धञ्च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥”)

अनृतम् । अभिनवसर्पिः । इत्युणादिकोषः ॥

पेरुः, पुं, (पीयते रसानिति । पीष्ट पाने + “मि-

पीर्था रुः ।” उणा० ४ । १०१ । इति रुः ।)

वह्निः । सूर्यः । इत्युणादिकोषः ॥ सतुभ्रः । इति

त्रिकाण्शेषः ॥ (चि, रचकः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ७४ । ४ ।

“नरो हितमवमेहन्ति पेरवः ॥”

“नरो नेतारः पेरवः । पा रचये । मापोरित्वे
रन्निति अनुप्रत्ययः । सर्वस्य रचकाः ।” इति

तद्भाष्ये सायनः ॥ पूरकः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ८४ । २ ।

“प्र या वाजं न देवन्तं पेरमस्य खलुर्जि ॥”)

पेरोजं, स्त्री, उपरजविशेषः । पीरोजा इति यवन-

भाषा । तत्पर्यायः । हरिताक्षम् २ पेरजम्
३ । तद्विविधम् । भस्माङ्गं हरितञ्च । तस्य

गुणाः ।

“पेरजं सुकषायं स्वात्नधुरं दीपनं परम् ।

स्वावरं जङ्गमश्चैव संयोगाच्च यथा विवम् ॥

तत् सर्वं नाशयेत् शीघ्रं मूलभूतादिदीपनम् ॥”

घर्घरः ११ काकभीरुः १२ नक्तचारी १३ ।

इति त्रिकाण्शेषः ॥ निशाचरः १४ कौशिकः

१५ रूपनाशनः १६ पेचः १७ रक्तनासिकः १८

भीरुकः १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ करिपुच्छ-

मूलोपान्तः । गुदाच्छादकमांसपिण्डविशेषः ।

इत्यमरः । ३ । ३ । ६ ॥ पर्यङ्कः । यूकः । इति

विश्वः ॥ मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥

पेचकी, [नृ] पुं, (पेचकोऽस्यास्तीति । पेचक +

इनिः ।) हस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥

पेचिलः, पुं, (पच + बाहुलकात् इलच् अत

इच्च ।) हस्ती । इति त्रिकाण्शेषः ॥

पेचु, स्त्री, (पच्यते इति । पच + उन् । अत

इत्वच् ।) पेचुली । इति त्रिकाण्शेषः ॥

पेचुली, स्त्री, (पच्यते इति । पच + उलच् । अत-

इत्वं गौरादित्वात् ङीष् ।) प्राकभेदः । कसु

इति ख्यातः । यथा,—

“केसुकं पेचुली पेचु नाङ्गीचो विश्वरोचनः ॥”

इति त्रिकाण्शेषः ॥

पेटः, पुं, (पेटतीति । पिट् + अच् ।) प्रहस्तः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ पेटकी, स्त्री । इत्यमरः ।

२ । १० । ३० ॥

पेटकः, पुं, (पेटतीति । पिट् + क्तुल् ।) वंश-

वेजादिमयसमुत्पन्नकप्रायः । पेटारी इति पेटौ

इति पेडा इति च ख्यातः । तत्पर्यायः ।

पिटकः २ पेडा ३ मञ्जूषा ४ । इत्यमरः । २ ।

१० । ३० ॥ आद्यौ सख्यपेटिकायाम् । परौ

महापेटिकायामिति खामी ॥ समूहः । इति

मेदिनी । के, ११७ ॥

पेटाकः, पुं, (पेटक + एधोदरादित्वात् साधुः ।)

पेटकः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

पेटिका, स्त्री, (पिटतीति । पिट् + क्तुल् । कापि

अत इत्वम् ।) वृक्षविशेषः । पेटारि इति

भाषा । तत्पर्यायः । कुवेराक्षी २ कुलिङ्गाक्षी

३ कण्ठवृन्तिका ४ । इति रत्नमाणा ॥ (यथा,—

“पेटिकामूललेपाच्च योनिर्भिन्ना प्रशास्यति ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे योनिव्यापदधि-

कारे ॥)

पेटौ, चि, (पेट + गौरादित्वात् ङीष् ।) पेटकः ।

इत्यमरः । २ । १० । ३० ॥

पेडा, स्त्री, (पेटा । एधोदरादित्वात् साधुः ।)

मञ्जूषा । महापेटिका । इत्यमरभरतौ ॥

पेण, ऋ पेधि । गतौ । स्त्रेधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-पर०-सक०-स्त्रेधि अक०-सेट् ।) ऋ,

अपिपेयत् । पिपेयतुः । इति दुर्गादासः ॥

पेत्वं, स्त्री, (पीयते इति । पा पाने + “अग्येभ्यो

ऽपि ङङ्यन्ते ।” उणा० ४ । १०५ । इति

इत्वं ।) अनृतम् । घृतम् । इत्युणादिकोषः ॥

(पुं, पतनशीलः पशुः । छागः । यथा, वाज-

सनेयसंहितायाम् । २६ । ५८ ।

“सावित्री वारुणः क्षण्य एकश्रितिपात् पेत्वं ॥”

“पेत्वं पतनशीलो वेगवान् पशुः ॥” इति

तद्भाष्ये महीधरः ॥ तथाच ऋग्वेदे । ७ । १८ । ७ ।

आग्नेयमखं संयोज्य श्वरे कस्मिंश्चिदीश्वरः ।

अनेन त्वां दहाम्यद्य यदि शक्तोऽसि वारय ॥”)

एष्टवाह्यः, पुं, (एष्टे वाह्यं वहनीयद्रव्यमस्य ।)

भारवाहकवृषः । तत्पर्यायः । स्त्रीरौ २ एष्टः

३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२६ ॥

एष्टद्वङ्गः, पुं, (एष्टे द्वङ्गमस्य । द्वङ्गस्य वक्रभावेन

एष्टगमनात् तथात्वम् ।) वनच्छागः । इति

हेमचन्द्रः । ४ । ३४४ ॥

एष्टद्वङ्गी, [नृ] पुं, (एष्टे द्वङ्गमिव अस्यास्तीति ।

द्वङ्ग + इनिः ।) भीमसेनः । नपुंसकम् ।

महिषः । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥

एष्टोदयः, पुं, (एष्टेनोदयोऽस्य ।) मेघवृषकर्कट-

घनुर्मकरमीनलम्बाः । यथा, व्योतिस्तत्त्वे ।

“अजो गोपतिर्युगमश्च कर्कषन्विन्दगास्तथा ।

निशासंज्ञाः स्मृताश्चेते शेषाश्चान्ये दिनात्मकाः ॥

निशासंज्ञा विमिथुनाः स्मृताः एष्टोदयास्तथा ।

शेषाः श्रीर्वोदया ह्येते मौनसोभयसंज्ञकाः ॥”

एष्टां, स्त्री, (एष्टानां स्तोत्रविशेषाणां सम्बन्ध

इति । एष्ट + “माञ्छणमाण्यववाङ्वाद् यत् ।”

४ । २ । ४२ । इत्यस्य “एष्टादुपसंख्यानम् ।”

इति वार्तिकोक्त्या यत् ।) एष्टानां सम्बन्धः ।

इत्यमरः । ३ । २ । ४२ ॥

एष्टा, पुं, (एष्टेन वहतीति । एष्ट + यत् ।)

एष्टेन भारवाहकाश्वः । तत्पर्यायः । स्त्रीरौ

२ । इत्यमरः । २ । ८ । ४६ ॥ (यथा, महा-

भारते । १ । २२२ । ४६ ।

“एष्टाणामपि चान्द्रानां वाङ्मिकानां जनार्दनः ।

ददौ श्रुतसहस्राणि कन्याधनमुत्तमम् ॥”

धारके, चि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ३ । १० ।

“ऋतेन हि ध्या वृषभश्चिदक्तः

पुमौ अभिः पयसा एष्टेन ॥”

“एष्टेन धारकेण पयसाक्तः ।” इति तद्भाष्ये

सायनः ॥)

एष्टिः, चि, (एष्टिः । एष्टोदरादित्वात् साधुः ।)

प्रश्निः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ पार्थिः ।

तत्र स्त्रीलिङ्गः । इत्युणादिकोषः ॥

पृ, क पूर्तो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-

पर०-सक०-सेट् ।) क, पारयति । इति दुर्गा-

दासः ॥

पृ, नि गि लि पालने । पूर्तो । इति कविकल्प-

द्रुमः ॥ (क्रा०-ङा०-च-पर०-सक०-सेट् ।) नि,

पूर्तोऽस्ति । स्रज्जाटोदिदित्यत्र पूर्ववर्जनात्

निष्ठातस्य नः । गि, पृणाति । स्त्री तु पूर्ति-

रित्येव गनीषादित्वात् निः । लि, पिपति ।

इति दुर्गादासः ॥

पेचकः, पुं, (पचति पच्यते वा । पच +

“पचिमथोरिच ।” उणा० ५ । ३७ । इति

ङुन् । उपधाया अत इच्च ।) पचिविशेषः ।

पेचा इति भाषा । तत्पर्यायः । उलूकः २

वायसारतिः ३ । इत्यमरः । २ । ५ । १५ ॥

शक्राख्याः ४ दिवान्यः ५ वक्रनासिकः ६ हरि-

नेत्रः ७ दिवाभीतः ८ नखाश्री ९ पीयुः १०

“पैतृकम् यदा द्रव्यमनवाप्तमवाप्नुयात् ।
न तत् पुनर्भजेत् साहस्रकामः स्वयमर्जितम् ॥”

पैत्तिकः

पैटीनसिः ।
 “पैटके विभज्यमाने दायदो समो विभागः ॥”
 नारदः ।
 “शौच्यभार्याधने हित्वा यच्च विद्याधनं भवेत् ।
 त्रीत्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यच्च पैटकः ॥”
 इति दायभागः ॥
 पैटकभूमिः, स्त्री, (पैटकी पितृसम्बन्धिनी
 भूमिः ।) पितृसम्बन्धिस्थानम् । तस्या माहात्म्यं
 यथा,—
 श्रीभगवानुवाच ।
 “भवांश्च यादवैः सार्द्धं प्रविश द्वाकापुरीम् ।
 मनुपित्रा मातृभिः सार्द्धं माहेन्द्रे च चये नृप ॥”
 उग्रसेन उवाच ।
 वासुदेव न यास्यामि भूमिं तां पैटकीं पुनः ।
 सर्वतीर्थपरां युद्धां देवे कर्मणि पैटके ॥
 पारक्ये भूमिदेशे च पितृणां निर्वपेत्तु यः ।
 तद्भूमिस्वामिपितृभिः श्राद्धकर्म निहन्वते ॥
 पितृणां निष्कलं श्राद्धं देवानामपि पूजनम् ।
 किञ्चित्फलप्रदश्चैव सम्युक्तं पैटके स्थले ॥
 पुत्रपौत्रकलत्रेभ्यः प्राण्येभ्यः प्रियसी सदा ।
 दुर्लभा पैटकी भूमिः पितुर्मातुर्गरीयसी ॥
 तत् शस्यश्च पवित्रश्च देवे कर्मणि पैटके ।
 क्रीतश्च तद्वते दानं परदत्तमशुद्धकम् ॥
 स्त्रियते पैटकीभूम्यां तीर्थतुल्यफलं लभेत् ।
 गङ्गाजलसमं पूतं पितृखातोदकं हरे ॥
 तत्र स्नात्वा जले पूते गङ्गास्नानफलं लभेत् ।
 पितृणां तर्पणं तत्र पवित्रं देवपूजनम् ॥
 पैटकी जन्मभूमिश्चेत् फलं तद्विगुणं लभेत् ।
 पैटकीभूमितुल्या च दानभूमिः सतामपि ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०३ अध्यायः ॥
 पैटव्यसेयः, पुं, स्त्री, (पितृव्यसुरपत्यमिति । पितृ-
 व्यस्य + “एकि लोपः ।” ४।१।१३३ । इति
 आपकत्वात् णक् अन्तलोपश्च ।) पितृ-
 भगिनीपुत्रः । इत्यमरः । २।६।२५ ॥ पिस्-
 तुतभाइ इति भाषा ॥ (स्त्रियां ङीप् । पितृ-
 भगिनीपुत्री । यथा, मनुः । ११।१७२ ।
 “पैटव्यसेयी भगिनीं स्वसीयां मातुरेव च ।
 मातुश्च मातुस्तनयां गत्वा चान्नयश्चरेत् ॥”)
 पैटव्यसीयः, पुं, स्त्री, (पितृव्यसुरपत्यमिति । “पितृ-
 व्यस्यस्य ॥” ४।१।१३२ । इति ङण् ।)
 पितृभगिनीपुत्रः । इत्यमरः । २।६।२५ ॥
 पिस्तुत भाइ इति भाषा ॥
 पैत्तः, त्रि, (पित्तात् आगतं पित्तस्य श्रमनं
 कोपनं वेति । पित्त + अण् ।) पित्तजयाधिः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माधवनिदाने
 गुल्माधिकारे ।
 “कङ्कतीक्ष्णीविदाहिरूच
 क्रोधातिमद्यार्कहृताश्रसेवा ।
 आमाभिधातो रुधिरश्च दुष्टं
 पैत्तस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥”)
 पैत्तिकः, त्रि, (पित्तेन निर्वृत्त इति । पित्त +
 ठञ् ।) पित्तजयाधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पैष्टिकं

(यथा, चरके चिकित्सास्थाने २२ अध्याये ।
 “प्रततं कासमानश्च ज्योतीर्षीव च पश्यति ।
 स्नेह्याणं पित्तसंरुष्टं निश्चीवति च पैत्तिके ॥”)
 पैत्रं, स्त्री, (पितुरिदमिति । पितृ + अण् ।)
 पितृतीर्थम् । अङ्गुष्ठतर्ज्ज्वोर्मध्यम् । इत्यमरः ।
 २।७।५१ ॥ पितृसम्बन्धिनि, त्रि । (यथा,
 महाभारते । ७।१६६।७१ ।
 “रेन्तं यान्यं वारुणं वैत्तपात्यं
 पैत्रं त्वाष्ट्रं कर्म सौम्यश्च तुभ्यम् ।
 रूपं ज्योतिः शब्दमाकाशवायुः
 स्रष्टः स्वादां सलिलं गन्ध उर्वारं ॥”)
 पैत्राहोरात्रः, पुं, (पैत्रः अहोरात्रः ।) पितृ-
 लोकस्य दिवारात्रिः । स तु मनुष्यमाने मासै-
 केन भवति । यथा —
 “मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रो वर्षेण देवतः ॥”
 इत्यमरः । १।४।२१ ॥
 पैलः, पुं, (पीलाया अपत्यमिति । पीला +
 “पीलाया वा ।” ४।१।१२८ । इति अण् ।)
 सुनिविशेषः । स च ऋग्वेदी यथा,—
 “तत्रगं वेदधरः पैलः सामगो जैमिनिः कविः ।
 वैशम्पायन एवैको निष्ठातो यक्षुषासुत ॥
 अथर्वाङ्गिरसामासीत् सुमनुर्दारुणो मुनिः ।
 इतिहासपुराणानां पिता मे रोमहर्षणः ॥”
 इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ४ अध्यायः ॥
 पैशाचः, पुं, (पिशाचस्यायमिति । पिशाच +
 अण् ।) अष्टप्रकारविवाहान्तर्गताष्टमविवाहः ।
 यथा याज्ञवल्क्यः । “पैशाचः कन्यका कृतात् ।”
 कृलमाह मनुः । ३।३४ ।
 “सुभां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।
 स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽष्टमः ॥”
 इत्युदाहृतत्वम् ॥
 पिशाचसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (राजसकायान्तर्गत-
 कायविशेषः । तत्तत्तत्तं यथा,—
 “उच्छिष्टाहारता तेज्ज्वा साहसप्रियता तथा ।
 स्त्रीलोलुपत्वं नैर्लेज्जा पैशाचकायलक्षणम् ॥”
 इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
 पैशुन्यं, स्त्री, (पिशुनस्य भावः । पिशुन + ब्राह्म-
 णादित्वात् ञञ् ।) पिशुनता । खलता । तत्र
 दशविधपापान्तर्गतवाङ्मयपापविशेषः । इति
 तिथितत्वम् ॥ यथा,—
 “पैशुन्यं साहसं द्रोह इर्ष्यास्यार्थदूषणम् ।
 वाग्दण्डजश्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गण्योऽष्टकः ॥”
 इति मनौ । ६।४८ ॥
 अस्य विवरणं पातकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 पैष्टः, त्रि, (पिष्टस्येदमिति । पिष्ट + अण् ।)
 पिष्टसम्बन्धी । यथा,—
 “यदपदन्तकः पूषा पैष्टमन्ति सदा चरम् ।
 अमीन्नेश्वरसामान्यात्तुल्योऽत्र विधीयते ॥”
 इति तिथ्यादितत्वम् ॥
 पैष्टिकं, स्त्री, (पिष्ट + ठञ् ।) पिष्टानां सम्बन्धः ।
 इति आपूपिकशब्दटीकायां भरतः ॥ मद्य-
 विशेषः । यथा । रूक्षमाध्वीकादिजनिते मद्य-

पोटा

त्यये च्छिम्भपैष्टिकादि ऋदु मदां हेतुविपरीत-
 मेव ॥ इति विजयरचितः ॥ (यथा च सुश्रुते
 सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
 “पाललाः स्नेहजननाः शक्नुव्यः कफपित्तलाः ।
 वीर्योष्णाः पैष्टिका भक्ष्याः कफपित्तप्रको-
 पणाः ॥”)
 पैष्टी, स्त्री, (पिष्टेन निर्वृत्तेति । पिष्ट + अण् +
 ङीप् ।) विविधधान्यविकारजा मदिरा । तस्या
 गुणाः ।
 “पैष्टी कङ्कतीक्ष्णा स्यादीषज्जीङ्गीसमापरा ।
 वातहृत् कफक्षत्वीधत्पित्तक्षन्मोहनी च सा ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 (यथा च हारीते प्रथमे स्थाने एकादशेऽध्याये ।
 “गौडो माध्वी तथा पैष्टी निर्यासा कथिता-
 परा ।
 इति चतुर्विधा ज्ञेयाः सुरास्तासां प्रभेदकाः ॥”
 “पैष्टी सन्दोपनी रुग्णा कफक्षदातनाग्निनी ।
 पित्तला पाण्डुरोगाणां कारिणी बहुधा
 मता ॥”)
 पोगण्डः, पुं, (पुनातीति । पू + विच् । पौः शुद्धो
 गण्डो यस्य ।) दशवर्षीयबालकः । यथा,—
 “रोगी दृढस्तु पोगण्डः कुर्वन्त्येवैतं सदा ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वे ब्रह्मपुराणम् ॥
 पोगण्डः, त्रि, (पौः गण्ड एकदेशोऽस्य ।) अपो-
 गण्डः । सभावतो न्यूनाधिकाङ्गः । जनविश-
 लङ्गुलीकैकविंशत्यङ्गुलीकादिजनः । यथा ।
 पोगण्डो विकलाङ्गः स्यादिति हलायुधः ।
 पोगण्डो विकलाङ्गकः । इति रत्नकोषः । इत्य-
 मरटीकायां भरतः ॥
 पोटा, पुं, (पुटत्यत्रेति । पुट संक्षेपे + आधारे
 घञ् ।) वेष्टभूमिः । इति जटाधरः ॥ (पुट-
 क्षेपे + भावे घञ् ।) संक्षेपः । इति पोटागल-
 शब्दटीकायां भरतः ॥
 पोटागलः, पुं, (पोटेन संक्षेपेण गलतीति । गल +
 अच् ।) नलः । काशः । इत्यमरः । २।४।१६२ ॥
 (अस्य पर्यायो यथा,—
 “पोटागलो दृढतृकाशः काकेक्षुः स च खड्-
 गकः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 मत्स्यः । इति मेदिनी । ले, १५७ ॥ (सर्पजातमन्त-
 र्गतवैकरत्नसर्पप्रभेदः ॥ “राजिलेन गोनखां
 वैपरीत्येन वा जातः पोटागलः ।” इति सुश्रुते
 कल्पस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
 पोटाङ्गिका, स्त्री, (पोटेन संक्षेपेण लीयते इति ।
 ली + ङः । ततः स्वार्थे कन् टाप् अत इत्वच् ।)
 संक्षिप्तवस्त्रादि । इति केचित् ॥ पुं टुलि इति
 भाषा ॥
 पोटा, स्त्री, (पुटति स्त्रीपुरुषस्वरूपं संक्षिप्य-
 तीति । पुट + अच् । टाप् च ।) स्त्रीपुंस-
 लक्षणा । इत्यमरः । २।६।१५ ॥ स्त्रीपुंसयो-
 र्लक्षणं चिह्नं स्तनश्लेष्मादिरूपं यस्यां सा ।
 इति भरतः ॥

पोटिकः, पुं. (पोटः संज्ञोपोऽस्यस्येति ठन् ।)
विष्फोटकः । इति केचित् ॥ (विष्फोटकशब्दे-
ऽस्य विवृतिर्ज्ञातया ॥)

पोटली, स्त्री, (पोटेन संज्ञेवेण लीयते इति ।
ली + ङः । एषोदरादित्वात् साधुः । डीप् ।)
पोटलिका । वस्त्रबहुद्वयम् । पुं. टुलि इति
भाषा । यथा,—

“शुद्धार्थं त्रिफलाकाये मुहुःकाः काय एव वा ।
दोलायन्ते पुरः पाथ्यः पोडुल्या वस्त्रबहुया ॥”
इति वैद्यकम् ॥

पोडुः, पुं, (पुडतीति । पुड + उन् ।) कपाला-
स्थितलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पोतः, पुं, स्त्री, (पुनातीति । पू + “हसिन्मृग-
वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन् ।” उणा० ३ । ८६ ।
इति तन् ।) शिशुः । इत्यमरः । २ । ५ । ३८ ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । १२ । १३३ ।

“तत्रस्यात् खगमलाख्याद् गिरेः संप्रेष्य राक्ष-
सान् ।

आनाययत् पक्षिपोतं गरुडान्वयसम्भवम् ॥”)

पोतः, पुं, (पुनाति इति । पू + “हसीति ।”
उणा० ३ । ८६ । इति तन् ।) वह्निचमम् ।
गृहस्थानम् । पोता इति भाषा । वस्त्रम् । इति
मेदिनी । ते, ३७ । दशवर्षोयहस्त्री । इति
हेमचन्द्रः ॥ समुद्रयानम् । जाहाज इति भाषा ॥
(यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ४२ ।

“सम्याप्य मानुषमिव सकलाङ्गुलं
पोतं भवार्णवजलोत्तरणाय कामम् ।
सम्याप्य वाचकमहो न श्रूयते स्मः
सो वसिष्ठोऽत्र विधिना सुहृदं पुराणम् ॥”)

यथा,—

“समुद्रयाने रत्नानि महामौल्यानि साधुभिः ।
रत्नपारीक्षकैः सार्द्धमानयिष्ये बहूनि च ॥
शुक्लेन सह संप्राप्तो महान्तं लवणार्णवम् ।
पोताच्छास्ततः सर्वे पोतवाहैरुपासिताः ।
अपारे दुस्तरेऽगाधे यान्ति वेगेन निव्यशः ॥”

इति वाराहे गोकर्णमाहात्म्याध्यायः ॥

पोतकी, स्त्री, (पोत इवेति । पोत + इवार्थे कन् ।
स्त्रियां डीप् ।) पूतिका । इति शब्दमाला ॥
(अस्याः पर्यायो गुणाश्च यथा,—

“पोतक्युपोदिका सा तु मालवान्तवह्वरी ।
पोतकी शीतला स्निग्धा स्नेहला वातपित्तशुत् ॥
अकण्ठ्या पिच्छिला निद्राशुक्रदा रक्तपित्तजित् ।
बलदा रुचिहृत् पथ्या हृदनी तृप्तिकारिणी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

श्यामापक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पोतजः, पुं, (पोतः सन् न तु डिब्बादिरूप इति
भावः । जायते इति । जन + डः ।) कुञ्ज-
रादिः । यथा, हेमचन्द्रः । ४ । ४२१ ।

“अखजाः पक्षिपर्यायाः पोतजाः कुञ्जरा-
दयः ॥”

पोतवणिक, पुं, (पोतेन वणिक् ।) वह्निवेण
वाणिज्यकर्त्ता । नौवाणिज्यकरः । तत्पर्यायः ।

सांयानिकः २ । इत्यमरः । १ । १० । १२ ।
समुद्रयानचारी ३ । इति जटाधरः ॥ नौ-
वाणिज्यकरः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

पोतरक्षः, पुं, (पोतं रक्षतीति । रक्ष + “कर्म-
ण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) केनिपातकः ।
इति शब्दमाला ॥ हालि इति भाषा ॥

पोतलकप्रियः, पुं, (पोतलकः पर्यंतविशेषः प्रियो-
ऽस्य ।) बुद्धविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पोतवाहः, पुं, (पोतं नावं वहतीति । वह +
“कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) वह्निच-
वाहकः । दांडि इति भाषा । तत्पर्यायः ।
नियामकः २ । इत्यमरः । १ । १० । १२ ॥

पोता, [ऋ] पुं, (पुनातीति । पू + “नमृनेष्टु-
त्वष्टृहोतपोऽभाटजामाटमाटपिटदुष्टि ।”
उणा० २ । ६६ । इति तन्प्रत्ययेन निपात्यते ।)
विष्णुः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
ऋत्विक् । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
४ । ६ । ३ ।

“स सद्य परि गीयते होता मन्त्रो दिविष्टिषु ।
उत पोता नि घीदति ॥”)

पोताच्छादनं, स्त्री, (पोतमिवाच्छादयतीति । आ +
छादि + ल्युः ।) वस्त्रकुट्टिमम् । इति हारावली ॥
पोताधानं, स्त्री, (आधीयतेऽनेति । ल्युट् । आधा-
नम् । पोतानां अखजमत्स्यानामाधानम् ।)
क्षुद्राखमत्स्यसंघातः । इत्यमरः । १ । १० । १६ ॥

पोना इति भाषा । अस्य गुणाः । सुस्निग्धत्वम् ।
लघुत्वम् । रोचनत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

पोतिका, स्त्री, (पोतोऽस्यस्या इति । पोत + ठन् ।
यद्वा, पूतिका एषोदरादित्वात् साधुः ।) पूतिका ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ शतपुष्पा ॥ मूल-
पोती । इति राजनिर्घण्टः ॥

पोतासः, पुं, (पोतेभ्यः शिशुभ्यः अस्यते चिप्यते
इति । अस + घञ् ।) कर्पूरविशेषः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पोचं, स्त्री, (पूयतेऽनेनेति । पू + “हलश्रूकरयोः
पुवः ।” ३ । २ । १८३ । इति झन् ।) श्रूकर-
मुखग्रामम् । लाङ्गलमुखग्रामम् । वज्रम् । इति
मेदिनी । रे, ६१ ॥ वह्निचमम् । इति संक्षिप्तसारो-
णादित्तिः ॥ (पोतनामर्त्विजः पात्रभेदः ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । १५ । २ ।

“मरुतः पिबत ऋतुना पोत्रादयश्च पुनीतन ।
यूयं हि छा सुदानवः ॥” “पोत्रात् पोतनाम-
कस्य ऋत्विकः पात्रात् सोमं पिबत ।” इति
तद्वाक्ये सायनः ॥)

पोत्रायुधः, पुं, (पोत्रं तन्मुखग्राममेव आयुधं
यस्य ।) श्रूकरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पोत्रिरथा, स्त्री, (पोत्री श्रूकरः रथ इव गति-
साधकोऽस्याः ।) जिनशक्तिविशेषः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पोत्री, [नृ] पुं, (पोत्रमस्यास्तीति । पोत्र + इनिः ।)
श्रूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥ पोत्रविशिष्टे,
त्रि ॥

पोलिनदः, पुं, (पोतस्य अलिनद इवेति । एषो-
दरादित्वात् साधुः ।) नौकावयवभेदः । तत्-
पर्यायः । पादारकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पोलिका, स्त्री, (पोली + स्वार्थे कन् टाप् । पूर्व-
ङ्गस्वञ्च ।) पिष्टकविशेषः । पातला रोटौ इति
हिन्दी भाषा । यथा,—

“कुर्थात् समितयातीव तन्वी पर्याटिका ततः ।
खेदयेत्तप्तके तान्नु पोलिकां तां जगुर्बुधाः ॥
तां खांदेक्षन्मिकायुक्तां तस्मां मण्डकवद्गुणाः ।
तप्तकं तावा इति लोके ।” इति भावप्रकाशः ॥
तत्पर्यायः । पूलिका २ पौलिः ३ पूपिका ४
पूपला ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

पोली, स्त्री, (पोलति मण्डत्वं गच्छतीति । पुल +
ज्वलादित्वात् णः । डीप् ।) पिष्टकविशेषः ।
तत्पर्यायः । पूपाली २ चर्पटी ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पोषः, पुं, पोषणम् । पुषधातोर्भावे घञ्प्रत्यय-
निव्यञ्जः । यथा, भट्टिः ।

“यः सर्वदास्मानपुषत् स्वपोषम् ॥”

(यथा, च भागवते । ३ । ३० । १० ।

“अर्थैरापादितैर्गुणैर्वा हिंसयेत्तस्तस्य तान् ।
पुष्पाति येषां पोषेण शेषसुग्यात्वधः स्वयम् ॥”)
पोषणं, स्त्री, (पुष + ल्युट् ।) पुष्टिः । वृत्तिः ।
पुषधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययनिव्यञ्जः ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेये । २८ । ८ ।

“तद्विजातिसुश्रवा पोषणं क्रयविक्रयी ।
वर्णधर्मास्त्रिमे प्रोक्ताः श्रूयन्तामाश्रमाश्रयाः ॥”)
पोषयितुः, पुं, (पोषयतीति । पुष + णिच्
+ “स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्वाच् ।”
उणा० २ । २६ । इति इत्वाच् ।) कोकिलः ।
भर्त्ता । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥ पोषण-
कर्त्तरि, त्रि ॥

पोष्टा, [टृ] पुं, (पुष्पातीति । पुष + णच् ।)
पूतिकाः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कांटाकरञ्ज
इति भाषा ॥ पोषणकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, हरि-
वंशे । २५ । १७ ।

“ताभिर्धार्म्यास्तयो लोकाः प्रजाश्चैव चतुर्विधाः ।
पोष्टा हि भगवान् सोमो जगतो जगतीपते ॥”)

पोष्टवरः, त्रि, पोषकश्रेष्ठः । पोष्टेषु वर इति
सप्तमी तत्पुरुषसमासः ॥

पोष्यः, त्रि, (पुष्यते इति । पुष + ण्यत् ।) पोष-
णीयः । पोषितव्यः । पुषधातोः कर्मणि यप्रत्यय-
निव्यञ्जः ॥ (यथा, राधातन्त्रे चतुर्दशपटले ।

“नन्दगोपस्य देवेशि ! लण्डसु सर्वदा प्रियः ।
आत्मना जायते यस्तु आत्मजः स उदाहृतः ।
पोष्यः पुत्र इति स्वातो नन्दस्य वरवर्णिनि ॥”)

पोष्यपुत्रः, पुं, (पोष्यः पुत्रः । पोष्यत्वेनैव पुत्रत्वं
प्राप्त इत्यर्थः ।) पालनादिना सुतत्वप्राप्तः
यथा, ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे १४ अध्याये ।

“अधुना कृत्तिकानाञ्च घसां तत्पोष्यपुत्रकः ।
तन्नाम चक्रुस्तः प्रेम्णा कार्तिकश्चेति कौतु-
कात् ॥”

पोष्यपु

अथ तस्य व्यवस्था ।

“तत्राह मनुः ।
‘अपुत्रेण सुतः कार्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः ।
पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्तनाय च ॥’
अत्रिच ।
‘अपुत्रेणैव कर्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा ।
पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नृणां सत्त्वात् प्रयत्नतः ॥’
शौनकः ।
‘अपुत्रो नृत्तपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च ॥’
इति । तेन पुत्रोत्पत्त्या ।
‘अपुत्रेण जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।
पितृणामवृण्यैव स तस्मात्समुमर्हति ॥’
इति मनुवचनावगतं ऋणपरिहारेऽपि तत्पुत्र-
मरणे पिण्डोदकाद्यर्थं पुनः पुत्रकरणमावश्यकम् ।
अत्र पुत्रपदं पौत्रपौत्रयोरप्युपलक्षणम् । तयो-
रपि पिण्डदातृत्ववंशकरत्वाविशेषात् । अन्यथा
सत्यपि पौत्रे नृत्तपुत्रस्य निर्निमित्तपुत्रपरि-
ग्रहापत्तिरतः पुत्रपौत्रप्रपौत्ररहितस्यैव पुत्री-
करणमवगम्यते ॥ * ॥ स्त्रिया भर्तृरनुज्ञया
तदधिकारः । यथाह वशिष्ठः । ‘न स्त्री पुत्रं
दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाङ्गुः ।’
इति ॥ * ॥ प्रतिनिधिरिति स च क्षेत्रजादि-
रेकादशविधः । यथाह मनुः ।
‘क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।
पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपात्मनीषिणः ॥’
बृहस्पतिः ।
‘पुत्राख्योदश प्रोक्ता मनुना येऽनुपूर्वशः ।
सन्तानकारणं तेषामौरसः पुत्रिका तथा ॥
आख्यं विना यथा तैलं सङ्गः प्रतिनिधीकृतम् ।
तथैकादश पुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना ॥’
तत्रापि कलौ न सर्वेषामभ्यनुज्ञानम् ।
‘अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिर्वैः पुरातनैः ।
न शक्यास्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनतया नरैः ॥’
इति वचनात् ॥
‘दत्तौरसतरेषां पुत्रत्वेन परिग्रहः ।’
इत्यादिभिधाय ।
‘इमान् धर्मान् कलियुगे वज्रानाहुर्मनीषिणः ।’
इति दत्तकेतुप्रतिनिधिविधानम् ॥ * ॥ अतो
दत्तकविधिविच्यते । तत्र शौनकः ।
‘ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्तव्यः पुत्रसंग्रहः ।
तदभावेऽसपिण्डे वा अन्यत्र तु न कारयेत् ॥’
सपिण्डेऽपि सामान्यवचनात् समानासमान-
गोत्रेऽप्यर्थः । तथा च सपिण्डाभावेऽसपिण्डः
सगोत्रस्तदभावे भिन्नगोत्रोऽपि ग्राह्य इत्याह
शकलः ।
‘सपिण्डापत्यकश्चैव सगोत्रजमपि वा ।
अपुत्रको द्विजो यस्मात् पुत्रत्वे परिकल्पयेत् ॥
समानगोत्रजाभावे पालयेदप्यगोत्रजम् ।
दौहित्रं भागिनेयश्च मातृव्यस्तुतं विना ॥’ इति
अन्यत्र तु न कारयेदिति ब्राह्मणातिरिक्त-
क्षत्रियादिरसमानजातीयो दत्तको यावर्त्तते ।
यदाह मनुः ।

२३६

पोष्यपु

‘माता पिता वा दद्यातां यमङ्गिः पुत्रमापदि ।
सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्तमः सुतः ॥’
आपदि पुत्रप्रतिग्रहीतुरपुत्रत्वे सदृशं सजा-
तीयं । अतमाह बृहस्पतिवल्क्यः ।
‘सजातीयः सुतो ग्राह्यः पिण्डदाता स ऋक्थ-
भाक् ।
तदभावे विजातीयो वंशमानकरः स्तुतः ॥’
ग्रासाच्छादनमात्रसु स लभेत तदृक्थिन इति ।
दौहित्रं भागिनेयश्चेति दौहित्रभागिनेयनिषेधः
शूद्रातिरिक्तविषयः । तथा च शौनकः ।
‘क्षत्रियाणां सजातौ च गुरुगोत्रसमेऽपि वा ।
वैश्यानां वैश्यजातेषु शूद्राणां शूद्रजातेषु ॥
सर्वेषामेव वर्णानां जातिष्वेव न चान्यतः ।
दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रेऽस्तु क्रियते सुतः ॥
ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः कश्चित् ॥’
जातिष्वेव न चान्यत इति नियमः सजातीय-
सम्भवे विजातीयनिषेधार्थः । अन्यथा प्रागुक्त-
कात्यायनविरोधः स्यात् ॥ * ॥ तत्रापि सन्नि-
हितसपिण्डेषु सति भ्रातृपुत्रे स एव पुत्रीकार्यं
इत्याह मनुः ।
‘सर्वेषामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् ।
सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मरुतब्रवीत् ॥’
बृहस्पतिः ।
‘यदेकजाता बहवो भ्रातरश्च सहोदराः ।
एकस्यापि सुते जाते सर्वे ते पुत्रिणः स्तुताः ॥’
इति । अत्र वचनद्वयेऽपि भ्रातृसुते च पुत्र-
प्रतिनिधितया कथञ्चित् सम्भवत्यन्यो न प्रति-
निधिः कार्य इत्यवगम्यते ॥ * ॥ भर्तृवंशमन्तरेण
चास्या वंशान्तरासम्भवेन तस्यैव स्ववंशकरत्वं
यतः समस्तस्यापि पुत्रप्रयोजनस्य सम्भवेन
सति सपत्नीपुत्रे न दत्तकादुपादानम् ॥ * ॥
केन पुत्रो देय इत्याह शौनकः ।
‘नैकपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं कदाचन ।
बहुपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः ॥’
द्विपुत्रस्यापि पुत्रदाने अपरपुत्रनाशे वंश-
विक्षेदेऽपि ग्राह्यः बहुपुत्रेणेति । स्त्रियास्तु
जीवति भर्तृरिति तदनुमते प्रोषिते नृते वा तद-
नुज्ञां विनापि । यथा वशिष्ठः । ‘न स्त्री पुत्रं
दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाङ्गुः ।’
इति । अनुमतिश्चाप्रतिषेधेऽपि भवति । अप्रति-
षिद्धं परमनुमतं भवतीति न्यायात् ॥ * ॥ निर-
पेक्षदानमाह याज्ञवल्क्यः ।
‘दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥’
तथा ‘मातापितृभ्यामुत्पृष्टस्तयोरन्यतरेण वेति ॥’
अथ पुत्रपरिग्रहविधिमाह शौनकः ।
‘शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंग्रहसुत्तमम् ।
अपुत्रो नृत्तपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च ॥’
उपोष्य गृहणात् पूर्वदिने कृतोपवासः । बृह-
गौतमः ।
‘वाससी कुण्डले दत्त्वा उष्णीषं चाङ्गुलीयकम् ।
आचार्यं धर्मसंयुक्तं वेणवं वेदपारगम् ॥
मधुपर्कणं संपूज्य राजानश्च द्विजान् शुचीन् ॥’

पोष्यपु

राज्ञो विप्रकृष्टले ग्रामस्वामिनम् । ‘बन्धूनाहूय
सर्वान्स्तु ग्रामस्वामिनमेव च । इतिस्मरणात् ।
द्विजानिति बहुलं चित्त्वपर्यवसितं कपिञ्जल-
न्यायात् ।
‘वर्हिः कुशमयश्चैव पालाशश्चैवमेव च ।
एतानाहूय बन्धून्श्च ज्ञातीनाहूय यत्नतः ॥
बन्धून्नेन सम्भोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः ॥
अग्राधानादिकं तत्र कृत्वाज्योत्पवनान्तकम् ॥
दातुः समर्थं गत्वा च पुत्रं देहीति याचयेत् ।
दाने समर्थो दातास्ते यो यज्ञेनेति पञ्चभिः ॥’
दद्यादिति शेषः । बन्धून् आत्ममातृपितृबन्धून् ।
ज्ञातीन् सपिण्डान् । तथा ।
‘देवस्यत्वेतिमन्त्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य च ।
अङ्गादङ्गेत्युचं जप्त्वा आप्राय शिशुमूर्धनि ।
वस्त्रादिभिरलङ्क्य पुत्रश्चायावहं सुतम् ॥’
पुत्रश्चाया पुत्रसादृश्यं नियोगादिना स्वयसु-
पादनयोग्यत्वमिति यावत् । तथा ।
‘वृत्तगौतमश्च वादोश्च खस्तिग्रन्थेऽपि संयुतम् ।
गृहमध्ये तमाधाय चरुं कृत्वा विधानतः ॥
यस्माद्धृतेत्युच्यते चैव तुभ्यमग्ने तृप्तेकया ॥
सोमो हृददित्येताभिः प्रत्यक्षं पञ्चभिस्तथेति ।’
बृहगौतमः ।
‘पायसं तत्र साज्यंश्च शतसंख्यंश्च होमयेत् ।
प्रजापते न त्वदेतानित्युद्दिश्य प्रजापतिम् ॥’
इति ॥
वशिष्ठः । ‘पुत्रं प्रतिगृह्णीष्यन् बन्धूनाहूय राजनि
निवेद्य निवेशनस्य मध्ये आहूतिमर्जुत्वा अदूर-
वान्ववं बन्धुसन्निवृत्त्यमेव गृह्णीयात् । सन्देहे
घोतपत्रे दूरवान्ववं शूद्रमिव स्थापयेत् । विज्ञा-
यते ह्येकेन बहून् स्थापयत इति । निवेशनं गृहम् ।
सन्देह इति दूरावस्थितवान्ववस्यात्यन्तदेश-
भावाविप्रकर्षादिना कुलश्रीलादिसन्देहो भव-
त्येव तथात्वे निर्णयपर्यन्तं न व्यवहरेत् तत्र
हेतुरेकेनेति । बन्धून् पित्रादीन् । एतदन्यतर-
विधिरावश्यकः ॥ * ॥ ततश्च शौनकः ।
‘दक्षिणां गुरवे दद्याद्यथाशक्तिं द्विजोत्तमः ।
वृषो राज्याह्वमेवाथ वैश्यो वित्तशतत्रयम् ।
शूद्रः सर्वस्वमेवापि अशक्तश्चेद्यथाबलम् ॥’
राज्याह्वमर्हं राज्ञोऽनुपपन्नमेकवर्षीयद्रव्यम् । प्रद-
द्यादर्हं राज्ञोऽप्येकवर्षीयद्रव्यं धनमिति बृहगौतम-
स्मरणात् । उत्तममध्यमाधमभेदेन वित्तानां
सुवर्णरजतताम्राणामिति ज्ञेयम् ।
‘शतत्रयं नागकानां सौवर्णमथ राजतम् ।
प्रदद्यात्ताम्रमथवा उत्तमादिव्यवस्था ॥’
इति बृहगौतमस्मरणात् ॥
सर्वस्वमेकवर्षीयद्रव्यमिति यावत् ॥ * ॥
तैत्तिरीयाणान्तु विधिविशेषमाह बौधायनः ।
अथ पुत्रपरिग्रहविधिं आख्यास्यामः । प्रति-
ग्रहीष्यन्नुपकल्पयते द्वे वाससी द्वे कुण्डले अङ्गु-
लीयकमाचार्यंश्च वेदपारगं कुशमयं वर्हिः-
पर्णमयमिभ्रमित्यथ बन्धूनाहूय निवेशनस्य मध्ये
राजनि निवेद्य परिषदि वागारमध्ये ब्राह्मणं

पोष्यपु

वागालम्बेन उपवेष्टुं पुण्याहस्तिकृद्भिर्मिति वाचयित्वा यदेवयजनोस्तेष्वप्रभृति आप्रणी- ताभ्यः कृत्वा दातुः समत्वं गत्वा मे पुत्रं देहीति भिक्षेत् ददानीतीतर आह तं परिगृह्णीत धर्माय त्वा परिगृह्णामि सन्तत्ये त्वा परिगृह्णा- मीत्यथेनं वस्त्रकुण्डलादिभिरलङ्कृत्य परिधान- प्रभृत्यमिमुखं कृत्वा पक्वा जुहोति यत्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमान इति पुरोऽनुवाक्यमनुय- यत्येवं सुकृते जातवेद इति याज्यया जुहोति अथ याहुतिभिर्हुत्वा स्विष्टिस्तुप्रभृति सिद्ध- माधेनुवरप्रदानात् दक्षिणां ददात्येते च वाससी एते कुण्डले एतच्चाङ्गुरीयकमेवं त्वौरस उत्प- द्यते तुरीयभागे सम्भवतीति आहस्रम बौधायन इति ॥ * ॥ एवमुक्तविध्यभावे परिगृहीतस्य तु विवाहोचितधनमात्रभागित्वं न त्वंशभागि- त्वमित्यग्रे वक्ष्यते । तथा च मनुः ।

‘गोत्रकृत्वे जनयितुर्न हरेदक्षिमः सुतः । गोत्रकृत्कथालुगः पिण्डो अपैति ददतः स्वधेति ।’ एतेन दादधने दानादेव पुत्रत्वनिवृत्तिद्वारा दक्षिमस्य स्वत्वनिवृत्तिर्दादगोत्रनिवृत्तिश्च भव- तीत्युच्यते । तथा च गोत्रादिनिवृत्तिरेव दर्शनात् संस्कार्यात् स्वसुतान् पितेति स्मरणात् गृहणा- नन्तरसम्भावमाना एव दत्तकस्य संस्काराः प्रतियहीता कार्या न पुनर्जनकेन कृतपूर्व्या अपि निवर्तनीयाः ॥ * ॥ यदि च तत्पूर्व- भाविनोऽपि संस्कारा जनकेन न कृतास्तदा कीजगर्भदोषनाशावश्यकत्वेन क्रमानुरोधेन च प्रतियहीतैव ते समाधेयाः ॥ * ॥ एवमुप- नयनमात्रकरणेऽपि प्रतियहीतुर्दत्तकपुत्रसिद्धिः । ‘अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः । स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभाक् ॥’ इति वशिष्ठस्मरणात् ॥

एतच्चाष्टमाद्वरूपतन्मुखकालाभ्यन्तरवर्ति- परिग्रहे बोध्यम् । अन्यथा मुख्यकाले अधिकार- योग्यत्वाभावे गौणकाले अनधिकारान्न तत्सिद्धि- रिति ॥ * ॥ अत्र च जनकप्रतियहीनोरुभयो- रपि पुत्राभिसन्धाने सति दत्तकस्य द्वाप्त्या- यत्वेनोभयगोत्रभागित्वं विशेषतो वक्ष्यते । ‘चूडादा यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः । दत्तादास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ।’ एवञ्च चूडादा इत्यतदगुणसंविज्ञानवहु- ब्रीहिणा द्विजातीनामुपनयनलाभः शूद्रस्य विवाहलाभः ॥ * ॥ तथा पैठीनसिः । अथ दत्तकक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणा- र्षेण येऽत्र जातास्तेऽसङ्गतकुलीना द्वाप्त्या- यणा भवन्तीति । अर्षेण ऋष्युक्तेन परि- ग्रहेण । जनकग्रहीतोः स्वीकारेण द्वाप्त्या- यणा भवन्तीत्यर्थः ॥ * ॥ अथ तत्कर्तृक- आहनिर्णयः । तत्र पितुः सपिण्डीकरणान्त- योद्धृष्टाद्वे दत्तकस्य पूर्वग्रहीतत्वेऽपि सत्यौ- रसे नाधिकारः । औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्येष्ठं न विद्यते । इति देवलेन ज्येष्ठत्वप्रतिषेधात् ।

२३७

पोष्यपु

‘पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ।’ इति याज्ञवल्क्यावचनाच्च । अन्यत्र सर्वत्रौरस- वत् । तथाचै तु विशेषो यथा जातुर्कार्यः । ‘औरसश्चेज्जौ पुत्रौ विधिना पाव्येन तु । प्रत्यन्तमितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश ॥’ इतरे दत्तकादयः ॥ * ॥ अथ दत्तकाशौचादि- निर्णयः । तत्र शुद्धदत्तकस्य तु जनककुले पर- स्परमशौचं नास्त्येव गोत्रनिवृत्त्याशौचनिवृत्ते- रर्थसिद्धत्वात् । द्वाप्त्यायणस्य तु उभयत्रैवा- शौचमिति । ब्रह्मपुराणे । ‘दत्तकस्य स्वयं दत्तः कृत्रिमः क्रीत एव च । अपविष्टाश्च ये पुत्रा भरण्ययाः सदैव ते ॥ भिन्नगोत्राः पृथक्पिण्डाः पृथग्वंशकराः स्मृताः ।

जनने मरणे चैव चाहाशौचस्य भागिनः ।’ पराशरः । ‘भिन्नगोत्रः सगोत्रो वा नीतः संस्कृत्य चेच्छया । जनने मरणे तस्य चाहाशौचं विधीयते ॥’ तथा ।

‘औरसं वर्जयित्वा च सर्ववर्णेषु सर्वदा । चैत्रजादिषु पुत्रेषु जातेषु च ऋतेषु च । अशौचान्तु त्रिरात्रं स्यात् समानमिति निश्चयः ॥’ अथ दत्तकविभागः । मनुः । ‘पुत्रान् दादश यानाह वृणां स्वायम्भुवो मनुः । तेषां षड्वन्सुदायादाः षड्दायादवान्वावाः ॥ औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च । गूढोत्पन्नोऽपविष्टश्च दायादा वान्वावास्तु षट् ॥ कानौनश्च सहोदृश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयं दत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादवान्वावाः ॥ बौधायनः ।

‘औरसं पुत्रिकापुत्रं क्षेत्रजं दत्तककृत्रिमौ । गूढश्चैवापविष्टश्च रिक्तभाजः प्रचक्षते ॥ कानौनश्च सहोदृश्च क्रीतं पौनर्भवन्तथा । स्वयं दत्तं निषादश्च गोत्रभाजः प्रचक्षते ॥’ औरसं पुत्रिकापुत्र-क्षेत्रज-कानौन-गूढोत्पन्ना- पविष्ट-सहोदृ-पौनर्भव-दत्तक-स्वयमुपागत- कृतक-क्रीतानभिधाय देवजः ।

‘एते दादश पुत्रास्तु सन्तत्यर्थमुदाहृताः । आत्मजाः परजाश्चैव लब्धा यादृच्छिकास्तथा ॥ तेषां षड्वन्सुदायादाः पूर्व्येऽन्ये पितुरेव षट् । विशेषं वापि पुत्राणामानुपूर्व्यं विप्रिच्यते ॥ सर्वे ह्यनौरसस्यैते पुत्रा दायहराः स्मृताः । औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्येष्ठं न विद्यते ॥ तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः । हीनास्तुपुत्रीवैयुर्गसाच्छादनसम्भताः ॥ * ॥ वशिष्ठः । तस्मिंश्चेत् प्रतियहीते औरस उत्प- द्यते स चतुर्थभागभागी यदि नाभ्युदयिकेषु प्रयुक्तं स्यात् । स प्रतियहीतपुत्रः आभ्युदयि- केषु यत्रादिषु यदि औरसेन प्रयुक्तं न स्यात् प्रभूतं धनमिति शेषः । अतश्च दत्तकग्रहणा- नन्तरमौरसोत्पत्तौ तदौरसचतुर्थांशविधिवंशि- षोक्तो दत्तकविधयो ज्ञेयः । तथा देवजकाया-

पोष्यपु

यनवचने तृतीयांशग्रहणविधिरित्युक्तं गृह्य- दत्तकविषयो वाच्यः ।

‘उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य हि दक्षिमः । स हरेतेव तद्वक्तुं सम्प्राप्तोऽप्यन्यगोत्रतः ॥’ इति मनुवचनेकवाक्यत्वात् । गुणैर्जातिविद्या- चारैः । तथा केनापि सुनिना दत्तकस्य बन्धु- दायादत्वमन्येन चादायादत्वमुक्तं तत् गुणवद- गुणवद्भेदेन समाधेयं एवं दत्तकस्य धनग्रहणादौ सुनिभेदेन पूर्वापरोक्तिवैषम्यं गुणागुणविवेकै- नापास्तं एतेनौरसस्य भ्रात्रादिधने येनैव भ्रातृ- त्वादिना सम्बन्धेन अधिकारित्वं तादृशेनैव सम्बन्धेन तादृशदत्तकस्यापि यथासम्भवसुचि- तांशभागित्वमवधेयम् । एवं धनिनः पुत्रान्तर- सत्वे ऋतपितृकदत्तकपौत्रस्यापि दत्तको- चित्तांशभागित्वम् । तदसत्त्वे सर्वहरत्वमपीति । न च पौत्रस्य स्वपितृयोग्यांशभागित्वं नियमात् दत्तकग्रहीतुः पितामहौरससत्त्वे तादृशपितृ- तुल्यस्यैवांशस्य तदयोग्यत्वात् दत्तकपौत्रः पितृव्यतुल्यमेवांशं लभतामिति वाच्यम् । पुत्र- कस्य दत्तकत्वे चतुर्थांशः पौत्रस्य तु तथात्वे समानांश इति वैषम्यात् । ततश्च स्वसमान- रूपस्य पितुर्यादृशांशः शास्त्रसिद्धस्तस्यैव स्वपितृयोग्यांशतेति यथोक्तमेव साधु । एवं रीतिः प्रपौत्रेऽप्यनुसर्तयेति ॥ * ॥

‘औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च । गूढोत्पन्नोऽपविष्टश्च भागार्हास्तनया इमे ॥ कानौनश्च सहोदृश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयंदत्तश्च दासश्च षडिमे पुत्रपांसनाः ॥ अभावे पूर्व्यपूर्व्येषां परान् समभिधेचयेत् । पौनर्भवं स्वयंदत्तं दासं राज्ये न योजयेत् ॥’ तथा ।

‘न क्षेत्रजादींस्तनयान् राजा राज्येऽभिधेचयेत् । पितृणां शोधयेन्नित्यमौरसे तनये सति ॥’ इति । एतावता प्रवन्नेनाभिहितो योऽयं क्षेत्रजदत्त- कादीनामौरसेन सह विभागप्रकारः स तु शूद्रस्य न सम्भवति तस्य तु ।

‘दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत् ।

सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्म्मो यवस्थितः ॥’ इति मनुवचनेन जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽंशहरो भवेत् ।

‘ऋते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वहं भागिनम् । अन्नाटको हरेत् सर्वं दुहित्यां सुतादृते ॥’ इति याज्ञवल्क्येन च दासीपुत्रस्याप्यौरसेन समांशाभिधानेन पितुरनन्तरं भ्रातरहितस्य तस्यैव दौहित्रेण सह विभागदर्शनेन च दद्या- पूपायितं सति पितरि क्षेत्रजदत्तकादीना- मौरसेन समांशोऽसति तु तदहंशः अन्यथा यत्र च क्षेत्रजदत्तकादीनामौरसचतुर्थांशित्वं तत्र तदपेक्षया अत्यन्तविप्रकृष्टाधिकारस्य दासी- पुत्रस्यौरससमांशित्वमिति महद्वैषम्यं स्यात् एवं सत्सु क्षेत्रजादिषु सत्योश्च पत्नीकन्ययो-

पौंस

दौहित्राधिकारे कृत्वाधिकारविधिवाधापत्ति-
स्तेन दौहित्रपर्यन्ताधिकारिश्चक्षुःलायां तदेक-
तमे सत्यपि न दासीपुत्रस्य सर्वहरत्वं किन्तु
तत्समांशः । अतएव ।

‘दत्तपुत्रे यथा जाते कदाचित्त्वौरसो भवेत् ।
पितुर्वित्तस्य सर्वस्य भवेतां समभागिनौ ॥’
इत्यपि वचनं श्रद्धाविषय एव योजनीयम् ॥ * ॥
अथान्यपक्षप्रतिपुत्राणां धनानधिकारितया
तदौरसश्चैत्रजयोरेव पितामहधनभागित्वश्रुतेर्न
तद्गृहीतदत्तकपुत्रादेः पितामहधनाधिकारः
किन्तु भरणमात्रं अन्वादिभार्याणां भरणविधा-
नेन तद्भरणस्य दण्डापूर्णाधिकारत्वात् । तथा अन्य-
पक्षवादीननधिकारिपुत्रानभिधायाह ।

‘औरसश्चैत्रजस्त्वेषां निर्दोषा भागहारिणः ।
अपुत्रयोषितस्त्वेषां भर्तव्याः साधुव्रतयः ॥
सुतास्त्वेषां प्रभर्तव्या यावन्न भर्तुं सात् कृताः ॥’
एवं दत्तकग्रहणानन्तरौ त्वौरसेन सह दत्त-
कस्य विभागदर्शनात् सत्यौरसे गृहीतस्य तु
नांशभागित्वमिति । तथा विधानं विना परि-
गृहीतस्यापि नांशभागित्वमित्याह ।
‘तस्मिन् जाते सुते दत्ते न कृते च विधानके ।
तत्सुतस्तस्य वित्तस्य यः स्वामी पितुरञ्जसा ॥’
मनुः ।

‘अविधाय विधानं यः परिगृह्णाति पुत्रकम् ।
विवाहविधिभाजं तं न कुर्याद्वनभाजनम् ॥’
इति ।

अन्यजातीयदत्तकस्यापि नांशभागित्वमित्याह
‘यदि स्यादन्त्यजातीयो गृहीतोऽपि सुतः कश्चित् ।
अंशभाजं न तं कुर्यात् प्राणिकस्य मतं हि तत् ॥’
इत्युक्तप्रायमित्यास्तां विस्तारः ॥ इति दत्तक-
चन्द्रिका ॥

पौष्यवर्गः, पुं, (पौष्याणां प्रतिपालनीयानां वर्गः) ।
प्रतिपालनीयगणः । स तु मात्रादिः । यथा,—
“माता पिता गुरुः पत्नी त्वपत्यानि समाश्रिताः ।
अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पौष्यवर्गो अमी नव ॥”
इति काशीखण्डम् ॥

अपि च ।
“माता पिता गुरुर्भाता प्रजा दीनः समाश्रिताः ।
अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पौष्यवर्गो उदाहृतः ॥
भरणं पौष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।
नरकं पौष्ये चान्ये तस्माद्यत्नेन तं भरेत् ॥”
इति गारुड २१५ अध्यायः ॥

पौसवनं, स्त्री, (पुंसवनमेव । स्वार्थे अण् ।) पुंस-
वनसंस्कारः । इति भूरिप्रयोगः ॥

पौंस, स्त्री, (पुंस इदम् । पुंस + “स्त्रीपुंसाभ्यां
नप्स्त्वौ भवनात् ।” ४।१।८७ । इति
खण् ।) पुंसम् । इति शब्दमाला ॥ (धैर्यम् ।
यथा, भागवते । ४।२६।२६ ।

“का देवरं वशगतं कुसुमाखवेग-
विमलपौंससुशती न भजेत क्वये ॥”
त्रि, पुंस भवः । पुंस आगतः । यथा, भाग-
वते । ३।१५।४५ ।

पौण्डकः

“पौंसं वपुर्दृष्टवानमनन्यसिद्धे-
रौत्पत्तिकैः समग्रान् युतमष्टभोगैः ॥”
स्त्रियां ङीप् । पुरुषयोग्या । पुरुषहिता । यथा,
भट्टिः । ५।६१ ।

“सङ्गच्छ पौंसि । स्त्रियं मां युवानं तरुणी शुभे ॥”
पौण्डकं, स्त्री, (पौण्डकस्य भावः । पौण्डक +
अण् ।) अवस्थाविशेषः । यथा,—

“कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौण्डकं दशमावधि ।
कैशोरमापञ्चदशात् यौवनञ्च ततः परम् ॥”
इति दशमस्कन्धीयद्वादशाध्यायस्य सप्तत्रिंशोऽंश-
टीकायां श्रीधरस्वामिधृतवचनम् ॥ (पौण्डका-
वस्थावति तदवस्थासम्बन्धिनि च त्रि । यथा,
भागवते । ३।३१।२८ ।

“इत्येवं श्रेष्ठं भुक्ता दुःखं पौण्डकमेव च ॥”
पौण्डरीकं, स्त्री, (पुण्डरीकमिव । पुण्डरीक +
“शर्करादिभ्योऽण् ।” ५।३।१०७ । इत्यण् ।)
प्रपौण्डरीकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुष्ठ-
विशेषः । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ५ अध्याये ।

“तत्र वातेनारुणं पित्तं नौडुस्वर्गजिह्वकपाल-
काकणकानि । श्लेष्मणा पौण्डरीकं ददकुष्ठ-
श्चेति ॥” पुं, यज्ञविशेषः । यथा, महा-
भारते । १३।१०७।३६-३७ ।

“यस्तु संवत्सरं चान्तो भुङ्क्ते ऽहन्त्यष्टमे नरः ।
देवकाभ्यपरो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम् ॥
पौण्डरीकस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
पद्मवर्णनिभश्चैव विमानमधिरोहति ॥”

पौण्डर्यं, स्त्री, (पुण्डर्यमेव । स्वार्थे अण् ।) पुण्ड-
र्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथास्य
पर्यायो गुणाश्च ।

“प्रपौण्डरीकं पौण्डर्यं चक्षुष्यं पौण्डरीयकम् ।
पौण्डर्यं मधुरं तिक्तं कषायं शुक्लं हिमम् ।
चक्षुष्यं मधुरं पाके वर्णं पित्तकफप्रणुत् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

पौण्डः, पुं, देशभेदः । चन्देल इति ख्यातः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (सोऽस्य अभिजनस्तस्य राजा
वा । अण् । तद्देशनृपः । यथा, हरिवंशे ।

“पाण्डं पौण्डं कलिङ्गञ्च मात्स्यञ्चैव जनार्दनः ।
जघान सहितान् सर्वान् ————— ॥”
पौण्डदेशोद्भवे, पुंभूम्नि । यथा, हरिवंशे ।
११६।५२ ।

“अङ्गवङ्गकलिङ्गैश्च सार्द्धं पौण्डैश्च वीर्यवान् ।
निर्ययौ चेदिराजस्तु भ्रातृभिः स महारथैः ॥”
भीमसेनस्य शब्दः । यथा,—

“पौण्डं दधौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १।१५ ॥
(पुङ्गि खण्डने + “स्फायितश्चीति ।” उणा० २ ।
१३ । इति रक् । ततः प्रज्ञादण् ।) इच्छुभेदः ।
इति रत्नमाला ॥ पुङ्गि इति भाषा ॥

पौण्डकः, पुं, (पौण्ड एव । स्वार्थे कन् ।) इच्छु-
भेदः । पुङ्गि आक इति भाषा । (यथा,—
“पौण्डको भीरुकश्चैव वंशकः शतपोरकः ।
कातारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः स्तुचिपत्रकः ॥

पौनःपु

नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोशकृत् ।
इत्येता जातयः स्थौल्याद्गुणान् वक्ष्याम्यतः—
परम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १५ अध्याये ॥
अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । उष्णत्वम् । क्षिप्त-
त्वम् । मधुरत्वम् । वृंहणत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
(गुणान्तरमस्य यथा,—

“वातपित्तप्रशमनो मधुरो रसपाकयोः ।
सुश्रीतो वृंहणो बल्यः पौण्डको भीरुकस्तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
पौण्डदेशीयनृपः । यथा, महाभारते । २।३४।१० ।

“पौण्डको वासुदेवश्च वङ्गः कालिङ्गकस्तथा ॥”
जातिविशेषः । पुङ्गि इति भाषा । स च श्रौण्डि-
कायां वैश्याज्जातः । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥
(पौण्डदेशोद्भवचक्षुष्यविशेषः । स तु क्रियालोपा-
दिना शूद्रत्वमापन्नः । यथा, मनुः । १०।४४ ।

“पौण्डकाश्चौड्रविड्याः काम्बोजा जवनाः
शकाः ॥”
पौण्डवर्द्धनः, पुं, (पौण्डाणामिच्छुविशेषाणां वर्द्धनं
यत्र ।) देशभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
वेहार इति ख्यातः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
१६।१७ ।

“अभवत्तस्य भार्या च नगरात् पौण्डवर्द्धनात् ॥”
पौण्डिकः, पुं, (पुण्ड + स्वार्थे ण् ।) इच्छुभेदः ।
पुङ्गि इति भाषा । तत्पर्यायः । पुण्डेक्षुः २
पुण्डः ३ सेव्यः ४ अतिरसः ५ मधुः ६ । इति
शब्दमाला ॥

पौतवं, स्त्री, परिमाणम् । इति यौतवशब्दटीकायां
भरतः ॥

पौत्तिकं, स्त्री, (पुत्तिकाभिर्मधुमक्षिकाविशेषैः
कृतम् । पुत्तिका + “संज्ञायाम् ।” ४।३।
११७ । इति ठन् ।) पिङ्गलवर्णपुत्तिकाखटवृ-
क्षमक्षिकाहृतवृक्षमधु । इति जटाधररत्न-
माले ॥ (यथा, सुश्रुते । १।४५ ।

“पौत्तिकं भामरं चौरं माक्षिकं क्वात्रमेव च ।
आर्यमौद्दालिकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥”
पौ(त्र)त्तः, पुं, (पुत्तस्यापत्यम् । पुत्त + “अनुष्ठा-
नन्त्यर्थे विदादिभ्योऽण् ।” ४।१।१०४ । इति
अण् ।) पुत्तस्य पुत्तः । नाति इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । नप्ता २ । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा,—

“पुत्तेण लोकाज्जयति पौत्तेणानन्त्यमश्रुते ।
अथ पुत्तस्य पौत्तेण ब्रह्मस्याप्नोति पिष्टपम् ॥”
इति दायभागधृतमनुशुद्धलिखितवशिष्ठहारीत-
वचनम् ॥

पौत्ती, स्त्री, (पुत्तस्यापत्यं स्त्री । पुत्त + अण् ।
ङीप् ।) पुत्तात्मजा । तत्पर्यायः । नप्ती २ ।
इत्यमरः । २।६।२६ ॥

पौनःपुनिकः, त्रि, (पुनः पुनर्भवः । पुनःपुनः +
ठन् । टिलोपः ।) पुनःपुनर्भवः । इति सुग-
बोध्याकरणम् ॥

पौनःपुन्यं, त्रि, (पुनःपुनः + स्वार्थे ण्य । टिलोपः ।
पुनर्वारम् । तत्पर्यायः । वारंवारम् २ सुहुः ३

पौरं

ग्रन्थ ४ असकृत् ५ पुनः पुनः ६ वारं वारेण
७ अभौक्ष्यम् ८ प्रतिक्षणम् ९ इति शब्द-
रत्नावली ॥
पौनर्भवः, पुं, (पुनर्भवोऽपत्यमिति। पुनर्भू+
“अनुष्ठानन्तर्ये विदादिभ्योऽण्” ४।१।
१०४। इति अण् ।) द्वादशविधपुत्रान्तर्गत-
पुत्रविशेषः। इति जटाधरः ॥ पुनर्भूपुत्रः।
स तु भर्तृपरित्यक्तविधवयोरन्योन्यादितः।
तस्य लक्षणं यथा,—
“या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा खयेच्छया।
उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥”
इति मानवे । ६।१७५ ॥
“येति । या भर्ता परित्यक्ता नृतभर्तृका वा
खेच्छया अन्यस्य पुनर्भूत्या भूत्वा यमुत्पादयेत्
स उत्पादकस्य पौनर्भवः पुत्र उच्यते ॥” इति
तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥ * ॥ भर्तृविशेषः।
अक्षतयोन्योर्भर्तृपरित्यक्तविधवयोः पौनर्भवेन
भर्ता सह विवाहविधिः एवं कौमारं पति-
सुतृष्ट्यान्यमाश्रित्य पुनरागतायास्तेन कौमा-
रेण भर्ता सह विवाहविधिर्यथा,—
“सा चेदक्षतयोनिः स्यान्नतप्रत्यागतापि वा।
पौनर्भवेन भर्ता सा पुनः संस्कारमर्हति ॥”
इति मानवे । ६।१७६ ॥
“सा चेदिति । सा स्त्री यदाक्षतयोनिः सती
अन्यमाश्रयेत्तदा तेन पौनर्भवेन भर्ता पुनर्विवा-
हाख्यं संस्कारमर्हति । यद्वा कौमारं पतिसुतृ-
ष्ट्यान्यमाश्रित्य पुनस्तमेव प्रत्यागता भवति
तदा तेन कौमारेण भर्ता पुनर्विवाहाख्यं
संस्कारमर्हति ॥” इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥ * ॥
कन्याविशेषः, स्त्री । समुविधपौनर्भवाः कन्या
वर्जनीयाः । यथा,—
“सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः।
वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥
उदकस्पर्शिता या च या च पाणिशुद्धीतिका।
अग्निं परिगता या च पुनर्भूतभवा च या।
इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमभिवत् ॥
कृतकौतुकमङ्गला बहुकङ्कणा । उदकस्पर्शिता
उदकपूर्वं दत्तेति रत्नाकरः ।” इत्युद्वाह-
तत्त्वम् ॥
पौरं, स्त्री, (पुरे भवम् । पुर+“तत्र भवः” ४।
३।५३। इत्यण् ।) रौहिषलक्षणम् । इत्यमरः ।
२।४।१६६ ॥ रामकपूर इति ख्यातम् ॥
(अस्य पर्यायो यथा,—
“कस्तूरं रौहिषं देवजगं सौगन्धिकस्तथा।
भूतौकं यासपौरं च श्यामकं धूमगन्धिकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पुरोद्भूते, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । ६।८५।
“इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः
अवणकटु वृषाणामेकवाक्यं विवश्रुः ॥”
पुं, पुरराजपुत्रः । यथा, ऋग्वेदे । ८।३।१२।
“शग्धी नो अस्य बह्व पौरमाविष धिय इन्द्र
विषासतः ॥”

२३८ पौरुषं

पूरः पूरक एव । स्वार्थे अण् । उदरपूरके,
त्रि । यथा, तज्जैव । २।११।११।
“पुण्यन्तस्ते कुक्षौ बर्हयन्त्वित्या सुतः पौर इन्द्र-
माव ॥”)
पौरकः, पुं, (पौर इव कायतीति । कै+कः ।)
गृहबाह्योपवनम् । यथा,—
“निष्कुटस्तु गृहारामो बाह्यारामस्तु पौरकः ॥”
इति हेमचन्द्रः । ४।१७८ ॥
पौरवः, पुं, (पुरोरपत्यमिति । पुर+अण् ।)
पुरवंशः । यथा,—
“इहोस्तु तनया भोजा अनोस्तु स्नेच्छजातयः।
पुरोस्तु पौरवो वंशो यच्च जातोऽसि पार्थिव ॥”
इति मातुल्ये ३४ अध्यायः ॥
(देशविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५८।५२।
“त्रिनेत्राः पौरवास्तेव गन्धर्वाश्च द्विजोत्तमः ।
पूर्वोत्तरस्तु कूर्मस्य पादमेते समाश्रिताः ॥”
पुरवंशीये, त्रि । (यथा, शकुन्तलायां प्रथमे
अङ्के ।
“कः पौरवे वसुमतीं शासति शासितरि
दुर्विनीतानाम् ।
अयमाचरत्यविनयं सुगन्धस्तपस्विकन्यकासु ॥”)
पौरुष्यः, त्रि, (पुरो भवः । पुरसु+“दक्षिणा-
पश्चात्पुरसस्यक्” ४।२।६८। इति
त्यक् ।) प्रथमः । इत्यमरः । ३।१।८० ॥
(पूर्वदिग्भवः । यथा, रघुः । ४।३४।
“पौरुष्यानेवमाक्रामन् तान् तान् जनपदान्
जयी ॥”)
पौराणिकः, त्रि, (पुराणमधीते वेद वा । पुराण+
“आख्यानार्थाधिकेतिहासपुराणेभ्यश्च” ४।
२।६०। इत्यस्य पार्त्तिकोक्ता ठक् ।)
पुराणवेत्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा,
महाभारते । १।४।१। “लोमहर्षणपुत्र
उग्रश्रवाः सौतिः पौराणिको ग्रीनकस्य कुलपते-
र्द्वादशवर्षिके सत्रे ऋषीन्भ्यागतानुपतस्ये ॥”
यथा च भागवते । १२।७।५।
“त्रयारुणिः कश्यपश्च सावर्णिश्चतुर्व्रजः ।
वैशम्पायनहारीतौ षड्वै पौराणिका इमे ॥”)
पौरुषं, स्त्री, (पुरुष+अण् ।) पुरुषस्य भावः ।
पुरुषस्य कर्म । पुरुषस्य तेजः । इति मेदिनी ॥
“स्त्रीवा हि देवमेवैकं प्रशंसन्ति न पौरुषम् ।
देवं पुरुषकारेण त्रिन्ति शूराः सदोदमाः ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥
“उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।
दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥”
इति हितोपदेशः ॥
पौरुषं, त्रि, (पुरुष+अण् ।) ऊर्ध्वविस्तृतदो-
षाणिगुणम् । पुरुषपरिमाणम् । इत्यमरः ।
३।३।२२२ ॥ (पुरुषवाहः । यथा, मनुः ।
८।४०४।
“पणं यानं तरे दायं पौरुषोर्ध्वपणं तरे ॥”)

पौरुषमा

पौरुष्यः, पुं, (पुरुष+“सर्वपुरुषाभ्यां णङ्गो”
५।१।१०। इत्यत्र “पुरुषादधविकारसम्ब-
धेन कृतेषु” एवर्धेण णङ् ।) सम्बन्धः । (यथा,
भाषः । २।४।
“एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृत्ता इव ॥”)
वधः । पुरुषस्य पदान्तरम् । इति मेदिनी ॥
पौरुष्यः, त्रि, (पुरुष+अण् ।) पुरुषकृतः ।
पुरुषविकारः । इति मेदिनी ॥ (पुरुषसम्ब-
न्धिनि । यथा, ऋग्वेदे । १०।८७।१६।
“यः पौरुषेयेण क्रविषा समं क्ते ॥”)
पौरोगवः, पुं, स्त्री, (पुरोऽग्रे गौर्नञं यस्येति ।
पुरोगुः । ततः प्रज्ञाद्यण् ।) पाकशालाध्यक्षः ।
इत्यमरः । २।६।२७ ॥ (यथा, हरिवंशे । १४६।५८।
“उच्छान्दसौवर्चलपुत्रपूणान्
पौरोगवोक्तानुपजहुरेषाम् ॥”)
पौरुडाशः, पुं, (पुरुडाश एव । प्रज्ञाद्यण् ।)
पुरुडाशः । पुरुडाशसहचरितो मन्त्रः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥
पौरुडाशिकः, पुं, (पुरुडाशसहचरितो मन्त्रः
पुरुडाशः स एव पौरुडाशः । तस्य आख्यान-
स्तत्र भवो वा । “पौरुडाश-पुरुडाशात्
छन्” ४।३।७०। इति छन् ।) पुरो-
डाशिकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
पौरुषमासः, पुं, (पौरुषमासा भवः । पौरुषमासी+
“सन्निवेलादृतुनञ्चभ्योऽण्” ४।३।१६।
इत्यण् ।) यागविशेषः । इत्यमरः । २।७।
४८ ॥ (यथा, मनुः । ४।२५।
“दर्शने चार्हमासान्ते पौरुषमासेन चैव हि ॥”)
तथा हि । अमावस्यायां अमावस्याया यजेत
पौरुषमासां पौरुषमासा यजेत इति श्रुति-
विहितदर्शपौरुषमासयागयोः कर्मस्वरूपप्राप-
कयोरुत्पत्तिश्रुतीः समामनन्ति । यथा ।
आग्नेयाष्टाकपालोऽमावस्यायां पौरुषमासाष्टा-
श्रुतो भवति । उपांशुयाजमन्तरा यजति ताभ्या-
मेवाग्नीसोमीयमेकादशकपालं पौरुषमासा-
मेव प्रायच्छत् ऐन्दं दधि भवत्यमावास्याया-
मैन्द्रं पयो भवत्यमावास्यायामिति । ताभ्या-
माग्नेयाष्टाकपालोपांशुयाजाभ्याम् । तेन आग्ने-
याष्टाकपालोपांशुयाजाग्नीसोमीयमेकादशकपा-
लाख्यः पौरुषमास्याम् । आग्नेयाष्टाकपा-
लेन्द्रदधियागेन्द्रपयोयागाख्योऽमावास्याया-
मित्यर्थः । आहु श्रुतिषु अमावास्यापौरुषमासी-
पदानि प्रतिपत्संहिततदुभयपराणि । तत्र
पूर्वयोर्यागारम्भः प्रतिपदोर्यागः । तथा च हे-
ह वै पौरुषमास्यौ हे अमावास्ये तस्मात् प्रति-
पदुपवसन् यजेतापरेदुरिति श्रुतिः । अस्यार्थः ।
यावज्जीविकयोर्दर्शपौरुषमासयोः प्रकृतिभूतयो
र्विजृम्भितभूतौ दर्शपौरुषमासौ कौण्डपायिनाम-
नीयौ पक्षादौ कर्तव्यौ ॥ इति मलमासतत्त्वम् ॥
पौरुषमासी, स्त्री, (पूरुषो मासोऽस्यां वर्षते इति ।
पूरुषमासादण् वक्तव्य इत्यण् । ततो ङीप् ।)
पूरुषमा । इत्यमरः । १।४।७ ॥

पौष्करं

पौष्काङ्गिकः, चि, (पूर्वाङ्ग + "विभाषा पूर्वाङ्गा-
पराङ्गाभ्याम् ।" ४।३।२४। इति ठञ् ।)
पूर्वाङ्गे भवः । पूर्वाङ्गसम्बन्धी । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

पौलस्ती, स्त्री, (पुलस्तेः स्त्रीपत्यम् । पुलस्त +
यञ् । डीप् । यलोपः ।) स्तुर्पणखा । इति
आकरणम् ॥

पौलस्यः, पुं, (पुलस्तेरपत्यमिति । पुलस्ति + गर्गादि-
त्वात् यञ् ।) कुवेरः । इत्यमरः । १।१।७२ ॥
रावणः । इति मेदिनी ॥ (यथा, हरिवंशे ।
३३।३५ ।

"सुमोच रक्षः पौलस्यं पुलस्येनानुयाचितः ॥"
विभीषणः । इति शब्दरत्नावली ॥

पौलिः, पुं, (पोलतोति । पुल महत्त्वे + च्वलादि-
त्वात् यञ् ।) पौलेन निर्वृत्तः । सुतङ्गमादित्वात्
इञ् ।) पाकावस्थागतकलायादिः । आरब्ध-
पाकयवसर्पपादिः । वज्रिना ईषद्गुणचुट्चुट्-
शब्दवान् । इति केचित् । दरदग्धः । इति
श्रीधरः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ॥ आप-
कम् २ अभ्युषः ३ । इत्यमरः ॥ अभ्युषः ४
अभ्युषः ५ । इति भरतः ॥

पौलोमी, स्त्री, (पुलोमीरपत्यमिति । पुलोमन् +
अण् । अनो लोपः ।) शची । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, भागवते । ५।७।६ ।

"विराजमानः पौलोम्या सहास्राननयाभृशम् ॥")

पौषः, पुं, (पौषी पौषमास्यस्मिन्निति । सास्मिन्
पौषमासीत्यण् ।) वैशाखादिद्वादशमासान्त-
र्गतनवममासः । पुष्यनक्षत्रयुक्ता पौषमासी
यत्र मासे सः । तत्पर्यायः । तेषः २ सप्तस्यः ३ ।
इत्यमरः ॥ पौषिकः ४ हेमनः ५ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तिष्यः ६ तिष्यकः ७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अयं धनुःस्वरविप्रारब्धयुक्तप्रति-
पदादिदर्शान्तरूपो मुख्यचान्द्रः । क्षणप्रति-
पदादिपौषमास्यन्तरूपो गौणचान्द्रः । धनू-
राशिसंस्तरविकः सौरः । इति स्मृतिः ॥ * ॥
तत्र जातफलम् । यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।

"निगूढमन्त्रः सुहृद्भाङ्गयष्टिः

परोपकारी पिष्टवित्तहीनः ।

कष्टान्वितार्थययन्नदिधिश्रः

पौषप्रसूतः पुरुषः सुधीरः ॥"

पौषी, स्त्री, (पुष्य + "नक्षत्रेण युक्तः ।" इत्यण् ।
तिष्यपुष्येति यलोपः ।) पुष्ययुक्ता पौषमासी ।
इत्यमरः ॥ पुष्येण युक्ता रात्रिः । इति सुग्ध-
बोधयाकरणम् ॥

पौष्करं, स्त्री, (पुष्करस्येदमिति । पुष्कर + अण् ।)
पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य
पर्यायो गुणाश्च यथा,—

"उक्तं पुष्करमूलम् पौष्करं पुष्करश्च तत् ।

पद्मपत्रश्च काष्ठीरं कुष्ठभेदमिमं जगुः ॥

पौष्करं कटुकन्तिकुसुतं वातकफज्वरान् ।

हन्ति शोथारचिन्वासान् विशेषात् पार्श्वमूल-
शुत् ॥"

अस्य प्रतिनिधिर्यथा,—

"पौष्कराभावतः कुष्ठम् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

पौष्करमूलं, स्त्री, (पौष्करं मूलम् ।) पुष्कर-
मूलम् । यथा,—

"मूले पुष्करकाष्ठीरपद्मपत्राणि पौष्करे ।"

इत्यमरः ॥

"त्रीणि पुष्करमूले । पुष्करं सुगन्धिद्रव्यं वणिक्-
ख्यातं तस्य इदं पौष्करं षण्ः पौष्करे मूले
पुष्करादीत्यन्यः ।" इति भरतः ॥

पौष्करिणी, स्त्री, (पौष्करं पुष्कराणां सम्बन्धोऽस्या
अस्तीति । पौष्कर + इनि । स्त्रियां डीप् ।)

पुष्करिणी । इति शब्दरत्नावली ॥

पौष्टिकं, स्त्री, (पुष्टेः पुष्टौ हितमिति । पुष्टि +
ठञ् ।) चौरसमये गात्राच्छादनवस्त्रविशेषः ।

कावाइ इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । धनचिह्न-

त्वम् । आयायत्वम् । सुचित्वम् । रूपविराजन-

त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ धन्यं धनचिह्नम् ।

वज्रमिति वा पाठः । पुष्टिर्धनजननादीनां वृद्धि-

रित्यभिधीयते । तद्धेतुभूतं कर्म । इति दुर्गा-

भञ्जः ॥ (पुष्टिहिते, चि । यथा, महाभारते ।

१२।२६६ । २६ ।

"सतां वृत्तमधिष्ठाय निष्ठीनानुष्णिहीर्षवः ।

मन्त्रवर्णं न दुष्यन्ति कुर्वन्त्याः पौष्टिकीः

क्रियाः ॥")

पौष्यं, चि (पुष्येण निर्वृत्तम् । पुष्यस्येदं वेति ।
पुष्य + अण् ।) पुष्यनिर्मितम् । पुष्यसम्बन्धि ।

यथा, कालिकापुराणे ६७ अध्याये ।

"आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्यं दारुजमेव वा ।

वास्त्रं वा चार्मण्यं कौशं मण्डलस्योत्तरे वृजेत् ॥"

पौष्यकं, स्त्री, (पुष्येण कायतीति । कै + कः । पुष्यक

+ सार्धे अण् ।) कुसुमाञ्जनम् । इत्यमरः ॥

पौष्यी, स्त्री, (पुष्यस्य इयं इति । पुष्य + अण् ।

गौरादित्वात् डीप् ।) पुष्याख्याया प्रसिद्धत्वात्

तथात्वम् ।) देशविशेषः । यथा,—

"अथ पुष्यपुरं पौष्यी तथा पाटलिपुत्रकम् ॥"

इति शब्दरत्नावली ॥

पौष्यः, पुं, (पूष्योऽपत्यमिति । पूषन् + यञ् ।)
पूषपुत्रः । स च करवीरपुरस्य राजा । तस्य

पुत्रः शिवांश्चन्द्रशेखरः । यथा,—

"पूष्यः पुत्रोऽभवत् पौष्यः सर्वशास्त्रार्थपारगः ।

स पुत्रहीनो राजाभूत् पौष्यो वृषतिस्तप्तमः ॥

ततः पुत्रार्थिनं भूपं प्रसन्नो वृषभध्वजः ।

ब्रह्मदत्तफलं हस्ते हत्वेदं तसुवाच ह ॥

इदं फलं ब्रह्मदत्तं विभज्य वृषते ! त्रिधा ।

भोजयेत्ताः खजायास्तं प्रहृष्टः शुद्धमानसः ॥

ततः फले खयं देवः प्रविवेश वृषध्वजः ।

तत्तुल्यात्तत् फलं भूतं त्रिभागं खयमेव हि ॥

ततः समुचिते काले प्राप्ते ताभिस्तु भक्षितम् ।

तत् फलं वृषाद्दूतं । गर्भाश्चाप्याहिताः शुभाः ॥

सम्पूर्ये गर्भकाले तु गर्भेभ्यः समजायत ।

खलत्रयं पृथक् राजा यत्ने भर्गेण भाषितम् ॥

तच्च खलत्रयं पौष्यो यथास्थानं नियोज्य च ।

एकं पिष्टं चकाराशु तत्र पुत्रो यजायत ॥

तस्य नामाकरोद्वाजा ब्राह्मणेः स्वेः पुरोहितेः ।

चन्द्रशेखर इत्येवं कान्त्या चन्द्रमसः समः ॥

ब्रह्मावर्माज्ञये रम्ये करवीराज्ञये पुरे ।

हृष्टदतीनदीतीरे राजा भूत्वा समोद ह ॥"

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायात् सकलितः ॥

(वृषभेदः । स तु गुरुदक्षिणार्धभागताय उत्त-

ङ्काय कुण्डले दत्तवान् । यथा, महाभारते ।

१।३।११२ ।

"तत्तुत्तं पौष्यः प्रत्युवाच भगवन्निरेण पाच-

मासायते भवांश्च गुणवानतिथिस्तदिच्छे आह्वं

कर्तुं क्रियतां चण इति ॥" एतद्विशेषविवरणम्

तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥)

प्याट्, य, हे । भोः । इत्यमरः । ३।४।७ ॥

प्याय, ओ ई ङ वृद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ओ ई, पीनं

सुखम् । उपसर्गात् प्रप्यानम् । अस्त्राङ्गे तु प्यानः

पीनः स्वेदः । ङ, प्यायते । इति दुर्गादासः ॥

प्युष, क उत्सृजि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-

पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः । उत्त-

सृजि उत्सर्गे । क, प्योषयति धनं दाता ।

इति दुर्गादासः ॥

प्युष, य इर् भागे । दृष्टि । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः ।

य, प्युषति धनं दायादः । इर्, अप्युषतु अप्यो-

षीत् । अस्मात् पुषादित्वात्तिथ्यं ङ इत्यन्ये ।

इति दुर्गादासः ॥

प्युस, य इर् विभागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-

पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः । य,

प्युषति धनं दायादः । इर्, अप्युषतु अप्योषीत् ।

अस्मात् पुषादित्वात् तिथ्यं ङ इत्यन्ये । इति

दुर्गादासः ॥

प्ये, ङ वृद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-

अक०-अनिट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः । ङ, प्यायते ।

इति दुर्गादासः ॥

प्र, य, (प्रथयतीति । प्रथ + ङ ।) विशत्युप-

सर्गान्तर्गतप्रथमोपसर्गः । अस्वार्थाः । गतिः ।

आरम्भः । उत्कर्षः । सर्वतोभावः । प्राथ-

म्यम् । स्त्रातिः । उत्पत्तिः । व्यवहारः । इति

दुर्गादासप्रत्ययसूत्रम् ॥

प्रकटं, चि, (प्रकटतीति । प्र + कट + अण् ।)

स्यट्म् । अस्य पर्यायः प्रकाशशब्दे द्रष्टव्यः ।

"प्रकटाप्रकटा चेति लीला सेयं द्विधोच्यते ।"

इति भागवताष्टतमम् ॥

(यथा च, देवीभागवते । १।७।३८ ।

"जानन्ति ये न तव देवि । परं प्रभावं

ध्यायन्ति ते हरिहरावपि मन्दचिन्ताः ।

ज्ञातं मयाद्य जननि ! प्रकटं प्रभावं

यद्विष्णुरप्यतितरां विवशीत्य श्रुते ॥")

प्रकटितं, चि, (प्र + कट + क्त ।) प्रकाशितम् । इति

हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते । १।७।४४ ।

प्रकर

“हृद्वाच मां भगवति । प्रविनाशितुं चे-
न्नेच्छास्ति ते कुरु दयां परिहृत्य मौनम् ।
कस्मादिमौ प्रकटितौ किल कालरूपौ
यद्वा भवानि ! हसितुं तु किमिच्छसे त्वम् ॥”
प्रकम्पनः, पुं, (प्रकम्पयतीति । प्र + कम्पि + णिच् +
ल्युट् ।) वायुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
माघे । १ । ६१ ।

“निशान्तनारीपरिधानधूनन-
स्फुटागसाप्युत्पु लोलचक्षुषः ।
प्रियेण तस्यानपराधवाधिताः
प्रकम्पनेनानुचकम्पिरे सुराः ॥”
नरकविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ (राजस-
विशेषः । इति रामायणम् ॥ प्र + कम्पि + ल्युट् ।)
कम्पातिप्रये, स्त्री ॥

प्रकरं, स्त्री, (प्रकीर्यते इति । प्र + कृ + कर्मणि
अप् ।) अगुरु । इति मेदिनी । रे, १७६ ॥

प्रकरः, पुं, (प्रकीर्यते इति । प्र + कृ + अच् ।)
सम्बद्धः । (प्रकीर्यते इति । प्र + कृ + “अदो
रप्” ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) विकीर्ण-
कुसुमादिः । इति मेदिनी । रे, १७८ ॥ (यथा,
अम्बायके । ३ ।

“यत्राश्रयो लगति तत्रागच्छा वसतु कुत्रापि
निस्तुलशुका
सुत्रामकालमुखसत्राग्रनप्रकरसुत्रागकारि-
चरणा ।

कृत्रानिलातिरयपत्राभिरामगुणमित्रामरीसम-
बधुः
कुत्रासहजमणिविचित्राकृतिः स्फुरितपुत्रादि-
दाननिपुणा ॥”

प्रकरणं, स्त्री, (प्रकीर्यते अस्मिन्निति । प्र + कृ +
आधारे लुट् ।) प्रस्तावः । (उक्तान्तः । इत्यमरः ।
३ । ३ । ६३ ॥ यथा, महाभारते । ३ । २०४ । २९ ।
“एतत्प्रकरणं राजमन्त्रिण्युधिष्ठिर ! ।
पतिव्रतानां नियतं धर्मेष्टावहितः श्रेष्ठः ॥”
अभिनेयप्रकारः । रूपकमेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
गन्धसन्धिः । इति त्रिकाण्शेषः ॥ पादः । स
तु एकायावच्छिन्नसूत्रसम्बद्धः । इति सुगन्धो-
दोकायां दुर्गादासः ॥ (नाटकोक्तप्रकरणं
तद्देहादिर्यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । २४० — २४१ ।
“भवेत् प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम् ।
शृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथवा
बणिक् ॥

सापायधर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः ॥
विप्रनायकं यथा नृच्छकटिकम् । अमात्यनायकं
भालतीमाधवम् । बणिङ्नायकं पुण्यभूषितम् ।
नायिका कुलजा क्वापि वेश्या क्वापि हयं
कश्चित् ।

तेन मेदास्त्यस्तस्य तत्र मेदस्तृतीयकः ॥
कितवदूतकारादिविचैटकसङ्कुलः ॥
कुलस्त्री पुण्यभूषिते । वेश्या तु रङ्गदत्ते । हे
अपि नृच्छकटिके । अस्य नाटकप्रतिकृतित्वात्
शेषं नाटकवत् ॥”

प्रकाशः

प्रकरी, स्त्री, (प्रकीर्यते अस्मिन्निति । प्र + कृ + अप् ।
गौरादित्वात् डीष् ।) नाव्याङ्गम् । चत्वरभूमिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

प्रकर्षः, पुं, (प्र + कृ + भावे घञ् ।) उत्कर्षः ।
यथा, काव्यप्रकाशे ।

“गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरक्त्यते
जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः ॥”
(यथा च महाभारते । १ । १५६ । ३४ ।
“बालोऽपि यौवनं प्राप्य मानुषेषु विश्राम्यते ! ।
सर्वास्त्रेषु परं वीरः प्रकर्षमगमद्वली ॥”)

प्रकाशः, पुं, स्त्री, (प्रकृष्टः काशः इति
प्रादिसमासः ।) मूलादारभ्य शाखावधिवृत्त-
भागः । गुणो इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
स्कन्धः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १० ॥ काशम् ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ दण्डः ४ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ विटपः । शस्तः । इति मेदिनी ।
डे, ३१ ॥ (यथा, अमरे । १ । ४ । २७ ।
“मतस्तिका मतस्तिका प्रकाशमुद्धतस्तनौ ।
प्रशस्तवाचकान्यस्तनयः शुभावहो विधिः ॥”)

प्रकाश + स्वार्थे कन्प्रत्ययेन प्रशस्तार्थः । यथा,
भट्टौ । ५ । ६ ।
“दण्डकामधवात्तां यौ वीर ! रक्षःप्रकाशकौ ।
वृथां संख्येऽङ्गतां तौ सन्ध्या भूमिवर्द्धनौ ॥”
“रक्षःप्रकाशकौ प्रशस्तौ राजसौ ॥” इति
तट्टीकायां जयमङ्गलः ॥)

प्रकाशः, पुं, (प्रकाशं राति गृह्णातीति ।
रा + कः ।) वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
प्रकामं, त्रि, (प्रगतं काममिति प्रादिसमासः ।)
यथेष्टितम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।
४ । १३ । २६ ।
“चित्रमाल्याम्बरधरा सर्वाभरणभूषिता ।
कामं प्रकामं सेवत्वं मया सह विलासिनि ॥”)

प्रकारः, पुं, (प्रमेदकरणं प्रकृष्टकरणं वेति । प्र +
कृ + घञ् ।) मेदः । (यथा, पञ्चदश्याम् । ७ । १४४ ।
“अत्राति वा नवात्राति सुदुक्ते वा खेच्छया-
न्यथा ।
येन केन प्रकारेण क्षुधामपनिनीति ॥”)

सादृश्यम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥
प्रकाशं, स्त्री, (प्रकाशते इति । प्र + काश +
अच् ।) कांक्षम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (दौमिः ।
यथा, महाभारते । ३ । १७१ । २७ ।
“पुनः प्रकाशमभवत् तमसा गच्छते पुनः ।
भवत्यदर्शनो लोकः पुनरप्यसु निमज्जति ॥”)

प्रकाशः, पुं, (प्रकाशते इति । प्र + काश + अच् ।)
रौद्रः । तत्पर्यायः । द्योतः २ आतपः ३ ।
इत्यमरः । १ । ४ । ३४ ॥ राजनिर्घण्टोक्त-
पर्यायाः प्रभाशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (यथा, पञ्च-
दश्याम् । २ । ३८ ।
“निर्जगद्भोमदृष्टेत् प्रकाशतमसौ विना ।
क्व दृष्टं किञ्च ते पक्षे न प्रत्यक्षं विद्यत् खलु ॥”)

प्रदीप्तः । तत्पर्यायः । स्फुटम् २ स्पष्टम् ३
प्रकटम् ४ उल्लङ्घम् ५ अक्षम् ६ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ प्रयत्नम् ७ उद्विक्तम् ८ । इति जटा-
धरः ॥ प्रहासः । इति मेदिनी । शे, २४ ॥
अतिप्रसिद्धः । इति शब्दरत्नावलीमरौ ॥
प्रकाशकः, त्रि, प्रकाशकर्ता । प्रकाशयतीत्यर्थे
(खलु) एकप्रत्ययः ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् ।
१४ । ६ ।
“तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥”)

प्रकाशकज्ञाता, [ऋ] पुं, (प्रकाशकस्य आत-
पस्य ज्ञाता ।) कुक्कुटः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
प्रकाशकज्ञातरि, त्रि ॥

प्रकाशात्मा, [न्] पुं, (प्रकाश आत्मा स्वरूपं
देहो वा यस्य ।) सूर्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
यत्तत्त्वभावे, त्रि ॥

प्रकाशितं, त्रि, (प्रकाशो जातोऽस्येति । प्रकाश +
तारकादित्वात् इत्च् । यद्वा, प्र + काश +
णिच् + क्त ।) प्रकाशविशिष्टम् । तत्पर्यायः ।
दर्शितम् २ आविष्कृतम् ३ प्रकटितम् ४ । इति
हेमचन्द्रः ॥

प्रकीर्णं, स्त्री, (प्रकीर्यते स्मेति । प्र + कृ + विच्चेपे +
क्तः ।) गन्धविच्छेदः । इति जटाधरः ॥ चा-
मरम् । इति त्रिकाण्शेषः ॥

प्रकीर्णः, पुं, (प्रकीर्यते दुर्गन्धमनेनेति । प्र + कृ +
क्तः ।) पूतिकरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रकीर्णः, त्रि, (प्रकीर्यते स्मेति । प्र + कृ + क्तः ।)
विचित्रः । विस्तृतः । यथा,—
“प्रकीर्णभाषामनवेत्यकारिण्यौ
सदैव भर्तुः प्रतिकूलवादिनीम् ।
परस्य वेश्याभिरतामलज्जा-
मेवंविधां स्त्रीं परिवर्ज्यामि ॥”

इति लक्ष्मीचरित्रम् ॥
नानाप्रकारमिश्रितः । यथा,—
“प्रकीर्णः पुण्याणां हरिचरणयोरङ्गलिरयम् ॥”
इति वेणीसंहारः ।

प्रकीर्णकं, स्त्री, (प्रकीर्ण + स्वार्थे कन् ।) चामरम् ।
इत्यमरः । २ । ८ । ३१ ॥ विस्तारः । इति
मेदिनी । के, १६६ ॥ गन्धविच्छेदः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ पापविशेषः । तथा विष्णुः । यदनुक्तं
तत् प्रकीर्णकम् ।
“प्रकीर्णपातके ज्ञात्वा गुरुत्वमथ लाघवम् ।
प्रायश्चित्तं बुधः कुर्यात् ब्राह्मणादुभये सदा ॥”
अनुक्तं अनुक्तनिष्कृतिकं पापम् ।
“अतिपातकाद्यन्यतमत्वेन विशेषतोऽनुक्तकम् ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

प्रकीर्णकः, पुं, (प्रकीर्ण + संज्ञायां कन् ।) तुरङ्गमः ।
इति मेदिनी । के, १६६ ॥ (यथा, महाभारते ।
७ । ३५ । ३७ ।
“आरूढान् शिञ्चितैर्योधैः शक्यद्विपाश-
योधिभिः ।
विध्वस्तचामरकुशान् विप्रविड्प्रकीर्णकान् ॥”)

प्रकीर्णितं, त्रि, (प्रकीर्णिते स्मेति । प्र + कृ +
क्तः ।) कथितम् । यथा,—

प्रकृतिः

“प्रभूतमख्यं कार्यं वा यो नरः कर्तुमिच्छति ।
सर्वारम्भेण तत् कुर्व्यात् सिंहादेकं प्रकीर्तितम् ॥”
इति चाणक्यसंग्रहः ॥

प्रकीर्णः, पुं, (प्रकीर्ण्यते इति । प्र + कृ + अण्नादि-
त्वात् यक् ।) करञ्जमेदः । इत्यमरः ॥ नाटाक-
रञ्ज इति भाषा ॥ घृतकरञ्जः । रौढाकरञ्जः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अख्य पर्यायो यथा,—
“घृतपूर्णकरञ्जोऽन्यः प्रकीर्णः पूतिकोऽपि च ।
स चोक्तः पूतिकरञ्जः सोमवल्कश्च स स्मृतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

प्रकुलं, स्त्री, (प्रकर्षेण कोलति राशौ करोति
मैत्री करोति वेति । प्र + कुल + कः ।) प्रशस्त-
वपुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रकृतः, त्रि, (प्रक्रियते स्मेति । प्र + कृ + क्त ।) प्रक-
रणप्राप्तः । यथा । प्रकृतमनुसरामः । प्रकर्षेण
कृतः । अविकृतः । प्रपूर्वककथातोः कर्मणि
क्तप्रत्ययः ॥ (प्रकान्तः । यथा, माघे ११. १४२ ।
“प्रकृतजपविधीनामाख्यसुद्राक्षिदन्त-
मुहुरपि हितमौलैरक्षरेल्लक्ष्यमन्यैः ॥”)

प्रकृतिः, स्त्री, (प्रक्रियते कार्यादिकमन्येति ।
प्र + कृ + क्तिन् ।) स्वभावः । (यथा चरके
विमानस्थाने प्रथमेऽध्याये ।
“तत्र प्रकृतिरुच्यते स्वभावो यः स पुनराह-
रौषधद्रव्याणां स्वभाविको गुर्वादिगुणयोगः ।
तदथा माषसुत्रयोः शूकरेण्योच ॥”) योनिः ।
लिङ्गम् ॥ स्वामी । अमात्यः । सुहृत् । कोषः ।
राष्ट्रम् । दुर्गम् । बलम् । (यथा, मनौ ॥ १२. ४४ ।
“स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोषदण्डौ सुहृत्तथा ।
सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥”
धर्माध्यक्षादिसप्तप्रकृतयो यथा,—
“धर्माध्यक्षो धनाध्यक्षः कोषाध्यक्षश्च भूपतिः ।
दूतः पुरोधा देवज्ञः सप्त प्रकृतयोऽभवन् ॥”)
पौराणां श्रेण्यः । इत्यमरः । २. ८. १८ ॥
(यथा, मार्कण्डेये । १६. २० ।
“प्रणिपत्य ततस्तस्मै दत्ताज्ञेयस्य सोऽर्जुनः ।
आनाय्य प्रकृतीः सन्त्यगभिषेकमगृह्णत ॥”
स्वरूपावस्था । यथा, हितोपदेशे । २. १६६ ।
“खेदितो मर्दितश्चैव रज्जुभिः परिवेष्टितः ।
सुक्तो दादशभिर्वर्षैः श्वपुच्छः प्रकृतिं गतः ॥”)
शिष्टी । इति हेमचन्द्रः ॥ शक्तिः । (यथा,—
“प्रधानं प्रकृतिः शक्तिर्निष्ठाचाविकृतिस्तथा ।
एतानि तस्या नामानि शिवमाश्रित्य याः
स्थिताः ॥”
इति पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥)
योषित् । इति शब्दरत्नावली ॥ परमात्मा । इति
धरणिः । पञ्चभूतानि । करणम् । गुह्यम् । जन्तुः ।
एकविंशत्यक्षरपादच्छन्दोविशेषः । माता । इति
नानार्थरत्नमाला ॥ प्रत्ययात् प्रथमः । स च
द्विधा धातुर्नाम च । इत्यजयपालः ॥ (प्रकर्षेण
खट्वादिकं करोतीति । प्र + कृ + कर्त्तरि
क्तिच् ।) भगवतो मायायाः शक्तिः । सा च
परापरभेदेन द्विधा । यथा,—

२४२

प्रकृतिः

“भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहोः यथेदं ध्यायते जगत् ॥” ५ ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां ७ अध्यायः ॥

“एवं श्रोतारमभिसूखीकृत्य इदानीं प्रकृतिद्वारा
खट्वादिकर्तृत्वेन ईश्वरतत्त्वं प्रतिज्ञातं निरु-
पयिष्यन् परापरभेदेन प्रकृतिद्वयमाह भूमिरिति
दाभ्याम् । भूम्यादीनि पञ्चभूतस्त्वानि मनः-
शब्देन तत्कारणभूतोऽहङ्कारः बुद्धिशब्देन
तत्कारणं महत्तत्त्वं अहङ्कारशब्देन तत्-
कारणमविद्या इत्येवमष्टधा भिन्ना । यदा
भूम्यादिशब्दैः पञ्च महाभूतानि स्त्वौः सह
एकीकृत्य गृह्यन्ते । अहङ्कारशब्देनैवाहङ्कारं
तेनैव तत्कार्याणि इन्द्रियाण्यपि गृह्यन्ते बुद्धि-
रिति महत्तत्त्वं । मनःशब्देन तु मनसैवोक्तं
अव्यक्तस्वरूपं प्रधानमित्यनेन प्रकारेण मे
प्रकृतिर्मायायाः शक्तिरष्टधा भिन्ना विभागं
प्राप्ता । चतुर्विंशतिभेदभिन्नाप्यष्टस्त्वान्तर्भाव-
विवक्षयाष्टधा भिन्नेत्युक्तम् । तथा च ज्ञेयाध्याये
इमामेव प्रकृतिं चतुर्विंशतितत्त्वात्मना प्रपञ्चयि-
ष्यति ।
‘महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकश्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः’
इति ॥ ४ ॥

अपराभिन्नां प्रकृतिसुपसंहरन् परां प्रकृति-
माह अपरेयमिति । अष्टधा प्रकृतिरुक्ता
इयमपरा निरुक्ता जडत्वात् परार्थत्वाच्च । इतः
सकाशात् परां प्रकृत्यामन्यां जीवभूतां जीव-
स्वरूपां मे प्रकृतिं जानीहि । परत्वे हेतुः यथा
चेतनया ज्ञेयस्वरूपया स्वकर्मद्वारेणैदं जग-
द्धार्यते ॥” ५ ॥ इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

सत्त्वजस्तमसां साम्यावस्था । यथा,—
“सत्त्वं रजस्तमस्यैव गुणत्रयसुदाहृतम् ।
साम्यावस्थितिरितेषां प्रकृतिः परिकीर्तिता ॥
केचित् प्रधानमित्याहुरव्यक्तमपरे जगुः ।
एतदेव प्रजावृष्टिं करोति विकरोति च ॥”
इति मातृस्ये ३ अध्यायः ॥

तत्त्वध्यायः । प्रधानम् २ । इत्यमरः ॥ माया ३
शक्तिः ४ चैतन्यम् ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

तस्या नामान्तराणि यथा,—
“तमोऽव्यक्तं शिवो धाम रजो योनिः सनातनः ।
प्रकृतिर्विकारः प्रलयः प्रधानं प्रभवोऽप्ययौ ॥
अव्यक्तमनूनं वायकम्पमचलं भुवम् ।
सदसच्चैव तत्सर्वमव्यक्तं त्रिगुणं स्मृतम् ।
ज्ञेयानि नामधेयानि नरेन्द्रात्मचिन्तकैः ॥
अव्यक्तनामानि गुणांश्च तत्त्वतो
यो वेद सर्वानि गतींश्च केवलाः ।
विसृज्य देहः प्रविभागतत्त्ववित्
स मुच्यते सर्वगुणैर्निरामयः ॥”
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥ * ॥
सा पञ्चविधा ।

प्रकृतिः

“गणेशजननी दुर्गा राधा लक्ष्मीः सरस्वती ।
सावित्री च वृष्टिविधौ प्रकृतिः पञ्चमौ
स्मृता ॥” * ॥

तस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
“प्रकृतवाचकः प्रश्न कृतिश्च वृष्टिवाचकः ।
वृष्टौ प्रकृष्टा या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्तिता ॥
गुणे प्रकृष्टे सत्त्वे च प्रशब्दो वर्तते श्रुतौ ।
मध्यमे रजसि कृष्टे तिष्ठच्छामसः स्मृतः ॥
त्रिगुणात्मस्वरूपा या सर्वशक्तिसमन्विता ।
प्रधाना वृष्टिकरणे प्रकृतिस्तेन कथ्यते ॥
प्रथमे वर्तते प्रश्न कृतिश्च वृष्टिवाचकः ।
वृष्टेराद्या च या देवी प्रकृतिः सा प्रकी-
र्तिता ॥” * ॥

तासां उत्पत्तिः स्वरूपश्च यथा,—
“योगेनात्मा वृष्टिविधौ द्विधा रूपो बभूव सः ।
पुंसांश्च दक्षिणाङ्गाङ्गात् वामाङ्गात् प्रकृतिः
स्मृता ॥
सा च ब्रह्मस्वरूपा च या या नित्या सनातनौ ।
यथात्मा च यथाशक्तियेषामौ दाहिका स्मृता ॥
अतएव हि योगीन्द्रः स्त्रीपुंभेदं न मन्यते ।
सर्वं ब्रह्ममयं ब्रह्मन् । शब्दं पश्यति नारदः ॥
स्वेच्छामयं स्वेच्छया च श्रीकृष्णस्य सिद्धयथा ।
साविवैभूव सहसा मूलप्रकृतिरौश्वरी ।
तदाज्ञया पञ्चविधा वृष्टिकर्मणि वेदतः ॥”
दुर्गाप्रकृतिर्यथा,—
“अथ भक्तानुरोधादा भक्तानुरूपविविध्या ।
गणेशमाता दुर्गा या शिवरूपा शिवप्रिया ॥
नारायणी विष्णुमाया पूर्णब्रह्मस्वरूपिणी ।
ब्रह्मादिदेवैर्मुनिभिर्मनुभिः पूजिता स्मृता ॥
सर्वाधिष्ठातृदेवी सा सर्वरूपा सनातनी ।
धर्मसत्यपुण्यकीर्तियशोमङ्गलदायिनी ॥
सुखमोक्षहर्षदात्री शोकासिद्धिदुर्गाप्रिया ।
शरणागतदीनार्तपरिचायपरायणा ॥
तेजःस्वरूपा परमा तदधिष्ठातृदेवता ।
सर्वशक्तिस्वरूपा च शक्तिरौश्वस्य सन्ततम् ॥
सिद्धेश्वरी सिद्धरूपा सिद्धिदा सिद्धिदेश्वरी ।
बुद्धिनिद्रा क्षुत्पिपासा ह्याया तन्त्रा दया
स्मृतिः ॥

जातिः शान्तिश्च क्षान्तिश्च कान्तिर्भान्तिश्च
चैतना ॥

तुष्टिः पुष्टिस्तथा लक्ष्मीर्बृत्तिर्माता तथैव च ॥
सर्वशक्तिस्वरूपा सा कृष्णस्य परमात्मनः ।
उक्तः श्रुतौ श्रुतिगुणश्चातिस्वरूपं यथागमम् ॥
गुणोऽख्यनन्तोऽनन्ताया अपराश्च निशामय ॥” १

लक्ष्मीप्रकृतिर्यथा,—
“शृणु सत्त्वस्वरूपा या पद्मा च परमात्मनः ।
सर्वसम्यक्सरूपा सा तदधिष्ठातृदेवता ॥
कान्ता दान्ता च शान्ता च सुशीला सर्व-
मङ्गला ।
लोभमोहकामरौषाहङ्कारपरिवर्जिता ॥
भक्तानुरक्ता पत्युश्च सर्वाभ्यश्च पतिव्रता ।
प्राणतुल्या भगवतः प्रेमपात्री प्रियंवदा ॥

प्रकृतिः

सर्वश्रुत्यात्मिका सर्वजीवगोपायरूपिणी ।
महालक्ष्मीश्च वैकुण्ठे पाताले वरदा सती ॥
स्वर्गे च स्वर्गलक्ष्मीश्च मर्त्यानां गृहिणान्तथा ।
सर्वप्राणिषु त्रयेषु शोभास्वरूपा मनोहरा ॥
प्रीतिरूपा पुण्यवतां प्रभास्वरूपा वृषेषु च ।
बाणिन्यरूपा बणिजां पापिनां कलहाङ्कुरा ॥
दयामयी भक्तिमती भक्तानुग्रहकातरा ।
चपले चपला भक्तां सम्यदे च धनाय च ॥
जगज्जीवं नृतं सर्वं यथा देया विना मुने ! ।
शक्तिर्द्वितीया कथिता वेदोक्ता सर्वसम्पत्ता ॥
सर्वपूज्या सर्ववन्द्या चान्यां मनो निशा-

मय ॥” २ ॥ * ॥

सरस्वतीप्रकृतिर्यथा,—

“वाग्बुद्धिविदाज्ञानाधिदेवता परमात्मनः ।
सर्वविद्या सर्वरूपा सा च देवी सरस्वती ॥
खड्गबुद्धिकविता मेधा प्रतिभा स्मृतिदा सताम् ।
नानाप्रकारसिद्धान्तभेदायकल्पनाप्रदा ॥
याख्या बोधस्वरूपा च सर्वसन्देहभञ्जिनी ।
विचारकारिणी ग्रन्थकारिणी शक्तिरूपिणी ॥
स्वरसङ्गीतसन्धानतालकारणरूपिणी ।
विषयज्ञानज्ञानरूपा कृतिविशेषो जीविनाम् ॥
याख्या मुद्राकरा शान्ता वीणापुस्तकधारिणी ।
श्रद्धा सत्त्वस्वरूपा च सुशीला श्रीहरिप्रिया ॥
हिमचन्दनकुन्देन्दुसुदाम्भोजसन्निभा ।
जपन्ती परमात्मानं श्रीकृष्णं रत्नमालया ॥
तपःस्वरूपा तपसां फलदात्री तपस्विनी ।
बुद्धिविद्यास्वरूपा च सर्वसिद्धिप्रदा सदा ॥
यथा विना च विश्वौघो नृको नृतसमः सदा ।
देवी तृतीया गदिता श्रुतुक्ता जगद्भिका ॥
यथागमं यथाकिञ्चिदपरां संनिबोध मे ॥” ३ ॥ *

सावित्री प्रकृतिर्यथा,—

“माता चतुर्थी वेदानां वेदज्ञानच कन्दसाम् ।
सन्ध्यावन्दनसन्नायां तन्नायाश्च विषयिणी ॥
द्विजातिजातिरूपा च जपरूपा तपस्विनी ।
ब्रह्मण्यतेजोरूपा च सर्वसंस्कारकारिणी ॥
पवित्ररूपा सावित्री गायत्री ब्रह्मणः प्रिया ।
तीर्थानि यस्याः संस्पर्शं दर्शं वाञ्छन्ति शुद्धये ॥
शुद्धस्मृतिकसङ्काशा शुद्धसत्त्वस्वरूपिणी ।
परमानन्दरूपा च परमा च सनातनी ॥
परब्रह्मस्वरूपा च निर्वाणपददायिनी ।
ब्रह्मतेजोमयी शक्तिस्त्रिदिव्यादेवता ॥
यत्पादरजसा पूतं जगत् सर्वेषु नारद ! ।
देवी चतुर्थी कथिता पञ्चमौ वर्णयामि ते ॥” ४ ॥

राधाप्रकृतिर्यथा,—

“प्रेमप्राणाधिका देवी या पञ्चप्राणरूपिणी ।
प्राणाधिकप्रियतमां सर्वाभ्यः सुन्दरी वरा ॥
सर्वसौभाग्ययुक्ता च मानिनी गौरवान्विता ।
वामाङ्गाङ्गस्वरूपा च गुणेन तेजसा समा ॥
परा वरा सारभूता परमाद्या सनातनी ।
परमानन्दरूपा च धन्या मान्या च पूजिता ॥
रासक्रीडाधिदेवी च कृष्णस्य परमात्मनः ।
रासमण्डलसंभूता रासमण्डलमण्डिता ॥

प्रकृतिः

रासेश्वरी सुरसिका रासवासनिवासिनी ।
गोलोकवासिनी देवी गोपीवेशविधायिका ॥
परमाङ्गादरूपा च सन्तोषहर्षरूपिणी ।
निर्गुणा च गुणाकारा निर्लिप्तात्मस्वरूपिणी ॥
निरीहा निरहङ्कारा भक्तानुग्रहविग्रहा ।
वेदानुसारध्यानेन विज्ञाता सा विषयिणी ॥
दृष्टिदृष्टा लसद्देवेशा सुरेन्द्रैर्मुनिपुङ्गवैः ।
वद्विशुद्धांशुकाधाना रत्नालङ्कारभूषिता ॥
कोटिचन्द्रप्रभाजुष्टपुष्टश्रीयुक्ताविग्रहा ।
श्रीकृष्णभक्तिदा सेव दात्री च सर्वसम्पदाम् ॥
अवतारे च वाराहे वृषभासुता च या ।
यत्पादपद्मसंस्पर्शपवित्रा च वसुधरा ॥
ब्रह्मादिभिरदृष्टा या सर्वदृष्टा च भारते ।
स्त्रीरत्नसारसंभूता कृष्णवत्स्थलोज्ज्वला ॥
यथा घने नवघने लोला सौदामिनी मुने ! ।
यद्विषयसहस्राणि प्रतप्तं ब्रह्मणा पुरा ॥
यत्पादपद्मनखरदृष्टये चात्मशुद्धये ।
न च दृष्टापि खग्रेऽपि प्रत्यक्षस्यापि का कथा ॥
तेनैव तपसा दृष्टा भुवि वृन्दावने वने ।
कथिता पञ्चमी देवी सा राधा परिकीर्तिता ॥
अंशरूपा कलारूपा कलांशप्रसमुद्भवा ।
प्रकृतिः प्रतिविशेषु देयश्च सर्वयोषितः ॥
परिपूर्णतमा पञ्चविधा देवी प्रकीर्तिता ।
या याः प्रधानांशरूपा वर्णयामि निशामय ॥” ५ ॥

गङ्गा यथा,—

“प्रधानांशस्वरूपा या गङ्गा सुवनपावनी ।
विष्णुविग्रहसंभूता हररूपा सनातनी ॥
पापिपापेन्वदाहाय ज्वलद्दिग्गजरूपिणी ।
सुखसंस्पर्शनपाने निर्वाणपददायिनी ॥
गोलोके स्थानप्रस्थानसुखसोपानरूपिणी ।
पवित्ररूपा तीर्थानां सरिताश्च परा वरा ॥
शम्भुमौलिजटाभेससुक्तापंक्तिस्वरूपिणी ।
तपःसन्तापिनी सद्यो भारते च तपस्विनाम् ॥
चन्द्रपद्मचौरिनिभा श्रद्धा सत्त्वस्वरूपिणी ।
निर्मला निरहङ्कारा साध्वी नारायण-

प्रिया ॥” १ ॥

तुलसी यथा,—

“प्रधानांशस्वरूपा च तुलसी विष्णुकामिनी ।
विष्णुभूषणरूपा च विष्णुपादस्थिता सती ॥
तपःसङ्कल्पपूजादिसदाः सम्पादिनी मुने ! ।
सारभूता च पुण्यायां पवित्रा पुण्यदा सदा ॥
दर्शनसंस्पर्शान्ध्याश्च सद्यो निर्वाणदायिनी ।
कलौ कलुषशुष्केभ्योदाहायामिस्वरूपिणी ॥
यत्पादपद्मसंस्पर्शसद्यःपूता वसुधरा ।
यत्संस्पर्शदर्शं वाञ्छन्ति तीर्थानि चात्मशुद्धये ॥
यथा विना च विश्वेषु सर्वकर्मातिनिष्फलम् ।
मोक्षदा या सुसुचूणां कामिनां सर्वकामदा ॥
कल्पवृक्षस्वरूपा च भारते ब्रह्मरूपिणी ।
त्राणाय भारतानां प्रजानां परदेवता ॥” २ ॥

मनसा यथा,—

“प्रधानांशस्वरूपा या मनसा कथ्यतात्मजा ।
शङ्करप्रियश्रिया च महाज्ञानविशारदा ॥

प्रकृतिः

नागेश्वरस्थानन्तस्य भगिनी नागपूजिता ।
नागेश्वरी नागमाता सुन्दरी नागवाहिनी ॥
नागेन्द्रगणयुक्ता सा नागभूषणभूषिता ।
नागेन्द्रैर्वन्दिता सिद्धयोगिनी नागशायिनी ॥
विष्णुरूपा विष्णुभक्ता विष्णुपूजापरायणा ।
तपःस्वरूपा तपसां फलदात्री तपस्विनी ॥
दिव्यं त्रिलोक्यवर्षं च तपस्तप्तं यथा हरेः ।
तपस्विनीषु पूज्या च तपस्विना च भारते ॥
सर्पमन्त्राधिदेवी च ज्वलन्ती ब्रह्मतेजसा ।
ब्रह्मस्वरूपा परमा ब्रह्मभावेन तत्परा ॥
जरतूकावसुनेः पत्नी कृष्णांशस्य पतिव्रता ।
आस्तीकस्य मुनेर्माता प्रवरस्य तपस्वि-

नाम् ॥” ३ ॥

घष्ठी यथा,—

“प्रधानांशस्वरूपा या देवसेना च नारद ! ।
मातृकासु पूज्यतमा सा च घष्ठी प्रकीर्तिता ॥
शिशूनां प्रतिविशेषु प्रतिपालनकारिणी ।
तपस्विनी विष्णुभक्ता कार्तिकेयस्य कामिनी ।
घष्ठांशरूपा प्रकृतेस्तेन घष्ठी प्रकीर्तिता ॥
पुत्रपौत्रप्रदात्री च धात्रीति जगतां सती ।
सुन्दरी युवती रम्या सन्ततं भर्तुरन्तिके ॥
स्थाने शिशूनां परमा वृद्धरूपा च योगिनी ।
पूजा द्वादशमासेषु यस्या विश्वेषु सन्ततम् ॥
पूजा च स्मृतिकागारे परा घष्ठदिने शिशोः ।
एकविंशतिमे चैव पूजा कल्याणहेतुकी ॥
शश्वन्नियमिता चैव निद्या काम्या ह्युतिः परा ।
मातृरूपा दयारूपा शश्वदक्षय्यरूपिणी ॥
जले स्थले चान्तरीक्षे शिशूनां स्वप्नगोचरे ॥” ४ ॥

मङ्गलचण्डी यथा,—

“प्रधानांशस्वरूपा च देवी मङ्गलचण्डिका ।
प्रकृतेर्मुखसंभूता सर्वमङ्गलदा सदा ॥
खट्वौ मङ्गलरूपा च संहारे कोपरूपिणी ।
तेन मङ्गलचण्डी सा पण्डितैः परिकीर्तिता ॥
प्रतिमङ्गलवारेषु प्रतिविशेषु वन्दिता ।
पञ्चोपचारैर्योषिर्द्विर्भक्ता च परिपूजिता ॥
पुत्रपौत्रधनेश्वर्ययशोमङ्गलदायिनी ।
लोकसन्तापपापार्तिदुःखदारिद्र्यनाशिनी ॥
परितुष्टा सर्ववाङ्माप्रदात्री सर्वयोषिताम् ।
रुष्टा क्षणेन संहर्तुं शक्ता विश्वं महेश्वरी ॥” ५ ॥

काली यथा,—

“प्रधानांशस्वरूपा च काली कमललोचना ।
दुर्गाललाटसम्भूता रणे शुम्भनिशुम्भयोः ॥
दुर्गाङ्गांशस्वरूपा सा गुणेन तेजसा समा ।
कोटिचन्द्रप्रभाजुष्टपुष्टज्वाल्म्विग्रहा ॥
प्रधाना सर्वशक्तीनां वरा बलवती परा ।
सर्वसिद्धिप्रदा देवी परमा सिद्धयोगिनी ॥
कृष्णभक्ता कृष्णतुल्या तेजसा विक्रमेर्गुणेः ।
कृष्णभावनया शश्वत् कृष्णवर्णा सनातनी ॥
संहर्तुं सर्वब्रह्माखं शक्ता निश्वासमात्रतः ।
रणं दैत्यैः समं तस्याः क्रीडया लोकरक्षया ॥
धर्मार्थकाममोक्षांश्च दातुं शक्ता च पूजिता ।
ब्रह्मादिभिः स्तूयमाना मुनिभिर्मनुभिर्नरैः ॥” ६ ॥

प्रकृतिः

वसुन्धराप्रकृतिर्यथा,—

“प्रधानांशस्वरूपा च प्रकृतिश्च वसुन्धरा ।
आधाररूपा सर्वेषां सर्वशस्यप्रकृतिका ॥
रत्नाकरा रत्नगर्भा सर्वरत्नाकरालया ।
प्रजाभिश्च प्रलेशैश्च पूजिता वन्दिता सदा ॥
सर्वोपजीवरूपा च सर्वसम्पदधायिनी ।
यथा विना जगत् सर्वं निराधारं चराचरम् ॥७॥
प्रकृतिश्च कला या यास्ता निबोध सुनीश्वर ! ।
यस्य यस्य च याः पत्रप्रस्ताः सर्वा वर्णयामिते ॥
खाहा देवी वक्षिपत्नी त्रिषु लोकेषु पूजिता ।
यथा विना हविर्दानं न गृहीतुं सुराः क्षमाः ॥१॥
दक्षिणा यज्ञपत्नी च होत्रा सर्वत्र पूजिता ।
यथा विना च विश्वेषु सर्वं कर्म च निष्फलम् ॥२॥
स्वधा पित्राणां पत्नी च सुनिभर्मनुभिर्नरैः ।
पूजिता पित्रदानं च निष्फलं यथा विना ॥३॥
स्वस्तिदेवी वायुपत्नी प्रतिविश्वेषु पूजिता ।
आदानं च प्रदानं च निष्फलं यथा विना ॥४॥
दृष्टिर्गणपतेः पत्नी प्रतिविश्वेषु पूजिता ।
यथा विना परिशीलाः पुमांसो योषितो
भवेत् ॥ ५ ॥
अनन्तपत्नी तृष्टिश्च पूजिता वन्दिता भवे ।
यथा विना न सन्तुष्टाः सर्वे लोकाश्च सन्ततम् ॥६॥
इष्टानपत्नी सम्पत्तिः पूजिता च सुरैर्नरैः ।
सर्वलोका दरिद्राश्च विश्वेषु च यथा विना ॥७॥
धृतिः कपिलपत्नी च सर्वैः सर्वत्र पूजिता ।
सर्वलोका अधीयाः स्युर्जगत्सु च यथा विना ॥८॥
यमपत्नी क्षमा साध्वी सुशीला सर्वपूजिता ।
समुन्मत्ताश्च रुष्टाश्च सर्वलोका यथा विना ॥९॥
क्रीडाधिष्ठातृदेवी च कामपत्नी रतिः सती ।
केलिकौतुकह्रीनाश्च सर्वलोका यथा विना ॥१०॥
सत्यपत्नी सती सुक्तिः पूजिता जगतां प्रिया ।
यथा विना भवे लोका वस्तुतारहिताः सदा ॥११॥
मोक्षपत्नी दया साध्वी पूजिता च जगत्प्रिया ।
सर्वे लोकाश्च सर्वत्र निरुताश्च यथा विना ॥१२॥
पुण्यपत्नी प्रतिष्ठा सा पुण्यरूपातिपूजिता ।
यथा विना जगत् सर्वं जीवन्मृतपरं सुने ॥१३॥
सुकर्मपत्नी कीर्तिश्च धन्या मान्या च पूजिता ।
यथा विना जगत् सर्वं यशोहीनं नृतं यथा ॥१४॥
क्रिया उद्योगपत्नी च पूजिता सर्वसम्पता ।
यथा विना जगत् सर्वसुखमिव नारद ! ॥१५॥
अधर्मपत्नी मिथ्या सा सर्वधूर्तैश्च पूजिता ।
यथा विना जगन्मुक्तसुखं विधिनिर्मितम् ॥
सखे चादर्शना या च चेतयां सद्गुरुपिणी ।
अर्द्धावयवरूपा च दापरे संवृता भिया ॥
कलौ महाप्रमत्ता च सर्वत्र थापिका वलात् ।
कपटेन समं भ्रात्रा भ्रमत्वेव गृहे गृहे ॥ १६ ॥
शान्ति-१७ लज्जा १८ च भार्ये दे सुशीलस्य
च पूजिता ।
याभ्यां विना जगत् सर्वसुखमिव नारद ! ॥
ज्ञानस्य भार्यास्तिस्रश्च बुद्धि-१९ मेधा २०
स्मृति-२१ क्षया ।
याभिर्विना जगत् सर्वं नृत्तसमं तदा ॥

प्रकृतिः

शक्तिश्च धर्मपत्नी सा कान्तिरूपा शनोहरा ।
परमा सा च विश्वोवा निराधारा यथा विना ॥
सर्वत्र शोभारूपा सा लक्ष्मीर्मूर्तिमती सती ।
श्रीरूपा शक्तिरूपा च मान्या धन्या च पूजिता
॥ २२ ॥
कालामिरुद्रपत्नी च निद्रा सा सिद्धयोगिनी ।
सर्वलोकाः समाच्छन्ना मायायोगेन रात्रिषु ॥२३॥
कालस्य तिम्रो भार्याश्च सन्ध्या-२४ रात्रि-२५
दिनानि च २६ ।
याभिर्विना विधात्रा च संस्थां कर्तुं न शक्यते ॥
क्षुत्-२७ पिपासे २८ मनोभार्ये धन्ये मान्ये
सुपूजिते ।
याभ्यां यात्रं जगत् सर्वं युक्तचिन्तितमेव च ॥
प्रभा च २९ द्वाहिका ३० चैव हे भार्ये तेजस-
क्षया ।
याभ्यां विना जगत् सर्वं विधातापि नहीश्वरः ॥
कालकन्ये नृत्य-३१ जरे ३२ प्रचरस्य प्रिये
प्रिये ।
याभ्यां जगत् समुच्छन्नं विधात्रा निर्मितं विधौ ॥
निद्राकन्या च तन्ना ३३ सा प्रीति-३४ रत्या
सुखप्रिये ।
याभ्यां यात्रं जगत् सर्वं विधिपुत्रविधेर्विधौ ॥
वैराग्यस्य हि जाये च अद्वा-३५ भक्ती ३६ च
पूजिते ।
याभ्यां शश्वज्जगत् सर्वं जीवन्मुक्तमिदं सुने ! ॥
अदिति-३७ देवमाता च सुरभी २८ च गवां
प्रसूः ।
दितिश्च ३९ दैत्यजननी कद्व ४० विनता ४१
दनुः ४२ ॥
उपयुक्ताः स्त्रिविधौ एताश्च प्रकृतेः कलाः ॥*॥
कलाश्चान्याः सन्ति वक्ष्यन्तासु काश्चिन्निबोध मे ॥
रोहिणी ४३ चन्द्रपत्नी च संज्ञा ४४ सूर्यस्य
कामिनी ।
शतरूपा ४५ मनोभार्या शशीन्द्रस्य च गेहिनी
४६ ॥
तारा ४७ दृष्टसतेभार्या वशिष्ठस्य त्वर-
न्वती ४८ ।
अहल्या ४९ गौतमस्त्री तु सानखया ५० त्रिका-
मिनी ॥
पितृणां मानसी कन्या मेनका ५१ सात्विका-
प्रसूः ।
लोपासुद्रा ५२ तथा भूती ५३ कुबेरकामिनी
तथा ॥
वरुणानी ५४ यमस्त्री च वलेब्धिव्यावली ५५
तथा ।
कुन्ती च ५६ द्यमन्ती च ५७ यशोदा ५८
देवकी ५९ सती ॥
गान्धारी ६० द्रौपदी ६१ सखा ६२ सावित्री ६३
सत्यवती ६४ ।
दृवभातुप्रिया साध्वी राधामाता कलावती ६५ ॥
मन्दोदरी ६५ च कौशल्या ६६ सुभद्रा ६७
कैटभी ६८ तथा ।

प्रकृतिः

रेवती ६९ सत्यभामा ७० च कालिन्दी ७१
लक्ष्मणा ७२ तथा ॥
जाम्बवती ७३ नामजिती ७४ मित्रविन्दा ७५
तथापरा ।
लक्ष्मणा ७६ रुक्मिणी ७७ सीता ७८ स्वयं-
लक्ष्मीः प्रकीर्तिता ॥
कला योजनगन्धा च ७९ आसमाता महासती ।
वाणपुत्री तथोवा ८० च चित्रलेखा च ८१
तत्सखी ॥
प्रभावती ८२ भातुमती ८३ तथा मायावती ८४ सती ।
रेणुका ८५ च भृगोमता हलिमाता च
रोहिणी ८६ ॥
एकानंशा ८७ च दुर्गांशा श्रीकृष्णभगिनी सती ।
वज्रः सन्ति कलाश्चैव प्रकृतेरेव भारते ॥
या याश्च ग्रामदेवताः सर्वाश्च प्रकृतेः कलाः ।
कलांशांशसमुद्भूताः प्रतिविश्वेषु योषितः ॥*॥
योषितामपमानेन प्रकृतेश्च पराभवः ।
ब्राह्मणी पूजिता येन पतिपुत्रवती सती ॥
प्रकृतिः पूजिता तेन वस्त्रालङ्कारचन्दनेः ।
कुमारी चाष्टवर्षीया वस्त्रालङ्कारचन्दनेः ।
पूजिता येन विप्रस्य प्रकृतिस्तेन पूजिता ॥ * ॥
सर्वाः प्रकृतिसम्भूता उत्तमाधममध्यमाः ।
सत्वांशाश्चोत्तमा ज्ञेयाः सुशीलाश्च पतिव्रताः ॥
मध्यमा राजसाश्चांशाश्च भोग्याः प्रकी-
र्तिताः ।
सुखसम्भोगवशाश्च स्वकार्यं तत्पराः सदा ।
अधमास्तमसश्चांशा अजातकुलसम्भवाः ॥
दुर्मुखाः कुलटा धूर्ताः स्वतन्त्राः कलहप्रियाः ।
पृथिव्यां कुलटा याश्च स्वर्गे चाप्सरसां गन्धाः ॥
प्रकृतेस्तमसांशांशाः पुंस्त्वयः परिकीर्तिताः ।
एवं निगदितं सर्वं प्रकृतेः परिकीर्तनम् ॥ * ॥
ताश्च सर्वाः पूजिताश्च पुण्यक्षेत्रे च भारते ।
पूजिता सुरेणादौ दुर्गा दुर्गतिनाशिनी ॥
द्वितीये रामचन्द्रेण रावणस्य वधार्थिना ॥
तत्पञ्चाङ्गगतां माता त्रिषु लोकेषु पूजिता ।
जातादौ दक्षपत्न्याश्च निहत्य दैत्यदानवान् ॥
ततो देहं परित्यज्य यज्ञे भर्तृश्च निन्दया ।
जज्ञे हिमवतः पत्न्यां लेभे पशुपतिं पतिम् ॥
गणेशश्च स्वयं कृष्णः स्कन्दो विष्णुकलोज्ज्वलः ।
बभूवुस्तौ तनयौ पञ्चाक्षराश्च शौनक ! ॥
लक्ष्मीर्भलभूपेन प्रथमे परिपूजिता ।
त्रिषु लोकेषु तत्पञ्चादेवतासु निमानवैः ॥
सावित्री चाश्वपतिना प्रथमे परिपूजिता ।
तत्पञ्चाक्षिषु लोकेषु देवतासु निमानवैः ॥
आदौ सरस्वती देवी ब्रह्मणा परिपूजिता ।
तत्पञ्चाक्षिषु लोकेषु देवतासु निमानवैः ॥
प्रथमे पूजिता राधा गोलोके रासमण्डले ।
पौर्णमास्यां कार्तिकस्य कृष्णेन परमात्मना ॥
गोपिकाभिश्च गोपैश्च बालिकाभिश्च बालकैः ।
गवां गणैः सुरभ्या च तत्पञ्चाङ्गायया हरेः ॥
तदा ब्रह्मादिभिर्देवैर्मनुभिर्मनुभिस्तथा ।
पुण्यधूपादिभिर्भक्ता पूजिता वन्दिता सदा ॥

प्रकोष्ठः

प्रथियां प्रथमे देवीं सुयज्ञेनैव पूजिता ।
शङ्करेणोपदिष्टेन पुण्यक्षेत्रे च भारते ॥
त्रिषु लोकेषु तत्पञ्चादाज्ञया परमात्मनः ।
पुण्यधूपादिभिर्भक्त्या पूजिता मुनिभिः सुरैः ॥
कलया याः समुद्भूताः पूजितास्ताश्च भारते ।
पूजिता यामदेयश्च यामे च नगरे मुने ! ॥
एवं ते कथितं सर्वं प्रकृतेश्चरितं शुभम् ।
यथागमं लक्ष्यश्च किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे प्रकृतिचरितं
नामानुक्रमः प्रथमोऽध्यायः ॥ * ॥ पुरुषनाम्नो-
ऽग्निं प्रकृतेर्नाम्न उच्चार्यता यथा,—

नारद उवाच ।

“आदौ राधांसुच्चार्यं पश्चात्तु कृष्णं विदुर्बुधाः ।
निमित्तमस्य मां भक्तं वद भक्तजनप्रिय ! ॥

श्रीनारायण उवाच ।

निमित्तमस्य त्रिविधं कथयामि निशामय ।
जगन्माता च प्रकृतिः पुरुषश्च जगत्पिता ।
गरीयसीति जगतां माता श्रुतगुणैः पितुः ॥
राधाकृष्णोति गौरीशेखरेण शब्दः श्रुतौ श्रुतः ।
कृष्णराधेशगौरीति लोके न च कदा श्रुतः ॥
प्रसीद रोहिणीचन्द्रं गृह्णाणां धर्मिणं मम ।
गृह्णाणां धर्मं मया दत्तं संज्ञया सह भास्कर ! ॥
प्रसीद कमलाकान्तं गृह्णाण मम पूजनम् ।
इति दृष्टं सामवेदे कौथुमे मुनिसत्तम ! ॥
राशब्दोच्चारणदेव स्त्रीतो भवति माधवः ।
धाशब्दोच्चारणतः पञ्चाङ्गावत्येव ससम्भ्रमः ॥
आदौ पुरुषसुच्चार्यं पश्चात् प्रकृतिसुच्चारं ।
स भवेन्मातृगामी च वेदातिक्रमणे मुने ! ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५० अध्यायः ॥

प्रकृष्टं, त्रि, (प्रकृष्यते इति । प्र + कृष + क्त ।)
प्रकर्षयुक्तम् । तत्पर्यायः । सुखम् २ प्रसुखम् ३
प्रवर्हम् ४ वर्धम् ५ वरेण्यम् ६ प्रवरम् ७ पुरो-
गम् ८ अनुत्तरम् ९ प्रायश्चरम् १० प्रवेकम् ११
प्रधानम् १२ अग्रेसरम् १३ उत्तमम् १४
अग्रम् १५ यामणीः १६ अग्रणीः १७ अग्रि-
मम् १८ जात्यम् १९ अग्रम् २० अनुत्तमम् २१
अनवराह्यम् २२ प्रेष्ठम् २३ पराह्यम् २४
परम् २५ । इति हेमचन्द्रः । ६ । ७४ ॥ (यथा,
मनुः । ७ । १७० ।

“यदा प्रकृष्टा मन्येत सर्वास्तु प्रकृतीर्भूषम् ।
अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् ॥”
आकृष्टम् । यथा, देवीभागवते । १ । ६ । ८२ ।
“रथाङ्गेन तदा च्छिन्ने विष्णुना प्रभविष्णुना ।
जघनोपरि वेगेन प्रकृष्टे शिरसी तयोः ॥”
प्रकोष्ठः, पुं, (पुकुष्यतेनेनेति । प्र + कुष निष्कर्षे +
“उत्तिकृषीति ।” उणा० २ । ४ । इति स्यन् ।)
कफोत्थरधोमणिवन्धनपर्यन्तहस्तभागः । इत्य-
मरः । २ । ६ । ८० ॥ (यथा, रघुः । २ । ५६ ।

“ततः प्रकोष्ठे हरिचन्द्रनाङ्किते
प्रमथ्यमानार्धवधौरनादिनीम् ।
रघुः प्रशाङ्काहंसुखेन पवित्रा
प्ररासनव्यामलुनाद्विडौजसः ॥”

प्रक्षेपः

गृहद्वारपिण्डकम् । वीथी इति विहोन्द इति
च ख्यातम् । इति प्रघाणशब्दटीकायां भरत-
मुकुटमधुरेशः ॥ (यथा, मानवे । ७ । २२३ ।
श्लोकटीकायां कुल्लुकभट्टः ।
“ततः सन्धोपासनं कृत्वा तस्मात् प्रदेशात्
कचान्तरं विविक्तप्रकोष्ठावकाशमन्यद्गत्वा
गृहाभ्यन्तरे दृष्टशब्दो रहस्याभिधायिनां
चराणां खयापारं शृणुवात् ॥”)

प्रखरः, पुं, (प्रचर + एयोदरादित्वात् साधुः ।)
अश्वकवचः । इति शब्दमाला ॥ प्रखर इति च
पाठः ॥

प्रक्रान्ता, [न्तृ] त्रि (प्र + क्रम + लृच् ।) उपक्रम-
कर्त्ता । आरम्भकर्त्ता । इति आकरणम् ॥

प्रक्रमः, पुं, (प्र + क्रम + भावे घञ् ।) क्रमः ।
अवसरः । इति मेदिनी । मे, ४६ ॥ प्रथमारम्भः ।
तत्पर्यायः । उपक्रमः २ । इत्यमरः । ३ । २ । २६ ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । १८ । ६३ ।

“पूर्वजैरपि हि प्राचीं प्रक्रमेण जिता दिशः ।
गङ्गोपकण्ठे वासश्च विहितो हस्तिनापुरे ॥”)

प्रक्रान्तः, त्रि, (प्र + क्रम + क्तः ।) प्रकरणस्थः ।
आरब्धः । यथा, भट्टिः । ४ । ११ ।

“आतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतौ गवम् ।
प्रातस्तर्गं पतन्निभ्यः प्रबुद्धः प्रणमन्निवम् ॥”

प्रक्रिया, स्त्री, (प्र + कृ + श्चः ।) वृषदीनां चामर-
धूननच्छत्रधारणादियापारः । तत्पर्यायः ।
अधिकारः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३१ ॥
अधीकारः ३ नियतविधिः ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ प्रकृष्टकार्यम् ॥ (यथा, महाभारते ।
१२ । १११ । ५८ ।

“नोच्छ्रितं सहते कश्चित् प्रक्रिया वैरकारिका ।
युचेरपि हि युक्तस्य दोष एव निपात्यते ॥”)

प्रक्लिन्नः, त्रि, (प्र + क्लिद् + क्तः ।) लभः । इति
जटाधरः ॥ प्रकर्षेण क्लेदयुक्तश्च ॥

प्रकणः, पुं, (प्र + कण शब्दे + “कणो वीणायाश्च ।”
३ । ३ । ६५ । इति अप् ।) वीणायाः कणितः ।
वीणाशब्दः । तत्पर्यायः । प्रकाणः २ । इत्य-
मरः । १ । ६ । २४ ॥ सुकाणः ३ सुकणः ४ उप-
काणः ५ उपकणः ६ । इति भरतः ॥

प्रकाणः, पुं, (प्र + कण + घञ् ।) प्रकणः । इत्य-
मरः । १ । ६ । २४ ॥

प्रचरः, पुं, (प्रकर्षेण चरति सञ्चलतीति । प्र +
चर + अच् ।) अश्वसन्नाहः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ३१७ ॥

प्रक्षालनं, स्त्री, (प्र + क्षालि + ल्युट् ।) धावनम् ।
मार्जनम् । यथा,—

“धर्मार्थं यस्य विक्षेपा वरं तस्य निरीहता ।
प्रक्षालनाद्भि पङ्कस्य दूरादसर्पणं वरम् ॥”

इति हितोपदेशे १ परिच्छेदः ॥
प्रक्षालितः, त्रि, (प्र + क्षालि + क्तः ।) धौतः ।
मार्जितः । इति हलायुधः ॥

प्रक्षेपः, पुं, (प्र + क्षिप् + घञ् ।) औषधादिषु
क्षेपणीयद्रवम् । यथा,—

प्रगल्भः

“प्रक्षेपः पादिकः काथात् स्नेहे कल्कसमो मतः ।
घोडशालचतुर्भागं वातपित्तकफार्निषु ॥
क्षौद्रं कषाये दातव्यं विपरीता तु शर्करा ।
मात्रा क्षौद्रघृतादीनां स्नेहे काये च चूर्णवत् ॥
माषिकं द्विङ्गु सिन्धूलं जरणाद्यास्तु
‘श्राणिकाः ॥”

इति वैद्यकपरिभाषा ॥

विक्षेपः । यथा, “समित्यक्षेपान्तं कर्म कृत्वा ॥”
इति भवदेवभट्टः ॥ (प्रक्षरणम् । यथा, भाग-
वते । ४ । २६ । १६ ।

“मनोरश्मिर्बुद्धिस्ततो हृन्नीडो दन्दकूरः ।
पक्षेन्द्रियार्थप्रक्षेपः समधातुवरुणकः ॥”)

प्रक्षेपणं, स्त्री, (प्र + क्षिप् + ल्युट् ।) प्रकर्षेण
क्षेपः । निक्षेपणम् । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । २६४ ।

“अथैव प्रक्षेपणात् विंशं भागं शुक्लं वृषो हरेत् ॥”)

प्रक्षेडनः, पुं, (प्रक्षेडतीति । प्र + क्षिप् अयत्त-
शब्दे + ल्युट् ।) नाराचः । इत्यमरः । २ । ८ । ८७ ॥

प्रक्षेडना, स्त्री, (प्रक्षेडन + टाप् ।) यदा, प्रक्षे-
डनं अयत्तशब्दोऽख्यस्या इति । अच् । टाप् ।)
नाराचः । इत्यमरटीकायां भगीरथः ॥

प्रक्षेदनः, पुं, (प्रक्षेदतीति । प्र + क्षिप् अयत्त-
शब्दे + ल्युट् ।) नाराचः । इत्यमरटीकायां भगी-
रथः ॥

प्रक्षेदना, स्त्री, (प्रक्षेदन + टाप् ।) नाराचः ।
इत्यमरटीकायां भगीरथः ॥

प्रखरः, पुं (प्रकृष्टः खरः ।) हयसन्नाहः । कुकुरः ।
अश्वतरः । अत्यन्तखरे, त्रि । इति मेदिनी ॥

प्रख्यः, त्रि, (प्रख्यातीति । प्र + ख्या ख्यातौ +
कः ।) उत्तरपदे तुल्यार्थवाचकः यथा,—

“स्युत्तरपदे प्रख्यः प्रकारः प्रतिमो निभः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, महाभारते । १ । २०८ । ३१ ।
“द्विपक्षगण्डप्रखेद्वारैः सौधैश्च शोभितम् ।
गुप्तमभ्यक्षयप्रखेगोपुरैर्मन्दरोपमैः ॥”

श्रेष्ठः । यथा, तत्रैव । १२ । २०४ । ८ ।
“ज्ञानसुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः ।
यथादर्शने प्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥”)

प्रख्यातः, त्रि, (प्र + ख्या + क्तः ।) प्रकृष्टख्याति-
युक्तः । विख्यातः । यथा,—

“यस्य आकरणे वरेण्यघटनास्तीताः प्रवन्ता दश
प्रख्याता नव वैद्यकेऽपि तिथिनिर्द्धारार्थ-
मेकोऽद्भुतः ॥”

इति सुम्भबोधशेषे तच्छिष्यपदम् ॥
प्रख्यातवभृकः, पुं, (प्रख्यातो वभ्रा जनयिता यस्य ।
कप् ।) विख्यातपिण्डकः । यथा,—

“स्यादासुधाययोऽसुध पुनः प्रख्यातवभृकः ॥”
इति हेमचन्द्रः । ३ । १६६ ॥

प्रख्यातिः, स्त्री, प्रकृष्टकीर्तिः । विख्यातिः । प्रपूर्व-
ख्याधातोः क्तिन्प्रत्ययनिष्पन्ना ॥

प्रगल्भः, पुं, (प्रत्वासन्नो गल्भो ग्रन्थिर्यस्य ।)
कुर्परूपरिकक्षपर्यन्तभागः । इत्यमरः । २ । ६ । ८० ॥

कनुइ अवधि वगल पर्यन्त इति भाषा ॥

प्रगल्भा

प्रगल्भी, स्त्री, (प्रगल्भ + गौरादित्वात् डीष्)
बहिःप्रकारः । दुर्गप्रकारभित्तौ मूराणां उप-
वेशनस्थानानि । (यथा, महाभारते । १२।
६६ । ४३ ।

“प्रगल्भीः कारयेत् सम्यगाकाशजननीकदा ॥”
प्रगतजानुः, त्रि, (प्रगते संक्षिप्ते जानुनी यस्य ।)

प्रगतजानुकः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

प्रगतजानुकः, त्रि, (प्रगते जानुनी यस्य । कप् ।)

यस्य जानुनोर्मध्ये निव्यं कादाचित्कं वा मद्द-
दन्तरालं सः । पादाराक् यत्ति इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । प्रभुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४७ ॥

प्रभुः ३ प्रगतजानुः ४ । इति भरतः ॥

प्रगन्धः, पुं, (प्रकृष्टो गन्धो यस्य ।) पर्यटः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

प्रगल्भा, त्रि, (प्रगल्भते इति । प्र + गल्भ धाट्यै +
पचाद्यच् ।) प्रत्युत्पन्नमतिः । तत्पर्यायः ।

प्रतिभान्वितः २ । इत्यमरः । ३ । १ । २५ ॥
(यथा, महाभारते । १२ । ६८ । ५८ ।

“प्रज्ञा प्रगल्भं कुरुते मनुष्यं
राजा कृशानु वै कुरुते मनुष्यान् ॥”

प्रगल्भता, स्त्री, प्रगल्भस्य भावः । (प्रगल्भ + तल् ।)

प्रगल्भाम् । तत्पर्यायः । उत्साहः २ अभि-
योगः ३ उद्यमः ४ प्रौढिः ५ उद्योगः ६ क्रिय-
देतिका ७ अध्यवसायः ८ ऊर्जः ९ । इति

हेमचन्द्रः । २ । २१३ ॥ तस्य लक्षणम् । यथा,
“निःशङ्कलं प्रयोगेण बुधैरुक्ता प्रगल्भता ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
(यथा, कुमारः । ६ । ३२ ।

“आर्याप्यन्तरी तत्र आपारं कर्तुमर्हति ।
प्रायेणैवंविधे कार्ये पुरन्ध्रीणां प्रगल्भता ॥”

प्रगल्भा, स्त्री, (प्रगल्भते वृष्टा भवतीति । प्र +
गल्भ धाट्यै + पचादित्वाद्यच् । ततश्चाप् ।)

नायिकाभेदः । अस्या लक्षणम् । पतिमात्र-
विषयकेलिकलापकोविदा । अस्याश्चेष्टा रति-
प्रीतिः । आनन्दादात्मसंमोहः । रतिप्रीति-
र्यथा,—

“संस्पृश्य स्तनमाकलय्य वदनं संक्षिप्य कण्ठस्थलं
निष्पीयाधरविस्ममस्मरमपाकथ्य बुदस्यालकम् ।

देवस्याभुजिनीपतेः समुदयं जिज्ञासमाने प्रिये
वामाक्षी वसनाच्छलेः अवयवोर्नीलोत्पलं

निहृते ॥”

आनन्दादात्मसंमोहो यथा,—

“नखाङ्कितसुरःस्थलेधरतले रदस्य चतं
च्युता वकुलमालिका विगलिता च मुक्तावली ।

रतान्तसमये मया सकलमेतदालोचितं
स्मृतिः क च पतिः क च क च तवालिशिञ्जा-

विधिः ॥”

सा भानावस्थायां त्रिविधा । धीरा अधीरा
धीराधीरा च । यज्ञकोपप्रकाशा धीरा ।

अयज्ञकोपप्रकाशा अधीरा । यज्ञायज्ञकोप-
प्रकाशा धीराधीरा । प्रौढाधीरायास्तु रता-
वौदास्यम् । अधीरायास्तर्ज्जनताडनादि ।

प्रगुणः

धीराधीराया रतावौदास्यं तर्ज्जनादि च
कोपस्य प्रकाशकम् । प्रौढाधीरा यथा,—

“नो तर्ज्जं भजसे न जल्पसि सुधाधाराधुकारा
गिरी

दृक्पातं कुरुष्वे न वा परिजने कोपप्रकाश-
च्छलात् ।

इत्थं केतकगर्भगौरि दयिते कोपस्य संगोपनं
किं स्यादेव नचेत् पुनः सहचरी कुर्वीत साचि
क्षितम् ॥”

प्रगल्भा अधीरा यथा,—

“प्रतिफलमवलोक्य स्त्रीयभिन्दोः कलायां
हरशिरसि परस्या वासमाशङ्कमाना ।

गिरिशमचलकन्या तर्ज्जयामास कस्य
प्रचलवलयवेक्षतुकान्तिभाजा करेण ॥”

प्रगल्भा धीराधीरा यथा,—

“तत्सोपान्तमुपेयुषि प्रियतमे साचीक्षतयीवया
काकुत्याकुलवाचि साचिहसितस्फुर्जतुकपोल-

श्रिया ।
हस्तन्यस्तकरे पुनर्मृगदृशा लाचारसंचालित-

प्रोक्षीष्टमयूखमांसलरुचो विस्फारिता दृष्टयः ॥”
इति रसमञ्जरी ॥

(तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे । ३ । १०१ ।
“स्तरान्वा गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा ।

भावोन्नता दरप्रौढा प्रगल्भाक्रान्तनायका ॥”
तस्या उदाहरणमेदादिकं तत्रैव विशेषतो द्रष्ट-
व्यम् ॥)

प्रगाढं, त्रि, (प्रकर्षेण गाह्यते स्मेति । प्र + गाह
+ क्तः । “यस्य विभाषा ॥” ७ । २ । १५ । इति

न इट् ।) भृशम् । लक्ष्मम् । इत्यमरः । ३ ।
३ । ४४ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ५६ । २६ ।

“अहमिन्द्रादृष्टं मुष्टिं ब्रह्मणः कृतहस्तताम् ।
प्रगाढे तुमुलं चित्रमभ्यशिक्षं प्रजापतेः ॥”

दृढम् । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते ।
७ । ६७ । ४८ ।

“तत्रान्तरीक्षे बाणानां प्रगाढानां विश्राज्यते ।
संघर्षेण महाचिह्नान् पावकः समजायत ॥”

घनम् । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५ अः ।
“तूणीप्रतूण्योः स्नेहलवणमुदकेन पाययेत्

पिप्पल्यादिचूर्णं वा हिङ्गुयवचारप्रगाढं सर्पि-
र्वर्त्तिभिश्चैनमुपक्रमेत् ॥”

प्रगाता, [ट] त्रि, (प्र + गे + टच् ।) उत्तम-
गायकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । २३६ । ८ ।

“ततो गोपाः प्रगातारः कुशला वृत्तवादिता ।
घासरादृमुपातिष्ठन् कन्याश्चैव खलङ्कताः ॥”

प्रगुणः, त्रि, (प्रकर्षेण गुणो यत्र ।) ऋजुः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ७२ ॥ (प्रकृष्टगुणवति, त्रि ।
यथा, रघौ । ६ । ४६ ।

“परिचयं चललक्ष्मनिपातने
भयवशोऽहं तद्विहितबोधनम् ।

अमजयात् प्रगुणाश्च करतसौ
तनुप्रतोऽशुभतः सचिवैर्ययौ ॥”

प्रग्रहः

प्रग्रहं, त्रि, (प्रग्रहते इति । प्र + ग्रह + “पदास्त्रै-
रिवाह्यापल्ले च ।” ३ । १ । ११६ । इति व्यप् ।

“ग्रह्येति । ६ । १ । १६ । इति सम्प्रसार-
णम् ।) सन्निहितं पदम् । इति सुभवीध-

याकरणम् ॥ पदपक्षपरतन्त्रबहिर्भूतेषु ग्रहपदं
निपातते । यथा, प्रग्रहं पदं यत् खरेण न

समुन्नीयते । इति दुर्गादासः ॥ “आप्रग्रहः
क्षतौ वाक्ये ।” इत्यमरः ॥ प्रग्रहः पाणिन्यादि-

क्षतप्रग्रहसंज्ञो जानुबन्धरहितः आशब्दः
योऽत्र न सन्नीयते स इत्यर्थः । क्षतौ स्तरखे

यथा । आ ज्ञातं स जटायुरेवः । वाक्ये यथा ।
आ एवं मन्यसे । इति भरतः ॥

प्रगे, य, (प्रकर्षेण गीततेऽनेति । प्र + गे + के ।)
प्रातः । इत्यमरः । ३ । ४ । १६ ॥ (यथा,
माघे । १२ । १ ।

“इत्थं रथाश्वेभनिवादिनाम्यगे
गणो वृषाणामथ तोरणाद्वहिः ।

प्रस्थानकालक्षमवेशकल्पना
क्षतक्षयक्षेपसुदैक्षताप्युतम् ॥”

प्रगेतनः, त्रि, (प्रगे प्रातर्भव इति । प्रगे + “साय-
श्चिरमिति ।” ४ । ३ । २३ । इति श्रुतुट् च ।)

प्रगे भवः । प्रातर्भवः । तत्पर्यायः । श्वस्तनः
२ । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रग्रहः, पुं, (प्रग्रहते इति प्रग्रह्णात्वेनेति वा ।
प्र + ग्रह + “प्रै वणिजाम् ।” ३ । ३ । ५२ । “रघसौ

च ।” ३ । ३ । ५३ । इति घनभावपक्षे “यद्-
वृद्धनिश्चिगमश्च ।” ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।)

तुलास्तत्रम् । अश्वदिरश्मिः । वन्द्यै । इत्य-
मरः । ३ । ३ । २३६ ॥ नियमनम् ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । १०६ । १६ ।

“नहि मे सुच्यते कश्चित् कथञ्चित् प्रग्रहं गतः ।
गणो वा महिषो वापि यष्टे कावेः नरोत्तमम् ॥”

मुजः । रश्मिः । (यथा, गोलाध्याये । ८ ।
“इन्दोः प्राच्यां भवति तरणेः प्रग्रहः किं प्रती-

च्यम् ॥”)

सुवर्णांशुमहोरहः । इति मेदिनी ॥ कर्णिकार-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तत्पर्यायो यथा,
“आरेवतो राजवृक्षः प्रग्रहश्चतुरङ्गलः ।

आरवधोऽथ सम्पाकः क्षतमालः सुवर्णकः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

प्र + ग्रह + भावे अप् । इन्द्रियादीनां नियहः ।
यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ८ । ७८ ।

“यद्यो हि केवलं तस्य प्रग्रहो बाह्यगोचरः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन चित्तं रक्ष्य जनाईनम् ॥”

धारणम् । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
२२ । ४ ।

“उद्धवोऽथ महाबुद्धिरयसेनो महाबलः ।
अन्ये च यादवाः सर्वे कवचप्रग्रहे रताः ॥”

अवलम्बनम् । यथा, हरिवंशे । ४१ । १६६ ।
“शृण्वथ प्रनष्टेषु जगत्प्रग्रहाः प्रजाः ।

क्षणेन निवृते चैवं हत्वा चाप्येवमाहवे ॥
परस्परद्वन्द्वस्त्रा निराक्रन्ताः सुदुःखिताः ।

प्रघाणः

एवं कथमनुप्राप्ताः कलिसन्ध्यांशके तदा ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६४ ।
“प्रघाणो निगहो व्ययोऽनेकदृष्टो गदाग्रजः ॥”
प्रकृष्टाधिष्ठानादौ, त्रि । यथा, रामायणे । २ ।
८२ । १ ।
“तामाथ्यगणसम्पूणां भरतः प्रघाणां सभाम् ।
ददर्श बुद्धिसम्पन्नः पूर्णचन्द्रां निशामिव ॥”
“प्रघाणा प्रकृष्टैर्बलिष्ठैर्दिभिर्गह्वैर्धृष्टानं
प्रस्थां सा ।” इति तट्टीका ॥ उद्यतवाहुः ।
यथा, रामायणे । ७ । ६५ । १४ ।
“एवमुक्तस्तु मुनिना प्राञ्जलिः प्रघाणो वृषः ।
अश्ववाहयत प्राञ्जल्यष्टिं सत्यशालिनम् ॥”
प्रघाणः, पुं, (प्रघाण्यते इति । प्र + घण + “प्र वणि-
जाम् ।” ३ । ३।५२ । “रस्मौ च ।” ३ । ३।५३ ।
इति च घञ् ।) प्रघाणः । इत्यमरः । ३ । ३ ।
२३६ ॥ (“प्र लिङ्गायाम् ।” ३ । ३ । ४६ ।
इति घञ् । प्रघाण्यम् । “प्राञ्जल्यष्टिं चरति
भिन्नुः ।” इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
प्रघाणः, पुं, (प्रघाणा ग्रीवा ग्रीवाकृतिरस्य ।)
गृहादौ प्राप्ते धारणं दारुणं । वाता-
यनम् । इति सुभूतिः । सुखशाला । इत्येके ।
अश्वशाला । इति केचित् । इमप्रघाणम् । इति
गोवर्द्धनः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
प्रघटावित्, [ट] त्रि, (प्रघटां आङ्गुलं
वेत्तीति । प्रघटा + विट् + क्तिप् ।) आङ्गुलः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्रघणः, पुं, (प्रविशद्भिर्जनेः पादैः प्रकर्षेण हन्यते
इति । प्र + हन + “अगारैदेशे प्रघणः प्रघा-
णश्च ।” ३ । ३ । ७६ । इति कर्मणि अप् ।
नत्वञ्च ।) बहिर्द्वारप्रकोष्ठकम् । तत्पूर्यायः ।
प्रघाणः २ अलिन्दः ३ । इत्यमरः । २ । २ । १२ ॥
आलिन्दः ४ । इति भरतः ॥ ताम्रकुम्भाः ।
लौहमुत्तरः । इति मेदिनी । ये, ६० ॥ (गृहा-
भ्यन्तरप्रत्यार्थपिण्डिका । यथा,—
“प्रघाणप्रघणालिन्दा द्वारवाह्यप्रकोष्ठके ।
गृहाभ्यन्तरप्रत्यार्थपिण्डिकायामपि त्रयम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥)
प्रघनः, पुं, (प्रविशद्भिर्जनेः पादैः प्रकर्षेण हन्यते
इति । प्र + हन + अप् । न नत्वम् ।) प्रघणः ।
इति सुकुटः ॥
प्रघसः, पुं, (प्रकर्षेण अस्तीति । प्र + अद + अप् ।
“घञपोश्च ।” २ । ४ । ३८ । इति घञ्-ला-
देशः ।) असुरः । दैत्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(राक्षसभेदः । यथा, महाभारते । ३।२८।२ ।
“पर्वणः पूतनो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः ।
प्रहज्ज्वाखजश्चैव प्रघसश्चैवमादयः ॥”)
प्रघाणः, पुं, (प्रघाण्यते इति । प्र + हन + “अगा-
रैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ।” ३ । ३ । ७६ ।
अप् । पक्षे वृद्धिश्च ।) प्रघणः । इत्यमरः ।
२ । २ । १२ ॥ (यथा, नैषधे । १६ । ११० ।
“नयति भगवानम्भोजस्यानिबन्धनवान्वयः
किमपि मधवप्रासादस्य प्रघाणमुपपन्नताम् ।

प्रचयः

अपसरदरिद्रान्तप्रत्यवित्पथमखली
लगनफलद्वान्तस्वर्णाचलभ्रमविभ्रमः ॥”)
प्रघातः, पुं, (प्रकर्षेण हन्यते यजेति । प्र +
हन् + घञ् ।) युद्धम् । इति हेमचन्द्र-
टीका ॥
प्रघानः, पुं, (प्रविशद्भिर्जनेः पादैः प्रकर्षेण हन्यते
इति । प्र + हन + अप् । वृद्धिः । न नत्वम् ।)
प्रघणः । इति सुकुटः ॥
प्रघूर्णः, पुं, (प्रघूर्णति भ्रमतीति । प्र + घूर्ण +
अच् ।) अतिथिः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रकृष्टघूर्ण-
युक्ते, त्रि ॥
प्रघोषकः, पुं, (प्र + घुष् + भावे घञ् । ततः
कन् ।) ध्वनिः । इति जटाधरः ॥
प्रचक्रं, क्ली, (प्रगतचक्रमिति प्रादिसमासः ।)
चलितसैन्यम् । प्रस्थितसेना । इत्यमरः । २।८।६६ ॥
प्रचक्षाः, [स] पुं, (प्रकर्षेण चक्षते वेत्तीति ।
प्र + चक्ष + अक्षिः । न ख्यादेशः ।) वृद्ध-
सतिः । इत्युणादिकोषः ॥
प्रचखः, पुं, (प्रकर्षेण चखः उग्रगुणत्वात् ।)
श्वेतकरवीरः । इति मेदिनी ॥ (वत्सप्रीनाम-
वृषतेः सुनन्दागर्भजातः पुत्रभेदः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ११८ । २ ।
“वलीवलाकश्चखश्च प्रचखश्च सुविक्रमः ॥”)
प्रचखः, त्रि, (प्रकर्षेण चखः ।) दुर्वहः । दुर्धर्षः ।
प्रमल्लभः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३३० ।
“नाहं वदामि सुतगु त्वमग्नीषा वा प्रचख-
चरिता वा ।
प्रेमस्वभावसुलभं भयमुदयति मम तु हृदयस्य ॥”)
प्रतापी । इति मेदिनी नानार्थरत्नमाला च ॥
(यथा, भागवते । १ । ७ । २१ ।
“ततः प्रादुर्भूतं तेजः प्रचखं सर्वतोदिभम् ।
प्राणापदमभिप्रेक्ष्य विष्णुं जिघृक्षुवाच ह ॥”)
प्रचखस्मृतिः, स्त्री, (प्रचखा स्मृतिर्यस्य ।) वरुण-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रतापयुक्तशरी-
रश्च ॥
प्रचखा, स्त्री, (प्रकर्षेण चखा ।) दुर्गाया अष्ट-
नायिकान्तर्गतनायिकाभेदः । इति कालीपुरा-
णम् ॥ (सा तु कृगलखे पीठस्थाने विराजते ।
यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ७३ ।
“कृगलखे प्रचखा तु चखिकामरकण्टके ॥”)
श्वेतदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रचयः, पुं, (प्रचयीते इति । प्र + चिञ् चयने +
“एरच् ।” ३।३।५६ । इत्यच् ।) सम्बन्धः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ शिथिलाख्यसंयोगः । स च
परिमाणजनकः । यथा,—
“संख्यातः परिमाणाच्च प्रचयादपि जायते ।
प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते ।
परिमाणन्तूलकादौ नाशस्त्राश्रयनाशतः ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥
(यथादिकरणकपुष्पफलादीनां चयने । यथा,
“वृक्षाग्रस्थानां फलानां यथा प्रचयं करोति ॥”
इति सिद्धान्तकौमुदी । ३ । ३ । ४० ॥)

प्रचुरं

प्रचुरः, पुं, (प्रचरत्यस्मिन्निति । प्र + चर + आधारे
अप् ।) पत्न्याः । इति धरणिः ॥ प्रकर्षेण
गमनश्च ॥
प्रचुरूपः, त्रि, व्यक्तरूपः । प्रचारविशिष्टः । प्रच-
रत् प्रकाशमानं रूपं स्वरूपं यस्य सः ॥
प्रचलाकः, पुं, (प्रकर्षेण चलतीति । प्र + चल +
आकन् ।) शराघातः । शिखण्डः । सुजङ्गमः ।
इति मेदिनी । के, १६६ ॥
प्रचलाकौ, [न्] पुं, (प्रचलाकः शिखण्डोऽस्या-
स्तीति । प्रचलाक + इनिः ।) मयूरः । इति
मेदिनी ॥ (यथा, उत्तररामचरिते । २ अङ्के ।
“कूजतुकुञ्जकुटीरकौशिकचटाघुत्कारवत्-
कौचक-
स्तम्बाङ्गुलमृकमौकुलिकुलकौशावतोऽयं गिरिः ।
एतस्मिन् प्रचलाकिनां प्रचलतामुद्वेजिताः
कूजितै-
रुद्वेजन्ति पुराणचन्दनतस्मत्स्वेषु कुम्भीनसाः ॥”)
प्रचलायितं, त्रि, (प्रचल इवाचरतीति । “कर्तुः
क्यङ् सलोपश्च ।” ३ । १ । ११ । इति क्यङ् ।
प्रचलाय-नामधातोः कर्तरि क्तः ।) निद्रादिना
घूर्णितम् । इत्यमरः । ३ । १ । ३२ ॥
प्रचारः, पुं, (प्रचरणमिति । प्र + चर + भावे
घञ् ।) प्रचरणम् । व्यक्तः । प्रकाशः । यथा,
“दमनकतरुशालाभिर्कोलङ्गयुग्मं
तुहिनकिरणविम्बे खङ्गरीटप्रचारः ॥”
इति शङ्कराचार्यः ॥
(प्रचरत्यस्मिन्निति । प्र + चर + आधारे घञ् ।
गवादेश्वरणस्थानम् । यथा, महाभारते ।
१ । ४० । १८ ।
“परिश्रान्तः पिपासार्त आससाद मुनिं वने ।
गवां प्रचारेष्वासीनं फेनमापिवतां पयः ॥”
अश्वानां नेत्ररोगविशेषः । तच्चिकित्सादिर्कं
यथा, अश्ववैद्यके । ३० । ३१—३६ ।
“प्रच्छादयति यदृष्टिं मांसं पर्यन्तवर्जितम् ।
प्रचारकाखं तं विन्द्यात् नेत्रोर्न कफात्मकम् ॥
क्षितौ निप्राप्य तुरगं ततो नेत्रं प्रसारयेत् ।
क्षतकर्मा भिषग् विद्वान् वडिप्रीनाचिवर्त्मनि ॥
ततस्तीक्ष्णेण शस्त्रेण क्षिप्यात् प्रावरकं बुधः ।
तारकस्य यथा पीडा जायेत न मनागपि ॥
शुद्धं तत् पूरयेन्नैत्रं मधुना सेन्वयेन वा ।
प्रचाल्य चोत्थाय ततः शङ्खजां वेधयेत् शिराम् ।
कुष्ठेन वचया चया तथा त्रिकटुकेन च ।
प्रतिपानं प्रदातव्यं सुरया लवणैः सह ॥
निर्व्यातं विहितं स्थानं ग्रासे दूर्वा च पूजिता ।
गुरुभक्ष्यं न दातव्यं मधुरश्च विशेषतः ॥”)
प्रचुरं, त्रि, (प्रचुरतीति । प्र + चुर + “इगुपध-
ञेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।) यद्वा, प्रगत-
चुराया इति प्रादिसमासः ।) अनेकम् । तत्-
पथ्यायः । प्रभूतम् २ प्राच्यम् ३ अदभम् ४
बहुलम् ५ बहु ६ पुरुषम् ७ पुरु ८ भूयिष्ठम् ९
स्फिरम् १० भूयः ११ भूरि १२ । इत्यमरः ।
३।१।६३ ॥ (यथा, भागवते । ५ । १३ । २१ ।

प्रचोद

“अहो नृजन्माखिलजन्मशोभनं
किं जन्मभिस्त्वपरैरप्यसृष्टिम् ।
न यत् हृषीकेश्यश्रुः कृतात्मनां
महात्मनां वः प्रचुरः समागमः ॥”

प्रचुरपुरुषः, पुं, (प्रचोरतीति । प्र + चुर कि स्तेये
+ कः । प्रचुरश्चासौ पुरुषश्चेति ।) चौरः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्रचुरो बहुलः पुरुषश्चेति
कर्मधारये ।) बहुनरश्च ॥

प्रचेतसी, स्त्री, (प्रचेतयति स्मर्त्तव्यमिति । प्र +
चित् + णिच् + अच् । गौरादित्वात् डौष् ।)
कटफलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रचेतसः कन्या
च ॥

प्रचेता, [ङ] पुं, (प्रचेतति युद्धादिस्थाने वीरान्
सन्निवोतीति । प्र + चित् + ङच् ।) सारथिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

प्रचेताः, [सु] पुं, (प्रचेततीति । प्र + चित् +
असुन् ।) वरुणः । इत्यमरः । १ । १ । ६७ ॥
(यथा, रघौ । १ । ८० ।

“हविषे दीर्घसवस्य सा चेदानीं प्रचेतसः ।

भुजङ्गपिहितदारं पातालमधितिष्ठति ॥”

सुनिविशेष्टः । (यथा, मनु । १ । ३५ ।

“मरीचिमन्त्राङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।

प्रचेतसं वशिष्ठश्च भृगुं नारदमेव च ॥”

प्रकृष्टं चेतोऽस्य ।) प्रकृष्टहृदि, त्रि । इति

मेदिनी ॥ प्राचीनवर्हिर्नाराजपुत्रः । यथा,—

“प्राचीनवर्हिर्भगवान् सर्वशस्त्रभृतांवरः ।

समुद्रतनयायां वै दश पुत्रानजीजनत् ॥

प्रचेतसस्ते विख्याता राजानः प्रथितौजसः ॥”

इति कौर्म १२ अध्यायः ॥

अपि च ।

“प्राचीनवर्हिस्तत्पुत्रः पृथिव्यामेकराज्वभौ ।

उपयेमे समुद्रस्य लवणस्य स वै सुताम् ॥

तस्मात् सुधाव सासुद्री दश प्राचीनवर्हिषः ।

सर्वे प्रचेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगाः ॥

अपृथग्धर्मचरणास्तेऽतप्यन्त महत्तपः ।

दश वर्षसहस्राणि समुद्रसलिले श्रयाः ॥

प्रजापतित्वं संप्राप्य भार्या तेषाञ्च मारिषा ।

अभवद्भयशापेन तस्यां दक्षोऽभवत् ततः ॥”

इति गारुडे ६ अध्यायः ॥

(प्रकृष्टज्ञानयुक्ते, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २ । २३ । २ ।

“देवाश्चित् ते असुर्यप्रचेतसो बृहस्पते यज्ञियं

भागमानसुः ॥”

“हे बृहस्पते ! प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानास्ते त्वदीया

देवाश्चिद् देवा अपि ।” इति तद्वाय्वे

सायनः ॥)

प्रचेलं, स्त्री, (प्रचेलतीति । प्र + चेल् + अच् ।)

प्रौतकाष्ठम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रचेलकः, पुं, (प्रकर्षेण चेलति गच्छतीति । प्र +

चेल् + ण्वल् ।) घोटकः । इति शब्दमाला ॥

प्रचोदनी, स्त्री, (प्रचोदते रोगो यथेति । प्र +

चुद् + णिच् + ल्युट् । डौष् ।) कण्टकारी ।

इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ॥

प्रजः

प्रचोदितः, त्रि, (प्र + चुद् + क्तः ।) प्रेरितः ।
यथा,—

“प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती ।”

इति श्रीभागवते २ स्कन्धे ४ अध्यायः ॥

प्रच्छ, औ श्र स्त्रीषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर०-द्विक०-अनिट् ।) स्त्रीषा ज्ञातु-
मिच्छा । ज्ञप क्त्वा इत्यस्यैव ज्ञानपक्षे निष्पाद-
नात् । औ, अप्राचीत् । श्र, पृच्छति वाचां गुरुं
शिशुः । इति दुर्गादासः ॥

प्रच्छदः, पुं, (प्रच्छादयतेनेनेति । प्र + छद् +
णिच् + करणे घः । “छादेर्षेऽङ्गुपसर्गस्य ।”
६ । ४ । ६६ । इति उपधाया इङ् ।) आ-
च्छादनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघुः । १६ । २२ ।

“प्रच्छदान्तगलिताशुविन्दुभिः

क्रोधभिन्नवलयैर्विर्वर्तनैः ॥”)

प्रच्छदपटः, पुं, प्रकर्षेण छाद्यतेनेन स चासौ
पटश्चेति । आच्छादनपटः । पाकुडि इति ख्यातः ।
तत्पर्यायः । निचोलः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११६ ॥
निचुलः ३ । इति व्याङ्गिः ॥ निचोलम् ४ । इति
रभसः ॥ निचोली ५ । इति राजदेवः ॥ इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे
३ परिच्छेदे ।

“वलीभङ्गाभोगैरलकपतितैः श्रीर्णकुसुमः

स्त्रियाः सर्वावस्यं कथयति रतं प्रच्छदपटः ॥”)

प्रच्छना, स्त्री, (प्रच्छ + बाहुलकात् युच् । टाप् ।)
आमन्त्रणा । इति जटाधरः ॥

प्रच्छन्नं, स्त्री, (प्र + छद् + क्तः ।) अन्तर्द्वारम् ।
इत्यमरः । २ । २ । १४ ॥ आच्छन्ने, त्रि ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ७१ । ३१ ।

“प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमि-
माम् ॥”)

प्रच्छर्दिका, स्त्री, (प्र + छर्द् वमने + “रोगाख्यायां
ण्वल् बहुलम् ।” ३ । ३ । १०८ । इति ण्वल् ।
स्त्रियां टापि अत इत्वम् ।) वमिः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ५५ ॥ (वमनकारके, त्रि ॥)

प्रच्छादनं, स्त्री, (प्रच्छादयतेनेनेति । प्र + छद् +
णिच् + ल्युट् ।) उत्तरीयवस्त्रम् । तत्पर्यायः ।
प्रावरणम् २ संधानम् ३ उत्तरीयकम् ४ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३३५ ॥ (नेत्रच्छदम् ।
यथा, अश्ववेद्यके । २ । १० ।

“प्रच्छादनं भवेद्वर्त्म चाक्षिकूटमतः परम् ॥”

“वर्त्म नेत्रच्छदं प्रच्छादनं प्रच्छादनापरनामकं

भवेत् । वर्त्म नेत्रच्छदेऽध्वनीत्यमरः ॥” इति

तट्टीका ॥ भावे ल्युट् । गोपनम् । यथा, महा-

भारते । १ । १६१ । १७ ।

“आत्मप्रच्छादनार्थं वै बाहुवीर्यमुपाश्रितः ।

विप्ररूपं विधायेदं मन्ये मां प्रति युध्यसे ॥”)

प्रच्छादितं, त्रि, (प्र + छद् + णिच् + क्तः ।) आ-
च्छादितम् । इति हलायुधः ॥

प्रजः, पुं, (प्रजायते जायामर्भे इति । प्र + जन् +
ङः ।) पतिः । “जायायां प्रविश्य पुनर्जायते इति

प्रजल्पः

जे प्रजः पतिः ।” इति प्रजावतीशब्दटीकायां
भरतः ॥

प्रजनः, पुं, (प्रजायतेनेनेति । प्र + जन् + करणे
घञ् । “जनिवध्योश्च ।” ७ । ३ । ३५ । इति न
टुङ्गिः ।) उपसरः । इत्यमरः । ३ । २ । २५ ॥
हे स्त्रीगव्यादिषु पुङ्गवादीनां प्रथमगर्भाधानाय
मैथुनाभियोगः । प्रजनं क्लीवमिति केचित् ॥
पशूनां गर्भग्रहणकालः । इति खामी ॥ गर्वां
प्रथमगर्भग्रहणाभियोगः । इति सुभूतिः ॥
स्त्रीगव्येषु पुङ्गवानां प्रथमगर्भमिति सर्वस्वम् ॥
किन्तु वीनामुपसरं दृष्ट्वाति भट्टिः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (मैथुनसाधनोपसंनिध्यम् ।
यथा, मनुः । १२ । १२१ ।

“वाच्यमिं मित्रसुखेर्गं प्रजने च प्रजापतिम् ॥”

प्र + जन् + भावे घञ् । पुत्रोत्पादनम् । यथा,
मनुः । ६ । १२२ ।

“उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते ।

पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्मैश्च तं भजेत् ॥”

जनयितरि, त्रि । यथा, भागवते । ८ । ५ । ३४ ।

“इंशो नगानां प्रजनः प्रजानां

प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥”

तथा, भगवद्गीतायाम् । १० । २८ ।

“प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥”)

प्रजननं, स्त्री, (प्रजायतेनेनेति । प्र + जन् + ल्युट् ।)

योनिः । (यथा, सुश्रुते । १ । २३ ।

“स्त्रिकृपायुप्रजननललाटगच्छौष्ठकण्ठफल-
कोषोदरजन्तुसुखाभ्यन्तरसंस्थाः सुखरोपणीय-
ब्रणाः ॥” प्र + जन् + भावे ल्युट् ।) जन्म ।

इति मेदिनी । ने, १६१ ॥ (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । २ । ६१ ।

“वेधाः परां धुरमुपैति परीक्षकाणा-

मिचोः फलप्रजननेन कृतश्रमो यः ॥”

धात्रीकर्म । यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने । १०
अध्याये । “ततः कृतोपधाने मृदुविस्तीर्णं

शयने स्थितामासुमसक्थीसुत्तानामशृङ्गनीया-
श्चतस्रः स्त्रियः परिणतवयसः प्रजननकुशलाः

कर्त्तितनखाः परिचरेयुरिति ॥” प्रगमः । इति

विश्वः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२० । ३७ ।

“तस्मात् प्रहेष्याम्यद्य त्वां ह्रीनः प्रजननात्

स्वयम् ।

सदृशात् श्रेयसो वा त्वं विद्वज्जपत्वं यशस्विनि ॥”

प्रजनयतीति । प्र + जन + ल्युट् । प्रजोत्पादके

त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । ४८

“इदं हविः प्रजननं मेऽसु ॥”)

प्रजनिका, स्त्री, (प्रजनयतीति । प्र + जन +

णिच् + ण्वल् । टापि अत इत्वम् ।) माता

इति जटाधरः ॥

प्रजल्पः, पुं, (प्र + जल्प + भावे घञ् ।) वाक्

विशेषः । यथा,—

“असूयेष्यामदयुजां योऽवधीरणमुद्रया ।

प्रियस्य कौशलोद्धारः प्रजल्पः स तु कथ्यते ॥

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ।

प्रजाता

प्रजाप

प्रजा

(बहुभाषणम् । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् ।

१।१५।

“अथाहारः प्रयासश्च प्रजस्यो नियमग्रहः ।
जनसङ्गश्च लौल्यश्च षड्भिर्योगो विनश्यति ॥”

प्रजवः, पुं, (प्रजवनमिति । प्र + जु वेगगतौ +
“ऋदोरप् ।” ३।३।५७। इति भावे अप् ।)

प्रकृष्टवेगः । प्रपूर्वजुधातोर्भावेऽलप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

(यथा, ऋग्वेदे । ७।३३।८।

“वातस्यैव प्रजवो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्वे-
तवे वः ॥”

प्रजवी, चि, (प्रजवतीति । प्र + जु वेगगतौ +
“प्रजोरितिः ।” ३।२।१५६। इति इतिः ।)

प्रकृष्टवेगयुक्तः । इत्यमरः । २।८।७३ ॥

प्रजा, स्त्री, (प्रजायते इति । प्र + जन् + “उप-
सर्गे च संज्ञायाम् ।” ३।२।६६। इति ङः ।)

सन्ततिः । पितृमातृगुणदोषेण प्रजा विभिन्ना
भवति । यथा, अग्निपुराणे ।

“मातृणां शीलदोषेण पितृशीलगुणेन च ।

विभिन्नास्तु प्रजाः सर्वा भवन्ति भवशीलि-
नाम् ॥”

जनः । इत्यमरः । ३।३।३२ ॥ (यथा,
रघुः । १।२४।

“प्रजानां विनयाधानात् रक्षणात् भरणादपि ।
स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥”

उत्पत्तिः । यथा, ऋग्वेदे । १०।७२।६।

“प्रजाये न्यवे त्वत्पुनर्मातामहमाभरत् ॥”

प्रजागरः, पुं, (प्र + जाग्र + “ऋदोरप् ।” ३।३।५७।
इति भावे अप् ।) प्रकर्षेण जागरणम् । इति

हज्रायुधः ॥ यथा, अग्निपुराणे ।

“देवतानां पितृणाञ्च घोरं कृत्वा प्रजागरम् ।
त्रेतायुगे चतुर्थ्यां रावणस्तपसः क्षयात् ।

रामं दाशरथिं प्राप्य सगणः क्षयमीदिवान् ॥”

(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३।१६६। ११५।

“आधारनिलयो धाता पुण्यहासः प्रजागरः ॥”

“नित्यबुद्धस्वरूपत्वात् प्रजागरः ।” इति तद्-
भाष्यम् ॥ प्राणः । यथा, भागवते । ४।

२७।१५।

“ते चण्डवेगानुचराः पुरञ्जनपुरं यदा ।

हर्षमारिभिरे तत्र प्रलब्धेत् प्रजागरः ॥”

“प्रजागरः प्राणः ।” इति तट्टीकायां खामी ॥)

प्रजाता, स्त्री, (प्रजातं प्रजननं सुतादीनामुत्पत्ति-
रित्यर्थः । तदस्या अस्तीति । अच् । ततश्चाप् ।)

जातापत्न्या । प्रकृता । इत्यमरः । २।६।१६ ॥
(यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ६ अध्याये ।

“स्त्रीणामपप्रजातानां प्रजातानां तथाहितैः ।
दाहज्वरकरो घोरो जायते रक्तविद्रधिः ॥”

“ततोऽनन्तरं बलवत्तरमिति तस्याश्च प्रवाह-
माणायां स्त्रियः शब्दं कुर्यात् प्रजाता प्रजाता

घनं घनं पुत्रमिति तथास्या हर्षणाप्यायन्ते
प्राणाः । यदा च प्रजाता स्यात् तदेनामवेक्षेत

काचिदस्या अमरा प्रपन्ना वाप्रपन्ना वेति ॥”
इति चरके शारीरस्थाने ४७मेऽध्याये ॥

अश्वविशेषे, पुं । यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे ।

२०।३।२०।

“प्रजाते वायव्यम् ।” “वज्रवायां कतरेतः स्कन्दनः
प्रजात इत्युच्यते ॥” इति तद्भाष्यम् ॥)

प्रजादा, स्त्री, (प्रजां गर्भदोषनिवारणेन सन्ततिं
ददातीति । दा + कः । टाप् ।) गर्भदात्रीचुपः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रजादातरि, चि ॥

प्रजादानं, स्त्री, (प्रजातो जन्मतो दानं शुद्धिरस्य ।)
रजतम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (प्रजाया दाने

आदाने अदाने च ॥)

प्रजानन्ती, स्त्री, (प्रजानातीति । प्र + ज्ञा +
श्रद्ध + डीप् ।) पण्डिता । प्राज्ञी । इति हेम-

चन्द्रः । ३।१८६ ॥ (विशेषवैतरि, चि । यथा,
रामायणे । २।७२।१४।

“तं प्रत्युवाच कैकेयी प्रियवद्वधोरमप्रियम् ।

अजानन्तं प्रजानन्ती राज्यलोभेन मोहिता ॥”

प्रजापः, पुं, (प्रजाः पातीति । पा रच्ये + कः ।)
राजा । इति हेमचन्द्रः । ३।३५४ ॥

प्रजापतिः, पुं, (प्रजानां पतिः ।) ब्रह्मा । इत्य-
मरः । १।१।१७ ॥ (यथा, महाभारते ।

१।१।३२।

“यस्मात् पितामहो जज्ञे प्रभुरेकः प्रजापतिः ।
ब्रह्मा सुरगुरुः स्यात्तुम्भेभुः कः परमेष्ठाय ॥”

दक्षादिः । (यथा,—

“द्वितीये हि युगे सर्वमक्रोधव्रतमास्थितम् ।
द्विजं सहस्रवर्णाग्रामसुरा अभिदुद्रुः ॥

तपोविभ्रं शमीकर्तुन्नापोविभ्रं महात्मनाम् ।

पश्यन् समर्थस्त्वोपेक्षाश्चक्रे दक्षः प्रजापतिः ॥

पुनर्माहेश्वरं भागं ध्रुवं दक्षप्रजापतिः ।

प्रायो न कल्पयामास प्रोच्यमानः सुरैरपि ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने ७तीयेऽध्याये ॥)

महीपालः । इति मेदिनी । ते, २०८ ॥ (इन्द्रः ।

यथा, महाभारते । ३।१८५।१६।

“अथमेव विधाता हि तथैवेन्द्रः प्रजापतिः ॥”

जामाता । दिवाकरः । वह्निः । त्वष्टा । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १२।६१।

“तां विश्वेदेवेर्जतुभिः संविदानः

प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमुञ्चतु ॥”

मनुः । यथा, मनौ । १०।७८।

“न तौ प्रति हि तान् धर्मेन मनुराह प्रजा-
पतिः ॥”

दश प्रजापतयो यथा, आङ्गिकतत्त्वे ।

“मरीचिमज्जिह्वरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।

प्रचेतसं वशिष्ठश्च भृगुं नारदमेव च ।

देवान् सर्वाभूषीन् सर्वांस्तर्पयेदक्षतोदकेः ॥”

एकविंशतिप्रजापतयो यथा,—

“ब्रह्मा स्यात्तुर्मुदक्षो भृगुर्धर्मस्तथा यमः ।

मरीचिरज्जिरात्रिश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥

वशिष्ठः परमेष्ठी च विवस्वान् सोम एव च ।

कर्हमश्वापि यः प्रोक्तः क्रोधोऽर्वाक् क्रीत एव च ॥

एकविंशतिरुत्पन्नास्ते प्रजापतयः स्मृताः ॥”

इति महाभारते मोक्षधर्मेः ॥ * ॥

पिता । यथा,—

“जनको जन्मदानाच्च रक्षणाच्च पिता नृणाम् ।

ततो विस्तीर्णकरणात् कलया स प्रजापतिः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥ * ॥
स्वनामख्यातकीटविशेषश्च ॥

प्रजावती, स्त्री, (प्रजास्यस्या इति । प्रजा +
मतुप् । मस्य वः । स्त्रियां डीप् ।) भाटजाया ।

इत्यमरः । २।६।३० ॥ अष्टभाटपत्नी । इति
केचित् । इति भरतः ॥ (यथा, रघुः । १।४।४५।

“प्रजावती दोहदंशसिनी ते

तपोवनेषु सृष्टयाजुरेव ।

स त्वं रथौ तद्व्यपदेशनेयां

प्रापय वात्सीकिपदं त्यजेनाम् ॥”

प्रियव्रतपत्नी । यथा, मार्कण्डेये । ५३।१३।

“प्रियव्रतात् प्रजावत्या वीरात् कन्या यजायत ॥”

सन्तानविशिष्टा ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६७।१८

“साम्पुतं सर्गकर्तृत्वमादिष्टं ब्रह्मणा मम ।

सोऽहं पत्नीमभिष्ठासि धन्यां दिव्यां प्रजा-
वतीम् ॥”

प्रजाहितं, स्त्री, (प्रजाये हितम् ।) जलम् । इति
शब्दमाला ॥ प्रजोपकारे, चि ॥

प्रजिनः, पुं, (प्रकर्षेण जयतीति । प्र + जि +
वाहुलकात् नक् ।) वायुः । इति शब्दमाला ॥

प्रजेश्वरः, पुं, (प्रजानामीश्वरः ।) राजा । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः । ३।६८।

“तमभ्यनन्दत् प्रथमं प्रबोधितः

प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः ॥”

प्रज्ञः, चि, (प्रकर्षेण जानातीति । प्र + ज्ञा +
“आतश्चोपसर्गे ।” ३।१।१३६। इति कः ।)

पण्डितः । इति प्राज्ञशब्दटीकायां भरतः ॥
(यथा, माण्डूक्योपनिषदि । ७।

“नान्तःप्रज्ञं न वहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न
प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् ॥” प्रगतजारुकः ।

इति प्रज्ञशब्दटीकायां भरतः धरणिश्च ॥

प्रज्ञप्तिः, स्त्री, (प्र + ज्ञा + णिच् + क्तिन् ।)
सङ्केतम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
सर्वदशमसंज्ञे पूर्णप्रज्ञदर्शनम् ।

“विष्णोः प्रज्ञप्तिरेवैका शब्देरेतेरुदीर्यते ।

प्रज्ञप्तिरूपो हि हरिः सा च खानन्दलक्षणा ॥”
ज्ञानम् । ज्ञापनम् । यथा, भागवते । ३।२५।१।

“कपिलस्तत्त्वसंख्याता भगवानात्ममायया ।

जातः स्वयमजः साक्षादात्मप्रज्ञप्रये नृणाम् ॥”
जिनविदादेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः । २।

१५३ ॥)

प्रज्ञप्ती, स्त्री, (प्रज्ञप्ति + वा डीष् ।) जिनविदा-
देवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः । २।१५३ ॥

प्रज्ञा, स्त्री, (प्र + ज्ञा + कः । टाप् ।) बुद्धिः ।
(यथा, रघुः । १।१५।

“आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशगमः ॥”

एकाग्रता । यथा, पञ्चदश्याम् । ७।१०६।

“तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वन्त प्राज्ञयः ॥”
प्राज्ञी । प्रकर्षेण जानाति या । इत्यमरः ॥

प्रणतिः

सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥ बुद्धिवैदिक-
पर्यायः । केतुः १ केतः २ चेतः ३ चित्तम् ४
क्रतुः ५ असुः ६ धीः ७ शचीः ८ माया ९
वयुनम् १० अभिख्या ११ । इत्येकादशप्रज्ञा-
नामानि । इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥

प्रज्ञाकायः, पुं, (प्रज्ञा काय इवास्त्विति) मङ्गुघोषः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रज्ञाचक्षुः, पुं, (प्रज्ञा एव चक्षुर्भवति) धृत-
राष्ट्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १ । १४७ ।

“श्रुत्वा तु मम वाक्यानि बुद्धियुक्तानि तत्त्वतः ।
ततो ज्ञास्यसि मां सौते प्रज्ञाचक्षुर्भवत्युत ॥”)

प्रज्ञानं, क्ली, (प्रज्ञायतेनेति । प्र + ज्ञा + ल्युट् ।)

बुद्धिः । (यथा, महाभारते । ३ । १८५ । १६ ।

“त्वमेव सुहृसे मोहात् न प्रज्ञानं तवास्ति ह ॥”)

चिह्नम् । इत्यमरः । ३ । १ । १२२ ॥ (यथा, महा-

भारते । ५ । ३३ । २६ ।

“नासं पृथो ह्युपयुक्ते परार्थे

तत् प्रज्ञानं पथमं पण्डितस्य ॥”

चेतन्यम् । तल्लक्षणं यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । १ ।

“येनेच्छते शृणोतीदं जिघ्रति याकरोति च ।

खादसाह विजानाति तत् प्रज्ञानमुदीरितम् ॥”)

पण्डिते, त्रि । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

प्रज्ञी, [न] त्रि, (प्रज्ञास्थस्येति । प्रज्ञा + इनिः ।)

पण्डितः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

प्रज्ञुः, पुं, (प्रगते जानुनी यस्य । “प्रसम्भां जानु-

नोर्जुः ।” ५ । ४ । १२६ । इति जुः ।) प्रगत-

जानुकः । इत्यमरः । २ । ६ । ४७ ॥ यस्य

जानुनोर्मध्ये निव्यं कादाचित्कं वा महदन्त-

रालं तस्मिन् इयम् । इति भरतः ॥

प्रज्वलितः, त्रि, (प्र + ज्वल + क्तः ।) प्रकृष्टज्वलन-

विशिष्टः । यथा,—

“अग्निं प्रज्वलितं वन्दे जातवेदं हुताशनम् ।

सुवर्णवर्णममलं समिद्धं सर्वतोमुखम् ॥”

इति भवदेवभट्टः ॥

प्रडीनं, क्ली, (प्र + डी नभोगतौ + क्तः ।) पक्षिणां

गतिविशेषः । इत्यमरः । २ । ५ । ३७ ॥ प्रथम-

डीनं प्रडीनं उड्डयनाव क्रमवन्तः । तिर्यग्-

गमनम् । इत्यन्ये । इति भरतः ॥

प्रणः, पुं, (प्र + “नश्च पुराणे प्रात् ।” ५ । ४ । ५

इत्यस्य वार्त्तिः । इति नः ।) पुराणः । “पुरा-

णार्थं वर्त्तमानात् प्रशब्दात् नो वक्तव्यः ।” इति

सिद्धान्तकौमुदी ॥

प्रणतः, त्रि, (प्र + णम + क्तः ।) प्रकर्षेण नतः ।

प्रणतिविशिष्टः । यथा,—

“ध्येयं सदा परिभवन्नमभीष्टदोहं

तीर्थास्पदं शिवविरिचिनुतं शरण्यम् ।

भृत्यार्चिहं प्रणतपालभवाञ्जिपोतं

वन्दे महापुरुष ! ते चरणारविन्दम् ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

प्रणतिः, स्त्री, (प्रकृष्टं नमनमिति । प्र + णम +

भावे क्तिन् ।) प्रणामः । तत्पर्यायः । प्रणि-

प्रणवः

पातः २ अनुनयः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
रघौ । ११ । ८६ ।

“राघवोऽपि चरणौ तपोनिधेः

क्षम्यतामिति वदन् समसृष्टम् ।

निर्जितेषु तरसा तरस्विनां

शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्तये ॥”)

प्रणयः, पुं, (प्रणयनम् । प्र + णी + “एरच् ।”

३ । ३ । ५६ । इति अच् ।) प्रीत्या प्रार्थनम् ।

तत्पर्यायः । प्रणयः २ । इत्यमरः । ३ । २ । २५ ॥

प्रसरः ३ । इति भरतः ॥ (यथा, रघौ । २ । ५८ ।

“सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहु-

वृत्तः स नौ सङ्गतयोर्वनान्ते ।

तद्भूतनाथानुग ! नाहंसि त्वं

सम्बन्धिनो मे प्रणयं विद्वन्मुम् ॥”)

प्रेम । (यथा, भगवद्गीतायाम् । ११ । ४ ।

“सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं

हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।

अज्ञानता महिमानं तवेदं

मया प्रमादात् प्रणयेन वापि ॥”)

याचना । विश्रम्भः । निर्व्याणः । इति मेदिनी ।

ये, ८६ ॥

प्रणयी, पुं, (प्रणयोऽस्यास्तीति । प्रणय + इनिः ।)

स्वामी । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रणययुक्ते, त्रि ।

(यथा,—

“प्रणयिनि निजनाथे लज्जया मौनभावां

प्रति किमिह नवोद्गां रौति विवैकथाक ॥”

इत्युद्भटः ॥)

प्रणयिनी, स्त्री, (प्रणयिन् + डीप् ।) भार्या ।

इति हेमचन्द्रः ॥

प्रणवः, पुं, (प्रकर्षेण नूयते स्तूयते आत्मा खेष्ट-

देवता वानेनेति । प्र + णुल स्तूतौ + “ऋदो-

रप् ।” ३ । ३ । ५७ । इति अप् । “उपसर्गा-

दसमासेऽपि णोपदेशस्य ।” ८ । ४ । १४ । इति

णत्वम् । यदा, ब्रह्मविष्णुमहेश्वररूपत्वात् प्रण-

स्यते इति । प्र + णम + कर्मेणि घञ् । संज्ञा-

पूर्वकत्वात् वृद्धभावाः । एषोदरादित्वात् मस्य

वः ।) ओंकारः । इत्यमरः । १ । ६ । ४ ॥

तस्य पर्यायो यथा,—

“ओंकारः प्रणवस्तारो वेदादिर्वर्तुलो ध्रुवः ।

त्रैगुण्यं त्रिगुणो ब्रह्म सत्यो मन्त्रादिरथयः ॥

ब्रह्मबीजं त्रितत्त्वञ्च पञ्चरश्मिस्त्रिदेवतः ॥”

इति बीजवर्णाभिधानम् ॥

अपि च ।

“ओंकारो वर्तुलस्तारो वामञ्च हंसकारणम् ।

मन्त्राद्यः प्रणवः सत्यं बिन्दुशक्तिस्त्रिदेवतम् ॥

सर्वजीवोत्पादकश्च पञ्चदेवो ध्रुवस्त्रिकः ।

सावित्री त्रिशिखो ब्रह्म त्रिगुणो गुणजीवकः ॥

आदिबीजं वेदसारो वेदबीजमतः परम् ।

पञ्चरश्मिस्त्रिकूटं च त्रिभवे भवनाशनः ॥

गायत्री बीजपञ्चांशौ मन्त्रविदाप्रसूः पशुः ।

अक्षरं मातृकासूत्राणादिदेवतमोक्षदौ ॥”

इति तन्त्रम् ॥ * ॥

प्रणवः

(यथा, महानिर्वाणतन्त्रे । ३ । ३२ ।

“अकारेण जगत्पाता संहर्त्ता स्यादुकारतः ।

मकारेण जगत्स्रष्टा प्रणवार्थं उदाहृतः ॥”

यथा च ।

“अकारो विष्णुर्दृष्ट उकारस्तु महेश्वरः ।

मकारेणोच्यते ब्रह्मा प्रणवेण त्रयो मताः ॥”

वेदस्याध्ययनारम्भे अध्ययनसमाप्तौ च ब्राह्म-

णस्य ओंकारोच्चारकर्मण्यत्वमुक्तं यथा मनौ ।

२ । ७४ ।

“ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।

सवत्यनोद्धृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यते ॥”)

अस्योद्धारक्रमो यथा,—

“एकमेवाद्वयं ब्रह्म मायया तु चतुष्टयम् ।

रोहिणीतनयो रामः अकाराक्षरसम्भवः ॥

तैजसात्मकप्रद्युम्न उकाराक्षरसम्भवः ।

प्रज्ञात्मको निरुद्धो वै मकाराक्षरसम्भवः ।

अर्द्धमात्रात्मकः कृष्णो यस्मिन् विश्वं प्रतिष्ठि-

तम् ॥”

इति गोपालतापनीयोपनिषत् ॥ * ॥

स च माङ्गलिकः । यथा,—

“ओंकारश्चाथ शब्दश्च द्वावेतौ ब्राह्मणः पुरा ।

कण्डं भित्त्वा विनिर्ज्वातौ तेन माङ्गलिकावभौ ॥”

इति सुम्भवोद्यटीकायां दुर्गादासः ॥ * ॥

अस्य माहात्म्यं यथा,—

“विश्वपादशिरोग्रीवं विश्वेशं विश्वभावनम् ।

यत्प्राप्तये महापुण्यमोमित्येकाक्षरं जपेत् ।

तदेवाध्ययनं तस्य स्वरूपं शृण्वतः परम् ।

अकारश्च तथोकारो मकारश्चाक्षरत्रयम् ॥

एतास्त्रिसः स्मृता मात्राः सारराजसतामसाः ।

निर्गुणा योगिगम्यान्त्या अर्द्धमात्रा तु सा स्मृता ॥

गान्धारीति च विज्ञेया गान्धारस्वरसंश्रया ।

पिपीलिकागतिस्पर्शा प्रयुक्ता मूर्द्ध्नि लक्ष्यते ॥

यदा प्रयुक्त ओंकारः प्रतिनिर्याति मूर्द्धनि ।

तदोङ्कारमयो योगी अक्षरे लक्षरो भवेत् ॥

प्राणो धनुः शरश्चात्मा ब्रह्म वेद्यमुदाहृतम् ।

अप्रमत्तेन वेद्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥

ओमित्येते त्रयो देवास्तयो लोकास्तयोऽप्ययः ।

विष्णुक्रमास्त्यक्षैव ऋक्सामानि यजुषि च ॥

मात्राश्चाह्वयतस्तु विज्ञेयाः परमार्थतः ।

तत्र युक्तश्च यो योगी स तल्लयमवाप्नुयात् ॥

अकारस्तत्र भूर्लोक उकारश्चोच्यते भुवः ।

सव्यङ्गनो मकारश्च स्वर्लोकः परिकल्प्यते ॥

यत्ता तु प्रथमा मात्रा द्वितीयायत्तसंज्ञिका ।

मात्रा तृतीया चिच्छक्तिरर्द्धमात्रा परं पदम् ॥

अनेनैव क्रमेणैता विज्ञेया योगभूमयः ।

ओमितुच्चारणात् सर्वं गृहीतं सदसद्भवेत् ॥

ब्रह्मा तु प्रथमा मात्रा द्वितीया दीर्घसंयुता ।

तृतीया तु बुतार्द्धाख्या वचसः सात्त्वगोचरे ॥

इत्येतदक्षरं ब्रह्म परमोङ्कारसंज्ञितम् ।

यस्तं वेद नरः सम्यक् तथा ध्यायति वा पुनः ॥

संसारचक्रमुत्खल्य त्यक्तत्रिविधबन्धनः ।

प्राप्नोति ब्रह्मनित्यं परमं परमात्मनि ॥

प्रणामः

अक्षीणकर्मवत्सु ज्ञात्वा न्ययुसुप्रस्थितम् ।
उत्क्रान्तिकाये संसृत्य पुनर्योगित्वच्छति ॥
तस्मादसिद्धयोगेन सिद्धयोगेन वा पुनः ।
ज्ञेयान्यरिष्टानि सदा येनोत्क्रान्तौ न
सीदति ॥”
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे ॐकारमाहात्म्यम् ॥ ३॥
“यन्मूनचातिरिक्तं यच्छिद्रं यदयस्त्रियम् ।
यदमेधमशुद्धं यातयामश्च यद्भवेत् ।
तदोङ्कारप्रयुक्तं सर्वेष्वविकलं भवेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ३॥
“ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म याहरन्मामनुसरन् ।
यः प्रयाति त्वजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ८ । १३ ॥
प्रणामः, पुं, (प्र + ण + म + भावे घञ् ।) प्रणतिः ।
अनुरागजशब्दः । इत्यमरः । १ । ६ । ११ ॥
“प्रीतिजनितो मुखकण्ठादिशब्दः । प्रीतिजं
प्रीतुक्तम् । ‘अनुरागकृते शब्दे प्रणामः
प्रीतुक्तं वृणाम् ।’ इति शब्दार्थः ॥ गुणा-
नुरक्तलोकप्रभवः शब्दः । इति मधुमाधवः ।
अनुरागजन्मा जनशब्दः । इति कलिङ्गः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तारशब्दः । (यथा,
रामायणे । २ । ३८ । २ ।
“तेन तत्र प्रणादेन दुःखितः स महीपतिः ।
चिच्छेद जीविते अङ्गं धर्मं यशसि चात्मनः ॥”)
अवणामयः । इति मेदिनी । दे, ३६ ॥ शेषस्य
नामान्तरं कर्णनादः । यथा,—
“कर्णस्रोतःस्थिते वाते श्रवणोति विविधान्
स्वरान् ।
भेरीन्दङ्गशङ्खानां कर्णनादः स उच्यते ॥”
इति माधवकरः ॥
प्रणामः, पुं, (प्र + ण + म + भावे घञ् ।) प्रणतिः ।
प्रणिपातः । भक्तिश्रद्धातिशययुक्तनमस्कारः ।
स तु स्वापकर्षबोधकयापारविशेषः । इति सुम्भ-
बोधटीकायां दुर्गादासः ॥ स चतुर्विधः । अभि-
वादनम् १ अष्टाङ्गः २ पञ्चाङ्गः ३ करशिरः-
संयोगश्च ४ । प्रथमस्य लक्षणं तच्छब्दे द्रष्ट-
व्यम् ॥ द्वितीयो यथा,—
“पङ्गां कराभ्यां जातुभ्यासुरसा शिरसा दृशा ।
वचसा मनसा चैव प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥”
तस्य फलम् ।
“भूमौ निपत्य यः कुर्यात् कृष्णोऽष्टाङ्गनतिं सुधीः ।
सहस्रजन्मजं पापं त्यक्त्वा वैकुण्ठमाप्नुयात् ॥”
तृतीयो यथा,—
“बाहुभ्याश्चैव जातुभ्यां शिरसा वचसा दृशा ।
पञ्चाङ्गोऽयं प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवरा-
विमौ ॥” ॥
प्रकर्षेण नमनम् । तद्विधिर्यथा, कालिकापुराणे ।
“शिरस्यम्पादयोः कृत्वा बाहुभ्याश्च परस्परम् ।
प्रपन्नं पादौ सामीप्यं भीतं न्ययुगलार्णवात् ॥”
किञ्चागमे ।
“दोभ्यां पङ्गाश्च जातुभ्यासुरसा शिरसा दृशा ।
मनसा वचसा चैति प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥” ॥

प्रणामः

जातुभ्याश्चैव बाहुभ्यां शिरसा वचसा धिया ।
पञ्चाङ्गकः प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवराविमौ ॥”
इति ॥ ३॥
“गुरुं दक्षिणे कृत्वा कुर्यात्तत्पृष्ठतो बुधः ।
अवश्यश्च प्रणामांस्त्रीन् शक्तश्चेदधिकाधि-
कान् ॥” ॥
तथा च नारदपञ्चरात्रे ।
“सन्निं वीक्ष्य हरिं चाद्यं गुरुन् स्वगुरुमेव च ।
द्विचतुर्विंशदधवा चतुर्विंशत्तद्वर्गकम् ॥
नमेत्तद्वर्गमथवा तद्वर्गं सर्वदा नमेत् ॥” ॥
विष्णुधर्मोत्तरे ।
“देवाच्चादर्शनादेव प्रणमेन्मधुसूदनम् ।
स्थानापेक्षा न कर्तव्या दृष्ट्वाचीं द्विजसत्तमाः ॥
देवाच्चाद्विष्टपूतं हि शुचिं सर्वं प्रकीर्तितम् ॥” ॥
अथ नमस्कारमाहात्म्यम् । नारसिंहे ।
“नमस्कारः स्मृतो यज्ञः सर्वयज्ञेषु चोत्तमः ।
नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत् ॥”
स्कान्दे ।
“दण्डप्रणामं कुरुते विष्णवे भक्तिभावतः ।
रेणुसङ्गां वसेत् स्वर्गं मन्वन्तरशतं नरः ॥”
तत्रैव ब्रह्मनारदसंवादे ।
“प्रणम्य दण्डवद्भूमौ नमस्कारेण योऽर्चयेत् ।
स यां गतिमवाप्नोति न तां क्रतुशतैरपि ।
नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत् ॥”
तत्रैव श्रीशिवोपासनादे ।
“भूमिमापीड्य जातुभ्यां शिर आरोप्य वै
भुवि ।
प्रणमेदो हि देवेशं सोऽन्वमेधफलं लभेत् ॥”
तत्रैवान्यत्र ।
“तीर्थकोटिसहस्राणि तीर्थकोटिशतानि च ।
नारायणप्रणामस्य कलां नाहन्ति षोडशीम् ॥
शास्त्रेणापि नमस्कारं कुर्वन्तः शार्ङ्गधन्वने ।
शतजन्मार्जितं पापं तत्क्षणदेव नश्यति ॥
रेणुमण्डितगात्रस्य कणा देहे भवन्ति ये ।
तावद्दण्डसहस्राणि विष्णुलोके महीयते ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।
“अभिवाद्य जगन्नाथं कृतार्थश्च तथा भवेत् ।
नमस्कारक्रिया तस्य सर्वपापप्रणाशिनी ॥
जातुभ्याश्चैव पाणिभ्यां शिरसा च विचक्षणः ।
कृत्वा प्रणामं देवस्य सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥”
विष्णुपुराणे ।
“अनादिनिधनं देवं देत्यदानवदारणम् ।
ये नमन्ति नरा नित्यं न हि पश्यन्ति ते यमम् ॥
ये जना जगतां नाथं नित्यं नारायणं द्विजाः ।
नमन्ति न हि ते विष्णोः स्थानादन्यत्र गामिनः ॥”
नारदीये ।
“एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो
दशान्वमेधवश्येन तुल्यः ।
दशान्वमेधो पुनरेति जन्म
कृष्णप्रणामो न पुनर्भवाय ॥”
हरिभक्तिसुधोदये ।
“विष्णोर्दण्डप्रणामार्थं भक्तिन पतता भुवि ।

प्रणामः

पातितं पातकं हतुं नोत्तिष्ठति पुनः सह ॥”
स्कान्दे देवहूतविक्रमलसंवादे ।
“तपस्तप्त्वा नरो घोरमरण्ये नियतेन्द्रियः ।
यत् फलं स समाप्नोति तन्नत्वा गरुडध्वजम् ॥
कृत्वापि बहुशः पापं नरो मोहसमन्वितः ।
न याति नरकं नत्वा सर्वपापहरं हरिम् ॥”
तत्रैव वेदनिधिस्तुतौ ।
“अपि पापं दुराचारं नरं त्वत्प्रणतं हरे ।
नेक्षन्ते किङ्करा यस्या उलूकास्तपनं यथा ॥”
विष्णुपुराणे श्रीयमस्य निजभटानुशासने ।
“हरिममरगणाचिताङ्गिपद्मं
प्रणमति यः परमार्थतो हि मर्त्यः ।
तमपगतसमस्तपापबन्धं
व्रज परिहृत्य यथाग्निमाच्यसिक्तम् ॥”
ब्रह्मवैवर्ते ।
“श्रृणुयात्तरक्षयोदयं
हरिमौघं प्रणमन्ति ये नराः ।
न पतन्ति भवान्मुधौ स्फुटं
पतितानुद्धरति स्म तानसौ ॥”
अष्टमस्कन्धे च बलिवाक्ये ।
“अहो प्रणामाय कृतः ससुदामः
प्रपन्नभक्तार्थविधौ समाहितः ।
यस्मैकपालैस्तदनुग्रहोऽमरै-
रलब्धपूर्वोऽपसदेऽसुरैरर्पितः ॥”
अतएव नारायणव्यूहस्तुते ।
“अहो भाग्यमहो भाग्यमहो भाग्यं वृणामिदम् ।
येषां हरिपदाब्जाग्रे शिरो न्यस्तं यथा तथा ॥”
किञ्च । नारसिंहे श्रीयमोक्तौ ।
“तस्य वै नारसिंहस्य विष्णोरमिततेजसः ।
प्रणामं ये प्रकुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः ॥”
भविष्योत्तरे च जलधेनुप्रसङ्गे ।
“विष्णोर्देवजगद्वातुर्जनाहंनजगत्पतेः ।
प्रणामं ये प्रकुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः ॥”
इत्यादि ॥ ३॥
अथ प्रणामनित्यता । दृष्टन्तारदीये लुब्ध-
कोपाख्यानारम्भे ।
“सकृद्वा न नमेद्यस्तु विष्णवे शर्मकारिणे ।
श्रवोपमं विजानीयात् कदाचिदपि नालयेत् ॥”
किञ्च । पाद्मे वैशाखमाहात्म्ये यमनाक्षग-
संवादे ।
“पश्यन्तो भगवद्भारं नाम शस्त्रपरिच्छदम् ।
अकृत्वा तत्प्रणामादि यान्ति ते नरकौकसः ॥” ॥
अथ नमस्कारे निषिद्धानि । विष्णुस्तुतौ ।
“जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् पुमान् वै धर्ममा-
चरेत् ।
सर्वं तन्निष्फलं याति एकदृष्टाभिवादानात् ॥”
वाराहे ।
“वक्ष्ये प्रातःतदेहस्तु यो नरः प्रणमेत माम् ।
श्वची स जायते मर्त्यैः सप्तजन्मनि भामिनि ॥”
किञ्चान्यत्र ।
“अग्रे पृष्ठे वामभागे समीपे गर्भमन्दिरे ।
जपद्भोमनमस्कारान् कुर्यात् केशवालये ॥”

प्रणाली

अपि च ।

“सङ्गमौ निपतितो न शक्तः प्रणमेन्मुहुः ।
उत्थायोत्थाय कर्त्तव्यं दृष्टवत् प्रणिपातनम् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे = विलासः ॥

नतिविशेषस्तु यामले ।

“त्रिकोणाकारा सर्वत्र नतिः शक्तेः समीरिता ।
दक्षिणाद्यायवीं गत्वा दिशं तस्याश्च शास्त्रवीम् ॥
ततश्च दक्षिणं गत्वा नमस्कारस्त्रिकोणवत् ॥”

एकहस्तप्रणामनिषेधो यथा,—

“एकहस्तप्रणामश्च एकं वापि प्रदक्षिणम् ।
अकाले दर्शनं विष्णोर्हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

कायिकवाचिकमानसमेरेन प्रत्येकं त्रिविधः ।
यथा, कालिकापुराणे ७० अध्याये ।

“कायिको वाग्भवश्चैव मानसस्त्रिविधः स्मृतः ।
नमस्कारस्तु तत्त्वज्ञैरुत्तमाधममध्यमः ॥
प्रसार्य पादौ हस्तौ च पतित्वा दृष्टवत् क्षितौ ।
जानुभ्यामवर्त्तौ गत्वा शिरसा सृष्ट्य मेदिनीम् ॥
क्रियते यो नमस्कार उत्तमः कायिकस्तु सः ।
जानुभ्यां क्षितिं संसृष्ट्वा शिरसा सृष्ट्य मेदि-
नीम् ॥

क्रियते यो नमस्कारो मध्यमः कायिकस्तु सः ।
पुटीकृत्य करौ शीर्षे दीयते यद्यथा तथा ॥
असृष्ट्वा जानुशीर्षाभ्यां क्षितिं सोऽधम उच्यते ॥
यः स्वयं गतपद्याभ्यां घटिताभ्यां नमस्कृतिः ।
क्रियते भक्तियुक्तेष्वैवाचिकस्तुत्तमः स्मृतः ॥
पौराणिकैर्वैदिकैर्वा मन्त्रैर्या क्रियते नतिः ।
मध्यमोऽसौ नमस्कारो भवेद्वाचनिकः सदा ।
स वाचिकोऽधमो ज्ञेयो नमस्कारेषु पुनर्को ॥
इहमध्यानिष्ठगतेर्मनोभिस्त्रिविधं पुनः ।
मननं मानसं प्रोक्तस्तुत्तमाधममध्यमम् ॥

त्रिविधे च नमस्कारे कायिकश्चोत्तमः स्मृतः ।
कायिकेस्तु नमस्कारेर्द्वास्तुच्यन्ति निवृत्तः ॥
अयमेव नमस्कारो दण्डादिप्रतिपत्तिभिः ।
प्रणाम इति विज्ञेयः स पूर्वं प्रतिपादितः ॥ * ॥
श्रद्धापूर्वकतदेवताप्रणामनिषेधो यथा,—
“यः श्रद्धेयाचितं लिङ्गं विष्णुं वा प्रणमेद्दयदि ।
निष्कृतिस्तस्य नास्तेव प्रायश्चित्तायुतैरपि ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥

प्रणायः, त्रि, (प्रणीयते इति । प्र + णी + ण्यत् ।

“प्रणायोऽसम्मतौ ॥” ३ । १ । १२८ । इति
साधुः ।) असम्मतः । (यथा, भट्टिः । ६ । ६६ ।

“न प्रणायो जनः कश्चित् निकायं तेऽधि-
तिष्ठति ॥”)

अभिलाषविवर्जितः । इति मेदिनी । ये, ६३ ॥
साधुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रियः । इति
सुग्वबोधयाकरणम् ॥

प्रणालः, पुं, (प्रणल्यते जलादिभिः सार्यतेऽनेनेति ।
प्र + णल + घञ् ।) जलनिःसरणमार्गः । इत्य-
मरः । १ । १० । ३५ ॥ पयनाला इति भाषा ॥

प्रणाली, स्त्री, (प्रणाल + गौरादित्वात् ङीष् ।)
जलनिःसरणमार्गः । इत्यमरः । १ । १० । ३५ ॥

२५२

प्रणयः

पयनाला इति भाषा ॥ (यथा, रामायणे ।

२ । ६२ । १० ।

“तदाक्यं करुणं राज्ञः श्रुत्वा हीनस्य भाषितम् ।
कौशल्या शृण्वज्जवायं प्रणालीव नवोदकम् ॥”

प्रणिधानं, स्त्री, (प्रणिधीयतेऽनेनेति । प्र + नि +
धा + ल्युट् ।) प्रयत्नः । (यथा, महाभारते ।
५ । १०३ । २१ ।

“प्रणिधानेन धैर्येण रूपेण वयसा च मे ।

मनःप्रविष्टो देवर्षे ! गुणकेश्याः पतिर्वरः ॥”)

समाधिः । (यथा, रघुः । १ । ७४ ।

“सोऽपश्यत् प्रणिधानेन सन्ततेः स्तम्भकार-
णम् ॥”)

पवेशनम् । इति मेदिनी । ने, १६३ ॥ (यथा,
सुश्रुते शारीरस्थाने = अध्याये ।

“बहुशः क्षता हीनशस्त्रप्रणिधानेनापविष्टा ॥”)

प्रणिधिः, पुं, (प्रणिधीयते इति । प्र + नि + धा +
किः ।) चरः । (यथा, देवीभागवते । ५ । ३६ ।

“प्रणिधिं प्रेक्षयामास ह्यारिस्तु शचीपतिम् ॥”)

प्रार्थनम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ६६ ॥ अवधानम् ।

इति भरतः ॥ (बृहद्रथपुत्रः । यथा, महा-
भारते । ३ । २१६ । ६ ।

“बृहद्रथस्य प्रणिधिः कश्यपस्य बृहत्तरः ।

भानुरङ्गिरसो धीर ! पुत्रो वक्ष्ये सौरभः ॥”)

प्रणिपातः, पुं, (प्र + नि + पत + घञ् ।) प्रणतिः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ६१ ।

“तस्याः सखीभ्यां प्रणिपातपूर्वं

स्वहस्तलूनः शिशिरालयस्य ।

अकीर्णत चाम्बकपादमूले

पुष्पोच्चयः पल्लवभङ्गभिन्नः ॥”)

प्रणिहितं, त्रि, (प्र + नि + धा + क्तः ।) स्थापि-
तम् । प्राप्तम् । समाहितम् । इति मेदिनी ।

ते, २०३ ॥ (मिलितम् । यथा, रामायणे ।
४ । २५ । ३४ ।

“ततः प्रणिहिताः सर्वा वानर्योऽस्य वशादुगाः ।
चुकुमुर्ध्वैरवीरेति भूयः क्रोशन्ति ताः प्रियम् ॥”)

प्रणीतं, त्रि, (प्र + णी + क्तः ।) उपसम्पन्नम् ।
पाकेन रूपरसादिसम्पन्नञ्जनादि । इत्यमर-

भरतौ । क्षिप्तम् । विहितम् । प्रवेशितम् । इति
मेदिनी । ते, १२४ ॥ कृतम् । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रणीतः, पुं, (प्रणीयते इति । प्र + णी + क्तः ।)
संस्कृतानलः । यज्ञे मन्त्रादिना संस्कृताभिः ।

इत्यमरः । २ । ७ । २० ॥

प्रणीता, स्त्री, (प्रणीत + टाप् ।) यज्ञपात्र-
विशेषः । इति मेदिनी । ते, १२४ ॥

प्रणुतं, त्रि, (प्र + णु + क्तः ।) स्तुतम् । इत्यमरः ।
३ । १ । १०६ ॥

प्रणयः, त्रि, (प्रकर्षेण नेतुं शक्यः । प्र + णी +
“अचो यत् ॥” ३ । १ । ६७ । इति यत् ।)

वश्यः । इत्यमरः । ३ । ३ । २५ ॥ (यथा,
महाभारते । १२ । ५६ । ६० ।

“अस्मत्प्रणयो राजेति लोकाश्चैव वद-
न्त्यतः ॥”)

प्रताप

प्रततिः, स्त्री, (प्रतनोतीति । प्र + तन + क्तिच् ।)

विस्तृतिः । वल्ली । इति मेदिनी । ते, १२६ ॥

प्रतती, स्त्री, (प्रतति + ङीष् ।) व्रतती । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

प्रतनः, त्रि, (प्र + “नञ् पुराणे प्रात् ॥” ५ । ४ ।
२५ । इत्यस्य वार्त्तिः ॥ इति चकारात् व्युत्पुट-

च ।) पुरातनः । इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥

प्रतर्कणं, स्त्री, (प्र + तर्क + भावे ल्युट् ।) वितर्कः
तत्पर्यायः । तर्कः २ वितर्कः ३ व्यूहः ४ वहः ५

ऊहः ६ वितर्कणम् ७ अध्याहारः ८ अध्या-

हारणम् ९ ऊहनम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतलं, स्त्री, (प्रकटं तलम् ।) पातालभेदः । इति
मेदिनी । ले, १०६ ॥

प्रतलः, पुं, (प्रकटं तलमस्य ।) विस्तृताङ्गुलि-
पाणिः । चपेटः । इत्यमरः । २ । ६ । ८४ ॥

प्रतानः, पुं, विस्तृतः । प्रपूर्वतनधातोर्घञ्प्रत्यय-
निष्पन्नः ॥ (तन्तुः । यथा, रघुः । २ । ८ ।

“लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशै-

रधिष्यधत्वा विनचार दावम् ॥”)

वायुरोगविशेषः । तस्य संज्ञान्तरं अपतान-
कम् । यथा,—

“दृष्टिं संसृज्य संज्ञां च हत्वा कण्ठेन कूजति ।

हृदि सुक्ते नरः स्वास्थं याति मोहं हृते पुनः ।

वायुना दारुणं प्राहुरेके तदपतानकम् ॥”

इति माधवकरः ॥

प्रतानिनी, स्त्री, (प्रतानो विस्तारोऽस्यस्या इति ।
प्रतान + इनिः ।) प्रतानवती । विस्तृतलतादिः ।

इत्यमरभरतौ ॥

प्रतापः, पुं, (प्र + तप् + घञ् ।) कोषदण्डज-
तेजः । कोषो धनं दण्डो दमः तद्धेतुत्वात् सैन्य-

मपि दण्डः ताभ्यां यत्तेजो जायते सः । इति
भरतः ॥ तत्पर्यायः । प्रभावः २ । इत्यमरः ।

२ । ८ । २० ॥ (यथा, मनुः । ६ । ३१० ।

“प्रतापयुक्तस्तेजस्वी निव्यं स्यात् पापकर्म्मसु ॥”

पौरुषम् । यथा, रामायणे । १ । १ । ११ ।

“समः समविभक्ताङ्गः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् ॥”

“प्रतापः स्मृतिमात्रेण रिपुहृदयविदारणक्षमं

पौरुषं तद्वान् । ‘प्रतापौ पौरुषातपौ ।’ इति

कोषः ।” इति तट्टीकायां रामानुजः ॥) तापः ।

(यथा, रघुः । ४ । १२ ।

“यथा प्रज्ञादनाच्चन्द्रः प्रतापात् तपनो यथा ।

तथैव सोऽभूदन्वयो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥”)

तेजः । इति मेदिनी । ते, २० ॥ अर्कदृष्टः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (युवराजस्य कृत्रे, स्त्री । यथा,

भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरौ ।

“नीलो दण्डश्च वल्लश्च शिरःकुम्भस्तु कानकः ।

सौवर्णं युवराजस्य प्रतापं नाम विश्रुतम् ॥”)

प्रतापनं, स्त्री, (प्र + तप + णिच् + भावे ल्युट् ।)
पीडनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

सुश्रुते । १ । २६ ।

“कानकं राजतं ताञ्जं रैतिकं चपु सीसकम् ।

चिरस्थानाद्विलीयन्ते पित्ततेजःप्रतापनात् ॥”)

प्रतिकः

प्रतापनः, पुं, (प्रतापयतीति । प्र + तप् + णिच् + ल्युः ।) नरकविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
 स च कुम्भीपाकः । इति श्रीभागवतम् ॥ (केश-
 दायके, त्रि । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये ।
 “रुद्रकोपाग्निसम्भूतः सर्वभूतप्रतापनः ॥”)
 प्रतापसः, पुं, (प्रतापं चक्षुस्तेजः स्यति नाशय-
 तीति । सो + कः ।) शुक्लार्कवृक्षः । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ८१ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।
 “श्वेताको गणरूपः स्यान्मन्दारो वसुकोऽपि च ।
 श्वेतपुष्पो सदापुष्पः सवालार्कः प्रतापसः ॥”
 प्रकृष्टस्तापसश्च ॥)
 प्रतारकः, त्रि, (प्रतारयतीति । प्र + तृ + णिच् +
 ण्वल् ।) वक्त्रकः । धूर्तः । यथा । यो यस्य
 प्रतारकः स तस्याध्यापकः ॥ (यथा च ब्रह्मवैवर्ते
 प्रकृतिखण्डे २७ अध्याये ।
 “शुश्रूषास्तीति वादी यो मिथ्यावादी प्रतारकः ।
 देवदेवी गुरुदेवी स गोहृत्वा लभेद्भुवम् ॥”)
 प्रतारणं, स्त्री, (प्र + तृ + णिच् + भावे ल्युट् ।)
 प्रतारणा । तत्पर्यायः । वचनम् २ अलीकम् ३
 अभिसन्धानम् ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३ ॥
 (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १५७ ।
 “रुदे दामोदरीये यत्तस्यासीत् स्वकृतं पुरम् ।
 सेतुना तेन तत्रैच्छत् कर्तुं सोऽम्भःप्रता-
 रणम् ॥”)
 प्रतारणा, स्त्री, (प्र + तृ + णिच् + युच् । टाप् ।)
 वचना । यथा,—
 “यदीच्छसि वशीकर्तुं जगदेकेन कर्मणा ।
 उपास्यतां कलौ कल्पलता देवी प्रतारणा ॥”
 इत्युद्भटः ॥
 प्रतारितः, त्रि, (प्र + तृ + णिच् + क्तः ।) कृत-
 प्रतारणः । तत्पर्यायः । अंसितः २ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्रति, य, (प्रथते इति । प्रथ विख्यातौ + बाहु-
 लकात् ङिति ।) विश्रुत्युपसर्गान्तर्गतपञ्चदशो-
 पसर्गः । वोपदेवेनास्य गिसंज्ञा कृता । अस्यार्थाः ।
 प्रतिनिधिः । मुख्यसदृशः । यथा प्रदुग्धः केश-
 वात् प्रति ॥ वीष्णा । व्यापुमिच्छा । यथा वृक्षं
 वृक्षं प्रति सिञ्चति ॥ लक्षणम् । चिह्नम् । यथा
 वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् ॥ इत्यम्भुताख्यानम् ।
 कथञ्चित् प्रकारमापन्नं इत्यम्भुतं तस्याख्यानम् ।
 यथा साधुर्विप्रो मातरं प्रति ॥ भागः । स्त्रीक्रिय-
 माणोऽंशः । यथा हरं प्रति हृत्वाहलम् ॥
 प्रतिदानम् । गृहीतस्य प्रतिदानम् । यथा भक्तेः
 प्रत्यन्तं श्रमोः । तिलेभ्यः प्रति मावान् यच्छति ।
 तिलान् गृहीत्वा मावान् ददातीत्यर्थः । स्तोकम् ।
 अल्पम् । यथा । शाकप्रति रूपप्रति । क्षेपः ।
 निश्चयः । इत्यमरभरतमेदिनीकाराः ॥ आठत्तिः ।
 प्रशस्तिः । विरोधः । समाधिः । इति सुश्रुबोध-
 टीकायां दुर्गादायः ॥ अभिसुखम् । स्वभावः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रतिकः, त्रि, कार्षापणेन क्रीतः । “कार्षापणाङ्कि-
 ठन् वक्तव्यः प्रतिरादेशश्च वा ॥” ५ । १ । २५ ।

प्रतिच

इत्यस्य वार्तिकोक्त्या टिठन् । कार्षापणिकः ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 प्रतिकर्म, [नृ] स्त्री, (प्रत्यङ्गं प्रतिस्थातं वा
 कर्म । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) प्रसा-
 धनम् । वेशः । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥ (यथा,
 माघे । ५ । २७ ।
 “आस्तीर्णतत्परचित्तावसथः क्षणेन
 वेश्याजनः कृतनवप्रतिकर्मकाव्यः ॥”
 प्रतीकारः । यथा, महाभारते । ४ । ५६ । १८ ।
 “उषिताः स्त्री वने वासं प्रतिकर्मचिकीर्षवः ।
 कोपं नार्हसि नः कर्तुं सदा समरदुर्जय ! ॥”
 अङ्गसंस्कारः । इति कचिदमरे । २ । ६ । २२१ ॥
 प्रतिकायः, पुं, (प्रतिगतः कायो यच् ।) शर-
 यम् । प्रतिरूपकम् । इति जटाधरः ॥
 प्रतिकारः, पुं, (प्रति + क्त + घञ् ।) प्रतीकारः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ८ । ४० ।
 “प्रतिकारविधानमायुधः
 सति श्रेष्ठे हि फलाय कल्पते ॥”)
 प्रतिकाशः, त्रि, (प्रति + काश + घञ् ।) प्रती-
 काशः । इत्यमरटीकायां भातुदीक्षितः ॥
 प्रतिकासः, त्रि, (प्रति + कास + घञ् ।) प्रती-
 काशः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
 प्रतिकूपः, पुं, (प्रतिरूपः कूपः ।) परिखा । इति
 हारावली । १७४ ॥
 प्रतिकूलं, त्रि, (प्रतीपं कूलादिति ।) अननुकूलम् ।
 विपक्षः । तत्पर्यायः । प्रसयम् २ अपसयम् ३
 अपष्ठु ४ । प्रतीपम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८४ ॥
 (यथा, मनुः । ६ । २७५ ।
 “राजः कोषापहर्त्तुश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् ।
 घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणाञ्चोपजापकान् ॥”)
 प्रतिकृतिः, स्त्री, (प्रकृष्टा कृतिः ।) प्रतिमा । इत्य-
 मरः । २ । १० । ३६ ॥ प्रतिनिधिः । (यथा, रघुः । ८ । ६२ ।
 “तेनाद्यौ परिगमिताः समाः कथञ्चित्
 बालत्वादवितथस्मृतेन स्मृतोः ।
 सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनेः प्रियायाः
 स्वप्नेषु क्षणिकसमागमोत्सवैश्च ॥”
 प्रति + क्त + भावे क्तिन् ।) प्रतिकारः । इति
 मेदिनी । ते, २१० ॥ (यथा, हरिवंशे । २५ । ७ । २३ ।
 “शृणुष्व देवताः सर्वाः शत्रुप्रतिकृतिं पराम् ।
 अवध्या दानवाः सर्वे ऋते शृङ्गरमयम् ॥”)
 प्रतिकृष्टं, त्रि, (प्रति कृष्यते स्मेति । प्रति + कृष् +
 क्तः ।) गह्वम् । द्विरावृत्तप्राकर्षितम् । इति
 मेदिनी । टे, ६४ ॥
 प्रतिक्षणं, य, (क्षणं क्षणं प्रति ।) पौनःपुन्यम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारः । ५ । १० ।
 “प्रतिक्षणं सा कृतरोमविक्रियां
 व्रताय मौञ्जीं त्रिगुण्यं बभार याम् ।
 अकारि तत्पूर्वनिबद्धया तया
 सरागमस्या रश्मनागुणासदम् ॥”)
 प्रतिक्षयः, पुं, (प्रतिक्षिप्यते हि नस्ति विपक्षा-
 दीनिति । प्रति + क्षि + अच् ।) रक्षकः । इति
 शब्दरत्नावली ॥

प्रतिग्र

प्रतिक्षिप्तः, त्रि, (प्रतिक्षिप्यते स्मेति । प्रति +
 क्षिप + क्तः ।) वारितः । प्रेषितः । इति
 मेदिनी । ते, २०५ ॥ अधिक्षिप्तः । इत्यमरः ।
 ३ । १ । ४२ ॥ “द्वे कृताधिक्षेपे । सङ्ख्या पर-
 गुणं प्रति दुर्वचनमधिक्षेपः अधिक्षिप्यते स
 अधिक्षिप्तः क्तः एवं प्रतिक्षिप्तः । कस्यचित्
 श्रौत्यादिकं प्रति सङ्ख्यामानेन दुर्वचनमधिक्षेपः
 स यस्य कृतः सोऽधिक्षिप्तः । इति सुकुटोऽपि ।
 केचित्तु । हे प्रेषिते । आहूय प्रेषितो यस्तु
 प्रतिक्षिप्तः स उच्यते । इति जणादायः ।
 इत्याहुः ।” इति भरतः ॥
 प्रतिगतं, स्त्री, (प्रतिसुखं गतं गमनम् ।) पश्चि-
 मतिविशेषः । यथा,—
 “गतागतप्रतिगतसम्पत्तादाश्च पश्चिमाम् ।
 गतिभेदाः पश्चिगृहं कुलायो नौडमस्त्रियाम् ॥”
 इति जटाधरः ॥
 (प्रति + गम + कर्त्तरि क्तः । प्रतियाते, त्रि ॥)
 प्रतिग्रहः, पुं, (प्रतिग्रहणमिति । प्रति + ग्रह +
 “ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च ॥” ३ । ३ । ५८ । इति
 भावे अप् ।) स्वीकरणम् । सैन्यग्रहम् । (प्रति-
 ग्रह्णाति निष्ठीवनादिकमिति । प्रति + ग्रह +
 “विभाषा ग्रहः ।” ३ । १ । १४३ । इति पक्षे
 अच् ।) पतद्ग्रहः । (प्रतिग्रह्यते इति । प्रति
 + ग्रह + अप् ।) द्विजैभ्यो विधिवद्देयम् । तद्-
 ग्रहः । ग्रहभेदः । इति मेदिनी । हे, ३१ ॥ * ॥
 ब्राह्मणस्यार्थः प्रतिग्रहार्जितः । यथा,—
 “प्रतिग्रहार्जिता विप्रे क्षत्रिये शूद्रनिर्जिताः ।
 वैश्ये न्यायार्जिताश्चार्याः शूद्रे शुश्रूषयाजिताः ॥”
 अयाचितप्रतिग्रहे दोषाभावो यथा,—
 “अयाचितोपपन्ने तु नास्ति दोषः प्रतिग्रहे ।
 अस्तु तं विदुर्देवास्तस्मात्तन्नेव निर्गुदेत् ॥ * ॥
 गुरुभृत्याञ्चोष्णिहीयुरर्चिष्यन् देवतातिथीन् ।
 सन्वतः प्रतिग्रहीयात् न तु लप्येत स्वयं ततः ॥
 साधुतः प्रतिग्रहीयादथवासाधुतो द्विजः ।
 गुणवानल्पदोषश्च निर्गुणो हि निमज्जति ॥
 एवं तस्करवृत्त्या वा कृत्वा भरणमात्मनः ।
 कुर्व्याद्विशुद्धिं परतः प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ॥”
 इति मारुडे २१५ अध्यायः ॥ * ॥
 तीर्थे प्रतिग्रहनिषेधो यथा,—
 “सुवर्णमथ युक्तात्मा तथैवान्यप्रतिग्रहम् ।
 स्वकार्यं पितृकार्यं वा देवताभ्यर्चनेऽपि वा ॥
 निष्कलं तस्य तत्तीर्थं यावत्तद्धनमभ्युते ।
 अतस्तीर्थे न गृहीयात् पुण्येऽव्यायतनेषु च ॥”
 इति कौर्म्ये ३३ अध्यायः ॥ * ॥
 राजादितः प्रतिग्रहनिषेधो यथा,—
 “न राज्ञः प्रतिग्रहीयान् शूद्रपतितादपि ।
 न चान्यस्मादशक्तश्च निन्दितान् वर्जयेद्-
 बुधः ॥”
 इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥
 विद्यारहितस्य प्रतिग्रहनिषेधो यथा,—
 “हेम भूमिं तिलान् गाश्च अविदानाददाति यः ।
 भस्मीभवति सोऽन्नाय दातुः स्यान्निष्कलश्च तत् ॥

प्रतिग्र

तस्माद्विद्वान्नादद्यादल्पश्रीरपि प्रतिग्रहम् ।
विषमन्तापरिज्ञानी विषयात्पेन नश्यति ॥” *॥
गर्हितप्रतिग्रहादियथा,—
“हस्तिक्षणाजिनाद्यास्तु गर्हिता ये प्रतिग्रहाः ।
संहिप्रास्तात्र गृह्णीयुर्गृह्णन्तस्तु पतन्ति ते ॥
क्षणाजिनप्रतिग्राही हयानां शुक्रविक्रयी ।
नवश्राद्धस्य भोक्ता च न भूयः पुरुषो भवेत् ॥” *॥
अपदि गर्हितप्रतिग्रहकर्तव्यता यथा,—
“प्रोक्तप्रतिग्रहाभावे प्रोक्तायां वृद्धापदि ।
विप्रोऽश्वन् प्रतिगृह्णन् वा यतस्ततोऽपि नाधभाक् ॥
गुर्वीदिपोष्यवर्गार्थं देवाद्यर्थं सर्वशः ।
प्रत्यादद्याद्विजो यस्तु भृत्यार्थमात्मनोपि च ॥
दधिचौराण्यमांसानि गन्धपुष्पाभुमत्सुकान् ।
श्रद्धाश्रनासनं प्राकं प्रत्याख्येयं न कर्हिचित् ॥
अपि दुष्कृतकर्मभ्यः समादद्यादयाचितम् ।
पतितेभ्यस्तथाभ्यः प्रतिग्राह्यमसंशयम् ॥” *॥
प्रतिग्रहीतुं शक्तस्य लभ्यमानपरित्यागेन स्वर्गो
भवति । यथा,—
“शक्तः प्रतिग्रहीतुं यो वेदवृत्तः सुसंयतः ।
लभ्यमानं न गृह्णाति स्वर्गस्तस्य सुनिश्चितम् ॥” *॥
प्रतिग्रहम् वापि याचितं यो न यच्छति ।
तत्कोटिगुणितयस्तो नृतो दासत्वमश्नुते ॥” *॥
दाता च न स्मरेद्दानं प्रतिग्राही न याचते ।
तादुभौ नरकं यातौ दाता चैव प्रतिग्रही ॥” *॥
वदन्ति कवयः केचिद्दानप्रतिग्रहौ प्रति ।
प्रत्यक्षं लिङ्गमेवेह दातव्याचकयोर्लभम् ॥
दातृहस्तो भवेद्द्वन्द्वमक्षिप्तं प्रतिग्रही ।
यद्दानं प्रतिगृह्णीयात् प्रतिग्राही ब्रजत्वधः ॥” *॥
प्रतिग्रहप्रकारो यथा,—
“भूमेः प्रतिग्रहं कुर्व्याद्भूमिं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
करे गृह्य तथा कन्यां दासदास्यौ तथा द्विजाः ॥
करं हि हृदि विन्यस्य धर्म्मार्थं ज्ञेयः प्रतिग्रहः ।
आरुह्य च गजस्योक्तः कर्णे चाश्वस्य कीर्तितः ॥
तथा चैकशफानाञ्च सर्वेषामविशेषतः ।
प्रतिगृह्णीत गां षडङ्गे पुच्छे क्षणाजिनं तथा ॥
आरण्याः पशवः सर्वे ग्राह्याः पुच्छे विचक्षणैः ।
प्रतिग्रहमथोद्वस्य आरुह्यैव तु पादुके ॥
ईश्यान्तु रथो ग्राह्यश्चैव दण्डन् धारयेत् ।
हुमाणामथ सर्वेषां मूले न्यस्तकरो भवेत् ॥
आयुधानि समादाय तथा भूष्य विभूषणम् ।
धर्म्मध्वजौ तथा स्पृष्ट्वा प्रविश्य च तथा गृहम् ॥
अवतीर्थ तु सर्वेषां जलस्थानानि चैव हि ।
उपविश्य च श्रथायां सार्धं यित्वा करेण वा ॥
द्रव्याण्यन्यान्वाधादाय स्पृष्ट्वा वा ब्राह्मणं पठेत् ।
कन्यादाने न तु पठेद्द्रव्याणि च पृथक् पृथक् ॥
प्रतिग्रहा द्विजश्रेष्ठ तत्रैवान्तर्भवन्ति ते ।
द्रव्याणामथ सर्वेषां द्रव्यसंश्रयणान्नरः ॥
वाचयेज्जलमादाय करेण च प्रतिग्रहम् ।
प्रतिग्रहस्य यो धर्म्मं न जानाति द्विजो विधिम् ॥
स द्रव्यस्तेन्यसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ।
अथापि हि प्रवक्ष्यामि विधिं सर्वं विशेष-
णात् ॥” *॥

प्रतिग्र

वाजिप्रदानेन प्रतिग्रहे वा
दातृगृहीतोरपि येन पुण्यम् ।
स्वर्गं प्रजायेत श्रेष्ठधर्मेतत्
गृहीतयोर्वै विधिवद्विजेन्द्र ॥
कुर्वांसौ पञ्चदिनानि पूर्वं
पञ्चोपचारैर्युतविष्णुपूजाम् ।
कुश्याहमन्त्रैर्वृतदुग्धहोमं
यद्ग्राम इत्यादि मरुत्वतीयम् ॥
सोङ्कारपूर्वादिभिरन्वितं तं
प्रत्येकमथै जुहुयाद्विजेन्द्रः ।
सूर्येण मन्त्रेण च तददथौ
यद्या प्रयुक्तं त्रिशतं जुहोति ॥
कुर्वाच्च गायत्रिजपं सहस्रं
पश्चात् प्रग्रहं तुरगं द्विजाम् ।
तद्वत्तथात्मानमयं नयेद्दि
दातापि चैतद्व्रतमाविदध्यात् ॥
द्विजाम्प्रवत् प्राक्तनपापशुद्धौ
द्वावप्यन्त्र सूर्यजनं लभेताम् ॥”
इति वृहत्पाराशरे । ४ । ८ । अध्यायः ॥” *॥
अपि च । विष्णुधर्मोत्तरे ।
“वीजानां सृष्टिमादाय रत्नान्यादाय सर्वतः ।
वस्त्रं दशान्तमादद्यात् परिधाय तथा पुनः ॥
आरुह्योपानहौ चैव धानमारुह्य पादुके ।
प्रतिग्रहीता सावित्रीं सर्वत्रैव प्रकीर्तयेत् ॥
ततस्तु सार्द्धं द्रव्येण तस्य द्रव्यस्य दैवतम् ।
समापयेत्ततः पश्चात् कामस्तुत्या प्रतिग्रहम् ॥
विधिं धर्म्ममथो ज्ञात्वा यस्तु कुर्वात् प्रतिग्रहम् ।
दाना सह तत्रैव नानादुर्गाण्यसौ द्विजः ॥”
ब्रह्मपुराणे ।
“ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात् वृत्तार्थं साधुतस्तथा ।
अव्यश्वमपि मातङ्गतिललौहाञ्च वर्जयेत् ॥
क्षणाजिनतिलग्राही न भूयः पुरुषो भवेत् ॥
श्रव्यालङ्कारवस्त्रादि प्रतिग्रह्य नृत्तस्य च ।
नरकान्न निवर्तन्ते धेनुं तिलमर्थी तथा ॥”
तथा ।
“ब्रह्महत्या सुरापानमपि स्त्रियं तरिष्यति ।
आतुरादयद्गृहीतन्तु तत् कथं वै तरिष्यति ॥”
एतदादिद्रव्यदानं प्रतिग्रहीतुर्दोषजनकम् ॥” *॥
एतदनिच्छेदे विद्यादिरहितत्वेनासमर्थाय च
दातुरपि दोषजनकमाह दत्तः ।
“न केवलं हि तदुयाति श्रेष्ठमस्य च नश्यति”
तद्वत्तद्वयम् । अतएव याज्ञवल्क्यः ।
“विदातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।
ग्रहन् प्रदातारमथो नयत्वात्मानमेव च ॥”
अथो नरकम् ॥” *॥ एतद्दानप्रतिग्रहोत्तरमुक्त-
तपोजपादिभिरात्मतरणक्षमाय खेच्छया प्रति-
गृह्णीते दानं न दोषाय इत्याह विष्णुः ।
“एतानि प्रतिगृह्णाति खेच्छयाभ्यर्थितो न तु ।
तस्मै दाने न दोषोऽस्ति यत्त्वात्मानन्तु तारयेत् ॥”
तारणप्रकारमाह हारीतः ।
“मणिवसोगवादीनां प्रतिग्रहे सावित्राष्टसहस्रं
जपेत् ॥” *॥ देवलः ।

प्रतिग्र

“प्रतिग्रहं समर्थो हि कृत्वा विप्रो यथाविधि ।
निस्तारयति दातारमात्मानञ्च स्वतेजसा ॥”
स्कान्दे ।
“वेदाङ्गपारगो विप्रो यदि कुर्वात् प्रतिग्रहम् ।
न स पापेन लिप्येत पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥”
महाभारते ।
“तीर्थे न प्रतिगृह्णीयात् पुण्येव्यायतनेषु च ।
निमित्तेषु च सर्वेषु न प्रमत्तो भवेन्नरः ॥”
प्रतिग्रहसमर्थस्य तदकरणे फलाधिक्यं यथा ।
यान्नवल्क्यः ।
“प्रतिग्रहसमर्थो हि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ।
ये लोकाः दानश्रीलानां स तानाप्नोति पुष्क-
लान् ॥”
अपवादमाह स एव ।
“कुशाः प्राकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि
क्षितिः ।
मांसं श्रव्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥”
अन्यत्र ।
“श्रव्यां गृह्णान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मण्योन्
दधि ।
मत्स्यान् धानाः पयो मांसं प्राकश्चैव न निर्गुदेत् ॥”
मण्योन् विषादिनिवारकान् ।
“एधोदकं फलं मूलमन्नमभ्युद्धृतञ्च यत् ॥”
अभ्युद्धृतमभ्यर्थ्य दत्तम् ।
“सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् मन्त्रयोभयदक्षिणाम् ॥”
किमिति न प्रत्याख्येयमित्याह भट्टः ।
“अथाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः ।
अन्यत्र कुलटाषडपतितेभ्यस्तथा द्विषः ॥”
प्रतिग्रहमात्रे प्रयोगसारे ।
“प्रतिग्रहं न गृह्णीयादात्मभोगविधित्वया ।
देवतातिथिपूजार्थं यत्नाह्नसुपार्जयेत् ॥”
अङ्गिराः ।
“कुटुम्बार्थं द्विजः शूद्रात् प्रतिगृह्णीत याचितम् ।
क्रत्वर्थमात्मने चैव न हि याचेत कर्हिचित् ॥”
यज्ञार्थं याचने निन्दामाह याज्ञवल्क्यः ।
“चाण्डालो जायते यज्ञकरणाच्छूद्रमिक्षितात् ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
प्रतिग्रहः, पुं, (प्रतिगृह्णाति निष्ठीवनादिकमिति
प्रति + ग्रह् + “विभाषा ग्रहः ।” ३ । १ । १४३ ।
इति णः ।) पतद्ग्रहः । इत्यमरः । २ । ६ । १३६ ॥
(प्रति + ग्रह् + भावे घञ् ।) प्रतिग्रहणञ्च ॥
प्रतिघः, पुं, (पतिहन्त्यनेनेति । प्रति + हन् + डः ।
व्यङ्गादित्वात् कुत्वम् ।) क्रोधः । इत्यमरः ।
१ । ७ । २६ ॥ (यथा, माघे । १५ । ५३ ।
“प्रतिघः कुतोऽपि ससुपेय
नरपतिगणं समाश्रयत् ॥”
प्रतिहननमिति ।) प्रतिघातः । इति मेदिनी ।
घे, १० ॥ सूच्या । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रतिघातनं, स्त्री, (प्रति + हन् + णिच् + भावे
ल्युट् ।) मारणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११४ ॥
प्रतिघ्नं, स्त्री, (प्रतिहन्त्यस्मिन्निति । प्रति + हन् +
घञर्थे कः ।) अङ्गम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रतिज्ञा

प्रतिच्छन्दः, [स] क्ली, (कृन्दोऽभिप्रायः । प्रति-
गतं कृन्दः इति प्रादिसमासः ।) प्रतिरूपम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अकारान्तोऽपि दृश्यते ।
यथा, राजतरङ्गिण्याम् ॥ ३ । ७७ ।
“रक्षःशिरःप्रतिच्छन्दैः स्थिरप्रणतिस्तुचकः ।
सनाथशिखरान् प्रादात् तस्मै रक्षःप्रति-
ध्वजान् ॥”)

प्रतिच्छाया, स्त्री, (प्रतिगता छाया इति ।) प्रतिरूपिता ।
मूर्तिसदृशच्छायादिनिर्मितप्रतिरूपम् । इत्य-
मरभरती ॥ (यथा, हरिवंशे ॥ १५१ । ३० ।
“माययास्य प्रतिच्छाया दृश्यते हि नटालये ।
देहाह्वेन तु कौरव्य । सिधेवे च प्रभावतीम् ॥”)

प्रतिजङ्घा, स्त्री, (प्रतिगता जङ्घाम् ।) अग्रजङ्घा ।
इति हेमचन्द्रः ॥ ३ । ६१५ ॥

प्रतिजल्पः, पुं, (प्रतिगतो जल्पम् ।) वाक्यविशेषः ।
यथा,—

“दुस्यजहन्मभावेऽस्मिन् प्राप्तिर्नाह्वतुह्यतम् ।
दूतसम्माननेनोक्तं यत्र स प्रतिजल्पकः ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

प्रतिजागरः, पुं, (प्रतिजागरणमिति । प्रति +
जागृ + घञ् । “जाग्रोऽवीति ।” ७ । ३ । ८५ ।
इति गुणः ।) प्रत्यवेक्षणम् । तत्पर्यायः ।
अवेक्षा २ । इत्यमरः ॥ ३ । २ । २८ ॥ जागर-
प्रतिनिधिः प्रतिजागरः । हे गृहमवेक्षस्व
इत्यादिनियोगस्य इति रायमुकुटः ॥

प्रतिजिह्वा, स्त्री, (प्रतिरूपा जिह्वा ।) तालु-
मूलस्थचन्द्रजिह्वा । आलुजिव इति भाषा ।
तत्पर्यायः । प्रतिजिह्विका २ माध्वी ३ रसन-
काङ्कः ४ अलिजिह्विका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिजिह्विका, स्त्री, (प्रतिजिह्वा + स्वार्थे कन् । टाप् ।
अत इत्वम् ।) प्रतिजिह्वा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रतिज्ञा, स्त्री, (प्रतिज्ञायते इति । प्रति + ज्ञा +
“आतश्चोपसर्गे” ३ । ३ । १०६ । इति अङ् ।
टाप् ।) कर्तव्यत्वप्रकारकज्ञानानुसूतयापारः ।
इत्यनुमितिगादाधरी ॥ साध्यनिर्देशः । इति
गीतमञ्जरम् ॥ साध्याभिधायिका वाक् । इति
यवहारतत्त्वम् ॥ तत्पर्यायः । आम् २ प्रति-
ज्ञानम् ३ अङ्गीकारः ४ पतिश्रवः ५ ॐ ६
समाधिः ७ संवित् ८ आगूः ९ आश्रवः १०
संश्रवः ११ नियमः १२ अभ्युपगमः १३ वाङ्मू
१४ आत्मा १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ सन्धा
१६ सङ्गरः १७ संश्रवः १८ उररीकारः १९
श्रवः २० । इति जटाधरः ॥ * ॥ (यथा, गो-
रामायणे ॥ २ । ११० । ४ ।

“पूर्वन्तु रामस्तमिहानुयुज्य
श्रुत्वा च वाक्यं भरतस्य तस्य ।
चिकीर्षमाणो रघुनन्दनस्तं
पितुः प्रतिज्ञां स बभूव तूष्णीम् ॥”)

प्रतिज्ञारोधो न कर्तव्यः । यथा,—

“त्वयास्य दैत्याधिपते वाचं साम यतो फलम् ।
प्रतिज्ञा नावरोहत्या खल्वपि च वस्तुनि ॥”
इत्यग्निपुराणम् ॥

प्रतिध्व

प्रतिज्ञातं, त्रि, (प्रतिज्ञायते स्मेति । प्रति + ज्ञा +
क्तः ।) अङ्गीकृतम् । इत्यमरः ॥ ३ । २ । १०८ ॥
(यथा, मनुः । ८ । १३६ ।

“ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति ।
अपहृवे तद्विगुणं तन्मनोरुश्रासनम् ॥”)

प्रतिज्ञानं, स्त्री, (प्रति + ज्ञा + क्युट् ।) प्रतिज्ञा ।
इत्यमरः ॥ १ । ५ । ५ ॥

प्रतिज्ञेयः, पुं, (प्रतिज्ञानाद्यनेनेति । प्रति + ज्ञा +
यत् ।) स्तुतिपाठकः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (प्रति-
ज्ञातुं शक्यः ।) प्रतिज्ञातये, त्रि ॥

प्रतितालः, पुं, (प्रतिगतस्तालम् ।) तालविशेषः ।
यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

“कान्तारः समराख्यश्च वैकुण्ठो वाञ्छितस्तथा ।
कथिताः शङ्करेणैव चत्वारः प्रतितालकाः ॥
कान्तारो यथा,—

कान्तारः प्रतितालस्तु चन्द्रक्रीडे द्रुतदयम् ।
दशाक्षरपदेनार्यं शृङ्गारे वर्तते रसे ॥ १ ॥

समराख्यो यथा,—
लघुद्रुतौ लघुश्चान्ते नृपताल उदाहृतः ।
रुद्रसंख्याक्षरपदः समरे वीरके रसे ॥ २ ॥

वैकुण्ठो यथा,—
रुद्रत्रयस्तु वैकुण्ठे प्रतिताले समीरितः ।
अर्कसंख्याक्षरैः पादो ह्यास्ये त्रिपुटतालके ॥ ३ ॥

वाञ्छितो यथा,—
वाञ्छितस्तृतीये ताले लघुरेको द्रुतस्तथा ।
त्रयोदशाक्षरैर्युक्तो रसेऽद्भुते प्रकीर्तितः ॥ ४ ॥

प्रतिताली, स्त्री, (प्रतिगता तालमिति । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) तालकोद्घाटनयन्त्रम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ चावि इति भाषा ॥

प्रतिदानं, स्त्री, (प्रतिक्लृप्त्य दानं पतिरूपं दानं
वा ।) विनिमयः । व्यस्तार्पणम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ८१ ॥

प्रतिदारणं, स्त्री, (प्रतिदारयतेऽस्मिन्निति । प्रति + दृ
+ णिच् + आधारे क्युट् ।) युद्धम् । इति
शब्दमाला ॥

प्रतिदिनं, स्त्री, दिनं दिनं प्रति । प्रत्यक्षम् । यथा,
“ततः प्रतिदिनं वेला बह्वर्ते त्रिपलात्मिका ॥”

इति सत्कृत्यसुक्तावली ॥

प्रतिदिवा, [न्] पुं, (प्रतिदीयतीति । प्रति +
दिव + “कनिन् युट्थितक्षिराजिघन्विदुप्रति-
दिवः ।” उणा० १ । १५६ । इति कनिन् ।)
सूर्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रतिदिनश्च ॥

प्रतिदीवा, [न्] पुं, (प्रतिदिवन् । पृषोदरादित्वात्
साधुः ।) सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिदेयं, त्रि, (प्रति + दा + यत् ।) क्रीतद्रव्यस्य
दुष्क्रीतबुद्ध्या परावृत्त्य दानम् । यथा,—
“क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी ।
विक्रेतुः प्रतिदेयन्तस्मिन्नेवाह्वयिष्यतम् ॥”

इति मिताचरा ॥

प्रतिध्वनिः, पुं, (प्रतिरूपो ध्वनिरिति ।) प्रति-
नादः । गुमुरन् इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । प्रति-
शब्दः २ प्रतिश्रुतः ३ प्रतिध्वनम् ४ । इति

प्रतिनि

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधे ॥ १६ । १० ।
“वदनकुहरेष्वध्येत्यमयं तदुदञ्चति
श्रुतिपदमयस्त्रिषामेव प्रतिध्वनिरध्वनि ॥”)

प्रतिध्वानं, स्त्री, (प्रतिध्वननमिति । प्रति + ध्वन
+ घञ् ।) प्रतिध्वनिः । इत्यमरः ॥ १ । ६ । २५ ॥
प्रतिनप्ता, [ऋ] पुं, (प्रतिरूपो नप्ता नमुः सङ्ग्रह
इत्यर्थः ।) प्रपौत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रतिनवं, त्रि, (प्रतिगतं नवं नवतामिति ।) नूतनम् ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, मेघदूते ॥ ३८ ।

“पञ्चादुच्चैर्भुजतखनं मण्डलेनाभिलीनः
साम्बं तेजः प्रतिनवजवापुष्यरक्तं दधानः ॥”)

प्रतिनिधिः, पुं, (प्रतिनिधीयते सङ्ग्रीकृत्यते इति ।
प्रति + नि + धा + “उपसर्गे” धोः किः । ” ३ । ३ ।
६२ । इति किः ।) प्रतिमा । इत्यमरः ॥ २ । १० । ३६ ॥
सङ्ग्रहः । (यथा, रघौ । १ । ८१ ।

“सुतां तदीयां सुरभिः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः ।
आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघाहि सा ॥”)

तस्य विवेचनं यथा । “अत्यन्तासामर्थ्यं सुखं-
पुराणम् ।

‘पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा ।

एवमभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत् ॥’
गरुडपुराणे ।

‘भार्या भर्तृव्रतं कुर्यात् भार्यायाश्च पतिस्तथा ।
असामर्थ्यं तयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ॥’

वराहपुराणे ।

‘पितृमातृपतिभ्रातृश्वश्रूगृन्वादिभूसुजां ।
अदृष्टार्थमुपोषित्वा स्वयञ्च फलभागभवेत् ॥’

अत्रैव विषये काव्यायनः ।

‘दक्षिणा नात्र कर्तव्या शुश्रूषा विहितं च या ।
ननु प्रतिनिधौ ममेह श्रमोद्यमस्तत्फलं

कुत्रान्वेति चेत् प्रधान एव । तथा च प्रारो-
रिकभाष्ये श्रुतिः । ‘यां वै काश्चनयज्ञः कृत्विज

आशिषमाशासते यजमानायैव तामाशासते
इति होवाच इति ।’ ब्राह्मणसर्वस्वे तु यज-

मानायेत्यादौ यजमानस्यैव सेति पाठे विशेषः ।
तथा च सरलायां सूत्रम् । ‘यां वै काश्चनयज्ञ-

कृत्विगाशिषमाशास्ते सा यजमानस्यैवेति ।’
कृत्विग्यजमानपदे प्रतिनिधिप्रधानपरे आका-

ङ्क्षितत्वादिति । अतएव प्रतिनिधिपुत्रादिनाप्या-
यान्तु नः पितर इत्यादिवदनुह एव पश्यते

वाक्यस्य काव्यनिकलात्तत्र न तथेति ॥ * ॥
अत्र प्रतिनिधिप्रसङ्गेन सृष्ट्यनुसारात् किञ्चि-

क्षिप्यते । कालमाधवीये ।

‘काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्यनैमित्तिके हि सः ।
काम्येषूपक्रमादूर्ध्वमन्ये प्रतिनिधिं विदुः ॥’

अस्यार्थस्तु माधवाचार्येणाभिहितः । यथा
नित्यनैमित्तिकं प्रतिनिधिनाप्युपक्रम्य कारयेत् ।

काम्यस्तु स्वसामर्थ्यं परीक्ष्य स्वयमेव उपक्रम्य
कुर्यात् । असामर्थ्यं तु उपक्रमादूर्ध्वं प्रतिनिधि-

नापि तत्कारयेत् । एतच्च काम्यं श्रौतपरम् ।
काम्यस्मार्तान्तु अन्यद्वाराप्युपक्रम्य कुर्यात् । तथा

च पराशरभाष्ये प्रातातपः ।

प्रतिनि

‘श्रौतं कर्म स्वयं कुर्यादप्योऽपि स्नानमाचरेत् ।
अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः कुर्यादाचारमन्ततः ॥’
अन्ततः उपक्रमात् परतः । अन्यथा नित्य-
नैमित्तिकमात्रपरत्वे श्रौतस्नानभेदेनोपादानं
अर्थं स्यात्तयोर्विशेषादेव प्रतिनिधित्वाभावात् ।
अतएव भारतपाठादौ तथा समाचारः ॥ * ॥
स्त्रुत्यर्थसारे ।
‘नाभावस्य प्रतिनिधिरभावान्तरमिष्यते ।’
सजातीयमप्यभावान्तरमभावस्य प्रतिनिधि-
र्नैष्यते । भावस्तु कदाचित् । यथोपवासादौ-
ब्राह्मणभोजनादि ।
‘नापि प्रतिनिधातयं निषिद्धं वस्तु कुत्रचित् ।
श्रोत्रियाणामभोज्यं यद्द्रव्यं तदपेक्षतः ।
ग्राह्यं प्रतिनिधित्वेन होमकार्यं न कुत्रचित् ॥
द्रव्यं वैकल्पिकं किञ्चिद्द्रव्यं सङ्कल्पितं भवेत् ।
तदन्तामे सङ्गग्राह्यं न तु वैकल्पिकान्तरम् ॥
उपात्ते तु प्रतिनिधौ मुख्यार्थो लभ्यते यदि ।
तत्र मुख्यमनादय गौणेनैव समापयेत् ॥
संस्काराणामप्योऽपि मुख्य एव हि गृह्यते ।
न तु संस्कारयोऽप्यो गृह्यते प्रतिरूपकः ॥
मुख्ये कार्यसमर्थे तु लब्धेऽप्येतस्य नादरः ।
प्रतिरूपमुपादाय शक्तमेवोपयुज्यते ॥
काष्ठे रूपेस्तथा पर्णैः क्षीरैः पुष्पैः फलेस्तथा ।
गन्धै रसैः सङ्गग्राह्यं सर्वान्तामे परं परम् ॥
ग्राह्याणाम् भवेद्ग्राह्यमारण्यानामरण्यजम् ।
यवाभावे तु गोधूमास्तथा वेणुयवादयः ॥
हविष्ये गोष्ठं ग्राह्यं तदन्तामे तु माहिषम् ।
आजं वा तदन्तामे तु साक्षात्तैलं प्रयुज्यते ॥
तैलभावे यद्हीतयं तैलजं तिलसम्भवम् ॥
तैलजं तिलसम्भवं तैलभृष्टतिलपिष्टम् ।
‘तदभावे तु सक्तेहं कौसुमं सर्षपोद्भवम् ॥
वृक्षक्षेत्रोऽथ वा ग्राह्यः पूर्वाभावे परः परः ।
तदभावे गवादीनां क्रमात् क्षीरं विधीयते ॥
तदन्तामे दधि ग्राह्यमन्तामे तिल इष्यते ।
यत्र मुख्यं दधि क्षीरं तत्रापि तदन्ताभतः ॥
अनादेः क्षीरदध्यादि तदन्तामे तु गोष्ठतम् ।
मुख्यासन्नोऽथवा ग्राह्यः कार्यकारणसन्ततौ ॥
अतएव घृताभावे पूर्वं दधि ततः पयः ॥
तथा ।
‘सर्वत्र गौणकावेषु कर्मचोदितमाचरेत् ।
प्रायश्चित्तं वाहतिभिर्हुत्वा कर्म समाचरेत् ॥’
माख्ये ।
‘वृत्तं न लभ्यते यत्र शुक्लक्षीरेण होमयेत् ।
क्षीरस्य च दधि ज्ञेयं मधुनश्च गुह्यो भवेत् ॥’
आयुर्वेदेऽपि ।
‘मधु यत्र न विद्येत तत्र जीर्णगुह्यो भवेत् ॥’
पैठीनसिः । ‘काष्ठमूलपर्णपुष्पफलप्ररोद्धरस-
गन्वादीनां साङ्ग्येन प्रतिनिधिं कुर्यात् । सर्वा-
न्तामे यवः प्रतिनिधिर्भवति ।’ काष्ठं नालं
प्ररोद्धोद्धरः । ‘सर्वान्तामे यव’ इति कल्पतरुः ॥
अवयव इति नारायणोपाध्यायः ॥ श्रान्ति-
दीपिकायां नारदीयपञ्चरात्रम् ।

२५६

प्रतिप

‘अभावे चैव धातूनां हरितानं प्रशस्यते ।
बीजानामप्यन्तामे तु यव एको विधीयते ॥
ओषधीनामन्तामे तु सहदेवा प्रशस्यते ।
रत्नानामप्यन्तामे तु सुक्ताफलमनुत्तमम् ॥
लौहानामप्यन्तामे तु हेमपात्रं प्रकल्पयेत् ।’
लौहानां तैजसमात्राणाम् । न्यायप्राप्तप्रति-
निधिमधिकृत्य जैमिनिः ।
‘न देवताभिश्चक्रियाणामिति ।’ अस्यार्थः ।
देवताया अनेष आहवनीयादेः शब्दस्य
मन्त्रस्य क्रियायाः प्रजापदवृत्त्यर्थकर्मण्यश्चाङ्ग-
मात्रार्थकत्वेन आरादुपकारकत्वात् प्रति-
निधिः । श्रौत्यादीनाम् सन्निपत्योपकारकाणां
पुरोडाशसाधनं दृष्टमेव प्रयोजनमिति तत्र
प्रतिनिधिरुचित इत्युक्तम् ।” इत्येकादशी-
तत्त्वम् ॥ * ॥ “आरब्धकार्तिकादिज्ञाने तु
याध्यादिनासामर्थ्यं पुत्रादिभिः प्रतिनिधिना
कारयितयं नानुकल्पविधिना नित्यज्ञान एव
तद्विधानादिति ।” इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥
स्वयं करणासामर्थ्ये अन्यद्वारा । यथा,—“दक्षः ।
‘स्वयं होमे फलं यच्च तदर्थेन न जायते ।
ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भाता भागिनोऽथ विट्-
पतिः ।
यभिरेव हुतं यत्तु तद्भुतं स्वयमेव हि ॥’
विट्पतिर्जामाता । एवञ्च ऋत्विगादीतरत्र
फलान्तरता ॥ * ॥ अत्राशौचाशङ्कया बोधन-
दिनात् पूर्वं शुचितत्कालजीवितरूपाधिकारा-
भावेऽपि यद्गृह्यादिकं क्रियते तत् कर्मकाले
तस्य नारदोक्तस्वयं प्रवर्तनवत् प्रवर्तनाय न तु
तदानीं प्रतिनिधीयते । अथवा ।
‘निःक्षिप्यामि खदारेषु परिकल्पार्त्विजन्तथा ।
प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो वृषेव न चिरं वसेत् ॥’
इति ऋग्वेदपरिशिष्टवदन्यापि प्रतिनिधी-
यते । एवं वरणं विनापि किञ्चिद्द्रव्यं ऋत्विक्
प्रवर्तते तथापि तत्कर्मसिद्धिः । दक्षिणा च
तस्मै शुचिकाले दातव्येति । तथा च नारदः ।
‘ऋत्विक् च त्रिविधो दृष्टः पूर्वजैर्जुष्टः स्वयं हुतः ।
यद्द्रव्यं वा यः कुर्यादात्विज्यं प्रीतिपूर्वकम् ॥’
यद्द्रव्यं स्वेच्छया ।” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
प्रतिपः, पुं, (प्रतिपाति पालयतीति । प्रति +
पा + कः ।) श्रान्तशराजपिता । इति शब्द-
रत्नावली ॥
प्रतिपक्षः, पुं, (प्रतिकूलः पक्ष इति प्रादि-
समासः ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६२ ।
(यथा, ऋक्कण्टिके १० अङ्के ।
“अन्योऽयं प्रतिपक्षसंहतिमिमां लोकस्थितिं
बोधय-
न्नेव क्रीडति कूपयन्तवटिकान्यायप्रसक्तौ
विधिः ॥”)
साङ्ग्यम् । यथा,—
“प्रतिपक्षप्रतिनिधिप्रतिपक्षविद्वत्काः ।”
इति कायचन्द्रिका ॥
प्रतिवादी च ॥

प्रतिप

प्रतिपत्, [इ] स्त्री, (प्रतिपद्यते उपक्रम्यते-
नयेति । प्रति + पद् + करणे क्तिप् ।) द्रगड-
वादम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बुद्धिः । तिथि-
विशेषः । तत्पण्यायः । पक्षतिः २ । इत्यमरः ।
१ । ४ । १ ॥ सा च चन्द्रस्य प्रथमकलाक्रियारूपा ।
वृहिरूपा चेत् शुक्ला १ एकाङ्कबोधिता । द्वास-
रूपा चेत् कृष्णा १७ सप्तदशाङ्कबोधिता ॥ * ॥
तस्या व्यवस्था यथा । “सा च कृष्णा द्वितीया-
युक्ता ग्राह्या प्रतिपत् सद्वितीया स्यादित्याप-
स्तम्बीयात् । शुक्ला अमावास्यायुता ग्राह्या ।
प्रतिपदाप्यमावास्या इति वचनात् । त्रिसन्ध्यापि-
नीत्वे तु सर्वत्र न युग्मादरः । तथा च परा-
शरः ।
‘त्रिसन्ध्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः ।
न तत्र युग्मादरण्यमन्त्रं हरिवासरत् ॥’ * ॥
कृष्णापि उपवासे द्वितीयायुता न ग्राह्या ।
तथा च वृहवशिष्ठः ।
‘द्वितीया पञ्चमी वेधाद्दृशमी च त्रयोदशी ।
चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी ॥’
द्वितीया वेधात् योगात् प्रतिपत्तृतीये ऋत्वीत्यर्थः ।
एवमन्त्रं । अत्रोपवासपरेण विशेषविधानात्
आपस्तम्बीयसामान्यवचनस्य सङ्कोचः ॥ * ॥
कार्तिकशुक्लप्रतिपदमधिकृत्य बर्लि प्रति भग-
वदाक्यम् ।
‘वीर ! प्रतिपदा नाम तव भावी महोत्सवः ।
अत्र त्वां नरशादूःखं । हृष्टाः पुष्टाः खलङ्कताः ।
पुष्यदीपप्रदानेन पूजयिष्यन्ति मानवाः ॥’
तत्र मन्त्रः ।
‘बलिराज ! नमस्तुभ्यं विरोचनस्तुत प्रभो ।
भविष्यन्त सुरारति पूजेयं प्रतिगृह्यताम् ॥’
प्रतिपदा प्रतिपत्तिस्था । अत्र प्रतिपदि । ब्रह्म-
पुराणे तु बलिराजेतिमन्त्रस्य पूर्वम् ।
‘मन्त्रेणानेन राजेज्ज ! समन्त्री सपुरोहितः ।’
इत्यहम् ॥
पञ्चादपि ।
‘एवं पूर्णां वृषः कृत्वा राज्ञौ जागरणं ततः ।’
इत्युक्तमिति ॥
पुनर्वसुपुराणे ।
‘शङ्करश्च पुरा दूतं ससर्ज सुमनोहरम् ।
कार्तिके शुक्लपक्षे च प्रथमेऽहनि भूपते ! ॥
जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्वती ।
अतोऽर्थाच्छङ्करोऽङ्गी नित्यं गौरी सुखोषिता ॥
तस्मात् दूतं प्रकर्तयं प्रभाते तत्र मानवेः ।
तस्मिन् दूते जयो यस्य तस्य संवत्सरः शुभः ॥
पराजयो विरुद्धश्च लब्धनाशकरो भवेत् ॥’
दूतश्चाप्राणिभिः क्रीडनम् । यथा मनुः ।
‘अप्राणिभिर्यत् क्रियते तस्मै दूतमुच्यते ॥’ * ॥
तत्तियमधिकृत्य भविष्योत्तरे ।
‘यो यो वादशभावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर ! ।
हर्षदैव्यादिना तेन तस्य वर्षं प्रयाति हि ॥’
तथा ।
‘महापुण्या तिथिरियं बलिराज्यप्रवर्द्धनी ।

प्रतिप

स्नानं दानं शतगुणं कार्तिकेऽस्यां तिथौ भवेत् ।
प्रतिपद्गोहिणीयोगो यथा । भविष्ये ।
'रोहिण्या प्रतिपद्युक्ता मार्गे मासि सितेतरा ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समा ॥' * ॥
तस्याः संज्ञा नन्दा । तत्राभ्यङ्गनिषेधो यथा,—

‘नन्दासु नाभ्यङ्गमुपाचरेच्च
चौरश्च रिक्तासु जयासु मांसम् ।
पूर्णासु योषित् परिवर्जनीया
भद्रासु सर्वाणि समाचरेच्च ॥’ * ॥

नन्दादिक्रममाह ज्योतिषे ।

‘नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः क्रमात् ।
प्रतिपदादिपञ्चदशतिथिषु पञ्चदशद्रव्यभक्षण-
निषेधमाह स्मृतिः ।

‘कुशाख्ये चार्थहानिः स्यात् वृहत्यां न स्मरे-
हरिम् ।

बहुशत्रुः पटोले स्याद्भनहानिश्च मूलके ॥
कलङ्को चायते विष्के तिर्यग्योनिश्च निम्बके ।
ताले शरीरेनाशः स्यान्नारिकेले च मूखता ॥
तुम्बी गोमांसतुल्या स्यात् कलम्बी गोवधात्मिका ।
शिम्वी पापकरी प्रोक्ता पूतिका ब्रह्मघातिका ॥
वार्त्ताकौ सुतहानिः स्याच्चिररोगी च माषके ।
महापापकरं मांसं प्रतिपदादिषु वर्जयेत् ॥’ * ॥
तत्र चौरनिषेधो यथा । चौरं विशाखाप्रति-
पत्सु वर्ज्यम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
तत्र जातफलम् ।

“मशिकानकविभूषासंयुतश्चारुकान्ति-
निजकुलकमलोद्घाटमार्तखविम्बः ।
प्रतिपदि शशिपूर्णां लब्धजन्मा प्रतापी
भवति विमलवैश्वारुकेशः प्रवेशः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

सा अभ्येक्ष्यतिथिः । यथा,—

महातपा उवाच ।

“विष्णोर्विभूतिमाहात्म्यं कथितं ते प्रसङ्गतः ।
तिथीनां शृणु महात्म्यं कथमानं मया वृष ! ॥
इत्यभूतो महानभिर्ब्रह्मक्रोडोद्भवो महान् ।
उवाच देवं ब्रह्माणं तिथिर्मे दीयतां प्रभो ! ॥
यस्मामहं समस्तस्य जगतः स्यात्तिमाप्नुयाम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

देवानामथ यक्षाणां गन्धर्वाणाञ्च सत्तम ! ।
आदौ प्रतिपदा येन त्वसुत्यग्नौऽपि पावक ! ॥
त्वत्पदात् प्रातिपदिकं संभविष्यन्ति देवताः ।
अतस्ते प्रतिपन्नाम तिथिरेषा भविष्यति ॥
तस्यां तिथौ हविष्येण प्राजापत्येन स्मृतिना ।
होष्यन्ति तेषां प्रीताः स्युः पितरः सर्वदेवताः ॥
चतुर्विधानि भूतानि मनुष्याः पशवोऽसुराः ।
देवाः सर्वे सगन्धर्वाः प्रीताः स्युस्तर्पिते त्वयि ॥
यस्योपवासं कुर्वीत त्वद्भक्तः प्रतिपदिने ।
चौराशनो वा वर्त्तेत शृणु तस्य फलं महत् ॥
चतुर्युगानि षट्त्रिंशत्तल्लोकेशो महीयते ।
तेजस्वी रूपसम्पन्नो द्रव्यान् जायते नरः ॥
इह जन्मन्वसौ राजा स्वर्गलोके महीयते ।
तूष्णीम्भूव सोऽप्यभिर्ब्रह्मदत्ताश्रयं ययौ ॥

प्रतिप

य इदं शृणुयान्नित्यं प्रातरुत्थाय मानवः ।
अभ्येक्ष्य स पापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥”
इति वराहपुराणे महातपोपाख्याने अमुग-
पत्तिनामाध्यायः ॥ * ॥ प्रतिपदि चन्द्रदर्शन-
कारणम् । यथा, ज्योतिषे ।

“अमावस्याषट्तीशोधा षट्पञ्चमार्गसंयुता ।
सूर्यराहुषट्तीश्वेदधिका दृश्यते शशी ॥”

प्रतिपत्तिः, स्त्री, (प्रतिपदनमिति । प्रति + पट् +
त्तिन् ।) प्रवृत्तिः । (यथा, कुमारः । ५ । ४२ ।

“मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरौदृशी ॥”)

प्रागल्भ्यम् । गौरवम् । (यथा, युक्तिकल्पतरौ
चारलक्षणे ।

“सुभक्तौ राजसु तथा कार्याणां प्रतिपत्तिमान् ॥”
संप्राप्तिः । (यथा, रघुः । १ । १ ।

“वागार्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥”)

प्रबोधः । (यथा, भागवते । ३ । ६ । १४ ।

“चक्षुषांशेन रूपाणां प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् ॥”)

पदप्राप्तिः । इति मेदिनी । ते, २०६ ॥ मीमां-
सकमते फलशून्यकर्मज्ञम् । यथा । देव-

तोद्देशेन यागादौ त्यक्तहविरादेरभौ निक्षेपः ।

पूजितप्रतिमादेर्जले विसर्जनमित्यादि । आह्लादौ

सर्व्वशेषाङ्गकर्म यथा । प्रतिपत्तिरूपकर्मज्ञम्

एव प्रतिपाद्याभावे तन्निवृत्तिः । इति तिथ्यादि-

तत्त्वम् ॥ * ॥ निर्व्वाहिताङ्गकद्रव्यकरणकाङ्गत्वं

प्रतिपत्तिरूपकर्मज्ञत्वम् । प्रतिपत्तिकर्म

उत्तरा क्रिया । यत्र एकेन द्रव्येण कर्म-

द्वयं निर्व्वाह्यते तत्र उत्तरं कर्म प्रतिपत्तिकर्म ।

तन्निर्व्वाहकश्च प्रतिपाद्यम् । इति तट्टीकायां

काशीरामवाचस्पतिः ॥ * ॥ अथ प्रतिपत्ताधि-

करणम् । शृङ्गन्निरस्यति लोहितं निर-

स्यति गुदेनोपयजति सर्व्वं जुहोति । इत्य-

म्नीसोमीयपशौ श्रूयते । शृङ्गन्निरस्यतीति दृष्टा-

न्तार्थम् । यथा पशोरुदरवर्त्तिशृङ्गत्वं त्यजति

तथा लोहितमपि त्यजति । अन्यत्र पशोः

शीर्षमांसोपक्रमेण होमः । अत्र तु गुदमांसोप-

क्रमेणेति । तत्र च यत्र शवश्चत्विगभ्यो ददातीति

परिभाषया मांसस्योत्तरा प्रतिपत्तिः प्राप्ता ।

अत्र सर्व्वहवनेन प्रतिपत्ताभावात् कर्मवैगुण्यं

स्यादिति । अत्र सिद्धान्तः । यदिकारादुपपत्ति-

रिति । यदि प्रतिपादं स्यात् तदा प्रतिपत्ति-

रङ्गमित्यर्थः । इति रामकृष्णीयाधिकरण-

कौसुदी ॥ * ॥ अपि च ।

“उपांशुयाजद्रव्येण शेषकार्यं भवेन्न वा ।

भवेद्धविर्भ्यः सर्व्वेभ्य इत्युक्त्वा प्रापितत्वतः ॥

उक्ताप्यद्रव्यशेषस्तु भावुपस्तरणादिकत् ।

अतो न प्रतिपत्ताहः शेषकार्यं ततः कथम् ॥”

इति माधवीयाधिकरणमालायाम् ५ पादे प्रथ-

माधिकरणम् ॥

प्रतिपत्तिपट्टः, पुं, (प्रतिपत्तये पट्टः ।) वाद्य-

विशेषः । नागरा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

लम्पापट्टः २ । इति चारावली ॥

प्रतिप

प्रतिपत्तूर्यं, स्त्री, (प्रतिपदे संविदे तूर्यम् ।)

ब्रह्मवाद्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रतिपन्नफला, स्त्री, (प्रतिपन्नं फलमस्याः ।) क्षुद्र-

कारवेल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रतिपन्नं, त्रि, (प्रतिपद्यते स्मेति । प्रति + पट् +

क्तः ।) अवगतम् । इत्यमरः । ३ । २ । १०८ ॥

(यथा, कुमारः । ४ । ३३ ।

“प्रमदाः पतिवर्त्तगा इति

प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि ॥”)

अङ्गीकृतम् । इति मेदिनी । ने, १६४ ॥

विक्रान्तः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रतिपर्णशिफा, स्त्री, (प्रतिपर्णं शिफा जटा

अस्याः ।) द्रवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रतिपादकः, त्रि, (प्रतिपादयतीति । प्रति + पट् +

णिच् + खुल् ।) प्रतिपत्तिजनकः । बोधकः ।

(यथा, सर्व्वदर्शनसंग्रहे पूर्णप्रज्ञदर्शने । “ननु

सजातीयविजातीयस्वगतनानाल्पशून्यं ब्रह्मतत्त्व-

मिति प्रतिपादकेषु वेदान्तेषु जागरूकेषु कथ-

मशेषगुणत्वमिति ॥”) यथा च । प्रतिपाद्यप्रति-

पादकभावश्च सम्बन्धः । इति दिनकारी ॥

प्रतिपादनं, स्त्री, (प्रति + पट् + णिच् + भावे

ल्युट् ।) दानम् । प्रतिपत्तिः । बोधनम् । इति

मेदिनी । ने, २३६ ॥ (निष्पादनम् । यथा,

महाभारते । १२ । १४१ । १४ ।

“चेता विमोक्षसमये दापरप्रतिपादने ॥”)

प्रतिपालकः, त्रि, (प्रति + पा + णिच् + खुल् ।)

पालनकर्त्ता । प्रतिपालयतीति प्रतिपूर्व्व-

अग्रन्तपाधातोर्णकप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

प्रतिपालनं, स्त्री, (प्रति + पा + णिच् + भावे ल्युट् ।)

रक्षणम् । पोषणम् । यथा । “कुन्त्या प्रसूतस्य

कर्णस्य राधाप्रतिपालनात् राधेयत्वं सङ्गच्छते ।”

इति दुर्गादासः ॥

प्रतिपाल्यं, त्रि, (प्रति + पा + णिच् + कर्मणि

यत् ।) प्रतिपालनीयम् । प्रतिपालितव्यम् ।

प्रतिपूर्व्वअग्रन्तपालरक्षण इत्यस्मात् कर्मणि

यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, महाभारते ।

१३ । ४५ । २ ।

“या पुत्रकस्य ऋद्धस्य प्रतिपाल्या तदा भवेत्,

अथचेन्नाहरेत् शुक्लं क्रीता शुक्लप्रदस्य सा ॥”)

प्रतिप्रसवः, पुं, (प्रति प्रतिषिद्धं प्रसूते इति ।

प्रति + प्र + सू + अप् ।) निषिद्धस्य पुनर्विधा-

नम् । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।

“रविशुक्रदिने चैव द्वादश्यां आह्वासादरे ।

इत्यादिना निषिद्धस्य तिलतर्पणस्य तीर्थेतरत्र

प्रतिप्रसवमाह स्मृतिः ।

अयने विषुवे चैव संक्रान्त्यां ग्रहणेषु च ॥”

प्रतिप्रसूतः, त्रि, (प्रतिप्रसूते स्मेति । प्रति + प्र +

सू + क्तः ।) प्रतिप्रसवविशिष्टः । इति मल-

मासतत्त्वम् ॥ पुनःसम्भावितः । यथा,—

“उक्तानि प्रतिसिद्धानि पुनःसम्भावितानि च ।

सापेक्षनिरपेक्षाणि भीमांस्थानीह कोविदेः ॥”

इति सत्त्वत्यसुक्तावली ॥

प्रतिफलं, क्ली, (प्रतिफलतीति । प्रति + फल् + अच् ।) प्रतिविम्बम् । यथा,—

“प्रतिफलमवलोक्य स्वीयमिन्द्रोः कलायां
हरिहरसि परस्या वासमाशङ्कमाना ॥”
इति रसमञ्जरी ॥

तुल्याफलम् । फलं फलञ्च ॥

प्रतिफलनं, क्ली, (प्रति + फल् + ल्युट् ।) प्रति-
विम्बम् । यथा,—

“न विम्बं त्वद्विम्बप्रतिफलनलाभादरुणितं
तुलामधारोक्तं कथमपि न लज्जेत कलया ॥”
इत्यानन्दलहरी । ६२ ॥

प्रतिफलितं, त्रि, (प्रति + फल् + क्त ।) प्रति-
विम्बितम् । यथा,—

“मोहातीतो विशुद्धो सुनिभिरभिहितो मोह-
संक्रान्तमूर्तिः
साक्षी स्वान्ते तदुत्थे प्रतिफलितवपुः— ॥”
इत्यादि सुक्तिवादगादाधरी ॥

प्रतिफुल्लकः, त्रि, (प्रतिफुल्लति विकसतीति ।
प्रति + फुल्ल + क्त ।) प्रफुल्लः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

प्रतिबद्धः, त्रि, प्रतिबन्धविशिष्टः । प्रतिपूर्वबन्ध-
धातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

प्रतिबध्यः, त्रि, (प्रति + बन्ध + यत् ।) प्रतिबन्ध-
नीयः । प्रतिबन्धाहः । यथा । वस्तुतो हेतु-
मस्मिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिता-
भ्युपगमनवृत्तिप्रकारितानवच्छेदकत्वेनैव प्रति-
बध्यत्वं निवेद्यमिति याज्ञानिकमजागदीश्वरी ॥

प्रतिबन्धः, पुं, (प्रति + बन्ध + घञ् ।) कार्यप्रति-
घातः । तत्पर्यायः । प्रतिघ्नः २ । इत्यमरः ।
३ । २ । २७ ॥ (यथा, रघुः । ८ । ८० ।

“स तपःप्रतिबन्धमन्युना

प्रसुखाविष्कृतचारविभ्रमाम् ।

अशपद्भव मानुषीति तां

शमवेलाप्रलयोन्मिषा भुवि ॥”)

प्रतिबन्धकः, पुं, (प्रतिबन्धातीति । प्रति + बन्ध +
कृत् ।) विटपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रति-
रोधके, त्रि ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । १६६ ।

“व्यागिनो निष्कलङ्कस्य को दोषोऽस्य महीपतेः ।
ममापुण्यन्तु तन्निन्दं यच्छ्रेयःप्रतिबन्धकम् ॥”)

प्रतिबन्धिः, पुं, (प्रतिबन्धात्यनेनेति । प्रति +
बन्ध + इन् ।) अनिष्टान्तरप्रसङ्गकं वाक्यम् ।
प्रतिबन्धः । यथा । प्रतिबन्धेननुत्तरत्वादाहेति
विशेषव्याप्तिजागदीश्वरी ॥

प्रतिबलः, त्रि, (प्रतिगतं बलमस्य ।) समर्थः ।
शक्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्रतिरूपं
बलमस्य ।) तुल्यबलः ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । १५४ । ८ ।

“नायं प्रतिबलो भीरु । राक्षसापसदो मम ।
सोढुं युधि परिस्थन्दमथवा सर्वराक्षसाः ॥”)

प्रतिभयं, त्रि, (प्रतिगतं भयं यत्र ।) भयङ्करम् ।
इत्यमरः । १ । ७ । २० ॥ (यथा, रामायणे ।
६ । ६० । ३५ ।

“दिशश्च प्रदिशश्चैव बभूवुः शरसकुलाः ।
तमसा पिष्टितं सर्वमासीत् प्रतिभयं महत् ॥”)
भये, क्ली । इति मेदिनी । ये, १२२ ॥

प्रतिभा, स्त्री, (प्रतिभाति शोभते इति । प्रति +
भा + कः । टाप् ।) बुद्धिः । इति हेमचन्द्रः ॥
प्रत्युत्पन्नमतिस्त्वम् । इति प्रतिभान्वितशब्द-
टीकायां भरतः ॥ नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा ।
यथाह, रुद्रः ।

“प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता ॥”

(यथा च, महाभारते । १२ । २५६ । १ ।

“सृष्ट्यां साधु समुद्दिष्टं नियतं ब्रह्मलक्षणम् ।

प्रतिभा त्वस्ति मे काचित् तां ब्रूयामनुमानतः ॥”

प्रतिभायते इति । प्रति + भा + “आतच्छोप-
सर्गे ।” ३ । १ । १०६ । इति अङ् ।) दौर्निष्ठः ॥

प्रतिभान्वितः, त्रि, (प्रतिभया अन्वितः ।) प्रगल्भः ।
प्रत्युत्पन्नमतिशुक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । २५ ॥

प्रतिभासुखः, त्रि, (प्रतिभान्वितं सुखमस्य ।)
प्रगल्भः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७ ॥

प्रतिभावान्, [त्] त्रि, (प्रतिभा विद्यतेऽस्य ।
प्रतिभा + मतुप् । मस्य वः ।) प्रतिभान्वितः ।

प्रागल्भ्याशुक्तः । प्रतिभाशब्दादस्यर्थे वतुप्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४ । ३२ ।

“आगच्छन्तीश्च सायनां कुमारसचिवो हठात् ।
अग्रहीदथ सायनेनमवोचत् प्रतिभावती ॥”)

प्रतिभाहानिः, स्त्री, (प्रतिभाया हानिः ।) बुद्धि-
नाशः । इति शब्दमाला ॥

प्रतिभूः, पुं, (प्रतिरूपः प्रतिनिधिर्वा भवतीति ।
प्रति + भू + “भुवः संज्ञान्तरयोः ।” ३ । २ ।

१७६ । इति कृप् । “धनिकाधर्मयोरन्तरे यस्ति-
ष्ठति विश्वासार्थं स प्रतिभूः ।” इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥) लयकः । इत्यमरः । २ । १० । ४४ ॥

जामिन् इति पारस्यभाषा ॥ (यथा, प्रत्युत्प-
न्नविजये । १ अङ्के ।

“यश्चेकः प्रतिभूः फलेषु कृतिनां यज्ञेषु यज्ञेश्वरो
विप्लवस्तोमतमः समूहतपनः सोऽयं स्वयं

श्रीहरिः ॥”)

तस्य कर्तव्यत्वं यथा,—
“सभापतेः कर्तव्यमाह कात्यायनः ।

‘अथ चेत् प्रतिभूनांस्ति वादयोग्यस्तु वादिनोः ।
स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्भूत्याय वितनम् ॥’

प्रतिभवति तत्कार्यं तद्वद्भवतीति प्रतिभूर्लक्षकः ।
वादयोग्यः विवादफलस्य साधितधनादिदानस्य

दण्डदानस्य च क्षमः । वादिनोः भाषावादिनः ।
उत्तरवादिनश्च । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

‘उभयोः प्रतिभूर्याहः समर्थः कार्यनिर्णये ।
प्रतिभुवस्त्वभावे च राज्ञा संज्ञपनं तयोः ॥’

राज्ञा संज्ञपनं दण्डतुल्याधिकरणम् । निर्णयस्य
कार्यं धनादिदाने राजदन्तादित्वात् कार्य-

शब्दस्य पूर्वनिपातः । भूत्यास्तत्रचको राज-
निष्पन्नः ।” इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

प्रातम्, त्रि, (प्रतिमातीति । प्रति + मा + “आत-
च्छोपसर्गे ।” ३ । १ । १३६ । इति कः ।)

उत्तरपदस्यैव सदृशवाचकः । यथा,—

“स्युत्तरपदे प्रखः प्रकारः प्रतिमो निभः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, रामायणे । २ । ४० । १३ ।

“आयसं हृदयं नूनं राममातुरसंश्रयम् ।

यद्देवगर्भप्रतिमे वनं याति न भिद्यते ॥”)

प्रतिमा, स्त्री, (प्रतिमीयते इति । प्रति + मा +
अङ् । टाप् ।) अमुकतिः । गजदन्तस्य वनः ।
इति मेदिनी । मे, ४८ ॥ (प्रतिविम्बम् । यथा,
रघुः । ७ । ६४ ।

“निमीलितानामिव पङ्कजानां

मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमाशशाङ्कम् ॥”

तथा च कुमारः । ७ । ३६ ।

“आत्मानमासक्तगणोपनीति

खड्गे निषक्तप्रतिमं ददर्श ॥”

प्रतिमीयते अन्वेति करणे अङ् ।) मूर्ति-
सदृशश्चिह्नादिनिर्मितप्रतिरूपकम् । तत्-
पर्यायः । प्रतिमानम् २ प्रतिविम्बम् ३ प्रति-

यातनाः प्रतिच्छाया ५ प्रतिफलितः ६ अर्चा ७ प्रति-
निधिः ८ । इत्यमरः । २ । १० । ३६ ॥ प्रतिच्छन्दः ६

प्रतिकायः १० प्रतिरूपम् ११ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२ । २७ ।

“गिरिपृष्ठे तु सा तस्मिन् स्थिता खसितलोचना ।
विभाजमाना शुशुभे प्रतिमेव चिरकथी ॥”)

देवप्रतिमाघटनप्रमाणादि यथा,—

“विद्योक्तावत् प्रवक्ष्यामि यादृग्रूपं प्रशस्यते ।
शङ्खचक्रधरं शान्तं पद्महस्तं गदाधरम् ॥

कृत्वाकारं शिरस्तस्य कमण्डौवं शुभेक्षणम् ।
तुङ्गनासं युक्तिकर्णं प्रशान्तोत्सृजकमम् ॥

कपिदंष्ट्रं विद्याचतुर्भुजमथापि वा ।
द्विभुजं वापि कर्णैश्च भवेन्नेषु पुरोधसा ॥” * ॥

देयमष्टभुजस्यास्य यथास्थानं निबोध मे ।
खड्गो गदा शरः पद्मं देयं दक्षिणतो हरेः ।

घनुश्च खेटकश्चैव शङ्खचक्रे च वामतः ॥ * ॥
चतुर्भुजस्य वक्ष्यामि यथेवायुधसंस्थितः ।

दक्षिणेन गदां पद्मं वासुदेवस्य कारयेत् ॥
वामतः शङ्खचक्रे च कर्णये भूतिमिच्छता ।

क्षणावतारे तु गदा वामहस्ते प्रशस्यते ॥
यथेच्छया शङ्खचक्रमुपरिष्ठात् प्रकल्पयेत् ।

अधस्तात् पृथिवी तस्य कर्णया पादमध्यतः ।
दक्षिणे प्रणतं तद्वत् गरुत्मन्तं निवेद्ययेत् ।

वामतस्तु भवैकक्ष्मीः पद्महस्ता सुशोभना ।
गरुत्मानग्रतो वापि संस्थाप्यो भूतिमिच्छता ॥

श्रीश्च पृथिव्य कर्णये पार्श्वयोः पद्मसंयुते ।
तोरणश्चोपरिष्ठाच्च विद्याधरसमन्वितम् ॥

देवदुर्भिसंयुक्तं गन्धर्वमिथुनान्वितम् ।
पत्रवल्लीसमोपेतं सिंहयाससमन्वितम् ॥

तथा कल्पलतोपेतं सुवह्निरमरेश्वरैः ।
एवंविधो भवेद्विष्णुस्त्रिभागेनास्य प्रीठिका ॥

नवतालप्रमाणास्तु देवदानवकिन्नराः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि मानोन्मानं विशेषतः ॥ * ॥

जालान्तरप्रविष्टानां भावनां यज्ञकः स्फुटम् ।

प्रतिमा

असरेणुः स विज्ञेयो बालाग्रनैरथाभिः ॥
तदृक्केन लिख्या तु यूका लिख्याकर्मता ।
यवो यूकाश्च तददृक्केनैस्तदङ्गुलम् ॥
खकीयाङ्गुलमानेन सुखं स्याद्वादशाङ्गुलम् ।
सुखमानेन कर्मया सञ्जावयवकल्पना ॥ * ॥
सौवर्णी राजती वापि ताम्नी रत्नमयी शुभा ।
शैलदारुमयी वापि लौहसीसमयी तथा ॥
रीतिका धातुयुक्ता वा ताम्रकांक्षमयी तथा ।
शुभदारुमयी वापि देवतायां प्रशस्यते ॥ * ॥
अङ्गुष्ठपञ्चादरभ्य वितस्तिर्यावदेव तु ।
यत्तु प्रतिमा कार्या नाधिका शस्यते बुधैः ॥
आयोदशात् प्रासादे कर्मया नाधिका ततः ।
मध्यमेन कनिष्ठा तु कार्या वित्तासुसारतः ॥
ह्यारोक्ष्यास्य यन्मानमष्टधा तन्नु कारयेत् ।
भागद्वयेन प्रतिमा त्रिभागैस्तत् पुनः ॥
पीठिका भागतः कार्या नातिनीचा न

चोक्ता ।

प्रतिमासुखमानेन नव भागान् प्रकल्पयेत् ॥
चतुरङ्गुला भवेदग्रीवा भागेन हृदयं पुनः ।
नाभिस्तस्मादधः कार्या भागेनैकेन शोभिता ॥
निम्नत्वे विस्तरत्वे च अङ्गुलं परिकीर्तितम् ॥
नाभेरधस्तथा मेढ्रं भागेनैकेन कल्पयेत् ।
त्रिभागमायतावत् जातुनी चतुरङ्गुले ॥
जङ्घे द्विभागे विख्याते पादौ तु चतुरङ्गुलौ ।
चतुर्दशाङ्गुलस्तद्विस्तरात् प्रकीर्तितः ॥
ऊर्ध्वमानमिदं प्रोक्तं पृथक् च निबोधत ।
सञ्जावयवमानेषु विस्तरं श्रद्धयुतं दिनाः ॥ * ॥
चतुरङ्गुलं जलाटं स्यादूर्ध्वं नासा तथैव च ।
हिरङ्गुलं हस्तं त्रयमोष्ठश्चाङ्गुलसन्मितः ॥
अष्टाङ्गुलं जलाटन्तु तावन्मात्रे भुवौ मते ।
अर्द्धाङ्गुला भुवोर्लैखा मध्ये धनुर्विवानता ॥
उन्नताया भवेत् पार्श्वे शृङ्गा तीक्ष्णा प्रशस्यते ।
अचिन्त्यौ द्वाङ्गुलायामे तदूर्ध्वेव विस्तरे ॥
उन्नतोदरमध्ये तु रक्तान्ते शुभलक्षण्ये ।
तारका च त्रिभागेन दृष्टिः स्यात् पञ्चभागिकी ॥
हिरङ्गुलं भुवोर्मध्ये नासामूलमयाङ्गुलम् ।
नासायविस्तरं तद्वत् पृष्ठद्वयमथानतम् ॥
नासापुटविकं तद्वदूर्ध्वाङ्गुलमुदाहृतम् ।
कपोले द्वाङ्गुले तद्वत् कर्णमूलादिनिर्गते ॥
हृन्वयमङ्गुलं तद्विस्तारो द्वाङ्गुलो भवेत् ।
अर्द्धाङ्गुला भुवो राज्ञी गृन्थालसदृशी समा ॥
अर्द्धाङ्गुलः समस्तदुत्तरोष्ठस्तु विस्तरे ।
निष्पावसदृशं तद्वन्नासापुटदलम्भवेत् ॥
हृक्काणी व्योतिस्तुल्ये च कर्णमूलात् षडङ्गुले ।
कर्णौ तु भूसमौ त्रयोवर्द्धन्तु चतुरङ्गुलौ ॥
द्वाङ्गुलौ कर्णपार्श्वौ तु मात्रामेकान् विस्तृतौ ।
कर्णयोरपरिष्ठा च मस्तकं द्वादशाङ्गुलम् ।
जलाटं पृष्ठतोर्ध्वेन प्रोक्तमष्टादशाङ्गुलम् ।
षट्त्रिंशदङ्गुलश्चास्य परिष्ठाहः शिरोगतः ॥
सकेशनिचयश्चास्य द्विचत्वारिंशदङ्गुलः ।
केशान्ताद्वक्तुं तद्वदङ्गुलानि तु षोडश ॥
ग्रीवामध्यपरीणाहश्चतुर्विंशतिरङ्गुलः ।

प्रतिमा

अष्टाङ्गुला भवेदग्रीवा पृथुत्वेन विशिष्यते ॥
स्तनग्रीवान्तरं प्रोक्तमेकतालं स्वयम्भुवा ।
स्तनयोरन्तरं तद्वद्वादशाङ्गुलमिष्यते ॥
स्तनयोर्मङ्गलं तद्वद्वादशाङ्गुलं परिकीर्तितम् ।
चूचुके मङ्गलस्यान्तर्यवमात्रे उभे स्मृते ॥
द्वितालश्चापि विस्ताराह्वयः स्थलसुदाहृतम् ।
कक्षे षडङ्गुले प्रोक्तं बाहुमूलस्तनान्तरे ॥
चतुर्दशाङ्गुलौ पादावङ्गुलस्तु चिरङ्गुलः ।
पञ्चाङ्गुलपरीणाहमङ्गुलमङ्गुलं तथोन्नतम् ॥
अङ्गुलकसमा तद्वदायामे स्यात् प्रदेशिनी ।
तस्याः षोडशभागेन हीयते मध्यमाङ्गुली ॥
अनामिकाश्च भागेन कनिष्ठा चापि हीयते ।
पञ्चमेयं चाङ्गुल्यो गुल्फौ द्वाङ्गुलकौ मतौ ॥
पार्श्वेर्द्धाङ्गुलमात्रा तु कलयोक्ता प्रकीर्तिता ।
द्विपञ्चाङ्गुलकः प्रोक्तः परीणाहश्च द्वाङ्गुलः ॥
प्रदेशिनीपरीणाहश्च द्वाङ्गुलः समुदाहृतः ।
अन्यासामष्टभागेन हीयते क्रमशो दिनाः ॥
अङ्गुलेनोक्त्यः कार्यः अङ्गुलस्य विशेषतः ।
तदूर्ध्वं तु शेषाणामङ्गुलीनामन्योक्त्यः ॥
जङ्गाये परिष्ठाहस्तु अङ्गुलानि चतुर्दश ।
जङ्गामध्ये परीणाहस्तयैवाष्टादशाङ्गुलः ॥
जातुमध्ये परीणाह एकविंशतिरङ्गुलः ।
जानूच्यायोऽङ्गुलः प्रोक्तो मङ्गलं त्र्यङ्गुलं पुनः ॥
ऊरमध्ये परीणाहश्चाष्टाविंशतिकाङ्गुलः ।
एकत्रिंशोपरिष्ठाह उग्रगौ त्र्यङ्गुलौ पुनः ॥
त्र्यङ्गुलश्च तथा मेढ्रं परीणाहे षडङ्गुलम् ।
मणिवन्द्योदयां विद्यात् केशरेखां तथैव च ॥
मणिकोषपरीणाहश्चतुरङ्गुल इष्यते ।
विस्तारेण भवेत्तद्वत् कटिरष्टादशाङ्गुला ।
दाविंशतिस्तथा स्त्रीणां स्तनौ च द्वादशाङ्गुलौ ॥
नाभिमध्ये परीणाहो द्विचत्वारिंशदङ्गुलः ।
पुरतः पञ्चपञ्चाशत् कथाश्चैव तु वेष्टनम् ॥
कक्षयोरपरिष्ठास्तु स्तन्यौ प्रोक्तौ षडङ्गुलौ ।
अष्टाङ्गुलाश्च विस्तारे ग्रीवाश्चैव तु निर्दिशेत् ॥
परीणाहे तथा ग्रीवां कला द्वादश निर्दिशेत् ।
आयामो भुजयोस्तद्वद्विचत्वारिंशदङ्गुलः ॥
कार्थन्तु बाहुशिखरं प्रमाणे षोडशाङ्गुलम् ।
ऊर्ध्वं यद्बाहुपञ्चान्तं विद्यादष्टादशाङ्गुलम् ॥
तथैकाङ्गुलहीनन्तु द्वितीयं पर्वसुच्यते ।
बाहुमध्ये परीणाहो भवेदष्टादशाङ्गुलः ॥
षोडशोक्तः प्रबाहुस्तु षट्कलोग्यकरो मतः ।
सप्ताङ्गुलं करतलं पञ्चमध्याङ्गुली मता ॥
अनामिका मध्यमायाः सप्तभागेन हीयते ।
तस्यास्तु पञ्चभागेन कनिष्ठा परिहीयते ॥
मध्यमायास्तु हीना वै पञ्चभागेन तर्जनी ।
अङ्गुलतर्जनीमूलादधः प्रोक्तस्तु तत्समः ॥
अङ्गुलपरिष्ठाहस्तु विज्ञेयश्चतुरङ्गुलः ।
शेषाणामङ्गुलीनान्तु भागो भागेन हीयते ॥
मध्यमामध्यपर्वन्तु अङ्गुलद्वयमायतम् ।
यवो यवस्तु सञ्जासां तस्यां तस्यां प्रहीयते ॥
अङ्गुलपर्वमध्यन्तु तर्जनीया सदृशं भवेत् ।
यवद्वयाधिकं तद्वद्वयपर्वसुदाहृतम् ॥

प्रतिमा

पर्वार्द्धेन नखान् विद्यादङ्गुलीय समन्ततः ।
स्त्रिगुणं शृङ्गां प्रकुर्वीत ईषदन्तं तथाग्रजम् ॥
निम्नपृष्ठं भवेन्मध्ये पार्श्वतः कलयोक्चितम् ।
तथैव केशपर्यन्तः स्तन्योपरि दशाङ्गुलः ॥
स्तन्यः कार्यास्तु तद्विज्ञेयनोरुचघनाधिकाः ।
चतुर्दशाङ्गुलायामसुदरं तासु निर्दिशेत् ॥
नानाभरणसम्पन्नाः किञ्चित्शृङ्गाभुजास्ततः ।
किञ्चिद्दीर्घं भवेद्भ्रमलकावलिरुत्तमा ॥
नासा ग्रीवा जलाटश्च निर्दिष्टाश्चतुरङ्गुलाः ।
अर्द्धाङ्गुलिर्विस्तारः शस्यतेऽधरपल्लवः ॥
अधिकं नेत्रयुग्मन्तु चतुर्भागेन निर्दिशेत् ।
ग्रीवाबलिश्च कर्मया किञ्चिदूर्द्धाङ्गुलोक्त्या ॥
एवं नारीषु सर्वासु देवानां प्रतिमासु च ।
नवतालमिदं प्रोक्तं लक्षणं पापनाशनम् ॥ * ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि देवाकारान् विशेषतः ।
दशतालः स्मृतो रामो बलिर्वैरोचनिस्तथा ॥
वराहो नरसिंहश्च सप्ततालश्च वामनः ।
मत्स्यकूर्मौ तु निर्दिष्टौ यथाशोभं स्वयम्भुवा ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि रत्नाद्याकारसुतमम् ।
आपीनोरुभुजस्कन्धस्तप्तकाश्चनसप्रभः ॥
शुक्लाकरश्चिसंघातचन्द्राङ्कितजटो विभुः ।
जटासुकुटधारी च हिरण्यवत्सराजतिः ॥
बाहुवारणहस्ताभौ टटजङ्घोरमङ्गलः ।
ऊर्ध्वकेशस्तु कर्मयो दीर्घायतविलोचनः ॥
यात्रचर्मपरीधानः कटिस्त्रययान्वितः ।
हारकेयूरसम्पन्नो भुजङ्गाभरणस्तथा ॥
बाहुवश्चापि कर्मया नानाभरणभूषिताः ।
पीनोरुभुजमङ्गलकः कुक्कुलाभ्यामलङ्कृतः ॥
आजातुलमबाहुश्च सौम्यमूर्तिः सुशोभनः ।
खेटकं वामहस्ते तु खड्गश्चैव तु दक्षिणे ॥
शक्तिं दक्षं त्रिशूलश्च दक्षिणे तु निवेशयेत् ।
कपालं वामपार्श्वे तु नागं खट्वाङ्गमेव च ॥
एकश्च वरदो हस्तस्तथाचवलयोऽपरः ।
वैशाखन्तानकं कल्पा वृत्त्याभिनयसंस्थितः ॥
शुद्धे दशभुजः कार्यो गजासुरवधे तथा ।
तथा त्रिपुरदाहे च बाहवः षोडशैव तु ॥
शृङ्गश्चक्रं गदा शार्ङ्गं घण्टा तत्राधिका भवेत् ।
तथा धनुः पिनाकश्च शरो विष्णुमयस्तथा ॥
चतुर्भुजोऽष्टबाहुर्वा ज्ञानयोगेश्वरो मतः ।
तीक्ष्णनासाग्रदशनः करालवदनो महान् ॥
भैरवः शस्यते लोके प्रत्यायतनसंस्थितः ।
न मूलायतने कार्थो भैरवस्तु भयङ्करः ॥
नारसिंहो वराहो वा तथान्येऽपि भयङ्कराः ।
न हीना नाधिकाङ्गा च कर्मया देवता कचित् ॥
स्वामिनं घातयेन्मूना करालवदना तथा ।
अधिका शिखिर्न हन्यात् कृशा चैवार्थनाशिनी ॥
केशोदरी तु दुर्भिक्षं निर्मासा धननाशिनी ।
वक्रनासा तु दुःखाय संचिन्ताङ्गी भयङ्करी ॥
चिपिटा दुःखशोकाय अनेत्रा नेत्रनाशिनी ।
दुःखदा हीनवक्त्रा तु पाणिपादकृशा तथा ॥
हीनाङ्गा हीनजङ्गा च भ्रमोन्मादकरी वृणाम् ।
वक्रवक्त्रा च राजानं कटिहीना च या भवेत् ॥

प्रतिमा

पाणिपादविहीनायां जायते मरको महान् ।
जङ्घाजानुविहीना च शत्रुकल्याणकारिणी ॥
पुत्रमित्रविनाशाय हीना वक्षःस्थलेस्तु यम ।
सम्पूर्णवयवा या तु आयुर्लक्ष्मीप्रदा सदा ।
एवं लक्षणमासाद्य कर्तव्यः परमेश्वरः ॥ * ॥
स्तूयमानः सुरैः सर्वैः समन्ताद्दर्शयेद्भवम् ।
शक्रेण नन्दिना चैव महाकालेन शङ्करम् ॥
प्रणता लोकपालाश्च पार्श्वे तु गणनायकाः ।
गुह्यदृष्टिर्गिरिटिष्ठेव भूतवेतालसंघतः ।
सर्वे हृष्टाश्च कर्तव्याः स्तुवन्तः परमेश्वरम् ॥

गन्धर्वविद्याधरकिन्नराणा-
मथाधरोगुह्यकनायकानाम् ।
गणैरनेकैः शतशो महेन्द्र-
मुनिप्रवीरैरभिनन्द्यमानम् ॥
धृताक्षस्त्रैः शतशः प्रबाल-
गुह्योपहारप्रचयं ददद्भिः ।
संस्तूयमानं भगवन्तभीष्टं
नेत्रत्रयेणामरमर्त्यपूज्यम् ॥ * ॥

स्तुत उवाच ।

अधुना संप्रवक्ष्यामि अर्द्धनारीश्वरं परम् ।
अर्द्धेन देवदेवस्य नारीरूपं सुप्रभनम् ॥
ईशाहं तु जटाभारो बालेन्द्रकलया युतः ।
उमाहं तु प्रदातव्यौ सीमन्ततिलकावभौ ॥
वासुकिं दक्षिणे कर्ण्ये वामे कुण्डलमादिशेत् ।
बालिका चोपरिष्ठात् कपालं दक्षिणे करे ॥
त्रिशूलं वापि कर्तव्यं देवदेवस्य शूलिनः ।
वामतो दर्पणं दद्यादुत्पलं वा विशेषतः ॥
वामबाहुश्च कर्तव्यः केयूरबलयान्वितः ।
उपवीतश्च कर्तव्यं मणिमुक्तामयनथा ॥
स्तनभारमथाहं तु वामे पीनं प्रकल्पयेत् ।
हाराहंसुज्ज्वलं कुर्व्यात् श्रोण्यहंसु तथैव च ॥
लिङ्गाहंसहं कर्तव्यं व्याघ्रजिनकृताम्बरम् ।
वामे लम्परीधानं कटिस्त्रजयान्वितम् ॥
नानारत्नसमोपेतं दक्षिणं भुजगान्वितम् ।
देवस्य दक्षिणं पादं पद्मोपरिसमास्थितम् ॥
किञ्चिद्दूर्ध्वन्तथा वामं भूषितं नूपुरेण च ।
रत्नैर्विभूषितान् कुर्व्यादङ्गुलीष्वङ्गुलीयकान् ॥
सालक्तकं तथा पादं पार्श्वे दृश्येत् सदा ।
अर्द्धनारीश्वरस्येदं रूपमस्मिन्नुदाहृतम् ॥ * ॥
उमामहेश्वरस्यापि लक्षणं श्रद्धयुतं दिवाः ।
संस्थानानु तयोर्वक्ष्ये लीलाललितविभ्रमम् ॥
चतुर्भुजं दिवाहुं वा जटाभारेण भूषितम् ।
लोचनत्रयसंयुक्तसुमेकस्त्वन्मृगाणिनम् ॥
दक्षिणेनोत्खण्यं शूलं वामं कुम्भरं करम् ।
द्वीपिचर्मपरीधानं नानारत्नोपशोभितम् ॥
सुप्रतिष्ठं सुवेशश्च तथाहं हृद्गुहाशनम् ।
वामे तु संस्थिता देवी तस्योरौ बाहुगृहिता ॥
शिरोभूषणसंयुक्तैरलकैर्ललितानना ।
सवालिका कर्णवती ललाटतिलकोज्ज्वला ॥
मणिकुण्डलसंयुक्ता कर्णिकाभरणा कचित् ।
हारकेयूरवज्रला हरवक्त्राधलोकिनी ॥
वामांशं देवदेवस्य स्पृशन्ती लीलया कचित् ।

प्रतिमा

दक्षिणानु बहिः, कृत्वा बाहुं दक्षिणतोऽथवा ॥
स्कन्धे वा दक्षिणे कुक्षौ स्पृशत्यङ्गुलिजैः कचित् ।
वामे च दर्पणं दद्यादुत्पलं वा सुप्रभनम् ॥
कटिस्त्रजयश्चैव नितम्बे स्यात् प्रलम्बकम् ।
जया च विजया चैव कार्तिकेयविनायकौ ॥
पार्श्वयोर्दृश्येत्तत्र सतोरणमगुह्यकम् ।
मालाविद्याधरांस्तत्र वीणावानश्वरोगणः ।
एतद्रूपमुपेशस्य कर्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ * ॥
शिवनारायणं वक्ष्ये सर्वपापप्रणाशनम् ।
वामाहं माधवं कुर्व्यादक्षिणे शूलपाणिनम् ॥
बाहुद्वयश्च कृष्णस्य मणिकेयूरभूषितम् ।
शङ्खचक्रधरं शान्तमारक्ताङ्गुलिविभ्रमम् ॥
चक्रस्थाने गदाश्चापि पाणौ दद्यादधस्तले ।
शङ्खचैवतरे दद्याद्दूर्ध्वं भूषणोज्ज्वलम् ॥
पीतवस्त्रपरीधानं चरणं मणिभूषितम् ।
दक्षिणाहं जटाभारमहं द्रुततलक्षणम् ॥
भुजङ्गहारवलयं वरदं दक्षिणं करम् ।
द्वितीयश्चापि कुर्व्यात् त्रिशूलवरधारिणम् ॥
आलोपवीतसंयुक्तं कर्ण्यं कृत्तिवाससम् ।
मणिरत्नैश्च संयुक्तपादं नागविभूषितम् ।
शिवनारायणस्यैव कल्पयेद्रूपसुतमम् ॥ * ॥
महावराहं वक्ष्यामि पद्महस्तं गदाधरम् ।
तीक्ष्णदंष्ट्रगघोरास्यं मेदिनीवामकुपेरम् ॥
दंष्ट्राग्रयोद्धुतां दान्तां धरणीसुतपलान्विताम् ।
विस्मयोत्पुल्लनयनामुपरिष्ठात् प्रकल्पयेत् ॥
दक्षिणं कटिसंस्थानु करन्तस्य प्रकल्पयेत् ।
कुम्भोपरि तथा पादमेकं नागेन्द्रमूर्धनि ।
संस्तूयमानं लोकेष्टैः समन्तात् परिकल्पयेत् ॥ * ॥
नारसिंहश्च कर्तव्यं भुजाष्टकसमन्वितम् ।
रौद्रसिंहासनं तद्दद्विदारितमुखेक्षणम् ॥
स्तम्भपीनशटाक्षीं दारयन्तं दितेः सुतम् ।
विनिर्गताल्लजालश्च दानवं परिकल्पयेत् ॥
वमनं रुधिरोज्ज्वलं भुजुटीकुटिलेक्षणम् ।
युध्यमानश्च कर्तव्यं कचित् करणवन्धनैः ॥
परिश्रान्तेन दैत्येन तर्क्यमानं सहस्रभुजः ।
दैत्यं प्रदर्शयेत्तत्र खड्गखेटकधारिणम् ॥
स्तूयमानं तथा विष्णुं दर्शयेदमराधिपैः ॥ * ॥
तथा त्रिविक्रमं वक्ष्ये ब्रह्माखण्डक्रमोत्खणम् ।
वामपार्श्वे तथा राहुसुपरिष्ठात् प्रकल्पयेत् ॥
अधस्ताद्गमनं तावत् कल्पयेत् सकमण्डलम् ।
दक्षिणे कृत्तिकां विद्यान्मुखं दीनं प्रदर्शयेत् ।
भृङ्गारधारिणं तद्दद्विलिप्तस्यैव पार्श्वतः ॥
वन्धनश्चापि कुर्वन्तं गरुडस्तस्य दर्शयेत् ॥ * ॥
मत्स्यरूपं तथा मातस्यं कौर्मं कुर्माकृतिं न्यसेत् ।
एवं रूपस्तु भगवान् कार्थी नारायणो हरिः ॥ * ॥
ब्रह्मा कमण्डलुधरः कर्तव्यः स चतुर्भुजः ॥
हंसारुद्रः कचित् कार्थीः कचित् कमलासनः ।
वर्णेन पद्मगर्भाभिश्चतुर्बाहुः शुभेक्षणः ॥
कमण्डलुं वामकरे सुचं हस्ते च दक्षिणे ।
वामे दण्डधरं तद्दत्तं सुचश्चापि प्रदर्शयेत् ॥
मुनिभिर्देवगन्धर्वैः स्तूयमानं समन्ततः ।
कुर्व्यान्मिव लोकांस्त्रीन् शुक्ताम्बरधरं विभुम् ॥

प्रतिमा

मृगचर्मधरश्चापि दिव्ययज्ञोपवीतिनम् ।
आप्यस्थालीं न्यसेत् पार्श्वे वेदांश्च चतुरः पुनः ॥
वामपार्श्वे तु सावित्री दक्षिणे च सरस्वती ।
अग्रे च ऋषयस्तदत् कार्थीः पैतामहे पदे ॥ * ॥
कार्तिकेयं प्रवक्ष्यामि तरुणादित्यसन्निभम् ।
कमलोदरवर्णाभं सुकुमारं कुमारकम् ॥
गण्डकेशीरकेयुक्तं मयूरवरवाहनम् ।
स्थानीयखेटनगरे भुजान् द्वादश कल्पयेत् ॥
चतुर्भुजः कर्बटे स्यादने ग्रामे दिवाहुकः ॥
शक्तिः पाशस्तथा खड्गः शरः शूलन्तयेव च ।
वरदश्चैव हस्तः स्यादथवाभयदो भवेत् ॥
एते दक्षिणतो ज्ञेयाः केयूरकटकोज्ज्वलाः ।
धनुः पताका मुष्टिश्च तर्जनी च प्रसारिता ॥
खेटकं ताम्रचूडश्च वामहस्ते प्रशस्यते ।
द्विभुजस्य करे शक्तिर्वामे स्यात् कुकुटोपरि ॥
चतुर्भुजं शक्तिपाशौ वामतो दक्षिणे त्रिसिः ।
वरदोऽभयदो वापि दक्षिणः स्यात् तुरीयकः ॥ * ॥
विनायकं प्रवक्ष्यामि गजवक्त्रं त्रिलोचनम् ।
लम्बोदरं चतुर्बाहुं आलयज्ञोपवीतिनम् ॥
स्वस्तिकर्णं दृष्ट्वा हस्तमेकदंष्ट्रं पृथुदरम् ।
खं दन्तं दक्षिणकरे उत्पलश्च तथापरे ॥
लङ्ककं परशुश्चैव वामतः परिकल्पयेत् ।
दृष्टुं संचिप्रगमनं पीनस्त्वन्वाङ्गुपाणिनम् ॥
युक्तं बुद्धिबुद्धिभ्यामधस्तात्पृथक्कान्वितम् ॥ * ॥
कात्यायन्याः प्रवक्ष्यामि रूपं दशभुजन्तथा ।
त्रयाणामपि देवानामनुकारातुकारिणीम् ॥
जटाजूटसमायुक्तामहं द्रुततलेखराम् ।
लोचनत्रयसंयुक्तां पूज्यं दशदशाननाम् ॥
अतसौपुष्यवर्णाभां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम् ।
नवयौवनसम्पन्नां सर्वाभरणभूषिताम् ॥
सुचारुदशनां तद्दत्तं पीनोन्नतपयोधराम् ।
त्रिभङ्गस्थानसंस्थानां महिषासुरमर्दिनीम् ॥
त्रिशूलं दक्षिणे दद्यात् खड्गश्चक्रन्तयेव च ।
तीक्ष्णबाणं तथा शक्तिं दक्षिणे सन्निवेशयेत् ॥
खेटकं पूर्णचापश्च पाशमङ्कुशमेव च ।
घण्टां वा परशुं वापि वामतः सन्निवेशयेत् ॥
अधस्तात्तस्मिन् तद्दद्विशिरस्कं प्रदर्शयेत् ।
शिरस्केदोद्भवं तद्दद्वानवं खड्गपाणिनम् ॥
हृदि शूलेन निर्भिन्नं निर्यदन्तविभूषितम् ।
रत्नरत्नीकताङ्गश्च रत्नविष्फुरितेक्षणम् ॥
वेष्टितं नागपाशेन भुजुटीभौषणाननम् ।
सपाशवामहस्तेन धृतकेशश्च दुर्गया ॥
वमदधिरवक्त्रश्च देव्याः सिंहं प्रदर्शयेत् ।
देव्यास्तु दक्षिणं पादं समं सिंहोपरिस्थितम् ॥
किञ्चिद्दूर्ध्वं तथा वाममङ्कुशं महिषोपरि ।
स्तूयमानश्च तद्रूपममरैः सन्निवेशयेत् ॥ * ॥
इदानीं सुरराजस्य रूपं वक्ष्ये विशेषतः ।
सहस्रनयनं देवं मत्तवारणसंस्थितम् ॥
पृथुवक्षोवदनं सिंहस्त्वन् महासुखम् ।
किरीटकुण्डलधरं पीवरोरभुजेक्षणम् ॥
वज्रोपलधरं तद्दद्वानाभरणभूषितम् ।
पूजितं देवगन्धर्वैरधरोग्यसंस्तुतम् ॥

प्रतिमा

कृत्रचामरधारिणी स्त्रियौ पार्श्वे तु कारयेत् ।
सिंहासनगतं वापि गन्धर्वगणसंयुतम् ॥
इन्द्राणीं वामतस्तस्य कुर्यादुत्पलधारिणीम् ॥
सुत उवाच ।

प्रभाकरस्य प्रतिमामिदानीं शृणुत द्विजाः ।
रथस्थं कारयेद्देवं पद्महस्तं सुलोचनम् ॥
सप्ताश्वैकचक्रश्च रथस्तस्य प्रकल्पयेत् ।
सुकुटेन विचित्रेण पद्मगर्भसमप्रभम् ॥
नानाभरणभूषाणां भुजाभ्यां धृतपुष्करम् ।
स्कन्धस्थे पुष्करे ते तु लीलयेव धृते सदा ॥
चोलकच्छत्रवपुषं कचिचित्रेषु दर्शयेत् ।
वस्त्रयुग्मसमोपेतं चरणौ तेजसावृतौ ॥
प्रतीहारौ च कर्तव्यौ पार्श्वयोर्दण्डपिङ्गलौ ।
कर्तव्यौ खड्गहस्तौ च पार्श्वयोः पुरुषाङ्गभौ ॥
लेखनीकृतहस्तश्च पार्श्वे धातारमयम् ।
नानादेवगणैर्युक्तमेवं कुर्याद्विवाकरम् ॥
अरुणः सारथिस्तस्य पद्मिनीपद्मसन्निभः ।
अश्वौ च बलिसुग्रीवावन्तस्यौ तस्य पार्श्वयोः ॥
सुवङ्गरश्मिर्बद्धाः सप्ताश्वौ रश्मिसंयुताः ।
पद्मस्थं वा हयस्थं वा पद्महस्तं प्रकल्पयेत् ॥
अयंस्तु लक्षणं वक्ष्ये सर्वकामफलप्रदम् ।
दीप्तं सुवर्णवपुषमङ्गचन्द्रासनस्थितम् ॥
बालार्कसदृशस्तस्य वसनश्चापि दर्शयेत् ।
यज्ञोपवीतितं देवं लम्बकूचैरुन्नतया ॥
कमण्डलुं वामकरे दक्षिणे त्वक्षत्रकम् ।
ज्वालावितानसंयुक्तमजवाहनसुज्ज्वलम् ॥
कुण्डल्यश्चापि कुर्वीत रुद्धिं सप्तशिखान्वितम् ॥
तथा यमं प्रवक्ष्यामि दण्डपाशधरं विभुम् ।
महामहिषमारुढं कृष्णाञ्जनचयोपमम् ॥
सिंहासनगतश्चापि दीप्ताभिसमलोचनम् ।
महिषं चित्रगुणश्च करालान् किङ्करांस्तथा ॥
समन्ताद्दर्शयेत्तस्य सौम्यासौम्यास्तथा सुरान् ॥
राक्षसेन्द्रं तथा वक्ष्ये लोकपालश्च नैऋतम् ।
नराक्षरं महाकायं रक्षोभिर्बहुभिर्वृतम् ॥
खड्गहस्तं महानीलं कण्ठलाचलसन्निभम् ।
नरयुक्तविमानस्थं पीताम्बरविभूषितम् ॥
वरुणश्च प्रवक्ष्यामि पाशहस्तं महाबलम् ।
शङ्खस्तटिकवर्णाभं हारकेयूरसंयुतम् ॥
नृगाधिरुद्धं वरदं पताकाध्वजसंयुतम् ।
भूषणावगतं शान्तं किरीटवरधारिणम् ॥
वायुरूपं प्रवक्ष्यामि धूम्रश्च नृगवाहनम् ।
चित्राङ्गधरं शान्तं युवानं कुक्षितभुवम् ॥
नृगाधिरुद्धं वरदं पताकाध्वजसंयुतम् ॥
कुबेरश्च प्रवक्ष्यामि कुण्डलाभ्यामलङ्कृतम् ।
हारकेयूररचितं सिताम्बरधरं सदा ॥
गदाधरश्च कर्तव्यं वरदं सुकुटान्वितम् ।
नरयुक्तविमानस्थं मेघस्थं वापि कारयेत् ॥
वर्णेन पीतवर्णेन गुह्यकैः परिवारितम् ।
महोदरं महाकायं नृगाधकसमन्वितम् ॥
गुह्यकैर्बहुभिर्युक्तं धनयग्रकरैस्तथा ॥
तथैवैवं प्रवक्ष्यामि धवलं धवलेक्षणम् ।
त्रिशूलपाणिनं देवं चतुर्भुजं वृषगतं विभुम् ॥

प्रतिमा

मातृणां लक्षणं वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः ।
ब्रह्माणीं ब्रह्मसदृशीं चतुर्वक्त्रा चतुर्भुजा ॥
हंसाधिरुद्धा कर्तव्या साक्षस्त्रकमण्डलुः ॥
महेश्वरस्य रूपेण तथा माहेश्वरी मता ।
जटासुकुटसंयुक्ता वृषस्था चन्द्रप्रेखरा ।
कृपालशूलखड्गाङ्गवरदाय चतुर्भुजा ॥
कुमाररूपा कौमारी मयूरवरवाहना ।
रक्तवस्त्रधरा तद्वच्चूलशक्तिधरा तथा ॥
हारकेयूरसम्पन्ना कृकवाकुधरा तथा ॥
वैष्णवी विष्णुसदृशी गरुडमति समास्थिता ।
चतुर्बाहुश्च वरदा शङ्खचक्रगदाधरा ।
सिंहासनगता वापि बालकेन समन्विता ॥
वाराहीश्च प्रवक्ष्यामि महिषोपरिसंस्थिताम् ।
वराहसदृशीं देवीं घण्टाचामरधारिणीम् ।
गदाचक्रधरान्तद्वानवेन्द्रविनाशिनीम् ॥
इन्द्राणींमिन्द्रसदृशीं वज्रशूलगदाधराम् ।
गजाननगतान्देवीं लोचनेर्बहुभिर्वृताम् ।
तप्तकाञ्चनवर्णां सर्वभारणभूषिताम् ॥
तीक्ष्णखड्गधरान्तद्वहस्ये योगेश्वरीमिमाम् ।
दीर्घलिङ्गाच्छङ्खकेशीमस्थिखण्डैश्च मण्डिताम् ।
दंष्ट्राकरालवदनां कुर्याच्चैव कण्ठोदरीम् ॥
कपालमालिनीं देवीं सुखमालाविभूषिताम् ।
कपालं वामहस्ते तु मांसशोणितपूरितम् ॥
सकेशन्तु शिरो न्यस्य शङ्खिका दक्षिणे तथा ।
ग्रन्था वायसस्या वा निर्मासा विगतोदरी ।
करालवदना तद्वत् कर्तव्या सा त्रिलोचना ॥
चातुष्पा वङ्गघण्टा च द्वीपिचर्मधरा शिवा ।
द्विवासां कालिका तद्वद्रासमस्था कपालिनी ॥
सुरक्तपुष्पाभरणा वह्नीं अञ्जलसंयुता ।
विनायकश्च कुर्वीत मातृगणामन्तिके सदा ॥
वीणाहस्तस्त्रिशूली च मातृगणामग्रतो भवेत् ॥
श्रियन्देवीं प्रवक्ष्यामि नवे वयसि संस्थिताम् ।
सुयौवनां पीनगङ्गां रक्तोर्ध्वं कुक्षितभुवम् ॥
पीनोन्नतस्तनतटां मणिकुण्डलधारिणीम् ।
सुमण्डलं मुखं तस्याः शिरः सौमन्तभूषितम् ॥
पद्मखस्तिकशङ्खैर्वा भूषितां कुन्तलालकेः ।
कक्षकावङ्गगान्धौ च हारभूषो पयोधरौ ॥
नागहस्तोपमौ बाहू केयूरकटकोज्ज्वलौ ।
पद्मं हस्ते च दातव्यं श्रीफलं दक्षिणे करे ॥
मेखलाभरणान्तद्वत्तप्तकाञ्चनसुप्रभाम् ।
नानाभरणसम्पन्नां शोभनाम्बरधारिणीम् ।
पार्श्वे तस्याः स्त्रियः कार्याश्चामरयग्रपाणयः ॥
पद्मासनोपविष्टान् पद्मसिंहासनस्थितान् ॥
करिभ्यां स्नायमाना सा भृङ्गाराभ्यामनेकशः ।
प्रतिपालयन्तौ करिणौ भृङ्गाराभ्यां तथापरौ ॥
स्तनमाना च लोकेश्वरी तथा गन्धर्वगुह्यकैः ॥
तथैव यक्षिणी कार्या सिंहासुरनिषेविता ।
पार्श्वयोः कलसौ तस्यास्तोरणे देवदानवाः ॥
नागाश्चैव तु कर्तव्याः खड्गखण्डकधारिणः ।
अधस्तात्प्रकृतिस्त्री नामैरुद्धं च पौरुषी ॥
फणाश्च रुद्धिं कर्तव्या द्विजिङ्गा वङ्गवैः सखाः ॥

प्रतिमा

पिशाचा राक्षसाश्चैव भूतवेतालजातयः ॥
निर्मासाश्चैव ते सर्वे रौद्रा विकतरूपिणः ।
चैत्रपालश्च कर्तव्यो जटिलो विक्रान्तननः ॥
द्विवासा जटिलस्तद्वत् श्वगोमायुनिषेवितः ।
कपालं वामहस्ते तु शिरः केशसमावृतम् ।
दक्षिणे शङ्खिकां दद्यादसुरक्षयकारिणीम् ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि दिभुजं कुसुमायुधम् ।
पार्श्वे चाश्वमुखं तस्य मकरध्वजसंयुतम् ॥
दक्षिणे पुष्पबाणश्च वामे पुष्पमयं धनुः ।
प्रीतिः स्यादक्षिणे तस्य भोजनोपस्करान्विता ॥
रतिस्तु वामपार्श्वे च शयनोपस्करान्विता ।
पटश्च पटहश्चैव खरः कामातुरस्तथा ॥
पार्श्वतो जलवापी च वनं नन्दनमेव च ।
सुशोभनश्च कर्तव्यो भगवान् कुसुमायुधः ॥
संस्थानभीषद्रक्तं स्याद्विस्मयं विश्वनेत्रकम् ।
एतदुद्देशतः प्रोक्तं प्रतिमालक्षणं मया ॥
विस्तरेण न शक्नोति दृष्टव्यतिरपि द्विजाः ॥
इति मत्स्यपुराणे देवाद्यैर्गुह्यकैर्न प्रतिमा-
लक्षणं नाम २६२ । २६३ । २६४ । २६५
अध्यायाः ॥ सा द्विविधा । स्थापनरूपा
स्वयं यत्नरूपा च । यथा,—

श्रीसदाशिव उवाच ।

“शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि तद्दर्शावसथं हरः ।
स्थापनश्च स्वयं यत्नं द्विविधं तत् प्रकीर्तितम् ॥
शिलागृहादौः कृत्वा प्रतिमितिं हरः ।
श्रीतस्मात्तांगमेः प्रोक्ता क्रियासंस्थापनां हि
तत् ॥
तत्स्थापनमिति प्रोक्तं स्वयं यत्नं हि मे शृणु ।
यस्मिंस्तु निहितो विष्णुः स्वयमेव नृणां भुवि ॥
पाषाणदार्ढ्यात्तेशः स्वयं यत्नं हि तत् स्मृतम् ।
स्वयं यत्ने स्थापने वा पूजयेन्मधुसूदनम् ॥
देवतानां महर्षीणामर्चनार्थं सनातनः ।
स्वयमेव जगन्नाथः सान्निध्यं याति केशवः ॥
यस्य यद्विग्रहे भाग्यं तदेवाविरभूद्वि ।
तदेव पूजयेन्मन्त्रस्त्रिंशत् रमेत् सदा ॥
श्रियोऽङ्गशायी देवेशो विधेरष्टैः शुभानने ! ।
स एवेच्छां कुनाथानां तपसाविरभूद्वि ॥
मयापि काश्यां संपूज्यो माधवः कलुषापहः ।
दक्षिणोदधितोरे तु नीलाद्रौ पुष्पोत्तमे ॥
दादरूपी जगन्नाथो ब्रह्मणा स्थापितः स्वयम् ।
स एव पूज्यः सर्वेषां लोकानां खलु पावति ! ॥
नरनारायणः साक्षात् पूज्यो वदरिकाश्रमे ।
गदाधरो गयायान् प्रयागे माधवस्तथा ॥
माधवो विधिवत् पूज्यो गङ्गासागरसङ्गमे ।
कपालमोचने तीर्थे कलिङ्गेऽर्च्यो हरिस्तथा ॥
विष्णुश्च बहिरङ्गे तु भीममूर्तिः शिवे यतः ।
द्वारकायां वासुदेवः कुरुक्षेत्रे रणेश्वरः ॥
नारायणो यङ्गटाद्रौ पूज्यो नित्यं सनातनः ।
स्वयं श्रीभगवान् कृष्णो धाम्नि वृन्दावने शुभे ॥
गोविन्दः केशवो नन्दयशोदानन्दनो विभुः ।
पूज्यो मदनगोपालगोवर्धनधरादिकः ॥
चतुरशीतिके क्रोशे ब्रह्मास्त्रावीतके शिवे ! ॥

प्रतिमा

कलिनन्दनन्दिनीतीरे महाप्रलयवर्जिते ॥
सदैव कार्णवर्धनः श्रीगोपीजनवल्लभः ।
यत्र यत्र हरेरर्चा स्वयं यत्ना शुभानने ! ॥
स्थानं तीर्थं तथा क्षेत्रं यद्दानमहोत्सवम् ।
संकीर्तनं सर्वभक्तिस्तथा कार्णादिकं जनम् ॥
कायेन मनसा वाचा भक्त्या देवि ! पुनः पुनः ।
तत्र तत्र समागम्य रमेष्टु संयवस्थितः ॥
नाष्टाङ्गयोगजं ज्ञानमर्चायां विन्दते शृणुम् ।
चक्षुषोर्विषयं प्राप्य ददाति फलमोषितम् ॥
सर्वावस्थासु सौरभ्यमर्चायां लभते नरः ।
अज्ञानामपि सान्निध्यं सर्वदा पृथिवीतले ॥
लम्बुद्वीपे महापुण्ये वर्षे वै भारते शुभे ।
अर्चायां सन्निधिर्विष्णोर्नितरेषु कदाचन ॥
तस्माद्दे भारते वर्षं सुनिभिस्त्रिदशैरपि ।
सेवितं सततं सुभु ! तपोयज्ञक्रियादिभिः ॥
भारतेऽस्मिन् महावर्षे नित्यं सन्निहितो हरिः ।
इन्द्रद्युम्ने तथा कौर्म्ये सिंहाद्रौ वदरीवने ॥
काश्चां प्रयागे सोमे च शालग्रामाचले तथा ।
नारायणाचले सोमे वराहे वामनाश्रमे ।
एवमाद्याः स्वयं यत्नाः सर्वकामफलप्रदाः ॥
स्वयमेव हि सान्निध्यं यस्मिन् याति जनार्दनः ।
तस्मिन्नेव स्वयं यत्नं वसन्ति सुनयः शुभाः ॥
महाभागवतश्रेष्ठो विधिना स्थाप्य केशवम् ।
मन्त्रेण कुर्यात् सान्निध्यं स्थापनं तद्विशिष्यते ॥
न तु शाक्तादिभिः कार्यं सुकुन्दस्थापनादिकम् ।
श्रीहरेरर्चनं कर्म याज्ञोत्सवमथाध्वरम् ॥
यत्किञ्चिद्देव्यैः कार्यमपरं मन्दिरादिकम् ।
ध्रुवं विष्णुर्न गृह्णाति कृतमेतद्द्विमुखैः ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे ७३ अध्यायः ॥ * ॥
भगवत्याः प्रतिमाराधनविधिर्यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“इदं तस्याः सुराध्वज ! आराधनविधिं परम् ।
यथा सा तोषिता पूर्वं शङ्कराद्यैः फलेषुभिः ॥
कर्मयज्ञेन देवेश ! तथा त्वमपि पूजय ॥
शम्भुः पूजयते देवीं मन्त्रशक्तिसमयीं शुभाम् ।
अक्षमालाकरो नित्यं तेनासौ विसुरीश्वरः ॥
अहं शैलमयीं देवीं यजामि सुरसत्तम ! ।
तेन ब्रह्मत्वमेवेदं मया प्राप्तं सुदुर्लभम् ॥
इन्द्रनीलमयीं देवीं विष्णुर्चर्यते सदा ।
विष्णुत्वं प्राप्तवांस्तेन अद्भुतैकं सनातनम् ॥
देवीं हेममयीं कान्तां धनदोऽर्चयते सदा ।
तेनासौ धनदो देवो धनेशत्वमवाप्तवान् ॥
विश्वदेवा महात्मानो रौप्यां देवीं मनोहराम् ।
यजन्ति विधिवद्भक्त्या तेन विश्वत्वमाप्नुयुः ॥
वायुः पूजयते भक्त्या देवीं पित्तलसम्भवाम् ।
वायुत्वं तेन तत् प्राप्तमनौपम्यं गुणवद्भम् ॥
वसवः कासिकां देवीं पूजयन्ति विधानतः ।
प्राप्तवन्तो महात्मानो वसुत्वं सुमहोदयम् ॥
अश्विनौ पाथिर्वीं देवीं पूजयन्तौ विधानतः ।
तेन तावश्विनौ देवौ दिव्यदेहं गतावुभौ ॥
स्फाटिकां शोभनां देवीं वरुणोऽर्चयते सदा ।
वरुणत्वं हि संप्राप्तं तेन ऋद्ध्या समन्वितम् ॥

प्रतिमा

देवीमन्त्रमयीं पुण्यामभिर्यजति भावितः ।
अश्वित्वं प्राप्तवांस्तेन तेजोरूपसमन्वितम् ।
ताम्नां देवीं सदाकालं भक्त्या देवो दिवाकरः ।
अर्चते तत्र सम्याप्तं तेन सूर्यत्वसुतमम् ॥
सुक्ताश्लेषमयीं देवीं सोमः पूजयते सदा ।
तेन सोमोऽपि संप्राप्तः सोमत्वं सततोऽज्ज्वलम् ॥
प्रवालकमयीं देवीं यजन्ते पद्मगोत्तमाः ।
तेन नागास्तु भोगाद्याः प्रयान्ते परं पदम् ॥
कृष्णायसमयीं देवीं पूजयन्त्यसुरोत्तमाः ।
राक्षसाश्च महात्मानस्तेन तेऽमितविक्रमाः ॥
चणुसीसमयीं देवीं पिशाचाः पूजयन्ति ताम् ।
तेन ऋद्धिबलोपेताः प्रयान्ति परमं पदम् ॥
त्रैलोक्यिकां सदा देवीं यजन्ते गुरुकादयः ।
तेन भोगवलोपेताः प्रयान्तीश्वरमन्दिरम् ॥
वज्रलौहमयीं देवीं यजन्ते मातरः सदा ।
मातृत्वं प्राप्य ताः सर्वाः प्रयान्ति परमं पदम् ॥
एवं देवाः सगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
पूजयन्ते सदाकालं चर्चिकां सुरनाथिकाम् ॥
तथा त्वमपि देवेश ! यदीच्छसि परां गतिम् ।
शिवां मणिमयीं पूज्य लभसे मनसेषितान् ॥
कामान् सुरवराध्वज ! कामिकैः पूजिता सदा ।
ददाति सर्वलोकानां चिन्तामणिर्यथा शिवा ॥”
अपि च ।
“हेमताम्ना च ऋद्धार्त्तौ शैलाचिन्त्रायसापि वा ।
शक्तिश्रूले स्थिता देवी सर्वकामफलप्रदा ॥
यो यस्य आयुधः प्रोक्तस्तस्मिंस्तं प्रतिपूजयेत् ।
देवी शक्त्यर्चिता पुंसां कामाद्युःसुतसौख्यदा ॥
श्रूले संपूजिता वक्ष ! सर्वं भवति पूजितम् ।
वार्त्तौ वा शैलजां वापि रत्नधातुमयीमपि ॥
विधिना शास्त्रदृष्टेन दृष्टवाहुर्बलौचनम् ।
कारयेद्भक्तिमान् यस्तु देवीं शास्त्रविशारदः ॥”
स्थापनविधिर्यथा,—
“सर्वशैलेष्टकाद्येत्यं गृहं वास्तुविभाजितम् ।
कलभीमखण्डं वत्स ! तासान् स्थापने शुभम् ॥
गन्धनेवेदधूपेन बलिमाल्यविभूषणैः ।
अधिवासनपूर्वास्तु स्थापनीयास्तु तद्विदेः ॥
वेदध्वनिमहाघोषैः स्त्रीसङ्गीतोपशोभितम् ।
कर्त्तव्यं स्थापनं तासां बहुवादिवनादितम् ॥
रात्रौ जागरणं तत्र देयाः पूजार्थदृष्टये ।
सर्वलक्षणसम्पूर्णं सर्वोपकरणान्वितम् ॥
वापीकूपतडागादिवाटिकावनशोभितम् ।
वैश्यातूर्योपसम्पन्नं ध्वजच्छत्रविभूषितम् ॥
घण्टादर्पणदीपादि देयं द्रव्यं निरूपितम् ।
घण्टिका तत्र घण्टादि दिनसंख्यासिद्धये ॥
कर्त्तव्या एकमेकं वा यथाकालपरिच्छिदे ।
अनेन विधिना यस्तु मातरः स्थापयेन्नरः ।
इहाच पूजनीयस्तु नृतो याति परां गतिम् ॥”
इति देवीपुराणे मातृप्रतिष्ठासमाप्तम् ॥ * ॥
अल्पबुद्धीनां प्रतिमासु देवत्वं यथा,—
“अमौ क्रियावतां देवो हृदि देवो मनोधि-
जाम् ।
प्रतिमा स्तब्धबुद्धीनां ज्ञानिनां सर्वतो हरिः ॥”

प्रतिमा

अपि च ।
“अमौ क्रियावतामस्मि हृदि चाहं मनोधिजाम् ।
प्रतिमा स्तब्धबुद्धीनां ज्ञानिनामस्मि सर्वतोः ॥ * ॥
प्रतिमां लक्षणवतीं यः कुर्याच्चैव मानवः ।
केशवस्य परं लोकमन्त्रयं प्रतिपद्यते ॥
यद्विषयसहस्राणां सहस्राणि महासुने ! ॥
क्रीडते देववत्तत्र अश्वरोभिः सकिन्नरैः ॥
यः स्थापयेद्दुरेखं सुप्रशस्ते निवेशने ।
पुरुषः कृतकत्वत्वात्त्रैतन् मरणं नयेत् ॥ * ॥
संस्थाप्य प्रतिमां विष्णोर्हेमरूपसुशैलजाम् ।
रत्नजां दैतिकीं वापि बहिस्तीर्थे गृहेऽपि वा ॥
महात्मानेन गोविन्दं सम्यक् संस्थाप्य मानवः ।
यं यं कामयते कामं तं तं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥

प्रतिमानं, स्त्री, (प्रतिमीयतेऽनेनेति । प्रति + मि मा
वा + ल्युट् ।) प्रतिविम्बम् । वाङ्मयस्याधोभागः ।
इत्यमरः । २ । १० । ३६, २।८।३६ । “अस्य
वाङ्मयस्याधोभागो दन्तयोर्मध्यं प्रतिमान-
सुच्यते प्रतिमीयते अनेन प्रतिमानं तु मिष
न क्षेपे अनटमिष्योरिति डा । प्रतिमानं प्रति-
च्छाया गजदन्तान्तरालयोरिति रुद्रः ।” इति
भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ८ । २८ । २६ ।
“प्रतिमानेषु कुम्भेषु दन्तवेष्टेषु चापरे ।
निगृहीता भृशं नागाः प्रासतोमर-

शक्तिभिः ॥”

हस्तिललाटदेशः । इति महाभारतटीकायां
नीलकण्ठः । ६ । ४५ । २७ ॥ * ॥ सादृश्यम् ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । ३२ । ७ ।

“दृष्टो वधिः प्रतिमानं बुभूषन् ।

पुरुषा दृष्टो अश्वयद्वास्तः ॥”

“प्रतिमानं सादृश्यम् ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥
प्रतिनिधिः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । १८ । १२ ।

“नास्य शत्रुर्न प्रतिमानमस्ति ।”

“प्रतिमानं प्रतिनिधिर्नास्ति ।” इति तद्वाक्ये
सायनः ॥ * ॥ दृष्टान्तम् । यथा, भागवते ।
७ । ४ । ३५ ।

“यं साधुमायासदसि रिपवोऽपि सुरा वृप ! ।
प्रतिमानं प्रकुर्वन्ति किमुतान्ये भवादृशाः ॥”

तथा च महाभारते । ६ । २ । ३६ ।

“उग्रायुधश्च विक्रान्तः प्रतिमानं धनुष्मताम् ॥”
धान्यादिपरिमाणनिर्द्धारार्थप्रत्यङ्गोद्दिष्टम् ।
यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १०० ।

“तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुल्यप्रथितः ।
प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वावतारितः ॥”
मनुसंहितायान्तु । ८ । ४०३ । श्लोके प्रतीमानं
इत्येव दृश्यते ॥

प्रतिमार्गकः, पुं, (प्रतिदिशं मार्गो गमनपथ्या
यस्य । कप् ।) पुरविशेषः । यथा,—

“योमचारिपुरं शौभसुदङ्कः प्रतिमार्गकः ॥”

इति जटाधरः ॥

“हरिश्चन्द्रपुरं शौभसुदङ्कः प्रतिमार्गकः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रतियो

प्रतिसुक्तः, त्रि, (प्रतिसुच्यते स्मृतिः। प्रति + सुच् + क्तः।) परिहितवस्त्रादिः। इत्यमरः। २।५।६५॥ (परित्यक्तः। यथा, रघुः। ४।४३। “गृहीतप्रतिसुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः। श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम्॥” बङ्गः। यथा, भागवते। ३।१८।१०। “न न्युपाशैः प्रतिसुक्तस्य वीरा विकल्पनं तव गृह्णन्मम॥” प्रतिनिवृत्तः। विवृतः। यथा, मार्कण्डेये। १।५।१। “नरकात् प्रतिसुक्तस्तु क्षमिः पतितयाजकः॥” प्रत्यर्पितः। यथा, रघुः। २६।५६। “तद्वधतीभिर्महारागशोभां विलोचनेषु प्रतिसुक्तमासाम्॥”) प्रतियत्नः, पुं, (प्रतियत्यते इति। प्रति + यत् प्रयत्ने + “यजयाचयतरिच्छप्रच्छरचो नङ्।” ३।६०। इति नङ्।) लिप्ता। वाङ्मा। उपग्रहः। वन्द्यः। इत्यमरः। ३।३।१०६॥ नियन्त्रादिः। सतो गुणान्तराधानम्। इति भरतः। संस्कारः। इति खामी॥ (यथा, माघे। ३।५४। “सुगन्धितामप्रतियत्नपूर्णां विभ्रन्ति यत्र प्रमदाय पुंसाम्॥” “यत्र पुरि न प्रतियत्नः संस्कारः पूर्णो यस्यास्ताम्।” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥) ग्रहणादिः। इति रामाश्रमः॥ प्रतियहः। इति सुकुटः॥ “प्रतियत्नस्तु संस्कारलिप्तोपग्रहयोश्च च॥” इति मेदिनी। ने, १६६॥ रचना। इति जटाधरः॥ प्रयत्नवति, त्रि। इति त्रिकाण्डशेषः॥ प्रतियातना, स्त्री, (प्रतियात्यते अनया इति। प्रति + यत् + णिच् + “यासश्च्यो युच्।” ३।३।१०७। इति युच्।) प्रतिमा। इत्यमरः। २।१०।३६॥ (यथा, माघे। ३।३४। “अनिर्विदा या विदधे विधात्रा पृथ्वी पृथिव्या प्रतियातनेव॥”) तुल्ययातना च॥ प्रतियोगः, पुं, प्रतियुज्यत इति। प्रति + युज् + भावे घञ्।) विरोधः। (पुनरुद्योगः। यथा, भागवते। ४।१०।२२। “इति ब्रुवंस्त्रिचरथः स्वसारथिं यत्तः परेषां प्रतियोगशङ्कितः। सुश्राव शब्दं जलधेरिवैरितं नभस्ततो दिक्षु रजोऽन्वदृश्यत॥” “प्रतियोगः पुनरुद्योगः।” इति तट्टीकायां श्रीधरखामी॥) प्रतियोगी, [नृ] त्रि, (प्रतिरूपं युज्यते इति। प्रति + युज् + घिञ्।) विरोधी। यथा,— “साधव्यप्रतियोगिकान्योन्याभावासामानाधिकरण्यम्। इति चिन्तामणिः॥ सत्यतिपक्षः। यथा,— “प्रतियोगिनं दृष्ट्वा प्रतियोगी निवर्तते।” इति प्राचीनकारिका॥

प्रतिलो

प्रतिरम्भः, पुं, (प्रति + लम्भ + भावे घञ्। लस्य रः।) प्रतिलम्भः। इति द्विरूपकोषः॥ प्रतिरूपं, स्त्री, (प्रतिगतं प्रतिफलं वा रूपमिति प्रादिसमासः।) प्रतिमा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, भागवते। ७।१०।२१। “भवान् मे खलु भक्तानां सर्वेषां प्रतिरूप-धृक्॥” त्रि, प्रतिगतं रूपमस्य। अतुरूपः। यथा, महाभारते। १।१०२।६१। “आत्मनः प्रतिरूपोऽसौ लब्धः पतिरिति स्थिते। विचित्रवीर्यं कल्याण्यौ पूजयामासतुः शुभे॥” दानवविशेषे, पुं। यथा, महाभारते। १२।२२७।५१। [मधुः॥) “विश्वजित् प्रतिरूपश्च दृष्टाणो विष्करो प्रतिरूपकं, स्त्री, (प्रतिरूप + स्वार्थे कन्।) प्रति-विम्बम्। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते। १२।५६।४६। “अग्निदेवैर्गर्देष्वैव प्रतिरूपककारकैः। श्रेणीमुखोपजापेन वीरध्वजदेनेन च॥”) प्रतिरोधः, पुं, (प्रतिरुध्यते अनेनेति। प्रति + रुध् + करणे घञ्।) तिरस्कारः। इति युत्-धानशब्दटीकायां भरतः॥ (प्रति + रुध् + कर्त्तरि अच्।) सत्यतिपक्षः। यथा। पक्ष-साध्यसाधनाप्रसिद्धिरूपं सिद्धिबाधप्रतिरो-धानां निरासः। इति सत्यभिचारशिरोमणिः॥ प्रतिरोधकः, पुं, (प्रतिरुद्धि प्रतिरुध्य चौर्यं करोतीति। प्रति + रुध् + ण्वल्।) चौरः। इति हेमचन्द्रः। ३।४५॥ प्रतिरोधी, [नृ] पुं, (प्रतिरुद्धीति। प्रति + रुध् + णिनिः। प्रतिरोधस्तिरस्कारोऽस्यस्येति वा। प्रतिरोध + इनिः।) चौरः। इत्यमरः। २।१०।२५॥ प्रतिलम्भः, पुं, (प्रति + लम्भ + भावे घञ्।) लामः। तत्पर्यायः। लम्भनम् २। इति हेम-चन्द्रः॥ यथा, श्रीहर्षः। “नैव नः प्रियतमोभयथासौ यदमुं न दृष्टुं दृष्टुं वा। एकतो हि धिगम्भसगुणज्ञा-मन्यतः कथमदःप्रतिलम्भः॥” प्रतिलोमः, त्रि, (प्रतिगतं लोम आनुकूलं यस्मादिति। “अच् प्रत्यन्वपूर्वात्सामलोमः।” ५।४।७५। इति समासान्तोच्प्रत्ययः।) वामः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, हरिवंशे। १२७।१४। “बहूनि प्रतिलोमानि पुरा स ज्ञतवान् मयि। ज्ञाणो नारद। सोऽपानि भ्रातेति स्म मयानघ॥”) विलोमः। यथा,— “तावुभावप्यसंस्कार्याविति धर्मो अवस्थितः। वैगुण्याज्जन्मनः पूर्वं उत्तरः प्रतिलोमतः॥” इति मानवे। ६।६८॥ प्रतिलोमजः, त्रि, (प्रतिलोमात् जायते इति। प्रति-लोम + जन् + डः।) प्रतिलोमजातः। उत्तम-वर्णायां अधमवर्णाजातः। यथा,—

प्रतिवि

“संक्रोर्णयोनयो ये तु प्रतिलोमातुलोमजाः। अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः॥” इति मानवे १० अध्याये॥ प्रतिवचः, [स्] स्त्री, (प्रतिरूपं वचः।) प्रत्युत्तरम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, देवीभागवते। १।११।५४। “सोमः शक्रवचः शुक्ला किष्कित् क्रोधसमाकुलः। भङ्गा प्रतिवचः प्राह शक्रदूतं तदा शश्वी॥”) प्रतिवचनं, स्त्री, (प्रतिरूपं वचनम्।) प्रतिवाक्यम्। उत्तरम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, कला-विलासे। २।६। “न ददाति प्रतिवचनं विक्रयकाले शठो वणिग्-मौनी। निक्षेपपाणिपुरुषं दृष्ट्वा सम्भाषणं कुरुते॥” प्रतिनिर्देशः। इति निरुक्तम्। ६।३।६॥ प्रतिवसथः, पुं, (प्रतिवसथस्मिति। प्रति + वस् + बाहुलकात् अथ।) ग्रामः। इति हेम-चन्द्रः। ४।२७॥ प्रतिवाक्, [च्] स्त्री, (प्रतिरूपा वाक्।) उत्त-रम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महा-भारते। ५।७२।७१। “लाङ्गुलचालनं चेद्वा प्रतिवाचो विवर्तनम्। दन्तदर्शनमारावस्ततो युद्धं प्रवर्तत॥”) प्रतिवाक्यं, स्त्री, (प्रतिरूपं वाक्यम्।) उत्तरम्। इत्यमरः। १।६।१०॥ प्रतिवाणिः, स्त्री, (प्रतिरूपा वाणिः।) प्रत्युक्तिः। प्रत्युत्तरम्। इति भूरिप्रयोगः॥ प्रतिवादी, [नृ] त्रि, (प्रतिवादीऽस्यास्तीति इनिः। यद्वा, प्रतिकूलं वदतीति। प्रति + वद् + णिनिः।) प्रतिपक्षः। यथा,— “यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना। ददात्तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदोत्तरम्॥” इति व्यवहारतत्त्वे दृष्टव्यवचनम्॥ प्रतिवासरः, पुं, (प्रतिगतो वासरम्।) प्रति-दिनम्। तद्दिनम्। इति हारावली। १६६॥ (स्त्री, वासरं वासरं प्रतीति समासे। प्रति-दिनम्। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। २।१२७। “भूतेश्वरर्द्धमानेशविजयेशानपश्यतः। नियमो राजकार्येषु तस्याभूत् प्रतिवासरम्॥”) प्रतिवासी, [नृ] त्रि, (प्रत्यासन्नं वसतीति। प्रति + वस् + णिनिः।) आसन्नगृही। निकट-स्थायी। पङ्क्ति इति भाषा। प्रतिवसतीति ग्रहादित्वास्मिन्प्रत्ययनिष्पन्नः॥ प्रतिविम्बं, स्त्री, (प्रतिरूपं विम्बमिति। “कुगति-प्रादयः।” २।२।१८। इति समासः।) प्रतिमा। प्रतिच्छाया। इत्यमरः। २।१०।३६॥ (यथा, पञ्चदश्याम्। १।१५। “चिदानन्दमयब्रह्मप्रतिविम्बसमन्विता। तमोरजःसत्त्वगुणा प्रकृतिर्विविधा च सा॥”) प्रतिविषा, स्त्री, (प्रतीपं विषं यस्याः।) अति-विषा। इत्यमरः। २।४।६६॥ आतइस इति भाषा॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे। ४० अः।

प्रतिष्ठा

“महौषधं प्रतिविधा सुखं चेत्यामपाचनाः ॥”
अस्याः पर्यायो यथा,—
“विधा त्वतिविधा विश्वा ऋद्धी प्रतिविधारणा ।
शुक्लकन्दा चोपविधा भङ्गरा घुणवक्षभा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
प्रतिविष्णु, कौ, विष्णुं विष्णुं प्रति । इति सुग्वोध-
साकरणम् ॥
प्रतिविष्णुकः, पुं, (प्रतिगतो विष्णुर्यस्मिन्निति । प्रति-
विष्णुर्मुच्यते इति । तन्नाम्ना कायति प्रका-
शते इति । कै + कः ।) मुच्यते इति । इति
राजनिर्णयः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—
“मुच्यतेः चत्तृचत्तृचकः प्रतिविष्णुकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
प्रतिवेशः, पुं, (प्रत्यासन्नो वेशो निवेशः । प्रति-
विशत्यनेति आधारे घञ् वा ।) प्रतिवासिष्ठम् ।
आसन्नमृच्छिन्ना गृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(चि, आसन्नवर्त्तौ । यथा, ऋग्वेदे । १०।६६।१३।
“क्षेत्रस्य पतिं प्रतिवेशमीमहे ।”
“प्रतिवेशं समीपे वर्त्तमानम् ।” इति तज्ज्ञा-
सायनः ॥)
प्रतिवेशवासी, [नृ] चि, (प्रतिवेशे वसतीति ।
वसु + णिनिः ।) प्रतिवासी । यथा,—
“नो जाने प्रतिवेशवासिनि गुरोः किं भावि
सम्भावितम् ।”
इत्यलङ्कारकौस्तुभम् ॥
प्रतिवेशी, [नृ] चि, (प्रतिवेश आसन्नवर्त्तिगृह-
मस्यास्तीति । इति ।) प्रतिवासी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ अङ्के ।
“इष्टा प्रभातसमये प्रतिवेशिगर्गे
दीर्घा मे वदति कर्मेणि कौशलम् ॥”)
प्रतिशासनं, कौ, (प्रति + शास् + भावे क्युट् ।)
आहूय भृत्यादीनां कार्यं प्रेरणम् । इत्यमरः ॥
प्रतिशिष्टं, चि, (प्रतिगतं शिष्टमवशिष्टम् ।)
प्रत्याख्यातम् । (प्रति + शास् + क्तः ।) प्रेषि-
तम् । इति त्रिकाण्शेषः ॥
प्रतिष्ठा, कौ, (प्रतिष्ठायते इति । प्रति + श्तेड
गतौ + “आतञ्जोपसर्गे ।” ३।१।१३६। इति
कः । टाप् ।) प्रतिष्ठायः । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रतिष्ठायः, पुं, (प्रतिष्ठायं स्थायते इति । प्रति +
श्ते + “श्थाद्वधासुसंभ्रतीयेति ।” ३।१।१३१।
इति षः ।) पीनसरोगः । इत्यमरः । २।६।५११॥
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
“पार्श्वशूले प्रतिष्ठायै वातरोगे गलग्रहे ॥”
अस्य सकारणलक्षणं सम्प्राप्तिश्च यथा,—
“सन्धारणाजीर्णरजोऽतिमाध्य-
क्रोधसुवैषम्यशिरोऽभितापैः ।
प्रजागरातिस्वपनाभुग्रीतै-
रवश्यया मेधुनवायधूमेः ॥
संख्यानदोषे शिरसि प्रवृद्धो
वायुः प्रतिष्ठायसुदीरयेत् ।
प्राणान्तिदोः श्वयधुर्जलाभः
सावोऽनिलात् सखनस्र्ज रोगः ॥

२६४

प्रतिषे

नासाग्रपाकज्वरवक्त्रशोष-
दृष्णोष्णपीतस्रवणानि पिप्तात् ।
कासारविस्त्रावनयनप्रसेकाः
कफादगुरुः स्रोतसि चापि कष्टः ॥
सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपातात्
स्युः पीनसे तीव्ररुजेति दुःखे ।
सर्वोऽतिवृद्धोऽहितभोजनात्
दुष्टप्रतिष्ठाय उपेक्षितः स्यात् ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने षड्विंशेऽध्याये ॥
प्रतिश्रयः, पुं, (प्रतिश्रयते अस्मिन्निति । प्रति +
श्रि + आधारे अच् ।) यज्ञशाला । इति जटा-
धरः ॥ सभा । आश्रयः । इति मेदिनी ।
ये, १२२ ॥ ओकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
महाभारते । १।१६६।४ ।
“स सम्यक् पूजयित्वा तं विप्रं विप्रवभक्तदा ।
ददौ प्रतिश्रयन्तस्ते सदा सर्वातिथिमतः ॥”
निवासः । यथा, मनौ । १०।५१ ।
“चण्डालश्चपचानान् बहिर्ग्रामात् प्रतिश्रयः ॥”
“प्रतिश्रयो निवासः ।” इति मेघातिथिः ॥
प्रतिश्रवः, पुं, (प्रति + श्रु + “कृदोरप् ।” ३।३।
५७। इति अप् ।) अङ्गीकारः । इत्यमरः ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३।४२४ ।
“इति सोऽभीष्टसंप्राप्तौ कारयित्वा प्रतिश्रवम् ।
दूरमुत्क्रान्तमर्थदः सङ्गमं तमयाचत ॥”)
प्रतिश्रुतः, कौ, (प्रतिश्रुतं श्रूयते इति । प्रति +
श्रु + सम्पदादित्वात् क्तिप् ।) प्रतिश्रुतिः । इत्य-
मरः । १।६।२५॥ (यथा, रघौ । १३।४० ।
“यस्यायमन्तर्हितसौधभागः
प्रसक्तसङ्गीतनन्दनघोषः ।
वियुक्तः पुष्पकचन्द्रशालाः
अयं प्रतिश्रुतुस्वराः करोति ॥”)
प्रतिश्रुतः, चि, (प्रतिश्रूयते स्मेति । प्रति + श्रु +
क्तः ।) अङ्गीकृतः । इत्यमरः । ३।२।१०६ ॥
प्रतिविद्धः, चि, (प्रति + सिध् + क्तः ।) प्रतिविध-
विषयः । निषिद्धः । यथा । अप्रतिविद्धमनुमतं
भवतीति दत्तकचन्द्रिका । (यथा च,—
“सर्वेषु दिवास्वपः प्रतिविद्धोऽन्यत्र श्रोत्रात् ॥”
इति सुश्रुते शरीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
प्रतिविद्धा, [ऋ] चि, (प्रति + सिध् + ळच् ।)
प्रतिविधकर्ता । तत्पर्यायः । माण्डविकः २ ।
इति त्रिकाण्शेषः ॥ (यथा, महाभारते ।
१।१८२।१० ।
“यदा तु प्रतिविद्धारं पापो न लभते क्वचित् ।
तिष्ठन्ति बह्वो लोकास्तदा पापेषु कर्म्मसु ॥”)
प्रतिविधः, पुं, (प्रति + सिध् + भावे + घञ् ।)
निषेधः । यथा, मलमासतत्त्वे ।
“प्राधान्यं विधेयं प्रतिविधेऽप्रधानता ।
पर्यादासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥”
प्रतिविधकः, चि, (प्रतिविधतीति प्रति + सिध् +
क्त्वा ।) प्रतिविधकर्ता । यथा अग्निपुराणे ।
“षष्ठिवर्षसहस्राणां सहस्राणि वसेद्वि ।
योऽनुमन्तापि भवति निरये प्रतिविधकः ॥”

प्रतिष्ठा

प्रतिष्ठाः, पुं, (प्रतिष्ठादति प्रतिगच्छतीति । प्रति
+ स्था + बाहुलकात् ङः ।) दूतः । इति
शब्दरत्नावली ॥
प्रतिष्ठाशः, पुं, (प्रतिगच्छतीति । प्रति + कश् +
अच् । बाहुलकात् सुट् ।) सहायः । वार्ता-
हरः । पुरोगः । इति मेदिनी । श्रे, ३६ ॥
प्रतिष्ठाशः, पुं, (प्रतिगच्छतेऽनेनेति । प्रति + कश्
हिर्वायाम् + अच् । बाहुलकात् सुट् ।) चम्प-
रज्जुः । इति जटाधरः ॥
प्रतिष्ठासः, पुं, (प्रतिगच्छति प्रतिगच्छतीति ।
प्रति + कश् + अच् । सुट् ।) चरः । इति
शब्दरत्नावली ॥
प्रतिष्ठम्, पुं, (प्रतिष्ठमनमिति । प्रति + स्तम्भ +
भावे घञ् । घञ्म् ।) प्रतिबन्धः । इत्यमरः ।
३।२।२७ ॥ (यथा, रघौ । २।३२ ।
“बाहुप्रतिष्ठमविवृद्धमन्यु-
रभ्यर्णमागच्छतमस्युग्रङ्गिः ॥”)
प्रतिष्ठाः, पुं, (प्रतिष्ठा अस्यास्तीति । अच् ।)
सुपाश्वनामकट्याहृत्यपिता । इति हेमचन्द्रः ।
१।३६ ॥ प्रतिष्ठायुक्ते, चि ॥ (यथा, महा-
भारते । ५।४६।३० ।
“आत्मेव स्थानं मम जन्म चात्मा
ओतप्रोतोऽहमजरः प्रतिष्ठः ॥”)
प्रतिष्ठा, कौ, (प्रतिष्ठतीति । प्रति + स्था +
“आतञ्जोपसर्गे ।” ३।१।१०६ । इति भावार्थो
अङ् । टाप् ।) गौरवः । (यथा, कथासरित्-
सागरे । २।६६ ।
“किञ्च आकरं लोके प्रतिष्ठां प्रापयिष्यति ।”
चितिः । स्थानम् । (यथा, रघुः । १६।१५ ।
“वेदिप्रतिष्ठान् वितताध्वराणां
यूपानपश्यच्छतशो रघूनाम् ॥”
आश्रयः । यथा, मार्कण्डेये । ८।१० ।
“गौरी त्वमेव शशिमौलिकतप्रतिष्ठा ॥”)
यागनियतिः । चतुरश्रपदम् । इति मेदिनी ।
ते, १३ ॥ * ॥ (स्थितिः । यथा, हरिवंशे ।
२८।३७ ।
“य इदं आवनं स्थानात्प्रतिष्ठाश्च शतकृतीः ।
ऋगुयाजुर्देवापि न स दौरात्ममाप्नुयात् ॥”
शरीरम् । यथा, ऋग्वेदे । १०।७३।६ ।
“साकं प्रतिष्ठा हृद्या जघंथ ॥”)
संस्कारविशेषः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३८६ ।
“पूजा विना प्रतिष्ठां नास्ति न मन्त्रं विना
प्रतिष्ठा च ।
तदुभयविप्रतिपन्नः पश्यतु गीर्वाणपाषाणम् ॥”)
तद्दिनादि यथा,—
मत्स्यपुराणे ।
“चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माघे तथा ।
समयः सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥
प्राप्य पर्वं शुभं शुक्लमतीति चोत्तरायणे ।
पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा ।
दशमी पौर्णमासी च तथा श्रेष्ठा त्रयोदशी ।
आसु प्रतिष्ठा विधिवत् कृता बहुफला भवेत् ॥”

प्रतिष्ठा

प्रतिष्ठा सर्वदेवानां केशवस्य विशेषतः ।
उत्तरायणमापन्ने शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥
कृष्णपक्षे च पञ्चम्यामष्टम्याश्चैव शस्यते ॥ * ॥
शुक्लबलभीमे ।
'युगादावयने पुण्ये कर्त्तव्यं विधुवदये ।
चन्द्रस्यैवग्रहे वापि दिने पुण्येऽथ पञ्चमे ॥
या तिथिर्यस्य देवस्य तस्यां वा तस्य कीर्तिता ।
गृह्यागमविशेषेण प्रतिष्ठा सुक्तिदायिनी ॥ * ॥
पद्मपुराणे ।
'प्रतिपद्मनदस्योक्ता पवित्रारोपणे तिथिः ।
श्रिया देव्या द्वितीया तु तिथीनामुत्तमा स्मृता ॥
तृतीया तु भवान्याश्च चतुर्थी तत्सुतस्य च ।
पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गृहस्य च ॥
सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाश्चाष्टमी तथा ।
मातृयां नवमी प्रोक्ता दशमी वासुकेस्तथा ॥
एकादशी ऋषीणाञ्च द्वादशी चक्रपाणिनः ।
त्रयोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी ।
मम चैव सुनिश्चेष्ट । पौर्णमासी तिथिः स्मृता ॥
कल्पतरौ देवीपुराणम् ।
'महिषासुरहन्त्राश्च प्रतिष्ठा दक्षिणायने ।
यस्य देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाध्वजरोपणे ॥
गर्त्तापूरशिलान्यासे शुभदस्तस्य पूजितः ॥
यस्य देवस्य प्रतिष्ठाध्वजरोपणे यः कालः शुभद-
स्तस्य गर्त्तापूरशिलान्यासे गृह्यारम्भे स कालः
पूजित इत्यर्थः ॥ * ॥ प्रतिष्ठासमुच्चये ।
'माघे वा फाल्गुने वापि चैत्रवेशाख्योरपि ।
ज्येष्ठाषाढकथोर्वापि प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥ * ॥
भविष्ये ।
'सोमो दृष्टस्तत्तत्तैव शुक्रस्यैव बुधस्तथा ।
एते सौम्यगृहाः प्रोक्ताः प्रतिष्ठा यज्ञकर्मणि ॥
मत्स्यपुराणम् ।
'आषाढे दे तथा मूलसुत्तरात्रयमेव च ।
ज्येष्ठाश्रवणरोहिण्यः पूर्वभाद्रपदस्तथा ॥
हस्ताश्विनी रेवती च पुष्या मृगशिरस्तथा ।
अनुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठादौ प्रशस्यते ॥
दीपिकायाम् ।
'प्राजेशवासवकरादितिभास्विनीषु
पौष्णामरेज्यशिशिमेषु तथोत्तरेषु ।
कर्तुः शुभे शशिनो केन्द्रगते च जीवे
कार्या हरः शुभतिथौ विधिवत् प्रतिष्ठा ॥
प्राजेशादयः । रोहिणीज्येष्ठाहस्तापुनर्वसुश्वि-
नीरेवतीपुष्यामृगशिरउत्तरफल्गुन्युत्तराषाढो-
त्तरभाद्रपदचित्राणि ॥ * ॥ सर्वमङ्गलादृष्टान्ते
देवीपुराणम् ।
'यथा द्वादशमे जीवे अष्टमे वाय भास्करे ।
प्रतिष्ठा कारिता विष्णोर्भद्राभयकरी मता ॥
कल्पतरौ देवीपुराणम् ।
'चतुर्वर्गस्तथा विष्णुः प्रतिष्ठाप्यः सुखार्थिभिः ।
प्रतिष्ठा ब्राह्मणद्वारेव कर्त्तव्या ।
'कर्त्तुमिच्छति यः पुण्यं मम मूर्तिप्रतिष्ठया ॥
अन्वेषणीयस्वाचार्यस्तेन लक्षणसंयुतः ॥
ब्राह्मणः सर्ववर्णानां पञ्चरात्रविशारदः ।

रङ्ग

प्रतिष्ठा

ब्राह्मणानामलामे तु क्षत्रियो वैश्यशूद्रयोः ॥
क्षत्रियाणामलामे तु वैश्यः शूद्रस्य कल्पितः ।
कदाचिदपि शूद्रस्तु न च कार्यायमर्हति ॥ * ॥
दृष्टमारदीये ।
'प्रणमेच्छूद्रसंस्पृष्टं लिङ्गं वा हरिमेव वा ।
स सर्वयातनाभोगो यावदाहूतसंज्ञवम् ॥
यावदाहूतसंज्ञवं प्रलयपर्यन्तम् ॥ तथा ।
'स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणाञ्च जनेश्वरः ।
सर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णौ वा शङ्करेऽपि
वा ॥ * ॥
प्रतिष्ठाप्रकारस्तु मत्स्यपुराणादायुक्तः । तद-
सम्भवे विद्याकरवाजपेयिप्रभृतिसम्मतो भवि-
ष्यादुक्तः । यथा भविष्यपुराणम् ।
'क्षपनादि यथाशक्ति कृत्वा तन्मूलमन्त्रकम् ।
विन्यसेद्दद्यान्मोजे प्रतिमासु कृता भवेत् ॥
आदिपदात् पूजोत्सवहोमादि महाकपिल-
पञ्चरात्रोक्तकर्म च कर्त्तव्यम् । तद्वया,—
'सपुष्यं सकृदं पाणिं न्यसेद्देवस्य मस्तके ।
पञ्चवारं जपेन्मूलमष्टोत्तरशतोत्तरम् ॥
ततो मूलेन सङ्गादिपीठान्तं संस्पृष्टेदिति ।
तत्तन्वासं लिपिन्यासं मन्त्रन्यासञ्च विन्यसेत् ॥
पूजाञ्च महतीं कुर्यात् खमन्तोक्तां यथाविधि ।
प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण प्राणस्थापनमाचरेत् ॥
लिपिन्यासस्तु मातृकान्यासः । उक्तञ्च ।
'जपादौ सर्वमन्त्राणां विन्यसेन्न लिपिं विना ।
कृतं तन्निष्फलं विद्यात्तस्मात् पूर्वं लिपिं न्यसेत् ॥
कादिमतेऽपि ।
'मातृकायाः षडङ्गञ्च मातृकान्यासमेव च ।
सर्वासां प्रथमं कृत्वा पञ्चात्तलोदितं न्यसेत् ॥
एतद्वचनाच्च मातृकान्यासः पूर्वं पञ्चात्तल-
न्यासः ॥
क्रमदीपिकायामप्येवं क्रमः । मन्त्रन्यासञ्च तत्त-
न्मन्त्रविशेषोक्तपदवर्णन्यासः । तदभावे मूल-
मन्त्रेण शिरसि हस्तन्यासः । तत्तन्वासस्तु
विष्णुविषयक एव । न्यासप्रमाणानि सारदाक्रम-
दीपिकोक्तान्यनुसन्वेयानि ॥ * ॥ प्राणप्रतिष्ठा-
मन्त्रस्तु सारदानयोर्विशतिपटलोक्तः । यथा,—
'प्राज्ञाङ्गुशपुटाशक्तिर्वाणीविन्दुविभूषितः ।
यासाः सप्त सकारान्ता योमसत्येन्द्रसंयुतम् ॥
समन्ते हंसमन्त्रः स्यात्ततोऽस्यपदं भवेत् ।
प्राणा इति वदेत् पश्चात् इह प्राणास्तुतः परम् ॥
असुष्य जीव च इह स्थितोऽसुष्यपदं भवेत् ।
सर्वेन्द्रियाण्यसुष्यान्ते वाङ्मनश्चक्षुरन्ततः ॥
श्रोत्रघ्राणपदे प्राणा इहागत्य सुखं चिरम् ।
तिष्ठन्स्त्वयिधूर्तं प्राणमन्त्रोऽयमरीरितः ॥
प्रत्यसुष्यपदात् पूर्वं प्राज्ञाद्यानि प्रयोजयेत् ।
प्रयोगेषु समाख्यातः प्राणमन्त्रो मनीषिभिः ॥
प्राज्ञाङ्गुशपुटाशक्तिरित्यनेन प्रथमं प्राज्ञबीजं
आं ततः शक्तिबीजं ह्रीं ततोऽङ्गुशबीजं क्रीं
वाणी यकारः विन्दुविभूषितो यं । याद्याः
सप्त सकारान्ताः उद्धृतयकारानुवादेन सप्त
तद्विभं बीजं पूर्वं एषगुह्यारस्तु सप्तानामपि

प्रतिष्ठा

सविन्दुताख्यापनाय । अङ्गुशवायुगलावनि-
वरणबीजानीयुक्तम् । अत्र वायुबीजस्यैकत्वं
बीजत्वेन सर्वेषां सविन्दुत्वं यत्तम् । राघवभट्टो-
ऽप्येवम् । अन्यस्तु वाणीविन्दुविभूषिता इति
पठित्वा नादविन्दुविभूषिता इति व्याख्यातं
याद्या इत्यस्य विशेषणं वदति । योम हकारः
सद्य ओकारः इन्द्रविन्दुः तेन ह्रीं । अतएव
प्राज्ञाङ्गुशान्तरितशक्तिमनोः परस्तादुच्चार्य
यादिवसुवर्णगुणं सहस्रमिति प्रपञ्चसारप्रति-
प्राद्यगुणमित्यनेन होमिति पद्मपादाचार्यैर्या-
ख्यातम् । अग्निवधूः स्वाहा । तेनार्यं मन्त्रः ।
आं ह्रीं क्रीं यं रं लं वं शं षं संहं हं सः
असुष्य प्राणा इह प्राणाः आमित्यादि असुष्य
जीव इह स्थितः आमित्यादि असुष्य सर्वेन्द्रि-
याणि आमित्यादि असुष्य वाङ्मनश्चक्षुश्रोत्र-
घ्राणप्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा ।
असुष्य इति षष्ठान्तदेवतानामोपलक्षणम् ।
'अदःपदं हि यद्रूपं यच्च मन्त्रे हि दृश्यते ।
असुष्याभिधानं तद्रूपं तत्र स्थाने नियोजयेत् ॥
इति नारदीयात् ॥
वशिष्ठसंहितायाम् ।
'हृदि हस्तं सन्निधाय प्राणस्थापनमाचरेत् ॥ * ॥
प्रागुक्तभविष्यपुराणवचनेन तन्मूलमन्त्रकं तत्तद-
देवतामन्त्रकं स च वैदिकस्तान्त्रिकञ्च ।
'ओङ्कारादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्तितम् ।
खनाम सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥
ब्रह्मपुराणे ।
'ओङ्कारादिनमोऽन्तेन चतुर्थ्यन्ततत्तद्देवतानाम-
स्तपो वा ।"
कालिकापुराणे ।
'प्रतिमायाः कपोलौ द्वौ सृष्ट्वा दक्षिणपाणिना ।
तथैव हृदयेऽङ्गुष्ठं दत्त्वा शश्वच्च मन्त्रवित् ॥
एभिर्मन्त्रैः प्रतिष्ठान्तु हृदयेऽपि समाचरेत् ।
अस्यै प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अस्यै प्राणाः चरन्तु च ।
अस्यै देवत्वसंख्याये स्वाहेति यक्षुरीरयन् ॥
अङ्गमन्त्रैरङ्गमन्त्रैर्वैदिकैरित्यनेन च ।
प्राणप्रतिष्ठां सर्वत्र प्रतिमासु समाचरेत् ॥
अङ्गमन्त्रैः अङ्गन्यासमन्त्रैः । अङ्गिमन्त्रैः मूल-
मन्त्रैः वैदिकैर्मनोव्योतिरित्यादिभिः ॥ * ॥
क्षपनात् पूर्वं वस्त्रोक्तिकादिभिस्त्रिष्टुभिः
चालनमाह हयग्रीवपञ्चरात्रम् ।
'वस्त्रोक्तिकाभिस्तु गोमयेन खभस्त्रना ।
चालयेच्छिष्यसंश्रद्धोवायात्पुष्टान्तये ॥
स्नापयेज्जन्तयेन शुद्धवत्या तु देशिकः ॥
नमस्तेऽस्तु सुरेशानि प्रणीते विष्णुकर्मणा ।
प्रभाविताशेषजगद्वाचि । तुभ्यं नमो नमः ॥
त्वयि संपूजयामीषि नारायणमनामयम् ।
रक्षिता शिष्यदोषैस्त्वन्द्विभुक्ता सदा भव ॥ * ॥
तेन यथाशक्ति क्षपणादिपूर्वकप्रतिमाहृदये
तन्मूलमन्त्रविन्यासेन देवताया विश्वसन्निधिः
प्रतिष्ठेति । राघवभट्टदृष्टमहाकपिलपञ्चरात्रे-
ऽपि ।

प्रतिष्ठा

‘प्रतिष्ठाशब्दसंज्ञिः प्रतिपूर्वाच्च तिष्ठते ।
बद्धयत्नाभिपातानां संस्कारादौ प्रतिः स्थितिः ॥
अर्थस्तदयमेतस्य गीयते शाब्दिकेर्जने ।
विशेषसन्निधिर्या तु क्रियते व्यापकस्य तु ॥
सन्तुष्टौ भावनामन्त्रैः प्रतिष्ठा साभिधीयते ॥’*
स्वभक्त्या गोमयभक्त्या ।
‘अष्टोत्तरं पलशतं स्नाने देयं सर्वदा ॥’
पलमाह मनुः ।
‘पञ्चकण्ठको माधवस्तु सुवर्णस्तु घोडश ॥’
पलं सुवर्णाचत्वारः । तैनाष्टरक्तिकाधिक-
लौकिकमायद्वाधिकतोलकत्रयेण पलं भवति
एवंविधाष्टोत्तरपलशतेन लौकिकषष्टाधिकशत-
त्रयतोलका इति । एवं वल्लीकन्ददादिस्नाने
गायत्र्या वल्लीकन्ददा स्नापयेत् । तत्रापि
अष्टोत्तरशतपलं शूलपाणिनिखितन्यायात् ।
गायत्र्या शूलमन्त्रेण वा गन्धोदकस्नाने शुद्धवत्या
एतौन्विन्द्रमिन्द्रादि ऋक्त्रयात्मिकया देशिको
गुरुर्यजमानो वा विज्ञः नमोऽस्तु इत्यादिमन्त्रौ
देवतान्तरे च तत्तद्देवतानामोहः । शिवलिङ्ग-
स्याप्यर्चात्वात् स्त्रीलिङ्गमविरुद्धम् ॥*॥ यमः ।
‘कृत्वा देवकुलं सर्वं प्रतिष्ठाप्य च देवताम् ।
विधाय विविधं चित्रं तत्तत्कौं विन्दते ध्रुवम् ॥’
नारसिंहे ।
‘प्रतिमां लक्ष्मीपेतां नरसिंहस्य कारयेत् ।
सर्वपापानि सन्त्यज्य स तु विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
प्रतिष्ठा नरसिंहस्य यः करोति यथाविधि ।
निष्कामो नरशार्दूल ! देहवत्यात् प्रसूयते ।
सकामो नरसिंहस्य पुरं प्राप्य प्रमोदते ॥
विधिवत् स्थापयेद्यस्तु कारयित्वा जनार्दनम् ।
न जातु निर्गमस्तस्य विष्णुलोकात् कथञ्चन ॥’
माधवमानसोल्लासे ।
‘देवस्य प्रमितायान्तु यावन्तः परमाणवः ।
तावद्दुर्घसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥’
राजमार्गहे ।
‘पुत्रोत्पत्तौ सदा आहुमन्मन्त्राश्रितिके तथा ।
चूडाकार्ये व्रते चैव नान्नि पुंसवनेऽपि च ॥
पाणिग्रहे प्रतिष्ठायां प्रवेशे नववैष्णवः ।
एतद्वृद्धिकरं नाम गृहस्थस्य विधीयते ॥’
स्तुत उवाच ।
‘कलौ चैकाहसाधनेन प्रतिष्ठां मन्त्रवित्तवान् ।
मध्यमेनाधमेनापि प्रकुर्यात्तान्त्रिकैर्मतैः ॥’
तथा ।
‘निर्वाणं निर्वर्णं मतिमान् कुर्यादभ्युदयं ततः ।
विप्रान् संपूजयित्वाथ ततो यागपुरं व्रजेत् ॥
गणेशग्रहदिक्पालान् प्रतिकुम्भेषु पूजयेत् ।
स्थण्डिले विधिवद्विष्णुं परिवारगणं यजेत् ॥
स्नापयेत् प्रथमं देवं तोयेः पञ्चविधैरपि ।
पञ्चान्तैः पञ्चगव्यैः पञ्चमृत्पिण्डकैरपि ॥
तिष्ठतैलेष्व स्नेहेष्व कषायैरपि सत्तमाः ।
पञ्चपुष्पोदकोर्वय त्रिपत्रैरपि सत्तमाः ॥
तुलसीकुन्दमालूरपचारया हुस्विपत्रकम् ।
चम्यकाम्नाशमीपद्मकरवीरश्च पञ्चमम् ॥

प्रतिष्ठा

वृत्तिका करिदन्तस्य पर्वताम्बरस्य च ।
कुशवल्लीकसम्भूतं नृदां पञ्चकमीरितम् ॥*॥
गोमूत्रं गोमयं चौरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
कुर्यात् प्राणप्रतिष्ठाञ्च होमं कुर्याद्यथाविधि ।
दक्षिणां विधिवद्वात् पूर्यार्थं तदनन्तरम् ॥’
इति भविष्यपुराणे तृतीयभागे ६ अध्यायः ॥*॥
‘चतुरङ्गुलविस्तारा दीर्घा हस्तद्वयाविधि ।
पताका लोकपालानां दशानां परिकीर्तिताः ।
पञ्चहस्ताश्च वै दण्डाः पताकानां प्रकीर्तिताः ॥’
व्योतिषे ।
‘दुग्धं सशर्करैश्चैव घृतं दधि तथा मधु ।
पञ्चान्तमिदं प्रोक्तं विधेयं सर्वकर्मसु ॥’*॥
प्रतिष्ठानन्तरं मातुष्ये ।
‘ततः सङ्घसं विप्राणामष्टोत्तरशततथा ।
भोजयेच्च यथाशक्या पञ्चाशद्वाथ विंशतिम् ॥’
घोडशोपचाराः आसनमिन्द्रादि । दशोप-
चाराः पाद्यादि । पञ्चोपचारा गन्धादि ।
‘सर्वोपचारवस्तूनामलामे भावनेव हि ।
निर्मलेनोदकेनानुपूर्यतेत्याह नारदः ॥’*॥
नारसिंहे ।
‘स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ॥’
कालिकापुराणम् ।
‘यहीयते च देवेभ्यो गन्धपुष्पादिकं तथा ।
अर्घ्यपात्रस्थितैस्तोयैरभिषिञ्च्य तमुत्सृजेत् ॥’
देवीपुराणम् ।
‘होमो यथादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् ।
अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते ॥’
कात्यायनः ।
‘आर्घ्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ॥’
अत्र नीराजनमाह पूजारत्नाकरे देवीपुराणम् ।
‘शुद्धमेथादिनिर्देयशब्देऽप्युक्कलेः ।
यावतो दिवसान् वीर ! देवा नीराजनं कृतम् ।
तावत्कल्पसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
भक्त्या पिष्टप्रदीपाद्यैस्तान्त्र्यादिपञ्चकैः ।
ओषधीभिश्च मेधाभिः सर्वबीजैर्यवादिभिः ॥
नवभ्यां पर्वकाण्डेषु यात्राकाले विशेषतः ।
यः कुर्याच्छुद्धया वीर ! देवा नीराजनं नरः ।
यस्तु कुर्यात् प्रदीपेन सुख्यलोकं स गच्छति ॥’
पर्वकाल उत्सवकालः । देवा इति स्त्रीत्वम-
विवक्षितं बहुशो निबन्धकारेण्यख्यातत्वात्
आचाराच्च ॥*॥ अथ प्रतिष्ठितमूर्तौ कदा-
चित् पूजाभावेन महाकपिलपञ्चरात्रम् ।
‘एकाहपूजाविहीनो कुर्याद्विगुणमर्चनम् ।
त्रिरात्रे च महापूजा संप्रोक्षणमतः परम् ॥
मासादूर्ध्वमनेकाहपूजा यदि विद्वन्यते ।
प्रतिष्ठेवैष्यते कैश्चित् कैश्चित् संप्रोक्षणक्रमः ॥’
संप्रोक्षणं ॐ देवस्य त्वयादिना ।
‘गवां रसेष्व संस्नाप्य दर्भतोयैर्विशोध्य च ।
प्रोक्षयेत् प्रोक्षणीतोयैर्मूलेनाष्टोत्तरं शतम् ॥
सपुष्पं सकुशं पाणिं न्यसेद्देवस्य मस्तके ।
पञ्चवारं जपेन्मूलमष्टोत्तरशतोत्तरम् ॥
ततो मूलेन मूर्ध्नादिपीठान्तं संसृष्टेदिति ।

प्रतिष्ठा

तत्त्वत्वासं लिपिन्यासं मन्त्रन्यासश्च विन्यसेत् ॥
प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण प्राणस्थापनमाचरेत् ।
पूजाञ्च महतीं कुर्यात् स्वतन्त्रोक्तां यथाविधि ।
यागहोमादिषु प्रायः संचेपोऽयं विधिः स्मृतः ॥’
अस्युपश्रवणे तु बौधायनः । तासां द्रव्यवत्
कृतशौचानां देवाचानां भूयः प्रतिष्ठापयेत् ।
तासामस्युपश्रवणानाम् । प्रकृतिद्रव्यस्य तान्मादे-
यंयेष्टशौचं कृत्वा पुनः प्रतिष्ठां कारयेदिति
रत्नाकरः । तदा पूज्यत्वमिन्द्राह रत्नाकरा-
दयः ॥*॥ आदित्यपुराणे ।
‘खण्डिते स्मृतिरित्ये भ्राजमानविवर्जिते ।
योगहीने पशुस्यष्टे पतिते दुष्टभूमिषु ॥
अन्यमन्त्रार्चिते चैव पतितस्यर्शदूषिते ।
दशस्त्रेभ्यु नो चक्रुः सन्निधानं दिवौकसः ॥
इति सर्वगतो विष्णुः परिभाषाश्चकार ह ॥’
उपचारद्रव्याणि सारदातिलके ।
‘प्रादां श्यामाकदूब्बां विष्णुकान्ताभिरिष्यते ।
तदुत्तुल्लसतिमिति श्रेयः ।
‘गन्धपुष्पाद्यतयवकुशाग्रतिलसर्षपैः ।
सदूर्जैः सर्वदेवानामर्घ्यैर्मेतदुदीरितम् ॥
जातीलवज्जककोलेर्जलमाचमनीयकम् ।
आर्घ्यं दधिमधून्मिश्रं मधुपर्कं निवेदयेत् ॥’
कात्यायनः ।
‘मधुपर्कं दधिमधुघृतसर्वपसहितं कांक्षे
कांक्षेन ।
गन्धस्वन्दनकर्पूरकालागुरुभिरौरितः । पुष्पाणि
देवदेयानि ।
‘गुग्गुलुगुरुश्रीरश्मिकरामधुचन्दनैः ।
धूपयेदाप्यर्घ्यसंमिश्रैर्नैर्देवस्य देशिकः ।
तत्र तत्र जलं दद्यादुपचारान्तरान्तरे ॥’
अत्र दृष्टिहोमौ त्वनावश्यकौ यथाशक्ति इत्य-
भिधानात् ॥*॥ तथा चाख्यधनानां यज्ञ-
मण्डपेन विनापि पूजामाह विष्णुधर्मोत्तर-
प्रथमकाण्डम् ।
‘पूजा कार्या बहिर्वेद्यां अह्वया भृगुनन्दन ! ।
न त्वत्पदस्थित्येयैर्ज्ञेयैर्देहि कदाचन ॥
विष्णुं देविकायस्यं यथाश्रद्धमरिन्दम ! ।
तपसा पूजयेन्नित्यं तस्मादल्पधनो नरः ॥’*॥
यदोकाहे देवप्रतिष्ठावास्तुयागगृहोत्सर्गास्तदा
तन्त्रेण दृष्टिआहं कुर्यात् । गणेशः क्रियमाणं
त्वितिवचनात् ॥*॥ तथा एकस्मिन्नपि अग्नौ
होमद्वयं विधेयम् । एकामावनेकहोमकरण-
पक्षे तन्त्रेण परिसम्बन्धनादिकमाह गोभिलः ।
गणेशेकं परिसम्बन्धनमिधौ बहिःपर्युत्त-
माख्यभागाविति ॥*॥ पूजादिकन्तु प्रत्येकमेव ।
ब्रह्मपुराणे ।
‘देवानां प्रतिमा यत्र हृताभ्यङ्गश्चमा भवेत् ।
पलानि तस्यै देयानि अह्वया पञ्चविंशतिः ॥
अष्टोत्तरशतपलं स्नाने देयं सर्वदा ॥’
नारसिंहे ।
यवगोधूमजैश्चूर्णैश्च हृत्पुष्पैश्चैव वारिणा ।
प्रक्षाल्य देवदेवेशं वारुणं लोकमाप्नुयात् ॥

प्रतिस

पादपीठस्तु यो ददात् विष्णुपन्ननिर्घणम् ।
उष्णाश्वना च प्रचाख्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”

इति प्रतिष्ठातत्त्वम् ॥ * ॥

प्रकारान्तरं गारुड ८० अध्याये मत्स्यपुराणे
च द्रष्टव्यम् ॥

प्रतिष्ठानं, क्ली, (प्रतिष्ठित्यनेति । प्रति + स्था +
अधिकरणे ल्युट् ।) नगरविशेषः । विठोर
इति स्थातः । तत्र पुरुरवा राजन्मन्त्रवर्त्तौ
आसीत् । इति महाभारतम् ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १ । १३ । १-२ ।

“सुदुम्ने तु दिवं याति राज्यं चक्रे पुरुरवाः ।
सगुणश्च सुरूपश्च प्रजारञ्जनतत्परः ॥
प्रतिष्ठाने पुरे रम्ये राज्यं सर्व्वनमस्कृतम् ।
चकार सर्व्वधर्मैश्च प्रजारचक्रतत्परः ॥”
इदं हि गङ्गातीरस्थम् । यथा, हरिवंशे । २६ ।
४०—४८ ।

“एवं प्रभावो राजासीदेलस्तु पुरुषोत्तमः ।
देशे पुण्यतमे चैव महर्षिभिरभिष्टुते ।
राज्यं स कारयामास प्रयागे पृथिवीपतिः ।
उत्तरे जाह्नवीतीरे प्रतिष्ठाने महायशाः ॥”

प्रतिष्ठितः, चि, (प्रतिष्ठा जातात्येति । तारका-
दित्यात् इतच् ।) प्रतिष्ठायुक्तः । (यथा, देवी-
भागवते । ३ । ६ । ७३ ।

“सदुद्धूतस्त्वहङ्कारस्तेनाहं कारणं शिवा ।
अहङ्कारश्च मे कार्यं त्रिगुणोऽसौ प्रतिष्ठितः ॥”
गौरवान्वितः । यथा,—

“प्रतिष्ठितानां चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥”
इति ब्रह्मवेवर्त्ते गणेशखण्डे ३४ अध्यायः ॥
निष्पन्नयागः । संस्कृतः । इति प्रतिष्ठाशब्दा-
दर्शनात् ॥

प्रतिसरः, पुं, (प्रतिसरतीति । प्रति + ह + अच् ।)
मन्त्रमेदः । माल्यम् । कङ्कणम् । व्रणशुद्धिः ।
चन्द्रपङ्कजम् । इति मेदिनी । रे, २७६ ॥ प्रातः-
कालः । इति शब्दमाला ॥

प्रतिसरः, पुं क्ली, (प्रतिसरतीति । प्रति + ह +
अच् ।) मञ्जलम् । आरक्षम् । करसूत्रम् ।
नियोज्ये, चि । इति मेदिनी । रे, २७६ ॥

प्रतिसर्गः, पुं, (प्रतिरूपः सर्गः ।) ब्रह्मणः सृष्ट्या-
नन्तरं दत्तादीनां सृष्टिः । स च पुराणपञ्च-
लक्ष्यान्तर्गतलक्षणविशेषः । यथा,—

ऋषय ऊचुः ।

“आदिसर्गस्त्वया स्रुतः । कथितो विस्तरेण च ।
प्रतिसर्गश्च ये येषामधिपास्तान् वदस्व नः ॥

स्रुत उवाच ।

यदाभिषिक्तः सकलाधिराज्ये
पृथुर्धरित्रग्रामधिपो बभूव ।
तदौषधीनामधिपश्चकार
यज्ञव्रतानां तपसाञ्च सोमम् ॥
नक्षत्रताराद्विजटचगुल्म-
लतावितानस्य च रुक्मगर्भः ।
अपामधीशं वरुणं धनानां
राज्ञां प्रभुं वैश्रवणञ्च तद्वत् ॥

२६७

प्रतिस

विष्णुं रवीणामधिपं वसुना-
मभिश्च लोकाधिपतिश्चकार ।
प्रजापतीनामधिपश्च दत्तं
चकार शक्रं मरुतामधीशम् ॥
देवाधिपानामथ दानवानां
प्रजादमीशश्च यमं पितृणाम् ।

पिशाचरक्षः पशुभूतयक्ष-
वेतालराजन्त्वथ शूलपाणिम् ॥
प्राणेशश्चैलश्च पतिं गिरीणा-
मीशं समुद्रं ससरिन्द्रदानाम् ।
गन्धर्वविदाधरकिन्नराणा-
मीशं पुनश्चिचरयश्चकार ॥
नागाधिपं वासुकिमुग्रवीर्यं
सर्पाधिपं तक्षकमादिदेश ।
दिग्वायनामधिपश्चकार
गजेन्द्रमैरावतनामधेयम् ॥

सुपर्णमीशं पततामथाश्व-
राजानमुच्चैः श्रवसश्चकार ।
सिंहं ऋगाणां वृषभं गवाश्च
स्रक्षं पुनः सर्व्ववनस्यतीनाम् ॥

पितामहः पूर्व्वमथाभ्यधिष्व-
देतान् पुनः पूर्व्वदिगाधिनाथान् ।
पूर्व्वेण दिक्पालमथाभ्यधिष्व-
द्राक्षा सुधर्ममाणमरातिकेतुम् ॥

ततोऽधिपन्दिशतस्तक्षकार
सर्व्वेश्वरं शङ्खपदाभिधानम् ।
सकेतुमन्तं दिग्धीशमीश-
श्चकार पञ्चाङ्गुवनाङ्गगर्भः ॥

हिरण्यरोमाणसुदग्दिगीशं
प्रजापतिं मेरुसुतश्चकार ।
अद्यापि कुर्वन्ति दिशामधीशाः
शब्दं वहन्तस्तु सुवोऽभिरक्षाम् ॥

चतुर्भिरेभिः पृथुनामधेयो
वृषोऽभिषिक्तः प्रथमं पृथियाम् ।
मन्वन्तरे चापि गते त एव
वैवस्वतश्चक्रुरिमं पृथियाम् ॥

गतेऽन्तरे चाक्षुषनामधेये
वैवस्वताख्ये च पुनः प्रवृत्ते ।
प्रजापतिः सोऽस्य चराचरस्य
बभूव सूर्यान्वयवंश्चिह्नः ॥”

इति मातृस्ये आधिपत्यसेचनं मन्वन्तराधिपत्यं
नाम ८ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।

मार्कण्डेय उवाच ।

“वाराहोऽयं श्रुतः सर्गो वराहाधिष्ठितो यतः ।
प्रतिसर्गः स्रुतः सो वै दत्तादौर्धः कृतः पृथक् ॥
रुद्रो विराड् मरुदंक्षो मरीच्याद्यास्तु मानसाः ।
यं यं सर्गं पृथक् चक्रुः प्रतिसर्गः स स स्रुतः ॥
विराट्सुतोऽहजदंक्षान् मनून् यैर्विततं जगत् ।
मनुः सप्त मनून् सृष्ट्वा चकार बहुशः प्रजाः ॥
प्रजाः सिद्धयः स मनुयोऽसौ स्वायम्भुवाङ्गयः ।
अहजत् प्रथमं षड्वै मनून् षड्भिरान् सुतान् ॥
खारोचिषश्चोत्तमिश्च तामसो रैवतस्तथा ।

प्रतिस

चाक्षुषश्च महातेजा विवस्वान् परतस्तथा ॥
यक्षरक्षः पिशाचाश्च नागगन्धर्वकिन्नरान् ।
विदाधरानधरसः सिद्धान् भूतगणान् बहून् ॥
मेघान् सविद्युतो वृक्षान् लतागुल्मलक्ष्यादिकान् ।
मनुष्यान् पशून् च कीटाश्च जलजान् स्थलजा-
स्तथा ॥

एतादृशानि सर्वाणि मनुः स्वायम्भुवः सुतैः ।
सहितः सृष्ट्वे सोऽस्य प्रतिसर्गः प्रकीर्त्तितः ॥
अन्ये षण्मनवो ये वै तेऽपि स्वे स्वेऽन्तरेऽन्तरे ।
प्रतिसर्गं स्वयं कृत्वा प्राप्नुवन्ति चराचरम् ॥
यज्ञस्य संभृतं यज्ञान् यूपं प्राग्वंशमेव च ।
धर्माधर्मी गुणान् सर्व्वान् वराहः सृष्टवान्
पुरा ॥

सुतान् बहून् समुत्पाद्य दक्षो देवर्षिसत्तमान् ।
महर्षीन् सोमपादींश्च बहून् पित्रगणांस्तथा ॥
सृष्टिं प्रवर्त्तयामास प्रतिसर्गोऽस्य स स्रुतः ।
अजायन्त सुखादुविप्राः क्षत्रिया बाहुयुज्यतः ॥

ऊर्ज्वर्ज्याः पदः शूद्राश्चतुर्वेदाश्चतुर्मुखात् ।
ब्रह्मणः प्रतिसर्गोऽयं ब्राह्मः सर्गस्ततः स्रुतः ॥
मरीचेः कश्यपो जातः कश्यपात् सकलं जगत् ।
देवा देवा दानवाश्च तस्य सर्गः प्रकीर्त्तितः ॥

अत्रेर्नेत्रादभूचन्द्रश्चन्द्रवंशस्ततोऽभवत् ।
तेन सर्व्वं जगद्व्याप्तं सोमसर्गः प्रकीर्त्तितः ॥
अथर्वाङ्गिरसो कृत्वा पुत्राश्च बहुशोऽपरे ।
मन्त्रयन्त्रादयो ये वै ते सर्व्वेऽङ्गिरसः स्रुताः ॥

आण्यपाख्याः पुलस्त्यस्य पुत्राश्चान्ये च
राक्षसाः ।

प्रतिसर्गाः पुलस्त्यस्य बलवीर्यसमन्विताः ॥
काद्रवेया गजा अश्वः प्रजा बहुतरास्तथा ।
सृष्ट्वे पुलहेनेष सर्गस्तस्य प्रकीर्त्तितः ॥
क्रतोः पुत्रा वालिखिल्लाः सर्व्वज्ञा भूरितेजसः ।
अष्टाशीतिसहस्राणि ज्वलद्भास्करसन्निभाः ॥

प्रचेतसः सुताः सर्व्वे ये वै प्राचेतसाः स्रुताः ।
वङ्गशीतिसहस्राणि पावकोपमतेजसः ॥
सुकालिनो वशिष्ठस्य पुत्राश्चाख्येऽथ योगिनः ।
आरुन्धतेयाः पञ्चाशद्वाग्रिष्ठः सर्ग उच्यते
भृगोश्च भार्गवा जाता ये वै देवपुरोधसः ।

कवयस्ते महाप्राज्ञास्तेर्याप्तमखिलं जगत् ॥
नारदात्तारका जाता विमानानि तथैव च ।
प्रश्नोत्तरास्तथैवान्ये बृहत् गीतश्च कौतुकम् ॥
एते दक्षमरीच्याद्याः कृतदारान् बहून् सुतान्
उत्पाद्योत्पाद्य पृथिवीं दिवश्च समपूरयन् ॥

तेषां सुतेभ्यश्च सुतास्तत्सुतेभ्यः परे सुताः ।
समुत्पन्नाः प्रवर्त्तन्ते येऽद्यापि भुवनेषु वै ॥
विष्णोस्तु चक्षुषः सूर्यो मनसस्त्रिभुवः स्रुतः ।
श्रीचाङ्गायुः समुद्भूतो सुखादभिरजायत ॥

प्रतिसर्गो ह्ययं विष्णोस्तथा चापि दिशोऽदृशः ।
सृष्ट्यर्थश्चन्द्रमाः पञ्चादग्निनेत्रादवातरत् ॥
भास्करः कश्यपाज्जातो भार्य्यायास्य समर्चितः ।
रुद्राश्च बहवो जाता भूतग्रामाश्चतुर्विधाः ॥

श्ववराहोऽङ्गुराश्च जवगोमायुगोमुखाः ।
ऋक्षमार्जारवदनाः सिंहयाग्रमुखाः परे ॥

प्रतिह

नानाशस्त्रधराः सर्वे नानारूपा महाबलाः ।
एष वः प्रतिसर्गोऽपि कथितो द्विजसत्तमाः ॥
इति कालिकापुराणे २६ अध्यायः ॥
प्रतिसर्गं, त्रि, (गतिगतं सत्त्वं वाममिति ।) प्रति-
कूलम् । इति जटाधरः ॥
प्रतिसान्त्वानिकः, पुं, (प्रतिसन्धानं प्रयोजनमस्येति ।
प्रतिसन्धान + ठक् ।) मागधः । स्तुतिपाठकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
प्रतिसीरा, स्त्री, (प्रतिसिनोति प्रतिवधातीति ।
प्रति + वि + "सुचिचमिनां दीर्घश्च ।" उणा०
२।२५ । इति क्त्वं दीर्घश्च । ततश्चाप् ।)
यवनिका । यवधायकपटः । इत्यमरः २।६।१२० ॥
प्रतिसूर्यः, पुं, (प्रतिरूपः सूर्य इति प्रादि-
समासः ।) ककलासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, सुश्रुते । कल्पस्थाने २४ अध्याये ।
"प्रतिसूर्यः पिङ्गभासो बहुवर्णो महाशिराः ॥"
उपसूर्यकमण्डलम् । यथा, बृहत्संहितायाम् ।
३७।२ ।
"प्रतिसूर्यानां माला
दस्युभयातङ्कनृपहन्ती ॥"
प्रतिसूर्यकः, पुं, (प्रतिसूर्य + स्वार्थे क्त्वं ।) कक-
लासः । (यथा, उत्तररामचरिते द्वितीयेऽङ्के ।
"सौमानः प्रदरोदरेषु विलसत्सख्याम्भसो
या स्वयं
दृश्यहिः प्रतिसूर्यकैरजगरस्त्रेद्वयः पीयते ॥"
तद्दृश्यं चिकित्सा सुश्रुते कल्पस्थाने =
अध्याये उक्ता । यथा,—
"प्रतिसूर्यकदृष्टानां सर्पदृष्टवदाचरेत् ॥"
उपसूर्यकमण्डलम् । इति विश्वः ॥ (अस्य शुभा-
शुभलक्षणम् । यथा, बृहत्संहितायाम् । ३७।१-३ ।
"प्रतिसूर्यकः प्रशस्तो
दिवसस्तुतुवर्गसंप्रभः स्निग्धः ।
वेदुर्यनिभः स्रक्चः
शुक्लश्च क्षेमसौमित्रः ॥
पौतो याधिं जनय-
त्यशोकरूपश्च शूलकोपाय ।
प्रतिसूर्याणां माला
दस्युभयातङ्कनृपहन्ती ॥
दिवसस्तुतुवर्गः प्रतिसूर्यो
जलकदुदग्दक्षिणे स्थितोऽनिलकृत ।
उभयस्याः सलिलभयं
नृपमुपरि निहत्यधो जनहा ॥"
प्रतिहृत्, त्रि, (प्रति + हृत् + कर्मणि क्तः ।)
प्रेषितः । प्रत्याख्यातः । इति मेदिनी । टे, ६५ ॥
दत्तः । इति धरणिः ॥
प्रतिसोमा, स्त्री, (प्रतिरूपः सोमः सोमवल्ली
यस्याः ।) महिषवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रतिसर्द्धा, स्त्री, (प्रति + स्रद्ध + भावे अङ् ।)
प्रतिकक्षा । स्रद्धा । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रतिहृतः, त्रि, (प्रतिहन्यते स्मेति । प्रति + हृन् +
क्तः ।) हिटः । प्रतिस्खलितः । रुद्धः । इति ।
मेदिनी । ते, २०५ ॥ निराशः । यथा,—

२६८

प्रतीका

"मनोहृतः प्रतिहृतः प्रतिवह्नी हृतश्च सः ॥"
इति सुद्राङ्गितामरकोषे पाठः । ३।१।४९ ॥
प्रतिहस्तकः, पुं, (प्रतिरूपः हस्तोऽवलम्बनरूपो
यस्य । कप् ।) प्रतिनिधिः । यथा,—
"आश्रितानां भृतौ स्वामिसेवायां धर्मसेवने ।
पुत्रस्योत्पादने चैव न सन्ति प्रतिहस्तकाः ॥"
इति हितोपदेशे नीतिशास्त्रे सुहृद्भेदो नाम
द्वितीयकथासंग्रहः परिच्छेदः ॥
प्रतिहारः, पुं, (प्रतिविषयं प्रत्येकं वा हरति
स्वामिसमीपमानयतीति । प्रति + हृ + अण् ।)
हारपालः (यथा, देवीभागवते । १।१७।३० ।
"ज्ञातो हि प्रतिहारेण ज्ञानी कश्चिद् द्विजो-
त्तमः ॥"
प्रति + हृ + आधारे घञ् ।) हारः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ । ६।२० ।
"ततो नृपाणां श्रुतवृत्तवशा
युवतुप्रगल्भा प्रतिहाररघौ ।
प्राक्सन्निकर्षं मगधेश्वरस्य
नीला कुमारीमवदत् सुनन्दा ॥"
प्रतिरूपं हरतीति । हृ + अण् ।) माया-
कारः । इत्यमरटीकायां भरतः । २।१०।११ ॥
(परमेष्ठिनः पुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे । २।१।३७ ।
"परमेष्ठौ ततस्तस्मात् प्रतिहारस्तदनयः ॥"
प्रतिहारकः, पुं, (प्रतिरूपं हरतीति । हृ +
खुल् ।) मायाकारः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
२।१०।११ ॥
प्रतिहासः, पुं, (प्रतिरूपो हासो यस्य ।) कर-
वीरः । इत्यमरः । २।४।७६ ॥ हासकम्पति
हास्यश्च ॥
प्रतीकः, पुं, (प्रतीयते प्रवृत्ति वा इति । प्रति +
इ + अलोकादयश्चेति ईकृत्प्रतायेन साधुः ।)
एकदेशः । अङ्गम् । (यथा, ऋग्वेदे । ७।
३६।११ ।
"वि सानुना पृथिवी सस उर्वो पृथु प्रतीक
मध्ये अग्निः ॥"
"तथाग्निः पृथु विस्तीर्णं प्रतीकं पृथिव्या अव-
यवम् ॥" इति तद्वाक्ये सायनः ॥) खाङ्गवादा-
निषेधो यथा, कौर्मि १५ अध्याये ।
"न खाङ्गनखवाद्यं वै कुर्वाण्नाङ्गलिना पिबेत् ॥"
अपि च, लक्ष्मीचरित्रे ।
"खाङ्गे पीठे च वाद्यं हरति घनपतेः केशव-
स्यापि लक्ष्मीम् ॥"
प्रतिकूले, त्रि । इत्यमरः । १।६।७० ॥ विलोमः ।
इति मेदिनी । के, ११२ ॥
प्रतीकारः, पुं, (प्रतिकरणमिति । प्रति + कृ +
घञ् । उपसर्गस्येति पक्षे दीर्घः ।) कृतापकारस्य
प्रत्यपकारः । तत्पर्यायः । वैरशुद्धिः २ वैर-
निर्यातनम् ३ । इत्यमरः । २।८।११० ॥
(यथा, देवीभागवते । ३।२५।३ ।
"दुर्गाया तौ हतौ संखे नापराधो ममात्र वै ।
अवश्यम्भाविभावेषु प्रतीकारो न विद्यते ॥"
चिकित्सा । इति शब्दमाला ॥

प्रतीची

प्रतीकाशः, पुं, (प्रतीकाशते इति । प्रति + काश्
+ घञ् । उपसर्गस्य दीर्घः ।) उपमा ।
इत्यमरः । २।१०।३८ ॥ (यथा, महाभारते ।
१।१५४।३२ ।
"अद्य त्वां भगिनी रक्षः कथ्यमाणं मयासक्तम् ।
द्रव्यद्विप्रतीकाशं सिंहेनेव महाद्विपम् ॥"
प्रतीचा, स्त्री, (प्रति + ईच् + अङ् ।) प्रती-
क्षणम् । अपेक्षा । प्रतिपूर्वसंघातोर्भावे अप-
त्ययेन निव्यन्नः ॥ (यथा, महाभारते । ८।४०।५२ ।
"मित्रप्रतीच्या शत्रु धार्तराष्ट्रस्य चोभयोः ।
अपवादतितिक्षाभिस्त्रिभिरैर्हि जीवसि ॥"
प्रतीक्ष्यः, त्रि, (प्रतीक्ष्यते इति । प्रति + ईच् +
ख्यत् ।) पूज्यः । इत्यमरः । ३।१।५५ ॥ (यथा,
रघौ । ५।१४ ।
"भक्तिः प्रतीक्ष्येष्टु कुलोचिता ते
पूर्वान् महाभाग ! तयातिशेव ।
यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतः
त्वामर्थिभावादिति मे विषादः ॥"
प्रतीक्षणीयः ॥ (यथा, माघे । २।१०८ ।
"प्रतीक्ष्यं तत्प्रतीक्षायै प्रतिष्वसे प्रतिश्रुतम् ॥"
प्रतीची, स्त्री, (प्रतिदिनान्तं प्रतिदिनान्ते इत्यर्थः
अस्त्विति सूर्यमिति । अस्तु गतिपूजनयोः +
"ऋत्विग्दष्टृक्सगृदिगुष्णिगश्चयुजिन्श्चाश्च ।"
३।२।५६ । इति किन् अनलोपो दीर्घश्च ।
"उगितश्च ।" ४।१।६ । इति ङीप् ।) पश्चिम-
दिक् । इत्यमरः । १।३।१९ ॥ (यथा, महा-
भारते । ४।४१।१८ ।
"येनासौ यजयत् कृतज्ञां प्रतीचीं दिशमाहवे ।
कलापो ह्येष तस्यासौ नृमाद्रीपुत्रस्य धीमतः ॥"
त्रि, पश्चिमाभिमुखी । यथा, ऋग्वेदे । १।६।२।६ ।
"विश्वानि देवीं सुवनाभिचक्ष्या
प्रतीचीं चक्षुरविद्या वि भाति ।
विश्वं जीवं चरसे बोधयन्ती
विश्वस्य वाचमविदन् मनायोः ॥"
"सुवना सुवनानि भूतजातान्यभिचक्ष्याभि-
प्रकाश प्रकाशवन्ति कृत्वानन्तरं प्रतीचीं प्रवृ-
त्तसुखी सती ।" इति तद्वाक्ये सायनः ॥ प्रति-
निवृत्तमुखी । यथा, ऋग्वेदे । १।१२४।७ ।
"अभातेव पुंस एतं प्रतीचो गत्तारुगिव सनये
धनानाम् ॥"
"अभातेव भाट्टरहितेव पुंसः पित्रादीन् प्रतीचीं
सकीयस्थानात् प्रतिनिवृत्तमुखी ।" इति तद्-
भाष्ये सायनः ॥)
प्रतीचीनं, त्रि, (प्रतीचि भवम् । प्रत्यच् +
"विभाषाश्चरदिक् स्त्रियाम् ।" ५।४।८ । इति
खः । अलोपो दीर्घश्च ।) प्रत्यक् । प्रतीच्यां
भवः । इति हेमचन्द्रः । २।८२ ॥ (पराङ्-
मुखम् । यथा, ऋग्वेदे । ३।५५।८ ।
"शूरस्यैव युध्यतो अन्तमस्य प्रतीचीनं ददृशे
विश्वमायत् ॥"
"विश्वं भूतजातं प्रतीचीनं पराङ्मुखं ददृशे ।"
इति तद्वाक्ये सायनः ॥)

प्रतीपं

प्रतीपः, त्रि प्रतीप्या भवः । प्रतीप्योऽन्वाङ्गवाधे-
याप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ पश्चिमदिग्जातः । (यथा,
महाभारते । २ । ३२ । १२ ।

“रामटान् द्वारहृणांश्च प्रतीप्याश्चैव ये वृषाः ।
तान् सर्वान् स्वपशे चक्रे शासनादेव पाण्डवः ॥”
प्रतीतः, त्रि, (प्रतीयते स्म प्रत्येकमगादवेति । प्रति
+ इण् + कर्मणि कर्त्तरि वा क्तः ।) ख्यातः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ६ ॥ (यथा, रामायणे ।
२ । ५ । १० ।

“प्राप्तां वसुमतीं प्रीतिं प्रतीतां हतविदिषम् ।
उपस्थास्यसि कौशल्यां दासीवत्त्वं कृता-
ञ्जलिः ॥”

सादरः । ज्ञातः । ज्ञः । इति मेदिनी । ते,
१२५ ॥ (पुं, विश्वेदेवानामन्यतमः । यथा, महा-
भारते । १३ । ६१ । ३२ ।

“अनुकर्मा प्रतीतश्च प्रदातायांशुमांस्तथा ॥”
प्रतीतिः, स्त्री, (प्रति + इण् + भावे क्तिन् ।)
ज्ञानम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, भाषापरि-
च्छेदे । ११४ ।

“अन्योन्याभावतो नास्य चरितार्थलमुच्यते ।
अस्मात् पृथगिदं नेति प्रतीतिर्हि विनक्तव्या ॥”
ख्यातिः । आदरः । हर्षः । इति प्रतीतशब्दार्थ-
दर्शनात् ॥

प्रतीपं, त्रि, (प्रतिकूलं आपो यस्मिन् । “ऋक्-
पूरव्यूः प्रथमानन्दे ॥” ५ । ४ । ७४ । इति
अप्रत्ययः । “ह्यन्तरपसर्गोऽप्येव इत् ॥” ६ । ३ ।
६३ । इति इत् ।) प्रतिकूलम् । इति हेम-
चन्द्रः । ६ । १०१ ॥ (यथा, भागवते । ३ । १ । १४ ।

“क एनमत्रोपकुहाव निष्ठां
दास्याः सुतं यद्वलिनैव पुत्रः ।
तस्मिन् प्रतीपः परकृत्य आस्ते
निष्ठास्यतामाशु पुरास्त्वानः ॥”

स्त्री, अर्थालङ्कारभेदः । तस्य लक्षणादिवं
साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे उक्तम् । यथा,—
“प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयलप्रकल्पनम् ।
निष्कलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते ॥

क्रमेण उदाहरणं यथा,—
यत्स्वप्नेऽवमानकान्तिसलिले मयं तदिन्दुवदं
मेघैरन्तरितं प्रिये । तव सुखच्छायाशुकारी
शश्वे ।

येऽपि लद्वगमनानुकूलगतयस्ते राजहंसा गता-
स्तत्वाद्दृश्यविनोदमात्रमपि मे देवेन न चम्यते ॥
तद्वत् यदि सुद्रिता शशिकथा हा हेम सा
चेदुति-

लक्षचक्षुर्यदि हारितं कुवलयैस्तु सितं का
सुधा ।

ध्रुवद्वर्षधनुर्भुवौ यदि च ते किंवा बहु जूमचे
यत्कालं पुनरुक्तवस्तुविसृज्यः सर्गक्रमो वेधसः ॥
अत्र वेत्तादिभिरेव चन्द्रादीनां शोभातिवह-
नात् तेषां निष्कलत्वम् ।

उक्ता चाद्यन्तस्तत्कर्मवस्तुलक्ष्य वस्तुनः ।
कल्पितेषुपमानत्वे प्रतीपं केचिदुच्यते ।

२६८ प्रतीहा

यथा,—

अहमेव गुरुः सुदारुणाना-
मिति हलाहल ! तात ! मास्म दृष्टः ।
ननु सन्ति भवादृशानि भूयो
भुवनेऽस्मिन् वचनानि दुर्जनानाम् ॥

अत्र प्रथमपादे उत्कर्षातिशय उक्तः । तदनुक्तौ
तु नायमलङ्कारः ॥”

प्रतीपः, पुं, चन्द्रवंशीय ऋक्षराजपुत्रः । श्रान्तनु-
राजपिता च । इति पुराणं शब्दरत्नावली च ॥
(यथा, महाभारते । १ । ६७ । २० ।

“प्रतीपः श्रान्तनुं पुत्रं यौवनस्थं ततोऽन्वशात् ॥”
एतस्य विवरणं तत्रैवाध्याये विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥
प्रतीपदर्शनी, स्त्री, (प्रतीपं प्रतिकूलं वामं वा
पश्यतीति । डृश् + णिनिः । डीप् ।) स्त्रीमा-
त्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । २ ॥

प्रतीरं, स्त्री, (प्रतीरयति जलगतिकर्मसमाप्तिं
नयतीति । प्र + तीर कर्मसमाप्तौ + कः ।)
तटम् । इत्यमरः । १ । १० । ७ ॥

प्रतीवापः, पुं, (प्रत्युप्यते प्रक्षिप्यते अथवा निवि-
च्यतेऽस्मिन्निति । प्रति + वप निषेकादौ + वप् ।)
गलितस्य खण्डादेर्न्यान्तरण्यावचूर्णनम् । इति
खामी ॥ न्यसनम् । निःक्षेपणमिति यावत् ।
इति सुभूतिः ॥ उपद्रवः । इति सुकुटः ॥

“आवापसु प्रतीवापो मारीरीतिरुपद्रवः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
इत्यातश्चनशब्दटीकायां भरतः ॥ पानीयौषध-
विशेषः । यथा,—

“उषकादि प्रतीवापं पिबेत् संशमनाय वै ॥”
इति विदग्धचिकित्सायां चक्रपाणिदत्तः ॥
(यथा च सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४३ अध्याये ।

“मदनफलमज्जकार्यं वा पिप्पल्यादि प्रतीवापं
तच्चूर्णं वा निम्बरूपिका कषाययोरन्यतरेण सन्त-
पयं कफजयाधिहरम् ॥”)

प्रतीवेशः, पुं, (प्रतिविश्यते इति । प्रति + विश् +
वप् । उपसर्गस्य दीर्घः ।) प्रतिवेशः । इति
शब्दरत्नावली ॥

प्रतीवेशी, [न] स्त्री, (प्रतीवेशोऽस्यास्तीति ।
प्रतिवेश + “अत इनिठनौ ॥” ५ । २ । ११५ ।
इति इनिः ।) प्रतिवेशी । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतीहारः, पुं, (प्रतिद्विष्यते अत्रेति । प्रति + हृ +
वप् । उपसर्गस्य दीर्घः ।) द्वारः । (प्रतिहर-
त्यनेनेति । करणे घञ् ।) द्वारपालः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६ ॥ तस्य लक्ष्यम् । यथा,—

“इक्षिताकारवत्क्षत्रो वलवान् प्रियदर्शनः ।
अप्रमादी सदा दक्षः प्रतीहारः स उच्यते ॥”
इति चाणक्यसंग्रहः ॥

अपि च । भाष्ये १८६ अध्यायः ।
“प्रायः सुरुपो दक्षश्च प्रियवादी न मोहतः ।
चित्तग्राहश्च सर्वेषां प्रतीहारो विधीयते ॥”
सन्निविष्टः । यथा, द्वारवाली ।

“प्रयास्योपकृतं पूर्वमयश्चोपकरिष्यति ।
इति यः क्रियते सन्निः प्रतीहारः स उच्यते ॥”

प्रत्तं

प्रतीहारी, [न] त्रि, (प्रतिहरति स्वामिसमीपे
सर्वविषयमिति । प्रति + हृ + णिनिः । उप-
सर्गस्य दीर्घः । यद्वा, प्रतीहारो रक्षणीयत्वेना-
स्यास्तीति । इनिः ।) हारी । द्वारार्थकप्रती-
हारशब्दादस्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

प्रतीहारी, स्त्री, (प्रतीहारोऽस्या अस्तीति ।
अच् । गौरादित्वात् डीष् ।) दाःस्थिता । इति
मेदिनी । रे, २८० ॥

प्रतीहासः, पुं, (प्रतिरूपो हासोऽस्य । उपसर्गस्य
दीर्घः ।) करवीरः । इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥

प्रतुदः, पुं, (प्रतुदतीति । प्र + तुद् + कः ।)
यथादिः । आदिना स्थेनः । कङ्कः । काकः ।
द्रोणकाकः । उलूकः । मयूरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अस्यर्मासगुणाः ।

“लावाद्या विष्करो वर्गः प्रतुदा जाङ्गला नृगाः ।
लघवः शीतमधुराः कषायाश्च द्विता वृणाम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

(यथा च चरके सूत्रस्थाने सप्तविंश्याध्याये ।
“शतपत्रो भृङ्गराजः कोयली जीवजीवकः ।
कैरातः कोकिलोऽथूहो गोपापत्रः प्रियालजः ॥
लङ्का लङ्काको वभ्रुवट्टहा डिङ्किमानकः ।
जटी दुम्भुभिवाक्तावलोहपृष्ठकुलिङ्गकाः ॥
कपोतशुक्रशारङ्गश्चिरिटीककुयष्टिकाः ।
शारिकाकलविङ्कश्च चटकोऽङ्गारचूचकः ॥
पारावतः पाण्डविक इत्युक्ताः प्रतुदा दिनाः ॥”

यथा च सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“कपोतपारावतभृङ्गराजपरभृतकोयलिककुलिङ्ग-
यङ्कुलिङ्गगोचोडकडिङ्किमानकशतपत्रकमा-
लनिन्दकभेदाश्चिपुससारिकावलगुलीगिरिशाल-
कालद्रुवकसुगन्धीखञ्जरीटकहारीतदावृष्टप्रभ-
तयः प्रतुदाः ॥”)

प्रतोदः, पुं, (प्रतुदतेऽनेनेति । प्र + तुद् +
करणे घञ् ।) अन्धादिताडनदण्डः । चाडुक
इति भाषा । तत्पर्यायः । प्राजनम् २ प्रवयणम् ३
तोत्रम् ४ तोदनम् ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
महाभारते । २ । ५४ । ८ ।

“प्रकालयेद्दिशः सर्वान् प्रतोदेनेव सारथिः ।
प्रत्यभिचक्ष्यं वीमां निरुचुर्भरतर्षभ ॥”)
प्रतोली, स्त्री, (प्रतुल्यते परिमोयते इति । प्र +
तुल् परिमाये + वप् । गौरादित्वात् डीष् ।)
रथा । इत्यमरः । २ । २ । ३ ॥ (यथा, रामा-
यणे । २ । ८० । १८ ।

“नहुप्रांशुचयांश्चापि परिखापरिवारिताः ।
तत्रेन्द्रनीलप्रतिमाः प्रतोलीवरशोभिताः ॥”)
अभ्यन्तरमार्गः । गच्छ इति ख्याते । क्लृप्ती इति
च ख्याते । इडादिमध्यनिर्मिते पथीति साङ्गः ।
दुर्गनगरद्वारे इति केचित् । इति तट्टीकायां
भरतः ॥

प्रत्तं, त्रि, (प्रदीयते स्मिति । प्र + दा + क्तः ।
“अथ उपसर्गात् तः ॥” ७ । ४ । ४७ । इति
तादेषः ।) दत्तम् । इति सुम्भोदध्याक-
रणम् ॥

प्रत्यक्षं

प्रक्षः, त्रि, (प्र + "नञ् पुराणे प्रात्।" इति चकारात् ऋप्।) पुरातनः। इत्यमरः। ३।१। ७७॥ (यथा, भागवते। ५।२०।५।
 "प्रक्षस्य विष्णो रूपं यत् सत्यस्यर्तस्य ब्रह्मणः। अमृतस्य च ऋतोश्च सूर्यमात्मानमीमहि॥")
 प्रत्यक् [च्] त्रि, (प्रत्यक्षतीति। प्रति + अनच् + क्तिन्।) पश्चिमदिक्। पश्चिमदेशः। (यथा, मनुः। २।२९।
 "हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग्विनशनादपि। प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः॥")
 पश्चिमकालः। इति मेदिनी। चै, १६॥ (य, प्रतीच्यां दिशि प्रतीच्या दिशः प्रतीची दिवा एवं देशे काले च। "दिक्शब्देभ्यः सप्तमी-पञ्चमीप्रथमाभ्यो दिक्देशकालेष्वस्तातिः।" ५।३।२७। इति अस्तातिः। "अक्षेर्लुक्।" ५।३।३०। इति अस्तातेर्लुक्। "लुक् तद्धितलुकि।" १।२।४६। इति लुक्। दिक्-देशकाले। इति मेदिनी। चै, १६॥ प्रति-लोमम्। यथा, भागवते। ४।२२।३७।
 "यः क्षेत्रवित्तपतया हृदि विष्णवाविः प्रत्यक् चकास्ति भगवांस्तमवेहि सोऽक्षि॥" प्रतिजूलम्। यथा, महाभारते। ५।८४।६।
 "प्रथमगृहमहानद्यः प्राङ्मुखाः सिन्धुसत्तमाः। विपरीता दिशः सर्वा न प्राज्ञायत किञ्चन॥")
 प्रत्यक्पर्णी, स्त्री, (प्रत्यक्षि पर्णानि अस्याः। पाककर्णेति ङीष्।) अपामार्गः। इत्यमरः। २।४।८६॥ (अस्याः पर्यायो यथा, भाव-प्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे।
 "रक्तोऽन्यो वशिरो वृक्षफलो धामार्गवोऽपि च। प्रत्यक्पर्णी केशपर्णी कथिता कपिपिप्पली॥")
 द्रवन्ती। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।
 "द्रवन्ती सावरी चित्रा प्रत्यक्पर्ण्यर्कपर्य्यपि। चित्रोपचित्रान्यग्रीधो प्रत्यक्पर्ण्याखुकर्य्यपि॥")
 प्रत्यक्पुष्पी, स्त्री, (प्रत्यक्षि पुष्पाण्यस्याः। पाक-कर्णेति ङीष्।) अपामार्गः। इत्यमरः। २।८४।८८॥ (यथा, सुश्रुते। १।४३।
 "प्रत्यक्पुष्पीसदापुष्पीनिम्बकषायाणामन्यतमेना-लोभ्य मधुसैन्धवयुक्ता मात्रां पाययित्वा वामयेत्॥" पर्यायान्तरमस्याः। यथा,—
 "खलमङ्गयंपामार्गः प्रत्यक्पुष्पी मयूरकः। चारमध्यस्त्वधोघण्टा शिखरी खरमञ्जरी॥" इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
 प्रत्यक्श्रेणी, स्त्री, (प्रतीची श्रेणी यस्याः। समा-सान्तविधेरनित्यत्वात् न कप्।) दन्तीवृक्षः। मृषिकपर्णी। इत्यमरः। २।४।८८॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
 "प्रत्यक्श्रेणी द्रवन्ती च पुच्छश्रेण्याखुपरिष्का। वृषपर्ण्याखुपर्णी च मृषिका काञ्जिपरिष्का॥" इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
 प्रत्यक्षं, त्रि, (प्रतिगतमक्षि इन्द्रियं यत्र। समासे अच्। यद्वा, प्रत्यक्षमस्यस्येति। अर्थ आदि-

प्रत्यक्ष

त्वात् अच्।) इन्द्रियग्राह्यम्। तत्पर्यायः। ऐन्द्रियकम् २। इत्यमरः। ३।१।७६॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्ते। २।१।५२।
 "यत्पादपद्मनखरदृष्टये चात्मशुद्धये। न च दृष्टश्च स्पर्शपि प्रत्यक्षस्यापि का कथा॥")
 अनुभवविशेषः। तत् षड्विधम्। प्राणजम् १ रासनम् २ आगन्धम् ३ चाक्षुषम् ४ स्पर्श-नम् ५ मानसम् ६। निर्विकल्पकसविकल्पक-भेदेन प्रत्यक्षं द्विविधम्। निर्विकल्पकम् अती-न्द्रियम्। सविकल्पकं मनोग्राह्यम्। षड्विध-प्रत्यक्षे आश्रयस्य महत्त्वं कारणम्। इन्द्रियं कारणम्। विषयेण सह इन्द्रियसन्निकर्षः। अस्य व्यापारः। यथा, भाषापरिच्छेदे।
 "प्राणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं षड्विधं मतम्। प्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः। तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः॥
 उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरो द्रव्याणि तदन्ति पृथक्त्वसंख्ये। विभागसंयोगपरपरत्व-क्षेत्रद्रवत्वं परिमाणयुक्तम्॥
 क्रियां जातिं योग्यवृत्तिं समवायश्च तादृशम्। यस्माति चक्षुःसम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः॥ उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः। रूपान्यच्चक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कारणम्॥ द्रव्याध्यक्षे त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम्। मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः॥ ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते। महत्त्वं षड्विधे हेतुरिन्द्रियं कारणं मतम्॥ विषयेन्द्रियसम्बन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः॥" (यथा, विद्वन्मोदतरङ्गिण्याम्।
 "देवानर्चय सच्चय प्रतिदिनं पुण्यानि जन्मा-न्तरे भोगाय प्रयतो महाक्रतुविधौ खर्गाय हिंसां कुरु। इत्थं वक्षकवक्षनोत्पथगता बुद्धिस्तर्ह्यया-चिरा-दप्रत्यक्षपदार्थसार्धरहितं पञ्चानमारोह्यतु॥" य, अक्षि अक्षि प्रतीति वीक्षायां यथायत्नेन समासः। अक्षोराभिसुखमित्यर्थे। "लक्षणे-नाभिप्रती आभिसुखे।" २।१।१४। इत्य-यथोभावः। "अयथोभावे श्रुतप्रभृतिभ्यः।" ५।४।१०७। इत्यत्र "प्रतिपरसमनुभ्यो-ऽक्षः।" इति टच्। इन्द्रियलक्षणम्। अप-रोक्षम्। यथा, मनुः। ६।५२।
 "फलत्वनभिसन्धाय क्षेत्र्यां बीजिनान्तथा। प्रत्यक्षं क्षेत्र्यामर्थो बीजादयोनिर्गरीयसी॥")
 प्रत्यक्षदर्शनं, त्रि, (प्रत्यक्षं पश्यतीति। प्रत्यक्ष + इष् + लुङ्। प्रत्यक्षं दर्शनं यस्येति वा।) साक्षी। इति शब्दमाला॥ (स्त्री, प्रत्यक्षं दर्श-नम्। यथा, महाभारते। ३।५७।३६।
 "प्रत्यक्षदर्शनं यज्ञे गतिश्चातुत्तमां शुभाम्। नैषधाय ददौ शक्रः प्रीयमाणः शुचीपतिः॥")

प्रत्यङ्गं

प्रत्यक्षवादी, [न्] पुं, (प्रत्यक्षमेव प्रमाणत्वेन वदतीति। वद् + णिनिः।) बौद्धः। नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति तन्मतम्॥ (प्रत्यक्षं वदति यस्तत्र, त्रि॥)
 प्रत्यक्षी, [न्] त्रि, (प्रत्यक्षमस्यस्येति। प्रत्यक्ष + इनिः।) यत्तद्वदार्थः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
 प्रत्यगाशापतिः, पुं, (प्रत्यगाशायाः पश्चिमस्या दिशः अधिपतिः।) वरुणः। इति हलायुधः॥
 प्रत्ययः, त्रि, (प्रतिगतमग्रं श्रेष्ठं प्रथमदर्शनं वास्येति।) नूतनः। इत्यमरः। ३।१।७७॥ (यथा, महाभारते। ८।३८।१८।
 "दासीनां निष्ककण्ठीनां मागधीनां शतं तथा। प्रत्ययवयसां दद्यां यो मे ब्रूयाद्भगवन्मम॥")
 शोधितः। इति जटाधरः॥ (पुं, उपरिचरस्य वसोः पुत्राणामन्यतमः। यथा, भागवते। ६।२२।६।
 "वसुस्तस्योपरिचरो दृढद्रव्यसुखास्ततः। कुशाब्जमनुस्यप्रत्यग्राहोदिपादाश्च चेदिपाः॥")
 प्रत्यययः, पुं, (प्रतीचां रथ इव।) अहिच्छन्-देशः। इति हेमचन्द्रः। ४।२६॥
 प्रत्यङ्, [च्] त्रि, (प्रत्यक्षतीति। प्रति + अनच् + क्तिन्।) पश्चिमदिक्। पश्चिमदेशः। पश्चिम-कालः। प्रतिपूर्वाश्रयातोः कर्त्तरि विष्प्रत्ययेन निष्पन्नः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, शतपथ-ब्राह्मणे। १२।८।२।३५।
 "ऋतवः सर्वे पराचः सर्वे प्रत्यक्षः॥" प्रतिगतः। अभिसुखः। यथा, ऋग्वेदे। १।५०।५।
 "प्रत्यङ्देवानां विशः प्रत्यङ्दुर्देहि मानुषान्। प्रत्यङ् विश्वं खड्गं॥"
 "हे सूर्य त्वं देवानां विशो मरुन्नामकान् देवान्। मरुतो वै देवानां विश इति श्रुत्य-न्तरात्। तान् मरुतसंज्ञकान् देवान् प्रत्यङ्दु-र्देहि। तान् प्रतिगच्छन्मुदयं प्राप्नोषि। तेषा-मभिसुखं यथा भवति तथेत्यर्थः। तथा मानु-षान् मनुष्यान् प्रत्यङ्दुर्देहि। तेऽपि यथास-हभिसुखमेव सूर्य उदतीति मन्यन्ते। तथा विश्वं आप्तं स्वः स्वर्लोकां दृष्टे द्रष्टुं प्रत्यङ्दु-र्देहि। यथा स्वर्लोकावासिनो जनाः सर्वेऽपि स्वस्वभिसुखेन सूर्यं पश्यन्तीति॥" इति तद्भाष्ये सायनः॥ अन्तर्यामी। इति श्रीधर-स्वामी॥ यथा, भागवते। ६।६।२०।
 "प्रत्यक्षमादिपुरुषसुपतस्युः समाहिताः॥")
 प्रत्यङ्गं, स्त्री, (प्रतिगतमङ्गमिति।) अवयव-विशेषः। यथा, शब्दचन्द्रिकायाम्।
 "प्रत्यङ्गं कर्णनासाक्षिलिङ्गाङ्गानि करादिकम्॥" (यथा, रामायणे। २।७४।१४।
 "अङ्गप्रत्यङ्गजः पुत्तो हृदयाच्चापि जायते। तस्मात् प्रियतरो मातुः प्रिया एव तु बान्धवाः॥"
 "अतः परं प्रत्यङ्गानि वक्ष्यन्ते। मस्तकोदर-पृष्ठनाभिजलाटनासाचिबुकवक्षिग्रीवा इत्येता यकैकाः। कर्णनेत्रनासाभ्रशृङ्गांसगण्डकक्षस्तन-वृषपार्श्वस्निग्धानुवाङ्मुखप्रभृतयो दे दे विशन्ति॥

प्रत्यन्तः

रङ्गलयः । सोतांसि च वक्ष्यमाणानि । एष-
प्रत्यङ्गविभाग उक्तः ॥” इति सुश्रुते शारीर-
स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥ अध्यायान् । यथा,
निरुक्ते । ७ । १ । ५ ।

“एक आत्मा बहुधा स्तूयते एकस्यात्मनोऽन्ये
देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्त्यपि ॥” अङ्गं अङ्गं प्रति ।
यथा, गीतगोविन्दे । ११ । ११ ।

“आन्तं नीलनिचोलचारुमुदृशां प्रत्यङ्गमालि-
ङ्गति ॥”

तथा च मनुः । ८ । २०८ ।

“यस्मिन् कर्मणि यास्तु स्युःकृताः प्रत्यङ्ग-
दक्षिणाः ।

स एव ता आददौत भजेरन् सञ्ज एव वा ॥”
वृषविशेषे, पुं । यथा, महाभारते । १ । १२ । ३५ ।

“महापुराणसम्भाषः प्रत्यङ्गः परक्षा श्रुतिः ।
एते चान्ये च राजानः श्रुतश्रोत्र्य सहस्रशः ।
अयन्तेऽयुतश्रुत्यान् संख्याताश्चैव पञ्चशः ॥”)

प्रत्यङ्गिरा, स्त्री, देवीविशेषः । तस्या ध्यानम् ।
यथा,—

“श्रवोपरिसमासीनां रक्ताम्बरतनुच्छदाम् ।
सञ्जाभरणसंयुक्तां गुह्याहारविभूषिताम् ॥
षोडशान्दाश्च युवतीं पीनोन्नतपयोधराम् ।
कर्णालकण्टकाहस्तां परमानन्दरूपिणीम् ।
वामदक्षिणयोगेन ध्यायेन्नान्विदुस्तमाम् ॥”

इति प्रत्यङ्गिरास्तीचान्तर्गतम् ॥

प्रत्यनीकः, पुं, (प्रतिगतः अनीकं युद्धमिति ।)
शत्रुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६२ । (प्रति-
मन्त्रः । विरोधी । यथा, महाभारते । ७ ।
१० । ३६ ।

“यस्य यन्ता हृषीकेशो योद्धा यस्य धनञ्जयः ।
रथस्य तस्य कः संखे प्रत्यनीको भवेद्रथः ॥”
यथा च सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

“अतीवायतयामास्तु क्षपा येष्टुषु स्मृताः ।
तेषु तत्प्रत्यनीकाणां सुज्ञोत्प्रातरैव तु ॥”
स्त्री, प्रतिपक्षसैन्यम् । यथा, भगवद्गीतायाम् ।
११ । ३२ ।

“ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे
येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥”

अलङ्कारविशेषः । यदुक्तं काव्यप्रकाशे ।

“प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्क्रिया ।
या तदीयस्य तत्सुखे प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥”

उदाहरणं यथा,—

“त्वं विनिर्जितमनोभवस्वरूपः
सा च सुन्दर ! भवत्यहुरक्ता ।
पञ्चभिर्गुणपदेव शरैस्तां
तापयत्यशुशयादिव कामः ॥”)

प्रत्यन्तः, पुं, (प्रतिगतोऽन्तमिति । अत्यादयः
क्रान्तादर्थः । इति समासः ।) छेच्छदेशः । इत्य-
मरः । १२ । १ । ७ ॥ (प्रान्तदुर्गम् । यथा, रघुः ।
४ । २६ ।

“स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपाण्डुरयान्वितः ।
वह्निविधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्भिगीषया ॥”

प्रत्ययः

“गुप्तौ मूलं खनिवासस्थानं प्रत्यन्तः प्रान्तदुर्गं च
येन सः ।” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥

तद्देशजाते, त्रि ॥ यथा, वराहसंहितायाम् ।
४ । २१ ।

“प्रत्यन्तान् कुरुपांश्च हन्त्युपतिः शङ्गे कुजेना-
हते ॥”)

सन्निवृत्ते च त्रि ॥

प्रत्यन्तपर्वतः, पुं, (प्रत्यन्तः सन्निवृत्तः पर्वतः ।)
महापर्वतसमीपवर्तिचतुर्दशपर्वतः । इत्यमरः ।
२ । ३ । ७ ॥

प्रत्यभियोगः, पुं, (प्रतिरूपोऽभियोगः ।) प्रत्यप-
राधः । यथा,—

“अभियोगमनिसौख्यं नैनं प्रत्यभियोजयेत् ।
अभियुक्तश्च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिं नयेत् ॥”

“अभियुज्यत इति अभियोगोऽपराधस्तमभियोग-
मनिसौख्यापह्नौनमभियोज्ज्वलं न प्रत्यभियोज-
येदपराधेन न संयोजयेत् । यद्यपि प्रत्यभि-
स्कन्दनं प्रत्यभियोगरूपमपि स्थापराधपरि-
हारात्मकत्वान्नास्य प्रतिषेधस्य विषयः । अतः
स्वाभियोगानुपमर्दनरूपस्य प्रत्यभियोगस्यायं
निषेधः ।” इति मिताक्षरा ॥

प्रत्यभिवादः, पुं, (प्रति + अभि + वद् + शिच् +
भावे घञ् ।) अभिवाद्यस्य गुरोराशीर्वचन-
म् । इति गोपीचन्द्रः ॥

प्रत्यभिवादनं, पुं, (प्रति + अभि + वद् + शिच् +
भावे ल्युट् ।) अभिवाद्यस्य गुरोराशीर्वचनम् ।
इति गोपीचन्द्रः ॥

प्रत्ययः, पुं, (प्रति + इण् + भावकरणादौ यथा-
यथं अच् ।) अधीनः । श्रपथः । ज्ञानम् ।
(यथा, गारुडे २३६ अध्याये ।

“जायतुसंस्कारसम्भूतः प्रत्ययो विषयान्वितः ॥”)

विश्वासः । (यथा, कुमारः । ४ । ४५ ।

“इत्थं रतेः किमपि भूतमदृश्यरूपं
मन्दीचकार मरणयवसायबुद्धिम् ।
तत्प्रत्ययाच्च कुसुमायुधवन्दरेना-
माश्वसयत् सुचरितार्थपदैर्वचोभिः ॥”)

हेतुः । (यथा, रघुः । १० । १ ।

“अतिष्ठत् प्रत्ययापेक्षसन्ततिः स चिरं वृषः ॥”)
रत्नम् । शब्दः । इत्यमरः । ३ । ३ । १४७ ॥

प्रथितत्वम् । आचारः । इति मेदिनी । ये, ८६ ॥

निश्चयः । (यथा, मनुः । ८ । २५३ ।

“यदि संशय एव स्यात् लिङ्गानामपि दर्शने ।
साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादविनिर्णयः ॥”)

खादुः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रत्युत्तरजायमानः ।
वोपदेवेनास्य त्यसंज्ञा कृता । प्रत्याययन्तीति
सुप्तिङ्कृतकृताः प्रत्ययाः । इति संचिप्तसार-

याकरणम् । (यथा, रघुः । ११ । ५६ ।

“ता नराधिपसुता वृषात्मजे-
स्ते च ताभिरगमन् कृतार्थताम् ।
सोऽभवद्वरवधूचमागमः
प्रत्ययप्रकृतिभोगसन्निभः ॥”)

सहकारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रत्यय

प्रत्ययकारिणी, स्त्री, (प्रत्ययस्य विश्वासस्य
कारिणी ।) मुद्रा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मोहर इति पारस्यभाषा ॥

प्रत्ययितः, त्रि, (प्रत्ययो विश्वासः सञ्जातोऽस्येति ।
प्रत्यय + “तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ॥”
५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) आप्तः । विश्वस्तः ।
इत्यमरः । २ । ८ । १३ ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । १५ । ६८ ।

“तत् श्रुत्वा अष्टजन्तानां सोऽथ प्रत्ययितान्
द्विजान् ॥”)

प्रत्यर्थी, [न] त्रि, (प्रतिशोधं प्रतिपूर्त्वं वा अर्थ-
यते इति । प्रति + अर्थ + शिनिः ।) शत्रुः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ११ ॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे । ३ परिच्छेदे ।

“नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि पाणिद्वयं
वचोर्जौ करिज्जम्बविभ्रमकरीमलुप्रति
गच्छतः ॥”)

पुं, प्रतिवादी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
मनुः । ८ । ७६ ।

“सभान्तः साक्षिणः प्रामाण्यार्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ ।
प्राङ्निवाकोऽनुयुज्जीत विधिनानेन सान्त्व-
यन् ॥”)

अर्थिप्रतिपक्षः । यथा,—

“प्रत्यर्थिनोऽयगतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना ।
समामासतदङ्गं हर्षमनायादिचिह्नितम् ॥”
“अर्थत इत्यर्थः साध्यः । सोऽस्यास्तीत्यर्थः ।
तत्प्रतिपक्षः प्रत्यर्थी ।” इति मिताक्षरा ॥

प्रत्यर्पितं, त्रि, (प्रति + ऋ + शिच् + क्तः ।) प्रति-
दत्तम् । यथा । “अर्थव्यवहारोऽपि एकस्मिन्
वतुसरे यत्संख्याकं यदद्रव्यं यतो येन गृहीतं
प्रत्यर्पितश्चेति । पुनरन्यस्मिन् वतुसरे तदद्रव्यं
तत्संख्याकं ततस्तेन गृहीतं याच्यमानोऽपि
यदि ब्रूयात् सत्यं गृहीतं प्रत्यर्पितश्चेति वतुस-
रान्तरे गृहीतं प्रत्यर्पितश्च नास्मिन् वतुसर-
इत्युपयुज्यते ।” इति मिताक्षरा ॥

प्रत्यवसानं, स्त्री, (प्रति + अव + सो + ल्युट् ।)
भोजनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८७ ॥

(पण्यायान्तरमस्य यथा,—

“जग्धिः प्रत्यवसानश्च भक्षणं भोजनाश्रये ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

प्रत्यवसितं, त्रि, (प्रति + अव + सो + क्तः ।) भक्षि-
तम् । इत्यमरः । ३ । २ । ११० ॥

प्रत्यवस्कन्दः, पुं, (प्रति + अव + स्कन्द + घञ् ।)
चतुर्विधोत्तरान्तर्गतोत्तरविशेषः ॥

प्रत्यवस्कन्दनं, स्त्री, (प्रति + अव + स्कन्द + ल्युट् ।)
चतुर्विधोत्तरान्तर्गतोत्तरविशेषः । यथा,—

“प्रत्यवस्कन्दनं नाम सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं
प्रतिग्रहलब्धमिति वा । यथाह नारदः ।

अर्थिना लेखितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि
तन्मया ।

प्रपद्य कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं स्मृतम् ॥”
इति मिताक्षरा ॥

प्रत्यादे

अपि च ।

“अर्थिनाभिहितो योऽर्थः प्रत्यर्थो यदि तन्तथा ।
प्रपद्य कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं हि तत् ॥”

इति व्यवहारतत्त्वे दृष्टव्यवचनम् ॥

प्रत्यवस्थाता, [ऋ] चि, (प्रतिपक्षतया अव-
तिष्ठते इति । प्रति + अव + स्था + णच् ।)

श्रुतुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६२ ॥

प्रत्यवायः, पुं, (प्रत्यवायते इति । प्रति + अव +
अय गतौ + घञ् ।) पापम् । दुरदृष्टम् । यथा,

“क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते ।

अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते ॥”

इत्येकादशीतत्त्वे जावालवचनम् ॥

प्रत्यक्षा, [नृ] पुं, (प्रतिरूपः अप्रक्षा ।) गैरि-
कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रत्यहं, अ, (अहः अहः प्रति । “नपुंसकादन्व-
तरस्याम् ।” ५ । ४ । १०६ । इति टच् ।)

प्रतिदिनम् । यथा, कुमारसम्भवे ।

“भिरिशसुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी ॥”

प्रत्याकारः, पुं, (प्रतिरूपः खड्गेन सदृश आकारो
यस्य ।) खड्गकोषः । इति हेमचन्द्रः । ३ ।

४४७ ॥ खाप् इति भाषा ॥

प्रत्याख्यातः, चि, (प्रति + आ + ख्या + क्तः ।)
दूरीकृतः । तत्पर्यायः । प्रत्यादिष्टः २ निरस्तः ३

निराकृतः ४ निरस्तः ५ विप्रकृतः ६ । इत्य-
मरः । ३ । १ । ४० ॥ कचित् पुस्तके प्रत्यादिष्ट्यादि-

श्लोकमेकमधिकं दृश्यते तत्राद्यचतुष्कं प्रत्या-
दिष्टे । परचतुष्कं तिरस्कृते । इति तट्टीकासार-

सुन्दरी ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५६ । ८ ।
“वीरेणाहं तथानेन त्वया वापि यशस्विनि ।

प्रत्याख्याता न जीवामि सत्यमेतद्भवौमि ते ॥”)

प्रत्याख्यानं, क्ली, (प्रति + आ + ख्या + भावे
ल्युट् ।) निराकरणम् । तत्पर्यायः । निर-

सनम् २ प्रत्यादेशः ३ निराकृतः ४ । इत्य-
मरः । ३ । २ । ३१ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६१ । ७२ ।

“प्रत्याख्यानोदहं ऋतुं त्वं पापमवाप्स्यसि ॥”)

प्रत्यागमः, पुं, (प्रत्यागमनमिति । प्रति + आ +
गम् + अच् ।) प्रत्यागमनम् । फिरे आसा इति

भाषा ॥ यथा,—

“तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थप्रत्यागमेषु च ॥”

इति प्रार्षच्चतत्त्वम् ॥

(यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ३६ । २४ ।

“किमर्थं ब्रूहि विप्रेन्द्र ! अस्मिन् प्रत्यागमो हि
वः ॥”)

प्रत्यादिष्टः, चि, (प्रत्यादिष्टते स्मेति । प्रति +
आ + दिष्ट + क्तः ।) प्रत्यादेशविशिष्टः । तत्-

पर्यायः । निरस्तः २ प्रत्याख्यातः ३ निराकृतः ४
निरस्तः ५ विप्रकृतः ६ । इत्यमरः । ३ । १ । ४० ॥

प्रत्यादेशः, पुं, (प्रत्यादेशनमिति । प्रति + आ +
दिष्ट + घञ् ।) निराकरणम् । प्रत्याख्यानम् ।

इत्यमरः । ३ । २ । ३१ ॥ (यथा, मेघदूते । ६६ ।
“प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्सृतभूविजा-

सम् ॥”)

प्रत्यासा

प्रसङ्गनिवारणम् । इति कुल्लूकभट्टः ॥ यथा,
मनुः । ८ । ३३४ ।

“येन येन यथाङ्गेन स्तेनो वृषु विचिह्यते ।

तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥”)

भक्तं प्रति देवानामादेशश्च ॥

प्रत्याभानः, पुं, (प्रतिगतमाभानमीषत्-शब्दो
यत्र ।) वातव्याधिविशेषः । तस्य कक्ष्यमाह ।

“विमुक्तपार्श्वहृदयं तदेवामाश्रयित्वम् ।

प्रत्याभानं विजानीयात् कफव्याकुलितानिलम् ॥”

विमुक्तपार्श्वहृदयं पार्श्वे हृदये विज्ञाय जातं
तदेवामाश्रयम् । कफव्याकुलितानिलं कफेनाव-

रुद्धवातम् ॥ * ॥ अथ तस्य चिकित्सा ।

“प्रत्याभाने समुत्पन्ने कुप्यात् वमनलङ्घने ।

दीपनादि निवृत्तीत पूर्ववद्वस्तिकर्म च ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

प्रत्यालीढं, क्ली, (प्रति + आ + लिह + क्तः ।)
धन्विनां पादसंस्थानविशेषः । तत्रोद्गस्य वाम-

पादप्रसारे दक्षिणपादसङ्कोचः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ धन्विनामवस्थानविशेषः ।

यथा,—

“स्यात् प्रत्यालीढमालीढं समं पादं तथापरम् ।
वैशाखं मण्डलञ्चेति धन्विनां स्थानपञ्चकम् ॥

स्यादक्षपादसङ्कोचात् वामपादप्रसारणात् ।

प्रत्यालीढमिति प्रोक्तमालीढं तद्विपर्ययात् ॥

तुल्यं पादयुगं यत्र समपादसुदाहृतम् ।

वितस्थन्तरितं पादयुगं वैशाखसुच्यते ।

मण्डलाकारपादाभ्यां मण्डलं स्थानमीरितम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा च यादवः ।

“स्थानानि धन्विनां पञ्च तत्र वैशाखमस्त्रियाम् ।
वितस्थन्तरितौ पादौ मण्डलं तोरणाकृतौ ॥

समानौ स्यात् समपदमालीढं पदमग्रतः ।

दक्षिणं वाममाकुञ्च्य प्रत्यालीढं विपर्ययः ॥”)

अग्रिते, चि । इति मेदिनी । टि, १२ ॥

प्रत्याशा, स्त्री, (प्रति किञ्चित् वस्तु लक्ष्मीकृत्य
आ समन्तात् अश्नुते आश्रोतीति । प्रति + आ

+ अश् + अच् । ततश्चाप् ।) आकाङ्क्षा । यथा,
शान्तिशतके ।

“सुप्तोऽन्यत्र मरीचिकासु पशुवत् प्रत्याशया
धावति ॥”

प्रत्यासन्नः, चि, (प्रति + आ + सद् + क्तः ।)
निकटवर्ती । इति जटाधरः ॥ (यथा, प्रबोध-

चन्द्रोदये २ अङ्के ।

“आयं प्रत्यासन्नो महाराजः । तत्प्रसुतदृग्म-
नेन संभाष्यतामार्थ्यम् ॥”)

प्रत्यासरः, पुं, (प्रत्यास्रियते इति । प्रति + आ +
स्र + ऋदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।)

सैन्यपट्टः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रत्यासारः, पुं, (प्रत्यास्रियते इति । प्रति + आ +
स्र + घञ् ।) बूहस्य पञ्चाङ्गागः । बूहस्य

पञ्चाङ्गान्तरम् । तत्पर्यायः । बूहपाणिः २ ।
इत्यमरभरतौ ॥

प्रत्युत्था

प्रत्याहरणं, क्ली, (प्रति + आ + हृ + भावे ल्युट् ।)
प्रत्याहारः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रत्याहारः, पुं, (प्रति + आ + हृ + भावे घञ् ।)
स्वस्वविषयेभ्य इन्द्रियाकर्षणम् । तत्पर्यायः ।

उपादानम् २ । इत्यमरः ॥ प्रत्याहरणम् ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ स च योगाङ्गविशेषः । यथा,

“प्रत्याहारश्च तर्कश्च प्राणायामस्तृतीयकः ।
समाधिधारणं ध्यानं षडङ्गो योगसंग्रहः ॥”

इति तट्टीकायां भरतः ॥

प्रत्याहारमाह ।

“शब्दादिव्यवृत्तानि निगृह्यान्नाणि योगवित् ।
कुर्याच्चित्तान्तकारीणि प्रत्याहारपरायणः ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥

अपि च ।

“इन्द्रियाणोन्द्रियार्थेभ्यः समाहृत्य स्थितो हि सः ।
मनसा सह बुद्ध्या च प्रत्याहारेण संस्थितः ॥”

इति गारुडो २४० अध्यायः ॥

(यथा च पातञ्जले साधनपादे ।

“यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणा-
ध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ॥” २६ ॥

“स्वस्वविषयसंप्रयोगाभावे चित्तस्वरूपानुकार
इन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥” ५४ ॥)

अल्पेन बहूनां ग्रहणम् । यथा, अच् इति
दाक्षरेण सर्वस्वराणां ग्रहणम् । इति भरतः ॥

प्रतुक्तिः, स्त्री, (प्रतिवचनमिति । प्रति + वच् +
भावे क्तिन् । प्रतिरूपा उक्तिरिति वा ।) प्रतु-

त्तरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतुत, अ, (प्रति च उत च इति द्वन्द्वः ।) वैप-
रीत्यम् । यथा । बुधादिवाक्यं तु न नियामकं

प्रमाणाभावात् प्रतुत फलश्रुतेर्गुणफलबोधक-
मिति । इति तिथ्यादितत्त्वे जन्माद्यमीप्रकरणम् ॥

(यथा, मार्कण्डेये । ६५ । २० ।

“विहिताकरणात् पुंभिरसङ्गिः क्रियते तु यः ।
संयमो मुक्तये सोऽन्ते प्रतुताधोगतिप्रदः ॥”)

प्रतुतक्रमः, पुं, (प्रतुतक्रमणमिति । प्रति + उत् +
क्रम् + घञ् ।) प्रधानप्रयोजनानुसूक्ष्मप्रयो-

जनानुष्ठानम् । तत्पर्यायः । प्रयोगार्थः २ ।
इत्यमरः ॥ प्रकृत्योगः । इति केचित् । प्रकृत्य-

युद्धार्थसुप्रक्रमः प्रयोगः तद्वाच्यः । इति केचित् ।
प्रयोगो युद्धं तदभिधेय इति केचित् । प्रतुत-

क्रमो युद्धार्थ इति भागुरिः । युद्धार्थं प्रथमा-
क्रान्तिः । इत्यपरे । कर्म्मारम्भे प्रथममुक्तिः

प्रयोगः । इत्यपरे ॥ इति भरतः ॥

प्रतुतक्रान्तिः, स्त्री, (प्रति + उत् + क्रम् + क्तिन् ।)
प्रतुतक्रमः । इत्यमरटीकायां क्षीरस्वामी ॥

प्रतुत्तरं, क्ली, (प्रतिरूपसुत्तरम् ।) उत्तरं प्रति
उत्तरम् । यथा । ममेयं भूमिः क्रमागतत्वात्

इति वादुक्ते ममेयं भूमिर्देशवर्धोपशुभ्यमान-
त्वात् इति प्रतुत्तरम् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

प्रतुत्थानं, क्ली, (प्रतुत्थीयते इति । प्रति + उत् +
स्था + ल्युट् ।) अभ्युत्थानम् । गात्रोत्थानम् ।

यथा,—

प्रतूषः

“दीयन्तमस्यैस्तत्रापि प्रियया चीद्वेन च ।
पूजितः परया भक्त्या प्रतूष्यानासनादिभिः ॥”
इति श्रीभागवते । १० । ६६ । २० ॥
प्रतूषः, चि, (प्रति+उत्+पद+क्तः ।)
उत्पत्तिविशिष्टः । प्रतूषपूर्वपदधातोः कर्त्तरि
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
प्रतूषप्रमतिः, चि, (प्रतूषप्रमा मतिर्यस्य ।) कृष्ण-
बुद्धियुक्तः । तत्प्रमयायः । कुशाग्रवीर्यमतिः २
कृष्णदर्शः ३ तत्कालधीः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
प्रतिभावितः । इति जटाधरः ॥ (यथा,—
“प्रतूषप्रमतिर्धीमान् अवसायौ विशारदः ।
सत्यधर्मपरो यश्च स भिषक्पाद उच्यते ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३४ अध्यायः ॥)
प्रतूषमनीयं, स्त्री, (प्रति+उत्+गम्+अनी-
यर् ।) धौतांशुकद्वयम् । इति मेदिनी । ये, १३४ ॥
(यथा, कुमारः । ७ । ११ ।
“सा मङ्गलस्नानविशुद्धगान्त्री
मृच्छीतप्रतूषमनीयवस्त्रा ॥”
कचित् प्रतूषमनीयवस्त्रा इत्यपि पाठः ॥)
समुपस्थानयोः पूजनीये च, चि । इति शब्द-
रत्नावली ॥
प्रतूषमः, पुं, (प्रति+उत्+गम्+अप् ।) प्रतू-
ष्यानम् । यथा, साहित्यदर्पणे तृतीयपाद-
च्छेदे । ७३ ।
“एकत्रासनसंस्थितिः परिहृता प्रतूषमाद-
दूरतः ॥”
प्रतूषमनं, स्त्री, (प्रति+उत्+गम्+ल्युट् ।)
प्रतूष्यानम् । (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये २ अङ्के ।
“आर्य ! प्रत्यासन्नो महाराजः । तत्प्रतूषम-
नेन संभाष्यतामार्थ्यम् ॥”)
प्रतूषः, पुं, (प्रतोषति विनाशयति अन्वकार-
मिति । प्रति+उच् दाहे+“इगुपधञेति ।”
३ । १ । १३६ । इति कः ।) प्रतूषः । प्रातः ।
इत्यमरटीकायां मधुरेशः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।
१ । २१२ ।
“प्रतूषे च खड्गमभ्युपेत्य द्वारदेशस्थितोऽपि
विविधपौरकृत्योत्सुकतया तामाहेति ॥”)
प्रतूषः, [स्] स्त्री, (प्रतोषति नाशयत्यन्वकार-
मिति । प्रति+उच्+“उषः कित् ।” उणा०
४ । २३३ । इति अक्षिः । स च कित् ।)
प्रतूषः । इत्यमरः । १ । ४ । २ ॥ यथा, भरत-
धृतसूर्यशतके ।
“याति अक्षिं पुरस्तादख्यकिसलये प्रतूषः-
प्रारिजातः ॥”
प्रतूषः, पुं, (प्रतूषति रुजति कासुकानिति ।
प्रति+ऊष् रोगे+कः ।) प्रभातम् । इत्य-
मरः । १ । ४ । २ ॥ (यथा, मेघदूते । ३३ ।
“दीर्घोऽर्जुनं पटुमदकलं कूजितं सारसानां
प्रतूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रौकषायः ॥”)
कृत्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ वसुमेदः । इति
जटाधरः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । १११ ।
“वसवोऽष्टौ समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् ।

प्रथितिः

आपो भुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रतूषश्च प्रभावश्च वसवो नामभिः स्मृताः ॥”)
प्रतूषः, [स्] स्त्री, (प्रति+ऊष्+अक्षिः ।)
प्रभातम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । २१ ।
“प्रतूषस्य परास्ते तु जीर्णोऽग्रे च प्रकुप्यति ॥”)
प्रतूषः, पुं, (प्रतूषन्मिति । प्रति+ऊष्+
अच् ।) विष्णुः । इत्यमरः । ३ । २ । १६ ॥
(यथा, मार्कण्डेये । १६ । ५५ ।
“भर्तृशुश्रूषणादेव मया प्राप्तं महत् फलम् ।
सर्वकामफलवाप्रा प्रतूषाः परिवर्तिताः ॥”)
प्रत्येकं, स्त्री, एकं एकं प्रति । यथा, कर्पूराख्य
स्तोत्रे ।
“प्रत्येकं वा हयं वा त्रयमपि च परं की-
मत्यन्तगुह्यम् ॥”
(यथा च कुमारः । २ । ३१ ।
“एवं यदास्य भगवन्नाष्टं नः परैः पदम् ।
प्रत्येकं विनियुक्तात्मा कथं न ज्ञास्यसि प्रभो ॥”)
प्रथ, क प्रक्षेपे । ख्यातौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-अक०-च सेट् ।) रेफयुक्तः ।
क, प्राथयति । इति दुर्गादासः ॥
प्रथ, म ष ड ख्यातौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) रेफयुक्तः । म, प्रथ-
यति । ष, प्रथा । ड, प्रथते गुणी प्रसिद्धः
स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
प्रथमः, चि, (प्रथते प्रसिद्धो भवतीति । प्रथ्+
“प्रथेरमच् ।” उणा० ५ । ६८ । इति अमच् ।)
प्रधानम् । (यथा, रघुः । १० । ६७ ।
“राम इत्यभिरामेण वपुषा तस्य चोदितः ।
नामधेयं गुरुश्चक्रे जगत्प्रथममङ्गलम् ॥”)
आदिमः । तत्प्रमयायः । आदिः २ पूर्वः ३
पौरुष्यः ४ आद्यः ५ । इत्यमरः ॥ अग्रिमः ६
इति जटाधरः ॥ प्राक् ७ । इत्ययययर् अमरः ॥
(यथा, विष्णुपुराणे । १ । ११ । ५२ ।
“नाह्यार्थानिखिलांश्चितं त्याजयेत्प्रथमं नरः ॥”)
प्रथा, स्त्री, (प्रथ्+“विहितादिभ्योऽङ् ।” ३ । १ । १०४ ।
इत्यङ् । ततटाप् ।) ख्यातिः । इत्यमरः । ३ ।
२ । ६ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १२ ।
“या प्रथमममज्ञेति सापि वाच्यप्रकाशने ॥”)
प्रथितः, चि, (प्रथ्+क्तः ।) ख्यातः । इत्यमरः ।
३ । १ । ६ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ७६ ।
“तेनावतीर्य तुरगात् प्रथितान्वयेन
पृथान्वयः स जलकुम्भनिषस्यदेहः ॥”
खारोचिषमनोः पुं, पुं । यथा, हरिवंशे ।
७ । १४ ।
“हविषः सुकृतिर्व्योतिरापो मूर्तिरयः स्मृतः ।
प्रथितश्च नभस्यश्च नभ ऊर्ध्वस्तथैव च ।
खारोचिषस्य पुत्रास्ते मनोस्तात ! महात्मनः ॥”)
प्रथितिः, स्त्री, (प्रथ्+“पदिप्रथिभ्यां नित् ।”
उणा० ४ । १८२ । इति तिः । स च नित् ।)
ख्यातिः । प्रथधातोर्भावे क्तप्रत्ययेन निष्पन्ना ।
इति आकरणात् ॥

प्रदक्षि

प्रथिमा, [न्] पुं, (पृथोर्भावे । “पृथ्वादिभ्य इम-
निच्वा ।” ५ । १ । १२२ । इति इमनिच् । “ऋतो-
हलादेशोऽङ् ।” ६ । ४ । १६१ । इति ङः । “ङे ।”
६ । ४ । १५५ । इति टेलोपः ।) पृथोर्भावे ।
पृथुत्वम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ यथा,—
“प्रथिमानन्दधानेन घनेन जघनेन सा ॥”
इति भट्टिः । ४ । १७ ॥
चि, अतिशयेन पृथुः । पृथुशब्दादतिशयार्थे
इमनुप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति आकरणात् ॥
प्रथिमनी, स्त्री, (प्रथिमास्त्वस्या इति । प्रथिमन्
+“संज्ञायां मन्नाभ्याम् ।” ५ । २ । १३७ ।
इति इनिः ।) प्रथिमयुक्तस्त्री । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥
प्रथिष्ठः, चि, अतिशयेन पृथुः । (पृथु+इष्ठन् ।)
अतिष्ठत् । इति सुप्रबोधयाकरणात् ॥
प्रथुकः, पुं, पृथुकः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
प्रदः, चि, प्रकर्षेण ददाति यः । (प्र+दा+कः ।)
प्रदाता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (कर्मण्युप-
पदे तु “प्रि दाज्ञः ।” ३ । २ । ६ । इति कः ।
यथा, मनुः । ४ । २३२ ।
“यानश्रयाप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः ॥”)
प्रदक्षिणं, स्त्री, पुं, (प्रगतं दक्षिणमिति । “तिष्ठदु-
प्रभृतीनि च ।” २ । १ । १७ । इति समासः ।)
दक्षिणावर्त्तेन देवादिकमुद्दिश्य भ्रमणम् । यथा,
“एकं देवां रवौ सप्त त्रीणि कुर्व्याद्विनायके ।
चत्वारि केशवे कुर्व्यात् शिवे चार्द्धप्रदक्षिणम् ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥
सर्वदेवतातुष्टिप्रदक्षिणं यथा,—
“प्रसार्य दक्षिणं हस्तं स्वयं नम्रशिराः पुनः ।
दक्षिणं दर्शयन् पार्श्वं मनसापि च दक्षिणः ॥
सकृन्निष्ठा वेष्टयेत्ता देवाः प्रीतिः प्रजायते ।
स च प्रदक्षिणो ज्ञेयः सर्वदेवौघतुष्टिदः ॥
सर्वान् कामान् समामाद्य पश्चात्कोक्षमवा-
प्नुयात् ॥
मनसापि च यो दद्याद्देवै भक्त्या प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणादयमष्टह नरकाणि न पश्यति ॥”
इति कालिकापुराणे ७० अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । तन्त्रसारे ।
“दक्षिणादायवीं गत्वा दिशं तस्याश्च शाम्भवीम् ।
ततश्च दक्षिणां गत्वा नमस्कारस्त्रिकोणवत् ॥
अर्हचक्रं महेशस्य पृष्ठतश्च समीरितम् ।
शिवप्रदक्षिणे मन्त्री अर्हचक्रक्रमेण तु ॥
सयासयक्रमेणैव सोमसूत्रं न लङ्घयेत् ॥”
सोमसूत्रं जलनिःसरणस्थानम् ।
“प्रसार्य दक्षिणं हस्तं स्वयं नम्रशिराः पुनः ।
दर्शयेद्दक्षिणं पार्श्वं मनसापि च दक्षिणः ॥
त्रिधा च वेष्टयेत् सत्यक् देवतायाः प्रदक्षिणम् ॥
एकहस्तप्रणामश्च एकं वापि प्रदक्षिणम् ।
अकाले दर्शनं विष्णोर्हन्ति पुण्यं पुरातनम् ॥”
(समर्थ, चि । यथा, रामायणे । ३ । ४३ । ५१ ।
“प्रदक्षिणेनातिबलेन पक्षिण्या
जटायुषा बुद्धिमता च लक्ष्मण ! ॥”

प्रदक्षि

“प्रदक्षिणेन समर्थेन।” इति तट्टीकायां रामा-
नुजः ॥
प्रदक्षिणा, स्त्री, (प्रगता दक्षिणमिति । “तिष्ठद्गु
प्रभृतीनि च । २ । १ । १७।” इति समासः ।)
प्रदक्षिणम् । यथा,—
अथ प्रदक्षिणा ।
“ततः प्रदक्षिणां कुर्याद्भक्त्या भगवतो हरेः ।
नामानि कीर्तयन् शक्तौ ताच्च साष्टाङ्गवन्द-
नाम् ॥”
प्रदक्षिणासङ्ख्या चोक्ता नारसिंहे ।
“एकां चण्ड्यां रवेः सप्त तिस्रो दद्याद्विनायके ।
चतस्रः केशवे दद्यात् शिवे त्वहं प्रदक्षिणाम् ॥”
प्रदक्षिणामाहात्म्यं वाराहे ।
“प्रदक्षिणां ये कुर्वन्ति भक्तियुक्तेन चेतसा ।
न ते यमपुरं यान्ति यान्ति पुण्यकृता गतिम् ॥
यस्मिन् प्रदक्षिणं कुर्यात् साष्टाङ्गकप्रणामकम् ।
दशान्वेधस्य फलं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥”
स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे ॥
“विष्णोर्विमानं यः कुर्यात् सङ्गद्भक्त्या प्रदक्षि-
णम् ।
अश्वमेधसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥”
तत्रैव चातुर्मास्यमाहात्म्ये ।
“चतुर्वारं भूमौ भिस्तु जगत् सर्वं चराचरम् ।
क्रान्तं भवति विप्राग्रः । तत्तीर्थगमनाधिकम् ॥”
तत्रैवान्यत्र ।
“प्रदक्षिणं तु यः कुर्याद्भक्तिं भक्त्या समन्वितः ।
हंसयुक्तविमानेन विष्णुलोकं स गच्छति ॥”
नारसिंहे ।
“प्रदक्षिणेन चैकेन देवदेवस्य मन्दिरे ।
कृतेन यत् फलं नृणां तच्छृणुष्व नृपात्मज ।
पृथ्वीप्रदक्षिणफलं यत्तत् प्राप्य हरिं व्रजेत् ॥”
अन्यत्र च ।
“एवं कृत्वा तु कृष्णस्य यः कुर्याद्भिप्रदक्षिणम् ।
सप्तद्वीपवतीपुण्यं लभते तु पदे पदे ॥
पठन्नामसहस्रान् नामान्येवाप्य केवलम् ॥”
भक्तिसुधोदये ।
“विष्णुं प्रदक्षिणीकुर्वन् यस्तत्रावर्त्तते पुनः ।
तदेवावर्त्तनं तस्य पुनर्नावर्त्तते भवे ॥”
बृहन्नारदीये यमभगीरथसंवादे ।
“प्रदक्षिणत्रयं कुर्यात् यो विष्णोर्मनुजेश्वर ।।
सर्वपापविनिर्मुक्तो देवेन्द्रत्वं समश्नुते ॥”
तत्रैव प्रदक्षिणमाहात्म्ये सुधर्मोपाख्यानारम्भे ।
“भक्त्या कुर्वन्ति ये विष्णोः प्रदक्षिणचतुष्टयम् ।
तेऽपि यान्ति परं स्थानं सर्वलोकोत्तमोत्तमम् ॥
तत् ख्यातं यत् सुधर्मस्य पूर्वसिन् गृध्रजन्मनि ।
कृष्णप्रदक्षिणाभाषास्महासिद्धिरभूदिति ॥”
अथ प्रदक्षिणायां निषिद्धं विष्णुस्मृतौ ।
“एकहस्तप्रणामश्च एका चैव प्रदक्षिणा ।
अकाले दर्शनं विष्णोर्हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥”
अकाले भोजनादिसमये । किञ्च ।
“कृष्णस्य पुरतो नैव श्रयस्यैव प्रदक्षिणाम् ।
कुर्याद्भूमरिकाक्षं वैसुखापादनीं प्रभौ ॥”

तथा चोक्तम् ।

“प्रदक्षिणं न कर्त्तव्यं विसृज्य वाच कारणम् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ८ विलासः ॥

प्रदत्तं, त्रि, (प्र+दा+क्तः ।) प्रकर्षण दत्तम् ।

इति मुग्धबोधयाकरणम् ॥

प्रदरः, पुं, (प्र+दृ+विदारणे+“ऋदोरप् ।”

३ । ३ । ५७ । इति भावादौ यथायथं अप् ।)

भङ्गः । बाणः । इत्यमरः ॥ विदारः । नारी-

रुग्भेदः । इति मेदिनी ॥ * ॥ अस्य नामान्तरं

अखण्डरम् । तत् फलितयोन्या रक्तादिधातु-

चरणम् । अस्य निदानम् । यथा,—

“विरुद्धमवाध्यश्रुनादजीर्णाद्

गर्भप्रपातादतिमैथुनाच्च ।

यानाश्चश्रीकादतिकर्षणाच्च

भाराभिघाताच्छयनादिवा च ॥

अखण्डरं भवेत् सर्वं साङ्गमर्दं सवेदनम् ॥

तस्यातिवृद्धौ दौर्बल्यं श्रमो मूर्च्छा मदस्तृषा ।

दाहः प्रज्ञापः पाण्डुत्वं तन्ना रोगाश्च वातजाः ॥”

स च चतुर्विधो यथा,—

“तं क्षिप्यपित्तानिलसन्निपाते-

श्चतुःप्रकारं प्रदरं वदन्ति ॥”

क्षैधिकस्य तस्य लक्षणम् ।

“आमं सपिच्छाप्रतिमं सपाण्डु-

पुलाकतोयप्रतिमं कफात् ॥”

पैतिकस्य तस्य लक्षणम् ।

“सपीतनीलासितरक्तमुष्णं

पित्तार्त्तियुक्तं भृशवेगि पित्तात् ॥”

वातिकस्य तस्य लक्षणम् ।

“रूक्षारुणं फेनिलमल्पमलं

वातार्त्तिवातात् पिशितोदकाभम् ॥”

तस्य त्रैदोषिकस्य लक्षणम् ।

“सर्पद्विषसर्पिर्हरितालवर्णं

मज्जप्रकाशं कुण्ठं त्रिदोषात् ।

तच्चाप्यसाध्यं प्रवदन्ति तज्ज्ञा

न तत्र कुर्वन्ति भिषक् चिकित्साम् ॥”

इति माधवकरः ॥ * ॥

अस्यौषधं यथा,—

“घृततुल्या रुद्रलाक्षा पीता क्षीरेण वै सहा ।

प्रदरं हरते रोगं नात्र कार्या विचारणा ॥”

इति गारुडं १६६ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“दध्ना सौवर्चलाजाजीमधूकं नीलसुतपलम् ।

पिबेत् क्षौद्रयुतं नारी वाताखण्डरशान्तये ॥

एषां प्रत्येकं माषद्वयम् । सर्वमेकीकृत्य दध्ना

कर्षचतुष्टयेन पिष्ट्वा तत्र माषाष्टकं मधु निःक्षिप्य

पेयम् ॥ * ॥

“मधुकं कर्षमेकन्तु चतुष्कर्षां सितान्तथा ।

तच्छुलोदकसंमिश्रं लोहिते प्रदरे पिबेत् ॥

वला कङ्कतिताख्या या तस्या मूलान्तु चूर्णितम् ।

लोहिते प्रदरे खादेच्छर्करामधुसंयुतम् ॥ * ॥

शुचिस्थाने धान्नखा मूलसुतरदिग्भवम् ।

नीतसुतरफलान्यां कटिबद्धं हरेदखम् ॥ * ॥

प्रदीपः

रसाङ्गनं तण्डुलकस्य मूलं

क्षौद्रान्वितं तण्डुलतोयपीतम् ।

अखण्डरं सर्वभवं निहन्ति

यासञ्च भागी सद्यः नागरेण ॥ * ॥

अशोकवल्कलकायश्चतुर्दशं दुग्धं सुशीतलम् ।

यथाबलं पिबेत् प्रातस्त्रैराखण्डरनाशनम् ॥”

अशोकवल्कलपलं द्वाविंशत्पलसंमितेन जलेन

निष्काश्य श्लेष्मण पलायककायेन सद्यः क्षीरं

पलायकमितं विपचेत् तत्तु दुग्धावश्लेषं कर्त्तव्यं

तन्मध्ये पलचतुष्टयमितं दुग्धं पेयं वद्विबला-

पेक्षया वा ॥ * ॥

“कुशमूलं समुद्रय पेयेत्तण्डुलाम्बुना ।

एतत् पीत्वा चण्डं नारी प्रदरात् परिमुच्यते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्य चिकित्सान्तरं यथा,—

“काकजातुकमूलं वा मूलं कार्पासमेव वा ।

पाण्डुप्रदरशान्तये पिबेत्तण्डुलवारिणा ॥”

“कुशमूलं समुद्रय पेयेत्तण्डुलाम्बुना ।

एतत् पीत्वा चण्डान्नारी प्रदरात् परिमुच्यते ॥”

“प्रदरं हन्ति वलायामूलं दुग्धेन मधुयुतं पीतम् ॥”

“गुडैर्न वदरीचूर्णं मोचमामं तथा पयः ।

पीता लाक्षा च सद्यः पृथक्प्रदरनाशनाः ॥”

इति चक्रपाणिंसंग्रहेऽखण्डराधिकारे ॥)

प्रदर्शितः, त्रि, (प्र+दृश्+णिच्+क्तः ।) आलो-

कितः । यथा,—

“क्रियावाचित्वमाख्यातुं प्रसिद्धोऽर्थः प्रदर्शितः ।

प्रयोगतोऽन्ये मन्त्रा अनेकार्था हि धातवः ॥”

इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

प्रदलः, पुं, (प्रकर्षण दलति दालयतीत्यर्थः ।

प्र+दल्+अच् ।) बाणः । इति जटाधरः ॥

प्रदानं, स्त्री, (प्र+दा+भावे लुट् ।) दानम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ प्रक्षयदानम् । (यथा,

मनौ । ३ । २४० ।

“होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिवीक्ष्यते ॥”

प्रदिक्, [प्र] स्त्री, (प्रगता दिग्भ्यः ।) विदिक् । इति

जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते ११।१७।३६।

“ततो विभ्रान्तमनसो जनाः क्षुब्धयपीडिताः ।

गृहाणि संपरित्यज्य वभ्रुः प्रदिशो दिशः ॥”

प्रक्षय दिक् । (यथा, हरिवंशे । १६३ । ८ ।

“प्रदिशो विदिशश्चैव शरधारासमावृताः ।

अन्धकारोक्तं योम दिनेशो नैव दृश्यते ॥”

प्रदिग्धं, स्त्री, (प्र+दिह्+कर्मणि क्तः ।)

मांसवज्जनभेदः । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।

“मांसं बहुघृतेर्मृदं सिक्त्वा चोष्णाम्बुना सुहुः ।

जीरकादौः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते ॥

तदेव घृततक्राण्डं प्रदिग्धं सञ्जिज्ञातकम् ॥”

त्रि, प्रलिप्तः ॥ (रूपितः । यथा, रामायणे ।

५।५।२८ ।

“अव्यक्तरेखामिव चन्द्रलेखां

पांशुप्रदिग्धामिव क्षेमरेखाम् ॥”)

प्रदीपः, पुं, (प्रकर्षण दीपयति प्रकाशयति प्रदी-

प्यते इति वा । प्र+दीप्+णिच् वा+क्तः ।)

प्रदीपः

दीपः । इत्यमरः । २ । ७ । १६८ ॥ तत्पर्यायः ।
 स्नेहादीपकः २ कञ्जलध्वजः ३ शिखातरः ४
 गृहमणिः ५ ज्योत्स्नावचः ६ दशैश्वर्यः ७
 दीपातिलकः ८ दीपास्यः ९ नयनोत्सवः १० ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ । ५ । ३७ ।
 “रूपं तदोजसि तदेव वीर्यं
 तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।
 न कारणात् स्वादिभिदे कुमारः
 प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥”)

दीपमाह्वाम् । यथा,—
 “दीपेन लोकान् जयति दीपस्तेजोमयः स्फुटः ।
 चतुर्वर्गप्रदो दीपस्तस्माद्दीपं यजेत् प्रिये ! ॥”
 सप्तप्रकारा दीपा यथा,—
 “ष्टतप्रदीपः प्रथमस्तिलतेजोवस्ततः ।
 सार्धपः फलनिर्यासजातो वा राजकोद्धवः ॥
 दधिजन्माज्जन्तश्चैव प्रदीपाः सप्त कौर्त्तिताः ॥”
 तस्य पञ्चप्रकारा वर्त्तिका यथा,—
 “पद्मसूत्रमवा दर्भगर्भसूत्रमवाधवा ।
 सालजा वादरी वापि फलकोषोद्धवाधवा ॥
 वर्त्तिका दीपस्तुष्टे सदा पञ्चविधाः स्फुटाः ॥”
 दीपपात्राणि यथा,—
 “तेजसं दारवं लौहं मार्त्तिकं नारिकेलजम् ।
 लघ्वज्जोद्धवं वापि दीपपात्रं प्रशस्यते ॥” * ॥
 दीपवृत्ते दीपस्थापनं भूमौ तन्निषेधश्च यथा,—
 “दीपवृत्ताच्च कर्त्तव्यास्तेजसाद्यैश्च भैरव ! ।
 वृत्ते च दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन ॥
 सर्वसङ्गा वसुमती सङ्गते न त्विदं ह्ययम् ।
 अकार्यपादघातश्च दीपतापान्तयेव च ॥
 तस्मादयथा तु पृथिवी तापं नाप्नोति वै तथा ।
 दीपं दद्यात्सहस्रदेवैश्च अन्येभ्योऽपि च भैरव ! ॥
 कुर्वन्तं पृथिवीतापं यो दीपस्तुष्टचेन्नरः ।
 स ताम्रतापं नरकसाप्नोत्येव शतं समाः ॥ * ॥
 सुवृत्तवर्त्तिः सखेष्टः पात्रेभ्यो सुदर्शने ।
 सूक्ष्माये वृत्तकोटौ तु दीपं दद्यात् प्रयत्नतः ॥
 लभ्यते यस्य तापस्तु दीपस्य चतुरङ्गुलात् ।
 न स दीप इति ख्यातो ह्योषवद्भिस्तु स श्रुतः ॥
 मेवाह्लादकरः सर्वभूमितापविवर्त्तितः ।
 सुप्रिखः शब्दरहितो निर्धूमो नातिह्रस्वकः ॥
 दक्षिणावर्त्तवर्त्तिस्तु प्रदीपः श्रौविष्टवृत्ते ।
 दीपवृत्तस्थिते शुद्धस्नेहेनैव प्रपूरिते ॥
 दक्षिणावर्त्तवर्त्ता तु चारुदीपः प्रदीपकः ।
 उत्तमः प्रोच्यते पुत्र ! सर्वतुष्टिप्रदायकः ॥
 वृत्तेण वर्त्तितो दीपो मध्यमः परिकीर्त्तितः ।
 विह्वीनः पात्रतैलाभ्यामधमः परिकीर्त्तितः ॥”
 इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥ * ॥
 कार्तिके तद्दानफलं यथा,—
 “कार्तिके मासि यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना ।
 आकाशे मण्डले वापि स चाक्षयफलं लभेत् ॥”
 इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥

अपि च ।
 “समभ्यर्च्य हरिं भक्ता दीपं दत्त्वा दिवानिशम् ।
 तत्र पापविशुद्धात्मा नरो याति दिवं वृष ! ॥

प्रदेश

कृष्णपक्षे विशेषेण तत्र पञ्च दिनानि तु ।
 पुण्यानि तेषु यद्दत्तमर्च्यं सर्वकामिकम् ॥
 एकादश्यां हरिसुहिष्य दीपं प्रज्वाल्य स्त्रियका ।
 मातुष्यं दुर्लभं प्राप्य परां गतिमवाप सा ॥
 द्वादश्यां तस्मिन् रात्रिदीपमुद्धोध्य चौर्त्थतः ।
 कारणात् परमं प्राप्तो लोकं विष्णोः सनत्तनम् ॥
 त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां दीपान् दत्त्वा परैः कृतान् ।
 वैश्या लीलावती भूत्वा जगाम स्वर्गमर्चयम् ॥
 लुब्धकोऽपि चतुर्दश्यां पूजयित्वा जनार्दनम् ।
 निर्भक्तिः परसंगत्या विष्णुलोकं जगाम सः ॥
 गोपः कश्चिदमावास्यां पूजां दृष्ट्वा शार्ङ्गिणः ।
 सुदुर्जयस्त्वजापालो राजराजेश्वरोऽभवत् ॥
 तस्माद्दीपाः प्रदातव्या राजावस्तमिते रवौ ।
 गृहेषु सर्वगोष्ठेषु चैत्येभ्योऽयतनेषु च ॥
 देवानाञ्चैव रथ्यासु श्मशानेषु सरःसु च ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥

प्रदीपनः, पुं, (प्रदीपयतीति । प्र+दीप्+णिच्+
 ल्युट् ।) स्थावरविषयेः । इत्यमरः । १ । ८ । १० ॥
 (अस्य पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “काकोलो गरलः चुड़ो वल्लभाभः प्रदीपनः ।
 श्रौक्षिकेयो ब्रह्मपुत्रो विषं स्याद्गरलो विषः ॥”)
 तस्य लक्षणम् यथा,—

“वर्णतो लोहितो यः स्वात् दीप्तिमान् दहन-
 प्रभः ।

महादाहकरः पूर्वेः कथितः स प्रदीपनः ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रकाशके, त्रि ॥

प्रदेशः, पुं, (प्रदिश्यते इति । प्र+दिष्+
 “हल-
 च्” ३ । ३ । १२३ । इति घञ् । “उप-
 सर्गस्य घञमनुष्ये बहुलम् ।” ६ । ३ । १२२ ।
 इति पात्तिको दीर्घाभावः ।) देशमात्रम् ।
 (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ५ । ३६ ।
 “गरुडादवरुणाद्य दीपिकादीपिते तदा ।
 प्रदेशे पुण्डरीकाक्षो स्थितस्तत्सहामरैः ॥”)
 तत्पर्यायः । आस्थानम् २ आस्था ३ भूः ४
 अवकाशः ५ स्थितिः ६ पदम् ७ । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ तर्जन्यङ्गुष्ठसंमितः । भित्तिः । इति
 मेदिनी । श्ले, २५ ॥ संज्ञा । इति निरुक्तम् ।
 १ । ४ । २ ॥ तन्त्रयुक्तिप्रकारविशेषः । यथा,—
 “प्रकृतस्यातिक्रान्तेन साधनं प्रदेशः । यथा
 देवदत्तस्थानेन श्रुत्यमुद्धृतं तस्माद्यद्दत्तस्याप्यय-
 मेवोद्धरिष्यतीति ।” इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चघटितमे-
 ष्वाध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

प्रदेशनं, स्त्री, (प्रदिश्यते अनेनेति । प्र+दिष्+
 करणे ल्युट् ।) वृषादेरुपटौकनम् । भेटी इति
 ख्यातम् । तत्पर्यायः । प्राश्रतम् २ उपायनम् ३
 उपग्राह्यम् ४ उपहारः ५ उपदा ६ । इत्यमरः ।
 २ । ८ । २७ ॥ केचित्तु देवताभ्यो भक्ता मित्रा-
 दिभ्यश्च प्रीत्या यत् प्रशस्तं लङ्घुकादि दीयते
 तत् इत्याहुः । केचित्तु प्राश्रतादि द्वयं अङ्गया
 देवतान्नाश्रयराजादिभ्यो यद्दीयते तत्र । उपा-
 यनादि चतुष्कं तुभ्यमिदं दीयते त्वयैतत् मम

प्रदुग्धः

कार्यं साधनीयमिति यद्दीयते धृती इति ख्याते
 इत्याहुः । किन्तु घट्टकमेकार्थमेवेति बहवः ।
 उपायनमुपग्राह्यं प्राश्रतश्चोपदा स्त्रियामित्य-
 मरमाला । इति भरतः ॥

प्रदेशनी, स्त्री, (प्रदिश्यते अनयेति । प्र+दिष्+
 करणे ल्युट् ।) तर्जनी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 प्रदेशिनी, स्त्री, (प्रदिश्यतीति । प्र+दिष्+
 णिनिः डीप् ।) तर्जनी । इत्यमरः । २ । ६ । ८१ ॥
 (यथा, महाभारते । १ । ८३ । १६ ।

“तेऽर्घ्ययन् प्रदेशिन्या तमेव वृषसत्तमम् ।
 शर्मिष्ठां मातरश्चैव तथाचक्षुश्च दारकाः ॥”
 “खैरङ्गुलेः पादाङ्गुलप्रदेशिन्यौ द्वाङ्गुलायते ।
 प्रदेशिन्यास्तु मध्यमानामिका कनिष्ठिका यथो-
 त्तरं पञ्चमभागहीना ।” इति सुश्रुते सूत्र-
 स्थाने ३५ अध्याये ॥

प्रदेहः, पुं, (प्रदिह्यते इति । प्र+दिह् लोपने+
 घञ् ।) प्रलेपः । इति वैद्यकम् ॥ (यथा, सुश्रुते
 सूत्रस्थाने । १३ अध्याये ।

“इन्द्रवज्राभिदग्धेऽपि जीवति प्रतिकारयेत् ।
 स्नेहाभ्यङ्गपरीषेकैः प्रदेहेष्व तथा भिषक् ॥”
 यथा च “प्रदेहो वातश्लेष्मप्रशमनः सन्धानः
 शोधनो रोपणः श्रोत्रवेदनापहञ्च तस्योपयोगः
 क्षताक्षतेषु ।” इति सुश्रुते सूत्रस्थानेऽष्टादशे-
 ष्वाध्याये ॥ यङ्गनविशेषः । तदयथा,—

“सूदः सूपोदनं दद्यात् प्रदेहान्च सुसंस्कृतान् ॥”
 इति च तत्र सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥

प्रदोषः, पुं, (दोषा रात्रिः । प्रारम्भो दोषाया
 इति प्रादिसमासः । प्रक्रान्ता दोषा रात्रि-
 रनेति वा ।) रजनौमुखम् । इत्यमरः । १ । ४ । ६ ॥
 तत्तु रात्रेः प्रथमदण्डचतुष्टयम् । यथा,—
 “प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकाद्वयमिष्यते ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(यथा, कुमारः । ५ । ४४ ।

“वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका
 विभावरी यदरुणाय कल्पते ॥”)

दोषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (प्रकृष्टो दोषो
 यस्येति । दुष्टे, त्रि । यथा, माघे । २ । ६८ ।

“ये चान्ये कालयवनशास्त्ररक्षिद्विमादयोः ।
 तमःस्वभावास्तेऽप्येनं प्रदोषमनुयायिनः ॥”

“ये चान्ये कालयवनशास्त्ररक्षिद्विमादयो
 राजानस्तमःस्वभावाः तमोगुणात्मकाः अतएव
 तेऽपि प्रदोषं प्रकृष्टदोषम् । प्रदोषो दुष्टरात्रांशा
 विति वैजयन्ती । तामसमेवैनं चैवमनुयायिनः
 अनुयायन्ति साष्टादिति भावः ॥” इति
 तट्टीकायां मङ्गिनाथः ॥

प्रदु, स्त्री, प्रकृष्टा द्यौः स्वर्गो यस्मात् तत् । पुण्यम् ।
 इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

प्रदुग्धः, पुं, (प्रकृष्टं दुग्धं बलं यस्य ।) कन्दर्पः ।
 इत्यमरः । १ । १ । २६ ॥ स वासुदेवस्य चतु-
 र्योशः । यथा,—

“एकदेवं चतुर्धा चतुर्धा पुनरभ्युतः ।
 विभेदं वासुदेवोऽसौ प्रदुग्धो हरिरययः ॥

कृष्णैर्पायनो वासो विष्णुर्नारायणः स्वयम् ।
अपां तरतमाः पूर्वं खेच्छ्या ह्यभवद्भरिः ॥

इति कौर्म ४८ अध्यायः ॥

अपि च ।

“अनिरुद्धः स्वयं ब्रह्मा प्रद्युम्नः काम एव च ।
बलदेवः स्वयं प्रेषः कृष्णश्च प्रकृतेः परः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११ अध्यायः ॥
(नङ्गुलागर्भजातो मनोरप्रत्यभेदः । यथा, भाग-
वते । ४ । १३ । १५-१६ ।

“मनोरुद्धत मद्भिषी विरजान् नङ्गुला सुतान् ।
पुनः कुत्सं न्यतं दुम्नं सत्यवन्तं न्यतं व्रतम् ॥

अभिषेकमतीराजं प्रद्युम्नं शिवसुखकम् ॥”)

प्रद्योतः, पुं, (प्रद्योतते इति । प्र + धा + “उप-
सर्गो धोः किः ।” ३ । ३ । ६२ । इति किः ।)
नेमिः । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ ॥ (यथा, महा-
भारते । ५ । ५१ । ५८ ।

“मन्ये पर्यायधर्मोऽयं कालस्यात्यन्तमामिनः ।
चक्रे प्रधिरिवासक्तो नास्य शक्यं पलायितुम् ॥”)

प्रधीः, जि, (प्रकृष्टा धीवैर्द्विष्य ।) प्रकृष्टबुद्धि-
युक्तः । (प्रकृष्टा धीः ।) प्रकृष्टबुद्धौ, स्त्री । इति
सुश्रवबोधयाकरणम् ॥

प्रधूपिता, स्त्री, (प्रकर्षेण धूपिता ।) क्षेपिता ।
सूर्यगन्तव्यदिक् । इति मेदिनी । ते, २०७ ॥
प्रकर्षेण तमे दीप्ते च जि ॥

प्रनष्टः, जि, (प्र + नष्ट + क्तः ।) प्रकर्षेण नाश-
युक्तः ।
“कश्चिदज्ञानसम्भूतः प्रनष्टस्ते धनञ्जय ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥

प्रनिघातनं, स्त्री, (प्र + नि + हन् + शिच् + भावे
घञ् ।) प्रणिघातनम् । वधः । इति हेमचन्द्रः ॥
प्रपञ्चः, पुं, (प्रपञ्चते इति । प्र + पञ्चि यत्कीकरणे
+ घञ् ।) विपर्यासः । विस्तरः । इत्यमरः ॥
“विपर्यासो वैपरीत्यं भ्रमो वा मायेति खामी ॥”
इति भरतः ॥ सञ्चयः । प्रतारणम् । इति
मेदिनी । ते, १५ ॥ संसारः । यथा,—
“पादुकापञ्चकसोचं पञ्चवक्त्रादिनिर्गतम् ।
यद्वाङ्मायप्रलोपेतं प्रपञ्चे चातिदुर्लभम् ॥”

इति गुरुपादुकास्तोत्रम् ॥

प्रपञ्चितं, जि, (प्रपञ्चते इति । प्र + पञ्चि +
क्तः ।) विस्तृतम् । अमयुक्तम् । यथा,—
“आत्मानमेवात्मतया विज्ञानतां
तेनैव जातं निखिलं प्रपञ्चितम् ।
ज्ञानेन भूयोऽपि च तत् प्रलीयते
रज्ज्वात्महेर्भोगमभावौ यथा ॥”

इति श्रीभगवते । १० । १४ । २५ ॥

प्रपथः, जि, (प्रकृष्टः पन्था यच ।) शिथिलः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥ (प्रकृष्टः पन्था इति प्रादि-
समासः । प्रकृष्टमार्गः । यथा ऋग्वेदे ।
१० । १७ । ४ ।

“आयुर्विन्धायुः परिप्रासति त्वा
पूषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् ॥”)

प्रपन्था, स्त्री, (प्रकृष्टा पथेति प्रादिसमासः ।)
हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हरीतकी-
शब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

प्रपदं, स्त्री, (प्रारब्धं प्रगतं वा पदमिति प्रादि-
समासः ।) पादायम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७१ ॥
(यथा, मनी । ६ । २२ ।

प्रधानः, पुं, (प्रघत्ते इति । प्र + धा + क्तुः ।)
महामात्रः । सेनापत्यादिः । महामात्रः
प्रधानः स्यादिति पुंस्काण्डे वीरपञ्चतः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ (राजविभेदः । यथा,
महाभारते । १२ । २३० । १८१ ।

“प्रधानो नाम राजा च यत्कृतं ते श्रोत्रमागतः ।
कुले तस्य ससुत्पन्ना सुलभां नाम विद्धि माम् ॥”)

प्रधिः, पुं, (प्रधीयते अनेनेति । प्र + धा + “उप-
सर्गो धोः किः ।” ३ । ३ । ६२ । इति किः ।)
नेमिः । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ ॥ (यथा, महा-
भारते । ५ । ५१ । ५८ ।

“मन्ये पर्यायधर्मोऽयं कालस्यात्यन्तमामिनः ।
चक्रे प्रधिरिवासक्तो नास्य शक्यं पलायितुम् ॥”)

प्रधीः, जि, (प्रकृष्टा धीवैर्द्विष्य ।) प्रकृष्टबुद्धि-
युक्तः । (प्रकृष्टा धीः ।) प्रकृष्टबुद्धौ, स्त्री । इति
सुश्रवबोधयाकरणम् ॥

प्रधूपिता, स्त्री, (प्रकर्षेण धूपिता ।) क्षेपिता ।
सूर्यगन्तव्यदिक् । इति मेदिनी । ते, २०७ ॥
प्रकर्षेण तमे दीप्ते च जि ॥

प्रनष्टः, जि, (प्र + नष्ट + क्तः ।) प्रकर्षेण नाश-
युक्तः ।
“कश्चिदज्ञानसम्भूतः प्रनष्टस्ते धनञ्जय ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥

प्रनिघातनं, स्त्री, (प्र + नि + हन् + शिच् + भावे
घञ् ।) प्रणिघातनम् । वधः । इति हेमचन्द्रः ॥
प्रपञ्चः, पुं, (प्रपञ्चते इति । प्र + पञ्चि यत्कीकरणे
+ घञ् ।) विपर्यासः । विस्तरः । इत्यमरः ॥
“विपर्यासो वैपरीत्यं भ्रमो वा मायेति खामी ॥”
इति भरतः ॥ सञ्चयः । प्रतारणम् । इति
मेदिनी । ते, १५ ॥ संसारः । यथा,—
“पादुकापञ्चकसोचं पञ्चवक्त्रादिनिर्गतम् ।
यद्वाङ्मायप्रलोपेतं प्रपञ्चे चातिदुर्लभम् ॥”

इति गुरुपादुकास्तोत्रम् ॥

“भूमौ विपरिवर्तते तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम् ।
स्थानासनाभ्यां विहरेत् सवनेषूपयस्य ॥”)

प्रपन्नः, जि, (प्रपद्यते स्मेति । प्र + पद् + क्तः ।)
श्रवणागतः । यथा,—
“गोविन्दं पुण्डरीकाक्षमनन्तमजमययम् ।”

केशवश्च प्रपन्नोऽस्मि किन्नो न्यतुः करिष्यति ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे न्यतुजयो नाम ७ अध्यायः ॥

प्रपन्नाङ्गः, पुं, (प्रपन्नं अलति भूययतीति । प्रपन्न +
अल् + “कर्म्मण्यङ्गम् ।” ३ । २ । १ । इत्यङ् ।
ङल्योरेक्यम् ।) प्रपन्नाङ्गः । चक्रमर्दकः ।
इति रत्नमाला ॥ (विष्टतिरस्य चक्रमर्दकशब्दे
ज्ञेया ॥)

प्रपा, स्त्री, (प्रकर्षेण पिबन्त्यस्यामिति । प्र + पा +
“आतश्चोपसर्गो ।” ३ । ३ । १०६ । इत्यङ् ।
घञर्थे को वा ।) पानीयशालिका । इत्यमरः ।
२ । २ । ७ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ३१६ ।

“यस्तु रक्षुं घटं कृपाद्वरेद्विन्द्याच यः प्रपाम् ।
स दण्डं प्राप्नुयात्मापं तच्च तस्मिन् समाहरेत् ॥”)

यज्ञशाला । यथा, रामायणे । १ । ७३ । २० ।
“विश्वामित्रं पुरस्कृत्य शतानन्दश्च धार्मिकम् ।
प्रपामध्ये तु विधिवद्देवं कृत्वा महातपाः ॥”

“प्रपामध्ये यज्ञशालामध्ये इति कतकः ॥” इति
तट्टीकायां रामाशुजः ॥)

प्रपाणिः, पुं, (प्रकृष्टः पाणिः । प्रादिसमासः ।)
करस्याधोदेशः । पाणितलम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (विषयोऽस्य यथा, “पञ्चदशाङ्गुली
प्रपाणी ॥” इति चरकं विमानेऽष्टसेऽध्यये ॥)

प्रपातः, पुं, (प्रपतत्यस्यादिति । प्र + पत + “अक-
र्त्तरि च कारके संज्ञायाम् ।” ३ । ३ । १६ ।
इति घञ् ।) निरवलम्बनपर्वतादिपार्श्वम् ।
आरङ्गि इति ख्यातम् । यस्मात् पतने अव-
स्थानक्रियाविशेषो नास्ति । तत्पर्यायः ।
अतटः २ अटुः ३ । इत्यमरः । २ । ३ । ४ ॥
(यथा, देवीभागवते । ४ । ७ । ४६ ।

“मधु पश्यति खडात्मा प्रपातं नैव पश्यति ।
करोति निन्दितं कर्म्म नरकात् न विभेति च ॥”)

निर्भरः । इति मेदिनी । ते, १२७ ॥ (भावे
घञ् ।) अभ्यवस्कन्दः । कूलम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (उड्डीनगतिविशेषः । यथा, पञ्च-
तन्त्रे । २ । ५७ । “अहं सम्पातादिकान्तरा-
डुड्डीनगतिविशेषान् वेष्टि । उक्तश्च ।

सम्पातश्च प्रपातश्च महापातं निपातनम् ।
चक्रं तिर्यक् तथा चोर्ध्वमष्टमं लघुसंज्ञकम् ॥”

प्रपातनम् । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ।
४० अध्याये ।

“तत्तु नखं देयं वाताभिभूते शिरसि दन्तकेश-
श्चन्द्रप्रपातदाहणकर्मशूलकर्मचूडितमिरस्वरो-
पघातनासारोगस्य शीघ्रापवाहुकाकाकज-
वलीपलितप्रादुर्भावादाहणप्रवाधेषु इति ॥”)

प्रपायी, [न] जि, (प्रपिबतीति । प्र + पा +
शिनिः ।) पानकर्त्ता । रक्षयकर्त्ता । इति
सुश्रवबोधयाकरणम् ॥

प्रपौण्ड

प्रपावनं, स्त्री, (प्रपेव कामपूरकं वनम् । यद्वा, प्रकर्षेण पावयतीति । प्र + णिच् + कर्त्तरि ल्युः ।) वनमेदः । कामारण्यम् । इति शब्द-माला ॥

प्रपितामहः, पुं, (प्रकर्षेण पितामहः पितामह-स्यापि पिता ।) ब्रह्मा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १०१ । २२ ।

“तद्विमेद तदन्तःस्थो भगवान् प्रपितामहः ।

पद्मयोगिः स्वयं ब्रह्मा यः सृष्टा जगतां प्रभुः ॥”)

पितामहपिता । इत्यमरः । २ । ६ । ३३ ॥

(यथा, मनौ । ३ । २२१ ।

“पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेदापि पितामहः ।

पितुः स नाम संकीर्त्तय कौर्त्तयेत्प्रपितामहम् ॥”)

प्रपितामही, स्त्री, (प्रपितामह + स्त्रियां डीष् ।)

प्रपितामहपत्नी । यथा,—

“स्नेहभर्त्ता सह आह्वं माता सुहृत् स्नेहामयम् ।

पितामही च स्नेहैव स्नेहैव प्रपितामही ॥”

इति दायभागः ॥

प्रपुनाडः, पुं, (पुमांसं नाडयतीति । नड् भञ्जे +

अण् । प्रकृष्टः पुनाडः इति प्रादिसमासः ।

पृषोदरादित्वात् साधुः ।) प्रपुनाडः । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥ (अस्य शाकगुणा यथा,—

“कफापहं शाकमुक्तं वरुणप्रपुनाडयोः ।

रूचं लघु च शीतल वातपित्तप्रकोपणम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

प्रपुनडः, पुं, (प्रपुनाडः । पृषोदरादित्वात् इच्छः ।)

प्रपुनाडः । इत्यमरभरतौ ॥

प्रपुनाटः, पुं, (पुमांसं नाटयतीति । नट् + णिच् +

अण् । प्रकृष्टः पुनाट इति प्रादिसमासः ।)

चक्रमर्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रपुनाडः, पुं, (पुमांसं नाडयतीति । नड् + अण् ।

प्रकृष्टः पुनाड इति प्रादिसमासः ।) चक्र-

मर्दकः । चाकुन्दिया इति भाषा । इत्यमरः ।

२ । ४ । १४७ ॥ (विट्तिरस्य चक्रमर्दकशब्दे

ज्ञेया ॥)

प्रपुनालः, पुं, (प्रपुनाडः । इत्यलत्वम् ।) प्रपु-

नाडः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

प्रपूरिका, स्त्री, (प्रपूर्यते कण्टकैरिति । प्र + पूर

+ कर्मणि घञ् । स्वार्थे कन् । यद्वा, प्रपूरय-

तीति । प्र + पूर + ण्वल् । टाप् । कापि अत

इत्वम् ।) कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रपौण्डरीकं, स्त्री, (पुण्डरीक + स्वार्थे अण् । प्रकृष्टं

पौण्डरीकस्यैव पुण्यं यस्य ।) हस्तिनां मनुष्याणाञ्च

चक्षुष्यः चन्द्रविटपः । शालपत्रोपत्रतुल्यपत्रः ।

पुण्डरिया ख्यातः । इत्यमरभरतौ ॥ तत्पर्यायः ।

चक्षुष्यम् २ शीतम् ३ श्रीपुष्पम् ४ पुण्डरी ५ ।

इति रत्नमाला ॥ पुण्डर्यम् ६ पुण्डरीयकम् ७

पौण्डरीयम् ८ सुपुष्पम् ९ सानुजम् १० अनु-

जम् ११ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने १६ अध्याये ।

“प्रपौण्डरीकं मधुकं समङ्गा धवमेव च ।

तैलमेभिश्च सम्पक्कं शृणु कण्डूमतः क्रियाम् ॥”

अस्य गुणाः । चक्षुर्हितत्वम् । मधुरत्वम् ।

प्रबलः

तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तरक्तव्रणवृ-
दाहृषणानाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“पौण्डर्यं मधुरं तिक्तं कषायं शुक्रलं हिमम् ।

चक्षुष्यं मधुरं पाके वर्णं पित्तकफासनुत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

प्रपौत्तः, पुं, (प्रकर्षेण पौत्तः । पौत्तस्यापि पुत्तत्वात्

तथात्वम् ।) पौत्तस्य पुत्तः । तत्पर्यायः । प्रतिनभा

२ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।

११० । १५ ।

“पुत्तान् पौत्तान् प्रपौत्तान्श्च तथान्यानिष्टवान्-

वान् ।

प्रश्रुतो मे नृत्तान् दुःखं किमल्पं हि भवि-

ष्यति ॥”)

प्रपौत्ती, स्त्री, (प्रपौत्त + डीष् ।) पौत्तस्य कन्या ।

इति स्मृतिः ॥

प्रफुल्लः, त्रि, (फलतीति । नि फलाविसरणे + क्तः ।

“आदितश्चेति ।” ७ । २ । १६ । इति इड-

भावः । “तिच ।” ७ । ४ । ८६ । इति उट् ।

“अनुपसर्गात् फुल्लचौवेति ।” ८ । २ । ५५ ।

इति निष्ठातस्य लः । ततः प्रादिसमासः । यद्वा,

प्रफुल्लतीति । प्र + फुल्ल विकसने + अच् ।)

विकाशयुक्तः । तत्पर्यायः । उतफुल्लः २ संफुल्लः ३

व्याकोषः ४ विकचः ५ स्फुटः ६ फुल्लः ७ विक-

सितः ८ । इत्यमरः । २ । ४ । ७ ॥ प्रवृद्धः ९

जृम्भः १० स्मितः ११ उन्मिषितः १२ दलितः १३

स्फुटितः १४ उच्छ्वसितः १५ विजृम्भितः १६ स्फेरः

१७ विनिद्रः १८ उन्मिद्रः १९ विमुद्रः २० हसितः

२१ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ । १२ । २६ ।

“च पाटलायां गवि तस्मिन्वांसं

धनुर्धरः केशरिणं ददृश

अधिलकायामिव धातुमर्थं

शोधद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् ॥”)

प्रबन्धः, पुं, (प्रबध्यते इति । प्र + बन्ध + घञ् ।)

सन्दर्भः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्र + बन्ध +

भावे घञ् ।) काथादिग्रन्थम् । यथा,—

“प्रबन्धोऽयं बन्धोरखिलजगतान्तस्य सरसाम् ॥”

इति हंसदूतः ॥

प्रबन्धकल्पना, स्त्री, प्रबन्धस्य कल्पना रचना

बह्वृता स्तोकसत्या कथा ।

“प्रबन्धकल्पनां स्तोकसत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः ।

परस्परश्रया या स्यात् सा मताख्यायिका

कचित् ॥”

इति कोलाहलाचार्यः ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्रबलः, पुं, (प्रकृष्टं बलतीति । प्र + बल् प्राणने +

अच् ।) पक्षवः । इति शब्दमाला ॥ (प्रकृष्टं

बलमस्य ।) प्रकृष्टबलयुक्ते, त्रि । यथा, मार्क-

ण्डेयपुराणे । ८१ । ६ ।

“आक्रान्तः स महाभागस्तैस्तदा प्रबला-

रिभिः ॥”

प्रकृष्टबले जीवञ्च ॥

प्रबालः

प्रबला, स्त्री, (प्रकृष्टं बलमस्याः ।) प्रसारिणी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रकृष्टबलवती च ॥ (यथा,
रघौ । ८ । ५० ।

“सहतां हतजीवितं मम

प्रबलामात्मकतेन वेदगाम् ॥”)

प्रबालः, पुं, स्त्री, (प्रबलतीति । प्र + बल् प्राणने +

“ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ।” ३ । १ । १४० ।

इति णः । यद्वा, प्र + बल् + णिच् + अच् ।)

रक्तवर्णवर्तुलाकाररत्नविशेषः । पला इति

सुज्ञा इति च भाषा ॥ तस्याधिष्ठात्री देवता

मङ्गलः । इति ज्योतिषम् ॥ तत्पर्यायः । विह्वलः

२ । इत्यमरः । २ । २ । ६३ ॥ अङ्गारकमणिः ३

अम्भोधिबल्लभः ४ भौमरत्नम् ५ रक्ताङ्गः ६ रक्ता-

कारः ७ लतामणिः ८ । अस्य गुणाः । मधु-

रत्वम् । अम्लत्वम् । कफपित्तादिदोषनाशित्वम् ।

स्त्रीणां वीर्यकान्तिकरत्वम् । धृते मङ्गलदायि-

त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।

सारकत्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वम् । खादु-

त्वम् । वान्तिकारित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । धारणे

पापालक्ष्मीनाशित्वञ्च ॥ इति राजवल्लभः ॥ * ॥

तस्य शुभलक्षणं यथा,—

“शुद्धं दृढं घनं वृत्तं स्निग्धं गात्रसुरङ्गकम् ।

समं गुरु सिराहीनं प्रबालं धारयेत् शुभम् ॥”

तस्याशुभलक्षणं यथा,—

“गौरं रङ्गजलाक्रान्तं वक्रस्त्र्यं सकोटरम् ।

रूच्यक्ष्णं लघु श्वेतं प्रबालमशुभं त्वजेत् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

तस्योत्पत्त्यादि यथा,—

सूत उवाच ।

“आदाय शेषस्तस्यान्तं यमस्याकम्बलादिषु ।

चिच्छेप तत्र जायन्ते विह्वलाः सुमहागुणाः ॥

तत्र प्रधानं प्रश्लोहिताभं

गुञ्जाजवापुष्यनिभं प्रदिष्टम् ।

सनीसकं देवकरोमकञ्च

स्थानानि तेषु प्रभवं सुरागम् ॥

अन्यत्र जातञ्च न तत् प्रधानं

रूच्यं भवेच्छिल्पिविशेषयोगात् ॥

प्रसन्नं कमलं स्निग्धं सुरागं विह्वलं हि तत् ।

धनधान्यकरं लोके विवर्तिभयनाशनम् ॥

परीक्षा पुलकस्योक्ता रुधिराख्यस्य वै मणोः ।

स्फटिकस्य विह्वलस्य रत्नज्ञानाय शौनक ! ॥”

इति गारुडः ८० अध्यायः ॥ * ॥

अथ विह्वमपरीक्षा ।

“श्वेतसागरमध्ये तु जायते वल्लरी तु या ।

विह्वमा नाम रत्नाख्या दुर्लभा वक्षस्पिणी ॥

पाषाणं प्रभज्येया प्रयत्नात् कथिता सती ।

विह्वमं नाम यद्रत्नसामनन्ति मनीषिणः ॥ * ॥

ब्रह्मादिजातिमेदेन तच्चतुर्विधमुच्यते ।

अरुणं प्रशरक्ताख्यं कोमलं स्निग्धमेव च ।

प्रबालं विप्रजातिः स्यात् सुखवैध्यं मनोरमम् ॥

जवाबन्धूकसिन्दूरदाङ्गिमीकुसुमप्रभम् ।

कठिनं दुर्बलमस्निग्धं च त्रिजातिं तदुच्यते ॥

प्रबुद्धः

पलाशकुसुमाभासं तथा पाटलसन्निभम् ।
वैश्यजातिर्भवेत् स्निग्धं वर्णाटं मन्दकान्तिभम् ॥
रक्तोत्पलदलाकारं कठिनं न चिरदुति ।
विह्वलं शूद्रजातिः स्याद्वायुवेधं तथैव च ॥*॥
रक्तता स्निग्धता दार्ढ्यं चिरदुतिः सुवर्णता ।
प्रवालानां गुणाः प्रोक्ता घनघान्यकराः पराः ॥
हिमाद्रौ यत् सजातं तद्रक्तमतिनिष्ठुरम् ।
तत्र लिप्तो भवेन्निसकल्कोऽतिमधुरः स्थितः ।
तस्य धारणमात्रेण विवेकः प्रशान्यति ॥*॥
विवर्णता तु खरता प्रवाले दूषणद्वयम् ।
रेखाकाकपदौ बिन्दुर्यथा वज्रेण दोषकृत् ।
तथा प्रवाले सर्वत्र वर्जनीयं विचक्षणैः ॥
रेखा हन्यादयशो लक्ष्मीमावर्तः कुलनाशनः ।
पट्टलो रोगकृत् ख्यातो बिन्दुर्धनविनाशकृत् ॥
त्रासः संजनयेत्त्रासं नीलिका मृत्पाकारिणी ।
मृत्वं शुद्धप्रवालस्य रूप्यदिगुणमुच्यते ॥
धारणेऽस्यापि नियमो जातिभेदेन पूर्ववत् ॥*॥
तथाहि ।

“विरूपजातिं विषमं विवर्णं
खरप्रवालं प्रवहन्ति ये ये ।
ते मृत्पुमेवात्मनि वै वहन्ति
सत्यं वदत्येव कर्तुं सुनीन्द्रः ॥”
इति युक्तिकल्पतरौ प्रवालपरीक्षा ॥*॥

(अस्य संशोधनादिकं यथा,—

“कुमार्यां तच्छुलीयेन तुल्येन च निवेद्येत् ।
प्रत्येकं सप्तवारांश्च तप्तमानि कृत्यक्षः ॥
मौक्तिकानि प्रवालानि तथा रत्नान्यप्रेषतः ।
क्षणादिविधवर्णानि निक्षिप्ते नात्र संशयः ॥
श्रीदुधेन प्रवालं भावयित्वा तु हृदि के ।
मध्येऽपि तत्प्रसहितं स्थापयेत्तन्निरोधयेत् ।
चुल्लाममिप्रतापेन क्षियते प्रहरद्वये ॥

इति प्रवालमारणम् ॥”

इति वैदिकरसेन्द्रसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥
किशलयः । (यथा, कुमारे । १ । ४४ ।

“पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यात्
सुक्ताफलं वा स्फुटविह्वलम् ।
ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्या-
स्ताम्रौष्ठपर्यस्त रजः स्तितस्य ॥”

वीणादण्डः । इति मेदिनी । ले, १०७ ॥

प्रवालफलं, लौ, (प्रवालवद्रक्तं फलं यस्य ।) रक्त-
चन्दनम् । इति भावप्रकाशः ॥

प्रवालिकः, पुं, (प्रवालोऽस्यस्य बाहुलीनेति । प्रवाल
+ “अत इतिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति
ठन् ।) जीवशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रवाहुः, पुं, (प्रगतौ बाहुमिति ।) कुर्पस्थाधो-
भागः । यथा, विष्णुपुराणे ५ । ५ । १६ ।

“सुखं बाहुप्रवाहं च मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
रक्तत्वयाहृतैश्चैस्त्व नारायणोऽययः ॥”

प्रवाहुकम्, अ, समानकाले । ऊर्ध्वार्थः । प्रवाहिकेति
पाठान्तरम् । इति कौमुदीटीका तत्त्वबोधनी ॥

प्रबुद्धः, जि, (प्र + बुध् + क्तः ।) पण्डितः । प्रफुल्लः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । १० । ६ ।

प्रबोध

“प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षं बालातपनिर्भासकम् ।
दिवसं शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् ॥”

जागरितः । यथा, भट्टिः । ४ । १४ ।

“प्रातस्तारां पतन्निभः प्रबुद्धः प्रणमनविम् ॥”

प्रबोधः, पुं, (प्र + बुध् + ड् अपगमे + भावे
चञ् ।) विनिद्रत्वम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
मार्कण्डेयः । ८१ । ६७ ।

“प्रबोधश्च जगत्स्वामी नीयतामश्रुतो लघु ।
बोधश्च क्रियतामस्य हनुमेतौ महासुरौ ॥”

प्रकृष्टज्ञानश्च । यथा,—

“तावत् सत्यं जगद्भाति प्रबोधे सत्यसङ्गवेत् ॥”

इत्यात्मबोधग्रन्थः ॥

(यथा च रघुः । ५ । ६५ ।

“हृतात्मजाः सवयसः प्रथितप्रबोधं

प्राबोधयन्नुषसि वाग्भिरुदारवाचः ॥”

प्रबोधनं, लौ, (प्र + बुध् + ल्युट् ।) न्यूनपूर्व-
गत्यस्य चन्दनादेः प्रयत्नविशेषेण पुनः पूर्व-
सौगन्ध्योत्पादनम् । तत्पर्यायः । अतुबोधः २ ।
इत्यमरभरतौ । बोधजननश्च ॥ (जागरणम् ।
यथा, हरिवंशे । १७७ । ७१ ।

“तत्सूर्यनिनादैश्च शृङ्गानाञ्च महाखनेः ।

प्रबोधनं महाबाहोः कृष्णस्याक्रियतामये ॥”

विकाशः । यथा, पञ्चतन्त्रे कथासुखे ।

“तदेतेषां बुद्धिप्रबोधनं यथा भवति तथा
केनाप्युपायेनानुष्ठायतामिति ॥” तथा च ऋतु-
संहारः । ५ । १० ।

“सुगन्धिनिःश्वासविकम्पितोत्पलं

मनोहरं कामरतिप्रबोधनम् ॥”

प्रबोधनी, स्त्री, (प्रबोध्यतेऽनयेति । प्र + बुध् +
णिच् + ल्युट् + डीप् ।) दुरालभा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (प्रबुध्यते हरिरन्तेति ।) श्रीहरे-
रुत्थानेकादश्यादिः ।

अथ प्रबोधनीकृत्यम् ।

“श्रयन्यामिव कृत्यास्यां चौराभ्योधिमहोत्सवम् ।
प्रबोध्य कृष्णं संपूज्य विधिनारोहयेद्रथम् ॥”

अथ प्रबोधनीकृत्यनियता ।

स्कान्दे तत्रैव ।

“जन्मप्रवृत्तिं यत् पुण्यं नरेणोपार्जितं सुवि ।
तथा भवति तत्सर्वं न कृत्वा बोधवासरम् ॥”

अथ प्रबोधनीमाहात्म्यम् । तत्रैव ।

“प्रबोधन्याश्च माहात्म्यां पापघ्नं पुण्यवर्द्धनम् ।
सुक्तिदं कृतबुद्धीनां श्रेष्ठं त्वं सुनिपत्तम् ॥

तावन्नर्जति विप्रेन्द्र ! गङ्गा भागीरथी क्षितौ ।
यावन्नायाति पापघ्नी कार्त्तिके हरिबोधनी ॥

तावन्नर्जन्ति तीर्थानि आसमुद्रसरांसि च ।

यावत् प्रबोधनी विष्णोस्तिथिर्नायाति कार्त्तिके ॥

वाजपेयसहस्राणि अश्वमेधशतानि च ।

एकेनैवोपवासेन प्रबोधन्यां लभेन्नरः ॥

दुर्लभश्चैव दुर्धरापं जैलोक्ये सचराचरे ।

तदपि प्रार्थितं विप्र ! ददाति हरिबोधनी ॥

ऐश्वर्यं सन्ततिं प्रज्ञां राज्यञ्च सुखसम्पदः ।

ददातुगोपिता विप्र ! हेलया हरिबोधनी ॥

प्रबोध

मेरुमन्दरतुल्यानि पापान्यतुर्जितान्यपि ।

एकेनैवोपवासेन दहते हरिबोधनी ॥

पृथिव्यां यानि दानानि दत्त्वा यत् फलमाप्नुते ।

एकेनैवोपवासेन ददाति हरिबोधनी ॥”

किञ्च ।

“जातः स एव सुकृती कुलं तेनैव पावितम् ।
कार्त्तिके सुनिष्ठादूल ! कृता येन प्रबोधनी ॥

यानि कानि च तीर्थानि जैलोक्ये सम्भवन्ति च ।
तानि तस्य गृहे सम्यक् यः करोति प्रबोधनीम् ॥

सर्वं कृतां परित्यज्य तुष्टार्थं चक्रपाणिनः ।

उपोष्येकादशी सम्यक् कार्त्तिके हरिबोधनी ॥

किं तस्य बहुभिः कृतेः परलोकप्रदं मुने ! ।

सकृच्चोपोषिता येन कार्त्तिके हरिबोधनी ॥

स ज्ञानो स हि योगी च स तपस्वी जिते-
न्द्रियः ।

स्वर्गमोक्षौ च तस्यास्तासुपास्ते हरिबोधनीम् ॥
विष्णोः पियतमा स्त्रीया धर्मसारस्य दायिनी ।

इमां सकृदुपोष्येव सुक्तिभागी भवेन्नरः ॥

प्रबोधनीमुपोष्येव न गर्भं विशते नरः ।

सर्वधर्मान् परित्यज्य तस्मात् कुर्वीत नारद ! ॥

स्नानं दानं तपो होमः समुद्दिश्य जनार्दनम् ।

नरेर्यत् क्रियते विप्र ! प्रबोधन्यां तदक्षयम् ।

महाव्रतमिदं पुत्र ! महापापौघनाशनम् ।

प्रबोधवासरं विष्णोर्विधिवत् समुपोषयेत् ॥

व्रतेनानेन देवेशं परितोष्य जनार्दनम् ।

विराजयन् दिशो दीपता प्रयाति सुवर्णं हरिः ॥”

पाद्मे च तत्रैव ।

“दुर्धाञ्चिभोगिशयने भगवाननन्तो

यस्मिन्दिने स्वपिति चाथ विबुध्यते च ।

तस्मिन्ननन्त्यमनसासुपवासभाजां

पुंसां ददात्यभिमतं गरुडाङ्गुष्ठाग्रौ ॥”

वाराहे च ।

“उपवासासमर्थानां सदैव पृथुलोचने । ।

एका सा द्वादशी पुण्या समुपोष्या प्रबोधनी ॥

तस्यामाराध्य विश्वेशं जगतामीश्वरेश्वरम् ।

प्राप्नोति सकलं तद्धि द्वादशद्वादशीव्रतम् ॥

उत्तराङ्गारकयुता यदि सा भवति प्रिये ! ।

तदा सा महती पुण्या कोटिकोटिगुणोत्तरा ॥

श्रयने बोधने चैव कटिदाने च सुन्दरि ! ।

उपोष्येव विधानेन यानि मलयतां नराः ॥

एकादशी सोमयुता कार्त्तिके मासि भाविनि । -

उत्तराभाद्रपदयोगे अनन्ता सा प्रकीर्तिता ॥

तस्यां यत् क्रियते भद्रे ! सर्वमानन्त्यमश्रुते ।

अनन्तपुण्यफलदा तेनानन्ता स्मृता फले ॥”

तत्रैव श्रीयमनारदसंवादे ।

“अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि गुह्याद्गुह्यतरं मुने ! ।

कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु साक्षादेकादशी स्मृता ॥

भक्तिप्रदा हरिः सा तु नाम्ना ख्याता प्रबोधनी ।

या सा विष्णोः परा सृष्टिरयत्तानेकरूपिणी ॥

सा चिन्तामातुषे लोके द्वादशी सुनिपुङ्गव ! ॥”

श्रीमथुरायाश्च विशेषतः पाद्मे तत्रैव ।

“तावन्नर्जन्ति तीर्थानि वाजिमेधादयो मखाः ।

प्रबोध

मधुरायां प्रिया विष्णोर्वावनायाति बोधनी ।
 संसारदावतमानां कामसौख्यपिपासिनाम् ।
 श्रीकृष्णपादपद्मस्य सान्निध्यं प्रीतलं गृहम् ॥
 भवपान्यजनानां वै प्रापिकेयं प्रबोधनी ।
 कथं न सेवते भूमेर्नयुरायां किमन्यतः ॥”*॥
 अथ विशेषतः प्रबोधन्यां श्रीभगवत्पूजादि-
 माहात्म्यम् । स्कान्दे तत्रैव प्रबोधनीमाहात्म्ये ।
 “ये चर्चयन्ति नरास्तस्यां भक्ता देवस्तु माधवम् ।
 समुपोष्य प्रसूच्यन्ते पापैस्ते समुपार्जितैः ॥
 वाल्ये यच्चार्जितं वत्स । यौवने बार्हणे च यत् ।
 सप्तजन्मकृतं पापं खल्वं वा यदि वा बहु ॥
 शुष्कार्द्रं सुनिशादूर्ध्वं । सुगृह्यमपि नारद ! ।
 तत् क्षालयति गोविन्दस्तिथौ तस्यां प्रपूजितः ॥”
 किञ्च ।
 “प्रबोधवासरे विष्णोः कुरुते च हरेः कथाम् ।
 समद्वीपावनीदाने यत् फलं तद्वैष्णवे ! ॥”
 वाराहे च ।
 “कौमुदस्य तु मासस्य या सिता द्वादशी भवेत् ।
 अर्चयेद्यस्तु मां तत्र तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 यावत्सोका हि वर्तन्ते यावत्तच्चैव माधवि ! ।
 मङ्गलौ जायते तावदयमक्तो न जायते ॥”*॥
 तस्या अतुष्टानं यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“शृणु मे भक्तितः पुत्र ! बोधन्येकादशी हरेः ।
 उपोष्या येन विधिना तं विप्र ! प्रवदामि ते ॥
 कार्तिके शुक्लपक्षे तु दशम्यां नियतः शुचिः ।
 स्नान्वा देवार्चनं कृत्वा वज्रकार्यं यथाविधि ॥
 आचान्तः सुप्रसन्नात्मा हविष्यान्नं सुसंस्कृतम् ।
 भुक्त्वा चम्य स्वयेत् सम्यक् कृत्वा शौचं च पादयोः ॥
 रात्रेऽपि पश्चिमे यामे समुत्थाय यथाविधि ।
 कृत्वा मन्त्रपुरीषे तु शौचं कुर्यादतन्त्रितः ॥
 कृत्वाष्टाङ्गुलमात्रं चौरवृत्तसमुद्भवम् ।
 भक्षयेद्दन्तकाष्ठञ्च स्नात्वा चामेत् प्रयत्नतः ॥
 षट्पाङ्गानि तथाङ्गि चिरं ध्यायेज्जनाईनम् ।
 अतस्तीपुष्यसङ्काशं कमलाक्षं चतुर्भुजम् ॥
 शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गपीतवस्त्रं किरीटिनम् ।
 प्रसन्नवदनं देवं सर्वलक्षणलक्षितम् ॥
 ततश्चातुदये वारिहस्तेन परिगृह्य च ।
 कुशान्वितं प्रगृह्णीयात् नियमं विष्णुतुष्टये ॥
 ध्यात्वा जलं गृहीत्वा तु भातुरूपं जनार्दनम् ।
 दृष्ट्वा र्घ्यं दापयेत् पश्चात् करतोयेन मानवम् ॥
 एवमुच्चारयेद्वाचं तस्मिन् काले महासुने ! ।
 एकादश्यां निराहारः स्थित्वा चैवापरेऽहनि ।
 भोक्तृत्वं पुण्डरीकाक्ष ! शरणं मे भवायुत ! ॥
 एवमुक्त्वा ततः सम्यक् नित्यकर्म सुकर्मधौः ।
 समर्पयेद्दिधानेन विष्णुं संपूजयेज्जने ! ॥
 सहस्रसंख्यया सुखः सावित्रीं संजपेद्द्विजः ।
 सर्वपापक्षयकरिं व्रतस्य परिपूर्त्तये ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १२६ अध्यायः ॥ * ॥

अथ प्रबोधकालनिर्णयः । भविष्ये ।
 “आ-भा-का-सितपक्षे मेघश्रवणरेवती ।
 आदिमध्यावसानेषु प्रस्थापावर्तनादिकम् ॥”

प्रबोध

पाद्मे ।
 “पौष्णशेषो यदा नाहि मेघादयमपि नो निशि ।
 द्वादश्यामपि तत् कुर्यादुत्थानं शयनं हरेः ॥
 निशि स्नापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्तनम् ।
 अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत् ॥”
 वाराहे च ।
 “अपादनियमस्तत्र स्नापे वा परिवर्तने ।
 पादयोगो यदा न स्याद्विज्ञेयः तदा भवेत् ॥”
 किञ्च स्कान्दे ।
 “रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्या च समन्वितः ।
 तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवतीम् ॥
 रेवत्यादिरथान्तो वा द्वादश्या च विना भवेत् ।
 उभयोरप्यभावे तु सन्ध्यायाश्च महोत्सवः ॥”
 वाराहे च ।
 “द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।
 आ-भा-का-सितपक्षेषु शयनावर्तनादिकम् ॥”
 अतएव पुष्करपुराणे ।
 “यस्य यस्य तु देवस्य यमक्षत्रं तिथिश्च या ।
 तस्य देवस्य तस्मिंश्च शयनावर्तनादिकम् ॥” *॥
 अथ भगवत्प्रबोधनविधिः ।
 “शयन्यामिव निष्पाद्य महापूजां जलाशये ।
 कृष्णं नीत्वाथ सङ्कल्पं कृत्वा तच्च प्रबोधयेत् ॥”
 तत्र मन्त्रः ।

“ब्रह्मेन्द्ररुद्राभिकुबेरसूर्य-

सोमादिभिर्वन्दितपादपद्मः ।

बुधस्य देवेश जगन्निवास !

मन्त्रप्रभावेण सुखेन देव ! ॥

इत्युक्त्वा द्वादशी देव प्रबोधार्थं विनिर्मिता ।
 त्वयैव सर्वलोकानां हितार्थं श्रेष्ठशायिना ॥
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द ! त्यज निद्रां जगत्पते ! ।
 त्वयि सुप्ते जगत् सुप्तसुस्थिते चोत्थितं भवेत् ॥
 गता मेवा विद्यच्चैव निर्मलं निर्मला दिशः ।
 शारदानि च पुण्याणि गृहाण मम केशवेति ॥”
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठत्यत्र कच्चिच्चैवम् ।
 “त्वयि सुप्ते जगन्नाथे जगत् सुप्तं भवेद्विदम् ।
 उत्थिते चेष्टते सर्वसुत्तिष्ठोत्तिष्ठ माधवेति ॥”
 वाराहे च ।

“ब्रह्मेन्द्ररुद्रैरवितर्कभावो

भवावृषिर्वन्दितवन्दनीयः ।

प्राप्ता तव द्वादशी कौमुदाख्या

जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ! ॥

मेघा गता निर्मलपूर्णचन्द्रः

शारदपुण्याणि च लोकनाथ ! ।

अहं ददानीति च भक्तिहेतो-

जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ! ॥”

श्रुतिश्च । “इदं विष्णुर्विचक्रमे मेघा निदधे पदं
 सम्राट्मस्य पांशुले” इत्यादि ।

“ततस्तस्यात् समुत्थाप्य कृष्णं चण्डादिनिखनेः ।

तीरे सुखं निवेश्याथ प्रार्थयेत्तदनुग्रहम् ॥

तथा हि तृतीयस्कन्धे श्रीब्रह्मसुतौ ।

“सोऽसावदभ्यकरुणो भगवान् विवृद्ध-
 प्रेमस्मितेन नयनाम्बुदं विजृम्भन् ।

प्रबोध

उत्थाय विश्वविजयाय च नो विषादं
 माध्वा गिरापनयतात् पुरुषः पुराणः ॥”

इति ।

“ततः पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा संस्थाप्य विधिवत् प्रभुम् ।
 नीराज्य न्यासपूर्वञ्च वस्त्रादीनि समर्पयेत् ॥”
 तथा च ब्राह्मे ।

“एकादश्यान्तु मुक्तायां कार्तिके मासि केशवम् ।
 प्रसुप्तं बोधयेद्रात्रौ भक्तिश्रद्धासमन्वितः ॥
 वृत्तेर्गौतमेस्तथा वादेर्न ग्यञ्जुः साममङ्गलैः ।
 विना पणवशब्दैश्च पुराणश्रवणेन च ॥
 वासुदेवकथाभिश्च स्तोत्रैरन्यैश्च वैष्णवैः ।
 सुभाषितैरिन्द्रजालैर्भूमिशोभाभिरिव च ॥
 पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्दोषवृत्तैः सुशोभनैः ।
 ह्रीर्मेभैर्लेख्यैश्च फलैः शकैश्च पायसैः ॥
 इक्षोर्विकारैर्मधुना द्राक्षाक्षौद्रैः सदाङ्गिमेः ।
 कुठेरकस्य मङ्गल्यां मालत्वा नवनेन च ॥”
 नवनं पुष्पविशेषः ।

“हृदाभ्यां श्वेतरक्ताभ्यां चन्दनाभ्याश्च सर्वदा ।
 कुङ्कुमालक्तकाभ्याश्च रक्तसूत्रैः सकुङ्कुमैः ॥
 तथा नानाविधैः पुष्पैर्द्रव्यैर्वीरक्रयाहृतैः ॥”
 एवमेव प्रायः पाद्मे च ! तथा स्कान्दे च ।
 “बहुपुष्पैर्बहुफलैः कर्पूराशुखकुङ्कुमैः ॥
 हरेः पूजा विधातया कार्तिके बोधवासरे ॥”
 इति ॥

“इत्थं कृत्वा महापूजां महानीराजनं तथा ।
 खत्रतात्पर्ययेत् कृष्णं सपुष्पाक्षतवारिणा ॥
 वेदस्तुत्यादिना स्तुत्वा स्वस्वस्त्रित्यादिना प्रभुम् ।
 संप्रार्थ्य गीतवाद्यादिघोषैराहोद्येद्रथम् ॥”
 तथा च भविष्योत्तरे श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे ।
 “महातूर्यरवे रात्रौ भ्रामयेत् स्थन्दने स्थितम् ॥
 उत्थितं देवदेवेशं नगरे पार्थिवः स्वयम् ।
 दीपोदीतकरे मार्गे वृत्तगीतसमाकुले ॥”
 अथ रथयात्रामाहात्म्यं भविष्योत्तरे तत्रैव ।
 “यं यं दामोदरः पश्येद्विद्यतो धरणीधरः ।
 तं तं प्रदेशं राजेन्द्र ! सर्वं स्वर्गाय कल्पयेत् ॥”
 किञ्च ।

“यावत्पदानि कृष्णस्य रथस्याकर्षणं नरः ।
 करोति क्रतुभिस्तानि तुल्यानि नरनायक ! ॥
 रथस्थं ये निरीक्षन्ते कौतुकेनापि केशवम् ।
 देवतानां गणाः सर्वे भवन्ति श्रवणादयः ॥
 स्त्रियोऽपि मुक्तिमायान्ति रथयात्रापरायणाः ।
 पिष्टमात्रभर्तृकुलं नयन्ति हरिमन्दिरम् ॥
 कुर्वन्ति नर्तकीरूपं रथाग्रे कौतुकान्वितम् ।
 अक्षरोभिः सह क्रीडां कुर्वन्तीन्द्राश्चतुर्दश ॥
 ये रथाग्रे प्रकुर्वन्ति गीतवाद्यादि मानवाः ।
 देवलोकात् परिभ्रष्टा जायन्ते मण्डलेश्वराः ॥
 मौल्येन स्थन्दनस्याग्रे गायमानाश्च गायकाः ।
 वादकैः सह राजेन्द्र ! प्रयान्ति हरिमन्दिरम् ॥
 रथोत्सवे सुकुन्दस्य येषां हर्षोऽपि जायते ।
 तेषां न नारकी पीडा यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
 रथोत्सवस्य माहात्म्यं कलौ विततते हि यः ।
 पुण्यबुद्ध्या विशेषेण लोभेनाप्यथवा नरः ॥

प्रबोध

सप्तद्वीपसमुद्रान्ता रत्नधान्यसमन्विता ।
सशैलवनपुष्पाद्या तेन दत्ता मही भवेत् ॥”
अन्यत्र च ।
“बोधनी जगदाधारा कार्तिके शुक्लपक्षतः ।
रथस्थो यत्र भगवांस्तुष्टो यच्छति वाञ्छितम् ॥
भजन्ते ये रथारूढं देवं सर्वेश्वरेश्वरम् ।
तेषां यात्रा कृता नृणां कामानिष्टान् प्रयच्छति ॥
श्रीकृष्णरथशोभां ये प्रकुर्वन्ति प्रहर्षिताः ।
तेषां मनोरथावाप्तिं यच्छते पुरुषोत्तमः ॥
कृष्णस्य रथशोभां ये प्रकुर्वन्ति स्वशक्तितः ।
वाञ्छितं तेषां यच्छन्ति नित्यं सख्यादयो यद्वाः ॥
कृष्णस्य रथशोभां ये प्रकुर्वन्ति सुहर्षिताः ।
प्रदे प्रदे तथा पुत्र ! पुण्यं तेषां प्रयागजम् ॥
रथयात्रास्थिते कृष्णे जयेति प्रवदन्ति ये ।
जयेति च पुनर्ये वै शृणु पुण्यं वदाम्यहम् ॥
गङ्गाहारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥
वाराणस्यादितीर्थेषु देवानाञ्चैव दर्शने ।
यत् पुण्यं कविभिः प्रोक्तं कार्त्तुं स्त्रेण च नरेश्वर ॥
जयशब्दे कृते विष्णौ रथस्थे तत् फलं स्मृतम् ।
रथस्थितो नरैर्यस्तु पूजितो धरणीधरः ।
यथा लाभोपपन्नैश्च पुण्यैर्भक्त्या समर्चितः ॥
ददाति वाञ्छितान् कामानन्ते च परमं
पदम् ।

मङ्गलं ये प्रकुर्वन्ति धूपदीपांस्तथा स्तवम् ॥
नैवेद्यं वस्त्रपूजाश्च भक्त्या नीराजनं हरेः ।
रथारूढस्य कृष्णस्य संप्राप्ते हरिवासरे ॥
फलं न तन्मया ज्ञातं जानाति यदि केशवः ।
ब्रह्मस्वहारी गोपश्च भूयश्चा ब्रह्मनिन्दकः ॥
महापातकयुक्तोऽपि ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
मद्यपः सर्वपापोऽपि कलिकालेन मोहितः ॥
रथागतः पदेकेन सुच्यते सर्वपातकेः ॥”
किञ्चान्यत्र ।

“रथारूढे महाविष्णौ ये कुर्वन्ति जयस्वनम् ।
पूजाश्चाखिलपापेभ्यो मुक्तायान्ति हरेः पदम् ॥”
किञ्च ।

“रथस्याकर्षणं पूर्वं कुरुते दैत्यनायकः ।
ततः सुराः सिद्धसङ्गा यक्षा गन्धर्वमानवाः ॥
इत्यथ रथयात्राया विधिर्यक्तः स्वतोऽभवत् ।
तथापि कश्चित्त्राग्यो विशेषोऽपि वितन्यते ॥”

अथ रथयात्राविधिः ।

“श्रीकृष्णे तु रथारूढे कृत्वा जयजयध्वनिम् ।
निष्ठाद्य च महापूजामाशीर्वाक्यानि कीर्त्त-
येत् ॥”

तथा च विष्णुधर्मे ।

“वक्त्रं नीलौतपलरुचि लसत्कुण्डलाभ्यां सुन्दरं
चन्द्राकारं रचिततिलकं चन्दनेनाक्षतैश्च ।
गत्या लीलां जनसुखकरां प्रेक्षणेनान्तर्त्तुं
पद्मावासां सततसुरसा धारयन् पातु विष्णुः ॥
युक्तः शैलादिवाहैर्मधुरतररत्नकिङ्किणीजाल-
मालै-
रत्रौघैर्मोक्तिकानामविरतमणिभिः संभृतेष्वेव
हारैः ।

२८०

प्रबोध

हेमैः कुम्भैः पताकाशिवतररुचिभिर्भूषितः
केतुमुख्यै-
श्वरैर्ब्रह्मेश्वरैश्च दुरितहरहरैः पातु जैत्रो
रथो वः ॥
मोदनां मुचनानां ह्यनिन्दितधियः सस्ताखिलो-
पद्रवाः
खस्याः सुखिरबुद्धयः प्रतिहतामित्रा रमन्तां
सुखम् ।
रे दैत्या गिरिगङ्गराणि गङ्गानान्याशुब्रजध्वं भया-
दैत्यारिर्भगवानयं यदुपतिर्यान् समारोहति ॥
पलायध्वं पलायध्वं रे रे दितिजदानवाः ।
संरक्षणाय लोकानां रथारूढो वृक्षेश्वरी ॥
ततो विचित्रगद्यानि पठित्वाथ महाप्रभोः ।
महाप्रसादमालाञ्च स्वीकुर्यात् परया मुदा ॥”
तन्माहात्म्योक्तम् ।
“भक्त्या गृह्णाति यो मालां वैष्णवीं मङ्गला-
अयाम् ।
न तेषां दुर्लभं किञ्चिदिह लोके परत्र च ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सर्वकामसन्दुहये ।
मालामेतां प्रगृह्णीयात् सौख्यमोक्षप्रदायि-
नीम् ॥”
इति ॥

“संचिन्त्याकृष्यमाणश्च श्रीप्रज्ञादादिभी रथम् ।
आकृष्य प्रेरयन् पूर्यां भ्रामयेद्देव्यैः सह ॥”
तथा च भविष्योत्तरे तत्रैव ।
“वृत्त्यमानैर्भागवतैर्गौतवादिचरित्रैः ।
भ्रामयेत् स्यन्दनं विष्णोः पुरमध्ये समन्ततः ॥”
किञ्च ।

“प्रबोधवासरे प्राप्ते कार्तिके पाङ्कजन्दन ! ।
देवालयेषु सर्वेषु पुरमध्ये समन्ततः ॥
भ्रामयेत्तूर्ण्यनिर्घोषे रथस्थं धरणीधरम् ॥”
किञ्च ।

“रथागमे सुकुन्दस्य पुरशोभान् कारयेत् ।
सर्वतो रमणीयान् पलाकैरुपशोभितम् ॥
तोरणैर्वहुभिर्युक्ते रम्भास्तम्भैश्च शोभितम् ।
स्थाने स्थाने महीपाल ! कर्त्तव्यं पुण्यसंयुतम् ॥
विचित्ररथशोभा च कर्त्तव्या भावितैर्नरैरिति ॥
रथेन गच्छन् भगवाननुगम्योऽखिलैर्जनैः ।
खलगेहागतश्चाचार्योऽन्यथा दोषो महान्
भवेत् ॥” * ॥

अथ रथानुगमननियता । तत्रैव ।

“रथेन सह गच्छन्ति पार्श्वतः पृष्ठतोऽग्रतः ।
विष्णुनैव समाः सर्वे भवन्ति श्वपचादयः ॥
रथस्थं ये न गच्छन्ति भ्रममाणं जनार्दनम् ।
विप्राध्ययनसम्पन्ना भवन्ति श्वपचादमाः ॥”
किञ्च ।

“येषां गृहागतो याति रथस्थो मधुसूदनः ।
पूजा तैस्तेः प्रकर्त्तव्या वित्तश्राव्यविवर्जितैः ॥
अनर्चितो यदा याति गृहादयस्य महीधरः ।
पितरस्तस्य विसृष्टा वर्षाणां दृश पञ्च च ॥
यः पुनः कुरुते पूजां गृहायाते तु माधवे ।
वसते श्वेतद्वीपे तु यावद्विन्नाशतुर्दश ॥”

प्रबोध

अन्यत्र ।

“नानुब्रजति यो मोहाद्ब्रजन्तं जगदीश्वरम् ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्मापि स भवेद्ब्रह्मराक्षसः ॥”
इति ।

“अथ स्वमन्दिरं नीत्वा पूर्ववत् पूजयेत् प्रभुम् ।
रात्रौ जागरणं कुर्याद्विधिवद्देव्यैः समम् ॥”
अथ प्रबोधनीजागरणमाहात्म्यम् ।
स्नान्दे तत्रैव ।

“पूर्वजन्मसहस्रेषु पापं यत् समुपार्जितम् ।
जागरेण प्रबोधन्यां दहते तूलराशिवत् ॥
कृत्वापि पातकं घोरं ब्रह्महत्यादिकं नरः ।
कृत्वा जागरणं विष्णोर्धूतपापो भवेन्मुने ! ॥
कर्मेणा मनसा वाचा पापं यत् समुपार्जितम् ।
क्षालयेत्तच्च गोविन्दः प्रबोधन्यान्तु जागरे ॥
दुष्प्राप्यं यत् फलं विप्रैरश्वमेधादिभिर्मखैः ।
प्राप्यते तत् सुखेनैव प्रबोधन्यान्तु जागरे ॥
आप्लुत्य सर्वतोर्यानि दत्त्वा गां काश्चनीं महीम् ।
न तत् फलमवाप्नोति यत् कृत्वा जागरं हरेः ॥
चन्द्रसूर्योपरिगे तु यत् फलं परिकीर्त्तितम् ।
तत्सहस्रपुण्यं पुण्यं प्रबोधन्यान्तु जागरे ॥
ज्ञानं दानं तपो ह्येवः स्वाध्यायश्चार्चनं हरेः ।
तत् सर्वं कोटिगुणितं प्रबोधन्यान्तु जागरे ॥
समतीतं भविष्यच्च वर्त्तमानं कुलायुतम् ।
विष्णुलोकं नयत्याशु जागरेण प्रबोधनी ॥
चलन्ति पितरो हृष्टा विष्णुलोकमलङ्कृताः ।
विमुक्ता नारकैर्दुःखैः कर्त्तुः कृष्णप्रजागरम् ॥
भार्यापत्ने तु ये जाता माहृतः पितृतस्तथा ।
तारयेन्नात्र सन्देहः प्रबोधन्यां तु जागरे ॥”
किञ्च ।
“फलेर्नानाविधैर्द्रव्यैः प्रबोधन्यान्तु जागरे ।
शृङ्गे तोयं समादाय अर्थं दद्यात्पुनर्दने ॥
यत् फलं सर्वदानेषु सर्वतीर्थेषु यत् फलम् ।
तत् सर्वं कोटिगुणितं दत्त्वायं बोधवासरे ॥”
पादो च तत्रैव ।

“अन्यत्रापि प्रिया विष्णोर्जागरे स्थात् प्रबो-
धनी ।

किं पुनर्मधुरायां सा ततो वै जन्मसङ्गति ॥
एकेवैकादशी कृष्णजन्ममेव कृता नरेः ।
ततोऽधिकं न कर्त्तव्यं लोके किञ्चन विद्यते ॥
रात्रौ जागरणं तत्र प्रीत्या कुर्वन्ति ये नराः ।
संसारे मोहखप्रान्ते सदा जाग्रति जाग्रति ॥”
किञ्च तत्रैव श्रीराधिकोपाख्यानान्ति ।

“सुबोधनीजागरपुण्यवैभवात्
प्रसन्न ईशो विधिवान्वसत्यकृत् ।
शकार रासोत्सवनर्त्तनं सह
वृन्दावनेऽन्याभिरपीह राधया ॥
सा नृत्यमानाङ्गतगोपकृपिण्या
कृष्णेन जन्मान्तरवाञ्छितेन ।
राधां महाप्रेमजवाकुलेन्द्रिया
नित्येऽन्यलोकं कथया कृतार्थताम् ॥
तस्मात् सुबोधनीं कृत्वा रात्रौ कृत्वा च जागरम् ।
सुप्तोत्थितं हरिं दृष्ट्वा का भीः संसारजा हिजाः ॥

प्रभाकः

प्रभा, स्त्री, (प्रकर्षण भातीति। प्र+भा+“आत-
स्योपसर्गः” ३। ३। १०६। इति अङ्।)
कुवेरपुरी। इति हेमचन्द्रः। २। १०४॥ (प्र+
भा+भावे अङ्।) दीप्तिः। तत्पर्यायः।
रोचिः २ दुतिः ३ शोचिः ४ लिप्ता ५ ओजः ६
भाः ७ रुचिः ८ विभा ९ आलोकः १०
प्रकाशः ११ तेजः १२ रुक् १३। इति राज-
निर्घण्टः ॥ * ॥ (यथा, रामायणे। २। ३६। १८
“यराजयत वेदेह्यै वेषस तत् सुविभूषिता।
उद्यतोऽश्रुमतः काले खं प्रमेव विवस्वतः ॥”
तथा च महाभारते। ४। १३। १७।
“रतीव रूपिणी किल्बिषमङ्गाविहारिणी।
अतीव भाजसे सुभु। प्रमेवेन्दोरनुत्तमा ॥”)
गोपीविशेषः। यथा,—
“दृष्ट्वं प्रभया गोप्या युक्तो वृन्दावने वने।
सद्योभतशब्दमात्रेण तिरोधानं कृतं त्वया ॥
प्रभा देहं परित्यज्य जगाम सूर्यमण्डलम्।
ततस्तस्याः शरीरश्च तीव्रं तेजो बभूव ह ॥
संविभज्य त्वया दत्तं प्रेम्णाशु रुदता पुरा।
विन्द्य चक्षुषोर्लोहं लज्जया मङ्गयेन च ॥
हुताशनाय किञ्चिद् वृषेभ्यश्चापि किञ्चन।
किञ्चित् पुरुषसिंहेभ्यो देवेभ्यश्चापि किञ्चन ॥
किञ्चिद्दस्युजनेभ्यश्च नागेभ्यश्चापि किञ्चन।
ब्राह्मणेभ्यो मुनिभ्यश्च तपस्विभ्यश्च किञ्चन ॥
स्त्रीभ्यः सौभाग्ययुक्ताभ्यो यशस्विभ्यश्च किञ्चन।
तच्च दत्त्वा तु सर्वेभ्यः पूर्वं रोदितुमुद्यतः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे। ११। ५७—६२ ॥
दुर्गा। यथा,—
“यमस्य भगिनी जाता यमुना तेन सा मता।
प्रभा प्रसादशीलत्वात् ज्योत्स्ना चन्द्रार्क-
मालिनी ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥

(इयं हि सूर्यविम्बे एतन्नाम्ना कीर्तयते। यथा,
देवीभागवते। ७। ३०। ८२।
“देवलोके तथेन्द्राणी ब्रह्मास्त्येषु सरस्वती।
सूर्यविम्बे प्रभा नाम मादृशां वेष्मणी मता ॥”)
सूर्यपत्नी। यथा,—

सूत उवाच ।

“विवस्वान् कश्यपात् पूर्वमदित्यामभवत् पुरा।
तस्य पत्नीचयन्तद्वत् संज्ञा राज्ञी प्रभा तथा ॥
रेवतस्य सुता राज्ञी रेवन्तं सुधुवे सुतम्।
प्रभा प्रभावं सुधुवे त्वाङ्गी संज्ञा तथा मनुम् ॥”

इति मातृख्ये। ११। २—३ ॥

(द्वादशाक्षरवृत्तिविशेषः। तल्लक्षणं यथा, वृत्त-
रत्नाकरटीकायाम्।

“वसुधुगविरतिर्ननौ रौ प्रभा ॥”)

प्रभाकरः, पुं, (प्रभां करोतीति। कृ+“दिवा-
विभानिशाप्रमेति” ३। २। २१। इति टः।)
सूर्यः। (यथा, रघौ। १०। ७४।

“कृशानुरपधूमत्वात् प्रसन्नत्वात् प्रभाकरः।
रघोविप्रकृतावास्तामपविहसुचाविव ॥”)

अभिः। चन्द्रः। (यथा, महाभारते। ७। ६६। ५।

प्रभावः

“तावतीत्य रथानीकं विमुक्तौ परुषर्षभौ।
दृष्ट्वाते यथा राहोरास्यान्मुक्तौ प्रभाकरौ ॥”
“प्रभाकरौ चन्द्रसूर्यौ ॥” समुद्रः। इति शब्द-
रत्नावली ॥ अर्कवृक्षः। इत्यमरः। १। ३। २८ ॥
(अष्टममन्त्रे देवगणभेदः। यथा, मार्कण्डेय-
पुराणे। ८०। ६।
“तपस्तप्तश्च शक्रश्च दुतिर्ष्योतिः प्रभाकरः ॥”
अत्रिवंशीयमुनिविशेषः। यथा, हरिवंशे।
३१। १०।
“ऋषिर्जातोऽत्रिवंशे तु तासां भर्ता प्रभाकरः।
भद्रायां जनयामास सुतसोमं यशस्विनम् ॥”
नाभभेदः। यथा, महाभारते। १। ३५। १५।
“कुटरः कुङ्करश्चैव तथा नागः प्रभाकरः ॥”
मीमांसकप्रभेदः। स च गुरुत्वेन प्रसिद्धः।
तस्य मतं दर्शनशालादौ प्राभाकरमतमिति
प्रसिद्धम्। यदुक्तं वेदान्तसारे। ५३। “प्राभाकर-
तार्किकौ तु अन्योऽन्तरात्मा आनन्दमय इत्यादि-
श्रुतेः सुधुमौ बुद्ध्यादीनामज्ञाने लयदर्शनात्
अहमज्ञोऽहं ज्ञानीत्याद्यनुभवाच्च अज्ञान-
मात्रमेति वदतः ॥” स्त्री, कुण्डलीपस्यवर्णभेदः।
यथा, मातृख्ये। १२१। ६८।
“महिषं महिषस्यापि पुनश्चापि प्रभाकरम् ॥”)
प्रभाकीटः, पुं, (प्रभान्वितः कीट इति मध्यलोपी
समासः।) खद्योतः। इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रभाञ्जनः, पुं, शोभाञ्जनः। इति हेमचन्द्रः ॥
प्रभातं, स्त्री, (प्रकर्षण भातुं प्रवृत्तमिति। प्र+
भा+आदिकर्मणि क्तः। यद्वा, प्रकृतं भातं
दीप्तिरनेति।) प्रातःकालः। तत्पर्यायः।
प्रबूषः २ अहर्मुखम् ३ कल्यम् ४ उषः ५
प्रबुधः ६। इत्यमरः। १। ४। ३। दिनादिः ७
निशान्तम् ८ युष्टम् ९ प्रगे १० प्राक्षम् ११।
इति राजनिर्घण्टः ॥ गोसः १२ गोसङ्गः १३
ऊषः १४ ऊषकम् १५ उषा १६ ऊषा १७
विभातम् १८। इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
(यथा,—
“प्रभाते यः सरेत्स्त्रियं दुर्गा दुर्गाक्षरद्वयम्।
आपदस्तस्य नश्यन्ति तमः सूर्योदये यथा ॥”
इति धर्मशास्त्रम् ॥)

तत्र दर्शनीया यथा,—

“वैद्यः पुरोहितो मन्त्री देवज्ञोऽथ चतुर्थकः।
प्रभातकाले द्रष्टव्यो नित्यं सश्रियमिच्छता ॥”

इति राजवल्लभः ॥

प्रभावः, पुं, (प्र+भू+घञ्।) कोषदण्डजतेजः।
तत्पर्यायः। प्रतापः २। इत्यमरः। २। ८। २० ॥
“कोषो धनं दण्डो दमः तद्धेतुत्वात् सैन्यमपि
दण्डः ताभ्यां यत्तेजो जायते स प्रतापः प्रभा-
वश्च कथ्यते ॥” इति भरतः ॥ शक्तिः। (यथा,—
“प्रभावतो यथा धात्री लङ्कुचस्य रसादिभिः।
समापि कुर्वते दोषत्रितयस्य विनाशनम् ॥
कचित्तु केवलं त्रयं कर्म कुर्यात् प्रभावतः।
ज्वरं हन्ति शिरोबद्धा सङ्गदेवी जटा यथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

प्रभासः

तेजः। इति हेमचन्द्रः। ३। ४०४ ॥ (यथा,
रामायणे। २। २३। ३८।
“अद्य मेऽस्त्रप्रभावस्य प्रभावः प्रभविष्यति।
राज्ञश्चाप्रभुतां कर्तुं प्रसुत्वश्च तव प्रभो ॥”)
शान्तिः। इति मेदिनी। वे, ४० ॥ (प्रभागभे-
जातः सूर्यपुत्रः। इति मातृख्ये। ११। ३ ॥
कलावत्यां जातः खरोचिषो मनीः पुत्रविशेषः।
यथा, मार्कण्डेये। ६६। ५।

“ततश्च जज्ञिरे तस्य त्रयः पुत्राः खरोचिषः।
विजयो मेरुनन्दश्च प्रभावश्च महाबलः ॥”)

प्रभावजः, पुं, (प्रभावात् जायते इति। जन्+
ङ्।) शक्तिविशेषः। प्रभावो वीर्याधिक्यं
तज्जातः। इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ प्रभुत्व-
साधकत्वात् दण्डकोषौ प्रभुशक्तिः। इति भरतः ॥
(प्रभावजाते, त्रि। यथा,—

“रसादिसाधे यत् कर्म विशिष्टं तत् प्रभावजम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

प्रभावान्, [त] त्रि, (प्रभा अस्त्वस्येति। प्रभा+
मत्तुप् सस्य वः।) प्रभायुक्तः। प्रभाशब्दा-
दस्यर्थे वतुप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

प्रभावती, स्त्री, (प्रभावत्+ङीप्।) मालिनाम-
कोनविंशवृत्ताहंभाता। गणानां बीणा। इति
हेमचन्द्रः। २। २०३ ॥ त्रयोदशाक्षरच्छन्दः।
यथा, श्रुतबोधे। ३। २।

“यस्यां प्रिये! प्रथमकमचरद्वयं
तुभ्यन्तथा गुरु नवमं दृशान्तिमम्।
सान्त्वं भवेद्यतिरपि चेद्दुःखगणैः
सान्त्व्यताममृतवते! प्रभावती ॥”

(सूर्यपत्नी। यथा, महाभारते। ५। ११७। ८८
“रेमे स तस्यां राजर्षिः प्रभावत्यां यथा रविः ॥”
कुमारानुचरमाह्वयविशेषः। यथा, तत्रैव।
६। ४६। ३।

“प्रभावती विशालाक्षी पलिता गोनसी तथा ॥”
वचनाभासुरस्य कथा। सा तु प्रबुद्धेन विवा-
हिता। यथा, हरिवंशे। १४८। ४१।

“तस्यास्ति कन्यारत्नं हि त्रैलोक्यातिशयं शुभम्।
नाम्ना प्रभावती नाम चन्द्रामेव प्रभावती ॥”
अङ्गेश्वरचित्ररथस्य स्वनामख्याता भार्या।
यथा, महाभारते। १३। ४२। ८।

“तस्या हि भगिनी तात! ज्येष्ठा नाम्ना प्रभावती।
भार्या चित्ररथस्यास्य बभूवाङ्गेश्वरस्य च ॥”)

प्रभावः, पुं, (प्रभाषते यः सः। प्र+भाष्+अच्।)
वसुभेदः। इति जटाधरः ॥ (यथा, महा-
भारते। १। ६६। १८।

“प्रबूषश्च प्रभाषश्च वसवोऽष्टाविति स्मृताः ॥”
प्र+भाष्+भावे घञ्।) प्रकटकथनश्च ॥

प्रभासः, पुं, (प्रभासते शोभते इति। प्र+भास्+
अच्।) सोमतीर्थम्। इति चिकारुशेषः ॥
(यथा, महाभारते। ३। ८२। ५६—५७।

“ततो गच्छेत् राजेन्द्र! प्रभासं तीर्थमुत्तमम्।
तत्र सन्निहितो नित्यं स्वयमेव हुताशनः।
देवतानां सुखं वीर! ज्वलनोऽनिलसारथिः ॥

प्रभूतं

तस्मिंस्तोत्रे नरः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
 अग्निहोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥”)
 जैनगणाधिपविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १।३२ ॥
 (वसुभेदः । यथा, मातृस्थे । ५।२९ ।
 “प्रत्यक्षं प्रभासं वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥”)
 प्रभिन्नः, पुं. (प्र + भिद् + क्त ।) चरन्महस्वी ।
 तत्पर्यायः । गर्जितः २ मत्तः ३ । इत्यमरः ।
 २।८।३६ ॥ भ्रान्तः ४ मदकलः ५ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रामायणे । २।१५।१६ ।
 “ततो महाभयमहोदधराभं
 प्रभिन्नमखड्गप्रमत्तसह्यम् ।
 रामोपवाहं रुचिरं ददर्श
 शत्रुञ्जयं नागसुदयकायम् ॥”
 तथा च महाभारते । ७।२७।२० ।
 “यथा नलवनं क्रुद्धः प्रभिन्नः षष्टिहायनः ।
 नृदनीयात्तददायस्तः पार्थोऽनृदनाच्चमन्तवः ॥”)
 प्रकटभेदविशिष्टे, जि॥ (यथा, ऋतुसंहारे । २।५ ।
 “प्रभिन्नवेदूर्यनिभैस्तृणाङ्कुरैः
 समाचिता प्रोत्थितकन्दलौदलेः ॥”)
 प्रभुः, पुं. (प्रभवतीति । प्र + भू + डुः ।) विष्णुः
 इति शब्दरत्नावली ॥ (शिवः । यथा, महा-
 भारते । १३।१७।३१ ।
 “हरश्च हरिणाक्षश्च सर्वभूतहरः प्रभुः ॥”)
 प्रारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शब्दः । इति
 धरणिः ॥
 प्रभुः, जि. (प्रभवतीति । प्र + भू + “विप्रसंभो
 डुवंञायाम् ।” ३।२।१०० । इति डुः ।)
 अधिपतिः । तत्पर्यायः । स्वामी २ ईश्वरः ३
 पतिः ४ ईशिता ५ अधिभूः ६ नायकः ७
 नेता ८ परिहृष्टः ९ अधिपः १० । इत्यमरः ।
 ३।१।११ ॥ पालकः ११ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । ५।१४ ।
 “न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य रजति प्रभुः ।
 न कर्मफलसंयोगं सभावस्तु प्रवर्त्तते ॥”)
 निव्यः । इति धरणिः ॥ शक्तः । इति नानार्थ-
 रत्नमाला ॥ (यथा, कुमारः । ३।४० ।
 “आत्मेश्वराणां न हि जातु विन्नाः
 समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥”
 श्रेष्ठः । यथा, मग्नौ । १०।३ ।
 “वैशेष्यात् प्रकृतिश्रेष्ठ्यात् नियमस्य च धार-
 णात् ।
 संस्कारस्य विशेषाच्च वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः ॥”)
 प्रभुता, स्त्री. (प्रभोर्भावाः । प्रभु + तल् ।) प्रभु-
 त्वम् । ऐश्वर्यम् । इति हलायुधः । ४।१०० ॥
 प्रभुभक्तः, पुं. (प्रभोर्भक्तः ।) उत्तमघोटकः । यथा,
 “प्रभुभक्ता भक्तिनाश्च कुलीनेषु कुलोत्कटाः ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 स्वाम्यश्रुक्ते, जि. यथा, चाणक्यसंग्रहे ।
 “ब्रह्माणी स्वस्वसंगुष्टः सुनिद्रः श्रीप्रचेतनः ।
 प्रभुभक्तश्च शूरश्च ज्ञातव्याः षट् शुनो गुणाः ॥”
 प्रभूतं, जि. (प्र + भू + क्तः ।) प्रचुरम् । इत्य-
 मरः । ३।१६३ ॥ (यथा, कलाविलासे । १।६ ।

प्रमथः

“तत्राभूद्भिभूतप्रभूतमायानिकायशतधूर्तः ।
 सकलकलानिलयानां धुर्यः श्रीमूलदेवाख्यः ॥”)
 उन्नतम् । इति मेदिनी । ते, १२१ ॥ भूतम् ।
 उन्नतम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रभूणः, जि. (प्रभवतीति । प्र + भू + “ग्लानि-
 स्थश्च ग्लुः ।” ३।१।१३६ । इति ग्लुः ।)
 क्षमः । शक्तः । इति हेमचन्द्रः । ३।१५५ ॥
 प्रभृति, व्यं. (प्र + भृ + क्तिच् ।) तदादिः । यथा,
 “ततःप्रभृति पितरः पिण्डसंज्ञान्ते केभिरे ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 प्रभेदः, पुं. (प्र + भिद् + घञ् ।) भेदः । तत्-
 पर्यायः । प्रकारः २ विशेषः ३ भिदा ४
 अन्तरम् ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, सुश्रुते
 निदानस्थाने १० अध्याये ।
 “पितृभक्तो हृतगतिर्विरदाहपाक-
 स्फोटप्रभेदवहुलः क्षतजप्रकाशः ॥”
 स्फोटनम् । यथा, रघुः । ३।३७ ।
 “बभूव तेनातितरां सुदुःसहः
 कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः ॥”)
 प्रभृत्कं, स्त्री. (प्र + भृ + क्तः । ततः स्वार्थं
 कन् ।) शिखलबिम्बालम् । चूड़तो लम्बमान-
 माल्यम् । इत्यमरभरतौ । २।६।१३५ ॥
 प्रमत्तः, जि. (प्रमाद्यति स्मेति । प्र + मद् + गत्य-
 र्थेति क्तः । नष्टाख्येति नवाभावः ।) प्रमादी ।
 अनवधानतायुक्तः । यथा,—
 “मत्तं प्रमत्तमुत्तं सुप्तं बालं स्थियं जडम् ।
 प्रपन्नं विरथं भीतं न रिपुं हन्ति धर्मेवित् ॥”
 इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ७ अध्यायः ॥
 “मत्तं मदादिना । प्रमत्तमनवहितम् । उत्तं
 गृहवातादिना । जडं अनुदमम् । प्रपन्नं शरणा-
 गतम् । विरथं भ्रमरयम् ॥” इति श्रीधरस्वामी ॥
 अपरप्रमत्तो यथा,—
 “सन्ध्यापूर्णाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः स्तुतः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥
 स च राज्ञा नाज्ञानयतिथः । यथा,—
 “मत्तोन्नतप्रमत्तार्त्तव्यान्नाज्ञानेनृपः ॥”
 इति मिताक्षरा ॥
 प्रमथः, पुं. (प्रमथतीति । प्र + मथ् + अच् ।)
 घोटकः । शिवपारिषदः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ स च षट्त्रिंशत्कोटिसंख्यकः । यथा,
 “षट्त्रिंशत् सङ्ख्याणि प्रमथा द्विजसत्तमाः ।
 तत्रैकत्र सङ्ख्याणि भागे षोडश संस्थिताः ॥
 नानारूपधरा ये वै जटाचन्द्रार्द्धमण्डिताः ।
 ते सर्वे सकलैश्वर्ययुक्ता ध्यानपरायणाः ॥
 योगिनो मदमात्सर्गदम्भाङ्कारवर्जिताः ।
 क्षीणपापा महाभागाः शम्भोः प्रीतिकराः ॥”
 पराः ॥
 न ते परिग्रहं रागं काङ्क्षन्ति स्म कदाचन ।
 संसारविमुखाः सर्वे यतयो योगतत्पराः ॥
 ध्यानावस्थं महादेवं परिवर्त्य धृतव्रताः ।
 कृत्वा परिषदं रथ्या तिष्ठन्ति विगतकमाः ॥
 यदेव परमं ज्योतिस्त्वित्यव्यक्तापतिः ।

प्रमथः

तदेव ते पारिषदाः सर्वे संवेद्यन्ति तम् ॥
 ते षोडश समाख्याताः कोटयो ये धृतव्रताः ।
 सिंहाद्यादिषांख्या अग्निमादिसमायुताः ॥*॥
 अपरे कामिनः शम्भोः सुनर्मसत्तिवाः स्तुताः ।
 विचित्ररूपाभरणा जटाचन्द्रार्द्धमण्डिताः ॥
 हरस्य तुल्या रूपेण विशदा वृषभध्वजाः ।
 उमासदृशरूपाभिः प्रमदाभिः समागताः ॥
 विचित्रमाख्याभरणा दिव्यसंगमभूषणाः ।
 उमासहायं क्रौडन्तमनुगच्छन्ति भूषिताः ।
 ऋङ्गारवेशाभरणा अष्टौ ते कोटयो गणाः ॥*॥
 अर्द्धनारीश्वराख्ये अर्द्धनारीश्वरं हरम् ।
 अनुयान्ति महाभागास्तुल्यरूपा हरस्य ये ॥
 उमासहायो हि यदा रमते स्म सुखं हरः ।
 अर्द्धनारीश्वरीरास्तु हारपाला भवन्ति ते ॥
 आकाशमार्गे गच्छन्तमनुगच्छन्ति निव्यशः ।
 ध्यानस्थं परिचर्यन्ति सलिलादिभिरीश्वरम् ॥
 नानाशस्त्रधराः शम्भोर्गणास्तु प्रमथाः स्तुताः ।
 प्रमथन्ति च युद्धेषु युध्यमानान्महाबलान् ।
 ते वै महाबलाः शूराः संख्या नवकोटयः ॥*॥
 अपरे गायनास्तालन्दङ्गप्रणवादिभिः ।
 वृत्त्यन्ति वाद्यं कुर्वन्तो गायन्ति मधुरस्वरम् ॥
 नानारूपधरास्ते वै संख्या कोट्याख्ययः ।
 सततं चानुगच्छन्ति विचरन्तं महेश्वरम् ॥
 सर्वे मायाविनः शूराः सर्वे शास्त्रार्थपारगाः ।
 सर्वे सर्वत्र सर्वज्ञाः सर्वे सर्वत्रगाः सदा ॥
 सुहृन्तात् सर्वभुवनं गत्वा यान्ति पुनः पुनः ।
 अग्निमादयैश्वर्ययुक्तास्ते वै महाबलाः ॥
 अपरे रुद्रनामानो जटाचन्द्रार्द्धमण्डिताः ।
 देवेन्द्रस्य नियोगेन वर्त्तन्ते त्रिदिवे सदा ॥
 तेषां संख्या चैककोटिस्ते सर्वे बलवन्तराः ।
 कुर्वन्ति हि सदा सेवां हरस्य सततं गणाः ॥
 विस्मयन्ति च पापिष्ठान् धर्मिष्ठान् पालयन्ति
 च ।
 अनुगच्छन्ति सततं धृतपाशुपतव्रतान् ॥
 विघ्नान् सततं हन्ति योगिनां प्रयतात्मनाम् ।
 षट्त्रिंशत् कोटयश्चैते हरस्य सकला गणाः ॥
 वराहगणनाशार्थं हिताय जगतां तथा ।
 शङ्करस्य च सेवायै समुत्पन्ना इमे गणाः ॥
 वराहस्य गणान् दृष्ट्वा नरसिंहं तथा हरिम् ।
 स्वयं सरभरूपः सन् ध्यायन् नादं यतोऽकरोत् ॥
 तच्छ्रीकराभुतो जातास्तत्तेषां बहुरूपता ।
 क्रूरदृष्टा क्रूरयुद्धैः क्रूरकृत्स्नैरिमान् गणान् ॥
 वराहस्य हतेत्येवं यतः प्रोक्तं कपदिना ।
 ततस्ते क्रूरकर्माणि प्रतापाश्च भयङ्कराः ॥
 न सदा क्रूरकर्माणि ते कुर्वन्ति महौजसः ।
 दृष्टिमात्रस्य ते क्रूराः क्रूरक्रूराश्च कार्यतः ॥
 फलं जलं तथा पुष्पं पत्रं मूलं तथैव च ।
 निवेदितानि भुञ्जन्ति वनपर्वतसागुह्य ॥
 आहृत्यापि च भुजन्ति पत्रं पुष्पादिकञ्च यत् ।
 भवेद्भगस्य यद्भोग्यं तद्भोगास्ते महौजसः ॥
 आभिवं नापि चाश्रन्ति हित्वा चैवचतुर्दशौम् ।
 तत्राभिवं हरो सङ्क्ते चतुर्दशौ मधौ सदा ॥

प्रमद

ततः सर्वे गणस्तत्र सुदृक्ते पल्लवावपि ।
 हते वराहस्य गणे भर्गमासाद्य ते गणाः ।
 चतुर्भागाः खयं भूत्वा भूतं कर्मेति वै जगुः ॥
 भूतत्वमभवत्तेषां चतुर्भागवतां तदा ।
 वचनात् पद्मजातस्य भूतग्रामास्ततो मताः ॥
 यो लोकविदितः पूर्वं भूतग्रामस्तुर्विधः ।
 यतस्तेभ्योऽधिका यत्नेस्तद्वदग्राम उच्यते ॥
 इति वः सर्वमाख्यातं भूताः शम्भुगणा यथा ।
 यदाहारा यदाकारा यत्कृत्वास्ते महीजसः ॥
 य इदं शृणुयान्नित्यमाख्यानं योगसुत्तमम् ।
 स दीर्घायुः सदोत्साही योगयुक्तश्च जायते ॥”
 इति कालिकापुराणे पारिवर्दीत्यन्तिर्नाम २६
 अध्यायः ॥ (धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः । यथा,
 महाभारते । १ । ११७ । १२ ।
 “प्रमथश्च प्रमाथी च दीर्घरोमश्च वीर्यवान् ॥”)
 प्रमथन्, स्त्री, (प्र + मथ + भावे ल्युट् ।) वधः ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ११५ ॥ (यथा, रामायणे ।
 १ । ३ । २४ ।
 “वालिप्रमथनश्चैव सुग्रीवप्रतिपादनम् ॥”
 केशनम् । विलोडनम् । इति मथधात्वर्थदर्श-
 नात् ॥ (प्रकर्षेण मथतीति । प्र + मथ् + ल्युट् ।
 प्रमाथके, त्रि । यथा, महाभारते । १ । १०२ । ६२ ।
 “स चाश्विरूपसदृशो देवतुल्यपराक्रमः ।
 सर्वसामेव नारीणां चित्तप्रमथनो रजः ॥”)
 प्रमथा, स्त्री, (प्रमथति त्रिदोषानिति । प्र + मथ्
 + अच् ।) हरीतकी । इति मेदिनी । ये, २१ ॥
 (गुणादिकमस्य हरीतकीशब्दे ज्ञातयम् ॥)
 प्रमथाधिपः, पुं, (प्रमथानां अधिपः ।) शिवः ।
 इत्यमरः । १ । १ । ३३ ॥
 प्रमथितं, स्त्री, (प्रकर्षेण मथितम् ।) निर्जल-
 तक्रम । इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्रमदः, पुं, (प्र + मद् + “प्रमदसंमदौ हर्षे” ।
 ३ । ३ । ६८ । इति अप् ।) हर्षः । इत्यमरः ।
 १ । ४ । २४ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । १६२ ।
 “तच्छ्रुत्वा मम राज्ञश्च विषादप्रमदौ द्वयोः ।
 अभूतां मेघमालोक्य हंसचातकयोरिव ॥”
 प्रमादयनेनेति । प्र + मद् + करणे अप् ।)
 धुस्तरफलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (दानव-
 विशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८७ ।
 “प्रमदो मयः कुपयो हयग्रीवश्च वीर्यवान् ॥”
 वशिष्ठतनयानामन्यतमः । स तु उत्तममन्वन्तरे
 सप्तर्षिप्रभेदः । यथा, भागवते । ८ । १ । ३४ ।
 “वसिष्ठतनयाः सप्त ऋषयः प्रमदादयः ।
 सत्या वेदश्रुता भद्रा देवा इन्द्रस्तु सत्यजित् ॥”)
 प्रमादयतीति । प्र + मद् + कर्त्तरि अच् । यदा
 प्रकर्षेण मदोऽस्य । मत्ते, त्रि । इति मेदिनी ।
 दे, ७५ ॥ (यथा, रघौ । १६ । ३७ ।
 “प्राविश प्रमदवर्हिण्येभ्यभूत
 क्वचिमाद्रिषु विहारविभ्रमः ॥”)
 प्रमदकावनं स्त्री, (प्रमदानां काननम् । “ङापोः
 संज्ञाच्छन्दोर्बहुलम् ॥” ६ । ३ । ६३ । इति
 इत्थः । यदा, प्रमदाय हर्षाय यत् काननम् ।)

प्रमा

प्रमदावनम् । इत्यमरटीकायां भरतः । २ ।
 ४ । ३ ॥
 प्रमदवनं, स्त्री, (प्रमदानां वनमिति । “ङापो-
 रिति” ६ । ३ । ६३ । इति इत्थः ।) राज्ञो-
 ऽन्तःपुरोचितवनम् । इत्यमरः । २ । ४ । ७ ॥
 प्रमदा, स्त्री, (प्रमदयति पुरुषमिति । प्र + मद्
 हर्षे + णिच् + अच् । यदा, प्रमदो हर्षोऽस्यस्य
 इति अच् । टाप् ।) उत्तमयोषित् । इति
 मेदिनी । दे, ५ ॥ (यथा, कुमारः । ४ । १२ ।
 “नयनान्यरुणानि घूर्णयन्
 वचनानि खलयन् पदे पदे ।
 असति त्वयि वारुणीमदः
 प्रमदानामधुना विडम्बना ॥”)
 चतुर्दशाक्षरवृत्तिविशेषः । तल्लक्षणं यथा, वृत्त-
 रत्नाकरटीकायाम् ।
 “नभजला गुरुश्च भवति प्रमदा ॥”)
 प्रमदाकाननं स्त्री, (प्रमदानां काननम् ।) प्रमद-
 वनम् । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ४ । ३ ॥
 प्रमदावनं, स्त्री, (प्रमदानां वनम् ।) प्रमदवनम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रमदा, [सु] त्रि, (प्रमदं मनोऽस्य ।) हर्ष-
 युक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ७ ॥ (यथा, महा-
 भारते । ८ । ३७ । ४९ ।
 “इति बहुपुरुषं प्रभाषति
 प्रमदवि मद्रपतौ रिपुस्तवम् ॥”)
 प्रमयः, पुं, (प्र + मी वधे + भावे अच् ।) वधः ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४ ॥ (यथा, राजतर-
 ङ्गिण्याम् । १ । ६ ।
 “दृष्टं दृष्टं वृषोदन्तं बद्धा प्रमयमीयुषाम् ।
 अर्वाककालभवेर्वार्त्ता यत्प्रवन्धेन्युपूयन्ते ॥”)
 प्रमा, स्त्री, (प्रमीयते इति । प्र + माङ् माने
 + “आतश्चोपसर्गे” ३ । ३ । १८६ । इति
 अङ् । टाप् ।) यथार्थज्ञानम् । तत्पर्यायः ।
 प्रमितिः २ । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥ प्रमा-
 यम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, प्रबोध-
 चन्द्रोदये । २४ अङ्के ।
 “प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धविरुद्धार्थाभिधायिनः ।
 वेदान्ता यदि शास्त्राणि बौद्धैः किमपराध्यते ॥”
 यथा च ऋग्वेदे । १० । १३० । ३ ।
 “काशीयमा प्रतिमा किम् ॥”
 “यश्च प्रमा प्रमाणमियत्ता का कथम्भूतासीत् ॥”
 इति तद्वाक्ये सायनः ॥) न्यायमते तद्वति
 तत्प्रकारज्ञानम् । भ्रमभिन्नज्ञानम् । अस्याः
 कारणं गुणः । स च प्रत्यक्षे विशेष्ये विशेष-
 यणस्य सम्बन्धः । अनुमितौ साध्यविशिष्टपक्षे
 परामर्शः । शाब्दबोधे योग्यतायाः तात्पर्यस्य
 वा यथार्थज्ञानम् । उपमितौ शक्वे सादृश्य-
 बुद्धिः । यथा,—
 “दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ।
 पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधः स्फुटः ॥
 प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समम् ।
 सन्निकर्षो गुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ पुनः ॥

प्रमाण

पक्षे साध्यविशिष्टे च परामर्शो गुणो भवेत् ।
 शक्वे सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः ।
 शाब्दबोधे योग्यतायास्तत्पर्यस्याथ वा प्रमा ॥
 गुणः स्यादभ्रमभिन्नस्तु ज्ञानमन्यते प्रमा ।
 अथवा तत्प्रकारं यत् ज्ञानं तद्विशेष्यकम् ॥”
 इति भाषापरिच्छेदे । १३१-१३५ ॥
 (“दोषः इति । अप्रमां प्रति दोषः कारणं प्रमां
 प्रति गुणः कारणं तत्रापि पित्तादिरूपा दोषा
 अननुगताः तेषां कारणत्वम् अन्यव्यतिरेका-
 भ्यामेव सिद्धम् । गुणस्य प्रमाजनकत्वम् अनु-
 मानात् सिद्धम् । यथा प्रमाज्ञानसाधारण-
 कारणभिन्नकारणजन्याजन्यज्ञानत्वात् अप्र-
 मावत् । न च दोषाभाव एव कारणमस्त्विति
 वाच्यम् । पीतः शुद्ध इति ज्ञानस्थले पित्तदोष-
 सत्त्वात् शुद्धप्रमानुत्पत्तिप्रसङ्गात् विनिगमना-
 विरुद्धात् अनन्तदोषाभावस्य कारणत्वमपेक्ष्य
 गुणकारणताया न्यायत्वात् । न च गुणसत्त्वेऽपि
 पित्तप्रतिवन्तात् शुद्धे न सैवज्ञानमतः पित्तादि-
 दोषाभावानां कारणत्वमवश्यं वाच्यं तथा च किं
 गुणस्य हेतुत्वकल्पनयेति वाच्यं तथाप्यन्यव्यति-
 रेकाभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वसिद्धेः । एवं भ्रमं प्रति
 गुणाभावः कारणमित्यस्यापि सुवचत्वाच्च । तत्र
 दोषाः के इत्याकाङ्क्षायामाह पित्तेति । कश्चित्
 पीत्तादिभ्रमे पित्तं दोषः कश्चित् चन्द्रादेः स्वल्प-
 परिमाणभ्रमे दूरत्वं दोषः । कश्चित् वंशीरग-
 भ्रमे मच्छूकवसाज्जनमित्येवं दोषा भ्रान्तिजनका
 इत्यर्थः । अथ के गुणा इत्याकाङ्क्षायां प्रत्य-
 क्षादौ क्रमशो गुणान् दर्शयति प्रत्यक्षत्विति ।
 प्रत्यक्षे विशेषणवत् विशेष्यसन्निकर्षो गुणः अनु-
 मितौ साध्यवति साध्यव्याप्यवैशिष्ट्याज्ञानं गुण
 इति एवमयोऽप्युक्तः । प्रमां निरूपयति भ्रम-
 भिन्नमिति । ननु यत्र शुक्तिरजतयोरिमे रजते
 इति ज्ञानं जातं तत्र रजतांशेऽपि प्रमा न
 स्यात् तज्ज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वाभावात् अत
 आह अथवेति । तद्विशेष्यकं तत्प्रकारकं ज्ञानं
 प्रमा इत्यर्थः । इदं तु बोध्यम् । येन सम्बन्धेन
 तद्वत्ता तेन सम्बन्धेन तद्विशेष्यकं तेन सम्बन्धेन
 प्रकारकत्वं वाच्यम् । तेन कपालादौ संयोगा-
 दिना घटादिज्ञाने नातिशयः ॥” * ॥)
 प्रमाणं, स्त्री, (प्रमीयते विश्वमनेनेति । प्र + मा +
 ल्युट् ।) विष्णुः । यथा,—
 “प्रमाणं प्राणनिलयः प्राणश्च त् प्राणजीवनः ॥”
 इति महाभारते शान्तिप्रश्नोऽष्टादशस्कन्धः ॥
 नित्यम् । मर्यादा । शास्त्रम् । (यथा,—
 “आप्ता ह्यवितर्कस्तुतिविभागविदो निष्प्री-
 त्युपतापदर्शिनश्च । तेषामेवबुद्धययोगात् यद-
 चनं तत् प्रमाणम् । अप्रमाणं पुनर्मत्तोऽन्त-
 र्मुखरक्तदुष्टादुदवचनमिति ।” इति चरके
 विमानस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥) सत्यवादी ।
 (प्र + मा + भावे ल्युट् ।) इयत्ता । हेतुः ।
 (प्रमिण्यतीति । प्र + मा + कर्त्तरि ल्युट् ।)
 प्रमाता । इति मेदिनी । ये, ६९ ॥ प्रमा ।

प्रमाथी

२८५

प्रमुखं

प्रमेहः

इति शब्दरत्नावली ॥ निवृत्तौ वैकल्यवानयं
शब्दः । यथा वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाण-
मित्यादि ॥ प्रमायाः करणम् । न्याये तु प्रत्यक्षा-
नुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि । इत्यत्र बहु-
वचनान्तोऽपि ॥ (यथा, मनौ । २ । १३ ।
“अर्थकामेष्वस्तानां धर्मज्ञानं विधीयते ।
धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥”
वेदान्तसारे च । “वेदान्तो नाम उपनिषत्
प्रमाणं तदुपकारीणि शारीरिकसूत्रादीनि च ॥”
“उपनिषच्छब्दो ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारविषयः ।
सैव उपनिषत् प्रमाणं तस्याः प्रमाणापायाः
करणभूता ॥” इति विद्वन्मनोरञ्जनीटीका ॥
प्रमाणवाधितार्थकः, पुं, (प्रमाणेन वाधितः अर्थो
यस्य । ततः कप् ।) तर्कविशेषः । तस्य लक्ष-
णम् । आत्माश्रयादिचतुष्कान्यप्रसङ्गलम् । स
दिविधः । आत्मियाहकः विषयपरिशोधकश्च ।
तत्राद्यो यथा । धूमो यदि वह्निश्चभिचारी
स्यात्तदा वह्निजन्यो न स्यात् । द्वितीयस्तु पर्यव-
त्यदि निर्वह्निः स्यात्तदा निर्धूमः स्यात् । इति
तर्कजागदीश्वरी ॥

प्रमातामहः, पुं, (प्रकृष्टो मातामहस्तस्यापि
जनकत्वादिति । प्रादिसमासः ।) मातामह-
पिता । यथा, अमरे ।

“पितामहः पित्रपिता तत्पिता प्रपितामहः ।
मातुर्मातामहादिव सपिण्डास्तु सनाभयः ॥”

प्रमातामही, स्त्री, (प्रकृष्टा मातामही ।) प्रमाता-
महपत्नी । इति स्मृतिः ॥

प्रमाथः, पुं, (प्र+मथ्+भावे घञ् ।) प्रम-
थनम् । बलात् हरणम् । इति पुराणम् । (निपात्य
भूमौ पेयणम् । यथा, महाभारते । ४ ।
१२ । २७ ।

“कृतप्रतिकृतैश्चित्रैर्बाहुभिश्च सुप्रकृष्टैः ।
सन्निपातावधूतैश्च प्रमाथोन्माथनैस्तथा ॥”

अस्य टीकायां नीलकण्ठेन मङ्गशास्त्रात् एत-
त्तत्त्वमुक्तम् । यथा,—

“निपात्य पेयणं भूमौ प्रमाथ इति कथ्यते ॥”
कुमारस्थानुचरमेदः । यथा, महाभारते । ६ ।
४५ । २६ ।

“ततः प्रादादनुचरौ यमः कालोपमावभौ ।
उन्माथश्च प्रमाथश्च महावीर्यौ महादुःखौ ॥”

शिवपारिवर्तप्रमथणः । यथा, हरिवंशे ।
१७८ । ५३ ।

“ते प्रदीप्तप्रहरणा देवदानवराक्षसाः ।
प्रमाथमण्यसुखाश्च प्रायुधन् कृष्णमययन् ॥”

प्रमाथी, [नृ] चि, प्रपूर्वमयधातोः कर्त्तरि णिन् ।
पीडनकर्त्ता । मारणकर्त्ता । प्रमथनशीलः ।
देहेन्द्रियक्षोभक इत्यर्थः । इति श्रीधरस्वामी ॥

यथा,—

“वृक्षं हि मनः कृष्ण । प्रमाथि बलवदुदङ्गम् ॥”
अपि च ।

“इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥”
इति श्रीभगवद्गीता ।

प्रमादः, पुं, (प्र+मद्+भावे+घञ् ।) अनव-
धानता । इत्यमरः । १ । ७ । ३० ॥ यथा,—

“लोभप्रमादविश्रासैः पुरुषो नश्यते त्रिभिः ।
तस्मात्तोभो न कर्त्तव्यः प्रमादो न न विवर्सेत् ॥”

इति गारुडे नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥
प्रमादवान्, [तृ] चि, (प्रमादोऽव्यवस्थितस्मिन् वा ।

प्रमाद+मनुप् । मस्य वः ।) प्रमादयुक्तः । तत्-
पर्यायः । जाल्मः २ असमीक्ष्यकारी ३ खट्वा-
रुहः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, याज्ञ-
वल्क्ये । ३ । १३६ ।

“निद्रालुः क्रूरकृष्णो नास्तिको याचकस्तथा ।
प्रमादवान् भिन्नवृत्तो भवेत्तर्क्यस्तु तामसः ॥”

प्रमादिका, स्त्री, (प्रमादोऽनवधानताव्यवस्था
इति । प्रमाद+ठन् । टाप् ।) दूषिता कन्या ।

तत्पर्यायः । संवेदात् दूषिता ३ धर्मकारिणी ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

प्रमादी, [नृ] चि, (प्रमादोऽव्यवस्थेति । प्रमाद+
इनिः ।) प्रमादविशेषः । अनवधानतायुक्तः ।
यदुक्तम् ।

“कुरङ्गमातङ्गपतङ्गभृङ्ग-
मौना हताः पक्षभिरेव पक्ष ।

एकः प्रमादी स कथं न हन्यते
यः सेवते पक्षभिरेव पक्ष ॥”

प्रमापणं, स्त्री, (प्र+मौ न हिंसायाम्+कार्ये
णिच्+भावे लुट् ।) मारणम् । इत्यमरः ।
३ । ८ । ११२ ॥ (यथा, मनुः । ११ । १४१ ।

“अस्थिमत्तान् सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमापणे ।
पूर्णे चानस्थानस्थान् शूद्रहत्याव्रतचरेत् ॥”

प्रमितः, चि, (प्र+मि+क्तः । यद्वा, प्र+मा+
क्तः । “व्यतिथ्यतिमास्येति ॥” ७ । ४ । ४० ।
इतीलम् ।) ज्ञातः । इति जटाधरः ॥ (अल्प-
तमम् । इति विजयरचितः ॥ यथा, निदाने

अश्वीरोमाधिकारे ।
“प्रमिताभ्याश्चनं तीक्ष्णं मयं मैथुनसेवनम् ॥”
परिमितम् । यथा, बृहत्संहितायाम् । १०४ । ३७ ।

“प्रमिताचराणि वदन् ॥”
प्रमितिः, स्त्री, (प्र+मा वा मि+क्तिन् ।) प्रमा ।
इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥

प्रमौढः, चि, (प्र+मिह सेचने+क्तः ।) घनः ।
वृजितः । इति मेदिनी । टि, ८ ॥ (यथा,—

“लग्नादोषिणां प्रमौढानां क्षिणाभिव्यन्दितं हि-
बाम् ।

शिशिरे लङ्घनं शूलमपि वातविकारिणाम् ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने द्वाविंशोऽध्याये ॥)

प्रमौतः, चि, (प्र+मौ न हिंसायाम्+क्तः ।)
वृत्तः । यत्रार्थवृत्तपदः । इत्यमरः । २ । ८ । ११७ ॥

प्रमौला, स्त्री, (प्रमौलनमिति । प्र+मौल संमौ-
लने+“गुरोश्च हलः ॥” ३ । ३ । १०३ । इत्यः ।
ततश्चाप् ।) तन्त्री । इत्यमरः । ३ । ३ । १७५ ॥

प्रमुखं, स्त्री, (प्रकृष्टं मुखमारम्भः ।) तदात्मम् ।
तत्तुल्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (सम्मुखम् ।
यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ६ ।

“यानेव हत्वा न जिजीविषाम-
स्थिवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥”

प्रमुखः, पुं, (प्रकृष्टं मुखं अग्रभागो यस्य ।)
पुत्रागृह्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सम्मुखः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

प्रमुखः, चि, (प्रकृष्टं मुखमाद्यं यस्य ।) प्रधा-
नम् । (यथा, कुमारसम्भवे । २ । ३८ ।

“ज्वलन्मणिप्रिखाच्चैनं वासुकिप्रमुखा निशि ।
स्थिरप्रदीपतामेव भुजङ्गाः पर्युपासते ॥”

श्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५७ ॥ (यथा,
द्वितीयेऽध्याये । ३ । १२४ ।

“बलेषु प्रमुखो हस्ती न तथान्यो महीपतेः ॥”
प्रथमः । इति मेदिनी । खे, १० ॥ (यथा,
महाभारते । २ । ६ । २ ।

“नारदप्रमुखास्तस्यामन्तर्वेदां महात्मनः ।
समासीनाः शुशुभिर स ह राजर्षिभिस्तथा ॥”

मान्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रसुतः, [दृ] चि, (प्रकृष्टासुतं प्रीतिर्यस्य ।) हृष्टः ।
इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥ (प्रकृष्टा सुदिति
विग्रहे प्रकृष्टानन्दे, स्त्री । यथा, महाभारते ।
१४ । ७ । ६ ।

“श्रुत्वा तु पार्थिवस्येतत् सम्भर्तः प्रसुतं गतः ॥”
प्रसुदितः, चि, (प्र+सुद्+क्तः । “उडुपधा-
दिति ॥” १ । २ । २१ । इति पक्षे कित् ।)
हृष्टः । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥ (यथा,
देवीभागवते । १ । १२ । ४७ ।

“वाञ्छितो हरिरशोक इवातिकामं
प्रादादिति प्रसुदितः पुरुषः पुराणः ॥”

प्रमेहः, पुं, (प्रकर्षेण मेहति क्षरति वीर्यादिरने-
नेति । प्र+मिह क्षरणे+करणे घञ् ।)
रोगविशेषः । तत्पर्यायः । मेहः २ मूत्रदोषः ३ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ बहुवचनता ४ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १३४ ॥ अस्य निदानम् ।

“आस्यासुखं सप्रसुखं दधीनि
आस्यौदकानूपरसाः पर्यासि ।

नवाभ्रपानं गुह्वैकतश्च
प्रमेहहेतुः कफक्षयः सर्वम् ॥” * ॥

अस्य सम्प्राप्तिर्यथा,—
“मेदश्च मांसश्च शरीरजश्च
क्लेदं कफो वस्तिगतः प्रदूष्य ।

करोति मेहान् समुदीर्यसुखै-
सानेव पित्तं परिदूष्य चापि ॥” * ॥

वातिकस्य तस्य लक्षणम् ।
“नीलेषु दोषेष्ववकथ्य घातून
सन्दूष्य मेहान् कुरुतेऽनिलजम् ॥” * ॥

तस्य कफजादिभेदेन साध्यादिलक्षणम् । यथा,
“साध्याः कफोत्था दश पित्तजाः षट्
याप्या न साध्याः पवनजस्तुष्काः ।

समक्रियत्वाद्द्विषमक्रियत्वा-
न्महाव्यथत्वाच्च यथाक्रमेण ॥

कफः सपित्तः पवनश्च दोषा
मेदोऽसुक्राण्युवसाणसीकाः ।

प्रमेहः

मन्त्रा रसौजः पिशितश्च दूष्याः
प्रमेहिणीं विंशतिरेव मेहाः ॥” * ॥
तस्य पूर्वरूपम् ।
“दन्तादीनां मलादालं प्रागुपं पाणिपादयोः ।
दाहश्चिकण्वता देहे ढट् खाद्यास्यश्च जायते ॥
सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलम्बता ।
दोषदूष्या विप्रवेऽपि तत्संयोगविशेषतः ।
मूत्रवर्णादिभेदेन मेहो मेहेषु कल्प्यते ॥” * ॥
क्रमेण कफजानां दृष्टानां लक्षणानि ।
“अच्छं बहुसितं शीतं निर्गन्धसुदोषमम् ।
मेहयुक्तमेहेन किञ्चिदाविलपिच्छलम् ॥
इत्तो रसमिवात्यं मधुरं चैवमेहतः ।
सान्नी भवेत् पयुर्वितं सान्द्रमेहेन मेहति ॥
सुरामेही सुरातुल्यसुपर्णश्च मधोघनम् ।
संहृद्यलोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहुलं सितम् ॥
शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति ।
मूर्तान्धून् चिकतामेही चिकतारूपिणो मलान् ॥
शीतमेही सुबहुशो मधुरं भृशशीतलम् ।
शूनैः शूनैः शूनैर्मही मन्दं मन्दं प्रमेहति ॥
लालातनुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छलम् ॥”
क्रमेण पित्तजानां यस्यां लक्षणानि ।
“गन्धवर्णरसस्पर्शैः चारेण चारतोयवत् ॥
नीलमेहेन नीलाभं कालमेही मसीनिभम् ।
द्रमेही कटुकं हरिद्रासन्निभं दहत् ॥
माञ्जिष्ठमेहेन मञ्जिष्ठावलिपोमम् ।
सुखं सखवर्णं रक्ताभं रक्तमेहतः ॥” * ॥
क्रमेण वातजानां चतुर्णां लक्षणानि ।
“वसामेही वसामिश्रं वसाभं मूत्रयेष्नुहुः ।
मन्त्राभं मन्त्रमिश्रं वा मन्त्रमेही सुदुर्महुः ॥
कषायं मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहं वदेद्बुधः ।
हस्ती मत्त इवाजसं मूत्रं वेगविवर्जितम् ।
सलसीकं विवहश्च हस्तिमेही प्रमेहति ॥” * ॥
कफजादिभेदेन तेषामुपद्रवाः ।
“अविपाकोऽरुचिच्छर्दिनिद्रानाशः सपीनसः ।
उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजस्यनाम् ॥
वस्तिमेहनयोस्तोदो सुक्कावदरणं ज्वरः ।
दाहस्तृष्णाश्लिका मूच्छा विड्भेदाः पित्तजस्य-
नाम् ॥
वातजानासुदावर्णः कम्पद्दृग्दृग्लोचताः ।
शूलसुनिद्रता शोथः कासः श्वासश्च जायते ॥”
अरिष्टलक्षणम् ।
“यथोक्तोपद्रवारिष्टमतिप्रसृतमेव च ।
पिङ्कापीडितं गाढं प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥
जातः प्रमेही मधुमेहिनी वा
न साध्यरोगः स हि बीजदोषात् ।
ये चापि केचित् कुलजा विकारा
भवन्ति तांश्च प्रवदन्त्यसाध्यान् ॥” * ॥
सर्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः ।
मधुमेहत्वमायान्ति तदासाध्या भवन्ति हि ॥
मधुमेहे मधुसमं जायते स किल द्विधा ।
कुष्ठे धातुचयाद्वायौ दोषावृत्तपथेऽथवा ॥
आवृत्तो दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयन् ।

प्रमेहः

क्षीणः क्षणात् क्षणात् पूर्णो भजते क्षण-
साध्यताम् ॥
मधुरं यच्च मेहेषु प्रायो मध्विव मेहति ।
सर्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्याच्च तनोरतः ॥” * ॥
प्रमेहिणो यदा मूत्रमनाविलमपिच्छलम् ।
विषदं तिलकटुकं तदारोग्यं प्रचक्षते ॥”
इति माधवकरः ॥
अस्य दशविधपिङ्काः पिङ्काग्रन्दे द्रव्याः ॥
अथ प्रमेहस्य चिकित्सा ।
“श्लामाककोद्रवोदाला गोधूमचणकावटी ।
कुलत्याः कथिता भोज्ये पुराणा मेहिनां हिताः ॥
यवामविकतिमुद्राः शालयः षष्ठिकास्तथा ।
तथा तिलानि शाकानि जाङ्गलाः पक्षिणो
मृगाः ॥
उद्दालो वनकोद्रवः ॥” * ॥
प्रमेही गुडदुग्धाव्यतेलतक्रसुराः सदा ।
अम्बेचुरसपिष्टान्मनूपमांसानि वर्जयेत् ॥” * ॥
सुक्ताहरीतकीलोध्रः कटफलैश्च कृतं द्यतम् ।
पीतं मधुयुतं हन्ति प्रमेहं कफहेतुकम् ॥” * ॥
पटोलनिम्बामलकान्दतानां
पिबेत् कषायं मधुना समेतम् ।
उशीरलोध्रार्जुनचन्दनानां
तथा पिबेत् पित्तनिमित्तमेही ॥” * ॥
पाठाशरीरघुःस्पर्शजातिविद्रुककिंशुकैः ।
कपित्थस्य भिषक् कायं हस्तिमेहे प्रयोजयेत् ॥
पाठादिभिः सहितस्य कपित्थस्य कायम् ।
गुडदूधाः खरसः पेयो मधुना सर्वमेहजित् ।
हरिद्राचूर्णयुक्तो वा रसो घात्राः समाचिकाः ॥
मधुना जैफलं चूर्णमथवाभ्रजतूजवम् ।
लोहजं वाभयोत्थं वा लिङ्गान्मेहनितृप्तये ॥” * ॥
चन्द्रप्रभावचासुस्तान्भूनिम्बसुरदारवः ।
हरिद्रातिविषा दाळीं पिप्पलीमूलचित्रकम् ॥
त्रिवृदन्ती पत्रकश्च लगेला वंशलोचना ।
प्रत्येकं कर्षमात्राणि कुर्यादेतानि बुद्धिमान् ॥
धान्यकं त्रिफला चयं विडङ्गं गजपिप्पली ।
सुवर्णमालिकं व्योषं द्वौ चारौ लवणत्रयम् ॥
एतानि टङ्कमात्राणि संगृहीयात् पृथक् पृथक् ।
दिकर्षहेतुलोहं स्याच्चतुष्कर्षं सितं भवेत् ॥
शिलाजलवृकषं स्यादष्टौ कर्षाश्च गुग्गुलीः ।
विधिना योजितैरेतैः कर्षया गुटिका शुभा ॥
चन्द्रप्रभातिविख्याता सर्वरोगप्रणाशिनी ।
निहन्ति विंशतिं मेहान् क्षणमष्टविधं तथा ॥
चतस्रश्चाशरीरस्तद्वन्त्राघातांस्त्रयोदश ।
अखटङ्गं पाण्डुरोगं कामलाश्च हलीमकम् ॥
कासं श्वासं तथा कुष्ठमभिमान्दमरोचकम् ।
वातपित्तकफयाधौ न वल्ल्या दृष्ट्या रसायनी ॥
समाराध्य शिवं तस्मात् प्रयत्नाद्गुटिकामिमाम् ।
प्राप्तवाञ्छन्मा यस्मात् तस्माच्चन्द्रप्रभा स्मृता ॥
चन्द्रप्रभाकचूर इति लोके । व्योषं त्रिकटु । द्वौ
चारौ सर्जिकायवचारौ । लवणत्रयम् । सैन्धवं
रुचकश्चापि विडङ्गश्च लवणत्रयमिति चन्द्र-
प्रभाद्विदिका ॥” * ॥

प्रमेहः

प्रमेहपिङ्कानां प्राक् कार्यं रक्तविमोचनम् ।
पाटनश्च विपकानां ततो ग्रणविधिः स्मृतः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(अस्य सकारणपूर्वरूपसम्प्राप्तयस्तथोपद्रवश्च ।
यथा,—
“त्रिदोषकोपननिमित्ता विंशतिप्रमेहविकारा-
श्चापरेऽपरिसङ्ख्याः । तच्च यथा त्रिदोषप्रकोप-
प्रमेहानभिनिर्वर्तयति तथातु व्याख्यास्यामः ।
इह खलु निदानदोषदूष्यविशेषयो विकाराणां
विवातभावाभावप्रतिविशेषा भवन्ति । यदा
ह्येते त्रयो निदानादिविशेषाः परस्परं नातु-
वन्त्ययथाप्रकर्षादवलीयांसो वातुवप्रति न
तदा विकाराभिनिर्वृत्तिः । चिराद्वाप्यभिनिर्व-
र्तन्ते तन्वो भवन्त्ययवाप्ययथोक्तसर्वलिङ्गा
विपर्ययेण विपरीता इति सर्वविकारविवात-
भावाभावप्रतिविशेषाभिनिर्वृत्तिहेतुवक्तः ।
तच्च इमे निदानादिविशेषाः श्लेष्मनिमित्तानां
प्रमेहाणामाश्रयिण्यतिवृत्तिकरास्तद्वया द्वाय-
नकथवचीनकोदालकनेषधोक्तसुकुन्दकमहा-
श्रीहिप्रमोदकसुगन्धकानां नवानामतिवेणमति-
प्रमाणोपयोगः । तथा सर्पिष्मतां नवहरेणु-
माघस्रपानां ग्राम्यान्पौदकानां मांसानां प्राक्-
तिलपल्लपिष्टान्नपायसश्चरविशेषीचुविका-
राणां क्षीरमन्दकदधिव्रवमधुरतरुणप्रायाणा-
सुपयोगो मृजायायामवर्जनसप्रशयनासन-
प्रसङ्गो यच्च कश्चिद्विधिरन्योऽपि श्लेष्ममेही
मूत्रसञ्जननः सर्वः सनिदानविशेषः ।
बहुद्रवश्लेष्मा दोषविशेषः बहुबन्धं मेदः मांसश्च
शरीरक्षेदः शुक्रं शोणितश्च वसामञ्जालवीका
रसञ्चौजः सञ्जाता इति दूष्यविशेषाः ।
त्रयाणामेषां निदानादिविशेषाणां सन्निपाते
चिप्रं श्लेष्माप्रकोपमापद्यते प्रागतिभूयस्वात् ।
स प्रकुपितः क्षिप्रमेव शरीरे विह्वलं लभते ।
शरीरशैथिल्यात् स विसर्पं शरीरे मेदसैवा-
दितो मिश्रीभावं गच्छति । मेदसश्चैव बहु-
बन्धत्वाद्मेदसश्च गुणानां गुणैः समानगुणभूयि-
ष्ठत्वात् स मेदसा मिश्रीभावं गच्छन् दूषयत्येत-
द्विहृतत्वात् स विह्वतो दुष्टेन मेदसोपहितः
शरीरक्षेदमांसाभ्यां संवर्गं गच्छति । क्षेद-
मांसयोरतिप्रमाणाभिवृद्धित्वात् स मांसं मांस-
प्रदोषात् पूतिमांसपिङ्काः शराविका कच्छपि-
काद्याः सञ्जनयत्यप्रकृतिभूतत्वात् शरीरक्षेदं
पुनर्दूषयन् मूत्रत्वेन परिणमयति । मूत्रवहानां
स्रोतसां वज्रवस्तिप्रभवानां मेदःक्षेदोपहि-
तानि शुल्कि सुखान्वासाद्य प्रतिरुध्यते । ततः
स्यैवं साध्यतां वा जनयति प्रकृतिविकृति-
भूतत्वात् ।
शरीरक्षेदस्तु श्लेष्ममेदोमिश्रः प्रविशन् मूत्राश्रये
मूत्रत्वमापद्यमानः श्लेष्मिकैरेभिर्दशभिर्गणैरुप-
हृत्यते वैषम्यहानिद्विहृत्युक्तेस्तद्वया अतशीत
मूर्तपिच्छलाच्छ्लेष्मगुग्गुमधुरसान्द्रप्रसादमहै-
स्तच्च येन गुणैर्नेकेनानेकेन वा भूयस्तरसुप-

प्रमेहः

सृज्यते । तत्प्रमाखं गौणं नामविशेषं प्राप्नोति ।

ते तु खल्विमे दृश्यमेहा नाम विशेषेण भवन्ति । तथा उदकमेहश्चक्षुरालिकारसमेहश्च सान्द्रमेहश्च सान्द्रप्रसादमेहश्च शुक्रमेहश्च शुक्रमेहश्च शीतमेहश्च सिकतामेहश्च शूनैर्महश्च लालामेहश्चेति ।

ते दृश्यमेहाः साध्याः समानगुणमेहः स्थानत्वात् कफस्य प्रधान्यात् समानक्रियत्वाच्च ।

“उष्णान्धवणचारकटुकाजीर्णभोजनोपसेवि-
नस्तथातितीक्ष्णतापामिसन्तापश्रमक्रोधविषमा-
हारोपसेविनश्च तथात्मकशरीरस्यैव क्षिप्रं
पित्तं प्रकोपमापद्यते ।

तत् प्रकुपितं तत्रैवागुपूष्वां प्रमेहानिमान् घट-
न्निप्रमभिनिर्वर्त्तयति । तेषामपि च पित्तगुण-
विशेषेण नामविशेषाः । तद्वयथा,— चारप्रमेहश्च
कालमेहश्च नीलमेहश्च लोहितमेहश्च मज्जिष्ठा-
मेहश्च हारिद्रमेहश्चेति ते षडभिरव चारान्ध-
लवणकटुकविमोक्षैः पित्तगुणैः पूष्ववत् सम-
न्विताः । सर्व एव ते याध्याः संहृष्टदोषमेहः-
स्थानत्वात् विरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति ।”

“कटुककषायतिक्तवृक्षधुश्रीतयवायवायाम-
वमन-विरेचनास्थापन-शरीरविरेचनातियोग-
सन्धारणानशनाभिघातातपोद्दिगशोकशोणिता-
तिसैकजागरणविषमशरीरन्यासातुपसेवमानस्य
तथात्मकशरीरस्यैव क्षिप्रं वायुः प्रकोपमाप-
द्यते । स प्रकुपितस्तथात्मके शरीरे विसर्पन्
यदा वसामादाय मूत्रवहानि स्रोतांसि प्रति-
पद्यते तदा वषामेहमभिनिर्वर्त्तयति ॥ * ॥
यदा पुनर्मज्जानं मूत्रवहानां कर्षति तदा मज्ज-
मेहमभिनिर्वर्त्तयति ॥ * ॥ यदा लसीकां मूत्रा-
शयेभिवहन् मूत्रमनुवहन् प्रगतायति । लसी-
कातिवहुत्वादिपण्याच्च वायोः खल्वस्याति-
मूत्रप्रवृत्तिस्त्रुं करोति । तदा स मत्त इव
गजः चरत्यजसं मूत्रमवेगं तं हस्तिमेहिवमा-
चक्षते ॥ * ॥ योजः पुनर्मधुरस्वभावं तद्रौ-
क्ष्यादायुः कषायत्वेनाभिसंरुध्य मूत्राशयेभिव-
वहति तदा मधुमेहं करोति ॥ * ॥

तानिमांसतुरः प्रमेहान् वातजानसाध्याना-
चक्षते । महात्ययिकत्वादिप्रतिषिद्धोपक्रमत्वात्
तेषामपि च पूष्ववत् गुणविशेषेण नामविशेषाः ।
तद्वयथा,— वसामेहश्च मज्जमेहश्च हस्तिमेहश्च
मधुमेहश्चेति ।”

“त्रयस्तु दोषाः प्रकुपिताः प्रमेहानभिनिर्वर्त्तयि-
ष्यन्त इमानि पूष्वरूपाणि दर्शयन्ति । तद-
वयथा,— जटिलीभावं केशेषु माधुर्यमास्ये कर-
पादयोः सुपतां दाहः सुखतालुकण्ठशोथं
पिपासामालस्यं मलश्च काये कायच्छिद्रेषूपदेहं
परिदाहं सुपतां चाङ्गेषु घटपदपिपीलिकाभिः
शरीरमूत्राभिसरणं मूत्रे च मूत्रदोषान्वितं
शरीरगन्धं निद्रां तन्नाश्च सर्वकालमिति ।

उपद्रवास्तु खलु प्रमेहिणां लघ्नातीसारन्वर-
दाहदौर्बल्यारोचकाविाकाः पूतिमांसपिडका

प्रयत्नः

अलज्जीविद्रव्यादयश्च तत् प्रसङ्गाद्भवन्ति ।
तत्र साध्यान् प्रमेहान् संशोधनोपश्रमनैर्यथाह-
मुपपादयेच्चिकित्सेदिति ।” इति चरके निदान-
स्थाने चतुर्थे अध्याये ॥

प्रमोचनी, स्त्री, (प्रकर्षेण सृज्यते नयेति । प्र +
सृच् + ल्युट् + डीप् ।) गवाक्षी । गोदुम्बा ।
इति जटाधरः ॥ प्रकटमोचनकर्त्तरि, चि ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ८४ । ५० ।

“महाश्रमे वसेद्वाचिं सर्वपापप्रमोचने ॥”)

प्रमोदः, पुं, (प्र + मुद् हर्ष + भावे घञ् ।) हर्षः ।
इत्यमरः । १ । ४ । २४ ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । ४ । २४ । ५५ ।

“उत्पाद्य पुत्रजननप्रभवं प्रमोदं
दत्त्वा पुनर्विरहं किल दुःखभारम् ।
त्वं क्रीडसे सुललितैः खलु तैर्विहारै-
र्नोत्तु कथं मम सुताभिरतिवृथा स्यात् ॥”

आमोदः । स तु गन्धविशेषः । यथा, भाग-
वते । २ । ६ । २ ।

“अश्विनोरोधधीनाश्च प्राणो मोदप्रमोदयोः ॥”

“मोदप्रमोदयोः सामान्यविशेषगन्धयोः प्राण-
न्दियं परमायनम् ।” इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥ नागविशेषः । यथा, महाभारते ।
१ । ५७ । ११ ।

“विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहतापनः ॥”

स्कन्दाचरविशेषः । यथा, तत्रैव । ६ । ४५ । ६३ ।
आनन्दश्च प्रमोदश्च स्वस्तिको ध्रुवस्तथा ॥”)

प्रमोदितः, पुं, (प्र + मुद् हर्ष + क्तः । “उदुपधा-
दिति ।” १ । २ । २१ । इति किदभावः ।
प्रमोदोऽस्य जातः इति तारकादित्वात् इतच्
वा ।) कुवेरः । इति शुब्दमाला ॥ प्रमोदयुजे,
चि ॥

प्रमोदिनी, स्त्री, (प्रमोदयतीति । प्र + मुद् +
यिच् + णिनिः । डीप् ।) जिङ्गिनीवृक्षः । इति
भावप्रकाशः ॥ प्रकटहर्षयुक्ता च ॥

प्रमोचा, स्त्री, (प्रमोचति तापसादीन् प्रति

गच्छतीति । प्र + मुच् गतौ + अच् । टाप् ।)

अशरीरविशेषः । यथा, भारुडे ६० अध्याये ।

“तत्र तस्मान्नदीमध्यात् समुत्तस्थौ मनोरमा ।

प्रमोचा नाम तन्वज्जी तत्समीपे वराक्षराः ॥”

प्रयतः, चि, (प्र + यत् + क्तः । यदा, प्रयतते
धर्मादर्थमिति । प्र + यत् + अच् ।) पवित्रः ।
इत्यमरः । २ । ७ । ४५ ॥ (यथा, मनुः । २ ।
१८३ ।

“ब्रह्मचार्याहरेर्ज्ञेयं यद्देभ्यः प्रयतोऽन्यहम् ॥”

नन्दः । इति रामायणटीकायां रामानुजः ॥

यथा, रामायणे । १ । २ । २४ ।

“वाल्मीकिरथ तं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय वाग्वयतः ।

प्राङ्गलिः प्रयतो भूत्वा तस्थौ परमविक्षितः ॥”

प्रयत्नविशिष्टे च ॥

प्रयत्नः, पुं, (प्र + यत् यत्ने + “यजयाचयतविच्छ-
प्रच्छरचो नङ् ।” ३ । ३ । ६० । इति नङ् ।)
प्रकटयत्नः । (यथा, मनुः । ७ । ६८ ।

प्रयागः

“बुद्धा च सर्वं तन्नेन परराजचिकीर्षितम् ।
तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्यथात्मानं न पीडयेत् ॥”)

न्यायमते स च त्रिविधः । यथा,—

“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम् ।

एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिदर्शितम् ॥

चिकीर्षा कृतिसाध्योऽष्टसाधनत्वमतिस्तथा ।

उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ॥

निवृत्तिस्तु भवेद्देहा द्विष्टसाधनताधियः ।

यत्नो जीवनयोगिस्तु सर्वदातीन्द्रियो भवेत् ॥

शरीरे प्राणसञ्चारे कारणं तत् प्रकीर्षितम् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

(तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे ।

“प्रयत्नस्तु फलावाप्तेऽप्यपारोऽतित्वरान्वितः ॥”)

प्रयत्नवान्, [त्] चि, (प्रयत्नोऽस्यस्येति । प्रयत्न

+ भतुप् । मस्य वः ।) प्रकटयत्नविशिष्टः ।

तत्पर्यायः । प्रतियत्नः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रयत्नं, चि, (प्र + यत् प्रयत्ने + क्तः ।) घृतचतु-

र्जादिना द्रव्येण प्रयत्नसुसंस्कृतयज्जनादि ।

इत्यमरः । २ । ६ । ४५ ॥

प्रयागः, पुं, (प्रकटो यागो यत्र । यत्र यज्ञः प्रकर्षेण

भवतीत्यर्थः ।) तीर्थमेदः । (प्रकटो यागः ।)

यज्ञः । (प्रकटो यागः यज्ञा यस्य यस्माद्वा ।)

इन्द्रः । अश्वः । इति मेदिनी । गे, ४१ ॥ * ॥

अथ प्रयागमाहात्म्यम् ।

“ततो गच्छेत् धर्मज्ञः प्रयागं धिसम्मतम् ।

यत्र ब्रह्मादयो देवा दिग्देव सद्भिर्गोश्वराः ॥

लोकपालाश्च सिद्धाश्च निरताः पितरस्तथा ।

सनत्कुमारप्रसुखास्तथैव च महर्षयः ॥

तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्च क्रतवस्तथा ।

गन्धर्वाश्चरसश्चैव सरितः सागरास्तथा ॥

हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिभिरावृतः ।

तत्र जीर्णमिकुण्डानि तयोर्मध्ये तु जाङ्गवी ॥

प्रयागात् समतिक्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ।

तपनस्य सुता तत्र त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥

यसुना गङ्गाया साङ्गं सङ्गता लोकभाविनी ।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये पृथिव्या जघनं स्मृतम् ॥

प्रयागं जघनस्यान्तमुपस्यन्दयो विदुः ।

प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरावुभौ ॥

तीर्थं भोगवती चैव वेदी प्रोक्ता प्रजापतेः ।

तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्त्तिमन्तो महाभारते ॥

प्रजापतिसुपासन्ते ऋषयश्च महाव्रताः ।

यजन्ते क्रतुभिर्द्देवास्तथा चक्रधराः सदा ॥

ततः पुण्यतमं नास्ति त्रिषु लोकेषु स्मृतम् ॥

प्रयागं सर्वतीर्थेभ्यः प्रवदन्त्यधिकं द्विजाः ॥

श्रवणात् तस्य तीर्थस्य नामसङ्कीर्तनादपि ।

वृत्तिकालभनाद्वापि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

तत्राभिषेकं यः कुर्यात् सङ्गमे सांश्रतव्रतः ।

पुण्यं स महदाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥

यथा यजनभूमिर्द्देवानामपि सत्कृता ।

दत्तं तत्र खल्वपि महद्भवति स्मृतम् ॥

न वेदवचनात्तात ! न लोकवचनादपि ।

मतिरुत्क्रमणं याति प्रयागमरणं प्रति ॥

प्रयागः

दशतोर्यसहस्राणि षष्टिकोव्यस्तथापराः ।
तेषां सान्निध्यमत्रैव कीर्तितं स्तनन्दन ! ॥
यत् पुण्यं त्रिषु लोकेषु वेदविद्यासु यत् फलम् ।
स्नातमात्रस्य तत् पुण्यं गङ्गायमुत्तमम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १२७ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।

“पुत्रकामः प्रयागे हि स्नायात् पुण्ये सितासिते ॥
धनकामः पुरा शक्रः स्नातो ह्यत्र द्विजोत्तम ! ॥
धनस्य निधीन् सर्वान् तस्माज्जहार माधया ।
नारायणो नरेणैव वर्षाणामयुतं पुरा ॥
अनाहारः प्रयागेऽस्मिन् कृतवान् पुण्यमुत्तमम् ।
सिद्धिञ्च साधका यान्ति प्रयागेऽस्मिन् द्विजो-
त्तम ! ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे २३ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।

युधिष्ठिर उवाच ।

“भगवन् ! श्रोतुमिच्छामि प्रयागगमनं फलम् ।
मृतानां का गतिस्तत्र स्नातानामपि किं फलम् ॥
ये वसन्ति प्रयागे तु ब्रूहि तेषान् किं फलम् ।
भवता विदितं ह्येतत् तन्मे ब्रूहि नमोऽस्तु ते ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

कथयिष्यामि ते वत्स ! या चेष्टा यच्च तत्
फलम् ।
पृष्ठा महर्षिभिः सम्यक् कथ्यमानं मया श्रुतम् ॥
यत्र स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा रक्षां कुर्वन्ति सङ्गताः ॥
बहून्यन्यानि तीर्थानि सर्वपापहराणि च ।
कथितुं नेह शक्नोमि बहुवर्षशतैरपि ॥
संचिपेय प्रवक्ष्यामि प्रयागस्यैव कीर्तनम् ।
षष्टिर्धनिसहस्राणि यत्रा रक्षन्ति जाह्नवीम् ॥
यमुनां रक्षति सदा सविता सप्तिवाहनः ।
प्रयागसु विशेषेण स्वयं रक्षति वासवः ॥
मण्डलं रक्षति हरिः सर्वदेवेश्च समितम् ।
न्ययोधं रक्षति नित्यं शूलपाणिर्महेश्वरः ॥
स्थानं रक्षन्ति वै देवाः सर्वे पापहरं शुभम् ।
सकर्मसाधना लोका नैव गच्छन्ति तत्पदम् ॥
स्वल्पमल्पतरं पापं यदा तस्य नराधिप ! ।
प्रयागं स्मरमाणस्य सर्वमाधाति संचयम् ॥
दर्शनस्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्तनादपि ।
वृत्तिकालभनाद्वापि नरः पापात् प्रमुच्यते ॥
पञ्चकुण्डानि राजेन्द्र ! येषां मध्ये तु जाह्नवी ।
प्रयागं विश्रुतः पुंसः पापं नश्यति तत्क्षणात् ॥
योजनानां सहस्रेषु गङ्गां यः स्मरते नरः ।
अपि दुष्कृतकर्मसौ लभते परमां गतिम् ॥
कीर्तनाम्मुच्यते पापात् दृष्ट्वा भद्राणि पश्यति ॥
याधितो यदि वा ह्येनः क्रुद्धो वापि भवेन्नरः ।
गङ्गायमुत्तममासाद्य त्यजेत् प्राणान् प्रयत्नतः ॥
दीप्तकाश्चनवर्णाभैर्विमानैर्भातुवर्णिभिः ।
ईक्षितान् लभते कामान् वदन्ति सुनिपुणवाः ॥
सर्वरत्नमयैर्दिव्यैर्नानाध्वजसमाकुलैः ।
वराङ्गनासमाकीर्णैर्मोदन्ते शुभलक्षणेः ॥
गीतवादिचनिर्वाणेः प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते ।

प्रयागः

यावन्न स्मरते जन्म तावत् स्वर्गं महीयते ॥
तस्मात् स्वर्गात् परिभ्रष्टः क्षीणकर्मा नरोत्तमः ।
हिरण्यरत्नसंपूर्णं सन्दहे जायते कुले ॥
तदेव स्मरते तीर्थं स्मरणात्तत्र गच्छति ।
देशस्थो यदि वारण्ये विदेशे यदि वा गृहे ॥
प्रयागं स्मरमाणस्तु यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति वदन्ति सुनिपुणवाः ॥
सर्वकामफला वृक्षा मही यत्र हिरण्यमी ।
ऋषयो सुनयः सिद्धास्तत्र लोके स गच्छति ॥
स्त्रीसहस्राकुले रम्ये मन्दाकिन्यास्तटे शुभे ।
मोदते मुनिभिः साङ्गं स्रज्जतेनेह कर्मणा ॥
सिद्धचारुण्यगन्धर्वैः पूज्यते दिवि देवतेः ।
अथ स्वर्गात् परिभ्रष्टो जम्बूद्वीपपतिर्भवेत् ॥
अतः शुभानि कर्माणि चिन्त्यमानः पुनः पुनः ।
गुणवान् वित्तसम्पन्नो भवतीह न संशयः ॥
कर्मणा मनसा वाचा सत्यधर्मप्रतिष्ठितः ॥
गङ्गायमुत्तमयोर्मध्ये यस्तु ग्रामं प्रयच्छति ।
सुवर्गमणिमुक्तां वा तथैवाव्यत् प्रतिग्रहम् ॥
स्वकार्ये पितृकार्ये वा देवताभ्यर्चनेऽपि वा ।
निष्कलं तस्य तत्तीर्थं यावत् तद्वनमश्रुते ॥
अतस्तीर्थे न गच्छीयात् पुण्येवायतनेषु च ॥
कपिलां पाटलाभान् यस्तु धेनुं प्रयच्छति ।
यावद्गुरोमाणि तस्या वै सन्ति गात्रेषु वत्तम ! ।
तावद्द्वयसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥”
इति कौर्मे प्रयागमाहात्म्ये ३३ अध्यायः ॥ * ॥
तत्र सुखनविधिर्यथा,—
“गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरौ नृते ।
आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥”
इति स्तुतिसमुच्चयलिखितवचनं प्रयागावच्छिन्न-
गङ्गायां विधायकम् । भास्करक्षेत्रं प्रयागः ।
अपि च । प्रयागमधिकृत्य ।
“केशानां यावती संख्या क्षिप्रानां जाह्नवीजले ।
तावद्द्वयसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥”
प्रयागे स्त्रीणामपि सुखनं न तु केशानां द्रव्यल-
क्षेदेनमात्रम् । यथा,—
“केशसूत्रसुपाश्रित्य सर्वपापानि देहिनाम् ।
तिष्ठन्ति तीर्थस्नानेन तस्मात्तावन्न वापयेत् ॥”
प्रयागे सुखनाकरणे दोषोऽपि ।
“गङ्गायां भास्करक्षेत्रे सुखनं यो न कारयेत् ।
स कीटिजलसंयुक्त आकल्यं रौरवे वसेत् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

प्रयागभयः, पुं, (प्रयागात् प्रकृत्ययागकारिजनानां
विभेति स्वपदपरिग्रहशङ्कयेति । भी + अच् ।)
इन्द्रः । इति शब्दरत्नमाला ॥
प्रयागं, स्त्री, (प्र + या + क्तृट् । णत्वम् ।) गमनम् ।
इति हलायुधः । २ । २६७ ॥ यथा,—
“उद्घाटितनवद्वारे पञ्जरे विहगोऽनिलः ।
यत्तिष्ठति तदाश्चर्यं प्रयागे विस्मयः कुतः ॥”
इत्युद्धटः ॥
तत्पर्यायः । प्रस्थानम् २ गमनम् ३ ब्रह्मा ४
अभिनिर्वाणम् ५ प्रयागकम् ६ । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ४५३ ॥ अथ राज्ञां युद्धादिप्रयागे

प्रयुतं

वर्णनीयानि यथा । मेरीनिखनः १ भूकम्पः २
बलघूलिः ३ करभः ४ वृषः ५ ध्वजः ६ कृचम्
७ वणिकं ८ शकटम् ९ रथः १० । इति कवि-
कल्पलता ॥

प्रयातः, पुं, (प्रकर्षेण यातः । प्र + या + कर्त्तरि
क्तः ।) सौमिकः । भृगुः । इति हेमचन्द्रः ॥
गते, त्रि । (स्त्री, भावे क्तः । गमनम् । प्रस्था-
नम् । यथा, कन्दोमञ्जर्याम्

“मया क्लेशितः कालियेत्यं कुरु त्वं
सुजङ्ग ! प्रयातं इतं सागराय ॥”

प्रयासः, पुं, (प्र + यम् + घञ् ।) नीवाकः । इत्य-
मरः । ३ । २ । २३ ॥ महार्घ्यहेतोर्धन्यादिषु
जनानामादरातिशये तुलाधरणाधिक्यम् । इति
केचित् । क्रयादरः । इति केचित् । स्त्र्याधिक्य-
हेतोर्निश्चयेन परिच्छेदनम् । इति केचित् ।
इति भरतः ॥

प्रयासः, पुं, (प्र + यस प्रयत्ने + भावे घञ् ।)
प्रयत्नः । तत्पर्यायः । अमः २ क्षमः ३ क्लेशः ४
परिश्रमः ५ आयासः ६ व्यायामः ७ । इति
हेमचन्द्रः । २ । २३४ ॥ (यथा, हठयोगप्रदीपि-
कायाम् । १ । १५ ।

“अत्याहारः प्रयासश्च प्रजल्पो नियमग्रहः ।

जनसङ्गश्च लौल्यश्च वङ्मभिर्योगो विनश्यति ॥”

प्रयुक्तं, त्रि, (प्र + युच् + क्तः ।) प्रकर्षेण युक्तम् ।
यथा,—

“गुणप्रयुक्ताः परमर्म्मभेदिनः

शरा इवावशमवा भवन्ति हि ।

तथाविधा ये तु विशुद्धवंशजा

व्रजन्ति चापा इव तेऽतिनम्रताम् ॥”

इत्युद्धटः ॥

प्रकृत्यसमाधियुक्तम् । प्रकृत्यसंयोगविशिष्टम् ।
प्रकृत्यनिन्दायुक्तम् । प्रकृत्यसंयमविशिष्टम् ।
प्रपूर्वयुगधाल्वर्थदर्शनात् । हेतौ स्त्री । यथा । न
च समवायिनिमित्ताभावप्रयुक्तो नियमेन
कार्याभावः किन्त्वसमवायिकारणाभावप्रयुक्तो-
ऽपि । इति रचितः ॥

प्रयुक्तिः, स्त्री, प्रयोजनम् । प्रपूर्वयुगधातोर्भावे
क्तिः (क्तिन्) । यथा,—

“तरुण्यो वृषली भार्या प्रवीरं पुत्रकाम्यति ।

अद्वयस्य राजमातङ्गा इति न स्युः प्रयुक्त्यः ॥”

इति प्राश्नः ॥

(प्रयोगः । यथा, अग्वेदे । १ । १५१ । ८ ।

“युवां यज्ञैः प्रथमा गोभिरञ्जत ऋतावाना
मनसो न प्रयुक्तिम् ॥”

“प्रयुक्तिषु प्रयोगेषु ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥
प्रयुतं, स्त्री, (प्रकर्षेण युतम् ।) नियतम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५३७ ॥ (दशलक्षसंख्या । “एक-
दशशतसहस्रायुत लक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः ।”
इति लीलावती ॥ यथा च महाभारते । १ ।
३५ । १६ ।

“बहूनीह सहस्राणि प्रयुताम्यर्जुनानि च ।
अशक्यान्वेव संख्यातुं पन्नगानां तपोधन ! ॥”

प्रयोज

२८६

प्ररोहः

प्रलम्बा

प्रयुहार्थः, पुं, (प्रयुहः अर्थो यस्य सः ।) प्रयुत-
क्रमः । इति प्रयोगार्थशब्दटीकायां रमानाथः ।
३ । २ । २६ ॥
प्रयोक्ता, [ऋ] पुं, (प्रयुनक्ति । प्र + युज् +
लृच् ।) उत्तमर्णः । यथा,—
“उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृयाहकौ क्रमात् ॥”
इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥
त्रि, प्रयोगकर्त्ता । (यथा, रघुः । ५ । ५७ ।
“समोद्धनं नाम सखे ! ममाहं
प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् ।
गान्धर्वमादत्तुं यतः प्रयोक्तु-
नचारिहिंसा विजयस्य हस्ते ॥”
अनुष्टाता । यथा, रघुः । ६ । ७६ ।
“पुत्रो रघुस्तस्य पदं प्रशस्ति
महाक्रतोर्विश्वजितः प्रयोक्ता ॥”
नियोगकर्त्ता । यथा, महाभारते । १३ ।
२३ । ६२ ।
“परदाराभिहर्तारः परदाराभिमर्षिणः ।
परदारप्रयोक्तारस्ते वै निरयगामिनः ॥”
नाट्याचार्यः । यथा, रघुः । १६ । ३६ ।
“स प्रयोगनिपुणः प्रयोक्तृभिः
सङ्गधर्ष सह मित्रसन्निधौ ॥”
प्रयोगः, पुं, (प्र + युज् + भावकर्मादौ यथायथं
घञ् ।) कर्मणम् । वशीकरणम् । प्रयुक्तिः ।
(यथा, रघुः । १२ । ४२ ।
“प्रत्यग्रवीचैनमिषुप्रयोगे
तत्पूर्वभङ्गे वितथप्रयत्नः ॥”
निदर्शनम् । इति मेदिनी । मे, ४४ ॥ (यथा,
पञ्चदश्याम् । ६ । ४३ ।
“स्वयमात्मैति पर्यायस्तेन लोके तयोः सह ।
प्रयोगो नाख्यतः स्वत्वात्मात्वान्यवारकम् ॥”
घोटकः । इति शब्दमाला ॥ (सामादुपा-
यानुष्ठानम् । यथा, भाष्ये । ११ । ६ ।
“क्षयप्रयितविबुद्धाः कल्पयन्तः प्रयोगा-
नुदधिमहति राख्ये कायवदुर्विगाहे ॥”
अभिनयः । यथा, रघुः । १६ । ३६ ।
“स प्रयोगनिपुणः प्रयोक्तृभिः
सङ्गधर्ष सह मित्रसन्निधौ ॥”
वृद्धेयं ऋणदानम् । स त धनप्राप्तपायेषु अन्य-
तमः । यथा, मनुः । १० । ११५ ।
“सप्त वित्तागमा धर्मेणा दायो लाभः क्रयो जयः ।
प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥”
प्रयोगार्थः, पुं, (प्रयोगः अर्थः प्रयोजनं यस्य ।)
प्रधानप्रयोगानुक्रमं प्रयोजनानुष्ठानम् । तत्-
पर्यायः । प्रयुतक्रमः २ । इत्यमरः । १ । २ । २६ ॥
प्रयोगी, [न्] त्रि, (प्रयोगोऽस्यस्त्विति । प्रयोग +
“अत इतिठनौ ॥” ५ । २ । ११५ । ३ । इतिः ।)
प्रयोगयुक्तः । (यथा, अमरे । २ । ७ । २० ।
“सम्प्लवः परिचायोपचायावमौ प्रयोगिणः ॥”
प्रयोजकः, त्रि, (प्रयुनक्ति प्रेरयति कार्यादौ
भृत्यादीनि । प्र + युज् + लृच् ।) प्रयोग-
कर्त्ता । नियोगकर्त्ता । स्वतन्त्रतत्प्रयोजकौ कर्त्ता ।

इति सुपञ्चाशत्करणम् ॥ (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । ६ । ११६ ।
“यान् द्रोहभीरून् सम्भाय संविभजे यशस्करः ।
तस्य तत्तनयोच्छेदे त एवासन् प्रयोजकाः ॥”
नियन्ता । यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ५ ।
“शातातपो वशिष्ठश्च धर्मेणास्त्रप्रयोजकाः ॥”
प्रयोजनं, स्त्री, (प्रयुज्यते इति । प्र + युज् + ल्युट् ।)
कार्यम् । (प्रयुज्यतेनेनेति । प्र + युज् + करणे
ल्युट् ।) हेतुः । इति मेदिनी । ने, १६३ ॥ यथा,
“सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्यचित् ।
यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत् केन प्रयुज्यते ॥
सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते ।
ग्रन्थादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥”
इति प्राश्नः ॥
(“प्रयोजनश्च द्विविधं सुखं गौणश्च । तत्र
अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वं सुखप्रयोजनत्वम् ।
अन्येच्छाधीनेच्छाविषयत्वं गौणप्रयोजनत्वम् ।
तत्राद्यं सुखं तद्गौणो दुःखाभावश्च द्वितीयं
तदुपकारि श्रयणभोजनादि । तस्य सुखप्रयो-
जनेच्छयैव जन्माया इच्छाया विषयत्वात्तथा-
त्वम् ॥” इति सुक्तिवादे गदाधरः ॥ उद्देशः । यथा,
“अथ प्रयोजनम् । प्रयोजनं नाम यदर्थमारभ्यन्त
आरम्भाः । यथा यदाकालमृत्युरस्ति ततोऽह-
मात्मानमाशुष्यैरुपचरिष्याम्यनायुष्यैः परिहरि-
ष्यामि कथं न मामकालमृत्युः प्रसहेतेति ।”
इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)
प्रयोच्यः, त्रि, (प्र + युज् + ण्यत् । “प्रयोच्य-
नियोच्यौ शक्यौ ॥” ७ । ३ । ६८ । इति निपा-
तनात् साधुः ।) प्रयोक्तुं शक्यः । इति सुम्भ-
बोध्याकरणम् ॥ (यथा, मनुः । १२ । १५६ ।
“वाक् चैव मधुरा शृङ्गणा प्रयोच्या धर्म-
मिच्छता ॥”
मूलधने, स्त्री ॥
प्ररुहः, पुं, (प्ररोहत्येति । प्र + रुह् + क्तः ।)
जठरम् । इति मेदिनी । टि, ८ ॥ (कचित् जर-
ठोऽपि पाठः ॥)
प्ररुहः, त्रि, (प्र + रुह् + क्तः ।) बद्धमूलः ।
इति मेदिनी । टि, ८ ॥ (यथा, भागवते । ४ ।
१३ । १ ।
“प्ररुहभावो भगवत्पदोच्चजे
प्रष्टुं पुनस्तं विदुरः प्रचक्रमे ॥”
जातः । (यथा, रघुः । १३ । ६ ।
“नाभिप्ररुहाम्बुसुहासनेन
संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ॥”
प्ररुहः । इति शब्दरत्नावली ॥
प्ररोहः, पुं, (प्ररोहतीति । प्र + रुह् + अच् ।)
अङ्कुरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८५ ॥ (यथा,
कुमारे । ५ । ६० ।
“द्वेष्टे सखा कृतजन्मसु खयं
फलं तपःसाक्षिषु दृष्टमेवपि ।
न च प्ररोहाभिसुखोऽपि दृश्यते
मनोरथोऽस्याः शशिमौलिसंश्रयः ॥”

नन्दीवृक्षः । तत्पर्यायो यथा,—
“नन्दीवृक्षोऽन्यथमेदः प्ररोहो गजपादपः ।
स्थालीवृक्षः क्षयतरुः क्षीरी च स्याद्वनसतिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
प्रलपितः, त्रि, प्रपूर्ववत्पदातोः कर्मणि क्तः ।
कथितः । यथा, काव्यप्रकाशे ।
“जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगशृङ्गान्वितधिया
वचो वेदेह्येति प्रतिपदसुदृश प्रलपितम् ॥”
प्रलम्बः, पुं, (प्रलम्बते इति । प्र + लम्ब + अच् ।
अतिदीर्घत्वादेव तथात्वम् ।) दैत्यमेदः । स च
दनुपुत्रः मनुष्यवधः । यथा,—
“एकाक्ष ऋषभोऽरिष्टः प्रलम्बनरकौ तथा ।
इन्द्रवाधनकेशी च पुरः शङ्कोऽथ धेनुकः ॥
गवेष्टिको गवाक्षश्च तालकेतुश्च वीर्यवान् ।
एते मनुष्यवध्यास्तु दनोः पुत्रान्वयाः स्मृताः ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥
(अयं हि बलदेवेन निहतः । यथा, भागवते ।
१० स्कन्धे १८ । अध्याये ।
“तत्रोपाहूय गोपालान् कृष्णः प्राह विहार-
वित् ।
हे गोपा विहरिष्यामो हन्तीभूय यथायथम् ॥
तत्र चक्रुः परिवृष्टौ गोपा रामजनाहर्नौ ।
कृष्णसङ्घट्टिनः केचिदासन् रामस्य चापरे ॥
आचेरुर्विविधाः क्रीडा वाह्यवाहकलक्षणाः ।
यत्रारोहन्ति जेतारो वृहन्ति च पराजिताः ॥”
“उवाह कृष्णो भगवान् श्रीदामानं पराजितः ।
वृषभं भद्रसेनस्तु प्रलम्बो रोहिणीसुतम् ॥
अविषह्यं मन्यमानः कृष्णं दानवपुङ्गवः ।
वहन् द्रुततरं प्रागादवरोहणतः परम् ॥”
“अथागतस्तुतिरभयो रिपुं बली
विहायसार्धमिव हरन्तमात्मनः ।
रुघाहनच्छिरसि दृष्टेन सुष्ठिना
सुराधिपो गिरिमिव वज्ररंहसा ॥
स आहतः सपदि विशीर्णमस्तको
सुखादमन् रुधिरमपस्तुतोऽसुरः ।
महारवं असुरपतत् समीरयन्
गिरिर्यथा मघवत आयुधाहतः ॥”
त्रपुषः । प्रयोधरः । लताङ्कुरः । शाखा । हार-
मेदः । (भावे घञ् ।) प्रलम्बनम् । इति मेदिनी । वे,
१३ ॥ (देशविशेषः । यथा, रामायणे । २ । ६८ । १२ ।
“न्यन्तेनापरतालस्य प्रलम्बस्योत्तरं प्रति ।
निवेवमाणास्ते जग्मुर्नदीं मथ्येन मालिनीम् ॥”
लम्बमाने, त्रि । यथा, महाभारते । १ । १६५ । १८ ।
“गूढोत्तरांसान् सुजगेन्द्रभोग-
प्रलम्बवाहून् पुरुषप्रवीरान् ॥”
प्रलम्बजः, पुं, (प्रलम्बं हन्तीति । हन् + कः ।)
बलरामः । इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥
प्रलम्बभित्, पुं, (प्रलम्बं भिनत्तीति । भिद् + क्तिप् ।)
बलरामः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३८ ॥
प्रलम्बाण्डः, पुं, (प्रलम्बो लम्बमानः अण्डो यस्य ।)
दीर्घाण्डकोषविशिष्टः । तत्पर्यायः । पुष्करः २ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । १२१ ॥

प्रलयः

प्रलम्बितः, त्रि, प्रपूर्वस्वधातोः कर्त्तरि क्तः ॥
 प्रकर्षण लम्बितमाख्यादिः ॥
 प्रलयः, पुं, (प्रलीयते लीयते जगदस्मिन्निति । प्र + ली + “एरच् ।” ३ । ३ । ५६ । इत्यच् ।)
 प्रक्षयः । तत्पर्यायः । संवर्त्तः २ कल्पः ३ क्षयः ४ कल्पान्तः ५ । इत्यमरः ११ । ४ । २२ ॥
 लयः ६ संक्षयः ७ विलयः ८ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ प्रतिसर्गः ९ प्रतिसञ्चरः १० । स च
 नित्यनैमित्तिकप्राकृतात्यन्तिकभेदेन चतुर्धा ।
 यथा,—

कूर्म उवाच ।

“नित्यं नैमित्तिकश्चैव प्राकृतात्यन्तिकौ तथा ।
 चतुर्धा यं पुराणोऽस्मिन् प्रोच्यते प्रतिसञ्चरः ॥”*

नित्यो यथा,—
 “सोऽयं संहृष्यते नूनं नित्यं लोके क्षयन्निह ।
 नित्यं संकीर्त्तयते नाम्ना मुनिभिः प्रतिसञ्चरः ॥”

नैमित्तिको यथा,—
 “ब्राह्मो नैमित्तिको नाम कल्पान्ते यो भवि-

ष्यति ।

त्रैलोक्यस्यास्य कथितः प्रतिसर्गो मनीषिभिः ॥”
 प्राकृतो यथा,—

“महददां विशेषान्तं यदा संयाति संक्षयम् ।
 प्राकृतः प्रतिसर्गोऽयं प्रोच्यते कालचिन्तकैः ॥”
 आत्यन्तिको यथा,—

“ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि ।
 प्रलयः प्रतिसर्गोऽयं कालचिन्तापरैर्हिजैः ॥
 आत्यन्तिकश्च कथितः प्रलयो लयसाधनः ॥”*

नैमित्तिकप्रलयविस्तारो यथा,—
 “नैमित्तिकमिदानीं वः कीर्त्तयिष्ये समासतः ॥
 चतुर्युगसहस्रान्ते संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।

आत्मसंस्थाः प्रजाः कर्तुं प्रतिपेदे प्रजापतिः ॥
 ततो भवत्यनाष्टस्त्रीया सा शतवारिणी ।

भूतक्षयकरे घोरा सर्वभूतभयङ्करे ॥
 ततो यान्त्यसाराणि शस्यानि पृथिवीतले ।

तानि चाग्रे प्रलीयन्ते भूमित्वसुपयान्ति च ॥
 सप्तरश्मिरथो भूत्वा समुत्तिष्ठन् दिवाकरः ।

असञ्चरश्चिभैवति पिवन्नम्नो गभस्तिभिः ॥
 ततस्ते रश्मयः सप्त पिवन्त्यसु महार्णवे ।

तेनाहारेण ते सूर्या दीप्ताः सप्त भवन्ति हि ॥
 तस्य ते रश्मयः सप्त सूर्या भूत्वा चतुर्दिशम् ।

चतुर्लोकमिदं क्षतुर्लं दहन्ति शिखिनो यथा ॥
 व्याप्तुवन्तश्च ते विप्रास्तूर्द्धवाधश्च रश्मिभिः ।

दीप्यन्ते भास्कराः सप्त दहन्तोऽग्निप्रतापिनः ॥
 ते सूर्या वारिणा दीप्ता बहुधाहसरश्मयः ।

खं समावृत्य तिष्ठन्ति निर्दहन्तो वसुन्धराम् ॥
 ततस्तेषां प्रतापेन दह्यमाना वसुन्धरा ।

साद्रिनदण्ववह्नीया निःस्नेहा समपद्यत ॥
 दीप्ताभिः सन्तताभिश्च ज्वालाभिश्च समावृतः ।

अधश्चोर्द्धश्च तिर्यक् च समावृत्य सहस्रशः ॥
 सूर्याग्निना प्रवृष्टानां संहृष्टानां परस्परम् ।

एकत्वसुपनातामामेकज्वालो भवेत् प्रभुः ॥
 सर्वलोकप्रणाशश्च सोऽभिर्भूत्वात्कुण्डली ।

प्रलयः

चतुर्लोकमिदं क्षतुर्लं निर्दहत्यात्मतेजसा ॥
 ततः प्रलीने सर्वस्मिन् जङ्गमे स्थावरे तथा ।
 निर्वृत्ता निस्तृणा भूमिः कूर्मपृष्ठे प्रकाशते ॥
 अस्मरीश्रमिवाभाति सर्वमापूरितं जगत् ।
 सर्वमेव तदार्चिर्भिः पूर्णं जाज्वल्यते नभः ॥
 पाताले यानि तीर्थानि महोदधिगतानि तु ।
 तत्र तानि प्रलीयन्ते भूमित्वसुपयान्ति वै ॥
 द्वीपांश्च पर्वतांश्चैव वर्षाण्यथ महोदधीन् ।
 तान् सर्वान् भस्मसात् कृत्वा सप्तात्मा पावकः
 प्रभुः ॥

समुद्रेभ्यो नदीभ्यश्च पातालेभ्यश्च सर्वशः ।
 पिवन्नपः समिहोऽग्निः पृथिवीमाश्रितोऽज्वलत् ॥

ततः सर्वर्त्तकः शैलानतिक्रम्य महास्तथा ।
 लोकान् दहति दीप्तात्मा रुदतेजोविजृम्भितः ॥

स दग्धा पृथिवीन्देवो रसातलमग्रीषयत् ।
 अधस्तात् पृथिवीं दग्धा दिवम्बुं दद्विष्यति ॥

योजनानां शतानीह सहस्राण्ययुतानि च ।
 उत्तिष्ठन्ति शिखास्तस्य वायुः सम्बर्त्तस्य च ॥

गन्धर्वान्श्च पिशाचांश्च सयचोरगराक्षसान् ।
 तदा दहत्यसौ दीप्तः कालरुद्रप्रचोदितः ॥

भूर्लोकश्च भुवर्लोकं स्वर्लोकश्च तथा महः ।
 दहेदशेषं कालाग्निः कालो विश्वतः स्वयम् ॥

युष्टेषु तेषु लोकेषु तिर्यग्गूर्धमपानिना ।
 तत्तेजः समनुप्राप्य क्षतुर्लं जगदिदं शनैः ॥

आयोऽहनिभं सर्वं तदेवैकं प्रकाशते ।
 ततो गजकुलोन्नादाः स्वनितैः समलङ्कृताः ॥

उत्तिष्ठन्ति तदा योनिं घोराः २० वर्त्तका घनाः ।
 केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित् कुसुदसन्निभाः ॥

धूम्रवर्णास्तथा केचित् तथा पीताः पयोधराः ।
 केचिद्रक्ताभवर्णाश्च स्थूलाः चारुनिभास्तथा ॥

शङ्खकुन्दनिभाश्चान्ये जातज्जननिभाः परे ।
 मनःशिलानिभास्तथैव कपोतसदृशाः परे ॥

केचिद्वाचवर्णाभास्तथान्ये क्षीरसन्निभाः ।
 तथा कर्करवर्णाभा भिन्नाज्जननिभास्तथा ॥

इन्द्रगोपनिभाः केचिद्दुरितानिभास्तथा ।
 काकाश्वकनिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ति घना दिवि ॥

केचित् पर्वतसङ्काशाः केचिज्जङ्गलीपमाः ।
 कूटानारनिभाश्चान्ये केचिन्नीलकुलोद्भवाः ॥

बहुरूपा घोररूपा घोरस्वरनिजादिनः ।
 तदा जलधराः सर्वे पूरयन्ति नभस्तलम् ॥

ततस्ते जलदा घोरा वारिणा भास्करात्मजाः ।
 सप्तधा संवृतात्मानस्तमसिं शमयन्त्युत ॥

ततस्ते जलदा वर्षे वर्षन्तीह हिमौघवत् ।
 सुघोरमश्विं सर्वं नाशयन्ति च पावकम् ॥

प्रवृत्तेन तदात्यर्थमभसा पूर्यते किल ।
 अङ्गिस्तेजोऽभिभूतत्वात्तदाग्निः प्रविशत्यपः ॥

नष्टे चाग्नौ वर्षयतेः पयोदा जलसम्भवाः ।
 ज्ञावयन्तोऽथ भुवनं महाजलपरिस्रवैः ॥

धाराभिः पूरयन्तीदं चोद्यमानाः स्वयम्भवा ।
 उद्यन्तः सलिलौघैश्च वेला इव महोदधेः ॥

साद्रिहीपा तथा पृथ्वी जलैः संक्राद्यते शनैः ॥
 आदित्यरश्मिभिः पीतं जलमग्नेषु तिष्ठति ।

प्रलयः

पुनः पतति तद्भूमौ पूर्यन्ते तेन चार्णवाः ॥
 ततः समुद्राः खां वेलामतिक्रान्तास्तु क्षतुर्लः ।
 पर्वताश्च विलीयन्ते मही चाप्सु निमज्जति ॥
 तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
 योगनिद्रां समास्थाय शीते देवः प्रजापतिः ॥
 चतुर्युगसहस्रान्तं कल्पमाहुर्महर्षयः ।
 वराहो वर्त्तते कल्पो यस्य विस्तार इरितः ॥
 असंख्यातास्तथा कल्पा ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाः ।
 कथिता हि पुराणेषु मुनिभिः कालचिन्तकैः ॥
 सात्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमखिलं हरैः ।
 तामसेषु शिवस्थोक्तं राजसेषु प्रजापतेः ।

सोऽयं प्रवर्त्तते कल्पो वाराहः सात्विको मतः ॥
 अथ च सात्विकाः कल्पा मम तेषु परिग्रहः ।
 ध्यानन्तपस्तथा ज्ञानं लब्ध्वा तैश्चैव योगिनः ॥
 आराध्य गिरिशं यन्नात् याति तत्परमं पदम् ।
 सोऽहं सत्वं समाधाय मायौ मायामयं स्वयम् ॥

एकार्णवे जगत्स्मिन् योगनिद्रां ब्रजानि तु ।
 मां पश्यन्ति महात्मानः सुप्तं काले महर्षयः ॥
 जनलोके वर्त्तमानास्तपसा योगश्चक्षुषा ।
 अहं पुराणपुरुषो भूर्भुवःप्रभवो विदुः ॥

सहस्रचरणः श्रीमान् सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
 मन्त्रोऽभिजांश्चाना गावः कुशाश्च समिधो ह्यहम् ॥
 प्रोक्षणी च सुवक्षैव सोमो दृतमयोऽस्मग्रहम् ।
 संवर्त्तको महानात्मा पवित्रं परमं यशः ॥

वेदवेद्यः प्रभुर्गोप्ता गोपतिर्ब्रह्मणो सुखम् ।
 अमन्तस्तारको योगी गर्तमर्तमतां वरः ॥
 हंसः प्राणोऽथ कपिलो विश्वकर्त्तुः सनातनः ।
 क्षेत्रज्ञः प्रकृतिः कालो जगद्बीजमथान्तम् ॥

माता पिता महादेवो मत्तो ह्यमृता विद्यते ॥
 आदित्यवर्णो भुवनस्य गोप्ता
 नारायणः पूरुषो योगवर्त्तुः ।
 मां पश्यन्ति यतयो योगनिष्ठा
 ज्ञात्वात्मानममृतत्वं व्रजन्ति ॥” *

प्राकृतप्रलयविस्तारो यथा,—
 कूर्म उवाच ।

“अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रतिसर्गमनुत्तमम् ।
 प्राकृतं प्रसमासेन शृणुष्व गदतो मम ॥
 गते परार्द्धहितये काले लोकप्रकाशकः ।
 कालाभिर्भस्मसात् कर्त्तुं करोति निखिलं
 मतिम् ॥

आत्मन्यात्मानमावेश्य भूत्वा देवो महेश्वरः ।
 दहेदशेषं ब्रह्माण्डं सदेवासुरमालुषम् ॥
 तमाविश्य महादेवो भगवान्नीललोहितः ।
 करोति लोकसंहारं भीषणं लोकमाश्रितः ॥

प्रविश्य मण्डलं सौरं कलासौ बहुधा पुनः ।
 निर्दहत्यखिलं लोकं सप्तसप्तस्वरूपधृक् ॥
 स दग्धा सकलं सत्त्वं मन्त्रं ब्रह्मशरीरं महत् ।
 देवतानां शरीरेषु क्षिपत्यखिलदाहकः ॥

दग्धेष्वशेषदेहेषु देवी गिरिवरात्मजा ।
 एका सा साक्षिणः शम्भोस्तिष्ठते वैदिकी श्रुतिः ॥
 शिरःकपालैर्देवानां कृतसग्नरभूषणः ।
 आदित्यचन्द्रादिगणैः पूरयन् योममखलम् ॥

प्रलयः

सहस्रनयनो देवः सहस्राक्षतिरीश्वरः ।
 सहस्रहस्तचरणः सहस्रार्चिर्महाभुजः ॥
 दंष्ट्राकरालवदनः प्रदीप्तानललोचनः ।
 त्रिशूली क्षत्तिवसनो योगमैश्वरमास्थितः ॥
 प्रीत्वा तत् परमानन्दं प्रभूतमन्दतं स्वकम् ।
 करोति ताण्डवं देवीमालोक्य परमेश्वरः ॥
 प्रीत्वा नृत्यान्तं देवी भक्तुः परममङ्गला ।
 योगमास्थाय देवस्य देहमायाति शूलिनः ॥
 स त्वक्ता ताण्डवरसं खेच्छयेव पिनाकधृक् ।
 याति स्वभावं भगवान् दग्धा ब्रह्माण्डमण्डलम् ॥
 संस्थितेष्वथ देवेषु ब्रह्मविष्णुपिनाकिषु ।
 गुणैरनेकैः पृथिवी विषयं याति वारिषु ।
 स वारितत्वं सगुणं ग्रसते क्षयवाहनः ॥
 तेजसं गुणसंयुक्तं वायौ संयाति संक्षयम् ।
 आकाशे सगुणो वायुः प्रलयं याति सत्तमाः ॥
 भूतादौ च तथाकाशं लीयते गुणसंयुतम् ।
 इन्द्रियाणि च सर्वाणि तेजसे यान्ति संक्षयम् ॥
 वैकारिके देवगणाः प्रलयं यान्ति सत्तमाः ।
 वैकारिकस्तेजसश्च भूतादिश्चेति सत्तमाः ॥
 त्रिविधोऽयमहङ्कारो महति प्रलयं ब्रजेत् ।
 महान्तमेभिः संहितं ब्रह्माण्डमन्तौजसम् ॥
 अत्यक्तं जगतो योनिः संहरेदेकमथयम् ।
 एवं संहृत्य भूतानि तत्त्वानि च महेश्वरः ॥
 नियोजयत्यथान्योन्यं प्रधानं पुरुषं परम् ।
 प्रधानपुंसोरजयोरेष संहार ईरितः ॥
 महेश्वरेच्छाजनिता न स्वयं विद्यते लयः ।
 गुणसाम्यं तदव्यक्तं प्रकृतिः परिगीयते ॥
 प्रधानं जगतो योनिर्मायातत्त्वमचेतनम् ।
 कूटस्थश्चिन्मयो ह्यात्मा केवलः पञ्चविंशकः ॥
 गीयते सुनिभिः साक्षी महानेकः पितामहः ।
 एवं संहारकरणी शक्तिर्माहेश्वरी भुवा ॥
 प्रधानाद्यं विशेषान्नं दृष्टेद्वद इति श्रुतिः ।
 योगिनामथ सर्वेषां ज्ञानविन्यस्तचेतसाम् ।
 आत्यन्तिकश्चैव लयं विदधातीह शङ्करः ॥”

इति कौर्म ॥८२॥१३॥ अध्यायौ ॥ ॥

आत्यन्तिकप्रलयविस्तारो यथा,—

श्रीपराशर उवाच ।

“आध्यात्मिकादि मैत्रेय ! ज्ञात्वा तापत्रयं बुधः ।
 उत्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम् ॥
 आध्यात्मिको वै द्विविधः शारीरो मानसस्तथा ।
 शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते श्रूयताश्च सः ॥
 शिरीरोगप्रतिश्रायश्चरशूलभगन्दरैः ।
 गुल्मार्शः श्वयणश्वासच्छर्मादिभिरनेकधा ॥
 तथाक्षिरोगातीसारकुष्ठाङ्गामयसंज्ञकैः ।
 भिद्यते देहजस्तापो मानसं श्रुतमर्हसि ॥
 कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादजः ।
 शोकाह्वयवमानेय्यामात्र्यादिभिरवस्तथा ॥
 मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ ! तापो भवति नैकधा ।
 इत्येवमादिभिर्भेदैस्तापो ह्याध्यात्मिकः स्मृतः ॥
 ऋगपञ्चमह्युध्यादौ पिशाचोरगराक्षसैः ।
 सरीसृपादौ च नृणां जन्यते चाधिभौतिकः ॥
 शरीतोष्णवातवर्षास्त्रुवेदुतादिसमुद्भवः ।

प्रलयः

तापो हिजवरश्रेष्ठ ! कथ्यते चाधिदैविकः ॥
 तदस्य त्रिविधस्यापि दुःखजातस्य पण्डितैः ।
 गर्भजन्मजरालेषु स्थानेषु प्रभविष्यतः ॥
 निरस्तातिशयाद्दसुखभावैकलक्षणा ।
 भेषजं भगवत्प्राप्तिरेकान्तात्यन्तिकी मता ॥
 तस्मात्तत्प्राप्तये यत्नः कर्त्तव्यः पण्डितैर्नरैः ।
 तत्प्राप्तिहेतुज्ञानश्च कर्म चोक्तं महासुने ! ॥
 आगमोऽयं विवेकाश्च द्विधा ज्ञानं तथोच्यते ।
 शब्दब्रह्मागममयं परं ब्रह्म विवेकजम् ॥
 अत्यन्तम इवाज्ञानं दीपवच्चन्द्रियोद्भवम् ।
 यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रर्षे विवेकजम् ॥
 मयुरप्याह वेदार्थं स्फुटता यच्चुनिसत्तम ! ।
 तदेतच्छ्रूयतामत्र सत्त्वमे गदतो मम ॥
 हे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परश्च यत् ।
 शब्दब्रह्मणि निष्ठातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 हे विद्ये वेदितव्ये वै इति बाधव्यङ्गी श्रुतिः ।
 परया त्वचरप्राप्तिर्न वेदादिमया परा ॥
 यत्तदव्यक्तमजरमचिन्त्यमजमथयम् ।
 अनिर्देश्यमरूपश्च पाणिपादाद्यसंयुतम् ॥
 विभुं सर्वगतं त्वत्वं भूतयोनिमकारणम् ।
 व्याप्यथाप्यं यतः सर्वं तं वै पश्यन्ति स्वरयः ॥
 तद्ब्रह्म तत् परं धाम तद्वैश्वं मोक्षकाङ्क्षि-

णाम् ।

श्रुतिवाक्योदितं स्फुटं तद्विद्योः परमं पदम् ॥
 तदेव भगवद्वार्थं स्वरूपं परमात्मनः ।
 वाचको भगवच्छब्दस्तस्यावस्थाचरात्मनः ॥
 एवं निगदितार्थस्य सतत्त्वं तस्य तत्त्वतः ।
 ज्ञायते येन तज्ज्ञानं परममन्त्रयौमयम् ॥
 अशब्दगोचरस्यापि तस्यैव ब्रह्मणो द्विज ! ।
 पूजायां भगवच्छब्दः क्रियते ह्यौपचारिकः ॥
 शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि वर्त्तते ।
 मैत्रेय ! भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे ॥
 सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि ।
 भूतेषु च स सर्वात्मा वासुदेवस्ततः स्फुटः ॥
 खाण्डिक्यजनकायाह एष्टः केशिध्वजः पुरा ।
 नामयाख्यायनन्तस्य वासुदेवस्य तत्त्वतः ॥
 भूतेषु वसते सोऽन्तर्ज्वलन्त्यश्च तानि यत् ।
 धाता विधाता जगतां वासुदेवस्ततः प्रभुः ॥

स सर्वभूतप्रकृतिर्विकार-

गुणाश्च दोषाश्च सुने ! अतीतः ।

अतीतसर्वावरणाखिलात्मा

तेनास्तृतं यद्गुणान्तराणि ॥

समस्तकल्याणगुणात्मको हि

स्वशक्तिवेशावृतभूतसर्गः ।

इच्छाशहीताभिमतोऽदेहः

संसाधिताशेषजगद्धितोऽसौ ॥

तेजोबलैश्वर्यमहान्वितश्च

स्ववीर्यशक्तादिगुणैकराशिः ।

परः पराणां सकला न यत्र

क्षेपः सन्ति परावरेणे ॥

स ईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूपो-

ऽव्यक्तस्वरूपः प्रकटस्वरूपः ।

प्रलयः

सर्वेश्वरः सर्वदृक् सर्ववेत्ता

समस्तशक्तिः परमेश्वराख्यः ॥

स ज्ञायते येन तदस्तदोषं

शुद्धं परं निर्मलमेकरूपम् ।

संहस्यते चाप्यवगम्यते वा

तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम् ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे आत्यन्तिकप्रति-
 सत्सारो नाम ५ अध्यायः ॥ ॥ अपि च ।

नारद उवाच ।

“कृतं चेता ह्यापरश्च कलिश्चेति चतुर्थगम् ।
 दिव्यमेकयुगं क्षेत्रं तस्य या वैकसप्रतिः ॥
 मन्वन्तरश्च तज्ज्ञेयं ते तु यत्र चतुर्दश ।
 स कल्पो नाम वै कालस्तदन्ते प्रलयस्तु यः ॥
 सा ब्रह्मरात्री राजेन्द्र ! यत्र श्रुतेऽम्बुजासनः ।
 त्रयो लोकास्तदा राजन् ! लीयन्ते तन्निमित्ततः ॥
 नैमित्तिको लयो नाम देनन्दन इतीर्यते ॥
 एवं दिनप्रभागेन ब्रह्मणः श्रुतवार्तिकम् ।
 आयुः पूर्वपरार्द्धं तु परार्द्धं वै प्रकीर्तितं ॥
 द्विपरार्द्धं व्यतीते तु ब्रह्मणो जगदात्मनः ।
 तदा प्रकृतयः सप्त प्रलयं यान्ति भूमिप ! ॥
 लयः प्राकृतिको ह्येष लीने ब्रह्मणि भूपते ! ।
 अण्डकोषेऽपि सकलः प्रलयं याति सर्वेश्वरः ॥
 पूर्वरूपस्तु वक्ष्यामि प्रलयस्यास्य भूपते ! ।
 श्रुतवर्षाणि भूमौ हि पर्जन्यो नैव वर्षति ॥
 दुर्मित्ते निर्जने लोके प्रजाः सर्वाः क्षुधाहिताः ।
 परस्परं भक्ष्यमाणाः क्षयं यास्यन्ति भूमिप ! ॥
 समुद्रे च धरण्याश्च वृक्षेषु च लतासु च ।
 देहे च यो रसस्तं हि रविर्हरेति रश्मिभिः ॥
 ततः संवर्त्तको नाम ज्वालामाली हुताशनः ।
 सङ्कर्षणसुखोत्पन्नो दहत्यनिलसारथिः ॥
 सर्वं ब्रह्माण्डमाण्डं वै तत्कालक्षोभगर्जितः ।
 एवं दग्धं महाराज ! वज्रकर्माभ्यां समन्ततः ॥
 दग्धा गोमयपिण्डाभं ब्रह्माण्डं सारवर्जितम् ।
 प्रचण्डपवनो राजस्ततो वर्षशतं पुनः ॥
 संवर्त्तको नाम महान् ब्रह्माण्डं चालयिष्यति ।
 ततो मेघा महाघोरा नानावर्णा अनेकशः ॥
 शतं वर्षाणि वर्षन्ति गर्जन्ति च महाखनाः ।
 एकोदकं ततो विश्वं निर्गुणं निर्विकारकम् ॥
 भूमेर्गन्धगुणं राजन् ! असन्धापः समन्ततः ।
 गुणनाशात् स्वयं पृथ्वी प्रलयं प्राप्नुयते तदा ॥
 तेजस्वपां रसगुणं सगन्धं पिबते वलात् ।
 ततः प्रलयमायान्ति राजन्नापोऽपि सत्त्वगुणात् ॥
 तेजस्तु ततो ह्यं रसगन्धसमन्वितम् ।
 वायुर्हरति चण्डात्मा तेजःप्रलयमृच्छति ॥
 आकाशस्तु ततो वायोः स्पर्शं परगुणैः सह ।
 समादत्ते महाराज ! अम्बरेऽथ प्रलीयते ॥
 आकाशस्य गुणं शब्दं गुणैरन्यैः समन्वितम् ।
 अहङ्कारः समादत्त नभस्तस्मिन् प्रलीयते ॥
 तेजसेऽप्यनिर्याण्यङ्गदेवा वैकारिके तथा ।
 अहङ्कारे प्रलीयन्ते जगदेतच्चराचरम् ॥
 अहङ्कारं भक्षयन्ति ततः सत्त्वादयो गुणाः ।
 ग्रसते तान् महाराज ! आद्या प्रकृतिरुच्यते ॥

प्रलेहः

न तस्याः कालदोषेण परिणामो नरर्षभ ! ।
आद्यन्तरहिता सा हि निर्वन् कारणमययम् ॥
शक्तिर्भगवतः सा हि तदेकपरमा च सा ।
इत्युक्तः प्रलयो राजन् ! विश्वस्यास्य महामते ! ॥
यथोत्पत्तिक्रमेणास्य युत्क्रमेण लयस्तथा ॥”

इति पाश्चि खर्गखण्डे ३६ अध्यायः ॥

(सात्त्विकविकारान्तर्गतविकारविशेषः । तल्ल-
क्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १६७ ।

“प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः ॥”)

प्रलापः, पुं, (प्रलपनमिति । प्र + लप् + भावे
घञ् ।) प्रलपनम् । अनर्थकवाक्यम् । निरर्थो-
जनमुत्तादािवचनम् । इत्यमरभरतौ । १ । ६
१५ ॥ रोगाणां प्रसर्गोऽयम् ॥ (यथा, भाव-
प्रकाशे ।

“मूर्च्छां प्रलापो वमथुः प्रसेकः सादनं भ्रमः ।

उपद्रवा भवन्त्येते ऋतिश्च रसशेषतः ॥”

अस्य लक्षणं चिकित्सा च यथा,—

“खहेतुमुपिताद्वातादसम्बद्धमिरर्थकम् ।

वचनं यन्नरो ब्रूते स प्रलापः प्रकीर्तितः ॥

सतगरवरतिक्ता रेवताम्नोदतिक्ता

नलदतुरगगन्धा भारती हारहूरा ।

मलयजदशमूलीशृङ्गपुष्पी सुपका

प्रलपनमपहन्तुः यागतो नातिदूरात् ॥

वरतिक्तोऽत्र पर्यटः नलदसुशीरं भारती ब्राह्मी
हारहूरा द्राक्षा ।” इति भावप्रकाशस्य मध्य-
खण्डे प्रथमे भागे ॥)

प्रलापहा, [नृ] पुं, (प्रलापं हन्तीति । हन् +
क्रिप् ।) कुलत्याञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रलीनता, स्त्री, (प्रलीनस्य निश्चेष्टस्य भावः ।

प्रलीन + तल् ।) प्रलयः । तत्पर्यायः । इन्द्रिय-
स्वापः २ चेष्टानाशः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रलेहः, पुं, (प्रलिह्यते इति । प्र + लिह् + घञ् ।)

व्यञ्जनविशेषः । इति पाकराजेश्वरः । दम्पोखत
कोरमा इत्यादि पारस्यभाषा ॥ (चिन्तामणौ

धृतः प्रलेहप्रकारो यथा,—

“सूक्ष्मानि मांसखण्डानि क्षालितानि च

वारिणा ।

तप्तस्नेहे विनिःक्षिप्य दद्यात् सञ्चालयन् पचेत् ॥

तप्तं तत्र विनिःक्षिप्य लावणं जलमल्पकम् ।

पचेत् प्रटपटाशब्दं तस्मिन् मांसं प्रकुर्वति ॥

प्रक्षिपेद्दाडिमानीरं बहुलेन पचेत् पुनः ।

मांसपिण्डेषु सिद्धेषु देया सुखी सजीरका ॥

ततश्चोत्तार्य तस्मांसं पृथक् कुर्यात् प्रलेहतः ।

प्रलेहं वाससा पूतं स्थापयेदन्यभाजने ॥

हिङ्गुना घृतयुक्तेन धूपेन तच्च धूपयेत् ॥”

गौडदेशीयप्रलेहस्तु ।

“हिङ्गुद्राव्नीजपूरैस्तालवणैः सम्भूतेन तु ।

कुट्टितामिषपिष्टेन तत्र दाडिमबीजतः ॥

सोषणावेसवारश्च प्रलेहो गौडदेशजः ॥

प्रलेहो रुचिदो बल्यः कफानिलरुजापहः ।

संयाही पित्तघ्नः किञ्चिच्छिलाभानगदान्

जयेत् ॥”

२६२

प्रवक्ता

पूर्णप्रलेहस्तु ।

“मांसपूरणयोगेन कोष्ठाकारं विधाय च ।

खिन्नं क्षतं धृते भृष्टं प्रलेहविधिना पचेत् ॥

पूरणस्य प्रलेहोऽयं विज्ञेयो वातनाशनः ।

स्नेहान्तकारकश्चैव सुखवैरस्यहृद्गुरुः ॥”

शुक्लवर्णः प्रलेहः ।

“धृते वेसरधान्याकहिङ्गुभृद्धिसंयुते ।

वस्त्रपूतेऽर्द्धसम्पक्के खिन्नं मांसं विनिःक्षिपेत् ॥”

पीतवर्णस्तु ।

“प्रलेहः पीतवर्णोऽपि कार्यः शुक्लप्रलेहवत् ।

विशेषोऽत्र हरिद्रायाः संसर्गः कुङ्कुमस्य वा ॥”

रक्तवर्णोऽपि ।

“तप्तस्नेहे क्षिपेद्दिङ्गुसंयुतं कासमर्द्धकम् ।

धान्यकं लवणाजानीधौतं मांसञ्च तत् क्षिपेत् ॥

ततोऽर्द्धस्फुटिते मांसे दाडिमबीजसंयुते ।

सम्पक्के चातिमृदुले तत्र शुक्रीष निःक्षिपेत् ॥

तत उत्तार्य वस्त्रेण गालयेद्दूपयेदपि ।

रक्तवर्णप्रलेहस्य संसिद्धार्थं विनिःक्षिपेत् ॥

करमर्द्धं दाडिमस्य स्थाने शेषन्तु पूर्ववत् ॥”

हरितवर्णस्तु ।

“मेथिकाकासमर्द्धाक्षकल्केन चलकारिते ।

धृते मांसं विनिःक्षिप्य पचेच्छुष्कप्रलेहवत् ॥

सिद्धे च गालयेद्वस्त्रे कृत्वा वर्णप्रयोजनम् ।

ताम्बूलं कण्ठज्जारं देयं हरितहेतुना ॥

अरुचौ रुचिदः सदो नानावर्णप्रसाधितः ।

प्रलेहः कफघातघ्नः किञ्चित् पित्तकरो लघुः ॥”

वटकप्रलेहोऽपि ।

“माषस्य पिष्टिका रुक्षणा वेसवारेण संयुता ।

बहुधा क्रियते तस्या वटिकावटकादिकम् ॥

आम्रविम्बीफलाकारं खड्गुकावटकादिकम् ।

शृङ्गाटकफलाकारं यथाबुद्धिप्रकारजम् ॥

कृत्वा हि बहुधाधारे खेदितं घृतभार्जितम् ।

सवेसवारजे तत्रै क्रियते च मनोरमे ॥

निःक्षिप्य क्षालयेदौषडुत्तार्यैणादवासिते ।

श्वन्तु बहुधा कार्थ्यो माषसुप्तप्रलेहकः ॥

प्रलेहो वातनिहन्त्यः शुक्रमांसप्रदो रसः ।

प्रीयनः प्राणयुक्तानां शुक्रदः क्षीणरेतसाम् ॥”

मत्स्यप्रलेहस्तु ।

“मांसप्रलेहवत्कार्यः प्रलेहो मत्स्यसम्भवः ।

आदौ तैले परं प्रक् सन्धिमन्यतु पूर्ववत् ॥

वर्णस्य करणे देयं पूर्वोक्तं द्रव्यकं हि यत् ।

उङ्गुलनं सुगन्धाय दातव्यं पूर्वसम्भवम् ॥”

मत्स्यखण्डप्रलेहस्तु ।

“सम्यक् प्रक्षालितं मत्स्यं वेसवारेण वेष्टितम् ।

तप्ततैले क्षिपेत् खण्डं हिङ्गुसैन्धवमिश्रितम् ॥

प्रलेहविधिवत् साथो मत्स्यखण्डप्रलेहकः ॥”)

प्रवक्ता, [ऋ] त्रि, प्रकर्षेण वक्ति यः । (प्र +

वच् + णच् ।) वेदादिवाचकः । यथा,—

“जातिमानोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मण-

व्रवः ।

धर्मेप्रवक्ता वृपतेर्न तु शूद्रः कदाचन ॥”

इति मानवे ७ अध्यायः ॥

प्रवत्स्य

प्रवचनं, स्त्री, (प्रकर्षेण उच्यते इति । प्र + वच् +

ल्युट् । वेदः । (यथा, अमरकोषे । २ । ७ । १० ।

“अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती गुरोस्तु यः ।

लब्धायुजः समावृत्तः सुत्वा त्वमिषवे क्षते ॥”

वेदाङ्गम् । यथा, मनुः । ३ । १८४ ।

“अग्राः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ॥”

“प्रकर्षेणैव उच्यते वेदार्थं एभिरिति प्रवचना-

न्यङ्गानि तेषु अग्राः षडङ्गविदः ।” इति तच्च

कुल्लूकभट्टः ॥ तथा च हरिवंशे । १६७ । ६६ ।

“उवाच वेदांश्चतुरो मन्त्रप्रवचनार्चितान् ॥”

प्रलटं वचनमिति कर्मधारयः । प्रलटवाक्यम् ।

इति मेदिनी । ने, १६१ ॥ (यथा, सुखकोप-

निषदि । ३ । २ । ३ ।

“नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो

न मेधया न बहुधा श्रुतेन ।

येनैवैष दृश्यते तेन लभ-

स्तस्यैव आत्मा विदुषते तन् स्खाम् ॥”)

प्रवचनीयः, त्रि, (प्रवक्तीति । प्र + वच् + “भय-

गेयप्रवचनीयेति ।” ३ । ४ । ६८ । इति कौरि

अनीयर् ।) प्रवक्ता । (प्रोच्यते इति । प्र +

वच् + कर्मणि अनीयर् ।) प्रवाच्यः । इति

मेदिनी । ये, १३२ ॥

प्रवणः, पुं, (प्रवन्ते गच्छन्ति जना अनेनेति । पु

गतौ + करणे ल्युट् ।) चतुष्पथः । इत्यमरः ।

३ । ३ । ५६ ॥

प्रवणः, त्रि, (प्रवतेऽचेति । पु + अधिकरणे

ल्युट् ।) क्रमनिबध्मिः । (यथा, मनुः । ३ ।

२०६ ।

“दक्षिणाप्रवणश्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥”)

उदरम् । प्रङ्गः । इति मेदिनी । ने, ५६ ॥ (यथा,

सार्कखेये । २३ । ८६ ।

“धन्योऽहमतिपुण्योऽहं कोऽन्योऽस्ति सदृशो

मया ।

यत्तातो मामभिद्रष्टुं करोति प्रवणं मनः ॥”)

आयतः । प्रगुणः । क्षणः । इति विश्वः ॥

भुतः । क्षिप्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

आसक्तः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६ ॥ (यथा,

विष्णुपुराणे । ६ । १ । ११ ।

“प्रजास्ता ब्रह्मणा खडाश्चातुर्वर्ण्यवस्थितौ ।

सम्यक्प्रज्ञासमाचारप्रवणा सुनिसत्तमः ॥”)

क्षीणः । इति धरणिः ॥

प्रवत्स्यत्पतिका, स्त्री, (प्रवत्स्यन् प्रवासं गमि-

यन् पतिर्यस्याः । कप् ।) नायिकाभेदः । अस्या

लक्षणम् । यस्याः पतिरग्रिमक्षणे देशान्तरं

यास्यत्येव सा । अस्यास्तेष्टा काकुवचनकातर-

प्रेक्ष्यगमनविघ्नोपदर्शननिर्वेदसन्तापसम्नोह-

निश्वासवासादयः ॥ सुग्धा प्रवत्स्यत्पतिका

यथा,—

“प्राणेश्वरे किमपि जल्पति निर्गमाय

क्षामोदरी वदनमानमयाश्चकार ।

आली पुनर्निष्ठतमेव क्षतानि कुञ्ज-

सुम्भतकोकिलकलध्वनिमाततान् ॥” १ ॥

प्रवरः

मध्या प्रवत्स्यत्पतिका यथा,—

“गन्तुं प्रिये ! वहति निःश्वसितं न दीर्घ-
मासीन वा नयनयोर्जलमाविरासीत् ।

आयुर्लिपिं पठितुमेष्टुः परन्तु

भालस्थलीं किमु करः ससुपाजगाम ॥” २ ॥

प्रौढा प्रवत्स्यत्पतिका यथा,—

“नायं सुचति सुभ्रुवामपि तदुत्थागे वियोगज्वर-
स्तेनाहं विहिताञ्जलिर्धुपते । पृच्छामि सखं वद ।
ताम्बूलं कुसुमं पट्टीरसुदकं यद्वत्सुभिर्दीयते
तत् स्यादत्र परच वा किमु विषज्वालावली-
दुःसहम् ॥” ३ ॥

परकीया प्रवत्स्यत्पतिका यथा,—

“न्यस्तं पद्ममम्बुहिं पादयुगलं भक्तिर्विसृक्ता गुरौ
त्यक्ता नीतिरकारि किं न भवतो हेतोर्मया
दुष्कृतम् ।

अङ्गानां शतयातना नयनयोः कोपक्रमो रौरवः

[कुम्भोपाकपराभवश्च मनसो युक्तं त्वयि

प्रस्थिति ॥” ४ ॥

सामान्यप्रवत्स्यत्पतिका यथा,—

“सुदृष्टं प्रदेहि बलयाय भवद्वियोग-

मासाद्य यात्यसि बहिः सहसा यदेतत् ।

इत्थं निगद्य विगलज्जयनाम्बुधारा

वाराङ्गना प्रियतमं करयोर्बभार ॥” ५ ॥

इति रसमञ्जरी ॥

प्रवयगं, स्त्री, (प्रवीयतेऽनेनेति । प्र + अज गतौ

क्षेपणे च + ल्युट् । “ वा यौ ।” २ । ४ । ५७ ।

इति वी । “ ज्यसः ।” ८ । ४ । २६ । इति

णत्वम् ।) प्रतोदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५७ ॥

(प्र + वय गतौ + भावे ल्युट् । प्रकर्षेण गमनम् ।
इति केचित् ॥)

प्रवयाः, [सु] चि, (प्रगतं वयो यस्य ।) वृहः ।

इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥ (यथा, रघुः । ८ । १८ ।

“ वृपतिः प्रजतीरवेक्षितुं

अवहारासनमादे युवा ।

परिचेतुसुपांशुधारणां

कुशपूतं प्रवयास्तु विहरम् ॥”

पुराणः । इति निघण्टुः । ३ । २७ ॥ यथा,

ऋग्वेदे । २ । १७ । ४ ।

“ अथा यो विश्वा भुवनानि मज्जनेशानस्त-
प्रवया अभ्यवर्धत ॥”)

प्रवरं, स्त्री, (प्रव्रियते इति । प्र + वृ + अप् ।)

अगुरु । इति भावप्रकाशः ॥ गोत्रम् । श्रेष्ठे,

चि । इति मेदिनी । रे, १७६ ॥ (यथा, मनुः ।

१० । २७ ।

“ एते षट् सङ्गान् वर्णान् जनयन्ति स्वयोनियु ।

मातृजात्यां प्रव्रियन्ते प्रवरास्तु च योनियु ॥”)

प्रवरः, पुं, (प्र + वृ + अप् ।) सन्ततिः । इति

मेदिनी । रे, १७६ ॥ गोत्रप्रवर्तकसुन्याव-

र्तको सुनिगणः । तथा च यमदमिगोत्रस्य

प्रवराः यमदमगौर्ववशिष्टाः । भरद्वाजगोत्रस्य

भरद्वाजाङ्गिरसबाह्मस्यग्याः । विश्वामित्र-

गोत्रस्य विश्वामित्रमरीचिकौषिकाः । अत्रि-

२६३

प्रवर्त्त

गोत्रस्य अत्रात्रेयशातातपाः । गौतमगोत्रस्य
गौतमवशिष्टबाह्मस्यग्याः । वशिष्टगोत्रस्य

वशिष्टः । केषांचित् वशिष्टात्रिसाङ्गतयः ।

काश्यपगोत्रस्य काश्यपाश्वारनेध्रुवाः । अगस्त्य-

गोत्रस्य अगस्तिर्धीचिजैमिनयः । सौकालिन-

गोत्रस्य सौकालिनाङ्गिरसबाह्मस्यग्याः ।

नेध्रुवाः । मौन्यगोत्रस्य औन्ध्यवनभार्गव-

जामदग्याप्रवतः । पराशरगोत्रस्य पराशर-

शक्तिवशिष्टाः । वृहस्पतिगोत्रस्य वृहस्पतिकपिल-

पार्श्वणाः । जाचनगोत्रस्य अश्वत्यदेवदेव-

राजाः । विष्णुगोत्रस्य विष्णुवृद्धिकौरवाः ।

कौशिकगोत्रस्य कौशिकात्रिजमदमयः । कात्या-

यनगोत्रस्य अत्रिभृगुवशिष्टाः । आत्रेयगोत्रस्य

आत्रेयशातातपसांख्याः । काण्वगोत्रस्य काण्वा-

श्वत्यदेवलाः । जम्बवगोत्रस्य जम्बवज्या-

त्रेयावासाः । साङ्गतिगोत्रस्य अथाहारात्रि-

साङ्गतयः । कौण्डिन्यगोत्रस्य कौण्डिन्यस्ति-

मिककौतुभः । गर्गगोत्रस्य गार्ग्यकौतुभ-

माण्ड्याः । आङ्गिरसगोत्रस्य आङ्गिरस-

वशिष्टबाह्मस्यग्याः । अनाष्टकाश्वभोजस्य गार्ग्य-

गौतमवशिष्टाः । अथगोत्रस्य अथवसिसार-

स्तताः । जैमिनिगोत्रस्य जैमिन्युत्थसाङ्गतयः ।

वृद्धिगोत्रस्य कुरुवृद्धाङ्गिरोबाह्मस्यग्याः ।

शाण्डिल्यगोत्रस्य शाण्डिल्यासितदेवलाः ।

वात्स्यगोत्रस्य वात्स्यगोत्रयोः औन्ध्यवनभार्गव-

जामदग्याप्रवतः । आलम्ब्यायनगोत्रस्य आल-

म्ब्यायनशालङ्कायनशाकटायनाः । वेयाघ्रपद्य-

गोत्रस्य साङ्गतिः । घृतकौशिकगोत्रस्य कुशिक-

कौशिकघृतकौशिकाः । केषांचित् कुशिक-

कौशिकबन्धुलाः । शक्तिगोत्रस्य शक्तिपराशर-

वशिष्टाः । काण्वायनगोत्रस्य काण्वायनाङ्गिरस-

बाह्मस्यभरद्वाजजमीढाः । वासुकिगोत्रस्य

अक्षोभ्यानन्तवासुकयः । गौतमगोत्रस्य गौत-

माधराङ्गिरसबाह्मस्यग्याः । केषांचित्

गौतमाङ्गिरसबाह्मस्यग्याः । शुनकगोत्रस्य शुनक-

शौनकगुत्समदाः । सौपायनगोत्रस्य प्रवराः

औन्ध्यवनभार्गवजामदग्याप्रवतः । इति धन-

ज्यज्जतधर्मेप्रदीपे गोत्रप्रवरविवेकः ॥

प्रवर्गः, पुं (प्रवृत्त्यते निःक्षिप्यते हविरादिक-

मस्तिमिति । प्र + वृत् + अधिकरणे घञ् ।)

होमाग्निः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०० ॥ (यथा,

हरिवंशे । ४१ । ३४ ।

“ दक्षिणाहृदयो योगी महासत्रमयी महान् ।

उपाकर्मोष्ठरक्षकः प्रवर्गवर्तभूषणः ॥”

प्रवर्ग्य इति पाठोऽपि दृश्यते ॥)

प्रवर्त्तकः, चि, (प्रवर्त्तयतीति । प्र + वृत् + णिच् +

लुक् ।) प्रवर्त्तनकारी । प्रवृत्तिजनकः । यथा,

“ प्रवर्त्तकं वाक्यमुवाच चोदनां

निवर्त्तकं नैवमुवाच भाष्यकतु ।

ततश्च विश्वो नहि चोदनास्ति सा

प्रवर्त्तिका या न भवेदिति स्थितिः ॥”

इति संक्षेपशारीरकम् ॥

प्रवह

(यथा च देवीभागवते । १ । १४ । ४२ ।

“ प्रथमं पठिता वेदा मया विस्तारिताश्च ते ।

हिंसामयास्ते पठिताः कर्ममार्गप्रवर्त्तकाः ॥”

प्रयोजकः । यथा, भागवते । ६ । १७ । ४ ।

“ धन्वन्तरिर्दीर्घतमस आयुर्वेदप्रवर्त्तकः ।

यद्वभुग् वासुदेवांशः स्मृतिमात्रार्तिनाशनः ॥”)

प्रवर्त्तनं, स्त्री, (प्र + वृत् + णिच् + ल्युट् ।) प्रवृत्तिः ।

यथा,—

“ तिष्ठैर्वान्तं समञ्जानि परोत्सर्गश्च सृजते ।

इतरार्थेऽपि येषां कवीनां स्थातु प्रवर्त्तनम् ॥”

इति काव्यप्रकाशः ॥

आरम्भः । यथा,—

“ नृते तु स्वामिनि पुनस्तदंशे वापि मानवे ।

राजानमामन्त्रा ततः कुप्यात् सेतुप्रवर्त्तनम् ॥”

इति मिताक्षरा ॥

प्रवर्त्तना, स्त्री, (प्र + वृत् + णिच् + ल्युट् ।) प्रवृत्ति

प्रेरणम् । यथा, नैषधे । २ । ६१ ।

“ अथवा भवतः प्रवर्त्तना

न कथं पिष्टमिदं पिनष्टि न ।

स्वत एव सतां परार्थता

यद्वहानां हि यथा यथार्थता ॥”

प्रवर्त्तितः, चि, (प्र + वृत् + णिच् + क्तः ।) जातः ।

यथा, रघुवंशे । ५ । ३७ ।

“ रूपं तदोजसि तदेव वीर्यं

तथैव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।

न कारणात् स्वात् विभिदे कुमारः

प्रवर्त्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥”

प्रवर्त्तनं, स्त्री, प्रपूर्ववृद्धधातोर्भावे अनट् (ल्युट् ।)

विवर्त्तनम् । कर्त्तरि (ल्यु) अनप्रत्यये, वृद्धिकारके,

चि ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

“ रुद्रमांसं समधुरं कषायैर्गुरुरसं स्मृतम् ।

वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रप्रवर्त्तनम् ॥”)

प्रवर्त्तः, चि, (प्रवर्त्तति प्रवर्त्तते इति । प्र + वृत् +

अच् ।) प्रधानम् । श्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५७ ॥

प्रवल्गवी, पुं, भुजङ्गः । चिचमेखलकः । इति

विश्वः ॥

प्रवहः, पुं, (प्र + वह् + भावे + अच् ।) गृह-

नगरादेर्बहिर्गमनम् । इत्यमरः । ३ । १ । १८ ॥

(प्रवहतोति । प्र + वह् + अच् ।) वायुः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ सप्तवायुन्तर्गतद्वितीयवायुः ।

स तु आवहवायोर्बहिर्स्थितः । इति सिद्धान्त-

शिरोमणिः ॥

“ यस्माज्ज्योतीषि वहति प्रवहस्तेन स स्मृतः ॥”

इति विष्णुपुराणे २ अंशे १२ अध्यायः ॥

अस्य टीका । “ यस्माज्ज्योतीषि प्रकर्षेण वहति

तेन स वायुः प्रवहः स्मृतः प्रवहस्यैव भेदाः सर्वे

वायुस्कन्धाः ॥” (मेघविशेषः । यथा, स्कान्दे

सह्याद्रिखण्डे । ५ । ६ ।

“ आवहः प्रवहश्चैव उदहासो मह्यस्तथा ।

परीवहः पञ्चमश्च विनहश्च परावहः ॥”)

प्रवहणं, स्त्री, (प्रोह्यते अनेनेति । प्र + वह् +

करणे ल्युट् ।) कर्णारथः । स्त्रीरदवहनार्थ-

प्रवार

मुपरि वक्ष्याच्छादितमनुवाहयानविशेषः । इत्यमरभरतौ । २ । ८ । ५२ ॥ (यथा, ऋच्छ-
कटिकनाटके चतुर्थेऽङ्के । “प्रविश्य सप्रवृत्त-
च्छेदः इति ॥”)

प्रवर्जः, स्त्री, (प्रवर्जते आच्छादयतीति । प्र +
वर्ज + इत् ।) प्रवर्जिका । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

प्रवर्जिका, स्त्री, (प्र + वर्ज + क्तुल् । टाप् अत
इत्वम् ।) प्रवर्जिका । इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥

प्रवर्जि, स्त्री, (प्रवर्जि + पक्षे ङीष् ।) प्रवर्जिका ।
इति भरतः ॥

प्रवाक्, [त्] त्रि, (प्रकृष्टा वाग् यस्य ।) वाचो
युक्तिपटुः । यथा,—

“वाचो युक्तिपटुर्वाग्मी वचोऽत्रः प्रवचाः
प्रवाक् ॥”

इति जटाधरः ॥

(स्त्री, प्रकृष्टा वागिति प्रादिसमासः ।) प्रकृष्ट-
वाक्यश्च ॥

प्रवाचकः, त्रि, (प्रकृष्टं वक्षतीति । प्र + वच् +
क्तुल् ।) प्रकृष्टवक्ता । प्रपूर्ववचधातोः कर्त्तरि
ण्यकप्रत्ययः ॥

प्रवाणिः, स्त्री, (प्रकर्षेण ऊयतेऽनयेति । प्र +
वे + करणे ल्युट् । ङीप् । निपातनात् ङीपो
द्वयः ।) तन्त्रशलाका । इति निष्वाणिशब्द-
टीकायां भरतः ॥ माकु इति भाषा ॥

प्रवाणी, स्त्री, (प्र + वे + ल्युट् + ङीप् ।) तन्त्र-
शलाका । इति निष्वाणिशब्दटीकायां
भरतः ॥ माकु इति भाषा ॥

प्रवादः, पुं, (प्रकृष्टो वादः । प्र + वद् + घञ् वा ।)
परस्परवाक्यम् । यथा, भट्टिः । २ । ३६ ।

“इत्थं प्रवादं युधि संप्रहारं
प्रचक्रत रामनिष्ठाविहारौ ।
तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽथ
वायिन रक्षः प्रधनाभिरास्यतु ॥”

जनवरः । यथा,—

“प्रेयांस्तेऽहं त्वमपि च मम प्रेयसीति प्रवाद-
त्वं मे प्राणा अहमपि तवास्तीति हन्त प्रलापः ।
त्वं मे तेऽस्यामहमपि च यत्तच्च नो साधु राधे ।
याद्वारे नौ नहि समुचितो युगदस्मत्प्रयोगः ॥”
इत्यलङ्कारकौस्तुभः ॥

प्रवारः, पुं, (प्रवृत्तौ त्वनेनेति । प्र + वृ + करणे
घञ् ।) प्रवरः । वक्ष्यम् । प्रपूर्ववचधातोर्वचः ।
इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

प्रवारणं, स्त्री, (प्र + वृ + क्तिच् + ल्युट् ।) काव्य-
दानम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३ ॥ काव्यस्य कम-
नीयस्य वस्तुनो वरस्त्रीरत्नादिनो दानम् ।
काव्येन कामनया वा दानं प्रवारणमुच्यते ।
काव्यशब्दोऽत्र तन्त्रेणोभयार्थः । प्रकर्षेण वार्यते
संगृह्यते प्रवारणं तच्च महादानम् । प्रवारणं
महादानमिति त्रिकाण्डशेषः । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (प्रकर्षेण वारयमिति ।) निषेधः ।
इति मेदिनी । ने, १०१ ॥

प्रवाह

प्रवासः, पुं, (प्रवसन्त्यस्मिन्निति । प्र + वस् +
“हलश्च” इ । ३ । १२१ । इति घञ् ।)

विदेशः । विदेशस्थितिः । यथा,—

“कर्णवपैराहितराज्यलोभा
स्त्रेणैव नीता विज्ञातिं लघिन्ना ।
रामप्रवासे अन्धधमदोषं
जनापवादं सनरेन्द्रतुम् ॥”

इति भट्टिः । ३ । ७ ॥ * ॥

द्वादशवर्षांशुतवात्ताकप्रोषितस्य तत्प्रवासाद्य-
दिने आहं कर्त्तव्यम् । यथा,—

“प्रवासवासरे ज्ञेयं तस्मात्संस्तुयैऽथवा ॥”

इति मिताचरा । ३ । ७ ॥ * ॥

प्रवासागतेन गुल्मादभिवादनं कर्त्तव्यम् । यथा,
“विप्रोऽथ पादग्रहणमन्यहस्त्राभिवादनम् ।

गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्म्ममनुसरन् ॥

मातृष्वसा मातुलानौ श्वश्रूणाश्च पितुः स्वसा ।

प्रपूज्या गुरुपत्नीव समास्ता गुरुभार्यया ॥

आतृभार्योपसंग्रह्या सवर्णाह्वयह्वयपि ।

विप्रोऽथ भूपः संग्रह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः ॥

पितुर्भगिन्यां मातुश्च व्यायस्याश्च स्वसर्ग्यपि ।

मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरी-

यसी ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे १३ अध्यायः ॥

प्रवासनं, स्त्री, (प्र + वास च्छेदे + ल्युट् ।) वधः ।
इत्यमरः ॥ (प्र + वस् + क्तिच् + ल्युट् ।) प्रवा-

सना । यथा, उत्तररामचरित्रे ।

“सीताप्रवासनपटोः करुणा कुतस्ते ॥”

प्रवासी, त्रि, (प्रवसितुं शीलमस्येति । प्र + वस् +
“प्रि लप्सुहमयवदवसः” इ । २ । १४५ । इति
घिनुण् ।) प्रवासविशिष्टः । प्रोषितः । विदे-

शस्थः । यथा,—

“अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पात्यः पथिकदेशिकौ ।
प्रवासी तद्वगो हारिः पाथेयं सम्बलं समे ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । १५७ ॥

(यथा, मार्कण्डेये । १८ । ५१ ।

“लक्ष्मीर्लक्ष्मीवतां श्रेष्ठा कण्ठस्था कण्ठभूषणम् ।
अभीष्टवन्मुदारेऽथ तथास्त्रेण प्रवासिभिः ॥”)

प्रवाहः, पुं, (प्र + वह् + भावे घञ् ।) प्रवृत्तिः ।
(यथा, भागवते । ७ । ६ । ८ ।

“सत्त्वैकतानगतयो वचसां प्रवाहैः ॥”

जलस्रोतः । इति मेदिनी । हे, २१ ॥ (यथा,
रघौ । ५ । ४६ ।

“पूर्वं तदुत्पीडितवारिराशिः

सरित्प्रवाहस्तदसुखसर्प ॥”)

यवहारः । इति विश्वः ॥ प्रकृष्टाश्च । इति
नानार्थरत्नमाला । (पुरीषादेर्निगमः । यथा,

सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ४० अध्याये ।

“प्रवाहेण गुदभंशे मूत्रावाते कटिग्रहे ।

मधुरान्द्रतलं तैलं सर्पिर्वाप्यनुवासनम् ॥”)

प्रवाहकः, पुं, (प्रवहतीति । प्र + वह् + क्तुल् ।)
राक्षसः । इति शब्दमाला ॥ प्रकृष्टवहनकर्त्तरि,
त्रि ॥

प्रवाहि

प्रवाहिका, स्त्री, (प्रवहति सुहृमुहः प्रवर्त्तते
इति । प्र + वह् + क्तुल् । टाप् अत इत्वम् ।)

ग्रहणीरक् । इत्यमरः । २ । ६ । ५५ ॥ (यथा,
सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३१ अध्याये ।

“प्रवाहिका शिरःशूलं कोष्ठशूलञ्च दाहयन् ।

पिपासाबलहानिश्च तस्य ऋत्युरपस्थितः ॥”

अस्या निदानं ग्रहणीशब्दे द्रष्टव्यम् । अस्याः
स्वरूपमाह चरकः ।

“अग्नाधिष्ठानमस्य ग्रहणादग्रहणी मता ।

अपक्वं धारयेत् तत्र पक्वं त्यजति वाप्यधः ॥”

सुश्रुतोऽपि ।

“वह्नी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता ।

आमपक्वाशयान्तःस्था ग्रहणी साभिधीयते ॥

ग्रहण्या बलमसिद्धिं स चापि ग्रहणीश्रितः ।

तस्मादग्नौ प्रदुष्टे तु ग्रहण्यपि विदुष्यति ॥

तस्मात् कार्यः परीहारो ह्यतीसारे विरिक्त-
वत् ॥” * ॥

अतीसारे द्रवधातुप्रवृत्तिः ग्रहण्यान्तु बहुस्यापि
मलस्य प्रवृत्तिरिति तयोर्भेदः ॥ * ॥ ग्रहणी-

रोगस्य भेदं संग्रह्यग्रहणीरोगमाह ।

“द्रवं घनं सितं क्षिप्तं सकटीवेदनं शक्यत् ।

आमं बहुसपैच्छिल्यं सशब्दं मन्दवेदनम् ॥

पक्षाक्षासाहृष्टाह्रा नित्यश्चापि विसृजति ।

अन्नकूजनमालस्यं दौर्बल्यं सदनं भवेत् ॥

दिवा प्रकोपो भवति रात्रौ शान्तिश्च गच्छति ।

दुर्बिज्ञेया दुर्निवारा चिरकालानुबन्धिनी ॥

सा भवेदामवातेन संग्रह्यग्रहणी मता ॥”

अथ घटीयन्त्राख्यं ग्रहणीरोगमाह ।

“प्रसृतिः पार्श्वयोः शूलं तथा जलवटीध्वनिः ।

तं तदन्ति घटीयन्त्रमसार्थं ग्रहणीगदम् ॥”

अथ ग्रहणीरोगस्यारिष्टमाह ।

“यैलेक्षणेः सिध्यति नातिसार-

स्तेः स्यान्न साधो ग्रहणीगदोऽपि ।

वृक्षस्य जायेत यदा गदोऽर्थं

देहं तदा तस्य विनाशश्चेत् ॥” * ॥

अथ सामान्यग्रहणीरोगस्य चिकित्सामाह ।

“ग्रहणीमाश्रितं रोगमजीर्णवदुपाचरेत् ।

लङ्घनेर्होपनीयैश्च मन्दातीसारभेषजैः ॥

दोषं सामं निरामश्च विद्यादजातिसारवत् ।

अतीसारोक्तविधिना तस्यामश्च विपाचयेत् ॥

मेयादि पटु लघ्वन्नं पक्वकोलादिभिर्युतम् ।

दीपनानि च तक्रश्च ग्रहण्यां योजयेद्विषक् ॥

कपित्थविल्वचाङ्गेरौतक्रदाडिमसाधिता ।

यवागः पाचयन्त्यामं शक्यत् संवर्त्तयत्यपि ॥”

संवर्त्तयति घनीकरोति ॥

अथ खड्गयूवः ।

“सुहृयूषं रसं तक्रं धान्यजीरकसंयुतम् ।

सैन्धवेनान्वितं दद्यात् खड्गयूषमिति कीर्त्ति-
तम् ॥”

रसं लघुग्राहिकमांसमवम ॥ * ॥

“कथं गन्धकमर्द्धपारदसुभे कुश्याच्छुभां कञ्जलीं

त्राक्षं चूषयन्तश्च पञ्चलवणं सार्द्धं कथं पृथक् ।

प्रवाहि

भृष्टं हिङ्गु च जीरकद्वययुतं सर्वाङ्गभागान्वितं
खादेद्वृक्षमितं प्रवृत्तिगदवांस्तक्रस्य विस्लेन च ॥
लघुनायिकाचूर्णमिच्छयः ॥ इति लघुनाईचूर्णम् ॥
“चिकटु चिफला चैव विडङ्गं जीरकद्वयम् ।
भक्षातकं यवानी च हिङ्गुलवणपञ्चकम् ॥
गृहधूमो वचा कुडं रसो गन्धकमम्बकम् ॥
चारत्रयाजमोदे च चित्रकं गजपिप्पली ॥
सुस्ता मोचरसं पाठा लवङ्गं जातिपत्रकम् ।
समभागजतचैषां चूर्णं स्रङ्गं विनिर्मितम् ॥
शक्राशनस्य चूर्णं चूर्णतुल्यं प्रदापयेत् ।
मन्दाग्निकासदुर्गमस्त्रीहृपाङ्गुलिचिचरान् ॥
विष्टम्भं संग्रहं मूलं हृन्नाग्नानातिसारजित् ।
आमवातापहं बल्यं स्त्रिकादोषनाशनम् ॥
वर्जयेन्नाममन्त्रं च क्षानं पिशितभोजनम् ।
पथं काञ्चिकमन्त्रापि दधितक्रमयापि वा ॥
हृह्लाईचूर्णमिदं लाईभाषितसुतमम् ॥”
इति हृह्लाईचूर्णम् । हृह्लायायिकाचूर्णमिति
प्रसिद्धम् ॥ * ॥
“जातीफललवङ्गलापत्रलवङ्गकेशरैः ।
कर्पूरचन्दनतिलत्वक्जीरीतगरामलेः ॥
तालीशपिप्पलीपय्यासूलजीरकचित्रकैः ।
शुण्ठीविडङ्गमरिचैः समभागविचूर्णितैः ॥
यावन्त्येतानि सर्वाणि दद्याद्वाङ्गान् तावतीम् ।
सर्वचूर्णसमानांशा प्रदेया शुभशुकरा ॥
कर्षमात्रमिदं खादेन्मधुना भावितं जनः ।
नाशयेद्गृहणीं कासं चयं आसमरोचकम् ॥”
इति जातीफलदिचूर्णम् ॥ * ॥
“चित्रकं पिप्पलीमूलं चारौ लवणपञ्चकम् ।
योषं हिङ्गुजमोदाश्च चयश्चैकत्र चूर्णयेत् ॥
वटिका मातुलुङ्गस्य रसेर्वा दाडिमस्य वा ।
कृता विपाचयत्नामं प्रदीपयति चानलम् ॥”
चारौ सर्जिका यवचारश्च । लवणपञ्चकमिति ।
“सेन्धवं रुचकश्चैव विडं सासुनकं गडम् ॥” इति ॥
योषं शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि । अजमोदात्र
यवानिका । मातुलुङ्गं बीजपूरकम् । इति चित्र-
कादिवटिका ॥ * ॥
“श्रीफलशलाटुकल्को नागरचूर्णेन मिश्रितः
सगुडः ।
गृहणीगदमत्स्यं तक्रमुजाश्रीलितो जयति ॥”
श्रीफलशलाटुः विस्लेस्यामं फलम् । गुडस्यात्र
भागद्वयम् । इति विस्लेकल्कः ॥ * ॥
“चतुष्पलं सुधाकाण्डं चिपलं लवणत्रयम् ।
वार्ताकोः कुडवचाकंमलाद्विषं तथानलात् ॥
दग्धा द्रवण वार्ताकोगुटिका भोजनोत्तरम् ।
सुक्ता सुक्तं पत्रयाशु नाशयेद्गृहणीगदम् ॥
कासं आसं तथाश्रांसि विस्लेचीश्च क्षुद्रामयम् ॥”
इति वार्ताकुगुटिका ॥ * ॥
“सुस्तकातिविषाविस्लेकौटजं स्रङ्गचूर्णितम् ।
मधुना च समालीढं गृहणीं सर्वजां त्यजेत् ॥”
कौटजं इन्द्रयवः । सुस्तकादिचूर्णम् ॥ * ॥
“श्वेतो वा यदि वा रक्तः सुपक्वो गृहणीगदः ।
गुडिनाधिकसर्जेन भक्षितेनाशु नश्यति ॥”

प्रवाहि

सर्जः रालः । सर्जरसचूर्णम् ॥ * ॥
“विस्लेन्द्रशक्रयववाजकमोचसिद्ध-
माजं पयः पिबति यो दिवसत्रयेण ।
सोऽतिप्रवृद्धचिरजगृहणीविकारं
सामं सशोणितमवाध्यमपि क्षिणीति ॥”
मोचो मोचरसः । क्षिणीति क्षिणी ॥ * ॥
“प्रस्यत्रये लामलकीरसस्य
शुद्धस्य दत्ताहृतुणां गुडस्य ।
चूर्णैस्तैर्मैथिकजीरकच-
योषिभक्त्याहृषवाजमोदेः ॥
विडङ्गसिन्धुचिफलायवानी-
पाठामिधान्यैश्च पलप्रमाणैः ।
हृत्वा चित्रचूर्णपलानि चाष्टा-
वष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ॥
तं भक्षयेद्वृक्षफलप्रमाणं
यथेष्टेष्टेष्टिसुगन्धियुक्तम् ।
अनेन सर्वे गृहणीविकाराः
सन्धासकासखरभेदशोधाः ॥
श्राभ्यन्ति चायं चिरमन्तरमे-
हंतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ।
स्त्रीभ्यान् वन्ध्यामयनाशनः स्यात्
कल्याणको नाम गुडः प्रसिद्धः ॥
तैले मनाक् चित्रदृष्ट्वा त्रिसुगन्धि पलं पलम् ।
सिद्धे निधेयमत्रैव गुडं कल्याणपूर्वकम् ॥”
इति कल्याणकगुडः ॥ * ॥
“पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
धान्यकश्च विडङ्गानि यवानी मरिचानि च ॥
चिफला चाजमोदा च नलिनी जीरकस्तथा ।
सेन्धवं रौमकश्चापि सासुनं रुचकं विडम् ॥
आरग्वधश्च लवणं च स्रङ्गोला चोपकुक्षिका ।
शुण्ठीशक्रयवाश्चैव प्रत्येकं कर्षसम्भिताः ॥
वृद्धीकायाः पलान्यत्र चत्वारि कथितानि हि ।
चित्रतायाः पलान्यष्टौ गुडस्याहृतुला तथा ॥
तिलतैलपलान्यष्टौवामलक्या रसस्य तु ।
प्रस्यत्रयमिदं सर्वं शूनैर्हृदिना पचेत् ॥
औडम्बरं आमलकं वादरं वा यथा फलम् ।
तावन्नात्रमिदं खादेद्गृहणी यथानलम् ॥
निखिलान् गृहणीरोगान् प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ।
उरोघातं प्रतिश्यायं दौर्बल्यं च वृद्धिसंशयम् ॥
ज्वरानपि हरेत् सर्वान् कुप्यात् कान्तिं मतिं
खरम् ।
पितृपाठान्वयाहन्ति रक्तपित्तश्च विड्यहम् ॥
धातुचौणो वयःक्षीणः स्त्रीषु क्षीणः क्षयी च यः ।
तेभ्यो हितश्च वन्ध्यायै महाकल्याणको गुडः ॥”
इति महाकल्याणकगुडः ॥ * ॥
“कुशाखानां सुपकानां खिन्नानां निष्कुलत्वचाम् ।
सर्पिःप्रस्यं पलशतं तान्त्रपात्रे शूनैः पचेत् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
धान्यकानि विडङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥
चिफला चाजमोदा च कलिङ्गाजाजिसेन्धवम् ॥
एकेकस्य पलश्चैकं चित्रतोऽष्टौ पलानि च ।
तैलस्य च पलान्यष्टौ गुडात् पञ्चाशदेव तु ॥

प्रविष्टः

आमलक्या रसस्यात्र प्रस्यत्रयसुदीरितम् ।
तावत् पाकं प्रकुर्वीत न्यदुना वज्जिना भिषक् ॥
यावद्द्विप्रलेपः स्यात्तदेनमवतारयेत् ।
औडम्बरश्चामलकं वादरं वा यथा फलम् ॥
तावन्नात्रमिदं खादेद्गृहणी यथानलम् ।
अनेनैव विधानेन प्रयुक्तश्च दिने दिने ॥
निहन्ति गृहणीरोगान् कुष्ठान्यशोभगन्दरान् ।
ज्वरमानाहृद्धोगगुल्मोदरविस्फिकाः ॥
कामलां पाण्डुरोगश्च प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ।
वातशोणितवीर्यपदद्वयश्चक्षुस्त्रिभुजकान् ॥
वातपित्तकफान् सर्वान् दुष्टान् शुद्धान् समा-
चरेत् ॥
याधिचीणा वयःक्षीणाः स्त्रीषु क्षीणाश्च ये
नराः ॥
तेभ्यो हितो गुडोऽयं स्याद्गन्धानामपि पुच्छदः ।
वृष्यो बल्यो वृंहणश्च वयसः स्थापनः परः ॥”
इति कुशाखकल्याणकगुडः ॥ * ॥
अतीसाराधिकारलिखितं विस्लेतैलश्चात्र
हितम् । इति भावप्रकाशे गृहणीरोगाधिकारः ॥
(चिकित्सान्तरमस्या यथा,—
“बालं विस्ले गुडं तैलं पिप्पली विश्वभेषजम् ।
लिह्यादाते प्रतिहते सशूले सप्रवाहिके ॥
पयसा पिप्पलीकल्कः पीतो वा मरिचोद्भवः ।
त्राहात् प्रवाहिकां हन्ति चिरकालानुबन्धि-
नीम् ॥
कल्कः स्याद्वातविस्लेनां तिलकल्कश्च तत्समः ।
दध्नः सरास्त्रः स्नेहाष्टः खड्गो हन्यात् प्रवाहि-
काम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रहेऽतीसाराधिकारे ॥)
प्रवाही, स्त्री, (प्रोक्षते इति । प्र+वह्+
घञ् । गौरादित्वात् डीष् ।) बालुका । इति
राजनिर्घण्टः ॥
प्रविख्यातिः, स्त्री, (प्र+वि+ख्या+क्तिन् ।)
अतिप्रसिद्धिः । तत्पर्यायः । विश्रावः २ । इत्य-
मरः । ३ । २ । २८ ॥
प्रविदारणं, स्त्री, (प्रविदारयन्त्यचेति । प्र+वि+
दृ+णिच्+आधारे ल्युट् ।) युद्धम् । इत्यमरः ।
२ । ८ । १०३ ॥ (प्र+वि+दृ+णिच्+भावे
ल्युट् ।) अवदारणम् । इति मेदिनी । श्ले, ११३ ॥
आकीर्णम् । इति शब्दरत्नावली । (प्र+वि+
दृ+णिच्+कर्त्तरि ल्युः । प्रविदारके, चि ॥)
प्रविरः, पुं, पीतकाष्ठम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
प्रविशेषः, पुं, (प्रकृष्टो विश्लेषो यस्य ।) प्रकृष्ट-
विश्लेषः । तत्पर्यायः । विधुरम् २ । इत्यमरः ।
३ । २ । १० ॥ यथा,—
“वैश्वेदेऽपि प्रविशेषे विधुरं विकसे त्रिषु ॥”
इति भरतधृतत्रिकाशेषः ॥
प्रविषा, स्त्री, (प्रहृतं विषमनया ।) अतिविषा ।
इति कचिदमरे । २ । ४ । ६६ ॥ (अतिविषा-
शब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
प्रविष्टः, चि, (प्र+विष्+कर्त्तरि क्तः ।) प्रवेश-
विश्लेषः । यथा,—

प्रवृत्तिः

“स तं प्रविष्टं वृत्तमाततायिभि-
भंटेरनेकैरवलोक्य माधवः ॥”

इति श्रीभागवते बाणयुद्धे ६२ अध्यायः ॥

प्रवीणः, त्रि, (प्रकृष्टा संसाधिता वीणास्य । यदा,
प्रवीणयति वीणया प्रगायतीति । प्र + वीण +
यिच् + अच् । वीणया गायकस्य नेपुण्यप्रसिद्धे-
स्तत्तुल्यनेपुण्यात् तथात्वम् ।) प्रकृष्टं वेत्ति यः ।
तत्प्रथमः । निपुणः २ अभिज्ञः ३ विज्ञः ४
निष्णातः ५ प्रीक्षितः ६ वैज्ञानिकः ७ कृत-
मुखः ८ कृती ९ कुशलः १० । इत्यमरः । ३ ।
१ । ४ ॥ (यथा, कुमारः । १ । ४८ ।

“विश्रावसुप्रागहरेः प्रवीणैः

सङ्गीयमानत्रिपुरावदानः ।

अध्वानमध्वान्तविकारलङ्घन-

स्तार ताराधिपखण्डधारी ॥”)

प्रवीरः, पुं, (प्रकृष्टो वीरः ।) सुभटः । (यथा,
कथासरित्सागरे । २५ । १४५ ।

“इति तस्या वचः श्रुत्वा स प्रवीरोऽप्युवाच
ताम् ॥”

भौत्यस्य मनोः पुत्रभेदः । यथा, हरिवंशे । ७ । ८८ ।

“अभिमानो प्रवीरश्च जिष्णुः संक्रन्दनस्तथा ॥”

अत्र कश्चित् प्रवीणोऽपि पाठः ॥ पुरुवंशीयस्य
प्रचिन्तनः पुत्रः । यथा, तत्रैव । ३१ । ५ ।

“प्रचिन्तनः प्रवीरोऽभून्मनस्यस्तस्य चात्मजः ॥”

धर्मेनेत्रस्य उपदानवीरगर्भजातः पुत्रभेदः ।
यथा, तत्रैव । ३२ । ७-८ ।

“तंसोः सुरोधो राजर्षिर्धर्मेनेत्रः प्रतापवान् ।
ब्रह्मवादी पराक्रान्तस्तस्य भार्योपदानवी ॥

उपदानवी सुतान् लेभे चतुरस्तान् सुयोधतः ।
दुष्कान्तमथ सुधन्तं प्रवीरमनघं तथा ॥”

चण्डालपुरुषविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ८८ । ६ ।

“चण्डालोऽहमिहाख्यातः प्रवीरेति पुरोत्तमे ।
विख्यातो वध्यवधको नृपकम्बलहारकः ॥”)

उत्तमे, त्रि । इति धरणिः ॥ (यथा, देवी-
भागवते । २ । ५ । २० ।

“कुरुप्रवीरं कुरु मां पतिं त्वं

तथा न गच्छेन्ननु यौवनं ते ॥”)

प्रवृत्तः, त्रि, (प्रवर्तते स्मृति । प्र + वृत् + क्तः ।)

प्रवृत्तिविशिष्टः । यथा,—

“प्रवृत्त एव स्वयमुज्ज्वलितश्रमः

क्रमेण पेष्टुं सुवनद्विषामसि ।

तथापि वाचालतया युनक्ति मां

मिथस्त्वदाभाषणलोलुपं मनः ॥”

इति शिशुपालवधे । १ । ४० ॥

आरम्भः । यथा,—

“प्रवृत्तमनसा कुर्यात् यदि मोहात् कथञ्चन ।
यतस्तद्व्यथा भूतं तत एव समापयेत् ॥”

इति कृन्दीगपरिशिष्टम् ॥

प्रकृष्टवर्त्तनविशिष्टश्च ॥ (यथा, रामायणे । ७ ।
८० । १ ।

“अथ राज्ञां प्रवृत्तायां शत्रुघ्नो भृगुनन्दनम् ।
पप्रच्छ अवनं विप्रं लवणस्य यथा बलम् ॥”)

प्रवृत्तिः

प्रवृत्तिः, स्त्री, (प्रवर्तते इति । प्र + वृत् + क्तम् ।)

प्रवाहः । उदन्तः । (यथा, मेघदूते । ४ ।

“प्रत्यासन्नं नभसि दयितान्जीवितालम्बनार्थं
जीमूतेन खकुशलमयीं हारयिष्यन् प्रवृत्तिम् ॥”

प्रवर्त्तनमिति । प्र + वृत् + क्तम् ।) प्रवर्त्तनम् ।
(यथा, महाभारते । १२ । ३० । १६ ।

“वृद्धे हि ततस्तस्य हृदि कामो महात्मनः ।
यथा युक्तस्य पक्षस्य प्रवृत्तौ चन्द्रमाः ग्रहेः ॥”

प्रवर्त्तते आप्नोति प्रसिद्धत्वेनेति । प्र + वृत् +
क्तम् । यज्ञादियापारः । यथा, महाभारते ।

१ । १ । २५५ ।

“असच्च सदसच्चैव यस्माद्विश्वं प्रवर्त्तते ।

सन्ततिश्च प्रवृत्तिश्च जन्ममृत्युपुनर्भवाः ॥”

“सन्ततिर्ज्ञादिः । प्रवृत्तिर्यज्ञादिः ॥” इति
तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥”) अवन्त्यादिशेषः ।

इति मेदिनी । ते, १३० ॥ हस्तिमदः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । २६० ॥ न्यायमते यत्नविशेषः ।

अस्याः कारणम् । चिकीर्षा । कृतिसाध्यता-
ज्ञानम् । इष्टसाधनताज्ञानम् । उपादानप्रत्य-
क्षम् । यथा,—

“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम् ।
एवं प्रयत्नजैविध्यं तान्त्रिकैः परिदर्शितम् ॥

चिकीर्षा कृतिसाध्यैष्टसाधनत्वमतिस्तथा ।
उपादानस्य साध्यत्वं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

(यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । १७३ ।

“देहादिपञ्जरं यत्नं तदारोहोऽभिमानिता ।
विहितप्रतिषिद्धेषु प्रवृत्तिर्भ्रमणं भवेत् ॥”

प्रयत्नसहितादन्तःकरणत्वात् प्रवृत्तिर्जायते ।
यदुक्तं कामन्दकीये नीतिसारे । १ । ३२-३५ ।

“आत्मा मनश्च तद्विद्वैरन्तःकरणमुच्यते ।
आभ्यासु सप्रयत्नाभ्यां सङ्कल्प उपजायते ॥

आत्माबुद्धीन्द्रियाण्यर्था वहिष्करणमुच्यते ।
सङ्कल्पाध्यवसायाभ्यां सिद्धिरस्य प्रकीर्तिता ॥

उभे एते हि करणे यत्नानन्तर्येण सृजते ।
तस्मात् प्रवृत्तिसंरोधाद्भावयेन्निर्मनस्कताम् ॥”

“आत्ममनोबुद्धिकर्मेन्द्रियाणां लक्षणमभिधाय
बुद्धेरन्तःपरिकल्पनया कारणविभागमभिधातु-

माह । आत्मा मनश्चेति । अभिहितेन लक्ष-
णेनेति प्रतिपादयते यथा विद्याया साधन्यविद्या

सा विद्यते येषां ते तद्विद्याः कथादाक्षपादा-
दयः तेः तद्विद्येः आत्मा मनश्च अन्तःकरण-

मुच्यते । आभ्यां आत्ममनोभ्यां प्रयत्नसहिताभ्यां
सङ्कल्पः प्रवृत्तिः इन्द्रियप्रवर्त्तनं उपजायते ।

वह्निःकरणमभिधातुमाह । आत्मा बुद्धीति ।
आत्मा उत्तलक्षणः । बुद्धिः मनः । इन्द्रियाणि

वाच्यरूपाणि । अर्थाः शब्दादयः । कर्मे-
न्द्रियाणां हि उत्तर्गादिका अर्थाः प्रयोजनानि ।

एतत् सर्वं वह्निःकरणम् । सङ्कल्पः सन्ध्या-
भूतार्थकल्पनं अध्यवसायः प्रयत्नविशेषः ताभ्यां

अस्य आत्मनः सुखानुभवलक्षणा सिद्धिः प्रकी-
र्तिता । तदेवं अन्तःकरणप्रवृत्तिः प्रयत्नादेव

प्रवेणी

वह्निःकरणप्रवृत्तिरपि अध्यवसायलक्षणात्
प्रयत्नादेवेति दर्शितं भवति एतदेव समर्थ-

यत्नाह । उभे एते हीति । उभे एते अन्तः-
रोक्ते हि स्फुटं करणे अन्तर्बह्निःकरणसंज्ञके

यत्नानन्तर्येण प्रयत्नानन्तरं वर्त्तते प्रयत्नप्रेर-
णादित्यर्थः । तस्मादिति । यस्मादेवं तस्मात्

प्रवृत्तिसंरोधात् उभयात्मकस्य प्रयत्नस्यैव संरोधं
कृत्वा निर्मनस्कतां भावयेत् निर्मनस्कभावं अभ्य-

स्येत् यावत् प्रयत्न एव निरुद्धो भवति ताव-
दात्मा मनसा न युज्यते ततश्च विद्वमानमपि

मनो नास्त्येव मनःकार्याकरणात् । अन्तः-
करणविशेषात् प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । एवमन्तः-

करणप्रवृत्ताभावात् वह्निःकरणप्रवृत्तिरप्यभावः ।
तदभावात् इन्द्रियाणां विषयेः सम्बन्ध एव न

स्यात् इति भावः ।” इति तट्टीका ॥)

प्रवृत्तिः, पुं, (प्रवृत्तिं वृत्तान्तं जानातीति । ज्ञा +
कः ।) चारभेदः । तत्पर्यायः । वार्त्तिकः २

वार्त्तायनः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रवृद्धः, त्रि, (प्रवर्द्धते स्मृति । प्र + वृद्ध + क्तः ।)
वृद्धियुक्तः । तत्पर्यायः । प्रौढः २ दक्षितः ३ ।

प्रसारितः । तत्पर्यायः । प्रवृद्धः २ । इत्यमरः ।
३ । १ । ७६ ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । ८ । २६ ।

“सर्वं समुत्कटं जातं प्रवृद्धं शास्त्रदर्शनात् ।
वैराग्यं तत्फलं जातं तामसाथैश्च नारद ॥”)

प्रवेकः, त्रि, (प्रविच्यते पृथक् क्रियते इति ।
प्र + विच् + कर्मणि घञ् ।) उत्तमः । प्रधा-

नम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५७ ॥ (यथा, भाग-
वते । २ । ६ । ११ ।

“श्यामावदाताः शतपञ्चलोचनाः

पिशङ्गवस्त्राः सुवचः सुप्रेक्षसः ।

सर्वे चतुर्बाहव उन्मिषन्मणि-

प्रवेकनिष्काभरणा सुवर्चसः ॥”)

प्रवेष्टः, पुं, (प्रवीयते खादते इति । प्र + वी +
वाङ्मुलकात् टः ।) यवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रवेणी, स्त्री, (प्रकर्षणं वीयते इति । प्र + वी + गतौ
+ “वीण्याञ्चरिभ्यो निः” उणा० ४ । ४८ ।

इति निः । शत्वम् । यदा, प्रवेणति सौन्दर्यं प्राप्नो-
तीति । प्र + वेण गतौ + इत् ।) कुण्डः । वेणी ।

इति मेदिनी । ये, ६३ ॥

प्रवेणी, स्त्री, (प्रकर्षणं वीयते इति । प्र + वी + गतौ
+ “वीण्याञ्चरिभ्यो निः” उणा० ४ । ४८ ।

इति निः । शत्वम् । लटिकारादिति पाणिनी-
कोटी ।) वेणी । (यथा, रघौ । १५ । ३० ।

“तत्र सौधगतः पश्यन् यमुना चक्रवाकिणीम् ।
हेमभक्तिमतीं भूमेः प्रवेणीमिव पिप्रिये ॥”)

गजपृष्ठसन्निभकम्बलम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥
(यथा, महाभारते । १५ । २७ । १३ ।

“अजितानि प्रवेणीश्च सुक् सुवच महीपतिः ।
कमललङ्घं स्थालीश्च पिठराण्य च भारत ॥

नदीविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८८ । ११ ।
“प्रवेण्युत्तरमार्गे तु पुराणं कण्ठाश्रमे तथा ।
तापसानामरण्यानि कीर्त्तितानि यथाश्रुति ॥”)

प्रव्रज्या

प्रवेत्तः, पुं, (प्र+वेत्+अच्।) पीतमुद्रः। इति हेमचन्द्रः। ४।२३८॥
 प्रवेशः, पुं, (प्र+विष्+“हलच्।” ३।३। १२१। इति भावे घञ्।) अन्तर्विगाहनम्। इति हेमचन्द्रः। ६।१०६॥ (यथा, कामन्दकीये नीतिसारे। ७।३६।
 “निर्गमे च प्रवेशे च राजमार्गं समन्ततः। प्रोत्सारितजनं गच्छेत् सम्यगाविष्कृतो-
 मतिः॥”)
 प्रवेशनं, क्ली, (प्रविश्यतेनेनेति। प्र+विष्+करणे ल्युट्।) सिंहद्वारम्। इति हेमचन्द्रः। ४।५६॥ (प्र+विष्+भावे ल्युट्।) प्रवेशः। (यथा, हरिवंशे। १७४। ११२।
 “तव योगप्रभावेन शक्यं तत्र प्रवेशनम्। किं मे बहुविलापेन श्रूयतां सखि। कारणम्॥”)
 प्रवेष्टः, पुं, (प्रवेष्टेति इति। वेष्ट् वेष्टने+अच्।) बाहुः। इत्यमरः। २।६। ८०॥ बाहुनौच-
 भागः। इति शब्दचन्द्रिका। हस्तिदन्तमांसम्। इति हारावली। ३०॥ गजपृष्ठतल्लनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥
 प्रयत्नः, त्रि, (प्रयच्यते स्मेति। प्र+वि+अनुज्+क्तः।) स्फुटम्। इत्यमरः। ३।१। ८९॥ (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने द्वितीयाध्याये।
 “जातेष्वेतानि रूपाणि प्रयत्नतराणि भवन्ति॥”)
 प्रव्रजितः, पुं, (प्र+व्रज्+क्तः।) बुद्धभिक्षु-
 शिष्यः। तत्पर्यायः। चैलुकः २। आमणेरः ३।
 प्रव्रजापाशकः ४। गोमो ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥
 त्रि, प्रव्रज्याश्रमविशिष्टः॥ (यथा, पराशर-
 संहितायाम्। ४। २६।
 “नष्टे नष्टे प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ। पञ्चखापतुस्त नारीणां पतिरस्यो विधीयते॥”
 प्र+व्रज्+भावे क्तः। क्ली, सन्न्यासः। यथा, महाभारते। ५। १७६। ५।
 “अलं प्रव्रजितेनेह भद्रे। शृणु हितं वचः। इतो गच्छस्व भद्रन्ते पितुरेव निवेशनम्॥”)
 प्रव्रजिता, स्त्री, (प्रव्रजितस्य लिङ्गमिव जटादिक-
 मन्वयस्या इति। अच्। टाप्।) मांसी। सुखीरी। (प्रव्रजित+टाप्।) तापसी। इति मेदिनी। ते, २१०॥
 प्रव्रज्या, स्त्री, (प्र+व्रज्+“व्रजयजोभावे कप्।” ५। ३। ६८। इति भावे कप्प्रत्ययः।) सन्न्यासः॥ (यथा, महाभारते। ३। १७७। ७।
 “बाणवेगं हि कस्तस्य शक्तः सोढुं महात्मनः। प्रव्रज्यायां हि मे हेतुः स एव पुरुषधर्मः॥”
 यथा च कुमारः। ६। ६।
 “सुक्तायज्ञोपवीतानि विभ्रतो हेमवस्त्रलाः। रत्नाक्षरज्जवाः प्रव्रज्या कल्पवृक्षा इवाश्रिताः॥”
 “अत्र चतुर्थाश्रमवाचिना प्रव्रज्याशब्देन वान-
 प्रस्थाश्रमो लक्ष्यते ‘जहुः परियहज्रीडां प्राजा-
 पत्यास्तपस्विनः’ इति सप्तमीकत्वाभिधानात्
 ‘सुतविन्यस्तपन्नीकः तथा बाहुगतीपि सन्’
 इति वानप्रस्थस्योभयथा स्मरणम्॥” इति तत्र

प्रशस्त

मक्षिनाथः॥ वृथाप्रव्रज्याश्रितानां निन्दनीयत्व-
 मुक्तम्। यथा, मनौ। ५। ८६।
 “वृथासङ्करजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम्।
 आत्मनस्तागिनाश्चैव निवर्त्ततोदकक्रिया॥”
 क्ली, प्रव्रजनम्। यथा, महाभारते। ४। १७१। ११।
 “कीरहि राज्यं परित्यज्य सर्वस्वं चात्मना सह।
 प्रव्रज्यायैव दीयेत विना दुर्दूतदेविनम्॥”)
 प्रव्रज्यावसितः, पुं, (प्रव्रज्याया अवसितो विद्युतः।)
 सन्न्यासभ्रष्टः। यथा,—
 “तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः क्षतः॥”
 इति दायभागवचनव्याख्यायां क्रमसंग्रहः॥
 (यथा, कात्यायनवचनम्।
 “प्रव्रज्यावसिता यत्र त्रयो वर्णा द्विजोत्तमाः।
 निवासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रवैश्ययोः॥”)
 प्रशंसा, स्त्री, (प्र+शन्+भावे अच्। स्त्रियां
 टाप्।) प्रशंसनम्। तत्पर्यायः। वर्णना २।
 ईडा ३। स्तवः ४। स्तोत्रम् ५। स्तुतिः ६। रुतिः ७।
 श्लाघा ८। अर्थवादः ९। इति हेमचन्द्रः। २।
 १८४॥ (यथा, मनुः। १०। १२७।
 “धर्म्मेष्वस्तु धर्म्मज्ञाः सतां वृत्तिमनुष्ठिताः।
 मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च॥”)
 आत्मप्रशंसानिवेधो यथा,—
 “न चात्मानं प्रशंसेद्वा परनिन्दाश्च वर्जयेत्।
 वेदनिन्दां देवनिन्दां प्रयत्नेन विवर्जयेत्॥”
 इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः॥
 प्रशमः, पुं, (प्रशमनमिति। प्र+शम्+भावे
 घञ्।) शमता। उपशमः। यथा,—
 “एतानि दशपापानि प्रशमं यान्तु जाद्वि॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
 (यथा च हरिवंशे। ६८। ८९।
 “स तेन वारिणा वद्विस्तृतुचयात्प्रशमं ययौ॥”)
 प्रशमनं, क्ली, (प्र+शम्+णिच्+ल्युट्।) मार-
 णम्। वधः। इति हेमचन्द्रः॥ (प्र+शम्+
 ल्युट्।) शमता। प्रशान्तः। यथा,—
 “सत्त्वावाधाप्रशमनं त्रैलोक्यस्याखिलेश्वरि॥
 एवमेव त्वया कार्यमस्मद्देरिविनाशनम्॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणम्। ६१। ३५॥
 (प्रतिपादनम्। दानम्। इति कुल्लूकभट्टः॥
 यथा, मनुः। ७। ५६।
 “तेः साहं चिन्तयेन्नित्यं सामान्यं सन्निविग्रहम्।
 स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च॥”
 स्थिरीकरणम्। प्रशमनेन स्थिरीकरणेन। यथा,
 रघुः। ४। १४।
 “लब्धप्रशमनस्वस्थमथैनं समुपस्थिता।
 पार्थिवश्रीर्द्वितीयेव शरत्पङ्कजलक्षणा॥”)
 इति मक्षिनाथः॥
 प्रशस्तं, त्रि, (प्रशस्यते स्मेति। प्र+शस्+
 क्तः।) चैमम्। इति शब्दरत्नावली॥ प्रशं-
 सनीयम्। अतिश्रेष्ठम्। इति मतल्लिकादि-
 शब्दटीकायां भरतः॥ (यथा, रघुः। ५। १२५।
 “स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये
 वसंश्चतुर्थोऽभिरिवांग्रगारे॥”)

प्रष्टा

प्रशस्यः, त्रि, प्रशंसनीयः। प्रपूर्वशन्सधातोः
 कर्मणि क्यप्प्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (यथा, काम-
 न्दकीयनीतिसारे। ११। ५५।
 “अपश्चात् तापक्षत्सम्यगनु रक्तिफलप्रदः।
 अदीर्घकालोऽभीष्टश्च प्रशस्यो मन्त्र इष्यते॥”)
 प्रशान्, [म्] त्रि, प्रकर्षेण शान्तिरिति यः। (प्र+
 शम्+क्विप्। “अनुनासिकस्य क्लिप्तलोः
 कडिति।” ६। ४। १५। इति दीर्घः।)
 शान्तः। इति सुश्रुतबोध्याकरणम्॥ (सामर्थ्ये
 नान्तोऽय्योऽयम्॥)
 प्रशान्तः, त्रि, (प्रकर्षेण शान्तः।) प्रकृष्टशमता-
 विशिष्टः। यथा,—
 “प्रशान्तश्चापदाकीर्णं सुनिश्चिद्योपशोभितम्॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे। ८१। ६६।
 प्रशान्ता, [ऋ] त्रि, (प्रशान्तीति। प्र+शास्+
 लृच्। “असितस्कभितेति।” ७। २। ३४।
 इति निपातनादिङभावः। यदा, “लङ्गचौ
 शंसिचदादिभ्यः संज्ञायाश्चानिटौ।” उणा०
 २। ६४। इति लृच् इट् च न।) ऋत्विकः।
 मित्रम्। इति संचिप्रसारोणादितुल्यः॥
 शासनकर्त्ता॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे।
 १३। ४५।
 “प्रशास्त्रध्यक्षसेनानां मन्त्रमात्यपुरोधसाम्।
 सम्यक्प्रचारविज्ञानं दुष्टानाश्चावबोधनम्॥”)
 प्रश्नः, पुं, (प्रच्छनमिति। प्रच्छ+“यजयाच-
 यतेति।” ३। ३। ६०। इति नङ्। “क्वोः
 श्रुडिति।” ६। ४। १६। इति शः। “प्रश्ने
 चेति।” ३। २। ११७। इति ज्ञापकात् न
 सम्यसारणम्।) जिज्ञासा। तत्पर्यायः। अनु-
 योगः २। पृच्छा ३। इत्यमरः। १। ६। १०॥
 (यथा, मनुः। १। ११५।
 “सालिप्रश्नविधानश्च धर्म्मं स्त्रीपुंसयोरपि॥”
 “पृच्छातन्त्रात् यथास्मायं विधिना प्रश्न उच्यते॥”
 इति चरके सूत्रस्थाने त्रिंशोऽध्याये॥)
 प्रश्नदूती, स्त्री, (प्रश्नस्य दूतीव।) प्रहेलिका।
 इति त्रिकाण्डशेषः॥
 प्रश्नी, स्त्री, (प्रश्निः पृष्ठोदरादित्वात् रः। वा
 ङीष्।) कुम्भिका। इति त्रिकाण्डशेषः॥
 प्रश्नयः, पुं, (प्रश्नयणमिति। प्र+श्नि+भावे
 अच्।) प्रणयः। इत्यमरः। ३। २। २५॥
 (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे। ८। ८।
 “अदीर्घसूत्रताचौद्रं प्रश्नयः स्वप्रधानता।
 प्रकृतिस्फीतता चेति विजिगीषुगुणाः स्मृताः॥”)
 प्रश्नितः, त्रि, (प्र+श्नि+क्तः।) विनीतः। इत्य-
 मरः। ३। १। २५॥ (यथा, रामायणे। १।
 १३। २।
 “अन्नवीत् प्रश्नितं वाक्यं प्रसवार्थं द्विजोत्तमम्॥”)
 प्रश्नेष्टः, त्रि, (प्रकृष्टः श्रेष्ठः।) शिथिलः। इति
 त्रिकाण्डशेषः॥
 प्रष्टा, [ऋ] त्रि, (पृच्छतीति। प्रच्छ+लृच्।
 “ब्रश्चेति।” ८। २। ३६। इति षः।) प्रश्न-
 कर्त्ता। तत्पर्यायः। कथंकथिकः २। इति

प्रसङ्गः

त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ७५ । २६ ।
 “विवेकं वदितुं प्राज्ञां वै प्रहारं प्राह ह्यभुक् ॥”)
 प्रहः, त्रि, (प्रतिष्ठते अग्रतो गच्छतीति । प्र +
 स्था + “सुप्तिः” ॥ ३ । २ । ४ । इति कः । “प्रहो-
 ग्यगामिनि” ॥ ८ । ३ । ६२ । इति घञम् ।)
 अग्रगामी । इत्यमरः । २ । ८ । ७२ ॥ (यथा,
 रघुः । १५ । १० ।
 “आदिष्टवत्तां सुनिभिः स गच्छन्तपतां वरः ।
 विरराज रघुप्रहैर्वालिखिलैरिवाश्रुमान् ॥”)
 प्रहवाट्, [ह्] पुं, (प्रहः अग्रगामी सन् वह-
 तीति । प्रह + वह् + “वहञ्” ॥ ३ । २ । ६४ ।
 इति खिः ।) युगपान्वगः । इत्यमरः । २ । ६ ।
 ६३ ॥ शिचार्थं युगवाहिपार्श्वयोजितः । इति
 भरतः ॥ योजितं युगपार्श्वं दमनार्थं यं हालिका
 भ्रामयन्ति सः । इति मधुः ॥ युवा गौर्दमनाय
 योजितः । इत्यर्थः ॥
 प्रहो, स्त्री, (प्रह + डीष् ।) प्रहभार्या । अग्र-
 गामिप्रहो । इति जटाधरः ॥
 प्रहोद्दी, स्त्री, (प्रहवाट् + “वाहः” ॥ ४ । १ ।
 ६१ । इति डीष् ।) बालगर्भिणी । प्रथमगर्भ-
 वती गौः । प्रहं प्रथमगर्भं वहति या सा ।
 बाला सती गर्भिणी प्रथमगर्भेय्यर्थः । इति
 भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ६३ । ३३ ।
 “प्रहोद्दीनां पीवराणाञ्च तावद्
 अग्रग गृहो धेनुः सुव्रताश्च ॥”)
 प्रह, म य ड प्रसवे । ततो । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) रेफयुक्तायः । म,
 प्रसयति । य, प्रसा । ड, प्रसते कीर्त्तिं विद्या ।
 प्रसते विस्तारयति वेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 प्रसक्तः, स्त्री, (प्र + सन्ज + क्त ।) निवृत्तम् । इति
 जटाधरः ॥ (यथा, माधवकृतविविचिन्त्यस्य
 कासाधिकारे ।
 “प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन
 भिन्नस्वरः कासति मुखमेव ॥”
 “प्रसक्तवेगः सततकासवेगः ।” इति तट्टी-
 कायां विजयरचितः ।) तदति, त्रि ॥ (आसक्तः ।
 यथा, गीतायाम् । १६ । १६ ।
 “अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।
 प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥”)
 प्रसक्तिः, स्त्री, (प्र + सन्ज + भावे क्तिन् ।) प्रसङ्गः ।
 (यथा, किराते । ५ । ५० ।
 “मा भूवत्प्रपद्यस्वरास्तवेन्द्रियाभ्याः
 सन्तापे दिशतु शिवः शिवां प्रसक्तिम् ॥”)
 अनुमितिः । आपत्तिः । इति सत्यभिचार-
 शिरोमणिः ॥
 प्रसङ्गः, पुं, (प्र + सन्ज + घञ् ।) सङ्गतिविशेषः ।
 यथा,—
 “स प्रसङ्ग उपोद्वातो हेतुतावसरस्तथा ।
 निर्व्याहकैककार्यत्वे शोभासङ्गतिरिष्यते ॥”
 तस्य लक्षणम् । स्तुतस्योपेक्षानर्हत्वं । तद-
 र्थस्तु स्तुतिविषयतापन्नत्वे सति द्वेषविषयता-
 नापन्नत्वम् । इत्यनुमितिग्रन्थे गदाधरभट्टा-

प्रसत्वा

चार्यः ॥ ३॥ (“प्रकरणान्तरेण समापनं प्रसङ्गः ।
 यथा प्रकारान्तरितो योऽर्थोऽसङ्गदुक्तः समा-
 प्यते स प्रसङ्गः । यथा । महाभूतशरीरिसम-
 वायः पुरुषस्तस्मिन् सोऽधिष्ठानमिति वेदोत्-
 पत्तावभिधाय भूतविद्यार्था पुनस्तत्तं यतोऽभि-
 हितं पञ्च महाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इति
 स खल्वेवं कर्म्म पुरुषश्चिकित्सायामधिकृतः ॥”
 इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चषष्ठितमेऽध्याये सुश्रुतेऽनोक्तम् ॥)
 अन्योद्देशेन प्रसत्तावस्थायामपि सिद्धिः । यथा,—
 “इष्टा तु हरते पापं स्पृष्टा तु त्रिदिवं नयेत् ।
 प्रसङ्गेनापि या गङ्गा मोक्षदा ह्यवगाहिता ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ३॥
 (यथा च देवीभागवते । ३ । ६ । ४२ ।
 “अस्यष्टमपि तन्नाम प्रसङ्गेनापि भाषितम् ।
 ददाति वाञ्छितानर्णान् दुर्लभानपि सर्वथा ॥”)
 प्रसक्तिः । यथा,—
 “आनीता भवता यदा पतिरता साध्वी धरत्री-
 सुता
 स्फूर्जन्नाक्षसमायया न च कथं रामाङ्गमङ्गी-
 कृतम् ।
 कर्त्तुं चेतसि पुण्डरीकनयनं दूर्वादलश्यामलं
 तुच्छं ब्रह्मपदं भवेत् परवधूसङ्गप्रसङ्गः कुतः ॥”
 इति नाटकम् ॥ ३॥
 प्रसत्तावः । यथा,—
 “तत्रैव गङ्गा यमुना च तत्र
 गोदावरी तत्र सरस्वती च ।
 सर्वाणि तीर्थानि वसन्ति तत्र
 यत्राच्युतोदारकथाप्रसङ्गः ॥”
 इति पौराणिकाः ॥ ३॥
 मैथुनम् । यथा । प्रसङ्गनित्यद्वयप्रत्ययानादिति
 खनिनिश्चयवचनटीकायां विजयरचितः ॥
 (यथा च देवीभागवते । १ । १२ । २० ।
 “ऋषयोऽपि तयोर्वीक्ष्य प्रसङ्गं रममाणयोः ।
 परिहृता ययुस्तूयं नरनादायणाग्रमम् ॥”)
 प्रसज्यप्रतिषेधः, पुं, (प्रसज्य प्रवृत्तिं सम्पाद्य प्रति-
 षेधो निषेधः ।) निषेधविशेषः । तत्त्वज्ञं यथा,
 “अप्राधान्यं विषयेषु प्रतिषेधे प्रधानता ।
 प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥”
 अस्योदाहरणम् । भोजराजः ।
 “पौषे चैवे कृष्णपक्षे नवमं नाचरेद्बुधः ।
 भवेन्मन्त्रान्तरे रोगी पिदृश्यां नोपतिष्ठते ॥”
 अत्र रोगीतिनिन्दाश्रवणात् प्रसज्यता । नोप-
 तिष्ठते इति श्रवणात् पर्युदासता । इति मल-
 भासतत्त्वम् ॥
 प्रसक्तिः, स्त्री, (प्र + सद् + क्तिन् ।) प्रसन्नता ।
 नैर्मल्यम् । इति जटाधरः ॥
 प्रसत्तरी, स्त्री, (प्रसत्तन् + “वनो रच” ॥ ४ ।
 १ । ७ । इति डीप् ।) प्रतिपत्तिः । इति
 संचिन्सारोणादिवृत्तिः ॥
 प्रसत्ता, [न्] पुं, (प्रसीदतीति । प्र + सद् +
 क्तिन् ।) धर्मः । प्रजापतिः । इति संचिन्-
 सारोणादिवृत्तिः ॥

प्रसरः

प्रसन्नः, त्रि, (प्रसीदतीति । प्र + सद् + गत्वर्थेति
 क्तः ।) निर्मलः । तत्पर्यायः । अश्वः २ ।
 इत्यमरः । १ । १० । १४ ॥ (यथा, महाभारते ।
 ४ । २७ । २४ ।
 “रसाः स्पर्शाश्च गन्धाश्च शब्दाश्चापि गुणा-
 न्विताः ।
 दृश्यानि च प्रसन्नानि यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥”)
 सन्तुष्टः । इति मेदिनी । ने, ८६ ॥ (यथा,
 रघुः । ५ । १० ।
 “अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं
 सन्ध्यामिनीयाशुमती गृहाय ॥”)
 प्रसन्नता, स्त्री, (प्रसन्न + तल् ।) प्रसन्नस्य भावः ।
 तत्पर्यायः । प्रसादः २ । इत्यमरः । १ । ११ । १६ ॥
 (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । २ । ७८ ।
 “वपुः कृशत्वं वदने प्रसन्नता
 नादस्तुत्वं नयने सुनिर्मले ॥”)
 प्रसन्ना, स्त्री, (प्रसन्न + टाप् ।) सुरा । इत्यमरः ।
 २ । १० । ४० । मद्यविशेषः । तस्य गुणाः ।
 “प्रसन्ना गुल्मावाताग्नीविष्वक्नाहनाग्निनी ।
 शूलप्रवाहिकाटोपकफवाताग्निं हिता ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 प्रसादविशिष्टा । यथा, मार्कण्डेये । ८१ । ४३ ।
 “सेवा प्रसन्ना वरदा नृणां भवति सुक्तये ॥”
 प्रसन्नेरा, स्त्री, (प्रसन्ना निर्मला इरा जलमिव ।
 मदिरा । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । १० । ४० ॥)
 प्रसभः, पुं, (प्रगता सभा सभाधिकारो यस्मात् ।)
 बलात्कारः । इत्यमरः । २ । ८ । १०८ ॥
 (यथा, श्रीकण्ठचरिते । ५ । ४२ ।
 “यस्मिन् विनिर्मितवति प्रसभं प्रकीपा-
 द्युग्रनिग्रहणवानुभवोपदेशम् ॥”)
 प्रसरः, पुं, (प्र + सद् + भावादौ यथायथं चप् ।)
 तन्मन्त्रविटपादेर्विसर्पणम् । प्रकर्षेण निकटे
 सरणं सर्पणम् । तत्पर्यायः । विसर्पः २ । इत्य-
 मरभरतौ । ३ । २ । २३ ॥ (यथा, रघुः । १६ । २० ।
 “तिरस्त्रियन्ते क्षमित्तुजालै-
 र्विच्छिन्नधूमप्रसरा गवाक्षाः ॥”)
 प्रणयः । वेगः । इति मेदिनी । रे, १८२ ॥
 (यथा, कलाविलासे । १ । २१ ।
 “इति विनयनञ्जशिरसा तेन वक्षो युक्तसुक्त-
 मवधार्य ।
 तनुवाच मूलदेवः प्रीतिप्रसरेः प्रसारितौ-
 छात्रः ॥”)
 सप्रसङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्या-
 सप्तशत्याम् । ५८६ ।
 “स्तननूतनखलेखालम्बी तव चर्म्मविभू-
 सन्दोहः ।
 आभाति पट्टकञ्च प्रविशन्निव मौक्तिकप्रसरः ॥”
 प्रसङ्गसङ्करणम् । यथा,—
 “अत ऊर्ध्वं प्रसरं वक्ष्यामः । तेषामेभिरात-
 विशेषैः प्रकुपितानां पर्युषितकिष्कोदकपि-
 समवाय इवोक्तानां प्रसरो भवति तेषां वा-
 र्गमिति मन्त्रात् प्रसरणहेतुः सद्यप्येतन्मन्त्रे स ॥

प्रसवः

रजोभूयिष्ठो रजश्च प्रवर्तकं सर्वभावानाम् ।
यथा महासुदृक्कस्य योऽतिदृढः सेतुमवदार्था-
परेणोदकेन यामिश्रः सर्वतः प्रधावत्येवं दीपाः
कदाचिदेकशो दिशः समस्ताः प्रीणितसहिता
वानेकधा प्रसरन्ति ।” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने
२१ अध्यायः ॥ युद्धम् । इति विश्वः । नाराचः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥

प्रसरणं, स्त्री, (प्र + ह + भावे लुट् ।) स्त्रैयानां
सर्वतो याभिः । तत्पर्यायः । आसारः २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥ प्रसरणी ३ प्रस-
रणिः ४ प्रसारणी ५ । इति रामायणम् ॥
स्त्रैयानां लणकाद्यादिहेतवे इतस्ततो गमनम् ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५५ ॥ (गमनमात्रम् ।
यथा, ऋच्छकटिके । ३ अङ्के ।
“माञ्जरिः क्रमणे नृगः प्रसरणे श्वेनो गृहा-
लुचने
सुभासुप्रमनुष्यवीर्यतुलने श्वा सर्पणे पन्नगः ॥”
अभ्युत्थानादिकम् । यथा, भागवते । ५ । १२६ ।
“वह्निव्यत्याश्वानुदिनमेधमानप्रमोदप्रसरण-
यौघिष्यग्रीडाप्रसूतितहासावलोकश्चिरञ्च-
ल्यादिभिरिति ॥”)

प्रसरणी, स्त्री, (प्र + ह + “अर्क्षिहप्रिबन्तिः ।”
इति अनिः । कृदिकारित्वा डीष् ।) प्रस-
रणम् । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ८ । ६६ ॥

प्रसरणं, स्त्री, (प्र + ह + लुट् ।) गमनम् । प्रस-
रणम् । प्रपूर्वप्रसवप्रसवोर्भावेऽनट्प्रत्ययः ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । १२६ । ६ ।
“प्रसरणं महीपालः । रौप्यायाममितौजसः ॥”
गतिसाधने, चि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६० । ७ ।
“इह तव प्रसरणं सुवन्धवेहि निरिह्मि ॥”
“वर्त्तमानेहं तव शरीरं तव प्रसरणं प्रकर्षणं
सर्पणसाधनम् ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

प्रसवः, पुं, (प्र + ह + “ऋदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ ।
इत्यप् ।) गर्भमोचनम् । तत्पर्यायः । प्रसूतिः २ ।
इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥ (यथा, रघुः । ३ । १२ ।
“पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां
ददर्श काले दिवमन्वितामिव ॥”
गर्भमोचनम् । यथा, मनुः । ६ । ७० ।
“यथाविध्यभिगम्येनौ शुक्रवर्णां शुचिप्रताम् ।
मियो भजेताप्रसवात् सक्तुसक्ततादृशौ ॥”)
उत्पादः । (जन्म । यथा, रघुः । १ । २२ ।
“ज्ञाने मौनं समा शक्तौ त्रागे ज्ञासाविपर्ययः ।
गुणागुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥”
“सह प्रसवो जन्म येषां ते सप्रसवाः सोदरा
इव ।” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) अप-
त्यम् । (यथा, रघुः । ८ । ३० ।
“ऋषिदेवगणस्वधामुजां
श्रुतयागप्रसवेः स पार्थिवः ।
अनुत्पन्नसुपेयियान् बभौ
परिधेर्मुक्त इवोष्णदीधितिः ॥”)
पत्नम् । कुसुमम् । इति मेदिनी । वे, ४२ ।
(यथा, रघुः । ४ । २३ ।

प्रसवः

“प्रसवेः सप्तपर्णानां मदगन्धिभिराहताः ।
अस्ययेव तन्नागाः सप्तधैव प्रसुसुवः ॥”
आज्ञा । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १० । २१ ।
“मरुतां प्रसवेन जय ।” “हे धृम्य मरुतां देवानां
प्रसवेनाज्ञया त्वं जय शूचूनिषि श्रेवः ॥” इति
तद्भाष्ये महीधरः ॥) प्रसवस्य मासत्रयमो
यथा,—
“नवमे दशमे मासि नारी गर्भं प्रसूयते ।
एकादशे द्वादशे वा ततोऽन्यत्र विकारतः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

प्रसूतिकारकौषधादि यथा,—
“पीतसु काञ्चिकं रुद्र ! कथितं शरपुष्पया ।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं शीघ्रं क्लीणां प्रसूतिस्तत् ॥
मातुलुङ्गस्य वै मूलं कटिबद्धं प्रसूतिस्तत् ।
अपामार्गस्य वै मूलं योनिष्वप्य प्रसूतिस्तत् ॥
अपामार्गस्य वै मूले गर्भवत्यास्तु नामतः ।
उत्पाद्यमाने सकले पुत्रः स्यादस्यथा सुता ॥
अपामार्गस्य वै मूले नारीणां शिरसि स्थितिः ।
गर्भशूलं विनश्येत् नात्र कार्या विचारणा ॥”
इति गारुडे १६६ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।
“पाठाणां लिङ्गलिङ्गिहास्यमयूरकण्टेः पृथक् ।
नाभिवस्तिभगात्तेपात् सुखं नारी प्रसूयते ॥
पाठायान्ति शिफायोनौ या नारी संप्रधारयेत् ।
उवः प्रसवकाले तु सा सुखेन प्रसूयते ॥
तुषाम्पुपरिपिणेन मूलेन परिलेपयेत् ।
लाङ्गल्याश्चरणौ स्ते चिप्रमेतेन गर्भिणी ॥
मातुलुङ्गस्य मूलानि मधुकं मधुसंयुतम् ।
पृथेन सह पातयं सुखं नारी प्रसूयते ॥”
इति चक्रपाणिदत्तः ॥ * ॥

सुखप्रसवमन्त्रो यथा,—
“अस्ति गोदावरीतीरे जम्भला नाम राक्षसी ।
तस्याः स्मरणमात्रेण विश्रब्धा गर्भिणी भवेत् ॥”
सुखप्रसवचक्रं यथा,—
“पञ्चरेखाः सप्तस्त्रिंशः तिर्यग्गूर्ध्वक्रमेण हि ।
पदानि षड्दशापाद त्वेकमाद्ये सुनौ जयम् ॥
नवमे सप्त दद्यात्तु बाणं पञ्चदशे तथा ।
द्वितीयेऽष्टावष्टमे षट्दशि द्वौ षोडशे श्रुतिः ॥
एकादिना समं त्रयमिच्छाङ्गाङ्गं चिकीर्षके ।
तदा द्वात्रिंशदादिः स्यात्तुष्कोऽष्टसु सर्वतः ॥
दर्शनाद्वारणात्तासां शुभं स्यादेतु कर्मसु ।
द्वात्रिंशत् प्रसवे नाय्याश्चतुस्त्रिंशत्तमे कृणाम् ॥
भूताविष्टेषु पञ्चाशन्मृतापत्यासु वै शतम् ।
द्वात्रिंशत्तसु बन्ध्यायां चतुःषष्टौ रणाञ्चनि ॥
विवे विंशो धान्यकौटिबन्धाविंशतिरेव च ।
चतुरष्टौ च बालानां रोदने परिक्रीर्षिताः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

तस्य वैकृतं यथा,—
गर्भ उवाच ।
“अकालप्रसवा नाय्यः कालातीतप्रजास्तथा ।
विकृतप्रसवाश्चैव शुम्भप्रसवनास्तथा ।
अमाशुषा अवष्टाश्च न जातयज्जनास्तथा ।

प्रसवि

ह्रीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा
स्त्रियः ॥

पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः ।
विनाशं तस्य देशस्य कुलस्य च विनिर्दिशेत् ॥
निर्वासयेत्तां वृपतिः खराद्यात्
स्त्रियश्च पूष्याश्च ततो द्विजेन्द्राः ।
किमिच्छेत्कैर्जाततपेणश्च
लोके ततः शान्तिसुपैति पापम् ॥”
इति मातृस्य अङ्गुतशान्तिस्त्रीप्रसवविकृतो नाम
२०६ अध्यायः ॥ * ॥

प्रसवाङ्गुतत्वं यथा,—
“एको वृषश्च यो गावः सप्तान्वा नवदन्तिनः ।
सिंहप्रसूतिकाश्चैव कथिताः स्वामिघातकाः ॥”
तिस्र इति वक्तव्ये कान्दसत्वात् चय इत्युक्तम् ।
सिंहप्रसूताश्च स्त्रियो बोध्याः ।
“भानौ सिंहमते चैव यस्य भौः संप्रसूयते ।
मरणं तस्य निर्दिष्टं यद्भिर्मासेन संशयः ॥*॥
अत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।
प्रसूतां तत्तुल्यादेव तां गां विप्राय दापयेत् ॥
ततो होमं प्रकुर्वीत घृताक्ते राजसर्वपेः ।
आहुतीनां घृताक्तानामयुतं जुहुयात्ततः ॥”
आहुतिभिश्चायं होमः ।
“सोपवासः प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥”
अपि च ।
“सिंहराशौ गते सूर्ये गोप्रसूतिर्यदा भवेत् ।
पौषे च महिषी सृते दिवैवाश्वतरी तथा ॥
तदानिष्टमवेत् किञ्चित् तच्छान्ते शान्तिकश्चरेत् ।
अस्य वामेतिष्ठत्तेन तद्विष्णोरिति मन्त्रतः ॥
जुहुयाच्च तिलाव्येन शतमष्टोत्तराधिकम् ।
मृदुल्ययविधानेन जुहुयाच्च तथायुतम् ।
श्रीरुक्तेन ततः स्नायात् शान्तिरुक्तेन वा पुनः ॥”
इत्यङ्गुतसागरे नारदः ॥

प्रसवकः, पुं, (प्रसवेन पुण्यादिना कायति शोभते
इति । के + कः ।) पियालवृक्षः । इति शब्द-
माला ॥ (विटतिविशेषोऽस्य पियालशब्दे
ज्ञातयः ॥)

प्रसववन्धनं, स्त्री, (प्रसवानां पुष्पफलानां बन्धनं
यज् ।) वृत्तम् । इत्यमरः । २ । ४ । १५ ॥

प्रसवस्थली, स्त्री, (प्रसवस्य स्थलीव ।) माता ।
यथा, महानाटके ।
“इयमित्यं मयदानवनन्दिनी
त्रिदशनाथजितः प्रसवस्थली ॥”

प्रसविता, [ऋ] पुं, (प्रसूते जनयतीति । प्र +
ह + लृच् ।) पिता । इति शब्दरत्नावली ॥
(अनुज्ञाकर्त्तरि, चि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६३ । २ ।
“उदेति प्रसविता जनानां महान् केतुरर्णवः
सूर्यस्य ॥”
“जनानां सर्वेषां प्रसविता सर्वेषु कर्मसु अङ्गु-
ज्ञाता ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

प्रसवित्री, स्त्री, (प्रसूते इति । प्र + ह + लृच् +
ङीप् ।) जनयित्री । (यथा, महाभारते ।
१२ । २६३ । ८ ।

प्रसाति

“सावित्री प्रसवित्री च वहिर्वाक् मनसी ततः॥”
माता । प्रपूर्वकसुधातोः कर्त्तरि लृप् च ॥
प्रसवः, त्रि, (प्रगतं स्यादिति ।) प्रतिकूलम् ।
इत्यमरः । ३ । १ । ८४ ॥ (प्रदक्षिणम् । यथा,
रामायणे । २ । ७३ । २० ।
“प्रसवश्चापि तच्चक्रुर्द्विजोऽभिचितं वृषम्॥”
प्र + सृ + कर्मणि यत् । प्रसवनीये च ॥)
प्रसहः, पुं, (प्रसहतीति । प्र + सह + अच् ।)
बलात्कारेण भक्षकपक्षी । स च कुरर-
श्चेनादिः । यथा,—
“प्रसह्य भक्षयन्त्येते प्रसहास्तेन कीर्तिताः ॥”
अस्य मांसगुणाः ।
“गुरुणमधुराः क्षिग्धा वातघ्नाः शुक्रवर्धनाः ॥”
इति राजवल्लभः ।
अपि च भावप्रकाशे ।
“काको यत्र उलूकश्च चिलश्च शशघातकः ।
चाघो भासश्च कुरर इत्याद्याः प्रसहाः स्मृताः ॥
शशघातकः वाज इति लोके ।
प्रसहाः कीर्तिता एते प्रसह्य क्रिय भक्षणात् ।
प्रसहाः खलु वीर्योष्णास्तर्कांसं भक्षयन्ति ये ॥
ते शीघ्रमस्मकोन्मादेः शुक्रचीणा भवन्ति हि ॥”
प्रसहनः, पुं, (प्रगतं सहनं सद्यगुणो यस्मात् ।)
हिंस्रपशुः । यथा,—
“शादूर्द्ध्वसिंहशरभर्त्तरचसुखा
येभ्यान् प्रसह्य विनिह्य निवर्त्यन्ते ।
ते कीर्तिताः प्रसहनाः पल्लवं तदीय-
मर्शः प्रमेहजठरामयजाब्धारि ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
अलिङ्गने, स्त्री । यथा,—
“परस्परप्रसहनचुम्बनादिकाः
शुचौ सुखे बहुलविधा भिदा मताः ॥”
इति कायप्रकाशटीकाधृतकायकौसुदी ॥
(प्र + सह + भावे लुट् ।) सहने, स्त्री ।
तदति, त्रि ॥
प्रसहा, स्त्री, (प्र + सह + अच् । टाप् ।) दृष्ट-
तिका । इति रत्नमाला ॥ (गुणादयोऽस्या
दृष्टतीत्यर्थे ज्ञातयाः ॥)
प्रसह्य, य, (प्रकर्षेण सोढा इति । प्र + सह +
क्राचो ल्यप् ।) हठार्थकम् । बलात्कारार्थम् ।
इत्यमरः । ३ । ४ । १० ॥ (यथा, माघे । १ । २७ ।
“प्रसह्य तेजोभिरसह्यताङ्गते-
रदस्त्रया बुध्नमनुत्तमं तमः ॥”
प्रसोढुं शक्य इति । प्र + सह + यत् । प्रकर्षेण
सोढुं शक्ये, त्रि । यथा, रघुः । १४ । ६२ ।
“ममेव जन्मान्तरपातकानां
विपाकविस्मृर्जधुरप्रसह्यः ॥”
प्रसह्यचौरः, पुं, (प्रसह्य बलात्कारेण चौरः ।)
हठात् चौर्यकारी । डाकाइत इति लुटेरा
इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । वन्द्यकारः २
माचलः ३ चिल्लभः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्रसातिका, स्त्री, (सो नाशे + भावे क्तिन् । प्रगता
सातिर्नाशो यस्याः । कप् ।) अयुर्व्रीहिः ।

प्रसाध

सूक्ष्माधन्यम् । इति रत्नमाला ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेये । ३२ । ६ ।
“श्यामाकराणश्यामाकौ तद्वैव प्रसातिकाः ।
नीवाराः पौष्कलाश्चैव धान्यानां पिष्टलभये ॥”
प्रसादः, पुं, (प्र + सद् + घञ् ।) प्रसन्नता ।
नैर्मल्यम् । इत्यमरः । १ । ३ । १६ ॥ (यथा,
प्रबोधचन्द्रोदये प्रस्तावनायाम् ।
“कल्याणवातसंघोभलङ्कितशेषभूतः ।
स्थैर्यप्रसादमर्यादास्ता एव हि महोदधेः ॥”
अनुग्रहः । (यथा, रघुः । २ । ६८ ।
“तस्याः प्रसन्नेऽसुखः प्रसादं
गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य ।
प्रहर्षेणैवैवमुत्तमं प्रियाये
प्रशंस वाचा पुनरुक्तयेव ॥”)
कायप्राणः । स्वास्थ्याम् । प्रसक्तिः । इति
मेदिनी । दे, ३५ ॥ वैदर्भीरौतिशुक्ताकायगुणः ।
तस्य लक्षणम् । गान्धशब्दभिन्नव्यक्तार्थपद-
वत्त्वम् । यथा,—
“ओजःप्रसादमाधुर्यगुणव्रितयमेदतः ।
गौडवैदर्भपाञ्चाला रीतयः परिकीर्तिताः ।
अक्तार्थपदमग्रान्धं प्रसादः परिकीर्तितः ॥”
इति कायचक्रिका ॥ * ॥
(तथा च साहित्यदर्पणे ८ परिच्छेदे ।
“चित्तं व्याप्नोति यः चित्तं शुक्लन्वनमिवानलः ।
स प्रसादः समस्तोऽपि रसेषु रचनासु च ॥”)
देवनिवेदितद्रव्यं गुरुणां मुक्तावशेषश्च । यथा,
“आसीदंशध्वजो राजा प्रजापालनतत्परः ।
प्रसादं सखदेवस्य ब्रह्मा दुःखमवाप सः ॥”
इति स्कान्दे रेवाखण्डे सखनारायणव्रतकथा ॥
प्रसादनं, स्त्री, (प्रसादयतीति । प्र + सद् + णिच्
+ ल्युट् ।) अन्नम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्र +
सद् + णिच् + ल्युट् ।) प्रसन्नताकारकम् । यथा,
बलवर्णप्रसादनमिति राजवल्लभः ॥ (यथा च
महाभारते । ४ । ६६ । २२ ।
“प्रसादनं पाण्डवस्य प्राप्तकालं हि रोचये ॥”)
प्रसादना, स्त्री, (प्र + सद् + णिच् + युच् + टाप् ।)
सेवा । परिचर्या । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६० ॥
प्रसाधनं, स्त्री, (प्रसाधयतेऽनेनेति । प्र + साध् +
ल्युट् ।) वैशः । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥
(यथा, मनुः । २ । २११ ।
“अभ्यञ्जनं स्थापनश्च गात्रोत्सादनमेव च ।
गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥”)
कङ्कतिका । इति भरतधृताभरमाला ॥ प्रकट-
नियतिश्च ॥ (प्र + साध् + णिच् + ल्युट् ।) प्रसा-
धयितरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ५७ । २ ।
“यो यज्ञस्य प्रसाधनस्तद्वैवशाततः ॥”)
प्रसाधनी, स्त्री, (प्रसाधयतेऽनेनेति । प्र + साध् +
ल्युट् । डीप् ।) सिद्धिः । इति मेदिनी । ने, १६५ ॥
कङ्कतिका । इत्यमरः । २ । ६ । १३६ ॥ (यथा,
सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । २४ ।
“केशप्रसाधनी केश्या रजोजलमुत्तमापहा ॥”)
तदुत्तिर्यथा,—

प्रसारि

“प्रसाधनी दिङ्मननागसप्त-
सङ्गाभिरुक्ताङ्गुलिभिः क्रमेण ।
चतुर्विधानां पृथिवीपतीनां
सम्पत्तिसौभाग्ययशःसम्बद्धिदा ॥
काष्ठजा धातुजा चैव ऋज्जजा च यथाक्रमम् ।
जाङ्गलानूपसामान्यदेशानां महीभुजाम् ॥
कृचदण्डवदुद्वेयः काष्ठजाया विनिश्चयः ।
कनकं रजतं ताम्रं पित्तलं सीसकं तथा ॥
लौहं सर्व्वश्च सर्व्वार्हमादिवादिदशाशुवाम् ।
राज्ञामेवोपयुज्येत कालकीर्त्तिप्रसाधनी ॥
नृगाणां महिषाणाञ्च सिंहजाता प्रसाधनी ।
गजदन्तसमुद्भूता राज्ञामेवोपयुज्यते ॥
अत्रापि रत्नविन्यासो ज्ञेयश्चाभरदण्डवत् ॥”
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
प्रसाधिका, स्त्री, (प्रसाधयति निष्पादयतीति ।
प्र + साध् + ण्वल् । टाप् । अत इत्वम् ।)
नीवारः । यथा,—
“प्रसाधिका तु नीवारस्तृणान्तमिति च स्मृतम् ॥”
अस्या गुणाः ।
“नीवारः शीतलो ग्राही पित्तघ्नः कफवातहतः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(प्रसाधयति अलङ्करोतीति । प्र + साध् + णिच्
+ ण्वल् ।) वैशकारिणी । यथा,—
“प्रसाधिकालम्बितमग्नपाद-
माचिष्य काचित् द्रवराममेव ॥”
इति कुमारसम्भवे सप्तमः सर्गः ।
(धान्यविशेषः यथा । “अग्रव्रीहिः प्रसा-
धिका ॥” इति वैद्यकरत्नमामा ॥)
प्रसाधितः, त्रि, (प्र + साध् + क्तः ।) अलङ्कृतः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०० ॥ प्रकटनियन्तः ।
निष्पादितः । यथा, सारसंग्रहे ।
“ततः प्रस्यमितं कल्कं दत्त्वा तोयचतुर्गुणे ।
क्षीरे प्रसाधितं तैलं ग्रहणो बलवर्णकतु ॥”
प्रसारः, पुं, (प्र + सद् + घञ् ।) प्रसरणम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ४६६ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । २६ ।
प्रसाराङ्गुष्ठनाम्नं निःश्रुत्यमिति निर्दिष्टेत् ॥”)
प्रसारणं, स्त्री, (प्र + सद् + णिच् + ल्युट् ।) पञ्च-
विधकर्मान्तर्गतकर्मविशेषः । स तु विस्तार-
रूपः । यथा, भाषापरिच्छेदे ।
“उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाङ्गुष्ठनन्तथा ।
प्रसारणञ्च गमनं कर्म्मण्येतानि पञ्च च ॥”
(परिवर्द्धनम् । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।
१३ । ३५ ।
“मित्रामित्रहिरण्यानां भूमिनाञ्च प्रसारणम् ॥”)
प्रसारणी, स्त्री, (प्रसारयते इति । प्र + सारि +
ल्युट् । डीप् ।) लताविशेषः । गन्धभादालिया
इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । वातपित्तनाशि-
त्वम् । उष्णत्वम् । बलशुक्रकारित्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥ सैन्यानां सर्व्वतो व्याप्तिः । इति
प्रसरणशब्दटीकायां भरतः ॥
प्रसारिणी, स्त्री, (प्रसरतीति । प्र + सद् + णिनिः
डीप् ।) अञ्जालुलता । प्रसारणी । गन्धभादा-

लिया इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । सुप्रसरा २
सारिणी ३ प्रसरा ४ सरा ५ चारुपर्णी ६
राजवला ७ भद्रपर्णी ८ प्रतानिका ९ प्रवला १०
राजपर्णी ११ चन्द्रपर्णी १२ भद्रवला १३ चन्द्र-
वली १४ प्रभद्रा १५ । अस्या गुणाः । गुरु-
त्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । वातार्शःश्वयथु-
मलविघ्नमनाशित्वम् । इति राजनिर्णयः ॥
प्रसारी, [न] चि, (प्रसरतीति । प्र + रु + चिनिः ।)
प्रसरणशीलः । तत्पर्यायः । विह्वलः २ विह्व-
मरः ३ विसारी ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ३२ ॥
(यथा, शिशुपालवधे । १७ । ४४ ।
“प्रसारिणी सपदि नभस्तले ततः
समीरणममितपरागहृषिता ॥”)
प्रसितं, स्त्री, (प्र + सी + क्तः ।) पूयम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ आसक्ति, चि । इत्यमरः । ३ । १ । ६ ॥
(यथा, रघौ । ८ । २३ ।
“इति शत्रुषु चेन्निषेधे च
प्रतिषिद्धप्रसरेषु जायतौ ।
प्रसितायुदयापरवर्गयो-
रभयौ सिद्धिसुभाववापतुः ॥”)
प्रसितिः, स्त्री, (प्रसिनोति बभ्रात्यनयेति । प्र +
सि + कश्णे क्तिन् ।) बन्धनसाधनरञ्जनिग-
ङ्गादिः । इत्यमरः । ३ । २ । १४ ॥ (ज्वाला ।
यथा, ऋग्वेदे । २ । २५ । ३ ।
“अग्नेरिव प्रसितिर्नाह वर्षवे ॥”
“प्रसीयते बध्यतेनयेति । प्रसितिर्ज्वाला ॥”
इति तद्भाष्ये सायनः ॥ ॥ भावे क्तिन् । प्रवन्-
नम् । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६ । ५ ।
“मूरस्थेव प्रसितिः चातिरमेः ॥”)
प्रसिद्धः, चि, (प्रसिध्यतीति । प्र + सिध् + गत्य-
र्थेति क्तः ।) भूषितः । ख्यातः । इति मेदिनी ।
ये, ३४ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ४ । ५७ ।
“काम्यादिदोषदृष्ट्याद्याः कामादित्यागद्वैतः ।
प्रसिद्धा मोक्षशास्त्रेषु तानन्विष्य सुखी भव ॥”)
प्रसिद्धिः, स्त्री, (प्र + सिध् + क्तिन् ।) दृक्कारः ।
ख्यातिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, काम-
न्दकीयनीतिसारे । २ । ६ ।
“विद्याश्चतस एवेता इति नो गुरुदर्शनम् ।
पृथक् पृथक् प्रसिद्धार्थं यासु लोको अव-
स्थितः ॥”)
भूषा । इति प्रसिद्धशब्दार्थदर्शनात् ॥
प्रसू, स्त्री, (प्रसूते इति । प्र + सू + “सतृ-
ह्वेति ।” ३ । २ । ६१ । इति क्तिप् ।) माता ।
इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥ (यथा, अश्ववैवर्ते ।
२ । १ । १२८ ।
“पितृणां मानसी कन्या मेनका सात्विकाप्रसूः ॥”)
घोटकी । इत्यमरः । ३ । ३ । २२८ ॥ कदली ।
वीरतु । इति मेदिनी । से, ४ ॥ (प्रसवकर्त्री ।
यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३८ अध्याये ।
“प्रसंविनी सन्दते तु चोभिता दुःप्रसूया ॥”)
प्रसूका, स्त्री, (प्रसूरेव । प्रसू + सार्थे कन् ।)
वाजिनी । इति राजनिर्णयः ॥

प्रसूतं, स्त्री, (प्रसूयते इति । प्र + सू + क्तः ।)
कुसुमम् । इति मेदिनी । ते, १२४ ॥
प्रसूतः, चि, (प्र + सू + क्तः ।) सञ्जातः । (यथा,
रघुः । १ । १२ ।
“तदन्वये सुद्धिमति प्रसूतः सुद्धिमत्तरः ।
द्वितीय इति राजेन्द्ररिद्धः क्षीरनिधिविव ॥”)
सूतः । इति मेदिनी । ते, १२४ ॥
प्रसूता, स्त्री, (प्रसूते स्म इति । प्र + सू + कर्त्तरि
क्तः ।) जातसन्ताना । तत्पर्यायः । जाता-
पत्या २ प्रजाता ३ प्रसूतिका ४ । इत्यमरः ।
२ । ६ । १६ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-
स्थाने । ३१ ।
“अकाले च प्रसूता स्त्री स्नेहपानं विवर्णयेत् ॥”
यथा च हरिवंशे । ८४ । १०१ ।
“श्रूयन्ते हि स्त्रियो बह्वो अभिचारयतिक्रमेः ।
प्रसूता देवसङ्काशान् पुत्तानमितविक्रमान् ॥”)
प्रसूतिः, स्त्री, (प्रसूयते इति । प्र + सू + क्तिन् ।)
प्रसवः । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥ (यथा,—
“लघ्वा वच्चा चापि जलेन पिष्टा
सैरक्षतेला खलु नाभिलेपात् ।
सुखं प्रसूतिं कुरुतेऽङ्गनानां
निपीडितानां बहुभिः प्रमादेः ॥”
इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे चतुर्थे भागे ॥
प्र + सू + भावे क्तिन् ।) उद्भवः । (यथा,
शकुन्तलायाम् ४ अङ्के ।
“आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः
सैयं याति शकुन्तला पतियुद्धं सञ्चर-
न्नायताम् ॥”)
तनयः । दुहितः । इति मेदिनी । ते, १२६ ॥
(सन्ततिः । यथा, रघुः । ५ । ७ ।
“कश्चिन्मृगीयामनघा प्रसूतिः ॥”
कारणम् । यथा, रघुः । २ । ६३ ।
“न केवलानां पयसां प्रसूति-
मवेहि मां कामदुषां प्रसन्नाम् ॥”
उत्पत्तिस्थानम् । यथा, महाभारते । १ ।
२३३ । १४ ।
“तं सर्वस्य भुवनस्य प्रसूति-
लमेवाम् ! भवसि प्रतिष्ठा ॥”
दक्षप्रज्ञी । सा तु सतीजननी । यथा, अज्ञ-
वैवर्ते । २ । १ । १२८ ।
“देवकृतिः कर्दमस्य प्रसूतिदक्षकामिनी ॥”)
प्रसूतिका, स्त्री, (प्रसूतः सूतोऽस्या अस्तीति ।
उन् ।) प्रसूता । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥
प्रसूतिर्जं, स्त्री, (प्रसूतेरुद्भवमारभ्येत्यर्थः जायते
इति । जन् + ङः ।) दुःखम् । इत्यमरः । १ । ६ । ३४ ॥
प्रसूनं, स्त्री, (प्रसूयते स्मिति । प्र + सू + क्तः ।) ओदि-
त्वात् निष्ठातस्य नः ।) पुष्पम् । (यथा,
रघुः । २ । १० ।
“अवाकिरन् बाललताः प्रसूने-
राचारलान्नेरिव पौरकन्याः ॥”)
फलम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १७ ॥ जाते, चि ।
इति मेदिनी । ने, ८७ ॥

प्रसूनेयुः, पुं, (प्रसूनं पुष्पं इषुर्वाणो यस्य ।) काम-
देवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्रसूतं, स्त्री, (प्र + सू + क्तः ।) पलङ्क्यम् । इति
शब्दमाला ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ६ ।
“लघ्वातिलप्रसूतं प्रकुञ्चं वा प्रातः प्रातरनुसेवेत
श्रीतोदकानुपानम् ॥”
“पलाभ्यां प्रसूतिर्ज्ञेया प्रसूतश्च निगद्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
प्रसूतः, पुं, (प्र + सू + क्तः ।) निकुञ्जपाणिः ।
अर्द्धाञ्जलिः । इत्यमरः । २ । ६ । ८५ ॥ (यथा,
शतपथब्राह्मणे । ४ । ५ । १० । ७ ।
“यद्यनुलमेरन् प्रसूतमानं वाञ्छलिमानं वा ॥”)
प्रसूतः, चि, (प्र + सू + क्तः ।) प्रवृद्धः । प्रसा-
रितः । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १ । १४ । ५ ।
“न शशाक नियन्तुश्च स यासः प्रसूतं मनः ॥”)
विनीतः । वेगितः । इति मेदिनी । ते, १२३ ॥
गतः । इति त्रिकाण्डशेषः । नियुक्तः । इति
हलायुधः । २ । ३६० ॥
प्रसूता, स्त्री, (प्र + सू + क्तः ।) टाप् ।) जङ्घा ।
इति मेदिनी । ते, १२३ ॥ (विवरणमस्या जङ्घा-
शब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
प्रसूतिः, स्त्री, (प्र + सू + क्तिन् ।) प्रसूतः । आ-
कुञ्चितपाणिः । इति रायसुकुटः राज-
निर्णयः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ११२ ।
“देवानुग्रान् समभ्यर्च्य तत्क्षानोदकमाहरेत् ।
संश्राव पाययेत्तस्माज्जलात् प्रसूतित्रयम् ॥”
सन्ततिः । यथा, महाभारते । ५ । १०१ । ३ ।
“वर्हितानि प्रसूत्या वै विनताकुलकर्तुभिः ॥”
प्रसूत्या इति वा पाठः ॥ पलङ्क्यम् । तद्वधा,
“पलाभ्यां प्रसूतिर्ज्ञेया ———— ॥”
इति पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥)
प्रसेकः, पुं, (प्रसेचनमिति । प्र + सिच् + घञ् ।)
सेचनम् । चुपतिः । इति मेदिनी । के, १११ ॥
(यथा, ऋतुसंहारे । ३ । ६ ।
“मत्तद्विरेफपरिपीतमधुप्रसेक-
श्चितं विदारयति कस्य न कोविदारः ॥”
रोगविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
“आसकासप्रतिश्रायप्रसेकारोचकञ्जरान् ।
हन्ति मूलकयूषस्तु कफमेदोगलामयान् ॥”)
प्रसेदिका, स्त्री, सुन्दारामः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । १७६ ॥ (प्रसेदिका इति कश्चित्पाठः ॥)
प्रसेदिवान्, [स्] चि, प्रसन्नः । प्रपूर्वसदधातोः
कर्त्तरि कसुप्रत्ययनिष्पन्नः ॥
प्रसेवः, पुं, (प्रसीयते स्मिति । प्र + सिव + “अ-
कर्त्तरि चिति ।” ३ । ३ । १६ । इति घञ् ।)
वीणाङ्गम् । स्थूतः । इति मेदिनी । वे, ४३ ॥
प्रसेवकः, पुं, (प्र + सिव + क्तुल् । यद्वा, प्रसेव
एव । स्वार्थे कन् ।) वीणाप्रान्तवक्रकाष्ठम् ।
दृष्टावः शब्दगाम्भीर्यार्थं दारुमयं भावं यच्च-
भेद्या आच्छाद्य दीयते सः । इत्यर्थः । वीणा-
स्थितालावृणम् । इत्यपरे । इति भरतः ॥

प्रस्तारः

तत्पर्यायः । ककुभः २ । इत्यमरः । १ । ७ । ७ ॥
 सूत्ररचितभाष्यम् । धोकडा इति ख्यातः ।
 तत्पर्यायः । स्तूनः २ स्तोनः ३ धौतकटः ४
 स्तोतः ५ स्तूतः ६ । इति भरतः ॥ (यथा,
 सुश्रुते । १ । ६ ।
 “इतिवस्तिप्रसेवकप्रभृतिषूदकपङ्कपूर्णेषु भेद्य-
 योग्याम् ॥”) प्रस्तारतनुसन्तानकर्ता च ॥
 प्रस्तारः, पुं, (प्रगतं कर्त्तुं पापं यस्यादिति । “प्रस्तार-
 हरिश्चन्द्रावृषी” ६ । १ । १५३ । इति सुट् ।)
 ऋषिभिः । स च वैदिकसन्धानमार्गसूत्रोप-
 स्थानमन्त्रस्य ऋषिः । (यथा, ऋग्वेदे । १ ।
 ४४ । ६ ।
 “प्रस्तारस्य प्रतिरन्नायुर्जोवसे नमस्या देयं
 जनम् ॥”)
 प्रस्तारः, स्त्री, (प्र + स्तृ + लुट् ।) विरेकः ।
 इति रत्नमाला ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
 ८४ । २६ ।
 “अग्निप्रस्तारं परस्त्वप्यिव भविष्यति ॥”)
 प्रस्तारः, त्रि, (प्रकर्षणं स्तारः ।) पतिते, त्रि ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 प्रस्तारः, पुं, प्रस्तृणाति आच्छादयति यः । (प्र +
 स्तृ + पचाद्यच् ।) शिला । पातर इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । ग्रावा २ पाषाणः ३ उपलः ४
 अक्षः ५ दण्डः ६ दण्डः ७ पाराशकः ८
 भारटीटः ९ मन्तरः १० काचकः ११ शिला
 १२ ॥ पञ्चवादिरचितश्रव्या । यथा,—
 “पञ्चवादीर्विरचिते श्रवणीये तु संस्तरः ।
 प्रस्तारः प्रस्तिरस्ति प्रस्तारोऽपि च कुत्रचित् ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, मनुः । २ । २०४ ।
 “गोश्वोद्वयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च ।
 आसीत गुरुणा साहं शिलाफलकनौषु च ॥”)
 मणिः । इति मेदिनी । २, १८१ ॥
 प्रस्तारिणी, स्त्री, (प्रस्तारस्तदाकारोऽस्त्वस्या इति ।
 प्रस्तार + इनि । डीप् ।) गोलोमिका । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (विषयोऽस्या गोलोमिकाशब्दे
 ज्ञेयः ॥)
 प्रस्तारः, पुं, (प्र + स्तृ + णच् ।) लण्वनम् । तत्-
 पर्यायः । लण्डाटवी २ ऋषः ३ । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । १७७ ॥ पञ्चवादिर्विरचितश्रव-
 नीयम् । इति शब्दरत्नावली ॥ श्रव्या । इति
 हारावली ॥ कृन्दः प्रभृतीनां प्रभेदज्ञापकसङ्केत-
 विशेषः । यथा,—
 “पादे सर्वगुरावादात् लघु न्यस्य गुरोरधः ।
 यथोपरि तथा शेषं भूयः कुर्यादसुं विधिम् ॥
 जने दद्याद्गुरुत्वेन यावत् सर्वलघुर्भवेत् ।
 प्रस्तारोऽयं समाख्यातश्चोर्विचितिवेदिभिः ॥”
 इति वृत्तरत्नावली ॥ * ॥
 अपि च । अष्टपत्या । पद्म गुरु दृष्टं ठाणे
 लघुया परिठवड अण्वुद्धी ए । सरिसा
 सरिसा पनी उव्वरिया गुरुलङ्ग देहु ॥ अस्य
 टीका । एतद्देदज्ञानं प्रस्तारज्ञानाधीनमिति

प्रस्ताव

प्रस्तार दृश्यति । प्रथमं गुरोरधःस्थाने लघुकं
 स्थापय आत्मबुद्ध्या सदृशी सदृशी पंक्तिरुद-
 दृष्टौ गुरुलङ्ग देहि सदृशी पंक्तिरुद्विष्टौ कार्या
 वामे गुरुलघुभिः पूरणं कार्यं इदं मात्रा-
 प्रस्तारविषयं तत्रापि गुरोर्लिखनयोग्यत्वे गुरु-
 लङ्गः अपरत्र लघुर्देयः । वर्णप्रस्तारे तु गुरुणैव
 पूरणं कार्यं तत्रायं प्रकारः आदौ गुरुर्लङ्गः
 तत्र प्रथमं गुरोरधःस्थाने लघुर्लङ्गः तद्विष्टौ
 यथोपरिस्थितपंक्तौ सदृशी कार्या वामे च गुरु-
 लघुभिः पूरणं कार्यं वामे चैक एकलघुः पतति
 वर्णप्रस्तारे तु वामे लघुस्यार्थो नास्ति यथा
 चिकलप्रस्तारे । ६६ । प्रथमगुरोरधो लघु-
 वामतश्च कलाहंपूरणं गुरुणैव कार्यं दक्षिणे च
 पञ्चभावः ततो गुरोरधो लघुर्लङ्गः दक्षिणे च
 लघोरधो लघुर्लङ्गः वामे च कलापूरणं एकैक
 लघुना कार्यं एवं चतुष्कला-६६दावपि बोध्यं
 यथा अक्षरच्छन्दसि ६६ एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥
 अथ सकलप्रस्तारसंख्या । द्वाविंश सप्तस-
 चातदं सत्तावह सहस्रारं वाचालिसह
 लक्षं तेरहकोटौ समग्राह । अस्य टीका ।
 अत्र चैकाक्षरमारभ्य षड्विंशत्यवधिवर्ण-
 दृष्टानां प्रस्तारे कियती संख्येत आह ।
 १३४, २१७, ७२६ षड्विंशतिः सप्त तानि तथा
 सप्तदशसहस्राणि द्विचत्वारिंशच्छास्त्रयोदश-
 कोट्यः समग्रानि अङ्कस्य वामा गतिरित्यङ्काः
 स्थाप्याः । इति पिङ्गलः श्रीबोधभूषणश्च ॥
 प्रस्तार्यर्म्मे, [न] स्त्री, नेत्ररोगभेदः । तस्य
 लक्षणम् ।
 “प्रस्तार्यर्म्मे तनुस्त्रीर्णं श्रावं रक्तनिभं सिते ॥”
 इति माधवकरः ॥
 अपि च ।
 “समन्ताद्विस्तृतः श्रावो रक्तो वा मांससन्धयः ।
 सन्निपातेन दोषाणां प्रस्तार्यर्म्मे तदुच्यते ॥”
 इति रक्षितधृतनिभिः ॥
 तस्यौषधम् ।
 “कतकस्य फलं श्रावं चूषणं सैन्धवान्वितम् ।
 फेनो रसाज्जनं चौरं विद्वज्जानि मनःशिला ॥
 कुक्कुटाखकपालानि वर्त्तिरेषा व्यपोहति ।
 तिमिरं पटलं काचमन्मेषुक्रं तथैव च ॥
 कण्डूक्षेदावूदं हन्ति मलमाशु सुखावती ॥”
 इति चक्रपाणिदत्तः ॥
 प्रस्तावः, पुं, (प्र + स्तृ + “प्रे हस्तुसुवः ।” ३ । ३ ।
 २७ । इति णच् ।) अवसरः । इत्यमरः । ३ ।
 २ । २४ ॥ प्रसङ्गस्तुतिः । इति भरतः ॥ प्रसङ्गः ।
 इति भाष्यद्विचिंतितः ॥ (यथा, मृच्छकटिके ।
 ६ अङ्के । “प्रस्तावेनाधिकरणिकत्वां द्रष्टुमिच्छ-
 तीति ॥”) प्रकरणम् । यथा,—
 “प्रस्तावदेशकासादेर्विशिष्टात् प्रतिभाक्षुषाम् ॥”
 इत्यस्यार्थे काव्यप्रकाशः ॥
 प्रस्तावना, स्त्री, (प्रस्तावयति विज्ञापयति कार्या-
 दिकमिति । प्र + स्तृ + णिच् + युच् । टाप् ।)
 आरम्भः । इति जटाधरः ॥ सूत्रधारेण सह

प्रस्थपु

नटीविदूषकादीनां परस्परविचित्रभाषणम्
 तस्या लक्षणम् । यथा,—
 “नटी विदूषको वापि पारिपाश्विक एव वा ।
 सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥
 चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताश्चैपिभिर्मन्यः ।
 आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥”
 इति साहित्यदर्पणम् ॥
 प्रस्तिरः, पुं, (प्रस्तारः । निपातनात् इत्यम् ।)
 पञ्चवादिरचितश्रव्या । इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रस्तीतः, त्रि, (प्र + स्तृ + क्तः । “प्रस्थोऽन्य-
 प्रस्तीमः, १ तरस्याम् ।” ८ । २ । ५४ । इति
 निष्ठातस्य भो वा ।) संहतः । ध्वनितः ।
 प्रपूर्वस्वैधातोः कर्मणि क्तप्रत्ययः । इति
 मुम्बोधयाकरणम् ॥
 प्रस्तुतः, त्रि, (प्रस्तूयते स्मेति । प्र + स्तृ + क्तः ।)
 प्रकरणप्राप्तः । यथा,—
 “अप्रस्तुतप्रशंसा सा या चैव प्रस्तुताश्रया ॥”
 इति काव्यप्रकाशः ॥
 प्राकरणिकः । प्रासङ्गिकः । इत्यङ्कार-
 कौस्तुभः ॥ निव्यञ्जः । यथा । प्रस्तुतवृत्तमयं ।
 अयं प्रस्तुतं अन्नमयम् । यवागूः प्रस्तुता यवागू-
 मयी । इति कलापतद्धितः ॥ प्रकर्षस्तुति-
 युक्तः । प्रपूर्वस्तुधातोः कर्मणि क्तः । उप-
 स्थितः । प्रतिपन्नः । उद्भूतः । इति लोकव-
 हारदर्शनात् ॥
 प्रस्तुतः, त्रि, (प्र + स्तृ + क्तः ।) अन्तरितः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्रस्थः, पुं, (प्रकर्षणं तिष्ठतीति । प्र + स्था +
 “आतश्चोपसर्गः ।” ३ । १ । १३६ । इति कः ।
 यद्वा, प्रतिष्ठितेऽस्मिन्नेन वेति घञर्थे कः ।)
 परिमाणविशेषः । स तु चतुःकुड्वरूपः । इत्य-
 मरभरतौ ॥ आढकचतुर्थ्यांशः । इति लीला-
 वती ॥ द्विशरावपरिमाणम् । इति वैद्यक-
 परिभाषा ॥ (यथा, सुश्रुते शरीरस्थाने । ८ ।
 अध्याये ।
 “बलिनो बहुदोषश्च वयःस्थस्य शरीरिणः ।
 परं प्रमाणमिच्छन्ति प्रस्थं शोणितमोक्षये ॥”)
 प्रस्थः, पुं, स्त्री, (प्र + स्था + कः ।) अग्नेः सम-
 भूभागः । अग्नेरेकदेशः । इति भरतः ॥ तत्-
 पर्यायः । क्षुः २ सानुः ३ । इत्यमरः । २ ।
 ३ । ५ ॥ (यथा, कुमारः । १ । ५४ ।
 “प्रस्थं हिमाद्रेश्मृगणाभिगन्धि
 किञ्चित् कण्टकितमरमधुवास ॥”)
 उन्मितवस्तु । इति मेदिनी ॥ विस्तारः । यथा,
 “दीर्घं प्रस्थं समानच न कुर्यात्सन्दिहं दुधः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते जम्बखण्डे १०३ अध्यायः ॥
 प्रक्षयस्थितिर्विशिष्टे, त्रि ॥
 प्रस्थपुण्यः, पुं, (प्रस्थमितं पुण्यमस्य ।) मरुवक
 इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ (तत्पर्यायो यथा,—
 भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “मारतोऽसौ मरुवको मरुवकरपि स्मृतः ।
 फणी फणिज्भक्तश्चापि प्रस्थपुण्यः समीरयः ॥”)

प्रसावः

स्वल्पपत्रतुलसी । जम्बीरमेदः । इति केचित् ॥
जम्बीरसामान्यम् । इति केचित् । इति तट्टी-
कायां भरतः ॥
प्रस्थानं, स्त्री, (प्र + स्था + ल्युट् ।) विजिगीषोः
प्रयाणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ६५ ॥ (यथा,
देवीभागवते । ५ । ४ । १२ ।
“सेनाभियोगं प्रस्थानं बलसंख्या यथार्थतः ।
धीराणाञ्च परिज्ञानं कृत्वा यान्त्वा खरान्वितः ॥”)
गमनमात्रम् । यथा, पदाङ्कदूते ।
“प्रस्थानन्ते कुलिशकलनामिश्रितं पङ्क्तिताम्रैः ॥”
प्रस्थानविभः, पुं, (प्रस्थानस्य विभः ।) गमन-
यावातः । यथा । यः पुनर्विवाहावसरे
मङ्गलवति वासरे प्रतिष्ठमानस्य तत्प्रस्थानौप-
धिकं कर्म प्रागङ्गीकृत्य तदानीं न करिष्या-
मीति प्रस्थानविभमाचरति तदासौ दिगुर्णा
भूतिं दाप्यः । इति मिताचरा ॥
प्रस्थापितः, चि, (प्र + स्था + णिच् + क्तः ।)
प्रेषितः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रकर्षेण स्थापितश्च ॥
प्रस्थिका, स्त्री, (प्रस्थस्तदाकारोऽस्यस्या इति ।
प्रस्थ + ठन् ।) अम्बुष्ठा । इति भावप्रकाशः ॥
प्रस्तुटः, चि, (प्रस्तुटति विकश्रतीति । प्र +
स्तुट् + क्तः ।) प्रकुलः । इति शब्दरत्नावली ॥
(सुसृष्टः । यथा, मार्कण्डेये । २७ । २१ ।
“निष्कृष्य शासनं तस्माद्दृष्टे प्रस्तुटाक्षरम् ॥”)
प्रस्तोदनं, स्त्री, (प्रस्तोच्यतेनेनेति । प्र + स्तुट् +
णिच् + करणे ल्युट् ।) स्रग्मम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । २६ ॥ (प्र + स्तुट् + भावे ल्युट् ।)
ताडनम् । विकाशनम् । इति मेदिनी । ने,
१६२ ॥ पवनम् । तुषादिप्रोधानम् । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ८३ ॥
प्रसवणं, स्त्री, (प्रसवति जलमस्मादस्मिन्निति वा ।
प्र + सु + अपादाने अधिकरणे वा ल्युट् ।) यत्र
स्थाने सुखा जलं गलति तत् । इति भरतः ॥
अविच्छेदेन स्रवञ्जलं यत्र स्थाने पतति यत्र
निपत्य च बहुलीभवति तत् । इति खाम्या-
दयः ॥ गिरिरूपरि निर्भरादिप्रभवजलसंघातः ।
इति साङ्गः ॥ (यथा, हरिवंशे । ६ । ५४ । ११ ।
“पुण्यं तीर्थं वरं दृष्ट्वा विस्मयं परमं मतः ।
प्रभावश्च सरस्वत्याः ह्यप्रसवणं बलः ॥”)
अजलं सन्देहेन स्रवञ्जलम् । इति कोकटः ॥
तत्पर्यायः । उल्लः २ । इत्यमरः । २ । ३ । ५ ॥
जलप्रसावः ३ । (यथा, मनुः । ४ । २०३ ।
“ज्ञानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रसवणेषु च ॥”)
अस्य गुणाः । प्रसवणजलं खच्छं लघु मधुरं
रौचनञ्च दीपनञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(प्र + सु + भावे ल्युट् ।) प्रकर्षेण चरणम् ॥
प्रसवणः, पुं, (प्रसवति जलमस्मादिति । प्र + सु +
अपादाने ल्युट् ।) माल्यवत्पर्वतः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ६५ ॥ खेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्रसावः, पुं, (प्रसूयते इति । प्र + सु + “प्रैडुस्तु-
सुवः ।” ३ । ३ । २७ । इति घञ् ।) स्रग्मम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥ गोप्रसावमाहात्म्यं

प्रहरः

यथा, वराहपुराणे ।
“प्रसावेण तु यः स्नायात् रोहिण्यां मानवी
दिजः ॥
सर्वपापकृतान्दोषान् दहत्याशु न संशयः ॥”
(गुणादयोऽस्य स्रवणं ज्ञातव्यः ॥)
प्रस्थानः, पुं, उच्चैःशब्दः । प्रपूर्वस्वनधातोर्ध्व-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
प्रखेदः, पुं, (प्र + खिद् घर्मयुतौ + घञ् ।) अति-
शयघर्मः । (यथा, मार्कण्डेये । १२४ । १२ ।
“नरेन्द्रपुत्राः प्रखेदजलकिन्नानगाः समम् ॥”)
तस्यौघं यथा,—
“चन्द्रं कुङ्कुमं मांसी कर्पूरो जातिपत्रिका ।
जातीककोलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥
अगुरुशीरकाश्रयः कुङ्कुमं तगरनालिका ।
गोरोचना प्रियङ्गुश्च चोलं मदनकं नखम् ॥
सरलः सप्तपर्णश्च लाला चामलकी तथा ।
कर्कुरकः पद्मकश्च एतैस्तेन प्रसाधितम् ॥
प्रखेदमलदौर्गन्धकङ्कुलहरं परम् ।
युमान् युवा स्यात् शुक्राढः स्त्रीणाञ्चालम्ब-
वक्षसः ॥
स्त्रीशतं गच्छते रुद्र ! बन्धापि लभते सुतम् ॥”
इति गारुडे १६८ अध्यायः ॥
(विषयोऽस्य यथा,—
“स्त्रैर्मित्यं मधुरास्यता च जडता निद्रा च
तन्ना भृशं
गात्राणां गुरुताऽरुचिर्विरमता रोमोद्गमः
श्रीतता ।
प्रखेदः श्रुतिवाधनञ्च कुरुते नेत्रे च पाष्कृच्छवि-
विष्टव्यामलवृत्तिका च वमनं श्लेष्मच्चरे वे विदुः ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)
प्रहतं, चि, (प्रहयते स्मेति । प्र + हृ + क्तः ।)
विततम् । क्षुब्धम् । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रक-
र्षेण हिंसितम् । (यथा, महाभारते । ८ । ३० । ६ ।
“प्रहततयनराश्वकुञ्जरं
प्रतिभयदर्शनसुल्लङ्घनम् ।
तद्दहततयमावभौ बलं
पिष्टपतिराष्टमिव प्रजाक्षये ॥”)
प्रकर्षेण गतश्च ॥ (विताडितम् । यथा, भाग-
वते । १० । ७२ । ३८ ।
“इत्थं तयोः प्रहतयोर्गदयोर्नवीरौ
कुड्मौ खसुष्टिभिरयः सशैरपिष्टाम् ॥”
वादितम् । यथा, रघुः । १६ । १४ ।
“स खयं प्रहतपुष्करः कृती
लोलमाल्यबलयो हरन् मनः ।
नर्त्तकीरभिनयातिलङ्घिनीः
पार्श्ववर्त्तिषु गुरुल्लङ्घयत् ॥”)
प्रहनेमिः, पुं, (अहाणां नेमिरिव । निपातनात्
ग्रस्य प्रः ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(अहनेमिरिति वा पाठः ॥)
प्रहरः, पुं, (प्रहियते टकादिरस्मिन्निति । प्र +
हृ + घञ् । अप् वा ।) वासरस्याष्टभागेक-
भागः । पहर इति हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः ।

प्रहस

यामः २ । इत्यमरः । १ । ४ । ६ ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ४ । ३७ ।
“सङ्केतकं द्वितीयेऽस्मिन् प्रहरे पर्यकल्प्यते ॥”)
प्रहरकुटुवी, स्त्री, (प्रहरस्य कुटुवी कुटुम्बिनीव ।)
कुटुम्बिनीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रहरणं, स्त्री, (प्रहियतेनेनेति । प्र + हृ +
करणे ल्युट् ।) अस्त्रम् । इत्यमरः । २ । ८ । ८२ ॥
(यथा, महाभारते । १२ । १६६ । २ ।
“धनुः प्रहरणं श्रेष्ठमतीवाच पितामह ! ॥”)
कर्णोरथः । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ (यथा,
भागवते । ४ । २६ । २ ।
“पञ्चप्रहरणं सप्तवर्णं पञ्चविक्रमम् ॥”
प्रहियतेऽस्मिन्निति ।) युद्धम् । इति हलायुधः ।
२ । २६८ ॥ (प्र + हृ + भावे ल्युट् ।) प्रहारः ॥
(यथा, महाभारते । ४ । ४ । ७ ।
“याने प्रहरणे चैव तथैवाग्निषु भारत ! ॥”)
प्रहरी, [नृ] चि, यामिकः । प्रहरी विद्यते
अस्येति प्रहरशब्दादस्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
प्रहर्षणः, पुं, (प्रहर्षयतीति । प्र + हृ + णिच् +
ल्युट् ।) बुध्गहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हर्ष-
विशिष्टे, हर्षकारके च, चि ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । २७ । ६ ।
“नानापक्षितं रम्यं कदपुत्तप्रहर्षणम् ॥”
प्र + हृ + भावे ल्युट् । आनन्दे, स्त्री ।
यथा, महाभारते । १२ । ३३६ । २५ ।
“अथ व्रतस्यावभृते वागुवाचाशरीरिणी ।
स्निग्धगम्भीरया वाचा प्रहर्षणकरी विभो ! ॥”)
प्रहर्षणी, स्त्री, (प्रहर्षयतीति । प्र + हृ + णिच् +
ल्युट् । डीप् ।) हरिद्रा । इति हारावली ।
त्रयोदशाक्षरपादच्छन्दोभेदः । तस्या लक्षणं
यथा । छन्दोमञ्जर्याम् । “त्राशाभिर्मनजरगाः
प्रहर्षणीयम् ।” तस्या उदाहरणं यथा,—
“गोपीनामधरसुधारसस्य पाने-
रुत्तुङ्गस्तनकलसोपगृह्णैश्च ।
आस्रयैरपि रतिविभ्रमेर्मुरारेः
संसारे मतिरभवत् प्रहर्षणीह ॥”
प्रहसनं, स्त्री, (प्र + हृ + भावे ल्युट् ।) प्रहासः ।
(प्रहसत्यज्ञानेन वा । प्र + हृ + आधारे
करणे वा ल्युट् ।) रूपकभेदः । परिहासः ।
इति मेदिनी । ने, १६० ॥ आक्षेपः । इति
हेमचन्द्रः ॥ रूपकभेदस्य लक्षणं यथा,—
“भाषवत्सन्धिसन्ध्याङ्गलास्याङ्गाङ्गेर्विनिर्मिते ।
भवेत् प्रहसने वृत्तं निन्द्यानां कविकल्पितम् ॥
तत्र नारभटीनापि विस्मयकप्रवेशकौ ।
अङ्गी हास्यरसस्तत्र वीथ्यङ्गानां स्थितिर्न वा ॥
तपस्विभगवद्विप्रप्रभृतिष्वत्र नायकः ।
एको यत्र भवेद्दृष्टो हास्यं तच्छब्दस्यते ॥”
इति साहित्यदर्पणम् ॥
प्रहसन्ती, स्त्री, (प्रहसति प्रकर्षेण विकश्रतीति ।
प्र + हृ + भृ + डीप् ।) यूधी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ वासन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रहृष्टाङ्गारधानी च ॥

प्रहीणः

प्रहस्तः, पुं, (प्रततः प्रहस्तो वा हस्तो यत्र।) विस्तृताङ्गुलिपाणिः। चपेटः। इत्यमरः। २। ६। ८४॥ रावणसेनापतिविशेषः। यथा,—
“ततो नीलाम्बुदप्रखं प्रहस्तो नाम राक्षसः।
“अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं शूरः सेनापतिस्तदा॥”
इति रामायणे लङ्काकाण्डे ८ सर्गः॥
प्रहारः, पुं, (प्रहरणमिति। प्र+हृ+घञ्।) आघातः। यथा, मार्कण्डेये।
“करप्रहारेण शिरश्चामरस्य पृथक् क्षतम्॥”
प्रहारणं, स्त्री, (प्र+हृ+णिच्+ल्यट्।) कान्त्य-
दानम्। इति प्रवारणशब्दटीकायां सार-
सुन्दरी॥
प्रहारवल्ली, स्त्री, (प्रहारोपशमा आघातजन्य-
वेदनादिनाशिका वल्ली लता। शाकपार्थिवदि-
त्वात् मध्यपदलोपः।) मांसरोहिणी। इति
भावप्रकाशः॥ (पर्यायोऽस्या यथा,—
“मांसरोहिण्यतिरुद्धा वृक्षा चर्मकरी क्षणा।
प्रहारवल्ली विकशा वीरवत्यपि कथ्यते॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
प्रहासः, पुं, (प्रकृष्टो ह्रासो यस्य।) शिवः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कार्तिकेयस्य अनुचर-
विशेषः। यथा, महाभारते। ६। ४५। ६६।
“रणोत्कटः प्रहासश्च श्वेतसिद्धश्च नन्दकः॥”
नागविशेषः। यथा, तत्रैव। १। ५७। १५।
“पूर्णाङ्गदः पूर्णमुखः प्रहासः शकुनिर्दरिः॥”
प्रकृष्टो ह्रासो यस्मात्।) नटः। इति धरणिः॥
(प्रकृष्टो ह्रासः प्रकाशो यस्य।) सोमतीर्थम्।
इति जटाधरः॥ (प्रकृष्टो ह्रास इति।) अङ्ग-
ह्रासः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,
कामन्दकीये। ५। २०।
“न नर्मसन्निवैः साहं किञ्चिदप्यप्रियं वदेत्।
ते हि नर्ममाख्यमिहान्ति प्रहासेनापि संसदि॥”)
प्रहासी, [नृ] पुं, प्रकृष्टं ह्रासयति हसति च यः।
(प्र+हृ+णिच् वा+णिनिः।) ह्रासकारकः।
भाङ् इति भाषा। तत्पर्यायः। वाचनिकः २।
केलिकिलः ३। वैद्यासिकः ४। विदूषकः ५। प्रीतिदः
६। इति हेमचन्द्रः। २। २४५॥ (ह्रास-
कारिणि, त्रि। यथा, अथर्ववेदे। ८। ६। १४।
“आपाकेस्याः प्रहासिनस्तस्मै ये कुर्वते॥”)
प्रहिः, पुं, (प्रकर्षेण हियतेऽनेति। प्र+हृ+
“प्रहरतेः कूपे।” उणा० ४। १३४। इति
इण्। स च ङित्।) कूपः। इत्यमरः। ११। १०। २६॥
प्रहितं, स्त्री, (प्रहीयते स्मेति। प्र+धा+क्तः।)
रूपः। इति हेमचन्द्रः। ३। ६१॥ (प्र+हि
प्रेरणे+क्तः।) क्षिप्ते, त्रि। इति निरस्तशब्द-
टीकायां भरतः॥
प्रहीणः, त्रि, (प्र+ओ ह्रा व्यागे+क्तः। “धुमा-
स्यागेति॥” ६। ४। ६६। इति आत ईत्।
“ओदितश्च॥” ८। २। ४५। इति निष्ठातस्य
नः। ततो णत्वम्।) परित्यक्तः। प्रपूर्वह्रा-
धातोः कर्मणि क्तः। इति मुग्धबोधयाक-
रणम्॥ यथा,—

प्रहादः

“प्रहीणपूर्वध्वनिनाधिरूप-
स्तुलामधारेण शरद्वनेन॥”

इति रघुकाव्यम्॥

प्रहुतं, स्त्री, (प्रहूयते स्मेति। प्र+हु+क्तः।)
भूतयज्ञः। इति जटाधरः॥ (यथा, मनुः।
३। ७३—७४।
“अहुतश्च हुतश्चैव तथा प्रहुतमेव च।
ब्राह्मं हुतं प्राशितश्च पञ्च यज्ञान् प्रचक्षते॥
जपोऽहुतो हुतो ह्योमः प्रहुतो भौतिको बलिः।
ब्राह्मं हुतं द्विजाग्र्याचै प्राशितं पितृतर्प-
णम्॥”)
प्रहेलकं, स्त्री, (प्रहेलकम्। पृषोदरादित्वात् लस्य
णः।) पितृकविशेषः। तत्पर्यायः। वाचनम् २।
व्रतोपायनम् ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ प्रहे-
लकम् ४। वाचनकम् ५। इति हारावली। १५२॥
प्रहेलकं, स्त्री, (प्रहेलति स्वादादिना अभिप्रायं
सूचयतीति। प्र+हिल भावसूचने+ण्वल्।
प्रहेलति वेद्यतीति। प्र+हेल+ण्वल् वा।)
प्रहेलकम्। इति हारावली। १५२॥
प्रहेलिका, स्त्री, (प्रहेलति अभिप्रायं सूचय-
तीति। प्र+हिल अभिप्रायसूचने+कृन्।
टापि अत इत्वम्।) दुर्विज्ञानार्थप्रश्नः। कूटार्थ-
भाषिता कथा। हेयालि इति भाषा। तत्-
पर्यायः। प्रवल्हिका २। इत्यमरः। ११। ६। ६॥
प्रवल्हिका ३। प्रवल्हः ४। प्रवल्हः ५। प्रहेलः ६।
इति भरतः॥ प्रश्नदूती ७। प्रवल्हिका ८। इति
शब्दरत्नावली॥ तस्य लक्षणम्।
“यत्कील्य कमप्यर्थं सूक्ष्मार्थस्य गोपनात्।
यत्र बाह्यान्तरावर्थौ कथ्येते सा प्रहेलिका॥
सा द्विधार्थी च शाब्दी च विख्याता प्रश्नशासने।
आर्थी स्यादर्थविज्ञानात् शाब्दी शब्दस्य
भङ्गतः॥”
आर्थी। यथा,—
“तरुणालिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थलमाश्रितः।
गुरुणां सन्निधानेऽपि कः कूजति मुहुर्मुहुः॥”
पानीयकुम्भ इति॥ शाब्दी यथा,—
“सदारिमध्यापि न वैरियुक्ता
नितान्तरक्ताप्यसितैव नित्यम्।
यद्योक्तवादिन्यपि नैव दूती
का नाम कान्तिरिति निवेदयन्ति॥”
सारिका। इति विदग्धमुखमण्डनम्॥
प्रहादः, पुं, (प्रहादते इति। प्र+हाद शब्दे+
अच्। यद्वा, प्रहादयतीति। प्र+हाद+
णिच्+अच्। रत्नयोरेकम्।) प्रहादः। स
च हिरण्यकशिपोः पुत्रः परमवैष्णवः। (यथा,
हरिवंशे। ३। ७१।
“हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारः प्रथितौजसः।
अनुहादश्च हादश्च प्रहादश्चैव वीर्यवान्॥”)
तस्य चरित्रादिकं प्रहादशब्दे द्रष्टव्यम्॥
(जनपदविशेषः। यथा, महाभारते। ६। ६। ४६।
“मत्ताः सुदेव्याः प्रहादा माहिषाः शशिका-
क्षया॥”)

प्रहादः

प्रहृतिः, स्त्री, (प्र+हाद+क्तिन्। इत्यः।)
प्रीतिः। (“हादेः खः कौ च।”) इति मुग्ध-
बोधयाकरणम्॥
प्रहृम्भः, त्रि, (प्र+हाद+क्तः। “हादो निष्ठा-
याम्।” ६। ४। ६५। इति इत्यः।) प्रीतिः।
इत्यमरः। ३। १। १०३॥
प्रहादः, पुं, (प्रहादयतीति। प्र+हाद+णिच्+
अच्।) प्रहादः। स च पूर्वजन्मनि शिव-
शर्मणः पुत्रः सोमशर्मणामाभूत् ततो दैत्य-
भावनया नृतः अनन्तरं कमलायां हिरण्य-
कशिपोः सकाशाद्दैत्यभावेन जातः। यथा,
क्षत उवाच।
“स लोहेन समं मेने काचनं भूषणं पुनः।
जिताहारः स धर्मात्मा निद्रया परिवर्जितः॥
विषयान् स परित्यज्य एकान्तमपि सेवते।
योगसनसमारूढो निराशो निष्परिग्रहः॥
तस्य विलां सुसंप्राप्य नृत्यकालः समागतः।
आगतान् दानवान् विप्रः सोमशर्मा बली-
कयत्॥
नृत्यकाले तु संप्राप्ते प्राणयात्राप्रवर्तके।
शालग्रामे महाश्वेते ऋषीणामेव सन्निधौ॥
केचिद्दन्ति वै दैत्याः केचिद्दन्ति दानवाः।
एवंविधो महाशब्दः कर्णरन्ध्रगतस्तदा॥
तस्यैव विप्रवर्यस्य सुविप्राः सोमशर्मणः।
ज्ञानध्यानात् प्रचलतः प्रविष्टं दैत्यजं भयम्॥
तेन ध्यानेन तस्यापि दैत्यभूतेन वै तदा।
सत्वरं तस्य वै प्राणा गतास्तस्य महात्मनः॥
दैत्यभावेन संयुक्तः स हि नृत्यवशं गतः।
तस्माद्दैत्यगृहे जातो हिरण्यकशिपोस्तदा॥
देवासुरे महायुद्धे निहतश्चक्रपाणिना।
युध्यमानेन तेनापि प्रहादेन महात्मना॥
सुभृशं वासुदेवं तद्विश्वरूपं विचिन्तितम्।
योगाभ्यासेन पूर्वेण ज्ञानमासीन्नृणात्मनः॥
संसारं पौर्विकं सर्वं चरित्रं शिवशर्मणः।
सोऽप्यहं सोमशर्मा वै प्रविष्टो दानवीं तनुम्॥
कस्य कार्यं कदा पुण्यं केवलं ध्यानसुप्तमम्।
प्रयामि च महापुण्यैर्ज्ञानाख्यैर्मोक्षदायिभिः॥
समरे प्रीयमाणेन प्रहादेन महात्मना।
एवं चिन्ता क्षता पूर्वं श्रूयतां द्विजसत्तम॥
एतत्ते सर्वमाख्यातं सर्वसन्देहनाशनम्॥”
क्षत उवाच।
“प्रहादे तु हते संख्ये देवदेवेन चक्रिणा।
संहादे च महावीर्ये तस्मिन् कालनेमिनि॥
प्रहादस्य तु या माता हिरण्यकशिपोः प्रिया।
प्रहादस्य महाशोकैर्दिवा रात्रौ प्रशोचति॥
पतिव्रता महाभागा कमला नाम दुःखिता।
खिदमाना दिवा रात्रौ नारदस्तासुवाच ह॥
मा सुचक्ष्णं महाभागे पुत्रार्थं पुण्यभागिनि॥
निहतो वासुदेवेन तव पुत्रः समेष्यति॥
तद्रूपलक्षणेपेतस्तवोदरे महामतिः।
प्रहादेति च वै नाम पुनरस्य भविष्यति॥
विहीन आसुरैर्भावैर्वैष्णवेन समन्वितः॥

प्राकषि

इन्द्रत्वं भोज्यते भद्रे ! सर्वदेवैर्नमस्कृतः ॥
मुखीभव महाभागे ! पुत्रेण तेन वै सदा ।
न प्रकाश्या लया देवि ! स्ववर्त्तयश्च कस्यचित् ॥
कर्त्तव्यमज्ञानभावेः सुगोप्यं त्वं सदा कुरु ।
एवमुक्त्वा गतो विप्र नारदो मुनिसत्तमः ॥
कमलायाश्चोदरे वै आसीत् तज्जम्ब चोत्तमम् ।
पुनः प्रजादो वै नाम तस्यां जातो महात्मनः ॥
बाल्यभावं गतो विप्र क्षण्य एवं विचिन्त्य च ।
नरसिंहप्रसादेन देवराजोऽप्यभूत् स हि ॥”

इति पादो भूमिखण्डे ५ अध्यायः ॥ * ॥

(अनेन सह नरनारायणयोर्युद्धमासीत् । एतद्विवरणस्तु देवीभागवते चतुर्थस्कन्धे नवमाध्याये द्रष्टव्यम् ॥) प्रमोदः । इति विश्वः ॥
(यथा, महाभारते । १। ७०। ३।

“मनःप्रज्ञादजननं दृष्टिकान्तमतीव च ॥”)

शब्दः । इति धरणिः ॥ (नागविशेषः । यथा, महाभारते । २। ६। १०।

“प्रजादो रुधिराक्ष तथैव जनमेजयः ॥”)

प्रज्ञः, जि, (प्रचूयते इति । प्र + कृ + “सर्वनिष्ठ्वरिष्येति” उणा० १। १५३। इति वन् । आलोपश्च ।) नमः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, रघुः । १६। ८०।

“विभूषणप्रत्युपहारहस्त-
सुपस्थितं वीक्ष्य विश्राम्यतिस्तम् ।
सौपर्णमखं प्रतिसञ्जहार
प्रहृष्यनिर्वन्धरुषो हि सन्तः ॥”)

आसक्तिः । इति हेमचन्द्रः । ३। ४६ ॥

प्रः, ल पूर्त्तौ । (अदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ल, प्राति घटं जलेन लोकः । इति दुर्गादासः ॥

प्राक्, अ, पूर्वदिग्देशकालाः । इत्यमरः । ३। ४। २३ ॥ प्राची दिक् प्राङ् देशः कालो वा प्राक् । एवं प्राच्या दिग्ः प्राचो देशात् कालाद्वा आगतः प्रागागतः । एवं प्राच्या दिशि प्राचि देशे वा वसति प्राक्सति । दिक्-शब्दादिग्देशकाले इति प्रथमापञ्चमीसप्तमीनां स्तात् अचो लुगिति स्तातो लुक् । इति तैट्टीकायां भरतः ॥ (“दिक्कृद्भ्यः सप्तमीपञ्चमी-प्रथमाभ्यो दिक्देशकालेष्वास्तिः” ५। ३। २७। इति अस्तातिः । “अस्तेलुक्” ५। ३। ३०। अस्तातेलुक् । “लुक् तद्धितलुकि” १। २। ४६। इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् ।) पूर्वम् । (यथा, मनुः । २। २६।

“प्राक् नाभिवङ्गनात् पुंसो जातकर्म विधीयते ॥”)
प्रभातम् । अवान्तरम् । अतीतम् । अग्रम् । इति हेमचन्द्रः मेदिनी च । चै, ७ ॥ क्रम-प्राप्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्राक्प्रति, पुं, (प्राक्प्रति हिंसीति । प्र + आ + कष हिंसायाम् + “प्राडि प्रतिकषः” उणा० २। १४। इति किकन् ।) घिङ्गः । माघान्तकः । इत्युणादिकोषः ॥ (परदारोप-जीवी । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

प्राकृतः

प्राकास्यं, क्ली, (प्रकामस्य भावः । प्रकाम + क्यप् ।) शिवस्याष्टविधैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्यविशेषः । तच्च इच्छानभिधातः । इत्यमरटीकायां भरतो हेमचन्द्रश्च । २। ११६ ॥ (यथा, तत्त्वकौमुद्याम् । “अग्निमा लविमा प्राप्तिः प्राकास्यं महिमा तथा ।

इंशिलश्च वंशिलश्च तथा कामावसायिता ॥”) स्वाच्छन्द्यानुमतिः । तत्पर्यायः । अवसर्गः २ स्वाच्छन्द्यानुमनम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कुमारः । २। ११।

“यत्तो यत्तेतरश्चासि प्राकास्यं ते विभूतिषु ॥”)

प्राकारः, पुं, (प्रक्रियते इति । प्र + कृ + घञ् । उपसर्गस्य घञोति दीर्घः ।) वप्रोपरि अन्यत्र वा इष्टकादिरचितवेष्टनम् । (यथा, महाभारते । १। २०८। २६।

“प्राकारेण च सम्पन्नं दिवमावृत्य तिष्ठता ॥”)

तत्पर्यायः । वरणः २ सालः ३ । इत्यमरः । २। २। ३ ॥ शालः ४ । इति भरतः ॥ वप्रः ५ । यथा,—

“प्राकारोऽधोऽर्धः प्रः पितृकेदारयोरपि ॥”
इति रत्नकोषः ॥

तस्य परिमाणं यथा,—
“ऊर्ध्वं षोडशहस्तेभ्यो नैव ऊर्ध्वाद्गृहं गृही ।
ऊर्ध्वं विंशतिहस्तेभ्यः प्राकारं न शुभप्रदम् ॥”
तस्य द्वारमानम् ।

“प्रस्थे हस्तद्वयात् पूर्व्वं दीर्घं हस्तत्रयन्तथा ।
गृहिणां शुभदं द्वारं प्राकारस्य गृहस्य च ॥
न मध्यदेशे कर्त्तव्यं किञ्चिद्गूनाधिके शुभम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०३ अध्यायः ॥

प्राकृतः, जि, (प्रकृतमकृतमकार्यं यस्य ।) नीचः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, देवीभागवते । १। १५। ३१।

“अश्रुपातं करोत्यथ विवशः प्राकृतो यथा ॥”
अविकारकः । यथा, भावप्रकाशे अजीर्ण-रोगाधिकारे ।

“वदन्ति वष्टं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम् ॥
प्राकृतं अविकारकम् ॥” * ॥) प्रकृतिसम्बन्धी । यथा,—

“इत्युक्तासीद्विरिष्णुर्भीमवानात्ममायया ।
पित्रोः संपश्यतोः सद्यो बभूव प्राकृतः शिशुः ॥”
इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे ३ अध्यायः ॥

(यथाच मार्कण्डेये । ४५। ७३।

“इत्येव प्राकृतः सर्गः क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्तु सः ॥”
यथा च मनौ । ११। १५६।

“स कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत् ॥”

“प्राकृतं प्राजापत्यं प्रकृतौ भवं प्राकृतं सर्व-
कृच्छ्राणां प्रकृतित्वादेवमुच्यते ॥” इति तद्वाक्ये मेधातिथिः ॥ * ॥ प्रकृतौ भवस्तत आगतो वा ।

प्रकृति + “तत्र भवः ।” ४। ३। ५३। “तत आगतः ।” ४। ३। ७४। इति वा अण् ।)

भाषाभेदे, क्ली । स च संस्कृतप्रकृतिकः । यथा । अथ प्राकृतम् । अथशब्दे आनन्तर्यायोरधि-
कारार्थश्च । प्रकृतिः संस्कृतं तत्र भवं तत

प्राकृत

आगतं वा प्राकृतम् । संस्कृतानन्तरं प्राकृत-
मधिक्रियते । संस्कृतानन्तरं प्राकृतस्यानुशास-
नम् । सिद्धसाध्यमानभेदसंस्कृतयोर्नेरेव तस्य
लक्षणं न देश्यस्य इति ज्ञापनार्थम् । संस्कृत-
समस्तु संस्कृतलक्षणेनैव गतार्थम् । प्राकृते
“प्रकृतिप्रत्ययलिङ्गकारकसमाससंज्ञादयः संस्कृत-
वर्द्धितयाः । लोकादिति च वर्त्तते । तेन च
कृ लृ रे औ ड ञ शं ष विसर्जनीयभुतवर्जो
वर्णसमान्नायो लोकादवगन्तव्यः । उन् औ खवर्ग-
संयुक्तौ भवत एव । ऐदौ तौ च केषाञ्चित् ।
केतवं केअवम् । सौदर्थ्यं सौअरिअम् । कौरवाः
कौअवा । तथा खरयज्जनं दिवचनं चतुर्थी-
बहुवचनश्च न तु भवति । अवहुलं बहुल-
मित्यधिकृतं वेदितव्यमाशास्त्रपरिसमाप्तेः ।
ततश्च कृचित् प्रवृत्तिः कृचिदप्रवृत्तिः कृचिद-
विभाषा कृचिदन्यदेव भवति । इति हेमचन्द्र-
कृतशब्दानुशासनवृत्तौ अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः
पादः ॥ * ॥ (यथा च प्राकृतचन्द्रिकायाम् ।
“प्रकृतिः संस्कृतं तत्र भवत्वात् प्राकृतं स्मृतम् ।
तद्वत् तत्तमं देशीयवमेतत् त्रिधा मतम् ॥”

चण्डाचार्यादयस्तु आर्षप्राकृतभेदेन प्राकृतं
द्विविधं कल्पयन्ति । जैनबौद्धानां शास्त्रेषु
प्राचीनतमनाटकादिषु च आर्षप्राकृतप्रयोगः
प्रायशो दृश्यते ॥ कानिचित् विशेषलक्ष्याणि
प्राकृतचन्द्रिकायास्तुक्तानि । यथा,—

“तच्चार्धं मागधी शौरसेनी पेशाचिकी तथा ।
चूलिका पेशाचिकश्चापभंशश्चेति षड्विधम् ॥
महाराष्ट्रोऽङ्गवां भाषां प्रकृतं प्राकृतं विदुः ।
आकरः स्फुटिरन्नानां सेतुवन्वादि यन्मयम् ॥”
नाटकादौ उत्तमस्यापि नायकादेः कदाचित्
मत्तादिदोषोपहतस्य प्राकृतकथनं नैव दोषाय ।
यदुक्तं तत्रैव ।

“ऐश्वर्यादिप्रमत्तस्य दारिद्र्योपहतस्य च ।
उत्तमस्यापि पठतः प्राकृतं नैव दूष्यति ॥
क्रीडार्थं वृपतेरितं प्राकृतञ्च द्विजम्बनाम् ।
भरतेनोदितं प्राण्यमबाधितमिदं वचः ॥”

नाटकादौ बालस्त्रीवृद्धादीनामगुणान्वितानां
प्राकृतकथनमेव युक्ततरम् । यथाह भरद्वाजः ।
“गाथास्तु तु महाराष्ट्रा अन्या नाच्याश्रया
मताः ।

बालस्त्रीवृद्धभिन्नूणां आवकयाजलिङ्गिनाम् ।
यद्योपलब्धमत्तानां प्राकृतं षड्विधमिदम् ॥” * ॥
प्रलयविशेषे, पुं । यथा, विष्णुपुराणे । १। ७।

३८—३६ ।

“नैमित्तिकः प्राकृतिकस्तथैवात्यन्तिको दिज ! ।
नित्यश्च सर्वभूतानां प्रलयोऽयं चतुर्विधः ॥

ब्राह्मो नैमित्तिकस्तत्र यच्छेते जगतः पतिः ।
प्रयाति प्राकृते चैव ब्रह्माखं प्रकृतौ लयम् ॥”)

प्राकृतज्वरः, पुं, (प्राकृतः प्रकृतिसम्बन्धी ज्वरः ।)

वर्षाशरद्वसन्तेषु त्रिषु ऋतुषु क्रमेण वातपित्त-
कफज्वरः । यथा, माधवकरः ।

“वर्षाशरद्वसन्तेषु वातादौ प्राकृतः क्रमात् ॥”

प्राक्त

प्राक्तदोषः, पुं, (प्राक्तो दोषः ।) वर्षाशरद-
वसन्तेषु क्रमेण कुपितो वातः पित्तं कफश्च ।
यथा, रक्षितः ।

“चयप्रकोपप्रशमाः पित्तस्य प्राट्टादिषु ।
श्लेष्मणः शिशिरादिषु वायोर्ध्मादिषु त्रिषु ॥”

प्राक्तप्रलयः, पुं, (प्राक्तः प्रकृतिसम्बन्धी प्रलयः ।)

प्रकृतेर्लयः । तस्य विवरणम् । यथा,—

“निर्गुणस्य च निवृत्तस्य चाद्यन्तरहितस्य च ।
निमेषाणां सहस्रेण प्रकृतेर्दृष्ट उच्यते ॥
अष्टिदशकालस्य वासरश्च प्रकीर्तितः ।
मासस्त्रिंशदिवाराच्चैर्वर्षं द्वादशमासकैः ॥
एवं गते प्रताब्दे च श्रीकृष्णो प्रकृतेर्लयः ।
प्रकृत्याश्च प्रलीनायां तदेवं प्राक्तो लयः ॥
सर्वाः संहृत्य सा चेका महाविष्णोः प्रकृत्वा यः ।
कृष्णवचसि लीना च मूलप्रकृतिरीश्वरी ॥
प्राक्ता वदन्ति तां दुर्गां विष्णुमायां सनातनीम् ।
सर्वप्रकृतिस्वरूपाश्च परां नारायणीं सतीम् ॥
बुद्धाधिष्ठातृदेवीश्च कृष्णस्य त्रिगुणात्मिकाम् ।
यन्मायया मोहितश्च ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥
वैष्णवास्तां महालक्ष्मीं परां राधां वदन्ति ते ।
यदङ्गाङ्गा महालक्ष्मीः प्रिया नारायणस्य च ॥
प्राणाधिष्ठातृदेवीश्च प्रेम्णा प्राणाधिकां वरान् ।
शश्वत् प्रेममयीं शक्तिं निर्गुणां निर्गुणस्य च ॥
नारायणश्च शम्भुश्च संहृत्य स्वगणान् बहून् ।
शुद्धसत्त्वस्वरूपी च कृष्णो लीनश्च निर्गुणे ॥
गोपा गोप्यश्च गावश्च सुरभ्यश्च नराधिप ! ।
सर्वे लीनाः प्रकृत्याश्च प्रकृतिः प्रकृतीश्वरे ! ॥
महाविष्णौ विलीनाश्च सर्वे ते क्षुद्रविष्णवः ।
महाविष्णुः प्रकृत्याश्च सा चैवं परमात्मनि ॥
प्रकृतिर्योगनिद्रा च श्रीकृष्णनेत्रपद्मयोः ।
अध्विज्ञानं चकारैवं मायया चैश्वरेच्छया ॥
प्रकृतेर्व्यासरं यावन्मितं कालं प्रकीर्तितम् ।
तावद्वृत्तावने निद्रा कृष्णस्य परमात्मनः ॥
अमृत्यरत्नतन्त्रे च वदन्ति शुद्धांशुकार्ष्णिने ।
गन्धचन्दनमाख्याते वायुना सुरभीकृते ॥
पुनः प्रजागरे तस्य सर्वदृष्टिर्भवेत् पुनः ।
एवं सर्वे प्राक्तिकाः श्रीकृष्णं निर्गुणं विना ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥*

अपि च ।

“प्रकृतौ संस्थितो यस्मात् सर्वस्तन्मात्रसम्पद्यः ।
अहङ्कारमहत्तत्त्वगतो यत् प्राक्तो लयः ॥
प्रकृतौ संस्थितो यत्तमतीतप्रलयस्तु यत् ।
तस्मात् प्राक्ततसंज्ञोऽयमुच्यते प्रतिसत्तरः ॥
अयं यः कथितो विप्राः प्राक्तताख्यो महालयः ॥”

इति कालिकापुराणे २४ अध्यायः ॥

प्राक्तमानुषः, पुं, (प्राक्तः सामान्यो मानुषः ।)

सामान्यमानुषः । यथा, महाभारते गदापर्वणि ।

“एकादशचक्रनाथं भीम ! पादेन मा स्मृश ।
पञ्चानामपि यो भीमा नासौ प्राक्तमानुषः ॥”

प्राक्तमित्रं, स्त्री, (प्राक्तं स्वाभाविकं मित्रं

सुहृत् ।) खदेश्यव्यवहितदेशव्यवस्थितराजादिः ।

यथा, भावे । २ । ३६ ।

“सखा गरीयान् शत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि कार्यतः ।
स्थाताममित्रौ मित्रे च सहजप्राक्ततावपि ॥”

अस्य टीका । “ननु क्षुद्रोऽयं चेद्यः किं नः

करिष्यतीत्याशङ्क्य तस्य बलवत्तां वक्तुं मित्रा-

मित्रबलावलविवेकं तावत् करोति । सखेति ।

क्रियया उपकारापकारान्तररूपया निर्वृत्तः

कृत्रिमः सखा सुहृत् गरीयान् बलवान् एवं

शत्रुश्च कृत्रिमो गरीयान् कुतः हि यस्मात्तौ

कृत्रिममित्रशत्रू च कार्यतः उपकारापकार-

रूपकार्यवशात् निर्वृत्ताविति शेषः । उक्तकार्यो-

पाधेयवञ्जीवमनपायादनयोर्मित्रमित्रभावो-

ऽपि अनपाधीति गरीयस्त्वमिति भावः । सहज-

प्राक्ततौ तु नैवमिच्छाह । स्थातामिति । सह-

जातः सहजः एकशरीरावयवत्वात् तत्र सहजं

मित्रं मातृत्वस्यपितृत्वस्येति सहजशत्रुस्तु

पितृव्यतत्पुत्रादिः प्रकृत्या सिद्धः प्राक्ततः

पूर्वोक्तसहजकृत्रिमलक्षणरहित इत्यर्थः । तत्र

विषयान्तरः प्राक्ततः शत्रुः तदनन्तरः प्राक्ततं

मित्रं अपि त्वर्थे तौ सहजप्राक्ततौ शत्रुमित्रे च

स्थातां न त्वात्मकार्यवशादनियमेनोभयरूपता-

मापद्येते न कृत्रिमशत्रुमित्रे कृत्रिमशत्रुः शत्रु-

रेव मित्रश्च मित्रमेवेति कृत्रिमावेव मित्रमित्रौ

गरीयांसौ न तु सहजौ नापि प्राक्ततावित्यर्थः ।

अनेन कृत्रिमत्वं सर्वाप्रवादीति सिद्धम् ॥” इति

महिनाथः ॥

प्राक्तशत्रुः, पुं, (प्राक्तः स्वाभाविकः शत्रुः ।)

खदेश्यव्यवहितदेशव्यवस्थितराजादिः । यथा ।

“विषयान्तरः प्राक्ततः शत्रुः ।” इति भाष-

टीकायां महिनाथः ॥

प्राक्तिकः, त्रि, (प्रकृति + ठञ् ।) प्रकृति-

विकारः । प्रकृतिसम्बन्धी । यथा,—

“एवं सर्वे प्राक्तिकाः श्रीकृष्णं निर्गुणं विना ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥

(प्रलयविशेषे, पुं । यथा, विष्णुपुराणे । १ । ७३ ।

“नैमित्तिकः प्राक्तिकस्तथैवात्मनिको द्विज ! ।

नित्यश्च सर्वभूतानां प्रलयोऽयं चतुर्विधः ॥”)

प्राक्तनः, त्रि, (प्राक् प्राचि काले देशे प्राच्यां

दिशि वा भवः । प्राक् + कालवाचिनोऽ-

व्ययत् व्युत्पत्तौ ।) प्राग्भवः । यथा । “प्रपेदिरे

प्राक्तनजम्बविद्याः ॥” इति कुमारसम्भवम् ॥

अन्यच्च ।

“प्राक्तनेन शुभं सर्वं सुखश्च विभक्तश्चिरम् ।

दुःखं शोकः प्राक्तनेन विपत् सम्पन्न साम्प्रतम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजम्बखण्डे १४ अध्यायः ॥

अपि च । तत्रैव १२६ अध्याये ।

“विधाता लिखितं कर्म प्राक्तनं केन वार्यते ।

मा शुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ॥”

प्राक्तनकर्म, स्त्री, (प्राक्तनं पुराभवं कर्म अत्रास्य

तज्जनकत्वादि तज्जन्यत्वारीपः ।) भाग्यम् ।

अदृष्टम् । इति जटाधरः ॥ पुरातनकार्यम् ॥

प्राक्फलः, पुं, (प्राक् फलं यस्य ।) पणसः । इति

जटाधरः ॥

प्राक्फलगुनी, स्त्री, (प्राची फलगुनी ।) पूर्व-
फलगुनी । यथा । प्राक्फलगुन्यश्चेज्जम्बकाले च
यस्य । इति कोट्टीप्रदीपः ॥

प्राक्फलगुनीभवः, पुं, (प्राक्फलगुन्यां भव उत्-
पत्तिर्यस्य ।) दृष्टव्यः । इति हारावली । ३६ ॥
पूर्वफलगुन्यां जाते, त्रि ॥

प्राक्फालगुनः, पुं, (प्राक्फलगुन्यां भव इति ।
प्राक्फलगुन + अण् ।) दृष्टव्यः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

प्राक्फालगुनेयः, पुं, (प्राक्फलगुन्यां भव इति ।
प्राक्फलगुन + ण्य् ।) दृष्टव्यः । इति
त्रिकाखण्डः ॥

प्राख्यं, (प्रखरस्य भावः । प्रखर + ण्यञ् ।) प्रखर-
त्वम् । तीक्ष्णता । प्रखरशब्दात् भावार्थे ण्यप्र-
त्ययः ॥

प्रागभावः, पुं, (प्रागवर्ती अभावः ।) संसर्गा-
भावविशेषः ॥ (यथा, भाषापरिच्छेदे । १२—१३ ।
“अभावस्तु द्विधा संसर्गाभ्यामभ्याभावभेदतः ।
प्रागभावस्तथास्त्वसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च ॥
एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इत्येते ॥”)

तस्य लक्षणम् । विनाशभावत्वम् । इति

सिद्धान्तसुक्तावली ॥

प्रागल्भ्यं, स्त्री, (प्रगल्भस्य भावः । प्रगल्भ +

ण्यञ् ।) प्रगल्भता । यथा,—

“प्रागल्भ्यहीनस्य नरस्य विद्या

शस्त्रं यथा कापुरुषस्य हस्ते ।

न तस्मिन्तुत्पादयते शरीरे

वृद्धस्य दारा इव दर्शनीयाः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

स्त्रीणामयत्नजनभावविशेषः । यथा,—

“प्रागल्भ्योदायमाधुम्यशोभाशरीरत्वकान्तयः ।

दीप्तिश्चायत्नजा भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । १०३ ॥

(यथा च साहित्यदर्पणे । ३ । १०२ ।

“निःसाध्वसत्वं प्रागल्भ्यम् ॥” यथा,—

“समाश्लिष्टाः समाश्लेषेऽस्मितास्त्रुम्बनैरपि ।

दृष्टाश्च दंशनेः कान्तं दासीकुर्वन्ति योषितः ॥”)

प्रागुदीची, स्त्री, (प्राची उदीची च दिगिति कर्म-

धारयः ।) पूर्वोत्तरदिक् । ईशानकोणः । यथा,

“तत्रोत्तरीयैर्दक्षिकाः प्रागुदीच्यां दिशि क्षिपेत् ॥”

इति भवदेवभट्टः ॥

प्राग्ज्योतिषः, पुं, (प्राक् ज्योतिषं नक्षत्रं यस्य ।

तदुक्तं कालिकापुराणे ।

“अत्रैव हि स्थितो ब्रह्मा प्राङ् नक्षत्रं सर्वज्ञ ॥

ततः प्राग्ज्योतिषाख्यं पुरी शक्रपुरीसमा ॥”)

कामरूपदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२ ॥

स तु नरकराजपुरम् । यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।

“करतोया सद्यगङ्गा पूर्वभागावधिश्रिता ।

यावन्नलितकान्तास्ति तावद्देशं पुरं तदा ॥

तत्र देवी महामाया योगनिद्रा जगत्प्रभुः ।

कामाख्यारूपमादाय सध्वं तिष्ठति श्रीमका ॥

प्राघुणः

प्राची

प्राचीना

अत्रास्ति नदराजोऽयं लौहिलो ब्रह्मणः सुतः ।
अत्रैव दशदिक्पल्लाः खे खे पीठे अवस्थिताः ॥
अत्र स्वयं महादेवो ब्रह्मा चाहश्च सर्वदा ।
चन्द्रः सूर्यश्च सततं वसतेऽत्रैव पुनः ॥
सर्वे क्रीडार्थमायाता रहस्यदेशसुतमम् ।
अत्र श्रीः सर्वतो भद्रा भोग्यमत्र सदा बहु ॥
अत्रैव हि स्थितो ब्रह्मा प्राङ्मुखं ससर्ज ह ।
ततः प्राग्ज्योतिषाख्यं पुरीं शक्रपुरीसमा ॥
अत्र त्वं वस भद्रं ह्यभिषिक्तो मया स्वयम् ।
ततो विद्महेराजस्य पुत्रीं मायाकृपां हरिः ।
पुत्रार्थं वरयामास नरकस्य समां गुणैः ॥”

इति कालिकापुराणे ३७ अध्यायः ॥
(इदानीं प्रसिद्धमासामप्रदेशप्रकृत्यंशकुचविहार-
कामरूपं पुरा प्राग्ज्योतिषाख्यमभिहितम् ॥)”
प्राग्भारः, पुं, (प्रकृत्यो भारो यत्र ।) पर्वताग-
भागः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुचचित् प्राग्-
भाव इति च पाठः ॥
प्राग्हरः, त्रि, (प्राग् प्रकृत्यमयं द्वियतेऽनेनेति ।
हृ + अप् ।) अष्टः । इत्यमरः । ३ । १ । ५८ ॥
(यथा, रघौ । १६ । २३ ।

“तथेति तस्याः प्रणयं प्रतीतः
प्रसन्नहृत्प्राग्हरो रघूनाम् ।
पूर्यभित्तस्तुखप्रसादा
शरीरवन्नेन तिरोभवत् ॥”)
प्राग्घटं, स्त्री, (प्राग् अटतीति । अट् + अच् ।)
अघनदधि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्राग्यं, त्रि, (प्रकृत्येण्ये भव इति । प्राग् + यत् ।)
अष्टः । इत्यमरः । ३ । १ । ५८ ॥ (यथा,
महाभारते । ६ । ५८ । ११ ।
“कृत्वा हि सुमहत् कर्म कृत्वा भीष्मसुखान्

कुरुन् ।
जयः प्राप्तो यशःप्राग्यं वैरश्च प्रतियाचितम् ॥”)
प्राग्वंशः, पुं, (प्राचतीति । प्र + अच् + क्तिन् । प्राक् ।
प्राक् वंशः सप्तकीकयजमानादिसम्बन्धोऽत्र ।)
हविषां होतृयानां आधारी यदृष्टं ततः
प्राक् पूर्वदेशे यजमानसदस्यादिस्थित्यर्थं गृहम् ।
इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, हरिवंशे । ४१ । ७ ।
“यूपं समित्कुशं दर्वीं चमसोखलानि च ।
प्राग्वंशं यज्ञभूमिश्च होतारं चयनश्च यत् ॥”
प्राक्चासौ वंशश्चेति कर्मधारयः ॥) पूर्व-
कुलश्च ॥

प्राघातः, पुं, (प्रकृत्य आघातोऽस्ति । यद्वा, प्राह-
न्यतेऽस्तिमिति । प्र + आ + हन् + आघारे
घञ् ।) युद्धम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६१ ॥
प्राघारः, पुं, (प्राघरणमिति । प्र + घृ प्रसवणे +
घञ् । “उपसर्गस्य घञामनुष्ये बहुलम् ॥”
६ । ३ । १२२ । इत्युपसर्गस्य दीर्घः ।) घृतादि-
घरणम् । तत्पर्यायः । अत्रोतः २० । इत्यमरः ।
३ । २ । १० ॥

प्राघुणः, पुं, (प्राघोणते भाव्यतीति । प्र + आ +
घुञ् + कः ।) अतिथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(प्राघुण + स्वार्थे कन् । प्राघुणकस्वार्थे ।

यथा, पञ्चतन्त्रे चतुर्थतन्त्रे ।

“तदागच्छ प्राघुणकन्यायेनास्मदावासम् ॥”)

प्राघुणिकः, पुं, (प्राघुण + स्वार्थे ठक् ।) अतिथिः ।
यथा, नैषधे । २ । ५६ ।

“अमितं मधु तत्कथा मम

अवणप्राघुणिकीकृता जनैः ।

मदनानलबोधनेऽभवत्

खग धाया धिगधैर्धधारिणः ॥”

प्राघुणिकः, पुं, (प्र + आ + घूर्ण + भावे घञ् ।
प्राघूर्णो भ्रमणम् । तत्र साधु इति ठक् ।)
अतिथिः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३३४ ॥

प्राङ्, त्रि, (प्रकर्षेण अचतीति । प्र + अनुच् +

“अलिगदृष्टकसगिति ।” ३ । २ । ६६ । इति

किन् । “अनिदितां हल उपधायाः कृडिति ।”

६ । ४ । २४ । इति नलोपः । “उगिदचाम् ।”

इति रुम् । संयोगान्तस्य ओपः । रुमो नका-

रस्य । “किन् प्रत्ययस्य कुः ।” ८ । २ । ६२ ।

इति कुलेन डकारः ।) पूर्वदिक् । पूर्वदेशः ।

पूर्वकालः । इति मेदिनी । च, ७ ॥

प्राङ्गः, पुं, (प्रकृत्यमङ्गं यस्य ।) पणववादम् । इति

शब्दरत्नावली ॥

प्राङ्गणं, स्त्री, (प्रकृत्यमङ्गनमङ्गं यस्य ।) पणव-

वादम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (प्रकर्षेण

अङ्गनं गमनं यत्र । गत्वम् ।) गृहभूमिः ।

आङ्गिना इति उठान इति च भाषा । तत्तु-

पर्यायः । अजिरम् २ चत्वरम् ३ अङ्गनम् ४ ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ७० ॥ (यथा, भविष्यो-

त्तरे ।

“प्रदोषसमये स्त्रीभिः पूज्यो जीमूतवाहनः ।

पुष्करिणीं विधायाय प्राङ्गणे चतुरस्रिकाम् ॥”)

सूर्यविहङ्गस्य तस्य दोगो यथा,—

“अभद्रं सूर्यवेधं प्राङ्गणश्च तथैव च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०३ अः ॥

प्राङ्गायः, पुं, (प्राक् न्यायः ।) चतुर्थोत्तरान्त-

र्गतोत्तरविशेषः । यत्राभियुक्त एवं ब्रूयादस्मि-

न्नर्थं अनेनाहमभियुक्तस्तु तत्र चायं अवहार-

मार्गेण पराजित इति । उक्तश्च कात्यायनेन ।

“आचारेणावसमोऽपि पुनर्नोख्यते यदि ।

सोऽभिधीयो जितः पूर्वं प्राङ्गायश्च स उच्यते ॥”

इति मिताक्षरा ॥

प्राचिका, स्त्री, (प्राचतीति । प्र + अच् + क्तिन् ।

टापि अत इत्यच् ।) वनमक्षिका । इत्यमर-

भरतौ । ३ । ५ । ८ ॥ डाङ् इति भाषा ॥

प्राची, स्त्री, (प्रथमं अचति सूर्यं प्राप्नोतीति ।

प्र + अच् + “अलिगदृष्टक सगिति ।” ३ । २ । ६६ ।

इत्यादिना किन् । “उगितश्च ।” ४ । १ । ६ ।

इति डीप् ।) पूर्वा दिक् । इत्यमरः । १ । ३ । १२ ॥

(यथा, महाभारते । १ । ६५ । १२ ।

“जनसेक्यः खल्वनन्तां नामोपयेमे माधवीं

तस्यामस्य जज्ञे प्राचिन्वान् । यः प्राचीं दिशं

जिगाय यावत् सूर्योदयात् ततस्तस्य प्राचि-

न्त्वत्तम् ॥” पूजकपूज्ययोरग्रम् । यथा,—

“देवाग्ने स्वस्व चाप्यग्ने प्राचीं प्रोक्ता गुरुक्रमैः ॥”
इति ।

“यत्रैव भागुस्तु विद्यत्युदेति

प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति ।

तथा पुरः पूजकपूज्ययोश्च

सदागमज्ञाः प्रवदन्ति तन्त्रे ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

प्राचीनः, त्रि, (प्रागेवेति । प्राक् + “विभाषाश्चर-

दिक् स्त्रियाम् ।” ५ । ४ । ८ । इति खः खल्ये-

नादेशः ।) पूर्वदिग्देशकालभवः । तत्पर्यायः ।

प्राक् २ । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३५९ ।

“प्राचीनाचलमौलेर्यथा शशी गगनमध्यमधि-

वसति ।

त्वां सखि ! पश्यामि तथा ह्यायामिव संकुचन्मा-

नाम् ॥”

यथा च भागवते । ४ । २४ । १० ।

“प्राचीनाग्नेः कुशैरासीदास्तृतं वसुधातलम् ॥”

प्रागग्रम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १८८ । ४ ।

“प्राचीनं वर्हिरोजसा सहस्रवीरमस्तुणु ॥”

“प्राचीनं प्रागग्रम् ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥

प्रकृत्यगन्ता । अपराङ्मुखः । यथा, ऋग्वेदे ।

१ । ५४ । ५ ।

“प्राचीनेन मनसा वर्हिणावता ।”

“प्राचीनेन प्रकर्षेण गन्ता अपराङ्मुखेनेत्यर्थः ॥”

इति तद्भाष्ये सायनः ॥

पुं, प्राचीरम् । तत्पर्यायः । आदेष्टकः २ इति ३ ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ४८ ॥

प्राचीनपनसः, पुं, (प्राचीनः पनस इति नित्यकर्म-

धारयः ।) विलम्बम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्राचीनवर्हिः, [स्] पुं, इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ।

२ । ८५ ॥ (यथा, रघौ । ४ । २८ ।

“स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनवर्हिषा ।

अहिताग्निलोहूतेस्तर्जयमिव केतुभिः ॥”)

राजविशेषः । (यथा, महाभारते । १२ । २०८ । ६ ।

“अग्निवंशे समुत्पन्नो ब्रह्मयोनिः सनातनः ।

प्राचीनवर्हिर्भगवांस्तस्मात् प्रचेतसो दश ॥”)

यथा च ।

“हविर्हानात् षड्भागे यो पुत्तानजनयद्व्रतम् ।

प्राचीनवर्हिर्भगवान् मृद्वानासीत् प्रजापतिः ।

हविर्हानात् द्विजश्रेष्ठ ! येन संवर्द्धिताः प्रजाः ॥

प्राचीनायाः कुशास्तस्य पृथिव्यां विश्रुता सुने ।।

प्राचीनवर्हिर्भगवान् ख्यातो सुवि मृद्वानलः ॥

समुद्रतनयायानु कृतदारो महीपतिः ।

महत्तत्त्वपसः पारे सुवर्णायां महीपतिः ॥

सुषुवे दश पुत्रांश्च युष्मिणां वै प्रचेतसः ।

दशवर्षसहस्राणि समुद्रसलिलेभ्यः ॥”

इति बह्विपुराणे वरसर्गो नामाध्यायः ॥

प्राचीना, स्त्री, (प्राचीन + टाप् ।) वनतत्त्विका ।

इत्यमरः । २ । ४ । ८५ ॥ आकनादि इति भाषा ॥

राक्षा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (प्राचि भवेति ।

प्राच् + खः । टाप् ।) प्राग्भवा च ॥ (पाठा ।

प्राचीरं

तत्पण्यां यो यथा,—

“पाठाभ्यावृत्तौ च प्राचीना पाचवैलिका ।

एकहीला रसा प्रोक्ता पाठिका वरतिक्तिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

प्राचीनामलकं, क्ली, (प्राचीनमामलकमिति नित्य-
कर्मधारयः ।) पानीयामलकम् । पानी आमला
इति भावा । तत्पण्याः । वारिवदरम् २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
२०८ । ४१ ।

“प्राचीनामलकैर्लोध्रैरङ्गोलैश्च सुपुष्पितैः ॥”

अस्य गुणः । दोषत्रयगरनाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (यथा च ।

“गरदोषहरं नीपं प्राचीनामलकमनया ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥

प्राचीनावीतं, क्ली, (प्राचीनं प्रदक्षिणं आवीयते
स्तेति । आ + वी गत्यादौ + क्तः । यद्वा,
प्राचीनं आवेतीति । “गत्यर्थेति ।” क्तः ।)
आङ्गादौ वामकरे वहिष्कृते सति दक्षिणस्कन्धा-
पितयश्चक्षुश्चम् । इत्यमरभरतौ । २ । ७ । ५० ॥
तथाहि कौर्मि उपविभागे १० अध्याये ।

“सयं बाहुं समुद्धृत्य दक्षिणे तु धृतं दिजाः ।

प्राचीनावीतमित्युक्तं पित्रे कर्मणि योजयेत् ॥”

प्राचीनावीती, [न] पुं, (प्राचीनावीतमस्यस्तेति ।
प्राचीनावीत + इनिः ।) प्राचीनावीतविशिष्टः ।
यथा । सयं बाहुसुद्धृत्य शिरोऽधाय दक्षिणे-
ऽंशे प्रतिष्ठापयति सयं कक्षमवलम्बं भवति
एवं प्राचीनावीती भवतीति । इति गोभिलः ॥
प्रतिष्ठापयति यज्ञोपवीतमिति शेषः । इत्या-
ह्निकतत्त्वम् ॥

प्राचीपतिः, पुं, (प्राच्याः पूर्वस्था दिशः पतिः ।)

इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्राचीरं, क्ली, (प्राचीयते इति । प्र + आ +
चि भू चयने + “शुचिचिभिर्ना दीर्घश्च ।” उणा०
२ । २५ । इति क्रन् दीर्घश्च ।) प्रान्ततोऽवतिः ।

इत्यमरः । २ । २ । ३ ॥ प्राचील इति भाषा ॥

दुर्गार्थं नगरादेः प्रान्तभागे वेणुकण्टकवेचादि-
मयी वृत्तिर्वैलिका । इति भरतः ॥ ऋक्संख्या-
मपि वृत्तौ प्राचीरसुपचारादिति खाम्यादयः ॥

तत्पण्याः । वृत्तिः २ । इति भट्टः ॥ प्राची-
नम् ३ । इति सुकटः ॥

“प्राचीरं प्रावरोऽपिऽस्यात् प्रावृतिः ५ प्रान्ततो-
वृत्तिः ६ ।

इष्टकान्तिकादौश्च गृहवाच्यादिवैलने ॥”

इति प्रवृत्तनावली ॥ * ॥

अथ प्राचीरनिर्णयः ।

“गजेरमेदा मनुजैरलङ्घ्याः

प्राचीरखण्डा वृपतेर्भवन्ति ॥

राजदण्डोन्नताः सर्वे प्राचीराः पृथिवीसुजः ।

विंशतिस्ते तु पञ्चाशे पार्श्वयोः पञ्च पञ्च च ॥

पञ्चात् पञ्च च विंश्याः प्राचीराः पृथिवीसुजः ।

सर्वप्रान्ते त्वावरणो नाम प्राचीर उच्यते ॥

प्रतिप्राकारचं स्थानं द्वारं नाभिसुखस्थितम् ॥ * ॥

प्राच्यः

तत्र जयाख्यस्य दीर्घस्य वास्तुखण्डस्य निर्णयः ।

तद्वयथा,—

“राजच्छत्रान्तरे पञ्च राजद्वारे महीपतेः ।

राजदण्डत्रये सार्द्धं जयद्वारे प्रतिष्ठिताः ॥

अद्वारे राजदण्डार्द्धे प्राचीराः पृथिवीपतेः ।

एवं अवस्थिते स्थाने मध्ये तद्वि तिष्ठति ॥

राजच्छत्रद्वयं सार्द्धमायामे जयवास्तुनि ।

परिणाहे पञ्च राजदण्डास्तित्ति मध्यतः ॥

राजपट्टाभिधानेन स्थानमेतन्निगद्यते ।

अस्मिन् गृहं वृषः कृत्वा सुचिरं सुखमनुते ॥

अज्ञानाहम्तो राजा योऽन्यत्र गृहमारभेत् ।

सोऽचिरान्मृत्युमाप्नोति रोगं शोकं भयन्तथा ॥

यमदण्डोदयदण्डौ कोणादतिरूपजवः ॥

ये चान्ये वास्तुदोषाः स्युः स्थाने दोषाश्च ये पुनः ॥

न सुपश्यते राजपट्टस्यैः सर्वैर्गुरुदो यथा ।

द्विगुणादिरतोऽपि स्यान् क्रमाद्गङ्गादिवास्तुषु ॥

राजच्छत्रमितिऽप्येवं प्राचीरे गुणदोषकौ ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

प्राचेतसः, पुं, (प्रचेतसोऽपत्यमिति । प्रचेतस् +

अण् ।) वाल्मीकिमुनिः । इति हेमचन्द्रः ।

३ । ५१० ॥ (यथा, रघुः । १५ । ६३ ।

“अथ प्राचेतसोपमं रामायणमितस्ततः ।

मैथिल्यै कुशलवै जगतुर्गुरुचोदितौ ॥”

प्राचेतसोऽपत्यमात्रम् । विष्णुः । यथा, हरिवंशे ।

२०३ । १४ ।

“प्रजया तेजसा योगात्तस्मात् प्राचेतसः प्रभुः ।

विष्णुरेव महायोगी कर्मणामन्तरङ्गतः ॥”

दक्षः । यथा, महाभारते । १ । ७५ । ५ ।

“वीरिण्या सह सङ्गम्य दक्षः प्राचेतसो मुनिः ।

आत्मतुल्यानजनयत् सहस्रं संशितव्रतान् ॥”

प्राचेतसः, [सु] पुं, प्राचीनवर्द्धीराजपुत्राः ।

सान्तिनित्यवहुवचनान्तोऽयम् । यथा,—

“एवमुक्तास्तु ते पुत्रास्ततः प्राचेतसो दश ।

पयोधिसखिवे मयास्तपस्तेपे सुदारुणम् ॥

पतत्रिराजमाख्यं नीजोत्पलदलच्छविम् ।

इदं प्राचेतसः सर्वे शिरोभिरवनी गताः ॥”

इति वल्किपुराणम् ॥

प्राच्यः, पुं, (प्राचि भवः । प्राच् + “दुप्रागपाशु-
दक्प्रतीचो यत् ।” ४ । २ । १०१ । इति यत् ।)

शरावत्याः प्राग्दक्षिणदेशः । इत्यमरः । २ ।

१ । ७ ॥ (पूर्वदिग्भवे, त्रि । यथा मार्कण्डेये ।

५७ । ४२—४४ ।

“—प्राच्यान् देशान् निबोध मे ।

अध्रारका सुदकरा अन्तर्गिर्या वहिर्गिराः ॥

यथा प्रवङ्गा वङ्गिया मालदा मालवसिकाः ।

ब्राह्मोत्तराः प्रविजया भार्गवा ज्ञेयमल्लकाः ॥

प्राग्ध्योतिषाश्च मद्राश्च विदेहास्तान्मल्लिकाः ।

मल्ला मगधगोमन्ताः प्राच्या जनपदाः स्मृताः ॥”

पूर्वदेशीये च, त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।

८ । ४५ । २८ ।

“प्राच्या दासा वृषला दक्षिणात्याः

स्तेना वाहीकाः सङ्गरा वै सुराङ्गाः ॥”

प्राजाप

प्राजकः, पुं, (प्राजयति प्रकर्षेण गमयति घोट-
कादीनि । प्र + अज् + णिच् + क्तृल् ।)

सारथिः । यथा, मनुवचने । ८ । २६३ ।

“यत्रापवर्षते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य च ।

तत्र स्वामी भवेद्दण्डो हिंसार्था हिंशतं दम्भम् ॥”

“यत्र सारथेरकौशल्यादयानमन्यथा गच्छति
तत्र हिंसार्था अशिक्षितसारथिनियोगात्

स्वामी हिंशतं दण्डं दण्डः स्यादिति कुल्लूक-
भट्टः ।” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

प्राजनं, क्ली, (प्रवीयतेऽनेनेति । प्र + अज् +
ल्युट् । “वा यौ ।” २ । ४ । ५७ । इति पक्षे

यभावः ।) तोदनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥

पाचनीवाङ्गी इति भाषा ॥

प्राजापत्यं, क्ली, (प्रजापतिर्देवतास्येति । प्रजापति +
“दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदात् यणः ।” ४ । १ ।

८५ । इति यणः ।) द्वादशाहसाध्यव्रतविशेषः ।

तत्र दिवसत्रयं रात्रिमात्रभोजनम् २२ यासाः ।

दिवसत्रयं दिवामात्रभोजनम् २६ यासाः ।

दिवसत्रयं अयाचितभोजनम् २४ यासाः ।

दिवसत्रयं उपवासः । यथा,—

“त्र्यहं सायं त्र्यहं प्रातस्त्र्यहमदाद्याचि-

तम् ।

त्र्यहं परन्तु नाश्रीयात् प्राजापत्यं चरन् दिजः ॥”

याससंख्या पराशरेणोक्ता ।

“सायं द्वाविंशतिर्यासाः प्रातः षड्विंशतिस्तथा
अयाचिते चतुर्विंशः परश्चान्नशनं स्मृतम् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥

तत्तु अगम्यागमनादिप्रायश्चित्तम् । यथा,—

“अगम्यागमनं कृत्वा मद्यगोमांसभक्षणम् ।

शुद्धिचान्द्रायणाद्विप्रः प्राजापत्येन भूमिपः ।

वैश्यः श्रान्तपनाच्छूद्रः पञ्चाहोमिविशुध्यति ॥

प्रायश्चित्ते कृते दद्याद्दत्ता ब्राह्मणभोजनम् ॥”

इति गारुडं २२६ अध्यायः ॥ * ॥

रोहिणीनक्षत्रम् । यथा,—

“रेन्ने गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।

पूर्णिमा गुरुवारेण महाप्येष्टी प्रकीर्तिता ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(प्रजापतेरपत्यमिति । यणः । प्रजापतिपुत्रः ।

यथा, कुमारः । ६ । ३४ ।

“तस्मिन् संयमिनामाद्ये जाते परिशयोऽस्तुखे ।

जहुः परिश्वहव्रीडां प्राजापत्यास्तपस्विनः ॥”

प्रजापतेरिदमिति । प्रजापतिसम्बन्धिनि, त्रि ।

यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ७७ ।

“प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रिया-

वताम् ।

स्थानमेतन्नं चक्षिष्याणां संग्रामेऽप्यप्रायिनाम् ॥”

प्राजापत्यः, पुं, (प्रजापतेरयमिति । प्रजापति +

यणः । “प्रजापतेर्यज्ञ आसीत् प्रयागे ।” इति

महाभारतीय- । १ । ५५ । १ । वचनात् तथा-

त्वम् ।) प्रयागः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जैन-

राजभेदः । तत्पण्याः । त्रिपुष्टः २ । इति

हेमचन्द्रः । ३ । ५६ ॥ कायनामकविवाहः ।

प्राज्ञा

सह धर्मं चरतां इति नियमं कृत्वा कन्या-
दानम् । यथा,—

“इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सहजा दीयतेऽर्थिने ।
स कायः पावयेत्तच्छः षट् षड्विंशान् सहा-
त्मना ॥”

इति मिताचरा ॥

कायः कः प्रजापतिर्देवता अस्तेति प्राजापत्य
इत्यर्थः । इत्युक्त्वाहृतत्तम् ॥ (तथा च मनुः ।
३।३० ।

“सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य च ।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥”
प्राजापत्या, स्त्री, (प्रजापतिर्देवतास्या इति ।
प्राजापति + अत् । स्त्रियां टाप् ।) प्रब्रज्या-
श्रमपूर्वकर्तव्यप्राजापतिदेवताकसर्वस्वदक्षिणा
इति । यथा, मानवे ६ अध्याये ।
“प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ।
आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रब्रजेद्-
गृहात् ॥”

प्राजिता, [ऋ] पुं, (प्राजतीति । प्र + अज् +
लृच् । वीभावाभावः ।) सारथिः । इत्यमरः ।
२।८।५६ ॥ प्रकृष्टगन्तरि, वि ॥

प्राज्ञः, पुं, (प्रकर्षेण जानातीति । प्र + ज्ञा +
कः । ततः प्रज्ञ एव स्वार्थे अण् ।) कल्कि-
देवस्य ज्येष्ठभ्राता । यथा,—
“कल्किं द्रष्टुं हरेशंशमाविर्भूतश्च ग्रन्थले ।
कविं प्राज्ञं सुमन्तश्च पुरस्कृत्य महाप्रभम् ॥”
इति कल्किपुराणे २ अध्यायः ॥

पण्डितः । इत्यमरः । २।७।५ ॥ (यथा,—
“पण्डिते ऋषिणाः सर्वे सर्वे दोषा हि केवलम् ।
तस्मान्मुखसहस्रेषु प्राज्ञ एको विशिष्यते ॥”
इत्युद्भटः ॥)

राजयुक्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्रकर्षेण
अज्ञः इति विग्रहे मुखोऽपि ॥)

प्राज्ञः, वि, (प्रज्ञ + स्वार्थे अण् । यद्वा, प्रज्ञा-
स्यस्येति । अच् ।) पण्डितः । (यथा, महा-
भारते । १।१४६।१६ ।

“पौरैश्च विनिर्दिष्टेषु विदुरः सर्वधर्मवित् ।
बोधयन् पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ॥
प्राज्ञः प्राज्ञं प्रलापज्ञः प्रलापज्ञमिदं वचः ॥”
दक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विज्ञः । यथा,
मनुः । २।१२३ ।

“नामधेयस्य ये केचिदभिवादे न जानते ।
तान् प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव
च ॥”)

प्राज्ञमानी, [नृ] वि, (आत्मानं प्राज्ञं मन्यते
इति । प्राज्ञ + मन् + णिनिः ।) पण्डिताभि-
मानी । यथा, चरके ।

“दुःखिताय ग्रथानाय अदधानाय रोगिणी ।
यो मेवज्जमविज्ञाय प्राज्ञमानी प्रयच्छति ॥”

प्राज्ञा, स्त्री, (प्रज्ञास्यस्या इति । अच् । टाप् ।)
बुद्धिमती । तत्पर्यायः । धीमती २ । इत्य-
मरः । २।६।१२ ॥ बुद्धिः । यथा,—

प्राणः

“प्रज्ञा प्राज्ञा धरा ज्ञप्तिः पण्डा संवेदनं विदा ॥”

इति रायमुकुटहृतशब्दार्णवः ॥

प्राज्ञी, स्त्री, (प्रज्ञ + स्वार्थे अण् । ङीप् ।) स्वयं
ज्ञात्री । तत्पर्यायः । पज्ञा २ । इत्यमरः । २।
६।१२ ॥ पण्डितपत्नी । इति प्राज्ञशब्दटीकायां
भातुदीक्षितः ॥

प्राज्यं, वि, (प्रवीयते इति । प्र + अज् + ण्यत् ।
वीभावाभावः ।) प्रचुरम् । इत्यमरः । ३।१।६३ ॥
(यथा, कुमारे । २।१८ ।

“स्वागतं स्नानधीकारान् प्रभावेरवलम्ब्य वः ।
युगपद्युगबाहुभ्यः प्राप्तेभ्यः प्राज्यविक्रमाः ॥”
प्रभूतं आज्यं दृतं यस्येति विग्रहे प्रचुरहृत-
सम्पन्नः । प्रकृष्टमाज्यमिति विग्रहे प्रकृष्ट-
दृते, स्त्री ॥)

प्राञ्जलः, वि, (प्र + अञ्ज + बाहुलकात् अलच् ।)
सरलः । यथा,—

“ऋजावजिह्वप्रगुणौ प्राञ्जलः सरलोऽपि च ।
इति जटाधरः ॥

प्राट्, [ऋ] पुं, पृच्छति यः । (प्रच्छ + “क्विप्
वत्तिप्रच्छेति ।” उणा० २।५७ । इति क्विप्
दीर्घः सम्प्रसारणाभावश्च ।) प्रश्नकर्त्ता । इति
सुभगोद्धयाकरणम् ॥

प्राड्विवाकः, पुं, (पृच्छतीति प्राट् विविच्य वक्तीति
विवाकः । ततः कर्मधारयः ।) व्यवहारद्रष्टा ।
जन् इति इङ्गरेजी भाषा । तत्पर्यायः । अच-
दर्शकः २ । इत्यमरः । २।८।५ ॥ व्यवहार-
दर्शी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ हे अव-
हाराणां ऋणादानादिविवादानां द्रष्टरि निर्णे-
तरि धर्माध्यक्षे इत्यर्थः । पृच्छति वादिप्रति-
वादिवाक्यं प्राट् दृष्ट्वा प्राड्विवाकः प्राड्विवाकः ।
विविच्य वक्ति विवाकः कभावेऽमी इति घञ्
प्राट् चासौ विवाकश्चेति प्राड्विवाकः ।

“विवादानुगतं पृष्ट्वा पूर्ववाक्यं प्रयत्नतः ।
विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥”

इति स्मृतिः । इति भरतः ॥

अपि च । अर्थिप्रत्यर्थिनौ पृच्छतीति प्राट्
तयोर्बचनं विरुद्धाविरुद्धश्च सभ्यैः सह विवि-
नक्ति विवेचयति वेति विवाकः प्राट् चासौ
विवाकश्चेति प्राड्विवाकः । उक्तञ्च ।

“विवादानुगतं पृष्ट्वा ससम्भस्तत् प्रयत्नतः ।
विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥”

इति मिताचरा ॥

प्राणः, पुं, (प्राणिति जीवति बहुकालमिति ।
प्र + अण् + अच् । प्राणित्यनेनेति करणे घञ्
वा ।) ब्रह्मा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ब्रह्मा-
रतः । (यदुक्तम् ।

“हृदिप्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ॥”
बोलः । काव्यजीवः । अनिलः । बलम् । (यथा,
हरिवंशे । ८६ । ३६ ।

“बाहुप्राणेन शूराणां समाजोत्पवसन्निधौ ॥”
पूरिते, वि । इति मेदिनी ॥ सृष्ट्याशरीरसम-
ष्टुपहितचेतनम् ॥ प्राणमनवान् नासायसान

प्राणनं

वर्त्तौ वायुः । इति वेदान्तसारः ॥ तस्य
कर्मवहिर्गमनम् । इति श्रीधरस्वामी ॥ तस्य
रूपं स्थानानि च यथा,—

“इन्द्रनीलप्रतीकाशं प्राणरूपं प्रकीर्तितम् ।
आस्थनासिकयोर्मध्ये हृन्मध्ये नाभिमध्यगे ॥
प्राणालय इति प्राहुः पादाङ्गुष्ठेऽपि केचन ॥”
इति योगार्णवः ॥

(यथा, महाभारते । १२।३२८।३५ ।
“प्राणिनां सर्वतो वायुश्चेष्टां वर्त्तयते पृथक् ।
प्राणनाचैव भूतानां प्राण इत्यभिधीयते ॥”)

पञ्चप्राणविवरणं बहुवचनान्तप्राणशब्दे द्रष्ट-
व्यम् ॥ धातुः पुञ् । यथा,—

“आयतिर्नियतिश्चैव मेरोः कन्ये महात्मनः ।
भार्ये धातुविधाचोस्ते तयोर्जातौ सुताभौ ॥
प्राणश्चैव नृकण्डूश्च पिता मम महायशः ॥”
इति मार्कण्डेये रुद्रसर्गाध्यायः ॥

(धरपुत्रविशेषः । यथा, मत्स्यपुराणे । ५।२३-२४ ।
“द्रविणो ह्यथवाहश्च नरपुत्रावुभौ स्मृतौ ।
कल्यानिन्यां ततः प्राणो रमणः शिशिरोऽपि च ॥

मनोहरा धरात् पुत्रानवापाथ हरेः सुता ॥”)

प्राणकः, पुं, (प्राणैः प्राणेन वा कायतीति । के +
कः ।) सत्त्वजातीयः । प्राणिमात्रम् । जीवक-
इमः । चोलः । इति मेदिनी । के, ११५ ॥

प्राणथः, पुं, (प्राणित्यनेनेति । प्र + अण् प्राणने
+ “श्रीङ्प्रथिगमीति ।” उणा० ३।११३ ।
इति अथः ।) वायुः । (प्राणित्येति । कर्त्तरि
अथः ।) बलवान् । इत्युणादिकोषः ॥ प्रजा-
पतिः । तीर्थम् । इति संचिप्तसारोणादित्तिः ॥

प्राणदं, स्त्री, (प्राणं प्राणनं बलं वा ददातीति ।
प्राण + दा + “आतोऽनुपेति ।” ३।२।३ ।
इति कः ।) जलम् । रक्तम् । इति हेमचन्द्रः ।
४।१३६ ॥ (प्राणदातरि, वि । यथा, कथा-
सरित्सागरै । २८।६ ।

“अर्थप्रदानमेवाहुः संसारे सुमहत् तपः ।
अर्थदः प्राणदः प्रोक्तः प्राणा स्तुर्थेषु
कीलिताः ॥”)

प्राणदः, पुं, (प्राणं ददातीति । दा + कः ।)
जीवकद्रष्टा । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्राणदा, स्त्री, (प्राणं जीवनं बलं वा ददातीति ।
दा कः । टाप् ।) ऋद्धिद्रष्टा । हरीतकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्राणदात्री । यदुक्तम् ।
“यशोहरे किमाश्चर्यं प्राणदा यमदूतिका ॥”)

प्राणनं, स्त्री, (प्र + अण् प्राणने + लृट् ।) जीव-
नम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । ३।
२६।४१ ।

“क्लेदनं पिच्छनं तप्तिः प्राणनाप्यायनोन्मनम् ।
तापापनोदो भूयस्त्वमभसो वृत्तयस्त्विमाः ॥”
चेष्टनम् । यथा, ऋग्वेदे । १।४८।१० ।

“विश्वस्य हि प्राणनं जीवनं त्वे विद्यदुच्छसि
स्वनरि ॥”

“हे स्वनरि उषोदेवि विश्वस्य सर्वस्य प्राणि-
जातस्य प्राणनं चेष्टनं जीवनं प्राणधारणश्च ॥”

इति तज्ज्ञाये सायनः ॥ प्राणित्वेनेति । करणे ल्युट् ।) गले, पुं । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 प्राणनाथः, पुं, (प्राणानां नाथः ।) पतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
 “चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या । पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ॥”
 स्त्रियां टाप् । पत्नी । यथा, विष्णुस्तोत्रे । ६ ।
 “धात्रीं स्थात्रीं जनित्रीं प्रकृतिमविकृतिं विश्व-
 प्रकृतिं विधात्रीं
 विष्णोर्विश्वान्तस्तां विपुलगुणमयीं प्राणनाथां
 प्रणौमि ॥”
 प्राणन्तः, पुं, (प्राणित्वेनेति । प्र + अन् + “रहि-
 नन्दिनीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि ।” उणा० ३ ।
 १२७ । इति भच् ।) वायुः । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यासुखादिवृत्तिः ॥ रसाङ्गनम् । इत्युणादि-
 कोषः ॥
 प्राणन्ती, स्त्री, (प्र + अन् भच् । स च षित् ।
 षित्वात् ङीष् ।) क्षुत् । हिक्का । इत्युणादि-
 कोषः ॥
 प्राणप्रदा, स्त्री, (प्राणं प्रददातीति । प्र + दा + कः ।)
 ऋद्धिनामकौषधम् । इति रत्नमाला ॥ (प्राण-
 दातरि, त्रि । यथा, काथासरित्सागरे । २२।८६ ।
 “त्वाच्च दृष्ट्वाधुनात्मीयो देवि ! प्राणप्रदः सुहृत् ।
 सार्थवाहसुतः श्रौमान् वसुदत्तो मया स्मृतः ॥”
 प्राणभास्वान्, [त्] पुं, (प्राणेन वायुना जलेन
 वा भास्वान् उद्दीप्तः ।) समुद्रः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 प्राणमयकोषः, पुं, (प्राणमयः कोषः आच्छादकः ।)
 कर्म्मन्द्रियसहितप्राणादिपञ्चकम् । इति वेदान्त-
 सारः ॥
 प्राणसंयमः, पुं, (प्राणानां संयमः ।) प्राणा-
 यामः । यथा, “तदशक्तौ तच्चतुर्थमेवं प्राणस्य
 संयमः ॥” इति तन्त्रसारः ॥
 प्राणसङ्गः, [न्] स्त्री, (प्राणानां सङ्गः गृहम् ।)
 शरीरम् । इति केचित् ॥
 प्राणसमा, स्त्री, (प्राणानां समा ।) पत्नी । इति
 हेमचन्द्रः । ३ । १८० ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
 १ । ३८ ।
 “नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानचण-
 प्राप्तापाणसमासमागमरसोक्तासैरमी वासराः ॥”
 प्राणतुल्ये, त्रि । यथा, रामायणे । १।१।२६ ।
 “रामस्य दयिता भार्या नित्यं पाणसमा
 हिता ॥”
 तथा च तत्रैव । २ । ३१ । १० ।
 “प्रियः प्राणसमो वश्यो विधेयश्च सखा च मे ॥”
 पत्नौ, पुं । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८० ॥)
 प्राणहारकं, स्त्री, (प्राणान् हरतीति । हृ +
 ण्लु ।) वत्सनाभः । इति राजनिर्वण्डः ॥
 असुनाशके, त्रि ॥
 प्राणाः, पुं, (प्राणित्वेभिरिति । प्र + अन् + करणे
 ऋज् ।) असवः । इत्यमरः । २ । ६ । ११६ ॥

“हे अङ्गसन्निहितेषु पञ्चवायुषु । अस्थन्ते असवः
 नाम्नीति उः । प्राणिति एभिः प्राणाः घञ् ।
 एवमिति असुषत् प्राणा अपि पुं बहुल्वे इत्यर्थः ।
 असुप्राणशब्दाभ्यां बहुवचनान्ताभ्यां पञ्चप्राणा-
 दय उच्यन्ते न पुनरेकैकाभिधाने बहुवचनम्
 अतएव प्राणोऽपान इत्युक्तं हृदि प्राणो गुदे-
 २पान इत्यादि च दृश्यते ।” इति तट्टीकायां
 भरतः ॥ (यथा हितोपदेशे । १ । ७३ ।
 “प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा ।
 आत्मौपम्येन भूतानां दयां कुर्वन्ति साधवः ॥”
 शरीरस्य पञ्चप्राणा यथा,—
 “प्राणोऽपानः समानश्चोदानयानौ च वायवः ॥”
 शरीरस्था इमे—
 इत्यमरः । १ । १ । ६७ ॥
 “इमे प्राणादयः पञ्च वायवः शरीरे तिष्ठन्ति ते
 च नियतस्थानस्थाः ॥ यदाहुः ।
 ‘हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभि-
 संस्थितः ।
 उदानः कण्ठदेशे च यानः सर्वशरीरगः ॥’
 एवं तद्व्यापाराश्च यथा,—
 अन्नप्रवेशनं मूत्रादुत्सर्गोऽन्नविपाचनम् ।
 भाषणादिनिमेषादितद्व्यापाराः क्रमादमी ॥”
 इति च भरतः ॥
 प्राणकराणि यथा,—
 “सद्योमांसं नवान्नश्च बालास्त्री क्षीरभोजनम् ।
 घृतसख्योदकाश्चैव सद्यः प्राणकराणि वन्द ॥”
 प्राणहराणि यथा,—
 “शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालावस्तृणं दधि ।
 प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि वन्द ॥”
 इति चाणक्यकर्मलोचने ॥
 प्राणवियोगकालकर्त्तव्यं यथा,—
 “कण्ठस्थानं गते जीवे भीतिविभ्रान्तमानसः ।
 ज्ञात्वा च विह्वलं तत्र शीघ्रं निःसारयेद्गृह्णात् ॥
 कुशास्तरणशायी च दिशः सर्वां न पश्यति ।
 लब्धस्तुतिर्मुहूर्त्तात्तु यावच्छीवो न नश्यति ॥
 वाचयेत् स्नेहभावेन भूमे देवा दिजातयः ।
 सुवर्णश्च हिरण्यश्च यथोत्पन्नेन माधवि ॥
 परलोकहितायां यो गोप्रदानं विशिष्यते ।
 सर्वदेवमया गाव ईश्वरेणावतारिताः ॥
 अमृतं चरयन्त्यश्च प्रचरन्ति महीतले ।
 एतासाञ्चैव दानेन शीघ्रं सुच्येत किल्बिषात् ॥
 पश्चात् शुतिपर्यं दिवसुत्कर्णेन च आवयेत् ॥
 वावत्प्राणान् प्रसुच्येत कृत्वा कर्म्म सुदुष्करम् ॥
 दृष्ट्वा सुविह्वलं ह्येनं मम मार्गानुसारिणम् ।
 प्रयाणकाले तु नरो मन्त्रेण विधिपूर्वकम् ॥
 मन्त्रेणानेन कर्त्तव्यं सर्वसंसारमोक्षणम् ।
 मधुपर्कं त्वरन् गृह्य इदं मन्त्रमुदाहरेत् ॥”
 मन्त्रः ।
 “गृह्णाण चेमं मधुपर्कमाद्यं
 संसारनाशनकरं त्वमृतेन तुल्यम् ।
 नारायणेन रचितं भगवत्-प्रियाणां
 दाहं च श्रान्तिकरणं सुरलोकपूज्यम् ॥

तत एतेन मन्त्रेण दद्याद्दे मधुपर्ककम् ।
 पुरुषो मृत्युकाले तु परलोकसुखावहम् ॥
 एवं विनिःसृतात् प्राणात् संसारश्च न गच्छति ।
 नष्टसंज्ञं समुद्दिश्य ज्ञात्वा मृत्युवर्णं गतम् ॥
 महावनस्पतिं गत्वा गन्तांश्च विविधानपि ॥
 घृततैलसमायुक्तं कृत्वा वै देहशोधनम् ॥
 तेजोययकरं वास्य तत्सर्वं परिकल्प्य च ।
 दक्षिणायां शिरः कृत्वा सलिले तं निधाय च ॥
 तीर्थाद्यावाहनं कृत्वा स्नापनं तस्य कारयेत् ॥
 गयादीनि च तीर्थानि ये च पुराणाः शिलो
 चयाः ।
 कुरुक्षेत्रश्च गङ्गा च यमुना च सरिद्धरा ॥
 कौशिकी च पयोष्णी च सर्वपापप्रणाशिनौ ।
 गङ्गकौ भद्रनामा च सरयूर्बलदा तथा ॥
 वनानि नववाराहं तीर्थं पिण्डारकं तथा ।
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि चत्वारः सागरास्तथा ।
 सर्वाणि मनसा ध्यात्वा स्नानमेवन्तु कारयेत् ॥
 प्राणाहतन्तु तं ज्ञात्वा चित्तां कृत्वा विधानतः ।
 तस्या उपरि तं स्थाप्य दक्षिणायां शिरस्तथा ॥
 देवानामसुखान् ध्यात्वा गृह्य हस्ते हुताशनम् ।
 प्रज्वाल्य विधिवत्तत्र मन्त्रमेतदुदाहरेत् ॥”
 मन्त्रः ।
 “कृत्वा तु दुष्करं कर्म्म जानता वाप्यजानता ।
 मृत्युकालवर्णं प्राप्य नरः पञ्चत्वमागतः ॥
 धर्माधर्मधमायुक्तो लोभमोहसमावृतः ।
 दहेयं तस्य गात्राणि दैवलोकाय गच्छतु ॥
 एवमुक्त्वा ततः शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
 ज्वलमानं तदा वह्निं शिरःस्थाने प्रदापयेत् ॥
 चातुर्वर्ण्येषु संस्कारमेवम्भवति पुत्तक ! ।
 गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य विनिवर्त्तयेत् ॥
 मृतनाम तथोद्दिश्य दद्यात् पिण्डं महीतले ।
 तदाप्रभृति चाशौचं दैवकर्म्म न कारयेत् ॥”
 इति वराहपुराणे आहोत्यन्तिनामाध्यायः ॥
 प्राणा, स्त्री, (प्राणित्वे बहुकालमिति । प्र + अन्
 + अच् । टाप् ।) पक्षिणीविशेषः । सा
 चारुणगरुडयोः श्वश्रूः । यथा,—
 “पुलहस्यात्मजः सर्गः प्राणायास्तु निबोधत ।
 कन्याः षड्विंशति विख्याताः प्राणाया वै विजिज्ञरे ॥
 श्येनी भासी तथा क्रौञ्ची घृतराष्ट्री शुनी शुकी ।
 अरुणस्य भार्या श्येनी वीर्यवन्तौ महाबलौ ॥
 सम्यातिश्च जटायुश्च प्रसूतौ पक्षिसत्तमौ ।
 सम्यातिर्जनयन् गृध्रान् काकाः पुत्रा जटायुषः ॥
 भार्या गरुडतच्चापि भासी क्रौञ्ची शुनी शुकी ॥”
 इत्यग्निपुराणम् ॥
 प्राणाधिनाथः, पुं, (प्राणानामधिनाथः ।) पतिः ।
 इति हलायुधः । २ । ३४२ ॥
 प्राणापानौ, पुं, (प्राणश्च अपानश्च तौ । तदा-
 खकौ वायू । यथा, विष्णुपुराणे । ६।७।४१ ।
 “परसरेणाभिर्भव प्राणापानौ यदानिखौ ॥”
 अश्विनीकुमारौ । यथा,—
 “प्राणापानौ कथं देवावश्विनौ संबभूवतुः ॥”
 इति प्रजापालप्रश्ने ।

प्राणायाम

महातपा उवाच ।

“तस्यां त्वाङ्गामश्वरूपं मार्गस्तीव्रतेजसा ।
वीजं निर्वापयामास तज्जलं तद्विधापतत् ॥
तत्र प्राणस्त्वपानश्च योनौ चात्मजितौ पुरा ।
वरदानेन च पुनर्नर्त्तितमन्तौ बभूवुः ॥
तौ त्वाङ्गामश्वरूपिण्यां जातौ येन नरोत्तमौ ।
ततस्तावन्विनौ देवौ कीर्तयते रविन्दनौ ॥”

इति वाराहो अश्विनोत्पत्तिनामाध्यायः ॥
प्राणायामः, पुं, (प्राणस्य वायुविशेषस्य आधामो
रोधः । यदा, प्राण आधम्यतेऽनेनेति । आ +
धम् + कर्णे घञ् ।) योगाङ्गविशेषः । (यथा,
भागवते । ३ । २८ । ११ ।

“प्राणायामैर्देहेहोषान् धारणाभिश्च किल्बि-
यान् ।

प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान्
गुणान् ॥”

तत्राङ्गुलिनियमो ज्ञानार्थवे ।

“कनिष्ठानामिकाङ्गुल्यैर्मासापुटधारणम् ।
प्राणायामः स विज्ञेयस्तर्जनीमध्यमे विना ॥”
स द्विविधः । सगर्भो निर्गर्भश्च । तथा च ।
सगर्भो मन्त्रजापेन निर्गर्भो मात्रया भवेदिति ।
मात्रा च ।

“वामजानुनि तद्वस्तभ्रामणं यावता भवेत् ।
कालेन मात्रा सा ज्ञेया मुनिभिर्विदपारगैः ॥”
अथ प्राणायामः । मूलमन्त्रस्य बीजस्य प्रणवस्य
वा षोडशवारजपेन वामनासापुटे वायुं पूरयेत् ।
“स्य चतुःषष्टिवारजपेन वायुं कुम्भयेत् । तस्य
ह्रास्विंशदारजपेन वायुं रेचयेत् । पुनर्दक्षिणे-
नापूर्य उभाभ्यां कुम्भयित्वा वामेन रेचयेत् ।
पुनर्वामेनापूर्य उभाभ्यां कुम्भयित्वा दक्षिणेन
रेचयेत् । तथा च कालीहृदये ।

“प्राणायामत्रयं कुर्यान्मूलेन प्रणवेन वा ।
अथवा मन्त्रबीजेन यथोक्तविधिना सुधीरिति ॥”
सारसमुच्चयेऽपि ।

“विपरीतमतो विदधीत बुधः

पुनरेव तु तद्विपरीतकमिति ॥”

यौगिके पुनर्मात्रानियमः । तथा च गौतमीये ।
“मन्त्रः प्राणायामः प्रोक्तो यौगिकं कथयामि ते ।
पूरयेद्वामया विद्वान् मात्राषोडशसंख्ययेति ॥”
यद्वा, चतुःषोडशवारजपेन पूरकादिकं
कुर्यात् । अथवा एकचतुर्विधारेण । तथा च
तत्त्वान्तरे ।

“पूरयेत् षोडशभिर्वायुं धारयेत्तत्तुर्गुणैः ।
रेचयेत् कुम्भकार्द्धेन अशक्त्वा तत्तुरीयकैः ॥”
तदशक्तौ तच्चतुर्थमेव प्राणस्य संयमः । अस्य
नित्यत्वमाह तत्रैव ।

“प्राणायामं विना मन्त्रपूजने नहि योग्यता ॥”
गोपाले तु विशेषो यथा,—
कामबीजस्यैकवारजपेन दक्षिणनासया वायुं
रेचयेत् । पुनः सप्तवारजपेन वामनासया वायुं
पूरयेत् । नासापुटौ धृत्वा विंशतिवारजपेन
वायुं कुम्भयेत् । पुनर्वामेन रेचयेत् । दक्षि-

प्राणायाम

णेन पूरयेत् । उभाभ्यां कुम्भयेत् । पुनर्दक्षिणेन
रेचयेत् । वामेनापूर्य उभाभ्यां कुम्भयेत् ।
तथा च ।

“एकेन रेचयेत् कामबीजेनैव पृथक् पृथक् ।
पूरयेत् सप्तजपेन विंशत्या तेन धारयेत् ॥
सर्वेषु कृष्णमन्त्रेषु बीजेनानेन रेचयेत् ॥”

यद्वा मूलमन्त्रेणैव प्राणायामः । तथा च ।
“पवनसंयमनन्वसुनाचरेत्
यमिह जमुमसौ मनुमिच्छति ॥”

यदि दशाक्षरं जपति तदा दशाक्षरेण चैतच्च
चाष्टाविंशतिवारं रेचयेत् ।

“पूरयेद्वामया तद्वद्वारयेत्तत्प्रमाणतः ।
प्राणायामो भवेदेको रेचपूरककुम्भकैः ॥
अष्टादशाक्षरेण चैत् दादशैवं समाचरेत् ॥”

अन्यमनुभिर्वर्णानुरूपमित्युक्तत्वात् ।
तत्तन्मन्त्रवर्णसंख्याकै रेचकादित्रयं कुर्यात् ।

क्रमदीपिकायाम् । रेचयेन्मार्तं दक्षया
दक्षिणः । पूरयेद्वामया मध्यानाया पुनर्धारये-
दित्यादि । एतत्तु श्रीकृष्णमन्त्रविषयं नान्यत्र ।
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ अपि च ।

“आसनं पञ्चकालात् प्राणायामो मरुज्ज्वः ।
मन्त्रध्यानयुतो गर्भो विपरीतो ह्यगर्भकः ॥

अगर्भात्तु सगर्भस्यः प्राणायामस्ततोऽधिकः ।
एवं द्विधा त्रिधापुनः पूरणात् पूरकः स च ॥

कुम्भको निश्चलत्वात् स रेचनाद्रेचकस्त्रिधा ।
लघुर्दादशमात्रः स्याच्चतुर्विंशतिकः परः ॥

षट्त्रिंशन्मात्रिकः श्रेष्ठः प्रत्याहारश्च रोधनम् ॥”
इति गारुडो ४६ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य फलं यथा,—
“प्रथमे जनयेत् स्वप्नं मध्यमेन च वेपथुम् ।
विपाकं हि तृतीयेन जयेद्दोषाननुक्रमात् ॥”

इति तत्रैव २३० अध्यायः ॥ * ॥
अन्यत्र ।

“यथा पर्वतधत्तानां भ्रातानां दह्यते मलम् ।
तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनियन्त्रात् ॥

प्रथमं साधनं कुर्यात् प्राणायामस्य योगवित् ।
प्राणायामनिरोधस्तु प्राणायाम उदाहृतः ॥

लघुमध्योत्तरीयाख्यः प्राणायामस्त्रिधोदितः ।
तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदलर्कः । शृणुष्व मे ॥

लघुर्दादशमात्रस्तु द्विगुणः स तु मध्यमः ।
त्रिगुणाभिश्च मात्राभिरुत्तरीय उदाहृतः ॥

निमेषोन्मेषयो मात्रा तालो लज्जचरो मतः ।
प्राणायामस्य संख्यार्थं स्मृतौ दादशमात्रकः ॥

प्रथमे जनयेत् स्वप्नं मध्यमेन तु वेपथुम् ।
विषादं हि तृतीयेन जयेद्दोषाननुक्रमात् ॥

ऋदुत्वं सेव्यमानास्तु सिंहशादर्दूलकुञ्जराः ।
यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति योगिनः ॥

वश्यं सन्तं यथेच्छातो नागं नयति हस्तिपः ।
तथैव योगी कृद्देन प्राणं नयति साधितम् ॥

यथा हि साधितः सिंघो ऋगान् हन्ति न
माधुषान् ।

तद्वन्निष्ठः पवनः किल्बिषं न वृणां तनुम् ॥

प्राणायाम

तस्मादुक्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् ।
अयतां सुक्तिफलदं तस्यावस्थाचतुष्टयम् ॥

अस्तिः प्राप्तिस्तथा सन्निप्रसादश्च महीपते ! ।
स्वरूपं शृणु चैतेषां कथ्यमानमनुक्रमात् ॥

कर्मणामिष्टदुष्टानां जायते फलसंक्षयः ।
चेतसो विकषाथत्वं यत्र सा ध्वस्तिरुच्यते ॥”

इष्टदुष्टानां पुण्यपापानाम् ।
“ऐहिकासुखिकान् कामान् लोभभोहात्मकांश्च
यान् ।

निरुध्वास्ते सदा योगी प्राप्तिः सा सार्व-
कामिकी ॥

अतीतानागतानर्थान् विप्रकृष्टतिरोहितान् ।
विजानन्तीन्द्रसूर्यैर्चग्रहाणां ज्ञानसम्पदा ॥

तुल्यप्रभावस्तु यदा योगी प्राप्नोति सखिदम् ।
तदा सन्निदिति ख्याता प्राणायामस्य सा
स्थितिः ॥

यान्ति प्रसादं येनास्य मनः पञ्च च वायवः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च स प्रसाद इति स्मृतः ॥

शृणुष्व च महीपाल ! प्राणायामस्य लक्षणम् ।
युञ्जतश्च यथायोगं यादृक्स्थितमागमम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे योगिकित्सानामा-
ध्यायः ॥ * ॥ अन्यत्र ।

“प्राणायामनिलं वप्रमभ्यासात् कुरुते तु यत् ।
प्राणायामः स विज्ञेयः सबीजोऽबीज एव च ॥

परस्परैणाभिभवं प्राणायामौ यदानिलौ ।
कुरुतः सद्विधानेन तृतीयः संयमात् तयोः ॥

तस्य चालम्बनवतः स्थूलरूपं द्विजोक्तम् । ।
आलम्बनमनन्तस्य योगिनोऽभ्यसतः स्मृतम् ॥”

एतेषां टीका । प्राणायाममाह प्राणायामिति ।
सबीजः सालम्बनो भगवन्मूर्त्तिध्यानमन्त्रजप-
सहितः । द्विविधस्यापि तस्य पुनस्त्रिविधमाह

परस्परैरेति । उच्छ्वासेन मुखनासिकाभ्यां
बहिर्निर्गच्छति वायुः स प्राणः । निश्वासेनान्तः
प्रविशति यः सोऽपानः । तत्र प्राणवृत्तप्राण-
वृत्तेरभिभवो निरोधो रेचकाख्यः प्राणायामः ।

एवमपानवृत्तप्राणवृत्तेरभिभवः पूरकाख्यः ।
एवमनेन परस्परभिभवप्रकारद्वयेन स प्राणा-
यामो द्विधा । तयोर्युगपत्संयमात् कुम्भकाख्य-
स्तृतीयः प्राणायामः । यद्वा । सद्विधानेनेत्येक-
मेव पदम् । तत्र चायमर्थः । सद्विधानेन सद्-
गुरुपदिष्टमार्गेण रेचकपूरकाभ्यां यत् पर-
स्परभिभूतं हयं यश्च कुम्भकेनोभयोः सहाभि-
भवः । एवमभिभवत्रयेणैव प्राणायाम इति ।

सबीजस्थालम्बनमाह । तस्य चेति । स्थूलं
वक्ष्यमाणं हिरण्यगर्भादिरूपम् ॥” इति विष्णु-
पुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥ * ॥ गायत्री-
प्राणायामो यथा,—

“सयाहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राणायामैस्त्रिभिस्त्रिभिः ।
अहोरात्रकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥

सर्वपापहरं प्रोक्तं प्राणायामं द्विजकन्याम् ।

प्रातःकृ

ततस्त्वभ्यधिकं नास्ति तपः परमपावनम् ॥
प्राणसंधारणं मासं कुशाग्रचतुर्विन्दना ।
यः कुर्यात् प्रयतो नित्यं प्राणायामस्तु तत्समः ॥
निरोधाज्जायते वायुस्तस्मादग्निस्ततो जलम् ।
त्रिभिः शरीरं सकलं प्राणायामेन शुद्धयति ॥
आग्निशदानखाग्राच्च तपस्तप्येत् सुदारुणम् ।
आत्मानं शोधयेद्यस्तु प्राणायामैः पुनः पुनः ॥
आवर्ण्यं पौर्णमास्याश्च सोपवासो जितेन्द्रियः ।
प्राणायामशतं कृत्वा सुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥”

इत्यग्निपुराणम् ॥

प्राणिदूतं, स्त्री, (प्राणिभिर्मैत्रादिभिः कृतं दूत-
मिति मध्यपदलोपी समासः ।) पणपूर्वकमेघ-
कुक्कुटादियुद्धम् । तत्पर्यायः । समाह्वयः २ ।
इत्यमरः । २ । १० । ४६ ॥ साह्वयः ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥

प्राणिमाता, स्त्री, (प्राणिनां मातेव गर्भदाट-
त्वात् ।) गर्भदात्रीरूपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्राणिहिता, स्त्री, (प्राणिनां हिता ।) पाडुका ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लोकहितकारिणी च ॥

प्राणी, [नृ] त्रि, (प्राणाः सन्त्यस्येति । प्राण+
“अत इनिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।)
प्राणविशिष्टः । मनुष्यादिः । तत्पर्यायः । चेतनः
२ जन्मी ३ जन्तुः ४ जन्तुः ५ शरीरी ६ । इत्य-
मरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, मनौ । १ । २२ ।
“कर्मात्मनाश्च देवानां सोऽश्नुजत् प्राणिनां

प्रभुः ।

साध्यानाश्च गणं सृज्यं यज्ञश्चैव सनातनम् ॥”)

प्राणीत्वं, स्त्री, (प्राणीतस्य प्रयोजितस्य भावः ।
प्राणीत+अन् ।) ऋणम् । यथा, त्रिकाण्डशेषः ।
“प्राणीत्वं ऋणमर्थानां प्रयोगः स्यात् कला-
भिका ॥”

प्राणेशः, पुं, (प्राणानामीशः ।) पतिः । इति
जटाधरः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
“स्वामिन् ! भङ्गुरयालकं सतिलकं भालं विला-
सिन् । कुरु

प्राणेश ! चुटितं पयोधरतटे हारं पुन-
र्योजय ॥”)

प्राणेशा, स्त्री, (प्राणानामीशा ।) भार्या । इति
हेमचन्द्रः ॥

प्रातः, [र] थ, (प्राततीति । प्र+अत्+“प्रातते
ररन् ।” उणा० ५ । ५६ । इति अरन् ।)
प्रभातम् । तत्पर्यायः । प्रगे २ । इत्यमरः ।
३ । ४ । १६ ॥ सूर्योदयावधि त्रिसृहूर्तकालः ।
यथा,—

“प्रातःकालो सृहूर्तस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(यथा, रघौ । १ । ६० ।

“प्रयता प्रातरन्वे तु सायं प्रत्युदयेदपि ॥”)

प्रातःकृतं, स्त्री, (प्रातः प्रभातकालस्य कृतं कर्तव्या
क्रिया ।) प्रभातकर्तव्यकर्म । तदनुष्ठानं यथा,
“ब्राह्मे सृहूर्ते उत्थाय धर्ममर्थश्च चिन्तयेत् ।
कायकेशान्तदुद्धृतं ध्यायेत् मनसेश्वरम् ॥

प्रातःकृ

उषःकालेऽथ संप्राप्ते कृत्वा चावश्यकं बुधः ।
स्नानान्नदीषु शुद्धासु शौचं कृत्वा यथाविधि ॥
प्रातःस्नानेन शुध्यन्ति चेऽपि पापकृतो जनाः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥
प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं शुभम् ।
ऋषीणां शुचिता नित्यं प्रातःस्नानान्न संशयः ॥
सुखे सुप्तस्य सततं लालायाः प्रसवन्ति हि ।
ततो नैवाचरेत् कर्माण्यकृत्वा स्नानमादितः ॥
अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम् ।
प्रातःस्नानेन पापानि पूयन्ते नात्र संशयः ॥

न च स्नानं विना पुंसां पावनं प्रत्यहं स्मृतम् ।
होमे जप्ये विशेषेण तस्मात् स्नानं समाचरेत् ॥
अशुक्तावशिखरं वा स्नानमस्य विधीयते ।
आर्द्रेण वाससा चाथ मार्जनं कायिकं स्मृतम् ॥
अप्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेव समाचरेत् ।

ब्राह्मादीनि यथाशक्तौ स्नानान्याहुर्मनीषिणः ॥
ब्राह्ममाज्यमुद्दिष्टं वायव्यं दिश्यमेव च ।

वारुणं यौगिकं तद्वत् षोडशान्नं प्रकीर्तितम् ॥
ब्राह्मन्तु मार्जनं मन्त्रैः कुशैः सोदकविन्दभिः ।

आग्नेयं भस्मना पादमस्तकादिविधूननम् ॥
गवां हि रजसा प्रोक्तं वायव्यं स्नानमुत्तमम् ।

यत्तु सातपथ्येण स्नानान्तर्दिश्यमुच्यते ॥
वारुणश्चावगाह्यन्तु मानसन्त्वात्मवेदनम् ।

यौगिकं स्नानमाख्यातं योगो विष्णुविचिन्तनम् ॥
आत्मतीर्थमिति ख्यातं सेवितं ब्रह्मवादिभिः ॥

मनःशुचिकरं पुंसां नित्यन्तस्नानमाचरेत् ।
शक्तश्चेद्धारुणं विद्वान् प्राजापत्यन्त्येव च ॥*

प्रक्षाल्य दन्तकाष्ठं वै भक्षयित्वा विधानतः ।
आचम्य प्रयतो नित्यं स्नानं प्रातः समाचरेत् ॥

मध्याह्नलसमस्यौख्यं द्वादशाङ्गुलसम्मितम् ।
सत्तचं दन्तकाष्ठं स्यात्तस्याग्रेण च धावयेत् ॥

क्षीरिदृक्चसमुद्धृतं मालतीसम्भवं शुभम् ।
अपामार्गश्च विस्त्र्य करवीरं विशेषतः ॥

वर्जयित्वा निन्दितानि गृहीत्वा नैव यथोदितम् ।
परिहृत्य दिनं पापं भक्षयित्वा विधानतः ॥

नोत्पाटयेद्दन्तकाष्ठं नाङ्गुल्या धावयेत् क्वचित् ।
प्रक्षाल्य मुक्ता तज्ज्वालाच्छौ देशे समाहितः ॥

स्नात्वा सन्तर्पयेद्देवानृषीन् पिण्डगणस्तथा ।
सम्मार्यमन्त्रैरात्मानं कुशैः सोदकविन्दभिः ॥

आपोहिष्ठायाह्वतिभिः सावित्र्या वारुणैः
शुभैः ।

ॐकारवाह्यतियुता गायत्री देवमातरम् ।
जम्बा जलाङ्गलिं दद्याद्भास्करं प्रति तन्मनाः ॥

प्राक्कूलेषु समासीनो दर्भेषु सुसमाहितः ।
प्राणायाममच्यं कृत्वा ध्यायेत् सन्ध्यामिति स्मृतिः ॥

या सन्ध्या सा जगत्सृष्टिर्मायातीता च
निष्कला ।

रेश्वरी तु परा शक्तिस्तत्तन्मन्त्रसमुद्भवा ॥
ध्यात्वाकर्मखलगतं सावित्रीं वै जपन् बुधः ।

प्राङ्मुखः सततं विप्रः सन्ध्यापासनमाचरेत् ॥
सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

यदन्यत् कुरुते किञ्चित् न तस्य फलमाप्नुयात् ॥

प्रातःकृ

अनन्यचेतसः शान्ता ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
उपास्य विधिवत् सन्ध्यां प्राप्ताश्च परमां गतिम् ॥

योऽन्यत्र कुरुते यत्नाहर्मकार्यं द्विजोत्तमः ।
विहाय सन्ध्याप्रणतिं स याति नरकाश्रुतम् ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सन्ध्यापासनमाचरेत् ।
उपासितो भवेत्तेन देवो योगतनुः परः ॥

सहस्रपरमां नित्यं शतमध्यां दशावराम् ।
सावित्रीं वै जपेद्द्विद्वान् प्राङ्मुखः प्रयतः स्थितः ॥

अथोपतिष्ठेदादित्यमुदयन्तं समाहितः ।
मन्त्रैस्तु विविधैः सौरेर्ऋग्यजुःसामसम्भवेः ॥

उपस्थाय महायोगं देवदेवं दिवाकरम् ।
कुर्वीत प्रणतिं भूमौ ऋद्धौ नित्यं च मन्त्रतः ॥*

ॐ खं खखोक्ताय शान्ताय कारणत्रयहेतवे ।
निवेद्यामि चात्मानं नमस्ते ज्ञानरूपिणे ॥

नमस्ते घृणये तुभ्यं सूर्याय ब्रह्मरूपिणे ।
त्वमेव ब्रह्म परममापो ज्योती रसोऽमृतम् ॥

भूर्भुवः स्वस्वमोक्षारः सर्वे रुद्राः सनातनाः ।
पुरुषः सन्महोत्तमस्त्वं प्रणमामि कपर्दिनम् ॥

त्वमेव विश्वं बहुधा सदसत् सूर्यसे च यत् ।
नमो रुद्राय सूर्याय त्वामहं शरणं गतः ॥

प्राचेतसे नमस्तुभ्यसुमाधाः पतये नमः ।
नमोऽस्तु नौलघ्नीवाय नमस्तुभ्यं पिनाकिने ॥

विलोहिताय भर्गाय सहस्राक्षाय ते नमः ।
नम उमापतये तुभ्यमादित्याय नमोऽस्तु ते ॥

नमस्ते बहुहस्ताय चाम्बकाय नमोऽस्तु ते ।
प्रपद्ये त्वां विरूपाक्ष ! महान्तं परमेश्वरम् ॥

हिरण्यये गृहे गुप्तात्मानं सर्वदेहिनाम् ।
नमस्यामि परं ज्योतिर्ब्रह्माख्यं त्वां परामृतम् ॥

विश्वं पशुपतिं भीमं नरनारीश्वरीरिणम् ।
नमः सूर्याय रुद्राय भास्वते परमेश्वरे ॥

उग्राय सर्वभक्षाय त्वां प्रपद्ये सदैव हि ॥*
एतदे सूर्यहृदयं जम्बा स्तवमनुत्तमम् ।

प्रातःकालेऽथ मध्याह्ने नमस्कुर्याद्दिवाकरम् ॥
इदं पुत्राय शिष्याय धार्मिकाय द्विजातये ।

प्रदेयं सूर्यहृदयं ब्रह्मणा तु प्रदर्शितम् ॥
सर्वपापप्रशमनं वेदसारं समुद्धृतम् ।

ब्राह्मणानां हितं पुण्यं ऋषिर्षेर्निषेवितम् ॥
यस्तु नित्यं पठेद्भीमान् प्रेक्षेद्वादित्यमखलम् ।

महापातकयुक्तोऽपि पूयते नात्र संशयः ॥
अथापस्मारकुशादौषधिभिः पीडितोऽपि सन् ।

जम्बा शतगुणं स्तोत्रं स ज्वाघो भवति हतम् ॥
भूतग्रहपिशाचातिवीजयसनकर्षिभिः ।

स्तुवन् ध्यात्वा हरिं विप्रो मुच्यते महतो भयात् ॥
अथागत्य गृहं विप्रः समाचम्य यथाविधि ।

प्रज्वाल्य वह्निं विधिवच्चुहुयाज्जातवेदसम् ॥
ऋत्विक्पुत्रोऽथ पत्नी वा शिष्यो वापि सहो-

दरः ।

प्राप्यानुज्ञां विशेषेण जुहुयुर्वा यथाविधि ॥
पवित्रपाणिः पूतात्मा शुक्लाभरधरोत्तरः ।

अनन्यमानसो भूत्वा जुहुयात् संयतेन्द्रियः ॥
विना दर्भेण यत् कर्म विना मन्त्रेण वा पुनः ।

राक्षसं तद्भवेत् सर्वं नासुचेद्द फलप्रदम् ॥*

प्रातःक

दैवतानि नमस्कृत्याह्वयमारान्वेदयेत् ।
 दद्यात् पुण्यादिकं तेषां वृद्धांश्चैवाभिवादयेत् ॥
 गुह्येष्वभ्युपासीत हितसास्य समाचरेत् ।
 वेदाभ्यासं ततः कुर्यात् प्रयत्नाद्भक्तितो द्विजः ॥
 जपेदध्यापयेच्छिष्यान् आचरेच्च विधाययेत् ।
 अवेक्षेत च शास्त्राणि धर्मादीनि द्विजोत्तमः ॥
 वैदिकांश्चैव नियमान् वेदाङ्गानि विशेषतः ।
 उपेयादीश्वरश्चाथ योगक्षेमप्रसिद्धये ॥
 साधयेद्विधानयान् कुटुम्बार्थं ततो द्विजः ॥
 इति कौर्म उपविभागे १७ अध्यायः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “प्रातः शिरसि शुक्लाङ्गे दिनेचं हिसुजं गुरुम् ।
 प्रसन्नवदनं शान्तं स्मरेत्तन्नामपूर्वकम् ॥”
 ॐ नमो गुरवे तस्मा इष्टदेवस्वरूपिणे ।
 यस्य वाक्यान्तं हन्ति विषं संसारसंज्ञकम् ॥
 इति पठेत् ॥
 “अहं देवो न चाग्नोऽस्मि ब्रह्मैवास्मि न प्रोक्त-
 भाक् ।
 सच्चिदानन्दरूपोऽहं नित्यसुखसमाववान् ॥”
 इति भावयेत् ।
 “लोकेश ! चैतन्यमयादिदेव
 श्रीकान्त विष्णो भवदाज्ञयेव ।
 प्रातः समुत्थाय तव प्रियार्थं
 संसारयात्रामनुवर्त्तयिष्ये ॥
 जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्ति-
 र्जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः ।
 त्वया हृषीकेश ! हृदि स्थितेन
 यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥”
 विष्णुपुराणे ।
 “प्रबुद्धश्चिन्तयेद्भर्म्ममर्थसाक्षाविरोधिनम् ।
 अपीडया तयोः कामसुभयोरपि चिन्तयेत् ॥”
 धर्म्मलक्षणम् भविष्ये ।
 “धर्म्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोऽभ्युदयसाधनम् ॥”
 अतएव जैमिनिः । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म्मः ।
 इति । तेन वैदिकलिङ्गप्रतिपाद्योऽर्थो धर्म्मः ।
 कोऽर्थो योऽभ्युदयाय इति तु भविष्ये ॥ * ॥
 ततः ॐ प्रियदत्तायै भुवे नमः । इति नमस्कृत्य
 दक्षिणं चरणं न्यसेत् । कन्दोगपरिशिष्टम् ।
 “श्रोत्रियं सुभगामभिं गाक्षेवामिचितं तथा ।
 प्रातरुत्थाय यः पश्येदापङ्गाः स विमुच्यते ॥
 पापिष्ठं दुर्भगां मदं नयस्तुक्तनासिकम् ।
 प्रातरुत्थाय यः पश्येत्तत् कलेरपलक्षणम् ॥”
 अतएव आसः ।
 “धनिनः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पञ्चमः ।
 पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र वासं न कारयेत् ॥”
 महाभारते ।
 “कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।
 ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कौर्त्तनं कलिनाशनम् ॥”
 मातुस्ये ।
 “कार्त्तवीर्याङ्गुनो नाम राजा बाहुसहस्रभृत् ।
 योऽस्य संकीर्त्तयेन्नार कल्युत्थाय मानवः ॥
 न तस्य वित्तनाशः स्यान्नष्टश्च लभते पुनः ॥”

प्रातःक

कल्यं प्रातः ॥ * ॥
 अथ विष्णुचोत्सर्गः । विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
 “निद्रां जह्याद्गृही राम ! नित्यमेवारुणोदये ।
 वेगोत्सर्गं ततः कृत्वा दन्तधावनपूर्वकम् ॥
 स्नानं समाचरेत् प्रातः सर्वकल्मषनाशनम् ॥”
 अरुणोदयकालमाह स्कन्दपुराणम् ।
 “उदयात् प्राक् चतसस्तु नाडिका अरुणोदयः ।
 तत्र स्नानं प्रशस्तं स्यात्तद्वि पुण्यतमं स्मृतम् ॥”
 नाडिका दण्डः । विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
 “वेगरोधं न कर्त्तव्यमन्यत्र क्रोधवेगतः ।”
 आरुणोदयेऽपि । न वेगितोऽन्यकार्यसिद्धिः
 स्यान्नाजित्वा साध्यमामयम् । अङ्गिराः ।
 “उत्थाय पश्चिमे रात्रेस्तत आचम्य चोदकम् ।
 अन्तर्ह्राद्य लङ्घेभूर्म्मिं शिरः प्राट्य वाससा ॥
 वाचं नियम्य यत्नेन स्त्रीवनोक्तासवर्जितः ॥
 कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु शुचौ देशे समाहितः ॥”
 विष्णुपुराणम् ।
 “ततः कल्यं समुत्थाय कुर्यान्मूत्रं नरेश्वर ! ।
 नैर्ऋत्यामिषुविशेषमतीत्याभ्यधिकं भुवः ॥
 तिष्ठेन्नातिचिरं तत्र नैव किञ्चिदुदीरयेत् ॥”
 कल्युत्सर्गः कालम् । मैत्रं मित्रदेवताकपाशुसम्ब-
 न्धात् पुरीषोत्सर्गः । नैर्ऋत्यासुत्यानदेशमारभ्य
 उत्थायेत्यनेन उपस्थितेः इष्टप्रक्षेपयोग्यदेशा-
 द्दहिः । तद्देशपरिमाणमाह पितामहः ।
 “मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेत्तु शरत्रयम् ।
 हस्तानाञ्च श्रुते सार्द्धं कल्यं कृत्वा विचक्षणः ॥”
 आपस्तम्बः ।
 “मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्याद्दक्षिणां दिशं दक्षिणा-
 परां वेति ॥” दक्षिणापरां नैर्ऋतीम् । मनुः ।
 “मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।
 दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्योश्च यथा दिवा ॥”
 यत्तु यमवचनम् ।
 “प्रत्यङ्मुखश्च पूर्वाङ्गे लपराङ्गे च प्राङ्मुखः ।
 उदङ्मुखस्तु मध्याङ्गे निष्ठायां दक्षिणामुखः ॥”
 इति तद्विच्छादिकल्पार्थं सूर्याभिमुखनिरा-
 सार्थश्च न तु नियमार्थं देवलवचनविरोधात् ।
 तथा च देवलः ।
 “सदैवोदङ्मुखः प्रातः सायाङ्गे दक्षिणामुखः ।
 विष्णुत्रयमाचरेन्नित्यं सन्ध्यायां परिवर्जयेदिति ॥”
 अत्र प्रातःसायाङ्गशब्दौ दिवारात्रिपरौ
 पूर्वोक्तमनुवचनेकवाक्यत्वात् । सन्ध्यायां परि-
 वर्जयेदिति तु प्रीडितेतरपरम् ॥ * ॥ यमः ।
 “कृत्वा यज्ञोपवीतान् पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् ।
 विष्णुत्रयं च गृही कुर्यादुदया कर्णे समाहितः ॥”
 पृष्ठतः पृष्ठे कण्ठलम्बितं निवीतं तत् पृष्ठ-
 लम्बितं निवीतमापृष्ठदेशावलम्बं ग्राम्यधर्म्मेष्विति
 निगमपरिशिष्टवचनात् ।
 “नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥”
 इति मनुवचनाच्च ॥
 अत्र संवीतं निवीतं संवीतं मानुष इति तैत्ति-
 रीयश्रुतेः । मानुषे सनकादिद्वये । पृष्ठलम्बितं
 निवीती वेति बौधायनीयाच्च । ततश्च हारवत्

प्रातःक

कृत्वा पृष्ठलम्बितं स्तम्भ इत्यर्थः । एकवक्त्रता-
 पक्षे व्यवस्थामाह सांख्यायनः । यद्येकवक्त्रो
 यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा अवगुण्ठित इति । कर्णे
 दक्षिणे । पवित्रं दक्षिणे कर्णे विष्णुत्रयमाचरे-
 दिति स्मृतौ तथा दर्शनात् । अवगुण्ठितः कृत-
 शिरोऽवगुण्ठनः । मनुः ।
 “कृत्वायामन्त्रकारे वा राजावहनि वा द्विजः ।
 यथासुखसुखः कुर्यात् प्राणवाधभयेषु च ॥”
 महाभारते ।
 “प्रत्यादित्यं प्रतिजलं प्रति गाक्ष प्रति द्विजम् ।
 मेहन्ति ये च पथिषु ते भवन्ति गतायुषः ॥”
 प्रतिः सांमुख्ये ॥ * ॥ मनुः ।
 “न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ।
 न फालवृष्टे न जले न पितृनां न च पर्वते ॥
 न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ।
 न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि संस्थितः ॥
 न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ।
 गवाग्निविप्रानादित्यमपः पश्यंस्तथैव च ॥
 न कदाचन कुर्वीत विष्णुमूत्रस्य विसर्जनम् ॥”
 ससत्त्वेषु प्राणिमत्सु । संस्थित उत्थितः ।
 पर्वतनिषेधादेव मस्तकनिषेधे सिद्धे पुनर्निषेधा
 यत्र पर्वतोऽश्वक्वपरीहारस्तत्रापि मस्तकवर्ज-
 नार्थः । अथवा । पर्वतमस्तकनिषेधोऽधिक-
 दोषाय ॥ * ॥ वशिष्ठः ।
 “आहारनिर्हारविहारयोगाः
 सुसंभृता धर्म्मविदा तु कार्याः ।
 वाग्बुद्धिगुप्ती च तपस्तथैव
 धनायुषी गुप्ततमे तु कार्ये ॥”
 निर्हारो मूत्रपुरीषोत्सर्गः । विहारः स्त्रीसं-
 भोगः । योगः समाधिः । वाग्बुद्धिगुप्तीमात्राप-
 त्यागः । बुद्धिगुप्तिरनिष्टचिन्तात्यागः । हारीतः ।
 “आहारस्तु रक्षः कुर्यान्निर्हारश्चैव सर्वदा ।
 गुप्ताभ्यां लक्ष्मणैतः स्यात् प्रकाशे ह्यीयते तथा ॥”
 विष्णुपुराणम् ।
 “सोमाम्नाकार्म्भवायूनां पूण्यानाञ्च न संसृजम् ।
 कुर्यात् स्त्रीवनविष्णुमूत्रसमुत्सर्गश्च पण्डितः ॥”
 आपस्तम्बः । “न च सोपानत्को मूत्रपुरीषे
 कुर्यादिति ।” बृहन्ननुः ।
 “करगृहीतपात्रेण कृत्वा मूत्रपुरीषके ।
 मूत्रतुल्यं पानीयं पीत्वा चान्द्रायणश्चरेत् ॥”
 भरद्वाजः ।
 “अथावकथ्यविष्णुमूत्रं लोष्टकाष्टणादिना ।
 उदस्तवासा उत्तिष्ठेद्दृष्टं विष्टतमेहनः ॥” * ॥
 उदस्तवासाः कटिदेशादूर्ध्वदक्षिणवक्त्रः ।
 अथ प्रौचम् । देवलः ।
 “धर्म्मविदक्षिणं हस्तमधःप्रौचे न योजयेत् ।
 तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्ध्वं न प्रीधयेत् ।
 प्रकृतिस्थितिरेषा स्यात् कारणादुभयक्रिया ॥”
 कारणाद्भोगादेः । ब्रह्माण्डपुराणम् ।
 “उद्धृतोदकमादाय मृत्तिकाश्चैव वाग्यतः ।
 उदङ्मुखो दिवा कुर्याद्वाचौ चेद्दक्षिणामुखः ॥
 सुनिर्गते नृदं दद्यान्मृदन्ते त्वप एव च ॥”

कुर्वाच्छौचमिति शेषः । सुनिर्निक्ते भरद्वाजोक्त-
लोहादिप्रसृष्टे गुदे । उदकपात्राभावे करेण
जलाशयात् उदकग्रहणमाह आदित्यपुराणम् ।
“रत्निमात्रं जलं त्वक्का कुर्वाच्छौचमनुवृते ।
पश्चाच्च शोधयेत्तीर्थमन्यथा न शुचिर्भवेत् ॥”
तस्मिन् देशे शौचं कर्तव्यं यस्माद्रत्निमात्रव-
हितं जलं तत्सुखमेव तीर्थं जलसमीपत्वात् ॥
विष्णुपुराणम् ।
“वल्मीकमृषिकोत्खातां नृदमन्तर्जलान्तथा ।
शौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्यात्तेपसम्भवाम् ॥
अन्तःप्राणवपन्नाच्च हलोत्खातां सकर्द्वमाम् ॥”
मनुस्मृतौ ।
“एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथा वामकरे दश ।
उभयोः सप्त दातव्या नृदः शुद्धिमभीष्टता ॥”
उभयोः करयोः । वामहस्ते दशदानानन्तरं
तत्पृष्ठे षड्दानमाह हारीतः । दशमध्ये च
षट् पृष्ठे इति । शङ्खदक्षौ ।
“तिस्रस्तु नृत्तिका देयाः कृत्वा तु नखशोधनम् ।
तिस्रस्तु पादयोर्देयाः शुद्धिकामेन निवृणः ॥”
नखशोधनं तृणादिना नखान्तर्मलशोधनम् ।
तिस्र इति हस्तयोरिति शेषः ॥ * ॥
पादप्रक्षालनं न कांक्षे कर्तव्यमित्याह विष्णु-
धर्मोत्तरम् ।
“दर्भेन मार्जयेत् पादौ न च कांक्षे प्रधावयेत् ॥”
दक्षः ।
“लिङ्गे तत्र समाख्याता त्रिपर्णौ पूर्यते यथा ।
अर्द्धप्रवृत्तिमात्रा तु प्रथमा नृत्तिका स्मृता ॥
द्वितीया च तृतीया च तदर्द्धं परिकीर्तितम् ॥”
यदा तु उक्तप्रमाणया नृदा गन्धलेपचयो न
भवति तदा अधिकयापि कर्तव्यम् ।
“गन्धलेपचयकरं शौचं कुर्वाद्यतन्त्रितः ॥”
इति याज्ञवल्क्यवचनात् ॥
गुदादन्वच परिमाणमाह यमः ।
“नृत्तिका तु समुद्दिष्टा त्रिपर्णौ पूर्यते यथा ।”
त्रिपर्णौ तर्जनीमध्यमाभिकानामग्रपर्व-
त्रयम् ॥ * ॥ मन्त्रमात्रे तु स्मृतिः ।
“एकां लिङ्गे नृदं दद्यात् वामहस्ते तु नृत्तयम् ।
उभयोर्हस्तयोर्दे तु मन्त्रशौचं प्रकीर्तितम् ॥”
ब्रह्मपुराणे ।
“पादयोर्दे गृहीत्वा च सुप्रक्षालितपाणिमान् ।
द्विराचम्य ततः शुद्धः स्मृत्वा विष्णुं सनातनम् ॥”
पादयोर्दे एकैका । इदं मन्त्रे पुरीषोत्सर्गे
तिस्रणां विधानात् ॥ * ॥ दक्षः ।
“यथोदितं दिवा शौचमर्द्धं रात्रौ विधीयते ।
आतुरे च तदर्द्धं स्यात् तदर्द्धं पथि स्मृतम् ॥”
यथोक्तकरणाश्रयत्वादेवेदं न तु निष्ठादिपुरस्कारे-
णैव वाक्यस्यादृष्टार्थापत्तेः ॥ * ॥ आपस्तम्बः ।
“पथि पादस्तु विज्ञेय आर्त्तः कुर्वाद्यथावलम्बम् ॥”
एतयोर्विरोधस्तु आर्त्तानार्त्ताभ्यां परिहर-
णीयः । दक्षः ।
“देशं कालं तथात्मानं त्रयं त्रयप्रयोजनम् ।
उपपत्तिमवस्थां च त्वा शौचं प्रकल्पयेत् ॥”

ब्रह्मपुराणे ।

“न यावदुपनीयेत द्विजः शूद्रस्तथाङ्गना ।
गन्धलेपचयकरं शौचं तेषां विधीयते ॥
प्रमाणं शौचसंख्या वा न शिष्टैरुपदिश्यते ।
यावच्च शुद्धिं मन्येत तावत् शौचं समाचरेत् ॥”
दक्षः ।
“न्यूनाधिकं न कर्तव्यं शौचं शुद्धिमभीष्टता ।
प्रायश्चित्तं प्रसज्येत विहितानतिक्रमे कृते ॥
शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्कलाः

क्रियाः ॥”

गन्धलेपचये सत्यधिकं न कर्तव्यं पूर्वोक्तयाज्ञ-
वल्क्यविरोधात् । गन्धलेपाचये त्वधिकसंख्य-
यापि । याज्ञवल्क्यवचनमनुपनीतादिपरं वा
पूर्वोक्तब्रह्मपुराणैकवाक्यत्वात् ॥ * ॥
“एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
त्रिगुणं वनस्थानां यतीनाञ्च चतुर्गुणम् ॥”
इदं द्विगुणादिकं संख्यामात्रे तदनन्तराभि-
धानात् । याज्ञपादः ।
“शौचं द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।
नृजलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथापरम् ॥
गङ्गातोयेन कृत्स्नेन नृद्वारैश्च नगोपमेः ।
आनृत्योः स्नातकश्चैव भावदुष्टो न शुध्यति ॥”
स्मृतिः ।
“धावन्तश्च प्रमत्तश्च मन्त्रोच्चारकतन्त्रया ।
मुञ्जानमाचमानश्च नास्तिकं नाभिवादयेत् ॥
जन्मप्रवृत्तिं यत्किञ्चित् चेतसा धर्ममाचरेत् ।
सर्वं तन्निष्कलं याति एकहस्ताभिवादानात् ॥”
ऋष्यशृङ्गः ।
“यस्मिन् स्थाने कृतं शौचं वारिणा तद्विशो-
धयेत् ।

न शुद्धिस्तु भवेत्तस्य नृत्तिकां यो न शोधयेत् ॥”
शौचानन्तरं हारीतः । गोमयेन नृदा वा
कमण्डलुं प्रवृण्व्य पूर्ववदुपसृष्ट्य आदित्यं सोम-
मग्निं वा वीक्षेतेति । अत्र मार्जनानन्तरं
क्षालनं अन्यत्र तथादर्शनात् । आचमनान-
न्तरं आदित्यादिदर्शनं यथासम्भवम् । शौचं
कृत्वा मन्त्रोच्चारं न पश्येत् दृष्टादित्यमग्निं सोमं
वा पश्येदिति ॥ * ॥ अथाचमनविधिः । दक्षः ।
“प्रक्षाल्य पाणी पादौ च त्रिः पिवेदनु वीक्षि-
तम् ।

संख्याङ्गुलमूलेन द्विः प्रवृण्व्यात्ततो मुखम् ॥
संहत्य तिस्रभिः पूर्वमास्यमेवमुपसृष्टेत् ।
अङ्गुष्ठेन प्रदेष्टव्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् ॥
अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ।
नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयं तु तलेन वै ॥
सर्वाभिस्तु शिरः पश्चाद्वाहू चाग्रेण संसृष्टेत् ॥”
पादप्रक्षालनं विशेषयति देवलः ।
“प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेत् शनैः ।
उदङ्मुखो वा देवत्वे पैतृके दक्षिणामुखः ॥”
शनैरुत्तरः । देवपैतृकेतरत्रापस्तम्बः । प्रत्यक्-
पादावसेचनमिति । प्रत्यक् पश्चिमाभिमुखः ।
क्रममाह गोभिलः । सद्यं पादमवनेनिज इति

सद्यं पादं प्रक्षालयेत् । दक्षिणं पादमवनेनिज
इति दक्षिणं पादं प्रक्षालयेदिति अर्हणीये
तथादर्शनात् सर्वत्र तथा कल्प्यते । पारस्करः ।
सद्यं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयतीति सूत्रेण
प्राक् सद्यपादप्रक्षालने सिद्धे सद्यं प्रक्षाल्य
दक्षिणं प्रक्षालयतीत्यत्र सद्यग्रहणं सामान्यार्थं
तेनान्यस्यापि पादप्रक्षालने सद्यस्यैव प्राथम्यम्
अन्यार्थं पुनर्वचनमिति न्यायात् । अन्यार्थमधि-
कार्यम् । ब्राह्मणश्चेदक्षिणं प्रथममिति सूत्रं
तस्य पादौ यदि ब्राह्मणः प्रक्षालयति तदा
दक्षिणं प्रथममिति न सद्यम् । यथा प्रक्षाल-
यतीत्यनुवृत्तौ आश्रयान्नः । दक्षिणमग्रे ब्राह्म-
णाय प्रयच्छेत् सद्यं शूद्रायेति । स्वयं प्रक्षालने
सद्यस्यैव प्राथम्यमिति एवं हरिश्चम्पापि ।
आचमने पाणिपादप्रक्षालनं मन्त्रादुत्तमं ।
यथा बृहद्वाराशरः ।

“कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च
नृजलेः ।

निवह्यशिर आसीनो द्विज आचमनश्चरेत् ॥
हस्तोपवीतं सद्यं वाङ्मनःकायसंयतः ॥”
आपस्तम्बः ।
“इत्येवमङ्गिराजानु प्रक्षाल्य चरणौ पृथक् ।
हस्तौ चामणिवन्माभ्यां पश्चादासीत संयतः ॥”
आजानु आमणिवन्माभ्यामित्यवधुपादानं तत्-
पर्यन्ताशुचित्वप्रज्ञायां अश्वश्रमापनोदनाय
अतिशयशौचाय वा । अतएवोक्तं अङ्गप्रकर्षात्
फलप्रकर्षे इति ॥ * ॥ शिखावन्धने विशेषमाह
ब्रह्मपुराणम् ।

“गायत्र्या तु शिखां बद्धा नैर्ज्जत्वां ब्रह्मरन्तः ।
जुष्टिकाश्च ततो बद्धा ततः कर्म्म समाचरेत् ॥”
पिवेदित्यन्तर्जान्वाह याज्ञवल्क्यः ।
“अन्तर्जातु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।
प्राग्वा ब्राह्मणे तीर्थेन द्विजो नित्यमुपसृष्टेत् ॥”
अन्तर्जातु जानुनोर्मध्ये हस्तौ कृत्वेति शेषः ।
वाग्न्यादीशानाभिमुखः ।
“ईशानाभिमुखो भूलोपसृष्टेत्तु यथाविधि ॥”
इति मरीच्युक्तेः ॥

ब्राह्मणे तीर्थेन अङ्गुष्ठमूलेन ।
“कनिष्ठदेष्टव्याङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ।
प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥”

इति याज्ञवल्क्यात् ॥

देशिनी तर्जनी । करस्य दक्षिणस्य । यथा
मार्कण्डेयपुराणम् ।
“अङ्गुष्ठोत्तरतो रेखा या पाणोर्दक्षिणस्य च ।
एतद्ब्राह्मणमिति स्थातं तीर्थमाचमनाय वै ॥”
अत्र द्विजो न स्त्रीशूद्राविति मित्ताक्षरा ॥ अत-
एव ।
“स्त्रियाश्चैदृशिकं तीर्थं शूद्रजातेस्तथैव च ।
सकृदाचमनाच्छुद्धिरेतयोरेव शोभयोः ॥”
ब्राह्मतीर्थावरोधे तु मनुः ।
“कायजेदृशिकाभ्यां वा न पैत्रेण कदाचन ।”
उक्ततीर्थत्रयस्य ब्रह्मादिनावरोधे करमध्याङ्ग-

प्रातःक

कार्मेयेनापि । एवञ्च सर्वविरोधे सुवर्णादि-
पात्रेणाचमनं कार्यं स्वयमसामर्थ्येनैवाच-
मनं कारयितव्यम् । याज्ञवल्क्यः ।

“अङ्गिस्तु प्रकृतिस्थामिहोनाभिः फेनबुद्बुदः ।
हृत्कण्ठतालुगामिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः ॥

शुश्रूरेन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्तः ॥”
अन्ततः ओष्ठोपान्ते । उत्तरोत्तरमुपकर्षात् ।

अतएव स्पृष्टाभिरित्युक्तं न तु भक्षिताभिरिति ।
स्त्री शूद्रो वाय निव्याम्बः कालनाच करोष्ठयो-

रिति ब्रह्मपुराणाच्च । आचमनार्थं पाणिपाद-
प्रक्षालनमेवेत्येके । इति शूद्राधिकारे गौतमो-

क्तेश्च । आचमनाहंजलाभावे इदमित्याचारा-
ध्यायः । मनुः ।

“हृन्नाभिः पूयते विप्रः कण्ठगामिश्च भूमिपः ।
वैश्वोद्विः प्राशिताभिश्च शूद्रः स्पृष्टाभिर-

न्ततः ॥”

अत्र वक्ष्यावधिप्राशनसुक्तम् । अनुपनीतानास्तु
स्त्रीशूद्रवदाचमनं न यावदुपनीयेत । इति

प्रागुक्तश्रीचै तथादर्शनात् । मिताक्षराद्यो-
प्येवम् । अस्तु विशेषयति बौधायनः । पाद-

प्रक्षालनाच्छेषेण नाचामेत् यद्याचामेत् भूमौ
स्त्रावयित्वाचामेदिति । उग्रनाः ।

“कांस्यायसेन पात्रेण त्रपुसीसकपित्तलः ।
आचान्तः शतकृत्वोऽपि न कदाचिच्छुचि-

भवेत् ॥”

कांस्यादिपात्रकरणकाचमनं कांस्यायसेनेत्या-
दिना निषिद्धमिति केचित् । हस्तेनाचमनेऽपि

कांस्यादिपात्रावर्जितं तन्निषिद्धमित्यपरे ।
आचमनजलनिषेधे शुक्ललिखितौ । न शूद्रा

शुश्रूकपाण्या वर्जितेनेति अत्राशुचिपदम्
आचमनकर्तृभिन्नपरम् । शूद्रसाहचर्यात् एक

पाणिपदमपि आचमनकर्तृभिन्नपाणिपरम् ।
तेन स्त्रीयवामपाण्यावर्जितमनिषिद्धम् । तथा

च कमण्डलुधिकारे बौधायनः । मूत्रपुरीषे
कुर्वन् दक्षिणहस्तेन गृह्णाति सथेनाचमनीय-

मिति । गृह्णाति जलपात्रमिति शेषः । आचा-
मेदित्यनुवृत्तौ देवतः ।

“शिरसां बद्धा वसित्वा हे निर्निक्ते वाससी शुभे ।
तूर्णौ भूवा समादाय नोद्विजस्व विलोकयन् ॥”

एकवल्क्यः प्राचीनावीतिन इत्यादिपरस्कर-
दर्शनात् यत्र प्रेतज्ञानतर्पणादौ एकवल्क्यं

विहितं तत्र तदङ्गत्वादेकवासा एवाचमनं
कुर्यात् । प्रचेताः ।

“अनुष्णाभिरफेनाभिः पूताभिर्वीक्ष्य चक्षुषा ।
हृन्नाभिरशब्दाभिश्चिञ्चतुर्विधिराचमेत् ॥”

चतुर्वेति भावशुद्धपक्षेया विकल्पः । न तु
फलभूयस्त्वार्थं कल्पनागौरवापत्तेः । वीक्षणा-

नुष्णयोर्भेदभाष्माधवाचार्यकृतपराशरभाष्य-
योरपवादमाह यमः ।

“रात्राववीक्षितेनापि शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ।
उदके नातुराणाञ्च तथोक्तेनोष्णपायिनाम् ॥”

आचामेदित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः । प्रदरादपि या

प्रातःक

गोक्षर्पणाय श्युर्न वर्णरसदुष्टाभिर्वाच स्तुरशु-
भागमा इति । प्रदरो विदीर्णभूभागः । अशु-

भागमाः अशुचिदेशादागताः । यस्मिन् देशे
वर्णादिदुष्टमेव तोयं तत्र तदपि ग्राह्यम् । तथा

च मरीचिः ।
“येषु स्थानेषु यच्छौचं धर्माचारश्च यादृशः ।
तत्र तन्नावमन्येत धर्मस्तत्रैव तादृशः ॥

येषु स्थानेषु ये देवा येषु देशेषु ये द्विजाः ।
येषु स्थानेषु यतोयं या च यत्रैव नृत्तिका ॥”

आचमने उदकग्रहणप्रकारं परिमाणञ्चाह
भरद्वाजः ।

“आयतं पर्वणां कृत्वा गोकर्णाकृतितवत् करम् ।
संघताङ्गुलिना तोयं गृह्णीत्वा पाणिना दक्षः ॥

सुक्ताङ्गुलकनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनश्चरेत् ।
माधमज्जनमाचामेत् संघृष्टं त्रिः पिवेदपः ॥”

पाणिना दक्षिणेन । त्रिः पिवेदक्षिणेनापि
इत्यादिपुराणोक्तेः । मार्कण्डेयः ।

“सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् ।
नोच्छिद्यं तत्पवित्रञ्च सुक्तोच्छिद्यञ्च वर्जयेत् ॥”

मदनपारिजाते हारीतः ।
“यन्धिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनश्चरेत् ॥”

ग्रन्थनादग्रन्थिरिति समुद्रकरेऽपि । आचमना-
नुवृत्तौ देवतः ।

“न गच्छन्न शयानश्च न चलन्न परान् स्पृशन् ।
न हसन्नेव संजल्पन्नात्मानश्चैव वीक्षयन् ॥”

चलन् कम्पमान इति रत्नाकरः ॥ आत्मानं
आत्मस्थानं हृदयम् । वीक्षयन्निति स्वार्थे णिच् ।

“केशान्नीवीमधः कायं न स्पृशन् धरणीमपि ।
यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत् करम् ॥”

अधः कायं नाभेरधः प्रदेशम् । करं दक्षिणम् ।
आचमनानुवृत्तौ गोभिलः ।

“नान्तरीयेकदेशेन कल्पयित्वात्तरीयकम् ॥”
अन्तरीयमधः परीधानं तदेकदेशस्तत्तरीयं कृत्वा

मरीचिः ।
“न बहिर्जातुस्तरया नासनस्यो न चोत्थितः ।
न पादुकास्योऽन्यचित्तः शुचिः प्रयतमानसः ॥

उपस्पृश्य द्विजो नित्यं शुद्धः पूतो भवेन्नरः ।
सुहृत्समस्यो नाचामेन्नान्यकाले कदाचन ॥

जलस्थलोभयकस्मादुष्ठानार्थं जलस्थलैकपर-
शेनाचमनं कर्तव्यमित्याह पैठीनसिः । अन्त-

रुदके आचान्तोऽन्तरेव शुद्धः स्यात् तस्मा-
दन्तरेकं बहिरेकञ्च कृत्वा पादमाचामेत् सर्वत्र

शुद्धो भवतीति । जले तूत्तिष्ठन्नाचामेत् । जानो-
रुद्धं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् ।

अधस्तात् शतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुश्रू-
तीति विष्णुः । हारीतः ।

“आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।
शुष्कवासाः स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ॥”

कात्यायनः ।
“ज्ञानमाचमनं ह्योमं भोजनं देवतार्चनम् ।
प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥

आसनारूढपादस्तु जातुनोर्जङ्गयोक्तया ।

प्रातःक

कृतावसक्तिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते ॥”
आसनारूढपादः आसनारोपितपादतलः ।

जातुनोर्जङ्गयोः कृतावसक्तिको वल्गादिना
कृतपृष्ठजालुजङ्गावन्तः । तुह्येन भेदप्रतीतिः

प्रौढपादस्य द्विविधत्वं प्रतीयते ॥ * ॥ अत्र च
अनेकोद्वाह्ये दारुणिने भूमिसमे इष्टकाञ्च

सङ्कीर्णोभूता इति बौधायनवचनात्तथाविधि
आरूढपादोऽपि कुर्यात् । वासः ।

“शिरः प्राट्य कण्ठं वा सुक्तकच्छशिखीऽपि
वा ।

अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचि-
भवेत् ॥”

तथा ।
“अपः पाणिनखाग्रेण आचामेदयस्तु ब्राह्मणः ।
सुरापानेन तत्तुल्यमितिवन्द्यमिव वीत् ॥”

संवृत्येति मुखं संवृत्य अलोमकोष्ठसर्पणां यथा
न भवतीति तात्पर्यम् । तथा च वशिष्ठः ।

“आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ।
ओष्ठौ च संस्पृश्य तथा यत्र स्थातामलोमकौ ॥”

एवञ्च प्रागुक्तहारीतवचने ओष्ठयोर्माज्जनसुक्तं
तत् सलोमकयोरेवेति । एतदन्तरं वामहस्तं

पादौ शिरश्च दक्षिणेन पाणिनाभ्युचयेत् ।
तथा च कामधेनावापस्तम्बः । त्रिराचामेत्

हृन्नाभिरुक्षीरौ परिरुजेत् द्विरित्येके दक्षिणेन
पाणिना सथं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्चेति ।

गोभिलः । त्रिराचामेत् द्विः परिरुज्जीत पादा-
वभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युचयेदिति इन्द्रियाण्यङ्गिः

स्पृशेत् अक्षिणी नासिके कर्णाविति । इन्द्रि-
याणि इन्द्रियायतनानि इन्द्रियाणाममूर्तत्वात् ।

तिष्ठभिरिति तर्जनीमध्यमानामिकाभिः ॥ * ॥
सर्वज्जाङ्गुलयोगेन आचमनकारणमाह पैठी-

नसिः । अग्निरङ्गुलस्तस्मात्तेनापि सर्वाणि
स्थानानि स्पृशेत् । निष्ठीवनादावाचमनं

यथा । वायुपुराणे ।
“निष्ठीवने तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने ।
उच्छिष्टस्य च सम्भाषादशुश्रूषहतस्य च ॥

सन्देहेषु च सर्वेषु शिखां सुक्ता तथैव च ।
विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेव उपस्पृशेत् ॥

उद्धवायससंस्पर्शं दर्शने चान्दवासीनाम् ॥”
हारीतः ।

“स्त्रीशूद्रोच्छिष्टसंभाषणे मूत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने
देवमभिगन्तुकाम आचामेदिति । याज्ञवल्क्यः ।

“स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथोपसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ॥”

ब्रह्मपुराणे ।
“ह्योमे भोजनकाले च सन्ध्योरुभयोरपि ।
आचान्तः पुनराचामेदव्यञ्जापि सकृत् सकृत् ॥

द्विराचम्य ततः शुद्धः स्नत्वा विष्णुं सनातनम् ॥”
स्मृतिः ।

“क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधानैः शुपातने ।
कर्मस्य एषु नाचामेत् दक्षिणं अवयं

स्पृशेत् ॥”

प्रातःक

अत्र हेतुमाह पराशरः ।
 “प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
 विप्रस्य दक्षिणे कर्णे वसन्ति मसुरज्वीतु ॥”
 सांख्यायनः ।
 “आदित्या वसवो रुद्रा वायुरग्निश्च धर्मेराट् ।
 विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः ॥”
 पुराणसारवायुपुराणयोः ।
 “यः कर्म कुरुते मोहादनात्मन्येव नास्तिकः ।
 भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वान्न
 संशयः ॥” * ॥
 अथ दन्तधावनम् । वृद्धशतातपः ।
 “मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥”
 आह्वादिनादौ तस्य वर्ज्यत्वं यथा । विष्णुः ।
 “आह्ने जन्मदिने चैव विवाहेऽर्चासम्भवे ।
 व्रते चैवोपवासे च वर्ज्ययेद्दन्तधावनम् ॥”
 दन्तधावनमद्यादुदसुखः प्रादुसुखो वेति ॥*॥
 दन्तलग्नस्य दन्ततुल्यत्वं यथा । गौतमः ।
 दन्तश्लिष्टे दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिघर्षणात् प्राक्
 च्युतेरित्येके । च्युतेरासाववद्विद्यामिगरमेव
 तच्छुचिरिति । जिह्वाभिघर्षणायोयं दन्तलग्नं
 अशौचजनकं न भवतीत्यर्थः । इदं च्युतपलभ्य-
 मानरसविषयम् । दन्तवदन्तलग्नेषु रसवर्ज-
 मिति शङ्कवचनात् । जिह्वाभिघर्षणेऽपि अश्र-
 क्योद्धरणे न दोषः ।
 “भोजने दन्तलग्नानि निर्हन्त्याश्मनश्चरेत् ।
 दन्तलग्नमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ॥
 न तत्र कुर्याद्दुहृष्टो यत्नसुहृष्टो पुनः ।
 भवेदशौचमत्यर्थं त्वयवेधाद्ब्रणे कृते ॥”
 इति देवलवचनात् ॥
 च्युतेरित्युपलभ्यमानरसविषयम् । आसावो
 लाला तद्विगरन्तित्यर्थः । अतएव शोणितं
 यथा न भवति तथा त्वयादिना दन्तलग्न-
 निःसारणाचरणम् ॥ * ॥ कन्दोगपरिशिष्टम् ।
 “नारदाद्युक्तवार्च्यमष्टाङ्गुलमपाटितम् ।
 सत्वचं दन्तकाष्ठं स्यात्तदयेण प्रधावयेत् ॥
 उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ॥
 परिजप्य तु मन्त्रेण भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥
 आयुर्वलं यशो वर्चः प्रजा पशुवस्त्रनि च ।
 ब्रह्मप्रज्ञाश्च मेधाश्च त्वन्नो धेहि वनस्पते ॥”
 शुचिर्भूत्वा हिराचमनेनेति शेषः ॥ * ॥ नर-
 सिंहपुराणम् ॥
 “दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्तताम् ।
 सर्वे कण्टकिनः पुराणाः क्षीरिणश्च यशस्विनः ॥”
 प्रमाणं स्थौल्यश्चाह विष्णुः ।
 “कनीन्यग्रनिभस्थौल्यं सक्चूर्चं द्वादशाङ्गुलम् ।
 प्रातर्भूत्वा यतवाक् भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥
 प्रक्षाल्य भुङ्क्ता तज्ज्वाल्मुकी देशे समाहितः ॥”
 सक्चूर्चं दलितायम् । द्वादशाङ्गुलम् कन्दोगे-
 रेयम् ।
 “द्वादशाङ्गुलम् विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम् ।
 अष्टाङ्गुलम् वैश्यानां शूद्राणां षडङ्गुलम् ॥

प्रातःक

भक्षयेत् शास्त्रदृष्टानि पर्वण्यपि च वर्जयेत् ॥”
 तिथिविशेषे तस्य वर्जनं यथा । वृत्तिहपुरा-
 णम् ।
 “प्रतिपदपूर्वपक्षीषु नवम्याश्चैव सप्तमाः ।
 दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥
 अलाभे दन्तकाष्ठानां प्रतिविह्वलने तथा ।
 अपां द्वादशगण्डूषैर्मुखशुद्धिर्विधीयते ॥”
 गण्डूषस्य दन्तकाष्ठकार्यकारित्वेऽपि न तत्र
 मन्त्रान्वयः । शातातपः ।
 “प्रतिपदपूर्वपक्षीषु नवम्यां दन्तधावनम् ।
 पत्रैरन्यत्र काष्ठैश्च जिह्वोक्षेत्रः सदैव हि ॥”
 गुवाकादिपत्रैर्दन्तधावनं निषिद्धं यथा । क्रिया-
 कौमुद्यां वशिष्ठः ।
 “गुवाकतालहिन्तालास्तथा ताड्य च केतकी ।
 खर्जूरनारिकेलौ च समेते त्वगराजकाः ॥
 त्वगराजशिरापत्रैः कुर्याद्दन्तधावनम् ।
 तावज्जवति चाखालो यावद्गुणं नैव पश्यति ॥”
 पराशरभाष्ये याज्ञवल्क्यः ।
 “नेत्रकालोऽप्यायोरितराङ्गुलिभिस्तथा ।
 त्वक्का अनामिकाङ्गुलौ वर्ज्ययेद्दन्तधावनम् ॥”
 प्रचेताः ।
 “मध्याह्नान्तरकाले तु यः कुर्याद्दन्तधावनम् ।
 निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः पिण्डगणैः सह ॥”
 स्मृतिः ।
 “वसन्तं जन्ममाणश्च कुर्वन्तं दन्तधावनम् ।
 अभ्यक्तशिरसश्चैव स्नानं नैवाभिवादयेत् ॥”
 हारीतः ।
 “शुचिं देवाभिरक्षन्ति पितरः शुचिमन्त्रियुः ।
 शुचेर्विभ्यति रक्षांसि ये चाप्ये दुष्टचारिणः ॥”
 तथा ।
 “स्नानं दानं तपस्यागो मन्त्रकर्मविधिक्रियाः ।
 मङ्गलाचारनियमाः शौचभक्ष्यस्य निष्कलाः ॥
 शौचं हि विधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरन्तथा ।
 तज्ज्वाल्माभ्यां भवेत् बाह्यं भावशुद्धिस्तथापरम् ॥”
 अथ प्रातःस्नानसन्ध्ये । ब्रह्मपुराणम् ।
 “प्रातःस्नानं ततः कृत्वा संक्षेपेण यथोदितम् ।
 सन्ध्याश्चापि तथा कुर्यात् नित्यनैमित्तिके तथा ॥”
 कात्यायनः ।
 “यथाह्नि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।
 दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चैतदमन्तवत् ॥”
 दन्तान् प्रक्षाल्य प्रातरनातुरः स्नायात् ॥ * ॥
 आतुरं विशेषयति आयुर्वेदीये ।
 “स्नानमर्हितनेत्रास्यकर्णरोगातिसारिणम् ।
 आभानपीनसाजीर्णसुक्तवत्सु च गर्हितम् ॥”
 तत्कालमाह विष्णुः । प्रातःस्नाय्यरुणकिरण-
 यस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् । इति समुद्र-
 कारधृतम् ॥ * ॥
 “नृत्तिकातिलकं कुर्यात् स्नात्वा जुत्वा च
 भस्मना ।
 दृष्टदोषविधातार्थं चाखालाद्यादिदर्शने ॥”
 उग्रनाः ।
 “अभावे तूदकेनापि पिण्डदेवतमर्चयेत् ॥”

प्रातःक

ब्रह्माण्डपुराणे ।
 “कर्मसादौ तिलकं कुर्याद्भूपं तद्देष्टव्यं परम् ।
 गोप्रदानं जपो होमः स्वाध्यायः पिण्डतर्पणम् ॥
 भस्मीभवति तत्सर्वं नृहृदपुण्ड्रं विना कृतम् ॥”
 ब्राह्मे ।
 “अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमाङ्गुली भवेत् ।
 अनामिकार्थेऽहो नित्यं सुक्तिदा च प्रदेशिनी ॥”
 व्यासः ।
 “जाङ्गवीतीरसम्भूतां नृदं नृहृदं विभर्ति यः ।
 विभर्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम् ॥”
 गोपीचन्दनमाह शातातपः ।
 “गोमतीतीरसम्भूतां गोपीदेहसहस्रवाम् ।
 नृदं नृहृदं वहेद्यस्तु सर्वपापैः प्रसुच्यते ॥”
 ब्रह्माण्डपुराणे ।
 “जङ्घपुण्ड्रं नृदा कुर्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा ।
 तिलकं वै द्विजः कुर्यात् चन्दनेन यदृच्छया ॥
 ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् क्षत्रियश्च त्रिपुण्ड्रकम् ।
 अर्धचन्द्रश्च वैश्यश्च वर्तुलं शूद्रयोनिजः ॥” * ॥
 आतुराणाम् ।
 “अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ च कर्मि-
 णाम् ।
 आर्द्रेण वाससा वापि मार्जनं देहिकं विदुः ।
 इति जावालवचनात् शिरो विहाय गात्रप्रक्ष-
 लनम् । तदशक्तावाद्र्द्रवाससा गात्रमार्जनं
 कुर्यात् तदनन्तरं सन्ध्यां कुर्यात् । एतत्परमे
 प्रातःसन्ध्यां ततः कुर्यात् दन्तधावनपूर्वकमिति
 याज्ञवल्क्यवचनम् । इत्याहिकाचारतत्त्वम् ।
 प्रातःसन्ध्या, स्त्री, (सन्धौ भवा । यत् प्रत्ययः । टाप् ।
 प्रातःप्रथमाङ्गीया सन्ध्या ।) सन्ध्यादेहपूर्वाङ्गम् ।
 तदुत्पत्तिर्यथा ।
 “तस्मिन् गिरौ चन्द्रभागे वृहत्सोऽहिततीरगाम् ।
 सन्ध्यां दृष्ट्वा प्रपच्छ वशिष्ठः सादरन्तदा ।
 वशिष्ठ उवाच ।
 किमथमागता भद्रे ! निर्जनं त्वं महीधरम् ।
 कस्य वा तनया गौरि ! किं वा तव चिकीर्षितम् ॥
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं यदि गुह्यं न ते भवेत् ।
 वदनं पूर्णचन्द्राभं निश्रीकं वा कथं तव ॥
 श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
 तत् श्रुत्वा वचनं तस्य वशिष्ठस्य महात्मनः ।
 दृष्ट्वा च तस्महात्मानं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥
 शरीरैरष्टगुणैश्चार्थसदृशं तं जटाधरम् ।
 सादरं प्रणिपत्याथ सन्धोवाच तपोधनम् ॥
 सन्धोवाच ।
 यदर्थमागता शैलं सिद्धं तन्मे तपोधन ! ।
 तव दर्शनमात्रेण तन्मे सेव्यति वा विभो ! ॥
 तपः कर्तुमहं ब्रह्मन् ! निर्जनं शैलमागता ।
 ब्रह्मणोऽहं मनोजाता सन्ध्या नाम्ना च विश्रुता ।
 नोपदेशमहं जाने तपसो मुनिसत्तम ! ।
 यदि ते युज्यते गुह्यं मां त्वं समुपदेश्य ॥
 एतच्चिकीर्षितं गुह्यं नान्यत् किञ्च न विद्यते ।
 अज्ञात्वा तपसो भावं तपोवनमुपस्थिता ।
 चिन्तया परिशुष्योऽहं वेपते च मनः सदा ॥

प्रातःस

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
आकर्ण्य तस्या वचनं वशिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ।
स्वयं स सर्वज्ञत्वाद्गो नान्यत् किञ्चन पृष्टवान् ॥
अथ तां नियतात्मानं तपसेऽतिष्ठतोदमाम् ।
वशिष्ठो मन्त्रयाचक्रे गुरुवत् शिष्यवत्तदा ॥

वशिष्ठ उवाच ।

परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः ।
परमः परमाराधो विष्णुर्मनसि धीयताम् ॥
मन्त्रेणानेन देवेशं विष्णुं भज शुभानने ! ।
ॐ नमो वासुदेवाय इत्यनेन च सन्ततम् ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

उपदिश्य वशिष्ठोऽथ सन्ध्यायै तपसः क्रियाम् ।
तामाभाष्य यथान्यायं तत्रैवान्तर्दधे सुनिः ॥
यथोक्तं वशिष्ठेन मन्त्रं तपसि साधनम् ।
ब्रतेन तेन गोविन्दं पूजयामास भक्तितः ॥
प्रसन्नस्तेन रूपेण यद्वपुः चिन्तितं तथा ।
पुरः प्रत्यक्षतां यातस्तस्यां विष्णुर्जगत्पतिः ॥
निमीलिताक्षस्तस्यास्तु प्रविश्य हृदयं हरिः ।
द्विषेऽङ्गितं हृदौ तस्यै वाचं दिव्ये च चक्षुषौ ॥
दिव्यं ज्ञानं दिव्यचक्षुर्दिव्यां वाचमवाप्य सा ।
प्रत्यक्षं वीक्ष्य गोविन्दं तुष्टाव जगतां पतिम् ॥
अथ तस्याः शरीरं वल्कलानि संहृतम् ।
परिशील्य जटाव्रतेः पवित्रं स्निग्धं राजितम् ॥
निरीक्ष्य कृपयाविष्टो हरिः प्रोवाच तामिदम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यः पश्यति सकामत्वां पाणिग्राह्यते तव ।
स सद्यः क्लीवतां प्राप्य दुर्बलत्वं गमिष्यति ॥
पतिस्तव महाभागस्तेषां रूपसमन्वितः ।
सप्तकल्पान्तजीवी च भविष्यति सद्यः त्वया ॥
अन्यच्च ते वदिष्यामि पूर्वं यच्चनसि स्थितम् ।
अमौ शरीरव्यामलं पूर्वंमेव प्रतिश्रुतः ॥
स च मेधातिथेर्यज्ञे सुनेदांश्चार्थिके ।
हृतप्रच्वलिते वक्ष्ये न चिरात् क्रियतां त्वया ॥
तत्र गत्वा स्वयं कृत्रं सुनिभिर्नोपलक्षिता ।
मत्प्रसादाद्विजाता तस्य पुत्री भविष्यति ॥
यस्ते वा वाञ्छनीयोऽस्ति स्वामी मनसि कश्चन ।
तन्निधाय निजस्थाने त्वज वक्ष्ये वपुः स्वकम् ॥
नारायणः स्वयं सन्ध्यां प्रसृष्टां धामपाणिना ।
ततः पुरोडाशमयं तत् शरीरमभूत् क्षणात् ॥
समिद्धेऽग्नौ महायज्ञे सुनिभिर्नोपलक्षिता ।
तदा विष्णोः प्रसादेन सा विवेश विधेः सुता ॥
वद्विस्तस्याः शरीरं तद्गन्धं सूर्यस्य मण्डले ।
शुद्धं प्रवेष्टवामास विष्णोरेवाज्ञया पुनः ॥
सूर्यो द्विधा विभज्याथ तत् शरीरं तदा रथे ।
स्वके संस्थापयामास प्रीतये पित्रदेवयोः ॥
यदूर्ध्वभागस्तस्यास्तु शरीरस्य द्विजोत्तमाः ।
प्रातःसन्ध्याभवत् सा तु अहोरात्रादिमध्यगा ॥
यच्छेषभागस्तस्यास्तु अहोरात्रान्तमध्यगा ।
सा सायमभवत् सन्ध्या पित्रप्रीतिप्रिया सदा ॥
सूर्योदयाच्च प्रथमं यदा स्यादरुणोदयः ।
प्रातःसन्ध्या तदोदेति देवानां प्रीतिकारिणी ॥
अस्तं गते ततः सूर्ये शोणपद्मानिभा सदा ।

प्रातरा

उदेति सायंसन्ध्यापि पितृणां मोदकारिणी ॥”

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

प्रातःकालकर्त्तव्यवैदिकतान्त्रिकोपासनाविशेषः ।
वैदिके तदनुष्ठानानि यथा । मार्जनम् १ प्रार्थ-
नम् २ प्राणायामः ३ आचमनम् ४ आपो-
मार्जनम् ५ अघमर्षणम् ६ सूर्यार्पणम् ७
देवतर्पणम् ८ सावित्रावाहनम् ९ सावित्री-
ध्यानम् १० सावित्रीजपः ११ सावित्रीविस-
र्जनम् १२ आदित्यशुक्रप्रीणनम् १३ आत्मरक्ष-
णम् १४ रुद्रोपस्थानम् १५ ब्रह्मादिभ्यो जल-
दानम् १६ सूर्यार्पणम् १७ सूर्यनमः १८ ॥
तान्त्रिके तदनुष्ठानानि यथा । मन्त्राचमनम् १
जलशुद्धिः २ करन्यासः ३ अङ्गन्यासः ४ अघ-
मर्षणम् ५ हस्तक्षालनम् ६ आचमनम् ७
सूर्यार्पणम् ८ गायत्र्या जलदानम् ९ तर्पणम्
१० गायत्रीध्यानम् ११ गायत्रीजपः १२ जल-
समर्पणम् १३ इष्टदेवध्यानम् १४ प्राणायामः
१५ मूलमन्त्रजपः १६ जलसमर्पणम् १७ प्राणा-
यामः १८ नमस्कारः १९ ॥ इति स्मृतितन्त्रे ॥

प्रातःज्ञानं, क्ली, (प्रातः प्रभातकाले यत् ज्ञानम् ।)
प्रभातकर्त्तव्यावगाहनादि । यथा, गारुडे ५० अः ।
“उषःकाले तु संप्राप्ते कृत्वा चावश्यकं बुधः ।
स्नायान्नदीषु शुद्धासु शौचं कृत्वा यथाविधि ॥
प्रातःज्ञानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो जनाः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रातःज्ञानं समाचरेत् ॥
प्रातःज्ञानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् ।
सुखे सुप्तस्य सततं लालाद्याः संस्रवन्ति हि ॥
अतो नैवाचरेत् कर्माण्यकृत्वा ज्ञानमादितः ।
अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःखप्रं दुर्विचिन्तितम् ॥
प्रातःज्ञानेन पापानि पूयन्ते नात्र संशयः ।
न च ज्ञानं विना पुंसां प्राशस्त्यं कर्म संस्तु-
तम् ॥

होमे जप्ये विशेषेण तस्मात् ज्ञानं समाचरेत् ॥
अशक्तावशिरस्कन्तु ज्ञानमस्य विधीयते ॥”

अपि च गारुडे २१५ अध्याये ।

“प्रातःसंक्षेपतः ज्ञानं मध्याह्ने विधिविस्तारम् ।
प्रातर्मध्याह्नयोः ज्ञानं वानप्रस्थग्रहस्थयोः ॥
यतेस्त्रिसवनं प्रोक्तं सक्तु ब्रह्मचारिणः ॥”

अपि च ।

“उषस्युषसि यत् ज्ञानं सन्ध्यायासुदिते रवौ ।

प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् ॥

यत् फलं द्वादशाब्दानि प्राजापत्यैः कृतं भवेत् ।

प्रातःस्नायी तदाप्नोति वर्षेण अहयान्वितः ॥

य इच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ।

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥

षट्तिथौ माघमासस्तु प्रातःस्नायी हविष्यभुक् ।

अतिपापं महाघोरं मासादेव अपोहति ॥

मातरं पितरचापि भातरं सुहृदं गुरुम् ।

समुद्दिश्य निमज्जेत द्वादशांशं लभेत् सः ॥”

प्रातराशः, पुं, (अशनमिति । अश् + भावे घञ् ।

आशः । प्रातः प्रातःकाले आशी भोजनम् ।)

प्रातःकालीनभोजनम् । तत्पर्यायः । कल्पवर्णः

प्रातीपः

२ । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रातर्भोजनम् ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ कल्पवर्णः ४ । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । २ । २ ।

“यः पञ्चहाथनो मात्रा प्रातराशाय याचितः ।
तन्नेच्छेद्रक्षयन् यस्य सपर्यायं बालकौलया ॥”

प्रातर्भोजः, पुं, प्रातःकाले गेय ईश्वरादिर्यैः । स्तुति-
पाठकः । तत्पर्यायः । स्तुतिव्रतः २ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रभातगातये, चि ॥

प्रातर्भोजः, [ऋ] पुं, (प्रातर्भुङ्क्ते इति । भुञ् +
लृच् ।) काकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रभाते
भोजनकर्त्तरि, चि ॥

प्रातर्भोजनं, क्ली, (प्रातः प्रभातकाले भोजनम् ।)
प्रातराशः । इति जटाधरः ॥

प्रातिका, स्त्री, (प्राततीति । प्र + अत् + खल् +
टाप् । अत इत्वम् ।) जवा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

प्रातिपदिकः, पुं, (प्रतिपदि तिथौ भव इति ।
प्रतिपद् + “कालात् ठञ्” ४ । ३ । ११ ।

इति ठञ् ।) अग्निः । यथा,—

“इत्यम्भूतो महानग्निर्ब्रह्मक्रोधीऽङ्गवो महान् ।

उवाच देवं ब्रह्माणं तिथिर्मे दीयतां प्रभो ! ॥

यस्यामहं समस्तस्य जगतः स्वातिमाप्नुयाम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

देवानामथ यद्याणां गन्धर्वाणाञ्च सत्तम ! ।

आदौ प्रतिपदा येन त्वसुप्तमोक्षि पावक ! ॥

त्वत्पदात् प्रातिपदिकं सम्भविष्यति देवताः ।

अतस्ते प्रतिपन्नाम तिथिरेषा भविष्यति ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

(प्रतिपदे धातुभिन्नपदे भव इति । प्रति-
पद् + ठक् ।) नास्ति, क्ली । यथा । अघातुविभ-

क्त्यर्थवत् प्रातिपदिकम् । इति सुप्रकाशकरणम् ॥

प्रातिभायं, क्ली, (प्रतिभू + धञ् । द्विपदद्विः ।)

प्रतिभुवो भावः । जामिनी इति भाषा । यथा,

“साक्षित्वं प्रातिभायश्च दानं यद्यहमेव च ।

विभक्ता आतरः कुर्युर्नाविभक्ता परस्परम् ॥”

इति दायभागः ॥

प्रातिस्विकं, चि, (प्रतिस्वं भवः । प्रतिस्व + ठक् ।)
असाधारणम् । तत्पर्यायः । अन्यासाधार-

णम् २ आवेशिकम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रातिहारः, पुं, (प्रतिहार एव । स्वार्थे अण् ।)

प्रातिहारिकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्रातिहारकः, पुं, (प्रतिहारक एव । स्वार्थे

अण् ।) प्रातिहारिकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्रातिहारिकः, पुं, (प्रतिहारः प्रतिहारं व्याज

इत्यर्थः । स प्रयोजनमस्येति । प्रतिहार +

“प्रयोजनम्” ५ । १ । १०६ । इति ठञ् ।)

मायाकारः । इत्यमरः । २ । १० । ११ ॥

प्रातीपः, पुं, (प्रतीपस्यापत्वं प्रतीपस्यायमिति

वा । प्रतीप + अण् ।) प्रतीपपुत्रः । शान्तनु-

राजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महा-

भारते । ५ । १४८ । २ ।

“प्रातीपः शान्तनुस्मात । कुलस्थार्थं यथोत्थितः ॥”

प्रादोषः

प्राथमकल्पिकः, पुं, (प्रथमकल्प आद्यारम्भः प्रयोजनं यस्य । “प्रयोजनम्” ५।१।१०६। इति ठञ् । यदा, प्रथमकल्पमधीते इति । विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यमिति ठक् ।) प्रथमारब्धवेदाध्ययनः । प्रथमं शिक्षणीयं कल्पं शास्त्रमधीते यः इत्यर्थे णिकः । तत्पर्यायः । औचः २ । इत्यमरभरतौ ॥

प्राथमिकः, त्रि, (प्रथमे भवः । प्रथम+ठञ् ।) प्रथमभवः । यथा । यत्राविरलक्रमेण सिद्धि-सिद्धाधधियाभुमितयस्तत्र द्वितीयक्षणे पञ्चता-सम्पत्तार्थं द्वितीयः सिद्धाधधियाविरहो विशेष-यणमस्तु सिद्धेः प्राथमिकस्तु किमर्थम् । इति पञ्चताशिरामणिः ॥

प्राथम्यं, त्रि, (प्रथम+घञ् ।) प्रथमस्य भावः । यथा, “अस्माभिरेव प्राथम्येन नानासुनीनां वचनेरेवविधो निबन्धः क्रियते” इति विजय-रचितः ॥

प्रादुः, [सु] य, (प्राप्तीति । प्र+अद्+“बाहु-लकाददेरपुसिप्रत्ययः” उणा० २।११८। इत्यत्र उञ्जलदत्तोक्ता उसिः ।) नाम । प्राकाश्यम् । स्फुटत्वम् । तत्पर्यायः । आविः २ । यथा । प्रादुरासीत् । आविर्भूतः । इत्यमर-भरतौ ॥ (यथा, रघुः । ११।१५।

“आनिनादमथ गृह्णती तयोः

प्रादुरास बहुलचपाच्छविः ।

ताडका चलकपालकुण्डला

कालिकेव निविडा वलाकिनी ॥”)

प्रकाशः । सम्भायम् । वृत्तिः । इति शब्दरत्ना-वली ॥

प्रादुर्भावः, पुं, (प्रादुस्+भू+भावे घञ् ।) आविर्भावः । यथा,—

“वपुः प्रादुर्भावादभुमितमिदं जन्मनि पुरा ॥”

इति कुवलयानन्दः ॥

प्रादेशः, पुं, (प्रदिश्यते इति । प्र+दिष्+ङ्ल-च्चेति घञ् । “उपसर्गस्य घञि” इति दीर्घः ।) तर्जनीसहितविस्तृताङ्गुष्ठः । इत्यमरः । २।६। ८३ ॥ (यथा, महाभारते । ५।५१।१६।

“प्रमाणतो भीमसेनः प्रादेशेनाधिकोर्जुनात् ॥”

प्रदेश एवं । स्वार्थे अण् ।) देशमात्रम् । यथा, “प्रादेशो देशमात्रे च तर्जन्यङ्गुष्ठसंमिते ॥”

इति मेदिनी ॥

“अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या आसः प्रादेश उच्यते ॥”

इति देवीपुराणश्च ॥

प्रादेशनं, क्ली, (प्र+आ+दिष्+ल्युट् ।) दानम् । इत्यमरः । २।७।३० ॥

प्रादोषः, त्रि, (प्रदोषस्यायमिति । प्रदोष+अण् ।) प्रदोषसम्बन्धी । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (प्रदोषे आहरतीति । “आहरति ऋगः” ४।३।५१। इति अण् । प्रादोषो ऋगः । प्रदोषसहचरितं अध्ययनं सोऽमस्य । “तदस्य सोऽमस्य” ४। ३।५२। इति अण् । प्रादोषः शिष्यः । इति व्याकरणम् ॥)

प्रापणि

प्रादोषिकः, त्रि, (प्रदोषस्यायमिति । प्रदोष+“निशाप्रदोषाभ्याश्च” ४।३।१४। इति ठञ् ।) प्रदोषसम्बन्धी । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ प्राधान्यं, क्ली, प्रधानस्य भावः । (प्रधान+भावे घञ् ।) प्रधानत्वम् । यथा, धर्मदौपिकायाम् । “वेदार्थोपनिबन्धत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्तुतम् ॥”

प्राध्वं, य, (प्राध्वनतीति । प्र+आ+ध्वन+ङम् ।) अशुक्लम् । इत्यमरः । ३।४।४ ॥ (यथा, रघुः । १३।४३।

“सभाजने मे भुजस्त्वर्द्धबाहुः

सद्येतरं प्राध्वमितः प्रयुङ्क्ते ॥”)

प्राध्वः, त्रि, (प्रगतोऽध्वानमिति । “उपसर्गाद-ध्वनः” ५।४।८५। इति अच् ।) बहुदूर-गामि-रथादिः । इति वोपदेवः ॥ दूरपथः । प्रकः । वन्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-भारते । ३।१६२।२७।

“ततः शक्तिं गदां खड्गं धनुश्च भरतर्षभः ।

प्राध्वं हत्वा नमश्चक्रे कुवेराय वृकोदरः ॥”)

प्रान्तः, पुं, (प्रक्षोभ्यते ।) अन्तभागः । शेष-सौमा । यथा, कुमारः । ३।४३।

“प्रान्तेषु संसक्तनमेरुशाखं

ध्यानाख्यदं भूतपतेर्विवेश ॥”

प्रान्ततः, [सु] य, (प्रान्त+तसिल् ।) प्रान्त-भागे । यथा, प्राचीरं प्रान्ततो वृत्तिः । इत्य-मरः । २।२।३ ॥

प्रान्तरं, क्ली, (प्रक्षुद्रमन्तरमवकाशो व्यवधानं वा यत्र ।) दूरशून्योऽध्वः । इत्यमरः । २।१।१७ ॥

क्षयातरुजलादिरहिते पथि प्रान्तरं दूरं शून्यो दूरशून्यः दूरश्चासौ शून्यश्चेति वा दूरशून्यो जलादिवर्जितत्वात् ईडक् योऽध्वः स प्रान्तर-मित्यन्वयः । प्रक्षुद्रमन्तरं व्यवधानमवकाशो वा अत्रेति प्रान्तरम् । इति भरतः ॥ (यथा, महा-निर्वाणतन्त्रे । १।६४।

“इदे गते प्रान्तरे च प्रासादात् पर्वतादपि ।

पतिष्यन्ति मरिष्यन्ति मनुजा मदविह्वलाः ॥”)

विपिनम् । कोटरम् । इति मेदिनी ॥

प्रान्तशून्यं, क्ली, (प्रान्ते शून्यमस्य ।) दूरशून्य-पथः । क्षयादिरहितपथः । इति शब्दरत्ना-वली ॥

प्रापणं, क्ली, (प्र+आप्+ल्युट् ।) नयनम् । प्राप्तिः । (यथा, मनुः । २।६५।

“प्रापणात् सर्वकामानां परिणामो विशि-

यते ॥”

प्राप्तिप्रेरणा । प्रकर्षेण आपनम् । अन्ता-दन्तान्ताद्वा प्रपूर्वापघातोर्भावे अनट् प्रत्ययः ॥

प्रापणिकः, पुं, (प्रापणायते इति । प्र+आ+पण-यवहारे+“प्राडि पणिकषः” उणा० २।४१। इति किकन् ।) पण्यविक्रयी । इति सिद्धान्त-कौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥ (यथा, माघे । ४।११।

“आद्यादिव प्रापणिकादजसं

जयाह रत्नान्यमितानि लोकः ॥”)

प्राभाक

प्रापणीयं, त्रि, प्राप्यते यत् । (प्र+आप्+अनी-यर् ।) प्राप्यम् । (यथा, मेघदूते । ५। “धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क मेघः सन्दैशार्थाः क पटुकरणैः प्राणिभिः प्राप-णीयाः ॥”)

प्रापेयः, पुं, गन्धर्वगणविशेषः । यथा, अग्निपुराणे । “प्रवाच्य जनयत् पुत्रान् दिव्यान् वै गायनो-त्तमान् ।

चतुर्दश देवगन्धर्वाः प्रापेयाः परिकीर्त्तितः ॥”

प्राप्तः, त्रि, (प्र+आप्+क्त ।) प्रस्थापितः । तत्पर्यायः । प्रणिहितः २ । लब्धः । तत्पर्यायः । विन्नः २ भावितः ३ आसादितः ४ भूतः ५ । इत्यमरः । ३।१।८६, ३।१।१०४ ॥

(उत्पन्नः । समुपस्थितः । यथा, मनुः । ११।१२२।

“एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्हभाजिनम् ।

सप्तागारांश्चरेद्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्त्तयन् ॥”)

प्राप्तपञ्चत्वं, त्रि, (प्राप्तं पञ्चत्वं मरणं येन ।) न्वतम् । इत्यमरः । २।८।११७ ॥

प्राप्तभावः, पुं, (प्राप्तो भावो येन ।) जातोक्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (प्राप्तभार इत्यपि कश्चित् पाठः ॥) लब्धसत्तादौ, त्रि ॥

प्राप्तरूपः, त्रि, (प्राप्तं रूपं येन ।) पण्डितः । मनोज्ञः । इत्यमरः । ३।३।१३१ ॥ रूपवाञ्छ ॥

प्राप्तयं, त्रि, प्राप्यते यत् । प्रपूर्वापघातोः कर्मणि तयप्रत्ययः । प्राप्यम् । (यथा, रामायणे । २। २६।१० ।

“आदेशो वनवासस्य प्राप्तयः स मया किल ॥”)

प्राप्तिः, क्ली, (प्र+आप्+क्तिन् ।) उदयः । (यथा, महाभारते । १४।४८।३ ।

“गच्छत्यात्मप्रसादेन विदुषां प्राप्तिमथयाम् ॥”)

धनादिवृद्धिः । अधिगमः । लाभः । इत्यमर-भरतौ ॥ प्रापणम् । (यथा, मनुः । ६।१०६ ।

“एष स्त्रीपुंसयोर्वक्तो धर्मो वो रतिसंज्ञितः ।

आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभागं निबोधत ॥”)

संज्ञितः । इति शब्दरत्नावली ॥ अणिमाद्यैश्च-

र्यान्तर्गतैश्चैवविशेषः । स च अभीष्टितप्राप-

णम् । इति हेमचन्द्रो भरतश्च ॥

प्राप्यं, त्रि, (प्र+आप्+ण्यत् ।) प्राप्तयम् । तत्पर्यायः । गन्धर्व २ समासादम् ३ । इत्य-मरः । ३।१।६२ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६२।२० ।

“मयैषा सातुरागेण बहुशः प्रार्थिता सती ।

निराकृतवती सेयमद्य प्राप्या भविष्यति ॥”

य, प्र+आप्+ल्यप् । यथा, मेघदूते ।

“प्राप्यावन्तीमुदयनकथाकोविदगामवृहान् ॥”)

प्राबोधिकः, पुं, (प्रबोधाय हितः । प्रबोध+ठक् ।) उषःकालः । इति शब्दमाला ॥ प्राबोधकौटुपि पाठः ॥

प्राभवं, क्ली, (प्रभोर्भावः । प्रभु+अण् ।) श्रेष्ठ-त्वम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्राभाकरः, पुं, (प्रभाकरस्यायं तन्मतं वेत्तीति । प्रभाकर+अण् ।) मीमांसकविशेषः । यथा,

“आमिस्वरूपं निरूप्य परमतनिराकरणपूर्वकं

प्रायः

स्वमतेन तद्व्यहोपायमभिधातुं प्रथमं प्राभा-
करमतमुपदर्शयति सेवमित्यादिना ।” इति
व्याप्तिग्रहोपायशिरोमणिः ॥ प्राभाकरमते
व्याप्तेः सहदर्शनगम्यत्वं यथा तस्मात् परिशेषेण
सहदर्शनगम्या सा । इति व्याप्तिग्रहोपाय-
चिन्तामणिः ॥

प्राभृतं, क्ली, (प्राभियते स्तेति । प्र + आ + भृ +
क्त ।) उपपत्तौ क्तम् । इत्यमरः ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । १७ । १६४ ।

“तं दत्तप्राभृतं दूतं स संमान्य यस्मै यत् ॥”
प्राभृतकं, क्ली, (प्राभृत + स्वार्थे क्त् ।) प्राभृतम् ।
तत्पर्यायः । कौश्लिका २ । इति हारावली ।
१५६ ॥

प्रमाद्यः, पुं, (प्रमाद्यत्वेनेति । प्र + मद् + ण्यत् ।)
वासकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वार्थे ण्यो
प्रमादः । तस्य भावे, क्ली ॥

प्रमाणिकः, त्रि, (प्रमाणादागतः । प्रमाण +
ठक् ।) हेतुकः । मर्यादाहः । शास्त्रज्ञः । परि-
च्छेदकः । प्रमाणकर्ता । इति प्रमाणशब्दात्
कर्तरि णिकप्रत्ययः ॥

प्रमाण्यं, क्ली, (प्रमाणस्य भावः । प्रमाण +
व्यञ् ।) प्रमाकरणत्वम् । प्रमाणशब्दाद्भावार्थे
ण्यप्रत्ययः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १५ । ४३ ।

“सत्त्वं भूतहितार्थोक्तिर्वैदप्रामाण्यदर्शनम् ।
गुरुदेवविशिष्टविपूजनं साधुसङ्गमः ॥”

प्रामाण्यवादः, पुं, (प्रामाण्यस्य वादः कथनम् ।)
प्रमाकरणताकथनम् । तद्वति तत्प्रकारकत्व-
प्रमात्वकथनम् । चिन्तामणिन्यायग्रन्थविशेषः ।
इति पूर्वाचार्याः ॥ स यथा । अथ जगदेव
पङ्क्तिमग्नसुहृद्भीरुर्गुह्यदृष्टसु विद्यास्थानेष्वभ्य-
र्हिततमामान्वीचिकीं परमकारुणिकीं मुनिः
प्रणिनाय । तत्र प्रेक्षावत् प्रवृत्तार्थं प्रमाणादि-
पदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इत्यादावव्यव-
यत् । तेषु प्रमाणाधीना सर्वेषां व्यवस्थितिरिति
प्रमाणतत्त्वमत्र विविच्यते । इत्यादि गङ्गेशो-
पाध्यायः ॥

प्रामीत्यं, क्ली, (प्रमयनमिति । प्र + मी वधे +
भावे क्त । तत्र प्रमीते मरणे साधु इति व्यञ् ।
अस्य वधतुल्यात्तथात्वम् ।) ऋणम् । इति
त्रिकाण्डशेषः । (प्रमीतस्य भाव इति । प्रमीत +
व्यञ् ।) ऋतत्वञ् ॥

प्रायः, पुं, (प्रवृत्तमयनमिति । प्र + अय + घञ् ।
यद्वा, प्र + इ + “एरच्” ३ । ३ । ५६ ।
इत्यच् ।) मरणम् । मरणार्थमनश्नम् । (यथा,
रामायणे । ४ । ५३ । १२ ।

“अहं वः प्रतिजानामि न गमिष्याम्यहं पुरीम् ।
इहैव प्रायमासिष्ये श्रेयो मरणमेव च ॥”
तुल्यम् । बाहुल्यम् । इति मेदिनी । ये; ३६ ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १११ ।

“तस्कराः पण्डका स्त्रियाः सुखप्राप्तधनास्तथा ।
लिङ्गिनश्चकामीया आसां (वैश्यानाम्) प्रायेण
वज्रभाः ॥”

३१८

प्रायश्चि

वयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (पापम् । तपः । इति
स्तुतिः ॥ क्ली, प्रवेशः । युद्धम् । यथा, ऋग्वेदे ।
२ । १८ । ८ ।

“उप व्येष्टे वरुधे गभस्तौ

प्राये प्राये जिगीवांसः स्याम ॥”

“किञ्च प्राये प्राये सोमपानार्थमिन्द्रस्य यज्ञ-
शालायां प्रवेशे प्रवेशे जिगीवांसः शूच्यां
जेतारो भवेम । यद्वा, प्राये प्राये प्रकर्षण
इयते गम्यते योद्धुमिति प्रायं युद्धम् । तस्मिन्
युद्धे जिगीवांसः शूच्यां जितवन्तो भवेम ॥”
इति तद्वाच्ये सायनः ॥ त्रि, गमकः । यथा,
मनौ । ३ । २६४ ।

“प्रचाल्यहस्तावाचम्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत् ।
ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्त्वा बान्धवानपि भोजयेत् ॥”
“प्रचाल्येति । तदनुहस्तौ प्रचाल्याचम्य ज्ञाति-
प्रायमग्नं कुर्यात् । ज्ञातीन् प्रैति गच्छतीति
ज्ञातिप्रायं कर्मण्यण् । ज्ञातीन् भोजये-
दित्यर्थः ॥” इति कुल्लुकभट्टः ॥

प्रायः, [स्] व, (प्र + अय गतौ + असुन् ।)
बाहुल्यम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १७ ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ६ । १२३ ।

“ततोऽहं शर्मवर्मा च ज्ञातवन्तौ क्रमेण ताम् ।
अचान्तरे स च प्रायः पर्यह्येत वासरः ॥”

प्रायश्चित्तं, क्ली, (प्रायस्य पापस्य चित्तं विशोधनं
यस्मात् । यदुक्तं स्तुतौ ।

“प्रायः पापं समुद्दिष्टं चित्तं तस्य विशोधनम् ॥”
यद्वा, प्रायस्य तपसः चित्तम् निश्चय इति ।

“पारस्करप्रवृत्तीनि च संज्ञायाम् ।” ६ । १ ।
१५७ । इत्यत्र । “प्रायस्य चित्तिचित्तयोः ।”
इति वार्तिकोक्त्या सुट् निपात्यते च । निरु-
क्तिस्तु निम्ने द्रष्टव्या ।) पापक्षयमात्रसाधनं
कर्म । यथा, हारीतः । प्रयतत्वाद्गोपचित-
मशुभं नाशयतीति प्रायश्चित्तम् ॥ ॥ (“प्राय-
श्चित्तमिति । यत्तपःप्रवृत्तिकं कर्म उपचितं
सञ्चितमशुभं पापं नाशयतीति कृततत्तत्-
कर्मभिः कर्तुः प्रयतत्वाद्वा शुद्धत्वादेव तत्-
प्रायश्चित्तम् । तथाच पुनर्हारीतः । यथा,
चारोपखेदचण्डनिर्णोदनप्रचालनादिभिर्वासांसि
शुध्यन्ति एवं तपोदानयज्ञैः पापकृतः शुद्धि-
सुपयान्ति । शुद्धिं प्रापक्षयम् । यथा, महा-
भारते ।

“अङ्गिराचान् मलमिव तमो ह्यग्निभयादयथा ।
दानेन तपसा चैव सर्वपापमपोहति ॥”
तेन पापक्षयमात्रसाधनत्वेन विधिवोधितं
कर्म प्रायश्चित्तम् । मात्रार्थलाभस्तु प्रयतत्वाद्-
वेत्येवकारार्थकवाशब्दात् । तथाच विश्वः ।
“वा स्याद्विकल्पोऽपमयोरेवार्थे च समुच्चये ।”
एवञ्च ।

“अश्वमेधेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्रिभे ।”
इति विष्णुस्तुत्याश्वमेधस्यापि प्रायश्चित्तत्वम् ।
पापक्षयसर्गोभयसाधकस्य तु तस्यापि न प्राय-
श्चित्तत्वम् । प्रायश्चित्तस्य स्वध्वंसादिजनकत्वेऽपि

प्रायश्चि

तदंशे विधिवोधितत्वाभावात्तासम्भवः ॥ इति
प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥) तस्य युत्पत्तिर्यथा ।
अङ्गिराः ।

“प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।
तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्तुतम् ॥”

निश्चयसंयुक्तस्यापक्षयसाधनत्वेन निश्चित-
मित्यर्थः ॥ * ॥ पापस्तु वैदिकप्रतिपादोऽनर्थः ।
अनर्थश्चानिष्टसाधनम् । पापकारणमुक्तं याज्ञ-
वल्क्येन । यथा,—

“विहितस्थानानुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।
अनियन्ताच्चेन्द्रियाणां नरः पतनश्चेति ॥” * ॥

पापविशेषेणावस्थाविशेषमाह मनुः ।

“शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।
वाचिकैः पक्षिण्यगतां मानसैरन्यजातिताम् ॥

इह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्वकृतेस्तथा ।
प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥”

यमः ।

“सुरापो ब्रह्महा गोघ्नः सुवर्णस्तेयकृन्नरः ।

पतितैः संप्रयुक्तश्च कृतघ्नो गुरुतल्पगः ।

एते पतन्ति सर्वेषु नरकेष्वनुपूर्वशः ॥” * ॥

प्रायश्चित्तमाह आत्मं यथा । अङ्गिराः ।

“उदयच्छन् यददादित्यस्तमः सर्वं यपोहति ।
तद्वत् कल्याणमातिष्ठन् सर्वं पापं यपोहति ॥

पापक्षेत् पुरुषः कृत्वा कल्याणमभिपद्यते ।
सुच्यते पातकैः सर्वैर्महाभैरिव चन्द्रमाः ॥”

कल्याणं प्रायश्चित्तम् ॥ * ॥ तस्यावश्यकर्तव्यत्व-
माह यमः ।

“तपसोऽन्ते विशुध्यन्ति कर्मणां वा परिचयात् ।
तस्मात् कर्तव्यमेतेस्तु प्रायश्चित्तं विशुद्ध्यै ॥”

कर्मणां भोगेन परिचयादित्यर्थः ॥ * ॥ प्राय-
श्चित्ताह्वमाह मनुः ।

“अकुर्वन् विहितं कर्म निविहन्तु समाचरन् ।
प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥”

अज्ञानादयदि वा ज्ञानात् कृत्वा कर्म विग-
हितम् ।

तस्माद्विसृक्तिमन्विच्छन् द्वितीयं न समाचरेत् ॥”
प्रायश्चित्तस्य काम्यत्वं नैमित्तिकत्वं नित्यत्वञ्च
यथा । जावालः ।

“काम्यानां सप्तसार्धं दोषघातार्थमेव च ।
अतः काम्यं नैमित्तिकञ्च प्रायश्चित्तमिति

स्थितिः ॥

चरितयमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्यै ।
निन्द्यैश्च सन्त्यैर्युक्ता जायन्ते निष्कृतेनसः ॥ * ॥

ज्ञानाज्ञानकृतपापयोः प्रायश्चित्तमेदो यथा ।
अङ्गिराः ।

“अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं न कामतः ।
स्यात्त्वकामकृते यत्तु द्विदुष्यं बुद्धिपूर्वके ॥” * ॥

अथ प्रायश्चित्तनिर्णयदुपस्थानम् ।

तत्राङ्गिराः ।

“कृते निःसंशये पापे न मुञ्जीताहुपस्थितः ।
मुञ्जानो वर्द्धयेत् पापमसत्त्वं पर्वदि ब्रुवन् ॥

सचेत्तं वाग्यतः स्नात्वा क्षिप्रवासाः समाहितः ।

प्रायश्चि

उपस्थाय ततः शीघ्रमार्तिमान् धरणीं गतः ।
 गात्रेषु शिरसा चैव न च किञ्चिदुदाहरेत् ॥”
 उपस्थानञ्च ब्राह्मणान् वस्त्रादिना तोषयित्वा
 कार्यम् । महत्सु पापेषु राज्ञोऽप्युपस्थितिः
 कार्य्यताह देवतः ।
 “स्वयं वा ब्राह्मणेः कच्छमल्पदोषे विधीयते ।
 राज्ञा च ब्राह्मणेऽप्येव महत्सु परिचर्यते ॥” *
 परिषदमाह्वयित्वा ।
 “एकविंशतिसंख्याकैर्मौमांसावेदपारगैः ।
 वेदाङ्गकुशलेष्वेव परिषत् संप्रकल्पयेत् ॥
 चातुर्विदो विकल्प्यो च अङ्गविद्वन्मपाठकः ।
 त्रयश्चाश्रमिणो वृद्धाः पर्वत् स्यात्तु दशावरा ॥”
 मनुः ।
 “त्रैविदो हेतुकस्तर्को नैरक्तो धर्मपाठकः ।
 त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे पर्वत् स्यात्तु दशावरा ॥”
 अङ्गिराः ।
 “एषा तु लघुकार्येषु मध्यमेषु तु मध्यमा ।
 महापातकिशोध्येषु शतशो भूय एव वा ॥”
 प्रदर्शनार्थमिदम् । यावद्भिरिव निरूपणं ताव-
 द्भिरिव परिषत् । दृष्टार्थत्वादेव तस्याः । तथा च
 यमः ।
 “एकी द्वौ वा त्रयो वापि यदनुधर्मपाठकाः ।
 स धर्म इति विज्ञेयो नेतरेषां सहस्रशः ॥” *
 प्रायश्चित्ताकथने दोषो यथा,—
 “आर्त्तानां मार्गमाणां प्रायश्चित्तानि ये
 द्विजाः ।
 जानन्तो न प्रयच्छन्ति तेषु तद्विषयमग्निः ॥
 अनर्चितैरनाहूतैरपृष्टैश्चैव संसदि ।
 प्रायश्चित्तं न वक्तव्यं जानन्नपि जल्पतः ॥
 न्यायतो मार्गमाणां चत्तियादेः प्रणामिनः ।
 अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतमेतत् समादिशेत् ॥”
 हारीतः ।
 “यथावयो यथाकालं यथाप्राणञ्च ब्राह्मणे ।
 प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं ब्राह्मणेर्धर्मपाठकेः ॥
 तस्मात् कच्छमथाप्यर्द्धं पादं वापि विधानतः ।
 ज्ञात्वा जलावले कालं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥”
 अश्वत्थामहर्षिः ।
 “दुर्बलेऽनुग्रहः कार्यस्तथा वै शिशुद्वयोः ।
 अतोऽन्यथा भवेद्दोषस्तस्मान्नुग्रहो भवेत् ॥”
 स्नेहादिनानुग्रहे दोषो यथा,—
 “स्नेहादा यदि वा लोभात् मोहादज्ञानतो-
 २पि वा ।
 कुर्वन्त्यनुग्रहं ये तु तत् पापं तेषु गच्छति ॥”
 शास्त्रीयप्रायश्चित्तमुदाहृत्य पञ्चादनुग्रहः कार्य
 इत्याह्वयित्वा ।
 “कृत्वा पूर्वमुदाहारं यथोक्तं धर्मवक्तृभिः ।
 पश्चात् कार्यानुसारेण शक्या कुर्वन्त्यनुग्रहम् ॥”
 वृद्धत्वादिभेदात् प्रायश्चित्तं यथा,—
 “अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वापूतयोऽष्टशः ।
 प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण्येव च ॥”
 अथ पापनिष्क्रमणादिः ।
 तत्र मनुः ।

प्रायश्चि

“स्वापनेनानुतापेन तपसाध्यनेन च ।
 पापकृच्छ्रमुच्यते पापान्तथा दानेन चापदि ॥”
 आपदीत्यनेन अध्ययनतपसोर्दानमशुक्ल इत्यु-
 क्तम् । एतद्विंशत्यतिरिक्तविषयम् । हिंसा-
 यान्तु दानं मुख्यम् । यथा, भविष्ये ।
 “हिंसात्मकानां सर्वेषां कीर्त्तितानां मनीषिभिः ।
 प्रायश्चित्तकदम्बानां दानं प्रथम उच्यते ॥”
 तथा मनुः ।
 “दानेन वधनिर्णयं सर्पादीनामशुक्लवत् ।
 एकैकशश्चरेत् कच्छं द्विजः पापापनुत्तये ॥” *
 सामान्यप्रायश्चित्तानि यथा, संवर्त्तः ।
 “हिरण्यदानं गोदानं भूमिदानं तथैव च ।
 नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥”
 यमः ।
 “शोषणेन शरीरस्य तपसाध्यनेन च ।
 पापकृच्छ्रमुच्यते पापात् दानेन च दमेन च ॥”
 मनुः ।
 “कृत्वा पापं हि सन्तप्य तस्मात् पापात्यमुच्यते ।
 नेतत् कुर्यात् पुनरिति निवृत्त्या पूयते नरः ॥”
 विष्णुपुराणम् ।
 “प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्ममात्मकानि वै ।
 यानि तेषामशेषाणां कण्ठानुसरणं परम् ॥”
 यमः ।
 “गवाङ्गिका देवपूजा वेदाभ्यासः सरित्तृप्तयः ।
 नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥”
 गोतमः । “हिरण्यं गौर्वासीऽश्वो भूमिस्तिला
 दृतमन्नमिति देयानि । एतान्येवानादेशे विक-
 ल्येन क्रियेरन् एनसि लघुनि लघूनि गुरुणि
 गुरुणि ॥” विष्णुपुराणम् ।
 “एवं विषयभेदाद्देववस्थाप्यानि पुत्रकः ।
 प्रायश्चित्तानि सर्वानि गुरुणि च लघूनि च ॥
 अन्यथा हि महाबाहो ! लघूनामुपदेशतः ।
 गुरुणासुपदेशो हि निष्प्रयोजनतां व्रजेत् ॥”
 महाभारते ।
 “यद्यकार्यशतं कृत्वा कृतं गङ्गाभिषेचनम् ।
 सर्वं दहति गङ्गास्नानं शूलराशिभिवानलः ॥”
 व्रतानि शुद्धिकारणान्याह विश्वामित्रः ।
 “कच्छं चान्द्रायणादीनि शुद्धाभ्युदयकारणम् ।
 प्रकाशे वा रहस्ये वा संशयेऽनुत्तमे स्मृते ॥
 प्राजापत्यः श्रान्तपनः शिशुकच्छः पराककः ।
 अतिकच्छः पर्णकच्छः सौम्यः कच्छाति-
 कच्छकः ॥
 महाश्रान्तपनः शुद्धौ तप्तकच्छस्तु पावनः ।
 जलोपवासकच्छश्च ब्रह्मकृच्चैस्तु शोधकः ॥
 एते समस्ता अस्ता वा प्रत्येकमेकशोऽपि वा ।
 पातकादिषु सर्वेषु पापकेषु प्रयत्नतः ॥
 कार्याश्चान्द्रायणैर्युक्ताः केवला वा विशुद्धये ।
 शिशुचान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणं तथा ॥
 यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाकृति ।
 उपवासस्त्रिरात्रं वा मासः पक्षस्तद्वैकम् ॥
 षड्विंशदशहोदि कार्यं शुद्धिफलार्थिना ।
 उपपातकशुक्तानामनादिषु चैव हि ॥

प्रायश्चि

प्रकाशे च रहस्ये च अभिसन्ध्यायपेक्षया ।
 जातिशक्तिगुणान् दृष्ट्वा सकृदनुष्ठितं तथा ॥
 अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा सर्वं कार्यं यथाक्रमम् ॥”
 प्रकाशकृते पापे व्रतानि मुख्यानि । रहस्यकृते
 जपादीनि । यथा प्राजापत्यादीन्यभिधाय मनुः ।
 “एतैर्हिजातयः शोधा व्रतैराविष्कृतैरसः ।
 अनाविष्कृतपापास्तु मन्त्रैर्होमस्तु शोधयेत् ॥”
 देवलः ।
 “प्रकाश उक्तं यत्किञ्चित् विंशभागो रहस्यके ।
 त्रिंशभागः षष्टिभागः कल्पो जात्याद्यपेक्षया ॥”
 इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
 अथ प्रायश्चित्तपूर्वाहलक्ष्यम् । शृङ्खलिखितौ ।
 “वाप्य केशनखान् पूर्वं धृतं प्राश्य वह्निर्निशि ।
 प्रत्येकं नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत् ।
 प्रायश्चित्तसुपासीनो वाग्यतस्त्रिसवनं स्पृशेत् ॥”
 केशधारणेच्छायां द्विगुणव्रतादिकमाह हारीतः ।
 “राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।
 केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 केशानां धारणार्थं द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।
 द्विगुणे तु व्रते चौर्ये द्विगुणा दक्षिणा भवेत् ॥”
 विद्वद्विप्रवृत्तौ नैष्ठिके केशवापनम् ।
 ऋते महापातकिनो गोहन्तृश्चावकीर्णः ॥”
 सधवास्त्रीणां विशेषमाह भवदेवभट्टधृतं वच-
 नम् ।
 “वपनं नैव नारीणां नाश्रुत्या जपादिकम् ।
 न गोष्ठे शयनं तासां न च दद्याद्गवाजिनम् ।
 सर्वान् केशान् समुज्ज्वल्य हृदयेदङ्गुलिद्वयम् ।
 सर्वत्रैव हि नारीणां शिरसो मुखं न स्मृतम् ॥”
 अथ धेनुमृत्यवस्था । तत्र संवर्त्तः ।
 “प्राजापत्यव्रताश्रितौ धेनुं दद्यात् पयस्विनीम् ।
 धेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यं न संशयः ॥”
 पयस्विनीमिति विशेषणं दुग्धोपयोगाय । स च
 वत्सं विना न सम्भवति । अतः सवत्साया एव
 दानं मुख्यम् । तदभावे यथोचितं मूल्यम् । तद-
 सम्भवे पुराणवच्यम् । द्वात्रिंशत्पणिका गावो
 वत्सः पौराणिको भवेदिति कात्यायनवचनात् ।
 षट्त्रिंशत्पणमिति कृत्वा पठन्ति ।
 “धेनुः पञ्चभिराद्यानां मध्यानां त्रिपुराणिकी ।
 कार्षापणैकमूल्या हि दरिद्राणां प्रकीर्त्तिता ॥”
 प्रायश्चित्तोत्तरकर्त्तव्याणि । यथा, भविष्ये ।
 “क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानान्तु भोजनम् ।
 शुद्धार्थमिति तत् प्रोक्तं वैनेतेय ! मनीषिभिः ॥”
 जावालः ।
 “आरम्भे सर्वकृच्छाणां समाप्तौ च विशेषतः ।
 आच्येनैव हि शालाग्नौ जुहुयादाहुतीः पृथक् ।
 आहुं कुर्याद्व्रतस्थान्ते गोहिरण्यमदक्षिणम् ॥”
 प्रायश्चित्तानन्तरं गोभ्यो यवसं दद्यात् । यदि तु
 गावस्तद्वत्तत्वं न गृह्णीयुस्तदा पुनस्तस्याय-
 च्छित्तमनुष्ठितम् । यथा हारीतः । स्वशिरसा
 यवसमादाय गोभ्यो दद्यात् यदि ताः प्रसुप्तिता
 गृह्णीयुरथेनं प्रवर्त्तयेयुः । एनं कृतप्रायश्चित्तम् ।
 इतरथा न । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥

अथ प्रायश्चित्तविधौ कौत्सनवविधपापानां प्रायश्चित्तानि लिखन्ते ।

अथातिपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणस्य मातृगमनं दुहितृ- गमनं क्षुधागमनञ्च ।	अज्ञानतो द्विगुणद्वादशवार्षिकव्रतम् । तत्तु महापातके द्रष्टव्यम् । ज्ञानत एतद्विगु- णम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्पा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्पापणाः ।
क्षत्रियवैश्यशूद्राणां मातृ- दुहितृक्षुधागमनम् ।	हुताशनप्रवेशेन मरणम् । चतुर्विंशति- वार्षिकव्रतं वा । एतत्तु अकामतः कामतस्तद्विगुणम् । मातृदुहितृक्षुधा- गमनमपि एतद्व्रतादिकं करणीयम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्पा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्पापणाः ।
अथ महापातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
अकामतो ब्राह्मणकर्तृकब्रह्म- वधः ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । यथा मनुः । “ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटीं कृत्वा वने वसेत् । भैक्ष्याख्यात्मविशुद्धार्थं कृत्वा श्रवणरो- धनम् । भिक्षाग्री विचरेद्ग्रामं वन्यै- र्यदि न जीवति ॥”	१८० धेनवः ।	५४० कार्पा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	१०० गावः । तदशक्तौ १०० कार्पापणाः ।
कामतो ब्राह्मणकर्तृकब्रह्म- वधः ।	याज्ञवल्क्योक्तप्रकारेण मरणम् । तथा । लोमभ्यः स्नाह्वीति ऋचा लोमप्रभृति वै तदुम् । मज्जान्तां जुहुयाद्वापि मन्त्रै- रेभिर्यथाक्रमम् । एतत्तु कर्त्तव्यं ब्राह्म- णोत्तरपरम् । तदशक्तौ द्विगुणद्वादश- वार्षिकव्रतम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्पा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्पापणाः ।
ज्ञानतो ब्राह्मणकर्तृकब्राह्मणी- गर्भवधः ।	ब्रह्मवधप्रायश्चित्तम् । अज्ञानत एतदर्द्धम् । अनुपनीतबालकवधेऽप्येवम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्पा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्पापणाः ।
अकामतः सवनस्य ब्राह्मणवधः ।	द्विगुणद्वादशवार्षिकव्रतम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्पा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्पापणाः ।
कामतः सवनस्य ब्राह्मणवधः ।	तद्विगुणम् । ४८ अष्टचत्वारिंशद्वार्षिक- व्रतम् ।	७२० धेनवः ।	२१६० कार्पा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	४०० गावः । अशक्तौ ४०० कार्पापणाः ।
ब्राह्मणकर्तृकमातृसोदरभ्रातृ- गुरुश्रोत्रियाहिताग्नीनां वधः ।	४८ अष्टचत्वारिंशद्वार्षिकव्रतम् । एतच्च कामतः । अकामत एतदर्द्धम् ।	७२० धेनवः ।	२१६० कार्पा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	४०० गावः । अशक्तौ ४०० कार्पापणाः ।
ज्ञानतो ब्राह्मणकर्तृकवेदपार- गाततायिब्राह्मणवधः ।	१२ वार्षिकव्रतम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्पा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्पापणाः ।
अज्ञानतः सवनस्य वधः ।	तदर्द्धम् । ६ वार्षिकव्रतम् ।	६० धेनवः ।	२७० कार्पा- पणाः ।	५० गावः । तदशक्तौ ५० का- र्पापणाः ।
ज्ञानतोऽज्ञानतो वा ब्राह्मण- कर्तृकपतितब्राह्मणवधः ।	तथा ।	तथा ।	तथा ।	तथा ।
अकामत आग्रहारिकादि- ब्राह्मणवधः ।	एकवार्षिकव्रतम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्पापणाः ।	६ गावः । तदशक्तौ ८५॥ कार्पापणाः ।
कामतस्तस्य वधः ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।
अकामतः क्षत्रियकर्तृकब्रह्म- वधः ।	ब्राह्मणकर्तृकवधप्रायश्चित्तद्विगुणम् । तच्च २४ वार्षिकव्रतम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्पा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्पापणाः ।

३२२
प्रायश्चित्त

अथ महापातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
कामतस्तद्वधः । अकामतो वैश्यकर्तृकब्रह्मवधः ।	तद्विगुणम् । ब्राह्मणकर्तृकवधप्रायश्चित्तत्रिगुणम् । तच्च ३६ वार्षिकव्रतम् ।	तद्विगुणम् । ५४० धेनवः ।	तद्विगुणम् । १६२० कार्पा- पणाः ।	तद्विगुणम् । ३०० गावः । अशक्तौ ३०० कार्पापणाः ।
कामतो वैश्यकर्तृकब्रह्मवधः ।	७२ वार्षिकव्रतम् ।	१०८० धेनवः ।	३२४० कार्पा- पणाः ।	६०० गावः । अशक्तौ ६०० कार्पापणाः ।
अकामतः शूद्रकर्तृकब्रह्मवधः ।	ब्राह्मणकर्तृकवधप्रायश्चित्तचतुर्गुणम् । तच्च ४८ वार्षिकव्रतम् ।	७२० धेनवः ।	२१६० कार्पा- पणाः ।	४०० गावः । अशक्तौ ४०० कार्पापणाः ।
कामतस्तद्वधः ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।
अकामतो ब्राह्मणकर्तृकब्राह्म- णीवधः ।	ब्रह्मवधप्रायश्चित्ताहम् । तच्च ६ वार्षिक- व्रतम् ।	६० धेनवः ।	२७० कार्पा- पणाः ।	५० गावः । अशक्तौ ५० का- र्पापणाः ।
कामतस्तद्वधः ।	तद्विगुणम् । क्षत्रियस्य ब्राह्मणीवधे ब्राह्मणकर्तृकवधप्रायश्चित्तद्विगुणम् । वैश्यस्य त्रिगुणम् । शूद्रस्य चतुर्गुणम् । अनेकब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तस्यैकत्वम् । यदेव साक्षाद्वधकर्तुः प्रायश्चित्तं तदेव स्वल्पप्रहर्तुरनुग्राहकस्य अप्रवृत्तप्रव- र्त्तकरूपप्रयोजकस्य च पादहीनम् । वध्यप्रतिरोधकस्य अनुग्राहकस्य प्रवृत्त- प्रवर्त्तकरूपप्रयोजकस्य च अर्द्धम् । अनु- मत्तुर्निमित्तिनश्च पादः । अशक्तौ स्त्री- बालवृद्धानां सर्वत्राहम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।
ज्ञानतो ब्राह्मणस्य पैथीसुरा- पानम् । द्विरभ्यस्तगौड्रीमा- ध्वीपानञ्च ।	अग्निसमस्पर्शानां सुरागोमूत्रजलदुग्धघृत- गोमयरसानामन्यतमस्यामरणात् पान- नम् । चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतं वा ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्पा- पणाः । तक्षभ्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्पापणाः ।
अज्ञानतो ब्राह्मणस्य तासां पानम् ।	एतदहम् । तत्तु द्वादशवार्षिकव्रतम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्पा- पणाः । तक्षभ्य- स्वर्णादि वा ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्पापणाः ।
अज्ञानतः क्षत्रियस्य पैथी- सुरापानम् ।	नववार्षिकव्रतम् । ज्ञानत एतद्विगुणम् ।	१३५ धेनवः ।	४०५ कार्पा- पणाः । तक्षभ्य- स्वर्णादि वा ।	७५ गावः । अशक्तौ ७५ का- र्पापणाः ।
अज्ञानतो वैश्यस्य पैथीसुरा- पानम् ।	षाड्वार्षिकव्रतम् । ज्ञानत एतद्विगुणम् । स्त्रीबालवृद्धानामर्द्धादिकम् ।	६० धेनवः ।	२७० कार्पा- पणाः । तक्षभ्य- स्वर्णादि वा ।	५० गावः । अशक्तौ ५० का- र्पापणाः ।
अज्ञानतो ब्राह्मणकर्तृकब्राह्म- णस्वामिकाशीतिरत्तिकाप- रिमितसुवर्णस्तेयम् ।	अपहृतद्रव्यं तस्यानुरूपं मूल्यं वा स्वामिने दत्त्वा द्वादशवार्षिकव्रतं करणीयम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्पा- पणाः । तक्षभ्य- स्वर्णादि वा ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्पापणाः ।
ज्ञानतस्तत्कर्तृकतनुस्तेयम् ।	एतद्विगुणं २४ वार्षिकव्रतम् । गुणवद्- ब्राह्मणकर्तृके तु सर्वत्राहम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्पा- पणाः ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्पापणाः ।
ज्ञानतः क्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृक- ब्राह्मणस्वामिकाशीतिरत्तिका- पपरिमितसुवर्णस्तेयम् ।	राजकर्तृकसुवर्णलाघातेन मरणम् । चतु- र्विंशतिवार्षिकव्रतं वा ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्पा- पणाः । तक्षभ्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्पापणाः ।

३२३
प्रायश्चित्त

अथ महापातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
अज्ञानतस्तत्कृतं कृतं स्वामिक- तत्सुवर्णस्तेयम् ।	द्वादशवार्षिकव्रतं स्त्रीबालवृद्धानामर्हम् । एकस्योभयधर्मवत्त्वे पादः ।	१८० धेनुवः ।	५४० कार्षा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।
ज्ञानतो गुर्वङ्गनागमनम् । अर्थात् विमाहगमनम् । शूद्रस्य ब्राह्मणीगमनम् ।	गुरुतत्त्वम् । पापमभिभाष्य तमे लौहमये सुप्यात् । ज्वलन्तीं लौहप्रतिमां नृण्ययीं प्रतिमां वा आलिङ्ग्य म्रियेत । स्वयं वा शिशुवृषणावुत्कृत्य अङ्गलौ निधाय आमरणात् नैर्ऋतीन्दिशमातिष्ठेत् । चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतं वा कुर्यात् । गुर्व- ङ्गनवापि एतत् करणीयम् ।	३६० धेनुवः ।	१०८० कार्षा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः ।
अज्ञानतो गुर्वङ्गनागमः ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । बालवृद्धयोरर्हम् । एतच्चातुर्वर्ण्यविषयम् ।	१८० धेनुवः ।	५४० कार्षा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।
चतुर्णां महापातकानां संसर्गः ।	ज्ञानतः सक्तत् प्रथमसंसर्गिणोऽष्टादश- वार्षिकव्रतम् ।	२७० धेनुवः ।	८१० कार्षा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	१५० गावः । अशक्तौ १५० कार्षापणाः ।
तत्र गुरुसंसर्गो यथा । पतित- चार्यात् वेदाध्ययनम् । १ । पतितशिष्याय वेदाध्याप- नम् । २ । पतितेन ऋत्विजा ज्योतिष्टोमादियजनम् । ३ । पतितस्य ज्योतिष्टोमादि- निष्पादनरूपयाजनम् । ४ । पतितेन पतितया वा परि- णयनम् । ५ । स्त्रीयादिपति- तान्ब्राह्मणीगमनम् । ६ । पतितान्नस्य पतितेन सहैक- पात्रे भोजनम् । ७ ।	अज्ञानतः सक्तत्प्रथमसंसर्गिणो नववार्षिक- व्रतम् । ज्ञानतो द्वितीयसंसर्गिणः नववार्षिक- व्रतम् । अज्ञानतो द्वितीयसंसर्गिणः सार्द्धचतुर्वा- र्षिकव्रतम् । ज्ञानतस्तृतीयसंसर्गिणः षाड्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्तृतीयसंसर्गिणस्त्रैवार्षिकव्रतम् । ज्ञानाज्ञानतश्चतुर्थसंसर्गिणः प्रायश्चित्ता- भावः । ब्रह्मघातिनां क्षत्रियवैश्य- शूद्राणां ज्ञानाज्ञानतः संसर्गे तु क्रमेण एतस्य द्विगुणं त्रिगुणं चतुर्गुणं ज्ञेयम् । ज्ञानतः षण्माससंसर्गो प्रथमसंसर्गिणोऽष्टा- दशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतः षण्माससंसर्गो प्रथमसंसर्गिणो नववार्षिकव्रतम् । ज्ञानतः षण्माससंसर्गो द्वितीयसंसर्गिणो नववार्षिकव्रतम् । अज्ञानतः षण्माससंसर्गो द्वितीयसंसर्गिणः सार्द्धचतुर्वार्षिकव्रतम् । ज्ञानतः षण्माससंसर्गो तृतीयसंसर्गिणः षाड्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतः षण्माससंसर्गो तृतीयसंसर्गिण- स्त्रैवार्षिकव्रतम् । चतुर्थसंसर्गिणो ज्ञानाज्ञानतः प्रायश्चित्ता- भावः ।	१३५ धेनुवः । १३५ धेनुवः । ६८ धेनुवः । ६० धेनुवः । ४५ धेनुवः । २७० धेनुवः । १३५ धेनुवः । १३५ धेनुवः । ६८ धेनुवः । ६० धेनुवः । ४५ धेनुवः ।	४०५ कार्षा- पणाः । ४०५ कार्षा- पणाः । २०२॥० कार्षा- पणाः । २७० कार्षा- पणाः । १३५ कार्षा- पणाः । ८१० कार्षा- पणाः । ४०५ कार्षा- पणाः । ४०५ कार्षा- पणाः । २०२॥० कार्षा- पणाः । २७० कार्षा- पणाः । १३५ कार्षा- पणाः ।	७५ गावः । अशक्तौ ७५ का- र्षापणाः । ७५ गावः । अशक्तौ ७५ का- र्षापणाः । ३८ गावः । अशक्तौ ३७॥० कार्षापणाः । ५० गावः । अशक्तौ ५० का- र्षापणाः । २५ गावः । अशक्तौ २५ का- र्षापणाः । १५० गावः । अशक्तौ १५० कार्षापणाः । ७५ गावः । अशक्तौ ७५ का- र्षापणाः । ७५ गावः । अशक्तौ ७५ का- र्षापणाः । ३८ गावः । अशक्तौ ३७॥० कार्षापणाः । ५० गावः । अशक्तौ ५० का- र्षापणाः । २५ गावः । अशक्तौ २५ का- र्षापणाः ।
तत्र लघुसंसर्गो यथा । उप- नयनं विना पतिताय वेदा- ध्यापनम् । १ । पतितात्ता- दृशाध्ययनम् । २ । पतित- यजमानस्य अष्टकादियज्ञ- याजनम् । ३ । पतितेन ऋ- त्विजाष्टकादियज्ञयजनम् । ४ । पतितस्य ब्राह्मणीगमनम् । ५ । पतितशूद्रागमनम् । ६ । अपतितान्नस्य पतितेन स- हैकपात्रे भोजनम् । ७ । पतितोच्छिष्टभोजनम् । ८ ।	अज्ञानतः षण्माससंसर्गो प्रथमसंसर्गिणोऽष्टा- दशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतः षण्माससंसर्गो प्रथमसंसर्गिणो नववार्षिकव्रतम् । ज्ञानतः षण्माससंसर्गो द्वितीयसंसर्गिणो नववार्षिकव्रतम् । अज्ञानतः षण्माससंसर्गो द्वितीयसंसर्गिणः सार्द्धचतुर्वार्षिकव्रतम् । ज्ञानतः षण्माससंसर्गो तृतीयसंसर्गिणः षाड्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतः षण्माससंसर्गो तृतीयसंसर्गिण- स्त्रैवार्षिकव्रतम् । चतुर्थसंसर्गिणो ज्ञानाज्ञानतः प्रायश्चित्ता- भावः ।	२७० धेनुवः । १३५ धेनुवः । १३५ धेनुवः । ६८ धेनुवः । ६० धेनुवः । ४५ धेनुवः ।	८१० कार्षा- पणाः । ४०५ कार्षा- पणाः । ४०५ कार्षा- पणाः । २०२॥० कार्षा- पणाः । २७० कार्षा- पणाः । १३५ कार्षा- पणाः ।	१५० गावः । अशक्तौ १५० कार्षापणाः । ७५ गावः । अशक्तौ ७५ का- र्षापणाः । ७५ गावः । अशक्तौ ७५ का- र्षापणाः । ३८ गावः । अशक्तौ ३७॥० कार्षापणाः । ५० गावः । अशक्तौ ५० का- र्षापणाः । २५ गावः । अशक्तौ २५ का- र्षापणाः ।

३२४
प्रायश्चित्त

अथ महापातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
महापातकानां लघुतरसंसर्गो यथा । एकशय्याशनयाना- दिः । ततो लघुतर आलाप- स्पर्शनिःश्वासादिः ।	एभिश्च त्रिभिर्लघुतरसंसर्गैरेको लघु- संसर्गः । ज्ञानतस्त्रिभिर्लघुसंसर्गैर्वत्सरेण, साम्यम् । तेनाष्टादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतो वत्सरद्वयेन । ज्ञानत एकैकशो वत्सरत्रयेण । अज्ञानाद्वत्सरघटकेन । संलापादीनां त्रयाणां एकैकयानादिसमा- नत्वात् ज्ञानतो वत्सरत्रयेण पातः । संलापादीनां त्रयाणां एकैकयानादिसमा- नत्वादज्ञानाद्वर्षघटकेन पातः । तेना- ष्टादशवार्षिकव्रतम् । ज्ञानादेकैकशो वत्सरत्रयेण । अज्ञानादेकैकशोऽष्टादशवत्सरेः पातः ॥*॥ नवविधपापान्वितानां मध्यात् येन पापीयसा यः संदृष्टः स तस्य व्रतं पादहीनं कुर्यात् ॥ एतच्च प्रथमसंस- र्गिण्याम् । द्वितीयसंसर्गिण्यां द्विपाद- हीनम् । तृतीयसंसर्गिण्यां त्रिपादहीनं सर्वत्र ज्ञेयम् ॥ * ॥ संसर्गायास्त- कालन्यूनाधिक्ये भागहारेण प्रायश्चित्त- न्यूनाधिक्यं ज्ञेयम् ॥ * ॥ रघुनन्दन- भट्टाचार्यमते कलौ लघुसंसर्गेषु प्रति- ग्रहादिषु पातित्वाभावात् तत्प्रायश्चि- त्ताभावः ॥	२७० धेनुवः । तथा । तथा । तथा । तथा । २७० धेनुवः । तथा । तथा ।	८१० कार्षापणाः । तत्तन्म- खर्णादि वा । तथा । तथा । तथा । तथा । ८१० कार्षापणाः । तत्तन्म- खर्णादि वा । तथा । तथा ।	१५० गावः । अशक्तौ १५० कार्षापणाः । तथा । तथा । तथा । तथा । १५० गावः । अशक्तौ १५० कार्षापणाः । तथा । तथा ।
पतितोत्पन्नत्वमपि महापात- किसंसर्गविशेषः ।	यस्य पतितस्य यत् प्रायश्चित्तं तस्य पातित्य- दशायां जातस्य पुत्रस्य तत् तृतीय- भागप्रायश्चित्तम् । तदानीं तज्जातायाः कन्यायाः पतितोत्पन्नपुत्रप्रायश्चित्ततृतीय- भागप्रायश्चित्तम् ।			
अथालुपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
समुत्कर्षे अशुभम् । तत्तु समुत्- कर्षनिमित्तं वाचा क्रियया वा अन्यथा प्रतिपादनं यथा शूद्रस्य ब्राह्मणोऽहमिति वचनं यज्ञोपवीतधारणञ्च । अथवा परस्य सम्यग्जाति- विद्योत्कर्षे सति नार्थं ब्रा- ह्मणो न च किञ्चिदयं जा- नीते इत्यशुभवचनम् । १ । राजगामिपैशुनम् । तत्तु राजनि निर्दोषस्य दोष- स्थापनम् । २ । गुरोरलीक- निर्वन्धः । स तु गुरोर्जन्म- दातुर्नृणादीनामभियोगः । ३ ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । एतच्च ज्ञानात्यन्ता- भ्यासतः ॥ * ॥ एतन्मध्यादयदुपपातके दृश्यते तदज्ञानादिना लघुविषयस्तेत्या- दिवक्ष्येयम् ॥ * ॥ यच्च वशिष्ठवचनं ब्रह्मोज्झः कच्छं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनरुपशुञ्जीत वेदमाचार्यात् । विष्णुः । समुत्कर्षाशुते गुरोश्चालीकनिर्वन्धे तदा- चारणे च मासं पयसा वर्त्तते । आचार्यं परदारगमनाभिप्रायः । वशिष्ठः । गुरोश्चालीकनिर्वन्धे सचेत्त- स्मातो गुरुं प्रसादयेत् प्रसादात् पूतो भवति । एतानि प्रमादादिकृते बो- ध्यानि ।	१८० धेनुवः ।	५४० कार्षापणाः ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।

३२५
प्रायश्चित्त

अथानुपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूणीदानम् ।	दक्षिणा ।
एतानि त्रीणि ज्ञानतः अत्यन्ताभ्यासे अज्ञानकृत- ब्रह्महत्यासमानि । याग- स्थयोः क्षत्रियवैश्ययोर्वधः । ४ । गर्भिणीवधः । ५ । रज- स्वलावधः । ६ । अत्रि- गोक्षवधः । ७ । ब्राह्मण- यतिरिक्ताविज्ञातगर्भवधः । ८ । शरणागतवधः । ९ । एतानि च अज्ञानकृतब्रह्म- हत्यासमानानि ।				
ब्रह्मोज्झता । सा च अस- च्छास्त्राभियोगेन अधीत- वेदविस्मरणम् । १ । वेद- निन्दा । अर्थतोऽन्यतश्च । २ । कौटसाक्ष्यम् । ३ । सुहृद- वधः । स च ब्राह्मणयति- रिक्तमित्रवधः । ४ । गर्हि- तान्नजग्धिः । सा च ज्ञानतो- ऽत्यन्ताभ्यासेन अन्त्यजान्न- भोजनम् । ५ । गर्हितान्न- जग्धिः । ज्ञानतोऽत्यन्ता- भ्यासेन कृत्राकलशुनादि- भोजनम् । ६ । एतानि षट् अज्ञानकृतसुरापानसमानि ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्षाप- णाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणसम्बन्धिनिःक्षेपहरणम् । १ । नरा२२ चरजत४भूमि५ वज्र६मयीना७श्वाभ्यासेन हरणम् । एतानि सप्त ब्रा- ह्मणस्वामिकाश्रीतिरक्तिका- परिमितसुवर्णस्तेयसमानि ।	ज्ञानतो द्वादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वत् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्षाप- णाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।
सपिण्डस्त्रीगमनम् । १ । ब्रा- ह्मणकुमारीगमनम् । २ । चाण्डालादिस्त्रीगमनम् । ३ । सवर्णमित्रस्त्रीगमनम् । ४ । पुत्रत्यासवर्णस्त्रीगमनम् । ५ । औरसेतरपुत्रभार्यागमनम् । ६ । पिण्डव्यवहगमनम् । ७ । मातृव्यवहगमनम् । ८ । ग- न्तारमपेक्ष्य ह्येनवर्णपिण्ड- पत्नीगमनम् । ९ । पिण्डव्य- पत्नीगमनम् । १० । माता- महपत्नीगमनम् । ११ । मा- तुल्यपत्नीगमनम् । १२ । श्व- श्रूगमनम् । १३ । स्वहगम- नम् । १४ । ज्येष्ठभाटपत्नी- गमनम् । १५ । राजपत्नी- गमनम् । १६ । ओत्रिय-	ज्ञानतो महापातकोक्तप्रकारेण मरणं तदेकल्पिकं चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतो द्वादशवार्षिकव्रतम् ।	३६० धेनवः । १८० धेनवः ।	१०८० कार्षाप- णाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा । ५४० कार्षाप- णाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः । १०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।
	पञ्चपुरुषाधिकगामिनीनामासां गमने चान्द्रायणम् ।	८ धेनवः ।	२२॥० कार्षाप- णाः । साहस्र- धेनुसंकलनात् ।	यथाशक्ति ।
	अभ्यासव्यभिचारिण्याः सक्तदृग्गमने अर्थात् सप्तमपुरुषगामिन्या गमने पराकः ।	५ धेनवः ।	१५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	अष्टमादिपुरुषगामिन्या गमने तप्तलच्छम् ।	४ धेनवः ।	११० कार्षाप- णाः । पादोन- धेनुचतुष्टयस्य ग्राह्यत्वात् ।	यथाशक्ति ।

३२६
प्रायश्चित्त

अथानुपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
पत्नीगमनम् । १७ । ऋत्विक्- पत्नीगमनम् । १८ । उपा- ध्यायपत्नीगमनम् । १९ । शिष्यपत्नीगमनम् । २० । खट्वसखीगमनम् । २१ । अ- सवर्णाजातदुहितृगमनम् । २२ । आचार्यपत्नीगमनम् । २३ । श्रयणागतागमनम् । २४ । प्रव्रजितागमनम् । २५ । धात्रीगमनम् । २६ । सा- ध्वीगमनम् । २७ । नि- क्षत्रस्त्रीगमनम् । २८ । व- र्णोत्तमागमनम् । २९ । एता- नि गुरुतत्प्यगमनसमानि ।* । इति चतुःप्रकाराण्यनुपात- कानि मिलित्वा एकपञ्चा- शत्संख्येयानि ॥	अज्ञानादारोहणमात्रे सम्बन्धविपर्यये वा पराकस्तप्तकच्छो वा । ज्ञानतो महापातकोक्तप्रकारेण मरणम् । तद्वैकल्पिकं चतुर्विंशतिवार्धिकव्रतम् । अज्ञानतो द्वादशवार्धिकव्रतम् । पञ्चपुरुषाधिकगामिनीनामासां गमने चान्द्रायणम् । अभ्यासयभिचारिण्याः सप्तदशगमने अर्थात् सप्तमपुरुषगामिन्या गमने पराकः । अष्टमादिपुरुषगामिन्या गमने तप्तकच्छम् ।	३६० धेनवः । १८० धेनवः । ८ धेनवः । ५ धेनवः । ४ धेनवः ।	१०८० कार्षाप- णाः । तप्तभ्य- स्वर्णादि वा । ५४० कार्षाप- णाः । तप्तभ्य- स्वर्णादि वा । २२४० कार्षाप- णाः । सार्द्धसप्त- धेनुसंकलनात् । १५ कार्षापणाः । १११० कार्षाप- णाः । पादोन- धेनु-चतुष्टयस्य ग्राह्यत्वात् ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः । १०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणचत्त्रियवैश्यकर्तृकज्ञान- कृतब्राह्मणस्वामिकगवीवधः ।	त्रैमासिकव्रतम् । तद्वयथा । कृतसशिश- वपनो व्यापादिताया गोश्चर्मणा कृत- परिधानोत्तरावगुण्ठनो भासमैकं गोमू- त्रेण यवागूकृतान् यवान् पिवन् गोष्ठे वसेत् । अपरमासद्वये उपोष्यापरदिने सायं स्वल्पं भुञ्जीत । जितेन्द्रियो गो- मूत्रेण स्नानं चरेत् । दिवा गवानुगमनं कुर्वन् तिष्ठन् गोरजःपानञ्च चरेत् । गोः शुश्रूषां नमस्कारञ्च कुर्यात् । रात्रौ वीरासनं वसेत् । तिष्ठन्तीषु गोष्वनुतिष्ठेत् । व्रजन्तीषु तास्वनुव्रजेत् । आसीनासु तास्वासीनः । वीतमत्सरः । आतुरामभिप्रक्ष्तां पतितं पङ्कलमां भयनिमित्तैश्चौरव्याघ्रादिभिराक्रान्ताञ्च गां सर्वशक्तिभिर्विमोचयेत् । ग्रीष्म- वर्षाशीतेषु मारुते भृशं वाति वा गोस्त्रायमलत्वा आत्मचार्यं न कुर्यात् । आत्मनः अन्येषां वा गृह्णन्त्येव भक्षयन्तीं पिवन्तं वस्त्रञ्च निवारणाभि- प्रायेण न कथयेत् । एतद्विधानेन यो गामनुगच्छति स गोहत्याकृतपापात् प्रमुच्यते । एकं दृषं दश गाञ्च दक्षिणां दद्यात् । एतदशक्तौ वेदविद्भ्यः सर्वस्वं दद्यात् । एतच्चतुर्होयण्यादिविषयम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	१२ धेनवो भव- देवभट्टसम्पताः । १७ धेनवो बहु- सम्पताः ।	३६ कार्षापणाः । तप्तभ्यस्वर्णादि वा । ५१ कार्षापणाः ।	१ दृषः १० गावः । अशक्तौ १५ कार्षापणाः । तथा ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदप्रक्तौ धेनुदानम् ।	तदप्रक्तौ चूर्णदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकब्राह्मण- स्वामिकाज्ञानकृतगवी- वधः ।	साहस्रमासिकव्रतम् । तद्यथा । गोष्ठे गोसमीपे गोष्ठः स्थितिं कुर्यात् । तत्रैव क्षितौ शयनश्च । शक्त्यावकपयोदधि- सरगोमयानां भक्षणं क्रमशः कुर्यात् । नखरोमविवर्जितस्त्रिसवनस्नानश्चरेत् । जितेन्द्रियो वीतमत्सरश्च भवेत् । यथा- शक्तिं गायत्रीं च जपेत् । साहस्रमासे पूर्णे सति विप्रान् भोजयेत् । गां तन्मूत्रं वा दक्षिणां दद्यात् । अनेन विधानेन गोष्ठः पापान्मुच्येत । एतद्व्रतं गो- स्वामिने तत्प्रतिरूपं गवान्तरं यथोक्त- मूत्रं वा दत्त्वा कर्तव्यम् । स्त्रीशूद्रबाल- वृद्धानामर्द्धं प्रायश्चित्तम् ।	६ धेनवो भवदेव- भट्टसम्मताः । ६ धेनवो बहु- सम्मताः ।	१८ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा । २५॥० कार्षा- पणाः । बहुस- म्मताः । साहस्र- धेनुसंकलनात् ।	१ गौः । अशक्तौ १ कार्षापणः । स्नानमते ७॥० कार्षापणाः ।
ज्ञानकृतशूद्रकर्तृक-ब्राह्मण- स्वामिकगवीवधः ।	त्रैमासिकव्रतार्द्धम् । अज्ञानतस्तद्व्रतम् ।	६ धेनवो भवदेव- भट्टसम्मताः । ६ धेनवो बहुसम्म- ताः ।	१८ कार्षापणाः । २५॥० कार्षाप- णाः । बहुसम्म- ताः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	१ गौः । अशक्तौ १ कार्षापणः ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्य- कर्तृकक्षत्रियस्वामिकगवी- वधः ।	षाण्मासिकव्रतम् । तद्यथा । षण्मासान् तच्चर्मणा परिहृतो गोमृगासाहस्रं गो- व्रतो यवाश्री गोभिरेव सञ्चरन् तत्पा- पात् विमुच्येत ।	१२ धेनवः ।	३६ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञान- कृतक्षत्रियस्वामिकगवीवधः ।	षाण्मासिकव्रतार्द्धम् ।	६ धेनवः ।	१८ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रियस्वा- मिकगवीवधः ।	षाण्मासिकव्रतार्द्धम् ।	६ धेनवः ।	१८ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
तत्कर्तृकाज्ञानकृततत्स्वामिक- गवीवधः ।	एतद्व्रतार्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानां सर्व- त्रार्द्धम् ।	३ धेनवः ।	६ कार्षापणाः । त- ल्लभ्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञान- कृतवैश्यस्वामिकगवीवधः ।	द्विगुणं मासव्रतम् । मासव्रतं यथा । मासिकं पञ्चगव्यपानं गोष्ठे वासः गवानुगमनं गोमतीजपः । एतद्व्रतम् ।	१० धेनवः ।	६० कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
तत्कर्तृकाज्ञानकृततत्स्वामि- कगवीवधः ।	एतद्व्रतम् ।	५ धेनवः ।	१५ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञान- कृतशूद्रस्वामिकगवीवधः ।	४ प्राजापत्यानि ।	४ धेनवः ।	१२ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञान- कृतशूद्रस्वामिकगवीवधः ।	२ प्राजापत्ये । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानां सर्व- त्रार्द्धम् । एकस्य स्त्रीत्वशूद्रत्वादुभय- धर्मवत्त्वे प्रायश्चित्तपादः ।	२ धेनू ।	६ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्वामिकगर्भिणीकपिला- दोग्धीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्य- कर्तृकज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणं त्रैमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्व्रतम् ।	२४ धेनवो भव- देवभट्टसम्मताः । ३४ धेनवो बहु- सम्मताः ।	७२ कार्षापणाः । १०२ कार्षापणा बहुसम्मताः ।	२ वृधौ २० गावः । अशक्तौ ३० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणस्वामिकगर्भिणीकपिला- दोग्धीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	त्रैमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्व्रतम् ।	१२ धेनवः । १७ धेनवो बहु- सम्मताः ।	३६ कार्षापणाः । ५१ कार्षापणा बहुसम्मताः ।	१० वृधः १० गावः । अशक्तौ १५ कार्षापणाः ।

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदंशकौ धेनुदानम् ।	तदंशकौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
क्षत्रियस्वामिकगर्भिणीकपि- लादोग्धीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणं षाण्मासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् ।	२४ धेनवः ।	७२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
क्षत्रियस्वामिकगर्भिणीकपि- लादोग्धीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकज्ञानकृत- वधः ।	षाण्मासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् ।	१२ धेनवः ।	३६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकगर्भिणीकपिलादो- ग्धीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृक- ज्ञानकृतवधः ।	चतुर्गुणं मासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् ।	२० धेनवः ।	६० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकगर्भिणीकपिलादो- ग्धीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणं मासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् ।	१० धेनवः ।	३० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकगर्भिणीकपिलादो- ग्धीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृक- ज्ञानकृतवधः ।	८ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् ।	८ धेनवः ।	२४ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकगर्भिणीकपिलादो- ग्धीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	४ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् ।	४ धेनवः ।	१२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकाधमशूद्रस्वामिकगवी- वधः ।	२ प्राजापत्ये । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् ।	२ धेनू ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतशूद्रकर्तृकाधमशूद्रस्वा- मिकगवीवधः ।	१ प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अधमशूद्रस्वामिकगर्भिणीकपि- लादोग्धीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकज्ञानकृतवधः ।	४ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् ।	४ धेनवः ।	१२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अधमशूद्रस्वामिकगर्भिणीकपि- लादोग्धीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकज्ञानकृत- वधः ।	२ प्राजापत्ये । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् ।	२ धेनू ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्वामिकाया गोरुतपन्न- मात्रगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रिय- वैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	त्रैमासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् ।	५ धेनवः ।	१२॥० कार्षाप- णाः । सपाद- धेनुचतुष्टयसङ्कल- नात् ।	३॥० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणस्वामिकाया गोगर्भ- सम्मतगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रि- यवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	त्रैमासिकव्रतपादद्वयम् । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।	६ धेनवः ।	२५॥० कार्षाप- णाः । सार्द्धाष्ट- धेनुसङ्कलनात् ।	७॥० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणस्वामिकाया गोनैष्यन्न- सकलगावचेतन्यरहितगर्भ- स्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृ- कज्ञानकृतवधः ।	त्रैमासिकव्रतपादत्रयम् । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् । चेतन्ययुक्तगर्भवधे कृतस्त्रमेव प्रायश्चित्तम् ।	१३ धेनवः ।	३८॥० कार्षाप- णाः । पारोन- नयोदशधेनुसङ्क- लनात् ।	११॥० कार्षापणाः ।
क्षत्रियस्वामिकाया गोरुतपन्न- मात्रगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रिय- वैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	षाण्मासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् ।	३ धेनवः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

३२६
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूणोदानम् ।	दक्षिणा ।
क्षत्रियस्वामिकाया गोर्गात्र- समितगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रिय- वैश्यकर्तृकज्ञानक्षतवधः ।	षाण्मासिकव्रतपादद्वयम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामहम् ।	६ धेनवः ।	१८ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
क्षत्रियस्वामिकाया गोर्निष्पन्न- सकलगार्वाक्षैतन्यरहितगर्भ- स्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्य- कर्तृकज्ञानक्षतवधः ।	षाण्मासिकव्रतपादत्रयम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामहम् । चैतन्ययुक्त- गर्भवधे कृतस्त्रमेव प्रायश्चित्तम् ।	६ धेनवः ।	२७ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकाया गोर्गोत्र- मात्रगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रिय- वैश्यकर्तृकज्ञानक्षतवधः ।	द्विगुणमासव्रतस्य पादः । अज्ञानतस्तदहम् ।	३ धेनवः ।	७१० कार्षा- पणाः । सार्द्धद्वय- धेनुसङ्कलनात् ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकाया गोर्गात्रस- मितगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रिय- वैश्यकर्तृकवधः ।	द्विगुणमासव्रतस्य पादद्वयम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामहम् ।	५ धेनवः ।	१५ कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकाया गोर्निष्पन्न- सकलगार्वाक्षैतन्यरहितगर्भ- स्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्य- कर्तृकज्ञानक्षतवधः ।	द्विगुणमासव्रतस्य पादत्रयम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामहम् ।	८ धेनवः ।	२२१० कार्षा- पणाः । सार्द्धसप्त- धेनुसङ्कलनात् ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकाया गोर्गोत्रग- र्भस्य अर्थात् गर्भयज्ञ- दिनात् सावनमासद्वयानति- क्रान्तगर्भस्य ब्राह्मणक्ष- त्रियवैश्यकर्तृकज्ञानक्षतवधः ।	१ प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकाया गोर्गात्रसमि- तगर्भस्य अर्थात् मासद्वयो- परिषावनमासद्वयानतिक्रा- न्तगार्वाक्षवयोत्पन्नगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृक- ज्ञानक्षतवधः ।	२ प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामहम् ।	२ धेनू ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकाया गोर्निष्पन्नसक- लगार्वाक्षैतन्यरहितगर्भस्य अर्थात् चतुर्थमासोपरि सा- वनमासद्वयानतिक्रान्तगर्भ- स्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृ- कज्ञानक्षतवधः ।	३ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामहम् । चैतन्ययुक्त- गर्भवधे कृतस्त्रमेव प्रायश्चित्तम् ।	३ धेनवः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्वामिकानामतिवृद्धाति- क्षत्रातिबालातिरोगिणीनां गर्वा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकज्ञानक्षतवधः ।	त्रैमासिकव्रतार्हम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामहम् ।	६ धेनवः ।	२५१० कार्षा- पणाः । सार्द्धद्वि- धेनुसङ्कलनात् ।	७१० कार्षापणाः ।
क्षत्रियस्वामिकानामतिवृद्धाति- क्षत्रातिबालातिरोगिणीनां गर्वा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकज्ञानक्षतवधः ।	षाण्मासिकव्रतार्हम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामहम् ।	६ धेनवः ।	१८ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकानामतिवृद्धाति- क्षत्रातिबालातिरोगिणीनां गर्वा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकज्ञानक्षतवधः ।	१ मासव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामहम् ।	५ धेनवः ।	१५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकानामतिवृद्धाति- क्षत्रातिबालातिरोगिणीनां	२ प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	२ धेनू ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

३३०
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ पूर्वादानम् ।	दक्षिणा ।
गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकज्ञानक्षतवधः ।	स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।			
ब्राह्मणस्वामिकानां बहूनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकैक- प्रयत्ननिष्पन्नज्ञानक्षतवधः ।	द्विगुणत्रैमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्हम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	३४ धेनवः ।	१०२ कार्षा- पणाः ।	२ वृषी २० गावः । अशक्तौ ३० कार्षापणाः ।
क्षत्रियस्वामिकानां बहूनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकैक- प्रयत्ननिष्पन्नज्ञानक्षतवधः ।	द्विगुणषाण्मासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्हम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	२४ धेनवः ।	७२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकानां बहूनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकैक- प्रयत्ननिष्पन्नज्ञानक्षतवधः ।	चतुर्गुणमासव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्हम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	२० धेनवः ।	६० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकानां बहूनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकैक- प्रयत्ननिष्पन्नज्ञानक्षतवधः ।	८ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तद्वर्हम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् । स्त्रीत्वादुभयधर्मवत्त्वे पादः । प्रयत्नभेदे प्रायश्चित्तावृत्तिः ।	८ धेनवः ।	२४ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानक्षतबहुकर्तृकब्राह्मणस्वामि- कैकगवीवधः ।	प्रत्येकं त्रैमासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तद्वर्हम् ।	५ धेनवः ।	१२॥० कार्षा- पणाः । संपाद- धेनुचतुष्टयसङ्कल- नात् ।	३॥० कार्षापणाः ।
ज्ञानक्षतबहुकर्तृकक्षत्रियस्वामि- कैकगवीवधः ।	प्रत्येकं षाण्मासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तद्वर्हम् ।	३ धेनवः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानक्षतबहुकर्तृकवैश्यस्वामि- कैकगवीवधः ।	प्रत्येकं द्विगुणमासव्रतपादः । अज्ञानतस्तद्वर्हम् ।	३ धेनवः ।	७॥० कार्षापणाः । सार्द्धद्वयधेनुसङ्क- लनात् ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानक्षतबहुकर्तृकशूद्रस्वामि- कैकगवीवधः ।	प्रत्येकं प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तद्वर्हम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
द्वाभ्यामेकगवीवधः ।	यद्यत्स्वामिकाया गोर्वधे यद्यत्प्रायश्चित्त- सुक्तं प्रत्येकं संपूर्णं तत्तत् प्रायश्चित्तम् ।			
द्वाभ्यामेकप्रयत्ननिष्पन्नबहुगवी- वधः ।	यद्यत्स्वामिकाया गोर्वधे यद्यत्प्रायश्चित्तं प्रत्येकं तद्वैगुण्यम् ।			
एकप्रयत्ननिष्पन्नबहुकर्तृकबहु- गवीवधः ।	प्रत्येकं तत्तद्वधोक्तव्रतपादद्वयम् ।			
एकप्रयत्ननिष्पन्नाभ्यासक्षतबहु- कर्तृकबहुगवीवधः ।	प्रत्येकं तत्तद्वधोक्तव्रतदिपादप्रायश्चित्ता- वृत्तिः ।			
ज्ञानक्षतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकब्राह्मणस्वामिकैकहाय- नगवीवधः ।	त्रैमासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तद्वर्हम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	५ धेनवः ।	१२॥० कार्षा- पणाः । संपाद- धेनुचतुष्टयसङ्कल- नात् ।	३॥० कार्षापणाः ।
ज्ञानक्षतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकब्राह्मणस्वामिकद्विहाय- नगवीवधः ।	त्रैमासिकव्रतार्हम् । अज्ञानतस्तद्वर्हम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	६ धेनवः ।	२५॥० कार्षा- पणाः । सार्द्धाष्ट- धेनुसङ्कलनात् ।	७॥० कार्षापणाः ।
ज्ञानक्षतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकब्राह्मणस्वामिकत्रिहाय- नगवीवधः ।	पादन्यूनत्रैमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्हम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	१३ धेनवः ।	३८॥० कार्षा- पणाः । पादोन- त्रयोदशधेनुसङ्क- लनात् ।	११॥० कार्षापणाः ।
ज्ञानक्षतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकक्षत्रियस्वामिकैकहायन- गवीवधः ।	षाण्मासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तद्वर्हम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	३ धेनवः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

३३१
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ज्ञानक्षतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकक्षत्रियस्वामिकहिंसायनगवीवधः ।	मासमासिकव्रतपादद्वयम् । अज्ञानतस्तद्वर्गम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्गम् ।	६ धेनुवः ।	१८ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानक्षतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकक्षत्रियस्वामिकहिंसायनगवीवधः ।	पादद्वयमासमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्गम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्गम् ।	६ धेनुवः ।	२७ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानक्षतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकवैश्यस्वामिकैकहायनगवीवधः ।	मासैकव्रतार्गम् । अज्ञानतस्तद्वर्गम् ।	३ धेनुवः ।	७॥० कार्षापणाः । सार्द्ध- द्वयधेनुसङ्कलनात् ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानक्षतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकवैश्यस्वामिकहिंसायनगवीवधः ।	मासव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्गम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्गम् ।	५ धेनुवः ।	१५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानक्षतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकवैश्यस्वामिकहिंसायनगवीवधः ।	पादोनं द्विगुणमासव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्गम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्गम् ।	८ धेनुवः ।	२२॥० कार्षापणाः । सार्द्ध- प्रधेनुसङ्कलनात् ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानक्षतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकशूद्रस्वामिकैकहायनगवीवधः ।	१ प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तद्वर्गम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानक्षतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकशूद्रस्वामिकहिंसायनगवीवधः ।	२ प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तद्वर्गम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्गम् ।	२ धेनुः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानक्षतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकशूद्रस्वामिकहिंसायनगवीवधः ।	३ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तद्वर्गम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्गम् ।	३ धेनुवः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
क्षीणाया गोरक्षीणत्वभ्रमेण हारप्रचारनिर्गमरोधनि- मित्तवधः ।	प्राजापत्यपादः ।	१ धेनुः ।	॥० पणाः । धेनु- पादसङ्कलनात् ।	यथाशक्ति ।
	क्षीणज्ञाने प्राधिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्य चान्द्रायणपादः । इदं सर्वस्वामिकायाः सर्ववयस्काया गोः सर्वकर्तृकवधे बोद्धव्यम् ।	२ धेनुः ।	५॥० कार्षापणाः । पादा- र्द्धनिधेनुद्वयसङ्क- लनात् ।	यथाशक्ति ।
क्षीणाया गोरक्षीणत्वभ्रमेण अकालवन्धनायथावन्धनि- मित्तवधः ।	प्राजापत्यपादद्वयम् ।	१ धेनुः ।	१॥० कार्षापणाः । धेनुद्वयसङ्कलनात् ।	यथाशक्ति ।
	क्षीणज्ञाने तु प्राधिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृ- त्तस्य चान्द्रायणपादद्वयम् । एतदपि सर्वस्वामिकायाः सर्ववयस्काया गोः सर्वकर्तृकवधे बोद्धव्यम् ।	४ धेनुवः ।	११॥० कार्षापणाः । पादोन- धेनुचतुष्टयसङ्कल- नात् ।	यथाशक्ति ।
क्षीणाया गोरक्षीणत्वभ्रमेण हलशकटादियोजननिमित्त- वधः ।	प्राजापत्यपादत्रयम् ।	१ धेनुः ।	२॥० कार्षापणाः । पादोनधेनुसङ्कल- नात् ।	यथाशक्ति ।
	क्षीणज्ञाने तु चान्द्रायणपादत्रयम् ।	६ धेनुवः ।	१६॥० कार्षापणाः । पादोन- सार्द्धप्रधेनुसङ्क- लनात् ।	यथाशक्ति ।
क्षीणाया गोरक्षीणत्वभ्रमेण रूपपावटादिषु भयादिना निपातनेन शास्त्रीयदण्डनि- पातनेन च वधः ।	प्राजापत्यम् । क्षीणज्ञाने प्राधिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृ- त्तस्य चान्द्रायणम् । एतदपि सर्वस्वामि- कादिविषयम् । यद्युत्स्वामिकयद्युत्-	१ धेनुः । ८ धेनुवः ।	३ कार्षापणाः । २२॥० कार्षापणाः । सार्द्ध- प्रधेनुसङ्कलनात् ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकशूद्र- तरस्वामिकगवापालननि- मित्तवधः ।	कर्तृकयद्वयवधे यद्यत्प्रायश्चित्तमुक्तं अप्रवृत्तप्रवर्तकरूपप्रयोजकस्य तत्तत् प्रायश्चित्तस्य पादत्रयम् । प्रवृत्तप्रवर्तक- रूपप्रयोजकस्य पादद्वयम् । स्वल्पप्र- वृत्तकृपातुग्राहकस्य पादत्रयम् । वध्य- प्रतिरोधककृपातुग्राहकस्य पादद्वयम् । सेतिकर्तृयताकप्राजापत्यम् । स्त्रीशूद्रवालवृहानामर्हम् । इति कर्तृयता यथा । सशिशुं वपनं कार्यं त्रिसन्ध्यमवशाद्धनम् । शृङ्गेर्वापि खुरैर्मुक्तं लाङ्गलश्रवणादिभिः ॥ आर्द्र- मेव हि तच्चर्म परिधाय स गां ब्रजेत् । तासां मध्ये वसेद्वाचौ दिवा ताभिः समं ब्रजेत् ॥ ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजान्यवैश्ययोः । प्रायश्चित्ते तत्तच्छीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥ अन्नद्वयद्विंशतिं गांश्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥ इति पराशरोक्ता ।	२ धेनु ।	६ कार्षापणाः ।	१ वृषः १ गौः । अशक्तौ ६ कार्षापणाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकशूद्र- स्वामिकगवापालननिमित्त- वधः ।	प्राजापत्यद्वयम् । स्त्रीशूद्रवालवृहानामर्हम् ।	२ धेनु ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृक- शूद्रतरस्वामिकाप्राप्तदम्या- वस्थगोवत्सापालननिमित्त- वधः । अप्राप्तदम्यावस्था तु त्रिहायणपर्यन्तम् ।	सेतिकर्तृयताकप्राजापत्यपादः ।	धेनोरर्हस्यासम्भ- वात् १ एका धेनुः ।	१॥० कार्षापणाः ।	१॥० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृक- शूद्रस्वामिकाप्राप्तदम्यावस्थ- गोवत्सापालननिमित्तवधः ।	प्राजापत्यव्रतद्वयपादः ।	धेनोरर्हस्यासम्भ- वात् १ एका धेनुः ।	१॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
उत्सृष्टवृषवत्तथ्योर्वधः ।	भूतपूर्वस्वामिकगववधप्रायश्चित्तद्विगुणम् । पूर्वस्वाम्यज्ञाने ब्राह्मणस्वामिकगववध- द्विगुणप्रायश्चित्तम् ।			
गवां शृङ्गभङ्गास्थिभङ्गचर्मनि- र्मोचनलाङ्गलच्छेदनम् ।	दशरात्रं वक्षत्रतम् । मासाह्वयवपानम् । प्राजापत्यं वा । वक्षत्रतं यथा । गोमूत्रेण समायुक्तं यावकक्षीपयोजयेत् । एकाहे नेव लक्ष्म्योऽयमुक्तश्चाङ्गिरसा खयम् । सर्वपापहरो दियो नाक्ता वक्ष इति स्थितः ॥ * ॥ शृङ्गभङ्गादिना घण्टासा- भ्यन्तरे गोमूर्त्रेण अन्यूनं वधप्रायश्चित्तं करणीयम् । गुरुणा समेन वा तेन प्रायश्चित्तेन शृङ्गभङ्गादिप्रायश्चित्त- सिद्धिः । घण्टासातोत्तरमरुणे शृङ्गभ- ङ्गादिप्रायश्चित्तमात्रं कर्तव्यम् ॥	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
गवां सुष्कमोषः ।	यत्कर्तृकयत्स्वामिकगववधे यत्प्रायश्चित्त- मुक्तं तत्कर्तृकयत्स्वामिकगवसुष्कमोषे तत्प्रायश्चित्तम् । ऋतुलिङ्गच्छेदयोस्तुल्य- त्वाभिधानात् । अन्न प्रयोजकमेदस्याहं पादोनच ।			

३३३
प्रायश्चि

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ । धूर्वादानम् ।	दक्षिणा ।
वृषस्य स्वयं ब्राह्मणकर्तृकहल- शकटादियोजनम् ।	प्राजापत्यद्वयम् ।	२ धेनू ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
योषिह्रवां ब्राह्मणकर्तृकहल- शकटादियोजनम् ।	४ प्राजापत्यानि । ब्राह्मणेतरैषां प्राजापत्यद्वयम् ।	४ धेनवः ।	१२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
उत्तुष्टवृषस्य कपिलायाश्च ब्राह्मणकर्तृकहलशकटादि- योजनम् ।	यतिचान्द्रायणद्वयम् । ब्राह्मणेतरैषां यतिचान्द्रायणकम् ।	सार्धसप्तधेन्वसम्भ- वात् = धेनवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
गोमांसखादके गोविक्रयविनि- मयादिः ।	विक्रयादिमात्रे अज्ञानकृततत्तत्कर्तृकतत्तत्- स्वामिकगववधप्रायश्चित्तार्हम् । गोमां- सखादककर्तृकतद्गववधे तु अज्ञानकृत- तत्तत्कर्तृकतत्तत्स्वामिकगववधोक्तसंपूर्ण- प्रायश्चित्तम् ।			

अथ गोवधापवादः ।

तत्र पराशरः ।

“धूर्त्येषु वहमानेषु दण्डेनाभिहतेषु च । काञ्चन केशुना वापि पाशायेन तु ताडितः ॥ मूर्च्छितः पतितश्चैव नृतो वा सद्य एव च । एवंगतानां धूर्त्याणां प्रवक्ष्यामि यथाविधि ॥ उत्थितस्तु पदं गच्छेत् पञ्च सप्त दशापि वा । आसं वा यदि गच्छाति तोयं वा पिबति खयम् । पूर्वस्याधिविनष्टानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥” सम्बर्त्तः । “यन्त्रे गोपिकित्सायां मृगगर्भविमोचने । यत्र कृते विपत्तिः स्यात् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ औषधं स्नेहमाहारं ददन्नोद्वाहयेद्यु च । प्राणिनां प्राणवृत्तार्थं प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ दाहच्छेदसिरामेदप्रयत्नेरपकुर्वताम् । द्विजानां गोहितार्थं वा प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥” याज्ञवल्क्यः । “क्रियमाणोपकारे तु नृते विप्रे न पातकम् । विपाके गोदृषाणाञ्च मेघजालिक्रियास्तु च ॥” मिताक्षरादृतपराशरवचनम् । “कूपे खाते च धर्मार्थे गृहदाहे च ये नृताः । ग्रामदाहे तथा घोरे प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥” भवदेवभट्टवचनम् । “शृङ्गभङ्गेऽस्थभङ्गे च टिम्बङ्गे तथैव । यदि जीवति षण्मासान् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥” सम्बर्त्तः । “देवद्रोण्यां विहारे च कूपेष्वायतनेषु च । एषु गोषु प्रपन्नास्तु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥” देवद्रोणी खयभूलज्जादवस्थानगडरम् । विहारो गवां मैथुनम् । आयतनं स्त्रीमानवम्वनस्थानम् । अत्र कूपायतनकर्तुर्दोषाभावो न तु गोस्वामिनः । इति प्रायश्चित्तविवेकप्रायश्चित्ततत्त्वसूतिसारमौख्यसम्मतं गोवधप्रायश्चित्तं समाप्तम् ॥ * ॥

अथीपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणक्षत्रियकर्तृकज्ञानक्षत- क्षत्रियवधः ।	अज्ञानक्षतब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमादः । स तु त्रैवार्षिकव्रतरूपः ।	४५ धेनवः ।	१३५ कार्वा- पण्याः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्वापण्याः ।
ब्राह्मणक्षत्रियकर्तृकाज्ञानक्षत- क्षत्रियवधः ।	सार्द्धवार्षिकव्रतम् ।	सार्द्धद्वाविंशति- धेन्यसम्भवात् २३ धेनवः ।	६७१० कार्वा- पण्याः ।	१३ गावः । अशक्तौ १२१० कार्वापण्याः ।
वैश्यकर्तृकज्ञानक्षतक्षत्रियवधः ।	षाड्वार्षिकव्रतम् ।	६० धेनवः ।	२७० कार्वा- पण्याः ।	५० गावः । अशक्तौ ५० कार्वापण्याः ।
वैश्यकर्तृकाज्ञानक्षतक्षत्रियवधः ।	त्रैवार्षिकव्रतम् ।	४५ धेनवः ।	१३५ कार्वा- पण्याः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्वापण्याः ।
शूद्रकर्तृकज्ञानक्षतक्षत्रियवधः ।	नववार्षिकव्रतम् ।	१३५ धेनवः ।	४०५ कार्वा- पण्याः ।	७५ गावः । अशक्तौ ७५ कार्वापण्याः ।
शूद्रकर्तृकाज्ञानक्षतक्षत्रियवधः ।	सार्द्धचतुर्वार्षिकव्रतम् ।	सार्द्धसप्तसहस्र- धेन्यसम्भवात् ६८ धेनवः ।	२०२१० कार्वा- पण्याः ।	३८ गावः । अशक्तौ ३७१० कार्वापण्याः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञान- क्षतवैश्यवधः ।	ब्रह्महत्याव्रतारम्भभागः । स च सार्द्धवार्षि- कव्रतरूपः ।	सार्द्धद्वाविंशति- धेन्यसम्भवात् २३ धेनवः ।	६७१० कार्वा- पण्याः ।	१३ गावः । अशक्तौ १२१० कार्वापण्याः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञान- क्षतवैश्यवधः ।	ब्रह्महत्याव्रतघोडघ्नभागः । स च नवमा- सिकव्रतरूपः ।	सपादैकादशधेन्य- सम्भवात् १२ धे- नवः ।	३३१० कार्वा- पण्याः ।	७ गावः । अशक्तौ ६१० कार्वापण्याः ।

३३४
प्रायश्चित्त

अथानुपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णादानम् ।	दक्षिणा ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवैश्यावधः ।	ब्रह्महत्याव्रतचतुर्थभागः । स च त्रैवार्षिक- व्रतरूपः ।	४५ धेनवः ।	१३५ कार्वा- पणाः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्वापणाः ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवैश्यावधः ।	ब्रह्महत्याव्रतद्विंशतमभागः । स च सार्द्धवार्षिक- व्रतरूपः ।	सार्द्धद्विविंशति- धेनुसम्भवात् २३ धेनवः ।	६७॥० कार्वा- पणाः ।	१३ गावः । अशक्तौ १२॥० कार्वापणाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृक- ज्ञानकृतशूद्रवधः ।	ब्रह्महत्याव्रतषोडशभागः । स च नवमा- सिकव्रतरूपः ।	सपादेकादशधेनु- सम्भवात् १२ धेनवः ।	३३॥० कार्वा- पणाः ।	७ गावः । अशक्तौ ६॥० कार्वा- पणाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृक- ज्ञानकृतशूद्रवधः ।	ब्रह्महत्याव्रतत्रिंशत्तमभागः । स च सार्द्ध- चतुर्मासिकव्रतरूपः । सर्वत्र बालवृद्धस्त्रीणामर्हम् । एकस्य बालत्वादधर्मद्वयवत्त्वे पादः ।	पादाहर्षाधिकसा- हर्षपञ्चधेनुसम्भ- वात् ६ धेनवः ।	१६॥० कार्वा- पणाः ।	४ गावः । अशक्तौ ३॥० कार्वा- पणाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृक- ज्ञानकृतवृत्तित्यशूद्रवधः ।	ब्रह्महत्याव्रतद्वादशभागः । स च वार्षिक- व्रतरूपः । अज्ञानतस्वेतदर्हम् । चान्द्रायणव्रतम् ।	१५ धेनवः ।	१५ कार्वापणाः ।	६ गावः । अशक्तौ ५॥६॥ = कार्वापणाः । यथाशक्ति ।
सर्ववर्णकर्तृकज्ञानकृतप्रतिलो- मजातवधः अर्थात् अपहृत- शूद्रवधः ।	पराक्रव्रतम् । सर्वत्र बालवृद्धस्त्रीणामर्हम् । एकस्य बालत्वादधर्मद्वयवत्त्वे पादः ।	५ धेनवः ।	१५ कार्वापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी- वधः ।	षाड्वार्षिकं महाव्रतम् । अज्ञानतस्वेतदर्हम् ।	६० धेनवः ।	२७० कार्वा- पणाः ।	५० गावः । ५० कार्वापणा वा ।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी- वधः ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्वेतदर्हम् ।	१०० धेनवः ।	५४० कार्वा- पणाः ।	१०० गावः । १०० कार्वापणा वा ।
वैश्यकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी- वधः ।	अष्टादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्वेतदर्हम् ।	२७० धेनवः ।	८१० कार्वा- पणाः ।	१५० गावः । १५० कार्वापणा वा ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणीवधः ।	चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्वेतदर्हम् । सर्वत्र बालवृद्ध- स्त्रीणामर्हम् । एकस्य बालत्वादुभय- धर्मवत्त्वे पादः ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्वा- पणाः ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्वापणाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियकर्तृकज्ञानकृत- क्षत्रियावधः ।	त्रैवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्वेतदर्हम् ।	४५ धेनवः ।	१३५ कार्वा- पणाः ।	२५ गावः । २५ कार्वापणा वा ।
वैश्यकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रिया- वधः ।	षाड्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्वेतदर्हम् ।	६० धेनवः ।	२७० कार्वा- पणाः ।	५० गावः । ५० कार्वापणा वा ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रियावधः ।	नववार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्वेतदर्हम् । सर्वत्र बालवृद्ध- स्त्रीणामर्हम् । एकस्य बालत्वादुभय- धर्मवत्त्वे पादः ।	१३५ धेनवः ।	४०५ कार्वा- पणाः ।	७५ गावः । अशक्तौ ७५ कार्वापणाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञान- कृतवैश्यावधः ।	वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्वेतदर्हम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्वापणाः ।	६ गावः । ५॥६॥ कार्वापणा वा ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवैश्यावधः ।	द्विवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्वेतदर्हम् । स्त्रीबालवृद्धानामर्हम् । एकस्य स्त्रीत्वादुभयधर्मवत्त्वे पादः ।	३० धेनवः ।	६० कार्वापणाः ।	१७ गावः । अशक्तौ १६॥१३॥ कार्वापणाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृकशू- द्रावधः ।	वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्तु एतदर्हम् । स्त्रीबालवृद्धानामर्हम् । एकस्य स्त्रीत्वा- दुभयधर्मवत्त्वे पादः ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्वापणाः ।	६ गावः । अशक्तौ ५॥६॥ कार्वापणाः ।
आचरणीवधः ।	यत्कर्तृकयद्वैश्यावधे यत्प्रायश्चित्तं तद्वै- गुण्यम् ।			
आचरणी त्रिविधा । अत्रिगोत्रा ऋतुज्ञाता गर्भिणी च ।				

३३५
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतसक्तुस- वर्ण्यभिरितब्राह्मणीवधः ।	वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वेतदहम् ।	१५ धनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	६ गावः । अशक्तौ ८-६॥ कार्षापणाः ।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतसक्तुस- वर्ण्यभिरितब्राह्मणीवधः ।	द्विवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वेतदहम् ।	३० धनवः ।	६० कार्षापणाः ।	१७ गावः । अशक्तौ १६-१३॥ कार्षापणाः ।
वैश्यकर्तृकज्ञानकृतसक्तुसवर्ण्य- भिरितब्राह्मणीवधः ।	त्रैवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वेतदहम् ।	४५ धनवः ।	१३५ कार्षा- पणाः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापणाः ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतसक्तुसवर्ण्य- भिरितब्राह्मणीवधः ।	चतुर्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वेतदहम् । बालवृद्धस्त्रीणामहम् । एकस्य उभय- धर्मेवत्वे पादः ।	६० धनवः ।	१८० कार्षा- पणाः ।	३४ गावः । अशक्तौ ३३-६॥ कार्षापणाः ।
ब्राह्मणकर्तृकाज्ञानकृतो भूयो यभिरिताया अधमवर्ण्य- यभिरितायाश्च ब्राह्मण्या वधः ।	द्विगुणम् । ज्ञानकृते तु द्वैगुण्यम् । क्षत्रियस्य एतद्विगुणम् । वैश्यस्य त्रिगु- णम् । शूद्रस्य चतुर्गुणम् ।	०	०	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियकर्तृकाज्ञानकृतो भूयो यभिरिताया अधम- वर्ण्ययभिरितायाश्च क्षत्रि- याया वधः ।	धनुदानम् । कामतो द्वैगुण्यम् । वैश्यस्य एतद्विगुणम् । शूद्रस्य त्रिगुणम् ।	०	०	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञा- नकृतो भूयो यभिरिताया अधमवर्ण्ययभिरितायाश्च वैश्याया वधः ।	द्विगुणम् । कामतस्त्वेतद्विगुणम् । शूद्रस्य एतद्विगुणम् ।	०	०	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृका- ज्ञानकृतो भूयो यभिरि- ताया अधमवर्ण्ययभिरि- तायाश्च शूद्राया वधः ।	मेघदानम् । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् । सर्वत्र स्त्रीबालवृद्धानामहम् । एकस्य उभय- धर्मेवत्वे पादः । प्रथोक्तकादीनां पाद- पादद्वानि ।	०	०	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी- गर्भवधः ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	१८० धनवः ।	५४० कार्षा- पणाः ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रिया- गर्भवधः ।	त्रैवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	४५ धनवः ।	१३५ कार्षा- पणाः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापणाः ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतवैश्याग- र्भवधः ।	साह्रवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	साह्रद्वार्षिकव्रति- धेन्वसम्भवात् २३ धनवः ।	६७० कार्षा- पणाः ।	१३ गावः । अशक्तौ १२॥० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतशूद्राग- र्भवधः ।	नवमासिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	सपादेकादशधे- न्वसम्भवात् १२ धनवः ।	३३॥० कार्षा- पणाः ।	७ गावः । अशक्तौ ६॥० कार्षा- पणाः ।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी- गर्भवधः ।	चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	३६० धनवः ।	१०८० कार्षा- पणाः ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः ।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रिया- गर्भवधः ।	त्रैवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	४५ धनवः ।	१३५ कार्षा- पणाः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापणाः ।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतवैश्याग- र्भवधः ।	साह्रवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	साह्रद्वार्षिकव्रति- धेन्वसम्भवात् २३ धनवः ।	६७० कार्षा- पणाः ।	१३ गावः । अशक्तौ १२॥० कार्षापणाः ।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतशूद्राग- र्भवधः ।	नवमासिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	सपादेकादशधे- न्वसम्भवात् १२ धे- नवः ।	३३॥० कार्षा- पणाः ।	७ गावः । अशक्तौ ६॥० कार्षापणाः ।
वैश्यकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणीग- र्भवधः ।	षट्त्रिंशद्द्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	५४० धनवः ।	१६२० कार्षा- पणाः ।	३०० गावः । अशक्तौ ३०० कार्षापणाः ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ सूर्योदानम् ।	दक्षिणा ।
वैश्यकर्तृ कज्ञानकृतक्षत्रियाग- र्भवधः ।	षाड्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् ।	६० धेनुवः ।	२७० कार्षा- पणाः ।	५० गावः । अशक्तौ ५० कार्षापणाः ।
वैश्यकर्तृ कज्ञानकृतवैश्यागर्भ- वधः ।	साह्रवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् ।	साह्रवार्षिक- धेनुसम्भवात् २३ धेनुवः ।	६७० कार्षा- पणाः ।	१३ गावः । अशक्तौ १२।० कार्षापणाः ।
वैश्यकर्तृ कज्ञानकृतशूद्रागर्भ- वधः ।	नवमासिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् ।	सपादैकादशधे- नुसम्भवात् १२ धेनुवः ।	३३०० कार्षा- पणाः ।	७ गावः । अशक्तौ ६।० कार्षा- पणाः ।
शूद्रकर्तृ कज्ञानकृतब्राह्मणी- गर्भवधः ।	अष्टचत्वारिंशद्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् ।	७२० धेनुवः ।	२१६० कार्षा- पणाः ।	४०० गावः । अशक्तौ ४०० कार्षापणाः ।
शूद्रकर्तृ कज्ञानकृतक्षत्रियाग- र्भवधः ।	नववार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् ।	१३५ धेनुवः ।	४०५ कार्षा- पणाः ।	७५ गावः । अशक्तौ ७५ कार्षापणाः ।
शूद्रकर्तृ कज्ञानकृतवैश्यागर्भ- वधः ।	त्रैवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् ।	४५ धेनुवः ।	१३५ कार्षा- पणाः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापणाः ।
शूद्रकर्तृ कज्ञानकृतशूद्रागर्भ- वधः ।	नवमासिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् ।	सपादैकादशधेनु- सम्भवात् १२ धे- नुवः ।	३३०० कार्षा- पणाः ।	७ गावः । अशक्तौ ६।० कार्षा- पणाः ।
यद्यपि गजान्धादिवधः सङ्करी- करणपापमिदं तथापि हिं- सासाजान्धादुपपातकप्रक- रणे तत्प्रायश्चित्तं निरूप्यते ।	प्राजापत्यम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वृथासामान्यपशुघातः । वृथेति- ग्रहणात् यागाद्यर्थे प्राय- श्चित्ताद्यभावः ।	पञ्चनीलवृषदानम् ।	०	२५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
राजसम्बन्धुसमगजवधः ।	चान्द्रायणम् ।	८ धेनुवः । साह्र- सप्तधेनुसम्भवात् ।	२२४० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
अत्यन्तोत्तमवाजिरासभवधः ।	वासोऽश्वदानम् । एतच्च ज्ञानतः । अज्ञानतस्तद्वर्हम् ।	०	०	यथाशक्ति ।
अश्ववधः ।	अहोरात्रोपवासान्ते वृषदण्डदानम् । एतच्च ज्ञानतः सप्तदधविषयम् । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् ।	०	उपवाससामर्थ्ये अष्ट पणाः ।	यथाशक्ति ।
जगमहिषवराहकुञ्जरगण्डत- रुण्डक्षवानरसिंहबाघपृ- थतचमरवरकादीनां वधः ।	त्रिरात्रोपवासः । एतदज्ञानतोऽत्यन्तधार्मि- कब्राह्मणकर्तृकसप्तदधे वेदितव्यम् ।	०	११० कार्षापणाः ।	हिरण्यं वस्त्रं वा ।
अजायादिवधः ।	शक्तस्य एकहायनवृषदानम् ।	०	वृषमूल्यम् ५ का- र्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	अशक्तस्य धेनुदानम् । तदशक्तौ प्राजा- पत्यव्रतम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	अभ्यासे मासं यावकपानम् ।	२ धेनु ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	अत्यन्ताभ्यासे कृच्छ्रातिकृच्छ्रम् ।	४ धेनुवः ।	१२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
मार्जारगोधानकुलमण्डूकश्वप- तचिन्मृषिकसर्पवधः । पतञ्जी एहपञ्ची ।	चण्डं क्षीरपानम् । पादिककृच्छ्रं वा । एतत्सप्तदशानविषयम् । ज्ञानतोऽभ्यासे द्वादशरात्रं कृच्छ्रम् । क्षीशूद्रवालवृहानामर्हम् ।	०	१ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
		यत्किञ्चिदधिकस- पादधेनुसम्भवात् २ धेनु ।	४ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
अथ सामान्यपञ्चविधः ।	कृष्णसर्पवधे तीक्ष्णाग्रलौहकीलिका- दानमादौ कर्तव्यम् । सर्पजातीयषण्डवधे पलालभारः सीसकमाधश्च दातव्यः । एतज्ज्ञानतः । एतदशक्तौ व्रतादिकं कर्तव्यम् । नक्तव्रतम् । द्विरक्षिपरिमितरौप्यदानं वा ।	०	२३।- पणौ । नक्तव्रतस्योपवास- तृतीयभागत्वात् । ३६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । ७ गावः । अशक्तौ ६।० कार्षा- पणाः ।
अथ विशेषपञ्चविधः । वक्रवलाका-हंससारसकार- णवचक्रवाककुररगृध्रश्वेन- खञ्जरीटटिड्ढिलूक-शुक- शारिकातिक्तिरिमयूरकाक- कलविङ्ककालञ्जकमद्गुक- पोतपारावतादीनां वधः ।	अहोरात्रोपवासः सर्वबीजदानश्च । एत- दज्ञानविषयम् । ज्ञानकृते ब्राह्मणोपवासः । शक्तस्य गोदा- नम् । तत्रायं विशेषः । शुकवधे द्विहा- यनगवदानम् । क्रौञ्चवधे त्रिहायनगव- दानम् । क्रौञ्चशुकभासमयूरश्वेनगृध्रवधे वत्सतरीदानम् । अत्र वृषदानवत्सतरी- दानयोर्व्यवस्था शक्ताशक्तविषयिका । एतद्दानाशक्तानां व्रतादिकम् ।	१२ धेनवः । ० ०	उपवासानुकल्पः १० पणाः । सर्व- बीजमूल्यम् । १० पणाः । ११० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
कोकिलशुककपोतकपिञ्जलकु- कुटटिड्ढिभखर्चूरखञ्जरीटा- नां पुरुषभारपरिमितानां वधः । मत्स्यमङ्गुकमकरशिशुमारादि- जलचरवधः ।	उत्कृष्टशूद्रहत्याव्रतम् । सप्तरात्रव्रतहत्याव्रतम् । एतदज्ञानतः सकृदधे । अहोरात्रोपवासः यथाशक्तिलवणदानश्च । एतत् कामतः सकृत् । अभ्यासाद्यन्ता- भ्यासयोस्तु मलावहप्रायश्चित्ते दर्शयि- ष्यते ।	१५ धेनवः । ० ०	४५ कार्षापणाः । १ कार्षापणः । १० पणाः उप- वासानुकल्पः । ११० कार्षापणः लवणमूल्यम् । २ ।	६ गावः । अशक्तौ ८।६॥ कार्षापणाः । २११॥ - पणौ । १३१ = पणाः ।
अथ सास्थ्यनस्थिप्राणिवधः । सहस्रसंख्यकानां अस्थिमतां लकलासादीनां ज्ञानकृत- वधः । अनस्थां क्रमिकीटपतङ्गभ्रमर- दंशमशकमच्छिकादीनां श- कटपूरितमितानां ज्ञानकृत- वधः ।	आब्धिकं शूद्रहत्याव्रतम् । अज्ञाने षाण्मासिकम् । आब्धिकं शूद्रहत्याव्रतम् । अज्ञाने षाण्मासिकम् ।	१५ धेनवः । १५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः । ४५ कार्षापणाः ।	६ गावः । अशक्तौ ८।६॥ कार्षापणाः । ६ गावः । अशक्तौ ८।६॥ कार्षापणाः ।
अस्थिमतां प्रत्येकं वधः । अनस्थां प्रत्येकं वधः । अन्नशक्तादिगुडादिसर्वरसपल- पुष्पजातप्राणिवधः ।	पणदानम् । प्राणायामः । पणदानं वा । दिनमेकं घृतमात्रभोजनम् । एतदज्ञाने । ज्ञाने तद्वैगुण्यम् । अभ्यासे तप्तकच्छम् ।	० ० ०	० ० १० पणाः ।	यत्किञ्चित् । तथा । यथाशक्ति ।
फलवद्दृष्टकृतागुल्मच्छेदनम् ।	अत्यन्ताभ्यासे कच्छातिष्ठकम् । प्राजापत्यम् ।	४ धेनवः । १ धेनुः ।	१३।० कार्षा- पणाः । १० कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
अफलवतामेतेषां छेदनम् । अत्यन्तोत्कृष्टफलवद्वृक्षच्छेद- नम् । अभ्यासादत्यन्तोत्कृष्टफलवद्वृ- क्षच्छेदनम् ।	अष्टाहसाध्यवृक्षच्छेदम् । चान्द्रायणम् । आब्धिकव्रतम् ।	० ८ धेनवः । १५ धेनवः ।	२ कार्षापण्यौ । २२॥० कार्षा- पण्यः । ४५ कार्षापण्यः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । ६ गावः । अशक्तौ ८॥६॥ कार्षापण्यः ।
चैत्यवृक्षभक्षणसीमपुण्यस्थान- सुरालयजातवृक्षच्छेदनम् । विप्रतिसंख्यकोपजीयवृक्ष- च्छेदनम् । स्वातवृक्षच्छेद- नम् । वापीशूपासमसेतुसभातडाग- वप्रदेवतायतनभेदनम् ।	पूर्वोक्तवृक्षच्छेदनप्रायश्चित्तद्वैगुण्यादि । सर्वत्र स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् । ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य चतस्र आहुतीर्जुहु- यात् । इहं विष्णुरिति प्रथमां मान- स्लोके इति द्वितीयां विष्णोः कर्माणीति तृतीयां पादोऽस्यान्यामिति चतुर्थीं यां देवतासुत्यादयति तस्यै देवताये । ब्राह्मणान् भोजयेत् । एतत् सकृदव्योप- घातविषयम् । अभ्यासे महोपघाते च प्राजापत्यम् । दण्डश्च । यथा । सकृद- व्योपघाते प्रथमसाहसः २५० पण्यः । अभ्यासे महोपघाते उत्तमसाहसः । १००० पण्यः ।			
देवताया उत्कृष्टप्रतिमाभेदन- च्छेदनदहनहरणानि ।	चान्द्रायणम् । वाय्वादिभेदनोक्ताश्चतस्र आहुतयः । उत्तमसाहसो दण्डश्च । १००० पण्यः ।	सार्हसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्षा- पण्यः ।	यथाशक्ति ।
देवताया अपकृष्टप्रतिमाभेदन- च्छेदनदहनहरणानि ।	प्राजापत्यम् । पूर्वोक्तचतुराहुत्यादि- दानम् । प्रथमसाहसो दण्डश्च । २५० पण्यः ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापण्यः ।	यथाशक्ति ।
अथाभिचारः । स तु परिहिं- सार्थं जपहोमादिकर्म ।	अतिकृच्छ्रम् । एतत् सकृदाचरणे । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः । इति हिंसाप्रायश्चित्तम् ॥ * ॥	३ धेनवः ।	६ कार्षापण्यः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मयाजनम् । मूलेन मृतस्य दहनवहनादि- कम् ।	प्राजापत्यम् । सान्त्वनम् ।	१ धेनुः । २ धेनू ।	३ कार्षापण्यः । ६ कार्षापण्यः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथाभक्ष्यभक्षणम् । अभक्ष्यं षड्विधम् । जातिदुष्टम् १ क्रियादुष्टम् २ कालाश्रय- विदूषितम् ३ संसर्गाश्रय- दुष्टम् ४ सङ्क्षेपम् ५ स्व- भावतो दुष्टम् ६ । जाति- दुष्टं लशुनगृह्णनपलायुच्छे- त्वाकश्चेतवार्त्ताकीलासिका- वर्त्तुलाकारालावूरूपम् १ क्रियादुष्टं पतितसंसृष्टम् २ कालदुष्टं ह्यस्तनं चिर- संस्थितम् ३ संसर्गदुष्टं सुरालशुनपेयूषादियुक्तम् ४ सङ्क्षेपं विचिकित्सितान्नम् ५ स्वभावदुष्टं पुरीषादि ६ ।	चान्द्रायणम् । एतद्गुरुतरविषयम् । वि- शेषानिर्दिष्टे ज्ञेयम् ।	सार्हसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्षा- पण्यः ।	यथाशक्ति ।

३३८
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूणीदानम् ।	दक्षिणा ।
अपरश्च । संघातान्नम् । शूद्रोपनीतान्नम् । पतितोप- नीतान्नम् । शूद्रवेषस्थान- नश्च । शूद्रस्य पक्वान्नभक्षणम् ।	ब्राह्मणस्य चाहोपवासः । एतदज्ञानतः । ज्ञानतः प्राजापत्यम् । आपदि भक्षणे मनस्तापः द्रुपदां शतजपो वा । क्षत्रि- यादीनां पादपादहानिः ।	१ धेनुः । अर्द्ध- धेनुसम्भवात् । १ धेनुः ।	१॥० कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अभ्यासात् शूद्रस्य पक्वान्नभक्ष- णम् । शूद्रस्यामान्नभक्षणम् ।	ब्राह्मणस्य मासयावकपानम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः । उक्तप्रायश्चित्ततुरीयभागः । आपदि भक्षणे प्रायश्चित्ताभावः ।	२ धेनुः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अथ रजकशैलूषवेणुचर्मोप- जीविकैवर्त्तादन्यजान्नभक्ष- णम् ।	चान्द्रायणम् । एतत् ज्ञानाभ्यासविषयम् । अज्ञाने तर्द्धम् । ज्ञानतोऽष्टधाभ्यासे क्षच्छाब्दव्रतम् । अज्ञानतोऽष्टधाभ्यासे एतदर्द्धम् । एतत् ब्राह्मणविषयम् । क्षत्रियादीनां पाद- पादहानिः ।	८ धेनुः । सार्द्ध- सप्तधेनुसम्भवात् । ३० धेनुः । १५ धेनुः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । ६० कार्षापणाः । ४५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । १७ गावः । अशक्तौ १६॥१६॥ कार्षापणाः । ६ गावः । अशक्तौ ८॥८॥ कार्षापणाः ।
सकृदज्ञानकृतान्यजोत्सृष्टाश- नम् ।	ब्राह्मणस्य चान्द्रायणम् । क्षत्रियस्य तप्तक्षुम् । वैश्यस्य तप्तक्षुम् । शूद्रस्य तप्तक्षुम् । ज्ञानत एतद्देगुण्यम् ।	८ धेनुः । ४ धेनुः । २ धेनुः । १ धेनुः ।	२२॥० कार्षापणाः । १२ कार्षापणाः । ६ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
कापालिकान्नभक्षणम् ।	ज्ञानात् क्षच्छाब्दम् । अज्ञानात् चान्द्रायणद्वयम् । एतदष्टधाभ्यास- विषयम् । एतत् सर्वं ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादौ पादपादहानिः ।	३० धेनुः । १५ धेनुः ।	६० कार्षापणाः । ४५ कार्षापणाः ।	१७ गावः । अशक्तौ १६॥१६॥ कार्षापणाः । यथाशक्ति ।
चाण्डालश्चपचक्षुस्तवेदेह- कमागधायोगवानामन्याव- सायिनामन्नभक्षणम् ।	ब्राह्मणस्य कामतः सकृद्भोजने चान्द्राय- णम् । अज्ञानतस्तप्तक्षुम् । बलाद्भोजने पराकः । अज्ञानतोऽष्टचत्वारिंशद्वारभोजने द्वादश- वार्षिकव्रतम् । ज्ञानतश्चतुर्विंशतिवार- भोजने एतदेव । ज्ञानतोऽष्टचत्वारिंशद्वारभोजने चतु- र्विंशतिवार्षिकव्रतं अथवहार्यता च । सकृदज्ञानत आमान्नभोजने त्रिरात्रोप- वासः । सर्वत्र क्षत्रियादीनां पादपाद- हानिः । आपदि पक्वान्नभोजने क्षत्रियस्य सान्त्वनम् । वैश्यस्य षड्रात्रम् । शूद्रस्य त्रिरात्रम् ।	८ धेनुः । ४ धेनुः । ५ धेनुः । १८० धेनुः । ३६० धेनुः । ० २ धेनुः । १ धेनुः । ० ५ धेनुः । १ धेनुः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । १२ कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः । ५४० कार्षा- पणाः । १०८० कार्षा- पणाः । १॥० कार्षापणाः । ६ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । १॥० कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । १०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः । २०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
चाण्डालपतितादीनामुत्सृष्टा- न्नभक्षणम् ।	क्षत्रियस्य पराकः । शूद्रस्य क्षच्छम् । एतत् सकृदज्ञानविषयं ज्ञानतो देगुण्य- दिकम् ।	५ धेनुः । १ धेनुः ।	१५ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

३४०
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
अथ सामान्याभोज्यान्नभोज- नम् ।	त्राहोपवासः । एतत् सकृदज्ञानविषयम् । ज्ञाने प्राजापत्यम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
अभोज्यान्नानि यथा । अनधीतवेदारब्धज्ञानम् । ग्रामयाजिहोतकयज्ञानम् । स्त्रीक्रीवहुतयज्ञानम् । मत्त- क्रुद्धातुराणामन्नम् । केशेन कीटेन वा सह पक्वमन्नम् । कामतः पादस्य छेदमन्नम् । भूयन्नादिपतितावेक्षिता- न्नम् । रजस्वलास्य छेदमन्नम् । पतत्रिणावलीप्तमन्नम् । मुना स्य छेदमन्नम् । गवाघ्रातम- न्नम् । घृष्टमन्नम् । घोष- णया दत्तमन्नमित्यर्थः । गणा- न्नम् । मठवाञ्छसंघान्न- मित्यर्थः । गणिकान्नम् । विद्वज्जुगुप्सितान्नम् । स्तेना- न्नम् । गायनान्नम् । तक्षा- न्नम् । बाहुषिकान्नम् । दी- क्षितान्नम् । दीक्षणीयया- गानन्तरं यज्ञसमाप्तिपर्यन्तं तदुयागकर्तृरन्नमित्यर्थः । क- दर्थस्यान्नम् । रज्ज्वादिना- बद्धस्यान्नम् । अयोनिगड- युक्तस्यान्नम् । अभिशस्त- स्यान्नम् । क्लीवान्नम् । पुंश्च- ल्यन्नम् । दाम्भिकान्नम् । कृशना धर्मचारिणोऽन्न- मित्यर्थः । शुक्तान्नम् । पथुं- घितान्नम् । शूद्रोच्छिष्टा- न्नम् । चिकित्सकान्नम् । आधान्नम् । क्रूरान्नम् । उ- च्छिष्टभोजनामन्नम् । उग्र- स्यान्नम् । दारुणकर्मणो जातिविशेषस्य वा अन्न- मित्यर्थः । स्तविकोद्देशेन पक्वमन्नम् । पर्याचान्नम् । आचमनव्यवहितान्नमित्यर्थः । एकपंक्तिस्थानन्यानवमन्य य- ज्ञाने भुज्यमाने केनचिदा- चमनं क्रियते तत् पर्या- चान्नमिति कुल्लूकभट्टः । अनर्चितान्नम् । अर्चार्हस्या- वज्ञया दत्तमन्नमित्यर्थः । वृथामांसम् । अवीरान्नम् । दिवदन्नम् । नगराधिपान्नम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।	
	एतेषामभोज्यानामन्यतमानां भक्षणे पूर्वो- क्तत्राहोपवासः । एष सकृदज्ञान- विषयः । ज्ञाने प्राजापत्यम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
		१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
पतितान्नम् । अवच्युता- न्नम् । क्षवयुसहितान्न- मित्यर्थः । पियुनान्नम् । अवृत्तिनामन्नम् । कूटसा- क्ष्यान्नमित्यर्थः । यज्ञफल- विक्रायकान्नम् । शैलूषा- न्नम् । तुन्नवायान्नम् । कृत- न्नान्नम् । कर्म्मरान्नम् । नि- षादान्नम् । रज्जावतारका- न्नम् । स्वर्णकारान्नम् । वेणु- जीविनामन्नम् । लौहविक्रा- यकान्नम् । श्ववतामन्नम् । आखेटकादर्थं शुनः पोष- काणामन्नमित्यर्थः । शौ- ण्डिकवृत्तिद्विजान्नम् । चेल- निर्येजकस्यान्नम् । वस्त्र- धावकस्यान्नमित्यर्थः । रज्ज- कान्नम् । कुसुमादिना वस्त्र- रागकारकस्यान्नमित्यर्थः । वृ- शंसान्नम् । गृहस्थितोप- पतिकान्नम् । उपपतिमर्ष- कान्नम् । गेहे ज्ञातं भार्या- चारं ये सहन्ते तेषामन्न- मित्यर्थः । स्त्रीजितान्नम् । अनिर्देशं प्रेतान्नम् । अनिर्गताशौचश्च स्तुतिका- न्नमित्यर्थः । अतुष्टिकरा- न्नश्च ॥७०॥	एतेषामभोज्यानामन्यतमानां भक्षणे पूर्वो- क्तस्त्रयोपवासः । एष सकृदज्ञान- विषयः । ज्ञाने प्राजापत्यम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	० १ धेनुः ।	१॥० कार्षापणः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
चाण्डालादिपतितस्य शूद्रभक्ष- णम् । अत्र पतितपदं सर्वधर्मे- बहिष्कृतवाचि यवनादि- स्त्रेच्छपरं उच्छिद्यन्नभोज- नप्रकरणे तथा लिखनाव अतएव चाण्डालस्य शूद्र- भक्षणप्रतिज्ञायां पतितपदं पृथक् न लिखितम् । पतितस्यर्शे अकृतस्नातस्य भोजनम् ।	प्राजापत्यम् । एतत्सकृदज्ञाने ब्राह्मणविष- यम् । ज्ञाने द्वेगुण्यम् । अभ्यासे तु प्रायश्चित्तावृत्तिः । क्षत्रियादीनां पाद-पादहानिः । एतत्कुल्यादिस्वभ्यासे त्रयम् । रजकादिषु शूद्रभक्षणे तु एतदहम् । यान्नवल्कोक्तचतुरहःसाध्यं तप्तकच्छम् । अज्ञानत एतदहम् । अभ्यासे प्रायश्चित्ता- वृत्तिः । अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः । चाण्डा- लादिष्वर्शे एतद्विधितम् । एकोपवासः । प्राणायामत्रयम् वृत्तमात्रभोजनञ्च । एतद- ज्ञानतः । ज्ञानतो द्वेगुण्यम् ।	१ धेनुः । सपादधेनवसम्भ- वात् २ धेनु । सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धेनवः । ० ०	३ कार्षापणाः । ३॥० कार्षा- पणाः । २२॥० कार्षा- पणाः । ॥० पणाः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणाः ।
वृथामांसभक्षणम् । तत्तु पितृ- देवाच्चेन्नरहितं मांसम् ।	प्राजापत्यव्रतम् । एतद्ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः । अभ्यासे प्राजापत्यावृत्तिः । एतत् रोगिदेवपितृकर्मनिमित्तितर- विषयम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
सामान्याभक्ष्यमांसभक्षणम् ।	सप्तरात्रयवागपानम् । एतत् सप्तद्विज्ञाने । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः । एतदभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः ।	०	११० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अश्वगोकुञ्जरोष्ट्रशकादिपक्ष- नखातिरिक्तपक्षनखक्रयाद- ग्रान्धकुण्डानां मांसभक्ष- णम् । विड्वराह्नरमांस- भक्षणम् ।	ब्राह्मणानां सप्तद्विज्ञानतः प्राजापत्यम् । पुनरुपनयनम् । ज्ञाने तु द्वैगुण्यम् । अभ्यासे उपनयनसहितप्रायश्चित्ता- वृत्तिः । उपनयनाशक्तौ चान्द्रायणं तदशक्तौ धेनुद्वयम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	अनङ्कुलहितगौः । अप्रक्तौ ६ कार्षापणाः ।
हंसमद्गुकाकोलकाकखञ्जरी- टमत्स्यादवलाकाशुकसारि- काचक्रवाकप्लवकोककलवि- ड्वरज्जुवालसारसदातृहृभा- सकोकिलमङ्गकसुजगाना- मन्यतमस्य मांसभक्षणम् ।	विप्रस्याज्ञानतः सप्तद्विज्ञाने त्रिरात्रोपवासः । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् । ज्ञानाभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	०	११० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
मत्स्यभक्षणम् ।	विप्रस्य कामतस्त्र्यहोपवासः । अकामत एतद्वर्द्धम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	०	११० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वृष्टमांस-गर्भशय्याभूयन्तर्गत- पक्षमांसजीवपक्षमांससूना- मांसशुष्कमांसानामन्यतमस्य भक्षणम् । सूना घातनस्थली तद्भवं मांसम् ।	कामतः सप्तद्विज्ञाने त्र्यहोपवासः । अकामत एतद्वर्द्धम् । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः । एतत् ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पाद- पादहानिः ।	० ०	११० कार्षापणाः । ११० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
वृष्टां पक्षपर्वसु च स्त्रीतेल- मांससम्भोगः चुरकर्म च ।	एकाहोपवासः । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः । एतद्ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पाद- पादहानिः ।	०	१० पणाः ।	यथाशक्ति ।
वृथापायसपूपशङ्खुलीकशरसं- यावशिशुलोहितवृत्तनिर्या- सामेध्यप्रभवानां भक्षणम् ।	कामतस्त्र्यहोपवासः । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् । एतद्ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पाद- पादहानिः ।	०	११० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
एकाकिमिष्टासभक्षणम् ।	एकाहोपवासः । अभ्यासे द्वैगुण्यम् ।	०	१० पणाः ।	यथाशक्ति ।
अस्त्रेहाक्तपर्युषितामदधिवर्ज- शुक्तक्षारजवणभक्षणम् ।	अज्ञानत एकाहोपवासः । ज्ञानतस्त्र्यहोपवासः । अभ्यासे द्वैगुण्यम् ।	० ०	१० पणाः । ११० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
वाग्दुष्टभावदुष्टभावदुष्टभाजन- पक्वद्वयभक्षणम् ।	अभ्यासे त्रिरात्रयावकपानम् ।	०	११० पणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रभाजने भिन्नकांस्थे च भो- जनम् ।	अहोरात्रोपवासः पञ्चगव्यपानम् ।	०	१० पणाः ।	यथाशक्ति ।
कुम्भीभक्षणम् ।	द्वादशरात्रं पयःपानम् ।	सपादधेनुसम्भ- वात् २ धेनु ।	३१० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।

३४३
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूणदानम् ।	दक्षिणा ।
लशुणपलाण्डुयज्ञभक्षणम् । रुपरसादिभिर्लशुनादितुल्य- द्रव्यभक्षणम् ।	ज्ञानतन्त्रान्नायणम् । अज्ञानात्तन्त्रच्छम् । चिरतराभ्यासे संवत्सरयावकपानम् । एतदुभयत्र पुनरुपनयनमपि शूद्राणा- मुपनयनतुल्यान्नायणेन सह प्रकृत- व्रतस्य पादः ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् = धेनवः । पादोनधेनुचतुष्ट- यासम्भवात् ४ धेनवः । १५ धेनवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । ११॥० कार्षा- पणाः । ४५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
सजातीयवृत्तस्तुतकिनां पक्वान्ना- भक्षणम् ।	ज्ञानतः प्राजापत्यम् । अज्ञानात् अहोपवासः । अभ्यासे द्विगुण्यदिकम् ।	१ धेनुः । ०	३ कार्षापणाः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
वृत्तस्तुतकिनां ब्राह्मणक्षत्रिय- वैश्यशूद्राणामामानस्य ब्रा- ह्मणकर्तृकभक्षणम् ।	विप्रस्यामाने प्राणायामः । क्षत्रियस्यामाने शतगायत्रीजपः । वैश्यस्यामाने पञ्च- शतगायत्रीजपः । शूद्रस्यामाने अष्ट- सहस्रगायत्रीजपः । अभ्यासे द्विगु- ण्यम् ।			
वृत्तकिस्तुतकिजलपानम् ।	ब्राह्मणस्य पञ्चमयं पीत्वा उपवासः । एतत् सकृदज्ञाने ज्ञाने तु द्विगुण्यम् । अभ्यासे त्वाष्ट्रिः । तज्जलस्यर्गं ज्ञान- मात्रम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
नवश्राद्धान्नभोजनम् । नव- श्राद्धेषु साध्वीनां चतुर्थ- पञ्चमनवमेकादशाहक्रिय- माणं निरग्नीनां आद्य- श्राद्धमात्रम् ।	चान्द्रायणम् ।	सार्द्धसप्तधेनुस- म्भवात् = धेनवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
प्रथममासिकश्राद्धान्नभोजनम् । त्रिपक्षे प्रेतश्राद्धान्नभोजनम् । द्विमासादिषण्मासपर्यन्तं प्रेत- श्राद्धान्नभोजनम् ।	पराकः । अतिकृच्छ्रम् । प्राजापत्यम् ।	५ धेनवः । ३ धेनवः । १ धेनुः ।	१५ कार्षापणाः । ६ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
षण्मासादूर्द्धमव्ययं प्रेत- श्राद्धान्नभोजनम् ।	पादकृच्छ्रम् ।	०	१ कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
पुनराव्ययश्राद्धान्नभोजनं अ- र्थात् सपिण्डीकरणान्नभोज- नम् । एतत् स्मार्त्तमतं शूल- पाणिमते तु द्वितीयसांवत्- सरिकान्नभोजनम् ।	एकाहोपवासः ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
पञ्चाव्ययनिरितहस्तदत्तानां एकहस्तदत्तानां शूद्रादत्ता- नाञ्च वृत्तैस्तैलवज्रयज्ञप- नीयपायसमाक्षिकपाणित- मोरसशक्तानां भक्षणम् ।	ह्यहसाध्यसान्नपानम् । एतत् ज्ञानतः । अज्ञानादूर्द्धम् । लौहपात्रेण परिवेशने- ऽप्येतदेव प्रायश्चित्तं त्रियम् । एतद् ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	०	१ कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
अज्ञतापोशानस्य अज्ञतमौनस्य च भोजनम् ।	अथोत्तरशतगायत्रीजपः एतद्विज्ञानामनापह्वयम् ।	०	०	
अज्ञताचमनस्य पानभोजनम् ।	अथोत्तरसहस्रगायत्रीजपः उपवासो वा । अभ्यासे द्विगुणादि । एतत् कटुकषाय- ताम्बूलेष्वुच्यतिरिक्तभोजनविषयम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
यज्ञोपवीतरहितकर्तृकान्नभोजनम् ।	स्नानं शतगायत्रीजपः उपवासश्च ।	०	॥० पण्याः ।	यथाशक्ति ।
रेतोमूत्रपुरीषाणामन्यतमस्य भक्षणम् ।	ज्ञानतन्त्रान्नायणम् । अज्ञानतस्तप्तकच्छम् ।	८ धेनवः । सार्द्ध- सप्तधेनवसम्भवात् । पादोनधेनुचतुष्ट- यासम्भवात् ४ धे- नवः । १ धेनुः ।	२२॥० कार्षा- पण्याः । ११॥० कार्षा- पण्याः । ३ कार्षापण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
विष्णुश्वादिदूषितफलादिभक्ष- णम् ।	सर्वत्र दिजातीनां पुनः संस्कारश्च । संसर्गमात्रे कच्छपादः । सप्तिकष्टे अर्थात् महत्संसर्गे कच्छा- र्हम् । एतत् रसास्वादनाशुपलम्भनपक्षे अज्ञानतः सक्तद्विषयम् । ज्ञानतो देगु- ण्यम् । रसादुपलम्भे तु गौतमोक्ततप्तकच्छं द्वादशाहसाध्यम् । अज्ञानत उपलम्भे अर्हम् । क्षत्रियादीनां पादपादद्वयानिः ।	० ० पादोनधेनुचतुष्ट- यासम्भवात् ४ धेनवः ।	॥० पण्याः । १॥० कार्षापणः । ११॥० कार्षा- पण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
मृत्तोष्ठभोजनम् ।	अहोरात्रोपवासः । अभ्यासे याज्ञवल्क्योक्तचतुरहसाध्यतन- कच्छम् ।	० सपादधेनवसम्भ- वात् २ धेनू । १ धेनुः ।	॥० पण्याः । ३॥० कार्षापण्याः । ३ कार्षापण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्रह्मचारिणां मधुमांसभोज- नम् ।	ज्ञानतः प्राजापत्यम् । अज्ञानात् अर्हम् ।	० ०	१ कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
ब्रह्मचारिणामामिषभाण्डपक्वा- न्नभोजनम् ।	त्राहं कुशमूलविपक्वचौरपानमात्रम् । एतदज्ञानतः । ज्ञानतो देगुण्यम् ।	० ०	२ कार्षापणौ । ३ कार्षापण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
देवतातिथिभृत्यादिवर्जनभोज- नम् ।	अभ्यासे प्राजापत्यम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापण्याः ।	यथाशक्ति ।
अस्थ्यादिदूषितान्नभोजनम् ।	स्नात्वा कर्मसंयित्वा दृतमात्राशनम् ।	०	॥० पण्याः ।	यथाशक्ति ।
अस्थिशब्दोच्चाभक्ष्यास्थि- मात्रवचनम् ।	पञ्चगव्यमात्रभक्षणम् ।	०	॥० पण्याः ।	यथाशक्ति ।
मत्स्यकण्टकशम्बूकशङ्खशुक्ति- कपर्दकभक्षणम् ।	ज्ञानाभ्यासे चान्द्रायणम् । अज्ञानाभ्यासे तदर्हम् । सक्तदज्ञाने विष्णुस्तप्तकच्छपादः । सक्तज्ञाने देगुण्यं कच्छार्हम् ।	८ धेनवः । ४ धेनवः । ० ०	२२॥० कार्षापण्याः । ११॥० कार्षापण्याः । ॥० पण्याः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
पुंसवनसौमन्तोन्नयनकर्मणि भोजनम् ।	अज्ञानतोऽसपिण्डानां द्वादशार्थं सान्त- पनम् । ज्ञानतो देगुण्यम् ।	० ०	२ कार्षापणौ । ॥० पण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
जातकर्मदिसंस्कारान्नभोज- नम् ।	अहोरात्रसुषित्वा पञ्चगव्यपानम् । एतत् सक्तनिगीर्यग्रासे । अत्यन्तग्रासाशने त्रिरात्रोपवासः ।	० ०	१॥० कार्षापणः । ॥० पण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
भोजनकाले गुदसावः ।	ग्रासभोजने एकोपवासः । सकलान्नभोजने त्रिरात्रोपवासः । अभोजने स्नानमात्रम् ।	० ० ०	१॥० कार्षापणः । ॥० पण्याः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
भोजनकाले मृतसूतकादशौच- तदन्नभक्षणम् ।	स्नात्वा अष्टोत्तरसहस्रगायत्रीजपः । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः ।	०	०	०

३४५
प्रायश्चित्त

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
परिहितनीलीवस्त्रस्य भोजनम् ।	अज्ञानतस्त्रिरात्रोपवासः ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
स्वकीयोच्छिष्टभोजनम् ।	ज्ञानात् द्वेगुण्यम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकब्राह्मणोच्छिष्टभोजनम् ।	कच्छपादः । एतत् सप्तद्विज्ञानतः । अभ्यासे द्वेगुण्यादिकम् । तत्तभाजने भोजनेऽप्येवम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकक्षत्रियोच्छिष्टभोजनम् ।	महायाज्ञतिभिरामन्त्रा जलं पीत्वा उप- वसेत् । एतत् सप्तद्विज्ञानतः । ज्ञानात् द्वेगुण्यम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकक्षत्रियोच्छिष्टभोजनम् ।	सप्तद्विज्ञाने चाष्टं ब्राह्मीरसविपकक्षीर- पानमात्रम् । ज्ञाने द्वेगुण्यम् ।	०	१ कार्षापणः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकवैश्योच्छिष्टभोजनम् ।	सप्तद्विज्ञाने चाष्टोपवासः ब्रह्मसुवर्चला- पानम् । ज्ञानात् द्वेगुण्यम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकशूद्रोच्छिष्टभोजनम् ।	सप्तद्विज्ञाने षड्रात्रोपवासः । ज्ञानात् द्वेगुण्यम् । ज्ञानाभ्यासे चान्द्रायणम् । क्षत्रियादीनां पादपादद्वानि । एतन्मातृपितृव्येष्टभ्रातृणासुच्छिष्टयति- रिक्तविषयं तेषासुच्छिष्टस्य भोग्यत्वात् ।	१ धेनुः । १ धेनुः । ८ धेनवः ।	३ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
विज्ञानकाकम्बिकनकुलश्वगवां उच्छिष्टभोजनम् ।	चाष्टोपवासः । एतत् सप्तद्विज्ञानतः । अज्ञाने ब्रह्मसुवर्चलां पीत्वा उपवासः । ब्रह्मसुवर्चला तु पीतकुसुमसंख्यावर्तः । अत्यन्ताभ्यासे अतिरुद्धम् ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य कुतूषितपङ्क्तौ भो- जनम् । पङ्क्तिः कुतूषित- त्वन्तु निम्नितब्राह्मणादुप- वेशनेन जलादिना पङ्क्ति- भेदमन्तरेण च भवति ।	अष्टोरात्रोपवासः स्नानं पञ्चगव्यपानम् । एतत् ज्ञानतः । क्षत्रियपङ्क्तौ भोजने नक्तव्यम् । वैश्यपङ्क्तौ एकरात्रोपवासः । शूद्रपङ्क्तौ त्रिरात्रोपवासः ।	३ धेनवः ।	६ कार्षापणाः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
पङ्क्तिषु एकस्योत्थाने भोज- नम् ।	द्व्यहसाध्यसान्तपनम् । एतद्ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पादपादद्वानि । एतज्ज्ञानतः सप्तत् । अज्ञानतोऽर्द्धम् ।	०	१ कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
सुराभाजनस्यजलपानम् ।	पक्षं यावकपानम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानतोऽर्द्धम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
मद्यभाजनस्यजलपानम् ।	सप्तरात्रं यावकपानम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानतोऽर्द्धम् । सुरासंस्पृष्टरेतोन्मत्तादिदूषितजलादि- पाने तु चतुरहसाध्यं तप्तजम् । एतदपि स्वाह्वरुपलम्भाभ्यासे ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
चण्डालकूपभाण्डोदकपानम् ।	ब्राह्मणस्य सान्तपनम् । क्षत्रियस्य प्राजापत्यम् । वैश्यस्य प्राजापत्यार्द्धम् । शूद्रस्य प्राजापत्यपादः । एतत् सर्वं ज्ञानतः । अज्ञानादेतस्यार्द्धम् । आपत्काले तु पूर्वैर्दुष्टोक्तं पञ्चगव्यपानम् ।	२ धेनुः । १ धेनुः । ० ०	३ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । १॥० कार्षापणः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
		०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदप्रक्तौ धेनुदानम् ।	तदप्रक्तौ चूर्णीदानम् ।	इच्छिणा ।
चण्डालस्य वृक्षीरजलादिपा- नम् ।	चिरान्नसुपोष्य पञ्चगव्यपानम् । एतत् ज्ञानतः । अज्ञानात् द्वादशसाध्यसान्तपनम् ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
अन्यजखानितकूपादिजलपा- नम् ।	उपवासपूर्वकपञ्चगव्यपानम् । एतदज्ञानतः । ज्ञातात् द्वैगुण्यम् ।	०	१ कार्षापणः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अन्यजभाण्डस्यजलादिपानम् ।	ब्राह्मणस्य द्वादशसाध्यं ब्रह्मकूर्चव्रतम् । एतत् अज्ञानतः । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् । शूद्रस्य नोपवासः पञ्चगव्यपानमात्रम् । ब्रह्मकूर्चं यथा । “अहीरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः । पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातर्ब्रह्मकूर्चविधिः स्मृतः ॥” पञ्चगव्यं यथा । “गोशक्तं द्विगुणं सूत्रं सर्पिर्विद्याच्चतुर्गुणम् । क्षीरमष्टगुणश्चैव पञ्चगव्ये तथा दधि ॥” अथवा । “गोमू- त्रमाषकास्त्रयो गोमयस्य तु षोडश । क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दधस्तु दश कीर्तिताः ॥ गोमूत्रवदृष्टस्योक्तास्तद- र्हं न कुशोदकम् ॥”	०	१ कार्षापणः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
शूद्रोदकपानम् ।	उपोष्य विल्वपद्मपलाशकुशानामुदक- मात्रपानम् । एतद्द्वादशसाध्यं ज्ञानतः सक्तुपाने । अज्ञानादहम् । नवभाण्डो- दकपाने प्रायश्चित्ताभावः ।	०	१ कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
पीतशेषपानीयपानम् । केवल- वामदक्षिण जलपानम् ।	चिरान्नोपवासः । एतच्च ज्ञानतः । अज्ञानतोऽहम् । एतत् प्रायश्चित्तं ग्रासशेषाशनादिष्वपि क्रियम् । शूद्रपीतशेषजलपाने तु ब्राह्मणस्य चा- न्दायणम् ।	०	१॥० कार्षापणः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
प्रपादिजलपानम् । आदिना कूपजलाद्वरगार्ध- घटस्यजलं द्रोणीजलं खड्ग- गादिकोषस्यजलम् ।	सचेलस्नानम् । उपवासश्च । एतत् सक्तजज्ञानतः । आपदि दोषा- भावः ।	०	२॥० कार्षापण- पणाः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
विण्मूत्रसंस्पृष्टकूपजलपानम् ।	चिरान्नोपवासः । एतदज्ञानतः । ज्ञानतः सान्तपनम् ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
विण्मूत्रसंस्पृष्टकुम्भस्यजलपा- नम् ।	अज्ञानतः सान्तपनम् । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् ।	२ धेनु । २ धेनु ।	६ कार्षापणाः । ६ कार्षापणाः ।	तथा । यथाशक्ति ।
शूद्रदूषितजलपानम् । एतत्- मानुषेतरामक्ष्यपञ्चनखशू- द्रूषितकूपजलपानपरम् ।	ब्राह्मणस्य चिरान्नोपवासः । क्षत्रियस्य द्वादशोपवासः । वैश्यस्यैकादशोपवासः । शूद्रस्य नक्तम् । सर्वेषां व्रतान्ते पञ्चगव्यपानम् । एतत् ज्ञानतः । अज्ञानतोऽहम् । एतदक्षिणशू- द्रज्ञानतः क्षिमे षड्विंशोपवासः । एतत् सर्वे मानुषशू- द्रेतरपरम् । मानुषशू- द्रेतरपरम् । कामाभ्यासे पराकः । अत्यन्ताभ्यासे चान्दायणम् ।	० ० ० ० ० १ धेनुः । ५ धेनुः । ८ धेनुः ।	१॥० कार्षापणः । १ कार्षापणः । ॥० पणाः । १० पणाः । ३ कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः । २२॥० कार्षाप- णाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम्	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
अपेयक्षीरपानम् । तत्क्षीर- विकारपानञ्च । अपेयक्षीरं यथा । अनिर्देशानां गो- महिषीच्छागीनां क्षीरम् । अथैकशफं आविकञ्च । सन्धिनीक्षीरम् । सन्धिनी वृषाक्रान्ता । विवक्षाक्षी- रम् । अरण्यन्दगीक्षीरम् । स्त्रीक्षीरम् । खड्गुष्माक्षी- रम् । यमसूक्षीरम् । विव- क्षाया अन्यवत्स्यायाञ्च क्षी- रम् । मथितक्षीरम् । का- गवर्जं हिस्तनीक्षीरम् । अमेधुसुजः क्षीरम् । ब्र- णादिदूषितस्त्रीक्षीरञ्च । अथ स्तेयम् । मणिसुक्ताप्र- वालाश्रमयलौहकास्थोप- लानां हरणम् ।	ज्ञानतोभ्यासे पक्षं यावकपानम् । अज्ञानतोर्द्धम् । क्षत्रियादौ पादपादहानिः । अथ उद्धीक्षीरमातुषीक्षीरपाने पुन- रपनयनञ्च । इति अभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तम् ॥ * ॥ दादशाहं कणभक्षणम् । तत् षडुपवासा- त्मकम् । अपहृतद्रव्यं स्वामिने दत्त्वेतत् कर- णीयम् । अथ च सक्तदभ्यासकालदेश- द्रव्यस्वाम्यपहर्तृगुणदेन्याद्यपेक्षया उत्- कृष्टापकृष्टद्रव्ययोर्वैषम्यदोषः समर्थ- नीयः ।	१ धेनुः । १ धेनुः ।	३ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
रजतान्धगोभूमिकन्यानां सक्तु हरणम् । एतत् ब्राह्मणा- सम्बन्धिविषयम् । अथ कन्या- पदं अधमकन्यापरम् । उत्ततरक्षुद्रपशुहरणम् । धान्यान्नधनानां हरणम् । अन्नं कृतान्नम् । धनं ग- वादि ।	चान्द्रायणम् । प्राजापत्यम् । अभ्यासे चान्द्रायणम् । अब्दक्षत्रम् । एतत् ब्राह्मणकर्तृकब्राह्मणस्वामिकदेश- कुम्भाधिकधान्यस्तेये ज्ञेयम् । कुम्भ- परिमाणं यथा । दशद्रोणं भवेत् खारी कुम्भोऽपि द्रोणविंशतिः । द्विकालभोजनोचितभक्ष्यभोग्यान्नहरणे त्रिरात्रं पञ्चगव्यपानमात्रम् । भक्ष्यं भोदकादि । भोग्यं शक्तादि । एककालभोजनोचितान्नहरणे एकरात्रं पञ्चगव्यमात्रपानम् । धनमपि एतत्परिमाणधान्यमूल्यामव- सेयम् ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः । १ धेनुः । ८ धेनवः । १५ धेनवः । ० ० ०	२२० कार्षा- पणाः । ३ कार्षापणाः । २२० कार्षापणाः । ४५ कार्षापणाः । ११० कार्षापणाः । १० पणाः । २२० कार्षा- पणाः । ३० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
मनुष्यादिस्तेयम् । तत्तु दासदासीक्षेत्रयड्कूप- प्रापौजलानां हरणम् । गुहादिस्तेयम् । आदिना का- र्पाससर्पिलवणधान्यपक्वान्ना- वधतैलशय्यावस्त्रोपानत्का- ञ्चलोद्धतान्नसीसकादयः ।	चान्द्रायणम् । क्षेत्रादीनान्तु उपयोगातिशयादभ्या- साद्यपेक्षयास्तेव प्रायश्चित्तं गुरुत्वाव- मिति । क्षत्रपादः । एतत् सक्तहरणविषयम् । अभ्यासे द्वेगुण्यम् । अथ किञ्चिदधिकद्रोणत्रयस्य धान्यस्य तावद्धान्यमूल्यानाञ्चान्येषाञ्च हरणे एतदेदितव्यम् ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः । ०	२२० कार्षा- पणाः । ३० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
हृणादिस्तेयम् । आदिना का- ष्ठमसैलचर्मामिवैस्तुतक्र- मलपुष्पवैदलसूत्रगन्धानां गच्छन् । वेदलं वेणुघटित- भाण्डम् । गन्धः कस्तूर्या- दिः । अत्रापवादः । अस्तेय- मग्नये काष्ठमस्तेयश्च हृणं गवे ।	विराजोपवासः । हृणादीनां हरणे मासैकव्रतम् । मासाह्वं व्रतश्च । शुक्लसुनिना यदुक्तं तत् कालदेशाप- हर्षस्वामिगुणदौर्गत्याभ्यासानभ्यासका- माकामापेक्षया उत्कृष्टापकृष्टद्रव्याप- हारे च वेदितव्यम् ।	०	१॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
जीविकाहरणम् ।	यस्य यस्य वर्णस्य वृत्तिच्छेदः तत्तद्वर्ण- वधोक्तं प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । अल्पवृत्तपहारे चान्द्रायणम् । अत्र चोत्तमाधमले प्रयोजकादिकं सकृदभ्यासौ ज्ञानाज्ञाने च संवीक्ष्य वधोक्तपादाह्वदिव्यवस्थोद्गनीया ।	सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
देवह्विजद्रव्यापहरणम् ।	संवत्सरमपसु मज्जनं अधमर्षणावर्तनश्च । यश्चात्र गुरुप्रायश्चित्तं सुमन्तरोक्तं तदत्यन्ताभ्यास उत्तमसम्बन्धादपेक्षया समूह्यम् । इति स्तेयप्रायश्चित्तम् ॥३॥			
अथ अग्न्यागमनम् । तत्र सवर्णासु अस्त्रजन्स्त्रीगम- नम् । तत्र ब्राह्मणस्य ओ- न्नियभार्यागमनम् ।	सकृदगमने त्रैवार्षिकव्रतम् । द्वितीये पाद्वार्षिकं तृतीये नववार्षिकं चतुर्थे संपूर्णं द्वादशवार्षिकम् । अत्रोन्नियनिर्गुणभार्यागमने द्वैवार्षिक- व्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहर्हम् ।	४५ धेनवः ।	१३५ कार्षा- पणाः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापणाः ।
क्षत्रियस्य क्षत्रियभार्यागम- नम् ।	द्वैवार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहर्हम् । अभ्यासे हेगुण्यादिकम् ।	३० धेनवः ।	६० कार्षापणाः ।	१७ गावः । अशक्तौ १६॥११ कार्षापणाः ।
वैश्यस्य वैश्यभार्यागमनम् ।	वार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहर्हम् ।	३० धेनवः ।	६० कार्षापणाः ।	१७ गावः । अशक्तौ १६॥११ कार्षापणाः ।
शूद्रस्य पश्यज्ञानुष्ठायिन्याय- व्रतशूद्रभार्यागमनम् ।	वार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहर्हम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	६ गावः । अशक्तौ ८॥७ कार्षापणाः ।
शूद्रस्यान्यशूद्रागमनम् ।	षाण्मासिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहर्हम् ।	८ धेनवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः ।	५ गावः । अशक्तौ ४॥१३ कार्षापणाः ।
ब्राह्मणस्य क्षत्रियागमनम् ।	सार्द्धवार्षिकव्रतम् । एतत् सकृज्ज्ञानतः । अज्ञानादहर्हम् ।	२३ धेनवः ।	६७॥० कार्षा- पणाः ।	१३ गावः । अशक्तौ १२॥० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणस्य वैश्यागमनं विशिष्ट- शूद्रागमनश्च ।	षाण्मासिकव्रतम् । एतत् सकृज्ज्ञानतः । अज्ञानादहर्हम् ।	८ धेनवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः ।	५ गावः । अशक्तौ ४॥१३ कार्षापणाः ।
ब्राह्मणस्याधमशूद्रागमनम् ।	सार्द्धमासिकव्रतम् । एतत् सकृज्ज्ञानतः । अज्ञानादहर्हम् ।	२ धेनू ।	५॥० कार्षा- पणाः ।	१ गौः । अशक्तौ १ कार्षा- पणः ।
क्षत्रियश्च वैश्यभार्यागमनं स- क्कूद्रागमनश्च ।	नवमासिकव्रतम् । एतत् सकृज्ज्ञानतः । अज्ञानादहर्हम् ।	१२ धेनवः ।	३३॥० कार्षा- पणाः ।	७ गावः । अशक्तौ ६॥० का- र्षापणाः ।
क्षत्रियस्याधमशूद्रागमनम् ।	त्रैमासिकव्रतम् । एतत् सकृज्ज्ञानतः । अज्ञानादहर्हम् ।	४ धेनवः ।	११॥० कार्षा- पणाः ।	२ गावौ । अशक्तौ २ कार्षा- पणौ ।
वैश्यस्य सक्कूद्रागमनम् ।	वार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहर्हम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	६ गावः । अशक्तौ ८॥७ कार्षापणाः ।
वैश्यस्याधमशूद्रागमनम् ।	सार्द्धपातुर्मासिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहर्हम् ।	६ धेनवः ।	१६॥० कार्षा- पणाः ।	३ गावः । अशक्तौ ३॥१ का- र्षापणाः ।
अथ प्रतिजोमस्त्रीगमनम् । तत्र शूद्रस्याज्ञानतो ब्राह्मणी- गमनम् ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । ज्ञानात् गुर्वज्ज्ञानागमनोक्तप्रकारेण मर- णम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्षा- पणाः ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।

३४८
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ । चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
वैश्यस्याज्ञानतो ब्राह्मणीगमनम् ।	वैकल्पिकं चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतम् । एतद्ब्राह्मण्यापि करणीयम् । नववार्षिकव्रतम् । ज्ञानाद्देगुण्यम् । ब्राह्मण्यापि एतत् कार्यम् ।	३६० धेनुवः । १३५ धेनुवः ।	१०८० कार्षा- पणाः । ४०५ कार्षा- पणाः ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः । ७५ गावः । अशक्तौ ७५ कार्षापणाः ।
क्षत्रियस्याज्ञानतो ब्राह्मणी- गमनम् ।	षाड्वार्षिकव्रतम् । ज्ञानाद्देगुण्यम् । ब्राह्मण्यापि एतत् कार्यम् ।	६० धेनुवः ।	२७० कार्षा- पणाः ।	५० गावः । अशक्तौ ५० कार्षापणाः ।
यदपि शूद्रस्य ब्राह्मणीगमनं महापातकत्वेन तथा क्षत्रि- यवैश्ययोर्ब्राह्मणीगमनमनु- पातकत्वेन चोक्तं तथाप्यनु- लोमगमनं तावदुपपातक- मेव तत्प्रसङ्गादसर्वगत्वेन प्र- तिलोमस्त्रीगमनप्रायश्चित्त- मप्युक्तमतो न वैषम्यमिति ।				
शूद्रस्याज्ञानतः क्षत्रियागमन- म् ।	नववार्षिकव्रतम् । ज्ञानाद्देगुण्यम् । क्षत्रियाया अप्येतत् ।	१३५ धेनुवः ।	४०५ कार्षा- पणाः ।	७५ गावः । अशक्तौ ७५ कार्षापणाः ।
वैश्यस्याज्ञानतः क्षत्रियागमनं शूद्रस्याज्ञानतो वैश्यागमन- म् ।	नवमासाधिकषाड्वार्षिकव्रतम् । ज्ञानाद्देगुण्यम् । क्षत्रियाया वैश्याया अप्येतत् ।	१०२ धेनुवः ।	३०३॥० कार्षा- पणाः ।	५७ गावः । अशक्तौ ५६॥० कार्षापणाः ।
अथ समोत्तमवर्णद्वित्रिपुरुषय- भिश्चरितसर्वर्णसर्वर्णस्त्रीग- मनम् ।				
तत्र ब्राह्मणस्य समोत्तमवर्ण- द्वित्रिपुरुषयभिश्चरितशूद्रा- गमनम् ।	सप्तद्वगमने मासाहं गोमूत्रसिद्ध्यावक- पानम् । अभ्यासे मासं गोमूत्रसिद्ध्यावकपानम् । सप्तद्वगमने साक्षात्पानम् । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः ।	१ धेनुः । २ धेनु । २ धेनु ।	३ कार्षापणाः । ६ कार्षापणाः । ६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य समोत्तमवर्णद्वित्रि- पुरुषयभिश्चरितक्षत्रियागमन- म् । तथाविधवैश्यागमनम् ।				
अथ चातुर्वर्ण्यस्त्रैरिणीगमनम् । स्त्रैरिणी चतुःपुरुषगामिनी । सा द्विविधा । केनचिदनव- रुद्धा अवरुद्धा च ।	ब्राह्मणस्य स्त्रैरिण्या ब्राह्मण्या गमने चिराजोपवासः ब्राह्मणाय ऋगाजिन- दानम् । तथाविधक्षत्रियाया गमने चिराजोप- वासः धनुर्दानम् । तथाविधवैश्याया गमने चिराजोप- वासः अथःशिलादानम् । तथाविधशूद्राया गमने चिराजोपवासः उदकुम्भदानन्तया संमार्जनीदानम् ।	० ० ० ०	१॥० कार्षापणाः । १॥० कार्षापणाः । १॥० कार्षापणाः । १॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य शूद्रान्धजादिगामि- स्त्रैरिणीगमनम् ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । क्षत्रियादौ प्रादपादहातिः । विमातृस्त्रैरिणीचाण्डालस्त्रैरिणीगमने- ऽप्येवम् । सर्वत्राभ्यासे देगुण्यम् ।	१८० धेनुवः ।	५४० कार्षा- पणाः ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणवन्धकीगमनम् । वन्धकी चात्र खभर्तृयति- रिक्तपञ्चपुरुषगामिनी । क्षत्रियवन्धकीगमनम् ।	कर्मशुश्रूषणम् । आयुधदानम् ।	० ०	० ०	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ क्षणीदानम् ।	दक्षिणा ।
वैश्यवन्धकीगमनम् । शूद्रवन्धकीगमनम् ।	प्रतोददानम् । ज्ञानपुरःसरप्राणायामः । एतानि वन्धकीगमनप्रायश्चित्तानि सव- र्णशुभोमप्रतिलोमविषयाणि ॥ * ॥	० ०	० ०	यथाशक्ति । ०
अथ शुतुक्रमविवाहः । तत्र ब्राह्मणस्य प्रथमतः क्षत्रि- यादिविवाहः ।	दारयतिक्रमी खराजिनं वहिलोम परि- धाय दारयतिक्रमिणे भिक्षां देहीति सप्तागाराणि चरेत् । सा वृत्तिः घण्टा- सान् । दारयतिक्रमी ब्राह्मणक्षत्रिय- वैश्यकन्याविवाहमकृत्वा यो ब्राह्मणः शूद्राविवाहं करोति स उच्यते । एत- दनापदि सक्तदज्ञानविषयम् ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	२२१० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
	आपदि त्वाहं प्रातातपः । ब्राह्मणो राज्यापूर्वो द्वादशरात्रं चरित्वा निर्विशेषं ताक्षेवोपगच्छेत् । वैश्यापूर्वो तप्तकच्छम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	शूद्रापूर्वो कच्छातिष्ठच्छम् । अनापदि ज्ञानाभ्यासे मनूक्तचैवार्थिक- व्रतम् ।	सप्ताधेनुसम्भवात् २ धेनुः । ५ धेनवः । ४५ धेनवः ।	३॥० कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः । १३५ कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । २५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापणाः ।
वैश्यागमनम् । पञ्चाधिकपुरुषगामिनी वैश्या । रजस्वलागमनम् ।	प्राजापत्यम् । अभ्यासे चान्द्रायणम् । त्रिरात्रोपवासः । छतप्राशनम् । एतत् कामतः सक्तदृग्मने । अभ्यासे तु द्वेगुण्यादिकम् ।	१ धेनुः । ८ धेनवः । ०	३ कार्षापणाः । २२१० कार्षापणाः । ११० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ऋतौ भार्याभगमनम् ।	त्रिरात्रोपवासः । ज्ञानाभ्यासे प्राजापत्यम् ।	० १ धेनुः ।	११० कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
पर्वसु स्त्रीगमनम् । आह्वदिने मैथुनम् । दिवाभैथुनम् ।	एकोपवासः । एकोपवासः । एकाहं यावकपानम् । नमस्य स्नाने नमपरस्त्रीदर्शनेऽप्येवं प्रायश्चित्तम् । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः ॥ * ॥	० ० ०	१० पणाः । १० पणाः । ०	यथाशक्ति । यथाशक्ति । ०
अथ स्त्रीयभिचारः ।	समोक्तमवर्णसु सक्तदुपगमे प्राजापत्यम् । द्विरभ्यासे पराकः । त्रिरभ्यासे चान्द्रायणम् ।	१ धेनुः । ५ धेनवः । सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	३ कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः । २२१० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अन्त्यजागमनम् । अर्थात् र- जकचर्मकारनटवरुडकेव- र्णमेदभिक्षवेगुणीविशैलूया- यां स्त्रीषु गमनम् ।	अज्ञानतश्चान्द्रायणम् । ज्ञानाद्द्वेगुणम् । चतुर्विंशतिवारगमने द्वादशवार्षिकव्रतम् । एतदज्ञानतः । ज्ञानतो द्वेगुणम् । अव्यवहार्यता च ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः । १८० धेनवः ।	२२१० कार्षा- पणाः । ५४० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । १०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।
कापालिकस्त्रीगमनम् ।	ज्ञानाद्वन्द्वकच्छम् । अज्ञानाच्चान्द्रायणद्वयम् ।	३० धेनवः । १५ धेनवः ।	६० कार्षापणाः । ४५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ तिर्यग्गोनिगमनम् । तत्र गोवर्जपशुगमनम् । गोगमनम् ।	सधैलज्ञानपूर्वकं गोभ्यो यवसभारदानम् । इदं सक्तदृग्मने । गोवधोक्तमासिकव्रतम् । एतत् सक्तदृग्मने । अभ्यासे संवत्सरं प्राजापत्यम् ।	४ धेनवः । ३० धेनवः ।	१२ कार्षापणाः । ६० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । १७ गावः । अशक्तौ १६॥२६ कार्षापणाः ।

३५१
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
अथ परिवेदनादि ।	अत्यन्ताभ्यासे द्वादशवार्षिकव्रतम् । इत्युपपातके अगम्यागमनप्रायश्चित्तं समाप्तम् ॥ * ॥ ज्येष्ठेऽर्निर्विष्टे कनौयाम्निर्विशन् परिवेत्ता । परिविष्टो ज्येष्ठः । परिवेदनीया कन्या । परिदायी दाता । परिकर्त्ता याजकः । ते सर्वे पतिताः । एतेषां प्रायश्चित्तम् । संवत्सरं प्राजापत्यम् । एतत् कामतः । अकामतोऽर्द्धम् । अन्नापवादः । “देशान्तरस्थस्त्रीवैकट्य- खानसहोदरान् । वेश्याभिसक्तपतित- श्रुततुल्यातिरोगिणः ॥ जङ्घ्रकान्धव- धिरकुञ्जवामनकुण्डकान् । अतिरुद्धा- नभार्याश्च क्षपिसक्तामृपस्य च । धन- रुद्धिप्रसक्ताश्च कामतः कारिणस्तथा । कुलटोन्मत्तचौराश्च परिविन्दन्न दृ- ष्यति ॥”	१८० धेनुवः । ३० धेनुवः ।	५४० कार्षा- पणाः । ६० कार्षापणाः ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः । १७ गावः । अशक्तौ १६॥१६। कार्षापणाः ।
ब्राह्मत्वम् । अर्थात् सावित्री- पतितत्वम् । पञ्चदशाब्द- पर्यन्तमुपनयनाभावे ब्रा- ह्मणस्य ब्राह्मत्वम् । एकविंशतिवर्षपर्यन्तमुपन- यनाभावे क्षत्रियस्य ब्राह्म- त्वम् । त्रयोविंशतिवर्षपर्यन्तमुपन- यनाभावे वैश्यस्य ब्राह्म- त्वम् ।	पितृमातृरहितनिःस्वजनस्य सावित्रीपाते प्राजापत्यत्रयम् । यथाविध्युपनयनञ्च । आलस्यानवधानादिना सावित्रीपाते तु ब्राह्मस्तोमयागः । तद्वैकल्पिकं दिनत्रयाधिकमासचतुष्टयसमा- प्यमुद्दालकव्रतम् । तद्व्रतं यथा । हौ मासौ यावकेन वर्त्त- येत् मासं पयसा अर्द्धमासमाभिस्तथा अष्टरात्रं घृतेन घङ्गरात्रमयाचितं त्रिरात्रमवभक्ष्यः अष्टोरात्रमुपवसेत् । देशोपपन्नवादिना सावित्रीपतने एकविंशति- रात्रं प्रवृत्तिमितयावकपानम् । तत उपनयनम् ।	३ धेनुवः । सप्तादनवधेन्यस- म्भवात् १० धे- नुवः । ४ धेनुवः ।	६ कार्षापणाः । २७॥० कार्षा- पणाः । ६॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथावकीर्णम् । अर्थाद्ब्रह्म- चारिणो योषिदुगमनम् ।	षण्मासं ब्रह्महत्याव्रतम् । खरचर्मपरि- धानञ्च । अभ्यासे संवत्सरं ब्रह्महत्याव्रतम् ।	सार्द्धसप्तधेन्यसम्भ- वात् ८ धेनुवः । १५ धेनुवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । ४५ कार्षापणाः ।	५ गावः । अशक्तौ ४५ कार्षापणाः । ६ गावः । अशक्तौ ८५ कार्षापणाः ।
पितृव्यहस्तादिपरिणयनम् । आदिना मातृव्यहस्तामा- तृहस्तामातामहसपिण्डा- सगोत्रासमानप्रवरादीनां यहणम् ।	चान्द्रायणम् । त्यागानन्तरं मातृवह्मरणम् । एतत्तुज्ञानतः । अज्ञाने छच्छाब्दपादः ।	सार्द्धसप्तधेन्यस- म्भवात् ८ धेनुवः । ४ धेनुवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । ११॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अमुगत्तादनम् । अर्थात् अ- ग्निहोत्रिणामभिद्यागः ।	कामतः संवत्सरोत्सर्गं चान्द्रायणम् । द्विवर्षोत्सर्गं सोमायनचान्द्रायणे । एतदनुसारेणोनाधिककालयोरुक्तम् ।	सार्द्धसप्तधेन्यसम्भ- वात् ८ धेनुवः । सार्द्धष्टधेन्यसम्भ- वात् ६ धेनुवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । २५॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
यहणस्य चिरतरकालानभि- त्यम् ।	गोवधोक्तचैमासिकव्रतम् । अव्यकाले अनाधाने च चान्द्रायणम् ।	१२ धेनुवः ।	३६ कार्षापणाः ।	१० गावः । १ वृषः । १५ कार्षापणाः ।

३५२
प्रायश्चित्त

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणस्य वेदानध्ययनं यज्ञा- करणं पुत्राद्युत्पादनञ्च । अनाश्रयित्वम् ।	त्रैमासिकं गोव्रतम् । संवत्सरे प्राजापत्यम् । वर्षहृदये अतिवृत्तम् । वर्षत्रये कच्छातिवृत्तम् । अत ऊर्ध्वं चान्द्रायणम् ।	१२ धेनुः । १ धेनुः । ३ धेनुः । ६ धेनुः । सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुः ।	३६ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । ६ कार्षापणाः । १८ कार्षापणाः । २२० कार्षा- पणाः ।	१ वृषः । १० गावः । अशक्तौ १५ कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
सूर्योदयास्तकालयोः शयनम् ।	सकदाचरणे ज्ञानम् । अभ्यासे प्राजापत्यम् ।	१ धेनुः । सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुः ।	३ कार्षापणाः । २२० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । ५ गावः । अशक्तौ ४२१४ कार्षापणाः ।
ब्रह्मचारिणः सन्धादीनामति- क्रमः । आदिना अमीन्वना- करणं भैक्ष्यचर्थाकरणञ्च ।	अशौचिणो निरन्तरं सप्तरात्रमकरणे अव- शीर्षितम् । तच्च खरचर्मपरिधान- पूर्वकं प्राजापत्यं ब्रह्महत्याव्रतम् । एतदूने जनं अधिके अधिकम् ।	० ० ०	६ रक्तिकरजतम् । १॥० कार्षापणः । २ पल इत्येक- ४ माषकमित- रजतम् ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अनातुरगृहस्थस्य सन्धास्नाना- द्विकनित्यक्रियापातः ।	दिनैकनित्यक्रियातिपाते एकाहोपवासः । दिनचयक्रियातिपाते कच्छाह्वम् । वर्षैकनित्यक्रियातिपाते एकदिनक्रियाति- पातप्रायश्चित्तानुसरणेन प्रायश्चित्तम् ।	० ० ०	० ० ०	० ० ०
सूद्रयतिरिक्तायाज्ययाजनम् । अयाज्याश्च निन्दितप्रति- ग्रहादिना निन्दितब्राह्मणा- दयः । सूद्रयाजनम् ।	श्रतगायत्रीजपः । अभ्यासे सहस्राधिकं चान्द्रायणं वा । दक्षिणात्यागाच्च पूतो भवति । लोभादिना याजने अर्जितमुक्तावशिष्टधन- स्यागाधजले प्रक्षेपपूर्वकं ब्रह्मचारिणे दानपूर्वकं वा चान्द्रायणं पुनरुपनय- नञ्च । अक्षारलवणब्रह्मसुवर्चलापा- नञ्च । एतदशक्तौ तद्वर्गं परित्यज्य त्रिंशत्पुराणाः प्रदातव्याः । क्षेहादनुप्रसङ्गादिना याजने द्रव्यत्याग- पूर्वकं प्राजापत्यम् । अज्ञानतः प्राणायामसहस्रम् ।	० सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुः । ० सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुः । १ धेनुः ।	० २२० कार्षा- पणाः । ० २२० कार्षा- पणाः । ३ कार्षापणाः ।	० यथाशक्ति । ० यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
सूद्रप्रतियहः ।	सकृत्प्रतियहं त्रिसहस्रगायत्रीजपः । अभ्यासे चान्द्रायणम् । एतच्च द्रव्यत्यागपूर्वकं कार्यम् ।	० सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुः । १५ धेनुः ।	० २२० कार्षा- पणाः । ४५ कार्षापणाः ।	० यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
उच्छास्त्रवर्त्तिक्षत्रियवृत्तिप्रति- ग्रहः ।	ग्रहे काले स्त्रीराशनं मासैकं जलवासः प्रचुरतरद्विजतर्पणञ्च । मासोपवासेनै- वाख्य सकृत्जनम् ।	१५ धेनुः ।	४५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अथान्यजप्रतियहः । स च अयाचितपुष्पफलश्राकट्य- काष्ठधान्यपयोमांसदधिश्च- यमेष्टुशुश्रूणमणिमत्स्या- दीतरविषयः ।	ज्ञानादष्टचत्वारिंशद्वाराभ्यासात् द्वादश- वार्षिकव्रतम् । अज्ञानात् द्विरभ्यासे तप्तकच्छम् । ज्ञानात् द्विरभ्यासे चान्द्रायणम् ।	१८० धेनुः । ४ धेनुः । सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुः ।	५४० कार्षापणाः । १२ कार्षापणाः । २२० कार्षा- पणाः ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
वाङ्मालप्रतियहः ।	अज्ञानात् अष्टचत्वारिंशद्वाराभ्यासात् द्वादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानात् सकृत्कृते तप्तकच्छम् । ज्ञानात् सकृत्कृते चान्द्रायणम् ।	१८० धेनुः । ४ धेनुः । सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुः ।	५४० कार्षा- पणाः । १२ कार्षापणाः । २२० कार्षा- पणाः ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
पतितप्रतियहः ।	ज्ञानात् सकृत्कृते चान्द्रायणम् । अज्ञानात्तद्वहम् ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुः ।	२२० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।

३५३
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
प्रायश्चित्तद्रव्यग्रहणम् ।	त्रिसहस्रगायत्रीजपः मासैकं गोष्ठे पयः- पानं वा । एतत् लघुतरपापप्रायश्चित्तद्रव्यग्रहणे ।	०	०	०
स्वभावाग्राह्यकृष्णाजिनोभयतो- मुखीमण्ड्यादिप्रतिग्रहः ।	उत्तममण्ड्यादिप्रतिग्रहे दशसहस्रगायत्री- जपः । मध्यमे पञ्चसहस्रगायत्रीजपः । अधमे अष्टोत्तरसहस्रगायत्रीजपः । द्वादशरात्रं पयोव्रतम् । अत्यन्तनिषिद्धकृष्णाजिनोभयतोमुखी- प्रतिग्रहे लक्षगायत्रीजपः ।			
अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्य- वृत्त्या धनार्जनम् ।	संवत्सरे चान्द्रायणम् । संवत्सराभ्यन्तरे मासैकद्विकादौ चान्द्रा- यणभागहारः कल्प्यः । संवत्सरादूर्द्ध्वं त्रैगुण्यत्रैगुण्यादिकं कल्प्यम् । आपत्काले दोषाभावः ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्षी- पणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य सेवावृत्तिधनार्जनम् ।	प्राजापत्यत्रयं पुनरुपनयनम् । द्रव्यत्याग- पूर्वकं करणीयम् ।	३ धेनवः ।	६ कार्षीपणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य गीतादिना धना- र्जनम् ।	चान्द्रायणम् । कृतप्रायश्चित्तस्याप्यथवहार्थत्वम् ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्षी- पणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य शूद्रसेवनम् ।	चान्द्रायणम् । चिरतरकालाभ्यासे त्रैवार्षिकव्रतम् ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः । ४५ धेनवः ।	२२॥० कार्षी- पणाः । १३५ कार्षी- पणाः ।	यथाशक्ति ।
अविक्रयविक्रयः । ब्राह्मणस्या- विक्रयद्रव्यानि यथा । लवण पक्वान्न मधु क्षीर दधि घृतो- दक सर्वगन्धोपल लाक्षा रक्तवासः गुड तैल ग्रान्थपशु एकशफ केशि सर्वारण्य- पशु विदा याग खात गो शङ्ख ऊर्णा रस विष तिल शस्त्र नीली कौषेयवासः चर्म तक्राममांस सुरा सोम केश गोघूम कन्या हिङ्गु गुग्गुलु सर्जरस हरिताल मनःशिलाज्जन गेरिक चार मणि मौक्तिक प्रवाल दन्त नख आर्द्रौषधि शुक्ति वेणु वेणव मृदण्यपात्र पुष्प मूल तुष कार्पास भस्मास्थि पि- ण्याक त्रपु सीसक कृष्ण- लोहोडुम्बर खड्गपात्राणि द्रव्यविक्रयाणि ।	सकृत्कृते त्रिरात्रोपवासः । द्विरभ्यासे प्राजापत्यम् । अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् । निखिलविक्रये बहुतरकालाभ्यासे वा त्रिस- वनक्षानाद्यः शयनचतुर्थकालभोजनरूप- संवत्सरव्रतम् । शूद्रस्यात्यन्तापदि दोषाभावः ।	० १ धेनुः । सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः । १५ धेनवः ।	१॥० कार्षीपणाः । ३ कार्षीपणाः । २२॥० कार्षी- पणाः । ४५ कार्षीपणाः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षीपणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । ६ गावः । अशक्तौ ८५ कार्षीपणाः ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदप्रक्षौ धेनुदानम् ।	तदप्रक्षौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
निन्दितदेशगमनम् । तत्तु तीर्थ- यात्रावतिरेकेण । निन्दित- देशा यथा । कारस्करक- लिङ्गोद्गन्धश्वरयुगन्धरभू- मिलयसिन्धुसौराष्ट्रसौवीर- प्रत्यन्तदेशाङ्गवङ्गकलिङ्गा- दयः । असत्याभिधानम् ।	एतान् गत्वा तत्रैव चिरसुसित्वा गङ्गा- दिगमनम् । तदप्रक्षौ पुनरुपनयनम् । अतिचिरवासे पुनरुपनयनं चान्द्रायणम् । सकृदसत्यभाषणे कृष्णानुस्मरणम् । अत्यन्ताभ्यासे तप्तकच्छम् । अतिवहुतरकालाभ्यासे भाससाध्यचान्द्रा- यणम् । साक्षिणोऽसत्यभाषणे ज्ञानाज्ञानतो द्वादशवार्षिकव्रतमित्युक्तमनुपातके । विवाहभयमैधुनवालप्रतारणपरीक्षास- गोब्राह्मणहितस्त्रीराजस्वप्राणायामसर्व- धनापहारविषयेषु मिथ्याकथने दोषा- भावः ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः । ४ धेनवः । सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । १२ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
उच्छिद्यस्य चाखडालादिदर्श- नम् ।	दर्शने एकरात्रोपवासः । सम्भाषणे द्विरात्रोपवासः । संस्पर्शे त्रिरात्रोपवासः । सहगमने सचेलस्नानम् । अनुच्छिद्यस्य दर्शने सूर्यादिदर्शनम् । सम्भाषणे ब्राह्मणसम्भाषणम् । इदं ज्ञाने ।	० ० ०	॥० पणाः । १ कार्षापणाः । १॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
उच्छिद्यस्य सूर्यादिदर्शनम् । आदिना नक्षत्रचन्द्रौ । का- मत इदम् ।	एकोपवासः ।	०	६ रत्तिकरजतम् ।	यथाशक्ति ।
तैलाभ्यक्तादिस्त्र्योच्चारसमुत्- सर्गः । आदिना अनाचान्त- श्लश्रुकर्मिमेधुनिनः ।	एकोपवासः ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
विप्राग्रादिमध्यगमनम् । आ- दिना दम्पतीगवोर्गृहणम् ।	कामतोऽत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् । सकृदभ्यासादिषु तु स्नातकव्रतलोपप्राय- श्चित्तम् । एकदिनाभोजनम् । तदावृत्तिश्चोहनीया ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः । ०	२२॥० कार्षा- पणाः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अग्नौ पादप्रतापनम् । कुशेन पादसम्मार्जनम् ।	एकोपवासः । इदं सकृत्करणम् । अभ्यासे द्वैगुण्यादिकम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
गुरोर्ब्राह्मणस्य च तिरस्कारः ।	दर्पेण हुङ्कारे लवङ्गकारे वादेन जये वाससा बन्धने लयेन ताडने च क्षिप्रं प्रसाद्य दिनमेकमुपवासः । एतदौषत्संरम्भतः सकृन्त्रयम् । शास्त्रीयविवादे दर्पात् पुनः पुनर्जये स्नात्वा प्रणिप्रत्य त्रिरात्रोपवासः । प्रमादतः पादेन स्पर्शे एकरात्रोपवासः अभिवादनं प्रसादनम् । क्रोधादिना अनुबन्धापेक्षया त्र्यहप्राचा- पत्यादिकं कल्प्यम् । महापातकेन ब्राह्मणस्य विरुद्धाभिधाने कच्छातिक्कच्छम् ।	० ० ० ०	॥० पणाः । ॥० पणाः । १॥० कार्षापणाः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
		५ धेनवः ।	१५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

३५५
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
	उपपातकेन ब्राह्मणस्य विरुद्धाभिधाने प्राजापत्यम् । जातिभ्रंशकरपातकोपपातकादन्यत्रा- क्रोशस्य लघुगुरुभावं प्रतिसन्धाय एक- रात्रत्रिरात्रषड् रात्रोपवासाः । प्रतिश्रुत्यादानादौ अल्पत्वबहुत्वाभ्याम् एक- रात्रत्रिरात्रषड् रात्रोपवासाः । देवर्षिगोब्राह्मणाचार्यमातृपितृनरेन्द्राणां प्रति ह्रीवनाक्रोशे उल्मुकेन जिह्वा दाहो हिरण्यदानञ्च । गुरुब्राह्मणभिन्ने प्रत्याक्रोशने प्रतिताडने च दोषाभावः ।	१ धेनुः ।	३ कार्ष्णीपणाः ।	यथाशक्ति ।
मित्राब्राह्मणप्रपथः । यावज्जी- वसुकृतप्रपथञ्च ।	विप्रस्य वधसंयुक्तमित्राप्रपथे चान्द्रा- यणम् । यावज्जीवसुकृतप्रपथे प्राजापत्यम् ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः । १ धेनुः । १३ धेनवः ।	२२॥० कार्ष्णी- पणाः । ३ कार्ष्णीपणाः । ३६ कार्ष्णीपणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अभिशापकरणम् ।	मासमवभृच्छणम् । गायत्र्या वशिष्ठोक्तशुद्धवतीनां वा शत- जपञ्च । एतत् सकृन्महापातकाद्यभिशापे । उपपातके त्वभ्यासतो ज्ञेयम् । मृषामहापातकाभिशापाभ्यासे त्वावृ- त्तितारतम्यात् प्रायश्चित्ततारतम्यं क- ल्प्यम् । महापातकादन्यत्र एकविंशतिरात्रं सु- वर्चलापानम् । ह्रीनवर्णेन उत्तमवर्णाभिशापे प्रतिलो- भोक्तृदण्डवस्थया प्रायश्चित्तं कल्प्यम् ।			
अवृताभिश्चरता ।	मासं कच्छम् । महापातकाभिशापे द्विमासं कच्छम् । एतदभिशापकालातिक्रमे ज्ञेयम् । अभिशापकालनिर्णयप्रवृत्तस्य उपपातका- दिना अभिश्चरतस्य कच्छम् ।	सार्द्धधेनुद्वयासम्भ- वात् ३ धेनवः । ५ धेनवः । १ धेनुः । १५ धेनवः ।	७॥० कार्ष्णी- पणाः । १५ कार्ष्णीपणाः । ३ कार्ष्णीपणाः । ४५ कार्ष्णीपणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
आरूपपतितत्वम् । आधिक्रो- धादिना सन्ध्यासवाक्यमुच्चा- र्य यो गृहस्थाश्रममाश्रयितु- मिच्छति स आरूपपतितः तस्य भावः ।	षण्मासान् प्राजापत्यम् । एतत् सन्ध्यासग्रहणान्तरनिवृत्तानाम् । चिरतरकालसन्ध्यासनिवृत्तस्य ब्राह्मणस्य श्वपदाङ्गनपूर्वकनिर्व्वासनम् । क्षत्रिय- विशोर्दास्यकरणम् ।			
जलाम्रादिभ्रष्टता । आदिना उद्धन्यनप्रव्रज्यानशनविषप्र- पतनप्रायोपवेशप्रक्षालाते- भ्यो भ्रंशनम् । व्रणक्षम्यत्वपत्तिः	यावज्जीवव्रतादुष्ठानप्रवृत्तयोः ब्रह्मचारि- वाणप्रस्थयोः स्वधर्मनिवृत्तयोश्चान्द्रा- यणम् । चान्द्रायणं तप्तकच्छद्वयं वा । अभ्यासे त्रीणि कच्छाणि त्रीणि चान्द्रायणानि च । जातकर्मादिसंस्काराश्च । चित्ताभ्रष्टायाः प्राजापत्यम् । त्रिसन्ध्यं गोमयगोमूत्राभ्यां स्नानम् । चण्ड- पञ्चगव्यकुशोदकमात्रपानञ्च । इदञ्च नाभ्यधोदेशदंष्ट्राविषयम् । नाभेरुर्ध्वं क्रम्यत्वक्तौ षड् रात्रमुपवासः ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः । सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः । १ धेनुः । १ धेनुः ।	२२॥० कार्ष्णी- पणाः । २२॥० कार्ष्णी- पणाः । ३ कार्ष्णीपणाः । ३ कार्ष्णीपणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

३५६
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
आदिदंशः । आदिना प्रगाल- खरग्राम्यक्रयान्नराश्वोष्ट्रव- राहपुंस्त्रीवानरवायसानां दंशनम् ।	शिरसि क्रिमिदंशने वृषदक्षिणायुक्तवान्त- पनं तप्तकच्छं वा । पादयोरुधिरदंशने जले प्राणायामः घृत- प्राशनम् । पादयोरतिमादंशने नद्यां १६ प्राणायामाः । नाभेरधोमादंशने ब्रह्मचारिण्यस्त्र्यहं सायं पयःपानम् । गृहस्थस्य चिराचसुपवासः । एकाहसमिष्टोचिणः । नाभ्यूर्ध्वं दंशने एतद्वैशुध्यम् । वाङ्मो- क्षतुर्गुणम् । मूर्ध्नि घोडप्राशुयम् । इदं सरुधिरदंशने । नाभेरूर्ध्वं मतिमादंशने सागरगनदीस्नानपूर्वकोपवासः शतं प्राणायामावर्तनम् । व्रतस्थस्य आदिदंशने चिराचोपवासः सघृत- यावकपानम् । बालस्याज्ञत्वे अशक्तत्वे वा तदीयपापचयं संकल्प्य पित्रादिः प्राय- श्चित्तं कुर्यात् । दृष्टस्यानस्य गायत्र्याष्ट- सहस्राभिमन्त्रणपूर्वकमुल्लुकेन दहनम् । चतुर्भिः कलसेर्नदीसङ्गमे वा स्नानम् । स्त्रियास्तु विशेषः । उदितसोमनश्च- दर्शनं समुद्रदर्शनं वा । कृष्णपक्षे चन्द्र- गमनदिग्दर्शनम् ।	पादोनधेनुचतुष्ट- यासम्भवात् ४ धे- नवः । ० ० ०	११० कार्पा- पणाः । १॥० कार्पापणाः । ॥० पणाः । १॥० कार्पापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
विप्रादिहते चात्मघातमृते वा अशुपातजलादिदानम् ।	दहनवहनकटक्रियातर्पणआह्वादैः तप्तक- कच्छम् । तच्छ्वस्य केवलस्यर्षे अशुपाते वा एका- होपवासः । अभ्यासे अनहुत्सहितगोदक्षिणायुक्ततप्त- कच्छम् । आत्मघातिनः स्नेहात् दाहादिकरणे तप्त- कच्छसहितचान्द्रायणम् । बलात्कारेण उद्वन्धनमृतस्य पाशच्छेदन- दहनवहनेषु मासं भैक्ष्यभक्षणं त्रिसवन- स्नानम् । वेतनेन दहनवहनादिकरणे असम्भ- न्विनां कच्छपादः । दहनवहनयतिरेकेण कामतः सर्वाङ्गीना- नभ्यासस्यर्षे प्राजापत्यम् । तथैवाभ्यासे तप्तकच्छम् । द्विजस्य श्रद्धावातुगमने चिराचाशौचं तदन्ते समुद्रगां नदीं गत्वा प्राणायाम- शतं कृत्वा घृतप्राशनम् । श्रवन्तीमा- साद्य १००० गायत्रीजपो वा । द्विजस्य द्विजश्रवातुगमने १०० गायत्री- जपः । श्रद्धास्य सर्वश्रवातुगमने स्नानम् । स्नेच्छेच्छाखण्डादौर्दस्युभिः उच्छिष्टमार्ज- नोच्छिष्टभक्ष्यखरीष्ट्रविह्वराहमांसभ- क्ष्यस्नेच्छेच्छीसङ्गतदीयस्त्रीसहभोजना-	४ धेनवः । ० ४ धेनवः । १२ धेनवः । १ धेनुः । ४ धेनवः ।	१२ कार्पापणाः । ६ रक्तिकरणतम् । १२ कार्पापणाः । ३४॥० कार्पा- पणाः । ३ कार्पापणाः । १२ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । १ वृषः । १ गौः । अशक्तौ ६ कार्पापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

३५७
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ । चूरीदानम् ।	दक्षिणा ।
	दिक्कुतुसितकर्म बलाभ्यासैकं कारितस्य निरग्निहिजातेः प्राजापत्यम् । सामेचान्द्रायणम् । द्विन्द्रियवैश्वयोः पराकः । शूद्रस्य मासाहं यावकपानम् । वत्सराहूतं वर्गचतुष्टयं यावत् भाग- हारेण प्रायश्चित्तसम्पन्ननीयम् । तदूर्ध्वं तत्समत्वात् पतितत्वेन प्रायश्चि- त्तान्तराभावात्परम् ।	१ धेनुः । सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः । ५ धेनवः । १ धेनुः ।	३ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः । १५ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अनुदकसूत्रपुरीषकरणम् ।	सचेलक्षानं गोस्यर्धं च । अभ्यासे एकोपवासः सचेलक्षानम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
जलाग्नोरशुचिद्रव्यप्रक्षेपः ।	मासं यावकपानम् । एतदभ्यासे । ज्ञानत ईषदार्तस्य त्रिरात्रोपवासः । इदमापः प्रहरत इति जपश्च । अनार्तस्य कौतूहलादिना तप्तकच्छम् । अहोरात्रमनश्न भूत्वा पयःपानम् ।	२ धेनुः । ०	६ कार्षापणाः । १॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अन्योन्यानुक्तद्वेषोत्पादनम् । अ- थास्मैत्राच्छेदकरणम् ।	इदं शक्रधनुरिति अपदिश्य कामतो दर्श- यित्वाहोरात्रोपवासः ।	४ धेनवः । ०	१२ कार्षापणाः । ५ रजतमाषकाः ।	यथाशक्ति । धनुर्दण्डश्च ।
शक्रधनुःपलाशामिदर्शकत्वम् ।	इदं शक्रधनुरिति अपदिश्य कामतो दर्श- यित्वाहोरात्रोपवासः ।	०	३ रूप्यमाषकाः ।	यथाशक्ति ।
आहुनिमन्त्रितब्राह्मणानाङ्का- नम् ।	यतिचान्द्रायणम् ।	४ धेनवः ।	११॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
देवागारकृतेशकाकाशशिलादि- ना गृहकरणम् ।	प्राजापत्यम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
निष्ठीवनादि । आदिना वात- कर्मदन्तश्चिष्टावृतक्षुत्पतित- सम्भाषणवासःपरिधानानि ।	आचमनम् । गोष्टस्यर्धः । अर्कदर्श- नम् । दक्षिणश्रवणस्यर्धो वा । अत्र पूर्वाभावे ततः परम् । इन्द्रियप्रवृत्ता- मेध्यस्य सुखस्यर्धं स्नानम् ।			
यतीनां व्रतोपव्रतभङ्गः । व्रतानि यथा । अहिंसासत्यास्तेय- मेधुनवर्ज्यनानि । उपव्रतानि यथा । अक्रोधगुरुशुश्रूषा- प्रमादशौचाहारशुद्धीनि ।	अहोरात्रोपवासपूर्वकचान्द्रायणम् । रमणेच्छया स्त्रीसमीपगमने प्राणायाम- श्रुतपूर्वकसान्त्वनम् । असहादे उपवासः प्राणायामश्रुतश्च । अकामतः प्रशुक्रिमिहिंसायां कच्छाति- कच्छम् । चान्द्रायणं वा । इन्द्रियदौर्बल्यात् स्त्रीदर्शनात् स्कन्दने षोडशप्राणायामाः । स्त्रियं विना का- मतो दिवास्कन्दने त्रिरात्रोपवासः प्राणायामश्रुताचरणश्च । रात्रौ स्कन्दने स्नानपूर्वकद्वादशप्राणायामाः । एकान्तमधुमांसमश्राहप्रत्यक्षलवणानाम- भोग्यानामेकैकस्य भोजने प्राजापत्यम् । योगिनां प्रमादे योगेन शुद्धिः । ज्ञानिनां ज्ञानमेव शुद्धिकारणम् । ब्रह्मचारिणोऽकामतः स्वप्ने रेतस्स्रवणे स्नानम् । अर्काचनम् । चिः पुनर्मासि- त्युचो जपश्च ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः । २ धेनुः । ० ६ धेनवः । सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः । १ धेनुः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । ६ कार्षापणाः । ॥० पणाः । १८ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

३५८
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
व्रतभङ्गः । उद्वेगसमयानम् ।	लोभाद्वीहात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गे उप- वासत्रयं केषुसुखेन च । कामतः सकृदारोहणे नमस्कृत्य च प्राणा- यामः । अभ्यासे त्रिरात्रोपवासः । अथवधानेनारोहणे नमस्कृत्य ईषदभ्य- स्तस्नानभोजने च प्राणायामशतम् । अत्र उपपातकगणपठितेषु यत्र प्राय- श्चित्तं नोक्तं तत्रोपपातकसामान्यप्राय- श्चित्तमेव ग्राह्यम् । तत्तु मनूक्तं त्रैमा- सिकं गोव्रतं चान्द्रायणं वा । याज्ञव- ल्क्योक्तं मासं पयःपानं पराको वा । एतान्येव प्रायश्चित्तानि पापस्य गुरु- लाघवमवगम्य व्यवस्थेयानि ॥ * ॥	० ०	१॥० कार्षापणः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ जातिभ्रंशकरपापानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणपीडाकरणम् । लघुनादिमद्ययोर्ब्राह्मणम् । मित्रे कौटिल्यम् । पुंसि मैथुनञ्च ।	कामतः सान्तपनम् । अकामतः प्राजापत्यम् । एतच्चाभ्यासे । अत्रायं विशेषः । ब्राह्मणावगोरणे प्राजापत्यम् । ब्राह्मणे दण्डादिनिपातने अतिक्रच्छम् । ब्राह्मणस्य श्रोत्रितोत्पादने कृच्छातिक्र- च्छम् । ब्राह्मणाङ्गच्छेदने कृच्छातिक्रच्छम् । चान्द्रायणम् । दशगोदानञ्च ।	२ धेनू । १ धेनुः । १ धेनुः । ३ धेनवः । ५ धेनवः । ५ धेनवः । सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	६ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । ६ कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ सङ्करीकरणपापानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
खराश्वोद्वेगद्विच्छागमेव- मीनाहिमहिषाणां वध- रूपाणि ।	सकृत्करणे मासं यावदपानम् । अभ्यासे कृच्छातिक्रच्छम् । अथवाभ्यासे चान्द्रायणम् ।	२ धेनू । ५ धेनवः । सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	६ कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथपात्रीकरणपापानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
निन्दितेभ्यो धनादानम् । वा- णिज्यम् । मूत्रसेवनम् । अ- सत्यभाषणञ्च ।	सकृत्करणे चतुरहसार्धं तप्तकृच्छं शीत- कृच्छं वा । अभ्यासे मन्त्रासान्तपनम् । अथवाभ्यासे चान्द्रायणम् ।	सपादधेनवसम्भ- वात् २ धेनू । ६ धेनवः । सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	३॥० कार्षापणाः । १८ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

अथ मलावहपापानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
अमिकीटप्रक्षिणां हननम् । मद्यानुगतद्रव्यभोजनम् । फ- लकाष्ठपुष्पाणां स्तियम् । अधैर्यम् । तच्च गीतश्रव- णादि । अल्पेऽपचये अत्यन्त- वेक्यत्वे च ।	सहस्राक्षरणी चण्डयावकपापानम् । अभ्यासे तप्तकच्छम् । अत्यन्ताभ्यासे कच्छातिष्ठकम् । एषु चतुर्षु यत्र यत्र प्रायश्चित्तविशेषो नोक्तस्तत्रैव बोध्यम् ।	० ४ धेनवः । ५ धेनवः ।	॥१२ १२ कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
यदनुक्तं तत्प्रकीर्णकम् । इति- वचनात् अतिपातकाद्यष्टा- न्यतमत्वेन विशेषतोऽनुक्तानि पापानि । अथासृग्शय्यार्जनम् । तच्च चाण्डालरजस्वला- पतितस्त्रुतिकाश्वशय्यसृष्टि- यङ्गोन्मत्तास्त्रुतिकाश्वशय्य- कुक्कुटवराहादीनां स्पर्श- नम् ।	चान्द्रायणम् । पराकः । तुलापुरुषः । गवानुगमनम् । प्राजापत्यम् । एतानि सर्वपापप्रणाशकानि । पापस्य गुरुत्वाच्च वीक्ष्य प्रायश्चित्ता- न्येतानि शिष्टैर्वैवर्त्येयानि । अनुच्छिद्यस्य चाण्डालादिसर्पे अकामतः सत्तेलं सशिरस्कं स्नानम् । कामतः सत्ते- लस्नानम् । महावाह्यतिभिर्होमः । घृत- प्राशनम् । चिताधूमसर्पे ऋतुकालीन- मैथुने दुःखप्रो वमने विरेके श्मश्रु- कर्म्मणि यूपभक्ष्यपचनखश्वसस्त्रुत- दस्यां सर्पे स्नानपूर्वकं प्रक्षालितवस्त्र- परिधानम् । अष्टौ मैथुने मूत्रपुरीष- त्यागवच्छुद्धिः । सर्वाङ्गसर्पे त्रिरात्रोपवासः । रात्रौ श्ववर्जासृग्शय्यार्जने सुवर्णं प्र- क्षिप्य अग्निं सन्निधाय दिवाहृतजलेः स्नानम् । सर्वत्र प्राग्नप्राशनात् शिष्टोरभ्युक्ष्यम् । प्राक् चूडाकरणात् बालस्याचमनम् । प्रागुपनयनात् कुमारस्य स्नानम् ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
अथोच्छिद्यस्य चाण्डालादि- सर्पः । आदिना पतित- रजस्वलाश्वशय्यसृष्टिकरमद्य- भाण्डानां ग्रहणम् ।	सद्यः स्नात्वा परदिने प्रायश्चित्तं करणीयम् । ऊर्ध्वोच्छिद्यस्य प्राजापत्यम् । कामाभ्यासे सान्तपनम् । अज्ञाने त्रिरात्रोपवासः । पञ्चगव्यपानम् । अर्धोच्छिद्यस्य अर्थादनिर्गोण्यासस्य आ- माश्रनोच्छिद्यस्य च प्राजापत्यपादः । आपदि ज्ञानात् विशेषो यथा । मूत्रत्यागाशौचिनः श्वादिस्पर्शे एकोपवासः । पुरीषत्यागाशौचिनः श्वादिस्पर्शे दिनद्वय- मुपवासः । मैथुनाशौचिनः श्वादिस्पर्शे दिनत्रयमुप- वासः । पानाशुचीनां श्वादिस्पर्शे दिनचतुष्टयमुप- वासः ।	१ धेनुः । ४ धेनवः । ० ० ० ० ० ० ० ०	३ कार्षापणाः । १२ कार्षापणाः । १॥० कार्षापणः । ॥० पणाः । ॥० पणाः । १ कार्षापणः । १॥० कार्षापणः । २ कार्षापणौ । ॥० पणाः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ तलाभ्यक्तस्य चाण्डा- लादिसर्पः ।	उपवासः । पञ्चगव्यपानम् । चाण्डालोदकसंस्पर्शस्य स्नानम् । उच्छिद्यस्य चाण्डालोदकसर्पे त्रिरात्रोप- वासः ।	० ० ०	॥० पणाः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ सूर्यादानम् ।	दक्षिणा ।
अथ रजकादिसर्पः । आदिना चर्मारवेणधीवरनटानां य- ह्यम् ।	अनुच्छिद्यस्य द्विजस्य रजकादिभिरकामतः सर्पे आचमनम् । कामतः शिरोयतिरिक्ताङ्गसर्पे तदङ्ग- प्रक्षालनपूर्वकमाचमनम् । शिरःसर्पे स्नानम् । उच्छिद्यस्य तु ब्राह्मणस्यानुच्छिद्यचर्म- कारादिसर्पे एकरात्रं पयःपानम् । उच्छिद्यचर्मकारादिकर्तृकसर्पे त्रिरात्रो- पवासान्ते घृतप्राशनम् । ज्ञानत ऊर्ध्वो- च्छिद्यविषयश्चेदम् । अज्ञानतस्तद्वृत्तम् ।	०	१॥० कार्पापणः ।	यथाशक्ति ।
अथोच्छिद्यस्य ब्राह्मणस्योच्छि- द्यसच्छूद्रसर्पः ।	एकोपवासानन्तरं पञ्च गव्यपानम् । कामत इदम् । अकामेऽथोच्छिद्ये च नक्तम् । शुनः सर्पेऽप्येवम् । द्वयोरेवोच्छिद्ययोर्ब्राह्मणयोरन्योन्यसर्पे त- दन्नत्यागपूर्वकं स्नानम् । अत उच्छिद्यस्य विप्रस्यानुच्छिद्यविप्र- सर्पे दोषाभाव एव । एतदकामतः । कामतो नक्तपूर्वम् घृतप्राशनम् । उच्छिद्यब्राह्मणस्योच्छिद्यक्षत्रसर्पे नक्तम् । तादृशवैश्यसर्पे उपवासः । सुज्ज्ञानयोः सवर्णयोः परस्परसर्पे तद- न्नत्यागपूर्वकं स्नानं प्राणायामश्च । अज्ञानात्तदन्नभोजने परदिने नक्तं पञ्च- गव्यपानम् । तदन्ते भोजने न दोषः । ज्ञानात् उपवासानन्तरं ब्रह्मक्षत्रपानं हविष्यभोजनश्च । शूद्रस्यापि विशेषाश्रवणादुच्छिद्योच्छिद्य- संसर्पे एतदेव । नक्तशक्तौ रजत- रक्तिकादयं देयम् ।	० ० ०	॥० पणाः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ नीलीवस्त्रपरिधानम् ।	अहोरात्रोपवासानन्तरं पञ्च गव्यपानम् । इदमज्ञाने । ज्ञाने द्वेगुण्यम् । पालनाद्विक्रयात्तदुत्तरपणीवनात् त्रीणि कच्छ्राणि । नीलीवस्त्रधारिणां स्नानदानतपोहोम- खाध्यायपिठतर्पणमहायज्ञानां वृथा- त्वम् । स्त्रीणां क्रीडार्थसंयोगे शयनीये न दोषः ।	० ३ धेनवः ।	॥० पणाः । ६ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ पलाण्डुलशुनादिसर्पः । आदिना सुरामदशूद्रोच्छि- द्यानां ग्रहणम् ।	ऊर्ध्वोच्छिद्यस्य द्विजस्य कामतः सर्पे त्र्यहं कुशजलपानं सावित्रीशतजपञ्च । सूत्रोच्छिद्यस्य सर्पे नक्तम् । क्षतपुरीषोत्सर्गस्य पलाण्डुलशुनादिसर्पे एकोपवासः । ऊर्ध्वोच्छिद्यस्य द्व्यहोपवासः । एतत्त्रयमकामतः । अनुच्छिद्यस्य सर्पे केवलं स्नानम् ।	० ० ० ०	१॥० कार्पापण- लभ्यकाश्चनम् । २ रजतरक्तिके । ॥० पणाः । १ कार्पापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

३६१
प्रायश्चित्त

अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धनुदानम् ।	तदशक्तौ चूणोदानम् ।	दक्षिणा ।
	अधोच्छिद्यस्य कामतः सुरेतरमदसर्षे अ- कामतः शूद्रोच्छिद्यस्य लज्जलादीनाञ्च सर्षे अहोरात्रोपवासः । पञ्चगव्यपानञ्च । कामतः सुराया दर्शने ज्ञानं प्राणायामत्रयं वृतप्राशनञ्च । अकामतः सुरायाः सर्षे प्राये चाप्येवम् । कामतस्तस्याः सर्षे प्राये च जातिभ्रंश- करपापस्य प्रायश्चित्तं त्रयम् । असोम- पायिनां सुरापसम्बन्धिसुराप्राये उदक- मञ्जनं त्रिरचमयणं वृतप्राशनञ्च ।	०	॥० पण्याः ।	यथाशक्ति ।
अधोच्छिद्यस्य नरादिपुरीष- सर्षः । आदिना मृकाक- कङ्कशुभ्रादियहणम् ।	अधोच्छिद्यस्य सचेलज्ञानम् । ऊर्ध्वोच्छिद्यस्योपवासः । पञ्चगव्यपानञ्च ।	०	॥० पण्याः ।	यथाशक्ति ।
अथानुच्छिद्यस्य मलसर्षः । मला यथा । “वसाशुक्रमसृङ्- मज्जासूत्रविट्कर्णविसृखाः । श्लेष्माशुद्रूषिका स्वेदो दाह- शैते नृणां मलाः ॥”	पूर्वेषां घृणां नाभेरधः करदये च सर्षे मृज्जलाभ्यां क्षालनम् । उत्तरेषां घृणां नाभेरधः करदये च सर्षे केवलजलेन क्षालनम् । नाभेरूर्ध्वं विष्णून्प्रभृतिसर्षे ज्ञानम् । चक्षुषि ओष्ठे बाहुकरयोश्च सर्षे मृत्तोयगोमयैस्तदङ्गक्षालनं ज्ञानं उपवासः पञ्चगव्यपानञ्च । भासवानरमार्जारखरोद्युशूकराणाममेध- सर्षे सचेलं ज्ञानम् । एतदपि अनुच्छिद्यस्य नाभ्यूर्ध्वेलेपोपहतविष- यम् । अध उच्छिद्यविषयञ्च । काकवलाहकाभ्यां विहितस्य ओन्नसुखा- प्रविष्टामेधलिप्तशरीरस्य च तदङ्गक्षालनं ज्ञानञ्च । अमेध्यानि यथा । “मानुषास्त्रि- श्रवं विष्टा रेतो मूत्रार्त्तव वसा । स्वेदाशु- द्रूषिका श्लेष्मा मद्यश्चामेधसृच्यते ॥” एषां देहात् प्रच्युतानामेवामेधत्वम् । मद्यविष्णून्त्रविषुषां सुखमण्डलसर्षे मृ- त्तिकागोमयैर्लेपनं ज्ञानं उपवासः । तदन्ते पञ्चगव्यपानञ्च । अत्र विशेषो यथा । परस्य मानुषस्यास्थिवसाविष्टा- र्त्तवमूत्ररेतोमज्जशीयितानां सर्षे लेप- मार्जनं ज्ञानं आचमनञ्च । आत्मसम्बन्धि- नामेतेषां सर्षे परिमार्जनमाचमनञ्च । सस्नेहमानुषास्त्रिसर्षे ज्ञानम् । कामतः सर्षे ज्ञानं गायत्र्यष्टतजपः । वृतप्राशनं त्रिराचमनञ्च । कामतोऽन्यन्ताभ्यासे त्रिरात्राशीचान्ते क- च्छपादः । निःस्नेहस्य सर्षे आचमनं गोसर्षः अर्क- दर्शनं वा । कामतोऽन्यन्ताभ्यासे अहो- रात्राशीचान्ते एतानि कार्याणि ।	०	॥० पण्याः ।	यथाशक्ति ।
अथ रुद्रनिर्माल्यसर्षः । अथ रजस्वलायाः सवर्णासवर्ण- रजस्वलासर्षः ।	सचेलज्ञानम् । रजस्वलाया ब्राह्मण्याः सवर्णरजस्वलासर्षे एकरात्रोपवासः । पञ्चगव्यपानञ्च । एतत् कामतः ।	० ०	॥० पण्याः ।	यथाशक्ति ।

३६२
प्रायश्चित्त

अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूणीदानम् ।	दक्षिणा ।
	अकामतस्तदहं अर्थात्तत्रतम् । रजस्वलाया ब्राह्मण्याः शेषवर्णरजस्वलायाः अर्थात् क्षत्रियादिरजस्वलायाः स्पर्शे षड्रात्रोपवासः । एतच्च कामतः । अकामतस्तदहंम् । रजस्वलायाः शूद्रायाः सवर्णरजस्वलास्पर्शे एकरात्रोपवासः पञ्चगव्यपानञ्च । सवर्णयो रजस्वल्योरन्योन्यस्पर्शे एकोपवासः पञ्चगव्यपानञ्च । अत्यन्ताधमरजक्वादिरजस्वलास्पर्शे द्वाद- साध्यं ब्रह्मकूचैव्रतम् । एतच्च कामतः । अकामतस्तदहंम् । एतत् सर्वं शुद्धिकालानन्तरं अर्थात् पञ्चमे रहनि कार्यम् ।	० १ धेनुः । ० ० ० ०	१० पण्याः । ३ कार्षापण्याः । ॥० पण्याः । ॥० पण्याः । १ कार्षापणलभ्य- काश्चनम् ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ रजस्वलायाः पतितचा- खालादिसर्पः । आदिना अन्यजवायसयोर्यज्ञम् ।	प्रथमेऽह्नि स्पर्शे त्रिरात्रोपवासः । द्वितीयेऽह्नि द्वाद्वोपवासः । तृतीयेऽह्नि अष्टोरात्रोपवासः । चतुर्थेऽह्नि विशुद्धिस्नानात् पूर्वं स्पर्शं नक्तम् । एतच्चाकामतः । कामतः स्पर्शे सर्वत्र त्रिरात्रोपवासः । तदन्ते अजात्राता कारयितव्या च ।	० ० ० ०	१॥० कार्षापणः । १ कार्षापणः । ॥० पण्याः । १ रौप्यमाषकम् ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ रजस्वलाया उच्छिष्टशूद्रा- श्वशूकरादिसर्पः । आदिना जम्बूकखरग्राम्यकुक्कुटानां गृह्यम् ।	प्रथमद्वितीयदिनयोरुच्छिष्टशूद्रास्पर्शे द्वा- होपवासः । तृतीयदिने स्पर्शे एकोपवासः । चतुर्थदिने स्पर्शे नक्तम् । कुक्कुटादिसर्पे सर्वत्र नक्तमेव । एतच्च प्रायश्चित्तं विशुद्धिस्नानानन्तरं कर्त- व्यम् । एकवृत्तादौ रजस्वलायाश्चाखालास्पर्शे अ- ष्टोरात्रोपवासः । पञ्चगव्यपानञ्च । रजस्वलाया उच्छिष्टचाखालादिसर्पे दि- जस्त्रीणां प्राजापत्यम् । शूद्राया धेनुदानम् । एषु प्रायश्चित्तेषु रजस्वलात्वमेव निमित्ततो न ब्राह्मण्यादिभ्यो विशेषः । अत्राप- वादः । “तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे । नगरग्रामदाहे च सृष्टा- सृष्टि न दूष्यति ॥”	० ० ० ०	१ कार्षापणः । ॥० पण्याः । २ रजतमाषकौ । २ रजतमाषकौ । ॥० पण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ चाखालादिसङ्करः । आ- दिना श्वपाकपुक्तसयोर्यज्ञ- म् ।	संवत्सरैकचाखालसङ्करे मासेकं गोमूत्र- यावकाहारः । एतत् प्रायश्चित्तं यौना- दिवर्जितसंसर्गविषयम् । बालवृद्धस्त्रीशूद्राणामहंम् । आषोडशाह्वलाः । सप्तयूद्धं स्यविराः । चीर्णे प्रायश्चित्ते ब्राह्मणभोजनम् । एतत् प्रायश्चित्तं ब्राह्मणक्षत्रियविशां तुल्य- मेव ।	१२ धेनवः । ६ धेनवः ।	३६ कार्षापण्याः । १८ कार्षापण्याः ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापण्याः । अभावे सर्व- स्वम् । ५० गावः । अशक्तौ ५० कार्षापण्याः । अभावे सर्व- स्वाहंम् ।

३६३
प्रायश्चित्त

अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूणीदानम् ।	दक्षिणा ।
	पूर्वोक्तकालादल्पकालसङ्करे चान्द्रायणम् । खलपतरे पराकः । अत्यन्तखलपकाले कच्छद्वयम् । शूद्रस्यात्र प्राजापत्यम् । चाण्डालादिसङ्करे गृहादिशुद्धिर्यथा । भवन- दहनं अर्थात् हुताशनज्वालासंसृष्टम् । पवनं अर्थात् पूर्ववृत्तिकार्थयोगेन वृ- त्तिकान्तरदानम् । सर्ववृत्त्यभावे भेद- नम् । दारवाणां तक्षणम् । शूद्रशुक्ति- रजतसुवर्णचेलानामङ्गिः प्रक्षालनम् । कांस्यताम्राणामाकरे अर्थादग्नौ शुद्धिः । सौवीरपयोदधितक्राणां परित्यागः । लाक्षादिरसधान्यादिद्रव्याणां रक्षणम् । वृतादीनां तापनञ्च ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुवः । ५ धेनुवः । २ धेनु । १ धेनुः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । १५ कार्षापणाः । ६ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
	एकस्मिन्नेव रूपे द्विजानां चाण्डालानाञ्च सह जलपानं कुर्वतां संसर्गदुष्टानां उपवासः । पञ्चगव्यपानञ्च ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
	बालापत्यारोगिगर्भिणीवृद्धानां नक्तम् । बालानां प्रहरद्वयमभोजनम् ।	० ०	२ रजतरक्तिके । १ रजतरक्तिका ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
	चर्मकारादीनामविज्ञातसङ्करे तु चाण्डाल- सङ्करप्रायश्चित्तस्य षष्ठो भागः कर्तव्यः । संहतानां एकस्मिन्नुपहृते तस्यैव शोध- नम् । न तु तत्सृष्टिनां सर्वेषां शोध- नम् । एकशाखापाषाणादौ चाण्डाला- दिभिः सहारोहणे ब्राह्मणस्य स्नान- मात्रम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
	तत्र फलभोजने ब्राह्मणानुज्ञापनं सचेल- स्नानं अहोरात्रोपवासः पञ्चगव्यपानञ्च । एतद्व्यवधाने ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
	सन्निधाने त्रिरात्रोपवासः । पञ्चगव्यपानञ्च । एतदुभयं स्नानविषयम् । अज्ञाने एक- वृत्तादौ चाण्डालादिभिः सह फल- भोजने अघमर्षणम् । एकावयविद्वारा परम्यरास्यर्शेऽपि स्नानादिकम् । अत्राप- वादः । “रथ्याकर्हमतोयानि नावः पन्था- स्तृणानि च । स्पर्शनान्न प्रदूष्यन्ति पक्वेष्ट- रचितानि च ॥” तृणानि तृणसम्बद्धः । पक्वेष्टरचितानि मठादीनि । द्वितीय- संसर्गितृतीयसंसर्गिणोर्हस्तपादप्रक्षाल- नपूर्वकमाचमनम् । चतुर्थसंसर्गो दोषा- भावः ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
अथ रहस्यपापानि ।	इत्यसृष्ट्यसर्गप्रायश्चित्तम् ॥ * ॥ रहस्यकृते पापे रहस्यप्रायश्चित्तं करणी- यम् । अन्येनावेदितमित्यर्थः । तत्र यदि कर्त्ता स्वयं प्रायश्चित्तानभिज्ञस्तदा कस्य- चिद्रहस्यपापस्य किं रहस्यप्रायश्चित्त- मिति सामान्येन प्रायश्चित्ताभिज्ञं सृष्ट्वा रहस्यं प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तत्र यदि			

अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धनुदानम् ।	तदशक्तौ चूणदानम् ।	दक्षिणा ।
	मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं तत्र रहस्यकृते- ऽपि मरणमेव कर्तव्यम् । यत्र तु व्रता- दिकं तत्र जातिशक्तिगुणसङ्गुह्याद्यपे- क्षया प्रकाशकृतपापोक्तप्रायश्चित्तस्य वि- प्रतिभागत्रिंशद्भागवद्विभागः कल्प्यः । अथवा महापातकेष्वकामतो मनुक्तमा- न्डिकं व्रतं करणीयम् । कामतो वैगुण्यम् । अन्येषु पापेषु गुरुलाघवापेक्षया प्राणा- यामशतमेव एकाहद्व्यहत्र्यहक्रमेण मासं षण्मासं संवत्सरं वाभ्यसनीयम् । व्रतकरणाशक्तेनापि जपहोमध्यानतीर्थ- सेवादानवेदाभ्यासादयः कार्याः । इति रहस्यप्रायश्चित्तम् ॥	१५ धेनवः । ३० धेनवः ।	४५ कार्वापणाः । ६० कार्वापणाः ।	६ गावः । अशक्तौ ८॥६॥ कार्वापणाः । १७ गावः । अशक्तौ १६॥१२॥ कार्वापणाः ।

इति शूलपाणिनिकृतप्रायश्चित्तविवेकीकृतनवविधपापानां प्रायश्चित्तानि समाप्तानि ॥ * ॥

प्रायिकं, चि, (प्रायेण प्राये वा भवमिति । प्राय + ठक् ।) बाहुल्ये भवम् । यथा । “क्षेत्रज्ञाने तु प्रायिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्य चान्द्रायणादि- कम् ।” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥	“अथाभिषेकं रघुवंशकेतोः प्रारब्धमानन्दजलेर्जनयोः । निर्वर्तयामासुरमातृवृद्धा- स्तीर्थाह्वितैः काष्णकुम्भतोयैः ॥”	प्रार्थनीयं, स्त्री, (प्रार्थते इति । प्र + अर्थ + णिच् + अनौयर् ।) हापरयुगम् । इति शब्द- रत्नावली ॥ प्रार्थनाविषये, चि ॥ (यथा, पञ्च- तन्त्रे । २ । ११६ । “ततस्तयोः स्वभूपं बुद्ध्वा एकस्य वरः प्रार्थ- नीयः ॥”)
प्रायुह्येषी, [न] पुं, (प्रायुधि प्रकृत्युद्धादिस्थाने हेषते शब्दायते इति । हेष् + णिनिः ।) घोटकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥	प्रारब्धिः, स्त्री, (प्र + आ + रभ् + क्तिन् ।) गज- बन्धनरज्जुः । इति हारावली ॥	प्रार्थितः, चि, (प्रार्थते स्मिति । प्र + अर्थ + क्तः ।) याचितः । (यथा, देवीभागवते । २ । ६ । ५६ । “प्रार्थिता पतिना कुम्भीददौ मन्त्रं दयान्विता । एकपुत्रप्रवन्धेन माद्री पतिमते स्थिता ॥”) शत्रुसंहारः । अभिहितः । इति मेदिनी ॥ हतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्रायोपविष्टः, चि, (प्रायेण मरणार्थमनशनेन उप- विष्टः ।) प्रायोपवेशविशिष्टः । यथा,— “प्रायोपविष्टं गङ्गायां परीतं परमर्षिभिः ॥” इति श्रीभागवतम् । “प्रायेण नृत्यपर्यन्तानशनेनोपविष्टम् ।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥	प्रारम्भः, पुं, (प्र + आ + रभ् + भावे घञ् । समुच्च ।) प्रकर्षेण आरम्भः । यथा, स्मृतिः । “प्रारम्भे कर्मणां विप्रः पुण्डरीकं स्मरेद्धरिम् ॥” (प्रारभ्यते इति । प्र + आ + रभ् + कर्मणि घञ् । समुच्च । कर्म । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ५१ । १७ । “शुभाशुभं कुशलेः कुमारोऽन्यो ब्रवीति वै । तत्रापि दुष्टे आक्षेपः प्रारम्भत्याग एव च ॥” प्रकृत्य आरम्भो योगो यस्येति विग्रहे । योगी । यथा, रघुः । १० । ६ । “प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षं बालातपनिभांशुकम् । दिवसं शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् ॥”)	प्रालम्बं, स्त्री, (प्रालम्बते इति । लवि अवसंसने + अच् ।) कण्ठात् ऋजुलम्बमानमात्म्यम् । इत्य- मरः । २ । ६ । १३६ ॥ (यथा, रघौ । ६ । १४ । “विस्मस्तमसादपरो विलासी रत्नागुविहङ्गाङ्गदकोटिलयम् । प्रालम्बसुतुल्यं यथावकाशं निनाय साचीकृतचारुवक्रः ॥” प्रकर्षेण लम्बमाने, चि ॥)
प्रायोपवेशः, पुं, (प्रायेण नृत्यनिमित्तकानशनेन उपवेशः स्थितिः ।) सन्नासपूर्वकानशनस्थितिः । यथा,— “प्रायोपवेशो राजर्षेर्विप्रश्चापात् परीक्षितः ॥” इति श्रीभागवते १२ स्कन्धः ॥	प्रार्थनं, स्त्री, (प्र + अर्थ + क्युट् ।) प्रकर्षेण याचनम् । तत्पर्यायः । याचना २ अभि- शक्तिः ३ याचना ४ अर्थना ५ प्रार्थना ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १४६ । ३७ । “युगक्षयकृता घर्माः प्रार्थनानि विजृम्बते । एतत् कलियुगं नाम अचिराद् यत् प्रवर्तते ॥”)	प्रालम्बिका, स्त्री, (प्रालम्बते इति । अच् । संज्ञायां कन् । टापि अत इत्वम् ।) खर्गचिन्तल- निका । सुवर्णहारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०४ ॥
प्रारब्धं, स्त्री, (प्रकृत्यारब्धं स्वकार्यजननावेति ।) प्रालम्बम् । शरीरारम्भकादृष्टविशेषः । यथा,— “प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षयः ॥” इति स्मृतिः । “प्रारब्धमन्त्रभिमानशून्यः ।” इति श्रीभागवतम् ॥ “प्रारब्धकर्मविशेषाद्वासना तु न नश्यति ॥” इति भगवद्गीतायां मधुच्छदनसरस्वती च ॥ (प्र + आ + रभ् + कर्मणि क्तः । कृतारम्भे, चि । यथा, रघौ । १४ । ७ ।	प्रार्थना, स्त्री, (प्र + अर्थ + णिच् + युच् ।) प्रक- र्षेण याचनम् । (यथा, महाभारते । ३ । १२ । ८१ । “सन्तो दिग्जलमाकाशं गौरतं प्रार्थना विधम् । आह्वस्य ब्राह्मणः कालः कथं वा यत् ! मन्यसे ॥”)	प्रालेयं, स्त्री, (प्रकर्षेण लीयन्ते लीना भवन्ति पदार्था अनेति प्रलयो हिमालयस्तत आग- तम् । प्रलय + अण् । “केकयमिन्द्रप्रलयानां यादेरियः ॥” ७ । ३ । २ । इति यक्षियादेशः ।) हिमम् । इत्यमरः । १ । ३ । १८ ॥ (यथा, देवीभागवते । ४ । ५ । १३ । “नरनारायणौ चैव चैरतुस्तप उत्तमम् । प्रायेयाद्रिं समागत्य तीर्थे वदरिकाश्रमे ॥”)

प्राटतिः

प्राटियांशुः, पुं, (प्राटियाणि हिमानि तद्वत् शीता वा अंशवो यस्य ।) चन्द्रः । इति जटाधरः ॥ (यथा, माघे । ६ । ८० ।

“इत्थं नारीर्घटयितुमलङ्काराभिः काममासन् प्राटियांशोः सपदि रचयः शान्तमानान्त-
रायाः ॥”)

प्रावटः, पुं, (प्र + अव + अट् + अच् । शकन्वा-
दित्वात् साधुः ।) यवः । इति जटाधरः ॥

प्रावरः, पुं, (प्रावणोत्थनेनेति । प्र + आ + वृ +
करणे अप् ।) प्राचीरम् । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रावरणं, स्त्री, (प्रावणोत्थनेन गात्रमिति । प्र +
आ + वृ + करणे ल्युट् ।) उत्तरीयवस्त्रम् ।
तत्पर्यायः । प्रच्छादनम् २ संखानम् ६ उत्त-
रीयकम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ४ । ६७४ ।

“नवकीपादसुभ्राङ्गुचारप्रावरणादिसः ।
गौरवाद्वाङ्मनुराचारैः सचिवान् पर्यधापयत् ॥”
प्रकृष्टावरणम् ॥

प्रावारः, पुं, (प्रात्रियते गात्रमनेनेति । प्र + आ +
वृ + करणे घञ् ।) उत्तरासङ्गः । उत्तरीय-
वस्त्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ४८ । ६ ।
“आच्छादयसि प्रावारान्नासि पिप्रितौदनम् ।
आजानेया वृहन्त्याः केनासि हरिणः कृशः ॥”)

प्रावारकोटः, पुं, (प्रावारस्य कोटः ।) कोट-
विशेषः । तत्पर्यायः । कुणः २ । इति जटा-
धरः ॥

प्रावट, [पृ] स्त्री, (प्रकर्षेण आ सम्यक्प्रकारेण
च वर्णयतीति । प्र + आ + वृ + क्तिप् । प्रावर्ण-
यतीति आधारे क्तिप् वा । यद्वा, वर्णमिति
वृट् प्रकृष्टा वृद्धन् । “नहि वृट्तिवृणीति ॥” ६ ।
३ । ११६ । इति पूर्वपदस्य दीर्घः ।) वर्षाकालः ।
आवणभाद्रमासौ । इत्यमरः । १ । ४ । १६ ॥
(यथा, रघौ । ६ । ५१ ।

“अध्यास्य चाम्भः पृथतोचितानि
श्लेषयगन्वीनि शिलातलानि ।
कलापिनां प्रावृषि पश्य वृषं
कान्तासु गोवर्द्धनकन्दरासु ॥”)

प्रावृष्ययः, पुं, (प्रावृषः अत्ययो नाशो यज ।)
शरत्कालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रावृत्, त्रि, (प्रात्रियते स्मेति । प्र + आ + वृ +
क्तः ।) प्रकृष्टावरणम् । ओदितवस्त्रम् । इति
भरतः ॥ तत्पर्यायः । निवीतम् २ । इत्यमरः ॥
निवृतम् ३ । इति तट्टीकायां खामी ॥

प्रावृतिः, स्त्री, (प्रावृणोति प्रकर्षेण आच्छादयति
वृष्टिपथमनयेति । प्र + आ + वृ + करणे क्तिन् ।)
प्राचीरम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (मलः ।
यथा, सर्वदर्शनसंग्रहे श्रवदर्शने ।

“प्रावृतीशौ बलं कर्मे मायाकार्येषुतुर्विधम् ।
पाशजालं समासेन धर्मेनाच्चैव कीर्तिता ॥”

“अस्यार्थः । प्रावृणोति प्रकर्षेणाच्छादयत्यात्मनो
वृक्क्रिये इति प्रावृतिः स्वाभाविकशुचिर्मल
इति ॥”)

प्रासङ्गः

प्रासङ्गा, स्त्री, (प्रासङ्ग + हलन्तात् टाप् वा ।)
घनागमः । वर्षाकालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रासङ्गायणी, स्त्री, (प्रासङ्गायां अयनसुदभो
यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) कपिकच्छुः ।
इत्यमरः । २ । ४ । ६ ॥ आलङ्कृषी इति भाषा ॥

प्रासङ्गिकः, पुं, (प्रासङ्गि वर्षाकाले कायति शब्दायते
इति । कै + कः । अलुक्समासः ।) मयूरः ।
इति धरणिः ॥ (प्रासङ्गि भवः । प्रासङ्ग +
ठक् ।) प्रासङ्गकालभवे, त्रि ॥

प्रासङ्ग्यः, पुं, (प्रासङ्गि भवः प्रासङ्ग देवतास्य वेति ।
प्रासङ्ग + “कालेभ्यो भववत् ॥” ४ । २ । ३४ । इति
“प्रासङ्ग्यः ॥” ४ । ३ । १७ । इति शब्दः ।)
कदम्बवृक्षः । इति मेदिनी ॥ कुटजवृक्षः ।
धाराकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रासङ्ग्यः, त्रि, (प्रासङ्गि भव इति । प्रासङ्ग +
शब्दः ।) प्रासङ्गकालभवे, इति मेदिनी ॥
(यथा, रघौ । १ । ३६ ।

“क्षिप्रगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ ।
प्रासङ्ग्यं प्रयोवाहं विदुर्द्वैरावताविव ॥”)

प्रासङ्ग्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रासङ्ग्या, स्त्री, (प्रासङ्ग्य + टाप् ।) कपि-
कच्छुः । रत्नपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रासङ्ग्यं, स्त्री, (प्रासङ्गि भवमिति । यत् ।) वैदूर्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रासङ्गि भवे, त्रि ॥

प्रासङ्ग्यः, पुं, (प्रासङ्गि भव इति । प्रासङ्ग + यत् ।)
कुटजः । धाराकदम्बः । विकण्टकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

प्रासङ्गितं, स्त्री, (प्रकर्षेण अश्रितं यज ।) पितृ-
यज्ञः । इति जटाधरः ॥ (प्र + अश् + कर्मणि
क्तः ।) भक्षिते, त्रि ॥

प्रासङ्गिकः, पुं, (प्रशय तदुत्तरप्रदानाय साधु-
रिति । प्रश्न + ठक् ।) सभ्यः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ प्रश्नकर्षरि, त्रि ॥

प्रासः, पुं, (प्रास्यते चिप्यते इति । प्र + अस +
“हलश्च ॥” ३ । ३ । २२ । इति घञ् ।) कुन्ता-
स्त्रम् । इत्यमरः । २ । ८ । ६३ ॥ कौच इति भाषा ॥
(यथा, महाभारते । ६ । ६७ । २३ ।

“गदाभिरसिभिः प्रासैवाग्नेश्चानतपस्वभिः ॥”
अस्य आश्रितिलक्षणादिकं यदुक्तं शुक्रनीतौ
तद्वयथा,—

“प्रासास्त्रं चतुर्हस्तं दण्डयुधं चुराननम् ॥”
यथाच ।

“प्रासस्तु सप्तहस्तः स्यादौन्नत्येन तु वैश्वः ।
लौहशीर्षकीक्ष्णपादः कौशेयस्तवकाक्षितः ॥
आकर्षश्च विकर्षश्च धूनं वेधनं तथा ।

चतस्र एता गतय उक्ताः प्रासं समाश्रिताः ॥”
प्रासकः, पुं, (प्रास + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।)

प्रासास्त्रम् । पाशकः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रासङ्गः, पुं, (प्रसज्यते इति । प्र + सज् + घञ् ।
उपसर्गस्थेति दीर्घः ।) युगम् । इत्यमरः । २ ।
८ । ५७ ॥ योयानि इति भाषा । “अनसः
शकटस्य सम्बन्धि अनसि सम्बन्धं वा यत् युगं

प्रासादः

ततोऽन्यत् यत् वस्त्रानां दमनकाले स्वप्ने आस-
ज्यते तत् युगं प्रासङ्गः ॥” इति भरतः ॥
(यथा, महाभारते । १३ । ६४ । १६ ।

“विशाखायामनङ्गाहं धेनुं दत्त्वा च दुग्धदाम् ।
सप्रासङ्गश्च शकटं सधाम्यं वस्त्रसंयुतम् ॥”)

प्रासङ्गः, पुं, (प्रासङ्गं वदतीति । प्रासङ्ग + “तद-
हति रथयुगप्रासङ्गम् ॥” ४ । ४ । ७६ । इति यत् ।)
युगवोदृष्टः । इत्यमरः । २ । १ । ६४ ॥

प्रासादः, पुं, (प्रसीदन्त्यस्मिन्निति । प्र + सद +
“हलश्च ॥” ३ । ३ । २२ । इत्याधारे घञ् ।
“उपसर्गस्य घञामनुष्ये बहुलम् ॥” ६ । ३ । २२ ।
इति उपसर्गस्य दीर्घः ।) देवभूसुता गृहम् ।
इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । २ । ६ । ४२ ।

“इत्युक्त्वा सचिवान् राजा कल्पयित्वा सुरज-
कान् ।

कारयित्वाथ प्रासादं सप्तभूमिकमुत्तमम् ॥”
तल्लक्षणादि यथा,—

सूत उवाच ।

“प्रासादानां लक्षणान् वक्ष्ये शौनक ! तच्छृणु ।
चतुःषष्टिपदं कृत्वा दिग्विदिक्षुपलक्षितम् ॥

चतुष्कोणं चतुर्भिश्च द्वाराणि सूर्यसंख्यया ।
चत्वारिंशदभिश्चैव भित्तीनां कल्पना भवेत् ॥

ऊर्ध्वक्षेत्रसमा जङ्घा जङ्घार्द्धद्विगुणं भवेत् ।
गर्भविस्तारविस्तीर्णां शुकाग्रा च विधीयते ॥

तन्निभागेण कर्षेया पञ्चभागेन वा पुनः ।
निर्गमस्तु शुकाग्राया उच्छ्रयः शिखरार्द्धगः ॥

चतुर्धा शिखरं कृत्वा त्रिभागे वेदिवन्धनम् ।
चतुर्थे पुनरख्येव कण्ठमामलसारकम् ॥ * ॥

अथवापि समं वास्तु कृत्वा षोडशभागिकम् ।
तस्य मध्ये चतुर्भागादौ गर्भेण कारयेत् ॥

भागद्वादशकां भित्तिं ततस्तु परिकल्पयेत् ।
चतुर्भागेण भित्तीनामुच्छ्रयः स्यात् प्रमाणतः ॥

द्विगुणः शिखरोच्छ्रायो भित्तुच्छ्रायाच्च मानतः ।
शिखरार्द्धस्य चार्द्धेन विधेयास्तु प्रदक्षिणाः ॥

चतुर्दिक्षु तथा चोर्ध्वे निर्गमस्तु तथा बुधेः ।
पञ्चभागेन संभज्य गर्भमानं विचक्षणः ॥

भागमेकं गृहीत्वा तु निर्गमं कल्पयेत् पुनः ।
गर्भेण चतस्रो भागादयतो मुखमण्डपः ॥

एतत् सामान्यसुदृष्टं प्रासादस्य हि लक्षणम् ।
लिङ्गमानमथो वक्ष्ये पीठो लिङ्गसमो भवेत् ॥

द्विगुणेन भवेद्गर्भः समन्ताच्छौनक ! भ्रुवम् ।
तद्विधा च भवेद्विस्तिर्जङ्घा तद्विस्तारार्द्धगा ॥

द्विगुणं शिखरं प्रोक्तं जङ्घायाश्चैव शौनक ! ।
पीठं गर्भावरं कर्मे तन्मानेन शुकाग्रकाम् ॥

निर्गमस्तु समाख्यातः शेषं मूलवदेव तु ।
लिङ्गमानः सूतो ह्येव द्वारमानमथोच्यते ॥ * ॥

कारणं वेदवत् कृत्वा द्वारं भागाद्यकं भवेत् ।
विस्तरेण समाख्यातं द्विगुणं वेच्छेया भवेत् ॥

द्वारवत् पीठमध्ये तु शेषं शुधिरकं भवेत् ।
पादिकं शेषिकं भित्तिद्वारार्द्धेन परिगृह्यत ॥

तद्विस्तारसमा जङ्घा शिखरं द्विगुणं भवेत् ।

प्रासादः

शुकाद्या पूर्ववज्ज्ञेया निर्गमोच्छाद्यकं भवेत् ॥
 मण्डपे मानमेतत् स्वरूपश्चापरं वदे । * ।
 त्रैवेदं कारयेत् क्षेत्रं यत्र तिष्ठन्ति देवताः ॥
 इत्थं कृतेन मानेन बाह्यभागविनिर्गतम् ।
 नेमिः पादेन विस्तीर्णा प्रासादस्य समन्ततः ॥
 गर्भन्तु द्विगुणं कुर्यात् नेम्या मानं भवेदिह ।
 स एव भित्तिरुत्सेधो द्विगुणः शिखरो मतः ॥ * ॥
 प्रासादानाञ्च वक्ष्यामि मानं योनिञ्च नामतः ।
 वैराजः पुष्पकाखञ्च कैलासो मालकाङ्गयः ॥
 त्रिपिष्टपञ्च पञ्चैते प्रासादाः सर्वयोनयः ।
 प्रथमश्चतुरस्रो हि द्वितीयस्तु तदायतः ॥
 तृत्तो वृत्तायतश्चान्योऽष्टास्रश्चैव च पञ्चमः ।
 एतेभ्य एव सम्भूताः प्रासादाः सुमनोहराः ॥
 सर्वप्रकृतिभूतेभ्यश्चत्वारिंशश्च एव च ।
 मेरुश्च मन्दरश्चैव विमानश्च तथापरः ॥
 भद्रकः सर्वतोभद्रो रुचको नन्दनस्तथा ।
 नन्दिवर्द्धनसंज्ञश्च श्रीवत्सश्च नवव्यमी ॥
 चतुरस्रात् समुद्भूता वैराजादिति गम्यताम् । * ॥
 वडभी गृहराजश्च शालाग्रहश्च मन्दिरम् ॥
 विमानश्च तथा ब्रह्ममन्दिरं भवनं तथा ।
 उत्तमं शिविका वेषस नवैते पुष्पकोड्रवाः ॥ * ॥
 वलयो दुन्दुभिः पद्मो महापद्मस्तथापरः ।
 भद्रकः सर्वतोभद्रो रुचको नन्दनस्तथा ॥
 गुवाटक्षस्तथान्यश्च वृत्ताः कैलाससम्भवाः । * ॥
 गजोऽथ वृषभो हंसो गरुडः सिंहनामकः ॥
 भूमखो भूधरश्चैव श्रीजयः पृथिवीधरः ।
 वृत्तायतः समुद्भूतो नवैते मालकाङ्गयात् ॥ * ॥
 वज्रं चक्रं तथाप्यञ्च सृष्टिकं वज्रसंज्ञितम् ।
 वक्रः स्वस्तिकखड्गौ च गदा श्रीवृत्त एव च ॥
 विजयो नामतः श्वेतस्त्रिपिष्टपसमुद्भवाः । * ॥
 त्रिकोणपत्रमर्द्धेन्द्र चतुष्कोणं द्विष्टकम् ॥
 यत्र तत्र विधातयं संस्थानं मण्डपस्य तु ।
 राज्यश्च विजयश्चैवमायुर्वर्द्धनमेव च ॥
 पुत्तलाभः श्रियः पुष्टिस्त्रिकोणादिक्रमाद्भवेत् ॥ * ॥
 कुर्यात् ध्वजादिसंख्यां वा द्वारि गर्भगृहन्तथा ।
 मण्डपः समसंख्याभिर्गुणितः सूत्रतस्तथा ।
 मण्डपस्य चतुर्थांशद्वयः कार्यो विज्ञानता ॥
 सार्द्धागवाचकोपेतो निर्गवाक्षोऽथवा भवेत् ।
 सार्द्धाभित्तिप्रमाणेन भित्तिमानेन वा पुनः ॥
 भित्तिर्द्वैगुण्यतो वापि कर्त्तव्या मण्डपाः कश्चित् ।
 प्रासादे मञ्जरी कार्या चित्रा विषमभूमिका ॥
 परिमाणनिरोधेन रेखा वैषम्यभूमिका ।
 आधारस्तु चतुर्द्वारस्तुर्मण्डपप्रभितः ॥
 शतशृङ्गसमायुक्तो मेरुप्रासाद उत्तमः ।
 मण्डपास्तस्य कर्त्तव्या भद्रेस्त्रिभिरलङ्कृताः ॥
 घटनाकारमानानां भिन्ना भिन्ना भवन्ति ये ।
 कियन्तो येयु साधारा निराधाराश्च केचन ॥
 प्रतिच्छन्दकभेदेन प्रासादाः सम्भवन्ति ते ।
 अन्योन्यसङ्करास्तेषां घटना नाम भेदतः ॥
 देवतानां विशेषाय प्रासादा बहवः स्रुताः ।
 प्रासादे नियमो नास्ति देवतानां स्वयम्भुवाम् ॥
 तान्येव देवतानाञ्च पूर्वमानेन कारयेत् ।

प्रासादः

चतुरस्रायतास्तत्र चतुष्कोणसमन्विताः ॥
 चन्द्रशालान्विताः कार्या भेरीशिखरसंयुताः ।
 पुरतो वाहनानाञ्च कर्त्तव्या लघुमण्डपाः ॥
 नाञ्चशाला च कर्त्तव्या द्वारदेशसमाश्रया ।
 प्रासादा देवतानाञ्च कार्या दिक्षु विदिक्षुपि ॥
 द्वारपालाञ्च कर्त्तव्या मुख्या गत्वा पृथक् पृथक् ।
 किञ्चिद्दूरतः कार्या मठास्तत्रोपजीविनाम् ॥
 प्रावृता जगती कार्या फलपुष्पजलान्विता ।
 प्रासादेषु सुरान् स्थाप्य पूजाभिः पूजयेन्नरः ॥
 वासुदेवं सर्वदेवान् सर्वभाक् तद्गृहादिह ॥ ”
 इति गारुडे प्रासादकीर्त्तनं नाम ४७ अध्यायः ॥
 (यथाच ।
 “एतत् सामान्यसुदिष्टं प्रासादस्यैव लक्षणम् ।
 अथान्यच्च प्रवक्ष्यामि प्रासादं लिङ्गमानतः ॥
 लिङ्गपूजाप्रमाणेन कर्त्तव्या पीठिका बुधैः ।
 पीठिकार्द्धेन भागः स्यात्तन्मानेन तु भित्तयः ॥
 बाह्यमिति प्रमाणेन उत्सेधस्तु भवेत्ततः ।
 भित्तुच्छायात्तद्विगुणः शिखरस्य समुच्छ्रयः ॥
 शिखरस्य चतुर्भागा कर्त्तव्या स्यात् प्रदक्षिणा ।
 प्रदक्षिणायास्तु समस्त्यतो मण्डपो भवेत् ॥
 तस्य चार्द्धेन कर्त्तव्यस्वयतो मुखमण्डपः ।
 प्रासादान्निर्गते कार्या कपोतौ गर्भमानतः ॥
 ऊर्ध्वमितुच्छायास्तस्य मञ्जरीं तु प्रकल्पयेत् ।
 मञ्जरीयाश्चाङ्गभागेन शुकनासं प्रकल्पयेत् ॥
 ऊर्ध्वं तथाङ्गभागेन वेदिबन्धो भवेदिह ।
 वेद्याश्चोपरि यच्छेपं कण्ठमामलसारकम् ॥
 एवं विभज्य प्रासादं शोभनं कारयेद्बुधः ।
 अथान्यच्च प्रवक्ष्यामि प्रासादस्यैव लक्षणम् ॥
 गर्भमानेन प्रासादप्रमाणं शृणुत द्विजाः ।
 विभज्य नवधा गर्भं मध्ये लिङ्गस्य पीठिका ॥
 पादाष्टकश्च रुचिरं पार्श्वतः परिकल्पयेत् ।
 मानेनानेन विस्तारो भित्तीनान् विधीयते ॥
 पादे पञ्चगुणं कृत्वा भित्तीनामुच्छ्रयो भवेत् ।
 स एव शिखरस्यापि द्विगुणः स्यात् समुच्छ्रयः ॥
 चतुर्धा शिखरं भज्य ऊर्ध्वभागद्वयस्य वा ।
 शुकनासं प्रकुर्वीत तृतीये वेदिका मता ॥
 कण्ठमामलसारस्तु चतुर्थे परिकल्पयेत् ।
 कपोलयोस्तु संहारो द्विगुणोऽस्य विधीयते ॥
 शोभनेश्च प्रवल्लीभिरण्डकैश्च विभूषितः ।
 प्रासादेषु तृतीयस्तु मया तुभ्यं निवेदितः ॥
 सामान्यमपरं तदत् प्रासादं शृणुत द्विजाः ।
 त्रैवेदं कारयेत् क्षेत्रं यत्र तिष्ठन्ति देवताः ॥
 इत्थं कृत्वा तु मानेन बाह्यभागविनिर्गतम् ।
 नेमिः पादेन विस्तीर्णा प्रासादस्य समन्ततः ॥
 गर्भन्तु द्विगुणं कुर्यात्नेमिमानं भवेदिह ।
 स एव भित्तिरुत्सेधो द्विगुणः शिखरो मतः ॥
 प्राचीवपञ्चभागेन निष्वासस्तस्य चोच्यते ।
 कारयेच्छिखरं तदत् प्राकारस्य विधानतः ॥
 प्राचीवं तस्य मानेन निष्काशेन विशेषतः ।
 कुर्याद्द्वयश्च भागेन प्राचीवं कर्त्तव्यमूलतः ॥
 कारयेत् कनकं तत्र गर्भान्ते द्वारमूलतः ।
 एवम् त्रिविधं कुर्यात् ऋद्धमध्यकनीयसम् ॥

प्रासादः

लिङ्गमानात्तु भेदेन रूपभेदेन वा पुनः ।
 एते सामान्यतः प्रोक्ता नामतः शृणुताधुना ॥
 मेरुमन्दरकैलाशकुम्भसिंहगजास्तथा ।
 विमानश्चन्दकस्तद्वच्चतुरसस्तथैव च ॥
 अष्टास्रः षोडशास्रश्च वर्त्तनः सर्वभद्रकः ।
 वलभी नन्दनश्चैव नन्दिवर्द्धन एव च ॥
 सिंहो वृषः सुपर्णश्च पद्मकोऽथ समुद्रकः ।
 प्रासादानां मतः प्रोक्तो विभागं शृणुत द्विजाः ॥
 शतशृङ्गस्तुर्द्वारो भूमिकाषोडशोच्छ्रितः ।
 नानाविचित्रशिखरो मेरुप्रासाद उच्यते ॥
 मन्दरो द्वादश प्रोक्तः कैलासो नवभूमिकः ।
 विमानश्चन्दकस्तद्वदनेकशिखराततः ॥
 स चाष्टभूमिकस्तद्वत् सप्तभिर्नन्दिवर्द्धनः ।
 विंशष्टकसमायुक्तो नन्दनः समुदाहृतः ॥
 षोडशाष्टकसंयुक्तो नानारूपसमन्वितः ।
 अनेकशिखरस्तद्वत् सर्वतोभद्र उच्यते ॥
 चन्द्रशालासमापेतो विज्ञेयः पञ्चभूमिकः ।
 वलभी छन्दकस्तद्वच्चकनासत्रयान्वितः ॥
 वृषस्योच्छ्रायतस्तुल्यो मण्डलश्च त्रिवर्त्तितः ।
 सिंहः सिंहगतिर्ज्ञेयो गजो गजसमस्तथा ॥
 कुम्भः कुम्भाकृतिस्तद्वद्भूमिकानवकोच्छ्रयः ।
 अङ्गुलीपुटसंस्थानपञ्चाष्टकविभूषितः ॥
 षोडशास्रः समन्तात्तु विज्ञेयः स समुद्रकः ।
 पार्श्वयोश्चन्द्रशालास्य उच्छ्रयो भूमिकाद्वयम् ॥
 तथैकपद्मकः प्रोक्तः उच्छ्रयो भूमिकात्रयम् ।
 षोडशास्रः स विज्ञेयो विचित्रशिखरः शुभः ॥
 नृगराजस्तु विख्यातः चन्द्रशालाविभूषितः ।
 प्राग्ग्रीवेन विशालेन भूमिका स घटुत्तमाः ॥
 अनेकचन्द्रशालस्तु गजप्रासाद उच्यते ।
 पञ्चमण्डलगृहराजो वै गरुडो नामनामतः ॥
 सप्तभूम्युच्छ्रयस्तद्वच्चन्द्रशालात्रयान्वितः ।
 भूमिकास्तु घटुत्तीतिर्वाह्यतः सर्वतो भवेत् ॥
 तथान्यो गरुडस्तद्वच्चक्रायो दशभूमिकः ।
 पद्मकः षोडशास्रस्तु भूमिद्वयमथाधिकः ॥
 पद्मतुल्यप्रमाणेन श्रीतुष्टक इति स्मृतः ।
 पञ्चाष्टकस्त्रिभूमिस्तु गर्भे दक्षचतुष्टयः ॥
 वृषो भवति नाम्ना यः प्रासादः सार्वकामिकः ।
 सप्तकाः पञ्चकाश्चैव प्रासादा ये मयोदिताः ॥
 सिंहस्य ते समा ज्ञेया ये चान्येऽन्यत्प्रमाणतः ।
 चन्द्रशालैः समोपेताः सर्वे प्राचीवसंयुताः ॥
 ऐष्टिका दारवाश्चैव शैलजाश्च सतीरणाः ।
 मेरुश्च शतहस्तः स्यान्मन्दरः पञ्चद्वीनकः ॥
 चत्वारिंशत्तु कैलासश्चतुस्त्रिंशद्विमानकः ।
 नन्दिवर्द्धनकस्तद्वच्चतुर्द्वारस्तु समुदाहृतः ॥
 त्रिंशद्विर्नन्दनः प्रोक्तः सर्वतोभद्रकस्तथा ।
 एते षोडशहस्ताः स्युश्चत्वारो देववल्लभाः ॥
 कैलासो नृगराजस्तु विमानश्चन्दको गजः ।
 एते द्वादशहस्ताः स्युरेतेषां सिंहनादकः ॥
 गरुडोऽष्टकरो ज्ञेयः सिंहो दश उदाहृतः ।
 एवमेव प्रमाणेन कर्त्तव्याः शुभलक्षणाः ॥
 यच्चराक्षसनागानां मातृहस्तः प्रशस्यते ।
 तथा मेरुद्वयः सप्त ऋद्धलिङ्गाः शुभावहाः ॥

प्राक्ते

प्रियकः

प्रियजी

श्रीवृक्षकादयश्चाद्यौ मध्यमाश्च उदाहृताः ।
 तथा सिंहादयः पञ्च कनिष्ठाः शुभदा मताः ॥
 इति विश्वकर्मप्रकाशे ५ अध्यायः ॥
 प्रासादकुकुटः, पुं, (प्रासादस्य देवभूतुर्जा गृहस्य
 कुकुट इव । सर्वदा प्रासादविचारित्वादेव
 तथात्वम् ।) पारावतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्रासिकः, पुं, (प्रासः प्रहरणमस्येति । प्रास+
 “प्रहरणम् ।” ४।४।५७। इति ठक् ।) प्रासाद-
 धारी । प्रासप्रहारी । तत्पर्यायः । कौन्तिकः
 २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७० ॥
 प्रास्थिकः, त्रि, (प्रस्थ+“सम्भवत्यवहरति पचति ।”
 ५ । १ । ५२ । इति ठक् । प्रस्थपरिमितधान्यादेः
 समावेशकः अवहारकः पाचकश्च ।) प्रस्थं सम्भ-
 वति प्रास्थिकः कटाहः । प्रस्थं खस्मिन् समा-
 वेश्यतीत्यर्थः । प्रास्थिकी ब्राह्मणी । प्रस्थमव-
 हरति पचति वेत्यर्थः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 (प्रस्थं परिमाणमस्येति । “तदस्य परिमाणम् ।”
 ५ । १ । ५७ । इति ठक् । प्रस्थपरिमितः ।
 यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । १२ अध्याये ।
 “यवकोलकुलस्थान् प्रास्थिकान् सलिलद्रोणे
 निःकाशयेति ॥” प्रस्थेन क्रीतमिति । “तेन
 क्रीतम् ।” ५ । १ । ३७ । इति ठक् । प्रस्थक्रीतः ॥
 प्रस्थस्य वापः । “तस्य वापः ।” ५ । १ । ४५ ।
 इति ठक् । प्रस्थपरिमितद्वीपद्विपनयोः
 चेत्ये । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
 “द्वीपादृक्कखाद्यादेर्वापादौ द्वौणिकस्तथा ।
 स्यादादृक्कखारीकौ उत्तमर्णादयस्त्रिषु ।
 आदिभ्यां प्रास्थिकादिश्च पाकादौ द्वौणिको
 २पि च ॥”)
 प्राहः, पुं, वृत्त्योपदेशः । इति शब्दमाला ॥ निर्वि-
 सर्गश्चेत् प्रपूर्वतन्वन्तब्रूधातो रूपमप्येवम् ॥
 (यथा, भट्टिः ।
 “प्राह स रामं भरतोऽपि सम्यक् ॥”)
 प्राहः, पुं, (प्रथमश्च तदहश्चेति । “राजाहःसखि-
 भ्यहृत् ।” ५ । ४ । ६१ । इति टक् । “अहोह
 एतेभ्यः ।” ५ । ४ । ८८ । इति अडादेशः ।
 “अहोहन्तात् ।” ८ । ३ । ७ । इति णत्वम् ।)
 पूर्वाहः । इत्यमरः । १ । ४ । ३॥ (यथा, सुश्रुते ।
 ६ । १८ ।
 “अङ्गनानि यथोक्तानि प्राहसायाह्वरात्रिषु ॥”
 तदभिमानिनी देवता च । यथा, भागवते ।
 ७ । १५ । ५४ ।
 “अभिः सूर्यो दिवा प्राहः शुक्लो राकोत्तरं
 खराट् ॥” ॥
 प्रहृष्टमहर्ष्येति विग्रहे । “तिष्ठतु प्रहृष्टीनि च ।”
 २ । १ । १७ । इत्यवयीभावः । प्रहृष्टदिन-
 युते, य ॥
 प्राह्मे, य, पूर्वाह्मे । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 प्राह्मेतनः, त्रि, (प्राह्मे भवः । “सायं चिरं प्राह्मे
 प्रगेऽयमेव्यहृट्पुणौ तुट् च ।” ४ । ३ । २३ । इति
 टुट् तुट् च ।) पूर्वाह्मेतनस्य । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥

प्राह्मेतरां, य, (दयोरतिशयेन प्राह्मे । प्राह्मे+
 “किमेवाच्चादये चतरां चतमाम् ।” ४६५ ।
 इति सुग्वोधसूत्रात् चतराम् ।) अतिशय-
 पूर्वाह्मे । इति सुग्वोधयाकरणम् ॥
 प्रियः, पुं, (प्रीणातीति । प्री+“इगुपधञाप्-
 किरः कः ।” ३।१।१३५ । इति कः ।) भर्ता ।
 इत्यमरः । २।६।३५॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
 ३४७ ।
 “प्रणमति पश्यति चुम्बति संक्षिप्यति पुनक-
 सुकुलितैरङ्गैः ।
 प्रियसङ्गाय स्फुरितां वियोगिणी वामबाहु-
 लताम् ॥”
 जामाता । यथा, मनुः । ३ । ११६ ।
 “राजत्विक्त्वातकगुरुन् प्रियश्चश्रुमातुलान् ।
 अहृद्येकधुपकेण परिसंवत्सरात् पुनः ॥”
 कार्तिकेयः । यथा, महाभारते स्कन्दनामाशु-
 कौर्मे । ३ । २३१ । ५ ।
 “अमोघस्वनघो रौद्रः प्रियश्चन्द्राननस्तथा ॥”
 ऋग्विशेषः । इति जटाधरः ॥ जीवकौषधम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ ऋद्धिनामौषधम् । हृद्ये,
 त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ।
 “सत्वं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ।
 प्रियश्च नावृत्तं ब्रूयादेव धर्मः सनातनः ॥”)
 प्रियोऽप्रियश्च कार्यवशाद्भवति । यथा,—
 “न हि कस्य प्रियः को वा विप्रियो वा जगत्त्रये ।
 काले कार्यवशात् सर्वे भवन्त्येवाप्रियाः प्रियाः ॥”
 इति श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५ अध्यायः ॥
 प्रियंवदः, पुं, (प्रियं वदतीति । वद्+“प्रियवशे
 वदः खच् ।” ३ । २ । ३८ । इति खच् । सुम् ।)
 खेचरः । गन्धर्वमेदः । (यथा, रघुः । ५।५३।
 “अवेहि गन्धर्वपतेस्तनजं
 प्रियंवदं मां प्रियदशैर्नखैः ॥”)
 प्रियभाषिणि, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्
 कारणं यथा, दानसागरे शिवपुराणम् ।
 “गोसहस्रप्रदातारो भूमिदातार एव च ।
 ये सुवर्णप्रदातारस्तथा सर्वे प्रियंवदाः ॥”
 (दादशाक्षरवृत्तौ, स्त्री । तल्लक्षणं यथा,
 वृत्तरत्नाकरे ।
 “सुवि भवेन्नभजरेः प्रियंवदा ॥”)
 प्रियकः, पुं, (प्रिय+स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
 पीतशालकः । (यथा, रामायणे । २ । ७१ ।
 १२-१३ ।
 “तत्र रम्ये वने वासं कृत्वासौ प्राङ्मुखो ययौ ।
 उद्गानमुज्ज्वलानायाः प्रियका यत्र पादपाः ॥
 शालांस्तु प्रियकान् प्राप्य शीघ्रानास्थायवाजिनः ।
 अनुज्ञाप्याथ भरतो वाहिनीं लरितो ययौ ॥”)
 नीपः । (यथा, हरिवंशे । ७२ । १५ ।
 “प्रियकैः पुष्पितैः गौरं श्यामं वाणानसैः क्वचित् ।
 कठोरदण्डमाभाति निर्मयूररत्नं वनम् ॥”)
 चित्रन्दगः । (यथा, माघे । ४ । ३२ ।
 “रुचिरचित्रतनूरुहशालिभि-
 र्विचलितैः परितः प्रियकव्रजैः ॥”

पक्षिविशेषः । यथा, महाभारते । ३।१५।५१।
 “प्रियकैश्चातकैश्चैव तथान्यैर्विविधैः खगैः ॥”)
 अलिः । प्रियङ्गुः । कुङ्कुमम् । इति मेदिनी ॥
 धाराकदम्बः । अशनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (स्कन्दानुचरविशेषः । यथा, महाभारते । ६ ।
 ४५ । ६२ ।
 “प्रियकश्चैव नन्दश्च गोनन्दश्च प्रतापवान् ॥”)
 प्रियङ्करः, त्रि, (प्रियं करोतीति । प्रिय+कृ+
 “क्षेमप्रियमद्रेऽण च ।” ३ । २ । ४४ । इति
 चकारात् खच् । सुम् ।) प्रियकारकः । यथा,
 “महाकुलीन ऐन्दुकी वंशे दाशरथिर्मम ।
 पितुः प्रियङ्करो भर्ता क्षेमकारस्तपस्विनाम् ॥”
 इति भट्टिः । ५ । ७७ ॥
 (दानवविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे ।
 ४७ । २४ ।
 “महाबुद्ध्याचलाख्यौ च प्रियङ्करशुभङ्करौ ।
 एते महारथा यज्ञरुचिधर्मरुची तथा ॥”)
 प्रियङ्करौ, स्त्री, (प्रियङ्कर+गौरादित्वात् ङीष् ।)
 वृहच्छीवन्ती । श्वेतकण्टकारी । अश्वगन्धा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्रियङ्गुः, स्त्री, (प्रियं गच्छतीति । प्रिय+गम्+
 ऋगयूादित्वात् कुप्रत्ययेन साधुः ।) खनाम-
 ख्यातसुगन्धिवृक्षविशेषः । (यथा, महागणपति-
 स्तोत्रे । १० ।
 “वामे चक्रगदाधरः स भगवान् ओङ्को प्रियङ्गो-
 स्तले
 हस्तोऽङ्कुशालिमञ्जरिकया देवा धरण्या
 सह ॥”)
 तत्पर्यायः । श्यामा २ महिलाङ्गया ३ लता ४
 गोवन्दनी ५ गुन्ना ६ फलिनी ७ फली ८ विष्व-
 क्सेना ९ गन्धफली १० कारम्मा ११ प्रियकः १२ ।
 इत्यमरः । २।४।५५॥ प्रियवल्ली १३ फलप्रिया १४
 गौरी १५ वृत्ता १६ कङ्कुः १७ कङ्कुनी १८
 भङ्गुरा १९ गौरवल्ली २० शुभगा २१ पर्णभेदिनी
 २२ शुभा २३ पीता २४ मङ्गल्या २५ श्रेयसी
 २६ । अस्या गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् ।
 दाहपित्तास्रदोषभ्रमवान्तिच्वरवृत्तजायनाश-
 लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तुवरत्वम् । अनि-
 लनाशित्वम् । रक्तातियोगदौर्गन्ध्यस्वेदगुल्महृद-
 विषमोहनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 राजिका । पिप्पली । कङ्कुः । इति मेदिनी ॥
 कटुकी । इति धरणिः ॥
 प्रियजनः, पुं, (प्रियो जनः ।) हृदयलोकः ।
 (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६।१६ ।
 “सखि ! दुरवगच्छगहनो विदधानो विप्रियं
 प्रियजनेऽपि ।
 खल इव दुर्लभ्यस्त्वव विनतसुखस्योपरि स्थितः
 कोपः ॥”)
 प्रौढभावः । यथा, उज्ज्वलनीलमणिः ।
 “प्रौढभावानुविज्ञो यस्तस्य प्रियजनोऽत्र सः ॥”
 प्रियजीवः, पुं, (प्रियो जीवो यस्य यस्मिन् वा ।)
 श्योनाकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

“प्रतिज्ञां मम राजेन्द्र ! निर्वर्तयितुमर्हसि ।
पुत्रयोर्भयोरिव प्रीतिं त्वत्पल्लवासे ॥”
तत्पण्यायः । सुत् २ प्रमदः ३ हर्षः ४ प्रमोदः ५
आमोदः ६ सम्मदः ७ आनन्दयुः ८ आनन्दः ९
शर्म १० सातम् ११ सुखम् १२ । इत्यमरः ।
१ । ४ । २४ ॥ केचित् । सुदादिसप्तकं प्रीतौ ।
आनन्दश्चादिपञ्चकं सुखे इत्याहुः इति भरतः ॥
इष्टदर्शनजन्यं सुखम् । इति मोक्षधर्मे नील-
कण्ठः ॥ कामपत्नी । इति मेदिनी । ते, ३४ ॥ सा
पुरा अनङ्गवती वेश्या आसीत् विभूतिदादशी-
व्रतं कृत्वा रत्नाः सपत्नी जाता । यथा,—
“वेश्यानङ्गवती नाम विभूतिदादशीव्रतम् ।
समाप्य माचमासस्य द्वादश्यां लवणाचलम् ॥
निवेद्यन्ती गुरवे शय्याश्चोपस्करान्विताम् ।
अलंकृत्य हृषीकेशं सौवर्णामरपादपम् ॥
सा चानङ्गवती वेश्या कामदेवस्य साम्प्रतम् ।
पत्नी सपत्नी संजाता रत्नाः प्रीतिरिति श्रुता ॥”
इति मातृस्य २२ अध्यायः ॥
विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गत द्वितीययोगः ।
तत्र जातफलम् ।

“प्रसूतिकाले यदि प्रीतियोगो
नरो ह्यरोगः सुखवान् विनोदी ।
रक्ताक्षरक्तो विदुषां प्रपन्नः
संप्रार्थितो यच्छति विस्रमेव ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

प्रेम । इति मेदिनी । ते, ३४ ॥
प्रीतिश्रुता, स्त्री, (प्रीतिं श्रुते सेवते इति । जुष्
सेवने + कः । टाप्) अनिरुद्धपत्नी । उषा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (प्रीतिभाजि, त्रि ॥)
प्रीतिदः, पुं, (प्रीतिं ददातीति । दा + “आतो-
रुपसर्गः कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) भण्डः ।
भण्ड इति भाषा । तत्पर्यायः । वासन्तिकः २
केलिकिलः ३ वैहासिकः ४ विदूषकः ५
प्रहासी ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ हर्षसुखप्रेम-
दातरि, त्रि ॥

प्रीतिदत्तं, स्त्री, (प्रीत्या दत्तमिति ।) प्रीत्या दत्त-
वस्तु । यथा, मिताक्षरायाम् ।
“प्रीत्या दत्तम् यत् किञ्चित् श्रद्धा वा श्रद्धेयं वा ।
पादवन्दनिकश्चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते ॥”
भावे क्तप्रत्यये प्रीतिदानश्च ॥

प्रीतिभोज्यं, त्रि, (प्रीत्या भोज्यम् ।) प्रीत्या
भक्षणीयमन्नादि । यथा,—

“अन्नानि प्रीतिभोज्यानि आपन्नोष्यानि वा
पुनः ।

न च संप्रीयसे राजन्न चैवापन्नता वयम् ॥”

इति महाभारते । ५ । ६१ । २५ ॥

पु, उ सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-
सक०-अनिट् ।) रेफयुक्तः । उ, प्रवर्ते । इति
दुर्गादासः ॥

पुष, उ दहि । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
सक०-सेट् । उदिष्वात् कृवेट् ।) उ, प्रोषिता
पुष्टा । दहि भक्षीकरणे । इति दुर्गादासः ॥

पुष, ग सेके । पूर्वो । स्नेहे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (क्रा०-पर०-सेके पूर्वो च सक०-स्नेहे
अक०-सेट् ।) ग, पुण्याति पुषोष । सेकस्थाने
मोचनमिति धातुप्रदीपभट्टमञ्जौ । इति दुर्गा-
दासः ॥

पुष्टः, त्रि, (पुष् दहि + क्तः ।) दम्भः । इत्यमरः ।
३ । १ । ६६ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । १४४ ।
“सा यागज्वलने राजललना पीतसर्पिषि ।
पूर्णाहुत्या समं साध्वी जुहाव सहसा तनुम् ।
उपर्यस्या निरस्तासोः पुष्टाः कुसुमवृष्टयः ॥”)

पुष्पः, पुं, (पुष्पाति स्निह्यति पिपत्ति वेति ।
पुष् + “अश्रुपुष्पिलटिकण्विखटिविशिभ्यः कन् ।”
उणा० १ । १५१ । इति कन् टाप् ।) कृतुः ।
(प्रोषति दहतीति ।) दिवाकरः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥

पुष्पा, स्त्री, (पुष्पाति सिञ्चतीति । पुष् + “अश्रु-
पुष्पिलटिकण्विखटिविशिभ्यः कन् ।” उणा० १ ।
१५१ । इति कन् । टाप् ।) जलविन्दुः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥ (यथा, शतपथ-
ब्राह्मणे । ५ । ३ । ४ । १६ । “अथ पुष्पा गृह्णाति ॥”)

प्रेक्षणं, स्त्री, (प्रेक्षते पश्यत्यनेनेति । प्र + ईच् +
करणे ल्युट् ।) चक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥
(भावे ल्युट् ।) दर्शनम् । यथा, रसमञ्जरी ।
“सञ्चारो रतिमन्दिरावधि पदस्यासावधि
प्रेक्षणम् ॥”

प्रेक्षणकूटः, पुं, (प्रेक्षणस्य कूटः ।) चक्षुर्गोलकः ।
यथा, पाण्डुरोगपूर्वकूपे माधवकरः ।
“त्वक्पोटनखीवनगात्रसाद-
रुद्धमचक्षुप्रेक्षणकूटशोभाः ॥”

प्रेक्षा, स्त्री (प्रकर्षेण ईक्षते ययेति । प्र + ईच् +
“गुरोश्च हलः ।” ३ । ३ । १०३ । इति अः ।
टाप् ।) प्रज्ञा । (यथा, महाभारते । ३ । १३६ । ७ ।
“सा तस्मै सर्वमाचक्ष यवक्रीभाषितं शुभा ।
प्रत्युक्तश्च यवक्रीतं प्रेक्षापूर्वं तथात्मना ॥”)
वृत्त्येक्षणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २२३ ॥ (यथा,
मनौ । ६ । ८४ ।

“प्रतिषिद्धापि चेद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि ।
प्रेक्षासमाजं गच्छेद्वा सा दण्डा क्षणलानि
षट् ॥”

प्र + ईच् + भावे अः । टाप् ।) ईक्षणम् ।
इति भरतः ॥ (यथा, भागवते । ३ । १६ । ७ ।

“यत्सेवया चरणपद्मपवित्ररेणुं
सद्यःक्षताखिलमलं प्रतिलब्धशीलम् ।
न श्रीर्विरक्तमपि मां विजहाति यस्याः
प्रेक्षालवार्थमितरे नियमान् वहन्ति ॥”)

प्रेक्षा । इति शब्दरत्नावली । (शोभा । यथा,
भागवते । ३ । ८ । २५ ।

“प्रेक्षां क्षिपन्तं हरितोपलाङ्गेः
सन्ध्याबभ्रवीवैरुत्तरकमन्त्रः ।
रत्नोदधारायैधिसौमनस्य-
वनसजो वेणुसुजाङ्घ्रिपाङ्गुः ॥”
“हरितोपलाङ्गेर्मरकतशिलामयपर्वतस्य प्रेक्षां

शोभां क्षिपन्तं खलावण्यातिशयेन तिरस्कुर्व-
न्तम् ॥” इति तट्टीकायां स्वामी ॥)

प्रेक्षन् [त्] त्रि, (प्र + इखि गतौ + शट् ।) चलन-
विशिष्टः । संसक्तिविशिष्टः । यथा,—

“व्याल्लिखितखटकासुखपाणिपृष्ठ-

प्रेक्षन्नखांशुचयसंवलितोऽम्बिकायाः ॥”

इत्याद्यमरशतके । १ ॥

प्रेक्षा, स्त्री, (प्रेक्षते गम्यतेऽनेनेति । प्र + इखि
गतौ + करणे घञ् । टाप् ।) दोला । इत्य-
मरः । २ । ८ । ५३ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
सितस्थाने २४ अध्याये । “नाभिगोशुराज्जाय-
प्रेक्षादम्यत्यन्तरेणाभियायात् ॥”*) पर्यटनम् ।
अश्वगतिः । संवेषनान्तरम् । इति मेदिनी ।
खे, ३ ॥ इत्यमरः । इति धरणिः ॥

प्रेक्षितं, त्रि, (प्र + इखि गतौ + क्तः ।) कम्पितम् ।
इत्यमरः । ३ । १ । ८७ ॥

प्रेक्षोल, तु क चापले । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्त चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) अन्तःस्थ-
द्वितीयोपधः । अपिप्रेक्षोलत् । चापलं चक्षुली-
भावः । इति दुर्गादासः ॥

प्रेक्षोलनं, स्त्री, (प्रेक्षोल्यते चक्षतेऽनेनेति ।
प्रेक्षोल + करणे ल्युट् ।) दोला । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (भावे ल्युट् ।) कम्पनम् । यथा, सुश्रुते
निदानस्थाने ८ अध्याये । “विरेचनप्रेक्षोलनाजीर्ण-
गर्भशतनप्रभृतिभिर्विप्रेक्षैर्बन्धनान्मुच्यते गर्भः
फलमिव वृन्तव्यनादभिघातविशेषैः ॥”)

प्रेक्षोलितं, त्रि, (प्रेक्षोल + क्तः ।) दोलितम् । तत्-
पर्यायः । तरलितम् २ लुलितम् ६ प्रेक्षितम् ४
धृतम् ५ चलितम् ६ कम्पितम् ७ धूतम् ८ वेक्षि-
तम् ९ आन्दोलितम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रेतः, पुं, (प्र + इ गतौ + क्तः ।) नरकस्थप्राणी ।
इत्यमरः । ३ । ३ । ५६ ॥ भूतभेदः । ऋते, त्रि ।
इति मेदिनी । ते, ३७ ॥ (यथा, मनुः । २ । २४७ ।
“आचार्यं तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ॥”)
गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवत् वृत्तिमाचरेत् ॥”)
वैदिकविधानेन और्हद्विहिकाभावात् विष्णुविषाच
बहुनरकभोगान्ते प्रेतशरीरं भवति । यथा,—
लोमश उवाच ।

“ततो बहुतिथे काले स राजा पञ्चर्ता गतः ।
वैदिकेन विधानेन न लेभे सौर्हद्विहिकम् ॥
विष्णुप्रद्वेषमात्रेण युगानां सप्तविंशतिम् ।
मुक्ता च यातनां यामीं निस्तीर्णनरको वृषः ॥
समया गिरिराजस्य पिशाचोऽभूत्तदा
महान् ॥”

तस्य रूपं यथा,—

“देवदुतिरधीयानः सुश्राव करुणामयः ।
समागत्य ततस्तत्र तं पिशाचं ददर्श सः ॥
विकरालमुखं दौनं पिशङ्गनयनं भृशम् ।
ऊर्ध्वं भ्रूजं कृष्णार्णवं यमदूतमिवापरम् ॥
चलन्निष्ठश्च लम्बोष्ठः दीर्घजङ्घशिराकुलम् ।
दीर्घाङ्गं शुष्कतुण्डश्च गर्भाक्षं शुष्कपङ्कजम् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १६ अध्यायः ॥**

प्रेतः

प्रेतत्वादिजनककर्माणि यथा,—
 “हविर्ज्जति नागौ ये गोविन्दं नार्चयन्ति ये ।
 लभन्ते नात्मविद्याश्च सुतीर्थविमुखाश्च ये ॥
 सुवर्णं वस्त्रताम्रं रत्नमन्नं फलं जलम् ।
 आर्त्तभ्यो न प्रयच्छन्ति सर्वे सुकृतदारकाः ॥
 ब्रह्मस्य स्त्रीधनानि लोभादेव हरन्ति ये ।
 बलेन हृद्गना वापि धूर्त्ताश्च परवशकाः ॥
 नास्तिकाः कुहकाश्चौरा ये चान्ये वकटक्षयः ।
 बालवृद्धातुरस्त्रीषु निर्दयाः सखवर्जिताः ॥
 अग्निदा गरदा ये च ये चान्ये कूटसाक्षिणः ।
 अगम्यागानिनः सर्वे ये चान्ये ग्रामयाजिनः ॥
 व्याधाचरणसम्पन्ना वर्णादिधर्मवर्जिताः ।
 देवोपदेवदुर्जरचोयक्षादिसेविनः ॥
 सर्वदा मादकद्रव्यपानमत्ता हरिद्विधः ।
 देवतोच्छिष्टपतितगृपश्राद्धान्नभोजिनः ॥
 असत्कर्म्मरता नित्यं सर्वपातकपापिनः ।
 पाषण्डधर्मचरणाः पुरोधोदृष्टिजीविनः ॥
 पिष्टमाहृषापत्यखदारवागिनश्च ये ।
 ये कदम्बाश्च लुब्धाश्च नास्तिका धर्मदूषकाः ॥
 त्यजन्ति स्वामिनं युद्धे त्यजन्ति शरणागतम् ।
 गवां भूमेश्च हर्त्तारो ये चान्ये रत्नदूषकाः ॥
 महाक्षेत्रेषु सर्वेषु प्रतिग्रहृताश्च ये ।
 परद्रोहरता ये च तथा ये प्राणिहंसकाः ॥
 परापवादिनः पापा देवतागुरुनिन्दकाः ।
 कुप्रतिग्राहिणः सर्वे सम्भवन्ति पुनः पुनः ॥
 प्रेतराक्षसपैशाचतिर्यग्गृहकुयोनिषु ।
 न तेषां सुखलेशोऽस्ति इह लोके परत्र च ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १८ अध्यायः ॥३॥

पञ्चप्रेतोपाख्यानं यथा,—

ब्राह्मण उवाच ।

“प्रेतानां कामजातीनां युष्माकं सम्भवः कथम् ।
 किन्तु कारणमुद्दिश्य यूयमीदृशनामकाः ॥
 प्रेता ऊचुः ।

अहं खादु सदा सुक्ता दद्यां पर्युषितं सदा ।
 एतत्कारणमुद्दिश्य नाम पर्युषितं मम ॥ १ ॥
 रुक्षिता बहवोऽनेन विप्रादा ह्यन्नकाङ्क्षिणः ।
 एतत् कारणमुद्दिश्य रुक्षीसुखमिमं विदुः ॥ २ ॥
 ग्रीष्मं गच्छति विप्रेण याचितः क्षुधितेन वै ।
 पश्चाद्भुङ्क्ते द्विजः शिशुमेघ ग्रीष्मक उच्यते ॥ ३ ॥
 गृहोपरि सदा सुङ्क्ते खादु द्विजभयेन हि ।
 द्विजाय कुत्सितं दत्त्वा एष रोहक उच्यते ॥ ४ ॥
 भौनेनापि स्थिरो नित्यं याचितो विलिखे कक्षीम् ।
 अस्माकमपि पापिष्ठो लेखको नाम एष वै ॥ ५ ॥
 मेढ्रेण लेखको याति रोहकः पार्श्वतः शिराः ।
 ग्रीष्मकः पङ्क्तुतां प्राप्तः रुक्षी रुक्षीमुखोऽभवत् ॥”

प्रेतानामाहारो यथा,—

द्विज उवाच ।

“ये जीवा भुवि तिष्ठन्ति सर्वे आहारमलकाः ।
 युष्माकमपि आहारं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥
 प्रेता ऊचुः ।

शृणु आहारमस्माकं सर्वसत्त्वविगर्हितम् ।

क्षेत्रमन्त्रपुरीषेण योषितानु मलेन च ॥

३७०

प्रेतः

गृहाणि व्यक्तश्रीचानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 स्त्रीभिर्जन्मानि जीर्णानि संकीर्णपहतानि च ।
 मलेनातिजुग्मानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 भयलज्जाविहीनानि पतितैः सेवितानि च ।
 अन्योन्यदस्युक्तानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 कलहान्वितशोकानि व्यक्तश्रीभानि मण्डनैः ।
 सर्वचैस्त्वानि भाङ्गानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 वलिमन्त्रविहीनानि द्विजादृष्टानि यानि तु ।
 नियमव्रतहीनानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 गुरवो नैव पूज्यन्ते स्त्रीजितानि मलानि च ।
 सक्रोधान्यपवित्राणि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 भुञ्जन्ति भिन्नभाङ्गेषु मर्यादारहितेषु च ।
 अन्योन्योच्छिष्टयुक्तेषु तत्र प्रेतास्तु भुञ्जते ॥
 सकृष्टमात्तिकोच्छिष्टं पूतिपर्युषितं तथा ।
 सक्रोधश्च सशोकश्च तत्र प्रेत्य भोजनम् ॥
 सनत् भोजनं यच्च नोत्तरीयं पदासनम् ।
 सोष्णीयं सासुरीकञ्च तत्र प्रेत्य भोजनम् ॥
 अङ्ग्यासं मद्यायासं सौत्क्षिप्तं पतितं तथा ।
 दुर्भुक्तं गोष्ठिकश्चैव तत्र प्रेत्य भोजनम् ॥
 सौत्तिकं गृहकश्चैव रजसं कलुषीकृतम् ।
 निर्दोषं क्षमिवच्चापे यद्भुक्तं प्रेतिकन्तु तत् ॥
 एतत् कथितं सर्वं यत् प्रेत्येव भोजनम् ।
 निर्विषाः प्रेतजात्या वै पृच्छामस्वां द्विजो-
 त्तम ॥” ॥३॥

प्रेतत्वाभावकारणं यथा,—

“न प्रेतो जायते येन येन चैवेह जायते ।
 एतत् सर्वं समासेन प्रब्रूहि वदतां वर ॥

ब्राह्मण उवाच ।

एकरात्रं त्रिरात्रं वा कच्छं चान्द्रायणादिकम् ।
 व्रतेष्वप्युषियो यस्तु न प्रेतो जायते नरः ॥
 मित्राभ्युपनिषत्पानदाताथ सततं श्रद्धयान्वितः ।
 देवपूजाकरो नित्यं न प्रेतो जायते नरः ॥
 त्रिरात्रेकपञ्चाग्निर्निर्भविर्वाप्युपासकः ।
 सर्वभूतदयापन्नो न प्रेतो जायते नरः ॥
 तुल्यमानापमानश्च तुल्यः काश्चनलोच्योः ।
 तुल्यः शत्रौ च मित्रे च न प्रेतो जायते नरः ॥
 देवतातिथिपूजासु गुरुजातिषु नित्यशः ।
 वेदशास्त्ररतो नित्यं न प्रेतो जायते नरः ॥
 जितक्रोधो मदैश्वर्यलक्षणासङ्गविवर्जितः ।
 क्षमाक्रोधसुग्रीलश्च न प्रेतो जायते नरः ॥
 देवतातिथिपूजासु पर्वतांश्च नदीस्तथा ।
 पश्येद्देवालयंश्चैव न प्रेतो जायते नरः ॥” ॥३॥
 प्रेतत्वकारणं यथा,—
 “शूद्रान्नं यो द्विजो सुङ्क्ते यः क्रामति द्विजो-
 त्तमम् ।

दृष्टिहा द्विजदेवेषु स प्रेतो जायते नरः ॥
 मातरं पितरं वृद्धं ज्ञातिं साधुजनं तथा ।
 लोभात् त्यजति यः स्नेहं स प्रेतो जायते नरः ॥
 अयाज्याजकश्चैव याज्यश्च परिवर्जयेत् ।
 शूद्रागुहकर्त्ता च स प्रेतो जायते नरः ॥
 कुप्योतिषि कुविद्यस्तु कुजनेषु कुदेशकः ।
 शूद्रसेवाकरो राज्ञां स प्रेतो जायते नरः ॥

प्रेतका

सेवकायापहतो यः सेवकस्वपरिग्रहः ।
 तावुभावपि जायेते प्रेतौ कालान्नकिंप्रदः ॥
 द्विजानुमलितो सुङ्क्ते शूद्रान्नं वा द्विजस्य तु ।
 शूद्रेणैव द्विजः प्रेतो निरयानुपगच्छति ॥
 गीतवाद्यरतो नित्यं मद्यपस्त्रीनिषेवणात् ।
 दूतमांसप्रियो यस्तु स प्रेतो जायते नरः ॥
 दृष्टारेतो दृष्टामांसो दृष्टावादी दृष्टामतिः ।
 निन्दको द्विजदेवानां स प्रेतो जायते नरः ॥
 वृद्धं बालं गुरुं विप्रं योऽवमन्य भुनक्ति वै ।
 कन्यां ददाति शुल्केन स प्रेतो जायते नरः ॥
 न्यासापहर्त्ता मित्रभुक् परपाकरतस्तथा ।
 विश्रम्भघाती कूटश्च स प्रेतो जायते नरः ॥
 निर्दोषान् सुहृदो नारीस्थलेत् कालान्न
 पाति यः ।

धनमीहेत यस्तेषां स प्रेतो जायते नरः ॥
 हस्त्यश्वरथयानानि गृहश्रयासनादि यः ।
 कृष्णाजिनश्च गृह्णाति अनापत्सु गतो द्विजः ॥
 तथोभयमुखी कालं सशैलं मेदिनीं द्विजः ।
 कुरुक्षेत्रस्य यद्गानं चाखालात् पतितास्तथा ।
 मासिकेऽपि नवश्राद्धे भुञ्जन् प्रेतान्नं सुच्यते ॥
 ब्रह्महा गोवधी स्त्रीघ्नी सुरापो गुरुतत्पराः ।
 भूमिकन्यापहर्त्ता यः स प्रेतो जायते नरः ॥
 लासासङ्करकर्मिण्यं वर्णसङ्करकृतथा ।
 योनिस्ङ्करकृत्वापि स प्रेतो जायते नरः ॥
 विक्रीणाति विप्रं शृङ्गं तिलानां लवणस्य तु
 गवां केशरिणां मोहात् विक्रयात् प्रेततां
 ब्रजेत् ॥

कूटमाप्ये च तौल्येन क्रयं क्रीणाति विक्रयात् ।
 मद्यतक्रपयोद्धां स प्रेतो जायते नरः ॥
 स्त्रीरक्तो मद्यपाने तु गृहयामनुधावति ।
 नित्यनैमित्तिकेऽदाता स प्रेतो जायते नरः ॥”
 इत्यग्निपुराणम् ॥ ३ ॥
 मनुष्याणां आतिवाहिकदेहानन्तरं प्रेतदेहो
 भवति । यथा, विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “तत्तच्छणादेव गृह्णाति शरीरमातिवाहिकम् ।
 आतिवाहिकसंज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव ॥
 केवलं तन्मनुष्याणां नाप्येषां प्राणिनां कश्चित् ।
 प्रेतपिण्डेस्ततो दत्तेर्देहमाप्नोति भार्गव ॥
 भोगदेहमिति प्रोक्तं क्रमादेव न संशयः ।
 प्रेतपिण्डा न दीयन्ते यस्य तस्य विमोक्षणम् ॥
 श्माशानिकेभ्यो देवेभ्य आकर्षणं नैव विद्यते ।
 तत्रास्य यातना घोराः श्रौतवातातपोद्भवाः ॥
 ततः सप्रिण्डीकरणे बान्धवैः स कृते नरः ।
 पूर्णं संवत्सरे देहमतोऽन्यं प्रतिपद्यते ॥
 ततः स नरके याति स्वर्गं वा स्वेन कर्मेणा ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥

प्रेतकार्यं, स्त्री, (प्रेताय प्रेतस्य वा कार्यम् ।)

गृहस्य दाहादिसप्रिण्डीकरणान्तं कर्म । यथा,
 “अकृत्वा प्रेतकार्याणि प्रेतस्य धनहारकः ।
 वर्णानां यद्वधे प्रोक्तं तद्व्रतं नियतश्चरेत् ॥”

इति दायतत्त्वम् ॥

(यथाच महाभारते । १ । १०२ । ६५ ।

प्रेतप

“धर्मात्मा स तु गाङ्गेयस्त्रिन्ताशोकपरायणः ।
प्रेतकार्याणि सर्वाणि तस्य सम्यगकारयत् ॥”
प्रेतगृहं, स्त्री, (प्रेतस्य गृहम् ।) प्रशानम् । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ५५ ॥
प्रेततर्पणं, स्त्री, (प्रेतस्य तर्पणम् ।) मरणावधि-
सपिण्डीकरणपर्यन्तं प्रेतशब्दोक्तेन जलदानम् ।
यथा । “अत्र प्रेततर्पणे तिलांस्त्विति विशेषो-
पादानात् स्थाविरेणापि तिलैरेव तर्पणं
प्रतीयते ॥ तदनुष्ठानं यथा । अपः सर्वं शव-
स्पर्शिनो गत्वा पिण्डपदस्थाने प्रेतपदोहेन द्विती-
यान्तं तर्पयेयुः पिण्डशब्दोच्चारणेऽपि पिण्डहा
भवति । एतेन असुकगोत्रं प्रेतं असुकदेव-
शर्माणं तर्पयामि । इति सामगानां प्रयोगः ।
यजुर्वेदिनान्तु असुकगोत्रं प्रेतं असुकदेवशर्माणं
दृष्यम् । इति सम्बोधनान्तवाक्यम् ॥” इति
शुद्धितत्त्वम् ॥

प्रेतदेहः, पुं स्त्री, (प्रेतस्य देहः ।) प्रेतशरीरम् ।
यथा,—

“कृते सपिण्डीकरणे नरः संवत्सरात् परम् ।
प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वधृतविष्णुधर्म्मोत्तरीयवचनम् ॥
पूरकपिण्डदानेन तदुत्पत्तिर्यथा,—
“शिरस्त्रादेन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते सदा ।
द्वितीयेन तु कर्णाच्चिनासिकास्तु समासतः ॥
गलांसमुज्ज्वलांसि तृतीयेन यथाक्रमात् ।
चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभिलिङ्गगुदानि च ॥
जातुजङ्घे तथा पादौ पञ्चमेन तु सर्वदा ।
सर्वसर्माणि षष्ठेन सप्तमेन तु नाड्यः ॥
दन्तलोमाद्यष्टमेन वीर्यं नवमेन तु ।
दशमेन च पूर्णत्वं द्रव्यता क्षुद्रिपर्ययः ॥”

इति शुद्धितत्त्वधृतकूर्मपुराणवचनम् ॥
प्रेतनदी, स्त्री, (प्रेततरणीया नदी ।) वैतरणी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

प्रेतपक्षः, पुं, (प्रेतप्रियः पक्षः ।) गौणचान्द्रा-
श्विनकृष्णपक्षः । तत्र नृत्तस्य पार्वणविधिना
संवत्सरिकं आहुं कर्तव्यम् । यथा,—

“आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यास्थे दिवाकरे ।
यो वै आहुं नरः कुर्यादेकास्त्रपि वासरे ॥
तस्य संवत्सरं यावत्तृप्ताः स्युः पितरो भुवम् ॥
नभा वाय नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् ।
सप्तमः पिण्डपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः ॥” इति ।
तत्र नृत्तस्य ।

“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।
तत्र तत्र त्रयं कुर्याद्भर्जयित्वा नृताहनि ॥
अमावास्यां च यो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः ।
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तः पार्वणो विधिः ॥”
इति शब्दोक्तेन प्रत्याब्धिकं पार्वणविधिना कर्त-
व्यम् । इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥ तत्र निषिद्ध-
दिनेऽपि तिलतर्पणं कर्तव्यम् । यथा, स्मृतिः ।
“तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ।
निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात् तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥”
इति च मलमासतत्त्वम् ॥

प्रेतपटहः, पुं, (प्रेतस्य पटहः ।) मरणकाले
वादनौघवाद्यविशेषः । तत्पर्यायः । भवस्तु २
नृत्यभङ्गुरकः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रेतपतिः, पुं, (प्रेतानां पतिः ।) यमः । इति
हलायुधः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १०८ । ४ ।

“दण्डः प्रेतपतेः शक्तिर्देवसेनापतेस्तथा ।

अन्येषाञ्चैव देवानामायुधानि स विश्वकृत् ।

चकार तेजसा भानोर्भासुराण्यरिप्रान्तये ॥”

प्रेतपिण्डः, पुं, (प्रेताय देयः पिण्डः ।) मरणावधि-
सपिण्डीकरणपर्यन्तं प्रेतसम्पदानकपिण्डाकारा-
न्नम् । यथा,—

“न स्वधाम प्रयुज्जीत प्रेतपिण्डे दशाहिके ।

भाषेतैतच्च वै पिण्डं यज्ञदत्तस्य पूरकम् ॥” * ॥

तत्तत्पिण्डस्य प्रेताङ्गकरणत्वं यथा, ब्रह्मपुराणे ।

“शिरस्त्रादेन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते सदा ।

द्वितीयेन तु कर्णाच्चिनासिकास्तु समासतः ॥

गलांसमुज्ज्वलांसि तृतीयेन तथा क्रमात् ।

चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभिलिङ्गगुदानि च ॥

जातुजङ्घे तथा पादौ पञ्चमेन तु सर्वदा ।

सर्वसर्माणि षष्ठेन सप्तमेन तु नाड्यः ॥

दन्तलोमाद्यष्टमेन वीर्यं नवमेन तु ।

दशमेन तु पूर्णत्वं द्रव्यता क्षुद्रिपर्ययः ॥” * ॥

तदकरणे दोषो यथा,—

“प्रेतपिण्डा न दीयन्ते यस्य तस्य विमोक्षणम् ।

आशानिकेभ्यो देवेभ्य आकल्पं नैव विद्यते ॥” * ॥

पूरकपिण्डदानादेरितिकर्तव्यता यथा । पार-

स्करः । प्रेताय पिण्डं दत्त्वा अग्नेजनदान-

प्रत्यवनेजनेषु नामग्राहं नृत्तये तां रात्रिं

विहायसि क्षीरोदके निदधुः प्रेताञ्च स्नाहि

पिब चेदं क्षीरमित्युच्यते । अत्र दानशब्देन

पिण्डदानमुक्तं बह्वचनम् । तेनावनेजनपिण्ड-

दानप्रत्यवनेजनेषु नामग्राहं नाम गृहीत्वा

प्रेतपिण्डानुष्ठानं समाप्यम् । विहायसि रात्रौ

क्षीरोदके प्रेताञ्च स्नाहि पिब चेदं क्षीरमित्यु-

च्यते निदधुः ।

“प्रथमेऽहनि यो दद्यात् प्रेतायान्नं समाहितः ।

यन्नान्नवसु चान्येषु स एव प्रददात्यपि ॥” * ॥

प्रथमपिण्डकर्तृनियमवत् प्रथमपिण्डद्रव्यनियम-

माह शुनः पुच्छः ।

“प्रथमेऽहनि यद्वदयं तदेव स्याद्दशाहिकम् ।

सदाः शौचैऽपि दातव्याः सर्वेऽपि युगपत्तथा ॥

त्राहाशौचं प्रदातव्याः प्रथमे त्वेक एव हि ।

द्वितीयेऽहनि चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि ॥

एकस्तोयाञ्जलिस्त्वेवं पाचमेकश्च दीयते ।

द्वितीये द्वौ तृतीये त्रीन् चतुर्थे चतुरस्तथा ॥

पञ्चमे पञ्च षष्ठे षट् सप्तमे सप्त एव च ।

अष्टमेऽष्टौ च नवमे नवैव दशमे दश ॥

येन स्युः पञ्चपञ्चाशत् तोयस्याञ्जलयः क्रमात् ।

तोयपात्राणि तावन्ति संयुक्तानि तिलादिभिः ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

प्रेतपुरं, स्त्री, (प्रेतानां पुरम् ।) यमालयः । यथा,
“यावच्च कन्यातुल्योः क्रमादास्ते दिवाकरः ।

प्रेतशि

तावत् आहुस्य कालः स्यात् शून्यं प्रेतपुरं तदा ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

प्रेतराक्षसी, स्त्री, (प्रेतानां पिशाचभेदानां राक्ष-
सीवापसर्पणकारित्वात् ।) तुलसी । इति रत्न-
माला ॥

प्रेतवनं, स्त्री, (प्रेतानां वनमिव ।) प्रशानम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ५५ ॥

प्रेतवाहितः, त्रि, (प्रेतेन वाहितः ।) भूताविष्टः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रेतशिला, स्त्री, (प्रेतानां प्रेतभ्यो वा या शिला ।)
पिण्डदानार्थगयास्थितप्रस्तरविशेषः । यथा,—
ब्रह्मोवाच ।

“येन प्रेतशिला ख्याता गयायां सा त्रिधा स्थिता ।

प्रभासे प्रेतकुण्डे च गयासुरशिरस्यपि ॥

धर्मेण धारिता भूयै सर्वदेवमयी शिला ॥

प्रेतत्वं ये गता नृणां पित्राद्या बान्धवादयः ।

तेषामुद्धरणार्थाय यतः प्रेतशिला ततः ॥

अतोऽत्र सुनयो भूपा राजपत्न्यादयः सदा ।

तस्यां शिलायां आह्वादिकर्त्तारो ब्रह्मलोकगाः ॥

गयासुरस्य यन्मुखं तस्य पृष्ठे शिला यतः ।

सुखपृष्ठो गिरिस्तस्मात् सर्वदेवमयी ह्ययम् ॥

सुखपृष्ठस्य पादेषु यतो ब्रह्मसरोस्रवाः ।

अरविन्दवनन्तेषु तेन चैवोपलक्षितः ॥

अरविन्दो गिरिर्नाम क्रौञ्चपादाङ्कितो यतः ।

तस्माद्गिरिः क्रौञ्चपदः पितृणां ब्रह्मलोकदः ॥

गदाधरादयो देवा आद्या आदौ व्यवस्थिताः ।

शिलाखण्डेन च यत्तास्तस्मादेवमयी शिला ।

गयाशिरश्चादयित्वा गुरुत्वादास्थिता शिला ॥”

स्नात्वा प्रेतशिलादौ तु चरणाभ्युदयेन च ।

पिण्डं दद्यादिर्मन्त्रैरावाह्यं च पितॄन् परान् ॥

असत्कुले नृता ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

तेषामावाहयिष्यामि दर्भपृष्ठे तिस्रोदके ॥

पिण्डवर्णे नृता ये च मातृवर्णे च ये नृताः ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥

मातामहकुले ये च गतिर्येषां न जायते ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥

अजातदन्ता ये केचित् ये च गर्भेषु प्रोद्धिताः ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥

बन्धुवर्गाश्च ये केचित्तामगोत्रविवर्जिताः ।

स्वर्गोत्तरे परगोत्रे वा गतिर्येषां न विद्यते ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥

उद्धत्यनृता ये च विषशस्त्रहतश्च ये ।

आत्मोपघातिनो ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥

अग्निदाहे नृता ये च सिंहयात्रहतश्च ये ।

दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वापि तेषां पिण्डं ददाम्यहम् ॥

अग्निदग्धाश्च ये केचित्तामिदग्धास्तथापरे ।

विदुश्चौरहता ये च तेषां पिण्डं ददाम्यहम् ॥

रौरवे चान्यतामिस्रे कालसूत्रे च ये गताः ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥

अक्षिपत्रवने घोरे कुम्भीपाके च ये गताः ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥

अन्येषां यातनास्थानां प्रेतलोका निवासिनाम् ।

प्रेतशौ

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 यशुयोगिता ये च पक्षिकीटसरौहपाः ।
 अथवा वृक्षयोनिस्थास्तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 असंख्ययातनासंख्या ये नीता यमशासने ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 जात्यन्तरसहस्राणि भ्रमन्तः स्वेन कर्मणा ।
 मानुष्यं दुर्लभं येषां तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 ये बान्धवाबान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।
 ते सर्वे हस्त्रिमायान् पिण्डदानेन सर्वदा ॥
 ये केचित् प्रेतरूपेण वर्तन्ते पितरो मम ।
 ते सर्वे हस्त्रिमायान् पिण्डदानेन सर्वदा ॥
 ये मे पिण्डकुले जाताः कुले मातुस्तथैव च ।
 गुरुश्चशुरबन्धूनां ये चान्ये बान्धवा नृताः ॥
 ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्रदारविवर्जिताः ।
 क्रियालोपगता ये च जात्यन्याः पञ्चवस्तथा ॥
 विरूपास्त्रामगर्भा ये ज्ञाताज्ञाताः कुले मम ।
 तेषां पिण्डं मया दत्तमच्यमुपतिष्ठताम् ॥
 साक्षिणः सन् मे देवा ब्रह्मेशानादयस्तथा ।
 मया गयां समासाद्य पितॄणां निष्कृतिः कृता ॥
 आगतोऽहं गयां देव ! पिण्डकार्यं गदाधर ! ।
 तस्मै साक्षी भवस्वाद्य अगुणोऽहमृण्ययात् ॥
 इति गारुडे गयामाहाम् । ८५-८६ अध्यायौ ॥
 प्रेतशौचं, स्त्री, (प्रेते सति प्रेतस्य वा शौचम् ।)
 नृतसंस्कारादि । यथा,—

याज्ञवल्क्य उवाच ।

“प्रेतशौचं प्रवक्ष्यामि तच्छृणुध्वं यतव्रताः ।
 जनद्विवर्षं निखनेन कुर्यादुदकान्ततः ॥
 आश्वशानादनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्मृतः ।
 यमसूक्तं तथा जप्यं जपद्भिर्लौकिकाग्निना ॥
 स दग्धव्य उपेतस्तेदाहिताभ्यावृतायैवतु ।
 सप्तमादृशमादृवापि ज्ञातयो ह्युपयन्त्यपः ॥
 अप नः शोशुचदधमनेन पिण्डदिदुःखाः ।
 एवं मातामहाचार्यप्रेतानाद्योदकक्रियाः ॥
 कामोदकाः सखिपुत्रस्वस्रीयश्चशुरत्विजः ।
 नामगोत्रेण ह्युदकं सद्यत् सिञ्चन्ति वाग्यताः ॥
 पाषण्डपतितस्तेना न कुर्युदकक्रियाम् ।
 न ब्रह्मचारिणो ब्राह्मणो योषितः कामगास्तथा ॥
 सुरापास्त्रात्मघातिन्यो नाशौचोदकभाजनाः ।
 अतो न रोदितव्यं हि त्वनिद्या जीवसंस्तुतिः ॥
 क्रिया कार्या यथाशक्ति ततो गच्छेदुद्वहान् ॥
 प्रति ।

विदश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारि वैष्मनः ॥
 आचम्याथागिसुदकं गोमयं गौरसर्षपान् ।
 प्रविशेष्टुः समालभ्य कृत्वाश्वनि पदं शनैः ॥
 प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शनामपि ।
 ईश्वरां तत्तुल्यच्छुद्धिः परेषां स्नानसंयमात् ॥
 क्रौतिलव्याश्रना भूमौ खण्डयुक्ते पृथक् पृथक् ।
 पिण्डयज्ञावृता देयं प्रेतायाम् दिनत्रयम् ॥
 जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरञ्च न्यग्नये ।
 वैतालोपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदिताः ॥
 आदन्तजन्मनः सद्य आचूडात्रैशिकी स्मृता ।
 त्रिरात्रमात्रतादेशादृशरात्रमतः परम् ॥

त्रिरात्रं दशरात्रं वा श्रावमाशौचमुच्यते ।
 जनद्विवर्षं उभयोः सूतकं मातुरेव हि ।
 अन्तरा जन्ममरणे शेषाद्योभिर्विशुद्धाति ॥
 दश द्वादश वर्णानां तथा पञ्चदशैव च ।
 त्रिंशद्दिनानि च तथा भवति प्रेतसूतकम् ॥
 अहस्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशेषनम् ।
 गुर्वन्ते वास्यानूचानमातुल्योत्रियेषु च ॥
 अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वयगतानु च ।
 निवासराजनि तथा तदहः शुद्धिकारणम् ॥
 हतानां वृषगोविप्रेरन्वचं चात्मघातिनाम् ।
 विषादोश्च हतानाञ्च नाशौचं पृथिवीपते ॥
 सत्रिभ्रतिब्रह्मचारिदाहब्रह्मविदां तथा ।
 दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविप्रवे ।
 आपद्यपि हि कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते ॥
 कालोऽयिः कर्मन्द्वायुर्म्मनो ज्ञानं तपो जलम् ।
 पञ्चाक्षापो निराहारः सर्वेषां शुद्धितवः ॥”

इति गारुडे १०६ अध्यायः ॥

प्रेतश्राद्धं, स्त्री, (प्रेताय प्रेतोद्देश्यकं वा श्राद्धम् ।)
 प्रेतोद्देश्यकश्राद्धम् । तदनुष्ठानं यथा । तत्र
 मोभिलः । अथैकोद्दिष्टमेकं पवित्रमेकोऽर्घ्य एकः
 पिण्डो नावाहनं नायौकरणं नात्र विश्वेदेवाः
 खदितमिति हस्त्रिभ्रः । उपतिष्ठतामित्यन्य-
 स्थाने अभिरम्यतामिति विसर्गोऽभिरतो-
 रस्तीति प्रतिवचनमेतत् प्रेतश्राद्धमिति । इति
 श्राद्धतत्त्वम् ॥ * ॥ तच्च नवश्राद्धं तत्तु सामिक-
 कर्त्तव्यं चतुर्थपञ्चमनवमेकादशाद्येषु प्रेतश्राद्धम् ।
 यथा यमः ।

“चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमेकादशे तथा ।
 तदत्र दीयते जन्तोस्तत्रवश्राद्धमुच्यते ॥”

इति श्राद्धविवेकः ॥ * ॥

सामिनिरमुभयकर्त्तव्यं आद्यश्राद्धादिसपिण्डी-
 करणान्तं श्राद्धम् । यथा,—

“द्वादश प्रतिमास्यानि आदां शास्त्रासिके तथा ।
 सपिण्डीकरणश्चैव इत्येतत् श्राद्धशोडशम् ॥”

इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ * ॥

असुघटश्राद्धम् । तत्तु संवत्सरं यावत् प्रत्यहं
 प्रेतोद्देश्यकामजलदानरूपम् । यथा । पार-
 स्करः । अहरहरमसौ ब्राह्मणयोदकुम्भश्च
 दद्यात् पिण्डमप्येके नियन्ति । ददतीत्यर्थः । इति
 श्राद्धविवेकः ॥ * ॥ गयादितीर्थद्रव्यादिप्राप्ति-
 निमित्तमेकोद्दिष्टश्राद्धम् । यथा,—

“पिण्डयज्ञसु निर्वर्त्तय सामिके श्राद्ध एव तु ।
 श्राद्धं प्रतिरुचौ चैव मातापित्रोर्म्हताहनि ॥
 असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत् ॥
 तेनासुघटश्राद्धे नृताहविहितसामिके तथा
 विशिष्टतीर्थद्रव्यादिप्राप्तौ प्रेतश्राद्धकरणेच्छायां
 मातापित्रोर्म्हताहनि च असपिण्डीकृतं प्रेत-
 मेकोद्दिष्टेन तर्पयेत् ॥” इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

प्रेता, स्त्री, (प्रेत + स्त्रियां टाप् ।) प्रेतभावा-
 पन्ना । यथा । विष्णुरोम् तत् सदिद्यादि असुक-
 गोत्रायाः प्रेताया असुकीदेया अशौचान्ता-
 द्वितीयेऽह्नि असुकगोत्रायाः प्रेतायाः प्रेतत्व-

प्रेमा

विमुक्तिपूर्वकस्वर्गलोकगमनकामः शोपकरण-
 चन्दनाङ्कितधेनुदानमहं करिष्यामि । इति
 मौखेहा ॥ * ॥ नृता । यथा,—

“प्रेतायाः पुत्त्रिकाया न भर्ता घनमहर्ष-
 पुत्त्रायाः ॥” इति दायभागे शृङ्खलिखितौ ॥

प्रेत्य, य, (प्र + इ + ल्यप् ।) लोकान्तरम् । तत्-
 पर्यायः । असुत्र २ । इत्यमरः । ३ । ४ । ८ ॥
 (यथा, मनुः । २ । ६ ।)

“श्रुतिस्मृत्युद्दिष्टं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।

इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥”)

प्रेम, [नृ] स्त्री, पुं, (प्रियस्य भावः । प्रिय +

“पृथ्वादिभ्य इमनिच्वा ।” ५ । १ । १२२ ।

इति इमनिच् । “प्रियस्मिरेति ।” ६ । ४ । १५७ ।

इति प्रादेशः । प्री तर्पणे + मनिन् वा ।)

सौहार्दम् । तत्पर्यायः । प्रेमा २ प्रियता ३

हार्दम् ४ स्नेहः ५ । इत्यमरः । १ । ७ । २७ ।

(यथा, देवीभागवते । १ । १४ । २४ ।

“दृष्ट्वा व्यासः सुकं प्राप्तं प्रेम्णोत्थाय ससम्भ्रमः ।

आलिङ्ग्य सुहृद्वर्णं श्रद्धितस्य चकार ह ॥”)

नर्म । इति मेदिनी । ने, ६४ ॥

प्रेमपातनं, स्त्री, (प्रेम्णः स्नेहस्य पातनं यस्मात् ।

प्रेम्णा पातनं यस्येति वा ।) रोदनम् । नेत्र-

जलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रेमभक्तिः, स्त्री, (प्रेम्णा भक्तिः ।) स्नेहयुक्त-

श्रीकृष्णसेवा । विष्णुकांतिकममता । तत्क्षणं

यथा, नारदपञ्चरात्रे ।

“अनन्यममता विष्णो ममता प्रेमसंभ्रुता ।

भक्तिरित्युच्यते भीष्म ! प्रजादोहवनारदैरिति ।

प्रेमभक्तेश्च माहात्म्यं भक्तेर्माहात्म्यतः परम् ।

सिद्धमेव यतो भक्तेः फलं प्रेमेव निश्चितम् ॥”

अथ प्रेमसम्पत्तिचिह्नानि यथा, भागवते ७ स्कन्धे
 ७ अध्याये श्रीप्रजादस्य बालानुशासने ।

“निश्चय कर्माणि गुणानुत्थानान्
 वीर्याणि लीलातनुभिः कृतानि ।

यदातिहर्षोत्पुलकाश्रुगण्डं

प्रोत्कृष्ट उन्नायति रौति नृव्यति ॥

यदा गृह्यस्त इव कचिद्वस-

त्याक्रन्दते ध्यायति वन्दते जनम् ।

सुहृः स्वसन् वक्ति हरे जगत्पते

नारायणेत्वात्ममतिर्गतत्रयः ॥

तदा पुमान् सुक्तसमस्तबन्धन-

स्तज्ञावभावानुक्ताश्रयाकृतिः ।

निर्दग्धबीजानुशयो महीयसा

भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोक्षजम् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ११ विलासः ।

प्रेमा, [नृ] पुं, (प्रिय + इमनिच् । प्री तर्पणे + मनिन्

वा ।) स्नेहः । इत्यमरः । १ । ७ । २७ ॥ अस्य

लक्षणं यथा,—

“सर्वथा ध्वंसरहितं सद्यपि ध्वंसकारणे ।

यज्ञावबन्धनं यूगोः स प्रेमा परिकीर्त्तितः ॥”

इत्युक्त्वगीशमणिः ।

वासवः । वायुः । इति मेदिनी । ने, ६४ ॥

प्रेषणं

प्रेमाजिङ्गनं, स्त्री, (प्रेमणा यदालिङ्गनम् ।) स्नेहेन परिखण्डः । नायकनायिकयोरालिङ्गनविशेषः । तल्लक्षणं यथा । नायककटिं नायिकयैकपादेन वेष्टयित्वा द्वितीयं पादं तस्य जङ्घोपरि स्थापयित्वा यदालिङ्गनं तत् । इति कामशास्त्रम् ॥
प्रेमी, [नृ] त्रि, (प्रेम अस्यास्तीति । इतिः ।) प्रेमयुक्तः । स्नेहविशिष्टः । प्रेमशब्दादर्थार्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति व्याकरणम् ॥
प्रेयसी, स्त्री, (इयमनयोरतिशयेन प्रिया । प्रिय + ईयसुन् । “प्रियस्थिरेति ।” ६ । ४ । १५७ । इति प्रादेशः । स्त्रियां ङीप् ।) प्रियतमा नारी । तत्पर्यायः । दयिता २ कान्ता ३ प्राणेशा ४ वल्लभा ५ प्रिया ६ हृदयेष्टा ७ प्राणसमा ८ प्रेष्टा ९ प्रणयिनी १० । इति हेमचन्द्रः ॥
प्रेयान् [सु] पुं, (अयमनयोरतिशयेन प्रियः । प्रिय + ईयसुन् । प्रादेशः ।) पतिः । तत्पर्यायः । दयितः २ कान्तः ३ प्राणेशः ४ वल्लभः ५ प्रियः ६ हृदयेष्टः ७ प्राणसमः ८ प्रेष्टः ९ प्रणयिनी १० । इति हेमचन्द्रः ॥ अतिप्रिये, त्रि । इति जटाधरः ॥
प्रेरणं, स्त्री, (प्र + ईर् + णिच् + लुट् ।) प्रेषणम् । पाठान इति भाषा । यथा, नैषधे । ३ । ५५ । “धिक्ष चापले वत्सिमवत्सलत्वं यत्प्रेरणादुत्तरलीभवन्त्या ॥”
प्रेरणा, स्त्री, (प्र + ईर् + णिच् + “ण्यासप्रत्यो युच् ।” ३ । ३ । १०७ । इति युच् ।) चोदना । (यथा, मेघदूते । ७० । “ह्रीन्मृगानां भवति विपला प्रेरणा चूर्णसृष्टिः ॥”) फलभावना । विधिरिति यावत् । इति धर्मदीपिका ॥
प्रेरितः, त्रि, (प्र + ईर् + क्तः ।) प्रेषितः । यथा,— “नपुंसकमिति ज्ञात्वा प्रियाये प्रेरितं मनः । मनस्तत्रैव रमते हताः पाणिनिना वयम् ॥” इति प्राचीनाः ॥
प्रेर्त्वा [नृ] पुं, (प्रकर्षेण ईर्त्ते इति । प्र + ईर् गतौ + “प्र ईरशदोस्तुट् च ।” उणा० ४ । ११६ । इति कनिष्क तुङागमश्च ।) समुद्रः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
प्रेर्त्वेरी, स्त्री, (प्रकर्षेण ईर्त्ते इति । प्र + ईर् गतौ + “प्र ईरशदोस्तुट् च ।” उणा० ४ । ११६ । इति कनिष्क तुट् च । “वनोरच ।” ४ । १ । ७ । इति ङीप् रश्चान्तादेशः ।) नदी । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
प्रेष, अद् गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ॥)
प्रेषः, पुं (प्र + ईष् + घञ् ।) प्रेषणम् । पीडा । इति जटाधरः ॥
प्रेषणं, स्त्री, (प्रेष + भावे लुट् ।) प्रेरणम् । यथा, “जानीयात् प्रेषणे भृत्यान् बान्धवान् यसनागमे । मित्रचापदि काले च भार्याश्च विभवन्त्येव ॥” इति चाणक्यसंग्रहः ॥

३७३

प्रोक्षितं

प्रोक्षितं, त्रि, (प्रेष + क्तः ।) प्रेरितम् । तत्पर्यायः । प्रस्थापितम् २ प्रतिशिष्टम् ३ प्रतिहतम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ११ । ४६ । “प्रोक्षितोऽहं महाभाग ! शक्रेण त्वां विवक्षया । कथितं प्रसूया यच्च तद् भवीमि महामते ! ॥”)
प्रोष्ठः, त्रि, (अयमेवामतिशयेन प्रिय इति । प्रिय + इष्ठन् । प्रादेशः ।) अतिप्रियप्रियः । इत्यमरः । ३ । १ । १११ ॥
प्रोष्ठा, स्त्री, (प्रोष्ठ + टाप् ।) प्रियसी । इति हेमचन्द्रः ॥ जङ्गा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
प्रोष्ठः, त्रि, (प्र + ईष् + कर्मणि गतम् ।) दासः । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥ (यथा, मनौ । ३ । १५३ । “प्रोष्ठो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः ॥”) प्रेरणीयश्च ॥
प्रोष्ठः, पुं, (प्र + ईष् + घञ् । “प्रादूहोऽपि प्रोष्ठेऽपि ॥” ६ । १ । ८६ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या वृद्धिः ।) स्नेहः । मर्दनम् । उन्मादः । प्रेषणम् । इति मेदिनी । घे, ६ ॥
प्रोष्ठः, पुं, (प्र + ईष् + कर्मणि गतम् । “प्रादूहोऽपि प्रोष्ठेऽपि ॥” ६ । १ । ८६ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या वृद्धिः ।) प्रेषः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, कुमारः । ६ । ५८ । “जङ्गमं प्रेषभावे वः स्थावरं चरणाङ्कितम् । विभक्तादुग्रहं मन्ये हिरूपमपि मे वपुः ॥”)
स्त्री, प्रोष्ठस्य भावः । दासकर्म । यथा, कथासरित्सागरे । ३० । ६५ । “गवादिरक्षकान् पुत्रान् भार्यां कर्मकरिं निजाम् । तस्य कृत्वा गृहाभ्यर्च्य प्रेष्यं कुर्वन्नुवास सः ॥”
प्रोक्तं, त्रि, (प्रकर्षेण उच्यते स्मिति । प्र + वच् + क्तः ।) कथितम् । प्रकर्षणोक्तम् । यथा,— “अमरीशयुक्तप्रोक्तं निबन्धं भागवतं शृणु ॥” इति श्रीभागवतम् ॥
प्रोक्षणं, स्त्री, (प्र + उच् + सेचने + लुट् ।) यन्त्रार्थपशुहननम् । इत्यमरः । २ । ७ । २६ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १७ । ६ । “य इमे ब्राह्मणाः प्रोक्ता मन्त्रा वै प्रोक्षणे गवाम् । एते प्रमाणं भवतः उताहो नेति वासव ॥”)
आह्वाद्युचितसंस्कारः । यथा, भागवते । ६ । ६ । ८ । “चोदितः प्रोक्षणायाह दुष्टमेतदकर्मकम् ॥”
वधः । सेचनम् । इति मेदिनी । घे, ६४ ॥ (यथा, मनुः । ५ । ११८ । “अङ्गिस्तु प्रोक्षणं शौचं वङ्गनां धान्यवाससाम् । प्रक्षालनेन त्वक्षानामङ्गिः शौचं विधीयते ॥”)
प्रोक्षितं, त्रि, (प्र + उच् + क्तः ।) निहतम् । सितम् । इति मेदिनी । ते, १३६ ॥ यन्त्रार्थमन्त्रैः संस्कृतमांसादि । यथा,— “भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसं सल्लदब्राह्मणकाम्यया । देवे नियुक्तः आहो वा नियमे तु विवर्जयेत् ॥”
आरण्यानामिदानीन्तनप्रोक्षणापेक्षा नास्ति ।

प्रोत्सा

यथा, महाभारते ।
“आरण्याः सर्वदेवताः प्रोक्षिताः सर्वशो ऋगाः । अगस्त्येन पुरा राजन् ! ऋगया येन पूज्यते ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
प्रोत्सासनं, स्त्री, (प्र + उद् + णस् हिंसायाम् + णिच् + लुट् ।) मारणम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४ ॥
प्रोत्क्षितं, त्रि, (प्र + उच् + कर्मणि क्तः ।) त्यक्तम् । यथा, श्रीभागवते । १ । १ । २ । “धर्मः प्रोत्क्षितकैतवोऽत्र परमो निर्मलसराणां सताम् ॥”
प्रोच्छनं, स्त्री, (प्र + उच् + लुट् ।) प्रवर्जनम् । लोपनम् । मोक्षा इति भाषा । यथा,— “प्रोच्छनैर्वा मपादेन हरिद्रो भवति ध्रुवम् । वैरिनाशकरं प्रोक्तं कवचं वक्ष्यकारकम् ॥” इति रुद्रयामले वैरिहरकाजीकवचम् ॥
प्रोच्छः, पुं, (प्रकर्षेण अच्यते निष्ठीवनादिकं प्राप्नोतीति । प्र + अटि गतौ + अच् । पृष्ठोदरादित्वात् अस्य उत्तम् ।) पतद्ग्रहः । पीग्दान इति भाषा । यथा,— “स्यादाचमनकः प्रोच्छः कटकोलः पतद्ग्रहः ॥” इति चारावली । ४७ ॥
प्रोत्तं, स्त्री, (प्र + वेच् + ल्युट् + क्तः ।) यजादित्वात् सम्प्रसारणम् । वक्ष्यम् । इति जटाधरः ॥
प्रोत्तं, त्रि, (प्र + वेच् + क्तः ।) यजादित्वात् सम्प्रसारणम् । खचितम् । इति मेदिनी । ते, ३७ ॥ स्यूतम् । (यथा, श्रीकण्ठचरिते । १५ । २५ । “नीरन्मत्तपरिरम्भविजृम्भणस्य रम्भोरभिः सह विलासिजनस्य कामः । प्रोत्तं विधातुमिव चेतसि रागसुखं रोमाश्चक्षुचिनिचयं प्रसुरीचकार ॥”)
गुम्फितम् । इति हेमचन्द्रः ॥
प्रोत्तोत्सादनं, स्त्री, (प्रोत्ते स्यूते सति प्रोत्तानां वक्ष्याणां वा उत्तोत्सादनं उत्तोत्तनं उन्नाजनं वा यच्च ।) वक्ष्यकुट्टिमम् । छत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्रोत्तफलः, पुं, (प्रकर्षेण उत्तफलतीति । प्र + उत् + फल् + अच् ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । सिंहालाङ्गूलः २ कङ्करी ३ कट्टा पिप्पला ५ । इति शब्दमाणा ॥
प्रोत्तफलं, त्रि, (प्रकर्षेण उत्तफलम् । प्र + उत् + फल् + कर्मणि क्तः ।) विकसितम् । यथा,— “ये वर्द्धिताः करिकपोलमदेन भृङ्गाः प्रोत्तफलपङ्कजरजःसुरभीकताङ्गाः । ते साम्प्रतं विधिवशाद्गमयन्ति कालं निम्बेषु चाकङ्कुसुमेषु करीलकेषु ॥” इति भाभिनीविलासः ॥
प्रोत्साहः, पुं, (प्र + उत् + सह + घञ् ।) प्रक्षोत्साहः । “कर्मसु सुकरप्रत्यय उत्साह इति मधुः । कर्मसु हृदयतकारको भावः उत्साह

प्रोषित

इति रमानाथः ॥ कर्मसु प्रथम्य उत्साह इति
नयनानन्दः । अशक्ये बलीदाम उत्साहः । इति
केचित् । ” इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । १६ । ६७ ।

“सोऽस्याः प्रोत्साहविशेषदुःखं यावद्व्यपो-
हति ।

तावत् पद्मावतीपार्श्वं ग्रथयुक्ते महत्तराः ॥”)
 प्रीथ, ऋ न पर्यापणो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 उभ०-अक०-सेट् ।) रेफयुक्तः । ऋ, अप्रुप्रोथत् ।
 न, प्रोथति प्रोथते । पर्यापणं सामर्थ्यम् । प्रुप्रो-
 थासौ न कश्चन । पर्यापणं परिपूर्णता । इति
 गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥

प्रोथः, पुं, स्त्री, (प्रवर्ते इति । पुङ् गतो + “तिथ-
 पृष्ठमययथप्रोथाः ।” उणा० २ । १२ । इति
 थक् निपातनात् गुणः । यदा, प्रोथते इति ।
 प्रोथ पर्याप्तौ + “पुंसि संज्ञायां घः प्रादेश ।”
 ३ । ३ । ११८ । इति घः ।) व्यञ्जनासिका । इत्य-

“रिरसयिषति भूयः श्रव्यमग्रे विकीर्णं
पटुतरचपलौष्ठः प्रस्फुरत्प्रोथमश्वः ॥”
शूकरनासिकापि । यथा, देवीभागवते । ५ ।
२८ । २५ ।

“वाराहर्षी शूकराकारा गूढप्रोथा सटाम्भता॥”)
 प्रोथः, युं, (प्रोथते इति । प्रोथ पर्याप्तौ + “युंवि
 संज्ञायां घः प्रायेण ।” ३।३।११८ । इति घः ।
 यद्वा, युङ् गतौ + “तिथष्टमूययूथप्रोथाः । ”
 उणा० २ । १२ । इति थक् । निपानात् गुणः ।)
 कटौ । इति मेदिनी । ये, १० ॥ शाटकः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ स्त्रीगर्भः । इति विश्वः ॥ गर्भः ।
 भीषणम् । स्फिक् । अश्वस्तुखम् । इति संचिप्त-
 सारोणादित्तिः ॥

प्रोथः, त्रि, (प्रवते इति । पुङ् गतौ + “तिथपृष्ठ-
गूथयूथप्रोथाः । ” उणा० २ । १२ । इति धक् ।
निपातनात् युञ्जः ।) अर्ध्वमः । इति मेदिनी ।
थे, १० ॥ प्रथितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
स्थापितः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादि-
वृत्तिः ॥

प्रोषः, पुं, (प्रुष दाहे + भावे घञ् ।) सन्तापः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रोषितः, त्रि, (वस् + क्त । इट् । सम्प्रसारणम् ।
प्रकृत्यदूरं उषितः ।) प्रवासगतः । यथा,—
“आर्णार्णैः सुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृष्णा ।
गृते म्रियेत या पत्न्यै सा स्त्री ज्ञेया परिश्रिता ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

(दूरीभूतः । यथा, कलाविलासे । १ । १४ ।

“पिहितवृहस्पतिधिवणो

रुचिरः प्रज्ञामरीचिनिचयस्ते ।

तीक्ष्णांशोरिव सहजः

प्रोषिततिमिराः करोत्याशाः ॥”)

प्रोषितभर्तृका, स्त्री, (प्रोषितो विदेशगतो भर्ता
यस्याः । समसान्तकप्रत्ययः ।) विदेशस्थ-
पतिका । इति जटाधरः ॥ स्त्रीयादिनायिका-

३७४

भेदः । तस्या लक्षणं यथा । देशान्तरे गते
भर्त्तरि सन्तापाकुला प्रोषितभर्तृका । अस्या-
खेष्टा दशावस्था । यथा । पत्यभिलाषः १
चिन्ता २ स्मृतिः ३ गुणोत्कीर्तनम् ४ उद्वेगः
५ विलापः ६ उन्मादः ७ व्याधिः ८ जड़ता ९
निधनम् १० । सुम्भा प्रोषितभर्तृका यथा,—
“दुःखं दीर्घतरं वहन्त्यपि सखोवर्गाय नो भाषते
प्रेवालैः श्रयनं नृजन्त्यपि पुनः श्रेते न वा
लक्ष्यया ।

कण्ठे गङ्गदवाचममस्यति दृशा धत्ते न वासोदकं
सन्तापं सङ्गते यदम्बुजमुखी तद्वेद चेतोभवः ॥”
मध्या प्रोषितभर्तृका यथा,—

“वासस्तदेव वपुषो वलयस्तदेव
हस्तस्य सेव जघनस्य च रत्नकाशी ।
वाष्पानभृङ्गसुभगे सुरतौ समस्त-
मद्याधिकं भवति तत् सखि किमिदानीम् ॥”

प्रगल्भा प्रोक्षितमर्चका यथा,—
 “माला बालाम्बुजदलमयी मौक्तिकी चार-
 यष्टिः

काष्ठी स्थानात् प्रसरति हरौ सुभुवः प्रस्थितेव ।
 अन्यद्ब्रूमः किमपि धमनी विद्यते वा नवेति
 ज्ञातुं बाह्योरद्वह वलयं पाणिमूलं प्रयाति ॥”
 परकीया प्रोषितभर्तृका यथा,—

“अश्वः पञ्चदशं ददाति तदपि भूसंज्ञया गृह्यते
सद्यो मर्म्मरप्राक्कया न च तथा संस्पृश्यते
पाणिना ।
यातुर्वाचि सुहृज्जनस्य वचसा प्रभुत्तरं दीयते
श्वसः किन्तु न मुच्यते हुतवहक्रूरः क्रूरङ्गी-
दृशा ॥”

सामान्यवनिता प्रोषितभर्तृका यथा,—
 “विरहविदितमन्तःप्रेम विज्ञाय कान्तः
 पुनरपि वसु तस्मादेव मे दास्यतीति ।
 मरिचनिचयमक्षोर्न्यस्य वास्योदबिन्दून्
 खलति च पुरयोषिद्वारदेशोपविष्टा ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

(अस्याः व्यकर्त्तव्यं यदुक्तं चिन्तामणौ तद्वयथा,
 “हास्यं परगृहे यानं समाचोत्सवदर्शनम् ।
 क्रीडां शरीरसंस्कारं त्यजेत् प्रोषितभर्तृका ॥”)

प्रोष्ठः, पुं, (प्रकृष्ट व्योहोऽस्येति । “व्योहोऽस्योः
समासे वा ।” १ । १ । ६४ । इत्यस्य वार्त्ति-
कोक्त्या साधुः ।) प्रोष्ठौमत्तयः । इत्यमरटीकायां
रायसुकुटः ॥ (जगद्विशेषः । यथा, महा-
भारते । ६ । ६ । ६१ ।

“यूद्धकाः कोरकाः प्रोष्टाः समवेगवशास्तथा॥”
गौः । इति सिद्धान्तकौमुदी । ५ । ४ । १२०॥

प्रोष्ठपदः, पु, (प्रोष्ठो गौस्तस्यैव पादौ यस्य सः ।
 “सुप्रातस्त्रयसुदिवेति । ” ५।४।१२०। इति अच्
 प्रत्ययेन साधुः । प्रोष्ठपदो नचत्रविशेषस्तद्व्युक्ता
 पौर्णमासी यत्र मासे । अण् । पक्षे न वृद्धिः ।)
 भाद्रमासः । इत्यमरः ॥ (नचत्रविशेषः । यथा,
 महाभारते । ६ । ३ । १४ ।

“शुक्रः प्रोष्ठपदे पूर्वे समारुह्य विरोचते ॥”

प्रौढं

यथा च मार्कण्डेये । ३३ । १५ ।

“अनाविकं प्रोष्ठपदे विन्देद्वावांस्तथोत्तरे ॥”
गोतुल्यपदयुक्ते, त्रि । इति व्याकरणम् ॥)

प्रोष्ठपदाः, स्त्री, (प्रोष्ठो गौस्तस्यैव पादा यासाम् ।
 “सुप्रातसुश्चेति । ” ५ । ४ । १२० । इति बहु-
 व्रीहावच् पङ्गावश्च निपातितः ।) पूर्वेभाद्रपद-
 नक्षत्रम् २५ । उत्तरभाद्रपदनक्षत्रम् २६ ।
 तत्पर्यायः । भाद्रपदाः २ । इत्यमरः । १ । ३ ।
 २२ ॥ हे पूर्वेभाद्रपदोत्तरभाद्रपदासु प्रोष्ठो गौः
 भद्रश्च गौः तस्यैव पाद व्यासां तास्तथा । पूर्वे
 प्रोष्ठपदे हे उत्तरे तु भाद्रपदे हे समुदायश्चासां
 चतुःसंख्य इति बहुवचनम् । कदा पूर्वे प्रोष्ठ-
 पदे कदा उत्तरे प्रोष्ठपदे इति तारकयोर्द्वि-
 त्विवचनम् । इति भरतः ॥ भाद्रपदशब्देन
 तारकाविशेषाणां समुदाय उच्यते तिरोहिता-
 वयवभेदपक्षे एकवचनम् । प्रोष्ठपदशब्देनू-
 द्विक्तावयवभेदपक्षे बहुवचनमिति मैत्रेयः ।
 इति रायसुकुटः ॥

प्रोष्ठपदी, स्त्री, (प्रोष्ठपदाभिर्युक्ता पौर्णमासी ।
अथ । स्त्रियां ङीप् ।) भाद्री पूर्णिमा । यथा,—
“प्रोष्ठपदामतीतायां तथा क्षणा त्रयोदशी ।
एतांस्तु ब्राह्मकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अपि च ।

“लिखित्वा तच्च यो दद्याद्देमसिंहसमन्वितम् ।
प्रोक्षपद्यां पौर्णमास्यां स याति परमां गतिम् ॥”
इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ॥

प्रोष्ठपादः, त्रि, (प्रोष्ठपद + “सन्धिवेलेति ।” ४।
३। २६। इत्यण् । “जे प्रोष्ठपदानाम् ।” ७। १।
१८। इति उत्तरपदस्याचामादेरधो वृद्धिः ।)
प्रोष्ठपदासु जातः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पोषी, स्त्री, पुं. (प्रकृत्य व्योमो यस्याः । “व्योमो-
त्वयोः समासे वा ।” नासिकोदरोष्ठेति जाति-
रिति वा ङीष् ।) मत्स्यभेदः । पुं टी माङ् इति

भाषा । तत्पर्यायः । शफरी २ शफरः ३ ।
इयमरः ॥ श्वेतकोलः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
तस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । खाद-
त्वम् । शुक्रकारित्वम् । कफघातनाशित्वम् ।

इति राजवल्लभः ॥ स्निग्धत्वम् । आस्यकण-
रोगनाशित्वम् । श्रेष्ठत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रोहः, पुं, (प्रोह्यते वितर्न्यते विस्मयाकुलितेरिति ।
प्र + ऊह् + घञ् ।) हस्तिचरणः । पर्व । इति
विश्वमेदिन्यौ । हे, ५ । गजचरणपर्व । इति
त्रिकाण्यप्रोषणन्दरत्नावल्याम् ॥

प्रोहः, नि, (प्रकर्षण ऊहते वितर्कयतीति । प्र + ऊह + कः ।) निपुणः । (प्र + ऊह + भावे घञ् ।) तर्कः । इति मेदिनी । हे, ६ ॥

प्रौढं, त्रि, (प्रोह्यते स्मेति । प्र + वच् + क्तः । सम्प्रसारणम् । “प्रादूहोढोढेभ्येषु ।” इति ढङिः ।)

वद्धितम् । तत्पर्यायः । प्रवृद्धम् २ राधितम् ३ ।
इत्यमरः । ३ । १ । ७६ ॥ (यथा, मेघदूते । २७।
“लक्ष्म्यर्कात् पलकितमिव प्रौढपुष्पैः कदम्बैः ॥”)

प्रौढा

प्रगल्भः । इति हेमचन्द्रः । ६ । १३१ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ५८ ।

“चासातिमात्रचटुलैः सरतः सुनेत्रैः
प्रौढप्रिया नयनविभ्रमचेष्टितानि ॥”

निपुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भागवते । ३ । २ । ६ ।

“इङ्गितज्ञाः पुरुषौढा एकारामाश्च सात्त्वताः ॥”
प्रकर्षेण ऊढश्च ॥

प्रौढपादः, पुं, (प्रौढः पादो यस्य ।) आसनारो-
पितपादतलः । आसनोपरिपादतलद्वयसंयोग-
पूर्वकोपवेष्टा । वस्त्रादिना कृतपृष्ठजानुजङ्घा-
बन्धः । वस्त्रादिद्वारा पृष्ठजानुजङ्घाद्वयपृष्ठ-
बन्धनपूर्वकोपवेष्टा । यथा,—

“आसनारूपपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।
कृतावसक्तिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते ॥
स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।
प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥”
इति कात्यायनः ॥ * ॥

अनेकोद्वाह्ये दारुणिषु भूमिसमे दृष्टकाश्च
संकीर्णभूता इति बौधायनवचनात्तथाविधे
आरूपपादोऽपि कुर्वीत । इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

प्रौढा, स्त्री, (प्रौढ + टाप् ।) नायिकाभेदः । तत्-
पर्यायः । चिरिण्टी २ सुवयाः ३ श्यामा ४
दृष्टरजाः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा,—
“बाला तु तरुणी प्रौढा वृद्धा भवति नायिका ।
गुणयोगेन रन्त्या नारी वयसा भवेत्तदा ॥”
त्रिंशद्वर्षादूर्ध्वं पञ्चपञ्चाशद्वर्षपर्यन्तं प्रौढा-
वस्था । यथा,—

“आषोडशी भवेद्बाला तरुणी त्रिंशता मता ।
पञ्चपञ्चाशती प्रौढा भवेद्वृद्धा ततः परम् ॥”
अस्या वयस्यत्वकारणं यथा,—
“अलङ्कारादिभिर्बाला तरुणी रतियोगतः ।
प्रेमदानादिभिः प्रौढा वृद्धा च दृढताङ्गना ॥”
तस्या रमणे दोषो यथा,—
“बाला तु प्राणदा प्रोक्ता तरुणी प्राणहारिणी ।
प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणदा भवेत् ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥

सुग्धादित्रिविधान्तर्गतप्रगल्भा नायिका । तत्र
प्रौढा खण्डिता यथा,—
“मासुद्वीच्य विपक्षपक्षलङ्घः पादाभुजालक्तकै-
रालिप्ताननमानतीकृतमुखी चित्रार्पितेवाभवत् ।
रुचं नोक्तवती न वा कृतवती निश्वासकोष्ठा-
दृष्टः
प्रातर्मङ्गलमङ्गला करतलादादर्शमादर्शयत् ॥”
प्रौढा कलहान्तरिता यथा,—

“अकरोः किमु नेत्रशोणमानं
किमकार्षीः करपङ्कजे निरोधम् ।
कलहं किमधाः क्रुधा रसत्रे
हितमर्थं न विदन्ति देवदुष्टाः ॥”

प्रौढा उत्कण्ठिता यथा,—

“भातर्निःकुञ्जसखियुधिरसालबन्धो
मातस्तमस्त्रि पितस्त्रिभिर प्रसीद ।

३७५

सूचः

एच्छामि किञ्च नवनौरधराभिरामो
दामोदरः कथय किं न समाजगाम ॥”

प्रौढा वासकसञ्जा यथा,—

“कृतं वपुषि भूषणं चिकुरधोरणी धूपिता
कृता शयनसन्निधौ क्रमुकवीटिकासम्भृतिः ।
अकारि हरिणीदृशा भवनमेव देहत्विषा
स्फुरत्कनककेतकीकुसुमकान्तिभिर्दुर्द्दिनम् ॥”

प्रौढाभिसारिका यथा,—

“स्फुरदुरविजभारभङ्गुराङ्गी

किसलयकोमलकान्तिना पदेन ।

अथ कथय कथं सहेतुं गन्तुं

यदि न निशासु मनोरथो रथः स्यात् ॥”

प्रौढा प्रवक्ष्यत्यतिका यथा,—

“नायं सुचति सुभुवामपि तनुव्यागे विद्योगज्वर-
स्तेनाहं विहिताञ्जलिर्धदुपते ! एच्छामि सत्यं
वद ।

ताम्बूलं कुसुमं पटीरमुदकं यद्वन्धुभिर्दीयते
तत् स्यादत्र परत्र वा किमु विषज्वालावली-
दुःसहम् ॥”
इति रसमञ्जरी ॥

अन्यत् प्रगल्भाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
प्रौढिः, स्त्री, (प्र + वह + क्तिन् । प्रादूहेति
वृद्धिः ।) सामर्थ्यम् । इति सुग्वबोधयाकरणम् ॥

तत्पर्यायः । उत्साहः २ प्रगल्भता ३ अभि-
योगः ४ उद्यमः ५ उद्योगः ६ कियदेतिका ७
अध्ववसायः ८ ऊर्जः ९ । इति हेमचन्द्रः । २ ।
२१४ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १४ । ६३ ।
“यथा यथा च दम्पत्योः प्रौढिं परिचयो ययौ ।
तयोस्तथा तथा प्रेम नवीभावमिवाययौ ॥”)

प्रौणः, त्रि, (प्र + ओण् अप्रनयने + अच् ।)
निपुणः । इति केचित् ॥

प्रौष्ठपदः, पुं, (प्रोष्ठो गौस्त्येव पादा यासामिति
प्रोष्ठपदा नञ्त्रविशेषः । तदुक्त्या पौर्णमासी ।
प्रोष्ठपद + “नचत्रेण युक्तः कालः ।” ४।२।३।
इति अण् । डीप् । प्रौष्ठपदी पौर्णमास्यस्मिन् ।
प्रौष्ठपदी + “सास्मिन् पौर्णमासीति ।” ४।२।२१।
इति अण् । भाद्रमासः । इत्यमरः । १ । ३।२२।
(यथा, महाभारते । १३ । १०६ । २८ ।
“प्रौष्ठपदन्तु यो मासमेकाहारो भवेन्नरः ।
धनाढ्यं स्वीतमचलमैश्वर्यं प्रतिपद्यते ॥”
प्रोष्ठपदासु भवे, त्रि । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
७ । ३ । १८ ॥)

प्रौहः, पुं, (प्र + ऊह + कः । प्रादूहेति वृद्धिः ।)
प्रकर्षणोद्दः । इति सुग्वबोधयाकरणम् ।

प्रूच, ज भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-सक०-सेट् ।) अन्नः स्खलतीत्युक्तः । ज,
प्रूचति प्रूचते । इति दुर्गादासः ॥

प्रूचः, पुं, (प्रूच्यते भूच्यते विहगादिभिरिति । प्रूच
+ कर्मणि घञ् ।) वृचविशेषः । पाकुड इति
भाषा । तत्पर्यायः । जटी २ पर्कटी ३ । इत्य-
मरः ॥ पर्कटिः ४ प्रूचा ५ प्रूची ६ जटिः ७ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ कपीतनः ८ चीरी ९ ।

सूचदी

सुपार्थः १० कमण्डलुः ११ शृङ्गी १२ अव-
रोहशाली १३ गर्दभाखः १४ कपीतकः १५
दृढप्ररोहः १६ प्रवकः १७ प्रवङ्गः १८ महा-
बलः १९ ॥ ह्रस्वप्रत्ययः । रुद्रः २०
सुशीतः २१ शीतवर्धकः २२ पुण्ड्रः २३ महा-
वरोहः २४ ह्रस्वप्रत्ययः २५ पिम्बरीः २६ भिडुरः
२७ मङ्गलच्छायः २८ । अस्य गुणाः । कटु-
त्वम् । कषायत्वम् । शिथिलत्वम् । रक्तदोष-
मृच्छाभ्रमप्रलापनाशित्वञ्च । इति राजनि-
र्घण्टः ॥ अण्योनिगददाहपित्तकफशोथरक्त-
पित्तनाशित्वम् । पर्कटी च स्त्रियामपि । इति
भावप्रकाशः ॥ कन्दरालवृक्षः । द्वीपभेदः ।
अश्वत्यवृक्षः । इति मेदिनी । पे, १७ ॥ पचकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

प्रूचद्वीपः, पुं, (प्रूचतरूपलक्षितो द्वीपः ।) सप्त-
द्वीपान्तर्गतद्वीपविशेषः । तस्य विवरणं यथा,
रुत उवाच ।

“जम्बुद्वीपस्य विस्ताराद्विगुणेन समन्ततः ।
संवेष्टयित्वा क्षीरोदं प्रूचद्वीपो अवस्थितः ॥
प्रूचद्वीपे च विप्रेन्द्राः सप्तासन् कुलपर्वताः ।
कृन्वायताः सुपर्वाणः सिद्धसंघनिधिविताः ॥
गोमेरुः प्रथमस्तेषां द्वितीयश्चन्द्र उच्यते ।
नारदी दुन्दुभिश्चैव सोमश्च ऋषभस्तथा ॥
विभाजः सप्तमः प्रोक्तो ब्रह्मणोऽत्यन्तवल्गुः ।
तत्र देवर्षिगन्धर्वैः सिद्धैश्च भगवानजः ॥
उपास्यते स विश्वात्मा साक्षी सर्वस्य विश्वदृक् ।
तेषु पुण्या जनपदा नाधयो व्याधयोऽपि च ॥
न तत्र पापकर्तारः पुरुषा वा कदाचन ।
तेषां नद्यः सप्त चैव वर्षाणाम् समुद्रगाः ॥
तासु ब्रह्मर्षयो नित्यं पितामहसुपासते ।
अनुतप्ता शिखी चैव विपाशा त्रिदिवा कृता ॥
अश्वता सुकृता चैव नामतः परिकीर्तिताः ।
क्षुद्रनद्यस्त्वसंख्याताः सरांसि सुबह्वन्यपि ॥
न वै तेषु युगावस्थाः पुरुषा वै चिरायुषः ।
आर्यकाः कुरवाश्चैव विदशा भाविनस्तथा ॥
ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रास्तस्मिन् द्वीपे प्रकीर्तिताः ।
इत्येते भगवान् सोमो वर्णैस्तत्र निवासिभिः ॥
तेषाञ्च सोमसायुष्यं सारूप्यं सुनिपुणवाः ।
सर्वे धर्मपरा नित्यं नित्यं मुदितमानसाः ॥
पञ्चवर्षसहस्राणि जीवन्ति च निरामयाः ॥”
इति कौर्मर्भुवनकोषे ४६ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च “ऋषिरुवाच । अतः परं प्रूचाद्वीपं
प्रमाणलक्षणसंस्थानतो वर्षविभाग उपवर्णयते ।
जम्बुद्वीपो यावत्प्रमाणविस्तारस्तावता चारो-
दक्षिणा परिवेष्टितो यथा मेरुर्जम्बुद्वीपेन । तवर्णा-
दक्षिरापि ततो द्विगुणविशालेन प्रूचाद्वीपेन परि-
वेष्टितो यथा परिखा बाह्योपवनेन । प्रूचा
जम्बुप्रमाणो द्वीपाख्यातिकरो हिरण्य उल्लिख्य
यन्त्राभिरुपास्ते सप्तजिह्वः । तस्याधिपतिः प्रि-
वतात्मज इन्द्रजिह्वस्तं द्वीपं सप्तवर्षाणि विभज्य
सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य स्वयमात्म-
योगेनोपरराम । शिवं वयसं सुभद्रं शान्तं चैव

सुवः

मन्त्रतमभयमिति वर्षाणि । तेषु गिरयो नद्यश्च सप्तैवाभिजाताः । मणिक्कुटी वज्रकुट इन्द्रसेनो ज्योतिष्मान् सुवर्णो हिरण्यहो मेघमाल इति सेतुशैलाः । अरुणा नमणा आङ्गिरसी सावित्री सुप्रभाता ऋतम्भरा सत्यम्भरेति महानदाः । यासां जलोपसर्गानविधतरजस्तमसो हंसपतङ्गो-
र्जायनसत्याङ्गसंज्ञाश्चत्वारो वर्णाः सहस्रायुषो विबुधोपमसन्दर्शनप्रजननाः स्वर्गद्वारं त्रया विद्याया भगवन्तं त्रयीमयं सूर्यमात्मानं यजन्ते । प्रत्यस्य विष्णो रूपं यत् सत्यतस्य ब्रह्मणः । अन्त-
तस्य च न्योश्च सूर्यमात्मानमीमहीति ॥ अन्ता-
दिषु पञ्चसु पुरुषाणामाशुरिन्द्रियभोजः सहो बलं बुद्धिर्विक्रम इति च सर्वेषामौत्पत्तिको सिद्धिरविशेषेण वर्तते । अक्षश्च समानेनेच्छ रसोदेनावृतः ।” इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे २० अध्यायः ॥

अव, ड गत्याम् । (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थलतीयुक्तः । ड, अवते । जु ड इत्यने-
नैवेष्टिह्ये अस्य पाठः अविष्यते अव्यते इत्यादि सिद्धार्थः । इति दुर्गादासः ॥

अव, क्ली, (अवते इति । जु + अच् ।) कैवर्त्तौ-
सुस्तकम् । (अस्याः पर्यायो यथा,—
“कुटन्नटं दासपुरं वालेयं परिपेक्षवम् ।
अवगोपुरगोनर्दकैवर्त्तौ सुस्तकानि च ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
गन्तव्यम् । इति मेदिनी । वे, १८ ॥ अतगे, त्रि ॥

अव, पुं, (जु + “ऋदोरप्” ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।)
अवनम् । (यथा, हरिवंशे । १२२ । १०१ ।
“सागरानूपविपुलां प्रागुदक्प्रवशीतलाम् ।
सर्वतोदधिमध्यस्थामभेदां त्रिदशैरपि ॥”
अयतेनेनेति करणे अप् ।) भेकः । (यथा,
सुखकोपनिषदि । १ । २ । ७ ।

“अवा ह्येते अट्टा यत्तु रूपा
अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ।
एतच्छ्रेयो येभिनन्दन्ति मृदा
जरावत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥”

अवते सन्तरतीति । जु + अच् ।) भेकः ।
अविः । श्वपचः । कपिः । जलकाकः । (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ ।

“अवानामिचुरसासवः ॥”

जलकः । प्रवणः । पकटीदुमः । कारखवविहगः ।
शब्दः । प्रतिगतिः । इति मेदिनी । वे, १६ ॥
प्रेरणम् । शत्रुः । इति शब्दरत्नावली ॥ जलान्त-
रम् । इति हिमचन्द्रः । ३ । ५४३ ॥ पलवः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ पोली इति भाषा ॥ जलकुक्कुटः ।
इति मिताक्षरा । (यथा, मनौ । ५ । १२ ।
“कलविङ्गं अव हंसं चक्राङ्गं यामकुक्कुटम् ।
सारसं रज्जुवालश्च दातृहं शुकसारिके ॥”
वक्त्रिशेषः । यथा, रामायणे । २ । १०३ । ४३ ।
“रथाङ्गहंसा नयूहाः अवाः कारखवाः परे ।
तथा पुंस्कोकिलाः क्रौञ्चा विषंज्ञा भेजिरे
दिशः ॥”

३७६

सुवनः

“अवा वक्त्रिशेषाः ।” इति तट्टीकायां रामा-
नुजः ॥) जलचरपक्षिमात्रम् । यथा,—

“हंससारसकाचाक्षवक्रौञ्चसारिकाः ।
नन्दीमुखीसकादम्बा वलाकाद्याः अवाः स्मृताः ॥
अवन्ते सलिले यस्मादेते तस्मात् अवाः
स्मृताः ॥”

एतेषां मांसगुणाः ।

“अवाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवो
हिमाः ।
वातक्षेपप्रदाश्चापि बलशुक्रकराः सराः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

अवकः, पुं, (अवते इवेति । जु + अच् । ततः स्वार्थे
संज्ञायां वा कन् ।) खड्गधारादिनर्तकः ।
तत्पर्यायः । केलकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
केकलः ३ नक्तुः ४ केलिकोषः ५ कलायनः ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ चण्डालः । इति हला-
युधः ॥ (सन्तरणोपजीवी । यथा, महाभारते ।
१३ । २३ । १५ ।

“गायना नर्तकाश्चैव अवका वादकास्तथा ।
कथका योधकाश्चैव राजमार्हन्ति केतनम् ॥”
भेकः । अक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अवगः, पुं, (अवेन अतगत्या गच्छतीति । गम् +
“अव्यञ्जिपि डश्यते” ३ । २ । १०१ । इति
डः ।) वानरः । (यथा, रघुवंशे । १२ । ७० ।
“स सेतुं बन्धयामास अवगैर्बन्धनाम्भसि ।
रसातलादिवोष्मन्तं शेषं स्वप्रायः शार्ङ्गिनः ॥”
भेकः । सूर्यसारथिः । इति मेदिनी । गे, ४२ ॥
अवपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ शिरीषवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अवगतिः, पुं, (अवेन गतिर्यस्य ।) भेकः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (अवस्य भेकादेर्गतौ अतगतौ
च, स्त्री ॥)

अवङ्गः, पुं, (अवेन अतगत्या गच्छतीति । गम् +
“गमश्च” ३ । २ । ४७ । इति खच् । “खच्च
डिदा वाच्यः” इति डित् । डित्वात् टेलीपः ।
मुमागमः ।) वानरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥
(यथा, रामायणे । २ । २५ । १८ ।

“अवङ्गा वृक्षिका दंशा मशकाश्चैव कानने ।
सरीसृपाश्च कीटाश्च माभूवन् गहने तव ॥”
“अवङ्गा वानराः ।” इति तट्टीकायां रामा-
नुजः ॥ नृगः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अक्षवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अवङ्गमः, पुं, (अवेन गच्छतीति । गम् + “गमश्च”
३ । २ । ४७ । इति खच् । मुमागमः ।) भेकः ।
वानरः । इत्यमरः । ३ । ३ । १३७ ॥ (यथा,
रामायणे । ४ । ६२ । ११ ।
“एष्यन्ति प्रेषितास्तत्र रामदूताः अवङ्गमाः ।
आख्येया राममहिषी त्वया तेभ्यो विह-
ङ्गमः ॥”

अतगतियुक्ते, त्रि ॥

अवनः, त्रि, (अवते इति । जु + क्तु ।) प्रवणः ।
क्रमनिबभूव्यादिः । यथा,—

श्रीहश्

“प्रागुदक्प्रवर्णा भूमिं कारयेत् यत्नतो नरः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वे मत्स्यपुराणम् ॥

(क्ली, जु + क्तुट् । अवः । यथा,—
“अयनश्चासनं वापि नेच्छेद्वापि अवोत्तरम् ।
नाम्रातपौ न अवर्णं न यानं नापि वाहनम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

आर्चं, क्ली, (अक्षस्य फलम् । “अक्षादिभ्योऽण्”
४ । ३ । १६४ । इत्यण् । विधानसामर्थ्यात् तस्य
फले न लुक् ।) अक्षवृक्षस्य फलम् । इत्यमरः ।
२ । ४ । १८ ॥ अक्षस्य विकारः । अक्षस्य समूहः ।
अक्षस्य भावः । अक्षस्येदम् । अक्षस्य हितम् ।
इत्यादि याकरणम् ॥ (अक्षसम्बन्धिनि, त्रि ।
यथा,—

“नैयग्रोध औदुम्बर आश्वत्थ आश इतीधो
भवन्त्येते वै गान्धर्व्याश्चरसां गृहाः स्म एव ॥”
इति तैत्तिरीयसंहितायाम् । ३ । ४ । ८ । ४ ॥)

आवनं, क्ली, (जु + णिच् + क्तुट् ।) द्रवद्रव्यस्योर्ध्व-
प्रापणम् । उध्वलन इति भाषा । यथा,—
“तापनं घृततेलानां आवनं गोरसस्य च ।
तन्मात्रसुद्धृतं शुद्धेत् कठिनन्तु पयो दधि ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥

मञ्जनम् । बहुतरजलसंयोगः । यथा,—
“एतत् श्रुत्वा वचो राजा प्रातिष्ठत भगीरथः ।
यत्र तानि शरीराणि सागराणां महात्मनाम् ॥
आवनार्थं नरश्रेष्ठ ! पुण्येन सलिलेन ह ॥”

इति महाभारते । ३ । ११० अध्यायः ।
आवितं, त्रि, (जु + णिच् + क्तः ।) जलादिमय-
स्थानादि । यथा,—

“सुप्रसन्नां सुवर्णां करुणाद्रिनिजान्तराम् ।
सुधाआवितभूष्टामार्द्रगन्धानुलेपनाम् ॥”
इति गङ्गावाक्यावली ॥

(यथा च देवीभागवते । २ । ८ । १० ।
“पुरी सा वासुदेवस्य आवितोदधिना ततः ॥”)

अिह, ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थलतीयुक्तः । ड,
अिहते । इति दुर्गादासः ॥

अिहा, [न] पुं, (अिहते वृद्धिं गच्छतीति । अिह
+ कनिन् ।) अिह्रोगः । यथा, यज्ञतृप्तिहा-
न्नाणि सुखादिव क्षिपन्ति वैद्यकम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । ४४ ।
“वपावसावहननं नाभिः क्लोम यज्ञत् अिहा ॥”)

अिहन्नः, पुं, (अिहानं हन्तीति । हन् + टक् ।)
वृक्षविशेषः । रोहडा इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।
रोही २ रोहितकः ३ अिहशत्रुः ४ दाडिम-
पुष्पकः ५ मांसदलनः ६ यज्ञदेरी ७ चलच्छदः
८ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रोहितेयः ९ रोहितः
१० रोहीतकः ११ रोही १२ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (अस्य गुणाः रोहितकशब्दे द्रष्टव्याः ॥)

अिहशत्रुः, पुं, (अिहः शत्रुर्नाशकत्वात् ।) अिहन्न-
वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥ (यथा,
वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“रोही रोहितकः अिहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ॥”)

श्रीहा

श्रीहा, स्त्री, (श्रिह + कः।) पृथोदरादित्वात् दीर्घः।
स्त्रियां टाप्।) श्रिहिरोगः। यथा, यक्षतुश्रीहे
च सम्बन्धे। इति बालकास्थः। इत्यमरटीकायां
भरतः॥

श्रीहा, [न] पुं, (श्रिह + “श्वनुचनूपधुनृश्रीह-
मिति।” उणा० १। १५८। इति कनिन्
प्रत्ययेन साधुः।) कुक्षिवामपार्श्वस्थमांसखण्डम्।
पिला इति स्थातम्। तत्पण्यायः। गुल्मः २
श्रीहा ३। इत्यमरभरतौ॥ अस्य निदानम्।

“विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः

प्रदुष्टमत्यर्थमस्य कफश्च।

श्रीहाभिवृद्धिं कुरुतः प्रवृद्धौ

श्रीहोत्थमेतच्छतरं वदन्ति॥

तद्वामपार्श्वे परिवृद्धिमेति

विशेषतः सौदति चातुरोऽत्र।

मन्दज्वराणिः कफपित्तलिङ्गे-

रुपदतः चीणबलोऽतिपाण्डुः॥”

इति माधवकरः॥ *॥

रक्तजस्य तस्य लक्षणम्।

“क्षमो भ्रमो विदाहश्च वैवर्ण्यं गात्रगौरवम्।

मोहो रक्तोदरत्वश्च ज्ञेयं रक्तजलक्षणम्॥”*

पैत्तिकस्य तस्य लक्षणम्।

“सञ्चरः सपिपासश्च सदाहो मोहसंयुतः।

पीतगात्रो विशेषेण श्रीहा पैत्तिक उच्यते॥”

श्लेष्मिकस्य तस्य लक्षणम्।

“श्रीहा मन्दश्चः स्थूलः कठिनो गौरवान्वितः।

अरोचकयुतः शीतः श्रीहा कफज उच्यते॥”

वातिकस्य तस्य लक्षणम्।

“नित्यमानङ्गकोष्ठः स्यान्निबोदावर्त्तपोद्धितः।

वेदनाभिः परीतश्च श्रीहा वातिक उच्यते॥

दोषत्रितयरूपाणि श्रीहासाध्ये भवन्ति हि॥”

अथ तस्य चिकित्सा।

“पातयो युक्तितः चारः क्षीरेणोदधिशुक्तिजः।

तथा दुग्धेन पातयाः पिप्यल्यः श्रीहशान्तये॥१॥

अर्कपत्रं सलवणं पुटदग्धं सुचूर्णितम्।

निहन्ति मस्तुना पीतं श्रीहानमपि दारुणम्॥२॥

हिङ्गु त्रिकटुकं कुष्ठं यवचारश्च सैन्धवम्।

मातुलुङ्गरसोपेतं श्रीहशूलहरं रजः॥३॥

पालाशचारतोयेन पिप्यली परिभाविता।

श्रीहगुल्मार्तिशमनी वह्निमान्यहरौ मता॥४॥

रसेन जम्बीरफलस्य शङ्ख-

नाभीरजः पीतमवश्यमेव।

शाणप्रमाणं शमयेदशेषं

श्रीहामयं कूर्मसुमानमायु॥५॥

शरपुङ्खलकल्कसंक्रान्तोद्धितः पीतः।

श्रीहानं यदि न हरते श्लेरोऽपि तदा जले

भवते॥६॥

सुपक्वसहकारस्य रसः सौद्रसमन्वितः।

पीतः प्रशमयत्येव श्रीहानं नेह संशयः॥७॥

सुखिभ्रं शास्त्रलीपुष्यं निशापर्युषितं नरः॥

राजिकाचूर्णसंयुक्तं खादेत् श्रीहोपशान्तये॥८॥

इति भावप्रकाशः॥ *॥

शुद्धिः

शुद्धिः

“पिप्यलीमधुपानाच्च यथा मधुरभोजनात्।

श्रीहा विनश्यते रुद्र इति॥६॥

केतकीपत्रजं चारं घृतेन सह भक्षयेत्।

तत्रेण शरपुङ्खाभ्यां पीत्वा श्रीहां विना-

शयेत्॥” १०॥

इति गारुडे १८७। १८८ अध्यायौ॥

(“शोणितकफप्रसादजं हृदयं तदाश्रया हि

ध्वमन्यः प्राणवहाः। तस्याधो वामतः श्रीहा

पुष्पसूचश्च॥” इति सुश्रुते शरीरस्थाने चतुर्थे-

ऽध्याये॥ अस्य सहेतुकलक्षणादीनि यथा,—

“अश्रितस्यातिसंचोभाद् यानयानाभिचेष्टितेः।

अतिशयवायभाराध्वमनयाधिकर्षणेः॥

वामपार्श्वश्रितः श्रीहा च्युतः स्थानात् प्रवर्तते।

शोणितं वा रसादिभ्यो विवृद्धन्तं विवर्द्धयेत्॥

इति तस्य श्रीहा कठिनोऽष्टौलैवादौ वर्द्धमानः

कच्छपसंस्थान उपलभ्यते स चोपेक्षितः क्रमेण

कुक्षिं जठरमग्राध्विष्ठानश्च परिक्षिपन्नुदरमभि-

निर्वर्त्ययति॥

तस्य रूपाणि। दौर्बल्यारोचकाविपाकवर्चो-

मृजग्रहतमःपिपासाज्जमर्दच्छर्दिमूर्च्छाङ्गसाद-

कासश्वासदुज्वरानाहामिनाशकाश्यास्यवैर-

स्यपर्वभेदकोष्ठवातशूलान्यपि चोदरमखण्डवर्णं

विवर्णं वा नीलहरितहारिद्राजिमज्जवति॥”

चिकित्सास्य यथा,—

“पिप्यलीं तिल्वकं हिङ्गु नागरं हस्तिपिप्य-

लीम्।

भस्मातकं शिशुफलं त्रिफलां कटुरोहिणीम्॥

देवदारुहरिद्रं चै सरलातिविधे वचाम्।

कुष्ठं सुस्तं तथा पञ्च लवणानि प्रकल्प्य च।

दधिसर्पिर्वसातेलमज्जयुक्तानि दाहयेत्॥

अन्तर्धूममतः चारात् विडालपदकं पिबेत्।

मदिरा दधिमखोद्याजलारिष्टसुरासवैः॥

हृद्रोगं श्वयथुं गुल्मं श्रीहाशौ जठराणि च।

विद्वत्तिकासुदावर्त्तं वाताश्लीलाश्च नाशयेत्॥”

इति चरके चिकित्सास्थानेऽष्टादशेऽध्याये॥

श्रीहारिः, पुं, (श्रीहाया अरिः शत्रुस्तमाशक-

त्वात्।) अश्वत्यवृत्तः। इति शब्दचन्द्रिका॥

(श्रीहनाशकवटिकौषधविशेषः। यथा,—

“दिकर्षं लौहभस्मापि कर्षं ताम्रं प्रदापयेत्।

शुद्धस्तं तथा गन्धं कर्षमानं भिषग्वरः॥

शृङ्गाजिनं पलं भस्म लिम्पाकाङ्गुलचः पलम्।

एवं भागक्रमेणैव कुर्व्यात् श्रीहारिसंश्लोकम्॥

नवगुञ्जामितं खादेद्य निव्यं हि पूतवान्।

श्रीहानं यक्षतं गुल्मं हन्त्यवश्यं न संशयः॥”

इति श्रीहारिरसः॥ *॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसंग्रहे श्रीहाधिकारे॥

श्रीहाशत्रुः, पुं, (श्रीहायाः शत्रुः।) श्रीहशत्रुः।

श्रीहशत्रुः। इति केचित्॥

शुद्धिः, पुं, (शुध्यति दहतीति। शुध् दाह + “शुधि-

कुषिशुधियः क्ति।” उणा० ३। १५५। इति

क्तिः।) अग्निः। इत्यादिशब्दः। स्त्रीहः।

यहदाहः। इति संक्षिप्तसारोणादिरिति॥

शुद्धिः

शु, उ सपणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-आत्म०-

अक०-अनिट्।) अन्तःस्थलतीययुक्तः। उ,

भवते। इति दुर्गादासः॥

शुतं, स्त्री, (शु + क्तः।) अश्वगतिविशेषः। स च

त्वरया भग्न्येन गतिः। इत्यमरभरतौ॥ (यथा,

अश्ववैद्यके। ३। १३२।

“अथ यः पुच्छतोऽश्वस्य शनैरविश्रद्धो ध्वनिः।

अन्तरुत्पद्यते कश्चित्तदश्वमुत उच्यते॥”)

तिर्यग्गतिः। इति कलिङ्गः॥ (यथा, कथा-

सरित्सागरे। २७। १५६।

“तिर्यग्गतिर्यगेवाश्व पेतुर्वैक्रमुता शृङ्गाः॥”)

शुतः, पुं, (शुतं शुतवद्गतिरस्यास्तीति। शुत +

अच्।) त्रिमात्रवर्णः। इति मेदिनी। ते, ३५॥

यथा,—

“एकमात्रो भवेद्भस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते।

त्रिमात्रस्तु शुतो ज्ञेयो यज्जनश्चाह्वमात्रकम्॥”

इति दुर्गादासादिष्टतप्राचीनकारिका॥

(तथाच।

“दूराह्वाने च गाने च रोदने च शुतो मतः॥”

इति च दुर्गादासष्टतवचनम्॥

शु + क्तः।) भग्न्यगतिरुक्ते, त्रि॥ (यथा,

हरिवंशे। ६८। ८४।

“रामादनन्तरं कृष्णः शुतो वै वीर्यवांस्ततः।

ताभ्यामेव शुताभ्याश्च चरणेस्ताडितो गिरिः॥”

अन्तर्गिर्जयत्वात् भावितः। यथा, दृष्टत्संज्ञिता-

याम्। ५। ३४।

“सद्यगते तमसि जगज्जलश्रुतं भवति सुदित-

मभयश्च॥”

सिक्तः। यथा, याज्ञवल्क्ये। १। २३५।

“अग्नौ करिष्यन्नादाय पृच्छत्यत्र दृष्टश्रुतम्॥”

याप्तः। यथा, भागवते। ३। २। १४।

“यस्याशुरागजुतहासरास-

लीलावलोकप्रतिलम्बमानाः।

ब्रजस्त्रियोऽग्निरभिरुप्रवृत्त-

धियोऽवतस्थुः किल कृतशेषाः॥”)

शुध, उ दहि। भस्मीकरणे। इति कविकल्पद्रुमः॥

(भा०-पर०-सक०-सेट्। क्रावेट्।) उ, शोधित्वा

शुद्धा। इति दुर्गादासः॥

शुध, ग सेके। पूर्णौ। स्त्रीहे। इति कविकल्प-

द्रुमः॥ (क्रा०-पर०-सक०-स्त्रीहे अक०-सेट्।)

ग, शुष्णाति। इति दुर्गादासः॥

शुध, य ल दहि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-

पर०-सक०-सेट्।) अन्तःस्थलतीययुक्तः। य,

शुध्यति। ल, अशुधत्। पुत्रोष। इति दुर्गा-

दासः॥

शुधः, पुं, दहनम्। इति जघघातोर्भावे अल्-

प्रत्ययः॥

शुधः, त्रि, (शुध् + क्तः। “यस्य विभाषा।” ७।

२। १५। इति इट् न।) दग्धः। इत्यमरः।

३। १। ६६॥ (यथा, ऋतुसंहारे। १। २२।

“पटुतरवनदाहात् शुधश्चप्ररोहाः

परुषपवनवेगात् क्षिप्तसंशुष्कपर्णाः॥”

फ

अस्य लक्षणं यथा,—

“तत्र यद्विषयं भुज्यतेऽतिमात्रं तत् भुज्यते ॥

चिकित्सास्य यथा,—

“दग्धस्योपशमायां चिकित्सां संप्रचक्षते ।

भुज्यमानप्रतपनं कार्यमुज्ज्वलतौघधम् ॥

शरीरे स्विन्नभूयिष्ठे स्विन्नं भवति शोणितम् ॥

प्रकृत्या ह्युदकं शीतं स्कन्धत्यतिशोणितम् ॥

तस्मात् सुखयति ह्येषं नतु शीतं कथञ्चन ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥

भुज, इर य दाहे । विभागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थलतीय-

युक्तः । इर, अजुसत् आशोसीत् । य, भुज्यति ।

इति दुर्गादासः ॥

ज्ञेव, ऋ उ सेवने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-

आत्म०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थलतीययुक्तः ।

ऋ, अप्रिज्ञेवत् । उ, ज्ञेवते । इति दुर्गादासः ॥

जोषः, पुं, (भुज दाहे + भावे घञ् ।) दाहः ।

इत्यमरः । ३ । २ । ६ ॥ (यथा, श्रीकण्वचरिते ।

४ । १७ ।

“दरीषु किन्नरीलोकं घत्ते यः जोषविज्ञवे ।

न्यासीकृतमनङ्गेन भाण्डागारमिव स्वकम् ॥”

पित्तविकारविशेषः । तदुच्यते । “पित्तविकारा-

श्चत्वारिंशदत्तं जह्वं आख्यास्यन्ते । तदुच्यते

ओषश्च जोषश्च दाहश्च दवयुश्च धूमकश्चात्कश्च

इत्यादिषु ॥” इति चरके सूत्रस्थाने विंशेऽध्याये ॥

आ, ल भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-

पर०-सक०-अनिट् ।) ल, आति । इति

दुर्गादासः ॥

आ, स्त्री, (आ + भावे क्तिप् ।) भक्षणम् । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

आतं, त्रि, (आ + क्तः ।) भक्षितम् । इत्यमरः ।

३ । १ । ११० ॥

आनं, स्त्री, (आ + भावे लुट् ।) भोजनम् । इति

हेमचन्द्रः । ३ । ८८ ॥

फ

फ, फकारः । द्वाविंशतितमव्यञ्जनवर्णः । (पवर्गस्य

द्वितीयवर्णश्च ।) अस्योच्चारणस्थानं ओष्ठः ।

इति व्याकरणम् ॥ (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् ।

“उपपन्नानोयानामोष्ठौ ॥”) तस्य तत्त्वं यथा,—

“फकारं शृणु चार्जुः । रक्तविदुक्ततोपमम् ।

चतुर्वर्गप्रदं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ॥

पञ्चप्राणमयं वर्णं सदा त्रिगुणसंयुतम् ।

आत्मादितत्त्वसंयुक्तं त्रिविद्धसहितं सदा ॥”

इति कामधेनुतन्त्रे पञ्चमपटलः ॥ * ॥

“वक्रा वामगता रेखा ततोऽधःसङ्गता भवेत् ।

तस्माद्द्वैगता भूत्वा दक्षमारभ्य झुण्डली ॥

ब्रह्मा रुद्रश्च विष्णुश्च कुण्डली ब्रह्मरूपिणी ।

मात्रा वामादक्षिणतः क्रमशः परिकीर्तिता ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

तत्पर्यायः ।

“फकारश्च सप्तेशानि । शिखी चैव जनाईनः ॥”

इति रुद्रयामलोक्तवर्णाभिधानम् ॥

अस्य ध्यानं यथा,—

“प्रलयाम्बुदवर्णाभां ललज्जिह्वां चतुर्भुजाम् ।

भक्ताभयप्रदां निर्यां नानालङ्कारभूषिताम् ॥

एवं ध्यात्वा फकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य नामानि यथा,—

“फः सखी दुर्गिणी धूम्रा वामपार्श्वो जनाईनः ।

जया पादः शिखा रौद्री फेत्कारः प्राशिनी-

प्रियः ॥

उमा विहङ्गमः कालः कुञ्जिनीप्रियपावकौ ।

प्रलयाम्बुदवर्णाभां ललज्जिह्वां चतुर्भुजाम् ॥

फुत्कारो यामिनी यक्ता पावनो मोहवर्द्धनः ।

निष्कलवागहङ्कारः प्रयागो ग्रामणीः फलम् ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

(पदादौ अस्य प्रयोगेन भयसम्भावना । यदुक्तं

वृत्तरत्नाकरटीकायाम् ।

“दोधः सौख्यं सुदं नः सुखभयमरणक्षेपदुःखं

पवर्गः ॥”)

फं, स्त्री, (फक् असद्व्यवहारे + ङः ।) रूचोक्तिः ।

फुत्कतिः । निष्कलभाषणम् । इति मेदिनी । फे, १ ॥

फः, पुं, यक्षसाधनम् । स्थानम् । भक्तावातः ।

इति मेदिनी । फे, १ ॥ वड्कः । जृम्भानिष्कारः ।

स्फुटः । फललाभः । इति विश्वः ॥ संज्ञाविशेषः ।

यथा । “हसोऽन्तः फः । हसो विरामश्च फसंज्ञः

स्यात् ॥” इति सुम्भोधिध्याकरणम् ॥

फक्, असद्व्यवहारे । प्रनैर्गतौ । इति कवि-

कल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-अक०-सेट् ।) कोपधः ।

फकति खलः कुलितं अवहरतीत्यर्थः । फकति

वड्डो मन्दं गच्छतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

फञ्जिका, स्त्री, (फक् + “धात्वर्थनिर्देशे ण्वल्

वक्तव्यः ॥” इति वार्तिकोक्त्या ण्वल् । टापि अत

इत्वम् ।) असद्व्यवहारः । फांकि इति भाषा ।

तत्पर्यायः । चोद्यम् २ देशम् ३ पूर्वपक्षः ४ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधे । २ ।

६५ ।

“फणिभाषितभाष्यफञ्जिका

विषमा कुण्डलनामवापिता ॥”)

न्यायसम्बन्धियाख्या । यथा,—

“श्रीमता मधुरानाथतर्कवागीशधीमता ।

विषदीक्षित्य दर्शन्ते द्वितीयमधिफञ्जिकाः ॥”

इत्यनुमानखण्डटीकारम्भे मधुरानाथः ॥

फञ्जिका, स्त्री, (भनक्ति रोगानिति । भञ्ज वाम-

हर्ने + ण्वल् । एषोदरादित्वात् भस्य फः । टापि

अत इत्वम् ।) ब्राह्मणयष्टिका । इत्य-

मरः । २ । ४ । ८६ ॥ (यथा, वैद्यकरसेन्द्रसार-

संग्रहे ज्वराधिकारे वृहच्चूडामणिरसे ।

“निर्गुण्यी फञ्जिका वासा रविमूलचिकण्टकेः ॥”

“फञ्जिका ब्राह्मणयष्टिका ॥” इति तट्टीका ॥

देवताङ्गः । दुरालभा । इति शब्दचञ्जिका ॥

फञ्जिपञ्जिका, स्त्री, (भनक्ति रोगानिति भञ्जि ।

एषोदरादित्वात् भस्य फः । फञ्जि रोगहारकं

पञ्चयस्याः । कप् । टाप् । अत इत्वम् ।)

आखुपणी । इति रत्नमाला ॥ (विष्टितरसा

आखुपणीं शब्दे ज्ञातया ॥)

फञ्जी, स्त्री, (भनक्ति रोगानिति । भञ्ज + अच् ।

एषोदरादित्वात् भस्य फः । गौरादित्वात् ङीष् ।)

भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, वैद्यक-

चक्रपाणी आसाधिकारे ।

“अमृता नागरफञ्जीयात्रीपर्णाससाधितः

क्रोधः ।

पीतः सकणाचूर्णः कासश्वासौ निहन्त्याशु ॥”

तथाचास्या गुणाः हारीते प्रथमस्थाने दशमे-

ऽध्याये ।

“वत्सादनी तथा फञ्जी तैलपणीं तु सिद्धिका ।

चक्रमर्दक इत्यन्ये दुर्ज्वरा वातकोपनाः ॥”)

फट्, य, अशुकरणशब्दः । अस्त्रबीजम् । यथा ।

फट्खं शस्त्रमायुधम् । इति बीजवर्णाभिधान-

नम् ॥ * ॥ शान्तिकुम्भच्छालने अर्घ्यपात्रच्छालने

अर्घ्यगलेन पूजोपकरणभ्युक्षणे अन्तरीक्ष-

विज्ञोत्सारणे विकिरक्षेपणे गन्धपुष्पाभ्यां

करशोधने अघमर्षणे पापपुरुषताडने कराङ्ग-

न्यासे नैवेद्यप्रोक्षणे होमाम्नेः क्रयादांशभागे

होमाम्नावाहने तदभिप्रोक्षणादौ च फडिति-

मन्त्रस्य प्रयोगः ॥ (यथा, भामवते । ६ । १० ।

“सविसर्गं फडन्तं तत् सर्वदिक्षु विनिर्दिष्टम् ॥”

विशीर्ण्यदौ, त्रि । यथा, वाजसनेयसं धितायाम् ।

७ । ३ । “देवाः यो यस्मै खेदे तत्सत्यमुपरि

पुता भङ्गेन हतोऽसौ फट् ॥”

“असौ हेद्यो हतो निहतः सन् फट् विशीर्णो

भवतु निफला विशरणे अस्य क्लिबन्त्येतद्रूपम् ।

फलतीति फट् हलयोरेकम् । स्वाहाकारस्थाने

फडित्वभिचारे प्रयुज्यते ॥” इति तद्वाक्ये वेद-

दोषे महीधरः ॥)

फटः, पुं स्त्री, (स्फुट विकसने + पचाद्यच् । एषो-

दरादित्वात् साधुः) फणा । इत्यमरजटाधरौ ॥

फटा, स्त्री, (फट् + स्त्रियां टाप् ।) फणा ।

(यथा, पञ्चवक्त्रे । ३ । ८३ ।

“निर्विषेणापि सर्पेण कर्त्तव्या मज्जती फटा ।

विषं भवति मा वास्तु फटाटोपो भयङ्करः ॥”)

दम्भः । इति मेदिनी । टे, २१ ॥ कितवः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥

“स्यात् पवर्गद्वितीयादि फटायाम् स्फटापि

च ॥”

इति भरतधृतशब्दभेदः ॥

फडिङ्गा, स्त्री, (फडिति शब्दं इङ्गति गच्छतीति ।

इङ्ग गती + अच् । टाप् ।) भिन्निका । इति

शब्दचञ्जिका ॥ फडिङ्ग इति भाषा ॥

फण, य निःस्नेहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

पर०-अक०-सेट् ।) फेणतुः पफणतुः ।

निःस्नेहः अनायासेनोत्पत्तिः । फणति वाञ्छितं

श्रीमताम् । अनायासेन ज्ञातम् । अस्मैव आनन्द

फणाध

निष्ठाया अनायासकृतं फण्डं इत्यमरः ॥
अतएव रमानाथोऽपि घटादौ फण गतौ
इत्यत्र गतेरन्यत्र । फणयति जनोऽनायासेन
जनयतीत्यर्थ इत्याह । इति दुर्गादासः ॥
फण, मि य गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) मि, फणयति फणयति ।
य, फणतुः प्रफणतुः । इति दुर्गादासः ॥
फणः, चि, (फनति विस्तृतिं गच्छतीति । फण +
अच् ।) सर्पस्य विस्तृतमस्तकम् । यथा । फटा-
यान्तु फणा द्वयोरित्यमरः ॥ अशोर्णं कारणं
फणम् । इति क्लीवकाखे चन्द्रगोमी ॥ तत्-
पर्यायः । फणा २ फणम् ३ फटा ४ फटः ५
स्फटः ६ स्फटा ७ । इत्यमरभरतौ ॥ दर्वी =
भोगः ६ स्फटः १० । इति हेमचन्द्रः ॥ ४।३८१ ॥
स्फटा ११ दर्विः १२ फटी १३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ॥ १२।११४।१५।
“परिवारं ब्रुवाणो हि दुरात्मा वै महान्जने ।
प्रकाशयति दोषांस्तु सर्पः फणमिवोच्छ्रितम् ॥”
जत्र ह्यस्यमन्त्रविशेषः । यथा, सुश्रुते ॥ ३। ६।
“जत्र ह्यस्यमन्त्रविशेषः धमन्योऽष्टौ मातृकाः
हे कृकाटिके हे विधुरे द्वौ फणौ ह्यावपाङ्गौ
ह्याववर्त्तौ ह्यावृत्तेपौ द्वौ शङ्खावेका स्थपनी
पञ्च सीमन्तास्त्वानि शङ्खाटकाश्चैकोऽधिपति-
इति ॥”)
फणकरः, पुं, (फणः कर इवात्येति । फणस्य करो
वा ।) सृजङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥
फणधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । फणस्य
धरः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥
फणधरधरः, पुं, (फणधरस्य सर्पस्य धरः ।) शिवः ।
इति कविकल्पलता ॥
फणभृत्, पुं, (फणं विभर्तीति । भृ + क्तिप् तुक् च ।)
सर्पः । इति हेमचन्द्रः ॥ ४। ३६६ ॥ (यथा,
राजेंद्रकर्णपूरे । ४ ।
“यामयोमतले ऋगाङ्गधवले निर्धौतद्विष्णुखले
देवत्वद्वयशसि प्रशान्ततमसि प्रौढे जगत् प्रियसि ।
केलासन्ति महीभृतः फणभृतः शेषन्ति
पाथोधयः
चीरोदन्ति सुरदिपन्ति करिण्यो हंसन्ति
पुष्कोकिलाः ॥”)
फणवान्, [तु] पुं, (फणोऽस्यास्तीति । फण +
मतुप् । मस्य वः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥
फणा, स्त्री, (फणति प्रसारसङ्कोचं गच्छतीति ।
फण गतौ + अच् । टाप् ।) सर्पफटा । इत्य-
मरः ॥ १। ८। ६ ॥ (यथा, अभिज्ञानशकु-
न्तले ६ अङ्के ।
“ज्वलति चलितेन्यनोऽभिर्विप्रकृतः पद्मगः फणां
कुरुते ।
तेजस्वी संचोभात् प्रायः प्रतिपदते तेजः ॥”)
फणाकरः, पुं, (करोतीति । कृ + अच् । फणाया
करः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥
फणाधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । फणाया
धरः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

फणिक

फणाभरः, पुं, (विभर्ति धरतीति । भृ + पचाद्यच् ।
फणाया भरः ।) सर्पः । इति हारावली । १५ ॥
फणावान्, [तु] पुं, (फणास्यास्तीति । फणा +
मतुप् । मस्य वः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥
फणिकेसरं, स्त्री, (फणीव केसरोऽस्य ।) नाग-
केसरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य
नागकेसरशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
फणिकेलः, पुं, (फणिना सह खेलतीति । खेल +
अच् ।) भारतीपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भारइ इति भाषा ॥
फणिकर्णं, स्त्री, (फणाकारं चक्रम् ।) विवाहादि-
कर्मसु शुभाशुभज्ञानार्थं सप्तविंशतिनक्षत्र-
घटितसर्पाकारचिनाङ्गिकचक्रम् । यथा,—
“अश्विन्यादि लिखेच्चक्रं सर्पाकारं चिनाङ्गिकम् ।
तत्र वेधवशाज्ज्ञेयं विवाहादौ शुभाशुभम् ॥
चिनाङ्गीवेधनक्षत्रमश्विन्याद्राशुगोचराः ।
हस्तेन्द्रमूलवारुण्यः पूर्वभाद्रपदास्तथा ॥
यान्यः सौम्यो गुरुयोनिश्चित्रा मित्रजलाङ्गयम् ।
धनिष्ठा चोत्तरा भाद्रा मध्यनाङ्गीयवस्थिताः ॥
कृत्तिका रोहिणी सर्पो मघा स्वातीविशाखके ।
उत्तरा श्रवणा पौष्णं पृष्ठनाङ्गीयवस्थिताः ॥
अश्वदिनाङ्गीवेधर्चे षष्ठं द्वितीयकं क्रमात् ।
यान्यादितुर्थतुर्थे च कृत्तिकादिद्विषट्ककम् ॥
एवं निरीक्षयेद्देधं कन्यामन्त्रे गुरौ सुरे ।
पण्यस्त्रीखामिनिचेषु देशे ग्रामे पुरे गृहे ॥
एकनाङ्गीस्थितिनि यदि स्युर्नरकन्ययोः ।
तदा वेधं विजानीयाद्गुणादिषु तथैव च ॥
प्रकटं यस्य जन्मर्चं तस्य जन्मर्चतो यथः ।
प्रनष्टं जन्मभं यस्य तस्य नामर्चतो भवेत् ।
द्वयोर्जन्मभयोर्वेधे न कर्मथं कदाचन ॥
एकनाङ्गीस्थिता चेत् स्याद्भर्तुर्नाशाय चाङ्गना ।
तस्मान्नाङ्गीयधो वीक्ष्यो विवाहे शुभमिच्छता ॥
प्राङ्नाद्या वेधतो भर्ता मध्यनाद्यो भयन्तथा ।
पृष्ठनाङ्गीयधे कन्या म्रियते नात्र संशयः ॥
एकनाङ्गीस्थिता यत्र गुरुर्मन्त्रश्च देवता ।
तत्र वेधं रजं ऋतुं क्रमेण फलमादिशेत् ॥
समासन्ने वधे शीघ्रं दूरवेधे चिरेण तु ।
वेधान्तरभमानेन वर्षे दुष्टं प्रजायते ॥
प्रभुः पण्यङ्गना मित्रं देशो ग्रामः पुरं
गृहम् ।
एकनाङ्गीगता भया अभया वेधवर्जिताः ।
एकराश्यादियोगे तु नाङ्गीदोषो न विद्यते ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
अपि च ।
“सर्पाकारो घटनविशेषः
कृत्तिकादिष्वमदेवतशेषः ।
पृष्ठे सुतहतिसङ्कटरोगः
क्रोडे कान्तापुत्रवियोगः ।
मध्ये रेखे विहितविवाह
उभयोर्नैरयं वदति वराहः ॥
क्रोडे पृष्ठे यश्च उद्दामम्
मध्ये क्रोडे बहुसम्मानम् ।

फणी

मध्ये पृष्ठे भवति विवाहो
बहुसुतवित्तमिति च सुनिराह ॥”
इति समयप्रदीपः ॥ ३॥
तस्य विन्यासो यथा,—
पृष्ठे १ ६ ७ १२ १३ १८ १९ २४ २५

मध्ये २ ५ ८ ११ १४ १७ २० २३ २६
क्रोडे ३ ४ ९ १० १५ १६ २१ २२ २७ ॥
फणिकिङ्गा, स्त्री, (फणिकिङ्गेव आकृतिरस्यस्या
इति अच् ।) महाश्रुतावरी । महासमङ्गा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
फणिकृष्णकः, पुं, (फणिनासृज्भक्तः वह्निष्कारक
उत्पादक इति यावत् । पृष्ठोदरादित्वात् साधुः ।
फणितुल्यवहुपत्रपुष्पवत्त्वात् तथात्वम् ।) क्षुद्र-
पत्रतुलसी ॥ (रक्तवर्णतुलसी च । तत्पर्यायश्च
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“सुगन्धाको गन्धनामा तीक्ष्णगन्धः फणिकृ-
ष्णकः ॥”)
जम्बीरभेदः । इति केचित् ॥ जम्बीरसामान्यः ।
इति केचित् ॥ तत्पर्यायः । समीरणः २ मरुवकः
३ प्रस्थपुष्पः ४ जम्बीरः ५ । इत्यमरभरतौ ॥
(यथा,—
“मारुतोऽसौ मरुवकी मरुवकरपि स्मृतः ।
फणी फणिकृष्णकश्चापि प्रस्थपुष्पः समीरणः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
फणितः, चि, (फण गतौ + क्तः ।) गतः ।
निःस्नेहितः ॥
फणितल्पगः, पुं, (फणी शेष एव तत्त्वं फणि-
तत्त्वं तस्मिन् गच्छतीति । गम + डः ।) विष्णुः ।
सर्पश्रव्यायां गच्छति यः । इति श्रुतपत्तिः ॥
फणिप्रियः, पुं, (फणिनां प्रियः भव्यत्वात् ।)
वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥
फणिकेनः, पुं, (फणिनां केन इव उग्रगुणत्वात् ।)
अहिफेनः । अपि इति भाषा । यथा,—
“जातीफलं दङ्गणमभक्तश्च
हिङ्गुलगन्धं परिमर्दं यामम् ।
भागद्वयं स्यात् फणिकेनकस्य
गान्धात्मिकापचरसेन मर्दाम् ॥”
इति रत्नावली ॥
फणिवल्ली, स्त्री, (फणीव दोर्वा वल्ली ।) नाग-
वल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥
फणिकृन्ती, स्त्री, (फणिको कृन्तीति । कृन् + क्तच्
+ डीप् ।) गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥
फणिकृत्, स्त्री, (फणिको हरति स्वगन्धेन अपसा-
रयतीति । कृ + क्तिप् । तुगागमश्च ।) क्षुद्र-
दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥
फणी, [नृ] पुं, (फणास्यस्येति । फणा + “त्रीत्या-
दिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति इनिः ।) सर्पः ।
इत्यमरः ॥ (यथाच सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये ।
“जेया दर्वीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः ।
मण्डलैर्विविधैश्चित्राः पृथवो मन्दगामिनः ॥”

तदंशप्रतीकारविधिर्यथा,—

“फणिनां विषवेगे तु प्रथमे शोणितं हरेत् ।
द्वितीये मधुसर्पिर्भ्यां पायवेतागदं भिषक् ॥
तस्य कर्माङ्गने युष्मात्तृतीये विषनाशने ।
वान्तं चतुर्थे पूर्वोक्तां यवागमय दापयेत् ॥
श्रीतोपचारं कृत्वा दौ भिषक् पञ्चमशुभयोः ।
दापयेच्छोधनं तीक्ष्णं यवागश्चापि कीर्षिताम् ॥
सप्तमे त्ववपीडने शिरस्तीक्ष्णेन शोधयेत् ।
तीक्ष्णमेवाङ्गनं दद्यात्तीक्ष्णशस्त्रेण स्निग्धं च ॥
कुण्यात् काकपदं चर्म साहवा पिशितं क्षिपेत् ॥”

इति च सुश्रुते कल्पस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
सर्पिणीनामकौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(केतुः । यथा, ग्रहभावप्रकाशे ।
“कविरत्यन्तधवलः फणी कृष्णः शनिस्तथा ॥”
सौम्यं अस्य विषयो यथा,—

“रसो गन्धरङ्गः सोषणोऽयं

फणी पिप्पलीत्येष धुस्तूरपिष्ठः

जयेत् सन्निपातं द्विगुणकालुषान्

भवेदकर्मलासु सद्योऽप्युत्तमम् ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे पञ्च-
वक्तरसे ॥ मरुवकनामौषधं यथा,—

“मारुतोऽसौ मरुवको मरुवकरपि स्मृतः ।

फणी फणिज्जम्बकश्चापि प्रस्यप्रस्यः समीरणः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥

फणीश्वरः, पुं, (फणिनामौश्वरः ।) अनन्तः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

फण्डः, पुं, (फणति । फण गतौ + “अमन्तात्
डः ।” उणा० १ । ११३ । इति डः ।) जठरम् ।

इत्युणादिकोषः ॥

फतुकारो, पुं, (फत् इत्ययत्तशब्दं करोतीति । फ +
णिनिः ।) पक्षिमात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

फरं, स्त्री, (फलतीति । फल + अच् । लस्य रत्वम् ।)
फलकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

फरवकं, स्त्री, पूगपात्रम् । इति हारावली ॥ १३७ ॥

फफरीकः, पुं, (स्फुरतीति । स्फुर स्फुरणे + “फफ-
रीकादयश्च ।” उणा० ४ । २० । इति ईकन्

धातोः फफरादेशश्च ।) चपेटः । मारुवे, स्त्री ।

इति मेदिनी । के, २०० ॥

फफरीका, स्त्री, (फफरीक + टाप् ।) पादुका ।

(स्फुरतीति ईकन् । टाप् । मनसि स्फुरणा-
देव तथालम् ।) मदनः । इति संचिप्रसारो-

णादिहक्तिः ॥

फल, निष्पत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।)

“इह नवशुककोमला मणीनां

रविकरसम्भविताः फलन्ति भासः ॥

इति भारविः ॥

निष्पादनेऽपि वाल्मीकिः ।

फलति स्म यस्य चरितस्त्रोत्राय दिव्या गिरः ॥”
इति दुर्गादासः ॥

फल, ज गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) ज, फलः फलः । इति दुर्गादासः ॥

फल, जि आ भिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) जि, फुल्लोऽस्ति । आ, फलितं
फुल्लं तिन । फलति काष्ठं कुटारः । इति
दुर्गादासः ॥

फलं, स्त्री, (फलतीति । फल निष्पत्तौ जि फला
विशरणे वा + अच् ।) लाभः । (यथा, शकु-
न्तलायाम् । १ अङ्के ।

“शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः

कुतः फलमिहास्य ।

अथवा भवितव्यानां हाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥”

शस्यम् । (यथास्य भक्षणविधिः ।

“फलानि सर्वभक्ष्यांश्च प्रदद्याद्दे दलेषु च ॥”

“फलानि सर्वभक्ष्यांश्च परिशुष्काणि यानि च ।

तानि दक्षिणपार्श्वे तु भुञ्जानस्योपकल्पयेत् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्यायः ॥

यथा च शकुन्तलायाम् ।

“उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं

धनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ॥”

फलकम् । (शारिफलकार्ये यथा, महाभारते ।
४ । १ । २४ ।

“वेदूयान् काश्चनान् दान्तान् फलेभ्योऽतीरसैः
सह ।

कृष्णाच्चान् लोहिताच्चान् निर्वृतस्यामि मनो-
रमान् ॥”

हेतुस्तम् । इत्यमरः ॥ जातीयफलम् । युधिः ।

त्रिफला । (यथा,—

“हरीतकी चामलकी विभीतकमिदं त्रयम् ।

त्रिफला फलमित्युक्तं तच्च त्रयं फलत्रिकम् ॥”

इति वैद्यकपरिभाषायाम् ॥

कक्कोलम् । इति मेदिनी । के, ३३ ॥ वाणायम् ।

आर्षवम् । इति शब्दरत्नावली ॥ फलः । इति

हेमचन्द्रः ॥ दानम् । इति धरणिः ॥ सुष्कः ।

यथा,—

“अफलो सुष्यते मेघः सफलस्तु न सुष्यते ॥”

इति रामायणम् ॥

(प्रमेयभेदः । यथा,—

“आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनः प्रवृत्तिदोषप्रत्य-
भावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ॥” इति गीतम-

सूत्रम् ।

तत्रैव फलसूत्रम् यथा । “प्रवृत्तिदोषजनितो-
ऽर्थः फलम् ॥” “सुखदुःखसंवेदनं फलम् । सुख-

विपाकं कर्मदुःखविपाकश्च तत् पुनर्देहेन्द्रिय-
विषयबुद्धिषु सतीषु भवतीति सह देहादिभिः

फलमभिप्रेतम् । तथाहि प्रवृत्तिदोषजनितो-
ऽर्थः फलमेतत् सर्वं भवति तदेतत् फलसुपात्तसु-

पात्तं हेयं त्यक्तं त्यक्तसुपादेयमिति नास्य
हानोपादानयोर्निष्ठा पर्यवसानं वास्ति स

खल्वयं हानोपादानसोतसोऽहते लोकः ।” इति
वात्स्यायनः ॥) जीवस्य कर्मफलसुक्तिर्यथा,—

“जीवः कर्मफलं भुङ्क्ते आत्मा निर्लिप्त एव च ।
आत्मनः प्रतिविम्बश्च देही जीवः स एव च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्यायः ॥

दानफलं यथा,—

“यथा फलन्ति ग्रस्यानि न्यूनानि वाधिकानि च ।
क्षयकाणां चेन्नभेदे पात्रभेदे फलं तथा ॥

सामान्यदिवसे विप्रे दानं समफलं भवेत् ।

अमायां रविसंक्रान्त्यां फलं शतगुणं भवेत् ।

चातुर्मास्यां पौर्णमास्यामनन्तं फलमेव च ॥

ग्रहण्यं शशिनः कोटिगुणश्च फलमेव च ।

सूर्यस्य ग्रहण्ये चापि ततो दशगुणं भवेत् ॥

अक्षयायामक्षय्यश्चैवासंख्यं फलमुच्यते ।

एवमन्यत्र पुण्याहे फलाधिक्यं भवेद्विह ॥

यथा दाने तथा स्नाने जपेऽन्यत्पुण्यकर्मसु ।

एवं सर्वत्र बोद्धव्यं नराणां कर्मणां फलम् ॥

सामान्यदिवसे दानश्च विप्रे समफलं भवेत् ।

तीर्थे देवयज्ञे चैव फलं शतगुणं स्मृतम् ॥

गङ्गायाश्च कोटिगुणं चेन्न नारायणे फलम् ।

एवं सर्वत्र बोद्धव्यं फलाधिक्यं क्रमेण च ॥

यथा चैव कोटिगुणं तथा च विष्णुमन्दिरं ।

केदारे च लक्षगुणं हरिद्वारे तथा फलम् ॥

पुष्करे भास्करश्चैव दशलक्षगुणं फलम् ।

एवं सर्वत्र बोद्धव्यं फलाधिक्यं क्रमेण च ॥

सामान्यब्राह्मणे दानं सममेव फलं भवेत् ।

लक्षं त्रिसन्ध्यापूते च पश्चिते च जितेन्द्रिये ।

विष्णुमन्त्रोपासके च बुधे कोटिगुणं भवेत् ।

एवं सर्वत्र बोद्धव्यं फलाधिक्यं गुणं भवेत् ॥

यथा दक्षेन सूत्रेण श्रावेण जवेन च ।

कुम्भं निर्माति चक्रेण कुम्भकारो नृदा सुवि ।

तथैव कर्मसूत्रेण फलं धाता ददाति च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ३४ अध्यायः ॥

स्वप्रियफलस्य विष्णुदेयत्वं यथा,—
“भक्ष्याणि यानि पेयाणि भोग्यानिभिमत्तानि

च ।

फलश्च वल्लभं यच्च तत्तद्देयं जनार्दने ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥ १० ॥

इष्टकफलद्वारा फलपातननिषेधो यथा,—
“न पातयेद्विष्टकाभिः फलानि वै फलेन तु ।

न च्छेच्छभाषां शिञ्जेत नाकर्षेच्च पदासनम् ॥”

इति कौर्म उपविभागे १६ अध्यायः ॥

कर्मजन्मशुभादृष्टदृष्टसम्भवसर्गनरकादि ।
तत्त्रिविधं यथा,—

“अनिष्टमिदं मिश्रश्च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यग्निना प्रेत्य न तु सद्भासिना क्वचित् ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥

“अनिष्टं नारकित्वम् । इष्टं देवत्वम् । मिश्रं मनु-
ष्यत्वम् । एवं त्रिविधं पापस्य पुण्यस्य उभय-

मिश्रस्य च कर्मणो यत् फलं प्रसिद्धं तत् सर्व-
मत्यागिनामेव प्रेत्य परत्र भवति तेषां त्रिविध-

कर्मसम्भवात् न तु सद्भासिना क्वचिदपि
भवति ॥” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ १० ॥

वेदादीनां फलम् । यथा, वद्विं प्रति मरीचि-
वाक्यम् ।

“स तं प्राह फलं ब्रह्म वेदस्य च धनस्य च ।
दारश्रुतस्य विप्रादेः स्वर्गापवर्गहेतवे ॥

फलक

वङ्गिरवाच ।

अग्निहोत्रफला वेदा दत्तमुक्तफलं धनम् ।
रतिपुत्रफला दाराः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ॥”
इति वङ्गिपुराणे निव्याद्विक्रानविधिनामा-
ध्यायः ॥॥ लवणादिसंयोगे फलस्याम्लत्वं यथा,
“तक्षुलोन्मिसंयोगाह्वययोगेन पिष्टकम् ।
फलं त्रितयसंयोगादन्नं भवति तत्तृणात् ॥”
इति रामार्चनचन्द्रिकाष्टवचनमिति केचित् ॥
फलः, पुं, (फलतोति । फल + अच् ।) कृतज-
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते
सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“कण्टकारिकाफलपटोलवार्ताकुकारवेक्षक-
कटिकाकेवुकोरुवकपप्यटककिराततित्तककोट-
कारिष्ठकोशातकीवेचकरीराटरुषकार्कपुष्पीप्र-
भृतीनि ॥”)
फलकं, क्तो, पुं, (फल + संज्ञायां कन् ।) चर्मम् ।
इत्यमरः । २ । ८ । ६० ॥ टाल इति भाषा ॥
(यथा, विष्णुपादादिकेशान्तवर्णनस्तोत्रे । ३३ ।
“शार्ङ्गं बाणं क्षपाणं फलकमरिगदे पद्मशङ्खौ
सहस्रम्
विभाषाः शस्त्रजालं मम ददतु हरेर्वाहवो
मोहहानिम् ॥”)
फलकः, पुं, (फल + संज्ञायां कन् ।) अस्थिखण्डम् ।
इति जटाधरः ॥ नागकेशरम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ काष्ठादिफलकम् । यथा,—
“पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् ।
जनाधिकान् संशोधं पश्चात् पत्रे निवेशयेत् ॥”
इति व्यवहारतत्त्वे आसः ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ८७ । ५ ।
“भृकुटीकुटिलास्तस्या ललाटफलकाद्भुतम् ।
काली करालवदना विनिष्क्रान्ताभिपाशिनी ॥”)
रजकपट्टम् । घोषार पाट इति भाषा । यथा,
“शाल्वले फलके अक्षौ निव्यादासांसि नेजकः ।
न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत् ॥”
इति मितान्तरा ॥
फलकपाणिः, पुं, (फलकं पाणौ यस्य ।) चर्मौ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ७१ ॥ टाली इति भाषा ॥
फलककेशा, स्त्री, (फलेन कर्कशा ।) वनकोलिः ।
इति केचित् ॥
फलकामः, त्रि, (फलं कामयते इति । कम +
अच् ।) कर्मफलकामी । यथा,—
“वर्मेवाणिकिका नृपाः फलकामा नराधमाः ।
अर्चयन्ति जगन्नाथं ते कामान्नाप्नुवन्मुत ॥”
इति मलमासतत्त्वधृतविष्णुधम्मपत्तरीयवृत्तीय-
काङ्क्षीयवचनम् ।
फलकी, [न] पुं, (फलकं फलकाकारोऽस्यस्येति ।
फलक + इनिः ।) मत्स्यभेदः । फलुइ इति
भाषा । (गुणादिकमस्य फलिशब्दे ज्ञात-
यम् ।) फलकान्विते, त्रि । इति मेदिनी ।
ने, १६ ॥
फलवृक्षः, पुं, (फले फलावच्छेदे वृक्षः ।) पानीया-
मलकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

फलपू

फलकेशरः, पुं, (फले केशरा इवास्त्व ।) नारी-
केलवृक्षः । इति जटाधरः ॥
फलकोषकः, पुं, (फलं सुष्क एव कोषो यत्र । ततः
कन् ।) सुष्कः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विवृति-
रस्य सुष्कशब्दे ज्ञातया ॥)
फलग्रहिः, त्रि, (फलं गृह्णातीति । ग्रह + इन् ।)
फलेग्रहिः । यथासमयं फलधरवृक्षः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
फलग्राही, [न] पुं, (फलं गृह्णातीति । ग्रह +
णिनिः ।) वृक्षः । इति धरणिः ॥ फलग्रहण-
कर्त्तरि, त्रि ॥
फलचमसः, पुं, इधिमिश्रितवटलकचूर्णम् । इति
आहृतत्वम् ॥
फलचोरकः, पुं, (फलं चोर इवास्त्व कन् ।) चोरक-
नामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
फलत्रयं, क्तो, (फलस्य त्रयम् ।) द्राक्षापरुष-
काश्चर्यः । (यथा,—
“द्राक्षापरुषकाश्चर्यैः फलत्रयमुदाहृतम् ॥”
इति वैद्यकपरिभाषायाम् ॥)
त्रिफला । इति शब्दचन्द्रिका ॥
फलत्रिकं, क्तो, (फलस्य त्रिकम् ।) त्रिफला ।
(यथा,—
“पथ्याविभीतधात्रीणां फलेः स्थात्रिफला समेः ।
फलत्रिकश्च त्रिफला सा वरा च प्रकीर्तिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
शुक्लीपिप्पलीमरिचानि । इत्यमरः । २ । ६ । १११ ॥
फलदः, पुं, (फलं ददातीति । दा + “आतोऽनुप-
सर्गे” ३ । २ । ३ । इति कः ।) वृक्षः । इति
धरणिः ॥
फलदः, त्रि, (फलं ददातीति । दा + कः ।) फल-
दाता । यथा,—
“विश्वेशफलदा कन्या निष्क्रामाणां विमुक्तिदा ॥”
इति मलमासतत्त्वधृतविष्णुपुराणवचनम् ॥
फलपञ्चान्नं, क्तो, अन्नपञ्चफलम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
फलपाकः, पुं, (फलेषु पाकोऽस्य ।) करमईकः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ पानीयामलकम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
फलपाकान्ता, स्त्री, (फलपाकेनान्तो नाशो यस्याः ।)
ओषधिः । धान्यकदल्यादिः । इत्यमरः । २ । ४ । ७॥
फलपाकी, [न] पुं, (फलपाकोऽस्यस्येति । इनिः ।)
गईभाक्षः । इति रत्नमाला । (यथास्य पर्यायः ।
“नन्दीवृक्षश्चाप्यपाकी फलपाकी च पीतनः ।
गईभाक्षो गन्धमुष्णो द्वितीयः क्षिप्रपाक्यसौ ॥”
इति च वैद्यकरत्नमालायाम्)
फलपुष्कः, पुं, (फलं पुष्क इव यस्य ।) वरकालुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
फलपुष्पा, स्त्री, (फलानि पुष्पाणीवास्याः ।) पिङ्ग-
खर्जुरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
फलपूरः, पुं, (फलेन पूरः पूर्णः ।) बीजपूरः ।
इत्यमरः । २ । ४ । ७८ ॥ (विवरणमस्य बीज-
पूरशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

फलशा

फलपूरकः, (फलपूर + स्वार्थे कन् ।) बीजपूरः ।
इति भावप्रकाशः ॥
फलप्रदः, त्रि, (फलं प्रददातीति । प्र + दा +
“आतश्चोपसर्गे” ३ । १ । १३६ । इति कः ।)
फलदाता । यथा,—
“श्रीश्रीहि भोः फलानीति श्रुत्वा सत्वरमच्युतः ।
फलार्थी धान्यमादाय ययौ सर्वफलप्रदः ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ११ अध्यायः ॥
फलप्रिया, स्त्री, (फलेन प्रीणातीति । प्री + कः ।
टाप् ।) प्रियङ्गुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणा-
दयोऽस्या प्रियङ्गुशब्दे ज्ञेयाः ॥)
फलभाक्, [ञ] त्रि, (फलं भजते इति । भज +
“भजो णिः” ३ । २ । ६२ । इति णिः ।)
फलभागी । यथा,—
“मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वेश्वरः ।
उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फलभागभवेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वधृतब्रह्माख्यभविष्यपुराण-
वचनम् ॥
फलभूमिः, स्त्री, (फलाय कर्मफलभोगाय भूमिः ।)
कर्मफलभोगस्थानम् । यथा,—
“भरतान्येरावतानि विदेहाञ्च कुरुन् विना ।
वर्षाणि कर्मभूम्यः स्युः शेषाणि फलभूमयः ॥”
इति हेमचन्द्रः । ४ । १२ ॥
फलसुखा, स्त्री, (फलेन सुखा श्रेष्ठा ।) अज-
मोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
फलसुहरिका, स्त्री, (फले फलावच्छेदे सुहरिका
सुदुसुहर इव ।) पिङ्गखर्जूरः । इति शब्द-
माला ॥
फललक्षणा, स्त्री, (फलहेतुका लक्षणा ।) प्रयो-
जनवती लक्षणा । यथा, साहित्यदर्पणे ।
“यज्ञस्य गूढागूढत्वाद्भिधा स्युः फललक्षणाः ।”
फलवर्तुलं, क्तो, (फलं वर्तुलमस्य ।) कालिङ्गम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
फलवान्, [तु] त्रि, (फलमस्यास्तीति । फल +
मत्तुप् । मस्य वः ।) फलयुक्तवृक्षः । तत्पर्यायः ।
फलिनः २ फलो ३ । इत्यमरः ॥ फलितः ४ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः । १ । ४७ ।
“अपुण्याः फलवन्तो ये ते वनस्यतयः स्मृताः ।
पुण्यिनः फलिनश्चैव वृक्षास्तुभयतः स्मृताः ॥”)
फलविक्रयिणी, त्रि, (फलविक्रयोऽस्या अस्तीति ।
इनिः । डीप् ।) फलविक्रेत्री । कुण्डादिनी
इति हिन्दी भाषा । यथा,—
“फलविक्रयिणी तस्य च्युतधान्यकरद्रव्यम् ।
फलैरपूरयन्नैः फलभाक्षमपूरि च ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ११ अध्यायः ॥
फलवृक्षकः, पुं, (फलप्रधानो वृक्षः । संज्ञायां
कन् ।) पनसः । इति राजनिर्घण्टः ।
(पनसशब्देऽस्य विशेषो व्याख्यातः ॥)
फलशार्कं, क्तो, (फलमेव शार्कम् ।) वङ्गिधशाका-
न्तर्गतफलरूपशार्कम् । यथा, राजवङ्गसे ।
“पत्रं पुष्पं फलं शार्कं फलं संश्लेषं तथा ।
शार्कं वङ्गिधसहितं शुभं विद्याद्वयोत्तरम् ॥”

फलान्तं

फलशाङ्गः, पुं, दाहिमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
फलशाली [न], त्रि, (फलेन शालते श्लाघते इति ।
शाल् + शिनिः ।) फलाश्रयः । यथा,—
“परस्मैवेतधात्वर्थजन्यफलशालित्वं कर्मत्वम् ॥”
इति कर्मलक्षणं सारमञ्जरी ॥
फलशैशिरः, पुं, (शिशिरं प्राप्तमस्य अण् शैशिरम् ।
फलं शैशिरं यस्य ।) वदरवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

फलश्रुतिः, स्त्री, (फलस्य कर्मफलस्य श्रुतिः अव-
यम् ।) कर्मफलश्रवणम् । यथा,—
“फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम् ।
श्रेयो विवक्षया प्रोक्तं यथा भवत्यरोचनम् ॥”
अपि च ।

“वेदोक्तमेव कुर्वन्तो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे ।
नेष्कर्म्या लभते सिद्धिं रोचनार्थां फलश्रुतिः ॥”
इति श्रीभागवते ११ स्कन्धः । इति मलमासतत्त्वम् ॥

फलश्रेष्ठः, पुं, (फलानां फलवृक्षाणां श्रेष्ठः ।)
आम्रवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

फलसः, पुं, पनसवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
फलस्नेहः, पुं, (फले स्नेहो यस्य ।) आखोटवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

फलहारी, स्त्री, काली । फलं हरति या छात्
वसिति कर्मोपपदद्वयधातोः षणि ईप्प्रत्यय-
नियन्त्रोऽयं शब्दः । सा ज्येष्ठपक्षदशां बहु-
फलाद्युपहारैः पूजनीया । यथा,—
“ज्येष्ठे मासि अमायां वै मध्यरात्रे महेश्वरि ।
पूजयेत् कालिकां देवीं नानाद्रव्योपहारकैः ॥
तत्रैव सितपद्मे तु पञ्चदशां निशाङ्गकैः ॥
पूजयेच्च फलैर्लक्षैः शक्तितो वापि कालिकाम् ॥”
इति मायातन्त्रे १७ पटलः ॥

फला, स्त्री, किञ्चिद्विष्टाक्षुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (शमी । तत्पर्यायो यथा,—
“शमी शक्तुफला तुङ्गा केशहन्त्री फलाशिवा ।
मङ्गल्या च तथा लक्ष्मीः शमीरः सात्त्विका
सूता ॥”)

फलाद्या, स्त्री, (फलेन आद्या सम्पन्ना ।) काष्ठ-
कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

फलाध्यक्षः, स्त्री, (फलानामध्यक्षमिव ।) राजा-
दनवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४५ ॥ (कश्चित्,
पुं । अस्य पर्यायः ।

“राजादनः फलाध्यक्षो राजन्यः क्षीरिकापिच ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
फलानामधिकृते, त्रि ॥

फलादनः, पुं, (फलानामदनोभक्तः । यज्ञा,
फलानां अदनं भक्षणं यस्य ।) शुकपक्षी ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०१ ॥ फलभक्षकः, त्रि ॥
फलान्तः, पुं, (फलेषु सत्सु अन्तो नाशो यस्य ।)
वृक्षः । इति शब्दमाला ॥

फलान्तं, स्त्री, (फलमन्तं यस्य ।) वृक्षाक्षम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अ ॥

“मद्यं मद्योचितानान्तु सर्वमांसेषु पूजितम् ।
अमदपानासुदकं फलान्तं वा प्रशस्यते ॥”)

फलान्तः, पुं, (फलमन्तमस्य ।) अन्तवेतसः ॥ इति
राजनिर्घण्टः ॥

फलार्थी [न], त्रि, (फलं अर्थयते इति । अर्थ +
शिनिः ।) फलकामी । यथा,—

“सर्वसूक्तेषु कर्तव्या प्रतिष्ठा विधिना बुधैः ।
फलार्थिभिस्तत्प्रतिष्ठं यस्मान्निष्फलमुच्यते ॥”

इति मठप्रतिष्ठातत्त्ववृत्तहयश्रीवैपश्चर्यानीय-
सङ्कर्षणकाण्डीयवचनम् ॥

फलाशनः, पुं, (फलानन्नातीति । अश् + ल्युः ।)
शुकपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ फलभक्षके, त्रि ॥

फलासङ्गः, पुं, (फलेषु आसङ्गः ।) फलासक्तिः ॥
यथा,—

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं निवृत्तमो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायां ४ अध्यायः ॥

फलः, पुं, (फल + इन् ।) मत्स्यविशेषः । फलुइ
इति भाषा । अस्य गुणाः । स्वादुत्वम् । गुरु-
त्वम् । क्षिप्तत्वम् । बलकारित्वम् । शुक्रवर्द्धन-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

फलिका, स्त्री, (फलमस्या अस्तीति । फल + ठन् ।
टाप् ।) निष्पावी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (फला
स्वार्थे कनि अत इत्वम् । शरादेर्यभासः ।
यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३३५ ।

“न प्राप्यसे कराभ्यां हृदयान्नापेक्षि वितनुषे
बाधाम् ।

त्वं मम भभावस्थितकुसुमायुधविशिख-
फलिकेव ॥”)

फलितं, त्रि, (फल + तारकादित्वात् इतच् ।)
फलमस्य जातम् । इति सुगवोधयाकरणम् ॥
(यथा, देवीभागवते । १ । १७ । १२ ।

“संपश्यन् विविधान् देशान् लोकांश्च वित-
धर्मिणः ।

वनानि पादपांश्चैव चेन्नाणि फलितानि च ॥”)
वृक्षे, पुं । इति धरणिः ॥ शैलेये, स्त्री । इति
राजनिर्घण्टः ॥

फलिनः, त्रि, (फलानि सन्त्यस्येति । फल +
“ङ्ङलमन्त्रापि ।” उणा० २ । ४८ । इति
इतच् ।) फलवान् । इत्यमरः । २ । ४ । ७ ॥

पनसे फलवति वृक्षे च पुं । इति राज-
निर्घण्टः ॥

फलिनी, स्त्री, (फलमस्या अस्तीति । इनिः ।
डोप् ।) प्रियङ्गुवृक्षः ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,—
“प्रियङ्गुः फलिनी कान्ता लता च महिलाङ्गया ।
गुन्ना गुन्नाफला श्यामा विज्जक्सेनाङ्गना
प्रिया ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
यथा, रघौ । ८ । ६१ ।

“मिथुनं परिकल्पितं त्वया
सहकारः फलिनी च नन्विमौ
अविधाय विवाहसत्क्रिया-
मनयो गम्यत इत्यसाम्प्रतम् ॥”)

अभिप्रिखावृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १३६ ॥

फली, [न] त्रि, (फलमस्यास्तीति । फल + इनिः ।)
फलयुक्तवृक्षादिः । इत्यमरः । २ । ४ । ७ ॥

फली, स्त्री, (फलमस्यस्या इति अर्श आदिभ्यः
अच् । स्त्रियां डोप् ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ७ ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“विज्जक्सेना प्रिया कान्ता प्रियङ्गुः फलिनी-
फली ॥”

फल + वा डोप् ।) फलिमतस्यः । इति शब्द-
माला ॥

फलूषः, पुं, लताभेदः । इत्युणादिकोषः ॥
फलेग्रहिः, पुं, (फलं गृह्णातीति । फल + ग्रह् +

“फलेग्रहिरात्मन्नाश्चि ।” ३ । २ । २६ । इति उप-
पदस्य एदन्तत्वं ग्रहेरिन् प्रत्ययश्च निपात्यते ।)

यथासमयं फलधरवृक्षः । ऋतुप्राप्तौ फलानि
गृह्णाति धारयतीति फलेग्रहिः । शकृत्तत्त्वादि-
त्यादिना इः सूत्रे फले इति निर्देशात् एकारः ।

किंवा फले गृह्णाति इति फलेग्रहिः । कर्मण्या-
धारविवक्षा निपातनात् सप्तम्या अलुक् लुकि
फलग्रहिश्च फलेग्रहिः । फलग्रहिरिति वाच-
स्यतिः । इह ग्रहिर्धारणार्थः स्त्रीकारार्थश्च

अत्र धारणार्थे वृत्त एव रूपिः । स्त्रीकारार्थे
तु क्रियाशब्देतेव यथा फलेग्रहीन् हंसि वन-
स्यतीनामिति भट्टिः ॥ इति रायसुकुटादयः ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ फलग्रहणकर्त्तरि, त्रि ॥
फलेग्रहिः, पुं, (फले गृह्णातीति । ग्रह् + इन् ।

एधोदरात् वृद्धिः । निपातनात् सप्तम्या अलुक् ।)
फलेग्रहिः । इति शब्दरत्नावली ॥

फलेन्द्रः, पुं, (फलेन इन्द्रः ऐश्वर्यशालीव । वृहत्-
फलत्वादेवास्य तथात्वम् ।) वृहज्जम्बुः । तत्-
पर्यायः । नन्दः २ राजजम्बुः ३ महाफला ४

सुरभिपञ्चा ५ महाजम्बुः ६ । अस्य गुणाः ।
स्वादुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । गुरुत्वम् । रोचन-
त्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

फलेपुष्पा, स्त्री, (फले फलमुखे पुष्पं यस्याः ।
सप्तम्या अलुक् ।) सुद्रक्षुपविशेषः । गूमा इति
हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । द्रोणा २ द्रोणपुष्पी

३ । अस्या गुणाः । गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् ।
रूचत्वम् । उष्णत्वम् । वातपित्तकारित्वम् ।

चारत्वम् । लवणत्वम् । स्वादुपाकत्वम् । कटु-
त्वम् । मेदकत्वम् । कफामकामलाप्रोद्यतमक-
श्वासजन्तुनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

फलेरुहा, स्त्री, (फले रोहतीति । रुह् + कः ।
सप्तम्या अलुक् ।) पाटलिवृक्षः । इत्यमरः ।
२ । ३ । ५४ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“पाटलालिप्रिया स्थाली ताम्रपुष्पी फलेरुहा ।
कामदूती कुवेराक्षी कुम्भी तोयाधिवासिनी ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

फलेसक्तः, त्रि, (फले सक्त आसक्तः ।) फलासक्तः ।
फलकामी । यथा, भगवद्गीतायाम् ।

“युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठि-
कीम् ॥

अयुक्तः कामकारेण फलेसक्तो निबध्यते ॥”

फलगुः

‘फलेसक्तः मम फलायेदं कर्म करोमीदं फले-
सक्तो नितरां बन्धं प्राप्नोति ।’ इति मलमास-
तत्त्वम् ॥

फलोत्तमा, स्त्री, (फलेषु उत्तमा ।) काकली-
द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुग्धिका । तत्-
पर्यायो यथा, —

“उत्तमा दुग्धिका दुग्धी फलोत्तमा फलिव्यपि ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

फलोत्पत्तिः, पुं, (फलाय उत्पत्तिरस्य । प्रशस्त-
फलानां उत्पत्तिरत्र वा ।) आम्नवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

फलोदयः, पुं, (फलस्य उदयो यत्र ।) लाभः ।
सुरालयः । हर्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
(फलस्य उदयः ।) फलोत्पत्तिः । यथा, रघुः ।

“सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।
आसमुद्रजित्तीशानामानाकरधर्मानाम् ॥”

फलकः, पुं, (फल निष्पत्तौ + “कृदाधारार्चिफलभ्यः
कः । ” उणा० ३।४० । इति कः । सूत्रेऽत्र कलिभ्य
इति पाठस्य विकल्पितत्वात् बाहुलकात् क
इत्येके ।) विसारिताङ्गम् । इत्युणादिकोषः ॥

फलगुः, त्रि, (फल निष्पत्तौ + “फलिपाटिनमि-
मनिजनामिति । ” उणा० १ । १६ । इत्युः गुगा-
गमश्च ।) असारम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥
(यथा, माघे । ३ । ७६ ।

“तरीषु तत्रत्यमफलगु भाखं

सांथात्रिकानावपतोऽभ्यनन्दत् ॥”

निरर्थकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
देवीभागवते । ५ । १५ । ३२ ।

“न फलगुवाक्यैः प्रतिबोधनीयो

राजा तु वीरैरिति नीतिशास्त्रम् ॥”

सामान्यम् । चन्द्रम् । यथा, भागवते । ११ । ३ । ४७ ।

“अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्यदाम् ।

फलगुनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम् ॥”

फलगुः, स्त्री, (फल निष्पत्तौ + उः । गुगागमश्च ।)

गयाख्यनदीभेदः । तस्या माहात्म्यादि यथा, —

“साङ्गक्रोशद्वयं मानं गयायां परिकीर्तितम् ।

पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः ॥

तत्र पिण्डप्रदानेन तृप्तिर्भवति शाश्वती ।

नभाज्जनाहंनान्नेव कृपाचोत्तरमानसात् ॥

एतद्गयाशिरः प्रोक्तं फलगुतीर्थं तदुच्यते ।

तत्र पिण्डप्रदानेन पिण्डाणां परमा गतिः ॥

पृथिव्यां यानि तीर्थानि ये समुद्राः सरांसि च ।

फलगुतीर्थं गमिष्यन्ति वारमेकं दिने दिने ॥”

इति गार्ग्ये २३ अध्यायः ॥

अन्यत् गयाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ काकोडुम्बरिका ।

इत्यमरः ॥ काकडुसुर इति भाषा ॥ (अस्याः

पर्यायो यथा, —

“भद्रा मलपूः फलगुः स्यात् काकडुम्बरिका च

सा ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

अस्या गुणाः । गुरुत्वम् । ग्राह्यत्वम् । शीत-

जलम् । खादुत्वम् । तृप्तिकारित्वम् । इति

फाः

राजवल्लभः ॥ रेणुभेदः । फागु इति प्रसिद्धः ।
मिथ्यावाक्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ वस-
न्तर्तुः । इति जटाधरः ॥

फलगुदा, स्त्री, (फलगुरिति नाम ददाति धारय
तीति । दा धारणे + कः ।) गयानदी । यथा,
“तत्र देशे गया नाम पुण्यदेशोऽतिविश्रुतः ।

नदी च फलगुदा नाम पितृणां स्वर्गदायिनी ॥”

इति बृहद्बर्मपुराणे ५६ अध्यायः ॥

फलगुनः, पुं, (फलति कार्यादिकमस्मादिति ।
फल निष्पत्तौ + “फलेगुक् च । ” उणा० ३ ।
५६ । इति उनन् गुगागमश्च । फलगुन्यां

फलगुनीनचने जातः इति वा । “अविष्टा

फलगुन्युराधेति । ” ४ । ३ । ३४ । इति जातार्ध-

प्रत्ययस्य लुक् । “लुक् तद्धितलुकि । ” १ । २ । ४६ ।

इति स्त्रीप्रत्ययस्य च लुक् । एतन्निश्चितम्

फालगुनशब्दे द्रष्टव्यम् ।) अर्जुनः । फालगुन-

मासः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (फलगुनी-

भये, त्रि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

फलगुनालः, पुं, (फलगुनेन अलतीति । अल् +
अच् ।) फालगुनमासः । इति भूरिप्रयोगः ॥

फलगुनी, स्त्री, (फलगुन + गौरादित्वात् ङीष् ।)

नक्षत्रविशेषः । तच्च पूर्वफलगुनी उत्तर-

फलगुनी च । इति भरतधृतगोवर्द्धनानन्दः ॥

(यथा, महाभारते । ४ । ४२ । १६ ।

“उत्तराभ्याश्च पूर्वाभ्यां फलगुनीभ्यामहं दिवा ।

जातो हिमवतः पृथे तेन मां फालगुनं विदुः ॥

काकोडुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (फल्-

गुन्यां जाता । अविष्टाफलगुनीति अग्रे लुकि

लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य च लुकि फल्-

गुन्यषाढाभ्यां टा नौ वक्तव्यौ इति वार्त्तिकोक्ता

टः । टित्वात् ङीष् ॥)

फलगुवाटिका, स्त्री, (फलगूनां वाटीव इवार्थे
कन् ।) काकोडुम्बरिका ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

(“गुणादयोऽस्याः काकोडुम्बरिकाशब्दे ज्ञेयाः ॥”)

फलगुवृन्ताकः, पुं, (फलगुना वृन्तेनाकायति
शोभते इति । आ + के + कः ।) श्लोनाक-
प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

फलगूतसवः, पुं, (फलगूनासुतसवः ।) फलगु-
करणागोविन्दोत्सवः । दोलयात्रा इति

ख्यातः । यथा, दोलयात्रापद्धतिः ।

“गोविन्दानुग्रहीतनु यात्राङ्गं तत् प्रकीर्तितम् ।

फलगूतसवं प्रकुर्वीत पञ्चाहानि त्रिहानि वा ॥”

फल्यां, स्त्री, (फलाय हितमिति । फल + यत् ।)
कुसुमम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

फलकी [न] पुं, (फलकः फलकस्तदाकारोऽस्य-
स्येति । इनिः ।) मत्स्यविशेषः । इति शब्द-
माला ॥ फलुइ इति भाषा ।

फलफलः, पुं, सूर्यवातः । इति जटाधरः ॥ कुलार
वातास इति भाषा ॥

फाः, पुं, सन्तापः । निष्फलभाषणम् । यथा, —

“फिः कोपे फाश्च सन्तापे तथा निष्फलभाषणे ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

फालः

वृद्धिः । वर्द्धकः । यथा “फा वृद्धौ वर्द्धके
पुमान् ।” इति विश्वः ॥

फाटकी, स्त्री, (स्फुट + क्णल् । ङीष् । पृषोदरा-
दित्वात् साधुः ।) स्फटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

फाणिः, स्त्री, (फाणयतीति । फण गतौ + णिच् +
ङ् ।) गुडः । करम्भः । इत्युणादिकोषः ॥

फाणितं, स्त्री, (फण गतौ + णिच् + क्तः ।) अर्द्धा-
वर्तितेक्षुरसः । फेणीति ख्यातम् । इत्यमर-

भरतौ ॥ (यथा, महाभारते । ११ । ६४ । २३ ।
फलगुभी पूर्वसमये ब्राह्मणानामुपोषितः ।

भक्ष्यान् फाणितसंयुक्तान् दत्त्वा सौभाग्य-
वृच्छति ॥”)

अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । अभिष्यन्दित्वम् ।
हृहणत्वम् । कफशूलत्वम् । वातपित्तश्रमनाशि-

त्वम् । मूत्रवस्तिविशोधनत्वम् ॥ * ॥

“इक्षो रसस्तु यः पक्वः किञ्चिद्वातो बहुद्रवः ।
स एवेक्षुविकारेषु ख्यातः फाणितसंज्ञया ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(यथा च ।

“शिरार्द्धेऽङ्गनं कुर्यात् फाणितं मधुसंयुतम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नेत्ररोगाधिकारे ॥

“फाणितं शक्तवः सर्पिर्दधिमण्डोऽन्धकाञ्जिकम् ।

तर्पणं मूत्रकृच्छ्रमुदावर्त्तहरं पिबेत् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २३ अध्याये ॥

फाण्टं, त्रि, (फण्यते स्मेति । फण गतौ + “क्षुब्ध-
स्थान्तध्वान्तेति । ” ७ । २ । १८ । इति निपा-

तनात् साधुः ।) अनायासकृतम् । इत्यमरः ।
७ । १ । ६४ ॥ कषायभेदः । यथा, —

“क्षिप्रोष्णतोये ऋदितः फाण्ट इत्यभिधीयते ।”
अपि च ।

“क्षुब्धव्यपले सम्यक् जलसृणं विनिःक्षिपेत् ।

पात्रे चतुःपलमिति ततस्तु सावयेज्जलम् ॥

सोऽयं चूर्णद्रवः फाण्टो भिषगभिरभिधीयते ॥”

इति वैद्यकपरिभाषा ॥

(तथास्य प्रस्तुतविधिः ।

“सद्योऽभिष्णु पूतस्तु फाण्टन्मामनकल्पने ॥”

इति वाभटककल्पस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

फालं, स्त्री, (फलाय श्रद्धाय हितम् । फल + अण् ।
यद्वा, फल्यते विदायते भूमिरनेनेति । फल +

घञ् ।) हलोपकरणम् । इति मेदिनी । ले, ३४ ॥

फालः, पुं, (फल्यते विदायते स्नेहमनेनेति ।

फल + करणे घञ् ।) लाङ्गलस्यभूमिबिदारक-

लौहः । फल्यते विशीर्यते मृमिरनेन सः ।

तत्पर्यायः । कृषिकः २ । इत्यमरः । १२ । १३ ॥

कृषकः ३ । फलम् ४ । इति भरतः ॥ कृषि-

का ५ । फालम् ६ । इति सुकुटः ॥ कृषिकम् ७ ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५५ ॥ महादेवः । बल-

देवः । कार्पासवस्त्रे, त्रि । इति मेदिनी । ले, ३४ ॥

नवविधदियान्तर्गताष्टमर्द्वयम् । तस्य विधि-

र्यथा । दृष्टव्यः ।

“आयसं द्वादशपलवटितं फालमुच्यते ।

अष्टाङ्गलं भवेद्दीर्घं चतुरङ्गलविकरम् ॥

अभिवर्णं ततश्चौरो जिह्वया लेहयेत् सक्तम् ।
न दग्धश्चेच्छुद्धिमियादयथा तु स ह्यीयते ॥”
चौरोश्च गोचौरः । गोचौरस्य प्रदातयं तप्त-
फालावलेहनमिति स्मृतिरिति मैथिलः ॥
अत्रापि त्वमग्ने इत्यादिमन्त्रानन्तरं आयसं
लेलिहानस्य जिह्वयापि समादिशेदिति पिता-
महोक्तेः प्राङ् विवाकशोधाभ्यामग्न्यभिमन्त्रणं
कार्यम् ॥३॥ तत्र प्रयोगः । लौकिकचत्वारिंश-
त्तोलकमितं लौहघटितमष्टयवमध्यात्मकाङ्गुलाष्ट-
दीर्घं तथाविधचतुरङ्गुलप्रस्तारं फालमग्नौ ताप-
येत् । तत्र प्राङ् विवाको धर्मेवाहनादिहवनान्तं
कर्म कृत्वा दक्षिणां दत्त्वा,—

‘ॐ त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्त्वेष यज्ञेषु हूयसे ।
त्वं सुखं सर्वदेवानां त्वं सुखं ब्रह्मवादिनाम् ॥
जठरस्योऽसि भूतानां ततो वेत्सि शुभाशुभम् ।
पापं पुनासि वै यस्मात्तस्मात् पावक उच्यते ॥
पापेषु दर्शयामानमर्चिष्यान् भव पावक ! ।
अथवा शुभभावेन शीतो भव हुताशन ! ॥
त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।
त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥
यवहाराभिश्चक्षोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।
तदेनं संशयादस्माद्वर्मेतस्मात्तुमर्हसि ॥’
इत्येतेः फालस्यमग्निं अभिमन्त्रयेत् । शोधयितुं
प्रतिज्ञापत्रं शिरसि निधाय ।
‘त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक ! ।
साक्षिवत् पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं करे मम ॥’
इत्यनेनाभिमन्त्र्य अभिवर्णं फालं जिह्वया सक्त-
क्षित्यात् न दग्धश्चेत्तदा शुद्धः ॥” इति द्रव्य-
तत्त्वम् ॥

फालकण्टः, त्रि, (फालेन कण्टः ।) फालेन कर्षित-
भूम्यादिः । यथा, मानवे । ४ । ४६ ।
“न सूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ।
न फालकण्टे न जले न चित्वां न च पर्वते ॥”
फालाः, पुं, (फालयन्तीति । फल + णिच् + अच् ।)
जम्बीरबीजानि । इति दुर्गाटीकाटिप्पणीकृत-
कुलचन्द्रः ॥

फाल्गुनः, पुं, (फलति निष्पादयतीति । फल् +
“फलेर्गुक् च ।” उणा० ३ । ५६ । इति उन्न-
ततो गुक् । ततः प्रज्ञादण् । यदा फल्गुण्यां
फल्गुनीनक्षत्रे जातः फल्गुनः । स एव । अण्
एतन्निश्चित्यथा, महाभारते । ४ । ४२ । १६ ।
“उत्तराभ्याश्च पूर्व्याभ्यां फल्गुनीभ्यामहं दिवा ।
जातो हिमवतः पृष्ठे तेन मां फाल्गुनं विदुः ॥”
गुडाकेशः । नदीनट्टचः । अञ्जुनट्टचः । तपस्य
मासः ॥ यथा,—

“फाल्गुनस्तु गुडाकेशे नदीजार्ज्जुनभूरुहे ।
तपस्यसंज्ञे मासे तत्पूर्णिमायास्तु फाल्गुनी ॥”
इति दन्त्यनान्तवर्गे मेदिनी ॥

अतएव ।
“फाल्गुने गगने फेने शत्वमिच्छन्ति वर्वराः ।”
इति कारिका समुल्लिका । अथ अशत्वमिच्छ-
न्तीति अकारप्रज्ञेयो भ्रान्तानाम् ॥ * ॥

(फाल्गुनी पौर्णमासी अस्मिन्निनि । “विभाषा
फल्गुनीश्रवणकार्तिकीचैत्रिन्यः ।” ४ । २ । २३ ।
इति पक्षे अण् ।)

वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गतेकादशमासः ।
फल्गुनीनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यस्मिन् मासे
सः । इति तु प्रायिकाभिप्रायम् । स च त्रिविधः ।
सुखचान्द्रो गौणचान्द्रः सौरश्च । यथा ।
कुम्भस्थरविप्रारब्धयुक्तप्रतिपदादिदर्शान्तो मासो
सुखचान्द्रः । सुखचान्द्रफाल्गुनमासीयपौर्ण-
मास्यन्तः कृष्णप्रतिपदादिको मासो गौण-
चान्द्रः । कुम्भराशिस्थरविभोगोपलक्षितकाला-
त्मको मासः सौरः । इति मलमासतत्त्वम् ॥३॥
तत्पर्यायः । तपस्यः २ फाल्गुनिकः ३ फल्गुनः
४ । इत्यमरभरतौ ॥ वत्सरान्तकः ५ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ तत्र जातफलम् ।

“प्रियंवदः सज्जनवक्त्रभञ्ज
परोपकारी विमलाशयश्च ।
दाता नितान्तं प्रमदाभिलाषी
स्यात् फाल्गुने यस्य जनस्य जन्म ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

अथ फाल्गुनकृत्यम् । तत्र माघनन्तरं
फाल्गुनकृष्णार्ध्यां कालशाकवास्तुकशाकोप-
करणान्नेन आहुं कर्तव्यम् ॥ * ॥ गौणचान्द्र-
फाल्गुनकृष्णार्ध्यां शिवरात्रिर्भवति । यद्दिने
प्रदोषनिशीथोभयथापिनी चतुर्दशी तद्दिने
व्रतसुभयथाप्राप्तुरोधात् । यदा पूर्व्येदुर्निशीथ-
थापिनी परेदुः प्रदोषमात्रथापिनी तदा पूर्व्ये-
दुर्व्रतं प्रधानकालथाप्राप्तुरोधात् । यदा तु
पूर्व्येदुर्न निशीथथापिः परदिने प्रदोषथापिनी
तदा परदिने प्रदोषथापिनीति वचनात् ॥ * ॥
सुखचान्द्रफाल्गुनशुक्लद्वादशी गोविन्दद्वादशी ।
“फाल्गुने शुक्लपक्षस्य पुष्यर्त्वे द्वादशी यदि ।
गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ॥”
महापातकनाशकामो गङ्गायां स्नानमहं
करिष्ये । अथ पञ्चपुराणीयो मन्त्रः ।

“महापातकसंज्ञानि यानि पापानि सन्ति मे ।
गोविन्दद्वादशीं प्राप्य तानि मे हर जाह्नवि ॥”
फाल्गुनपौर्णमास्यां दोलयात्रा । तीर्थचिन्ता
मग्नौ ब्रह्मपुराणम् ।
“नरो दोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं पुरुषोत्तमम् ।
फाल्गुन्यां संयतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत् ॥”
स्कन्दपुराणीयपुरुषोत्तममाहात्म्ये त्रिंशद्वाधे ।
“फाल्गुन्यां क्रीडनं कुर्यात् दोलायां मम
भूपते ॥”

इति ललिततत्त्वम् ॥

फाल्गुनाशुजः, पुं, (फाल्गुनादशुपञ्चात् जायते
इति । अशु + जन् + ड ।) वसन्तकालः । इति
हारावली ॥ अञ्जुनस्य कनिष्ठभाता च ॥

फाल्गुनिकः, पुं, (फाल्गुनी पौर्णमास्यस्मिन् मासे
इति । “विभाषा फाल्गुनीश्रवणेति ॥” ४ । २ ।
२३ । इति ठक् ।) फाल्गुनमासः । इत्यमरः ।
१ । ४ । १५ ॥

फाल्गुनी, स्त्री, (फल्गुनीभिर्युक्ता पौर्णमासी ।
“नक्षत्रेण युक्तः कालः ।” ४ । २ । ३ । इति
अण् । ततो ङीप् ।) फाल्गुनमासस्य पूर्णिमा ।
इति मेदिनी । ने, ६६ ॥ पूर्व्यफल्गुनीनक्षत्रम् ।
उत्तरफल्गुनीनक्षत्रम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

फिः, पुं, पापः । निष्फलवाक्यम् । इत्येकाच-
कोषः । कोपः । इति शब्दरत्नावली ॥

फिङ्गकः, पुं, (फिङ्ग इति शब्देन कायति शब्दा-
यते इति । कै + कः ।) पक्षिविशेषः । फिङ्गा
इति भाषा । तत्पर्यायः । कुलिङ्गः २ कलिङ्गः
३ धूम्याटः ४ । इति शब्दमाला । भृङ्गः ५ ।
इत्यमरः ॥

फिरङ्गः, पुं, (फौ पापि क्रोधि वा रङ्गोऽशुरागो
यस्य ।) खनामखातश्चेच्छेदः । यथा,—
“पूर्व्यान्वाये नवग्रहं वङ्गशीतिः प्रकीर्तिता ।
फिरङ्गभावया मन्त्रास्तेषां संसाधनादसुवि ॥
अधिपा मङ्गलानाश्च संग्रामेष्वपराजिताः ।
इरेजा नव वट् पञ्च लङ्गजाश्चापि भाविनः ॥”
इति मेरुतन्त्रे २३ प्रकाशः ॥

रोगविशेषः । अथ फिरङ्गस्य निरुक्तिमाह ।
“फिरङ्गसंज्ञके देशे बाहुल्येनैव यज्ञवेत् ।
तस्मात् फिरङ्ग इत्युक्तो व्याधिर्याधिविशारदेः ॥”
तस्य विप्रलटं निदानमाह ।
“गन्धरोगः फिरङ्गोऽयं जायते देहिनां ध्रुवम् ।
फिरङ्गिखोऽतिसंसर्गात् फिरङ्गिण्याः प्रसङ्गतः ।
व्याधिरागरुजो ह्येष दोषाणामत्र संक्रमः ।
भवेत्ता लक्षयेत्तेषां लक्षणेर्भेषजां वरः ॥”
फिरङ्गिण्याः प्रसङ्गत इति विशेषार्थम् ॥ * ॥
रूपमाह ।

“फिरङ्गिखिविधो ज्ञेयो वास्याभ्यन्तरतस्तथा ।
बहिरन्तर्भवश्चापि तेषां लिङ्गानि च भवे ॥
तत्र बाह्यः फिरङ्गः स्याद्विस्तोऽटसदृशोऽल्पवक् ।
स्फुटितो ब्रणवद्भेद्यः सुखसाध्योऽपि स स्फुटः ।
सन्ध्याभ्यन्तरः स स्यादुभयोर्लक्षणेयुतः ।
कटदोऽतिचिरस्थायी कटसाध्यतमश्च सः ॥”
उपद्रवान् आह ।

“कार्ष्णं वल्लभ्यो नासाभङ्गो वङ्गश्च मन्दता ।
अस्थिशोषोऽस्थिवक्त्रत्वं फिरङ्गोपद्रवा अमी ॥”
साध्यत्वादिकमाह ।
“बहिर्भवो भवेत् साध्यो नूतनो निरुपद्रवः ।
आभ्यन्तरस्तु कष्टेन साध्यः स्यादयमामयः ।
बहिरन्तर्भवो जीर्णः स्त्रीणस्योपद्रवेयुतः ।
बोध्यो व्याधिरसाध्योऽयमित्यूचुर्मुनयः पुरा ॥”
अथ फिरङ्गस्य चिकित्सा ।

“फिरङ्गसंज्ञकं रोगं रसः कर्पूरसंज्ञकः ।
अवश्यं नाशयेदेतदूषुः पूर्वे चिकित्सकाः ॥
लिखते रसकर्पूरप्राशने विधिरुतमः ।
अनेन विधिना खादन्मुखे शोथं न विन्दति ।
गोघ्नमूर्च्छं संनीय विदध्यात् खण्डकूपिकाम् ।
तन्मध्ये निःक्षिपेत् खतं चतुर्गुणमितं मिषक् ।
ततस्तु गुटिकां कुर्यादयथा न स्यादसौ बहिः ॥

फिरङ्गि

सूक्ष्मचूर्णं लवङ्गस्य तां वटीमवधूयते ॥
दन्तस्पर्शो यथा न स्यात्तथा तामम्भसा गिबेत् ॥
ताम्बूलं भक्षयेत् पश्चाच्छाकान्नलवणांस्थजेत् ॥
अममातपमध्वानं विशेषात् स्त्रीनिषेधम् ॥

इति कर्पूररसः ॥ १ ॥

पारदश्चक्रमानः स्यात् खदिरश्चक्रमितः ।
आकारकरमश्चापि ग्राह्यश्चक्रद्वयोन्मितः ॥
टङ्कचयमितं चौद्रं खल्ले सर्वे विनिःक्षिपेत् ।
संमर्दं तस्य सर्वस्य कुर्यात् सप्त वटीभिर्धक् ॥
स रोगी भक्षयेत् प्रातरेकैकामम्बुना वटीम् ।
वर्जयेदन्नलवणौ फिरङ्गस्तस्य नश्यति ॥

इति सप्तश्राणिकावटी ॥ २ ॥

पारदः कर्षमात्रः स्यात्तावदेव हि गन्धकः ।
तण्डुला अक्षमात्राः स्युस्तेषां कुर्याच्च कच्छ-
लीम् ॥

तस्याः सप्त वटीः कुर्यात्ताभिर्धूमं प्रयोजयेत् ।
दिनानि सप्त तेन स्यात् फिरङ्गान्तो न संशयः ॥
इति धूमप्रयोगः ॥ ३ ॥

पीतपुष्पवलापचरसैश्चक्रमितं रसम् ।
हस्ताभ्यां मर्दयेत्तावत् यावत् सूतो न दृश्यते ॥
ततः संस्त्रेदेहस्तदेवं वासरसप्तकम् ।
त्यजेन्नवगन्धश्च फिरङ्गस्तेन नश्यति ॥ ४ ॥

चूर्णयेन्निम्बपत्राणि पथ्यां निम्बाष्टमांसिकाम् ।
धात्रीश्च तावतीं रात्रिं निम्बोदशभागिकाम् ॥
श्राणमानमिदं चूर्णमन्नीयादम्भसा सह ।
फिरङ्गं नाशयत्येव वाह्यमाभ्यन्तरं तथा ॥ ५ ॥

तोपचौनिभवं चूर्णं श्राणमानं समाक्षिकम् ।
फिरङ्गयाधिनाशाय भक्षयेन्नवगन्धं त्यजेत् ॥
लवणं यदि वा त्यक्तुं न शक्नोति तदा जनः ।
सैन्धवं स हि भुञ्जीत मधुरोपरसं हि तत् ॥ ६ ॥

अर्द्धकर्मितं सूतं कुर्यात्करसैः सह ।
खल्ले विमर्दयेत्तत्र पलाहं गुग्गुलुं क्षिपेत् ॥
तत्रार्ककरं कुष्ठं त्रिफलाश्च पृथक् पृथक् ।
अर्द्धकर्मितं सर्वं चूर्णयित्वा तु निःक्षिपेत् ॥
तत् सर्वं मधुसर्पिर्भ्यां द्विपलाभ्यां पृथक् पृथक् ।
मर्दयेदथ तत् खादेदर्द्धकर्मितं रसम् ॥

ब्रणः फिरङ्गरोगोत्पत्तस्तस्यावश्यं विनश्यति ।
अल्पोऽपि चिरजातोऽपि प्रशाम्यति महाब्रणः ॥
एतज्जक्षयतः शोथो मुखस्य च न जायते ।
वर्जयेच्च लवणमेकविंशतिवासरान् ॥ ७ ॥

इति फिरङ्गाधिकारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥

फिरङ्गरोटी, स्त्री, (फिरङ्गप्रिया रोटी । फिर-
ङ्गाणां रोटीति वा ।) रोटिकाविशेषः ।
पाओरोटी इति पाँउरुटि इति च भाषा ।
सा तु तालस्याधवा खर्जूरस्य रसेन मधुरिका-
जलेन वा मिश्रितां गोधूमकणिकामधिक-
कालमुत्तमं संमर्दं गोलाकारं स्थूलं स्थूलं
निर्माय तन्दूरपाकेन निष्पादिता भवति । इति
पाकराजेश्वरः ॥

फिरङ्गिणी, स्त्री, (फिरङ्गदेशो जम्बुस्थानत्वेना-
स्त्यस्या इति । फिरङ्ग + इनि । डीप् ।)
फिरङ्गदेशोद्भवनारी । यथा,—

फुलतिः

“गन्धरोगः फिरङ्गोऽयं जायते देहिनां ध्रुवम् ।
फिरङ्गिणोऽतिसंस्मर्त्ता फिरङ्गिण्याः प्रसङ्गतः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

फिरङ्गी [न] पुं, (फिरङ्ग + इनिः ।) फिरङ्ग-
देशोद्भवपुरुषः । अस्य प्रमाणं पूर्वशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

फुः, पुं, मन्त्रकम् । तुच्छवाक्यम् । इति विश्वः ॥
फुकाः, पुं, (फुनास्यवाक्येन कायति शब्दायते इति ।
फु + क + क ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

फुटः, चि, (स्फुटतीति । स्फुट + कः । एषोदरा-
दित्वात् साधुः ।) सर्पफणा । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ३८१ ॥

फु(फू)तु, य, अनुकरणशब्दः । इति फुत्कारशब्द-
दर्शनात् । (यथा, “वाल्मः प्रयसा दम्भो दध्यपि
फुत्तव्य भक्षयति ॥” इति प्राचः ॥) तुच्छ-
भाषणम् । इति केचित् ॥

फुत्कारः, पुं, (फुदित्यक्तशब्दं करोतीति । क्त +
टः ।) अग्निः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

फुत्कारः, पुं, (क्त + भावे घञ् । फुदित्यक्तशब्दस्य
कारः करणम् ।) फुत्करणम् । फु इति फुक्
इति च भाषा । फुत्कारवति पावके आहुति-
निषेधो यथा, तिथ्यादित्वे ।

“अल्पे रूचे सस्फुलिङ्गे वामावर्त्ते भयानके ।
आर्द्रकाष्ठैः समुत्पन्ने फुत्कारवति पावके ॥
क्षणाच्चिषि सुदुर्गन्धे तथा लिङ्घति मेदिनीम् ।
आहुतिं जुहुयाद्यस्तु तस्य नाशो भवेद्-
ध्रुवम् ॥”

फुत्कृतिः, स्त्री, (फुदित्यक्तशब्दस्य कृतिः कर-
णम् ।) फुत्कारः । यथा, कायचन्द्रिका ।

“स्फुर्जतुफुत्कृतिभीतिसम्भ्रमचमत्कारस्फुरतु-
सम्भ्रमा ॥”

फुप्फुसः, पुं, पुप्फुसः । कोष्ठविशेषः । स च हृदय-
नाडिकासंलग्नाशयविशेषः । फ्याप्डा फुल्का
कापासे इति च लोके । इति सुश्रुतः ॥ यथा,—
“स्थानान्यामाभिपक्कानां मूत्रस्य रुधिरस्य च ।
हृदुष्कः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥”

इति माधवकरः ।

अस्य व्याख्या । “आमस्य स्थानं आमाशयः ।
नामेरुर्ध्वम् । अग्नेः स्थानं पच्यसानाशयः
नाभिमध्यम् । पक्कस्य स्थानं पकाशयः नाभे-
रधः । मूत्रस्य स्थानं वस्तिः । रुधिरस्य स्थानं
यक्ष्मजीहानौ । हृत् हृदयं इक्षुरसपाकमल-
वदयः शोणितमलस्तम्बः उष्णकः स चान्तदेशे
व्यवस्थितः पुरीषाधानम् । फुप्फुसः हृदयस्य
वामपार्श्वे फुप्फुश इति स्थातः ॥” इति विजय-
रचितः ॥ (यथा च ।

“तदामे फुप्फुसः ब्रीह्या दक्षिणाङ्गे यक्ष्मन्तम् ।
उदानवायोराधारः फुप्फुसः प्रोच्यते बुधैः ॥”
इति पूर्वखल्ले पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

फुलतिः, स्त्री, (फल + क्तिन् । “ति च ॥” ७।४।८६।
इति अत उत् ।) फलनम् । इति सुश्रुत-
व्याकरणम् ॥

फेणः

फुल्ल, विकास । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) इक्षी । लदयान्तः । विकास
इह कस ज गताविति दन्त्यान्तस्य घञि रूपम् ।
विपूर्वत्वेनार्थान्तरवाचितया विकसनमित्यर्थः ।
फुल्लति मल्लीकलिका । इति दुर्गादासः ॥

फुल्लः, चि, (फुल्लतीति । फुल्ल + अच् । यद्वा,
फलतीति । फि फला विसरणे + क्तः । “आदि-
तश्च ॥” ७।२।१६ । इति इडभावः । “ति च ॥”
७।४।८२ । इति उत्त्वम् । अनुपसर्गात् ।
फुल्लचीवेति ॥ ८।२।५५ । इति निष्ठा तस्य लः ।)
विकसितः । इत्यमरः । २।४।८ ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १२८ । ४१ ।

“जलश्च शुशुभे च्छन्नं फुल्लैर्जलरुहैस्तथा ॥”

पुष्पम् । फुल इति भाषा । यथा,—

“श्रीपञ्चम्यां श्रियं देवीं फुल्लैः संपूजयेत् सदा ॥”
इति कालिकापुराणम् ॥

फुल्लदाम, [न] स्त्री, (फुल्लानां पुष्पाणां दाम इव ।)
कन्दोभेदः । यथा,—

“मो गौ नौ तौ गौ शरहयतुरगैः फुल्लदाम
प्रसिद्धम् ॥”

उदाहरणं यथा,—

“श्वश्लोकानां प्रकटितकथनं ध्वस्तमालोक्य कंसं
हृद्यचेतोभिस्त्रिदिववसतिभिर्योमसंस्थैर्वि-
सृक्तम् ।

सुखामोदेन स्थगितदृशदिशाभोगमाहृतभङ्गं
मौलौ देव्यारैर्न्यपतदनुपमं स्वस्त्रोः फुल्लदाम ॥”
इति कन्दोमञ्जरी ॥

फुल्लफालः, पुं, (फुल्लं फलतीति । फल + अण् ।)
शूर्पवातः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

फुल्लरीकः, पुं, (फल + “फर्फरीकादयश्च ॥” उणा०
४ । २० । इति ईकनुप्रत्ययेन निपातनात्
साधुः ।) देशः । सर्पः । इति संक्षिप्तसारो-
णादित्तिः ॥

फुल्ललोचनः, पुं, (फुल्ले विकसिते लोचने यस्य ।)
मृगविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रफुल्लनेच-
युक्ते, चि ॥

फुल्लिः, स्त्री, विकासः । इडधातुकयने तिङ्बन्तिङ्
वा इति संक्षिप्तसारमुच्चात् भावे इडप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

फेणः, पुं, (स्फायते वर्द्धते इति । स्फाय + “फेन-
मीनौ ।” उणा० ३ । ३ । इति नक् फे-शब्दा-
देशश्च । मतान्तरे यत्त्वम् । दन्त्यान्तपाठस्तु
गरीयान् ।) फेनः । तरलद्रव्योपप्लुत्यतद्बुद्बुदा-
कारवस्तु । फेना इति भाषा । यथा,—

“पयःफेणनिभा शय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदा ॥”
इति पुराणम् ॥

हिण्डीरः । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥ ससुद्र-
फेना इति भाषा । अस्य मूर्द्धन्यान्तस्य प्रमाणं
यथा,—

“हंसश्रेणो नदीतीरे निनदेः संप्रतीयिरे ।
यथा सारखता मन्त्रा अन्तरे फेणसङ्गता ॥”
इत्यमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्ती ॥

फेन(न)पः, पुं, खयंपतितफलादिजीविसुनिविशेषः ।
 यथा, श्रीभागवते । ३ । १२ । ४३ ।
 “वैखानसा वालिखिल्यौडुम्बराः फेनपा वने ।
 न्यासे कुटीचकः पूर्वं बडोदो हंसनिष्क्रियौ ॥”
 “वने स्थिताश्चत्वारः । तत्र वैखानसाः अकृष्ट-
 पच्यवृत्तयः । वालिखिल्याः नवेऽन्ने लब्धे पूर्वं-
 सञ्चितान्नत्यागिनः । औडुम्बराः प्रातरुत्थाय
 यां दिशं प्रथमं पश्यन्ति तत आहूतेः फला-
 दिभिर्जीवन्तः । फेनपाः खयं पतितैः फला-
 दिभिर्जीवन्तः । कुटीचकः स्वाश्रमधर्मप्रधानः ।
 बडोदः कर्म्मपिसर्जनीकृत्य ज्ञानाभ्यासप्रधानः ।
 हंसो ज्ञानाभ्यासनिष्ठः । निष्क्रयः प्राप्ततत्त्वः ।
 एते च सर्वे यद्योत्तरं श्रेष्ठाः ।” इति तट्टीकायां
 श्रीधरस्वामी ॥ (फेनं पिबतीति । फेन + पा +
 कः । फेनपानकर्त्तरि, त्रि । यथा, महा-
 भारते । १ । ६४ । २२ ।
 “फेनपांश्च तथा वत्सान् दुहन्ति स्म मानवाः ॥”
 फेनी(नी), स्त्री, (स्फायते वर्द्धते इति । स्फाय +
 नक् । गौरादित्वात् डीप् ।) खनामख्यातमिष्टान्न-
 विशेषः । यथा, जीर्यमञ्जरौ ।
 “वटो वेश्वराक्षवज्जेन फेनी-
 समं पर्यटः शिशुबीजेन याति ॥”
 फेत्कारिणी, स्त्री, (फेत् करोतीति । कृ + णिनिः ।
 डीप् ।) तन्त्रविशेषः । यथा,—
 “उक्तभैरवं नारसिंहं जामरभैरवम् ।
 शिवाकारं मलिन्यादमसिताङ्गादि यामलम् ॥
 सिद्धयोगेश्वरं तन्त्रं योगिनीजालमम्बरम् ।
 दृष्ट्वा कृत्या विधिं फेत्कारिणीतन्त्रं विरच्यते ॥”
 इति प्रथमश्लोकद्वयम् ॥
 “फेत्कारिणीतन्त्र इयं मयोक्ता
 कृत्या समस्तागमसारभूता ।
 शत्रोर्विनाशाय धनाय धर्मे-
 मोक्षाय सम्यक् प्रयतो नियोज्या ॥”
 इति फेत्कारिणीतन्त्रस्य शेषश्लोकः ॥
 फेत्कारीयः, पुं, तन्त्रविशेषः । तन्त्रसारादिसंग्रहे
 फेत्कारीये इति शासनं लिखितम् ॥
 फेनः, पुं, (स्फायते वर्द्धते इति । स्फाय + “फेन-
 मीनौ ।” उणा० ३ । ३ । इति नक् फेनश्च-
 देशश्च ।) फेनः । फेना इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । हिण्डीरः २ अक्षिकफः ३ । इत्य-
 मरः । २ । ६ । १०५ । ॥ हिण्डीरः ४ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ समुद्रकफः ५ जलहासः ६
 फेनकः ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्फायते
 फेनः स्फायी उ वृहौ नास्तीति डेनः निपात-
 नात् सञ्जुक् दन्त्यनान्तः । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥ अस्य दन्त्यनान्तस्य प्रमाणान्तरं यथा,
 “वान्नीरं गगनं फेनमनश्च दन्त्यनान्वितम् ।
 आहुर्गगनमिच्छन्ति केचिन्मूर्खान्वितम् ॥”
 इति भरतसेनविरचितं सुखलेखनम् ॥
 (यथा, रघुः । १३ । ११ ।
 “मातङ्गनक्रैः सहस्रोत्पतद्भि-
 र्भिन्नान् दिधा पश्य समुद्रफेनान् ॥”

तरलद्रव्योपरिसमुत्थितबुद्बुदाकारवस्तुमात्रम् ।
 यथा, महाभारते । १ । ३ । ५२ ।
 “भोः फेनं पिबामि यमिमे वत्सा मातृणां
 स्तनान् पिबन्त उज्जिरन्ति ॥” * ॥ उग्रद्रव्यस्य
 पुच्छः । यथा, हरिवंशे । ३१ । २६ ।
 “उग्रद्रव्यो महाराज ! फेनस्तस्य सुतोऽभवत् ॥”
 फेनकः, पुं, (फेन + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
 फेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिष्टकविशेषः ।
 अस्य गुणाः । लघुत्वम् । रुच्यत्वम् । शुक्र-
 कारित्वम् । पित्तवायुनाशित्वम् । इति राज-
 वल्लभः ॥ (यथा च सुश्रुते । १ । ४६ ।
 “हृदाः पथ्यतमास्तेषां लघवः फेनकादयः ॥”
 गात्रमार्ज्जनादिवत् क्रियाविशेषः । तस्य गुणा
 यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।
 “ज्वरः सङ्गनयत्वाशु फेनकः स्यैर्यलाघवे ।
 कण्डूकोटानिलस्तम्भमलरोगापहश्च सः ॥”
 फेनका, स्त्री, (फेनेन कायतीति । के + कः ।
 टाप् ।) जलपक्वतण्डुलचूर्णम् । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 फेनदुग्धा, स्त्री, (फेन इव दुग्धं यस्याः ।) दुग्ध-
 फेनीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 फेनलः, त्रि, (फेनोऽस्यस्येति । फेन + “फेना-
 दित्त्वम् ॥” ५ । २ । ६६ । इति चात् लच् ।)
 फेनवान् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 फेनवान्, [त्रि] त्रि, (फेनोऽस्यस्येति । “फेनादि-
 त्त्वम् ॥” ५ । २ । ६६ । इत्यत्र अन्यतरस्या-
 भित्यनुवृत्तेः पक्षे मतुप् । मस्य वः ।) फेनलः ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, महाभारते ।
 ३ । १४३ । २० ।
 “तत्र सागरगा ह्यापः कीर्यमाणाः समन्ततः ।
 प्रादुरासन् सुकलुषाः फेनवत्यो विशाम्यते ॥”
 फेनवाही, [नृ] पुं, (फेनवत् शुभ्रतां वहतीति ।
 वह् + णिनिः ।) वस्त्रम् । इति शब्दमाला ॥
 फेना, स्त्री, (फेनोऽस्ति बाहुल्येनास्याः । फेन +
 अच् । टाप् ।) सातलाक्षुपः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 फेनायं, स्त्री, (फेनस्याग्रम् ।) बुद्बुदम् । इति
 हारावली । २०५ ॥
 फेनायमानः, त्रि, (फेनसुद्धमतीति । फेन + “फेना-
 च्चेति वाच्यम् ॥” ३ । १ । १६ । इत्यस्य वार्त्ति-
 कोक्ता कथं । ततः शानच् ।) उत्थितफेन-
 दुग्धादिः । फेन इव आचरति यः इत्यर्थे फेन-
 शब्दात् उग्रप्रत्ययानन्तरं शानप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 (यथा, महाभारते । ६ । ३ । ३४ ।
 “प्रतिश्रोतोवहा नद्यः सरितः शोणितोदकाः ।
 फेनायमानाः कूपाश्च नर्हन्ति वृषभा इव ॥”
 फेनाशनिः, पुं, (फेन एवाशनिर्वैष्णवं यस्य । फेनेन
 वृत्रासुरनाशनादेवाख्य तथालम् ।) इन्द्रः ।
 इति शब्दमाला ॥ (एतद्वृत्तान्तो यथा, देवी-
 भागवते । ६ । ६ । ५५—५६ ।
 “इति सञ्चिन्त्य मनसा कथं हन्यां रिपुं रणे ।
 अजेयं सर्वदा सर्वदेवैश्च दानवैस्तथा ॥”

यदि वृत्रं न हन्मद्य वञ्चयित्वा महाबलम् ।
 न श्रेयो मम नूनं स्यात् सर्वथा रिपुरक्षयात् ॥
 अपां फेनं तदापश्यत् समुद्रे पर्वतोपमम् ।
 नायं शुष्को न चाद्रोऽयं न च शस्त्रमिदं तथा ॥
 अपां फेनं तदा शक्रो जग्राह किल क्षीलया ।
 परां शक्तिं च संसार भक्त्या परमया युतः ॥
 स्मृतमात्रा तदा देवी स्वांशं फेने न्यधापयत् ।
 वञ्चं तदावृतं तत्र चकार हरिर्धनुतम् ॥
 फेनावृतं पविं तत्र शक्रश्चिपेत् तं प्रति ।
 सहसा निपपाताशु वञ्चाहृत इवाचलः ॥”
 फेनिका, स्त्री, (फेन इवाक्षतिरस्यस्याः । फेन +
 ठन् । टाप् ।) पक्वान्निविशेषः । खाना इति
 भाषा । यथा,—
 “समिताया वृताद्याया वर्त्तीर्दीर्घाः समाचरेत् ।
 तास्तु सन्निहिता दीर्घाः पीठस्थोपरि धारयेत् ॥
 वेत्तयेद् वेत्तनेनेता यथैका पर्यटो भवेत् ।
 ततश्चुरिकया तान् संलज्जामेव कर्त्तयेत् ॥
 ततस्तु वेत्तयेद्भूयः सट्टकेन च लेपयेत् ।
 शालिचूर्णं वृतं तोयं मिश्रितं सट्टकं भवेत् ॥
 ततः संवृत्वा तां लोम्नीं विदधीत पृथक् पृथक् ।
 पुनस्तां वेत्तयेत् लोम्नीं यथा स्यान्मखलाक्षतिः ॥
 ततस्तां सुपचेदाव्ये भवेयुश्च पुटाः स्फुटाः ।
 सुगन्धया शर्करया तदुहूलनमाचरेत् ॥
 सिद्धेया फेनिकानास्त्री मखकेन समा गुणैः ।
 ततः किञ्चित्तु रियं विशेषोऽयमुदाहृतः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 फेनिलं, स्त्री, (फेनोऽस्यस्येति । फेन + “फेना-
 दित्त्वम् ॥” ५ । २ । ६६ । इति इलच् ।) कोलि-
 फलम् । (अस्य पर्यायो यथा,—
 “पुंसि स्त्रियाश्च कर्त्तव्युर्वदरी कोलिमित्यपि ।
 फेनिलं कुवलं घोटा सौवीरं वदरं महत् ।
 अजप्रिया कुहा कोली विषमो भयकण्टका ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 मदनफलम् । सफेने, त्रि । इति मेदिनी ॥
 (यथा, महाभारते । १ । १५३ । १० ।
 “उष्णं नवं प्रपास्यामि फेनिलं रुधिरं बहु ॥”
 फेनिलः, पुं, (फेन + इलच् ।) अरिष्टवृक्षः ।
 इत्यमरः । २ । ४ । ३१ ॥ हारिता इति खानः ॥
 (अस्य पर्यायो यथा,—
 “अरिष्टकस्तु माङ्गलाः कण्ठवर्णोऽर्थसाधनः ।
 रक्तबीजः पीतफेनः फेनिलो गर्भपातनः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 वदरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्रियां
 टाप् । जलव्राक्षी । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे
 ३६ अध्याये ।
 “अम्बपिष्टैः सुशीतैश्च फेनिलापक्कवैम्बथा ॥”
 फेरः, पुं, (फे इति शब्दं राति यज्जातीति । रा
 यङ्ये + कः ।) श्वमालः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 फेरखः, पुं, (फे इत्ययत्तशब्देन रक्षतीति । रक्ष
 + अच् ।) श्वमालः । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । ३५५ ॥

व

फेरवः, पुं, (फे इति रवो यस्य ।) शृगालः ।
इत्यमरः । २।५।५ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
४७ । ५३ ।

“वृत्ततां तरतां रक्ते नदतां चोत्सवाय सः ।
शूराणां फेरवाणाञ्च भूतानाञ्चाभवद्रणः ॥”
राक्षसः । इति मेदिनी । वे, ४४ ॥ धूर्ते हिंसे
च, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

फेः, पुं, (फे इति शब्देन रौतीति । रत्न ध्वनी +
मितद्रादित्वात् ङुः ।) शृगालः । इत्यमरः ।
२ । ५ । ५ ॥ (यथा, भागवते । ८।१६।७ ।

“गृहेषु येष्वतिथयो नाचिताः सलिलैरपि ।
यदि निर्यान्ति ते नूनं फेरराजगृहोपमाः ॥”

फेल, ऋ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अपिफेलत् पिफेलत् ।
इति दुर्गादासः ॥

फेलं, स्त्री, (फेल्यते दूरे निलिप्यते इति । फेल +
घञ् ।) सुक्तसमुज्झितम् । उच्छिद्यम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

फेलकः, पुं, (फेल + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
सुक्तसमुज्झितम् । इति जटाधरः ॥

फेला, स्त्री, (फेल्यते इति । फेल + “गुरोश्च
हलः ।” ३ । ३ । १०३ । इति अः । टाप् ।)
सुक्तसमुज्झितम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५६ ॥

फेलिः, स्त्री, (फेल + इन् ।) उच्छिद्यम् । इति
जटाधरः ॥

फेलिका, स्त्री, (फेलिरेव । स्वार्थे कन् ।) उच्छि-
द्यम् । फेलाशब्दात् स्वार्थे णिकप्रत्ययेन
निष्पन्ना ॥

फेली, स्त्री, (फेलि + “कृदिकारादन्तनः ।” इति
पक्षे ङीष् ।) सुक्तसमुज्झितम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥

व

व, वकारः । स च त्रयोविंशत्यङ्गनवर्णः । (पवर्गस्य
तृतीयवर्णश्च ।) तस्योच्चारणस्थानं ओष्ठः । इति
आकरणम् ॥ (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् ।
“उपपन्नानीयानामोष्ठौ ॥”) तस्य स्वरूपं
यथा, कामधेनुतन्त्रे ।

“वकारं शृणु चार्त्विङ्गि ! चतुर्वर्गप्रदायकम् ।

शरच्चन्द्रप्रतीकां पञ्चदेवमयं सदा ॥

पञ्चप्राणात्मकं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ॥”

(वङ्गीयवर्णमालायामस्य स्वरूपमाह ।)

“त्रिकोणरूपिणी रेखा विष्णुश्रवणरूपिणी ।

मात्रा शक्तिः परा ज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥”

अस्य ध्यानं यथा,—

“नीलवर्णां त्रिनयनां नीलाम्बरधरां पराम् ।

नागहारोष्णलां देवीं द्विभुजां पद्मलोचनाम् ॥

एवं ध्यात्वा वकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”

तत्प्रणाममन्त्रो यथा,—

“चिशक्तिसहितं वर्णं विविधादन्तरेपितम् ।

वकः

खयं कुण्डलिनीं देवीं सततं प्रणमाम्यहम् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य नामानि यथा,—

“वो वनी भूधरो मार्गो घर्घरी लोचनप्रियः ।

प्रचेताः कलसः पक्षी स्थलगण्डः कपर्दिनी ॥

पृष्ठवंशो भयामातुः शिखिवाहो युगन्धरः ।

सुखविन्दुर्बली घण्टा योद्धा त्रिलोचनप्रियः ॥

क्लेदिनी तापिनी भूमिसुगण्डिवलिप्रियः ।

सुरभिर्मुखविष्णुश्च संहारो वसुधाधिपः ॥

घण्टापुरं चपेटा च मोदको गगनं प्रति ।

पूर्वाषाढामध्यलिङ्गौ शनिः कुम्भतृतीयकौ ॥”

इति नामान्तर्गताश्लेषम् ॥

वंहिष्ठः, त्रि, (अयमेवामतिशयेन बहुलः । बहुल +

“अतिशयने तमविष्ठनौ ।” ५ । ३ । ५५ । इति

इष्टन् । “प्रियस्थिरेति ।” ६ । ४ । १५७ । इति

वंहि-आदेशः ।) अतिशयबहुलः । इत्यमरः ॥

(यथा, महाभारते । १२ । ३२८ । ३६ ।

“योऽहिः संयोज्य जीमूतान् पर्यन्थाय प्रय-
च्छति ।

उद्धो नाम वहिष्ठस्तृतीयः स सदागतिः ॥”)

वह्नीयान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन बहुलः ।

बहुल + “द्विवचनविभक्त्योपपदे तरवीयसुनौ ।”

५ । ३ । ५७ । इति ईयसुन् । “प्रियस्थिर-
स्मिरोरुबहुलेति ।” ६ । ४ । १५७ । इति वह्नि-

आदेशश्च ।) अतिशयबहुलः । अयमनयो-

रतिशयेन बहुः इत्यर्थे बहुशब्दादीयसुप्रत्ययेन

निष्पन्नः । इति मुग्धबोधमतम् ॥

वः, पुं, वरणः । कुम्भः । इति शब्दरत्नावली ॥

“वः पुमान् वरुणे सिन्धौ भगे तोये गतेऽपि च ।

गन्धने तनुसन्ताने पुंस्त्वेव वपने स्मृतः ॥”

इति मेदिनी । वे, १ ॥ * ॥

तस्य साङ्केतिकनामानि यथा । युगन्धरः १

सुरभिः २ सुखविष्णुः ३ संहारः ४ वसुधा-

धिपः ५ । इति वीजवर्णमिधानम् । भूधरः ६

दशगण्डः ७ । इति रुद्रयामलोक्तबीजाभिधानम् ॥

अपि च ।

“वो वनी भूधरो मार्गो घर्घरी लोचनप्रियः ।

प्रचेताः कलसः पक्षी स्थलगण्डः कपर्दिनी ॥

पृष्ठवंशो भयामातुः शिखिवाहो युगन्धरः ।

सुखविन्दुर्बली घण्टा योद्धा त्रिलोचनप्रियः ।

क्लेदिनी तापिनी भूमिसुगण्डिवलिप्रियः ।

सुरभिर्मुखविष्णुश्च संहारो वसुधाधिपः ॥

घण्टापुरं चपेटा च मोदको गगनं प्रति ।

पूर्वाषाढामध्यलिङ्गौ शनिः कुम्भतृतीयकौ ॥”

इति तन्त्रान्तरम् ॥

व(व)क, इड कौटिल्ये । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भ्रा०-आत्म०-अक०-सक०-च-सेट् ।) कौटिल्य-

मिह कुटिलीभावः कुटिलीकरणश्च । इ, वङ्ग्यते ।

इ, वङ्ग्यते काष्ठं कुटिलं स्यादित्यर्थः । वङ्ग्यते

काष्ठं कुटिलं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

व(व)कः, पुं, (व(व)ङ्ग्यते कुटिलीभवतीति । वकि +

अच् । एषोदरादित्वात् नलोपः ।) खनाम-

वकः

ख्यातपक्षिविशेषः । तत्पर्यायः । कङ्कः २ ।

इत्यमरः । २ । ५ । २२ ॥ द्वारवलिभुक् ३

कक्षेरुः ४ शुक्लवायसः ५ दीर्घजङ्घः ६ वकोटः ७

गृहवलिप्रियः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ निष्प्रैतः

६ शिखी १० चन्द्रविहङ्गमः ११ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ तीर्थसेवी १२ तापसः १३ मीन-

घाती १४ ऋषाध्यायी १५ निखलाङ्गः १६

दाम्भिकः १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य

मांसस्य गुणाः ।

“शरारिवककाकाश्च दाबूहः पवनापहः ॥”

इति रत्नावली ॥

अपि च ।

“हंससारसकाचाक्षवक्रौशशरारिकाः ।

नन्दीमुखीसकादम्बावलाकाद्याः भवाः स्मृताः ॥

भवन्ते सलिले यस्मात् एते तस्मात् भवाः स्मृताः ॥

कुलेचराः भवाश्चापि कौशस्थाः पादिनस्तथा ।

मत्स्या एते समाख्याताः पञ्चधानपञ्चातयः ॥

आनूपा मधुराः स्निग्धा गुरवो वङ्गिसादनाः ।

श्लेष्मलाः पिच्छलाश्चापि मांसपुष्टिप्रदा भृशम् ॥

तथाभिष्यन्दिनस्ते हि प्राचोऽप्यथमाः

स्मृताः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

खनामख्यातपुष्पवृक्षः । तत्पर्यायः । शिव-

वल्ली २ पाशुपतः ३ एकाक्षीलः ४ वसुः ५ ।

इत्यमरः ॥ एकाक्षीला ६ वृकः ७ वसुकः ८

वस्त्रकः ९ । इति तट्टीका ॥ वकपुष्पः १०

शिवमल्ली ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ काक-

शीर्षः १२ स्थूलपुष्पः १३ शिवप्रियः १४ काक-

नामा १५ वसहङ्गः १६ खपूरकः १७ रक्त-

पुष्पः १८ सुनितरुः १९ अगस्तिः २० बङ्ग-

सेनकः २१ । इति रत्नमाला ॥ अगस्त्यः २२

श्रीघ्रपुष्पः २३ सुनिद्रमः २४ व्रणारिः २५

दीर्घफलकः २६ वक्रपुष्पः २७ सुरप्रियः २८ ।

“सितपीतनीललोहितकुसुमभेदास्तुर्विधो-

ऽगस्तिः ।

मधुरशिशिरदीपश्रमकासविनाशनश्च भूतघ्नः ॥”

तथा च ।

“अगस्ति शिशिरं गौल्यं चिदोषघ्नं श्रमापहम् ।

बलासकासवैवर्यं भूतघ्नञ्च बलावहम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“अगस्तिकुसुमं शीतं चातुर्यकनिवारकम् ।

नक्तान्धनाशनं तिक्तं कषायं कटुपाकि च ।

पीनसश्चेष्टपित्तघ्नं वातघ्नं सुनिर्मितम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अन्यच्च ।

“वासकस्य च पुष्पाणि वङ्गसेनस्य चैव हि ।

कटुपाकानि तिक्तानि कासक्षयकाराणि च ॥”

इति राजवल्लभः ॥

“वकः पाशुपतश्चैव शिवापीडश्च सुव्रतः ।

वसुकश्च शिवाङ्गश्च शिवैष्टः क्रमपूरकः ॥

शिवमङ्गिः शिवाङ्गादः शाम्भवो रविर्दामितः ।

वकानि

वकोऽतिप्रिशिरस्त्रिस्तो मधुरो मधुगन्धकः ।
पित्तदाहकफश्यासमहारी च दीपनः ॥”

इति च राजनिर्घण्टः ॥

“शिवमल्ली पाशुपत एकाष्टीला वुको वसुः ।
वुकोऽनुष्णः कटुस्तिक्तः कफपित्तविषापहः ।
योनिशूलज्वादाहकुष्ठप्रोथासनाशनः ॥”

इत्यपि भावप्रकाशः ॥

तालव्यशकारः । यथा,—

“—————श्री वान्तो वपरो वकः ।”

इति बीजवर्णाभिधानम् ॥ * ॥

कुवेरः । रक्षोविशेषः । इति मेदिनी । के. ३० ॥ स
च भीमेन हतः । (यथा महाभारते । १।६५।७३।

“तस्यामप्येकचक्रायां वकं नाम राक्षसं हत्वा
पाञ्चालनगरमभिगताः ॥”) अत्र कोवे पवर्गौय

वकारादौ पठितोऽयं शब्दः किन्तु अमर-
टीकायां भरतेन अन्तःस्वकारादिवचवक-

धातुभ्यां क्रमेण घप्रत्ययेन अनुप्रत्ययेन च
साधितः ॥ * ॥ यन्त्रविशेषः । यथा,—

“जलकच्छपपातालदोलाभूधरवायुकाः ।

वकाटा यन्त्रभेदाः स्युर्वाय्वाद्याश्च नृषिकाः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अस्य विवरणं यथा, वैद्यके ।

“दीर्घकण्ठकाचकूप्या मिलयेत् स्वल्पभाण्डकम् ।
तिर्यक् कृत्वा पचेत् पुल्यां वकयन्त्रमिति

सूतम् ॥”

असुरविशेषः । स च ग्रीकृष्णोऽनृतः । यथा,—

“स्त्रं स्त्रं वतसकुलं सर्वं पाययिष्यन्त एकदा ।

गत्वा जलाशयाभ्यासं पाययित्वा प्रपुर्जलम् ॥

ते तत्र दृष्टुर्वाला महासत्त्वमवस्थितम् ।

तत्र सुवन्ननिर्भिन्नं गिरेः कूटमिव च्युतम् ॥

स वै वको नाम महानसुरो वकरूपधृक् ।

आगत्य तरसा कृष्णं तीक्ष्णतुण्डोऽग्रसद्वली ॥

कृष्णं महावकग्रस्तं दृष्ट्वा रामादयोऽर्भकाः ।

बभूवुरिन्द्रियाणीव विना प्राणं विचेतसः ॥

तं तालुमूलं प्रदहन्तमग्निवद्

मीपालसुतुं पितरं जगद्गुरोः ।

चच्छर्द्द सद्योऽतिरुषाक्षतं वक-

स्तुखेन हन्तुं पुनरभ्यपद्यत ॥

तमापतन्तं स निगृह्य तुण्डयो-

र्दाभ्यां वकं कंससखं सतां गतिः ।

पश्यतुसु बाणेषु ददार लीलया

सुदावहो वीरणवद्विवैकसाम् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ११ अध्यायः ॥

व(व)कचिष्का, स्त्री, मत्स्यविशेषः । तत्पर्यायः ।

वकाची २ । इति हारावली । १८८ ॥

व(व)कवित्, पुं, (वकं जितवान् इति । जि + क्तिप् ।)

भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीकृष्णश्च ॥

व(व)कधूपः, पुं, (वक इव शुभ्रवर्णो धूपः ।) वृक-

धूपः । इत्यमरटीका ॥

व(व)कनिखदनः, पुं, (निखदयति हन्तीति । खदि +

ल्युः । वकस्य निखदनो घातकः ।) भीमसेनः ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७२ ॥ श्रीकृष्णश्च ॥

वकारिः

व(व)कपञ्चकं, स्त्री, (वकोपलक्षिताः पञ्च तिथयो
यत्र कप् । वकोऽपि तत्र नाश्रीयादिति वचना-

देव तथालम् ।) कार्तिकशुक्लैकादश्यादिपञ्च-

तिथ्यात्मकम् । यथा,—

“तत्रैकादश्यादिति पञ्चके वकपञ्चकम् ।

वकोऽपि तत्र नाश्रीयान्तरस्यैव कदाचन ॥

इति वचनात् ॥” इति कृत्यतत्त्वम् ॥

“किञ्च । कार्तिकमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् ।

‘एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु ।

दिने दिने च स्नातयं श्रौतलासु नदीषु च ।

वर्जितया तथा हिंसा मांसभक्षणमेव च ॥’

ततश्च मांसभक्षणनिषेधे कार्तिकमासतच्छुक्ल-

पञ्चतदेकादश्यादिपञ्चदिनानि शक्ताशक्तभेदात्

पापतारतम्याद्वा निघट्टानि ॥” इति तिथ्यादि-

तत्त्वम् । अपि च ।

“एकादशीं समारभ्य यावत् पञ्चदशी भवेत् ।

वकोऽपि तत्र नाश्रीयास्त्रीनं मांसस्य किं नरः ॥”

इति संवत्सरकौसुदीपतत्रह्मपुराणवचनम् ॥

व(व)कपुष्पः, पुं, (वक इव वक्रं पुष्पं यस्य ।) वक-

ट्टश्च । इति शब्दरत्नावली ॥ (वकस्य पुष्पम् ।)

अगस्तिकुसुमे, स्त्री ॥

व(व)कटुत्तिः, पुं, (वकस्यैव स्वार्थसाधिका वृत्ति-

र्यस्य ।) वक्तुल्यवर्त्तनविशिष्टः । यथा,—

“पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वेङ्गलव्रतिकान्

शठान् ।

हेतुकान् वकटुर्त्तैश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १८ अध्यायः ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

“अर्वाङ्गदृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।

शठो मिथ्याविनीतश्च वकटुत्तिरुदाहृतः ॥”

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

अपि च ।

“अधोदृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।

शठः शिष्यो विनीतश्च वकटुत्तिरुदाहृतः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ११५ अध्यायः ॥

व(व)कवेरी, [न] पुं, (वकस्य वेरी घातकत्वात् ।)

भीमसेनः । इति जटाधरः ॥ श्रीकृष्णश्च ॥

व(व)कवती, [न] पुं, (वकव्रतमस्यास्तीति इति ।)

मिथ्याविनीतः । वकटुत्तिः । इति जटाधरः ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

“अधोदृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।

शठो मिथ्याविनीतश्च वकव्रतधरो द्विजः ॥”

इति दानसागरे मनुः ॥

व(व)काची, स्त्री, वकचिष्कामत्स्यः । इति

हारावली । १८८ ॥

व(व)कारिः, पुं, (वकस्य अरिः ।) श्रीकृष्णः । यथा,

“तदा वकारिं सुरलोकवासिनः

समाकिरन्न्दनमल्लिकादिभिः ।

समीडिरे चानकशङ्खसंस्तवे-

स्तद्वीक्ष्य गोपालसुता विसिन्धरे ॥”

इति श्रीभागवते । १० । ११ । ५२ ॥

(भीमसेनश्च । वकाराक्षघातकत्वात् ॥)

वकुलः

व(व)कुलः, पुं, (व(व)कृते इति । व(व)कि कौटिल्ये
+ “मद्गुरादयश्च ।” उणा० १ । ४२ ।

इति उरच् प्रत्ययेऽस्य लत्वं बङ्गेर्लोप-

श्चेत्यञ्जलदत्तः ।) खनामख्यातपुष्पवृक्षः । तत्-

पर्यायः । केसरः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ॥

केसरः ३ । इति भरतः ॥ वकुलः ४ सिंह-

केसरः ५ वरलब्धः ६ सौधुगन्धः ७ सुकुलः ८

सुकुलः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ स्त्रीसुख-

मधु १० दोहलः ११ मधुपुष्पः १२ सुरभिः १३

भ्रमरानन्दः १४ स्थिरकुसुमः १५ शारदिकः १६

करकः १७ सौसंज्ञः १८ विशारदः १९ गूढ-

पुष्पकः २० धन्वी २१ मदनः २२ मद्यामोदः

२३ चिरपुष्पः २४ ॥ (यथा, महाभारते । १ ।

६३ । ४२ ।

“पुष्पाग्रेः कर्णिकारैश्च वकुलैर्दिव्यपाटलैः ॥”)

अस्य गुणाः । श्रौतलत्वम् । हृद्यत्वम् । विष-

दोषनाशित्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् ।

मदाग्नत्वम् । हृषदायकत्वम् । तत्कुसुमगुणाः ।

रुच्यत्वम् । क्षीराग्नत्वम् । सुरभित्वम् । श्रौत-

लत्वम् । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । कषायत्वम् ।

मलसंयहकारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“वकुलो मधुगन्धश्च सिंहकेसरकस्तथा ।

वकुलस्तु वरोऽनुष्णः कटुः पाके रसे गुरुः ॥

कफपित्तविषत्रिघ्नमिदं नृणां गदापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

तत्फलगुणाः ।

“वकुलं मधुरं ग्राहि दन्तस्थैर्यकरं परम् ॥”

तत्पुष्पगुणाः ।

“पद्मं कषायं मधुरं श्रौतं पित्तकफासनुत् ।

तद्वत् वकुलपुष्पागकङ्कारोत्पलपाटलम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

अस्योत्पत्तिर्यथा,—

“विचरन्तं तदा भूयो महेशं कुसुमायुधः ।

आरात् स्थित्वायतो धन्वी सन्तापयितुमुद्यतः ॥

ततस्तमयतो दृष्ट्वा क्रोधाभातदृष्ट्वा हरः ।

सरमालोकयामास शिखाग्राचरणान्तिकम् ॥

आलोकितस्त्रिनेत्रेण मदनो द्रुतिमानपि ।

प्रादहृत तदा ब्रह्मन् । पादादारभ्य कक्षवत् ॥

प्रदह्यमानौ चरणौ दृष्ट्वासौ कुसुमायुधः ।

उत्सर्ज धनुः श्रेष्ठं तज्जगामाय पञ्चधा ॥

यदाचीनुमुष्टिबन्धनद्वक्कण्टं महाप्रभम् ।

स चम्पकतरुर्जातः सगङ्गाद्याग्नौ गुणालतिः ॥

नाहृष्टानं शुभाकारं यदासीद्भवभूषितम् ।

तज्जातं केशवारण्यं वकुलं नामतो बभौ ॥

या च कोटी शुभा ह्यासीद्विष्णुनीलविभूषिता ।

जाता सा पाटला रम्या भृङ्गराजिविराजिता ॥

नाहोपरि तथा सुहृौ स्थानं चन्द्रमणिप्रभम् ।

पञ्चगुल्माभवज्जाती शृङ्गाङ्कुरिण्यञ्जला ॥

ऊर्ध्वं सृष्ट्वा अधः कोट्याः स्थानं विद्रुमभूषितम् ।

तस्मात् बहुपुटा मल्ली संजाता विविधा सुने ॥”

इति श्रीवामनपुराणे ६ अध्यायः ॥

बड़वा

(शिवः । यथा, महाभारते तस्य सहस्रनाम-
कीर्तने । १३ । १७ । १०६ ।

“बणिको बड़की वचो बकुलखन्दनम्भदः ।

सारग्रीवो महाजगुरलोलस्रमहौषधः ॥”

ब(व)कुला, स्त्री, (बकुल + टाप् ।) कटुका । इति
राजनिर्घण्टः ॥

ब(व)कुली, स्त्री, (बकुल + गौरादित्वात् डीष् ।)
काकोली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ब(व)कुलः, पुं, (बकुल । पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
बकुलवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

ब(व)केरुका, स्त्री, (बकानां बकसम्बद्धानां ईरुकां
गतियञ्च ।) बलाका । वातावर्जितशाखा । इति
मेदिनी । के, २०२ ॥

बकोटः, पुं, बकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

बठ, पेश्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) पेश्यमिह सामर्थ्यम् । वठति
वीरो योर्हं समर्थः स्यादित्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

ब(व)ड़वा, स्त्री, (बलं वातीति । बल + वा + कः ।
टाप् ।) बलयोरेक्यात् लस्य डत्वम् ।) घोटकी ।
इत्यमरः । २ । ८ । ४३ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । २२२ । ४५ ।

“बड़वानान् शुद्धानां चन्द्रांशुसमवर्षसाम् ।
ददौ जनार्दनः प्रीत्या सहस्रं हेमभूषितम् ॥”
अस्या दुग्धगुणा यथा,—

“रुच्योष्णं बड़वाचीरं बलं शोषानिलापहम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
बड़वारूपधारिणी सूर्यपत्नी संज्ञा । यथा,
मार्कण्डेयपुराणे । ७७ । २३ ।

“सूर्यतापमं निच्छन्ती तेजसस्तस्य विभ्यती ।
तपस्वचार तत्रापि बड़वारूपधारिणी ॥”
अस्या विशेषविवरणस्य तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥
तृतीया सूर्यपत्नी । इति केचित् । यथा, भाग-
वते । ८ । १३ । ८—६ ।

“विवस्वतश्च हे जाये विश्वकर्मासुते उभे ।
संज्ञा क्वाया च राजेन्द्र ! ये प्रागभिहिते तव ॥
तृतीयां बड़वामेके तासां संज्ञासुतास्त्वयः ।
यमो यमी आह्रदेवश्चायायाश्च सुतान् शृणु ॥”
अश्विनीनक्षत्रम् । इति ज्योतिषम् ॥ (नारी-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ दासी । यथाह नारदः ।
“भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव बड़वाकृतः ॥”

वासुदेवस्य स्त्रनामख्याता परिचारिका । इति
हरिवंशः । ३५ । ३ ॥) बाड़वाभिः । अस्योत्-
पत्तिर्यथा,—

“अथाकाशगता देवाः क्रुद्धं बड़्वा महेन्द्रम् ।
प्रसीद जगतां नराय ! कामे क्रोधं परित्यज ॥
इति स्म वदतां तेषाममराणां तदानलः ।
ललाटचक्षुःसम्भूतो भस्माकार्षोऽनोभवम् ॥
ब्रह्मा क्रोधानलं शम्भोर्ध्वान्तं सकलान् जनान् ।
बड़वारूपिणं चक्रे देवानां पुरतस्तदा ॥
बड़वां तां तदा देवाः सौम्यां ज्वालासुखीं
शुभाम् ।

बड़वा

बड़्वा निर्विघ्नमनसो बभूवुः पूर्वपीडिताः ॥
बड़वां तां समादाय तदा ज्वालासुखीं विधिः ।

सागरं प्रययौ लोकहिताय जगतां प्रभुः ॥

गत्वाथ सागरं ब्रह्मा प्रोवाच परिपूजितः ।

यथावत्तेन विप्रेन्द्राः समयश्च निदेशयन् ॥

अयं क्रोधो महेशस्य बड़वारूपधृक् त्वया ।

ज्वालासुखः सदा धार्यो यावन्न विलयाम्यहम् ॥

यदा त्वामहमागम्य वदामि सरितां पते ! ।

तदा त्वया परित्याज्यः क्रोधोऽयं बड़वासुखः ॥

भोजनं भवतस्तोयमेतस्य तु भविष्यति ।

यत्नादेव विधार्योऽयं यथा नो याति चान्तरम् ॥

इत्युक्तो ब्रह्मणा सिन्दुरङ्गीचक्रे तदा क्रुधम् ।

ग्रहीतुं बड़वावक्त्रं शम्भोश्चाश्रयमप्यहम् ॥

ततः प्रविष्टो जलधौ पावको बड़वासुखः ।

वार्योऽघविहङ्गस्य ज्वालामालातिदीपितः ॥”

इति कालिकापुराणे ४१ अध्यायः ॥

(नदीविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । २२१ । २४ ।

“तमसा नर्मदा चैव नदी गोदावरी तथा ।

वेम्बोपवेसा भीमा च बड़वा चैव भारत ! ॥”

तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । ३ । ८२ । ८८ ।

“ततो गच्छेत् बड़वां त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।

पश्चिमायानु सन्ध्यायां उपसृज्य यथाविधि ॥”

ब(व)ड़वाकृतः, पुं, (बड़वया दास्या कृतः ।)

पञ्चदशदासान्तर्गतदासविशेषः । यथा,—

“भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव बड़वाकृतः ॥”

इति नारदः ॥

बड़वा दासी तल्लोभादङ्गीकृतदास्यः । इति
दायक्रमसंग्रहः ॥ कुत्रचित् बड़वाभृतो बड़वा-
कृतोऽपि पाठः ॥

ब(व)ड़वाभिः, पुं, (बड़वायाः समुद्रस्थितायाः
घोटक्या सुखस्योऽभिः ।) समुद्रस्थानिः । (अस्य
विवरणस्य बड़वानलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

ब(व)ड़वानलः, पुं, (बड़वाया अनलः ।) बड़वाभिः ।
तत्पर्यायः । सलिलेन्वनः २ बड़वासुखः ३ काक-
ध्वजः ४ बाणिकः ५ खन्दाभिः ६ लणधुक् ७

काष्ठधुक् ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ और्वः

६ बाड़वः १० । इत्यमरः । १ । १ । ५६ ॥ उर्वस्य

ऋषेरपत्यम् और्वः णः । बड़वायां विद्यमानो

बाड़वः णः । बड़वाया अनलो बड़वानलः ।

आधाराधेयभावसम्बन्धः । पुरा किल उर्वेण

मुनिना अयोनिजं पुनर्मिच्छता वचो मथितं

तत्र ज्वालाभयः पुरुषो जातः स च समुद्रे

बड़वासुखे अवस्थापितः । इति पौराणिकाः ॥

इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥ तस्य विवरणं

यथा,—

“और्वस्तु तपसाविष्टो निवेश्योऽहं हुताशने ।

ममन्त्रेकेन दर्भेण सुतस्य व्रतधारिणम् ॥

तस्योऽहं सहसा भित्त्वा ज्वालामाली ह्यनिन्दनः ।

जगतो दहनाकाङ्क्षी पुनोऽभिः समपदाय ॥

और्वस्तोऽहं विनिर्भेद्य और्वो नामान्तको-

नलः ।

दिग्बन्धिवं लोकांस्त्रीत् जज्ञे परमकोपनः ॥

बड़वा

उत्पन्नमात्रञ्चोवाच पितरन्दीनया गिरा ।

क्षुधा मे बाधते तात ! जगद्भवे त्यजस्व माम् ॥

त्रिदिवारोहिभिर्ज्वालेज्जृम्भमाणो दिशो दृष्ट ।

निर्दहन् सर्वभूतानि वष्टुधे सोऽन्तकोऽनलः ॥

एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मा मुनिमौर्वं समागतः ।

उवाच वार्यतां पुत्रो जगतस्त्वं, दयां कुरु ॥

अस्यापत्यस्य ते विप्र ! करिष्ये स्थानमुत्तमम् ।

तथ्यमेतन्मम वचः शृणु त्वं वदतांवर ! ॥

और्व उवाच ।

घन्धोऽस्मादुग्रहीतोऽस्मि यस्मैऽद्य भगवान्

शिप्रोः ।

मतिमेतान्ददातीह परमानुग्रहाय वै ॥

प्रभातकाले संग्रामे काङ्क्षितये समागमे ।

भगवंस्तर्पितः पुत्रः कैर्ह्येः प्राप्स्यति सुखम् ॥

कुत्र वास्य निवासः स्याद्भोजनस्य किमात्मकम् ।

विधास्यतीह भगवान् वीर्यतुल्यं महौजसः ॥

ब्रह्मोवाच ।

बड़वासुखेऽस्य वसतिः समुद्रे वै भविष्यति ।

मम योनिर्जलं विप्र ! तत्र मे तोयदं सुखम् ॥

अत्राहमासे नियतं पिबन् वारिमयं हविः ।

तद्विस्तव पुत्रस्य विस्तज्जन्तानयंश्च तम् ॥

ततो युगान्ते भूतानां मेघवाहश्च पुत्रक ! ।

सहितौ विचरिष्यावो निष्पुराणकराविह ॥

एषोऽभिरन्तकाले तु सलिलाशी मया कृतः ।

दहनः सर्वभूतानां सदेवासुररक्षसाम् ॥

एवमस्त्विति तं सोऽभिः संतप्तज्वालामखलः ।

प्रविवेशार्धवसुखं विप्रनष्टान्तरप्रभम् ॥”

इति मातृ १५० अध्यायः ॥

(मर्दनदहनाय हरनेत्रसमुद्रतोऽभिरपि बड़वा-

नलः । अस्य प्रमाणादिकं बड़वाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

लङ्काया दक्षिणे पृथिव्यास्तुर्ध्वभागरूपस्थान-

विशेषः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ (वटि-

कौषधविशेषः । यथा,—

“शुद्धताम्रस्य भागैकं मरिचस्य तथैव च ।

विषं तत्तुल्यकं दद्यात् तत्सर्वं शृणुचूर्णितम् ॥

लाङ्गलीरससंयुक्तं तत्सर्वं पुटके पचेत् ।

रक्तिकादितयं वापि क्षितयं वा प्रकल्पते ॥

दोषे योषसमायुक्तस्त्रिदोषशमनो भवेत् ।

भक्षयेत् पवने चोग्रे बड़वानलसंक्षितम् ॥

इति बड़वानलो रसः ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे च्वराधिकारे ॥

ब(व)ड़वासुखः, पुं, (बड़वाया घोटक्या सुखमाश्रय-

त्वेनास्यस्य । अर्श आदित्वात् अच् ।) बड़वा-

नलः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हरिवंशे ।

६७ । २२ ।

“सा यथैवार्धवगता तथैव बड़वासुखे ॥”

महादेवस्य सुखमित्येके । यथा, महाभारते ।

७ । २०० । १११ ।

“तस्य देवस्य यदङ्गं समुद्रे तदतिष्ठत ।

बड़वासुखेति विख्यातं पिबन्तोयमयं हविः ॥”

महादेवस्य नामभेदः । यथा, महाभारते ।

१३ । १७ । ५५ ।

“विष्णुः प्रसादितो यज्ञः समुद्रो बङ्गवासुखः ॥”
 कूर्मस्य दक्षिणे कुक्षौ बाह्यपादस्तथापरम् ।
 मार्कण्डेये । ५८ । ३० ।
 “कूर्मस्य दक्षिणे कुक्षौ बाह्यपादस्तथापरम् ।
 काम्बोजाः पङ्क्तवाश्चैव तथैव बङ्गवासुखाः ॥”
 वटिकौषधविशेषः । यथा,—
 “शुद्धसूतं समं गन्धं नूतताम्राभटङ्गम् ।
 सामुद्रश्च यवचारं खर्जिसेन्यवनागरम् ॥
 अपामार्गस्य च चारं पलाशवरुणस्य च ।
 प्रत्येकं सूततुल्यं स्यादन्वयोगेन मर्दयेत् ॥
 हस्तिशुखीद्रवेष्याग्नौ मर्दयित्वा पुटेक्षु ॥
 माधमात्रः प्रदातव्यो रसोऽयं बङ्गवासुखः ।
 ग्रहणीं विविधां हन्ति संग्रहग्रहणीं ज्वरम् ॥
 इति बङ्गवासुखो रसः ॥”
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ग्रहण्यधिकारे ॥
 ब(व)ङ्गवासुखी, पुं, (बङ्गवाया घोटीरूपायाः त्वष्ट-
 सुतायाः संज्ञायाः सुतौ ।) अश्विनीकुमारौ ।
 यथा, हेमचन्द्रः ।
 “सर्वेद्यावश्विनीपुत्रावश्विनौ बङ्गवासुतौ ॥”
 (तयोरुत्पत्तिकथा यथा, हरिवंशे । ६।४६—५३ ।
 “गच्छ देव ! निजां भार्यां कुरुंश्चरति सोत्त-
 रान् ।
 बङ्गवारूपमास्थाय वने चरति शाहले ॥
 स तथा रूपमस्थाय स्वभार्यारूपलीलया ।
 ददर्श योगमास्थाय स्वं भार्यां बङ्गवं ततः ॥
 अधृष्टां सर्वभूतानां तपसा नियमेन च ।
 बङ्गवावपुषा राजंश्चरन्तीमकुतोभयाम् ॥
 सोऽश्वरूपेण भगवांस्तं सुखे समभावयत् ॥
 मैथुनाय विचेष्टन्ती परपूरुषशङ्कया ।
 सा तन्निर्वमच्छ्रुत् नासिकायां विवस्वतः ॥
 देवौ तस्यामजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ ।
 नासत्यश्चैव दसश्च सुतौ दावश्वनाविति ॥”
 ब(व)ङ्गवाहृतः, पुं, (बङ्गवाया दास्या हृतः ।) बङ्गवा-
 हृतः । पञ्चदशदासान्तर्गतदासविशेषः । यथा,
 बङ्गवागृहदासी तया हृतस्तस्मिन्नेन तामुदाहृत्य
 दासत्वेन प्रविष्टः । इति मिताचरा ॥
 बङ्गिण, स्त्री, (बलिनी मत्स्यान् श्यति नाशय-
 तीति । शी + कः । लस्य डत्वम् ।) मत्स्यधर-
 णार्थं वक्रलौहकण्टकविशेषः । बङ्गिणी इति
 भाषा । तत्पर्यायः । मत्स्यवेधनम् २ । इत्यमरः ।
 १।१०।१६ ॥ बलिणम् ३ बङ्गिणी ४ बङ्गिणी ५ ।
 इति भरतः ॥ बलिणी ६ मत्स्यवेधनी ७ । इति
 तट्टिकान्तरम् ॥ बलिसी ८ बलिसम् ९ वरिणी
 १० बलिणिः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ मत्स्य-
 भेदनम् १२ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महा-
 भारते । १ । २८ । १० ।
 “यस्ते कण्ठमनुप्राप्तो निगीर्यं बङ्गिणं यथा ।
 दहेद्भारवत् पुत्र ! तं विद्यात् ब्राह्मणधर्मम् ॥”
 बङ्गिणी, स्त्री, (बङ्गिण + गौरादित्वात् डौष् ।)
 बङ्गिणम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वण, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०-
 अक०-सेट् ।) वणति । इति दुर्गादासः ॥

वणः, पुं, (वणनमिति । वण् + अप् ।) शब्दः ।
 इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
 ब(व)णिक, [ञ] पुं, (पण्यते क्रयविक्रयादिना व्यव-
 हरतीति । पण् + “पण्येरादेश्च वः ।” उणा०
 २ । ७० । इति इजिः पस्य च वः ।) क्रय-
 विक्रयकर्त्ता । बाणिज्यकारकः । तत्पर्यायः ।
 वैदेहकः २ सार्धवाहः ३ नेगमः ४ वणिजः ५
 पण्यजीवः ६ व्यापणिकः ७ क्रयविक्रयिकः
 ८ । इत्यमरः । २ । ६ । ७८ ॥ वैदेहः ९ विदेहः
 १० बाणिजः ११ बाणिजिकः १२ क्रायिकः
 १३ विक्रयिकः १४ । इति भरतादयः ॥ बाणि-
 जकः १५ बाणिज्यकारः १६ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, माघे । १२ । २६ ।
 “स्यागौ निषङ्गिण्यनसि क्षण्ण्मरुः
 शुश्रोच लाभाय कृतक्रयो वणिक् ॥”
 करणान्तरम् । इति मेदिनी । जे, २६ ॥ वैश्यः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (बाणिज्ये अधिकारा-
 देवास्तथात्वम् ॥ करणविशेषः । यथा, बृहत्-
 संहितायाम् । ६६ । ७ ।
 “कृषिवीजगृहाश्रयजानि गरे
 बाणिजिभ्रुवकार्यं वणिग्गुणतयः ॥”
 ब(व)णिक, [ञ] स्त्री, (पण्यते व्यवह्रियते इति ।
 पण् + इजि । पस्य वः । अभिधानात् स्त्रीत्वम् ।)
 बाणिज्यम् । इति मेदिनी । जे, २६ ॥
 ब(व)णिग्बन्धुः, पुं, (वणिजः पण्यजीवस्य बन्धुर्धन-
 दत्तात् ।) नीलीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वणिग्भावः, पुं, (वणिजो भावः ।) बाणिज्यम् ।
 वणिजां धर्मः । तत्पर्यायः । सत्यावृतम् २ ।
 इत्यमरः ॥ बाणिज्यम् ३ बाणिज्या ४ वणिक्
 पथः ५ । इति जटाधरः ॥ वणिज्यम् ६ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 ब(व)णिग्वहः, पुं, (वहतीति । वह् + अच् । वहः ।
 वणिजां बाणिज्यद्वाराणां वहः ।) उष्ट्रः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 ब(व)णिजः, पुं, (वणिगेव । वणिज् + स्वार्थे अण् ।
 अभिधानात् न टुङिः ।) वणिक् । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ७८ ॥ ववादेकादशकरणान्तर्गतषष्ठ-
 करणम् । तज्जातफलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
 “प्राज्ञः कृतज्ञो गुणवान् गुणज्ञो
 वणिग्जनप्राप्तमनोरथः स्यात् ।
 यस्य प्रसूतौ वणिजाभिधानं
 भाण्डप्रधानं द्रविणं हि तस्य ॥”
 ब(व)णिज्यं, स्त्री, (वणिजो भावः कर्म वा । वणिज्
 + “दूतवणिग्भ्यां च ।” ५ । १ । १२६ । इत्यत्र
 काशिकोक्तेर्यः ।) बाणिज्यम् । इत्यमरभरतौ ॥
 (यथा, मार्कण्डेये । ५० । ६६ ।
 “त्रिभिः पूर्वगुणैर्युक्तं पाशुपालावणिज्ययोः ॥”
 वणिज्या, स्त्री, (वणिजां कर्म । वणिज् + य ।
 टाप् । स्वभावात् स्त्रीलिङ्गोऽयम् ।) बाणिज्यम् ।
 (यथा, कथासरित्सागरे । १३ । ३८ ।
 “ततः स तत्पिता तेन तनयेन समं ययौ ।
 दीपान्तरं क्षुधाहेतोर्वणिज्यायपदेशतः ॥”
 वद, स्त्री, इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०-
 अक०-सेट् ।) वदति पर्वतः । आवादीतु
 अवदीतु । हसादेः सेम इत्यादिना वा दीर्घः ।
 ब्रजवदेत्यादौ दन्त्यादिवदेरग्रहणादिति प्राच्यः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 ब(व)दरं, स्त्री, (वदति स्थिरीभवति क्षिप्तेऽपि पुनः
 प्ररोहतीति । वद + अर ।) सेविफलम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—
 “सुष्टिप्रमाणं वदरं सर्वं सवितिकाफलम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 कार्पासफलम् । कोलिफलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 श्रृगालकोलिः । श्रेयाकुल इति भाषा । वदति
 स्थिरीभवति क्षिप्त्वापि पुनः प्ररोहणात् । वदरं
 वृक्षफलेऽपि स्त्रीत्वम् । इति भरतः ॥ तत्-
 पर्यायः । घोष्टा २ । इत्यमरः ॥ गोपघोष्टा
 ३ । इति सुभूतिः ॥ हस्तिकोलिः ४ गोपघोष्टी
 ५ वदरीच्छदा ६ श्रृगालकोलिः ७ कर्कसुः
 ८ । इति रत्नकोषः ॥ वादिरम् ९ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ अस्य विवरणं कोलिशब्दे द्रष्ट-
 व्यम् ॥ ॥ ॥ वृक्षकोलिः । तत्पर्यायः । सौवीरम्
 २ । इति रत्नमाला ॥ ॥ ॥ कोलिमानम् । तत्प-
 र्यायः । कर्कसुः २ वदरी ३ कोलम् ४ फनिलम्
 ५ कुवल् ६ घोष्टा ७ सौवीरम् ८ अजाप्रिया
 ९ कुह्या १० कोलिः ११ विषमः १२ भयकण्टकः
 १३ । इति भावप्रकाशः ॥ सौवीरकः १४ गुड-
 फलः १५ बालेष्टः १६ फलश्रेष्ठिरः १७ वृ-
 बीजः १८ वृक्षफलः १९ कण्टकी २० वक्र-
 कण्टकः २१ सुरसः २२ सुफलः २३ खच्छः
 २४ कर्कसुः २५ वदरः २६ कोला २७ कोली
 २८ कुवली २९ खादुफला ३० उग्रनखी ३१
 पिच्छिला ३२ कुवल् ३३ । इति च शब्दरत्ना-
 वली ॥ (यथा, भागवते । ४ । ८ । ७२ ।
 “त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रान्ते कपित्थवदराशनः ।
 आत्मवृत्तानुसारं भासं निर्व्येचयन् हरिम् ॥”
 अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । अम्ल-
 त्वम् ॥ परिपक्वस्य तस्य गुणाः । मधुराश्चत्वम् ।
 उष्णत्वम् । कफकारित्वम् । पवनान्तिसाररक्त-
 श्रमदोषान्तिविनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ राजवदरभूवदरलघुवदराणां पर्याय-
 गुणास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥ ॥ ॥ अथ वदरविशे-
 षाणां लक्षणाणि गुणाश्च ।
 “पथमानं सुमधुरं सौवीरं वदरं महत् ।
 सौवीरं वदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्लम् ॥
 वृंहणं पित्तदाहस्रक्षयलघ्वानिवारणम् ॥ ॥
 सौवीरास्त्रु संपक्वं मधुरं कोलसुष्यते ॥
 कोलसु वदरं दाहि रच्यसुषुण्णं वातहतम् ।
 कफपित्तकरश्चापि गुरु सारकभीरितम् ॥ ॥
 कर्कसुः क्षुद्रवदरं कथितं पूर्वस्मरिभिः ।
 अम्लं स्यात् क्षुद्रवदरं कषायं मधुरं मनाक् ॥
 स्निग्धं गुरु च तिलश्च वातपित्तापहं सूतम् ।
 शुष्कं भेदमिक्षतु सर्वं लघु दृष्ट्यात्मसाक्षितम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

व(व)दरः, पुं, (वदति स्थिरीभवति क्लिष्टोऽपि पुनः प्ररोहतीति । वद + अर ।) कोलि-वृक्षः । तत्पञ्चादिगुणाः ।

“वदरस्य पत्रलेपो ज्वरदाहविनाशनः ।

त्वचा विस्फोटशमनी बीजं नेत्रामयापहम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्य पर्यायः फलगुणाश्च क्लीवलिङ्गवदरशब्दे द्रव्यः ॥ * ॥ देवसर्पपट्टः । इति राज-निर्घण्टः ॥ कार्पासास्थि । इति मेदिनी ॥ कार्पा-सेर विच इति भाषा ॥ तत्र अन्तःस्थवका-रादिशब्दमध्ये गृहीतोऽयम् ॥

व(व)दरफली, स्त्री, (वदरस्यैव फलमस्याः । वदर-फल + डीप् ।) भूवदरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

व(व)दरवल्ली, स्त्री, (वदरा वदरफलबहुला वल्ली-लता ।) भूवदरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वदरा, स्त्री (वदति क्लिष्टायामपि पुनः प्ररोह-णात् स्थिरीभवति या । वद + बाहुलकादरः । टाप् ।) वराहक्रान्तावृक्षः । (तत्पर्यायो यथा, “वाराहकीन्द एवायैश्चर्मकारालुको मतः । अनूपसम्भवे देशे वाराह इव लोमवान् ।

विदारी खादुकन्दा च सा तु क्रोद्धी सिता स्मृता ॥

इच्छुगन्वा क्षीरवल्ली क्षीरशुक्ला पयस्विनी ।

वाराहवदना गृष्टिर्वदरेत्यपि कथ्यते ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

कार्पासीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ११६ ॥

एलापर्णी । इति मेदिनी । रे, २०७ ॥ विष्णु-

क्रान्ता । इति विश्वः ॥

वदरामलकं, स्त्री, (वदरफलमिवामलकम् ।) प्राचीनामलकम् । इति हारावली । १०२ ॥

वदरिः, स्त्री, (वद + बाहुलकादरः ।) कोलि-वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वदरिकाश्रमः, पुं, स्त्री, (वदरिकाचिह्नित आश्रमः ।) तीर्थविशेषः । (असौ च हिमालयपर्वतैकदेशे श्रीनगरसमीपे अलकनन्दानद्याः पश्चिमस्थतीरे अवस्थितः ।) स तु नारायणस्य आसस्य आश्रमः । यथा, महाभारते । ३ धौम्यतीर्थ-यात्रापर्वणि ६० । २३—२३ ।

“नारायणो विभुर्विष्णुः शाश्वतः पुरुषोत्तमः ।

तस्यातिथ्यशसः पुण्यां विशालां वदरीमनु ॥

आश्रमः स्थायते पुण्यक्षिपु लोकेषु विभुतः ।

उष्णतोयवहा गङ्गा शीततोयवहा पुरा ॥

सुवर्णसिकता राजन् ! विशालां वदरीमनु ।

ऋषयो यत्र देवाश्च महाभागा महौजसः ॥

प्राप्य नित्यं नमस्यन्ति नारायणमर्जं विभुम् ।

यत्र नारायणो देवः परमात्मा सनातनः ॥

तत्र हतुं जगत् पार्थ ! तीर्थान्यायतनानि च ।

तत् पुण्यं तत् परं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपोवनम् ॥

तत् परं परमं देवं भूतानां परमीश्वरम् ।

शाश्वतं परमस्यैव धातारं परमं पदम् ॥

यं विदित्वा न प्रोचन्ति विद्वांसः शास्त्रद्वयः ।

तत्र देवधन्यः सिद्धाः रज्जं चैव तपोधनाः ॥

आदिदेवो महायोगी यत्रास्ते मधुसूदनः ।

पुण्यानामपि तत् पुण्यं तत्र ते संग्रहीतस्तु मा ॥

एतानि राजन् ! पुण्यानि पृथिक् पृथिवीपते ! ।

कीर्तितानि नरश्रेष्ठ ! तीर्थान्यायतनानि च ॥

एतानि वसुभिः साधुरादिभ्यैरुद्विष्टभिः ।

ऋषिभिर्ब्रह्मकक्ष्यैश्च सेवितानि महात्मभिः ॥

चरन्नेतानि कौन्तेय ! सहितैर्ब्रह्मवादिभिः ।

भ्रातृभिश्च महाभागैरुत्कृष्टां विहरिष्यसि ॥”

(तथा च भागवते । ७ । ११ । ६ ।

“योऽवतीर्थ्यात्मनोऽंशेन दाक्षायण्यान् धर्मतः ।

लोकानां स्वस्त्येऽध्यास्ते तपो वदरिकाश्रमे ॥”)

वदरी, स्त्री, (वदर + गौरादित्वात् डीष् । वदरि-

+ कृदिकारादिति पक्षे डीष् वा ।) कोलि-

वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ११६ ॥ (अस्याः पर्यायो

वदरशब्दे द्रव्यः । यथा, भागवते । १ ।

७ । ३ ।

“तस्मिन् स आश्रमे यासो वदरीखण्डमिदम् ॥”)

कार्पासी । इति शब्दरत्नावली । कपिकच्छुः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (वदर्याः फलम् हरी-

तक्यादिभ्यश्चेति विकारार्थस्य लुक् । वदरी-

फलम् ॥)

वदरीच्छदा, स्त्री, (वदर्याच्छदा इव च्छदा

यस्याः ।) हस्तिकोलिवृक्षः । शृङ्गखो । इति

रत्नमाला ॥

वदरीपत्रः, पुं, (वदर्याः पत्रमिव आकृतिर्यस्य ।)

नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा,—

“वदरीपत्रकल्लं वा घृतभृष्टं ससैन्धवम् ।

खरोपघाते कासे च लेहमेतत् प्रयोजयेत् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहे खरमेदाधिकारे ॥)

वदरीपत्रकं, स्त्री, (वदरीपत्र + स्वार्थे कन् ।)

नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥

वदरीफला, स्त्री, (वदर्याः फलमिव फलं यस्याः ।)

नीलशेफालिका । इति शब्दमाला ॥

वदरीशैलः, पुं, (वदरीवहुलः शैलः पर्वतः ।)

हिमालयपर्वतैकदेशः । वदरीवनं वदरिका-

श्रम इति च ख्यातः । स तु श्रीनगराखण्डे

अलकनन्दानदीपश्चिमतीरे वर्तते । इति पुरा-

णान्तरम् ॥

वद्वं, त्रि, (वध्यते स्म इति । वध् + कर्मणि क्तः ।)

बन्धनयुक्तम् । बाधा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

सन्धानितम् २ मूर्धम् ३ उद्धितम् ४ सन्धितम् ५

सितम् ६ । इत्यमरः । ३ । १ । ६५ ॥ निग-

द्धितम् ७ नद्धम् ८ कीलितम् ९ यन्त्रितम् १०

संयतम् ११ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः ।

६ । ३०८ ।

“वरुणेन यथा पाशैर्बद्ध एवाभिद्विष्यते ।

तथा पापान्निगृह्णीयात् व्रतमेतद्धि वारुणम् ॥”

तथा च मेघदूते । ७६ ।

“तस्म्ये च स्फटिकफलका काञ्चनीवासयष्टि-

भ्रूले बद्धा मणिभिरनतिप्रौढवंशप्रकाशैः ॥”

तथा च शाकुन्तले २ अङ्के ।

“ह्यायवद्वकदम्बकं मृगकुलं रोमन्मभ्यस्यतु ॥”)

वद्वगुदं, स्त्री, (वद्वं गुदं पाशुर्येन ।) उदररोग-विशेषः । तस्य निदानं यथा,—

“यस्यान्तमन्त्रैरुपलेपिभिर्बन्धा

बालाश्लभिर्वा पिहितं यथावत् ।

सञ्जीयते तस्य मलः सदोधात्

शूनैः शूनैः सङ्करवच्च नाश्याम् ॥

निरुध्यते तस्य गुदे पुरीषं

निरति लज्ज्वादपि चाल्पमस्यम् ।

हृन्नाभिमध्ये परिद्विमेति

तस्योदरं वद्वगुदं वदन्ति ॥”

इति माधवकरः ॥ * ॥

तस्य चिकित्सा यथा । “स्निग्धस्निग्धस्याभ्यक्त-

स्याधो नामेवामतस्तुरङ्गुलमपचाय रोम-

राज्या उदरं पाटयित्वा चतुरङ्गुलप्रमाण-

मन्त्राणि निष्कृष्य निरीक्ष्य वद्वगुदस्यान्तप्रति-

रोधकरमज्ञानं बालं वापोह्य मलजातं वा

ततो मधुसर्पिर्भ्यामभ्यध्यान्ताणि यथास्थानं

स्थापयित्वा बाह्यं व्रणसुदरस्य सीयेत् द्विवर्णी-

योक्तेन विधानेन च रोपयेत् ।” इति सुश्रुते

चिकित्सितस्थाने १४ अध्यायः ॥ (तथास्य-

सकारणलक्षणम् ।

“पञ्चवालेः सहास्रेण भुक्तैर्बद्धायने गुदे ।

उदावर्त्तस्तथाशर्षेभिरन्तर्गम्यन्तेन वा ॥

अपानो मार्गसंरोधात् हृत्वाग्निं कुपितोऽनिलः ।

वच्चैःपित्तकफान् रुद्धा जनयत्युदरं ततः ॥”

तस्य रूपाणि ।

“दृष्ट्वादाहज्वरसुखतालुशोथोत्सादकासश्वास-

दौर्बल्यारोचकाविपाकवर्चोऋचसङ्गाभानच्छर्दि-

क्षवधुशिरोहृन्नाभिगुदशूलान्यपिचोदरं मृदुवातं

स्थिरमरुणनीलराजीतिरावनद्धमवाणिकं वा

प्रायो नाभ्यपरिगोपुच्छवदभिनिर्व्वर्त्तयति इत्येतत्

वद्वगुदोदरमिति विधात् ॥”

तथास्य चिकित्सा ।

“स्निग्धाय बद्धोदरिणे मृच्चं तीक्ष्णौघधान्वितम् ।

सतैलजवणं दद्यात् निरुहं साधुवासनम् ॥”

इति चरके चिकित्सितस्थाने त्रयोदशोऽध्याये ॥)

वद्वपि, स्त्री, वद्वपाणिः । सुष्टिः । इति पुराणा-

न्तरम् ॥ वद्वाप्यीति च पाठः ॥

वद्वफलः, पुं, (वद्वानि फलानि यस्येति ।) करञ्ज-

वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विटतिरस्य करञ्ज-

शब्दे ज्ञातया ॥)

वद्वसुष्टिः, त्रि, (वद्वो दृष्ट्वा दानाम्निवृत्ता वा सुष्टि-

र्यस्येति ।) दृष्टसुष्टिः । कृपणः । यथा, नैषधे ।

३ । ८५ ।

“सजीवमप्यर्धमुदे दद्वद्वा-

स्तव त्रपा नेद्वद्वावद्वमुष्टे ॥”

वद्वमूलं, त्रि, (वद्वं मूलं यस्येति ।) दृष्टमूलम् ।

उत्पाटनानर्हमूलम् । यथा, माघे । २ । ३८ ।

“तथा विप्रकृतश्चेदो रुक्मिणीं हरता हरैः ।

वद्वमूलस्य मूलं हि महद्देहरोः स्त्रियः ॥”

वद्वरसालः, पुं, (वद्वो रसेन आवृतः अतएव

रसालः रसवान् ।) त्रिविधराजान्त्रान्तर्गम्य

वधिरः

तुल्यमानः । तत्पर्यायः । चक्रतलान्नः २
मध्वान्नः ३ सितजाम्बकः ४ वनेष्टः ५ मन्मथा-
नन्दः ६ मदनैच्छाफलः ७ । तस्य कोमलफल-
गुणाः । कटुत्वम् । अम्लत्वम् । पित्तदाहदत्वम् ।
तस्य सुप्रकफलगुणाः । स्वादुत्वम् । मधुरत्वम् ।
पुष्टिवीर्यबलप्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वडिशिखः, त्रि, (वड्वा शिखा चूड़ा यस्येति ।)
शिखः । इति मेदिनी । खे, १५ ॥ शिखावन्धन-
विशिष्टः । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्ववृत्तवचनम् ।
“सदोपवीतिना भायं सदा वडिशिखेन तु ।
विशिखो व्युपवीतश्च यत् करोति न तत् कृतम् ॥”
वडिशिखा, स्त्री, (वड्वा शिखा यस्याः ।) उच्यते ।
इति मेदिनी । खे, १५ ॥ (वड्वा शिखा केश-
कलापो यस्याः ।) सम्बद्धकेशा च ॥
वध, क वन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पर-सक-सेट् ।) क, बाधयति । इति दुर्गा-
दासः ॥
वध, उ निन्दे । वन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा-आत्म-सक-सेट् ।) उ, वीभत्सते खलं
लोकः । वधते तत्र त्रादयो न प्रयुज्यन्ते । इति
रमानाथः ।
‘मावधिष्ठा जटायुं मां सीतां रामाहमेक्षिषि ।’
इति भट्टिः । ६ । ४१ ॥ इति दुर्गादासः ॥
वधिरः, त्रि, (वध्नाति कर्णमिति । वन्ध + “इषिमदि-
सुदीति ।” उणा० १ । ५२ । इति किरच् ।)
अवशेन्द्रियरहितः । श्रुतिशक्तिहीनः । काला
इति भाषा । तत्पर्यायः । रुद्रः २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । ४८ ॥ कक्षः ३ अवस्थापटुः ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ उच्येः अवाः ५ । इति
संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (यथा, मनुः । ११ । ५२ ।
“एवं कर्मविशेषेण जायन्ते सङ्गिर्हृताः ।
जडमूकान्धवधिराविकलाकृतयस्तथा ॥”
बाधिर्यनिदानं यथा,—
“यदा शब्दवहं वायुः श्रोत्र आश्रयं तिष्ठति ।
शुद्धः श्रृङ्गान्वितो वापि बाधिर्यं तेन जायते ॥”
इति माधवकरः ॥
असाध्यबाधिर्यमाह ।
“बाधिर्यं बालवृद्धोऽपि चिरोत्थं विवर्जयेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अस्यौषधम् ।
“कर्णशूले कर्णनादे बाधिर्यं क्षेडं एव च ।
चतुर्वर्षं च रोगेषु सामान्यं भेषजं स्मृतम् ॥
शङ्खवेरश्च मधु च सैन्धवं तैलमेव च ।
कटुघ्नं कर्णयोर्धाम्यमेतत् स्याद्देनापहम् ॥ १ ॥
कर्णशूले कर्णनादे बाधिर्यं क्षेडं एव च ।
पूरणं कटुतेलेन हितं वातघ्नसौषधम् ॥ २ ॥
शिखरिन्दारजवारिततुल्यकक्केन साधितं
तैलम् ।
अपहरति कर्णनादं बाधिर्यं चापि पूरणतः ॥
शिखरी अपामार्गः ॥ ३ ॥
गवां सूत्रेण विस्त्रानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ।
सजलश्च सद्गन्धश्च तद्बाधिर्यहरं परम् ॥

वधट

चौरमन्त्राजं याहम् । विस्त्रालम् ॥ ४ ॥” इति
भावप्रकाशः ॥ यथा च ।
“शुष्कमलकशुष्कीनां चारो हिङ्गुलनागरम् ।
शुष्कं चतुर्गुणं दद्यात्तैलमेतैर्विपाचयेत् ॥
बाधिर्यं कर्णशूलश्च पूयन्नावश्च कर्णयोः ।
क्रिमयश्च विनश्यन्ति तैलस्यास्य प्रपूरणात् ॥” ५
इति गारुडे १६७ अध्यायः ॥
व(व)धः, स्त्री, (वध्नाति प्रेम्णा या । वन्ध + ऊः
गलौपश्च । अन्तःस्थवादौ तु वधति संसारभारं
उच्यते भर्तादिभिरिति वा । वध् + “वधेर्घश्च ।”
उणा० १ । ५५ । इति ऊः घञान्तादेशः ।)
नारी । स्त्रिया । एका । इत्यमरः । ३ । ३ । १०१,
२ । ४ । १३३ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
“एका स्याद्वाङ्मानी देवी मरुत्पाला लता
लघुः ।
समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षालङ्कापिकेत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥)
शारिवौषधिः । श्रुटी । (अस्याः पर्यायो यथा,
“श्रुटी पलाशी घङ्गुल्या सुव्रता गन्धमूलिका ।
गन्धारिका गन्धवधूर्बधूः पृथुपलाशिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
नवोद्गा । (यथा, रघुः । ७ । ४ ।
“वरः स वेध्या सह राजमार्गं
प्राप ध्वजच्छायनिवारितोष्णम् ॥”)
भार्या । इति मेदिनी । धे, १४ ॥ भरतेन
अमरकोषटीकायां प्रवर्गीयवकारादिवन्धधातुना
निष्पादितोऽयम् । मेदिनीकारेण तु अन्तःस्थ-
वकारादिशब्दमध्ये संगृहीतः ॥ अथ नववध्वा
दिरागमनयात्रा । तत्राद्यमदशमहादशषष्ठचतुर्थ-
वर्षाणि निविष्टानि । मासाः मार्गशीर्षफाल्गुन-
वैशाखा विहिताः । पक्षः शुक्लः । पुष्यस्वाती
हस्ताधनिष्ठोत्तराषाढोत्तरफल्गुन्युत्तरभाद्रपद-
रेवतीज्येष्ठाश्लेषाश्रवणीपुनर्वसुपूर्वाषाढा ए-
तानि नक्षत्राणि विहितानि । सोमबुधशुक्र-
सत्यशुक्राणां वाराः विहिताः । तिथयो यात्रा-
प्रकरणोक्ताः । चन्द्रताराशुद्धौ कालशुद्धौ त्रय-
संश्वारवेलादिक्शुलादीन् परित्यज्य कर्णया ।
इति ज्योतिषम् ॥
“वृत्ते पाणिग्रहे गेहात् पितुः पतिग्रहं प्रति ।
पुनरागमनं वध्वास्तद्विरागमनं विदुः ॥
विवाहमासि प्रथमं वध्वा नागमनं यदि ।
तदा सर्वमिदं चिन्तयं युग्मादव्यं विचक्षणैः ॥
सुक्ता पिष्टयद्दे नारी मुहूर्ते स्वामियद्दे
यदि ।
दौर्भाग्यं जायते तस्याः श्रपन्ति कुलनायिकाः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
वधूजनः, पुं, (वधूरेव जनः ।) योषित् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, माघे । ३ । ५२ ।
“क्षितिप्रतिष्ठोऽपि सुखारविन्दै-
र्बधूजनसङ्गमधस्वकार ॥”)
वधूटशयनं, स्त्री, (वधूटीनां शयनमिव । एषो-
दरादिकारस्थाकारः ।) गवाक्षः । यथा,—

वन्धः

“वातायनं गृहाक्षः स्याद्बधूटशयनन्तथा ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वधूटिः, स्त्री, (अल्पवयस्का वधूः । अल्पार्थ-
वधूटी, टिः । पक्षे डीष् । यद्वा, वधू + “वयस्य-
चरम इति वाच्यम् ।” ४ । १ । २० । इत्यस्य
घातिः इति डीष् ।) पुत्रभार्या । इति भरत-
वृत्तरत्नकोषः । सुवासिनी । इति हेमचन्द्रः ॥
अल्पा वधूः । यथा,—
“नूतनजलधररुचये गोपवधूटीदुकूलचौराय ।
तस्मै नमः क्षणाय संसारमहीरुहस्य बीजाय ॥”
इति भाषापरिच्छेदः । १ ॥
वधूत्सवप्रसवः, पुं, (वध्वा उत्सव आर्णवः स इव
प्रसवः पुण्यादिर्यस्य ।) रक्ताम्बानः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
वध्रं, स्त्री, (वध्धतेऽनेनेति । वन्ध + “सर्वधातुभ्य-
ङ्ङ् ।” उणा० ४ । १५८ । इति ङ्ङ् ।) सौस-
कम् । इत्यमरः ॥ वध्रमिति पठति स्वामी ॥
(अस्य पर्यायो यथा,—
“सौसं वध्रश्च वध्रश्च योगेष्टं नागनामकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वध्री, स्त्री, (वध्धतेऽनया । वन्ध + “सर्वधातुभ्य-
ङ्ङ् ।” उणा० ४ । १५८ । इति ङ्ङ् ।) धित्वात्
डीष् ।) चर्मरज्जुः । इत्यमरः । २ । १० । १३ ॥
वध्री द्विरेकेति केचित् । वध्र्यां चर्मवन्धे भवा
वाङ्मोर्दौर्घादिरिति ह्रस्वः ॥
वन्, द ड उ याचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तना-आत्म-ङ्ङिक-सेट् । क्तावेट् ।) द ड,
बभुते । उ, वनित्वा बत्वा । इति दुर्गादासः ॥
वन्ध, औ ग वन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्ता-
पर-सक-अनिट् ।) औ, अवानत्सीत् । ग,
वध्नाति । वध्नान्तं श्रुतं सुच सुच श्रपयैः किं
धूर्तं निर्वन्धसे । इत्यपपाठः । निर्वन्धते इति
पाठ्यमिति रमानाथः । वस्तुतस्तु अस्य गण-
लतानित्यतया ऋरभावे आत्मनेपदे च सिद्धम् ।
इति दुर्गादासः ॥
वन्ध, क वन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर-
सक-सेट् ।) क, वन्धयति । इति दुर्गादासः ॥
(यथा, रामायणे । २ । ८४ । ४ ।
“वन्धयिष्यति वा पाशैरथवास्त्रान् वधिष्यति ॥”)
वन्धः, पुं, (वन्ध + हलश्चेति घञ् ।) आधिः ।
वन्धनम् । इति मेदिनी । धे, ६ ॥ शरीरम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (कर्मजनितारुहवशात् देहा-
देहान्तरोत्पत्तेः शरीरस्य तथात्वम् ।) गृहादि-
वेष्टनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ तद्विरहं यथा,
“रूपपटकेर्विनिहतो भवनस्य वन्धः
कर्तुः खल्वहमिह युग्मशरैकनिष्ठम् ।
एकीकृतं रसनिशाकरयुग्ममुक्त-
शेषं ततो भवति पिष्टपदं गृहस्य ॥
गृहभूमिसमाहृतपिष्टपदं
वस्तुलोचनरन्ध्रगजेर्गुणितम् ।
रविभूधरत्रिंशद्योगक्षत-
मायययस्थितिश्च पदम् ॥”

बन्धः

रूपाष्टकैरेकाशीत्या विनिहतः पूरितो भव-
नस्य बन्धः दीर्घप्रस्तारमिलितहस्ताः खण्डत्वं
तत्संख्यानं युग्मश्रैकनिघ्नं द्विपञ्चाशदुत्तर-
शतपूरितम् एकीकृतं पूर्वाङ्केन मिलितं रस-
निशाकरयुग्ममुक्तशेषं षोडशाधिकद्विशतहता-
वशिष्टं तत्संख्यानं पिण्डपदसंज्ञं गृहस्य भवति
तद्गृहभूमिसमाहृतपिण्डपदं वसुलोचनरन्ध्र-
गजैः । अष्टद्विगुणमिदं गुणितं पूरितं
यथाक्रमं रविभूधरत्रिंशद्विगुणहृतं द्वादशसम-
त्रिंशत्समविंशतिभिर्हृतं गृहस्य यथाक्रममाय-
ययस्थितिः पदं भवतीत्यर्थः ।

“रुद्रहस्तमिति बन्धे भरण्या योगतो यथा ।

आयादयो भवन्त्यत्र वसुषट्तिथियुक्ताः ॥

अत्र भस्त्रं दीयते पञ्चासदेवायाति ।

प्रत्यक्दक्षिणयोर्भेदविनाशं विदितुं दृष्टनादि ।

पूर्वोत्तरयोर्गृहयोरश्विन्यादिभानि स्युः ।

यत्र तु शेषो नास्ति तत्र हारकाङ्कः शेषः ॥

शेषाङ्केन फले बोधे शेषाभावे तु हारकात् ।

अङ्कादेव फलं बोध्यमिति तन्त्रविदाम्मतम् ॥

इत्युक्तत्वात् ॥

यथाधिकं न कर्त्तव्यं गृहमायाधिकं शुभम् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

षोडशप्रकारा रतिबन्धा यथा, रतिमञ्जर्याम् ।
४०—४१ ।

“पद्मासनो नागपदो लतावेष्टोऽर्द्धसम्पुटः ।

कुलिशं सुन्दरश्चैव तथा केशर एव च ॥

हिक्कोलो नरसिंहोऽपि विपरीतस्तथापरः ।

चुम्बो वै धेनुकश्चैव ससुल्लङ्घस्ततः परः ।

सिंहासनो रतिनागो विद्याधरस्तु षोडश ॥”

(एतेषां लक्षणानि तत्रैव । ४२-५७ । उक्तानि ।
यथा,—

“हस्ताभ्याश्च समालिङ्ग्य नारीं पद्मासनोपरि ।

रमेद्वाङ्गं समालिङ्ग्य बन्धोऽयं पद्मसंज्ञकः ॥

पादौ स्तनयुगे हस्तौ क्षिपेत्क्षिप्रं भगे लघु ।

प्ररमेत् कासुको नारीं बन्धो नागपदो मतः ॥

बाहुभ्यां पादयुग्माभ्यां वेष्टयित्वा रमेत् स्त्रियम् ।

लघु लिङ्गं ताडयेद् योनौ लतावेष्टोऽयमुच्यते ॥

स्त्रीपादावन्तरीक्षे तु किञ्चिद्भूमौ च जाडुनि ।

स्तनयोर्मर्दनं पीडा बन्धोऽयं मर्दसंपुटः ॥

स्त्रीपादद्वयमास्ताल्य हटाक्षिप्रस्य ताडनम् ।

योनिमापीडयेत् कामी बन्धः कुलिशसंज्ञकः ॥

नारीपादद्वयं कामी धारयेद्दूहदंशतः ।

कुचौ धृत्वा पीवेद्दूहं बन्धोऽयं रतिसुन्दरः ॥

स्त्रियो जङ्घे समापीष्य दोर्भ्यां गात्रस्य मर्दनम् ।

पुनः प्रपीडयेद् योनिं बन्धः केशरसंज्ञकः ॥

हृदि कृत्वा स्त्रियः पादौ कराभ्यां धारयेत् करौ ।

यथेष्टं ताडयेत् योनिं बन्धो हिक्कोलसंज्ञकः ॥

पादौ संपीष्य योनौ च हटाक्षिप्रप्रवेशनम् ।

हस्तयोर्वेष्टनं गाढं बन्धो वृषिहंसंज्ञकः ॥

पादमेकसुरौ कृत्वा द्वितीयं कटिसंस्थितम् ।

नारीश्च सुरमेत् कामी विपरीतस्तु बन्धकः ॥

पार्श्वोपरि पदौ कृत्वा योनौ लिङ्गेन ताडयेत् ।

बन्धकः

बाहुभ्यां ताडयेद्वाङ्गं चुम्बको बन्ध एव सः ॥

सुप्तं स्त्रियं समालिङ्ग्य स्वयं सुप्तो रमेत् पुनः ।

यक्षिणं चालयेत् योनौ बन्धोऽयं धेनुकः स्मृतः ॥

नारीपादौ च हस्तेन धारयेत् गलके पुनः ।

स्तनार्पितकरो कामी बन्धश्चोत्कण्ठसंज्ञकः ॥

स्वयं जङ्घाद्वयं बाहौ कृत्वा योषित्पदद्वयम् ॥

स्तनौ धृत्वा रमेत् कामी बन्धः सिंहासनो मतः ॥

पीडयेदुत्तुग्मेन कासुकः कामिनीं यदि ।

रतिनागः समाख्यातः कामिनीनां मनोहरः ॥

नार्याश्चोरुगं धृत्वा कराभ्यां ताडयेत् पुनः ।

रमयेन्निर्भरं कामी बन्धो विद्याधरो मतः ॥”

इति ॥)

संज्ञाप्रभेदेन अन्योऽपि बन्धोऽस्ति । यथा,—

“कामप्रदो विपरीतो नागरो रतिपाशकः ।

केयूरः प्रियतोषश्च ततः समपदस्तथा ॥

ततश्चैकपदो ज्ञेयः सम्पुटश्चोर्द्धसम्पुटः ।

ततः स्तनभवश्चैव ततो नु रतिसुन्दरः ॥

ऊरुपीडसरचक्रौ ततश्चोरक्रमः स्मृतः ।

वेष्टको हंसकीलस्तु ततो लीलासनस्तथा ॥

अष्टादशक्रमाहन्त्याः स्त्रीणां बहुसुखप्रदाः ।

पुंसां सुखकराश्चैव कथितास्तु क्रमात्ततः ॥”

इति सरदीपिका ॥ * ॥

अनभिसन्धितकर्मकर्तुं बन्धाभावो यथा,—

“पञ्चर्षदानैरशुभं रुद्यतेऽनभिसन्धितैः ।

फलैस्तथोपभोगैश्च पूर्वकर्मशुभाशुभैः ॥

एवं न बन्धो भवति कुर्वतः कारणं विना ।

न च बन्धाय तत् कर्म भवत्यनभिसन्धितम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

(हठयोगप्रदीपोक्ता योगसाधकबन्धा यथा,
तत्रैव । ३ । ५५—५७ ।

अथोङ्गीयानबन्धः ।

“बद्धो येन सुषुप्तायां प्राणरूड्डीयते यतः ।

तस्मादुङ्गीयनाख्योऽयं योगिभिः सतदाहृतः ॥

उङ्गीनं कुरुते यस्मादविश्रान्तं महाखगः ।

उङ्गीयानं तदेव स्यात् तत्र बन्धोऽभिधीयते ॥

उदरे पश्चिमं तानं नाभेरुर्ध्वं कारयेत् ।

उङ्गीयानो त्वसौ बन्धो मृत्युमातङ्गकेशरी ॥”

अथ मूलबन्धः । तल्लक्षणादिकमुक्तं तत्रैव

३ । ६१—६२ ।

“पार्श्वभागेन समीप्य योनिमाकुञ्चयेद्दुहम् ।

अपानमूर्द्धमाक्षय्य मूलबन्धोऽभिधीयते ॥

अधोगतिमपानं वा ऊर्ध्वं कुरुते बलात् ।

आकुञ्चनेन तं प्राङ्मूलबन्धं हि योगिनः ॥”

अथ जालन्धरबन्धः । अस्य लक्षणादिकमुक्तं

तत्रैव । ३ । ७०—७१ ।

“कण्ठमाकुञ्च्य हृदये स्थापयेच्चिपुकं ङ्गम् ।

बन्धो जालन्धराख्योऽयं जरात्युविनाशकः ॥

बध्नाति हि शिराजालमधोगामि नभोजलम् ।

ततो जालन्धरो बन्धः कण्ठदुःखौघनाशनः ॥”

बन्धकं, क्षी, (बध्नातीति । बन्ध + क्णुल् ।) ऋणाय

स्थापितं वस्तु । बाधा इति भाषा । इति

आधिपत्यनानार्थे अमरः ॥ इदानीमाधि-

बन्धकः

निरूप्यते । आधिर्नाम गृहीतस्य द्रव्यस्योपरि
विश्वसार्थमधमर्णेनोत्तमर्णेऽधिक्रियते आधी-
यत इत्यादिः । स च द्विधैव । कृतकालो-
ऽकृतकालश्च । पुनश्चैकैकशो द्विविधः गोप्यो
भोग्यश्च । यथाह नारदः ।

“अधिक्रियत इत्यादिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।

कृतकालापनेयश्च यावदेयोदयस्तथा ॥

स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव चेति ॥”

कृते काले आधानकाल एवासुप्तिन् काले

दीपोत्पत्तादौ मयायमाधिर्मोक्तयोऽन्यथा तवे-

वाधिर्भविष्यतीति न निरूपिते कालेऽपनेयः

आत्मसमीपे नेतव्यो मोचनीय इत्यर्थः । द्यौं दानं

देयमनतिक्रम्य यावदेयम् उदयो नियतः

स्थापित इत्यर्थः । यावदेयम् उदयो यावदेयो-

दयतः गृहीतधनप्रत्यर्पणावधिरनिरूपितकाल

इत्यर्थः । गोप्यो रक्षणीयः । एवञ्चतुर्विधस्या-

धेर्विधमाह ।

“आधिः प्रणश्येत् द्विगुणे धने यदि न मोच्यते ।

काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति ॥”

प्रयुक्ते धने खलतया दृष्ट्या कालक्रमेण द्विगुणी-

भूते यदाधिरधमर्णेन द्रव्यदानेन मोच्यते तदा

नश्यत्यधमर्णस्य धनं प्रयोक्तुः स्वम्भवति । काल-

कृतः कृतकालः आहिताग्रादिषु पाठात् काल-

शब्दस्य पूर्वनिपातः स तु काले निरूपिते प्राप्ते

नश्येत् हेतुगुणात् प्रागर्हं वा । फलभोग्यः फलं

भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः क्षेत्रारामादिः स न

कदाचिदपि नश्यति । कृतकालस्य गोप्यस्य

भोग्यस्य च तत्कालातिक्रमे नाश उक्तः । काले

कालकृतो नश्येदिति । अकृतकालस्य भोग्यस्य

नाशभाव उक्तः फलभोग्यो न नश्यतीति

पारिशेष्यादाधिः प्रणश्येदित्येतदकृतकालगोप्या-

धिविषयमवतिष्ठते हेतुगुणातिक्रमेण निरूपित-

कालातिक्रमेण च विनाशे चतुर्दशदिवसप्रती-

चयं कर्त्तव्यं दृष्टव्यतिवचनात् ।

“हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले कृतावधौ ।

बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य च ।

तदन्तराधनं दत्त्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयादिति ॥”

किञ्च ।

“गोप्याधिभोगे नो दृष्टिः सोपकारेऽथ ह्यपिते ।

नष्टो देयो विनष्टश्च देवराजकृतादृते ॥”

गोप्याधेस्ताम्रकटाहादेरुपभोगेन दृष्टिर्भवति ।

अल्पेऽप्युपभोगे महत्यपि दृष्टिर्हताया सम-

यातिक्रमात् तथा सोपकारे उपकारकारिणि

बलीवर्हताम्रकटाहादौ भोग्याधौ सदृष्टिके

ह्यपिते हानिं अवहारात्तत्वं गमिते नो

दृष्टिरिति सम्बन्धः । नष्टो विकृतिं गतस्ताम्र-

कटाहादिभिरुभेदादिना पूर्ववत्कृत्वा देयः तत्र

गोप्याधिर्नष्टश्चेत् पूर्ववत् कृत्वा देयः । उपसृक्तो-

ऽपि चेत् दृष्टिरपि ह्यतया भोग्याधिर्याद नष्ट-

स्तदा पूर्ववत् कृत्वा देयः । दृष्टिसङ्गावे दृष्टिर्वा

ह्यतया । विनष्ट आत्मनिकं नाशं प्राप्तः सोऽपि

देयो न्यत्यादिद्वारेण तद्दाने सदृष्टिकं नष्टं लभते

बन्धकं

यदि न ददाति तदा मूलनाशः । 'विनष्टे मूल-
नाशः स्यादेव राजकृतादृते ।' इति नारदवच-
नात् । देवराजकृतादृते । देवमनुष्यकृदेषो-
पपन्नवादि । देवकृतादिनाशादिना । तथा स्वाप-
राधरहिताज्ञाकृतात् । देवराजकृते तु विनाशे
सदृष्टिकं मूलं दातव्यमधर्मोनाथन्तरं वा
यथाह ।

“स्रोतसापहृते क्षेत्रे राज्ञा चैवापहारिते ।
आधिरन्योऽथ कर्त्तव्यो देयं वा धनिने धनमिति ॥”
तत्र स्रोतसापहृत इति देवकृतोपलक्षणम् ।
अपि च ।

“आधेः स्वीकरणात् सिद्धौ रक्षमाणोऽप्यसार-
ताम् ।

यातश्चेदन् आधेयो धनमात्रा धनी भवेत् ॥
आधेगोप्यस्य भोग्यस्य च स्वीकरणादुपभोगा-
दाधिरहणसिद्धिर्न साक्षिस्त्रिखनमात्रेण नाप्यु-
द्देशमात्रेण यथाह नारदः ।

“आधिसु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरस्तथा ।
सिद्धिरन्योभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथा ॥”
अस्य च फलम् ।

“आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरेति ।”
या स्वीकारान्ता क्रिया सा पूर्वा बलवतो
स्वीकाररहिता तु पूर्वापि न बलवतीति स
चाधिः प्रयत्नेन रक्षमाणोऽपि कालवशेन यद्य-
सारतामविकृत एव सदृष्टिकमूलद्रव्यापय्यमात्रतां
गतस्तदाधिरन्यः कर्त्तव्यः । धनिने वा धनं देयं
रक्षमाणोऽप्यसारतामिति वदता आधिः प्रय-
त्नेन रक्षणीयो धनिनेति द्वापितम् । आधिः
प्रयत्नेन द्विगुण इत्यस्यापवादमाह ।

“चरित्रबन्धककृतं सदृष्टा दापयेद्वनम् ।
सत्यङ्कारकृतं त्रयं द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥”
चरित्रं शोभनाचरितम् । चरित्रेण बन्धकं
चरित्रबन्धकम् । तेन यत् द्रव्यमात्मसात् कृतं
पराधीनं वा कृतम् । एतदुक्तं भवति धनिनः
स्वच्छाश्रयेण बहुमूल्यमपि द्रव्यमाधीकृत्या-
धर्मोनाथमेव द्रव्यमात्मसात् कृतम् । यदि बाध-
मर्णस्य स्वच्छाश्रयेणात्पमूल्यमाधिं गृहीत्वा
बहुद्रव्यमेव धनिनाधमर्णाधीनं कृतमिति तद्वनं
नृपो दृष्ट्वा सह दापयेत् अयमाश्रयः एवंरूपं
बन्धकं द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये न नश्यति किन्तु
द्रव्यमेव द्विगुणं दातव्यमिति । तथा सत्यङ्कार-
कृतं कारणं कारः भावे घञ् सत्यस्य कारः
सत्यङ्कारः कारे सत्यागदस्येति सुम् सत्यङ्कारेण
कृतं सत्यङ्कारकृतम् । अयमभिसन्धिः । यदा
बन्धकार्पणसमय एव इत्थं परिभाषितं द्विगुणी-
भूतेऽपि द्रव्ये मया द्विगुणं द्रव्यमेव दातव्यम् ।
नाधिनाश इति तदा तद्विगुणं दापयेदिति ।
अन्योऽर्थः । चरित्रशब्देन गङ्गास्नानादि-
होत्रादिजनितमूल्यमुच्यते यत्र तदेवाधी-
कृत्य यत् द्रव्यमात्मसात् कृतम् । तत्र तदेव
द्विगुणीभूतं दातव्यं नाधिनाश इति । आधि-
प्रसङ्गादयदुच्यते । सत्यङ्कारकृतमिति क्रय-

बन्धकं

विक्रयादियवस्थानिवाहणाय यद्यङ्गुलीयकादि-
परहस्ते कृतं तद्व्यवस्थातिक्रमे द्विगुणं दातव्यं
तत्रापि येनाङ्गुलीयकाद्यर्पितं स एव चेद्व्यव-
स्थातिवर्त्ती तेन तदेव दातव्यम् । इतरश्चेद्व्यव-
स्थातिवर्त्ती तदा तदेवाङ्गुलीयकादिद्विगुणं प्रति-
दापयेदिति । किञ्च ।

“उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिः स्तेनोऽन्यथा
भवेत् ।

प्रयोजकेऽसति धनं कुलेऽन्यस्याधिमाप्नुयात् ॥”
धनदानेनाधिमोक्षणायोपस्थितस्याधिमोक्तव्यो
धनिना दृष्टिलोभेन न स्थापयितव्यः । अन्यथा
अमोक्षणे स्तेनश्चौरवद्वर्गो भवेत् असन्निहिते
पुनः प्रयोक्तारि कुले तदाप्रहस्ते सदृष्टिकं धनं
निधायधमर्णः स्वीयं बन्धकं गृहीयात् । अथ
प्रयोक्ताप्यसन्निहितस्तदाप्राप्तधनस्य गृहीतारो
न सन्ति यदि वा असन्निहिते प्रयोक्तारि आधि-
विक्रयेण धनदत्ताधमर्णस्य तत्र किं कर्त्तव्य-
मित्यपेक्षित आह ।

“तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेददृष्टिकः ।”
तस्मिन् काले यत्तस्याधिमूल्यं तत् परिकल्प्य
तत्रैव धनिनि तमाधिं दृष्टिरहितं स्थापयेन्न तत्
ऊर्ध्वं धनं वर्द्धते यावद्दानी धनं गृहीत्वा तमाधिं
सुचति यावद्वा तन्मूल्यद्रव्यमग्निने प्रवेष्टयति ।
यदा तु द्विगुणीभूतेऽपि धने द्विगुणं धनमेव
गृहीतव्यं न त्वाधिनाश इति विचारितमग्न-
ग्रहणकाल एव तदा द्विगुणीभूते द्रव्ये असन्नि-
हिते बाधमर्णे धनिना किं कर्त्तव्यमित्यत आह ।
“विनाधारणकादापि विक्रीणीत ससाक्षिकम् ।”
धारणकादधमर्णादिना अधमर्णे असन्निहिते
साक्षिभिस्तदापि स सह तमाधिं विक्रीय तद्वनं
गृहीयाद्वनी वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थः ।
यदर्शग्रहणकाले द्विगुणीभूतेऽपि धने धनमेव
गृहीतव्यं न त्वाधिनाश इति न विचारितम् ।
तदा आधिः प्रयत्नेन द्विगुण इत्यस्याधिनाशः ।
विचारिते त्वयं पक्ष इति ॥ * ॥ भोग्याधौ
विशेषमाह ।

“यदा तु द्विगुणीभूतमग्नमाधौ तदा खलु ।
मोक्ष आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने ॥”
यदा प्रयुक्तं धनं स्वकृतया दृष्ट्वा द्विगुणीभूतं
तदाधौ कृते तदुत्पन्ने आधुत्यन्ने द्विगुणे धनिनः
प्रविष्टे धनिनाधिमोक्तव्यः । यदि वादेवाधा
दत्ते द्विगुणीभूते द्रव्ये त्वयाधिमोक्तव्य इति परि-
भाषया कारणान्तरेण वा भोगाभावेन तदा
द्विगुणीभूतमग्नान्तदाधौ भोगार्थं धनिनि प्रविष्टे
तदुत्पन्ने द्रव्ये द्विगुणे सत्याधिमोक्तव्यः । अधि-
कोपभोगे तदपि देयम् । सर्वथा सदृष्टिकमूल्य-
पाकरणार्थाधुपभोगविषयमिदं वचनम् ।
तमेन चयाधिमाचक्षते लौकिकाः यत्र तु
दृष्टार्थे एवाधुपभोग इति परिभाषा तत्र
द्विगुण्यातिक्रमेऽपि यावन्मूल्यदानं तावदुप-
भुङ्क्ते एवाधिम एतदेव सद्योक्तं दृष्टव्यमिति
“— कृषी बन्धमवाप्नुयात् ।

बन्धनं

फलभोग्यं पूर्णकालं दत्त्वा द्रव्यस्य सामकम् ॥
यदि प्रकर्षितं तत् स्यात्तदा न धनभागवनी ।
कृषी च न लभेद् बन्धं परस्परमतं विना ॥”
अस्यार्थः । फलं भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यो बन्ध
आधिः स च द्विविधः सदृष्टिकमूल्यपाकरणार्थो
दृष्टिमात्रपाकरणार्थश्च तत्र च दृष्टिमूल्यपा-
करणार्थं बन्धं पूर्णकालं पूर्णः कालो यस्यासौ
पूर्णकालस्तमाप्नुयादृषी । यदा सदृष्टिकं मूल्यं
फलद्वारेण धनिनः प्रविष्टमन्तदा बन्धमवाप्नुयादि-
त्यर्थः दृष्टिमात्रपाकरणार्थन्तु बन्धं सामकं
दत्त्वाप्नुयादृषी । समं मूल्यं सममेव सामकम् ।
अस्यापवादमाह । यदि प्रकर्षितं तत् स्यात्त-
द्वन्धकं प्रकर्षितमतिशयितं दृष्टेरभ्यधिकफलं
यदि स्यात्तदा न धनभागवनी । सामकं न
लभेद्बन्धं मूल्यमदत्त्वेवर्णो बन्धमवाप्नुयादिति
यावत् । अथाप्रकर्षितं तद्वन्धकं दृष्टयेऽप्य-
पर्याप्तमन्तदा सामकं दत्त्वापि बन्धं लभेताधमर्णः
दृष्टिप्रेषमदत्त्वेव लभेतेत्यर्थः । पुनरुभयत्राप-
वादमाह । परस्परमतं विना उत्तमर्णाध-
मर्णयोः परस्परानुमत्यभावे यदि प्रकर्षितं
इत्याद्युक्तम् । परस्परानुमतौ तूत्तममपि
बन्धकं यावन्मूल्यदानं तावदुपभुङ्क्ते धनी निष्क-
ष्टमपि मूल्यमात्रदाने नैवाधमर्णो लभते । इति-
मिताचरा ॥

बन्धकः, पुं, (बन्ध + स्वार्थे कन् ।) विनिमयः ।
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ आधिः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ रतद्विष्टकः । इति नानार्थरत्नमाला ॥
(बध्नातीति । बन्ध + कृष्ण् । बन्धनकर्त्तरि, त्रि ।
यथा, देवीभागवते । ५ । १ । ३६ ।
“ न नारी न धनं गेहं न पुत्रा न सहोदराः ।
बन्धनं प्राणिनां राजसहङ्कारस्तु बन्धकः ॥”)
बन्धकी, स्त्री, (बध्नाति मानसमिति । बन्ध + कृष्ण् ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) पुंस्त्री । इत्य-
मरः । २ । ६ । १० ॥ (यथा, मार्कण्डेय-
पुराणे । ३४ । ८८ ।
“ न बन्धकीभिर्न न्यूनैर्बन्धकीपतिभिस्तथा ॥”)
इमी । इति मेदिनीहेमचन्द्रौ ॥ पञ्चपुरुष-
गामिनी । (यथा, महाभारते । १ । १२३ । ७४ ।
“ नातश्चतुर्थं प्रसवमापत्स्वपि वदन्त्युत ।
अतः परं स्त्रीरणी स्याद्वन्धकी पञ्चमे भवेत् ॥”)
बन्धनं, स्त्री, (बन्ध + भावे लुट् ।) बन्धनक्रिया ।
बाधा इति भाषा । तत्पर्यायः । उद्दानम् २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । २६ ॥ कङ्कनम् ३ बन्धः ४
संयमनम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
हितोपदेशे । १ । ६५ ।
“ आपदामापतन्तीनां हितोऽप्यायाति हेतुताम् ।
मातृजङ्घा हि वत्सस्य स्तम्भीभवति बन्धने ॥”)
वधः । इति मेदिनी । ने, ६७ ॥ हिंसा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ रञ्जुः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ बध्यतेऽनेनेति करणयुत्पत्तया त्रि ॥
(बध्यतेऽस्मिन् इति अधिकरणे लुट् । कारा-
गारम् । बन्धनस्थानम् । यथा, भागवते । ३ । २ । २५ ।

बन्धुजी

“वसुदेवस्य देवक्यां जातो भोजेन्द्रबन्धने ॥”
 बन्ध + कर्त्तरि ल्युः । महादेवस्य नामभेदे, पुं ।
 यथा, महाभारते । १२ । १७ । १०० ।
 “बन्धनो बन्धकर्त्ता च सुबन्धनविमोचनः ॥”
 बन्धनकर्त्तरि, त्रि । यथा, तत्रैव । ११ । १७ । ६१ ।
 “बन्धनस्त्वसुरेन्द्राणां युधि शत्रुविनाशनः ॥”
 बन्धनवैश्व, स्त्री, (बन्धनाय बन्धनस्य वा वैश्व
 गृहम् ।) कारागारम् । इति हारावली । १६६ ॥
 बन्धनालयः, पुं, (बन्धनाय बन्धनस्य वा आलयः ।)
 कारागारम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११६ ॥
 बन्धस्तम्भः, पुं, (बन्धाय स्तम्भः ।) हस्तिबन्धन-
 स्तम्भः । तत्पर्यायः । आलानम् २ । इत्य-
 मरः । २ । ८ । ४१ ॥ शङ्कुः ३ अशोङ्गः ४ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 बन्धित्रं, स्त्री, (बन्ध + इत्र ।) कामदेवः । इत्यु-
 णादिकोषः ॥ चर्मयजनम् । इति संक्षिप्त-
 सारोणादिवृत्तिः ॥
 बन्धुः, पुं, (बन्ध बन्धने + “शृङ्खलित्विचित्रपीति ।”
 उणा० १ । ११ । इति उः ।) स्नेहेन मनो बध्नाति
 यः । तत्पर्यायः । सगोत्रः २ बान्धवः ३ ज्ञातिः
 ४ स्वः ५ खजनः ६ । इत्यमरः । २ । ६ । १४ ॥
 दायदः ७ गोत्रः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
 बन्धवश्च त्रिविधा । आत्मबन्धवः पितृबन्धवो
 मातृबन्धवश्च । यथोक्तम् ।
 “आत्मपितृवसुः पुत्रा आत्ममातृवसुः सुताः ।
 आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥
 पितुः पितृवसुः पुत्राः पितुर्मातृवसुः सुताः ।
 पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥
 मातुः पितृवसुः पुत्रा मातुर्मातृवसुः सुताः ।
 मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥”
 तत्र चान्तरङ्गात् प्रथममात्मबन्धवो धनभाज-
 स्तद्भावे पितृबन्धवस्तद्भावे मातृबन्धव इति
 क्रमो वेदितव्यः । बन्धूनामभावे आचार्यः ।
 इति मिताचरा ॥ * ॥ (यथा, मनुः । २ । १३६ ।
 “विश्वं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।
 एतानि मानास्थानानि गरीयो यदयदुत्तरम् ॥”
 “बन्धुः पितृयादिः ।” इति तट्टीकायां कुल्लूक-
 भट्टः ॥) बन्धूकः । (यथा, अशोकवधे । २६ ।
 “अभ्यर्च्य बन्धुपुण्यमाजयेति ॥”)
 मित्रम् । (यथा, मेघदूते । ३४ ।
 “बन्धुप्रीत्या भवनशिखिभिर्देतृव्योपहारः ॥”)
 भ्राता । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १२ । १२ ।
 “अथानाथाः प्रकृतयो मातृबन्धुनिवाचिनम् ।
 मौलैरानाययामासुर्भरतं स्तम्भिताश्रुभिः ॥”)
 बन्धुक्तः, पुं, (बन्ध + उक्तः । यद्वा, बन्धुर्बन्धूकश्च
 एव । बन्धु + स्वार्थे कन् ।) बन्धूकट्टः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 बन्धुजीवः । बन्धुरिव जीवयति रसादिनेति । बन्धु
 + जीव + अच् । बन्धूकट्टः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (यथा, रघुः । ११ । २५ ।
 “वीक्ष्य वेदिमथ रक्तबिम्बि-
 बन्धुजीवपृथुभिः प्रदूषिताम् ॥”)

बन्धुलः

बन्धुजीवकः, पुं, (बन्धुवत् जीवयति रसादिना
 इति । बन्धु + जीव + लृत् । यद्वा, बन्धुजीव
 एव । स्वार्थे कन् ।) बन्धूकट्टः । इत्य-
 मरः । २ । ४ । ७३ ॥
 बन्धुता, स्त्री, (बन्धोर्भावः बन्धूनां सम्बन्धो वा
 इति । “ग्रामजनबन्धुभ्यस्तत् ।” ४ । २ । ४३ । इति
 तत् ।) बन्धूनां सम्बन्धः । बन्धोर्भावः । इत्य-
 मरः । २ । ६ । ३५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । ४ । ११ ।
 “महो रुजामि बन्धुता वचोभिः ॥”)
 बन्धुदत्तम्, स्त्री, (बन्धुना दत्तम् ।) पितृमातृभ्यां
 दत्तं स्त्रीधनम् । यथा । याज्ञवल्क्यः ।
 “बन्धुदत्तं यथा शुक्लमन्वाधेयकमेव च ।
 अप्रजायामतीतायां बान्धवास्तद्वागुयुः ॥”
 बन्धुदत्तपदेन कन्यादृश्यां यत् पितृभ्यां दत्तं
 तदुच्यते । इति दायभागः ॥
 बन्धुरं, स्त्री, (बन्ध बन्धने + “मङ्गुरादयश्च ।”
 उणा० १ । ४२ । इति उरप्रत्ययेन निपातनात्
 साधुः ।) सुकुटम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (रथ-
 बन्धनम् । यथा, महाभारते । ३ । ६२ । ३१ ।
 “अन्ये ह्यत्र वरुणश्च बन्धुरश्च तथापरे ।
 गन्धर्वा बहुसाहस्रास्तिलश्री यधमनूयम् ॥”
 तथा च भागवते । ४ । २६ । १ ।
 “दीर्घं द्विचक्रमेकांश्च विवेक्यं पञ्चबन्धुरम् ॥”)
 बन्धुरः, पुं, (बन्ध + “मङ्गुरादयश्च ।” उणा० १ । ४२ ।
 इति उरः निपातनात् साधुः ।) स्त्रीचिह्नम् ।
 तिलकस्तम्भम् । बन्धूकः । बधिरः । हंसः । इति
 मेदिनी । रे, १८६ ॥ विहङ्गः । इति हेमचन्द्रः ॥
 ऋषभौघधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ बकः ।
 विहङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥
 बन्धुरः, त्रि, (बन्ध + उर ।) रन्ध्रम् । (यथा, महा-
 गणपतिस्तोत्रे । १५ ।
 “श्रेयः स्त्रियः स देयान्मम विमलदृष्टो बन्धुरं
 सिन्धुरास्यः ।”)
 रन्ध्रम् । इति मेदिनी । रे, १८६ ॥ उन्नता-
 नतम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १३ । ४७ ।
 “बध्नाति मे बन्धुरगात्रि ! चक्षु-
 र्दम्भः ककुद्गानिव चिचकूटः ॥”)
 बन्धुरा, स्त्री, (बन्धुर + टाप् ।) पण्ययोषा ।
 इति मेदिनी । रे, १६० ॥
 बन्धुराः, पुं, शक्तवः । इति मेदिनी । रे, १६० ॥
 बहुवचनान्ध्रम् ॥
 बन्धुलः, पुं, (बन्धुं ज्ञातीति । बन्धु + ज्ञा + क ।)
 असतीसुतः । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥ (यथा,
 ऋक्कटिकनाटके चतुर्थे अङ्के ।
 “परमहंसजिताः परामपुष्टाः
 परपुण्यैर्जनितः पराङ्गनासु ।
 परधननिरता गुणेष्ववाप्या
 गणकलभा इव बन्धुला गमामः ॥”)
 बन्धूकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 बन्धुलः, त्रि, (बन्धुं ज्ञाति स्नेहेन गृह्णातीति ।
 बन्धु + ज्ञा + क ।) सुन्दरः । नम्रः । इत्यजय-
 पाणः ॥

बन्धुः

बन्धूकः, पुं, (बध्नाति सौदर्येण चित्तमिति ।
 बन्ध + “उलूकादयश्च ।” उणा० ४ । ४१ । इति
 उक्तः ।) पीतशालकः । इति मेदिनी । के, १२८ ॥
 पुष्पवृक्षविशेषः । वादुली इति वङ्गभाषा ।
 दोपहरिया इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।
 रक्तकः २ बन्धूजीवकः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ७३ ॥
 बन्धूकः ४ बन्धुः ५ बन्धुलः ६ बन्धुजीवकः ७
 बन्धुजीवः ८ बन्धुलिः ९ बन्धुरः १० । इति
 शब्दरत्नावली ॥ रक्तः ११ माध्याह्निकः १२ ।
 इति भावप्रकाशः ॥ अष्टपुष्पः १३ अर्क-
 वल्लभः १४ मध्यन्दिनः १५ रक्तपुष्पः १६ राग-
 पुष्पः १७ हरिप्रियः १८ । अस्य गुणाः ।
 “असितसितपीतलोहितपुष्पविशेषात् चतुर्विधो
 बन्धूकः ।
 ज्वरहरो विविधारिग्रहपिशाचप्रमनः प्रसादनः
 सवितुः स्यात् ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 “बन्धूकः कफक्षद्व्याहरी रक्तपित्तहरो लघुः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 खड्गपे, स्त्री । बन्धूक इति ख्यातम् । यथा,—
 “बन्धूको बन्धुजीवे स्यात् खड्गपे स्यात्तपुंसकम् ॥”
 इति हज्जचन्द्रः ॥
 बन्धूकपुष्पः, पुं, (बन्धूकस्य बन्धुजीवस्य पुष्पमिव
 पुष्पं यस्य ।) पीतशालः । इत्यमरः । २ । ४ । ७३ ॥
 वीजकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो
 यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “वीजकः पीतसारश्च पीतशालक इत्यपि ।
 बन्धूकपुष्पः प्रियकः सर्वकक्षासनः स्मृतः ॥”)
 बन्धूरः, पुं, (बन्ध बन्धने । बन्ध + “मङ्गुरादयश्च ।”
 उणा० १ । ४२ । इत्यत्र खर्जूरदित्वादूरप्रत्य-
 येन सिद्धम् इत्यल्लक्षणात् ।) विवरम् । इत्यु-
 णादिकोषः ॥
 बन्धूरः, त्रि, (बन्ध + खर्जूरदित्वादूरप्रत्ययः ।)
 रन्ध्रः । नम्रः । यथा, रभसे ।
 “बन्धूरबन्धुरौ रन्ध्रे नम्रे हंसं तु बन्धुरः ॥”
 उन्नतानतम् । स्वभावात् यदुन्नतं उपाधि-
 वशादीषन्नतं तत् । कचिदुन्नतं कचिदानतं
 स्थलादिकम् । इति केचित् । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥
 बन्धुलिः, पुं, (बन्ध बन्धने । बन्ध + लजि ।) बन्धूक-
 ट्टः । इति शब्दरत्नावली ॥
 बन्धुः, त्रि, (बन्ध + यक् ।) ऋतुप्राप्तावधिफल-
 रहितवृक्षादिः । (यथा, रघुः । १ । ७० ।
 “सितं खयमिव स्नेहाद्वन्धुमाश्रमपादपम् ॥”)
 तत्पर्यायः । अफलः २ अवकीर्णः ३ । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ७ ॥ विफलः ४ निष्फलः ५ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ बन्धनीयः । इति बन्धधातोः
 कर्मणि प्रत्ययः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । २४६ ।
 “अबन्धं यश्च बध्नाति बद्धं यश्च प्रसृजति ॥”
 पुं, निवर्त्तितवारिः सेतुः । यथा, मिताचरायाम् ।
 “सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः खेयो बन्धस्तथैव च ।
 तोयप्रवर्त्तनात् खेयो बन्धः स्यात्तन्निवर्त्तनात् ॥”)

बन्धाक

बन्धा. स्त्री, (बन्ध + "अप्रजच्छी" उणा० ४।१११। इति यक्।) अप्रजच्छी। इति मेदिनी॥ बांजा इति भाषा॥ (यथा, भागवते । ६। १४। १२।
 "हृषीकेशो जन्मविदोऽर्थश्रियादिभिः। संपन्नस्य गुणैः सर्वैश्चिन्ता बन्धापतेरभूत्॥"
 बन्धा स्त्री अष्टमे वर्षे अधिवेदनीया भवति यथाह मनुः । ६। ८१।
 "बन्धाष्टमेऽधिवेदाब्दे दशमे तु मृतप्रजा॥") अप्रजश्चूयः। तत्पर्यायः। यथा २। इत्यमरः । २। ६। ६६॥ बालाख्यगन्धद्रवम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ वृषलीविशेषः। यथा,—
 "बन्धा च वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा। अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला॥"
 इति प्रायश्चित्तविवेके उग्रनसो वचनम्॥*॥ योनिरोगविशेषः। यथा,—
 "उदावर्त्ता तथा बन्धा विभुता च परिभुता। वातला योनिर्गो रोगो वातदोषेण पच्यते॥"
 तस्या लक्षणं यथा,—
 "सा फेनिलमुदावर्त्ता रजःक्षयेण सुचति। बन्धा निरासैवा ज्ञेया विभुता नित्यवेदना। परिभुता या भवति ग्रास्यधर्मे रजा भ्रष्टम्। वातला कर्कशास्तस्या शूलनिस्तोदपीडिता॥"
 तस्याश्चित्तुसा यथा,—
 "बला सिता सातिवला मधूकं वटस्य शुङ्गं गजकेशरश्च। एतन्मधुक्षीरघृतेर्निपीय बन्धा सुपुत्रं नियतं प्रसूते॥
 अश्वगन्धाकषायेण सिद्धं दुग्धं घृतान्वितम्। ऋतुस्नाताङ्गना प्रातः पीत्वा गर्भं दधाति हि॥ पुष्पोद्धतं लम्बाया मूलं दुग्धेन कन्यया। पिष्ट्वा पीत्वा ऋतुस्नाता गर्भं धत्ते न संशयः॥ कुरुगुहमूलं धातव्याः कुसुमानि वटाङ्कुराः। नीलोत्पलं प्रयोज्यते गर्भप्रदं ध्रुवम्॥
 या बला पिबति पार्श्वपिप्पलं जीरकेण सहितं हितप्रशना। श्वेतया विशिखपुष्पया युतं सा सुतं जनयतीह नान्यथा॥"
 इति भावप्रकाशः॥
 (चिकित्सान्तरमस्या यथा,—
 "पिप्पलः शङ्खवेरश्च मरिचं केशरन्तथा। घृतेन सह पातयं बन्धापि लभते सुतम्॥"
 इति वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहे योनिथापदधिकारे॥
 "बला सातिवला यष्टिकर्करा मधुसंयुता। बन्धागर्भकरी पीता नात्र कार्या विचारणा॥"
 इति मेघधन्वन्तरौ स्त्रीरोगाधिकारे॥
 बन्धाकर्कोटकी, स्त्री, (बन्धायाः कर्कोटकी। पुत्रदाहृतया बन्धायाः उपकारिणी अतोऽस्यास्तथात्वम्।) तिलकर्कोटकी। बांभ-खखसा इति बांभचटेल इति बांभककरोल इति च हिन्दीभाषा। तत्पर्यायः। बन्धा २ देवी ३ नागरातिः ४ नागहन्त्री ५ मनोद्या ६

३८६

बन्धुः

पत्न्या ७ दिव्या ८ पुत्रदा ९ सकन्दा १० श्रीकन्दा ११ कन्दवल्ली १२ ईश्वरी १३ सुगन्दा १४ सर्पदमनी १५ विषकण्टकिनी १६ परा १७ कुमारी १८ भूतहन्त्री १९। अस्या गुणाः। तिलत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफापहत्वम्। स्थावरादिविषघ्नत्वम्। रसायनत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पर्यायगुणाः।
 "बन्धाकर्कोटकी देवी कन्या योगेश्वरीति च। नागारिर्भक्तदमनी विषकण्टकिनी तथा॥ बन्धाकर्कोटकी लक्ष्मीकफगुद्व्रणशोधिनी। सर्पदर्पहरी तीक्ष्णा विषर्पविषहारिणी॥"
 इति भावप्रकाशः॥
 ब(व)न्ध, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-पर०-सक०-सेट्।) ब(व)कारादिः। ओष्ठप्रवर्गचतुर्थी-पद्यः। ब(व)भति। इति दुर्गादासः॥
 बन्धवी, स्त्री, (बन्धोः शिवस्त्रियं पत्नी। बन्धु + अण् + डीप्। न वृद्धिः।) दुर्गा। इति भूरिप्रयोगः॥
 बन्धिः, पुं, (बन्ध + ण्।) वचनम्। इति कैचित्॥ (भरणकर्तारि धारके च चि। यथा, ऋग्वेदे। ६। २३। ४।
 "गन्तव्यान्ति सवना हरिभ्यां बन्धिवैष्णं पपिः सोमं ददिर्गाः॥")
 बन्धुः, पुं, (बिभर्त्ति भरति वा। भृ + "कुभश्च।" उणा० १। २३। इति कुर्दित्वम्।) अग्निः। शिवः। (यथा, महाभारते १३। महादेवस्य सहस्रनामकथने । १७। १४८।
 "शृङ्गी शृङ्गप्रियो बन्धु राजराजो निरामयः॥")
 विष्णुः। (यथा, महाभारते १३। विष्णोः सहस्रनामकथने । १४६। २६।
 "रुद्रो बहुशिरा बन्धुर्विन्ध्योनिः शुचिप्रवाः॥")
 विशालः। गङ्गुलः। इति मेदिनी॥ (यथा, मार्कण्डेये । १५। ६।
 "सञ्जायते महावक्रो मृधिको बन्धुसन्निभः॥")
 सुनिविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ देशभेदः। इति शब्दरत्नावली॥ सितावरणाकः। इति राजनिर्घण्टः॥ खलतिः। इति हेमचन्द्रः॥ ३। ११०॥ (कपिलो वर्णः। इति मेधातिथिः॥ तद्गुणयुक्ते तु वाच्यजङ्गः। यथा, मनुः। ४। १३०।
 "नाक्रामेत्क्रामतच्छायां बन्धुणो दीक्षितस्य च॥" लोमपादसुतः। यथा, भागवते । ६। २४। १।
 "रोमपादसुतो बन्धुर्वन्धोः कतिरजायत। देवावृधसुतः। यथा, तत्रैव । ६। २४। ६।
 "बन्धुर्देवावृधसुतस्तथोः श्लोकौ पठन्त्यम्॥"
 यथातिपुत्रस्य दुह्योः सुतः। यथा, तत्रैव । ६। २३। १४।
 "द्रुह्योश्च तनयो बन्धुः सेतुस्तस्यात्मजस्ततः॥" पञ्चगव्यवर्षपतिषु अन्यतरः। यथा, रामायणे । ४। ४१। ४२।
 "तत्र गन्धर्वपतयः पञ्च सूर्यसमप्रभाः। शैलूषो ग्रामणीः शिखः शुको बन्धुस्तथैव च॥"
 विश्वामित्रपुत्रभेदः। यथा, महाभारते । १३। ४। ५०।

बर्ह

"अक्षीणश्च प्रकुण्ठश्च बन्धुः कालपथस्तथा॥" विश्वगर्भस्य पुत्रः। स तु यादवानामन्यतमः। यथा, हरिवंशे । ६४। ४८।
 "वसुवैभुः सुषेणश्च सभाक्षश्चैव वीर्यवान्। यदुप्रवीरा विख्याता लोकपाला इवापरे॥"
 यथा च माघे । २। ४०।
 "आलप्यालमिदं बन्धोर्वैद्य दारानपाहरत्॥" स च विनष्टप्राये यादवकुले पथि गच्छन् दस्युभिर्हृतः। तत्कथा च महाभारते । १६। मौपल-पर्वणि द्रष्टव्या॥ स्त्री, कपिला गौः। सा च निशि अजानता एषधेय खड्गेन हता। यथा, भागवते । ६। १२। ६।
 "खड्गमादाय तरसा प्रलीनोऽङ्गमे निशि। अजानन्नहनद्धोः शिरः शार्ङ्गशङ्कया॥"
 बन्धुः, चि, (बिभर्त्तौति। भू + "कुभश्च।" उणा० १। २३। इति कुर्दित्वम्।) पिङ्गलः। इत्यमरः॥ (यथा, कुमारे । ५। ८।
 "बन्धु बालारुणबन्धुवत्कलं पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहतिः॥"
 यथा च रघुः । १५। १६।
 "धूमधून्वो वसाम्नी ज्वालावन्धुशिरोरुहः॥"
 बन्धुधातुः, पुं, (बन्धुः पिङ्गलो धातुः।) सुवर्ण-गौरिकम्। इति राजनिर्घण्टः॥
 बन्धुवाहनः, पुं, मणिपुरस्य राजविशेषः। स च चित्राङ्गदायां अर्जुनाज्जातः। यथा,—
 "करेणुमयां गङ्गुलो निरभिचं तथाङ्गुनः। इरावन्मसृण्णां वै सुतायां बन्धुवाहनम्॥
 मणिपुरपतेः सोऽपि तत्पुत्रः पुत्तिकासुतः॥"
 इति श्रीभागवते । ६। २२। ३२॥
 अपि च।
 वैशम्पायन उवाच।
 "श्रुत्वा तु वृषतिः प्राप्तं पितरं बन्धुवाहनः। निर्ययौ विनयेनाथ ब्राह्मणार्थपुरःसरः॥
 मणिपुरेश्वरन्त्वेवमुपायातं धनञ्जयः। नाभ्यनन्दत् स मेधावी चाक्षधर्मेमनुसरन्॥"
 "भर्तारं निहतं दृष्ट्वा पुत्रश्च पतितं सुवि। चित्राङ्गदा परिचस्ता प्रविवेश रणाजिरे॥"
 इति महाभारते । १४। ७६ अध्यायः॥
 (अस्याङ्गनादिना युद्धादिकं तत्रैव विस्तरशी द्रष्टव्यम्॥)
 बन्ध, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-पर०-सक०-सेट्।) बन्धति। इति दुर्गादासः॥
 बन्ध, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-पर०-सक०-सेट्।) बन्धति। इति दुर्गादासः॥
 बन्धटः, पुं, (बन्ध + अटन्।) राजमाषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ बन्धटी इति ख्यातः॥ (विष्टि-रस्या राजमाषशब्दे ज्ञेया॥)
 बन्धटी, स्त्री, (बन्धट + गौरादित्वात् ङीष्।) पण्ययोषा। ब्रीहिभेदः। इति मेदिनी। टे, ५१॥
 बर्ह, ङ स्तुतौ। हिंसायाम्। दाने। वाचि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-आत्म०-सक०-

बलं

सेट् ।) रेफोपधः । ड, बर्हते । इति दुर्गा-
दासः ॥
बल, क ड निरूपणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क ड, बाल-
यते धर्मं धीरः । अयं कैश्चिन्न मन्यते ।
इति दुर्गादासः ॥
बल, क म जीवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) बलयति । इति
दुर्गादासः ॥
बल, ड दाने । वधे । निरूपणे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ड,
बलते । इति दुर्गादासः ॥
बल, ज धान्यावरोधे । जीवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् ।) बालः बलः ।
धनस्य भावो धान्यं सन्तुष्टिस्तस्य अवरोधः
प्रतिवन्धः धान्यावरोधः । बलति पुण्यहीनं
विधिः । पुण्यहीनस्य सन्तुष्टिं प्रतिवध्नाति
इत्यर्थः । अयमर्थो अन्येभ्यो मन्यते । बलव-
न्नेन लोकः । इति दुर्गादासः ॥
ब(व)लं, क्ली, (बलते विपक्षान् हन्तीति । बल + पचा-
द्यच् ।) सैन्यम् । (यथा, भगवद्गीतायाम् । १।१०।
“अपय्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तमिदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥”)
स्थौल्यम् । सामर्थ्यम् । अत्र शेषस्य पर्यायः ।
द्रविणम् २ तरः ३ सहः ४ शौक्यम् ५ स्थाम ६
शुभ्रम् ७ शक्तिः ८ पराक्रमः ९ प्राणः १० ।
इत्यमरः । २।८।१०२॥ महः ११ शुभ्र १२ । इति
शब्दरत्नावली ॥ ऊर्जः १३ । इति जटाधरः ॥
तद्वैदिकपर्यायः । ओजः १ पा(वा)जः २ शवः ३
तरः ४ तवः ५ त्वजः ६ शङ्खः ७ बाधः ८
वृम्भम् ९ तविषी १० शुभ्रम् ११ शुष्णम् १२
श्रुम् १३ दक्षः १४ वीर्यः १५ च्यौकम् १६
सहः १७ यष्टः १८ वधः १९ वर्गः २०
वृजनम् २१ वृक् २२ मज्जना २३ पौस्त्यानि २४
धर्गसिः २५ द्रविणम् २६ स्थन्नासः २७ शम्बरम्
२८ । इत्यष्टाविंशतिर्बलनामानि । इति वेदनि-
घण्टी । २ । ६ ॥ (यथा, मनुः । २ । ५५ ।
“पूजितं ह्यश्वं नित्यं बलसूजं यच्छति ॥”)
तत्तु गर्भस्य बलकस्य वष्टे मांसि भवति । इति
सुखबोधः ॥ गन्धरसः । रूपम् । इति मेदिनी । ले,
३७ ॥ शुक्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३।२६३॥ (यथाह
सुश्रुतः । “धातूनां यत्परं तेजस्तत् खल्वोज
स्त्वदेव बलमित्युच्यते ॥”) वपुः । इति जटाधरः ॥
(यथा, रामायणे । ७ । १ । ३३ ।
“कौटिल्यो वै प्रभावोऽस्य किं बलं कः परा-
क्रमः ॥”)
पक्षवम् । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्तः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (बलमस्यास्तीति । बल + अर्श
आद्यच् ।) बलयुक्ते, त्रि । इति मेदिनी ॥ * ॥
सदोबलकराणि बलहराणि च यथा,—
“सदोबलकरास्त्रीणि बालाभ्यङ्गं सुभोजनम् ।
सदोबलहरास्त्रीणि अध्वानं मैथुनं ज्वरः ॥”

३६७

बलः

बलकारकौषधं यथा, गारुडे । १।५।१६६ अः ।
“शिवामलकचूर्णं वै मधुना उदकेन वा ।
बलानि कुर्यान्नासाया प्रत्युषे भक्ष्यं शिव ! ॥”
पारिभाषिकबलानि । यथा,—
“विद्याभिजनमित्राणि वृद्धिसत्त्वधनानि च ।
तपःसहायवीर्याणि देवेषु दशमं बलम् ॥”
इति महाभारते आपद्धर्मैः ॥
अपि च ।
“अबलस्य बलं राजा बालस्य रुदितं बलम् ।
बलं मूर्खस्य मौनं तु तस्करस्यावृतं बलम् ॥” * ॥
अपि च ।
“क्षत्रियाणां बलं युद्धं व्यापारस्य बलं विशाम् ।
भिक्षा बलं भिक्षुकाणां शूद्राणां विप्रसेवनम् ॥
हरौ भक्तिर्हरिदास्यं वैष्णवानां बलं हरिः ।
हिंसा बलं खलानाञ्च तपस्या च तपस्विनाम् ॥
बलं वेशस्य वेश्यानां योषितां यौवनं बलम् ।
बलं प्रतापो भूपानां बालानां रुदितं बलम् ॥
सतां सत्यं बलं मिथ्या बलमेवासतां सदा ।
अनुगामानुगमः स्वल्पस्वानाञ्च सत्त्वयः ॥
विद्या बलं पण्डितानां वाणिज्यं बणिजां बलम् ।
शस्त्रतुसुकर्मश्रीलानां गाम्भीर्यं साहसं बलम् ॥
धनं बलस्य धनिनां शूचीनाञ्च विशेषतः ।
बलं विवेकः श्रान्तानां गुणिनां बलमेकता ॥
गुणो बलस्य गुणिनां सौराणाञ्चौर्ममेव च ।
विप्रवाक्यस्य कापत्यमधर्ममन्त्रिणां बलम् ॥
हिंसा च हिंसजन्तूनां सतीनां पतिसेवनम् ।
वरशायी सुराणाञ्च शिष्याणां गुरुसेवनम् ॥
बलं धर्मो गृहस्थानां भृत्यानां राजसेवनम् ।
बलं स्तवः स्तावकानां ब्रह्म च ब्रह्मचारिणाम् ॥
यतीनाञ्च सदाचारो न्यासः सत्यासिनां बलम् ।
पापं बलं पातकिनां सुभक्तानां हरिर्बलम् ॥
पुण्यं बलं पुण्यवतां प्रजानां वृषतिर्बलम् ।
फलं बलस्य वृक्षाणां जलधीनां जलं बलम् ॥
जलं बलस्य शस्यानां मत्स्यानाञ्च जलं बलम् ।
शान्तिर्बलस्य भूपानां विप्राणाञ्च विशेषतः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे ३५ अध्यायः ॥
ब(व)लः, पुं, (बलते निरूपयति स्वेष्टमिति । बल +
अच् । बलदेवपक्षे नामैकदेशग्रहणाच्चापि
सिध्यति भीमादिवत् ।) काकः । (यथा, महा-
भारते । ७ । ६ । २५ ।
“यथाः श्वेना बलाः कङ्का वायसाश्च सहस्रशः ॥”)
बलदेवः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । १।५।१६।
“पूण्या ह्यपातयत् दन्तान् कलिङ्गस्य यथा बलः ॥”)
अस्य पद्मादीनां नामानि यथा,—
“रेवती नाम तनया रेवतस्य महोपतेः ।
उपयेमे बलस्तस्यां जज्ञाते निशठोत्सकौ ॥”
इति विष्णुपुराणे । ५ । २५ । १६ ॥
वरुणवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वायुना
प्रदत्तः कार्तिकेयायुचरभेदः । यथा, महा-
भारते । ६ । ४५ । ४२ ।
“बलश्चातिर्बलश्चैव महाबलौ महाबलौ ।
प्रददौ कार्तिकेयाय वायुर्भरतसत्तम ! ॥”

बलः

रामपुत्रस्य कुशस्यान्वये जातस्य पारियाचस्य
पुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ६ । १२ । २ ।
“देवानां कस्तोऽनौहः पारियाचोऽथ तत्सुतः ।
ततो बलः स्थलस्तस्माद्वचनाभोऽर्कसम्भवः ॥”
दनायुधः पुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।
६५ । ३३ ।
“दनायुधः पुनः पुत्राश्चत्वारोऽसुरपुङ्गवाः ।
विश्वयो बलवीरौ च वृत्रश्चैव महासुरः ॥”
मेघः । इति निघण्टुः । १ । १० ॥) दैत्य-
विशेषः । इति मेदिनी । ले, ३७ ॥ तस्य
विवरणं यथा,—
“आसीद्दैत्यो बली नाम महाबलपराक्रमः ।
देवगन्धर्वयक्षाणां चन्द्रेन्द्रभयकारकः ॥
येन विष्णुर्यमः सूर्यो भय आजौ प्रपीडिताः ।
अनिलानलरक्षश्च वरुणश्च वशीकृताः ॥
संयम्य येन नागेन्द्रा महाभोगा महाविधाः ।
गरुडश्च कृतो भूतः सदाशामभिवर्त्तिनः ॥
येन संलिख्य शैलेन्द्रः कन्दकाकारकारितः ।
क्रीडार्थं येन विप्रेन्द्र ! गिरयः प्रथिता भुवि ॥
तेन देवाः सन्नक्ताद्या दिवः सर्वे पलायिताः ।
दत्तं स्थानं पातालं समयं शरदां शतम् ॥
तथा ते भयमापन्ना मानं त्यक्त्वा गता गुरुम् ।
पृच्छन्ति विनयात् सर्वे प्रक्रस्य हितकारिणः ॥
केनोपायेन देवानां स्वर्गवासो भवेद्दिनः ।
भवान् हि नयवेत्ता च उपायं वद पृच्छताम् ॥
त्वमेव शास्त्रवेत्ता च हितः प्रक्रस्य नित्यशः ।
शङ्कोदधिनिमग्नानामतिपीतो भव दिनः ॥
एवं पृष्टः स देवैस्तु गुरुर्वचनमब्रवीत् ॥
ब्रह्मसतिरुवाच ।
यद्यं दानवः प्रक्र ! न युद्धे भवतो वशः ।
रणे न क्षयमायाति अजेयः सङ्गरे यतः ॥
अतः कपटमास्थाय प्रार्थनीयः कर्तुं प्रति ।
दाता सत्त्वबलोपेतः स्वकायमर्थितेष्वपि ॥
अतस्तस्य प्रार्थयिता विष्णुर्मायामहोदधिः ।
द्विजरूपधरो भूत्वा याचनाय वधाय च ॥
गुरुणा चोदिता देवाः स्तुतास्ते निधनमृत्यु ।
गताः सर्वे ततः श्रान्ता यत्र देवो जनाईनः ॥
माधवेन तदा देवा दृष्टा भयसमाकुलाः ।
क्रमाध्वानसंलपैः सर्वे ते संस्तुता भृशम् ॥
संपृच्छितास्तदा सर्वे किमायातावदनु सुराः ॥
देवा ऊचुः ।
बलेन बलिना देव ! सर्वे विजयिता वयम् ।
मायावी त्वं वधे तस्य नाभ्योपायो भवेत् कश्चित् ॥
विष्णुरुवाच ।
करोमि भवतामिदं किञ्चनसौ बलसंयुतः ।
सालिको नयवेत्ता च सर्वेशास्त्रार्थपारगः ॥
गूढमन्त्रविचारो स्याद्धर्मैर्कलतनिश्चयः ।
तस्य मायां कथं कर्तुं शक्यते सुरसत्तमाः ॥
पुरेका भवते विद्या मम दत्ता तु शूलिना ।
मोहिनी नाम विख्याता मोहं सा कुरुते भृशम् ॥
ततोऽहं तस्य नाशाय सरामि परमेश्वरीम् ।
सरिता हरमां विद्यां द्विजभावो जनाईनः ॥

बलः

मध्यकायसुवैश्व वेदपाठी सविष्टरः ।
परिग्राही हुताशस्य क्षपयन्त्री ब्रजेद्यजेत् ॥
यज्ञार्थं याचनां कस्य करोमि कथ्यतां मम ।
तं दृष्ट्वा स्तुयतेजाममुक्तो विप्रैर्ब्रजन् स च ॥
बलस्ते यज्ञनिव्यक्तिं करोति द्विजसत्तम ! ।
हेमकूटे महाशैले तिष्ठते दानवोत्तमः ॥
सर्वज्ञोऽपि महामाथी वक्षनाय तदा गतः ।
मोहिनीं जपमानस्तु विद्यां परमसिद्धिदाम् ॥
विचित्रं दनुराजस्य पुरं सर्वपुरोत्तमम् ।
प्राविशद्देवं वेदात्मा पठमानो जनार्दनः ॥
दानवस्तु पुरं रभ्यं जानासि त्वं यद्योत्तम ! ।
द्वारं गतोऽसुरेन्द्रस्य कुर्यां प्राध्ययनं तदा ॥
द्वारपालो वदस्वैवं श्रुत्वा वेदध्वनिं शुभम् ।
पुराणि रत्नानि शुभं ददामि याचतां वर ! ॥
इष्टं दानं द्विजश्रेष्ठ ! दुर्लभञ्च महामते ! ।
तेनोक्तं दर्शनं द्वाःस्य दीयतां दनुसत्तमे ॥
तदा स पूर्वमादिष्टः प्रेषयामास तं वृषम् ।
वलिनं बलसम्पन्नं दानवं सुरमर्दनम् ॥
दानोद्यतकरो भद्रं दृष्ट्वा प्रीत्यावभाषत ।
किमायातो भवांश्चात्र कार्यं विप्र ! तदुद्दिष्ट ॥
मोहिनीं जपमानस्तु वदते द्विजकेशवः ॥
ब्रह्मोवाच ।
अहं संप्रेषयामास विद्धि मां कश्यपात्मजम् ।
यज्ञाः सेनैः समारब्धा ऋषिभिश्चासुरा-
धिप ! ॥
तस्य निव्यक्तये गाथ ! आगतोऽहं तवान्ति-
कम् ।
दानं मे दीयतां राजन् ! सिध्यते येन तस्मात्तुः ॥
बल उवाच ।
येन संसिध्यते यज्ञो देवारब्धो द्विजोत्तम ! ।
तथा चाहं धनं दारान् शिरमय ददामि ते ॥
ब्रह्मोवाच ।
येन संसिध्यते यज्ञो देवानामसुराधिप ! ।
तद्देयं तच्च आदिष्टं सत्यमचावयोरपि ॥
बल उवाच ।
याचतां येन ते कार्यं सत्यं विप्र ! ददामि ते ।
संस्तुत्य मोहिनीं विद्यां वदते द्विजसत्तमः ॥
ब्राह्मण उवाच ।
न मे धनैः स्वदारैर्वा न भूम्या गजवाजिभिः ।
रत्नैः कार्यं महाबाहो ! देवयज्ञोऽसुरा-
धिप ! ॥
येन निव्याद्यते यज्ञः सुखदश्च दिवौकसाम् ।
तमहं याचयिष्यामि दीयतां तद्व्रतं तव ॥
एतत् कार्यं मम भद्रं ऋषीणाञ्च विशेषतः ।
देवार्थं तव कायेन सिध्यति तस्मादुत्तमः ॥
तदा दत्ता तनुस्तेन दानवेन महात्मना ।
विष्णुनापि स्वचक्रेण शिरस्यभिहतोऽसुरः ॥
प्राकृतं देहसुतुह्यं दिवकायस्वभूतदा ।
तस्यावयवसंजाता वज्राद्या रत्नजातयः ॥
लोचने सुरतेजांसि पद्मरागाणि चाभवन् ।
विशुद्धपात्रदानेन कायो रत्नाकरोऽभूत् ॥
इति देवीपुराणे ४७ अध्यायः ॥

३८८

बलदे

व(व)लक्षः, पुं, धवलः । इत्यमरः । १।५।१३॥ बलतेः
क्रिप् बलं अचक्षस्मिन् घञ् बलच्च इति कथ
संयोगवान् । इति रायसुक्रुटः ॥ अवलक्षते
इति बलक्षः घञ् अकारलोपः । इति खाम्या-
दयः ॥ एतन्मते अन्तःस्थवकारादिः ॥ (यथा,
माये । ६ । ३४ ।
“द्विरदन्तबलक्षमलक्ष्यत
स्फुरितभृङ्गमृगच्छविकेतकम् ॥”)
बलजं, स्त्री, (बलात् जायते इति । बल + जन +
ङ ।) क्षेजम् । पुरदारम् । इत्यमरः । ३।३।३१॥
शस्यम् । (धाम्यराशिः । इति वैजयन्ती ॥ यथा,
माये । १४ । ७ ।
“त्वं समीरण इव प्रतीक्षितः
कर्षकेण बलजान् पुपूषता ॥”)
युद्धम् । इति मेदिनी ॥ बलजन्ते, त्रि ॥
बलजा, स्त्री, (बलात् बलजतसाहसयुद्धादिकात्
जायते या । बल + जन + ङ + टाप् ।) वरयोषा ।
यूथी । इति मेदिनी । जे, २६ ॥
बलती, स्त्री, प्रासादोपरिमण्डलिका । इति
पुराणम् ॥
बलदः, पुं, (बलं ददातीति । बल + दा + कः ।)
जीवकः । इति राजनिर्घण्टः । पौष्टिककर्माङ्ग-
होमानिः । यथा । पौष्टिके बलदः स्तुतः ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (वृषभः । यथा, कथा-
सरितसागरे । ३७ । १५३ ।
“अन्येऽपि प्रणयक्रीडायाञ्चाच्च मम सूत्रकम् ।
गलेऽवध्नादहं दान्तस्तुत्तमं बलदोऽभवम् ॥”)
बलदातरि, त्रि ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३।५३ । १८ ।
“बलं तोकाय तनयाय जीवसे त्वं हि बलदा
असि ॥”)
बलदा, स्त्री, (बलद + टाप् ।) अश्वगन्वा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
“गन्वान्ता वाजिनामादिरश्वगन्वा ह्ययाङ्गया ।
वराहकणीं वरदा बलदा कुष्ठगन्विनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
बलदीनता, स्त्री, (बलस्य दीनता ।) ग्लानिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
बलदेवः, पुं, (बलेन दीयतीति । दिव + अच् ।)
बलरामः । तत्पर्यायः । बलभद्रः २ प्रल-
म्भः ३ अच्युतायजः ४ रेवतीरमणः ५ रामः ६
कामपालः ७ हलायुधः ८ गीताम्बरः ९ रौहि-
णेयः १० तालाङ्कः ११ सुषली १२ हली १३
सङ्कर्षणः १४ सीरपाणिः १५ कालिन्दी-
भेदनः १६ बलः १७ । इत्यमरः । १।१।२४ ॥
रक्तिदर्पः १८ मधुप्रियः १९ हलधरः २०
हलभृत् २१ हलभृत् २२ सौनन्दी २३ शुभ-
वरः २४ संवर्षकः २५ बली २६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा भागवते । ६ । ३ । ३३ ।
“तद्गच्छ देवदेवांशो बलदेवो महाबलः ॥”)
अस्य ध्यानम् ।
“बलदेवं द्विबाहुं शङ्खकुन्दसन्निभम् ।
वामे हलायुधधरं सुषलं दक्षिणे करे ॥

बलभ

हालालोलं नीलवस्त्रं हिलावन्तं सरेत् परम् ॥”
इति कश्चिन्नवन्धः ॥
(अयं हि शेषसर्पस्यांशवतारः । यथा, महा-
भारते । १ । ६७ । १५१ ।
“शेषस्यांशश्च नागस्य बलदेवो महाबलः ॥”
नाम्नामस्य कारणानि बलभद्रशब्दे द्रष्टव्यानि ॥
वायुः । इति मेदिनी । वै, ६२ ॥
बलदेवा, स्त्री, चायमाणीषधिः । इति मेदिनी ।
वै, ६२ ॥ (गुणादयोऽस्यास्त्रायमाणाशब्दे
ज्ञातयाः ॥)
बलप्रसूः, स्त्री, (प्रसूते इति प्रसूजनी । बलस्य
बलदेवस्य प्रसूः ।) रोहिणी । बलराममाता ।
इति शब्दरत्नावली ॥
बलभद्रः, पुं, (बलं भद्रं श्रेष्ठमस्य । यद्वा, बलमस्या-
स्तीति बलः । अर्थ आद्यच् । बलो बलवानपि
भद्रः सौम्यः ।) बलदेवः । इत्यमरः । १।१।२४॥
अनन्तः । बलशाली । इति हेमचन्द्रः । २।१३६॥
लोभः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गवयः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ बलदेवस्य नाम्नां कारणानि
यथा,—
“कृतं निरूपितं नाम्नां कनिष्ठस्य यथाश्रुतम् ।
व्येष्टस्य हस्तिनो नाम्नः सङ्केतं शृणु मन्मुखात् ॥
गर्भसङ्कर्षणादेव नाम्ना सङ्कर्षणः स्तुतः ।
नास्यन्तोऽस्यैव वेदेयु तेनानन्त इति स्तुतः ॥
बलदेवो बलोद्रेकाहली च हलधारणात् ।
सितिवासी नीलवासात् सुषली सुषलायुधात् ।
रेवतीसहसम्भोगाद्देवतीरमणः स्वयम् ॥
रोहिणीगर्भवासात् रौहिणेयो महामतिः ।
इत्येवं व्येष्टपुत्रस्य श्रुतं नाम निवेदितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३ अध्यायः ॥
विष्णुपूजनोक्ताष्टदलपद्मस्थयोगिविशेषः । यथा,
“सर्वत्र मण्डलं कार्यं वासुदेवस्य पूजने ।
एवमेव वृषश्रेष्ठ ! निष्कलं चान्यथेतरेत् ॥
बलभद्रश्च कामश्च अनिरुद्धस्तदुद्भवः ।
नारायणस्तथा ब्रह्मा विष्णुः षष्ठः प्रकीर्तितः ॥
नरसिंहो वराहश्च योगिनोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ।
पूर्वाष्टदलेष्वेतान् वर्णतो मन्त्रतः पृथक् ॥
पूजयेत् कर्णिकामध्ये वासुदेवस्तु नायकम् ।
विमला नायिका तस्य वासुदेवस्य कीर्तिता ।
बलभद्रसुखानान्तु योगिन्यः शृणु पार्थिव ! ॥
आदायुत्कर्षिणी ज्ञेया ज्ञाना पश्चात् क्रिया
परा ।
योगा प्रज्ञा तथेशानी अनुप्राप्ती तथा स्तनी ॥
सर्वाश्चतुर्भुजाः प्रोक्ताः शङ्खचक्रगदाधराः ।
योगिन्यो बलभद्रस्तु कामं विधियुते तथा ॥
विधे रूपस्तु पूर्वोक्तं हलश्च सुषलन्तथा ।
शङ्खचक्रश्च धत्ते स गदां पार्श्वस्थितान्तथा ॥”
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥
(पर्वतविशेषः । यथा, भागवते । ५।२०।२६।
“एतेषां वर्षमर्थ्यादा गिरयो नद्यश्च सप्त सप्तैव ।
ईशान उरुशङ्खो बलभद्रः शतकेसरः सहस्र-
स्रोतो देवपालो महानस इति ॥”)

बलवि

बलभद्रा, स्त्री, कुमारी। त्रायमाणा। इति मेदिनी। दे, २८४॥ (अस्याः पर्यायो यथा,— “बलभद्रा त्रायमाणा त्रायनी गिरिसातुजा॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥) बलभद्रिका, स्त्री, (बलभद्रैव। बलभद्रा + स्त्री कन्। कापि अत इत्वम्।) त्रायमाणा। इत्यमरः। २। ४। १५०॥

बलरामः, पुं, (रम + भावे घञ्। बलेन रामो रमणं यस्य।) बलदेवः। यथा,— “बलरामानुजः श्रीमान् गजेन्द्रस्तुतपादकः॥” इति नारदपञ्चरात्रे चतुर्थरात्रीयः ८ अध्यायः॥ अस्य ध्यानम्।

“अन्तरे दिव्य उद्याने हरिचन्दनसंज्ञके। तत्राधस्तात् खर्गपौठे विचित्रे मणिमण्डपे॥ तन्मध्ये मणिमाणिक्यद्वयसिंहासनोच्चले। तत्रोपरि च रेवत्या सङ्कर्षणहलायुधम्॥ ईश्वरस्याभयानन्तमभिन्नगुणरूपिणम्। शुद्धस्फटिकसंकाशं रक्ताम्बुजदलेक्षणम्॥ नीलचेलधरं स्निग्धं दिव्यगन्धारुलेपनम्। कुण्डलास्त्रिदशदण्डं दिव्यमृगान्तरसज्जम्॥ मधुपाने सदासक्तं मदाधूर्णितलोचनम्। सुधर्ल दक्षिणे पाणौ बलरामं सदा स्मरेत्॥”

इति कश्चिन्निबन्धः॥

बललः, पुं, (बलं लातीति। बल + ला + क।) बलरामः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

बलवत्, य, (बलमस्यास्तीति। बल + मतुप्। मस्य वः।) अतिशयम्। इत्यमरः। ३। ४। १॥ (यथा, प्राकृतले प्रस्तावनायां सूत्रधारस्योक्तिः।

“बलवदपि शिञ्जितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः॥”)

बलवान् [तु], त्रि, (बलमस्यास्तीति। बल + मतुप्। मस्य वः।) बलविशुष्टः। तत्पर्यायः। मांसलः २ अंशलः ३। इत्यमरः। २। ६। ४४॥ वीर्यवान् ४ बली ५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः १। ७६।

“आकाशात्तु विकृत्वाणात् सर्वगन्धवहः शुचिः। बलवान् जायते वायुः स वै स्रष्टुं शो मतः॥”)

बलवर्द्धनी, स्त्री (बलं वर्द्धयतीति। बल + वृद्ध + णिनिः। डीप्।) जीवकौषधिः। इति जटाधरः॥

बलविन्यासः, पुं, (बलानां सैन्यानां विशेषण दुर्भेदत्वेन न्यासः स्थापनम्।) युद्धार्थं सैन्यस्य देशविशेषे विभक्त्यं दुर्लभत्वनिमित्तं स्थापनम्। तत्पर्यायः। यूहः २। इत्यमरः। २। ८। ७६॥ (बलविन्यासास्तु मकरपदादिभेदात् बहवः। तत्र संचिपतो मनुना युद्धयानार्थं केचिन्निर्दिष्टाः। यथा, मानवे। ७। १८७—१८९। “दृष्टव्यूहेन तन्मार्गे यायात्तु शकटेन वा। वराहमकराभ्यां वा सूत्रा वा गारुडेन वा॥ यतश्च भयमाशङ्कत् ततो विस्तारयेद्बलम्। पद्मेन चैव व्यूहेन निविशत सदा स्वयम्॥ सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत्। यतश्च भयमाशङ्कत् प्राचीं तां कल्पयेद्दिशम्॥ गुल्माश्च स्थापयेद्दामान् कृतसंज्ञान् समन्ततः।

बला

स्थाने युद्धे च कुशलानभीरुनविकारिणः॥ संहतान् योधयेद्व्यान् कामं विस्तारयेद्बलम्। सूत्रा वक्ष्ये चैवैतान् व्यूहेन व्यूह्य योधयेत्॥”) बलसूदनः, पुं, (बलं तन्नाम्ना प्रसिद्धं असुरं सूर्यतीति। बल + सूद + ल्यु।) इन्द्रः। इति हलायुधः॥ (यथा, देवीभागवते। ५। ३। १३। “नोचिद्वज्रं गृह्णायात्तु युद्धाय बलसूदनः॥” विष्णुः। इति देवीपुराणे २७ अध्यायः॥)

बलस्थितिः, स्त्री, (बलानां स्थितिरवस्थानं यत्र। अभिधानात् स्त्रीत्वम्।) शिविरम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ बलहा, [न], पुं, (बलं सामर्थ्यं हन्तीति। बल + हन् + क्तिप्।) श्रेष्ठा। इति शब्दरत्नावली॥ (बलं तन्नामानमसुरं हन्तीति। इन्द्रः॥ पर-बलविनाशके, त्रि। यथा, हरिवंशे। ११०। ४२। “तत्राहं युध्यमानस्तु भ्रातास्य बलहा बली। स्थितो ममाग्रतः शूरो गदापाणिर्हलायुधः॥”) ब(व)ला, स्त्री, (कार्यकारित्वेन बलमस्यस्याः। बल + अर्घ्यं आदाच् ततष्टाप्।) चतुर्विधः। बाला इति वाङ्मयाला इति भाषा। तत्पर्यायः। वाक्यालकः २। इत्यमरः। २। ४। १०७॥ समञ्जा ३ ओदनिका ४ भद्रा ५ भद्रोदनी ६ खरका-ष्ठिका ७ कल्याणिनी ८ भद्रबला ९ मोटा १० पाटी ११ बलादा १२। इति राजनिर्घण्टः॥ शीतपाकी १३ वाक्या १४ वाटी १५ विनया १६ वाक्याली १७ वाटिका १८। इति शब्दरत्नावली॥ अपि च।

“वाक्यालको वाक्यपुष्पी समासा विलला बला। श्वेतवाङ्मयाला इति भाषा॥ ऋष्यप्रोक्ता त्वतिबला पीतपुष्पी महाबला। पीतवाङ्मयाला।” इति रत्नमाला॥ अस्या गुणाः। अतितित्तत्वम्। मधुरत्वम्। पिताति-सारनाशित्वम्। बलवीर्यप्रदत्वम्। पुष्टिकफ-रोधविशोधनञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अथ बलाचतुष्टयनामादि।

“बला वाक्यालिका वाक्या सैव वाक्यालकोऽपि च। महाबला पीतपुष्पा सहदेवी च सा सृता॥ ततोऽभ्यातिबला ऋष्यप्रोक्ता कङ्कतिकासह। गाङ्गेरुकी नागबला भक्ष्या ह्रस्वा गवेधुका॥ बलाचतुष्टयगुणाः।

बलाचतुष्टयं शीतं मधुरं बलकान्तिकत्। स्निग्धं ग्राहि समीरासपित्तासक्तनाशनम्॥ बलामूलत्वचक्षूर्यं पीतं सक्षीरशर्करम्। मृज्जतिसारं हरति दुष्टमेतत्तम संशयः॥”

इति भावप्रकाशः॥

“स्निग्धाशुष्या बला वृष्या ग्राहिणी वात-पित्तजित्॥” इति राजनिर्घण्टः॥ (विदाविशेषः। सा च ब्रह्मणः सुता। विश्वा-मित्रेण रामाय प्रदत्ता। अस्याः प्रभावात् चतुष्टयादिजनितक्षो न भवेत्। यथा, रामा-यणे। १। २२। ११—२२।

बलाका

“अध्यर्ह्ययोजनं गत्वा सरया दक्षिणे तटे।

रामेति मधुरां वाणीं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत॥ गृहाण वत्स्य! सलिलं माभूत् कालविपर्ययः। मन्त्रयामं गृहाण त्वं बलामतिबलां तथा॥ न श्रमो न ज्वरो वा ते न रूपस्य विपर्ययः। न च सुप्तं प्रमत्तं वा धर्षयिष्यन्ति नेऽर्हताः॥ न वाङ्मोः सदृशो वीर्ये पृथिव्यामस्ति कश्चन। त्रिषु लोकेषु वा राम! न भवेत् सदृशस्तव॥ बलामतिबलाश्चैव पठतस्तत्त राघव॥ न सौभाग्ये न दक्षिण्ये न ज्ञाने बुद्धिनिक्षये। नोत्तरे प्रतिबल्ये समो लोके तवानघ॥ एतद्विद्याद्वये लब्धे न भवेत् सदृशस्तव। बला चातिबला चैव सर्वज्ञानस्य मातरौ॥ क्षुत्पिपासे न ते राम! भविष्यते नरोत्तम! बलामतिबलाश्चैव पठतस्तत्त राघव॥ विदाद्वयमधीयाने यश्चाप्य भवेद्भवि। पितामहसुते ह्येते विदो तेजःसमन्विते। प्रदातुं तव काकुत्स्थ! सदृशस्त्वं हि पार्थिव॥ कामं बहुगुणाः सर्वे लभ्येते नात्र संशयः। तपसा सम्भूते चैते बहुरूपे भविष्यतः॥ ततो रामो जलं पृष्ट्वा प्रवृष्टवदनः शुचिः प्रतिजग्राह ते विदो महर्षिर्भावितात्मनः॥ विदासमुदितो रामः शुश्रुमे भीमविक्रमः। सहस्ररश्मिर्भगवान् शारदीय दिवाकरः॥”) ब(व)लाकः, पुं, (बलेन अकतीति। बल + अक + पचाद्यच्।) बकजातिः। इति भरतः॥ (पूर-पुत्रः। स च पीतगङ्गस्य जङ्घोः पीत्रः। यथा, भागवते। ६। १५। ३।

“जङ्घोस्तु पूरस्तत् पुत्रो बलाकश्चात्मकोऽजकः॥ वत्सप्रीपुत्रभेदः। यथा, मार्कण्डेये। ११८। २।

“तस्य तस्यां सुनन्दायां पुत्रा ह्यादृश जङ्घिरे। प्रांशुः प्रचीरः शूरश्च सुचक्रो विक्रमः क्रमः॥ बली बलाकश्चण्डश्च प्रचण्डश्च सुविक्रमः॥”

जातूकर्णस्य सुनेः शिष्यविशेषः। यथा, श्रीभाग-वते। १२। ६। ५८।

“जातूकर्णश्च तच्छिष्यः सन्निकृतां स्वसंहिताम्। बलाकपेलजावालविरजेभ्यो ददौ मुनिः॥”

राक्षसभेदः। यथा, मार्कण्डेये। ६६। ६४।

“तां जहाराद्रितनयो बलाको नाम राक्षसः॥ खनामख्यातो याधविशेषः। यथा, महा-भारते। ८। ६६। ४०।

“नृगयाधोऽभवत् कश्चित् बलाको नामभारत॥”) ब(व)लाका, स्त्री, (बलते इति। बल संवरणे + बला-काद्यच्।) उणा० ४। १४। इति अक। यद्वा, बलेन अकतीति। बल + अक कुटिलगतौ + पचाद्यच्।) बकजातिविशेषः। (यथा, मनुः। ५। १४।

“बकश्चैव बलाकाश्च काकोलं खड्गरीटकम्॥” तत्पर्यायः। विषकण्टिका २। इत्यमरः। २। ५। २५॥ विषकण्ठी ३ बलाकी ४। इति शब्दरत्नावली॥ काराधिका ५ लिङ्गलिका ६। इति जटाधरः॥ विषकण्ठी ७ दुष्काङ्गा ८

बलामो

दीर्घकत्वरा ६ धर्मान्ता १० कामुकी ११ श्येना
१२ मेघानन्दा १३ जलाश्रया १४। बलेन श्रुत्या
दूरम्भूमकति। बल वल्ल संवरणे बलाकादय-
श्चैत्याकन् बलाका। इति रायमुकुटस्तुत्युत्पत्ति-
द्वयेन पवर्गोयवकारादिरन्त्यवकारादिश्चायं
शब्दः॥*॥ अस्या मांसगुणाः। वायुनाशित्वम्।
स्निग्धत्वम्। रुच्यत्वम्। कफपित्त-
हरत्वम्। हिमत्वम्। इति राजवल्लभः॥ सारस-
हंसबलाकाचक्रकौशादयो जले ज्वनात् ज्व-
संज्ञाः कथितास्ते तन्मांसं गुरुष्णम् बलदायि।
अपि च।

“अन्ये वकवलाकाया गुरवः प्राणिभक्षणात्।”
इति राजनिर्घण्टः॥

अन्यच्च।

“हंससारसकाचाचक्रकौचसरारिकाः।
नन्दीमुखी सकादम्बा बलाकायाः भवाः स्मृताः।
भवन्ते सलिले यस्मादेते तस्मात् भवाः स्मृताः॥
भवाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः।
वातश्लेष्मप्रदाश्चापि बलशुक्रकराः सराः॥”

इति भावप्रकाशः॥

(कामुकी। इति ग्रन्थतः॥)

बलाक्षिता, स्त्री, (बलेन अक्षिता।) रामवीणा।
इति शब्दरत्नावली॥

बलाटः, पुं, (बलेन अव्यते प्राप्यते इति। अट् +
घञ्।) सुहृः। इति हेमचन्द्रः॥

बलात्, अ, (बलमततीति। बल + अल् + क्तिप्।)
हठात्। बलादिति निपातो हठार्थे इति
स्वामी। इत्यमरटीकायां भरतः॥ यथा,—
“बलात् संवृषयेद्यस्तु परभाषां नरः कश्चित्।
वधदण्डो भवेत्तस्य नापराधो भवेत् स्त्रियाः॥”

इति मातृस्ये २०१ अध्यायः॥

बलात्कारः, पुं, (बलात्करणम्। बलात् + कृ +
भावे घञ्।) हठात्करणम्। तत्पर्यायः।

प्रसभम् २ हठः ३। इत्यमरः। २। ८। १००८॥

हठात्कारः ४ प्रसभः ५। इति शब्दरत्नावली॥

“मत्ताभिमुक्तस्त्रीवालबलात्कारस्तत्तच्च यत्।
तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिकृतमनया॥”

इति ऋणादाने मिताक्षराष्टतनारदवचनम्॥

(यथा, रघुः। १०। ४७।

“श्रापयन्ति तपौलस्यबलात्कारकचग्रहेः॥”)

बलात्मिका, स्त्री, (बलमेव आत्मा स्वरूपं यस्याः।)

हस्तिशुक्लीवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

बलादा, स्त्री, (बलाय आदा श्रेष्ठा।) बला।

इति राजनिर्घण्टः॥ (बलाशब्देऽस्या विवरणं
शतयम्॥)

बलाशुजः, पुं, (बलस्य बलरामस्य अनुजः कनिष्ठः।)

श्रीकृष्णः। इति पुराणम्॥

बलामोटा, स्त्री, (बलमामोटयतीति। बल +

ट + मुट् + अच्। टाप्।) नागदम्बी। इति

भावप्रकाशः॥ (यथास्या गुणाः।

“बलामोटा कटुस्तिक्ता लघुः पित्तकफापहा।
मज्जलक्ष्णान् रक्षो नाशयेज्जालगर्भान्॥

सर्वग्रहप्रशमनी निःशेषविधनाशनी।
जयं सर्वत्र कुरुते धनदा सुमतिप्रदा॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।)

बलायः, पुं, (अयतीति अयः प्रापकः। बलस्य

अयः।) वरुणवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

(गुणादयोऽस्य वरुणशब्दे ज्ञातव्याः॥)

बलारातिः, पुं, (बलस्य तन्मात्रा प्रसिद्धस्यासुरस्य

अरातिः शत्रुः।) इन्द्रः। इत्यमरः। १। १। १४६॥

बलालकः, पुं, (बलाय अलति समर्थो भवतीति।

बल + अल् + ण्वल्।) पानीयामलकम्। इति

शब्दचन्द्रिका॥

बलाशः, पुं, (बलमश्रातीति। बल + अश + अच्।)

श्रेष्ठा। इति हेमचन्द्रः। ३। १२६॥ (यथा,

“बलाश एवायतमुन्नतश्च

श्रोणं करोत्यन्नगतिं निवार्य॥”

कण्ठगतरोगविशेषः। तल्लक्षणं यथा,—

“गले च श्रोणं कुरुतः प्रवृद्धौ

श्रेष्ठानि लौ न्यासरुणोपपन्नम्।

मर्मैश्चिदं दुस्तरमेतमाहु-

र्ज्जलाशसंज्ञं निपुणा विकारम्॥”

इति सुश्रुते निदानस्थाने षोडशेऽध्याये॥

इत्यस्यान्तोऽप्ययं शब्दो दृश्यते।)

बलासमः, पुं, उद्धः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ब(व)लाहकः, पुं, (बलेन ह्रीयते इति।

बल + ह्रा + कृन्। यद्वा, वारीणां वाहकः।

पृथोदरादिनात् साधुः।) मेघः। (यथा,

कुमारे। १। ४।

“बलाहकश्चेद्विभक्तुरागा-

मकालसन्ध्यामिव धातुमन्ताम्॥”)

सुक्तकः। इत्यमरः। १। ३। ६०॥ पर्वतः।

देवविशेषः। नागविशेषः। इति मेदिनी॥

(यथा, महाभारते। २। ६। ६।

“कम्बलान्वतरौ नागौ धृतराष्ट्रबलाहकौ॥”

बलाहकसर्पस्तु दर्वीकरणामन्तर्गतः। इति

सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्यायः॥) रमागर्भोद्भवः

कल्किदेवपुत्रः। यथा,—

“तथा रमा सिते पक्षे वैशाखे द्वादशीदिने।

जामदग्न्याद्व्रतं चक्रे पूर्णं वर्षचतुष्टयम्॥

पट्टस्त्र्यं करे बद्धा भोजयित्वा द्विजान् बहून्॥

सुहृन् हविष्यं क्षीराक्तं सुमिष्टं स्वामिना सह॥

बभूवे पृथिवीं सर्वांमपूर्वां खलनेर्हता।

सा पुत्रौ सुपुत्रे साध्वी मेघमालबलाहकौ॥

देवानामुपकर्तारौ यज्ञदानतपोव्रतौ।

महोत्साहौ महावीर्यौ सुभगौ कल्किवन्मतौ॥”

इति कल्किपुराणे ३१ अध्यायः॥

श्रीकृष्णरथान्विशेषः। यथा,—

“स्यन्दनस्तु शतानन्दः सारथिश्चास्य दारुकः।

तुरङ्गाः श्रेयसुयीवमेघपुष्पबलाहकाः॥”

इति त्रिकाण्डशेषः॥

(यथाच भागवते। १०। ५३। ५।

“स चाश्वैः श्रेयसुयीवमेघपुष्पबलाहकैः।

युक्तं रथसुपानीय तस्यौ प्राञ्जलिरयतः॥”

जयद्रथस्य भ्रातृविशेषः। यथा, महाभारते।

३। २५४। १२।

“जयद्रथो नाम यदि श्रुतस्ते

सौवीरराजः सुभगे। स एषः।

तस्यापरे भ्रातरोऽदीनसत्त्वा

बलाहकानीकविदारणादाः॥”

नदविशेषः। स तु लवणसमुद्रगामी। यथा,
मातृस्ये। १२०। ७२।

“बलाहकश्च ऋषभश्चक्रौ मैनाक एव च।

विनिविष्टाः प्रतिदिशं निमग्नौ लवणाम्बुधिम्॥”

कुशुक्षीपस्यपर्वतविशेषः। यथा, तत्रैव। १२१। ५५।

“बलाहकस्तृतीयस्तु जाल्यन्ननमयो गिरिः॥”

तारापौडस्य राज्ञः स्वनामख्यातो बलाधि-

कारी। यथा, कादम्बिनी चन्द्रापीडविदा-

भ्यासकथने। “चन्द्रापीडमानेतुं राजा बलाधि-

कृतं बलाहकनामानं आहूय दृष्टतुरगवत्-

पदातिपरिहृतमतिप्रशस्तेऽहनि प्राहिणीतु॥”)

बलाहकन्दः, पुं, (बलं आह्वयतीति बलाहका-

दशः कन्दः।) गुलचकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

बलिः, पुं, (बल्यते दीयते इति। बल दाने + बल-

धातुभ्य इन्।) उज्ज्वा० ४। ११७। इतीन्।।

करः। राजग्राह्यो भागः। (यथा, मनुः। ७। ८०॥

“सांवत्सरिकमात्रेण राक्षसाहारयेज्जलिम्॥”

“राजा शक्तेरमात्यैर्वैश्यान् धान्यादिभाग-

मानयेत्॥” इति कुल्लूकभट्टः॥) उपहारः।

पूजासामग्री। इत्यमरभरतौ॥ (यथा, मार्क-

ण्डे। ६३। ८।

“दत्तुस्तौ बलिश्चैव निजगात्रास्तुष्टितौ॥”)

चामरदण्डः। बलिवैश्वनामकपञ्चमहायज्ञान्त-

र्गतभूतयज्ञः। इति हेमचन्द्रः। १। ४८६॥ (यश्चो

हि पञ्चसूनापापेन प्रतिदिनं संबध्यते। तस्मिन्नु-

त्थं प्रत्यहं पञ्च महायज्ञाः कर्तव्याः। यथाह

मनुः। ३। ६८—७१।

“पञ्चसूना गृहस्थस्य पुत्री पेशण्युपस्करः।

कण्ठनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन्॥

तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यं महर्षिभिः।

पञ्च कृत्वा महायज्ञा प्रत्यहं गृहमेधनाम्॥

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्॥

होमो देवो बलिर्भौतो गृह्यश्रोतृतिथिपूजनम्॥

पञ्चैतान् यो महायज्ञान् न ह्यापयति शक्तितः।

स गृहेऽपि वसन्निवृत्तः सनादौघेन लिप्यते॥”

“पशुवधस्थानं सूना। सूना इव सूना हिंसा-

स्थानगुणयोगात्। सुल्लादयः पञ्च गृहस्थस्य

जीवहिंसास्थानानि। सुल्लौ उज्जाहनी। पेशणी

दधदुपलात्मिका। उपस्करः गृहोपकरण-

कुल्लसंमार्जन्यादिः। कण्ठनी उदूखनम्बन्धे।

उदकुम्भो जलाधारकणशः॥” इति तट्टीकायां

कुल्लूकभट्टः॥ *॥ गृहस्थानां बलिरूपभूत-

यज्ञस्य प्रतिदिनकर्तव्यतया तस्य विस्मृतिरुच्यते।

गृहस्थः अनन्यचित्तो देवताध्यानपर एव

होमान् कृत्वा प्राच्यादिषु दिक्षु बलिं हरेत्।

तत्प्रकरणमाह। प्राच्यां इत्याय नमः। इन्द्र-

बलिः

पुरुषेभ्यो नमः । दक्षिणस्यां यमाय नमः ।
यमपुरुषेभ्यो नमः । पश्चिमायां वरुणाय नमः ।
वरुणपुरुषेभ्यो नमः । उत्तरस्यां सोमाय
नमः । सोमपुरुषेभ्यो नमः । ननु मनौ । ३।८७।
“इन्द्रान्तकाप्यतीन्द्रभ्यः साधुगेभ्यो बलिं हरेत् ।”
इत्युक्तेः अन्तकाय नमः । अन्तकपुरुषेभ्यो नमः ।
इत्यादिप्रयोगः साधुः स्यात् । अत उच्यते
यद्यपि शब्दावगम्यत्वाद्देवतात्वस्यान्तकाप्यतीन्द्र-
शब्देरेवोद्देशो युक्तस्तथापि बहुनागुहानसंवा-
दाद्बहुचगुह्ये च यमाय यमपुरुषेभ्यो वरु-
णाय वरुणपुरुषेभ्यो सोमाय सोमपुरुषेभ्यो
इति प्रतिदिशमिति पाठात् यथोक्त एव
प्रयोगः । मरुद्भ्यो नमः इति द्वारे बलिं
दद्यात् । जले अङ्गो नमः । सुषलोखले वन-
स्यतिभ्यो नमः । वास्तुपुरुषस्य शिरःप्रदेशे
उत्तरपूर्वस्यां दिशि श्रिये नमः इति बलिं
दद्यात् । वास्तुपुरुषस्य पादप्रदेशे दक्षिणपश्चि-
मायां दिशि भद्रकाल्ये नमः । इत्यनेन दद्यात् ।
केचित्तु गृहस्थशयनस्य शिरःस्थान-भूप्रदेशे
श्रिये नमः । चरणभूप्रदेशे भद्रकाल्ये नमः
इत्याहुः । ततो गृहमध्ये ब्रह्मणे पतये नमः
वास्तोः पतये नमः इत्यनेन बलिं हरेत् । गृहा-
काशे विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः । दिवाचरेभ्यो
भूतेभ्यो नमः । दिवानक्तचारिभ्यो भूतेभ्यो
नमः इत्यनेन दद्यात् । गृहस्योपरिस्थितगृहे
सर्वात्मभूतये नमः इत्यनेन बलिं दद्यात् ।
केचित्तु बलिदातुः पृष्ठदेशस्थभूभागे सर्वात्म-
भूतये नम इत्यनेन दद्यादित्याहुः । ततो बलि-
दाता प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेन च सता
उक्तबलिदानावशिष्टं सर्वमन्नं दक्षिणस्यां दिशि
पितृभ्यः स्वधा इत्यनेन देयम् । ततोऽन्यदन्नं
पात्रे समुद्धृत्य यथा रजसा न संगृह्यते तथा
सुवि श्रान्तैः श्वपतितच्छालपापरोगिवायस-
क्षमिप्रभृतिभ्यो दद्यात् । एवं निर्वृत्तं कुर्वन् परं
स्थानमभ्येतीति ॥ * ॥) यथा,—
“येऽर्चयन्ति सदा विष्णुं निश्चलेनान्तरात्मना ।
न ते भूयोऽभिजायन्ते श्वेतद्वौपनिवासिनः ॥
एवं पूज्य विधानेन अतिथिं भोजयेत्ततः ।
सायं प्रातर्यदन्नं स्यादुत्वायं तेन तद्वलिम् ॥”
इति वज्रपुराणम् ॥ * ॥
“ततोऽमेस्तर्पणं कुर्याद्दद्याच्च बलिमित्यथ ।
ब्रह्मणे गृहमध्वे तु विश्वेदेवेभ्य एव च ॥
धन्वन्तरिं समुद्दिश्य प्रागुदीच्यां बलिं क्षिपेत् ।
प्राच्यां शक्राय याम्यायां यमाय बलिमाहरेत् ॥
प्रतीच्यां वरुणायैव सोमायोत्तरतो बलिम् ।
दद्याद्वाचे विधात्रे च बलिं द्वारे गृहस्थ च ॥
अर्यमुख्ये च बलिं दद्यात् गृहेभ्यश्च समन्ततः ।
नक्तचरेभ्यो भूतेभ्यो बलिमाकाशतो हरेत् ॥
पितृणां निर्वपेक्षैव दक्षिणाभिमुखः स्थितः ।
गृहस्थस्तत्परो भूत्वा सुसमाहितमानसः ॥
ततस्त्वोयमुपादाय तिष्ठेदाचमनाय वै ।
स्थानेषु निक्षिपेत् प्राञ्जस्तास्ता उद्दिश्य देवताः ॥

बलिः

एवं गृहबलिं कृत्वा गृहे गृहपतिः शुचिः ।
आप्यायनाय भूतानां कुर्यादुत्सर्गमादरात् ॥
श्वभ्यश्च श्वपतेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेक्षु वि ।
वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं प्रातरुदाहृतम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥
अथ बलिः । वैश्वदेवपञ्चाङ्गमौ जलं क्षिप्त्वा
तच्छेषान्नेन साङ्गुष्ठेन देवतीर्थेन ॐ विश्वेभ्यो
देवेभ्यो नमः इति बलिं दद्यात् तदुपरि जल-
मनेन मन्त्रेण दद्यात् एवं सर्वत्र जलप्रक्षेपः ।
तदुत्तरे ॐ सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः । उभयो-
र्दक्षिणे प्राचीनावीती पातितवामजानुर्दक्षिणा-
मुखो दक्षिणायगकुशत्रयोपरि सतिलमन्त्रं भुम-
कुशत्रयेण पितृतीर्थेन ॐ पितृभ्यः स्वधा । ततः
सर्वेषां बलीनामुपरि सर्वत्र प्रत्येकं जल-
निष्पेकः । तत उपवीती देवतीर्थेन बलिपात्र-
प्रक्षालनोदकेनान्नेन ऐशान्यां ॐ यत्क्षैतत्ते
नमस्तेऽस्तु मा माहिंसीः ॐ यक्ष्ये नमः इत्य-
नेन दद्यात् जलञ्च देयम् ॥ इत्यावश्यकबलिः ॥ * ॥
अथ कान्यबलिः । बलीनां पश्चिमे जलेनोत्तरायां
रेखां कृत्वा भूमौ जलं दत्त्वा,—

“ॐ देवा मनुष्याः पशवो वयांसि
सिद्धाः सयज्ञोरगदैत्यसंघाः ।
प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता
ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् ॥
पिपीलिकाः कौटपतङ्गाकाद्या
बुभुक्षिताः कर्मनिबन्धदेहाः ।
प्रयान्तु ते त्वमिदं मयाम्नं
तेभ्यो विष्टुं सुखिनो भवन्तु ॥
येषां न माता न पिता न बन्धु-
र्नैवास्मिन्निर्न तथास्ममस्ति ।
तत्तुल्यमेऽन्नं भुवि दत्तमेतत्
प्रयान्तु त्वमिं सुदिता भवन्तु ॥
ॐ भूतानि सर्वाणि तथाममेत-
दहञ्च विष्णुर्न यतोऽन्यदस्ति ।
तस्मादहं भूतनिकायभूत-
मन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषाम् ॥
चतुर्दशो भूतगणो य एष
तच्च क्षिता येऽखिलभूतसंघाः ।
तत्रार्थमन्नं हि मया विष्टुं
तेषामिदन्तोऽसुदिता भवन्तु ॥”

इत्युच्चार्य बलिं दद्यात् ।

“ॐ ऐन्द्रवारुणवायवाः सौम्या वै नैर्ऋता-
स्तथा ।

वायसाः प्रतिगृह्यन्तु भूमौ पिण्डं मयार्पितम् ॥”

ॐ वायसेभ्यो नम इति पुनर्जलं देयम् ।

भूमौ जलं दत्त्वा,—

“ॐ श्वानौ द्वौ श्वावश्ववर्णौ वैवश्वतकुलोद्भवौ ।

ताभ्यां पिण्डं प्रयच्छामि स्यातामेतावहिंसकौ ॥”

ॐ श्वभ्यां नमः ततः पुनर्जलं देयम् । भूमौ

जलं दत्त्वा ॐ चक्षालपतितपापरोगिभ्यो नमः

पुनर्जलं देयम् । भूमौ जलं दत्त्वा ॐ धर्म्म-

राजचित्रगुप्ताभ्यां नमः ततः पुनर्जलदानम् ।

बलिः

ततो जलं स्पृष्ट्वा अग्निं विष्टुञ्च नमस्कृत्य
संप्राप्य जले क्रियमाणे बलीनयौ जले वा
क्षिपेत् पिण्डवत् । अन्नाभावे केवलजलेन
पाचान्तरस्थजले कुर्यात् । ततः कुशकुसुम-
सहितं जलपूर्णं ताम्रादिपात्रं हस्ते निधाय
महावामदेव ऋषिर्विराड्गायत्री कृत्वा इन्द्रो
देवता शान्तिकर्मणि जपे विनियोगः । ॐ
कयानश्चित्र आभूवदूती सदा वृधः सखा कया
सचिष्ठया वृता । ॐ कक्षा सख्यो मदाना-
मंक्षिष्ठो मत्सदन्वसः दृढाचिदाखे वसु । ॐ
अभीष्मणः सखीनामविता जरिदृणां शतम्भवा-
स्यूतये । इति वामदेयं गीत्वा गानाशक्तौ त्रिः
पठित्वा ॐ स्वस्तिन इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्तिनः
पूषा विश्ववेदाः । स्वस्तिनस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः
स्वस्तिनो बृहस्पतिर्दधातु । ॐ स्वस्तीति त्रिः
पठेत् । पार्वणश्राद्धादिकरणे पार्वणादिकं
कृत्वेव वैश्वदेवादिकं कार्यं रात्रावपि पाकसत्त्वे
यत्किञ्चिद्द्रव्यसत्त्वे वा वैश्वदेवबलिकर्मणी
कुर्यात् । शूद्रस्तु ब्राह्मणाभावे मन्त्रार्थं भावयन्
नमो नम इति मन्त्रेण कुर्यात् । अविभक्ताना-
मेककरणादेव सर्वेषां सिद्धिः । इत्याह्निका-
चारप्रयोगतत्त्वम् ॥ * ॥ नवग्रहबलिर्यथा,—

“गुडौदनं रवेर्दद्यात् सोमाय घृतपायसम् ।

यावकं मङ्गलायैव क्षीराभं सोमसूदनवे ॥

दधौदनञ्च जीवाय शुक्राय तु घृतौदनम् ।

शनेक्षराय कृशरमाजमांसञ्च राक्षसे ॥

चित्रौदनञ्च केतुभ्यः सर्वभक्ष्यैः समर्चयेत् ॥”

सर्वभक्ष्यैस्तु तत्तद्द्रव्याभावे यथालाभोपपन्नै-
र्भक्ष्यैः । इति ग्रहयज्ञतत्त्वम् ॥ * ॥

देवमेदः । इति मेदिनी । (अयं सावर्णस्य मनो-
रन्तरे इन्द्र आसीत् । यथा, मार्कण्डेये । ८०।१०।

“तेषामिन्द्रो भविष्यस्तु बलिर्वैरोचनिर्मने ॥”)

स च देवो विरोचनपुत्रः । तस्य अश्वनायां
पत्र्यां वाणव्येष्टं पुत्रशतं जातम् । इति

श्रीभागवतम् ॥ यथा,—

“विरोचनस्य पुत्रस्तु बलिरंकः प्रतापवान् ।

बलेः पुत्रशतं जज्ञे राजानः सर्व एव ते ॥

तेषां प्रधानाश्चत्वारो विक्रान्ताः सुमहाबलाः ।

सहस्रबाहुर्व्येष्टश्च कन्ये द्वे च बलेः शुभे ॥

बलेः पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽप्यसहस्रशः ।

बालेयो नाम विख्यातो गणो विक्रान्तपौरुषः ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥

तस्य पूर्वजन्मवृत्तान्तो यथा,—

शुक्र उवाच ।

“धर्म्मध्वजो नाम बभूव राजा

विदेहदेशे निजधर्म्मशीलः ।

यत्त्वा सुवाम्नी शुभकर्मकर्ता

स विष्णुभक्तोऽनुदिनं महात्मा ॥

तस्य त्वमासीर्नृपतेः सुभृद्यो

देहा द्विजानां पिशुनोऽविवेकी ।

देहा गुरुणां सततं त्वदाता

नो साध्वसं ते वत पारलौकिकम् ॥

बलिः

एवंविधस्त्वं वृषसत्तमेन
प्रोक्तः कुरुष्वघविनाशनाय ।
स्नानं हरेर्येन सुखं हि लभ्यते
लोके परे गच्छतेन वापि ॥
शुक्ला भवांस्तद्वचनचकार
स्नानं ह्यनेनापि जनार्दनस्य ।
दानं तथा गोः कृतवान् विभक्त्या
तस्मात् फलं विद्धि तवाप्रभेयम् ॥
एवं त्वया प्राप्यमशेषराज्यं
देवासुराणामहतं विपक्षैः ।
संलक्ष्यसे त्वं पुनरेव सर्वं
संपूजयन् भक्तियुतः सुरेश्वरम् ॥”

इत्यग्निपुराणम् ॥

बलिराजयज्ञे वामनदेवभिक्षा । यथा,—

लोमहर्षण उवाच ।

“सपर्वतवनासुखी” दृष्ट्वा संक्षुभितां बलिः ।
पप्रच्छोशनसं शुक्रं प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥
आचार्यं लोमभायाति साध्विभूभृद्वना मही ।
कस्माच्च नासुरान् भागान् प्रतिगृह्णन्ति वद्वयः ॥
इति पृष्टोऽथ बलिना काथो वेदविदांवरः ।
उवाच दैत्याधिपतिं चिरं ध्यात्वा महामतिः ॥
अवतीर्णो जगद्योनिः कश्यपस्य गृहे हरिः ।
वामनेनेह रूपेण परमात्मा सनातनः ॥
स नूनं यज्ञमायाति तव दानवपुङ्गव ॥
तस्य पादप्रविष्टेपादियं प्रचलिता मही ॥
इयमस्य जगद्धातुर्माया कृष्णस्य सात्वती ।
तत्प्रतिघातानादसुरा भागाह्नां नासुरोत्तम ॥
भुञ्जते नासुरान् भागानपि तेन त्रयोऽभयः ।
शुक्रस्य वचनं श्रुत्वा हृष्टलोमाब्रवीद्वलिः ॥
धन्योऽहं कृतपुण्यश्च यतो जगत्पतिः स्वयम् ।
यज्ञमभ्यागतो ब्रह्मन् ! मत्तः कोऽन्योऽधिकः ॥

पुमान् ।

यं योगिनः सदोदयुक्ताः परमात्मानमययम् ॥
द्रष्टुमिच्छन्ति देवोऽसौ ममाध्वरसुपैष्यति ।
यन्मयाचार्य ! कर्तव्यं तन्ममादेष्टुमर्हसि ॥

शुक्र उवाच ।

त्वयास्य दैत्याधिपते ! स्वल्पकेऽपि हि वस्तुनि ।
प्रतिज्ञा नैव वोढव्या वाच्यं साम तथा फलम् ॥

बलिरुवाच ।

ब्रह्मन् ! कथमहं ब्रूयामन्येनापि हि याचितः ।
नास्त्योति किमु देवेषु संसाराधौघहारिणि ॥

लोमहर्षण उवाच ।

इत्येवं वदतस्तस्य सम्प्राप्तः स जनार्दनः ।
सर्वदेवमयोऽर्च्यो मायावामनरूपधृक् ॥
तं दृष्ट्वा यज्ञवाटन्तु प्रविष्टमसुराः प्रभुम् ।
जग्मुः प्रभावात् क्षोभन्ते तेजसा तस्य निष्प्रभाः ॥
स चार्घ्यमादाय बलिः प्रोद्धूतपुलकस्तदा ।
पूजयामास गोविन्दं प्राह चिदं महासुरः ॥

बलिरुवाच ।

सुवर्णरत्नसंघातान् गजाश्चमहिषांस्तथा ।
स्त्रियो वस्त्राण्यलङ्कारान् गावः कुप्यश्च पुष्क-
लम् ।

बलिः

तद्दामि वृणुष्वेहं ममार्थी सततं प्रियः ॥
इत्युक्तो दैत्यपतिना प्रीतिगर्भान्वितं वचः ।
प्राह सस्मितगम्भीरं भगवान् वामनाकृतिः ॥
ममाग्निश्रवणार्थाय देहि भूमिं पदत्रयाम् ।
सुवर्णयामरत्नादि तदर्थिभ्यः प्रदीयताम् ॥
एतच्छ्रुत्वा तु गदितं वामनस्य महात्मनः ।
ददौ तस्मै महाबाहुर्वामनाय पदत्रयम् ॥
पाणौ तु पतिते तोये वामनोऽभूदवामनः ।
सर्वदेवमयं रूपं दर्शयामास तत्तृणात् ॥
जिला लोकत्रयं कृतस्त्वं हत्वा चासुरपुङ्गवान् ।
पुरन्दराय जैलोक्यं ददौ विष्णुः स्रक्तमः ॥
सुतलं नाम पातालमधस्तादसुधातलम् ।
बलेर्दत्तं भगवता विष्णुना प्रभविष्णुना ॥
अथ दैत्येश्वरं प्राह विष्णुः सर्वेश्वरेश्वरः ।
यत्त्वया सलिलं दत्तं गृहीतं पाणिना मया ॥
कल्पप्रमाणं तस्मात्ते भविष्यत्यायुक्तमम् ।
वैवस्वते तथातीते बले ! मन्वन्तरे तथा ॥
सावर्णिके तु संप्राप्ते भवानिन्द्रो भविष्यति ।
इदानीं भुवनं दत्तं सर्वं शक्राय सर्वदा ॥
यदा सुरैश्च विप्रेश्च विरोधं त्वं करिष्यसि ।
वन्धिष्यति तदा प्राणो वारुणो घोरदर्शनः ॥

बलिरुवाच ।

तत्रासतो मे पाताले भगवन् ! भवदाज्ञया ।

किं भविष्यत्युपादानसुपभोगोपयोगकम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

दानान्यविधिदत्तानि आह्वान्यश्रोत्रियाणि च ।
कृतान्यश्रद्धया यानि तानि दास्यन्ति ते फलम् ॥
अदक्षिणास्तथा यज्ञाः क्रियाश्चाविधिना कृताः ।
फलानि तव दास्यन्ति ह्यध्रौतान्यव्रतानि च ॥
उदकेन विना पूजा विना दर्भेण यौ क्रिया ।
आज्येन च विना होमं फलदास्ते च ते बले ॥”

इति वामनपुराणे ३१ अध्यायः ॥*

ययातिवंशोद्भवसुतपोराजपुत्रः । यथा, विष्णु-
पुराणे । ४।१८।१ । “तितित्तोरपि रुध-
द्रथः पुत्रोऽभूत् तस्यापि हेमः हेमस्य सुतपाः
सुतपसश्च बलिः ॥” (तथा च भागवते । ६।
२३।४ ।

“ततो होमोऽथ सुतपा बलिः सुतपसोऽभवत् ॥”

सुनिविशेयः । यथा, महाभारते । २।४।१० ।

“अर्वावसुः सुमित्रश्च मैत्रेयः सुनको बलिः ॥”
देवतोद्देशेन वातायोन्योपकल्पितच्छासादिः । यथा,
भविष्ये ।

“अजानां महिषाणाञ्च मेघाणाञ्च तथा वधात् ।
प्रीणयेदुविधिवत् दुर्गा मांसशोणिततर्पणैः ॥”

इति ।

पशुघातपूर्वकरत्नशीर्षयोर्बलित्वम् । यथा,—

“स्थाने नियोजयेद्रक्तं शिरश्च सप्रदीपकम् ।

एवं दत्त्वा बलिं पूर्णं फलं प्राप्नोति साधकः ॥”

इति च दुर्गातुसवतत्त्वम् ॥ *

तच्छेदनार्थं खड्गं लक्ष्मणमाह निबन्धतन्त्रे ।

“दादशङ्गुलिको मुष्ट्या दीर्घो द्वाविंशदङ्गुलः ।

षडङ्गुलस्तु विस्तारः खड्गः कार्यो विधूपमः ॥

बलिः

हेदयेत्तेन खड्गेन बलिं पूर्वमुखस्थितम् ।
अथवोत्तरवक्त्रं स्वयं पूर्वाननस्ततः ॥”*॥
सकृत्प्रहारेण बलिहननं तदभावे दोषश्चाह
तत्रैव ।
“हृन्वादेकप्रहारेण स्वयं वा चान्यतोऽपि वा ॥
यद्यप्येकेन घातेन बलिच्छेदो न जायते ।
तद्व्यं व्याप्य च महान् कर्तुंर्हानिः पदे पदे ॥”
तन्त्रान्तरे ।
“एकखड्गप्रहारेण पशुर्यत्र न हन्यते ।
तदा विघ्नं विजानीयात् कर्तुंवा हेतुरेव वा ॥”
निबन्धेऽपि ।
“यशोहानिर्ज्ञानहानिश्चार्धहानिस्ततः परम् ।
पुत्रहानिः सुते सत्त्वं तदसत्त्वं निजक्षयः ॥
अतः सदो महेशानि ! तन्मांसैर्होमयेत् सुधीः ।
होमादेव भवेच्छान्तिर्महत्त्वेन न संशयः ॥”*॥
प्रकारान्तरशान्तिमाह तत्रैव ।
“हृन्वादेकप्रहारेण चान्यथा दोषभावहेतुः ॥
तच्छान्तये जपेदिदां तारादेव्याः सहस्रकम् ।
सहस्रं जुहुयान्मांसैर्दद्याद्वा स्वर्णमाषकम् ॥
रुधिरं तत्तु पार्ष्ण्ये न तु देयं कदाचन ।
बलिमन्यं समादाय भगवत्यै निवेदयेत् ॥”*॥
निबन्धे ।

“यद्यप्येकेन घातेन महिषो नैव ह्रियते ।
तद्व्यं महती हानिः कर्तुः पुत्रादिसम्पदाम् ॥
यस्मात् प्रजायते देव ! ततः शान्तिं समाचरेत् ॥
आनीय महिषं तत्र घातयित्वा च तत्र वै ।
सास्थिभिर्लोमसहितैर्हुनं देवि ! यथायतः ॥
तच्छान्तये जपेदिदां कालीं वा तारिणीं पराम् ।
अश्रुतं परमेशानि ! सहस्रं वापि साधकः ॥
सहस्रं विस्वपत्रेस्तु जुहुयात् संस्कृतिर्नले ।
ब्राह्मणं वा गुरुं वापि वरयेद् वसुभिः प्रिये ॥
पण्डितं वरयेद्वाथ बहुमानपुरःसरः ।
ततः स्वर्णं ब्राह्मणाय तस्मै दद्यात् शुभाग्रये ॥
एवमेषोऽयं मानस्य शान्तिर्भवति निवृत्तः ।
कुतस्तस्यैव शङ्का स्यात् उद्धिस्तहृत्सरावधि ॥*
अथवा सर्वतोभद्रे नवकुम्भं निधापयेत् ।
सौवर्ण्यं राजतं वापि ताम्रं वा तेजसस्तु वा ।
मार्त्तिकां वा चरेत्तत्र वित्तशाठ्यं न चाचरेत् ॥
तत्रैव कालिकां तारां तथा महिषमर्हनीम् ।
यजेद्वा त्रिपुरां देवीं समस्तारक्षसमण्डिताम् ॥
कुलदीपैस्तथा वस्त्रैर्धनधान्यादिभिः प्रिये ! ।
पूजयेत् परमेशानि ! वित्तशाठ्यविवर्जितः ॥
बलिमन्यं क्लृप्तं वा तरुणश्च सुलक्ष्णम् ।
घातयित्वा पुरोभागे चतुर्धा शोणितं न्यसेत् ॥
अपरं शोणितं तत्र राजते खर्परे न्यसेत् ।
अष्टगम्भिर्येदेवीं वक्ष्यमाणविधानतः ॥
एकेन वटुकादींश्च तथैकेनापि भैरवान् ।
अपरेणापि क्षेत्रज्ञानन्देन योगिनीगणम् ॥
तर्पयित्वा ततः पश्चाद्देव्यास्तर्पणमाचरेत् ।
दक्षिणान्तं ततः कृत्वा पठेन्नामसहस्रकम् ॥
यथाशक्ति महेशानि ! भूयो देवीं घटे यजेत् ।
घटवक्त्रे वटायत्यत्रोद्भरशाखिकाम् ॥

बलिः

ब्रह्मकूर्चं च निःक्षिप्य चषकं सफलान्नतम् ।
पिपाय कुम्भवक्रश्च चौमेणाच्छादयेत् पुनः ॥
जप्ता नत्वा ततः साध्यं तत्रानीय सुहृद्वृतम् ।
मदतसु पञ्चवाद्येषु सुहृत्तं शोभने सुधीः ॥
अभिषिञ्चन्नाटकार्यं यजमानश्च साधकः ।
सुमङ्गलाभिर्नारीभिः क्षिप्रपुण्यान्तताश्चितम् ॥
अर्चितानां द्विजातीनामाशीर्वाद्द्वारः सरम् ।
करेणास्य शिरः स्रष्टा प्रयुञ्जीताशेषं पुनः ॥
भद्रमस्तु शिवश्चास्तु महामाया प्रसीदतु ।
रक्षन्तु त्वां सदा देवाः सम्यक् सन्तु सर्वदा ॥
अथोत्थायाभिषिक्तः सन् तोषयेद्ब्राह्मणान्
धनैः ।

एवञ्चेदयजमानस्य शान्तिर्भवति नित्यदा ॥
प्रसङ्गाद्बलिविघ्नस्य शान्तिकर्म निरूपितम् ।
सर्वसम्पत्करं पुंसां सर्वसौभाग्यसिद्धिदम् ।
भूते च दुर्निमित्तादावप्येवं शान्तिमाचरेत् ॥”
इति निबन्धतन्त्रोक्तबलिविघ्नशान्तिसंग्रहः ॥*॥
अन्यथा ।

“एकखड्गप्रहारेण पशुर्यत्र न हन्यते ।
तदा विघ्नं विजानीयादातुं वा च्छेतुरेव
वा ॥”

प्रायश्चित्तमाह ।

“हन्यादेकप्रहारेण अन्यथा दोषमावहेत् ।
तच्छान्तये जपेद्द्विधा दुर्गावीजसहस्रकम् ।
सहस्रं जुहुयादेष्टे प्रदद्यात् स्वर्णमाषकम् ॥”
इति कृत्यमहाख्ये वाचस्पतिमिश्रेरुक्तम् ॥*॥
अपरश्च कालिकापुराणे ।

“चन्द्रहासेन कटारैश्छेदनं सुखमिष्यते ।
हस्तेन च्छेदयेद्यस्तु प्रोक्षितं साधकः पशुम् ।
पक्षिणं वाथ राजेन्द्र ! ब्रह्महत्यामवाप्नुयात् ॥”
मत्स्यसूक्ते ।

“क्षेदयेत्तीक्ष्णखड्गेन प्रहारेण सहस्रदुग्धः ॥”
इति दुर्गास्तवतत्त्वम् ॥

पञ्चादिबलिदानविधिर्यथा,—

“बलिदानविधानश्च श्रूयतां सुनिसत्तम ! ।
मायातिं महिषं क्वागं दद्यान्नेवादिक्तन्तथा ॥
सहस्रवर्षं सा प्रीता दुर्गा मायातिदानतः ।
महिषेण वर्षशतं दशवर्षं क्वागलात् ॥
वर्षमेकेन कुम्भादेः पक्षिभिर्हरेणैस्तथा ।
दशवर्षं कृष्णसारैः सहस्राब्दं गण्डकैः ॥
हविर्मेः पिष्टनिर्माणैः घण्टासं पशुभिस्तथा ।
मांसं सुश्राखादिफलैरक्षतैरिति नारद ! ॥
युवकं व्याधिहीनञ्च सशृङ्गं लक्ष्म्यान्वितम् ।
विशुद्धमविकाराङ्गं सुवर्णं पुष्टमेव च ॥
शिशुना बलिना दातुं हन्ति पुत्रश्च चण्डिका ।
वृद्धेनैव गुरुजनं कृपेन बान्धवन्तथा ॥
कुलक्षेत्राधिकारिणं ह्येनाङ्गेन प्रजान्तथा ।
कामिनीं शृङ्गभङ्गेन काणेन भ्रातरन्तथा ॥
चण्डिकेन भवेन्नुत्पुष्टं चित्रमस्तके ।
मृतं मित्रं ताम्रपृष्ठं भ्रष्टश्रीः पुच्छहीनके ॥
मायातीनाञ्च निर्यातं श्रूयतां सुनिसत्तम ! ।
वक्ष्याम्यथर्ववेदोक्तं फलहानिर्यतिक्रमे ॥”*॥

बलिः

अथ नरबलिः ।

“पितृमातृविहीनश्च युवकं व्याधिवर्जितम् ।
विवाहितं दौक्षित्यं परदारविहीनकम् ॥
अजारिकं विशुद्धञ्च सच्छूद्रं मूलकं वरम् ।
तद्बन्धुभ्यो धनं दत्त्वा क्रीतं मृत्नातिरेकतः ॥
स्नापयित्वा च तं धर्म्मं संपूज्य वस्त्रचन्दनैः ।
मातृर्धूपैश्च सिन्दूरेर्दधिगोरोचनादिभिः ॥
तच्च वर्षं भ्रामयित्वा चरद्वारेण यत्नतः ।
वर्षान्ते च समुत्तुल्य दुर्गायै तं निवेदयेत् ॥
अष्टमीनवमीसप्तमी दद्यान्मायातिमेव च ।
इत्येवं कथितं सर्वं बलिदानप्रसङ्गतः ॥”*॥
अपि च ।

“सप्तम्यां पूजनं कृत्वा बलिं दद्याद्विचक्षणः ।
अष्टम्यां पूजनं शस्तं बलिदानविधिवर्जितम् ॥
अष्टम्यां बलिदानेन विपत्तिर्जायते ध्रुवम् ।
दद्याद्विचक्षणो भक्त्या नवम्यां विधिवद्बलिम् ॥
बलिदानेन विघ्नः । दुर्गाप्रीतिर्भवेन्नृणाम् ।
हिंसाजन्यश्च पापश्च लभते नात्र संशयः ॥
उत्सर्गकर्त्ता दाता च क्लेशा पोष्टा च रक्षकः ।
अग्रपञ्चाग्निरोद्धा च सप्तैते वधभागिनः ॥
योऽयं हन्ति स तं हन्ति चेति वेदोक्तमेव च ।
कुर्वन्ति वेणवीं पूजां वेणवास्तेन हेतुना ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ॥१-६२॥ अध्यायौ ॥
श्रीभगवानुवाच ।

“क्रमन्तु बलिदानस्य स्वरूपं रुधिरादिभिः ।
यथा स्यात् प्रीतये सम्यक् तथा वक्ष्यामि
पुत्रकौ ॥

वेणवीतन्त्रकण्ठोक्तः क्रमः सर्वत्र सर्वदा ।
साधकैर्बलिदानेषु ग्राह्यः सर्वसुरस्य तु ॥
पक्षिणः कच्छपा ग्राह्या मत्स्या नवविधा नृगाः ।
महिषो गोधिका गावश्चागो बभूश्च शूकरः ॥
खड्गश्च कृष्णसारश्च गोधिका सरभो हरिः ।
शार्दूलश्च नरश्चैव खगाश्च रुधिरन्तथा ।
चण्डिकाभैरवादीनां बलयः परिकीर्तिताः ॥
बलिभिः साध्यते मुक्तिं बलिभिः साध्यते दिवम् ।
बलिदानेन सततं जयेत् शत्रून् वृषान् वृषः ॥*॥
मत्सानां कच्छपानाञ्च रुधिरैः सततं शिवा ।
मासैकन्तुप्रिमायाति ग्राह्यैर्मांसस्तु चीनय ॥
नृगाणां शोणितैर्देवी नराणामपि शोणितैः ।
अष्टौ मासानवाप्नोति तन्निं कल्याणदा च सा ॥
गोगोधिकाणां रुधिरैर्वार्षिकीं तन्निमाप्नुयात् ॥
कृष्णसारस्य रुधिरैः शूकरस्य च शोणितैः ।
आप्नोति सततं देवी तन्निं द्वादशवार्षिकीम् ॥
अनाविकानां रुधिरैः पञ्चविंशतिवार्षिकीम् ।
महिषाणाञ्च खड्गानां रुधिरैः शतवार्षिकीम् ।
तन्निमाप्नोति परमां शार्दूलरुधिरैस्तथा ॥
सिंहस्य सरभस्याथ खगाश्च च शोणितैः ।
देवी तन्निमाप्नोति सहस्रं परिवत्सरान् ॥
मांसैरपि तथा प्रीती रुधिरैर्यस्य यावती ॥
कृष्णसारस्य खड्गं तथा मत्स्यस्य रोहितम् ।
वाङ्मनसयुग्मापि फलं तेषां पृथक् शृणु ॥*॥
कृष्णसारस्य मांसेन तथा खड्गेन चण्डिका ।

बलिः

वर्षान् पञ्चशतान्येव तन्निमाप्नोति केवलाम् ॥
रोहितस्य तु मत्स्यस्य मांसैर्वाङ्मनसस्य च ।
तन्निमाप्नोति वर्षाणां शतानि त्रीणि मत्प्रिया ।
त्रिःपिबन्स्त्रिचक्षुः श्वेतो वृद्धस्त्रिचक्षुः ॥
वाङ्मनसः प्रोच्यतेऽसौ ह्ये कथं च सत्कृतः ॥
नीलग्रीवो रक्तश्रीर्षः कृष्णपादः श्रितच्छदः ।
वाङ्मनसः स्यात् पक्षीशो मम विष्णोरतिप्रियः ॥
नरेण बलिना देवी सहस्रं परिवत्सरान् ।
विधिदत्तेन चाप्नोति तन्निं लक्षं त्रिभिर्नरैः ॥
नारेणैवाथ मांसेन त्रिसहस्राणि वत्सरान् ।
तन्निं प्राप्नोति कामाख्या भैरवो मम रूपपृथक् ॥
मन्त्रपूतं शोणितं पीयूषं जायते सदा ।
मस्तकश्चापि तस्यास्ति मांसश्चापि सदा शिवा ॥
तस्मात् पूजने दद्याद्बलेः शीर्षश्च लोहितम् ।
भोव्ये होमे च मांसानि नियुञ्जीयाद्विचक्षणः ॥
पूजास्तु नाम मांसानि दद्याद्देवे साधकः कश्चित् ।
जते तु लोहितं शीर्षममृतं तत्तु जायते ॥*॥
कुम्भाण्डमिच्छुदण्डश्च मद्यमांसवमेव च ।
एते बलिसमाः प्रोक्तास्तुभौ क्वागसमाः सदा ॥
चन्द्रहासेन कटारां वा छेदनं सुखमिष्यते ।
दात्रासिधेशुककचसकुलाभिस्तु मध्यमम् ।
चुरचुरप्रभञ्जैश्चैवाधमं परिकीर्तितम् ॥
एभ्योऽन्यैः शक्तिवाणादेर्बलिच्छेदः कदापि न ।
नास्ति देवी बलिं तन्तु दाता मृत्युमवाप्नुयात् ॥
हस्तेन छेदयेद्यस्तु प्रोक्षितं साधकः पशुम् ।
पक्षिणं वा ब्रह्महत्यां सोऽवाप्नोति सुदुःसहाम् ।
नामन्त्र खड्गस्तु बलिं नियुञ्जीत विचक्षणः ॥
खड्गस्यामन्त्रेण मन्त्रा यावन्तः कथिताः पुरा ।
महामायाबलौ ते वै योऽन्यास्तत्रोदिता बुधैः ॥
तैः सार्द्धमेते मन्त्रास्तु योऽन्याः खड्गाभिमन्त्रणे ।
पूजने शारदादीनां कामाख्याया विशेषतः ॥
द्विः कालीति ततो देया वक्ष्येऽपरिदन्तथा ।
ततोऽनु लौहदण्डायै नमः श्रेष्ठे तु योजयेत् ॥
संपूज्यानेन मन्त्रेण खड्गमादाय पाणिना ।
कालरात्रास्तु मन्त्रेण तं खड्गमभिमन्त्रयेत् ॥
नेत्रवीजस्य मध्यस्तु द्विराष्टय प्रयोजयेत् ।
ततोऽनु कालीति विकटदंष्ट्रेऽनु तत्पदम् ॥
हान्तादीनां ततोऽनेन स्वरैरेकादशेन च ।
योजितो नादविन्दुभ्यां द्वौ तत्पञ्चाभियोजयेत् ॥
फेत्कारिणिपदं तस्मात् खादय छेदयेति च ।
सर्वदुष्टानिति ततो हिमरयं लुलापकम् ॥
खड्गेन छिन्धि च्छिन्धीति ततः किञ्च किलेति
वै ।

ततश्चिकि चिकीत्येव ततः पिब पिबेति च ॥
ततोऽनु रुधिरश्चैव स्फौ स्फौ किरि किरौति च ।
कालिकायै नम इति कालरात्रास्तु मन्त्रकम् ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण करवालेऽभिमन्त्रिते ।
कालरात्रिः स्वयं तस्मिन् प्रसीदत्यरिहानये ॥*॥
बलेः पूर्वोदिता मन्त्रा नित्यं ग्राह्यास्तु साधकैः ।
अयं मन्त्रस्तु वक्तव्यस्तस्य ह्यथाविज्ञानये ॥
यज्ञार्थे पशवः वृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।
अतस्त्वां घातयिष्यामि तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥

बलिः

ततो दैवतसुहिष्य कामसुहिष्य चात्मनः ।
 द्वेदयेत्तेन खड्गेन बलिं पूर्वाननं तु तम् ॥
 अथवोत्तरवक्त्रं स्वयं पूर्वमुखस्तथा ।
 पूर्वोक्तान् सैन्यवादींस्तु रक्ते वश्यं नियोजयेत् ॥
 सौवर्णं राजतं ताम्रं रौप्यं पत्रपुटश्च वा ।
 माहेयं कांस्यमथवा यज्ञकाष्ठमथवा ॥
 पात्रं रुधिरदानाय कर्तव्यं विभवावधि ॥
 न लौहे ब्राह्मणे वापि रौप्ये वाङ्गेय सैवके ।
 दद्यान्नक्तं बलीनां भूमौ सुप्ति सुवेद्यवा ॥
 न घटे भूतले नापि न क्षुद्रे पानभाजने ।
 रुधिराणि प्रदद्यात् भूतिकामो नरोत्तमः ॥
 नरस्य तु सदा रक्तं माहेये तेजसेद्यवा ।
 दद्यान्नरपतिस्तु न पुटादौ कदाचन ॥*॥
 हयमेधन्ते दद्यान्न कदाचिद्धयं बलिम् ।
 तथा दिक्पालमेधेयु गजं दद्यान्नराधिपः ॥
 न कदाचित्तथा देये प्रदद्याद्धयहस्तिनौ ।
 हयार्कं चामरन्तु बलिं दद्यान्नराधिपः ॥
 सिंहं यात्रं नरचापि खगात्ररुधिरन्तथा ।
 न दद्याद्वाक्त्राणो मदां तथा देये कदाचन ॥
 सिंहयात्रनरान्त्वा ब्राह्मणो नरकं व्रजेत् ।
 इहापि स्यात् स ह्यीनायुः सुखसौभाग्यवर्जितः ॥
 खगात्ररुधिरं दत्त्वा चात्महत्यामवाप्नुयात् ।
 मदां दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यादेव ह्यीयते ॥
 न कृष्णसारं वितरेद्बलिन् क्षत्रियः कश्चित् ।
 ददतः कृष्णसारन्तु ब्रह्महत्या भवेद्यतः ॥
 यत्र सिंहस्य यात्रस्य नरस्य विहितो वधः ।
 ब्राह्मणोक्तं तु बल्यादौ तत्रायं विहितः क्रमः ॥
 कृत्वा घृतमयं यात्रं नरं सिंहश्च भैरव ! ।
 अथवा पूषविक्रतं यवचोदमयश्च वा ।
 घातयेच्चन्द्रहासेन तेन मन्त्रेण संस्कृतम् ॥*॥
 प्रभूतबलिदाने तु द्वौ वा त्रीन् वायतः कृतान् ।
 पूजयेत् प्रमुखान् कृत्वा सर्वान् तन्त्रेण साधकः ।
 सामान्यपूजा कथिता बलीनां पूर्वतो मया ।
 विशेषो यत्र यत्रास्ति तन्मत्तः शृणु भैरव ! ॥*॥
 महिषं प्रददौ देये भैरवे भैरवाय वा ।
 अनेनैव तु मन्त्रेण तथा तं पूजयेद्बलिम् ॥
 यथा वाहं भवान् देहि यथा वहसि चण्डिकाम् ।
 तथा मम रिपून् हिंस शुभं वह लुलापक ! ॥
 यमस्य वाहनस्त्वन्तु वररूपधरायय ! ।
 आयुर्वित्तं यशो देहि कासराय नमोऽस्तु ते ॥
 खड्गस्य तु यदादानं क्रियते तत्र मन्त्रणम् ।
 जलेनाभ्युक्ष्य कुर्वीत गुहाजातेति भाषयन् ॥
 दैवे पित्रे च सुभगः खड्गस्त्वं खड्गसन्निभः ।
 किन्वि विघ्नान् महाभाग ! गुहाजात नमोऽस्तु ते ।
 प्रदाने कृष्णसारस्य मन्त्रोऽयं परिकीर्तितः ।
 कृष्णसार ! ब्रह्मर्त्ते ब्रह्मतेजोविवर्द्धन ।
 चतुर्वेदमयः प्राज्ञः प्रज्ञां देहि यशो मम ॥*॥
 तथा सरभपूजायां मन्त्रमेतत् प्रकीर्तितम् ।
 त्वमष्टपादो विभंशचन्द्रभागसमुद्भव ! ।
 अष्टमूर्ते महाभाग भैरवाय नमोऽस्तु ते ॥
 यथा भैरवरूपेण वराहो निहतस्त्वया ।
 तथा सरभरूपेण रिपुं विघ्नान्निहय ॥

बलिः

हरिस्त्वं हररूपेण यथा वहसि चण्डिकाम् ।
 तथाशुभानि मे नित्यं बहुविघ्नान्निहय ॥
 त्वं हरिः सिंहरूपेण जगत्पत्यूरूपिणम् ।
 जघान येन सत्येन हिरण्यकशिपुं हरन् ।
 इत्येवं सिंहपूजायां क्रम उक्तो मयानघ ! ॥*॥
 नरे खगात्ररुधिरं पर्यायं शृणु भैरव ! ।
 पीठे चेद्दीयते मर्त्यं बलिं दद्यात् प्रसन्नानके ॥
 प्रसन्नानं हेरुकाख्यं तत्पूर्वं प्रतिपादितम् ।
 कामाख्यानिलये शैले तन्नादौ विद्धि तत्क्रमम् ॥
 मम रूपं प्रसन्नानन्तु भैरवाख्यन्तु कथ्यते ।
 तन्नाड्यं तपःसिद्धौ त्रिभागन्तु भविष्यति ॥
 पूर्व्यां भैरवाख्ये तु समुत्पद्यन्ते नरस्य च ।
 दक्षिण्यां शिरो दद्यात् भैरवा सुखमालया ॥
 रुधिरं पश्चिमांशे तु हेरुकाख्ये नियोजयेत् ।
 दत्त्वा संपूज्य च नरं विष्टव्यागमनक्रमे ॥
 पीठप्रसन्नानेषु बलिं नेत्तेतु बलिदापकम् ।
 अन्यत्रापि यतो यत्र दीयतेऽयं महाबलिः ॥
 तत्राप्यन्यत्र चोत्पद्यते कृत्वा न्यत्र शिरोऽष्ट-

तम् ।

निवेदयेत् साधकस्तु विष्टव्यं न विलोकयेत् ॥*॥
 सुस्नातं मनुजं दीप्तं पूर्वाह्णे नियताशनम् ।
 मांसमैधुनभोग्येन ह्यीनं सकृच्चन्दनोक्षितम् ॥
 कृत्वा तत्रासुखं तन्तु तदङ्गेषु च देवताः ।
 पूजयेत्तत्र नाम्ना तु देवतेन च मानुषम् ॥
 ब्रह्मरन्ध्रेषु ब्रह्माणं तन्नासायाश्च मेदिनीम् ।
 कर्णयोस्तु तथाकाशं जिह्वायां सर्वतोमुखम् ॥
 ज्योतींषि नेत्रयोर्विष्णुं वदने परिपूजयेत् ।
 ललाटे पूजयेच्चन्द्रं शक्रं दक्षिणगण्डतः ॥
 वामगण्डे तथा वङ्गं ग्रीवायां समवर्त्तनम् ।
 केशाग्रे निर्वृतिं मध्ये भ्रुवोश्चापि प्रचेतसम् ॥
 नासामूले च श्वसनं स्कन्धे चापि धनेश्वरम् ।
 हृदये सर्पराजन्तु पूजयित्वा पठदिदम् ॥
 नरवर्च्य ! महाभाग सर्वदेवमयोत्तम ।
 रक्ष मां शरणापन्नं सपुत्रवसुवान्ववम् ॥
 सराव्यं मां सहापत्यं चतुरङ्गसमन्वितम् ।
 रक्षन् परित्यज प्राणान् मरणे निधते सति ॥
 महातपोभिर्दानैश्च यज्ञैर्यत् साधते वृणाम् ।
 तन्मे देहि महाभाग ! त्वच्चापि प्राप्नुहि श्रियम् ॥
 राक्षसाश्च पिशाचाश्च वेतालाद्याः सरीसृपाः ।
 वृषाश्च रिपवश्चान्ये न मां ते हन्तु त्वत्कृते ॥
 त्वत्कण्ठनालगतैः शोणितैरङ्गसंयुतैः ।
 आप्यायस्वात्मवन्द्यत्वा मरणे नियते सति ॥
 एवं संपूज्य विधिवत् पूर्वतन्त्रैश्च पूजयेत् ।
 पूजितो मत्सुखरूपोऽयं दिक्पालाधिष्ठितो
 भवेत् ॥
 अधिष्ठितस्तथान्ये च ब्रह्मादौः सकलैः सुरैः ।
 कृतपापोऽपि मनुजो नित्याभा स तु जायते ॥
 तस्य निष्कलुषस्याशु पीयूषं शोणितं भवेत् ।
 प्रीणाति च महादेवी जगन्माया जगन्मयी ॥
 सोऽपि कायं परित्यज्य मानुषं न चिरान्मृतः ।
 भवेन्नानामधिपो मयापि बहुसत्कृतः ॥
 इतोऽन्यथा पापयुतं मलमूत्रवसायुतम् ।

बलिः

तं बलिं नहि गृह्णाति कामाख्यान्यापि नामतः ॥
 अन्येषां महिषादीनां बलीनामप्य पूजनात् ।
 कायो मेधत्वमायाति रक्तं गृह्णाति वै शिवा ॥
 अन्येभ्योऽपि च देवेभ्यो यदा यद्यत् प्रदीयते ।
 तद्वर्त्तितं प्रदद्यात् पूजिताय सुराय वै ॥*॥
 कायं यज्ञश्चातिवृद्धं रोगिणश्च गलव्रणम् ।
 क्षीवं ह्यीनाङ्गमथवा टुहलिङ्गं गलद्व्रणम् ॥
 श्वित्रिणश्चातिवृद्धं मद्यापातकिनन्तथा ।
 अद्वाद्दशकवर्षीयं शिशुं स्तनकसंयुतम् ॥
 ऊर्ध्वं संवत्सराच्चापि महायुरनिपातिनम् ।
 बलिकर्मणि चेतांस्तु वर्जयेत् पूजितानपि ॥
 पशूनां पक्षिणाञ्चापि नराणाञ्च विशेषतः ।
 स्त्रियं न दद्यात् बलिं दत्त्वा नरकमाप्नुयात् ॥*॥
 संघातबलिदानेषु योषितं पशुपक्षिणोः ।
 बलिं दद्यान्मानुषीन्तु त्यक्त्वा संघातपूजितम् ॥
 न त्रिमासीयकान्मृतं पशुं दद्यात् शिवाबलिम् ।
 न च त्रिपलकाकानं प्रदद्याद्दे पतत्रिणम् ॥
 काण्यज्जादिदुष्टान् न पशुं पक्षिणन्तथा ॥
 देये दद्याद्यथा मर्त्यं तथैव पशुपक्षिणौ ॥
 कृमिलाङ्गूलकर्णादि भग्नदन्तन्तयेव च ।
 भग्नशृङ्गादिकश्चापि न दद्यात् कदाचन ॥
 न ब्राह्मणं बलिं दद्यात् चाखालमपि पार्थिव ! ।
 नोत्पद्यते हि जदेभ्यो भूपतेस्तनयं तथा ॥
 रणे न विजितं दद्यात्तनयं रिपुभूततः ।
 स्वपुत्रं भातरं वापि पितरश्च विरोधिनम् ॥
 विटपतिश्च न दद्यात् भागिनेयश्च मातुलम् ।
 अगुक्ताच्चापि दद्यात् तथाज्ञातान् श्वगृह्णात् ॥
 उक्तालाभे प्रदद्यात् गर्हभक्षोऽप्येव च ।
 लामेभ्योऽपि न वितरेद्यथासुप्तं खरन्तथा ॥
 सम्पूज्य विधिवन्मर्त्यं पशुं पक्षिणमेव वा ।
 संक्षिप्तं चापि मन्त्रेण मन्त्रेणैव निवेदयेत् ॥*॥
 नारं सद्ये शिरोरक्तं देयाः सम्यङ्निवेदयेत् ।
 क्वागन्तु वामतो दद्यान्महिषं वितरेत् पुरः ॥
 पक्षिणं वामतो दद्याद्यतो देहशोणितम् ।
 क्रयादानां पशूनान्तु पक्षिणाश्च शिरोऽष्टणम् ॥
 वामे निवेदयेत् पार्श्वे जलजानाश्च सर्वशः ।
 कृष्णसारस्य कूर्मस्य खड्गस्य शशकस्य च ॥
 ग्राह्याणामप्य मत्स्यानामप्य एव निवेदयेत् ।
 सिंहस्य दक्षिणे दद्यात् खड्गमिनोऽपि च
 दक्षिणे ॥
 पृष्ठदेशे न दद्यात् शिरो वा रुधिरं बलेः ।
 उपप्लवे रणे वापि यथेष्टं वितरेन्नरम् ॥
 यः कश्चिद्राजपुरुषो नान्यथापि कदाचन ।
 बलिदानदिनात् पूर्वदिवसे तु बलिं नरम् ॥
 मानस्तोकेतिमन्त्रेण देवीसूक्तत्रयेण च ।
 गन्धारेत्यनेनापि खड्गशार्ङ्गं निधाय च ॥
 तस्मिन् खड्गे च गन्धादि दत्त्वा तेनाधि-
 वासयेत् ॥
 गन्धादिकन्तु खड्गस्य गले तस्य प्रदापयेत् ॥
 अन्तेऽभिकाति मन्त्रेण रौद्रेण भैरवस्य च ।
 एवन्तु संस्कृते मर्त्ये देवी रक्षति तं बलिम् ॥
 न तस्य आधयश्चापि क्षुद्रता रजनौ न च ।

बलिः

न स्तुतकं दूषयेत् तत्रात्युत्पत्तिस्तदादिकम् ॥*॥
 किं नरस्य शीर्षेण पतितं यत्र यत्र च ।
 यत् शुभचाशुभं वापि पश्चादीनाञ्च तत् शृणु ॥
 किं शिरस्तथैशान्यः नारं दिश्यथ राक्षसे ।
 पतितं राज्यहानिञ्च विनाशञ्च विनिर्दिशेत् ॥
 पूर्वाभियान्यवारुण्यवाययादिगतं क्रमात् ।
 श्रियं पुष्टिं भयं लाभं पुत्रजाभं धनं तथा ॥
 क्रमाद्विनिर्दिशेन्नारं किञ्चशीर्षेण भैरव ! ।
 उत्तरादिक्रमादेव महिषस्यापि मस्तकः ॥
 पतितो वायुकाष्ठान्तं स्रुचयेद्यत् शृणुष्व तत् ॥
 भोग्यं हानिस्तथैशान्यं वित्तं रिपुजयो भयम् ।
 राज्यलाभं श्रियञ्चापि क्रमात्तद्विधिं भैरव ! ॥
 पशूनाश्चैव सर्वेषां ह्यागादीनामशेषतः ।
 एवं फलं क्रमाद्विद्यादते जलभवाच्छौ ॥
 अन्यत्र तु श्रियं दद्यात् पतितं श्रातितं शिरः ॥
 यः स्यात् कटकटाशब्दो दन्तानां किञ्चमस्तके ।
 नराणां पशुपत्यादिमाहादीनाञ्च रोगदः ॥
 लोतकं चक्षुषोर्जातं यदि स्रवति मस्तके ।
 किञ्चे नरस्य राज्यस्य तदा हानिं विनिर्दिशेत् ॥
 माहिषे मस्तके नेत्रादयदि स्रवति लोतकम् ।
 किञ्चे निवेदिते वैरिभूपत्युः तदादिशेत् ॥
 अन्येषामप्यपश्चाद्विनीनां शिरसोऽर्दितात् ।
 निर्गतं लोतकं धत्ते परां भीतिं गदन्तथा ॥
 हसति च्छिन्नशीर्षेणैव स्यात् रिपुक्षयः ।
 शीट्टिरायुषो वृद्धिः सदा दातुरसंशयः ॥
 यद्यद्वाक्च निगदति तथा भवति चाचिरात् ।
 हृद्गाराज्यहानिः स्यात् क्षेममावाच
 पञ्चताम् ॥
 देवानां यदि नामानि भावते च्छिन्नमस्तकः ।
 विभूतिमनुजां विन्वात् वक्ष्यासाभ्यन्तरे तदा ॥
 रुधिरादानकाये तु शृणुष्व नरे यदि सवेत् ।
 कायं तदाधश्चोर्वा दातुः स्यात्परमं तथा ॥
 आक्षेपाहामपादस्य महारोगः प्रजायते ।
 अन्यत्राक्षेपचरणेः कल्याणसुपजायते ॥*॥
 महिषस्य तु रक्तस्य मातृपुत्रस्य साधकः ।
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान् किञ्चिदुद्धृत्य भूतले ॥
 महाकौशिकमन्त्रेण निक्षिपेद्भुजसुतमम् ।
 देवेभ्यः पूतनादिभ्यो नैर्ऋत्यां दिशि पूर्वतः ॥
 महिषः पञ्चवर्षो यः पञ्चविंशतिवार्षिकः ।
 बलिर्देवो नरो देवो तस्य रक्तम् भूतले ॥
 नेत्रबीजत्रयं कामबीजं हान्तात् प्रजापतिः ।
 वज्रबीजं षट्शराभ्यां संपृक्तञ्च तथापरः ॥
 स एवेतास्तथेतावदादिवर्गान्तसंयुतः ।
 षट्शरशिखादिष्वचन्द्रयुक्तस्तथापरः ॥
 दिनांशिकाबीजकान्तः कौशिकीत्यभिमन्त्रणम् ।
 एव बलिः स्वाहेति च मन्त्रोऽयं कौशिकः स्तुतः ॥
 वृषो वैरिबलिं दद्यात् खड्गं गमामन्त्रा पूर्वतः ॥
 महिषं वायवा च्छागं वैरिनाम्नाभिमन्त्र्य च ।
 स्रजेण वदनं बद्धा विधा तस्य च मन्त्रकैः ।
 क्षित्वा तस्योत्तमाङ्गान् देवे दद्यात् प्रयत्नतः ॥
 यदा यदा रिपोर्वह्निर्बलिदानं तदापरम् ।
 दद्यात्तथा शिरश्चित्वा रिपोस्तस्य क्षयाय च ॥

बलिः

प्राणप्रतिष्ठाञ्च रिपोः कुर्यात्तस्मिन् पश्चादथ ।
 तस्मिन् शीर्षे रिपुप्राणाः शीयन्ते विपदा युताः ॥
 आदौ विन्धरूपिणी च चक्षिकेति ततः परम् ।
 वैरिणस्त्वमुकश्चेति स्वाहेत्यस्तेति तं पुनः ॥
 वज्रिभार्या ततः पश्चात् खड्गमन्त्रं प्रकीर्तितम् ।
 स्वयं स वरी यो देहि तमिमं पशुरूपिणम् ॥
 विनाशय महामारि स्ते स्ते खादय खादय ॥
 इत्यनेन तु मन्त्रेण बलेः शिरसि पुष्पकम् ।
 दद्यात्तत्तद्विधिरं द्वात्रिंशद्वाभ्यां निवेदयेत् ।
 महानवम्यां शरदि यदेवं दीयते बलिः ।
 तदा तदाष्टाङ्गभवेर्मांसैर्होमं समाचरेत् ॥
 दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण प्रणीते दहने शुचौ ।
 एवं दत्त्वा बलिं मर्त्यो रिपुक्षयमवाप्नुयात् ॥*॥
 नाभेरधस्ताद्विधिरं पृष्ठभागस्य च प्रिये ।
 खगाचरुधिरं दद्यात् कदाचन साधकः ॥
 नोष्ठस्य चिबुकस्यापि नेत्रियाणाञ्च मानवः ।
 कण्ठाधो नाभितश्चोर्वा बाह्वोः पाणिभ्यो तथा ॥
 प्रदद्याद्विधिरं वातं नातिकुर्याच्च साधकः ।
 गण्डयोश्च जलाटस्य भुवोर्मध्यस्य शोणितम् ॥
 कर्णायस्य च बाह्वोश्च स्तनयोश्च दरस्य च ।
 कण्ठाधो नाभितश्चोर्वा हृद्भागस्य यतस्ततः ।
 पार्श्वयोश्चापि रुधिरं दुर्गायै विनिवेदयेत् ॥
 न गुल्फतोऽङ्गुलं प्रदद्यात् जत्रोर्नापि च साधकः ।
 न च रोगाविनाशद्वाराभ्यामवाताञ्च भैरव ! ॥
 तदर्थं च कृतावातात् सञ्जो हृत्मानसः ।
 स्तनं रक्तं प्रदद्यात् पद्मपुष्पस्य पत्रके ॥
 सौवर्णे राजते पात्रे कांक्षे फाले च मानवः ।
 निधाय देवे दद्यात् तद्वत्तं चन्द्रमन्त्रकैः ॥
 चक्षुर्न कुरिकाखड्गं संकुलादि यदङ्गकम् ।
 घातेन वृहदङ्गस्य महाफलमवाप्नुयात् ॥
 पद्मपुष्पस्य पत्रम् यावद्दृग्भाति शोणितम् ।
 तत्प्रमाणञ्चतुर्भागाधिकं रक्तम् साधकः ।
 न कदाचित् प्रदद्यात् नाङ्गुलैर्मयाचरेत् ॥
 यः खड्गद्वयसंजातं मांसं माघप्रमाणतः ।
 तिलसुत्रप्रमाणाद्वा देवे दत्त्वा तु भक्तितः ।
 वक्ष्यासाभ्यन्तरे तस्मात् काममिश्रमवाप्नुयात् ॥
 बाह्वोस्तु स्तनयोर्वपि यो दद्याद्दीपवर्णिकाम् ।
 हृदये वा स्नेहपात्रं विना भक्ता तु साधकः ।
 क्षणमात्रेण तद्दीपप्रदानस्य फलं शृणु ॥
 सुक्ता च विपुलान् भोगान् देवीगेहे यथेच्छया ।
 कल्पत्रयम् संस्थाप्य सार्द्धं भौमो वृषो भवेत् ॥
 महिषस्य शिरश्चित्तं संप्रदीपं शिवापुरः ।
 हस्ताभ्यां यः समादाय अहोरात्रञ्च तिष्ठति ॥
 स चिरायुः पूतमूर्तिरिह सुक्ता मनोरमान् ।
 भोगास्तेन मदुद्वहो गणानामधिपो भवेत् ॥
 नरस्य शीर्षमादाय साधको दक्षिणे करे ।
 वामे सखधिरं पात्रं गृहीत्वा निशि चाग्रतः ॥
 यावद्वाचं स्थितो मर्त्यो राजा भवति चेह वै ।
 मृते मम पुरं प्राप्य गणानामधिपो भवेत् ॥
 क्षणमात्रं बलीनां यः शिरोरक्तं करद्वये ।
 गृहीत्वा चिन्तयेद्देवं पुरस्तिष्ठति मानवः ।
 स कामानिह संप्राप्य देवीलोके महीयते ॥

बलिः

महामाये ! जगन्नाथे ! सर्वकामप्रदायिनि ! ।
 ददामि देहधिरं प्रसीद वरदा भव ॥
 इत्युक्त्वा मूलमन्त्रेण नतिपूर्वम् विचक्षणः ।
 खगाचरुधिरं दद्यात्मानवः सिद्धसन्निभः ॥
 येनात्ममांसं सत्येन ददामीश्वरि ! भूतये ।
 निर्व्याणं तेन सत्येन देहि हुं हुं नमो नमः ॥
 इत्यनेन तु मन्त्रेण स्वमांसं वितरेद्बुधः ।
 सौभाग्यं सुखसम्पन्नं प्रदीपं परमं शुचिम् ॥
 दीपयन् मांसमिहजं दीपं ह्रीं ह्रीं नमो नमः ।
 इत्यनेन तु मन्त्रेण दीपं दद्याद्विचक्षणः ॥
 महानवम्यां शरदि रात्रौ स्कन्दविशाखयोः ।
 यवचूर्णमयं कृत्वा रिपुं मृण्मयमेव वा ॥
 शिरश्चित्वा बलिं दद्यात् कृत्वा तस्य तु मन्त्रतः ।
 अनेनेव तु मन्त्रेण खड्गं गमामन्त्रा यत्नतः ॥
 रक्तं किलकिलौ चोरचोरा धारविहिंसकः ।
 अक्षप्रिख्यानिकाप्रिख्यममुकश्चारिसत्तमम् ॥
 भान्तो विसर्गसहितः स च बिन्दुयुतोऽपरः ।
 अक्षामियोगश्चन्द्रेण बिन्दुना च समन्वितः ।
 शिरश्चित्वा बलिं दद्यात् कृत्वा तस्य तु मन्त्रतः ॥
 अनेनेव तु मन्त्रेण बिन्दुना च समन्वितः ।
 षड्भक्तो बलियु प्रोक्तः खड्गः स्कन्दविशाखयोः ॥
 रक्तद्रवैः सेचयित्वा कृत्रिमं तं रिपुं बलिम् ।
 कुचन्दनस्य तिलकं जलाटेऽभिविधयेत् ॥
 रक्तमाखधरं कृत्वा रक्तवस्त्रधरन्तथा ।
 कण्ठे बद्धा रक्तसूत्रेणैर्वा ग्रन्थय कृत्रिमम् ।
 दत्त्वोत्तरशिरः स्कन्धं कृत्वा खड्गेन छेदयेत् ॥
 शिरस्तस्य ततो दद्यात् स्कन्दाय ते नमस्ततः ।
 चतुर्दशशराभिर्भ्यां संसक्तः स परः समः ॥
 परतः परतः पूर्वं चन्द्रबिन्दुसमन्वितः ।
 स्कन्दस्य मूलमन्त्रोऽयं तेन तस्मै बलिं दधेत् ॥
 चतुर्दशशराभिर्भ्यां पट्टतीयन्तु पूर्ववत् ।
 प्रोक्तो विशाखमन्त्रोऽयं तेन तस्मै बलिं
 दधेत् ॥
 कुटिलाचौ कृष्णपिङ्गवर्णौ रक्तांशुधारिणौ ।
 जिह्वलं करवालञ्च पाणिभ्यां दक्षिणे तथा ॥
 विभ्रतौ वृकपालञ्च कर्णकुक्ष्यापि वामतः ।
 जिनेचौ नरसुखानां मालासुरसि विभ्रतौ ॥
 विकटो दशनेर्भौमैर्गणेशौ द्वारपालकौ ।
 ध्यानेन चिन्तयेद्दद्यात् पुरतः संस्थितौ सदा ॥
 चेन्ने मांसि सिते पक्षे चतुर्दश्यां विशेषतः ।
 बलिभर्महिषैश्चागैर्मांसं भैरवरूपिणम् ।
 तोषयेन्मधुभिर्मत्स्यैस्तेन तुष्याम्यहं सुतौ ॥
 चक्षिकाबलिदानेन बलेः शीर्षं जलेन तु ।
 अभिषिच्य तु मन्त्रेण मूलेनैव निवेदयेत् ॥
 ईधत् प्राणम् बहुधा चालितं पूर्वमर्धितम् ।
 वीक्षेत् कामस्य सिद्धिं सिद्धिभावञ्च साधकः ॥
 सितप्रेतो रथस्तेऽयं योगपीठस्य सन्निभः ।
 ध्यायेद्यस्मिन् महामाया सिद्धिं बोधयते नमः ॥
 अनेनामन्त्रितं शीर्षं न चिरादयदि वेपते ।
 तत्कार्यस्य तदा सिद्धिरसिद्धिस्तु विपर्ययात् ॥
 एवं दद्वलिं वीरो यथोक्तविधिनासुना ।
 बलिदानादेव चतुर्गमाप्नोत्यसंशयम् ॥

बलिः

एवं बलिप्रदानस्य क्रमो रूपन्तथैव च ।
कथितो रुधिराध्याय उपचारान् प्रवक्ष्य मे ॥”

इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः ॥

बलिदाननिवेद्यो यथा,—

“जीवातुकम्पां विज्ञातुं ततो दुर्गां सदाशिवः ।
पप्रच्छ परमप्रीत्या गूढमेतद्वचो मुदा ॥
सर्वे विष्णुमया जीवास्त्रिधास्तथा कथं शिवे ! ।
श्रुतं मया तवोद्देशे कुर्युः कामनया वधम् ।
महान् सन्देह इति मे ब्रूहि भद्रे ! सुनिश्चितम् ॥
शङ्करौ तद्वचः श्रुत्वा शिववक्त्रविनिर्गतम् ।
भीताद्यन्तं हि ब्रह्मर्षे ! प्रत्यवाच सदाशिवम् ॥

श्रीपार्वत्युवाच ।

ये ममाचैनमित्युक्ता प्राणिहिंसनतत्पराः ।
तत्पूजनं ममामेधं यद्वोवाचतदधोगतिः ॥
मदर्थं शिव ! कुर्वन्ति तामसा जीवघातनम् ।
आकल्पकोटिनिरये तेषां वासो न संशयः ॥
मम नाम्नाथवा यज्ञे पशुहत्यां करोति यः ।
क्वापि तन्निष्कृतिनास्ति कुम्भीपाकमवाप्नुयात् ॥
देवे प्रेक्षे तथात्मार्थे यः कुर्यात् प्राणिहिंसनम् ।
कल्पकोटिशतं शम्भो ! रौरवे स वसेत् भुवम् ॥
यो मोहान्मानसैर्देहिहत्यां कुर्यात् सदाशिव ! ।
एकविंशतिशतस्य तत्तदयोनिषु जायते ॥
यज्ञे यज्ञे पशून् हत्वा कुर्यात् शोणितकर्दमम् ।
स पञ्चन्नरके तावदुवावक्षोमानि तस्य वै ॥
हन्ता कर्ता तथोत्सर्गकर्ता धर्मा तथैव च ।
तुल्या भवन्ति सर्वे ते भुवं नरकगामिनः ॥
ममोद्देशे पशून् हत्वा सरत्तं पात्रमुत्सृजेत् ।
यो मूढः स तु पूयोदे वसेद्यदि न संशयः ॥
देवतान्तरमन्त्राभ्यासेन स्वेच्छया तथा ।
हत्वा जीवांश्च यो भजेत् नित्यं नरकमाप्नुयात् ॥
यूपे बद्धा पशून् हत्वा यः कुर्यात्तत्कर्दमम् ।
तेन चेत् प्राप्यते स्वर्गो नरकं केन गम्यते ॥
उपदेष्टा वधे हन्ता कर्ता धर्मा च विक्रयी ।
उत्सर्गकर्ता जीवानां सर्वेषां नरकं भवेत् ॥
मध्यस्थस्य वधायपि प्राणिनां क्रयविक्रये ।
तथा द्रष्टुश्च स्नानाय कुम्भीपाको भवेद्भुवम् ॥
स्वयं कामाशयो भूत्वा योऽज्ञानेन विमोहितः ।
हन्त्यन्यान् विविधान् जीवान् कुर्यान्मन्त्राभ्याम् ॥

शङ्कर ! ॥

तद्वाच्यं प्रसम्पत्तिज्ञातिदारादिसम्पदाम् ।
अचिराद्भवेन्नाशो मृतः स नरकं व्रजेत् ॥
देवयज्ञे पित्र्याह्ने तथा माङ्गल्यकर्मणि ।
तस्यैव नरके वासो यः कुर्याज्जीवघातनम् ॥”

तथा ।

“महाराजेन पशून् हत्वा यो भजेत् सह

बन्धुभिः ।

तद्वाच्यं लोमसंख्यान्देरसिपत्रवने वसेत् ॥
आवयोरन्यदेवानां नाम्ना च परकर्मणि ।
यः संपोष्य पशून् हन्त्यात् सोऽन्यतामिसमा-

प्नुयात् ॥

पशून् हत्वा तथा त्वां मां योऽर्चयेन्नासशो-

णितैः ।

बलिः

तावत्तन्नरके वासो यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
निर्वृद्धिभक्तुल्यां तन् बहुद्रव्येण यत् कृतम् ।
यस्मिन् यज्ञे प्रभो शम्भो ! जीवहत्या भवेद्
ध्रुवम् ॥

यज्ञमारभ्य चेत् शक्रः कुर्याद्दे पशुघातनम् ।
स तदाधोगतिं गच्छेदितरेषाञ्च का कथा ॥
आवयोः पूजनं मोहादये कुर्यामीसशोणितैः ।
पतन्ति कुम्भीपाके ते भवन्ति पशवः पुनः ॥
फलकामास्तु वेदोक्तैः पशोरालभनं मखे ।
पुनस्तत्तत् फलं सुक्ता ये कुर्वन्ति पतन्त्यधः ॥
स्वर्गकामोऽन्यमेधं यः करोति निगमाज्ञया ।
तद्भोगान्ते पतद्भूयः स जन्मानि भवार्णवे ॥
ये हताः पशवो लोकेरिह स्वार्थेषु कोविदैः ।
ते परत्र तु तान् हन्युस्तथा खड्गेन शङ्कर ! ॥
आत्मपुत्रकलत्रादिसुसम्पत्तिकुलेच्छया ।
यो दुरात्मा पशून् हन्त्यादात्मादीन् घातयेत्
स तु ॥

जानन्ति नो वेदपुराणतत्त्वं
ये कर्मठाः पण्डितमानयुक्ताः ।
लोकाधमास्ते नरके पतन्ति
कुर्वन्ति मूर्खाः पशुघातनघेत् ॥
येऽज्ञानिनो मन्दधियोऽज्ञातार्था
भवे पशुं हन्ति न धर्मशास्त्रम् ।
जानन्ति नाकं नरकं न सुक्तिं
गच्छन्ति घोरं नरकं नरास्ते ॥
शुद्धा अकार्ष्णा न विदन्ति शाक्ता
न धर्ममार्गं परमाधतत्त्वम् ।
पापं न पुण्यं पशुघातका ये
पूयोदवासो भवतीह तेषाम् ॥
जीवातुकम्पां न विदन्ति मूढा
भ्रान्ताश्च येऽस्तुपथिनो न धर्मम् ।
स्मार्त्ता भवे प्राणिवधं न कुर्यु-
स्ते यान्ति मत्तर्गाः खलु रौरवाख्यम् ॥

ततस्तु खलु जन्तूनां घातनं नो करिष्यति ।
शुद्धात्मा धर्मेवान् ज्ञानी प्राणान्ते नैव मानवः ॥
यदीच्छेदात्मनः क्षेमं त्यक्त्वा ज्ञानं तदा नरः ।
जीवान् कानपि नो हन्त्यात् सङ्कटापन्न एव चेत् ॥
सम्पत्तौ च विपत्तौ वा परलोकेच्छुकः पुमान् ।
कदाचित् प्राणिनो हत्यां न कुर्यात्तत्त्ववित्
सुधीः ॥

मानवो यः परत्र ह तर्तुमिच्छेत् सदाशिव ! ।
सर्वविष्णुमयत्वेन न कुर्यात् प्राणिनां वधम् ॥
वधाद्रजति यो मर्त्यो जीवान् तत्त्वज्ञधर्मवित् ।
किं पुण्यं तस्य वक्ष्येऽहं ब्रह्माहं स तु रक्षति ॥
यो रक्षेत् घातनात् शम्भो ! जीवमात्रं दया-
परः ।

हृणप्रियतमो नित्यं सर्वरक्षां करोति सः ॥
एकस्मिन् रक्षिते जीवे त्रैलोक्यं तेन रक्षितम् ॥
वधात् शङ्कर ! वै येन तस्माद्रक्षेत्रं घातयेत् ॥”

तथा,—

“पशुहिंसा विधियञ्च पुराणे निगमे तथा ।
उक्तो रजस्तमोभ्यां स केवलं तमसापि वा ॥

बलिदा

नरकस्वर्गसैवार्थं संसाराय प्रवर्तितः ।
यतस्तत्कर्मभोगेन गमनागमनं भवेत् ॥
सत्येन सास्वतयस्ये स विधिर्नैव शङ्कर ! ।
प्रवृत्तितो निवृत्तिस्तु यत्रापि सात्त्विकी क्रिया ।
एवं नानाविधं कर्म पशोरालभनादिकम् ।
कामाशयः फलाकाङ्क्षी कृत्वाज्ञानेन मानवः ॥
पञ्चाङ्गानासिना च्छित्त्वा भ्रान्त्याश्रितं तामसीं
सदा ।

यमभीतिहरं भक्त्या यदि गोविन्दमाश्रयेत् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०४।१०५ । अध्यायौ ॥
व(व)लिः, स्त्री, (बलति संवृणोतीति । बल
संवरणे + इन् ।) जरया श्लथकर्म । तत्-
पर्यायः । चर्मतरङ्गः २ त्वगूर्भिः ३ त्वक्-
तरङ्गः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ जटरा-
वयवः । (यथा, कुमारः १ । ३६ ।

“मध्येन सा वेदिविलसमध्या

बलिचयं चारु बभार बाला ॥”)

गृहदारुप्रभेदः । इति मेदिनी । ले, ५ ॥ गुदा-
कुरः । यथा,—

“पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदबलिचयम् ।
सर्वं एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवे ॥
तस्मादर्शांसि दुःखानि बहुव्याधिकराणि च ।
सर्वदेहोपतापीनि प्रायः कच्छतमानि च ॥*॥
वाच्यायान् बलौ जातान्येकदोषोत्पन्नानि च ।
अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ॥
इन्द्रजानि द्वितीयायां बलौ यान्याश्रितान्यपि ।
कच्छसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥
सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरा बलिम् ।
जायन्तेऽर्शांसि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निर्हि-
शेत् ॥”

इति माधवकरः ॥

(यथा च । “तत्र स्थूलान्तरप्रतिबद्धमर्द्धपञ्चाङ्गुलं
गुदमाहुस्तस्मिन् बलयस्ति सोऽध्यङ्गुलान्तर-
भूताः प्रवाहणी विसर्जनी संवरणी चेति ।
चतुरङ्गुलायताः सर्वास्तिर्यगेकाङ्गुलोच्छ्रिताः ।
शङ्खावर्तनिभाश्चापि उपर्युपरि संस्थिताः ।
गजतालुनिभाश्चापि वर्णतः संप्रकीर्त्तिताः ॥”

इति सुश्रुते निदानस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥

गन्धकः । तत्पर्यायो यथा,—

“गन्धको गन्धिकश्चापि गन्धपाषाण इत्यपि ।
सौगन्धिकश्च कथितो बलिर्बलरसापि च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
बलिका, स्त्री, (बलेव । बला + स्वार्थे कन् । टाणि
अत इत्वच् ।) अतिबला । इति राज-
निर्घण्टः ॥

बलिदानं, स्त्री, (बलेः पूजोपकरणस्य देवतो-
द्देशेन संकल्पितच्छागादेर्वा दानम् ।) श्रीकृष्ण-
पार्श्वेऽभ्यस्तन्निवेदितनैवेद्यांशदानम् । यथा,—
अथ बलिदानम् ।

“ततो यवनिकां विधानपसार्य यथाविधि ।

विश्वक्सेनाय भगवन्नेवेद्यांशं निवेदयेत् ॥

यथा च पञ्चरात्रे श्रीनारदवचनम् ।

बलिदा

विश्वक्सेनाय दातव्यं नैवेद्यं तच्छतांशकम् ।
पादोदकं प्रसादश्च लिङ्गे चण्डेश्वराय च ॥ * ॥
तद्विधिश्चोक्तः ।
मुख्यादीशानतः पान्नामैवेद्यां ससुद्धरेत् ।
सर्वदेवस्वरूपाय पराय परमेष्ठिने ॥
श्रीकृष्णसेवायुक्ताय विश्वक्सेनाय ते नमः ।
इत्युक्त्वा श्रीहरेर्वामे तीर्थक्षिप्तं समर्पयेत् ।
शतांशं वा सहस्रांशमन्यथा निष्कलं भवेत् ॥
पश्चाच्च बलिर्बलिद्यादिशोकायुचार्यं वैष्णवः ।
सर्वेभ्यो वैष्णवेभ्यस्तं शतांशं विनिवेदयेत् ॥ * ॥
तौ च श्लोको ।
बलिर्विभीषणो भीमः कपिलो नारदोऽर्जुनः ।
प्रह्लादश्चाम्बरीषश्च वसुर्वायुसुतः शिवः ॥
विश्वक्सेनोऽहवाक्रूराः सनकाद्याः शुकादयः ।
श्रीकृष्णस्य प्रसादोऽयं सर्वं गृह्णन्तु वैष्णवाः ॥ इति ।
इदं यद्यपि युज्येत दर्पणापेक्षतः परम् ।
तथापि भक्तवात्सल्यात् कृष्णस्यात्रापि सम्भवेत् ॥
अथ बलिदानमाहात्म्यम् । नारसिंहे ।
ततस्तदन्नशेषेण पार्श्वेभ्यः समन्ततः ।
पुष्पाक्षतेर्विमिश्रेण बलिं यस्तु प्रयच्छति ॥
बलिना वैष्णवेनाथ तप्ताः सन्तो दिवौकसः ।
शान्तिं तस्य प्रयच्छन्ति श्रियमारोग्यमेव च ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ८ विलासः ॥
देवोद्देशेन यथाविधिपूजोपहारत्वागः । दुर्गादि-
देवतोद्देशेन सङ्कल्पपूर्वकच्छागादिपशुघात-
नम् । यथा,—
“बलिदानेन सततं जयेच्छून् नृपान् नृप ! ॥”
इति कालिकापुराणम् ॥
अस्य विधिविधौ बलिशब्दे द्रव्यो ॥ * ॥
अथ बलिदानक्रमः । स्वयसुत्तराभिमुखः पूर्वा-
भिमुखं बलिं अग्रवावयवं सुन्दरं च्छुष्टुष्टं
माख्यं कण्ठे वेष्टयित्वा स्नातं समानीय कृता-
ञ्जलिः पठेत् ।
“ॐ वाराहो यमुना गङ्गा करतोया सरस्वती ।
कावेरी चन्द्रभागा च सिन्धुभैरवसागराः ॥
पशुक्षानविधानाय सान्निध्यमिह कल्पय ॥”
इति तीर्थान्यावाह्य ॐ अग्निः पशुरासीत्तेना-
यजन्त स एतल्लोकमजयत्तस्मिन्निः स ते
लोको भविष्यति तं जेष्यसि पिबेता अपः । ॐ
वायुः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतल्लोकमजय-
त्तस्मिन् वायुः स ते लोको भविष्यति तं जेष्यसि
पिबेता अपः । ॐ सूर्यः पशुरासीत्तेनायजन्त
स एतल्लोकमजयत् तस्मिन् सूर्यः स ते लोको
भविष्यति तं जेष्यसि पिबेता अपः । ॐ वाचन्ते
शुन्वामि प्राणांस्ते शुन्वामि ओचन्ते शुन्वामि
मेघन्ते शुन्वामि पाशुन्ते शुन्वामि । मनस्त
आप्यायतां वाक् त आप्यायतां प्राणस्त आप्या-
यतां चक्षुस्त आप्यायतां श्रोत्रस्त आप्यायतां
यत्ते क्रूरं यदा स्थितं तत्त आप्यायतां तत्त
निष्ठायतां तत्त शुध्यतु सुमहोभ्यः स्वाहा । इति
मन्त्रैः स्नापयित्वा ॐ मेघाकारस्तम्भमध्ये पशुं
बन्धय बन्धय सद्गङ्गादवयवं पशुं बन्धय बन्धय

४०७

बलिदा

ब्रह्माण्डखण्डरूपस्तम्भे पशुं बन्धय बन्धय इः
फट् स्वाहा ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रीं च चण्डिकायै
इमं पशुं प्रोचामि स्वाहा । इति प्रोक्षणम् ।
ततः सद्गङ्गादवयवं पशुं मोक्षं कुरु कुरु
स्वाहेति मोक्षं कृत्वा क्षमस्वेति ललाटे सिन्दूरं
दत्त्वा ॐ ह्यागपशवे नम इति पादादिकं दत्त्वा
एतदधिपतये ॐ अग्नये नमः एतत्सम्यदानी-
याये ह्रीं दुर्गायै नमः इति पुष्पं दत्त्वा पशो-
रङ्गदेवताः पूजयेत् । यथा, शिरसि ॐ रुधिर-
वदनायै नमः ललाटे ॐ शार्ङ्गिण्यै नमः भूमध्ये
ॐ भृङ्गायै नमः चक्षुष्योः ॐ त्रिनेत्रायै नमः
कर्णयोः ॐ पार्ष्वेयै नमः घ्राणे ॐ गौर्यै नमः
चिबुके ॐ चण्डिकायै नमः दन्तपङ्क्तौ ॐ
उग्रचण्डिकायै नमः जिह्वायां ॐ चण्डघण्टायै
नमः मुखे ॐ विरूपाक्षायै नमः ग्रीवायां ॐ
चण्डायै नमः । एष्टे ॐ महाभैरवे नमः उदरे
ॐ वैष्णवे नमः चतुर्भुजे ॐ चण्डप्रियायै नमः
पार्श्वयोः ॐ सर्वेश्वर्यै नमः कटिदेशे ॐ विरू-
पाक्षायै नमः खुराग्रे ॐ कौशिक्यै नमः लाङ्गुले
ॐ प्रहर्षिण्यै नमः सर्वाङ्गेषु पञ्चधियालदेव-
ताभ्यो नमः । इति संपूज्य उत्सृजेत् । विष्णुः
ॐ तत् सद्वाश्विने मासि शुक्ले पक्षे असुक-
तिथौ वार्षिकशरत्कालीनदुर्गामहोत्सवे असुक-
गोत्रस्य श्रीअसुकस्य दुर्गाप्रीतिकामनया दुर्गा-
देव्यै इमं पशुं वद्धिदेवतं तुभ्यमहं घातयिष्यामि
इत्युत्सृज्य कृताञ्जलिः पठेत् ।
“ॐ ह्याग ! त्वं बलिरूपेण मम भाग्यादुप-
स्थितः ।
प्रणमामि ततः सर्वरूपिणं बलिरूपिणम् ॥
यज्ञार्थं पशवः कृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।
अतस्त्वां घातयिष्यामि तस्मादयज्ञे वधोऽवधः ॥
पशुयोनिप्रसूतोऽसि पूजाहोमादिकर्मसु ।
तुष्टा भवतु सा देवी सरत्तपिशितैस्तव ॥
चण्डिकाप्रीतिदानेन दातुरापदिनाशनः ।
चासुखबलिरूपाय बले ! तुभ्यं नमोऽस्तु ते ॥”
ततः “पशुपात्राय विद्महे शिरश्चेदाय धीमहि ।
तन्नः पशुः प्रचोदयात् ।” इति कर्णं जपेत् ।
ततः खड्गमानौय ह्रीं इति बीजाक्षरं
लिखित्वा ध्यायेत् ।
“कृष्णं पिशाकपाणिञ्च कालरात्रिखरूपिणम् ।
उग्रं रक्तास्यनयनं रक्तमाख्यानुलेपनम् ॥
रक्ताम्बरधरश्चैव पाशहस्तं कुटुम्बिनम् ।
पिबमानश्च रुधिरं भुञ्जानं क्रयसंहतिम् ॥”
एवं खड्गं ध्यात्वा गृहीत्वा,
“ॐ रसनात्वं चण्डिकायाः सुरलोकप्रसाधकः ॥”
इत्यभिमन्त्र्य ऐं ह्रीं खड्गाय नम इति
पादादिभिः संपूज्य पुनर्मुष्टौ ॐ महादेवाय
नमः । धारे ॐ यमाय नमः । अग्रे ॐ ब्रह्मणे
नमः ।
“ॐ असिर्विशसनः खड्गस्त्रीक्ष्णधारो दुरा-
सदः ।
श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपाल ! नमोऽस्तु ते ॥

बलिदा

इत्यष्टौ तव नामानि स्वयसुक्तानि वेधसा ।
नक्षत्रं क्षतिका तुभ्यं गुरुदेवो महेश्वरः ॥
हिरण्यश्च शरीरन्ते धाता देवो जनाह्वनः ।
पिता पितामहो देवस्त्वं मां पालय सर्वदा ॥
नीलजीमूतसङ्काशस्त्रीक्ष्णदंष्ट्रः क्षप्रोदरः ।
भावशुद्धो मर्षणश्च अतितेजास्तथैव च ॥”
ॐ तीक्ष्णदंष्ट्राय नम इति पुष्पं दत्त्वा आं ह्रीं
फट् इति खड्गमादाय ॐ कालि कालि ब्रजे-
श्वरि लौहदण्डायै नम इति जपित्वा ह्यागस्य
ग्रीवायां खड्ग ! त्वं श्रीघ्नं क्षिन्वि क्षिन्वि फट्
फट् स्वाहा । इति पूर्वाभिमुखं बलिं स्वयसुत्त-
रामुखः उत्तराभिमुखं बलिं स्वयं पूर्वाभिमुखो
वा सकृत्प्रचारेण क्षिन्वात् । ततो मृण्मयादि-
पात्रे रुधिरमादाय चतुर्भागं कृत्वा ऐशान्यां
ॐ विदारिकायै नमः आग्नेयां ॐ पूतनायै
नमः नैर्ऋत्यां ॐ पापराक्षस्यै नमः वायव्यां
ॐ कौशिक्यै नमः । ॐ तत् सद्वाश्विने मासि
असुकपक्षेऽसुकतिथौ वार्षिकशरत्कालीनदुर्गा-
महोत्सवे असुकगोत्रस्य श्रीअसुकस्य दशवर्षा-
वच्छिन्नदुर्गाप्रीतिकामः श्रीदुर्गादेव्यै ह्यागपशु-
रुधिरं दास्यामि इति सङ्कल्प्य ।
ॐ कालि कालि महाकालि कालिके पाप-
नाशिनि ।
शोणितश्च बलिं गृह्ण वरदे वामलोचने ॥”
एष रुधिरबलिः ॐ दक्षयज्ञेति मन्त्रेण दद्यात् ।
ततः ऐं ह्रीं श्रीं कौशिकि रुधिरेणाप्यायता-
मिति वदेत् । ततः शिरसि खलदृशां दत्त्वा
ॐ तत् सद्वाश्विने मास्यसुकपक्षेऽसुकतिथौ
वार्षिकशरत्कालीनदुर्गामहोत्सवे असुकगोत्रस्य
श्रीअसुकस्य श्रीमद्दुर्गादर्शनाभिवन्दनसार्धना-
भिपूजनस्तपनतर्पणजनितपूर्वपूर्वाधिकपुण्य-
प्राप्तिकामो दुर्गादेव्यै सप्रदीपच्छागपशुश्रीं
दास्यामीति सङ्कल्प्य एष सप्रदीपच्छागपशु-
श्रीर्धवलः ह्रीं दुर्गायै नम इत्युत्सृजेत् ।
“ॐ जय त्वं सर्वभूतेशे सर्वभूतसमावृते ।
रक्ष मां निजभूतेभ्यो बलिं सुदृक् नमो-
ऽस्तु ते ॥
ततः खड्गरुधिरमादाय ।
“ॐ यं यं स्मृशामि पादेन यं यं पश्यामि
चक्षुषा ।
स स मे वश्यतां यातु यदि शक्तसमो भवेत् ॥”
इति ललाटे तिलकं कुर्यात् । मेघघाते तु मेघे-
त्युद्देशेन योज्यम् । मेघरुधिरदाने तु एकवर्षाव-
च्छिन्नदुर्गाप्रीतिकामः । प्रभूतबलिदाने तु ह्रीं
वा चीन् वा अग्रतः कृत्वा संप्रोक्ष्य तत्तत्पशुभ्यो
नम इति संपूज्य ह्याग त्वमित्येकवचनानुद्देशेन
प्रयोगः । पञ्चमन्त्रेऽप्येवम् । वाक्ते तु एतान्
पशून् तुभ्यमहं घातयिष्ये । रुधिरदाने तु
एतान् रुधिरबलीन् दास्यामि इति सङ्कल्प्य
प्रत्येकेन दद्यात् श्रीघ्नदानमप्येवम् । ततो मृज-
मन्तं यथाशक्ति जप्त्वा समर्प्य प्रणमेदिति गन्ध-
केशरपुराणोक्तपद्धतिः ॥ * ॥

बलिदा

अथ तान्त्रिकबलिदानविधिः । “तत्र सुलक्षणं पशुं देवग्रे संस्थाप्य वक्ष्यमाणविधिना उत्-
खजेत् । तदुक्तं यामले ।

‘देवग्रे स्थापयित्वा तु पशुं लक्षणसंयुतम् ।

श्वेतसर्वप्रविच्छेपात् भूतानुत्कारयेत्ततः ॥’

अध्वोदकेन संप्रोक्ष्य अस्त्रेण संरक्ष्य कवचेनाव-
गुण्डा धनुमुद्रयान्तीकृत्य गन्धपुष्पाक्षतैः पशुं
संपूज्य मूलेन सप्रधा तत्त्वमुद्रया प्रोक्षणं कृत्वा
कर्म इमं मन्त्रं पठेत् । पशुप्राणाय विद्महे
विश्वकर्म्मणे धीमहि तन्नो जीवः प्रचोदयात् ।
ततो ह्रीं कालि कालि वज्रेश्वरि लौहदण्डायै
नम इति मन्त्रेण खड्गं पूजयेत् । ततः खड्ग-
गस्याग्रमध्यमूलं क्रमेण पूजयेत् । यथा हूं
वागीश्वरीब्रह्म्यां नमः । हूं लक्ष्मीनारा-
यणभ्यां नमः । हूं उमामहेश्वराभ्यां नमः ।
ततो ब्रह्मविष्णुशिवशक्तियुक्ताय खड्गाय नमः ॥
इति सर्वत्र पूजयित्वा प्रणमेत् ।

‘खड्गं गाय खरप्राणाय शक्तिकार्यार्थतत्परः ।
पशुश्चेद्वक्ष्या ग्रीवं खड्गं गनाय । नमोऽस्तु ते ॥’
ततो महावाक्यं असुकदेवताप्रौतिकामः
असुकदेव्ये इमं पशुं तुभ्यमहं संप्रदे । ततो
निवेदयेत् ।

‘यद्योक्तेन विधानेन तुभ्यमस्तु समर्पितम् ॥’

ततो बलिं हिन्यात् । ततो रुधिरं समांसं देव्ये
दद्यात् । ततोऽवशिष्टं वटुकादिभ्यो बलिं दद्यात्
यथा हूं वा वटुकाय नमः । इति गन्धादिभिः
संपूज्य पूर्ववक्त्रेण वायव्ये बलिं दद्यात् । हूं
यां योगिनीभ्यो नमः इति संपूज्य पूर्ववक्त्रेण
ईशाने बलिं दद्यात् । हूं सां ज्ञेयपालाय नमः
इति संपूज्य पूर्ववक्त्रेण नेत्रेण बलिं दद्यात् ।
हूं गां गणपतये नमः इति संपूज्य पूर्ववक्त्र-
रेण आग्नेयां गणेशाय बलिं दद्यात् ।” इति
तन्त्रसारः ॥ * ॥ (ननु “मा हिंस्यात् सर्वा-
भूतानि” “अहिंसा परमो धर्मः ।” इत्यादि
वचनान्न कर्त्तव्येव सर्वथा हिंसा कथं तर्हि
हिंसाप्रवृत्तिः शुभादृष्टजनकत्वेन प्राप्तेषूप-
दिष्टा अतोऽत्रोच्यते । अथ वैधर्हिंसाविचारः ।
‘मा हिंस्यात् सर्वाभूतानि’ इत्यत्र सर्वशब्दस्य
आपकारार्थपरतया एतद्विधिमनुल्लङ्घ्य ‘वायवं
श्वेतमालमेत’ इत्यादि विधेर्विषयाप्राप्तेरगत्या
वैधातिरिक्तविषयत्वं सर्वाः सर्वाणि हृन्दि-
वेत्यनेन तत्पदं सिद्धम् । यदपि नाना दर्शन-
टीकाकृद्भिर्वाचस्पतिमिश्रेणैकत्वकौसुद्याम् अभि-
हितं न च ‘मा हिंस्यात् सर्वाभूतानि’
इति सामान्यप्राज्ञं विशेषप्राज्ञेण ‘अग्नि-
घोमीयं पशुमालमेत’ इत्यनेन बाध्यते इति
वाच्यं विरोधाभावात् । विरोधे हि बलीयसा
दुर्बलं बाध्यते । न चास्ति विरोधः भिन्नविषय-
त्वात् । तथाहि ‘मा हिंस्यात्’ इति निषेधेन
हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न पुनरक्रत्व-
र्थत्वमपि । न चानर्थहेतुत्वक्रतूपकारकत्वयोः
काश्चिदस्ति विरोधः । हिंसा हि पुरुषस्य दोष-

बलिपु

भावव्यति क्रतोश्चोपकारिण्यतीत्यन्तेन तदपि
सांख्यनये । मीमांसकमते तु विरोध एव
तथाहि गुरुनये न खलु सर्वभूतहिंसाभाव-
विषयकं कार्यं इति निषेधविध्यर्थस्य बाधं विना
अग्निघोमीयपश्वालम्बनविषयकं कार्यमिति
भावविध्यर्थ उपपद्यते । भट्टनये तु अङ्गे यथा
तथास्तु । न च मुख्यपशुयागे पुरुषार्थकपशु-
हिंसनस्यार्थसाधनत्वं अनर्थसाधनत्वचोपपद्यते
विरोधात् । वस्तुतस्तु अङ्गेऽपि विरोधोऽस्यैव
क्रतो विधेरेश्वरस्वभावो यः स्वविषयस्य साक्षात्
परम्परया वा पुरुषार्थसाधनत्वमवगमयति
अन्यथाज्ञानां प्रधानोपकारकत्वमपि नाङ्गी-
क्रियेत । अर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धो-
साधनत्वं अनर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टसाधनत्वं
न चानयोरेकत्र समावेश इति । अतएवोक्तं
‘तस्मादयमेवधोऽवधः’ इति । नन्वेवं ‘श्रेणेना-
भिचरन् यजेत’ इत्यत्र श्रेणस्य शत्रुवधरूपेण-
साधनत्वमवगतं ‘अभिचारो मूलकर्म च ।’
११।३३। इति मनुना उपपातकगणमध्ये पाठात्
अनिष्टसाधनत्वमवगतम् । तदेतत्कथमुपपद्य-
तामिति चेन्नैवं ‘आततायिनमायान्तं हन्या-
देवाविचारयन् ।’ ८।३५० । इत्येकवाक्यतया
आततायिस्थले इष्टसाधनत्वं अनाततायिस्थले
तूपपातकत्वेन बलवदनिष्टसाधनत्वमित्यविरोध
एव ॥” इति तिथितत्त्वम् ॥)

ब(व)लिध्वंसो, [नृ] पुं, (बलिं तदाख्यया प्रसिद्धं
दैवविशेषं ध्वंसयतीति । बलि + ध्वंस + णिनि ।
वामनरूपेण बलेः सर्वस्वग्रहणादस्य तथा-
त्वम् । यद्वा, बलिना पूजोपहारेण अविद्यां
ध्वंसयितुं शीलमस्य ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ ।
१ । २१ ॥ (भगवता वामनरूपधरेण बलिकृत-
यज्ञगमनपूर्वकं तत्सकाशात् सर्वस्वं गृहीत-
मित्येतत्कथा बलिशब्दे द्रष्टव्या ॥)

ब(व)लिनः, त्रि, (बलिः शिथिलं चर्म अस्या-
स्तीति । बलि + पामादित्वात् ।) बलिभः ।
जरया श्लथचर्मयुक्तः । इत्यमरः । २ । ६ । ४५ ॥

ब(व)लिनन्दनः, पुं, (बलेः कदाख्यया प्रसिद्धस्य दैवस्य
नन्दनः पुत्रः ।) वाणासुरः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (अयं खलु यादवश्रेष्ठेन भगवता लक्ष्मि-
न सह युद्धमकरोत् । तपःप्रतापवशीकृतो महा-
देवश्च स्वयमस्य दौवारिकत्वञ्चकार । तद्वि-
रुणादिकं हरिवंशे १७३ अध्यायमारभ्य १८३
अध्यायपर्यन्तं द्रष्टव्यम् ॥ बलेः यथातिवशीयस्य
राज्ञः नन्दनः जैत्रजः पुत्रः इति युत्पत्त्या
अङ्गवङ्गकलिङ्गाद्याः । यदुक्तं, विष्णुपुराणे ।
४ । १८ । १ । “हेमात् सुतपास्तस्मात् बलिः
यस्य क्षत्रे दीर्घतमसा अङ्गवङ्गकलिङ्गसुह-
पुङ्गवाख्यं बालेयं क्षत्रमजन्मत ॥”)

ब(व)लिनी, स्त्री, (बलं देयत्वेनाख्यस्या इति इनिः ।
ङीप् ।) वाद्यालकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ब(व)लिपुष्टः, पुं, (वैश्वदेवेन बलिना पुष्टः ।)
काकः । इत्यमरः । २ । ५ । २० ॥

बलिष्ठः

ब(व)लिपोदकी, स्त्री, (बलेः पोदकी उपोदकी ।)
उपोदकी । इति राजनिघण्टुः ॥

ब(व)लिप्रियः, पुं, (बलिसुपहारं प्रीणातीति ।
बलि + प्री + क ।) लोप्रवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (बलिर्वैश्वदेवबलिः प्रियो यस्य इति
युत्पत्त्या काकः । उपहारप्रिये वाच्यलिङ्गः ॥)

ब(व)लिभः, त्रि, (बलिश्चर्मसंकोचोऽस्यस्येति ।
बलि + “तुन्दिबलिवटैर्भः ।” ५ । २ । १३६ ।
इति भः ।) बलिनः । इत्यमरः । २ । ६ । ४५ ॥

ब(व)लिसुक्, [ज] पुं, (बलिं वैश्वदेवबलिं गृह्य-
दत्तद्रव्यं वा सुदुक्त इति । सुज् + क्तिप् ।)
काकः । इत्यमरः । २ । ५ । २० ॥ (यथा,
भागवते । १ । १८ । ३३ ।

“अहो अधर्मः पालानां पीव्वा बलिसुजा-
मिव ॥”)

ब(व)लिमन्दिरं, स्त्री, (बलेः स्वनामख्यातस्य राज्ञो
मन्दिरमालयः । बलिर्हि वामनरूपाय विष्णवे
सर्वस्वं दत्त्वा प्रजादेन सह पाताले निवसति इति
पौराणिकी कथात्राशुसन्धेया ।) अधोलोकः ।
पातालम् । इति शब्दमाला ॥

ब(व)लिमान्, [तृ] त्रि, (बलिश्चर्मसंकोचोऽस्य-
स्येति । बलि + मतुप् ।) बलिनः । जरया श्लथ-
चर्मयुक्तः । इत्यमरटीका ॥ (बलिः पूजोपहारं
विद्यतेऽस्येति युत्पत्त्या उपहारविशिष्टः ।
यथा, रघुः । १४ । १५ ।

“वाध्यायमाणो बलिमन्त्रिके-
मालेख्यशेषस्य पितुर्विवेश ॥”)

ब(व)लिसुखः, पुं, (बलिमुखे यस्य । यद्वा, बलि-
श्चर्मसंकोचस्तदयुक्तं सुखं यस्य ।) वानरः ।
इत्यमरटीकायां रमानायः ॥

ब(व)लिष्ठः, पुं, (अतिशयेन बलवान् + बलवत् +
इष्टन् । विभक्तोलुंगिति मतुपो लुक् । प्रशक्त-
भारवाहकत्वादस्य तथात्वम् ।) उष्ट्रः । इति
राजनिघण्टुः ॥ (धर्मसावर्णिकमन्वन्तरान्त-
र्गतं ऋषिभेदः । यथा, मार्कण्डेये । ६४ । १६ ।
“हविर्वाञ्छ बलिष्ठश्च ऋषिरन्यस्तथारणिः ।
निश्चरश्चानघश्चैव विष्टिश्चान्यो महासुनिः ॥
सप्तर्षयोऽन्तरे तस्मिन्मणिदेवश्च सप्तमः ॥”
रत्नयोरेक्यात् कचित् वरिष्ठश्चेति पाठो
दृश्यते ॥)

ब(व)लिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन बलवान् । बलवत् +
इष्टन् । विभक्तोलुंगिति मतुपो लुक् ।) अति-
शयबलवान् । यथा,—

“प्रायश्चित्तं विना पूता त्वमेव शुद्धमानसा ।
अकामा या बलिष्ठेन न स्त्री जारेण दुष्यति ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५५ अध्यायः ॥

बलिष्ठा यथा । वायुः १ विष्णुः २ गरुडः ३
हनुमान् ४ यमः ५ महावराहः ६ सरभः ७
सत्यतिष्ठा ८ गजः ९ पृथुराजः १० बलरामः
११ वाली १२ बलिः १३ भीमः १४ सती १५
शेषः १६ पुराकृतम् १७ । इति कविकल्प-
लता ॥

बल्य

बलिष्ठाः, त्रि, (बल्यते वध्यते इति । बल + इष्ठाः ।) अपमानितः । इत्युणादिकोषः ॥
 ब(व)लिसङ्ग, [न] स्त्री, (बलेस्तदाख्यद्वयस्य सङ्ग निकेतनम् ।) रसातलम् । इत्यमरः । १।८।१ ॥
 ब(व)लिष्ठा, [न] पुं, (बलिं हन्ति इति । बलि + हन् + क्तिप् । वामनरूपेण बलेः सर्वस्वग्रहणादस्य तथात्वम् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
 ब(व)ली, [न] पुं, (बलमस्यास्तीति । बल + “बलादिभ्यो मतुबन्त्यतरस्याम्” ५।२।१३६ इति पञ्चे इतिः ।) बलरामः । इति शब्दरत्नावली ॥
 उष्ट्रः । महिषः । वृषभः । शूकरः । कफः । कुन्दवृक्षः । इति जटाधरः ॥ माघः । (खनाम-स्थायो वत्सप्रीपुत्रः । यथा, मार्कण्डेये । १।८।२ ।
 “बली बलाकश्चक्षुश्च प्रचक्षुश्च सुविक्रमः ॥”)
 बलयुक्ते, त्रि । तत्पर्यायः । अंशुलः २ निर्दिग्धः ३ मांसलः ४ उपचितः ५ । इति हेमचन्द्रः । ३।११२ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ३४।८६ ।
 “सार्द्धं न बलिभिः कुर्यान्म च न्यूनैर्न निन्दितैः ॥”)
 ब(व)ली, स्त्री, (बलि + पञ्चे डीष् ।) बलिः । जरया श्रयचर्म । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,—
 “कुष्ठं सुचूर्णितं कृत्वा घृतमाचिकसंयुतम् । भक्षणात् स्वप्नवेलायां बलीपलितनाशनम् ॥”
 इति वैद्यकभेषजधन्वन्तरौ रसायनाधिकारे ॥)
 ब(व)लीकं, स्त्री, (बलति संवृणोतीति । बल सं-वरणे + “अलीकादयश्च” उणा० ४।२५। इति कीकन् ।) पटलप्रान्तम् । इत्यमरः । २।२।१४ ॥ क्वाप्ति इति भाषा ॥ (यथा, माघे । ३।५३ ।
 “यस्यामसेवन्त नमद्वलीकाः समं बहुभिर्वलभैर्युवानः ॥”)
 ब(व)लीमुखः, पुं, (बलीयुक्तं मुखं यस्य ।) वानरः । इत्यमरः । २।५।३ ॥
 ब(व)लीयान्, [स] त्रि, (अतिशयेन बलवान् । बल-वत् + ईयसुन् ।) अतिशयबलयुक्तः । यथा,—
 “आगमादेशयोर्मध्ये बलीयानागमो विधिः ॥”
 इति दुर्गादासटीका ॥
 ब(व)लीवर्द्धः, पुं, (ईर्लक्षीः वर् वरणम् । वर् ईश्यायां क्तिप् । ईश्वर च ईश्वरी तौ ददातीति ईवर्द्धः । बलमस्यास्तीति बली । ततो बली च ईवर्द्धश्च इति ।) वृषः । इत्यमरः । २।६।५६ ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । २०।२७ ।
 “संयोज्याथ बलीवर्द्धयुगं रचितमङ्गलः । कृत्वा बलिं तस्य तरोरारेभे कृषिमत्र सः ॥”)
 तीर्थयात्रायां तदारुणस्य दोषो यथा,—
 “बलीवर्द्धसमारुहः शृणु तस्यापि यत् फलम् । नरके वसति घोरे गवां क्रोधे हि दारुणे ॥
 सलिलञ्च न गृह्णन्ति पितरस्तस्य देहिनः ॥”
 इति मात्से ८८ अध्यायः ॥
 ब(व)ल्लं, स्त्री, (बलाय हितम् । बल + “वृञ्छण-कठञिलसेनिराङ्ग्ययेति” ४।२।८० । इति

बहुक

यः ।) प्रधानधातुः । शुक्रम् । बलकरे, त्रि । इति मेदिनी । ये, ४० ॥ (यथा,—
 “कदम्बवीर्यो लशुनो हितश्च स्निग्धो गुरुखादुरसोऽथ बल्यः ॥”
 इति हारीते कल्पस्थाने दृतीयेऽध्याये ॥)
 बल्यः, पुं, (बलाय सुक्तये हितः । बल + यः ।) बहुभिक्षुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 बल्या, स्त्री, (बलाय हिता । बल + “वृञ्छण-कठेति” ४।२।८० । इति यः । तत्तथाप् ।) अतिबला । अश्वगन्वा । शिखीडीक्षुपः । प्रसारिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बल्ह, ड स्तृती । हिंसायाम् । दाने । वाप्ति । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म-सक-सेट् ।) अन्तःस्थदृतीयोपधः । ड, बल्हते । इति दुर्गादासः ॥
 बल्ययणी } स्त्री, (बल्यस्तस्मिन्वत्सः । सोऽस्ति बल्ययणी } अस्याः । बल्य + पामादित्वात्ः पञ्चे इतिः । अटकुपाडिति णत्वम् । ततो डीष् ।) चिरप्रसूता गौः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, सिद्धान्तकौमुद्याम् । २।१।६५ ।
 “पोटायुवतिस्तोककतिपयगृध्रेणुवशावेहद्वल्य-यणीप्रवृत्तश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः ॥”)
 बहु, त्रि, (बहुते इति । बहि वृद्धौ + “लङ्घिबन्धोर्न लोपश्च” । उणा० १।३० । इति कुर्नलोपश्च ।) त्र्यादिसंख्या ॥ अनेकम् । विपुलः । इति मेदिनी । हे, ६ ॥ तत्पर्यायः । प्रभूतम् २ प्रचुरम् ३ प्राच्यम् ४ अदभ्यम् ५ बहुलम् ६ पुरुषम् ७ पुरु ८ भूयिष्ठम् ९ स्मिरम् १० भूयः ११ भूरि १२ । इत्यमरः । ३।१।६३ ॥ तद्-वेदिकपर्यायः । उर १ तुवि २ पुरु ३ भूरि ४ शश्वत् ५ विश्वम् ६ परिणवा ७ यानविः ८ शतम् ९ सहस्रम् १० सलिलम् ११ कुवित् १२ । इति द्वादश बहुनामानि । इति वेदनिर्घण्टौ । ३।११ ॥ (यथा, मनुः । ७।८६ ।
 “अस्य वा बहु वा प्रेत्य दानस्यावापते फलम् ॥”
 तथा, तत्रैव । ८।७७ ।
 “एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्याद्द्वयः शुच्योऽपि न क्षियः ॥”
 बहुमतम् । बहुमानम् । यथा, रघुः । १२।८६ ।
 “रामस्तुलितकेलासमरातिं बहुमन्यत ॥”)
 बहुकः, पुं, (बहु + संज्ञायाम् कन् ।) कर्कटः । अर्कः । दातृश्च । जलखातकः । इति मेदिनी । के, १२६ ॥ (“संख्यायाः अतिशदन्तायाः कन्” ५।१।२२ । इति कन् । बहुभिः क्रीते, त्रि ।)
 बहुकण्टकः, पुं, (बहुनि कण्टकान्यस्याः ।) सुद-गोचुरः । यवासः । हिन्तालः । इति राज-निर्घण्टः ॥
 बहुकण्टका, स्त्री, (बहुनि कण्टकान्यस्याः ।) अग्निदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुकण्टा, स्त्री, (बहुवः कण्टाः कण्टकानि यस्याः ।) कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विटतिरस्याः कण्टकारीशब्दे ज्ञातया ॥)

बहुत

बहुकन्दः, पुं, (बहुवः कन्दा यस्य ।) शूरणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुकन्दा, स्त्री, (बहुवः कन्दा यस्याः ।) कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुकरः, पुं, (बहु कार्यं करोतीति । बहु + कृ + “दिवाविभानिशाप्रभेति” ३।२।२१ । इति टः ।) उष्ट्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 बहुकरः, त्रि, (बहु करोति भुवं संमार्ष्टि इति । बहु + कृ + टः ।) मार्जनकारी । तत्पर्यायः । खलपूः २ । इत्यमरः । ३।१।१७ ॥ भूमि-सम्मार्जनकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ बहु-कार्यकर्ता । यथा, भट्टिः । ५।७८ ।
 “निहन्ता वैरकाराणां सतां बहुकरः सदा । पार्श्वधिकरामस्य शक्तेरन्तकरो रणे ॥”
 बहुकरी, स्त्री, (बहु करोति भुवं संमार्ष्टि इति । बहु + कृ + टः । डीष् ।) सम्मार्जनी । इति हेमचन्द्रः । ४।८२ ॥
 बहुकर्णिका, स्त्री, (बहुवः कर्णा इव पञ्चानि यस्याः ।) आखकणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुकृष्वैः, पुं, (बहुनि कृष्वानि यस्य ।) मधुनालि-केरिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुगन्धः, स्त्री, (बहुगन्धो यस्मिन् ।) लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दारिचनी इति भाषा ॥)
 बहुगन्धः, पुं, (बहुगन्धो यस्मिन् ।) कुन्दरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उग्रगन्धे, त्रि ॥)
 बहुगन्धदा, स्त्री, (बहुगन्धं ददाति या । बहु-गन्ध + दा + क ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्याः कस्तूरीशब्दे ज्ञातयाः ॥)
 बहुगन्धा, स्त्री, (बहुगन्धो यस्याम् ।) चम्पक-कलिः । यूथिका । लण्णत्रोरकः । इति राज-निर्घण्टः ॥
 बहुगर्हावाक्, [च] त्रि, (बहु गर्हा बहु निन्दिता वाग् यस्य ।) कुतसितबहुवादी । इत्यमरः ॥
 बहुगन्धिः, पुं, (बहुवो गन्धयो यस्य ।) भावुकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (भाउ इति भाषा ॥)
 बहुक्षिप्ता, स्त्री, (बहु यथा स्यात्तथा ह्रियते स्मेति । बहु + क्षिप् + क्त ।) कन्दगुच्छी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुतः, [स] य, (बहुभ्य इत्यर्थे बहुशब्दात् “पञ्चा-स्यास्तसिन्” ५।३।७ । इति तसिन्प्रत्ययः ॥) बहुभ्यः ॥
 बहुतन्निः, त्रि, (बहुवस्तुन्यो यस्य ।) बहुतन्त-विप्रिष्टः । यथा । बहुतन्निः कायः । बहुतन्नी ग्रीवा । बहुतन्नि गात्रम् । यथा च । विभज्य नक्तं दिवमस्तन्निषेति किराते इत्येकारान्त-तन्निशब्दस्य प्रयोगः । इति संक्षिप्तसारः ॥
 बहुतन्नीः, त्रि, (बहुवस्तुन्यो यस्मिन् ।) बहुतन्त-विप्रिष्टः । यथा । बहुतन्नीर्ग्रीवा बहुतन्नीर्धमनी । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ एवं बहुतन्नीः कायः । बहुतन्नि गात्रम् ॥
 बहुतन्नीकः, त्रि, (बहुतन्नी + स्तार्थे कन् ।) बहु-तन्तविप्रिष्टः । यथा । बहुतन्नीका वीणा ।

बहुधा

इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ एवं बहुतन्त्रीकः पटः । बहुतन्त्रीकं वक्ष्यम् ॥
 बहुतरकणिशः, पुं, (बहुतराणि कणिशानि धान्य-
 शीर्षाणि यस्य ।) रागीधान्यम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 बहुता, स्त्री, (बहुनां भावः । बहुशब्दात् तलौ
 भावे इति तत्प्रत्ययः ॥
 बहुतिक्ता, स्त्री, (बहुस्तिको रसो यस्याः ।)
 काकमाची । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुतिथः, त्रि, (बहु + “बहुपूगणसङ्ख्यस्य
 तिथिक्” । ५ । २ । ५२ । इति तिथिक् । सुभ-
 बोधमते “बहुपूगणसंघातास्तिथिर् तलोपश्च” ।
 ७ । ४२ । इति तिथिक् ।) बहूनां पूरणः ।
 इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
 २२ । १ ।
 “ततः कावे बहुतिथे गते राजा पुनः सुतम् ।
 प्राह गच्छासु विप्राणां त्राणाय चर
 मेदिनीम् ॥”)
 बहुज, य, (बहु + “सप्तम्याख्यम्” । ५ । ३ । १० ।
 इति जल् ।) बहुजु । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 बहुलं, स्त्री, (बहुनां भावः । बहुशब्दात् लप्रत्ययेन
 निष्पन्नम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३५ । ४ ।
 “बहुत्वानामधेयानि पन्नगानां तपोधन ! ॥”)
 बहुलक्, [च] पुं, (बहुवक्तृत्वो यस्य ।) भूर्ज-
 वृक्षः । इति शब्दरत्नमाला ॥
 बहुलवक्, पुं, (बहुत्वमेव । बहुलच् + स्वार्थे कन् ।)
 भूर्जवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २१० ॥
 बहुदण्डिकः, त्रि, (बहुवो दण्डाः सन्त्यस्य । बहु-
 दण्ड + टन् ।) बहुदण्डविशिष्टः । यथा । बहु-
 दण्डिका नगरी बहुदण्डिको ग्रामः । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥
 बहुदुग्धः, पुं, (बहूनि दुग्धानि अपक्तावस्थायां
 यस्य । यद्वा, बहूनि दुग्धानि शुक्लवस्तून्त्यस्य ।)
 गोधूमः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुदुग्धा, स्त्री, (बहु दुग्धं यस्याः ।) बहुक्षीरा
 गौः । तत्प्रत्ययः । यङ्गुला २ । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । ३३५ ॥ (कुक्षीवृक्षः । बहुदुग्धविशिष्ट-
 त्वात् ॥)
 बहुदुग्धिका, स्त्री, (बहुदुग्धा + स्वार्थे कन् ।
 टाप् । अत इत्वम् ।) कुक्षीवृक्षः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 बहुधा, य, (बहु + “विभाषा बहुधा विप्र-
 क्षयकाले” । ५ । ४ । २० । इति धा ।) बहु-
 प्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
 १ । १६४ । ४६ ।
 “एकं सदिप्रा बहुधा वदन्त्यस्मिं यमं मातरि-
 श्वानमाहुः ॥”
 तथा, गीतायाम् । ६ । १५ ।
 “एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विन्यतोसुखम् ॥”
 “केचित्तु विन्यतो सुखं सर्व्वात्मकं मां बहुधा
 ब्रह्मरूपादिरूपेणोपासते ॥” इति तट्टीकायां
 श्रीधरस्वामी ॥)

बहुपा

बहुधारं, स्त्री, (बहु धारा यस्य ।) वक्ष्यम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 बहुनाडिकः, त्रि, (बहुनाडि + कन् ।) कायः ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 बहुनाडीकः, त्रि, (बहुनाड्यो यस्मिन् । बहु-
 नाडी + कप् ।) दिवसः । इति संक्षिप्तसारः ॥
 स्तम्भः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 बहुनादः, पुं, (बहुर्महान् नादः शब्दो यस्य ।)
 शङ्खः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुपटुः, त्रि, ईषदूनः पटुः । इति व्याकरणम् ॥
 बहुषु कर्मसु दक्षः ।
 बहुपत्रं, स्त्री, (बहूनि पत्राण्यस्य ।) अभ्रकम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुपत्रः, पुं, (बहूनि पत्राणि दलान्यस्य ।)
 पलायुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अनेकपत्रयुक्ते,
 त्रि ॥
 बहुपत्रा, स्त्री, (बहुपत्र + टाप् ।) तरुणी-
 पुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भूम्यामलकी ।
 तत्प्रत्ययो यथा,—
 “भूम्यामलकिका प्रोक्ता शिवा तामलकीति च ।
 बहुपत्रा बहुपत्रा बहुवीर्याण्भटापि च ॥”)
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 बहुपत्रिका, (बहुपत्रा + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।
 टापि अत इत्वम् ।) भूम्यामलकी । मेथिका ।
 (अस्याः पर्णयो यथा,
 “मेथिका मिथिनिर्मैयिर्दीपनी बहुपत्रिका ।
 बोधिनी बहुवीजा च जातिगन्धफला तथा ॥
 वक्षरी चैव कामन्या मिश्रपुष्पा च केरवी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 महाशतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुपत्री, स्त्री, (बहुपत्र + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 लिङ्गिनी । गृहकन्या । तुलसी । जतुका ।
 वृक्षी । गोरक्षदुग्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुपर्णः, पुं, (बहूनि पर्णानि पत्राणि यस्य ।)
 सप्तच्छदवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अनेक-
 पत्रयुक्ते, त्रि ॥
 बहुपर्णिका, स्त्री, (बहुपर्ण + संज्ञायां कन् ।
 टापि अत इत्वम् ।) आखुकर्णी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 बहुपर्णी, स्त्री, (बहुपर्ण + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
 “मेथिका मिथिनिर्मैयिर्दीपनी बहुपत्रिका ।
 बोधिनी बहुवीजा च जातिगन्धफला तथा ॥
 वक्षरी चैव कामन्या मिश्रपुष्पा च केरवी ।
 कुञ्जिका बहुपर्णी च पित्तजिह्वायुवृद्धिधा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 बहुपातु, [दु] पुं, (बहुवः पादो यस्य । अनेक-
 शिफावत्त्वादस्य तथात्वम् ।) वटवृक्षः । इत्य-
 मरः । २ । ४ । ३२ ॥
 बहुपादः, पुं, (बहुवः पादा यस्य । अनेकशिफा-
 वत्त्वादस्य तथात्वम् ।) वटवृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (यथा,—

बहुप्र

“वटो रक्तफलः शङ्खी न्यग्रोधः स्कन्धजो ध्रुवः ।
 क्षीरी वैश्रवणो वासो बहुपादो वनस्पतिः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 अनेकपादविशिष्टे, त्रि । यथा, भागवते ।
 ४ । २६ । २ ।
 “पुरुषं पुरञ्जनं विद्यात् यद्गानक्यात्मनः पुरम् ।
 एकद्वित्रिचतुष्पादं बहुपादमपादकम् ॥”
 तथा च महाभारते । १४ । ४२ । ३७ ।
 “द्विपादबहुपादानि तिर्यग्गतिमतीनि च ॥”
 बहुपुत्रः, पुं, (बहुवः पुत्राः सन्ततयो यस्य ।)
 सप्तपर्णः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अनेकसुत-
 विशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । ३ । ६४ ।
 “बहुपुत्रस्य विदुषश्चतस्रो विदुतः स्मृताः ॥”)
 बहुपुत्री, स्त्री, (बहुवः पुत्राः पुत्रसदृशस्त्रालानि
 यस्याः ।) शतमूली । इति रत्नमाला ॥ (शत-
 मूलीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
 बहुपुष्पः, पुं, (बहूनि पुष्पानि यस्य ।) पारिम-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुपुष्पिका, स्त्री, (बहुपुष्पा + संज्ञायां कन् ।
 अत इत्वम् ।) धातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुप्रजः, पुं, (बहुः प्रजा यस्य ।) सुस्रष्टवम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ शूकरः । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । ३५४ ॥ बहुसन्ततिविशिष्टे, त्रि ।
 (कन्दसि तु “बहुप्रजाश्चन्दसि” । ५ । ४ । १२२ ।
 इति असुभागात् । यथा, सिद्धान्तकौमुदी
 वैदिकप्रक्रिया ।
 “बहुप्रजा निष्कृतिमाविशे ॥”)
 बहुप्रतिज्ञः, त्रि, (बहुः प्रतिज्ञाः यस्मिन् ।)
 अनेक-पदसङ्कोच-पूर्वपक्ष-विशिष्ट-व्यवहारः ।
 यथा । “यत्तु अनेकपदसङ्कीर्णः पूर्वपक्षो न
 सिद्ध्यतीति । तत्र यदनेकवस्तुसङ्कीर्णं इत्युच्यते
 तदा न दोषः । मदीयमनेन चिरयं वासो
 रूपकादि वापन्नतमिद्विविधस्यादृष्टत्वात् ।
 ऋणादानपदसङ्करे पक्षाभास इति चेत् तदपि
 न मदीया रूपकां अनेन वृद्ध्या गृहीताः
 सुवर्णस्यास्य हस्ते निक्षिप्तं मदीयं देवम-
 पहरति चेत्वादीनां पक्षत्वमिष्यते एव । किन्तु
 क्रियाभेदात् क्रमेण व्यवहारो न युगपदिद्वेतावत् ।
 यथाह कात्यायनः ।
 ‘बहुप्रतिज्ञं यत् कार्यं व्यवहारेषु निश्चितम् ।
 कामन्तदपि गृहीयाद्वाजा तत्त्वबुभुत्सयेति ॥’
 तस्मादनेकपदसङ्कीर्णः पूर्वपक्षो युगपन्न सिध्य-
 तीति तस्यार्थः ।” इति मिताक्षरा ॥ अनेक-
 प्रतिज्ञायुक्ते, त्रि ॥
 बहुप्रदः, त्रि, (प्रददातीति प्रदः । प्र + दा + क ।
 बहूनां प्रदः ।) प्रपुरदाता । तत्प्रत्ययः ।
 वदान्यः २ खूललक्ष्यः ३ दानशौकः ४ । इत्य-
 मरः । ३ । १ । ६ ॥ खूललक्ष्यः ५ दानवीरः ६
 दानपूर्णः ७ । इति शब्दरत्नमाला ॥ (पुं,
 महादेवः । यथा, महाभारते १३ । शिवसहस्र-
 नामकथने । १७ । १०८ ।
 “कुलहारी कुलकर्ता बहुविदो बहुप्रदः ॥”)

बहुम्

बहुप्रसूः, स्त्री, (बहुन् प्रसूते इति । बहु + प्र + सू + क्तिप् ।) बहुसन्तानप्रसवकारिणी । तत्पर्यायः । कमिला २ । इति हेमचन्द्रः । ३।२२२ ॥
 बहुफलः, पुं, (बहुनि फलानि यस्य ।) कदम्बवृक्षः । इति मेदिनी । ले, १५७ ॥ विकङ्कतः । तेजःफलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुफला, स्त्री, (बहुनि फलानि यस्याः ।) क्षविका । माधपणी । काकमाची । त्रपुसी । प्रशाखुली । क्षुद्रकारवेल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूस्यामलकी । इति भावप्रकाशः ॥
 बहुफलिका, स्त्री, (बहुफला + संज्ञायां कन् । अत इत्वम् ।) भूवदरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुफली, स्त्री, (बहुफल + डीप् ।) मृगेन्द्रासः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आमलकी । इति मेदिनी । ले, १५७ ॥
 बहुफेना, स्त्री, (बहुः फेनो यस्याः ।) सातला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुवल्, पुं, (बहु अतिशयं वलं यस्य ।) सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिशयबलयुक्ते, त्रि ॥
 बहुमञ्जरी, स्त्री, (बहुगो मञ्जरी यस्याः ।) तुलसी । इति भावप्रकाशः ॥
 बहुमलः, पुं, (बहुनि मलानि यस्य ।) सौसकम् । इति रत्नमाला ॥ अनेकमलयुक्ते, त्रि ॥
 बहुमार्गः, स्त्री, (बहुवो मार्गो यस्मिन् । चतुर्दिक्षु पथवत्त्वात् तथालम् ।) चत्वरम् । इति हेमचन्द्रः । ४।५४ ॥ अनेकपथयुक्ते, त्रि ॥
 बहुमूर्तिः, स्त्री, (बहु मूर्तिर्यस्याः ।) वनकापांसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नानाकारश्च । (बहुमूर्तिधरे त्रि । पुं, लक्षणसवत् जन्तुविशेषः । बहुरूपी इति ख्यातः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६० ।
 “अनेकमूर्तिरयत्तः शतमूर्तिः सनातनः ॥”
 बहुमूर्द्धा, [न] पुं, (बहुवो मूर्द्धा नो यस्य । “सहस्रश्रीर्वा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्” इति श्रुतेस्तथालम् ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥
 बहुमूलः, पुं, (बहुनि मूलानि यस्य ।) इक्षुटः । इति त्रिकाण्डशेषः । (अस्य पर्यायो यथा,— “इक्षुटो बहुमूलश्च वाटीदीर्घः खरच्छदः ॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
 शिशुः । स्थूलसरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अनेकमूलयुक्ते, त्रि ॥
 बहुमूलकं, स्त्री, (बहुमूल + कन् ।) उशीरम् । इति भावप्रकाशः ॥ (वीरणम् । तत्पर्यायो यथा,—
 “स्याद्वीरणं वीरतरुर्वीरश्च बहुमूलकम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 बहुमूलकः, पुं, (बहुमूल एव । बहुमूल + स्वार्थे कन् ।) इक्षुटः । इति जटाधरभूरिप्रयोगौ ॥
 बहुमूला, स्त्री, (बहुमूल + टाप् ।) शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुलं

बहुमूली, स्त्री, (बहुमूल + डीप् ।) माकन्दी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुमूल्यं, त्रि, (बहुनि मूल्यानि यस्य ।) महाधनम् । तत्पर्यायः । महाधनम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११३ ॥
 बहुरन्ध्रिका, स्त्री, (बहुनि रन्ध्राणि यस्याः । बहु + रन्ध्र + टाप् । संज्ञायां कन् । टाप् अत इत्वम् ।) मेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुरसा, स्त्री, (बहु रसो यस्याः ।) महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रसवती स्त्री ॥)
 बहुरुद्धा, स्त्री, (बहु यथा तथा रोद्धतीति । बहु + क । टाप् ।) कन्दगुडूची । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुरूपः, पुं, (बहुनि रूपाणि यस्य ।) सर्जरसः । इत्यमरः । २ । ६ । १२८ ॥ शिवः । विष्णुः । कामदेवः । सरटः । इति मेदिनी । के, २७ ॥
 ब्रह्मा । केशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रुद्रः । यथा, भागवते । ६ । ६ । १८ ।
 “अजेकपादहिरण्यो बहुरूपो महानिति ॥”
 प्रियव्रतपुत्रस्य मेधातिथेः पुत्रमेदो वर्षमेदश्च । यथा, भागवते । ५ । २० । २५ । “तस्यापि प्रियव्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथिः सोऽपि विभज्य सप्त वर्षाणि पुत्रनामानि तेषु स्वात्मजान् पुरोजव-मनोजव-पवमान-धूम्रानौकचित्ररेफ बहुरूप-विश्राधारसंज्ञान् ॥” इति ॥
 बुद्धविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नानारूपयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, मनुः । १ । ४६ ।
 “तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना ॥”
 बहुरूपकः, पुं, (बहुरूप + स्वार्थे कन् ।) जाह्नकजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुरूपा, स्त्री, (बहुरूपस्य शिवस्य स्त्री । टाप् ।) दुर्गा । यथा,—
 “अरूपा परभावताद्बहुरूपा क्रियात्मिका ।
 जाता शैलेन्द्रगोहे सा शैलराजसुता ततः ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 बहुरेखा, स्त्री, (बहु रेखा रेखा करखादिचिह्नम् ।) प्रचुरदीर्घचिह्नम् । बहुरेखायुक्तानां दोषो यथा,—
 “रेखाभिर्बहुभिः क्लेशं खण्डाभिर्धनहीनताम् ।
 रक्ताभिः सुखमाप्नोति लज्जाभिः प्रेयतां व्रजेत् ॥”
 इति गारुड ६४ अध्यायः ॥
 बहुरेताः, [म्] पुं, (बहु रेतो यस्य ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥
 बहुरोमा, [न] पुं, (बहुनि लोमानि यस्य ।) मेघः । इति हारावली ॥ ८० ॥ लोमशे, त्रि ॥
 बहुलं, स्त्री, (बहुते वृद्धिं गच्छतीति । बहि वृद्धौ कुलच् । नलोपश्च ।) आकाशम् । इति मेदिनी ॥ सितमरीचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुलं, त्रि, (बहुनर्थान् लातीति । बहु + ला + क ।) प्रचुरम् । (यथा, मनुः । ४ । ६० ।
 “नाधार्मिके वसेद्ग्रामे नवाधिवहुले भृशम् ॥”
 लघावर्णः । इति मेदिनी । ले, ११८ ॥

बहुवा

बहुलः, पुं, (बहुनर्थान् लातीति । बहु + ला + क ।) अग्निः । लघावर्णः । इति मेदिनी । ले, ११८ ॥
 (यथा, कुमारः । ४ । १३ ।
 “बहुलेऽपि गते निशाकर-
 क्षणतां दुःखमनङ्ग ! मोक्षति ॥”
 महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२८ ।
 “मन्यानो बहुलो वायुः सकलः सर्वलोचनः ॥”
 बहुलगन्वा स्त्री, (बहुलो गन्धो यस्याः ।) एला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुलच्छदः, पुं, (बहुलानि च्छदानि यस्य ।) रक्तशिशुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुलवर्णं, स्त्री, (बहुनि लवणानि यस्मिन् ।) औषरकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुला, स्त्री, (बहुनर्थान् लाति या । बहु + ला + क । टाप् ।) नीलिका । एला । (यथा,—
 “एला स्थला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च ।
 भद्रेला वृद्धदेला च चन्द्रवाला च निष्कृतिः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 गौः । इति मेदिनी । ले, ११७ ॥ देवीविशेषः । यथा,—
 “इष्टा सा तेन मुनिना निःस्वयं रविमङ्गलात् ।
 बहुला ह्यागता तूर्णं प्रस्यं मानसभूततः ।
 प्रत्यहं तत्र सावित्री गायत्री बहुला तथा ।
 सरस्वती च हृपदा पद्मेता मानसाचले ॥”
 इति कालिकापुराणे । २३ अध्यायः ॥
 (नदीभेदः । यथा, मार्कण्डेये । ५७ । ३६ ।
 “चीनाखेव तुखाराश्च बहुला वाह्यतो नराः ॥”
 खनामखाता उत्तमराजपत्नी । यथा, तत्रैव । ६६ । ६ ।
 “नाभ्यां बहुलां नाम उपयेमे स धर्मवित् ।
 उत्तानपादतनयः प्रचीभिर्न इवोत्तमः ॥”
 बहुलाः, स्त्री, क्षतिकानक्षत्रम् । निम्नबहुवचनास्तोत्रं शब्दः । इति मेदिनी । ले, ११७ ॥
 बहुलीकृतं, त्रि, (अबहुलं बहुलं कृतम् । अभू-ततद्भावे च्तिः ।) अपनीततुषधान्यादि । वज्रो-लान इति भाषा । तत्पर्यायः । पूतम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । २३ ॥ (विस्तृतोक्तम् । यथा, मार्कण्डेये । २१ । ६२ ।
 “पराक्रमवता वीर ! तया तद्बहुलीकृतम् ॥”
 बहुवल्कः, पुं, (बहुनि वल्कानि यस्य ।) प्रियालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुवल्ली, स्त्री, षोडश्रुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुवारः, पुं, (बहुनि वारयतीति । बहु + वृ + णिच् + अण् ।) वृक्षविशेषः । बहुवार इति ख्यातः । तत्पर्यायः । श्रेष्ठः २ शीतः ३ श्लेष्मातः ४ श्लेष्मातकः ५ उद्दालः ६ उद्दालकः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ सेलुः ८ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ अस्य फलगुणाः । हिमत्वम् । श्लेष्मलत्वम् । शुक्रकारित्वम् । गुरुत्वम् । दुर्जरत्वम् । मधुरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 बहुवारकाः, पुं, (बहुनि रूपादीनि वारयतीति । बहु + वृ + णिच् + क्तुल् ।) वृक्षविशेषः । (अस्य

गुणा बहुवारशब्दे उक्ताः । बहुवार इति
ख्यातः । यथा, मनुसंहितायाः १५।६ । श्लोकस्य
टीकायां कुक्कुभट्टः । “श्रेष्ठं बहुवारकफलं
गोभवं पेयूषं नवप्रसूताया गोः क्षीरमभिसंधो-
गात् कठिनं भवति एतान् यन्नतस्थयेत् ॥”
बहुविधः, त्रि, (बहुवो विधा यस्य ।) नाना-
प्रकारः । तत्पर्यायः । विविधः २ नानारूपः
३ पृथग्विधः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥
(यथा, गीतायाम् । ४ । ३२ ।
“एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ॥”)
बहुविस्तीर्णा, स्त्री, (बहु यथा स्यात् तथा
विस्तीर्णा ।) कुचिकावृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ कुचइ इति भाषा ॥
बहुवीजं, स्त्री, (बहूनि बीजानि यस्य ।) गण्ड-
गात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आता इति
भाषा ॥ अस्य गुणा आठप्यशब्दे द्रव्याः ॥
बहुवीर्यः, पुं, (बहु वीर्यं तेजो यस्य ।) विभी-
तकः । इति जटाधरः ॥ तण्डुलीयश्राकः ।
शाल्मलिवृक्षः । मरुवः । इति राजनिर्घण्टः ॥
बहुवीर्या, स्त्री, (बहु वीर्यं तेजो यस्याः ।)
भूम्यामली । इति राजनिर्घण्टः ॥
बहुव्रीहिः, पुं, षट्समासान्तर्गतसमासविशेषः ।
(सुम्बोधमते ।) अस्य साङ्केतिकसंज्ञा हः ।
यथा, अन्यार्थानां दानां हसंज्ञः । उदाहरणं
यथा । पीतमखरं यस्यासौ पीताखरो हरिः ।
इति वोपदेवः ॥ स च तुल्याधिकरणानां पदानां
अन्यार्थत्वे स्यादिति बोध्यम् । यथा पीताखरादि ।
भिन्नाधिकरणानां पुत्राय धनमस्य शिष्याय
विद्या अस्य इत्यादौ न स्यात् । समाहक इत्यु-
दाहरणेन कदाचिद्भिन्नाधिकरणानां स्यात्
धर्मो वृत्तिर्यस्यासौ धर्मवृत्तिः । एवं कामवृत्तिः
उरसि लोमा कण्ठे काल इत्यादि । एवं पीता-
खर इत्युदाहरता विशेषणविशेषयोः समासे
विशेषणमेव पूर्वं स्यादिति सूचितम् । तेन
पीताखर इत्यत्र अखरपीत इति न स्यात् ।
एवं त्रिलोचनः चतुर्भुजः दीर्घकेशीत्यादि । एवं
पीताखर इत्युदाहरता कश्चित् क्तान्तविशेषणं
पूर्वं स्यात् कश्चित् परं वा स्यात् इति सूचि-
तम् । तेन अथाहृतखेरगतेरिति । अर्धेष्टान्तं
भर्तृरुपस्थितोदयमिति । स वृत्तचूडश्चलकाक-
पञ्चकैरित्यादि रघुः ॥ सुखजातः सुरापीतो
वृजम्भो माल्यधारक इति । एवं जातदन्तः
दन्तजातः जातश्वश्रुः श्वश्रुजातः पीततैलः
तैलपीतः पीतघृतः घृतपीतः ऊर्ध्वभाग्यः
भाग्योर्ध्वः गतभाग्यः भाग्यगतः गतार्थः अर्थ
गतः अमग्राहितः आहिताग्निः पुत्रजातः
जातपुत्रः जातयामः यामजातः दुःखजातः
जातदुःखः गडुकण्ठः कण्ठगडुः इत्यादि बोध्यम् ।
एवमुद्यतचक्रः चक्रोद्यतः उद्यताक्षिः अस्युद्यतः
उद्यतगदः गदोद्यतः उद्यतखड्गः खड्गोद्यत
इति । आयुधेभ्यो निव्यं पूर्वमिति जौमराः ॥
यथा उद्यतचक्र इत्यादि । एवं सर्वनामसक-

लात् पूर्वम् । सर्वश्वेतः । संख्यासर्वनाम्नोः
संख्यापूर्वं स्यात् । द्विपरः त्रिपूर्वं । सप्तम्य-
न्तमचन्द्रादेः । सप्तम्यन्तं पदं पूर्वं स्यान्न
चन्द्रादेः । धर्मो वृत्तिर्यस्यासौ धर्मवृत्तिः उरसि
लोमा कण्ठे काल इत्यादौ उरसिजवत् तैर-
लुक् । चन्द्रादेस्तु चन्द्रशेखरः चन्द्रचूडः पञ्च-
नाभः शूलपाणिः कुशहस्तः । प्रियो वा ।
गुडप्रियः प्रियगुडः । किञ्च आरूढो वानरो
यं स आरूढवानरो वृक्षः । वृष्टः कृष्णो येन
स वृष्टकृष्णो भक्तः । दत्ता भूमिर्यस्मै स दत्त-
भूमिर्ब्रिजः । निर्गताः पक्षिणो यस्मात् वृक्षात्
स निर्गतपक्षी वृक्षः । चत्वारो भुजा यस्यासौ
चतुर्भुजो विष्णुः । बहूनि नक्षत्राणि यत्र तद्बहु-
नक्षत्रमाकाशम् । इति द्वितीयान्ताद्यन्य-
पदार्था बहुव्रीहयः सर्वैर्मन्यन्ते । समते तु
प्रथमान्तान्यपदार्थोऽपि यथा सह मात्रा वर्तते
योऽसौ समाहकः एवं सपक्षकः सनामकं
ब्राह्मणमानिनीत्यादि । इति दुर्गादासः ॥ * ॥
(बहुवो व्रीहयो यस्येति युत्पत्त्या) प्रचुर-
धाययुक्ते, त्रि । यथा,—

“इन्द्रो द्विगुरपि चाहं मद्गोहे नित्यमवधी-
भावः ।

तत्पुरुष । कर्म धारय येनाहं स्यां

बहुव्रीहिः ॥”

इति प्राचीनाः ॥

बहुशत्रुः, पुं, (बहुवः शत्रवो यस्य ।) चटकः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (बहुशत्रुविशिष्टे, त्रि ।
तृतीयायां तिथौ पटोलभक्षणेन बहुशत्रुः
स्यात् । यथा, तिथितत्त्वे ।

“कुशाख्ये चार्थहानिः स्यादृहत्यां न स्मरे-
हरिम् ।

बहुशत्रुः पटोखे स्यात् धनहानिस्तु मूलके ॥”

बहुश्रः, य, (बहूनि ददाति करोत्यादि वा । बहु
+ “बहुष्पार्थाच्छ्रकारकादन्यतरस्याम् ॥” ५ ।
४ । ४२ । इति श्रस् ।) बहूनि । इति आक-
रणम् ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५२ । २६ ।

“कथ्यन्ते बहुश्रस्ते पिता पुत्रचयश्च यत् ॥”)

बहुशल्याः, पुं, (बहु शल्यं यस्य ।) रक्तखदिरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अनेकशल्ययुक्ते, त्रि ॥

बहुशालः, पुं, (बहुभिः शालते इति । बहु +
शाल + अच् ।) सुहृद् । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुशिखा, स्त्री, (बहु शिखा यस्याः ।) जल-
पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बहु शिखा
इति कर्मधारयसमासः ।) अनेकशिखा च ॥

बहुसन्ततिः, पुं, (बहु सन्ततिर्विस्तारीत्यर्थो वा
यस्य ।) ब्रह्मयष्टिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वेङ्कटाग्र इति भाषा ॥ अनेकसन्तान-
युक्ते, त्रि ॥

बहुसम्पुटः, पुं, (बहुः सम्पुटो यस्य ।) विष्णुकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुसारः, पुं, (बहुः सारः स्मिरांशो यस्य ।)
खदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बहुसार-

विशिष्टे, त्रि । यथा, शतपथब्राह्मणे । ११ ।
७ । ३ । १ ॥ “स य एष बहुसारः ॥”)

बहुसुता, स्त्री, (बहुः सुतः सन्ततिर्मूलं वा
यस्याः ।) शतमूली । इत्यमरः । २ । ४ । १५ ॥

बहुसूतः, स्त्री, (बहून् सूते या । बहु + सू + क्तिप् ।)
शूकरौ । इति शब्दरत्नावली ॥ बहुप्रसवा च ॥

बहुसूतिः, स्त्री, (बहुः सूतिः प्रसवो यस्याः ।)
बहुप्रत्या गौः । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥ बहु-
सन्तानप्रसवा च ॥

बहुसवा, स्त्री, (बहु यथा स्यात् तथा सवति या ।
बहु + सु + अच् । टाप् ।) शृङ्गकौटक्षः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥ अनेकचरणशीला च ॥

बहुखनः, पुं, (बहुः प्रचण्डः खनः शब्दो यस्य ।)
पेचकः । इति केचित् ॥ अनेकशब्दयुक्ते, त्रि ॥

बहुपत्यः, पुं स्त्री, (बहूनि अपत्यानि यस्य ।)
शूकरः । मूषकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बहु-
सन्तानयुक्ते, त्रि ॥

बहुश्री, [न्] त्रि, (बहु अश्रातीति । बहु +
अश्र + शिनि ।) बहुभोजनशीलः । यथा,
चाणक्ये । ६६ ।

“बहुश्री स्वल्पसमुदः सुनिद्रः श्रीघ्नचेतनः ।

प्रभुभक्तश्च शूरश्च ज्ञातयाः षट् शुनो गुणाः ॥”

(बहु आश्रा यस्य ।) बहुश्राविशिष्टः ।

(छतराष्ट्रपुत्रविशेषे, पुं । यथा, महाभारते ।
१ । ११७ । १६ ।

“आदित्यकेतुर्वहुश्री नागदन्तोऽग्नयायपि ॥”)

बहुकृ, स्त्री, ऋग्वेदः (बहु ऋचो यस्मिन् ।)
सूक्ते, स्त्री । इति सुम्बोधयाकरणम् ॥ “बहु
ऋचोऽध्येतया येन इति युत्पत्त्या ऋग्वेदश्चे

ब्राह्मणे, पुं । यथा, मनुः । ३ । १४५ ।
“यत्नेन भोजयेत् आह्वे बहुर्धं वेदपारगम् ॥”

केचित् बहुच इत्यकारान्तमिच्छन्ति ॥

बहुच, स्त्री, (बहुचस्य ऋग्वेदस्य पत्नी । बहुच
+ डीप् ।) ऋग्वेदवेत्तुः पत्नी । इति जटा-

धरः ॥ (बहु ऋचोऽध्येतया यथा इति विग्रहे
अध्ययनामाध्यत्री स्त्री । अतुचबहुचावधौ

तर्क्येति वचनात् । “ऋकपूरव्यूः पद्यामानचे ।”
५ । ४ । ७४ । इत्यप्रत्ययः समासान्तः । “गोत्रश्च

चरणैः सह” इति जातित्वात् डीष् । यद्यपि
स्त्रीणां स्वाध्यायाध्ययनं निषिद्धं तथापि पुरा

कल्पेऽप्युक्तं नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।
अध्यापनश्च वेदानां सावित्रीवचनं तथा ॥”

इति ॥

बा(वा)ङ्, ऋ ङ आभावे । स्त्राने । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।

आभावेः उन्मज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥)

वोपदेवेन अन्तःस्थवकारादौ गृहीतः ॥ (बाङ्ते ।
ऋदित् चङि न ह्रस्वः । अववाङ् यत् ॥)

बा(वा)ङ्गं, स्त्री, (बङ्गवानां सम्बन्धः । बहुवा +
“खड्गिकादिभ्यश्च ॥” ४ । २ । ४५ । इत्यच् ।)

बङ्गवासङ्गः । इत्यमरः ॥ (बङ्गवाया इद-

बाणः

मिति । बड़वा + अण् । बड़वासम्बन्धिनि, त्रि ।
यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
“दोपनीयमचक्षुषं बाडवं दधि वातलम् ॥”
बा(वा)डवः, पुं, (बाडं यद्वातलम् वाति प्राप्नो-
तीति । बाड + वा + कः ।) ब्राह्मणः । (बड़-
वायां घोटकां जातः । बड़वा + अण् ।) बड़-
वानलः । इत्यमरः ॥ तत्पर्यायः । और्वः २
संवर्षकः ३ अर्धमासः ४ बड़वासुखः ५ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६६ । ६४ ।
“महोदधेर्जटतरगतस्य बाडवो
भवान् विभूत्या परया करे स्थितः ॥”)
बा(वा)डवायः, पुं, (बड़वा समुद्रस्था घोटकी तत्-
सम्बन्धिनिः ।) बड़वानलः । इति जटाधरः ॥
(यथा, माघे । ११ । ४५ ।
“यसि सलिलराशेर्नक्तमन्तर्निमग्नः
स्तुटमनिशमतापि ज्वालाया बाडवाम्नेः ॥”)
बा(वा)डवाग्रः, पुं, (बाडवेयु ब्राह्मणेयु अग्रः
श्रेष्ठः ।) ब्राह्मणश्रेष्ठः । यथा,—
“इत्याकर्ण्य वचस्तस्य बाडवाग्रस्य धीमतः ।
पप्रच्छ हृष्टमानस्कस्तीर्थयात्राविधिं मुनिम् ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डे १६ अध्यायः ॥
बा(वा)डवेयौ, पुं, (बड़वाया घोटकरूपधारिण्याः
सूर्यपत्न्या अपत्ये पुमांसौ । बड़वा + टक् ।)
अश्विनौकुमारौ । इति शब्दमाला ॥
बा(वा)डयं, स्त्री, (बाडवानां ब्राह्मणानां समूहः ।
बाडव + “ब्राह्मणमानवबाडवादृ यत् ॥” ४।२।
४२ । इति यत् ।) ब्राह्मणसमूहः । इत्यमरः ॥
बाडिङ्गनः, पुं, (बाड् प्रावर्णं तस्मै इङ्गते इति ।
बाड् + इङ्ग + ल्यु ।) वार्त्ताङ्गः । इति रत्न-
माला ॥
बाटं, स्त्री, (बाह प्रयत्ने + क्तः । “सुखस्वान्त-
ध्वान्तेति ॥” ७।२।१८ । इति निपातनात्
साधुः ।) अतिशयः । (यथा, कथासरित्-
सागरे । २४ । ६८ ।
“बाटं मया सा नगरी दृष्टा विद्यार्थिना सता ॥”)
प्रतिज्ञा । इत्यमरः । ३ । ३ । ४४ ॥ बाटमित्य-
अयमपीति वृद्धाः । इति भरतः ॥
“बाटं त्रिषु दृष्टे क्रीवमनुमत्यामथ त्रिषु ॥”
इति नानार्थरत्नमाला ॥
(सत्वम् । यथा, रघुः । १६ । ५२ ।
“बाटमेव दिवेषु पाथिवः
कर्म साधयति पुत्रजन्मने ॥”)
बा(वा)णः, पुं, (बाणं बाणः शब्दस्तदस्यास्तीति ।
बाण + अण् ।) अश्वविशेषः । तिर इति
भाषा । तत्पर्यायः । एषत्कः २ विशिखः
३ अजिम्भगः ४ खगः ५ आशुगः ६ कलम्बः
७ मार्गयः ८ शरः ९ पञ्च १० रोपः ११
इयुः १२ । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥ चित्र-
पुङ्गवः १३ शायकः १४ वीरतरः १५ तूष्णेडः १६
काण्डः १७ विपर्वकः १८ शरः १९ बाजी २०
पत्रवाहः २१ अश्वकण्टकः २२ ॥ लौहमय-
बाणस्य पर्यायः । प्रचुङ्कनः १ लोहनालः २

बाणग

नाराचः ३ ॥ क्षिप्रबाणस्य पर्यायः । प्रहितः १
निरस्तः २ ॥ विषाक्तबाणस्य पर्यायः । तीक्ष्णः १
क्षिप्रकः २ दिग्धः ३ ॥ तीरो निष्कलसायके ।
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ ।
७५ । १७ ।
“यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारो विशिखा इव ।
तत्रा नो ब्रह्मणस्यतिरदितिः शर्मे यच्छतु
विश्वहा शर्मे यच्छतु ॥”)
वलिराजस्य श्रेष्ठपुत्रः । यथा,—
“बलेः पुत्रशतं त्वासीद्वाणश्रेष्ठन्ततो दिजाः ।
बाणः सहस्रबाहुः स्यात् सत्त्वास्त्रगुणसंयुतः ॥
तपसा तोषितो यस्य पुरे वसति शूलधृक् ।
महाकालत्वमगमत् सान्धं यस्य पिशाकिनः ॥”
इति मत्स्यपुराणे ५ अध्यायः ॥
(अस्य जन्मादिविवरणं बाणयुद्धशब्दे द्रष्ट-
व्यम् । विस्तृतिस्तु हरिवंशे विष्णुपर्वणि १७३
अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ।) गोस्तनः । केवलः ।
इति मेदिनी । णे, २७ ॥ अग्निः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ काण्डावयवः । इति विश्वः ॥
भद्रसुक्लः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुं, स्त्री,
नीलभिगृही । इति वैजयन्ती ॥ यथा, माघे ।
६ । ४६ ।
“विक्रमबाणदलावलयोऽधिकं
रुचिरे रुचिरेक्षणविभ्रमाः ॥”
बण्यते शब्दयते इति । बण शब्दे + “अकर्त्तरि
च कारके संज्ञायाम् ॥” ३ । ३ । १६ । इति
घञ् । वाक् । इति निघण्टुः ॥ इक्ष्वाकुवंशीयो-
ऽयोध्याराजः स्वनामख्यातो विक्रान्तेः पुत्रः ।
यथा, रामायणे । १ । ७० । २२—२३ ।
“इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान् कुक्षिरत्नेव विभुतः ।
कुक्षेरथात्मजः श्रीमान् विक्रान्तिरुदपत्यत ॥
विक्रान्तेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् ।
बाणस्य तु महातेजा अनरण्यः प्रतापवान् ॥”
कादम्बरीप्रणेता कविविशेषः । यथा, कादम्बर्यां
कविवंशवर्णने ।
“सरस्वतीपाणिसरोजसमुत्-
प्रवृष्टहोमश्रमसौकरात्मवः ।
यशोऽशुशुक्तीकृतसप्तविधपात्
ततः सुरो बाण इति अजायत ॥
द्विजेन तेनाक्षत कण्डकौण्डव्या
महामनोमोहमलीमसान्वया ।
अलम्बवेदध्याविनासमुग्धया
धिया निबन्धयमतिद्वयी कथा ॥”
अयमेव हर्षचरितप्रणेता इति केचित् ॥)
बा(वा)णगङ्गा, स्त्री, (बाणेन प्रकटिता गङ्गा नदी-
विशेषः ।) रावणबाणनिर्भ्रमसोमेश्वरगिरि-
भवनदीविशेषः । यथा,—
“सोमेशादक्षिणे भागे बाणीनाद्रिं विभिय वै ।
रावणेन प्रकटिता जलधारातिपुण्यदा ।
बाणगङ्गेति विख्याता या स्नानादृषहारिणी ॥
क्वात्वा तु बाणगङ्गायां दृष्ट्वा बाणेश्वरं विशुम् ।
गङ्गास्नानफलं प्राप्य मोदते देववद्विव ॥”

बाणयु

इति वाराहे सोमेश्वरादिलिङ्गमहिमावसुक्ति-
चित्रमहिमा त्रिवेण्यादिमहिमा नामाध्यायः ॥
बा(वा)णदण्डः, पुं, (बाणस्य दण्डः ।) वापदण्डः ।
तत्पर्यायः । वेमा २ । इति हेमचन्द्रः ॥
बा(वा)णपुङ्गा, स्त्री, (बाणस्य + पुङ्गा ।) शरपुङ्गा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
बा(वा)णपुरं, स्त्री, (बाणस्य राजः पुरं नगरम् ।)
बाणराजनगरम् । तत्पर्यायः । देवीकोटः २
कोटीवर्षम् ३ जघावनम् ४ शीघ्रितपुरम् ५ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आग्नेयम् ६ उमावनम् ७
कोटवीपुरम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
बा(वा)णभट्टः, पुं, गन्धकारविशेषः । (स तु काद-
म्बर्यादिग्रन्थप्रणेता ।) “ननु मङ्गलं कथं क्रियते
मङ्गलाद्विघ्नध्वंसः विघ्नध्वंसात् प्रारिप्सित-
सिद्धिरिति चेन्न । बाणभट्टादेर्मङ्गले सत्यपि
ग्रन्थसमाप्तभावात् माघादौ मङ्गलाभावेऽपि
समाप्तिदर्शनात् ॥” इति सुम्भबोधटीकार्या
दुर्गादासः ।
बा(वा)णयुद्धं, स्त्री, (बाणेन सह युद्धम् ।) बाण-
राजेन सह श्रीलङ्कास्य संग्रामः । तस्य विव-
रणम् । यथा,—
श्रीशुक उवाच ।
“बाणः पुत्रशतव्येष्टो बलेरासीन्महात्मनः ।
सहस्रबाहुर्वीर्येण ताण्डवेऽतोषयन्मृदुम् ॥
भगवान् सर्वभूतेशः शरण्यो भक्तवत्सलः ।
वरेण च्छन्दयामास स तं वज्रे पुराधिपम् ॥
स एकदाह गिरिशं पार्श्वस्थं वीर्यदुर्मदः ।
किरीटेनार्कवर्णेन संसृष्टस्तपदाभुजम् ॥
नमस्ते त्वां महादेव ! लोकानां गुरुमीश्व-
रम् ।
पुंसामपूर्णकामानां कामपुरामराधयिषम् ॥
दोःसहस्रं त्वया दत्तं परं भाराय मेऽभवत् ।
त्रिलोक्यां प्रतियोद्धारं न लभे त्वद्वते समम् ॥
कण्ठ्या निभृतैर्दोर्भिर्युतस्तुर्दिग्गजानहम् ।
आद्यायां चूर्णयन्नद्रौ भीतास्तेऽपि प्रदुहयुः ॥
तत् श्रुत्वा भगवान् क्रुद्धः केतुस्ते भण्यते यदा ।
तदपन्नं भवेन्मृदु ! संयुगं मत्तमेन ते ॥
इत्युक्तः कुमतिर्हृष्टः स्वयहं प्राविशन्नृप ! ।
प्रतीक्षन् गिरिशादेशं स्ववीर्यनशनं कुधीः ॥
तस्योषा नाम दुहिता स्वप्ने प्रापुञ्जिना रतिम् ।
कन्यालभत कान्तेन प्रागदृष्टश्रुतेन सा ॥
सा तत्र तमपश्यन्ती क्षासि कान्तेतिवादिनी ।
सखीनां मध्य उत्तस्यौ विहङ्गा व्रीडिता भृशम् ॥
बाणस्य मन्त्री कुम्भाण्डश्चिन्तलेखा च तत्सुता ।
सख्यपृच्छत् सखीभ्यां कौतूहलसमन्विता ॥
कं त्वं नृगयसे ! सुभ्रु ! कीदृशस्ते मनोरथः ।
हस्तग्राहं न तेऽद्यापि राजपुत्रपुलस्तये ॥
उधोवाच ।
दृष्टः कश्चित्तरः स्वप्ने श्यामः कमललोचनः ।
पीतवासा वृहद्बाहुर्वीर्यतां हृदयङ्गमः ॥
तमहं नृगये कान्तं पाययित्वाघरं मधु ।
कापि यातः सृष्टयतीं चिन्ता मां वृजिनाश्वे ॥

बाणयु

चित्रलेखोवाच ।

असनन्तेऽपनेष्यामि त्रिलोकां यदि भावये ।
तमानेह्ये वरं यस्ते मनोहृतां तमादिश ॥
इत्युक्त्वा देवगन्धर्वसिद्धचारणपन्नगान् ।
देवविद्याधरान् यच्चान् मनुजांश्च यथालिखत् ॥
मनुजेषु च सा वृष्णीष्कूरमानकदुन्दुभिम् ।
अलिखन्नामकृष्णौ च प्रद्युम्नं वीर्यं लज्जिता ॥
अनिरुद्धं विलिखितं वीर्योधावाङ्मुखी
द्विया ।

सोऽसावसाविति प्राह सयमाना मदीपते ! ॥
चित्रलेखा तमाज्ञाय पौत्रं कृष्णस्य योगिनी ।
ययौ विज्ञायसा राजन् ! द्वारकां कृष्णपालि-
ताम् ॥

तत्र सुभं सुपथंके प्रादुर्गन्धिं योगमास्थिता ।
गृहीत्वा शोणितपुरं सख्यै प्रियमदर्शयत् ॥
सा च तं सुन्दरवरं विलोक्य सुदितानना ।
दुष्प्रेक्ष्ये स्वगृहे पुंभी रेमे प्रादुर्गन्धिना समम् ॥
पराङ्मुखः सगन्धधूपदोपासनादिभिः ।
पानभोजनभक्ष्यैश्च वाक्यैः शुश्रूषणाश्चितः ॥
गूढः कन्यापुरे शश्वत् प्रवृत्तश्चेहया तथा ।
नाहर्गणान् स बुबुधे ऊषयापहृतेन्द्रियः ॥
तां तथा यदुवीरेण मुन्यमानां हतत्रपाम् ।
हेतुमिलितयाश्चक्रुराप्रोतां दुरवच्छदैः ॥
भटा आवेदयाश्चक्रू राजंस्ते दुहितृव्यम् ।
विचेदितं लक्ष्यामः कन्यायाः कुलदूषणम् ॥
अनपायिभिरस्माभिर्गुप्तायाश्च गृहे प्रभो ! ।
कन्याया दूषणं पुंभिर्दुष्टेष्वाया न विद्महे ॥
ततः प्रययितो बाणो दुहितुः श्रुतदूषणः ।
त्वरितः कन्यकागारं प्राप्नोऽद्राक्षीद्यदूहदम् ॥

कामात्मजं तं सुवनैकसुन्दरं
श्यामं पिप्रज्जाम्बरमसुजेक्षणम् ।
दृष्ट्वा सुजं कुण्डलकुन्तलविषा
स्मितावलोक्य च मण्डिताननम् ॥
दीप्यन्तमनसैः प्रिययाभिर्दृग्मया
तदङ्गसङ्गस्तनकुङ्कुमसजम् ।
बाहोर्दधानं मधुमक्षिकाश्रितां
तस्याय आसीनमवेक्ष्य विस्मितः ॥
स तं प्रविष्टं व्रतमाततायिभि-
र्भटैरेकैरवलोक्य माधवः ।
उदाम्य मौर्वं परिधं अवस्थितो
यथान्तको दण्डधरो जिघांसया ॥
जिघृक्षया तान् परितः प्रसर्पतः
शुनो यथा शूकरयूथपोऽहनत् ।
ते हन्यमाना भवनाद्भिर्निर्गता
निर्भिन्नसङ्ख्यैरुसुजाः प्रदुहयुः ॥
तं नागपाशैर्वलिनन्दनो बली
न्ननं खसेत्यं रुषितो बबन्व ह ।
ऊषा भृशं शोकविषादविज्जला
बद्धं निशम्याश्रुकलास्यरौत्सीत् ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहि-
तायां वैयासिक्यां दशमस्कन्धे बाणयुद्धे द्विषष्टि-
तमोऽध्यायः ॥ * ॥

बाणयु

श्रीशुक उवाच ।

“अपश्यताश्चानिरुद्धं तद्वन्मनाश्च भारत ! ।
चत्वारो वार्षिका मासा यतीयुरनुशोचताम् ॥
नारदात्तदुपाकर्ण्य वार्त्तां बह्वस्य कर्म च ।
प्रययुः शोणितपुरं वृष्णयः कृष्णदेवताः ॥
प्रद्युम्नो युयुधानश्च गदः शम्भोऽथ शारणः ।
नन्दोपनन्दभद्राद्या रामकृष्णानुवर्तिनः ॥
अर्जुनहिणीभिर्हृदिश्रुभिः समेताः सर्वतो
दिशम् ।

रुधुर्बालानगरं समन्तात् सात्वतर्षभाः ॥
भयमानपुरोद्यानप्रकाराट्टालगोपुरम् ।
प्रेक्षमाणो रुधाविष्टस्तुल्यसेन्योऽभिनिर्ययौ ॥
वाणार्थं भगवान् रुद्रः समुतः प्रमथेष्टतः ।
आरुह्य नन्दिवृषं युयुधे रामकृष्णयोः ॥
आसीत् सुतुसुलं युद्धमद्भुतं लोमहर्षणम् ।
कृष्णशङ्करयो राजन् ! प्रद्युम्नगुह्योरपि ॥
कुम्भाङ्गकूपकर्णाभ्यां बलेन सह संयुगम् ।
शाम्भस्य बाणपुत्रेण बाणेन सह सात्वकैः ॥
ब्रह्मादयः सुराधीशाः सुनयः सिद्धचारणाः ।
गन्धर्वाश्चरसो यक्षा विमानैर्द्रुमागमन् ॥
शङ्करातुचराश्चौरिर्भूतप्रमथगुह्यकान् ।
डाकिनैर्यातुधानांश्च वेतालान् सविनायकान् ॥
भूतमाहपिशाचांश्च कुम्भाङ्गान् ब्रह्मराक्षसान् ।
द्रावयामास तौक्ष्ण्यैः शरैः शार्ङ्गधनुश्चुतैः ॥
पृथग्दिव्यानि प्रायुङ्क्त पिशाच्यस्त्राणि
शार्ङ्गिण्यै ।

प्रत्यक्षैः शमयामास शार्ङ्गपाणिर्विस्मितः ॥
ब्रह्मास्त्रस्य च ब्रह्मास्त्रं वाययस्य च पार्वतम् ।
आग्नेयस्य च पार्ष्ण्यं नेत्रं पाशुपतस्य च ॥
मोहयित्वाथ गिरिशं जृम्भणास्त्रेण जृम्भितम् ।
बाणस्य पृथगां शौरिर्जघानासिगदेषुभिः ॥
स्कन्दः प्रद्युम्नबाणैर्वैरर्दमानः समन्ततः ।
अद्विमुच्यन् गात्रेभ्यः शिखिना प्राद्रवद्रणात् ॥
कुम्भाङ्गः कूपकर्णश्च पेततुर्मण्डलादितौ ।
दुहृदुस्तदनीकानि हतनाथानि सर्वशः ॥
वीर्य्यमाणं स्वबलं दृष्ट्वा बाणोऽत्यमर्षितः ।
कृष्णमभ्यद्रवत् संख्ये रथो हिल्वैव सात्विकम् ॥
धनूष्याकृष्य युगपद्वाणः पञ्चशतानि वै ।
एकेकस्मिन् शरौ द्वौ द्वौ सन्दधे रणदुर्मदः ॥
तानि चिच्छेद भगवान् धनूषि युगपद्वरिः ।
सारथिं रथमश्वंश्च हत्वा शङ्कमपूरयत् ॥
तस्माता कोटुवी नाम नग्रा मुक्तशिरोरुहा ।
पुरोऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्रप्राणरिरक्तया ॥
ततस्त्रिंशदसुखो नमामनिरीक्षन् गदाग्रजः ।
बाणश्च तावद्विरथश्चिह्नमध्वान्विश्रुत् पुरम् ॥
विद्राविते भूतगणे ज्वरस्तु त्रिशिरास्त्रिपात् ।
अभ्यधावत दाशार्हं दहन्निव दिशो दश ॥
अथ नारायणो देवस्तं दृष्ट्वा व्यहजत् ज्वरम् ।
माहेश्वरो वैष्णवश्च युयुधाते ज्वरायुभौ ॥
माहेश्वरः समाक्रन्दन् वैष्णवेन बलाद्वितः ।
अलब्ध्वा भयमन्यत्र भीतो माहेश्वरो ज्वरः ॥
शरणार्थी हृषीकेशं तुष्टाव प्रणताङ्गलिः ॥

बाणयु

ज्वर उवाच ।

नमामि त्वानन्तशक्तिं परेशं
सर्वात्मानं केवलं त्रिभिर्मात्रम् ।
विश्वोत्पत्तिस्थानसंरोधहेतुं
यत्तद्व्रक्ष अक्षलिङ्गं प्रशान्तम् ॥
कालो देवं कर्म जीवः स्वभावो
द्रव्यं क्षेत्रं प्राण आत्मा विकारः ।
तत्संघातो बीजरोहप्रवाह-
स्त्वन्मायेषा तन्निषेधं प्रपद्ये ॥
नानाभावेर्लोक्यैवोपपन्ने-
र्देवान् साधूँ लोकसेतून् विभर्षि ।
हंस्यन्मार्गान् हिंसया वर्त्तमानान्
जन्मेतत्ते भारहाराय भूमेः ॥
तप्तोऽहन्ते तेजसा दुःसहेन
शान्तोग्रेणात्युत्सणेन ज्वरेण ।
तावत्तापो देहिनां तेऽङ्गिभूतं
नो सेवेरन् यावदाशानुबद्धाः ॥

श्रीभगवानुवाच ।

त्रिशिरस्त्रं प्रसन्नोऽहं येतु ते मञ्जराङ्गयम् ।
यो नौ स्मरति संवाहं तस्य त्वमो भवेद्भयम् ॥
इत्युक्तोऽप्युत्तमानस्य गतो माहेश्वरो ज्वरः ।
बाणस्तु रथमाक्रुष्टः प्रागादयोत्सुन् जनार्द-
नम् ॥

ततो बाहूस्सहस्रेण नानाशुधधरो वृषः ।
सुमोच परमक्रुद्धो बाणश्चक्राशुधे वृष ! ॥
तस्यास्यतोऽस्त्राण्यसकृच्चक्रेण चुरनेमिना ।
चिच्छेद भगवान् बाहूँश्चास्त्रा इव वनस्पतेः ॥
बाहूषु च्छिद्यमानेषु बाणस्य भगवान् भवः ।
भक्तानुकम्प्यप्रव्रज्य चक्राशुधमभावत ॥

श्रीरुद्र उवाच ।

त्वं हि ब्रह्म परं ज्योतिर्गूढं ब्रह्मणि वाङ्मये ।
यं पश्यन्त्यमलात्मानमाकाशमिव केवलम् ॥
नाभिर्नभोऽधर्मसुखममरुतो
द्यौः शीर्षमाश्राः श्रुतिरङ्घ्रिरुर्वी ।
चन्द्रो मनो यस्य दृगर्क आत्मा
अहं समुद्रो जठरं भुजेन्द्रः ॥
रोमाणि यस्यौषधयोऽम्बुवाहाः
केशा विरिञ्चो घिघणा विसर्गः ।
प्रजापतिर्हृदयं यस्य धर्मैः
स वै भवान् पुरुषो लोककल्पः ॥
तवावतारोऽयमक्रुद्धधामन्
धर्मस्य गुप्तेः जगतो भवाय ।
वयश्च सर्वे भवतानुभाविता
विभावयामो भुवनानि सप्त ॥
त्वमेक आद्यः पुरुषोऽद्वितीय-
स्तुभ्यः सद्गुहेतुरहेतुरीशः ।
प्रतीयसेऽथापि यथा विकारं
स्वमायया सर्वगुणप्रसिद्धे ॥
यथैव स्तुभ्यः पिहितः स्वहायया
कायाश्च रूपाणि च सप्तकास्ति ।
एवं गुणेनापिहितो गुणांस्त्व-
मात्मप्रदीपो गुणिनश्च भूमन ॥

बाणलि

यन्मायामोहितधियः पुनरदारुह्यादिषु ।
उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति प्रसक्ता वृजिनार्णवे ॥
देवदत्तमिमं लब्ध्वा वृलोकमजितेन्द्रियः ।
यो नाद्रियेत त्वत्पादौ स शोचो ह्यात्म-
वचकः ॥
यस्त्वां विवृजते मर्त्य आत्मानं प्रियमीश्वरम् ।
विपर्ययेन्द्रियार्थार्थं विषमस्यन्दतं त्यजेत् ॥
अहं ब्रह्माय विबुधा मुनयश्चामलाश्रयाः ।
सर्वात्मना प्रपन्नास्त्वामात्मानं प्रेष्ठमीश्वरम् ॥
तं त्वां जगत्स्थित्युदयान्तहेतुं
समं प्रशान्तं सुहृदात्मदेवम् ।
अनन्यमेकं जगदात्मकेतुं
भवापवर्गाय भजाम देवम् ॥
अयं ममेष्टो दयितोऽनुवर्त्तौ
मयाभयं दत्तमसुख्य देव ।
सम्पाद्यतां तद्भवतः प्रसादो
यथा हि ते दैत्यपतौ प्रसादः ॥
श्रीभगवानुवाच ।

यदात्य भगवंस्तन्नः करवाम प्रियन्तव ।
भवतो यद्वाप्रसितं तन्मे साध्वनुमोदितम् ॥
अवधोऽयं ममाप्येष वैरोचनसुतोऽसुरः ।
प्रह्लादाय वरो दत्तो न वधो मे तवान्वयः ॥
दर्पोपशमनायास्य प्रहृता बाहवो मया ।
स्फुरितश्च बलं भूरि यच्च भारायितं भुवः ॥
जत्वारोऽस्य सृजाः शिष्टा भविष्यन्जराभरः ।
पार्श्वदसुखो भवतो न कुतश्चिद्भयोऽसुरः ॥
इति लब्ध्वाभयं कृष्णं प्रणम्य शिरसासुरः ।
प्रादुम्बिं रथमारोप्य स बद्ध्वा ससुपानयत् ॥
अचौहिण्या परितृतं सुवासः समलङ्कृतम् ।
सपत्नीकं पुरस्कृत्य ययौ रुद्रानुमोदितः ॥
स राजधानीं समलङ्कृतां ध्वजे-
र्मनोरमेभूषितमार्गचत्वराम् ।
विवेश प्रज्ञानकदम्बभिक्षने-
रभ्युदयतः पौरसुहृद्विजातिभिः ॥
य एतत् कृष्णविजयं शृङ्गरेण च संयुगम् ।
संस्मरेत् प्रातरुत्थाय न तस्य स्यात् पराजयः ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे पारमहंस्यां
संहितायां वैयासिक्यां दशमस्कन्धे बाणासुर-
संग्रामे श्रीकृष्णविजयस्त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥
बा(वा)णलिङ्गं, स्त्री, (बाणार्चनार्थं कृतं लिङ्गम् ।
अन्यास्य निरुक्तिरुक्ता हेमाद्रौ । यथा,—
“बाणः सदाशिवो देवो बाणो बाणान्तरो-
ऽपि च ।
तेन यस्यै कृतं तस्माद्बाणलिङ्गमुदाहृतम् ॥”)
नर्मदानदुहवशिवलिङ्गम् । तस्य विवरणम् ।
यथा,—
“नर्मदाजलमध्यस्थं बाणलिङ्गमिति स्मृतम् ।
बाणलिङ्गे स्वयम्भूते चन्द्रकान्ताङ्ग्यं स्थितम् ॥
चान्दायणशतं कार्यं शम्भोर्नैवेदभक्षणात् ।
ग्राह्याग्राह्यविभागोऽयं बाणलिङ्गे न विद्यते ।
तदर्पितं जलं वात्रं ग्राह्यं प्रसादसंज्ञया ॥
शिवनाभमयं लिङ्गं सदा पूज्यं महर्षिभिः ।

बाणलि

यतश्च सर्वलिङ्गेभ्यस्तद्वि पूज्यतमं मतम् ॥
चतुरङ्गुलमुच्छ्रायं रम्यं वेदिकया युतम् ।
उत्तमं लिङ्गमाख्यातं पञ्चसूत्रसुसाधितम् ॥
तद्वर्द्धं मध्यमं प्रोक्तं तद्वर्द्धमवरं स्मृतम् ।
तस्य न्यूनं पूजनीयं न कदापि न तत्फलम् ॥
रुद्रार्चं शिवलिङ्गस्य स्थूलस्थूलं प्रशस्यते ।
शालग्रामो नार्मदश्च सूक्ष्मस्थूलो विशिष्यते ॥
पार्थिवादिलिङ्गापेक्षया बाणलिङ्गस्य श्रेष्ठत्वम्
यथा,—
“कोमलेषु तु लिङ्गेषु पार्थिवं श्रेष्ठमुच्यते ।
कठिनेषु तु पाषाणं पाषाणात् स्फाटिकं परम् ॥
स्फाटिकात् पद्मरागश्च काष्मीरं पद्मरागतः ।
काष्मीरात् पुष्परागोऽप्यमिन्द्रनीलोद्भवः ततः ॥
इन्द्रनीलाच्च गोमेदं गोमेदाद्विद्रुमोद्भवम् ।
विद्रुमान्मौक्तिकं श्रेष्ठं तस्मात् श्रेष्ठं राजतम् ॥
हैरयं राजतात् श्रेष्ठं हैरण्याङ्गीरकं वरम् ।
ह्यौरकात् पारदं श्रेष्ठं बाणलिङ्गं ततः परम् ॥”
इति मेरुतन्त्रे ६ प्रकाशः ॥
अथ बाणलिङ्गलक्षणम् । वीरमित्रोदयधृत-
कालोत्तरे ।
“बाणलिङ्गं तथा ज्ञेयं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
उत्पत्तिं बाणलिङ्गस्य लक्षणं श्रेष्ठतः श्रद्धा ॥
नर्मदादेविकायाश्च गङ्गायमुनयोक्तया ।
सन्ति पुण्यनदीनाश्च बाणलिङ्गानि घण्टाख ॥
इन्द्रादिपूजितान्यत्र तच्चिह्नैर्विहितानि च ।
सदा सन्निहितस्तत्र शिवः सर्वार्थदायकः ।
इन्द्रलिङ्गानि तान्याहुः साम्नान्यार्थप्रदानि च ॥”
इतीन्द्रलिङ्गलक्षणम् ॥
“आरुणं हित्यकौलालमुष्णस्पर्शं करोत्यलम् ।
आग्नेयं तच्छक्तिनिभमथवा शक्तिलाञ्छितम् ।
इदं लिङ्गवरं स्थाप्य तेजसाधिपतिर्भवेत् ॥”
इत्याग्नेयलिङ्गलक्षणम् ॥
“दण्डाकारं भवेद् याम्यमथवा रसनाकृति ।
यद्यदुक्तं सह तेन निर्निक्तं ज्ञायते तदा ।
निधितं निधनन्तेन क्रियते स्थापितेन तु ॥”
इति याम्यलिङ्गलक्षणम् ॥
“राक्षसं खड्गसदृशं ज्ञानयोगफलप्रदम् ।
कर्करादिप्रलिप्तं कुण्डकुक्षियुतं तथा ।
राक्षसं निष्कृते लिङ्गं गार्हस्थे न सुखप्रदम् ॥”
इति नैऋतलिङ्गलक्षणम् ॥
“वारुणं वर्तुलाकारं पाशाङ्कं चालिवर्चसम् ।
वृद्धं सुखादेर्वैखल्यसंभोगान्मु मध्यगे ॥”
इति वारुणलिङ्गलक्षणम् ॥
“कृष्णं धूमं नवारुणं भ्रजामं ध्वजसूषणम् ।
मस्तके स्थापितं तस्य न्यूनन्यूनमितस्ततः ॥”
इति वायुलिङ्गलक्षणम् ॥
“तूष्णपाशगदाकारं गुह्यकेशस्य मध्यगम् ॥”
इति कुवेरलिङ्गलक्षणम् ॥
“दिनं वाप्यथवा रात्रिं शस्यावृद्धिकरेऽलम् ।
अस्थिशूलाङ्कितं रौद्रं हिमकुण्डलवर्चसम् ॥”
इति रौद्रलिङ्गलक्षणम् ॥
“चतुर्वर्णमयं वापि वैष्णवं ज्ञायतेऽन्यतः ।

बाणलि

वैष्णवं शृङ्गचक्राङ्कगदाङ्गादिविभूषितम् ॥
श्रीवत्सकौस्तुभाङ्कश्च सर्वसिंहासनाङ्कितम् ।
वैनतेयसमाङ्कं वा तथा विष्णुपदाङ्कितम् ॥
वैष्णवं नाम तत् प्रोक्तं सर्वैश्वर्यफलप्रदम् ॥”
इति वैष्णवल्लिङ्गलक्षणम् ॥
“शालग्रामादिसंस्थान्तु शशाङ्कं श्रीविवर्द्धनम् ।
पद्माङ्कं स्वस्तिकाङ्कं वा श्रीवत्सङ्कं विभूतये ॥”
इत्यपि वैष्णवल्लिङ्गलक्षणम् ॥
हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डे ।
नारद उवाच ।
“अथ वक्ष्यामि ते विप्रचिह्नमेकादशं परम् ।
अवगाढयस्य पापानि नाशमायान्ति तत्-
चक्षणात् ॥
मधुपिङ्गलवर्णाभं कृष्णकुण्डलिकायुतम् ।
स्वयम्भुलिङ्गमाख्यातं सर्वसिद्धिर्निषेवितम् ॥
नानावर्णसमाकीर्णं जटाशूलसमन्वितम् ।
नट्यङ्गयाङ्ग्यं लिङ्गं सुरासुरनमस्कृतम् ॥
दीर्घाकारं शुभवर्णं कृष्णविन्दुसमन्वितम् ।
नीलकण्ठं समाख्यातं लिङ्गं पूज्यं सुरासुरैः ॥
शुक्लाभं शुक्लकेशश्च नेत्रत्रयसमन्वितम् ।
त्रिलोचनं महादेवं सर्वपापप्रणोदनम् ॥
ज्वलन्निङ्गं जटाजूटं कृष्णभं स्थूलविग्रहम् ।
कालाभिरुद्रमाख्यातं सर्वसत्तेर्निषेवितम् ॥
मधुपिङ्गलवर्णाभं श्वेतयज्ञोपवीतकम् ।
श्वेतपद्मसमासीनं चन्द्ररेखाविभूषितम् ।
प्रलयास्तसमायुक्तं त्रिपुरारिसमाङ्गयम् ॥
शुभाभं पिङ्गलजटं सुखमालाधरं परम् ।
त्रिशूलधरमीशानं लिङ्गं सर्वार्थसाधनम् ॥
त्रिशूलधरमरुधरं शुभरक्ताङ्गभागतः ।
अर्द्धनारीश्वराङ्कानं सर्वदेवैरभीष्टदम् ॥
ईशदत्तमयं कान्तं स्थूलं दीर्घं समुज्ज्वलम् ।
महाकालं समाख्यातं धर्मकामार्थमोक्षदम् ॥
एतत् कथितं तुभ्यं लिङ्गचिह्नं महेशितुः ।
एकैनेव कृतार्थः स्यात् बहुभिः किमु सुव्रत ! ॥”
इति बाणलिङ्गचिह्नानि ॥
वीरमित्रोदयधृतकालोत्तरे ।
“उक्ताङ्कं श्रेयसे योज्यं शीर्षमन्त्रं विवर्जयेत् ।
यमवर्णं तु यस्मिन् यमाङ्कं वा कमण्डलुम् ॥
दण्डाङ्कं सूत्रचिह्नं वा ब्रह्मज्ञानान्वितं मतम् ।
प्रशिवर्णं महाकालं नन्दीशं पद्मरागवत् ॥
पद्मरागनिभं सर्वं महाभं सिद्धिपूजितम् ।
मौक्तिकाभं नीलनिभं रुद्रादित्यैः प्रपूजितम् ॥
वसुदेः सेनयज्ञेशगुह्यकैर्यातुधानकैः ।
नानावर्णमयं नीलं शशाङ्कमण्डलप्रभम् ॥”
इति बाणलिङ्गलक्षणम् ॥
वीरमित्रोदयधृतम् ।
“इत्येतत् लक्षणं प्रोक्तं परीक्षातत्त्वकोविदैः ।
त्रिःसप्तपञ्चवारं वा तुलासाध्यं न ज्ञायते ।
तदा बाणं समाख्यातं श्रेष्ठं पाषाणसम्भवम् ॥”
तुलाकरणं तदुत्थेन । अपरतुलादिषु तदुत्थेन
यदाधिकाः स्युस्तदा तस्मिन् यद्विष्णुं पूज्य-
मवधार्यं लिङ्गचिह्नं तदोदासीनपूज्यन्त-

बाणलि

दिति किंवदन्तीति हेमाद्रिधृतलक्षणकाखे ॥
सूतसंहितायाम् ।

“सप्तलवस्तुलाक्षं दृढमेति न हीयते ।
बाणलिङ्गमिति स्थातं श्रेष्ठं नाम्नेदमुच्यते ॥
त्रिपञ्चवारं यस्यैव तुलासाम्यं न जायते ।
तदा बाणं समाख्यातं श्रेष्ठं पाषाणसम्भवम् ॥”
वीरमित्रोदये ।

“नदां वा प्रक्षिपेद्भयो यदा तदुपलभ्यते ।
बाणलिङ्गं तदा विद्धि न्यूनं सुखविवर्धनम् ॥”
इति बाणलिङ्गपरीक्षा ॥

बाणशब्दश्चतुर्परिपरि तत्रैव ।

“अथ बाणं समाख्यातं यथा वक्ष्ये तथादितः ।

बाणः सदाशिवो देवो बाणो बाणान्तरोऽपि च ॥
तेन यस्मै कृतं तस्माद्बाणलिङ्गमुदाहृतम् ।

सदा सन्निहितस्तत्र शिवः सर्वार्थदायकः ॥
कृतप्रतिष्ठं तल्लिङ्गं बाणस्थेन शिवेन च ।

पङ्कजस्य फलाकारं कुण्डलस्य समाकृतिः ॥”

पङ्कजफलं पद्मबीजम् ॥ पङ्कजम्बुफलाकारं कुकु-
टाख्यसमाकृतिरिति हेमाद्रिधृतलक्षणकाखे पाठः ।

“भुक्तिसुक्तिप्रदश्चैव बाणलिङ्गमुदाहृतम् ॥”

याज्ञवल्क्यसंहितायां देवीं प्रति शिववाक्यम् ।

“प्रशस्तं नाम्नेदं लिङ्गं पङ्कजम्बुफलाकृति ।

सधुर्वर्णं तथा शुक्लं नीलं मरकतप्रभम् ॥

हंसजिह्वाकृति पुनः स्थापनायां प्रशस्यते ।

स्वयं संभवते लिङ्गं गिरितो नर्मदाजले ॥

पुरा बाणासुरेणाहं प्रार्थितो नर्मदातटे ।

अविवासं गिरौ तत्र लिङ्गरूपी महेश्वरः ।

बाणलिङ्गमपि स्थापयामासुः श्यामगतीतले ॥

अन्धेषां कोटिलिङ्गानां पूजने यत् फलं लभेत् ।

तत् फलं लभते भक्त्या बाणलिङ्गेकपूजनात् ॥”

तथा ।

“ताम्री वा स्फाटिकी खार्णी पाषाणी राजती
तथा ।

वेदिका च प्रकर्तव्या तत्र संस्थाप्य पूजयेत् ॥

प्रत्यहं योऽर्चयेत्लिङ्गं नाम्नेदं भक्तिभावतः ।

ऐहिकं किं फलं तस्य सुतिष्ठस्य करे स्थिता ॥”

इति प्रत्यहबाणलिङ्गपूजाफलम् ॥

सूतसंहितायाम् ।

“संस्थाप्य श्रीबाणलिङ्गं रत्नकोटिगुणं भवेत् ।

रसलिङ्गे ततो बाणात् फलं कोटिगुणं सूतम् ॥

गुणास्तु रसलिङ्गस्य वक्तुं शक्नोति शङ्करौ ।

सिद्धयो रसलिङ्गे स्युरणिमादाः सुसंस्थिताः ॥”

केदारखण्डे ।

“रत्नधातुमयान्वेव लिङ्गानि कथितान्यपि ।

पवित्राण्येव पूज्यानि सर्वकामप्रदानि च ॥

रतेषामपि सर्वेषां काष्ठीरं हि विशिष्यते ।

काष्ठीरादपि लिङ्गाच्च बाणलिङ्गं विशिष्यते ॥

बाणलिङ्गात् परं नान्यत् पवित्रमिह दृश्यते ।

ऐहिकासृष्टिकं सर्वं पूजाकर्तुः प्रयच्छति ॥”

इति बाणलिङ्गप्रशंसा ॥

निम्बलिङ्गमाह तत्रैव ।

“कर्कशे बाणलिङ्गे तु पुत्रदारद्वयो भवेत् ।

बाणलि

चिपिटे पूजिते तस्मिन् गृहभङ्गो भवेद्भुवम् ॥

एकपार्श्वस्थिते धेनुपुत्रदारधनक्षयः ।

शिरसि स्फुटिते बाणे याधिमरणमेव च ॥

ह्रिद्रलिङ्गेऽर्चिते बाणे विदेशगमनं भवेत् ।

लिङ्गे च कर्णिकां दृष्ट्वा याधिमान् जायते पुमान् ।

अत्युन्नतिविलासे तु गोधनानां क्षयो भवेत् ॥”

हेमाद्रिधृतम् ।

“तीक्ष्णार्थं वक्रशीर्षं त्र्यसलिङ्गं विवर्जयेत् ।

अतिस्थूलं चातिक्षुद्रं स्वल्पं वा भूषणान्वितम् ।

गृही विवर्जयेत्तादृक् तद्धि मोक्षार्थिनो

हितम् ॥”

इति दृष्टबाणलिङ्गलक्षणम् ॥

शुभलिङ्गमाह वीरमित्रोदये ।

“अर्थदं कपिलं लिङ्गं घनाभं मोक्षकाङ्क्षिणम् ।

लघु वा कपिलं स्थूलं गृही नैवार्चयेत् कचित् ॥

पूजितव्यं गृहस्थेन वर्णेन भूमरोपमम् ।

तत्सपीठमपीठं वा मन्त्रसंस्कारवर्जितम् ।

सिद्धिसुक्तिप्रदं लिङ्गं सर्वप्रसादपीठम् ॥”

इति शुभबाणलिङ्गलक्षणम् ॥

सूतसंहितायां भैरववाक्यम् ।

“बाणासुरः पुरा भद्रे ! शिवस्यातीव वल्लभः ।

जितः क्रोधोऽनुरक्तश्च शिवपूजाविधौ रतः ॥

वद्विज्ञो निपुणश्चैव शिष्यश्चो लक्ष्यान्वितः ।

दिने दिने स्वयं दत्त्वा लिङ्गं स्थाप्य पूजयेत् ॥

एवं वर्षशतं देवि ! दिश्यमानेन पूजयेत् ।

तदा तद्भक्तिसुलभः प्रत्यक्षः शङ्करो भवेत् ॥

शङ्कर उवाच ।

तुष्टोऽहं तव हे बाण ! वरं ब्रूहि किमिच्छसि ।

शङ्करस्य वचः श्रुत्वा बाणो वचनमब्रवीत् ॥

यदि तुष्टोऽसि हीनाय मह्यं त्वं मन्दभागिने ।

क्षिप्तोऽहं तव देवेश ! लिङ्गं कृत्वा दिने दिने ॥

तत्तल्लक्षणसंविद्धलक्षणं शास्त्रनिर्मितम् ।

शास्त्रार्थो दुर्लभो देव ! सिद्धिर्द्युष्यते दुर्लभः ॥

तस्मात्त्वं यदि मे तुष्टो लिङ्गं देहि सुलक्षणम् ।

सर्वकामकृतार्थं सर्वसत्त्वानुकम्पनम् ।

सर्वेषां हिताय प्रसादं कुरु शङ्कर ! ॥

इत्येवं वचनं तस्य शिवः परमकारणम् ।

श्रुत्वा कैलासमहानं शङ्करेण विनिर्मिताः ॥

लिङ्गानां कोटिसंख्याश्च तथा चैव चतुर्दश ।

सिद्धलिङ्गं तदा तत्तत् सर्वं सदोदयं स्वयम् ॥

अयोध्येवं सुसम्पूर्णं बाणस्य च समर्पितम् ॥

अक्षयफलदं बाणं स्थापयमानश्च नित्यशः ।

संपूज्य बाणः सद्भावं कृत्वा प्रणयनन्तदा ॥

तद्भावं स्वपुत्रं नीत्वा नूनं चिन्तयते शुचिः ।

अक्षयं यदि संसिद्धं स्थापयमानं दिने दिने ॥

सत्त्वानां सिद्धिहेतुर्थं बाणस्थाने सुसंरथे ।

लिङ्गानां कालिकागर्तं सञ्चितास्तु त्रिकोटयः ॥

श्रीशैले कोटयस्त्रिः कोट्येका कन्यकाश्रमे ।

माहेश्वरे च कोटिस्तु कन्यातीर्थे तु कोटिका ॥

महेश्वरे चैव नेपाले एकैका कोटिरेव च ।

बाणाचार्यं कृतं लिङ्गं बाणलिङ्गमतः सूतम् ॥

बाणो वा शिव इत्युक्तस्तत्कृतं बाणमुच्यते ॥

बाणलि

तस्मात्तेषु प्रदेशेषु पुराणस्थानेषु तेषु वा ।

स्थितं तच्छिवसद्भावं शिवस्याकृतिविग्रहे ॥”

हेत्वा तदाकृतिलक्षणसमुच्चयेऽपि ।

“स्वयमुलिङ्गवद्बाणलिङ्गं भुक्ते स्वमुक्तये ।

सहस्रफलमन्यस्माद्यथा स्थापनपूजने ॥

श्रीशैले कालिकागर्ते लिङ्गादौ कन्यकाश्रमे ।

कन्यातीर्थे वने यानि महेश्वरे वा सुरेश्वरे ॥

स्थितानि बाणलिङ्गानि शिवेनैव कृतानि तु ॥”

सिद्धान्तशेखरे बाणलिङ्गान्यधिकृत्य ।

“तदनेकप्रकारं स्यादन्यवर्णमपीठकम् ।

लक्ष्मणार्जुनविहीनश्च बाणं तत् पृथुलायकम् ॥”

बाणलिङ्गेष्वावाहनादि न कर्तव्यम् । तदुक्तं

भविष्ये ।

“बाणलिङ्गानि राजेन्द्र ! स्थितानि भुवनत्रये ।

न प्रतिष्ठा न संस्कारस्तेषामावाहनं न च ॥” इति

योगसारे पञ्चमपरिच्छेदे ।

“ब्राह्मो मुहूर्ते चोत्थाय यः स्मरेद्बाणलिङ्गकम् ।

सर्वत्र जयमाप्नोति सत्त्वं सत्त्वं महेश्वर ! ॥”

अथ बाणलिङ्गध्यानं तत्रैव ।

ॐ प्रमत्तं शक्तिसंयुक्तं बाणाख्यं महाप्रभम् ।

कामबाणान्वितं देवं संसारदहनक्षमम् ॥

शृङ्गारादिरसोक्तासं बाणाख्यं परमेश्वरम् ।

एवं ध्यात्वा बाणलिङ्गं यजेत् परमं शिवम् ॥

मनसा गन्धपुष्पाद्यैः संपूज्यास्य मनं स्मरेत् ॥”

तथा ।

“प्राणायामं ततः कृत्वा बाणलिङ्गं तोषयेत् ।

तदिष्टदेवयोरैक्यं विभाष्य वाग्भवं जपेत् ॥

ततो जपं समाप्याद्य स्तवेनानेन तोषयेत् ॥”

अथ स्तवः ।

“ॐ बाणलिङ्गं महाभाग संसारात्ताहि मां प्रभो ॥

नमस्ते चोपरूपाय नमस्ते यत्कथोनये ॥

संसाराकारिणे तुभ्यं नमस्ते सूक्ष्मरूपधृक् ।

प्रमत्ताय महेश्वराय कालरूपाय वै नमः ॥

दहनाय नमस्तुभ्यं नमस्ते योगकारिणे ।

भोगिनां भोगकर्त्रे च मोक्षदात्रे नमो नमः ॥

नमः कामाङ्गनाशाय नमः कल्मषहारिणे ।

नमो विश्वप्रदात्रे च नमो विश्वस्वरूपिणे ॥

बाणस्य वरदात्रे च रावणस्य क्षयाय च ।

रामस्यागुणहायाय राण्याय भरतस्य च ॥

सुनीनां योगदात्रे च राक्षसानां क्षयाय च ।

नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥

ऐं दाहिकाशक्तियुक्ताय महामायाप्रियाय च ।

भगप्रियाय सर्वाय वैरिण्यो निग्रहाय च ॥

परिज्वालाय योगिनां कौलिकानां प्रियाय च ।

कुलाङ्गनानां भक्ताय कुलाचाररताय च ॥

कुलभक्ताय योगाय नमो नारायणाय च ।

मधुपानप्रमत्ताय योगेशाय नमो नमः ॥

कुलनिन्दाप्रणाशाय कौलिकानां सुखाय च ।

कुलयोगाय निष्ठाय शुद्धाय परमात्मने ॥

परमात्मस्वरूपाय लिङ्गमूलात्मकाय च ।

सर्वेश्वराय सर्वाय शिवाय निर्गुणाय च ॥

इत्येतत् परमं शुद्धं बाणलिङ्गस्य शृङ्गार ! ॥

बाणिज्यं

यः पठेत् साधकश्रेष्ठो गाणपत्यं लभेत सः ॥
 स्तवस्यास्य प्रसादेन योगी योगित्वमाप्नुयात् ।
 रात्र्यार्थिनां भवेद्वाच्यं भोगिनां भोग एव च ॥
 साधूनां साधनं देव ! कौलिकानां कुलं भवेत् ।
 यं यं कामयते मन्त्री तं तमाप्नोति लीलया ॥
 बाणलिङ्गप्रसादेन सर्वमाप्नोति सत्वरम् ।
 किमन्यत् कथयामीह सर्वं वेत्सि कुलेश्वर ! ।
 महाभये ससुप्तं राजह्वारे कुलेश्वर ! ॥
 देशान्तरभये प्राप्ते दस्युचौरादिसङ्कुले ।
 पठनात् स्तवराजस्य न भयं लभते कश्चित् ॥
 बाणलिङ्गस्य माहात्म्यं संचिपात् कथितं मया ।
 तस्य श्रवणमात्रेण नरो मोक्षमवाप्नुयात् ॥
 बाणलिङ्गं सदाराध्यं योगिनां योगसाधने ।
 कौलिकानां कुलाचारे पशूनां शत्रुनिग्रहे ॥
 वेदज्ञानं वेदपाठे रोगिणां रोगनाशने ।
 यो यो नाराधयेदेनं सर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥”
 इति श्रीयोगसारे सर्वांगमोक्षमे पार्वतीशिव-
 संवादे बाणलिङ्गस्तोत्रं समाप्तम् ॥
 वा(वा)णवारः, पुं, (बाणं परमुक्तशरं वारय-
 तीति । वृ + णिच् + अण् ।) भटादेशोल्लासित-
 सन्नाहः । तत्पर्यायः । वारवाणः २ वारणः ३ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ चोलकः ४ । इति हारा-
 वली । १६७ ॥ (क्रीडेऽपि दृश्यते । यथा,
 सुश्रुते । ४ । २४ ।
 “बाणवारं नृजावर्णतेजोबलविवर्द्धनम् ॥”)
 वा(वा)णसुता, स्त्री, (बाणस्य बाणासुरस्य सुता ।)
 ऊषा । इति शब्दरत्नावली ॥
 वा(वा)णहा, [न] पुं, (बाणं बाणासुरं हन्तीति ।
 हन् + क्तिप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
 वा(वा)णा, स्त्री, पुं, (वण्यते शब्दप्रते इति ।
 वण + घञ् । टाप् ।) नीलभिण्डी । इत्य-
 मरः । २ । ४ । ७४ ॥
 वा(वा)णा, स्त्री, बाणमूलम् । इति मेदिनी ।
 शे, २७ ॥
 वा(वा)णारिः, पुं, (बाणस्य बाणासुरस्य अरिः ।)
 विष्णुः । इति केचित् ॥
 वा(वा)णाश्रयः, पुं, (बाणस्याश्रयः ।) धनुः । इति
 हलायुधः ॥
 वा(वा)णासनं, स्त्री, (बाणस्य आसनम् ।) धनुः ।
 इति हलायुधः ॥
 वा(वा)णिजः, पुं, (बाणिगेव । बाणिज् + अण् ।)
 बाणिक । इत्यमरः ॥ बाडवाभिः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 वा(वा)णिजिकः, पुं, (बाणिगेव । बाणिज् + ठञ् ।)
 बाडवाभिः । बाणिक । इति मेदिनी ॥ (बाणिज-
 कोऽप्यत्र । यथा, मनुः । ३ । १२५ ।
 “यत्तु बाणिजके दत्तं नेह नासुत्रं तद्भवेत् ॥”)
 धूर्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वा(वा)णिज्यं, स्त्री, (बाणिजो भावः कर्म वा । बाणिज्
 + क्त्यञ् ।) वैश्यवृत्तिभेदः । इत्यमरः ॥ बाणिजः
 कर्म भावो वा । बाणिज्येत्यपि दृश्यते । इति
 भरतः ॥ तत्पर्यायः । सत्यंश्रुतम् २ बाणिज्या ३

११७

बाणिज्यं

बाणिकपथः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
 मार्कण्डेये । ५१ । ५४ ।
 “कथं बाणिज्यलाभे च शान्तिं कुर्वन्तु मे
 सदा ॥”)
 क्रयविक्रयरूपस्य तस्य विवरणादि यथा,—
 “मानेन तुलया वापि योऽंशमष्टमकं हरेत् ।
 दण्डं स दाप्यो दिशतं दृष्ट्वै हानौ च कल्पि-
 तम् ॥”
 यः पुनर्वणिक् क्रीडिकापासादेः पण्यस्याष्टम-
 मंशं कूटमानेन कूटतुलया वाप्यथापहरत्यसौ
 पणानां दिशतं दण्डनीयः । अपहृतस्य पुन-
 र्दण्यस्य दृष्ट्वै हानौ च दण्डस्यापि दृष्टिहानौ
 कल्पो ॥
 “भेषजस्त्रेहलवणगन्धधान्यगुडादिषु ।
 पण्येषु प्रक्षिपन् ह्येनं पणान् दाप्यस्य षोडश ॥”
 भेषजमौषधद्रव्यं स्त्रेहो घृतादिः गन्धद्रव्यमुष्णी-
 रादि आदिशब्दाद्विष्णुमरिचादि । एतेष्वसार-
 द्रव्यं विक्रयार्थं मिश्रयतः षोडशपण्यो दण्डः ॥
 किञ्च ।
 “नृचर्ममणिसूत्रायाः क्राष्टवल्कलवाससाम् ।
 अजातौ जातिकरणे विक्रयाष्टगुणो दमः ॥”
 न विद्यते बहुमूल्या जातिर्यस्मिन् नृचर्मादिके
 तदजातिः तस्मिन् जातिकरणे विक्रयार्थं गन्ध-
 वर्णरसान्तरसञ्चारणेन बहुमूल्यजातीयसादृश्य-
 सम्पादने यथा मल्लिकामोदसञ्चारणेन नृत्ति-
 कायां सुगन्धामलकमिति । मार्जारचर्मणि
 वर्णान्तरकरणेन पद्माराग इति कार्पासिके सूत्रे
 गुणोत्कर्षाधानेन पट्टसूत्रमिति कार्पास्यसे
 वर्णोत्कर्षाधानेन रजतमिति विस्वकाष्ठे चन्द-
 नामोदसञ्चारणेन चन्दनमिति ककोले त्वगाखं
 लवङ्गमिति कार्पासिके वाससि गुणोत्कर्षा-
 धानेन कौशेयमिति विक्रयस्यापादितस्य दण्ड-
 नृचर्मदेः पण्यस्याष्टगुणो दण्डो वेदितव्यः ॥
 “समुद्रपरिवर्त्तश्च सारभाण्डश्च क्षत्रिमम् ।
 आधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना ॥
 भित्ते पण्ये तु पञ्चाशत् पण्ये तु शतमुच्यते ।
 द्विपण्ये द्विशतो दण्डो मूल्यदृष्ट्वै च दृष्टिमान् ॥”
 मुद्रं पिधानं मुद्रेण सह वर्त्तत इति समुद्रं
 करण्डकम् । परिवर्त्तनं यथासः । योऽन्यदेव
 मुक्तानां पूर्णं करण्डकं दर्शयित्वा हस्तलाघवे-
 नान्यदेव स्फटिकानां पूर्णकरण्डकं समर्पयति
 यच्च सारं भाण्डं कस्तूरिकादिकं क्षत्रिमं कृत्वा
 विक्रयमाधिं वा नयति तस्य दण्डकल्पना वक्ष्य-
 माणा वेदितव्या । क्षत्रिमकस्तूरिकादेर्मूल्य-
 भूते पण्ये भित्ते न्यूनं न्यूनपण्यमूल्यमिति । यावत्त-
 स्मिन् क्षत्रिमे विक्रीयते पञ्चाशत्पण्यो दण्डः
 पण्यमूल्ये पुनः शतं द्विपण्यमूल्ये द्विशतो दण्डः
 इत्येवं मूल्यदृष्ट्वै दण्डदृष्टिर्भवेत् ॥ * ॥ बाणिजः
 प्रत्याह ।
 “सम्भूय कुर्वन्तामर्घं सबाधकृत्प्रश्लिष्यताम् ।
 अर्घ्यस्य ह्रासं दृष्ट्वै वा जानतां दम उत्तमः ॥”

बाणिज्यं

राजनिरूपितार्घ्यस्य ह्रासं दृष्ट्वै वा जानन्तो-
 ऽपि बाणिजः सम्भूय मिलित्वा कारुण्यां रजका-
 दीनां श्लिष्यतां चित्रकरादीनां सबाधं पीडा-
 करमर्घान्तरं लाभलोभात् कुर्वन्तः पण्यसहस्रं
 दण्डनीयाः ॥ * ॥ किञ्च ।
 “सम्भूय बाणिजां पण्यमनर्घ्योपरुन्धताम् ।
 विक्रीयतां वा विहितो दण्ड उत्तमसाहसः ॥”
 ये पुनर्वणिजो मिलित्वा देशान्तरादागतं
 पण्यमनर्घ्यं ह्येनमूल्येन प्रार्थयमाना उप-
 रुन्धन्ति महाघर्षणं वा विक्रीयते तेषामुत्तम-
 साहसो विहितो दण्डो भन्वादिभिः ॥ * ॥ केन
 पुनर्घर्षणं पणितव्यमित्याह ।
 “राजनि स्थाप्यते योऽर्घः प्रत्यहं तेन विक्रयः ।
 क्रयो वा निसवस्तस्माद्बाणिजां लाभकृत् स्तुतः ॥”
 राजनि सन्निहिते सति यस्तेनार्घः स्थाप्यते
 निरूप्यते तेनार्घ्येण प्रतिदिनं क्रयो विक्रयो वा
 कार्यः । निर्गतः स्रवो निसवोऽवशेषः तस्मा-
 द्राजनिरूपितादृशो निसवः स एव बाणिजां
 लाभकारी न पुनः स्वच्छन्दपरिकल्पितात् ।
 मनुना चार्घ्यकरणे विशेषो दर्शितः ।
 “पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे मासे तथा गते ।
 कुर्वन्ते चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं वृष ॥”
 इति ।
 किञ्च ।
 “स्वदेशपण्ये च शतं बाणिकं गृह्णीत पञ्चकम् ।
 दण्डकं पारदेश्ये तु यः सदाः क्रयविक्रयो ॥”
 स्वदेशप्राप्तपण्यं गृह्णीत्वा यो विक्रीयीतेऽसौ
 पञ्चकं शतं पण्यशते पण्यपञ्चकं लाभं गृह्णीयात् ।
 परदेशप्राप्ते पुनः पण्ये शतपण्यमूल्ये दण्डपणान्
 लाभं गृह्णीयात् । यस्य पण्यग्रहणदिवस एव
 विक्रयः सम्पद्यते । यः पुनः कालान्तरेऽपि
 विक्रीयीते तस्य कालोत्कर्षवशात्लाभोत्कर्षः
 कल्प्यः । एवञ्च यथार्घं निरूपिते पण्यशते
 पञ्चपण्यो लाभो भवति तथैवार्घं राज्ञा स्वदेश-
 पण्यविषये स्थापनीयः ॥ * ॥ परदेशपण्ये
 अर्घ्यनिरूपणप्रकारमाह ।
 “पण्यस्योपरि संस्थाप्य अयं पण्यसमुद्भवम् ।
 अर्घोऽनुग्रहकृत् कार्यः क्रतुर्विक्रतुरेव च ॥”
 देशान्तरादागते पण्ये देशान्तरगमनप्रत्या-
 गमनभाण्डग्रहणशुल्कादिस्थानेषु यावानुप-
 युक्तोऽर्थस्तावन्तमर्थं परिगणय्य पण्यमूल्येन सह
 मेलयित्वा यथा पण्यशते दण्डपण्यो लाभः सम्प-
 द्यते तथा क्रोडविक्रीचोरमुग्रहकार्योऽर्घो राज्ञा
 स्थापनीयः ॥ * ॥ प्रासङ्गिकं परिसमन्वाधुना
 विक्रीयसम्पदानम्यक्रमते । तत्संस्कारं नारदे-
 नाभिहितम् ।
 “विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रतुर्यज्ञं प्रदीयते ।
 विक्रीयसम्पदानं तद्विवादपदमुच्यते ॥”
 तत्र विक्रयद्रव्यस्य चराचरभेदेन द्वैविध्यमभि-
 धाय पुनः षड्विधत्वं तेनैव प्रत्यपादि ।
 “लोकेऽस्मिन् द्विविधं पण्यं जङ्गमं स्थावरं
 तथा ।

वाणिज्यं

यद्विधस्तस्य तु बुधेर्दानादानविधिः स्मृतः ॥
गणिकं तुलिमं मेयं क्रियया रूपतः श्रिया ॥”

इति ॥

गणिकं क्रसकफलादि । तुलिमं कुङ्कुमादि ।
मेयं प्रात्यादि । क्रियया वाच्यदोहादिरूपयो-
पलक्षितमन्वमहिष्यादि । रूपतः पण्याङ्ग-
नादि । श्रिया दीपगा मरकतपद्मरागादि ॥*॥
इत्येतत् षट्प्रकारमपि पण्यं विक्रीयासंप्रय-
च्छतो दण्डमाह ।

“गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति ।
सोदयं तस्य दाप्योऽसौ दिग्गामं वा दिग्गामते ॥”
गृहीतं मूल्यं यस्य पण्यस्य विक्रेत्रा तदगृहीत-
मूल्यं तदयदि विक्रेत्रा प्रार्थयमानाय स्वदेश-
वणिजे क्रेत्रे न समर्पयति । तच्च पण्यं यदि
क्रयकाले बहुमूल्यं सत् कालान्तरेऽल्पमूल्येनैव
लभ्यते तदार्घ्यहासकतो य उदयो वृद्धिः पण्यस्य
स्यावरजङ्गमात्मकस्य तेन सहितं पण्यं विक्रेता
क्रेत्रे दापनीयः । यदा मूल्यहासकतः पण्य-
स्योदयो नास्ति किन्तु क्रयकाले यावदेव यतो
मूल्यस्यैतत्पण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव तदा
तत् पण्यमादाय तस्मिन् देशे विक्रीणानस्य यो
लाभस्तेनोदयेन सहितं द्विकं चिकमित्यादि
प्रतिपादितवृद्धिरूपोदयेन वा सहितं क्रैट-
वाञ्छावशादापनीयः ॥*॥ यथाह नारदः ।
“अर्घ्यदेवहीयेत सोदयं पण्यमावहेत् ।
स्यानिनामेध नियमो दिग्गामं दिग्गारिणाम् ॥”

इति ॥

यदा त्वधर्महस्तेन पण्यस्य न्यूनभावस्तदा
तस्मिन् पण्ये वस्त्रगृहादिके य उपभोगः
तदाच्छादनसुखनिवासादिरूपो विक्रेतुस्तत्-
सहितं पण्यमसौ दाप्यः । यथाह नारदः ।
“विक्रीय पण्यं मूल्येन यः क्रेतुर्न प्रयच्छति ।
स्यावरस्य चयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम् ॥”

इति ॥

विक्रेतुरपभोगः क्षय उच्यते । क्रेतुः सम्बन्धि-
त्वेन क्षीयमाणत्वात् पुनः कुक्षपातशस्यघाता-
दिरूपः । तस्य तु ।

“उपहृतेत वा पण्यं दह्यतापहृतेत वा ।
विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासंप्रयच्छतः ॥”

इत्यनेनोक्तत्वात् ।

यदा त्वसौ क्रैता देशान्तरात् पण्यग्रहणार्थ-
मागतस्तदा तत् पण्यमादाय देशान्तरे विक्री-
णानस्य यो लाभस्तेन सहितं पण्यं विक्रेता
क्रेत्रे दापयितव्यः । अथच क्रैतपण्यसमर्पण-
नियमोऽनुश्रयाभावे द्रष्टव्यः । सति त्वनुश्रये
क्रैत्वा विक्रीय वा किञ्चिदित्यादि मनूक्तं
वेदितव्यम् ॥*॥ किञ्च ।

“विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वमेतत्प्रयच्छति ।
हानिश्चेत् क्रैटदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेत् ॥”
यदा पुनर्जातानुश्रयः क्रैता पण्यं न जिष्टयति
तदा विक्रीतमपि पण्यं अन्यत्र विक्रेयम् । यदा
पुनर्विक्रेत्रा दीयमानं क्रैता न गृह्णाति तच्च

वाणिज्यं

पण्यं राजदेविकेनोपहतं तदा क्रेतुरेवासौ
हानिर्भवेत् । पण्याग्रहणरूपेण क्रैटदोषेण
नाशितत्वात् ॥*॥ अपि च ।

“राजदेवोपघातेन पण्यं दोषमुपागते ।
हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः ॥”
यदा पुनः क्रैत्रा प्रार्थमानमपि पण्यं विक्रेता
न समर्पयति अजातानुश्रयोऽपि तच्च राज-
देविकेनोपहतं भवति तदासौ हानिर्विक्रेतुरे-
वातोऽन्यददुष्टं पण्यं विनष्टसदृशं क्रेत्रे देयम् ॥
किञ्च ।

“अन्यहस्ते च विक्रीतं दुष्टं वा दुष्टवदयदि ।
विक्रीणीते दमस्तत्र मूल्यात्तु द्विगुणो भवेत् ॥”
यः पुनर्विनेवानुश्रयमेकस्य हस्ते विक्रीतं पुन-
रन्यस्य हस्ते विक्रीणीते सदोषं वा पण्यं प्राच्या-
दितदोषं विक्रीणीते तदा तत्पण्यमूल्यात् द्विगुणो
दमो वेदितव्यः ।*॥ नारदेनाप्यत्र विशेषो
दर्शितः ।

“अन्यहस्ते तु विक्रीय योऽन्यस्ते तत्रयच्छति ।
त्रयं तद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥
निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।
स मूल्याद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव ते ॥”

इति ॥

सर्वञ्चायं विधिर्दत्तमूल्ये पण्ये द्रष्टव्यः । अदत्त-
मूल्ये पुनः पण्ये वाङ्मात्रक्रये क्रैटविक्रेतो-
नियमकारिणः समयाहते प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा न
कश्चिदोषः ॥*॥ यथाह नारदः ।

“दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेव प्रकीर्तितः ।
अदत्तेऽन्यत्र समयाह विक्रेतुरविक्रयः ॥” इति ॥
विक्रयानुश्रयोऽभिहितः क्रैतानुश्रयस्वरूपं तु
प्राक् प्रपञ्चितमधुना तदुभयसाधारणं धर्म-
माह ।

“क्षयं वृद्धिं च वणिजा पण्यानामविज्ञानता ।
क्रैत्वा नानुश्रयः कार्यः कुर्वन् षड्भागदण्ड-
भाक् ॥”

परीक्षितक्रैतपण्यानां क्रयोत्तरकालं क्रय-
कालपरिमाणतोऽर्घ्यकृतां वृद्धिमपश्यता क्रैत्रा-
नुश्रयो न कार्यः । विक्रेत्रा च महार्घनिबन्धनं
पण्यक्षयमपश्यता नानुश्रयितव्यम् । वृद्धिक्षय-
परिज्ञाने पुनः क्रैटविक्रेतोरनुश्रयो भवतीति
यतिरेकादुक्तमभवति । अनुश्रयकालावधिञ्च
नारदेनोक्तः ।

“क्रैत्वा मूल्येन यः पण्यं दुःक्रैतं मन्यते क्रयो ।
विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् तस्मिन्नेवाङ्गविच्छतम् ॥
द्वितीयेऽङ्गि ददत् क्रैता मूल्यात्तिंशांशमा-
वहेत् ।

इति ॥

अपरीक्षितक्रयविक्रये पुनः पण्यवैगुण्यनिबन्ध-
नानुश्रयावधि दृष्टैकपक्षसमाहेत्यादिना दर्शित
एव । तदनया वाच्यो युक्ता वृद्धिक्षयपरिज्ञान-
स्यानुश्रयकारणत्वमवगम्यते । यथा पण्यपरी-
क्षाविधिवत्तात् पण्यदोषाणां अतः पण्यदोषे

बाधकः

तद्वृद्धिक्षयकारणचितयाभावेऽनुश्रयकालाभ्य-
न्तरेऽपि यदनुश्रयं करोति तदा पण्यषड्भागं
दण्डनीयः । अनुश्रयकारणसङ्गावेऽपि अनुश्रय-
कालातिक्रमेणानुश्रयं कुर्वतोऽप्ययमेव दण्डः ।
उपभोगेनाविनश्वरेषु स्थिरार्थेष्वनुश्रयकालाति-
क्रमेणानुश्रयं कुर्वतो मनूक्तो दण्डो द्रष्टव्यः ।
“परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् ।
आददानोददत्तेव राज्ञा दण्डः प्रतानि षट् ॥”
इति मिताचरायां विक्रीयासम्प्रदानं नाम
प्रकरणम् ॥

अथ दृष्टव्यः ।

“कुषीदक्षिबाणिष्यं प्रकुर्वीतास्त्रयं कृतम् ।
आपत्काले स्वयं कुर्वन् नैनसा लिप्यते द्विजः ॥
लब्धलाभः पितृन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव पूजयेत् ।
ते तुष्टास्तस्य तं दोषं प्रमयन्ति न संशयः ॥
वणिक् कुषीदो दद्यात् वस्त्रगोकाशनादिकम् ।
वणिक् कुषीददोषः स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूज-
नात् ॥”

इत्याहिकतत्त्वम् ॥

वा(वा)णिष्या, स्त्री, (बाणिष्य + टाप् । अभिधा-
नात् स्त्रीत्वम् ।) बाणिष्यम् । इति षटाधरः ॥
वा(वा)ध, ऋ उ विहृत् । इति कविकल्पद्वयः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अववाधत् ।
उ, बाधते । ऊर्णं न सत्त्वेऽधिको बवाधे । इति
रघुः ॥ २ । १४ ॥ इति दुर्गादासः ॥

वा(वा)धः, पुं, (बाधनमिति । बाध + भावे घञ् ।)
प्रतिबन्धकः । आघातः । (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ५ । १४ ।
“यदीमर्भे महति वा हितोसो बाधे मरुतो-
अक्राम देवान् ॥”) न्यायमते साध्याभाववत्पक्षः ।
यथा । इदो बद्धिमान् । इति सामान्यनिरुक्ति-
मादाधरी ॥

वा(वा)धकः, पुं(वा(वा)धते इति । बाध + ध्वल् ।)
स्त्रीरोगविशेषः । यथा,—

“रक्तमाद्री तथा घष्टी चाङ्कुरो जलकुमारकः ।
चतुर्विधो बाधकः स्यात् स्त्रीणां सुनिविभाधितः ॥
तेषां स्वभावं वक्ष्यामि यथाशास्त्रं विधानतः ।
एतेषां पूजनं कार्यं जनैः सन्तानकाङ्क्षिभिः ॥
निःसारणं स्थापनञ्च बलिदानं जपस्तथा ।
कर्त्तव्यो गुरुवाक्येन यथाशास्त्रं विचक्षणैः ॥
चतुर्विधो बाधकस्तु जायते ऋतुकालतः ॥”
तस्य लक्षणं यथा,—

“यथा कथां तथा नाभेरधः पार्श्वे स्तनेऽपि
च ।

रक्तमाद्रीप्रदोषेण जायते फलहीनता ॥
मासमेकं द्वयं वापि ऋतुयोगो भवेद्दृष्टि ।
रक्तमाद्रीप्रदोषेण फलहीना तदा भवेत् ॥”

इति रक्तमाद्रीः ॥

“नेत्रे हस्ते भवेष्णाला योनौ चैव विशेषतः ।
लालासंयुतरक्तञ्च घष्टीबाधकयोगतः ॥
मासैकेन भवेद्दृष्ट्या ऋतुस्नानद्वयं तथा ।
मलिना रक्तयोनिः स्यात् घष्टीबाधकयोगतः ॥”
इति घष्ट्याः ॥

बाधियः

“उद्देगो गुरुता देहे रक्तसावो भवेद्बहु ।
बाभेरधो भवेत् शूलं चाङ्कुरः स तु बाधकः ॥
ऋतुहीना चतुर्मासं विमासं वा भवेद्यदि ।
कृशाङ्गी करपादे च ज्वाला चाङ्कुरयोगतः ॥”
इति चाङ्कुरस्य ॥

“सशूला च सगर्भा च शुष्कदेहात्परक्तिका ।
जलकुमारस्य दोषेण जायते फलहीनता ॥
या कृशाङ्गी भवेत् शूला बहुकालऋतुस्तथा ।
गुरुस्त्री खल्वरक्ता जलकुमारस्य दूषणात् ॥”
इति जलकुमारस्य ॥

इति वैद्यकम् ॥ बाधाजनके, त्रि ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ३४ । १६ ।

“धर्मो धर्माशुबन्धार्थो धर्मो नात्मार्य-
बाधकः ॥”)

वा(वा)धनं, स्त्री, (बाध + लुट् ।) पीडा । इति
शब्दरत्नावली ॥ प्रतिबन्धकश्च ॥ (बाधते इति ।
बाध + ल्युट् ।) पीडादातरि प्रतिबन्धके च त्रि ।
यथा, हरिवंशे । ६५ । ५३ ।

“अयतां कथयिष्यामि यत्रोभौ शत्रुबाधनौ ॥”

वा(वा)धा, स्त्री, (बाध + टाप् ।) पीडा । इत्यमरः ।
१ । ६ । ३ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २२ । ३ ।

“दुर्वृत्ताः सन्ति शतशो दानवाः पापयोनयः ।
तेभ्यो न स्यात् यथा बाधा मुनीनां त्वं तथा
कुरु ॥”)

निषेधः । इति हेमचन्द्रः ॥

वा(वा)धितः, त्रि, (बाध + क्त ।) बाधायुक्तः ।
निवर्तः । यथा । सङ्गतविप्रतिषेधेन यद्बाधितं
तद्बाधितमेव । इति सुम्भबोधटीकायां दुर्गा-
दासः ॥

बाधियः, स्त्री, (बाधिरस्य भावः । बाधिर + ध्यन् ।)
बाधिरस्य भावः । कर्णरोगविशेषः । तस्य
निदानम् । यथा,—

“यदा शब्दवहं वायुः स्रोत आहत्य तिष्ठति ।
शुद्धः श्लेष्मान्वितो वापि बाधियं तेन जायते ॥”
इति माधवकरः ॥

अस्यौषधं यथा,—

“शुष्कमूलकशुष्कीनां चारो हिङ्गुलनागरम् ।
शुक्रं चतुर्गुणं दद्यात्तैलेमेतेर्विपाचयेत् ॥
बाधियं कर्णशूलं च पूयसावच्च कर्णयोः ।
क्रमयच्च विनश्यन्ति तैलस्यास्य प्रपूरणात् ॥”
अपि च ।

“प्रसू हे गण्डमालानां काययेद्दोषमभ्रमाम् ।
चतुर्भागावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
काङ्गिकस्याङ्कं दत्त्वा पिष्टान्तेतानि दापयेत् ॥
पुनर्नवा गोक्षुरकं सेत्स्वं जुगुष्यं वचा ।
सरलं सुरदारुञ्च दृष्टी कण्टकारिका ॥
नखपानाह्वर्येव कर्णशूलं हनुयद्दम् ।
बाधियं सर्वरोगश्च अभ्यङ्गाच्च महेश्वर ! ॥”
इति मारुदे १६८ अध्यायः ॥

(ससम्प्राप्तिकारणमस्य यथा,—

“स एव शब्दाभिवहा यदा शिवाः
कफानुयातोऽबुद्धयः तिष्ठति ।

बाहस्य

तदा नरस्याप्रतिकारसैविनो
भवेत्तु बाधियमसंशयं खलु ॥”

इत्युत्तरतले विंशतितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
अस्य चिकित्सा यथा,—

“सामान्यतो विशेषेण बाधियं पूरणं शृणु ।
गवां मृत्रेण विस्त्रानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ॥
सजलञ्च सडुग्धञ्च बाधियं कर्णपूरणम् ।
सितामधुकविस्त्रीभिः सिद्धं वाजं पयस्यथ ॥
सिद्धं वा विस्त्रानिःकाये शीतोभूतं तदुद्धृतम् ।
पुनः पचेद्दशक्षीरं सितामधुकचन्दनैः ॥
विस्त्रासु गाढं तत्तैलं बाधियं कर्णपूरणम् ।
वक्ष्यते यः प्रतिश्याये विधिः सोऽप्यत्र पूजितः ।
वातवायुधियु यश्चोक्तो विधिः स च हितो भवेत् ॥”
इति च तत्रैकविंशतितमेऽध्याये तेनोक्तम् ॥

बाध्यः, त्रि, (बाध + यत् ।) बाधनीयम् । बाधि-
तयम् । निवर्तयम् । यथा । साङ्गचित्तलिङ्ग-
दर्शनात् प्रकरणमिदं बाध्यम् । इति ब्रह्मसूत्रस्य

समञ्जसावृत्तिः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६६ । ४० ।

“नाहं खारोचिषस्तुल्यः स्त्रीबाध्यो वा जले-
चरि ! ॥”)

बाध्यता, स्त्री, (बाध्यस्य भावः । बाध्य + तल् ।)
बाध्यत्वम् । बाध्यस्य भावः इत्यर्थे तत्प्रत्यय-
नियमोऽयं शब्दः ॥

बान्धकिनेयः, त्रि, (बन्धक्या अपत्यं पुमान् ।
बन्धकी + “कल्याण्यादीनामिन्द्र ।” ४ । १ । २६ ।

इति ढक् इन्द्र च ।) असतीसुतः । इत्य-
मरः । २ । ६ । २६ ॥

बान्धवः, पुं, (बन्धुरेव । बन्धु + “प्रज्ञादिभ्यश्च ।” ५ ।
४ । ३८ । इति स्वार्थे अण् ।) ज्ञातिः । इत्य-
मरः । २ । ६ । ३४ ॥ सुहृत् । इति मेदिनी । वे, ४५ ॥

(यथा, मनुः । ५ । ७० ।

“नातिवर्धस्य कर्त्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ॥”)

अस्य विवरणं बन्धुशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

बाभ्रवी, स्त्री, (बाभ्रोर्महादेवस्य पत्नी । बभ्रु +
अण् + डीष् ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, मार्कण्डेये । ६१ । २१ ।

“मेधे सरस्वति वरे भूति बाभ्रवि तामसि ! ॥”)

वारकीरः, पुं, द्वारग्राही । बाह्वः । यूका । वेणि-
वेधनी । नीराजितहयः । इति मेदिनी । रे, २८६ ॥

बार्ब्डीरः, पुं, त्रपु । आम्नाशि । अङ्कुरः ।
गणिकासुतः । इति हेमचन्द्रः ॥

बाहस्यतं, त्रि, दृहस्यतिसम्बन्धि । दृहस्यतेरिदं
इत्यर्थे (अण्) णप्रत्ययेन नियतम् ॥

बाहस्यत्वः, पुं, (बाहस्यत्वं दृहस्यतिप्रोक्तं शास्त्रं
अधौयमानत्वेनाख्यस्येति । अर्श आदित्वा-
दच् ।) नास्तिकः । यथा, हेमचन्द्रः ।

“स्याद्वादवादाहृतः स्याच्छून्यवादी तु सौगतः ।

नैयायिकश्चतुर्पादो योगः सांख्यस्तु कापिलः ॥

वैशेषिकः स्यादौलूक्यो बाहस्यत्वस्तु नास्तिकः ॥

चाव्वाको लौकायतिकश्चेते षडपि तार्किकाः ॥”

(दृहस्यतिना प्रोक्तमिति । दृहस्यति + यण् ।)

नीतिशास्त्रे, स्त्री । इति केचित् ॥ दृहस्यतेरिदं-

बालः

मिति वा । दृहस्यति + “दित्वादित्यादित्यप्रत्यु-
त्तरपदान् यणः ।” ४ । १ । ८५ । इति यणः ।)

दृहस्यतिसम्बन्धिनि, त्रि ॥

बालं, स्त्री, पुं, (बलतीति । बल + यणः ।)

गम्भद्रयविशेषः । बाला इति ख्यातम् । इति

मेदिनी ॥ तत्पर्यायः । द्वीवेरम् २ बर्हिष्ठम् ३

उदीच्यम् ४ केशनामकम् ५ अम्बुनामकम् ६ ।

इत्यमरः । २ । ४ । १२२ ॥ द्वीवेरम् ७ बर्हि-

ष्ठम् ८ । इति भरतः ॥ बालकम् ९ वारिदम् १०

इति शब्दरत्नावली ॥ वरम् ११ द्वीवेरकम् १२

केशम् १३ वज्रम् १४ पिङ्गम् १५ ललना-

प्रियम् १६ कुन्तलोशीरम् १७ कचामोदम् १८ ।

अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । पित्त-

वान्तिद्वयान्तरकुष्ठातिसारश्वासव्रणनाशित्वम् ।

केशहितत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“बाला वाय्वालिका वाय्वा सैव वाट्यालिका-

पि च ।

महाबला पीतपुष्पा सहदेवौ च सा स्मृता ॥

ततोऽन्यातिबला ऋष्यप्रोक्ता कङ्कृतिकासह ।

गाङ्गेरुकी नागबला भसा ह्रस्वा गवेधुका ॥

अस्य गुणाः ।

बलाचतुष्टयं शीतं मधुरं बलकान्तिकृत् ।

स्निग्धं ग्राहि समीरासपित्तास्रक्षतनाशनम् ॥

बालाचतुष्टयविशेषगुणाः ।

बलामूलत्वचश्चूर्णं पीतं सक्षीरशर्करम् ।

मूत्रातिसारं हरति दुष्टमेतन्न संशयः ॥

हरेन्महाबला कच्छं भवेद्वातासुलोमनी ।

हृत्वादतिबला मोहं पयसा सितया सह ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

बालः, त्रि, (बलतीति । बल प्राणने + “ज्वलि-

तिकसन्नेभ्यो णः ।” ३ । २ । १४० । इति णः ।)

मूर्खः ॥ (यथा, मनुः । २ । १५३ ।

“अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्दः ।

अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव तु मन्दम् ॥”

“वैशब्दोऽवधारणे अज्ञ एव बालो भवति

नल्लव्यवयाः ।” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥

अर्भकः । इति मेदिनी । ले, ४० ॥ द्वितीयस्य

पर्यायः । माणवकः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥

बालकः ३ माणवः ४ किशोरः ५ बटुः ६ सुष्ठि-

न्वयः ७ बटुकः ८ किशोरकः ९ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ पाकः १० गर्भः ११ हितकः १२

पृथुकः १३ शिशुः १४ श्रावः १५ अर्भः १६

द्विभ्रकः १७ द्विभ्रः १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥

स तु षोडशवर्षपर्यन्तः प्रथमवयस्कः । यथा,—

“आषोडशवर्षवेद्बालस्तरुणस्तत उच्यते ।

षडः स्यात् सप्ततैश्चैव वर्षेभ्यो नवतेः परम् ॥”

इति स्मृतिः । इति भरतः ॥

तस्य रक्षकाः सर्वदेवताः । यथा,—

“अनाथबालवृद्धानां रक्षकाः सर्वदेवताः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८६ अध्यायः ॥

अथ बालस्य परिचर्याविधिः ।

“बालमङ्गे सुखं दध्याम चैनं तर्जयेत् क्वचित् ।

बालः

सहसा बोधयेन्नैव नायोग्यमुपवेशयेत् ॥
 अयोग्यमुपवेशनासमर्थम् ।
 “नाक्षत्रस्थापयेत्क्रोडे न क्षिप्रं शयने क्षिपेत् ।
 रोदयेन क्वचित् कार्यं विधिमावश्यकं विना ॥”
 आवश्यको विधिः भेषजदानतैलाभ्यङ्गोद्वर्तनादि ॥
 तच्चित्तमनुवर्त्तत तं सदैवानुमोदयेत् ।
 संसेवितमना एकं नित्यमेवाभिवर्द्धयेत् ॥
 बालातपतडिदृष्टिधूमानलजलादितः ।
 निम्नोच्चस्थानतश्चापि रक्षेद्दालं प्रयत्नतः ॥”
 बालस्य स्वभावाङ्गितान्याह ।
 “अभ्यङ्गोद्वर्तने स्नानं नेत्रयो रञ्जनं तथा ।
 वसनं नटु यत्तच्च तथा नटुनुलेपनम् ॥
 जम्बप्रभृति पथ्यानि बालस्येतानि सञ्चया ॥”
 बालस्य कबलादेः समयमाह ।
 “कवलः पञ्चमादर्षाद्विंशतेष्वेव मैथुनम् ॥”
 बाल्यादेरवधिमाह सुश्रुतः ।
 “वयस्तु त्रिविधं बाल्यं मध्यमं वार्द्धकं तथा ।
 जनयोद्गवर्षस्तु नरो बालो निगद्यते ॥
 त्रिविधः सोऽपि दुग्धाश्री दुग्धान्नाश्री तथाऽन्न-
 सुक् ॥
 दुग्धाश्री वर्षपर्यन्तं दुग्धान्नाश्री शरद्वयम् ।
 तदुत्तरं स्यादन्नाश्री एवं बालस्त्रिधा मतः ॥
 मध्ये षोडशसप्तत्योर्मध्यमः कथितो बुधैः ।
 चतुर्धा मध्यमं प्राहुर्गुवा द्वात्रिंशतो मतः ॥
 चत्वारिंशत्समा यावत्तिष्ठेद्दीर्घादिप्रतिः ।
 ततः क्रमेण क्षीणः स्यादथावज्जवति सप्ततिः ॥
 वीर्यादीत्यादिशब्देन रसादिसर्वधातुन्द्रिय-
 बलोत्साहा उच्यन्ते । क्षीणः सर्वधातुन्द्रिय-
 बलोत्साहेर्हीनः ।
 ततस्तु सप्ततेरुर्द्ध्वं क्षीणधातुरसादिकः ॥
 क्षीयमाणोन्द्रियबलः क्षीणरेता दिने दिने ।
 बलोपलितखालित्युक्तः कर्मसु चाक्षमः ॥
 कासश्वासादिभिः क्षिप्तो वृद्धो भवति मानवः ॥
 बाल्ये विवर्द्धते ज्ञेया पित्तं स्यान्मध्यमाब्दिकम् ।
 वार्द्धक्ये वर्द्धते वायुर्विचार्यैतदुपक्रमेत् ॥
 उपक्रमेत् चिकित्सेत् ॥ तन्नाम्नरे तु ।
 बाल्यं षड्विंशतिर्वर्षा लघ्वद्विष्टः शुक्रविक्रमौ ।
 बुद्धिः कर्मैन्द्रियं रेतो जीवितं दशतो ह्रसेत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (अथ बालादशौचम् ।
 “नवमादिमासजातबालस्याशौचकालाभ्यन्तर-
 मरण्ये मातापित्रोरसृष्ट्यत्वं युक्तम् । तदेव
 खजात्युक्तजननाशौचम् । ज्ञातीनाम्नशौचं
 नास्ति । नवमादिमासजतजातयोस्तु कन्या-
 पुत्रयोः पित्रादि सपिण्डानां मातुश्च जनना-
 शौचम् । तच्च ब्राह्मणानां दशाहं शूद्राणां
 मासः । पुत्रजन्मनि पितुः सचेलस्नानं पुत्रसुख-
 दर्शनात् परं पुनः सचेलस्नानम् । पुत्रकन्याजनने
 ब्राह्मण्या दशाहानन्तरं लौकिककर्मोपाधिकारः ॥
 पुत्रजनने ब्राह्मण्या विंशतिरात्रोत्तरस्नानात्
 वैदिककर्मोपाधिकारः । कन्याजनने तु ब्राह्मण्या
 मासोत्तरस्नानात् वैदिककर्मोपाधिकारः ।

बालः

शूद्रायाः कन्यापुत्रजनने त्रयोदशाहोत्तरं
 लौकिककर्मोपाधिकारः वैदिककर्मणि तु मासो-
 त्तरस्नानात् शुद्धिः । एतत् सर्वं कन्यापुत्रयो-
 र्विद्यमानत्वे बोध्यम् ॥
 जननाशौचोत्तरं षण्मासाभ्यन्तरमजातदन्त-
 मरण्ये मातापित्रोरकाहः । सपिण्डानाम् सद्यः
 शौचम् ॥ षण्मासाभ्यन्तरेऽपि जातदन्तस्य
 मरण्ये मातापित्रोरकाहः । सपिण्डानामेकाहः ।
 षण्मासोपरिदिवर्षपर्यन्तं पित्रोस्त्यहः । सपिण्डा-
 नामकृतचूडे एकाहः कृतचूडे त्र्यहः । द्विवर्षो-
 परिमासत्रयाधिकषड्वर्षपर्यन्तमनुपनीतबाल-
 कस्य मरण्ये मातापित्रादिसपिण्डानां त्र्यहः ॥
 तन्मध्योऽप्युपनीतस्य मरण्ये दशाहः । मासत्रया-
 धिकषड्वर्षोपरि मरण्ये पित्रादिसपिण्डानां
 दशाहः ॥
 शूद्रस्य षण्मासाभ्यन्तरे अनुत्पन्नदन्तस्य मरण्ये
 त्रिरात्रम् । उत्पन्नदन्तस्य पञ्चाहः । षण्मा-
 सोपरिद्विवर्षाभ्यन्तरे अकृतचूडमरण्ये पञ्चाहः ।
 तत्रापि कृतचूडमरण्ये द्वादशाहः । द्विवर्षोपरि-
 षड्वर्षाभ्यन्तरे मरण्ये द्वादशाहः । अत्रापि
 कृतोदाहेऽपि मासो व्यवह्रियते षड्वर्षोपरि-
 मासः ॥ * ॥ “बालकजननान्तरकर्त्तव्यमाह
 वैद्यके । यथा,—“अथबालं क्षौमपरिवृतं
 क्षौमवस्त्रास्तृतायां शय्यायां शययेत् । पीलु-
 वदरीनिम्बपल्लवकशाखाभिस्त्रेण वीजयेत् ।
 न्हर्त्ति चास्याहरहस्तेनपिचुमवचारयेत् ।
 धूपयेत्त्रेण रक्षोघ्नेधूपैः । रक्षोघ्नानि चास्य
 पाणिप्रादश्विरोग्रौवास्ववृजेत् तिलातसौ-
 सर्षपकणांश्चात्र प्रकिरेत् । अधिष्ठाने
 चाग्निं प्रज्वालयेत् । प्रक्षितोपासनीयश्चावेक्षेत ॥
 ततो दशमेऽहनि मातापितरौ कृतमङ्गल-
 कौतुकौ स्वस्तिवाचनं कृत्वा नाम कुर्यातां
 यदभिप्रेतं नचत्रनाम वा ॥
 ततो यथावर्णं धात्रीसुपेयाकथ्यमप्रमाणां
 मध्यमवयसमरोगां शीलवतीमचप्रलामलो-
 पामकृपामस्थलां प्रसन्नक्षीरामलक्ष्मीमल-
 मोद्धस्तनीमयङ्गामयसनिनीं जीवद्वत्सां दोग्ध्रीं
 वत्सलाममृद्वकर्मिणीं कुले जातामतो भूयि
 षेच्च गुणैरन्वितां श्यामामारोग्यबलवृद्धये
 बालस्य । तत्रोर्द्धस्तनी करालं कुर्यात् । लम्ब-
 स्तनी नासिकासुखं क्वादयित्वा मरणमापा-
 दयेत् । ततः प्रशस्तायां त्रिधौ शिरःस्नात-
 महतवाससमुद्दसुखं शिशुमुपवेश्य धात्रीं
 प्रादसुखीमुपवेश्य दक्षिणं स्तनं धौतमौषतुपरि-
 सुतमभिमन्त्र्य मन्त्रेणानेन पाययेत् ।
 चत्वारः सागरास्तुभ्यं स्तनयोः क्षीरवाहिणः ।
 भवन्तु सुभगे नित्यं बालस्य बलवृद्धये ॥
 पयोऽन्यतरसं पीत्वा कुमारस्ते शुभानने ।
 दीर्घमायुरवाप्नोतु देवाः प्राश्नामृतं यथा ॥
 अतोऽन्यथा नानास्तन्योपयोगस्यासात्मात्
 याधिजन्म भवति । अपरिसुतेऽप्यतिस्त्व-
 स्तन्यपूर्णस्तनपानादुत्सुहितस्तनसः शिशोः

बालकः

कासश्वासवमीप्रादुर्भावः । तस्मादेवं विधानं
 स्तन्यं न पाययेत् ॥
 “बालं पुनर्गात्रसुखं गृह्णीयान्न चैनं तर्जयेत्
 सहसा न प्रतिबोधयेद्विज्ञासभयात् सहसा
 नापहरेदुत्क्षिपेद्वा वातादिविघातभयात्प्रोपवे-
 शयेत् कौञ्जभयात् नित्यस्नेनमनुवर्त्तत प्रिय-
 श्रुतेरजिघांसुः । एवमनभिहतमनास्त्रिभुवर्द्धते
 नित्यसुदृगसत्त्वसम्पन्नो गीरोगः सुप्रसन्नमनाश्च
 भवति । वातातपविद्युत्प्रभापादपलताशून्या-
 गारनिम्नस्थानगृहच्छायादिभ्यो दुर्गन्धोपसर्ग-
 तश्च बालं रक्षेत् ।
 नाशुचौ विच्छेजेद्दालं नाकाशे विषमे व च ।
 नोद्गमामृतवर्षेषु रंजोद्गमोदकेषु च ॥
 क्षीरसात्प्रतया क्षीरमाजं गन्धमथापि वा ।
 दद्यादास्तन्यपर्याप्तेर्बालानां वीक्ष्यमात्रया ॥”
 इति सुश्रुते शारीरस्थाने दशमेऽध्याये ॥
 बा(वा)लः, पुं, (बलति मस्तकं रक्षति संवृणोतीति
 वा । बल + णः ।) शिरोभवाच्चादनविशेषः ।
 चुल इति भाषा । तत्पर्यायः । चिकुरः २ कचः
 ३ केशः ४ कुन्तलः ५ कुञ्जरः ६ शिरोरुहः ७
 शिरसिरुट् ८ शिरोरुट् ९ शिरजः १० । इति
 शब्दरत्नावली ॥ घोटकशिशुः । तत्पर्यायः ।
 किशोरः २ । इत्यमरः ॥ अथबालधिः । करि-
 बालधिः । नारिकेलः । इति मेदिनी । ले, ३६ ॥
 पञ्चवर्षीयहस्ती । यथा,—
 “पञ्चवर्षी गजो बालः स्यात् पोतो दशवर्षकः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, भागवते । ६ । १० । ६ ।
 “यो लोकवीरसमितौ धनुरेऽशुभं
 सीताखयंवरगृहे त्रिशतोपनीतम् ।
 आदाय बालगजलील इवेच्छुयिष्ठं
 सन्धीकृतं वृष । विक्षय्य बभञ्ज मध्ये ॥”)
 पुच्छः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारः ।
 १ । ४८ ।
 “लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्या-
 दसंशयं पर्वतराजपुत्रगाः ।
 तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्यु-
 बालप्रियत्वं शिथिलं चमर्थः ॥”)
 मत्स्यविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 बालकं, स्त्री, (बाल + स्वार्थे कन् ।) द्विवेरम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य गुणा यथा,—
 “बालकं शीतलं रुचं लघुदीपनपाचनम् ।
 कृष्णासारुचिवीर्यपद्विद्रोगामातिसारजित् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 अङ्गुलीयकम् । पारिहार्यम् । इति विश्वः ॥
 बालकः, पुं, (बाल एव । बाल + स्वार्थे कन् ।)
 शिशुः । (यथा, मार्कण्डेये । ५१ । ५३ ।
 “भूतानां मातृभिः सार्द्धं बालकानान्
 शान्तये ॥”)
 अन्नः । हयबालधिः । हस्तिबालधिः । अङ्गुरी-
 यकम् । द्विवेरम् । बलयम् । इति मेदिनी ।
 के, १५७ ॥ केशः । इति विश्वः ॥ * ॥

बालखि

बालाशौचं यथा,—

“अजातदन्ता ये बाला ये च गर्भादिनिःसृताः ।
न तेषामभिसंस्कारो न पिण्डं नोदकक्रिया ॥
यदि गर्भो विपद्येत स्रवते वापि योषितः ।
यावन्नासान् स्थितो गर्भस्तावद्दिनानि स्तकम् ॥
आ नामकरणात् सदा आ चूडान्तादहर्निशम् ।
आ व्रतस्थाचिरात्रेण तदूर्ध्वं दशभिर्दिनेः ॥”

इति गारुड १०६ अध्यायः ॥

बालकस्य रक्षा यथा,—

“आदाय कृष्णं संव्रज्या यशोदापि ततो द्विजः ।
गोपुच्छभ्रामणेनायु बालदोषमपाकरोत् ॥
गोपुरीषमुपादाय नन्दगोपीरपि मस्तके ।
हृण्णस्य प्रददौ रक्षां कुर्वन्निदसदौरयन् ॥
नन्द उवाच ।

रक्षतु त्वामशेषाणां भूतानां प्रभवो हरिः ।
यस्य नाभिसमुद्भूतपङ्कजादभवज्जगत् ॥
येन दंष्ट्राग्रविधृता धारयत्यवनी जगत् ।
वराहकूपपृष्ठे देवः स त्वां रक्षतु केशवः ॥
नखाङ्कुरविनिर्भिमवैरिवचःस्थितो विसुः ।
वृषिहृत्पुपी सर्वत्र स त्वां रक्षतु केशवः ॥
वामनो रक्षतु सदा भवन्तं यः चण्डादभूत् ।
त्रिविक्रमः क्रमाक्रान्तत्रैलोक्यः स्फुरदायुधः ॥
शिरस्ते पातु गोविन्दः कण्ठं रक्षतु केशवः ।
गुह्यं सजठरं विष्णुजंघापादं जनार्दनः ॥
मुखं बाहू प्रबाहू च मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
रक्षतव्याहृतैश्चर्यस्त्व नारायणोऽययः ॥
शार्ङ्गखड्गगदाचक्रशङ्खनादहताः क्षयम् ।
गच्छन्तु प्रेतकुशाब्जा राक्षसा ये तवाहिताः ॥
त्वां पातु दिक्षु वैकुण्ठो विदिक्षु मधुसूदनः ।
क्षुभीकेशोऽम्बरं भूमौ रक्षतु त्वां महीधरः ॥
एवं क्षतस्वस्थयगो नन्दगोपेन बालकः ।
शायितः शकटास्याधो बालपर्यङ्किकातले ॥”

इति विष्णुपुराणे । ५ । ५ ॥

बालकप्रिया, स्त्री, (बालकानां प्रिया) इन्द्र-
वारणी । कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥
बालकमिः, पुं, (बालस्य केशस्य कमिः) केश-
कीटः । इति जटाधरः ॥

बालक्रीडनं, स्त्री, (बालस्य क्रीडनम् । क्रीड् +
भावे ल्युट्) बालखिला । यथा,—

“बालक्रीडनमिन्द्रशेखरघनुर्भङ्गावधि प्रकृता ॥
इत्यादि महानाटकम् ॥

बालक्रीडनकः, पुं, (बालानां क्रीडनकः क्रीडन-
त्रयम् । बालका हि कपटकेन क्रीडन्तीति प्रसिद्धि-
स्तथात्वम् ।) कपटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बालखिला, पुं, बालखिल्यसुनिः । यथा,—

“विधिना निर्मिता पूर्वं वेदी परमपावनी ।
अग्निवेश्यादेसुनयो बालखिल्यादयः स्थिताः ॥”
इति बृहद्रामायणे चित्रकूटमाहात्म्ये १ सर्गः ॥
(बालखिल्यास्तु अङ्गुष्ठपरिमिताः बृहिसहस्र-
संख्याकाः । यथा, मार्कण्डेये । ५२ । २४ ।

“क्रतोश्च सन्ततिर्भाष्या बालखिल्यानस्यत ।
बहिर्यानि सङ्ख्यानि ऋषीन्नामैरेतसाम् ॥”

बालग्र

अङ्गुष्ठपरिमितसुक्तमेतेषां हृष्टपरिमाणम् ।

यथा, महाभारते । १ । ३१ । ८—६ ।

“अथापश्यद्वीन् ह्रस्वान् अङ्गुष्ठोदरवर्णयः ।
पलाशवृत्तिकामेकां संहितान् वदतः पथि ॥
क्षिप्रमानान् मन्दबलान् गोप्यदे संभृतोदके ॥”

बालगर्भिणी, स्त्री, प्रथमगर्भवती गौः । तत्-
पर्यायः । प्रह्वीही २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७० ॥
पलीकी ३ । इति जटाधरः ॥ बालगर्भ-
वती ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

बालगोपालः, पुं, (बालः शिशुमूर्तिधरो गोपालः) ।

श्रीकृष्णमूर्तिविशेषः । यथा,—

“तीरपयोनिधिवृत्तनिवासं
हास्यकटाक्षचवंशिनिनादम् ।

श्यामलसुन्दरवृत्तविलापं

तं प्रथमामि च बालगोपालम् ॥”

इति नारदपञ्चरात्रे गोपालाष्टकम् ॥

बालग्रहः, पुं, (बालानां बालकानां ग्रहः) ।

बालकहृत्ग्रहविशेषः । (यथा, मार्कण्डेये ।
६२ । २७ ।

“बालग्रहाभिभूतानां बालानां शान्ति-
कारकम् ॥”)

एतेषां विवरणम् । यथा,—

“बालग्रहा अनाचारात् पीडयन्ति शिशुं यतः ।
तस्मात्तदुपसर्गभ्यो रक्षेद्बालं प्रयत्नतः ॥”

अथ बालग्रहाणां नामान्याह ।

“स्कन्दग्रहस्तु प्रथमं स्कन्दापसार एव च ।

शङ्कुनी रेवती चैव पूतना गन्धपूतना ॥

पूतना शीतपूर्वा च तथैव सुखमङ्किका ।

नवमी नैगमेयश्च प्रोक्ता बालग्रहा अमी ॥”

अथ ग्रहाणां सत्पत्तिमाह ।

“नवस्कन्दादयः प्रोक्ता बालानां ये ग्रहा अमी ।

श्रीमन्तो दिव्यपुण्यो नारीपुरुषविग्रहाः ॥

एते स्कन्दस्य रक्षार्थं क्षतिकोमामिभूतिभिः ।

दृष्टाः श्रवणश्रवस्य रक्षितस्य स्ततेजसा ॥

स्कन्दः दृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा ।

विभक्तिं चापरां संज्ञां कुमार इति संग्रहः ॥”

अयं हि कार्तिकेयादयः ।

“स्कन्दापसारसंज्ञो यः सोऽग्निना तत्त्वमद्युतिः ।

स च स्कन्दस्यो नाम्ना विशाख इति चोच्यते ॥

ग्रहाः स्त्रीविग्रहा ये ते नानारूपाः प्रकीर्तिताः ।

देवानां क्षतिकानां ते भागा राजसतामसाः ॥

नैगमेयस्तु पार्वत्या दृष्टो ह्येषां ततो ग्रहः ।

कुमारस्य हि देवस्य गुह्यस्यात्मसमोऽस्ति वै ॥

ततो भगवति स्कन्दे सुरसेनापतौ क्षते ।

उपतस्युर्ग्रहा ह्येते शीघ्रक्षतिधरं गुह्यम् ॥

ऊचुः प्राङ्गणयज्ञेन वृत्तिर्नो दीयतामिति ।

तेषामर्थं ततः स्कन्दः शिवं देवमनोदयतु ॥

ततो ग्रहांस्तानुवाच भगवान् भगनेत्रहृत् ।

तिर्यग्गोर्नि मातुषष्ठ देवश्च त्रितयं जगत् ॥

परस्परपकारेण वक्तते धार्यते तथा ।

देवा नरान् प्रीणयन्ति तिर्यग्गोर्नीस्तथैव च ॥

यथाकाशं प्रवृत्तास्तु उग्रवर्षाहिमानिलैः ।

बालग्र

इत्यङ्गलिनमस्कारैर्जपद्भोमेस्तथैव च ॥

सम्यक् प्रयुक्तेषु नराः प्रीणयन्त्यपि देवताः ।

भागधेयं विभक्त्यश्च श्रेष्ठं किञ्चिन्न विद्यते ॥

तद्युष्माकं शुभा वृत्तिर्बालेभ्येव भविष्यति ॥”

अथ बालग्रहाणां बालग्रहणकारणमाह ।

“कुलेषु येषु नेष्यन्ते देवाः पितर एव च ।

ब्राह्मणाः साधवो वापि गुरवोऽतिथयस्तथा ॥

निवृत्तश्रीपाचारेषु तथा कुतुसितवर्तिषु ।

निवृत्तभिश्चावल्लिषु भयकांस्यग्रहेषु च ॥

ग्रहेषु तेषु बालांस्तान् ग्रहा हिंसन्त्यशङ्किताः ।

तत्र वो विपुला वृत्तिः पूजा चैव भविष्यति ॥

एवं ग्रहाः समुत्पन्ना बालान् हिंसन्ति चाप्यथ ।

ग्रहोपस्था बालाः स्फुटं क्षितितुल्यतमास्ततः ॥”

अथ सामान्यग्रहजुष्टानां बालानां लक्षणान्याह ।

“क्षयादुद्विजते बालः क्षयास्तस्यसि रोदिति ।

नखैर्दन्तैर्दरयति घात्रीमात्मानमेव च ॥

ऊर्ध्वं निरीक्षते दन्तान् खादेत् कूजति जृम्भते ।

भ्रुवौ क्षिपति दन्तौष्ठः फेनं वमति वासस्तत् ॥

क्षामोऽति निशि जागर्ति श्रुणाङ्गो भिन्नविट्-
खरः ॥

मत्स्यशोणितगन्धश्च न चात्राति यथा पुरा ॥

दुर्बलो मलिनाङ्गश्च नष्टसंज्ञोऽपि जायते ।

सामान्यग्रहजुष्टस्य लक्षणं समुदाहृतम् ॥”

अथ विशिष्टग्रहजुष्टानां लक्षणान्याह ।

“सस्ताङ्गः क्षतजसगन्धिकक्षनद्विट्-

धक्रास्यो क्षतचरश्चैकपक्षमेव ।

उद्विग्नः ससज्जितचक्षुरक्षरोदी

स्कन्दात्तो भवति च गाढसृष्टिवन् ॥

निःसंज्ञो भवति पुनर्लभेत संज्ञां

संक्षयः करचरश्चैव शृङ्खलीव ।

विश्वस्त्रे क्षजति विनदा जृम्भमाणः

फेनं वा क्षजति च तत्सखाभिमुखः ॥”

तत्सखाभिमुखः स्कन्दापसारयुक्तः ।

“सस्ताङ्गो भयचकितो विहङ्गगन्धः

साक्षावग्र्यपरिपीडितः समन्तात् ।

स्फोटश्च प्रचिततनुः सदाहपाके-

र्विज्ञेयो भवति शिशुः क्षतः शङ्कुन्या ॥

रक्तास्यो हरितमलोऽतिपाण्डुदेहः

श्यावो वा सुखकरपाकवेदनार्तः ।

शङ्कातिथयिततनुश्च कर्कशासं

रेवत्या भ्रष्टमभिपीडितः कुमारः ॥

सस्ताङ्गः स्वपिति न वासरे न राजौ

विह्वलिन्नं विह्वजति काकतुल्याङ्गगन्धः ।

छर्द्दार्तो हृषिततनुश्च कुमार-

स्तृणालुर्भवति च पूतनाग्रहीतः ॥

यो हेष्टि क्षणमपि न कासहिक्का-

च्छर्द्दोर्भिर्ज्वरसहिताभिरहंमानः ।

दुर्बलः सततमपि योऽसगन्धि-

स्तं ब्रूयाद्भिषगय गन्धपूतनार्तम् ॥

आक्रन्दन् परिचकितः सुवेपमानः

संक्षीनो भवति यथाक्षज्जयुक्तः ॥

बालग्र

सस्ताङ्गो भृशमतिमार्थते च यो वै
तं ब्रूयाद्विप्रगय शीतपूतनार्णम् ॥
स्तानाङ्गः सखिरपाणिपादवक्त्रो
वङ्गाश्री कलुषशिरावृत्तोदरो यः ।
स ज्ञेयः शिशुरथ रक्तमखिकार्णः
सोद्वेगो भवति च सूत्रतुल्यगन्धिः ॥
यः फेनं वमति विनम्यते च मध्ये
सोद्वेगो विहसति बोद्धुमीचमागः ।
कूजेच प्रततमथो वसासगन्धि-
निसंज्ञो भवति स नैगमेयजुष्टः ॥”
अथ सामान्यग्रहजुष्टानां चिकित्सामाह ।
सहासुखतिकोदीयकायस्नानं ग्रहापहम् ।
सहा माषपर्णी ।
“सप्तच्छदामयनिशाचन्दने शानुलेपयेत् ।
सर्पलक् लघुनं सूत्रां सर्षपाश्चिपलवाः ॥
विडालविडजालोममेषदङ्गी वचा मधु ।
धूपः शिशोर्ज्वरघ्नोऽयमशेषग्रहनाशनः ॥
बालग्रान्तीशकर्मणि कार्याणि ग्रहग्रान्तये ।
वचा कुष्ठं तथा ब्राह्मी सिद्धार्थकमथापि च ॥
सारिवा सैन्धवश्चैव पिप्पली घृतमष्टमम् ।
सिद्धं घृतमिदं मेथं पिबेत् प्रातर्दिने दिने ॥
दृढस्मृतिः क्षिप्रमेधा कुमारो बुद्धिमान् भवेत् ।
न पिशाचा न रक्षांसि न भूता न च मातरः ॥
न भवन्ति कुमाराणां पिबतामष्टमङ्गलम् ॥”
अष्टमङ्गलं घृतम् ॥
अथ विशिष्टग्रहजुष्टानां चिकित्सामाह ।
“सोमवल्लीमिन्द्रवृत्तं बन्दाकं विषजं शमीम् ।
नृगादन्त्याश्च मूलानि ग्रथितानि विधारयेत् ॥
तत्र स्कन्दग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
“स्कन्दग्रहोपहृष्टस्य कुमारस्य प्रशस्यते ।
वातप्रदुमपक्षाणां काथेन परिषेचनम् ॥
देवदासणि राक्षसां मधुरेषु गणेषु च ।
सिद्धं सर्पिश्च सचीरं पातुमस्मि प्रदापयेत् ॥
सर्षपाः सर्पनिर्झाको वचा काकादनी घृतम् ।
उद्याजाविगवाश्चापि रोमाण्युद्धूपनं भवेत् ॥”
काकादनी श्वेतगुग्गुला ।
सोमवल्लीमिन्द्रवृत्तं वृत्ताकं विषजं शमीम् ।
नृगादन्त्याश्च मूलानि ग्रथितानि विधारयेत् ॥
सोमवल्ली सोमलता । इन्द्रवृत्तं ककुभम् ।
नृगादनी इन्द्रवारुणी ।
रक्तानि माल्यानि तथा पताकां
रक्तांश्च गन्धान् विविधांश्च भक्ष्यान् ।
घृतञ्च देवाय बलिं निवेद्य
सकुक्कुटं स्कन्दग्रहे निधाय ॥
स्नानं त्रिरात्रं निशि चत्वरेषु
कुर्व्यात् परं शालियवेनिवेद्य ।
गायत्रियुक्ताभिरथाङ्गिरसि
प्रन्वालयेदाहुतिभिश्च धीमान् ॥
रक्षामतः प्रवक्ष्यामि बालानां पापनाशिनौम् ।
अहन्यहनि कर्तव्या याभिरङ्गिरतन्त्रितैः ॥
तपसां तेजसाश्चैव यज्ञसां वयसां तथा ।
निधानं योऽयथो देवः स ते स्कन्दः प्रसीदतु ॥

बालग्र

ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः ।
देवसेनारिपुहरः पातु त्वां भगवान् गुहः ॥
देवदेवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः ।
गङ्गोमातृत्तिकानाञ्च स ते शर्म्म प्रयच्छतु ॥
रक्तमाल्याम्बरधरो रक्तचन्दनभूषितः ।
रक्तदिव्यवर्णः पातु त्वां क्रौञ्चसदनः ॥”
अथ स्कन्दापसारग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
“विश्वः शिरीषो गोलोमी सुरसादिश्च यो
गणः ।
परिषेकः प्रयोक्तव्यः स्कन्दापसारग्रान्तये ॥”
गोलोमी श्वेता दूर्वा । सुरसादिगणो यथा,—
“सुरसा श्वेतसुरसा पाठा फल्ली फणिज्भक्तः ।
सौगन्धिकं भूस्तृणको राजिका श्वेतवर्चरी ॥
कटफलं खरपुष्पा च कासमर्द्धं शलकी ।
विडङ्गमथ निर्गुल्ली कर्णिकार उडुम्बरः ॥
वला च काकमाची च तथा च विषसुष्टिका ।
कफक्रिमिहरः ख्यातः सुरसादिरयं गणः ॥”
सुरसा लघुतुलसी । श्वेतसुरसा श्वेततुलसी ।
फल्ली भागी । फणिज्भक्तः मरुवकः । सौग-
नधिकं कलारम् । भूस्तृणकः सुगन्धलणम् ।
खरपुष्पा वर्चरी । कासमर्द्धः कसौदी । विष-
सुष्टिका वकाडि ॥ * ॥
“अष्टमञ्जविपक्वश्च तैलमभ्यङ्गने हितम् ।”
मन्त्राष्टकमाह ।
“गोजाविमहिषाश्वानां खरोष्ट्रकरिणान्तथा ।
मन्त्राष्टकमिति ख्यातं सर्वग्राह्येषु सम्मतम् ॥
चौरीवृक्षकषायेण काकोल्यादिगणेन च ।
विपक्तयं घृतं पश्चादातयं पयसा सह ॥
काकोल्यादिगणेन कल्कीकृतेन तैलं पक्तयम् ।
काकोल्यादिगणो यथा,—
“काकोली चौरीकाकोली जीवकर्षभकस्तथा ।
ऋद्धिर्दृष्टिस्तथा मेदा महामेदा गुडूचिका ॥
सुन्नपर्णी माषपर्णी पद्मकं वंशरोचना ।
शङ्खी प्रपौष्टरीकश्च जीवन्ती मधुयष्टिका ।
ब्राह्मी चेति गणो नाम्ना काकोल्यादिरुदीरितः ।
स्तन्यदृष्टं हृद्यो वृष्यः पित्तरक्तानिलापहः ।
उन्मादनं वचा हिङ्गुयुक्तमत्र प्रकीर्तितम् ॥
शङ्खलूकपुरीषाणि केशा हस्तिनखो घृतम् ।
वृषभस्य च रोमाणि योज्यान्मुद्धूपने सदा ॥
अनन्तां कुक्कुटीं विस्वीं मर्कटीचापि धारयेत् ॥”
अनन्ता यवासा इति लोके । कुक्कुटी शाल्मली ।
“प्रक्षान्यामानि मांसानि प्रसन्नं रुधिरं पयः ।
सुन्नोदनं निवेद्याश्च स्कन्दापसारिणे वटे ॥”
वटे वटतले बलिं निवेदयेत्यन्वयः ।
तेन स्कन्दापसारिणा स्नानं कारयेदित्यन्वयः ।
“चतुष्पथे कारयेच्च स्नानं तेन ततः पठेत् ।
स्कन्दापसारसंज्ञो यः स्कन्दस्य दयितः सखा ।
विशाखः स शिशोरस्य शिवायास्तु शुभाननः ॥”
अथ शङ्खनीग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
“शङ्खनीग्रहजुष्टस्य कार्यं वेदेन जानता ।
वेतसान्धकपित्यानां काथेन परिषेचनम् ॥
ह्रीवैरमधुकोशीरसारिवोत्पलपद्मके ।

बालग्र

लोप्रप्रियङ्गुमञ्जिष्ठागैरिकैः प्रदिहेच्छिषुम् ॥”
प्रदिहेत् लिम्बेत् । रूपसिद्धिरार्थत्वात् ।
“स्कन्दग्रहोक्ता धूपाश्च क्षिता अत्र भवन्ति हि ।
स्कन्दापसारग्रमनं घृतमन्त्रापि पूजितम् ॥
श्रुतावरीं नृगेन्वास्नागदन्तीनिदिग्धिकाः ।
लक्षणां सङ्घदेवाश्च दृष्टतीक्षापि धारयेत् ॥”
नृगेन्वास्नाः वङ्गी इन्द्रवारुणी । नागदन्ती नाम
हुली इति लोके प्रसिद्धा ।
“तिलतण्डुलकं माल्यं हरितालं मनःशिलाम् ।
बलिरेष निष्कण्डेषु निवेद्यो नियतात्मना ॥
निकटे च प्रयोक्तव्यं स्नानमस्य यथाविधि ।
श्वेतश्रीघग्नाश्चकुष्ठगुग्गुसर्षपैः ॥
सिद्धमभ्यङ्गने तैलं धारयं पूर्णमेव तु ।
शङ्खनीग्रहग्रान्तयं प्रदेहं कारयेद्वितम् ॥
कुर्व्याच्च विविधां पूजां शङ्खन्याः कुसुमैः शुभैः
निष्कण्डोक्तेन विधिना स्तपयेत्तं ततः पठेत् ॥
अन्तरीक्षचरा देवी सर्वलङ्कारभूषिता ।
अधोमुखी स्रक्षतुष्टा शङ्खनी ते प्रसीदतु ॥
दुर्दर्शना महाकाया पिङ्गाक्षी भैरवसरा ।
लम्बोदरी शङ्खकर्णी शङ्खनी ते प्रसीदतु ॥” * ॥
अथ रेवतीग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
“अश्वगन्धालङ्करी च शारिवाथ पुनर्नवा ।
सहा विदारी ह्येतासां काथेन परिषेचनम् ॥
अजशङ्खी मेढ्राशङ्खी । सहा सेवतीपुष्यजातिः ।
तैलमभ्यङ्गने कार्यं कुष्ठे सर्जरसे तथा ।
पलङ्कषायां नलदे तथा गौरकदम्बके ॥
सर्जरसः रालः पलङ्कषा गुग्गुलुः । नलदं
लामञ्जकसुशीरवत्पीतच्छविः । गौरकदम्बकः
हारिद्रकः । हरदुया कदम्ब इति लोके ।
धवाश्वकर्णककुभशलकीतिष्ठकेषु च ।
काकोल्यादौ गणे चापि सिद्धं सर्पिः पिबेच्छिषुः ॥
अश्वकर्णः श्रांखु इति लोके प्रसिद्धः ।
कुलत्याः शङ्खचूर्णश्च प्रदेहः साखगन्धिकः ।
ग्रहलूकपुरीषाणि यवान् यवफले घृतम् ॥
सन्ध्योरुभयोः कार्यमेतदुद्धूपनं शिशोः ॥
यवफलो वंशकुङ्कुरः ।
शुक्लाः सुमनसो लाजाः पयःशाल्योदनं दधि ।
बलिनिवेद्यो गोतीर्थे रेवत्ये प्रयतात्मना ॥
गोतीर्थे गोष्ठे ।
स्नानं धात्रीकुमाराभ्यां सङ्गमे कारयेद्विषक् ।
नानावस्त्रधरा देवी चित्रमालातुलेपना ॥
चलत्कुण्डलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु ।
उपासते यां सततं देव्यो विविधभूषणाः ॥
लम्बा करालाविनता तथैव बहुपुत्तिका ।
रेवती शुष्कनासा च तुभ्यं देवी प्रसीदतु ॥ * ॥
अथ पूतनाग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
कपोतवङ्का श्योनाको वरुणः पारिभद्रकः ।
आस्कोता चैव धोव्याः स्युर्बालानां परिषेचने ॥
कपोतवङ्का ब्राह्मी इति लोके । पारिभद्रो
निम्बः । आस्कोता अपराजिता ।
नवा पयस्या गोलोमी हरितालं मनःशिला ।
कुष्ठं सर्जरसश्चैव तैलार्थं कल्पा इष्यते ॥

बालग्र

नवा प्रयस्या नूतना चौरविदारी । गोलोमी
श्वेतदूला ।
हितं दृतं तगाचीया संसिद्धं मधुकेऽपि च ।
कुष्ठतालीसखदिराः स्यन्दनोर्जुन एव च ॥
यनसः ककुभश्चापि मज्जानो वदरस्य च ।
कुक्कुटास्थि दृतश्चापि धूपनं सह सर्वपैः ॥
स्यन्दनः स्यन्दन इत्येव नाम्ना प्रसिद्धः ।
काकादनीं चित्रफलां विष्णीं गुञ्जाश्च धारयेत् ।
काकादनीं श्वेतगुञ्जा । चित्रफला दृष्टदिन-
वारुणी ।
मत्स्यौदनं बलिं दद्यात् कण्ठं पल्लं तथा ।
सरावसंपुटं कृत्वा तस्यै शून्ये गृहे भिषक् ।
उत्सृष्टाभाभिषिक्तस्य शिशोः स्नपनमिष्यते ॥
कुष्ठतालीसखदिरं चन्दनं स्यन्दनं तथा ।
देववारु वचा हिङ्गु कुष्ठं गिरिकदम्बकः ।
गुला हरेणवश्चापि योज्या उद्धूपने सदा ॥
मलिनाम्बरसंवीता मलिना रूक्षमूर्द्धजा ।
शून्यागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना ॥*॥
अथ गन्धपूतनाग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
तिक्तदुमाणां पत्रेषु कायं कार्यं भिषेचने ।
तिक्तदुमानाह ।
निम्बः पटोलः चुदा च गुडूची वासकस्तथा ।
विसर्पकुष्ठजुष्टं ख्यातो गणोऽयं पञ्चतिलकः ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं वर्गो मधुरको मधु ।
शालपर्णीद्वहयौ च धृतार्थं सममाहरेत् ॥
सर्वगन्धैः प्रदेशश्च गात्रे चाक्ष्णोश्च प्रीतलेः ॥
सर्वगन्धैः कुङ्कुमागुरुकपूरकस्तूरीचन्दनैः ।
अक्ष्णोस्तु प्रीतलेः चन्दनकपूरैः न तु कस्तूरी-
कुङ्कुमागुरुभिस्त्रिषासृण्वत्वात् ।
पुरीषं कौकुटं केशश्मसं सर्पभवन्तथा ।
जौर्णश्चाभीक्ष्ण्ये वासो धूपनायोपकल्पयेत् ॥
कुक्कुटं मर्कटीं विष्णीमनन्ताश्चापि धारयेत् ।
मांसमामं तथा पक्वं शोणितश्च चतुष्यथे ।
निवेद्यमन्त्रश्च गृहे शिशोः स्नपनमिष्यते ॥
कराला पिङ्गला सुखा कषायाम्बरसंवृता ।
देवी बालमिमं प्रीता रक्ष त्वं गन्धपूतने ॥*॥
अथ श्रौतपूतनाग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
गोमूत्रं वस्त्रमृत्रश्च सुस्ताश्चामरदारु च ।
कुष्ठश्च सर्वगन्धश्च तेलार्धमवधारयेत् ॥
सर्वगन्धान् चन्दनादीन् ।
रोहिणीनिम्बखदिरपलाशककुभलवचः ।
निःकाय्य तस्मिन्निःकार्यं सक्षीरे विपचेद् दृतम् ॥
ग्रौलूकपुरीषाणि वस्त्रिगन्धा महिलचम् ।
निम्बपत्राणि च तथा धूपनार्थं समाहरेत् ॥
धारयेदपि गुञ्जाश्च बलां काकादनीं तथा ।
नद्यां सुज्ञौदनैश्चापि तर्पयेच्छ्रौतपूतनाम् ॥
जलाश्रयान्ते बालस्य स्नपनञ्चोपदिश्यते ।
जलाश्रयान्ते जलाश्रयतीरे ।
देव्ये देवस्योपहारो वारुणी रुधिरं तथा ॥
सुज्ञौदनाश्रिणी देवी सुराशोणितपायिनी ।
जलाश्रयरता निव्यं पातु त्वां श्रौतपूतना ॥*॥
अथ सुखमण्डिकाग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।

बालग्र

कपित्थं पिप्पलतर्कारीवासामन्धहस्तकाः ।
कुवेराची च योज्याः सुवर्णानां परिषेचने ॥
तर्कारी गणधारि इति लोके । गन्धर्वहस्तकः
श्वेत एरण्डः । कुवेराची पाङ्गुरि इति लोके ।
खरसेर्भृङ्गद्व्याणां तथैव हयगन्धया ।
तेलं वचाश्च संयोज्य पचेदभ्यङ्गनं शिशोः ॥
भृङ्गद्वयः भगरा इति लोके ।
वचा सर्जरसं कुष्ठं सर्पिश्चोद्धूपने हितम् ॥
वर्णकं चूर्णकं मालामञ्जनं पारदं तथा ।
मनःशिलाञ्चोपहरेत् गोष्ठमध्ये बलिन्ततः ॥
पायसं सपुरोडाशं तद्वर्ण्यमुपाहरेत् ।
मन्त्रपूताभिरङ्गिश्च तत्रैव स्नपनं हितम् ॥
जलाभिमन्त्रणमन्त्रमाह ।
अलङ्कृता कामवती सुभगा कामरूपिणी ।
गोष्ठमध्यालयरता पातु त्वां सुखमण्डिका ॥*॥
अथ नैगमेयग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
विश्वामित्रमन्त्रपूतीकैः कार्यं स्थातु परिषेचनम् ।
पूतीकः घोराकरञ्ज इति लोके प्रसिद्धः ।
प्रियङ्गुशरलानन्ताशतपुष्पाकुटन्नैः ।
पचेत्तेलं सगोमूत्रं दधिमस्त्रकाङ्गिकैः ॥
कुटन्नं वितुन्नकनान्नो दृष्टविशेषस्य त्वक् ।
गुडतजी इति लोके प्रसिद्धा । सुस्ताकृतिः
श्लोनाको वा ।
वचां वयस्यां जटिलां गोलोमीं चापि धारयेत् ।
वयस्या आमलकी गुडूची वा ।
उत्सादनं हितश्चात्र स्कन्दापसारनाशनम् ॥
मर्कटोलूकग्रहाणां पुरीषाणि पिष्टगृहे ।
धूमः सुप्तजने कार्यो बालस्य हितमिच्छता ॥
पिष्टगृहे नैगमेयगृहे ।
तिलतण्डुलकं माल्यं भक्ष्यांश्च विविधानपि ।
कौमारपिष्टमेधाय ज्ञक्षमूले निवेदयेत् ॥
मेधाय नैगमेयग्रहाय ।
अधस्तात् चौरवृक्षस्य स्नपनञ्चोपदिश्यते ॥
अजाननसलाचिभुः कामरूपी महायशः ।
बालं पालयिता देवो नैगमेयोऽभिरक्षतु ॥
इति भावप्रकाशः ॥
(तयास्य लक्षणान्तरं चिकित्सितश्च यथा,—
“बलिशान्तीकर्मणि कार्याणि ग्रहशान्तये ।
मन्त्रायां प्रयोक्तव्यस्तत्रादौ सर्वकामिकः ॥
ॐ नमो भगवते गरुडाय त्रामकाय सदास्तर
स्तुतस्तुत खाहा । ॐ कं खं टं पं शं वैनतेयाय
नमः । ॐ ह्रीं हुं चं ।
बालदेहप्रमाणेन पुष्पमालानु सर्वतः ।
प्रगृह्य सुच्छिकाभक्तवलिर्देवस्तु शान्तिकः ।
ॐ कारी सुवर्णपची बालकं रक्ष रक्ष खाहा ॥
ॐ नारायणाय नमः ॥”
“प्रथमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति नन्दा
नाम मातृका तथा गृहीतमात्रस्य प्रथमं भवति
ज्वरः । चक्षुरन्वीलयति गात्रमुद्देजयति न
श्रुते क्रन्दति स्तन्यं न गृह्णाति । आतृकारश्च
भवति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते
शुभम् । नद्युभयतटवृत्तिकां गृहीत्वा पुत्त-

बालग्र

लिकां कृत्वा शुक्लौदनः शुक्लपुष्पं सप्तध्वजाः
सप्तप्रदीपाः सप्तस्वस्तिकाः सप्तवटकाः । सप्त-
सङ्कुलिकाः जम्बुद्विका गन्धताम्बूलं मत्स्यमांसं
सुरामयभक्तश्च पूर्वस्यान्दिशि चतुष्यथे मध्याह्ने
बलिर्दातव्यः अश्वत्थपत्रं जलकुम्भे निक्षिप्य
श्रान्त्युदकेन स्नापयेत् । रसोनसिंहार्धक
मेघद्वज्जनिमपत्रशिवनिर्मात्यैर्बालकं धूपयेत् ।
ॐ नमो नारायणाय असुकस्य व्याधिं हन
हन सुखं सुखं खाहा एवं दिनत्रयं बलिं
दत्त्वा चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणं भोजयेत् । ततः
सम्पद्यते शुभम् ॥
द्वितीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति सुगन्दा-
नाम मातृका । तथा गृहीतमात्रस्य प्रथमं
भवति ज्वरः । चक्षुरन्वीलयति गात्रमुद्देजयति
न श्रुते क्रन्दति स्तन्यं न गृह्णाति आतृकारश्च
भवति ।
बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।
तण्डुलं हस्तपृष्ठेकं गृहीत्वा दधिगुडदृतमिश्रितं
भ्रातृकं गन्धताम्बूलं पीतपुष्पं पीतसप्त-
ध्वजाः । चत्वारः प्रदीपाः दशस्वस्तिकाः
मत्स्यमांससुरास्त्रिलचूर्णश्च पश्चिमस्यान्दिशि
चतुष्यथे बलिर्दातव्यः । दिनानि त्रीणि त्रिसन्ध्यं
ततः श्रान्त्युदकेन स्नापयेत् । शिवनिर्मात्यै-
सिंहार्धमाञ्जरिरोम उशीरबालकद्वैर्धूपं
दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय असुकस्य व्याधिं
हन हन सुखं सुखं ह्रीं कट् खाहा । चतुर्थे
दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ।
तृतीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति पूतनानाम-
मातृका तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति
ज्वरः । गात्रमुद्देजयति स्तन्यं न गृह्णाति
सुष्टिं वध्नाति क्रन्दति ऊर्ध्वं निरीक्षते ।
बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।
नद्युभयतटवृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां कृत्वा
रक्तचन्दनं गन्धताम्बूलं रक्तसप्तध्वजाः । सप्त-
प्रदीपाः सप्तस्वस्तिकाः । पश्चिमांससुरामयभक्तं
दक्षिणस्यान्दिशि अपराह्णे चतुष्यथे बलि-
र्दातव्यः । शिवनिर्मात्यैर्गुग्गुलुसर्पनिम्बपत्रमेघ
द्वज्जैर्दिनत्रयं धूपयेत् । ॐ नमो नारायणाय
असुकस्य व्याधिं हन हन सुखं सुखं खाहा ।
चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्प-
द्यते शुभम् ॥
चतुर्थे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति सुख-
सुखिकानाम मातृका तथा गृहीतमात्रेण
प्रथमं भवति ज्वरः । ग्रीवां नामयति चक्षुर-
न्वीलयति स्तन्यं न गृह्णाति रोदिति खपिति
सुष्टिं वध्नाति बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते
शुभम् । नद्युभयतटवृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां
कृत्वा उत्पलपुष्पं गन्धं ताम्बूलं दशध्वजाः
दीपाश्चत्वारः । त्रयोदश स्वस्तिकाः मत्स्य-
मांससुरामयभक्तश्च उत्तरस्यां दिशि अपराह्णे
बलिर्देयः चतुष्यथे । ॐ नमो नारायणाय असु-
कस्य व्याधिं हन हन मय मय खाहा । चतुर्थे

बालग्र

दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ।

पञ्चमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति कटपूतना नाम माहका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । गात्रमुद्देजयति स्तन्यं न गृह्णाति सुष्टिं वध्नाति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । कुम्भकारचक्रस्य ऋत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां विधाय गन्धताम्बूलं शुक्लपुष्पं शुक्लौदनं पञ्च ध्वजाः पञ्च प्रदीपाः पञ्च वटकाः ऐशान्यां दिशि बलिर्दातव्यः । श्रान्त्युदकेन स्नापयेत् । शिवनिर्माल्यसर्पनिर्माल्यं गुग्गुलु निम्बपत्रवालकवृक्षैर्धूपं दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय अमुकस्य आधिं चूर्णय चूर्णय हन हन स्वाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ षष्ठे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति शकुनिकानाम माहका तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । गात्रमेदं दर्शयति दिवारात्रावुत्थानं भवति । ऊर्ध्वं निरीक्षते । बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । पिष्टकेन पुत्तलिकां कृत्वा शुक्लपीतलपुष्पगन्धताम्बूलानि दश दीपाः । दश पीतध्वजाः दश खस्तिकाः दश वटकाः । क्षीरजम्बुद्विकाः । मत्स्यमांससुरा आग्नेयान्दिशि निष्क्रान्ते मध्याह्ने बलिर्दातव्यः । श्रान्त्युदकेन स्नापयेत् । शिवनिर्माल्यरसो-गुग्गुलुसर्पनिर्माल्यं निम्बपत्रवृक्षैर्धूपं दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय अमुकस्य आधिं चूर्णय चूर्णय हन हन स्वाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥

सप्तमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति शुष्करेवती नाम माहका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । गात्रमुद्देजयति सुष्टिं वध्नाति रोदिति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । रक्तशुक्लपुष्पं गन्धताम्बूलरक्तौदनं कृशराज्योदश खस्तिकाः त्रयोदश सङ्कुलिका जम्बुद्विका मत्स्यमांससुराः त्रयोदश ध्वजाः पञ्च प्रदीपाः । पश्चिमस्यान्दिशि ग्रामनिष्क्रान्ते पराङ्गे वृक्षमाश्रित्य बलिर्दातव्यः । श्रान्त्युदकेन स्नापयेत् । गुग्गुलुमेघशङ्खसर्वपोशीर बालकवृक्षैर्धूपं दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय दीप्ततेजसे हन हन सुष सुष स्वाहा ॥ चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ।

अष्टमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति अर्यका नाम माहका तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । गृह्णन्त्यः पूतिगन्धश्च जायते । आहारं न गृह्णाति गात्रमुद्देजयति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि ततः सम्पद्यते शुभम् । रक्तपीतध्वजाः चन्दनं पीतपुष्पं सङ्कुल्यः पर्पटिका मत्स्यमांससुराः जम्बुद्विकाः प्रत्युषे बलिन्दद्यात् ॥ ॐ नमो नारायणाय त्रैलोक्यविद्रवणाय चतुर्दिशामीक्षणाय आधिं हन हन सुष सुष ज्वल ज्वल दह दह ॐ ह्रीं फट् स्वाहा ॥ चतुर्थे

बालग्र

दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ।

नवमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति स्रुतिका नाम माहका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । निर्व्यं कर्हयति गात्रमेदं दर्शयति सुष्टिं वध्नाति । निद्रातितरा स्थाहलिनस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । नदुभयतटस्थिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां निर्माय शुक्लवस्त्रेण वेष्टयेत् । शुक्लपुष्पं शुक्लौदनं गन्धताम्बूलं शुक्लाः त्रयोदश ध्वजाः त्रयोदश प्रदीपाः त्रयोदश खस्तिकाः त्रयोदश मत्स्यमांससुराः । उत्तरदिशिभागे ग्रामनिष्क्रान्ते बलिं दापयेत् । श्रान्त्युदकेन स्नापयेत् । गुग्गुलुनिम्बपत्रगोधूमगोशृङ्गश्चेतसर्पपट्टैर्धूपं दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय चतुर्भुजाय हन हन सुष सुष स्वाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् । दशमे दिवसे मासे वर्षे वा यदि गृह्णाति निर्वृता नाम माहका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । गात्रमुद्देजयति आत्कारं करोति पुरीषमृच्छ बहु भवेत् । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । पारावारस्य ऋत्तिकया पुत्तलिकां कृत्वा रक्तचन्दनगन्धताम्बूलादिभिर्भूषयित्वा पञ्च वर्णाः पञ्च ध्वजाः पञ्च प्रदीपाः पञ्च खस्तिकाः पञ्च पुत्तलिका मत्स्यमांससुराः वायव्यान्दिशि बलिन्दद्यात् । काकविष्टागोमांसगोशृङ्गरसोमार्जारोमनिम्बपत्रवृक्षैर्धूपयेत् । ॐ नमो नारायणाय चूर्णितहस्ताय हन हन सुष सुष स्वाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥

एकादशे दिवसे मासे वर्षे वा यदा गृह्णाति पिलिपिच्छिका नाम माहका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । आहारं न गृह्णाति । ऊर्ध्वं दृष्टिर्भवति गात्रभङ्गश्च भवति आत्कारश्च भवति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । पिष्टकेन पुत्तलिकां कृत्वा रक्तचन्दनरक्तं तस्या सुखं दुग्धेन सिञ्चेत् पीतपुष्पं गन्धताम्बूलं सप्त प्रदीपा अष्टौ वटका अष्टौ सङ्कुलिका अष्टौ पुरिका मत्स्यमांससुराः पूर्वस्यान्दिशि बलिर्दातव्यः । श्रान्त्युदकेन स्नापयेत् । शिवनिर्माल्य गुग्गुलु गोशृङ्गसर्पनिर्माल्यैर्धूपयेत् । ॐ नमो नारायणाय सुष सुष स्वाहा । चतुर्थे दिवसे विप्रान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥

द्वादशे दिवसे मासे वर्षे वा यदा गृह्णाति कासुका नाम माहका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । हसित्वा वदति अङ्गुल्या-तर्जयति क्रामति निःश्वसति । सुडुर्मुहु-ः कर्हयति । आहारं न करोति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । क्षीरेण पुत्तलिकां कृत्वा शुक्लकुसुमं गन्धताम्बूलं शुक्लाः सप्त ध्वजाः । सप्त सङ्कुलिकाः । सप्त प्रदीपाः ।

बालग्र

करस्थेन दधिभक्तेन सर्वकर्मबलिं दद्यात् श्रान्त्युदकेन स्नापयेत् । श्वेतसर्पगुग्गुलुशिवनिर्माल्यवृक्षैर्धूपयेत् । ॐ नमो नारायणाय आधिं सुष सुष हन हन स्वाहा । चतुर्थे दिवसे विप्रान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥

इति रावणकृतं बालतन्त्रं समाप्तम् ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे बालरोगाधिकारे ॥ बालचर्चः, पुं, (बालस्य बालकस्येव चर्चा यस्य ।) कार्तिकेयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बालकस्य चरित्रे, स्त्री ॥

बालतनयः, पुं, (बालानि नवोद्भूतपञ्चानि तनया इव यस्य ।) खदिरवृक्षः । इत्यमरः । २।४।४६ ॥ (गुणादयोः खदिरशब्दे ज्ञातव्याः ॥) बालकपुत्तश्च ॥

बालतन्त्रं, स्त्री, (बालाय बालकरचार्यं तन्त्रमुपायः शास्त्रं वा ।) गर्भिणीचर्चा । तत्पर्यायः । कुमारभृत्या २ गर्भिण्यवेक्षणम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य विवरणन्तु सुश्रुते खच-स्थाने १ अध्याये । यथा, “शूल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगद-तन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति ॥” कौमारभृत्यस्य वा बालतन्त्रस्य लक्षणमाह तत्रैव । “कौमार-भृत्यं नाम कुमारभवनधात्रीक्षीरदोषसंशोध-नार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसंस्थानाश्च आधीनासुप-ग्रसनार्थम् ॥” बालतन्त्राणि कानि तान्याह तत्रैव ३ अध्याये ।

“नवग्रहाकृतितज्ञानं स्कन्दस्य च निषेधनम् । अपसारशकुन्त्योश्च रेवत्याश्च पुनः पृथक् ॥ पूतनायास्तथास्याया मखिका प्रीतपूतना । नैगमेयचिकित्सा च ग्रहोत्पत्तिः सयोनिजा ॥ कौमारतन्त्रमित्येतत् शारीरेषु प्रकीर्तितम् ॥” एतेषां विवरणन्तु बालग्रहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

बाललङ्घं, स्त्री, (बालं नवजातं लङ्घम् ।) नवलङ्घम् । तत्पर्यायः । श्वयम् २ । इत्यमरः । २।४।२६ ॥ (यथा, रघौ २।२६ शोकटीकायां मल्लिनाथः । गङ्गायाः प्रपातस्तस्यान्ते समीपे विस्फोटानि जातानि श्रव्याणि बाललङ्घानि यस्मिन् तत् ॥)

बालदलकः, पुं, (बालानि दलानीव दलानि यस्य । यदा बाल इव चुद्रं दलं यस्य । ततः स्वार्थे कन् ।) खदिरवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

बालधिः, पुं, (बालाः केशाः धीयन्तेऽत्र । बाल + धा + कि ।) केशशुक्ललङ्घूलम् । इत्यमरः । २।८।५० ॥ (यथा, किराते । १२ । ४७ ।

“चमरीगणैः शिवबलस्य

बलवति भयेऽप्युपस्थिते ।

वंशवतितिष्ठ विषक्तपृथु-

प्रियबालबालधिभिराददे धृतिः ॥”)

बालपत्रः, पुं, (बाल इव चुद्रं पत्रं यस्य ।) खदिर-वृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ यवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बालं पत्रमिति विग्रहे ।) स्त्री । नूतनपत्रम् ॥ (यथास्य पर्यायः ॥

बालरोग

“खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः ।
कण्टकी बालपत्रश्च बहुशूलश्च यज्ञियः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
बालपत्रकः, पुं, (बालपत्र एव । स्वार्थे कन् ।)
खदिरवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
बालपाश्या, स्त्री, (बालपाशे केशसमूहे साधुः
तत्र साधुरिति यत् ।) सीमन्तिकास्थितखर्णादि-
रचितपट्टिका । सिंती इति भाषा । तत्-
पर्यायः । परितथ्या २ । इत्यमरः । २।१।२०३॥
बालपाशस्थितमणिः । इति तट्टीकायां तर्क-
वागीशः ॥
बालपुष्पिका, स्त्री, (बालानि चूदाणि पुष्पाणि
यस्याः । ततः स्वार्थे कन् कापि अत इत्वम् ।)
युधिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्टतिरस्या
युधिकाशब्दे निर्देशः ॥)
बालपुष्पी, स्त्री, (बालानि चूदाणि पुष्पाणि यस्याः
सा ।) युधिका । इति जटाधरः ॥
बालभद्रकः, पुं, (बालेऽपि भद्र इव । ततः स्वार्थे
कन् ।) विषभेदः । तत्पर्यायः । शाम्भवः २ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
बालभेषज्यं, स्त्री, (बालं भेषज्यम् । यद्वा, बालस्य
शिशोभेषज्यम् ।) रसाञ्जनम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ बालकस्तौषधश्च ॥ (तद्वयथा,—
“भेषज्यं पूर्वसुदृष्टं नराणां यज्जुरादिषु ।
कार्यन्तदेव बालानां मात्रा तस्य कनीयसी ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहे बालरोगाधिकारे ॥)
बालभोज्यः, पुं, (बालानां भोज्यः ।) चणकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ बालकभक्षणीये, त्रि ॥
बालमृधिका, स्त्री, (बाला चूदा मृधिका इन्द्रः ।)
चूदमृधिका । छिट्का इन्द्र इति भाषा ।
तत्पर्यायः । गिरिका २ । इत्यमरः । २।५।१२॥
चिक्रः ३ वेषमनकुलः ४ चिक्रा ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥
बालयज्ञोपवीतकं, स्त्री, (बालं यज्ञोपवीतम् । ततः
स्वार्थे कन् ।) उपवीतिविशेषः । तत्पर्यायः ।
उरस्कटः २ पञ्चवटः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
बालराजं, स्त्री, (बालः स्वल्पोऽपि राजते इति ।
राज + पचाद्यच् ।) वेदूयम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ बालकश्रेष्ठे, पुं ॥
बालरोगः, पुं, (बालस्य रोगः ।) बालकस्य
आधिः । तस्य निदानं लक्षणानि चाह ।
“धात्रास्तु गुरुभिर्भोज्यैर्विषमैर्दोषजैस्तथा ।
दोषा देहे प्रकुप्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदूष्यति ॥
मिथ्याहारविहारिण्या दृष्टा वातादयः स्त्रियाः ।
दूषयन्ति प्रयस्तेन जायन्ते आधयः शिशोः ॥*॥
वातदुष्टं शिशुः स्तन्यं पिबन् वातगदातुरः ।
क्षामस्वरः कृशाङ्गः स्याद्बहुविण्मूत्रमारुतः ॥
खिन्नो भिन्नमलो बालः कामलापित्तरोगवान् ।
लघ्वातुरुष्णसर्वाङ्गः पित्तदुष्टं पयः पिबन् ॥
श्लेष्मदुष्टं पिबन् क्षीरं लालालुः श्लेष्मरोगवान् ।
निद्रार्हितो जडः शूनवक्त्राक्षश्चर्दनः शिशुः ॥
ज्वराद्या आधयः सर्वे वक्ष्यन्ते महतान् ये ।

४२५

बालरोग

बालानामपि ते तद्वद्दोषा भिषगुत्तमैः ॥
बालानामेव ये रोगा भवन्ति महतां न च ।
तालुकण्टकसुखांस्तानवधारय यत्नतः ॥”
तत्रादौ तालुकण्टकमाह ।
“तालुमांसं कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम् ।
तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ॥
तालुपातात् स्तनद्वेषः कृच्छात् पानं शूलद-
द्रवम् ।
लङ्घनिककृच्छात् रुजा ग्रीवादुर्द्धरता वमिः ॥”
पानं स्तन्यस्य । शूलद्रव्यं द्रवरूपम् ॥
अथ महापद्ममाह ।
“विसर्पस्तु शिशोः प्राणनाशनः शीर्षवस्तिजः ।
पद्मवर्णो महापद्मरोगो दोषत्रयोद्भवः ।
शङ्काभ्यां हृदयं याति हृदयाच्च गुदं व्रजेत् ॥”
पद्मवर्णः लोहितवर्णः तत्र शीर्षजो विसर्पः
शङ्काभ्यां हृदयं याति हृदयात् गुदं व्रजेत् ।
एवं वस्तिजो गुदं याति । गुदतो हृदयं हृदया-
च्छिरो याति इति बोध्यम् ॥
अथ कुकूणकमाह ।
‘कुकूणकः क्षीरदोषात् शिशूनामेव वर्तते ।
जायते तेन तन्नेत्रं कण्डुरं प्रसवेन्मुहुः ॥
शिशुः कुख्याललाटाच्छिकूटनासाप्रघर्षणम् ।
शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मन्मीलनक्षमः ॥’
कुकूणकः कौथुया इति लोके ख्यातः ॥*॥
अथ तुङ्गिगुदपाकमाह ।
‘वातेनाघ्रापिता नाभिः सरुजा तुङ्गिरुच्यते ।
बालस्य गुदपाकाख्यो आधिः पित्तेन जायते ॥’
अथाहिपूतनं आह ।
‘शङ्खमूत्रसमायुक्तोऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् ।
खिन्ने वा स्नायमानस्य कण्डू रक्तकफोद्भवा ॥
कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते ।
एकौभूतं व्रणं घोरं तं विद्यादहिपूतनम् ॥
खिन्ने खेदिते ॥*॥ अथाजगल्लीमाह ।
स्निग्धा सर्वा गथिता निरुजा मुञ्जसन्निभा ।
कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिका ॥’
गथिता गुम्फितेव । मुञ्जसन्निभा । मुञ्जाकृतिः ॥
अथ पारगर्भिकमाह ।
‘मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिबन्नपि ।
कासामिसादवमयुतन्त्राकाश्याश्चिभ्रमैः ॥
युज्यते कोष्ठदृष्टा न तमाहुः पारिगर्भिकम् ।
रोगं परिभवाख्यं तत्र युक्तीत दीपनम् ॥’
पिबन्नपीत्यपिशब्दादपिबन्नपि पारिगर्भिकः ।
अङ्गीङ्गी इति लोके ।
परिभवाख्यं परिभवेति नामान्तरम् ॥*॥
अथ दन्तोद्देशकान् रोगानाह ।
‘दन्तमेदः शिशोः सर्वरोगाणां कारणं स्मृतम् ।
विशेषाञ्च रविङ्गमेदकासच्छर्दिशिरोरुजम् ॥
अभिघ्नन्त्यस्य पोथक्या विसर्पस्य च जायते ॥’
कारणमित्यन्वयः । पोथक्याः वर्त्मरोगविशेषस्य ॥
अथ बालरोगाणां चिकित्सा ।
‘भेषज्यं पूर्वसुदृष्टं महतां यज्जुरादिषु ।
तदेव कार्यं बालानां किन्तु दाहादिकं विना ॥’

बालरोग

दाहादिकं विना अभिदाहादिस्वारवमनविरे-
चनशिरावधादिकं विना । महाकण्टे चोत्पन्ने
वमनविरेकाद्यं दद्यात् । यत आह सुश्रुतः ।
विरेकवस्तिवमनादृतं कुर्याच्च नात्ययादिति ।
अत्ययात् विनाशकरकटात् ऋते विना ॥
‘त एव दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या आधयश्च ते ।
अतस्तदेव भेषज्यं मात्रा तस्य कनीयसी ॥’
अस्य बालस्य । कनीयसीमात्रमाह विश्वा-
मित्रः ।
‘विङ्गङ्गफलमात्रं जातमात्रस्य भेषजम् ।
अनेनैव प्रमायेन मासि मासि प्रवर्द्धयेत् ॥’
विङ्गङ्गपरिमितं भेषजं चूर्णीकृत्य किंवा कल्की-
कृत्यापवालेहीकृत्य दद्यादित्यर्थः । तन्त्रान्तरे
तन्मथ्याभिहितम् ।
‘प्रथमे मासि बालाय देया भेषजरक्तिका ।
अवलेह्या तु कर्तव्या मधुक्षीरसितादृतेः ॥
एकैकां वर्द्धयेत्तावद्यावत् संवत्सरो भवेत् ।
तदूर्ध्वं माषवृद्धिः स्याद्यावत् घोडश्वत्सराः ॥’
एकैकां रक्तिकाम् तदूर्ध्वं वर्षोपरि माषवृद्धिः
प्रतिवर्षं पञ्चगुणात्मकस्य माषस्य वृद्धिर्भवति ।
गुङ्गाः पञ्चादमाषक इत्यमरसिंहः ॥
‘ततः स्थिरा भवेत्तावद्यावद्वर्षाणि सप्ततिः ।
ततो बालकवन्मात्रा हासनीया शनैः शनैः ॥’
ततः घोडश्वत्सरोपरि ।
‘चूर्णकल्कावलेहानामियं मात्रा प्रकीर्तिता ।
कषायस्य पुनः सैव विज्ञातया चतुर्गुणा ॥
क्षीरपस्य शिशोर्द्वैधमौषधं क्षीरसर्पिषा ।
धात्रास्तु केवलं देयं न क्षीरेणापि सर्पिषा ॥’
क्षीरान्नादस्य पूर्ववत् क्षीरसर्पिषा । प्रकारा-
न्तरेणौषधपानमाह सुश्रुतः ।
‘येषां गदानां ये योगाः प्रवक्ष्यन्ते गदङ्गराः ।
तेषु तत्कल्कसंलिप्तौ पाययेत् शिशुं स्तनौ ॥’
अवचनानां बालानामभ्यन्तरव्याधिज्ञानोपाय-
माह ।
‘अङ्गप्रत्यङ्गदेशे तु रुजा यत्रास्य जायते ।
सुहृमुंहुः सृष्टति तं सृष्ट्यमानेन रोदिति ॥
निमीलिताक्षो मूर्धस्थो रोगे नो धारयेच्छिरः ।
वस्तिस्थो मूत्रसङ्घातोऽनुधाटुपि गच्छति ॥
विण्मूत्रसङ्घवेकल्याच्छर्द्द्याघ्नानाल्मूत्रजनेः ।
कोष्ठे आधीन् विजानीयात् सर्वत्रस्थांश्च
रोदनैः ॥’
अत्रादौ ज्वरस्य चिकित्सामाह ।
‘सर्वं निवार्यते बाले स्तन्यं नैव निवार्यते ।
मात्रया लङ्घयेद्वाचीं शिशोरेतदिलङ्घनम् ॥’
मात्रया लङ्घयेत् लघु भोजयेत् ।
‘भद्रमुस्ताभयानिम्बपटोलमधुकैः कृतः ।
काथः कोष्णः शिशोरेव निःशेषज्वरनाशनः ॥’
भद्रमुस्तादिकाथः सर्वज्वरेषु ॥*॥
‘घनकृष्णारुणाश्चङ्गीचूर्णं क्षौद्रेण संयुतम् ।
शिशोर्ज्वरातिसारघ्नं कासं श्वासं वमिं हरेत् ॥’
अरुणा अतिविषा । चतुर्भद्रिका ज्वराति-
सारेषु ॥

बालरौ

‘विल्लिख पुण्याणि च धातकीर्णा
जलं सलोभं गजपिप्पली च ।
काथावलेहौ मधुना विमिश्रौ
वालेषु योज्यावतिसारितेषु ॥’
जलं बाला । विल्लिखिकाथावलेहौ । अतीसारेषु ॥
‘समझाधातकीलोभसारिवाभिः स्तुतं जलम् ।
दुर्द्धरेऽपि शिशोर्द्वयमतीसारे समाचिकम् ॥’
समझा लज्जालुभलम् । समझादिकाथो दुर्द्ध-
रेऽतीसारे ॥ * ॥
‘विडङ्गान्यजमीदा च पिप्पलीतण्डुलानि च ।
एषामालीढा चूर्णानि सुखं तप्तेन वारिणा ।
आमे प्रवृत्तेऽतीसारे कुमारं पाययेदभिषक् ॥’
विडङ्गादिचूर्णमतीसारे ॥ * ॥
‘मोचरसः समझा च धातकी पक्वकेशरम् ।
पिष्टैरेतैर्यवागूः स्वाद्रक्तातीसारनाशिनी ॥’
मोचरसलज्जालुभलधावे फुलकमलकेशरसमुदि-
ततोला १ तण्डुलकीखुदीतोला १ जलतोला
११ सर्वमेकीकृत्य यवागूः साधनीया । मोच-
रसादियवागू रक्तातीसारे ॥ * ॥
‘नागरातिविषासुस्ताबालकेन्द्रयवेः श्वेतम् ।
कुमारं पाययेत् प्रातः सर्वातीसारनाशनम् ॥’
नागरादिक्वाथः सर्वातीसारे ॥ * ॥
‘लाजासयष्टिमधुका शर्करा चौद्रमेव च ।
तण्डुलोदकयोगेन चिप्रां हन्ति प्रवाहिकाम् ॥’
लाजादिचूर्णं प्रवाहिकायाम् ॥ * ॥
‘रजनी सरलो दारुहृत्ती गजपिप्पली ।
श्लङ्गिपर्णी शताङ्गा च लीढं माचिकसर्पिषा ॥
दीपनं ग्रहणीं हन्ति मासतान्तिस्वकामलाम् ।
ज्वरातीसारपाण्डूनां बालानां सर्वरोगनुत् ॥’
रज्यादिचूर्णं ग्रहण्यादौ ॥ * ॥
‘पौष्करातिविषाश्लङ्गीमागधीधन्वयासकेः ।
कृतं चूर्णं सचौद्रं शिशूनां पञ्चकासजित् ॥’
पौष्करादिचूर्णं कासेषु ॥ * ॥
‘पौष्करातिविषावासाकणाश्लङ्गीरसं लिहन् ।
मधुना मुच्यते बालः कासैः पञ्चभिरुच्छ्रितैः ॥’
मुस्तकादिरसः कासेषु ॥ * ॥
‘आघ्नीकुसुमसंजातकेशरैरवलेहिका ।
मधुना चिरसंजातान् शिशोः कासान् व्यपी-
हति ॥’
कासे ॥ * ॥
‘धान्यं शर्करया युक्तं तण्डुलोदकसंयुतम् ।
पानमेतत् प्रदातव्यं कासश्वासपहं शिशोः ॥’
धान्यादिपानं कासश्वासयोः ॥ * ॥
‘द्राक्षावासाभयाङ्गणाचूर्णं चौद्रेण सर्पिषा ।
लीढं श्वासं निहन्त्याशु कासश्च तमकं तथा ॥’
तमकं श्वासभेदम् । द्राक्षादिचूर्णं कासश्वासयोः ॥
‘चूर्णं कटुकरोहिण्या मधुना सह योजयेत् ।
हिकां प्रशमयेत् चिप्रां हृदिचापि चिरो-
त्थिताम् ॥’
हिकायां हृदिचापि ॥ * ॥
‘आम्नास्थिलाजसिन्धूयं सचौद्रं हृदिशुद्धयेत् ॥’
हृदिचापि ॥ * ॥

४२६ बालरौ

‘पीतं पीतं वमेद्यस्तु स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ।
द्विवार्त्ताकी फलरसं पञ्चकोलश्च लेहयेत् ॥’
द्विवार्त्ताकी वृहतीद्वयम् ॥ * ॥
‘पञ्चकोलानि पिप्पलीपिप्पली-
मूलचयचिकनगराणि ॥’
चौरच्छर्दाम् ॥ * ॥
‘ह्रीवेरशर्कराचौद्रं लीढं दृष्ट्याहरं परम् ।
वृतेन सिन्धुविश्वैलाहिङ्गुभागीरजोलिहन् ॥’
आनाहं वातिकं शूलं हन्त्यातोयेन वा शिशुः ॥
आनाहं वातशूलं च ॥ * ॥
‘कणोषणासिताचौद्रसूक्ष्मैलासैश्वरैः कृतः ।
मृज्यते प्रयोक्तव्यः शिशूनां लेह उत्तमः ॥’
मृज्याघाते ॥ * ॥
‘यदा तु दुर्बलो बालः खादन्नपि च वद्विमान् ।
विदारीकन्दगोधूमयवचूर्णं वृत्ततुतम् ॥’
खादयेत्तदुच्चौरं श्वेतं समधुशर्करम् ॥
कार्ष्ण्यं ॥ * ॥
‘सुस्तकुशाण्डबीजानि भद्रदारुकलिङ्गकान् ।
पिष्ट्वा तोयेन संलिम्बेक्षेपोऽयं शोथहृच्छिशोः ॥’
शोथे ॥ * ॥
‘पटोलचिफलारिष्टहरिद्राकथितं पिबेत् ।
क्षतवीसर्पविस्फोटज्वराणां शान्तये शिशुः ॥’
क्षतवीसर्पविस्फोटज्वरेषु ॥ * ॥
‘गृहधूमनिश्राकुशराजिकेन्द्रयवेः शिशोः ।
लेपस्तर्पणं हन्त्याशु सिध्दपामविचर्चिकाम् ॥’
सारिवातिललोभ्राणां कषायो मधुकस्य च ।
संस्त्राविण्य सुखे शस्तो धावनार्थं शिशोः सदा ॥
सुखसावे ॥ * ॥
‘अश्वत्थत्वग्दलचौद्रैर्भुखपाके प्रलेपनम् ॥’
सुखपाके ॥ * ॥
‘पिप्पलीचिफलाचूर्णं वृत्तचौद्रपरिभुतम् ।
बालो रोदिति यस्तस्मै लेपुं दद्यात् सुखा-
वहम् ॥’
रोदने ॥ * ॥
‘हरीतकी वचा कुष्ठं कल्कं माचिकसंयुतम् ।
पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुकण्टकात् ॥’
तालुकण्टके ॥ * ॥
‘फलत्रिकं लोभपुनर्नवे च
सङ्गवैरं वृहतीद्वयश्च ।
आलेपनं श्लेष्माहरं सुखोप्यं
कुक्कुणके काथ्यमुदाहरन्ति ॥’
कुक्कुणके ॥ * ॥
‘दृष्टिपुष्टेनागितप्तेन चौरसिक्तेन सोष्णया ।
खेदेदुत्थितां नाभिं शोथस्तेनोपशान्ति ॥’
नाभिप्रोथे ॥ * ॥
‘नाभिपाके निशालोभप्रियङ्गुमधुकैः श्वेतम् ।
तैलमभ्यङ्गने शस्तमेभिर्वाप्यवधूलनम् ॥’
दध्नेन च्छागश्लता नाभिपाकेऽवचूर्णनम् ।
लक्चूर्णैः चौरिणां वापि कुर्थाचन्दन-
रेणुना ॥
नाभिपाके ॥ * ॥
‘गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नी कारयेत् क्रियाम् ।

बालव्य

रसाङ्गनं विशेषेण पानलेपनयोर्हितम् ॥
श्लेष्मयज्जनैश्चूर्णं शिशूनां गुदपाकनुत् ॥
अङ्गनं रसाङ्गनम् । गुदपाके ॥ * ॥
‘श्लेष्मसौवीरयष्टाङ्गैर्लेपो देयोऽह्निपूतने ॥’
अह्निपूतने ॥ * ॥
‘पारिगर्भिकरोगे तु पूज्यते वद्विदीपनम् ॥’
पारिगर्भिके ॥ * ॥
‘दन्तपालिन्तु मधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ।
धातकीपुष्पपिप्पलीधौचौफलरसेन वा ॥’
दन्तोत्थानभवा रोगाः पीडयन्ति न बालकम् ।
जाते दन्ते हि शाम्बन्ति यतस्तद्वेतुका
गदाः ॥
दन्तोद्भेदजरोगेषु ॥ * ॥
‘सौवर्णं सुखतं चूर्णं कुष्ठं मधु घृतं वचा ।
भक्ष्याचकः श्लेष्मपुष्पी मधु सर्पिः सकाञ्चनम् ॥’
अर्कपुष्पीमधु घृतं चूर्णतं कतकं वचा ।
सहैमचूर्णं केटयं श्वेता दूर्वा घृतं मधु ॥
चत्वारीभिहितः प्राशा अर्द्धश्लोकसमापनाः ।
कुमारार्णा वपुर्मेधावलपुष्टिकराः स्मृताः ॥’
सौवर्णचूर्णम् । चतुर्वर्षि योगेषु मारित-
सुवर्णचूर्णम् । भक्ष्याचकः ब्राह्मी इति लोके
वकम इत्येके । अर्कपुष्पी अर्कसदृशपुष्पलता ।
केटयं कटफलम् । श्वेता दूर्वाविशेषणं वचैत
केचित् । संवत्सरं यावदेत योगाः प्रयोज्याः
द्वादशवर्षाणीति केचित् ॥ * ॥
‘बालानां वपुर्मेधावलपुष्टिकराः स्मृताः ।
लाचारसे समे तैलं मस्तुन्यथ चतुर्गुणैः ॥’
रास्त्राचन्दनकुष्ठाङ्गावाजिगन्धानिशातुतैः ।
श्रुताङ्गादाख्यष्टाङ्गसुखातिक्ताहरेणुभिः ॥
संसिद्धं ज्वररचौद्रं बलवर्णकरं शिशोः ॥’
लाक्षादितैलं वालेषु ॥ * ॥ इति भावप्रकाशे
बालरोगाधिकारः ॥
बालवायजं क्षी, (बालवाये वैदूर्यप्रभवे देश-
विशेषे जायते इति । जनु + ड ।) वैदूर्यम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विवृतिविशेषश्चास्य
वैदूर्यशब्दे ज्ञेयः ॥)
बालवासः [स] क्षी, (बालानां लोम्बां बालै-
र्निर्मितं वा वासः ।) केशनिर्मितवस्त्रम् ।
बालकस्य वस्त्रम् । इति केचित् ॥
बालवाह्यः पुं, (बालाः शिशवो वाह्या यस्य ।
यते खलु कस्मिंश्चिदुपस्थिते भये शिशून् पृष्ठे
निधाय पलायन्त इति प्रसिद्धेस्तथात्वम् ।)
वनच्छागः । इति हारावली । ८१ ॥ बालक-
वहनीये त्रि ॥
बालयजनं, क्षी, (बालस्य चमरीपुच्छस्य बालेन
वा निर्मितं यजनम् ।) चामरम् । तत्पर्यायः ।
रोमगुच्छः २ प्रकीर्णकम् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, कुमारः । १ । २३ ।
“लाङ्गूलविच्छेपविसर्पिषोभै-
रितस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः ।
यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं
कुर्वन्ति बालयजनैश्चमर्यः ॥”)

बालार्कः

बालिशः

बाली

बालकस्य वजनञ्च ॥

“बालश्चजनमोजस्यं मत्तिकादीन् अपोहति ।”

इति द्रव्यगुणः ॥

बालव्रतः, पुं, भङ्गुघोषनामकपूर्वजनिविशेषः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

बालसन्ध्याभः, पुं, (बालसन्ध्या इव आभा यस्य ।)

अरुणवर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥

बालसूर्यः, स्त्री, (बालः सूर्य इव) वैदूर्यमणिः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रातःकालीनसूर्यः, पुं ॥

बालसूर्यकं, स्त्री, (बालसूर्य एव । बालसूर्य +

स्वार्थे कन् ।) वैदूर्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

बालहस्तः, पुं, (बाला हस्त इव मत्तिकादीनां

निवारकत्वात् ।) बालधिः । लोमयुक्तलाङ्ग-

लम् । इत्यमरः ॥ (केशानां हस्तः समूहः त्रि ।

केशसमूहश्च इत्यञ्जलदत्तः ॥)

बाला, स्त्री, (बालाः केशा इव पदार्था विद्यन्ते

यस्याः । बाल + अर्श आद्यच् ततश्चाप् ।)

नारिकेलः । हरिद्रा । मल्लिकामेदः । अलङ्कार-

भेदः । मेधम् । त्रुटिः । स्त्री । इति मुद्राङ्किता

मेदिनी ॥ वृत्तकुमारी । ह्रीविरम् । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥ अम्बुषा । नीलभिरुटी । इति राज-

निर्घण्टः ॥ एकवर्षवयस्का गौः । यथा,—

“वर्षमात्रा तु बाला स्यादतिबाला द्विवर्षिकी ।”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

घोडश्ववर्षीया स्त्री । सा ग्रीष्मशरत्काले च

प्रशंसनीया हर्षदा च । इति राजवल्लभः ॥

(यथा, रतिमञ्जर्याम् ।

“बाला स्त्री प्राणदा प्रोक्ता तरुणी प्राण-

हारिणी ।

ग्रीष्मा करोति वृहत्वं वृद्धा मरणमादिशेत् ॥”

यथा, मेघदूते । २३ ।

“गाढोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेव गच्छतु बालां

जातां मन्ये शिशिरमपितां पद्मिनीं बाल्य-

रूपाम् ॥”

कन्यामात्रेऽपि । यथा, मार्कण्डेये । २१ । २८ ।

“इयञ्च स्रक्छांमगत् कारणं यत् शृण्वन् तत् ।

त्वयि प्रीतिमती बाला दर्शनादेव मानद ॥”

पञ्चवर्षी स्मृता बाला । इति हारीते । १ । ५ ।)

जनद्विवर्षिकी कन्या । तस्यास्तद्वयस्कबालस्य

च अग्निसंस्कारादिनिषेधो यथा,—

“अजातदन्ता ये बाला ये च गर्भाङ्गिनिःसृताः ।

न तेषामग्निसंस्कारो न पिण्डं नोदकक्रिया ॥”

इति गारुड् १०७ अध्यायः ॥

बालाक्षी, स्त्री, (बालाः केशा इवाक्षिसदृशं च

पुष्पं यस्याः ।) केशपुष्पावृक्षः । तत्पर्यायः ।

मानसीर दुर्गपुष्पी ३ केशधारिणी ४ । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

बालार्कः, पुं, (बालो नवोदितोऽर्कः सूर्यः ।)

प्रातःकालीनसूर्यः । यथा,—

“रक्तवस्त्रपरीधानां बालार्कसदृशीं तनुम् ॥”

इत्यादि विश्वसारे जगद्वाचीध्यानम् ॥

कन्याराशिसूर्यः । यथा,—

“मुष्कमांसं स्थियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि ।

प्रभाते औषुर्न निद्रा सद्यःप्राणहराणि घट् ॥”

इति चाणक्यम् ॥

बालिः, पुं (बाले केषु जातः । बाल + इच् ।)

कपिविशेषः । तत्पर्यायः । ऐन्द्रः २ बाली ३ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अयमेव श्रीरामेण हतः ।

अस्य जन्मादिकविवृतिस्तु बालिन्-शब्दे

द्रष्टव्या ।)

बालिका, स्त्री, (बाला एव । बाल + स्वार्थे कन् ।

टाप् अत इत्वम् ।) बाला । कन्या । बालुका ।

पञ्चकाहला । कर्णभूषणम् । इति मेदिनी । के,

१३० ॥ एला । इति शब्दरत्नावली ॥ कन्या-

स्वरूपलक्षणे यथा,—

“कन्या देया स्वयं प्रोक्ता कन्यारूपा तु स्त्रिलिनी ।

यावदक्षतयोनिः स्यात्तावदेवी सुरारिणा ॥”

इति देवीपुराणम् ॥

बालिखिल्याः, पुं, पुलस्त्यकन्यायां सन्नत्यां क्रतोः

यष्टिसहस्रसंख्यकपुत्रा ऋषिविशेषाः । यथा,—

“प्रीत्यां पुलस्त्यो भगवान् दत्तात्रिमहजत् प्रभुः ।

पूर्वजन्मनि सोऽगस्त्यः स्मृतः स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥

वेदवाहुं तथा कन्यां सन्नतिर्नाम नामतः ।

पुत्राणां यष्टिसाहस्रं सन्नतिः सुषुवे क्रतोः ॥

ते चोद्धरेतसः सर्वे बालिखिल्या इति स्मृताः ॥”

इति कौर्म १२ अध्यायः ॥

अपि च ।

“क्रतोश्च सन्नतिर्भात्यां बालिखिल्यानसूयत ।

यष्टिर्यानि सहस्राणि ऋषीणामुद्धरेतसाम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे रुद्रसर्गः । ५२ । २४ ॥

तेषामङ्गुष्ठपरिमाणस्य प्रमाणं यथा,—

“अथापश्यदधीन् ब्रह्मानङ्गुष्ठोदरवर्धनः ।

पलाशवृत्तिकामेकां सहितान् बहूतः पथि ॥

प्रलीनान् स्नेह्निवाङ्गेषु निराहारांस्तपोधनान् ।

क्षिप्रमानान् मन्दबलान् गोप्यदे संजुतोदके ॥”

इति महाभारते । १ । ३१ ॥

बालिखिल्योऽपि पाठः । यथा, “ऋग्वेदान्तर्गत-

बालिखिल्यमेकादशसूक्तं बालिखिल्याः शंसन्ति

प्राणा वै बालिखिल्याः । इति चरणयूहभाष्यम् ॥

बालिनी, स्त्री, अश्विनीनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

बालिशः, स्त्री, (बालाः सन्ति यस्य इति बाली

मस्तकस्तेन शीते यत्र । शी + आधारे ड ।)

उपधानम् । इति शब्दमाला ॥ (ब्राह्मणादि-

रात्रुतिगणः । इति पाणिनिः । ५ । १ । १२४ ॥)

बालिशः, त्रि, (बाङ् + इन् । इत्य लृत् । बालिं

वृद्धिं श्यतीति । बालि + शो + आतोऽनुपेति

कः ।) शिशुः । (यथा, भागवते । ४ । १४ । २३ ।

“बालिशो वत यूयं वा अधर्मे धर्ममानिनः ॥”

बालिशो शिशुवृत्तय इत्यर्थः ॥) भर्खः । इति

मेदिनी । शो, २६ ॥ (यथा, मनुः । ३ । १७६ ।

“अपाङ्गो यावतः पाङ्गान् भुञ्जानान्भु-

पश्यति ।

तावतां न फलं तत्र दाता प्राप्नोति बालिशः ॥”

“बालिशोऽयम् ॥” इति तट्टीका ॥)

बालिहन्ता, पुं, (बालिर्बालिनी वा वानरराजस्य

हन्ता ।) श्रीरामचन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

(बालिवधकथा यथा, रामायणे । ४ । १६ ।

२७—३६ ।

“सूर्यपुत्रो महावीर्यः सुग्रीवः परिहीयत ।

बालिना भगदर्पसु सुग्रीवो मन्दं विक्रमः ॥

बालिनं प्रति सामर्थ्यं दर्शयामास राघवम् ।

वृक्षैः सप्राखैः शिखरैर्वचकोटिभिर्नखैः ॥

मुष्टिभिर्बाहुभिः पद्भिर्बाहुभिश्च पुनः पुनः ।

तयोर्युद्धमभूद्वोरं वृत्रवासवयोरिव ॥

तौ शीघ्रिताक्तौ युध्येतां वानरौ वनचारिणौ ।

मेधाविव महाशब्देत्सर्जमानौ परस्परम् ॥

ह्रीयमानमयापश्यत् सुग्रीवं वानरेश्वरम् ।

प्रेक्षमाणं दिशश्चैव राघवः स मुहुर्मुहुः ॥

ततो रामो महातेजा आर्त्तं दृष्ट्वा हरीश्वरम् ।

स शूरं वीजते वीरो बालिनो वधकाङ्क्षया ॥

ततो धनुषि सन्धाय शरमाश्रीविधोपमम् ।

पूरयामास तत्रापि कालचक्रमिधान्तकः ॥

तस्य ज्वातलघोवेण चक्षुराः पञ्चरधेश्वराः ।

प्रदुद्गुब्धुर्गमाश्चैव युगान्त इव मोहिताः ॥

सुक्तस्तु वज्रनिर्घोषः प्रदीप्ताशनसन्निभः ।

राघवेण महाबाहो बालिवच्छसि पातितः ॥

ततस्तेन महातेजा वीर्ययुक्तः कपीश्वरः ।

वेगेनाभिहतो बाली निपपात महीतले ॥)

ओडुदेशान्तर्गतग्रामविशेषश्च ॥

बाली, [न] पुं, (बालः केश उत्पत्तिस्थानत्वेन

विद्यते यस्य । बाल + इनिः । नामनिरुक्तिश्च

यथा, रामायणे ।

“अमोघरेतस्तस्य वासवस्य महात्मनः ।

बालेषु पतितं वीजं बाली नाम बभूव सः ॥”)

इन्द्रपुत्रवानरराजविशेषः । स तु श्रीरामचन्द्रेण

हतः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“मेरुर्नगवरः श्रीमान् जाम्बूनदमयः शुभः ।

तस्य यन्मध्यमं शृङ्गं सर्वदेवतपूजितम् ॥

तस्मिन् दिव्या सभा रम्या ब्रह्मणः श्रुतयोजना ।

तस्यामास्ते सदा देवः पद्मयोनिश्चतुर्मुखः ॥

योगमभ्यवतस्तस्य नेत्राभ्यां यदशु सवत् ।

तद्गृहीतं भगवता पाणिना चर्चितञ्च तत् ॥

निःक्षिप्तमात्रं तद्भूमौ ब्रह्मणा लोककर्तृणा ।

तस्मिन्नशुकणे राम ! वानरः संबभूव ह ॥

उत्तरं मेरुशिखरं गतस्तत्र च दृष्टवान् ।

नानाविहगसंघुष्टं प्रसन्नसलिलं सरः ॥

आबुध्य चापतस्तस्मिन् दृष्टे वानरसत्तमः ॥

उत्प्लुत्य तस्मात् स हृदादुत्थितः भ्रुवगः पुनः ॥

तस्मिन्नेव क्षणे राम ! स्त्रीत्वं प्राप स वानरः ॥

तद्रूपमदृष्टं दृष्ट्वा त्वाजितौ धैर्यमात्मनः ।

ततस्तस्यां सुरेन्द्रेण स्कन्नं शिरसि पातितम् ॥

अनासादेव तां नारीं सन्निवृत्तमयाभवत् ।

ततः सा वानरपतिं जज्ञे वानरमीश्वरम् ॥

अमोघरेतस्तस्य वासवस्य महात्मनः ।

बालेषु पतितं वीजं बाली नाम बभूव ह ॥

भास्करेणापि तस्यां वै कन्दर्पवशवर्तिना ।

बालुका

बीजं निधितं ग्रीवायां विधानमनुवर्तत ।
ग्रीवायां पतितं बीजं सुग्रीवः समजायत ॥”
इति रामायणे उत्तरकाण्डे । ३७ सर्गः ॥

अपि च ।

“वानरेन्द्रं महेन्द्राभिमन्त्रो वालिनमात्मजम् ।
सुग्रीवं जनयामास तपनस्तपतां वरः ॥”

इति रामायणे बालकाण्डे १७ सर्गः ॥

“ततः शूरेणाभिहितो रामेण रणकर्कशः ।

पपात सहसा बाली निवृत्त इव पादपः ॥”

इति किष्किन्ध्याकाण्डे १७ सर्गः ॥

(बालाः केशाः सन्त्यस्य ।) बालविशेषः, त्रि ॥
बालीशः, पुं, मूत्रकच्छुरोगः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

बा(वा)लुः, स्त्री, (बलते अनेन । बल प्राप्तेने । बल
+ उण् ।) एलबालुकनामकगन्धद्रव्यम् । इत्यु-
णादिकोषः ॥

बा(वा)लुकं, स्त्री, (बालुरेव । स्वार्थे कन् ।) एल-
बालुकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२१ ॥

बा(वा)लुकः, पुं, पानीयालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बा(वा)लुका, स्त्री, (बालुक + टाप् ।) रेणुविशेषः ।

बालि इति भाषा । तत्पर्यायः । सिकता २
सिकता ३ शीतला ४ सूक्ष्मशर्करा ५ प्रवाही ६
महान्द्रुमा ७ सूक्ष्मा ८ पाणीयवर्णिका ९ ।
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । सन्ताप-
शमनाशित्वम् ।

“सैकप्रयोगतश्चैव शाखाशेषानिलापहा ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

शाखा हस्तपादादि ॥ कर्कटी । इति जटा-
धरः ॥ कर्पूरः । यन्त्रविशेषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

बा(वा)लुकागडः, पुं, (बालुकायाः गडतीति
तस्मात् चरति यः । बालुका + गड्चरणे +
पचाद्यच् । बालुकाजातत्वादस्य तथात्वम् ।)
मत्स्यविशेषः । बालिया इति भाषा । तत्पर्यायः ॥
सिताङ्कः २ । इति हारावली । १६० ॥

बा(वा)लुकात्मिका, स्त्री, (बालुकावदात्मा स्वरूपो
यस्याः । कन् अत इत्वम् ।) शर्करा । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (बालुका आत्मा यस्य ।)
बालुकामये, त्रि ॥

बा(वा)लुकाप्रभा, स्त्री, (बालुकानामुत्प्रेरणानां
प्रभा यस्याम् । अत्युष्णबालुकापरिधामत्वादस्य
तथात्वम् ।) नरकविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।
१३ ॥

लुकामयं, त्रि, (बालुका + मयट् ।) सिकता-
यम् । इति सैकतशब्दटीकायां भरतः ॥

लुकायन्त्रं, स्त्री, (बालुकाया यन्त्रम् ।)

ग्रीवधपाकार्ययन्त्रविशेषः । यथा,—

भाण्डे वितस्तिगम्भीरे मध्ये निहितकूपके ।

कूपिकाकण्ठपर्यन्तं बालुकाभिश्च पूरिते ॥

मेघजं कूपिकासंस्थं वह्निना यत्र पच्यते ।

बालुकायन्त्रमेतद्धि यन्त्रतन्त्रबुधैः स्तुतम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

बालेयः

बा(वा)लुकाखेदः, पुं, (बालुकाभिर्विहितः
खेदः ।) तप्तबालुकाभिस्तापनम् । यथा,—
“वातश्लेष्मजते खेदान् कारयेद्भक्षनिर्मितान् ।
स्निग्धः खेदो निविडोऽत्र विना केवलवातजान् ॥
खर्परभृष्टपटस्थितकाञ्जिकसंसिक्तबालुकाखेदः ।
शमयति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गभङ्गादीन् ॥
स्रोतसां मार्दवं कृत्वा नीत्वा पावकमाश्रयम् ।
हृत्वा वातकफसंस्पर्शं खेदो ज्वरमपोहति ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

बा(वा)लुकी, स्त्री, (बलति बालयति वा । बल-
प्राप्तेने + उक् । स्त्रियां ङीप् ।) कर्कटीभेदः ।
तत्पर्यायः । बहुपला २ स्निग्धपला ३
क्षेत्रकर्कटी ४ क्षेत्ररुहा ५ काण्डिका ६ मूत्रला
७ । अस्या गुणाः ।

“बालुकी वातशमनी शीता हृद्या शमापहा ।
पित्तास्रशमनी रूक्षा कुरुते कासपीनसौ ॥

“स्याद्बालुकी शरदि वर्षजदोषकर्त्री
हेमन्तजा च खलु पित्तहरा च रूक्षा ।

क्षिप्रं करोति खलु पीनसमर्द्धपक्वा
पक्वा त्वतीवमधुरा फलकारिणी च ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

बा(वा)लुङ्गी, स्त्री, कर्कटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

बा(वा)लुङ्गिका, स्त्री, कर्कटी । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

बा(वा)लुङ्गी, स्त्री, कर्कटी । इति शब्दरत्नावली ॥

बा(वा)लूकः, पुं, (बलते प्राणान् हन्ति यः । बल
उ वधे + उक् ।) धिमेदः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । २ । ३ ॥

बा(वा)लेयः, पुं, (बलये उपकरणाय साधुः । बलि
+ “हृदिरुपधिवलेट्” ५ । १ । १३ । इति
ट् ।) रासभः । इत्यमरः । २ । ६ । ७७ ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ५० । ८५ ।

“एकच्छागं द्विबालेयं त्रिगवं पञ्चमाह्वयम् ।
षड्वं सप्तमातङ्गं गृहं यक्षाशु शोषय ॥”

बलेः स्वनामख्यातस्य दैत्यस्यापत्यं पुमान् । बलि
+ ट् ।) दैत्यविशेषः । इति धरणिः ॥ (बलिः
विरोचनपुत्रस्तस्य बाणव्येष्टं पुत्रशतं जातम्

ते च बालेयनाम्ना विख्याताः । यदुक्तमभि-
पुराणे ।

“विरोचनस्य पुत्रस्तु बलिरेकः प्रतापवान् ।
बलेः पुत्रशतं जज्ञे राजानः सर्वे एव ते ॥

तेषां प्रधानाश्चत्वारो विक्रान्ताः सुमहाबलाः ।
सहस्रबाहुर्व्येष्टश्च कथं द्वे च बलेः शुभे ॥

बलेः पुत्रास्तु पौत्राश्च शतशोऽप्य सहस्रशः ।
बालेयो नाम विख्यातो गणो विक्रान्तपौरुषः ॥”

जनमेजयवंशोद्भवस्य सुतपसो राज्ञः पुत्रो
बलिस्तस्य पञ्च पुत्राश्च बालेयाः । यथा, हरि-
वंशे । ३१ । ३०—३३ ।

“केनस्य सुतपा जज्ञे जज्ञे सुतपसो बलिः ।
जातो मातुषयो नौ तु स राजा काचनेपुधिः ॥

महायोगी स तु बलिर्बभूव वृषतिः पुरा ।
पुत्रास्तुत्यादयामास पञ्च वंशकरान् भुवि ॥

बाल्मीकिः

अङ्गः प्रथमतो जज्ञे वङ्गः सुखस्तथैव च ।
पुङ्गुः कलिङ्गश्च तथा बालेयं चक्षुसुच्यते ॥
बालेया ब्राह्मणाश्चैव तस्य वंशकरा भुवि ।
बलेस्तु ब्राह्मणा दत्ता वराः प्रीतेन भारत ! ॥”
अङ्गारवत्सरी । इति विश्वः ॥ चाणक्यमूल-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

बालेयः, त्रि, (बालाय हितः । बाल + ट् ।)

भट्टः । बालहितः । इति मेदिनी ॥

(बलये उपहाराय हितः । बलि + हृदिरुपधि-
बलेट् ।) ५ । १ । १३ । इति ट् । तच्छुलः ॥

यथा, सिद्धान्तकौमुद्याम् । “बालेयास्तच्छुलाः ॥”
बलियोयः । यथा, रघौ । १४ । ७७ ।

“पुष्पं फलश्चार्चवमाहवन्धो

बीजञ्च बालेयमक्षररोहि ।

विनोदयिष्यन्ति नवाभियङ्गा-

सुदारवाचो मुनिकन्यकास्वाम् ॥”

वितुमकनान्नो वृक्षस्य त्वचि स्त्री । तत्पर्यायो
यथा,—

“कुटम्रटं दासपुरं बालेयं परिपेलवम् ।

भवगोपुरगोनर्दकैवर्त्तौ सुस्तकानि च ॥

सुस्तावत् पेलवपुटं शुक्राभं स्याद्वितुमकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

बालेयशाकः, पुं, (बालेयः बलिहितः शाकः ।)
ब्राह्मणयष्टिका । इत्यमरः । २ । ४ । ६० ॥

बालेयः, पुं, (बालानां इष्टः प्रियः ।) वदरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ बालकाभिलषिते, त्रि ॥

बालोपवीतं, स्त्री, (बालानां बालकानां उपवी-
तम् ।) बालकपरिधानवस्त्रम् । तत्पर्यायः ।

पञ्चावटम् २ उरस्कटम् ३ । इति हारावली ।
४८ ॥ द्विजबालकानां यज्ञस्त्रयश्च ॥

बाल्मीकिः, पुं, बल्मीकस्यापत्यम् । (बल्मीक +
इण् ।) बल्मीकप्रभवो यस्मात् तस्माद्बाल्मीकि-

रित्यसौ इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेः । बल्मीकप्रभवत्वेन
गौणी पुत्रादिवङ्गौयमस्य बल्मीकापत्यत्वं गृही-

त्वेव साधुरपत्यार्थः । यद्वा बल्मीक इति ऋषि-
विशेषस्य संज्ञेत्याहुः ॥ सुनिविशेषः । यथा,—

“तपःस्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदाम्बरम् ।
नारदं परिपश्यन् बाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम् ॥”

इति रामायणप्रथमसर्गः ॥

अपि च । तत्तत्तदनुग्रहलब्धं रामचरितं सर-
हस्यं निरवशेषं तत्तासादादेव सत्यम् विज्ञाय

भूलोकवर्तिनां चतुर्णां वर्णानां तापत्रयविमो-
चनाय ब्रह्मांशभूत एव भगवान् प्राचेतसो

बाल्मीकिः स्मृतशतकोटिरामायणसारभूतं
चतुर्विंशत्यक्षरगायत्र्याख्यापरब्रह्मविद्याविलास

भूतं रामायणं चतुर्विंशतिसहस्रश्लोककूपं कुश-
लवाभ्यामग्राहयत् । इति तट्टीका ॥ अपि च ।

“नारायणात्मकाः सर्वे तेषां रामोऽयजोऽ-

भवत् ।

रावणान्तकरो राजा रघुणां वंशवर्द्धनः ॥
बाल्मीकिर्यस्य चरितं चक्रे भार्गवसत्तमः ॥”

इति मातृस्ये १३ अध्यायः ॥

बाहुः

बालं, (बालस्य भावः कर्म वा । बाल + “प्रत्यन्त-
पुरोहितादिभ्यो यक् ।” ५।१।१२८। इति
यक् ।) बालस्य भावः । तत्पर्यायः । शिशु-
त्वम् २ शैशवम् ३ । इत्यमरः ॥ तच्च षोडश-
वर्षपर्यन्तम् । आषोडशाद् भवेद्बाल इत्युक्तः ।
इति भरतः ॥ (यथा मनुः । ५।१४८।
“बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् पाणिग्राहस्य यौवने ॥”
“वयस्तु त्रिविधं बाल्यं मध्यमं बाल्यकन्तथा ।
ऊनषोडश वर्षस्तु नरो बालो निगद्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ग(वा)स्यः (व्यः) पुं, (बाधते नेत्रे इति । बाध +
“खद्यप्रित्यप्रत्ययवासरूपपतल्याः ।” उणां ।
३।२८। इति यः । निपात्यते च ।) उग्र ।
अशु । इत्यमरः । ३।३।१३० ॥ (यथा,
रघौ । ८।७०।

“अकरोत् पृथिवीरुहानपि
सुतश्राखारसवासदूषितान् ॥)
बाहुः, पुं, (बाहुरेव । पृथोदरादित्वात् साधुः ।)
बाहुः, स्त्री, (बाहुः । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥ (यथाह उज्ज्वलदत्तः । १।१८।
“अकारान्तोऽपि बाहुशब्दो भुजवाचकः ।
यथा च । बाहोऽश्वभुजयोः पुमानिति दामो-
दरः । टावन्तोऽप्ययं । बाहुर्बाहा भुजाभुजः ।
सुबाहा इति वासवदत्तायां सुबन्धुशेषः ॥”)
बाहाबाह्वि, अ, बाहुभिर्बाहुभिः प्रवृत्तं यद् युद्धं
तत् । इति सुगबोधयाकरणम् ॥
बाहुः, पुं, स्त्री, (बाधते शत्रून् इति । बाध +
“अर्जिष्ठशिकम्भिमर्षिबाधाष्टजिपश्चि तुक् ध्रुक्
दीर्घहकाराश्च ।” उणा० १।२८। इति कुप्रत्य-
योऽन्तस्य हकारादेशश्च ।) कटाटकुल्यप्र-
पर्यन्तावयवविशेषः । तत्पर्यायः । भुजः २
प्रवेष्टः ३ दोः ४ । इत्यमरः । २।६।८० ।
दोषः ५ बाहुः ६ । इति जटाधरशब्दरत्ना-
वली ॥ तद्देशिकपर्यायाः । आयती १ अयना २
अनीशू ३ अन्नवाना ४ विनश्यौ ५ गमस्ती ६
कवस्ती ७ बाहु ८ भूरिजौ ९ क्षिपस्ती १०
शक्ती ११ भरिने १२ । इति द्वादश बाहु-
नामानि । इति वेदनिर्णयटी २ अध्यायः ॥ * ॥
(यथा ऋग्वेदे । ५।५७।६।

“ऋग्यो पी मरुतो अंसयोरधि
सह ओजो बाह्वोर्वो बलं हितम् ॥”
वृषत्वस्य कबाहुलक्षणम् । यथा,—
“निर्मोक्षौ चैव भस्माक्षौ क्षिप्रौ च विपुलौ सुजौ ।
आजानुलम्बिनौ बाहु वृत्तौ पीनौ वृषेश्वरे ॥”
इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥
(अस्य शुभाशुभलक्षणसुक्तं यथा सासुद्रके ।
“उद्बद्धबाहुः पुरुषो वधवन्धनमाप्नुयात् ।
दीर्घबाहुर्भवेद्वाजा समुद्रवचनं यथा ॥
फलम् बाहुर्द्वैतार्थं प्राप्नुयाद्गुणसंयुतम् ।
ह्रस्वबाहुर्भवेद्दासः परप्रैष्यकरस्तथा ॥
वामावर्त्तमुजा ये तु ये च दीर्घमुजा नराः ।
संपूर्णबाहुवो ये तु राजानस्ते प्रकीर्तिताः ॥

बाहुकु

पुरुषस्य दक्षिणबाहुस्यन्दने स्थितो वामबाहु-
स्यन्दने शुभं तद्वीर्यते तु अशुभम् । यथा
श्राकुन्तले १ अङ्गे ।
“शान्तिमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः
फलमिहास्य ।
अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥”
बाहुर्दक्षिणबाहुः । फलं वरस्त्रीलाभरूपम् ॥
“वामेतरभुजस्यन्दो वरस्त्रीलाभरूपकः ॥”
इति वचनात् ॥)
कूर्परस्य ऊर्ध्वभागः । यथा,—
“सुखं बाहु प्रवाहू च मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
रत्नलयाहतेऽर्थस्त्वव नारायणोऽययः ॥”
अस्य टीका । बाहु प्रवाहू च कूर्परस्य ऊर्ध्व-
धोभागौ । इति विष्णुपुराणे । ५।५ ॥
बाहुकः, पुं, नलराजा । तत्पर्यायः । पुण्यश्लोकः
२ अश्ववित् ३ नैषधः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(पुष्करेण हृतराज्यो हि नलः यद्वैगुण्यात्
विपिने दमयन्तीमपह्राय प्रगच्छन् दावानल-
परीतमनलभयादाक्रोशन्तं कर्कोटकनामानं
नागमवलोक्य तत उद्धृतवान् । अथ प्रसन्न-
स्यास्य पन्नगस्योपदेशात् ऋतुपर्णस्य राज्ञो
नगरं गत्वा बाहुक इत्यभिहितस्तस्यैव राज्ञः
घोटकपरिचर्यायां नियुक्तोऽभवत् । यदुक्तं
महाभारते । ३।६७।१-७ ।
“तस्मिन्निर्हिते नागे प्रययौ नैषधो नलः ।
ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशद्दृष्ट्वा मेहनि ॥
स राजानमुपातिष्ठत् बाहुकोऽहमितिब्रुवन् ।
अश्वानां बाह्वेन युक्तः पृथिव्यां नास्ति मनुष्यमः ॥
अर्थकच्छ्रेषु चैवाहं प्रष्टव्यो नैषधेऽपि च ।
अन्नसंस्कारमपि च जानाम्यन्येर्विशेषतः ॥
यानि शिल्पानि लोकेऽस्मिन् यच्चैवान्यत् सुदु-
ष्करम् ।
सर्वं यतिष्ये तत् कर्तुं ऋतुपर्ण ! भरस्व माम् ॥
ऋतुपर्ण उवाच ।
वस बाहुक ! भद्रन्ते सर्वमेतत् करिष्यसि ।
श्रीपुत्रयाने सदा बुद्धिर्ध्रियते मे विशेषतः ॥
स त्वमातिष्ठ योगं तं येन श्रीप्रा हया मम ।
भवेयुरश्वार्थदोऽसि वेतनं ते शतं शताः ॥
त्वमुपस्थास्य तत्त्व निव्यं वार्षेयजीवसौ ।
एताभ्यां रंश्यसे सार्द्धं वस वै मयि बाहुक ! ॥”
कौरवकुलोद्भवो नागभेदः । यथा महा-
भारते । १।५७।१३ ।
“बाहुकः शङ्खवेरश्च धूर्तकः प्रातरातकौ ।
कौरवकुलजास्तेते प्रविष्टा ह्यबाहनम् ॥”)
बाहुकुण्डः, त्रि, (बाहौ बाह्वोर्ववयवयोः कुण्डः ।)
कुण्डितबाहुयुक्तः । कोपा इति भाषा । तत्-
पर्यायः । कुम्भः २ दोगडुः ३ इति जटाधरः ॥
बाहुकुण्डः, पुं, (बाहुरिव कुण्याति आचरतीति ।
बाहु + कुण्ड + पचाद्यच् ।) पञ्चः । यथा,—
“गरुडपञ्चच्छदाः पञ्चं पतत्रश्च तनूरुहम् ।
देहधिर्देहकोपश्च बाहुकुण्डश्च कथ्यते ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

बाहुदा

बाहुजः, पुं, (ब्रह्मणो बाहुभ्यां जायते यः ।
बाहु + जन् + ड । “ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत्
बाहु राजन्यः स्तुतः । ऊरुस्तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां
शूद्रोऽभ्यजायत ॥” इति श्रुतेस्तथात्वम् ;)
क्षत्रियः । इत्यमरः । २।८।२। (यथा,—
“वत्स ! वाराणसीं गच्छ त्वं विश्वेश्वरवत्सलाम् ।
तत्र नाम्ना दिवोदासः काशिराजोऽस्ति-
बाहुजः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कौरः । स्वयंजाततिलः । इति मेदिनी । जे, २७ ॥
बाहुजाते त्रि ॥
बाहुजाणं स्त्री, (जे + भावे + ल्युट् । बाहोऽस्त्राणं
यस्मात् ।) अस्त्राघातनिवारणार्थं बाहुवह-
नौहादि । तत्पर्यायः । बाहुलम् २ । इति
हेमचन्द्रः । ३।४३३ ॥
बाहुदन्ती, [न] पुं, (बहवो दन्ता यस्य स बहु-
दन्त रेरावतः स एव बाहुदन्तः । स्वार्थे अण् ।
बाहुदन्तोऽस्यास्तीति इनिः ।) इन्द्रः । इति
भूरिप्रयोगः ॥
बाहुदा, स्त्री, (बाहु दत्तवती या । बाहु +
दा + आतोऽनुपसर्गेति । ३।२।१। इति कः ।
लिखितस्य सुनेर्बाहुप्रदानादस्यास्तथात्वम् ।)
नदीविशेषः । तत्पर्यायः । सैतवाहिनी २ । इत्य-
मरः ॥ कदाचिक्लिखिताख्यस्य सुनेर्ध्वेऽस्मात्तुः
शङ्खस्य शून्याश्रमे फलभक्षणाद्राज्ञा बाहु
च्छिन्नौ तौ चास्याः नद्यां तपस्यतस्तस्य पुन-
र्जाताविति । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥
(एतत्कथा यथा, महाभारते । १२।२३।
१७-४० । यास उवाच ।
“अत्रापुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शङ्खश्च लिखितश्चास्तां भ्रातरौ संप्रितव्रतौ ॥
तयोरावसथावास्तां रमणीयौ पृथक् पृथक् ।
निव्यं पुष्पफलेर्द्धैरुपेतौ बाहुदामनु ॥
ततः कदाचिक्लिखितः शङ्खस्याश्रममागतः ।
यद्वच्छयाथ शङ्कोऽपि निष्क्रान्तोऽभवदाश्रमात् ॥
सोऽभिगम्याश्रमं भ्रातुः शङ्खस्य लिखितस्तदा ।
फलानि पातयामास सन्त्यक्परिणतान्युत ॥
अभ्युपादाय विश्रब्धो भक्षयामास स द्विजः ।
तस्मिंश्च भक्षयत्येव शङ्कोऽप्याश्रममागतः ॥
भक्षयन्तनु तं दृष्ट्वा शङ्को भ्रातरमब्रवीत् ।
कुतः फलान्यवाप्तानि हेतुना केन खादसि ॥
सोऽब्रवीत् भ्रातरं व्येष्टसुपस्थ्याभिवाद्य च ।
इत एव गृहीतानि मयेति प्रहसन्निव ॥
तमब्रवीत्तथा शङ्कस्तीव्ररोधसमन्वितः ।
स्तिथं त्वया कृतमिदं फलान्याददता स्वयम् ॥
गच्छ राजानमासाद्य स्वकर्म कथयस्व वै ।
अदत्तादानमेवं हि कृतं पार्थिवसत्तम ! ॥
स्तेन मां त्वं विदित्वा च स्वधर्ममनुपालयन् ।
श्रीघ्नं धारय चौरस्य मम दहं नराधिप ! ॥
इत्युक्तस्तस्य वचनात् सुदुःखं स नराधिपम् ।
अभ्यगच्छन् महाभागो लिखितः संप्रितव्रतः ॥
सुदुःखस्त्वन्तपासेभ्यः श्रुत्वा लिखितमागतम् ।

बाहुय

अभ्यगच्छतु महामातुः पदभ्यामेव जनेश्वरः ॥
तमब्रवीत् समागम्य स राजा धर्मावेत्तमम् ।
किमागमनमाचक्षु भगवन् ! कृतमेव तत् ॥
एवमुक्तः स विप्रर्षिः सुदुस्त्वमिदमब्रवीत् ।
प्रतिश्रुत्य करिष्येति श्रुत्वा तत्कर्त्तुमर्हसि ॥
अनिष्टानि गुरुणा फलानि मनुजवर्षभ ! ।
भक्तितानि महाराज ! तत्र मां प्राधि मा
चिरम् ॥

सुदुस्त्व उवाच ।

प्रमाणञ्चेकतो राजा भवतो दण्डधारणे ।
अनुज्ञायामपि तथा हेतुः स्याद्ब्राह्मणवर्षभ ! ॥
स भवानभ्यनुज्ञातः शुचिकर्म्ममहाव्रतः ।
ब्रूहि कामानतोऽन्यास्त्वं करिष्यामि हि ते वचः ॥
आस उवाच ।

स च्छन्यामानो ब्रह्मर्षिः पार्थिवेन महात्मना ।
नान्यं स वरयामास तस्माद्दण्डादते वरम् ॥
ततः स पृथिवीपालो लिखितस्य महात्मनः ।
करौ प्रच्छेदयामास धृतदण्डो जगाम सः ॥
स गत्वा भातरं शृङ्गमार्त्तकूपोऽब्रवीदिदम् ।
धृतदण्डस्य दुर्बुद्धेर्भवांस्तत्त्वानुमर्हसि ॥

शृङ्ग उवाच ।
न कुप्ये तव धर्मज्ञ ! न त्वं दूषयसे मम ।
धर्मस्तु ते अतिक्रान्तस्तस्ते निष्कृतिः कृता ॥
स गत्वा बाहुदां शीघ्रं तर्पयस्व यथाविधि ।
देवावृषीन् पिबेच्चैव मा चाधर्म्ममनः कथाः ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शृङ्गस्य लिखितस्तदा ।
अवगाह्यापगां पुण्यासुदकार्यं प्रचक्रमे ॥
प्रादुरास्तां ततस्तस्य करौ जलजसन्निभौ ।
ततः स विस्मितो भ्रातुर्दण्डयामास तौ करौ ॥

नदीयं पुरा प्रसेनजिह्वाय्या गौरी नाम
आसीत् । ततः क्रुद्धेन भर्त्ताभिः प्रसा नदीरूपा
जाता । यथा, हरिवंशे । १२ । ५ ।
“लेभे प्रसेनजिह्वाय्या गौरी नाम प्रतिव्रताम् ।
अभिः प्रसा तु सा भर्त्ता नदी वै बाहुदा कृता ॥”
पूरुवंशोद्भवस्य परीक्षिताम्नो वृषभार्थ्ययं
बाहुदा । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४२ ।
“परीक्षितं खलु बाहुदासुपयेमे सुवशां नाम
तस्यामस्य जज्ञे भीमसेनः ॥ बाहुदात्री च ॥

बाहुभूषा, स्त्री, (बाहोभूषणभूषा भूषणम् ।)
कैयूरम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२६ ॥ बाहु-
भूषणमात्रञ्च ॥

बाहुमेदी, [न] पुं, (बाहुं भिनत्तीति । बाहु +
भिद् + णिनिः ।) विष्णुः । इति भूरिप्रयोगः ।
बाहुमेदके चि ॥

बाहुमूलं, स्त्री, (बाहो मूलम् ।) कलः । बगल
इति भाषा । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥ (यथा
साहित्यदर्पणे । ३ । १२३ ।

“कापि कुन्तलसंयानसंयमयपदेशतः ।
बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥”

बाहुयुद्धं, स्त्री, (बाहो बाहुभ्यां वा युद्धम् ।)
सुजाभ्यां संग्रामः । मलयुद्धम् । तत्पर्यायः ।
नियुद्धम् २ ॥ तस्य क्रमो यथा,—

बाहुस

“कृतप्रतिपत्तौ चित्रैर्बाहुभिश्च सकङ्कटैः ।
सन्निपातावधूतैश्च प्रमाथोन्मथनैस्तथा ॥
क्षेपणैर्मूर्च्छिभिश्चैव वराहोद्धूतनिखनैः ।
तलैर्वज्रनिपातैश्च प्रखट्टाभिस्तदैव च ॥
शलाकानखपातैश्च पादोद्धूतैश्च दारुणैः ।
जानुभिश्चाश्वनिर्घोषैः शिरोभिश्चावघट्टनैः ॥
तद्युद्धमभवद्गौरमशस्त्रं बाहुतेजसा ।
बलप्राणेन शूराणां समाजोत्सवसन्निधौ ॥”

इति विराटपर्वणि १२ अध्यायः ॥

सकङ्कटः कङ्कटः करघर्षणजः किणस्तत्सहि-
तैरित्यर्थः । कृतप्रतिपत्तौ परप्रयुक्तिप्रतिपत्तौ ।
चित्रैर्विचित्रैर्वस्त्रैरिति शेषः । सन्निपातैर्वादि ।
यते मल्लानां शिखाविशेषाः । सन्निपातैः
परस्परसङ्घातैः । अवधूतैर्वद्धसुष्ठुमुजाघातैः ।
प्रमाथैः पातयित्वा पेषणैः । उन्मथनैः अन्त-
रीक्षे मुजाभ्यां मथनैः । क्षेपणैः स्थानात्
प्रच्यवनैः । बद्धाङ्गुलिकरो मुष्टिः ।

“अवाङ्मुखं स्तन्वगतं भ्रामयित्वा तथैव यः ।
क्षिप्तस्य शब्दः स भवेद्गराहोद्धूतनिखनः ॥
तर्जयङ्गुष्ठमध्यन प्रसारितकरो हि यः ।
सम्यग्द्वारस्तलाख्यस्तु संग्रहो वज्रमिष्यते ॥”
अङ्गचन्द्रतुल्यमल्लमुष्टिवैजमिथ्यः ।

“प्रखट्टाङ्गुलिहस्तेन प्रखट्टिः प्रहृतिः स्फुटा ।
द्विगुणीकृतबाहुयस्तदीयार्थं यथाबलम् ॥
प्रहारः स शलाका स्यात् पादोद्धूतः पदा-
हतम् ॥”

जानुभिश्चाश्वनिर्घोषैः पाषाणघोरसङ्घर्ष-
निभिः करणैर्यान्ववघट्टनानि तैः । बलप्राणेन
बलैर्लोकघर्षण । इति तट्टीका ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेयपुराणे । २३ । १३ ।

“ततः सिंहः समुत्पत्य गजकुम्भान्तरस्थितः ।
बाहुयुद्धेन युयुधे तेनोच्चैस्त्रिदशारिणा ॥”

बाहुलं, स्त्री, बाहुत्राणम् । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
४३३ ॥ (बाहुल + अण् ।) बहुलभावञ्च ॥

बाहुलः, पुं, अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥
(बहुला कृत्तिका तथा युक्ता पौर्णमासी
बाहुली । बाहुली पौर्णमासी यस्मिन् सास्मिन्
पौर्णमासीत्यण् ।) कार्तिकमासः । इत्यमरः ।
१ । ४ । १८ ॥

बाहुलेयः, पुं, (बहुलानां कृत्तिकादीनामपत्यं
पुमान् बहुला + टक् ।) कार्तिकेयः । इत्य-
मरः । १ । १ । ४२ ॥

बाहुसहस्रभृत्, पुं, (बाहुनां सहस्रं विभर्त्तीति ।
क्रिप् । “ह्रस्वस्य पिति किति तुक् । ६ । १ ।
७१ । इति तुक् च ।) कार्तवीर्यार्जुनः । इति
त्रिकाश्वशेषः ॥ (अस्य बाहुसहस्रप्राप्तिकथा
यथा, महाभारते । १३ । १५२ । ७-८ ॥

“स वरैश्चन्द्रितस्तेन वृषो वचनमब्रवीत् ।
सहस्रबाहुभूयां वै चन्द्रमध्ये गृहेऽन्यथा ॥
मम बाहुसहस्रान्तु पश्यन्तां सैनिका रणे ।
विक्रमेण मर्ह्यं कृत्वा जयेयं संश्रितव्रतः ॥”
परशुरामो हि अस्य बाहुसहस्रं परशुना

बीभत्सः

चिच्छेद । अस्य विवरणादिकं कार्तवीर्याशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥)

बाहुवाहवि अ, बाहुभिर्बाहुभिर्यद् युद्धं वृत्तं तत् ।
हाताहाति इति भाषा । इति सुश्रवोद्ययाक-
रणम् ॥

विद इ अंशे । अवयव इत्यर्थः । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ विन्द्यते ।
विन्दुरिति शब्दश्चतुर्थाधेयार्थं धातुपारायणम् ।
इति दुर्गादासीयटीका ॥

बिल क श विमेदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-तुदा०-च-पर०-सक०-सेट् ।) क, बिल-
यति । श बिलति । इति दुर्गादासः ॥

बिस इर् य क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा०-
पर०-सक०-सेट् ।) य विस्वति । इर् अविस्वत्
अवेसीत् । अस्मात् पुषादित्वात्त्रित्वं ड इत्यन्ये ।
इति दुर्गादासः ॥

बीभत्सः, पुं, (बीभत्स्यतेनेन । वध + सन् + करणे
घञ् ।) अर्जुनः । इति मेदिनी । से, २६ ॥
बीभत्सः, त्रि, (बीभत्सा घृणास्वत्र । अर्श-
आद्यच् ।) क्रूरः ॥ (यथा महाभारते । १ ।
१ । २१० ।

“यदाश्वौघं द्रोणपुत्रादिभिस्ते-
हेतान् पाशालान् द्रौपदेयांश्च सुभान् ।
कृतं बीभत्समयशस्यश्च कर्म
तदा नाशंसे विजयाय सज्जय ! ॥”)
घृणास्त्रा ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १६ । १८ ।

“तथापि प्रकृता भार्या तममन्यत देवतम् ।
तं तथाप्यतिबीभत्सं सर्वश्रेष्ठममन्यत ॥”)
विकृतिः । इति मेदिनी । से, २६ ॥ (यथा,—
“दुष्टेर्दोषैः पृथक्सर्वबीभत्सालोकनादिभिः ।”
इति माधवकरकृतस्मृतिविनियोगे कर्त्तृधिकारे ॥
बीभत्सालोकनं विलतिदर्शनमिति तट्टीकायां
विजयरक्षितेनोक्तम् ॥) पापी । इत्यजयः ॥
शृङ्गाराद्यहरसान्तर्गतवधरसः । तत्पर्यायः ।
विकृतम् २ । इत्यमरः ॥ तस्य लक्षणयादि यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । २६३ ।

“जुगुप्सा स्यादिभावस्तु बीभत्सः कथ्यते रसः ।
नीलवर्णं महाकालदेवतोऽयमुदाहृतः ॥
दुर्गन्धमांसपिप्रितमेदांस्तालम्बनं मतम् ।
तत्रैव क्षमिपाताद्यसुदीपनसुदाहृतम् ॥
निष्ठीवनास्यबलननेत्रसङ्कोचनादयः ।
अनुभावास्तत्र मतास्तथास्तुर्थाभिचारिणः ॥
मोहोऽपसार आविगो व्याधिश्च मरणादयः ॥”
अस्य रसस्योदाहरणं यथा तत्रैव ।

“उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथक्क्षोथ-
भूयांसि मांसा
न्यंसस्मिक् पृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि
जग्ध्वा ।

अन्तःपर्यस्तेनैव प्रकटितदशनः प्रेतरङ्गः
कराङ्का
दङ्कस्यादक्षिसंस्थं स्पृष्टगतमपि क्रव्यमयय-
मसि ॥”)

बुक्काग्र

बुद्धः

बुद्धः

वैकृतम् । यथा । अतिशीलितपाण्ड्यमभि-
शिक्षितवैकृतमित्यभिनन्दः । इयमिदं रसे
स्वीयम् । तदालम्बने तु मांसशोणितदौ त्रिषु ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥

बुक्काग्रः, पुं, (बुक्काग्रसतीति । वक् + सन् + उ ।
युद्धे न्यायपथेन शत्रुहर्तृनादस्य तथात्वम् ।
यतन्निवृत्तिरुक्ता । यथा, महाभारते ४ ।
४२ । १८ ।

“न कुर्यां कर्म बुक्काग्रं युध्यमानः कथञ्चन ।
तेन देवमनुष्येषु बुक्काग्रसुरिति विश्रुतः ॥”
अञ्जनः । यथा,—

अञ्जनः फाल्गुनो जिष्णुः किरीटी श्वेत-
वाहनः ।

बुक्काग्रविजयः कृष्णः सयसाची धनञ्जयः ॥
इति महाभारते । ४ । ४२ । १८ ॥

बुक्का, किं श्वादिशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पक्षे भा०-पर०-सक०-पक्षे अक०-
सेट् ।) पञ्चमस्वरी कोपधः । चुरादिपक्षे कथने
श्वादिपक्षे कुक्कुरादिशब्देऽयमिति रमानाथः ।
किं, बुक्काग्रति वाचा बहुलोकः । बुक्काग्रति श्वा ।
इति दुर्गादासः ॥

बुक्का, त्रि, (बुक्काग्रति बुक्कबुक् इत्ययत्तशब्दं करो-
तीति । बुक्क + पचादाच् ।) वक्षोऽभ्यन्तरमांस-
विशेषः । तत्पूर्यायः । अग्रमांसम् २ हृदयम् ३
हृत् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥ केचित्तु
बुक्कात् पृथगेव हृदयान्तर्गतमांसविशेषे पञ्चा-
कारे हृदयादिद्वयसाहः । धातोरनेकार्थत्वात्
बुक्कात्ते खादुत्वात् न्यस्यते बुक्कां बुक्का किं श्वादि-
शब्दे घञ् । नान्तः पुल्लिङ्गोऽयम् । स्त्रीलि-
ङ्गोऽपीत्येके । इति स्वामी ॥ बुक्का स्त्री बुक्काः
पुमानपि । शोणितेषु स्त्रियां बुक्का बुक्कास्तु
समये द्वयोरिति रभसात् । नदादित्वात् स्त्रियां
बुक्काय्ये । बुक्कानान्तं स्त्रीवमथुत्यन्तमिति रुद्र-
कलिङ्गादयः ॥ उरस्यपि च बुक्कायां हृदयं
मानसेऽपि चेति त्रिकाण्डशेषः ॥ बुक्काशब्दस्य
उकारस्य ऋकारादेशे तथैव वृक्कादिरूपश्च ।
अग्रश्च तन्मांसञ्चेति अग्रमांसं बुक्कास्यायं
संमुखीभूतं मांसं बुक्काग्रमांसमित्येकं नामे-
त्यर्थः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

बुक्का, पुं, (बुक्काग्रति शब्दायते इति । बुक्क +
अच् ।) कृष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समये
पुं, स्त्री । इति रभसः ॥

बुक्कानं, स्त्री, (बुक्का किं श्वादिशब्दे + भावे ल्युट् ।)
कुक्कुरशब्दः । तत्पूर्यायः । भक्षणम् २ । इति
हेमचन्द्रः । ६ । ४३ ॥

बुक्का, स्त्री, (बुक्का + टाप् ।) बुक्कम् । इत्य-
मरटीकायां भरतः । शोणितम् । इति
रभसः ॥

बुक्का, [न] (बुक्का + कनिन् ।) पुं, बुक्कम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

बुक्काग्रमांसं, स्त्री, (बुक्काग्रमांसं ।) हृदयम् ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

बुक्कारः, पुं, (बुक्का किं श्वादिशब्दे भावे घञ् । बुक्कां
निनादस्तस्य कारः करणम् । “एकवर्ग्यत्रयो
यत्र मध्यमस्तत्र लुप्यते” इति न्यायात् मध्यस्य
ककारस्य लोपः ।) सिंहध्वनिः । इति हारा-
वली । १६४ ॥

बुक्की, स्त्री, (बुक्का + गौरादित्वात् ङीष् ।) बुक्कम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

बुट, किं हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) किं बोदयति
बोटति । इति दुर्गादासः ॥

बुड, शि उत्सर्गः । संवृतौ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (कुटा०-तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।)
शि बुडति अबुडतीत् बुवोड इति दुर्गादासः ॥

बुद, इर् अ उ निशामने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-उभ०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इर्
अबुदत् अबोदीत् । अ बोदति बोदते । उ
बोदित्वा बुत्वा । निशामनमालोचनं प्रणि-
धानमिति यावत् । इति दुर्गादासः ॥

बुद्धः, पुं, (बुध्यते स्म इति । बुध + क्त । यदा भावे
क्त बुद्धं ज्ञानमस्यास्तीति अर्थआदाच् ।)
भगवदवतारविशेषः । स तु दशावतारान्तर्गत-
नवमावतारः । यथा,—
“ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरदिषाम् ।
बुद्धो नाम्नाञ्जनसुतः कीकटेषु भविष्यति ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ॥
अञ्जनस्य सुतः । अजिनसुत इति पाठे अजि-
नोऽपि स एव । कीकटेषु मध्ये गयाप्रदेशे ।
इति श्रीधरस्वामी ॥ तत्पूर्यायः । सर्वज्ञः २
सुगतः ३ धर्मराजः ४ तथागतः ५ समन्त-
भद्रः ६ भगवान् ७ मारजित् ८ लोकजित् ९
जिनः १० षड्भिन्नः ११ दशबलः १२ अद्वय-
वादी १३ विनायकः १४ सुनीन्द्रः १५ श्रीघनः १६
शास्ता १७ सुनिः १८ । इत्यमरः । १ । १ । १३ ॥

धर्मः १९ त्रिकालज्ञः २० धातुः २१ बोधि-
सत्त्वः २२ महाबोधिः २३ आर्यः २४ पञ्च-
ज्ञानः २५ दशार्हः २६ दशभूमिगः २७ चतु-
स्त्रिंशज्जातकः २८ दशपारमिताधरः २९
द्वादशाक्षः ३० त्रिकायः ३१ संगुप्तः ३२ दया-
कृच्छः ३३ खजित् ३४ विज्ञानमालकः ३५
महामैत्रः ३६ । इति हेमचन्द्रः । २ । १४६ ॥
धर्मचक्रः ३७ महासुनिः ३८ असमः ३९
खसमः ४० मैत्री ४१ बलः ४२ गुणाकरः ४३
अकनिष्ठः ४४ त्रिशरणः ४५ बुधः ४६ वक्त्री ४७
वागाश्रितः ४८ जितारिः ४९ अर्हणः ५०
अर्हन् ५१ महासुखः ५२ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ महाबलः ५३ । इति जटाधरः ॥ * ॥
ईश्वरनिरूपणे बुद्धविशेषाणां मतमाह । सर्वज्ञ
इति सौगताः । निरावरण इति दिगम्बराः ।
लोकव्यवहारसिद्ध इति चार्वाकाः । शरीराण्येव
चेतनानि गौरीहं जानामीत्यादिज्ञानेन गौर-
वत्त्वज्ञानवत्त्वयोः सामानाधिकरण्यानुभवा-
दिति चार्वाकाणां मतम् । तेषां मते जगतः

क्षणभङ्गुरत्वं नन्वस्तु क्षणभङ्गः पूर्वपुष्पाद्योत्तर-
पुष्पोत्पत्तिस्तथा च पुष्पनिष्ठ एव कुर्वद्दृप-
त्वाख्यजातिविशेषः स्मरणजनकतावच्छेदक
इति न दोषः । इति कुसुमाञ्जलिप्रथमस्तवक-
टीकायां रामभद्रः ॥ * ॥ बुद्धानां दशविध
मतमेदमाह ।

“वदन्ति पुत्र आत्मेति १ दृढप्राकृतबुद्धयः ।

देह आत्मेति २ चार्वाका इन्द्रियाण्यपरे ३

च ते ॥

तेऽन्ये प्राण ४ स्ततोऽन्ये ते मन ५ आत्मेति

वादिनः ।

बुद्धिरात्मेति ६ बौद्धा वै शून्यमात्मेति ७ तेऽपरे ॥

याज्ञिका यज्ञपुरुषं सर्वज्ञं ८ सौगता विदुः ।

निरावरण ९ माहुर्यं दिगम्बरमतानुगाः ॥

चार्वाकाश्चापि लोकानां व्यवहारप्रसिद्ध-

कम् १० ॥”

इत्यात्मप्रकाशः ॥ * ॥

पण्डितः । बुधिते, त्रि । इति मेदिनी । धे, १० ॥

(बुद्धावतारस्य विवरणं यथा,—

इह खलु बौद्धशास्त्रसम्बन्धेषु सम्प्रोक्ताः
पञ्चविंशतिर्विधा दृश्यन्ते । तेषां शुद्धोदनैरसात्
मायादेवीगर्भजातः शाक्यसिंहसत्त्वार्थसिद्धार्क-
वन्सुगौतमेति नामचतुष्टयेन प्रसिद्धोऽन्तम-
तमः लोकविश्रुतो बुद्धः कपिलवस्तुनगरे
कलेश्चतुःशतषड्शीत्यधिकद्विसहस्रमितेषु गते-
ष्वब्देषु शुक्रवासरे सुरदिषां सम्मोहनाय
साक्षाद् विवेकमूर्तिः स्वेच्छाविग्रहेण प्रादुर्बभूव ।

अथ स वयसा सह क्रमेण शीलगुणसाहस-
रूपौदार्यवत्सवीर्यादिभिर्वर्द्धते स्म । उदिते यौवने
पित्राह्वया स शाक्यान्वयजां मनोज्ञां रूप-
लावण्यवतीं दृष्ट्वापाणितनयां गोपानास्त्रीमनु-
मतासुपयेमे ।

जननसमयेऽस्य गणकाच्छ्रुतवान् नरेश्वरः
शुद्धोदनः आधिपत्यजराजर्जरसत्त्वासिद्धतज्जन-
दर्शनान्जातवैराग्यः पुत्रस्ते गृहं सन्त्यज्य-
तीति । तस्मात् सञ्जातशङ्को राजा शिल्पिभि-
रुपवनपरिवृतं सुगुप्तं रम्यं हर्म्यत्रयं भूभूषणं
निर्मापयामास । तत्रासौ युवतीजनपरिवेशित-
सुपच्छन्दितं विषयविमुग्धचेतसं तनयं निवृत्त-
निर्गमनम् स्वच्छन्देनान्ववासयत् । अथ गच्छति
कालेऽस्य शिषिलीवभूव भोगसक्त्यर्थः । ततः
कारागारमिव प्रतीयमानं निष्कुटनिकेतं विद्या-
यास्य धरण्या नानास्थानं द्रष्टुमिच्छा सञ्जाता ।
ततः सोऽस्मै पित्रे शुद्धोदनाय सम्बोधया-
मास पर्यव्य नगरं प्रजानां हृदिमवस्थाप्य विलो-
कयितुं वासना मे बलवतीति । राजा प्रथमं
निवारयितुमिच्छे प्रलीभनेन । स नैव तु
ततो विरताम् । अथ विज्ञाय निर्वन्तं पुत्रस्य
मन्त्रिणमादिदेश, कुमारं शाक्यसिंहे भ्रमितु-
मारब्धे राज्ये मे जरातुरसत्त्वासिद्धतमानवाः
केनापि कारणेन राजवर्त्मनि नोपतिष्ठन्तामिति
विचिन्वयेति । तथारुञ्जिते कुमारः रथमारुह्य

बुद्धः

सारथिना सह वह्निर्निगद्य भूमितुमारब्ध-
वान् । ततश्चतुर्दिक्षु प्रकृतिभिस्तारस्वरैर्जयोऽस्य
प्राचोषि । नगरं वीक्ष्यासौ मनसि परां सुदं
प्राप्तवान् ।

अथ स जरया जर्जरतनुं मानवमेकं दृष्ट-
वान् । इतः प्राक् कदाचिदपि स प्राक्वसिंहो
जगतो दुःखं नाभूतवान् इदानीं निरीक्ष्य
प्रथमं तं जरायुस्तं विवरणमस्य विज्ञातुं कुतू-
हलो सारथिं पप्रच्छ । तदुक्तं यथा,—

“किं सारथे ! पुरुष दुर्बल अल्पस्थाम
उच्छुष्कमांस रुधिरत्वचस्त्रायुनद्धः ।
श्वेतशिरो विरलदन्तलज्जालरूप
आलम्बा दण्ड व्रजतेऽसुखं खलन्त ॥

सारथिराह ।

एषो हि देव ! पुरुषो जरयाभिभूतः
क्षीणेन्द्रियः सुदुःखितो बलवीर्यहीनो ।
बन्धुजनेन परिभूत अनाद्यभूतः
कार्यासमर्थ अपविद्ध वनेव दाहः ॥

बोधिसत्त्व आह ।

कुलधर्म एष अयमस्य हितं भणाहि
अथवापि सर्वजगतोऽस्य ह्यवस्था ।
शीघ्रं भणाहि वचनं यद्यभूतमेत-
च्छ्रुत्वा तथार्थमिह योनि सन्तिथिष्ये ॥

सारथिराह ।

नैतस्य देव ! कुलधर्म न राष्ट्रधर्मः
सर्वे जगस्य जरयौवनधर्मयति ।
तुभ्यं पि मातृपितृबान्धवजातिसंघो
जरया असुक्तं न हि अन्यगतिर्जनस्य ॥”

बोधिसत्त्व आह ।

धिक् सारथे ! अयुधवालजनस्य बुद्धि-
र्यदयौवनेन मत्त जरानं पश्यी ।
आवर्त्तयामिह रथं पुनरहं प्रवेक्ष्य
किं मल्ल क्रीडरतिभिर्जरयाश्रितस्य ॥”

इति ललितविस्तरे १४ अध्याये ।

अथ प्राक्वसिंहः सारथिं सन्दिदेश रथं
सञ्चालयेति । गत्वा नगरस्य दक्षिणे द्वारि
याधिपत्यं यातनापरीतपुरुषमेकमीक्षाञ्चक्रे ।

ततः स सारथिं पप्रच्छ । तदुक्तं यथा,—

“किं सारथे ! पुरुष रूपविवर्णगात्रः
सर्वेन्द्रियेभि विकलो गुरु प्रश्वसन्तः ।
सर्वाङ्गशुष्क उदराकुल प्राप्तकृच्छ्रा
मूत्रे पुरीष शक्ति तिष्ठति कुत्सनीये ॥”

सारथिराह ।

एषो हि देवपुरुषः परमं गिलानो
याधीभयं उपगतो मरणान्तप्राप्तः ।
आरोग्यतेजरहितो बलविप्रहीनो
अज्ञानवीप्रशरणो ह्यपरायणश्च ॥”

बोधिसत्त्व आह ।

“आरोग्यता च भवते यथ स्वप्नक्रीडा
आधिभयश्च इम ईदृश घोररूपम् ।
को नाम विप्रपुरुषो इम दृष्ट्वा वस्यां
क्रीडारतिश्च जनयेच्छुभसंज्ञितां वा ॥”

बुद्धः

अथ खलु भिक्षवो बोधिसत्त्वः प्रतिनिवर्त्त-
रथवरं पुनरपि पुरवरे प्राविशत् ।

इति हि भिक्षवो बोधिसत्त्वोऽपरेण कालसम-
येन पश्चिमेन नगरद्वारेणोद्यानभूमिभिर्नि-
ष्क्रमन्महता यूहेन सोऽन्नाचीत् पुरुषं मृतं
कालगतं मार्गे समारोपितं चेलवितानीकृतं
ज्ञातिसङ्घपरिवृतं सर्वैरुदङ्गिः क्रन्दङ्गिः परि-
देवमानैः प्रकीर्णकेशैः पार्श्ववकीर्णशिरोभि-
रराशि ताडयद्भिस्तक्रोशङ्गिः पृष्ठतोऽनुग-
च्छङ्गिः । दृष्ट्वा च पुनर्बोधिसत्त्वो जानन्नेव
सारथिमिदमवोचत् ।

“किं सारथे ! पुरुष मच्चोपरिगृहीतो
उद्धृत केशनख पांशु शिरे क्षिपन्ति ।
परिचारयित्व विहरन्तुरस्ताडयन्तो
नानाविलापवचनानि उदीरयन्तः ॥”

सारथिराह ।

“एषो हि देवपुरुषो मृतु जम्बुद्वीपे
न हि भूय मातृपितृ द्रव्यति पुत्रदाराम् ।
अपहाय भोगमहमातृपितृमित्रजातिसङ्घं
परलोकं प्राप्नु न हि द्रव्यति भूय ज्ञातिम् ॥”

बोधिसत्त्व आह ।

“धिग्यौवनेन जरया समभिदूतेन
आरोग्य धिग्विविधयाधिपराहतेन ।
धिग्यौवितेन पुरुषो न चिरस्थितेन
धिक्पण्डितस्य पुरुषस्य रतिप्रसङ्गे ॥

यदि जर न भवेया नैव आधिर्न मृत्यु-
स्तथपि च महदुःखं पश्चस्त्वनं धरन्तो
किं पुन जरयाधिष्ठितु नित्यानुबद्धाः
साधु प्रतिनिवर्त्त चिन्तिथिष्ये प्रमोचम् ॥

अथ खलु भिक्षवो बोधिसत्त्वः प्रतिनिवर्त्त तं
रथवरं पुनरपि पुरं प्राविशत् ॥ इति हि
भिक्षवो बोधिसत्त्वस्यापरेण कालसमयेनोत्तरेण
नगरद्वारेणोद्यानभूमिभिर्निष्क्रामतस्तरैव देव
पुत्रैर्बोधिसत्त्वस्यानुभावेनैव तस्मिन् मार्गे
भिक्षुरभिनिर्मितोऽभूत् ॥ अन्नाचीद्वोधिसत्त्वस्तं
भिक्षुं शान्तं दान्तं संयतं ब्रह्मचारिणमनति-
क्षिप्तचक्षुर्गुग्ममात्रप्रेक्षिणं प्रासादिकेनेर्ष्यापथेन
सम्यक् प्रासादिकेनाभिक्रमप्रतिक्रमेण सम्यक्
प्रासादिकेनोक्तव्यवलोकितेन प्रासादिकेन
सङ्घाटोपिण्डपात्रचौरधारणेन मार्गे स्थितम् ।
दृष्ट्वा च पुनर्बोधिसत्त्वो जानन्नेव सारथिमिद-
मवोचत् ।

“किं सारथे ! पुरुष शान्त प्रशान्तचित्तो
नोत्क्षिप्तचक्षु व्रजते युगमात्रदर्शी ।
काषायवस्त्रवसनो सुप्रशान्तचारी
पात्रं गृहीत्व न च उद्धत उन्नतो वा ॥

सारथिराह ।

एषो हि देवपुरुष इति भिक्षुनामा
अपहाय कामरतयः सुविनीतचारी ।
प्रव्रज्यप्राप्तः सममात्मन एवमाणो
संरागद्वेषविगतो तिष्ठति पिण्डचर्या ॥

बोधिसत्त्व आह ।

बुद्धः

साधु सुभाषितमिदं मम रोचते च
प्रव्रज्य नाम विदुभिः सततं प्रशस्ता ।
हितमात्मनश्च परसत्त्वहितञ्च यत्र
सुखजीवितं सुमधुरममृतं फलञ्च ॥”

इति ललितविस्तरे १४ अः ।

ततः संचुम्बचित्तोऽसौ स्वकीयं शुद्धान्तं
विवेश । दिवसेऽस्मिन् राहुजनामा पुत्रोऽस्य
समजनि । राजा शुद्धोदनः स्वाङ्गस्य भ्रमण-
वृत्तान्तं सर्वं निशम्यास्य सन्न्यासग्रहणं शङ्क-
मानः चतुर्थं नगरद्वारेषु सेनायूहान् सन्निवेश-
यति स्म तस्य परिरक्षणार्थम् ।

रतिरसाभिज्ञान युवतिजनानन्तःपुरेषु बहु-
तरान् प्रययामास बोधिसत्त्वस्य प्रमोहनाय ।
अथागता रजनी, सिद्धार्थस्य तु चित्तं याकु-
लितमतीव गेह्यात् प्रव्रज्य भैक्ष्यग्रहणार्थम् ।
ततो वृत्त्यादिप्रमोदात् परं निद्रिताः सर्वा युवती
विलोक्य शयनात् शनैः शनैरुत्थितो यलोकयत् ।

“तत्र काश्चिदयपक्षवृक्षाः काश्चिद-
विधुतकेशः काश्चिद्विकीर्णभरणाः काश्चिद-
विभ्रष्टकुटाः काश्चिद्विहतेरंशेर्विगोपितगात्राः
काश्चिदसंस्थितसुखाः काश्चिद्विपरिवर्त्तित-
नयनाः काश्चित् प्रमवन्धो लालाभिः काश्चि-
द्वसन्धः काश्चित् प्रहसन्धः काश्चिद्वलपन्थः
काश्चिदन्तान् कटकटायन्थः काश्चिद्विवर्ण-
वदनाः काश्चिदसंस्थितरूपाः काश्चित् प्रल-
म्बितबाहवः काश्चिद्विचित्रवदनाः काश्चिदुद-
घाटितशीर्षाः काश्चिदवगुण्ठितशीर्षाः काश्चि-
द्विपरीतवर्त्तितसुखमण्डलाः काश्चित् प्रध्वस्त-
शरीराः काश्चिद्विभ्रमगात्राः काश्चिद्विकृताः
खुरखुरायमानाः काश्चिन्मृदङ्गसुपगुह्य परि-
वर्त्तितशीर्षशरीराः काश्चिद्वीणावक्त्रक्यादपरि-
बुद्धपाणयः काश्चिद्वेद्युदन्तेः कटकटायन्थः
काश्चित् किम्पलनकुलसम्पताङ्गावकचित्वाद्य-
भाण्डाः काश्चिद्विमेधोन्मेषपरिवर्त्तनयनाः काश्चि-
द्विदृक्तास्या एवं तद्विहृतं धरणीतलगतमन्तः-
पुरं निरीक्षमाणो बोधिसत्त्वः धमशानसंज्ञा-
सुत्पादयति स्म ।” तत्रेदमुच्यते ।

“तां दृष्ट्वा उद्भिन्न स लोकनाथः

करुणं विनिश्चय्य इदं जगाद ।

अहो वता कृच्छ्रगता व्रजेयं

कथं रतिं विन्दति राक्षसीगणेः ॥

अतिमोहतमावृते दुर्मति-

कामगुणैर्निगुणसंज्ञिनः ।

विहगपङ्गरगता यथा नहि

लभन्ति कदाचिद् विनिःसृतम् ॥”

इति ललितविस्तरे १५ अध्याये ॥

अतीतेऽथ निशीथे सिद्धार्थाश्चपालमाहूयाह
“जरामरणपङ्गरनियतसत्त्वपरिमोचनस्य सम-
यो ह्युपस्थितो मे ।” अतएव गृहीत्वाभि
सन्न्यासम् । विस्मितोऽश्चपालोऽब्रवीत् राज-
पुत्रस्य ते सन्न्यासग्रहणमनुचितं न समर्थोऽपि
सन्न्यासाश्रमस्य कष्टानि सोढुम् ।

बुद्धः

सिद्धार्थ आह ।

“विवर्जिताः सर्पशिरा यथा बुधै-
र्विगर्हिता भीष्मघटा यथाशुचिः ।
विनाशकाः सर्वसुखस्य हृन्दक
ज्ञात्वा हि कामान्न विजायते रतिः ॥”
हृन्दकं शृणु यानि दुःखशतमर्षिता पूर्व-
जन्मान्तरे ।
बन्धनारुन्धनास्ताडनास्तर्जनाः कामहेतो-
र्मया नो च निर्विदभूत ॥
संस्कृतमानसं प्रमदवसगतं
मोहाकुलं दृष्टिजालावृतम् ।
अन्वभूतं पुरा आत्मसंज्ञा-
ग्रहाकारका वेदनावीतिवृत्ता इमे ॥
धर्माज्ञानतः सम्भूता चलचपला-
नित्यमेवैः समा विदुः सट्टाः ।
अयोसविन्दूपमा कृततुच्छा असाराः
अनात्मा च शून्यस्वभावा इमे सर्वशः ॥
स्वयमहमभिरुच्य नावामिमांशानां वतीर्थ
संसार ओघैरहं तारयिष्ये नन्तं जगत् ।
श्लोकसंसारकान्ताररोषोन्मिरागग्रहा-
व्याकुले वैराकुले दुस्तेरे एव चित्तं मम ॥
तदात्मनोतीर्थ इदं भवार्थं
सर्वैरदृष्टिर्गच्छेत् शराक्षसम् ।
स्वयं तरित्वा च अनन्तरं जगत्
स्थलेऽक्षरौचे अजरामरे शिवे ॥”

ललितविस्तरे १५ अध्याये ।

ततश्च हृन्दक ! प्रजान्धधुनेव सत्वरमानयाश्चम् ।
तथाशुचिते सिद्धार्थोऽसौ स्त्रीतनयगुरुजनान्
सर्वान् राज्यमैश्वर्यं च विद्यायाश्चमारुह्य
निर्गतः । निजनगराद्वा दशयोजनदूरस्थितं
महाराज्यं प्राप्य तत्रैव वशिष्ठाग्रमसन्निधौ
हृन्दकमश्वसहितं विष्टव्यं कौषेयमपहाय
पिधाय बल्ललवाससमेकाकी वेशालीं नाम-
नगरीमुपतस्थे । तत्र आराट्कालामनामा
जिनपुरुषस्त्रिशतकश्चिथैरवात्सौतु, सिद्धार्थो-
ऽस्य शिष्योऽभूत् । आहैकदा गुरुः, पवित्रचेता
ऋजुर्भक्तिमान् पुरुष एवालं ब्रह्मचर्यं ग्रहीतुम्,
लब्धुञ्च सर्वमैश्वर्यम् । हृदि यस्य विमलो
निर्व्वाणप्रदीपः प्रदीपस्तमः स्तोमग्रसनपटुर्भवत् ।
न तस्य सुखदमैश्वर्यविजृम्भितगुरुवचनम् ।
ततः सप्तशतीं शिष्यततिन्धनस्य रुद्रकनान्नः
साधोः समीपं गत्वा कृत्वानेन सम्भाषणं गय-
शीर्षं जगाम । तत्रोद्गावितमनेन यद् ब्राह्मणाः
श्रमणाश्च बोधस्वरूपं लब्धुमविशुद्धं कायमानसं
नियोजयन्ति तदस्मिन्त्यादयितुमात्रेकाष्टद्वय-
पक्षमिव वैफल्यं भजते । शुष्ककाष्ठखण्डद्वय-
पक्षेण यथा लब्धमनोरथा मानवास्तदत्
कायमनसोर्विशुद्धयोः सतोः स्वतश्च बोध-
लाभः शक्यः । ततः परमसौ बोधिसत्त्वो गत्वा
ग्रामसुरवित्त्वाख्यं विजनं तत्रैवोषितुं मनो
दधे । परमयत्नेनात्रैव कायशुद्धिं चित्तशुद्धिं च
विधाय आस्फालनाख्यं दुर्द्धरं ध्यानं दधार ।

बुद्धः

अज्ञासौ कस्मिंश्चिद्विषये वदरीमेकिकां कस्मिं-
श्चिद्वा तच्छुल्लमेकं कदाचिद्वैकमात्रं कलायं
भक्षयित्वा कस्मिंश्चिदुपोषणेन वा कालं
विलङ्घ्य शुष्कच्छविर्मसीवर्णो बभूव । ततोऽसौ
देहमित्यं निभञ्ज्य लब्धुं सम्बोधं न समर्थो भवेय-
मिति विचिन्त्य पोषणकरमाहारं जग्राह ।

दिवसेऽस्मिन् शुद्धोदनः स्वप्नं ददर्श प्रियः पुत्रो
मे मणिसुक्तादिविभूषितवारणरूपेण उदुम्बर-
तरुमारुरोह । त्रैलोक्यलोकाः पूजनायास्या-
गच्छन्तीव, यशोघरापि गोपापरनाम्नी ददर्श
स्वप्नं विविधम् स्वयं शाक्यसिंहश्च पञ्च,
यथा जगदखिलं श्रय्या मे, विस्फलमिव सुमेरु-
शिखरसुपधानीभूतं मे, वामदक्षिणकरद्वयं मे
प्राच्यपश्चिमसमुद्रोपरि पादाबुधौ मे दक्षि-
णाब्धौ भवन्ते, नाभिकमलान् मे समुत्थितैः
स्थिरिकाढ्यैश्चापूरितमखिलं नभः । ततश्चो-
त्थायासौ ऊरुविल्लोषितायाः सुजातानामि-
काया नार्थाः सकाशात् भिञ्जं जग्राह ।

इतः सिद्धार्थो ध्यानं दधार, निर्व्वाणे प्रथितस्य
सततं परिपन्थी सन्नपि दुर्निवारो मारः परा-
जितो ध्यानवीरेण योगिसिंहेन पलायनं चक्रे ।
ततस्तस्यैव कन्दर्पस्य तनये यतिते तन्ना रतिश्च
योगिप्रवरस्य मोहनाय, विफलानि तु जाता-
न्यनयोर्मनोरथानि । ततः सर्वेभ्यः कृच्छ्रेभ्यो
विसृक्तः सिद्धार्थो बोधश्च विमलं लेभे । तदासा-
वधिर्दुयोगः मनस्यस्य सुकुरे प्रतिफलितं
सकारणमखिलं जगत् । ततश्च चिन्तयामास सः
जीवानां जन्म, तेषु च जीवस्य संयोगो वियोग-
श्चैव दुःखदुःखान्येतानि । न जानीते मानवस्तन्
मोहजालेनावृतो दुर्विषयं दुःखं सहत इति ।
ततः कस्मादागतं जरामरणमिति चेतसा कृते
प्रश्ने तेनैव निश्चिनोति सः, यज्जन्मन एवागच्छति
जरामरणमिति, कुतस्तर्हि ह्यागतं जन्म
किमस्य वा कारणम् ? संसारादस्माज्जाति-
रतएव भव एव कारणमत्र । भवस्तर्हि कुत
आयतः किमस्य वा कारणं ? उपादानादागतो
भवस्तदुपादानमेवास्य कारणम् । कस्मादुपा-
दानमायातन्तर्हि किमस्य वा कारणं ? लब्धाय
आगतसुपादानमतस्तुल्यैव कारणमस्येति । तर्हि
कुत आयाता लब्ध्या कारणं वा किमस्याः ?
वेदनाया आगता लब्ध्या अतो वेदनैव कारण-
मस्याः । कुत आयाता वेदना, अस्या वा किं
कारणम् ? स्पर्शादायाता वेदना, अतः स्पर्श
एव कारणं वेदनाया इति । स्पर्शस्तर्हि कुत
आयातः किं वा कारणमस्य ? षडायतना
दागतः स्पर्शस्ततोऽस्य कारणं स एवेति ।
कुत आयातं षडायतनं कारणं वा किमस्य ?
नामरूपाध्यामागतं षडायतनम् अतएवास्य
कारणमेव तदिति । कुतस्तर्ह्यायाते नामरूपे
कारणं वा किमनयोः ? विज्ञानादागते नाम-
रूपेऽतोऽनयोः कारणं विज्ञानमिति । कुत
आयतं विज्ञानन्तर्हि कारणं वा किमस्य ?

बुद्धः

संस्कारादागतं विज्ञानमतोऽस्य कारणं स
एवेति । संस्कारस्तर्हि कुत आयातः कारणं
वा किमस्य ? अविद्याया आगतः संस्कार-
स्ततोऽस्य कारणमविद्वेति ।

स्पृष्टमिदानीमविद्वैव कारणं जगतोऽखिलस्य ।
ततो विलोमेन प्रकटीभूतं यत् अविद्यायाः
संस्कारः संस्काराद् विज्ञानम्, विज्ञानान्नाम-
रूपे ताभ्यां नामरूपाभ्यां षडायतनम्, षडाय-
तनात् स्पर्शः, स्पर्शाद् वेदना, वेदनायास्तुल्य-
लब्ध्याया उपादानम् उपादानात् संसारः
संसाराज्जातिः जातिर्जरामरणमिति ।

प्रकारेणानेनोत्पन्नो दुःखदुःखो जीवानाम् ।
तदिदानीं प्रतिभातं अविद्वैव जलमस्य पाद-
पस्य निरस्तायामविद्यायां कुतो दुःखप्रसङ्गः
क्रमेण तस्मात् जन्मजरामरणं दुःखं चिन्ता-
क्लेशः पीडा च सर्वे दूरे पलायन्ते । एवं
जीवानासुदेति चित्ताकाशे धर्मालोकः ।
उदिते तस्मिन् मनःसंयोगेन ज्ञानं दर्शनं विद्या
सृतिर्बुद्धिश्च सर्वं प्रत्यक्षीभवति । तत इदानीं
सिद्धार्थो बुद्धः सञ्जातः ।

ततश्चागतोऽत्र विस्विकानगर्या राजा बुद्धस्य
श्रीपादपद्मसन्दर्शनाय । सोऽस्मै ह्युपदिदेश
“अहिंसा परमो धर्मः ।” इत्यतस्त्वमनुतिष्ठ
तद्धर्मं निर्व्वाणमोक्षश्चान्विष्येति ।

ततोऽसौ बुद्धो नैरञ्जननाम्नी नदीं क्षिरिका-
वनञ्च त्यक्त्वा उज्ज्वलसुपवनं प्रतस्थे । अत्र स
ऊनपञ्चाशद्वासरासुपोषणमङ्गीकृतवान् । तत
स्तस्मात् स्थानान्निर्गत्य गयां नाद्यालं बुद्धिर्हरं
लोहितवस्तुकं गन्धपुरं सारथिपुरञ्च क्रमेण
गत्वा त्यक्त्वा च काशिकासुपतस्थे, अत्रास्य
कौण्डिन्यः सिद्धः शिष्योऽभूत् । बुद्धस्तं नाम्ना
ज्ञानकौण्डिन्यं चकार । काशेऽस्मिन् बहु-
संख्याका लोका आगत्यागत्य बुद्धस्य शिष्या
अभवन् ।

ततः काशीधाम्नः स ऊरुवित्त्वास्थितं सेनानी-
नामकं ग्रामं प्रययौ तत्र नैरञ्जनतीरे नाम्ना
ऊरुवित्त्वाकाशपः शताधिकविंशतिवयाः पञ्च-
शतशिष्यैरनुगतः प्रतिवसति स्म । लोका जान-
न्त्यमुमहन्निति । बुद्धो गत्वास्य समीपं प्रदा-
यास्मै ज्ञानोपदेशं विमलं शिष्यं तं चकार ।
दृष्ट्वा शक्तिमलौलिकीं बह्वी लोका विस्मिता
धर्मं बौद्धं गृहीतवन्तः ।

तदा विम्बसारो मगधराजः शुश्राव गयशीर्षं
बुद्धदेवः प्राप्त इति । गत्वा समीपं प्रपूज्य च
परमया भक्तास्य शिष्यत्वं स्वीचकार । ततो
मागधो स्त्रीयां नगरीं गन्तुं निमन्त्रयामास
तम् । जग्राहास्य प्रणयं बुद्धः । शारीपुत्तोऽत्र
मौद्गलायनोऽस्य शिष्योऽभवत् ।

श्रुतवान् कोशलपतिः प्रसेवजित् बुद्धो देवो
राजशुद्धे चेतवने प्रतिवसत्यधुनेति । गत्वा च
तत्र त्वरितं बुद्धसन्निधिसुवाच, पूर्णकाश्यपः
परिव्राजकगोशालः वैरापुत्रसङ्गः अजितकेशः

बुद्धः

कस्मल इत्येते अन्ये च बहवो बुद्धवर्गस्तिसृन्ति, न ते लोके कदापि बुद्धनाम्ना परिचाययितुं शक्नुवन्ति भवान् किं न लज्जते अहं बुद्ध इत्यात्मानं परिचाययितुम् । बुद्धस्तम् 'कुमार-दृष्टान्तसूत्रं, आवयामास तेनोन्मीलितचक्षुः शिष्योऽभूत्तस्य ततः प्रसेनजित् कोशलेराजः । दीक्षिते राज्ञि कोशलेश्वरे बुद्धः शुद्धोदनाय संवादं प्रेषयामास "राजन् ! पुत्रस्ते पपावि-दानोऽन्यनिवारणमन्यतम् । तेनैव सोऽखिलस्य जगतस्तृष्णां पापीयसीं वारयामास, शुद्धोदगः शाक्यपतिराकर्ण्य दृष्टान्तं परां सुदमवाप । आनेतुं पुत्रं कपिलवस्तुनगर्यामस्मै दूतं पुनः पुनः प्रेषितवान् यो यः प्रयाति दूतोऽस्य सकाशं न स पुनः प्रतिनिवृत्तः स्थितोऽस्य दीक्षितस्तत्रैव । शुद्धोदगः साधुं कालुदायीति-नामानं पत्रेण सह प्रेषितवान् । उदायी प्राग्यमनादङ्गीचकार यदि चाहं दीक्षितोऽप्य-भविष्यम् वारमेकमपि प्रतिन्यवर्त्तये । उदायी बुद्धस्य समीपं गत्वेव दीक्षितः । बुद्धस्तं प्रतिज्ञा-परिपूरणाय शुद्धोदगस्यान्तिकं प्रेषयामास । उदायी गत्वाह राजानं भो भूप ! देवो बुद्धो-ऽत्राजिमिषुर्नत्ववस्थातुमिच्छुर्नगर्याम् विहारे-ऽवस्थातुमियेष सः । राजा जेतवनस्थमिव न्यग्रोधारामं कपिलवस्तुनगरे विरचय्यागमन-मस्य प्रतीचाञ्चक्रे । तत्रागत्य बुद्धो न्यग्रोधारामे तस्मिन्नुवास । अत्रागत्य पितृयौ शुद्धोदगोऽन्य-तोदगश्चास्य लज्जं लज्जं शाक्यसन्ततयश्च शिष्या अभूवन् । तत्रावस्थानसमये बुद्धस्य पालयित्री गौतमी वनिता यशोधरा च भैक्षायामं गृहीत-वत्यौ पुत्रोऽपि राज्ञोऽजातकनिष्ठो जनकेन दीक्षितः ।

ततो बुद्धो गृध्रकूटमागत्य वसतिञ्चक्रे । समये-ऽस्मिन् देवदत्तोऽस्य ज्ञातिजः शत्रुः शिल्पिनं दाक्षिणात्यादानिनाय । तेन च निहन्तुं बुद्धं कूटयन्तं निरमायि । अनेनाहतो बुद्धो यथां प्राप निक्षेपणावसरे यत्नस्य तं बुद्धं रिरक्षिषुः कुम्भीरस्तत्प्रहारेण प्राणांस्थव्याज । कालेऽस्मिन् विस्मयसारे मागधे पञ्चत्वं गते अजातशत्रुर्बुद्धो दुर्दान्तो मगधं शशास, देव-दत्तोऽस्य मित्रमासीत् । एकदाजातशत्रुर्बुद्ध-सन्निधावागत्य पप्रच्छ तं "नानाकर्मसु व्यासक्तो मनुष्यो धनमभीष्टमुपार्जयितुं यतते, प्राप्य तु वाञ्छितं धनं सुखी च भवति, धर्मे तथा तु निधाय मनस्तद्वत् सुखं प्रत्यक्षमाप्नुयात् किम् ? बुद्धः प्रत्यवाच किं कर्मणा यागेन होमेन वा । यायान्वायौ विफलौ अधमानासुत्तमानाश्च तरस्कारपुरस्कारौ च तद्वन् निष्फलौ । पितरौ । आत्मीयौ च योऽस्मिन् जगति प्राप्तवान् महा-वत्यम्, सर्वे पथि प्रविष्टवाञ्छ जानाति स एव जन्मैव न्यतुरिति । सोऽस्मिन् जन्मवैवाच्यो-ऽयथो निष्ठां मोक्षं लभते न पुनरायाति सः । इति यादिभूतचतुष्टयेऽस्य यथाक्रमं भूतान्-

बुद्धः

कीभवन्ति । इत्यमुपदेशेन बुद्धस्य अजातशत्रो-र्मनसं तत् क्षणादेव प्रवर्णं बभूव । योऽस्य जुगुप्सापात्रमासीत् स इदानीं भक्तिपात्रमस्या-भूत् । अजातशत्रुर्बुद्धाद् दीक्षां जयाह ।

गृध्रकूटाद्बुद्धः पाटलीग्राममाजगाम । कपि-लनामात्र साधुर्ब्राह्मणोऽनेन अलोकितः । सम्भाष्य तं पथि गच्छन्तसौ चतुर्दिशं निरीक्षाञ्चक्रे, आनन्दोऽस्य परिचरो जिज्ञासयामास किमित्यं निरीक्षसे व्यापारयञ्चक्षुषीति । बुद्ध आह आनन्द ! परिहास्येऽहमिमं लोकमिदानीम् । ततः स आनन्दग्रामं जम्बुग्रामं भङ्गग्रामं हस्ति-ग्रामम् अन्वाञ्च दृष्टिनां मत्तानाञ्च यामा-नतिक्रम्य भोजनगरं प्राप्तः । स्थानादस्माञ्च-लुकाख्यमहावनमागत्वावस्थितः । अत्र कुण्ड-नाम्नो धातुगालकाद् वणिग्विशेषादाहार्यं गृहीतवान् ।

ततोऽसावानन्दं सम्बोधयामास भो नगरीं कुशीं गन्तासि । अतःपरं तथागतो नगरीं पावा-मतिक्रम्य नदीं हिरण्यतोरीं तीर्त्वा निविष्टुं वनमेकं प्राप्तः । अत्रानन्दं प्राह पार्श्वयोरहन्तीव्रवेदनया समाक्रान्तोऽस्मि, अतोऽहमत्रैव तिष्ठामीति । आनन्दो जलमनिनाथ प्रक्षाल्य पादौ बुद्धो ध्यानं समालम्ब्य । कालेऽस्मिन्नागत्य पुष्पाग्रो मत्तराजः पादौ बुद्धस्य प्रपूजयामास । बुद्धोऽस्य दीक्षां चकार । सोऽस्यै दत्तवान् सौवर्णानल-ङ्कारान् प्रणम्य च प्रस्थितः । गते मत्तराजे आनन्दं प्राह बुद्धः प्रेषान् मे आनन्द ! त्वं परि-धापयान्ङ्कारान् सौवर्णानङ्गेष्विति । तथातु-ष्ठिते तदानीं देहस्य ज्योतिषास्याखिलं जगद् व्यालोकितमिवासीत् । भक्तिभरणानन्दः प्राह भगवन् ! न दृष्टं कदापि मयात्रभवतामेतादृश-मौज्ज्वल्यं देहस्य । दयस्य तावत् कथय कारणञ्चात्रेति । चकार प्रत्युत्तरं बुद्धो देवो निबोध आनन्द ! निर्वाणतः प्रदीपस्य शिखे-वाङ्गकान्तिर्मे युत्क्रान्तोऽयं कारणम् । अनन्तरमुभौ मिलित्वा हिरण्यव्यास्तीरे आज-गमतुः । बुद्धस्तत्र स्वीयं समस्तं परिच्छेदं परि-हायेकवसनो नद्या हिरण्यव्याः कुश्याश्च नगर्या उभययोर्मध्यदेशस्थं वनं विविक्तं विवेश । पथि प्राह आनन्दं क्लान्तस्य मे श्रय्यां विधत्-स्वेति । आनन्दः श्रय्यां सज्जीचकार, सुप्तो-त्थितो बुद्ध आनन्दाय भिक्षुकाणां कर्त्तव्यं सूत्रान्तं विनयं मातृकादीनि धर्मेतत्त्वानुप-दिदेश । आनन्दस्तत्सर्वं समाहितेन मनसा जयाह । तत आनन्दमादिदेश सालमहि-रुहयोर्मध्ये श्रय्यां स्थापय निशीथेऽद्य मे शेषं विजानीहीति । ततो बुद्धस्तत्रैव समाधिमाधाय ह्यपार्थिवं ज्योतिरवलोकयामास ततोऽसौ चिन्तयति स्म निर्वाणम् ।

भक्तः परमानन्दो रुरोद गण्डं संघात्यास्य विगलितश्चाश्रुप्रवाहोऽविरलधारया तमाह बुद्ध आनन्द ! संसारोऽयमसारः सारो निर्वाण-

बुद्धिः

मेव तदर्थं यतस्वेति । इत्थं परमज्ञपालुर्बुद्धदेवो निर्वाणं प्राप ।

इत्थं स हरेरवतारः—

“विकीर्णं विज्ञानमर्थी प्रभां प्रभु-

जगत्प्रदीपः प्रथितः प्रभाकरः ।

बुद्धः स राशिमहसां महीज्वलो

ज्वलन्निर्वाणपदं परं गतः ॥

प्रक्षाल्य त्रैलोक्यमलं मलीमसं

प्रवृद्धिंसारसदूषितं विसृजः ।

प्रबोधधाराधरभूरिवारिभी

रराज देवो सुविबोधभास्करः ॥”

कुशीनगरस्थिते मुकुटवन्धनचैत्येऽस्य शिष्याः देहं भस्मीभूतं चक्रुः । शिष्यवृन्देनास्य पवित्र-देहभस्मावशेषार्थं विषदमानेन निरुणायि भस्मभिरभिरष्टप्रदेशेष्वष्टौ चैत्या निर्मिता भवन्त्विति ॥

बुद्धत्रयं, स्त्री, (बुद्धं स्तृपाकारतो ज्ञातं द्रव्यम् ।) स्तौपिकम् । लोतु इति भाषा । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

बुद्धिः, स्त्री, (बुध्यतेऽनयेति । बुध् + क्तिन् ।)

निश्चयात्मिकान्तःकरणवृत्तिः । इति वेदान्त-

सारः ॥ सविकल्पकज्ञानम् । इति चण्डी-

टीकायां नागभट्टः ॥ तत्पर्यायः । मनीषा २

धिषणा ३ धीः ४ प्रज्ञा ५ श्रेयधी ६ मतिः ७

प्रेक्षा ८ उपलब्धिः ९ चित् १० सत्त्वित् ११

प्रतिपत् १२ ज्ञप्तिः १३ चेतना १४ । इत्यमरः ।

१ । ५ । १ ॥ धारणा १५ प्रतिपत्तिः १६ मेधा

१७ मननम् १८ मनः १९ ज्ञानम् २० बोधः

२१ हृत्क्षेपः २२ संख्या २३ प्रतिभा २४ । इति

राजनिर्घण्टः ॥ आत्मजा २५ पञ्चा २६ विज्ञा-

नम् २७ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अस्याः

स्वरूपं यथा,—

“बुद्धिर्विवेचनारूपा सा ज्ञानजननी शुभ्रतः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्यायः ॥

अस्या अध्यात्माधिभूताधिदेवतानि यथा,—

“अध्यात्मं बुद्धिरित्याहुः षडिन्द्रियविचारिणी ।

अधिभूतश्च मन्त्रयं ब्रह्मा तत्राधिदेवतम् ॥”

इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥ * ॥

सा च सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिविधा ।

सात्त्विकी यथा,—

“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च कार्याकार्ये भयाभये ।

वस्वं मोक्षश्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ !

सात्त्विकी ॥”

राजसी यथा,—

“यथा धर्ममधर्मश्च कार्यश्चाकार्यमेव च ।

अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ !

राजसी ॥”

तामसी यथा,—

“अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।

सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ !

तामसी ॥”

इति श्रीभगवद्गीता ॥

बुद्धोन्नि

तस्याः पञ्च गुणा यथा,—

“इष्टानिष्टविपत्तिश्च व्यवसायः समाधिता ।

संशयः प्रतिपत्तिश्च बुद्धेः पञ्च गुणान् विदुः ॥”

इति महाभारते भोचधर्मः ।

इष्टानिष्टविपत्तिः इष्टानिष्टानां वृत्तिविशेषाणां

विपत्तिर्नाशः निद्रारूपा वृत्तिरित्यर्थः । व्यव-

सायः उत्साहः । समाधिता चित्तस्थैर्यं

चित्तवृत्तिनिरोध इत्यर्थः । संशयः कोटिद्वयस्य क-

ज्ञानम् । प्रतिपत्तिः प्रत्यक्षादिप्रमाणवृत्तिः ।

इति तट्टीका ॥ * ॥ तस्याः सप्त गुणा यथा—

“सुश्रूषा अवशेषैव यद्वह्निं धारयन्तथा ।

जहोपोहोर्ध्वविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥

तस्या वृत्तिः पञ्चधा यथा । प्रमाणम् १ विप-

र्ययः २ विकल्पः ३ निद्रा ४ स्मृतिः ५ । इति

पातञ्जलम् ॥ * ॥ बुद्धिचयकरा यथा,—

“शोकः क्रोधश्च लोभश्च कामो मोहः परासुता ।

ईर्ष्या मानो विचिकित्सा कृपासूया जुगुप्सता ॥

हादयैते बुद्धिनाशहेतवो मानसा मलाः ॥”

इति कालिकापुराणे १८ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“बुद्धिचयकरा एते माषकासवन्टिकाः ॥”

बुद्धिद्विकारा यथा,—

“निष्ठाटरूपवृत्ताश्च बुद्धिद्विकारा मताः ॥

बुद्धिचयकरान्नित्यं त्वजेद्राजा च भोजने ।

भोजयेदन्वहं बुद्धिद्विहेतुं वृषोत्तमम् ॥”

इति कालिकापुराणे ८६ अध्यायः ॥ * ॥

न्यायमते सा विभुगुणः पुनर्हि विधा अनुभूतिः

स्मृतिश्च । यथा,—

“विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान् बुद्धिस्तु द्विविधा मता ।

अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतिस्तुर्विधा ॥

प्रत्यक्षमप्यनुमितस्तथोपमिति शब्दे ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

बुद्धिमान्, [त] त्रि, (बुद्धिर्विद्यते यस्य । बुद्धिः + मतुप् ।) बुद्धियुक्तः । ज्ञानवान् । यथा,—

“तद्बुध्यते यद्विजसुत्तशेषं

स बुद्धिमान् यो न करोति पापम् ॥”

इति गारुड १५५ अध्यायः ॥

बुद्धिसहायः, पुं, (बुद्धौ बुद्ध्या कृते कार्ये इति भावः । सहायः ।) मन्त्री । इति हलायुधः ॥

मत्याः साहाय्यकर्ता च ॥

बुद्धीन्द्रियं, स्त्री, (बुद्धेर्बुद्ध्यात्मकं वा इन्द्रियम् ।) ज्ञानेन्द्रियम् । यथा,—

“मनः कर्णौ तथा नेत्रे रसना त्वक् च नासिके ।

बुद्धीन्द्रियमिति प्राहुः शब्दकोशविचक्षणाः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा मनुः । २ । ६०-६२ ।

“श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव

पञ्चमी ।

पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता ॥

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्गुणपूर्वशः ।

कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैषां पायादीनि प्रचक्षते ॥

बुधः

एकादशं मनो ज्ञेयं खगुणेनोभयात्मकम् ।

यस्मिन् जिते जितावेतौ भवतः पञ्चकौ गणौ ॥”

बुधबुधः, पुं, वर्तुलाकारजलविकारः । जलविष्णुकी

इति भुङ्भुङ् इति च ख्यातः । बुधबुधोऽम्बु-

ष्कोट इत्यखणः । इत्यमरभरतौ ॥ अन्यच्च ।

“अवभृच्छाया तृणादग्निर्नोचसीवा पथे जलम् ।

वेष्टारामः खले प्रीतिः षडेते बुधबुधोपमाः ॥”

इति गारुड १५ अध्यायः ॥

गर्भस्यावयवविशेषः । यथा,—

“पञ्चरात्रेण कलनं बुधबुधाकारतां व्रजेत् ॥”

इति सुखबोधः ॥

(यदुक्तं यथा,—

“प्रथमेऽहनि रेतश्च संयोगात् कललश्च यत् ।

जायते बुधबुधाकारं शोणितश्च दशाहनि ॥”

इति हारीते शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

बुध, इर् ज न वेदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-उभ०-सक०-सेट् । ज्वलादिरयम् ।) इर्

अबुधत् अबोधौ । ज बोधः बुधः । ज बोधति

बोधते । इति दुर्गादासः ॥

बुध, औ विज्ञापने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-

पर०-सक०-अनिट् ।) औ बोद्धा । बोधति

गुरुः । इति दुर्गादासः ॥

बुध, य ङ औ वेदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(दिवा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) य ङ बुध्यते

शास्त्रं सुधीः । औ बोद्धा । इति दुर्गादासः ॥

(जागरार्थे अकर्मकोऽपि । यथा, रघौ । १०।६।

“ते च प्राप्नुवन्तं बुधे चादिपूरुषः ॥”

“आदिपूरुषो विष्णुश्च बुधे योगनिद्रां जहौ

इत्यर्थः ॥” इति तट्टीका ॥)

बुधः, पुं, (बुध्यते यः । “बुध + इगुपधञाप्रीकिरः

कः ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।) पण्डितः ।

तत्पर्यायः । विद्वान् २ विपश्चित् ३ दोषज्ञः ४

सन् ५ सुधीः ६ कोविदः ७ धीरः ८ मनीषी ९

ज्ञः १० प्राज्ञः ११ संख्यावान् १२ पण्डितः १३

कविः १४ धीमान् १५ स्मरिः १६ कवी १७

कृष्टिः १८ लब्धवर्णः १९ विचक्षणः २० दूर-

दर्शी २१ दीर्घदर्शी २२ । इत्यमरः । २ । ७ ।

५ ॥ विदग्धः २३ दूरदृक् २४ स्मरि २५ वेदी

२६ वृद्धः २७ बुद्धः २८ विधानगः २९ प्रज्ञितः

३० । इति शब्दरत्नावली ॥ अक्षः ३१ प्राप्-

रूपः ३२ सुरुपः ३३ अभिरूपः ३४ बुधानः ३५

कवितावेदी ३६ वप्ता ३७ विदितः ३८ कविः

२९ । इति जटाधरः ॥ (यथा, नवरत्ने । १ ।

“अत्युग्रं स्तुतिभिर्गुरुं प्रणतिभिर्भर्तुं कथामि-

बुधं

विद्याभी रसिकं रसेन सकलं श्रीलेन कुर्व्या-

द्वशम् ॥”)

नवग्रहान्तर्गतचतुर्थग्रहः । स च बृहस्पति-

भार्यातारागर्भे चन्द्राज्यातः । तत्पर्यायः ।

रौहिणेयः २ सौम्यः ३ । इत्यमरः । १ । ३ । २६ ।

हेमा ४ वित् ५ ज्ञः ६ बोधनः ७ इन्द्रपुत्रः ८ ।

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ तस्य जन्मादि-

बुधः

वृत्तान्तं यथा । “मदावलेपाच्च सकलदेवगुरो-

र्हृहस्यतेस्तारां नाम पत्नीं जहार । बहुशस्तु

बृहस्पतिचोदितेन भगवता ब्रह्मणा चोद्यमानः

सकलैश्च देवर्षिभिर्याच्यमानोऽपि न सुमोच ।

तस्य बृहस्पतिर्हेषादुशना पार्थिव्याहोऽभूत् ।

अङ्गिरसश्च सकाशादुपलब्धविद्यो भगवान्

रुद्रो बृहस्पतेः साहाय्यमकरोत् । यतश्चोशना

ततो हि जम्भकुम्भाद्याः समस्ता एव दैत्यदानव-

निकाया महान्तमुद्यमश्चक्रुः । बृहस्पतेरपि

सकलदेवसैन्यसहायः शक्रोऽभूत् । एवं तयो-

रतीवोयः संप्रामस्तारानिमित्तस्तारकामय-

नामाभवत् । ततश्च समस्तशस्त्राण्यसुरेषु रुद्र-

पुरोगमा देवाः देवेषु चाग्नेषदानवा सुसुभुः ।

एवञ्च देवासुराहवचोभक्षुश्चन्द्रदयमग्नेमेव

जगद् ब्रह्माणं शरणं जगाम । ततश्च भगवान-

प्युशनसं शङ्करमसुरान् देवांश्च निवार्य बृह-

स्पतये तारामदात् । ताश्चान्तःप्रसवामवलोक्य

बृहस्पतिराह । नैष मम जैत्रे भवत्यान्यस्तो

धार्म्यत उत्सृजेन अलभलमतिधार्म्येनेति ।

सा च तेनैवसुक्ता पतिव्रता भर्तृवचनात्तमिधौ-

कास्तम्भे गर्भस्तुसर्ज । स चोत्सृष्टमात्र एवाति-

तेजसा देवानां तेजांस्यापिच्छेत् । बृहस्पति-

मिन्द्रश्च तस्य कुमारस्यातिचारतया साभि-

लाधौ दृष्ट्वा देवाः समुत्पन्नसन्देहास्तारां

पप्रच्छुः । सत्वं कथयास्माकमतिमुभगे ! कस्या-

यमात्मजः सोमस्याथ बृहस्पतेरित्युक्तापि सा

तारा ह्रिया न किञ्चिदुवाच । बहुशोऽप्य-

भिहिता यदासौ देवेभ्यो नाचचक्षे ततः स

कुमारस्तां शमुसुद्यतः प्राह च । दुष्टास्व !

कस्मान्मम तातं नाख्यासि । अद्यैव ते अलीक-

लज्जावत्यास्तथा शास्त्रिमयमहं करोमि ।

यथा नैवमन्याप्यतिमथ्यरवचना भविष्यतीति ।

अथ भगवान् पितामहस्तं कुमारं सन्निवार्य

स्वयमपृच्छताराम् । कथय वत्से ! कस्याय-

मात्मजः सोमस्याथ बृहस्पतेरित्येवसुक्ता लज्जा-

जडमाह सोमस्येति । ततः स्मरदुच्छ्वसिता-

मलकपोलकान्तिर्भगवानुदुपतिरालिङ्ग्य कुमारं

साधु साधु वत्स ! प्राप्नोऽसीति बुध इति नाम-

चक्रे । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे ६ अध्यायः ॥

मत्स्यपुराणे चतुर्विंशोऽध्याये विशेषश्चायम् ।

स्तत उवाच ।

“ततः संवत्सरस्यान्ते द्वादशादित्यसन्निभः ।

दिव्यपीताम्बरधरः पीताभरणभूषितः ॥

सर्वास्त्रशस्त्रविद्विद्वान् हस्तिशस्त्रप्रवर्तकः ।

राज्ञः सोमस्य पुत्रलाभ्राजपुत्रो बुधः स्मृतः ॥

जातमात्रः स तेजांसि सर्वाण्येवाक्षिपद्वली ।

ब्रह्माद्यास्तत्र ते जग्मुर्देवा देवर्षिभिः सह ॥

बृहस्पतिर्गृहे सर्वं जातकर्म्मोत्सवं तदा ।

पप्रच्छुश्च सुरास्तारां केन जातः कुमारकः ॥

ततः सा जज्ञिता तेषां न किञ्चिदवदत्तदा ।

पुनः पुनस्तदा पृष्ट्वा लज्जयन्ती वराङ्गना ॥

सोमस्येति चिरादाह ततोऽग्रेणाद्रिपुः सुतम् ।

बुधवा

बुध इत्यकरोन्नाम प्रादाद्रान्यश्च भूतले ॥
अभिविकं ततः कृत्वा प्रधानमकरोद्विभुः ।
ग्रहसाम्यं प्रदायाथ ब्रह्मा ब्रह्मर्षिसंयुतः ॥
पश्यतां सर्वभूतानां तत्रैवान्तरधीयत ।
इलोदरे च धर्मिष्ठं बुधः पुत्रमजीजनत् ॥”
अन्यत् सर्वमाख्यानमेकमेव ॥ * ॥ अस्य वर्णः
दूर्वाश्यामः । स च उत्तरदिङ्मण्डपसकशूद्र-
जात्यध्ववेदरजोगुणमिश्रितरसमियुनराशिम-
रकतमणिमगधदेशानामधिपतिः । अस्य मित्रं
आदित्यः शुक्रश्च । अस्य शत्रुः शशी । अस्य
राशिभोगः अष्टादश दिनानि । इति ज्योति-
स्तत्त्वम् ॥ * ॥ स तु मगधदेशोद्भवः । अचि-
वंशजातः । द्वाङ्गुलदीर्घः । पीतवर्णः । वैश्य-
जातिः । चतुर्भुजः । वामोर्ध्वक्रमतश्चर्मवर-
खड्गगदाधारी । सूर्यास्यः । सिंहवाहनः ।
सौम्यः । पीतवस्त्रः । अस्याधिदेवता नारायणः ।
प्रत्यधिदेवता विष्णुः । धनिष्ठानचक्रयुक्तद्वादश्यां
जातः । इति ग्रहयज्ञतत्त्वम् ॥ * ॥ स च ग्राम-
चारी । शुभग्रहः । नीलवर्णः । सुवर्णद्रव्य-
स्वामी । वक्तुं लाततिः । शिशुः । इक्ष्वाकुह-
सञ्चारी । वातपित्तकफात्मकः । स्त्रीग्रहः ।
प्रातःकाले प्रबलः । पश्चिस्वामी । सकलरस-
प्रियश्च । इति ज्योतिषम् । अस्य वारे जात-
फलं यथा,—

“गुणी गुणज्ञः कुशलः क्रियादौ
विलासशाली मतिमान् विनीतः ।
मृदुस्वभावः कमनीयमूर्ति-
बुधस्य वारे प्रभवो मनुष्यः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

सूर्यवंशीयराजविशेषः । यथा,—

“तस्मात् कतिरथस्तस्य देवामौघस्ततो बुधः ।
बुधाच्च विबुधश्चैव तस्मान्महाधृतिस्ततः ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥

(वेगवतो राज्ञः पुत्रः । यथा, भागवते । ६ ।
२ । ३० ।

“तत्सुतः केवलस्तस्मात् बन्धुमान् वेगवांस्ततः ।
बुधस्तस्याभवद् यस्य लघुबिन्दुर्महौपतिः ॥”)

बुधचक्रं, ज्ञी (बुधस्य ग्रहविशेषस्य चक्रम् ।)

बुधग्रहस्य स्वसञ्चारादष्टादशदिनोत्तरराश्य-
न्तरसञ्चारनक्षत्रावधिसप्तविंशतिनक्षत्रचटित-

नरशुभाशुभज्ञानार्थनराकारचक्रम् । यथा,—

“भोगो मुखैकमथ मूर्ध्नि चतुर्षु रोगः

षट्प्राणिभे मुखहतं मुखदं श्रुतेऽत्र ।

दुःखं पदाब्धिसुयशो हृदि सप्तराष्ट्र्यं

नाभीन्दुमे द्विभगलेति धनं बुधस्य ॥”

इति समयाष्टतम् ॥

बुधतातः, पुं, (बुधस्य ग्रहविशेषस्य तातः पिता ।)
चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

बुधरत्नं, ज्ञी, (बुधप्रियं रत्नम् । शाकपार्थिवा-
दित्वात् समासः ।) मरकतमणिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

बुधवारः, पुं, (बुधस्य वारः ।) बुधग्रहस्य वासरः ।

बुधाष्ट

यथा,—

“ये कृता आवणे मासि अष्टमी रोहिणी-

युता ।

किं पुनर्बुधवारेण सीमेनापि विशेषतः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(अस्मिन् जातफलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।

“गुणी गुणज्ञः कुशलः क्रियादौ-

विलासशाली मतिमान् विनीतः ।

मृदुस्वभावः कमनीयमूर्ति-

बुधस्य वारे प्रभवो मनुष्यः ॥)

बुधसानुः, पुं, पर्यम् । यज्ञपुरुषः । इति संचिप्र-
सारोणादित्तिः ॥

बुधसुतः, पुं, (बुधस्य सुतः पुत्रः ।) पुरुरवाः ।

इति पुराणम् ॥ (यदुक्तं हरिवंशे । २६ । १ ।

“बुधस्य तु महाराज ! विद्वान् पुत्रः पुरुरवाः ।

तेजस्वी दानशीलश्च यच्चा विपुलदक्षिणः ॥”

अयं हि इलागर्भसंभूतः ॥ बुधस्य बुद्धदेवस्य

सुतः पुत्र इति विग्रहे । बुधपुत्रो राज्ञः । स

तु यशोधराया गर्भसंभूतः ।)

बुधा, स्त्री, (बोधयति रोगिणं या । बुध् + “इगु-
पथेति” ३ । १ । १३५ । इति कस्तकाम् ।)

जटामांसी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गुणादिक-
मस्या जटामांसीशब्दे ज्ञातयम् ॥)

बुधानः, पुं, (बोधयति बुध्यते वा । बुध बोधने +
बुधिवुधिदृष्टः क्तिच् ।) उणा० २ । ६० । इति

आनच् क्तिच् ।) गुरुः । विज्ञः । इति मेदिनी ।

ने, २६ ॥ ब्रह्मवादी । प्रियवादी । इत्युणादि-

कोषः ॥ कविः । इति जटाधरः ॥

बुधाष्टमी, स्त्री, (बुधवारयुता अष्टमी । शाक-
पार्थिवादित्वात् समासः ।

“अष्टमीबुधवारेण पञ्चयोरुभयोर्यदा ।

भविष्यति तदा तस्यां व्रतमेतत् कथा पुरा ॥”

इति वचनादस्यास्तथालम् ।)

व्रतविशेषः यथा । बुधाष्टमीव्रतं चैत्रपौषहरि-
शयनादीतरकाले कर्तव्यम् । यदाह राज-

मार्तण्डः ।

“पतङ्गे मकरे याते देवे जायति माधवे ।

बुधाष्टमीं प्रकुर्वीत वर्जयित्वा तु चैत्रकम् ॥

प्रसुप्ते च जगन्नाथे सन्धाकाले मधौ तथा ।

बुधाष्टमीं न कुर्वीत कृता हन्ति पुराकृतम् ॥”

एतद्व्रतमारब्धमपि चैत्रादौ न कर्तव्यमिति ।

यथा स्मृतिः ।

“मीने धनुषि देवेशे सुप्तेऽशुद्धदिने तथा ।

बुधाष्टमीं न कुर्वीत पूर्वविद्वामपि कचित् ॥”

इति व्रतकालविवेकः ॥ * ॥

अपि च ।

“अष्टमी बुधवारेण पञ्चयोरुभयोर्यदा ।

भविष्यति तदा तस्यां व्रतमेतत् कथा पुरा ॥

तस्यां नियमकर्त्तारो न स्युर्दुर्गतिभाजनाः ।

तदुल्लस्याष्टसुदीनां वर्जयित्वाङ्गुलीद्वयम् ॥

भक्तं सङ्गतिश्रद्धाभ्यां कामनायुक्तमानवः ।

आत्मपत्रपुटे कृत्वा यो भुङ्क्ते कुशवेष्टिते ॥

बुधः

कलम्विकाम्विकोपेतं काम्यं तस्य फलं भवेत् ।

बुधं पञ्चोपचारेण पूजयित्वा जलाशये ॥

शक्तितो दक्षिणां दद्यात् कर्करौ तदुल्लान्विताम् ।

बुं बुधायेति वीजार्थः स्वार्थे वा कमलादिके ॥

वाणचापधरं श्यामं दले चाङ्गानि मध्यतः ।

बुधाष्टमीकथा पुरया श्रोतया व्रतिभिर्भूतम् ॥ * ॥

पुरे पाटलिपुत्राख्ये वीरो नाम द्विजोत्तमः ।

रम्भा भार्या च तस्यासीत् कौशिकः पुत्र

उत्तमः ॥

दुहिता विजया नाम धनपालो वृषोऽभवत् ।

गृहीत्वा कौशिकस्तच्च ग्रीष्मे गङ्गागतोऽरमत् ॥

गोपालकौटुम्बकौरेः क्रीडत्यपहृतो बलात् ।

गङ्गातः स च उत्थाय वनं बभ्राम दुःखितः ॥

जलार्थं विजया चागात् भ्रात्रा सार्द्धं च साय-

गात् ।

पिपासितो गङ्गालार्थी आगतोऽप्य सरोवरम् ।

दिव्यस्त्रीणाञ्च पूजादि दृष्ट्वा चाप्यथ विस्मितः ॥

स च गत्वा ययाचेऽन्नं सानुजोऽहं बुभुक्षितः ।

स्त्रियोऽनुवन् व्रतं कर्तुं दास्यामश्च कुरु व्रतम् ।

पञ्चर्थमन्नपानार्थं पूजयामासतुर्बुधम् ।

पुटकद्वयं गृहीत्वा त्र्यं बुभुजाते प्रदत्तकम् ॥

स्त्रियो गता गतौ तौ तु धनपालमपश्यताम् ।

चौरैर्हृतं गृहीत्वाय प्रदोषे प्राप्तवान् गृहम् ॥

वीरश्च दुःखितं नत्वा राज्ञौ सुप्ता यथासुखम् ।

लम्बश्च त्वरितं दृष्ट्वा कस्य देया सुता मया ।

यमायेत्यब्रवीद्दुःखात् स चायादूव्रतसत्-

फलात् ॥

स्वर्गं गतौ च पितरौ व्रतं राण्धाय कौशिकः ।

चक्रीयोध्यामहाराज्यं दत्त्वा च भगिनीं यमे ॥

यमोऽपि विजयामाह गृहस्था त्वं पुरान्तरम् ।

नोद्वाटयान्यत्र गते यमे सा न तथाकरोत् ॥

अपश्यन्मातरं स्वां सा यामिकां पाशयातनाम् ।

अथोद्दिग्मा कौशिकाय आचक्ष्णा विमुक्ति-

दम् ।

व्रतं चक्रे ततो मुक्ता माता तस्माच्चरद्व्रतम् ॥”

इति गारुडे बुधाष्टम्यादि १३३ अध्यायः ॥ * ॥

विस्तरस्तु ब्रह्मपुराणोक्तबुधाष्टमीव्रतपद्धतौ
द्रष्टव्यः ॥

बुधितं, त्रि, (बुध्यते स्म । सेट् बुध् + क्त ।)

बुद्धम् । ज्ञातम् । इत्यमरः । ३ । २ । १०८ ॥

बुधिलः, त्रि, (बुध्यते यः । बुध् + किलच् ।)

विद्वान् । इत्युणादिकोषः ॥

बुधः, पुं, (ब्रह्मातीति । बन्धुबन्धने “बन्धेर्ब्रधिवधी

च ।” उणा० ३ । ५ । इति नक् बुधादेशश्च ।)

वृक्षमूलम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२० ॥ (मूलदेशः ।

अयभागः । यथा, अथर्ववेदे । २ । १४ । ४ ।

“गृहस्य बुध आसौनास्ता इन्द्रो वज्रेणाधि-

तिष्ठतु ।”)

शिवः । यथा,—

“निवेश्य बुधे चरणं सितानना

गुरुं समारोह मयोपचक्रसुः ।”

इति हरविलासे राजशेखरः । इति भरतः ॥

बुद्ध, इर् अ उ निशामने । (इति कविकल्प-
हमः । (भा०-उभ०-सक०-सेट् ।) पञ्चमसखरी ।
इर् अबुद्धीत् । अ बुद्धति बुद्धते । निशामन-
मालोचनं प्रणिधानमिति यावत् । इति दुर्गा-
दासः ॥ (यथा, भट्टिः । १४ । ७२ ।

“सर्वसंशयप्रवर्तने दिव्येति बुद्धेः सः ॥”)

बुध, इर् अ उ निशामने । इति कविकल्प-
हमः ॥ (भा०-उभ०-सक०-सेट् ।) पञ्चम-
सखरी । इर् अबुधत् अबुधीत् । अ बुधति
बुधते । उ बुधत्वा बुद्धा । निशामनमालो-
चनं प्रणिधानमिति यावत् । इति दुर्गादासः ॥
बुध, क बन्धे । इति कविकल्पहमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमसखरी । क बुधयति ॥
इति दुर्गादासः ॥

बुधधानः, पुं, आचार्यः । देवः । पण्डितः । इति
संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
७ । ४४ । ३ ।

“दधिक्रावाणं बुधधानो

अमिसुपत्रुव उषसं सूर्यं गाम् ॥”)

बुधक्षा, स्त्री, (भोक्तुमिच्छा । सज धौ भवेत् +
“धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ।”
३ । १ । ७ । इति सन् । ततः “अः प्रत्ययात् ।”
३ । ३ । १०२ । इत्यस्तत्तत् ।) बुधक्षा । इत्य-
मरः । २ । ६ । ५४ ॥ (यथा, रामायणे । २ ।
२८ । १८ ।

“अतीववातस्तिमिरं बुधक्षा चास्ति नित्यशः ।
भयानि च महान्त्यत्र ततो दुःखतरं वनम् ॥”)
बुधक्षितः, त्रि, (बुधक्षा भोजनेच्छा सञ्जातास्य ।
बुधक्षा + “तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ।”
५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) बुधक्षितः । इत्य-
मरः । ३ । १ । १० ॥ (यथा, भवः । १२ । १०५ ।
“अजीर्णः सुतं हनुमुपासर्पदुसुक्षितः ।

न चालिष्यत पापेन क्षुत्पतीकारमाचरन् ॥”)
बुल, क मञ्जने । इति कविकल्पहमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क बोलयति प्रस्तरः पयसि ।
तास्यवर्गाद्यादिरयमिति केचित् । इति दुर्गा-
दासः ॥

बुलिः, स्त्री, (बुल + इन् क्तिच् ।) भगम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । २७३ ।

बुधं, स्त्री, (बुधते उत्सृज्यते यत् । बुधिर
उत्सर्गं + “इगुप्थेति ।” ३ । १ । १३५ । इति
कः । एधोदरादित्वात् षत्वं विभाषया ।) बुधम् ।
तुच्छधान्यम् । आगडा इति भाषा । यथा,—
“उन्मेषमेधुषतोषभधाभिलाषकुल्माषमाधबुध-
वेधतुषाररोषाः । इति सूत्रन्याय्ये पुरुषोत्तमः ।
इति भरतः ॥

बुध, य इर् हानौ । इति कविकल्पहमः । (दिवा०-
पर०-सक०-सेट् ।) य बुधति जलं मेघः त्यज-
तीत्यर्थः । इर् अबुधत् अबुधीत् । अस्मात्
पुष्पादित्वात्त्रित्वं ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

बुसं, स्त्री, (बुस्यते तुच्छत्वाद्बुस्यते इति । बुस्य
इर् उत्सर्गं + “इगुपधञाप्रोक्तिरः कः ।” ३ । १ ।

१३५ । इति कः ।) तुच्छधान्यम् । आगडा इति
भाषा । तत्पर्यायः । कङ्कः २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । २२ ॥ बुधम् २ । इति भरतः ॥
बुधम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (उदकम् ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । २७ । २४ ।

“आविः स्वः कुण्डतेगृहते बुसम् ॥”

“बुसमुदकम् ॥” इति सायनः ॥)

बुस्त क अनादरे । आदरे । इति कविकल्पहमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क बुस्तयति खलं
लोकः । बुस्तयति धीरं साधुः । इति दुर्गादासः ॥
बुस्तं, स्त्री, (बुस्यते अनादयते यत् । बुस्त क
अनादरे + घञ् । यद्वा बुस्यते त्यज्यते स्म इति ।
बुस्य इर् उत्सर्गं कर्मणि क्तः ।) मांसपिण्डक-
विशेषः । स्थालीभृष्टमांसम् । पनसादिफलस्या-
सारभागः । इत्यमरभरतौ ॥ भौता इति ख्यातः ॥
बुक्तं, त्रि, (बुक्यति शब्दायते इति । बुक् + अच् ।
एधोदरादित्वाद्दीर्घः ।) बुक्तम् । हृदयम् ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

बुक्तं, त्रि, (बुक्यति शब्दायते इति । बुक् + अच् ।
एधोदरादित्वाद्कारः ।) बुक्तम् । इत्यमर-
टीकायां सारसुन्दरी ॥

बृ गि वृत्ताम् । भव्याम् । इति कविकल्पहमः ॥
(प्यादि, क्रादि०-पर०-सक०-सेट् ।) गि वृणोति
बूर्णः बूर्णः । इति दुर्गादासः ॥

बेकटः, पुं, मत्स्यभेदः । तरुणः । विदूषकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

बोकड़ी, स्त्री, वस्त्राक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
बोहा, त्रि, (बुधते यः । बुध् + लृच् ।) बोध-
कर्त्ता । यथा,—

“बोहारो मत्सरग्रस्ताः प्रभवः स्रयदूषिताः ।
अज्ञानोपहृताश्चान्ये जीर्णमङ्गे सुभाषितम् ॥”
इति भर्तृहरिः ॥

बोधः, पुं, (बोधनमिति । बुध् + भावे घञ् ।)
ज्ञानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा मार्क-
ण्डेये । २६ । १ ।

“वर्द्धमानं सुतं सा तु राजपत्नी दिने दिने ।

तमुक्तापादिना बोधमनयनिर्ममात्मकम् ॥”

अयं हि बुद्धेर्जातः । तथाहि मार्कण्डेये । ५० । २७ ।

“बोधं बुद्धिस्तथा लज्जा विनयं वपुरात्मजम् ।

अवसायं प्रजज्ञे वै क्षेमं शान्तिरस्यत ॥”

ऋषिविशेषः । यथा मार्कण्डेये । ७६ । २८ ॥

“तथात्र सुतो क्षेमिन्या गृहीत्वा च सुतश्च सा ।

बोधस्य द्विजसुखस्य गृहे नीतवती पुनः ॥”

सूर्यरूपभेदः । यथा, मार्कण्डेये । १०१ । १६ ।

“बोधश्चावगतिश्चैव स्मृतिर्विज्ञानमेव च ।

इत्येतानि च रूपाणि तस्य रूपस्य भासतः ॥”

जागरणकालः । चैतन्यम् । यथा, मार्क-
ण्डेये । ८१ । ६७ ।

“प्रबोधश्च जगत्सामी नीयतामच्युतो लघुः

बोधश्च क्रियतामस्य हनुमेतौ महासुरौ ॥”)

बोधकः, पुं, (बोधयतीति । बुध् + णिच् + खलृ ।)
सूचकः । इति शब्दमाला ॥ पुस्तकान्तरे

बाधकोऽपि पाठः । बोधजनके चि ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । २ । ४ ।

“वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः ॥”)

बोधकरः, पुं, (करोतीति करः । कृ + ट । बोधस्य
प्रबोधस्य करः ।) निशान्ति बोधकारकः ॥
तत्पर्यायः । वैतालिकः २ । इत्यमरः । २ । ८६७ ॥

बोधज्ञः, पुं, (बोधं अभिप्रायं जानातीति ।
बोध + ज्ञा + क ।) अभिप्रायवेत्ता । श्रीकृष्णः ।
यथा,—

“सर्वभावविदा ओष्ठो बोधज्ञः कामशास्त्रवित् ।

कामिनीं बोधयामास वासयामास वचसि ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५३ अध्यायः ॥

बोधनं, स्त्री, (बुध् + णिच् + लृट् ।) गन्धदो-
पनम् । इति मेदिनी । ने, ६६ ॥ वेदनम् ।
विज्ञापनम् । इति बुधधातुर्थदर्शनात् ॥ (उद्दो-
पनम् । यथा माघे । ६ । ३४ ।

“समयेन तेन चिरसुप्तमनो-

भवबोधनं समबोधित ॥”

“मनोभवस्य कामस्य बोधनं उद्दोपनं यस्मिन् ।”
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः । ज्ञानम् । यथा,
रघौ । ६ । ४६ ।

“परिचयं चललक्ष्यनिपातने

भयरुषोश्च तदिङ्गितबोधनम् ॥”

“तेषां चललक्ष्याणां इङ्गितस्य चेष्टितस्य
भयादिलिङ्गभूतस्य बोधनं ज्ञानं च करोति ।”
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥ (दुर्गाया बोधनं
यथा । देवीपुराणे ।

“इवे मास्यसिते पक्षे कन्याराशिगते रवौ ।

नवम्यां बोधयेद्देवीं क्रीडाकौतुकमङ्गले ॥”

अत्र कृष्णादित्वादिवे इत्यपि गौणाश्विनपरम् ।

अतएव कालकौमुद्यादिष्टम् । यथा,—

“कर्कशैर्हरी सुप्ते शक्रध्वजक्रियाश्विने ।

तुलायां बोधयेद्देवीं वृश्चिके तु जनाईनम् ॥”

इति ॥

बोधयेदिति शेषः । तच्चापि नवमीबोधनं
कन्यायामेव तथैव सम्भवात् तेन चिह्नार्कं
तुलाकौमुद्याश्विनत्वेन वाक्यरचना । एवं प्रति-
वर्षं कर्त्तव्यत्वादार्द्रादिनक्षत्राणामेऽपि बोध-
नादिकार्यम् । नक्षत्रयोगस्तु फलातिशयाय ।
तथा च लिङ्गपुराणम् ।

“मूलाभावेऽपि सप्तम्यां केवलायां प्रवेष्टयेत् ।

तथा तिथ्यन्तरेऽप्येवमृच्छेत्तु च फलोच्चयः ॥”

यथाह देवलः ।

“तिथिनक्षत्रयोगे द्वयोरेवानुपालनम् ।

योगभावे तिथिर्याह्या देव्याः पूजनकर्मणि ॥”

कृष्णनवम्यामाद्रायोगो विधौ मन्त्रे च श्रूयते ।

तथा च लिङ्गपुराणम् ।

“कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वाद्रमे दिवा ।

नवम्यां बोधयेद्देवीं महाविभवविस्तरे ॥”

चतुर्थपादे गीतवादिजनिःस्वनैरिति कालिका-
पुराणे पाठः ।

“इवे मास्यसिते पक्षे नवम्यामाद्रयोगतः ।

श्रीवृत्ते बोधयामित्वायावत् पूजां करोम्यहम् ॥
 ऐ रावणस्य वधार्थाय रामस्यानुग्रहाय च ।
 अकाले ब्रह्मणा बोधो देयास्त्वयि कृतः पुरा ॥”
 इति मन्त्रलिङ्गम् ॥

अकाल इति तु रात्रित्वेन दक्षिणायनस्य ।
 तथाच श्रुतिः । तपस्तपस्यौ श्रौशिराष्टतुः मधुस्र
 माधवश्च वासन्तिकाष्टतुः शुक्रश्च शुचिश्च
 मेष्ठाष्टतुः । अथैतदुत्तरायणं देवानां दिनं
 नभाश्च नभस्यश्च वार्षिकाष्टतुः इषश्च ऊर्जश्च
 शारदाष्टतुः सहाश्च सहस्यश्च हेमन्तिकाष्टतुः ।
 अथैतदक्षिणायनं देवानां रात्रिरिति । एवञ्च ।
 रात्रावेव महामाया ब्रह्मणा बोधिता पुरा ।
 तथैव च नराः कुर्वन्तः प्रतिसम्बन्धं नृपेक्षित-
 द्विषयम् ॥ अतएव लिङ्गपुराणकालिकापुरा-
 णयोर्द्विवैयुक्तम् । एवञ्च कालिकापुराणे बोधने
 रात्रावितिपदं देवतारात्रिपरम् । ततश्च पूर्वाह्णे
 नवम्यामात्रांशुक्तायां बोधनं पूर्वाह्णतरकाल
 एव आर्द्रांशुमे दिव्येन दिवापदान्नापि
 बोधनं अन्यथा दिवापदं अर्थं स्यात् । ज्योतिषा-
 र्णवे अस्तुसुक्तं वराहम् ।

“कथादिमीनपर्यन्तं यत्र संप्राप्यते शिवः ।
 तत्र बोधः प्रकर्तव्यो देवा रात्रां शुभप्रदः ॥”
 शिव आर्द्रा । एवञ्चोभयदिने पूर्वाह्णे नवमी-
 लाभे परत्राद्रांशुमे परत्र बोधनं न तु शुभमात्
 पूर्वञ्च । शुभवाधकपूर्वाह्णस्य बाधकनक्षत्रा-
 रोधात् दिवा नक्षत्रालाभे तु पूर्वाह्णे एव
 नवम्यां उभयत्र पूर्वाह्णलाभे पूर्वदिने एव
 शुभमात् । अत्र केवलनवम्यां बोधनविधेर्नक्षत्र-
 स्यापि गुणफलत्वाच्च ।

“माघेऽथ फाल्गुने वापि भवेद्दे माघसप्तमी ।
 माकरौति च यत्प्रोक्तं तत्प्रायोदत्तिदर्शनात् ॥”
 इति ॥

सौरागमात् माकर्यादिवत् आर्द्रायोग इत्यस्य
 प्रायिकत्वेनाभिधानं प्रतीयते । ततश्चाद्रांरहित-
 बोधने मन्त्रान्तरानुपदेशात् तन्मन्त्रः प्रणव-
 युक्तत्वेन प्रयुज्यते ।

“यत्नूनातिरिक्तश्च यच्छिद्रं यदयश्चिन्म ।
 यदमेधमशुद्धञ्च यातयामश्च यद्वेत् ॥”
 तदोङ्कारप्रयुक्तेन सर्वञ्चाविफलं भवेत् ॥”
 इति योगियाज्ञवल्क्यात् षष्ठ्यां बोधनेऽप्येवम् ॥
 नवमीबोधनासामर्थ्यं तु षष्ठ्यां सायं बोधनम् ।
 तथा भविष्ये ।

“षष्ठ्यां विस्मतरौ बोधं सायंसन्ध्यासु
 कारयेत् ॥”

सन्ध्यास्ता वराहम् ।

“अर्द्धाक्षमयात् सन्ध्या अक्षीभूता न तारका
 यावत् ॥”

षष्ठ्यां बोधने तु प्रागुक्तं ऐ रावणस्य वधार्था-
 येति अहमप्याश्विने षष्ठ्यां सायाह्णे बोधयाम्यत
 इति पठेत् । यदा तु पूर्वदिने सायं षष्ठीलाभः
 परदिने सायं विना षष्ठीलाभः तदा पूर्वोदु-
 बोधनं परदिने सायमामन्त्रम् । यदा तुभय-

दिने सायं षष्ठ्यालाभस्तदा परेऽहनि पूर्वाह्णे
 षष्ठ्यां बोधनम् ।

“बोधयेद्विष्णुप्राखायां षष्ठ्यां देवीं फलेषु च ।
 षष्ठ्यां बोधने तु नक्षत्रानुपदेशात् तदाहरः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

बोधनी, स्त्री, (बुध् + भावे ल्युट् । डीष् । बोधः ।
 (बोध्यतेऽनया । बुध् + णिच् + करणे ल्युट् ।
 अनया हि मूर्च्छितो बोध्यते अतोऽस्य तथा-
 त्वम् ।) पिप्पली । इति मेदिनी ॥ (बुध्यतेऽस्याम् ।
 बुध् + अधिकरणे ल्युट् । स्त्रियां डीप् । अस्यां
 हि योगनिद्राया हरः प्रबोधनात्तथात्वम् ।)
 कार्तिकशुक्लैकादशी । सा तु उत्थानैकादशी ।
 यथा,—

“श्रवणीबोधनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् ।
 सैवोपोष्ठा गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अपि च ।

“तावन्नर्जन्ति तीर्थानि वाजिमेधादयो मखाः ।
 मधुरायां प्रिया विष्णोर्वावन्नायाति बोधनी ॥”
 इति हरिभक्तिविलासे पद्मपुराणवचनम् ॥

बोधनीयः, त्रि, (बुध् + कर्मणि अनौयर् ।)
 बोध्यः । बोधितयः । बोध्ययोग्यः ॥

बोधवासरः, पुं, (बोध्यस्य भगवतो मायानिद्रायाः
 प्रबोधस्य वासरः ।) भगवतः प्रबोधदिनम् ।
 उत्थानैकादशी । यथा,—

“जन्मप्रभृति यत् पुण्यं नरेणोपार्जितं भुवि ।
 तृथा भवति तत् सर्वं न कृत्वा बोधवासरम् ॥”
 इति हरिभक्तिविलाससूतस्कन्दपुराणवचनम् ॥

बोधानः, पुं, (बुध्यते इति । बुध् + आनच् ।)
 गीष्पतिः । विज्ञः । बुधमेदः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥

बोधिः, पुं, (बुध् + “सर्वधातुभ्य इन् ।” ४।१।७।
 इति इन् ।) समाधिभेदः । पिप्पलवृक्षः । इति
 मेदिनी । घे, ११ ॥ (यथास्य पर्यायः ।

“पिप्पली बोधिरश्वत्थश्चैत्यवृक्षो गजाश्वनः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

बोधः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ज्ञातरि, त्रि ।
 इत्युणादिकोषः ॥

बोधितं, त्रि, (बुध् + णिच् + क्त ।) ज्ञापितम् ।
 यथा,—

“रात्रावेव महामाया ब्रह्मणा बोधिता पुरा ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

बोधितरुः, पुं, (बोधिरिव तरुः ।) अश्वत्थवृक्षः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४।१६७ ॥ (गुणादयोऽस्या-
 श्वत्थशब्दे द्रव्याः ॥)

बोधितयं, त्रि, (बुध् + णिच् + तय ।) ज्ञापि-
 तयम् । यथा । बोधितयोऽयं पूर्वपक्षः । इति
 शाङ्करभाष्यम् ॥

बोधिद्रुमः, पुं, (बोधिरिव द्रुमः ।) अश्वत्थवृक्षः ।
 इत्यमरः । २।४।२० ॥

बोधिवृक्षः, पुं, (बोधिरिव वृक्षः ।) अश्वत्थवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

बोधिसत्त्वं, स्त्री, (बोधि बोधवत् सत्त्वम् ।) बुद्ध-
 विशेषः । इति हेमचन्द्रः । २।१६६ ॥ (यथा,
 कथासरित्सागरे । २२ । ३५ ।

“दयालुर्बोधिसत्त्वांशः कीदृशो जीमूतवाहनात् ।
 शृङ्गुयादर्थसात् कर्तुमपि कल्पद्रुमं कृती ॥”

बौद्धं, स्त्री, (बुद्धेन प्रणीतम् । बुद्ध + अण् ।)
 बुद्धतन्त्रनिर्देशशब्दम् । तत् सर्वैः शास्त्र-
 कारैः खण्डितं अग्राह्यम् । इति श्रीभागवतम् ।
 बौद्धशास्त्रसंस्थापनकर्ता बृहस्पतिः । यथा,—
 “ग्राह वाचस्पतिं देवः पीडितोऽस्मि रजःसुते ।
 न यज्ञभागो राज्यं मे निर्जितश्च बृहस्पतिः ॥
 राज्यलाभाय मे यज्ञं विधत्स्व धिषण्याधिपः ॥
 ततो बृहस्पतिः शक्रमकरोद्बलदर्पितम् ।
 ग्रहशान्तिविधानेन पौष्टिकेन च कर्मणा ॥
 गत्वाप मोक्षयामास राजपुत्रान् बृहस्पतिः ।
 जिनधर्मं समास्याय वेदवाह्यं स वेदधितुः ॥
 वेदत्रयीपरिभ्रष्टांश्चकार धिषण्याधिपः ।
 वेदवाह्यान् परिज्ञाय हेतुवादसमन्वितान् ।
 जघान शक्रो वज्रेण सर्वधर्मवद्बभूवुः ॥”
 इति मातृस्ये २४ अध्यायः ॥

(बौद्धदर्शनं यथा, सर्वदर्शनसंग्रहे । “अत्र
 बौद्धैरभिधीयते यदभ्यध्यायि अविनाभावो
 दुर्बोध इति तदसाधीयः तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्या-
 मविनाभावस्य मुञ्चानत्वात् । तदुक्तम्,
 “कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।
 अविनाभावनियमो दर्शनान्तरदर्शनात् ॥”
 इति ॥

अन्वयव्यतिरेकावविनाभावनिश्चायकारवितपत्ते
 साध्यसाधनयोरव्यभिचारो दुरवधारणो भवेत्
 भूते भविष्यति वर्तमाने अनुपलभ्यमानेऽपि
 व्यभिचारशङ्काया अनिवारणात् । ननु तथा-
 विद्यस्ये तावकेऽपि सति व्यभिचारशङ्का
 दुष्परिहरेति चेत् मैवं बोधः विनापि कारणं
 कार्यसुत्पद्यतामिमेवंविधायाः शङ्कायां याघा-
 तावधिकतया निवृत्तत्वात् । तदेव स्यादशङ्कित
 यस्मिन्नाशङ्कमाने याघातादयो नावतरयुः
 तदुक्तं याघातावधिराशङ्केति । तस्मात्तदुत्पत्ति-
 निश्चयेन अविनाभावो निश्चीयते तदुत्पत्ति-
 निश्चयश्च कार्यहेतोः प्रत्यक्षोपलम्भानुपलम्भ
 पञ्चकनिवन्धनः । कार्यस्योत्पत्तेः प्रागनुपलम्भः
 कारणोपलम्भो सत्युपलम्भः उपलम्भस्य पश्चात्
 कारणानुपलम्भादनुपलम्भ इति पञ्चकारण्या
 धूमधूमध्वजयोः कार्यकारणभावो निश्चीयते
 तथा तादात्म्यनिश्चयेनाप्यविनाभावो निश्चीयते
 यदि शिंशपा वृक्षत्वमितिपतेत् स्वात्मानमेव
 जह्यादिति विपक्षे बाधकप्रवृत्तेः अप्रवृत्ते तु
 बाधके भूयः सहभावोपलम्भेऽपि व्यभिचार-
 शङ्कायाः को निवारयिता । शिंशपावृक्षयोश्च
 तादात्म्यनिश्चयो वृक्षोऽयं शिंशपेति सामाना-
 धिकरण्यवलादुपपद्यते । न ह्यत्यन्तभेदे तत्
 सम्भवति पर्यायत्वेन युगपदपि प्रयोगायोगात्
 नाप्यत्यन्तभेदे गवाश्वीरनुपलम्भात् । तस्मात्

बौद्ध

कार्यान्तानौ कारणमात्रानुमानमापद्यत इति सिद्धम् ।

यदि कश्चित् प्रामाण्यमनुमानस्य नाङ्गीकुर्यात् तं प्रति ब्रूयात् अनुमानं प्रमाणं न भवतीत्येतावन्मात्रमुच्यते तत्र न किञ्चन साधनमुपन्यस्यते उपन्यस्यते वा । न प्रथमः एकाकिनै प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातं न साधयेदिति न्यायात् । नापि चरमः अनुमानं प्रमाणं न भवतीति ब्रूवायेन त्वया अशिरस्कवचनस्योपन्यासे मम माता बन्धुतिवद्वाचातापातात् । किञ्च प्रमाणतदाभासव्यवस्थापनं तत्त्वमानजातीयत्वादिति वदता भवतेव खीकृतं स्वभावानुमानम् । परगता विप्रतिपत्तिस्तु वचनलिङ्गेनेति ब्रुवता कार्यलिङ्गकमनुमानम् अनुपलब्ध्या कश्चिदर्थप्रतिषेधयतानुपलब्धिलिङ्गकमनुमानम् । तथाचोक्तं तथागतेः ।

“प्रमाणान्तरसामान्यस्थितिरन्यधियां गतेः ।

प्रमाणान्तरसङ्गावः प्रतिषेधाच्च कस्यचित् ॥”

इति ॥

पराक्रान्तञ्चात्र सूरिभिरिति ग्रन्थभूयस्त्वभयादुपरन्यते ।

ते च बौद्धाश्चतुर्विधया भावनया परमपुरुषार्थं कथयन्ति । ते च माध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिकवेभाषिकसंज्ञाभिः प्रसिद्धा बौद्धा यथाक्रमं सर्वशून्यत्व-वाच्यशून्यत्व-वाच्यार्थानुमेयत्व-वाच्यार्थप्रत्यक्षत्ववादानातिष्ठन्ते । यदापि भगवान् ब्रुवन् एक एव बोधयिता तथापि बौद्धयानां बुद्धिभेदाच्चातुर्विध्यं यथा गतोऽस्तमर्क इत्युक्ते जारचीरानूचानादयः स्वैरासुरेणाभिस्वरूपपरस्परविरुद्धाचार्यादिसमयं नुध्यन्ते । सर्वे चणिकं चणिकं दुःखं दुःखं स्वल्पचणं स्वल्पचणं शून्यं शून्यमिति भावनाचतुष्टयमुपदिष्टं द्रष्टव्यम् । तत्र चणिकत्वं नीलादिचणानां सत्त्वेनानुमातव्यं यत् सत् तत् चणिकं यथा जलधरपटलं सन्तश्चामी भावा इति । न चायमसिद्धो हेतुः अर्थक्रियाकारित्वलक्षणस्य सत्त्वस्य नीलादिचणानां प्रत्यक्षासिद्धत्वात् व्यापक-यावृत्तया व्याप्यावृत्तिन्यायेन व्यापकक्रमाक्रमयावृत्तावृत्तिकात् सत्त्वयावृत्तेः सिद्धत्वाच्च । तच्चार्यक्रियाकारित्वं क्रमाक्रमाभ्यां यामं न च क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः समस्ति परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः । नेकतापि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधत इति न्यायेन याचातस्योद्घटत्वात् । तौ च क्रमाक्रमौ स्यायिनः सकाशाद्वावर्त्तमानौ अर्थक्रियामपि यावर्त्तयन्तौ चणिकत्वपक्ष एव सत्त्वं व्यवस्थापयत इति सिद्धम् ।

नन्वचणिकस्यार्थक्रियाकारित्वं किं न स्यादिति चेत् तदुक्तं विकल्पासहत्वात् तथा हि वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीतानागतयोः क्रियार्थक्रिययोः स्यायिनः सामर्थ्यमस्ति नो वा । आद्ये तयोरनिराकरणप्रसङ्गः समर्थस्य चेपा-

४३८

बौद्ध

योगात् यत् यदा यत्करणसमर्थं तत् तदा तत्करोत्येव यथा सामर्थ्यी स्वकार्यं समर्थञ्चायं भाव इति प्रसङ्गानुमानाच्च । द्वितीयेऽपि कदापि न कुर्यात् सामर्थ्यमात्रानुबन्धित्वार्थ-क्रियाकारित्वस्य यत् यदा यत्न करोति तत् तदा तत्वासमर्थं यथा हि शिलाशकलमङ्कुरे न चेष वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले तत्तवर्त्तयमाणे अर्थक्रिये करोतीति तद्विपर्ययाच्च । ननु क्रमवत्सहकारिणाभात् स्यायिनः अतीतानागतयोः क्रमेण क्रमणमुपपद्यते इति चेत् तत्रेदं भवान् पृष्टो याचष्टां सहकारिणः किं भावस्योप-कुर्वन्ति न वा न चेत् नापेक्षणीयास्ते अकिञ्चित् कुर्वन्तां तेषां तादात्म्यायोगात् । उपकारकत्वपक्षे सोऽयमुपकारः किं भावाद्ब्रूयते न वा भेदपक्षे आगन्तुकस्यैव तस्य कारणत्वं स्यात् न भावस्याचणिकस्य आगन्तुकातिशयान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् । कार्यस्य । तदुक्तम् ।

“वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति तयोः

फलम् ।

चर्मोपमश्चेत् सोऽनित्यः खतुक्काश्चेदसत्फलः ॥”

इति ।

अथ भावस्तेः सहकारिभिः सहैव कार्यं करोतीति स्वभाव इति चेत् अङ्गं तर्हि सहकारिणो न ज्ञातुं प्रत्युत पलायमानानपि गले पाशेन बद्धा लब्धं कार्यं कुर्यात् स्वभावस्यानपायात् । किञ्च सहकारिण्योऽतिशयः किमतिशयान्तरमारभते न वा उभयथापि प्रागुक्तदूषणपाषाणवर्षणप्रसङ्गः । अतिशयान्तरारम्भपक्षे बहुमुखानवस्थादौष्ट्यमपि स्यात् अतिशये जनयितव्ये सहकार्यन्तरापेक्षायां तत्परम्परापात इत्येकानवस्थाऽऽस्येया तथाहि सहकारिभिः सलिलपवनादिभिः पदार्थसार्थैराधीयमाने बीजस्यातिशये बीजमुत्पादकमभ्युपेयम् अपरथा तदभावेऽप्यतिशयः प्रादुर्भवेत् बीज-चातिशयमाद्धानं सहकारिसापेक्षमेवाधत्ते अन्यथा सर्वदोषकारापत्तौ अङ्कुरस्यापि सदो-दयः प्रसज्येत । तस्मादतिशयार्थमपेक्षमाणैः सहकारिभिरतिशयान्तरमाधेयं बीजे तस्मिन्प्युपकारे पूर्वन्यायेन सहकारिसापेक्षस्य बीजस्य जनकत्वे सहकारिसम्पादबीजगतातिशयानवस्था प्रथमा अवस्थिता । अधोपकारः कार्यार्थमपेक्षमाणोऽपि बीजादिनिरपेक्षं कार्यं जनयति तत्सापेक्षो वा । प्रथमे बीजादेरहेतुत्वमापतेत् । द्वितीये अपेक्षमाणेन बीजादिना उपकारे अतिशय आधेयः एवं तत्र तत्रापि बीजादिन्यातिशयनिष्ठातिशयपरम्परापात इति द्वितीयानवस्था स्थिरा भवेत् । एवमपेक्षमाणेनोपकारेण बीजादौ धर्मिण्युप-कारान्तरमाधेयमित्युपकाराधेयबीजातिशया-श्रयातिशयपरम्परापात इति तृतीयानवस्था दुरवस्था स्यात् । अथ भावादभिन्नोऽतिशयः

बौद्ध

सहकारिभिराधीयत इत्यभ्युपगम्यते तर्हि प्राचीनो भावोऽनतिशयात्मा निवृत्तः अन्यस्या-तिशयात्मा कुर्व्वद्वादिपदेदनीया जायत इति फलितं ममापि मनोरथद्वयेण ।

तस्मादचणिकस्यार्थक्रिया दुर्वृता नाप्यक्रमेण घटते विकल्पासहत्वात् । तथाहि युगपत्सकलकार्यकरणसमर्थः स भावस्तदुत्तरकालमु-वर्त्तते न वा । प्रथमे तत्कालवत् कालान्तरेऽपि तावत् कार्यकारणमापतेत् । द्वितीये स्यादि-त्ववृत्तप्राप्ता स्त्विकभक्षितबीजादावङ्कुरादि-जननप्रार्थनामनुहरेत् । यद् विरुद्धधर्माध्यस्तं तन्नाना यथा प्रीतोष्णे । विरुद्धधर्माध्यस्त-स्यायमिति जलधरे प्रतिबन्धसिद्धिः । न चायमसिद्धो हेतुः स्यायिनि कालभेदेन सामर्थ्यासा-मर्थयोः प्रसङ्गतद्विपर्ययसिद्धत्वात्तत्रासामर्थ्य-साधकौ प्रसङ्गतद्विपर्ययौ प्रागुक्तौ सामर्थ्य-साधकावभिधीयते यद्यदा यज्जननासमर्थं तत्तदा तन्न करोति यथा शिलाशकलमङ्कुरम् असमर्थञ्चायं वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीतानागतयोरर्थक्रिययोरिति प्रसङ्गः यद्-यदा यत् करोति तत्तदा तन्न समर्थं यथा सामर्थ्यी स्वकार्यं करोति चायमतीतानागतकाले तत्कालवर्त्तन्यावर्थक्रिये भाव इति प्रसङ्गव्यत्ययः विपर्ययः । तस्मादपि च क्रमयौगपद्यवृत्तया व्यापकानुपलम्बेनाधिगतव्यतिरेकयाप्तिकं प्रसङ्गतद्विपर्ययवलात् यच्चैतान्वययाप्तिकं सत्त्वं चणिकत्वपक्ष एव व्यवस्थास्यतीति सिद्धम् । तदुक्तं ज्ञानश्रिया ।

“यत् सत्तत् चणिकं यथा जलधरः सन्तश्च

भावा अमी

सत्ताशक्तिरिहार्थकर्मणि मितेः सिद्धेऽपि सिद्धा

न सा ।

नाप्येकैव विधान्यथा परकृतेनापि क्रियादिर्भवेत् । हेधापि चणभङ्गसङ्गतितरतः साध्ये च विश्रा-

न्यति ॥” इति ॥

न च कणभक्षाच्चरणादिपक्षकीकारेण सत्तासामान्ययोगित्वमेव सत्त्वमिति मन्तव्यं सामान्यविशेषसमवायानामसत्त्वप्रसङ्गात् । न च तत्र स्वरूपसत्तानिवन्धनः सङ्गवहारः प्रयो-जकगौरवापत्तेः अनुगतत्वानुगतत्वविकल्प-पराहतेश्च सर्वपमहीधरादिषु विलक्षणेषु चणेष्वनुगतस्याकारस्य मणिसु स्रजवद्भूतकणेषु गुणवत्ताप्रतिभासनाच्च । किञ्च सामान्यं सर्व-गतं स्वाश्रयसर्वगतं वा प्रथमे सर्ववस्तुसङ्कर-प्रसङ्गः अपसिद्धान्तापत्तिश्च यतः प्रोक्तं प्रशस्त-पादेन स्वविषयसर्वगतमिति । किञ्च विद्यमाने घटे वर्त्तमानं सामान्यमन्यत्र जायमानेन सम्बध्यमानं तस्मादागच्छत् सम्बध्यते अनाग-च्छद्वा आद्ये त्रयत्वापत्तिः द्वितीये सम्बन्धाशुप-पत्तिः । किञ्च विनष्टे घटे सामान्यमवतिष्ठते विनश्यति स्थानान्तरं गच्छति वा प्रथमे निरा-धारत्वापत्तिः द्वितीये नित्यत्ववाचो युक्त्युक्तिः

तृतीये द्रव्यप्रसक्तिः इत्यादि दूषणग्रहणस्त-
त्वात् सामान्यमप्रामाणिकम् । तदुक्तम् ।
“अन्यत्र वर्तमानस्य ततोऽन्यस्यानजन्मनि ।
तस्मादचलतः स्थानादृष्टतिरित्युक्तता ॥
यत्रासौ वर्तते भावस्तेन सम्बध्यते न तु ।
तद्देशिनश्च आप्नोति किमप्येतस्माद्भुतम् ॥
न याति न च तत्रासीदस्ति पञ्चान्नचाश्रवत् ।
जहति पूर्वं नाधारमहो यस्यनसन्ततिः ॥”
इति ॥

अनुवृत्तप्रत्ययः किमालम्बन इति चेत् अङ्ग
अन्यापोहलम्बन एवेति सन्तोऽयमायुष्मतेति
अलमतिप्रसङ्गेन ।

सर्वस्य संसारस्य दुःखात्मकत्वं सर्वतीर्थकर-
सम्मतम् अन्यथा तन्निवृत्तूनां तेषां तन्निवृत्तु-
पाये प्रवृत्तानुपपत्तेः । तस्मात् सर्वं दुःखं
दुःखमिति भावनीयम् । ननु किंवदिति एते
दृष्टान्तः कथनीय इति चेन्मैवं खलचक्षणां
क्षणां क्षणिकतया सालक्षणाभावात् नेतेन
सदृशमपरमिति वक्तुमशक्यत्वात् । ततः खल-
क्षणं खलक्षणमिति भावनीयम् एवं शून्यं
शून्यमित्यपि भावनीयं स्वप्ने जागरणे च न
मया दृष्टमिदं रजतादीति विशिष्टनिषेधस्यो-
पलम्भात् । यदि दृष्टं सत् तदा तद्विशिष्टस्य
दर्शनस्येदन्ताया अधिष्ठानस्य च तस्मिन्मध्यस्तस्य
रजतत्वादेस्तत्त्वम्बन्धस्य च समवायादेः सत्त्वं
स्यात् न चेत्तद्विदं कस्यचिद्वदिनः । न चाह-
जरतीयमुचितं न हि कुकुत्था एको भागः
पाकाय अपरो भागः प्रसवाय कल्पातामिति
कल्प्यते । तस्मादध्यस्ताधिष्ठानतत्त्वम्बन्धदर्शन-
द्रष्टृणां मध्ये एकस्यानेकस्य वा असत्त्वे निषेध-
विषयत्वेन सर्वस्यासत्त्वं बलादापतेदिति भग-
वतोपदिष्टे माध्यमिकास्तावदुक्तमप्रज्ञा इत्यम-
न्तीकथन् भिक्षुपादप्रसारणन्यायेन क्षणभङ्गाद्य-
भिधानमुखेन स्थायित्वागुक्त्ववेदनीयत्वानुगत-
सर्वसत्यत्वम्बन्धमावर्तनेन सर्वशून्यतायामेव पर्य-
सानम् । अतस्तत्त्वं सदसदुभयानुभयात्मक-
वस्तुव्योविनिर्मुक्तं शून्यमेव तथाहि यदि
ऽटादेः सत्त्वं स्वभावस्तर्हि कारकथापारवैय-
र्थ्यम् । असत्त्वं स्वभाव इति पक्षे प्राचीन एव
दोषः प्रादुःस्यात् । यथोक्तम् ।

“न सतः कारणापेक्षा योमादेरिव युज्यते ।
कार्यस्यासम्भवो हेतुः खपुण्यादेरिवासतः ॥”
इति ॥

विरोधादितरौ पक्षावनुपपन्नौ तदुक्तं भगवता
अलङ्कारावतारे

“बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्यते ।
अतो निरभिलष्यास्ते निःस्वभावाश्च दर्शिताः ॥”
इति ॥

“इदं वस्तुबलायात् यददन्ति विपश्चितः ।
यथा यथार्थाश्चिन्त्यन्ते विशीर्यन्ते तथा तथा ॥”
इति च ॥

न कचिदपि पक्षे अवतिष्ठत इत्यर्थः । दृष्टार्थ-

अवधारणं न स्वप्रत्यवधारवत् संवृत्त्या सङ्ग-
च्छते । अत एवोक्तम्

“परिभाटकात्कस्युनामेकस्यां प्रमदातनौ ।
कुणपः कामिनी भक्ष्य इति तिस्रो विकल्पना ॥”
इति ॥

तदेवं भावनाचतुष्टयवशान्निखिलवासनानिवृत्तौ
परनिर्वाणं शून्यरूपं सिद्ध्यतीति वयं कृतार्थाः
नास्माकमुपदेश्यं किञ्चिदस्तीति । शिथिलेस्ताव-
द्योगश्चाचारश्चेति द्वयं करणीयम् । तत्राप्राप्त-
स्यार्थस्य प्राप्तये पर्यनुयोगो योगः गुरुक्त-
स्यार्थस्याङ्गीकरणमाचारः गुरुक्तस्याङ्गीकर-
णादुक्तमाः पर्यनुयोगस्याकरणादधमाश्च अत-
स्तेषां माध्यमिका इति प्रसिद्धिः । गुरुक्त-
भावनाचतुष्टयं वाङ्मार्थस्य शून्यत्वं चाङ्गीकृत्या-
न्तरस्य शून्यत्वचाङ्गीकृतं कथमिति पर्यनु-
योगस्य कारणात् केषाञ्चिद् योगाचारप्रथा ।
एषा हि तेषां परिभाषा स्वयं वेदनं तावदङ्गी-
कार्यम् अन्यथा जगदान्धं प्रसज्येत । तत्
कीर्तितं धर्मेकीर्तिना ।

“अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यतीति ॥”
वाङ्मं ग्राह्यं नोपपद्यत एव विकल्पानुपपत्तेः ।
अर्थो ज्ञानग्राह्यो भावादुत्पन्नो भवति अनुत्पन्नो
वा न पूर्वः उत्पन्नस्य स्थित्यभावात् नापरः
अनुत्पन्नस्यासत्त्वात् । अथ मन्येथाः अतीत
एवार्थो ज्ञानग्राह्यः तत्पन्नकत्वादिति तदपि
बालभाषितं वर्तमानतावभासविरोधात् इन्द्रि-
यादेरपि ग्राह्यत्वप्रसङ्गाच्च । किञ्च ग्राह्यः किं
परमाणुरूपोऽर्थः अवयविरूपो वा । न चरमः
कृतकैकदेशविकल्पादिना तन्निराकरणात् । न
प्रथमः अतीन्द्रियत्वात् षट्केन युगपद्योगस्य
बाधकत्वाच्च । यथोक्तम्

“षट्केन युगपद्योगात् परमाणोः षडंशता ।
तेषामप्येकदेशत्वे पिण्डः स्यादयुमात्रकः ॥”
इति ॥

तस्मात् स्वयतिरिक्तग्राह्यविरहात्तदात्मिका
बुद्धिः स्वयमेव स्वात्मारूपप्रकाशिका प्रकाश-
वदिति सिद्धम् । तदुक्तम्

“नान्योऽनुभावो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽ-
परः ।
ग्राह्यग्राहकवैधुर्थात् स्वयं सेव प्रकाशते ॥”
इति ॥

ग्राह्यग्राहकयोरभेदश्चानुमातयः यद्वेदते येन
वेदनेन तत्ततो न भिद्यते यथा ज्ञानेनात्मा
वेद्यन्ते तैश्च नीलादयः । भेदे हि सत्यधुना
अनेनार्थस्य सम्बन्धित्वं न स्यात् तादात्म्यस्य
नियमहेतोरभावात् तदुत्पत्तेरनियामकत्वात्
यस्यायं ग्राह्यग्राहकसंबन्धीनां पृथगवभासः स
एकस्मिन्मन्त्रमसि द्वित्वावभास इव धर्मः अत्रा-
प्यनादिरविक्रिप्तप्रवाहाभेदवासनेव निमित्तम् ।
यथोक्तम् ।

“सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्विधोः ।
भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानेनैव ज्ञेतेन्दाविवादयः ॥” इति ॥

“अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनेः ।
ग्राह्यग्राहकसंबन्धित्वभेदवानिव लक्ष्यते ॥”
इति च ॥

न च रसवीर्यविपाकादि समानमाश्रामोदको-
पार्जितमोदकानां स्यादिति वेदितव्यं वस्तुतो
वेदवेदकाकारविधुराया अपि बुद्धेर्येवदृष्टपरि-
ज्ञानानुरोधेन विभिन्नग्राह्यग्राहकाकाररूप-
वत्तया तिमिरादुपहताक्ष्यां केशेन्द्रनाडी-
ज्ञानभेदवदनादुपपन्नवासनासामर्थ्याद्भवस्योप-
पत्तेः पर्यनुयोगायोगात् । यथोक्तम्
“अवेदवेदकाकारा यथा भ्रान्तेर्निरौक्ष्यते ।
विभक्तलक्षणग्राह्यग्राहकाकारविभवा ॥
तथा कृतव्यवस्थेयं केशादिज्ञानभेदवत् ।
यदा तदा न सच्चोद्या ग्राह्यग्राहकलक्षणा ॥”
इति ॥

तस्माद्बुद्धिरेवानादिवासनावशादनेकाकाराव-
भासत इति सिद्धम् । ततश्च प्रागुक्तभावना-
प्रचयबलान्निखिलवासनोच्छेदविगलितविषय-
विषयाकारोपपन्नविविधविज्ञानोदयो महोदय
इति । अन्ये तु मन्यन्ते यथोक्तं वाङ्मं वस्तुजातं
नास्तीति तदुक्तं प्रमाणाभावात् । न च
सहोपलम्भनियमः प्रमाणमिति वक्तव्यं वेदवेद-
कयोरभेदसाधकत्वेनाभिमतस्य तस्याप्रयोजक-
त्वेन सन्दिग्धविषयव्यावृत्तिकत्वात् । ननु भेदे
सहोपलम्भनियमात्मकं साधनं न स्यादिति चेन्न
ज्ञानस्यान्तर्मुखतया च भेदेन प्रतिभासमान-
तया एकदेशत्वैककालत्वलक्षणसहत्वनियमा-
सम्भवाच्च नीलाद्यर्थस्य ज्ञानाकारत्वे अहमिति
प्रतिभासः स्यात् नत्वदमिति प्रतिपत्तिः प्रथया
द्वयतिरेकात् । अयोच्यते ज्ञानरूपोऽपि
नीलाकारो भ्रान्त्या बहिर्वद्भेदेन प्रतिभासत
इति न च तत्राहसुल्लेख इति । तथोक्तम् ।

“परिच्छेदान्तरादोऽयं भागो बहिरिव स्थितः ।
ज्ञानस्याभेदिनो भेदप्रतिभासोऽप्युपपन्नः ॥”
इति ॥

“यदन्तर्ग्रयतत्त्वं तद्विद्वदवभासते ॥”
इति च ॥
तदुक्तं वाङ्मार्थाभावे तदुत्पत्तिरहिततया
बहिर्वदित्युपमानोक्तेरुक्तेन हि वस्तुमित्रो
बन्ध्यापुत्रवदवभासत इति प्रेक्षावानाचक्षीत
भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वे अभेदप्रतिभासस्य
प्रामाण्यं तत्प्रामाण्ये भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्व-
मिति परस्परान्वयप्रसङ्गाच्च अविश्ववादात्मील-
तादिकमेव संविदाना वाङ्ममेवोपाददते जगत्सु-
पेक्षन्तेऽवान्तरमिति व्यवस्थादर्शनाच्च । एव-
ञ्चायमभेदसाधको हेतुर्गोमयपायसीयन्यायवदा-
भासतां भजेत अतोबहिर्वदिति वदता वाङ्मं
ग्राह्यमेवेति भावनीयमिति भवदीय एव वाचो
भवन्तं प्रहरेत् ।

ननु ज्ञानाभिन्नकालस्यार्थस्य वाङ्मत्वमनुपपन्न-
मिति चेत् तदनुपपन्नम् इन्द्रियसन्निकटस्य
विषयस्योत्पादे ज्ञाने स्वाकारसमर्पकतया

समर्पितेन चाकारेण तस्यार्थस्यानुमेयतोपपत्तेः
अतएव पर्यनुयोगपरिहारौ समग्राहिष्यताम् ।
“भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेत् ग्राह्यतां विदुः ।
हेतुत्वमेव च यत्तेजानाकारार्पणक्षमम् ॥”

इति ॥

तथाच यथा पुष्टा भोजनमनुभूयते यथा च
भाषया देशः यथा वा सम्भवेण स्नेहः तथा
ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनुमेयम् । तदुक्तम्
“अर्धेन घटयत्नेनां न हि सुकृद्गौरुपताम् ।
तस्मात् प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं मेयरूपता ॥”

इति ॥

न हि वित्तिसत्तेव तद्देना युक्ता तस्याः
सर्वत्राविशेषात् तान् सारूप्यमाविशत् सरूप-
यितुं घटयेदिति च । तथाच बाह्यार्थसदभावे
प्रयोगः ये यस्मिन् सत्यपि कादाचित्काः ते
सर्वे तदतिरिक्तसापेक्षाः यथा अविवक्ष्यजि-
गमिषति मयि वचनगमनप्रतिभासा विवक्षु-
जिगमिषुपुरुषान्तरसन्तानसापेक्षाः तथाच
विवादाध्यासिताः प्रवृत्तिप्रत्ययाः सत्यप्यालय-
विज्ञाने कदाचिदेव नीलादुल्लेखना इति ।
तत्रालयविज्ञानं नामाहमासदं विज्ञानं
नीलादुल्लेखि च प्रवृत्तिविज्ञानम् । यथोक्तम्
“तत् स्यादालयविज्ञानं यदभवेदहमासदम् ।
तत् स्यात्प्रवृत्तिविज्ञानं यन्नीलादिकसुल्लेखितम् ॥”

इति ॥

तस्मादालयविज्ञानसन्तानातिरिक्तः कादाचित्कः
प्रवृत्तिविज्ञानहेतुर्वाह्योऽर्थो ग्राह्य एव न
वासनापरिपाकप्रत्ययः कादाचित्कत्वात् कदा-
चित्तुत्वाद् इति वेदितव्यम् । विज्ञानवादिनये
हि वासनानामेकसन्तानवर्तिनामालयविज्ञान-
नानां तत्तत्प्रवृत्तिजननशक्तिः तस्याश्च स्वका-
र्योत्पादं प्रत्याभिमुखं परिपाकः तस्य च
प्रत्ययः कारणं स्वसन्तानवर्तिपूर्वक्षणः कक्षी-
क्रियते सन्तानान्तरनिबन्धनत्वानङ्गीकारात् ।
ततश्च प्रवृत्तिज्ञानजननालयविज्ञानवर्तिवासना-
परिपाकं प्रति सर्वेऽप्यालयविज्ञानवर्तिनः
क्षणाः समर्था एवेति वक्तव्यं न चेदेकोऽपि न
समर्थः स्यादालयविज्ञानसन्तानवर्तिताविशेषा-
त् । सर्वे समर्था इति पक्षे कार्यक्षेपाशुप-
पत्तिः ततश्च कादाचित्कत्वनिव्याहाराय शब्द-
स्यार्थरूपरसगन्धविषयाः सुखादिविषयाः षडपि
प्रत्ययाश्चतुरः प्रत्ययान् प्रतीत्योत्पद्यन्ते इति
चतुरंगानिष्कृताप्यक्षमतितना स्थावभवमना-
च्छाद्य परिच्छेत्तव्यम् । ते चत्वारः प्रत्ययाः
प्रसिद्धाः आलम्बनसमनन्तरसहकार्यधिपति-
रूपाः तत्र ज्ञानपदवेदनीयस्य नीलादवभासस्य
चित्तस्य नीलालम्बनप्रत्ययात् नीलाकारता
भवति समनन्तरप्रत्ययात् प्राचीनज्ञानाद्बोध-
रूपता सहकारिप्रत्ययादालोकाच्छुशोऽधि-
पतिप्रत्ययाद्विषयग्रहणप्रतिनियमः विदितस्य
ज्ञानस्य रसादिवाधारण्यप्राप्तेर्नियामकं चक्षुर-
धिपतिर्भवितुमर्हति लोके नियामकस्याधिप-

तित्वोपलम्भात् । एवं चित्तचेत्यात्मकानां सुखा-
दीनां चत्वारि कारणानि द्रष्टव्यानि एवं चित्त-
चेत्यात्मकस्कन्धः पञ्चविधः रूपविज्ञानवेदना-
संज्ञासंस्कारसंज्ञकः । तत्र रूप्यन्त एभिर्विषया
इति रूप्यन्त इति च युत्पत्त्या सविषयाणीन्द्रि-
याणि रूपस्कन्धः । आलम्बनविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञान-
प्रवाहो विज्ञानस्कन्धः । प्रागुक्तस्कन्धद्वयसम्बन्ध-
जन्यः सुखदुःखादिप्रत्ययप्रवाहो वेदनास्कन्धः ।
गौरित्यादिशब्दोल्लेखिसविज्ञानप्रवाहः संज्ञा-
स्कन्धः । वेदनास्कन्धनिबन्धना रागद्वेषादयः
क्लेशा उपक्लेशाश्च मदमाभादयो धर्माधर्मौ च
संस्कारस्कन्धः ।

तदिदं सर्वं दुःखं दुःखायतनं दुःखसाधन-
चेति भावयित्वा तन्निरोधोपायं तत्त्वज्ञानं
सम्पादयेत् । अत एवोक्तं दुःखसमुदायनिरोध-
मार्गाश्चत्वारः आर्यस्य बुद्धाभिमतानि तत्त्वानि ।
तत्र दुःखं प्रसिद्धं समुदायो दुःखकारणं तद्वि-
विधं प्रत्ययोपनिबन्धनो हेतूपनिबन्धनश्च । तत्र
प्रत्ययोपनिबन्धनस्य संग्राहकं सूत्रम् इदं कार्यं
ये अन्ये हेतवः प्रत्ययन्ति गच्छन्ति तेषामय-
मानानां हेतूनां भावः प्रत्ययत्वं कारणसमवायः
तन्मात्रस्य फलं न चेतनस्य कस्यचिदिति
सूत्रार्थः यथा बीजहेतुरङ्कुरो धातूनां वृक्षां
समवायाज्जायते । तत्र पृथिवी धातुरङ्कुरस्य
काठिन्यं गन्धश्च जनयति अम्बातुः स्नेहं रसश्च
जनयति तेजोधातु रूपमौष्ण्यश्च वायुधातुः
स्पर्शनं चलनश्च आकाशधातुरवकाशं शब्दश्च
ऋतुधातुर्यथायोगं पृथिव्यादिकम् । हेतूपनिब-
न्धनस्य च संग्राहकं सूत्रम् तत्पादाद्वा तथा-
गतानामनुत्पादाद्वा स्थितेर्वैधां धर्माणां धर्मता
धर्मस्थितिता धर्मनियामकता च प्रतीत्य
समुत्पादानुलोमतेति । तथागतानां बुद्धानां
मते धर्माणां कार्यकारणरूपाणां वा धर्मता
कार्यकारणभावरूपा एषोत्पादादनुत्पादाद्वा
स्थिता यस्मिन् सति यदुत्पद्यते तत्तस्य कारणस्य
कार्यमिति धर्मेतेत्यस्य विवरणं धर्मेत्य कार्यस्य
कारणानतिक्रमेण स्थितिः स्वार्थिकत्वात्प्रत्ययः
धर्मेत्य कारणस्य कार्यं प्रति नियामकता ।
नन्वयं कार्यकारणभावश्चेतनमन्तरेण न सम्भव-
तीति अत उक्तं कारणे सति तत्प्रतीत्य प्राप्य
समुत्पादे अनुलोमता अनुसारिता या सेव
धर्मता उत्पादादनुत्पादाद्वा धर्माणां स्थिता
न चात्र कश्चित्तनोऽधिष्ठातोपलभ्यत इति
सूत्रार्थः । यथा प्रतीत्य समुत्पादस्य हेतूप-
निबन्धः बीजादङ्कुरोऽङ्कुरात् काष्ठं काष्ठान्नालो
नालाहर्मस्ततः श्रूकं ततः पुष्पं ततः फलं न चात्र
वाह्ये समुदाये कारणं बीजादि कार्यमङ्कुरादि
वा चेतीयते अहमङ्कुरं निर्वर्तयामि अहं बीजेन
निर्वर्तित इति । एवमाध्यात्मिकेऽपि कारण-
द्वयमवगन्तव्यम् । पुरःस्थिते प्रमेयाद्यौ ग्रन्थ-
विकारभौवभिरुपरन्वते । तदुभयनिरोधः तद-
नन्तरं विमलज्ञानोदयो वा मुक्तिः तन्निरोधो

पायो मार्गः स च तत्त्वज्ञानं तच्च प्राचीन-
भावनावलाङ्गवतीति परमं रहस्यं सूत्रस्यान्तं
पृच्छतां कथितं भवन्तश्च सूत्रस्यान्तं पृच्छन्तः
सौत्रान्तिका भवन्त्विति भगवताभिहिततया
सौत्रान्तिकसंज्ञा सञ्जातेति । केचन बौद्धा
वाह्येषु गन्वादिषु आन्तरेषु रूपादिस्कन्धेषु
सत्स्वपि तत्रानास्यामुत्पादयितुं सर्वं शून्य-
मिति प्राथमिकान् विनियानचीकथत् भगवान्
द्वितीयांस्तु विज्ञानमात्रग्रहाविष्टान् विज्ञान-
मेवैकं सदिति तृतीयानुभवं सत्यमित्यास्थितान्
विज्ञेयमनुमेयमिति सेयं विरुद्धा भाषेति वयं-
यन्तो वैभाषिकाख्यया ख्याताः । एषा हि
तेषां परिभाषा समुन्निवति विज्ञेयानुमेयत्ववादे
प्रावृत्तिकस्य कस्यचिदप्यर्थस्याभावेन याप्ति-
संवेदनस्यानाभावेनानुमानप्रवृत्त्यानुपपत्तेः
सकललोकाशुभवविरोधश्च । ततश्चार्थो द्विविधः
ग्राह्योऽध्यवसेयश्च तत्र ग्रहणं निर्विकल्पकरूपं
प्रमाणं कल्पनापोढत्वात् अध्ववसायः सविक-
ल्पकरूपोऽप्रमाणं कल्पनाज्ञानत्वात् । तदुक्तम् ।
“कल्पनापोढमभान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् ।
विकल्पो वस्तुनिर्भासादसंवादादुपपन्नः ॥”

इति ॥

“ग्राह्यं वस्तुप्रमाणं हि ग्रहणं यदितोऽन्यथा ।
न तदस्तु न तन्मानं शब्दलिङ्गेन्द्रियादिजम् ॥”

इति च ॥

ननु सविकल्पकस्याप्रामाण्ये कथं ततः प्रवृत्त-
स्यार्थप्राप्तिः संवादोपपद्यतामिति चेन्न
तद्भ्रमं मणिप्रभाविषयमणिविकल्पन्यायेन पार-
पन्त्यर्थेणार्थप्रतिलम्बसम्भवेन तदुपपत्तेः । अव-
शिष्टं सौत्रान्तिकप्रस्तावे प्रपञ्चितमिति नेह
प्रतन्यते । न च विनयाश्रयातुरोधेनोपदेशभेदः
साम्प्रदायिको न भवतीति भणितव्यं यतो भणितं
बोधचित्तविवरणे

“देशना लोकनाथानां सत्त्वाश्रयवशाशुगाः ।
भिक्षन्ते बहुधा लोके उपायैर्बहुभिः किल ॥
गम्भीरो तानभेदेन कश्चिन्नोभयलक्षणाः ।
भिन्ना हि देशना भिन्ना शून्यताऽहयलक्षणा ॥”

इति ॥

दादशायतनपूजा श्रेयस्करीति बौद्धनये प्रसि-
द्धम् ।

“अर्थाशुपाय्यं बहुशो दादशायतनानि वै ।
परितः पूजनीयानि किमन्येरिह पूजितेः ॥
ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाणि च ।
मनो बुद्धिरिति प्रोक्तं दादशायतनं बुधैः ॥”

इति ॥

विवेकविलासे बौद्धमतमित्यमभ्यधाय ।
“बौद्धानां सुगतो देवो विश्वश्च क्षणभङ्गुरम् ।
आर्यसत्त्वाख्यया तत्त्वचतुष्टयमिदं क्रमात् ॥
दुःखमायतनश्चैव ततः समुदयो मतः ।
मार्गश्चेत्यस्य च आख्या क्रमेण श्रूयतामतः ॥
दुःखं संसारिणः स्कन्धास्ते च पञ्च प्रकीर्तिताः ।
विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च ॥

पञ्चेन्द्रियाणि शब्दाद्या विषयाः पञ्च मानसम् ।
धर्मायतनमेतानि द्वादशायतनानि तु ॥
रागादीनां गणोऽयं स्यात् समुदेति वृथां हृदि ।
आत्मात्मन्यस्वभावाख्यः स स्यात् समुदयः पुनः ॥
चयिकाः सर्वसंस्कारा इति या वासना

स्थिरा ।

स मार्ग इति विज्ञेयः स च मोक्षोऽभिधीयते ॥
प्रत्यक्षमनुमानश्च प्रमाणद्वितयं तथा ।
चतुःप्रमाणिका बौद्धाः स्याता वैभाषिकादयः ॥
अर्थो ज्ञानान्वितो वैभाषिकेण बंधु मन्यते ।
सौत्रान्तिकेन प्रत्यक्षपात्रोऽर्थो न बहिर्भूतः ॥
आकारसहिता बुद्धिर्योगाचारस्य सम्मता ।
केवली संविदं स्वस्यां मन्यन्ते मध्यमाः पुनः ॥
रागादिज्ञानसन्तानवासनाच्छेदसम्भवा ।
चतुर्णामपि बौद्धानां सुक्तिरेषा प्रकीर्तिता ॥
क्षितिः कमलकुर्मौख्यं चीरं पूर्वाह्नभोजनम् ।
सङ्को रक्ताम्बरत्वञ्च शिञ्जये बौद्धभिच्छुभिः ॥”
इति ॥

इति सर्वदर्शनसंग्रहे बौद्धदर्शनम् ॥

(बुद्धेरिदमिति युत्पत्त्या वाच्यलिङ्गः । बुद्ध-
सम्बन्धि वस्तु ॥)

बौद्धः, पुं, (बुद्धं बुद्धशब्दं वेत्तीति । बुद्ध + अण् ।)
बुद्धशब्दावलम्बी । तत्पण्यायः । भिन्नकः २
चपणः ३ अङ्गीकः ४ वैनायिकः ५ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

बोधः, पुं, (बुधस्यापत्यं पुमान् । बुध + अण् ।)
बुधस्य पुत्रः । स च पुरुषरवाः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ३६५ ॥

बोध, य औ ताड् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-सक० अनिट् ।) य विध्यति श्चुं शूरः ।
औ अयातुसीत् । कश्चित् द्विभूतस्यानिकागी-
भूतयकारस्य अधिर्बकारो वर्ग्यः अन्यत्र दन्त्यः
इति मन्वानः सवि विभ्यत्सतीत्याह । इति
दुर्गादासः ॥

बुध, क उत्तुङ्गि । उत्तुर्गं । (चुरा०-पर०-सक०-
सेट् ।) क बोधयति धनं दाता । बोधं
त्रिकटु । इति दुर्गादासकृतधातुदीपिकायां
गोविन्दभट्टः ॥

बुध, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) ब्रणति । इति दुर्गादासः ॥

ततिः, स्त्री, (ब्रजन्ती ततिर्विस्तृतिर्यस्याः । एषो-
दरादित्वात् साधुः । यदा, प्रतनोतीति । तन-
दुभविस्तारे “क्लिप् स्त्री च संज्ञायाम् ।” ३ ।
३ । १७४ । इति क्लिप् । एषोदरादित्वात्
पस्य वः ।) लता । विस्तारः । इत्यमरः ॥

ब्रह्मः, पुं, (बन्धवन्धने + “बन्धेर्ब्रह्मिषी च । उणा०
३ । ५ । इति नक् ब्रधादेशश्च ।) सूर्यः ।
(यथा, ऋग्वेदे । १ । ६ । १ ।

“युञ्जन्ति ब्रह्मसर्वं चरन्तं परितस्तुषः ।

रोचन्ते रोचना दिवि ॥”)

वृक्षमूलम् । अर्कवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १५ ।

शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥ मेदिनीकारेणान्तःस्थ

वकारादौ लिखितोऽयं शब्दः ॥ (दिनम् ।
अश्वः । इति निवर्णः ॥ चतुर्दशमनोर्भाष्यस्य
पुत्रभेदः । यथा, मार्कण्डेये । १०० । ३२ ।

“गुरुर्गभीरो ब्रह्मश्च भरतोऽनुग्रहस्तथा ।
तेजस्वी सुबलश्चैव भौत्यस्येते मनोः सुताः ॥”)

रोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,

“अभ्यभिष्यन्दिगुर्वामसेवनामिचयं गतः ।

करोति ग्रन्थिवच्छोयं दोषो वङ्गणसन्धिषु ॥

स्वरशूलाङ्गसादाङ्गं तं ब्रह्ममिति निर्दिशेत् ॥”

इति माधवकरः ॥

तस्य चिकित्सा ।

“भृष्टश्चेरुद्धतेलेन सस्यक् कल्कोऽभयाभवः ।

कृष्णासैन्धवसंयुक्तो ब्रह्मरोगहरः परः ॥

अजानीहवृषाकुलं गोमेदवदरान्वितम् ।

काञ्चिकेन तु संपिष्टं तक्षपो ब्रह्मजित् परः ॥”

गोमेदं पत्रम् । तथा च निवर्णटी धन्वन्तरिः ।

“पत्रं दत्वाह्वयं रामं गोमेदं रसनाह्वयम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(अस्य ससम्प्राप्तिलक्षणं यथा,—

“यस्य वायुः प्रकुपितः शोफशूलकरश्चरन् ।

यन्मृणादृष्टयणौ याति ब्रह्मस्त्योपजायते ॥”

इति चरके सूत्रस्थानेऽष्टादशोऽध्याये ॥)

ब्रह्म, स्त्री, (ब्रह्मते ब्रह्मते निरतिशयमहत्त्व-
लक्षणवृद्धिमान् भवतीत्यर्थः । ब्रह्मिष्ठौ + ब्रह्मे-
र्नोऽश्च । उणा० ४ । १४५ । मनिन् नकार-
स्याकारः । रत्वञ्च ।) वेदः । (यथाह श्रुतिः ।
“तस्मादेतद्ब्रह्मनामरूपममश्च जायते ॥”
तथा च भागवते । १ । १ । १ ।

“जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेऽन्वभिः

स्वराट्

तेने ब्रह्म ब्रह्मा य आदिकवये सुहृन्ति यत्

स्वरयः ॥”

वेदान्तमते ‘वस्तु सच्चिदानन्दार्थं ब्रह्म तथा
अज्ञानादिसकलजडसम्बन्धोऽवस्तु ।’ ‘ब्रह्मैव
नित्यं वस्तु तदन्यदखिलमनित्यम् ।’ तथाहि,—
“यस्यादस्माक् संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते ।”

तदेव ज्योतिषां ज्योतिः । नित्यं वस्तु सर्वगतं
सुखम् । आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः ।

अजो नित्यः शान्तः सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म
रातेर्दत्तुः परायणं यत्र नान्यत् पश्यति नान्यत्

पश्यति नान्यद्विज्ञानाति सभूमा यो वै भूमा
तदन्तम् ॥” इत्यादि श्रुतिभ्यो ब्रह्मणि नित्यत्वं

विशुद्धस्वत्वस्य पुंसः प्रतिभाति । तथा, नैवेह
किञ्चिन्न आसीत् न्यूनैवेदमावृतमासीत् ।

आत्मा वा इदमेक एवाय आसीन्नान्यत् किञ्चन-
मिषत् सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवा-

द्वितीयं नेति नेति नेह नानास्ति किञ्चन यन्नान्यत्
पश्यति अन्यच्छ्रुतीति अन्यद्विज्ञानाति तदल्पम्

अथ यदस्य तन्मर्मम् ॥” इत्यादि श्रुतिवच-
नेभ्यो ब्रह्मणोऽन्यत्वं भेदप्रपञ्चेऽनित्यत्वञ्च तस्यैव

पुंसः प्रतिभाति । तथाशुमानमपि यथा, विम-
तोऽचेतनवर्गोऽनित्यो विभक्तत्वात् घटपटक्षमा-

दिवत् इति । अनेन हि विभक्तस्यानित्यत्वं
ऽवगते तस्मिन्नुगतप्रकाशात्मकस्य ब्रह्मणोऽ-
विभक्तस्य नित्यत्वमपि अर्थादवगच्छति । इति
वेदान्तसारे विद्वन्मनोरञ्जनीटीका ॥ तत्र
श्रुतिवाक्यानि यथा, “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ।
विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ॥” “आनन्दो ब्रह्मति
अजानात् आनन्दरूपमन्तं यद् विभाति ।
यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि
जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तत् त्रिजि-
ज्ञासस्व तद्ब्रह्म ॥” इत्यादिसंख्येयं श्रुति-
वचनमनुसन्धेयम् ॥”)

तत्त्वम् । तपः । इत्यमरः । ३ । ३ । ११४ ॥

ब्रह्म चतुर्विधं यथा । विराट् १ हिरण्यगर्भः
२ ईश्वरः ३ तुरीयः ४ । इति वेदान्तसारः ॥

अस्य लक्षणम् । यथा, आत्मबोधः ।

“यज्ञाभाप्तापरो जामो यत्सुखाभापरं सुखम् ।

यज्ञानाभापरं ज्ञानं तद्ब्रह्मैवधारयेत् ॥

यद्ब्रह्मा नापरं ब्रह्मं यद्ब्रह्मा न पुनर्भवः ।

यज्ञात्वा नापरं ज्ञेयं तद्ब्रह्मैवधारयेत् ॥

तिर्यग्भूतमघःपूर्व सच्चिदानन्दमव्ययम् ।

अनन्तं नित्यमेकं यत्तद्ब्रह्मैवधारयेत् ॥

अतद्व्यावृत्तिरूपेण वेदान्तेऽस्मिन्नेत्यम् ।

अस्य ज्ञानन्दमेकं यत्तद्ब्रह्मैवधारयेत् ॥

ब्रह्मते अयं ते यद्यद्ब्रह्मणोऽन्यत् तद्वैतम् ।

तत्त्वज्ञानाच्च तद्ब्रह्म सच्चिदानन्दमव्ययम् ॥

सर्वगं सच्चिदान्तां ज्ञानचक्षुर्निरीक्षते ।

अज्ञानचक्षुर्नेषेत भाष्यन्तं भाहुमन्यवत् ॥”

अपि च । “सत्यमानन्दमव्ययमनन्तमेकत्वं
वाङ्मनसोऽगोचरं सर्वगं सर्वान्तात्तं चिदेकरमं

देशकालापरिच्छिन्नमपादमपि श्रोत्रगमयाभि-
च सर्वयज्ञमचक्षुरपि सर्वभृद् अर्थोपमपि

सर्वश्रोत्र अचिन्त्यमपि सर्वज्ञं सर्वनिष्कलं
सर्वशक्ति सर्वेशं रहसिस्थितिकयकत्वं किमपि

वस्तु ब्रह्मेति वेदा वदन्ति ॥” शुद्धबुद्धसमाय
इत्यौपनिषदाः । १ । आदिविद्वान् सिद्ध इति

कापिकाः । २ । लोकात्मविपाकाः शरीरपरा-
न्वयो निर्माणाकायमधिष्ठाय सम्यदायप्रदो-

तकोऽनुयायकश्चेति पातञ्जलाः । ३ । लोक-
वेदविरुद्धैरपि निर्लेपः स्वतन्त्रश्चेति महापाशु-

पताः । ४ । शिव इति शेषाः । ५ । प्रकृष्टात्मन
इति वैष्णवाः । ६ । पितामह इति पौरा-

णिकाः । ७ । यशसुराव इति याज्ञिकाः । ८ ।
सर्वज्ञ इति सौगताः । ९ । विराटरव इति

दिगम्बराः । १० । उपास्यत्वेन देशित इति
मीमांसकाः । ११ । लोकव्यवहारसिद्ध इति

चार्वाकाः । १२ । यावदुक्तोपपन्न इति नेया-
यिकाः । १३ । विश्वकर्मेति शिष्टिपनः । १४ ।

इति कुसुमाञ्जलिहृतिः ॥ योगशास्त्रमते ।

“ब्रह्मतेजोमयं शुद्धं यस्य सर्वमिदं रसः ।

एकस्य भूतं भूतस्य इयं स्यादवज्जम् ॥

इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥

ब्रह्मचा

तदशक्तौ पुराणेकं दातव्यम् । इति प्रायश्चित्त-
तत्त्वम् ॥ (ब्रह्मपुराणेऽपि अस्य व्यवस्था यथा ।
नरस्तु चतुर्दश्यां पूर्णिमायाममावास्यायाञ्चा
पञ्चगव्यं हविष्यान्नं वा भक्षयेत् । यस्तु पौर्ण-
मासीषु ब्रह्मकूर्चं कुर्यात् तस्य सर्वपापक्षयो
भवेत् । यस्तु मासेन द्विःकुर्यात् स यथेष्टाङ्गति-
माप्नुयात् ॥)

ब्रह्मकोशी, स्त्री, (ब्रह्मणः कोशीव ।) अजमोदा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्या अज-
मोदाशब्दे ज्ञेयाः ॥)

ब्रह्मगर्भा, स्त्री, (ब्रह्मेव गर्भो यस्याः ।) आदित्य-
भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्रह्मगिरिः, पुं, (ब्रह्मणो गिरिः पर्वतः ।) ब्रह्म-
शैलः । इति शब्दरत्नावली ॥ (नीलकूटाभि-
धेयकामाख्यानिलयस्य पूर्वभागे स्थितोऽयम् ।)
यथा, कालिकापुराणे ८९ अध्याये ।

“ततस्तु नीलकूटाख्यं कामाख्यानिलयं परम् ।
तत्पूर्वभागे वसति ब्रह्मा ब्रह्मगिरिं पुनः ॥”
ब्रह्मप्री, स्त्री, गृहकन्या । इति राजनिर्घण्टः ॥
(ब्रह्माणं ब्राह्मणं हन्तीति । ब्रह्म + हन् + टक् ।
ततो ङीप् ।) ब्रह्मघातिनी च ॥

ब्रह्मचर्यं, स्त्री, (ब्रह्मणे वेदार्थं चर्यं आचरणीयम् ।)
आश्रमविशेषः । यथा, गारुडे ६४ अध्याये ।

“ब्रह्मचर्यस्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि ।
ब्राह्मणः काममश्रीयात् आह्वे व्रतमपीडयन् ॥
मधु मांसं तथाक्षीनमित्यादि परिवर्जयेत् ।
प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा ॥
गृह्यान्तिकमित्येके केशान्तश्चैव षोडश ॥”

(ब्रह्मचर्ये अष्टाङ्गमैथुनप्रतिषेधः । यदुक्तम् ।
“स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गृह्यभाषणम् ।
संकल्पोऽध्यावसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ॥”

एतच्च स्त्रीपुरुषयोः साधारणम् । पुंसः स्त्रीस-
रणादि शून्यत्वम् । स्त्रियाश्च पुरुषसरणादि-
राहित्यम् अतएवाह मनुः । ५ । १६० ॥

“नृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये अवस्थिता ।
स्वर्गं गच्छत्युत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥”

“ब्रह्मचर्ये अवस्थिता अकृतपुरुषान्तरमैथुना ॥”
इति कुल्लूकभट्टः ॥

यमभेदः । यथा, पातञ्जले । २ । ३० ।

“अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ॥”
“ब्रह्मचर्यमुपस्थनियमः ।” वीर्यधारणञ्चा इति
भाष्यम् ॥ एतत्तु कलियुगे नास्ति । यथाह
महानिर्वाणतन्त्रे ।

“ब्रह्मचर्याश्रमो नास्ति वानप्रस्थोऽपि न प्रिये ॥
गार्हस्थो भैक्षुकश्चैव आश्रमौ द्वौ कलौ युगे ॥”

ब्रह्मचारणी, स्त्री, (ब्रह्मणा वेदेन चारयति
आचरतीति । ब्रह्म + चर + स्त्रीणि च +
कर्त्तरि ल्यु । ङीप्) भार्गी । इति रत्नमाला ॥

ब्रह्मचारिणी, स्त्री, (ब्रह्मणि वेदे चरतीति ।
ब्रह्म + चर् + णिनिः । स्त्रियां ङीप् ।) दुर्गा ।

ब्रह्मचा

यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।

“वेदेषु चरते यस्मात्तेन सा ब्रह्मचारिणी ॥”

करुणीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ब्रह्मीश्राकः ।

इति रत्नमाला ॥ ब्रह्मचर्यव्रतधारिणी । यथा,
“आसीतामरणात् चान्ता नियता ब्रह्म-
चारिणी ।

यो धर्म्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम् ॥”
इति मनुः । ५ । १५८ ॥

ब्रह्मचारौ, [न्] पुं, (ब्रह्म ज्ञानं तपो वा आच-
रति अर्जयत्यवश्यम् । ब्रह्म + चर + आवश्यके
णिनिः ।) प्रथमाश्रमी । इति भरतः ॥

उपनयनानन्तरं नियमं कृत्वा गुरोः सन्निधौ
स्थित्वा साङ्गवेदाध्ययनं करोति यः । स द्विविधः ।

उपकुर्वाणः नैष्ठिकश्च । तस्य नियमा यथा,—
“यद्यस्य विहितं चर्म्म यत्सुखं या च मेखला ।

यो दण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि ॥
सेवते मांस्तु नियमान् ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ।

संनियम्यन्ध्रियग्रामं तपोवृद्धार्थमात्मनः ॥
नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् ।

देवताभ्यर्चनश्चैव समिदाधानमेव च ॥
वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धं मातुङ्गं रसान् स्त्रियः ।

शुक्तानि यानि सर्वान्नि प्राणिनाश्चैव हिंसनम् ॥
अभ्यङ्गमञ्जनञ्चाक्षोरूपान्च्छत्रधारणम् ।

कामं क्रोधश्च लोभश्च नर्त्तनं गीतवादनम् ॥
द्यूतञ्च जनवादश्च परिवादं तथावृतम् ।

स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्त्र्य च ॥
एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत् कश्चित् ।

कामाङ्घ्रि स्कन्दयन्रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः ॥
स्वप्ने सिक्ता ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।

स्नात्वाकर्मचैविला त्रिः पुनर्मांमिदं जपेत् ॥
उदकुम्भं सुमनसो गोशङ्कनन्दतिकाकुशान् ।

आहरेद्यावदर्थानि भैक्षश्चाहरहश्चरेत् ॥
वेदश्चैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।

ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं गृहभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥
गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलवत्सु ।

अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ॥
सर्वं वापि चरेद्यामं पूर्वं क्तानामसम्भवे ।

नियम्य प्रयतो वाचमभिश्चरन्तस्तु वर्जयेत् ॥
दूरादाहृत्य समिधः सन्निध्यादिहायसि ।

सायं प्रातश्च जुहुयात् ताभिरग्निमतन्त्रितः ॥
अकृत्वा भैक्षचरणमसमिधं च पावकम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णव्रतश्चरेत् ॥
भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्ब्रती ।

भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥
व्रतवद्देवदेवो पित्रे कर्मण्यथर्षिवत् ।

काममभ्यर्थितोऽश्रियाद्ब्रतमस्य न जुष्यते ॥
ब्राह्मणस्यैव कर्म्मतदुपदिष्टं मनीषिभिः ।

राजन्यवैश्ययोस्त्वैवं नैतत् कर्म विधीयते ॥
चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा ।

कुर्यादध्ययने यत्नमाचार्यस्य हितेषु च ॥
शरीरश्चैव वाचश्च बुद्धीन्द्रियमनांसि च ।

नियम्य प्राञ्जलिस्त्रिद्विचमाणो गुरोर्मुखम् ॥

ब्रह्मचा

नित्यसुद्धतपाणिः स्यात् साध्याचारः सुसंयतः ।
आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिसुखं गुरोः ॥

हीनान्नवस्त्वेषः स्यात् सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
उत्तिष्ठेत् प्रथमश्चास्य चरमश्चैव संविशेत् ॥

प्रतिश्रवणसम्भावे श्रयानो न समाचरेत् ।
नासीनो न च सुञ्जानो न तिष्ठन् पराङ्मुखः ॥

आसीनस्य स्थितः कुर्यादभिगच्छंस्तु तिष्ठतः ।
प्रत्युज्ज्वल्य त्वाव्रजतः पञ्चाङ्गावस्तु धावतः ॥

पराङ्मुखस्याभिसुखो दूरस्थस्यैव चान्तिकम् ।
प्रणम्य तु श्रयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः ॥

नीचं श्रय्यासनञ्चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।
न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचैष्टितम् ॥

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्त्तते ।
कर्णौ तत्र पिघातयौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥

परीवादात् खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः ।
परिभोक्ता क्षमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी ॥

दूरस्थो नार्चयेदनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः ।
यानासनस्थश्चैवेनमवरुह्याभिवादयेत् ॥

प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सह ।
असंभवे चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्त्तयेत् ॥

गोऽश्वोऽयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च ।
आसीत गुरुणा साङ्गं शिलाफलकनीषु च ॥

गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ।
न चानिच्छतो गुरुणा स्नानं गुरुनभिवादयेत् ॥

विद्यागुरुश्चेतदेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिषु ।
प्रतिषेधस्तु चाधर्म्मज्ञानं हितश्चोपदिशत्सुखि ॥

श्रेयःसु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् ।
गुरुपुत्रेषु चार्थेषु गुरोश्चैव स्ववत्सुषु ॥

बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि ।
अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवत्मानमर्हति ॥

उत्सादनञ्च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।
न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥

गुरुवत् प्रतिपूज्याः स्युः सर्वर्णा गुरयोधितः ।
असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनेः ॥

अभ्यङ्गनं स्नापनञ्च गात्रोत्सादनमेव च ।
गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥

गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ।
पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विज्ञानता ॥

स्वभाव एव नारीणां नराणामिह दूषणम् ।
अतोऽर्थान् प्रमादयन्ति प्रमदासु विपश्चितः ॥

अविज्ञांसमलं लोके विज्ञांसमपि वा पुनः ।
प्रमदा क्षुत्पथं नेतुं कामक्रोधवशानुगम् ॥

मात्रा खन्ना दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत् ।
बलवानिन्द्रियग्रामो विज्ञांसमपि कर्षति ॥

कामस्तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा सुवि ।
विधिवद्वन्दनं कुर्यादसावहमितिश्रुवन् ॥

विप्रोश्च पादग्रहणमन्वहञ्चाभिवादनम् ।
गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्म्ममनुसरन् ॥

यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति ।
तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ॥

ब्रह्मज्ञ

सुखो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखा-
जटः ।

नेनं मामेभ्योऽभिनिन्दोवेत् सुखो नाभ्युदियात्
कचित् ॥

तच्छेदभ्युदियात् सुखः श्रयानं कामचारतः ।
निन्दोवेद्वाप्यविज्ञानाज्जपन्पवसेद्दिनम् ॥
सुख्येण ह्यभिनिमुक्तः श्रयानोऽभ्युदितश्च यः ।
प्रायश्चित्तमकुर्वन्वाणो युक्तः स्यान्नष्टतेनसा ॥
आचम्य प्रयतो नित्यमुपे सन्धेः समाहितः ।
सुखी देहे जपन् जप्यमुपासीत यथाविधि ॥”

इति मानवे । २ । १७४-२९२ ॥

अपि च । श्रीचौखे उवाच ।

“बालः क्षतोपनयनो वेदाहरणतत्परः ।
गुरुगेहे वसेद्भूष । ब्रह्मचारी समाहितः ॥
शौचाचारवता तत्र कार्यं शुश्रूषणं गुरोः ।
ब्रतानि चरता ग्राह्या वेदाश्च क्षतबुद्धिना ॥
उभे सन्धे रवि भूष । तथैवाग्निं समाहितः ।
उपतिष्ठेत्तथा कुर्याद्गुरोरप्यभिवादनम् ॥
स्थिते तिष्ठेद्ब्रह्मेद्याति नीचैरासीत चासति ।
शिष्यो गुरौ नृपश्रेष्ठ । प्रतिकूलं न संभजेत् ॥
तेनैवोक्तः पठेद्देवं नान्यचित्तः पुरःस्थितः ।
अनुज्ञातश्च भिक्षात्ममश्रीयाद्गुरुणा ततः ॥
अवगाहेदपः पूर्वमाचार्येणावगाहिताः ।
समिञ्जलादिकषास्य कल्यं कल्यमुपानयेत् ॥
गृहीतग्राह्यवेदश्च ततोऽनुज्ञामवाप्य वै ।
गार्हस्थ्यामावसेत् प्राज्ञो नित्यमगुरुनिष्कृतिः ॥”

इति विष्णुपुराणे । ३ । ६ । १-७ ॥

अपि च । गारुडे ४६ अध्याये ।

“भिक्षाचर्याय शुश्रूषा गुरोः स्वाध्याय एव च ।
सन्ध्याकर्मभोगिकार्यं च धर्म्मोऽयं ब्रह्मचारिणः ॥”
स तु द्विविधः । यथा, कौर्म्म २ अध्याये ।
“ब्रह्मचार्यपकुर्वाणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ।
योऽधीत्य विधिवद्देवान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत् ॥
उपकुर्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ।”
(गन्धर्वविशेषः) । यथा महाभारते । १ । २३ । ५५ ।
“ब्रह्मचारी बहुगुणः सुवर्णश्चेति विश्रुतः ।
विश्रवावसुभूमयुश्च सुचक्रश्च शरुस्तथा ॥”

ब्रह्मजज्ञः, पुं, (ब्रह्मणो जायते य इति ब्रह्मजः ।

ब्रह्म + जन् + ड । जानातीति ज्ञः । ज्ञा + कः ।
ततः कर्मधारयः ।) समस्तिष्ठल्लरेहाभिमानि-
विराट् । स च हिरण्यगर्भाज्जातः सर्वज्ञः ।
यथा, कठोपनिषदि । १ । १७ ॥

“त्रिनाचिकेतस्त्रिभिरेव सन्धिं

त्रिकर्मकत्वं तरति जन्मन्तुम् ।

ब्रह्मजज्ञं देवमीशं विदित्वा

निचायेमां शान्तिमन्यन्तेति ॥”

पुनरपि कर्मस्तुतिमेवाह त्रिनेति । त्रिना-
चिकेतः त्रिस्तुतो नाचिकेतोऽयिः त्रितो येन स
त्रिनाचिकेतः तद्विज्ञानस्तदध्ययनस्तदनुष्ठानवान्
वा । त्रिभिर्मण्डपिनाचार्यैरेव प्राप्य सन्धिं
सन्धानं मात्राद्यनुशासनं यथावत् प्राप्येति ।
तद्वि प्रामाण्यकारणं शुद्धनारादवगम्यते ।

ब्रह्मज्ञा

यथा माहमानिह्यादेः । वेदस्मृतिशिष्टैर्वा
प्रत्यक्षानुमानागमैर्वा तेभ्यो हि विशुद्धिः
प्रत्यक्षा । त्रिकर्मकत्वं इत्याध्ययनदानानां कर्त्ता
तरति अतिक्रामति जन्म च मृत्युश्च जन्मन्तुम् ।
किञ्च ब्रह्मजज्ञमिति । ब्रह्मजज्ञं ब्रह्मणो
हिरण्यगर्भाज्जातो ब्रह्मजः ब्रह्मजज्ञासौ
ज्ञश्चेति ब्रह्मजज्ञः सर्वज्ञो ह्यसौ तं देवं द्योतन-
ज्ञानादिगुणवन्तं ईशं स्तुत्यं विदित्वा ग्राह्यतः
निचायेद्दृष्ट्वा च आत्मभावेन इमां स्वबुद्धि-
प्रत्यक्षां शान्तिं उपरतिं अत्यन्तमेति अतिशये-
नेति वैराजं पदं ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानेन
प्राप्नोतीत्यर्थः । इति शङ्कराचार्यकृतभाष्यम् ॥

ब्रह्मजटा, स्त्री, (ब्रह्मणो जटैव संहता ।)

दमनकट्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्रह्मजीवी, [नृ] पुं, (ब्रह्मणा वेदेन वेदोक्त-
श्रौतादिकर्मणा इत्यर्थः जीवतीति । ब्रह्म +
जीव् + णिनिः ।) द्विजकार्येषु मूल्येन परि-
चारकः । यथा । अष्टवक्वाक् तत्करो राजभृत्यो
वृक्षारोपकट्टिगर्दोऽपिदोऽश्वरथगजारोह-
णवृत्ती रङ्गोपजीवी आगणिकः शूद्रोपाध्यायो
वृषलीपतिर्भाण्डिको नक्षत्रोपजीवी श्वरुति-
ब्रह्मजीवी चिकित्सको देवतकः पुरोहितः
कितवो मद्यपः कूटकारकोऽपत्यविक्रयी मनुष्य-
पशुविक्रेता चेति तादृश्वरेण समेत्य न्यायतो
ब्राह्मणव्यवस्थया सर्वत्रयत्वागेन चतुर्थकाला-
हाराः सम्भूतसं त्रिसवनसुपसृष्टेयुस्तस्यान्ते
देवपितृतर्पणं गवाहिकश्चेत्येवं व्यवहार्याः ।
इति मिताचारायां प्रायश्चित्ताध्याये प्रचेतसो
वचनम् ॥

ब्रह्मज्ञः, पुं, (ब्रह्म जानातीति । ब्रह्म + ज्ञा + क ।)

श्रीगोपालः । यथा,—

“वाग्दाता वाक्प्रदो वाणीनाथो ब्राह्मण-
रक्षकः ।

ब्रह्मज्ञो ब्रह्मजन्तु ब्रह्मा ब्रह्मकर्मप्रकाशकः ॥”

इति नारदपञ्चरात्रे गोपालमहसनामस्तोत्रे =
अध्यायः ॥

(विष्णुः) । यथा महाभारते । १३ । १४६ । ८४ ।

“ब्रह्मविद् ब्राह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः ॥”
कार्तिकेयः । यथा, महाभारते । १ । २३ । ११ ।

“ब्रह्मणो वै ब्रह्मज्ञो ब्रह्मवित्त्वं

ब्रह्मश्रेष्ठो ब्रह्मवर्ता वरिष्ठः ।

ब्रह्मप्रियो ब्राह्मणसवती त्वं

ब्रह्मज्ञो वै ब्राह्मणानाञ्च नेता ॥”

ब्रह्मज्ञः, त्रि, (ब्रह्म जानातीति । ब्रह्म + ज्ञा + क ।)

ब्रह्मवेत्ता । यथा,—

“स ब्रह्मज्ञः स वेदज्ञः सोऽभिहोत्री स दीक्षितः ।
चीनाचारक्रमाचारेयो यजेत्तारिणीं नरः ॥”

इति चीनाचारप्रयोगविधिः ॥

ब्रह्मज्ञानं, स्त्री, (ब्रह्मणि ब्रह्मविषये यच्ज्ञानम् ।)

ब्रह्मविषयकज्ञानम् । इति समञ्जसावृत्तिः ॥ * ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यप्रतिफलितवृत्त्यारूढ-
ज्ञानम् । इति वेदान्तलघुचन्द्रिका । “भिन्ना-

ब्रह्मज्ञा

वासनाविरहविशिष्टमात्मभिन्नभिन्नज्ञानम् ॥”
इतिमुक्तिवादः ॥ * ॥ “क्षेत्रकर्मविपाकाश्रय-
निर्वर्तकहिरण्यगर्भविषयकं ज्ञानम् ॥” इति
वैजयन्तीवृत्तपातञ्जलमतम् ॥ * ॥ “प्रकृतिपुरु-
षयोर्विवेकविषयज्ञानम् ॥” इति तन्त्रैव सांख्य-
मतम् ॥ तथा च ।

स्तुत उवाच ।

“वेदान्तसांख्यसिद्धान्तब्रह्मज्ञानं वदाम्यहम् ॥

अहं ब्रह्म परं ज्योतिर्विष्णुरित्येव चिन्तयन् ।

सुखं हृद्गोत्रि वदौ च ज्योतिरेकं त्रिधा

स्थितम् ॥

यथा सर्पिः शरीरस्थं गवां न कुरुते बलम् ।

निर्गतं कर्मसंयुक्तं दत्तं तासां महाबलम् ॥

तथा विष्णुः शरीरस्थो न करोति हितं वृणाम् ।

विनाराधनया देवः सर्वगः परमेश्वरः ॥

आरुच्युमतीनास्तु कर्मज्ञानमुदाहृतम् ।

आरुच्योगृह्यतां ज्ञानं त्यागः परं मतम् ॥

ज्ञातुमिच्छति शब्दादीन् रागद्वेषोऽयं जायते ।

लोभो मोहः क्रोध एतैर्युक्तः पापं नरश्चरेत् ॥

हस्तावपश्यसुदरं वाक् चतुर्थी चतुष्टयम् ।

एतत् सुसंयतं यस्य स विप्रः कथ्यते बुधैः ॥

परचित्तं न गृह्णाति हिंसां न कुरुते तथा ।

नाचक्रोद्धारतो यस्तु तस्य हस्तौ सुसंयतौ ॥

परस्त्रीवर्जनपरस्त्रस्त्योपस्थं सुसंयतम् ।

अलोभुषो मितं सुदृक्ते जठरं तस्य संयतम् ॥

सत्वं हितं मितं ब्रूते यः सदा तस्य वाग्यता ।

यस्य संयतान्येतानि तस्य किं तपसाधरेः ॥

ऐक्यं यद्बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणाञ्च सर्वदा ।

विश्वेश्वरे परे देवे ध्यानमेतत् प्रकीर्त्तितम् ॥

भुवोर्मध्ये स्थितां बुद्धिं विषयेषु युनक्ति यः ।

जीवो जायदवस्थायामेवमाहुर्विपश्चितः ॥

इन्द्रियाणां सुपरमे मनसि ह्ययवस्थिते ।

स्वप्नान् पश्यत्यस्मै जीवो बाह्यानाभ्यन्तरानथ ॥

हृदि स्थितः स तमसा मोहितो न स्मरत्यपि ।

यदा कस्य कुतो वेत्ति सुसुप्तिरिति कथ्यते ॥

जाग्रतो यस्य नो तन्मीनं मोहो न भ्रमस्तथा ।

उत्पद्यते न जानाति शब्दादिविषयान् वशी ॥

इन्द्रियाणि समाकृत्य विषयेभ्यो मनस्तथा ।

बुद्ध्याहङ्कारमपि च प्रकृत्या बुद्धिमेव च ॥

संयम्य प्रकृतिश्चापि चिच्छक्त्वा केवले स्थितः ।

पश्यत्यात्मनि चात्मानमात्मनात्मप्रकाशकम् ॥

चिद्रूपमन्तं शुद्धं निष्क्रियं व्यापकं शिवम् ।

तुरीयायामवस्थायामास्थितोऽसौ न संशयः ॥

शब्दादयो गुणाः पञ्च सत्त्वाद्यास्तु गुणास्तथा ।

पुण्यं च कस्य पद्मस्य पद्माण्यसौ च तानि हि ॥

साम्यावस्था गुणकृता प्रकृतिसत्तत्र कर्त्तिका ।

कर्त्तिकायां स्थितो जीवो देहे चिद्रूप एव हि ॥

पुण्यं च कस्य परित्यज्य प्रकृतिश्च गुणात्मिकाम् ।

यदा याति तदा जीवो याति सुक्तिं न संशयः ।

शरीरेण चतुर्भांगः कर्म बुद्धीन्द्रियाणि च ।

त्रिपञ्चकं विनश्येत याति पुण्यं च सदा ।

सन्ध्यायश्चैव जीवेन योगसेवो हि सुक्तिभाक् ॥

ब्रह्मज्ञा

प्राणायामो जपश्चैव प्रत्याहारोऽथ धारणा ।
 ध्यानं समाधिरित्येते षड्योगस्य प्रसाधकाः ॥
 पापक्षयो देवतानां प्रीतिरिन्द्रियसंयमः ।
 मनसः स्थिरता तेभ्यस्तत्त्वालोकश्च सर्वदा ॥
 गायत्र्या प्रणवेनाथ मात्रया प्राणसंयमः ।
 जपध्यानयुतो गर्भस्तेन ह्रीनस्त्वगर्भकः ॥
 षट्त्रिंशन्मात्रिकः श्रेष्ठश्चतुर्विंशतिमात्रिकः ।
 मध्या द्वादशमात्रास्तु ओंकारं सततं जपेत् ॥
 श्रुत्वा यथास्वरं सम्यक् शब्दं गौर्याति संमुखी ।
 प्रणवे च कृते तद्वत् परं ब्रह्म न संशयः ॥
 चारुके प्रणवे जप्ते परं ब्रह्म प्रसीदति ।
 अष्टाक्षरञ्च जप्यो गायत्री द्वादशाक्षरा ॥
 सर्वेषामिन्द्रियाणाम् प्रवृत्तिर्विषयेषु या ।
 निवृत्तिर्मनसा तस्यां प्रत्याहारः प्रकीर्तितः ॥
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः समाहृत्य स्थितो हि सः ।
 मनसा सह बुद्ध्या च प्रत्याहारेषु संस्थितः ॥
 प्राणायामैर्द्वादशभिर्भावतु कालकृतो भवेत् ।
 यस्तावत् कालपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि धारयेत् ॥
 तस्यैव ब्रह्मणा प्रोक्तं ध्यानं द्वादश धारणाः ।
 तुष्टे तु नियतो युक्तः समाधिः सोऽभिधीयते ॥
 ध्यायन्न चलते यस्य मनोऽभिधायते भ्रष्टम् ।
 प्राप्यावधिकृतं कालं यावत् सा धारणा स्थिता ।
 ध्येये सक्तं मनो यस्य ध्येयमेवानुपश्यति ।
 नान्यं पदार्थं जानाति ध्यानमेतत् प्रकीर्तितम् ॥
 ध्येये मनो निश्चलतां याति ध्येयं विचिन्तयन् ।
 यत्तत् ध्यानं परं प्रोक्तं सुनिभिर्ध्यानचिन्तकैः ॥
 ध्येयमेव हि सर्वत्र ध्येयस्तत्त्वयतां गतः ।
 पश्यति हेतुरहितं समाधिः सोऽभिधीयते ॥
 मनः संकल्परहितमिन्द्रियार्थास्तु चिन्तयन् ।
 यस्य ब्रह्मणि संलीनं समाधिस्थः स कीर्तितः ॥
 ध्यायतः परमात्मानमात्मस्य यस्य योगिनः ।
 मनस्तत्त्वयतां याति समाधिस्थः स कीर्तितः ॥
 चित्रस्यास्थिरता भ्रान्तिर्दौर्मनस्यं प्रमादता ।
 योगिनां कथिता दोषा योगविप्रप्रवर्त्तकाः ॥
 स्थित्यर्थं मनसः सर्वं स्थूलरूपं विचिन्तयेत् ।
 तद्भूतं निश्चलीभूतं सूक्ष्मस्थं स्थिरतां ब्रजेत् ॥
 न विना परमात्मानं किञ्चिज्जगति विद्यते ।
 विश्वरूपं तमेवेह इति ज्ञात्वा न मुह्यति ॥
 ओंकारं परमं ब्रह्म ध्यायेदक्षयितं विभुम् ।
 क्षेत्रक्षेत्रज्ञरहितं जपेन्मात्रार्थयान्वितम् ॥
 हृदि सच्चिन्तयेत् पूर्वं प्रधानं तस्य चोपरि ।
 तमो रजस्तथा सत्त्वं मण्डलत्रितयं क्रमात् ॥
 कण्ठारक्तधितं तस्मिन् पुरुषं जीवसंज्ञितम् ।
 तस्योपरि गुणैश्चर्यमष्टपत्रं सरोरुहम् ॥
 ज्ञानस्तु कर्णिका तत्र विज्ञानं केशरं स्मृतम् ।
 वैराग्यं नालं तत्कन्दो वैष्णवो धर्मो उत्तमः ॥
 कर्णिकायां स्थितं चक्रं जीववन्निश्चलं विभुम् ।
 ध्यायेदुरसि संयुक्तमोङ्कारं सुक्तिसाधकम् ॥
 यत्कथ्यते च पुरुषस्तिस्रो मात्राः प्रकीर्तिताः ।
 अहंमात्रा परं ब्रह्म ज्ञेयोऽध्यात्मविदुक्तमैः ॥
 ध्यायन् यदि त्यजेत् प्राणान् याति ब्रह्मण्य-
 सैनिकम् ।

ब्रह्मण्यः

हरिं संस्थाप्य देहेऽने ध्यायन् योगी च
 सुक्तिभाक् ॥
 आत्मानमात्मना केचित् पश्यन्ति ध्यानचक्षुषः ।
 सांख्यबुद्ध्या तथैवान्ये योगेनान्ये तु योगिनः ॥
 ब्रह्मप्रकाशकं ज्ञानं भववन्विभेदकम् ।
 तत्रैकचित्ततायोगो सुक्तिरो नात्र संशयः ॥
 जितेन्द्रियान्तःकरणो ज्ञानलभो हि धो भवेत् ।
 स सुक्तः कथ्यते योगी परमात्मन्यवस्थितः ॥
 आसनस्थानविधयो न योगस्य प्रसाधकाः ।
 विलम्बजनकाः सर्वे विस्ताराः परिकीर्तिताः ॥
 शिशुपालः सिद्धिमागात् स्मरणाभ्यासगौरवात् ।
 आश्रमाः सर्वे एवेह पूर्वरात्रे परे तथा ॥
 योगाभ्यासं प्रकुर्वन्तः पश्यन्त्यात्मानमात्मना ।
 सर्वभूतेषु कारुण्यं विद्महे विधयेषु च ॥
 गुप्तशिशोदरादिश्च कुर्वन् योगी विमुच्यते ।
 इन्द्रियैरिन्द्रियार्थास्तु न जानाति नरो यदा ॥
 काष्ठवत् ब्रह्मसंलीनो योगयुक्तस्तदा भवेत् ॥
 सर्वे वणाः स्त्रियः सर्वाः कृत्वा पापानि
 भस्मसात् ।
 ध्यानाग्निनामलाः सन्तो लभन्ते परमां गतिम् ।
 मथनात् दृश्यते क्षमिस्तद्वत् ध्यानेन वै हरिः ॥
 ब्रह्मात्मनोर्यदेकत्वं स योगश्चोत्तमोत्तमः ॥
 वाह्यैरुपायैर्मैक्तिर्न नान्तःस्थैः स्यादयमादिभिः ।
 सांख्यज्ञानेन योगेन वेदान्तश्रवणेन च ।
 प्रत्यक्षतात्मनो या हि सा सुक्तिरभिधीयते ॥
 अनात्मत्यागपत्न्यमसतः सत्स्वरूपता ।
 दुःखाभावे तथा सौख्यं माया विद्याविना-
 शिनी ॥

इति गारुडे ब्रह्मज्ञाने २४० अध्यायः ॥
 ब्रह्मज्ञानी, चि, (ब्रह्मज्ञानं विद्यतेऽस्य । ब्रह्म-
 ज्ञान + इन् ।) ब्रह्मज्ञानविशिष्टः । यथा,—
 “कुशलाकुशलाष्टतिरहितः समदर्शकः ।
 लिङ्गाश्रमपरित्यागी ब्रह्मज्ञानी निगद्यते ॥”
 इति शङ्करानन्ददीपिका ॥
 तेनापि कृष्णभक्तिः कर्त्तव्या । यथा,—
 ब्रह्मानन्देन पूर्णोऽहं तेनानन्देन पूर्णधीः ।
 तथापि शून्यमात्मानं मन्ये कृष्णरतिं विना ॥”
 इति पाद्मे पातालखण्डे जावालिं प्रति ब्रह्म-
 विद्यावचनम् ॥

ब्रह्मण्यः, पुं, (ब्रह्मणे हितः । ब्रह्मन् + “खलव-
 माघतिलवृषब्रह्मणश्च ॥” ५ । १ । ७ । इति घट् ।
 “येचाभावकर्म्मणोः ।” ६ । ४ । १६८ । इत्यनु-
 प्रकृत्या ।) विष्णुः । यथा, महाभारते १३ ।
 १४६ । ८३ ।
 “ब्रह्मण्यो ब्रह्मदृष्टा ब्रह्म ब्रह्मविवर्द्धनः ।
 ब्रह्मविद्ब्रह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्रह्मणप्रियः ॥”
 अपि च ।
 “ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदनः ।
 ब्रह्मण्यः पुण्डरीकाक्षो ब्रह्मण्यो विष्णुरच्युतः ॥”
 इत्यादिकचन्द्रिका ॥
 ब्रह्मदारुहः । इत्यमरः । २ । ४ । ४१ ॥ सुञ्ज-
 णम् । तूलहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्रह्मद

शनेश्वरः । (स्त्री । दुर्गा । यथा महाभा-
 रते ६ । २२ । २६ ।
 “वेदश्रुतिमहापुण्ये ब्रह्मण्ये जातवेदसि ।
 जम्बूकटकक्षेत्रेषु नित्यं सन्निहितालये ॥”)
 ब्रह्मणि साधौ चि । इति मेदिनी । ये, ६६ ॥
 ब्रह्मण्यदेवः, पुं, (ब्रह्मण्यो देवः ।) श्रीकृष्णः ।
 यथा,—
 “नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
 जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥”
 इति नारदीयपुराणम् ॥
 (यथा च भागवते । ४ । २१ । ३७ ।
 “ब्रह्मण्यदेवः पुरुषः पुरातनो
 नित्यं हरिर्यश्चरणाभिवन्दनात् ॥”)
 ब्रह्मतालः, पुं, चतुर्मुखतालः । स तु, दशताला-
 त्मकः । तत्र ७ मात्राः । मात्रा तु, क च ट
 त पु इति पञ्चाक्षराणामुच्चारणकालः । सैव
 लघुमात्रा । तदहं इतमात्रा । तस्मध्ये ४
 लघवः ६ इताः । ० । ०० । ००० । यथा,—
 “चतुर्मुखमभिधे तावे जगज्जगन्तरं भुतः ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 ब्रह्मतीर्थं, स्त्री, (ब्रह्मण्यस्तीर्थम् ।) पुष्करमूलम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ पुष्करतीर्थश्च ॥ (तत्र
 ज्ञानफलम् । यथा, महाभारते । ३ । ८३ ।
 १०५ ।
 “ततो गच्छेत् राजेन्द्र ! ब्रह्मण्यस्तीर्थसुत्तमम् ।
 तत्र वर्णावरः स्नात्वा ब्राह्मण्यं लभते नरः ।
 ब्राह्मणश्च विशुद्धात्मा गच्छेत् परमां गतिम् ॥”)
 ब्रह्मत्वं, स्त्री, ब्रह्मणो भावः । (“ब्रह्मण्यस्त्वः ।” ५ ।
 १ । १३६ । इति त्वः ।) तत्पर्यायः । ब्रह्मभूयम्
 २ ब्रह्मसायुष्यम् ३ । इत्यमरः । २ । ७ । ५२ ।
 ब्रह्मसायुष्यम् ४ । इति श्रुद्धरत्नावली ॥ (यथा,
 मार्कण्डेये । ५७ । ६० ।
 “ब्रह्मत्वममरेण्यत्वं देवत्वं मरुतस्तथा ॥”)
 ब्रह्मदण्डः, पुं, (ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य दण्डः सिद्ध-
 यष्टिः ।) ब्राह्मण्यष्टिका । इति श्रुद्धचन्द्रिका ॥
 वशिष्ठस्य सिद्धयष्टिः । यथा,—
 “धिखलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजो बलं बलम् ।
 एकेन ब्रह्मदण्डेन बहवो नाशिता मम ॥”
 इति रामायणे विष्णुमित्रवाक्यम् ॥
 (ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य शापरूपो दण्डः ।) ब्रह्म-
 शापः । यथा,—
 “ब्रह्मदण्डहता ये च विदुदमिहताश्च ये ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 (अयं हि राजधर्मं शत्रुनाशनोपायः । यदुक्तं
 महाभारते । २ । ५ । १२३ ।
 “कश्चिदस्त्राणि सर्वाणि ब्रह्मदण्डश्च तेऽनघ ! ।
 विषयोमास्तथा सर्वं विदिताः शत्रुनाशनाः ॥”)
 ब्रह्मदण्डी, स्त्री, (ब्रह्मणे ब्रह्मोपासनार्थं दण्डी
 श्रुतो दण्डः ।) श्रुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्यायः ।
 अजदण्डी २ कण्टपत्रफला ३ । अस्या गुणाः ।
 कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफशोफानिलापहत्वञ्च ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा गारुड १८६ अध्याये ।

“ब्रह्मदक्षी तु पुण्येण स्नाने पाने वशीकरा ॥”)

ब्रह्मदत्तः, पुं, इच्छाकुर्वशीयराजविशेषः । तत्-

पर्यायः । ब्रह्मदत्तः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ ।

३५८ ॥ (यथा महाभारते । २ । ८ । २० ।

“ब्रह्मदत्तस्त्रिगर्तश्च राजोपरिचरस्तथा ॥”

स्वनामख्यातो नीपपुत्रः । यथा, भागवते । ६ ।

२१ । २५ ।

पारस्य तनयो नीपस्तस्य पुत्रशतं त्वभूत् ।

स जलवां युक्तकन्यायां ब्रह्मदत्तमजीजनत् ॥”

ब्रह्मणा दत्त इति विग्रहे वाच्यलिङ्गः । यथा,

रामायणे । ३ । १८ । ३८ ।

“अमोघा इषवश्चमे ब्रह्मदत्ताः सुतेजसः ।

दत्ता मयं महेन्द्रेण तूणौ चाक्षयसायकौ ॥”)

ब्रह्मदर्भा, स्त्री, (ब्रह्मणे हितो दर्भो यस्याः ।)

यमानिका । इत्यमरः । २ । ४ । १४५ ॥

(यथास्याः पर्यायः ।

“यमानिकोयगन्वा च ब्रह्मदर्भाजमोदिका ।

सैवोक्ता दीपिका दीप्या तथा स्याद्यवसा-

क्या ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ब्रह्मदारु, स्त्री, (ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य हितकरो

दारुः ।) स्वनामख्याताभ्युत्थारुद्रविशेषः ॥

तत्पर्यायः । नूदः २ पूषः ३ क्रसुकः ४ ब्रह्मण्यः

५ तूलम् ६ । इत्यमरः । २ । ४ । ४१ ॥

पलाशिकम् ७ । इति वाचस्पतिः ॥ तलम् ८ ।

इति भरतः ॥ पूगः ९ यूषः १० । इति शब्द

रत्नावली ॥ (क्रमकार्ये पर्यायो यथा,

“तूतः स्थूलश्च पूगश्च क्रसुको ब्रह्मदारु च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ब्रह्मदैवः, पुं, (ब्रह्मा ब्राह्मणरूपी दैवः ।) प्रेत-

योनिप्राप्तब्राह्मणः । इत्येतिहम् ॥

ब्रह्मनालं, स्त्री, (ब्रह्मणो ब्रह्मलोकप्राप्तिर्नालमिव ।)

काश्यां चक्रतीर्थस्य पूर्वभागे पितामहेश्वर-

लिङ्गस्याधस्तीर्थविशेषः यथा,—

“पितामहेश्वरं लिङ्गं ब्रह्मनालोपरिस्थितम् ।

पूजयित्वा नरो भक्त्या ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥

ब्रह्मस्रोतःसमीपे तु कृतं कर्म शुभाशुभम् ।

परामर्शयतामेति शुभमेव तत्तत्तरेत् ॥

अनल्पमपि यत् कर्म कृतमत्र शुभाशुभम् ।

प्रलयेऽपि न तस्यास्ति प्रलयो मुनिसत्तम ॥

नाभितीर्थमिदं प्रोक्तं नाभीभूतं यतः क्षितेः ।

अपि ब्रह्माण्डगोलस्य नाभिरेषा शुभोदया ॥

सा माणिकर्णिकेकीयं नाभिगाम्भीर्यभूमिका ।

ब्रह्माण्डगोलकं सर्वं यस्यामेति लयोदयम् ॥

ब्रह्मनालं परं तीर्थं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।

तत्सङ्गमे नरः स्नातः कोटिजन्ममलं हरेत् ॥

ब्रह्मनाले पतेदयंघामपि कीकसमात्रकम् ॥

ब्राह्मणमण्डपान्तस्ते न विशन्ति कदाचन ॥”

इति स्कन्दपुराणे काशीखण्डे बिन्दुमाधवाभि-

विन्दुसंवादे वैष्णवीयभाह्मिनां नाम ६१ अः ॥

ब्रह्मनिर्वाणं, स्त्री, (ब्रह्मणि परब्रह्मे निर्वाणं लयः ।)

ब्रह्मणि निर्वृत्तिः । यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् ।

२ । ७२ ।

“यथा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ ! नैनां प्राप्य

विमुच्यति ।

स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥”

ब्रह्मपत्रं, स्त्री, (ब्रह्मणस्तदाख्यया प्रसिद्धस्य वृक्षस्य

पत्रम् । पलाशपत्रम् । यथा,—

“भोजनं ब्रह्मपत्रेषु कथयालोचनं हरेः ।

दर्शनं वैष्णवानाञ्च महापातकनाशनम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे कार्तिकमाहात्म्ये ११८ अः ॥

ब्रह्मपर्णी, स्त्री, (ब्रह्मेव विस्तोर्णानि आभूतं

स्थितानि पत्राणि यस्याः ।) वृद्धिपर्णी । इति

राजनिर्घण्टः ॥

ब्रह्मपवित्रः, पुं, (ब्रह्मणि वेदोक्तकर्म्मणि पवित्रः ।)

कुशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्रह्मपादपः, पुं, (ब्रह्मा तदाख्यया प्रसिद्धः पादपः ।)

पलाशवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०२ ॥

ब्रह्मपुत्रः, पुं, विश्वमेदः । इत्यमरः । १ । ८ । १० ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

“वर्णतः कपिलो यः स्यात्तथा भवति सारकः ।

ब्रह्मपुत्रः स विश्वो जायते मलघाचले ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(पर्यायोऽस्य यथा,

“काकोली गरलः क्षुडो वत्सनाभः प्रदीपनः ।

शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रो विषं स्याद्गरलो विषः ॥”

इति वैदिकरत्नमालायाम् ॥

ब्रह्मणः पुत्रः । सत्यम् । धर्मः । मरीच्यादिः ॥

मनुः । यथा मार्कण्डेये । ६४ । ११ ।

“मन्वन्तरे च दशमे ब्रह्मपुत्रस्य धीमतः ।

सुखासीना निरुद्धाश्च त्रिःप्रकाराः सुराः

सृताः ॥”

नारदः । वशिष्ठः ॥) क्षेत्रमेदः । नदमेदः ।

इति मेदिनी । २, २८५ ॥ शेषस्य पर्यायः ।

अमोघानन्दनः २ लौहित्यः ३ लोहितः ४ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अस्य नदस्योत्पत्ति-

माहात्म्ये यथा,—

सगर उवाच ।

“अमोघायां कथं जज्ञे लौहित्यो ब्रह्मणः सुतः ।

कथं शान्तनुभाय्यायां रेतः स कमलासनः ॥

पारस्वैयैयपुत्रो वा कथं जज्ञे पितामहात् ।

तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व द्विजोत्तम ॥

अर्वा उवाच ।

शृणु त्वं वृषशार्दूल ! कथयामि महत्तरम् ।

आख्यानं ब्रह्मपुत्रस्य लौहित्यस्य महात्मनः ॥

हरिवर्षे महावर्षे शान्तनुनाम नामतः ।

मुनिरासीन्महामागो ज्ञानवान् सुतपोधनः ॥

तस्य भार्या महाभागा अमोघाख्या महासती ।

हिरण्यभर्गस्य सुनेस्तृणवृन्दाश्रमोद्भवा ॥

तथा सार्द्धं स कैलासमर्यादापर्वतेऽवसत् ।

लौहित्याख्यस्य सरसस्तीरे वै गन्धमादने ॥

एकदा स तपोनिष्ठो निजपुण्यादिगोचरे ।

जगाम वनमध्यन्तु चिन्तन् बहुफलानि च ॥

तस्मिन्नवसरे ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।

तत्राजगाम यत्रास्ति अमोघा शान्तनोः प्रिया ॥

तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां युवतीमतिसुन्दरीम् ।

मोहितो मदनेनाश्रुतथाभूङ्गुषितेन्द्रियः ॥

उद्दीरितेन्द्रियो भूत्वा जिघृक्षुस्तां महासतीम् ।

अधाधावत्तदा ब्रह्मा सम्मुखो मदनार्दितः ॥

धावमानं विधातारं दृष्ट्वामोघा महासती ।

मैवं मैवमिति प्रोक्ता पर्णशालां अलीयत ॥

इदञ्चोवाच धातारममोघा कुपिता तदा ।

पर्णशालान्तरगता द्वारमावृत्त तत्क्षणात् ॥

अकार्यं न मया कार्यं मुनिपत्न्या विगर्हितम् ।

बलात् प्रमथ्या चाहं तत्त्वया त्वाच्च प्रपाम्यहम् ॥

अमोघया चैवमुक्ते विधातुश्च तदा वृष ! ।

रेतश्चक्रे च तदैवाश्रमे शान्तनोर्मुनेः ॥

च्युते रेतसि धातापि हंसयानं समास्थितः ।

लज्जयातिपरीतात्मा द्रुतं वै स्वाश्रमं ययौ ॥*

गते वेद्यसि शान्तनुर्निजमाश्रममागतः ।

आगत्य दृष्ट्वा हंसानां पदचोभं तथा भुवि ॥

तेजश्च पतितं भूमौ विधातुर्ज्वलनोपमम् ।

अमोघां परिपश्य च पर्णशालान्तरस्थिताम् ॥

किमेतदत्र सुभगे ! प्रवृत्तं दृश्यते तु यत् ।

पक्षिणाञ्च पदचोभस्तेजश्चेदृश्च कीदृशम् ॥

सा तस्य वचनं श्रुत्वा शान्तनुं मुनिसत्तमम् ।

अमर्षितेव न्यगदराकुला विकलानना ॥

हंसयुक्तस्यन्दनेन कोऽप्यागत्य चतुर्मुखः ।

कमण्डलुकरो भीरु रतिं मां समयाचत ॥

ततो मया भर्तृसितः स कुटजान्तरलीनया ।

प्रथाय तेजः स यातो मया शापभयार्दितः ॥

क्षुरु तत्र प्रतीकारं यदि शक्नोषि शान्तनो ! ।

न हि मां धर्षणां सोऽहं कश्चित् शक्नोति जीव-

भृत् ॥

स तस्या वचनं श्रुत्वा स्वयं ब्रह्मा समागतः ।

इति निश्चित्य मनसा तत्र ध्यानपरोऽभवत् ॥

दिव्यज्ञानेन स ज्ञात्वा देवकार्यमुपस्थितम् ।

तीर्थावतारणञ्चापि हिताय जगतां मुनिः ।

ज्ञात्वोदकं चिन्तयित्वा स्वभार्यामिदमब्रवीत् ॥

इदं तेजो ब्रह्मणस्त्वं पितामोघे ! ममाख्या ।

हिताय सर्वजगतां देवकार्यार्थसिद्धये ॥

भवत्या निकटं ब्रह्मा स्वयमेव समागतः ।

त्वामप्राप्य स महात्मा आवयोः स समर्थ च ।

गतो निजासदं तत्त्वं कर्तुमर्हसि महचः ॥

तत् श्रुत्वा शान्तनोर्वाक्यममोघातीव लज्जिता ।

शान्तयन्तीव तं प्राह पतिं नत्वा महासती ॥

नान्यस्य तेजो धास्यामि न चेत्ते विमनस्कता ।

अधश्च यदि कर्तव्यं पीत्वा त्वं मयि चोत्सृज ॥

ततस्तस्या वचः श्रुत्वा युक्तं तथ्यञ्च शान्तनुः ।

स्वयं पीत्वा च तत्तेजस्तस्या गर्भे असेचयेत् ॥

संक्रामितैः शान्तनुना तेजोभिर्ब्रह्मणः सती ।

गर्भं दधानामोघाख्या हिताय जगतां ततः ॥

तस्यां काले तु संप्राप्ते संजातो जलसङ्घयः ।

तस्म्ये तनयश्चापि नीलवासाः किरीटधृक् ॥

ब्रह्म

रत्नमात्रासमायुक्तो रत्नगौरव ब्रह्मवत् ।
 चतुर्भुजः पद्मविद्यावरप्रक्षिप्तधरस्तथा ।
 शिशुमारशिरस्थश्च तुल्यकायो जलोत्करैः ॥
 तं जानन्न तथाभूतं शान्तमुल्लोकशान्तनुः ।
 चतुर्णां पर्वतानाञ्च मध्यदेशे न्यवेशयत् ॥
 कैलासश्चोत्तरे पार्श्वे दक्षिणे गन्धमादनः ।
 चारुद्रिः पश्चिमे शैलेः पूर्वे सम्पर्तकाञ्चयः ॥
 तेषां मध्ये खयं कुण्डं पर्वतानां विधेः सुतः ।
 कृत्वातिवृद्धे नित्यं शरदीव निशाङ्कः ॥
 तं तोयमध्यगं पुनश्चासाद्य दृष्टिः स्वयम् ।
 क्रमस्तस्य संस्कारानकरोद्देहशुद्धये ॥
 अथ काले बहुतिथे व्यतीते ब्रह्मणः सुतः ।
 तोयराशिस्वरूपेण वृद्धे पञ्च योजनान् ॥
 तस्मिन् देवाः पपुः सन्नुर्द्वितीय इव सागरे ।
 शीतामलजले हृद्ये देवश्चाधुरसां गणैः ॥
 तस्मिन्नवसरे रामो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
 चक्रे मातृवधं धोरमलुगं पितुराज्ञया ॥
 तस्य पापस्य मोक्षाय स्वपितृस्वोपदेशतः ।
 स जगाम महाकुण्डं ब्रह्माख्यं स्नातुमिच्छया ॥
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च मातृहत्यां अपानयत् ।
 वीथिं परशुना कृत्वा तच्च क्षामवतारयत् ॥*॥
 अपि च ।
 ब्रह्मकुण्डात् स्नतः सोऽथ कासारे लोहित-
 कये ।
 कैलासोपत्यकाद्यान् न्यपतद्ब्रह्मणः सुतः ॥
 तस्यापि सरस्वतीरं समुत्थाय महाबलः ।
 कुठारेण दिशं पूर्वाभयद्वयं सुतम् ॥
 ततोऽपरचापि गिरिं हेमश्चङ्गं विभज्य च ।
 कामरूपान्तरं पीठमवाहयदमुं हरिः ॥
 तस्य नाम विधिसूत्रे खयं लोहितगङ्गकम् ।
 लौहित्यात् सरसो जातो लौहित्याख्यस्ततोऽ-
 भवत् ॥
 स कामरूपमखिलं पीठमात्राय वारिणा ।
 गोपयन् सर्वतीर्थानि दक्षिणं याति सागरम् ॥
 प्रागेव दिव्ययसुनां स त्र्यम्बा ब्रह्मणः सुतः ।
 पुनः पतति लौहित्ये गत्वा द्वादशयोजनम् ॥*॥
 चैत्रे मासि सिताष्टम्यां यो नरो नियतेन्द्रियः ।
 स्नाति लौहित्यतोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥
 चैत्रन्तु सकलं मासं शुचिः प्रयतमानसः ।
 लौहित्यतोये यः स्नाति स कैवल्यमवाप्नुयात् ॥
 इति कालिकापुराणे ८४ । ८५ अध्यायः ॥
 अन्यच्च ।
 मौने मधौ शुक्लपक्षे अश्लोकाख्यां तथाष्टमीम् ।
 पिबेदशोककलिकाः स्नायात्तौहित्यवारिणि ॥
 पुनश्चैव वृषे लभे चैत्रे मासि सिताष्टमीम् ।
 लौहित्ये विरजे स्नायात् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥*॥
 स्नानमन्त्रो यथा,—
 ‘पृथिव्यां यावि तीर्थानि सरितः सागरादयः ।
 सर्वे लौहित्यमायान्ति चैत्रे मासि सिताष्टमीम् ॥
 ब्रह्मपुत्र महाभाग शान्तनोः कुलनन्दन ।
 अमोघागर्भसम्भूत पापं लौहित्य मे हर ॥’
 इति तिथ्यादितत्त्वतस्तत्कन्दपुराणवचनम् ॥

ब्रह्म

ब्रह्मपुत्री, स्त्री, (ब्रह्मणः पुत्री कन्या ।) सर-
 स्वती नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५१ ॥
 वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 ब्रह्मपुरी, स्त्री, (ब्रह्मणः पुरी ।) विधातुर्धाम ।
 यथा । भूलोकान्तरीक्षस्वर्गलोकादि ब्रह्माख्यो-
 दरवर्ति च ब्रह्मपुरीनामकं त्रैलोक्यस्वरूपं मम
 हृदयमध्ये बाह्ये च सूर्यमण्डलमध्यवर्ति तेजसा
 स एकैभूतं ज्योतिरहमिति चिन्तयन् जपं
 कुर्यात् । इति गायत्रीशाखा ॥ * ॥ काशी ।
 यथा,—
 “विद्याप्रबोधोदयजन्मभूमि-
 वारानसी ब्रह्मपुरी दुरत्यया ॥”
 इति प्रबोधचन्द्रोदयनाटकम् ॥
 ब्रह्मबन्धुः, पुं, (ब्रह्मणो बन्धुरिव ।) अधिष्ठेयः ।
 निन्दितब्राह्मणः । निर्देशः । अग्राह्यनामक-
 ब्राह्मणः । इत्यमरः । ३ । ३ । १०३ ॥ तथा हि ।
 अधिष्ठेये निन्दायां गम्ये अधिष्ठेयो ब्रह्मबन्धुः ।
 यथा ब्रह्मबन्धो ! किमेतत्ते इति । अधिच्छिद्यते-
 २सौ अधिच्छेपोऽधिच्छेयः कर्मणि घञ् वा ।
 ब्रह्मैव बन्धुरस्य नान्यः । ब्रह्मकर्माभावात् निन्दा
 अधिष्ठेये समासोऽभिधानात् । ब्रह्मबन्धुः निर्देशे
 यस्य द्वेषादनाम न गृह्यते स ब्रह्मबन्धुरिति निर्दि-
 श्यते इत्यर्थः । स्त्रियां (“ऊङुतः” ४ । १ । ६६ ।
 इति ऊङ् ।) ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मबन्धुर्ब्राह्मणजाति-
 विशेषे च । ब्राह्मणजातिविशेषे निर्देशे ब्रह्म-
 बन्धुरधिष्ठेये इति बोधलितः । इति भरतः ॥*॥
 (यथा, मार्कण्डेये । ७५ । ६० ।
 “ब्रह्मबन्धोः सुता न त्वं बाबे ! नैव तपस्विनः ।
 सुता त्वं मम यो देवान् कर्तुमन्यान् समुत्-
 सहे ॥”)
 तस्य दैहिकवधनिषेधो । यथा, भागवते १
 स्कन्धे ।
 “वपनं द्रविणादानं स्थानान्निर्यापयन्तथा ।
 एष हि ब्रह्मबन्धूनां वधो नाप्योऽस्ति दैहिकः ॥”
 ब्रह्मभूतिः, स्त्री, (ब्रह्मणो भूतिरङ्गसम्पदिव भूति
 र्यस्याः ।) सन्धा । इति शब्दरत्नावली ॥
 (ब्रह्मणो भूतिरुत्पत्तिर्यस्या इति विग्रहे
 वाच्यलिङ्गः ।)
 ब्रह्मभूमिजा, स्त्री, (ब्रह्मभूमेर्जायते या । ब्रह्म-
 भूमि + जन + ड । टाप्) सिंहली । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 ब्रह्मभूयं, स्त्री, (ब्रह्मणो भावः । ब्रह्म + भू +
 “भुवो भावे ।” ३ । १ । १०७ । इति क्वप् ।)
 ब्रह्मत्वम् । इत्यमरः । २ । ७ । ५२ ॥ (यथा
 मनुः । १२ । १०२ ।
 “वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ।
 इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥”
 “अस्मिन्नेव लोके तिष्ठन् ब्रह्मभूयाय ब्रह्मत्वाय
 कल्पते ॥” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥
 मोक्षः । यथा गीतायाम् । १४ । २६ ।
 “माञ्च योऽभिलाषेण भक्तियोगेन सेवते ।
 सगुणान् समतीक्ष्णतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥”

ब्रह्मयो

“ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय मोक्षाय वक्ष्यते समर्थो
 भवति ।” इति तट्टीकायां स्वामी ॥
 ब्रह्मभृङ्गभृत्, पुं, (ब्रह्मणो मृङ्गभृत् शिरोमणिरिव ।)
 शिवः । इति वटुकभैरवस्य वकारादिसहस्र-
 नामान्तर्गतनाम ॥
 ब्रह्ममेखलः, पुं, (ब्राह्मणां ब्रह्मणानां मेखला पुंवद्
 भावः ।) सुजः । इति केचित् ॥
 ब्रह्मयज्ञः, पुं, (ब्रह्मणो ब्रह्मणे वा यज्ञः ।) विधिना
 वेदस्याभ्यसनम् । शिष्याणामध्यापनञ्च । इत्य-
 मरभरतौ ॥ यथा, मनी । ३ । ७० ।
 “अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पित्र्ययज्ञस्तु तर्पणम् ।
 होमो देवो बलिर्भौतोऽन्यजोऽतिथिपूजनम् ॥”
 ब्रह्मयष्टिः, स्त्री, (ब्रह्मणो यष्टिरिव ।) भार्गवी ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (वृत्तविशेषः । यथा,
 गारुडे १६२ अध्याये ।
 “ब्रह्मयष्टिफलं पिष्टं वारिणा तेन लेपतः ।
 तेन वृष्टं रक्तदोषः प्रणश्यति न संशयः ॥”
 ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य यष्टिर्लुगुः । विप्रयष्टिः ॥)
 ब्रह्मयोनिः, पुं, (ब्रह्मणो योनिरुत्पत्तिस्थानम् ।)
 ब्रह्मगिरिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (ब्रह्मप्राप्ति-
 कारणब्रह्मध्यानम् । यथा मनुः । १० । ७४ ।
 “ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्वकर्म्मण्यवस्थिता ।
 ते सम्यगुपजीवेषुः घट् कर्म्मणि यथाक्रमम् ॥”
 “ये ब्राह्मणा ब्रह्मप्राप्तिकारणब्रह्मध्याननिष्ठाः
 स्वकर्म्मांशुष्ठाननिरताश्च ते घट्कर्म्मणि वक्ष्य-
 माणान्यध्यापनादीनि क्रमेण सम्यगनुतिष्ठेयुः ॥”
 इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ अपरस्य ब्रह्मणो
 योनिर्भूतत्पत्तिकारणम् । यद्वा ब्रह्म सत् योनिः
 सर्वेषामुत्पत्तिकारकं ब्रह्म । यथा, सुखकोप-
 निषदि । ३ । १ । ३ ॥
 “यदा पश्यः पश्यते रक्तवर्णम्
 कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ॥”
 तीर्थविशेषः । यथा महाभारते । ३ । ३१ । ३१ ।
 “ब्रह्मयोनिं समासाद्य शुचिः प्रयतमानसः ।
 तत्र स्नात्वा नरयात्र ! ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥”
 ब्रह्मा योनिरुत्पत्तिकारणं यस्य इति विग्रहे
 वाच्यलिङ्गः । यथा रघौ । १ । ६४ ।
 “त्वयैव चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना ।
 सानुवन्धा कथं न स्युः सम्पदो मे निरापदः ॥”
 यथा च मार्कण्डेये । २३ । ३० ।
 जगद्धात्रीमहं देवी मारिराधयिषुः शुभाम् ।
 स्तोत्रे प्रणम्य शिरसा ब्रह्मयोनिं सरस्वतीम् ॥”
 ब्रह्मयोनी, स्त्री, (ब्रह्मा योनिरुत्पत्तिकारणं यस्याः ।
 स्त्रियां पक्षे डीप् ।) कुरुक्षेत्रे सरस्वतीतीरे
 पृथूदकनिकटे तीर्थविशेषः । तत्र ब्रह्मणा
 चत्वारो वर्णाः सृष्टाः । यथा,—
 “सरस्वत्यास्तु तीरे यः संत्यजेदात्मनस्तनुम् ।
 पृथूदके जप्यपरो नैनं श्वो मरणं लभेत् ॥
 तत्रैव ब्रह्मयोन्मसि ब्रह्मणा यत्र निर्मिताः ।
 पृथूदकं समाश्रित्य सरस्वत्यास्तटे स्थितः ॥
 चतुर्वर्णस्य सृष्ट्यर्थमात्मज्ञानपरोऽभवत् ।
 तस्याभिधायतः सृष्टिर्ब्रह्मणोऽथत्तज्जन्मनः ॥

सुखतो ब्राह्मणा जाता बाहुभ्यां चक्षुष्या-

स्तथा ।

ऊरुभ्यां वैश्वजातीयाः पद्भ्यां शूद्रास्ततोऽभवन् ॥
चातुर्वर्ण्यं ततो दृष्ट्वा आश्रमस्थानं सुतांस्ततः ।
एवं प्रतिष्ठितं तीर्थं ब्रह्मयोनीतिसंज्ञितम् ॥

तत्र स्नात्वा मुक्तिकामः पुनर्योनिं न पश्यति ।”

इति वामनपुराणे ३८ अध्यायः ॥

ब्रह्मरन्ध्रं, स्त्री, (ब्रह्मणः परमात्मनः अधिष्ठानाय-
रन्ध्रं आकाशः यद्वा, ब्रह्मणे ब्रह्मप्राप्तये रन्ध्रम् ।
एतद्रन्ध्रेण प्राणोत्क्रमणे ब्रह्मलोकप्राप्तेरस्य
तथात्वम् ।) उत्तमाङ्गम् । ब्रह्मतालु इति भाषा ।
यथा । अं नमः ब्रह्मरन्ध्रे । इति तन्त्रसारः ॥
अपि च । ब्रह्मरन्ध्रसरसीरहोदरे इत्यादि
शुरुपादुकास्तोत्रम् ॥ (यथा च दृढयोग-
प्रदीपिकायाम् । ४ । १६ ।

“ज्ञात्वा सुष्ठु भ्रातृदेवं कृत्वा वायुश्च मथ्यगम् ।
स्थित्वा सदैव सुस्थाने ब्रह्मरन्ध्रे निरोधयेत् ॥”

ब्रह्मरात्रिः, पुं, (रात्रेरयं रात्रिः । ब्रह्मणो रात्रिः ।)

ब्राह्मसुहृत्तः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा,—

“ब्रह्मरात्रि उपपत्ते वासुदेवानुमोदिताः ।

अनिच्छन्त्यो यद्युर्गोप्यः स्वर्गहान् भगवत्प्रियाः ॥”

इति श्रीभागवते । १० । ३३ । ४६ ॥

ब्रह्मरात्रिः, पुं, याज्ञवल्क्यसुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

ब्रह्मज्ञानं रात्रिं ददाति यः । ब्रह्मज्ञानात्
राधातोर्नाम्नीति त्रिप्रत्ययनिष्पन्नोऽयम् । इति
तट्टीका ॥ ब्रह्मणो निशायां स्त्री । सा देव-
सहस्रयुगेन भवति । इति पुराणम् ॥ (मनुष्य-
कालपरिमाणतो ब्रह्मणो रात्रिपरिमाणमुच्यते ।
नेत्रपरिस्पन्दनकालो निमेषः । अष्टादशनिमेषा-
स्तु काष्ठा । त्रिंशत् काष्ठास्तु कला । त्रिंशत्
कलास्तु क्षणः । क्षणास्तु द्वादश मिलित्वा एको
सहस्रतः ।

“तास्तु त्रिंशत्क्षणस्ते तु सहस्रतो द्वादशा-

क्षयाम् ॥”

इत्यमरः । १ । ४ । ११ ॥

मनुमते तु त्रिंशत्कला मिलित्वा एको सहस्रतः
स्यात् यदुक्तं तत्रैव । १ । ६४ ।

“त्रिंशत्कला सहस्रतः स्यादहोरात्रस्तु तावतः ॥”

ते त्रिंशत्सहस्रता एकोऽहोरात्रः । अहो-

रात्रास्तु पञ्चदशसंख्यका एकः पक्षः । पक्षस्तु

शुक्लकृष्णभेदात् द्विविधः । ताभ्यामुभयाभ्यां

पक्षाभ्यां मासः स्यात् । मासस्तु पितृरात्रा-

हनी । कृष्णपक्षस्तु पितृणामहः शुक्लपक्षस्तु

शुक्लपक्षः । षड्भिर्मासेरयनं भवेत् । अयनस्तु

दक्षिणोत्तरभेदात् द्विविधम् । द्वाभ्यामयनाभ्यां

वत्सरः स्यात् । वत्सरस्तु देवे रात्राहनी ।

उत्तरायणं देवानामहः दक्षिणायनस्तु रात्रिः ।

मानुषाणां यत्कृतादियुगचतुष्टयं तद्वै युगं

ज्ञेयम् । एवं देवयुगसहस्रेण ब्रह्मणोऽहः

देवयुगसहस्रेण च रात्रिर्भवति । तथा च

मनौ । १७१ । श्लोकस्य टीकायां कुल्लूकभट्टः ।

“विष्णुपुराणे मानुषचतुर्गुणसहस्रेण ब्रह्माह-

कीर्तनात्मानुषचतुर्गुणेनैव दिव्ययुगादुगमनात् ।

तथा च विष्णुपुराणम् ।

“कृतं चेतादापरञ्च कलिञ्चेति चतुर्गुणम् ।

प्रोच्यते तत्सहस्रमनु ब्रह्मणो दिवसो मुने ॥”

तथा च मनुः । १ । ६८-७३ ।

“ब्राह्मस्य तु क्षपाहस्य यत्प्रमाणं समाकृतः ।

एकैकशो युगानां क्रमशस्तन्निबोधत ॥

चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणामनु कृतं युगम् ।

तस्य तावच्छती सन्त्या सन्त्यांश्च तथाविधः ॥

इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु ।

एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥

यदेतत्परिसंख्यातमादावेव चतुर्गुणम् ।

एतद्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥

देविकानां युगानां सहस्रं परिसंख्या ।

ब्राह्ममेकमहर्ष्यं तावती रात्रिरेव च ॥

तद्वै युगसहस्रान्तं ब्राह्मं पुण्यमहर्विदुः ।

रात्रिश्च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥”

“यदेतदिति । एतस्य श्लोकस्यादौ यदेतन्मानुषं

चतुर्गुणं परिगणितं एतद्देवानां युगमुच्यते ।

चतुर्गुणसहस्रेण सन्ध्यासन्ध्यांशोरप्राप्तशङ्काया-

माह एतद्वादशसाहस्रमिति स्वार्थेऽण् । चतु-

र्गुणेरेव द्वादशसहस्रसंख्येर्द्विषं युगमिति तु

मेधातिथेर्भ्रमो नादर्तव्यः मनुनानन्तरं दिव्य-

युगसहस्रेण ब्रह्माहस्याप्यभिधानात् ॥” इति

तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥

ब्रह्मराक्षसः, पुं, (आदौ ब्रह्मा ब्राह्मणः पश्चात्

राक्षसः कुकर्मेभिः राक्षसयोनिं गतः ।)

भूतविशेषः । यथा,—

“संयोगं पतितैर्गत्वा परस्मैव च योधितम् ।

अपहृत्य च विप्रखं भवति ब्रह्मराक्षसः ॥”

इति मानवे । १२ । ६० ॥

(स च यज्ञविनाशकारी भूतयोनिगतत्वात् ।

यथा, रामायणे । १ । ११ । २१ ।

“शक्योऽवाप्तुमयं यज्ञो नाशक्तेन महीक्षिता ।

नचेवाश्रद्धानेन न चात्पद्रविणेन च ॥

क्षिप्रं हि ऋग्यजुश्च यज्ञश्च ब्रह्मराक्षसाः ॥”

महादेवस्य गणविशेषः । यथा,—

“डाकिनीर्जातुधानां च वेतालान् सविनायकान् ।

भूतमातृपिशाचांश्च कुम्भाखान् ब्रह्मराक्ष-

सान् ॥”

इति श्रीभागवते वाणयुद्धे ६३ अध्यायः ॥

पारिभाषिकब्रह्मराक्षसाः । यथा,—

“मूर्खः स्त्री कच्छपश्चैव वाजी वधिर एव च ।

गृहीतार्थं न सुचन्ति पक्षेते ब्रह्मराक्षसाः ॥”

इति व्यवहारप्रदीपः ॥

ब्रह्मरीतिः, स्त्री, (ब्रह्मवर्णा रीतिः ।) पितृलभेदः ।

यथा, हेमचन्द्रः । ४ । ११४ ॥

“पितृलारेऽथारकूटः कपिलोऽहं सुवर्णकम् ।

रिरी रीरी च रीतिश्च पीतलोहं सुलोहकम् ॥

ब्राह्मी तु राज्ञी कपिला ब्रह्मरीतिर्महेश्वरी ॥”

राजरीतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्याः

पर्यायान्तरम् ।

“पितृलन्तारकूटं स्यादारीरीतिश्च कथ्यते ।

राजरीतिर्ब्रह्मरीतिः कपिला पिङ्गलापि च ॥”

इति वैदकरत्नमालायाम् ।

ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य रीतिश्च ॥

ब्रह्मर्षिः, पुं, (ब्रह्मा ब्राह्मणः ऋषिः । यद्वा,

ब्रह्म वेदं परब्रह्म वा ऋषति वेत्ति इति । वशि-

ष्टादिसुनिगणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,

रामायणे । १ । ६३ । २०-२१ ।

“ब्रह्मणस्तु वचः श्रुत्वा विश्वामित्रस्तपोधनः ।

प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा प्रह्ववाच पितामहम् ॥

ब्रह्मर्षिशब्दमतुलं स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः ।

यदि मे भगवन्नाह ततोऽहं विजितेन्द्रियः ॥”

तथा च महाभारते । १३ । १६ । ३७ ।

“ततो वैश्रवणोऽभ्येत्य अथावक्रमनिन्दितम् ।

विधिवत् कुशलं पृष्ट्वा ततो ब्रह्मर्षिमब्रवीत् ॥”

ब्रह्मर्षिदेशः, पुं, (ब्रह्मर्षीणां देशः वासयोग्य-

स्थानम् ।) कुरुक्षेत्रादिदेशचतुष्टयम् । यथा,

“कुरुक्षेत्रश्च मत्स्याश्च पाञ्चालाः मूरसेनकाः ।

एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरः ।

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादयजन्मनः ।

खं खं चरित्रं शिञ्जेन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥

इति मानवे । २ । १६-२० ॥

ब्रह्मलोकः, (ब्रह्मणो लोको भुवनम् ।) ब्रह्मणो

भुवनम् । यथा,—

“सत्यस्तु सप्तमो लोको ह्यपुनर्भववासिनाम् ।

ब्रह्मलोकः समाख्यातो ह्यप्रतीघातलक्षणः ॥”

इति देवीपुराणम् ॥

अपि च ।

“षड्गुणेन तपोलोकात् सत्यलोको विराजते ।

अपुनर्मरका यत्र ब्रह्मलोको हि स स्मृतः ॥”

अस्य टीका । जनलोकापेक्षयेव षड्गुणेन

द्वादशको ह्युच्छ्रायेण तपोलोकानन्तरं सत्य-

लोकः । न तु तपोलोकात् षड्गुणेनेति मन्त-

यम् । तथासत्याश्चत्वारिंशत्को ह्युच्छ्राय-

त्वेन ब्रह्माख्ये तस्यावकाशाभावात् । सूर्याख्य-

गोलयोरन्तः कोऽयः स्युः पञ्चविंशतिरिति

श्रुकोक्तेः । सत्यलोक एव कक्षाभेदेन ब्रह्म-

धिष्ण्यात् परं वैकुण्ठलोकादि ज्ञेयम् । एवञ्च

भूतलादूर्ध्वं पञ्चदशलक्षोत्तराख्योविंशतिकोऽप्यो

भवन्ति । सत्यलोकादूर्ध्वं पञ्चदशलक्षोत्तरको-

टिद्वयादख्यकटाह इति ज्ञेयम् । अपुनर्मरकाः

पुनर्नृत्यशून्याः । इति विष्णुपुराणे । २ अर्धे । ७ अः ॥

(ब्रह्मैव लोकः । तुरीयब्रह्मस्वरूपम् । यदुक्तं

शतपथब्राह्मणे । १४ । ७ । १ । ३१ ।

“एषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्द

एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुप-

जीवन्ति । स यो मनुष्याणां राहः सन्दहो

भवति । अन्धधामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकैः

कामैः सम्पन्नतमः स मनुष्याणां परम

आनन्दः । अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः ।

स एकः पितृणां जितलोकानामानन्दः । अथ

ये शतं पितृणां जितलोकानामानन्दाः स एक

ब्रह्मवा

कर्मदेवानामानन्दः ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते अथ ये श्रुतं कर्मदेवानामानन्दः । स एक आचानदेवानामानन्दो यश्च ओत्रियोऽवजिनोऽकामहतः । अथ ये श्रुतं आचानदेवानामानन्दः । स एको देवलोक आनन्दो यश्च ओत्रियोऽवजिनोऽकामहतः । अथ ये श्रुतं देवलोक आनन्दः । स एको गन्धर्वलोक आनन्दो यश्च ओत्रियोऽवजिनोऽकामहतः । अथ ये श्रुतं गन्धर्वलोक आनन्दः । स एकः प्रजापतिलोक आनन्दो यश्च ओत्रियोऽवजिनोऽकामहतः । अथ ये श्रुतं प्रजापतिलोक आनन्दः । स एको ब्रह्मलोक आनन्दो यश्च ओत्रियोऽवजिनोऽकामहतः । अथः ब्रह्मलोकः सम्राट् । शिवः यथा, महाभारते । १३ । १७ । १४२ ।

“निर्वाणं ज्ञादनञ्चैव ब्रह्मलोकः परागतिः ॥”
ब्रह्मवर्चः, स्त्री, (ब्रह्म वेदस्तस्य वदनम् । “वद सुपि क्वप् च ।” १३ । १ । १०६ । इति भावे यत् ।) ब्रह्मणो वाक्यम् । इति ल्यप्रकरणे सुम्बोधटीकायां दुर्गादासः ॥

ब्रह्मवद्या, त्रि, (ब्रह्मणा वेदेन उच्यते या । “वदः सुपि क्वप् च ।” ३ । १ । १०६ । इति कर्मणि यत् स्त्रियां टाप् ।) कथा । इति सुम्बोध-
व्याकरणे ल्यप्रकरणम् ॥

ब्रह्मवर्चसं, स्त्री, (ब्रह्मणो वेदस्य तपसो वा वर्चस्तेजः । “ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ।” ५ । ४ । ७८ । इति अच् ।) ब्राह्मणस्य वृत्ताध्ययनार्हः । इत्यमरः । २ । ७ । ३६ ॥ अस्य टीका । वेद-
बोधितस्याचारस्य परिपालनं वृत्तम् । ब्रह्म-
ग्रहणपूर्वकं गुरुमुखेन वेदाभ्यासोऽध्ययनम् । तयोर्द्विस्तुपरिपालनकृतस्तेजस उपपद्यते ब्रह्मवर्चसं स्यात् । ब्रह्महस्तिराजैति अः । इति भरतः ॥ तपःसाध्यायजं यच्च तेजस्तु ब्रह्मवर्च-
सम् । इति जटाधरः ॥ (तथा च मनुः । ४ । ४१ । “ऋषयो दीर्घसन्धत्वादीर्घमायुरवाप्नुयुः । प्रज्ञां यश्च क्रीर्तिश्च ब्रह्मवर्चसमेव च ॥”)

ब्रह्मवर्त्तः, पुं, (ब्रह्मणां ब्राह्मणानां वर्त्तः वर्त्तनं यस्मिन् ।) ब्रह्मवर्त्तदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (सरस्वतीद्विप्रहृत्यो देवनद्यो मध्यगतोऽयं प्रदेशः ॥)

ब्रह्मवर्द्धनं, स्त्री, (ब्रह्मणस्तपसो वर्द्धनं यस्मात् ।) ताम्रम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०६ ॥

ब्रह्मवादः, पुं, (ब्रह्मणो वेदस्य वादो वदनं पठन-
मिति यावत् ।) वेदपाठः । तत्पर्यायः । श्रुतादानम् २ । इति हारावली । २२१ ॥ (यथा भागवते । ४ । २२ । ६२ ।

“ब्रह्मसतिब्रह्मवादे आत्मवत्त्वे स्वयं हरिः ॥”
ब्रह्मणो ब्रह्मनिर्णयस्य वादः कथनमिति विग्रहे ब्रह्माधिकारेण तत्त्वनिर्णयवाक्यम् ॥ ब्रह्मवादो वेदपाठोऽस्यास्तीति ब्रह्मवादविग्रहे, त्रि । यथा, हरिवंशे । ८१ । ३४ ।

“ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादे च पुराणीऽयं हि गीयते ॥”

ब्रह्मशा

ब्रह्मवादी, [न] पुं, (ब्रह्मवादो वेदपाठोऽस्या-
स्तीति । ब्रह्मवाद+णिनि ।) वेदवक्ता । तत्-
पर्यायः । वेदान्ती २ । इति जटाधरः ॥ यथा,
गीतायाम् । १७ । २४ ।

“तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।
प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥”

ब्रह्मवादिनी, स्त्री, गायत्री । यथा,—

“आयाहि वरदे देवि ! त्र्यम्बरे ब्रह्मवादिनि ॥”

इत्यादि गायत्र्या आवाहनम् ॥

ब्रह्मविद्या, स्त्री, (ब्रह्मणो ब्रह्मविषयिणी या
विद्या ।) ब्रह्मज्ञानम् । यथा,—

“न्यायागतधनः शान्तो ब्रह्मविद्यापरायणः ।
खधर्मपात्रको नित्यं सोऽन्वतत्वाय कल्पते ॥”

इति कौर्म ३ अध्यायः ॥

(दुर्गा । यथा, महाभारते । ६ । २२ । २७ ।

“त्वं ब्रह्मविद्या विद्यानां महानिद्रा च देहि-
नाम् ।

स्कन्दमातर्भगवति ! दुर्गे कान्तारवासिनि ! ॥”

ब्रह्मविन्दः, पुं, (ब्रह्मणो विन्दः ।) वेदपाठे सुख-
निर्गतविन्दः । इति भरतः ॥

ब्रह्मवृत्तः, पुं, (तदाख्याया प्रसिद्धो वृत्तः । यद्वा,
ब्रह्मणे वेदकर्मार्थं यो वृत्तः ।) पलाशवृत्तः ।
इति छलायुधः ॥ उडुम्बरः । इति रत्नमाला ॥

ब्रह्मवृत्तिः, स्त्री, (ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य वृत्तिर्जीव-
नोपायः ।) ब्राह्मणस्य जीवनोपायः । यथा,—
“खदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेत्तु यः ।
षष्टिवर्षसहस्राणि विद्यायां जायते क्षमिः ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

ब्रह्मवेदः, पुं, (ब्रह्मणो वेदः ज्ञानम् ।) ब्रह्म-
ज्ञानम् । यथा,—

“प्राणायामः परं ब्रह्म परमात्मा चतुर्मुखः ।
प्राणायामः पदं विष्णोर्ब्रह्मवेदस्वरूपकम् ॥”

इति गीतासारः ॥

ब्रह्मवेदिः, स्त्री, (ब्रह्मणो वेदिरिव ।) देश-
विशेषः । यथा,—

“ब्रह्मवेदिः कुरुक्षेत्रे पञ्चरामद्वन्द्वान्तरम् ॥”

इति हेमचन्द्रः । ४ । १६ ॥

ब्रह्मवैवर्त्तं, स्त्री, (विवृतिरेव वैवर्त्तम् । स्वार्थे
अण् । ब्रह्मणो वैवर्त्तं विशेषेण विवृतिर्यत्र ।)

यथा च ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे । १ । ५८ ।

“विवृतं ब्रह्म कार्त्तसेन कृष्णेण यत्र शौनक ! ।
ब्रह्मवैवर्त्तकं तेन प्रवदन्ति पुराविदः ॥”

अष्टादशमहापुराणान्तर्गतदशमपुराणम् । यथा,
“अष्टादशसहस्रं ब्रह्मवैवर्त्तमीक्षितम् ।
सर्वेषां च पुराणानां सारमेव विदुर्बुधाः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३२ अः ॥

ब्रह्मशल्यः, पुं, (ब्रह्मैव शल्यं शल्यमयभागो यस्य ।
अतिसूक्ष्मायत्वात्तथात्वम् ।) सोमवल्कः । इति
रत्नमाला ॥ वावला इति भाषा ॥

ब्रह्मशासनं, स्त्री, (ब्रह्मणः शासनं निर्णयो उपदेशो
वा यस्मिन् ।) ब्रह्मविचारग्रहम् । तत्पर्यायः ।
धर्मकीलकः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ ब्रह्मण

ब्रह्मसा

आज्ञा ॥ नवद्वीपस्य पूर्वदक्षिणकोणे गङ्गापारे
ग्रामविशेषे, पुं ॥ (ब्रह्मणो विधातुः शासनम् ।
वेदः ॥ प्रतिपादितमेतत् बृहन्नारदीये ४ पादे
१०१ अध्याये ॥)

ब्रह्मसंहिता, स्त्री, (ब्रह्मणः संहिता ।) भगवत्-
सिद्धान्तसंग्रहग्रन्थविशेषः । यथा,—

“अध्यायशतसम्पन्ना भगवद्ब्रह्मसंहिता ।

कृष्णोपनिषदां सारैः संहिता ब्रह्मणोदिता ॥”

इति ब्रह्मसंहितायां भगवत्सिद्धान्तसंग्रहे
मूलसूत्राख्यपञ्चमाध्यायस्य जीवगोखामिकृत-
टीका ॥

ब्रह्मसम्भवः, पुं, द्विष्टुष्टनामकैर्नविशेषः । इति
हेमचन्द्रः ॥

ब्रह्मसर्पः, पुं, (ब्रह्म बृहन्न सर्पः ।) सर्प-
विशेषः । तत्पर्यायः । हलाहलः २ अश-
लाला ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ब्रह्मसायुज्यं, स्त्री, (युजतीति युजः । “रगुप-
धेति ।” ३ । १ । १३५ । कः । ततः “तेन
सहेति ।” २ । २ । २८ । इति बहुव्रीहिः ।

“वोपसर्जनस्य ।” ६ । ३ । ८२ । इति सप्तम्य-
सः । ततः सयुजस्य भावः सायुज्यं । यद्वा,
योजयतीति युक् सम्पदादित्वात् क्तिप् । ततो
बहुव्रीहिस्ततः सयुजो भावः । ततः ब्रह्मणः
सायुज्यं योजकत्वम् ।) ब्रह्मणो भावः । तत्-
पर्यायः । ब्रह्मभूयम् २ ब्रह्मत्वम् ३ । इत्यमरः ।

२ । ७ । ५२ ॥ ब्रह्मसायुज्यम् ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (सुम्बोधमतेऽस्य युनुपक्रियेया ।)

ब्रह्मणो भवनं तादृश्यं ब्रह्मभूयं भूद्वयः क्वचित्
क्वप् । त्वतो भावे इति त्वे ब्रह्मत्वं । योजनं
युक् तत्सहितः सयुक् तद्भावः सायुज्यं ततो
ब्रह्मणा विग्रहः । इति भरतः ॥

ब्रह्मसावर्णिकः, पुं, (ब्रह्मपुत्रो सावर्णिकः ।) दशम
मनुः । अस्मिन् मन्वन्तरे विश्वकसेनोऽवतारः ।
शम्भुरिन्द्रः । सुरसेनविरुडाद्याः देवाः । हविर्ग
दाद्याः सप्तर्षयः । भूरिसेनाद्या मनुपुत्रा भवि-
ष्यन्ति । इति श्रीभागवतम् । ८ । १५ । २१-२२ ॥

अन्यच्च ।

“मन्वन्तरे तु दशमे ब्रह्मपुत्रस्य धीमनः ।

सुरसेना विरुडाश्च द्विप्रकारास्तथा सृताः ॥

श्रुतसंख्या हि ते देवा भविष्यास्तच्च वै

मनौ ।

तत्पुत्राणां श्रुतं भावि तद्देवानां तदा

श्रुतम् ॥

शास्तिरिन्द्रस्तदा भावी सर्वैरिन्द्रगुणैर्युतः ।

सप्तर्षीस्तु निबोध त्वं ये भविष्यन्ति ते तदा ॥

आपो मूर्तिर्हविर्ग्रास्य सुकृती सत्य एव च ।

नाभागोऽप्रतिमश्चैव वाशिष्ठश्चैव सप्तमः ॥

सुचे ब्रह्मोत्तमौजाश्च भूरिसेनः सुवीर्यवान् ।

श्रुतानीकोऽथ वृषभो अन्नमित्रो जयद्रथः ॥

भूरिदुम्नः सुवर्चाश्च तस्येति तनया मनोः ॥”
इति ब्रह्मसावर्णिकम् ।

इति मार्कण्डेयपुराणे । ६४ । ११-१६ ॥

ब्रह्मसं

ब्रह्मसं, पुं, प्रत्ययः । इत्यमरः । १ । १ । २८ ॥
 कामदेवः । इत्यमरमाला ॥ अनिरुद्धपक्षे ब्रह्माणं
 सत्तवान् ब्रह्मसं ॥ (स्रजलप्रसवे । “अन्येभ्यो-
 पीति ।” ३ । २ । १७८ । क्रिप् ।) कल्पान्तरे
 किलानिरुद्धसत्तैर्भगवतो ब्रह्मा जातः । तथा च
 ब्रह्मपुराणम् । अनिरुद्धात्ततो ब्रह्मा तन्माभि-
 कमलोद्भवः ॥ कामदेवपक्षे । ब्रह्म तपः सुवति
 प्रेरयति ब्रह्मसं । स्रज् प्रेरणे (“अन्येभ्योऽपि
 दृश्यते ।” ३ । २ । १७८ । इति) क्रिप् । इति भरतः ।
 (कामेनैव सर्वतपःसु प्रवर्तनादस्य तथात्वम्)
 ब्रह्मसंज्ञं, स्त्री, (ब्रह्मणि वेदग्रहणकाले उपनयन-
 समये इत्यर्थः, धृतं यत् स्रजम् ।) यज्ञस्रजम् ।
 तत्पर्यायः । पवित्रम् २ यज्ञोपवीतम् ३ द्विजा-
 यनी ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उपवीतम् ५
 सावित्रम् ६ सावित्रीस्रजम् ७ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा भागवते । ८ । १८ । १४ ।
 “तस्योपनीयमानस्य सावित्री सविताब्रवीत् ।
 दृष्ट्वा सति ब्रह्मसं मेखलां कश्यपोऽददात् ॥”
 तटस्थलक्षणपरं उपनिषद्वाक्यम् । ब्रह्मनिर्णय-
 स्रजम् । यथा गीतायाम् । १२ । ४ ।
 “ऋषिभिर्बहुधागीतं कृन्दोभिर्विधिभिः पृथक् ।
 ब्रह्मस्रजपदेऽथैव हेतुमद्विनिश्चितैः ॥”
 अस्य याख्याने श्रीधरस्वामिना यदुक्तं तदुच्यते ।
 “ऋषिभिर्विशिष्टादिभिर्योगशास्त्रेषु ध्यानधार-
 यादिविषयत्वेन वैराग्यादिस्वरूपेण बहुधा
 गीतं निरूपितम् । विविधैर्विचित्रैर्नित्यैर्मित्तिक-
 काम्यकर्मैरिविविधैश्चन्द्रोभिर्वैदेनानापूजनीय-
 देवतारूपेण गीतं ब्रह्मणः स्रजैः पदेऽथ
 ब्रह्मस्रजपदे स्मर्यते एभिरिति ब्रह्मस्रजाणि
 यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादीनि
 तटस्थलक्षणपराणि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे-
 त्यादीनि तेषां बहुधा गीतम् । किञ्च हेतु-
 मद्भिः सदैव सौम्यैर्मम आसीत् कथमसतः
 सद्वायत इति । को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात्
 यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् एष ह्येवानन्द-
 यातीत्यादि युक्तिमद्भिः । अन्यात् अपानचक्षां
 कः कुर्यात् प्राण्यात् प्राण्यपारं वा कः
 कुर्यादिति श्रुतिपदयोरर्थः । विनिश्चितैरुप-
 क्रमोपसंहारैकवाक्यतया असन्निगार्थप्रति-
 पादकैरित्यर्थः । तदेवमेतेर्विस्तरणीयं दुःसं-
 ग्रहं संक्षेपतस्तुभ्यं कथयिष्यामि तत् शृणु-
 त्वर्थः । यद्वा “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इत्या-
 दीनि ब्रह्मस्रजाणि गृह्यन्ते तान्येव ब्रह्म पदते
 निश्चीयन्ते एभिरिति पदानि ते हेतुमद्भिरीच-
 तेर्ना शब्दं आनन्दमयोऽभ्यासादिवादि युक्त-
 मद्भिर्विनिश्चितार्थैः ॥)
 ब्रह्मसंज्ञः, पुं, (ब्रह्मणः स्रजः पुत्रः ।) इवाकु-
 वंशोद्भवराजविशेषः । तत्पर्यायः । ब्रह्मदत्तः २ ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२८ ॥ (ब्रह्मपुत्रे वशि-
 ष्ठादौ च ॥)
 ब्रह्मसं, स्त्री, (ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य सं धनम् ।)
 ब्राह्मणसम्पत्तिं धनम् । तस्य हरणे दोषो यथा,

ब्रह्मह

“ब्रह्मसं वा गुरुसं वा देवसं वापि यो हरेत् ।
 स कृतघ्न इति ज्ञेयो महापापी च भारते ॥
 अवटोदे वसेत् सोऽपि यावद्विद्वत्प्रतं प्रतम् ।
 ततो भवेत् सुरापीती ततः शूद्रस्ततः शुचिः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४६ अध्याय ॥
 ब्रह्महत्या, स्त्री, ब्रह्मणो हननम् ॥ (हनस्त च । ३ ।
 १ । १०८ । इति भावे क्यप् तकारोऽन्तादे-
 श्च । स्त्रीत्वं लोकात् ।) ब्राह्मणवधः । यथा,
 “एकदा च गुरोः कोपात् प्रकृतेरवहेलनात् ।
 ब्रह्महत्या वचभृती बभूव हतचेतसः ॥”
 तस्या रूपं यथा,—
 “रक्तवस्त्रपरीधाना वृद्धा स्त्रीवैश्वधारिणी ।
 सप्ततालप्रमाणा सा शुष्ककण्ठोष्ठतालुका ॥
 ईशप्रमाणादृशना महाभीतश्च कातरम् ।
 धावन्तं परिधावन्ती बलिष्ठा हतचेतनम् ॥
 खड्गगृह्णा हतास्त्रं तं दयाहीना च मूर्च्छि-
 तम् ॥
 इन्द्रो वृद्धा च तां घोरां स्मारं स्मारं गुरोः
 पदम् ॥
 विवेक मानससरो नृणालस्रस्रस्रजतः ।
 तत्र गन्तुं न शक्ता सा ब्रह्मणः प्रापकारणात् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ४७ अः ॥
 आतिदेशिकब्रह्महत्या यथा,—
 यम उवाच ।
 “श्रीकृष्ण च तदज्ञायां नृणां प्रकृतौ यथा ।
 शिवे च शिवलिङ्गे वा सूर्यं सूर्यमणौ यथा ॥
 गणेशे वा तदर्चयामेवं सर्वत्र सुन्दरि ।
 यः करोति भेदबुद्धिं ब्रह्महत्यां लभेत् सः ॥
 खगुरौ खेददेवं जन्मदातरि मातरि ।
 करोति भेदबुद्धिं यो ब्रह्महत्यां लभेत् सः ॥
 वैष्णवेऽन्यभक्त्यु ब्राह्मणेष्वितरेषु च ।
 करोति समतां यो हि ब्रह्महत्यां लभेत् सः ॥
 हरेः पादोदकेऽन्यदेवपादोदके तथा ।
 करोति समतां यो हि ब्रह्महत्यां लभेत् सः ॥
 यो मूढो विष्णुर्नैवेद्यं चान्यनैवेद्यके तथा ।
 करोति समतां यो हि ब्रह्महत्यां लभेत् सः ॥
 सर्वेश्वरेश्वरे कृष्णे सर्वकारणकारणे ।
 सर्वदेवैस्त्वेषां सर्वदेवानां सेवे सर्वान्नात्मनि ॥
 माययानेकरूपे वाप्येक एव हि निर्गुणे ।
 करोत्यन्येन समतां ब्रह्महत्यां लभेत् सः ॥
 प्रिष्टदेवाद्येन पौर्वापरं वेदविनिर्मितम् ।
 यः करोति निषेधश्च ब्रह्महत्यां स विन्दति ॥
 ये निन्दन्ति हृषीकेशं तन्मन्त्रोपासकं तथा ।
 पवित्राणां पवित्रश्च ब्रह्महत्यां लभन्ति ते ॥
 ये निन्दन्ति विष्णुमायां विष्णुभक्तिप्रदां सतीम् ।
 सर्वशक्तिस्वरूपाश्च प्रकृतिं सर्वमातरम् ॥
 सर्वदेवैस्वरूपाश्च सर्वाद्यां सर्ववन्दिताम् ।
 सर्वकारणरूपाश्च ब्रह्महत्यां लभन्ति ते ॥
 कृष्णब्रह्माद्यमीं रामनवमीं पुराणां पराम् ।
 शिवरात्रिन्तथा चैकादशीं वारं रवेस्तथा ॥
 पञ्च पर्वाणि पुराणानि ये न कुर्वन्ति मानवाः ।
 लभन्ते ब्रह्महत्यां ते चाण्डालाधिकपापिनः ॥

ब्रह्मा

अस्रवाद्यां भूखननं जले शौचादिकश्च ये ।
 कुर्वन्ति भारते वर्षे ब्रह्महत्यां लभन्ति ते ॥
 गुरुश्च मातरं तातं साध्वीं भार्यां सतं सुताम् ।
 अनाथां यो न पुण्याति ब्रह्महत्यां लभेत् सः ॥
 विवाहो यस्य न भवेत् न पश्यति सुतन्तु यः ।
 हरिभक्तिविहीनो यो ब्रह्महत्यां लभेत् सः ॥
 हरेरनैवेद्यभोजी नित्यं विष्णुं न पूजयेत् ।
 पुण्यं पार्थिवलिङ्गं वा ब्रह्महत्यां लभेत् सः ॥
 अवीरान्नश्च यो मुदक्ते योनिनीवी च ब्राह्मणः ।
 यस्मिन्सन्धाविहीनश्च ब्रह्महत्यां लभेत् सः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे । ३० । १४४-१५६ ॥
 तथा च मनुः । ११ । ५४-५५ ।
 “ब्रह्महत्या सुरापानं स्त्रियं गुर्वङ्गनागमः ।
 महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥
 अमृतश्च ससृक्कर्वे राजगामि च पेशुनम् ।
 गुरोश्चालीकनिर्न्धः समानि ब्रह्महत्या ॥”
 तथा च चिन्तामणिधृतदेवीभागवतवचनम् ।
 “निद्राभङ्गः कथाच्छेदो दम्पत्योः प्रीतिभेदनम् ।
 शिशुमातृविभेदश्च ब्रह्महत्या समं कृतम् ॥”
 ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे महापातक-
 प्रायश्चित्तव्यवस्थायामादौ द्रष्टव्यम् ॥
 ब्रह्महा, [नृ] पुं, (ब्रह्माणं ब्राह्मणं हतवान् ।
 ब्रह्म + हन् + “ब्रह्मभूयवृजेषु क्रिप् ।” ३ । २
 ८७ । इति क्रिप् ।) ब्रह्महः ब्राह्मणवधकर्ता ।
 यथा,—
 “ब्रह्महा द्वादशाव्यानि कुटौ कृत्वा वने वसेत् ।
 भिक्षाण्यात्कविशुद्धार्थं कृत्वा श्वशरोध्वजम् ॥
 भिक्षाशी विचरेद्ग्रामं वन्येयेदि न जीवति ।
 ब्रह्महत्यापनोदाय मितसृक् संयतेन्द्रियः ॥
 स सर्वस्वं वेदविदे ब्राह्मणाद्योपपादयेत् ।
 धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छेदम् ॥”
 इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
 तस्य नरकभोगान्ते जन्मानि यथा,—
 “श्वशूकरखरोद्याणां गोऽजाविष्टगपक्षिणाम् ।
 चण्डालपुक्ताशानाश्च ब्रह्महा योनिच्छति ॥”
 इति मानवे । १२ । ५५ ॥
 ब्रह्महविः, [सु] स्त्री, (ब्रह्मैव हविर्पर्यमाणमाज्यम् ।)
 अर्प्यमाणं हविर्परि ब्रह्मैव । यथा,—
 “ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्मणो ब्रह्मणा हुतम् ।
 ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ४ । २४ ॥
 ब्रह्महुतं, स्त्री, (ब्रह्मणि ब्राह्मणे हुतम् दत्तम् ।
 ब्रह्मपदमत्र उपलक्ष्यं तेन वृत्ताच्च बोध्यम् ।)
 पञ्चमहायज्ञान्तर्गतयज्ञविशेषः । स तु वृष्यः ।
 अतिथिपूजनरूपः । इति जटाधरः ॥
 ब्रह्मा, [नृ] पुं, (वृंहति वृद्धंते यः । वृहि वृद्धौ +
 “वृंहिर्नोऽञ्” उणा० ४ । १६५ । मनिन् नकार-
 स्याकारश्च ।) ऋत्विग्भेदः । तस्य स्थापन-
 विधिर्यथा । ततः प्रादेशप्रमाणां वृताक्तां
 समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा ब्रह्मस्थापनं कुर्यात् ।
 समानपञ्चाशत्पुत्रपञ्चरचितं हिर्दक्षिणावर्त्त-
 न्द्वसुखं दर्भवदुं अधीतवेदं ब्राह्मणं वा द्वे-

सुत्तरासङ्गं वा कमण्डलुं वा ब्रह्मत्वेन परि-
कल्प्य धारासहितसुदकपात्रं गृहीत्वा अग्ने-
रुत्तरतः प्रभृति दक्षिणावर्त्तेन दक्षिणदेशं गत्वा
अरन्निमात्रान्तरिते देशे पूर्वाभिमुखीं वारि-
धारां दत्त्वा तदुपरि प्रागग्रान् कुशानास्तीर्थं
पश्चिमाभिमुखोऽनुपविष्टस्तिष्ठेत् । वामहस्ता-
नामिकाङ्गुष्ठाभ्यामास्तीर्णकुशमेकं गृहीत्वा
प्रजापतिर्द्धिपरुष्टुप् ऋन्द्वाभिर्यदेवता ऋण-
निरसने विनियोगः । ॐ निरस्तः परावसु-
रित्यनेन दक्षिणपश्चिमकोणे प्रक्षिपेत् । तत
अप उपसृष्ट्वा दक्षिणपादेन सद्यपादमवष्टभ्य
उत्तराभिमुखीभूय आस्तीर्णकुशानङ्गिरभ्युक्ष्य
प्रजापतिर्द्धिपरुष्टुप् ऋन्द्वाभिर्यदेवता ब्रह्मोप-
वेशने विनियोगः ॐ आवसोः सद्ने सीद इति ।
ब्राह्मणब्रह्मपक्षे तु ब्राह्मण एव सीदामीति
ब्रूयात् अनेन कुशोपरि पूर्वाग्रं कुशब्राह्मणं
ब्राह्मणब्रह्मपक्षे तु उत्तराभिमुखं स्थापयित्वा
तदुपरि कुशान् दत्त्वा अङ्गिरभ्युक्ष्य कुशकुसुमे-
रक्षेयेत् । ततस्तेनैव पथा प्रत्यावृत्त्य आसने
पूर्वाभिमुख उपविष्टो भूमिजपादिकं कुर्यात् ।
यदि तु ब्रह्मत्वेनारोपितो ब्रह्मा अयज्ञीयवाचं
वदेत् तदा इमं मन्त्रं जपेत् । प्रजापतिर्द्धि-
र्गायत्रीच्छन्दो विष्णुर्देवता अयज्ञीयवाग्वचन-
निमित्तजपे विनियोगः । ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे
न्नेधा निदधे पदं समुद्रमस्य पांशुले इति जपेत् ।
कुशादिब्रह्मपक्षे तु कर्मकर्तृरेव क्ताकृतावेत्त-
णादिब्रह्मकार्यकर्तृत्वाद्यज्ञीयवाग्वचननि-
मित्तस एव जपेत् । इति भवदेवभट्टः ॥ * ॥
योगभेदः । स तु विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगा-
न्तर्गतपञ्चविंशद्योगः । तत्र जातफलम् ।

“नानाशास्त्राभ्याससंनितकालो
वर्णाचारैः संयुतश्चारुकीर्तिः ।
श्रान्तो दान्तो जायते चारुकर्मा
स्वतौ यस्य ब्रह्मयोगप्रयोगः ॥”

इति कीर्त्तौप्रदीपः ॥

विप्रः । इति मेदिनी ॥ अर्द्धदुपासकविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ ऋष्टिकर्तृदेवताविशेषः ।
वृंहति प्रजायः । तत्पर्यायः । आत्मभूः २
सुरज्येष्ठः ३ परमेष्ठी ४ पितामहः ५ हिरण्य-
गर्भः ६ लोकेशः ७ स्वयम्भूः ८ चतुराननः ९
धाता १० अजयोनिः ११ इन्द्रिणः १२ विरिञ्चिः १३
कमलासनः १४ सद्य १५ प्रजापतिः १६
वेधाः १७ विधाता १८ विश्वरूपः १९ विधिः २० ।
इत्यमरः ॥ ११११६-१७ ॥ इषणः २१ विरिञ्चिः २२
स्वयम्भूः २३ पद्मयोनिः २४ पद्मासनः २५
विश्वरूपविधिः २६ । इति भरतः ॥ देवदेवः २७
पद्मगर्भः २८ गुणसागरः ३९ वेदगर्भः ३०
बहुरेताः ३१ स्वभूः ३२ सन्ध्याधामः ३३ सुधा
वर्षा ३४ कृपाहेतुः ३५ स्वसर्पणः ३६ लोक-
नाथः ३७ महावीर्यः ३८ सरोजी ३९ मञ्जु-
प्राणः ४० नाभिजन्मा ४१ बहुरूपः ४२ जटा-
धरः ४३ सन्तप्रतपतिः ४४ कज्जलः ४५ प्रभुः ४६

चिन्तामणिः ४७ पद्मपाणिः ४८ पुराणाः ४९
अष्टकर्णः ५० हंसरथः ५१ सर्वकर्ता ५२ चतु-
र्मुखः ५३ । इति शब्दरत्नावली ॥ कः ५४ ।
इत्येकाक्षरकोषः ॥ आः ५५ शतपत्रनिवासः ५६
स्वायम्भुवमनुपिता ५७ । इति कविकल्पलता ॥
मः ५८ । इति प्रणवव्याख्या ॥ (नाभिजन्मा ५९ ।
अण्डजः ६० । पूर्वः ६१ । निधनः ६२ ।
कमलोद्भवः ६३ । सदानन्दः ६४ । रजो-
मूर्तिः ६५ । सत्यकः ६६ । हंसवाहनः ६७ ।
इति कस्मिंश्चिदमरकोषे दृश्यते ॥ ११११७ ॥)
तस्य स्वरूपं यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“ततो ब्रह्माण्डसंस्थानं दर्शयामास शम्भवे ।
वष्टभे तोयराशिस्यं ब्रह्माण्डं यथा पुरा ॥
तन्मध्ये पद्मगर्भाभं ब्रह्माणं जगतः पतिम् ।
ज्योतीरूपं प्रकाशार्थं दृष्ट्यर्थं च पृथग्गतम् ॥
शरीरिणं स दृष्ट्वा ब्रह्माण्डान्तर्गतं सुहृदः ।
चतुर्भुजं प्रकाशन्तं ज्योतिर्भिः कमलासनम् ॥
तत्रैव च त्रिधाभूतं वपुर्ब्राह्मं ददर्श सः ।
ऊर्ध्वमध्यान्तमाग्रेषु ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकान् ॥
अथोर्ध्वभागे वपुषो ब्रह्मत्वमगमत्तथा ।
मथो यथा विष्णुभूतां ददर्शान्तस्य शम्भुताम् ॥
एकमेव शरीरन्तु त्रिधाभूतं सुहृद्मुहुः ।
हरो ददर्श खे गर्भे तथा सर्वमिदं जगत् ॥
कदाचिद्वैष्णवं कार्यं ब्राह्मेण काये लयं ब्रजेत् ।
ब्राह्मेण तथा वैष्णवे च शास्त्रे वैष्णवं तथा ॥
शास्त्रं वैष्णवे काये ब्राह्मेण चाप्यथ शास्त्रमवम् ।
गच्छन्तं लीनतां शम्भुरेकताश्च सुहृद्मुहुः ॥
ददर्श वामदेवोऽपि भिन्नं चाप्यपृथग्गतम् ।
परमात्मनि गच्छन्तं लीनतां तद्वपुश्च यत् ॥”

इति कालिकापुराणे १४ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य पूजाविधिर्था ।
“इष्टु राजन्नवहितो ब्रह्मणः पूजनक्रमम् ॥
ब्रह्मबीजं पुरा प्रोक्तं यन्मन्त्रं पूर्वतश्चरेत् ।
तेनैव तन्तु संपूज्य परं निर्व्याणमाप्नुयात् ॥
एतस्य चाङ्गमन्त्रन्तु यथा भर्गेण भावितम् ।
वेतालभैरवाद्यांस्तु रूपं च इष्टु भूमिप ! ॥
तस्य मन्त्रोद्धारो यथा,—

“पटतीयश्च वज्रश्च शेषस्वरसमन्वितः ।
चन्द्रविन्दुसमायुक्तो ब्रह्ममन्त्रः प्रकीर्तितः ॥
अनेनैव तु मन्त्रेण ब्रह्माणं यः प्रपूजयेत् ।
स काममिदं संप्राप्य ब्रह्मलोके प्रमोदते ॥”
तस्य ध्यानं यथा,—
“ब्रह्मा कमण्डलुधरश्चतुर्वक्त्रश्चतुर्भुजः ।
कदाचिद्वक्त्रकमले हंसारूढः कदाचन ॥
वर्णेन रक्तगौराङ्गः प्रांशुस्तुङ्गाङ्ग उन्नतः ।
कमण्डलुवामकरे सुवो हस्ते तु दक्षिणे ॥
दक्षिणाधस्तथा माला वामाधश्च तथा सुवः ।
आज्यस्थाली वामपार्श्वे वेदाः सर्वेऽग्रतः स्थिताः ॥
सावित्री वामपार्श्वस्था दक्षिणस्था सरस्वती ।
सर्वे च ऋषयो ह्यग्रे कुर्यादेभिश्च चिन्तनम् ॥
चतुष्कोणं चतुर्द्वारमष्टपत्रसमन्वितम् ।

चतुष्कोणे सङ्गतन्तु शुक्लमण्डलसुकुसुवेः ॥
सम्मार्जनादिकं सर्वं यास्यान्याः प्रतिपत्तयः ।
ग्राह्या उत्तरतन्त्रोक्ता योगपौठेऽङ्गकादिका ॥”
तस्य पूजाक्रमो गायत्री च यथा,—
“आधारशक्तिप्रसूखांस्तथा सव्यांस्तु पूजयेत् ।
अष्टपत्रेषु पद्मस्थाष्टौ दिक्पालान् प्रपूजयेत् ॥
पद्मासनाय विद्महे हंसारूढाय धीमहि ।
तन्नो ब्रह्मन्निति पदं ततश्चानु प्रचोदयात् ॥
एषा तु ब्रह्मगायत्री पूजयेदनया विधिम् ।
निर्माळ्यधारी चैतस्य सन्तकुमार उच्यते ॥
उपचाराः पूर्ववत्तु नेत्ररञ्जनरञ्जिताः ।
रक्तकौशेयवस्त्रन्तु ब्रह्मप्रौतिकरं परम् ॥
आज्यं सपायसं सर्पिस्तिलयुक्तस्य भोजनम् ।
सितरक्तसमायुक्तं चन्दनं परिकीर्तितम् ॥
पार्श्वयोः शङ्करं विष्णुं पूजने पूजयेन्नरः ।
सवादीन् करसंस्थांस्तु मण्डले परिपूजयेत् ॥
सरस्वतीश्च सावित्रीं हंसं पद्मन्तयेव च ।
अयं विशेषः कथितः प्रणामश्चास्य दण्डवत् ॥
पद्मबीजमवा माला जपकर्मणि कीर्तिता ।
पूर्णादर्शी तिथी ग्राह्ये पूजाकर्मणि सर्वदा ॥
क्षीरेणार्घ्यं प्रदद्यात् सर्वदा ब्रह्मणे नृप ! ।
अयन्ते कथितो भूप ! यथा भर्गेण भाषितः ॥
दर्शयता स्त्रपुत्राभ्यां कामरूपाङ्गयं शुभम् ।
यच्च तच्च विधिश्चैव साधकः परिपूजयेत् ॥
पौठे सम्यक् पूजयित्वा परं निर्व्याणमाप्नुयात् ॥
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

तस्यापूज्यत्वकारणम् यथा । मोहिन्युवाच ।
“उत्तिष्ठ जगतीनाथ ! पारं कुरु स्मरार्णवे ।
निमगां दुस्तरं घोरे कर्णधार ! भयानके ॥
अतीवनिर्जनस्थाने सर्वजन्तुविवर्जिते ।
सुगन्धिवायुना रम्ये पुंस्कोकिलरुतश्रुते ॥
सन्ततं त्वन्मनस्कामां दासीं जन्मनि जन्मनि ।
क्रीणीहि रतिपरायिनामूल्यरत्नेन सत्वरम् ॥
इत्युक्त्वा मोहिनी सद्यो जगत्सद्युश्च ब्रह्मणः ।
विचकर्ष करं वस्त्रं सस्मिता कामविक्रला ॥
विज्ञाय समयं धाता तामुवाच भयातुरः ।
प्रीयषतुल्यवचनं परं विनयपूर्वकम् ॥”

ब्रह्मोवाच ।

“इष्टु मोहिनि ! मदाक्यं सत्यं सारं हितं
स्फुटम् ।
न कुरु त्वच्च जैलोक्ते स्त्रीजातीनामपचपाम् ॥
त्यज मामम्बिके ! पुत्रं वृद्धं निष्काममेव च ।
त्वत्कर्मयोग्यं रसिकं युवानं पश्य सस्मिते ! ॥
निवेकास्तभ्यते पत्नी गुरुभर्ता शुभाशुभम् ।
मन्त्रः शिल्पमपत्यश्च सर्वमेतन्न यत्नतः ॥
त्वया सह मम रतेर्निर्बन्धो नास्ति सुव्रते ! ।
चुष्टं महद्वा यत् कर्म सर्वं देविनवन्धकम् ॥
इत्युक्तवन्तं ब्रह्माणं स्मरन्तं मत्पदाम्बुजम् ।
विचकर्ष पुनर्विज्ञा कामेन हतचेतना ॥
एतस्मिन्नन्तरे शीघ्रं स्थानं तत् समनोहरम् ।
आजग्मुर्मुनयः सर्वे ज्वलन्तो ब्रह्मतेजसा ॥
दृष्ट्वा तान् सनिश्रेष्ठानागतांश्च भवेच्छया ।

ब्रह्मा

तद्व्याज मोहिनी शीघ्रं ब्रीडया कमलोद्भवम् ॥
तत्रोवास जगद्धाता तद्वामपार्श्वतश्च सा ।
प्रणोसुर्मुनयस्तच्च भक्तिनम्रात्मकस्वराः ॥
आश्रितं युयुजे ब्रह्मा वासयामास तान् प्रभुः ।
तेषु मध्ये प्रजज्वाल यथा तारास्तु यन्ममाः ॥
पप्रच्छुर्मुनयो देवं कथमेषा तवान्तिक्ते ।
स्वर्गेश्यानाञ्च प्रवरा मोहिनीर्देवमेव च ॥
श्रुत्वा सुनीनां वचनमुवाच तान् प्रजापतिः ॥

ब्रह्मोवाच ।

अपूर्वं ब्रह्मगीतञ्च चिरं कृत्वा शुभावहा ।
उवासेयं परिश्रान्ता यथा कन्या पितुः पुरः ॥
इत्युक्त्वा जगतां धाता जह्वास मुनिसंसदि ।
जह्नुर्मुनयः सर्वे सर्वज्ञास्तत्र राधिके ॥
सर्वे रक्षसं विज्ञाय जगत्सृष्टुश्च मानसम् ।
सद्यश्च कोप कुलटा हास्ययाजेन संसदि ॥
सर्वार्ङ्गकम्पमाना सा कुलटा कुटिलानना ।
रक्तपङ्कजनेत्रा च कोपप्रस्फुरिताधरा ॥
उत्थाय च सभामध्ये तेषाञ्च पुरतः स्थिता ।
संबुध्योवाच ब्रह्माणं ऋतुकन्या यथा रघा ॥

मोहिन्युवाच ।

अये ब्रह्मन् ! जगन्नाथ ! वेदकर्त्ता त्वमेव च ।
किंवा वेदप्रणिहितं कर्म किन्तद्विपर्ययम् ॥
विचारं मनसा स्वेन कुरु वेदविदां गुरो ! ।
स्वकन्यायां यत्सृष्टा स कथं हसति नर्तकीम् ॥
निर्मिताहमीश्वरेण स्वर्गेश्या सर्वगामिनी ।
सतां कर्म विरुद्धं यत्तद्व्यन्तविडम्बनम् ॥
दासीतुल्यां विनीताञ्च देवेन शरणागताम् ।
यतो हससि गर्ज्जय ततोऽपूज्यो भवाचिरम् ॥
अचिरादर्पभङ्गन्ते करिष्यति हरिः स्वयम् ।
निबोध शरणं ब्रह्मन् ! वेष्टयाञ्चैव साम्प्रतम् ॥
तवैव वचनं स्तोत्रं मन्त्रं गृह्णाति यो नरः ।
भविता तस्य विज्ञश्च स यात्युपहास्यताम् ॥
भविता वार्षिकी पूजा देवतानां युगे युगे ।
तव माध्याञ्च संक्रान्त्यां न भविष्यति सा पुनः ॥
कल्पान्तरेऽत्र कल्पे वा देहे देहान्तरेऽत्र ते ।
पुनः पूजा न भविता या गता सा गतेव च ॥
इत्युक्त्वा मोहिनी शीघ्रं जगाम मदनालयम् ।
तेन साङ्गं इति कृत्वा बभूव विज्वरा पुनः ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे मोहिनीशप-
ब्रह्मदर्पभङ्गप्रस्तावः ३३ अध्यायः ॥
तस्य वृद्धिक्रमो यथा । मत्स्यवाच ।
“चतुर्मुखत्वमगमत् कसाललोकपितामहः ।
कथञ्च लोकानवदद्ब्रह्मा ब्रह्मविदांवरः ॥”

मत्स्य उवाच ।

“तपश्चचार प्रथमममराणां पितामहः ।
आविर्भूतास्ततो वेदाः साङ्गोपाङ्गपदक्रमाः ॥
पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्रुतम् ।
निबन्धनमयं पुराणं शतकोटिप्रवृत्तरम् ॥
अनन्तरञ्च वक्ष्ये वेदास्तस्य विनिर्दिताः ।
मीमांसा न्यायविद्या च प्रमाणात्मकसम्भवा ॥”
तस्य मानसदशपुत्रवृद्धिर्यथा,—
“वेदाभ्यासरतस्यास्य प्रजाकामस्य मानसाः ।

४५३

ब्रह्मा

मनसः पूर्ववृष्टा वै जाता ये तेन मानसाः ॥
मरीचिरभवत् पूर्वं ततोऽत्रिभंगवानृषिः ।
अङ्गिराश्चाभवत् पश्चात् पुलस्त्यस्तदनन्तरम् ॥
ततः पुलहनामा वै ततः क्रतुरजायत ।
प्रचेताश्च ततः पुत्रो वशिष्ठश्चाभवत् पुनः ॥
पुत्रो ऋगुरभूत्तत्र नारदोऽपि चिरादभूत् ।
दशेमान् मानसान् ब्रह्मा जपन् पुत्तानजी-
जनत् ॥”

तस्य शरीरदशप्रजावृद्धिर्यथा,—

“शरीरानथ वक्ष्यामि मातृहीनान् प्रजापतेः ।
अङ्गुष्ठाद्वृष्टिणाद्वृत्तप्रजापतिरजायत ॥
धर्मस्तनान्तादभवद्बुध्यात् कुसुमायुधः ।
भूमध्यादभवत् क्रोधो लोभश्चाधरसम्भवः ॥
बुद्धेर्मोहः समभवदहङ्कारादभून्मदः ।
प्रमोदश्चाभवत् कण्ठान्द्वयलोचनतो वृषः ॥
रभसः करमध्यात् ब्रह्मरूपरभूततः ।
एते नव सुता राजन् ! कन्या च दशमी पुनः ॥
अङ्गजा इति विख्याता दशमी ब्रह्मणः सुता ॥”

तस्य चतुर्मुखत्वस्य कारणं यथा,—

“ततः सदेहसम्भूतामात्मजामित्यकल्पयत् ।
दृष्ट्वा तां व्यथितस्तावत् कामवाणादितो विभुः ।
अहो रूपमहो रूपमिति चाह प्रजापतिः ॥
ततो वशिष्ठप्रसूता भगिनीमिति चुक्रुशुः ।
ब्रह्मा न किञ्चिद्दृष्टे तन्मुखालोकनादिते ॥
अहो रूपमहो रूपमिति प्राह पुनः पुनः ।
ततः प्रणामनम्रां तां पुरस्तादभ्यलोकयत् ॥
अथ प्रदक्षिणञ्चक्रे सा पितुर्वरवर्णिनी ।
पुत्रेभ्यो लज्जितस्यास्य तद्रूपालोकेच्छया ।
आविर्भूतं ततो वक्त्रं दक्षिणं पाण्डुगण्डवत् ॥
विसयस्फुरदोष्ठञ्च पाश्चात्यसुदगात्ततः ।
चतुर्थमभवत् पश्चादामं कामशरातुरम् ॥
ततोऽन्यदभवत्तस्य कामातुरतया तथा ।
उत्पतन्त्यास्तदाकाशमालोकनक्रतूहलात् ॥
दृष्ट्वा यत् कृतं तेन तपः परमदारुणम् ।
तत् सर्वं नाशमगमत् स्वसुतोपगमेच्छया ॥
तेनाथ वक्त्रमभवत् पञ्चमन्तस्य धीमतः ।
आविर्भवञ्चटामिञ्च तद्वक्त्रं चाष्टगोत्रप्रभुः ॥”

इति मत्स्यपुराणे ३ अध्यायः ॥ * ॥

नव ब्रह्मणो यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
“ऋगुं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुमङ्गिरसन्तथा ।
मरीचिं दक्षमत्रिञ्च वशिष्ठञ्चैव मानसम् ॥
नव ब्रह्मण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ॥”
कल्पभेदे तस्य जन्मानि यथा,—
“त्वत्तो मे मानसं जन्म प्रथमं द्विजपूजितम् ।
चाक्षुषं वै द्वितीयं मे जन्म चासीत् पुरातनम् ॥
त्वत्तदादात्तु मे जन्म तृतीयं वाचिकं महत् ।
त्वत्तः श्रवणं चापि चतुर्थं जन्म मे विभो ! ॥
नासत्यचापि मे जन्म त्वत्तः पञ्चमसृज्यते ।
अखण्डं चापि मे जन्म त्वत्तः षष्ठं विनिर्मितम् ॥
इदञ्च सप्तमं जन्म पद्मजन्मिति मे प्रभो ! ।
सर्गं सर्गं ह्यहं पुत्ररूपं त्रिगुणवर्जितम् ॥”

इति महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे

ब्रह्माणी

अनिरुद्धरूपविष्णुं प्रति पादाकल्पोत्पन्नवच-
नम् ॥ * ॥ तस्य पतनकालो यथा,—
“द्वात्रिंशद्व्यकोत्यस्तु तथा वृन्दायकं भवेत् ।
खञ्जद्वयं निखञ्जं च शङ्खत्रययुतं तथा ॥
पद्ममेकं समुद्राञ्च त्रयो ब्रह्मसमागते ।
ब्रह्मा विष्णुदिने चैकः पतत्येवं वेदान्तु ते ॥
मनीषिणस्तथा विष्णुरहन्तुगस्य शङ्करः ।
ईश्वरस्य तथा चासौ स सांख्यप्रकृतेक्षया ॥
अतः परं परे धाम्नि कालसंख्या न विद्यते ।
ब्रह्मणोऽतः परं संख्या नास्ति चैतन्मतं हि नः ॥”
अपि च ।
“एकार्णवे तु त्रैलोक्ये ब्रह्मा नारायणात्मकः ।
भोगिश्रयागतः प्रेते त्रैलोक्यग्रासवृंहितः ॥
जलस्यैर्योगिभिर्देवैश्चिन्त्यमानोऽजसम्भवः ।
अतीतायान्तु श्रज्ज्यां स बुद्धा स्तजते पुनः ॥
एवन्तु ब्रह्मणो वर्षं तथा वर्षशतं भवेत् ।
गते वर्षे शते ब्रह्मा परमात्मनि लीयते ॥”

इत्यमिपुराणम् ॥

ब्रह्मागमः, पुं, (ब्रह्मणोऽग्रे सम्मुखे भवतीति । भू +
क्लिप् । यत्रार्थं ब्रह्मणो देहाज्जातत्वात्तथात्वम् ।)
घोटकः । इति हारावली । ५२ ॥
ब्रह्माङ्गलिः, पुं, (ब्रह्मणे वेदपाठार्थं कृतो यो-
ऽङ्गलिः ।) सामवेदपाठे खरविभागार्थं यो-
ऽङ्गलिः क्रियते सः । अथयनस्यादावन्ते च
गुरवे प्रणवोच्चारणपूर्वकोऽङ्गलिः क्रियते सः ।
तत्पाठार्थत्वात् ब्रह्मणोऽङ्गलिः । इत्यमर-
टीकायां भरतः । २ । ७ । ३६ ॥ (यथा, मनुः ।
२ । ७०-७१ ।
“अध्येषमाणस्त्वाचान्तो यथाशास्त्रसुदृग्मुखः ।
ब्रह्माङ्गलिकतोऽध्याप्यो लघुवासा जिते-
न्द्रियः ॥

ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा ।
संहत्य हस्तावध्येयं संहि ब्रह्माङ्गलिः स्मृतः ॥”)
ब्रह्माणी, स्त्री, (ब्रह्माणमणति कौर्मयतीति ।
अण शब्दे कर्मण्यण् । डीप् । यद्वा, ब्रह्माण-
मानयति जीवयतीति । अनघुलुप्राणने ण्यन्ता-
दस्मात् कर्मणि अणि कृते “खेरनिटि । ३ । ३ ।
५१ । इति शिलोपः “टिड्ढिति ।” १।१।१५।
इति डीप् पूर्वपदादित्यत्वञ्च ।) ब्रह्मणः पत्नी ।
इति शब्दमाला ॥ ब्रह्मणोऽहंशरीरात् तस्या
उत्पत्तिर्नामान्तरश्च यथा,—
“ततः संजपतस्तस्य भित्त्वा देहमकल्मषम् ।
स्त्रीरूपमहंमकरोदहं पुरुषरूपवत् ॥
शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते ।
सरस्वत्य गायत्री ब्रह्माणी च परन्तप ! ॥”
इति मत्स्यपुराणे ३ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“हंसयुक्तविमानाग्निं साक्षसूत्रकमखलुः ।
आयाता ब्रह्मणः शक्तिर्ब्रह्माणी साभिधीयते ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे । ८८ । १४ ॥ * ॥
(इयं हि पूर्णशक्तेर्दुर्गायाः कलाशक्तिः । ददुक्तं
मार्कण्डेये । ६० । ३४ ।

ब्रह्माण्ड

देववाच ।

“एकैवाहं जगत्त्रयं द्वितीया का ममापरा ।
पश्येता दुष्ट । मयैव विप्रत्ययो मद्विभूतयः ॥
ततः समस्तास्तु देवो ब्रह्माणी-प्रसूता लयम् ।
तस्या देवास्तनौ जग्मुरेकैवासीत्तदात्मिका ॥”
दुर्गा । यथा,—
“ब्रह्माणी ब्रह्मजननाद्ब्रह्माक्षरपरा मता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥३॥

रेणुकानामगन्धद्रवम् । इति रत्नमाला ॥ राज-
रीतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्रह्माण्डं, क्षी, (ब्रह्मणो जगत्सृष्टुरण्डम् । चतुर्दश-
भुवनगोलकः । यद्वा, ब्रह्मणा विश्वरूपा कृत-
मण्डम् ।) भुवनकोषः । विश्वगोलकः । यथा,—
“ब्रह्माक्षरचक्राख्यानं श्रूयतां सावधानतः ।
ब्रह्माक्षरचक्रार्थं भक्ता जानन्ति यत्नतः ॥
सुनयश्च सुराः सन्तः किञ्चिज्जानन्ति दुःखतः ।
जानामि विश्वसर्वार्थं ब्रह्मानन्तो महेश्वरः ॥
धर्मः सनत्कुमारश्च नरनारायणावृषी ।
कपिलश्च गणेशश्च दुर्गा लक्ष्मीः सरस्वती ॥
वेदाश्च वेदमाता च सर्वज्ञा राधिका स्वयम् ।
एते जानन्ति विश्वार्थं नान्यो जानाति कश्चन ॥
वैष्णवार्थश्च सुधियः सर्वे विज्ञातुमश्मताः ।
नित्याकाशो यथात्मा च तथा नित्या दिशो

दश ॥

यथा नित्या च प्रकृतिस्तथैव विश्वगोलकः ।
गोलोकश्च यथा नित्यस्तथा वैकुण्ठ एव च ॥
एकदा मयि गोलोके रासे वृत्तं प्रकुर्वति ।
आविर्भूता च वामाङ्गाद्वाला षोडश-
वार्धिकी ॥

श्वेतचम्यकवर्णाभा शरच्चन्द्रसमप्रभा ।
अतीवसुन्दरी रम्या रमणीनां परात्परा ॥
ईशहास्या प्रसन्नास्या कोमलाङ्गी मनोहरा ।
वह्निशङ्काशुकाधाना रत्नाभरणभूषिता ॥
यथा जलदपङ्क्तिश्च बलाकाभिर्विभूषिता ।
सिन्दूरविन्दुना चारुचन्द्रचन्दनविन्दुभिः ॥
कस्तूरीविन्दुभिः सार्द्धं सौमन्ताधःस्थलोज्ज्वला ।
अमृत्यारत्ननिर्माणसुखिभक्तिरिणोज्ज्वला ॥
रत्नकुण्डलयुग्मेन गण्डस्थलसमुज्ज्वला ।
कुङ्कुमालक्तकस्तूरीचारुचन्दनपत्रकैः ॥
विचित्रैश्च सुचित्रैश्च सुकपोलस्थलोज्ज्वला ।
खगेन्द्रचक्षुर्विजितनासा चाब्जौ सुशीभिता ॥
गजेन्द्रगण्डनिर्मुक्तसुक्ताभूषणभूषिता ।
सूक्त्या विमुक्तसुक्ताभदन्तपङ्क्तिमनोहरा ॥
वलिता ललितातीव प्रकटिभ्रमाधरा वरा ।
शश्वत्पूर्णन्दुनिन्दास्या पद्मनिन्दितलोचना ॥
कृष्णसारनिर्भोजिन्नुसुचारकज्जलोज्ज्वला ।
अमृत्यारत्ननिर्माणकेयूरकङ्कणोज्ज्वला ॥
मणीन्द्रराजराजीभिः शङ्खयुग्मकरीज्ज्वला ।
रत्नाङ्कुरीयकैरभिरुदताङ्गुलिभूषिता ॥
रत्नेन्द्रराजराजेन कणकझरैरञ्जिता ।
रत्नपाषकराजीभिः पादाङ्गुलिविराजिता ।
सुन्दरालक्तारामेण चरणधःस्थलोज्ज्वला ॥

४५४

ब्रह्माण्ड

गजेन्द्रगामिनी रामा कामिनी वामलोचना ।
मां ददर्श कटाक्षेण रमणी रमणीतुमुका ॥
रासे संभूय रामा सा दधाव पुरतो मम ।
तेन राधा समाख्याता पुराविद्धिः प्रपूजिता ॥
प्रकृतप्रकृतिश्चास्यास्तेन प्रकृतिरीश्वरी ।
शक्ता स्यात् सर्वकार्येषु तेन शक्तिः प्रकी-
र्तिता ॥
सर्वाधारा सर्वरूपा मङ्गलाच्चा च सर्वतः ।
सर्वमङ्गलदत्ता सा तेन स्यात् सर्वमङ्गला ॥
वैकुण्ठे सा महालक्ष्मीर्भक्तिभेदे सरस्वती ।
प्रसूय वेदान् विदिता वेदमाता च सा सदा ॥
सावित्री सा च गायत्री धात्री त्रिजगतामपि ।
पुरा संहृत्य दुर्गा सा दुर्गा च प्रकीर्तिता ॥
तेजःसु सर्वदेवानामाविर्भूता पुरा सती ।
तेनायप्रकृतिर्ज्ञेया सर्वासुरविमर्दिनी ॥
सर्वानन्दा च सानन्दा दुःखदारिद्र्यनाशिनी ।
शत्रूणां भयदात्री च भक्तानां भयहारिणी ॥
दत्तकन्या सती सा च शैलजा तेन प्राञ्जली ।
सर्वाधारस्वरूपा सा कलया सा वसुधरा ॥
कलया तुलसी गङ्गा कलया सर्वयोधितः ।
वृष्टिं करोमि च यथा तथा शक्ता पुनःपुनः ॥
दृष्ट्वा तां रासमध्यस्थां मम क्रीडां तथा सह ।
बभूव सुचिरं तात । यावद्ब्रह्मणः शतम् ॥
अत्यद्भुतं कौतुकश्च महाशृङ्गारमीषितम् ।
तयोर्दयोर्धर्मराशिः सुसाव रासमण्डले ॥
तस्मान्मनोहरं जज्ञे नाम्ना कामसरोवरम् ।
पपात धर्मधाराधो वेगेन विश्वगोलके ॥
बभूव जलपूर्णश्च ब्रह्माखानाश्च गोलकम् ।
जलपूर्णं पुरा सर्वं वृष्टिशून्यं ब्रजेश्वर ! ॥
शृङ्गारान्ते च तस्याश्च वीर्याधानं मया कृतम् ।
दधार गर्भं सा राधा यावद्ब्रह्मणः शतम् ॥
सुसाव सा तदन्ते च दिम्बं तत् परमाद्भुतम् ।
चुकोप देवी तं दृष्ट्वा रुरोद विषसाद सा ॥
पादेन प्रेरयामास तमधो विश्वगोलके ।
स पपात जले तात । सर्वाधारो महान् विराट् ॥
दृष्ट्वापत्यं जलस्थश्च मया शप्ता च सा पुरा ।
अनपत्या च सा राधा मनुश्रुपेन पुरा विभो ! ॥
तेन प्रसूता क्रमतो दुर्गा लक्ष्मीः सरस्वती ।
चतस्रः परिपूर्णा सा प्रसूताश्च सुनिश्चितम् ॥
देवोऽन्याश्चापि कामिन्यो न प्रसूता ब्रजेश्वर ! ।
कलया प्रभवो यासां कलांशं तेन वा ब्रज ॥
जज्ञे महान् विराट् तेन दिम्बेन कलयाश्रयः ।
अमृताङ्गुलीयुग्मं मया दत्तं पपौ च सः ॥
जले स्थावररूपश्च स श्रुते निजकर्मणः ।
उपाधानं जलं तस्य तस्य योगबलेन च ।
तस्य लोम्बाश्च कूपानि जलपूर्णानि सन्ततम् ।
प्रत्येकं क्रमतस्तेषु श्रुते क्षुद्रविराट् पुनः ॥
सहस्रपत्रं कमलं जज्ञे क्षुद्रस्य नाभितः ।
तत्र जज्ञे स्वयं ब्रह्मा तेनायं कमलोद्भवः ॥
तत्राविर्भूय स विधिश्चिन्तामस्तो बभूव च ।
कस्तादेहः क माता मे पिता वा क्व च
वान्ववः ॥

ब्रह्माण्ड

दिव्यं त्रिलक्षवर्षं बभ्राम कमलान्तरे ।
ततो दृष्टे पञ्चलक्षं सस्मार तपसा च माम् ॥
तदा मया दत्तमन्त्रं जजाप कमलान्तरे ।
दिव्यं सप्तवर्षलक्षं नियतं संयतः शुचिः ॥
तदा मत्तो वरं लब्ध्वा सृष्टा वृष्टिचकार सः ।
मायया प्रतिब्रह्माण्डे ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाः ॥
दिक्पाला द्वादशादित्या रुद्राश्चैकादशापि वा ।
नव ग्रहाष्टौ वसवो देवाः कोटिचयस्तथा ॥
ब्रह्मणश्चक्षुर्विदुः पुरा यच्चगन्धर्वकिन्नराः ।
भूतादयो राक्षसाश्चाप्येवं सर्वे चराचरम् ॥
विश्वे विश्वे विनिर्माणं स्वर्गाः सप्त क्रमेण वै ।
सप्तसागरसंयुक्ता सप्तद्वीपा वसुधरा ॥
काश्चनीभूमिसंयुक्ता तमोयुक्तस्थलं ततः ।
पातालाश्च तथा सप्त ब्रह्माण्डमेभिरेव च ॥
विश्वे विश्वे चन्द्रसूर्यौ पुण्यक्षेत्रश्च भारतम् ।
तीर्थान्येतानि सर्वत्र गङ्गादीनि ब्रजेश्वर ! ॥
यावन्ति लोमकूपानि महाविष्णोः क्रमेण च ।
विश्वान्येव हि तावन्ति ह्यसंख्यानि पितृभूम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ८।५२-१०१ ॥
अपि च ।

“देवीगुणत्रयाविष्टमण्डलं कोटिविस्तरम् ।
ब्रह्मादिस्त्वन्मप्यन्तमुत्पन्नं सचराचरम् ॥
अखे हिरण्यगर्भस्य यदूर्ध्वं गर्भसंश्रितम् ।
तत्रोत्पन्नमिदं व्योमरूपाणि द्यौर्मही भवेत् ॥
अधोर्ध्वं काश्चनमयश्चतुरस्रोच्छ्रितो महान् ।
उत्पन्नः स चतुःशृङ्गो मेरुदैवतसंश्रयः ॥
पृथिवी पद्मदिक् क्षेत्रं मेरुस्तस्य तु कर्णिका ।
युगाच्चकोटिविस्तीर्णं तत्र कत्वा रथं रविः ।
देवीवश्रुतो देवैर्याति तस्य प्रदक्षिणम् ॥”

इति देवीपुराणम् ॥

अथ ब्रह्माण्डगोलमाह ।

“भूभूधरचिदशदानवमानवाद्या
ये याश्च धिष्ण्यगगनेचरचक्रकक्षाः ।
लोकव्यवस्थितिरुपलुपरिप्रदिष्टा
ब्रह्माण्डभाण्डजटरे तदिदं समस्तम् ॥”
अथान्योदितं ब्रह्माण्डमानं पूर्वोक्तमपि प्रस-
ङ्गादनुवदति स्म ।
कोटिर्नैखनन्दषट्कनखभूभृद्भुजङ्गेश्वभि-
र्योतिःशास्त्रविदो वदन्ति नभसः कक्षाभिमां
योजनैः ।
तद्ब्रह्माण्डकटाहसम्पुटतटे केचिन्मनुर्वेष्टनं
केचित् प्रोचुरदृष्टदृष्टकगिरिं पौराणिकाः
सूरयः ॥

करतलकलितामलकवदमलं
सकलं विदन्ति ये गोलम् ।
दिनकरकरनिकरनिहततमसो
नभसः परिधिरुदितसौः ॥
ब्रह्माण्डमेतन्मितमस्तु नो वा
कल्पे ग्रहः क्रामति योजनानि ।
यावन्ति पूर्वैरिह तत्प्रमाणं
प्रोक्तं खकक्षाख्यमिदं मतं नः ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलार्थाय भुवनकोषः ॥

ब्रह्माण्ड

महादानविशेषः । यथा,—

मत्स्य उवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि ब्रह्माण्डविधिसुत्तमम् ।
यच्छ्रेष्ठं सर्वदानानां महापातकनाशनम् ॥
पुण्यं दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ॥
लोकेशावाहनं तद्वदधिवासनकं यथा ।
कुर्वादिंशपलादूर्ध्वमासहस्राच्च शक्तितः ॥
कलसद्वयसंयुक्तं ब्रह्माण्डं काञ्चनं बुधः ।
दिग्गजाष्टकसंयुक्तं षड्वेदाङ्गसमन्वितम् ॥
लोकपालाष्टकोपेतं मध्यस्थितचतुर्मुखम् ।
शिवाच्युताकेशिखरसुमालम्बीसमन्वितम् ॥
वस्त्रादित्यमरुतर्भे महारत्नसमन्वितम् ।
वितस्तेरङ्गुलशतं यावदायामविस्तरम् ॥
कौशेयवस्त्रसम्बीतं तिलद्रोणोपरि न्यसेत् ।
तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्प-

येत् ॥

पूर्वेणानन्तप्रथमं प्रदुष्कं पूर्वदक्षिणे ।
प्रकृतिं दक्षिणे देशे सङ्कर्षणमतः परम् ॥
पश्चिमे चतुरो वेदाननिरुद्धमतः परम् ।
अग्निमुत्तरतो हैमं वासुदेवमतः परम् ॥
समन्ताद्गुडपौठस्थानर्चयेत् काञ्चनान् बुधः ।
स्यापयेद्द्वयसंयुक्तान् पूर्णकुम्भान् दशैव तु ॥
दशैव घेनवो देयाः सहस्राम्बरदोहनाः ।
पादुकोपानहच्छत्रचामरासनदर्पणैः ॥
भक्ष्यभोज्यान्नदीपेक्षुफलमाल्यानुलेपनैः ।
होमाधिवसनान्ते तु स्थापितो वेदपुङ्गवैः ।
इममुच्चारयेन्मन्त्रं त्रिः कृत्वाथ प्रदक्षिणम् ॥

नमोऽस्तु विश्वेश्वर ! विश्वधाम
जगत्सवित्रे भगवन्नमस्ते ।
समर्पिलोकामरभूतलोषे !
गर्भेण सार्द्धं वितरामि रक्षाम् ॥
ये दुःखितास्ते सुखिनो भवन्तु
प्रयान्तु पापानि चराचराणाम् ।
त्वहानुश्रवणाद्विपातकानां
ब्रह्माण्डदोषाः प्रलयं ब्रजन्तु ॥
एवं प्रणम्यामरविश्वगर्भं
दद्याद्विजेभ्यो दशधा विभज्य ।
भागद्वयं तत्र गुरोः प्रकल्प्य
समं भजेच्छेषमतः क्रमेण ॥
स्वल्पे तु होमे गुरुरेक एव
कुर्वाद्यैकाग्रविधानयुक्ता ।
स एव संपूज्यतमोऽल्पवित्ते
यथोक्तवस्त्राभरणादिकेन ॥
इत्थं य एतदखिलं पुरुषोऽत्र कुर्वाद्
ब्रह्माण्डदानमधिगम्य महद्दिमानम् ।
निर्द्धूतकल्मषविशुद्धतनुर्गुरो-
रानन्दकल्पदमुपैति सहासुरोभिः ॥
सन्तारयेत् पित्रपितामहपुत्रपौत्रान्
बन्धुप्रियातिथिकलत्रशताधिकः सः ।
ब्रह्माण्डदानश्रुतीकृतपापकौष-
मानन्दयेच्च जननीकुलमप्यशेषम् ॥

ब्रह्मात्म

इति पठति श्रुनोति वा य एतत्
सुरभवनेषु गृहेषु धार्मिकाणाम् ।
मतिमपि च ददाति मोदतेऽसा-
वमरपतेर्भवने सहासुरोभिः ॥

इति मत्स्यपुराणे महादानानुकीर्तने ब्रह्माण्ड-
दानको नाम २५० अध्यायः ॥*॥ अपि च ।
“इदानीं कार्त्तिकी चैवं वर्त्ततेऽद्य नराधिप ! ।
ब्रह्माण्डं सर्वसम्पन्नं भूतरत्नौघधीयुतम् ॥
देवदानवयक्षैश्च युक्तमेतत् सदा विभो ! ।
एतद्वैममयं कृत्वा सर्वबीजरसान्वितम् ॥
सरत्नं पुरुषं कृत्वा कार्त्तिक्यां द्वादशीदिने ।
अथवा पञ्चदश्यां वै कार्त्तिक्याचैव नान्यतः ॥
पुरोहिताय गुरवे दापयेद्भक्तिमान्नरः ।
ब्रह्माण्डोदरवर्त्तनं यानि भूतानि पार्थिव ! ।
तानि दत्तानि तेन ह्युः समासात् कथितं तव ॥
यो यज्ञैर्यजते राजन् ! सहस्रवरदक्षिणैः ।
सैकोद्देशो यजेत्तस्य ब्रह्माण्डस्य विशेषतः ॥
यः पुनः सकलक्षेत्रं ब्रह्माण्डं दातुमिच्छति ।
तेन यत् कृतं दत्तं पठितं कीर्तितं भवेत् ॥”

वराह उवाच ।

“एतत् कृत्वा ततो राजा हेमकुम्भे प्रकल्पनम् ।
ब्रह्माण्डन्यये प्रादात् सपिधानश्च तत्क्षणात् ॥
सर्वकामैः सुसम्बीतो ययौ स्वर्गं नराधिपः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

ब्रह्मात्मभूः, पुं, (ब्रह्मण आत्मनः शरीरात् भव-
तीति । ब्रह्मात्मन् + भू + क्तिप् ।) अश्वः । इति
शब्दमाणा ॥ (अस्य ब्रह्मशरीरजातत्वमुक्तं
बृहदारण्यकौपनिषदि ॥१२॥६-७। तद् यथा,—
“प्राणा वै यशोवीर्यं तत्प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरं
श्रितुमश्रियत तस्य शरीर एव मन आसीत् ।
सोऽकामयत मेधं म इदं स्यादात्मन्यनेन स्था-
मिति । ततोऽश्वः समभवद्दृढदन्तध्वजध्वज-
भूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम् ॥” अत्र
शाङ्करभाष्यं यथा,—
“प्राणाश्चक्षुरादयः । वै यशो यशोहेतुत्वात्तेषु
हि सत्सुखातिर्भवति । तथा वीर्यं बलमस्मिन्
शरीरे । नक्षुत्क्रान्तप्राणो यशस्वी बलवान्
भवति । तस्मात् प्राणा एव यशो वीर्यं चास्मिन्
शरीरे । तदेवं प्राणलक्षणं यशोवीर्यमुदक्रामत्
उत्क्रान्तवत् तदेवं यशोवीर्यभूतेषु प्राणेषूत्-
क्रान्तेषु शरीरान्निष्क्रान्तेषु तच्छरीरं प्रजापतेः
श्रितुमुच्छूनभावङ्गुलमश्रियतामेधश्चाभवत् ।
तस्य प्रजापतेः शरीरान्निर्गतस्यापि तस्मिन्नेव
शरीरे मन आसीत् । यथा कस्यचित् प्रिये
विषये दूरङ्गतस्यापि मनो भवति तद्वत् । स
तस्मिन्नेव शरीरे गतमनाः सन् किमकरोदिति ॥
उच्यते सोऽकामयत कथं मेधं मेधाहं यन्नियं
मे ममेदं शरीरं स्यात् । किञ्चात्मन्वी आत्मवा-
चानेन शरीरेण शरीरवान् स्यामिति प्रविशेत् ।
यस्मात्तच्छरीरं मद्दियोगाद्गतयशोवीर्यं सदश्व-
दश्वयत्ततस्मादश्वः समभवत् । ततोऽश्वनामा
प्रजापतिरेव साक्षादत्र स्तूयते । यस्माच्च पुन-

ब्रह्माव

स्तत्प्रवेशात् गतयशोवीर्यत्वादमेधं सन्धेधम-
भूत् तदेव तस्मादेवाश्वमेधस्याश्वमेधनाम्नः क्रतो-
रश्वमेधत्वमश्वमेधनाम लाभः ॥”)

ब्रह्मादनी, स्त्री, हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
ब्रह्मादिजाता, स्त्री, (ब्रह्मणः आदिजाता सम्भूता ।
कचित् ब्रह्माभिजाता इति पाठो दृश्यते ।)
गोदावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
ब्रह्मापेतः, पुं, (ब्रह्माणं ब्रह्मतेजःस्वरूपं सूर्य-
सुपेत उपगतः ततः पृथोदरात् साधुः ।) माघ-
मासे सूर्यनिकटस्थितराक्षसः । यथा,—
“त्वष्टा च यमदक्षिण कम्बलोऽथ तिलोत्तमा ।
ब्रह्मापेतोऽथ ऋतजिह्वतराक्षसः सप्तमः ॥
माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय ! भास्करे ॥”

इति विष्णुपुराणे । २ । १० । १५ ॥

ब्रह्मारण्यं, स्त्री, (ब्रह्मणे वेदस्य अरण्यमिव ।)
वेदप्रभूभिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ब्रह्मार्पणं, स्त्री, (ब्रह्मैवार्पणमिति विग्रहे यदर्पणं
तद्ब्रह्मैव । यथा, गीतायाम् । ४ । २४ ॥

“ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणाहुतम् ॥”

“ब्रह्मार्पणं येन करणेन प्रकारेण ब्रह्मविद्भि-
रन्वावर्पयति तद्ब्रह्मैवेति पश्यति तस्यात्म-
न्यतिरेकेणाभावं पश्यति यथा श्रुतिकायां
रजताभावं पश्यति तद्वदुच्यते ब्रह्मैवार्पणमिति
यथा यद्रजतं तच्छ्रुतिकावेति । ब्रह्म अर्पण-
मित्यसमस्ते पदे यदर्पणबुद्ध्या गृह्यते लोके
तदस्य ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेत्यर्थः । इति शाङ्कर-
भाष्यम् ॥) ब्रह्मणि समर्पणम् । तत्प्रकारा यथा
“ब्रह्मणा दीयते देयं ब्रह्मणे संप्रदीयते ।
ब्रह्मैव दीयते चेति ब्रह्मार्पणमिदं परम् ॥
नाहं कर्त्ता सर्वमेतद्ब्रह्मैव कुरुते तथा !
एतद् ब्रह्मार्पणं प्रोक्तं ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
प्रीणातु भगवानीशः कर्मणानेन शाश्वतः ।
करोति सततं बुद्ध्या ब्रह्मार्पणमिदं परम् ॥
यद्वा फलानां संन्यासं प्रकुर्व्यात् परमेश्वरे ।
कर्मणामेतदप्राहुर्ब्रह्मार्पणमगुत्तमम् ॥”

इति कूर्मपुराणे ४ अध्यायः ॥

ब्रह्मावर्त्तः, पुं, (ब्रह्मणां ब्रह्मनिष्ठब्रह्मणानामा-
वर्त्त इव । बहुलब्रह्मणाश्रयत्वादस्य तथा-
त्वम् ।) देशविशेषः । तत्पर्यायः । तपोवटः २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्परिमाणोऽपि यथा,—
“सरस्वतीदृष्टद्वयोर्देवनद्योर्दन्तरम् ।
तद् देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥
तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ॥
कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याञ्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः ॥
एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादप्रजन्मनः ।
खं खं चरित्रं शिञ्जेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥
इति मानवे । २ । १७-२० ॥

(तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते ॥३॥३५० ।
“ततो गच्छेत् धर्मज्ञ ! ब्रह्मावर्त्तं नराधिप ! ।
ब्रह्मावर्त्तं नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥”

ब्रह्मीष्ट

अपरश्च तत्रैवं । ३ । ८४ । ४० ।
 “ब्रह्मावर्तं ततो गच्छेत् ब्रह्मचारी समाहितः ।
 अन्यमेधमवाप्नोति सोमलोकश्च गच्छति ॥”
 ब्रह्मासनं, स्त्री, (ब्रह्मणे ब्रह्मप्राप्तेः आसनम् ।)
 ध्यानासनम् । योगासनम् । इत्यमरः । २ । ७ । ४० ॥
 ध्यानं परमार्थचिन्तनम् । योगश्चित्तवृत्तिनिरोध-
 मात्रम् । ध्यानं निराकारभावनम् । योगः
 साकारभावनमिति वा । तयोः पञ्चस्वस्तिका-
 द्वासनं यत् तत्र ब्रह्मासनं स्यात् । इति भरतः ॥
 (आसनविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
 “ब्रह्मासनं तदा वक्ष्ये यत्कृत्वा ब्राह्मणो भवेत् ।
 एकपादसुरौ दत्त्वा तिष्ठेदङ्गुलिभवेत् ॥”
 ब्रह्मण आसनमिति विग्रहे ब्रह्मास्तरणम् ॥)
 ब्रह्मास्त्रं, स्त्री, (ब्रह्मस्वरूपमस्त्रम् ।) ब्रह्मस्वरू-
 पास्त्रम् । यथा, देवीपुराणे ।
 “तदा रामेण क्रुद्धेन ब्रह्मास्त्रं प्रति रावणे ।
 नारायणविघातार्थं चिन्तितं चतुराननम् ॥
 सुज्जमेखलदङ्गाच्च सुवदमैकताजिनम् ।
 हृङ्कारराववहुलमागव्य पुरतः स्थितम् ॥”
 ब्रह्मिष्ठा, स्त्री, (अतिशयेन ब्रह्म । ब्रह्म + इष्टन् +
 टाप् च ।) दुर्गा । यथा,—
 “ब्रह्मिष्ठा वेदमाटुत्वात् गायत्री चरणायजा ।
 वेदेषु चरते यस्मात्तेन सा ब्रह्मचारिणी ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 ब्रह्मी, स्त्री, (मेधाजनकत्वात् ब्रह्मणे हिता ।
 ब्रह्म + अण् । बाहुलकात् न टुङ्गिः । ततो
 डीप् ।) पङ्कगङ्कमत्स्यः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ प्राकाल इति भाषा । पञ्जिकाट्टः ।
 शाकभेदः । ब्रमी इति भाषा । इति मेदिनी ।
 मे, १६ ॥ ब्रह्मीशाकस्य पर्यायः । मत्स्याक्षी २
 सुरवा ३ वयस्या ४ ब्रह्मचारिणी ५ । इति
 रत्नमाला ॥ (यथा, भैषज्यरत्नावल्यां कुष्ठरोग
 चिकित्सायाम् ।
 “तेलतुल्यं प्रदातव्यं खरसश्च पृथक् पृथक् ।
 महाकालवचाब्रह्मी तुम्बामिष्टपुत्रिका ॥”)
 अस्या गुणाः । भेदकत्वम् । खरकारित्वम् ।
 पित्तकफनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अस्याः
 पर्यायान्तरं गुणाश्च ब्राह्मीशब्दे द्रष्टव्याः ॥
 ब्रह्मीष्टतं, स्त्री, (ब्रह्मीजातं घृतम् ।) औषध-
 विशेषः । सारखतघृतमिति ख्यातम् । यथा,—
 “समूलपत्रासुत्पाथ्य ब्रह्मीं प्रक्षाल्य वारिणा ।
 उद्धूखले खोदयित्वा रसं वक्ष्ये गालयेत् ॥
 रसे चतुर्गुणे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 हरिद्रा मालती कुष्ठं टुहती सहरीतकी ।
 एतेषां पलिकैर्भागैः शेषास्तु कार्ष्णिकाः सुताः ॥
 पिप्पली १५ विडङ्गानि सैन्धवे शर्करा वचा ।
 सर्वमेतत् समालोष्य शनैर्दधिना पचेत् ॥
 एतत्प्राशितमात्रेण वाग्विशुद्धिः प्रजायते ।
 सप्तरात्रप्रयोगेण किन्नरैः सह गीयते ॥
 अर्द्धरात्रप्रयोगेण खरो भवति कौकिलः ।
 मासमेकं प्रयोगेण भवेत् श्रुतिधरो नरः ॥
 पञ्च गुल्मान् प्रमेहाश्च कासं पञ्चविधं जयेत् ॥

४५६ ब्राह्म

बन्धानाञ्चैव नारीणां नराणामल्परेतसाम् ।
 घृतं सारखतं नाम बलवर्णवपुःप्रदम् ॥”
 इति जयनारायणकनचिकित्सारत्नसंग्रहः ॥
 (अपरश्च ।
 “ब्रह्मीरसे वचाकुष्ठशङ्खपुष्पीभिरेव च ।
 पुराणं मेधसुत्तमादयद्वापस्सारनाशनम् ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहेऽपस्सारधिकारे ॥)
 ब्रह्मीतं, त्रि, ब्रह्मणि आ सम्प्रक् प्रकारेण कृतं
 ग्रथितम् । (“लोपोऽस्योमाडोः ।” इति सूत्रेण
 अकार लोपः ।) इति सुम्भबोधयाकरणम् ॥
 ब्रह्मीत्तरं, त्रि, ब्रह्मा ब्राह्मणः उत्तरः प्रधानं
 यस्य । ब्राह्मणस्याभिकभूत्यादि । इति व्यवहार
 प्रसिद्धम् ॥ (देशभेदः । इति मास्यम् । १२० । ५० ॥)
 ब्रह्मीयं, स्त्री, (ब्रह्मणो वेदस्य वदनम् । ब्रह्म +
 वद् + क्यप् ।) ब्रह्मणो वाक्यम् । इति सुम्भ-
 बोधयाकरणम् ॥
 ब्रह्मीया, त्रि, (ब्रह्म + वद् + क्यप् + टाप् ।) ब्रह्मणः
 कथा । इति सुम्भबोधयाकरणम् ॥ (यथा,
 मनुः । २ । २३१ ।
 “ब्रह्मीयाश्च कथाः कुर्यात् पितृणामेतदीप्ति-
 तम् ॥”
 “परमात्मनिरूपणपराः कथाश्च कुर्यात् ।”
 इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥)
 ब्रह्मीपनेता, [त्रि] पुं, (ब्रह्माणं ब्राह्मणं उपनयते
 इति । ब्रह्म + उप + णी + टच् । उपनयन-
 हेतुकदण्डत्वात्तथात्वम् ।) पलाशवृक्षः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ ब्राह्मणोपनयनकर्त्ता च ॥
 ब्रह्मीदनं, स्त्री, (ब्रह्मणे देयमोदनम् ।) यज्ञे
 ऋत्विग्भ्यो दत्तमन्नम् । इति वैदिकाः । (यथा,
 अथर्ववेदे । ४ । ३५ । ७ ।
 “ब्रह्मीदनं विश्वजितं पचामि शृण्वन्तु मे अन्न-
 धानस्य देवाः ॥”)
 ब्राह्मं, स्त्री, (ब्रह्मण इदम् । ब्रह्मन् + “तस्ये-
 दम् ।” ३ । ३१२० । इत्यण् । नस्तद्धिते । ६ । ४ । १४४ ।
 इति टिलोपः ।) ब्रह्मतीर्थं । तत्तु अङ्गुष्ठस्य
 मूले वर्त्तते । इत्यमरः ॥ २ । ७ । ५१ ॥ अनेन
 तीर्थेन द्विजस्याचमनं यथा, आङ्गिकतत्त्वे ।
 “अन्तर्जातुश्चौ देश उपविष्ट उदङ्मुखः ।
 प्राग्वा ब्राह्मणे तीर्थेन द्विजो नित्यमुपसृशेत् ॥
 अङ्गुष्ठोत्तरतो रेखा या पाण्डेर्दक्षिणस्य च ।
 एतद्ब्राह्ममिति ख्यातं तीर्थमाचमनाय वै ॥”
 ब्रह्मपुराणम् । यथा,—
 “ब्राह्मं पादं वैष्णवश्च शैवं भागवतं तथा ॥”
 इति मलमासतत्त्वघृतविष्णुपुराणवचनम् ॥
 (ब्रह्मसम्बन्धिनि, त्रि, यथा, मनुः । १ । ६८ ।
 “ब्राह्मस्य तु च पादस्य यत्प्रमाणं समासतः ।
 एकैकशो युगानान्तु क्रमशस्तन्निबोधत ॥”
 ब्रह्मा देवतास्य इति । ब्रह्मन् + “सास्य
 देवता ।” ४ । २ । २४ । इत्यण् । टिलोपः ।
 ब्रह्मदेवताकमस्यादि । यथा, रघुः । १२ । ६७ ।
 “अमोघं सन्धे चास्मै धनुष्येकधनुर्द्वरः ।
 ब्राह्मसत्त्वं प्रियाशोकशल्यनिष्कर्षयौधम् ॥”)

ब्राह्मणः

ब्राह्मः, पुं, (ब्रह्मणोऽपत्यं पुमान् इति । ब्रह्मन् +
 “तस्यापत्यम् । ४ । १ । ६२ । इत्यण् । “नस्त-
 द्धिते ।” ६ । ४ । १४४ । इति टिलोपः ।)
 नारदः । इति जटाधरः ॥ (ब्रह्मण इवायमिति
 अण् ।) विवाहविशेषः । यथा,—
 “वरमाहूय यथाशक्त्वालङ्कृता कन्या यत्र
 दीयते सः ।”
 यथा,—
 “आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतश्रीलवते स्वयम् ।
 आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ॥”
 इत्युद्वाहवत्त्वम् ॥
 (“रात्रिश्च पश्चिमे यामे सुहृत्तो ब्राह्म उच्यते ।”
 इति नियमात् रात्रिशेषयामार्द्धस्थितोरुण-
 दयात् प्राक्दण्डदयात्मको कालविशेषः । यथा,
 मनुः । ४ । ६१ ।
 “ब्राह्मे सुहृत्ते बुद्धेः धर्मार्थौ चानुचिन्त-
 येत् ॥”)
 ब्राह्मणं, स्त्री, (ब्रह्मन् + अण् न टिलोपः ।) ब्रह्म-
 संघातः । ब्राह्मणसङ्घः । वेदभागः । इति
 मेदिनी । ने, ६७ ॥
 ब्राह्मणः, पुं, ब्राह्मणो विप्रस्य प्रजापतेर्वा अपत्यम् ।
 ब्रह्म वेदस्तमधीते वा सः । इति भरतः ॥ (ब्रह्मन्
 + अण् “ब्राह्मोऽजातौ ।” ६ । ४ । १७१ ।
 इति नटिलोपः ।) तत्पर्यायः । द्विजातिः । २
 अयजन्मा ३ भूदेवः ४ बाहुवः ५ विप्रः ६ ।
 इत्यमरः ॥ २ । ७ । ४१ ॥ द्विजः ७ सूत्र-
 कण्ठः ८ ज्येष्ठवर्णः ९ अयजातकः १०
 द्विजन्मा ११ वक्त्रजः १२ मैत्रः १३ वेदवासः १४
 नयः १५ गुरुः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥
 ब्रह्मा १७ षट्कर्मा १८ द्विजोत्तमः १९ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ * अयं सर्ववर्णश्रेष्ठः । ब्रह्मणो
 सुखाज्जातः । ब्रह्मदीपे तस्य संज्ञा हंसः ।
 शास्त्रालदीपे श्रुतिधरः । कुशदीपे कुशलः ।
 क्रौञ्चदीपे गुरुः । शाकदीपे ऋतव्रतः । पुष्कर-
 दीपे सर्वे एकवर्णाः । अस्य शास्त्रनिष्पित-
 धर्मास्त्रयः अध्ययनं यजनं दानञ्च । जीविका-
 स्तिसः अध्यापनं याजनं प्रतिग्रहश्च । अयमा-
 श्रमचतुष्टयवान् भवति । यथा । ब्रह्मचारी
 गृहस्थः वानप्रस्थः सत्यासी च । चत्त्रियवैश्य-
 योस्तु क्रमश एकैकपादहीनत्वमिति बोध्यम् ।
 इति श्रीभागवतम् ॥ * * ब्राह्मणीचत्त्रिया-
 वैश्यास्तु ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः । यथा,—
 “ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः ।
 चत्त्रियायां तथैव स्याद्वैश्यायामपि चैव हि ॥”
 इति महाभारते अनुशासने । ४७ । २८ ॥
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “जात्या कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन च ।
 एभिर्युक्तो हि यस्तिष्ठेन्नित्यं सं द्विज उच्यते ॥”
 इति वज्रपुराणम् ॥
 अपि च ।
 “न क्रुध्यन् प्रहृष्येच्च मानितोऽमानितश्च यः ।
 सर्वभूतेष्वभयदस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

ब्राह्मणः

अहेरिव गणाद्गीतः लौहित्यान्नरकादिव ।
कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाश्रितः ।
यत्र कचन शायी च तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
विमुक्तं सर्वसङ्गं सुनिमाकाशवत् स्थितम् ।
अखमेकचरं शान्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
जीवितं यस्य धर्म्मार्थं धर्म्मो रत्नमेव च ।
अहोरात्राश्च पुण्यार्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
निराश्रितमनारम्भं निर्ममस्कारमस्तुतिम् ।
अक्षीणं क्षीणकर्म्मणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
इति महाभारते मोक्षधर्म्मः ॥ * ॥

अपि च । विशाखयूप उवाच ।
“विप्रस्य लक्षणं ब्रूहि त्वज्जितः का च तत्कृता ।
यतस्तवानुग्रहेण वाग्वाणाः ब्राह्मणाः कृताः ॥
कल्किरुवाच ।

वेदा मामीश्वरं प्राहुरयत्तं यत्किमत् परम् ।
ते वेदा ब्राह्मणसुखे नाना धर्म्माः प्रकाशिताः ॥
यो धर्म्मो ब्राह्मणानां हि सा भक्तिर्मम पुष्कला ।
तथाहं तोषितः श्रीशः संभवामि युगे युगे ॥
ऊर्द्ध्वं चित्तं सूत्रं सध्वानिर्मितं शनैः ।
तन्मुच्यमधोवृत्तं यत्सूत्रं विदुर्बुधाः ॥
त्रिगुणं तद्व्यभिद्युक्तं वेदप्रवरसंस्तुतम् ।
शिरोधराभिमध्यात् पृष्ठार्द्धपरिमाणकम् ॥
यजुर्विदां नाभिमितं सामगानामयं विधिः ।
वामस्कन्धेन विधृतं यत्सूत्रं बलप्रदम् ॥
ऋद्धसूत्रचन्दनादौस्तु धारयेत्तिलकं द्विजः ।
भावे त्रिपुण्ड्रं कर्म्माङ्गं केशपर्यन्तसुज्ज्वलम् ॥
पुण्ड्रमङ्गुलिमानन्तु त्रिपुण्ड्रं तत्त्रिधाकृतम् ।
ब्रह्मविष्णुशिवावासं दर्शनात् पापनाशनम् ॥
ब्राह्मणानां करे स्वर्गा वाची वेदाः करे हरिः ।
गात्रे तीर्थानि यामाश्च नाडीषु प्रकृतिस्त्रिवृत् ॥
सावित्री कण्ठकुहरा हृदयं ब्रह्मसङ्गतम् ।
तेषां स्तनान्तरे धर्म्मः पृष्ठधर्म्मः प्रकीर्तितः ॥
भूदेवा ब्राह्मणा राजन् ! पूज्या वन्द्याः सद्-
क्तिभिः ।

चातुराश्रम्यकुशला मम धर्म्मप्रवर्त्तकाः ॥
बालाश्चापि ज्ञानवृद्धास्तपोवृद्धा मम प्रियाः ।
तेषां वचः पालयितुमवताराः कृता मया ॥
महाभाग्यं ब्राह्मणानां सर्वपापप्रणाशनम् ।
कलिदोषहरं श्रुत्वा मुच्यते सर्वतो भयात् ॥
इति कल्किपुराणे ४ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।
“कर्म्मणा ब्राह्मणो जातः करोति ब्रह्मभावनाम् ।
स्वधर्म्मनिरतः शुद्धस्तसाद्ब्राह्मण उच्यते ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे ३५ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
“जातकर्म्मादिभिर्यस्तु संस्कारैः संस्कृतः शुचिः ।
वेदाध्ययनसम्पन्नः षट्सु कर्म्मस्वस्थितः ॥
शौचाचारपरो नित्यं विघसाशी गुरुप्रियः ।
नित्यव्रती सत्वरतः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥
सत्यं दानमथोद्गोह आशुशस्यं कृपा वृणा ।
तपश्च दंश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ * ॥

ब्राह्मणः

तस्य धर्म्मो यथा,—
ब्राह्मणस्य तु यो धर्म्मस्तं ते वक्ष्यामि केवलम् ।
दममेव महाराज ! धर्म्ममाहुः पुरातनम् ॥
स्वाध्यायाभ्यसनश्चैव तत्र कर्म्म समाप्यते ।
तच्चेदित्तमुपागच्छेदन्तमानं स्वकर्म्मणि ॥
अकुर्व्याणं विकर्म्माणि श्रान्तं प्रज्ञानतर्पितम् ।
कुर्वीतोपेत्य सन्तानमथ दद्याद्यजेत च ॥
संविभज्यापि भोक्तव्यं धनं सद्भिरितोष्यते ।
परिनिष्ठितकार्यस्तु स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः ॥
कुर्यादव्यग्रं वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २६ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य माहात्म्यादि यथा,—
“सर्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणः परमो गुरुः ।
तस्मै दानानि देयानि भक्तिश्रद्धासमन्वितैः ॥
सर्वदेवाय नमो विप्रः प्रत्यक्षचिदशो भुवि ।
स तारयति दातारं दुस्तरं विश्वसागरे ॥
हरिशर्म्मोवाच ।
सर्ववर्णगुरुर्विप्रस्त्वया प्रोक्तः सुरोत्तम ! ।
तेषां मध्ये च कः श्रेष्ठः कस्मै दानं प्रदीयते ॥
ब्रह्मोवाच ।

सर्वेऽपि ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः पूजनीयाः सदैव हि ।
अविद्या वा सविद्या वा नात्र कार्या विचारणा ॥
स्तेयादिदोषलिप्ता ये ब्राह्मणा ब्राह्मणोत्तमाः ॥
आत्मभ्यो ह्येषिणस्तेऽपि परेभ्यो न कदाचन ॥
अनाचारा द्विजाः पूज्या न च शूद्रा जिते-
न्द्रियाः ।

अभक्ष्यभक्षका गावः कोलाः सुमतयो न च ॥
माहात्म्यं भूमिदेवानां विप्रिषादुच्यते मया ।
तव स्नेहादिजश्रेष्ठ ! निशामय समाहितः ॥
क्षत्रियाणाञ्च वैश्यानां शूद्राणां गुरवो द्विजाः ।
अन्येभ्यं गुरवो ज्ञेयाः पूजनीयाश्च भूसुर ! ॥
ब्राह्मणं प्रणमेद्यस्तु विष्णुबुद्ध्या नरोत्तमः ।
आयुः पुत्राश्च कीर्त्तिश्च सम्पत्तिस्तस्य वर्द्धते ॥
न च नौति द्विजं यस्तु मृदुधीर्मानवो भुवि ।
सुदर्शनेन तच्छीर्षं हन्तुमिच्छति केशवः ॥”

पुण्यादिहस्तब्राह्मणस्य प्रणामनिषेधो यथा,—
“पुण्यहस्तं पयोहस्तं देवहस्तञ्च भूसुर ! ।
न नमेद्ब्राह्मणं प्राज्ञस्तेलाभ्यङ्गितविग्रहम् ॥
जलस्थं देववैश्वस्यं ध्यानमज्जितचेतसम् ।
देवपूजाञ्च कुर्वन्तं न नमेद्ब्राह्मणं बुधः ॥
वह्निष्क्रियां प्रकुर्वन्तं सुज्ञानञ्च द्विजोत्तम ! ।
तथा सामानि गायन्तं न नमेद्ब्राह्मणं बुधः ॥
ब्राह्मणा यत्र तिष्ठन्ति बहवो द्विजसत्तम ! ।
प्रत्येकस्तु नमस्कारस्तत्र कार्या न धीमता ॥
कृताभिवादनं विप्रं भक्त्या यो नाभिवादयेत् ।
स चाण्डालसमो ज्ञेयो नाभिवादः कदापि च ॥
कृतप्रणामं तनयं नमेतां पितरौ न च ।
कृतप्रणामाः सर्वेऽपि नमस्कार्या द्विजैर्द्विजाः ॥
कृतदोषान् द्विजान् गाञ्च न द्विषन्ति विच-
क्षणाः ।

द्विषन्ति वापि मोहेन तेषां बहूः सदा हरिः ॥
याचकान् ब्राह्मणान् यस्तु कोपदद्यात् प्रपश्यति ।

ब्राह्मणः

सूचीप्रक्षेपणं तस्य नेत्रयोः कुरुते यमः ॥
विप्रनिर्भर्त्सनं मृदा येन वक्त्रेण कुर्वते ।
तस्मिन् वक्त्रे यमस्तप्तं लौहपिण्डं ददाति वै ॥
ब्राह्मणो यद्गृहे भुङ्क्ते तद्गृहे केशवः स्वयम् ।
देवताः सकला एव पितरश्च सुरर्षयः ॥”

तस्य पादोदकादिमाहात्म्यं यथा,—
विप्रपादोदकं यस्तु कणमात्रं वहेद्बुधः ।
देहस्य पातकं तस्य सर्वमेवाशु नश्यति ॥
कोटिब्रह्माण्डमध्ये सन्ति तीर्थानि यानि वै ।
तीर्थानि तानि सर्वाणि वसन्ति द्विजपादयोः ॥
विप्रपादोदकेर्नित्यं सिक्तं स्याद्यस्य मस्तकम् ।
स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ॥
सर्वपापानि घोराणि ब्रह्महत्यादिकानि च ।
सद्य एव विनश्यन्ति विप्रपादाभ्युधारणात् ॥
क्षयाद्या व्याधयः सर्वे परमक्षेपदायकाः ।
गच्छन्ति विलयं सद्यो विप्रपादाभ्युपगमात् ॥
पित्रर्थं यानि तोयानि दीयन्ते विप्रपादयोः ।
तैस्तृप्ताः पितरः स्वर्गे तिष्ठन्त्याचन्द्रतारकम् ॥
प्रक्षाल्य विप्रचरणौ दूर्वाभिर्योर्ध्वेद्बुधः ।
तेनाश्वितो जगत्स्वामी विष्णुः सर्वसुरोत्तमः ॥
विप्राणां पादनिसर्माख्यं यो मर्त्यः शिरसा वहते ।
सत्यं सत्यमहं वक्ष्मि तस्य सुक्तिर्हि शाश्वती ॥
तस्य प्रदक्षिणफलम् ।

“विप्रं प्रदक्षिणीकृत्य वन्दते यो नरोत्तमः ।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तदीपा वसुन्धरा ॥”
तस्य पादसेचनफलम् ।
यो दद्यात् फलतामूलं विप्राणां पादसेचने ।
इह लोके सुखं तस्य परलोके ततोऽधिकम् ॥
पुत्रार्थो लभते पुत्रं धनार्थो लभते धनम् ।
मोक्षार्थो लभते मोक्षं विप्रपादस्य सेचनात् ॥
रोगी रोगात् प्रमुच्येत पापी मुच्येत पातकात् ।
मुच्येत बन्धनादङ्घ्रो विप्राणां पादसेचनात् ॥
अनपत्याश्च या नार्यो मृतापत्याश्च याः स्त्रियः ।
वङ्गपत्या जीववत्साः स्युर्विप्रपादसेचनात् ॥”

इति पाद्मे क्रियायोगसारे २० अध्यायः ॥
तस्य सन्ध्याया अकरणे दोषो यथा,—
“नोपतिष्ठति यः पूर्वां नोपास्ते यस्तु पश्चिमात् ।
स शूद्रवद्विहः कार्यः सर्वस्माद्भिक्षकर्म्मणः ॥”
तस्य सन्ध्याकरणफलं यथा,—
“यावज्जीवनपर्यन्तं यस्त्रिसन्ध्यं करोति च ।
स च सर्वसमो विप्रस्तेजसा तपसा सदा ॥
तत्पादपद्मरजसा सदा पूता वसुन्धरा ।
जीवन्मुक्तः स तेजस्वी सन्ध्यापूतो हि यो द्विजः ॥
तीर्थानि च पवित्राणि तस्य संस्पृशमात्रतः ।
ततः पापानि यान्येव वैनेत्यादिघोरमाः ॥
सन्ध्याया अकरणे दोषो यथा,—
“न गच्छन्ति सुरास्तेषां पितरः पिण्डतर्पणम् ।
स्नेच्छया न द्विजातेश्च त्रिसन्ध्यरहितस्य च ॥”
तस्य निन्दितकर्म्माणि यथा,—
“विष्णुमन्त्रविहीनश्च त्रिसन्ध्यरहितो द्विजः ।
एकादशीविहीनश्च विषहीनो यथोरगः ॥
हरिर्नैवेद्यभोजी न धावको वृषवाहकः ।

ब्राह्मणः

शूद्राभोजी विप्रश्च विषहीनो यथोरगः ॥
 श्रवदाही च शूद्राणां यो विप्रो वृषलीपतिः ।
 शूद्राणां सूपकारी च शूद्रयाजी च यो द्विजः ।
 असिजीवी मसीजीवी विषहीनो यथोरगः ॥
 यो विप्रोऽवीराभोजी ऋतुस्नाताभोजकः ।
 भगजीवी वाहुषिको विषहीनो यथोरगः ।
 यः कन्याविक्रयी विप्रो यो हरेर्नामविक्रयी ।
 यो विद्याविक्रयी विप्रो विषहीनो यथोरगः ॥
 स्त्रियोदये च द्विर्भोजी मत्स्यभोजी च यो
 द्विजः ।
 शिलापूजादिरहितो विषहीनो यथोरगः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २१ अध्यायः ॥*॥
 अपि च ।
 “यदि शूद्रां ब्रजेद्विप्रो वृषलीपतिरेव सः ।
 स भ्रष्टो विप्रजातिश्च चाण्डालात् सोऽधमः
 स्मृतः ॥
 विष्ठासमश्च तत्पिण्डो मृजं तस्य च तर्पणम् ।
 तत्पिण्डाणां सुराणाञ्च पूजने तत्समं सति ॥
 कोटिजन्मार्जितं पुण्यं सन्ध्याञ्चैतपसार्जितम् ।
 द्विजस्य वृषलीभोगान्नप्रत्येव न संशयः ॥
 ब्राह्मणश्च सुरापीतो विड्भोजी वृषलीपतिः ।
 हरिवासरभोजी च कुम्भीपाकं ब्रजेदधुवम् ॥”
 अपि च ।
 “करोत्यशुद्धां सन्ध्याञ्च सन्ध्यां वा न करोति यः ।
 त्रिसन्ध्यं वर्जयेद्यो वा सन्ध्याहीनश्च स द्विजः ॥
 नारायणचेज्जादितोर्थे तस्य प्रतिग्रहदोषो यथा,
 “तत्र नारायणचेज्जे कुरुचेज्जे हरेः पदे ।
 वाराणस्यां वदय्याञ्च गङ्गासागरसङ्गमे ॥
 पुष्करे भास्करचेज्जे प्रभासे रासमण्डले ।
 हरिद्वारे च केदारे सोमे वदरपाचने ॥
 सरस्वतीनदीतीरे पुण्ये वृन्दावने वने ।
 गोदावल्याञ्च कौशिक्यां त्रिवेण्याञ्च हिमालये ॥
 एतेष्वन्येषु यो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः ।
 स च तीर्थप्रतिग्राही कुम्भीपाकं प्रयाति च ॥”
 पारिभाषिकमहापातकिब्राह्मणा यथा,—
 “शूद्रसप्तोन्निकृष्टाजी ग्रामयाजीति कीर्तितः ।
 देवोपजीवजीवी च देवलश्च प्रकीर्तितः ॥
 शूद्रपाकोपजीवी यः सूपकारः प्रकीर्तितः ।
 सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः स्मृतः ॥
 एते महापातकिनः कुम्भीपाकं प्रयान्ति ते ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥*॥
 विप्राणामाशीर्वचनं पूर्णखण्डयनं यथा,—
 “आशिशं कर्तुमर्हन्ति प्रसन्नमनसा शिशुम् ।
 पूर्णखण्डयनं सद्यो विप्राशीर्वचनं ध्रुवम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३ अध्यायः ॥
 ब्राह्मणस्य स्वधर्मो यथा,—
 “ब्राह्मणस्य स्वधर्मश्च त्रिसन्ध्यमर्चनं हरेः ।
 तत्पादोदकनैवेद्यभक्षणश्च सुधाधिकम् ॥
 अन्नं विष्ठा जलं मूत्रमनिवेदं हरेर्नृप ।
 भवन्ति शूकराः सर्वे ब्राह्मणा यदि भुञ्जते ॥
 आजीवं भुञ्जते विप्रा एकादश्यां न भुञ्जते ।
 कृष्णजन्मदिने चैव शिवरात्रौ सुनिश्चितम् ॥

ब्राह्मणः

तथा रामनवम्याञ्च यत्नतः पुण्यवासरे ।
 ब्राह्मणानां स्वधर्मश्च कथितो ब्रह्मणा नृप ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५६ अध्यायः ॥
 गृहस्थब्राह्मणनियमा यथा,—
 “वेदं वेदौ तथा वेदानधीत्य तु समाहितः ।
 तदर्धमभिमन्याय तत्र स्नायाद्विजोत्तमः ॥
 गुरवे तु धनं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया ।
 चीर्णव्रतोऽथ सुक्तात्मा ह्यशक्तः स्नातुमर्हति ॥
 वैणवीनारयेद्यंष्टिमन्तव्वासमथोत्तरम् ।
 यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकश्च कमण्डलुम् ॥
 कृत्रञ्चोष्णीषममलं पादुके चाप्युपानहौ ।
 रौक्मो च कुण्डले धार्य्ये कृत्तकेशनखः शुचिः ॥
 स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्बहिर्माख्यं न धारयेत् ।
 अन्यत्र काश्चनाद्विप्रो न रक्तां विभ्रयात् सजम् ॥
 शुक्ताम्बरधरो नित्यं स्रग्गन्धः प्रियदर्शनः ।
 न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति ॥
 न रक्तमुख्यणश्चास्य हृतं वासो न कुण्डिकाम् ।
 नोपानहौ सजं वाथ पादुके च प्रयोजयेत् ॥
 उपवीतमलङ्कारं कुम्भान् कृष्णाजिनानि च ।
 नापस्यं परीदध्यादासो न विकृतं वसेत् ॥
 आहरेदिधिवह्नीमान् सट्टशाम्भनः शुभाम् ।
 रूपलक्षणसंयुक्तां योनिदोषविवर्जिताम् ॥
 अमाष्टगोत्रप्रभवामसमानार्धगोत्रजाम् ।
 आहरेद्ब्राह्मणो भार्यां शीलशौचसमन्विताम् ॥
 ऋतुकालाभिगामी स्याद्यावत्पुत्रोऽभिजायते ।
 वर्जयेत् प्रतिविह्वानि प्रयत्नेन दिनानि तु ॥
 षष्ठ्याष्टमी पञ्चदशी द्वादशी च चतुर्दशी ।
 ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं तद्वृज्जन्मत्रयाहनि ॥
 आदधीतावसथ्याभिं जुहुयाज्जातवेदसम् ।
 व्रतानि स्नातको नित्यं पावनानि च पालयेत् ॥
 वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्त्रितः ।
 अकुर्व्याणः प्रतप्याशु नरकानतिभीषणान् ॥
 अयश्चेत् प्रयतो नित्यं वेदं यज्ञान् ज्ञापयेत् ।
 कुर्यादगृह्याणि कर्माणि सन्ध्यापसनमेव च ॥
 सख्यं समाधिकेः कुर्यादुपेयादीश्वरं सदा ।
 दैवतान्यपि गच्छेत्तु कुर्याद्भग्याभिषेकम् ॥
 न धर्मं स्थापयेद्द्विजान् न पापं गृहयेदपि ।
 कुर्वीतात्माहितं नित्यं सर्वभूतानुकम्पकः ॥
 वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च ।
 देशवागबुद्धिसारूप्यमाचरन् विचरेत् सदा ॥
 श्रुतिस्मृत्युदितं सत्यक् साधुभिर्यश्च सेवितः ।
 तमातरन्निषेवेत नेहेतान्यत्र कर्हिचित् ॥
 येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
 येन याति सतां मार्गं तेन गच्छंस्तरिष्यति ॥
 नित्यं स्वाध्यायशीलः स्यान्नित्यं यज्ञोपवीतिमान् ।
 सत्यवादी जितक्रोधो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
 सन्ध्यास्नानरतो नित्यं ब्रह्मयज्ञपरायणः ।
 अनस्युर्बुद्धिदुर्दान्तो गृहस्थः प्रत्यवर्द्धत ॥
 वीतरागभयक्रोधो लोभभोहविवर्जितः ।
 सावित्रीजापनिरतः अज्ञावान् सुच्यते गृही ॥
 मातापित्रोर्हिते युक्तो गोब्राह्मणहिते रतः ।
 दाता यज्ञी देवभक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥

ब्राह्मणः

त्रिवर्गसेवी सततं देवतानाञ्च पूजनम् ।
 कुर्यादहरहर्हित्यं नमस्येत् प्रयतः सुरान् ॥
 विभागशीलः सततं क्षमायुक्तो दयात्मकः ।
 गृहस्थस्तु समायुक्तो न गृहे न गृही भवेत् ॥
 क्षमा दया च विज्ञानं सत्यञ्चैव दमः श्रमः ।
 अध्यात्मं नित्यता ज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥
 एतस्मान्न प्रमाद्वेत विप्रेषेण द्विजोत्तमः ।
 यथाशक्ति चरन् कर्म निन्दितानि विवर्जयेत् ॥
 विधूय मोहकलिलं लब्ध्वा योगमनुत्तमम् ।
 गृहस्थो सुच्यते बन्धान्नात्र कार्या विचारणा ॥
 विगर्हातिक्रमक्षेपहिंसावन्धवधात्मनाम् ।
 अन्यमन्युसमुत्थानां दोषाणां वर्जनं क्षमा ॥
 खड्गःखेखिव कारुण्यं परदुःखेषु सौहृदात् ।
 दया यत्सुनयः प्राहुः साक्षाद्भूमिस्थ साधनम् ॥
 चतुर्दशानां विद्वानां धारणं हि यथार्थतः ।
 विज्ञानमितरं विद्याद्वयेन धर्म्मा विवर्द्धते ॥
 अधीत्य विधिवदिदामर्थश्चैवोपलभ्य तु ।
 धर्मकार्यान्निवृत्तश्चेन्न तद्विज्ञानमिष्यते ॥
 सत्येन लोकं जयति सत्यन्तत् परमं पदम् ।
 यथा भूतप्रसादस्तु सत्यमाहुर्मनीषिणः ॥
 दमः शरीरावनतिः श्रमः प्रज्ञा प्रसादजः ।
 अध्यात्ममक्षरं विद्याद्वयत्र गत्वा न शोचति ॥
 यथा स देवो भगवान् विद्यते यत्र विद्यते ।
 साक्षादेव महादेव! तज्ज्ञानमिति कीर्तितम् ॥
 तन्निष्ठस्तत्परो विद्वान्निवृत्तमक्रोधनः शुचिः ।
 महायज्ञपरो विप्रो लभते तदनुत्तमम् ॥
 धर्मस्यायतनं यन्नाच्छरीरं परिपालयेत् ।
 न हि देहं विना रुद्र! पुरुषैर्विद्यते परः ॥
 नित्यं धर्मार्थकामेषु युक्तीत नियतो द्विजः ।
 न धर्मवर्जितं काममर्थं वा मनसा स्मरेत् ॥
 सौदन्नपि स्वधर्मेण नवधर्मं समाचरेत् ।
 धर्म्मा हि भगवान्देवो गतिः सर्वेषु जन्तुषु ।
 भूतानां प्रियकारी स्यान्न परद्रोहकर्मधीः ॥
 न वेददेवतानिन्दां कुर्यात्तैश्च न सम्बदेत् ।
 यस्मिन् नियतो विप्रो धर्म्माध्यायं पठेत् शुचिः ।
 अध्यापयेच्छ्रावयेद्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥”
 इति कौर्म उपविभागे १४ अध्यायः ॥
 अपि च । स्मृत उवाच ।
 “आशुश्रुंश्च क्षमा सत्यमहिंसा दममार्दवम् ।
 ध्यानं प्रसादो माधुर्यमार्जवं शौचमेव च ॥
 इत्या दानं तपः सत्यं स्वाध्यायो ह्यात्मनिग्रहः ।
 व्रतोपवासौ मौनश्च स्नानं पेशुन्यवर्जनम् ॥
 एभिर्युक्तो सुनिश्चेष्टा यः सदा वर्तते द्विजः ।
 हुत्वा तु पावकं सर्वं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 अविद्यो वा सविद्यो वा निरभिः सामिकोऽपि
 वा ।
 यो विप्रस्तपसा युक्तः स परं स्वर्गमाप्नुयात् ॥
 सर्वेषामुत्तमं श्रेष्ठं विमुक्तिफलदायकम् ॥
 ब्राह्मणस्य तपो वक्ष्ये तन्मे निगदतः शृणु ।
 सायं प्रातश्च यः सन्ध्यामुपास्ते स्तन्नमानसः ॥
 जपन् हि पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम् ।
 तपसा भावितो देवा ब्राह्मणः पूतकिंस्त्वयः ॥

ब्राह्मणः

न सीदेत् प्रतिगच्छन् सत्यं पृथ्वीं ससागराम् ।
 हे सत्यं ह्युपतिष्ठेत् गायत्रीं प्रयतः शुचिः ॥
 यस्तस्य दुष्कृतं नास्ति पूर्वतः परतोऽपि वा ।
 यज्ञदानरतो विद्वान् साङ्गवेदस्य पाठकः ॥
 गायत्रीध्यानपूतस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
 एवं कित्त्वियुक्तस्तु विनिर्दहति पातकम् ॥
 उभे सत्ये ह्युपासीत तस्मान्नित्यं द्विजोत्तमः ॥
 तस्य देहापवित्रत्वं यथा,—
 “यथा देहापवित्रत्वं विप्रादीनां यतो भवेत् ।
 देवर्षे ! षड्गु तत्त्वं नराणामातुपूर्विकम् ॥
 जातके मृतकेऽन्ताते जलौकाभिः क्षते तथा ।
 अपवित्रो द्विजातीनां देहः सन्धादिकर्मसु ॥
 अपूततनुस्तु सर्गं नरो मूत्रपुरीषयोः ।
 अस्य श्वस्यर्शने चैव ब्रह्मयज्ञजपादिषु ॥
 रक्तपाते नखश्चङ्गदन्तखड्गादिभिः क्षते ।
 विप्रादेरशुचिः कायः शस्त्रास्त्रैः कण्टकादिभिः ॥
 मुक्त इह तानोच्छिद्येऽपवित्रः कृतमैथुने ।
 शयने ब्राह्मणादीनां शरीरं चुरकर्मणि ॥
 ज्वरादिभिस्तुःषट्शरीरैर्युक्तं द्विजन्मनाम् ।
 वपुरप्रयतं पूजादानहोमजपादिषु ॥
 धूमोद्गारे वमौ आह्वयतिताम्रादिभोजनैः ।
 तथा च रेतःस्वलेने मर्त्यदेहापवित्रता ॥
 अपवित्रं द्विजातीनां वपुः स्याद्वाहुदर्शने ।
 गर्हितदानग्रहणे पतिते पातकादिभिः ॥
 अशौचान्तेन शुद्धिः स्याज्जातके मृतके द्विज !
 सर्ववर्णाश्रमादीनां तनोः सन्धादिकर्मसु ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १०६ अध्यायः ॥
 अथ आह्वीयब्राह्मणनिर्णयः ।

मान्वातोवाच ।

“कीदृशेभ्यः प्रदातव्यं भवेच्छ्राद्धं महासुने ! ।
 द्विजेभ्यः किं गुणिभ्यो वा तन्मे याच्यातुमर्हसि ॥
 नारद उवाच ।

ब्राह्मणान्न परीक्षेरन्नायवर्णाख्यो वृष ! ।
 देवे कर्मणि पित्रे च न्यायमाहुः परीक्षणम् ॥
 देवताः पूजयन्तीह देवेनैव हि तेजसा ।
 उपेये तस्माद्भावेभ्यः सर्वेभ्यो दापयेन्नरः ॥
 आह्वे त्वय महाराज ! परीक्षेद्ब्राह्मणं बुधः ।
 कुलशीलवयोरूपेर्विद्ययाभिजनेन च ॥
 तेषामन्ये पङ्क्तिदूषास्तथान्ये पङ्क्तिपावनाः ।
 अपाङ्क्त्यास्तु ये राजन् ! कीर्त्तयिष्यामि तान्
 षड्गु ॥”

अपाङ्क्त्या यथा,—

कितवो भूयद्वा यक्षी पशुपालो निराकृतिः ।
 ग्रामप्रेष्ठो बाहुषिको गायनः सर्वविक्रयी ॥
 अगारदाही गरदः कुलश्रीः सोमविक्रयी ।
 सामुद्रिको राजदूतस्तैलिकः कूटकारकः ॥
 पित्रा विवदमानश्च यस्य चोपपतियुद्धे ।
 अभिशस्तस्तथा स्नेनः शिष्यं यश्चोपजीवति ॥
 प्रव्वकारश्च सूची च मित्रभुक् पारदोरिकः ।
 अन्नतानामुपाध्यायः काण्डपृष्ठस्तथैव च ॥
 अभिश्च यः परिक्रामेदयः शुना दष्ट एव च ।
 परिवित्तस्तु यश्च स्याद्दुष्कर्मा गुरुतल्पगः ॥

ब्राह्मणः

कुशीलवो देवलको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ।
 ईडशा ब्राह्मणा ये च अपाङ्क्त्यास्तु ते मताः ॥
 रक्षांसि गच्छते ह्ययं यदेषान् प्रदीयते ।
 आह्वे मुक्ता महाराज ! दुष्कर्मा गुरुतल्पगः ॥
 आह्वं नाशयते तस्य पितरोऽपि न मुञ्जते ।
 सोमविक्रयिणे दत्तं विद्यातुल्यं भवेन्नृप ! ॥
 भिषजे शोणितसमं नष्टं देवलके तथा ।
 अप्रतिष्ठं बाहुषिके निष्कलं परिकीर्त्तितम् ॥
 बहुवाणिजके दत्तं नेह नासृज तद्विवेत् ।
 भस्मनीव हुतं ह्ययं तथा पौनर्भवे द्विजे ॥
 ये तु धर्म्यपतेषु चरित्रापगतेषु च ।
 ह्ययं कथं प्रयच्छन्ति तेषां तत्प्राय नश्यति ॥
 ज्ञानपूर्वस्तु ये तेभ्यः प्रयच्छन्त्यल्पबुद्धयः ।
 पुरीषं मुञ्जते तस्य पितरः प्रेत्य निश्चितम् ॥
 एतान् विहि महाराजो ! अपाङ्क्त्यास्तु द्विजा-
 धमान् ।

शूद्राणामुपदेशस्तु ये कुर्वन्त्यल्पबुद्धयः ॥
 घटिं काण्यः शतं खड्गः श्वित्री यावत् प्रपश्यति ।
 पङ्क्त्यां समुपविष्टायां तावद्दूषयते वृष ! ॥
 यद्देष्टितशिरा मुङ्क्ते यद्मुङ्क्ते दक्षिणासुखः ।
 सोपानकश्च यद्मुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तादासुरम् ॥
 अस्त्यते च यद्दत्तं यच्च अह्नादिवर्जितम् ।
 सर्वं तदसुरेन्द्राय ब्रह्मा भागमकल्पयत् ॥
 श्वानश्च पङ्क्तिदूषाश्च नावेक्षेरन् कथञ्चन ।
 तस्मात् परिहृते दद्यात्तिलांश्चान्ने विकीरयेत् ॥
 तिलैर्विरहितं आह्वं कृतं क्रोधवशेन च ।
 यातुधानाः पिशाचाश्च विप्रलुम्बन्ति तद्विविः ॥
 अपाङ्क्त्यो यतः पङ्क्त्यां मुञ्जानो ननु पश्यति ।
 तावन् फलादभ्यंशयति दातारं तस्य बालिशम् ॥”

पङ्क्तिपावना यथा,—

“इमे हि मनुजश्रेष्ठ ! विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
 विद्वेदवैद्वत्तस्मात्तः ब्राह्मणाः सर्वे एव हि ॥
 सदाचारपराश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
 मातापित्रोर्यश्च वश्यः श्रोत्रियो दशपूरुषः ॥
 ऋतुकालाभिगामी च धर्मपत्नीषु यः सदा ।
 वेदविद्याव्रतस्नातो विप्रः पङ्क्तिं पुनात्युत ॥
 अथर्वशिरसोऽध्याता ब्रह्मचारी यतव्रतः ।
 सन्नवादी धर्मशीलः स्वकर्मनिरतश्च यः ॥
 ये च पुण्येषु तीर्थेषु अभिविक्रतश्रमाः ।
 मखेषु च समस्तेषु भवन्त्यवष्टतजुतः ॥
 अक्रोधना ह्यचपलाः क्षान्ता दान्ता जिते-
 न्द्रियाः ।

सर्वभूतहिता ये च आह्विष्येतामिमन्त्रयेत् ॥
 एतेषु दत्तमन्त्रयमेते वै पङ्क्तिपावनाः ।
 यतयो मोक्षधर्मज्ञा योगाः सुचरितव्रताः ॥
 ये चैतिहासं प्रयताः आवयन्ति द्विजोत्तमान् ।
 ये च भाष्यविदः केचिद् ये च आकरणे रताः ॥
 अधीयते पुराणं ये धर्मशास्त्राणि चाप्युत ।
 अधीत्य च यथान्यायं विधिवत्तस्य कारिणः ॥
 उपपन्नो गुरुकुले सत्यवादी सच्चसदः ।
 अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ॥
 यावदेते प्रपश्यन्ति पङ्क्त्यां तावन् पुनन्ति च ।

ब्राह्मणः

ततो हि पावनात् पङ्क्त्या उच्यन्ते पङ्क्ति-
 पावनाः ॥
 अष्टविगनुपाध्यायः स चेदग्रासनं व्रजेत् ।
 ऋत्विगभिरनुज्ञातः पङ्क्त्या हरति दुष्कृतम् ॥
 अथ चेद्देवित् सर्वैः पङ्क्तिदोषैर्विवर्जितः ।
 न च स्यात् पतितो राजन् ! पङ्क्तिपावना
 उच्यते ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन परीक्ष्यामन्त्रयेद्विजान् ।
 स्वकर्मनिरतान् श्रान्तान् कुले जातान् बहु-
 श्रुतान् ॥
 यस्य भिन्नप्रधानानि आह्वानि च हवींषि च ।
 न प्रीणाति पितृन् देवान् स्वर्गश्च न स गच्छति ॥
 ब्राह्मणो ह्यनधीयानस्तृणादिरिव शाम्यति ।
 तस्मिन् आह्वं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते ॥
 ऋषीणां समये नित्यं ये चरन्ति महीपते ! ।
 निश्चिताः सर्वधर्मज्ञास्तान् देवा ब्राह्मणान्
 विदुः ॥

स्वाध्यायनिष्ठानिरता ज्ञाननिष्ठास्तथैव च ।
 तपोनिष्ठाश्च बौद्ध्याः कर्मनिष्ठाश्च पार्थिव ! ॥
 कथानि ज्ञाननिष्ठेभ्यः प्रतिष्ठाप्यानि भूमिप ! ।
 तत्र ये ब्राह्मणान् केचिन्न निन्दन्ति हि ते वराः ॥
 ये तु निन्दन्ति जल्पेष्टु न तान् आह्वेषु योजयेत् ।
 ब्राह्मणा निन्दिता राजन् ! हन्युस्ते पुरुषं सदा ॥
 वैखानसानां वचनश्रीणां श्रूयते वृष ! ।
 दूरादेव निरीक्षेत ब्राह्मणान् वेदपारगान् ॥
 प्रियो वा यदि वा द्वेष्यस्तेषां न आह्वमावपेत् ॥”
 इति पाद्मे स्वर्गखण्डे आह्वयपात्रनिर्णयो नाम ३५
 अध्यायः ॥ आततायिब्राह्मणवधे दोषाभावो
 यथा,—

“आत्मानं हन्तुमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।
 न दोषो हनने तस्य न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥
 प्रायश्चित्तं हिंसकानां न वेदेषु निरूपितम् ।
 वधे समुचिते तेषामित्याह कमलोद्भवः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २५ अध्यायः ॥
 (क्षी, मन्त्रेतरवेदभागः । आशङ्कोपन्यास तद्भिर-
 सनपूर्वकं तल्लक्षणमाह ऋग्वेदभाष्योपदधात-
 प्रकरणे यथा । “तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति ।
 कुतः ? वेदभागानामित्यतानवधारणेन ब्राह्मण-
 भागेष्वन्यभागेषु च लक्षणस्याप्याप्तप्रतिपत्त्योः
 शोधयितुमशक्यत्वात् । पूर्वोक्तमन्त्रभाग एकः ।
 भागान्तराणि च कानिचित् पूर्वैरुदाहृतं
 संगृहीतानि ।

“हेतुनिर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः ।
 परक्रिया पुराकण्यो अवधारणकल्पना ॥” इति ।
 तेन ह्यत्र क्रियते इति हेतुः १ । तद्भोदधित्व-
 मिति निर्वचनम् २ । अमेध्या वै माघाः इति
 निन्दा ३ वायुर्वै चैपिष्ठादेवतेति प्रशंसा ४ ।
 तद्व्यचिकित्सं जुह्वानो मा हौषामिति संशयः ५ ।
 यजमानेन सम्मितीदुम्भरी भवतीति विधिः ६ ।
 माघानेव मह्यं पचन्तीति परक्रियाः ७ पुरा
 ब्राह्मणा अभिषुरिति पुराकल्पः ८ । यावतो-
 ऽश्वान् प्रतिगच्छीयात्तावतो वासंश्चानुष्कपाला-

ब्राह्मण

निर्वपेदिति विशेषावधारणकल्पना ६ । एव-
मन्यदपि उदाहार्यम् ॥ न च हेत्वादीनामन्यतमं
ब्राह्मणमिति लक्षणम् । मन्त्रेष्वपि हेत्वादि-
सदभावात् । इन्द्रोवासुप्रतिहृति हेतुः ।
उदानिषुर्महिरिति तस्मादुदकस्यते इति
निर्वचनम् । मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः इति
निन्दा । अग्निर्महर्षिदिवः इति प्रशंसा । अधः
स्त्रिदासीदुपरिस्त्रिदासीति संशयः वसन्ताय
कपिञ्जलानालभत इति विधिः सहस्रमयुताद-
ददितिपरकृतिः । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति
पुराकल्पः । इति कारणबहुलं ब्राह्मणमिति
चेत् न इत्यददा इत्ययजया इत्यपच इति
ब्राह्मणो गायेदित्यस्मिन् ब्राह्मणेन गातये
मन्त्रेतिव्याप्तेः । इत्याहेत्यनेन वाक्येनोपनिबद्धं
ब्राह्मणमिति चेन्न राजाचिदां भगं भक्षीत्याह
यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याह इत्यनयोर्मन्त्रयो-
रतिव्याप्तेः आख्याधिकारूपं ब्राह्मणमिति चेन्न
यमयमीसंवादस्तदावतिव्याप्तेः तस्मान्नास्ति
ब्राह्मणस्य लक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः मन्त्रब्राह्मण-
रूपौ द्वावेव वेदभागौ इत्यङ्गीकारात् मन्त्र-
लक्षणस्य पूर्वमभिहितत्वादवशिष्टो वेदभागो
ब्राह्मणमित्येतल्लक्षणं भविष्यति । तदेतल्लक्षण-
द्वयं जैमिनिः सूत्रयामास तच्चोदकेषु मन्त्रा-
ख्यापेवे ब्राह्मणशब्द इत्यादि ॥

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ८४ ।
“ब्रह्मविद्ब्राह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः ॥”
शिवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । १३३ ।
गमस्त्रिब्रह्मज्ञद्वयश्चा ब्रह्मविद् ब्राह्मणो गतिः ॥”
ब्रह्म जानातीति व्युत्पत्त्या परब्रह्मवेत्तरि, त्रि ॥
ब्राह्मणब्रुवः, पुं, (ब्राह्मणवर्णशोत्पन्नतया वेदोक्त-
कर्माङ्गवन्मपि आत्मानं ब्राह्मणं ब्रवीतीति ।
ब्राह्मण + ब्रू + क + बाहुलकात् न वच्यादेशः ।)
ब्राह्मणजातिमात्रोपजीवी । यथा,—
“विप्रः संस्कारयुक्तो न नित्यं सन्धादि कर्म यः ।
नैमित्तिकन्तु नो कुर्यात् ब्राह्मणब्रुव उच्यते ॥
युक्तः स्यात् सर्वसंस्कारैर्हिजस्तु नियमप्रतैः ।
कर्म किञ्चिन्न कुरुते वेदोक्तं ब्राह्मणब्रुवः ॥
गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयनेन च ।
न कर्मज्ञश्च चाधीते स ज्ञेयो ब्राह्मणब्रुवः ॥
अध्यापयति नो शिष्यान्नाधीते वेदसुत्तमम् ।
गर्भाधानादिसंस्कारैर्युतः स्याद्ब्राह्मणब्रुवः ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०६ अध्यायः ॥
तस्मै दाने फलविशेषो यथा,—
“सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
अधीते शतसाहस्रमन्नं वेदपारगे ॥”
इति मानवे ७ । ८५ ॥

ब्राह्मणयष्टिका, स्त्री, (ब्राह्मणस्य यष्टिरिव । ततः
स्वार्थे संज्ञायां वा कन् अत इत्वच् ।) वृक्ष-
विशेषः । वामनहृष्टी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
फञ्जिका २ ब्राह्मणी ३ पद्मा ४ भागी ५ अङ्गार-
वल्ली ६ वालेयशकः ७ वररः ८ वल्लकः ९ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ८६ ॥ ब्रह्मयष्टिः १० ब्रह्म-

१६० ब्राह्मणी

यष्टी ११ फञ्जिका १२ यष्टी १३ ब्रह्मयष्टिका १४
दुर्वरा १५ अङ्गारवल्ली १६ वालेयः १७
ब्राह्मिका १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ शृगु-
भवा १९ पथ्या २० खरशकः २१ हञ्जिका
२२ । अस्या गुणाः ।
“भागी कृत्वा कटुस्तिक्ता रथोष्णा पाचनी
लघुः ।
दीपनी तुवरा गुल्मरक्तनुनाशयेद्भुवम् ॥
श्रीयकासकफश्वासपीनसन्वरमास्तान् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

ब्राह्मणयष्टी, स्त्री, (ब्राह्मणस्य यष्टीव ।) भागी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्राह्मणहितः, त्रि, (ब्राह्मणस्य हितः ।) ब्राह्म-
णस्य हितकारी । तत्पर्यायः । ब्राह्मण्यः २ ।
इति जटाधरः ॥

ब्राह्मणायनः, पुं, (ब्राह्मणस्यापत्यम् । “नडादिभ्यः
फक् ।” ४ । १ । ६६ । इति फक् ।) शुद्ध-
सन्तानजो विप्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ब्राह्मणी, स्त्री, फञ्जिका । एका ।
“सृक्काण्डे ब्राह्मणीदेवी मरुत्काला लता
लघुः ।
ससुजान्ता बधूः कोटिवर्षालक्षो पिकेत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

भागी । तत्पर्याया यथा,—
“पद्मा गन्धर्वशका च काञ्ची चाङ्गारपर्यपि ।
भार्यस्युष्टिका ब्राह्मो ब्राह्मणी ब्रह्मचारिणी ॥”
“हरेतुरेणुका कौन्ती ब्राह्मणी हेमगन्धिनी ॥”
इत्युभे वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

ब्राह्मण + डीष् ।) ब्राह्मणपत्नी । इति विश्वः ।
(यथा, मनुः । ८ । ३७६ ।
“ब्राह्मणो यद्यगुमानु गच्छेतां वैश्वपार्थिवौ ।
वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियन्तु सहस्रम् ॥”)
वरटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिपीलिकाभेदः ।
तत्पर्यायः । स्थूलश्रीर्षिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥

ब्राह्मणीगमने दीयो यथा,—
“कुलटाविप्रपत्नीनां गमने सुरविप्रयोः ।
ब्रह्महत्याषोडशं पातकन् भवेद्भुवम् ॥
तासासुपस्थितानाश्च गमने तच्चतुर्थकम् ।
त्यागे धर्मो नास्ति पापमित्याह कमलोद्भवः ॥
विप्रपत्नीसतीनाश्च गमनेन वलेन चेत् ।
ब्रह्महत्याशतं पापं भवेदेव श्रुतौ श्रुतम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे ४५ अध्यायः ॥
(बुद्धिः । इयं हि भगवता ब्राह्मणीत्वेन
कल्पिता अर्जुनाय कथिता । यथा, महा-
भारते १४ । ३४ । ११-१२ ।
अर्जुन उवाच ।
“कृ शु सा ब्राह्मणी लया । क चासौ ब्राह्मणर्षभः ।
याभ्यां सिद्धिरियं प्राप्ता तावभौ वद्मेऽनुत ॥
श्रीभगवानुवाच ।
मनो मे ब्राह्मणं विद्धि बुद्धिं मे विद्धि ब्राह्मणीम् ।
क्षेत्रज्ञ इति यज्ञोक्तः सोऽहमेव धनञ्जयः ॥”
तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८४ । ५५ ।

ब्राह्मी

“ततो वै ब्राह्मणीं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
पद्मवर्णो न यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥”)
ब्राह्मण्यं, स्त्री, (ब्राह्मणानां सन्तः । ब्राह्मण +
“ब्राह्मणमानववाङ्वाद्यत् ।” ४ । २ । ४२ ।
इति यत् ।) ब्राह्मणसन्तः । इत्यमरः । ३ ।
३ । ४१ ॥ ब्राह्मणत्वम् । इति मेदिनी । ये, ६७ ।
(यथा, मनुः ॥ ३ । १७ ।
“शूद्रां शयनमारीष्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।
जन्मयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव ह्यीयते ॥”)
ब्राह्मण्यः, पुं, शनिग्रहः । इति शब्दमाला ॥

ब्राह्मसूक्तः, पुं, (ब्राह्मो ब्रह्मदेवताको सूक्तः ।)
अरुणोदयकालस्य प्रथमदण्डद्वयम् । ब्राह्म-
सूक्तंमाह पितामहः ।
“रात्रिश्च पश्चिमे यामे सूक्तो ब्राह्म उच्यते ॥”
पश्चिमे यामे शेषार्द्धप्रहरे । शेषार्द्धप्रहरे ब्राह्मो
सूक्तं इति मदनपारिजातात् । तत्रापि सूर्यो-
दयात् प्राक् अर्द्धप्रहरे द्वौ सूक्तौ तत्राद्यो
ब्राह्मः द्वितीयो रौद्रः । इत्याहिकतत्त्वम् ॥ * ॥
“ब्राह्मे सूक्तं चोत्तिष्ठेत्सूर्यो रक्षाधमायुवः ।
शरीरचिन्तां निर्वर्त्य मैत्रं कर्म समाचरेत् ॥”
इति राजवल्कलः ॥

तत्कृत्यं प्रातःकृत्यशब्दे द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणो
सूक्तः । स तु एकमनुष्ठितिकालः ।
“देविकानां युगानान्तु सहस्रं ब्रह्मणो दिनम् ।
मन्वन्तरं तथैवैकं तस्य भागश्चतुर्दशः ॥”
इति लिङ्गपुराणदर्शनात् ॥

ब्राह्माहोरात्रः, पुं, (ब्राह्मणोऽहोरात्रः ।) ब्रह्मणो
दिनयामिन्यौ । स तु देवयुगसहस्रद्वयेन भवति ।
स च शुष्णं कल्पद्वयकालः । तत्र दिनसदय-
कल्पः रात्रिश्च क्षयकल्पः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

“देविकानां युगानान्तु सहस्रं परिसंख्यया ।
ब्राह्ममेकमहर्त्र्यं तावती रात्रिरेव च ॥
तद्वै युगसहस्रान्तं ब्राह्मं पुण्यमहर्त्रिदुः ।
रात्रिश्च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥”
इति मानवे १ । ७३ ॥

ब्राह्मिका, स्त्री, (ब्राह्मी एव । संज्ञायां स्वार्थे वा
कन् अत इत्वच् ।) ब्राह्मणयष्टिका । इति
शब्दरत्नावली ॥

ब्राह्मी, स्त्री, (ब्राह्मण इयम् । ब्रह्म + अण् ।
टिलोपः । स्त्रियां डीष् ।) दुर्गा । यथा,—
“दृष्टदन्तशरीरं यदप्रमेयं प्रमाणतः ।
दृष्टदन्तीर्णमित्युक्तं ब्राह्मी देवी ततः स्मृता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

शिवस्याष्टमाढकालागर्तमाढकाविशेषः । सा
च ब्रह्मशक्तिः । सरस्वती । शाकभेदः । तन-
पर्यायः । मत्स्याक्षी २ वयस्या ३ सोम-
वल्ली ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १३७ ॥ चत्वारि
सोमलतायां । ब्राह्मीशाके इति केचित् । इति
तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, गारुडे १६६ अध्याये ।
“वचा त्रिकटुकश्चैव लवणं चूर्णसुत्तमम् ।
ब्राह्मीरसे भावितश्च मधुसर्पिसमन्वितम् ।

समाहं भवितुं कुर्यान्मन्त्रैश्चर्यं मतिं पराम् ॥”
 ब्रह्मोपाकस्य पर्यायान्तरं यथा । सरस्वती ५
 सौम्या ६ सुरश्रेष्ठा ७ सुवर्चला ८ कपोतवेगा ९
 वैधात्री १० दिव्यतेजाः ११ महौषधी १२
 स्वायम्भुवी १३ सौम्यजता १४ सुरेष्ठा १५
 ब्रह्मकन्यका १६ मण्डूकमाता १७ मण्डूकी १८
 सुरसा १९ मेधा २० वीरा २१ भारती २२
 वरा २३ परमेष्ठिनी २४ दिवा २५ शारदा २६ ।
 अस्या गुणाः । हिमत्वम् । कषायत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । वातासपित्तनाशित्वम् । बुद्धिप्रज्ञा-
 मेधाकारित्वम् । आयुर्वर्द्धकत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“ब्राह्मी कपोतवल्ली स्यात् सोमवल्ली सरस्वती ॥”
 अथ ब्रह्ममाण्डूकी ।

“मण्डूकपर्णी माण्डूकी त्वाष्ट्री दिवा महौ-
 षधी ॥”

अस्या गुणाः ।

“ब्राह्मी हिमा सरा तित्ता लघुर्मेधा च
 शीतला ।

कषाया मधुरा खादुपाक्रायुष्या रसायनी ॥
 स्वर्गा स्तुतिप्रदा कुष्ठपाण्डुमेहासकासजित् ।
 विषशोथज्वरहरी तद्वन्मण्डूकपर्णिनी ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

फञ्जिका । वामनहाटी इति भाषा । पङ्क-
 गडमत्स्यः । पाकाल इति भाषा । सोमवल्ली ।
 सोमलता इति ख्याता । इति मेदिनी ॥
 महाव्योतिष्ठती । बड़ी मालकजुनी इति
 हिन्दी भाषा । मत्स्याक्षी । मच्छाक्षी इति
 कृष्णमकरिया इति च हिन्दी भाषा । वाराही-
 कन्दः । हिलमोचिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हिंसा इति भाषा । रोहिणीनक्षत्रम् । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (ब्रह्म + अण् + डीप् ।) ब्रह्माधि-
 ष्ठादेवताकलात् तथालम् । सूर्यमूर्तिः ।
 यथा, माकण्डेये । १. ८६ । ७१ ।

“ब्राह्मी माहेश्वरी चैव वैष्णवी चैव ते तनुः ।

त्रिधा यस्य स्वरूपन्तु भानोर्भासान् प्रसीदतु ॥”

त्रि, ब्रह्मप्राप्तियोग्या । यथा, मनुः । २ । २८ ।

“खाध्यायेन व्रतेर्होमै स्त्रेविदोनेष्यया सुतेः ।

महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥”

ब्रह्मभवा । यथा गीतायाम् । २ । ७२ ।

“एषा ब्राह्मी स्थितिः, पार्थ ! नैनां पाप्य
 विमुच्यति ॥”

ब्राह्मीकन्दः, पुं, (ब्राह्मणः कन्द इव कन्दो यस्य ।)

वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्राह्मण, स्त्री, विस्मयः । डश्यम् । इति धरणिः ॥

(ब्रह्मण इदम् । ब्रह्मन् + अण् ।) ब्रह्मसम्बन्धिनि

त्रि । (यथा, माकण्डेये । ६ । ३८ ।

“चतुर्दश गुणो ह्येष कालो ब्राह्मणमहः
 स्तुतम् ॥”

निर्यकारब्राह्मणशब्दार्थोऽप्यत्र ॥ (यथा, रघुः ।

१२ । ६७ ।

“ब्राह्ममखं प्रियाशोकशल्यनिर्वर्णयौघधम् ॥”

ब्रुवन् [तु] त्रि, (ब्रवीतीति । ब्रू + श्रुट् ।) कथयन् ।

वक्ता । यथा,—

“कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीताहुपस्थितः ।

भुञ्जानो वर्द्धयेत् पापमसत्यं संसदि ब्रुवन् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

ब्रुवाणः, त्रि, (ब्रूते इति । ब्रू + श्रानच् ।) वक्ता ।

यथा,—

“इति ब्रुवाणो मधुरं हितम्

तमाञ्जिह्वन्मैथिलयज्ञभूमिम् ।

रामं सुनिः प्रीतिमना मखान्ते

यशांसि राज्ञां निजिष्ठयिष्यन् ॥”

इति भट्टिः । २ । ४० ॥

ब्रू ल अ उत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-
 उभ-द्विक-सेट् ।) ल अ ब्रवीति । ब्रूते ।

विव्रूतिः कटके कृतेत्यत्र अरविहितकाय-
 स्थानित्वत्वात् वचादेशः । इति दुर्गादासः ॥

भ भकारः । स च यज्जनचतुर्विंशतितमः पवर्गोय-
 चतुर्थो वर्णः । अस्योच्चारणस्थानं ओष्ठः ।

इति व्याकरणम् ॥ (तथा च सिद्धान्तकौमुद्याम् ।
 उपपञ्चानीयानामोष्ठौ ॥) तस्य स्वरूपादि

यथा,—

“भकारं शृणु चार्जु ! स्वयं परमकुण्डली ।

महामोक्षप्रदं वर्णं तरुणादित्यसंप्रभम् ॥

पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ॥”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

(वङ्गाक्षराक्षतौ) तस्य लिखनक्रमो यथा,—

“ऊर्ध्वाधःक्रमतो रेखा वामे वक्रा तु कुण्डली ।

पुनश्चाधोगता सैव अत ऊर्ध्वगता पुनः ॥

ब्रह्मा शम्भुश्च विष्णुश्च क्रमतस्तान् तिष्ठति ॥”

अस्य लिखनप्रकारान्तरं यथा,—

“किञ्चिदाकुञ्चिता रेखा वामदक्षिणतो गता ।

ततो वक्रा वामगता तान् वाण्यादयः क्रमात् ॥

ऋजुमात्रा मध्यगता कोणादक्षगता पुनः ।

महाशक्तिसरूपा सा ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥”

तद्वयथा,—

“तद्विप्रभां महादेवीं नागकङ्कणशोभिताम् ॥

घङ्गुजां वरदां भीमां रक्तपङ्कजलोचनाम् ॥

रक्तवस्त्रपरीधानां रक्तपुष्पोपशोभिताम् ।

चतुर्वर्गप्रदां देवीं साधकाभीष्टसिद्धिदाम् ॥

एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”

तन्त्रशाममन्त्रो यथा,—

“त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं प्रिये ! ।

आत्मादितत्त्वसंयुक्तं भकारं प्रणमाम्यहम् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

तस्य नामानि यथा,—

“भः किन्नाभमरो भीमी विश्वमूर्तिर्निशाभवम् ।

हिरण्यो भूषणो मूलं यज्ञसूत्रस्य वाचकः ॥

नक्षत्रं भमणा दीप्तिर्वयो भूमिः प्रयो नभः ।

नाभिर्मन्त्रं महाबाहुर्विश्वमूर्तिर्विताङ्गकः ॥

प्राणात्मा तापिनी वज्रा विश्वरूपी च चन्द्रिका ।

भीमसेनः सुधासेनः सुखो मायापुरं हरः ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

भं, स्त्री, (भातीति । भा दीप्तौ + बाहुलकात् डः ।)

नक्षत्रम् । इत्यमरः । १ । ३ । २९ ॥ (यथा,

सूर्यसिद्धान्ते । १ । २६ ।

“प्राग्गतित्वमतस्तेषां भगणैः प्रत्यहं गतिः ।

परिणाद्वशाद्भिन्ना तद्वशाद् भाति सुज्जते ॥”

यहः । इति शब्दरत्नावली ॥ राशिः । यथा,—

“राशिनामानि च क्षेत्रं भट्ट्यं गृहनाम च ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

भं, पुं, (भातीति । भा दीप्तौ + बाहुलकात् डः ।)

शुक्राचार्यः । इति मेदिनी । भे, १ ॥ अमरः ।

इत्येकाक्षरकोषः । भान्तिः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥

भक्तं, स्त्री, (भज्यते स्मेति भजसेवायां + कर्मणि

क्तः ।) अन्नम् । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥

अथ भक्तस्य नामानि साधनं गुणाश्च ।

“भक्तमन्नं तथान्वञ्च क्वचित् क्रूरश्च कीर्तितम् ।

ओदनोऽस्त्री स्त्रियां भिस्सा दीदिविः पुंसि

भाषितः ॥”

सुधौतांस्तण्डुलान् स्फीतांस्तोये पञ्चगुणे पचेत् ।

तद्भक्तं प्रष्टव्योऽयं विशदं गुणवन्मतम् ॥

भक्तं वद्विकरं पथं तर्पणं रोचनं लघु ।

अधौतमद्वतं शीतं गुर्वरुच्यं कफप्रदम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

हरये निवेदितान्नस्य नित्यं भक्षणे फलं यथा,

“ये विप्रा हरये दत्त्वा नित्यमन्नञ्च भुञ्जते ।

उच्छिष्टभोजनास्तेषां हरिर्दास्यं लभेन्नरः ॥”

हरये अदत्त्वा तद्भक्षणे दोषो यथा,—

“न दत्त्वा हरये भक्त्वा भुञ्जते चेद्भक्षमादपि ।

पुरीषसदृशं वस्तु जलं मूत्रसमं भवेत् ॥*॥

शूद्रश्चेद्धरिभक्तश्च नैवेद्यभोजनोत्सुकः ।

आमाम्नं हरये दत्त्वा पाकं कृत्वा च खादति ॥”

अन्नदानफलं यथा,—

“अन्नञ्च सर्वजीविभ्यः पुण्यायं दातुमर्हति ।

दत्त्वा विशिष्टजीविभ्यो विशिष्टं फलमाप्नुयात् ॥

अतो दत्त्वा मातुषेभ्यो लभतेऽष्टगुणं फलम् ।

ततो विशिष्टशूद्रेभ्यो दत्त्वा तद्विगुणं फलम् ॥

दत्त्वाभं वैश्यजातिभ्यस्तत्तद्विगुणं फलम् ।

दत्त्वाभं क्षत्रियेभ्योऽपि वैश्यानां द्विगुणं भवेत् ॥

क्षत्रियाणां शतगुणं विप्रेभ्योऽन्नं प्रदाय च ।

विप्राणाञ्च शतगुणं शास्त्रज्ञे ब्राह्मणे फलम् ॥

शास्त्रज्ञानां शतगुणं भक्ते विप्रे लभेद्भुवम् ।

स चाभं हरये दत्त्वा सुदुर्लभं भक्त्वा च

सादरम् ॥

विष्णवे भक्तविधाय दत्त्वा दातुञ्च यत् फलम् ।

तत् फलं लभते नूनं भक्तब्राह्मणभोजने ॥

भक्ते तुष्टे हरिस्तुष्टो हरौ तुष्टे च देवताः ।

भवन्ति सिक्ताः शास्त्राञ्च यथा मूलनिधे-

चनात् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २१ अध्यायः ॥

भक्तः

तस्य एकादशां पापश्रयत्वं भक्त्यो दीपश्च
यथा,—

“एकादशमागतायां पावयन्त्यां जगत्त्रयम् ।
स्थातव्यमन्नमाश्रित्य भवता पापपूरुषम् ।
अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्तं भवन्तं पापपूरुषम् ।
न हनिष्यति मनुर्हर्त्तरिधमेकादशी तिथिः ॥
तस्मादन्नं न भोक्तव्यं कदाचिदपि सक्तमैः ।
आत्मनो हितमिच्छद्भिः संप्राप्ते हरिवासरे ॥
संसारे यानि पापानि तान्येवैकादशीदिने ।
अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति पुण्डरीकेक्षणान्नया ॥
कुर्वतां सर्वपापानि नरकान्निष्कृतिर्भवेत् ।
न निष्कृतिर्भवेन्नृणां सुज्जतां हरिवासरे ॥
मर्त्या भक्तानि यावन्ति सुज्जते हरिवासरे ।
प्रतिभक्ते ब्रह्महत्याकोटिजं पातकं जमेत् ॥
सर्वपापाश्रयं भक्तं त्यक्तव्यं हरिवासरे ।
मोहादये सुज्जते वापि ते ज्ञेयाः पापिनां
वराः ॥”

इति पाद्मे क्रियायोगसारे २१ अध्यायः ॥
वर्जनीयान्नं यथा,—

“नाद्यात् शूद्रस्य विप्रोऽन्नं मोहाद्वा यदि-
वाक्यतः ।

स शूद्रयोनिं व्रजति यस्तु सुङ्क्ते ह्यनापदि ॥
यण्मासान् यो द्विजो सुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विग-
र्हितम् ।

जीवन्नेव भवेत् शूद्रो न्यतः स्वा चाभिजायते ॥
ब्राह्मणचक्षुर्विषां शूद्रस्य च सुनीश्वराः ।
यत्प्राप्ते गोदरस्येन न्यतस्तद्व्योनिमाप्नुयात् ॥
राजान्नं नर्त्तकान्नञ्च तत्स्थोऽन्नञ्चक्रकारिणः ।
गणान्नं गणिकान्नञ्च यण्डान्नञ्चैव वर्जयेत् ॥
चक्रोपजीविरजतस्करध्वजिनां तथा ।
गान्धर्वलोहकारान्नं सूतकान्नं विवर्जयेत् ॥
कुलालचित्रकर्मात्रं वाहुषेः पतितस्य च ।
पौनर्भवच्छान्तिव्योरेभिः शस्तस्य चैव हि ॥
सुवर्णकारशैलेष्वधितस्यातुरस्य च ।
चिकित्सकस्य चैवान्नं पुंश्चल्या दाहिकस्य च ॥
स्तेननास्तिकयोरेन्नं देवतानिन्दकस्य च ।
सोमविक्रयिणश्चान्नं श्वपाकस्य विप्रेषतः ॥
भार्याजितस्य चैवान्नं यस्य चोपपतिर्गृहे ।
उत्सृष्टस्य कर्दमस्य तथेवोच्छिद्यभोजनः ॥
अपङ्क्यमन्नं संघान्नं शस्त्राजीवस्य चैव हि ।
क्लृप्तान्वासिनश्चान्नं मत्तोक्कतस्य चैव हि ॥
भीतस्य रुदितस्यान्नं अवक्रुष्टं परिश्रुतम् ।
ब्रह्मद्विधः पापवृत्तेः आह्वान्नं सूतकस्य च ॥
वृथापाकस्य चैवान्नं श्वावान्नं श्वशुरस्य च ।
अप्रजानान् नारीणां कृतघ्नस्य तथैव हि ॥
कन्दकान्नं विप्रेषणं शस्त्रविक्रयिणस्तथा ।
शौण्डान्नं नालिकान्नञ्च भिषजामन्नमेव च ।
विह्वलप्रजननस्यान्नं परिवित्तान्नमेव च ॥
पुनर्भूयो विप्रेषणं तथैव दिप्रियूपतेः ।
अवज्ञातश्चावधृतं सरोतं विस्मयान्वितम् ।
गुरावपि न भोक्तव्यमन्नं सत्कारवर्जितम् ॥
दुष्कृतं हि मनुष्यस्य सर्वमन्नेज्वनुष्ठितम् ।

भक्तः

भक्तः

यो यस्यान्नेन जीवितं स तस्यान्नाति किंस्विधम् ॥
“आभीरः कुलमित्रश्च गोपालो दासनापितौ ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यस्यात्मानं निवेदयेत् ॥
कुशीलवः कुम्भकारः क्षेत्रकर्म्मक एव च ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना दत्त्वा स्वल्पं प्रणं बुधैः ॥”
इति कौर्मि उपविभागे १६ अध्यायः ॥
तस्य सुखत्वं पारिभाषिकत्वञ्च यथा,—
“तद्बुद्धोऽम्बुमिसंयोगालवणयोगेन पिष्टकम् ।
फलं त्रितयसंयोगादन्नं भवति तत्तृचणात् ॥”
इति रामार्चनचन्द्रिकाष्टवचनमिति केचित् ॥
(धनम् । यथा, मनौ । ११ । ७ ।
“यस्य वैवाहिकं भक्तं पर्याप्तं भवत्युत्तये ।
अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥”
“भक्तं धनम् ।” इति तद्भाष्ये मेधातिथिः ।)

भक्तः, त्रि, (भजते स्मेति । भजसेवायां + क्तः ।)
तत्परः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १७३ । १४ ।

“न त्वां दृष्ट्वा पुनरन्यां द्रष्टुं कल्याणि ! रोचये ।
प्रसीद वशगोऽहन्ते भक्तं मां भज भाविनि ॥”
पूज्यविषयकानुरागो भक्तिस्तद्वाच्यः । अथ
श्रीभगवद्भक्तलक्षणानि । लिङ्गपुराणे ।
“व्रतकर्मगुणज्ञानभोगजन्मादिमत्सुखि ।
श्रेष्ठेष्वपि च कृष्णस्य भक्ताः सन्ति तथा तथा ॥
श्रीभगवते एकादशस्कन्धे । उत्तमभक्ता यथा,
“ज्ञात्वाज्ञात्वाथ ये वै मां यावान् यस्यास्मि
यादृशः ।

भजन्त्यनेन भावेन ते मे भक्ततमा मताः ॥”
मध्यमभक्तो यथा,—
“ईश्वरे तदधीने वा वालिषेषु द्विषत्सु च ।
प्रेमभैरौघोपेष्ठा यः करोति स मध्यमः ॥”
प्राक्तमभक्तो यथा,—
“अर्चयामेव हरये पूजां यः अह्वयेहते ।
न तद्भक्त्यु चान्येषु स भक्तः प्राक्तनः स्मृतः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥

अपि च ।
“भक्तानां लक्षणं ब्रूहि भक्तशुभ्रकातर ! ।
येषां स्पर्शनसन्दर्शात् सद्यः पूतो नराधमः ॥
हरिभक्तिविहीनाश्च महाहङ्कारसंयुताः ।
स्वप्रशंसारता धूर्ताः शठश्च साधुनिन्दकाः ॥
पुनन्ति सर्वतीर्थानि येषां स्नानावगाहनात् ।
येषां पादरजसा पूता पादोदकाच्छी ॥
येषां सन्दर्शनं स्पर्शं देवा वाञ्छन्ति भारते ।
सर्वेषां परमो लाभो वैष्णवानां समागमः ॥
न ह्यन्ययाति तीर्थानि न देवा नृच्छिला मयाः ।
ते पुनन्तु रूपाकलेन विष्णुभक्तः शृणुदहो ! ॥
सौतिरुवाच ।

महालक्ष्मीवचः श्रुत्वा लक्ष्मीकान्तश्च सखितः ।
निगूढतत्त्वं कथितुमिष्टमिष्टोपचक्रमे ॥
श्रीनारायण उवाच ।
भक्तानां लक्षणं लक्ष्मि ! गूढं श्रुतिपुराणयोः ।
पुण्यस्वरूपं पापघ्नं सुखदं भक्तिसुखिदम् ।
सारभूतं गोपनीयं न वक्तव्यं खलेषु च ॥

भक्तः

गुरुवक्ताद्विष्णुमन्त्रो यस्य कर्णे प्रविश्यति ।
वेदान्तवेदवेदाङ्गास्तं पवित्रं वदन्ति हि ॥
पुरुषाणां शतं पूर्वं पूतं तज्जन्ममात्रतः ।
स्वर्गस्य नरकस्य वा सुक्तिमाप्नोति तत्तृचणात् ॥
येः कैश्चिदयत्र वा कश्चिन्मन्त्रं येषु च जन्तुषु ।
जीवन्मुक्तास्ते च पूता यान्ति काले हरिः पदम् ॥
मद्भक्तियुक्तो मत्पूजानियुक्तो मद्गुणान्वितः ।
मद्गुणज्ञाघनीयश्च मन्त्रिविद्यश्च सन्ततम् ॥
सगद्गदः साश्रुनेत्रः स्वात्मविश्रुत एव च ।
न वाञ्छन्ति सुखं सुक्तिं सालोक्यादिचतुष्टयीम् ॥
ब्रह्मत्वमभरत्वं वा तद्वाब्ध्या भम सेवने ।
इन्द्रत्वञ्च मनुत्वञ्च देवत्वञ्च सुदुर्लभम् ॥
स्वर्गराज्यादिभोगश्च स्वप्ने च नहि वाञ्छति ।
ब्रह्माण्डानि विनश्यन्ति देवा ब्रह्मादयस्तथा ।
कल्याणभक्तियुक्तश्च मद्भक्तो न प्रणश्यति ।
भ्रमन्ति भारते भक्ता लब्ध्वा जगत्सुदुर्लभम् ॥
तेऽपि यान्ति मर्ह्यो पूता नवं तीर्थं ममालयम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५ अध्यायः ॥

अपि च ।
“रतिः कृष्णकथायाश्च यस्याश्रुपुलकोद्गमः ।
मनो निमग्नं यत्स्यैव स भक्तः कथितो बुधैः ॥
पुत्रदारादिकं सर्वं जानाति श्रीहरेरपि ।
आत्मना मनसा वाचा स भक्तः कथितो बुधैः ॥
दयास्ति सर्वभूतेषु सर्वं कृष्णस्य जगतः ।
यो जानाति महाज्ञानी स भक्तो वैष्णवीतमः ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १ अध्यायः ॥
भगवद्भक्ता यथा, तत्रैव ३ अध्याये ।
मद्भक्तास्तेव निःशङ्काः कर्मनिर्मलकारकाः ।
नाहं शक्तश्च भक्तानां संदारे निवर्तयिष्यामि ॥
भक्ता ममावुगा नित्यं मत्पादानतनूपराः ।
अहं भक्तान्तिके नित्यं तेषां रक्षणहेतवे ॥
सर्वे नश्यन्ति ब्रह्माख्ये प्रभवन्ति पुनः पुनः ।
न मे भक्ताः प्रणश्यन्ति निःशङ्काश्च निरापदः ॥
हरिभक्तिमाहात्म्यं यथा,—
द्विजानां हरिभक्तानां प्रभाषो दुर्लभः श्रुतौ ।
येषां पादाब्जरजसा सदाः पूता वसुन्धरा ॥
तेषां पादचिह्नं यत्तीर्थं तत् परिकीर्तितम् ।
तेषां स्पर्शमात्रेण तीर्थपापं प्रणश्यति ॥
आलिङ्गनात् सदालापार्श्वमासुच्छिद्यभोजनात् ।
दर्शनात् स्पर्शनाच्चैव सर्वपापात् प्रमुच्यते ॥
भ्रमणे सर्वतीर्थानां यत् पुण्यं स्नानतो भवेत् ।
हरिदासस्य विप्रस्य तत् पुण्यं दर्शनात्तमेत् ॥
इति तत्रैव २१ अध्यायः ॥

त्रिविधभक्तलक्षणं यथा,—
भक्तानां त्रिविधानाश्च लक्षणं अयतामिति ।
तृणश्रयारतो भक्तो मन्नामगुणकीर्त्तिषु ॥
मनो निवर्षयेत्तत्ता संसारसुखकारणम् ।
दास्यं विना न हीच्छन्ति सालोक्यादिचतुष्टयम् ॥
नैव निर्व्याणसुक्तिश्च सुधापानमभाषितम् ।
ध्यायते मत्पदालञ्च पूजयेद्भक्तिभावनः ॥
श्रीहेतुः किं तस्य देवः सङ्कलारहितस्य च ।
सर्वसिद्धिं न वाञ्छन्ति तेऽपिमादिकमोक्षितम् ॥

भक्तः

ब्रह्मत्वममरत्वं वा सुरत्वं सुखकारणम् ।
 बाष्पान्ति निचला भक्तिं मदीयामनुलामपि ॥
 स्त्रीपुंविभेदो नास्त्वयं सर्वजीवेषु भिन्नता ।
 तेषां सिद्धेश्वराणां प्रवराणां ब्रह्मेश्वर ! ॥
 क्षुत्पिपासादिकां निद्रां लोभमोहादिकं रिपुम् ।
 त्वत्का दिवानिशं मासं ध्यायते च दिग्भरः ॥
 स मङ्गलतोत्तमो नन्द ! श्रूयतां मध्यमादिकम् ॥
 “नासक्तः कर्मसु गृही पूर्वप्राप्तनतः शुचिः ॥
 करोति सततश्चैव पूर्वकर्मनिवृत्तनम् ।
 न करोत्यपरं यत्नात् सङ्कल्परहितश्च यः ॥
 सर्वं कृण्वत्य यत्किञ्चिद्वाहं कर्ता च कर्मणः ।
 कर्मणा मनसा वाचा सततं चिन्तयेदिति ॥
 न्यूनभक्तश्च तद्व्यूनः स च प्राकृतिकः श्रुतौ ।
 यमं वा यमदूतं वा स्वप्नेन च न पश्यति ॥
 पुरुषाणां सहस्रं च पूर्वं भक्तः ससङ्करेत् ॥
 पुंसां शतं मध्यमश्च तत्तुल्यं प्राकृतः ॥
 भक्तश्च त्रिविधस्तात ! कथितश्च तवाज्ञया ॥”
 इति तत्रैव ॥ ८ ॥ अध्यायः ॥

कृष्णभक्तशरीरे तीर्थादीनि यथा,—
 “पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यान्यपि च

जाद्वि !

मदभक्तानां शरीरेषु सन्ति पूतेषु सन्ततम् ॥
 मङ्गलपादरजसा सदाः पूता वसुधरा ।
 सदाः पूतानि तीर्थानि सदाः पूतं जगत्तथा ॥
 मन्मन्तोपासका विप्रा ये मङ्गलभोजिनः ।
 मांमेव नित्यं ध्यायन्ते ते मन्त्राणाधिकाः
 प्रियाः ।

तदुपसर्गमात्रेण पूतो वायुश्च पावकः ।
 कलेर्दशसहस्राणि मङ्गलाः सन्ति भूतले ॥
 एकवर्णा भविष्यन्ति मङ्गलेषु गतेषु च ।
 मङ्गलश्रुत्या पृथिवी कलिप्रस्ता भविष्यति ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १२८ अः ॥
 भगवद्भक्तमाहात्म्यं यथा,—
 “संस्तुतः कीर्तितो वापि दृष्टः स्मृतोऽपि वा
 प्रिये !

पुनाति भगवद्भक्तश्चाख्यलोऽपि यदृच्छया ॥”
 इति वाराह उपाविभागे प्रबोधिनीमाहा-

त्मम् ॥ हरिभक्तकर्मयानि यथा,—
 “हरेश्वरितमीशस्य सर्वलोकेषु कीर्तनम् ।
 वैष्णवेषु च कार्णवेषु भक्तः कुर्यादहर्निशम् ॥
 दासीदासांश्च यत्किञ्चित् स्वकीयं वस्तु चात्मनः ।
 कृष्णभक्तस्य गार्हस्थं सर्वं कृणो निवेदनम् ॥”
 भक्तस्य लक्षणांतरं यथा,—

“प्रेमया संजातया भक्त्या तनुसुतपुलकाङ्गनः ।
 विभर्त्तलौकिकं भक्तो वदेद्भक्तं वृत्ति ॥
 परमानन्दयुक्तोऽसौ कचिद्भायति नन्दति ।
 क्रन्दत्यनुभवेन गद्गदेन पुनः पुनः ॥
 अमुशीलयति भजेत् गोविन्दमहोदते ।
 तरेदेवं विष्णुमायां दुस्तरां सुनिमोहिनीम् ॥
 सर्वेश्वरबुद्ध्या यो भजेदीशं सनातनम् ।
 स तत्त्ववादी भक्तश्च सर्वभूतसुहृत्तमः ॥”
 इति प्राज्ञोत्तरखण्डे १०१ अध्यायः ॥ १०१ ॥

भक्तिः

भक्त्यागे दोषो यथा,—

“ब्रह्महत्या गुरोर्घातो गोवधः स्त्रीवधस्तथा ।
 तुल्यभेभिर्महापापं भक्त्यागादुदाहृतम् ॥
 भजन्तं भक्तमन्त्राज्यमदुष्टं त्यजतः सुखम् ।
 नेह नासुच पश्यामि तस्मात् प्रक ! दिवं ब्रज ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे हरिश्चन्द्रोपाख्यानम् ॥
 (कृतविभागः । यथा, लीलावत्याम् ।
 “भक्तो हरः शुध्यति यद्गुणः स्यात् ॥”)

भक्तकारः, पुं, (भक्तं भजनं करोतीति । क + टः ।)

कृत्रिमधूपः । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।

“वृकधूपे भक्तकरो गिरिः स्यात् समगन्धकः ॥”

भक्तकारके चि ॥

भक्तकारः, त्रि, (भक्तमन्नं करोतीति । क +

“कर्मण्यण् ॥” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) पाचकः ।

भक्तमन्नं करोति पचति यः । तत्पर्यायः ।

रुद्रः २ औदनिकः ३ गुणः ४ भक्ष्यकारः ५

रूपकारः ६ रूपः ७ आराजिकः ८ वल्लवः ९ ।

इति हेमचन्द्रः ॥

भक्तता, स्त्री, भक्तत्वम् । भक्तस्य भाव इत्यर्थे

(तत्) तत्प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥

भक्ततूर्य, स्त्री, (भक्तस्य तद्भोजनकालस्यावेदकं

यदा भक्ते तद्भोजनकाले वादनीयतूर्यम् ।)

भोजनकाले वादनीयतूर्यम् । तत्पर्यायः । वृष-

मानम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भक्तदासः, पुं, (भक्तलान्नमात्रेण दासः ।) पञ्च-

दशदासान्तर्गतदासविशेषः । यथा,—

“भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव बड़वाततः ।

सुभिन्देऽपि भक्तो नाङ्गीकृतदास्यः । इति दाय-

क्रमसंग्रहः ॥ (यथा, मनौ । ८ । ४१५ ।

“ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्तमौ ।

पैत्रिको दण्डदासश्च समेते दासयोनयः ॥”)

भक्तमण्डः, पुं, स्त्री, (भक्तस्यान्नस्य मण्डः ।) अन्नाग्र-

रसः । भातेर माङ्ग इति भाषा । तत्पर्यायः ।

मांसरः २ आचामः ३ निःसावः ४ । इत्य-

मरः ॥ (भक्तस्य भजनशीलस्य मण्डोभूषणम् ।)

पिच्छा ५ । इति जटाधरः ॥

भक्तिः, स्त्री, (भज्यते इति । भज + क्तिन् ।)

विभागः । सेवा । इति मेदिनी । तै, ३६ ॥

गौणवृत्तिः । भङ्गी । (अतुरागविशेषः । पूज्ये-

ष्वतुरागो भक्तिरित्युपदेशः ॥ ईश्वरे पराशुरक्तिः ।

“अथातो भक्तिजिज्ञासा सा पराशुरक्ति-

रीश्वरे ।” इति शाण्डिल्यसूत्रम् ॥ उपासना ॥

परमेश्वरविषये परमप्रेम । उपास्याकारा-

कारितचित्तवृत्त्यावृत्तिरूपा परिपक्वनिदिध्या-

सनाख्या अवयवमननाभ्यासफलभूता अतुरक्तिः ॥

“नहीष्टदेवात् परमस्ति किञ्चित् ॥” इति बुद्धि-

पूर्विका चित्तवृत्तिः । सा च परमप्रीत्यधीना ॥

यथा, विष्णुपुराणे । १ । २० । १८-१९ ।

“नाथ ! योनिस्सहस्रेषु येषु येषु ब्रजान्यहम् ।

तेषु तेव्युता भक्तिरच्युतास्तु सदा त्वयि ।

या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।

त्वामनुसरतः सा मे हृदयानुमापसर्पतु ॥”

भक्तिः

“हे अच्युत ! त्वयि मे अच्युता रेकान्तिकी
 भक्तिरस्तु । एकान्तभक्तिः परमप्रीत्यधीनेति
 तां प्रीतिं प्रार्थयते चेति यादृशी प्रीतिर्विषयेषु
 आसक्तानां सा तादृशी प्रीतिर्मे हृदयात्
 मापसर्पतु मापयातु हृदये सदा तिष्ठतिवर्धः ॥”

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी । चन्दनादिभि-
 स्तिलकादिरचना । यथा, रघौ । १३ । ५५ ।

कचित् खगानां प्रियमानसानां

कादम्बसंसर्गवतीव पंक्तिः ।

अन्यत्रकालागुरुदत्तपत्रा

भक्तिर्भवच्चन्दनकल्पितेव ॥”)

अह्ना । इति हेमचन्द्रः ॥ (भक्तिविवरणं

यथा,—

“भज इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्तितः ।

तस्मात् सेवा बुधेः प्रोक्ता भक्तिः साधनभूयसी ॥

इति गारुडे २३१ अध्यायः ॥ २३१ ॥

अथ श्रीमद्भक्तिलक्षणं तृतीये श्रीकापिलेये ।

“देवानां गुणलिङ्गानामातुअविकर्म्मणाम् ।

सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या ॥

अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धिर्गरीवसी ॥

अथ विशेषलक्षणानि । श्रीमौत्तमीयतन्त्रे ।

“देवतायाश्च मन्त्रे च तथा मन्त्रप्रदे गुरौ ।

भक्तिरष्टविधा यस्य तस्य कृष्णः प्रसीदति ॥

तद्भक्तजनवात्सल्यं पूजायाश्चातुमोदनम् ।

सुमना अर्चयेन्नित्यं तदर्थं दम्भवर्जनम् ॥

तत्कथाश्रवणे रागस्तदर्थं चाङ्गविक्रिया ।

तदनुसरणं नित्यं यस्तन्नामोपजीवति ॥

भक्तिरष्टविधा ह्येषा यस्मिन् न्वेष्टेऽपि वर्तते ।

स मुनिः सत्यवादी च कीर्त्तिमान् स भवेन्नरः ॥”

सप्तमस्कन्धे श्रीप्रज्ञादोक्तौ ।

“अवर्णं कीर्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥

इति पुंसापिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा ।

क्रियते भगवत्पद्मा तन्मन्येऽधीतमुत्तमम् ॥”

तत्रैव श्रीनारदयुधिष्ठिरसंवादे ।

“अवर्णं कीर्त्तनं च स्मरणं महतां गतेः ।

सेव्यावनतिर्दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥”

पाद्मे कार्तिकमाहात्म्ये श्रीयमधूमकेश्वरसंवादे ।

“अवर्णं कीर्त्तनं पूजा सर्वकर्मोपार्णं स्मृतिः ।

परिचर्या नमस्कारः प्रेम स्वात्मारपणं हरौ ॥”

तत्रैवोत्तरखण्डे शिवपावतीसंवादे ।

“आद्यन्तु वैष्णवं प्रोक्तं शङ्खचक्राङ्कनं हरिः ।

धारणश्चोर्द्धपुङ्खाणां तन्मन्त्राणां परिग्रहः ॥

अर्चनश्च जपो ध्यानं तन्नामस्मरणं तथा ।

कीर्त्तनं अवयवश्चैव वन्दनं पादसेवनम् ॥

तत्पादोदकसेवा च तन्निवेदितभोजनम् ॥

तदीयानाञ्च संसेवा द्वादशीव्रतनिष्ठता ।

तुलसीरौप्यं विश्वोर्द्धवदेवस्य शार्ङ्गिणः ॥

भक्तिः वीडशया शीला भवन्त्वपिमुक्तये ॥”

इति च ।

किञ्च ।

“दर्शनं भगवन्मते, स्पर्शनं त्वेवसेवनम् ।

भक्तिः

आवाणं धूपशेषादेर्निर्मास्य च धारयन् ॥
नृत्यं भगवदये च तथा वीणादिवादनम् ।
कृष्णलीलादिभिर्यः श्रीभागवतसेवनम् ॥
पद्माक्षमालादिदृष्टिरेकादश्यादिजागरः ।
प्रासादरचनाद्यन्त्रज्ञेयं प्रास्वानुसारतः ॥
लिखिता भगवद्भक्ता भक्तानां लक्षणानि च ।
तानि ज्ञेयानि सर्वाणि भक्तेर्वै लक्षणानि च ॥
तेषु ज्ञेयानि गौणानि सुखानि च विवेकिभिः ।
बहिरङ्गान्तरङ्गाणि प्रेमसिद्धौ च तानि यत् ॥

भेदास्तु विविधा भक्तेर्भक्तभावादिभेदतः ।
सुक्ताफलादिग्रन्थेभ्यो ज्ञेयास्तस्मिन्नेतरेण ॥
प्रेमभक्तौ च सिद्धायां सर्वेभ्यः सेवकाः स्वयम् ॥
भगवांश्चातिवश्यः स्यात्सिद्धयेऽस्याः सुल-
क्षणम् ॥

अथ प्रेमभक्तिलक्षणम् । नारदपञ्चरात्रे ।
“अनन्यममता विष्णौ ममता प्रेमसङ्गता ।
भक्तिरित्युच्यते भीष्म ! प्रह्लादोद्धवनारदेः ॥
प्रेमभक्तेश्च माहात्म्यं भक्तेर्माहात्म्यतः परम् ।
सिद्धमेव यतो भक्तः फलं प्रेमैव निश्चितम् ॥
चिद्वाणि प्रेमसम्पत्तेर्वाच्यान्याभ्यन्तराणि च ।
कियन्त्युल्लिखितास्तस्या मद्भिर्मेव विलिख्यते ॥”
अथ प्रेमसम्पत्तिचिद्वाणि सप्तमस्कन्धे श्रीप्रह्ला-
दस्य बालानुशासने ।

“निश्चय कर्माणि गुणाननुत्थानं
वीर्याणि लीलातनुभिः कृतानि ।
यद्वातिहर्षोत्पुलकाशुगद्गदं
प्रोत्कण्ठ उद्गायति नृत्यते च ॥
यदा ग्रहग्रस्त इव कचिद्भवत्या-
क्रन्दति ध्यायति बन्दते जनम् ।
सुहृः श्वसन् वक्ति हरे ! जगत्पते !
नारायणेत्यात्ममतिर्गतचपः ॥
तदा पुमान् सुक्तसमस्तवन्धन-
स्तद्भावभावानुक्ताश्रयाकृतिः ।
निर्दग्धबीजानुश्रयो महीयसा
भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोक्षजम् ॥”

एकादशे च श्रीकवियोगेश्वरोत्तरे ।

प्रदण्णं सुभद्राणि रथाङ्गपायो-
ज्जन्मानि कर्माणि च यानि लोके ।
गीतानि नामानि तदर्शकानि
गायन् विलज्जो विचरेदसङ्गः ॥
एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्तार्ता
जातातुरागो हतचित्त उच्चैः ।
हसत्यथो रोदिति रौति गाय-
त्युन्मादवन्नुत्पति लोकवाह्यः ॥”

तत्रैव श्रीप्रबुद्धयोगेश्वरोत्तरे ।

“सारन्तः सारयन्तश्च मिथोऽघौचहरं हरिम् ।
भक्त्या संजातया भक्त्या विभक्त्युत्पुलकां तनुम् ॥
कचिद्दन्त्यथुतचिन्तया कचि-
द्वसन्ति नन्दन्ति वदन्त्यलौकिकाः ।
नृत्यन्ति गायन्त्यनुशीलयन्त्यजं
भवन्ति तूष्णीं परमेव्य निर्द्विताः ॥

भक्तिः

श्रीभगवद्ब्रह्मवर्षादे च ।
“कथं विना रोमहर्षं द्रवता चेतसा विना ।
विनानन्दाश्रुकलया शुद्धिहृत्वा विनाश्रयः ॥
वाग्गद्गदा द्रवते यस्य चित्तं
रोदित्यभीक्ष्णं हसति कचिच्च ।
विलज्ज उद्गायति नृत्यते च
मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनार्ति ॥
यथोक्तभक्त्युक्तौ तु भगवच्चरणाम्बुजम् ।
श्रवणागतभावेन कृतस्वभीतिप्रमाश्रयेत् ॥”

इति हरिभक्तिविलासे ११ विलासः ॥
अपि च । उत्तमभक्त्यैर्लक्षणं यथा,—
“अन्याभिलासिताश्रुयं ज्ञानकर्मादानावृतम् ।
आनुकूल्येन कृष्णानुशीलनं भक्तिरुत्तमा ॥
तथा नारदपञ्चरात्रे ।
“सर्वोपाधिनिर्मुक्तं तत्परत्वेन निर्मलम् ।
हृषीकेण हृषीकेशसेवनं भक्तिरुच्यते ॥”
श्रीभागवतस्य तृतीयस्कन्धे च ।
“अहैतुक्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे ।
सालोक्यसार्धिसामीप्यसारूप्यैकत्वमणुत ॥
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ।
स एव भक्तियोगाख्य आनन्दान्तिक उदाहृतः ॥”
इति ॥

सा उत्तमा भक्तिः षड्विधा यथा,—
“क्षेत्रज्ञी शुभदा मोक्षलघुताकृत् सुदुर्लभा ।
सान्द्रानन्दविशेषात्मा श्रीकृष्णाकर्षणी च सा ॥”
तत्रास्याः क्षेत्रज्ञत्वम् ।
“क्षेत्रज्ञस्तु पापं तद्बीजमविद्या चेति ते त्रिधा ॥”
शुभदत्वं यथा,—
“शुभानि प्रीयन् सर्वजगतामनुरक्तता ।
सद्गुणाः सुखमित्यादीन्याख्यातानि मनो-
विभिः ॥”

मोक्षलघुताकृद्यथा,—
“भनागेव प्ररूढायां हृदये भगवद्रतौ ।
पुरुषार्थास्तु चत्वारस्तृणायन्ते समन्ततः ॥”
सुदुर्लभा यथा,—
“साधनौघैरनासङ्गेरलभ्या सुचिरादपि ।
हरिणा चाश्रयेति द्विधा सा स्यात् सुदुर्लभा ॥”
सान्द्रानन्दविशेषात्मा यथा,—
“ब्रह्मानन्दो भवेदेष चेत् परार्हगुणीकृतः ।
नैति भक्तिसुखाम्बोधिः परमाणुतुलामपि ॥”
श्रीकृष्णाकर्षणी यथा ।
“कृत्वा हरिन्प्रेमभाजम्पुत्रवर्गसमन्वितम् ।
भक्तिर्वशीकरोतीति श्रीकृष्णाकर्षणी च सा ॥”
सा उत्तमा भक्तिस्त्रिधा यथा,—
“सा भक्तिः साधनं भावः प्रेमा चेति त्रिधो-
दिता ॥”

साधनभक्तिर्यथा,—
“कृतिसाध्या भवेत् साध्यभावा सा साधनाभिधा ।
निवसिद्वस्य भावस्य प्राकृत्यं हृदि साध्यता ॥”
भावभक्तिर्यथा,—
“शुद्धसत्त्वविशेषात्मा प्रेमसूर्याशुसान्धभाक् ।
रुचिभिश्चित्तमाख्यकृदसौ भाव उच्यते ॥”

भक्तिर

प्रेमभक्तिर्यथा,—

“सम्यङ्महणितस्नानो ममत्वातिशयाङ्कितः ।
भावः स एव सान्द्रात्मा बुधैः प्रेमा निगद्यते ॥”
इति भक्तिरसादृतसिन्धौ पूर्वविभागः ॥
भक्तिमान् [तु] चि, (भक्तिरस्यास्तीति । भक्ति +
“तदस्याख्यसिन्निति मतुप् ।” ५ । २ । ६४ ।
इति मतुप् ।) भक्तियुक्तः । यथा,—
“गुणवान् पुत्रवान् श्रीमान् कीर्तिमान् भक्ति-
मान् भवेत् ।

येहिके परमेष्ठ्यमन्ते नाथपदं व्रजेत् ॥”
इति श्रीभगीतान्तर्गतमहाकालभैरवस्तोत्रम् ॥
अपि च ।
“अन्येऽपि ये विकर्मस्थाः शूद्राद्या नीचजातयः ।
भक्तिमन्तः प्रसूयन्ते कालेन मयि सम्मताः ॥”
इति कौर्म्ये ४ अध्यायः ॥

भक्तियोगः, पुं, (भक्त्योगः भक्त्या यो योग इति
वा ।) परमेश्वरे भजनसम्बन्धः । यथा,—
“भक्तियोगप्रकाशाय लोकस्याशुगदाय च ।
सन्ध्यासायममाश्रित्य कृष्णचैतन्यनामधृक् ॥”
इति चैतन्यभागवतम् ॥

अपि च ।
“वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ।
जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानञ्च यदहैतुकम् ॥”
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥
(भक्तियोग उच्यते । यथा, गीतायाम् । १२ ।
१-२ । १४-२० ।
“एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमयक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥१॥
श्रीभगवानुवाच ।

अथावेष्ट्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
अह्वया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥२॥
सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा हृदि निश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मे भक्तः स मे प्रियः ॥१४॥
यस्माद्विचिन्तते लोको लोकान्मोहयते च यः ।
हर्षामर्षमभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥१५॥
अनपेक्षः शुचिर्दत्त उदासीनो गतयथः ।
सर्वारम्भपरित्यागी यो मे भक्तः स मे
प्रियः ॥ १६ ॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे
प्रियः ॥ १७ ॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
प्रीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविषर्जितः ॥१८॥
तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो
नरः ॥ १९ ॥

ये तु धर्मान्मृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।
अर्द्धाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे
प्रियाः ॥” २० ॥

भक्तिरसः, पुं, भक्तिरेव रसः । यथा,—
“विभावैरनुभावैश्च सात्विकैर्यभिचारिभिः ।
स्वादत्वं हृदि भक्तानामानीता श्रवणादिभिः ।

भक्तिरति

एषा ज्ञानरतिः स्थायीभावा भक्तिरसो भवेत् ॥
इति भक्तिरसान्तविन्दुः ॥
भक्तिः, पुं, (भक्तिं भङ्गीं लातीति । ला + कः ।)
साधुघोटकः । यथा,—
प्रभुभक्ता भक्तिलाघ कुलीनेषु कुलोत्कटाः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
भक्तिदातरि चि ॥
भक्त क भक्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क भक्तयति । इति
दुर्गादासः ॥
भक्त अ भक्तये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-सक०-सेट् ।) अ भक्तति भक्तते । इति
दुर्गादासः ॥
भक्तकः, त्रि, (भक्तयतीति । भक्त + “खुल्लचौ ।”
३ । १ । १३३ । इति खुल्ल ।) खादकः । भक्त्य-
परः । तत्पूर्यायः । घस्वरः २ अस्वरः ३ । इत्य-
मरः । ३ । १ । २० ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । १३५ ।
“भक्त्यभक्तयोः प्रीतिर्विपत्तेः कारणं महत् ।
श्रद्धानात् पाशवद्वोऽसौ नृगः काकेन
रक्षितः ॥”)
भक्तकः, पुं, (भक्त + अटन् । ततः संज्ञायां
कन् ।) क्षुद्रगोचुरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
भक्त्यं, स्त्री, (भक्त + भावे ल्युट् ।) द्रवैतरद्रव्य-
गलाघःकरणम् । तत्पूर्यायः । न्यादः २
खदनम् ३ खादनम् ४ अशनम् ५ निषसः ६
वल्भनम् ७ अभ्यवहारः ८ जग्धिः ९ जर्धणं १०
लेहः ११ प्रत्यवसानम् १२ घसिः १३ आहारः १४
आनम् १५ अववाणम् १६ विवाणम् १७
भोजनम् १८ भेजनम् १९ अदनम् २० ।
इति हेमचन्द्रः ॥ द्रवविशेषस्य भक्त्यनिविधौ
यथा, कर्मलोचने ।
“श्रवणां कं वृथासांसं करेण मथितं दधि ।
तर्ज्या दन्तधावश्च सदो गोमांसभक्षणम् ॥”
भक्त्यणीयं, त्रि, (भक्त + अनौयर्) भक्त्यद्रव्यम् ।
भक्त्ययोग्यम् । इति भक्तघातोः कर्मण्यनीय-
प्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा,
पञ्चतन्त्रे । ४ । २५ । “तन्न भेतयम् । त्वद्वचनेन
भक्त्यणीयास्ते दायादाः ।”) तत्पूर्यापनविधि-
र्यथा, पाकरालेश्वरे ।
“पुरस्ताद्विमलं पात्रं सुविस्तीर्णं मनोरमम् ।
तत्र भक्तं परिणयन्तं मध्यभागे सुसंयुतम् ॥
स्वर्पं सर्पिः पलं शाकं पिष्टमन्नम् मत्स्यकम् ।
स्थापयेद्विचित्रं पार्श्वं भुज्जानस्य यथाक्रमम् ॥
प्रलेहाद्याः द्रवाः सर्वे पानीयं पानकं पयः ।
क्षौद्रं सन्धानकं लेहं सद्यपार्श्वं निधापयेत् ॥
सर्वान् इक्षुविकारांश्च पक्वान् पायसं दधि ।
पुरतः स्थापयेद्भोक्तृद्वयोः पंक्तौ च मध्यतः ॥”
भक्त(स्य)पत्रा, स्त्री, (भक्तं वा भक्त्यं भक्त्यणीयं
पत्रमस्याः ।) नागवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥
(गुणादिवृत्तिरस्या नागवल्लीशब्दे ज्ञातया ॥)
भक्तितं, त्रि, (भक्त्यते स्मेति । भक्त + कर्मणि
क्तः ।) कृतभक्त्यवस्तु । (यथा, हितोपदेशे । १ ।

“भक्तितेनापि भवता नाहारो मम पुष्कलः ॥”)
तत्पूर्यायः । चञ्चितम् २ लिप्तम् ३ प्रत्यवसितम्
४ मिलितम् ५ खादितम् ६ ज्ञातम् ७ अभ्यव-
हृतम् ८ अन्नम् ९ जग्धम् १० यस्तम् ११
खस्तम् १२ अशितम् १३ भुक्तम् १४ । इत्यमरः ।
३ । १ । २० ॥ जचितम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
भक्त्यं, त्रि, (भक्त्यते इति । भक्त + यत् ।) भक्ति-
तयम् । भक्त्यणीयम् । यथा । ‘प्रतिपदि कुप्याहं
न भक्त्यम् । दृष्ट्या कलमी न भक्त्या ।’ इति
स्तुतिसंज्ञम् ॥ अपि च, हितोपदेशे ।
“मासमेकं नरो याति द्वौ मासौ नृगशूकरौ ।
अहिरेकदिनं याति अद्य भक्त्यो धनुर्गुणः ॥”
(भक्त्यद्रव्याणि तेषां गुणादिकश्च यथा,—
“वक्ष्याम्यतः परं भक्त्यान् रसवीर्यविपाकतः ।
भक्त्याः क्षीरकृतावल्या वृथा हृदाः सुगन्धिनः ॥
अदाहिनः पुष्टिकराः दीपनाः पित्तनाशनाः ॥
तेषां प्राणकरा हृदा हृतपूराः कफावहाः ।
वातपित्तहरा वृथा गुरवो रक्तमांसलाः ॥
वृंहणा गौडिकाभक्त्या गुरवोऽनिलनाशनाः ।
अदाहिनः पित्तहराः शुक्रलाः कफवर्धनाः ॥
मधुमस्तकसंवावाः पूपा ह्येते विशेषतः ।
गुरवो वृंहणाश्चैव मोदकास्तु सुदुर्जराः ॥
रोचनो दीपनः स्वर्धः पित्तघ्नः पवनापहः ।
गुरुर्हृतमश्चैव सट्टकः प्राणवर्धनः ॥
हृदाः सुगन्धिर्मधुरः स्निग्धः कफकरो गुरुः ।
वातापहस्तृप्तिकरो बल्यो विष्यन्दनः स्तुतः ॥
वृंहणा वातपित्तघ्ना भक्त्या वल्यास्तु सामिताः ।
हृदाः पथ्यतमास्तेषां लघवः फेनकादयः ॥
भुज्जादिवेश्वराणां पूर्णा विष्टम्भिनो मताः ।
वैसवारेः सपिशितेः सम्पूर्णा गुरुवृंहणाः ॥
पाललाः श्लेष्मजननाः शङ्कुल्यः कफपित्तलाः ।
वीर्योष्णाः पौष्टिका भक्त्याः कफपित्तप्रकोपणाः ॥
विदाहिनो नातिवला गुरवश्च विशेषतः ।
वेदला लघवो भक्त्याः कषायादृष्टमारुताः ॥
विष्टम्भिनः पित्तसमाः श्लेष्मघ्ना भिन्नवर्चसः ।
बल्या वृथास्तु गुरवो विज्ञेया मावसाधिताः ॥
कूर्चिका विज्ञेया भक्त्या गुरवो नातिपित्तलाः ।
विष्टुककृता भक्त्या गुरवोऽनिलपित्तलाः ॥
विदाहोत्तुक्शेजजनना रूक्षा दृष्टिप्रदूषणाः ।
हृदाः सुगन्धिनी वृथा लघवो हृतपाशिताः ॥
वातपित्तहरावल्या वर्णदृष्टिप्रसादनाः ।
विदाहिनस्तेजजता गुरवः कटुपाकिनः ॥
उष्णा मारुतदृष्टिघ्नाः पित्तलास्तृप्तदूषणाः ।
फलमांसेषु विज्ञेयतिलमाधोपसंस्कृताः ॥
भक्त्या बल्यास्तु गुरवो वृंहणा हृदयप्रियाः ।
कपालाङ्गारपक्वास्तु लघवो वातकोपनाः ॥
सुपक्वास्तनवश्चापि भूयिष्ठं लघवो मताः ।
सकिलाटादयो भक्त्या गुरवः कफवर्धनाः ॥”
“आप्तान्वितमसंकीर्णं शुचिकार्यं महानसम् ॥
तत्राप्तेर्गुणसम्पन्नमन्नं भक्त्यं सुसंस्कृतम् ।
शुचौ देशे सुसंयुतं ससुपस्थापयेद्विषक् ॥”
“वृत्तं क्राव्यायसे देयं पेया देया तु राजते ॥

भक्त्याभ

फलानि सर्वभक्त्यांश्च प्रदद्याद्देहेषु च ।
परिशुष्कप्रदिग्धानि सौवर्ण्येषु प्रकल्पयेत् ॥
प्रदवाणि रसांश्चैव रागतेषूपहारयेत् ।
कद्वाराणि खड्गांश्चैव सर्वान् शैलेषु दापयेत् ॥
काचस्फटिकपात्रेषु शीतलेषु शुभेषु च ।
दद्याद्देह्यपात्रेषु रागघाडवसट्टकान् ॥
पुरस्ताद्विमले पात्रे सुविस्तीर्णं मनोरमे ।
सूदः सुपौदनं दद्यात् प्रदेशांश्च सुसंस्कृतान् ॥
फलानि सर्वभक्त्यांश्च परिशुष्कानि ग्रानि च ।
तानि दक्षिणपार्श्वे तु भुज्जानस्योपकल्पयेत् ॥
प्रदवाणि रसांश्चैव पानीयं पानकं पयः ।
खड्गान् यूषांश्च पेयांश्च सद्ये पार्श्वे प्रदापयेत् ॥
सर्वान् गुडविकारांश्च रागघाडवसट्टकान् ।
पुरस्तात् स्थापयेत् प्राज्ञो हयोरपि च मध्यतः ॥
एवं विज्ञाय मतिमान् भोजनस्योपकल्पनाम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥
भक्त्यकारः, त्रि, (भक्त्यं भक्त्यद्रव्यं करोतीति ।
क + “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इति कण् ।)
पिष्टकविक्रयजीवी । पिष्टकशिल्पी । इति भरतः ॥
तत्पूर्यायः । आपूपिकः २ कान्दविकः ३ ।
इत्यमरः । २ । ६ । २८ ॥ पूपिकः ४ पूपविक्रयी ४
मोदकादिविक्रयी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥
भक्त्याभक्त्यं, स्त्री, (भक्त्यभक्त्यश्च ।) खाद्याखाद्य-
द्रव्यम् । यथा,—
“भक्त्याभक्त्याण्यनेकानि ब्राह्मणस्य विशेषतः ।
अथ शिष्टा यथा ब्रूयुस्तथा कार्यविनिर्णयः ॥”
इत्येकादशीतन्त्रे श्रद्धवचनम् ॥ * ॥
नारद उवाच ।
“भक्त्यं किंवाप्यभक्त्यश्च द्विजानां गृहिणां प्रभो !
यतीनां वैष्णवानां च विधवाब्रह्मचारिणाम् ॥
किं कर्तव्यमकर्तव्यमभोग्यं भोग्यमेव च ।
सर्वं कथय सर्वत्र ! सर्वेश ! सर्वकारण ॥”
श्रीमहेश्वर उवाच ।
“कश्चित्तपस्वी विप्रश्च निराहारी चिरं मुनिः
कश्चित् समीरणाहारी फलाहारी च कश्चन ॥
अन्नाहारी यथा लोके गृही च गृहिणीयुतः ।
येषामिच्छा च या ब्रह्मन् ! रूचीनां विविधा
मतिः ॥
हविष्यान्नं ब्राह्मणानां प्रशस्तं गृहिणां सदा ।
नारायणोच्छिष्टमिष्टमनिवेदमभक्त्यकम् ॥
अन्नं विष्टा जलं मूत्रं यद्विष्णोरनिवेदनम् ।
विष्णुर्न सर्वपापोक्तमन्नश्च हरिवासरे ॥
ब्राह्मणः कामतोऽन्नश्च यो मुहुक्ते हरिवासरे ।
जैलोकजलितं पापं सोऽपि मुहुक्ते न संशयः ॥
न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं नारद ! ।
गृहिभिराश्चरैरन्नं संप्राप्ते हरिवासरे ॥
गृही शैवश्च शाक्तश्च ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
प्रयाति कालसूत्रश्च मुक्ता च हरिवासरे ॥
क्रमिभिः शालमानैश्च भक्षितस्तत्र तिष्ठति ।
विष्णुसूत्रभक्ष्यं कृत्वा यावद्विज्ञास्यतुं ॥
जन्माद्यमीदिने रामनवमीदिवसे चरेः ।
शिवरात्रौ च यो मुहुक्ते सोऽपि द्विगुणपातकी ॥

भक्ष्याम

उपवासासमर्थं च फलमूलजलं पिबेत् ।
नद्ये शरीरे स भवेद्व्याधौ चाल्मघातकः ॥
सकृदभुङ्क्ते हविष्यान् विष्णोर्नैवेद्यमेव च ।
न भवेत् प्रत्यवायी स चोपवासफलं लभेत् ॥
एकादश्यामनाहारी गृही विप्राश्च भारत ! ।
ते च तिष्ठन्ति वैकुण्ठे यावद् ब्रह्मणो वयः ॥
गृहिणां श्रेयशात्मानामिदमुक्तं नारद ! ।
विशेषतो वैष्णवानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ॥
नित्यं नैवेद्यभोजी च श्रीकृष्णस्य च वैष्णवः ।
नित्यं श्रुतोपवासानां जीवन्मुक्तो लभेत् फलम् ॥
वाञ्छन्ति तस्य संस्पर्शं तीर्थानि सर्वदेवताः ।
आलापं दर्शनञ्चैव सर्वपापप्रणाशनम् ॥
द्विस्त्रिंशत्सं पृथक् शुद्धं देशविशेषके ।
नात्यन्तशुद्धं विप्राणां भक्षणे च निवेदने ॥
अभक्ष्यं यतीनां विधवाब्रह्मचारिणाम् ।
ताम्बूलं यथा ब्रह्मन् ! तथैते वस्तुनो ध्रुवम् ॥
ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
तपस्विनां विप्रेन्द्र ! गोमांससदृशं ध्रुवम् ॥
सर्वेषां ब्राह्मणानां अभक्ष्यं शृणु नारद ! ।
यदुक्तं सामवेदे च हरिणा चाद्विक्रमे ॥
ताम्बूपात्रे पयःपानं उच्छिष्टे हृतभोजनम् ।
दुग्धं लवणसार्द्धं सद्यो गोमांसभक्षणम् ॥
नारिकेलोदकं कांक्षे ताम्बूपात्रे स्थितं मधु ।
ऐश्वर्यं ताम्बूपात्रस्थं सुरातुल्यं न संशयः ॥
उत्थाय वामहस्तेन यत्तोर्यं पिबति द्विजः ॥
सुरापीती स विजयः सर्वधर्मेव हिष्कृतः ॥
अनिवेद्यं हरेरन्नं भक्ष्यशेषश्च नित्यशः ।
पीतशेषं जलञ्चैव गोमांससदृशं सुते ! ॥
वातिङ्गनफलञ्चैव गोमांसं कार्तिके स्मृतम् ।
माधे च मूलकञ्चैव कलस्त्री शयने तथा ॥
श्वेतवर्णं तालञ्च मसूरं मत्स्य एव च ।
सर्वेषां ब्राह्मणानां त्वय्यश्च सर्वदेशतः ॥
मत्स्यांश्च कामतो मुक्ता चोपवासं च गृहं वसेत् ।
प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा शुद्धिमाप्नोति ब्राह्मणः ॥
प्रतिपत्सु च कुशाखमभक्ष्यमर्थनाशनम् ।
द्वितीयायाश्च वृहतीभोजको न स्मरेद्भ्रमम् ॥
अभक्ष्यं पटोलञ्च शत्रुवृद्धिकरं परम् ।
तृतीयायाश्चतुर्थ्यां मूलकं धननाशकम् ॥
कलङ्ककारणञ्चैव पञ्चम्यां विषमभक्षणम् ।
तिथ्यग्योनिं प्रापयेत् षष्ठ्याश्च निम्बभक्षणम् ॥
रोगवृद्धिकरञ्चैव सप्तम्यां तालभक्षणम् ।
नारिकेलफलं भक्ष्यमष्टम्यां ब्रुहिनाशनम् ॥
तुम्बी नवम्यां गोमांसं दशम्याश्च कलम्बिका ।
एकादश्यां तथा शिम्बी द्वादश्यां पूतिका तथा ॥
त्रयोदश्यां वात्सीकीभक्षणं पुननाशनम् ।
चतुर्दश्यां माषभक्ष्यं महापापकरं परम् ॥
पञ्चदश्यां तथा मांसमभक्ष्यं गृहिणां सुते ! ।
गृहिणां प्रोक्षितं मांसं भक्ष्यमन्वदिने दिने ॥
मांसञ्च रक्तशकञ्च कांक्षपात्रे च भोजनम् ।
निषिद्धं शयने चैव कूर्ममांसञ्च प्रोक्षितम् ॥
रात्रौ च दधिभक्षणं शयनं सन्ध्योर्दिने ।
रजस्तनीवीराजं पुंस्त्रीनामभक्ष्यकम् ॥

४६६

भक्ष्याम

शूद्राणां याजकानां च शूद्राणां ह्यस्येव च ।
अभक्ष्याणां विप्रर्षे ! यदन्नं वृषणीपतेः ॥
ब्रह्मन् ! वाहुंषिकानां च गणकानामभक्ष्यकम् ॥
अयदानीद्विजानां च चिकित्साकारकस्य च ।
हस्ताचिनाहरी तैलमग्राक्षयाभक्ष्यकम् ।
श्लेष्मे ग्ने भाद्रपदे मांसं गोमांसतुल्यकम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे २७ अध्यायः पादो
खर्गखण्डे २१ अध्यायश्च ॥

नारद उवाच ।

“वर्णानां च चतुर्णां च भक्ष्याभक्ष्यं सांप्रतम् ।
विपाकं कर्मणाञ्चैव सर्वेषां प्राणिनामपि ॥
कथयस्व महाभाग ! कारणानां च कारण ! ।
त्वत्तोऽर्थं कश्च पृच्छामि नितान्तं सन्त-

मौन्धर ! ॥

श्रीभगवानुवाच ।

भक्ष्याभक्ष्यं चतुर्णां च वर्णानां यथोचितम् ।
वेदोक्तं श्रूयतां तात ! सावधानं निशामय ॥
अयःपात्रे पयःपानं गव्यं सिद्धात्मेव च ।
भृष्टादिकं मधु गुडं नारिकेलोदकं तथा ॥
फलं मूलञ्च यत्किञ्चिदभक्ष्यं मत्स्यमवतीत् ।
दग्धांश्च तपस्वीवीरमभक्ष्यं ब्रह्मणा मतम् ॥
नारिकेलोदकं कांक्षे ताम्बूपात्रे स्थितं मधु ।
गव्यञ्च ताम्बूपात्रस्थं सर्वं मदां हृतं विना ॥
ताम्बूपात्रे पयःपानमुच्छिष्टे हृतभोजनम् ।
दुग्धं सलवणञ्चैव सद्यो गोमांसभक्षणम् ॥
अभक्ष्यं मधुमिश्रञ्च हृतं तैलं गुडं तथा ।
आर्द्रकं गुडसंयुक्तमभक्ष्यं श्रुतिसम्मतम् ॥
पीतशेषं जलञ्चैव माधे च मूलकं तथा ।
द्विर्भोजनञ्च दिवसे सन्ध्योर्भोजनं तथा ॥
भक्ष्यञ्च रात्रिशेषे च भुवं प्राज्ञः परित्यजेत् ।
पानीयं प्रायसं चूर्णं हृतं लवणमेव च ॥
स्वस्तिकं लवणञ्चैव क्षीरं तक्रं तथा मधु ।
हस्ताहस्तगृहीतञ्च सद्यो गोमांसभक्षणम् ॥
कर्पूरं रौप्यपात्रस्थमभक्ष्यं श्रुतिसम्मतम् ।
परिवेशनकारी चेद्भोक्तारं सृष्टते यदि ॥
अभक्ष्यञ्च तदन्नञ्च सर्वेषामेव सम्मतम् ।
नकुलानां गणकानां महिषाणाञ्च पक्षिणाम् ॥
सर्पाणां शूकराणाञ्च गर्हभानां विशेषतः ।
माषां राणां शृगालानां कुक्कुराणां ब्रजेन्धर ! ॥
यात्राक्षमपि सिंहानां त्वय्यं मांसं वृणां सदा ।
जलौकसां च नकाणां गोघिकानां तथैव च ॥
मखूकानां कक्रेदीनां चक्षुकानाञ्च निश्चितम् ।
गवाञ्च चमरीणाञ्च कलौ मोचमभक्ष्यकम् ॥
हस्तिनां घोटकानाञ्च शृणामेव च रक्षसाम् ।
दंशश्च मशकञ्चैव मल्लिका च पिपीलिका ॥
अन्येषाञ्च निषिद्धानां लोके वेदे ब्रजेन्धर ! ।
वानराणां भक्षूकानां शरभानां तथैव च ॥
निषिद्धं ग्नेनाभौनां गर्हभानाञ्च मांसकम् ।
अभक्ष्यं महिषाणाञ्च दुग्धं दधि हृतं तथा ॥
स्वस्तिकञ्च तथा चक्रं विप्राणां नवनीतकम् ।
मांसतुष्टेः श्ववसकं तस्य दुग्धादिकं तथा ॥
वर्णानां च चतुर्णां चाप्यभक्ष्यं श्रुतौ श्रुतम् ।

भगं

अभक्ष्यमात्रकञ्चैव सर्वेषाञ्च रवेर्दिने ।
पर्युषितं जलञ्चान्नं विप्राणां दुग्धमेव च ।
वर्णानाञ्च चतुर्णाञ्चावीराणामस्य च भक्ष्यम् ॥
तदन्नञ्च सुरातुल्यं गोमांसाधिकमेव च ।
अवीराणञ्च यो भुङ्क्ते ब्राह्मणो ज्ञानदुर्लभः ।
पितृदेवाश्चैनं तस्य निष्कलं मत्सुरज्वीत् ॥
ब्राह्मणानां वैष्णवानामभक्ष्यं मत्स्यमेव च ।
इतरेषामभक्ष्यञ्च पञ्चपर्वसु निश्चितम् ॥
पितृदेवावशेषे च भक्ष्यं मांसं न दूषितम् ।
पञ्चपर्वसु त्वय्यश्च सर्वेषां मत्सुरज्वीत् ॥
असंस्कृतञ्च लवणं तैलञ्चाभक्ष्यमेव च ।
भक्ष्यं पवित्रं सर्वेषां यज्जने वद्विषंस्कृतम् ॥
एकहस्ते हृतं तोयमभक्ष्यं सर्वसम्मतम् ।
आविलं क्षमियुक्तञ्चापरिशुद्धञ्चनिर्मलम् ॥
अभक्ष्यं ब्राह्मणानाञ्च वैष्णवानां विशेषतः ।
अनिवेद्यं हररेव यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ॥
पिपीलिकाभिश्चितञ्च मधु गव्यं गुडं तथा ।
यत्किञ्चिदस्तु वा तात ! न भक्ष्यञ्च श्रुतौ श्रुतम् ॥
पक्षिभक्ष्यं क्रीटभक्ष्यं शुद्धं पक्षफलन्तथा ।
काकभक्ष्यमभक्ष्यञ्च सर्वेषां द्रव्यमेव च ॥
हृतपक्वं तैलपक्वं मिष्टान्नं शूद्रसंस्कृतम् ।
अभक्ष्यं ब्राह्मणानाञ्च शूद्रभृष्टं चिपीटकम् ॥
सर्वेषामशुचीनाञ्च जलमन्नं परित्यजेत् ।
अशौचान्तात् परदिने शुद्धमेव न संशयः ॥
विपाकः कर्मणामेव दुष्करः श्रुतिसम्मतम् ।
भक्ष्याभक्ष्यञ्च कथितं यथाज्ञानं ब्रजेन्धर ! ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८५ अध्यायः ॥
“भक्ष्याभक्ष्यञ्च ते शिष्य ! वेदितव्यं तदन्तरे ।
करीरस्य वधः शूद्रः फलान्यौदुम्बरस्य च ॥
सद्यो भक्षी भवेत्तेन अभक्ष्या पूतिवासिका ।
न भक्षणीयं वाराहं मांसं मत्स्यञ्च सर्वशः ॥
अभक्ष्या ब्राह्मणेभ्योर्देहीक्षितेर्हि न संशयः ॥”
इति वाराहे ब्राह्मणदीक्षास्त्रचरामाध्यायः ॥
भक्ष्यालावुः, स्त्री, (भक्ष्या भक्षार्हा अलावुः ।)
राजालावुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
भगं, क्षी, पुं, (भक्ष्यते अनेनास्मिन् वेति एतदा-
श्रित्वैव कन्दर्पं सेवते इति भावः । भक्षसेवा-
याम् + “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।” ३ । ३ ।
११८ । इति घः । “खनो घ च ।” ३ । १ । २५ ।
घित्करणमन्वतोऽप्ययमिति विज्ञापनार्थम् इति
वृत्तिरुद्भट्टो जीदीक्षितः ।) स्त्रीचिह्नम् । तत्-
पर्यायः । योनिः २ । इत्यमरः । २ । १ । ७६ । वरा-
ङ्गम् ३ उपस्थः ४ स्तरमन्दिरम् ५ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (भजन्यनेनेति भगो मेहनम् । भज-
न्यस्मिन्निति भगं योनिः । अत्र भगशब्देन
द्वयमपि कथ्यते । इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे
चतुर्थे भागे ।
“ब्रह्मा वृहस्पतिर्विष्णुः सोमः सूर्यस्तथाश्विनौ ।
भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं ददतु मे सुतम् ॥”
इति वाभटे शारीरस्यने प्रथमेऽध्याये ।)
रतियहम् ६ जन्मवर्त्म ७ अधरम् ८ अवा-
देशः ९ प्रकृतिः १० अपथम् ११ स्तररूपः १२

अप्रदेशः १३ प्रकृतिः १४ पुष्पी १५ संसारमार्गः
१६ गुह्यम् १७ सारागारम् १८ सारध्वजम् १९
रत्नम् २० रतिकुहरम् २१ कलत्रम् २२
वधः २३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य ज्ञान-
म् । यथा,—

भगन्द

पालयिष्येऽस्य सन्तानं देवि । त्वहं च नाहम् ।
प्राग्ज्योतिषेऽभिविष्णामि नमरं भगदत्तकम् ॥
एषिष्यां नारदेनेव सहितः केशवस्तदा ।
भगदत्तं भौमसुतं प्राग्ज्योतिषपुरीक्षमे ।
अभिविष्य तदा भूपं पुरमध्ये न्यवेशयत् ॥”

इति कालिकापुराणे ३६ अध्यायः ॥

(यथा च महाभारते । २ । २६ । ८ ॥
“स तानपि महेष्वासान् विजिग्ये भरतर्षभ ।।
तेरेव सहितैः सर्वैः प्राग्ज्योतिषमुप्राव्रवत् ॥”
तत्र राजामहानासीद्भगदत्तो विश्राम्यते ।।
तेनासीत् सुमहद्वुद्धं पाण्डवस्य महात्मनः ।।”
भगदेवतं, स्त्री, (भगो योनिर्देवतं देवता यस्य ।)
पूर्वफलगुणीनयनम् । तत्तु दृष्टव्यतेर्जन्मनय-
नम् । यथा, ज्योतिस्तत्त्वं ।
“विश्राम्यन्ततोयानि वैष्णवं भगदेवतम् ।
पुण्या पौष्णो यमः सर्पो जन्मभान्यकैतः
क्रमात् ॥”

भगन्दरः, पुं, (भगं गुह्यमुष्कमध्यस्थानं दारय-
तीति । “ह + णिच् + पूःसर्वयोर्दारिद्र्योः ।”
२ । २ । ४१ । इत्यत्र । “भगे च दारैरिति वक्त-
यम् ।” इति काशिकोक्तेः खच् । “खचि
द्वयः ।” ६ । ४ । ६४ । इति द्वयः । सुमृच ।)
अपानदेशे व्रणरोगविशेषः । तस्य रूपमाह ।
“गुदस्य दृग्गुले चैत्रे पार्श्वतः पिङ्गकार्त्तिकत् ।
भिन्नो भगन्दरो ज्ञेयः स च पञ्चविधो भवेत् ॥”
अर्त्तिकत् पीडाकत् । पञ्चविधः वातकपैत्तिक-
श्लेष्मिकसान्निपातिकशूलजमेदः ॥ भगन्दर-
शब्दस्य निरुक्तिमाह भोजः ।
“भगं परिसमन्तादयो गुदवस्ती तथैव च ।
भगवद्धारवेद्यस्मात्तस्मादेव भगन्दरः ॥”
भजन्यनेनेति भगं मेहनम् । भजन्यस्त्रिभित्ति
भगं यानिः । अत्र भगशब्देन द्वयमपि कथ्यते ।
भगवत्तु योनिवत् ॥ पूर्वरूपादीनि यथा,—
“कटीकपालनिस्सोददाहकण्डुरुजादयः ।
भवन्ति पूर्वरूपाणि भविष्यति भगन्दरे ॥”
कटीकपालमत्र कटीफलकम् ॥ वातिकं शत-
पोनकसंज्ञं भगन्दरमाह ।

“कषायरुक्षैरतिकोपितोऽनिल-
क्षपानदेशे पिङ्गकां करोति याम् ।
उपेक्षणात् पाकसुपैति दारुणं
रुजाच्च भिन्नारुणफेनवाहिनीम् ॥
तत्रागमो मूत्रपुरीषरेतसां
व्रणैरनेकैः शतपोनकं वदेत् ।
दारुणं अतिदारुणात् । व्रणैरनेकैः कृष्णसुखैः ।
शतपोनकञ्चालनी तत्तुल्यम् ॥ पैत्तिकसुदृग्ग्रीव-
संज्ञमाह ।

“प्रकोपणैः पित्तमतिप्रकोपितं
करोति रक्तां पिङ्गकां गुदे गताम् ।
तदाशुपाकाहिमपूतिवाहिनीं
भगन्दरश्चोद्गृह्णीष्यति वदेत् ॥”
आशुपाकाहिमपूतिवाहिनीम् । शीघ्रपाकाम्
उद्गुर्गन्धवाहिनीम् । तदा तं भगन्दरं उद्गृ-

भगन्द

भगन्द

श्रीरोधर उद्गृहीतवन्तं वदेत् । उद्गृहीत-
संज्ञश्च । पिङ्गकाकालीनवक्रतयोद्गृहीतवाकार-
त्वेन ॥ * ॥ श्लेष्मिकपरिस्राविसंज्ञमाह ।
“कण्डूयनो घनस्त्रावी कठिनो मन्दवेदनः ।
श्वेतावभासः कफजः परिस्रावी भगन्दरः ॥”
कठिनः पिङ्गकावस्थायां परिस्रावी निरन्तरं
सर्वशरीरः ॥ * ॥ सान्निपातिकशूलकावर्त्त-
संज्ञमाह ।
“बहुवर्णरुजास्त्रावाः पिङ्गका गोस्तनोपमाः ।
शूलकावर्त्तवन्नाडी शूलकावर्त्तको मतः ॥”
बहुवर्णरुजास्त्रावाः बहुशब्दो वर्णादिभिः
प्रत्येकं सम्बध्यते । नाडी स्त्रावमार्गः ॥ * ॥
शूलकावर्त्तमार्गसंज्ञमाह ।

“क्षताङ्गतिः पाशुगताङ्गिर्वर्त्तते
हृष्येक्षणात् स्युः क्षमयो विदायते ।
प्रकुर्वन्ते मार्गमनेकधा मुखै-
र्ग्रन्थैस्तुम्भार्गभगन्दरं वदेत् ॥
क्षतात् कण्टकादिना नखेन
कण्डूयनादिना वाभिघातात् ।
गतिः स्त्रावः उम्भार्गभगन्दरम् । एतस्य क्षमि-
क्षतमार्गैः पुरीषादिनिर्गमादुम्भार्गसंज्ञा ॥”
कण्टकाध्यमसाध्यमाह ।
“घोराः साधयिषुं दुःखाः सर्वे एव भग-
न्दराः ।

तेष्वसाध्यस्त्रिदोषेभ्यः क्षतजश्च विशेषतः ॥
वातश्लेष्मपुरीषाणि शुक्रश्च क्षमयस्तथा ।
भगन्दरात् खवन्तस्तु नाशयन्ति तमातुरम् ॥”
अथ भगन्दरस्य चिकित्सा । यथा,—
“अथास्य पिङ्गकामेव तथा यन्नादुपाचरेत् ।
शुद्धाससुतिसेकात्तैर्यथा पाकं न गच्छति ॥
पुनर्नवाहताशुष्कीपिष्टिकावदरैः क्षतः ।
लेपाय पिङ्गकावस्थे कल्कः शूलो भगन्दरे ॥
पयःपिष्टैस्तिलारिष्टमधुकेः शीतलैः क्षतः ।
लेपो भगन्दरे शूलः पैत्तिके वेदनावति ॥”
अरिष्टो निम्बः ॥

“सुमनायाश्च पत्राणि गुडूची विश्वमेघजम् ।
सैन्धवं तक्रसंपिष्टं लेपाह्वानि भगन्दरम् ॥”
सुमना जातिस्तस्याः पत्रम् ।
“पिङ्गकानामपकानामपतर्पणपूर्वकम् ।
कर्म कुर्याद्विरक्तानां भिन्नानां व्रणवत् क्रिया ॥
निशाकं चौरिचिन्तुपुराणश्च ननच्छदैः ।
चिह्नमभ्यङ्गने तैलं भगन्दरहरं परम् ॥”
पुरी गुग्गुलुः । अश्वहृन्ननच्छदैः करवीर-
पत्राणि । निशादितैलम् ॥ * ॥

“त्रिफलापुरलक्षणां त्रिपञ्चांशैकयोगिता ।
गुटिका शोथगुल्माशौभगन्दरवती हिता ॥”
नववाणिको गुग्गुलुः ॥ * ॥
“शूलक्रियापि कथिता शूलसाधो भगन्दरे ।
सा च तेनेव कर्त्तव्या शूलशूलमवेति यः ॥
आयामं मेधुनं शुद्धं दृष्टयानं गुल्मि च ।
रूद्रवणेऽपि यत्नेन वर्जयेद्भयं नरः ॥”
इति भावप्रकाशे भगन्दराधिकारः ॥

भगन्द

अपि च ।
“लङ्घनं खेदनं लेपविष्णापनविरेचनैः ।
रक्तमोचादिभिः शीघ्रं गुदकां पिङ्गकां जयेत् ॥
तथा यत्रं भिषक् कुर्याद्यथा पाकं नियच्छति ।
अपक्वं वाच पक्वं वा जलौकापातनं हितम् ॥
तदभावे तु शृङ्गाभ्यामिदं रक्तस्य मोक्षणम् ॥”
वटपत्राटकाशुष्कीगुडूच्यः सपुनर्नवाः ।
पिष्टा तु पिङ्गकारम्भे लेपः शूलो भगन्दरे ॥
आमावस्थाक्रिया प्रोक्ता पक्वावस्थाक्रियोच्यते ॥
त्रुषणापाटलाचारवद्दिदाहादिकं क्रमम् ।
विधाय व्रणवत् कार्यं यथा दोषो यथा वलम् ॥
सुहृत्कंदुग्मदाज्यैर्भिर्वर्त्तं कृत्वा भगन्दरे ।
दद्यात् सर्वशरीरस्या नाडीहृन्वात् प्रयोगराट् ॥

तिलाभयालोभ्रमरिष्टपत्रं
निशा वचा कुष्ठमगारधूमः ।
भगन्दरे नाशुपदंशयोश्च
दृष्टव्ये शोधनरोपणोऽयम् ॥
शुनोऽस्थिष्टं त्रिफलारसेन
विङ्गलकास्थि त्वथवा विलेपनात् ।
चिरप्रभूतं व्रणरोगदुष्टं
भगन्दरं नाशयति ननम् ॥ * ॥

जम्बूकमांसं सुक्षीत प्रकारैर्यज्ञनादिभिः ॥
शृङ्गालमांसयज्ञनं खादम् । अथवा शूलक-
मांसयज्ञनं खादम् ॥
“त्रिकटु त्रिफला सुक्षं विङ्गलान्तचित्रकम् ।
शूलोला पिप्पलीमूलं हृषुषा सुरदार च ॥
तुम्बुरं पुष्करं चयं विशाला रजनीद्वयम् ।
विडं सौवर्चलचारी सैन्धवं गजपिप्पली ॥
यावन्त्येतानि चूर्णानि तावद्दिगुणगुग्गुलुः ।
कोलप्रमाणां गुटिकां खादयेन्मधुना सह ॥
भगन्दरं श्वासकासं चयं जीर्णज्वरोदरम् ।
नाडीदृष्टव्रणानाहकुष्ठोन्मादाशरीरक्रमोत् ॥
मेहान्दृष्टिहृद्रोगशूलं क्षीपदमेव च ।
सप्तविंशतिको हन्ति गुग्गुलुः सर्वरोगहा ॥”
हृद्रोगशूलमित्यत्र हृत्तुपार्श्वशूलमित्यपि पाठः ॥
सप्तविंशतिगुग्गुलुः ॥ * ॥
“चित्रकाकीं त्रिष्टुपाटौ मलपूहयमारकौ ।
सुधां वचां लाङ्गलिकां हरितालं सुवर्चलाम् ॥
ज्योतिषतीक्ष्णं संक्षुब्धं तैलं वैद्यो विपाचयेत् ।
एतद्विष्यन्दनं नाम तैलमुक्तं भगन्दरे ॥
शोधनं रोपणञ्चैव सुवर्णकरयं स्मृतम् ॥”
विष्यन्दनतैलम् ॥ * ॥

“स्तस्य द्विगुणेन शुद्धवलिना कम्पापयोभि-
क्षाहं
पिष्टा ताम्रमयं समस्ततुलितं पात्रं विधायोपरि ।
खेदं यामयुगं सभस्मपिष्टरे जम्बूजलैः सप्तधा
वाहं तत्पुटयेत् भगन्दरहरो गुञ्जोष्किता
स्यादिति ॥”
जम्बूजलैरित्यत्र निम्बजलैरिति च पाठः ।
भगन्दरहरो रसः ॥ * ॥
“शुद्धस्तं समं गन्धं न्यतनागं सतुल्यकम् ।
जीरकं सैन्धवं तुल्यं तिलकोषातकीवैः ॥

पिष्टा तस्मिन्नाहुनि भक्त्या च भगवन् रम् ।
रसः कालायिरुदोऽयं गुह्येनैव ज्ञेयः ।
कालायिरुदो रसः ॥ ३ ॥
इति सारदीपिकायां भगवन्चिकित्साध्यायः ॥
अपि च । गार्हपत्ये १८८ अध्याये ।
“गुग्गुलुं चिपलायुक्तं पीत्वा नश्येत् भग-
वन् ॥”

(अस्य सकारणतन्त्रचिकित्सितं यथा,—

क्रिन्वन्ति सुप्पलक्ष्यनयवाय-
प्रवाहनायुक्तकटाक्षपृष्ठैः ।
गुदस्य पाके पिङ्गका भृशान्तिः ।
पक्वप्रभित्ता तु भगवन् रः स्यात् ॥
विरेचनश्चैव पाटनश्च
विशुद्धमार्गस्य च तैलदाहः ।
स्यात् चारुश्चैव सुपाचितेन
क्षिप्तस्य चास्य व्रणविक्रिया ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तदशोऽध्याये ॥

भगवत्कः, पुं, (भगं योनिस्तुपाश्रितं भक्तयति
जीविकां निर्वहयतीति । भक्त + क्तुल् ।)
कुण्डाश्री । इति महाभारते दानवर्णः ॥
कोटिना इति भाषा ॥ तस्याभक्त्यनिषेधो
यथा,—

“यो बान्धवैः परित्यक्तः साधुभिर्जाह्नुरपि ।
कुण्डाश्री यच्च तस्यान्तं सुक्ता चास्त्रायणश्चरेत् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्यायः ॥

भगवती, स्त्री, (भगः ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य
यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव यस्यां भग
इतीज्जना ॥” इत्युक्तलक्षणम् । ईश्वर्यमस्य-
स्येति । भग + “तदस्यास्यस्मिन्निति मतुप् ॥”

५ । २ । ६४ । इति मतुप् । मस्य वः ।

“भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयाने ।
संसर्गेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥”

इति काशिकोक्तिर्नित्ययोगेऽत्र मतुपप्रत्ययः ।
ततः स्त्रियां ङीप् । पूज्या । गौरी । इति

मेदिनी । ते, २१४ । (सा च प्रकृतिरूपिणी
महामाया देवी । यथा, मार्कण्डेये । ८१ । ४२ ।

“ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा ।
बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति ॥”

सरस्वती । यथाह पौराणिकाः ।

“सा मां पातु सरस्वती भगवती निःशेष-
जायापहा ॥”

गङ्गा । यथा, शङ्कराचार्यकृतगङ्गास्तोत्रे ।

“भगवति ! भवलीलामौलिमाखे तवाम्भः-
कणमणुपरिमाणं प्राणिनो वै क्षुश्रन्ति ॥”

तस्याः स्वरूपं यथा,—

“यथा नित्यो हि भगवान् नित्या भगवती तथा ।

स्वमायया तिरोभूता तत्रेष्टे प्राकृते लये ॥

आनन्दस्तम्भपर्यन्तं सर्वं मिथ्यैव क्षिप्तम् ।

दुर्गा सत्यस्वरूपा सा प्रकृतिर्भगवान् यथा ॥

सिद्धेश्वर्यादिकं सर्वं यस्यामस्ति युगे युगे ।

सिद्धादिके भगो ज्ञेयस्तेन भगवती स्मृता ॥”

इति अष्टावैवर्त्त प्रकृतिखण्डे ५४ अध्यायः ॥

अपि च ।

“सेयते या सुरैः सर्वैस्तैश्चैव भजते यतः ।

धातुर्भवेति सेवायां भगवत्येव सा स्मृता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

तस्याः प्रतिमाविशेषस्य पूजने फलविशेषो यथा,
ब्रह्मोवाच ।

“शृणु तस्याः सुराध्यक्ष ! आराधनविधिं
परम् ॥

यथा सा तोविता पूर्वं शङ्कराद्यैः फलेप्सुभिः ॥

कर्मेयज्ञेन देवेश ! तथा त्वमपि पूजय ।

शम्भुः पूजयते देवीं मन्त्रशक्तिमयीं शुभाम् ॥

अक्षमालाकरो नित्यं तेनासौ विदुर्धरः ।

अहं शैलमयीं देवीं यस्यामि सुरवत्तमम् ॥

तेन ब्रह्मत्वमेवेदं मया प्राप्तं सुदुर्लभम् ।

इन्द्रनीलमयीं देवीं विष्णुरर्चयते तदा ।

विष्णुत्वं प्राप्तवांस्तेन अद्भुतं सनातनम् ।

देवीं हेममयीं कान्तां धनदोऽर्चयते सदा ॥

तेनासौ धनदो देवो धनेश्वरमवाप्रवान् ।

विष्णुदेवा महात्मानो रौप्यां देवीं मनीहराम् ।

यजन्ति विधिवद्भक्ता तेन विश्वत्वमाप्नुयुः ॥

वायुः पूजयते भक्ता देवीं पितृजसम्भवाम् ।

वायुत्वं तेन तत् प्राप्तमनौपम्यं गुणावहम् ॥

वसवः कांसिकां देवीं पूजयन्ते विधानतः ।

प्राप्नुवन्तो महात्मानो वसुत्वं सुमहोदयम् ॥

अश्विनौ पार्थिवां देवीं पूजयन्तौ विधानतः ।

तेन तावन्श्विनौ देवौ दिव्यदेहं गतायुभौ ॥

स्फाटिकां शोभनां देवीं वरुणोऽर्चयते सदा ।

वरुणत्वं हि संप्राप्तं तेन ऋद्ध्या समन्वितम् ॥

देवीमन्नमयीं पुण्यामभिर्यजति भावितः ।

अयित्वं प्राप्तवांस्तेन तेजोरूपसमन्वितम् ॥

ताम्रां देवीं सदाकालं भक्ता देवो दिवाकरः ।

अर्चते तत्र संप्राप्तं तेन सूर्यत्वमुत्तमम् ॥

सुताशैलमयीं देवीं सोमः पूजयते सदा ।

तेन सोमोऽपि संप्राप्तः सोमत्वं सततोष्णलम् ॥

प्रवालकमयीं देवीं यजन्ते पद्मनीचमाः ।

तेन नागास्तु भोगाद्याः प्रयाज्यन्ते परं पदम् ॥

कृष्णायसमयीं देवीं पूजयन्त्यसुरोत्तमाः ।

राक्षसाश्च महात्मानस्तेन तेऽमितविक्रमाः ॥

त्रपुषीसमयीं देवीं पिशाचाः पूजयन्ति ताम् ।

तेन ऋद्धिबलोपेताः प्रयान्ति परमं पदम् ॥

त्रैलोकिकां सदा देवीं यजन्ते शुक्लादयः ।

तेन भोगवलीपेताः प्रयान्ति परममन्दिरम् ॥

वज्रलोहमयीं देवीं यजन्ते मातरः सदा ।

मातृत्वं प्राप्य ताः सर्वाः प्रयान्ति परमं पदम् ॥

एवं देवाः सगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।

पूजयन्ते सदाकालं चर्चिकां सुरनायिकाम् ॥

तथा त्वमपि देवेन्द्र ! यदीच्छसि परां गतिम् ।

शिवां मणिमयीं पूज्य लभसे मनसेषितान् ॥

कामान् सुरवराध्यक्ष ! कामिकैः पूजितैः सदा ।

ददाति सर्वलोकानां चिन्तामणिर्यथा शिवा ॥”

इत्याद्ये देववतारे ब्रह्मविधिपूजामाहात्म्ये ३८

अध्यायः ॥ तस्यै गृहदानस्य फलं यथा,—

ईश्वर उवाच ।

“देव्या गृहन्तु यः शुक्रकार्पयति शोभनम् ।

सर्वोपकरणैर्घृतं सकपाटार्गलाभितम् ॥

तस्मिन् घण्टा ध्वजं कूर्चं वितानं दर्पणानि च ।

दत्त्वा सुरजवंशादि नित्यं सङ्गीतकानि च ॥

देवीशाल्मार्यवेत्तारं पूजनं भवेत् शुभम् ।

एवं प्रवर्त्तते यस्तु तस्य पुण्यफलं श्रद्धा ॥

दशपूर्वापरान्तात ! आत्मनश्चैव विश्रुतम् ।

उद्धृत्य च कुलं पापाद्ब्रह्मलोकं महीयते ॥

गच्छते भगवती बभ्र परा परमपूजिता ।

तत्र कल्पान्तरं यावद्भुक्ता भोगान् मनो-

रमान् ॥

पुनः कालादिहायातः पृथिव्यामेकराहभवेत् ।

समृद्धवाचनोपेतः शान्तः पुरपरिच्छदः ॥

पुनर्देव्या दिवालीनां तद्भक्तानां प्रियो भवेत् ॥

कन्यासम्पूजको नित्यं देवीशाल्मार्यपारगः ।

लभते परसङ्गातं तदन्ते शिवतां व्रजेत् ॥

देव्या गृहन्तु यः शुक्र ! सम्भार्जयति नित्यशः ।

स भवेद्भगवान् सौख्यसम्पत्तिसंयुतः ॥

तदागच्छेच्छिवालोकं सर्वकालफलप्रदम् ।

देव्या गृहन्तु यः शुक्र ! गोमयेनानुलेपयेत् ॥

स्त्रियो वा यदि वा पुंसः घण्टासस्तु निरन्त-

रम् ।

स लभेदीक्षितान् कामान् देव्या लोकश्च

मच्छति ॥”

इत्याद्ये देववतारे ४२ अध्यायः ॥

भगवद्भक्तः, पुं, (भगवतो भगवत्या वा भक्तः ।)

श्रीकृष्णभक्तियुक्तः । अथ भगवद्भक्तानां लक्ष-
णानि । सामान्यतः लक्ष्णे ।

“विष्णुरेव हि यस्यैव देवता वैष्णवः स्मृतः ॥”

अत्र विशेषः ।

“व्रतकर्त्तुमश्रमभोगलब्धादिभूतस्तपि ।

शैवेवपि च लक्ष्यस्य भक्ताः सन्ति तथा तथा ॥”

तत्र त्रिषु मध्ये भगवद्भक्तिहेतुव्रतपरता भग-
वद्भक्तलक्षणम् । तथा च स्कान्दे श्रीमार्कण्डेय-

भगीरथसंवादे ।

“दशमौशेषसंयुक्तं दिनं वैष्णवव्रतभम् ।

सुपास्यते महीपाल ! ते वै भागवता नराः ॥

प्राणान्नये न चात्रान्ति दिनं प्राप्य हरैर्नराः ।

कुर्वन्ति जामरं रात्रौ सदा भागवता हि ते ॥

उपोष्य द्वादशीं शुद्धां रात्रौ जामरान्विताम् ।

अन्नान्तु साधयेद्यस्तु स वै भागवतो नरः ॥

भक्तिर्न विद्युता येषां न श्रुतानि व्रतानि च ।

सुप्रियः श्रीपतिर्येषां ते स्युर्भागवता नराः ॥”

कस्मिन् भगवदर्पणादिना तदाज्ञावृद्ध्या वा
भक्तिहेतुसदाचारपरता तत्रैव ।

“धर्मार्थं जीवितं येषां सन्तानार्थं च मैथुनम् ।

पञ्चनं विप्रसुखार्थं ज्ञेयास्ते वैष्णवा नराः ॥

अध्वगस्तु पथि आत्मं कालेऽत्र गृहमागतम् ।

योऽतिथिं पूजयेद्भक्ता वैष्णवः स न संशयः ॥

सदाचाररताः श्रद्धाः सर्वभूतायुक्तवक्ताः ।

शुचयश्चक्ररागा ये सदा भागवता हि ते ॥”

पादो वैशाखमाहात्म्ये श्रीनारदात्मरीवसंवादे ।
यथा,—

“जीवितं यस्य धर्मार्थं धर्मो ह्यर्थमेव च ।
अहोरात्राणि पुण्यार्थं तं मन्ये वैष्णवं जनम् ॥”
लेङ्गे च ।

“विष्णुभक्तिसमायुक्तान् श्रौतस्मार्तप्रवर्तकान् ।
प्रीतो भवति यो दृष्ट्वा वैष्णवोऽसौ प्रकीर्तितः ॥”
गुणवत्सु भक्तिहेतुप्राप्तत्वादिसद्गुणश्रीकृता
तत्रैव ।

“परदुःखेनात्मदुःखं मन्यन्ते ये दृष्टोत्तम ! ।
भगवद्धर्मनिरतास्ते नरा वैष्णवा नृप ॥”
भागवततृतीयस्कन्धे श्रीकपिलदेववृत्तिसंवादे ।
यथा,—

“तितिक्षवः कारुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनाम् ।
अनातशत्रवः शान्ताः साधवः साधुभूषणाः ॥”
पञ्चमस्कन्धे ऋषभदेवस्य पुत्राशुप्रासने । यथा,

“महत्सुखां हारमाहुर्विसृक्ते-
स्तमोद्धारं योषितां सङ्गिषद्गुणम् ।
महान्तस्ते समन्विताः प्रशान्ता
विमन्यवः सुहृदः साधवो ये ॥”

एकादशस्कन्धे श्रीभगवत्प्रदत्तोद्भवप्रश्नोत्तरे ।
यथा,—

“लपासुरज्जतद्रोहस्तितिक्षुः सर्वदेहिनाम् ।
सत्यसारोऽनवद्यात्मा समः सर्वोपकारकः ॥
कामाक्षुभितधीर्दानो ऋदुः शुचिरकिञ्चनः ।
अनीहो मितशुक् शान्तः स्थिरो मच्छरयो
सुनिः ॥

अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान् जितघड्गुणः ।
अमावी मानदः कल्यो मैत्रः कारुणिकः
कविः ॥”

विष्णुपुराणे यमसदृशसंवादे । यथा,—

“न चलति निजवर्णधर्मतो यः
समस्तिरात्मसुहृदिपचपक्षे ।
न हरति न चलति किञ्चिदुच्चैः
स्थिरमनसं तमवेहि विष्णुभक्तम् ॥” *॥

ज्ञानिषु भक्तिहेतुज्ञानवत्ता एकादशे । यथा,—
“सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ।
भूतानि भगवत्प्राप्तये भगवतोत्तमः ॥
न यस्य खः पर इति विज्ञेयात्मनि वा भिदा ।
सर्वभूतसमः शान्तः स वै भागवतोत्तमः ॥
ज्ञात्वाज्ञात्वाथ ये वै मां यावान् यच्चास्मि
यादृशः ।

भजनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः ॥
ईश्वरे लब्धेनेषु कालिणेषु द्विषतु च ।
प्रेममैत्रीज्ञपोषेचा यः करोति स मध्यमः ॥
अर्चायामेव हरये पूर्णं यः श्रद्धयेहते ।
न तद्वक्तुं चायं स भक्तः प्राप्ततः स्मृतः ॥”
भोगवत्सु भक्तिहेतुभोगनासक्तता हरियोगे-
त्युत्तरे । यथा,—

“यद्दीक्षापीनियरयान् यो न हृदि न काङ्क्षति ।
विष्णोर्मायाभिदं पश्यन् स वै भागवतोत्तमः ॥”
कनकविष्णुविमलसु भक्तिहेतुनिरभिमानीता

तत्रैव । यथा,—

“न यस्य जन्मकर्मभ्यां न वर्णाश्रमजातिभिः ।
सञ्जतेऽस्मिन्महर्भावो देहे वै स हरिः प्रियः ॥
भावाः कथञ्चिद्भक्त्यैव ज्ञानानासक्तमानिता ।
भक्तिनिष्ठापका जातास्ततो ह्युत्तमतोदिता ॥”
निष्ठापकाः परिपाकं प्रापकाः ॥ * ॥
श्रीवैष्णु श्रीशिवकृष्णभेदकता दृष्टमारदीये ।
“शिवे च परमेशाने विष्णौ च परमात्मनि ।
समब्रह्म प्रवर्तन्ते ते वै भागवतोत्तमाः ॥”
इति ॥ * ॥

“अन्यच्च तेषां भगवच्छास्त्रार्थपरतादिकम् ।
साक्षाद्भक्तात्मकं सुखं लक्षणं लिखतेऽधुना ॥”
श्रीभागवतशास्त्रपरता स्कान्दे ।

“येषां भागवतं शास्त्रं सदा तिष्ठति सन्निधौ ।
पूजयन्ति च ये नित्यं ते ह्युभांभगवता नराः ॥
येषां भागवतं शास्त्रं जीवितादधिकं भवेत् ।
महाभागवताः श्रेष्ठा विष्णुना कथिता नराः ॥”
वैष्णवसम्माननिष्ठा लेङ्गे ।

“विष्णुभक्तमयायातं यो दृष्ट्वा सुसुखप्रियः ।
प्रणामादि करोत्येव वासुदेवे यथा तथा ।
स वै भक्त इति ज्ञेयः स पुनाति जगत्त्रयम् ॥
रुचाक्षरा गिरः शृण्वन् तथा भागवतेरिताः ।
प्रणामपूर्वं चक्ष्वा यो वदेहै वैष्णवो हि सः ॥
भोजनाच्छादनं सर्वं यथाशक्त्वा ददाति यः ।
विष्णुभक्तस्य सततं स वै भागवतः स्मृतः ॥
गारुडे ।

“येन सर्वज्ञात्मना विष्णुभक्त्या भावो निवेशितः ।
वैष्णवेषु कृतात्मत्वाच्छाभाभवतो हि सः ॥ * ॥
श्रीतुलसीसेवानिष्ठा दृष्टमारदीये श्रीभगवन्-
मार्कण्डेयसंवादे ।

“तुलसीकाननं दृष्ट्वा ये नमस्कृज्वन्ते नराः ।
तत्काष्ठाङ्कितकर्णा ये ते वै भागवतोत्तमाः ॥
तुलसीगन्धमात्राय सन्तोषं कुर्वन्ते तु ये ।
तन्मूलसुहृत् ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥” * ॥
श्रीभगवतः कथापरता दृष्टमारदीये श्रीभगवन्-
मार्कण्डेयसंवादे ।

“मत्कथाश्रवणे येषां वर्तते सान्त्विकी मतिः ।
तद्वक्त्रि सुभक्ताश्च ते वै भागवतोत्तमाः ॥”
स्कान्दे श्रीभगवद्दर्शनसंवादे ।
“मत्कथां कुरुते यस्तु मत्कथाश्च शृणोति यः ।
हृष्यते मत्कथायाश्च स वै भागवतोत्तमः ॥”
तृतीयस्कन्धे तत्रैव ।

“मदाश्रयाः कथा शृण्वन् शृण्वन्ति कथयन्ति च ।
तपन्ति विविधास्तपा नैतात्मजतपैतसः ॥” * ॥
नामपरता दृष्टमारदीये तत्रैव ।
मन्त्रानसाश्च मङ्गला मङ्गलजननीलुपाः ।
मन्त्राभ्यवर्णासक्तान्ते वै भागवतोत्तमाः ॥
येऽभिनन्दन्ति नामानि हरिः शृण्वन्ति हृदिताः ।
रोमाञ्चितशरीराश्च ते वै भागवतोत्तमाः ॥”
तत्रैवांशेन ।

“अन्येषांसुदयं दृष्ट्वा येऽभिनन्दन्ति मानवाः ।
हरिनामपरा ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥”

स्वरूपपरता । तत्र स्वधर्मनिष्ठया रागद्वेषादि-
निवृत्त्या स्वरूपं श्रीविष्णुपुराणे यमसदृशसंवादे ।

“न चलति उच्चैः श्रीभगवत्पदार-
विन्दे सितमनास्तमवेहि विष्णुभक्तम् ।
कलिकलुषमलेन यस्य नात्मा
विमलमतेर्मलिनीकृतस्तमेनम् ।
मनसि कृतजनाईनं मशुष्यं
सततमवेहि हरिरेतौव भक्तम् ॥

कनकमपि रहस्यवेद्य ब्रह्मा
हृणभिव यः समवेति वै परस्वम् ।
भवति च भगवत्पदमन्यवेताः
पुरुषवरं तमवेहि विष्णुभक्तम् ॥
स्मटिकगिरिशिलासलः क विष्णु-
मनसि दृष्टां क च मत्परादिदोषः ।
न हि तुहिनमयुखरश्मिपुञ्जे
भवति कुलाश्रयदीप्तिजः प्रतापः ॥

विमलमतिरमस्तरः प्रशान्तः शुचि-
चरितोऽखिलसत्त्वमित्रभूतः ।
प्रियहितवचनोऽस्तमानमायो
वसति सदा हृदि तस्य वासुदेवः ॥
वसति हृदि सनातने च तस्मिन्
भवति पुमान् जगतोऽस्य सौम्यरूपः ।
क्षितिरसमतिरस्यमात्मनोऽन्तः
कथयति चारुतयेव शास्त्रपोतः ॥

अन्यविषयेन वैराग्यादिना च स्वरूपं श्रीहरि-
योगेश्वरोत्तरे ।
देहेन्द्रियप्राणमनोधिषां यो
जन्माऽयत्तुह्यतर्षकश्चैः ।
संसारधर्म्मैरविसृज्यमानः
स्वस्था हरिभागवतप्रधानः ॥
त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ठ-
क्षुतिरजितात्मसुरादिभिर्विन्द्यात् ।
न चलति भगवत्पदारविन्दा-
क्षवनिमिषार्द्धमपि स वैष्णवाग्र्यः ॥
भगवत उरुविक्रमाद्ब्रह्मशाखा-
नखमण्डिचन्द्रिकया निरस्ततापे ।
हृदि कथमुपसौदतां पुनः स
प्रभवति चक्षुः इवोदितोऽर्कतापः ॥”

पूजापरता स्कान्दे तत्रैव ।
“येऽर्चयन्ति सदा विष्णुं ब्रह्मेशं वरदं हरिम् ।
देहिनः पुण्यकर्मणः सदा भागवता हि ते ॥”
लेङ्गे ।

“विष्णुश्चैत्रे शुभान्येव करोति स्नेहसंयुतः ।
प्रतिमाश्च हरिर्नित्यं पूजयेत् प्रयत्नात्मवान् ॥
विष्णुभक्तः स विज्ञेयः कर्मणा मनसा गिरा ।
नारायणपरो नित्यं भूप ! भागवतो हि सः ॥”
वैष्णवधर्म्मनिष्ठतादि पादोत्तरखण्डे ।

“तापादिपञ्चसंस्कारो न केन्याकर्मकारकः ।
अर्थपञ्चकविद्भ्यो महाभागवतो हि सः ॥”
तापः तप्तसुधाधारणं तदादिपञ्चसंस्कारयुक्तः ।
पञ्चसंस्काराश्च तत्रैवक्ताः । [इति *]

“तापः पुष्कलथा नाम मन्यो यागस्तु पञ्चमः ॥”

अस्यार्थः । नाम श्रीकृष्णदासेत्यादि । मन्त्रः
श्रीगुरोः सकाशात् मन्त्रग्रहणम् । यागः होम-
पूर्वक्यथाविधिदीक्षाग्रहणमित्यर्थः । नव इत्या-
कर्माणि पूजासम्बन्धितानि अवस्थादीनि
पाद्मोक्ताश्चैनादीनि वा सर्वेषां तेषां पूजाङ्ग-
त्वात् । तानि च तत्रैवोक्तानि । यथा,—
“अर्चनं मन्त्रपठनं यागयोगौ महात्मनः ।
नामसङ्कीर्तनं सेवा तच्चिह्नैरङ्गनं तथा ।
तदीयाराधनं चर्या नवधा भिद्यते शुभे ॥”
अर्थपञ्चकं चत्वारो चत्वारो धर्मादयः पुर-
धार्याः पञ्चमपुरधार्यश्च भक्तिः । यदा पञ्च-
तत्त्वानि अनात्मात्मपरमात्मपरमेश्वरतत्त्वज्ञानां
याथावर्थाणि । इति तट्टीका ॥ * ॥
एकान्तिता गारुडे ।
“एकान्तेन सदा विष्णौ यस्मादेव परायणाः ।
तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः ॥”
तद्विज्ञानेनानन्यपरता एकादशे उद्धवप्रश्नोत्तरे ।
“ज्ञात्वाज्ञात्वाथ ये वै मां यावान् यश्चास्मि
यादृशः ।
भजन्यनन्यभावेन ते वै भागवता मताः ॥”
भागवते । ११ । ३ । ५० ।
“न कामकर्मबीजानां यस्य चेतसि सम्भवः ।
वासुदेवैकनिधयः स वै भागवतोत्तमः ॥”
सा च एकान्तिता चतुर्द्धा । तत्र धर्मानाद-
रेण श्रीमदुद्धवप्रश्नोत्तर एव ।
“अज्ञायेवं गुणान् दोषान् मयादिष्ठानपि
स्वकान् ।
धर्मान् सन्त्यज्य यः सर्वान् मां भजेत् स च
सत्तमः ॥
गीतायाश्च ।
सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।
अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥
यदा यस्यागुह्यज्ञाति भगवानात्मभावितः ।
स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठताम् ॥”
अन्यसर्वनिरपेक्षता भागवते श्रीमद्भगवदुद्धव-
संवादे ऐलोपाख्याने ।
“सन्तोऽनपेक्षा मच्चिताः प्रशान्ताः समदर्शिनः ।
निर्ममा निरहङ्कारा निर्हन्ता निष्परिग्रहाः ॥”
तत्रैव तृतीये श्रीकपिलदेववृत्तिसंवादे ।
“त एते साधवः साध्वि ! सर्वसङ्गविपरिजिताः ।
सङ्गस्तेष्वथ ते प्रार्थ्यः सङ्गदोषहरा हि ते ॥”
विष्णुकुलत्वेऽपि मनोरतिपरता स्कान्दे ।
“यस्य कच्छगतस्यापि केशवे रमते मनः ।
न विद्युता च भक्तिर्वै स वै भागवतो नरः ॥
आपन्नतस्य यस्यैह भक्तिरथभिचारिणी ।
नान्यत्र रमते चित्तं स वै भागवतो नरः ॥”
प्रेमैकपरता च भागवते पञ्चमस्कन्धे श्रीकृष्णभ-
देवस्य पुत्रानुशासने ।
“ये वा मयीश कृतसौहृदार्या
जनेषु देहभारवार्तिकेषु ।
यद्देव जायात्मजरातिमत्सु
न प्रीतियुक्ता यावदर्या लोके ॥”

राति मित्रं धनं वा ।
“चिधा प्रेमैकपरता प्रेक्षः स्यात्तारतम्यतः ।
उत्तमा मध्यमा चाक्षौ कनिष्ठा चेति भेदतः ॥”
तत्रोत्तमा यथा एकादशे हरियोगेश्वरोत्तरे ।
“सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ।
भूतानि भगवत्वात्मन्येव भागवतोत्तमः ॥
खण्डदेवस्य भावं यः सर्वभूतेषु पश्यति ।
भावयन्ति च तान्यस्मिन्नित्यर्थः सम्मतः सताम् ॥”
तृतीये श्रीकपिलदेववृत्तिसंवादे ।
“मय्यन्येन भावेन भक्तिं कुर्वन्ति ये दृढात् ।
मत्कृते त्यक्तकर्माण्यस्य तत्त्वजनबान्धवाः ॥”
एकादशे श्रीहरियोगेश्वरोत्तरे च ।
“विद्वज्जति हृदयं न यस्य साक्षा-
द्हरिवशाभिहितोऽप्यधौघनाशः ।
प्रणयरसनया धृताङ्घ्रिपद्मः
स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥”
तत्रैव मध्यममाह हरियोगेश्वरोत्तरे ।
“ईश्वरे तदधीनेषु बालिषेषु द्विषत्सु च ।
प्रेममैत्रीकपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ॥”
कनिष्ठता तत्रैव ।
“अस्त्राद्यमेव हरये पूजां यः अह्वयेहते ।
न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥
अह्वया पूजनं प्रेमबोधकं भक्त इत्यपि ।
प्रेमयो हि करणात्तत्त्वं स्वर्गं भक्तानपेक्षणात् ॥
लक्षणाणि च यान्यपि भक्तैर्लेख्यानि तान्यपि ।
बन्धनादीनि विदन्ते येषु भागवता हि ते ॥
एतानि लक्ष्यानीत्यं गौणमुक्त्वादिभेदतः ।
ऊह्यानि लक्ष्यान्त्येवं विवेचानि पराग्यपि ॥
ईदृग्लक्ष्यवन्तः स्युर्दुर्लभा बह्वो जनाः ।
दिश्या हि मणयो यत्तं न वर्तन्ते इतस्ततः ॥”
अतएवोक्तं मोक्षधर्मे नारदीये ।
जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः ।
सात्त्विकः स तु विज्ञेयो भवेन्नोत्तार्थनिश्चयः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १० विलासः ॥
भगवान्, [तु] भगः “ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य
यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव यस्यां भग
इतीङ्गना ॥” इत्युक्तलक्षणं षडैश्वर्यमस्यस्येति ।
भग + नित्ययोगे मतुप् मस्य वः ।) पुं बुद्धः ।
इत्यमरः । १ । १ । १३ ॥ श्रीकृष्णः । यथा,—
“भगवानपि ता रात्रीः शारदोत्पुल्लमल्लिकाः ।
वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे योगमायासुपाश्रितः ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे २६ अध्यायः ॥
पूज्ये त्रि । इति मेदिनी ॥ भगवत्स्वरूपं यथा,
“मनुरप्याह वेदार्थं स्मृत्वा यन्मुनिसत्तमः ।
तदेतत् श्रूयतामत्र संबन्धे गदतो मम ॥
हे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्ठातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
हे विदे वेदितव्ये वै इति चायं ब्रह्मणी श्रुतिः ।
परया त्वत्परप्राप्तिर्ह्येदादिमयापरा ॥
यत्तदयत्तमजरमचिन्त्यममममयम् ।
अनिर्देश्यमरूपं पाणिपादाद्यसंयुतम् ॥
विभुं सर्वगतं नित्यं भूतयोगिनिर्कारणम् ।

व्याप्यव्याप्तं यतः सर्वं तं वै पश्यन्ति सूरयः ॥
तद्ब्रह्म तत् परं धाम तद्वैद्यं मोक्षकाङ्क्षिणा ।
श्रुतिवाक्योदितं सूक्ष्मं तद्विष्णोः परमं पदम् ।
तदेव भगवद्वाच्यं स्वरूपं परमात्मनः ॥
वाचको भगवच्छब्दस्तस्यादस्याचरात्मनः ।
एवं निगदितार्थस्य स तत्त्वं तस्य तत्त्वतः ॥
ज्जायते येन तज्ज्ञाने परमन्यत्रधीमयम् ॥
अशब्दगोचरस्यापि तस्यैव ब्रह्मणी द्विज ! ।
पूजायां भगवच्छब्दः क्रियते ह्यौपचारिकः ।
शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि वर्तते ।
मेजेय ! भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे ॥
संभर्तेति तथा भर्ता भकारोऽर्थद्वयान्वितः ।
तेनागमयिता सृष्टा गकारार्थस्तथा सुने ! ॥
ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव यस्यां भग इतीङ्गना ॥
वसन्ति यत्र भूतानि भूतात्मन्यखिलात्मनि ।
स च भूतेश्वरेश्वेषु वकारार्थस्ततोऽर्थयः ॥
एवमेव महाबाहो ! भगवानिति सत्तमः ।
परमब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य नाम्नगः ॥
तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः ।
शब्दोऽर्थं नोपचारेण अन्यत्र रूपचारेणतः ॥
उत्पत्तिं प्रलयश्चैव भूतानामागतिं गतिम् ।
वेत्ति विदामविद्याश्च स वाच्यो भगवानिति ॥
ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः ।
भगवच्छब्दवाच्यानि विना ह्येते गुणादिभिः ॥”
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ५ अध्यायः ॥
अपि च ।
“परमात्मा च भगवान् विष्णुर्कसेनो जनार्दनः ।
तद्भक्तिमान् भागवतो नाण्यपुण्यैर्हि जायते ॥
भगवच्छासनालम्बी भगवच्छासनप्रियः ।
भगवद्भक्तिमास्थाय वत्स ! भागवतो भव ॥
भगवान् भूतभयेशो भूतादिप्रभवोऽर्थयः ।
भावेन तं भजस्व भवभङ्गकरं हरिम् ॥
भजस्व भावेन विभुं भगवन्तं भवेश्वरम् ।
ततो भागवतो भूत्वा भववन्तात् प्रमोक्षसि ॥”
इत्यादौ वद्विपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमानु-
शासनी नामाध्यायः ॥ अथाह ।
“महतां क्षुद्रजन्तून् सर्वेषां जीविनां सदा ।
सृष्टा पाता च प्राप्ता च भगवान् करुणाविधिः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २५ अध्यायः ॥
षडैश्वर्यान्वितः । स च परमेश्वरः । तन्नाम-
विशेषस्य सेवनं यथा,—
“अथ श्रीभगवन्नाम सदा सेवेत सर्वतः ।
तन्नामात्मनाश्च विख्यातं सङ्क्षेपेणात्र लिख्यते ॥
अथ श्रीभगवन्नामविशेषस्य च सेवनम् ।
श्रुतिभिः कृपयादिष्टं तत्तत्कामहतात्मनाम् ॥”
अथकामविशेषेण श्रीभगवन्नामविशेषसेवामाहा-
त्मम् । तत्र पापक्षयार्थं कौर्मै । यथा,—
“श्रीशब्दोऽयं जयशब्दोऽयं
जयदयादुत्तरतस्तथा हि
चिः सप्तदशो नरसिंहनाम
जम् निहन्तुं विदुः ॥”
DONATED BY -
PADMASHREE
VENKATACHALAN
VARANASI

भगवा

महाभयनिवारणार्थं तत्रैव ।
 “श्रीपूर्वो नरसिंहो द्विर्जयादुत्तरतस्तु सः ।
 त्रिःसप्तशतौ जपस्तु महाभयनिवारणः ॥”
 कालविशेषे तु मङ्गलार्थं विष्णुधर्मोत्तरे
 श्रीमार्कण्डेयवचनसंवादे ।
 “पुरुषं वामदेवस्य तथा सकृद्वर्णं विभुम् ।
 प्रद्युम्नमनिरुद्धस्य क्रमादन्वेष्टुं कीर्तयेत् ॥”
 अन्वेष्टुं संवत्सरादिषु पञ्चसु ॥
 “वलभद्रं तथा कृष्णं कीर्तयेदयनद्वये ।
 माधवं पुष्करीकाक्षं तथा वै भोगशायिनम् ॥
 पद्मनाभं हृषीकेशं तथा देवं त्रिविक्रमम् ।
 क्रमेण राजशाहून् ! वसन्तादिषु कीर्तयेत् ॥
 विष्णुश्च मधुहन्तारं तथा देवं त्रिविक्रमम् ।
 वामनं श्रीधरश्चैव हृषीकेशं तथैव च ॥
 दामोदरं पद्मनाभं केशवश्च यदूतमम् ।
 नारायणं माधवश्च गोविन्दश्च तथा क्रमात् ॥
 चैत्रादिषु च मासिषु देवदेवमनुस्मरेत् ।
 प्रद्युम्नमनिरुद्धश्च पञ्चयोः कृष्णशुक्लयोः ॥
 सर्वैः श्रवैः शिवः स्थाणुभूतादिर्निधिरवयः ।
 आदित्यादिषु वारेषु क्रमादेवमनुस्मरेत् ॥
 विश्वं विष्णुवैष्णवकारो भूतभयभयप्रभुः ।
 भूतभृद् भूतलद् भावो भूतात्मा भूतभावनः ॥
 अचक्षुः पुष्करीकाक्षो विश्वकर्मा शुचिश्रवाः ।
 सम्भवो भावनो भर्ता प्रभवः प्रसूरीश्वरः ॥
 अप्रमेयो हृषीकेशः पद्मनाभोऽमरप्रभुः ।
 अग्राह्यः शाश्वतो धाता कृष्णश्चैतान्यनुस्मरेत् ॥
 देवदेवस्य नामानि कृत्तिकादिषु यादव ! ।
 ब्रह्माणं श्रीपतिं विष्णुं कपिलं श्रीधरं प्रभुम् ॥
 दामोदरं हृषीकेशं गोविन्दं मधुसूदनम् ।
 भूधरं गदिनं देवं शङ्खिनं पद्मिनं तथा ॥
 चक्रिणश्च महाराज ! प्रथमादिषु संस्मरेत् ॥”
 प्रथमादिषु प्रतिपदादिषु ।
 “सर्वं वा सर्वदा नाम देवदेवस्य यादव ! ॥
 नामानि सर्वाणि जनार्दनस्य
 कालञ्च सर्वं; पुरुषप्रवीरः ।
 तस्मात् सदा सर्वगतस्य नाम
 याह्यं यथेष्टं वरदस्य राजन् ! ॥”
 विविधकामसिद्धये च पुनस्त्योक्तौ ।
 “कामः कामप्रदः कान्तः कामपालस्तथा हरिः ।
 आनन्दो माधवश्चैव कामसंसिद्धये जपेत् ॥
 रामः परशुरामश्च वृषिहो विष्णुरेव च ।
 विक्रमश्चैवमादौ निज्यान्वरिजिगैषुभिः ॥
 विद्यामभ्यस्तता नित्यं जपयः पुरुषोत्तमः ।
 दामोदरं बन्धुगतो नित्यमेव जपेत्तरः ॥
 केशवं पुष्करीकाक्षमनिशं हि तथा जपेत् ।
 नेत्रबाधासु सर्वासु हृषीकेशं भयेषु च ॥
 अच्युतश्चान्तश्चैव जपेदौघधर्म्मणि ।
 संग्रामाभितुषो गच्छन् संस्मरेदपराजितम् ॥
 चक्रिणं गदिनश्चैव शार्ङ्गिणं खड्गिणं तथा ।
 क्षेमार्थं प्रवृत्तित्यं दिक्षु प्राच्यादिषु स्मरेत् ॥
 अजितचापिपञ्चैव सर्वं सर्वेश्वरं तथा ।
 संस्मरेत् पुरुषो भक्ता खवहारेषु सर्वदा ॥

४७२

भगवा

नारायणं सर्वकालं क्षुतप्रखलनादिषु ।
 ग्रहणचक्रपीडासु देवबाधासु सर्वतः ॥
 दस्युवैरिनिषेधेषु याज्ञसिंहादिसङ्कटे ।
 अन्यकारे तमस्तीव्रे नरसिंहमनुस्मरेत् ॥
 अग्निदाहे समुत्पन्ने संसरेज्जलशायिनम् ।
 गरुडध्वजानुस्मरणाद्विषवीर्यं यपोहति ॥
 स्नाने देवार्चने ह्येते प्रणिपाते प्रदक्षिणी ।
 कीर्तयेद्भगवन्नाम वासुदेवेति तत्परः ॥
 स्थापने वित्तधान्यादेरपधाने च दुष्टजे ।
 कुर्वीत तन्मना भूत्वा अगन्ताशुतकीर्णम् ॥
 नारायणं शार्ङ्गधरं श्रीधरं पुरुषोत्तमम् ।
 वामनं खड्गगिणश्चैव दुष्टस्त्रे सदा स्मरेत् ॥
 महार्णवादौ पयस्कृशायिनश्च नरः स्मरेत् ।
 वलभद्रं सङ्खटार्थं सर्वकर्मणि संस्मरेत् ॥
 जगत्पतिमपत्यार्थं स्तुवन् भक्ता न सीदति ।
 श्रीं सर्वभूदधिके कर्मण्यासु प्रकीर्तयेत् ॥
 अरिष्टेषु हृषीकेशे विप्रोक्तञ्च सदा जपेत् ।
 मरुत्पतातामिजलवन्धनादिषु ऋतुषु ॥
 स्वतन्त्रपरतन्त्रेषु वासुदेवं जपेद्बुधः ।
 सर्वार्थशक्तियुक्तस्य देवदेवस्य चक्रिणः ॥
 यथाभिरोचते नाम तत् सर्वार्थेषु कीर्तयेत् ।
 सर्वार्थसिद्धिमाप्नोति नाम्नामेकार्थता यतः ॥
 सर्वार्थयितानि नामानि परस्य ब्रह्मणो हरिः ॥”
 एवं विष्णुधर्मोत्तरे च मार्कण्डेयवचनसंवादे ।
 किञ्च ।
 “कूर्मं वराहं मत्स्यं वा जलप्रतरणे स्मरेत् ।
 भ्राजिष्णुमग्निजनने जपेन्नाम त्वत्खण्डितम् ॥
 गरुडध्वजानुस्मरणादापदो मुच्यते नरः ।
 ज्वरकुष्ठशिरोगविषवीर्येषु शान्ति ॥
 वलभद्रन्तु युद्धार्थं कृष्णारम्भे हलायुधम् ।
 उत्तारणं वाणिज्यार्थं राममभ्युदये वृष ! ॥
 माङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुं माङ्गल्येषु च कीर्तयेत् ।
 उत्तिष्ठन् कीर्तयेद्विष्णुं प्रखण्डं माधवं नरः ॥
 भोजने चैव गोविन्दं सर्वत्र मधुसूदनम् ॥”
 तत्रैवान्यत्र ।
 “औषधे चिन्तयेद्विष्णुं भोजने च जनार्दनम् ।
 शयने पद्मनाभश्च मैथुने च प्रजापतिम् ॥
 संग्रामे चक्रिणं कुङ्कुमस्थानभङ्गे त्रिविक्रमम् ।
 नारायणं विषोत्सर्गे श्रीधरं प्रियसङ्गमे ॥
 जलमध्ये वराहश्च पावके जलशायिनम् ।
 कानने नरसिंहश्च पर्वते रघुनन्दनम् ॥
 दुःस्त्रे स्मर गोविन्दं विशुद्धौ मधुसूदनम् ।
 मायासु वामनं देवं सर्वकार्येषु माधवम् ॥”
 किञ्च ।
 “कीर्तयेद्वासुदेवश्च अनुक्तेष्वपि यादव ! ।
 कार्यप्रारम्भे तथा राजन् ! यथेष्टं नाम कीर्त-
 येत् ॥
 सर्वाणि नामानि हि तस्य राजन् !
 सर्वार्थसिद्धौ तु भवन्ति पुंसः ।
 तस्माद्यथेष्टं खलु कृष्णनाम
 सर्वेषु कार्येषु जपेत् भक्ता ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे ११ विलासः ॥

भगालं

भगवद्ग्रीकारित्वम् । यथा, महाभारते भग-
 वदावयम् ।
 “ऋणमेतत् प्रवृद्धं मे हृदयान्नापसर्पति ।
 यज्ञोविन्देति चुक्रोश कृष्ण ! मां दूरवासिनम् ॥”
 आदिपुराणे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ।
 “गीत्वा तु मम नामानि नर्तयेन्मम सन्निधौ ।
 इदं ब्रवीमि ते सत्यं क्रीतोऽहं तेन चाङ्गुन ! ॥
 गीत्वा च मम नामानि रुदन्ति मम सन्निधौ ।
 तेषामहं परिक्रीतो नान्यक्रीतो जनाह्वयः ॥”
 एवं श्रुत्वा च मम नामानि गीत्वादि । विष्णुधर्म-
 प्रकाशेन ।
 “जितं तेन जितं तेन जितं तेनेति निश्चितम् ।
 जिह्वायै वर्तते यस्य हरिरित्युत्तरद्वयम् ॥”
 इति तत्रैव १२ विलासः ॥
 भगवत्सामिधिलक्षणाणि यथा । हयग्रीर्षे ।
 “तस्मिन्नेव सुहृते तु हृषो वा भयमेव च ।
 चक्षुर्भ्रमो विभ्रमो वा नासो वा जायते यदि ॥
 यामोहः परमोहो वा क्षणितं परमं तथा ।
 अश्रुतानां श्रुतिर्वा स्यात् गात्राणां वाच-
 वेपथुः ॥”
 यामोहो मौढ्यविशेषः । परमोहो मूर्च्छा ।
 “वैराग्यं नेत्रयोर्वी स्याद्वर्षः कन्दर्प एव वा ।
 परमो विस्मयो वाच दियो वा श्रूयते ध्वनिः ॥
 दिव्यवादित्रघोषो वा गन्धर्वनगरस्य वा ।
 दर्शनं जायते काले तस्मिन् सुरगणाञ्जितम् ॥
 नरा नार्योऽथ दृश्यन्ते गायन्तोऽप्यथ हर्षिताः ।
 नन्दितूर्यरवो वापि श्रूयते कुन्दसां ध्वनिः ॥
 दिव्यगन्धारसा वापि एकस्यापि भवन्ति हि ।
 लिङ्गेरेतेर्विजानीयात् तत्र सन्निहितं हरिम् ॥
 प्रभा चैव विशेषेण ज्वलतीव च दृश्यते ।
 स्फुरन्तीव च दृश्यते प्रतिमा च विशेषतः ॥
 स्फुरन्निव जनः कश्चित् स्मयमान इव कश्चित् ।
 वीक्ष्यमाणो जनस्तत्र प्रवृष्ट इव लक्ष्यते ॥
 एतेस्तु लक्षणेऽन्यस्तत्र सन्निहितो हरिः ।
 विशेषादथवा पश्येच्छक्रचापोपमं कश्चित् ॥
 क्विं वज्रप्रभां पश्येत् पद्मरागप्रभां यथा ।
 सौदामिनीप्रभां पश्येत् प्रतिमायां कश्चिद्यदि ॥
 एतेलिङ्गेस्तु बोद्धव्यस्तत्र सन्निहितो हरिः ।
 बधिरा इव केचित्तु मृका इव तथापरे ।
 विभ्रान्ता इव केचित्तु जङ्घा इव तथापरे ॥
 धावन्त इव केचित्तु पतन्त इव चापरे ।
 मृग्यन्त इव चाप्यन्ये मत्ता इव तथा यदि ।
 चित्रस्था इव केचित्तु विवशा इव केचन ।
 भवन्ति तत्र चोन्मत्ताः प्रमत्ता इव चापरे ।
 लिङ्गेरेतेस्तु बोद्धव्यस्तत्र सन्निहितो हरिः ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे ३६ विलासः ॥
 (शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२७ ।
 “निवेदनः सुखाजातः सुगन्धारो महाधनुः ।
 गन्धपाली च भगवान् उत्थानः सर्व-
 कर्मणाम् ॥”)
 भगालं, कौ, (भजति सुखदुःखादिकं कर्मजन्यमने-
 नेति भज्यते अनेनेति वा । भज + “पीयु-

भगोलः

पात इत्यर्थः । तं विलोमं क्रान्तिपातं ग्रहे प्रक्षिप्य क्रान्तिः सान्धा । इदानीं विक्षेप-पातानाह । एवं क्रान्तिविमण्डलसम्पाताः क्षेपपाताः स्युः । चन्द्रादीनां यस्ताः क्षेपानयने तु ते योज्याः ।

“मन्दस्फुटो द्राक् प्रतिमण्डले खे
ग्रहो भ्रमत्यत्र च तस्य पातः ।
पातेन युक्ता गणितागतेन
मन्दस्फुटात् खेचरतः शरोऽस्मात् ॥
पातेऽथवा श्रीघ्नफलं विलोमं
कृत्वा स्फुटान्तेन युताच्छरोऽतः ।
चन्द्रस्य कक्षावलये हि पातः
स्फुटाद्विधोर्मध्यमपातयुक्तात् ॥”

तथा क्रान्तिवृत्तविमण्डलयोः सम्पातः क्षेप-पातः । तं ग्रहे प्रक्षिप्य क्षेपः साध्यः । एत-दुक्तं भवति क्रान्तिपातः प्रसिद्धः । यथा तं ग्रहे प्रक्षिप्य क्रान्तिः साध्यत एव क्षेपपातं ग्रहे प्रक्षिप्य क्षेपः साध्य इत्यर्थः । अथ विक्षेपपातो मन्दस्फुटे यत् प्रक्षिप्यते तत्कारण-माह । मन्दस्फुटो द्राक् प्रतिमण्डल इत्यादि । यतः श्रीघ्नप्रतिमण्डले मण्डलस्फुटगत्या ग्रहो भ्रमति तत्र च वृत्ते पातः । अतो गणितागत-पातं मन्दस्फुटे प्रक्षिप्य क्षेपः साध्यते । शेषं स्पष्टार्थम् ॥ * ॥ इदानीं ज्योतिषविशेषमाह ।

“ये चात्र पातभगणाः कथिता ज्ञेयवो
क्ते श्रीघ्नकेन्द्रभगणैरधिका यतः स्युः ।
खल्पाः सुखार्थसुदिताश्चलकेन्द्रयुक्तौ
भातौ तयोः पठितचक्रभवौ विधेयौ ॥
चलाद्विशेषः किल केन्द्रसिद्धौ
केन्द्रे सपाते दुचरस्तु योज्यः ।
अतस्त्वन्नात् पातयुताद् ज्ञेयवोः
सुधीभिराद्यैः शरसिद्धिरुक्ता ॥”
“स्फुटोनश्रीघ्नोच्चयुतौ स्फुटौ तयोः
पातौ भगोले स्फुट एव पातः ॥”

ननु ज्योतिषः श्रीघ्नोच्चपातयुतिं केन्द्रं कृत्वा यो विक्षेप आनीतः स श्रीघ्नोच्चस्थान एव भवितु-मर्हति न ग्रहस्थाने । यतो ग्रहोऽथवा वर्तते । अत इदमनुपपन्नमिव प्रतिभाति । तथा ब्रह्म-सिद्धान्तभाष्ये । ज्योतिषः श्रीघ्नोच्चस्थाने यावान् विक्षेपस्तावानेव यत्रतत्रस्थस्यापि ग्रहस्य भवत्यत्रोपलब्धिरिव वासना । नान्यत् कारणं वक्तुं शक्यत इति चतुर्वेदे नाप्यनध्य-वसायोऽत्र कृतः । अत्रोच्यते । देव ज्यो-तिषः पातभगणाः पठितास्ते श्रीघ्नकेन्द्रभगणै-र्युताः सन्तस्तद्भगणा भवन्ति । तथा च माध-वीये सिद्धान्तचूडामणौ पठिताः । अतोऽल्प-भगणभवः पातः स्वश्रीघ्नकेन्द्रेण युतः कार्यः । श्रीघ्नोच्चादग्रहे श्रीधिते श्रीघ्नकेन्द्रं तस्मिन् स पाते क्षेपकेन्द्रकरणार्थं ग्रहः क्षेप्यः । अतस्तुल्य-श्रीघ्नक्षेपकयोः नाशे कृते श्रीघ्नोच्चपातयोग एवावशिष्यत इत्युपपन्नम् । किञ्च । मन्दस्फु-टोऽर्थं श्रीघ्नोच्चं प्रतिमण्डले चलकेन्द्रं तत्पाते

भगोलः

क्षेपं युज्यते । एवं कृते सति क्षेपकेन्द्रं मन्द-फलेनाक्षरितं स्यात् । तदङ्गीकृतम् । इतर-केन्द्रस्यानुपपत्तेः । अतो मन्दफलं पाते यत्नं देयम् । यतोऽनुपातसिद्धं चलकेन्द्रं मध्यो-नं श्रीघ्नोच्चं भवति । यत्तु भगोले क्रान्तिवृत्तं तत् कक्षावृत्तं तत्र यद्विमण्डलं तत्र स्फुटग्रहः । तत्स्फुटपातयोगो हि विक्षेपकेन्द्रं अतः स्फुट-पातस्थाने सम्पातं कृत्वा तत्स्थितिमेतन्तरे स्फुटी-कृतेः परमक्षेपांशैः प्राग्वदुत्तरे दक्षिणे च विन्यस्यम् । तथा न्यक्ते विमण्डले स्फुटग्रह-स्थाने विक्षेपः स्फुटविक्षेपेण गणितागतेन तुल्यो दृश्यते नान्यथेत्यर्थः ॥ * ॥ इदानीं ग्रहगोले विशेषमाह ।

“ग्रहस्य गोले कथितापमण्डलं
प्रकल्प्य कक्षावलयं यथोदितम् ।
निबध्य श्रीघ्नप्रतिवृत्तमस्मिन्
विमण्डलं तत् पठितैः शरांशैः ॥
मध्योऽत्र पातो दुषदां ज्ञेयवोः
स्वश्रीघ्नकेन्द्रेण युतौ तु योज्याः ॥”

भगोल एव तावद्ग्रहगोलः कल्प्यः तत्र स्फुट एव पातः । अथ यदि तदन्तर्यग्रहगोलोऽन्यो निबध्यते तदा तत्र यथोक्तविषुवद्वृत्तं क्रान्ति-वृत्तञ्च बद्धा कक्षावलयं प्रकल्प्य तत्र द्वेद्वयोक्त-विधिना श्रीघ्नप्रतिमण्डलं बद्धा तत्र प्रतिमण्डले गणितागतपातं मेघादेर्विलोमं गणयित्वा तत्र चिह्नं कार्यम् । अथ त्रिज्या यासाहमेवाव्यद्वृत्तं राश्याङ्गं विमण्डलाख्यं कृत्वा तत्रापि मेघादेर्व्यस्तं पाताये चिह्नं कृत्वा प्रतिमण्डलविमण्डलयोः सम्पातचिह्ने प्रथमं सम्पातम् । ततो भाङ्गान्तरे द्वितीयं कृत्वा पातादयतः पृष्ठतश्च त्रिमेऽन्तरे परमविक्षेपांशैः पठितैः प्रतिवृत्तादुत्तरे दक्षिणे च विमण्डलं न्यस्यम् । तत्र मन्दस्फुटगत्या पारमार्थिको ग्रहो भ्रमति । अतो मेघादेरनु-लोममन्दस्फुटो विमण्डले देयः । स तत्रस्थः प्रतिमण्डलात् यावतान्तरेण विक्षेपस्तावान् तत्प्रदेशे विक्षेपः । यतो वृत्तसंपातस्थे ग्रहे विक्षेपाभावः त्रिमेऽन्तरे परमो विक्षेपो मध्यो-ऽनुपातेन । अतो वृत्तसम्पातग्रहयोरन्तरं ज्ञेयम् । तदन्तरं पातग्रहयोगे कृते भवति । पातस्य विलोमगत्यात् । संयोगः शरार्थं केन्द्रम् । यदि त्रिज्यातुल्यया केन्द्रव्यया परम-शरस्तदाभीष्टयानया क इति फलं प्रतिमण्डल-विमण्डलयोस्तिर्यगन्तरं स्यात् । विमण्डलस्य-ग्रहाङ्गमध्यं सूत्रं तद्मध्यग्रहान्तरं स च श्रीघ्नकर्णः । यदि भूमध्यात् कर्णाय एतावान् विक्षेपस्तदा त्रिज्याये कियानिति द्वितीयत्रैरा-शिकम् । आदौ त्रिज्या हरौ द्वितीये गुणः । तयोर्नाशे कृते केन्द्रव्यायाः परमशरगुणायाः कर्णो हरः फलं कक्षावृत्तसूत्रयोस्तिर्यगन्तरं स्फुटशरः ॥ * ॥ इदानीमहोरात्रवृत्तमाह । ईषितक्रान्तितुल्योऽन्तरे सन्तो नाङ्किकाख्या-दहोरात्रवृत्ताङ्गं तत्र बद्धा । पटीनाञ्च घट्या-

भग्नं

कृयेदस्य विष्कम्भखण्डं द्युजीवा मता । नाङ्की-वृत्तादुत्तरतो दक्षिणतो वा सर्वत्रैकक्रान्ति-तुल्यान्तरे यद्वृत्तं निबध्यते तदहोरात्रवृत्तं तेन वृत्तेन तस्मिन् दिने रविभ्रमतीत्यर्थः । तस्य वृत्तस्य यासाहं द्युज्या ॥ * ॥ इदानी-मन्यदाह । अथ कल्प्या मेघाद्या ज्ञातुलोमं क्रान्तिपाताङ्कात् एषा मेघादीनां द्वारात्र-वृत्तानि बधीयात् । नाङ्कीवृत्तोभयतस्त्रीणि त्रीणि क्रमोत्क्रमात्तानि । क्रान्तिपातादारभ्य त्रिंशत्त्रिंशद्विभागैरन्यान् मेघादीन् प्रकल्प्य तदग्रेषूक्तवदहोरात्रवृत्तानि बधीयात् । तानि च नाङ्कीवृत्तोभयतस्त्रीणि त्रीणि भवन्ति । तान्येव क्रमोत्क्रमतः सायनांशार्कस्य द्वादश-राशीनाञ्च ॥ * ॥ इदानीमस्योपसंहारः । एष भगोलः कथितः खेचरगोलोऽयमेव विशेषः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

भग्नं, त्रि, (भग्न + त्रिः । संघाद विशिष्टत्वात् तथात्वम् ।) पराजितम् । इति हेमचन्द्रः । सुटितम् । चूर्णितम् । भाङ्गा इति भाषा । यथा, भङ्गिः ।

“चिरकालोचितं नीर्यं कीटनिष्कृषितं धृष्टः ।
किं चित्रं यदि रामेण भग्नं क्षत्रियक्रान्तिके ॥”
भग्नं, क्षी, (भग्न्यते व्यामर्हते विस्मर्यते इति । भग्न + त्रिः ।) रोगविशेषः । अथ भयाधिकारः । तत्र भयस्य भेदमाह ।

“भग्नं समासाद्विधिवं कृताश्र ।

काष्ठी च सन्धावपि तत्र सन्धौ ।

उत्पिष्टविशिष्टविवर्तितानि

तिर्यग्गतं क्षिप्रमध्यञ्च घड्धा ॥”

भग्नमत्र भावार्थे क्षप्रमयस्तेन भग्नं भङ्गः स चात्र विश्लेषोऽभिप्रेतः । तेन भग्नमत्रास्थि-विश्लेषलक्षणम् । समासात् संक्षेपात् । कृताश्र ! हे अग्निवेश ! । यतश्चरकेऽग्निवेशस्य कृताश्रि-नामान्तरसुक्तम् । काष्ठी सन्धिपर्यन्ते एक-खण्डे । अस्थिसन्धौ द्वयोरस्थौः सन्धानस्थाने । तत्र सन्धौ उत्पिष्टादिभेदैः षट्प्रकारं भग्नं भवति । खल्वक्तव्यत्वेन सन्धिभग्नस्यादौ विव-रणम् । उत्पिष्टादि । अधः अधोभग्नम् ॥ * ॥ सन्धिभग्नस्य सामान्यं लिङ्गमाह ।

“प्रसारणाङ्गुलचनवर्तनोया-

रकृत्सर्पविह्वेषमेतदुक्तम् ।

सामान्यतः सन्धिगतस्य लिङ्ग-

सुत्पिष्टसन्धेः अययुः समन्तात् ॥

विशेषतो राज्ञिभवा रजञ्च

विशिष्टके लौ च रजा च निबन्धम् ॥”

वर्तनं परिवर्तनम् ॥ * ॥ उत्पिष्टस्य लिङ्गमाह । उत्पिष्टसन्धेः उत्पिष्टः द्वाभ्यामस्थिभ्यां पिष्टः सन्धिर्यस्य तस्य । समन्तात् उभयभागद्वयोः । विशिष्टमाह विशिष्ट इत्यादि । तौ उभयतः श्रोतव्यौ । रजा च निबन्धं सदा रजाधिका भवती-त्युत्पिष्टाङ्गदेः ॥ * ॥ विवर्तिततिर्यग्गताक्षिप्राधो-गतानाह ।

भग्नं

“विचरिते पार्श्वरजश्च तीव्रा-
स्तिर्यगगते तीव्ररजो भवन्ति ।
क्षिप्तेतिशूलं विषमस्य सकृद्योः
क्षिप्ते त्वयो रक् विघटश्च सन्धेः ॥”

विचरिते सन्धावसुक्ते । अस्थिद्वयोपरिवर्तिते
पार्श्वरजः सन्धिस्थितास्थिखण्डद्वयपार्श्वयो-
रजः । तिर्यगगते सन्धिगते । एकस्मिन्नस्थि-
सन्धिस्थानं तद्वक्ता तिर्यगगते क्षिप्ते सकृद्योः
ऊरुसन्धयोः । एकस्मिन्नस्थि परस्यास्थि उपरिगते ।
सकृद्योः अतिशूलं तत्र विषमं कदाचिदधिकं
कदाचिद्व्यूनम् । अधःक्षिप्ते सन्धिगते एक-
स्मिन्नस्थि अधोगते । रक् सन्धेर्विघटः विघ-
टनश्च ॥ ३ ॥ काण्डभग्नमाह । भग्नश्च काण्डे
बहुधा प्रयाति विशेषतो नामभिरेव तुल्यम् ।
भग्नं काण्डे काण्डविषये बहुधा बहुभिः प्रकारैः
प्रयाति । अत्र बहुविधत्वं द्वादशविधत्वं
बोद्धव्यम् । बहुविधस्य काण्डभग्नस्य पृथक्
लक्षणं नीतं किन्तु काण्डनामभिरेव तुल्यम् ।
कर्कटकादिनामाशुभमेव लक्षणं किन्तु
नामभिरेव बोद्धव्यम् ॥ ३ ॥ तान् प्रकारा-
नाह ।

“काण्डे त्वतः कर्कटकाश्चकार्षीं
विचूर्णितं पिष्टितमस्थि कृक्षितम् ।
काण्डेषु भग्नं क्षतिपातितश्च
मज्जागतं विस्फुटितश्च वक्रम् ॥”

क्षिन्नं द्विधा द्वादशधा च काण्डे । अतः सन्धि-
भग्नानन्तरं काण्डे काण्डभग्नं तदाह । कर्कटकः
अस्थिविश्लेषपूर्वको मध्ये प्रोन्नतः पार्श्वयोरव-
नतः कर्कटतुल्यरूपत्वात् कर्कटः । अश्वकर्णः
अश्वकर्णवद्विपुलास्थिनिर्गमादश्वकर्णः । विचूर्-
णितं चूर्णितमस्थि तच्च शब्दस्यार्थो बोद्धव्यम् ।
पिष्टितमस्थि नियन्त्रितं बहुशोथम् । कृक्षितं
विच्छिष्टं सन्धकृषवम् । काण्डेषु भग्नं काण्ड-
भग्नम् । यद्यपि कर्कटकादि सर्वमेव काण्डभग्नं
तथापि इयं काण्डभग्नसंज्ञाविशिष्टा । अत्र
भग्नं भङ्गः त्रुटिः तेन सञ्जया त्रुटितं पृथग्भूतं
त्वचि स्थितं यत्र काण्डं तत्काण्डभग्नम् ।
अतिपातितं अश्वेष्टेण क्षित्वा पातितमस्थि ।
मज्जागतं अस्यावयवोऽस्थिमध्ये प्रविश्य मज्जानं
गतम् । विस्फुटितं स्तोकविदीर्णं वक्रं स्थानं
तद्वक्ता कुञ्जीभूतम् । क्षिन्नं द्विधा एकं विदीर्णं
सत् लयं अपरं विदीर्णं द्विधाभूतम् । द्वादशधा
च काण्डे । काण्डे च भग्नं द्वादशधेयव्ययः ।
तच्चोक्तमेव कर्कटकादि ॥ ३ ॥ काण्डभग्नस्य
सामान्यं लक्षणमाह ।

“सस्ताङ्गता शोथरजातिवृद्धिः
संपीडमाने भवतीह शब्दः ।
स्पर्शासहं सान्दनतोदशूलं
सर्वास्वस्थासु न शर्मेलाभः ॥”
भग्नस्य काण्डे लघु चिह्नमेतत् ॥
अर्थासिद्धमिति काण्डभग्नस्य विशेषणं सान्दनं
नाङ्गीनां स्फुरणं शूलं शूलेनेव यथा । रजा

भग्नं

सामान्या पीडा । सर्वास्वस्थासु शयनासना-
दिषु ॥ कष्टसाध्यमाह ।

“अव्याशिनोऽनात्मवतो जन्तोर्वातात्मकस्य च ।
उपद्रवेवां जुष्टस्य भग्नं कृच्छ्रेण सिध्यति ॥”

अनात्मवतो रोगप्रतीकारे यत्नरहितस्य ।
वातात्मकस्य च वातप्रकृतेः । उपद्रवैः च्वरा-
भानमोहमूत्रपुरीषसङ्गादिभिः ॥ ३ ॥ असाध्य-
माह ।

“भग्नं कपालं कन्यान्तु सन्धिसुतं तथा
च्युतम् ।

जघनं प्रतिपिष्टश्च वर्जयेत्तच्चिकित्सकः ॥”

कपालं जानुनितम्बासगण्डतालुशृङ्खलशिरो-
रस्थीनि कपालानि तथा च्युतं तथा क्षिप्तम् ।

प्रतिपिष्टं उत्पिष्टम् ॥ पुनरसाध्यमाह ।

“असंश्लिष्टकपालश्च ललाटे चूर्णितश्च यत् ।
भग्नं गुदे स्तने पृष्ठे शङ्खे मूर्ध्नि चर्षयेत् ॥”

असंश्लिष्टकपालमिति भग्नविशेषणम् । स्तने
स्तनयोरन्तरे उरसि । मूर्ध्नि चूडस्थाने ॥ ३ ॥
अपरमयासाध्यमाह ।

“सन्धकृषं हितमप्यस्थि दुर्न्यासादुदवन्धनात् ।
संचोभादापि यत्नच्छेदिक्रियां तच्च वर्जयेत् ॥”

सन्धकृषं हितमपि सन्धग्योजितमपि अस्थि
दुर्न्यासात् दुःस्थापनात् सन्धकृषमपि दुदवन्धनात्

सुबद्धमपि संचोभात् अभिघातादिना सन्धल-
नात् यत्नक्रियां गच्छेत् विकृतं भवति तद्वर्ज-
येत् ॥ अस्थिविशेषेण भग्नविशेषमाह ।

“तरुणास्थीनि नम्यन्ते भिद्यन्ते नलकानि तु ।
कपालानि विभज्यन्ते स्फुटन्ति रुचकानि च ॥

तरुणास्थीनि घ्राणकर्णाक्षिगुदेऽपि कोमलास्थीनि
नम्यन्ते वक्रोभवन्ति । तेनात्र वक्रतालक्षणं

भग्नम् । नलकानि नलादीनि नाङ्गीवत् सरन्ध्रा-
ण्यास्थिपञ्चाणि भिद्यन्ते अस्यान्तराशुप्रवेष्टादि-

दोष्यन्ते । कपालानि जानुनितम्बासगण्डतालु-
शृङ्खलशिरोरस्थीनि विभज्यन्ते स्फुटन्ति रुच-

कानि दन्ताः स्फुटन्ति त्रुटन्ति । अस्थीनि
तरुणां नलककपालरुचकबलयमेदात् पञ्च-

विधानि । तत्र रुचकानि चेति । चकाराङ्गल-
यान्यपि त्रुटन्तीति बोद्धव्यम् ।

“प्राण्योः पार्श्वयुगे पृष्ठे वक्षोऽन्तरपाशुषु ।
पादयोरपि चास्थीनि बलयानि वभाषिरे ॥”

अथ भग्नस्य चिकित्सा ।

“भग्नं लेपाय मज्जिष्ठामधुकृष्णामुपेक्षितम् ।
शतघृततृतीयांश्च शालपिष्टं च लेपनम् ॥”

लेपात् पिष्टिकलवणैरन्नीका फलरसाभ्यां वा ।
सद्योऽभिघातजनितरागरुजा शययवः प्रशा-

न्यन्ति ।

“सहृत्वास्थिसंहारं लाक्षागोधूममज्जनम् ।
सन्धिभग्नोऽस्थिसम्भगे पिबेत् क्षीरेण वा पुनः ॥”

घृतेन पिबेत् क्षीरेण वेद्यर्थः । अस्थिसंहारः
हृद्विंहार इति लोके ।

“रसोनामधुलाक्षाण्यविताकत्वं समश्रुतः ।
क्षिन्नभग्नच्युतास्थ्याश्च सन्धानमपिराक्षयेत् ॥”

भग्नपा

“लाक्षास्थिसंहृतं ककुभाश्वगन्वा

चूर्णीकृता नागवला पुरश्च ।

संभगमुक्तास्थिरजो निहत्या-

दङ्गानि कुर्यात् कुलिशोपमानि ॥”

अस्थिसंहृतं हृद्विंहार । लाक्षादिगुग्गुलुः ॥

“मांसं मांसरसः क्षीरं सर्पिर्दूषः कलायजः ।

हृद्विंहारान्नपानश्च देयं भग्नय जानता ॥

लवणं कटुकं चारं मदं मैथुनमातपम् ।

रूक्षमन्नं श्रमश्चापि भग्नः सेवेत न कश्चित् ॥”

इति भावप्रकाशे भग्नधिकारः ॥

(अथास्य निदानं यथा । प्रतनपीडनप्रहारा-
क्षेपणखालगदग्रनप्रभृतिभिरभिघातविशेषै-

रनेकविधमस्यां भङ्गमुपदिशन्ति तत्तु भङ्गजात-
मनुसाध्यमाणं द्विविधमेवोत्पद्यते सन्धिसुतं

काण्डभग्नश्च । इति सुश्रुते निदानस्थाने पञ्च-
दशेऽध्याये ॥

अथ भग्नचिकित्सा ।

“भग्नस्थिश्च नरं दृष्ट्वा तस्य वक्ष्यामि मेघ-
जम् ।

मणिवन्धे कूर्परे च जानौ भग्नं कटौ तथा ॥

पृष्ठवर्षे विभगे च साध्यान्वेतानि सत्तमः ।

ग्रीवादेशे चेन्द्रवस्तौ रोहिण्यां कूर्परादधः ॥

स्कन्धकूर्परमध्ये च तथा च त्रिकमध्यतः ।

उरसि क्रोडके चैव विभगं तदसाध्यकम् ॥

विभगश्च नरं दृष्ट्वा वेणुखण्डेन बन्धयेत् ।

अक्षयेन्नवनीतेनैररुपचैश्च वेष्टयेत् ॥

उष्णाम्भसा सेचयेच्च बस्त्रेण षट्पु बन्धयेत् ।

ध्वान्जुनकदम्बानां बस्त्रेण काञ्जिकेन तु ॥

पिष्ट्वा हितः प्रक्षेपश्च तेन सौख्यं प्रजायते ।

स्वेदयेत्तानि चोष्णं व्यावासं कारयेत् पुनः ॥

एवं क्रिया समापत्तौ ततो बन्धं विमोचयेत् ।

एकाहान्तरिते नापि पूर्ववत्तत् प्रबन्धयेत् ॥

यावद्व्यग्रं न बध्नाति तावन्न स्नापयेन्नरम् ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थाने । ५६ अः ॥

अथ पथ्यविधिः ।

“श्रीताम्बसेचनं पङ्कप्रदेहो बन्धनक्रिया ।

शालिप्रियङ्गुगोधूमा यषो मुहसतीलयोः ॥

नवनीतं घृतं क्षीरं तैलं माषरसो मधु ।

पटोलं लशुनं शिशु पत्तूरो बालेन्द्रलकम् ॥

द्राक्षा धान्नी वज्रवल्ली लाक्षा यक्षापि हृद्विंहारम् ॥

तत्सर्वं भिषजा निबन्धं देयं भग्नय जानता ॥”

अथान्नापथ्यविधिः ।

“लवणं कटुकं चारमन्धं मैथुनमातपम् ।

आयामश्च न सेवेत भग्नो रूक्षान्नमेव च ॥”

इत्याहुर्वेदपथ्यापथ्यग्रन्थस्य भग्नधिकारे ॥

भग्नपादर्थं, क्षौ, (भग्नपदं ऋचम् ।) पुष्करास्थ-

नचक्रवत्कम् । यथा,—

“पुनर्वसुतरावाप्ता क्षतिकौत्तरपशुग्री ।

पूर्वभाद्रं विशाखा च षड्दते पुष्कराः स्मृताः ॥

भग्नपादर्थं चोमात् द्वितीया द्वादशी यदि ।

षष्ठमी चार्कमन्तरे जायते जारजो ध्रुवम् ॥”

इति ज्योतिषतन्त्रम् ॥

भङ्गः

भग्नपृष्ठः, पुं, (भग्नं पृष्ठमस्मिन् ।) सम्मुखः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ सुटितमेरुदण्डः । यथा,—
“भग्नपृष्ठकटिग्रीवं स्तब्धदृष्टिं ह्यधोमुखम् ।
कष्टेन लिखितं पुस्तं यत्नेन परिपालयेत् ॥”

इति प्राचीनवाक्यम् ॥

(भग्नं पृष्ठं यस्य । सुटितमेरुदण्डे, त्रि ॥)

भग्नसन्धिः, पुं, (भग्नः सन्धिरन्नास्माद् वा ।)
शरीरस्य सन्धिस्थानभङ्गरोगविशेषः । तस्यौ-
घं यथा,—

“अभया त्रिफला योषः सर्वैरेभिः समीकृतैः ।
तुल्यो गुग्गुलुना योज्या भग्नसन्धिप्रसारकः ॥”

इति गारुडे १७५ अध्यायः ॥

भग्नसन्धिकं, स्त्री, (भग्नो विशिष्टः दध्नः सन्धिः
संवातोऽत्र ।) घोलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भग्नान्ना, पुं, (भग्नः क्रमेण हीन आन्ना देहो
यस्य । कृष्णप्रतिपदादिक्रमेणैकैककलाच्छेदेन
भग्नदेहत्वादस्य तथात्वम् ।) चन्द्रः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

भग्नशः, त्रि, (भग्न आशा यस्य । हताशः ।
दीर्घलक्षणाभङ्गयुक्तः । यथा,—

“अतिथिर्यस्य भग्नशो गृहात् प्रतिनिवर्तते ।
स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥”

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

भगनी, स्त्री, (भगिनी । एघोदरादित्वात् साधुः ।)
भगिनी । इति द्विरूपकोषः ॥

भङ्गारी, स्त्री, (भमित्ययत्तशब्दं करोतीति ।
कृ + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दंशः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भङ्गता, [कृ] त्रि, भङ्गकर्ता । भङ्गधातोः कर्मणि
लृप्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, मनौ । ६।२८६ ।
“प्राकारस्य च सेतारं परिखानाश्च पूरकम् ।
द्वाराणाञ्चैव भङ्गतांश्चिप्रमेव प्रवासयेत् ॥”

भङ्गः, पुं, (भग्न्यते इति । भङ्ग + कर्मणि घञ् ।)
तरङ्गः । इत्यमरः । १ । २० । ५ ॥ पराजयः ।

(भङ्ग + भावे घञ् ।) भेदः । रोगविशेषः ।
इति मेदिनी । मे, १३ ॥ (रोगविशेषार्थे यथा,—

“पातघातादिभिर्द्वेधा भङ्गोऽस्यां सन्धिसन्धितः ।
प्रसारणाकुञ्चनयोरशक्तिः सन्धिसुक्तता ॥

इतरस्मिन् भृशं शोफः सर्वावस्थास्त्वित्यथा ।
अशक्तिसंश्लिष्टेऽपि पीडमाने सशब्दता ॥

समासादिति भङ्गस्य लक्षणं बहुधा तु तत् ।
भिद्यते भङ्गभेदेन तस्य सर्वस्य साधनम् ॥

यथास्यादुपयोगाय तथा तदुपदेक्ष्यते ।
प्राप्यागुदारि यत्नस्य स्पर्शं शब्दं करोति यत् ।

यत्रास्थिलेशः प्रविशन्मध्यमस्यो विदारितः ।
भग्नं यच्चाभिघातेन किञ्चिदेवावशेषितम् ॥

उन्नम्यमानं चतवन् यच्च मज्जति मज्जति ।
तद्दुःसाध्यं कृशाशक्तवातलाभ्याग्निनामपि ॥

भिन्नं कपालं यत्कस्यां सन्धिसुक्तं च्युतश्च यत् ।
जघनं प्रतिपिष्टश्च भग्नं यत्तद्विवर्जयेत् ॥

असंश्लिष्टकपालश्च जलाटं चूर्णिततथा ।
यच्च भग्नं भवेच्छुशिरः पृष्ठस्तनान्तरे ।

भङ्गः

सम्यग्यमितमप्यस्य दुर्न्यासादुर्निबन्धनात् ॥
संचोभादपि यज्ञच्छेदिक्रियां तद्विवर्जयेत् ।

आदितो यच्च दुर्ज्जातमस्थिसन्धिरथापि वा ॥
तरुणास्थीनि सुव्यन्ते भग्न्यन्ते नलकानि तु ॥

कपालानि विभिद्यन्ते स्फुटन्त्यन्यानि भूयसा ।
अथावनतसुन्नस्यमुन्नतश्चावपीडयेत् ॥

आच्छेदतिक्षिप्रमधो गतश्चोपरि वर्जयेत् ।
आच्छेदोत्पीडनोन्नामचर्मसंक्षेपवन्धनैः ॥

सन्धीन् शरीरगान् सर्वान् चलानप्यचलानपि ।
इत्येतैः स्थापनोपायैः सम्यक् संस्थाप्य निखलम् ॥

पट्टैः प्रभूतसर्पिर्भिर्वैद्यैश्च सुखैस्ततः ।
कदम्बोदुम्बराश्चत्यसर्ज्जुनपलाशकैः ॥

वंशोद्भवैर्वा पृथुभिस्तनुभिः सुनिवेशितैः ।
सुशृङ्गैः सुप्रतिस्तम्भैर्वल्कलैः शकलैरपि ॥

कुशाङ्गैः समं बन्धं पट्टस्योपरि योजयेत् ।
श्रियितेन हि बन्धेन सन्धेः स्थाय्यं न जायते ।

गाढेनातिरुजादाहपाकश्चययुसम्भवः ।
चङ्गाक्षराहटौ चर्मं सप्ताहान्मोक्षयेद्विमे ॥

साधारणे तु पञ्चाहान्मोक्षयेद्विमे वा ।
न्ययोधादिकषायेण ततः श्रुतेन सेचयेत् ॥

तं पञ्चमूलपक्वेन प्रयसा तु सवेदनम् ।
सुखोष्णं वावचार्थं स्याच्चक्रतैलं विजानता ॥

विभज्य देशं कालश्च वातघ्नौषधसंयुतम् ।
प्रततं सेकलेपांश्च विदध्यादृष्टश्रुतितान् ॥

गृष्टिचरीं स सर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम् ।
प्रातः प्रातः पिवेद्भस्मः श्रुतिलं लाक्षया युतम् ॥

सत्रणस्य तु भग्नस्य ब्रणो मधुघृतोत्तरेः ।
कषायेः प्रतिसार्थ्योऽथ शेषो भङ्गोदितः क्रमः ॥

लम्बानि ब्रणमांसानि प्रलिप्य मधुसर्पिषा ।
सन्दधीत ब्रणान् वैद्यो बन्धनैश्चोपपादयेत् ॥

तान् समान् सुस्थिताञ्चात्वा फलिनीरोध-
कटफलैः ।

समङ्गाधातकीयुक्तेश्चूर्णितैरवचूर्णयेत् ॥
धातकीरोधचूर्णैर्वा रोहन्त्याशु तथा ब्रणाः ।

इति भङ्ग उपक्रान्तः स्थिरधातोर्द्धतौ हिमे ॥
मांसलस्याल्पदोषस्य सुसाधो दारुणोऽन्यथा ।

पूर्वमध्यान्तवयसामेकद्वित्रिगुणैः क्रमात् ॥
मासैः स्थाय्यं भवेत् सन्धेर्यथोक्तं भजतो विधिम् ।

कटीजङ्घोरुभग्नानां कपाटशयनं हितम् ॥
यत्नगार्थं तथाकीलाः पञ्च कार्या निबन्धनाः ।

जङ्घोर्व्योः पार्श्वयोर्द्वौ द्वौ तल एकश्च कीलकः ॥
श्रोण्यां वा पृष्ठवंशे वा वक्त्रस्याक्षकयोस्तथा ।

विमोक्षे भग्नसन्धीनां विधिमेवं समाचरेत् ॥
सन्धींश्चिरविसृक्तान्श्च स्निग्धस्निग्धान् रुद्धकृतान् ।

उक्तेविधानेर्बुद्ध्या च यथास्वं स्थानमाचरेत् ॥
असन्धिमग्नै रूढे तु विधिमोख्यसाधिते ।

आपोथ्य भङ्गं यमयेत्ततो भग्नवदाचरेत् ॥
भग्नं नेति यथा पाकं प्रयतेत तथा भिषक् ।

पक्वमांससिरास्त्राशुसन्धिः श्लेष्मं न गच्छति ॥
वातयाधिविनिर्दिष्टान् स्नेहान् भग्नस्य

योजयेत् ॥”

इति वामटे उत्तरस्थाने । २० अध्यायः ॥

भङ्गिमा

कौटिल्यम् । भयम् । विच्छिन्तिः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (विच्छिन्नार्थे अवधारो यथा,—

“वङ्धातुविभागो वियोगः सजीवापगमः
सप्राणनिरोधः स भङ्गः खलोकस्वभावः । इति

चरके शरीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
रोगमात्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ गमनम् ।

जलनिर्गमः । इत्यजयपालः ॥ (नागभेदः ।
यथा, महाभारते । १ । ५७ । ६ ।

“उच्छिखः शरभा भङ्गो विखलेना विरोहयः ॥”
भङ्गवासा, स्त्री, (भङ्गेन वासः सौरभमस्याः ।)

हरिद्रा । इति शब्दरत्नावली ॥
भङ्गसार्धः, त्रि, (भङ्गं वक्रभावं अनावर्तवत्त्वमित्यर्थः

स्थिति व्यवस्थिति यत् या क्रिया इति यावत्
भङ्गसमर्थयतीति अर्थ + अच् । कौटिल्याव-
सायक्रियार्थित्वादस्य तथात्वम् ।) कुटिलः ।

इति हारावली ॥
भङ्गा, स्त्री, (भग्न्यते इति । भन्ञ् + “हलश्च ।”

३ । २ । २२ । इति बाहुलकाद् घञ् टाप् ।)
वृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । मातुलानी २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । २० ॥ (अस्याः पर्याया गुणाश्च यथा,

“भङ्गा गजा मातुलानी मादिनी विजया जया ।
भङ्गा कफहरी तिक्ता ग्राहिणी पाचनी जघुः ॥

तीक्ष्णोष्णा पित्तला मोहमन्दवाग्वह्वर्हिनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

इति भङ्गायां भङ्गा काशरीरेषु खनामख्याता ।
इति सुभूत्यादयः । इति भरतः ॥ एतस्याः

फलं कलायपरिमाणमिति सर्व्वस्वम् । इति
सारसुन्दरी ॥ शृणाश्वशस्यम् । यथा,—

भङ्गा शस्ये शृणाङ्गये । इति सुकुटुप्ततरुदः ॥
चित्रता । तेउङ्गी इति भाषा । यथा,—

“चिभखी रेंचनी भङ्गा कलिङ्गा परिपाकिनी ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

औषधविशेषः । भाङ् इति सिद्धि इति च
भाषा । यथा,—

“त्रैलोक्यविजया भङ्गा विजयेन्द्राशनं जया ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अस्या गुणाः विजयाशब्दे द्रष्टव्याः ॥
भङ्गानः, पुं, (भङ्गेन अनिति इति । अन् + अच् ।)

मत्स्यविशेषः । भाङ्गन इति भाषा । तत्-
पर्यायः । दीर्घजङ्गलः २ । इति शब्दमाला ॥

भङ्गारी, स्त्री, (भङ्गारी एघोदरात् साधुः ।)
दंशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भङ्गिः, स्त्री, (भग्न्यते इति । भन्ञ् + इन् । नङ्गादित्वात्
कुत्वम् ।) विच्छेदः । (यथा, रघो । १३ । ६६ ।

“यानादवातरदहूरमच्छीतलेन
मार्गेण भङ्गिरचितस्पाटिकेन रामः ॥”

कौटिल्यभेदः । इत्यमरभरतौ ॥ विन्यासः । इति
कलिङ्गः ॥ (भङ्गं करोतीति । भन्ञ् + णिच् +

इः ।) कलोलः । इत्यमरदत्तः ॥ भङ्गः । इत्यमरः ।
याजः । कलनिभः । इति रभसः ॥

भङ्गिमा, [नृ] पुं, (भङ्ग + बाहुलकात् स्वार्थे
इमनिच् ।) भङ्गिः । यथा,—

भचक्रं

“अधरे कज्जलं चारु दृशोऽस्मात्पुलकमा ।
प्राग्वन्नाथ ! किमेतत्ते वेशविन्यासभङ्गिमा ॥”

इति काव्यचन्द्रिका ॥

भङ्गी, स्त्री, (भङ्गि + कृदिकारादिति पक्षे ङीप् ।)
भङ्गिः । यथा,—

“जानामि मानमलसाङ्ग ! वचो विभङ्गीं
भङ्गीशतं नयनधोरपि चातुरीश्व ।
आभीरनन्दनसुखाम्बुजसङ्गशंखी
वंशीरवो यदि न मामवशीकरोति ॥”

इत्युद्धटः ॥

भङ्गुरः, चि, (भङ्ग्यते स्वयमेवेति । भञ्ज + “भञ्ज-
भासमिदो घुरच्” ३ । २ । १६१ । इति कर्म-
कर्त्तरि घुरच् । घित्वात् कुत्वमिति काशिका ।
स्वयं भञ्जनशीलः । यथा, भागवते । ७ । ७ । ४३ ।
“कामान् कामयते काम्यैर्दृष्टमिह पूरुषः ।
स वै देहस्तु पारुष्यो भङ्गुरो यात्युपैति च ॥”
कुटिलः । इति जटाधरः ॥

भङ्गुरः, पुं, (भञ्ज + घुरच् । कुत्वच् ।) नद्या वङ्गः ।
इति शब्दमाला । नदीर वाक इति भाषा ॥
भङ्गुरा, स्त्री, (भङ्गुर + टाप् ।) अतिविषा ।
प्रियङ्गुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अतिविषा-
शब्दे प्रियङ्गुशब्दे चास्य विषयो ज्ञेयः ॥)

भङ्गुः, स्त्री, (भङ्गाया भवनं चेतमिति । भञ्ज +
“विमाषा तिलमाषोमाभङ्गाण्यः” ५ । २ । ४ ।
इति पक्षे यत् ।) भङ्गाचेनम् । तत्पर्यायः ।
भङ्गीनम् २ । इत्यमरभरतौ ॥ (भङ्गमर्हतीति ।
भङ्ग + दृष्टादित्वाद् यत् । भङ्गाहं चि ॥)

भचक्रं, स्त्री, (भानां राशौनां चक्रम् । भानां
स्वस्वसंस्थानविशेषैर्विरचितो गोलाकारः
पदार्थः ।) राशिचक्रम् । यथा,—
“अमावर्त्तो भचक्रोऽस्मिन् ध्रुवो नाभौ अवर्तितः ।
अपराचक्रे लिङ्गभौमौ शुक्रजीवश्च नैश्चराः ॥
राहुः केतुरगस्त्यश्च नचत्राण्यथ राशयः ।
यदा दिक्षु च अष्टासु मेरोर्भूगोलकोद्धवा ॥
छाया भवेत्तदा रात्रिः स्याच्च तद्विरहा-
दिनम् ।

स्वर्ग्येन्दोरुपरागस्तु गोलकच्छायया भवेत् ॥
अन्योन्ययोस्तयोरेव व्यापयोरेव कारणात् ॥
ग्रासमोक्षौ तु जायेते तत्रातः पूर्वपश्चिमौ ॥
तत्र पुण्यफलाद्भागः कृतो राहोस्तु विष्णुना ॥”
इत्यादौ वङ्गपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥ * ॥
अथ भचक्रधमण्यवस्थामाह ।

“निरक्षरेषु क्षितिमण्डलोपगौ
ध्रुवो नरः पश्यति दक्षिणोत्तरौ ।
तदाश्रितं खे जलयन्त्रवत् सदा
भ्रमङ्गचक्रं निजमस्तकोपरि ॥
उद्गदिशं याति यथा यथा नर-
स्तथा तथा खान्नतन्त्रमण्डलम् ।
उद्गध्रुवं पश्यति चोन्नतं क्षिति-
स्तदन्तरे योजनजाः पलांशकाः ॥
योजनसंख्या भांशैश्चैव गुण्यता
कुपरिधिद्विता ४६६७ भवन्त्यष्टाः ।

भञ्जन

भूमौ कक्षायां वा भागेभ्यो
योजनानि च यस्तम् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥

(भानां नचत्राणां चक्रमिति विग्रहे नचत्र-
चक्रम् । नचत्रसमूहश्च ॥)

भज, इक् भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घुरा-
पर०-अक०-सेट् ।) इक् भञ्जयति । भासि
दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

भज, क पाके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घुरा-
पर०-सक०-सेट् ।) क भाजयति । विश्रायने
इति प्राच्यः । विश्रायनं दानम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

भज, ज औ भागसेवयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) ज विभजति
विभजते धनं भाता । औ अभाचीत् कृष्णं
साधुः । इति दुर्गादासः ॥

भजन्, [त] चि, (भजति विभजतीति वा । भज
+ लट् : प्रचादेशः ।) भागकर्त्ता । सेवा-
कर्त्ता । इति भजधातोः कर्त्तरि प्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥

भजनं, स्त्री, (भज + भावे ल्युट् ।) भागः । सेवा ।
इति भजधातोर्भावे अनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

“दारास्ते ये भजनसहायाः

पुत्रास्ते ये तद्वनकायाः ।

धनमपि तद्वद्वरिभजनार्थं

नो चेदेतत् सर्वं यथम् ॥”

इति मोहसुद्धरः ॥

भजमानः, चि, (भजते फलमनुभवतीति । भज +
“ताच्छील्यवधोवचनशक्तिषु चानश्” १ ।

२ । १२६ । इति आनश् । शानञ् वा ।)

न्यायम् । न्यायागतद्रव्यादिः । इत्यमरः । २ । ८ ।

२४ । भागकर्त्ता । सेवाकर्त्ता । इति भजधातोः

कर्त्तरि शानप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (सात्वतवृषस्य

पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ६ । २४ । ६ ।

“पुरुषोत्तमनोः पुत्रस्तस्यायुः सात्वतस्ततः ।

भजमानो भजिद्विष्टोऽष्टिर्देवावधोऽन्वकः ॥”

भञ्जकः, चि, (भञ्ज + क्तुल् ।) भञ्जनकर्त्ता ।
भनक्ति यः इत्यर्थे भञ्जधातोः कर्त्तरि यकप्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥

भञ्जन्, चि, वर्त्तमानभञ्जनाश्रयः । इति भञ्ज-
धातोः कर्त्तरि प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

भञ्जनं, स्त्री, मोटनम् । इति भञ्जधातोर्भावे
अनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, महाभारते ।

१२ । ५६ । ६२ ।

“यन्त्राणि विविधान्येव क्रियास्तेषां वर्णिताः ।

अवमर्हः प्रतीघातः केतनानाश्च भञ्जनम् ॥”

भञ्जनकः, पुं, (भनक्ति आमर्हयतीति । भञ्ज +
ल्युट् । ततः स्वार्थे संज्ञार्था वा कन् ।) सुखरोग-
विशेषः । तस्य निदानादि यथा,—

“वक्त्रं वक्त्रं भवेद्यस्य दन्तभङ्गश्च जायते ।

कफवातकृतो याधिः स भञ्जनकसंज्ञितः ॥”

इति माधवकरः ॥

भट्टाचा

भङ्गरः, पुं, (भनक्तीति । भञ्ज + बाहुलकात् अर-
प्रत्ययः ।) देवकुलोद्भूततरुः । तत्पर्यायः ।
काचिमः २ । इति चिकाव्यशेषः ॥

भट्टा, स्त्री, (भनक्ति भयादिकमिति । भञ्ज +
अच् । टाप् ।) अन्नपूर्णा । यथा,—

“भौतिहा भयहन्त्री च भावनाश्ववर्त्तनी ।

भौमाङ्गवासिनी भट्टा भित्तिसंवित्तवर्द्धनी ॥”

इति रुद्रयामले सप्तविदारहस्यम् ॥

भट, भटौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) भटतिरिह पोषणम् । कर्ममूल्य-
मिति गोविन्दभट्टः । भटति भट्यं स्वामी । इति
दुर्गादासः ॥

भट म भाषणे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-सक०-सेट् घटादिः ।) म भटयति ।
भाषणं कथनम् । इति दुर्गादासः ॥

भटः, पुं, (भन्यते भियते इति । यदा भटतीति ।
भट + अच् ।) घोडा । इत्यमरः । २ । ८ । ६१ ।
(यथा, भागवते । ८ । १० । ६ ।

“उष्ट्रैः केचिदिभैः केचिदपरे युयुधुः खरैः ।

केचिन्नौरसुखैर्हृत्तैर्होपिभिर्हृरिभिर्भटाः ॥”

स्वच्छभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ वीरः । (यथा,

नेषधे । १ । १३२ ।

“पदे पदे सन्ति भटा रणोद्धटा

न तेषु हिंसारस एष पूर्यते ।

धिगीडशन्ते वृषते ! कुविक्रमं

कृपाश्रये यः कृपये पतन्निधि ॥”

पामरविशेषः । इति मेदिनी । टे, २४ ॥

रजनीचरः । इति शब्दरत्नावली ॥ वर्णसङ्कर-
विशेषः । यथा,

“वर्णकाराङ्गटो जातो नाटिकां वरवाचकः ॥

इति पराशरपद्धतिः ॥

भटा, स्त्री, (भट + टाप् ।) इन्द्रवारुणी । इति
रत्नमाला । राखालशसा इति भाषा ॥

भटिन्नं, स्त्री, (भटति भन्यते वेति । भट् + इच् ।)
शूलपक्वमांसादि । इत्यमरः । २ । ६ । ४५ ॥
कावाव इति पारस्यभाषा ॥

भट्टः, पुं, (भटतीति । भट् + बाहुलकात् तन् ।)
जातिविशेषः । भाट इति भाषा । तस्योत्-
पत्तिर्यथा,—

“वैश्यायां शूद्रवीर्येण पुमानेको बभूव ह ।

स भट्टो वावदूकश्च सर्वेषां स्तुतिपाठकः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥

अपि च ।

“क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां भट्टो जातोऽनुवाचकः ॥”

इति युधिष्ठिरपरशुरामसंवादे जातिसङ्कर-

लक्षणम् ॥ शिविरान्तिके राज्ञा तस्य वासो

देयः । यथा,

“ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं सच्छूद्रं गणकं शुभम् ।

भट्टं वैद्यं पुण्यकारं स्थापयेत् शिविरान्तिके ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०१ अः ॥

भट्टाचार्यः, पुं, (भट्टः तुतातभट्टः । आचार्यः
उद्यताचार्यः तौ तुल्यतया तन्मताभिमतत्वेना-

स्थलेति । अण् । तुतातभट्टमतं न्यायशास्त्रम् । उद्यनाचार्यमतं न्यायशास्त्रम् । एतदुभय-
शास्त्रवेत्ता । एतदुभयमतं जानाति यः इत्यर्थे ।
उपेकादिति कारकात् कर्त्तरि अणिता
चाप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

भट्टारः, चि, (भट्टतीति । भट्ट + क्तिप् । भट्ट-
चासौ तारश्चेति कर्मधारयः । एषोदरादित्वात्
साधुः । यद्वा भट्टं स्वामित्वं ऋच्छतीति ।
अण् ।) पूव्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ७ । ८६७ ।

“नोनविष्कारभट्टारप्रशस्तकलसादयः ।

बद्धाथ ह्यर्धदेवेन कारागारं प्रवेष्टिताः ॥”

भट्टारकः, पुं, (भट्टारः संज्ञायां कन् ।) नाव्योक्तौ
राजा । इत्यमरः । १ । ७ । १३॥ देवः । तपोधनः ।
इति मेदिनी । के, २५० ॥ पूव्ये चि । इति
जटाधरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । २४० ।
“प्रविष्टेषु ततः कोपात् पुरं शुभधरादिषु ।

भट्टारकामठेदिहा भूयः पुत्तं यसर्जयत् ॥”

भट्टारकवारः, पुं, (भट्टारः संज्ञायां कन् । भट्टा-
रकः सूर्यः तस्य वारः ।) रविवारः । यथा,—
“सखे ! स्नायुनिर्मितपाशास्तद्वद् भट्टारक-
वारे कथमेतान् दन्तैः स्पृशामि ॥” इति हितो-
पदेशे १ परिच्छेदे ऋगं प्रति जम्बूकवाक्यम् ॥

भट्टिः, पुं, खनामखातरामकथाश्रयमहाकाव्यम् ।
तत्तु बलभीवास्तयश्रीस्वामिस्तुभट्टमहाब्राह्मण-
महावैयाकरणेन कृतम् । इति जयमङ्गलकृता
तट्टीका ॥ एतत् काव्यं भर्तृहरिणा कृतमिति
भरतमङ्गलिकेन लिखितम् ॥

भट्टिनी, स्त्री, (भट्टं स्वामित्वमस्या अस्तीति ।
भट्ट + इनि + डीप् ।) नाव्योक्तौ अकृताभि-
षेका राजपत्नी । इत्यमरः । १ । ७ । १३॥
ब्राह्मणभार्या । इति मेदिनी । ने, ३१ ॥

भट्ट इक् शिवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् । इदित् ।) शिवं कल्याण-
क्रिया वेदेव्येव । प्रतारणे प्रसिद्धोऽयम् । इक्
भण्डयति प्रतारको मुग्धं धनदानाङ्गीकारेण ।
इति दुर्गादासः ॥

भट्ट इ ड वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) परिभाषण इति गोविन्द-
भट्टः । परिहास इति चतुर्भुजः । इ भण्डते ड
भण्डते षिङ्गीं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

भट्टः, पुं, (भट्टतीति । भट्ट इड परिहासे परि-
भाषणे वा + अच् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः ।
स तु लेटात् तीवरकन्यायां जातः । यथा,—
“लेटस्तीवरकन्यायां जनयामास वसुरान् ।
माहं महं मातरश्च भट्टं कोलश्च कन्दरम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥

भट्टिलः, पुं, (भट्टतीति । भट्टि + “सलिकल्पनि-
महिभट्टिभण्डितीति ।” उणा०-१ । ५५ । इति
इलच् ।) सेवकः । शूरः । इत्युणादिकोषः ॥

भण ऋ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-दिक०-सेट् ।) ऋ अव्ययीक्यात् अवभाणत्

स चेह यत्तावाक्यम् । श्रीजयदेवकृतहरिसेवं
भणति परमरमणीयम् । इति दुर्गादासः ॥

भणितं, चि, (भण + क्तः ।) शब्दितम् । कथितम् ।
यथा,—

“श्रीजयदेवभणितमिदमद्भुतकेशवकेलिरहस्यम् ।”

इति गौतमोविन्दः ॥

भणितिः, स्त्री, (भण्यते इति । भण + क्तिन् ।)
वाक्यम् । इति भूरिप्रयोगः त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ५४ ।

“नियन्त्रिता यज्ञयितस्तदगुणोदीरणादियम् ।
अतिप्रसङ्गभङ्गात्तन्नेयत्तावाप्तिः पुनः ॥”

भण्टाकी, स्त्री, (भण्यते भण्यते वा । भट्ट भट्टौ
भण्णश्चे वा + “पिनाकादयश्च ।” उणा० । ४ ।

१५ । इति आक । निपात्यते च । गौरादित्वात्
डीप् ।) वार्त्ताकी । इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ॥

ट्टहती । इति रत्नमाला ॥ (ट्टन्ताकम् । तत्-
पर्यायो यथा,—

“ट्टन्ताकं स्त्री तु वार्त्ताकुर्भण्टाकी भाण्टि-
कापि च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भण्टुकः, पुं, (भट्टतीति । भट्टि-उकन् ।)
श्रयोनाकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ कुत्रचित्
भण्टुकोऽपि पाठः ॥

भण्डः, पुं, (भण्डते इति । भण्डि प्रतारणे + अच् ।)
अश्लीलभाषी । भण्ड इति भाषा । इति
संक्षिप्तसारीणादिवृत्तः ॥ तत्पर्यायः । चाटु-
पटुः २ । इति भूरिप्रयोगः ॥

भण्डकः, पुं, (भण्ड + संज्ञायां कन् ।) खड्गन-
पक्षी । इति जटाधरः ॥

भण्डनं, स्त्री, (भण्डि + भावादौ ल्युट् ।) खली-
कारः । कवचम् । युद्धम् । इति मेदिनी ।
ने, १०० ॥

भण्डहासिनी, स्त्री, (भण्डेन खलीकारेण हसति
या । हस् + शिनिः । डीप् ।) गणिका । इति
शब्दरत्नावली ॥

भण्डिः, स्त्री, (भण्डि + इन् ।) वीचिः । इति
हारावली ॥

भण्डिका, स्त्री, मञ्जिष्ठा । इति शब्दरत्नावली ॥

भण्डिरः, पुं, (भण्डिल + रलयोरैक्यम् ।) शिरीष-
वृक्षः । यथा । भण्डिलो भण्डिरो नेमीति भरत-
धृतवाचस्पतिः ॥

भण्डिलः, पुं, (भण्डते परिहसतीवेति भाषते
इवेति वा । भण्डि + “सलिकल्पनिमहिभण्डि
भण्डितीति ।” उणा०-१ । ५५ । इति इलच् ।)
शिरीषवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६३ ॥
(तत्पर्यायो यथा,—

“शिरीषो भण्डिलो भण्डो भण्डिरश्च कपीतनः ।
शुकपुष्पः शुकतरुर्हृदपुष्पः शुकप्रियः ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भण्डिलः, चि, (भण्डि + इलच् ।) शुभः । दूतः ।
इत्युणादिकोषः ॥ शिल्पी । इति संक्षिप्तसारी-
णादिवृत्तिः ॥

भण्डी, स्त्री, (भण्डते इति । भण्डि-इन् ।) कृदि-
कारादिति पच्चे डीप् ।) मञ्जिष्ठा । इत्यमरः ।

२ । ४ । ६१ ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,—

“मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेधिका ।
मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवह्नापि ॥

रसायन्यरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
भण्डीतकी गण्डीरी च मञ्जुषा वस्तराजिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
शिरीषवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्या-
योऽस्या यथा,—

“शिरीषो भण्डिलो भण्डी भण्डीरश्च कपीतनः ।
शुकपुष्पः शुकतरुर्हृदपुष्पः शुकप्रियः ॥”

श्वेतचिह्नता । तत्पर्यायो यथा,—
“श्वेतचिह्नता भण्डी स्यात् चिह्नता त्रिपुटापि

च ।
सर्वानुभूतिः सरला निशोचा रेचनीति च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
भण्डीतकी, स्त्री, (भण्डी सती तक्ततीति । तक् +
अच् । गौरादित्वात् डीप् ।) मञ्जिष्ठा । इति

भावप्रकाशः ॥

भण्डीरः, पुं, (भण्डि + बाहुलकात् ईरन् ।)
समल्लिख्यपः । तखुलीयशाकः । (यथा,—

“तखुलीयो मेघनादः काखेरस्तखुलेरकः ।
भण्डीरस्तखुली बीजो विषमन्त्रश्चाख्यमारिषः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
शिरीषवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वटवृक्षः ।

यथा, रामायणे । ३ । ७५ । २४ ।
“मालतीकुन्दगुल्मश्च भण्डीरैर्निषुलैस्तथा ।

अशोकैः सप्तपर्णैश्च केतकेरतिसुतकैः ॥”
“भण्डीरो वटः ॥” इति तट्टीकायां रामानुजः ।)

भण्डीरलतिका, स्त्री, (भण्डीर इव लतते इति ।
लतिः साञ्चो धातुः + अच् । स्वार्थे कन् । टाप्

अत इत्वम् ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

भण्डीरी, स्त्री, (भण्डीर । गौरादित्वात् डीप् ।)
मञ्जिष्ठा । इत्यमरः ॥

भण्डीलः, पुं, (भण्डीर । रलयोरैक्यम् ।) मञ्जिष्ठा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

भण्डूकः, पुं, (भण्डि + ऊक् ।) मत्स्यविशेषः ।
भाङ्गुर इति भाषा । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।

शीतत्वम् । दृढत्वम् । श्लेष्मकारत्वम् । गुरुत्वम् ।
विष्टम्भित्वम् । रक्तपित्तहरत्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ श्रयोनाकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

भद इक् शुभे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) इक् भण्डयति शुभं कल्याण-
क्रिया । इति दुर्गादासः ॥

भद इ ड हर्षे । प्रीतौ । शुभे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-सेट्-इदित् ।) इ भण्डयति ।

उ भण्डते पण्डितः सदा । इति दुर्गादासः ॥

भदन्तः, पुं, (भण्डते इति । भदि कल्याणे + “भन्दे-
नलोपश्च ।” उणा०-३ । १३० । इति ऋच् ।

नलोपश्च ।) सौमतादिबुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥
मायादेवीसुतः । सुतेजः । पूजिते, चि । इत्युणा-

भद्रः

दिकोषः ॥ (भद्रन्तः प्रवर्जितः । इत्युणादौ ।
३ । १३० । सूत्रयाख्यायां उज्ज्वलदत्तः । यथा,
कथासरित्सागरे । ४६ । १७८ ।
“तत्रान्विष्य यथावत् तं भद्रन्तमभिगम्य च ।
परिचर्यापरो भक्त्या त्रीणि वर्षाण्यशेषतः ॥”)
भद्राकः, पुं, स्त्री, (भद्रन्ते इति । भद्रि + “पिना-
कादयश्च ।” उणा० । ४ । १५ । इति व्याकः ।
नलोपश्च ।) मङ्गलम् । इत्युणादिकोषः ॥
भद्रं, स्त्री, (भद्रन्ते इति । भद्रि कल्याणे +
“ऋच्येन्द्राग्नवज्रविप्रकुत्रचुत्रचुरखुरभद्रायेति ।”
उणा० । २ । २८ । इति रन् । निपात्यते च ।)
मङ्गलम् । (यथा, ऋग्वेदे । २ । २६ । २ ।
“यजस्व वीर ! प्रविहि मनायतो भद्रं मनः
वज्रं वृत्रतूर्ये ॥”
यथा च कामन्दकीयनीतिसारे । १३ । १२ ।
“किरीटमणिचित्रेषु सूर्यसु चाणसारिषु ।
नाल्लवा विदिषां पादं पुरुषो भद्रमश्नुते ॥”)
सुस्तम् । काश्चनम् । इति मेदिनी । रे, ७१ ॥
भद्रं, स्त्री, (भद्रि + रन् निपात्यते च ।)
करणविशेषः । इति मेदिनी । रे, ७२ ॥
तत्तु विष्टिभद्रात्वेन प्रसिद्धमशुभम् । इति
व्योतिषम् ॥
भद्रः, पुं, (भद्रन्ते इति भद्रि + रन् निपातितश्च ।)
शिवः । खड्गरीटः । वृषभः । कदम्बकः । करि-
जातिविशेषः । इति मेदिनी । रे, ७० ॥ नव-
शुक्लावलान्तर्गतजिनभेदः । रामचरः । सुमेरुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ सुहृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(चन्दनम् । तत्पण्यायो यथा;—
“श्रीखण्डं चन्दनं नखो भद्रः श्रीस्तोत्रपणिकः ।
गन्धसारो मलयनक्ष्त्रा चन्द्रदुतिश्च सः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे)
साध्यमौलिकानां पद्धतिविशेषः । यथा,—
विष्णुर्नागः खिलपिलगत इन्द्रो गुप्तः पालो भद्रः ।
इति कुलाचार्यकारिका ॥ (वसुदेवस्य पुत्र-
भेदः । यथा, भागवते । ६ । २४ । ४७ ।
“सुभद्रो भद्रबाहुश्च दुर्म्भदो भद्र एव च ।
पौरवास्तनया ह्येतं भूताद्या द्वादशभवनम् ॥”
सरोवरविशेषः । यथा, मत्स्यपुराणे । ११२ । ४६ ।
“अरुणोदं मानसश्च सितोदं भद्रसंज्ञितम् ।
तेषामुपरि चत्वारि सरांसि च वनानि च ॥”
तृतीयमनोरुतमस्थान्तरे देवगणभेदे बहुवच-
नान्तोऽयम् । यथा, भागवते । ८ । १ । २४ ।
“वशिष्ठतनयाः सप्त ऋषयः प्रमदादयः ।
सत्या वेदश्रुता भद्रा देवा इन्द्रस्तु सत्यजित् ॥”
स्वायम्भुवमन्वन्तरे विष्णोर्दक्षिणागर्भजात तुषित-
नामकदेवगणभेदः । यथा, भागवते । ४ । १ । ६-७ ।
“तां कामयानां भगवानुवाह यजुषां पतिः ।
तुष्टायां तोषमापन्नोऽजनयद्वादशात्मजान् ॥
तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिहस्यतिः ॥
इक्ष्वाकविविषुः स्वाहूः सुदेवो रोचनो द्विष्टः ॥”
पर्वतविशेषः । यथा, ब्रह्माख्यपुराणे । भुवन-
कोषे । ४० अध्याये ।

भद्रका

“अरचः शिखिरौतश्च सको वेदूयपर्वतः ।
कपिलः पिङ्गलो भद्रः सुरसश्च महाचलः ॥”
एकादशदापरजातो महेश्वरस्य ऋषिर्भूतव-
तार विशेषः । यथा, ब्रह्माख्ये । २७ अध्याये ।
“एकादशदापरे तु व्यासस्तु त्रिवृषो यदा ।
तदाप्यहं भविष्यामि गङ्गाद्वारे युगान्तिके ॥
भद्रो नाम महातेजास्तत्रापि मम पुत्रकाः ।
भविष्यन्ति महात्मानो सुवृत्ता वेदपारगाः ॥”)
भद्रः, त्रि, (भद्रन्ते इति । भद्रि कल्याणे रन् ।
निपात्यते च ।) अष्टः । साधुः । इति मेदिनी ।
रे, ७२ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २६ ।
“भद्र ! कण्टक ! अयं तावदस्मत्सुखामी पिङ्गलक
उदकग्रहणार्थं यमुनाकच्छमवतीर्य स्थितः ॥”)
भद्रकं, स्त्री, (भद्र + संज्ञायां स्त्री वा कन् ।)
भद्रसुस्तकम् । इति रत्नमाला ॥ (देवदारु-
शब्दस्य विषयोऽभिहितः ।) मनोज्ञं, त्रि ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भद्रकः, पुं, (भद्र + संज्ञायां कन् ।) देवदारुः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
भद्रकण्डः, पुं, (भद्रः कण्डो यस्य ।) गोचुरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
भद्रकाली, स्त्री, (भद्रा मङ्गलमयी चासौ काली चेति
कर्मधारयः । यदा, भद्रं कल्याणं कालयतीति ।
भद्र + कर्मण्यण् । ” ३ । २ । १ । इति अण् ।
डीप् ।) गङ्गाली । कात्यायनी । इति
मेदिनी । ले, १५८ । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
श्रीयौक्ते उवाच ।
“अथ त्वं वृषभार्जुन ! भद्रकाली यथा पुरा ।
प्रादुर्भूता महाभागा महिषेण सदैव तु ॥
महिषासुर एवासौ निद्रायां निशि पर्वते ।
स्वप्नं प्रदृष्टे वीरो दारुणं घोरदर्शनम् ॥
महामाया भद्रकाली ह्रित्वा खड्गेन काशरम् ।
पपौ तस्य च रक्तानि व्यादितास्यातिभीयणा ॥
ततः प्रातर्भययुतः स दैवो महिषासुरः ।
तामेव पूजयामास सुचिरं सातुगस्तदा ॥
आराधिता तदा देवी महिषेणासुरेण वै ।
प्रादुर्भूता भद्रकाली भुजैः षोडशभिर्भुता ॥
ततः प्रणम्य महिषो महामायां जगन्मयीम् ।
उवाचेदं वचो नमस्तर्त्तुर्भक्तियुतोऽसुरः ॥
महिष उवाच ।
देवि ! खड्गेन संह्रिय शोणितानि शिरो मम ।
त्वया मुक्तानि दृष्टानि मया स्वप्ने सुनिश्चितम् ॥
अवश्यं तत्त्वया कार्यं मया ज्ञातं प्रमाणतः ।
एतदुद्धरणं मे तत्रैकं देहि मे वरम् ॥
वध्यस्तवाहं नात्रास्ति संशयः परमेश्वरि ! ।
ममापि तत्र नो दुःखं निवृत्तिः केन लङ्घ्यते ॥
किन्तु त्वयैव सहितः शम्भुराराधितः पुरा ।
मम पित्रा मर्त्येन जातः पश्चादहं ततः ॥
मयाप्याराधितः शम्भुः प्राप्ताश्चैवास्तथा वराः ।
मन्वन्तरत्रयं यावदासुरं राज्यमुत्तमम् ।
अकण्टकं मया मुक्तमनुतापो न विद्यते ॥
कात्यायनेन मुनिना श्रोतुं हिं प्रियकारणात् ।

भद्रका

सीमन्तिनी विनाशं ते करिष्यति न संशयः ॥
पुरा मुनिं तपस्यन्तं रौद्राश्वं नाम चोत्तमम् ।
मुनेः कात्यायनाख्यस्य शिष्यं हिमवदन्तिके ॥
दिव्यस्त्रीरूपमतुलं कृत्वाहं कौतुकात्तदा ।
मया संमोहितो विप्रोऽखण्डस्तदा तपः ॥
न दूरात् संस्थितेनाहं मुनिना काव्यस्तुना ।
ज्ञात्वा मायां तदा शप्तः शिष्यार्थं क्रोधवद्भिना ॥
यस्मात्त्वया मे शिष्योऽयं मोहितस्तपसच्युतः ।
कृतत्वया स्त्रीरूपेण ततस्त्वां स्त्रीं हनिष्यति ॥
इति मां शप्तवान् पूर्वं मुनिः कात्यायनः पुरा ।
तस्य शापस्य कालोऽयमागत्य समुपस्थितः ॥
देवैर्नृपं मया प्राप्तं मुक्तं त्रिभुवनं समम् ।
किञ्चिन्न शोच्यं तत्रास्ति वाञ्छनीयं हि यन्मया ॥
तस्मात्त्वां वै प्रपन्नोऽहं प्रार्थ्यं श्रेष्ठं हि यन्मया ।
तद्देहि देवि दुर्गे ! त्वं भूयस्तुभ्यं नमो नमः ॥
श्रीदेवुवाच ।
“प्रार्थनीयो वरो यस्तं तं वृणु त्वं महासुर ! ।
दास्यामि ते वरं प्रार्थ्यं संशयो नात्र विद्यते ॥”
महिष उवाच ।
“यज्ञभागमहं भोक्तुमिच्छामि त्वत्प्रसादतः ।
यथा यज्ञेषु सर्वेषु पूज्योऽहं स्यां तथा कुरु ॥
त्वत्पादसेवां न त्वस्ये यावत् सूर्यः प्रवर्तते ।
एवं वरद्वयं देहि यदि देवो वरो मम ॥”
श्रीदेवुवाच ।
“यज्ञभागाः सुरेश्वर कल्पिता वै पृथक्
पृथक् ।
भागो न विद्यते चान्यो यद्दास्यामि तवाधुना ॥
किन्तु त्वयि मया युद्धे निहतं महिषासुर ! ।
नैव त्वस्यसि मत्पादं सततं नात्र संशयः ॥
मम प्रवर्तते पूजा यत्र यत्र च तत्र ते ।
पूज्यस्त्विह तत्रैव कायोऽयं तव दानव ! ॥
इति श्रुत्वा वचस्तस्याः प्रत्युचै महिषासुरः ।
वरं प्रार्थिह सुदितः प्रसन्नवदनस्तदा ॥
उग्रचण्डे ! भद्रकालि ! दुर्गे देवि ! नमोऽस्तु ते ।
प्रभूता सूर्यो देवि ! भवत्याः सकलात्मिकाः ॥
काभिस्ते सूर्यभिः पूज्यो यज्ञेऽहं परमेश्वरि ! ।
तत् समाचक्ष्व यदि मे भवत्येह कृपा कृता ॥”
श्रीदेवुवाच ।
“यानि नामानि चोक्तानि त्वयेह महिषासुर ! ।
तासु सूर्येषु संस्पृष्टः पूज्यो लोके भविष्यति ॥
उग्रचण्डेति या सूर्यैर्भद्रकाली ह्यहं पुनः ।
यया सूर्या त्वां हनिष्ये सा दुर्गेति प्रकीर्तिता ॥
एतासु सूर्येषु सदा पादलग्नो गृण्यं सदा ।
पूज्यो भविष्यसि त्वं वै देवानामपि रक्षसाम् ॥
आदिहृष्ट्या उग्रचण्डादूर्त्तया त्वं निहतः पुरा ।
द्वितीयदृष्टौ तु भवान् भद्रकाला मया हतः ॥
दुर्गारूपेणाधुना त्वां हनिष्यामि सहासुगम् ।
किन्तु पूर्वं न गृहीतत्वं मया पादयोस्तले ॥
अधुना प्रार्थितवरो गृहीतः पूर्वकाययोः ।
गृहीतव्यश्च पश्चात्त्वं यज्ञभागोपसृक्तये ॥”
इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥ * ॥
गङ्गायाः पश्चिमे तीरे ग्रामविशेषश्च ॥

भद्रदा

भद्रकाशी, स्त्री, (भद्राय काशते इति । काश + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) भद्रमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

भद्रकुम्भः, पुं, (भद्रस्य भद्राय वा कुम्भोऽथवा भद्रः कुम्भः ।) पूर्णकुम्भः । इत्यमरः । २ । ८ । ३२ ॥
भद्रगन्धिका, स्त्री, (भद्रो गन्धोऽस्यास्तीति । ठन् । टाप् ।) सुस्तकम् । इति रत्नमाला ॥

भद्रङ्करः, त्रि, (भद्रं करोतीति । कृ + “वाङ्-लकात् खच् । सुम् च ।) मङ्गलकारकः । तत्पर्यायः । क्षेमङ्करः २ क्षेमकारः ३ भद्रङ्करः ४ शुभङ्करः ५ अरिघतातिः ६ शिवतातिः ७ शङ्करः ८ । इति भूरिप्रयोगः ॥

भद्रचूडः, पुं, (भद्रा चूडास्य ।) लङ्कास्यायी । इति शब्दचन्द्रिका । लङ्कासिज इति भाषा ॥
भद्रजः, पुं, (भद्राय जायते इति । जन + जः ।) इन्द्रयवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्त्रियवशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

भद्रतरुणी, स्त्री, (भद्रा तरुणीव ।) कुजकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्या अन्यतरः पर्यायः ।

“कुजको भद्रतरुणी वृक्षतुपुष्पोऽतिकेसरः ।

महा सहा कण्टकाद्या नीलालिकुल-

सङ्कुला ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भद्रतुरगं, स्त्री, (भद्रा तुरगा अत्र ।) जम्बू-द्वीपस्य नववर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । यथा,—

“मात्यवज्जलधिमध्यवर्त्ति यत्तु भद्रतुरगं
जगुर्बुधाः ।”

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥

भद्रदन्तिका, स्त्री, (भद्रा दन्तिका ।) दन्तीवृक्ष-भेदः । भद्रदन्ती इति ख्याता । तत्पर्यायः । केशरुहा २ भिषग्भद्रा ३ जयावह्ना ४ आवर्त्तकी ५ ज्वराङ्गी ६ जयाङ्गा ७ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रेचनत्वम् । क्षमिशूल-कुष्ठामदोषतुन्दामयनाशित्वञ्च । इति राज-निर्घण्टः ॥

भद्रदारु, स्त्री, पुं, (भद्रं दारु ।) देवदारु । इत्यमरभरतौ । सरलकाष्ठम् । इति रत्नमाला ॥

भद्रदात्रादिकाः, पुं, (भद्रदारु आदौ यस्य कप् ।) औषधगणविशेषः । यथा । भद्रदारुकुष्ठहरिद्रा-वरुणमेघश्चङ्गीवलातिवलात्तगलकच्छुरासक्तकी-कुवेराक्षीवीरतरुसहचराणिमन्यवत्सादन्ये-खण्डाश्चभेदकालकांक्षतावरीपुनर्नवावसुकवसि-रकाञ्चनकभार्गीकाप्पासीवृक्षिकालीपत्तूरवदर-यवकीलकुलत्पप्रभृतौनि । इति सुश्रुतसूत्र-स्थानस्य संशोधनसंशमनीयाध्यायः ॥ * ॥

अपिच ।

“देवदारु हरिद्रे द्वे वरुणः कुष्ठमेव च ।

महानिखं नागवला श्यामला गरलोऽपरः ॥

पाटला चाक्षुगुप्ता च शुण्ठी पाषाणभेदिका ।

शतावरी चार्कम्भं गुडूची गणिकारिका ॥

पुनर्नवा च वास्तुकर्ष्यावर्त्तककान्तम् ।

भद्रनि

गोक्षुरं शरमूलञ्च कुशमूलं समांसिकम् ॥

जनचत्वारिंशद्द्रव्यैर्भद्रदात्रादिको गणः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥ * ॥

एतन्मध्ये चतुर्दशद्रव्याणि न प्राप्तानि ॥

भद्रनामा, [नृ] पुं, (भद्रं नाम यस्य ।) काष्ठकुट्ट-पत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः । काठ्ठांक्रा इति भाषा ॥

भद्रनामिका, स्त्री, (भद्रं नामास्याः । कप् । टाप् । अत इत्वम् ।) चायन्तीवृक्षः । इति रत्न-माला । वहला इति भाषा ॥

भद्रनिधिः, स्त्री, (भद्रा निधयोऽत्र ।) महादान-विशेषः । यथा,—

इन्द्र उवाच ।

“विधानं ब्रूहि मे ब्रह्मन् । दानस्यास्य महानिधिः ।
यथा देव ! विश्वेण विष्णोरानन्दकारकम् ॥”

ब्रह्मोवाच ।

“पुण्यां तिथिं प्राप्य तु पौर्णमास्यां

तथोपरागे शशिसुरयोर्वा ।

चतुर्गंगादिश्रयणद्वये वा

प्रबोधने प्रसूयतेऽथ विष्णोः ॥

कुर्यादधौऽस्मिन्मेव कुम्भं

हिरण्यमानेन यथात्मशक्ता ।

तथा पिधानञ्च सुराजतं स्याद्-

हिरण्यभारेण तु पूरयेत्तत् ॥

तदर्द्धतोऽर्द्धेन तदर्द्धतो वा

स्वशक्तितः स्वर्णपलेः शतेन ।

तदर्द्धमध्येन तु वित्तशक्त्या

पलत्रयादूनमयो न कुर्यात् ॥

तत्तान्त्रभाण्डे कनकं निधेयं

सवज्जनीलौतमपद्मरागम् ।

सुसुक्तवैदूर्यसविद्रमञ्च

तद्राजतं पात्रमधोमुखं स्यात् ॥

एवमुक्तं भद्रनिधिं सुविद्वान्

कृत्वासेन प्रावरणोपयुक्तम् ।

कुशोत्तरे दर्पणचामराद्यं

सपादुकोपानहकञ्चयुक्तम् ।

तं क्षौमवस्त्रोत्तमयुग्मयुक्तं

सम्पूजयेन्मन्त्रवरैरेषेतम् ॥

आदौ तु पञ्चाष्टतमाय विष्णुं

संस्नाप्य संसारतरं समर्च्य ।

तथेश्वरं पावकमेव हुत्वा

आमन्त्रयेद्भद्रनिधिं ततस्तम् ॥

श्रीखण्डकर्पूरसकुडुमेन

पञ्चाक्षरं नाम श्रियः प्रलिख्य ।

नमस्तथोङ्कारयुतञ्च पात्रे

सद्राजतेऽप्येवमर्चयेत्तम् ॥

तथा समस्तामरसिद्धयन्त्र-

विद्याधरेन्द्रोरगकिन्नरेन्द्रैः ।

गन्धर्वदिद्याक्षरदानवेन्द्रै-

र्युतं वृत्तं विश्वमिदं नमस्ते ॥

समस्तसंसारकरी त्वमेव

विभोः सदानन्दमयी च माया ।

भद्रप

समस्तकल्याणनिधिः समाधि-

हरिप्रिये ! भद्रनिधे ! नमस्ते ॥

एवं संपूज्य विधिना ततो विप्रमथाच्येत् ।

किरीटाङ्गहनिष्काग्यकुण्डलाङ्गुलिभूषणैः ॥

अलंकृत्य हरिं यद्वत् पीताम्बरधरं ततः ।

पूजयेद्युतं ध्यात्वा मन्त्रेणानेन भक्तिमान् ॥

भूदेवोऽसि विभो ! निखं नित्यानन्दमयी
हरे ! ॥

हर मे दुष्करं कृणु ! कृपाकर ! नमोऽस्तु ते ॥

भूदेव ! भगवान् भर्ग भवभङ्गकरेश्वर ! ॥

भवभूतिकरो जिष्णो ! प्रभविष्णो नमोऽस्तु ते ॥

एवं पूज्य हृदि ध्यात्वा तं दिवं ब्रह्मरूपिणम् ।

ततो भद्रनिधिं दद्यान्मन्त्रेणानेन वासव ! ॥

स्वर्गोच्चारणेनादौ विप्रनाम तथ्यात्मनः ।

यवदर्भतिलैः सार्द्धसुदकं संपरित्यजेत् ॥

पितृसन्तारणार्थाय नित्यानन्दविष्टये ।

सर्वाधौघविघाताय विष्णोर्दानं मया कृतम् ॥

तदनेन सर्वत्रेण धातुत्रययुतेन च ।

सर्चोमास्वरयुक्तेन सादृशपादुकेन च ॥

सासनेन सच्छत्रेण चामरोपानहनेन च ।

सदानन्दनिधानेन प्रीयतां विष्णुरीश्वरः ॥

एवमुच्चार्य तं दद्याद्विजाय हरिरूपिणि ।

गोप्येन विधिना दद्याद्भूमसंस्थां न कीर्तयेत् ॥

प्रकीर्तिते कोटियुगायुतं फलं

प्रगोपितं कल्पगणेन संक्षयः ।

इतीयमद्रो न तु कीर्तयेत् सुधी-

निधानमध्ये निहितञ्च यद्वत् ॥

एवं कृते स्यान्मनुजः कृतात्मा

तपेन च स्वामरणं कदाचित् ।

प्रयाति विष्णोः पदमशयं तत्

शिवान्नकानन्दमयं सदाख्यम् ॥”

इत्याद्ये बह्विपुलाणि भद्रनिधिदाननामाध्यायः ॥

भद्रपदा, स्त्री, (भद्रं पदमासाम् ।) भाद्रपदा ।

पूर्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदानक्षत्रम् । इत्यमर-

टीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा, वृक्षसंहि-

तायाम् । ६ । २ ।

“नगा तु पवनयास्या

नलानिपैतामहात् त्रिभास्तिनः ।

गोवीथ्यामश्विन्यः

पौष्णं द्वे चापि भद्रपदे ॥”

भद्रपर्णा, स्त्री, (भद्राणि पर्णान्यस्याः । टाप् ।)

कटम्भरावृक्षः । इति शब्दमाला ॥ (गुणादिक-

मस्याः कटम्भराशब्दे विवृतम् ॥)

भद्रपर्णी, स्त्री, (भद्राणि पर्णान्यस्याः । गौरादित्वात्

ङीष् ।) गाम्भारी । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥

(अस्याः पर्यायो यथा,—

“गाम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका ।

काश्मिरी काश्मरी ह्रीरा काश्मर्यः पीत-

रोहिणी ।

कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुमिकापि च ॥”)

प्रसारिणी । इति जटाधरः ॥ (अस्याः पर्यायो

यथा,—

भद्र

“प्रसारणी राजवला भद्रपणीं प्रतापनी ।
सरणी सारणी भद्रा वला चापि कटम्भरा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
“प्रसारणी च गन्वाली भद्रपणीं कटम्भरा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
यथा, शतपथब्राह्मणे ॥३॥४॥१॥६॥ इत्यस्य भाष्ये
“काश्याय्यो भद्रपणीं प्रकृतौ पलाशवैकङ्कता-
दीनामैच्छिकत्वादन नियमविधिः ॥”)
भद्रवलनः, पुं, (भद्रं महद्वलनं बलमस्य ।)
बलरामः । इति शब्दमाला ॥
भद्रमल्लिका, स्त्री, (भद्रा मल्लिका ।) गवाक्षी ।
इति शब्दमाला ॥
भद्रसुजः, पुं, (भद्रो सुज इति कर्मधारयः ।)
सुजभेदः । रामशर इति शरपत इति च
भाषा । तत्पर्यायः । शरः २ बाणः ३ तेजनः
४ इक्षुवेष्टनः ५ । अथ सुजस्य पर्यायः । सुजः
१ सुजातकः २ बाणः ३ स्थूलदर्भः ४ सुमेधसः
५ । एतयोर्गुणाः ।
“सुजह्वयन्तु मधुरं तुवरं शिविरं तथा ।
दाहदृष्ट्याविसर्पसम्भवस्यचिरोगजित् ॥
दोषत्रयहरं त्वयं मेखलास्तपयत्येते ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
भद्रसुस्तकः, पुं, (भद्रो सुस्तकः ।) नागरसुस्तकः ।
इत्यमरः ॥२॥४॥१॥६॥ (तत्पर्यायो यथा,—
“मेघाख्यं सुस्तकं सुस्ता गाङ्गेयं भद्रसुस्तकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
भद्रसुस्ता, स्त्री, (भद्रा सुस्ता ।) नागरसुस्तकः ।
तत्पर्यायः । वराही २ गुन्द्रा ३ ग्रन्थिः ४
भद्रकाशी ५ कशेरुः ६ क्रोडेष्टा ७ कुरु-
विन्दाख्या ८ सुगन्धिः ९ ग्रन्थिला १० हिमा
११ बल्या १२ राजकशेरुः १३ कच्छोत्था १४
सुस्ता १५ अर्णोदः १६ वारिदः १७ अम्भोदः
१८ मेघः १९ जीमूतः २० अब्जः २१ नीरदः
२२ अभ्रम् २३ घनः २४ गाङ्गेयः २५ । अस्या
गुणाः । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतत्वम् ।
पाचनत्वम् । पित्तज्वरकफनाशित्वम् । संग्रा-
हिल्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“सुस्तकं न स्त्रियां सुस्तं त्रिषु वारिदनामकः ।
कुरुविन्दश्च संख्यातोऽपरः क्रोडकशेरुकः ॥
भद्रसुस्तश्च गुन्द्रा च तथा नागरसुस्तकः ।
सुस्तं कटु हिमं ग्राहि तित्तं दीपनपाचनम् ॥
कषायं कफपित्तास्रदृज्वरारुचिजनुद्धत् ।
अनूपदेशे यज्जातं सुस्तकं तत् प्रशस्यते ॥
तत्रापि सुनिभिः प्रोक्तं वरं नागरसुस्तकम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
भद्रयवः, पुं, स्त्री, (भद्रः शुभदो यवः ।) इन्द्रयवम् ।
इत्यमरः ॥२॥४॥१॥६॥ (विवरणमस्य इन्द्र-
यवशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
भद्ररेणुः, पुं, (भद्रा रेणवोऽस्य ।) ऐरावतहस्ती ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भद्रवत्, स्त्री, (भद्रमस्यवत्स्मिन्नि ।) मतुप् मस्य वः ।
देवदारु । इति राजनिर्घण्टः ॥

४५५

भद्रा

भद्रवती, स्त्री, (भद्रं विद्यतेऽस्याम् । भद्र + मतुप् ।
मस्य वः । डीप् ।) भद्रपणी । इति जटाधरः ॥
(कटफलः । अस्य पर्यायो यथा,—
“कटफलः सोमबल्कश्च कैटयः कुम्भिकापि च ।
श्रीपणीं काकुत्सदिका भद्रा भद्रवतीति च ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
कल्याणविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते ।
४ । २४ । १८ ।
“इमाश्च नः प्रियां वीर ! वाचं भद्रवतीं
शृणु ॥”
श्रीकृष्णस्य नामजितौगर्भजाता कन्या । यथा,
हरिवंशे । १६० । १०-११ ।
“मित्रबाहुः सुनीयश्च नामजित्याः प्रजाः शृणु ।
भद्रकालो भद्रविन्दः कन्या भद्रवती तथा ॥”
मधोर्माता । यथा, हरिवंशे । ३६ । ३ ।
“आसीन्मरुवसः पुत्रः पुरुद्वान् पुरुषोत्तमः ।
मधुर्जज्ञेऽथ वेदभ्यां भद्रवत्यां कुरुद्वह ! ॥”
भद्रवर्मा, [नृ] पुं, (भद्रेण दृष्ट्याति आत्मान-
मिति शेषः । वृ + मनिन् ।) नवमल्लिका । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (विषयोऽस्य नवमल्लिकाशब्दे
ज्ञातव्यः ॥)
भद्रवला, स्त्री, (भद्रा वला ।) लताविशेषः ।
गन्धभादालिया इति भाषा । तत्पर्यायः ।
सरणा २ प्रसारणी ३ कटम्भरा ४ राजवला
५ । इत्यमरः ॥२॥४॥१॥६॥ अस्याः पर्या-
यान्तरं गुणाश्च प्रसारिणीशब्दे द्रष्टव्याः ॥
वला । इति राजनिर्घण्टः ॥
भद्रवल्लिका, पुं, (भद्रा वल्लिका ।) गोपवल्ली ।
इति रत्नमाला । अनन्तमूल इति भाषा ॥
भद्रवल्ली, स्त्री, (भद्रा चासौ वल्ली चेति कर्म-
धारयः ।) मल्लिका । माधवीलता । इति
राजनिर्घण्टः ॥ लताविशेषः । मदनमाली इति
हापरमाली इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
प्रातर्भीरुः २ भूमिमण्डा ३ अष्टपादिका ४ ।
इति रत्नमाला ॥
भद्रवयं, स्त्री, (भद्राय श्रीयते गृह्यते इति । श्रि +
कर्मणि अच् ।) चन्दनम् । इति रत्नमाला ॥
भद्रश्रीः, पुं, (भद्रा श्रीरस्य ।) चन्दनवृक्षः । इत्य-
मरः ॥२॥६॥१॥३॥
भद्रसोमा, स्त्री, (भद्रः सोम इवास्या द्रव
इति । टाप् ।) गङ्गा । इति शब्दमाला ॥
(कुरुवर्षस्थनदीविशेषः । यथा, मार्कण्डेय ।
५६ । २३ ।
“तस्मिन् कुलाचलौ वर्षे तन्मध्ये च महानदी ।
भद्रसोमा प्रयातुर्व्यां पुण्यामलजलौघिनी ॥”
भद्रा, स्त्री, (भद्र + अजादित्वात् टाप् ।) राक्षा ।
कृष्णा । योमनदी । तिथिभेदः । सा तु द्वितीया
यममौ दादशी च ॥ प्रसारिणी । (अस्याः
पर्यायो यथा,—
“प्रसारिणी राजवला भद्रपणीं प्रतापनी ।
सरणी सारणी भद्रा वला चापि कटम्भरा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भद्रा

कटफलम् । अनन्ता । इति मेदिनी । रे, ७१ ॥
जीवन्ती । अपराजिता । नीली । वला ।
शमी । वचा । दन्ती । हरिद्रा । श्वेतदूर्वा ।
काशरी । (पर्यायोऽस्या यथा,—
“श्रीपणीं काशरी भद्रा गाम्भारी गोपभद्रिका ।
कुसुदा च सदाभद्रा कटफला कृष्णवृन्तिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
चन्द्रशूरः । तत्पर्यायो यथा,—
“चन्द्रिका चर्महन्त्री च पशुमेहनकारिका ।
नन्दिनी कारवी भद्रा वासपुष्पा सुवासरा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सारिवाविशेषः । गौः । इति राजनिर्घण्टः ॥
काकोडुम्बरिका । इति रत्नमाला ॥ (भद्राश्व-
वर्षस्थनदीभेदः । यथा, मार्कण्डेय । ५६ । ७ ।
“श्रीता शङ्खावती भद्रा चक्रावर्त्तादिका-
स्तथा ॥”
गङ्गायास्त्रिश्रोतोऽन्तर्गतश्रोतोविशेषः । तत्तु
उत्तरे कुरुवर्षोऽयमङ्गा । इति पुराणं शब्द-
माला च ॥ बुद्धशक्तिविशेषः । तत्पर्यायः ।
तारा २ महाश्रीः ३ ओङ्कारा ४ खाद्या ५
श्रीः ६ मनोरमा ७ तारिणी ८ जया ९ अनन्ता
१० शिवा ११ लोकेश्वरात्मजा १२ खडूर-
वासिनी १३ वैश्या १४ नीलसरस्वती १५
शङ्खिनी १६ महातारा १७ वसुधारा १८
धनन्दा १९ त्रिलोचना २० लोचना २१ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्वायागर्भजाता सूर्य-
कन्या । यथा,—
“यमलौ तु ततस्तस्यां जनयामास भास्करः ।
शनेश्वरश्च भद्राश्च द्वायायाममितद्युतिः ॥
तथा च तेजसा विष्णोस्तस्य चक्रमवर्त्तयत् ।
तदप्रतिहते युद्धे दानवान्तचिकीर्षया ।
तद्गमिनीं सुखतो भद्रा नियुक्तैव विगर्हता ॥”
इति वज्रपुराणे वैवस्वताशुकीर्त्तनम् ॥
सुभद्रा । यथा,—
“आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता ।
तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ॥”
इति स्कान्दे भगवद्वाक्यम् ॥ * ॥
विष्टिभद्रा यथा,—
“एकादश्यां चतुर्थ्यां शेषार्द्धे शुक्लपक्षके ।
अष्टमीपौर्णमास्योस्तु पूर्वार्द्धे विष्टिसम्भवः ॥
कृष्णपक्षे तृतीयाया दशम्याश्च परार्द्धतः ।
सप्तम्याश्च चतुर्दश्याः पूर्वार्द्धे विष्टिरितिता ॥
विष्टाय विष्टोद्राणि विष्टिं सन्वन् वज्रयेत् ।
विष्टिशेषे त्रिदशे हि पुक्ते कार्यं जयावहम् ॥”
कर्मप्रकाशे तस्या अङ्गविशेषो यथा,—
“नाभस्तु पञ्चवर्षं गलकस्तथैका
वक्षो दशैकसङ्ख्यात नियतं चतस्रः ।
नाभिः कटिः षडथ पुच्छलता च तिस्रो
विष्टेर्ध्रुवं निगदितोऽङ्गविभाग एव ॥”
अङ्गविशेषे कार्यध्वंसादिफलम् यथा,—
“सुखे कार्यध्वंसो भवति मरणश्चाथ गलके
धनग्लानिर्वचस्यथ कटितटैर्बहिर्विलयः ।

कलिर्नाभीदेशे विजयमथ पुच्छे च जगदुः
शरीरे भद्रायाः पृथगिति फलं सर्वसुनयः ॥”
मनुवसुमनितिथियुगदशशिवगुणसंख्यासु तिथियु
पूर्वाद्यास्यम् । आयाति विशिरेषा पृष्ठे शुभदा
पुरस्त्वभा ॥ चतुर्दश्यादिषु पूर्व्याग्रादिसुखं
भवतीत्यर्थः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
भद्राकरणं, स्त्री, (भद्र + डाच् । कृ + ल्युट् ।)
सुखनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
भद्रात्मजः, पुं, (भद्रः हितकर आत्मज इव रक्षा-
करत्वात् ।) खड्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भद्रारकः, पुं, अष्टादशक्षुद्रद्वीपान्तर्गतद्वीपविशेषः ।
इति शब्दमाला ॥
भद्रालपत्रिका, स्त्री, (भद्राय अलति पर्याप्नोतीति ।
अल् + अच् । भद्रालं पत्रं यस्याः । कप् ।
टाप् । अत इत्वम् ।) गन्धाली । इति शब्द-
माला ॥
भद्राली, स्त्री, (भद्र + अल् + अच् । भद्राल + गौरा-
दित्वात् डीष् ।) गन्धाली । इति शब्दमाला ॥
भद्रावती, स्त्री, (भद्रमस्या अस्तीति । मत्तुप् ।
मस्य वः । संज्ञायां पूर्वपदस्य दीर्घः ।) कट-
फलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
भद्राश्वः, पुं, (भद्रस्याश्वः ।) चन्द्रनम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
भद्राश्वं, स्त्री, (भद्रा अश्वो अत्र ।) भुवि जम्बुद्वीपस्य
नववर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तद्विवरणं यथा । माल्यवतः पूर्वपार्श्वे पूर्व-
गण्डिका एकशृङ्गाद्योजनसहस्राणि मानन्तत्र
च भद्राश्वो नाम जनपदाः भद्रशालवनच तत्र
अवस्थितं कालाभ्रच्छाः पुरुषाः श्वेताः पद्मा-
वर्णिनः स्त्रियः कुसुमवर्णाः दशवर्षसहस्राणि च
तेषामाशुस्तत्र च पञ्च कुलपञ्चताः तद्वयया,
शैलवर्गः मालाश्वको वरजस्वः त्रिपर्णनीलश्चेति
तद्विनिर्गता वज्रगोनद्यस्तदम्भः स्थितानां देशानां
तामेव नामानि ते च देशाः एताः नदीः
पिबन्ति । तद्वयया, सीता सुवाहिनी हंसवती
कावेरी सुरसा शाखावती इन्द्रनदी अङ्गार-
वाहिनी हरितोया सोमावती शतद्रवा वन-
माला वसुमती हंसा पर्णा पञ्चगङ्गा धनुश्वती
मणिवप्रा सुत्रक्षभागा विलासिनी क्षणतोया
पुण्योदा नागवती शिवा शैवालनी मणितटा
चौरीदा वरुणावती विष्णुपदी महानदी
हिरण्यस्कन्धवाहा सुरावती वामोदा पताका-
श्वेतोता महानद्यः एताश्च गङ्गासमाः कीर्तिताः
आजन्मान्तं पापं विनाशयन्ति क्षुद्रनद्यश्च
कोटिशस्ताश्च मदीर्ये पिबन्ति ते दशवर्षसह-
स्रायुषः रुद्रोमाभक्ता इति । इति वाराहे
सुवनकोषे रुद्रगीता ॥ अपि च । तथैवेणावृत-
मपरेण पूर्व्येण च माल्यवह्न्यमादनावानील
निषधायती द्विसहस्रं पप्रथतुः केतुमालभद्रा-
श्वयोः सीमानं विदधाते । मन्दरो मेरुमन्दरः
सुपार्श्वः कुसुद इत्युत्तयोजनविस्तारोन्नाहा
मेरो खतुर्दिगमवह्निरय उपकृष्टाः । चतुर्षु

एतेषु नूतजम्बुकदम्बन्यगोधाश्चत्वारः पादप-
प्रवराः पर्वतकेतव इवाधिसहस्रयोजनोन्नाहा-
स्तावद्विद्वपितंतयः शतयोजनपरिणाहाः ।
हृदाश्चत्वारः पयोमध्विचतुरसहस्रजलाः यदुप-
स्थर्शिन उपदेवगणा योगैश्वर्याणि स्वाभावि-
कानि भरतर्षभ ! धारयन्ति । देवोद्यानानि च
भवन्ति चत्वारि नन्दनं चैत्ररथं वैभ्राजकं
सर्वतोभद्रमिति । येष्ममरपरिवृष्टाः सहसुर-
लज्जनाललामयथपतय उपदेवगणैरुपगीयमान-
महिमानः किल विहरन्ति । मन्दरोत्सङ्ग
एकादशशतयोजनोत्तुङ्गदेवचतुर्गिरसो गिरि-
शिखरस्रूलानि फलान्यन्तकल्पानि निपतन्ति ।
तेषां विशीर्यमाणानां अतिमधुरसुरभिमुगन्धि-
बह्वलारुणरोदेनारुणोदा नाम नदी मन्दर-
गिरिशिखरान्निपतन्ती पूर्व्येणैलावृतसुपद्माव-
यति । यदुपजोषणाङ्गवान्वा अनुचरीणां पुण्य-
जनवधूनामवयवस्यार्शुमुगन्धिवातो दशयोजनं
समन्तादनुवासयति । एवं जम्बुफलानामनु-
चनिपातविशीर्यमाणामनस्थिप्रायाणामिभकाय-
निभानां रसेन जम्बुनदी नाम नदी मेरुमन्दर-
शिखराद्युत्तयोजनादवनितले निपतन्ती दक्षिणे-
नात्मानं यावद्वैलावृतसुपस्थन्दति । तावदु-
भयोरपि रोधसोयी नृत्तिका तद्रसेनानुविध्य-
माना वायुर्कसंयोगविपाकेन सदाभरलोकाभरणं
आमृणदं नाम सुवर्णं भवति यदुहवाव विबुधा-
दयः सह युवतिभिर्मकुटकटकटिष्ठत्राद्या-
भरणरूपेण खलु धारयन्ति । यस्तु महाकदम्बः
सुपार्श्वपार्श्वनिष्कृष्टस्य कोटरेभ्यो विनिःसृताः
पञ्चायामपरिणाहाः पञ्च मधुधाराः सुपार्श्व-
शिखरात् पतन्त्योन्नेरणात्मानमिलावृतमनु-
मोदयन्ति यो ह्युपयुञ्जानानां सुखनिर्वासितो
वायुः समन्तात् शतयोजनमनुवासयति । एवं
कुसुदनिष्कृष्टो यः शतवह्नो नाम वटस्तस्य
स्कन्धेभ्यो नीचीनाः पयोदधिमधुवृत्तगुडान्नाद्य-
स्वरश्रवसाभरणादयः सर्वे एव कामदुधा
नदाः कुसुदाग्रात् पतन्त्यस्तुत्तरेणैलावृतसुप-
योजयन्ति यावदुपजोषाणानां न कदाचिदपि
प्रजानां बलीपलितकृमस्त्रिदौर्मन्यजरा-
मयापन्त्युश्रीतोष्णवैवर्ण्योपसर्गादियस्तापविशेषा
भवन्ति यावज्जीवं सुखनिरतिशयमेव कुरङ्गकुरर-
कुसुमवैकङ्कचिकूटशिखरपतङ्गरुचकनिषध-
श्रित्तिवासकपिलशृङ्गवैदूर्यजारुधिरस्यभनाग-
कालङ्गरनीरदादयो गिरयो मेरोः कर्णिकाया
इव केशरभूता मूलदेशे परित उपकृष्टाः ।
जठरदेवकूटो मेरुः पूर्व्येणैलावृतदशयोजनसहस्र-
सुदगायती द्विसहस्रपृथुङ्गौ भवतः एवमप-
रेण पवनपारिपात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ
प्रागायतौ एवमुत्तरतस्त्रिद्विज्जमकरौ अष्टाभि-
रैतैः परिवृतोऽभिरिव परितश्चकास्ते काञ्चन-
गिरिः । मेरोर्द्विभगवत आत्मयोनेर्मध्यत
उपकृष्टाः पुरीमयुत्तयोजनसाहस्रीं समचतु-
रसां श्रातकौम्भीं वदन्ति तामनुपरितो लोक-

पालानामष्टानां यथादिशं यथारूपं तुरीय-
मानेन पुरोऽष्टावुपकृष्टाः । इति श्रीभागवते
५ स्कन्धे सुवनकोषवर्णने १६ अध्यायः ॥
भद्रासनं, स्त्री, (भद्राय लोकाहिताय आसनम् ।)
वृपासनम् । इत्यमरः । २ । ८ । ३१ ॥ (योगि-
नामासनविशेषः । यथा, तन्त्रसारे ।
“सीवन्याः पार्श्वयोर्नख्येदुगुल्फयुग्मं सुनिश्च-
लम् ।
भद्रासनं समुद्दिष्टं योगिभिः परिकल्पितम् ॥”)
भद्रेश्वरः, पुं, (भद्रः शुभदद्यासावीश्वरश्चेति भद्रा-
त्मकः मङ्गलमय ईश्वरो वेति ।) कल्पग्रामस्थ-
शिवः । यथा,—
“उत्तिष्ठ कान्त ! गच्छावः कल्पग्रामं सुशो-
भनम् ।
तथा सार्द्धं जगामाथ कल्पग्रामं वसुधरे ! ॥
भद्रेश्वरनिमित्तं हि द्रव्यं कथितं शुभम् ।
निवृत्तं सुखं यच्च पात्रद्वयं समर्पितम् ॥
दृष्ट्वा भद्रेश्वरं देवं चक्रतीर्थफलं लभेत् ।
कल्पग्रामाच्छतगुणं चक्रतीर्थं वसुधरे ! ॥”
इति वाराहे मथुरामाहात्म्ये चक्रतीर्थप्रभावो
नामाध्यायः ॥
शिवप्राप्तार्थं दुर्गाराधितहिमालयस्यपार्श्व-
शिवलिङ्गम् । यथा,—
“तवार्थाय ग्रहीष्यामि महर्षीन् हिमवद्गृहे ।
यश्चेह रुद्रमीहन्त्या नृपमयश्चेश्वरः कृतः ॥
असौ भद्रेश्वरत्वेन स्थितं लोके भविष्यति ।
देवदानवगन्धर्वा यत्किमुपरोधरागाः ॥
पूजयिष्यन्ति सततं मानवाश्च शुभमभवः ॥
इति वामनपुराणे ४६ अध्याये उर्मां प्रति
शिववाक्यम् ॥ गङ्गायाः पश्चिमतीरे गरिव्यास्थ-
ग्रामस्थोत्तरे पाषाणमयशिवलिङ्गविशेषो ग्राम-
विशेषश्च ॥
भद्रैला, स्त्री, (भद्रा एला ।) स्थलेला । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
“एला स्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च ।
भद्रैला दृष्टदेला च चन्द्रमाला च निष्कृष्टः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
भद्रादनी, स्त्री, (भद्रं उदयति अन्वयंति । उन्
+ अन् + अच् । गौरादित्वात् डीष् ।) बला ।
नागवला । इति राजनिर्घण्टः ॥
(भन्ज, ओ ध यौ मोटने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
रुद्रा०-पर०-सक०-अनित् । ध, भर्नात् ॥)
भन्दिलं, स्त्री, (भद्र + इलच् ।) शुभम् । इत्यग्रादि
कोषः ॥ कम्पः । दूतः । इति संचिप्तसारो-
णादिवृत्तिः ॥
भन्धुकाः, पुं, भारतवर्षान्तर्गतदेशविशेषः । यथा,
“लक्षाश्चत्वार एवापि ग्रामाणां भन्धुकाः
सृताः ॥”
इति स्कान्दे कुमारिकाखण्डे वक्रेश्वरमाहात्म्य-
नामाध्यायः ॥
भपञ्जरं, स्त्री, (भानां नक्षत्राणां पञ्जरम् ।)
नक्षत्रचक्रम् । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

भयतिः, पुं, (भानां नचचाणां पतिः ।) चन्द्रः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

भम्भः, पुं, (भम् इत्ययत्तशब्देन भातीति । भा +
कः ।) मलिका । इति शब्दरत्नावली ॥ धूमः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भम्भरालिका, स्त्री, (भमित्ययत्तशब्दस्य भ्रं
वाहुल्यामालाति यक्तातीति । आ + ला + कः ।
गौरादित्वात् ङीष् । ततः स्वार्थे कन् टाप्
पूर्वस्य ह्रस्वत्वम् ।) भङ्गारी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ डांश् इति भाषा ॥

भम्भराली, स्त्री, (भमित्ययत्तशब्दस्य भ्रममाला-
तीति । आ + ला + कः । गौरादित्वात् ङीष् ।)
मलिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भम्भासारः, पुं, भगधराजविशेषः । तत्पर्यायः ।
श्रेणिकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

भयं, क्ली, (भौ + "यरच्" । ३ । ३ । ५६ । इत्यत्र
"भयादीनामुपसंख्यानं नपुंसके क्तादिनट्त्वा-
र्थम् ।" इति वार्तिकोक्ता अपादाने अच् ।) विभे-
त्यस्मात् तत् । इति भरतः ॥ अस्य लक्षणं यथा,
"रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैकल्यादं भयम् ॥"
इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥

अपि च । रागविषयस्य विनाशके ससुप्रस्थिते
तन्निवारणसामर्थ्यमात्मनो मन्यमानस्य दैव्या-
त्मकश्चित्तवृत्तिविशेषो भयम् । इति भगवद्-
गीतायां २ अध्याये मधुसूदनसरस्वती ॥
अन्यच्च । परतः स्वानिष्टसम्भावना भयम् ।
यथा । आघ्राद्धिमेति आघ्राधीनत्वेन स्त्रीयमरणं
सम्भावयति । इति २ युत्पत्तिषादे गदाधर-
भट्टाचार्यः । तत्पर्यायः । दरः २ नासः ३
भीतिः ४ भीः ५ साध्वसम् ६ । इत्यमरः । १ ।
७ । २१ ॥ रुद्रासः ७ साधुसंभवः ८ प्रतिभयम्
९ । इति शब्दरत्नावली ॥ आतङ्कः १०
आशङ्का ११ भया १२ । इति हेमचन्द्रः ॥
आगतं भये अभीतवत् स्थातवम् । यथा,—
"तावद्भयस्य भेतयं यावद्भयमनागतम् ।
उत्पन्ने तु भये तीव्रे स्थातयं तेरभीतवत् ॥"
इति गारुडं नीतिसारं ११५ अध्यायः ॥
कुञ्जकपुष्पम् । घोरे, त्रि । इति मेदिनी । ये,
४१ ॥ पुं रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(निर्वहतेः पुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १ ।
६६ । ५५-५६ ।)

"तस्यापि निर्वृतिर्भार्या नैव ता येन राक्षसाः ।
घोरास्तस्यास्त्रयः पुत्राः पापकर्म्मरताः सदा ॥
भयो महाभयश्चैव मृत्युर्भूतान्तकस्तथा ।
न तस्य भार्या पुत्रो वा कश्चिदस्यन्तको हि
सः ॥"
द्रोणस्य वसोरभिमतिनामिकायां पत्न्यां जातः
पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ६ । ६ । ११ ।
"द्रोणस्याभिमतेः पत्न्या हर्षशोकभयादयः ॥"
यवनराजविशेषः । यथा, भागवते । १२ । ७ । २३ ।
"ततो विहृतसङ्कल्पा कन्यका यवनेश्वरम् ।
सयोपदिष्टमासाद्य वव्रे नान्ना भयं पतिम् ॥"

भयङ्करं, त्रि, (भयं करोतीति । भय + कृ +
"मेघर्त्तिभयेषु कृजः ।" ३ । २ । ४३ । इति खच् ।
सुमृच ।) भयजनकम् । तत्पर्यायः । भैरवम् २
दारुणम् ३ भौषणम् ४ भौष्णम् ५ घोरम् ६
भीमम् ७ भयानकम् ८ प्रतिभयम् ९ । इत्यमरः ।
१ । ७ । २० ॥ भयावहम् १० । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १४ । ८६ ।
"वृकैर्भयङ्करैः पृष्ठं नित्यमस्योपसृज्यते ॥"
पुं, दुष्टलपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

भयङ्गिणः, पुं, (भयाय शत्रुभयजननाय
ङ्गिणः ।) संग्रामपटवः । इति पुराणम् ॥

भयदुतः, त्रि, (दु + कर्त्तरि क्तः । भयेन दुतः ।)
भीत्या पलायितः । तत्पर्यायः । कान्दिश्रीकः
२ । इत्यमरः । ३ । १ । ४२ ॥

भयनाशिनो, स्त्री, (भयं रोगभयं नाशयतीति ।
भय + नश् + णिच् + णिनिः ।) चायमाया
लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ भयनाशकर्त्री च ॥

भयभीतः, त्रि, (भयेन भीतः ।) चासेनातङ्कितः ।
यथा, बह्विपुराणे शिविराजोपाख्याने ।
"एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणम् ।
नातो गुरुतरो धर्मः कश्चिदन्योऽस्ति खेचरः ॥"
भयभ्रष्टः, त्रि, (भयेन भ्रष्टः ।) भयदुतः । इति
जटाधरः ॥

भयानकः, पुं, (विभेद्यस्मादिति । भौ + "आनकः
श्रीङ्भिः ।" उणा० । ३ । ८२ । इति आनकः ।)
यावः । राहुः । रसविशेषः । इति मेदिनी ।
के. २०५ ॥ स तु रुद्रादाराद्यरसान्तर्गतषष्ठरसः ।
तस्य लक्षणं यथा,—
"भयानको भयस्याधिभावः कालाधिदेवतः ।
स्त्री नीचप्रकृतिः कृष्णो मतस्तत्त्वविशारदः ॥
यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदन्नालम्बनं मतम् ।
चेष्टा घोरतरास्तस्य भवेदुद्दीपनं पुनः ॥
अनुभावोऽत्र वैषम्यं गद्गदस्वरभाषणम् ।
प्रलयखेदरोमाश्चकम्पदिकप्रेक्षणादयः ॥
जुगुप्सावेगसंमोहसंज्ञासग्लानिदौनताः ।
शङ्कापसारसंभ्रान्तिः स्यादाया अभिचारिणः ॥"
उदाहरणं यथा,—
"नष्टं वर्षवरेर्मुन्यगणनाभावादपास्य त्रपा-
मन्तः कश्चुकिकश्चुकस्य विप्रति चासादयं
वामनः ॥"
इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥

भयानकः, त्रि, (भौ + आनकः ।) भयङ्करः ।
इत्यमरः । १ । ७ । २० ॥ (यथा, भगवद्-
गीतायाम् । ११ । २७ ।
"वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति
दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिह्रिलग्ना दृशनान्तरेषु
संदृश्यन्ते चूर्णितैस्तमाङ्गैः ॥"
भयापहः, पुं, (भयं अपहन्तीति । हृ + "अप्ये-
भ्योऽपि ङ्यते ।" ३ । २ । १०१ । इति ङः ।)
राजा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (भयनाशकः,
त्रि ॥)

भयावहः, त्रि, (आवहतीति । आ + वह् +
अच् । भयस्यावहः इति ।) भयङ्करः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (तथा, भगवद्गीतायाम् । ३ । ३५ ।
"श्रेयान् स्वधर्म्मो विगुणः परधर्म्मात् स्वरुडितात् ।
स्वधर्म्मे निधनं श्रेयः परधर्म्मो भयावहः ॥"
भरः, पुं, (भरतीति । भृ + पचाद्यच् ।) अति-
शयः । इत्यमरः । १ । २ । ६६ ॥ (यथा, गीत-
गोविन्दे । ४१ ।
"पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरभ्य सरा-
गम् ॥"
भारः । यथा, भागवते । १ । ३ । २३ ।
"एकोनविंशे विंशतिमे वृष्णिषु प्राप्य नामनी ।
रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरङ्गरम् ॥"
भरणकर्त्तरि, त्रि । (यथा, ऋग्वेदे । १० । १०० । २ ।
"भराय सु भरत भागवद्वियं
प्र वायवे शुचिपे क्रन्दद्विद्ये ॥"
"भराय सर्वेषां पोषकाय ।" इति तद्वाक्ये
सायनः ॥ संग्रामः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ३८ । ५ ।
"उत सैनं वस्त्रमयि न चायु-
मनुक्रोशन्ति चितयो भरेषु ॥"
"भरेषु संग्रामेषु ।" इति तद्वाक्ये सायनः ॥)

भरटः, पुं, (विभर्त्तते । भृ + "जनिदाच्युष्टमदि-
शमिनमिष्टम्य इत्वन्ति ।" उणा० । ४ ।
१०४ । इति अटच् ।) कुम्भकारः । इत्युणादि-
कोषः ॥

भरणं, क्ली, (भ्रियतेऽनेनेति । भृ + करणे ल्युट् ।)
वेतनम् । भृतिः । इति मेदिनी । शी, ६८ ॥
(भृ + भावे ल्युट् ।) पोषणम् । यथा,—
"भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।
नरकं पीडने चास्य तस्मादयन्नेन तं भरेत् ॥"
इति दायभागः ॥

भरणः, पुं, (भरतीति । भृ + ल्युट् ।) भरणीनक्षत्रम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

भरणी, स्त्री, (भरण + गौरादित्वात् ङीष् ।)
घोषकलता । इति मेदिनी । शी, ६८ ॥ अश्वि-
न्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतद्वितीयनक्षत्रम् ।
तत्पर्यायः । यमदेवता २ । इति हेमचन्द्रः ॥
सा तारकात्रयमितत्रिकोणाकृतिः । तस्या
अधिष्ठात्री देवता यमः । यथा,—
"तारकात्रयमिते त्रिकोणके
मध्यगे दिविषदध्वनी यमे ।
पङ्कजाक्षिगणिताः कुलीरतः
सायकाक्षिसुजसंखकाः कलाः ॥
दं ३ । ४५ । इति कालिदासकृततरात्रिलय-
मानम् ॥ सा च उग्रगणान्तर्गता । अधो-
मुखगणान्तर्गता च । विद्वार्धभूमिखनने
प्रशस्ता । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ तत्र जातफलम् ।
"सदापकीर्तिर्हि महापवादो
नानाविधोऽपि विनीतकालः ।
जले विलासी चपलः खलः स्यात्
प्राणिप्रणीतो भरणीषु जातः ॥"
इति कीर्त्तौप्रदीपः ॥

भरतः

भरणीभूः, पुं, (भरणी भूतपत्तिस्थानं यस्य ।)
 राहुग्रहः । इति हेमचन्द्रः ॥
 भरणीयः, त्रि, भरणीयोग्यः । पोष्यः । भृघातोः
 कर्मणि अनीयप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महा-
 भारते । ५ । १५० । १७ ।
 “सर्वं भवतु ते राज्यं पञ्च ग्रामान् विसर्ज्य ।
 अवश्यं भरणीया हि पितुस्ते राजसत्तम ! ॥ ”)
 भरणः, पुं, (विभर्ति ॥ भृ + “अण्डन्कृष्ट-
 वृजः ।” उणा० । १ । १२८ । इति अण्डन् ।)
 खामी । । भूपालः । वृषः । इत्युणादिकोषः ॥
 भूः । क्षमिः । इति संचिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
 भरण्यं, स्त्री, (भरणे साधु । “तत्र साधुः ।” ४ । ४ ।
 ६८ । इति यत् ।) मूल्यम् । वेतनम् । इत्य-
 भरः । २ । १० । ३९ ॥
 भरण्यमुक्, त्रि, (भरण्यं वेतनं मुनक्ति इति ।
 भृज् + क्तिप् ।) कर्मकरः । मूल्यं गृहीत्वा
 कर्मकारकः । इत्यमरः । ३ । १ । १६ ॥
 भरण्या, स्त्री, (भरण्य + अजादित्वात् टाप् ।)
 वेतनम् । इत्यमरटीकायां खामी ॥
 भरण्याङ्गा, स्त्री, (भरण्या आङ्गा आङ्गा यस्याः ।)
 पञ्चपुष्पी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रामदूतीति
 ख्याता ॥
 भरण्यः, पुं, (कण्ठादिगण्यीयभरण्यधातुः । ततो
 बाहुलकात् उण् ।) शरण्यः । मित्रम् । इति
 शब्दमाला ॥ अग्निः । चन्द्रमाः । ईश्वरः ।
 इति संचिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
 भरतः, पुं, (विभर्ति स्वाङ्गमिति । विभर्ति लोका-
 निति वा । भृ + “भृष्टदृष्टियजीति ।” उणा०
 ३ । ११० । इति अतच् ।) नाव्यशास्त्रम् ।
 सुनिवेशः । स तु अलङ्कारादिशास्त्रस्य सूत्र-
 कर्ता । (भरतस्य शिष्यः । तस्येदमित्यण् ।
 अणो लुक् ।) नटः । रामानुजः । दौघन्तिः ।
 इति मेदिनी । ते, १३७-३८ ॥ श्रवरः । तन्म-
 वायः । इति विश्वः ॥ क्षेवम् । भरतात्मजः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ दृष्टान्तराजपुत्रभरतस्य
 पर्यायः । शाकुन्तलेयः २ दौघन्तिः ३ सर्व-
 दमनः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यस्त्वयस्त्रिंश-
 च्छतमन्त्रमेधं कृतवान् । पञ्चाशद्राजसूयं एव-
 मन्यान् नानाविधान् यज्ञानकरोत् । सप्तविंशति-
 सहस्रवत्सरानेकच्छत्रं राज्यं कृतवान् । तस्योत्-
 पत्त्यादिर्यथा,—
 “दृष्टान्तो नृगया यातः कण्ठाश्रमपदं गतः ।
 तत्रासीनां सप्रभया मण्डयन्तीं रमामिव ॥
 विलोक्य सतो सुसुहे देवमायामिव स्त्रियम् ।
 बभावे तां वरारोहं भट्टैः कतिपयेवृतः ॥
 तद्दर्शनप्रसूतितः संनिवृत्तपरिश्रमः ।
 पप्रच्छ कामसन्तपः प्रहसन् सञ्ज्ञया गिरा ॥
 का त्वं कमलपत्राक्षि ! कस्यासि हृदयङ्गमे ! ।
 किं स्विच्छिकीर्षितं त्वत्र भवत्या निर्वर्जने
 वने ॥
 यत्तं राजन्यतनयां वेङ्गाहं त्वां सुमध्यमे ! ।
 न हि चेतः पौरवाणामधर्मे रमते कश्चित् ॥

भरतः

श्रीशकुन्तलोवाच ।
 विश्वामित्रात्मजैवाहं त्यक्त्वा मेनकया वने ।
 वेदैतद्भगवान् कण्ठो वीर ! किं करवाम ते ॥
 आस्यतां ह्यरविन्दोत्त ! गृह्यतामहं गच्छ नः ।
 सुव्यन्तां सन्ति नीवारा उष्यतां यदि रोचते ॥
 श्रीदृष्टान्त उवाच ।
 उपपन्नमिदं सुभ्रु ! जातायाः कुशिकान्वये ।
 स्वयं हि वृणुते राज्ञां कन्यका सदृशं वरम् ॥
 ओमित्युक्ते यथाधर्ममुपयेमे शकुन्तलाम् ।
 गान्धर्वविधिना राजा देशकालविधानवित् ॥
 अमोचवीर्यो राजर्षिर्महिष्यां वीर्यमादधे ।
 श्वोभूते खपुरं यातः कालेनासृत सा सुतम् ॥
 कणः कुमारस्य वने चक्रे समुचिताः क्रियाः ।
 बद्धा मृगेन्द्रं तरसा क्रीडति स्म स बालकः ॥
 तं दुरत्ययविक्रान्तमादाय प्रमदोत्तमा ।
 हरेरंशांशसम्भूतं भर्तुरन्तिकमागमत् ॥
 यदा न जगद्दे राजा भार्यापुत्रावनिन्दितौ ।
 श्रवतां सर्वभूतानां खे वागाहाशरीरिणी ॥
 माता भस्त्रा पितुः पुत्रौ येन जातः स एव सः ।
 भरख पुत्रं दृष्ट्वा मावमंस्याः शकुन्तलाम् ॥
 रेतोधाः पुत्रो नयति नरदेव ! यमक्षयात् ।
 त्वत्सास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥
 पितर्युपरते सोऽपि चक्रवर्ती महायशः ।
 महिमा गीयते तस्य हरेरंशसुखो सुवि ॥
 चक्रं दक्षिणहस्तेऽस्य पद्मकोमोऽस्य पादयोः ।
 ईजे महाभिवेकेण सोऽभिषिक्तोऽधिराड्भुः ॥
 पञ्चपञ्चाशता मेधेगङ्गायामनु वाजिभिः ।
 मामतेयं पुरोधाय यसुनामनु च प्रभुः ॥
 अष्टसप्ततिमेध्याश्वान् ववन्व प्रदददसु ।
 भरतस्य हि दौघन्तरणिः साचीगुणै चितः ॥
 सहस्रं बद्धशो यस्मिन् ब्राह्मणा गा विभेजिरे ।
 त्रयस्त्रिंशच्छतं त्वय्यान् वद्धा विस्मापयन् वृषान् ॥
 दौघन्तिरत्यगाभ्यां देवानां गुरुमाययौ ।
 नृगान् युक्तदतः कण्ठान् हिरण्येन परीवृतान् ॥
 अदात् कर्मणि मण्यारे नियुतानि चतुर्दश ।
 भरतस्य महत् कर्म न पूर्वं नापरे वृषाः ॥
 नैवापूर्णेव प्राप्नोति बाहुभ्यां त्रिदिवं यथा ।
 किरातहृत्मान् यवनान् पौष्णान् कङ्कान्
 खशाच्छकान् ॥
 अब्रह्मण्यवृषांश्चाहन् स्वेच्छान् दिग्विजये
 २खिलान् ।
 जित्वा पुरासुरा देवान् ये रसौकांसि भेजिरे ॥
 देवस्त्रियो रसौ नीताः प्राणिभिः पुनराहरत् ।
 सर्वान् कामान् दुदुहतुः प्रजानां तस्य रोदसी ॥
 समास्त्रिनवसाहस्रीर्दक्षु चक्रमवर्तयत् ।
 ससन्नाट् लोकपालाख्यमैश्वर्यमधिराट्श्रियम् ॥
 चक्रश्चास्त्रलितं प्राणान् नृपेयुपरराम ह ।
 तस्यासन् वृष ! वैदर्भ्यः पत्न्यास्त्रिः सुस्मृताः ॥
 जङ्गुस्यागमयात् पुत्राद्वातुस्त्वा इतीरिते ॥”
 इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १० अध्यायः ॥*॥
 ऋषभदेवात् इन्द्रदत्तजयन्त्यां कन्यायां जातशत-
 पुत्तान्तर्गतव्येष्टपुत्रः । यथा । “अथ ह भगवान्

भरत

ऋषभदेवः खं वर्षं कर्मक्षेत्रमनुमन्यमानः प्रद-
 र्शितगुरुकुलवासो लब्धवरैर्गुरुभिरनुज्ञातो गृह-
 मेधिनां धर्माननुशिष्यमाणो जयन्त्यामिन्द्र-
 दत्तायासुभयविधं कर्म समान्नायमभियुञ्जन्नात्म-
 जानामात्मसमानानां शतं जनयामास । येषां
 खलु महायोगी भरतो व्येष्टः श्रेष्ठगुण आसीत्
 येनेदं वर्षं भारतमिति व्यपदिशन्ति ।” इति
 श्रीभागवते ५ स्कन्धे ४ अध्यायः ॥*॥ पावक-
 पुत्रः । यथा,—
 “पावनो लौकिको ह्यग्निः प्रथमो ब्रह्मणः स्मृतः ।
 ब्रह्मैदनामिस्तत्पुत्रो भरतो नाम विद्युतः ॥”
 इति मातुस्ये अग्निवंशो नाम ४८ अध्यायः ॥
 रामानुजभरतस्य जन्म यथा,—
 “भरतो नाम केकेयां जज्ञे सत्यपराक्रमः ।
 साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः सर्वैः समुदितो गुणैः ॥”
 तस्यानुगतः शत्रुघ्नः । यथा,—
 “भरतस्यापि शत्रुघ्नो लक्ष्मणावरजो हि सः ।
 प्राणैः प्रियतरो नित्यं तस्य चासीत्तथा प्रियः ॥”
 स कुशध्वजकन्यां माण्डवीं परिणीतवान् । यथा,
 “भ्राता यवीयान् धर्मज्ञ एव राजा कुशध्वजः ।
 अस्य धर्मात्मनो राजन् ! रूपेणाप्रतिमं सुवि ॥
 सुताद्वयं नरश्रेष्ठ ! पत्न्यर्थं वरयामहे ।
 तमेवमुक्त्वा जनको भरतश्चाभ्यभाषत ॥
 गृह्णाण पाणिं माण्डव्याः पाणिना रघुनन्दन ! ॥”
 स नन्दिग्रामे राज्यं कृतवान् । यथा,—
 “सर्वल्लजजटाधारी सुनिवेशधरः प्रभुः ।
 नन्दिग्रामेऽवसद्वीरः ससैन्यो भरतस्तदा ॥
 सवालज्जनं कृत्रं धारयामास स स्वयम् ।
 भरतः शासनं सर्वं पादकाभ्यां निवेदयन् ॥
 ततस्तु भरतः श्रीमानभिविष्यायपादुके ।
 तदधीनस्तदा राज्यं कारयामास सर्वदा ॥”
 इति रामायणे बालकाण्डे । १८ । ७२ । ७३
 अध्यायाः । अयोध्याकाण्डे २४ अध्यायश्च ।
 तस्य द्वौ पुत्रौ । यथा,—
 “भरतस्यात्मजौ वीरौ तजः पुष्कल एव च ।
 मातुलेन सुगुप्तौ तु धर्मज्ञ सुसमाहितौ ॥
 भरतश्चाग्रतः कृत्वा कुमारौ सबलानुगौ ।
 निहत्य गन्धर्वसुतान् हे पुरे विभजिष्यतः ॥”
 इति रामायणे उत्तरकाण्डे १०१ अध्यायः ॥
 भरतखण्डं, स्त्री, भारतवर्षान्तर्गतकुमारिका-
 खण्डम् । यथा,—
 “कुमारिकेति विख्याता यस्या नाम्ना प्रकथ्यते ।
 इदं कुमारिकाखण्डं चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥
 यथा कृतावनीयश्च नानायामादिकल्पना ।
 इदं भरतखण्डं यया सम्यक् प्रकल्पितम् ॥”
 इति स्कान्दे कुमारिकाखण्डे भूतसंस्थितनामा-
 ध्यायः ॥
 भरतपुत्रकः, पुं, (भरतस्य नाव्यशास्त्रप्रणेतुः
 पुत्रकः ।) नटः । इति हेमचन्द्रः ॥
 भरतप्रसूः, स्त्री, (प्रसूते इति । प्र + सू + क्तिप् ।
 प्रसूः । भरतस्य प्रसूः ।) केकयी । इति शब्द-
 रत्नावली ॥

भक्तृदा

“प्रत्युवाच ततो भर्गः पुरा दक्षप्रजापतेः ।
देवि ! त्वच्च तथा न्यास्य बह्वीरजायन्त कन्यकाः ।
स मत्तुं भवतीं प्रादात् धर्मादिभ्योऽपरा-
ञ्च ताः ॥

वीतिहोत्रस्य पुत्रः । यथा, भागवते । ६।१।७६।
 “वीतिहोत्रोऽस्य भर्गोऽतो भर्गो भूमिरभून्नृपः ॥”)
 आदित्यान्तर्गततेजः । यथा,—
 “आदित्यान्तर्गतं वर्चो भर्गाख्यं तन्मनुजमिदम् ।
 जन्ममृत्युविनाशाय दुःखस्य त्रितयस्य च ॥
 ध्यानेन पुरुषो यच्च द्रष्टव्यः स्वर्ग्यमखले ॥”

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥
भर्गः, [स्] स्त्री, (भर्जते इति । भृज भर्जने +
“अश्चप्रक्षियुजिभृजिभ्यः कृञ्च ।” उणा० ४ ।
२१५ । इति असुन् कवर्गश्चान्तादेप्रः ।)
ज्योतिः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ३ । ६२ । १० ।
“तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥”)

भर्ग्यः, पुं, (भृज् + “कृहलोर्ण्यत् ।” ३।१।२४।
इति ण्यत् । चजोरिति कुत्वम् ।) भर्गः । इत्य-
मरटीकायां भरतराजसु कुटौ ॥

भर्जनं, स्त्री, (भृज् + ल्युट् ।) भृष्टिः । इति शब्द-
माला ॥ भाजा इति भाषा ॥
भर्त्तव्यं, चि, (भृ + तव्य ।) भरणीयम् । पोषणीयम् ।
यथा, दायभागटीकाधृतवचनम् ।

“वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः
 शिशुः ।
 अथकार्यशतं कृत्वा भर्तृया मनु रज्रवीत् ॥”
 भर्ता, [ऋ] पुं, (विभर्त्ति पुष्पाति पालयति धार
 तैति वा । भृष् धारणपोषणयोः + “सु
 ळचौ ॥” ३ । १ । १३३ । इति ळच् ।) अधि
 पतिः । (यथा, रघौ । १ । ७४ ।

“सोऽपश्यत् प्रणिधानेन सन्ततेः स्तम्भकारणम् ।
भावितात्मा सुखो भर्तृरध्वेनं प्रत्यबोधयत् ॥”)
तत्पर्यायः । अधिपः २ ईशः ३ नेता ४ परि-
वृष्टः ५ अधिभूः ६ पतिः ७ इन्द्रः ८ स्वामी ९
नाथः १० आर्यः ११ प्रभुः १२ ईश्वरः १३
विभुः १४ ईशिता १५ इन्द्रः १६ नायकः १७ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (विष्णुः । प्रवक्ष्यामि ज्ञान-
वत्त्वेन भरण्यात् ॥) धातरि षोडश्रि च त्रि ।
इति मेदिनी । ते, ३८ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० ।
२२ । ३ ।

२२।३।
 “भर्ता वज्रस्य धृष्योः पिता पुत्रमिव प्रियम् ॥”
 विवाहितायाः पतिः। यथा, महाभारते,
 १।१०४।२८।
 “भार्याया भरणाद्भर्ता पातनाच्च पतिः स्त्रुः
 अहं त्वां भरणं कृत्वा जात्यन्वं समुतं तद
 नित्यकालं श्रमेणार्तां न भरेयं महातपः
 भर्तृप्री, स्त्री, (भर्तारं हन्तीति। हन्
 डीप्।) पतिघातिनी। इति महाभाग
 भर्तृदारकः, पुं, (भर्ता द्विधेते इति। डङ् अ
 कर्मणि घञ्। ततः स्वार्थे कः।) नाद
 युवराजः। इत्यमरः। १।७।१२॥

भर्तृदारिका, स्त्री, (भर्तृदारक + टाप् अत इत्वम् ।) नाचोक्तौ राजसुता । इत्यमरः । १। ७। १३ ॥

भर्तृहरिः, पुं, खनामख्यातः काव्यकर्तृराज- विशेषः । इति जटाधरः । स च विक्रमादित्य- आता ॥ (अयमेव गन्धर्वसेनात् दासीगर्भ- जातः । यथा, राजावल्याम् । ४। १-२ ।

“अथ कावेन कियता रममाणो महीतले । दास्यां गन्धर्वसेनस्तु पुत्रमेकमजीजनत् ॥ तस्य भर्तृहरौर्त्विं नाम चक्रे महामतिः ॥”)

भर्तृस, क ड ञ भर्तृसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-आत्म०-उभ० च-सक०-सेट् ।) रेफ- युक्तः । दन्तवर्गाद्योपधः । भर्तृ भर्तृनम् । भर्तृनन्वपकारगोरित्यमरः । १। ६। १४ ॥ क ड, भर्तृयते खलं राजा । ञ, भर्तृयति भर्तृयते । अयमात्मनेपदीत्यर्थः । कदाचित् परस्मैपदार्थो ञकारः । इति दुर्गादासः ॥

भर्तृसनं, स्त्री, (भर्तृस + ल्युट् ।) अपकारगीः । इत्यमरः । १। ६। १४ ॥ चौरौऽसि त्वां वात- यिष्यामि इत्याद्यपकारार्थं वचनम् । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । कुत्सा २ निन्दा ३ जुगुप्सा ४ गर्हा ५ गर्हणम् ६ निन्दनम् ७ कुत्सनम् ८ परिवादः ९ परीवादः १० जुगुप्सनम् ११ आक्षेपः १२ अवर्णः १३ निन्दाः १४ अप- क्रोशः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (भर्तृस + युच् । भर्तृसनाप्यच्चार्यं । यथा, कथासरित्- सागरे । ३२। ५३ ।

“इत्यादि भर्तृसनां कृत्वा गच्छद्भिस्तेः समं स च । विवशः प्रययौ विष्णुदत्तस्तुष्णीं बभूव च ॥”)

भर्तृसपत्रिका, स्त्री, (भर्तृस्यते स्मेति । भर्तृस + घञ् । भर्तृसं निन्दितं पत्रं यस्याः । कप् । टाप् । अत इत्वम् ।) महानीली । इति राज- निर्घण्टः ॥ (भर्तृस्यपत्रिकापि पाठः ॥)

भर्म, स्त्री, (भ्रियतेनेनेति । भृ + बाहुलकात् मन् ।) खर्गम् । भर्तिः । नाभिः । इति द्विरूप- कोषः ॥

भर्म, [न्] स्त्री, (भरति भ्रियते वेति । भृन् + “सर्वधातुभ्यो भर्निन् ।” उणा० ४। १४४ इति भर्निन् ।) वेतनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ खर्गम् । धूसूरम् । इत्यमरः । २। ६। ६४ ॥ नाभिः । इति विश्वः ॥ (भरणम् । यथा, ऋग्वेदे । १०। ८८। १ ।

“हविष्यान्तमजरं खर्विदि दिविस्पृष्टाहुतं जुष्टममौ ।

तस्य भर्मणे सुवनाय देवा धर्मणे कं खधया प्रप्रथन्त ॥”

“भर्मणे भरणाय ।” इति तज्जाय्ये सायनः ॥)

भर्मण्या, स्त्री, (भर्मणि भरणे साधुरिति । भर्मन् + यत् । टाप् ।) वेतनम् । इति हेम- चन्द्रः ॥

भर्म, हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०- सक०-सेट् ।) रेफोपधः । भर्मति । इति दुर्गा- दासः ॥

भर्म, हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०- सक०-सेट् ।) भर्मति । अन्तःस्थवान्तोऽयम् । इति दुर्गादासः ॥

भल, क ड निरूपणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क ड, भालयति । इति दुर्गादासः ॥

भल, ड दानवधनिरूपणेषु । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ड, भलते । इति दुर्गादासः ॥

भलता, स्त्री, (भातीति । भा + बाहुलकात् डः । भा चासौ लता चेति कर्मधारयः ।) राजबला । इति शब्दरत्नावली ॥

भलन्दनः, पुं, काव्यकुलदेशीयवृषविशेषः । यथा, “कलावती कान्यकुले बभूवायोनिसम्भवा । जातिसूरा महासाध्वी सुन्दरी कमला कला ॥ कान्यकुले वृषश्रेष्ठो भलन्दन उरुक्रमः ।

स तां संप्राप यो गान्ते यज्ञकुण्डसमुत्थिताम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अध्यायः ॥

भल, ड दानवधनिरूपणेषु । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) लङ्घान्तः । ड, भलते । इति दुर्गादासः ॥

भल्लः, पुं, (भल्लते इति । भल्ल + अच् ।) भल्लकः । इत्यमरः । २। ५। ४ ॥ (देशभेदः । यथा, वृहत्संहितायाम् । १४। ३० ।

“ब्रह्मपुरदाब्जमर-

वनराज्यकिरातचौनकौण्ड्याः ।

भल्लापलोलजटासुर-

कुण्डलखखोषकुचिकाख्याः ॥”)

भल्लः, पुं स्त्री, (भल्लते हन्तीति । भल्ल + अच् ।) शस्त्रभेदः । इति मेदिनी शब्दमाला च । भाला इति भाषा ॥ (यथा महाभारते । १। १४०। ६ ।

“प्रगाढदृढमुत्थिते लाघवे वेधने तथा ।

क्षुरनाराचभल्लानां विपाटानाश्च तत्त्ववित् ॥”

अनेन देहविद्वद्भ्यादिकमुद्धरति । यथा,—

“स च शस्त्रोद्धरणकः प्रोच्यते वेदकागमे ।

नाराचवाणशूलादैर्भल्लैः कुन्तैश्च तीमरैः ॥”

इति हारीतं प्रथमे स्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥

भल्लकः, पुं, (भल्ल + स्वार्थे कन् ।) भल्लकः । इति द्विरूपकोषः ॥ (पश्चिमेदः । यथा, भागवते । ३। १०। २३ ।

“काकगृध्रवक्ष्येनभासभल्लकवर्हिणः ।

हंससारसचक्राङ्गकाकोलूकादयः खगाः ॥”)

भल्लपुच्छी, स्त्री, (भल्लस्य पुच्छमिव पुष्पं यस्याः ।) गवेशका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गोरक्षतण्डुला इति ख्याता ॥

भल्लाटं, स्त्री, शशिध्वजराजपुरम् । यथा,—

“सेनागणैः परिहृतः कल्किर्नारायणः प्रभुः ।

भल्लाटनगरं प्रायात् खड्गघृक् सन्निवाहनः ॥”

इति कल्किपुराणे । २२ अध्यायः ॥

(दण्डसेनस्य पुत्ते, पुं । यथा, हरिवंशे । २०। ३२ ।

“विष्वक्सेनस्य पुत्रोऽभूत् दण्डसेनो महीपतिः ।

भल्लाटो तत्कुमारोऽभूद्भाष्येन हतः पुरा ॥”)

भल्लातः, पुं, (भल्लं भल्लात्तमिव अतति आत्मानं ज्ञापयतीति । अत + अच् ।) भल्लातकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व- खण्डे प्रथमे भागे ।

“भल्लाताभावतश्चित्रं नलक्ष्णेऽनोरभावतः ॥”)

भल्लातकः, पुं, (भल्ल इवाततीति । अत + क्तु । यद्वा, भल्लात + स्वार्थे कन् ।) वृक्षविशेषः ।

भेला इति भाषा । तत्पर्यायः । अरुष्करः २

भल्लातः ३ शोथवृत् ४ वह्निनामा ५ वीरतरुः

६ व्रणवृत् ७ भूतनाशनः ८ । इति रत्नमाला ॥

भल्लातकी ९ अग्निसुखी १० वीरवृक्षः ११ ।

इत्यमरः ॥ निर्दहनः १२ तपनः १३ अगलः

१४ क्षमिप्रः १५ शैलवीजः १६ वातारिः १७

स्फोटवीजकः १८ पृथग्बीजः १९ धसुर्दृष्टः २०

बीजपादपः २१ वह्निः २२ । (यथा, सुश्रुते ।

सूचस्थाने । ४६ ।

“उण्योदकानुपानस्तु स्नेहानामथ शस्यते ।

ऋते भल्लातकस्नेहात् स्नेहात्तौवरकात्तथा ॥”)

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषाय-

त्वम् । उष्णत्वम् । क्षमिकफवातोदरानाहमेह-

दुर्नामनाशित्वञ्च । तत्फलगुणाः । कषायत्वम् ।

मधुरत्वम् । कोष्णत्वम् । कफार्तिश्रमभ्रमासानाह

विवन्धशूलजठराभ्रानक्षमिनाशित्वञ्च । तत्-

मज्जगुणाः । विशेषेण दाहशमनत्वम् । पित्ता

पहत्वम् । तर्पणत्वम् । वातारोचकहारित्वम् ।

दीप्तिजनकत्वम् । पित्तनाशित्वञ्च । इति राज-

निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“भल्लातकं त्रिषु प्रोक्तमरुष्कः २४ ऋक्षोऽग्निकः ।

तथैवामिसुखी भल्ली वीरवृक्षश्च शोफवृत् ॥

भल्लातकफलं पक्वं स्वादपाकरसं लघु ।

कषायं पाचनं स्निग्धं तीक्ष्णोष्णं हिदि भेद-

नम् ॥

मेध्यं वह्निकरं हन्ति कफवातघ्नोदरम् ।

कुष्ठाशोऽग्न्यहणीगुल्मशोफानाह्वरक्रमीन् ॥

तन्मज्जा मधुरो वृष्यो वृंहणो वातपित्तहा ।

उत्तमारुष्करं स्वादु पित्तघ्नं कंश्र्यमपिहन् ॥

भल्लातकः कषायोष्णः शुक्लो मधुरो लघुः ।

वातक्षोभोदरानाहकुष्ठाशोऽग्न्यहणीगदान् ॥

हन्ति गुल्मव्वरं पिचवद्विभ्रान्धमिन्नान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अन्यच्च ।

“भल्लातकफलं स्निग्धं क्षिप्रदुर्नामनाशनम् ।

दन्तस्येयंकरं याहि कषायं मधुरञ्च तत् ॥

भल्लातकं मधुरं कषायं वातकोपनम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

भल्लातकी, स्त्री, (भल्लातक + गौरादित्वात् ऊर्ध्व ।)

भल्लातकवृक्षः । इत्यमरः ॥

भल्लिका, स्त्री, (भल्ल + अच् । स्वार्थे कन् । टाप् ।

अत इत्वम् ।) भल्लातकः । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥

भल्ली, त्रि, (भल्ल + गौरादित्वात् ऊर्ध्व ।) भल्ला-

तकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्याः पर्यायः ।

भवत्

“भक्ष्णातकं त्रिषु प्रोक्तमख्योऽख्योऽख्योऽख्यः ।
तथैवाग्निसुखी भक्ष्नी वीरवृक्षश्च शोफक्षत् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
भक्षुकः, पुं, (भक्षूक + एषोदरादित्वात् इत्थः, ।)
भालूकः । इत्यमरः ॥
भक्षुकः, पुं, (भक्षते इति । भक्ष + “उलूकादयश्च ।”
उग्रा० ४ । ४१ । इति ऊकप्रत्ययेन साधुः ।)
जन्तुविशेषः । भालूक इति भाषा । तत्पर्यायः ।
कृच्छः २ भक्षः ३ सशल्वाः ४ दुर्घोषः ५ भक्षुकः
६ एष्टडष्टिः ७ द्राविष्ठः ८ दीर्घकेशः ९ चिरायुः
१० दुश्चरः ११ दीर्घदशी १२ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ भालूकः १३ भालूकः १४ अक्षः १५
भालूकः १६ भालूकः १७ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । १२ । ११६ । ६ ।
“सिंहयात्रागणाः क्रूरा मत्तास्त्रेव महागजाः ।
ह्रीपिनः खड्गभक्षका ये चान्ये भीम-
दर्शनाः ॥”
कोशस्थप्राणिविशेषः । तदयथा,—
“शृङ्गशृङ्गनखशुक्तिशम्भूकभक्षकप्रभृतयः को-
शस्थाः ।” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥
श्योनाकप्रभेदः । (यथास्य पर्यायः ।
“श्योनाको भूतपुण्यश्च पूतिवृक्षो सुनिद्रमः ।
दीर्घवृक्षश्च कदङ्गो भक्षकशृण्डकोऽरण्यः ॥”
इति वैद्यकरत्नमाला ॥
कुक्कुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
भवं, स्त्री, (भवति भूयते वा । भू + अच् अप् वा ।)
भव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ चाल्ता । इति
भाषा ॥
भवः, पुं, (भूयते इति । भू + भावे अप् ।) जन्म ।
(यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । १६४ ।
“भवो जातिसहस्रेषु प्रियाप्रियविपर्ययः ॥”
भवत्यस्मादिति । भू + अपादाने अप् । शिवः ।
इत्यमरः ॥ यथा, शतपथब्राह्मणे । ६ । १ । ३ । १५ ।
“समब्रवीद् भवोऽसीति तदयदस्य तन्नामा-
करोतुपर्जन्यस्तद्रूपमभवत् पर्जन्यो वै भवः ॥”
स स जलमूर्तिः । यथा,—
“भवाय जलमूर्तये नमः ।”
इति पार्थिवशिवलिङ्गपूजाप्रयोगः ॥
(भवति प्रभवत्यनेनेति । भू + अप् ।) क्षेमः ।
(यथा, महाभारते । १ । २२१ । २८ ।
“को हि नाम भवेनार्थः साहसेन समाचरेत् ॥”
भवति उत्पद्यतेऽस्मिन्निति । भू + आधारे
अप् । संसारः । (यथा, मार्कण्डेये । १६ । ७ ।
“अनघस्त्वं तत्सर्वेयं देवी सर्वभवारणिः ॥”
सत्ता । प्राप्तिः । इति मेदिनी ॥
भवकः, पुं, (भवतादिति । भू + क्तु ।) आशी-
र्वाचकः । इति संक्षिप्तसारः ॥
भवक्षसरः, पुं, (भवस्य वनस्य क्षसरः क्षं-
कारकः ।) दावानजः । इति शब्दमाला ॥
भवतु, त्रि, (भाति विद्यते इति । भा + क्तवतु-
प्रत्ययः ।) युगदर्धम् । अत्र भाषातोर्भवतुप्रत्य-
येन निष्पन्नम् । तस्य लिङ्गत्रये रूपम् । भवान्

भवम्

भवती भवत् । (यथा, मार्कण्डेये देवी-
माहात्म्ये । ८५ । ५ ।
“भवतीं नाशयिष्यामि तत्क्षणात् परमापदः ॥”
वर्तमानार्थम् । इति मेदिनी । ति, १३७ ॥ अत्र
भूधातोः श्रुतप्रत्ययेन निष्पन्नम् । तस्य लिङ्गत्रये
रूपं भवन् भवन्ती भवतु ॥ (यथा, मनौ ।
१२ । ६७ ।
“चातुर्वर्ग्यं त्रयो लोकांश्चत्वारंश्चाश्रमाः पृथक् ।
भूतं भवद्भविष्यञ्च सर्वं वेदात् प्रसिध्यति ॥”
भवती, स्त्री, (भवत् + डीप् ।) बाणभेदः । स तु
विधातुः । इति शब्दरत्नावली ॥ दीप्तिमती ।
यथा । वाल्मीकिवृत्तगङ्गास्तोत्रम् ।
“स्वर्गारोहणवैजयन्ति भवतीं भागीरथीं
प्राथये ॥”
भवदारु, स्त्री, (भवाख्यं भवप्रियं वा दारु ।) देव-
दारुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
भवदीयं, त्रि, (भवत् + “भवतल्लक्ष्मसौ ।” ४।२।
११५ । इति छम् ।) भवत इदम् । युष्मत्-
सम्बन्धि । यथा, उद्भटे ।
“श्रुत्वातिदूरे भवदीयकौर्त्तिं
कर्णौ च तुष्टौ न च चक्षुषी मे ।
द्वयोर्विवादं परिहर्तुमिच्छन्
समागतोऽहं तव दर्शनाय ॥”
(यथा, भागवते । ६ । १८ । ३६ ।
“वयसा भवदीयेन रंस्थे कतिपयाः समाः ॥”
भवनं, स्त्री, (भवत्यस्मिन्निति । भू + अधिकरणे
ल्युट् ।) गृहम् । (यथा, मनौ । ११ । १८ ।
“स त्वभुतं घटं प्राप्य प्रविश्य भवनं स्वकम् ॥”
प्रासादः । यथा, महाभारते । ३।५४।१३ ।
“देवराजस्य भवनं विविशते सुपूजितौ ॥”
भू + भावे ल्युट् । भावः । इति मेदिनी । (यथा,
“ननु प्रागसतो घटस्य भवनं दृश्यते ॥”
इति तार्किकाः ॥)
भवनाश्रिणी, स्त्री, (भवं संसारं जन्मादिकं वा
नाशयति उत्थारयति नाशयितुं श्रौलमस्येति
वा । नश + शिच् + शिनिः ।) सरयूनदी । इति
पुराणम् ॥
भवनीयं, त्रि, (भवितुमर्हति । भू + अनौपय ।)
भविष्यम् । भवम् । उत्पत्तगृहम् । इति तुम्ब-
बोधध्याकरणम् ॥
भवन्तः, पुं, (भवत्यत्रेति । भू + “तृभूवद्भवसीति ।”
उणा० ३।१२८ । इति भिच् । स च विद्भवति ।)
कालभेदः । स तु वर्तमानः । इत्युणादिकोषः ॥
(भान्ति इति । भा + डवतु प्रत्ययः ।) भव-
च्छब्दस्य प्रथमा बहुवचनान्तरूपोऽप्ययम् ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ५४ । २ ।
“के वै भवन्तः कश्चासौ यस्याहं दूत ईक्षितः ॥”
भवन्तिः, पुं, (भू + “भुवो भिच् ।” उणा० ३ ।
५० । इति भिच् ।) वर्तमानकालः । इत्युणा-
दिकोषः संचिप्रसारोणादिवृत्तश्च ॥
भवभूतिः, पुं, (भवेन शिवेन भूतिरैश्वर्यादिकं
यस्य भव एव भूतिर्यस्येति वा । शिवोपासन-

भवित

यैवाख्य विद्याद्युत्पत्तौ स्तथात्वम् ।) कविविशेषः
स च भोजराजस्य पण्डितः । मालतीमाध-
वादिनाटककर्ता च । तत्पथ्यायः । भूगर्भः २ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
४ । १४४ ।
“कविर्वाक्पतिराजश्रीभवभूत्यादिसेवितः ।”
भवस्य महादेवस्य भूतिरिति विग्रहे तु ।)
महादेवस्य ऐश्वर्यञ्च ॥
भवरत्न, [दृ] स्त्री, (भवे जन्मादिप्रदे संसारे
रोदिति अनेनेति भवे जन्मान्ते रोदित्यनेन
वेति । रुद्र + क्तिप् ।) प्रेतपटहः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
भवात्मजा, स्त्री, (भवस्य शिवस्य आत्मजेति ।)
मनसादेवी । इति शुब्दमाला ॥
भवादङ्क, [ष] चि, युष्मत्सङ्गः । भवानिव
भवादङ्कः } दृश्यते य इति युत्पत्तया भवच्छब्द-
भवादङ्कः } पूर्वकङ्कश्रुतातोः कर्मणि क्रमेण क्तिप्-
टक्सकप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति आकरणम् ॥
भवानी, स्त्री, भवस्य भार्या । (भव + “इन्द्रवरुण-
भवशर्ज्वेति ।” ४ । १ । ४६ । इति स्त्रियां ङीष्
ततः आनुक् चागम इति ।) दुर्गा । इत्य-
मरः । १ । १ । ११ । एतन्नामकारणं यथा,—
“रुद्रो भवः समाख्यातो भवः संसारसागरः ।
भवः कामस्तथा हृदिर्भवानी परिकीर्तिता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
(यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । १६ । ६ ।
“भवानी तत्र मे देव ! परिचर्तुं तदाभवत् ॥”) ।
भवानीगुरुः, पुं, (भवान्याः शिवपत्न्या गुरुः पिता ।)
हिमालयपर्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥
भवाभीष्टः, पुं, (भवे अभीष्टः ।) गुग्गुलुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
भवाब्धिः, पुं, (भवः अञ्जिरिवेत्युपमितसमासः ।
भव एव अञ्जिर्वा ।) संसाररूपसमुद्रः । यथा,
“ध्ययं सदा परिभवन्नमभीष्टदोहं
तीर्थासदं शिवविरश्चिनुतं शरणम् ।
भृत्यार्तिहं प्रणतपालभवाब्धिपोतं
वन्दे महापुरुष ! ते चरणारविन्दम् ॥”
इति श्रीभागवते ११ स्कन्धे ५ अध्यायः ॥
भवायना, स्त्री, (भवः शिव एवायनमाश्रयस्थल-
मस्याः । शिवशिरसि स्थितत्वादस्यास्तथात्वम् ।)
गङ्गा । इति शुब्दरत्नावली ॥ (भवायनी-
त्येके) ।
भविकं, स्त्री, (भवः प्रभाव ऐश्वर्यादिकमित्यर्थः
उत्पाद्यत्वेनास्यस्येति ठन् ।) मङ्गलम् । तद्वति
चि । इत्यमरः ॥
भवितः, चि, (भवो मङ्गलं जातोऽस्येति तारका-
दित्वात् इतच् ।) अतीतोत्पत्तिकः । भूतः ।
इति जटाधरः ॥
भवितयं, चि, भवनीयम् । भव्यम् । इति भवि-
ष्यत्काले कर्मणि भावे शक्यार्हप्रैष्यानुज्ञाप्राप्त-
कालार्थं च भूधातोस्त्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
इति आकरणम् ॥ यथा, वैजपुराणि ।

“न भवद्भ्यामहं शीघ्रो नायं राजापराधति ।
भवितव्यमनेनैव येनाहं निधनं गतः ॥”
भवितव्यता, स्त्री, (भवितव्य+भावे तल् ।)
भाव्यम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । २७ । ८६ ।
“तन्माचक्षु तावत् त्वं कथयिष्याम्यहश्च ते ।
यदसु कोऽप्यथा कर्तुं शक्नोति हि भवितव्य-
ताम् ॥”)
भविता, [ञ] त्रि, (भू+शीलार्थे ङच् ।) भवन-
शीलः । इति भरतः ॥ साधु भवनशीलः । इति
सुकुटः । तत्पर्यायः । भूयः २ भविष्युः ३ ।
इत्यमरः ॥ (भविष्यदर्थे ङि ङच् प्रत्ययः स्यात्
यथा, मार्कण्डेये । २४ । २६ ।
“नाम्या भार्या भविष्यति वर्जयित्वा मदा-
लसाम् ॥”)
भविनः, पुं, (भवाय कायादिप्रकाशाय इगः स्वर्थः
इव । ततः एषोदरादित्वात् साधुः ।) काय-
कर्त्ता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भविलः, पुं, (भू+“सलिकल्यनिमहिभडिभडि-
प्रक्षिपिषितुषिकुकिभूय इलच् ॥” उणा० ।
१ । ५५ । इलच् ।) षिङ्गः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । भयः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादि-
पादः ॥
भविष्युः, त्रि, (भू+“भुवश्च ।” ३।२।१३८ । इति
इणच् । भवतेर्धातोश्चन्द्रसि विषये तच्चीला-
दिभ्य इणच् प्रत्ययो भवतीति काशिका ।)
भविता । इत्यमरः ॥
भविष्यः, त्रि, (भू+ङटः सङ्गति श्रुत्यङ् च ततो
विभावायां एषोदरात् तस्य लोपः ।) भविष्यत्-
काश्च । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हरिवंशे ।
८१ । २८ ।
“अयं भविष्ये कथितो भविष्यत्कालेर्दिने ॥”)
पुराणविशेषे, स्त्री । यथा,—
“चतुर्दशं भविष्यं स्यात्तथा पञ्चशतानि च ॥”
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १३ अः ॥
(फलविशेषे, स्त्री ॥)
भविष्यत्, त्रि, (भू+ङटः श्रुत्यङ् च ।) काल-
विशेषः । तस्य लक्षणम् ॥ वर्त्तमानप्रागभाव-
प्रतियोगित्वम् । इति सारमञ्जरी । वर्त्तमान-
कालोत्तरकालीनोत्पत्तिकत्वम् । इति शिरो-
मण्डितपदार्थटीकाखण्डनम् ॥ तत्पर्यायः ।
अनागतम् २ अस्तनम् ३ प्रगतनम् ४ वर्त्तमानम्
५ वर्त्तमानम् ६ आगामि ७ भावि ८ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अद्यतने भयं ङी दूरभये
ती । इति सांप्रदायिकः । यथा श्वे भविता
वर्षान्तरे भविष्यति । इति दुर्गादासः ॥
भयं, स्त्री, (भवतीति भूयते इति वा । भू+
“भय गेयेति ॥” ३ । ३ । ६८ । इति यत् ।
भयादयः शब्दाः कर्त्तरि वा निपात्यन्ते । इति
कर्मप्रकाशः ।) फलविशेषः । चालता इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । भवम् २ भविष्यम् ३
भावनम् ४ वक्रप्रोचनम् ५ लोमफलम् ६

पिच्छिलबीजम् ७ । अस्य गुणाः । अम्लत्वम् ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । बालस्य तस्य गुणः ।
वातकफापहत्वम् । पक्वस्य तस्य गुणः । मधु-
रास्त्वम् । रुचिकारित्वम् । अमशूलहरत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“भयं खादु कषायान् च हृद्यमास्यविशोधनम् ।
तदेव पक्वं दोषघ्नं गुरु ग्राहि विषापहम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
अस्थि । इति मेदिनी । ये, ४३ ॥
भयं, त्रि, (भवतीति । भू+कर्त्तरि निपातनात् वा
यत् ।) शुभम् । (यथा, भागवते । ४ ।
१४ । ३० ।
“भयार्था भययाच्चायां तस्मै विदुर ! चुक्रुधुः ॥”)
सत्यम् । योग्यम् । भावि । इति मेदिनी शब्द-
रत्नावली च ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ७६ । ७ ।
“भूतभयभयनायाः श्रद्धा चेतत् त्रयं द्विज ॥”
श्रेष्ठम् । यथा, भागवते । १ । १५ । १७ ।
“यत्पादपद्ममभवाय भजन्ति भयाः ॥”
“भयाः श्रेष्ठाः ।” इति तट्टीकायां स्वामी ॥
प्रसन्नम् । यथा, रामायणे । १ । ६२ । ७ ।
“स मे नाथो ह्यनाथस्य भव भयेन चेतसा ।”
भयेन प्रसन्नेन चेतसेति तट्टीकायां रामानुजः ॥)
भयः, पुं, (भवति उत्पद्यते भू+निपातनात्
कर्त्तरि वा यत् ।) कर्मरङ्गवृत्तः । इति मेदिनी ।
ये, ४२ ॥ रसभेदे, पुं स्त्री । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
भया, स्त्री, (भय+टाप् ।) उमा । गजपिण्णली ।
इति मेदिनी । ये, ४२ ॥
भय, वृक्ते । पिशुनोक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-पिशुनोक्त्यादौ सक०-
सेट् ।) वृक्तेः कुकुरादिकृत्कशब्दः । भयति
श्वा । भयत्यन्वदोषं खलः स्तब्धतीत्यर्थः । भर्तृ-
सने इति प्राश्नः । भयति श्वा पात्रं शब्देन
निर्भर्तृसयतीत्यर्थः । इति रामानाथः । इति
दुर्गादासः ॥
भयः, पुं, (भवतीति । भय कुकुरादि शब्दे+
अच् ।) कुकुरः । इति रत्नमाला ॥
भयकः, पुं, स्त्री, (भवतीति । भय+“कुन् प्रिष्णि-
सञ्चयोरपूर्वस्यापि ॥” उणा० २ । ३२ । इति
कुन् ।) कुकुरः । इत्यमरः । २ । १० । २२ ॥
भयणं, स्त्री, (भय+ल्युट् ।) वृक्कनम् । कुकुर-
शब्दः । इति हेमचन्द्रः ॥
भया, स्त्री, स्वर्णक्षीरी । इति रत्नमाला ॥
भयी, स्त्री, (भय+स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।)
शुनी । इति शब्दरत्नावली ॥
भस, र लि द्युतौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(झा०-पर०-अक०-सक० च सेट् ।) र वैदिकः ।
लि, वभस्ति । इति दुर्गादासः ॥
भसत्, स्त्री, (वभस्तीति । भस्+“शृद्भसो-
ऽदिः ॥” उणा० १ । १२६ । इति अदिः ।)
काष्ठम् । अश्वमांसम् । जघनम् । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासुखादिप्रतिः ॥

भसत्, [इ] स्त्री, (भस्+अदिः ।) भास्करः ।
योनिः । इति मेदिनी ॥ मांसम् । कारकव-
पक्षो । ज्वरः । इत्युणादिकोषः ॥ कालः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
भसनः, पुं, (वभस्तीति । भस्+ल्युः ।) भ्रमरः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥
भसन्तः, पुं, (वभस्तीति । भस्+बाहुलकात्
भच् ।) कालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भसितं, स्त्री, (भस्+क्त ।) भस्म । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायाम् ।
२६ । ४१ ।
“चन्दनं वामदेवाख्ये हरितालश्च पौरुषे ।
ईशाने भसितं केचिदाख्येपनमितीदृशम् ॥”)
भस्मचकः, पुं, (भानां नक्षत्राणां चकः ।)
दैवज्ञः । इति शब्दरत्नावली ॥
भस्मका, स्त्री, (भस्यते इति । भस् दीप्तौ+चन्+
टाप् । भस्मा ततः स्वार्थं कन् । “भस्मिषा-
जाज्ञेति ॥” ७।३।४७ । इति इत्वं न । आतः
स्थाने योऽकारस्तस्य इत्वं न भवति उदीचा-
माचार्याणां मतेन । इति काशिका ।) चर्म-
प्रसेविका । इति शब्दरत्नावली ॥
भस्मा, स्त्री, (भस्यतेऽनयेति । भस्+“हुयमाशू-
भसिभ्यश्चान् ॥” उणा० ४ । १६७ । इति चन्
अजादित्वात् टाप् ।) अग्निदीपकचर्मनिर्मित-
यन्त्रविशेषः । भाषी इति याता इति च
भाषा । तत्पर्यायः । चर्मप्रसेविका २ । इत्य-
मरः । २।१०।३३ । चर्मप्रसेवकः ३ । इति भरतः ॥
भस्माका ४ भस्मका ५ भस्मी ६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ भस्मिका ७ । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, भागवते । ६ । २० । २१ ।
“माता भस्मा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।
भरख पुत्रं दुश्मन्त ! मावमंस्थाः प्रकुन्तलाम् ॥”)
भस्माका, स्त्री, भस्मा । इति शब्दरत्नावली ॥
भस्मी, स्त्री, (भस्यतेऽनयेति । भस्+चन् । गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) भस्मा । इति शब्दरत्नावली ॥
भस्म, [न] स्त्री, (वभस्तीति । भस् भर्त्सनदीप्तौ+
“सञ्चधातुभ्यो मनिन् ॥” उणा० ४ । १४४ ।
इति मनिन् ।) दग्धकाष्ठदिविकारः ।) शिवाङ्ग-
भूषणम् । ह्लाद इति भाषा । यथा,—
“अस्याङ्गभूषणं भस्म विभूतिभूतिरस्य तु ।”
इति शब्दरत्नावली ॥
तद्भस्म कामदेवशरीरजम् । यथा,—
“प्रसीद सर्वभूतेश ! भस्मा त्वय्यता वयम् ।
इति स वदतां तेषाममराणां तदानलः ।
ललाटचक्षुःसम्भूतो भस्माकाशोऽमनोभवम् ॥
दग्धा कामं तदा वदन्वालांमालातिदीपितः ।
संस्तमितोऽथ विधिना हरं गन्तुं शशाक न ॥
महादेवोऽथ तद्भस्म मनोभवशरीरजम् ।
आदाय सर्वगान्त्रेषु भूतिलेपं तदाकरोत् ॥
लेपशेषाणि भस्मानि समादाय तदा हरः ।
सगणोऽन्तर्दधे कालीं विद्याय विधिसम्भते ॥”
इति कालिकापुराणे ४१ अध्यायः ॥

भस्मकं

भस्मकचरणं सप्तविधस्नानान्तर्गतमेवस्नानम् ।
 यथा,—
 “आग्नेयं भस्मना स्नानं वायवं गोरजः स्मृतम् ।
 इति यामलः ॥
 शिवपूजायां ललाटे तस्य धारणमावश्यकम् ।
 यथा,—
 “विना भस्मत्रिपुण्ड्रं विना रुद्राक्षमालया ।
 पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥”
 इत्याह्निकतत्त्वम् ॥
 तेन कांस्त्यशुद्धिर्यथा,—
 “अम्भसा हेमरूप्यायः कांस्त्यं शुध्यति भस्मना ।
 अस्त्रैस्तान्त्रश्च रेतश्च पुनः पाकेन न्यस्यम् ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥
 अश्वरीविकारः । यथा,—
 “शर्करासिकतामेहो भस्माख्योऽश्वरीविकृतम् ।
 अश्वर्याः शर्करा ज्ञेया तुल्यवज्जनवेदना ॥”
 इति सुश्रुते निदानस्थाने अश्वरीनिदानम् ॥
 भस्मकं, स्त्री, (भस्म + संज्ञायां कन् ।) रोग-
 भेदः । भस्मकोट इति ख्यातः । विद्वज्जः ।
 (यथास्य पर्यायः ।
 “जन्तुर्भस्मकं रेणुः क्रिमिर्न चित्रतण्डुलम् ।
 क्रिमिशत्रु विद्वज्जश्च गर्ह्यं तच्च केवलम् ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 कलधौतम् । इति मेदिनी । के, १३३ ॥
 भस्मकस्य निदानसंप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।
 “कट्पादिरेक्ष्णास्त्रसुजां नराणां
 क्षीणे कफे मारुतपित्तवृद्धौ ।
 अतिप्रवृद्धः पवनान्वितोऽग्नि-
 भुक्तं चणाङ्गस्य करोति यस्मात् ।
 तस्मादसौ भस्मकसंज्ञकोऽभू-
 दुपेक्षितोऽयं पचते च धातून् ॥”
 भस्मकस्य सोपद्रवमरिष्टमाह ।
 “टट्खेददाहस्रक्छ्वादीन् कृत्वेवात्यन्तिसम्भवान् ।
 पक्वान्माशु धात्वादीन् स क्षिप्रं नाशयेद्-
 भुवम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (अत्र तीक्ष्णामिथाख्याने विजयेनोक्तम् ।
 तीक्ष्णग्रहणेन भस्मकस्यावरोधः । अत्यन्त-
 तीक्ष्णामिरेव हि भस्मकमित्युच्यते ॥ यदुक्त-
 चरके चिकित्सास्थाने जनविशेषाध्याये ।
 भस्मकचिकित्सामाह ।
 “नरे क्षीणकफे पित्तं कुपितं मारुतानुगम् ।
 स्त्रीषणा पावकस्थाने बलमग्नेः प्रयच्छति ॥
 तथा लम्बबलो देहे विरुद्धे सानिजोऽनलः ।
 परिभूय पचत्यन्नं तेष्णादाशु सुहुर्मुहुः ॥
 पक्वान्नं सततं धातून् शोणितादीन् पचत्यपि ।
 ततो दौर्बल्यमातङ्गान् न्युत्थोपनयेन्नरम् ॥
 युक्तोऽमे लभते शान्तिं जीर्णमात्रे प्रतान्यति ॥”
 “तमत्यग्निं गुरुस्निग्धशीतमधुरविज्वलेः ।
 अन्नपानेनैवेच्छान्तिं दीपमग्निमिवास्त्रिभिः ।
 सुहुर्मुहुर्जीर्णोऽपि भोष्यान्त्यस्योपहारयेत् ॥
 निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथेन न विपादयेत् ।

भस्माच्च

पायसं कण्ठरं स्निग्धं पेशिकं गुडवैकृतम् ॥
 अशक्तयौदकानूपपिशितानि घृतानि च ।
 मत्स्यान् विशेषतः स्निग्धान् स्थिरतोयचरा-
 स्तथा ॥
 आविकं सघृतं मांसमदादत्यग्निनाशनम् ॥
 “पिवेत् शीताम्बुना सर्पिर्मधुच्छिद्येन वा युतम् ।
 गोधूमचूर्णं पयसा ससर्पिष्कं पिवेन्नरः ॥
 आनूपरससिद्धान् वा चीन् स्नेहांस्तेलवर्जितान् ।
 गोधूमचूर्णमन्यं वा यथयित्वा शिरां पिवेत् ॥”
 “श्यामा त्रिद्विपक्वं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ।
 असक्तं पित्तशान्त्यर्थं पायसप्रतिभोजनम् ॥
 यत्किञ्चिन्मधुरं मेधं क्षीणं गुरुभोजनम् ।
 तदत्यग्निहितं सर्वं मुक्ता प्रखपनं दिवा ॥
 कफे वृद्धे जिते पित्ते मारुते चानलः समः ।
 समधातोः पचत्यन्नं पुष्टायुर्बलवृद्धये ॥”
 भस्मकारः, पुं, (भस्म करोतीति । कृ + “कर्म-
 गण्य” ॥ ३ । २ । १ । इति अण् ।) रजकः ।
 इति शब्दमाला ॥
 भस्मकूटः, पुं, कामरूपस्य पर्वतभेदः । यथा,—
 “नन्दनान् पूर्वंभागे तु भस्मकूटो महागिरिः ।
 यत्र तिष्ठति भूतेशो महादेवो वषट्पञ्चः ॥”
 इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥
 भस्मगन्धा, स्त्री, (भस्मन इव गन्धो यस्याः ।)
 रेणुका । इति भावप्रकाशः ॥
 भस्मगन्धिका, स्त्री, (भस्मगन्धोऽस्यस्या इति ।
 भस्मगन्ध + “अत इतिठनौ” ॥ ५ । २ । १५५ ।
 इति ठन् । टाप् ।) रेणुकाख्यगन्धद्रव्यम् । इति
 जटाधरः ॥
 भस्मगन्धिनी, स्त्री, (भस्मन इव बाहुल्येन गन्धो-
 ऽस्यस्या इति । भस्मगन्ध + इनिः । डीप् ।)
 रेणुकाख्यगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । २० ॥
 भस्मगर्भः, पुं, (भस्म गर्भेऽस्य ।) तिनिप्रवृत्तः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य तिनिप्र-
 वृत्ते ज्ञातव्यम् ॥)
 भस्मगर्भा, स्त्री, (भस्म गर्भेऽस्या इति । टाप् ।)
 कपिलशिंशपा । इत्यमरः । २ । ४ । ६३ ॥ (अस्याः
 पर्यायो यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “शिंशपा पिच्छिला श्यामा कण्ठसारा च सा
 गुरुः ।
 कपिला सैव सुनिर्भस्मगर्भेति कीर्तिता ॥”)
 रेणुकानामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥
 भस्मतूलं, स्त्री, (भस्म तूलति तूलयति वेति । तूल
 + क ।) ग्रामकूटः । पांशुवर्षणम् । हिमम् ।
 इति मेदिनी । के, १६८ ॥
 भस्मरोहा, स्त्री, (भस्मानि रोहति इति । रुह् +
 अच् । टाप् ।) दग्धावस्थाः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 भस्मवेधकः, पुं, (भस्म इव वेधकः ।) कर्पूरः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 भस्माचलः, पुं, कामरूपस्य पर्वतभेदः । यथा,—
 “सर्वतीर्थजले स्नात्वा स्पृष्ट्वा चक्रं सवा-
 सवम् ।

भागधे

मणिकर्णेश्वरं दृष्ट्वा सुक्तिर्भस्माचक्षं गते ॥”
 इति श्रीकालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥
 भस्माक्षयः, पुं, (भस्म आक्षयते संहते इति ।
 आ + ञे + बाहुलकात् शः ।) कर्पूरः । इति
 चिकाण्डशेषः ॥ (विषयोऽस्य कर्पूरशब्दे
 ज्ञातव्यः ॥)
 भा, लघु दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-
 पर-अक-अनिट् ।) ल, भाति । य, भा ।
 इति दुर्गादासः ॥
 भा, स्त्री, (भा दीप्तौ + “विह्विदादिभ्योऽङ्” ३ ।
 ३ । १०४ । इत्यङ् । टाप् ।) प्रभा । दीप्तिः ।
 इत्यमरः । १ । ४ । ३४ ॥ (यथा, वाक्सनेय-
 संहितायाम् । ३० । १२ ।
 “भाये दावाहारमिति ॥”)
 भाः, [स्] पुं, (भासते इति । भास् दीप्तौ +
 “भाजभासधुर्विदुतोर्णिपृञ्जुयावस्तुवः क्तिप्” ।
 ३ । २ । १०७ । इति क्तिप् ।) सूर्यः । इति
 चिकाण्डशेषः ॥ (स्त्री, दीप्तिः । इत्यमरः । १ । ४ ।
 ३४ ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । ४६ । १० ।
 “अभूद्भा उ अश्वे विरयं प्रति सूर्यः ॥”)
 भाकूटः, पुं, (भया दीप्ता कूटतीति । कूट + क ।)
 मत्स्यविशेषः । मेकटी इति भाषा । अस्य
 गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । दृढत्वम् ।
 क्षणकारित्वम् । गुरुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 भाकूटः, पुं, (भायुक्ताः कूटाः शिखराणि यस्य ।)
 पर्वतभेदः । मत्स्यभेदः । इति मेदिनी । टे, ५३ ॥
 भाकोषः, पुं, (भानां दीप्तीनां कोष इव ।) सूर्यः ।
 इति चिकाण्डशेषः ॥
 भाक्तं, त्रि, (भक्तिः गौण्यादुत्तरागतमिति । भक्ति
 + अण् ।) पारिभाषिकम् । गौणम् । लाघ-
 णिकम् । औपचारिकम् । यथा । “नन्वेवं परत्र
 सप्तमे मासि क्रियमाणस्य कथं वाष्पासिकत्वम् ।
 इति चेद्भाक्तम् ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (भक्त-
 स्येदमिति तस्येदमित्यण् ।) भक्तसम्बन्धिनि च ॥
 (भक्तमस्मै दीयते नियुक्तमिति । भक्त + “भक्ता-
 दण्यतरस्याम्” ॥ ४ । ४ । ६८ । इत्यण् । अनेन
 पोष्ये च ॥)
 भाक्तिकः, त्रि, (भक्तमस्मै नियुक्तं दीयते इति ।
 भक्त + “भक्तादण्यतरस्याम्” ॥ ४ । ४ । ६८ ।
 इति पक्षे ठक् ।) अनेन पोष्यः । भक्तमस्मै
 दीयते । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 भागः, पुं, (भज्यते इति । भज भागसेवयोः
 + कर्मणि घञ् ।) अंशः । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥
 रूप्याङ्कः । भाग्यम् । एकदेशः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ रात्रिस्त्रिंशभागैकभागः । यथा,—
 “त्रिंशंशकस्तथा रात्रेर्भाग इत्यभिधीयते ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वधृतविष्णुधर्मोत्तरवचनम् ॥
 (भज + भावे घञ् । भजनम् । भगानामेव-
 र्याणां सम्बन्धः इति अण् । ऐश्वर्यसम्बन्धः ॥)
 भागधेयं, स्त्री, (भाग एव । भाग + “भागरूप-
 नामभ्यो धेयः” इति धेयप्रत्ययः । यमिधाना-
 न्नपुंसकत्वम् ।) भाग्यम् । इत्यमरः । १ । ४ । २८ ॥

भागव

भागवतः, पुं, (भागेन धीयते इति । धा + कर्मणि यत् ।) राजकरः । इत्यमरः । २ । ८ । २७ ॥

दायादः । इत्यजयपालः ॥

भागवतं, क्ली, (भागवतो भगवत्या वेदम् । भगवत् + तस्येदमित्यण् ।) अष्टादशपुराणान्तर्गतमहा-
पुराणविशेषः । स च वेदशास्त्रतद्वाद्दशस्कन्ध-
द्वात्रिंशत्त्रिंशत्तथायसमन्विताष्टादशसहस्र-
श्लोकसंख्याक-भगवन्माहात्म्यवर्णन-प्रधानको-
ग्रन्थः । यद्योक्तं मत्स्यपुराणे पुराणदानप्रस्तावे ।
“यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः ।
वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते ॥
लिखित्वा तच्च यो दद्याद्भूमिसिंहसमन्वितम् ।
प्रौढपदां पौर्णमास्यां स याति परमं पदम् ॥
अष्टादशसहस्राणि पुराणं तत् प्रकीर्तितम् ॥”
पुराणान्तरे च ।

“ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसम्भितः ।

हयग्रीवब्रह्मविदा यत्र वृत्रवधस्तथा ॥

गायत्र्या च समारम्भस्तद्दे भागवतं विदुरिति ॥”

पद्मपुराणे च अम्बरीषं प्रति गोतमवचनम् ॥

“अम्बरीष ! शुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु ।

पठस्व स्वसुखेनापि यदीच्छसि भवच्चयमिति ॥”

इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ॥

(तत्र तावत् पुराणेषु भागवतद्वयं प्रसिद्धम् ।
एकं महापुराणान्तर्गतमपरसुपपुराणान्तर्गतम् ।
लोकैऽप्युपलभ्यो द्वयोर्देवीभागवतनाम्ना विष्णु-
भागवतनाम्ना चाख्येव । तत्रैकं महापुरा-
णान्तर्गतमन्यदुपपुराणान्तर्गतमित्यपि निर्वि-
वादमेव । तथापि किं देवीभागवतं महापुराण-
मन्यदुपपुराणमथवा विष्णुभागवतं महापुराण-
मन्यदुपपुराणमिति संशये केचित् विष्णुभाग-
वतमेव महापुराणमिति वदन्ति । केचित्
देवीभागवतमेव महापुराणमिति वदन्ति ।
तत्र प्रथमपक्षेकदेशिनः केचिदुपपुराणेषु
द्वितीयं भागवतं नाख्येव महापुराणेष्वेवैकं
भागवतं प्रसिद्धम् । तच्च विष्णुभागवतमेव न
देवीभागवतम् । देवीभागवतन्तु निर्मूलमेवेति
वदन्ति । द्वितीयपक्षेकदेशिनोऽपि विष्णुभाग-
वतं वोपदेवकृतमिति वदन्ति । वस्तुतस्तु भयो-
रपि पुराणयोः पुराणमतभेदेन महापुराणत्व-
सुपपुराणत्वञ्च । ननु महापुराणेष्वेवैकं भाग-
वतं प्रसिद्धम् । नतूपपुराणेषु द्वितीयमस्तीति
चेन्न । कूर्मगरुडपाद्मादिषूपपुराणेषु द्वितीयस्य
स्पष्टपरिगणनात् । तथाहि हेमाद्रौ दानप्रस्तावे
कूर्मपुराणेऽष्टादशपुराणान्युक्ता,—

“अन्यान्युपपुराणानि सुनिभिः कथितानि तु ।
आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परम् ॥”
इत्यादि ॥

“पराशरोक्तं प्रवरं तथा भागवताङ्गयम् ॥” इति ।
तथा गारुडे तत्त्वहस्ये द्वितीयांशे धर्मकाण्डे
प्रथमाध्याये प्रथमतो महापुराणानां सात्त्विक-
कादिभेदेन विभागस्तुक्ता लघुपुराणानां सात्त्विक-
कादिभेदेन विभागप्रदर्शनपरे ग्रन्थोऽप्युक्तम् ।

४८०

भागव

“पुराणं भागवतं दौर्गं नन्दिप्रोक्तं तथैव च ।
पाशुपतं रैणुकञ्च भैरवञ्च तथैव च ॥”

इति ॥

तथा तत्पूर्वमपि ।

“विष्णुधर्मोत्तरे चैव तत्र भागवतं तथेति ॥”

तन्नं भागवतं तथेति पाठे तन्नं ग्राह्यमित्यर्थः ।
तद्विशेष्येण चोक्तमत्वं सूचितम् । तथा पाद्मे
शकुनपरीक्षायां ।

“ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च मार्कण्डेयं नारदरितम् ॥”

इत्यादि ॥

“तथैव गदितं राम ! पुराणं कापिलं तथा ।

वाराहं ब्रह्मवैवर्तं शकुनेषु प्रशस्यते ।

शैवं भागवतं दौर्गं भविष्योत्तरमेव च ॥” इति ॥

तथा पाद्मे भागवतमाहात्म्ये एकोनविंशोऽध्याये
उपपुराणेषु ।

“शैवमादिपुराणञ्च देवीभागवतं तथा ॥” इति ॥

तथा मधुसूदनसरस्वतीकृतसर्वशास्त्रार्थसंग्रहे-
ऽप्युपपुराणमध्ये भागवतं परिगणितम् ।

नागोजीभट्टादिभिश्च धर्मशास्त्रग्रन्थेष्वेवमन्यैरपि
निबन्धकारैरिति । ननु देवीभागवतस्य ।

“तत्र भागवतं पुराणं पञ्चमं वेदसम्भितम् ॥”

इति प्रथमाध्यायस्य स्ववचनेनाष्टादशमहापुरा-
णेषु पञ्चममिदं पुराणमिति स्वस्य महापुरा-
णत्वं बोधयतः कथमन्यपुराणसुपपुराणत्वं बोध-
येन्नैवं केचित् दृष्टचरमिति चेन्न । नारदीय-
शिववायवादित्यपुराणानां स्वसुखेनान्यसुखेन
वा महापुराणत्वेन ज्ञायमानानामन्यपुराणैरुप-
पुराणत्वस्य व्यवस्थापनात् । पुराणमतभेदेनै-
कस्यापि पुराणस्य महापुराणत्वोपपुराणत्व-
सिद्ध्या तद्विरोधाभावात् पुराणभेदेन मतभेदस्तु
बहुशः प्रसिद्धः । वैष्णवपुराणेषु सात्त्विकत्वं
शैवपुराणेषु तामसत्वं वैष्णवपुराणमतेन । शैव-
पुराणेषु सात्त्विकत्वं वैष्णवपुराणेषु तामसत्वं ।
“दश शैवपुराणानि सात्त्विकानि विदुर्बुधाः ।
तामसानि च चत्वारि वैष्णवानि प्रचक्षते ॥”
इति स्कान्दे ॥

शैवपुराणमतेनेवेन प्रकारेणेति । तथाहि
नारदीयस्य पुराणस्य खान्तर्गतमहापुराण-
ग्रन्थस्य स्वसुखेनैव स्वात्मनो महापुराणत्वं
बोधयतः ।

“मह्यं भद्रं चैव ब्रह्मं वचतुष्टयम् ।

आलिंपामिपुराणानि कूर्मगरुडमेव च ॥”

इति वचनेन वक्ष्यमाणसुल्लपपुराणवचनेन च
महापुराणवद्भिर्भूतत्वं बोध्यते । आलिंपामी-
त्यत्राऽऽशब्देनादित्यपुराणं तथा शैवपुराणस्य
स्वसुखेन स्वस्य महापुराणत्वं बोधयतो मदर्थं
भद्रयमित्येव वचनं तद्वद्भिर्भूतत्वं बोधयति ।
ननु वायव्यं पुराणमेव शैवं शिवप्रतिपादकत्वा-
त्तस्य च वचतुष्टयपदेन संयुक्तात्तदुदाहरणं न
सम्भवतीति चेन्न । सुल्लपपुराणे ।

“ब्राह्मञ्च वैष्णवं पाद्मं शैवं भागवतं तथा ।

भविष्यं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयञ्च वामनम् ॥

भागव

आग्नेयं वायवं मातृस्यम् ।” इति वचनेन शैव-
वायव्यपुराणयोः परस्परं पृथक्त्वेन परिगणनात् ।
तथा वायव्यपुराणस्य स्ववचनेन स्वस्य महा-
पुराणत्वं बोधयतो वक्ष्यमाणशैवपुराणवचनं
महापुराणवद्भिर्भूतत्वं बोधयति । तथादित्य-
पुराणस्यापि आलिंपामिपुराणानीति कचित्
पुराणसम्मतपाठेन महापुराणत्वम् । अनाप-
लिङ्गकृष्णाख्यमिति कचित् पुराणसम्मतपाठेन
महापुराणवद्भिर्भूतत्वं यथा चेतेशां चतुर्णां
कचित् पुराणेषु महापुराणत्वेन कचित्चोप-
पुराणत्वेन ग्रहणम् । तथा देवीभागवतस्यापि
भविष्यतीति को विरोधः । मतभेदेनोभयोरपि
वचनयोः प्रमाणत्वात् । ननु अन्यान्युपपुरा-
णानि सुनिभिः कथितानि त्वित्यादिवचने-
रुपपुराणानि आसान्यसुनिकृतान्येव सन्ति ।
देवीभागवतं तु आसकृतमेवेति । तस्य कथ-
सुपपुराणत्वन्तर्भाव इति चेन्न । नारदशैव-
वायव्यादित्यपुराणेषु आसकृतत्वेऽपि कस्याचित्
पुराणमते उपपुराणत्वदर्शनात्तादृशनिवमस्या-
स्वीकारात् प्रायश्चरुथा सत्त्वाभिप्रायेण तु
तद्वचनम् । इत्थं भागवतद्वयस्य महापुराण-
मध्ये उपपुराणमध्ये च सत्त्वसिद्धौ कस्य पुरा-
णस्य मते किं भागवतं महापुराणान्तर्गतमिति
चेदुच्यते । शैवपुराणमते मातृस्यपुराणमते च
देवीभागवतमेव महापुराणमिति । तथाहि
शैवपुराणे उत्तरखण्डे मध्यमेश्वरमाहात्म्ये
शिवान्नववरेण आसेन महापुराणानि प्रणी-
तानीत्युक्त्यनन्तरं तेषां नामान्यष्टादशोक्ता तेषां
योगस्तुष्टानां नाम्नां निर्वचनं तत्रैव कृतम् ।
तद्वयथा,—

“यत्र वक्ता स्वयं तखे ! ब्रह्मा साक्षाच्चतुर्मुखः ।
तस्माद्ब्राह्मं समाख्यातं पुराणं प्रथमं सुने ॥”
तखे इति सुनिसम्बोधनम् ।

“पद्मकल्पस्य माहात्म्यं तत्र यस्मादुदाहृतम् ।
तस्मात् पाद्मं समाख्यातं पुराणञ्च द्वितीयकम् ॥

पराशरकृतं यत्तु पुराणं विष्णुबोधकम् ।

तदेव आसकथितं पुत्तपिप्प्रीरभेदतः ॥

यत्र पूर्वोत्तरे खण्डे शिवस्य चरितं बहु ।

शैवमेतत् पुराणं हि पुराणज्ञा वदन्ति च ॥

भगवत्याश्च दुर्गायाश्चरितं यत्र विद्यते ।

तत्तु भागवतं प्रोक्तं नतु देवोपुराणकम् ॥

नारदोक्तं पुराणन्तु नारदीयं प्रचक्षते ॥

यत्र वक्ताभवत्तखे ! मार्कण्डेयो महासुनिः ।

मार्कण्डेयपुराणं हि तदाख्यातञ्च सप्तमम् ॥

अग्नियोगात्तदाग्नेयं भविष्योक्तैर्भविष्यकम् ।

विवर्त्तनाद्ब्रह्मणस्तु ब्रह्मवैवर्तसुच्यते ॥

लिङ्गस्य चरितोक्तत्वात् पुराणं लिङ्गसुच्यते ।

वराहस्य च वाराहं पुराणं द्वादशं सुने ॥

यत्र स्कन्दः स्वयं वक्ता श्रोता साक्षात् महेश्वरः ।

तत्तु स्कान्दं समाख्यातं वामनस्य तु वामनम् ॥

कौर्मं कूर्मस्य चरितं मातृस्यं मत्स्यस्य

कीर्तितम् ॥

भागव

गरुडस्तु स्वयं वक्ता यत्तद् गारुडसंज्ञकम् ॥
ब्रह्माख्यचरितोक्तत्वाद् ब्रह्माख्यं परिकीर्त्तितम् ॥”

अत्र कचिद्वक्तृसम्बन्धः कचिच्छ्रोत्रसम्बन्धः
कचित्प्रतिपाद्यसुखदेवताचरितसम्बन्धः। प्रवृत्ति-
निमित्तमिति स्पष्टमेव दर्शितम्। तत्र भागवत-
नाम्नो निर्वचनवाक्यमेतत्।

“भागवत्याश्च दुर्गायाश्चरितं यत्र विद्यते।

तत्तु भागवतं प्रोक्तं न तु देवीपुराणकम् ॥”

अनेन च वाक्येन भागवत्या इदं भागवतमिति
श्रुत्यत्याग्यप्रतिपाद्यसुखदेवताचरितसम्बन्धः।
प्रवृत्तिनिमित्तमिति स्पष्टमेव दर्शितम्। का सा
भागवतीत्यपेक्षायामाह दुर्गाया इति। तत्तु
भागवतं तु शब्दो निश्चयार्थकः। तदेव भाग-
वतपदवाच्यं प्रोक्तमित्यर्थः। न तु पुराणान्तर-
मतप्राप्तं विष्णुभागवतं महापुराणान्तर्गतं
भागवतमित्यर्थ इति श्रौतपुराणेन स्वमतं प्रद-
र्शितम्। कश्चिदेतत् पुराणान्तरमतेन उप-
पुराणं जानीयात्तत्राह न तु देवीपुराणक-
मिति। पुराणकमित्यत्र कप्रत्ययोऽल्यार्थकः।
अल्ये इति सूत्रात् पुराणकमल्यं पुराणमिति
यावत्। देव्याः पुराणकं देवीपुराणकम्।
यदिदसुक्तं तद्देव्या उपपुराणं नैवास्तीत्यर्थः।
अनेन च वाक्येनान्यस्य महापुराणत्वनिषेधेन
स्वाभिप्रेतस्य च उपपुराणत्वनिषेधेन श्रीमद्देवी-
भागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति यासः।
सुखत्वेन भागवतीचरितप्रतिपादकस्य महा-
पुराणमध्ये कस्यचित् पुराणस्यान्यस्याभावात्।
ननु नारदादिपुराणवचनवलात् विष्णुभागवतस्य
महापुराणान्तर्गतत्वे निर्विघ्नं निश्चितं तद्वलात्
भागवतद्वयस्य मतभेदेन महापुराणत्वकल्पना-
पेक्षया यत्किञ्चित् भागवतीचरितस्यास्मिन्वचने
ग्रहणेनानेन वचनेन विष्णुभागवतनाम्न एव
निरुक्तिः कृतेति कुतो न कल्प्यते। वर्त्तते च
विष्णुभागवते दशमस्कन्धे किञ्चिद्विन्धवासिन्या-
श्चरितमिति चेन्न। तथा सति सुनेर्विष्णुभाग-
वतविषय एव तात्पर्यसत्त्वे भागवत इदं भाग-
वतमित्येव श्रुत्वापि कुर्व्यान्नाह केनचित्सुनेः
शिरसि भारः स्थापितो यत् स्वाभिप्रेतां युक्ति-
युक्तां निरुक्तिं त्यक्त्वा निष्प्रयोजनोऽनभिप्रेतां
निरुक्तिं करोति। किञ्च सर्वत्रैतद्वचनप्रकरणे
“यत्र पूर्वोत्तरे खण्डे शिवस्य चरितं बहु।
श्रौतेतत् पुराणं हि पुराणज्ञा वदन्ति च ॥”
इति बहुवचनेऽहं चरितसुखचरितसम्बन्धरूप-
प्रवृत्तिनिमित्तस्यैवाभिप्रेतत्वं सुनेरवसीयते।
मतभेदेन पुराणभेदकल्पना तु नात्रैव नवी-
नास्ति। पूर्वोक्तयुक्ता नारदशैववायवादित्य-
पुराणीष्वन्यत्रापि सत्त्वात्। अस्तु वा गौरवं
नहि तद्वयात् सुनेस्तात्पर्यमन्यथाकर्तुं कश्चि-
दीष्टे। तस्मात् पूर्वोक्तं तात्पर्यं विहायान्य-
तात्पर्येणान्यार्थकरणं महासाहसमेव। ननु
लक्ष्यवाक्यमेतत्। ततश्च दुर्गाचरितं यत्र

भागव

वर्त्तते तद्भागवतमित्यर्थः। तच्च न देवीभागवतं
भवितुमर्हति। तस्य तल्लक्षणलक्ष्यत्वे न तु
देवीपुराणकमिति निषेधविषयत्वेन निषेध-
विध्योः समानविषयत्वापत्तेः। किन्तु विष्णु-
भागवतमेव। ननु तथाप्येतल्लक्षणमन्यपुराणे-
ष्वतिप्रसक्तमिति चेन्न। यथा वृत्रासुरवध-
लक्षणमन्यपुराणेषु प्रसक्तमपि यथा लक्षणत्वेन
गृहीतम्। तद्वदत्रापि सत्त्वादिति चेन्न।
पूर्वोक्तनिरुक्तिवचनप्रकरणस्यत्वविरोधात्।
किञ्च लक्ष्यवाक्यमेतदिति पक्षेऽप्येतस्य लक्ष-
णस्य महापुराणोद्देशेनैव सत्त्वादुपपुराणेष्वस्य
प्रसक्त्यभावाद्देवीपुराणकालिकापुराणयोरुप-
पुराणत्वस्य निश्चितत्वात् तत्रैतल्लक्षणस्य प्रसक्ति-
रेव नास्तीति न तु देवीपुराणकमिति निषेधो
यर्थ एव स्यात्। तस्मादेव तद्वचनस्य पूर्वोक्तं
एवार्थः। किञ्च लक्ष्यवाक्यमेतदिति पक्षे यत्
किञ्चिच्चरितं गृह्यते उत यावच्चरितम्। यत्-
किञ्चिच्चरितस्य सर्वमहापुराणेषु सत्त्वाद्देवी-
पुराणमात्रनिषेधेन न निर्विघ्नः। तस्माद्देवी-
पुराणस्यैव निषेधस्तारस्यादावचरितं सुखत्वेन
भागवतीचरितमेव ग्राह्यम्। तदा तव नाभी-
ष्टार्थसिद्धिः। सुखत्वेन विष्णुभागवते दुर्गा-
चरितस्याभावान्ममेव त्वभीष्टार्थसिद्धिः। निषेध-
विध्योः समानविषयकत्वरूपं दूषणानु नैव सम्भ-
वति। प्रकरणवलात् तात्पर्यं निश्चितं तद्विषयं
विहायेव निषेधप्रवृत्तेः। वृत्रासुरवधोपेतत्व-
लक्षणं तु गायत्रारम्भविशिष्टमिति न तदति-
प्रसक्तं तस्मात् पूर्वोक्त एव तद्वचनार्थ इति
तद्वचनाद्देवीभागवतं महापुराणं न तु विष्णु-
भागवतमिति श्रिवपुराणमतम्। अत्र च
नियमद्वयस्य पूर्वोक्तस्य सत्त्वाद्द्विष्णुभागवत-
विषये तथा नियमद्वयाभावादिदं श्रिवपुराण-
मतमेव सुखमन्यपुराणमतं त्वेकदेशीति नियम-
द्वयप्रदर्शकस्यासवाक्येन स्पष्टमेव बोधितमिति
सुधियो विभावयन्तु। किञ्च।

“श्रौतेमादिपुराणश्च देवीभागवतं तथा ॥”

इति पाञ्चवचनसंवादितया,—

“नवरात्रे तु देवेशि! दौर्गं भागवतं पठेत्।

जपेत् सप्तशतीं चण्ड्रीं नियमेन समाहितः ॥”

इति दुर्गातरङ्गिणीधृतयामलवचनेन तथा,—

“देवीभागवतं नित्यं पठेद्भक्त्या समाहितः।

नवरात्रे विशेषेण श्रीदेवीप्रीतये मुदा ॥”

इति महेश्वरकुरङ्गतदुर्गाप्रद्वीपधृतदेवीयामल-
वचनेन च सप्रमाणस्य देवीभागवतस्य सर्वथो-
पपुराणमध्ये एव निवेशात्।

“तत्र भागवतं पुण्यं पञ्चमं वेदसम्मितम् ॥”

इति प्रथमस्कन्धस्य महापुराणेषु पञ्चममिदं
पुराणमित्यर्थकस्य देवीभागवतोक्तवचनस्य
निरालम्बनत्वादप्राप्तापत्तेः। मन्मते तु तस्य
विषयलभाम्नाप्राप्तापत्तेः तद्वचनप्राप्तापत्तेः
देवीभागवतमेव महापुराणमिति। किञ्च
हेमाद्रौ कालिकापुराणे।

भागव

“यदिदं कालिकाख्यं तन्मूलं भागवतं स्मृतम् ॥”
इति वचनं तदपि देवीभागवतस्यैव महापुरा-
णत्वं बोधयति। तथाहि।

“अष्टादशभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत् प्रदृश्यते।

विजानीध्वं द्विजश्रेष्ठास्तथा तेभ्यो विनिर्गतम् ॥”

इति मातृस्ववचनेनोपपुराणानां महापुराण-
मूलकत्वनिधमादिदं कालिकापुराणं किम्-
पुराणमूलकमित्याकाङ्क्षायां तस्यानिवर्त्तकमिदं
वाक्यं यदिदं कालिकाख्यं पुराणं तन्मूलं तस्य
मूलं भागवतं विदुरिति हि तस्याधो निबन्ध-
कारेर्द्दिष्टं। यथान्यानुपपुराणान्येकैकस्मा-
न्महापुराणान्निर्गतानि तद्वदिदं भागवतादुत्-
पन्नमिति यावत्। तच्च भागवतं न वैष्णवं
तन्मूलं भवितुमर्हति। देव्युपपुराणस्य देवी-
पुराणमूलकत्वे एव सामञ्जस्यात्। श्रौतपु-
राणानां श्रौतेभ्य एव वैष्णवोपपुराणानां
वैष्णवेभ्य एवोत्पत्तिदर्शनादिति देवीभागवत-
मेव तन्मूलमिति तस्य महापुराणत्वं सिद्धम्।
यत्र तु कचित् कचित् महापुराणमूलकत्वमप्र-
सिद्धं तत्र यथायोग्यमनुमेयमिति। किञ्चा-
दित्यपुराणदृष्ट्यापि देवीभागवतमेव महा-
पुराणम्। तथाहि आदित्यपुराणे रक्तासुर-
वधप्रस्तावे।

“या जप्ते महिषं दैत्यं क्रूरं वृत्रासुरं तथा।

साद्य रक्तासुरं हत्वा सारार्य्यं ते प्रदास्यति ॥”

इति वचनम्। अनेन वचनेन देवीभागवते
स्वसम्पत्तिर्द्दिष्टा। न हि देवीभागवताति-
रिक्तसर्वपुराणेषु देवीकृतो वृत्रासुरवधः कचि-
दप्यस्ति। इन्द्रकृतस्यैव तस्य सत्त्वात् केवलं
देवीभागवत एव देवीकृतः सोऽस्ति। तदग्रह-
णेन तु देवीभागवते स्वसम्पत्तिर्द्दिष्टेति युक्त-
मेव। अनन्तरश्च तत्रैव पुराणदानप्रस्तावे।

“ददाति सूर्यभक्ताय यस्तु भागवतं द्विजाः।

सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वथाधिविवर्जितः ॥

जीवेद्वर्णशतं सायमन्ते वैवस्वतं पदम् ॥”

इति पठितम् ॥

अत्र च स्वसम्पत्तं भागवतमेव गृहीतुमुचितम्।
किञ्चिदं वचनं देवीभागवतपक्षे एव स्वरसतः
सङ्गच्छते। प्रथमश्लोके एकादशदादशस्कन्ध-
योश्च सविस्तरं गायत्रीविधानसहस्रनामादेः
कथनात् सूर्यस्य गायत्रीदेवतात्वात्। तद्भाग-
वतपक्षे तु वैकुण्ठं गच्छेदित्येव वदेदिति। किञ्च
“यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्य्यते धर्म्मविस्तरः।
वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिच्छते ॥”

इति मातृस्ववचनमपि देवीभागवतस्यैव महा-
पुराणत्वं बोधयति। वेदे त्रिपदा गायत्रीति
गायत्रीलक्षणं श्रूयते। तेन च त्रिपाच्छब्दो-
द्भिज्ज्ञेयं यत्र धर्म्मविस्तरो वर्य्यते तद्भागवत-
मिति तदर्थः। त्रिपाच्छब्दश्च देवीभागवते
प्रथमश्लोके।

“सर्वचैतन्यरूपां तामाद्यां विद्याश्च धीमहि।
बुद्धिं या न प्रचोदयात् ॥” इति श्रूयते।

न विष्णुभागवते तच्छब्दोऽस्ति मुख्यार्थसम्भवे गायत्रीपदस्य लक्षणया धीमहीत्यर्थकरणेन विष्णुभागवतपरत्वकल्पनस्य वचनस्य तु साहसमेव । क्वचित्पुराणेषु यदि तादृशान्येव विष्णुभागवतपराणि वचनानि सन्ति । तत्र गत्यन्तराभावादस्तु लक्षणा । उदासीने मातृस्य-वाक्ये तु मुख्यविषयसम्भवे सावृत्तिता । यदा-प्याधुनिकपुस्तकेषु क्वचित्तुष्टरगणश्लोकोऽपि दृश्यते तथापि सप्रश्रयां गुणवतीटीकाकारा-दिभिस्त्रिपातश्लोकस्यैव व्याख्यातत्वेन स एव सांप्रदायिकः पाठ इति बोध्यम् । यत्तु गाय-त्रार्थश्च विष्णुध्यानं न तु शिवशक्तिसूर्यादि-ध्यानमित्युक्तं तत्तु नास्तिकत्वमूलकमेव । “मैत्रायणीयानां भर्गो वै रुद्रः ।” इति श्रुतौ प्रपञ्चसारादिसर्वतन्त्रेषु पुराणादिषु च शिव-सूर्यशक्त्यादिस्वरूपार्थस्योक्तत्वाच्च तदुदाहृत-मान्येयवाक्येषु विरोधत्वे नापेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमिति न्यायात् स्तावकमेवेति । किञ्च । “हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा ।

गायत्र्या च समारम्भस्तद्वै भागवतं विदुः ॥” इति पुराणान्तरवाक्यमपि देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वबोधकम् । तथा हि हयग्रीव-नामासुरो देवीभागवते प्रथमस्कन्धे प्रसिद्ध-स्तेनोपासिता ब्रह्मप्रतिपादिका विद्या स्त्री-देवयो मन्त्रः । सा विद्या यत्र वर्जते तद्भागवत-मित्यर्थः । स देवस्तदुपासिता विद्या चैत्युभय-मपि तत्रैव प्रथमस्कन्धे दर्शितम् । “अपन्नेकाक्षरं मन्त्रं मायाबीजात्मकं मम ॥”

इत्यादिना ॥

ननु विष्णुभागवते पञ्चमस्कन्धेऽपि हयग्रीव-मन्त्रस्य सत्त्वादिदं वचनमुभयभागवतसाधारण मिति चेन्न । नारदीये शारदातिलकादिनिब-न्धेषु च ।

“मन्त्राः पुं देवताः प्रोक्ता विद्याः स्त्री देवताः
सृताः ॥”

इत्यादिवचनेः स्त्रीदेवत्वमन्त्रेऽपि विद्यापद-प्रयोगो न पुं देवत्वमन्त्रेऽपि प्रतिपादनात् । क्वचित् पुं देवत्वमन्त्रे तथाप्रयोगस्तु गौणः । न च गौणार्थमादाय तद्वचनस्य विष्णुभागवत-परत्वं कल्पितुमुचितम् । लक्षणरूपदोषापत्तेः । तस्मान्न तद्वचनमुभयसाधारणमिति देवीभाग-वतस्यैव महापुराणत्वं बोध्यति । किञ्च सार-स्वतस्य कल्पस्येति मातृस्यवचनादपि देवीभाग-वतमेव महापुराणम् । अत्र ह्येवं प्रकरणशुद्धिः ।

अथ यः कुरुः ।

“पुराणसंख्यामाचक्षुः स्मृतः । विस्तरतः क्रमात् ॥” इति सुनिप्रश्नोत्तरं ब्रह्मणोऽभिहितं पूर्वं यत्तद्ब्राह्मं पञ्चकल्पवृत्तान्ताश्रयं पाद्मं वराह-कल्पवृत्तान्ताश्रयं वैष्णवं श्वेतकल्पवृत्तान्ताश्रयं वायवीयमित्येवं तत्तत्कल्पवृत्तान्ताश्रयाणि पुरा-णान्युक्ता तदुत्तरम् ।

“यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्णयते धर्मविस्तरः ।

वृत्तासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते ॥” इति ॥

“सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः । तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमिष्यते ॥” इत्युक्ता ततोऽन्यान्यपि महापुराणान्येव तत्तत्-कल्पवृत्तान्ताश्रयाणि दर्शितानि । पश्चादुप-पुराणकथनार्थमुपमेदान् प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय पञ्चपुराणान्नारसिंहं निर्गतमेवं नन्दिसाम्बा-दित्यसंज्ञकान्युक्ता अन्योपपुराणान्यपि महा-पुराणेष्वेव निर्गतानीति ।

“अष्टादशभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत् प्रदृश्यते । विजानीध्वं दिग्ग्रेहास्तदा तेभ्यो विनिर्गतम् ॥”

इति वचनेन सूतऋषिरुक्तवान् ॥ ततः ।

“सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ॥”

इत्यादिना पुराणलक्षणान्युक्ता,—

“सात्विकेषु च कल्पेषु महात्मासु अधिकं हरेः ।

राजसेषु च कल्पेषु माहात्म्यं ब्रह्मणो विदुः ।

तद्दशमेऽथ माहात्म्यं तामसेषु शिवस्य च ।

सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां च निगद्यते ॥”

इति वचनेन पुराणप्रतिपाद्यहरिब्रह्माग्निहर-सरस्वतीपितृणां माहात्म्यसम्बन्धात् कल्पानां सात्विकराजसतामसत्वसङ्कीर्णत्वभेदेऽनुर्वि-ध्यत्वमुक्तवानिति । तत्र कल्पानां तत्तद्देवता-सम्बन्धज्ञानं तत्तत्कल्पाश्रिततत्तत्पुराणप्रति-पाद्यसुखदेवताज्ञानेनैव बोध्यम् । अन्यप्रकारस्य क्वचिदपि पुराणेष्वनुपलम्भात्तत्रैवं सति ।

“सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः । तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमिष्यते ॥”

इति वचनं भागवतस्य लक्षणप्रतिपादकं प्रति-पादितम् । तदर्थस्तु यथा गारुडकल्प इत्यत्र गारुडस्यायं गारुडः । यथा वा वाराहकल्प इत्यत्र वराहस्यायं वाराह इति युत्पत्तिः प्रसिद्धा । तद्वदेव सरस्वत्या अयं सारस्वत इति विग्रहः ।

“सरस्वत्यास्तथा कल्पो गौरीकल्पस्तथैव च ॥” इति कल्पनामसु सरस्वतीकल्पत्वेनैव कथितत्वाच्च । मत्स्यपुराणे उपन्याध्याये ।

“सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां कल्प उच्यते ॥”

इति वचनेन तथैवोक्तत्वाच्च ब्रह्मविष्णुरुद्राणां कल्पवद्गौरीकल्पाः कल्पवच्च सरस्वतीकल्प-स्यार्थप्राप्तत्वाच्च तादृशसारस्वतकल्पसम्बन्धि-नो ये देवमनुष्यास्तद्वृत्तान्तस्योद्भव उत्पत्तिर्यस्मात् तत्पुराणं भागवतं विदुः । तद्वृत्तान्तप्रदर्शकं यत् पुराणं तद्भागवतसंज्ञकमिति यावत् । अत्र च तत्तद्देवतानामाधिभावाश्रया ये ये कल्पास्ते तत्तद्भागवतं यवद्विद्यन्ते । एतच्च तत्तद्भागवत-कल्पाश्रितेषु पुराणेषु तत्तद्देवताया एव मुख्यत्वे-नोत्पत्तिप्रदर्शकवाक्यैर्लक्ष्मीकल्पादिकल्पाश्रित-कूर्मपुराणादिषु सर्वत्र प्रसिद्धमेव । तथा च मुख्यत्वेन सरस्वत्या आधिभावाप्रतिपादकं पुराणं यत् तद्भागवतमित्यतिरहस्यार्थः । तत्र सार-स्वतकल्प इति पदेनैव कल्पस्य सरस्वतीसम्बन्धे बोधिते तस्य सङ्कीर्णत्वं सङ्कीर्णेषु सरस्वत्या

इति वचनेनैव श्रवणं विनापि गृह्यगतमेव । अस्मिन् वचने भागवतपदेन विष्णुभागवतस्य ग्रहणं बन्धापुत्रोपममेव । तत्र मुख्यत्वेन सर-स्वत्याधिभावास्यासत्त्वात् । विष्णुभागवते द्वितीय-स्कन्धे । “पाद्मं कल्पमथोऽग्रम् ॥” इति वचनेन स्वमुखेनैव स्वस्य पाद्मकल्पकथाश्रयत्वस्योक्त-त्वात् । तद्विरोधाच्च न च पाद्मकल्प एव सार-स्वतः । सरस्वान् समुद्रस्तस्मात्प्राप्तं कमलं सार-स्वतं तस्य कल्प इति व्युत्पत्तिरिति वाच्यम् ।

“पञ्चकल्पस्य वृत्तान्तं तत्र यस्मादुदाहृतम् । तस्मात् पाद्मं समाख्यातम् ॥”

इति पूर्वोदाहृतशिवपुराणवचनेन ।

“एतदेव यदा पाद्ममभूत्तैरगम्यं जगत् ।

तद्वृत्तान्ताश्रयं तद्वत् पाद्ममित्युच्यते बुधैः ॥

पाद्मं तत् पञ्चपञ्चाशत्सङ्ख्यागीह कथ्यते ॥”

इति मत्स्यपुराणवचनेन ।

“सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः ।”

इति वचनेन च पाद्मकल्पसारस्वतकल्पयोः पृथक्कथनात् । किञ्च सारस्वतकल्पपाद्मकल्पयो-रेकत्वे पञ्चकल्पस्य प्रतिपादकं पुराणद्वयं पाद्मं भागवतस्यैव वदेत् किञ्च पञ्चकल्पस्य वृत्तान्त-मित्यत्राभिप्रेत्यतपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुता इति न्यायेन पूर्वं बुद्ध्यास्तु प्रसिद्धं पाद्मशब्दं विहायाप्रसिद्धं सारस्वतशब्दं पाद्मशब्दस्य वाचकं कृत्वा सारस्वतपदघटितकल्पने प्रयो-जनाभावः । किञ्च सरस्वत्यास्तथा कल्प इत्यादेः । पूर्वोक्तस्य सारस्वतपदनिर्णयार्थकस्य वचनसमूहस्य विरोधश्च । न च पाद्मकल्प-सारस्वतकल्पयोः पृथक्त्वे त्रिंशत्कल्पेषु मत्स्य-पुराणान्तिमाध्याये कीर्तितेषु सारस्वतपदेन पाद्मस्य ग्रहणं न स्यादिति वाच्यम् । प्रभास-खण्डे त्रिंशत्कल्पेषु विष्णुजन्मकल्पार्चिवकल्पसुप-मानकल्पानां ग्रहणेऽपि तेषां कल्पानां यथा मात्स्यान्तिमाध्याये न ग्रहणं तथा पाद्मस्यापि न ग्रहणमित्यस्य तुल्यत्वात् । यदि तेषां पर्याय-त्वेन कुत्रचिदन्तर्भावः क्रियते तर्ह्यस्यापि कुत्र-चिदन्तर्भावोऽस्तु अतएव विष्णुभागवतस्य प्रबन्धटीकाकारेण पिलकल्पे एव पूर्वाह्णान्ते पञ्चस्योद्भावात् पिलकल्पपदेन पाद्मस्य ग्रहो वेदि-तय इत्युक्तम् । पुराणकल्पकथनप्रस्तावे सार-स्वतकल्पपाद्मकल्पयोः पृथक्करणेन सारस्वत-पदेन पाद्मस्य सर्वथा न ग्रहणम् । वस्तुतस्तु त्रिंशत्कल्पा ब्रह्मणस्त्रिंशत्तिथ्यात्मकाः त्रिंश-त्तिथिषु प्रतिपदादिषूत्पद्यन्ते । भूर्भुवःसुवः भूर्भुवःसुव इत्यादयस्त्रयस्त्रिंशत्कल्पाः । पाद्मा-दयश्च वायुपुराणोक्ता दिनकल्पा ब्रह्मणः प्रति दिवसेषूत्पद्यन्ते इति दिनकल्पतिथिकल्पानां सुतरां भेदातिथिकल्पेषु दिनकल्पानां पाद्मा-दीनां न ग्रहणमिति सिद्धान्तः ।

यत्तु विष्णुभागवतस्यारम्भतः पाद्मकल्पाश्रय-त्वेऽपि कृष्णकल्पास्तस्यैव सारस्वतकल्पभेदेन तस्य च दशमस्कन्धे सत्त्वात् ।

“सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः ॥”
इति वचनस्य विष्णुभागवतं विषयोऽस्तीत्याहु-
स्तदसत् । कृष्णजन्मखण्डस्य सारस्वतकल्पभवत्-
प्रतिपादकानां वचनानां निर्मूलत्वात् समूल-
त्वेऽपि यस्मिन् पुराणे यस्य कल्पस्य प्रथमतः
प्रतिपादनं तत्कल्पप्रतिपादकमेव तत्पुराणमिति
नियमः सर्वपुराणे तथा दृष्टत्वात् । तथा च
कृष्णजन्मखण्डस्य दशमस्कन्धे विद्यमानत्वेऽपि
प्रथमतस्तत्कथाया अभावात्पादककथायाः
प्रथमतो विद्यमानत्वस्य खेनैवोक्तत्वाच्च । न
सारस्वतस्य कल्पस्येति वचनस्य विष्णुभागवतं
विषयः । किञ्च कृष्णजन्मखण्डस्य यथा दशम-
स्कन्धे कथनं तदा सर्वपुराणेषु तत्कथनं वर्तते
एवेति सर्वपुराणानां तद्वचनविषयत्वं स्यात्तथा
च सर्वपुराणानि भागवतपदवाच्यानि स्युस्त-
स्मात्सारस्वतकल्पस्य यत्र प्रथमतः प्रतिपादनं
स एव तद्वचनस्य विषयो वक्तव्यत्वाद्दशम-
देवीभागवतमेवास्तीति देवीभागवतमेव तदि-
षयो वक्तव्य इति । किञ्च शिवपुराणे उमा-
संहितायाम् ।

“ब्रह्मणा संस्तुता सेयं मधुकैटभनाशने ।
महाविद्या जगद्धात्री सर्वविद्याधिदेवता ॥
द्वादश्यां फाल्गुनस्येव शुक्लायां समभूद्रूप ॥”
इति वचनात् फाल्गुनशुक्लाद्वादश्यां देया
उद्भवस्तद्दिने एव सारस्वतकल्पोद्भवस्तदुक्तं
हेमाद्रौ कल्पब्राह्मणकरणे नागरखण्डे ।
“सारस्वतस्तु द्वादश्यां शुक्लायां फाल्गुनस्य
च ॥” इति ॥

तथा च सरस्वत्याः कल्प इत्यर्थकस्य ।
“सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः ॥”
इति वचनस्य सर्वथा देवीभागवतमेव विषयो
न विष्णुभागवतमिति बोध्यम् । किञ्च तस्य
ग्रहणे तस्य हरिमाहात्म्यप्रतिपादकत्वात् ।
तदाश्रितकल्पस्य सात्त्विकत्वमेवायास्यति ।
“सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ॥”
इति वचनात् । ततश्च संकीर्णेषु सरस्वत्या इति
वचनेन सारस्वतकल्प इति नाम्ना च पारम-
हंस्यसामग्रेव कर्तव्या स्यात् । अतो विष्णु-
भागवतं विहाय देवीभागवतमेवास्य वचनस्य
विषयोऽनिच्छतापि वक्तव्यत्वात् सारस्वतस्य
कल्पस्येति वचनाद्देवीभागवतमेव महापुराणम् ।
अस्ति चात्र सरस्वत्याविर्भावप्रतिपादकं वच-
नम् । तदुक्तं देवीभागवते प्रथमस्कन्धे ।
“तस्यास्तु सात्त्विकी शक्ती राजसी तामसी
तथा ।

महालक्ष्मीः सरस्वती महाकालीति ताः स्त्रियः ।
तासां तिष्ठन्त्यां शक्तीनां देहाङ्गीकारलक्षणः ।
दृष्टार्थश्च समाख्यातः सर्गः शास्त्रविशारदेः ॥”
इति ।

“अम्बरीषशुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु ॥”
इति वचनमपि शुकाय प्रोक्तमिति युत्पत्त्या
देवीभागवतपरमपि सङ्गच्छते । भवति हि

देवीभागवतं शुकायैव प्रोक्तं यासेनेति । किञ्च
“अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः ।
भारताख्यानमखिलं चक्रे तदपटुदृष्टम् ॥”
इति मात्स्यवचनमपि देवीभागवतस्यैव महा-
पुराणत्वं बोधयति । अष्टादशपुराणोत्तरं
भारतस्य जातत्वात् । भारतोत्तरश्च विष्णु-
भागवतस्य जातत्वात् । भारतोत्तरकालं
निर्व्विस्मो यासश्चकारेति विष्णुभागवते एवोक्त-
त्वात् । ननु
“वेदशाखाः पुराणानि वेदान्तं भारतन्तथा ।
कृत्वा सम्मोहसंश्लोभं राजन् ! मन-
स्यपि ॥”

इति देवीभागवते तृतीयस्कन्धे एवोक्तत्वात्-
चापि सविरोधस्तदस्य एवेति चेन्न । मन्मते
तदानीं ग्रन्थो नैव जातः किन्तु जनमेजयं
प्रति एवं वक्तास्तीति ज्ञानचक्षुषा ज्ञात्वा भार-
तात् पूर्वमेव देवीभागवतं कृतमित्यर्थस्य कल्प-
नात् । त्वन्मते तु तथा कल्पयितुं न शक्यते ।
चतुःश्लोकीभागवतोपदेशस्य जायमानत्वात् ।
उपदेशात् पूर्वं तज्ज्ञानाभावस्यावश्यं कल्प-
नीयत्वात् । यदि तत्रापि पूर्वं यासस्य ज्ञान-
मस्तीति स्वीक्रियते तदा वक्ष्यमाणः सर्वोपार्थ-
वादः स्यात् । ततश्च ग्रन्थसारस्यभङ्गप्रसङ्ग-
इत्यास्तां तावत् । वस्तुतस्तु वेदशाखाः पुराणा-
नीति पाठोऽसङ्गत इति वक्ष्यते तृतीयस्कन्धे
तदा न कोऽपि विरोधः । यत्तु पादो भागवत-
माहात्म्ये श्रीमद्भागवतकथाश्रवणाय समा-
गतानां परिगणनप्रसङ्गे ।

“वेदान्तानि च वेदाश्च मन्त्रास्तन्त्राणि संहिताः ।
दशसप्तपुराणानि षट्शास्त्राणि समाधयुः ॥”
इत्युक्तम् । तत्र यासकृतपुराणानामष्टादशत्वा-
दष्टादशेति वक्तव्ये सप्तदशत्वोक्तिः श्रीमद्भागवत-
स्याष्टादशत्वं गमयति तस्याष्टादशान्तर्गतत्वे
देवीभागवतस्याष्टादशान्तर्गतत्वे वाष्टादशानां
ओष्ठत्वसम्भवेन ओतुमागतानां पुराणाना-
मष्टादशत्वात्तुर्निर्व्वीजत्वप्रसङ्गात् । एवं पादो
“सप्तदशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः ।
नाम्रवान्नसा तोषं भारतेनापि भामिनि ॥
चकार संहितामेतां श्रीमद्भागवतो पराम् ॥”
इति सप्तदशत्वोक्तिः श्रीमद्भागवतस्यैवैतां संहि-
तामिति निर्दिष्टस्याष्टादशत्वं गमयति ।
देवीभागवतस्याष्टादशत्वेऽष्टादशपुराणानीत्य-
तुर्निर्व्वीजत्वप्रसङ्गादित्याहुस्तदसत् । तेषा-
मेव वचनेविष्णुभागवतस्याष्टादशपुराणान्त-
र्गतत्वं न सिध्यति । किन्तु देवीभागवतस्यैवैति
वाहुंषिकत्वं कुर्वाणो मूलमेव विनाशितवा-
निति न्याय आगतः । तथा हि भारतं यास-
मुखाच्छ्रुत्वा तत्र सन्दिहानः क्रौडकिर्माकण्डेयं
प्रत्यागत्य सन्देहं पृष्ठवान् तस्मै मार्कण्डेयो
मार्कण्डेयपुराणमुक्तवान् । तदुक्तं मार्कण्डेय-
पुराणे
“तदिदं भारताख्यानं ब्रह्मं श्रुतिविस्तरम् ।

तत्त्वतो ज्ञातुकामोऽहं भगवन्तमुपस्थितः ॥”

इति ।

तथा च भारतोत्तरं मार्कण्डेयपुराणमभवत् ।
तथैव त्वदुक्तरीत्यैव विष्णुभागवतमपि । तथा च
भारतात् पूर्वं षोडशपुराणान्येव सिद्धानि ।
तथा च पूर्वोक्तवचनमध्ये षोडशेत्येव वक्तव्ये
सप्तदशेत्युक्तत्वात् । देवीभागवतमेव महापुराण-
मन्यथा सप्तदशत्वपूर्तिर्न स्यात् । तस्मात्तद्वचन-
प्रामाण्याद्देवीभागवतमेव महापुराणमिति
सिध्यति न तु विष्णुभागवतम् । भारतात् पूर्वं
सप्तदश मदीयभागवतसहितानि मार्कण्डेयमष्टा-
दशमुभयमतसिद्धमेव विष्णुभागवतस्य भारतो-
त्तरं जायमानत्वेन तन्मध्ये तस्यावस्थानस्यला-
भावादित्येवं लापनेनापि दोषाभावादिति
सुधियो विभावयन्तु । यत्तु किञ्च पादो ।
“वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम् ।
गारुडञ्च तथा पादं वाराहं शुभदर्शनम् ॥”
सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै ॥”
इत्युक्त्वा च भागवतस्य सात्त्विकत्वमुक्तम् ।
सात्त्विकेषु पुराणेष्विति कौर्मोक्त्या च सात्त्विक-
पुराणानां विष्णुपरत्वमुक्तम् । अतो विष्णु पर-
मेव भागवतमष्टादशपुराणान्तर्गतं न तु देवी-
भागवतमिति । अपि च स्कान्दे प्रभासखण्डे ।
“चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा तथा रविः ।
अष्टादशपुराणेषु शेषेषु भगवान् भवः ॥”
इत्युक्तम् । स्कान्दे सौरसंहितायाश्च ।
“कथ्यते दशभिर्विप्राः पुराणैः परमेश्वरः ।
चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा प्रकीर्तितः ॥
एकेनामिस्तथैकेन भगवांश्चण्डभास्करः ॥”
इत्युक्तमतोऽपि विष्णुभागवतमष्टादशान्तर्गतं
नत्वन्दिद्याहुस्तदसत् । त्वन्मते मत्स्योक्त-
सात्त्विकराजसतामससङ्कीर्णपुराणेषु मध्ये
त्रयाणां अवस्था पूर्ववचनैस्त्वयोक्ता । सङ्कीर्ण-
पुराणानान्तु नोक्ता । तेषां केषु पुराणेष्वन्तर्भाव-
इति वद । करिष्यामि कुत्रचिदिति चेन्नम
मतेऽपि श्रीभगवत्या विष्णुशक्तित्वाभिमानेन
मन्त्राधिष्ठार्चो देवतां वेदमानो दुर्गां दुर्ब्बोध-
ध्वान्तभातुं गुरुश्च इति श्रीक्रमदीपिकोक्तप्रका-
रेण विष्णुमन्त्राणां दुर्गायाः अधिष्ठातृत्वेन
तयोरेक्याद्वा तत्प्रतिपादकभागवतस्य वैष्णवे-
ष्वेवान्तर्भावात् । अतएव
“हरिर्द्वाभ्यां रविर्द्वाभ्यां द्वाभ्यां चण्डौविना-
यकौ ।

द्वाभ्यां ब्रह्मा समाख्यातः शेषेषु भगवान्
शिवः ॥”

इति वचनं सङ्गच्छते । वस्तुतस्तु द्वयोरपि
भागवतयोरसम्भवे प्रमाणत्वात् । विष्णुभाग-
वतपक्षपातिनां वचनानामस्माकं विरोधाभावेन
तस्मात्तद्वचनं प्रयोजनाभाव एव । तथा च नार-
दीयादिपुराणमतेन श्रीविष्णुभागवतं महा-
पुराणं तद्वचनानि प्रसिद्धान्येवेति न लिखितानि ।
देवीभागवतस्तु तन्मते उपपुराणम् । शैव-

इति ।

इति ।

पाञ्चोत्तरखण्डे ।

“तापादिपञ्चसंस्कारी नवेव्याकर्म्मकारकः ।
अर्थपञ्चकविद्भिर्गो महाभागवतो हि सः ॥
एकान्तेन सदा विष्णौ यस्मादेवे परायणाः ।
तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः ॥”
एकादशस्कन्धे ।

“जात्वाज्ञात्वाथ ये वै मां यावान् यस्मास्मि
यादृशः ।

भजनन्वनन्यभावेन ते वै भागवता मताः ॥
न कामकर्मबीजानां यस्य चेतसि सम्भवः ।
वासुदेवैकनिलयः स वै भागवतोत्तमः ॥”
स्कान्दे ।

“यस्य कृच्छ्रगतस्यापि केशवे रमते मनः ।
न विद्युता च भक्तिर्वै स वै भागवतो नरः ॥
आपन्नतस्य यस्यैह भक्तिरयमिचारिणी ।
नान्यत्र रमते चित्तं स वै भागवतो नरः ॥”
हरियोगेश्वरोत्तरे ।

“विद्वज्जति हृदयं न यस्य साक्षा-
हरिरवशाभिहितोऽप्यधौघनाशः ।

प्रणयरसनया धृताङ्घ्रिपद्मः

स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥”

मध्यममाह तत्रैव ।

“इंश्वरे तदधीनेषु वालिषेषु दिषत्सु च ।
प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ॥”
कनिष्ठस्कन्धे ।

“अर्चायामेव हरये पूजां यः अह्वयेहते ।

न तद्भक्त्यु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १० विलासः ॥

भागिकं, त्रि, (भाग+“भागाद्यच्” ५।१।४६।
इति पञ्चे ठन् ।) वृद्धार्थदत्तमुद्रादि । सुदी
टाका इत्यादि भाषा । यथा । भागो वृद्धादि-
रस्मिन् दीयते भाग्यं भागिकं श्रुतम् । भाग्या
भागिका विंशतिः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

भागिनेयः, पुं, (भागिन्या अपत्यम् । भागिनी+
“स्त्रीभ्यो ङ्क्” ४।१।१२० । इति ङ्क् ।)

भागिनीपुत्रः । तत्पण्यायः । स्त्रीयः २ । इत्य-
मरः । २ । ६।३२ ॥ स्वस्त्रियः ३ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ स च सुख्यप्रतिनिधिः । यथा,—

“ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भाता भागिनेयोऽथ
विट्पतिः ।

एभिरेव हृतं यत्तु तद्भुतं स्वयमेव हि ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

तस्यावश्यपोष्यत्वम् यथा,—

“पितृयगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वस्त्रीयमातुलान् ।
पूजयेत् कथपूजाभ्यां वृद्धानायातिथीन् स्त्रियः ॥”

इत्यपुत्रधनाधिकारे दायभागः ॥ * ॥

भागिनेयदत्तककरणं श्रद्धेत्येव न तु द्विजानाम् ।
यथा, दत्तकचन्द्रिकायां श्रौतकवचने ।

“दौहित्रो भागिनेयश्च श्रद्धेतु क्रियते सुतः ।

ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः कश्चित् ॥”

तत्त्वमरणे मातुलस्य पक्षिण्यशौचम् । यथा ।

“पक्षिणी योनिसम्बन्धे बान्धवेषु तथैव च ।

योनिसम्बन्धे मातृवस्त्रीयपितृवस्त्रीयभागिनेयेषु ।
मातुलमरणे भागिनेयस्यापि पक्षिण्यशौचम् ।”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

भागिनेयी, स्त्री, (भागिनी+ङ्क् । स्त्रियां ङीप् ।)

भागिन्याः स्त्र्यपत्यम् । भागी इति भाषा ।

भागिनीशब्दात् स्त्र्यपत्यार्थे ण्ये विच्चादीप्-
प्रत्ययनिष्पन्ना । इति व्याकरणम् ॥

भागीरथी, स्त्री, (भगीरथ्यम् । भगीरथ+ङ्क् ।
ङीप् ।) गङ्गा । इत्यमरः । १ । १० । ३१ ॥

पृथिव्यां तस्यावतरणम् । यथा,—

स्मृत उवाच ।

“ततो भगीरथो राजा तपः परमदुश्चरम् ।

कृत्वा सन्तोषयामास उमाकान्तं महेश्वरम् ॥

धारणायानुमत्वा तं जगाम ब्रह्मणोऽन्तिकम् ।

ततो भगीरथः प्राह गङ्गा ब्रह्मन् ! विद्वन्मताम् ॥

स तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य सम्मान्य विबुधप्रियम् ।

गङ्गां प्रस्थापयामास सापतद्ब्रह्मणोऽन्तिकात् ॥

वायुना प्रेथ्यमाण्यपि आकाशपथगा नदी ।

विस्थाताकाशगङ्गेति तत्र संसेविता गजेः ॥

विष्णोः पदं समायाता तस्माद्विष्णुपदीति सा ।

पूज्यमाना सुरैः सिद्धैर्मुनिविद्याधरोरगैः ॥

सुरालयमनुप्राप्ता तस्मादेव नदी तु सा ।

तस्मात् प्रपतिता गङ्गा शम्भोः शिरसि संस्थिता ॥

धृतैर्कनैव तेनापि शम्भुना योगमायया ।

दिशं वर्षशतं सायं पुनराराधितेन वै ॥

सुक्ता भगीरथेनैव मलहन्ती विनिर्गता ।

जटाजूटात् पपातोर्द्ध्वं मेरोस्तस्मात्ततोऽगमत् ॥

देवैः परिचृता गङ्गा हेमकूटश्च पर्वतम् ।

मन्दरश्चैव कैलासं हिमवन्तश्च पर्वतम् ॥

तामायान्तीं तु रोधाय खलीनो नाम दानवः ।

पार्ष्वतं रूपमास्थाय वर्षाणान्तु शतैर्द्विजाः ॥

ततो भगीरथो राजाराधयामास कौशिकम् ।

स तुष्टः प्रददौ नामं वाहनं वै भगीरथः ॥

तमारुह्यागमत्तत्र यत्र रुद्धा भगीरथी ।

तेन नागेन तं दैवं संविदार्य न सङ्गतः ॥

श्रुतधा तां समाधाय रूढ्यैरावणो गजः ।

महीतलं समापेदे स यावन्नागसाङ्गयम् ॥

तस्मादुयाधटनाद्विप्रा अभून्नागपुरं वरम् ।

ज्ञावयन्तीं महीं गङ्गा जङ्घोराश्रममध्यगात् ॥

तां दृष्ट्वाथ प्रपौ सोऽपि प्रहृष्टा कुपितो मुनिः ।

जङ्घना नाशितां दृष्ट्वा गङ्गां त्रिपथगां नदीम् ॥

सशोकस्तोषयामास जङ्घुं भगीरथो मुनिम् ।

सुमोच कर्णरन्ध्रेण गङ्गा स दक्षिणेन ताम् ॥

एतस्माज्जाह्वी भूता सुता तस्य सुनेस्तथा ।

ततः सा विविधान् देशान् पर्वतांश्च तथा-

अमान् ॥

संज्ञाय वारिणा भूयो जगाम पूर्वसागरम् ॥

यत्र तजोदकं तस्यौ तस्याः पुण्यमभूद्विजाः ।

सुतीर्थं सर्वमर्त्यानां तारणं पापनाशनम् ॥

ततः सम्पूरयामास समुद्रं सर्वतो दिशम् ।

प्रपन्नं सागरेः सर्वं ततः पातालमनिशत् ॥

सागराणां तनोस्तस्मात् संज्ञाय वारिणा ततः ।

देवैः संपूज्यमानापि जगाम ब्रह्मणोऽन्तिकम् ॥
जग्मुस्ते सागराः स्वर्गं ब्रह्मणोपहृताश्च ये ।
रक्षकास्ते विनिर्दिष्टा गङ्गाया ब्रह्मणा स्वयम् ॥
भवद्भिरनिशं नगां कर्त्तव्यं विघ्ननाशनम् ॥

स्मृत उवाच ।

एतद्भः कथितं सर्वं यथावतरणं दिवः ।

गङ्गायाश्चैव माहात्म्यं श्रूयतां गदतो मम ॥”

इत्यादि बह्निपुराणे गङ्गावतरणनामाध्यायः ॥

तस्या सुखनामानि यथा,—

वराह उवाच ।

“धर्मस्तु द्रवरूपेण ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।

यदे गङ्गेति विख्याता षड्गु स्तोत्रं वसुधरे ! ॥

किन्तेनामसहस्रेषु सुखासुखैः सुविस्तरैः ।

यानि नामानि सुखानि तानि वक्ष्याम्यनुक्रमात् ॥

गङ्गा भागीरथी पुण्या जाह्नवी सुरनिन्दगा ।

विष्णुपादाजसम्भूता शम्भोः शिरसि संस्थिता ॥

सुमेरुशृङ्गसंस्पृष्टा हिमाचलकृताश्रया ।

शृङ्गकुन्देन्द्रधवला महापातकनाशिनी ॥

नदीश्वरी त्रिपथगा वैष्णवी सुरसुप्रिया ।

धर्मद्रवी भोगवती विन्ध्यपाषाणदारिणी ॥

क्षमा शान्तिः प्रजाशान्तिः पुण्यदा पूतिका

शिवा ।

महानदी श्रुतसुखी शुक्ता मकरवाहिनी ॥

ब्रह्महस्तात् परिभृष्टा सौम्यरूपातिशोभना ।

मुनिभिः पूजिता सर्वैः सर्वैर्देवैर्नमस्कृता ॥

महायज्ञमयी देवी भर्त्यानामुपकारिणी ।

सर्वत्र दुर्लभा गङ्गा त्रिभिः स्थानैर्विशेषतः ॥

गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥

इदं स्तोत्रं मया ख्यातं पूर्वमुक्तं स्वयम्भुवा ।

यः पठेत् प्रातरुत्थाय तस्य नश्यति दुर्मतिः ॥

यत् पापं यौवने बाल्ये कौमारे वार्द्धके च यत् ।

तत् सर्वं विनश्यति तोयस्य लवणं यथा ॥

कीर्त्तिं प्रीतिं महालक्ष्मीमायुरारोग्यसन्ततिम् ।

ददाति जाह्नवी तुष्टा सर्वभावेन माधवि ! ॥”

इति वाराहे सर्वपापप्रशमनगङ्गास्तवः ॥

अपि च ।

ब्रह्मोवाच ।

“श्रोतुमिच्छामि देवेश ! लक्ष्मीकान्त ! जगत्
प्रभो ! ।

विष्णो ! विष्णुपदीस्तोत्रं पापघ्नं पुण्यकारणम् ॥

श्रीनारायण उवाच ।

श्रिवसंगीतसंमुग्ध श्रीकृष्णाङ्गद्रवोद्भवाम् ।

राधाङ्गद्रवसंयुक्तां तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥

या जन्मदृष्टेरादौ च गोलोके रासमण्डले ।

सन्निधाने शङ्करस्य तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥

गोपेर्गोपीभिराकीर्णैः शुभे राधामहीतवे ।

कार्तिकीपूर्णिमाजातां तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥

कोटियोजनविस्तीर्णां देव्यै सप्तगुणा ततः ।

समावृता या गोलोकं तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥

षष्ठिलक्षयोजनां या ततो देव्यै चतुर्गुणा ।

समावृता या वैकुण्ठं तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥

विंशलक्षयोजनां या ततो देव्यै चतुर्गुणा ।

आवृता ब्रह्मलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
त्रिंशत्तन्त्रयोजना या देव्यं पञ्चगुणा ततः ।
आवृता शिवलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
लक्षयोजनविस्तीर्णा देव्यं सप्तगुणा ततः ।
आवृता भुवनेकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
लक्षयोजनविस्तीर्णा देव्यं शतगुणा ततः ।
आवृता चन्द्रलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
षष्टिसहस्रयोजना या देव्यं दशगुणा ततः ।
आवृता सूर्यलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
लक्षयोजनविस्तीर्णा देव्यं च षड्गुणा ततः ।
आवृता सत्यलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
दशलक्षयोजना या देव्यं पञ्चगुणा ततः ।
आवृता या तपोलोकं तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
सहस्रयोजनायासा देव्यं दशगुणा ततः ।
आवृता जनलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
सहस्रयोजनायासा देव्यं सप्तगुणा ततः ।
आवृता या च कैलासं तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
शतयोजनविस्तीर्णा देव्यं दशगुणा ततः ।
मन्दाकिनी येन्द्रलोकं तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
पाताले या भोगवती विस्तीर्णदशयोजना ।
ततो दशगुणा देव्यं तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
क्रोशैकमात्रविस्तीर्णततः क्षीणा च कुञ्चितम् ।
क्षितौ चालकनन्दा या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
सत्ये या क्षीरवर्णा च वेतायामिन्द्रमन्त्रिभा ।
द्वापरे चन्द्रनाभा च तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
जलप्रभा कर्ता या च नात्यत्र पृथिवीतले ।
स्वर्गे च नित्यं क्षीराभा तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
यस्याः प्रभावमतुलं पुराणे च श्रुतौ श्रुतम् ।
या पुण्यदा पापहर्त्री तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
यत्तौयकणिकास्पर्शः पापिनाश्च पितामहः ।
ब्रह्महत्यादिकं पापं कोटिजम्भार्जितं दहेत् ॥
इत्येवं कथितं ब्रह्मन् । गङ्गापदौकविंशतिः ।
स्त्रोत्ररूपश्च परमं पापघ्नं पुण्यकारकम् ॥
नित्यं यो हि पठेद्ब्रह्मा संपूज्य च सुरेश्वरीम् ।
अश्वमेधफलं नित्यं लभते नात्र संशयः ॥
अपुत्रो लभते पुत्रं भार्याहीनो लभेत् प्रियाम् ।
रोगान् प्रमुच्यते रोगी बह्वो सुखेन वन्दनात् ॥
अस्यक्षकीर्तिः सुयशा सुखो भवति पण्डितः ॥
यः पठेत् प्रातरुत्थाय गङ्गास्त्रोत्रमिदं शुभम् ॥
शुभं भवेत् दुःखघ्नं गङ्गास्नानफलं लभेत् ॥”
इति गङ्गास्त्रोत्रम् ॥
नारायण उवाच ।
“भगीरथोऽनेन स्त्रोत्रेण सुत्वा गङ्गाञ्च
नारदः ।
जगाम तां गृहीत्वा च यत्र नद्याश्च सागराः ।
वैकुण्ठं ते ययुस्तूर्णं गङ्गायाः स्पर्शवाचना ॥
भगीरथेन सानीता तेन भागीरथी सृता ।
इत्येवं कथितं सर्वं गङ्गोपाख्यानसूक्तमम् ॥
पुण्यदं मौजदं सारं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे गङ्गोपाख्यानोपनिषत् ॥
भागुरिः, पुं, सृतिशक्तिरणादिकर्तृमुनिविशेषः ।
तत्पर्यायः । शतलुम्बकः २ । इति जटाधरः ॥

(यथा । “वष्टि भागुरिरस्त्रोत्रमवाप्योरुप-
सर्गयोः ।” इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
भाग्यं, स्त्री, (भव्यतेऽनेन इति । भज + “वृहलो-
र्येत् ॥” ३ । १ । १२४ । इति श्यत् ॥ “चजोः
कु विगुण्यतोः ।” ७ । ३ । ५२ । इति कुत्वम् ।)
प्राक्तनशुभाशुभकर्म । तत्पर्यायः । देवम् २
दिष्टम् ३ । भागधेयम् ४ । नियतिः ५ । विधिः ६ ।
इत्यमरः । १ । ४ । १८ ॥ प्राक्तनकर्म ७ भागः
८ । भवितव्यता ९ । इति जटाधरः ॥ अष्टम्य
१० । इति शुब्दरत्नावली ॥ फलोन्मुखीभूत-
पूर्वदेहिकशुभाशुभं कर्म । इति मलमास-
तत्त्वम् ॥ (यथा,—
“समुद्रमन्थने लेभे हरिर्लक्ष्मीं हरीं विधम् ।
भाग्यं फलति सर्वत्र न विद्या न च पौरुषम् ॥”
इति प्राचः ॥
उत्तरफल्गुनीनक्षत्रम् । यथा, बृहत्संहि-
तायाम् । १० । १ ।
“अवगानिलहस्ताद्री-
भरणीभाग्योपगः सुतोऽर्कस्य ।
प्रचुरसलिलोपगृह्णं
करोति धार्त्रो यदि क्षिप्रः ॥”
भागो बृहदिरस्त्रिन् दीयते इति । भाग +
“भागादयच्च ।” ५ । १ । ४६ । इति यत् ।)
भागिके, त्रि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (भाग-
मर्हति । भाग + “दृष्टादिभ्यो यत् ॥” ५ । १ ।
६६ । इति यत् ।) भागार्हम् । (भज + श्यत् ।
भजनीयम् ॥)
भाङ्गीनं, त्रि, (भङ्गाया भवनं चेत्यमिति । “विभाषा
तिलमाधोभाभङ्गाण्यभ्यः ।” ५ । २ । ४ । इति पक्षे
खण् ।) भङ्गाच्चेत् । तत्पर्यायः । भाङ्गम् २ ।
इत्यमरश्चमचञौ ॥ (यथा, शुब्दरत्नावल्याम् ।
“एवं मायानु माधीणं कौत्र्यं कोद्रवीगवत् ।
तथा भाङ्गश्च भाङ्गीनसुख्यमौमीनमित्यपि ॥”)
भाज, तु क पृथक्कृत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अवभाजत्
घनं भ्रातृवर्गः । इति दुर्गादासः ॥
भाजनं, स्त्री, (भाव्यते इति । भाज पृथक्करणे +
ल्युट् ।) पात्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३३ ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १११ । १०२ ।
“राजतं भाजनं कृत्वा कपोतः संप्रणयते ॥”)
योग्यम् । इति मेदिनी । ने, १०१ ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ३४ । २०५ ।
“तस्माज्जितात्मा राजा स्यादुत्तमदण्डो विशेष-
वित् ।
प्रजापुरागादेवं हि स भवेद्भाजनं श्रियः ॥”)
“यः संवादयते नित्यं योऽभिवादांस्तितिष्ठति ।
यश्च तप्तो न तपति दृढं सौख्यस्य भाजनम् ॥”
इति मत्स्यपुराणम् ॥
आङ्कपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥
भाजितं, त्रि, (भाव्यते स्मिति । भाज + क्त ।)
पृथक्कृतम् । विभक्तम् । इति भाजधातोः कर्मणि
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (भावे + क्त ।) भागे, स्त्री ॥

भाजी, स्त्री, (भाव्यते इति । भाज + कर्मणि
घञ् । भाज + “जानपदकुण्डगौणस्थलभाज-
नामेति ।” ४ । १ । ४२ । इति डीष् ।) यज्जन-
विशेषः । अन्यत्र भाजा । इति स्त्रीत्वटीकायां
दुर्गादासः ॥
भाज्यं, त्रि, भागार्हम् । भाजनीयम् । इति भाज-
धातोः कर्मणि यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
भाटकः, पुं, स्त्री, (भटनीति । भट पोषणे + क्युल ।)
अवधारार्थं दत्तशकटादिलभ्यधनम् । इति
हलायुधः ॥ भाडा इति भाषा ॥ अथ गृहादि-
भाटकम् ।
“परभूमौ गृहं कृत्वा भाटयित्वा वसेत्तु यः ।
स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत्तृणकाष्ठकादिकम् ॥
स्तोमं धिना वसित्वा तु परभूमावनिच्छतः ।
निर्गच्छेत्तृणकाष्ठानि न गृह्णीयात् कथञ्चन ॥”
कात्यायनः ।
“गृहवाप्यापणादीनि गृहीत्वा भाटकेन यः ।
स्वामिनो नापयेद्यवावत्तावदायः स भाटकम् ॥”
वापी परकृता प्रतिष्ठितेति विवक्षितम् ।
“हस्त्यश्वगोखरोद्यादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः ।
स्वामिनो नापयेद्यवावत् तावदायः स भाट-
कम् ॥”
बृहमनुः ।
“यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा नान्यत्र गच्छति ।
भाटं न दद्याद्वाप्योऽभावन्नुत्स्यापि भाटकम् ॥”
शकटं वृषनीकादिरप्युपलक्षणम् । अनुत्स्या-
वाहितस्यापि शकटादः । इति विवादिचिन्ता-
मणिः ॥
भागः, पुं, (भव्यतेऽनेन । भज + अधिक्करणे
घञ् ।) नाटकादिदृश्यरूपकान्तर्गतरूपक-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १८८ ॥ तस्य
लक्षणादि यथा,—
“भागः स्याद्वर्तचरितो नानावस्यान्तरात्मकः ।
एकाङ्क एक एवात्र निपुणः पण्डितो विटः ।
रङ्गे प्रकाशयन् स्तनाशुभूतमितरणं वा ।
सम्बोधनोक्तिप्रत्युक्तौ कुम्पादाकाशभाषितैः ।
स्वयं दीरश्चङ्गारौ शीर्षसोभाभ्यवर्णनैः ।
तत्रेतिवृत्तसुप्ताद्यं वृत्तिः प्रायेण भारतीयः ।
सुखनिश्चयश्च सखा लास्याङ्गानि दद्यापि च ।
अजाकाशभाषितरूपं परवचनमपि स्वयमेवा-
नुवदन्ततरप्रवृत्तरे कुम्पात् । शङ्गारवीररसौ
च सौभाग्यशीर्षवर्णया स्वयं येन । प्रायश्चर्यात्
कौशिक्यपि वृत्तिर्भवति । उदाहरणं लीला
मधुकरः ।” इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥
भाङ्गं, स्त्री, (भव्यते भवति वेति । भज् शब्द +
“नमन्ताङ्गः ।” उणा० १ । ११३ । इति टः ।
ततः प्रक्षादित्वाङ् ।) पात्रम् । (यथा, महा-
भारते । १३ । १११ । १०२ ।
“कृत्वा तु काश्चन भाङ्गं लभियोगौ प्रजायते ॥”)
वणिङ्मूलधनम् । भूषा । अश्वभूषा । इति
मेदिनी । ङे, २१ ॥ (यथा, महाभारते । ७ ।
२६ । २३ ।

भातः

“विप्रविहङ्गुयावल्गाश्लिष्टभाषाः परासवः ।
सारोच्चासुरगाः पेतुर्मथिताः पार्थमार्गणैः ॥”
नष्टभाषास्य दृष्टादिविधिर्यथा,—
“अराजदेविकं नष्टं भाषं दाप्यस्तु वाचकः ।
प्रस्थानविप्रकृतेषु प्रदाप्यो दिगुणां भूतिम् ॥
भाषं यस्य नमागच्छेत् यदि वाचकदोषतः ।
दाप्यो यत् तत्र नश्येत्तु देवराजकृतादृते ॥”

इति मिताक्षरायां नारदः ॥

नदीकूलद्वयमध्यम् । इति हेमचन्द्रः । ४। ६२ ॥
(भाषते इति । भाङ् + अच् । भाङ्स्तस्य भावः
इत्यण् ।) भाङ्प्रतिः । इत्यजयपालः ॥ भाङ्गामि
इति भाषा ॥

भाङ्गः, पुं, गह्वर्भाङ्गवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
भाङ्गपुटः, पुं, (भाङ्गं पुटा यस्य ।) नापितः ।
इति जटाधरः ॥

भाङ्गपुष्पः, पुं, सर्पविशेषः । तत्पर्यायः । कौकुटि-
कन्दलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भाङ्गागारः, पुं, (भाङ्गानां पात्रादीनामागारः ।)
गृहविशेषः । भाङ्गार इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । मन्थरः २ । इति शब्दमाला ॥
(यथा, महाभारते । १२ । ६६ । ५४ ।

“भाङ्गागारायुधागारान् योधागारांश्च सर्वशः
अश्वगारान् गजागारान्बलाधिकरणानि च ॥”

भाङ्गारी, [नृ] पुं, (भाङ्गारोऽधिकारित्वेना-
स्त्यस्येति । भाङ्गार + इनिः ।) भाङ्गाराध्यक्षः ।
भाङ्गारी इति भाषा । यथा, यत्तद्वारप्रदीपे ।

“क्षुधितस्तमितः कामी विद्यार्थी क्षधिकारकः ।

भाङ्गारी च प्रवासी च सप्त सुमान् प्रबोधयेत् ॥

भाङ्गिः, पुं, (भाङ्ग + इन् । पृथोदरादित्वात्
साधुः ।) नापितस्य क्षुराद्याधारः । भाङ्गि
इति भाषा । इति भाषावाङ्मशब्ददर्शनात् ॥

भाङ्गिलः, पुं, (भाङ्गिरस्त्यस्येति । भाङ्गि +
लच् ।) नापितः । इति शब्दमाला ॥

भाङ्गिवाहः, पुं, (भाङ्गं क्षुराद्याधारं वहतीति ।
वह् + अण् ।) नापितः । इति शब्दमाला ॥

भाङ्गीरः, पुं, (भाङ्ग + ईरच् । पृथोदरादित्वात्
साधुः ।) वटवृक्षः । इति जटाधरः ॥ व्रज-
मण्डलान्तरे षोडशवटवनमध्ये द्वितीयवटवनम् ।
यथा,—

“सङ्केतवटमादौ तु भाङ्गीराख्यं वटं द्वयम् ॥”

इति नारायणभट्टकृतव्रजभक्तिविलासः ॥

भातं, स्त्री, (भा दीप्तौ + क्तः ।) प्रभातम् । इति
शब्दमाला ॥ (भा + भावे क्तः ।) दीप्तिः ॥
तद्वति, त्रि ॥

भातिः, स्त्री, (भा + क्तिन् ।) श्रीमा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ८ । १८ । १२ ।

“यत्तद्वपुर्भातिविभूषणायुधे-

रयत्तच्चिद्यत्तमधारयद्भरिः ।

बभूव तेनैव स वामनो वटुः

संपश्यतोर्द्विद्यगतिर्यथा नटः ॥”)

भातुः, पुं, (भातीति । भा + “कमिमनिजनिगा-
भायाहिभ्यश्च ।” उणा० १ । ७३ । इति तुः ।)

भाद्रः

सूर्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दीप्तः । इति
संक्षिप्तसारोणादिरुक्तिः ॥

भाद्रः, पुं, (भाद्री पौर्णमास्यस्मिन्निति । भाद्री +
“सास्तिन् पौर्णमासीति ।” ४ । २ । २१ ।
इत्यण् ।) भाद्रपदनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यस्मिन्
मासे सः । वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गतपञ्चम-
मासः । तत्पर्यायः । नभस्यः २ प्रौष्ठपदः ३ भाद्र-
पदः ४ । इत्यमरः । १ । ४। १७ ॥ स च द्विविधः ।
सिंहस्यारविकालः सौरः । १ । सिंहस्यारया-
रव्यशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तो सुखचान्द्रः । कृष्ण-
प्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तो गौणचान्द्रः । २ । इति
मलमासतत्त्वम् ॥ * तत्र जातफलम् ।

“नभस्यमासे खलु जन्म यस्य

घोरो मनोज्ञश्च वराङ्गनानाम् ।

रिपुप्रमाथी कुटिलोऽतिमर्मा

प्रपन्नभर्ता स भवेत् सहासः ॥”

इति कोट्योप्रदीपः ॥ * ॥

तत्र गोः प्रसवे नारदः ।

“भानौ सिंहगते चैव यस्य गौः सम्प्लव्यते ।

मरणं तस्य निर्दिष्टं षड्भिर्मासेनैव संशयः ॥

तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।

प्रसूतां तत्क्षणादेव तां गां विप्राय दापयेत् ॥

ततो होमं प्रकुर्वीत घृताक्ते राजसर्पपैः ।

आहुतीनां घृताक्तानामयुतं जुहुयात्ततः ॥”

याद्वतिभिश्चायं होमः ।

“सोपवासः प्रयत्नेन दद्याद्दिवाय दक्षिणाम् ॥”

इति ॥

तथा ।

“सिंहराशौ गते सूर्ये गोः प्रसूतिर्यदा भवेत् ।

पौषे च महिषी सृते दिवैवाश्वतरी तथा ।

तदानिष्टं भवेत् किञ्चित् तच्छान्त्यै शान्तिकं

चरेत् ॥

अस्य वामेतिस्मृतेन तद्विष्णोरिति मन्त्रतः ।

जुहुयाच्च तिलाय्येन शतमष्टोत्तराधिकम् ॥

न्युज्यविधानेन जुहुयाच्च तथायुतम् ।

श्रीस्मृतेन ततः स्नायात् शान्तिस्मृतेन वा पुनः ॥

मध्यरात्रौ निश्राये वा यदा गौः क्रन्दते तदा ।

ग्रामे वास्य गृहे वापि शान्तिकं पूर्ववद्दिशेत् ॥”

संक्रमणोत्तरघोडशृङ्गात्मकपुण्यकालाभ्यन्तरे

गोः प्रसवे विप्रसम्पदानकगोप्रदानपूर्वकशान्तिः

काव्या इति विशेषः । तदतिरिक्तसिंहस्यारवौ

गोः प्रसवे शान्तिमात्रं कर्तव्यं न गोः प्रदानम् ।

निर्णयसिन्धुघृताद्भुतसागरग्रन्थीयवचनजात-

मीमांसावसारादिति ॥ * ॥ अथ भाद्रज्यम् ।

तत्र जन्माष्टमीव्रतप्रमाणान्तिधितत्वेऽनुसन्धेयम् ।

आवणपौर्णमास्यनन्तरितभाद्रकृष्णान्तरात्रि-

मधौ सृष्ट्वाष्टमीरोहिणीयोगरूपजयन्तीनामे

तत्रैवोपवासः । उभयदिने चेतदा परदिने ।

जयन्त्यनामे तु रोहिणीयुक्ताष्टम्यां उभयदिने

रोहिणीयुक्ताष्टमीनामे परदिने । रोहिण्यनामे

तु निशीथसम्बन्धिन्यामष्टम्याम् । उभयदिने

निशीथसम्बन्धे तदसम्बन्धे वा परदिने इति ।

भाद्रः

तत्र प्रयोगः पूर्वदिने संयमं विधाय तद्दिने
कृतप्रातःस्नानादिराचान्तः । ॐ सूर्यः सोम
इति पठित्वा ॐ तद्विष्णोः परमं पदमित्यादि-
मन्त्रेण नारायणं संस्तुय ॐ तत् सत् इत्युच्चार्य
उदङ्मुखो दर्भहस्तस्तान्मपात्रे कुशतिलजला-
न्यादाय ॐ अद्य भाद्रे मासि कृष्णे पक्षे अष्टम्यां
तिथौ असुकगोत्रः श्रीअसुकदेवशर्म्मा विष्णु-
लोकप्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा श्रीकृष्ण-
जन्माष्टमीव्रतमहं करिष्ये इति संकल्पयेत् ।
यद्युपवासदिने प्रातः सप्तमी तदाष्टम्यां तिथौ
इत्यत्र सप्तम्यां तिथावारभ्य इति वक्तव्यम् ।
ततः सामगस्तु ॐ देवो वो द्रविणोदा पूर्णां
विविधसिचं उदासिचङ्गुपवा प्रणुडमादिदिवो
देव ओहते । इति पठेत् । ॐ धर्माय धर्मे-
श्वराय धर्मपतये धर्मसम्भवाय गोविन्दाय
नमो नमः । इत्युच्चार्य

“ॐ वासुदेवं ससुदिश्य सर्वपापप्रशान्तये ।

उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम् ॥

अद्य कृष्णाष्टमीं देवीं नभश्चन्द्रसरोहिणीम् ।

अर्चयित्वोपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥

एनसो मोक्षकामोऽस्मि यज्ञोविन्द त्रियोनिजम् ।

तन्मे सुचतु मां चाहि पतितं प्रोक्तसागरे ॥

आजन्ममरणं यावदयन्मया दुष्कृतं कृतम् ।

तत् प्रणाशय गोविन्द ! प्रसीद पुरुषोत्तम ॥”

इति पठेत् ।

तत आह्निकं समाप्याह्निरात्रे तत्तत्प्रतिमासु

पटादिषु वा आवाहनविसर्जनसहितं शाल-

ग्रामे घटादिस्त्यजले वा आवाहनविसर्जन-

रहितं पूजयेत् । ततो ध्यानम् ।

“माश्वापि बालकं सुप्तं पथ्यङ्के स्तनपायिनम् ।

श्रीवत्सवच्चः पूर्णाङ्गं नीलोत्पलदलच्छविम् ॥”

इति ध्यात्वा श्रीकृष्ण स्वागतं इति पृच्छेत् ।

इदमासनं ॐ कृष्णाय नमः । इत्यासनं दत्त्वा

एतत् पाद्यम् ॐ श्रीकृष्णाय नमः ॐ यज्ञाय

यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भवाय गोविन्दाय

नमो नमः । इत्युच्चार्य इदमर्घ्यम् ॐ श्रीकृष्णाय

नमः । इदमाचमनीयम् ॐ श्रीकृष्णाय नमः ।

इदमाचमनीयम् ॐ श्रीकृष्णाय नमः । ततो

दधिमधुघृतात्मकं मधुपर्कमानीय एष मधुपर्कः

ॐ श्रीकृष्णाय नमः । इदमाचमनीयम् ॐ

श्रीकृष्णाय नमः । लौकिकघट्टाधिकशतत्रय-

तोलकपरिमितान्यूनं जलमानीय ॐ योगाय

योगेश्वराय योगपतये योगसम्भवाय गोविन्दाय

नमो नमः । इदं स्नानीयञ्जलम् ॐ श्रीकृष्णाय

नमः । इदं वस्त्रं इदमाभरणम् एष गन्धः इदं

पुष्पम् एष धूपः एष दीपः इदं नैवेद्यम् ॐ

विश्वाय विश्वेश्वराय विश्वपतये विश्वसम्भवाय

गोविन्दाय नमो नमः । इत्यनेन नैवेद्यं दद्यात्

स्वापयेच्च । ततो नमो देवैः श्रियै नमः ।

इति मन्त्रेण श्रियं पूजयेत् । ततः स्वयंस्तोत-

विधिनानि संस्थाप्य घृततिलाभ्याम् । ॐ

धर्माय धर्मेश्वराय धर्मपतये धर्मसम्भवाय

भाद्रः

गोविन्दाय नमो नमः स्वाहा । इत्यन्तेनाष्टो-
त्तरशतमष्टाविंशतिमष्टौ वा जुहुयात् । ततो
गुह्येन वसोधारां भित्तौ दद्यात् । ततो
नाडीच्छेदं भावयेत् । ॐ षष्ठे नम इति षष्ठीं
पूजयेत् । ततो भगवतः श्रीकृष्णस्य नामकरणाभ-
प्राशनचूडाकरणोपनयनोद्वाहसंस्कारान् भाव-
येत् । ततः प्रणवादिनमोऽन्तेन तत्तन्नामभिः
पूजयेत् । ॐ देवक्यै नमः एवं वसुदेवाय यशो-
दायै नन्दाय रोहिण्यै चण्डिकायै बलदेवाय
दत्ताय गार्गाय चतुर्भुजाय इत्यनेन यथाशक्ति
पञ्चोपचारैः पूजयेत् । ततः प्राज्ञेन कुशपुष्प-
चन्दनजलान्यादाय भूमौ जानुनी पातयित्वा,
ॐ क्षीरोदाण्वसंभूत अचिनेत्रसमुद्भव ! ।
गृह्णाणार्घ्यं शशाङ्के दे रोहिण्या संहितो मम ॥
ॐ सोमाय सोमेश्वराय सोमपतये सोमसम्भवाय
गोविन्दाय नमो नमः । इत्यर्घ्यं दद्यात् । ततः
प्रणाममन्त्रौ ।

“ॐ ज्योत्स्नायाः पतये तुभ्यं ज्योतिषां पतये
नमः ।

नमस्ते रोहिणीकान्त ! सुधावास नमोऽस्तु ते ॥
नभोमण्डलदीपाय शिरोरत्नय धूर्जटे ।
कलाभिर्वर्द्धमानाय नमश्चन्द्राय चारवे ॥”

ततश्च ।
“अनघं वामनं शौरिं वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम् ।
वासुदेवं हृषीकेशं माधवं मधुसूदनम् ॥
वराहं पुण्डरीकाक्षं रुसिंहं देवसूदनम् ।
दामोदरं पद्मनाभं केशवं गरुडध्वजम् ॥
गोविन्दमभ्युतं देवमनन्तमपराजितम् ।
अधोलक्ष्णं जगद्बीजं स्वर्गस्थित्यन्तकारिणम् ॥
अनादिनिधनं विष्णुं जिलोकेशं त्रिविक्रमम् ।
नारायणं चतुर्भुजं शस्त्रचक्रगदाधरम् ॥
पीताम्बरधरं नित्यं वनमालाविभूषितम् ।
श्रीवत्साङ्गं जगत्सेतुं श्रीकृष्णं श्रीधरं हरिम् ।
प्रपश्येत् सदा देवं सर्वकामप्रसिद्धये ॥”

इति स्तवः ॥

ततः प्रणमेत् ।
“प्रणमामि सदा देवं वासुदेवं जगत्पतिम् ।
त्राहि मां सर्वदेवेश हरे ! संसारसागरात् ॥”
ततः प्रार्थयेत् ।
“ॐ त्राहि मां सर्वपापघ्न दुःखशोकार्णवाहरे ! ।
सर्वलोकेश्वर त्राहि पतितं मां भवान्नेव ॥
देवकीनन्दन श्रीश हरे संसारसागरात् ।
त्राहि मां सर्वदुःखघ्न रोगशोकार्णवाहरे ! ॥
दुर्गतास्त्रायसे विष्णो ये स्मरन्ति सत्तु सक्तु ।
सोऽहं देवादिदुर्लभं तत्त्राहि मां दुःखसागरात् ॥
पुष्कराक्ष निमग्नोऽहं मायाविज्ञानसागरे ।
त्राहि मां देवदेवेश ! त्वत्तो नान्योऽस्ति
रक्षिता ॥”

इति प्रार्थयेत् ॥

“यद्वाञ्छे यच्च कौमारे बार्हके यच्च यौवने ।
तत् पुण्यं दृढमाप्नोतु पापं हर जलाशुभ ॥”
इति पदेत् ॥

भाद्रः

ततो गृह्यगीतवादिचक्रवैः कालं नयेत् । पर-
दिने प्रातःस्नानादिकं कृत्वा भगवन्तं श्रीकृष्णं
यथाविधि संपूज्य दुर्गायाश्च महीनुसवः कार्यः ।
ततो ब्राह्मणान् भोजयेत् तेभ्यो दक्षिणां दद्यात्
सुवर्णादि यत् किञ्चिदित्यतः श्रीकृष्णो मे प्रीयता-
मिति ।

“ॐ यं देवं देवकी देवी वसुदेवाद्भोजनत् ।
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्ते तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥
सुब्रह्मवासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
शान्तिरस्तु शिवश्चास्तु इत्युच्चार्य विसर्जयेत् ॥”
ततश्चोपवासपरदिने तिथिनक्षत्रयोरवसाने
पारणम् । यदा तु महानिशायाः पूर्वमेकतर-
स्यावसानं अन्यतरस्य महानिशायां तदनन्तरं
वा तदैकतरावसाने पारणम् । यदा तु महानि-
शायासुभयस्थितिः तदा उत्सवान्ते पारणं
कुर्यात् । तत्र मन्त्रः । ॐ सर्वाय सर्वेश्वराय
सर्वपतये सर्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः ।
पारणानन्तरं समापनमन्त्रः । ॐ भूताय
भूतेश्वराय भूतपतये भूतसम्भवाय गोविन्दाय
नमो नमः । इत्यनेन व्रतं समापयेत् ॥ * ॥

भाद्रशुक्लपक्षमीमधिकृत्य भविष्योत्तरे ।
“तथा भाद्रपदे मासि पक्षस्यां श्रद्धयान्वितः ।
यस्त्वाल्लिख्य नरो भक्त्या कृष्णवर्णादिवर्णकैः ।
पूजयेत्तत्पुष्पैश्च सर्पिर्गुग्गुलुपायसैः ॥
तस्य तुष्टिं समायाति पद्मगात्रककादयः ।
आसप्तमात् कुलात्तस्य न भयं सर्पतो भवेत् ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नागान् संपूजयेन्नरः ॥
इयमेवालेख्यनागपक्षमीति वाचस्पतिमिश्राः ।
आलेख्यनागाः कर्कोटकादयः पूर्वलिखिताः
पूजा च आवाणपक्षमीर्विहितेति बोध्यम् ॥ * ॥
अथ हरेः पार्श्वपरिवर्तनम् । तत्र द्वादश्यां
सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे । आभाका-
सितपक्षेण ग्रयनावर्तनादिकमिति ब्रह्मपुरा-
णान् ॥ भाद्रशुक्लद्वादश्यां अवणमध्ययुक्तायां
सन्ध्यासमये द्वादश्याख्यत्वाभावे एकादश्यादिसु
पादयोगे तदभावेऽपि द्वादश्यां केवलायां वा
कृताङ्गिकः सायं सन्ध्यायां देवं संपूज्य ।

“ॐ वासुदेव जगन्नाथ प्राप्तेयं द्वादशी तव ।
पार्श्वेन परिवर्त्तस्व सुखं स्वपिहि माधव ॥”
इति प्राञ्जलिः पठेत् ॥
“त्वयि सुप्ते जगन्नाथ ! जगत् सुप्तं भवेदिति ।
प्रबुद्धे त्वयि बुध्येत जगत् सर्वं चराचरम् ॥”
इत्यनेन पूजयेत् ॥ * ॥

अथ सिंहार्के चतुर्थी चन्द्रदर्शनप्रायश्चित्तम् ।
सिंहार्कमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् ।
“नारायणोऽभिषिक्तस्तु निशाकरमरीचिषु ।
स्थितश्चतुर्थ्यामपि मनुष्यानापतेच्च सः ॥
अतश्चतुर्थ्यां चन्द्रन्तु प्रमादाद्दीप्य मानवः ।
पठेद्वाञ्छिकावाक्यं प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः ॥”
अभिषिक्तो भिष्यापरीवादविषयीभूतः । सोऽभि-
षापः अद्यापि मनुष्यान् पतते । ततश्च
प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा कुशलिजलान्यादाय

भाद्रः

ॐ अद्येत्यादि सिंहार्कचतुर्थीचन्द्रदर्शनजन्य-
पापक्षयकामो धात्रेयीवाक्यमहं पठिष्ये । इति
संकल्प्य ।

“ॐ सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता
हतः ।

सुकुमारक ! मा रोहीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥”
इति विष्णुपुराणोक्तं धात्रेयीवाक्यं पठेत् ॥ * ॥
अथानन्तव्रतम् । तत्र यदिने पूर्वाङ्गलाभस्तदिने
व्रतम् । उभयदिने चैत परदिने युग्मात् । व्रतानु-
ष्ठानविधिस्तु पद्धतौ ज्ञेयः ॥ * ॥ अथागस्त्यार्घ्य-
दानम् । प्रमाणस्तु तिथितत्त्वेऽनुसन्धेयम् ।
सिंहस्थरविकर्त्तव्यत्वेन सौरमासादरः । कन्यार्क-
संक्रान्तिपूर्वदिनत्रयाभ्यन्तरे कृतस्नानादिकृता-
ङ्गिकस्तिलकुशजलान्यादाय ॐ तत् सद्दित्युच्चार्य
ॐ अद्येत्यादि सर्वाभिलषितसिद्धिकामोऽगस्त्य-
पूजनमहं करिष्ये इति संकल्प्य प्राणायामे
जले वा दक्षिणासुखः एतत् पादम् ॐ अग-
स्त्याय नमः । सितपुष्पाक्षतयुक्तं जलं शङ्खेन
गृहीत्वा इदमर्घ्यम् ।

ॐ काशपुष्पप्रतीकाश अस्मिन्मृतसम्भव ।
मित्रावरुणयोः पूत्र कुम्भयोने नमोऽस्तु ते ।
ॐ अगस्त्याय नमः । एवमाचमनीयवृक्षानीय-
गन्धपुष्पपदीपनैवेद्यादिकं दद्यात् ।
ॐ आतापिर्भक्षितो येन वातापिश्च महासुरः ।
समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु ॥”

इति प्रार्थयेत् ॥ इति कृतव्रतम् ॥
भाद्रपदः, पुं. (भाद्रपदानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी
भाद्रपदी सा यच्च मासे सः । भाद्रपदी + अण्)
भाद्रमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १७ । (यथा,—
“ते तु भाद्रपदादौ न द्विमासिकेन आख्याताः ।
तद्यथा । भाद्रपदान्धयुजौ वर्षाः ।” इति
सुश्रुते सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये)

भाद्रपदा, स्त्री, पूर्वभाद्रपदानक्षत्रम् । उत्तर-
भाद्रपदानक्षत्रम् । तत्पर्यायः । प्रौढपदा २ ।
इत्यमरः । १ । ३ । २२ ॥

भाद्रमातुरः, पुं, (भद्रमातुरपत्यमिति । भद्रमाह +
“मातुरस्य संस्थासम्भद्रपूर्णायाः ।” ४ । १ । ११५ ।
इति अण् । “उकाराखान्तादेशः ।” इति
काशिका ।) सतीतनयः । “सद्यास्तु तनये सामा-
तुरवद्भाद्रमातुरः ।” इति हेमचन्द्रः । ३ । १२० ॥
भाद्रः, पुं, (भाति चतुर्दशसुवनेषु सप्रभया दीपते
इति । भा + “दाभाभ्यां दुः ।” उक्ता ० । १ ।
३२ । इति दुः ।) सूर्यः । (यथा, महा-
भारते । ३ । ३ । २४ ।

“अनन्तः कपिलो भाद्रः कामदः सर्वतोमुखः ॥”
विष्णुः । यथा, तत्रैव । १३ । १४६ । २७ ।
“सर्वगः सर्वविद्भाद्रुर्विष्वक्सेनो जगद्गर्भः ॥”
प्राध्यायाः पुत्रभेदः । यथा, तत्रैव । १ । ४५ । ४८ ।
“विश्रावसुश्च भाद्रुश्च सुचन्द्रो दशमस्तथा ।
इत्येता देवगन्धर्वा प्राध्यायाः परिकीर्तिताः ॥”
अङ्गिरःस्यैकपदः पुत्रभेदः । यथा, तत्रैव ।
३ । २२० । ८ ।

“तपसश्च मनुं पुत्रं भानुष्वाप्यङ्गिराः स्तुजतु ॥”
 यादवविशेषः । यथा, हरिवंशे । १४७ । २ ।
 “कन्या भानुमती नाम भानोर्दुहितरं वृष ।।
 जहारात्मवधाकाङ्क्षी निष्कुम्भो नाम दानवः ॥”
 किरणः । (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६४ । २ ।
 “भद्रादृच्छउविद्या विभास्युत्ते शोचिर्भानवो
 द्यामपमन् ॥”
 “भानवो रक्षयः ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥
 अर्कटचः । इत्यमरः । २ । ४ । ३३ ॥ प्रसुः ।
 राजा । इति धरणिः ॥ वृत्ताहृतपिष्टविशेषः ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । १४ ॥
 भानुः, स्त्री, (भातीति । भा + नुः) भानुमती ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (दक्षकन्याभेदः । यथा,
 मनुष्यपुराणे । ५ । १५ ।
 “शृणुध्वं देवमातृणां प्रजाविस्तरमादितः ।
 मरुत्वती वसुधामौ लम्बा भानुरन्यती ॥”
 भानुफला, स्त्री, (भानुरिव दीप्तिमत् फलमस्याः ।)
 कदली । इति जटाधरः ॥
 भानुमती, स्त्री, (भानु + मतुप् + डीप् ।) विक्र-
 मादित्यराजपत्नी । यथा,—
 “देवगुरोः प्रसादेन जिह्वायै मे सरस्वती ।
 तेनाहं वृष ! जानामि भानुमत्यास्तिलं यथा ॥”
 इति वररुचिः ॥
 (क्षतवीर्यस्य दुहिता । सा च अहंयाते; पत्नी ।
 “यथा, महाभारते । १ । ६५ । १५ ।
 “अहंयातिः खलु क्षतवीर्यदुहितरमुपयेमे भानु-
 मती नाम । तस्यामस्य जज्ञे सार्वभौमः ॥”
 अमिरसः प्रथमा सुता । यथा, महाभारते ।
 ३ । २१७ । ३ ।
 “प्रजासु तासु सञ्जासु रूपेणाप्रतिमाभवत् ।
 देवी भानुमती नाम प्रथमाङ्गिरसः सुता ॥”
 यादवभानोः कन्या । यथा, हरिवंशे । १४७ । २ ।
 “कन्या भानुमती नाम भानोर्दुहितरं वृष ।।”
 दुर्योधनपत्नी । यथा, वेणीसंहारनाटके २
 अङ्के ।
 “आयं ! एषा भानुमती देवी पत्युः समर-
 विजयासंश्रया निर्वर्तितगुरुपादवन्दनादप्रभृति
 आरब्धनियमा बालोदयानि तिष्ठतीति ॥”
 गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । १२६ ।
 “भक्तिसुक्तिप्रदा भेशी भक्तस्वर्गापवर्गदा ।
 भागीरथी भानुमती भाम्यं भोगवती भृतिः ॥”
 भानुमान्, [तु] पुं, (भानवः सन्त्यस्येति । भानु +
 मतुप् ।) सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 कुमारसम्भवे । ६ । ६५ ।
 “अथोपनिष्ये गिरिशाय गौरी
 तपस्विने ताम्ररुचा करेण ।
 विशोषितां भानुमतो मयूखै-
 र्मन्दाकिनी पुष्करबीजमालाम् ॥”
 कलिङ्गदेशजवृषतिविशेषः । यथा, महाभारते ।
 ६ । ५१ । ३३ ।
 “भानुमांस्तु ततो भीमं शरवर्षेण दारयन् ।
 ननाद बलवन्नादं नादयानो नभस्तलम् ॥”

केशिध्वजस्य पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । १३ । २१ ।
 “भानुमांस्तस्य पुत्रोऽभूच्छतनुस्तु तनु-
 सुतः ॥”
 दीप्तियुक्ते, चि ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३० । ४७ ।
 “चर्मण्यपि च गान्धेय भानुमन्ति दृष्टाणि च ॥”
 भानुवारः, पुं, (भानोर्वारः ।) रविवारः । यथा,—
 “अमाशस्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः ।
 एताः प्रशस्तास्तिथयो भानुवारस्तथैव च ॥
 अत्र स्नानं जपो होमो देवतानाश्च पूजनम् ।
 उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्तुतम् ॥”
 इति तिथितत्त्वे सम्बन्धवचनम् ॥
 भानेभिः, पुं, (भानां प्रभाचक्राणां नेमिरिव ।)
 सूर्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 भाम, ड क्रोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-अक०-सेट् ।) ड, भामते । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 भाम, तु क कोपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अदन्त-
 चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) अवभामत् । इति
 दुर्गादासः ॥
 भामः, पुं, (भामनमिति । भाम क्रोधे + घञ् ।)
 क्रोधः । (यथा, ऋग्वेदे । ५ । २ । १० ।
 “मदेचिदस्य प्ररुजन्ति भामा
 न वरन्ते परिबाधो अदेवीः ॥”
 “भामाः क्रोधा दीप्तयो वा ।” इति तद्भाष्ये
 सायनः ॥ भातीति । भा + “अस्तिस्तुमुहृष्ट-
 च्छिन्नुभायावापदीति ।” उणा० । १ । १३६ । इति
 मन् । सूर्यः । (भा + भावे मन् ।) दीप्तिः । इति
 मेदिनी । मे, २१ ॥ भगिनीपतिः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । ६ । १६ । ४६ ।
 “गुरुं मित्रं तथा भामं पुत्रश्च भगिनीं तथा ॥”
 भामकः, पुं, (भाम एव । स्वार्थे कन् ।) भगिनी-
 पतिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 भामा, स्त्री, (भामते इति । भाम् + अच् + टाप् ।)
 कोपना स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥
 भामिनी, स्त्री, (भामते इति । भाम् + णिनि +
 डीप् ।) कोपना स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । ४ ॥
 स्त्रीमात्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 भागवते । ६ । १८ । ६ ।
 “एकदा दानवेन्द्रस्य शर्मिष्ठा नाम कन्यका ।
 सखी सहस्रसंयुक्ता गुरुपुत्रा च भामिनी ॥”
 तुनयनामकगन्धर्वस्य दुहिता । यथा, मार्क-
 ण्डेयपुराणे । १२८ । ७ ।
 “राजपुत्र ! सुतेयं मे भामिनी नाम मानिनी ।
 अभिशापादगन्धर्वस्य विशालतनयाभवत् ॥”
 भामिनीविलासः, पुं, (भामिन्या विलासो यच्च ।)
 जगन्नाथमिश्रपण्डितराजकृतकाव्यग्रन्थविशेषः ।
 तस्याद्यष्टोकोऽयम् ।
 “दिगन्ते अयन्ते मद्मलिनगण्डाः करटिनः
 करिण्यः कारुण्यासदमसमशीलाः खलु ग्दगाः ।
 इदानीं लोकेऽस्मिन्ननुपमशिक्षानां पुनरयं
 नखानां पाण्डित्यं प्रकटयतु कस्मिन् ग्दगपतिः ॥
 तस्य पुथिका । इति श्रीमत्पण्डितराजजग-

न्नाथविरचिते भामिनीविलासे प्रास्ताविकः
 प्रथमो विलासः । शृङ्गारवर्णनं द्वितीयो
 विलासः । श्रीकृष्णगुणानुवर्णनं तृतीयो विला-
 सश्च ॥
 भामी, [न्] चि, (भामः क्रोधोऽस्यस्येति । भाम +
 “अत इनिठनौ ।” ५ । २ । १९५ । इति इनि ।)
 क्रोधी । (तेजस्वी । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७७ । १ ।
 “कथा दाशेमानये कास्मै देवकुष्ठोच्यते भामिने
 गौः ॥”
 “भामिने तेजस्विने ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥
 भारः, पुं, (भियते इति । भृञ् भरणे + “अकर्त्तरि
 च कारके संज्ञायाम् ।” ३ । ३ । १६ । इति
 घञ् ।) विंशतितुलापरिमाणम् । इत्य-
 मरः ॥ तत्तु अष्टसहस्रतोलकात्मकमिति यावत् ।
 बीजधः । यथा,—
 “अविश्रामं वहेद्भारं शीतोष्णञ्च न विन्दति ।
 ससन्तोषस्तथा नित्यं जीणि शिञ्चेत गर्हभातु ॥”
 इति चाणक्यम् ॥*॥
 विष्णुः । इति मेदिनी । रे, ७२ ॥ गुरुत्वञ्च ॥
 (गुरुत्वगुणवदस्तु ।)
 भारण्डः, पुं, उत्तरकुण्डदेशजशकुनपक्षी । इति
 पुराणम् ॥
 भारतं, स्त्री, (भरतान् भरतवंशीयानधिकृत्य कृतो
 ग्रन्थ इत्यण् । यद्वा, भारं चतुर्वेदादिशास्त्रे-
 भ्योऽपि सारांशं तनोतीति । तन् + डः ।)
 ग्रन्थभेदः । इति मेदिनी । ते, १३८ ॥ तत्तु
 यासप्रणीतलक्ष्मणोकात्मकमहाभारतसंज्ञकेति-
 ह्वासः । तस्य अवगादिफलं यथा,—
 “भारतं शृणुयान्नित्यं भारतं परिकीर्त्तयेत् ।
 भारतं भवने यस्य तस्य हस्तगतो जयः ॥
 यो गोशतं कनकशृङ्गमयं ददाति
 विप्राय वेदविदुषे सुबहुश्रुताय ।
 पुण्याच्च भारतकथां शृणुयाच्च नित्यं
 तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव ॥
 नवनीतं यथा दध्नी द्विपदं ब्राह्मणो यथा ।
 इदानीमुदधिः श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठश्चतुष्टयम् ।
 यथेतानीतिहासानां तथा भारतसुच्यते ॥
 यश्चेनं आवयेत् आह्ने ब्राह्मणान् पादमन्ततः ।
 अक्षयमन्नपानं वे पिष्टं स्तस्योपतिष्ठते ॥
 इतिहासपुराणाभ्यां वेदं सप्तपठं ह्वयेत् ।
 विभेद्यल्पश्रुतादेदो मामयं प्रहरिष्यति ॥
 कार्ण्यं वेदमिमं विद्वान् आवयित्वाथमभ्युते ।
 भूणहत्याकृतञ्चापि पापं जह्यादसंशयः ॥”
 इति महाभारतम् ॥*॥
 तद्वृत्तान्तो यथा,—
 ब्रह्मोवाच ।
 “भारतं संप्रवक्ष्यामि भारावतरणं भुवः ।
 चक्रे कृष्णो युध्यमानः पाण्डवादिनिमित्ततः ॥
 विष्णुनाभ्यज्जो ब्रह्मा ब्रह्मपुत्रोऽविरचितः ।
 सोमस्ततो बुधस्तस्मादुर्व्वश्यान् पुरोरेवाः ॥
 तस्माद्यस्तस्य पुत्रोऽभूद्ययातिर्भरतः कुरुः ।
 श्रान्तनुस्तस्य वंशेऽभूद्गङ्गायां श्रान्तनोः सुतः ॥

भारतं

भीष्मः सर्वगुणैर्युक्तो ब्रह्मवैवर्तपारगः ।
 शान्तनोः सत्यवत्याश्च द्वौ पुत्रौ संवभूवतुः ॥
 चित्राङ्गदन्तु गन्धर्वः पुत्रं चित्ररथोऽवधीत् ।
 अन्यो विचित्रवीर्योऽभूत् काशिराजसुतापतिः ॥
 विचित्रवीर्यं स्वयांते आसात्तत्तुष्टेनतोऽभवत् ।
 धृतराष्ट्रोऽम्बिकापुत्रः पाण्डुरम्बालिकासुतः ॥
 सुजिष्ठायास्तु विदुरो गान्धार्वां धृतराष्ट्रतः ।
 दुर्योधनप्रधानास्तु शतसंख्या महाबलाः ॥
 पाण्डोः कुन्त्याश्च मातृश्व पञ्च पुत्राः प्रजन्तिरे ।
 युधिष्ठिरो भीमसेनः अर्जुनो नकुलस्तथा ।
 सहदेवश्च पञ्चेते महाबलपराक्रमाः ॥
 कुरुपाण्डवयोर्वैरं देवयोगाद्भव ह ।
 दुर्योधनेन वीरेण पाण्डवाः समुपद्रुताः ।
 दम्भा जतुगृहे वीरास्ते सुक्ताः सुधियामलाः ॥
 ततस्त एकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ।
 विप्रवेशा महात्मानो निहत्य वक्रराक्षसम् ॥
 ततः पाञ्चालविषये द्रौपद्यास्ते स्वयंवरम् ।
 विज्ञाय वीर्यशुक्लां तां पाण्डवा उपयेमिरे ॥
 द्रौणभीष्मासुमत्या च धृतराष्ट्रः समानयत् ।
 अर्जुनं राज्यं ततः प्राप्ता इन्द्रप्रस्थे पुरोत्तमे ॥
 राजसूयं ततश्चक्रुः सभां कृत्वा यतव्रताः ।
 अर्जुनो द्वारवत्यान्तु सुभद्रां प्राप्तवान् प्रियाम् ॥
 वासुदेवस्य भगिनीं मित्रं देवकिनन्दनम् ॥
 गाङ्गीवं नाम तद्विष्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 अश्वयान् प्रायकांश्चैव तथाभेद्यश्च दंशनम् ॥
 स तेन धनुषा वीरः पाण्डवो जातवेदसम् ।
 कृष्णद्वितीयो वीभत्सुरतर्पयत् वीर्यवान् ॥
 नृपान् दिग्विजये जित्वा रत्नान्यादाय वै ददौ ।
 युधिष्ठिराय महते भाजे नीतिविदे मुदा ॥
 युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भावभिः परिवारितः ।
 जितो दुर्योधनेनैव मायादृतेन पापिना ।
 कर्णदुःशासनमते स्थितेन शकुनेर्मते ।
 अथ द्वादशवर्षाणि वने ते पुष्पमहत्तपः ॥
 सधौन्या द्रौपदीसत्या सुनिवृन्दाभिसंवृताः ।
 ययुर्विराटनगरं गुप्तरूपेण संस्थिताः ॥
 वर्षमेकं महाप्राज्ञा गीयन्त्यादिमपालयन् ।
 ततो ज्ञाताः स्वकं राष्ट्रं प्रार्थयामासुराहताः ॥
 पञ्च यामानर्जराय वीरा दुर्योधनं नृपम् ।
 नाप्रवन्तः कुरुक्षेत्रे युद्धश्चक्रुर्वलान्विताः ॥
 अर्जुनोऽहिष्णीभिर्दिव्याभिः सप्तभिः परिवारिताः ।
 एकादशभिर्दुष्टास्तेऽपि दुर्योधनादयः ॥
 आसीदयुद्धं स्वर्गमार्गं देवासुरबलोपमम् ।
 भीष्मः सेनापतिरभूदादौ दुर्योधने बले ॥
 पाण्डवानां शिखण्डी च तयोर्युद्धं बभूव ह ।
 शस्त्राशस्त्रैर्महाघोरं दशरात्रं शराशनिः ॥
 शिखण्डाञ्जनबाणैश्च भीष्मः शरशतैश्चितः ।
 उत्तरायणमीक्षाय ध्यात्वा देवं गदाधरम् ॥
 उक्त्वा धर्मान् बहून् वर्षांसर्पयित्वा पितॄन्
 बहून् ।
 आनन्दे तु पदे लीनो विमले सुक्तकिल्बिषे ॥
 ततो द्रोणो ययौ योद्धुं धृष्टदुम्नेन वीर्यवान् ।
 दिनानि पञ्च तदयुद्धमासीत् परमदारुणम् ॥

५००

भारतं

य एते पृथिवीपाला हताः पार्थास्तसागरे ।
 शोकमासाद्य पुच्छेण द्रोणोऽपि स्वर्गमाप्नुयात् ॥
 ततः कर्णो ययौ योद्धुमर्जुनेन महात्मना ।
 दिनद्वयं महद्युद्धं कृत्वा पार्थास्तसागरे ॥
 निमग्नः सूर्यलोकन्तु ततः प्राप स वीर्यवान् ।
 ततः शल्यो ययौ योद्धुं धर्मराजेन धीमता ॥
 दिनार्द्धेन हतः शल्यो बाणैर्वर्जनसन्निभैः ।
 दुर्योधनोऽथ वेगेन गदामादाय वीर्यवान् ॥
 अभ्यधावत वै भीमं कालान्तकयमोपमम् ।
 अथ भीमेन वीरेण गदया विनिपातितः ॥
 अश्वत्थामा ततो द्रौणिः सुप्तं सैन्यं ततो निशि ।
 जघान बाहुवीर्येण पितुर्वधमनुस्सरन् ॥
 धृष्टदुम्नं जघानाथ द्रौपद्यांश्च वीर्यवान् ।
 द्रौपदां रोदमानायामश्वत्थामः शिरोमणिम् ।
 ऐषीकास्त्रेण तं जित्वा जगद्वाञ्छितं उत्तमम् ॥
 युधिष्ठिरः समाश्वस्य स्त्रीजनं शोकसङ्कुलम् ।
 स्नात्वा सन्तप्य देवांश्च पितॄन्थ पितामहान् ।
 आश्वसितोऽथ भीष्मेण राज्यश्चैवाकरोन्महत् ॥
 विष्णुभीजेऽश्वमेधेन विधिवदक्षिणावता ।
 राज्यं परिश्रितं स्थाप्य यादवानां विनाशनम् ॥
 श्रुत्वा तु मौषले राजा जम्पा नामसहस्रकम् ।
 विष्णोः खग जगामाथ भीमाद्वैभ्रातभिर्युतः ॥
 इति गारुडे १५० अध्यायः ॥*॥
 वर्षभेदः । इति मेदिनी ॥ स तु जम्बुद्वीपस्य
 नववर्षान्तर्गतनवमवर्षः । तद्विवरणं यथा,—
 “उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
 वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ति ॥
 नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महासुने ।
 कर्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गश्च गच्छताम् ॥
 महिन्द्रो मलयः सत्यः शुक्तिमातृक्षपर्वतः ।
 विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तान् कुलपर्वताः ॥
 अतः संप्राप्यते स्वर्गो सुक्तिमस्मात् प्रयान्ति च ।
 तिर्यक्त्वं नरकं चापि यान्त्यतः पुरुषा सुने ॥
 इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यश्चान्तश्च गम्यते ।
 न खल्वन्यत्र मर्त्यानां कर्मभूमौ विधीयते ॥
 भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदात्रिंशद्वयम् ।
 इन्द्रद्वीपः कपिलश्च ताम्रपर्णी गभस्तिमान् ॥
 नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वश्च वारुणः ।
 अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः ॥
 योजनानां सहस्रान्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् ।
 पूर्वं किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्थिताः ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या मध्ये शूद्राश्च भागशः ।
 इत्यायुर्वर्णवर्णव्याधैर्वर्तयन्तो यवस्थिताः ॥
 शतदशस्रभागदाया हिमवत्पादनिःसृताः ।
 वेदसूतिसुखाद्याः पारिपात्रोद्भवा सुने ॥
 नर्मदासुरसादाश्च नद्यो विन्ध्यविनिःसृताः ।
 तापी पयोणी निर्विन्ध्याप्रसूता ऋक्षसम्भवाः ॥
 गोदावरी भीमरथी कृष्णवेण्यादिकास्तथा ।
 सत्यपादोद्भवा नद्यः सृताः पापभयापहाः ॥
 कृतमाला ताम्रपर्णी प्रसूता मलयोद्भवाः ।
 त्रिसामा ऋषिकुल्याद्या महिन्द्रप्रभवाः सृताः ॥
 ऋषिकुल्या कुमार्थाद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः ।

भारतं

आसां नदुपनद्यश्च सन्त्यन्याश्च सहस्रशः ॥
 तास्मिमे कुरुपाञ्चालमध्यदेशादयो जनाः ।
 पूर्वदेशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः ॥
 ओड्राः कलिङ्गा मगधा दाक्षिणात्याश्च कृत-
 स्वशः ।
 तथापरान्ताः सौराष्ट्राः शूराभीरास्तथार्जुनाः ॥
 मारुका मालवाश्चैव पारिपात्रनिवासिनः ।
 सौवीराः सैन्धवा हूणाः शाखाः शाकल-
 वासिनः ॥
 मद्रा रामास्तथाम्बुष्टाः पारसीकादयस्तथा ।
 आसां पिबन्ति सलिलं वसन्ति सरितां सदा ॥
 समीपतो महाभाग ! हृष्टपुष्टजनाकुलाः ।
 क्षत्वारि भारते वर्षे युगान्यत्र महासुने ॥
 कृतं चेता द्वापरश्च कलिश्चान्यत्र न कश्चित् ।
 तपस्तप्यन्ति यतयो जुहुते चात्र यज्विनः ॥
 दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादरात् ।
 पुरुषैर्वैष्णवपुरुषो जम्बुद्वीपे सदेव्यते ॥
 यत्सर्वं प्रपतिर्विष्णुरन्यद्वीपेषु चान्यथा ।
 तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बुद्वीपे महासुने ॥
 यतो हि कर्मभूरया ततोऽन्या भोगभूमयः ।
 अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरपि सत्तमः ।
 कदाचित्कलभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसम्पदात् ॥
 गायन्ति देवाः किल गीतकानि
 धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे ।
 स्वर्गापवर्गास्तदमार्गभूते
 भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ॥
 कर्माभ्यसङ्कल्पिततत्फलानि
 सन्त्यस्य विष्णो परमात्मरूपे ।
 अत्राप्य तां कर्ममहामनन्ते
 तस्मिन्नयं ये लमन्ताः प्रयान्ति ॥
 जानीम नेतन क वयं विर्लीने
 स्वर्गप्रदे कर्मणि देहवन्धम् ।
 प्राश्नाम धन्याः खजु ते मनुष्या
 ये भारते नेन्द्रियविप्रहीनाः ॥
 नववर्षेणु मेत्रेय ! जम्बुद्वीपमिदं मया ।
 लक्ष्यो जनविस्तारं संक्षेपात् कथितं तव ॥
 जम्बुद्वीपं समावृत्य लक्ष्यो जनविस्तारः ।
 मेत्रेय ! वलयाकारः स्थितः क्षारोदधिर्बहिः ॥
 इति श्रीविष्णुपुराणे २ अंशे ३ अध्यायः ॥*॥
 आसन् वर्षे जन्मकारणं तन्माफत्त्यश्च यथा,—
 “शतजन्मतपः कृत्वा जन्मेदं भारते लभेत् ।
 करोति सफलं जन्म श्रुत्वा हरिकथान्वितम् ॥
 अर्चनं वन्दनं मन्त्रजपः सेवनमेव च ।
 सरणं कीर्तनं शस्त्रदगुणश्रवणमीक्षितम् ॥
 निवेदनं सख्यं दास्यं नवधा भक्तिलक्षणम् ।
 करोति सफलं जन्म कृत्वेतानि च भारतं ॥”*॥
 अस्य पुण्यस्थलत्वं कर्मभूमित्वं परिमाण्य
 यथा,—
 “कर्मणां फलभोगश्च सर्वेषां सुरसुन्दरि ! ।
 नेव स्वर्गे न पाताले नान्यद्वीपे श्रुतो श्रुतम् ॥
 कृत्वा शुभाशुभं कर्म पुण्यक्षेत्रे च भारते ।
 अन्यत्र तत्फलं मुहूर्त्ते कर्मैर् कर्मनिबन्धनात् ॥

भारत

हिमालयादासमुद्रं पुण्यक्षेत्रं भारतम् ।
अष्टं सर्वस्वलाभाय सुनीनाश्च तपःस्थलम् ॥
तत्रा तत्र जन्म जीवो वंशतो विष्णुमायया ।
ग्रन्थत् करोति विषयं विहाय सेवनं हरेः ॥
कृत्वा तत्र महत् पुण्यं स्वर्गं गच्छति पुण्यवान् ।
गृहीत्वा स्वर्गकल्याणं चिरं स्वर्गे प्रमोदते ॥
स्वर्गमागच्छति नरो विहाय मानवीं तनूम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे श्रीकृष्णजन्मखण्डे १।५६।
अध्यायौ ॥

भारतः, पुं, (भरतस्य सुनेरयमिति । भरत +
अण् ।) नटः । इति जटाधरः ॥ अग्निः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (भरतस्य गोत्रापत्य-
मिति । भरत + अण् ।) भरतस्य गोत्रापत्यम् ॥
(यथा, महाभारते । २ । ११ । ७४ ।

“तत्राश्वौषमहश्चैतत् कर्म भीमस्य भारत ! ॥”
भारतवर्षं, स्त्री, (भारतं भरतसम्बन्धि वर्षमिति ।)
जम्बूद्वीपस्य नववर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । यथा,—
“हिमाद्रं दक्षिणं वर्षं भरताय ददौ पिता ।
तस्माच्च भारतं वर्षं तस्य नाम्ना महात्मनः ॥”
तस्य नव भागा यथा,—

“भारतस्यास्य वर्षस्य नवमेदास्त्रिविध मे ।
समुद्रान्तरिता ज्ञेयास्ते त्वगम्याः परस्परम् ॥
इन्द्रद्वीपः कसेरश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान् ।
नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वो वारुणस्तथा ॥
अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः ।
योजनानां सहस्रं वै द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् ॥
पूर्वं किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्मृताः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चान्तःस्थिता
द्विनः ॥

इत्यायुद्धवर्णव्यादौः कर्मभिः कृतपावनाः ।
तेषां संयवहारश्च एभिः कर्मभिरिष्यते ॥
स्वर्गापवर्गप्राप्तिश्च पुण्यं पापञ्च वै तथा ।
महेन्द्रो मलयः सत्यः शुक्तिमानृचपर्वतः ॥
विन्ध्यश्च पारिपाञ्चश्च समैवात्र कुलाचलाः ।
तेषां सहस्रशश्चान्ये भूधरा ये समीपगाः ॥
विस्तारोऽपि रम्या विपुलाश्चैत्रसानवः ।
कोलाहलः सर्वैर्भाजो मन्दरो द्दुर्गः राचलः ॥
वातन्मो वेद्युतश्च मेनाकः सुरसस्तथा ।
तुङ्गप्रस्थो नामगिरिर्गोधनः पाण्डुराचलः ॥
पुष्यवीर्यजयन्तो व रेवतोऽर्जुन एव च ।
ऋष्यमूकः सगोमन्तः कूटशैलः कृतस्तरः ॥
श्रीपर्वतश्चकोरश्च शतशोऽन्येऽल्पपर्वताः ।
तैर्विमिश्रा जनपदा स्त्रेच्छाश्चाख्याश्च भागशः ।
तैः पीयन्ते सरिच्छ्रेष्ठा याक्ताः सम्यङ्बोध मे ॥
गङ्गा सरस्वती सिन्धुश्चन्द्रभागा तथापगा ।
यमुना च शतद्रुश्च वितस्तेरावती कुङ्कुः ॥
योमती धूतपापा च बाहुदा च द्रवदती ।
विपाशा देविका वज्रविशाला गण्डकी तथा ।
कौशिकी चापरा विप्र ! हिमवतादनिःसृताः ॥
वेदस्त्वतिर्वतसिनी रात्रिप्री सिन्धुरेव च ।
वेष्ठा च स्यन्दना चैव सवान्नीरा महो तथा ॥
पारा चर्मखती लूपी विदिशा वेन्नवत्यपि ।

५०१

भारत

विप्रा ह्यवन्ती च तथा पारिपाञ्चाश्रयाः

स्मृताः ॥
श्रीणो महानदश्चैव नर्मदा सुरसा क्रिया ।
मन्दाकिनी दशार्णा च चित्रकूटा तथापगा ॥
चित्रोत्पलाय तमसा करतोया पिशाचिका ।
तथान्या पिप्पला ओणी विपाशा वज्रुला नदी ॥
सरोरुजा शुक्तिमती मङ्गुली त्रिदिवा क्रतुः ।
ऋक्षपादप्रसृता वै तथान्या वेगवाहिनी ॥
शिवा पयोणी निर्विन्धा तापी च निषधवती ।
वेष्ठा वैतरणी चैव शिनीवाली कुसुमती ॥
तोया चैव महागौरी दुर्गा चान्तःशिवा तथा ।
विन्ध्यपादप्रसृतास्ता नद्यः पुण्यजलाः शुभाः ॥
गोदावरी भीमरथी कृष्णवर्णा तथापगा ।
तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा वाह्या कावेर्यथापगा ।
सह्यपादविनिष्क्रान्ता इमास्ताः सरिदुत्तमाः ॥
कृतमाला ताम्रपर्णी पुष्यजातुत्पलावती ।
मलयाद्रिसमुद्भूता नद्यः श्रीतजलास्त्रिमाः ॥
पिण्डसोमर्षिकुल्या च इक्षला त्रिदिवालयी ।
लाङ्गुलिनी वंशकरा महेन्द्रप्रभवाः स्मृताः ॥
ऋषिका च कुमारी च मन्दगा मन्दवासिनी ।
कृशा पलाशिनी चैव शुक्तिमयभवाः स्मृताः ॥
सर्वाः पुण्याः सरस्वत्यः सर्वा गङ्गाः समु-
द्रगाः ।

विन्ध्यस्य मातरः सर्वाः सर्वाः पापहराः
स्मृताः ॥
अन्याः सहस्रशश्चोक्ताः क्षुद्रनद्यो द्विजोत्तम ! ।
प्राष्टकालवहाः सन्ति सर्वकालवहाश्च याः ॥
मत्स्याः कुशूलाः कुल्याश्च कुन्तलाः काशिकी-
शलाः ॥

अर्जुनाश्च पुलिङ्गाश्च समकाश्च एकैः सह ।
मध्यदेशे जनपदाः प्रायशोऽभी प्रकीर्णिताः ॥
सह्यस्य चोत्तरेणैव यत्र गोदावरी नदी ।
पृथिव्यामपि कृतक्षायां स प्रदेशो मनोरमः ॥
गोवर्द्धनपुरं रम्यं भार्गवस्य महात्मनः ।
वाङ्मिका वाटधानाश्च आभीराः कालतोयकाः ॥
अपरान्ताश्च शूद्राश्च पट्टवाश्चर्मखण्डिकाः ।
गान्धारा यवनाश्चैव सिन्धुसौवीरमद्रकाः ॥
शतद्रुदा ललित्याश्च पारदाहारमृषिकाः ।
माठरा रचहतकाः केकया दशमानिकाः ॥
क्षत्रियोपनिवेशाश्च वैश्यशूद्रकुलानि च ।
काम्बोजा दरदाश्चैव वर्धरा ह्यङ्गलौकिकाः ॥
नीचाश्चैव तुषाराश्च पट्टवा वाह्यतोदराः ।
आजियाः समरहानाः प्रस्थलाश्च दशेरकाः ॥
लम्पकाः स्वनकाराश्च चूलिका जाङ्गवैः सह ।
अपधाश्चालिमद्राश्च किरातानाश्च जातयः ॥
तामसा हंसमार्गाश्च काश्मीरास्तङ्गनास्तथा ।
चूलिका हुङ्गुकाश्चैव ऊर्णा दाव्वास्तथैव च ॥*॥
एते देशा ह्युदीच्यास्तु प्राच्यान् देशास्त्रिविध मे ।
अन्धवाका सुन्नरका अन्तर्गिरिवह्निर्गिराः ॥
तथा जवङ्गा वज्रिया मलदा मलवर्तिकाः ।
ब्रह्मोत्तराः प्रविजया भार्गवाङ्गैर्यमईकाः ॥
प्राग्ज्योतिषाश्च मद्राश्च विदेहास्तान्नलिप्तकाः ।

भारत

मत्वा मगधगोमेदाः प्राच्या जनपदाः स्मृताः ॥
अथापरे जनपदा दक्षिणापथवासिनः ।
पाण्ड्याश्च केरलाश्चैव चोलाः कुल्यास्तथैव च ॥
सेतुका मृषिकाश्चैव कुमारा वाववासिकाः ।
महाराष्ट्रा माहिषिकाः कलिङ्गाश्चैव सर्वशः ॥
आभीराः सह चैषीका आटयाः श्वराश्च वै ।
पुलिन्दा विन्ध्यमालेया वैदर्भा दण्डकैः सह ॥
पौरिका मौलिकाश्चैव अश्वका भोगवर्धनाः ।
तैलिकाः कुन्तला ह्यन्वा उद्दिदा नाल-
कारकाः ॥*॥

दक्षिणात्यास्त्रिमे देशा अपरान्तान्निबोध मे ।
सौपर्णिकाः कालनदा दुह्लास्तालीयकैः सह ॥
कारस्करा लोहजङ्घा वानेया राजभद्रकाः ।
तोसलाः कोशलाश्चैव त्रैपुरा विदिशास्तथा ॥
तुषारास्तुषराश्चैव पाटवी नैषधैः सह ।
पुलिन्दाश्च सुग्रीलाश्च रूपपास्तामसैः सह ॥
तथा कुरुमिण्यश्चैव सर्वे चैव करस्कराः ।
नासिकाख्याश्च ये चान्ये ये चैवान्तरनर्मदाः ।
मारुकच्छाः समाहेयाः सर्वे सारस्वतैः सह ।
कच्छीयाश्च सुराष्ट्राश्च आवन्त्याश्चाङ्गदेः सह ॥
इत्येते ह्यपरान्ताश्च शृणु विन्ध्यनिवासिनः ।
मलजाश्च करुषाश्च मेकलाश्चोत्कलैः सह ॥
उत्तमर्णा दशार्णाश्च भोजाः किष्किन्वकैः सह ।
अनूपास्तुष्टिकेराश्च वीरहोत्रा ह्यवन्तयः ॥
एते जनपदाः सर्वे विन्ध्यपृष्ठनिवासिनः ॥
अतो देशान् प्रवक्ष्यामि पञ्चताश्रयिणश्च ये ॥*॥
निर्हारा हंसमार्गाश्च कुपथास्तङ्गनाः खसाः ।
कुल्याः प्रावरणाश्चैव ऊर्णा दव्वाः सङ्गुकाः ॥
जिगर्ता मालवाश्चैव किरातास्तामसैः सह ।
कृतचेतादिकक्षाश्च चतुर्यङ्गतो विधिः ॥*॥
एतत्तु भारतं वर्षं चतुःसंस्थानसंस्थितम् ॥
दक्षिणे परतो ह्यस्य पूर्वेषु च महोदधिः ।
हिमवानुत्तरेणास्य कामुकस्य यथा गुणः ॥
तदेतद्भारतं वर्षं सर्वबीजं द्विजोत्तम ! ।
देवत्वममरेशत्वं देवत्वं मर्त्यतां तथा ॥
ऋषयश्चमरचरा योनीस्तद्भुतं सरीरपाः ।
स्यावराणाश्च सर्वेषामतो ब्रह्मन् ! शुभाशुभैः ॥
प्रयान्ति कर्मभूतैश्चान्यलोकेषु विद्यते ।
देवानामपि विप्रर्षे ! सदैवैव मनोरथः ॥
अपि मानुषमाश्रयामो देवत्वात् प्रभुताः
चितौ ।

मनुष्याः कुरुते तत्तु यत्र शक्यं सुरासुरैः ।
स्वकर्मनिगड्यस्तेः स्वकर्मचपणोत्सुकैः ।
न किञ्चित् क्रियते कर्म सुखलेशोपहृष्टैः ॥”
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे भारतखण्डवर्णन-
नामाध्यायः ॥ ५७ ॥ * ॥ अपि च ।
“भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छ्रेष्ठाः सन्ति बहवः ।
मलयो मङ्गलप्रस्थो मेनाकश्चिद्वज्रः ऋषभः
कूटकः कोणः सत्यो देवगिरिर्ऋष्यमूकः
श्रीशैलो वेङ्कटो महेन्द्रो वारिधारो विन्ध्यः
शुक्तिमानृचगिरिः पारिपाञ्चो द्रोणश्चिचूटो
गोवर्द्धनो रेवतकः कङ्कुभो नीलो गोकान्तः

इन्द्रकीलः कामगिरिरिति चान्ये शतसहस्रशः
शैलास्तेषां नितम्बप्रभवा नदा नद्यश्च सन्त्यसं-
ख्याताः । एतासामपो भारत्यः प्रजा नामभिरेव
पुनन्तीनामात्मना चोपसृशन्ति चन्द्रवशा
ताम्रपर्णी अवटोदा कृतमाला वैहायसी
कावेरी वेङ्गा पयस्विनी शर्करावर्त्ता तुङ्गभद्रा
कृष्णवेङ्गा भीमरथी गोदावरी निर्विन्ध्या
पयोधो तापी रेवा सुरसा नर्मदा चर्मखती
अम्बः शोणश्च नदी महानदी वेदस्त्वितिर्षि-
कुल्या त्रिसामा कौशिकी मन्दाकिनी यमुना
सरस्वती दृष्टदती गोमती सरयूरोचवती षष्ठ-
वती सप्तवती सुषोमा शतदृष्टदभाग मरुद-
दृष्टा वितस्ता असिनी विश्वेति महानद्यः ।
अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषैर्लज्जन्मभिः शुक्ललोहित-
कृष्णवर्णेन स्वारज्येन कर्मणा दिव्यमानुषनारक-
गतयो बह्व्य आत्मन आनुपूर्व्येण सर्वं ह्येव
सर्वेषां विधीयन्ते । यथावर्णविधानमपवर्ग-
श्चापि भवति । योऽसौ भगवति सर्वभूतात्मनि
अनामोऽनिरुक्तेऽनिलयने परमात्मनि वासुदेवे
अनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षणो नानागति-
निमित्ताविद्याग्रन्थबन्धनद्वारेण यदा हि महा-
पुरुषपुरुषप्रसङ्गः । एतदेव हि देवा गायन्ति ।

“अहो वतेशां किमकारि शोभनं
प्रसन्न एषां खिदुत स्वयं हरिः ।
यैर्जन्म लब्धं वृष्टु भारताजिरे
सुकुन्दसेवौपयिकसृष्टा हि नः ॥
किं दुष्करैर्नः क्रतुभिस्तपोव्रतै-
र्दानादिभिर्वा द्युजयेन फलमुना ।
न यत्र नारायणपादपङ्कज-
स्त्वितिः प्रमुष्टातिशयेन्द्रियोत्सवात् ॥
कल्पायुषां म्यानजयात् पुनर्भवात्
क्षणायुषां भारतभूजयो वरः ।
क्षणेन मर्त्येन कृतं मनस्विनः
सन्त्यस्य संयान्त्यभयं पदं हरेः ॥
न यत्र वैकुण्ठकथा सुधापगा
न साधवो भागवतास्तदाश्रयाः ।
न यत्र यज्ञेशमखा महोत्सवाः
सुरेशलोकोऽपि न वै स सेवताम् ॥
प्राप्ता नृजातिन्निह वे च जन्तवो
ज्ञानक्रियाद्रयकलापसम्भृताम् ।
न चेदृथतेरन्न पुनर्मृतायते
भूयो वनौका इव यान्ति बन्धनम् ॥
यैः श्रद्धया वर्हिषि भागशो हवि-
र्निरुप्तमिष्टं विधिमन्त्रवस्तुतः ।
एकः पृथङ्नामभिराहुतो मुदा
गृह्णाति पूर्णः स्वयमाश्रिषां प्रभुः ॥
सत्यं दिश्वर्थितमर्थितो नृणां
नैवार्थदो यत् पुनरर्थिता यतः ।
स्वयं विधत्ते भजतामनिच्छता-
मिच्छापिधानं निजपादपङ्कजम् ॥
यद्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषितं
खिद्यस्य सुक्तस्य कृतस्य शोभनम् ।

तेनाजनामे स्मृतिमज्जननः स्या-
दर्धे हरिर्यज्जतां शं तनोति ॥

श्रीशुक उवाच । जम्बूद्वीपस्य च राजनुपद्वीपा-
नद्यौ हैक उपदिशन्ति सागरात्मजैरश्वान्वेषण
इमां मह्यौ परितो निखनद्विरुपकल्पितान् ।
तद्वयथा । स्वर्णप्रस्थश्चन्द्रशुक्ल आवर्त्तनो रमणको
नन्दहरिणः पाञ्चजन्यः सिंहलो लङ्केति । एवं
तव भारतोत्तमजम्बूद्वीपवर्षविभागो यथोप-
देशमुपवर्णितः ।” इति श्रीभागवते महापुराणे
५ स्कन्धे द्वीपवर्णनं नाम १६ अध्यायः ॥

(विष्णुपुराणे च । २ अंशे ३ अध्याये ।

“उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमज्जैवैर् दक्षिणम् ।
वर्षं तत् भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥१॥
नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महासुने ।
कर्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गं गच्छताम् ॥२॥
अपरश्च ।

“अतः संप्राप्यते स्वर्गो सुक्तिमस्मात् प्रयान्ति वै ।
तियं क्वं नरकश्चापि यान्त्यतः पुरुषा मुने ॥३॥
इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यमन्तश्च गम्यते ।
नखल्वन्यत्र मर्त्यानां कर्मभूमौ विधीयते ॥४॥
अपि च ।

“चत्वारि भारते वर्षे युगान्यत्र महासुने ।
कृतं चेतादापरश्च कलिस्त्वान्यत्र न कश्चित् ॥१६॥
तपस्तप्यन्ति मुनयो जुहुते चात्र यज्विनः ।
दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादरात् ॥२०॥

“अत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बूद्वीपे महासुने ।
यतो हि कर्मभूरेषा ततोऽन्या भोगभूमयः ॥२२॥
अत्र जन्म सहस्राणां सहस्रैरपि सत्तम ।
कदाचित्कर्मते जन्तुर्मागुष्यं पुण्यसञ्चयात् ॥२३॥

गायन्ति देवाः किल गीतकानि
धन्यास्तु ते भारतभूमिभागे ।
स्वर्गपवर्गास्यदमार्गभूते
भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ॥२४॥
कर्माण्यसङ्कल्पिततत्फलानि
सन्त्यस्य विष्णौ परमात्मभूते ।
अवाप्य तां कर्म मह्यीमनन्ते
तस्मिन्त्ययं येत्वमलाः प्रयान्ति ॥२५॥
जानीम नेतुं क्व वयं विलीने
स्वर्गप्रदे कर्मणि देहबन्धम् ।
प्राप्स्याम धन्याः खलु ते मनुष्या
ये भारते नेन्द्रियविप्रह्वीनाः ॥२६॥

भारती, स्त्री, (भृ + अतच् । स्त्रियां ङीप् ।)
वचनम् । (यथा, कुमारः । ६ । ७६ ।

“तमर्थमिव भारत्या सुतया योक्तुमर्हसि ॥”
सरस्वती । (यथा, कालिदासः ।

“वीणापुस्तकरञ्जितहस्तै

भगवति भारति देवि । नमस्ते ॥”

पश्चिमेदः । उत्तिमेदः । इति मेदिनी । ने,
१३८ । यथा,—

“शङ्करे कौशिकी वीरे सालव्यारभटी पुनः ।
रसे रौद्रे च वीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥”
भारती वृत्तिस्तु भारती संस्कृतप्रायो वाग्-

वापारो नराश्रयः । इति साहित्यदर्पणस्य ६
परिच्छेदः ॥ ब्राह्मी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(शङ्कराचार्यशिष्यतोटकस्य शिष्याणामन्य-
तमस्य उपाधिविशेषः । यथा, प्राणतोषिण्या-
भवधूतप्रकरणे ।

“विद्याभारेण सम्पूर्णः सर्वभारं परित्यजेत् ।
दुःखभारं न जानाति भारती परिकीर्त्तिता ॥”
नदीविशेषः । यथा, महाभारते । ३।२२।२५।
“भारती सुप्रयोगा च कावेरी सुसुरायया ॥”

भारद्वाजं, स्त्री, अस्थि । इति हेमचन्द्रः । ३।२८६॥
भारद्वाजः, पुं, (भरद्वाजस्य अपत्यं गोत्रापत्य-
मिति वा । भरद्वाज + “अवृष्यनान्तर्त्ये विदा-
दिभ्योऽङ् ।” ४ । १ । १०४ । इति अङ् ।)
द्रोणाचार्यः । (यथा, महाभारते । ७।६। २३ ।
“ततः प्रयाते सहसा भरद्वाजे महारथे ।
आर्त्तनादेन घोरेण वसुधा समकम्पत ॥”)

ऋषिभेदः । इति मेदिनी । जे, ३४ ॥ अगस्त्य-
मुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥ मङ्गलग्रहः ।
इति ग्रहयज्ञतत्त्वम् ॥ व्याघ्राटपत्नी । दृष्टसति-
पुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (देशभेदः । यथा,
“दक्षिणपर्णादुभारद्वाजे ।” ४ । २ । १४५ ।
इति सूत्रे “भारद्वाजशब्दोऽपि देशवचन
एव नगोचशब्दः ।” इति काशिका ॥ भर-
द्वाजवंशीये, त्रि ॥ यथा, महाभारते । १ ।
१३१ । ३ ।

“इति सञ्चिन्त्य गाङ्गेयस्तदा भारतसत्तम ।।
द्रोणाय वेदविदुषे भारद्वाजाय धीमते ।
पाण्डवान् कौरवांश्चैव ददौ शिष्यान्नरर्षभ ॥”)
भारद्वाजी, स्त्री, वनकार्पासी । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (नदीभेदः । यथा, महाभारते । ६ ।
६ । २६ ।

“शीघ्राश्च पिच्छिलाश्चैव भारद्वाजीश्च निम्न-
गाम् ।
कौशिकीं निम्नगां शोणां बाहुदामय चन्द्र-
माम् ॥”)

भारयः, पुं, (भां दीप्तिं रयते प्राप्नोतीति । रय
गतौ + पदाद्यच् ।) भारद्वाजपत्नी । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ भारद्वा इति भाषा ॥

भारयष्टिः, स्त्री, (भारस्य यष्टिः ।) भारवहन-
दण्डः । वाक इति भाषा । तत्पर्यायः । विह-
ङ्गिका २ । इत्यमरः । २ । १० । ३० ॥

भारवं, स्त्री, (भारं वातीति । भार + वा +
“आतोऽनुपेति ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
धनुर्गुणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भारवाहः, पुं, (भारं वहतीति । वह् + “कर्म-
ण्यङ् ।” ३ । २ । १ । इत्यङ् ।) भारिकः ।
इत्यमरः । २।१०। १५ ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । १३३ । १ ।

“अन्वस्य पन्था वधिरस्य पन्थाः

स्त्रियाश्च पन्था भारवाहस्य पन्थाः ॥”)

भारवाही, स्त्री, (भारवाह + गौरादित्वात्
ङीष् ।) नीली । इति राजनिर्घण्टः ॥

भार्गवः

भारविः, पुं, कविविशेषः । स च किराताज्जनीय-
नामकग्रन्थकर्ता । तत्पर्यायः । शतपुष्पः २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य ग्रन्थस्य प्रथम-
श्लोकोऽयम् ।

“श्रियः कुरुणामधिपस्य पालनीं
प्रजासु वृत्तिं यमयुक्तं वेदितुम् ।
स वर्णिलङ्गी विदितः समाययौ
युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः ॥”

भारवृक्षः, पुं, काशीनामकग्रन्थम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

भारहरः, पुं, (हरतीति । हृ + पदाच् । भारस्य
हरः ।) भारवाहकः । इति शब्दरत्नावली ॥

भारहारः, पुं, (भारं हरतीति । हृ + अण् ।)
भारवाहकः । इति शब्दरत्नावली ॥

भारिः, पुं, (इभस्य अरिः । एषोदरादित्वात्
इलोपः ।) सिंहः । इति हेमचन्द्रः ॥

भारिकः, पुं, (भारोऽस्ति वाह्यतयास्य । “अतः
इतिठनी” ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) भार-
वाहकः । भारी इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।

भारवाहः २ । इत्यमरः । २ । १० । १५ ॥

भारहरः ३ भारहारः ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३७ । ५६ ।

“तत्र चागताः केचित् तन्नुः काष्ठ-
भारिकाः ॥”)

भारिः, पुं, पक्षिविशेषः । तत्पर्यायः । श्याम-
चटकः २ शैशिरः ३ कणभक्तकः ४ । इति
राजनिर्घण्टः ॥

भारी, [न] पुं, (भारोऽस्त्यस्यास्ति नूति । भार +
इति ।) भारवाहकः । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥ (यथा, मनौ । २ । १३८ ।

“चक्रिणो दशमीस्यस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः
स्नातकस्य च राज्ञश्च पत्न्या देवो वरस्य च ॥”)

भारयुक्ते, वि ॥

भारौही, स्त्री, (भारं वहतीति । वह् + श्वि ।
स्त्रियां डीप् । ततः श्रसादावजादौ ऊट् ।)
भारवाहिका । इति सुम्भवोध्याकरणम् ॥

भार्गवः, पुं, (भृगोरपत्यम् तद्गोत्रापत्यमिति ।
भृगु + अण् ।) परशुरामः । शुक्राचार्यः ।
(यथा, महाभारते । १ । ६६ । ४५ ।

“तस्मिन्निवृत्ते विधिना योगक्षेमाय भार्गवे ।
अव्यसत्पादयामास पुत्रं भृगुरनिन्दितम् ॥”)

धन्वी । गजः । इति मेदिनी । वे, ४५ ॥ भारत-
वधमध्ये प्राच्यदेशान्तर्गतदेशविशेषः । यथा,—

“ब्रह्मोत्तराः प्रविजया भार्गवा ज्ञेयमर्द्धकाः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

(कुलालः । यथा, महाभारते । १ । १६२ । १ ।

“गत्वा तु तां भार्गवकर्मशालां
पार्थो पृथां प्राप्य महानुभावौ ॥”

“भृगुः स्वष्टवृत्तिः जीविकार्थं भृगुणा व्यव-
हरतीति भार्गवः कुलालः ॥” इति तट्टीकायां

नीलकण्ठः ॥ मार्कण्डेयः । यथा, महाभारते ।
१३ । २२ । १५ ।

५०३

भार्था

“इत्युक्ता ते जम्बूराशु चत्वारोऽमिततेजसः ।
पृथिवीकाशपञ्चामिः प्रकटायञ्च भार्गवः ॥”

शौनकः । यथा, महाभारते । १ । १८ । ६ ।

“तथेति चात्रवोदविष्णुर्ब्रह्मणा सह भार्गवः ॥”

भृगुवंशीये, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
६६ । ४१ ।

“शृणु रामस्य राजेन्द्र ! भार्गवस्य च धीमतः ॥”)

भार्गवप्रियः, पुं, (भार्गवस्य प्रियः ।) हीरकः ।
शुक्राधिष्ठातृदेवताकत्वात् ॥

भार्गवी, स्त्री, (भार्गव + डीप् ।) पार्वती ।
(भृगोरपत्यं स्त्री । भृगु + अण् + डीप् ।)

लक्ष्मीः । (अस्या भृगुसुतात्वमुक्तं यथा, विष्णु-
पुराणे । १ । ६ । १४६ ।

“एतत् ते कथितं ब्रह्मन् ! यन्मां त्वं परि-
पृच्छसि ।

क्षीराद्यौ श्रियंथा जाता पूर्वं भृगुसुता सती ॥”)

दूष्वा । इति मेदिनी । वे, ४५ ॥ (यथा, वैद्यक-
रत्नमालायाम् ।

“सहस्रवीर्या दूष्वा तु मङ्गल्या भार्गवी
रूक्षा ॥”)

नीलदूष्वा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथास्याः
पर्यायः ।

“नीलदूष्वा रूक्षानन्ता भार्गवी शतपर्जिका ।
श्रयं सहस्रवीर्या च शतवल्ली च कीर्तिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

श्वेतदूष्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भृगुवंशीय-
स्त्रीमात्रे । यथा, महाभारते । १ । ७३ । ३३ ।

“कस्माच्चिरायितोऽसीति पृष्टस्तामाह भार्ग-
वीम् ।

हृतोऽहमिति चाचक्षौ पृष्टो ब्राह्मण-
कन्यया ॥”)

भार्गो, स्त्री, (भृज् + घञ् । भर्गोऽस्त्यस्या इति ।
“ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् ॥” ५ । २ । १०३ ।

इत्यस्य वार्त्तिः । इति अण् । ततो डीप् ।)
वृत्तविशेषः । वामनहाटी इति भाषा । तत्-
पर्यायः । गर्दभशाखी २ फल्ली ३ अङ्गार-
वल्ली ४ ब्राह्मी ५ ब्राह्मण यष्टिः ६ वान्तारिः

७ भृङ्गजा ८ पद्मा ९ यष्टिः १० भारङ्गी ११
वातारिः १२ कामजित् १३ सुरूप १४

भमरेष्टा १५ शक्रमाता १६ । अस्या गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कासश्वास-
शोफव्रणक्रिमिदाहज्वरनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अन्यत्र ब्राह्मणयष्टिकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

भार्वाजी, स्त्री, (भारवाजी । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) भारवाजी । वनकार्पासी । इति
शब्दरत्नावली ॥

भार्था, स्त्री, (भरणीया इति । भृ + “वह-
लोर्णत्” ३ । १ । १२४ । इति ण्यत् । टाप् ।

यदा भया दीपता आर्या ।) वेदविधा-
नेनोद्गा । विधिपूर्वकविवाहिता । तत्पर्यायः ।

पत्नी २ पाणिग्रहीती ३ द्वितीया ४ सह-
धर्मिणी ५ जाया ६ दाराः ७ सहधर्मिणी

भार्था

८ धर्मचारिणी ९ दारः १० कलत्रम् ।
कलत्रकम् १२ ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ अस्त्य-
प्रशंसा यथा,—

“सा भार्था या प्रियं ब्रूयात् स पुत्रो यस्य
जीवति ।

स जीवति गुणो यस्य धर्मो यस्य स जीवति ।
गुणधर्मविहीनो यो निष्कलं तस्य जीवनम् ॥

सा भार्था या गृहे दत्ता सा भार्था या
प्रियंवदा ॥

सा भार्था या पतिप्राणा सा भार्था या पति-
व्रता ।

नित्यस्नाता सुगन्धा च नित्यं प्रियवादिनी ॥
अल्पभुक् स्वल्पभाषी च सततं मङ्गलैर्युता ।

सततं धर्मवद्भूता सततं प्रतिप्रिया ॥
सततं प्रियवक्त्री च सततं ऋतुकामिनी ।

पितृदेवक्रियायुक्ता सर्वसौभाग्यवर्द्धिनी ॥
यस्येष्टा भवेद्भार्या देवन्दो न स मानुषः ॥”

अस्या दोषा यथा,—

“यस्य भार्या विरूपानी कम्पला कलहप्रिया ।
उत्तरोत्तरवादा स्यात् सा जरा न जरा जरा ॥

यस्य भार्याश्रिताव्यव परवेषाभिकाङ्क्षिणी ।
कुक्रिया त्यक्तलज्जा च सा जरा न जरा जरा ॥”

“यस्य भार्या गुणज्ञा च भर्तारमनुशामिनी ।
अल्पाल्पेन तु सन्तुष्टा सा प्रिया न प्रिया प्रिया ॥

दुष्टा भार्या शठं मित्रं भृत्याङ्गोत्तरदायकाः ।
सर्पे च गृहे वासो न्यतुरेव न संशयः ।

आपत्सु मित्रं जानीयान् दुष्टे शूरं वने शुचिम् ।
भार्याश्च विभवे क्षीणे दुर्भिक्षे च प्रियातिथिम् ॥”

इति गारुडे नीतिसारे १०८ । १०६ अध्यायौ ॥
(तथा च महाभारते । १ । ७४ । ३६—४५ ।

“सा भार्था या गृहे दत्ता सा भार्था या
प्रजावती ।

सा भार्था या पतिप्राणा सा भार्था या
पतिव्रता ।

अर्द्धं भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखा
भार्यामूलं त्रिवर्गस्य भार्यामूलं तरिष्यतः ॥

भार्यावन्तः क्रियावन्तः सभार्या गृहमेधिनः
भार्यावन्तः प्रमोदन्ते भार्यावन्तः श्रियावन्तः

सखायः प्रविविक्तियु भवन्त्येताः प्रियंवदाः ।
पितरो धर्मकार्येषु भवन्त्यान्ताश्च मातरः ।

कान्तारेऽपि विश्रामो जनस्थाध्वनिकस्य वै
यः सदारः स विश्वासस्तस्मादाराः परा गतिः ॥

संस्मरन्तमपि प्रेतं विषमेऽप्येकपातिनम् ।
भार्यैवान्वेति भर्तारं सततं या पतिव्रता ॥

प्रथमं संस्थिता भार्या पतिं प्रेक्ष्य प्रतीचते ।
पूर्वं न्यतश्च भर्तारं पश्चात् साध्वनुगच्छति ॥”)

वृहस्पतिरुवाच ।

“यस्य नास्ति सती भार्या गृहेषु प्रियवादिनी ।
अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥

सुशीला सुन्दरी शान्ता गता यस्य गृहोदरात् ।
अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥

भावावुरक्ता वनिता हृता यस्य च शत्रुणा ।

भार्या

अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥
 देवेनापहृता यस्य पतिसाध्या पतिव्रता ।
 अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥
 यस्य माता गृहे नास्ति भार्या चाप्रियवादिनी ।
 अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥
 प्रियाभूत्वा गृहं यस्य पूर्णं स्त्रीधनबन्धुभिः ।
 अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥
 भार्याभूत्वा वनसमाः सभार्याश्च गृहा गृहाः ।
 गृहिणी च गृहं प्रोक्तं न गृहं गृहमुच्यते ॥
 अयुधिः स्त्रीविहीनश्च देवे पेत्रे च कर्मणि ।
 यदद्वा कुरुते कर्म न तस्य फलभागभवेत् ॥
 दाहिकाशक्तिहीनश्च यथा मन्दो हुताशनः ।
 प्रभाहीनो यथा सूर्यः शोभाहीनो यथा प्रशी ॥
 शक्तिहीनो यथा जीवो यथात्मा च तनं विना ।
 विनाधारं यथा धियो यथेशः प्रकृतिं विना ॥
 न च शक्तो यथा यज्ञः फलदां दक्षिणां विना ।
 कर्मिणे च फलं दातुं सामग्रीमूलमेव च ॥
 विना स्वर्णं स्वर्णकारो यथाशक्तः स्वकर्मणि ।
 यथाशक्तः कुलालश्च मृत्तिकाश्च न विना द्विजाः ॥
 तथा गृही न शक्तश्च सन्ततं सर्वकर्मणि ।
 भार्यामूलाश्च पुत्राश्च भार्यामूला गृहास्तथा ॥
 भार्यामूलं सुखं शम्भुदृष्टस्यानां गृहे सदा ।
 भार्यामूलः सदा हर्षो भार्यामूलश्च मङ्गलम् ॥
 भार्यामूलश्च संसारो भार्यामूलश्च सौरतम् ।
 यथा रथश्च रथिनां गृहिणाश्च तथा गृहम् ।
 सारथिस्तु यथा तेषां गृहस्यानां तथा प्रिया ॥
 सर्वरत्नप्रधानश्च स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ।
 सा गृहीता गृहस्थेनैवेत्याह कमलोद्भवः ॥
 यथा जलं विना पद्मं पद्मं शोभां विना यथा ।
 तथैव च गृहं शम्भुदृष्टिणां गृहिणीं विना ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५६ अध्यायः ॥
 तस्या अत्याव्ययं यथा,—
 “अनपत्याश्च युवतीं कुलजाश्च पतिव्रताम् ।
 तद्वा भवेद्यः सव्यासी ब्रह्मचारी यतीति वा ॥
 वाणिज्ये वा प्रवासे वा चिरं दूरं प्रयाति यः ।
 तीर्थाय तपसे वापि मोक्षार्थं जन्म खलितुम् ॥
 न मोक्षस्तस्य भवति धर्मस्य स्वजनं ध्रुवम् ।
 अभिशपेन भार्याया नरकश्च परत्र च ॥
 इहैव च यशोनाश इत्याह कमलोद्भवः ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११२ अः ॥
 बहुभार्यस्यैकस्या भजने दोषादि यथा,—
 “गदतो यत् श्रुतं पूर्वं नारदाय पितुर्मुखे ।
 दत्तस्य धर्मशास्त्रार्थं तत् श्रुत्वा निशापते ॥
 बहुदारः पुमान् यस्तु रागादेकां भजेत् स्त्रियम् ।
 स पापभाक् स्त्रीजितश्च तस्याशौचं सनातनम् ॥
 यदुदुःखं जायते स्त्रीणां स्वाम्यसम्भोगजं यथा ।
 न तस्य सदृशं दुःखं किञ्चिदन्यद् विद्यते ॥
 सतीश्रुतमतीं जायां यो नेयात् पुरुषाधमः ।
 ऋतुषसेषु शृङ्गेषु भूयश्च स हि जायते ॥
 भार्या स्याद्यावदाज्येयी तावत् कालं विरो-
 धकः ।
 तस्यास्तु सङ्गमे किञ्चित् विहितञ्चापि नापरेत् ॥

भार्याप

बहुभार्यस्य भार्याणां नृपमैयुननाशनम् ।
 न किञ्चिद्विद्यते कर्म शास्त्रेणापि यदीरितम् ॥
 तोषयेत् सततं भार्या विधिवत् पाणिपीडिताः ।
 तासां तुष्ट्या तु कल्याणमकल्याणमतोऽन्यथा ॥
 सन्तुष्टो भार्यया भर्ता भर्ता भार्या तथैव च ।
 यस्मिन्नेतत्कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥
 यथा विरुध्यते स्वामी सौभाग्यमदृष्टया ।
 सपत्नीसङ्गमं कर्तुं सा स्यादेष्या भवान्तरे ॥
 इहापि लोके वाच्यत्वमधर्मश्चापि विन्दति ।
 न च पितृकुलं स्वामिकुलं तस्याः प्रमोदते ॥
 विरुध्यमाने पत्नौ यत् सपत्न्या वा प्रवर्तते ।
 अतीव दुःखं भवति तदकल्याणकृतयोः ॥
 इति कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥
 रजस्वला भार्या अत्याध्या । यथा,—
 “न धिनोतीह यो दारान् रजसा कलुषीकृतः ।
 प्रेतपैत्र्याहते कुले रेतसाश्च पिबत्यसौ ॥
 यो जहाति रजः कृत्वा पित्रां स्वं तेजसा नरः ।
 सोऽश्नाति फलमप्येतं यो न दद्यात् पुनः ॥
 यो विभर्ति स मत्तो वै बहूनां रजसि स्थितः ।
 रेतः पिबति तन्मग्नो पितृभ्यो योऽप्यपिच्छदः ॥
 यो जहाति हि निर्दोषां भार्याश्चैव रजस्वलाम् ।
 शुद्धिमान् संततः कृत्तगर्भस्य दुरितं वहेत् ॥
 इति बह्विपुराणम् ॥
 कालविशेषे तद्गमननिषेधो यथा,—
 “न दिवापि स्त्रियं गच्छेत् कदाचिद्विच्छयापि च ।
 न पर्वसु न सन्ध्यासु नाद्यर्चुचतुरात्रिषु ॥
 नोदक्यां न दिवा गच्छेत् न सगर्भां न व्रत-
 स्थिताम् ।
 अभिगच्छेद्विद्वान् यस्तदायुःक्षयमेव च ॥
 वन्ध्यायमे परित्राया नवमे च मृतप्रजा ।
 एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्वप्रियवादिनी ॥
 न वक्त्रेऽभिगमं कुर्यात् पाणिग्राही तु
 योषितः ।
 कुर्याच्चेत् पितरस्तस्य पतन्ति रेतसोऽनुजः ॥
 भार्याधीनं सुखं पुंसां भार्याधीनो धनागमः ।
 भार्याधीना मखोत्पत्तिर्भार्याधीनः सुखोदयः ॥
 यत्र भार्या गृहं तत्र भार्याधीनो गृहे वसेत् ।
 न गृहेण गृहस्थः स्यात् भार्याया कथ्यते गृही ॥
 इति पराशरस्मृतिः ॥
 भार्याटः, पुं, (भार्याया अटति वर्तते इति ।
 अट गतौ + पदादच्) अन्वार्थं स्वस्त्रीदाता ।
 इति त्रिकाश्रयेः ॥
 भार्याटिकः, पुं, (अट गतौ + भावे घञ् । भार्याया
 आटो मतिर्भ्रमश्च वा अस्त्वस्येति । भार्याट +
 ठन् ।) स्त्रीजितः । हरिणविशेषः । इति
 मेदिनी । के, २०५ ॥ (सुनिविशेषः । इति
 हेमचन्द्रः ॥)
 भार्यापती, पुं, (भार्या च पतिश्च तौ । “राज-
 दन्तादिषु परम् ॥” २।२।३१ । इति साधुः ।)
 योषितपती । निव्यङ्गिष्वपनान्तोऽयं शब्दः ।
 तत्पर्यायः । दम्पती २ जम्पती ३ जायापती
 ४ । इत्यमरः । २।६।३८ ॥

भावः

भार्याटः, पुं, (भार्यायां ऋच्छतीति । ऋ गतौ +
 उण् ।) ऋग्भेदः । क्रीडया परभार्यायां पुत्रो-
 त्पादकः । श्लेष्मेदः । इति मेदिनी । रे, १६२ ॥
 भार्याटश्च, पुं, (भार्यावत् प्रियो टश्चः ।) पञ्च-
 टश्चः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भालं, स्त्री, (भाल दीप्तौ + भावे क्तिप् । भां जाति
 गृह्णातीति । ला + “आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३।
 २।३ । इति कः ।) भुवोऽर्हभागः । कपाल
 इति भाषा । तत्पर्यायः । ललाटम् २ व्यलिकम्
 ३ गोधि ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
 “स्वामिन् भङ्गुरयालकं सतिलकं भालं विला-
 सिन् कुरु
 प्राणेश ! त्रुटितं पयोधरतटे चारं पुन-
 र्योजय ॥”)
 तेजः । इति मेदिनी । ले, ४२ ॥
 भालदर्शनं, स्त्री, (भावे ललाटे दर्शनमस्येति ।)
 सिन्दूरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 भालटक्, [श्] पुं, (भावे ललाटे टक्
 नेचं यस्य ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ।
 २।११० ॥
 भालाङ्कः, पुं, (भालस्यैव अङ्को यत्र भावे अङ्को
 यस्येति वा ।) करपत्रम् । शाकभेदः । रोहित-
 मत्स्यः । महालक्ष्मणसम्पन्नपुरुषः । कच्छपः ।
 हरः । इति मेदिनी । के, १३३ ॥ (भालस्य
 अङ्कः ।) ललाटचिह्नश्च ॥
 भाललोचनः, पुं, (भावे ललाटे लोचनं नेचं
 यस्य ।) शिवः । इति भालटक्शब्ददर्शनात् ।
 (यथा, काशीखण्डे । २६।१३० ।
 “भाललोचनभावज्ञा भूतभयभवत्प्रभुः ॥”)
 भालुकः, पुं, (भलते हिनस्ति प्राणिनः इति । भल
 हिंसायाम् + बाहुलकात् उक् । ततः प्रज्ञा-
 दण् ।) भङ्गकः । यथा, भरतधृतकोषान्तरे ।
 “भालूको भालूको भल्लोऽच्छभल्लोऽच्छोऽपि
 भल्लुकः ॥”
 भालुकः, पुं, (भलते हिनस्ति जीवानिति । भल
 + “जलूकादयश्च ॥” उणा० । ४।४१ । इति
 उक् । ततः प्रज्ञादण् ।) भङ्गकः । यथा,—
 “भालूको भालूको भल्लोऽच्छभल्लोऽच्छोऽपि
 भल्लुकः ॥”
 इति भरतधृतकोषान्तरम् ।
 भालुकः, पुं, भङ्गकः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 भालुकः, पुं, भङ्गकः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 भावः, पुं, (भावयति चिन्तयति पदार्थानिति ।
 भू + णिच् + पचादण् । भवतीति । भू + “भव-
 तेच्चेति वक्तव्यम् ॥” इति काशिकोक्तेश्च वा ।)
 नाव्योक्तौ विद्वान् । मानसविकारः । सत्ता ।
 (यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । २।१६ ।
 “नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
 उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥”)
 स्वभावः । अभिप्रायः । (यथा, रामायणे ।
 २।२।१६ ।

भावः

“तस्य धर्मार्थविदुषो भावमाज्ञाय सर्वशः ।
ब्राह्मणा बलसुखाश्च पौरजानपदैः सह ॥”
चेष्टा । आत्मा । जन्म । इत्यमरः । ३।३।२०६ ॥
(चित्तम् । यथा, मनुः । ४।२२७ ।
“दानधर्मं निषेवेत नित्यमैष्टिकपौर्तिकम् ।
परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य भक्तितः ॥”)
क्रिया । लीला । पदार्थः । (यथा, रघुः । ३।४१ ।
“अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनी
बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः ॥”)

विभूतिः । बुधः । जन्तुः । रत्यादिः । इति मेदिनी ।
वे, २१ ॥ गौरवितः । अभिनयान्तरम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (विषयः । यथा, हितोपदेशे ।
“अवशम्भाविनो भावा भवन्ति महतामपि ।
नम्रत्वं नीलकण्ठस्य महाहिमयनं हरेः ॥”
यथालोचना । यथा मनुः । ६।८० ।

“यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निस्पृहः ।
तदा सुखमवाप्नोति प्रेय चेष्ट च शाश्वतम् ॥”
प्रेम । यथा, गीतायाम् । १०।८ ।

“इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥”
धात्वर्थः । (यथा, सुगन्धोद्ये वोपदेवः ।
“देशाध्वकालभावं वाटे, ।” क्रियान्तरापेक्षि-
क्रियाविशिष्टः तत्र सप्तमी विहिता तथा च
सुगन्धोद्येकायां रामतर्कवागीशः । “यस्य
क्रियया क्रियान्तरमपेक्ष्यते स इह भावः ॥”)
योनिः । उपदेशः । इति धरणिः ॥ संसारः ।
इत्यनेकार्थक्रीडः ॥ नवग्रहाणां ग्रयनादिद्वादश-
चेष्टाः । यथा,—

“ग्रयनक्षोपवेशश्च नेत्रपाणिः प्रकाशनम् ।
गमनं गमनेच्छा च सभायां वसतिस्तथा ॥
आगमनं भोजनश्च वृत्तलिप्ता च कौतुकम् ।
निद्रा गृहाणां भावाश्च द्वादशैते प्रकीर्तिताः ॥”
भावानयनक्रमो यथा,—

“यद्राशौ विद्यते खेटस्तेन तं परिपूरयेत् ।
पुनरंशेन संपूर्य स्वर्त्तं तत्र नियोजयेत् ॥
जातदण्डं तथा लग्नमेकीकृत्य सदा बुधैः ।
रविणा भागद्वारेण शेषं कार्यं नियोजयेत् ॥
अंशेन नवसंख्याया । स्वर्त्तं गृहाणां जन्म-
नक्षत्रम् । तदयथा,—

“विशाखानलतोयानि वेष्णवं भगदेवतम् ।
पुष्या पौष्णोयमः सर्पो जन्मभान्यर्कतः क्रमात् ॥”
ऋक्षो राशिः । यदा मेघे गृहस्तदा १ एक-
पूरितगृहसंख्याङ्कः । यदा वृषे गृहस्तदा २
द्विपूरितो गृहसंख्याङ्कः कार्यः ॥ * ॥ जाया-
सुतस्युतुङ्गस्वहृत्त्रिकोणस्थानस्थितपापग्रहाणां
निद्राग्रयनभावयोः फलम् ।

“निद्रायाश्च यदा पापो जायास्थाने शुभं वदेत् ।
यदि पापः शुभेष्टो नाशुभैश्च कदाचन ॥
यदि वा शत्रुगेही स्याच्छयने यदि वेचितः ।
तदा नारीसमं तस्य नाशो भवति निश्चितम् ॥
शुभाशुभैर्यदा दृष्टः शुभग्रहसमन्वितः ।
नारी च स्त्रियते तस्य प्रथमा च विशेषतः ॥
सुतस्थाने स्थितः पापो निद्रायां ग्रयनेऽपि वा ।

भावः

तदाशुभं भवेत्तस्य नात्र कार्या विचारणा ॥
तुङ्गस्थाने स्वगृहे वा त्रिकोणे वा यदा भवेत् ।
अपत्यस्य तदा नाशो जायते नात्र संशयः ॥
शुभग्रहो यदा तत्र क्रूरो वा यदि वेचितः ।
तदा प्रथमापत्यस्य नाशो भवति निश्चितम् ॥
वृत्तस्थाने स्थितः पापो निद्रायां ग्रयनेऽपि वा ।
तदात्मनोऽपत्यस्य स्यादाजतोऽपरतोऽपि वा ॥
शुभग्रहो यदा तत्र वृत्तस्थानेऽपि संस्थितः ।
तदा च मरणं तस्य वृत्तस्थाने विशेषतः ॥
पापग्रहेर्यदा दृष्टः शुभो वा शत्रुवेचितः ।
तदा तस्य शिरश्छेदो मुनिना परिकीर्तितः ॥
एवं क्रमेण बोद्धव्यं ग्रहभावे सुबुद्धिना ।
बलावलविचारेण जायते च शुभाशुभम् ॥
ज्योतिर्वित्तु च सर्वेषु परिहारः कृतो मया ।
ग्रयनादिकभावेषु ज्ञातव्योपदेशतः ॥

एकादशे वा दशमालये वा
धनालये वा यदि वा विलम्बे ।
पापेन युक्तो न शुभग्रहश्चे-
त्तथापि सिद्धिं महतीं वदन्ति ॥”

फलं यथा,—
“मन्दाग्निः पित्तशूलौ च जायते ग्रयने नरः ॥१॥
उपवेशे भवेच्छूलौ श्यामवर्णस्तथा नरः ॥२॥
नेत्रपाणौ भवेत् क्रूरो जलदोषो भवेन्नरः ॥३॥
गुणवान् धार्मिकश्चैव धनवान् प्रकाशने ॥४॥
गमने च रवेर्जातः कृपणो धनसंयुतः ।
बहुभाषी चमी क्रोधी लुब्धचित्तः सदा
भवेत् ॥ ५ ॥

अल्पभोक्ता श्रीघ्नगामी दीर्घायुर्धनवान् भवति ।
शूरः श्रीमान् सुशीलश्च गमनेच्छाभवो नरः ॥६॥
सभायाश्च रवेर्जातः खलो दाता चमी भवेत् ।
दयालुः पण्डितो धीमान् गुणवान् पण्डित-

प्रियः ॥ ७ ॥

आगमने भवेन्मुखः कुरूपो धनवान् भवेत् ॥८॥
भोजने भक्तको मांसलुब्धो महावपुर्वली ॥९॥
वृत्तलिप्तौ सुन्दरो वाम्नी पण्डितस्य गृहा-

धिपः ॥१०॥

उत्साही च महाभोगी कौतुके च दिवाकरे ॥११॥
दाता भोक्ता प्रियः पुत्रकलत्राणां न संशयः ।
लिङ्गे देहे करे चैव गुदे रोगी तथैव च ।

निद्रायाश्च भवेद्भानोः क्रोधनो रक्तनेत्रकः ॥१२॥
इति रवेस्तुङ्गातुङ्गे बलावले वा बोध्यम् ॥*

“ग्रयने च विधौ क्रोधी दरिद्रो बहुलस्यटः ॥१॥
उपवेशे महारोगी धनवान् भवेन्नरः ॥ २ ॥
नेत्रपाणौ नेत्ररोगी स्त्रीपदी बहुभाषकः ।

क्रूरः खलोऽतिशूरश्च जायते च विधौ तदा ॥३॥
प्रकाशने निशानाथं धनवान् भवेन्नरः ।
दक्षो बुद्धिमान् दाता च परदारेषु लस्यटः ॥४॥

अरोगी वित्तहा चैव क्रूरकर्मा धनान्वितः ।
शिरोरोगी दन्तशूलौ जायते गमने विधौ ॥५॥
नानामतिमहाक्रोधी सम्यो च भवेन्नरः ।

गमनेच्छुविधौ जातो धनहीनो भवेत्तदा ॥६॥
दाता च धार्मिकश्चैव राजपात्रो भवेत् सदा ।

भावः

सभायाश्च विधौ नित्यं जायते पुरुषोत्तमः ॥७॥
नित्यक्रोधी महादुःखी भवेदागमने विधौ ॥८॥
भोजने च भवेत्लुब्धो भक्तकश्च महासुरः ॥९॥
यो जातो वृत्तलिप्तायां गुणवान् धार्मिको
भवेत् ।

बहुपात्रो धनी दाता जायते नात्र संशयः ॥१०॥
कौतुके च भवेन्नरोगी नानाविद्यासु तत्परः ।
उत्साही च महाक्रोधी जायते च सुनिश्चि-

तम् ॥११॥

निद्रायां ददरोगी स्यात् क्लेशपापरुजान्वितः ।
पुत्रशोकमहादुःखी नित्यं भ्रमति मेदिनीम् ॥१२॥
इति चन्द्रस्य ॥ * ॥

ग्रयने च कुले जातो लक्ष्मीवहकुरङ्गकः ।
चणक्रोधी महादक्षः कृपणो जायते नरः ॥१॥
उपवेशे यदा भौमे जायते च नराधमः ।

धनवान् क्रूरकर्मा च निष्ठुरो जातिवर्जितः ॥२॥
नेत्रपाणौ च यो जातः अक्षिरोगी भवेन्नरः ।
पुत्रदारधनैर्युक्तो दारिद्र्येणैव दह्यते ॥ ३ ॥

प्रकाशने कुले जातो धनवान् पण्डितः सुधीः ।
नारी च स्त्रियते तस्य प्रथमा च विशेषतः ॥ ४ ॥
गमने च यदा जातः प्रवासी नित्यदुःखितः ।

शरीरे च भवेन्नरोगः कण्ठादिकुष्ठदृढकः ॥५॥
प्रवासी गमनेच्छायां गुदरोगी भवेच्च सः ।
धनहीनः कुकर्मा च जायते क्षितिजस्य च ॥ ६ ॥

सभायाश्च यदा जातो धार्मिको बहुसम्यदः ।
गुणवान् महादाता शिरोरोगी भवेद्भुवम् ॥७॥
कुजस्यागमने नित्यं खड्गो भवति नान्यथा ।

कर्णरोगी पित्तशूलौ जायते च नराधमः ॥८॥
भोजने भूमिजस्यापि यो जातो मांसलुब्धकः ।
वृहत्कायो महाक्रोधी नित्योत्साही धना-

न्वितः ॥ ९ ॥

कुजस्य वृत्तलिप्तायां यो जातो धनवान् भवेत् ।
दाता भोक्ता सदा मानो राजपात्रो भवेच्च
सः ॥ १० ॥

कौतुके क्षितिजस्यापि जातो भवति पण्डितः ।
नानाधनेन संयुक्तो बहुपुत्रो हिमार्थकः ॥११॥
निद्रायां भूमिपुत्रस्य यो जातो भूर्ख एव सः ।

कलहो वान्धवैः साहं शोकक्षेत्ररुजान्वितः ॥१२॥
इति मङ्गलस्य ॥

“बुधस्य ग्रयने जातो धनवान् क्षुधितः सदा ।
अङ्गच्छेदो भवेदापि खड्गो भवति नान्यथा ॥१॥
उपवेशे च यो जातः प्रवासी जायते भुवम् ।

कवितागुणधीयुक्तो गौरवर्णो महाशयः ॥२॥
नेत्रपाणौ च यो जातः स्त्रीपदादिरुजान्वितः ।
चक्षुरोगी विशेषात् स्यात् पुत्रनाशो भवेद्-

भुवम् ॥ ३ ॥

प्रकाशने भवेत्जातो राजपात्रो धनान्वितः ।
नानाधनेन संयुक्तो जायते वेदपारगः ॥ ४ ॥
गमने यो नरो जातः प्रवासी नित्यदुःखितः

शरीरे क्षतमाप्नोति नित्यवृणौ भवेच्च सः ॥५॥
यो जातो गमनेच्छायां लस्यटो दुष्टचित्तकः ।
स्त्रीवशी दुष्टभार्यश्च काटको बहुभाषकः ॥६॥

भावः

सभायाश्च बुधे जातो मुखो भवति पण्डितः ।
धनवान् धार्मिकश्चैव चिररोगी भवेत्तु सः ॥७॥
क्रूरः खलो हतमुखः पापशीलो भवेन्नरः ।
बुधस्यागमने नित्यं जायते च नराधमः ॥८॥
भोजने च भवेत् सौख्यं धनहीनो भवेन्नरः ।
परद्वेषी प्रवासी च श्रीधमात्रयथान्वितः ॥९॥
यो जातो वृत्तलिप्तायां धनवान् पण्डितः कविः ।
उत्साही च महाहृद्यो सुनक्ति सुख-

मदुतम् ॥ १० ॥

कौतुके च यदा जातो भवेत् सर्वजनप्रियः ।
अर्धरोगी ददुक्तो धनवानल्पश्रयः ॥११॥
निद्रायाश्च यदा जातः सर्वदुःखैकपात्रताम् ।
नानाक्षेममवाप्नोति रोगशोकयममयम् ॥१२॥

इति बुधस्य ॥ * ॥

“धनवान् लम्पटः श्यामः शूलो व्रणरुजान्वितः ।
जीवस्य शयने जातो मानवो नात्र संशयः ॥१॥
उपवेशे गुरोर्जातो बहुभाषी च रोगवान् ।
पशुघाती महाशिल्ली श्लीपदी रोगसंयुतः ॥२॥
नेत्रपाणौ गुरोर्जातः काशरोगी धनी भवेत् ।
क्षतादिश्चरणी नित्यं जायते नात्र संशयः ॥३॥
गुरोः प्रकाशे धनवान् लिङ्गगुह्ये रुजान्वितः ।
दक्षो लम्पटपापी च श्यामवर्णो रुजान्वितः ॥४॥
सर्पभीतो गृहकर्म साहसी गमनोन्मुखे ।
परविस्तेन धनवान् पुमान् भवति वाक्पतौ ॥५॥
गुरोश्च गमनेच्छायां जातो भवति मानवः ।
शूलो धनी प्रवासी च सेवाकर्मणि तत्परः ॥६॥
वक्ता दाता च धनवान् राजसेवान्वितो नरः ।
शूलरोगी भवेन्नित्यं सभायां वाक्पतौ स्थिते ॥७॥
धार्मिकस्तीर्थविष्मानी धनी चागमने गुरोः ।
परदारेषु संलुब्धो जायते नात्र संशयः ॥८॥
भोजने बहुसौख्याढो मांसलुब्धो महासुरः ।
कामुकः प्रियवाक्यश्च जायते नात्र संशयः ॥९॥
वृत्तलिप्ता शटो वाग्मी धनवान् सात्विकस्तथा ।
महदैश्वर्यसंयुक्तो जीवस्य च भवेन्नरः ॥१०॥
कौतुके च गुरोर्जातो धनवान् धार्मिकः सदा ।
वृत्तान्ताही महत्सङ्गो सुनक्ति सुखमदु-

सुतम् ॥ ११ ॥

निद्रायाश्चैव यो जातश्चरु रोगी भवेच्च सः ।
कृपणो बहुभाषी च दुःखितो भ्रमते

महीम् ॥ ११ ॥

इति गुरोः ॥ * ॥

“शुक्रस्य शयने जातो लम्पटो बहुभाषकः ।
दन्तरोगी महाक्रोधी नीचो भवति नित्यशः ॥१॥
उपवेशे तथा जातो बलवान् दाम्भिकः सदा ।
नित्यप्रवासी रोगी च जायते नीचसंस्थिते ॥२॥
नेत्रपाणौ भृगोर्दुःखी रोगशोकसमन्वितः ।
धनहीनो महारोगी मानवः स्यान्न संशयः ॥३॥
भृगोः प्रकाशने जातो विज्ञानसमन्वितः ।
दाता च धार्मिकश्चैव कीर्तिमान् जायते नरः ॥४॥
शुक्रस्य गमने जातः पादमूले रुजान्वितः ।
नित्यान्ताही महाशिल्ली भवेत्तीर्थगतो

रतः ॥ ५ ॥

५०६

भावः

गमनेच्छौ यदा जातो भ्रातृनाशो भवेद्भुवम् ।
माता च म्रियते तस्य शैशवे बाधिसंयुतः ॥६॥
सभायाश्च भृगोर्जातो राजपात्रो महाधनी ।
कुलशीली महादत्तः केवलं शूलरोगवान् ॥७॥
भृगोरागमने जातो दुःखितो बहुलम्पटः ।
ददुरोगी पुत्रशोकी जायते च नराधमः ॥८॥
शुक्रस्य भोजने जातो बलवान् दाम्भिकः सदा ।
महाधनी भवेन्नित्यं वाणिज्येन विशेषतः ॥९॥
यो जातो वृत्तलिप्तायां स वाग्मी जायते भुवम् ।
पाण्डित्यं कविता चैव वर्द्धते च दिने दिने ॥
यदि चैव भवेन्नैचि मुखो भवति निश्चितम् ।
तुङ्गस्थाने विशेषेण राजपात्रो महाधनी ॥
कामुको बहुकान्तश्च परयोषितप्रियः सदा ।
श्यामवर्णस्तथा सानी याज्ञिको बहुभा-

षकः ॥ १० ॥

शुक्रस्य कौतुके जातो धनवान् सात्विकः सदा ।
महाहृद्यो महावस्तुः कौतुकी च भवेत् सदा ॥
बहुपुत्रकलत्रश्च नानासुखसमन्वितः ।
नीचे तदिपरीतः स्यात् दुःखशोकसम-

न्वितः ॥ ११ ॥

निद्रायाश्च भृगोर्जातो भवेद्भोगी स निश्चितम् ।
नित्यक्षेत्री महादुःखी जायते नात्र संशयः ॥
जायायाश्च सुतस्थाने यति निद्रा भृगोर्भवेत् ।
तदा सर्वविनाशः स्याद्विष्णुना परिकी-

र्तितः ॥ १२ ॥

इति शुक्रस्य ॥ * ॥

“शयने च शनेर्जातो लम्पटो बहुभाषकः ।
गुह्यस्थाने भवेद्भोगी कौषट्यद्विज जायते ॥
लम्पात् सप्ताष्टमे चैव शयनस्थः शनेश्चरः ।
तदा नित्यप्रवासी स्याच्छत्रुक्षयी भवेच्च सः ॥१॥
उपवेशे यदा जातः श्लीपदी ददुसंयुतः ।
धनहीनो भवेत्तस्य पीडा भवति नित्यशः ॥२॥
नेत्रपाणौ यदा जातो मुखो भवति पण्डितः ।
धनवान् धार्मिकश्चैव द्विभार्यो बहुभाषकः ॥३॥
प्रकाशने च यो जातो राजपात्रो भवेच्च सः ।
नानागुणेन गुणवान् धार्मिकः पण्डितः शुचिः ॥”

मतान्तरे ।
जायास्थाने च लम्पटः च प्रकाशने यदा शनिः ।
तदा सर्वविनाशः स्याज्जातिश्रंसो भवेद्

भुवम् ॥ ४ ॥

गमने च यदा जातः पादमूले रुजान्वितः ।
तीर्थे च गतिमान्नित्रं पुत्रदारैर्विवर्जितः ॥५॥
यो जातो गमनेच्छायां श्लीपदी रोगसंयुतः ।
दन्ताघाती महाक्रोधी कृपणः परनिन्दकः ॥६॥
सभायाश्च शनेर्जातः पुत्रदारधनैर्यतः ।
सर्वत्र लभते वित्तं नानारत्नसमन्वितम् ॥७॥
आगमने यदा जातो महाक्रोधी रुजान्वितः ।
सर्पादिभिश्च संदष्टो भ्रातृनाशो भवेद्भुवम् ॥८॥
भोजने चैव यो जातो मन्दाग्निश्च महानपि ।
अर्धरोगी तथा शूलो चक्षुरोगी भवेच्च सः ॥९॥
यो जातो वृत्तलिप्तायां नर्तको बहुभाषकः ।
जीवतो दुःखितश्चैव प्रवासी परसंवकः ॥१०॥

भावः

कौतुके च शनेर्जातो राजपुत्रो महाशयः ।
दाता भोक्ता महादत्तो धार्मिकः पण्डितः
शुचिः ॥ ११ ॥

निद्रायाश्च शनेर्जातो धनवान् पण्डितः शुचिः ।
चक्षुरोगी पित्तशूलो द्विभार्यो बहुपुत्रकः ॥
विशेषतश्च धर्मस्थे कर्मस्थे च कदाचन ।
यदि देवाङ्गवैभवा नाशो भवति निश्चितम् ॥
कर्मनाशो धर्मनाशः क्षुधातो दुःखितः सदा ।
नित्यप्रवासी रोगी च कार्यनाशः पदे पदे ॥
स्वमित्रगृहे षष्ठे वा केन्द्रे वा स्वगृहे पुनः ।
तदा सर्वं विचार्यश्च वैपरीत्येन चिन्तनम् ॥
जायायाश्च सुतस्थाने यदि निद्रा भवेत् पुनः ।
तदा सर्वं शुभं विद्याद्विष्णुना परि-

कीर्तितम् ॥ १२ ॥

इति शनेः ॥ * ॥

शयने च यदा राक्षोर्जन्म यस्य भवेत् पुनः ।
तस्य क्षेत्रो महादुःखं जायते च न संशयः ॥१॥
उपवेशे च यो जातः श्लीपदी रोगसंयुतः ।
बहुहानिर्नरैरन्ध्रस्य पीडा भवति नित्यशः ॥२॥
नेत्रपाणौ यदा जातश्चक्षुरोगी भवेद्भुवम् ।
सर्पाघातो महाभीतिर्द्विभार्यो बहुभाषकः ॥३॥
प्रकाशने च यो जातो धनवान् धार्मिकः पुनः ।
नित्यप्रवासी चोत्साही सात्विको धार्मिकः

शुचिः ॥ ४ ॥

गमने चैव यो जातो नानारोगधनचयः ।
दन्ताघाती महाक्रोधी पिशुनः परनिन्दकः ॥५॥
यो जातो गमनेच्छायां बहुपुत्रो महाधनः ।
पण्डितो गुणवान् दाता जायते च नरोत्तमः ॥६॥
सभायाश्च यदा जातः कृपणो धनसंयुतः ।
नानागुणेन गुणवान् धार्मिकः पण्डितः

शुचिः ॥ ७ ॥

आगमने च यो जातो लम्पटो बहुभाषकः ।
सुहृद्विनाशः स्यान्नानाक्षेपश्च जायते ॥८॥
भोजने च महाहृद्यो मन्दाग्निश्च रुजान्वितः ।
कृपणः कलहाट्टश्च दुःखितो नित्यसंवकः ॥९॥
यो जातो वृत्तलिप्तायां खल्लो भवति नान्यथा ।
पुत्रनाशो भवेत्तस्य जायायाश्च भवेद्भुवम् ॥१०॥
कौतुके च यदा जातो गुणैः सर्वैः समन्वितः ।
नानाधनेन धनवान् राजसेवासु तत्परः ॥
यदि देवाङ्गवैभवा स्वगृहे वा कदाचन ।
तदा सर्वं वैपरीत्यं जायते च न संशयः ॥११॥
यो जातो राहुनिद्रायां दुःखितः सर्वतस्तथा ।
नानास्थाने गतो वापि धनपुत्रविवर्जितः ॥
जायायाश्च सुतस्थाने यदि निद्रा विधुन्वते ।
तदा सर्वं वैपरीत्यं शतजायासमन्वितः ॥१२॥
नानाशास्त्रं समालोक्य क्रियते मन्त्रसंग्रहः ।
वलावलविचारेण बुद्ध्या सच्चिन्तयेदुत्तमः ॥”
इति मन्त्राणां शयनादिहादृशभारविधिकं
समाप्तः ॥ इति जानरत्नः कौश्लोप्रदीपश्च ॥
अथ तन्वादिहादृशभाषाः ।
ते च नराणां जन्मलयावधिकहादृशशास्त्राणि
यथा—

भावः

“सामर्थ्यं तनु कल्पते समुदये वित्तं कुटुम्बं ततो
विक्रान्तिं सहजं तृतीयभवने योधश्च सच्चि-
न्तयेत् ।

वस्तु वाङ्मयसुखालयानपि ततो धीमन्तपुत्रास्ततः
पृथगेत्यन्तविद्विषौ मदगृहे कामं स्त्रियं वलं च ॥
रक्षायुग्मनयोऽष्टमे गुरुतपो भाग्यानि चित्तन्ततो
मानाश्चापदकर्मणां दशममे कुल्यान्ततश्चिन्त-
नम् ।

प्राप्तायावथ चित्तयेद्भवगृहे ऋणं तु मन्त्रि-
ययौ

सौम्यस्वामिभुतीक्ष्णैरुपचयस्तेषां जतिस्त्वन्यथा ॥

इति द्वादशभावविवेकः ॥

अरातिव्रणयोः पृथे चाष्टमे मृदुरन्वयोः ।

अयस्य द्वादशस्थाने वैपरीत्येन चित्तनम् ॥”

अरात्यादिभावापवादः ॥

अथ तन्वादिद्वादशभावस्य ग्रहफलम् ।

“लगे सूर्योऽक्षिरोगी शशिन वलयुतो रूप-
वान् वित्तयुक्तो

भौमे यङ्गः सुधाम्नी शशधरतनये सर्व-
शास्त्रार्थवेत्ता ।

जीवे दाता पवित्रः सुकविस्थ गते भार्गवे
मखलेभ्यः

शौरौ कण्वतिगात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो
धर्महीनः ॥ १ ॥

वित्तोऽर्के चैव रोगी सततगदयुतो रात्रिनाथे
धनाढ्यो

भौमे नित्यं प्रवासी क्षयसुतधनवान् सोमपुत्रे
प्रधानः ।

जीवे लक्ष्मीपमोदी विलसति ऋगुजे दर्पितः
स्त्रीनिकेतः

सौरौ दीनोऽति नित्यं तमसि च नियतं चौरि-
कावित्तिजीवी ॥ २ ॥

भ्रातर्यर्के सधर्मः स भवति नियतं भ्रातृहा
रात्रिनाथे

हिंसो भौमेऽनुजानां सपदि वधकरो भूमिका-
वृत्तिजीवी ।

सौम्ये सत्यस्य हन्ता भवति सुरगुरौ कामदेव-
स्वरूपः

शुक्रे रात्र्याधिकारी रविजदनुजयोर्भातृहन्ता
धनाढ्यः ॥ ३ ॥

अर्के वन्द्यौ सुदुःखौ स्वजनपरिवृतः शीतगौ
जातुरोगी

भौमे कुग्रामवासी भवति शशिसुते भ्रातृपुत्रा-
न्वितोऽपि ।

जीवे रत्नोपभोगी चिदशरिपुगुरौ सर्वसोख्या-
धिकारी

भौरौ गृहे निवासी भवति शशिरिपौ मन्द-
कर्मा कुचेलः ॥ ४ ॥

पुत्रोऽर्के नरोऽभौ प्रथमसुतहतः सिंहराशौ
सुपुत्रः

भौमे सञ्जाधिकारी भवति धरणिजे पुत्रशोका-
कुलोऽसौ ।

भावः

सौम्ये सुखः सुदेहः प्रचुरधनयुतो देवपूज्ये
सुपुत्रः

कन्यायुक्तो हि शुक्रे रविजदनुजयोः पुत्रपौत्रे-
विहीनः ॥ ५ ॥

पृथेऽर्के शत्रुहन्ता रिपुगणरहितः क्षीणचन्द्रे
गतायुः

पूर्णे शत्रुश्च हन्याद्भवति धरणिजे हीनदेहो-
ऽतिदीनः ।

सौम्ये शास्त्रार्थयुक्तस्त्रिदशपतिगुरौ राज्य-
सौख्योपभोगी

दैत्याचार्योऽतिरोगी रविजदनुजयोः पापभुङ्-
नित्यदुःखी ॥ ६ ॥

पद्मामर्के च जायापतिरतिविमुखी शीतरश्मौ
सुपुत्रः

सुखो भूयान्नरोऽसौ भवति धरणिजे हीन-
भार्यश्च नूनम् ।

सौम्ये सुखः सुदेहस्त्रिदशपतिगुरौ शास्त्रवेत्ता
शतायुः ।

शुक्रे पुत्रपमोदी रविजदनुजयोर्हीनभार्यश्च
नूनम् ॥ ७ ॥

मृद्वौ चार्के सन्दर्भुर्भवति च नियतं शीतरश्मौ
गतायु-
विकर्मा ।

भूमिः पुत्रे सुरोगी शशधरतनये शूलरोगी
विकर्मा ।

जीवे तीर्थे च मृदुर्भवति ऋगुसुते धार्मिक-
स्तीर्थगोऽसौ

सौरौ शूलो गतायुर्भवति विधुरिपौ वेदसुक्तो
गतायुः ॥ ८ ॥

धर्मं चार्के नरोऽसौ विविधधनयुतः शीतगौ
पुण्यकर्मा

लक्ष्मीवान् पुण्यवेत्ता भवति धरणिजे देव-
वित्तापहारी ।

सौम्ये धर्मः सुशीलस्त्रिदशपतिगुरौ राज-
तुल्यः सुकर्मा

शुक्रे तीर्थादुरागी रविजदनुजयोः पापशीलः
सुदुःखी ॥ ९ ॥

कर्मण्यर्के प्रतापी प्रचुरधनयुतः क्षीपदी
क्रोधदृष्टिः

सौम्ये क्षेमोऽनित्योऽसौ विविधधनयुतो भूमिजे
वन्द्यहीनः ।

नित्योत्साही च सौम्ये प्रचुरधनयुतो देव-
पूज्योऽभिमानो

दिश्यन्तीशोऽपि शुक्रे वृषति समधनः सौरिदैत्ये
सुखी च ॥ १० ॥

आये चार्के नरोऽसौ पित्रधनसहितः शीतगौ
चारुशीलो

भौमे नित्यं स रोगी शशधरतनये सर्वदा
क्रोधयुक्तः ।

जीवे श्रीमान् प्रदाता करिपुरगपतिभार्गवे
शास्त्रविदः

कुञ्जी रत्नादियुक्तो रविजदनुजयोः क्रूरकर्मा
कुचेलः ॥ ११ ॥

भावः

अर्के संख्ये अयेऽसौ पुरधनरहितः सर्वरोगी
सुदुःखी

सौम्ये खेदान्वितोऽसौ भवति धरणिजे दूतरक्तो
विबुद्धिः ।

सौम्ये धर्माधिकारी दिनकररहिते देवपूज्ये-
ऽभिमानो

शुक्रे शास्त्रानुरागी रविजदनुजयोः क्रूरकर्मा
कुचेलः ॥ १२ ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ३ ॥

स्त्रीणां यौवनकाले स्वभावजाष्टाविंशत्यलङ्का-
रान्तर्गताङ्गप्रथमालङ्कारः । यथा,—

“यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्याः ।
अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः ॥”

तत्र भावः ।

“निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया ॥”

जन्मतः प्रभृति निर्विकारे मनसि उद्बुद्धमात्रो
विकारो भावः । यथा,—

“स एव सुरभिः कालः स एव मलयानिलः ।
सैवेयमवला किन्तु मनोऽन्यदिव दृश्यते ॥”

इति साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदः ॥ ३ ॥

भावस्य लक्षणान्तरं यथा,—

“शरीरेन्द्रियवर्गस्य विकाराणां विधायकाः ।
भावा विभावजनिताश्चित्तवृत्तय ईरिताः ॥

पुराणे नाव्यशास्त्रे च द्वयोस्तु रतिभावयोः ।
समानार्थतया चात्र द्वयमेक्येन लक्ष्यते ॥” ॥

पूर्वोक्तमानसविकाररूपभावस्य विवरणं यथा,
रजःसत्त्वतमोमयश्चित्तविकारो भावः । चित्त-
वृत्तिविशेषो भाव इत्यन्ये । अतएव मनो-
विकारो रत्यादिर्भाव उक्तः । भावयति जनयति
रसान् भावः अन् । तथा च भरतः ।

“नानाभिनयसम्बन्धान् भावयन्ति रसानिमान् ।
यस्मात्तस्मादमी भावा विज्ञेया नाटकोक्तिषु ॥”

भावाश्च त्रिविधाः स्थायिनो यमिचारिणः
सात्त्विकाश्च । तत्र स्थायिनो यथा,—

“रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयन्तया ।
जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥

यमिचारिणो यथा,—

“निर्वेदस्तानिष्टाश्चाख्यास्तथासुखसदम्भमाः ।
आलस्यश्चैव दैन्यश्च चिन्ता मोहो धृतिः स्मृतिः ॥

व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।
गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापसार एव च ॥

स्वप्नो विवोधोऽमर्षश्चापवह्निमयोऽपराधता ।
मतिर्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥

त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया यमिचारिणः ।
त्रयस्त्रिंशदमी भावाः प्रयान्ति रससंस्थितम् ॥”

सात्त्विका यथा,—

“खेदः स्तम्भोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वैपद्युः ।
वैवर्ण्यमश्नु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मता इति ॥

रत्यादयः स्थायिनोऽष्टौ निर्वेदादा यमि-
चारिणस्तयस्त्रिंशत् खेदादयः सात्त्विका अष्टौ
चेति जनपक्षाशङ्कायाः पक्षाशङ्काया इत्यन्ये ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(प्रधानव्यभिचारिप्रभृतयो भावशब्देनोच्यन्ते ।
यदुक्तं साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे ।

“सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः ।
उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते ॥”

भगवद्भावो यथा,—

“शुद्धसत्त्वविशेषात्मा प्रेमस्वरूपशुभान्धभाक् ।

रुचिभिश्चित्तमाख्यलक्ष्मणसौ भाव उच्यते ॥”

इति भक्तिरसामृतसिन्धुः ॥३॥

भावकः, पुं, (भाव एव स्वार्थे कन् ।) भावः ।
मानसो विकारः । इति हलायुधः ॥ (भवतीति ।
भू + कर्त्तरि खल् ।) सत्ताश्रये, त्रि । इति
संक्षिप्तसारः ॥

भावतः, त्रि, (भवत अयमिति । भवत् + अण् ।)
भवदीयः । शत्रन्तभवच्छब्दादण्प्रत्ययनिष्पन्नः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

भावत्कः, त्रि, (भवतामयमिति । भवत् + “भवत-
श्चकृसौ” ४।२।११५। इति टक् ।)

भवदीयः । भवच्छब्दात् टक्प्रत्ययनिष्पन्नः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ यथा, भट्टिप्रश्नमसर्गौ ।
“भावत्कं दृष्टवत्स्वेतदस्मात्सु सुजीवितम् ॥”

भावनं स्त्री, (भू + णिच् + ल्युट् ।) भयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ चाल्ता इति भाषा ॥

(भावे ल्युट् ।) भावना । इति मेदिनी । ने,
१०१ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।

“सुखदुःखादिभिर्भावैर्भावस्तद्भावभावनम् ॥”
भावयतीति । भू + णिच् + ल्युट् । उतादके,

त्रि । यथा, महाभारते । १।२२४।४५ ।
“दृष्ट्वैव च स राजानं शङ्करो लोकभावनः ।

उवाच परमप्रीतः श्वेतकिं नृपसत्तमम् ॥”
भावनं, स्त्री, स्त्री, (भू + णिच् + युच् ।) ध्यानम् ।

यथा, गीतायाम् । २।६६ ।
“नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।

न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥”
पण्यालोचनम् । अधिवासनम् । इति मेदिनी ।

ने, १०१ ॥ त्रिविधा भावना यथा,—
“त्रिविधा भावना विप्र ! विश्वमेतन्निबोध मे ।

ब्रह्माख्या कर्मसंज्ञा च तथा चैवोभयात्मिका ॥
ब्रह्मभावात्मिका ह्येका कर्मभावात्मिकापरा ।

उभयात्मिका तथैवान्या त्रिविधा भावभावना ॥
सनन्दनादयो ब्रह्मभावभावनया युताः ।

कर्मभावनया चान्ये देवाद्याः स्थावराश्चराः ॥
हिरण्यगर्भादिषु च ब्रह्मकर्मभात्मिका द्विधा ।

बोधाधिकारयुक्तेषु विद्यते भावभावना ॥”
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥

त्रिविधभावनाश्रयजीवात्मकत्वात्तदुपचारेण
त्रिविधा भावनेत्युच्यते । एतद्भि हरेः स्थूलं

रूपम् । अतः पररूपप्राप्तायत्वात् तत्र
प्रथमं मनः सन्धार्यमिति भावः । भावना नाम

ज्ञानविशेषज्ञा वासना । तां त्रिविधामपि
संज्ञामादिशति ब्रह्माख्येति । तामेव विषय-
जैविधेन विविनक्ति ब्रह्मभावनात्मिकेति । भाव-

भावना भावो वस्तु तद्विषया भावना त्रिविधा ।

तत्र वयं ब्रह्मैव भावयामः । वयं कर्मैव कुर्मः ।
वयन्तूभयमिदमनुसन्दध्या इत्येवं त्रिविधा
भावना । भावनायुक्तान् जीवानुदाहरति सन-
न्दनादय इति द्वाभ्याम् । इति तट्टीका ॥

भावबोधकः, पुं, (भावस्य रत्यादेर्वोधकः अनु-
भावकः ।) अनुभावः । इत्यमरः । २।७।२१ ॥ भावस्य

रत्यादेर्वोधकः सूचको गुणक्रियादिरनुभावः ।
अनुभायते प्रतीतियोग्यतां नीयते रत्यादिरने-

नेति अनुभावः घञ् । तत्र रतेरनुभावाः
लोचनचातुर्यभूत्तेपादयः । हासस्य च कपोला-

कुञ्चनानासोत्पुल्लनादयोऽनुभावा एवं अन्यत्रा-
नुमन्तयम् । किंवा भावानुभावयतीति अन्

अनुभावो सुखरागादिः । इति तट्टीकायां
भरतः ॥

भाववृत्तः, पुं, (भावः सत्ता वृत्तः प्रवृत्तोऽस्मा-
दिति । यदा, भावः स्वरुचिः तत्र वृत्तः प्रवृत्तः ।)

ब्रह्मा । इति सन्ध्यायाख्यायां स्मृतिः ॥
भावाटः, पुं, (भावं भावेन वाटतीति । अट् +

अण् अच् वा ।) भावकः । साधुः । निवेष्टः ।
कासुकः । नटः । इति मेदिनी । टे, ५२ ॥

भावातुगा, स्त्री, (भावं स्मृत्पदार्थमनुगच्छ-
तीति । अनु + गम् + डः । टाप् ।) छाया ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (भक्तादिना अनुगते, त्रि ॥)
भावालीना, स्त्री, (भावेषु स्मृत्पदार्थेषु आलीना ।)

छाया । इति राजनिर्घण्टः ॥
भावितः, त्रि, (भायते स्मेति । भू + णिच् + क्तः ।)

वासितः । प्राप्तः । इति मेदिनी । ते, १४० ॥
विशोधितः । (यथा, महाभारते । १३।१६।३८ ।

“ये चैनं प्रतिपद्यन्ते भक्तियोगेन भाविताः ।
तेषामेवात्मनात्मानं दर्शयत्येष हृच्छयः ॥”)

चिन्तितः । मिश्रितः । भू क युद्धिचिन्तितयोर्मि-
श्रये च इत्यस्मात् चरन्तात् क्तप्रत्ययनिष्पन्नो-

ऽयम् । (समर्पितः । यथा, महाभारते । १।
५।३२ ।

“एतत् संसृचितं ब्रह्मं स्तापत्रयचिकित्सितम् ।
यदीश्वरं भगवति । कर्म ब्रह्मणि भावितम् ॥”

“भगवति भावितं समर्पितम् ॥” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥ सिक्ताः । यथा, सुश्रुते चिकि-

त्सितस्थाने । १ अध्याये ।
“भस्मातकान् वासयेत्तु चौरं प्राङ्मुख-
भावितम् ॥”)

भावितं, स्त्री, (भवतीति । भू + “भूवादिगुभ्यो
णिञन् ।” उणा० ४।१७० । इति णिञन् ।)

त्रैलोक्यम् । स्वर्गमर्त्यपातालम् । इत्युणादिकोषः ॥
भाविनी, स्त्री, स्त्रीविशेषः । इत्यमरः ॥ भावः

शङ्कारचेष्टाविशेषो विद्यतेऽस्याः भाविनी । इति
तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे । ११७।३६ ।

“सा हि तस्याभवज्ज्येष्ठा पत्नी कृष्णस्य भाविनी ।
पतिव्रता गुणोपेता रूपश्रीलगुणान्विता ॥”)

स्त्रीमात्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्कन्दस्य
मातृगणानामन्यतमा । यथा, महाभारते ।

६।४६।११ ।

“शतघण्टा शतानन्दा भगनन्दा च भाविनी ।
वपुष्मती चन्द्रशीता भद्रकाली च भारत ! ॥”

वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगिनी च ॥

भावी, [न्] त्रि, (भविष्यतीति । भू + “भुवञ्च ।”
उणा० ४।८ । इति इनि । स च णिद्-

भवति ।) भविष्यत्कालादिः । वर्त्तमानप्राग-
भावप्रतियोग्यतुत्पत्तिकः । यथा,—

“वीरप्रतिपदा नाम तव भावी महोत्सवः ॥”
इति कार्तिकशुक्लप्रतिपदमधिलक्ष्य बलिं प्रति

भगवद्वाक्यम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
भायुकं, स्त्री, (भवतीति । भू + “लघपतपदस्याभू-

वृषेति ।” ३।२।१५४ । इति उक्त् ।) मङ्गलम् ।
(यथा, प्रद्युम्नविजये १ अङ्के ।

“शक्र ! सर्वत्र कुशलमस्माकम् । अपि भायुकं
वः सुराणाम् ॥”)

तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १।४।२६ ॥
भायुकः, पुं, (भू + उक्त् ।) नाय्योक्तौ भगिनी-

पतिः । इति हेमचन्द्रः ॥
भायुकः, त्रि, भवनाश्रयः । भवति यः । इति

कर्त्तरि भूधातोर्ण्कप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ रसविशेष-
भावनाचतुरः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा,—

“निगमकल्पतरुर्गलितं फलं
शुकसुखादन्तद्रवमंयुतम् ।

पिबन् भागवतं रसमालयं
सुहृदो रसिका सुवि भायुकाः ॥”

इति श्रीभागवते । १।१।३ ॥
लघपलितप्रियात्सम्यक्सुभगाऽऽशब्दोपपदभू-

धानोरभूततद्भावाय कर्त्तरि वाच्ये शुकञ्-
प्रत्ययेन लघम्भायुक् इत्यादयश्च निष्पन्नाः ॥

भायं, स्त्री, अवश्यमभितथम् । इति भूधातो-
रवश्यम्भावाय भावे ष्यण्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

यथा । विप्रेण शुचिना भायम् । इति सुम्भ-
बोधयाकरणम् ॥ प्रयोगदर्शनात् कर्त्तरि च तत्र

त्रि । यथा,—
“स्तस्य करणं नास्ति देवाधिलितकर्मणः ।

भावीत्यवश्यं यद्भायं तत्र ब्रह्माप्यबाधकः ॥”
इति कालिकापुराणे ३८ अध्यायः ॥

भाय, ड क् वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
यात्-सक-सेट् ।) ड, भायते । क्, अवीभयत्

अवभाषत् । इति तट्टीकायां दुर्गादासः ॥
भायणं, स्त्री, (भाय् + भावे ल्युट् ।) कथनम् ।

यथा । “संलापो भायणं मिथः ।” इत्यमरः ।
(यथा, सर्वदर्शनसंग्रहे । आर्हतदर्शने ।

“हास्यलोभमयक्रोधप्रत्याख्यानेर्निरन्तरम् ॥
आलोच्य भाषणेनापि भाषयेन् संवृतं व्रतम् ॥”

भाषा, स्त्री, (भाष्यते शास्त्रव्यवहारादिना प्रयु-
ज्यते इति । भाष् + “सुरोश्च हलः ।” ३।३ ।

१०२ । इत्यप्रत्ययः । टाप् ।) रागिणीविशेषः ।
इति हलायुधः ॥ वाक्यम् । वाग्देवता । तत्तु-

पण्यायः । ब्राह्मी २ भारती ३ गीः ४ वाक् ५
वाणी ६ सरस्वती ७ व्याहारः ८ उक्तिः ९
लपितम् १० भाषितम् ११ वचनम् १२ वचः

भाषा

१३। इत्यमरः। १। ६। १॥ त्रयोदश वचने। पूर्वसप्तकं वागधितयां देवतायाश्च। इति तट्टीकायां भरतः॥ शास्त्रीयाष्टादशभाषा यथा। संस्कृतम् १ प्राकृता २ उदीची ३ महाराष्ट्री ४ मागधी ५ सिन्धुभाषा ६ शकाभीरी ७ अवन्ती ८ द्राविडी ९ ओडीया १० पाञ्चात्या ११ प्राच्या १२ वाङ्गीका १३ रत्निका १४ दक्षिणात्या १५ पेशाची १६ आवन्ती १७ शौरसेनी १८। एतासां लक्षणोदाहरणानि प्राकृतलङ्केश्वर-व्याकरणे द्रष्टव्यानि॥

अथ भाषाविभागः।

“पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम्। शौरसेनी प्रयोक्तया तादृशीनाश्च योषिताम्॥ आसामेव तु गाथान् महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत्। अत्रोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारि-
णाम्॥

चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनाञ्च मागधी। प्राच्या विदूषकादीनां धूर्तानां स्यादवन्तिका॥ योधनागरिकादीनां दक्षिणात्या हि दीयताम्। शकाराणां शकादीनां शकाराणां संप्रयोजयेत्॥ वाङ्गीकभाषा दियानां द्राविडी द्रविडादिषु। आभीरीषु तथाभीरी चाङ्गाली पुक्कासिषु॥ आभीरी शावरी चापि काष्ठपत्रोपजीविषु। तथेवाङ्गारकारादी पेशाची स्यात् पिशाच-
वाक्।

चेटीनामप्यनीचानामपि स्यात् शौरसेनिका॥ वाङ्गानां यङ्गकानाञ्च नीचग्रहविचारिणाम्। उन्नतानामातुराणां सेव स्यात् संस्कृतं कथितम्॥

ऐश्वर्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्योपस्कृतस्य च। भिक्षुवल्कधरादीनां प्राकृतं संप्रयोजयेत्॥ संस्कृतं संप्रयोक्तव्यं लिङ्गिनीकृतमासु च। देवीमल्लिसुतावेष्टावपि कैश्चित्तथोदितम्॥ यद्देशे नीचपात्रस्तु तद्देशे तस्य भाषितम्। कार्यतश्चोत्तमादीनां कार्यो भाषाविपर्ययः॥ यो वित्तसखीबालवेष्टाकितवाञ्छरसां तथा। वेदधर्मां प्रदातव्यं संस्कृतचान्तरान्तरा॥ यथासुदाहरणान्याकारेषु बोद्धव्यानि। भाषा-
लक्षणाणि भाषार्थवे। इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः॥

अथ भाषापादः।

तच्च भाषास्वरूपमाह तुः काव्यायनदृष्टसती। “प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम्। निश्चितं लोकसिद्धं पक्षं पक्षविरो विदुः॥ स्वल्पाक्षरः प्रभूतार्थो निःसन्दिग्धो निराकुलः। विरोधिकारणैर्मक्तो विरोधिप्रतिरोधकः॥ अष्टा त्वेवंविधः पक्षः कथितः पूर्ववादिना। दृष्टान्तपक्षसम्बद्धं प्रतिवादी तदोत्तरम्॥ प्रतिज्ञा साध्याभिधायिका वाक्। तस्या दोषेः परस्परविरुद्धार्थपदादिभिस्तत्तं साध्यं साधना-
हर्हिभित्तं पक्षं विदुः। अन्यथा प्रतिज्ञादोषेण साध्यदोषः स्यात्। अतएवोक्तम्।

५०८

भाषा

“वचनस्य प्रतिज्ञात्वं तदर्थस्य च पक्षता। असङ्करेण वक्तव्ये व्यवहारेषु वादिभिः॥” वक्तव्ये पक्षप्रतिज्ञे पूर्वोक्ते। नारदेनापि। “सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता। तद्वानौ ह्यीयते वादी तरन्तासुत्तरो भवेत्॥” उत्तरो विजयी। यद्यप्यन्यत्र साध्यं तद्-
विशिष्टधर्माधर्मी पक्ष इति भेदः तथाप्यत्र वाक्प्रताय्यणादिधर्मेविशेषविशिष्टतया धर्मे-
णोद्धमर्णपदेरेव साध्यत्वात् साध्यपक्षधोरमेदा-
भिधानम्। उपसंहारे च एवंविधः पक्ष इति। मिताक्षरायान्तु। भाषा प्रतिज्ञा पक्ष इति नार्थान्तरमित्युक्तम्। भाषार्थसुक्ता भाषास्वरूप-
प्रपञ्चमाह। स्वल्पाक्षर इति। निराकुलः पौष्वापर्यविपर्ययासादिभूत्यः। तत्र। “द्वौ च व्यवहारे च प्रवृत्ते यज्ञकर्मणि। यानि प्रयन्त्युदासीनाः कर्ता तानि न पश्यति॥” इति गृह्यसंग्रहवचनादुदासीनेभ्यो ज्ञात्वा शोधयेत्॥ * तच्छोधनमाह दृष्टसतिः। “न्यूनाधिकं पूर्वपक्षं तावदादीं विशेषयेत्। न द्वादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी सन्धिसन्नधौ॥” तस्मिन्नप्रकारमाह यासः। “पाण्डुलेखिनं फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत्। न्यूनाधिकं संशोध्य पश्चात् पक्षे निवेशयेत्॥” फलकं काष्ठादिपट्टकम्। काव्यायनः। “पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राङ्निवाकोऽथ लेखयेत्। पाण्डुलेखिनं फलके ततः पक्षेऽभिलेखयेत्॥ शोधयेत् पूर्वपक्षान्तु यावन्नोत्तरदर्शनम्। उत्तरेणावस्यस्य निवृत्तं शोधनं भवेत्॥ अन्यदुक्तं लिखेद्योऽन्यदधिप्रत्यर्थनां वचः। शौरवच्छासयेत्तन् धार्मिकः पृथिवीपतिः॥” स्वभावोक्तमहनिमम्। एतच्च खरविशेषादिना सुज्ञेयम्। अतएव याज्ञवल्क्यः। “कुलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेत्तुपः। भूतमप्यनुपमस्यं ह्यीयते व्यवहारतः॥” भूतं तत्त्वार्थसम्बन्धम्। नारदः। “भूतं तत्त्वार्थसम्बन्धं प्रमादाभिहितं कृतम्। किन्तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्मेभिरक्षता॥ मनुष्यचित्तवैचित्र्यात् परीक्षा साध्यसाधु वा। सर्वैष्वर्थविवादेषु वाक्कुलेनावचोदति॥ पशुस्त्रीभूमृयादाने शास्त्रोऽप्यर्थात्त ह्यीयते॥” सर्वैष्वर्थविवादेषु प्रमादाभिधानेऽपि नावसी-
दति। अत्रोदाहरणं पशुस्त्रीत्यादि। अर्थ-
विवादप्रहणान्नन्युक्तविवादेषु प्रमादाभिधाने प्रकृतार्थादप्यर्थाद्वीयत इति गम्यते। यथाह-
मनेन शिरसि पादेन ताडितः इत्यभिधाय केवलं हस्तेन ताडितः इति वदन् केवलं दृष्ट्याः पराजियते च। ततश्च त्वं मनुष्यं धारयसि मत्त ऋणत्वेन गृहीततावद्वनकत्वादिति भाषा-
शरीरम्। एतच्च संस्कृतदेशभाषान्यतरेण यथा-
बोधं वक्तव्यं लेख्यं वा। मूर्खानामपि वादिप्रति-
वादितादर्शनात्। अतएवाध्यापनेऽपि तथोक्तं विष्णुधर्मोत्तरे।

भास

“संस्कृतेः प्राकृतेर्वाक्यैः शिष्यमनुरूपतः। देशभाषादुपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः॥ इति व्यवहारतत्त्वम्॥

भाषापरिच्छेदः, पुं, विश्वनाथन्यायप्रधाननक्त-
न्यायपरिभाषायन्यः। अस्य अयमाद्यश्लोकः। “नूतनजलधररुचये गोपवधूटीदुकूलचौराय। तस्मै नमः कृष्णाय संसारमहीरुहस्य बीजाय॥” तस्यायमन्यश्लोकः।

“सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते। तदेवौषधमित्यादौ सजातीयेऽपि दर्शनात्॥” अस्य टीका सिद्धान्तसुक्तावली॥

भाषापादः, पुं, (भाषायाः पादः।) चतुष्पाद-
वहारान्तर्गतप्रथमपादः। तस्य लक्षणं यथा,—
“अर्थवद्बन्धसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम्। साध्यवद्वाचकपदं प्रकृतार्थानुबन्धि च॥ प्रसिद्धमविरुद्धं निश्चितं साधनचमम्। संक्षिप्तं निखिलार्थं देशकालाविरोधि च॥ वर्षर्तुमासपक्षाहोवैलादेशप्रदेशवत्। स्थानावसथसाध्याख्याजात्याकारवधोयुतम्॥ साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रत्यर्थिनाम च। परात्मपूर्वज्ञानेकराजनामभिरक्षितम्॥ क्षमालिङ्गात्मपीडावत्कथिताहर्तृदायकम्। यदावेदयते राज्ञे तद्भाषित्यभिधीयते॥”

इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्यायः॥

अस्य विवरणं भाषाशब्दे द्रष्टव्यम्॥

भाषितं, स्त्री, (भाष्यते इति। भाष् + भावे क्तः।) वचनम्। इत्यमरः। १। ६। १॥ (यथा, मनौ। ८। २३। “आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च। नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः॥” भाष्यते स्मिति। भाष् + कर्मणि क्तः।) कथिते चि। (यथा, कामन्दकीये नीतिसारे। ५। २८। “प्रविश्य साधुरागस्य चित्तं चित्तश्चमत्तः। समर्थयंश्च तत्पक्षं साधु भाषित भाषितः॥”) भाष्यं, स्त्री, (भाष्यते विवृततया वर्ण्यते इति। भाष् + ण्यत्।) चूर्णिः। इति खामी। सूत्र-
विवरणग्रन्थः। तस्य लक्षणम्। “सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः। स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः॥” इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥ सूत्रो-
क्तार्थप्रपञ्चकम्। इति हेमचन्द्रः। (भाष्यते अर्जति। ण्यत्।) गृह्यविशेषः। इति माध-
वीति मथुरेशः॥ (भाष् + ण्यत्।) कथ-
नीये चि॥

भाष्यकारः, पुं, (भाष्यं चूर्णिं करोतीति। कृ + “कर्मण्यण्” ३। २। १। इत्यण्।) महा-
भाष्यकर्ता सतिः। तत्पण्यायः। गौनर्हीयः २ पतञ्जलिः ३ चूर्णिकृत ४। इति त्रिकाशेषः॥ “अहं भाष्यकारश्च कुशाग्रोयधियाधुमौ। नैव शब्दाभ्युधेः पारं किमन्ये जडबुद्धयः॥” इति दुर्गासिंहः॥

भास ऋ ३ भासि। दीप्तौ। इति कविकल्प-
दुमः॥ (भा०-आत्म०-अक०-सेट्।) ऋ

भास्करं

अवीभसत् अत्रभासत् । उ भासते । इति दुर्गादासः ॥

भास्, स्त्री, (भासते इति । भास् + “भाजभास-
विद्युतोर्जिपृजुयावस्तुवः क्तिप् ।” ३ । २ । १७७ ।
इति क्तिप् ।) प्रभा । अस्य शब्दस्य प्रथमान्त-
रूपं भाः । इत्यमरः । १ । ४ । ३४ ॥ मयूखः ।
इति मेदिनी । से, ७ ॥ इच्छा । इति धरणिः ॥

भासः, पुं, (भासते इति । भास् + भावे घञ् ।)
दीप्तिः । (यथा, महाभारते । ८ । ५८ । ३१ ।
“चन्द्रनक्षत्रभासेष्व वदनेश्चरकुण्डलेः ।”)
(भासन्ते गावोऽत्र । भास् + आधारे घञ् ।)
गोष्ठम् । (भासते दीप्यते इति । भास् + कर्त्तरि
अच् ।) कुक्कुटः । गृध्रः । इति विश्वः । खनाम-
ख्यातपक्षिविशेषः । तत्पर्यायः । शकुन्तः २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१३४ । ७० ।
“क्षत्रिमं भासमारोप्य वृक्षाग्रे शिल्पिभिः कृतम् ।
अभिज्ञातं कुमारानां लक्ष्यभूतमुपादिशत् ॥”
पञ्चतमेदः । यथा, महाभारते । १४ । ४३ । ४४ ॥
“हिमवान् पारिपात्रश्च सद्यो विन्ध्यस्त्रिकूट-
वान् ।
श्वेतो नीलश्च भासश्च कोष्ठवांश्चैव पञ्चतः ॥”)
(स्त्रियां ङीप् । प्राधायाः कन्या । यथा, महा-
भारते । १ । ६५ । ४६ ।
“अनवदां मनुं वंशमसुरां मार्गणप्रियाम् ।
अनपां सुभगां भासीमिति प्राधा यजायत ॥”)

भासः, [स्,] स्त्री, (भास् + आसत् ।) दीप्तिः ।
इति द्विरूपकोषः ॥

भासन्तः, पुं, (भासते इति । भास् + भूवृद्धि-
वसिभासीति ।) उणा० ३ । १२८ । इति भक्त ।)
सूर्यः । चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥ भासपक्षी ॥
इति मेदिनी । ते, १३६ ॥ नक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

भासन्तः, त्रि, (भासते इति । भास् + भक्त ।)
सुन्दराकारः । इति मेदिनी । ते, १३६ ॥

भासन्ती, स्त्री, (भासन्तः । गौरादित्वात् ङीष् ।)
नक्षत्रम् । इत्युणादिकोषः ॥

भासुः, पुं, (भास् + बाहुलकादुन् ।) सूर्यः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भासुरं, स्त्री, (भासते इति । भास् + “भञ्जभास-
मिदो घुरच् ।” ३ । २ । १६१ । इति घुरच् ।)
कुष्ठौषधम् । इति जटाधरः ॥

भासुरः, पुं, (भास् + घुरच् ।) स्फटिकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ वीरः । इति धरणिः । कर्त्तरि
घुरप्रत्ययनिष्पन्नत्वेन दीप्तिपुक्ते, त्रि ॥ (यथा,
किराताञ्जुनीये । ५ । ५ ।
“मणिमयूखचयांशुकभासुराः
सुरवधूपरिभुक्तजतागृहाः ॥”)

भासुरपुत्र्या, स्त्री, (भासुराणि पुत्र्याण्यस्याः ।
टाप् ।) वृश्चिकाली । इति राजनिर्घण्टः ॥

भास्करं, स्त्री, (भाः करोतीति । कृ + “दिवा-
विमानिशाप्रभा भास्करान्तानन्तादीति ।” ३ । २ ।
२१ । इति टः ।) सुवर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भास्करः, पुं, (भाः करोतीति । कृ + “दिवा-
विमेति । ३ । २ । २१ । इति टः ।) सूर्यः ।
(यथा, मनौ । २ । ४८ ।
“प्रतिगृह्येष्टितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।
प्रदक्षिणं परीत्यामिं चरेद्भैक्षं यथाविधि ॥”)
अग्निः । इति मेदिनी । रे, १६१ ॥ वीरः । इति
धरणिः ॥ अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
भास्कराचार्यः । स च सिद्धान्तशिरोमण्यादि-
ज्योतिर्ग्रन्थकर्त्ता ॥

भास्करप्रियः, पुं, (भास्करस्य प्रियः ।) पद्मराग-
मणिः । इति केचित् । चुणि इति भाषा ॥

भास्करेष्टा, स्त्री, (भास्करस्य इष्टा ।) आदित्य-
भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

भास्करं, स्त्री, (भासते इति । भास् + “स्थेष्ट
भासपिसकसो वरच् ।” ३ । २ । १७५ । इति
वरच् ।) कुष्ठौषधम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भास्करः, पुं, (भासते इति । भास् + “स्थेष्टभास-
पिसकसो वरच् । ३ । २ । १७५ । इति वरच् ।)
दिनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ सूर्यः । इति
केचित् । दीप्तिपुक्ते, त्रि । इति सुम्बोध-
याकरणम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । ११ । १२१ ।
“स डौण्डुमं परिवर्ज्य रूपं विप्रर्षभस्तदा ।
स्वं रूपं भास्करं भूयः प्रतिपदे महायशः ॥”
सूर्यस्यानुचरविशेषः । स च भगवता सूर्येण
तारकासुरवधसाहायार्थं स्कन्दाय दत्तः । यथा,
महाभारते । ६ । ४५ । ३० ।
“सुभाजो भास्करश्चैव यौ तौ सूर्यानुयायिनौ ।
तौ सूर्यः कार्तिकेयाय ददौ प्रीतः प्रतापवान् ॥”)

भास्वान्, [त्र] पुं, (भासः सन्त्यस्येति । भास् +
“तदस्यास्यसिन्निति मतुप् ।” ५ । २ । ६४ । इति
मनुप् । मस्य वः ।) सूर्यः । (यथा, मार्क-
ण्डेयपुराणे । १०१ । १६ ।
“यथा चाराधितो देवा सोऽदित्या कश्यपेन च ।
आराधितेन चोक्तं यत् तेन देवेन भासता ॥”)
अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ दीप्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥
वीरः । इति मेदिनी ॥ दीप्तिर्वाश्लेषे, त्रि ॥
(यथा, कुमारसम्भवे । १ । २ ।
“यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं
मेरौ स्थिते दीग्धरि दोहदत्ते ।
भासन्ति रत्नानि महौषधीश्च
पृथूपदिष्टां दुहुर्धुरित्रीम् ॥”)

प्रकाशकः । यथा, मनौ । १ । ७७ ।
“वायोरपि विकुञ्जणादिरोचिष्णु तमोनुदम् ।
ज्योतिरुत्पद्यते भास्करद्रुपगुणमुच्यते ॥”
“भास्वत् प्रकाशकम् ।” इति तट्टीकायां कुल्लूक-
भट्टः ॥

भिन्न, उ लाभार्थलोभोत्तिक्रिषि । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-याचने द्विक०-लाभे
लोभोक्तौ च सक०-क्रिषि अक०-सेट् ।) अर्थो
याचनम् । लोभादुत्क्रिष्योत्तिक्रिषिः । उ, भिन्नते
भूमिं वृषात् पण्डितः । लभत इत्यर्थः । भिन्नते
दातारं धनं भिन्नुः । याचत इत्यर्थः । भिन्नते

दातारं दीनः । लोभाददतीत्यर्थः । भिन्नते
जनः । क्रिष्यतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

भिन्ना, स्त्री, (भिन्न याचनादौ + “गुरोश्च हलः ।”
३ । ३ । १०२ । इति अः । ततष्टाप् ।) लोभ-
याचनम् । चाओया इति मागा इति च
भाषा । तत्पर्यायः । याचना २ अर्थना ३
अर्थना ४ । इत्यमरः । ३ । २ । ६ ॥ प्रार्थनम् ५
याचना ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (तदक्तम् ।
“वागिज्ये वसते लक्ष्मीस्तदङ्गं क्षधिकर्म्मणि ।
तदङ्गं राजसेवायां भिन्नायां नैव नैव च ॥”)
सेवा । भक्तिः । इति नानार्थे अमरः ॥
भिन्नितवस्तु । इति मेदिनी ॥ (सा च यास-
प्रमाणा । यासमात्रा भवेद्विद्वत्ति प्रातातप-
वचनान् ॥ यथा, मनुः । ३ । ६४ ।
“क्षत्वेनद्वलिकर्म्मवमतिथिं पूर्वमाशयेत् ।
भिन्नाश्च भिन्ने दद्याद्विधिवद् ब्रह्मचारिणे ॥”
उपनीतस्य भिन्नाविधियथा,—
“भिन्नामाहुत्य श्रितानां गृह्यभ्यः प्रथमो-
न्वहम् ।
निवेद्य गुरवेऽप्योयाद्भागयतस्तदनुज्ञया ॥
भवत्पूर्व्यश्चरेद्भक्तमुपनीतो दिवोऽसमः ।
भवन्मध्यस्तु राजन्यो वेशस्तु भवदुत्तरम् ॥
मातरं वा स्वसारं वा मातुष्या भगिनीं निजाम् ।
भिन्नेन भिन्नां प्रथमं या चैनं नाशमानयेत् ॥
सजातीयगृहेष्वेव सार्ज्यवर्गिकमेव वा ।
भैक्षस्यात्तरणं प्रोक्तं पतिततादिविहितम् ॥
वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्म्मसु ।
ब्रह्मचार्याश्चरेद्भक्तं गृह्यभ्यः प्रथमोन्वहम् ॥
गुरोः कुले न भिन्नेन न ज्ञातिकूलवन्धुषु ।
अलाभे त्वन्यगृहानां पूर्व्यं पूर्व्यं विवर्जयेत् ॥
सर्व्वहारा चरद्भैक्षं पूर्व्यं क्षानामसम्भवे ।
नियम्य प्रथमो वाचं दिशस्त्वनधर्माकथनम् ॥
समाहृत्य तु तद्भैक्षं यावदर्थममायया ।
सुञ्जीत प्रथमो नित्यं वाग्यताश्चनन्यमानसः ॥
भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेदुत्तरो ।
भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमास्तुता ॥”
इति कूर्मपुराणे उपविभागे १२ अध्यायः ॥ ॥
सायं प्रातर्भिन्नाटनाभावो यथा,—
“कारयित्वा तु कर्म्मणि कारुण्यं चात्र वचयेत् ।
सायं प्रातर्गृहद्वारान् भिन्नार्थं नावधयेत् ॥”
इति तत्त्वैव १५ अध्यायः ॥ ॥
सा त्रिविधा यथा,—
“हन्तकारमध्यायं वा भिन्नां वा शक्तितो द्विजः ।
दद्यादतिथये नित्यं बुद्धेत् परमेश्वरम् ॥
भिन्नामाहुर्गसमात्रमयन्तसाश्चतुर्गुणम् ।
पुष्कलं हन्तकारान्तं तच्चतुर्गुणमुच्यते ॥
गोदोहमात्रं कालं वै प्रतीक्षेदतिथिः स्वयम् ।
अभ्यागतान् यथाशक्ति पूजयेदतिथिं यथा ॥
भिन्नां वै भिन्नवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे ।
दद्यादन्नं यथाशक्ति त्वर्षिभ्यो लोभवर्जितः ॥
सर्व्वधामल्लभं तु अन्नं गोभ्यो निवेदयेत् ॥”
इति तत्त्वैव १७ अध्यायः ॥

भिच्:

भिच्चाकः, पुं, (भिचते इति । भिच् + “जल्प-
भिचकुट्टुण्टवडः वाकन् ।” ३।२।५५। इति
वाकन् ।) भिचुकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
भिच्चाकी, स्त्री, (भिच्चाक + घित्वात् ङीष् ।)
भिचुकी । इति सुग्वबोधयाकरणम् ॥
भिच्चाचरः, पुं, स्त्री, (भिच्चां चरतीति । भिच्चा +
चर + “भिच्चासेनादायेषु च ।” ३।०।१७। इति
टः ।) भिचुकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
(स्वनामख्यातो भोजनरपतेः पुत्रः । यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ८।१७।
“राज्ञां विभवमयां यं भोगो हर्षनृपात्मजः ।
जातं नृतद्विप्रपुत्रानन्तरं गुरुभिः शिशुम् ।
आशुष्कामैस्तमावद्वाभयभिच्चाचराभिधम् ॥”)
भिच्चाटनं, स्त्री, (भिच्चार्यमटनं गमनम् ।)
भिच्चार्यगमनम् । यथा,—
“अहं दानववैरिणा गिरिजयाप्यहं हरस्याहृतं
देवेत्यं जगतीतले सरस्वतीभावः समुन्मीलति ।
गङ्गा वारिधिमम्बरं शशिकला नागाधिपः
स्मातलं
सर्वज्ञत्वमधीश्वरत्वमगमत् त्वं माञ्च भिच्चा-
टनम् ॥”
इत्युद्भटः ॥
भिच्चाशिल्पं, स्त्री, (भिच्चाशिनो भिचुकस्य भावः ।
भिच्चाशिन + ल ।) पैशुन्यम् । इति हारा-
वली ॥
भिच्चाशी, [नृ] त्रि, (भिच्चां अस्मातीति । अश् +
णिनिः ।) भिचुकः । इत्युणादिकोषः ॥ यथा,—
“भिच्चाशी विचरेद्ग्रामं वन्यैर्यदि न जीवति ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
भिच्ः, पुं, (भिच्छणशीलः । भिच् याचने +
“सनाशंसभिच् उः ।” ३।२।१६८। इति उः ।)
ब्रह्मचायाद्याश्रमचतुष्टयान्तर्गतचतुर्थाश्रमी ।
आश्रमशब्दोऽयं धर्मिपरो धर्मपरश्च । इति
भरतः ॥ तत्पर्यायः । परिव्राट् २ कर्मन्दी ३
पाराशरी ४ मस्करौ ५ इत्यमरः । २।७।४२॥
परिव्राजकः ६ पराशरी ७ ब्रजकः ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥ तस्य धर्मो यथा,—
“भिचोर्धर्मं प्रवक्ष्यामि तन्निबोधत सत्तमाः ।
वनादृग्गृहाद्वा कृत्वेयं सर्ववेदसदक्षिणाम् ॥
प्राजापत्यां तदन्ते तु अग्निमारोप्य चात्मनि ।
सर्वभूतहितः प्रान्तस्त्रिदशैः सकमण्डलुः ॥
सर्वारामं परिव्रज्य भिच्चार्यो ग्राममाश्रयेत् ।
अप्रमत्तश्चरेद्भैक्षं सायाह्ने नातिलक्षितः ॥
रहिते भिच्छुकेऽग्निं यात्रामात्रमलोलुपः ।
भवेत् परमहंसो वा एकदण्डो यमादिहृतः ॥
विह्वयोगस्यजन् देहममृतत्वमिहाप्नुयात् ।
योगमभ्यस्य मितशुक्रं परां सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
दातातिथिप्रियो ज्ञानी गृही श्राद्धेऽपि मुच्यते ॥”
इति गारुड १०३ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
“चतुर्थश्चाश्रमो भिचोः प्रोच्यते यो मनो-
विभिः ।

भिच्छा

तस्य स्वरूपं गदतो मम श्रोतुं वृषार्हसि ॥
पुत्रद्वयकलत्रेषु व्यक्तस्तेहो नराधिप । ।
चतुर्थमाश्रमस्थानं गच्छेन्निर्भूतमत्सरः ॥
त्रैवर्णिकांस्थजेत् सर्वानारम्भानवनीपते । ।
भिच्चादिषु समो मेघः समस्त्वैव जन्तुषु ॥
जरायुजाखजादीनां वाङ्मनःकर्मभिः क्वचित् ।
युक्तः कुर्वीत न द्रोहं सर्वसङ्गांश्च वर्जयेत् ॥
एकरात्रस्थितिर्गामे पञ्चरात्रस्थितिः पुरे ।
तथा तिष्ठेद्यथा प्रीतिर्हो वा नास्य जायते ॥
प्राणयाचानिमित्तश्च अङ्गारे भुक्तवज्जने ।
काले प्रशस्तवर्णानां भिच्चार्ये पर्यटेद् गृहान् ॥
कामः क्रोधस्तथा दर्पमोहलोभादयश्च ये ।
तांस्तु दोषान् परित्यज्य परिव्राज्यर्म्ममो भवेत् ॥
अभयं सर्वसत्त्वैभ्यो इत्वा यश्चरते मुनिः ।
न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते क्वचित् ॥
कृत्वाभिहोत्रं खगरीरसंस्थं
शरीरमग्निश्च सुखे जुहोति ।
विप्रस्तु भैक्षोपगतेर्हैर्वाभि-
क्षिताग्निना स ब्रजति स्म लोकान् ॥
भोच्चाश्रमं यश्चरते यथोक्तं
शुचिः सुसङ्काक्ष्यतबुद्धियुक्तिः ।
अनिन्दनं ज्योतिरिव प्रशान्तं
स ब्रह्मलोकं अयति द्विजातिः ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ६ अध्यायः ॥ * ॥
बुद्धभेदः । इति जटाधरः ॥ आचरणीचुपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कौकिलाचः । इति भाव-
प्रकाशः ॥
भिचुकः, पुं, स्त्री, (भिच्छरेव । भिच्छु + स्वार्थे
कन् । यद्वा, भिचते इति । भिच् + उक् ।)
भिचोपजीवी । तत्पर्यायः । भार्गवः २ याच-
नकः ३ वनीयकः ४ याचकः ५ । इति
जटाधरः ॥ अर्थो ६ । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनुः । ३।२४३ ।
“ब्राह्मणं भिच्छुकं वापि भोजनार्थमुपस्थितम् ।
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत् ॥”
पारिभाषिकभिच्छुका यथा, अत्रिः ।
“ब्रह्मचारी यतिश्चैव विद्यार्थी गुरुपोषकः ।
अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च षड्विधे भिच्छुकाः स्मृताः ॥”)
भिच्छुसंघाटी, स्त्री, (भिच्छुं संघटते इति । भिच्छु
+ सम् + घट + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
चौवरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा, सुश्रुते
उत्तरतन्त्रे ३३ अध्याये ।
“पुरीषं कौकुटं केशांश्चर्मसर्पत्वक्तथा ।
जीर्णश्च भिच्छुसंघाटीं धूपनायोपकल्पयेत् ॥”)
भिच्छः, पुं, (भयते इति । भय् + डः । पृषोदरा-
दित्वात् साधुः ।) भिच्छाचुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
भिच्छकः, (भिच्छ । स्वार्थे कन् ।) भिच्छाचुपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
भिच्छा, स्त्री, (भिच्छ + अजादित्वात् टाप् ।)
चुपविशेषः । भिच्छी इति ख्याता । तत्पर्यायः ।
भिच्छीतकः २ भिच्छः ३ भिच्छकः ४ चैव-

भिद्

सम्भवः ५ चतुर्व्यदः ६ चतुःपुण्डः ७ सुश्राकः ८
अत्रपत्रकः ९ करपर्णः १० वृत्तबीजः ११ ।
अस्या गुणाः । अक्षरत्वम् । उष्णत्वम् ।
ग्राहित्वम् । रुचिकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
भिच्छीतकः, पुं, (भिच्छी सती तकति हसतीति ।
तक् + अच् ।) भिच्छाचुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
भित्तं, स्त्री, (भिद्यते स्मेति । भिद् + क्तः । “भित्तं
प्रकलम् ।” ८।२।५६ । इति निष्ठातकारस्य
नत्वाभावो निपात्यते ।) खण्डम् । इत्यमरः ।
१।३।१६ ॥
भित्तिः, स्त्री, (भिद्यते इति । भिद् + क्तित् ।)
गृहादेर्मृदिकादिमयी वृत्तिः । कांश्च इति भित्
इति च ख्याता । तत्पर्यायः । कूडम् २ । इत्य-
मरः । २।२।४ ॥ भित्तिका ३ कुडम् ४
कुडम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
विश्वकर्मप्रकाशे । पञ्चमाध्याये ।
“मानेनानेन विस्तारो भित्तीनान्तु विधीयते ।
पादे पञ्चगुणं कृत्वा भित्तीनामुच्छ्रयो भवेत् ॥”)
प्रभेदः । सखिभागः । अवकाशः । इति विश्वः ।
प्रदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघौ । ५।४३ ।
“अथोपरिष्ठाद् अमरेर्भूमिः
प्राक् सूचितान्तःसलिलप्रवेशः ।
निर्धौतदानामलग्नभित्तिः
र्वन्तः सरितो गज उन्मज्ज ॥”)
भित्तिका, स्त्री, (भिद्यते भिनत्ति वेति ।
भित्तिर विदारणे + “कृतिभिर्दलतिभ्यः कित् ।”,
उणा० ३।१४७ । इति तिकन् । कित् स्यात् ।)
कुडम् । इति शब्दरत्नावली ॥ पक्षी । इति
हेमचन्द्रः ॥
भित्तचौरः, पुं, (चोरयतीति । चुर + अच् ।
चौर एव स्वार्थे अण् । चौरः । भित्तिग्राह्यादि-
भेदेन चौरः ।) चौरविशेषः । सिंहाल चोर
इति भाषा । तत्पर्यायः । खानिनः २ कूष्म-
च्छित् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
भित्तिपातनः, पुं, (पातयतीति । पत + णिच् ।
कर्त्तरि ल्युः । भित्तीनां पातनः ।) मद्भान्धकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
भित्, [दृ] स्त्री, (भिद्यते इति । भिद् + “सत्
सुदिषदृहदृहयुजविदभिदेति ।” ३।२।६१ ।
इति क्तिप् ।) प्रभेदः । इति जटाधरः ॥
(भिनतीति । भिद् + तच्चीलादिषु “अन्यतो-
ऽपि दृश्यते ।” इति क्तिप् ।) भेदकर्त्तरि त्रि ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ७।१७४ । ८ ।
“भिनतुपुरो न भिदो अदेवीर्न नमो ब्रधरदेवस्य
पीथोः ॥”)
भिद् इर् औ ञ ध भिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(रुधा०-उभ०-सक०-अजिट् ।) भित् कियद-
वयवविदारणम् । अ ध भिनति भित्तिं कूलं
नदी । औ भेत्ता । इर् अभिदत् अभेतुसीत् ।
इति दुर्गादासः ॥

भिन्नः

भिदकं, स्त्री, (भिनतीति । भिद + "बहुलमन्त्र-
चापि ।" उणा० २।३७। इति कुन् ।) वज्रम् ।
खड्गे, पुं । इत्युणादिकोषः ॥
भिदा, स्त्री, (भेदनमिति भिद + "विद्भिदादि-
भ्योऽङ् ।" ३।३। १०४। इति । अङ् । टाप् ।)
वस्त्रादेर्विदारणम् । चेरा इति भाषा । तत्-
पर्यायः । विदरः २ स्फुटनम् ३ । इत्यमरः ।
३।२।५॥ धन्याकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ भेदः ।
यथा । प्रायश्चित्तस्य पूर्वोक्तं वाक्यभिदा
तथा । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
भिदिः, पुं, (भिनतीति । भिद + "कृगृष्टृकुटि-
भिदिच्छिदिभ्यश्च ।" उणा० ४। १४२ । इति
इः । स च कित् ।) वज्रम् । इति द्विरूप-
कोषः ॥
भिदिरं, स्त्री, (भिनन्ति विदारयतीति । भिद
+ "इषिमदिसुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दीति ।"
उणा० १। ५२ । इति किरच् ।) वज्रम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः त्रिकाण्डशेषश्च ॥
भिदुः, पुं, (भिनन्ति विदारयतीति । भिद +
"पृभिदिद्यधिगृध्रिषिष्टिभ्यः ।" उणा० १।
२४ । इति कुः ।) वज्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भिदुरं, स्त्री, (भिनतीति । भिद + "विदिभिदि-
च्छिदेः कुरच् ।" ३। २ । १६२ । इति कुरच् ।)
वज्रम् । इत्यमरः । १। १। ५० ॥ सचष्ट्यै पुं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
भिदाः, पुं, (भिनन्ति कूलमिति । भिद + "भिदो
ह्यौ नदे ।" ३। १। ११५ । इति क्यप् । निपा-
तितश्च ।) नदः । इति हेमचन्द्रः ॥ सुगन्धो-
ष्ठाकरणश्च ॥ (यथा, भट्टौ । ६। ५६ ।
"समुत्तरन्तावयथौ नदान् भिदोह्यसन्निभान् ।
सिन्धुतारामिव खातां श्वरीमापतुर्वने ॥")
भिद्रः, पुं, स्त्री, (भिनतीति । भिद + "स्फायितश्चि
वक्षिप्रक्षिप्तिश्चुदिष्टपिष्टपीति ॥" उणा० ३।
१३ । इति रक् ।) वज्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः
उणादिकोषश्च ॥
भिन्दिपालः, पुं, (भिदि + इन् । भिन्दिं विदारणं
पालयतीति पालि + अण् ।) हस्तप्रमाण-
काष्ठः । गालिकास्त्रमिति ख्यातम् । इति
भरतः ॥ हस्तचैषलगुडः । इति खामी ॥
तत्पर्यायः । खड्गः २ । इत्यमरः । २। ८। ६१ ॥
(यथा, वैशम्पायनसंहितायाम् । ३ ।
"भिन्दिपालस्तु वक्राङ्गो नम्रशीर्षो वृहच्छिराः ।
हस्तमात्रोत्सेधयुक्तः करसंस्मितमण्डलः ॥"
भिन्दिवालः भिन्दिवालश्चापि इत्येवं पाठद्वयं
दृश्यते ।)
भिन्नः, त्रि, (भिद्यते स्वेति । भिद + क्तः ।) भेद-
विशिष्टः । भाङ्गा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
दारितः २ । भेदितः ३ । इत्यमरः । ३। १। १०० ॥
विदारितः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
हरिवंशे । भविष्यपर्वणि । ५३ । १६ ।
"भान्तसुदभान्तमाविहं प्रविहं बहुनिःखतम् ।
आकरं विकरं भिन्नं निर्मर्यादममातुषम् ॥")

५१२

भिया

सङ्गतः । अन्यः । पुङ्गवः । इति मेदिनी । ने, १४ ॥
क्षतरोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
"शक्तिकुन्तेषु खड्गाग्रविषाणैराश्रयो हतः ।
यत्किञ्चित् प्रसवेत्तद्धि भिन्नमित्यभिधीयते ॥"
आश्रयः कोष्ठः । तस्यौषधं यथा,—
"क्षिन्ने भिन्ने तथा विद्धे क्षते वाह्यगतिसवेत् ।
रक्तक्षयात्तत्र रुजः करोति पवनो भृशम् ॥
स्नेहपानपरीवेकलेपांस्तोषणाहनम् ।
कुर्वीत स्नेहवस्त्रिश्च मारुतघ्नौषधैर्भिषक् ॥
खड्गादिच्छिन्नगात्रस्य तत्कालं पूरितो ब्रणः ।
गाङ्गेरुकीमूलरसैः सदाः स्याज्जतवेदनः ॥
कषायमधुराः शीताः क्रियाः सर्वाः प्रयोजयेत् ।
सद्यो ब्रणानां सप्ताह्नात् पश्चात् पूर्वोक्त-
माचरेत् ॥
आमाशयस्ये रुधिरे विदध्याद्वमनं नरः ।
तस्मिन् पक्षाशयस्ये तु गृह्णीयात् सविरेचनम् ॥
कायो वंशत्वगेरखड्गदंष्ट्राभिमदा कृतः ।
हृद्भुजैस्त्ववसंयुक्तः कोष्ठस्यं सावयेदखड्गम् ॥
यवकोलकुलत्यानां निःस्नेहेन रसेन च ।
भुञ्जीतांश्च यवागूं वा पिबेत् सैन्धवसंयुताम् ॥
जातीनिम्बपटोलपत्रकटुकादावर्णिनिशाशारिवा
मञ्जिष्ठाभयतिक्ततुल्यमधुकेनैकैस्तक्त्रबीजैः समैः ।
सर्पिःसिद्धमनेन सूक्ष्मवदना मम्मोश्मिताः
साविण्यो
गम्भीराः सरुजो ब्रणाः सगतिताः शुध्यन्ति
रोहन्ति च ॥
वृद्धवैद्योपदेशेन पारम्पर्योपदेशतः ।
जातीयेषु तु संसिद्धे चैष्यं सिक्थकं बुधैः ॥"
जात्यादिष्टतम् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
(अथोपाङ्गचिकित्सा ।
"क्षिन्नं भिन्नं तथा भग्नं क्षतं पिच्छितमेव च ॥
दग्धन्तेषां प्रतीकारः प्रोक्तोपाङ्गसंज्ञकः ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)
भिन्नकः, पुं, (भिन्न + संज्ञायां कन् ।) बौद्धः । यथा,
"भिन्नकः क्षपणोऽर्होको बौद्धो वेनायिकः
सूतः ॥"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(भिन्न + "अनत्यन्तगतौ क्तात् ।" ५। ४। ४ ।
इति कन् । ईषद् भिन्ने, त्रि ।)
भिन्नगात्रिका, स्त्री, (भिन्नं गात्रमस्याः । कप् ।
टाप् । अत इत्वम् ।) कर्कटी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
भिन्नभिन्नात्मा, [नृ] पुं, (भिन्नभिन्नो भेदयुक्त आत्मा
यस्य ।) चणकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
भिन्नयोजनी, स्त्री, (भिन्नं योजयतीति । युज् +
णिच् + णिनिः । डीप् ।) पाषाणभेदकवृक्षः ।
इति भावप्रकाशः ॥
भिन्नार्धकः, त्रि, (भिन्नोऽर्थो यस्य । कप् ।)
अन्यः । इत्यमरः । ३। १। ८२ ॥
भिया, स्त्री, (भौयते इति । भी + "विद्भिदा-
दिभ्योऽङ् ।" ३। ३। १०४ । इति अङ् । इयङ् ।
टाप् ।) भयम् । इति हेमचन्द्रः । २। ३०१ ॥

भिषक्

भिरिष्टिका, स्त्री, श्वेतगुग्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥
भिन्न, पुं, (भेलयति भिनतीति वा । भिन् +
बाहुलकात् । लक् ।) स्नेच्छजातिविशेषः । भील
इति भाषा । यथा, हेमचन्द्रे ।
"भाला भिन्नाः किराताश्च सर्वेऽपि स्नेच्छ-
जातयः ॥"
अपि च ।
"रजकश्चर्मकारश्च गटो वरुड एव च ।
कैवर्तमेदभिन्नाश्च सप्तैते अन्यजाः सूताः ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
स च ब्राह्मणकन्यायां तीवराज्जातः । यथा,—
"पुलन्दमेदभिन्नाश्च पुस्तो मल्लश्च धावकः ।
कुन्दकारो डोखलो वा मृतपो हस्तिपस्तथा ।
एतै वै तीवराज्जाताः कन्यायां ब्राह्मणस्य च ॥"
इति पराशरपद्धतिः ॥
भिन्नगवी, स्त्री, (भिन्नानां गवी ।) गवयी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
भिन्नतरुः, पुं, (भिन्नप्रियस्तरुः । लोप्रपुष्पेण हि
भिन्नादयोऽङ्गभूषणादिकं कुर्वन्तीति प्रसिद्धे-
रस्य तथात्वम् ।) लोप्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
भिन्नी, स्त्री, (भिन्न + डीप् ।) भिन्नानां प्रियत्वा-
दस्यास्तथात्वम् ।) लोप्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
भिषु, रुग्ण्ये । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्प-
हमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) भिषक्
भेषजं भेषति । इति दुर्गादासः ॥
भिषक्, [ज्] विभेति रोगो यस्मादिति । भीलि
भीलाम् + "भियः युक् इस्वश्च ।" उणा० १।
१३७ । इति अणिः युगागमो इस्वश्च ।)
वैद्यः । इत्यमरः । २। ६। ५७ ॥ (अस्य
प्राशस्त्यादिकं यथा,—
"भिषग्भूभृष्टमतिमान् अतः खगुणसम्पदि ।
परं प्रयत्नमातिष्ठेत् प्राणदः स्याद् यथा वृणाम् ॥
तदेव युक्तं भेषज्यं यदारोग्याय कल्पते ।
स चेव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत् ॥
सम्यक् प्रयोगं सर्वेषां सिद्धिराख्यातिकर्मणाम् ॥
सिद्धिराख्यातिसर्वेषां गुणैर्युक्तं भिषकतमम् ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ।
"एतदवश्यमध्यमधीत्य च कर्माप्यवश्यमुपा-
सितयसुभयज्ञौ हि भिषग्याजार्हौ भवति ॥"
यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्मस्वपरिनिष्ठितः ।
स सुखत्यातुरम्पाप्य प्राप्य भीरुरिवाहवम् ॥
यस्तु कर्मसु निष्णातो धार्ष्ट्याच्छास्त्रबहिष्कृतः ।
स सत्सु पूर्णां नाप्नोति वधश्चार्हति राजतः ॥
उभावैतावनिपुणावसमर्थौ स्वकर्मणि ।
अर्हवेदधरावेतावेकपक्षाविव द्विजौ ॥
ओषधोऽन्तकल्पास्तु शस्त्राशनिविधोपमाः ।
भवन्त्यत्रैरुपहृतास्मादेतौ विवर्णयेत् ॥
छेदादिष्वनभिज्ञो यः स्नेहादिषु च कर्मसु ।
स निहन्ति जनं लोभात् कुवेद्यो नृपदोषतः ॥
यस्तुभयज्ञो मतिमान् स समर्थोऽर्थसाधने ।
आहवे कर्मनिर्वोदुं द्विचक्रः स्यन्दनो यथा ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ।)

भिस्सा

दहनीयभिषग् यथा,—
 “अज्ञातौधिमन्त्रस्तु यश्च याधेरतत्त्ववित् ।
 रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते स दण्डश्चौरवद्विषक् ॥”
 इति व्योतिस्तत्त्वम् ॥
 तस्यान्त्याभोज्यत्वं यथा,—
 “शूद्रान्नं ब्राह्मणो मुक्ता तथा रज्जावतारिणः ।
 चिकित्सकस्य क्रूरस्य तथा स्त्रीष्टगजीविनाम् ॥
 शौचिकान्नं स्त्रितिकान्नं मुक्ता मांसं व्रती भवेत् ॥”
 व्रती यावत्केन । तत्र धेनुदधम् । इति प्राय-
 क्षित्तविवेकः ॥ अपि च ।
 “पूयश्चिकित्सकस्यान्नं पुंस्त्वत्यास्त्रमिन्द्रियम् ।
 विष्टा वार्हुपिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम् ॥”
 इति मानवे ४ अध्यायः ॥
 (शतधन्वनः क्षेत्रजः पुत्रः । यथा, हरिवंशे ।
 ३८ । ६ ।
 “कृतवर्माग्रजस्तेषां शतधन्वा तु मध्यमः ।
 देवर्षश्चावनात् तस्य भिषक्तेतरणश्च यः ॥”
 औषधम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । २४ । ६ ।
 “शतं ते राजन् भिषजः सहस्रसुवर्णं
 गभीरा सुमतिष्ठे अस्तु ॥”
 “हे राजन् ! वरुण ! ते तव शतं भिषजः
 सहस्रं वल्गुनिवारकाणि शतसहस्रसंख्याका-
 न्यौषधानि वेद्या वा सन्ति ॥” इति तद्वाक्ये
 सायनः ॥)
 भिषक्प्रिया, स्त्री, (भिषजः प्रिया ।) गुडुची ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विट्तिरस्या गुडुचीशब्दे ज्ञातया ॥)
 भिषग्जितं, स्त्री, (भिषजा जितम् ।) औषधम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (चिकित्सा ॥ यथास्य
 पर्यायः ।
 “चिकित्सितं प्रतीकारश्चिकित्सा च भिषग्-
 जितम् ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 भिषग्भद्रा, स्त्री, (भिषजि औषधे वेदी वा भद्रा
 शुभदायिका ।) भद्रदन्तिका । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 भिषङ्जाता, [ऋ] स्त्री, (भिषजां मातेव ।)
 वासकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
 पर्यायः ।
 “वासको वाशिका वासा भिषङ्जाता च
 सिंहिका ।
 सिंहस्थो वाजिदन्ता स्यादट्टरुधोऽट्टरुधकः ॥
 आट्टरुधो वृषस्तान्नः सिंहपञ्च स स्मृतः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 भिषुष्टा, स्त्री, (भिस्सामन्नं टीकते इति । टीक
 गतौ + “अन्त्येभ्योऽपीति डः । ततः एषोदरा-
 दित्वात् साधुः ।) दम्भान्नम् । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ४६ ॥ अस्य रूपान्तरम् । भिस्सिता ।
 भिस्सिता । भिस्सिका । इति तट्टीका-
 सारसन्दरी ॥
 भिस्सा, स्त्री, (बभस्तीति । भस् दीप्तौ + बाहुल-
 कात् सः । हन्दिषि बहुलमितौत्वम् । ब्राह्मण-

पु१३

भीमः

भिस्सेति भाष्यप्रयोगालोकेऽपि । यद्वा, भेदन-
 मिति भित् । भिद् + क्तिप् । भिदं स्यतीति ।
 सो + “आतोऽनुपसर्गे कः ।” इति कः । एषो-
 दरादित्वात् साधुः ।) अन्नम् । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ४८ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “भक्तमन्नं तथान्वक्ष्य क्वचित् क्रूरश्च कीर्तितम् ।
 ओदनोऽस्त्री स्त्रियां भिस्सादीदिविः पुंसि-
 भाधितः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
 भिस्सिता, स्त्री, (भिस्सामन्नं टीकते इति । टीक
 गतौ + डः । एषोदरादित्वात् साधुः ।) दम्भा-
 न्नम् । इत्यमरटीकासारसन्दरी ॥
 भी, ग गि भूत्याश्च । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०
 -पर०-सक०-अनिट् ।) ग, भीनाति । गि,
 भिनाति । भीनः भीनिः । गिनेव क्रादित्वसिद्धौ
 गयहणं प्रादित्वविकल्पार्थं चकारात् भीत्याश्च ।
 इति दुर्गादासः ॥
 भी, जि लि भीत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (क्रा०-पर०-अक०-अनिट् ।) जि, भीतोऽस्ति ।
 लि, विभेति । इति दुर्गादासः ॥
 भीः, स्त्री, (भी भीत्याम् + सम्प्रदादित्वात् क्तिप् ।)
 भयम् । इत्यमरः । १ । ७ । २१ ॥ (यथा,
 आर्यासप्तशत्याम् । ३८७ ।
 “पूर्वाधिको गृह्णियाम् बहुमानः प्रेमनर्मे-
 विश्वासः ।
 भीरश्चिन्त्यं कथयति रागं बालाविभक्तमिव ॥”)
 भीतं, स्त्री, (भी लि भीत्याम् + क्तः ।) भयम् ।
 भययुक्ते, त्रि । इति मेदिनी । ते, ४० ॥ (यथा,
 मनुः । ७ । ६४ ।
 “यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः ।
 भर्तुर्यदुद्वृत्तं किञ्चित् तत्त्वत्वं प्रतिपद्यते ॥”)
 भीतिः, स्त्री, (भी + क्तिन् ।) भयम् । इत्यमरः ।
 १ । ७ । २१ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८४ । १६ ।
 “दुर्गे ! स्मृता हरसि भीतिमशेषजन्तोः
 खल्यैः स्मृता मतिमतीव शुभां ददासि ॥”)
 कम्पः । इति विश्वः ॥
 भीमं, त्रि, (विभेयस्मादिति । भी + “भियः
 सुवा ।” उणा० । १ । १४७ । विभेतेर्मक् धातोर्वा
 युगागमश्च । इति मक् ।) भयहेतुः । तत्-
 पर्यायः । भैरवम् २ दारुणम् ३ भीषणम् ४
 भीष्मम् ५ घोरम् ६ भयानकम् ७ भयङ्करम् ८
 प्रतिभयम् ९ । इत्यमरः । १ । ७ । २० ॥ (यथा,
 रघुः । १ । १६ ।
 “भीमकान्तेऽनृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।
 अष्टयश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः ॥”)
 भीमः, पुं, (विभेयस्मादिति । भी + मक् ।) भया-
 नकरसः । यथा,—
 “भयानको भयस्यायिभावः कालाधिदैवतः ।
 स्त्री नीचप्रकृतिः कृष्णो मतस्तत्त्वविशारदः ॥”
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 शिवः । (यथा, मार्कण्डेये । ५२ । ७ ।
 “भयं सर्वं तथेशानं तथा पशुपतिं प्रभुः ।

भीमर

भीमसुयं महादेवसुवाच स पितामहः ॥”
 विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ५२ ।
 “अतुलः प्ररभो भीमः समयज्ञो हविर्हरिः ॥”
 मध्यमपाण्डवः । (यथा, महाभारते । १ ।
 १२३ । १३ ।
 “तस्माज्जने महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ॥”
 अस्य धिवरणादिकं भीमसेनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
 अम्बवेतसः । इति मेदिनी । मे, २१ ॥ महादेव-
 स्यादम्बवेतान्तर्गताकाशमूर्तिः । यथा । भीमाय
 आकाशमूर्तये नमः । इति तिप्पादितत्वे
 शिवपूजाप्रयोगः ॥ (गन्धर्वविशेषः । यथा,
 महाभारते । १ । ६५ । ४३ ।
 “भीमश्चित्ररथश्चैव विख्यातः सर्वविद्वशी ॥”
 पुरुवंशीयस्य ईलिनस्य पुत्रः । यथा, तन्त्रेव ।
 १ । ६४ । १८ ।
 “ईलिनो जनयामास दुष्प्रान्तप्रभृतीन् वृषान् ।
 दुष्प्रान्तं शूरभीमौ च प्रवसुं वसुमेव च ॥”)
 भीमनादः, पुं, (भीमो भैरवो नादो यस्य ।)
 सिंहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (भीमो नादः
 शब्दः । इति विग्रहे भयानकशब्दः । यथा,
 चातकाष्टके । १ ।
 “वातेर्विधूनय विभीषय भीमनादेः
 सञ्चूर्णय त्वमथवा करकाभिधातेः ।
 त्वदारिबिन्दुपरिपालितजीवितस्य
 नान्या गतिर्भवति वारिद ! चातकस्य ॥”
 भयानकशब्दविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते ।
 १ । १५६ । ३१ ।
 “भीमनादं सुतान्त्रोऽं तीक्ष्णदंष्ट्रं महा-
 रवम् ॥”)
 भीमरथः, पुं, (भीमो भयानको रथोऽस्य ।)
 तामसमनुवंशजातासुरविशेषः । स च कूर्म-
 रूपिणा हरिणा हतः । यथा,—
 “हरिणा कूर्मरूपेण हतो भीमरथोऽसुरः ॥”
 इति गरुडं गयामाहात्म्ये ८६ अध्यायः ॥
 (धृतराष्ट्रस्य पुत्रभेदः । यथा, महाभारते ।
 १ । ११७ । ११ ।
 “उग्रभीमरथौ वीरौ वीरबाहुरलोलुपः ॥”)
 भीमरथी, स्त्री, जनानामवस्थाविशेषः । यथा,—
 “सप्तसप्ततिके वर्षे सप्तमे मासि सप्तमी ।
 रात्रिर्भीमरथी नाम नराणां दुरतिक्रमा ॥”
 इति शब्दमाला ॥
 अपि च ।
 “सप्तसप्ततिवर्षाणां सप्तमे मासि सप्तमी ।
 रात्रिर्भीमरथी नाम नराणां मतिदुस्तरा ।
 तामतीत्य नरो योऽसौ दिनानि यानि जीवति ॥
 क्रतुभिस्त्वानि तुल्यानि सुवर्णशतदक्षिणेः ।
 गतिः प्रदक्षिणं विष्णोर्जल्पनं मन्त्रभाषणम् ।
 ध्यानं निद्रा सुधा चान्नं भीमरथ्याः फलश्रुतिः ॥”
 इति वैद्यकम् ॥
 नदीभेदः । यथा राजनिर्घण्टे ।
 मलापहा भीमरथी च घट्टगा
 पथा च कृष्णा जलसाम्यगा गुणैः ॥”

भीमा

(इयं हि सङ्गपर्वतोद्भवा । यथा, विष्णुपुराणे ।
२ । ३ । ११ ।
“गोदावरी भीमरथी कृष्णवेण्यादिकास्तथा ।
सङ्गपादोद्भवा नद्यः स्मृताः पापभयापह्नाः ॥”)
भीमविक्रान्तः, पुं, (भीमश्चासौ विक्रान्तश्चेति ।)
सिंहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भयानकविक्रम-
विशिष्टे, त्रि ॥
भीमशासनः, पुं, (भीमं शासनं यस्य ।) यमः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
भीमसेनः, पुं, मध्यमपाण्डवः । स च कुन्तीगर्भे
पवनाज्जातः । तत्पर्यायः । भीमः २ वीरवैद्यः
३ वृकोदरः ४ वक्रजित् ५ कौन्तेयजित् ६
किष्किरजित् ७ जरातन्वजित् ८ द्विद्विजित्
९ कटव्रणः १० नागवलः ११ सुखाकरः १२ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य जन्मविवरणं यथा,
“धार्मिकस्तं सुतं लब्ध्वा पाण्डुस्तं पुनरब्रवीत् ।
प्राहुः चाक्षं बलं व्यष्टं बलव्यष्टं सुतं तस्य ॥
ततस्तथोक्ता भर्ता तु वायुमेवाबुधाय सा ।
तस्माज्जने महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ॥
तमप्यतिबलं जातं वायुवाचाशरीरिणी ।
सर्वेषां बलिनां श्रेष्ठो जातोऽयमिति श्रुत्वा ॥
इदमत्युत्तुङ्गासीज्जातमात्रे वृकोदरे ।
यदङ्गात् पतितो मातुः शिलां गात्रैश्चूर्णयत् ॥
कुन्ती व्याघ्रभयोद्विग्ना सहसोत्पतिता किल ।
नान्वबुध्यत तं सुप्तसुप्तसङ्गे स्त्री वृकोदरम् ॥
वज्रसंहननः सोऽथ कुमारो न्यपतज्जिरौ ।
यतता तेन प्रतप्ता शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥”
इति महाभारते आदिपर्वणि पाण्डवोत्पत्ति-
नामाध्यायः ॥
(गन्धर्वविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १२३ । ५२ ।
भीमसेनोऽयमसौ च ऊर्णायुरनघस्तथा ॥”)
कर्पूरभेदः । यथा,—
“पौतासो भीमसेनस्तदनुश्रितकरः शङ्करा-
वाससंज्ञः
यांशुः पिञ्जोऽजसारस्तदनु हिमयुता वायुका
जूटिका च ।
पञ्चादस्यास्तुषारस्तदुपरि सहिमः शीतलः
पञ्चिकाख्या
कर्पूरस्येति भेदा गुणरसमहसा विसदृशेन
दृष्ट्याः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
भीमहासं, स्त्री, (भीमे ग्रीष्मादौ हासः प्रकाशो
यस्य ।) इन्द्रतूलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
बुद्धिर सुता इति भाषा ॥ ग्रीष्महासमपि पाठः ॥
भीमा, स्त्री, (भी + मक् + स्त्रियां टाप् ।) दुर्गा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ रोचनाख्यगन्धर्वम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ कक्षा । इति शब्दमाला ॥
(नदीविशेषः । तद्वया,—
“कावेरी वीरकान्ता च भीमा चैव पयोष्णिका ।
विभावरी विशाला च गौरीदा मदनस्तथा ॥
पार्वती चापरा नद्यो दक्षिणाद्रिगमा हिमाः ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)

भीमैका

भीमादेवी, स्त्री, दुर्गा । यथा,—
“पुनश्चाहं यदा भीमं रूपं कृत्वा हिमाचले ।
रक्षांसि क्षययिष्यामि सुनीनां चाणकारणात् ॥
तदा मां सुनयः सर्वे स्तोष्यन्त्यानन्तर्यतः ।
भीमादेवीति विख्यातं तस्मै नाम भविष्यति ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
भीमैकादशी, स्त्री, (भीमेनोपासिता एकादशी ।
शाकपार्थिवारिवत् समासः ।) भैमी । सा च
माघशुक्लैकादशी । भीमद्वादशीत्वेन ख्याता च ।
यथा,—
मत्स्य उवाच ।
“पुरा रथन्तरे कल्पे परिपृष्टो महात्मना ।
मन्दरस्थो महादेवः पिनाकी ब्रह्मणा स्वयम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
कथमारोग्यमैश्वर्यमनन्तममरेश्वर । ।
स्वल्पेन तपसा देव ! भवेन्मोक्षोऽथ वा वृणाम् ॥
किमज्ञातं भया देव ! त्वत्पसादादधोक्षज ! ।
स्वल्पक्रेनापि तपसा महत् फलमिहोच्यते ॥
मत्स्य उवाच ।
इति पृष्टः स विश्वात्मा ब्रह्मणा लोकभावनः ।
उमापतिश्चाचेदं मनसः प्रीतिकारकम् ॥
ईश्वर उवाच ।
अस्माद्रथन्तरात् कल्पात् त्रयोविंशतिमो यदा ।
वाराहो भविता कल्पस्तस्य मन्वन्तरे शुभे ॥
वैवस्वताख्ये संजाते सप्तमे सप्तलोकधृक् ।
द्वापराख्यं युगं तस्मिन् सप्तविंशतिमे तदा ॥
तस्यान्ते स महानीलो वासुदेवो जनाईनः ।
भारावतरणार्थाय त्रिधा विष्णुर्भविष्यति ॥
हैपायनो मुनिस्तद्वद्रौहिणेयोऽथ केशवः ।
कंसादिर्दमयनः केशवः शोकनाशनः ॥
पुरी द्वारवती नाम सांप्रतं वा कुशस्थली ।
द्विधातुभावसंयुक्तामधिवासाय शार्ङ्गिणः ॥
त्वष्टा ममाग्रया ब्रह्मन् ! करिष्यति जगत्पतेः ॥
तस्यां कदाचिदासीनः सभायाममितद्युतिः ।
भार्याभिर्दृष्टिभिः साहं भूयद्भिर्भूरिदक्षिणेः ॥
कुरुभिर्देवगन्धर्वैरभितः कैटभाईनः ।
प्रवृत्तास्तु पुराणीषु धर्मसम्बन्धिनीषु च ॥
कथासु भीमसेनेन परिपृष्टः प्रतापवान् ।
तया पृष्टस्व धर्मस्य रहस्यस्यास्य भेदकृत् ॥
भविता स तदा ब्रह्मन् ! कर्ता चैव वृकोदरः ।
प्रवर्तकोऽस्य धर्मस्य पाण्डुस्तुर्महाबलः ॥
तस्य तीक्ष्णो वृको नाम जठरे हयवाहनः ।
मया दत्तः स धर्मात्मा तेन चासौ वृकोदरः ॥
अतीवाद्वादशीलश्च नागायुतबली महान् ।
भविष्यत्यजरः साक्षात् कन्दर्प इव बुद्धिमान् ॥
धार्मिकस्याप्यशक्तस्य तीव्रामित्वादुपोषणे ।
इमं व्रतमशेषाणां व्रतानामधिकं यतः ॥
कथयिष्यति विश्वात्मा वासुदेवो जगद्गुरुः ।
अशेषयज्ञफलदमशेषावविनाशनम् ॥
अशेषदुष्टशमनमशेषसुरपूजनम् ॥
पवित्राणां पवित्रश्च मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।
भविष्यश्च भविष्याणां पुराणानां पुरातनम् ॥

भीमैका

वासुदेव उवाच ।
यद्यहमीक्षतुर्दृष्ट्यां द्वादशीख्य भारते ! ।
अन्येष्वपि दिनैर्द्यु न शक्तस्वसुपोषितुम् ॥
ततः पुण्यामिमां भीम ! तिथिं पापप्रणा-
श्रिनीम् ।
उपोष्य विधिनानेन गच्छेद्विष्णोः परं पदम् ॥
माघमासस्य दशमी यदा शुक्ला भवेत्तदा ।
पृतेनाभ्यञ्जनं कृत्वा तिलैः स्नानं समाचरेत् ॥
तथैव विष्णुमभ्यर्च्य नमो नारायणाय च ।
कृष्णाय पादौ संपूज्य शिरः सर्व्वात्मनेति च ॥
वैकुण्ठायेति वै कण्ठसुरः शीवत्सधारिणः ।
शङ्किने चक्रिणे तद्वज्रदिने वरदाय वै ॥
सर्वे नारायणस्यैवं संपूज्या बौद्धवः क्रमात् ।
दामोदरायैतुदरं मेढ्रं पञ्चशराय वै ॥
ऊरुसौभाग्यनाथाय चातुनी भूतधारिणः ।
नमो नीलाय वै चक्षुः पादौ विश्वरूपे पुनः ॥
नमो देवे नमः शान्ते नमो लक्ष्म्यै नमः श्रियै ।
नमः पुष्टे नमस्तुष्टे पृष्टे कृष्टे तथा श्रियै ॥
नमो विहङ्गनाथाय वायुवेगाय पक्षिणे ।
विषयमाचिने नित्यं गच्छेच्चामिपूजयेत् ॥
एवं संपूज्य गोविन्दमुमापतिविनायकौ ।
गन्धैर्मांसेस्तथा धूपैर्भक्षैर्नानाविधैस्तथा ॥
गन्धेन पयसा सिद्धां कृष्णामथ वाग्यतः ।
सर्पिषा सह भुक्त्वा च गत्वा शतपदं बुधः ॥
न्यग्रोधेनन्तधावनमयवा खादिरं बुधः ।
गृहीत्वा धावयेद्दन्तानाचान्तः प्राशुदङ्मुखः ॥
ब्रूयात् सायन्तनौ कृत्वा सन्ध्यामस्तमिते रवौ ।
नमो नारायणायेति त्वामहं शरणं गतः ॥
एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य च केशवम् ।
रात्रिश्च सकलां स्थित्वा स्नानश्च पयसापि च ॥
सर्पिषा विश्वदहनं कृत्वा ब्राह्मणपुङ्गवैः ।
सहैव पुण्डरीकाक्ष ! द्वादश्यां क्षीरभोजनम् ॥
करिष्यामि यथात्माहं निर्विघ्नेनास्तु तच्च मे ।
एवमुक्त्वा स्वपेटभूमावितिहासकथां पुनः ॥
श्रुत्वा प्रभाते संजाते नदीं गत्वा विश्राम्यते ।
स्नानं कृत्वा नृदा तदनु पायकान्भिवर्जयेत् ॥
उपास्य सन्ध्यां विधिवत् कृत्वा च पिष्टतर्पणम् ।
प्रणम्य च हृषीकेशममलम्बाप्यनीश्वरम् ॥
गृहस्य पुरतो भक्त्या मण्डपं कारयेद्बुधः ।
दशहस्तमथाद्यौ वा करान् कुर्वाद्दिशाम्पते ! ॥
चतुर्हस्तां शुभां कुर्वाद्दिदीमरिजिह्वदन ! ।
चतुर्हस्तप्रमाणश्च विन्यसेत्तत्र तोरणम् ॥
आरोप्य कलसं तत्र दिक्पालान् पूजयेत्ततः ।
मासमात्रेण संपूर्णमघःकृष्णानिने स्थितः ॥
तस्य धाराश्च शिरसा धारयेत् सकलां निशाम् ।
धाराभिर्भूरिभिर्भूरिफलं वेदविदो विदुः ॥
यस्मात्तस्मात् कुरुश्रेष्ठ ! धारा धार्याः स्वश-
क्तितः ।
तथैव विष्णोः शिरसि क्षीरधाराः प्रपातयेत् ॥
अरतिमात्रं कुण्डश्च कृत्वा तत्र त्रिमेखलम् ।
योनिवक्त्रं तं कृत्वा ब्राह्मणैर्वससर्पिषी ॥
तिलांश्च विष्णुदेवत्यैर्मन्त्रैरेकाभिवत्तदा ।

भीमैका

स्त्रवा च वैष्णवं सन्त्यक् चरं गोचीरसंयुतम् ॥
जिह्वावाहप्रभाया वै धारामान्यस्य पातयेत् ॥
जलकुम्भान् महावीर ! स्थापयित्वा त्रयोदश ।
भक्षेर्नाविधेयैकान् सितवस्त्रैरलङ्कितान् ।
युतानौडुम्बरैः पात्रैः पञ्चरत्नसमन्वितान् ॥
चतुर्भिर्वह्नुचैर्होमस्तत्र कार्यं उद्दसुखैः ।
रुद्रजापस्तुभिश्च यजुर्वेदपरायणैः ॥
वैष्णवानि च सामानि चतुरः सामवेदिनः ।
अरिष्टवर्द्धसंहितान्यभितः परिपाठयेत् ॥
एवं द्वादश तान् विप्रान् वस्त्रमात्यामुलेपनैः ।
भूजवेदङ्गुलीयेष्व कटकैर्हमस्तत्रकैः ॥
चासोभिः शयनीयेष्व वित्तशालाविवर्जितः ।
एवं क्षपातिवाद्या वै गीतमङ्गलनिश्चनैः ।
उपाध्यायस्य च पुनर्दिगुणं सर्वमेव तु ॥ * ॥
ततः प्रभाते विमले ससुत्याय त्रयोदश ।
गा वै दद्यात् कुरुश्रेष्ठ ! सौवर्णसुखसंयुताः ॥
पयस्विनीः शीलवतीः कांक्षद्दोहनसंयुताः ।
हौष्यस्त्रयाः सवस्त्राश्च चन्द्रेणाभिषेचिताः ॥
तांस्तु तेषां ततो भक्त्या भक्त्यभोग्येन तर्पितान् ।
स्त्रवाद्यं ब्राह्मणान् सर्वान्मैत्र्यानाविधेस्तथा ॥
सुक्ता चाध्वारलवणभात्मना च विरुजयेत् ॥
अनुगम्य पदान्यष्टौ पुत्रभार्यासमन्वितः ।
श्रीयतामन्न देवशः केशवः क्लेशनाशनः ॥
शिवस्य हृदये विष्णुर्विष्णोश्च हृदये शिवः ।
यथान्तरं न पश्यामि तथा मे खल्वि चायुषः ॥
एवमुच्चार्य तान् कुम्भान् गात्रैव शयनानि च ।
वासांसि चैव सर्वेषां गृहाणि प्रापयेद्वधुधः ॥
अभावे बहुशयानाभेकामपि सुसंस्कृतान् ।
शय्यां दद्याद्गुरौ भीम ! सर्व्योपस्करसंयुताम् ॥
इतिहासपुराणानि वाचयित्वातिवाहयेत् ।
तद्दिनं नरशार्ङ्ग ! य इच्छेद्विपुलां श्रियम् ॥
तस्मात्त्वं सत्त्वमालम्ब्य भीमसेन ! विमलरः ।
कुरु व्रतमिदं सन्त्यक् खेहाद्यदाक्यमीरितम् ।
त्वया कृतमिदं वीर ! त्वमामाख्यं भविष्यति ।
सा भीमदादशी ह्येषा सर्वपापहारा शुभा ।
या तु कल्याणिनी नाम पुरा कल्पेऽप्युपपद्यते ॥

त्वमादिकर्ता भव श्रीकरेऽस्मिन्
कल्पे महावीरवरप्रधान ! ।
यस्याः स्मरणकौर्त्तनमप्यशेषं
विनष्टपापस्त्रिदशाधिपः स्यात् ॥
दृष्ट्वा च यामञ्जरसामपीशा-
वेष्याकृतमप्यभवान्तरेषु ।
आभीरकन्येति कुतूहलेन
सैवोर्वशी संप्रति नाकष्टे ॥
जातापि सा वैश्यकुलोद्भवापि
पुलोमकन्या पुरुषतपनी ।
तत्रापि तस्याः परिचारिकेयं
मम प्रिया संप्रति सत्यभामा ॥
स्नातः पुरा मण्डलमेव तद्व-
त्तज्जोमयं देवशरीरमाप ।
अस्याश्च कल्याणतिष्ठौ विवस्वान्
सहस्रधारेण सहसरस्मिः ॥

५१५

भीरुकः

इदमेव कृतं महेन्द्रमुखे-
वसुभिश्चैव पुरा सुरादिभिश्च ।
फलमत्र न शक्यतेऽभिवक्तुं
यदि जिज्ञाकोटयो मुखे स्युः ॥
कलिकल्मषविदारिणीमनन्ता-
मिति कथयिष्यति यादवेन्द्रस्तुः ।
अपि नरकगतान् पिष्टनशेषा-
नलसुद्वर्तुमिहैव यः करोति ॥
य इदमनघं शृणोति चातिभक्त्वा
परिपठतीह परोपकारहेतोः ।
तिथिमिह सकलार्थभाङ्गनरेन्द्र-
स्तव चरणेन स साम्यतामुपैति ॥
कल्याणिनी नाम पुरा वभूव
या द्वादशी माघदिनेऽभिपूज्या ।
सा पाण्डुपुत्रेण कृता भविष्य-
त्यनन्तपुण्यानघ ! भीमपूर्णा ॥”

इति मत्स्यपुराणे भविष्यद्व्रतोद्देशे भीम-
द्वादशी नाम ६५ अध्यायः ॥

भीरुः, त्रि, (विभेतीति । भी भये + “भियः
क्रुक्कनौ ।” ३ । २ । १७४ । इति क्रुः ।) भय-
शीलः । (यथा, मनु । ७ । ६२ ।
“तेषामर्थे नियुज्यते शूरान् दत्तान् कुलीकृतान् ।
शुचीनाकरकर्मान्ते भीरुनन्तर्निवेशने ॥”)
तत्पर्यायः । चतुः २ भीरुकः ३ भीलुकः ४ ।
इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ भीलुः ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥

भीरुः, स्त्री, (विभेतीति । भी + “भियः क्रुक्कनौ ।”
३ । २ । १७४ । इति क्रुः ।) भयशीला स्त्री ।
भयप्रकृतिका । इत्यमरभरतौ । (यथा, विष्णु-
पुराणे । १ । १५ । ३३ ।
“सखं भीरु । वदस्येतत् परिहासोऽथवा शुभे ! ।
दिनमेकमहं मन्ये त्वया सार्द्धमिहासितम् ॥”)
शतावरी । इति धरणिः, अमरश्च । (यथा,—
“बहुपुत्री वरा भीरुः शतमूली शतावरी ।
महापुरुषदन्ता च पीवरीन्द्रीवरी वरी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिका । शतपादिका ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अजा । छाया । स्त्री ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

भीरुः, पुं, (विभेतीति । भी + क्रुः ।) शृगालः ।
इति शब्दमाला ॥ यावः । इति राजनिर्घण्टः ॥
इच्छुभेदः । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः ।
श्लेष्माकारित्वम् । खादुत्वम् । अविदाहिलम् ।
गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

भीरुकं, स्त्री, (भीरु + संज्ञायां कन् ।) वनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

भीरुकः, पुं, (भीरु + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
पेचकः । इति शब्दरत्नावली ॥ इच्छुभेदः ।
भोररी इति हिन्दीभाषा ॥ (यथा, सुश्रुते
छत्रस्थाने । ४५ अध्याये ।
“पौष्टको भीरुकश्चैव वंशकः शतपोरकः ।
कान्तारस्त्रापसेहश्च काष्ठिहः स्त्रचिपत्रकः ॥”)

भीष्मः

अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
“वातपित्तप्रशमनो मधुरो रसपाकयोः ।
सुशीतो वृंहणो वल्यः पौष्टको भीरुकस्तथा ॥”
भीरुकः, त्रि, (विभेतीति । त्रिभी भये + “भियः
क्रुक्कनौ ।” उणा० २ । ३१ । इति क्रुक्कनौ ।)
भययुक्तः । इत्यमरः ॥ कातरः । इति संचिप्र-
सारोणादित्तिः ॥

भीरुपत्नी, स्त्री, (भीरुणीव पत्न्याख्याः । गौरादि-
त्वात् डीष् ।) शतमूली । इत्यमरः । २ । ४ । १०१ ॥
भीरुहृदयः, पुं, (भीरु हृदयमस्य ।) ऋगः । इति
जटाधरः ॥

भीरुः, स्त्री, (भीरु + “ऊङुतः ।” ४ । १ । ६६ ।
इति ऊङ् ।) भयशीला नारी । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

भीलभूषणा, स्त्री, (भूषयतीति । भूष् + कर्त्तरि
ल्युः । टाप् । भीलानां भूषणा ।) गुह्या । इति
राजनिर्घण्टः ॥

भीलुः, त्रि, (विभेतीति । भी + लुः ।) भीरुः ।
भयशीलः । इति शब्दरत्नावली ॥

भीलुकः, पुं, (विभेतीति । भी + “भियः क्रुक्क-
नौ ।” ३ । २ । १७४ । इति क्रुक्कनौ ।) भीरुः ।
इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ३२ । ५२ ।
“एतदेवानिमित्तं नः किमन्येनाध्वभीलुक ! ।
यस्त्वमस्माभिरानीतः काकशङ्की पदे पदे ॥”)

भल्लुकः । इति शब्दरत्नावली ॥

भीषणः, पुं, (भीषयते इति । भी + णिच् +
“भियो हेतुभये युक् ।” ७ । ३ । ४० । इति
युक् । भीषिधातुस्ततो नन्दादित्वात् ल्युः ।)
भयानकरसः । इत्यमरटीकायां भरतः, मेदिनी
च ॥ कुन्दरुकः । कपोतः । हिन्तालः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ शिवः । इति शब्दरत्नावली ।
शस्त्रही इति मेदिनी । (भयोत्पादने स्त्री ।
यथा, महाभारते । १५ । ७ । ४ ।
“यसनं मेदनश्चैव शस्त्राणां कारयेत्ततः ।
कर्षणं भीषणश्चैव युद्धे चैव बलचयम् ॥”)

भीषणः, त्रि, (भीषयते इति । भी + णिच् + ततो
नन्दादित्वात् ल्युः । युगागमश्च ।) गाढः ।
दारुणः । इति मेदिनी । ये, ६६ ॥ (यथा,
रघौ । १२ । ४० ॥
“पर्णशालामथ क्षिप्रं विहृष्टासिः प्रविश्य सः ।
वैरूप्यपौनरुक्तेन भीषणां तामयोजयत् ॥”)

भीष्मं, त्रि, (विभेत्यस्मादिति । भी + “भियः युग्-
वा ।” उणा० १ । १ । १४७ । इति मक् । वा
युगागमश्च ।) भयानकम् । इत्यमरः । १ । ७ । २० ॥
(यथा, शतपथब्राह्मणे । ११ । ६ । १ । ३ ।
“सद्योवाच भीष्मं वत भीः पुरुषान् वा ।”
“भीष्मं भयङ्करं ।” इति तज्ज्ञाष्ये मञ्जीधरः ॥)

भीष्मः, पुं, (विभेत्यस्मादिति । भी + मक् । युग्-
वेति पक्षे युक् ।) भयानकरसः । इत्यमर-
टीकायां भरतः । शिवः । राक्षसः । इति
हेमचन्द्रः ॥ गाङ्गेयः । स च शान्तदुराज-

भीष्मप

चक्रवर्त्तिनो गङ्गायां भार्यायां जातः । स परम-
धर्मात्मा महावीरः । येन पितुर्दासकन्या-
विवाहार्थं पितृराज्यं त्यक्तं, यच्च स्वस्य विवाहं
त्यक्त्वा ऊर्ध्वरेता जातः । इति श्रीभागवतम् ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“अथ तामश्मे जाते पुत्रे प्रहसतीमिव ।

उवाच राजा दुःखार्त्तः परीक्षन् सुतमात्मनः ॥
मा वधीः कासि कस्यासि किञ्च हंसि सुता-
निति ।

पुत्रमिह ! सुमहत् पापं संप्राप्तं ते सुगर्हितं ॥”
स्त्वावाच ।

“पुत्रकाम ! न ते हस्मि पुत्रं पुत्रवतांवर ! ।

जीर्णस्तु मम वासोऽयं यथा स समयः कृतः ॥

अहं गङ्गा जङ्घसुता महर्षिगणसेविता ।

देवकार्यार्थसिद्धयर्थमुषिताहं त्वया सह ॥

अद्यै ये वसवो देवा महाभागा महौजसः ।

वशिष्ठप्रापदोषेण मातुषत्वमुपागताः ॥

तेषां जनयिता नान्यत्स्वदते भुवि विद्यते ।

मद्विधा मातुषी धात्री लोके नास्ति कदाचन ॥

तेषाञ्च जननीहेतोर्मातुषत्वमुपागता ।

जनयित्वा वसून्द्यौ जिता लोकास्त्वयाद्यथाः ॥

देवानां समयस्त्वेष वसूनां संश्रुतो मया ।

जातं जातं मोक्षयिष्ये जन्मतो मातुषादिति ॥

तत्ते प्रापादिनिर्मृक्ता आपवस्य महात्मनः ।

स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि पुत्रं पाद्वि महा-

व्रतम् ॥

एष पर्यायवासो मे वसूनां सन्निधौ कृतः ।

मत्प्रसूतं विजानीहि गङ्गादत्तमिमं सुतम् ॥”

इत्यादिपूर्वणि भीष्मोत्पत्तिनाम १०० अध्यायः ॥

भीष्मजननी, स्त्री, (भीष्मस्य जननी माता ।)

गङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

भीष्मपञ्चकं, स्त्री, (भीष्मो जतसुपदिष्टं वा पञ्चकं

एकादश्यादिपूर्णिमान्तपञ्चतिथिकर्तव्यम् ।)

कार्तिकशुक्लपक्षीकादश्यादिपूर्णिमान्तपञ्च-

तिथिकर्तव्यव्रतविशेषः । यथा,—

श्रीनारद उवाच ।

“भगवन् ! यत् त्वया प्रोक्तं भीष्मस्य च दिनं

महत् ।

माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि तस्य मे कथय प्रभो ! ॥

कथं ज्ञानञ्च किं दानं को विधिः कस्य पूजनम् ।

किं फलं केन वाकारि तन्मे कथय विस्तरात् ॥”

ब्रह्मोवाच ।

तद्भीष्मपञ्चकस्येह माहात्म्यं विधिपूर्वकम् ।

वक्ष्यामि फलसंयुक्तं येनेदञ्च कृतं पुरा ॥

अयोध्या नगरीया च कलिकल्मषनाशिनी ।

वैष्णवी स्वर्गरम्या च कलिकल्मषनाशिनी ॥

हस्त्यश्वरथपत्न्या विष्णुचक्रप्रतिष्ठिता ।

तस्यामासीन्नरवरः सूर्यवंशोद्भवो सुते ! ॥

अतिथिर्नाम देवर्षे ! धर्मात्मा नैकयज्ञकृत् ।

तेन दत्तं पुरा राज्ञा कृतं यज्ञमनूत्तमम् ॥

भार्यया चन्द्रभाविन्या साङ्गं भीष्मस्य पञ्चकम् ।

चिकीर्षः परिपश्यच्च वशिष्ठं तद्विधिं द्विज ! ॥”

५१६

भीष्मप

वशिष्ठ उवाच ।

“शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि व्रतं सौभाग्य-

दायकम् ।

रहस्यं भीष्मपञ्चाख्यं विष्णुतुष्टिप्रदायकम् ॥

कार्तिके मासि राजेन्द्र ! प्रारभ्यैकादशीतिथिम् ।

यावत् पञ्चदशी रम्या भविता चन्द्रपूर्णिता ।

पञ्चभीष्ममिति ख्यातं तिथयः पुण्यदाः स्मृताः ॥

प्रातःकाले समुत्थाय शौचं कृत्वा यथाविधि ।

स्नात्वा सभार्यः पुरुषो नद्यादौ विमले जले ॥

तर्पयेद्भीष्मवर्माणां कुरुवंशपितामहम् ।

पितृभिस्त्रिजुक्तैश्च जलाञ्जलिभिरुद्धृतैः ॥

वैशाखपदमोत्राय साङ्कृतिप्रवराय च ।

तिलतोयाञ्जलिं तस्मै प्रयच्छेद्भीष्मवर्म्मणे ॥

सन्तर्प्य कौरवश्रेष्ठं कुर्यादाचमनं ततः ।

अर्चयित्वा विधानेन चन्दनादिभिरावृतः ।

अर्घ्यं दद्याद्यतात्मा च मन्त्रेणानेन भूपते ! ॥

वसूनामवताराय श्रान्तनोरात्मजाय च ।

अर्घ्यं ददामि भीष्माय आजन्मब्रह्मचारिणे ॥

इत्थं समापयेद्वत्स ! भीष्मपञ्चविधं नरः ।

नियमेनोपवासेन पञ्चगव्येन वा पुनः ॥

पयोमूलफलाहारैर्हृद्यैर्नानाविधैरपि ।

नरो वा यदि वा नारी सुक्तपापो दिवं ब्रजेत् ॥

भुङ्क्ते स विपुलान् भोगान् कार्तिकेन न

त्यजेद्वि यः ।

अतोऽशक्तो नयेत् पञ्चभीष्माख्यं हरिपूर्णिमतम् ॥

शुक्लैर्द्विजुक्तैश्च भक्तैश्चैव भक्त्या त्वचलया सह ।

दम्पती च यथा भीष्मं लब्ध्वा तौ तु महाफलम् ॥

स्वध्यायासेन विप्रेन्द्र ! कृतं ताभ्यां हि तत् पुरा ।

प्राप्तं राज्यं महर्षिभेतां समुद्रवलयान्विताम् ॥

प्रभुञ्च प्रचुरान् कामान् व्रतकामौ यथा सुने ! ।

दिव्याम्बरभरणौ तौ दिव्यमाख्यानुलेपितौ ॥

दिव्यदेहविमानेन सर्वैकन्नरसेवितौ ।

अश्वरोगीतवृत्तेन स्तुतौ देवमहर्षिभिः ।

सम्प्राप्तौ विष्णुलोकञ्च भीष्मपञ्चव्रतान्मुने ! ॥”

ब्रह्मोवाच ।

“इत्येतत् कथितं वत्स ! माहात्म्यं कार्तिको-

द्भवम् ।

भीष्मपञ्चकमाहात्म्यं सेतिहासं पुरातनम् ॥

तत् सर्वं कुरु विप्रेन्द्र ! यदि ते भक्तिरच्युते ।

निश्चलः कायमनसा वचसा सुमनीभव ॥”

“शृण्वन्ति मर्त्याश्च पठन्ति ये वै

भूखण्डमध्ये भगवद्गुणान् सुने ! ।

मतिश्च लब्धा भगवत्प्रेषतः

कथासुपेन्द्रस्य पुरं प्रयान्ति ॥

कलिमलमपहृत्य प्राणिनो देवदेवं

सुभगसकलभोगान् भोजयित्वा च यान्ति ।

हरिपुरममरेणैर्गौतवादेर्विशाले-

र्विहितसकलजलास्तोषयन्ति हरिं ये ॥

एतत् कार्तिकमाहात्म्यं भक्त्या यः शृणुयान्नरः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः स ह्यष्टौ लभते रतिम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे कार्तिकमाहात्म्ये १३२

अध्यायः ॥

भीष्मप

अपि च ।

“सदा हरैर्व्रतं श्रेष्ठं ततः स्याद्विद्यायने ।

चातुर्मास्ये ततस्तस्मात् कार्तिके भीष्मपञ्चकम् ॥

ततः श्रेष्ठतमं शुक्ल एकादश्यां समाचरेत् ।

स्नायात्तिकाखं पित्रादीन् यवादीरर्चयेद्धरिम् ॥

यजेन्मौनी घृतादोस्तु पञ्चगव्येन वारिभिः ।

स्नापयित्वाय कूर्पूरसुखैस्त्रैवाशुलेपयेत् ॥

घृताक्तगुग्गुलीर्घ्रं द्विजः पञ्चदिनं ददेत् ।

नैवेद्यं परमात्मन्यु जपेदशोत्तरं शतम् ॥

ॐ नमो वासुदेवाय घृतश्रीहृतिजोदकम् ।

घङ्गरेण मन्त्रेण स्वाहान्तेन तु होमयेत् ॥

प्रथमेऽह्नि हरिः पादौ यजेत् पञ्चोऽर्चनीयके ।

विष्णुपञ्चैर्ननु देशं नाभिं शङ्खेण चापरे ॥

स्कन्धौ विष्ण्वैर्जवाभिश्च पञ्चमेऽह्नि शिरोऽर्चयेत् ।

मालत्या भूमिप्रायी स्याज्जोमयं प्राशयेत्

क्रमात् ॥

गोमूत्रक्षीरदधि च पञ्चमे पञ्चगव्यकम् ।

नक्तं कुर्व्यात् पञ्चदश्यां व्रती स्याद्भुक्तिमुक्ति-

भाक् ॥”

इति गारुडे भीष्मपञ्चादिव्रतं नाम १२३ अध्यायः ॥

वक्रपञ्चकम् । यथा,—

“आरभ्यैकादशीं पञ्च दिनानि व्रतमाचरेत् ।

भगवत् प्रीतये भीष्मपञ्चकं यदि शक्नुयात् ॥

तथा धात्रीव्रतं पौर्णमास्यां कुर्वीत कार्तिके ।

तथा नवम्यां शुक्लायामर्चयन् नवमीव्रतम् ॥

प्रेतामहादिदृक्छाणि मासोपोषणमेव च ।

समर्थः कार्तिके कुर्व्यात् ज्ञात्वा पाद्मादितो

विधिम् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥

भीष्मरत्नं, स्त्री, (भीष्मं भयानकं रत्नं दुर्लभत्वात् ।)

हिमालयोत्तरदेशजातशुक्लवर्णप्रस्तरविशेषः ।

तस्योत्पत्त्यादि यथा,—

कृत उवाच ।

“हिमवत्युत्तरे देशे धौर्ध्रं पतितं सुरदिवस्तस्य ।

सम्प्राप्तसुप्तमानामाकरतां भीष्मरत्नानाम् ॥

शुक्लाः शृङ्गाजनिभाः श्योनाकसन्निभाः

प्रभावन्तः ।

प्रभवन्ति ततस्तस्मिन् वच्चनिभा भीष्मपाषाणाः ।

हिमाद्रिप्रतिबद्धं शुद्धमपि श्रद्धया विधत्ते यः ।

भीष्ममणिं श्रीवादियु स सम्पदं सर्वदा लभते ॥

गुणयुक्तस्य तस्यैव धारयाम्बुनिपुङ्गव ! ।

विषाणि तानि नश्यन्ति सर्वाण्येव महीतले ॥”

विषमानावाधन्ते ये तमरण्यनिवासिनः समी-

पेऽपि ।

दीपितश्चशरभकुञ्जरसिंहयात्रादयो हिंसाः ॥

तस्योत्कवलिताकृतिनो भवन्ति भयं न चापि

समुपस्थितम् ।

भीष्ममणिर्गुणयुक्तः सम्यक् संप्राप्ताङ्गुलिधृतयः ।

पितृतर्पणे पितृणां हृत्पितृवृद्धवर्षिकी भवति ॥

श्राम्यन्त्युद्भूतान्यपि सर्पाश्च जाखुष्टश्चिक-

विषाणि ।

सलिलाभिवैरितस्वरभयानि भीमानि नश्यन्ति ॥

भुक्त

सैवलवलाहकाभं परुषं पीतप्रभं प्रभाहीनम् ।
मलिनद्युतिं विवर्णं दूरात् परिवर्जयेत् प्राज्ञः ॥
मूल्यं प्रकल्पामेषां विबुधवरेर्देशकालविज्ञानात् ।
दूरे भूतानां बहु किञ्चिन्निकटप्रसूतानाम् ॥”
इति गारुडं भीष्मरत्नपरीक्षा नाम ७६ अः ॥
भीष्मः, स्त्री, (भीष्मं सृते प्रसूते इति । स प्रसवे
+ कृप् ।) गङ्गा । इत्यमरः । १ । १० । ३१ ॥
भीष्माष्टमी, स्त्री, (भीष्मस्य अष्टमी भीष्मनाशिका
अष्टमी वा ।) माघशुक्लाष्टमी । तत्र भीष्मस्य
तर्पणादिकं कर्तव्यम् । यथा, भविष्योत्तरे ।
“शुक्लाष्टम्यान्तु माघस्य दद्याद्भीष्माय धो जलम् ।
संवत्सरकृतं पापं तत्तृचणादेव नश्यति ॥”
धवलधृता स्मृतिः ।
“अष्टम्यान्तु सिते पक्षे भीष्माय तु तिलोदकम् ।
अन्नञ्च विधिवद्दत्तुः सर्व्वे वर्णा द्विजातयः ॥”
सर्व्वे वर्णा इत्युपादानात् ब्राह्मणशूद्रयोरप्यधि-
कारः । द्विजातय इति सम्बोधनम् ॥ स्मृति-
रत्नाकरे विष्णुधर्मोत्तरम् ।
“मध्याह्न्यापिनी ग्राह्या आह्ने भीष्माष्टमी
तिथिः ।
स्नाने च तर्पणे दाने ग्राह्या सूर्य्योदयी परा ॥
यदा कदाचित् कुम्भाग्रं गता सूर्य्योदयी परा ।
पूर्व्वस्यामेव कर्त्तव्यं तर्पणं आहुमेव च ॥
यदैकस्मिन् भवेन्मासि कदाचिन्माकरी द्वयम् ।
भीष्माष्टमी द्वयं वापि तदा ग्राह्या परा तिथिः ॥
ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां यः करोत्यौहर्द्विद्वज्जम् ।
तद्दण्डत्वमसौ याति इह लोके परत्र च ॥”
इति मरीचिवचनान्तु भीष्माष्टमेतरपरम् ॥
तथा च स्मृतिः ।
“ब्राह्मणाद्यास्तु ये वर्णा ददुर्भीष्माय नो जलम् ।
संवत्सरकृतं पुण्यं तत्तृचणादेव नश्यति ॥
असवर्णजलदाननिषेधस्तु प्रकरणवलादपि
भावादिविषय इति श्रौतः ॥ तर्पणमन्त्रस्तु ।
“वैद्याप्रपद्यगोत्राय सांज्ञतिप्रवराय च ।
अपुत्राय ददात्येतत् सलिलं भीष्मवस्त्रेण ॥
भीष्मः श्रान्तनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
आभिरङ्गिरवाप्रोतु पुत्रपौत्रोत्तितां क्रियाम् ॥”
इत्याशंसामन्त्रः । पुत्रपौत्रोत्तितामित्यभिधानात्
पितृकर्मरीत्या । ब्राह्मणः पितृतर्पणानन्तरं
चक्षियस्तु तत्पूर्व्वं तर्पयेत् । इति संवत्सर-
प्रदीपादयः ॥ इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
भुक्तं, त्रि, (भुज् + कर्मणि क्तः ।) भक्षितम् ।
इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥ (यथा, मनुः । १० । ५५ ।
“पूजितं ह्यग्रं नित्यं बलमूर्त्त्यं यच्छति ।
अपूजितस्तु तद्भुक्तसुभयं नाशयेद्विदम् ॥”
उपसुक्तम् । यथा, रघुः । ४ । ७ ।
“मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भक्ता यद्यपि राजभिः ।
तथाप्यनन्यपूर्व्वेव तस्मिन्मासौ ह्यसुन्दरा ॥”
भावे क्तः । १) मन्त्रे, स्त्री । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(यथा, रामायणे । २ । ५८ । १२ ।
“आसितं श्रयितं भुक्तं सतः रामस्य कीर्त्तय ।
जीविष्याम्यहमेतेन ययातिरिव साधुम् ॥”)

५१७

भुक्ति

भुक्तसमुज्झितं, त्रि, (आदौ भुक्तं पश्चात् समु-
ज्झितं परित्यक्तम् । स्नातानुलिप्तवत्समासः ।)
पूर्व्वं भुक्तं तत् शेषं पश्चात् समुज्झितं त्यक्तम् ।
तत्पर्यायः । फेला २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५६ ॥
पिण्डम् ३ फेलाः ४ । इति भरतधृतरभसः ॥
भुक्तिः, स्त्री, (भुज् + क्तन् ।) भोजनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ भोगः । यथा,—
“भुक्तिस्त्रिपुरषी सिद्धिदपरेषां न संशयः ।
अनिर्वृत्ते सपिण्डत्वे सकुल्यानां न सिद्धति ॥
आहृता श्रोत्रयेद्भुक्तिमागमश्चापि संसदि ।
तत्सुतो भुक्तिमेवेकां पौत्रादिषु न किञ्चन ॥”
इति दायतत्त्वम् ॥
(यथा, मनुः । ८ । २५२ ।
“एतैर्लज्जेनयेत् सीमां राजा विवदमानयोः ।
पूर्व्वसुत्वा च सततसुदकस्यागमेन च ॥”)
रविभुक्तिर्यथा,—
“साङ्गसप्तभसे मेघे वसुः साङ्गो घटे ध्रुवे ।
दशैव मकरे हन्ते पलानि प्रतिवासरम् ।
कुलीरसिंहप्रमदातुलालिकार्मुकेषु च ।
पलान्येकादश तथा रविभुक्तिं प्रचक्षते ॥”
इति ज्योतीरत्नमाला ॥
भोगः । दखल इति पारस्यभाषा । स च
प्रमाणचतुष्टयान्तर्गतप्रमाणविशेषः । यथा ।
लिखिताद्यभावे दिव्यमाह याज्ञवल्क्यः ।
“प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्त्ति-
तम् ।
एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
तदिवरणं यथा । अथ भुक्तिः । तत्र याज्ञ-
वल्क्यः ।
“पश्यतोऽब्रुवतो हानिभूमेर्विश्रतिवार्धिकी ।
परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्धिकी ॥”
विवादमुज्झितः समक्षं भूस्वामिनः परेणा-
सपिण्डादिना भुज्यमानाया भूमेर्विश्रतिवर्ष-
निर्वृत्ता स्वत्वहानिः । अत्र लोकव्यवहार-
कर्मत्वाद्दशवर्षगणना सावनेन । यथा च विष्णु-
धर्मोत्तरम् ।
“यत्राण्युपास्यान्य सावनेन
लौक्यं यत् स्याद्वावहारकर्म ॥”
तत्रैव ।
“सावने च तथा मासि त्रिंशत् सूर्य्योदयाः
स्युताः ॥”
इति ॥
विशेषयति आसः ।
“वर्षाणि त्रिंशतिं यस्य भूभक्ता तु परैरिह ।
सति रात्रि समर्थस्य तस्य सेह न सिध्यति ॥”
समर्थस्य बालत्वादितोषरहितस्य । धनस्य
दशवर्षनिर्वृत्ता स्वत्वहानिः । तथा च मनु-
नारदौ ।
“यत्किञ्चिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ।
भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तत्क्षुमर्हति ॥”
यत्किञ्चिदन्यतः समक्षमेव प्रीत्यादित्यति-

भुक्तिः

रेकेण परैर्दशवर्षाणि भुज्यमानं स्वामी तूष्णीं
प्रेक्षते मा भुज्यतामिति प्रतिषेधं न रचयति
नासौ तत्क्षुम् योग्यो भवति तत्र तस्य स्वाम्यं
नश्यतीत्यर्थः । गौतमः । अजडापौगणधनं
दशवर्षभुक्तं परैः सन्निधौ भोक्तुरिति । जडो
विकलेन्द्रियः । पौगणः पूतोऽनुत्पन्नश्चतुर्गणः
कपोलो यस्य सः । तदाह नारदः—
“बाल आषोडशाद्वर्षात् पौगणश्चापि
शब्दप्राप्ते ॥”
अत्रापौगणः प्रकीर्त्तित इति कुल्लूकभट्टेन
लिखितम् । तत्प्राप्तेऽपि अपौगणस्तु पौगण
इति द्विरूपकोषादविरोधः । तस्माद्याज-
नादिरिव वचनाद्दशवर्षविश्रतिवर्षादिकालेर्भोग
एव स्वत्वं जनयति । यथा कालप्राप्तिवशेन
बीजमङ्कुरं जनयति तरवश्च कुसुममिति ।
स्वामिना चापरित्यक्तेऽपि शास्त्रोक्तकालीन-
भोगात् स्वाम्यमन्यस्य भवति । यथा जयेन
राज्ञः परराष्ट्रघ्न इति । एवमेव श्रीकरवालो-
कजोग्लोकभवदेवभट्टशूलपाणि कुल्लूकभट्टचण्डेश्व-
रनयवर्द्धमानोपाध्यायप्रभृतयः ॥ व्यवहारो-
ऽप्येतादृशेव । एतद्विरुद्धवचनान्यन्यथा व्याख्ये-
यानि । तत्रोपेक्षया स्वत्वहानिं भुक्त्वा च स्वत्व-
माह नारदः—
“भुज्यमानान् परैरर्थान् यस्तान्मोहादुपेक्षते ।
समक्षं तिष्ठतोऽप्यस्य तान् भुक्तिः कुरुते वशे ॥”
यत्तमाह दृष्टव्यः—
“स्यावरं सिद्धिमाप्नोति भुक्त्वा हानिसुपेक्षया ॥”
उपेक्षया क्षमया । तत्कारणञ्च स्वामिनः
सुग्रीलत्वमहेच्छत्वदयालुत्वादि । एवञ्च विश्रति-
वर्षात् पूर्व्वं स्वकृतिसाध्यकर्मण्यपाननादौरुत्-
पन्नस्य एव स्वत्वम् । एवं दशवर्षात् पूर्व्वं
स्वकृतिसाध्यदोहनपाननादौरुत्पन्नदुग्धादौ एव
स्वत्वम् । तत्तत्कालपरतस्तु भूमौ गवादिधने
च स्वत्वमिति । पूर्व्वं तत्तन्नाशकभोगे तु चौर्थ्य-
दोषो भवत्येव ॥ * ॥ भोगे तु स्वत्वहानिमा-
ध्यादीनां आवर्त्तयति पश्यतोऽब्रुवत इत्यभिधाय
याज्ञवल्क्यः—
“आधिसीमोपनिःक्षेपजडबालधनेर्विना ।
तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरपि ॥”
आधिवन्धकद्रव्यम् । उपनिःक्षेपः ।
वासनस्यमनाख्याय ससुद्रं यन्निधौयते ॥”
इति नारदोक्तेः ॥
वासनस्यं निःक्षेपाधारभूतसम्युदादिष्वम् ।
ससुद्रं यस्यादियुतम् । जडो बुद्धिविकलः ।
बालोऽप्राप्तबोधश्रवणः । उपनिधिः प्रीत्या
भोगार्थमर्पितः । ततश्च आध्यादिभिर्जडादि-
धनेष्व विना अन्यानि धनानि उक्तभोगकालेन
स्वामिनो नश्यन्ति एतानि तु स्वामिनो न
नश्यन्ति न वा भोक्तुर्भवन्ति ॥ * ॥ मिताचरायां
स्मृतिः—
“द्वारमार्गक्रियाभोगजलवाहादिषु क्रिया ।
भुक्तिरेव तु गुर्वी स्यान्न दिवं न च साक्षिणः ॥”

भुक्तिः

याज्ञवल्क्यः ।

“आगमो ह्यधिको भोगादिना पूर्वक्रमागतात् ।
नागमः कारणं तत्र भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो ॥
आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्तस्तुद्धरेत् ।
न तत्सुतस्तुसुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥
योऽभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तसुद्धरेत् ।
न तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता ॥”

भूम्यादावागमः पूर्वपुरुषक्रमादागतभोगाद्-
बलवान् । अतः क्रमागतभोग आगमादबलवान् ।
तथा च दृष्टस्यतिः—

“अनुमानाद्गुरुः साक्षी साक्षिभ्यो लिखितं
गुरु ।

अथाहता त्रिपुरुषी भुक्तिस्तेभ्यो गरीयसी ॥”
त्रिपुरुषभोगमाह यासः—

“प्रपितामहेन यजुक्तं तत्पुत्रेण विना च तम् ।
तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भोगस्त्रिपौरुषः ॥
पिता पितामहो यस्य जीवेच्च प्रपितामहः ।
त्रयाणां जीवतां भोगो विज्ञेयस्त्रैकपूरुषः ॥”
आगमोऽपि बलवान्न भवति यत्र स्तोकापि
भुक्तिर्नास्ति । तथा च नारदः ।

“विद्यमानेऽपि लिखिते जीवतुस्तपि च साक्षिषु ।
विशेषतः स्यावराणां यज्ञभुक्तं न तत् स्थिरम् ॥”

इति दीपकलिका ॥

यत्र वादिन्यौ स्वस्वागमबलप्रवृत्तौ आगमयोश्च
पूर्वापरभावो न निश्चीयते तत्र यस्य भुक्ति-
स्तस्यागमो बलीयान् न त्वन्यस्येत्यर्थ इति मित-
चरा ॥ अर्थात् यत्रागमपौर्वापर्यनिश्चयस्तत्र ।
“सर्वेऽप्येव विवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया ।
आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा ॥”

इति याज्ञवल्क्यवचनान्तिर्वायः ॥

आगमभुक्ति आ सम्यग्गम्यते प्राप्यते स्वं
भवति येन क्रयादिना स आगम इति व्यवहार-
माहका ॥ आगमः साक्षिपत्रादिकमिति याज्ञ-
वल्क्यदीपकलिका ॥ आगमो धनोपार्जनोपायः
क्रयादिरिति मैथिलाः ॥ तत्रान्येनाभियुक्त
आगमकर्त्ता तत्कृतासुद्धरेत्तत्पुत्रपौत्रौ नाग-
मसुद्धरेतां किन्तु भुक्तिरेव तत्र प्रमाणम् । विशे-
षयति दृष्टस्यतिः ।

“आहर्त्ता शोधयेद्भुक्तिमागमश्चापि संसदि ।
तत्सुतो भुक्तिमेवैकां पौत्रादिषु न किञ्चन ॥”

इति श्रुलपाणिधृतम् ॥

तत्पुत्रादौ न किञ्चनेति मैथिलधृतम् ॥ आहर्त्ता
अर्जनकर्त्ता । अत्र पुत्रस्य भुक्तिशोधनमात्रम् ।
भुक्तिशोधनमाहृत्यासकाव्यायनौ ।

“आगमो दीर्घकालश्च निष्क्रिद्रोऽन्यरवोन्मिक्तः ।
प्रत्यर्थिसन्निधानश्च पञ्चाङ्गो भोग इत्यते ॥”

प्रमाणमिति शेषः । आगमः क्रयादियुक्तः ।
एव च भूमिविषयकविंशतिवर्धनविषयकदश-
वर्षान्यूनकालभोगपरः । योऽभियुक्त इति यो
भोगे क्रियमाणे परेणाभियुक्तः परेतो नृतः
स्यान्नागमसुद्धृतवान् तदा तत्पुत्रादिरेव तसु-
द्धरेत् । तथाह नारदः ।

भुजः

भुक्तिः

“अथारूढविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः ।

पुत्रेण सोऽर्थः संश्रोद्धो न तु भोगो निर्वर्त्तयेत् ॥
भोगः केवलभोगः । तथा च स एव । आदौ
तु कारणं दानं पश्चाद्भुक्तिस्तु सागमेति । एष
स विवादभोगः षष्ट्यन्तेतरपरः । तथाविध-
भोगस्यागमं विनापि प्रामाण्यात् । तथा च
यासः ।

“वर्षाणि विंशतिं भुक्ता स्वामिनाथाहता सती ।
भुक्तिः सा पौरुषी भूमेर्दिगुणा तु द्विपौरुषी ॥
त्रिपौरुषी तु त्रिगुणा न तत्रान्वेष्य आगमः ॥”

एतद्वचनमसमभोगविषयकमिति समक्षविंश-
तिवर्षभोगविषयकवचनेनाविरुद्धम् । एतादृक्-
स्त्युक्तकाश एव काव्यायनः ।

“स्मार्त्तकाले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते ।
अस्मार्त्ते त्वागमाभावात् क्रमात्त्रिपुरुषागता ॥”
षष्ठिवर्षैकपुरुषभुक्तौ त्रिपुरुषभुक्तिरपदेशस्य
फलमाह न तत्रेत्यादि । अतएव नारदः ।

“अन्यायेन तु यद्भुक्तं पित्रा पूर्वतरेऽस्त्रिभिः ।
न तच्छक्यमपाकर्त्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतम् ॥”

अन्यायेनेत्यत्रानागममिति श्रुलपाणिधृतपाठः ।
तुरप्यर्थः । पित्रा सह पितरमादा त्रिभि-
रित्यर्थः । यत्तु ।

“अनागमस्तु यो भुङ्क्ते बहून्यन्वशतान्यपि ।
चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेद्वनीपतिः ॥”

इति दण्डविधायकथासवचनं तद्धर्मेऽस्त्रास्त्रविरो-
धात् न सुखार्थपरम् । तदाह स एव ।

“यत्र विप्रतिपत्तिः स्याद्धर्मेऽस्त्रास्त्रार्थशास्त्रयोः ।
अर्थशास्त्रार्थसुतुष्ट्य धर्मेऽस्त्रास्त्रार्थमाचरेत् ॥”

एवमेव श्रुलपाणिः । वस्तुतस्तु अनागममिति
दण्डविधायकवचनं स्त्रीधननरेन्द्रधनपरम् ।

“स्त्रीधनश्च नरेन्द्राणां न कदाचन जीयेति ।
अनागमं भुज्यमानमपि वर्षशतैरपि ॥”

इति स्वत्वनिषेधकनारदवचनेकवाक्यत्वात् ।
यत्र विप्रतिपत्तिः स्यादिति वचनस्याप्येतदुदा-
हरणम् । यत्रैकस्य जयेऽवधार्यमाणे मित्र-
लब्धिरपरस्य जयेऽवधार्यमाणे धनलब्धिरत्र ।

“हिरण्यभूमिलामेभ्यो मित्रलब्धिवरा यतः ।
अतो यतेत तत्प्राप्ताविति वेदविदां मतम् ॥”

इति याज्ञवल्क्योक्तार्थशास्त्रसुतुष्ट्य क्रोध-
लोभविवर्जित इति धर्मेऽस्त्रास्त्रमवलम्ब्य अव-
हारं पश्येत् । अतएव ।

“सभ्येनावश्यवक्तव्यं धर्मार्थसहितं वचः ॥”
इति काव्यायनोक्तमिति । भवदेवस्तु यासवच-
नस्तु प्रतिवादिनोऽसन्निधाने पुरुषैकद्वयभोगा-
भिप्रायं त्रैपुरुषिकभोगस्य तत्रापि प्रमाणत्वा-
दित्याहुः ॥

अथ भुक्तिस्त्वापवादः ।

तत्र दृष्टस्यतिः ।

“भुक्तिस्त्रैपुरुषी सिद्धेऽदपरेषां न संशयः ।
अनिवृत्ते सपिण्डे सकुल्यानां न सिद्धति ॥

अस्वामिना च यद्भुक्तं यद्वैवापणादिकम् ।
सुद्धृत्यसकुल्यास्य न तद्भोगेन दीयते ॥

भुजः

विवाह्य ओत्रियैर्भुक्तं राज्ञामाद्यैस्तथैव च ।
सुदीर्घेणापि कालेन तेषां तत्तु न सिद्धति ॥”
आपणो विक्रयस्थानम् । विवाह्यो जामाता ।
इति च व्यवहारतत्त्वम् ॥

भुक्तिप्रदः, पुं, (भुक्तिं भोगं प्रददातीति । प्र+
दा+ “आतश्चोपसर्गः ।” ३।१।१३६ । इति
कः ।) भुजः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भोग-
दातरि, त्रि ॥

भुजः, त्रि, (भुज मोटने+ क्तः । “ओदितश्च ।”
८।२।४५ । इति निष्ठातस्य नः ।) रोगा-
दिना कुटिलीकृतः । तत्पर्यायः । रुग्णः २ ।
इत्यमरः । ३।१।६१ । वक्रः । इति भुज-
धात्वर्थदर्शनात् । (यथा,—

“साश्रुणी कलुषे रक्ते सुमे सुलितपद्मणी ।
अक्षिणी पिण्डिकापार्श्वेऽर्धपद्मास्थिरगम्भ्रमः ॥”
इति बाभटे निदानस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥

यथा, च भट्टिः । ११।८ ।

“पीने भटस्योरसि वीक्ष्य भुजं

स्तुल्यचः पाणिद्वयान् समध्या ॥”

भुज, ओ श औ वक्रणे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(तुदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) वक्रणमिति
वक्रं करोतीति औ रूपम् । ओ, भुजः । श्
भुजति लतां वायुः । औ, भोक्ता । इति दुर्गा-
दासः ॥

भुज, ध औ ज्ञाये । भजे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(रुधा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ध, भुजति ।
औ, अभौजीत् । ज्ञाणं पालनम् उपभोगश्च
तस्मात् पालने परस्मैपदम् । इति बोध्यम् ।
भुजति पृथिवीं राजा पालयतीत्यर्थः । उप-
भोगे तु दृष्टो जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते इति ।
दिवं भवत्वानिव भोक्ष्यते महीमिति रघुः ।
एवं सुखसुपभुङ्क्ते इत्यादि च बोध्यम् । सुचोऽ-
श्वे इत्यत्र भक्षयमाणस्य यश्चोऽपि उपभोगस्य
भक्षयणजन्तुमिजनकत्वविवक्षया सिद्धिरिति
विद्यानिवासः । इति दुर्गादासः ॥

भुजः, पुं स्त्री, (भुजति वक्रो भवतीति । भुज+
“इगुपधक्तेति ।” ३।१।१३५ । इति कः ।
यद्वा, भुज्यतेऽनेनेति । भुज+ “हलश्चेति ।”
३।३।२२१ । इति घञ् । इत्यत्र काशिकोक्तेः
घञ् । “भुज्यन्तौ पाण्युपतापयोः ।” ७।१।६ ।
इति घञि गुणाभावः कृत्वाभावश्च निपा-
त्यते ।) तत्पर्यायः । बाहुः २ प्रवेष्टः ३
दोः ४ । इत्यमरः । २।६।८० । बाहुः ५
बाह्या ६ भुजा ७ दोषः ८ दोषा ९ । इत्यमर-
टीकायां भरतः । करः १० । इति मेदिनी ।
जे, १३ ॥ (यथा, रघुः । २।७४ ।

“भुजे भुजङ्गश्चमानसारे

भूयः स भूमेर्धुरमाससञ्च ॥”

तस्य शुभाशुभलक्षणम् यथा,—

“कृत्वा चान्दना ओढा समन्विन्मूर्धरोमिका ।
अन्यथा अर्धहोतानामसौ निःस्वस्य रोमश्री ।
निर्मोचौ चैव सपाण्यौ शिखौ च विपुलौ मुणौ ।

भुजङ्गः

आनाहुलमिनौ बाहू वृत्तौ पीनौ वृषेभ्यः ॥
निःखानां रोमशौ ह्रस्वौ ओष्ठौ करिकरप्रभौ ॥

इति गारुडः ६६ अध्यायः ॥

(हस्तिशृङ्गः । यथा, महाभारते । ३।२.७।२१।

“नकुलस्तस्य नागस्य समीपपरिवर्त्तनः ।

सविषाणं भुजं मूले खड्गेन निरुहन्त ॥”)

ग्रहस्थलीकरणार्थं राशित्रयादूनकेन्द्रग्रहादिः ।

राशित्रयादधिकनवपर्यन्तघटन्तरितावशेषः ।

नवराशिभ्योऽधिकं चैत तदा द्वादशराशिभ्यः

शोध्यन् भुजः स्यात् । यथा,—

“दोस्त्रिभोनं त्रिभोर्द्वे विशेष्यं रसे-

श्चक्रतोऽङ्गाधिकं स्याद्भुजोनं त्रिभम् ।

कोटिरेकैकं त्रिभिः स्यात् पदं

सूर्यमन्दोच्चमष्टादशोऽंशा भवेत् ॥”

इति ग्रहलाघवम् ॥

क्षेत्रस्य परिमाणविशेषः । यथा,—

“कोटिश्चतुष्टयं यत्र दोस्त्रयं तत्र का श्रुतिः ।

कोटिं दोः कर्णतः कोटिश्चतुष्टयाश्च भुजं वद ॥

इदो बाहुयः स्यात्तत्सङ्घिन्यां दिशीतरो बाहुः ।

अग्रे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्तिता तज्जैः ॥

तत्तत्तत्तोर्योगपदं कर्णः दोः कर्णवर्गयोगविरात् ।

मूलं कोटिः तच्छ्रुतिहयोरन्तरात् पदं बाहुः ॥”

इति लीलावत्यां क्षेत्रचवहारः ॥

भुजकोटरः, पुं, (भुजस्य कोटर इव ।) कचः ।

इति हेमचन्द्रः । ५ । २५३ ॥

भुजगः, पुं, (भुजं वक्रं गच्छतीति । गम् + ङः । ३।

२।३८। इत्यत्र “खच्चडिदायः ।” वार्त्तिकोक्तेः ।

डित् । ततः टिलोपः ।) सर्पः । इत्यमरः ।

१ । ८ । ६ ॥ (यथा, मेघदूते । ६२ ।

“तस्मिन् हत्वा भुजगवलयं शम्भुना दत्तहस्ता ।

क्रोडाशेषे यदि च विचरेत् पादचारेण गौरी ॥”)

भुजगदारणः, पुं, (भुजगं दारयतीति । दृ +

यिच् + ल्युः ।) गरुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भुजगाभोजी, [न] पुं, (भुजगं वा सन्धकप्रकारेण

भुङ्क्ते इति । भुजग + आ + भुज + णिनिः ।)

मयूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भुजान्तकः, पुं, (भुजगस्य अन्तकः ।) गरुडः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

भुजगाशनः, पुं, (भुजगमन्त्रातीति । अश् + ल्युः ।

भुजगः अशनं यस्येति वा ।) गरुडः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

भुजङ्गः, पुं, (भुजं वक्रं गच्छतीति । गम् + खच् ।

“खच्चडिदाय” इति वार्त्तिके खच्चपच्चे टिलोपः ।)

सर्पः । (यथा, रघुः । ६ । ७६ ।

“आक्रान्तपूर्वमिव सुक्तविषं भुजङ्गं

प्रोवाच कोशलपतिः प्रथमापराहः ॥”)

विङ्गः । इत्यमरः । १ । ८ । ६ । मेदिनी च ॥

(सीसम् । तद्वया,—

“सीसं वप्रश्च वप्रश्च योगेष्टं नागनामकम् ॥”

नागनामकम् । नागः भुजङ्ग इत्यादि ।)

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अपरश्च तदर्थः ।

भुजङ्गा

“चिंशङ्गागा भुजङ्गस्य गन्धपाषाणपञ्चकम् ॥

शरतालकयोर्द्वौ द्वौ वङ्गस्यैकोऽङ्गनाचयम् ।

अन्धमूषीकृतं भ्रातं पक्वं विमलमञ्जनम् ॥”

इति वामटे उत्तरतन्त्रे त्रयोदशेऽध्याये ॥

भुजङ्गातिनी, स्त्री, (भुजङ्गं सर्पं तद्विषं वा

हन्तीति । हन् + णिनिः । स्त्रियां ङीप् ।)

वृक्षविशेषः । कङ्कालिका इति ख्यातः । तत्-

पर्यायः । स्वरिः २ सर्पाक्षी ३ चतुर्करी ४

सृष्टा ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सर्पनाशिनी च ॥

भुजङ्गजिह्वा, स्त्री, (भुजङ्गस्य जिह्वेव आकृति-

र्यस्याः ।) महासमङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

(भुजङ्गस्य जिह्वा ।) सर्परसना च ॥ (विवरण-

मस्या महासमङ्गाशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

भुजङ्गप्रयातं, स्त्री, (भुजङ्गवत्प्रयातं गतिरिव

भङ्गीमान् शब्दविन्यासो यस्य ।) द्वादशाक्षर-

पादच्छन्दः । यथा, कालिदासकृतशृङ्गारबोधे ।

“यदाद्यचतुर्थ्यन्ता सप्तमश्चेत-

तथेवाक्षरं ह्रस्वमेकादशाद्यम् ।

अक्षरचन्द्रविड्विषयत्कारविन्दे

तदुक्तं कवीन्द्रे भुजङ्गप्रयातम् ॥”

(अधिकान्तु छन्दःशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

भुजङ्गमुक्, [ज] पुं, (भुजङ्गं भुङ्क्ते इति । भुज् +

किप् ।) गरुडः । इति शब्दरत्नावली ॥ मयूरः ।

इत्यमरः । २ । ५ । ३० ॥ (मयूरार्थं पर्यायो

यथा,—

“मयूरश्चक्रकी केकी मेघरावो भुजङ्गमुक् ।

शिखी शिखावली वह्नी शिखण्डी नीलकण्ठकः ॥

शुक्लोपाङ्गः कलापी च मेघनादः कलाप्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

भुजङ्गभोजी, [न] पुं, (भुजङ्गं भुङ्क्ते इति ।

भुज + णिनिः ।) राजसर्पः । इति हेमचन्द्रः ॥

भुजङ्गमः, पुं, (भुजं कौटिल्यो + इगुपधेति कः ।

भुजः कुटिलोभवन् गच्छतीति । भुज +

गम् + “गमेः सुप्ति वाच्यः ।” ३ । १ । ३८ ॥

इत्यस्य वार्त्तिकात् खच् । “खच्चडिदायः ।” इति

डिदभावे टिलोपाभावः ।) सर्पः । इत्य-

मरः । १ । ८ । ६ । (यथा, रघुः । ६ । ७७ ।

“आरुढमद्रीतुदधीन् वितौर्यै

भुजङ्गमानां वसतिं प्रविष्टम् ॥”)

सीसके, स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

भुजङ्गलता, स्त्री, (भुजङ्गवत् कुटिला तत्प्रिया

वा लता ।) नागवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

भुजङ्गहा, [न] पुं, (भुजङ्गं हन्तीति । हन् +

किप् ।) गरुडः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भुजङ्गाक्षी, स्त्री, (भुजङ्गस्य अक्षीव पुष्यं यस्याः ।

“अक्षोऽदर्शनात् ।” ५ । ४ । ७६ । इति अच् ।

गौरादिवात् ङीप् ।) राक्षा । इत्यमरः ।

२ । ४ । ११५ ॥ (राक्षा भेदना इति लोके ।

तथास्याः पर्यायान्तरम् ।

“नाकुली सरसा नागसुगन्धा गन्धनाकुली ।

नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाक्षी विषनाशिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भुजिष्ठा

भुजङ्गाख्यः, पुं, (भुजङ्गस्य आख्या आख्या यस्य ।)

नागकेशरः । इति शब्दमाला सर्पनामके,

त्रि ॥

भुजशिरः, [स्] स्त्री, (भुजस्य शिर इव ।)

स्कन्धः । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ७८ ॥

भुजा, स्त्री, (भुज + टाप् ।) बाहुः । करः । इति

मेदिनी । जे, १३ ॥ (यथा, शिशुपालवधे । ७।७१ ।

“अविरतकुसुमावचायखेदा

निहितभुजालतयेकयोपकण्ठम् ॥”)

भुजाकण्ठः, पुं, (भुजायाः करस्य कण्ठ इव ।)

हस्तनखः । इति हेमचन्द्रः ॥

भुजादलः, पुं, (भुजाया बाहोर्दल इव ।) हस्तः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भुजान्तरं, स्त्री, (भुजयोरन्तरं मध्यम् ।) क्रोडम् ।

इत्यमरः । २।६।७७ ॥ (वच् । यथा, रघुः । ३।५४ ।

“दिलीपसूनोः स दृष्टदृष्टभुजान्तरं

प्रविश्य भीमासुरशोणितोचितः ।

पपावनाखादितपूर्वमाशुगः

कुतूहलेनैव मनुष्यशोणितम् ॥”

भुजस्यान्तरं प्रभेदः ।) हस्तप्रभेदश्च ॥

भुजिः, पुं, (भुजं भुङ्क्ते वा सर्वाङ्गिति ।

भुज + “भुजेः क्तिच् ।” उणा० ४ । १४१ । इति

इः । स च कित् । सर्वभक्षकत्वादस्य तथा-

त्वम् ।) वङ्गिः । इत्युणादिकोषः ॥ (भुज + भावे

इः । भोगः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ६१ । ६ ।

“आसवं सवितुर्यथा भगस्येव भुजिं हुवे ।

अग्निं समुद्रवाससम् ॥”

“सवितुः प्रेरकस्य देवस्य सर्वं यथा प्रसवमिव

भगस्येव भुजिं भगाख्यस्य देवस्य भोगमिव च

समुद्रवाससमग्निं आहुवे आहुयामि ।” इति

तद्वाक्ये सायनः ॥ * ॥ भोक्तारि, त्रि । यथा,

ऋग्वेदे । ८ । ८ । २ ।

“भुजी हिरण्यपेशसा कवी गम्भीरचेतसा ॥”

“हे भुजी हविषां भोक्तारौ ।” इति तद्वाक्ये

सायनः ॥)

भुजिष्ठा, पुं, (भुङ्क्ते खान्युच्छिष्टमिति भुज्यते

इति वा भुज + “रुचिभुजिभ्यां क्तिष्ण् ।”

उणा० ४ । १७८ । इति क्तिष्ण् ।) खतन्नः ।

हस्तछत्रम् । दासः । इति मेदिनी । जे, ६८ ॥

(यथा, माघे । १५ । ६३ ।

“किमहो वृषाः समममीभि-

रुपपतिसुतेन पञ्चभिः ।

वध्यमभिहतं भुजिष्ठमसुं

सह चानया स्थविरराजकन्यया ॥”)

रोगः । इति संचिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥

भुजिष्ठा, स्त्री, (भुजिष्ठा + टाप् ।) दासी ।

(यथा, रघुः । ६ । ५३ ।

“अथाङ्गदाश्लिष्टभुजं भुजिष्ठ्या

हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनायम् ।

आसेदुर्गं सादितशत्रुपक्षं

बालामवालेन्द्रसुखी वभाषे ॥”)

गणिका । इति मेदिनी । जे, ६६ ॥

सुच्युः, पुं, (भुज्यतेऽनेति । भुज भजणे + “भुजि
नृभ्यां युक्त्युक्तौ ।” उणा० ३।२१। इति
युक् ।) भाजनम् । इत्युणादिकोषः । २।२०३ ॥
भाजनम् । (भुज्ते सञ्चानिति । भुज + कर्त्तरि
युक् ।) अग्निः । इति संचिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
(खनामख्यातराजविशेषः । यथा, ऋग्-
वेदे । ४।२७।४ ।

“ऋजिष्य ईमिन्द्रावतो न भुज्युं
स्थेनो जभार दृहतो अधिष्ठाः ॥”

भुजन्ति पालयतीति । भुज पालने + युक् ।
रचके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ८।२२।२ ।
“पूर्वापुषं सुहवं पुरुसुहं भुज्युं वाजेषु पूर्वम् ॥”
“भुज्युं भुजपालने सर्वस्य रचकम् ॥” इति
तद्वाङ्मय सायनः ॥)

भुज्जन्, [त्रि] चि, (भुज् + श्रुत् ।) भोगकर्त्ता ।
भुजधातोः श्रुत्प्रत्ययनिष्पन्नोऽयम् ॥

भुज्जानः, पुं, (भुज् + श्रानच् ।) भोगकर्त्ता ।
यथा,—

“भुज्जानो वर्द्धयेत् पापमसत्वं संसदि ब्रुवन् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(तथा च ।

“अश्रितश्चोदकं युक्त्वा भुज्जानश्चान्तरा पिबेत् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अ, ॥)

भुरिक्, [ज] क्त्वा, (भरति सर्वं धरतीति ।
भृज् + “भृज उच्च ।” उणा० २।७२। इति
इजिः । धातोरुकारान्तादेशः ।) पृथिवी ।
इत्युणादिकोषः ॥ (दिवचनान्तत्वे । बाहू ।
दावापृथिव्यौ च । यथा, ऋग्वेदे । ४।२।१४ ।

“रथं न क्रन्तो अपसा भुरिजो
ऋतं येसुः सुध आशुषाणाः ॥”

“भुरिजोः विभ्रतः कर्मकरणसामर्थ्यं पदार्थान्
वेति भुरिजौ बाहू तयोः । यद्वा, भुरिजोः देवान्
मनुष्यांश्च विभ्रत इति भुरिजौ दावापृथिव्यौ ॥”
इति तद्वाङ्मय सायनः ॥)

भुवनं, क्ली, (भवन्त्यस्मिन् भूतानीति । भू + “भू-
धूभूभुजिभ्यश्चान्ति ।” उणा० २।८० । इत्यच
बहुलवचनाज्ञायामपि प्रयुज्यते ।) इत्युज्ज्वल-
दत्तोक्त्या क्युन् ।) जगत् । (यथा, भट्टिः । १।१ ।
“गुणैर्वरं भुवनहितच्छलेन यं

सनातनः पितरसुपागमत् स्वयम् ॥”)

सलिलम् । गगनम् । जनः । इति मेदिनी । ने,
१०२ ॥ चतुर्दशभुवनानि यथा,—

“चतुर्दशविधं ह्येतद् भूतसर्गं प्रकीर्तितम् ।

भूभुवः स्वर्गश्चैव जनश्च तप एव च ॥

सत्यलोकश्च सप्तेते लोकस्तु परिकीर्त्तिताः ।

जम्बूः शाकः कुशः क्रौञ्चः शास्त्रलो मेदपुष्करः ।

सप्तद्वीपाः प्रधानानि ह्युपद्वीपैस्तु संयुताः ॥

जवणः चौरसंज्ञश्च ह्यतोदो दधिसंज्ञकः ।

सुरोदेक्षुरयोदौ च खादूदः सप्तमो भवेत् ।

चत्वारः सागराः ख्याताः पुष्करिण्यश्च ताः

स्रुताः ॥

उत्तराः कुरवो रम्यं वर्षं हैमवतं तथा ।

भद्रार्थं केतुमालश्च तथा वधमिलावृतम् ॥
भारतं हरिवर्षश्च तथा किंपुरुषावृतम् ।
एतान्यष्टौ तु वर्षाणि पुराणानि कथितानि तु ॥
इन्द्रदुम्नः कसेरुश्च तान्त्रवर्णो गभस्तिमान् ।
नागवीथी तथा सौम्यो गन्धर्वो वारुणस्तथा ॥
सागराख्यस्तु नवमो भेदभारतवार्धिकः ।
इदं तु भारतं वर्षं कर्मभूमिरिति स्मृतम् ॥
शेषाणि द्वीपवर्षाणि भोगस्थानानि सन्त्यपि ।
भागीरथी पावनी च इदिनी ज्वादिनी तथा ॥
सीता वंक्षश्च सिन्धुश्च सप्त गङ्गाः प्रकीर्त्तिताः ।
सुप्रभा काश्चनी चैव विशाला सुमनोज्ज्वलाः ॥
सरस्वत्योचनादां च सुवेणुर्विमलोदका ।
एता गङ्गास्तु विख्याताः सप्त पुराणप्रदाः शुभाः ॥
हिमवान् हैमकूटश्च निषधो नीलपर्वतः ।
श्वेतश्च शृङ्गवान्मेरुर्माख्यवान् गन्धमादनः ॥
महेन्द्रो मलयः सहायः शुक्तिमातृत्ववानपि ।
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च कैलासो मन्दरस्तथा ॥
लोकालोको महास्तेषु तथैवोत्तरमानसः ।
एते विंशतिर्विख्याताः पर्वतास्तस्युपां वराः ॥
अतलं सुतलञ्चैव वितलञ्च गभस्तिमतम् ।
महातलं रसातलं पातालं सप्तमं स्मृतम् ॥
रक्तभौमं शिलाभौमं पातालं नीलवृत्तिकम् ।
रक्तपीतश्चैतद्वर्णभौमानि च भवन्त्यपि ॥
पातालानाञ्च सप्तानां लोकानाञ्च यदन्तरम् ।
शुभिरं तानि कथ्यन्ते भुवनानि चतुर्दश ॥”

इति वद्विपुराणम् ॥

(भूतजातम् । यथा, ऋग्वेदे । १।१५७।५ ।
“युवं ह गभं जगतीषु धृत्यो युवं विश्वेषु भुवने-
ष्वन्तः ।”

तथा च वाजसनेयसंहितायाम् । ६।५ ।

“यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेश तस्यां नो
देवः सविता धर्म्मं साविषत् ॥” * ॥ भावनम् ।
यथा, ऋग्वेदे । १०।८८।१ ।

“तस्य भर्म्मणे भुवनाय देवा धर्म्मणे कं स्यधया
प्रप्रथन्त ॥” * ॥ पुं, सुनिविशेषः । यथा, महा-
भारते । १३।२६।८ ।

“नितम्भभुवनो धौम्यः श्रतानन्दोऽकृतव्रणः ॥”)

भुवनको(श)ष, पुं, (भुवनस्य कोष इव ।) भूगोलः ।
(अस्य विवरणं श्रीभागवते पञ्चमस्कन्धे । १६ ।

१७ । १८ । अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ तथा च ।

“जम्बूज्ज्वाललकुशक्रौञ्च-

शाकपुष्करसंज्ञाः सप्त द्वीपाः ।

लक्ष्यो जनप्रमाणाञ्जम्बु-

द्वीपादुत्तरोत्तरदिगुणाः ॥ १ ॥

जवणसुरासर्पिर्देधिदुग्धखच्छोदकसंज्ञैः पर-
स्परदिगुणैः ।

सप्तसमुद्रैर्बलयाकारैस्ते द्वीपाः परिधिष्ठिताः ।

योऽसौ मनुपुत्रः प्रियव्रतो नाम स सप्तद्वीपा-
धिपतिर्बभूव । तस्य अश्वीधादयो दश पुत्रा

बभूवुः ॥ ३ ॥ त्रयः प्रव्रजिताः । शिशानां सप्तानां
सप्त द्वीपाः पित्रा दत्ताः । तत्र जम्बूद्वीपाधि-

पतेराश्वीधस्य नव पुत्रा जाताः ॥ ४ ॥

नाभिः किंपुरुषश्चैव हरिवर्षं दलावृतः ।

रम्यो हरिणमयश्चैव कुरुभद्रश्च केतुमान् ॥ ५ ॥

नववर्षाणि विभव्य पुत्रेभ्यः पित्रा दत्तानि वनं
प्रविशता । अग्नीध्रोऽयं हिमाञ्जयम् । यस्याधि-
पतिर्नाभिः ऋषभः पुत्रो बभूव ॥ ६ ॥ ऋषभाङ्गरतो
भरेतन चिरकालं धर्म्मणं पालितत्वादिदं भारतं
वर्षमभूत् । दलावृतस्य मध्ये मेरुः सुवर्णमय-
श्चतुरशीतिसहस्राणि योजनानि तस्योच्छ्रयाः ।
षोडशसहस्रमप्यधस्तादवगाढः तद्दिगुणो मूल-
विस्तारः ॥ ६ ॥ तन्मध्ये ब्रह्मणः पुरी । ऐन्द्यामि-
न्द्रस्य चामरावती । व्यामेय्यामयेस्तेजोवती ।
याम्यां यमस्य संयमनी । नैर्ऋत्यां निर्ऋतेर्तेर्मयं-
करी । वारुण्यां वरुणस्य विश्वावती । वायवां
वायोर्गन्धवती । उदीच्यां सोमस्य विभावरीति
नववर्षान्वितं जम्बूद्वीपं पुरायपर्वतैः पुरायनदी-
भिरन्वितम् ॥ ७ ॥ किंपुरुषादीन्पञ्चवर्षाणि पुराय-
वतां भोगस्थानानि साक्षाद्भारतवर्षमेकं कर्म-
भूमिश्चातुर्वर्ण्ययुतम् ॥ ८ ॥

तत्रैव कर्मभिः स्वर्गं लभेते प्राप्तास्ति मानवाः ।
सुक्तिश्चात्रैव निष्कामैः प्राप्यते ज्ञानकर्मभिः ॥ ९ ॥
अधोगतिमितो विप्रः । यान्ति वै पापकारिणः ।
ये पापकारिणस्तान् विद्धि पातालतले नरके
कोटिसमन्वितान् ॥ १० ॥ अथ सप्तकुलपर्वताः
कथ्यन्ते । माहेन्द्रः । मलयः शुक्तिमान् ऋष्यमूकः
सहायपर्वतः विन्ध्यः पारियात्रः । इत्येते भारते
कुलपर्वताः ॥ ११ ॥ नर्मदासुरसाश्चैव कुल्याभी-
मरथीकल्याणिवेणीचन्द्रभागातान्त्रपर्णी इत्येताः
सप्त नद्यः गङ्गायसुनागोदावरीतुङ्गभद्राकावेरी-
सरयूरित्येता महानद्यः पापघ्ण्यः ॥ १२ ॥

जम्बुनाम्ना च विख्यातं जम्बूद्वीपमिदं शुभम् ।
लक्ष्यो जनविस्तीर्णमिदं श्रेष्ठं तु भारतम् ॥ १३ ॥
अथ द्वीपादिपुराणा जनपदाः निष्कामा ये सध-
र्म्मणं नरसिंहं यजन्ति ते तत्र निवसन्ति अधि-
कारक्षयात् सुक्तिं च प्राप्नुवन्ति ॥ १४ ॥ जम्बायाः
खादूदकान्ताः सप्त पयोधयाः । ततः परा
हरिणययी भूमिः । ततो लोकाः लोकाः पर्वतः
एष भूर्लोकः ॥ १५ ॥ अस्योपरि अन्तरिक्ष-
लोकः खेचराणां रम्यस्तदूर्ध्वं स्वर्गलोकः ॥ १६ ॥
स्वर्गस्थानं महापुराणं प्रोच्यमानं निबोध मे ।
भारते कृतपुराणानां देवानामपि चालयम् ॥ १७ ॥
मध्ये पृथिव्यामद्रीन्को भासान् मेरुर्हरिश्चमयः ।
योजनानां सहस्राणि चतुरशीतिसंस्कृतः ॥ १८ ॥
प्रविष्टः षोडशोऽधस्ताद्वरण्यां धरणीधरः ।
तावत्प्रमाणा पृथिवी पूर्वतश्च समन्ततः ॥ १९ ॥
तस्य शृङ्गत्रयं मूर्ध्नि स्वर्गो यत्र प्रतिष्ठितः ।
नानादमलताकीर्णं नानापुष्पोपशोभितम् ॥ २० ॥
मध्यमं पश्चिमं पूर्वं मेरोः शृङ्गाणि त्रीणि वै ।
मध्यमं स्फाटिकं शृङ्गं वैदूर्यमधिकामयम् ॥ २१ ॥
इन्द्रनीलमयं पूर्वं माणिक्यं पश्चिमं स्मृतम् ।
योजनानां सहस्राणि नियुतानि चतुर्दश ॥ २२ ॥
उच्छ्रितं मध्यमं शृङ्गं स्वर्गो यत्र निविष्टः ।
अप्रभान्तरितं शृङ्गं मूर्ध्नि कृत्वास्तितस्थितम् ॥

भुवन

पूर्वसुतरशृङ्गाणां अन्तरं मध्यमस्य च ।
त्रिविष्टपो नाकपृष्ठे ह्यसराः सन्ति निर्वृताः ॥२४॥
आनन्दोऽथ प्रमोदस्य स्वर्गशृङ्गे तु मध्यमे ।
श्वेतस्य पौष्टिकश्चैव उपशोभनमन्मथौ ॥ २५ ॥
आकाशः स्वर्गराजा वै स्वर्गशृङ्गे तु पश्चिमे ।
निर्ममो निरहङ्कारः सौभाग्यस्यातिनिर्मलः ॥२६॥
स्वर्गश्चैव द्विजश्रेष्ठ ! पूर्वशृङ्गे समास्थिताः ।
एकविंशानि स्वर्गा वै निविष्टा मेरुसङ्घे ॥२७॥
अहिंसादानकर्तारो यज्ञानां तपसां तथा ।
तत्तैषु निवसन्ति स्म जनाः क्रोधविवर्जिताः ॥२८॥
जलप्रवेशे चानन्दं प्रमोदं वह्निसाहसे ।
भृगुप्रपाते सौख्यं च रणं चैवास्य निर्मलम् ॥२९॥
अनाशके तु संन्यासे न्यतो गच्छेत्त्रिविष्टपम् ।
ऋतुयाजी नाकपृष्ठं अग्निहोत्रं च निर्वृ-
तिम् ॥ ३० ॥
तडागकूपकर्ता च लभते पौष्टिकं द्विजः ।
सुवर्णदायी सौभाग्यं लभन् स्वर्गतपःफलम् ॥३१॥
शीतकाले महावह्निं प्रज्वालयति यो नरः ।
सर्वसत्त्वहितार्थाय स्वर्गं सोऽपरं लभेत् ॥३२॥
हिरण्यगोप्रदाने हि निरहङ्कारमाप्नुयात् ।
भूमिदानेन शुद्धेन लभते शान्तिकं पदम् ॥३३॥
रौप्यदानेन स्वर्गं तु निर्मलं लभते नरः ।
अश्वदानेन पुण्याहं कन्यादानेन मङ्गलम् ॥३४॥
दिजेभ्यस्तर्पणं कृत्वा दत्त्वा वस्त्राणि भक्तितः ।
श्वेतं तु लभते स्वर्गं यत्र गत्वा न शोचते ॥३५॥
कपिलागोप्रदानेन परमार्थं महीयते ।
गोवृषस्य प्रदानेन स्वर्गं मन्मथमाप्नुयात् ॥३६॥
माघमासे सरित्स्त्रायी तिलधेनुप्रदस्तथा ॥
छत्रोपानहदाता च स्वर्गं यात्युपशोभनम् ॥३७॥
देवतायतनं कृत्वा दिजशुश्रूषकस्तथा ।
तौर्धयात्रापरश्चैव स्वर्गराज्ये महीयते ॥ ३८ ॥
एकान्तभोजी यो मर्त्यो नक्तभोजी च नित्यशः ।
उपवासी चिराच्चादौः शान्तः स्वर्गं शुभं
लभेत् ॥ ३९ ॥
सरित्स्त्रायी जितक्रोधो ब्रह्मचारी दृढव्रतः ।
निर्मलं स्वर्गमाप्नोति यथाभूतहिते रताः ॥४०॥
विद्यादानेन मेधावी निरहङ्कारमाप्नुयात् ।
येन येन हि भावेन यद्यद्दानं प्रयच्छति ॥४१॥
तत्तत्स्वर्गमाप्नोति यद्यदिच्छति मानवः ।
चत्वारि अतिदानानि कन्यागौर्भूः सरस्वती ॥४२॥
नरकादुद्धरन्त्येते जपवाहनदोहनात् ।
यस्तु सर्वानि दानानि ब्राह्मणेभ्यः प्रय-
च्छति ॥ ४३ ॥
संप्राप्य न निवर्त्तते स्वर्गं शान्तमनामयम् ।
शृङ्गे तु पश्चिमे यत्र ब्रह्मा तत्र स्थितः स्वयम् ॥४४॥
पूर्वशृङ्गे स्वयं विष्णुः मध्ये चैव शिवः स्थितः ।
अतः परं तु विप्रेन्द्र ! स्वर्गाध्वानमिमं शृणु ॥४५॥
विमलं विपुलं शुद्धसुपर्णुपरिसंस्थितम् ।
प्रथमे तु कुमारस्तु द्वितीये मातरः स्थिताः ॥४६॥
तृतीये सिद्धगन्धर्वा तुर्वी विद्याधरा द्विजः ॥
पञ्चमे नागराजा च षष्ठे तु विनतासुतः ॥४७॥
सप्तमे दिव्यपितरो धर्मेराजस्तथाष्टमे ।

भू

नवमे तु तथा दत्त आदित्यो दशमे पथि ॥४८॥
भूर्लोकोऽक्षतसाहस्रादूर्ध्वं चरति भास्करः ।
योजनानां सहस्रे द्वे विष्टम्भनसमं ततः ॥ ४९ ॥
त्रिगुणं परिणाहेन सूर्यविवं प्रमाणतः ।
सोमपुत्र्यां विभावर्थां मध्याह्ने चार्थमा यदा ।
महेन्द्रस्यामरावत्यां तदा तिष्ठति भास्करः ॥५०॥
मध्याह्ने त्वमरावत्यां यदा भवति भास्करः ।
तदा संयमने याम्ये तत्रोदांसु प्रदृश्यते ॥५१॥
मेरुं प्रदक्षिणं कुर्वन् भास्त्रेव सविता सदा ।
ध्रुवाधारस्तथोत्तिष्ठन् वालिखिल्यादिभिः
सुतः ॥ ५२ ॥
इति श्रीनरसिंहपुराणे भूवनकोशे त्रिंशो-
ध्यायः ॥ ३० ॥
सुवयुः, पुं, (भवतीति । “कन्युच् क्षिपेच्च ।”
उणा० ३।५१। इति चकारात्, भूधातोरपि
कन्युच् ।) सूर्यः । वह्निः । चन्द्रः । इति मेदिनी ।
ये, ६८ । प्रभुः । इत्युणादिकोषः ॥
सुवर्लोकः, पुं, (सुवश्चासौ लोकश्चेति ।) भूरादि-
सप्तलोकान्तर्गतद्वितीयलोकः । यथा,—
“भूमिसूर्यान्तरं यच्च सिद्धादिसुनिसिवितम् ।
सुवर्लोकस्तु सोऽप्युक्तो द्वितीयो सुनिसत्तमः ॥”
इति विष्णुपुराणे । २ अंशे ७ अध्यायः ॥
(यथा च भागवते । २।५। ८ ।
“भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां सुवर्लोकोऽस्य
नाभितः ।
हृदा खर्लोक उरसा महर्लोको महात्मनः ॥”)
सुवः, [सु] य, (भवतीति । भू + “भूरङ्गिभ्यां
कित् ।” उणा० ४।२१६ । इति असुन् स च
कित् ।) आकाशः । इति हेमचन्द्रः ॥
(महावाह्यतिभेदः । यथा, मनुः । २। ७६ ।
“अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः ।
वेदत्रयाग्निरदुहत् भूर्भुवः स्वरितेति च ॥”)
सुविः, [सु] क्ली, (भवतीति भवत्यस्मिन् रत्नादीनि
वा । भू + “सुवः कित् ।” उणा० २।११३ ।
इति इतिन् । स च कित् ।) ससुतः । इत्यु-
णादिकोषः ॥
भू, सत्तायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) सत्तेह द्विविधा । उत्पत्ति-
विदमानता च । भवति मनुष्योऽथवा विष्णुः ।
इति दुर्गादासः ॥
भू, क शुद्धिचिन्तयोः । मिश्रणे । इति कविकल्प-
द्रुमः । (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, लण-
वद्भावयति द्विषः सर्वान् । त्रयोऽर्थाः । इति
दुर्गादासः ॥
भू, क ड प्राप्नौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) क ड, भावयते । इति
दुर्गादासः ॥
भू, अ प्राप्नौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-उभ०-
सक०-सेट् ।) अ, भवति भवते धनं धीरः ।
भवत्येव सत्तायां प्राप्तिसम्यक्त्वमस्ति भट्ट-
मल्लः । भवते दुरितचयं यथोक्ततुभिर्भावयते
च नाकलोकमिति हलायुधः । केचिदसु-

भूकर्तु

भावादात्मनेपदिनं मत्वा प्राप्तौ परस्मैपदं सत्तार्थ-
स्त्वैवानेकार्थत्वात् समाधत्ते । इति दुर्गादासः ॥
भू, य, (भू + क्तिप् ।) रसातलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
भूः, क्ली, (भवत्यस्मिन्निति । भू + अधिकरणे
क्तिप् ।) पृथिवी । इत्यमरः । २।१। २ (यथा,
मनुः । ७। ६ ।
“न चैनं सुवि प्रकोति कश्चिदप्यभिधीक्षि-
तुम् ॥”
यथा च वैद्यकरत्नमालायामस्याः पर्यायः ।
“भूर्भूमिः पृथिवी पृथ्वी मेदिनी वसुधावनिः ।
क्षितिरुर्वी मही चौली क्षा धरा कुर्वसु-
न्वरा ॥”)
स्थानमात्रम् । इति मेदिनी । भे, १ ॥ (यथा,
भागवते । ६। ४। ३१ ।
“यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै
विवादसंवादसुवो भवन्ति ॥”
यज्ञाग्निः । इति जटाधरः ॥
भूकं, क्ली, (भवतीति । भू + “खलभूशुषिसुषिभ्यः
कक् ।” उणा० ३। ४१ । इति कक् ।) क्षिद्रम् ।
कालः । इति मेदिनी । के, ३० ॥
भूकः, पुं, (भू + कक् ।) अन्वकारः । इति शब्द-
माला ॥
भूकदम्बः, पुं, (भुवि कदम्ब इव ।) अलम्बुवृक्षः ।
इति रत्नमाला ॥ कोकसीम । इति भाषा ॥
भूकदम्बकः, पुं, (भूकदम्ब + संज्ञायां कन् ।)
यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिविशेषो-
ऽस्य यवानीशब्दे ज्ञातव्यः ॥)
भूकन्दः, पुं, (भुवः पृथिव्याः कन्द इव ।) महा-
आवणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुलकुड्डी ।
इति भाषा ॥
भूकम्पः, पुं, (भुवः पृथिव्याः कम्पः ।) भूमि-
कम्पनम् । स च अद्भुतविशेषः । यथा,
अद्भुतसागरे ।
“मेघे वृश्चिकमे गजः प्रचलति यासादिभिः
कथ्यते
चापे मीनकुलीरभे च वृषभे सत्यं चलत् कच्छपः ।
युके कुम्भधरे नृगेन्द्रमिधुने कन्यान्तरे पद्मग-
स्तौधामेकतमो यदि प्रचलति चौली तदा
कम्पते ॥
“कच्छपे मरणं ज्ञेयं मरणश्चापि पद्मगे ।
सर्वत्र सुखदश्चैव पृथिव्यां चलिते गजे ।
प्रथितनरेश्वरमरणं असनान्याम्येयमारुतयोः ।
चुद्भयमतिवृष्टिभिरुपपीड्यन्ते जनाश्चापि ।
त्रिचतुर्थपञ्चमदिने मासे पक्षे त्रिपक्षके ।
भवति यदा भूकम्पः प्रधानवृषणाशनं कुर्वते ॥”
स च भूमिजोत्पातविशेषः । यथा,—
“चरस्थिरभवं भौमं भूकम्पमपि भूमिजम् ।
जलाशयानां वैकृत्यं भौमन्तदपि कीर्तितम् ।
भौमं जाप्यफलं ज्ञेयं चिरेण परिपश्यते ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
भूकर्तृदारकः, पुं, वृक्षविशेषः । छोटालसोडा
इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । सुदृश्या-

भूगोलः

गृहसवैति पञ्चैव यासां रसनिधेयतात् ॥
बलीपलितदौर्गन्धजरादोषो न विद्यते ।
कुरङ्गकुरवः शङ्खः कुसुम्भः शिखरस्तथा ॥
वैकङ्कश्च चिकूटश्च पर्वतौ रुचकर्वभौ ॥
पतङ्गनिधौ नागसतिवासचिकूटकाः ।
हंसवैदूर्यकपिला द्वौ कालञ्जरचारुधौ ॥
गिरयो मूलदेशे तु सुमेरोः परिकल्पिताः ॥
जठरो देवकूटश्च द्वौ नगौ मेरुपूर्वतः ।
अष्टादशसहस्राणि योजनान्युदगायतौ ॥
पृथुतुङ्गौ द्विसाहस्रयोजनं तापसर्धम् ।
पवनः पारिपात्रश्च मेरोः पश्चिमतः स्थितौ ॥
तथा प्रमाणौ कैलासकरवीरौ तु दक्षिणे ।
प्रागायताश्चतरेण त्रिशङ्गमकरौ तथा ॥
अष्टाभिरैतैर्गिरिभिर्भाति काश्चनपर्वतः ।
मेरोर्दृष्टं विप्राग्र ! मध्ये विश्वरजः पुरी ।
चतुरस्रा शातकौम्भी योजनायतविस्तृता ॥
दिक्पालानां तथा पूर्यः पूर्वादिषु यथाक्रमम् ।
ब्रह्मपुण्याश्चतुर्थेन भागेन परिकल्पिता ॥
तत्र ब्रह्मा च रुद्रश्च शक्रश्चापि सुरेश्वरः ।
समेत्य विविधैर्यज्ञैर्यजन्ते भूरिदक्षिणैः ॥
तुम्बुरनारदश्चैव विश्वावसुर्ह्यहोहूः ।
अभिगम्यामरश्रेष्ठं स्तुवन्ति विविधैः स्तवैः ॥
सप्तर्षयो महात्मानः कश्यपश्च प्रजापतिः ।
तत्र गच्छन्ति भद्रं ते सदा पर्वणि पर्वणि ॥
तस्यैव मूर्धन्युग्रना कायो देवैर्मह्ययते ।
तस्य हैमानि रत्नानि तस्यैव रत्नपर्वताः ॥
तस्मात् कुवेरो भगवांश्चतुर्थं भागमश्रुते ।
ततः कलांश्च वित्तस्य मनुष्येभ्यः प्रयच्छति ॥
पार्थ्वे तस्योत्तरे दिवं सर्वं कुसुमान्वितम् ।
कर्णिकारवनं रम्यं शिलाजालसमुद्भूतम् ॥
तत्र साक्षान्महादेवो भीमैर्भूतैः समावृतः ।
पार्वत्या सह देवेशो रमते भूतभावनः ॥
कर्णिकारमयीं मालां दधदापादलम्बिनौम् ॥
तस्य शैलस्य शिखरात् क्षीरधारा महामते ।
विश्वरूपा परिमिता भीमनिर्वातनिखना ॥
पुण्या पुण्यतमैश्चुष्टा गङ्गा भागीरथी शुभा ।
तां धारयामास तदा दुर्धरां पर्वतरिपि ॥
शतं वर्षसहस्राणां शिरसेव पिनाकधृक् ।
मेरोस्तु शिखरादेवी भित्तमाना चतुर्दिधा ॥
सीता चालकनन्देति वङ्गुर्भूति कौर्किता ।
सीता तु ब्रह्मरुदनात् केशरादिमहाचलान् ॥
अतिक्रम्य प्रसवन्ती गन्धमादनमूर्धसु ।
पतित्वा द्विज ! वर्षेभ्यः भद्राश्च पुनर्ती क्रमात् ।
प्राच्यां दिशि महाभाग ! प्रविष्टा लवणोदधिम् ॥
माल्यवच्छिखराद्वङ्चुः पतित्वा केतुमालके ।
प्रतीच्यां दिशि विप्रेन्द्र ! प्रविवेश सतिपतिम् ॥
भद्रा चोत्तरतो मेरुशिखरात् पतिता गिरौ ।
अतिक्रम्य शङ्खवतः शङ्काङ्गेन पातुका ।
उत्तरांश्च कुलन् प्राप्य प्रविष्टा लवणार्णवम् ॥
तथैवालकनन्दा च पतन्ती गिरिर्मूर्धसु ।
हिमालयं विनिर्भित्य भारतं वर्षमेव च ।
लवणाशुधिमभ्येति दक्षिणस्यां दिशि द्विज ! ॥

पृष्ठ

भूगोलः

मेरोस्तु पश्चिमे पार्थ्वे केतुमालो महामते ।
आयुर्दशसहस्राणि वर्षाणां तत्र मानवे ॥
सुवर्णवर्णाश्च नराः स्त्रियश्चाश्वरसोपमाः ।
वीतरोगशोकभया नित्यमानन्दवर्तिनः ।
जायन्ते मानवास्तत्र प्रतप्तकनकप्रभाः ॥ * ॥
गन्धमादनमूर्धसु कुवेरः सह राक्षसैः ।
अश्वरोगगन्धर्वैर्मोदते गुह्यकाधिपः ॥
गन्धमादनपार्थ्वे तु गण्डशैलाः सहस्रशः ।
एकादशसहस्राणि वर्षाणां परमायुषः ॥
तत्र हृष्टा नराः सर्वे बलवीर्यपराक्रमाः ।
स्त्रियश्चोत्पलपत्राभाः सर्वाः सुप्रियदर्शनाः ॥
उत्तराः कुरवश्चैव भारतश्च महामते ।
धनुसंस्थे महाभाग ! दिवर्षे दक्षिणोत्तरे ॥
इलाहते मध्यमस्तु पञ्चवर्षाणि चैव हि ।
उत्तरोत्तरमेतेभ्यो वर्षसुद्रिच्यते गुणैः ॥
अपरेषु च वर्षेषु सर्वेषु भारतं विना ।
आयुःप्रमाणं लोकानां दशवर्षसहस्रकम् ॥
एवमेवा महाभाग ! पृथिवी पर्वतैश्चिता ॥
इति पद्मपुराणे भूमिखण्डे भूगोलवर्णने १२८
अध्यायः ॥

शेष उवाच ।
“नवस्तरेषु वर्षेषु भगवान् भूतभावनः ।
अनुग्रहाय लोकानामास्ते मायावपुर्धरः ॥
इलाहते तु भगवान् भव एकः सहोमया ।
आस्ते विहारनिरतो नान्यस्तत्र पुमान् द्विज ! ॥
भवान्नीशापतो ब्रह्मन् ! प्रविशेन्न कदाचन ।
यत्र प्रविष्टो मोहेन सुतो वैवस्वतस्य वै ॥
इलः स्त्रीभावमापन्नो यस्यां जातः पुरुरवाः ।
तत्र सङ्कषणं देवं कलां विष्णोर्महात्मनः ।
भवो भवान्वा सदितः स्तौति भक्तिसमन्वितः ॥
भद्राश्च द्विज ! वर्षे तु ह्यग्रशीर्षातिर्हरिः ।
वसते वर्षपुरुषास्ते स्तुवन्ति जगद्गुरुम् ॥ * ॥
हरिवर्षे तु भगवान्नरसिंहवपुर्धरः ।
स्तूयते देव्यपतिना प्रजादेन महात्मना ॥
केतुमाले च भगवान् कामदेवस्वरूपवान् ।
प्रजापतेदुहितृभिः सहैव रमया सुदा ॥
स्तूयते परया भक्त्या जगन्मोहनरूपधृक् ॥ * ॥
रम्यके भगवानास्ते मत्स्यरूपी दयापरः ।
मनुर्वैवस्वतस्तश्च स्तौति भक्त्या कृतैः स्तवैः ॥ * ॥
हिरण्ये तु भगवानास्ते कूर्ममतनुं दधत् ।
प्रेताधिराजस्तं स्तौति भक्त्या परमया युतः ॥
कुरुवर्षे च भगवान् वराहः सेवते जनैः ।
तं देवी यं चितिः स्तौति तद्दर्शयतिभिः सह ॥
वर्षे किंपुरुषे ब्रह्मन् ! भगवानादिपूरुषः ।
सीतया विहरन्नास्ते सततं लक्ष्मणाग्रजः ॥
तश्च किंपुरुषैः साङ्गं भक्त्या मारुतनन्दनः ।
पार्थिसेनेन च सह स्तौति भक्त्या विभावितः ॥
भारते च तथा वर्षे नरनारायणावधौ ।
नारदः स्तौति भगवान् भगवन्तौ कृतानतिः ॥
द्वीपेऽस्मिन् बहवः सन्ति गिरयः सरितस्तथा ।
देशाश्च बहवो ब्रह्मंस्तंस्ते वक्ष्याम्यनुक्रमात् ॥
मेरोरुत्तरतः सर्वान् पर्यायेण ब्रवीम्यहम् ।

भूगोलः

दक्षिणेन तु नीलस्य मेरोः पार्थ्वे तथोत्तरे ॥
उत्तराः कुरवो नाम पुण्याः सिद्धनिवेविताः ।
तत्र वृक्षा मधुफला नित्यं पुष्पफलोपमाः ॥
सुगन्धौनि च पुष्पाणि फलानि रसवन्ति च ।
सर्वे कामदुघा वृक्षा लताः कामप्रपूरिकाः ॥
अपरे क्षीरिणो नाम तरवो सुनिपुङ्गव ! ।
ये सवन्ति सदा क्षीरं रसेरन्तसन्निभम् ॥
वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलेष्वाभरणानि च ।
सर्वा मणिमयी भूमिः सुष्महाटकवालुका ॥
सर्वं सुखदा नित्यं पङ्कजकरवर्जिता ।
स्वर्गभोगावशेषेण जायन्ते तत्र मानवाः ॥
शुक्लाभिजनसम्पन्नाः सर्वे चारुसुखासुजाः ।
मिथुनानि च जायन्ते स्त्रियः सुरसुतोपमाः ॥
तेषान्ते क्षीरिणां क्षीरं पिबन्त्यन्तसन्निभम् ।
मिथुनं जायते काले समन्ताच्च प्रवर्द्धते ॥
तुल्यरूपगुणोपेतं तुल्यवैश्ववस्तथा ।
निरामया निरावाधाः सदानन्दविवर्तिनः ॥
एकादशसहस्राणि तत्र वर्षाणि वै जनाः ।
जीवन्ति ते महाभाग ! न चान्योन्यं हनन्ति च ॥
भारुखा नाम शकुनास्तीक्ष्णतुण्डा महाबलाः ।
तान्निर्हन्तीह नृपतान् दरीषु प्रक्षिपन्ति च ॥
उत्तराः कुरवो ब्रह्मन् ! आख्यातास्ते समा-
सतः । * ।

हिरण्ये रम्यके च एव धर्मः प्रकीर्तितः ॥
मेरोः पार्थ्वमहं पूर्वं वक्ष्ये ब्रह्मन् ! यथातथम् ।
भद्राश्च भद्राश्च नाम तत्र ब्रह्मन् ! महीपतिः ॥
भद्रसालवनं यत्र कालाम्बश्च महादमः ।
कालाम्बो नाम वृक्षोऽसौ सिद्धचारणसेवितः ॥
योजनेकसमुत्सेधो नित्यपुष्पफलः शुभः ।
तत्र ते पुरुषाः श्वेतास्तेजोयुक्ता महाबलाः ॥
कुसुदाभाः स्त्रियस्तत्र चारुनासाः सुलोचनाः ।
चन्द्राभचाररूपाश्च पूर्णन्दसदृशाननाः ॥
नृत्यगीतकलाभिज्ञाश्चन्द्राप्रतीलकान्तयः ।
दशवर्षसहस्राणि तत्रायुर्ब्रह्मण्यर्धम् ॥
कालाम्बरसपानेन नित्यं सुस्थिरयौवनाः ।
दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्थोत्तरेण तु ॥
सुदर्शनो नाम महान् जम्बूवृक्षः सनातनः ।
सर्वकामफलः पुण्यः सिद्धचारणसेवितः ॥
द्वीपख्यातिकारः श्रीमान् सहस्रयोजनोच्छ्रितः ।
अरुन्दीनां सहस्रश्च शतानि दश पञ्च च ॥
परिणाहस्तु वृक्षस्य रसानां रसभेदिनाम् ।
तरुणादित्यवर्णाश्च जायन्ते तत्र मानवाः ॥ * ॥
तथा माल्यवतः शङ्खे दृश्यते ह्यववाहनः ।
नाम्ना सम्भक्तको नाम कालाम्बिः प्रलयेऽन्तकृतः ॥
तथा माल्यवतः शङ्खे पूर्वे पूर्वांगुलिङ्काः ।
योजनानां सहस्राणि पञ्चषष्ठात्यवान् द्विज ! ॥
महारजतसङ्काशा जायन्ते तत्र मानवाः ।
ब्रह्मलोकच्युताः सर्वे जायन्ते तत्र वै नराः ॥
तपस्तपन्ति ते तीव्रं भवन्ति ह्यहरेतराः ।
रक्षार्थं भूतानां न विशन्ति दिवाकरम् ॥
प्रक्षिप्तानि सहस्राणि वृष्टिरेव शतानि च ।
अरुणस्याग्रतो यान्ति परिवार्य दिवाकरम् ॥

यष्टिं वर्षसहस्राणि यष्टिमेव शतानि च ।
आदित्यतपस्ते सर्वे विप्रान्तिं प्रप्रिमण्डलम् ॥”
इति पादो भूमिखण्डे भूगोले १२६ अध्यायः ॥*

शेष उवाच ।

दक्षिणेन तु श्वेतस्य निषधस्योत्तरेण तु ।
वर्षं रमणकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥
शुक्लाभिजनसम्पन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः ।
दशवर्षसहस्राणि शतानि दश पञ्च च ॥
जीवन्ति ते महाभाग ! नित्यं सुदितमानसाः ।
दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु ॥
वर्षं हिरण्यं नाम तत्र हैमन्वती नदी ।
तत्र चायं महाभाग ! पश्चिमाट् पतंगोत्तमः ॥
यच्चातुर्मासं बहवो धनिनश्च महाबलाः ।
एकादशसहस्राणि वर्षाणां ते महामते ॥
आयुःप्रमाणं जीवन्ति शतानि दश पञ्च च ।
शृङ्गाणि च विचित्राणि नीलेव ब्राह्मणवर्षम् ॥
एकं मणिमयं तत्र द्वितीयं रौक्ममद्भुतम् ।
सर्वरत्नमयश्चैव तृतीयं तत्र शोभते ॥
यत्र स्वयम्भूमा देवी नित्यं वसति प्राणिली ।
हैमकूटसु सुमहान् कैलासो नाम पर्वतः ॥
यत्र वै पवनो राजा गुह्यकैः सह मोदते ।
अस्युत्तरेण कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति ॥
हिरण्यशृङ्गः सुमहान् दिव्यो मणिमयो गिरिः ।
तस्य पार्श्वे महद्दिव्यं शुभकाश्चनवालुकम् ॥
रम्यं विन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ।
दृष्ट्वा पुण्यापगां गङ्गासुवास बहुलाः समाः ॥
यूपा मणिमयास्तत्र चैत्याश्चापि हिरण्ययाः ।
तत्रेष्टा तु गतः सिद्धिं सहस्राक्षो महायशः ॥
स्रष्टा भूतपतिर्यत्र सर्वलोकैः सनातनः ।
उपास्यते तीर्त्तमेजा यत्र भूतैः समन्ततः ॥
नरनारायणौ ब्रह्मा मनुः स्याणश्च पञ्चमः ।
तत्र दिव्या त्रिपथगा प्रथमस्तु प्रतिष्ठिता ॥
ब्रह्मलोकादपक्रान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते ।
वसोकसा वा नलिनी पावनी च सरस्वती ॥
जम्बूनदी च सीता च गङ्गा सिन्धुश्च सप्तमी ।
अचिन्त्या दिव्यसङ्काशा प्रभावेण समन्विता ॥
उपासते यत्र सत्रं सहस्रगुणपर्यये ।
दृष्ट्वादृष्ट्या च भवति तत्र तत्र सरस्वती ॥
एता दिव्याः सप्त गङ्गास्त्रिषु लोकेषु विस्तृताः ।
रक्षांसि वै हिमवति हैमकूटे तु गुह्यकाः ॥
सर्पा नागाश्च निषधे गोकर्णश्च तपोवनम् ।
देवासुराणां सर्वेषां श्वेतपर्वत उच्यते ॥
गन्धर्वा निषधे नित्यं नीले ब्रह्मर्षयस्तथा ।
शृङ्गवांश्च महाभाग ! देवानां प्रतिपत्तयः ।
इत्येतानि महाभाग ! सप्त वर्षाण्यनुक्रमात् ॥
भूतान्यपि निविष्टानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च ॥
तेषाम्द्विर्बहुविधा दृश्यते देवमानुषी ।
अशक्या परिसंख्यातुं श्रद्धया तु बुभुक्षुः ॥
इलावृते तु भगवान् भवान्या सह मोदते ।
इत्येवमष्टौ वर्षाणि कथितानि तवानघ ॥*॥
कर्मज्ञेन महापुण्यं भारतं शृणु संप्रतम् ।
प्रियमित्रस्य देवस्य मनोवैवस्वतस्य च ॥

पृथोस्तु ब्रह्मन् ! वैण्यस्य तथेष्टाकोर्महात्मनः ।
यथातिरम्बरीशस्य मान्वातुर्नहुषस्य च ॥
तथैव सुचक्रन्दस्य शिवेरीशेनरस्य च ।
सोमकस्य च राजर्षेर्गांधर्वेव महात्मनः ॥
ऋषभस्य तथैलस्य दिलीपस्य महात्मनः ।
कुशिकस्य च धर्मज्ञ ! रुगस्य वृषतेस्तथा ॥
अन्येषां महाभाग ! क्षत्रियाणां बलीयसाम् ॥
शृणु मे गदतो ब्रह्मन् ! सर्वपापप्रणाशनम् ॥
महेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्तिमानृचवानपि ।
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥
तेषां सहस्रशो ब्रह्मन् ! गिरयस्तु समीपतः ।
धातुचित्राः सत्त्ववन्तो महान्तश्चित्रसानवः ॥
आर्या स्तेच्छाश्च धर्मज्ञ ! तेर्मिश्राः पुरुषा

द्विज ! ।

नदीं पिबन्ति विपुलां गङ्गां सिन्धुं सरस्वतीम् ॥
शतदं चन्द्रभागाश्च विपापां स्थूलवालुकाम् ।
गोदावरीं नर्मदाश्च यमुनाश्च महानदीम् ॥
दशद्वतीं विपाशाश्च बाहुदां सरिताम्बराम् ।
नदीं वेचवतीश्चैव पयोधौ देविकामपि ॥
वेदस्तुतिं वेदशिनीं चित्रसेनाश्च निम्नगाम् ।
करीषिणीं चित्रवह्नां कृष्णवेलां सुपुण्ड्राम् ॥
हरावतीं वितस्ताश्च त्रिदिवामिच्छुलां क्षमम् ।
गोमतीं धूतपापाश्च निचितां लोहितावनीम् ॥
कौशिकीं त्रिदिवां कृत्वां सरयूश्च महामते ! ।
चर्मखतीं वेचवतीं चन्दनाश्च महानदीम् ॥
रहस्यां शतकुम्भाश्च हन्तिसोमां दिशन्तथा ।
शरावतीं पयोधौश्च वालिनीं पुरमालिनीम् ॥
पूर्वाभिरामां घोरिश्च वापीं शीतवलीमपि ।
पलाशिनीं पापहरां सुप्रयोगां महामते ! ॥
कावेरीश्चुलकाश्चापि वेलां भीमरथीमपि ।
रहस्यां शतकुम्भाश्च कुशचीरां महानदीम् ॥
पलाशिनीं पापहरां हेमां वृत्तवतीं तथा ।
मरुतीं प्रवरां मेलां महेन्द्रां पाटलावतीम् ॥
पुरावतीमनुष्णाश्च कुशधारां महानदीम् ।
सदानौरामधृष्याश्च तथा चौरवतीमपि ॥
करीषिणीमशिकीश्च विपुलां सहिरण्यधीम् ।
सदाकान्तां शिवाश्चैव पञ्चमीश्च महानदीम् ॥
विष्णां वीरकराश्चापि विश्वामित्रां कपिञ्जलाम् ।
वसुं सुवस्त्रां गौरीश्च कुवेराम्बुवाहिनीम् ॥
रथचित्रां ज्योतिरथां तुङ्गवेलां महानदीम् ।
वैलन्दीं पिञ्जलाश्चैव तुङ्गवेलां महानदीम् ॥
विदिशां कृष्णवेलाश्च हविःस्त्रावां महापगाम् ।
सत्यां समासां वेदासां भारद्वाजीश्च निम्नगाम् ॥
श्रीप्राश्च पिच्छिलाश्चैव कौशिकीं निम्नगामपि ।
दुर्गां मन्त्रशिलाश्चैव ब्रह्ममेधां दृष्टवतीम् ॥
परोक्षामथ रोहीश्च सामान्यां वरुणामसिम् ।
सुरसां तपसां दासीं पर्णासाश्च महानदीम् ॥
मालवीं वृषभां भासां ब्रह्ममेधां दृष्टवतीम् ।
एताश्चान्याश्च बह्वो वै महानदी द्विजर्षभ ! ॥
सदा निरामया कृष्णा मन्दगा मन्दवाहिनी ।
चित्रोपला चित्ररथा दुर्गापि पापहारिणी ॥
ब्रह्माणी च महागौरी कोषा चापि महानदी ।

शुक्तिमती मनङ्गा च मञ्जला वाहिनी तथा ॥
कुमारी ऋषिकुल्या च नदी मन्दाकिनी तथा ।
सुवर्णा च तथा गङ्गा मारिषा च सरस्वती ॥
लौहित्यं करतोया च तथैव वृषकाङ्गया ।
विन्ध्यस्य मातरश्चेताः सर्वाश्चैव महाफलाः ॥
तथा नद्यस्त्वप्रकाशाः शतशश्च सहस्रशः ।
इत्येताः सरितो ब्रह्मन् ! समाख्यातास्तवानघ ॥
वक्ष्यामि पर्वतांश्चापि भारते सन्ति ये द्विज ! ।
मलयो मङ्गलप्रस्थो मैनाकश्च त्रिकूटकः ॥
ऋषभः कूटकः कोलः सद्यो देवगिरिस्तथा ।
श्रीशैली ऋष्यशृङ्गश्च शुक्तिमातृश्च एव च ॥
द्रोणश्च पारिपात्रश्च रेवतः ककुभस्तथा ।
गोवर्द्धनश्चित्रकूटो नीलो गोकर्ण एव च ॥
कोकासुख इन्द्रकीलस्तथा कामगिरिर्दिज ! ।
अतः परं जनपदान् वक्ष्यामि द्विजसत्तम ! ॥
विख्याताः कुरुपाञ्चालाः शाखा माद्रय-

जाङ्गलाः ।

मत्स्याः कुशुद्रा मौजल्या भोजाः सिन्धुकुलि-
न्दकाः ॥
सूरसेनाः पुलिन्दाश्च कुन्तयः केशिकीशलाः ।
पाञ्चालाः कौशलाश्चैव बोधा मालास्तथैव च ॥
चेदिमत्स्यकरुषाश्च नैकपृष्ठा युगन्धराः ।
उत्तमाश्च दशार्णाश्च काशयोऽपरकाशयः ॥
कुन्तयोऽवन्तयश्चैव मलजा विजयास्तथा ।
आधिराज्याः सकुट्टाश्च चक्रवक्रातयः शकाः ॥
मानवास्तोपवाहाश्च यक्षक्षोमान एव च ।
वाङ्गीका वाटधानाश्च शङ्खलाश्चैव चक्रकाः ॥
मल्लाः सुदेष्णाः प्रह्लादा महिषाः शशिका-
स्तथा ।
अपरान्ताः परान्ताश्च आभीराः काल-

तोयकाः ॥

अटवीशखराश्चैव मेरुभूताश्च मारिष ! ।
उपविष्णानुविष्णाश्च जङ्गलाः कुरुवर्णकाः ॥
कुट्टाः परान्ता माहेया मागधा मालवज्जटाः ।
अन्ध्राश्च बहवो ब्रह्मन् ! कक्षाः सासुद-

निष्कृताः ॥

वह्निर्गिर्योऽङ्गमलदा अन्तर्गिर्यस्तथैव च ।
सह्युतराः प्राद्वेयाः सुदेशा यासुनास्तथा ॥
शका निषादा निषधा भार्गवाश्च द्विजर्षभ ! ।
पुण्ड्रा भोगाः किराताश्च तथैवानर्त्तनेर्हताः ॥
तीरयन्त्राः शूरसेनाः कुन्तलाः कुशलास्तथा ।
तिलभावा मसावाश्च गान्धारा दर्शकास्तथा ॥
काश्मीराः सिन्धुसौवीरा इजिका कन्यका-

गणाः ।

अभीसाहा कुलूताश्च मधुमत्ताः कुकुन्दकाः ॥
रत्नवट्टाश्च धर्मज्ञ ! सौचला वाङ्गिकास्तथा ।
दर्वीवरा लता दर्वाः सुदामानः सुमल्लिकाः ॥
वनायवो दशाः पार्श्वरोमाणः कुशिकास्तथा ।
रत्नवट्टाश्च धर्मज्ञ ! वाङ्ग्यामरधीरगाः ॥
रन्ध्राः करीषकाश्चापि कुलिन्दोपेत्यकास्तथा ।
कच्छा गोपालकच्छाश्च सुधिका वानवासिकाः ॥
किराता वर्धराः सिद्धाः पार्वतीयाश्च मारिष ! ॥

भूगोलः

ओङ्गस्त्रेष्ठाः ससैरिन्ना वैदेहास्तान्त्रलिप्तकाः ॥
तथापरे जनपदा दक्षिणा ब्राह्मणधर्म ॥
द्रविष्ठाः केरलाः प्राच्या विकल्पन्धकास्तथा ॥
कोवेडकास्तथा चोलाः सौहृदा मलका मलाः ॥
अचिन्नुतुसवसंकेता कोङ्गवेडकटमालवाः ॥
दण्डकाः कोरकाः प्राच्याः कुकुराङ्गार-
मारिकाः ॥
तथैव विन्ध्यशूलिकास्तगताः साक्षसेनयः ॥
समङ्गाः कवकाश्चैव तथेवापरवर्तकाः ॥
मध्यकास्तनवालाश्च पुलिन्दा वर्धरेः सह ॥
सुनिवाटाः शिवाटाश्च सरा वेगवशास्तथा ॥
विदर्भा ऋषिकाः काकजनाश्च ब्राह्मणधर्म ॥
यवनाश्च शकाभोजास्तङ्गनाः परतङ्गनाः ॥
सकद्वहाः कुलत्याश्च दारणा स्त्रेष्ठातयः ॥
उत्तराश्चापरे स्त्रेष्ठा हूनाः पारसिकैः सह ॥
तथैव च मलाक्षीना दशार्णा दशमालिकाः ॥
अङ्गवङ्गकलिङ्गाश्च पङ्गवा गिरिगङ्गाराः ॥
खास्तीकाश्चान्तचाराश्च वैश्यशूद्रकुलानि च ॥
शूद्राभीराश्च दरदा ये चान्ये स्त्रेष्ठाभूमयः ॥
आचेयाश्च भरद्वाजास्तथैव स्तनपोषकाः ॥
इक्ष्वाक्यश्च कलिङ्गाश्च किराताणाश्च जातयः ॥
तोमरा हन्यमानाश्च तथैव करभङ्गकाः ॥
एते चान्ये जनपदाः प्राच्योदीच्यास्तथैव च ॥
उद्देशेन मया देशास्तव संकीर्तिता द्विज ॥
वर्षे तु भारते ब्रह्मन् ॥ त्रिवर्गस्य फलं भवेत् ॥
दुह्यते कामधुम्भेभूमिः सम्यगनुष्ठिता ॥
तस्मिन् शुभाशुभं कर्म यथोक्तफलदं वृणाम् ॥
अन्यानि यानि वर्षाणि भूमिस्वर्गाणि तानि वै ॥
भारते विहितं कर्म यागध्यानादिलक्षणम् ॥
फलं जनयते सम्यक् विकर्म नरकाण्यपि ॥
तच्च सिद्धा नरा ब्रह्मन् ॥ तपसाराधनेन च ॥
प्रयान्ति परमं लोकमपवर्गम् मारिष ॥
कर्तुं त्रेता द्वापरश्च कलिश्च ब्राह्मणधर्म ॥
भारते तु क्रमेणैव भवन्ति हि युगानि वै ॥
चत्वारि च सहस्राणि वर्षाणां ब्राह्मणधर्म ॥
आयुःसंख्या कृतयुगे संख्याता भारते द्विज ॥
त्रीत्येव तु सहस्राणि त्रेतायां भारते वृणाम् ॥
इह सहस्रे द्वापरे तु शतमेकं कलौ स्मृतम् ॥
तच्चापि च स्थितिरास्ति कलौ ब्राह्मणधर्म ॥
गर्भस्थाश्च त्रियन्ते च तथा जाता त्रियन्ति च ॥
महाबला महासत्त्वा ज्ञानिनो धर्मतत्पराः ॥
तपस्विनो ध्याननिष्ठाः कृते जायन्ति मानवाः ॥
त्रेतायां सर्ववर्णाश्च स्वधर्मनिरताः सदा ॥
द्वापरे च महाभाग ॥ क्रूराश्च परहिंसकाः ॥
कुलशास्त्रास्तिकाश्चैव क्रोधना दुष्कृते रताः ॥
कलौ खलु भविष्यन्ति भारते तापस ॥ प्रजाः ॥
सर्वेषामपि वर्षाणां भारतं प्रवरं द्विज ॥
स्थिद्यन्ति मानवा ह्यत्र हरिभक्तिपरायणाः ॥
प्राच्यो भागवताः सर्वे भारते द्विजसत्तम ॥
नानारूपाणि तीर्थानि फलदानि वृणामपि ॥
जम्बूद्वीपो मया प्रोक्तो लक्ष्यो जनविस्तृतः ॥
समानेन प्रमाणेन वेष्टितो लवणाभसा ॥

पूरुष

भूगोलः

अष्टावच उपद्वीपा सुनिभिः परिकीर्तिताः ॥
सिन्धुमध्ये महाभाग ॥ नानाविधजनाश्रिताः ॥
नामानि तेषां वक्ष्यामि शृणु वात्स्यायन
द्विज ॥
सगरस्य सुतैरश्वान्वेष्यो परितो महीम् ॥
खनद्विः कल्पिता विप्र ॥ द्वीपा अष्टौ महार्णवे ॥
स्वर्णप्रस्थश्चन्द्रशूकः सिंहलावर्तनौ यथा ॥
पञ्चजन्यस्तथा मन्दहरिणो रमणकाङ्गयः ॥
लङ्केति कथिता विप्र ॥ जम्बूद्वीपस्य तेऽन्तरा ॥
इति पादो भूमिखण्डे भूगोलवर्णने १३०
अध्यायः ॥ * ॥
शेष उवाच ॥
“ब्रह्मद्वीपं प्रवक्ष्यामि शृणु वात्स्यायन द्विज ॥
यन्मानं जम्बूद्वीपस्य तथैव लवणोदधेः ॥
ततो द्विगुणमानोऽसौ ब्रह्मद्वीपो महामते ॥
जम्बूद्वीपस्य च यथा वेष्टनं लवणाभसा ॥
समानेन प्रमाणेन पुरः परिख्यायथा ॥
परिख्याया उपवनं यथा भवति वेष्टनम् ॥
ब्रह्मद्वीपस्तथैवासौ संवेष्ट्य लवणोदधिम् ॥
द्विलक्ष्यो जनायामो वर्तते द्विजसत्तम ॥
तत्र जम्बूप्रमाणोऽस्ति द्वीपस्यातिकरस्तुरः ॥
ब्रह्मो नाम महाभाग ॥ स्वर्णवर्णोऽग्निधाम च ॥
तत्र वर्षाणि सप्तैव सुभद्रं यवसं शिवम् ॥
अमृतान्ममशान्तानि क्रमादभयमित्यपि ॥
सप्तैव सीमागिरयो नद्यः सप्त च कीर्तिताः ॥
मणिजूटो वज्रजूटो ज्योतिष्मानन्दसेनकः ॥
हिरण्यश्रीवो मेघमालः सुपर्णः सेतुशैलका ॥
अरुणवृमणा चैव सावित्रासिवमौ तथा ॥
सत्यम्भा सुप्रभा च वात्स्यायन ॥ धृतम्भा ॥
एताः सप्त महानदो दर्शनादेव पावनाः ॥
वर्णानां ब्राह्मणादीनां तत्र नामान्यनुक्रमात् ॥
हंसश्चैव पतङ्गश्चोर्ध्वानस्य तृतीयकः ॥
सत्याङ्गश्च चतुर्थो वै सर्वे धर्मार्थकोविदाः ॥
अन्ये च पर्वतास्तत्र नद्यश्चैव महाफलाः ॥
प्रागायतो महाभाग ॥ मलयो नाम पर्वतः ॥
ततो मेघाः प्रवर्तन्ते प्रभवन्ति च सर्वतः ॥
ततः परेण विप्रेन्द्र ॥ जलधारस्तु पर्वतः ॥
तस्मादयङ्काति वै तोयं वासवः पृथिवीकृते ॥
वर्षासु हि ततो दृष्टिस्ततः शस्यसमुद्भवः ॥
देवतो नाम तत्राय गिरिर्यत्र प्रतिष्ठितः ॥
देवती नाम नद्यश्च दृश्यते दिवि मोदिता ॥
उत्तरेण तु तस्याय श्यामो नाम गिरिर्महान् ॥
प्रांशुः श्रीमान्महामेघप्रभयोऽजलविग्रहः ॥
यस्य श्रियां श्यामवर्णाः प्रजास्तत्र महामते ॥
अतः परं महाभाग ॥ दुर्गो नाम महागिरिः ॥
केशरी केशरयुतो यस्मादातः प्रवर्तते ॥
ब्रह्मो नाम महाद्वीपो यत्र पूज्यस्तु शङ्करः ॥
तत्र गच्छन्ति सिद्धाश्च चारणा देवतानि च ॥
धार्मिकाश्च प्रजा ब्रह्मन् ॥ जराश्रुविवर्जिताः ॥
दीर्घायुवः सत्यवरा बह्वन्ति भोगवर्हिताः ॥
नद्यश्चान्या महापुण्या गङ्गा च बहुधा मता ॥
महानदी मणिजला सीतासौ वैष्णिका तथा ॥

भूगोलः

सहस्राणां शतान्येवं नद्यः संख्या न शक्यते ॥
तत्र पुण्या जनपदाश्चत्वारो लोकसम्भवाः ॥
मगाश्च मशकाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा ॥
मगा ब्राह्मणभूयिष्ठाः स्वधर्मनिरता द्विज ॥
मशकेषु तु राजन्या धार्मिकाः सर्वकामदाः ॥
मानसे च महाभाग ॥ वैश्यधर्मनिवेविणः ॥
मन्दगेषु तथा शूद्राः शूरा धर्मार्थनिश्चिताः ॥
न तत्र राजा विप्रेन्द्र ॥ न दण्डो न च दण्डता ॥
सधर्मेणैव ते सर्वे रचन्ति च परस्परम् ॥
ब्रह्मद्वीपसमानेन समुद्रेण दृतो बहिः ॥
इत्थुरसजलेनैव नानारत्नवता द्विज ॥
शाल्मलीऽपि तथा द्वीपः ब्रह्माद्विगुणमानतः ॥
चतुर्लक्षयोजनेन सुरोदेनादृतो महान् ॥
यत्र वै शाल्मली नाम द्विलक्षयोजनोच्छ्रिता ॥
द्वीपस्यातिकरो दृचः सुपर्णेन कृतलयः ॥
तत्र वर्षाणि सप्तैव कथ्यन्तेऽत्र सुरोचनम् ॥
सौमनस्यं रमणकं देववर्षमिति क्रमात् ॥
यारिभाद्रमाप्यायनमभिज्ञातमिति द्विज ॥
सेतुशैलाश्च सप्तैव सुरसः शतशङ्ककः ॥
वामदेवश्च कुन्दश्च कुसुदः पुष्पवर्षकः ॥
सहस्रतिरिति ब्रह्मन् ॥ नद्यः सप्तैव कीर्तिताः ॥
अनुमतिः सिनीवाली नन्दा राका सरस्वती ॥
रजनी च कुहूश्चैव महानदाः सुपुण्यदाः ॥
तत्र विप्रादयो वर्णाः क्रमानामानि विभ्रति ॥
आद्यः श्रुतधरो वर्णस्ततो वीर्यधरः स्मृतः ॥
वसुधरस्ततोयस्तु चतुर्थस्तु इन्द्रधरः ॥
सर्वे ते सौममात्मानं भगवन्तं यजन्ति हि ॥
सुरोदं परिवेष्टोऽथ ततो द्विगुणमानकः ॥
कुशद्वीपो दृतोदेन समानेनादृतो द्विज ॥
कुशस्तम्भो महान्तश्च द्वीपस्यातिं करोति च ॥
जात्वात्यमानो दीप्तैव महाज्वलनराशिवत् ॥
तत्र वर्षाणि सप्तैव समानानि प्रमाणतः ॥
वसुदानं दृढरुचिर्नाभिगुप्तं महामते ॥
सत्यव्रतं विप्रनाम देवनामेति सप्तमम् ॥
सप्तैव सीमागिरयः कीर्तिता द्विजसत्तम ॥
वभुश्चैव चतुःशङ्कः कपिलश्चिचकूटकः ॥
देवानीक ऊर्ध्वरोमा द्रविणश्चेति सप्तमः ॥
महानदाश्च सप्तैव सर्वपापप्रणाशनाः ॥
रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा च मानद ॥
श्रुतविन्दा देवगर्भा मन्ममाला दृतच्युता ॥
तत्र विप्रादयो वर्णा नामान्तरभृतो द्विज ॥
कुशलः प्रथमो वर्णः कोविदम्भूद्वितीयकः ॥
अतिसुक्तस्तृतीयस्तु चतुर्थः कुलकः स्मृतः ॥
ते सर्वे ज्ञानसम्पन्ना जातवेदस्वरूपिणः ॥
भजन्ते भगवन्तं वै कर्मकौशलयाजिनः ॥
दृतोदाच तथा द्वीपो द्विगुणः क्रोश्वसंज्ञकः ॥
क्षीरोदेन समानेन वेष्टितो ब्राह्मणधर्म ॥
क्रोश्वो नाम गिरिर्यत्र द्वीपस्यातिकरो महान् ॥
महासेनशराघातकृत्स्नो महामते ॥
क्षीरोदेनाभिधत्तश्च सततं वीचिसञ्चयैः ॥
वर्षाणि तत्र सप्तैव तेषां नामानि मे शृणु ॥
आम्नो मधुरहो मेघपृष्ठश्चापि वनस्यातिः ॥

भूगोलः

लोहितार्णः सुधामा च भ्राजिष्ठश्चापि सप्तमः ।
गिरयश्चापि सप्तैव वर्षसीमाकरा दिजः ।
शुक्लोऽथ वर्द्धमानश्च भोजन उपवर्द्धणः ॥
नन्दमो नन्दनश्चैव सर्वतोभद्र इत्यपि ।
सप्त तत्र महानद्याः पावना ब्राह्मणर्षभ ॥
अभया चान्दतौषा च तृप्तिरूपवती तथा ।
तीर्थव्याप्यका शुक्ला पवित्रवत्यपि स्मृता ॥
विप्रादयस्तथा वर्णाः ख्याता नामान्तरेण तु ।
पुरुषः प्रथमो वर्णो द्वितीयो ऋषभः स्मृतः ॥
तृतीयो द्रविणो नाम देवसंज्ञश्चतुर्थकः ।
स्मृतिं जलमयीं विष्णोर्ध्यायन्ति च यजन्ति च ॥*॥
एवं परस्तात् क्षीरोदात् प्राकदीपो द्विजर्षभ ॥
आयामेन स विज्ञेयो द्वात्रिंशत्क्षेत्रयोजनः ॥
दक्षिणोदकेनैव समानेन स सिन्धुना ।
परीतो भाति तत्रास्ति प्राको नाम महीरुहः ॥
दीपस्थातिकरः श्रीमान् वासयन् दीपमेव तम् ।
वर्षाणि तत्र सप्तैव पुरोजवमनोजवौ ॥
धूम्रानीको वेपमानो विश्वाधारश्च मारिषः ।
बहुपुष्पश्चिरेणो गिरयोऽपि च सप्त वै ॥
ईशान उरुशृङ्गश्च बलभद्रो महानसः ।
शतकेशवनामा च सहस्रस्रोत एव च ॥
देवपालोऽपि सप्तैव वर्षसीमप्रवर्तकाः ।
नदाः सप्तैव विख्याता आयुर्द्व्यप्यनघा दिजः ॥
सहस्रुतिः पञ्चनदी निर्हतिरपराजिता ।
विख्यातोभयस्थश्चिश्च महापुण्या महाफलाः ॥
विप्रादयस्तथा वर्णाः ख्याता नामान्तरेण तु ।
आद्यो ऋतव्रतो नाम ततः सत्यव्रतः स्मृतः ॥
दानवतावुव्रतो च तृतीयश्च चतुर्थकः ।
भगवन्तं वायुरूपं भजन्ते च यजन्ति च ॥*॥
तथैव दक्षिणोदात् परस्तात् पुष्करो महान् ।
द्विगुणेन प्रमाणेन द्वीपः स्वादूदकेन तु ॥
परिवीतः समानेन सिन्धुना ब्राह्मणर्षभ ॥
यत्र पुष्करमयुच्चं ज्वलज्जलनसन्निभम् ॥
द्वीपस्थातिकरं पञ्चसहस्रायुतशोभितम् ।
यदाहुरासनं विश्वज्जलस्तस्य प्रजापतेः ॥
द्वीपमध्येऽवधिगिरिरेक एव महामते ॥
स मानसोत्तरो नाम प्राकार इव वेष्टकः ॥
तस्य पूर्वापरौ पार्श्वौ देवर्षे । तत्र मारिषः ।
सिन्धोर्विष्टनमत्रैकं गिरेर्विष्टनकं परम् ॥
रमणकं धातकश्च द्वे वर्षे नामतः स्मृते ।
मानं तस्य गिरेर्विप्रायुतयोजनमुच्छ्रितम् ॥
तावदेव तथायामस्तस्योपरि पुराणि च ।
चत्वारि लोकपालानामिन्द्रादीनां द्विजर्षभ ॥
यः परिक्रममाणस्य मेरुं विप्र ! विवस्वतः ।
मृद्धा विभर्ति प्रौढेन्द्रचक्रं समस्तरात्मकम् ॥
अध्यासते च द्वौ पार्श्वौ प्रजास्तस्य महाबलाः ।
तत्र संज्ञान्तरं नास्ति वर्णानां ब्राह्मणर्षभ ॥
स्वादूदकस्य परतो लोकालोकाचलो महान् ।
लोकस्य चाप्यलोकस्य मध्ये गिरिवरः स्थितः ॥
प्राकार इव संवेष्टा लोकान् सर्वान्महामते ॥
लोकालोकाचलो नाम तेनासौ परिकीर्तितः ॥
पानसोत्तरमेर्वोस्तु अन्यरे यावती मही ।

पूरई

भूगोलः

तावती काञ्चनी भूमिलोकालोकात् परे दिजः ॥
यत्र प्रणिहितं वस्तु कथञ्चिन्नोपलभ्यते ।
सौवर्ण्यं कान्तिरुदीप्ता सर्ववर्णप्रमाथिनी ॥
अतः सर्वाणि सत्त्वानि तां भूमिं वर्जयन्ति हि ।
लोकालोको गिरिर्यस्तु लोकान्ते वर्जते महान् ॥
आवृणोति स तेजांसि सूर्यादीनामपि दिजः ॥
तमतिक्रम्य ज्योतीर्षि क्षमन्ते न प्रवर्तितुम् ॥
तावदुन्नाहवान् ब्रह्मनायामेन च तादृशः ।
आयामविक्षरे पृथ्वी पञ्चाशत्कोटियोजना ॥
तस्याश्चतुर्थभागोऽयं लोकालोकाचलो गिरिः ।
तस्योपरिष्टाच्चत्वारो गलेन्द्राः सुमहाबलाः ॥
निशुक्ता ब्रह्मणा भूमिं करैराक्षय्य संस्थिताः ।
भगवानपि तत्रैव विवृक्कसेनादिभिरुत्तः ॥
पार्श्वदप्रवरैर्ब्रह्मन् ! भुजैर्बहुभिरुच्छ्रितैः ।
धारयन् जगतीमास्ते आकल्पमपि मारिषः ॥
योऽन्तर्विस्तार एतस्या भूम्यास्ते परिवर्णितः ।
तावती भूरलोकाख्या सान्द्रसन्तमसावृता ॥
ततो योगेश्वरगतियोगिनां प्राप्यसुत्तमम् ।
स्थानं भगवतः साक्षात् श्वेतद्वीप इतीर्यते ॥
इति ते कथितं ब्रह्मन् ! भूगोलस्थोपवर्ण-

नम् ॥

यास उवाच ।

य इदं श्रुत्वात् स्तुत । भूगोलस्यानुवर्णनम् ।
प्रदक्षिणीकृता तेन सशैलवनकानना ।
ससागरा च सदीपा सवर्षा च वसुन्धरा ॥
इति श्रीपद्मपुराणे भूमिखण्डे भूगोलवर्णनं नाम
१३१ अध्यायः ॥*॥ ज्योतिषशास्त्रोक्तभूगोलम् ॥
यथा,—
“सिद्धिं साध्यसुपेति यत्स्मरणतः चिप्रं
प्रसादात्तथा
यस्याश्चिपदाखलं कतिरलं लालित्यलीला-
वती ।
वृत्तान्तो सुखरङ्गगेव कतिनां स्याद्भारती
भारती
तं ताश्च प्रणिपत्य गोलममलं बालावबोधं
बुवे ॥”
गोलग्रन्थकथने कारणमाह ।
‘मध्याद्यं दुसदां यदत्र गणितं तस्योपपत्तिं
विना
प्रौढं प्रौढसमाप्तु नैति गणको निःसंशयो न
स्वयम् ।
गोले सा विमला करामलकवत् प्रत्यक्षतो
दृश्यते
तस्मादस्मृपपत्तिबोधविषये गोलप्रवक्तोऽयतः ॥’
अथ गोलप्रशंसया गोलानभिज्ञगणकोपहास-
माह ।

‘भोज्यं यथा सर्व्वरसं विनाज्यं
राज्यं यथा राजविवर्जितस्य ।
सभा न भातीव सुवक्तृहीना
गोलानभिज्ञो गणकस्तथैव ॥
वादी आकरणं विनैव विदुषां धृष्टः प्रविष्टः
सभां

भूगोलः

जल्यन्नल्पमतिः स्मयात् पटुवटुभूभङ्गवक्रो-
क्तिभिः ।
द्वीतः समुपहासमेति गणको गोलानभिज्ञ-
स्तथा
ज्योतिर्वित् सदसि प्रगल्भगणकप्रश्रयप्रशो-
क्तिभिः ॥’
अथ गोलस्वरूपमाह ।
‘दृष्टान्त एवाविभयहाणां
संस्थानमानप्रतिपादनार्थम् ।
गोलः स्मृतः चैत्रविंशेष एव
प्राज्ञैरतः स्याद्विहितेन गम्यः ॥’
अथ गणितप्रशंसामाह ।
‘ज्योतिःशास्त्रफलं पुराणगणकैरादेश इत्युच्यते
नूनं लभ्यवलाभितः पुनरयं तत्स्पष्टखेटाश्रयम् ।
तं गोलश्रयिणोऽन्तरेण गणितं गोलोऽपि न
ज्ञायते
तस्मात् यो गणितं न वेत्ति स कथं गोलादिकं
ज्ञास्यति ॥’
अथ ज्योतिषशास्त्रश्रवणाधिकारिलक्षणमाह ।
‘द्विविधगणितसुक्तं यत्कमथक्तसंज्ञं
तदवगमननिष्ठः शब्दशास्त्रे पटिष्ठः ।
यदि भवति तदेदं ज्योतिषं भूरिभेदं
प्रपठितुमधिकारी सोऽन्यथा नाधिकारी ॥’
याकरणवर्णनमाह ।
‘यो वेद वेदवदनं सदनं हि सम्यग्-
ब्राह्मणं सवेदमपि वेद किमन्यशास्त्रम् ।
यस्मादतः प्रथममेतदधीत्य धीमान्
शास्त्रान्तरस्य भवति श्रवणोऽधिकारी ॥’
अथ गोलग्रन्थस्य प्रवृत्तार्थमन्योक्तप्रकारमाह ।
‘गोलं श्रातुं तव यदि मतिर्भास्करिणं श्रुत्वा त्वं
नो संचिप्रो न च बहु वृथा विस्तरः शास्त्र-
तत्त्वम् ।
लीलागम्यः सुललितपदः प्रश्रवन्त्यः स यस्या-
द्विद्वन् ! विद्वत्सदसि पठतां पण्डितांस्ति यनक्ति ॥’
अथ भूसंस्थानं प्रश्लोकद्वयेन आह ।
‘भ्रमद्भ्रमचक्रचक्रान्तर्गमने गगनेन्द्रेः ।
वृता वृता धरा केन येन नेयमियादधः ॥
किमाकारा कियन्माना नानाशास्त्रविचार-
यात् ।
कीदृग्द्वीपकुलाद्रीन्द्रसमुद्रैर्मन्त्रितोऽयताम् ॥’
अथ गृहस्फुटीकरणोपपत्तिप्रश्नं श्लोकद्वयेनाह ।
‘संसिद्धो दुग्गाद्याद्यादिभगणैः खेटोऽयः
पादनयः
स्यात्तस्यास्फुटता कथं कथमभूत् सद्योऽकति-
नैकधा ।
किं देशान्तरसुज्ञमान्तरमहो वाङ्मन्तरं किञ्चरं
किञ्चोऽवन्दु चञ्चलश्च तदिदं कस्मात् ! पानः
स्मृतः ॥
किं केन्द्रं किमु केन्द्रजं किमु चलं किम्वाचलं
तत्तुल्यं
कस्मात्तत्सहितः कुतश्च रहितः खेटस्फुटो
जायते ।

भूगोलः

किं इत् कर्म तथोदयास्तसमये द्वेधा विदधु-
बुधाः
सर्वे मे विमलं वदामलमलं गोलं विजानासि
चेत् ॥

अथ त्रिप्रशोदितदिनमानभेदप्रश्नं श्लोकद्वयेनाह ।

‘महदहः किमहो रजनी तनु-
दिनमणौ गणकोत्तरगोलगे ।
ननु तनुर्दिवसो महती निशा
वद विचक्षण ! दक्षिणदिग्गते ॥
भवति किं द्युनिशं द्युनिवासिनां
द्युमणिवर्षमितश्च सुरदिशाम् ।
पितृषु किं प्रशिमासमितं तथा
युगसहस्रयुगं दृष्टिगम्य किम् ॥’

अथ राशुदयमानकालभेदप्रश्नाह ।

‘भवलयस्य किलार्कलवाः समाः
किमसमैः समयेः खलु राशयः ।
समुपयान्त्युदयं किमु गोलवि-
मविषयेऽखिलेष्वपि ते समाः ॥’

अथ द्युज्याकुज्यादिस्थानप्रश्नं वृत्ताह्वेनाह ।

‘द्युज्याकुज्यापमसमनरागाक्षलम्बादिकानां
विदन् ! गोले विद्यति हि यथा दर्शय चैत्र-
संस्थाम् ॥’

अथ चन्द्रार्कग्रहणयोः दिक्कालभेदादुपपत्ति-
प्रश्नान् श्लोकोत्तराह्वेनाह ।

‘तित्यन्ते चेत् ग्रह उडुपतेः किन्न भानोस्तदानीं
इन्दोः प्राच्यां भवति हि रवेः प्रग्रहः किं प्रती-
च्याम् ॥’

लम्बनं वद किं का च नतिमतिमतां वर ! ।
तत्संस्कृतिस्तिथौ वाग्ये किं ते सिद्धे कुतः कुतः ॥
अथ शृङ्गोन्नतौ चन्द्रस्य शुक्लस्य च्यवद्विप्रश्न-
माह ।

‘शुक्लस्य दिग्गज एव महसो हान्याः कुवत्तः
कुतः
सदृष्टत्वगतोऽप्यहो भ्रमवशादोषातिसङ्गा-
दिव ।

संप्राप्याथ पुनस्तथीतनुमतस्तस्याश्रये नैव किं
शुक्लस्य क्रमशस्तथेव महसो वृद्धैति सदृष्टत-
ताम् ॥’

अथ प्रथमप्रश्नस्य पृथिवीस्थानोपपत्तेरुत्तरं
विवक्षुरादिसर्गं पृथिव्यादीनां तत्त्वानामादितत्त्वं
निखिलजगज्जननेकवीजं परं ब्रह्म मनसा
प्रणिपत्यादौ तावत् तज्जयमाह ।

‘यस्मात् क्षुब्धप्रकृतिपुरुषाभ्यां महानस्य गर्भे-
ऽहं कारोऽभूत् खकशिखिलजोऽस्ततः संह-
तश्च ।

ब्रह्माण्डं यच्चरगमहौष्टनिष्ठो विरिचि-
विश्वं शश्वत् सृजति परमं ब्रह्म तत्तत्त्वमाद्यम् ॥’

अथ भूमेः स्वरूपमाह ।

भूमेः पिण्डः प्रशाङ्ककविरविकुजेज्याकि-
नचक्रकक्षा

वृत्तेर्वृत्तो वृत्तः सन् नृदलिलसलिलस्योमतेजो-
मयोऽयम् ।

भूगोलः

नान्याधारः खशक्त्या विद्यति च नियतं तिष्ठती-
हास्य पृष्ठे
निष्ठं विश्वं शश्वत् सदनुजमनुजादिव्यदैवं
समन्तात् ॥

सर्वतः पर्वतारामग्रामचैत्यभूमैश्चितः ।

कदम्बकुसुमग्रन्थिः केशरप्रकरैरिव ॥’

अथ पुराणेषु भूमेराधारपरम्परा या पठिता
तां निराकुर्वन्नाह ।

मूर्त्तौ धर्ता चैद्वरिचक्रास्तद्व्य-

स्तस्याप्यन्योऽप्येवमन्त्रानवस्था ।

अन्ये कल्प्या चेत् खशक्तिः किमाद्ये

किं नो भूमिः साहसुत्तैश्च मूर्त्तैः ॥’

अथ कथमयं भूमेः खशक्तिरित्याशङ्कां परि-
हरन्नाह ।

‘यथोष्णताकानलयोश्च शीतता’

विधौ द्रुतिः के कठिनत्वमश्लि ।

मरुचलो भूरचला खभावतो

यतो विनिजाः खलु वस्तुशक्तयः ॥

आकृष्टशक्तिश्च महती तथा यत्

खस्यं गुरु स्वाभिमुखं खशक्त्या ।

आकृष्टाते तत् पततीव भाति

समे समन्तात् कुरियं यतः खे ॥’

अथ बौद्धानां युक्तिमाह ।

‘भपञ्जरस्य भ्रमणावलोका-

दाधारशून्या कुरितिप्रतीतिः ।

खस्यं न दृष्टं गुरु च क्षमातः

खेऽधः प्रयातीति वदन्ति बौद्धाः ॥

द्वौ द्वौ रवीन्दू भगणौ च तद-

देकान्तरौ तावदयं व्रजेताम् ।

यद्वृत्तमेवमनर्थवादान्

ब्रवीन्वतस्तान् प्रतियुक्तियुक्तम् ॥’

अथ तेषां युक्तिभङ्गमाह ।

‘भूः खेऽधः खलु यातीति बुद्धिर्बौद्ध ! सुधा
कथम् ।

यातायातश्च दृष्टापि खेयत् क्षिप्तं गुरु चितिम् ॥’

अथ जिनानां युक्तिभङ्गमाह ।

‘किं गण्यं तव वैगुण्यं द्वैगुण्यं यो वृथाक्षयाः ।

भार्केन्दुनां विलोक्याद्वा भ्रुवमस्यपरिभ्रमम् ॥’

भूगोलस्य समतां निराकर्तुमाह ।

‘यदि समा सुकुरोदरसन्निभा

भगवती धरणी तरणिः क्षितिः ।

उपरि दूरगतोऽपि परिभ्रमन्

किमु नरैरमरैरिव नेजते ॥

यदि निशाजनकः कनकाक्षलः

किमु तदन्तरगः स न दृश्यते ।

उदगयं ननु मेरुरथांशुमान्

कथमुदेति स दक्षिणभागतः ॥’

अथ प्रत्यक्षविरोधशङ्कां निरस्यन्नाह ।

‘समो यतः स्यात् परिधेः श्रतांशः

पृथ्वी च पृथ्वी नितरां तनीयान् ।

नरश्च तत्पृष्ठगतस्य कक्षा

समेव तस्य प्रतिभात्यतः सा ॥’

भूगोलः

खोक्तस्य भूपरिधिप्रमाणस्य उपपत्तिमाह ।

‘पुरान्तरं चेदिदमुत्तरं स्यात्

तदक्षविशेषलवैस्तदा किम् ।

चक्रांशकैरित्यनुपातयुक्ता

युक्तं निरुक्तं परिधेः प्रमाणम् ॥’

तदेव दृष्टीकुर्वन्नाह ।

‘निरक्षदेशात् क्षितिषोडशांशे

भवेद्वन्ती गणितेन यस्मात् ।

तदन्तरं शोडशसंगुणं स्याद्

भमानमस्माद्बहु किं तदुक्तम् ॥

शृङ्गोन्नतिग्रहयुतिग्रहणोदयास्त-

च्छायादिकं परिधिना घटतेऽमुना हि ।

नात्येन तेन जगुरुक्तमहौप्रमाण-

प्रमाणमन्वययुजा अतिरेककेण ॥’

अथ भूगोलपुरनिवेशमाह ।

‘लङ्का कुमध्ये यमकोटिरस्याः

प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनश्च ।

अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः

सौम्येऽथ याम्ये बड़वानलश्च ॥

कुवृत्तपादान्तरितानि तानि

स्थानानि घट्टगोलविदो वदन्ति ।

वसन्ति मेरौ सुरसिद्धसंघा

और्वे च सर्वे नरकाः सदैव्याः ॥

द्यो यत्र तिष्ठत्यवनीतलस्य-

मात्मानमस्या उपरिस्थितश्च ।

स मन्यतेऽतः कुचतुर्थसंस्था

मिथश्च ते तिर्यग्निवामनन्ति ॥

अधःशिरस्का कुदलान्तरस्था

च्छाया मनुष्या इव नीरतीरे ।

अनाकुलास्तीर्थगधःस्थिताश्च

तिष्ठन्ति ते तत्र वयं यथात्र ॥’

अथ द्वीपानां समुद्राणाञ्च संस्थानमाह ।

‘भूमेरहं चारसिन्धोरुदकस्यं

वम्बुद्वीपं प्राहुराचार्यवर्याः ।

अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपघटकस्य याम्ये

चारचीरादस्मद्वीपां निवेशः ॥

लवणजलधिरादौ दुग्धसिन्धुश्च तस्मा-

दद्वतमन्दतरप्तिः शीश्च यस्माद्बभूव ।

महितचरणपद्मः पद्मजन्मादिदेवै-

र्वसति सकलवासो वासुदेवश्च यत्र ॥

दधो वृत्तस्येक्षुरसस्य तस्मान्-

मद्यस्य च खाडुजलस्य चान्दः ।

स्वादूदकान्तर्बड़वानलोऽसौ

पाताललोकाः पृथिवीपुटानि ॥

चक्षुःशृणु मणिगणांशुक्तप्रकाशा

एतेषु सासुरगणाः फणिनो वसन्ति ।

दीयन्ति दिव्यरमणीरमणीयदेहैः

सिद्धाश्च तत्र हि लसत्कनकावभासैः ॥

शाकं ततः शास्त्रलमत्र कौशं

क्रौञ्चश्च गोमेदकपुष्करे च ।

द्वयोर्द्वयोरन्तरमेकमेकं

समुद्रयोर्द्वीपसुहाहरन्ति ॥’

भूगोलः

अथ जम्बुद्वीपमध्ये गिरिनवेशवर्षेन नवखण्डा-
न्याह ।

‘लङ्कादेशाद्विमगिरिरुदक् हेमकूटश्च तस्मा-
त्तस्माच्चान्यो निषध इति ते सिन्धुपर्यन्त-
दैर्घ्याः ।

एवं सिन्हादुदगपि पुरात् शृङ्गवच्चुलनीला-
वर्षाण्येषां जगुरिह बुधा अन्तरे द्रौणिदेशात् ॥

‘भारतवर्षमिदं ह्युदगस्मात्
किन्नरवर्षमतो हरिवर्षम् ।

सिन्धुपुराच्च तथा कुरु तस्माद्-
विहिं हिरण्यवरम्यकवर्षे ॥

माल्यावांश्च यमकोटिपत्तनाद्-
रोमकाच्च किल गन्धमादनः ।

नीलशैलनिषाधवधी च तौ
अन्तरालमनयोरिलावृतम् ॥

माल्यवज्जलधिमध्यवर्ति
यत्तत् भद्रतुरगं जगुर्वुधाः ।

गन्धशैलजलराशिमध्यगं
केतुमालकमिला कलाविदः ॥

निषधनीलसुगन्धसुमाल्य-
केरलमिलावृतमावृतमावभौ ।

अमरकेलिकुलाय समाकुलं
रुचिरकाञ्चनचित्रमहीतलम् ॥’

अथ मेरुसंस्थानमाह ।

‘इह हि मेरुगिरिः किल मध्यगः
कनकरत्नमयस्त्रिदशालयः ।

हृदिजन्मकुपद्मजकार्ण-
केति च पुराणविदः समवर्णयन् ॥

विष्कम्भशैलाः खलु मन्दरोऽस्य
सुगन्धशैलो विपुलः सुपार्श्वः ।

तेषु क्रमात् सन्ति च केतुवृक्षाः
कदम्बजम्बूवटपिप्पलाख्याः ॥

जम्बूफलामलगलदसतः प्रवृत्ता
जाम्बूनदीरसयुता नृदभूत सुवर्णम् ।

जाम्बूनदं हि तदतः सुरसिद्धसंघाः
शृङ्खलं पिवन्त्यन्तपानपराङ्मुखास्ते ॥

वनं तथा चित्ररथं विचित्रं
तेष्वम्बरोनन्दनन्दनश्च ।

धृत्वाङ्गयं यत् धृतिवृत्तं सुराणां
भाजिष्णु वैभाजमिति प्रसिद्धम् ॥

सरांस्यथैतेष्वरुणश्च मानसं
महाद्वादं श्वेतजलं यथाक्रमम् ।

सरःसु रामारमणश्चमालसाः
सुरा रमन्ते जलकेलिलालसाः ॥

सन्नतकाञ्चनमयं शिखरत्रयश्च
मेरौ सुरारिकपुरारिपुराणि तेषु ।

तेषामधः शतमखज्वलनान्तकानां
रक्षोऽभ्युपानिलशशीशपुराणि चाद्यौ ॥’

तत्र अन्यविशेषमाह ।

‘विष्णुपद्मीविष्णुपदात् पतिता मेरौ चतुर्धासीत्
विष्कम्भाचलमस्तकशस्तसरः संगता गता
वियति ।

भूगोलः

भूगोलः

सीताख्या भद्राश्च सालकनन्दा च भारतं वर्षम्
चक्षुश्च केतुमालं भद्राख्या चोत्तरान् कुरुन्
याता ॥

या कर्णिताभिलसिता दृष्टा सृष्टावगाहिता
पीता ।

उक्ता स्मृता सुता वा पुनाति बहुधापि पापिनः
पुरुषान् ॥

यां चलिते दलिताखिलवन्धो
गच्छति बलगति तत्पिष्टसंघः ।

प्राप्ततटो विजितान्तकदूतो
याति नरो निरयात् सुरलोकम् ॥’

अथ भारतवर्षमध्ये नव खण्डानि सप्त कुला-
चलांश्चाह ।

‘येन्द्रं कसिरुसकलं किल ताम्रपर्ण-
मन्यज्जभस्तिमदतश्च कुमारिकाखम् ।

नागश्च सौम्यमिह वारुणमन्यखण्डं
गान्धर्वसंज्ञमिति भारतवर्षमध्ये ॥

वर्णयवस्थितिरिहैव कुमारिकाखे
शेषेषु चान्यजजना निवसन्ति सर्वे ।

माहेन्द्रशुक्तिमलयर्चकपारिपाचाः
सद्यः सविन्ध्य इह सप्त कुलाचलाख्याः ॥’

अथ लोकयवस्थामाह ।

‘भूर्लोकः काखो दक्षिणे यच्चदेशा-
दस्मात् सौम्योऽयं भुवः खञ्ज मेरुः ।

लभ्यः पुण्यैः खे महः स्याज्जनोऽतो-
ऽनल्पानल्पैः खैस्तपः सत्यमन्यः ॥’

दिग्गवस्थामाह ।

‘लङ्कापुरेऽर्कस्य यदोदयः स्या-
त्तदा दिनाङ्कं यमकोटिपुण्यां ।

अधस्ततः सिन्धुपुरेऽस्तकालः
स्याद्रोमके रान्निदलं तदेव ॥

यत्रोदितोऽर्कः किल तत्र पूर्वा
तत्रापरा यत्र गतः स चास्तम् ।

तन्मन्यतोऽन्ये च ततोऽखिलाना-
सुदक्षिणतो मेरुरिति प्रसिद्धम् ॥’

अथ विशेषमाह ।

‘अथोच्चयिन्याः कुचतुर्थभागे
प्राच्यां दिशि स्याद्यमकोटिरेव ।

ततश्च पश्चान्न भवेदवन्ती
लङ्कैव तस्याः ककुभि प्रतीच्याम् ॥

तथैव सर्वत्र यतो हि यत् स्यात्
प्राच्यां ततस्तत्र भवेत् प्रतीच्याम् ।

निरचदेशादितरत्र तस्मात्
प्राचीप्रतीच्यौ च विचित्रसंस्थे ॥’

अथ भक्तभ्रमणयवस्थामाह ।

‘निरचदेशे क्षितिमखलोपगौ
ध्रुवौ नरः पश्यति दक्षिणोत्तरौ ।

तदाश्रितं खे जलयन्त्रवत्तथा
भ्रमणचक्रं निजमस्तकोपरि ॥

उदग्दिशि याति यथा यथा नर-
स्तथा तथा खान्ततन्त्रमखलम् ।

उदग्ध्रुवं पश्यति चोन्नतं क्षिते-

भूगोलः

स्तदन्तरे योजनजाः पलांशकाः ॥
योजनसंख्या भांशे ३६० युग्मिता

कुपरिधिदृष्टा ४६६७ भवन्त्यंशाः ।
भूमौ कक्षायां वा

भागेभ्यो योजनानि च व्यस्तम् ॥’
अथ देवदेव्यानां ध्रुवर्चसंस्थानमाह ।

‘सौम्यं ध्रुवं मेरुगताः खमध्ये
याम्यश्च देव्या निजमस्तकोर्ध्वे ।

सयापसयं भ्रमणचक्रं
विलोकयन्ति क्षितिजप्रसक्तम् ॥’

उत्तरगोले क्षितिजादूर्ध्वं परितो भ्रमन्तमाहि-
त्यम् ।

सयं त्रिदशाः सततं पश्यन्त्यसुरा अपसयं
याम्ये ॥

हृन्मान्तमारोहति येः क्रमेण
तेरेव दृष्टैरवरोहती नः ।

यत्रैव दृष्टः प्रथमं स देव-
स्तत्रैव तिष्ठन् विलोक्यते किम् ॥

दिनं सुराणामयनं यदुत्तरं
निशेतरत् सांक्षितिकैः प्रकीर्तितम् ।

दिनोन्मुखेऽर्के दिनमेव तन्मतं
निशा तथा तत्फलकीर्तनाय वै ॥

विधूर्द्धभागे पितरो वसन्तः
खाद्यः सुधादीधितिमामनन्ति ।

पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्तकोर्ध्वं
दर्शे यतोऽस्माद्युगलं तदैषाम् ॥

कथ्ये दले पक्षदलेऽभ्युदिति
शुक्रेऽस्तमेव तत एव सिद्धम् ।

भाह्वान्तरत्वान्न विधोरधःस्थं
तस्मान्निशीथः खलु पौर्णमास्याम् ॥

यदतिदूरगतो हृदिष्यः क्षितेः
सततमाप्रलयं रविमीक्षिते ।

भवति तावदयं श्रयितस्य तद्-
युगसहस्रयुगं द्युनिशं विधेः ॥’

अथ भूपरिधिमानं प्राक्क्षितमपि विशेषार्थ-
माह ।

‘प्रोक्तो योजनसंख्याया कुपरिधिः सप्ताङ्गनन्दा-
अथ ४६६७

स्तद्भासः कुभुजङ्गायकभुवः सिद्धांशके
नाधिकः । १५८१२४

एष्टचेवफलं यथा युगगुणत्रिंशच्छराष्टादयो
७८५३०३४

भूमेः कण्टकजालवत् कुपरिधियासाहतेः
प्रस्तुटम् ॥’

भूएष्टफलस्य लक्षोक्तस्य दूषणमाह ।
‘इष्टं कण्टकएष्टजालवदिलागोले फलं जक्षितं

लक्षेनास्य शतांशकोऽपि न भवेद्यस्मात्फलं
वास्तवम् ।

तत् प्रत्यक्षविरुद्धसुद्धतमिदं नैवास्तु वा चास्तु वा
हे प्रौढा गणका विचारयत तन्मध्यस्थबुद्ध्या

भ्रमम् ॥’

भूगोलः

अथ सद्भुक्तिमाह ।

‘यत् परिध्वं विष्कम्भं वृत्तं कृत्वा किलांशुकम् ।
तेनाहं कृदायते गोलः किञ्चिदस्तच्च शिष्यते ॥
गोलचैत्रफलद्वयस्मादस्तच्चैत्रफलं यतः ।
सार्द्धद्विगुणितसन्नं तावदेवापरे दले ॥
एवं पञ्चगुणात् चैत्रफलान् पृष्ठफलं खलु ।
नाधिकं जायते तेन परिधिर्न कुतः कृतम् ॥
वृत्तचैत्रफलं यस्मात् परिधिर्न न युक्तिमत् ।
दृष्टत्वादगणितस्यास्य दृष्टं भूपृष्ठजं फलम् ॥’
अथान्यथा प्रतिपादयते ।

‘गोलस्य परिधिः कल्प्यो वेदमन्यामितेर्मितः ।
सुखदुःखगरेखाभिर्यददामलके स्थितः ॥
दृश्यन्ते वप्रकास्तद्वत् प्रागुक्तपरिधेर्मितात् ।
जडाधःकतरेखाभिर्गोले वप्रात् प्रकल्पयेत् ॥
तत्रैकवप्रकचैत्रफलं खलुः प्रसाध्यते ।
सर्वव्येक्यं त्रिभण्याहं ह्रीं त्रिव्याहं भाजितम् ॥
एवं वप्रफलं तत् स्यान्नोलयाससमं यतः ।
परिधियासघातोत्तो गोलपृष्ठफलं स्फुटम् ॥’

अथ भूमेः प्रलयभेदान् प्रलयश्चाह ।

‘वृद्धिर्विधेरङ्गि भुवः समन्तात्
स्यादयोजनं भूभवभूतिपूर्वः ।
ब्राह्मण लये योजनमात्रवृद्धे-
र्नाशो भुवः प्राकृतिकेऽखिलायाः ॥
दिने दिने यन्म्रियते हि भूते-
र्देनन्दिनं तं प्रलयं वदन्ति ।
ब्राह्मं लयं ब्रह्मदिनान्तकाले
भूतानि यद्व्रक्षतनुं व्रजन्ति ॥
ब्रह्मात्यये यत् प्रकृतिं प्रायान्ति
सर्वाण्यतः प्राकृतिकं कृतोन्नाः ।
लीनान्यतः कर्मपुटान्तरत्वात्
पृथक् क्रियन्ते प्रकृतेर्विकारेः ॥
ज्ञानाभिदग्धाखिलपुण्यपापा
मनः समाधाय हरौ परेशे ।
यद्योगिनो यान्ति निवृत्तिमस्मा-
दात्यन्तिकं चेति लयश्चतुर्हा ॥’

अथ ब्रह्माखण्डगोलमाह ।

‘भूभूधरत्रिदशदानवमानवाद्या
ये याश्च धिष्टागगनेचरचक्रकचाः ।
लोकयवस्थितिरूपयुपरिप्रदिष्टा
ब्रह्माखण्डभाण्डजठरे तदिदं समस्तम् ॥’
अथान्योदितं ब्रह्माखण्डमानं पूर्वोक्तमपि प्रस-
ङ्गादनुवदति स्म ।
कोटिमेनैखनन्दघटकनखभूभृदभुजङ्गुभि-
ष्करोतिः प्राक्कविदो वदन्ति नभसः कक्षामिमां
योजनैः १८७१२०६६२०००००००० ।
तद्ब्रह्माखण्डकटाक्षसमुत्तटे केचिज्जगुर्वेष्टनं
केचित् प्रोचुरदृश्यदृश्यकगिरिं पौराणिकाः
स्मरयः ॥

करतलकलितामलक-

वदमलं सकलं विदन्ति ये गोलम् ।

दिनकरकरनिकरनिहत-

तमसो नभसः परिधिरुदितस्तैः ॥

भूतं

भूतं

ब्रह्माखण्डमेतन्मितमस्तु नो वा
कल्पे ग्रहः क्रामति योजनानि ।
यावन्ति पूर्वैरिह तत्प्रमाणं
प्रोक्तं खलु चाख्यमिदं मतं नः ॥’

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलार्थाये भुवनकोषः
समाप्तः ॥

भूच्छायं, क्ली, क्ली, (भुवश्चाया । “विभाषासेना-
सुराच्छायानिग्रानाम् ॥” २ । ४ । २५ । इति
तत्पुरुषे विभाषया नपुंसकम् । क्वावावाङ्मु-
तु केवलं क्लीवत्वं) अन्त्यकारः । इति शब्दमाला ॥
भूजन्तुः, पुं, (भुवो जन्तुरिव) उपरसविशेषः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य भूनागशब्दे
द्रव्यः ॥)

भूजम्बूः, क्ली, (भुवो जम्बूरिव सादृश्यात्) विकङ्कत-
फलम् । गोधूमः । इति मेदिनी । वे, १४ ॥

भूमिजम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतं, क्ली, (भू + क्तः) युक्तम् । न्यायः । आदिः ।
पृथिव्यपत्तेजोवायुकाशपञ्चकम् । (यथा, मनुः ।
१२ । १४ ।

“तायुभौ भूतसम्पत्तौ महान् चैत्रज्ञ एव च ॥
उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥”

“स च त्रिविधो वैकारिकस्तेजसो भूतादिरिति ।
भूतादेरपि तेजससहायात्तत्त्वज्ञानान्येव पञ्चत-
न्मात्राण्युत्पद्यन्ते । तद्यथा । शब्दतन्मात्रं स्रष्ट-
तन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्र-
मिति । तेषां विशेषाः शब्दस्रष्टरूपरसगन्धा-
स्तेभ्यो भूतानि योमानिलानलजलोऽर्वाः ॥” इति
सुश्रुते शरीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ।)

ऋतम् । सत्यम् । इत्यमरभरतौ । पिशाचादि ।
(यथा, श्रीभागवते । ३ । १४ । २१ ।

“एषा घोरतमा वेला घोराणां घोरदर्शना ।
चरन्ति यस्यां भूतानि भूतेशानुचराणि च ॥”
जन्तुः । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ । (यथा,
मनुः । ६ । ८ ।

“स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दानो मैत्रः समा-
हितः ।

दाता नित्यमनादाता सर्वभूताणुकम्पकः ॥”
स्थावरजङ्गमात्मकं द्रवम् । यथा, मनुः । ८ । ३०६ ।

“रक्षन् धर्मेण भूतानि राजा वध्यांश्च घात-
यन् !

यजतेऽहरहर्हयज्ञैः सहस्रशतदक्षिणैः ॥”

वस्तुतत्त्वम् । यथा,—

“कलं निरस्य भूतेन अवहारान्नयेन्नृपः ।

भूतमप्यनुपन्यस्तं ह्रीयते अवहारतः ॥

कलं प्रमादाभिहितम् । निरस्य परिश्रज्य ।

भूतेन वस्तुतत्त्वानुसरणेन । अवहारान्नयेदन्तं
नृपः । यस्माद्भूतमपि वस्तुतत्त्वमपि अनुपन्यस्त-
मनभिहितं ह्रीयते हानिसुपगच्छति अवहारतो

अवहारेण साक्षादिभिः । तस्माद्भूतानुसरणं
कर्तव्यम् । यथार्थिप्रयर्थिनौ सत्यमेव वदतस्तथा

ससन्धेन समापतिना यतितयं सामादिभिरुपायै-
स्तथा सति साक्षादिनैरपेक्ष्यैव निर्णयो भव-

भूतः

तीति ॥ अथ सर्वथापि भूतानुसरणं न शक्यते
कर्तुं तथा सति साक्षादिभिर्निर्णयः कार्य-
इत्यनुकल्पः । यथोक्तम् । भूतच्छलानुसारि-
त्वादुविगतिः समुदाहृता । भूतन्तत्त्वार्थयुक्तं यत्
प्रमादाभिहितं कलमिति ॥ तत्र भूतानुसारी
अवहारो मुख्यः । कलानुसारी त्वनुकल्पः ।
इति मितान्नारायणं अवहाराध्यायः ॥

भूतं, त्रि, (भायते स्मेति । “आधृषाद्वेति गिज-
भावः । भू + क्तः । भूतिरस्त्यस्येति वा । अर्ध-
आदित्वात् अच् । अर्भवदिति वा । सुबो गत्यर्थं
इति । भूतार्थे कर्त्तरि क्तः ।) प्राण्यौ । जन्तुः ।
(यथा, ऋग्वेदे । ३ । २७ । ६ ।

“धिया चक्रे वरेण्यो भूतानां गर्भमादधे ॥”

यथा च चरके शरीरस्थाने ढतौयेऽध्याये ॥

“भूतानाञ्चतुर्विधा योनिर्जरायुषस्तेऽदोद्भिदः ।”
अतीतम् । (यथा, कथासरित्सागरे । १२४ ।

“भूतं भवद् भविष्यद् वा किं तत् स्यात् जगति
प्रिये ।

भवती यन्न जानीयादिति शर्वोऽप्युवाच ताम् ॥”
वृत्तम् । (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । १०
अध्याये ।

“गोशङ्कद्भूतानां वा यवानां शक्तून् कार-
यित्वा ॥”

समम् । सङ्गम् । इत्यमरभरतौ । प्राप्तम् ।
(यथा, महाभारते । १३ । ३४ । १५ ।

“यद् ब्राह्मणसुखात् प्राप्तं प्रतिगृह्णन्ति वै वचः ।
भूतात्मानो महात्मानस्ते न यान्ति परा-
भवम् ॥”

“भूतः प्राप्तो वशीकृत आत्मा चित्तं येस्ते ॥”
इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ।) सत्यम् ।

इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ । (यथा शाङ्क-
न्तले । प्रथमाङ्के । “सूत्रधारः । सस्मितम् ।

आर्यैः । कथयामि ते भूतार्थम् ॥” भूतकालस्य
पर्यायो यथा । वृत्तम् २ अतीतम् ३ ह्यस्तनम् ४

निभृतम् ५ गतम् ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥
उत्तरपदस्य एव भूतशब्दः समर्थ इति

प्राञ्जिकाः । यथा देवभूतोऽयम् । इति भरतः ॥
(उत्तरपदस्य भूतशब्दः स्वरूपार्थोऽपि । यथा,
मनुः । १ । ५ ।

“आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥”

भूतः, पुं, (भू + कर्त्तरि क्तः ।) देवयोनिविशेषः ।
स च अधोमुखोऽसुखादिः पिशाचभेदो रुद्रा-
नुचरो बालग्रहः । इत्यमरभरतौ । (यथा,
मार्कण्डेयपुराणे । ५१ । ५३ ।

“विशिषेष्णुहृयाच्चेवानलं भिन्नच कीर्तयेत् ।

भूतानां मातृभिः सार्द्धं बालकानानु शान्तये ॥”
कुमारः । इति मेदिनी । ते, ४१ ॥ योगीन्द्रः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ कृष्णचतुर्दशी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ भूतनाशकौषधम् । यथा,

“श्वेतापराजितामूलं पिष्टं तक्षकवारिणा ।

तेन नश्यप्रदानं स्याद्भूतहृन्दस्य विद्रवम् ॥

भूतप्री

अगस्त्यपुष्पनस्यो वै समरीचश्च भूतहृत् ।
 भुजङ्गवर्म वे हिङ्गु निम्बपत्राणि वै यवाः ।
 गौरसर्षप एभिः स्यात्तेषां भूतहरः कृतः ॥
 गोरोचना मरीचानि पिप्पली सैन्धवं मधु ।
 अङ्गनं कृतमेभिः स्याद् गृहभूतहरं शिव ! ॥
 अपि च ।
 “वचा त्रिकटुकश्चैव करञ्जं देवदारु च ।
 मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥
 प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटुगोक्षत्रेणावघर्षितम् ।
 नस्यमालेपनश्चैव स्नानसुदर्शनं तथा ॥
 अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ।
 भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शासनम् ॥”
 इति गारुड १६२ । १६६ अध्यायः ॥
 शम्भुगणभूता यथा,—
 “इति वराहस्य गण्ये भर्गमासाद्य ते गणाः ।
 चतुर्भागाः स्वयं भूत्वा भूतं कर्मेति वै जगुः ॥
 भूतत्वमभवत्तेषां चतुर्भागवतां तदा ।
 वचनात् पद्मजातस्य भूतग्रामास्ततो मताः ॥
 यो लोकविदितः पूर्वं भूतग्रामश्चतुर्विधः ।
 यतस्तेभ्योऽधिका यन्नैस्तद्भूतग्राम उच्यते ॥
 इति वः सर्वमाख्यातं भूताः शम्भुगणा यथा ।”
 इति कालिकापुराणे २६ अध्यायः ॥
 (वसुदेवस्य पौरवीगर्भजातद्वादशपुत्राणां व्युत्पत्तिः । यथा, भागवते । ६ । २४ । ४७ ।
 “पौरवास्तनया ह्येते भूतादा द्वादशभवनम् ॥”)
 भूतकेशः, पुं, (भूतस्य केश इव ।) स्वनामख्यात-
 त्वम् । तत्पर्यायः । गोलोमी २ । इत्य-
 मरः । २ । १० । १११ ॥ भूतकेशी ३ अल्प-
 केशी ४ केशी ५ । इति रत्नमाला ॥ भूतानां
 केश इव भूतकेशः क्लीबश्चेति केचित् । स्त्री
 चेत्यन्वे । अथ द्वयोर्भूतकेशो गोलोमी भूत-
 केशिकेति वाचस्पतिः । इति भरतः ॥
 भूतकेशी, स्त्री, (भूतकेश + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 भूतकेशः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते
 उत्तरतन्त्रे । ६० अध्याये ।
 “गोलोमी चाजलोमी च भूतकेशी जटा
 तथा ॥”)
 श्रेफालिका । नीलसिन्दवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूतक्रान्तिः, स्त्री, (भूतानां क्रान्तिः ।) भूतावेशः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूतगन्धा, स्त्री, (भूतः मर्दनं विनापि प्रकटितो-
 गन्धोऽस्याः ।) सुरानामगन्धद्रव्यम् । इति जटा-
 धरः ॥
 भूतघ्नः, पुं, (भूतं हन्तीति । हन् + टक् ।)
 उद्गः । इति हेमचन्द्रः ॥ लघुनः । भूजैवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ भूतनाशके त्रि ॥ (यथा,
 तन्त्रसारे ।
 “भूतघ्नेस्तु विकीर्णैस्तेर्विद्वताः क्रूरचेतसः ।
 भूतप्रेतपिशाचाश्च वेताला भैरवादयः ॥”)
 भूतप्री, स्त्री, (भूतं हन्तीति । हन् + टक् +
 ङीप् ।) तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुखि-
 तिका । इति रत्नमाला ॥

भूतच

भूतचतुर्दशी, स्त्री, (भूतप्रिया भूतोद्देशे क्रिया
 कर्त्तव्या वा चतुर्दशी । मध्यपदलोपी समासः ।)
 गौणकार्तिककृष्णचतुर्दशी । सा एव यमचतु-
 र्दशी । तत्कृत्यं यथा, पाद्मे ।
 “चतुर्दश्यां धर्म्मराजपूजा कार्या प्रयत्नतः ।
 स्नानमावश्यकं कार्यं नरैर्नरकभीरुभिः ॥
 अरुणोदयतोऽन्यत्र रिक्तायां स्नाति यो नरः ।
 तस्यान्दिकभयो धर्म्मो नश्यत्येव न संशयः ॥”
 स्कान्दे च तत्रैव ।
 “कार्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यां विधूये ।
 अवश्यमेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः ॥
 किञ्च पाद्मे तत्रैव ।
 “ततश्च तर्पणं कार्यं धर्म्मराजस्य नामभिः ।
 जीवतुपिता न कुर्वीत तर्पणं यमभीक्ष्णयोः ॥
 यज्ञोपवीतिना कार्यं प्राचीनावीतिना तथा ॥
 देवत्वश्च पिबत्वश्च यमस्यास्ते द्विरुपता ॥
 नक्तं यमचतुर्दश्यां यः कुर्याच्छिवसन्निधौ ।
 न तत् क्रतुश्रुतेनापि प्राप्यते पुण्यमीदृशम् ॥
 कुमारौवटुकान् पूज्य तथा शैवतपोधनान् ।
 राजसूयफलं तेन प्राप्यते नात्र संशयः ॥
 कार्तिके भौमवारेण चित्रा कृष्णा चतुर्दशी ।
 तस्यां भूतेशमभ्यर्च्य गच्छेच्छिवपुरं नरः ॥
 किञ्च ।
 अमावास्याचतुर्दश्याः प्रदोषे दीपदानतः ।
 यममार्गान्कारेभ्यो मुच्यते कार्तिके नरः ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥
 अपि च । लेङ्गे ।
 “कार्तिके कृष्णपक्षे च चतुर्दश्यां दिनोदये ।
 अवश्यमेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः ॥
 अपामार्गपल्लवश्च भ्रामयेच्छिरसोपरि ।
 ततश्च तर्पणं कार्यं धर्म्मराजस्य नामभिः ॥
 नरकाय प्रदातव्यो दीपः संपूज्य देवताः ।
 नरकाय नरकनिवृत्तये ।
 अर्थोऽभिधेयो वै वस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु ॥
 इति निवृत्तावपि तादर्थ्यं इत्यनेन चतुर्थीविधा-
 नात् । अपामार्गभ्रामणमन्त्रः ।
 श्रुतलोकासमायुक्तसकण्टकदलान्वित ।
 हर पापमपामार्गं भ्राम्यमाणः पुनः पुनः ॥
 ततः प्रदोषसमये दीपान् ददात् प्रयत्नतः ।
 ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भवनेषु मठेषु च ॥
 भविष्ये ।
 कार्तिके भौमवारे च चित्रा कृष्णचतुर्दशी ।
 तस्यामाराधितः स्थाणुर्नयेच्छिवपुरं ध्रुवम् ॥
 यां काञ्चित् सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ।
 यमुनायां विशेषेण नियतस्तर्पयेद्यमान् ॥
 यमाय धर्म्मराजाय न्यवे चान्तकाय च ।
 वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥
 ओङ्काराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
 वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥
 एकेकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रीस्तु दद्याज्जलाञ्ज-
 लीन् ।
 सम्बत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥”

भूतभा

द्याचारादत्रचतुर्दश्याकभक्षणं कर्त्तव्यम् । तत्र
 निर्णयान्वितम् ।
 “ओलं केसुकवास्तुकं सरषपं कालश्च निम्बं जयां
 शालिर्चो हिलमोचिकाश्च पटुकं शैलफं
 गुडूचोन्मथा ।
 भण्टाकीं शुनिषसकं शिवदिने खादन्ति ये
 मानवाः
 प्रेतत्वं न च यान्ति कार्तिकदिने कृष्णे च भूते
 तियौ ॥”
 जयां जयन्तीं पटुकं पटोलं शैलफं सुल्फा
 इति ख्यातम् । शुनिषसकं शुषणिया इति
 ख्यातम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 भूतजटा, स्त्री, (भूतस्य जटैव तत्सदृशत्वात् ।)
 जटामांसी । इति शब्दमाला ॥ (पर्यायो यथा,
 “जटामांसी भूतजटा जटिला च तपस्विनी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 गन्धमांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूतद्रावी, [न] पुं, (भूतान् पिशाचान् दावयतीति ।
 दृ + णिच् + णिनिः ।) भूताङ्कुशद्वयः । रक्त-
 करवीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूतद्वमः, पुं, (भूतप्रियो द्वमः ।) अज्ञानकदम्बः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूतधात्री, स्त्री, (भूतानि धरतीति । धृ + ङच् ।
 + ङोप् ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, दृढतुसंहितायाम् । ८ । ३० ।
 “निष्पन्नशालीक्षुयवादिशस्यां
 भयैर्वसुक्तासुपशान्तवैराम् ।
 संदृष्टलोकां कलिदोषमुक्तां
 चञ्चं तदा प्राप्तिं च भूतधात्रीम् ॥”)
 भूतनाथः, पुं, (भूतानां नाथः ।) शिवः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । २ । ५८ ।
 “तद्भूतनाथायुग ! नार्हसि त्वं ॥”)
 भूतनायिका, स्त्री, (भूतानां नायिका नियामिका ।)
 दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥
 भूतनाशनं, स्त्री, (भूतानि प्राणिजातानि नाशयन्ते
 अनेनेति । नश् + णिच् + लुट् ।) रुद्राक्षम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूतनाशनः, पुं, (भूतान् नाशयतीति ॥ नश् +
 णिच् + लुट् ।) भस्मातकः । इति रत्नमाला ॥
 सर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूतपत्नी, स्त्री, (भूत इव कृष्णं पत्रं यस्याः । ङीत् ।)
 तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूतपुष्पः, पुं, (भूतयुक्तं प्राणिविशिष्टं पुष्पं यस्य ।)
 श्योनाकदम्बः । इति रत्नमाला ॥
 भूतपूर्णमा, स्त्री, (भूतानां पूर्णिमा ।) आश्विनी
 पूर्णिमा । तत्पर्यायः ॥ शारदी २ कौस्तुही ३
 अश्वयुजी ४ शतपर्वा ५ रज्जुभूतिः ६ कोजा-
 गरा ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
 भूतब्रह्मा, [न] पुं, (भूतात्मनो ब्रह्मा ब्राह्मणः ।)
 देवलः । इति शब्दमाला ॥
 भूतभावनः, पुं, (भूतानि क्षित्यादीनि भावयन्ति
 जनयतीति । भू + णिच् + ल्युट् ।) विष्णुः ॥

भूतशु

(यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १४ ।

“भूतशुद्धतद्भावा भूतात्मा भूतभावनः ॥”

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ३३ ।

“अभिवाद्यो महाकर्मा तपस्वी भूतभावनः ॥”

वटुकभैरवः । इति विश्वसारतन्त्रोक्तं तस्याष्टो-
त्तरशतनामान्तर्गतनाम ॥ (भूतानि भावयति
पात्यतीति । भूतपालके, चि । इति श्रीधर-
स्वामी ॥ यथा, गीतायाम् । ६ । ५ ।

“भूतशुद्ध च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥”

भूतशुद्धः, पुं, (भूतानि विभर्त्तते । भू + कृप् । तुगा-
गमश्च) विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १४ ।

भूतशुद्ध भूतशुद्धावो भूतात्मा भूतभावनः । इति
तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (भूतधारके, चि ।

यथा, गीतायाम् । ६ । ५ ।

“भूतशुद्ध च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥”

भूतमारी, स्त्री, (भूतानि मारयतीति । भूत +
मृ + णिच् + णिनिः ।) चीडानामगन्धद्रवम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतयज्ञः, पुं, (भूतार्थो यज्ञः । भूतानि काकादि-
प्राणिजातानि तान्युद्दिश्य यो यज्ञ इति वा
नित्यं गार्हपत्यकरणिय पञ्चयज्ञेषु यज्ञभेदः ।)

भूतबलिः । ते तु पञ्चमहायज्ञान्तर्गतबलिवैश्व-
देवकर्मणि । यथा, भूतेभ्यो बलिहरणं भूत-
यज्ञः । इति हारीतस्मृतम् ॥ अस्यानुष्ठानं

बलिशब्दे द्रष्टव्यम् । (यथा, मनुः । ४ । २९ ।

“अष्टयज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञश्च सर्वदा ।

तृयज्ञं पितृयज्ञश्च यथाशक्ति न ह्यपयेत् ॥”

भूतल्लिका, स्त्री, (भूतलं पृथ्वीतलं आधारत्वेन
अस्त्वस्या इति । भूतल + लन् टाप् ।) एका ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतवासः, पुं, (भूतानां वासो यज्ञः ।) कलिद्रुमः ।
इत्यमरः । २ । ४ । ५८ । (तथा च पर्यायः ।

“विभीतकल्लिलङ्गः स्यान्नाकः कर्षणस्तु सः ।
कलिद्रुमो भूतवासस्तथा कलियुगालयः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमेभागे ।

महादेवः । यथा, हरिवंशे उत्तरभविष्ये ।
२५ । ३३ ।

“भूतवासः नमस्तुभ्यं सर्वावासः नमोऽस्तुते ॥”

भूतविक्रिया, स्त्री, (भूतानामिव विक्रियास्याम् ।)
अपसाररोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतवृक्षः, पुं, (भूतप्रियो वृक्षः ।) शाखोटवृक्षः ।
श्र्योनाकवृक्षः । इति मेदिनी । वे, ५६ ॥

भूतवेशी, स्त्री, (भूतानामिव वेशीऽस्याः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) श्वेतशेषालिका । इत्य-
मरः । २ । ४ । ७१ । (विशेषोऽस्याः श्वेत-
शेषालिकाशब्दे द्रष्टव्यः ॥)

भूतशुद्धिः, स्त्री, (भूतानां देहारम्भकपृथिव्यादि
पञ्चभूतानां शुद्धिः शोधनम् ।) पूजादौ बीज-
विशेषद्वारावामकुक्षिस्थितपापपुरुषदहनपूर्वक-
शरीरशोधनम् । तत्प्रयोगो यथा । रमिति

जलधारया वज्रपाकारं विचिन्त्य खाड्यं डत्तानौ
करौ कृत्वा सोऽहमिति जीवात्मानं हृदयस्थं

भूतशु

दीपकलिकाकारं मूलाधारस्थकुलकुण्डलित्या
सह सुषुम्नावर्त्मना मूलाधारस्थाधिष्ठानमणिपुर-
कानाहतविशुद्धाद्याख्यमट्चक्राणि भित्त्वा शिरो
ऽवस्थिताधोमुखसहस्रदलकमलकणिकान्तर्गत-
परमात्मनि संयोज्य तत्रैव पृथिव्यपतेजोवायु-
काशगन्धरसरूपसंश्लेषशब्दनासिकाजिह्वाचक्षु-
स्त्वक्श्रोत्र वाक्पाणिपादपायूपस्थप्रकृतिमनो-
बुद्धाहङ्काररूपचतुर्विंशतितत्त्वानि लीनानि
विभाज्य यमिति वायुबीजं धूम्रवर्णं वामनासा-
पुटे विचिन्त्य तस्य षोडशवारजपेन वायुना
देहमापूर्य नासापुटौ धृत्वा तस्य चतुःषष्टि-
वारजपेन कुम्भकं कृत्वा वामकुक्षिस्थकण्ठवर्ण-
पापपुरुषेण सह देहं संश्लेष्य तस्य द्वाविंशद्-
वारजपेन दक्षिणनासाया वायुं रेचयेत् ।
दक्षिणनासापुटे रमिति वज्रबीजं रक्तवर्णं
ध्यात्वा तस्य षोडशवारजपेन वायुना देहमा-
पूर्य नासापुटौ धृत्वा तस्य चतुःषष्टिवारजपेन
कुम्भकं कृत्वा पापपुरुषेण सह देहं मूलाधारो-
त्थितवज्रिना दग्ध्वा तस्य द्वाविंशद्वारजपेन
वामनासाया भस्मना सह वायुं रेचयेत् । उमिति
चन्द्रबीजं शुक्लवर्णं वामनासायां ध्यात्वा तस्य
षोडशवारजपेन ललाटे चन्द्रं नीत्वा नासापुटौ
धृत्वा वमिति वरुणबीजस्य चतुःषष्टिवारजपेन
तस्मात्तलाटस्थचन्द्राद्गलितसुधया मातृका-
वर्णात्मिकाया समस्तदेहं विरचय्य लमिति पृथ्वी-
बीजस्य द्वाविंशद्धारजपेन देहं सुदृढं विचिन्त्य
दक्षिणेन वायुं रेचयेत् । मात्रासंख्या वा ॥*॥
तदुक्तं गौतमीये ।

“सुषुम्नावर्त्मना सोऽहमिति मन्त्रेण योजयेत् ।

सहस्रारे शिवस्थाने परमात्मनि देशिकः ॥

धूम्रवर्णं ततो वायुबीजं षड्विन्दुलाञ्छितम् ।

पूरयेद्दिङ्वा वायुं सुधीः षोडशमात्रया ॥

मात्रया तु चतुःषष्ट्या कुम्भयेच्च सुषुम्नया ।

द्वाविंशन्मात्रया मन्त्री रेचयेत् पिङ्गलाख्या ॥

पूरयेदनया चैव सञ्चिन्त्य नीलमारुतम् ।

रक्तवर्णं वज्रबीजं त्रिकोणं खस्तिकान्वितम् ॥

तेन पूरकयोगेन मात्रया षोडशाख्या ।

चतुःषष्ट्या मात्रया च निर्देहेत् कुम्भकेन च ।

वामपार्श्वस्थितं पापपुरुषं कञ्जलप्रभम् ।

ब्रह्महत्याशिरस्कञ्च खर्गस्तेयभुजद्वयम् ॥

सुरापानहृदा युक्तं गुरुतल्पकटिद्वयम् ।

तत्संसर्गं पदद्वन्द्वमङ्गप्रत्यङ्गपातकम् ॥

उपपातकरोमाणं रक्तभ्रमश्रु विलोचनम् ।

खड्गचर्मधरं क्रुद्धमेवं कुक्षौ विचिन्तयेत् ॥

मूलाधारोत्थितेनैव वज्रिना निर्देहेच्च तम् ।

एवं संदृष्ट्य परितो द्वाविंशन्मात्रया ततः ॥

भस्मना सहितं मन्त्री रेचयेद्दिङ्वा पुनः ।

वामनासां चन्द्रबीजं कुन्देऽद्भुतसप्रभम् ॥

भालेन्द्रराजे संयोज्य ततः षोडशमात्रया ।

सुषुम्नया चतुःषष्टिमात्रया तोयबीजकम् ॥

ध्यात्वान्तर्मयीं वृष्टिं पञ्चाशद्गर्भरूपिणीम् ।

तथा देहं विचिन्त्यैव मनसा पिङ्गलाध्वना ॥

भूताङ्ग

द्वाविंशन्मात्रया मन्त्री लं बीजेन दृढं नयेत् ।

स्वस्थाने हंसमन्त्रेण पुनस्तेनैव वर्त्मना ॥

जीवं तत्त्वानि चानीय स्वस्थाने स्थापयेत्ततः ।

इति कृत्वा भूतशुद्धिं मातृकान्यासमाचरेत् ॥*

संक्षेपभूतशुद्धिर्यथा । पुरश्चरणचन्द्रिकायाम् ।

“अथवाच्यप्रकारेण भूतशुद्धिर्विधीयते ।

धर्मकन्दसमुद्भूतं ज्ञाननालसुशोभनम् ॥

रेचयेद्यहलोपेतं परं त्रैराग्यकर्णिकम् ।

स्वीयहृत्कमले ध्यायेत् प्रणवेन विकासितम् ॥

कृत्वा तत्कणिकासंस्थं प्रदीपकलिकानिभम् ।

जीवात्मानं हृदि ध्यात्वा मूले सञ्चिन्त्य कुण्डलीम् ।

सुषुम्नावर्त्मनात्मानं परमात्मनि योजयेत् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

भूतसञ्चारः, पुं, (भूतस्य सञ्चारः ।) भूतोन्माद-
रोगः । तत्पर्यायः । आवेशः २ भूतक्रान्तिः

३ ग्रहागमः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतसञ्चारी, [न] पुं, (भूतेषु सञ्चरति इति
भूत + सम् + चर णिनिः ।) दावानलः । इति
शब्दमाला ॥

भूतसर्गः, पुं, (खल्यते इति । खज + भावे घञ् ।

भूतानां सर्गः ।) भूतखटिः । (यथा, मार्कण्डेय-
पुराणे । ४७ । ३१ ।

“प्रथमो महतः सर्गो विज्ञेयो ब्रह्मणस्तु सः ।

तन्मात्राणां द्वितीयस्तु भूतसर्गः स उच्यते ॥”

“ब्राह्मं प्रजापतीयच्च सौम्यसैन्धवैश्च च ।

गान्धर्वमथ कौवेरं रचःपैशाचमाशुषम् ॥

स्यावरं पाशवं मार्गं सार्पं शाकुनिकन्तया ।

चतुर्दशविधं ह्येतद्भूतसर्गं प्रकीर्तितम् ॥”

इति वज्रपुराणोक्तं कौवलमार्गम् ॥

भूतसारः, पुं, (भूतः गतः सारो यस्य ।) श्र्योनाक-
प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतहन्त्री, स्त्री, (भूतानि हन्तीति हन + हृच् +
ङीप् ।) बन्ध्याकर्कोटकी । नीलद्रुवा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

भूतहरः, पुं, (भूतानि हरतीति हृ + अच् ।)
गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतहारि, [न] स्त्री, (भूतानि हरतीति हृ +
णिनिः ।) देवदारु । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूता, स्त्री, (भूत + टाप् ।) कृष्णचतुर्दशी । यथा,
स्कान्दे ।

“ब्रह्माखोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।
पूजितानि भवन्तीह भूतायां पारये कृते ॥”

अपि च ।

“शिवरात्रिप्राते भूतां कामविद्धां विवर्जयेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

भूताङ्गशः, पुं, (भूतानामङ्गश इव निवारकत्वात् ।)
खनामखातवृक्षः । तत्पर्यायः । चवकः २

चुरकः ३ तीक्ष्णः ४ क्रूरः ५ चवः ६ राशो-
द्दिनसंज्ञः ७ भूतद्रावी ८ ग्रहाङ्गयः ९ । अस्य

गुणाः । तीव्रगन्धत्वम् । उत्कटत्वम् । उष्णत्वम् ।

कटुत्वम् । भूतग्रहादिदोषघ्नत्वम् । कफघात-
निवृत्तत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतात्मा, [न] पुं, (भूतानामात्मा ।) देहः ।
 (यथा, मनुसंहितायाम् । १२ । १२ ।
 “यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥”
 “यः पुनरेष व्यापारान् करोति शरीराख्यः स
 पृथिव्यादिभूतारब्धत्वात् भूतात्मेति पण्डितै-
 रुच्यते ॥” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)
 परमेष्ठी । इति मेदिनी । ने, २०० ॥ शिवः ।
 बुद्धम् । इति शब्दरत्नावली ॥ विष्णुः । यथा,
 “भूतकृत् भूतश्रुत् भावो भूतात्मा भूतभावनः ॥”
 इति महाभारते दानधर्मः ॥
 (जीवात्मा । यथा, मनुसंहितायाम् । ५।१०६।
 “अङ्गिर्गान्त्राणि शुध्यन्ति मनः सत्त्वेन शुध्यति ।
 विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति ॥”
 यथा च चरके शरीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ।
 तस्मिंश्चरमसंन्यासे सन्मूलाः सर्ववेदनाः ।
 समञ्चा ज्ञानविज्ञाना निवृत्तिं यान्त्यशेषतः ॥
 अतः परं ब्रह्मभूतो भूतात्मा नोपलभ्यते ।
 निःश्रुतः सत्यभावेभ्यश्चिद्दं यस्य न विद्यते ॥
 गतिब्रह्मविदां ब्रह्म तच्चाचरमलक्षणम् ।
 ज्ञानं ब्रह्मविदाश्चात्र नाब्रह्मस्तज्ज्ञातुमर्ह-
 तीति ॥”)
 भूतारि, स्त्री, (भूतानां हरिः तन्निवारकत्वात् अभि-
 धानात् स्त्रीत्वम् ।) हिङ्गु । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूतार्तिः, जि, (भूतेन ऋतः) भूताविष्टः । इति
 हैमचन्द्रः । ३ । १५५ ॥
 भूताली, स्त्री, (भूतानामालीव) भूपाटली ।
 सुमली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूतावासः, पुं, (भूतानामावासः) विभीतकवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्णुः । यथा,—
 “भूतावासो वासुदेवः सर्व्यासुनिलयो लयः ॥”
 इति महाभारते दानधर्मः ॥ (शरीरम् । यथा,
 मनुसंहितायाम् । ६ । ७७ ।
 “जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
 रजखलमनित्यञ्च भूतावासमिमं लजेत् ॥”
 शाखोटः । तत्पर्यायो यथा,—
 “शाखोटः पीतकनको भूतावासः खरच्छदः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 भूताविष्टः, जि, (भूतेन आविष्टः) पिशाचग्रस्तः ।
 तन्नाशकचक्रम् यथा,—
 “पञ्चरेखाः सप्तस्त्रिंशत् तिर्यग्गूर्ध्वक्रमेण हि ।
 पदानि षड्दशापाद त्रिकमादौ मुनौ त्रयम् ॥
 नवमे सप्त दद्यात्तु बाह्यं पञ्चदशे तथा ।
 द्वितीयेऽष्टावष्टमे षट् दिशि द्वौ षौडशे श्रुतिः ॥
 एकादिना समं त्रयमिच्छाङ्गार्द्धं त्रिकोणके ।
 तदा द्वात्रिंशदादिः स्याच्चतुष्कोष्ठेषु सर्वतः ॥
 दर्शनाद्वारणात्तासां शुभं स्यादेष्टु कर्मसु ।
 द्वात्रिंशत् प्रसवे नाय्याश्चतुस्त्रिंशदमे वृणाम् ॥
 भूताविष्टेषु पञ्चाशन्मृतापलांसु वै शतम् ।
 द्वासप्ततिस्तु बन्ध्यायां चतुःषष्टी रणाध्वनि ॥
 विषे विंशौ धान्यकीटेष्वष्टाविंशतिरेव च ।
 चतुरष्टौ च बालानां रोदने परिकीर्त्तिताः ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

१	८	१८	२३
२०	२१	३	६
७	२	२४	१७
२२	१६	५	४
५०	५०	५०	५०

भूताविष्टः, त्रि, (भूतेन आविष्टः ।) भूतक्रान्तः ।
भूतादिना रोगग्रस्तः । (यथा,—
“भूताविष्टेषु पञ्चाशन्नुन्मत्तापत्यास्तु वै श्रुतम् । ”
इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ भूतविशेषाणामावेश-
समयाः । यथा,—
“देवग्रहाः पौर्णमास्यामसुराः सन्ध्योरपि ।
गन्धर्वाः प्रायशोऽहर्न्वा यक्षाश्च प्रतिपद्यथ ॥
कृष्णपक्षे च पितरः पञ्चम्यामपि चौरगाः ।
रक्षांसि निशि पेशाचाश्चतुर्दश्यां विशन्ति च ॥
दर्पणादीन् यथाच्छाया श्रौतोष्णं प्राणिनो
यथा ।
खमणिं भास्करार्चिश्च यथा देहश्च देहभृत् ॥
विशन्ति च न दृश्यन्ते यद्वस्तु हृत्करीरिणम् । ”
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे षष्ठितमेऽध्याये ॥)
भूतावेशः, पुं, (भूतानामावेशः) भूतसञ्चारः ।
भूते पाओया इति भाषा । अस्य पर्याय-
आवेशशब्दे द्रव्यः ॥
भूतिः, स्त्री, (भवत्यनयेति । भू+ “क्तिच्त्तौ च
संज्ञायाम् । ” ३ । ३ । १७४ । इति क्तिच् ।)
महादेवस्य अणिमाद्यष्टप्रकारवैभवम् । इत्य-
मरः ॥ १ । १ । ३८ ॥ शम्भुतभस्म । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ भस्म ॥ (यथा, शिशुपाल-
वधे । १ । ४ ।
“क्षयं क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना
स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना ॥ ”)
सम्पत्तिः । (उत्तरोत्तरवृद्धिः । यथा, भगवद्-
गीतायाम् । १८ । ७४ ।
“यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्धवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ”)
हस्तिशृङ्गारः । इति मेदिनी ते, ४० ॥ (हस्ति-
शृङ्गारोऽत्र गजमण्डनम् । यथा, मेघदूते । १६ ।
“रेवां द्रव्यस्यपक्षविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णाम् ।
भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिमङ्गे गजस्य ॥ ”)
जातिः । इति विश्वः ॥ (पिङ्गगणभेदः । यथा,
मार्कण्डेयपुराणे । ६६ । ४३ ।
“विश्वो विश्वसुगाराध्यो धर्म्मो धन्यः शुभाननः ।
भूतिदो भूतिहृद् भूतिः पिङ्ग्या ये गणा नव ॥ ”
लक्ष्मीः । यथा, भागवते । ४ । १ । ४ ।
“यस्योः पुरुषः साक्षाद् विष्णुर्यज्ञस्वरूपधृक् ।
या स्त्री सा दक्षिणा भूतेरंशभूतानपायिनी ॥ ”
भूतेर्लक्ष्म्याः । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)
वृद्धिनामौषधम् । रोहिषवृत्तम् । भूत्तम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (भवनमिति । भू+ क्तिन्)
उत्पत्तिः । सत्ता । इति भूधातोर्भावे क्तिप्रत्य-
येन निष्पन्नम् ॥
भूतिकं, स्त्री, (भू+ क्तिच् । संज्ञायां कन् ।)
भूतिम् । कर्तृणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ८ ।

कट्फलम् । यमानी । घनसारः । इति हेम-
चन्द्रः ।
भूतिकः, पुं, (भूति । संज्ञायां कन् ।) यमानी ।
इति रत्नमालाराजनिर्घण्टौ ॥
भूतिकामः, पुं, (भूतिं कामयते इति । कम् +
“कर्मण्यण्” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) राज-
मन्त्री । वृद्धस्यतिः । इति केचित् । ऐश्वर्याभि-
लाषिणि, त्रि । यथा । वायवं श्वेतमालमेत
भूतिकामः । इत्यधिकरणमालायां द्वितीयपादे
काम्यप्रयुक्ताख्ये विधयर्थवादबोधिका श्रुतिः ॥
भूतिकौलः, पुं, (भूतेः शस्यादिसम्पत्तेः कौल इव
जलदत्तात् ।) भूखातः । इति शब्दमाला ॥
खाना इति भाषा ॥
भूतिगर्भः, पुं, (भूतिः कवित्वसम्पत्तिर्गर्भोऽन्तर्यस्य ।
यद्वा भूतिशब्द उपाधिनाक्तोऽन्तर्यस्य ।)
भवभूतिकविः । इति भूरिप्रयोगः ॥
भूतिनिधानं, स्त्री, (निधीयतेऽस्मिन्निति । नि + धा
+ अधिकरणे + ल्युट् । ततः भूत्या निधानमिति,
षष्ठीसमासः ।) धनिष्ठानक्षत्रम् । इति जटा-
घरः ॥
भूतिमान्, [त्] त्रि, ऐश्वर्ययुक्तः । भूतिरस्त्यस्य ।
इत्यर्थे मतुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । २०३ । ४३ ।
“आयुष्मान् भूतिमांश्चैव श्रुत्वा भवति
पर्वसु ॥”)
भूतीकं, स्त्री, (भूतिक । एषोदरात् साधुः ।)
भूनिम्बः । यमानी । भूस्तृणम् । कल्लूयम् ।
इति मेदिनी । के, १३५ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तर-
तन्त्रे । ३६ अध्याये ।
“वर्चा पर्यटकं सुप्तं भूतीकमथ कट्फलम् ॥”
यथा च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“कल्लूयं रोहिषं देवजम्भं सौगन्धिकमथ ।
भूतीकं धामपौरश्च श्यामकं धूमगन्धिकम् ॥”)
भूलणं, स्त्री, (भवस्तृणम् ।) गन्धलणम् । गन्धखण्ड
इति भाषा । तत्पर्यायः । गन्धखण्डम् २ रौहि-
यम् ३ गोमयप्रियम् ४ । इति रत्नमाला ॥ पटम्
५ रामकपूरम् ६ सत्तृणम् ७ शरम् ८ श्याम-
कम् ९ ध्यामकम् १० पौरम् ११ देवजम्भकम् ।
इति रत्नमालान्तरम् ॥ (यथास्य पर्यायः ।
“गुह्यबीजन्तु भूतीकं सुगन्धं जम्बुकप्रियम् ।
भूलणन्तु भवेच्छ्वा मालाढ्यकमित्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
भूलणः, पुं, (भवस्तृणः ।) भूस्तृणम् । सुगन्ध
रोहिष इति परिमलदगङ्गानि च अम्बुदेशे
प्रसिद्धः । तत्पर्यायः । रोहिषः २ भूतिः ३
भूतिकः ४ कुटुम्बकः ५ मालाढ्यः ६ समालम्बी
७ क्वचः ८ अतिच्छ्वकः ९ गुह्यबीजः १०
सुगन्धः ११ गुच्छालः १२ पुंस्तृणविग्रहः १३
वधिरः १४ अतिगन्धः १५ शृङ्गरोहः १६ करे-
न्दुकः १७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । वातसन्तृहभूतग्रहावेशदारणविषदोष-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूनागः

भूतेशः, पुं, (भूतानां प्राण्यादीनां प्रमथादीनां बालप्रहाणाश्च ईशः ।) शिवः । इत्यमरः । १।१।३३ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १। १०७ ।
“क्षेत्रैः सञ्ज्ञादिते देशे स तदुच्छिन्नये नृपः ।
तपः सन्तोषितास्तेभ्यो भूतेशात् सुखतो सुतम् ॥”)
भूतमं, स्त्री, (भुवि उत्तमम् ।) सुवर्णम् । इति हेमचन्द्रः । ४।१० ॥
भूदरीभवा, स्त्री, (भूदर्यां भूविले भवतीति । भू + अच् । टाप् ।) आखण्डपणी । इति भावप्रकाशः ॥
भूदारः, पुं, (भुवं दारयतीति । दृ + कर्मण्यण् । ३।२।१। इत्यण् ।) शूकरः । इत्यमरः । २।५।२ ॥
भूदेवः, पुं, (सुवो भुवि वा देवः ।) ब्राह्मणः । इत्यमरः । ३।७।४ ॥
भूधनः, पुं, राजा । भूरेव धनं यस्य सः । इति केचित् ॥
भूधरः, पुं, (धरतीति । धृ + पचाद्यच् । भुवं धरः इति षष्ठीसमासः ।) पर्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ५७।११ ।
“तेषां सहस्रश्वान्ये भूधरा ये समीपगाः ॥”)
यन्त्रभेदः । यथा,—
“जलकच्छपपातालदोलभूधरवालुकाः ।
वक्ताद्या यन्त्रभेदाः स्युर्वान्वाद्याश्च मूषकाः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
(यथाचास्य व्यवहारः ।
“द्विपलं शुद्धसूतस्य सूतार्हं गन्धकन्तथा ।
कन्यानीरेण संमर्द्दं दिनमेकं निरन्तरम् ॥
रुद्धा तद्भूधरे यन्त्रे दिनेकं मारयेत् पुटे ॥”
इति वैद्यकरसेनसारसंग्रहे जारणमारणाधि-
कारे ॥
शिवः । यथा, महाभारते । १३।१४।५५ ।
“भूधरो नागमौञ्जी च नागकुण्डलकुण्डली ॥”
लघुः । यथा, भागवते । ३।१३।४० ।
“दंष्ट्राग्रकोट्या भगवन्स्वया धृता
विराजते भूधर ! भूः सभूधरा ।
यथा वनाग्निः सरतो दत्ता धृता
मतङ्गजेन्द्रस्य सपत्न्यपद्मिनी ॥”)
भूधात्री, स्त्री, (भूलमा धात्री ।) भूम्यामली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य गुणाः ।
“भूधात्री वातकृत्तिक्ता कषाया मधुरा हिमा ।
पिपासाकासपित्तासकफकण्ठक्षतपाह्वा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वटुकभैरवः । इति विश्वसारतन्त्रे तस्य श्रुत-
नामस्तोत्रम् ॥
भूधः, पुं, (भुवं धरतीति । धृ + क्त्विभुजादित्वात् ।
३।२।५। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या कः ।)
पर्वतः । इति हेमचन्द्रः । ४।६३ ॥
भूनागः, पुं, उपरसविशेषः । तत्पर्यायः । क्षिति-
नागः २ भूजन्तुः ३ रक्तजन्तुकः ४ क्षितिजः ५
क्षितिजन्तुः ६ रक्ततुण्डकः ७ । अस्य गुणाः ।
वक्त्रमारकत्वम् । नानाविज्ञानकारकत्वम् ।

भूपदः

रसचारणत्वम् । तत्सत्त्वस्य विधापहत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
भूनिम्बः, पुं, क्षुपविशेषः । चिराता इति भाषा ।
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।
“मधूकभूनिम्बगुहिका इति समभागाः कल्कः
स्यात् ॥”)
तत्पर्यायः । अनार्यतिलकः २ कैरातः ३ राम-
सेनकः ४ किराततिलकः ५ हैमः ६ काण्ड-
तिलकः ७ किरातकः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुतिलकः ९ । इति भावप्रकाशः ॥ (तथा चास्य
पर्यायान्तरम् । वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“किराततिलकं कैरातं भूनिम्बः काण्डतिलकः ॥”)
अस्य गुणाः । वातिकत्वम् । तिक्तत्वम् । कफ-
पित्तज्वरापहत्वम् । ब्रणसंरोपणत्वम् । पथ्य-
त्वम् । कुष्ठकण्डूतिशोफनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।
“किरातकोऽन्यो नेपालः सोऽर्द्धतिलको ज्वरा-
न्तकः ।
किरातः सारको रूचः शीतलस्तिक्तको लघुः ॥
सन्निपातज्वरश्वासकफपित्तासदाहनुत् ।
कासशोथलघाकुष्ठज्वरब्रणक्षमिप्रणुत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
अस्य गुणपर्यायान्तरे किराततिलकशब्दे द्रष्टव्ये ॥
भूनीपः, पुं, (भूमिलस्यो नीपः । शाकपार्थिवादि-
वत् समासः ।) भूमिकदम्बः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
भूनेता, [ऋ] पुं, (भुवो नेता नायकः ।) राजा ।
इति केचित् ॥
भूपः, पुं, (भुवं पाति रक्षतीति । पा + “आतो-
ऽनुपसर्गो कः ।” ३।२।३। इति कः ।)
राजा । इत्यमरः । २।८।१ ॥ अर्थलोभेन
प्रजादण्डकरणे तस्य प्राप्तं यथा ।
“अर्थलोभेन यो भूपः प्रजादण्डं करोति च ।
वृश्चिकानाञ्च कुण्डं स तस्मोमाब्दं वसेद्भुवम् ॥
ततो वृश्चिकजातिश्च सप्तजन्तुसु भारते ।
ततो नरश्चाङ्गहीनो याधी शुद्धो भवेन्नरः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥
भूपतिः, पुं, (भुवः पतिः ।) वटुकभैरवः । यथा,
“भूधरो भूधराधीशो भूपतिर्भूधरात्मकः ।”
इति विश्वसारतन्त्रोक्तभैरवस्तोत्रम् ॥
राजा । यथा,—
भूपुत्री यस्य पत्नी स तु भवति कथं भूपती राम-
चन्द्रः ।
इति रामायणे केकयीवाक्यम् ॥
ऋषभौधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
भूपदः, पुं, (भुवि पदानि मृलान्यस्य ।) वृद्धः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
भूपदी, स्त्री, (भुवि पदं यस्याः । गौरादित्वात्
डौप् ।) मल्लिका । इत्यमरः । २।४।७० ॥
(यथास्याः पर्यायः ।
“मल्लिका मदन्यन्ती च शीतलीरुश्च भूपदी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भूमयी

भूपलाशः, पुं, (भुवि पलाशमस्य ।) वृक्षभेदः ।
विशाली इति भाषा । यथा,—
“अचोडकः सुकल्कश्च भूपलाशो विशल्यकृत् ॥”
इति रत्नमाला ॥
भूपाटली, स्त्री, (भुवि जाता पाटलीव ।)
वृक्षविशेषः । भूयातानि इति लेनवाद्वी इति
च हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । भूजम्भी २
भूताली ३ रक्तपुष्पिका ४ । अस्या गुणाः ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । पारदे प्रयोजकत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
भूपालः, पुं, (भुवं पालयतीति । पालि रक्षणे +
“कर्मण्यण् । ३।२।१। इत्यण् ।) राजा ।
इति शब्दमाला ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १८३।
“यदर्थं गृह्यते शुक्लं तदनिष्यादयन् वृथा ।
पण्यानां दादशं भागं भूपालाय वणिग्जनः ॥”
सोमपालस्य पुत्रः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
८।३४६५ ।
“सोमपालात्मजो भूभट्ट भूपालः प्राकृत-
स्तथा ॥”)
भूपुत्री, स्त्री, (भुवः पुत्री ।) सीता । इति शब्द-
रत्नावली ॥ [रामचन्द्रः ॥]
(“भूपुत्री यस्य पत्नी स भवतु कथं भूपती
इति रामायणम् ॥)
भूपेष्टः, पुं, (भूपानामिष्टः ।) राजादनीष्टः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
भूमर्ता, [ऋ] पुं, (सुवो भर्ता । “याजकादि-
भिश्च ।” २।२।६। इति षष्ठीसमासः ।)
पृथिवीपतिः । इति सिद्धान्तकौमुद्यां तत्पुरुष-
समासः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३।२६३।
“तस्मिन्नहनि भूमर्ता शोकाग्निः श्वसता-
निग्रम् ॥”)
भूसुक्, [ज] पुं, (भुवं सुनक्ति पालयतीति ।
सुज् + “सत्सुद्धिविति ।” ३।२।६१। इति
क्विप् ।) राजा । इति जटाधरः ॥ (यथा,
कामन्दकीयनीतिसारे । ४।६१ ।
“सापसाराणि दुर्गाणि भुवः सारूपजाङ्गलाः ।
निवासाय प्रशस्यन्ते भूसुजां भूतिमिच्छताम् ॥”)
भूभट्, पुं, (भुवं विभर्तीति । भृ + क्विप् । “द्रुस्य
पितृकृति तुक् । ६।१।७९। इति तुगा-
गमश्च ।) राजा । (यथा, रघौ । ११।८१ ।
“तेन भूमिनिहितैककोटि तत्
काम्मुक्कश्च बलिनाधरोपितम् ।
निग्रमश्च रिपुरास भूभटताम्
धूमश्रेष्ठ इव धूमकेतनः ॥”)
पर्वतः । इति मेदिनी । तै, १४० ॥ (यथा,
कुमारसम्भवे । ६।१ ।
“अथ विश्वात्मने गौरी सन्दिदेश मिथः
सखीम् ।
दाता मे भूभटतां नाथः प्रमाणीक्रियतामिति ॥”)
भूमयी, स्त्री, (भू + मयट् + डौप् ।) क्वाया ।
सा तु सूर्यपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ऋदा-
त्मके, त्रि ॥

भूमिः

भूमा, [न] पुं, बहुत्वम् । यथा । “भूयोभूम-
भूविष्ठाः ।” बह्वीरोयस्मिन् इष्टान्तस्य एते
निपात्यन्ते । इति सुप्रबोधव्याकरणम् ॥ इय-
सोर्यसु इयखादौ बह्वीभूरादेशः । इयस्त्रि-
रादिलोपः । इष्टे यकारागमश्च निपात्यन्ते ।
अतिशयेन बहुः भूयान् । बह्वीर्भावः भूमा ।
अतिशयेन बहुः भूयिष्ठः । इति तट्टीकायां
दुर्गादासः ॥ बहुत्वविशिष्टः । तत्र वाच्यलिङ्गः ।
यथा । भूयः भूमः । इति प्रभूतशब्दपर्याये
अमरटीकायां रमानाथः ॥ * ॥ विराट्पुरुषः ।
यथा । “यत्र नान्यत् पश्यति नान्यत् शृणोति
नान्यद्विजानाति स भूमा यो भूमा तदन्तम् ।”
इत्यादि श्रुतिभ्यो ब्रह्मनिबलं सत्त्वशुद्धस्य प्रति-
भाति । इति वेदान्तसारटीका ॥

भूमिः, स्त्री, (भवन्ति भूतान्यस्यामिति । भू +
“भुवः कित् ।” उणा० ४ । ४५ । इति मिः १
स च कित् ।) एधिवी । स्थानमात्रम् । इति
मेदिनी । मे, २२ ॥ (यथास्या पर्यायः ।
“भूमिः एधिवी पृथ्वी मेदिनी वसुधावनिः ।
द्वितिरुर्वी मही चौथी च्छा धरा कुर्वसुन्दरा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

जिज्ञा । इति संचिप्रसारोणादित्तिः ॥
योगिनामवस्थाविशेषः । यथा,—
“निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।
निर्विकल्पसमाधिस्तु भवेदत्र त्रिभूमिकः ॥
युत्तिष्ठते स्वतत्त्वाद् द्वितीये परबोधितः ।
अन्ते युत्तिष्ठते नैव सदा भवति तन्मयः ॥
एवं प्राग्भूमिसिद्धावप्युत्तरोत्तरभूमये ।
विधेया भगवद्भक्तिस्तु विना सा न सिध्यति ॥”
इति गीतागोपार्थदीपिकायां मधुसूदनसरस्वती ॥
भूमेः पर्यायादयः एधिबीशब्दे द्रष्टव्याः ।
अस्या गुणाः ।

“भूमेः स्त्रीर्षं गुरुत्वञ्च काठिन्यं प्रसवार्थता ।
गन्धो गुरुत्वं शक्तिश्च संघातः स्थापना धृतिः ॥”
इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥

अस्यार्थः । स्त्रीर्षमचाक्षर्यम् १ । गुरुत्वं पतन-
प्रतियोगी गुणः २ । काठिन्यम् ३ । प्रसवार्थता
धान्याद्युत्पत्तिस्तदर्थता ४ । गन्धः ५ । गुरुत्वं
पिण्डपुष्टिः ६ । शक्तिः गन्धग्रहणसामर्थ्यम् ७ ।
संघातः श्लिष्टावयवत्वम् ८ । स्थापना मनुष्या-
द्याश्रयम् ९ । धृतिः प्राक्भौतिके मनसि यो
धृत्वशः । इति तट्टीका ॥ * ॥

भूमिदानमाहात्म्यम् यथा,—
“सर्वेषामेव दानानां भूमिदानमनुत्तमम् ।
यो ददाति महीं राजन् । विप्रायाकिञ्चनाय वै ॥
अङ्गुष्ठमात्रमथवा स भवेत् एधिवीपतिः ।
न भूमिदानसदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥
भूमिं यः प्रतिगृह्णाति भूमिं यश्च प्रयच्छति ।
उभौ तौ पुण्यमापन्नौ नियतं स्वर्गगामिनौ ॥
यत्किञ्चिद्भूमिदानं सत्त्वं दानोत्तमोत्तमम् ।
महीपते ! नरः कोऽपि भूमिदो भूमिमाप्नुयात् ॥
भूमिदानसमं दानं नास्ति एधिवीतले ।

भूमिः

तस्मादल्पमलञ्चैव भुक्तिसुखप्रदम् ॥
यथा तथा प्रकारेण भूमिदाता तु भूमिपः ।
सुखी स्यात् सर्वकालेषु चान्ते स्वर्गमवाप्नुयात् ॥
बृहदल्पतरं वापि भूमिदानं महत्तमम् ।
यः कश्चिद्ब्राह्मणे दत्त्वा भवतीह महीपतिः ॥
सर्वथा सर्वदा देया धरित्री ब्राह्मणस्य तु ।
प्राणान्तेनैव न कापि हरणीया जनैरपि ॥
कृत्वा खातादिकं कर्म विप्रभूमिं नरो बलात् ।
करोति यदि राजेन्द्र ! तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
ब्राह्मणादानग्रहणं विनातुञ्चाश्च पार्थिव ! ।
तथा तत्परितोषश्च तत्तन्मूल्यादिकं विना ॥
विप्रभूमौ भूसुरोऽपि देवं पैत्रं तथाधरम् ।
हरिसद्व तथारामप्रासादमखपं गृहम् ॥
खातादिखननं सेतुकननं भवनं गवाम् ।
सधान्यफलमृत्तादिशकादिचेन्नमेव च ॥
पञ्चाम्रवपनं पुष्पोद्यानं वृक्षादिरोपणम् ।
सवटान्यतुलसीधात्रीवित्त्वादिरोपणम् ॥
नित्यं नैमित्तिकं कान्यं स्नानसन्धादिकं तथा ।
पञ्चयज्ञं तथेष्टादीकमेतत्तु चापरम् ॥
श्रीकृष्णसेवनं भक्तभक्तिषोडशपूर्वकम् ।
का कथा वेतरेवान्तु न कुर्यात् पारमार्थिकः ॥
यः कर्मफलकामेषु न करोत्यत्र कर्म च ।
कुरुते मत्तनामोद्वादादज्ञानादा भ्रमादितः ।
वृषते ! कुर्वतामेतत् सर्वं स्यान्निष्फलं भ्रुवम् ॥
यद्गमिरथवा तस्य संपूर्णं फलमेव च ।
अतो लोके हि धर्मात्मा ज्ञानी च सर्वधर्म-
वित् ॥

विवेकी धर्मशास्त्रज्ञः पुराणागमवेदवित् ।
वेदान्तज्ञो मुनिः साधुः कार्णादिर्वा महीपते ! ।
न कुर्याद्भूमिहरणं ब्राह्मणीहरकल्मषम् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे ४६ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च । बृहस्पतिः ।
“यष्टिं वर्षसहस्राणि स्वर्गे तिष्ठति भूमिदः ।
उच्छेत्ता चातुमन्ता च तावन्ति नरके वसेत् ॥
तथा ।

भूमिं दत्त्वा तु यः पत्रं कुर्याच्चन्द्रार्ककालिकम् ।
अनाच्छेदमनाहार्यं दानलेखन्तु तद्विदुः ॥
महाभारते ।

अपि पापकृतो राज्ञः प्रतिगृह्णाति साधवः ।
एधिवीं नान्यदिच्छन्ति पावनीं जननीं यथा ॥
नामास्याः प्रियदत्तेति गुह्यं देयाः सनातनम् ।
दाने वाप्यथवादाने नामास्याः परमं प्रियम् ॥”
दानादानकाले यत् प्रियदत्ता नामास्याः परमं
प्रियमितुक्तं तेन प्रियदत्तामितुच्चार्य दातव्या
प्रतिगृहीतव्या च । भूमेः पूजायां दानवाक्ये च
प्रियदत्तेति विशेषणम् । भूमिर्विष्णुदेवताका ।
यष्टिर्वर्षसहस्रावच्छिन्नस्वर्गवासः फलम् । प्रति-
ग्रहे तद्भूमेः प्रदक्षिणमात्रम् । भूमेरसन्निधाने
तासुद्दिश्य प्रदक्षिणम् । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
आर्द्रादपादगे रवौ भूमौ रजोयुक्ता भवति
तत्काले पाठादिनिषेधो यथा ज्योतिषे ।
“रजोयुक् च्छास्ववाची च रौद्रादपादगे रवौ ।

भूमिः

तस्या पाठो बीजवापो नाहिभीर्दुग्धपातः ॥
रजोयुक् च्छा ऋतुमती पृथ्वी । ज्योतिषे ।
यस्मिन् वारे सहस्रांश्वर्यकाले मिथुनं व्रजेत् ।
अस्ववाची भवेन्नित्यं पुनस्तत्कालवारयोः ॥”
मत्स्यसूक्ते ।

“धरण्यान्तुमत्याश्च भूमिकस्य तथैव च ।
अन्तरागमने चैव विद्यां नैव पठेद्बुधः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

“न स्वाध्यायं वषट्कारं न देवपितृपूजनम् ।
हलानां योजनञ्चैव बीजानां वपनं तथा ।
दिनत्रयं न कुर्वीत यावत् पृथ्वी रजस्वला ।
यतिनो व्रतिनश्चैव विधवा च द्विजस्तथा ।
अस्ववाचीदिनेनैव पाकं कृत्वा न भक्षयेत् ॥
स्वपाकं परपाकं वा अस्ववाचीदिने तथा ।
भक्षणं नैव कुर्वीत चाखालान्नसमं स्मृतम् ॥”

इति राजमार्तण्डः ॥

अशुद्धां भूमिमाह देवलः ।
‘सा अमेध्या मलिना दुष्टा एतत्तितयान्यतमा
भवति ।’ अत्रामेध्या यथा,—

“प्रसृते गर्भिणी यत्र न्नियते यत्र मातुषः ।
चाखालैरुषितं यत्र यत्र विन्यस्यते शवः ॥
विष्णुपूजपहतं यत्तु कुणपो यत्र दृश्यते ।
एवं कपलभूयिष्ठा भूरमेधेति लक्ष्यते ॥”
कुणपः शवः । दुष्टा यथा,—

“कमिकीटपदक्षेपेद्दूषिता यत्र मेदिनी ।
द्रक्षापकर्षणेः लिप्तेर्वान्तेषु दुष्टतां व्रजेत् ॥”
द्रक्षा चनोभूतक्षेत्रा । मलिना यथा,—
“नखदन्ततनुजलकुतुषपांशुरजोमलेः ।
भस्मपङ्कटणैर्वापि प्रच्छन्ना मलिना भवेत् ॥
तासाञ्च शुद्धिमाह ।

“दहनं खननं भूमेरुपलेपनवापने ।
पर्यवर्धयञ्चैव शौचं पञ्चविधं स्मृतम् ॥”
वापनं ऋतुन्तरेण पूरणम् । अत्रामेध्याया-
श्चतुष्कं पञ्चकं वा । दुष्टायाः द्विकं त्रिकं वा ।
मलिनायाः दहनादीनामेकधा शोधनमाह
देवलः ।

“पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेध्या विदुष्यति ।
द्विधा दुष्टा त्रिधा वापि शुध्यते मलिनेकधा ॥”
अन्यपञ्चप्रकारमाह मनुः ।

“सम्मार्जनेनाङ्गनेन सेकेनोक्तेखनेन च ।
गवाश्च परिवासेन भूमिः शुद्ध्यति पञ्चधा ॥”
सम्मार्जनं तृणाद्यपनयनम् । अङ्गनं गोमये-
नोपलेपनम् । सेको जलेन प्रक्षालनम् । उक्ति-
खनं तत्क्षणम् । परिवासे गवोपस्थापनम्
अत्र सेकपरिवासयोर्नैर्लक्ष्यपनविधयत्वम् ।
अन्येषामेध्यालिप्रविधयत्वम् । ब्रह्मपुराणे ।
“ग्रामादण्डशतं त्यक्त्वा नगराच्च चतुर्गुणम् ।
भूमेः सर्वत्र शुद्धिः स्याद्यत्र लोको न विद्यते ॥”
दण्डं चतुर्हस्तः । नगरं महाग्रामः । इति
गोपालपञ्चाननकृतशुद्धिनिर्णयः ॥ * ॥ भूमौ वण-
लेखनादिनिषेधो यथा,—
“न भूमौ विलिखेद्वर्णं मन्त्रं न पुस्तके लिखेत् ।

भूमिख

न सुक्ता पुस्तकं स्यात् न सुक्तमाहरेत्तु तत् ॥
भूमिखे ग्रहणे चैव अक्षरं वाथ पुस्तकम् ।
भूमौ तिष्ठति देवेशि ! जन्मजन्मसु चरन्ता ।
तदा भवति देवेशि ! तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥”
इति योगिनीतन्त्रे तृतीयभागे ७ पटलः ॥
भूमिकदम्बः, पुं, (भूमिजातः कदम्बः । शाक-
पार्थिवदिवत् समासः ।) कदम्बविशेषः । तत्-
पर्यायः । भूमिपः २ भूमिजः ३ भृङ्गवल्गुः ४
लघुपुष्पः ५ वृक्षपुष्पः ६ विषमः ७ व्रण-
हारकः ८ । अस्य गुणाः यथा, राजनिर्घण्टे ।
“त्रिकदम्बाः कटूणाश्च वृष्या दोषहरा हिमाः ।
कषायतिक्ताः पित्तघ्ना वीर्यवृद्धिकराः पराः ॥”
भूमिका, स्त्री, (भूमिरिव कायतीति । कै + कः ।
स्त्रियां टाप् । यद्वा । भूमिरेव स्वार्थे कन् ।
टाप् ।) रचना । वेशान्तरपरिग्रहः । इति
मेदिनी ॥
पात्राणि नाच्येऽधिकृतास्तत्तद्देशास्तु भूमिकाः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
भूमिः । भूमिरेव भूमिका स्वार्थे कप्रत्ययेन
नियन्ता । इति आकरणम् ॥ वेदान्तमते चित्त-
स्यावस्थाविशेषः । यथा । चित्तं स्रष्टुं विचित्रं
एकाग्रं निरुद्धं इति पञ्चभूमयः । आसुरसम्प-
ल्लोकशास्त्रदेववासनासु वर्तमानं चित्तं चित्त-
भूमिका । १ । निद्रातन्त्रादिग्रस्तं चित्तं स्रष्टु-
भूमिका । २ । कदाचिद्भ्रान्त्युक्तं चित्तं चित्त-
द्विशिष्टतया विचित्रभूमिका । ३ । तत्र चित्त-
स्रष्टव्योः समाधिलक्षणेन नास्ति विचित्रे तु
समाधिलक्षणा तदितरत्तु भूमिद्वयं समाधिः ।
एकाग्रं मनसि सम्भूतमर्थं प्रयोजयति चिन्तोति
च क्लेशान् कर्मवन्धनानि श्रययति निरोधमभि-
मुखीकरोतीति सः प्रज्ञातो योग एकाग्र-
भूमिका । ४ । सत्त्ववृत्तिनिरोधरूपा संप्रज्ञात-
समाधिनिर्मुक्तभूमिका । ५ । इति वेदान्तसंज्ञा-
निरूपणग्रन्थः ॥
भूमिखर्जूरिका, स्त्री, (भूमिजाता खर्जूरिका ।)
क्षुद्रखर्जूरी । तत्पर्यायः । खादी २ दुरा-
रोह ३ मृदुच्छदा ४ । अस्या भेदाः गुणाश्च ।
“भूमिखर्जूरिका खादी दुरारोहो मृदुच्छदा ।
अथ स्कन्धफला काकककटौ खादुमस्तका ॥
पिण्डखर्जूरिका खन्या सा देशे पश्चिमे भवेत् ।
खर्जूरी गोस्तनाकारा पराङ्गीपादिहागता ॥
जायन्ते पश्चिमे देशे सा च्छोहोरेति कौत्सिता ॥
खर्जूरौत्रितयं शीतं मधुरं रसपाकयोः ।
स्त्रिधं रुचिकरं हृद्यं चतस्र्यहरं गुरु ॥
तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्भिभृदम् ।
कोष्ठमारुतकृद्व्यं वाह्यवातकफापहम् ॥
ज्वराभिघातक्षुण्णकाशश्वासनिवारणम् ।
मदं मूर्च्छामरुत्पित्तमद्योद्भूतगदान्तकम् ॥
महतीभ्यां गुणैरख्या खल्वखर्जूरिका स्मृता ॥
खर्जूरीतरुतीयन्तु मदं पतकरं भवेत् ।
वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

भूमिदे

भूमिखर्जूरी, स्त्री, (भूमिजाता खर्जूरी ।)
भूमिखर्जूरिका । इति राजनिर्घण्टः । अस्या
गुणपर्यायाः भूमिखर्जूरीशब्दे द्रष्टव्याः ॥
भूमिचम्पकः, पुं, (भूमिजातचम्पकः ।) पुष्पवृक्ष-
विशेषः । भूँ ईचापा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
ताम्रपुष्पः २ सन्धिवन्धः ३ दुष्पणः ४ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ अस्य मूलं व्रणपाककारकम् ॥
भूमिजं, स्त्री, (भूमेर्जायते इति । जन् + डः ।)
गौरसुवर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
भूमिजः, पुं, (भूमेः पृथिव्या जायते इति ।
जन् + डः ।) मङ्गलग्रहः । नरकराजः । इति
मेदिनी । जे, २७ ॥ भूमिकदम्बः । मनुष्यः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (भूमिजाते, त्रि । यथा,
विष्णुधर्मोत्तरे ।
“सरस्विरभवं भौमं भूकम्पमपि भूमिजम् ॥”)
भूमिजगुग्गुलुः, पुं, (भूमिजो गुग्गुलुः ।) आशा-
पुरगुग्गुलुः । तत्पर्यायः । दैत्यमेदजः २
दुर्गाक्षः ३ आशापुरसम्भवः ४ मञ्जारः ५
मेदजः ६ महिषासुरसम्भवः ७ । अस्य गुणाः ।
तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । कफवातनाशित्वम् ।
उमाप्रियत्वम् । भृत्तत्वम् । मेध्यत्वम् । सौर-
भ्यदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
भूमिजम्बुः, स्त्री, (भूमिजाता जम्बुः ।) क्षुद्र-
जम्बुः । तत्पर्यायः नादेयिका २ नादेयी ३
भूजम्बुः ४ भूमिजम्बुका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
काकजम्बुः ६ शीतपल्लवा ७ । इति रत्नमाला ॥
नादेयिका च नादेयी भूजम्बुभूमिजम्बुका ।
भूमिजम्बुलतायां स्यात् केचित्तु भूमिचम्पके ॥
इति शब्दरत्नावली ॥
भूमिजम्बुः, स्त्री, (भूमिजाता जम्बुरिति मध्यपदलोपी
समासः ।) भूजम्बुः । क्षुद्रजम्बुः । तत्पर्यायः ।
ह्रस्वफला २ भृङ्गवल्गु ३ ह्रस्वा ४ भूजम्बुः ५
भ्रमरेष्टा ६ पिकभक्षा ७ काष्ठजम्बुः ८ । अस्या
गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । श्लेष्मपित्त-
नाशित्वम् । रुच्यत्वम् । संग्राहित्वम् । हृत्-
कण्ठदोषनाशित्वम् । वीर्यपुष्टिदत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
भूमिजम्बुका, स्त्री, (भूमिजम्बु + स्वार्थे कन् । टाप् ।)
भूमिजम्बुः । इत्यमरः । २ । ४ । ३८ ॥
भूमिजा, स्त्री, (भूमेर्जायते इति । जन् + डः ।
टाप्) सीता । इति त्रिकाण्डशेषः मेदिनी च ।
जे, २७ ॥
भूमिजीवी, [न] पुं, (भूम्या तत्कर्षणादिना जीव-
तीति । जीव् + णिनिः ।) वैश्यः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
भूमिदेवः, पुं, (भूमौ देव इव भूम्या देवो वा ।)
ब्राह्मणः । इति हलायुधः ॥ (यथा, किराता-
ज्जुनीये । ३ । ६ ।
“अथ क्रियाः कामदुषाः क्रतूनां
सत्याग्निः सम्पत्ति भूमिदेवाः ।
आसन्देहतरसि जगत्सु जात
स्वयागते यद्वद्भुमानपात्रम् ॥”)

भूमिस

भूमिपः, पुं, (भूमिं पाति रक्षतीति । पा +
“आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
राजा । इति जटाधरः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १०० । ८ ।
“वीतशोकभयाबाधाः सुखस्वप्नविबोधनाः ।
पतिं भारतगोप्तारं समपद्यन्त भूमिपाः ॥”)
भूमिपक्षः, पुं, (भूमिः पक्ष इव यस्य ।) वाताश्वः ।
इति हारावली ॥
भूमिपिशाचः, पुं, (भूमौ पिशाच इव तद्वद्वा-
क्यमिच्छात् ।) तालवृक्षः । इति हारावली ॥
(विषयोऽस्य तालवृक्षशब्दे ज्ञेयः ॥)
भूमिमण्डः, पुं, (भूमिं मण्डयति भूषयतीति ।
मण्डि + णच् ।) अष्टपादिका । इति रत्नमाला ॥
मदनलालीति ह्यापरमाली इति च भाषा ॥
भूमिमण्डभूषणा, स्त्री, (भूमिमण्डं भूषयतीति ।
भूषि + लुङ् + टाप् ।) माधवीलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥
भूमिरक्षकः, पुं, (रक्षतीति । रक्ष + क्तुल् । भूमेः
रक्षकः । गमनकाले भूमेरुपरि पादाप्रदानात्
तथात्वम् ।) वाताश्वः । इति भूरिप्रयोगः ॥
भूमिलामः, पुं, (भूमेर्लाभोऽत्र ।) श्वलुः । इति
भूरिप्रयोगः ॥ (भूमेर्लाभः ।) भूमिप्राप्तिश्च ॥
भूमिपेपनं, स्त्री, (भूमिर्लेपयतेऽनेनेति । लिप् +
ल्युट् ।) गोमयम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३८ ॥
(भूमेर्लेपनम्) भूमेर्लेपश्च ॥
भूमिवर्द्धनः, पुं, स्त्री, (भूमिर्वर्द्धयतेऽनेनेति । वृध् +
णिच् + ल्युट् । स्त्रीदपार्थिवांश्चप्रदानेन भूमे-
र्वर्द्धनादस्य तथात्वम् ।) शवः । इति हेमचन्द्रः ॥
भूमिसम्भवा, स्त्री, (भूमेः सम्भव उत्पत्तिर्यस्याः ।)
सीता । इति जटाधरः ॥
भूमिसृक्, [श्] पुं, (भूमिं सृष्टीति । सृष्ट् +
“सृष्टोऽनुदके किन् ।” ३ । २ । ५८ । इति किन् ।)
मानुषः । वैश्यः । इति मेदिनी । श्रे, ३८ ॥
चौरविशेषः । अश्वः । खड्गः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
भूमौ, स्त्री, (भूमिः । कदिकारादक्तिनः ।” इति
पक्षे ङीष् ।) भूमिः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥
भूमौन्दः, पुं, (भूम्यामिन्द्र इव । भूमेः इन्द्र ईश्वरो
वा ।) राजा । इति शब्दरत्नावली ॥
भूमौरुहः, पुं, (भूम्यां रोहतीति । रुह + कः ।)
वृक्षः । यथा,—
“दीर्वास्तापयुता यथा विरहिणीश्वासास्तथा
वासरा
यामिन्यश्चपला यथा कुलवधूदृष्टिः सरोषा
प्रिये ।।
ह्याया वाक्कृतमा नवोद्वनितावाणीव भूमौ-
रुहा
नियन्ताः सुचिरादयथा मिलितयोर्युनोर्मिथो
दृश्यः ॥”
इत्युद्धतः श्लोकः ॥
भूमौसहः, पुं, (भूमेः सहते उत्सहते उत्पद्यते
इति सह + अच् । वृक्षविशेषः । भूरसह इति

भूयिष्ठं

हिन्दी भाषा। तत्पर्यायः। दारदातुः २ वर-
दातुः ३ खरच्छदः ४। अस्य गुणाः। शिशिर-
त्वम्। रक्तपित्तप्रसादनत्वम्। इति भाव-
प्रकाशः॥

भूम्यामलकी, स्त्री, (भूमिलम्ना आमलकी शाक-
पार्थिवदित्वात् समासः) क्षुपविशेषः। भूइ
आमला इति भाषा। तत्पर्यायः। बहुपुष्पी २
जडा ३ अथ्यडा ४ तालिः ५ तामलकी ६
अजटा ७ खट्वाफला ८ चेनामलकी ९। इति
रत्नमाला॥ वितुन्नकः १० भटा ११ अमला १२
अज्भटा १३ ताली १४ शिवा १५। इत्यमरः।
२। ४। २७॥ भटा १६ मला १७ भटामला १८
अमलाज्भटा १९। इत्यमरटीकायां भरतः॥
भूम्यामलकिका २० शिवामलकी २१ बहु-
पुष्पा २२ बहुफला २३ बहुवीर्या २४
भूधात्री २५। अस्या गुणाः। वातकारित्वम्।
तिक्तत्वम्। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। हिमत्वम्।
पिपासाकासपित्ताहृक्कफपाण्डुचतनाशित्वम्।
इति भावप्रकाशः॥

भूम्यामली, स्त्री, (भूम्या आमलते आत्मानं धारय-
तीति। आ+मल्+अच्।) भूम्यामलकी।
अरुनेली इति हिन्दी भाषा। भूइ आमला
इति वङ्गभाषा। तत्पर्यायः। तमाली २
ताली ३ तमालिका ४ उच्चटा ५ डफपादी ६
वितुन्ना ७ वितुन्निका ८ भूधात्री ९ चारटी
१० वृथा ११ विषग्री १२ बहुपत्रिका १३
बहुवीर्या १४ अहिभयदा १५ विश्वपणी १६
हिमालया १७ अज्भटा १८ वीरा १९।
अस्या गुणाः। कषायत्वम्। अम्लत्वम्। पित्त-
मेहदाहनाशित्वम्। शिशिरत्वम्। सूत्र-
रोधार्तिशमनत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

भूम्याक्षुल्यं, स्त्री, (भूमिमाक्षोलति आच्छादय-
तीति। आ+क्षुल्+कः। ततः यत्।) क्षुप-
विशेषः। भूजितखड् इति हिन्दी भाषा।
तत्पर्यायः। कुष्ठकेतु २ मार्कण्डेयम् ३ महौ-
षधम् ४। अस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्।
ज्वरकुष्ठामसिधनाशित्वम्। इति राज-
निर्घण्टः॥

भूयः, [स्] य, (भुवे भावाय यस्यति यतते
इति। भू+यस्+क्विप्।) पुनरर्थम्। इति
शब्दरत्नावली॥ (यथा, विष्णुपुराणे। १। ४। २४।
“यच्चोक्तं यच्च नैवोक्तं मयात्र परमेश्वर।।
तत् सर्वं त्वं नमस्तुभ्यं भूयो भूयो नमो नमः॥”

भूयान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन बहु-
रिति बहु+“द्विवचनविभक्त्योपपदे तरवीय-
सुनौ।” ५। ३। ५७। इति ईयसुन्। “बहो-
र्लोपोभू च बहोः।” ६। ४। १५८। इतीयसुन ई-
लोपः भूरादेशश्च।) बहुतरः। इति मेदिनी।
से, ३०॥ (यथा, मनुसंहितायाम्। २। १३७।
“पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च।”

भूयिष्ठं, त्रि, (अयमेषामतिशयेन बहुरिति। बहु-
+इष्ठन्। “इष्ठस्य यिट् च।” ६। ४। १५६।

भूरि

भूरि

इति विडागमो बहोः स्थाने भूरादेशश्च।)
प्रचुरः। इत्यमरः। ३। १। ६३॥ (यथा, ऋग्वेदे।
८। ८५। ३।

“इन्द्रस्य वज्र आयासो निमिष इन्द्रस्य बाहो-
र्भूयिष्ठमोजः॥”)

भूयुक्ता, स्त्री, (भुवा+युक्ता।) भूमिखर्जुरी।
इति राजनिर्घण्टः॥

भूरि, स्त्री, (भवति भूयते वेति। भू+“अदि-
शदिभूशुभिभ्यः क्तिन्।” उणा०। ४। ६५। इति
क्तिन्।) खर्जम्। इत्यमरः। ३। १। ६३॥

भूरिः, पुं, (भवतीति। भू+“अदिशदिभूशुभिभ्यः।”
उणा० ४। ६५। इति क्तिन्।) विष्णुः। ब्रह्मा।
शिवः। इति मेदिनी। रे, ७३॥ वासवः। इति
शब्दरत्नावली॥ (सोमदत्तस्य पुत्रभेदः। यथा,
महाभारते। १। १८७। १४।

“कौरवः सोमदत्तस्य पुत्राश्चास्य महारथाः।
समवेतास्त्रयः शूरा भूरिभूरिश्रवाः शलः॥”)
प्रचुरे, त्रि। इत्यमरः। ३। १। ६३॥ (यथा,
ऋग्वेदे। ७। ४। २।

“संयोजनायुवते शुचिदन्भूरि
चिदन्नासमिदन्ति सदाः॥”)

भूरिक्, [ज्] स्त्री, (भरति सर्वं धरतीति भृज्।
भृज उच्च।” उणा० २। ७२। इति इजिः।
स च कित् धातोर्कान्तादेशश्च।) एषोदरादि-
त्वात् साधुः।) एधिवी। इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

भूरिगन्वा, स्त्री, (भूरिः प्रचुरो गन्वोऽस्याः। तत-
श्चाप्।) पुरानामगन्वद्रवम्। इति राज-
निर्घण्टः॥ (गन्वाद्यायाश्च, त्रि॥)

भूरिगमः, पुं, (भूरिभरिगैर्गच्छतीति। भूरि+
गम+“गच्छट्टनिश्चिगमश्च।” ३। ३। ५८।
इति अप्।) गर्हभः। इति राजनिर्घण्टः॥

भूरिदावा, [न्] पुं, भूरि ददाति यः। (भूरि+
दा+वनिप्। प्रचुरदाता। इति सुम्बोध-
व्याकरणम्॥ (यथा, ऋग्वेदे। २। २७। १७।
“माहं मघोनो वरुणप्रियस्य भूरिदाव्य
आविदं शूनमापेः॥”)

भूरिदुग्धा, स्त्री, (भूरीणि दुग्धानि निर्यासा
यस्याः।) वृश्चिकाली। इति राजनिर्घण्टः॥

(गुणादयोऽस्या वृश्चिकालीशब्दे ज्ञातयाः॥)
भूरिपत्रः, पुं, (भूरीणि पत्राण्यस्य।) उखर्वल-
त्वनम्। इति राजनिर्घण्टः॥

भूरिपलितदा, स्त्री, (भूरि पलितं केशपाकं
दायति शोधयति इति दैप्+कः। टाप्।)
पाण्डुरफली। इति राजनिर्घण्टः॥

भूरिपुष्पा, स्त्री, (भूरीणि पुष्पाण्यस्याः।) शत-
पुष्पा। इति राजनिर्घण्टः॥

भूरिप्रेमा, [न्] पुं, (भूरिः प्रेमा प्रेयस्त्वं यस्य।)
चक्रवाकः। इति राजनिर्घण्टः॥

भूरिफेना, स्त्री, (भूरयः फेना यस्याः।) सप्तला-
वृक्षः। इत्यमरः। २। ४। १४३॥ चामार-
कसा इति भाषा॥

भूर्ज

भूरिवला, स्त्री, (भूरि बलं यस्याः।) अतिबला।
इति राजनिर्घण्टः॥

भूरिमल्ली, स्त्री, (भूरि मल्लते इति। मल्ल+अच्
डीप्।) अस्त्रा। इति राजनिर्घण्टः॥

भूरिमाधः, पुं, स्त्री, (भूरी माया यस्य।)
शृगालः। इत्यमरः। २। ५। ५॥

भूरिशः, [स्] य, बहुशः। वङ्गव्याख्यात् काश्च-
शस् वेति कारकभूरिशब्दात् चशस्प्रत्ययान्य-
न्नोऽयं शब्दः। इति सुम्बोधव्याकरणम्॥
(भूरीणि भूरीणि इति वीर्यायां शस्। (यथा,
महानिर्वाणतन्त्रे। १। ५२।

“बहुपद्मासनादीनि गदितान्यपि भूरिशः॥”)
भूरिश्रवाः, [स्] पुं, (भूरि श्रवो यश्चादिच. नितं
यशो यस्य सः। चन्द्रवंशीयसोमदत्तराजपुत्रः।
यथा, महाभारते। १। १८७। १४।

“समवेतास्त्रयः शूराः भूरिभूरिश्रवाः शलः॥”)
स तु अर्जुनसायकिभ्यां हतः। इति महा-
भारतम्॥ (बहुयशोविशिष्टे, त्रि॥)

भूरुखी, स्त्री, (भुवं एधिवीं रुणद्धि भुवि रोहतीति
वा। भू+“रुध+वा रुह+कः। एषोदरा-
दित्वात् नकार ङकारौ गौरादित्वात् ङीप्।)
श्रीहस्तिनी वृजः। इत्यमरः। २। ४। ५६॥
(भूरुखीति च सर्वानन्दः।) हातिपुंङ्ग
इति भाषा॥

भूरुहः, पुं, (भुवि रोहति प्रादुर्भवतीति भू+
रुह+कः।) वृक्षः। इति शब्दमाला॥
(यथा, माघे। ७। ५०।

“इदमिदमिति भूरुहाम्भुस्रनैः॥”)
भूर्जः, पुं, (जर्ज+घञ्। भूर्जः जर्जो बलं यस्य।
भुवि जर्जयते इति भू+जर्ज+अच् वा।)
खनामख्यातवृक्षविशेषः। भोजपत्र, इति हिन्दी-
भाषा। (यथा, रघौ। ४। ७३।

“भूर्जेषु मर्मरौभूताः कीचकध्वनिहेतवः।”)
तत्पर्यायः। वल्कदुमः २ भूर्जः ३ सुचर्म ४
भूर्जपत्रकः ५ चित्रत्वक् ६ विन्दुपत्रः ७ रक्षा-
पत्रः ८ विचित्रकः ९ भूतपत्रः १० नटदुमजः ११
शैलेन्द्रस्य १२। इति राजनिर्घण्टः॥ भूर्ज-
पत्रः १३ चर्म १४ बहुलवल्कलः १५। इति
भावप्रकाशः॥ कृत्रपत्रः १६ शिवः १७ सिर-
च्छदः १८। इति रत्नमाला॥ नटुत्वक् १९।
इत्यमरः। २। ४। ४६। पत्रपुष्पकः २०। इति
भरतधृतमधुः॥ भूर्जः २१ बहुपटः २२ बहु-
त्वक् २३ नटुत्वक् २४। इति भरतधृत-
स्वामी॥ अस्य गुणाः। बलकारित्वम्। कफ-
रक्तनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥ कटुत्वम्।
कषायत्वम्। उष्णत्वम्। भूतरक्षाकरत्वम्।
त्रिदोषशमनत्वम्। पथ्यत्वम्। दुष्टकौटिल्य-
नाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ कर्करोग-
पित्तराक्षसमेदविषहरत्वम्। इति भावप्रकाशः॥
(यथा, वाभटे शरीरस्थाने प्रथमेऽध्याये
“भूर्जलाङ्गलिकीतुम्बीसर्पत्वक्कुष्ठसर्षपैः।
एथक् डाभ्यां समस्तेषां योगित्वेनघ्नपनम्॥”)

भूर्जकण्टकः, पुं, वणसङ्करजातिविशेषः । इति
जटाधरः ॥ (यथा, मनौ । १० । २१ ।
“ब्राह्मणं जायते विप्रात् पापात्मा भूर्ज-
कण्टकः ॥”)

भूर्जपत्रः, पुं, (सुवि जर्जस्वलेभ्यः उपदेवजातिभ्यः
पत्राण्यस्य ।) भूर्जपत्रः । इति रत्नमाला ॥
(यथा, रामायणे । २ । ६४ । २४ ।
“कुष्ठस्यगरपुत्रागभूर्जपत्रोत्तरच्छदान् ॥”)

तथा चात्थं पर्यायः ।

“भूर्जपत्रः स्मृतो भूर्जचर्मो बहुलवल्कलः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

भूर्जः, स्त्री, (विभर्ति सर्वमिति । भृ + “घृणिष्टि-
पाणिं चूर्णयिष्यति ॥” उणा० ४ । ५२ । इति निः
निपातनादृत्वस्य ।) पृथिवी । मरुभूमिः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ (भर्त्ता । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ८७ । २ ।
“आत्मा ते वातो रज आनवीनोत्-
पशुर्न भूर्जिर्वसे स सवान् ॥”
“भूर्जिर्गतो भर्त्ता ।” इति तज्जाय्ये सायनः ॥)

भूर्जोक्तः, पुं, (भृः संज्ञको लोकः । प्राकपार्थिवादिवत्
समासः ।) अन्तरौचादधो लोकः । मर्त्य-
लोकः । तस्य लक्षणं यथा,—

“पादगम्यश्च यत्किञ्चित् वल्कस्ति पृथिवीमयम् ।

स भूर्जोक्तः समाख्यातो विस्तारोऽस्य मयो-

दितः ॥”

इति विष्णुपुराणे । २ अंशे ५ अध्यायः ॥

चरणसञ्चारयोग्यं गिरिशिखरादि यावत् ताव-
दुत्सेधो भूर्जोक्त इत्यर्थः । विस्तारो मयोदितः
सर्वतो लोकालोकावधिः पञ्चविंशतिकोटि-
प्रमाणः । इति तट्टीकार्या स्वामी ॥ अस्य विव-
रणं तत्रैव द्वितीयादिचतुर्थाध्यायेषु भूगोल-
शब्दे च द्रष्टव्यम् ॥ (यथा, भागवते । २ ।
५ । ३८ ।

भूर्जोक्तः कल्पितः पदभ्यां सुवर्णोक्तोऽस्य

नामितः ॥”)

भूलम्बा, स्त्री, (सुवि लम्बा ।) शृङ्गपुष्पी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

भूलता, स्त्री, (सुवि लता इव ।) किञ्चुलुकः ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । २६६ ॥

भूवदरी, स्त्री, (भूलम्बा वदरी प्राकपार्थिवादिवत्
समासः ।) क्षुद्रकोली । भङ्गवेर इति हिन्दो-
भाषा । तत्पर्यायः । क्षितिवदरी २ वल्लीवदरी
३ वदरवल्ली ४ बहुफलिका ५ लघुवदरी ६
वदरफली ७ स्तम्भवदरी ८ । अस्या गुणाः ।

मधुराम्लत्वम् । कफवातविकारहारित्वम् ।

पथ्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् । किञ्चित्

पित्तासकारित्वम् । रुच्यत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भूषणः, पुं, (सुवि श्रेते इति । भू + शूङ् +

“अधिकरणे श्रेते ॥” ३ । २ । १५ । इति अच् ।)

नकुलभोगादिः । एतेषां मांसगुणाः । गुरुत्वम् ।

उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । वायुनाशि-

त्वम् । शुक्रकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ विष्णुः ।

यथा,—

“भूषणो भूषणो भूतिर्विशोकः प्रोक्तनाशनः ॥”

इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

भूषणः, पुं, (सुवि स्थाता श्रेलुः प्राकपार्थिवादिवत्
समासः ।) भूकर्तृदारकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भूष किं भूषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पर-सक-सेट् ।) किं भूषयति भूषति हारो

जनम् । इति दुर्गादासः ॥

भूषणं, स्त्री, (भूष्यते अनेनेति । भूष + करणे

ल्युट् ।) अलङ्कारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३१३ ॥

(यथा, चाणक्यसंग्रहे । ८ ।

“नक्षत्रभूषणं चन्द्रो नारीणां भूषणं पतिः ॥”)

देवदेयभूषणादि यथा,—

“भोग्यभूषणं नित्यं भूषणानि शृणुष्व मे ।

किरीटश्च शिरोरत्नं कुण्डलश्च ललाटिका ॥

तालपत्रश्च हारश्च ग्रैवेयकमथोर्मिका ।

प्राणमिका रत्नसूत्रसुतुङ्गोऽयर्चमालिका ॥

पार्श्वद्योतो नखद्योतो ह्यङ्गुलीच्छादकस्तथा ।

कटिलनं माणवको मूर्ध्वतारा ललन्तिका ॥

अङ्गदो बाहुवल्लयः शिखाभूषणमिङ्गिका ।

प्रागखड्गवन्तं तदभ्याशं नाभिपूरोऽय मालिका ॥

सप्तकी शृङ्गलक्ष्मैव दन्तपत्रश्च वर्णकः ।

ऊरुसूत्रश्च नीवी च सुचिर्वर्णं प्रकीर्णकम् ॥

पादाङ्गदं हंसकक्षं नपुंरं क्षुद्रघण्टिका ।

सुखपट्टमिति प्रोक्ता अलङ्काराः सुशोभनाः ॥

चत्वारिंशदमी प्रोक्ता लोके वेदे च सौख्यदाः ।

अलङ्काराः प्रदानेन चतुर्वर्गप्रदायकाः ॥

एतेषां पूजनं कृत्वा प्रदद्यादृष्टिसिद्धये ।

तेषां देवतसुचार्यं पूजयेत्तु विचक्षणः ॥

शिरोमणानि चाद्यात् सौवर्णानि तु सर्वदा ।

चूडारत्नादिकानीह भूषणानि तु भैरव ! ॥

ग्रैवेयकादि हंसान्तं सौवर्णं राजतश्च वा ।

निवेदयेत्तु देवभ्यो नाभ्यतेजससम्भवम् ॥

रीतिवज्रादिसंजातं पात्रोपकरणादिकम् ।

दद्यादायसवर्जं भूषणं न कदाचन ॥

चण्डाचामरकुम्भादि पात्रोपकरणादिकम् ।

तद्भूषणान्तरे दद्याद् यस्मात्तदुपभूषणम् ॥

सर्वं ताम्रमयं दद्याद्यत्किञ्चिद्भूषणादिकम् ।

सर्वत्र खर्चवत्ताम्रमर्षपात्रे ततोऽधिकम् ॥

पूजार्थपात्रं नैवेद्याधारपात्रश्च पानकम् ।

औङ्गम्वरं सदा विष्णोः प्रीतिदं तोषदं तदा ॥

ताम्रदेवाः प्रमोदन्ते ताम्रं देवाः सदा स्थिताः ।

सर्वप्रीतिकरं ताम्रं तस्मात्ताम्रं प्रयोजयेत् ॥

स्वोपयोगे नरः कुर्याद्देवानामपि भैरव ! ।

ग्रीवोर्द्धदेशे रौप्यं न कदाचिच्च भूषणम् ॥

प्रावारः पानपात्रश्च गेरुकां गृहमेव च ।

पर्यङ्कादि यदयच्च सर्वं तदुपभूषणम् ॥

अयोमयन्ते कांस्यन्ते यद्भूषणं भवेत् ।

खर्गरौप्यस्य चाभावे त्वधःकाये नियोजयेत् ॥

एतेषां भूषणादीनां यद्दातुं शक्यते नरैः ।

तत्तद्दातुं सम्भवे तु सर्वमेव प्रदापयेत् ॥

चतुर्वर्गप्रदं नित्यं भूषणं सर्वसौख्यदम् ।

तुष्टिपुष्टिप्रीतिकरं यथाशक्तीष्टये खजेत् ॥

इदं ते भूषणं प्रोक्तं सर्वदेवस्य तुष्टिदम् ॥”

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥

अथालङ्कारयुक्तिः । तद्धारणदिनमुच्यते ।

“रेवत्यश्विधनिष्ठासु हस्तादिष्वपि पञ्चसु ।

गुरुशुक्रबुधस्याङ्गि वल्कालङ्कारधारणम् ॥

अनिष्टेष्वपि निर्दिष्टं वल्कालङ्कारधारणम् ।

उदाहे राजसम्माने ब्राह्मणानाञ्च सम्मते ॥

शिरस्त्रं सुकुटं हारः कुण्डलश्चाङ्गदन्तथा ।

कङ्कणं बालकश्चैव मेखलाद्याविति क्रमात् ॥

प्रधानभूषणान्येषु यथा स्वं याति निश्चयः ।

पद्मरागश्च वज्रश्च विजयो गोविन्दस्तथा ॥

सुक्तविदूष्यनीलश्च यथा मरकतं क्रमात् ।

आदित्यादिदशानानां सर्वसम्पत्तिदायकाः ॥

सुवर्णनापि घटना सर्वेषामुपयुज्यते ।

प्रधानभूषणेष्वेवमप्रधाने न निश्चयः ॥

प्रधानभूषणं प्रायः शिरसो ह्यभिधीयते ।

तस्य प्रधानभूतत्वादित्याह भृगुनन्दनः ।

सुखदा मणयः शुद्धा दुःखदा दोषशालिनः ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

तद्धारणफलम् यथा,—

“भूषणं भूषयेदङ्गं यथायोग्यविधानतः ।

शुचिसौभाग्यसन्तोषदायकं काञ्चनं स्मृतम् ॥

यद्दृष्टिहरं पुष्टिकरं दुःखप्रणाशनम् ।

पापदौर्भाग्यशमनं रत्नाभरणधारणम् ॥

माणिक्यं तरणीः सुजात्यममलं सुक्ताफलम्

प्रीतगो-

मांहेयस्य च विदुमो निगदितः सौम्यस्य

गारुत्मतम् ।

देवेभ्यस्तु च पुष्करागमसुराचार्यस्य वज्रं श्रुते-

नीलं निर्मलमन्ययोश्च गदिते गोमेदवैदूष्यके ॥

वासः सगगन्धरत्नानां धारणं प्रीतिवर्द्धनम् ।

रत्नोपममर्थमोजस्यं सौभाग्यकरसुत्तमम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

भूषणः, पुं, (भूषयति भक्तवृन्दमिति भूष्यतेऽनेनेति

वा । भूष + ल्युः वा ल्युट् ।) विष्णुः । यथा,—

“भूषणो भूषणो भूतिर्विशोकः प्रोक्तनाशनः ॥”

इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

(राजविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे ।

४७ । १३ ।

“वसुदत्तादयश्चैते राजानोऽर्धरथा इमे ।

अङ्कुरौ सुविशालश्च दण्डिभूषणसोमिलाः ॥”)

भूषा, स्त्री, (भूष + भावे अच् टाप् च ।) अल-

ङ्गिया । इत्यमरः । २ । ६ । १०१ ॥ (यथा,

भागवते । ३ । २२ । २२ ।

“हस्तयोः पर्यदात् प्रीत्या भूषावासःपरि-

च्छदान् ॥”)

भूषितः, त्रि, (भूष + क्तः ।) अलङ्कृतः । इत्य-

मरः । २ । ६ । १०० ॥ (यथा, भट्टिः । ६ । ७३ ।

“भङ्गालीकोकिलकुड्भिर्वाग्भनैः पश्य लक्ष्मण ।

रौचनेभूषितां पद्मामस्माकं हृदयाविधम् ॥”)

भृकुं स

भृणुः, त्रि, (भृ + गृन् ।) भवनशीलः । तत्-
पर्यायः । भविष्युः २ भविता ३ । इत्यमरः ।
३ । १ । २६ ॥ साधुभवनशीलः । इति
तट्टीकायां रायसुजुटः ॥ (यथा, मनौ । ४ ।
१३५ ।

“तत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं बहुश्रुतम् ।
नावमन्येत वै भृणुः क्षणानपि कदाचन ॥”
“भृणुः, घनाशुरादिना वर्द्धनशीलः ।” इति
तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥

भृसुतः, पुं, (भृवः पृथिव्याः सुतः ।) मङ्गलग्रहः ।
इति शब्दमाला ॥ (यथा, सूर्यसिद्धान्ते ।
२ । ५५ ।

“महत्वाच्छीघ्रपरिधेः सप्तमे भृगुभृसुतौ ॥”
सौतायाम् स्त्री ॥

भृसृणं, स्त्री, (भृल्लमं ण्यं भृवस्तृणमिति वा ।
पारस्करादिवात् सुट् ।) भृल्लम् । इत्यमरः ।
२ । ५ । १६७ ॥ (यथा, मनौ । ६ । १४ ॥

“वर्जयेन्मधुमांसं च भौमानि कवकानि च ।
भृसृणं शिषुकश्चैव स्निग्धातकफलानि च ॥”
अस्य पर्यायगुणा यथा,—

“गुह्यवीजं भृतीकं सुगन्धं गोमयप्रियम् ।
भृसृणन्तु भवेच्छत्रा मालाढ्यकमित्यपि ॥
भृसृणं कटुकं तिक्तं तीक्ष्णोष्णं रोचनं

लघु ।

विदाहि दीपनं रुचमनेन्द्रं सुखशोधनम् ।
अश्व्यं बहुविदकं पित्तरक्तप्रदूषणम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

भृसृक्, [श्र] पुं, (भृवं सृष्टृतीति सृष्ट् + क्तिन् ।)
मनुष्यः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १ ॥

भृस्वर्गः, पुं, (भृवि स्वर्ग इव अमरलोकधार-
णात् ।) सुमेरुपर्वतः । इति जटाधरः ॥

भृज, भृतिपुष्टोः । इति कविकल्प-
भृ लि टु डु ज डमः ॥ (भा०-उभ०-सक०-
अनिट् । लि-ङ्गा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) भृति-
मैरणं पुष्टिः पोषणम् । लि ज “विभर्ति श्रणिं
श्रम्भुर्विभते जनकः सुतम् । टु भरधुः । डु
भृजिमम् । भादिपक्षे भृतिः पूरणम् । ज भरति
कुम्भमङ्गिरः । भरते । इति दुर्गादासः ॥

भृकुंशः, पुं, (कुसि + अच् । कुसो भावदीपनम् ।
एषोदरादिवात् सञ्च शत्वम् । भृवा कुशो भाव-
प्रकाश इङ्गितज्ञापनं यस्य । निपातनात् सम्प्रसारणम् ।) भृकुंशः । स्त्रीवैश्वधारी नट-
पुरुषः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

भृकुंसः, पुं, (चुरादौ पट् पुट्यादि दण्डकोक्तः
कुसिर्भाषार्थः । स्त्रीवैश्व धारयित्वा भृवः कुस-
यति पुरुषत्वमिति संज्ञात्वाद्कारस्य अकारः
इत्थञ्च वा । कुसि + अच् । यदा भृवा कुंस
इङ्गितप्रकाशो यस्य । निपातनात् सम्प्रसार-
णम् ।) भृकुंशः । स्त्रीवैश्वधारी नटपुरुषः ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

भृकुंसकः, पुं, (भृकुंस एवेति स्वार्थे कन् ।)
भृकुंशः । इति शब्दरत्नावली ॥

भृगुप

भृगुप

भृकुटिः, स्त्री, (कुट कौटिल्ये इति कुट + इन् ।
भृवः कुटिः कौटिल्यं निपातनात् वा सम्प्रसार-
णम् ।) भृकुटिः । यथा,—

“रचितभृकुटिवन् नन्दिना द्वारि रह्ये ॥”

इति भरतधृतहरविलासः ॥

भृकुटी, स्त्री, (भृकुटि । कृदिकारादिति डीष् ।)
भृकुटिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ भृकुटी-
कुटिलाननौ । इति मार्कण्डेयपुराणे देवी-
माहात्म्यम् ॥

भृगुः, पुं, (तपसा भृञ्जते पञ्चतपादिभिर्वेति ।
भृञ्ज + “प्रथिन्नादिभृञ्जां सम्प्रसारणं सलो-
पञ्च ।” उणा० १ । २६ । इति कुः सम्प्रसारणं
सलोपः, न्यङ्गादित्वात् कुलञ्च । यदा भृञ्जतीति
किप् । भृक् ज्वाला तथा सद्योत्पन्न इति उः ।)
सुनिविशेषः । स तु ब्रह्मण्यस्त्वो जातः ।
(यथास्योत्पत्तिर्नामनिरुक्तिश्च महाभारते ।
१३ । ५५ । १०५—१०६ ।

“पुरुषा वपुषा युक्ताः स्त्रेः स्त्रेः प्रसवजैर्गुणैः ।

भृगित्वेव भृगुः पूर्वमङ्गरेभ्योऽङ्गिराभवत् ॥

अङ्गारसंश्रयाच्चैव कविरित्यपरोऽभवत् ।

सह ज्वालाभिरुत्पन्नो भृगुस्तस्माद् भृगुः

सुतः ॥”)

अस्य भार्या कर्दमसुनिकन्या ख्यातिः । पुत्रः
घाता विधाता च । कन्या श्रीः । इति श्रीभाग-
वतम् ॥ अपि च ।

सुनय ऊचुः ।

“कथितस्ते यदा सर्गः पृष्टः सुत त्वयाभुना ।

भृगुसर्गात् प्रभृल्लेख सर्गो नः कथ्यतां पुनः ॥”

सुत उवाच ।

भृगोः ख्यात्यां ससुतपत्ना श्रीः पूर्वमुदधेः

पुनः ।

तथा घाता विधाता च तस्यां जातौ भृगोः

सुतौ ॥

आयतिर्नियतिश्चैव मेरुकन्ये महाप्रभोः ।

धातुर्विधातुस्ते भार्ये ययोर्जातौ सुताभुमौ ॥

प्राणश्चैव नृकण्डुश्च मार्कण्डेयो नृकण्डुतः ।

ततो वेदशिरा जज्ञे प्राणस्य द्युतिमान् सुतः ॥

ततो वंशो सुनिश्रेष्ठा विस्तरं भार्गवो गतः ।

इत्याद्ये वङ्गपुराणे वरसर्गनामाध्यायः ॥ ३॥

शिवः । शक्रग्रहः । इति मेदिनी । गे, १५ ॥

सातुः । यमदमिः । इति हेमचन्द्रः ॥ अरण्य-

कण्टक्यामगिरिपार्श्वोच्चदेशः । निरवलम्बन-

पर्वतादिपार्श्वः । आरङ्ग इति ख्यातम् ।

यस्मात् पतने अवस्थानक्रियाविशेषो नास्ति ।

अतएव भृगुपतनमित्यादिप्रयोगो दृश्यते । इति

भरतः ॥ तत्पर्यायः । प्रपातः २ अतटः ३ ।

इत्यमरः । १३ । ४ । दरदृ ४ । इति जटाधरः ॥

पतनस्थानम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

भृगुपतिः, पुं, (भृगूनां तद्वंशीयानां पतिः ।)

परशुरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

गीतगोविन्दे । १ । १० ।

“केशवधृतभृगुपतिरूप ! जय जगदीश ! हरे !

भृङ्गमू

तथा च मेघदूते । १ । ५६ ।

“हंसद्वारं भृगुपतियशो वर्त्म यत् क्रौञ्च-
रन्ध्रम् ॥”

भृगुसुतः, पुं, (भृगोः सुतः ।) शुकः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ परशुरामश्च ॥

भृगुलापतिः, पुं, परशुरामः । इति शब्दरत्नावली ॥
भृगुणाम्पतिरित्यपि पाठः ॥

भृङ्गं, स्त्री, (विभर्तीति । डु-भृञ् भरणे ॥ “भृञ्
कित् रुट् च ।” उणा० १ । १२४ । इति
गन् । स च कित् रुङ्गामश्च ।) त्वचम् ।
गुडत्वक् इति ख्यातम् । इत्यमरः । २ । ५ ।
१६ ॥ (यथा,—

“त्वक्पत्रं वराङ्गं स्याद्भृङ्गश्चैवन्तयोत्-
कटम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

अभ्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भृङ्गः, पुं, (विभर्तृपुरागमिति । भृञ् + “भृञ्
कित् रुट् च ।” उणा० १ । १२४ । इति गन् ।
स च कित् रुट् च ।) भ्रमरः । कलिङ्गपर्णी ।

इत्यमरः । २ । ५ । १६ । पिङ्गा इति भाषा ॥

(अस्य पर्याया धूम्याटशब्दे द्रष्टव्याः ।) अस्य

मांसगुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । कफशुक्र-

विवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पिङ्गः ।

भृङ्गराजः । इति मेदिनी गे, १५ ॥ (यथास्य

पर्यायः ।

“भृङ्गराजः केशराजो भृङ्गः पतङ्ग मार्कवम् ॥

इति वेद्यकरत्नमालायाम् ॥

तथा च पर्यायान्तरम् ।

“भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कवो भृङ्ग एव च ।

अङ्गारकः केशराजो भृङ्गारः केशरङ्गनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भृङ्गारः । भृङ्गरोलः । इति शब्दरत्नावली ॥

भृङ्गकः, पुं, (भृङ्ग । संज्ञायां कन् ।) राजवासन-

पर्णी । यथा,—

“अथ भृङ्गो भृङ्गराजो भृङ्गको राजवासनः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

भृङ्गजं, स्त्री, (भृङ्ग इव जायत इति । जन

+ डः ।) अगुरु । इति रत्नमाला ॥ (गुणा-

श्चास्यागुरुशब्दे विहिताः ॥)

भृङ्गजा, स्त्री, (भृङ्गज + स्त्रियां टाप् ।) भार्गो ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

भृङ्गपर्णिका, स्त्री, (भृङ्ग इव काष्णार्तात् भृङ्गवर्ण

पर्यमस्याः इति डीष् । ततः स्वार्थे कन् टाप् ।

अत इत्थञ्च । ईकारस्य द्रष्टव्यम् ।) सूक्ष्मला ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

भृङ्गप्रिया, स्त्री, (भृङ्गाणां प्रिया । प्रचुर-

मधुत्वात् ।) माधवीलता । इति राज-

निर्घण्टः ॥

भृङ्गमलिका, स्त्री, (भृङ्गस्य भृङ्गराजस्यैव मल-

मस्याः कः । अजातिवचनत्वात् टाप् । कापि

अत इत्थञ्च ।) भ्रमरच्छत्री । इति राज-

निर्घण्टः ॥

भृङ्गसो

भृङ्गरजः, पुं, (भृङ्गान् रजयतीति अन्तर्भूत-
रायर्थाद् रजोऽच् । एषोदरादित्वात् न
स्त्रीपः ।) भृङ्गराजः । इति भावप्रकाशः ॥
(यथा,—

“भृङ्गरजचिफलोत्पलशारि-
लौहपुरीषसमन्वितकारि ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहे चूडाधिकारे ॥
भृङ्गरजाः, [स] पुं, (रजयतीति । अन्तर्भूत-
रायर्थात् रज्जे “सन्ध्यातुभ्योऽसुन् ।” उणा० ४ ।
२८८ इति असुन् । ततो “रजेच् ।” ६।४।२६।
इति नलोपः । ततो भृङ्गाणां रजाः रजकः ।
अथवा भृङ्ग इव क्षणवर्णं रजः परागोऽस्य ।)
भृङ्गराजः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

भृङ्गराजः, पुं, (भृङ्ग इव राजते इति । भृङ्ग + राज्
+ अच् । द्रव्यहारेण भृङ्गवत् केशकृष्णोकरणा-
त्तथात्वम् ।) चतुर्विधः । केशुरिया इति वृज-
भाषा । मेगरिया इति हिन्दीभाषा । तत्-
पर्यायः । केशराजः २ भृङ्गः ३ पतङ्गः ४
मार्करः ५ । इति रत्नमाला ॥ भृङ्गाङ्गः ६ केश-
रञ्जनः ७ पिष्टप्रियः ८ अङ्गारकः ९ केश्यः १०
कुन्तलवर्द्धनः ११ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् ।
उष्णत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । केशरञ्जनत्वम् । कफा-
मण्डोपश्लेष्मनाशित्वम् । तत्र नीलो रसायनः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“भृङ्गराजो भृङ्गरजः मार्करो भृङ्ग एव च ।
भृङ्गारकः केशराजो भृङ्गारः केशरञ्जनः ॥
भृङ्गराजः कटुस्तिक्तो रुच्योष्णः कफघातघ्नः ।
केशस्त्वयः क्षमिन्वासकारशोथामयापह्नः ॥
दन्त्यो रसायनो बल्यः कुष्ठनेत्रशिरोरुर्जि-
जित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पञ्चविधः । (यथा, महाभारते ॥३१०८॥
शकुनेश्च विचित्राङ्गेः कूजङ्गिर्विविधा गिरः ।
भृङ्गराजेस्तथा हंसैर्दीर्घहैर्जलकुक्कुटेः ॥”)
भ्रमरः । इति मेदिनी । जे, ३४ ॥ यज्ञभेदः ।
इति धरणिः ॥

भृङ्गरिटिः, पुं, (भृङ्ग इव रटति इति । भृङ्ग + रट्
+ इन् । एषोदरादित्वादिकारागमः ।) शिव-
धारपालः । इति भूरिप्रयोगः ॥

भृङ्गरीटः, पुं, (भृङ्गरिटि । एषोदरात् ईत्वम् ।)
शिवधारपालः । इति भूरिप्रयोगः ॥

भृङ्गरोलः, पुं, (भृङ्ग इव रौति । भृङ्ग + रु +
वाहुलकात् ओलच् । अस्य भृङ्गुल्यशब्दात्-
त्तथात्वम् ।) कौटविशेषः । भीमूख इति
भाषा । तत्पर्यायः । विषष्टका २ वरीलः ३
लणवटपदः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भृङ्गवल्गमः, पुं, (भृङ्गाणां वल्गमः प्रियः ।) धारा-
कदम्बः । भूमिकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भृङ्गवल्गमा, स्त्री, (भृङ्गाणां वल्गमा ।) भूमिजम्बूः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

भृङ्गसोदरः, पुं, (भृङ्गाणां सोदरसुल्यः ।) केश-
राजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

५३८

भृङ्गारी

भृङ्गानन्दा, स्त्री, (भृङ्गाणामानन्दो यस्याः
पञ्चमी तत्पुरुषः । भृङ्गाणां आनन्दा आनन्द-
करी वा ।) यूथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
भृङ्गाभीष्टः, पुं, (भृङ्गाणां अभीष्टः प्रियः । मधु
बाहुल्यात् ।) आनन्दवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तन्मुकुलफलयोः स्त्री ॥

भृङ्गारः, स्त्री, (भृङ्ग धारणपोषणयोरिति । भृ +
“भृङ्गारभृङ्गारौ ।” उणा० ३ । १३६ । इति
आरन् निपातनात् रुन् गुक् च ।) लवङ्गम् ।
सुवर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भृङ्गारः, पुं, (भृ + आरन् रुन् गुक् च । अथवा
“भृङ्गं जलमियर्त्तनेनेति ।” भृङ्ग + ऋ + करणे
घञ् । इत्यमरटीकायां रघुनाथः ॥ स्वर्णघटित-
वारिपात्रम् । (यथा मार्कण्डेयपुराणे ॥८२०॥
“नाद्य पश्यामि ते कृत्रं भृङ्गारमथवा पुनः ॥”)
तत्पर्यायः । कनकालुका २ इत्यमरः ॥ गुडुकः
३ गुडुकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ भृङ्ग-
राजः । इति जटाधरः ॥ अथ भृङ्गारोद्देशः ।
“राज्ञोऽभिषेकपात्रं यद्भृङ्गार इति तन्मतम् ।
तद्वधा तस्य मानमाकृतिस्यापि चावधौ ॥
सौवर्णं राजतं भौमं ताम्रं स्थाण्डिकमेव च ।
चान्द्रं लौहं प्राङ्गमेतद्विधं मतम् ॥
भातुदिङ्गनवसप्ताष्टरुद्रलोकसुरोक्तिताः ।
अष्टावष्टौ समाख्याता आधामपरिणाहयोः ॥
द्विचतुर्वाणवेदाब्जिवायसप्तात्मवृत्तिताः ।
यथाक्रमं समुद्दिष्टमादित्यादिदशा भुवाम् ॥
पद्मरागस्तथा वज्रं वैदूर्यमौक्तिकस्तथा ।
नीलं मारकतश्चैव सुक्ता च सप्त कीर्तिताः ॥
भृङ्गारसप्तके न्यास्या न भौमो मणिमर्हति ।
कानकं न्यस्त्यं वापि सर्वेषामुपयुज्यते ॥
कानकन्तु चित्तीशानां न्यस्त्यं सार्वभौगिकम् ।
शङ्खपद्मेन्द्रकङ्कारं प्रत्यक्षं विन्यसेत् क्रमात् ॥
चतुर्विधानां भूपानां चान्द्रः सर्वत्र प्रस्यते ।
श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं चन्दनमुच्यते ।
एतेषां सलिलैः सेक्यन्तुर्गता स्यान्महीभुजाम् ॥
मल्ली पद्मश्च नीलश्च तथा कृष्णपराजिता ।
एषां पुण्याणि केशेषु चतुर्जातिमहीभुजाम् ॥
ह्रीरकं पद्मरागश्च वैदूर्यं नीलमेव च ।
चत्वारो मणयो धेयाश्चतुर्णां सेचनान्भसि ॥
इत्यं निश्चित्य यः कुर्व्यान् वृषतिः सेकमात्मनः ।
स चिरायुर्भवेद्भोगी इतोऽन्यस्त्वन्यथाचरन् ॥”

इति वामनपुराणे ४५ अध्यायः ॥

भृङ्गिणी, स्त्री, (भृङ्गवत् वर्णो अस्या अस्तीति
इति । डीप् ।) वटीवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भृङ्गी, स्त्री, (भृ + गक् + रुट् + गौरादित्वात्
डीप् ।) अतिविषा । इति राजनिर्घण्टः ॥
भृङ्गी, [न] पुं, (भृङ्गः भृङ्गवर्णोऽस्यास्तीति ।
इति ।) वटीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिव-
धारपालविशेषः । तत्पर्यायः । भृङ्गरिटिः २
भृङ्गरीटः ३ शूलः ४ नाडीदेहः ५ अस्थिविग्रहः
६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भृङ्गरिटिः ७ । इति
भूरिप्रयोगः ॥ तस्य जन्मकारणं यथा,—

ईश्वर उवाच ।

“रतिमान्नेन नोमायां मत्पुत्रः संभविष्यति ।
महामैथुनसंख्यागात् स्यादपुत्री च पाल्वती ॥
तस्मादहन्तु देवानां वचनाद्ब्रह्मणस्तथा ।
त्यज्ये महामैथुनन्तु किन्त्वेकं कुरुतामराः ! ॥
येन मे समहन्तेजो महामैथुनकारणम् ।
धार्थ्यं तेजस्विनं देवमानयन्त्वमरास्तु तम् ॥
यो निष्कम्पो निष्कारो भूत्वा तेजो ग्रही-
त्यति ।

तन्मे वदन्तु त्रिदशास्त्वह्ये तेजः शरीरजम् ॥”
श्रीशैल उवाच ।

“वृषध्वजवचः श्रुत्वा देवा ब्रह्मपुरोगमाः ।
हरतेजोयहायाध वीतिहोत्रं ययुर्जिह्वा ॥
अथ ब्रह्माणमामन्त्रा तथातुजाप्य प्रावकम् ।
सेन्द्रा देवगणाः सर्वे हरन्तुचिरिदं वचः ॥”

श्रीदेवा ऊचुः ।

“एष वैश्वानरः श्रीमान् भूरितेजोमयो बली ।
महामैथुनवीजन्तु त्वत्तेजः संग्रहीत्यति ॥
इत्युक्त्वा त्रिदशाः सर्वे वीतिहोत्रं पुरःस्थितम् ।
तस्मै निदेशयामासुः शम्भवे सर्वदेतवे ॥
ततः षडङ्गं स्वं रेतो व्यादिते दहनानने ।
उसस्रजं महाबाहुर्महामैथुनकारणम् ॥
अन्नावुत्तुष्ट्यमानस्य तेजसः प्रशभृद्भृतः ।
अणुद्वयमतिस्त्वल्पं गिरिप्रस्थे पपात ह ॥
तयोः कारणयोः सद्यः सम्भूतौ शङ्करात्मजौ ।
एको भृङ्गसमः कृष्णो भिन्नाङ्गननिभोऽपरः ॥
भृङ्गी तस्य तदा ब्रह्मा नाम भृङ्गीति चाकरोत् ।

भृङ्गारी, स्त्री, (भृङ्गमियर्त्ति रूपेणाशुकरोति
“कर्मण्यम् ॥” ३।२।१ । इति अण् । भृङ्गार-

भृङ्गी

महाकालैकैरूपस्य महाकालेति लोकभृत् ॥
ततस्तौ लालयामास प्रह्वरः प्रमथोत्करैः ।
अपर्णया चापि तथा क्रमात्तावभिवर्द्धितौ ॥
प्रवृद्धौ तौ महात्मनौ हरोमाप्रतिपालितौ ।
क्रमाङ्गणेशौ कृत्वा तौ हरो द्वारि न्ययोजयत् ॥”

इति कालिकापुराणे ४५ अध्यायः ॥
तस्य वानरमुखत्वकारणं तच्छापेन हरपात्रं
लोच्यपिमनुष्यजन्मग्रहणं यथा,—

“यदा सा नर्मणे याता गौरी सरहरा-
न्तिकम् ।

तदा भृङ्गिमहाकालौ द्वाः स्त्री द्वारि प्रतिष्ठितौ ।
नर्मावसाने सा देवी सुक्तधम्मिल्लवन्धना ।
निःसृता रतिसङ्केतशालाया जलजानना ॥
तां निःसरन्तीं सहसा तथाभूतामनिन्दिताम् ।
अयोध्यां वीक्षितुं चान्तेवृषध्वजन्दते प्रियम् ॥
ददर्शतुर्महात्मनौ नातिहृष्टात्ममानसौ ।
भृङ्गी चापि महाकालः प्राप्तकालश्च कोपतः ॥
दृष्ट्वा तौ मातरं दीनौ तदा भूतावधोमुखौ ।
चिन्ताञ्च जन्मतुस्तीव्रं निश्चयस्तुत्तमम् ॥
तौ पश्यन्तौ तदा देवी ददर्श हिमवत्सुता ।
सुकोप च तदापर्णा वाक्यश्चेतदुवाच ह ॥
एवम्भूतान् मां कस्मादस्मद्वामपश्यताम् ।
भवन्तौ तनयौ शुद्धौ ह्रीर्मर्यादाविवर्जितौ ॥
तस्मादिदमाममर्यादां भवन्तौ निरपन्नपौ ।
अकुर्वतां ततो भूयाद्भवतोर्जन्म मानुषे ॥
मानुषीं योनिमासाद्य ममावेक्षणदीपतः ।
भविष्यतो भवन्तौ तु शाखान्दगमुखौ सुवि ॥
तौ प्राप्तदुःखौ तु तदा विमनस्कौ हरालम्बौ ।
श्रापं तस्या न सेहते प्रोक्तुश्चेदमद्रिजाम् ॥
नियोजितौ यथा द्वारि महेशेन त्वया सह ।
तथा नियोगं कुर्वन्तौ तिलावो द्वारि संयतौ ।
हृष्टान्निसरणं गेहान्तवैव न हि युज्यते ॥
तस्मात्तत्र प्रतीकारं शृणु मातरनिन्दिते ॥
त्वं मानुषी क्षितौ भूया हरो भवतु मानुषः ॥
मानुषस्य हरस्यावां जायायां हरतेजसा ।
भवत्याश्चापि मानुष्या भविष्यावस्तथोदरे ॥
अथ काले यतीते तु सर्वज्ञो वृषभध्वजः ।
तद्भावि कर्मे ज्ञात्वेव मानुषां ह्यभवत् स्वयम् ॥
ब्रह्मणो दक्षिणाङ्गुष्ठाह्वो ब्रह्मसुतोऽभवत् ।
अदितिसुतसुता जाता ततः पूषाङ्गयोऽभवत् ॥
पूषः पुत्रोऽभवत् पौषः सर्वशास्त्रार्थपारगः ।
यस्य तुल्यो वृषो भूमौ न भूतो न भविष्यति ॥
स पुत्रहीनो राजाभूत् पौष्यो वृषतिसत्तमः ।
शेषे वयसि संप्राप्ते भार्याभिस्त्रिभिः सह ॥
पौषः परमया भक्त्या ब्रह्माणं पश्येतीषयत् ।
तस्य प्रसन्नो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ॥

ब्रह्मोवाच ।

शृणु पौष्य । यथा भावी पुत्रस्तव कुलोद्भवः ।
तदहं ते वदिष्यामि भार्याभिस्तत् समाचर ॥
इदं फलं यद्याद्य त्वं मया दत्तं वृषोत्तमम् ।
अजीर्णं बहुले काले प्राप्तेऽपि सुरसं सदा ॥
फलमेतत् समादाय यावत् संवत्सरद्वयम् ।

५४०

भृङ्गी

आराधय महादेवं सुप्रसन्नो भविष्यति ॥
यथा संभावते भर्गः फलमेतत्तथा भवान् ।
करिष्यति फलं राजन् ! भार्याभिस्त्रिभिः सह ॥
इत्युक्त्वा प्रययौ ब्रह्मा राजापि सह भीरुभिः ।
हरं यष्टुं समारंभे भक्त्या परमया युतः ॥
स तु वर्षद्वयेऽतीते महादेवो जगत्पतिः ।
पौष्यस्य वृषतेः सन्वत् प्रससादार्थं सिद्धये ॥
ततः पुत्रार्थिनं भूयं प्रसन्नो वृषभध्वजः ।
ब्रह्मदत्तफलं हस्ते हल्लेदं तमुवाच ह ॥

ईश्वर उवाच ।

इदं फलं ब्रह्मदत्तं विभज्य वृषते ! त्रिधा ।
भोजयेत्ताः स्वजायास्त्वं प्रह्वरः सुस्थमानसः ॥
एकस्या जठरे शीर्षे भार्यायास्ते भविष्यति ।
अपरस्यास्तथा कुक्षौ मध्यभागे भविष्यति ।
अधो नाभ्यास्तु यो भागः सोऽपरस्या भविष्यति ॥
ततः खड्गत्रयं भूय ! यथास्थानं पृथक् पृथक् ।
योजयिष्यति पश्चात्ते पुत्र एको भविष्यति ॥
ततः फले स्वयं देवः प्रविवेश वृषध्वजः ।
तत्तुच्छात् तत् फलं भूतं त्रिभागं स्वयमेव हि ।
ततः समुचिते काले प्राप्ते ताभिस्तु भक्षितम् ॥
तत् फलं वृषग्राहून् ! गर्भाश्चाप्यादिताः

शुभाः ।

सम्पूर्णं गर्भकाले तु गर्भेभ्यः समजायत ॥
खड्गत्रयं पृथक् राजा यथा भर्गेण भावितम् ।
तच्च खड्गत्रयं पौष्यो यथास्थानं नियोज्य च ॥
एकं पिष्टं चकाराशु तत्र पुत्रो यजायत ।
तस्य शीर्षे तदा राजन् ! सहजेन्द्रकला शुभा ॥
तस्य नामाकरोद्राजा ब्राह्मणैः स्त्रीः पुरोहितैः ।
चन्द्रशेखर इत्येवं कान्त्या चन्द्रसमप्रभः ॥
एवं तितृणाम्भानां गर्भे जातो यतो हरः ।
अतस्त्र्यम्बकनामाभूत् प्रथितो देवलोकयोः ॥”

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥

“अवतीर्णो महादेव पौष्यजायासु स्नेह्यया ।
मानुषेण प्रमायेन तेन सम्बत्सरद्वये ।
गिरिजापि ककुत्स्थस्य राज्ञो भार्यास्त्रयस्ततः ॥”
“इत्याकुर्वन् राजा ककुत्स्थो नाम धार्मिकः ।
तस्य भार्या महाभागा भर्गदेवस्य पुत्रिका ॥
सा मनोव्यथिनी नाम्ना पूजिता पतिव्रता ।
पुत्री न विद्यते तस्यास्तदर्थं सा यद्यान्तरे ।
निवृत्तं स्थण्डिलं कुत्वा चण्डिकां समपूजयत् ॥
पूज्यमाना महादेवी चण्डिका राजभार्यया ।
पार्वत्यपि स्वयं तस्या गर्भे काले विवेश ह ॥
सा मनोव्यथिनी देवी सुयुवे तनयां शुभाम् ।
तां दृष्ट्वा हारसंयुक्तां श्ररण्यात्सुतोपमां

शुभाम् ॥

ककुत्स्थो भार्यया सार्द्धमत्यन्तसुदितोऽभवत् ॥
तेनैव हारचिह्नेन तस्या तारावतीति वै ।
नाम्नाकरोत् पिता काले यद्योक्तं वृषसत्तमम् ॥
तस्यास्तु यौवनोद्भेदं दृष्ट्वा राजा सुतैः सह ।
ककुत्स्थः कारयामास समयेऽथ स्वयम्बरम् ।
स्वयं सा पार्वती देवी वज्रे च चन्द्रशेखरम् ॥
इति स्वयं महादेवो मानुषीं योनिमाश्रितः ।

भृङ्गी

पार्वती च स्वयं जाता नरयोनावनिन्दिता ॥
यथा भृङ्गी महाकाल एतयोरभवत् सुतः ।
तथा त्वं शृणु राजेन्द्र ! कथयामि ससुद्धवम् ॥
अयोमया समं देवो वियता चन्द्रशेखरः ।
आजगाम तदा गच्छन् प्रासादं प्रतितं वृष ॥
दृष्ट्वा च चरन्तीं तासुमायाः सद्दर्शीं गुणैः ।
सर्वलक्षणसम्पूर्णां माधवस्त्रियं माधवीम् ॥
तां दृष्ट्वा न्यगददेवीं गौरीं वृषभकेतनः ।
इयं ते मानुषी स्त्रीः प्रिये ! तारावतीति या ॥
भृङ्गी महाकालयोस्ते जन्मने विहिता स्वयम् ।
त्वत्तो ह्यन्यकान्तोऽहं नात्यां गन्तुमिहोत्त-

सहे ॥

त्वमिदानीं स्वयं प्राप्तां स्त्रीं प्रविश
भाविनि ॥

तत उत्पादयिष्यामि महाकालश्च भृङ्गिणम् ॥
श्रीदेशुवाच ।

ममेव मानुषी स्त्रीरियं वृषभकेतन ! ।
विश्रामि तेऽत्र वचनादुत्पादय सुतद्वयम् ॥
प्रविवेश ततो देवी स्वयं तारावतीतनौ ।
महादेवोऽपि तस्यान्तु कामार्थं समुपस्थितः ॥
ततः सापर्णयाविष्टा देवी तारावती सती ।
कामयानं महादेवं स्वयमेवाभवन्मुदा ॥
कामावसाने तस्यान्तु सद्योजातं सुतद्वयम् ।
अभवत् वृषग्राहून् ! तथा शास्त्रान्तर्गतम् ॥
ततस्तयोर्नाम चक्रं नारदो वचनान् वृष ॥
ज्येष्ठो भैरवनामाभूत् भीरोः पुत्रो भयङ्करः ।
वैतालसदृशः क्षण्यो वैतालोऽभूत्तथापरः ।
इति चक्रं तयोर्नाम देवविर्मलकः सुतः ॥
अन्याश्च सर्वसंस्कारान्नारदो मुनिस्तमः ।
चकार क्रमशो वाक्यान् चन्द्रशेखरभूयतः ॥”
इति कालिकापुराणे ४७ । ४८ । ४९ अध्यायैः
संकलितम् ॥ तस्य जन्मनः प्रकारान्तरं यथा,
वेण उवाच ।

प्रपद्ये देवमीशानं त्वामजं चन्द्रभूषणम् ।
महादेवं महात्मानं विन्धस्य जगतः पतिम् ॥
अथेनमब्रवीद्देवस्त्रिलोक्याधिपतिर्भवः ।
आन्धासनकरास्य वाक्यविद्वाक्वसुतमम् ॥
अहो तुष्टोऽस्मि ते राजन् ! स्तवेनामेन सुप्रतः ।
बहुनात्र किस्तुतेन मत्समीपं वसिष्यसि ॥
उषित्वा सुचिरं कालं मम गान्धोद्वयः पुनः ।
असुरो ह्यन्वको नाम भविष्यसि सुरान्तक ॥
हिरण्याक्षश्चे जन्म प्राप्य दृष्टिं गमिष्यसि ।
पूर्वाधर्मेण घोरेण वेदनिन्दाकृतेन च ॥
साभिलाषो जगन्मातुर्भविष्यसि यदा तदा ।
देहं शूलेन हत्वा ते पातयिष्यामि साध्विमम् ॥
तत्राप्यकल्मषो भूतः स्तुत्वा मां भक्तितः पुनः ।
प्राप्ता गद्याधिपत्यं त्वं नाम्ना भृङ्गिरिति स्मृतः ॥
मत्सन्निधाने स्थित्वा त्वं ततः सिद्धिं गमिष्यसि ॥”
ततः कालान्तरे अन्वकस्तत्त्वज्ञानन्तरं महा-
देववाक्यम् यथा,—

“सिद्धोऽसि दानवपते ! परितुष्टोऽस्मि तेऽन्वक ॥
वरं वरय भर्गं ते यमिच्छसि विनात्मिकम् ॥

भृतिः

अन्वक उवाच ।

अम्बिका जननी मह्यं भगवांस्त्वाम्बकः पिता ।
 वन्दामि चरणौ मातुर्वन्दनीया ममाम्बिका ॥
 वरदोऽसि यदीशान ! तदयातु विलयं मम ।
 शारीरं मानसं वागजं दुष्कृतं दुर्विचिन्तितम् ॥
 तथा मे दानवो भावो ह्यपयातु महेश्वर ! ।
 स्थिरा स्यात्तव भक्तिस्तु वरमेतं प्रयच्छ मे ॥
 महेश्वर उवाच ।
 एवं भवतु देव्येन्द्र ! पापं ते यातु संक्षयम् ।
 सुक्तोऽसि देवभावाच्च भङ्गी गणपतिर्भव ॥
 इत्येवमुक्त्वा वरदः श्रुत्वा ददताय तम् ।
 निर्माणा निजहस्तं चक्रे निर्वणमन्त्रकम् ॥
 ततः स्वदेहतो देवान् ब्रह्मादीनाञ्जुहाव सः ।
 ते निश्चेरुर्महात्मानो नमस्यन्तस्त्रिगोचनम् ॥
 गगान् स नन्दी चाहूय सन्निवेश्य तदग्रतः ।
 भङ्गिणं दर्शयामास ब्रुवन्महोन्मत्तकेति हि ॥
 ते दृष्ट्वा दानवपतिं संसृज्जपिषितं रिपुम् ।
 गणाधिपत्यमापन्नं प्रशशंसुर्वृधध्वजम् ॥”
 इति वामनपुराणे १४१।४५।६७ अध्यायेभ्यः
 सङ्कलितम् ॥
 भङ्गीफलः, पुं, (भङ्गाः अतिविषायाः फलमिव
 फलं यस्य ।) आम्नातकवृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 भङ्गीशः, पुं, (भङ्गिणो भङ्गोर्वा ईशः ।) महा-
 देवः । इति शब्दरत्नावली ॥
 भङ्गेरिटिः, पुं, (भङ्गे भङ्गविषये रिटिति । अभि-
 लषतीति । भङ्गे + रिट् कर्त्तरि इः । अलुक्
 समासः ।) भङ्गी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 भङ्गेष्टा, स्त्री, (भङ्गाणामिष्टा ।) घृतकुमारी ।
 भागी । तरुणी । काकजम्बूः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 भञ्ज ई ड भर्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
 आत्म०-सक० सेट् ।) भर्जनं पाकविशेषः । ई
 भक्तः । ड भर्जते तडुलान् जनः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 भञ्जनः, पुं, (भञ्जन्ते तडुलादयोऽस्मिन्निति ।
 भस्जन् + “भूस्जभूस्जिभ्यश्चङ्सि ।” उणा०
 २ । ८० । इति क्युन् ।) अम्बरीषः । इति
 उणादिकोषः । भाजना खोला इति भाषा ॥
 भतः, त्रि, भरणीयः । इत्याङ्गिकतत्त्वम् । पुष्टः ।
 इति भृतातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 भतकः, पुं, (भ्रियते इति । भृ + कर्मणि क्तः ।
 ततः स्वार्थे कन् । यद्वा, भृतेन वेतनेन उपजीव-
 तीति कन् ।) वेतनोपजीविककर्मकर्त्ता । तत्-
 पर्यायः । भृतिमुक् २ कर्मकरः ३ वेतनिकः ४ ।
 इत्यमरः । २।१०।१५ ॥ (यथा, मनौ ३।१५६।
 “भृताध्यापको यश्च भृताध्यापितस्तथा ॥”)
 भृतिः, स्त्री, (भ्रियते अग्रेयति । भृ + क्तिन् ।)
 वेतनम् । इत्यमरः । २।१०।३८ ॥ मुख्यम् ।
 भरणम् । इति मेदिनी । तै, ४२ ॥ भृतिर्वेतनं
 कृतकर्मणे दत्तम् । तत्तु सप्तविधदत्तात्मगत-
 दत्तविशेषः । यथा नारदेन च । दत्तं सप्त-

भृत्याः

विधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकमिति प्रतिपाद्य
 दत्तादत्तयोः स्वरूपं विवृतम् ।
 “पण्यस्य भृतिस्तुष्ट्या खेदात् प्रत्युपकारतः ।
 स्त्रीशुक्लाद्युपहार्यश्च दत्तं दानविदो विदुः ॥”
 इति मिताक्षरा ॥
 भृतिमुक्, [ज] पुं, (भृत्या सुङ्क्ते उपजीवतीत्यर्थः ।
 भृज् + कर्त्तरि क्तिप् ।) भृतकः । इत्यमरः ।
 २।१०।१५ ॥
 भृत्यः, पुं, (भ्रियते इति । भृ + “भृजोऽसंज्ञा-
 याम् ।” ३।१।१२२ । इति क्यप् । “इत्यस्य
 पिति क्ति तुक् ।” ६।१।७१ । इति तुगा-
 गमश्च ।) दासः । इत्यमरः । २।१०।१७ ॥
 (तथास्य पर्यायान्तरम् ।
 “परिकर्मा परिचरः सहायः परिचारकः ।
 प्रेक्षो भृत्य उपस्थाता सेवकोऽभिषवोऽनुगः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 तस्य लक्षणं यथा,—
 दत्त उवाच ।
 “भृत्या बहुविधा ज्ञेया उत्तमाधममध्यमाः ।
 नियोक्त्या यथार्थेषु त्रिविधेष्वेव कर्मसु ॥
 भृत्यपरीक्षणं वक्ष्ये यस्य यस्य हि यो गुणः ।
 तमिमं संप्रवक्ष्यामि यद्यदा कथितानि च ॥
 यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते
 तुलाघर्षणच्छेदनतापनेन ।
 तथा चतुर्भिर्भृत्यैः परीक्ष्यते
 श्रुतेन शीलैर्न कुलेन कर्मणा ॥”
 कुलशीलगुणोपेतः सत्यधर्मपरायणः ।
 रूपेण सुप्रसन्नश्च रात्र्याध्यक्षो विधीयते ॥
 सत्यरूपपरीक्षाकृद्भवेन्नपरीक्षकः ।
 बलाबलपरिज्ञाता सेनाध्यक्षो विधीयते ॥
 इङ्गिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् प्रियदर्शनः ।
 अप्रमादी प्रमाथी च प्रतीहारः स उच्यते ॥
 मेधावी वाक्पटुः प्राज्ञः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
 सर्वशास्त्रसमालोकी ह्यथ साधुः स लेखकः ॥
 बुद्धिमान् मतिमांश्चैव परचित्तोपलक्षकः ।
 क्रूरो यथोक्तवादी च यथ दूतो विधीयते ॥
 समस्तकृतशास्त्रज्ञः पण्डितोऽथ जितेन्द्रियः ।
 शौर्यवीर्यगुणोपेतो धर्माध्यक्षो विधीयते ॥
 पित्रपैतामहो दत्तः शास्त्रज्ञः सत्यवाचकः ।
 शौचयुक्तः सदाचारी सूपकारः स उच्यते ॥
 आयुर्वेदज्ञताभ्यासः सर्वज्ञः प्रियदर्शनः ।
 आर्यशीलगुणोपेतो वेदा यथ विधीयते ॥
 वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो जपहोमपरायणः ।
 आशीर्वादपरो निरामेध राजपुरोहितः ॥
 इति गारुडि ११२ अध्यायः ॥
 भृत्या, स्त्री, (भ्रियतेऽनया भरणमिति वा । भृ +
 “संज्ञायां समजनिषद्निपतमनविदुषुन् श्रीङ्
 भृणिङः ॥” ३।३।६६ । इति क्यप् । स्त्रियां
 टाप् ।) वेतनम् । इत्यमरः । २।१०।३८ ॥
 (भरणक्रिया । यथा, ऋग्वेदे । १।८४।१६ ।
 “आसन्निधून् हृत्स्वसोमयो भूनुय
 एषां भृत्यान्वधत्स जीवात् ॥”)

भृ

भृमिः, पुं, (भ्रमति भ्राम्यति वेति । भ्रम् + “भ्रमेः
 संप्रसारणश्च ।” उणा० ४।१२० । इति इन् कित्
 सम्प्रसारणश्च ।) वायुविशेषः । घूरणा वातास
 इति भाषा । जलादिभ्रमणम् । इत्युणादि-
 कोषः ॥ (त्रि, कर्मनिष्ठाहकः । यथा, ऋग्-
 वेदे । १।३१।१६ ।
 “आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां
 भृमिरस्युत्क्रान्तार्त्तानाम् ॥”
 “भृमिर्भ्रामकः कर्मनिष्ठाहक इत्यर्थः ।” इति
 तज्ज्ञाये सायनः ॥ भ्रमणशीलः । यथा, ऋग्-
 वेदे । ३।६२।१ ।
 “इमा उवां भ्रमयो मन्यमाना
 युवावते न तुष्ट्या अभूवन् ॥”
 “भ्रमयः भ्रमणशीलाः ॥” इति तज्ज्ञाये सायनः ॥
 वीणाविशेषे स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । २।३४।१ ।
 “अमथो न शुशुचाना ऋजीविणो भृमिं
 धमन्तो अपगा अतृष्वत ॥”
 “यद्वा, भृम्याख्यो वीणाविशेषस्तं धमन्तो वाद-
 यन्तः ॥” इति तज्ज्ञाये सायनः ॥)
 भृश, इर् य उ अधःपते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) इर् अष्टशतं
 अभर्षीत् । पुष्पादित्वात्त्रिषु ड इत्यन्ये । य भृशति
 भृशत्वरिपताकिनीति हलायुधः ॥ उ भर्षित्वा
 भृष्टा । इति । दुर्गादासः ॥
 भृशं, स्त्री, (भृशति प्रासुर्येण वर्त्तते इति भृश +
 कः ।) अतिशयः । तद्वति, त्रि । इत्यमरः ।
 १।७० ॥ (यथा, भारवौ । ११।४६ ।
 “भृशमाराधने यतः खाराध्यस्य मरुत्वतः ॥”
 भृशम्, य, (भृश + कः ।) प्रकर्षार्थः । सुहुरर्थः ।
 शोभनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 भृशत्, [ट] पुं, पाषाणः । इति शब्दरत्नावली ॥
 भृष्टः, त्रि, (भ्रसज् + कर्मणि क्तः ।) जलोपसेकं
 विना पक्वः । इति हेमचन्द्रः ॥ भाजा इति
 भाषा ॥
 भृष्टतडुलः, पुं, (भृष्टासौ तडुलश्चेति कर्म-
 धारयः ।) भर्जनविशिष्टधान्यनिकरः । चाल
 भाजा इति भाषा ॥ अस्य गुणाः ।
 “सुगन्धिः कफहारुचः पित्तलो भृष्टतडुलः ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 भृष्टयवः, पुं, (भृष्टासौ यवश्चेति ।) भर्जन-
 विशिष्टयवः । यवभाजा इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । धानाः २ । इत्यमरः ॥ वाङ्कम् ३ ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्य गुणा धानाशब्दे
 द्रष्टव्याः ॥
 भृष्टान्नं, स्त्री, (भृष्टं अन्नम् ।) भृष्टतडुलः ।
 सुङ्गि इति भाषा । तत्पर्यायः । कुहुरम् २
 व्याख्यम् ३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 भृष्टिः, स्त्री, (भ्रसज् + भावे क्तिन् ।) भर्जनम् ।
 मूत्रवाटिका । इति मेदिनी । टे, २५ ॥
 भृ गि भृतौ । भृजि । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (क्रा०-पर०-सक०-सेट् ।) गि भृगाति भूर्यः ।
 भूर्यः । भजि भर्जने । इति दुर्गादासः ॥

भेकः, पुं, (विभेति इति । भी + “इण्भीका-
पाश्र्वत्यतीति ।” उणा० । ३ । ४३ । इति कन् ।
जन्तुविशेषः । आङ् इति भाषा । तत्-
पर्यायः । मण्डूकः २ वर्षाभूः ३ शालूरः ४
जवः ५ ददुरः ६ । इत्यमरः । १ । १० । २४ ॥ वृष्टिभूः
७ शालूरः ८ । इति तट्टीका ॥ जवज्जमः ९
यङ्गः १० जवगः ११ शङ्गः १२ नन्दनः १३
गूढवच्चैः १४ अजिङ्गः १५ जिङ्गमोहनः
१६ । इति शब्दरत्नावली ॥ नन्दकः १७ कृता-
लयः १८ रेकः १९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मण्डूकः
२० हरिः २१ लुलुकः २२ । कचित् पुस्तके
लूलकोऽपि पाठः । शालूकः २३ कटुरवः २४ ।
अस्य मांसगुणाः । सद्योबलकरत्वम् । अम-
लड्ढाहप्रमेहक्षयकुष्ठच्छर्दिनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ भेघः । इति मेदिनी । के, ३० ॥
(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४५१ ।
“संयुक्तेऽद्रीनुदधिर्निदाघनद्यो न भेकमपि ॥”)

भेकटः, पुं, (भेक इव टलति । भेक + टल + डः ।)
मत्स्यभेदः । यथा । तुल्यौ भेकटवेकटौ । इति
द्विरूपकोषः ॥

भेकनिः, पुं, मत्स्यविशेषः । भाङ्गन इति भाषा ।
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । दृष्य-
त्वम् । श्लेष्मकरत्वम् । गुरुत्वम् । इति राज-
वल्लभः । भेकलिः । इति च पाठः ॥

भेकपणी, स्त्री, (भेकाकृति पर्यमस्याः ङीष् ।)
मण्डूकपणी । इति केचित् ॥ (यथा,—
“तत्सर्वं कन्यकाद्रविर्मह्येष्टावयेत्तथा ।
भेकपणीरसेनैव गुणादयवटीं हिताम् ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे दृष्टत्वोपनाथ-
रसे ॥)

भेकभुक् [ज्] पुं, (भेकं भुङ्क्ते इति । भुज् +
क्विप् । सप्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भेकी, स्त्री, (भेक + “जातेरस्त्रीविषयादयोप-
धात् ।” ४ । १ । ६३ । इति ङीष् ।) भेकप्रिया ।
तत्पर्यायः । शिली २ गण्डुपदी ३ वर्षाभू ४
इत्यमरः । १ । १० । २४ ॥ अन्येऽपीवन्तभेक-
पर्याया एतदाचकाः । मण्डूकपणीवृक्षः । इति
रत्नमाला ॥ (यथास्याः पर्यायान्तरम् ।
“भेकी मण्डूकपणी च मण्डूकी मूलपर्यपि ॥”
इति रत्नमालायाम् ॥)

भेडः, पुं, (भी + बाहुलकात् डः । अस्यत्वम् न
गुणत्वं च ।) भेघः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४३ ।

अस्य भाषा भेडा ॥
भेडी, स्त्री, (भेड + ङीष् ।) भेडभार्या । अवी ।
अस्या दुग्धगुणाः ।

“आकिकं लवण खादु स्निग्धोष्णसाशरीप्रणुत् ।
अह्वयं तर्पणं केशं शुक्रपित्तकफप्रदम् ॥
गुरुकासेऽनिलोद्भूते केवले चानिले वरम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

भेत्ता, [ऋ] त्रि, (भिनत्तीति । भिद + ळच् ।)
भेदकर्ता । यथा, यवहारतत्त्वे ।

“कुद्दालपाणिर्विज्ञेयः सेतुभेत्ता समीपतः ॥”

भेदः, पुं, (भिद + ळच् ।) शत्रुवशीकरणोपाय-
चतुष्टयान्तर्गततृतीयोपायः । तत्पर्यायः ।
उपजापः २ । इत्यमरः । २ । ८ । २१ ॥ परतो
विज्ञेय आत्मसात् करणं भेदः । इति भरतः ॥
तद्विशेषो यथा,—

मत्स्य उवाच ।

“परस्परान्ते ये दुष्टाः क्रुद्धा भीतावमानिताः ।
तेषां भेदं प्रयुज्जीत भेदसाध्या हि ते मताः ॥
ये तु येनैव दोषेण परस्मान्नापि विभ्यति ।
ते तु तद्दोषपातेन भेदनीया भृशं ततः ॥
आत्मीयां दर्शयेदाशां परस्मादर्शयेद्भयम् ।
एवं हि दर्शयेद्भिन्नान् यथावद्वशमानयेत् ॥
संहता हि विना भेदं शक्नोतापि सुदुःसहाः ।
भेदमेव प्रशंसन्ति तस्मान्नयविशारदाः ॥
स्वमुखेनाश्रयेद्भेदं परस्वखेन च ।
परीक्ष्य साधु मन्यते भेदं परस्वखाच्छ्रुतम् ॥
भेदाः स्वकार्यसुदृश्यं कुशलेर्ये हि भेदिताः ।
भेदितास्ते विनिर्दिष्टा नैव राजार्थवादिभिः ॥
अन्तःकोपो बहिःकोपो यत्र स्यातां मही-
क्षिताम् ।

अन्तःकोपो महांस्तत्र नाशकः पृथिवीक्षिताम् ॥
सामन्तकोपो बाह्यस्तु कोपः प्रोक्तो मनोविभिः ।
महिषीयुवराजाभ्यां तथा सेनापतेर्दृष्टम् ॥
अमात्यमन्त्रिणाञ्चैव राजपुत्रात्तथैव च ।
अन्तःकोपो विनिर्दिष्टो दारुणः पृथिवीक्षिताम् ॥
बाह्यकोपो समुत्पन्ने सुमहत्पि पार्थिवः ।
शुद्धान्तस्तु महाभाग ! शीघ्रमेव जयी भवेत् ॥
अपि शक्रसमो राजा अन्तःकोपेन नश्यति ।
सोऽन्तःकोपः प्रयत्नेन तस्माद्रक्षेन्महीक्षिता ॥
परतः कोपसुत्पाद्य भेदेन विजिगीषुणा ।
ज्ञातीनां भेदनं कार्यं परेषां विजिगीषुणा ॥
रक्ष्यन्तैव प्रयत्नेन ज्ञातिभेदस्तथात्मनः ।
ज्ञातयः परितप्यन्ते सततं परितप्य यम् ॥
तथापि तेषां कर्त्तव्यं सुगम्भीरेण चेतसा ।
ग्रहणं दानमानाभ्यां भेदस्तेभ्यो भयङ्करः ॥
न ज्ञातिरनुगृह्णाति न ज्ञातिर्दग्धुमिच्छति ।
ज्ञातिभिर्भेदनीयास्तु रिपवस्तेन पार्थिवैः ॥

भिन्ना हि शक्या रिपवः प्रभूताः
स्वल्पेन सेव्येन निहन्तुमाजौ ।

सुसंहतानां हि ततस्तु भेदः
कार्यो रिपूणां नयशास्त्रविद्धिः ॥”

इति मातृस्ये राजधर्मे २२२ अध्यायः ॥ * ॥
द्वेषः । विशेषः । विदारणम् । इति मेदिनी ।
ने, १२ ॥ (तथा च कामन्दकीये । १५ । १६ ।

“पुरश्च पश्चाच्च यदा समर्थ-
स्तदाभियायान्महते फलाय ।

पुनः प्रसर्पन्नविशुद्धपृष्ठः

प्राप्नोति तीव्रं खलु पार्थिवभेदम् ॥”)

विरेकः । यथा, हास्यावनाटके ।

“काशे धूमस्तुषाणां बलवति मरुते खेदभेदोपवासा
वह्नेमान्ये च पिष्टं सपिशितमनिष्टं वारिपानं
कफर्त्तौ ॥”

भेदकः, त्रि, (भिद + ळच् ।) विदारकः । यथा,
मनौ । ६ । २८५ ।)

(“संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानाश्च भेदकः ।
प्रतिक्रियाश्च तत् सर्वं पञ्च दद्याच्छतानि च ॥”
विरेचकौषधादिः । (विरेचकौषधार्थं विषयो यथा,
“नवन्वरे च ये योगा भेदकाः परिकीर्तिताः ।
ते तथैव प्रयोक्तव्या वीक्ष्य देहमलादिकम् ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे विरेकाधिकारे ॥)
पृथक्कारकः । यथा । “भेदयति अन्यपदार्थं
पृथक् करोतीति भेदकं नाम्ना शिवः गोत्रेण
गार्ग्यः ।” इति कारकटीकायां दुर्गादासः ॥
अपि च ।

“भेदभेदकयोः श्लिष्टं सम्बन्धोऽन्योन्यमिष्यते ।
द्विष्टो यदापि सम्बन्धः षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकात् ॥”

इति कलापटीकाष्टतमर्षुहरिकारिका ॥

(“सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः ।” इति च
५ । ३ । ६६ । इत्यस्य । काशिकाटिप्पणिः ॥)

भेदनं, स्त्री, (भिद्यतेऽनेनेति भिद + ल्युट् ।)
द्विष्टा । इति राजनिर्घण्टः ॥ विदारणम् ।

इति भिदधातोर्भावेऽनट् प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

(भेदकारके, त्रि ॥ यथा, भागवते । ३ । २६ । २ ।

“यदाहुर्वर्णये तत् ते हृदयग्रन्थिभेदनम् ।
“अहङ्कारनिर्वर्णकमिति स्वामियाख्यानम् ॥”

विरेचनकारके च । यथा च सुश्रुते । १ । १८८ । १४ ॥
सर्वं पित्तकरं मयमन्त्रं दीपनरोचनम् ।

भेदनं कफवातघ्नं हृदं वस्तिविशोधनम् ॥”)

भेदनः, पुं, (“भिद्यतेऽनेनेति ।” भिद + ल्युट् ।)
अन्धवेतसः ॥ (भिनत्ति भूमिमिति । ल्युः ॥
श्रूकरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भेदितः, त्रि, (भिद + णिच् + कर्मणि क्तः ।)
भिन्नः । दारितः । इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥

भेदी, [नृ] पुं, (भेत्तुं शीलमस्येति । भिद + णिनिः ।)
अन्धवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयो-

ऽस्यान्धवेतसशब्दे विज्ञेयाः ॥)

भेदकर्त्तरि तद्विशिष्टे च त्रि ॥ (यथा भागवते ।
३ । १५ । ३३ ।

“युत्पादितं ह्युदरभेदि भयं यतोऽस्य ॥”)

भेदुरं, स्त्री, (भिदुर + एष्टोदरादित्वात् साधुः ।)
भिदुरम् । वचम् । इति द्विरूपकोषः ॥

भेरः, पुं, (विभेत्यस्मादिति । भी + ऋच् + क्वाय-
वच्चेति । उणा० । २ । २८ । इति रन् ।)

पटहः । भेरी । दुन्दुभिः । इति संचिप्रसारो-
णादित्पत्तिः ॥

भेरिः, स्त्री, (विभ्यति शत्रुवोऽस्या इति । भी +
“वङ्क्रादयश्च ।” उणा० । १४ । ६६ । इति क्तिन् ।

बाहुलकाद् गुणः ।) दृष्टदृक्का । तत्पर्यायः ।

आनकः २ दुन्दुभिः ३ । इत्यमरः । १ । ७ । ६ ॥

भेरी ४ आनकदुन्दुभिः ५ आनकदुन्दुभी ६ ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, “यतो भेरि-

वेणुवीणान्दद्वज्जतालपटहशृङ्गाहलादिभेदेन
शब्दा अनेकविधाः ।” इति पञ्चतन्त्रे प्रथम-
तन्त्रम् ॥)

भेषजं

भेरी, स्त्री, (विभ्यति श्रवणोऽस्या इति । भी + क्तिन् । कृदिकारादिति पक्षे ङीप् ।) भेरी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

वराह उवाच ।

“भेरीशब्दमकृत्वा तु यस्तु मां प्रतिबोधयेत् ।
बधिरो जायते भूमे ! जन्मेकश्च न संशयः ॥
तस्य वक्ष्यामि सुश्रोणि ! प्रायश्चित्तं मम प्रियम् ।
किंलिखाद् येन मुच्येत भेरीताडनमोहितः ॥
यस्य कस्यचिन्मासस्य शुक्लपक्षे तु द्वादशीम् ।
आकाशप्रयत्नं कृत्वा शीघ्रं मुच्येत किंलिखात् ॥
य एतेन विधानेन वसुधे ! कर्म कारयेत् ।
अपराधं न गच्छेत् मम लोकाय गच्छति ॥”
इति वराहपुराणे भेरीताडनापराधप्राय-
श्चित्तम् ॥

(यथा च, सुसृते । २ । २७६ । ६ ।

“एतेन भेषः पट्टाश्च दिग्धा

नानदामाना विषमाशु हन्युः ॥”)

भेरुण्डं, स्त्री, गर्भधारणम् । भयानकं, त्रि । इति
शब्दरत्नावली ॥

भेरुण्डा, स्त्री, (भेरुण्ड + टाप् ।) देवताविशेषः ।
यक्षिणीभेदः । इति मेदिनी । ले, ३४ ॥ सा
देवता काली । यथा,—

“त्रिकोणनिलया नित्या परमानन्दतरङ्गिता ।
महाविद्येश्वरी श्वेता भेरुण्डा कुलसुन्दरी ॥”
इति कालीकुलसर्वस्वे श्रीशिवपरशुरामसंवादे
आद्यायाः सङ्क्षेपनामस्तोत्रम् ॥

भेलं, त्रि, (भी + “कृजेन्द्रायवर्जति ।” उणा० २ ।
२८ । इति रन् रल्लम् ।) भौरुः । सूर्यः ।
इति मेदिनी । ले, ३३ ॥ चक्षुः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

भेलः, पुं, (भी + रन् रल्लम् ।) ऋषिः । सुनिविशेषः ।
इति मेदिनी । ले, ३३ ॥ भेलकम् । इति
संक्षिप्तसारोणादित्तः ॥

भेलकः, पुं, स्त्री, (भेल + स्वार्थे कन् ।) नद्यादि
तरणसाधनवस्तु । भेला इति भाषा । तत्-
प्रत्ययः । ऋषः २ कोलः ३ उडूपम् ४ उडुपम्
५ तरणः ६ तारणः ७ तारकः ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥ तरौषः ९ । इति जटा-
धरः ॥

भेष, ऋ न भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-अक०-सेट् ।) ऋ अविभेष्ट । न भेषति
भेषते विभेषे । इति दुर्गादासः ॥

भेषजं, स्त्री, (भिषजोवैद्यस्येदमित्यण् निपा-
तनादेत्वम् । यद्वा, भेषं रोगं जयतीति । जि +
ङः । औषधम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥
“अस्ति भेषजो जलायः ।” इति ऋक्संहिता ।
२ । ३३ । ७ । अथ भेषजभक्षणसमयाः ।
“भेषज्यमभ्यवहरेत् प्रभाते प्रायशो बुधः ।
कषायास्तु विशेषेण तत्र भेदस्तु दर्शितः ॥
ज्ञेयः पक्षविधः कालो भेषज्यग्रहणे वृणाम् ।
किञ्चित् सूर्योदये जाते तथा दिवसभोजने ।
सायन्तने भोजने च सुहृत्पि तथा निशि ॥”

५४३

भेषजं

तत्र प्रथमः कालः ।

‘प्रायः पित्तकफोदके विरेकवमनार्थयोः ।

लेखनार्थं च भेषज्यं प्रभाते नात्रमाहरेत् ॥’

अथ द्वितीयः कालः ।

‘भेषज्यं विगुणोपाने भोजनाग्रे प्रशस्यते ।

अरुचौ चित्रभोज्ये च मित्रं रुचिरमाहरेत् ॥’

समानवाते विगुणे मन्देऽग्नौ वह्निदौपनम् ।

दद्याद्भोजनमग्रे च भेषज्यं कुशलो भिषक् ॥

यानकोपे तु भेषज्यं भोजनान्ते समाहरेत् ।

हिक्राक्षेपककम्पेषु पूर्वमन्ते च भोजनात् ॥’

अथ तृतीयः कालः ।

‘उदाने कुपिते वाते खरभङ्गादिकारिणि ।

ग्रासग्रासादिकं देयं भेषज्यं साध्यभोजने ॥

प्राये प्रवृष्टे साध्यस्य सुक्तस्यान्ते प्रदीयते ।

औषधं प्रायशो धीरेः कालोऽयं स्यात् तृती-
यकः ॥’

अथ चतुर्थः कालः ।

सुहृत्सुहृश्च तट्टर्द्धिहिक्राश्यासगदेषु च ।

सान्नाभ्य भेषजं दद्यादिति कालचतुर्थकः ॥’

अथ पञ्चमः कालः ।

‘ऊर्ध्वगन्तु विकारेषु लेखने वृंहणे तथा ।

पाचने शयने देयमनन्तं भेषजं निशि ॥’

इति पञ्चमः कालः ॥

निरुक्तस्य भेषजस्य गुणमाह ।

‘वीर्याधिकं भवति भेषजमन्नहीनं

हन्त्यात्तदामयमसंशयमाशु चैव ॥

तद्भालवृद्धयुवतीन्दुभिश्च पीतं

ग्लानिं परां नयति चाशु बलक्षयश्च ॥’

सान्नाभ्य भेषजस्य गुणमाह ।

‘शीघ्रं विपाकसुपपत्तिबलं न हिंस्या-

दन्नाहतं न च सुहृद्वेदनान्नरेति ।

एतद्वितं स्यविरवालक्षणाङ्गनाभ्यः

प्राग्भोजनादयद्विशतं किल तच्च तद्वत् ॥’

तद्वत् अन्नाहतवत् भेषजमिति शेषः ।

‘औषधेषु भुक्तं भोजनेषु यदौषधं पीतम् ।

न करोति गदोपशमं प्रकोपयत्यन्यरोगांश्च ॥’

पीतमित्युपलक्षणम् । लौघादि च ।

‘अतुलोमोऽनिलः स्वास्यां चतुष्पासुमनः कुतः ॥

लवुलमिन्द्रियोद्गारशुद्धिजीर्णविधाकृतिः ॥

क्षमो दाहोऽङ्गसदनं भ्रमश्चूर्णाग्निरुजः ।

अरतिबलहानिश्च सावशेषौषधाकृतिः ॥’

अथ भेषजभक्षणविधिमाह चरकः ।

‘देवान् गुरुंस्तथा विप्रान् पूजयित्वा प्रणम्य च ।

आश्लिष्य समादाय अङ्गया भेषजं भजेत् ॥

रसायनमिवर्षाणां देवानामिव चान्दतम् ।

सुधैवोत्तमनागानां भेषज्यमिदमस्तु ते ॥

अक्षदद्यान्मिद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः ।

ऋषयः सौधधियामा भूमिदेवाश्च पानु वः ॥’

इत्याद्याश्लिष्यः ॥

‘औषधं हेमरजतन्दुभाजनपरिस्थितम् ।

पिबेदात्मजनस्याग्रे प्रसन्नवदनेक्ष्य ॥

प्रशान्तसूपविश्राय पीत्वा पार्श्वमधोमुखम् ।

भेषजं

निःक्षिप्यात्तस्य सलिलं ताम्बूलादुपयोजयेत् ॥

अथ भेषजानां विधानानि ।

‘खरसश्च तथा कल्कः काथश्च हिमफाण्टकौ ।

ज्ञेयाः कषायाः पच्येते लघवः सूर्ययोत्तरम् ॥’

तत्रादौ खरसविधिः ।

‘आहतात्तत्तृणाहृतात् द्रव्यात् सुखात् ससु-
हृवे ।

वस्त्रनिष्पीडितो यश्च खरसो रस उच्यते ॥’

अथ कल्कविधिः ।

‘द्रव्यमात्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलं भवेत् ।

प्रक्षिप्य गालयेद्वस्त्रे तन्मानं कर्षसम्मितम् ॥

कल्के मधु घृतं तेलं देयं दिगुणमात्रया ।

सितां गुडं समं दद्याद्द्रवा देयाश्चतुर्गुणाः ॥’

अथ काथविधिः ।

‘पानीयं घोडशगुणं क्षुप्ते द्रव्यपले क्षिपेत् ।

मृत्पात्रे काथयेद्ग्राह्यमष्टमांशावशेषितम् ॥

कर्षादौ तु पलं यावद्द्रवात् घोडशिकं जलम् ॥’

घोडशिकं घोडशगुणम् ॥ * ॥

अथ हिमविधिः ।

‘क्षुप्ते द्रव्यपलं सन्ध्यां षड्भिर्नोरपलेः झुतम् ।

निशोषितं हिमः स स्यात्तथा शीतकषायकः ॥’

अथ फाण्टविधिः ।

‘क्षुप्ते द्रव्यपले सन्ध्यां जलमुष्णं विनिःक्षिपेत् ।

मृत्पात्रे कुड्वोन्मानं ततस्तु आवयेत् पुटात् ॥

स स्यात् चूर्णद्रवः फाण्टस्तन्मानं द्विपलोन्मितम् ।

चौद्रं सिता गुडादौस्तु कर्षमान्नात् विनिः-
क्षिपेत् ॥ * ॥

अथ तण्डुलजलविधिः ।

‘कश्चित् तण्डुलपलं जलेऽष्टगुणिते क्षिपेत् ।

भावयित्वा जलं ग्राह्यं देयं सर्वत्र कर्मसु ॥’

अथ मन्थविधिः ।

‘जले चतुष्पले शीते क्षुप्ते द्रव्यपलं क्षिपेत् ।

मृत्पात्रे मन्थयेत् सन्ध्यां तस्माच्च दिगुणं
पिबेत् ॥’

अथ चूर्णविधिः ।

‘अत्यन्तशुष्कं यद्द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम् ।

तत् स्याच्चूर्णं रजःक्षोदस्तन्मात्राकर्षसम्मिता ॥

चूर्णं गुडः समो देयः शर्करा हिगुणा मता ।

चूर्णेषु भर्जितं हिङ्गु देयं नोत्कृष्टद्वयवेत् ॥’

अथ भावनाविधिः ।

‘द्रवेण यावता सन्ध्यां चूर्णं सर्वं झुतं भवेत् ।

भावनायाः प्रमाणान्तु चूर्णं प्रोक्तं भिषग्वरैः ॥’

अथ पुटपाकविधिः ।

‘पुटपाकस्य कल्कस्य खरसो गृह्यते यतः ।

अतस्तु पुटपाकानां युक्तिरचोच्यते मया ॥

पुटपाकस्य पाकोऽयं लेपस्याङ्गारवर्णता ।

लेपश्च द्राक्षुलं स्थूलं कुर्याद्वाङ्गुष्ठमात्रकम् ॥

काशरीवटजम्बादिपत्रैर्वर्धनसुत्तमम् ।

पलमात्रो रसो ग्राह्यः कर्षमात्रं मधु क्षिपेत् ॥

कल्कचूर्णद्रवाद्यास्तु देयाः कोलमिता बुधैः ॥’

अथोष्णोदकविधिः ।

‘अथमेनांशुशेषेण चतुर्थेनार्द्धकेन वा ।

भेषजं

अथवा काथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत् ॥
अथ क्षीरपाकविधिः ।
'क्षीरमष्टगुणं द्रव्यात् क्षीरान्नीरं चतुर्गुणम् ।
क्षीरावशेषं तत्पीतं शूलमामोद्धवं जयेत् ॥'
अथावलेहविधिः ।
'काथादेयेत् पुनः पाकात् घनत्वं सा रसक्रिया ।
सोऽवलेहश्च लेहश्च तन्मात्रा स्यात् पलो-
न्मिता ॥'

अथ वटिकाविधिः ।

'वटिका अथ कथ्यन्ते तन्नामवटिका वटी ।
मोदको गुटिका पिखी गुडो वर्तितस्थोच्यते ॥
लेहवत् साध्यते वट्नी गुडो वा शर्करायवा ।
गुग्गुलुश्चा चिपेत्तत्र चूर्णं तन्निर्मिता वटी ॥'

अथ सन्धानविधिः ।

'द्रवेषु चिरकालस्थं द्रव्यं यत् सन्धितं भवेत् ।
आसवारिष्टमेदैस्तत् प्रोच्यते भेषजोचितम् ॥'

अथ घातूनां शोधनमारणविधिः । तत्र
शोधनविधिः ।

'पक्ष्मीकृत्य पत्राणि हेम्नो वट्नी प्रतापयेत् ।
निषिञ्चेत्तप्तपानि तैले तक्ते च काञ्जिके ॥
गोमूत्रे च कुलत्यानां कषाये तु विधा त्रिधा ।
एवं हेम्नः परेषाञ्च घातूनां शोधनं भवेत् ॥*॥

अथ स्वर्णस्य मारणविधिः ।

'स्वर्णस्य द्विगुणं सूतमस्त्रेन सह मर्दयेत् ।
तद्गोलकसमं गन्धं निदध्यादधरोत्तरम् ॥
गोलकश्च ततो रुद्धा सरावट्टसंपुटे ।
त्रिंशद्दणोपलेर्दद्यात् पुटान्येवं चतुर्दश ।
निरुध्य जायते भस्म गन्धो देयः पुनः पुनः ॥"

अथ स्नेहपानविधिः ।

स्नेहश्चतुर्विधः प्रोक्तो घृतं तैलं वसा तथा ।
मज्जा च तत् पिबेत्सर्गैः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ॥

अथ पञ्चकर्माणि ।

प्रथमं वमनं पश्चाद्विरेकश्चानुवासनम् ।
एतानि पञ्च कर्माणि निरूहेणोत्तरं तथा ॥

अथ फलवर्तिविधिः ।

घृताभ्यक्ते गुदे क्षिप्वा झट्वा स्वाङ्गुष्ठसन्निभा ।
मलप्रवर्तिनी वक्तिः फलवर्तिश्च सा स्मृता ॥

अथ नस्यपहणविधिः ।

नस्यं तत् कथ्यते धीरेर्नासाग्राह्यं यदौषधम् ।
लावणं नस्तकर्म्मैति तस्य नाम द्वयं मतम् ॥

अथ धूमपानविधिः ।

धूमस्तु षड्विधः प्रोक्तः श्मनो ऽहं हणस्तथा ।
रेचनः कासहा चैव वामनो ब्रणधूपनः ॥

अथ गण्डकवलप्रतिसारणविधिः ।

तत्र गण्डकः ।
स्नेहक्षीरकषायादिद्रवैः सम्पूर्णमाननम् ।
आपूर्य स्थीयते तावद्विधिर्गण्डकधारणे ॥

अथ कवलः ।

वातपित्तकफस्य द्रव्यस्य कवलं मुखे ।
अर्द्धं निःक्षिप्य संचर्य निष्ठीवेत् कवले विधिः ॥

अथ प्रतिसारणम् ।

दन्तजिह्वासुखानां यच्चूर्णकल्पावलेहकैः ।

भेषजं

शूनैर्धर्ममङ्गुल्या तदुक्तं प्रतिसारणम् ॥

अथ खेदविधिः ।

खेदश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तपोष्णखेदसंज्ञितः ।
उपनाहो द्रवः खेदः सर्वे वातार्तिहारिणः ॥

अथ कर्णपूरणविधिः ।

खेदयेत् कर्णदेशान् किञ्चित् पार्श्वशायिनः ।
मूत्रैः स्नेहैः रसैरुक्तेः कोणैः श्रोत्रं प्रपूरयेत् ॥
कर्णश्च पूरितं रन्नेच्छतं पञ्चशतानि वा ।
सहस्रं वापि मात्राणां श्रोत्रकण्ठशिरोगदैः ॥
रसाद्यैः पूरणं कर्णे भोजनात् प्राक् प्रशस्यते ।
तैलाद्यैः पूरणं कर्णे भास्करेऽस्तसुपागते ॥*॥

अथालेपविधिः ।

अथालेपस्य नामानि लेपलेपनलिपयः ।
दोषघ्नो विषहा वर्ण्यः स च लेपस्त्रिधा मतः ।
न रात्रौ लेपनं कुर्यात् शुष्यमाणं न धारयेत् ॥

अथ शोणितसावणविधिः ।

शोणितं सावयेज्जलोराभयं प्रसमीक्ष्य च ।
प्रस्थं प्रस्थाह्वमथवा प्रस्थाह्वमथापि वा ॥
शरत्काले स्वभावेन शोणितं सावयेन्नरः ।
त्वग्दोषग्रन्थिशोयाद्या न स्यू रुधिरपातनात् ॥

अथाश्रोतनविधिः ।

काथक्षौद्रासवस्नेहविन्दूनां यत्तु पातनम् ।
द्वाङ्गुलीन्मीलिते नेत्रे प्रोक्तमाश्रोतनं हितम् ॥

अथ विडालकविधिः ।

विडालको वह्निर्लोपो नेत्रे पक्ष्मविवर्जिते ।
तस्य मात्रा परिज्ञेया मुखालेपविधानवत् ॥

अथ तर्पणविधिः ।

वातातपरजोह्नीने वेष्टन्युत्तानशायिनः ।
आधारौ माषचूर्णेन क्लिप्तेन परिमण्डितौ ॥
समौ दृढावसम्बाधौ कर्तव्यौ नेत्रकोषयोः ।
पूरयेद्घृतमस्त्रेन विलीनेन सुखोदके ॥

अथाञ्जनविधिः ।

"अथ सम्यग्दोषस्य प्राप्तमञ्जनमाचरेत् ।
अञ्जनं क्रियते नेत्रे तद्द्रव्यञ्जनं मतम् ॥

अथ प्रत्यञ्जनविधिः ।

गतदोषमपेताशु प्रपश्यत् सम्यग्भसा ।
प्रक्षाल्याक्षि यथादोषं कार्यं प्रत्यञ्जनं ततः ॥
इति भावप्रकाशः ॥*॥

अथ भेषजकरणभक्षणदिनम् । तत्र तिथयः
विष्टिभिन्नाः शोभनाः । वाराः रविसोमबुध-
बृहस्पतिशुक्राणाम् । नक्षत्राणि पूष्फल्गुनी-
पूर्वाषाढापूर्वभाद्रपक्षघाभरण्यश्लेषाविशाखा-
द्राभिन्नानि । जन्मर्चश्च निषिद्धम् ।

"लग्नानि मिथुनकन्याधनुर्मीनसंज्ञकानि ।

तत्र गुरुबुधचन्द्रशुक्रेण सत्सु प्रशस्तानि ॥"

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

(करणं पुनर्भेषजम् । भेषजं नाम तत् यदुप-
करणाय उपकल्प्यते भिषजो घातुसाध्याभि-
निर्वृत्तौ प्रयतमानस्य विशेषतश्चोपायात्तेभ्यः ।
तद्विधिं व्याप्यभेदात् देव्यपाश्रयं युक्ति-
व्याप्यश्च । तत्र देव्यपाश्रयं मन्त्रौषध-
मणिमङ्गलवस्तुपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोप-

भैमी

वासस्वस्थयनप्रणिपातगमनादि । युक्तिव्यापा-
श्रयं संशोधनोपशमने चेष्टाश्च दृष्टफलाः ।
एतच्चैव भेषजमङ्गभेदादपि द्विविधं द्रव्यभूत-
मद्रव्यभूतश्च, तत्र यद्द्रव्यभूतं तदुपायाभि-
ज्ञुतम् । उपायो नाम भयदर्शनविस्मापनचो-
भणहर्षणभर्त्सन वधवन्धस्वप्नसंवाहनादिरन्तर्य-
भावः यथोक्ताः सिद्धुपायाश्च । यत्तु द्रव्य-
भूतं तद्वमनादियु योगसुपैति । तस्यापीयं
परौक्षा, इदमेवं प्रकृत्या एवंगुणमेवंप्रभाव-
मस्मिन् देशे जातमस्मिन् ऋतौ एवं गृहीतमेवं
निहितमेवमुपस्कृतमनया मात्रया युक्तमस्मिन्
ऋतौ एवंविधस्य पुरुषस्यैतावन्तन्त्रोद्यमपकर्ष-
यति उपशमयति वा अन्यदपि चैवंविधं
भेषजमभूतञ्चानेनानेन वा विशेषेण युक्तमिति ।
इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

भेषजाङ्गं, क्षौ, (भेषजस्य औषधस्य अङ्गमवयव-
इव ।) अनुपानम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भैलं, क्षौ, (भिन्नाणां सम्मूह इति । भिन्ना+
भिन्नादिभ्योऽङ् । ४ । २ । ७८ । इत्यङ् ।)
भिन्नासम्मूहः । इत्यमरः । २ । ७ । ४७ ॥
अपि च ।

"भिन्नाशनमनुद्योगात् प्राक्तेनाप्यनिमित्तम् ।
अवाचितसु तज्ज्ञेयं भोक्तव्यं मशुरवधीत् ॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतोऽष्टमोऽध्यायः ।
(भिन्नैव स्वार्थे अण् । भिन्ना ॥ भिन्नाभवे
भिन्नालब्धे वा चि ।)

भैक्षजीविका, क्षौ, (भैक्षेण जीविका ।) भिक्षया
जीवनोपायः । तत्पर्यायः । पैष्टिभ्यम् २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भैक्षसुक् [ज्] चि, भैक्षाशी । भिन्नाशी ।
भैक्षं भुङ्क्ते यः । इति कर्त्तरि क्तिप्प्रत्ययेन ।
निष्पन्नं ॥ (यथा, महाभारते १४ । ४६ । ३ ।
"गुरुणा समनुज्ञातो भुङ्क्षतात्ममकुत्सयन् ।
हविष्यभैक्षसुक् चापि स्थानासनविहार-
वान् ॥")

भैमी, क्षौ, (भीमेनोपासिता भीमस्य इयं वेति ।
भीम+अण् डीप् ।) भीमेकादशी । यथा,
अथ भैमी । विष्णुधर्मोत्तरे ।

"ऋगशीर्षे शशधरं माघे मासि प्रजापते ।।
एकादश्यां सिते पक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः ।
द्वादश्यां षट्तिलाचारं कृत्वा पापात् प्रमुच्यते ॥
तिलस्त्राथी तिलोदकीं तिलहोमी तिलोदकी ।
तिलस्य दाता भोक्ता च षट्तिली नावसी-
दति ॥"

मत्स्यपुराणे ।

"यद्यष्टम्यां चतुर्दश्यां द्वादश्यामथ भारत ! ।
अन्येष्वपि दिनैर्षु न शक्तस्त्वस्योषिषुम् ॥
ततः पुण्यामिमां भीमतिथिं पापप्रणाशि-
नीम् ।

उपोष्य विधिनानेन गच्छ विष्णोः परं पदम् ॥
भीमतिथिं भैमीत्वेन ख्यातां एकादशीम् ॥

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥*॥

भैरवः

अपि च ।

पितामह उवाच ।

“माघमासे शुक्लपक्षे सूर्योदये युता पुरा ।
एकादशी तथा चैषा भीमेन समुपोषिता ॥
आश्चर्यन्तु व्रतं कृत्वा पितृणामनुगो भवेत् ।
भीमहादशीति विख्याता प्राणिनां पुण्यवर्द्धिनी ॥
नक्षत्रेण विनायेका ब्रह्महत्यादि नाशयेत् ।
विनिहन्ति महापापं कुतूषो विषयं यथा ।
कुपुस्तु कुलं यदत् कुमार्था च पतिं यथा ।
अधर्मश्च यथा धर्मः कुमन्ती च यथा वृषम् ॥
अज्ञानेन यथा ज्ञानं शौचश्चाशौचता यथा ।
अश्रद्धया यथा आर्द्रं सत्यश्चेवावृत्तैर्यथा ॥
हिमं यथोष्णमाददादनर्थस्वार्थसंक्षयः ।
यथा प्रकीर्तनादानं तपो वै विस्मयाद्यथा ॥
अशिक्षया यथा पुत्रो गावो दूरगतेर्यथा ।
क्रोधेन च यथा शान्तं यथा वित्तमवर्द्धनात् ॥
यथा समीहनाज्ज्ञानं फलानाञ्च यतव्रताः ।
तथैव पापनाशाय प्रोक्तं दादशी शुभा ॥
ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।
युगपदुपजातानि नहि हन्ति त्रिपुष्करम् ॥
न चापि नैमिषक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं प्रभासकम् ।
कालिन्दी यमुना गङ्गा न रेवा न सरस्वती ॥
न चैव सर्वतीर्थानि एकादश्याः समानि च ।
न दानं न जपो होमो न चान्यसुक्तं क्वचित् ॥
एकतः पृथिवीदानमेकतो हरिवासरः ।
ततोऽप्येका महापुण्या इयमेकादशी परा ॥
अस्मिन् वर्षाहवपुषः कृत्वा देहस्तु हाटकम् ।
घटोपरि नवे पात्रे कृत्वा वै ताम्रभाजने ॥
सर्वबीजन्तु ते विप्राः सितवस्त्रावगुण्ठिते ।
सहिरण्यप्रदीपादोः कृत्वा पूजां प्रयत्नतः ॥
वराहाय नमः पादौ क्रोडाक्षति नमः कटिम् ।
नाभिं गम्भीरघोराय उरःश्रीवत्सधारिणे ॥
बाहुं सहस्रशिरसे श्रीवां सर्वेश्वराय च ।
मुखं सर्वज्ञाने पूज्य ललाटं प्रभवाय च ।
केशाः शतमयूखाय पूज्या देवस्य चक्रिणः ॥
विधिना पूजयित्वा तु कृत्वा जागरणं निशि ।
श्रुत्वा पुराणं देवस्य माहात्म्यप्रतिपादकम् ॥
प्रातर्विप्राय दत्त्वा तु याचकाय शुभाय च ।
कनकक्रोडसहितं सन्निवेद्य परिच्छेदम् ॥
पश्चात्तु पारणं कुर्यान्नातिदमः सुहृद्वृतः ।
एवं कृत्वा नरो विप्रा न भूयः स्तनपो भवेत् ॥
उपोष्येकादशीं पुण्यां सुयते वै ऋणत्रयात् ।
मनोऽभिलषितावाप्तिः कृत्वा सर्वव्रतादिकम् ॥”

इति गारुडे एकादशीमाहात्म्ये १२७

अध्यायः ॥ (भीमस्य राज्ञः अपत्यं अणु स्त्री ।
भीमराजनन्दिनी दमयन्ती । यथा, महा-
भारते । ३ । ६४ । ११ ।

“नाविभ्यत् सा वृषमुता भैमी तत्राय कस्य-
चित् ।”)

भैरवं, चि. (भीरोरिदं त्रासकम् । भीरु + अण् ।)
भयानकम् । इत्यमरः । १ । ७ । २० । (यदा,
महाभारते । १ । १६४ । २७ ।

पृष्ठ

भैरवः

“सद्येन च कटीदेशे गृह्य वाससि पाण्डवः ।
तद्रथो द्विगुणं चक्रे खन्तं भैरवं रवम् ॥”)
अस्य प्रथायाः भयङ्करशब्दे द्रष्टव्याः ॥
भैरवः, पुं, (भीर्मयङ्करो रवो यस्य । इति भीरव ।
ततः स्वार्थे अण् ।) शङ्करः । इति मेदिनी । वे.
४६ ॥ भयानकरसः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
नदविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ रागभेदः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ अष्टभैरवाणामुत्पत्तिर्वथा,
“देवाधिपः समुत्पद्य हरोरसि गदां क्षिपत् ।
संस्थितस्तु महायोगी सर्वधाधारः प्रजापतिः ॥
गदापातच्छताद्भूरि चतुर्धास्त्रगथापतत् ।
पूर्वधारासमुद्भूतो भैरवोऽस्मिन्समप्रभः ॥
विद्याराजेति विख्यातः पद्ममालाविभूषितः ।
तथा दक्षिणधारोऽसौ भैरवः प्रेतमास्थितः ॥
कामराजेति विख्यातः कृष्णाञ्जनसमप्रभः ।
नागराजेति विख्यातश्चक्रमालाविभूषितः ॥
क्षतजाह्नविराज्जातो भैरवः शूलभूषितः ।
सच्छन्दराजेति विख्यात इन्द्रायुधसमप्रभः ॥
भूयिष्ठाहधिराज्जातो भैरवः फलभूषितः ।
ख्यातो लम्बितराजेति शोभाञ्जनसमप्रभः ॥
ततोऽभूद्देवराजेति भैरवः क्षतजाह्नवः ।
उग्रराजो बभूवाय क्षतजाह्नवोऽपरः ॥
एवं हि सप्तरूपोऽसौ कथ्यते भैरवो मुने ! ।
विघ्नराजोऽयमः प्रोक्तो भैरवाष्टकसुच्यते ॥”
इति वामनपुराणे अन्वकवरप्रदाने भैरवप्रादु-
र्भावे ६७ अध्यायः ॥ * ॥
शारदीयदुर्गापूजायां अष्टौ पूज्यभैरवा यथा,
“आदौ महाभैरवश्च संहारभैरवं तथा ।
असिताङ्गभैरवश्च रुद्रं भैरवमेव च ॥
ततः कालं भैरवश्च क्रोधभैरवमेव च ।
तान्च चूडं चन्द्रचूडं अन्ते च भैरवद्वयम् ॥
एतान् संपूज्य मध्ये च नवशक्तीश्च पूजयेत् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे दुर्गोपाख्याने ६९
अध्यायः ॥
तान्च चूडचन्द्रचूडयोः स्थाने कपालभैरवरुद्र-
भैरवौ ज्ञेयौ । इति तन्त्रेव गणपतिखण्डे ४१
अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
“असिताङ्गो रुद्रश्चण्डः क्रोध उत्तमसंज्ञकः ।
कपाली भौषणश्चैव संहारश्चाष्टमः स्मृतः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
शिवगणाधिपभैरवो यथा,—
“नन्दी भङ्गी महाकालो वेतालो भैरवस्तथा ।
अङ्गं भूत्वा महेशस्य वीतभीतास्तपोधनाः ॥
यैर्मानुषशरीरेण प्रापिरे तपसो बलात् ।
गणानामाधिपत्यन्तु ते जानन्ति हरं परम् ॥”
इति कालिकापुराणे ४४ अध्यायः ॥ * ॥
करवीरपुरराजचन्द्रशेखरपत्नीतारावतीगर्भे
महादेवाज्जातपुत्रः । स च पुरा भङ्गी बभूव
पार्वतीप्रापात् वानरमुखो भूत्वा भैरव इति
नाम्ना ख्यातः । यथा,—
“प्रविशेष्ट ततो देवी स्वयं तारावतीतनौ ।
महादेवोऽपि तस्यान्तु कामार्थं समुपस्थितः ॥

भैरवः

कामावसाने तस्यान्तु सद्यो जातं सुतद्वयम् ।
अभवन्पुत्रादूल्न ! तथा शाखाव्यगाननम् ॥
ततस्तयोर्नाम चक्रे नारदो वचनानुप ! ।
ज्येष्ठो भैरवनामाभूत् भीरोः पुत्रो भयङ्करः ।
वेतालसदृशः कृष्णो वेतालोऽभूत्तथापरः ॥”
इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
“योऽसौ भङ्गी हरस्तु महाकालोऽपि भर्गजः ।
तावेव गौरीप्रापेन सम्भूय नरयोनिजौ ॥
वेतालभैरवौ जातौ पृथिव्यां वृषवेष्टनि ।
यथा भङ्गिमहाकालावुत्पन्नौ प्राक् तथा षष्ठ्यु ।
योऽसौ महाभैरवाख्यः सकायः शारभो हरः ।
भैरवः पृथगेवायं गणाध्यक्षो हरात्मजः ॥”
इति कालिकापुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥
दुर्जयाखगिरिस्थभैरवो यथा,—
“तन्मध्ये भैरवो देवो भर्गसङ्गमसम्भवः ।
दुर्जयाख्ये वरगिरौ स्वर्गस्थोऽपमभूमिगः ॥
योऽसौ शरभरूपस्य मध्यखण्डादिभैरवः ।
स एव भैरवाख्योऽयं पञ्चवक्त्रस्य मन्त्रकैः ।
संपूज्य तत्र सतिमान् स याति शिवलोकताम् ॥”
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥ * ॥
भैरवस्य मन्त्रो यथा,—
“केवलः सपरो हादिः षष्ठस्वरसमन्वितः ।
चन्द्रविन्दसमायुक्तं हयग्रीवस्य बीजकम् ॥
भैरवं पाण्डुनाथन्तु वनमालिखरूपिणम् ।
वाराहेण तु बीजेन पूजयेत्तु विधानतः ॥
सपरौ हावसुखारविसर्गाभ्यां समन्वितौ ।
महाभैरवमन्त्रोऽयं भैरवं तेन पूजयेत् ॥”
इति कालिकापुराणे ६२ अध्यायः ॥ * ॥
अस्य ध्यानं यथा,—
“भैरवः पाण्डुनाथश्च रक्तगौरश्चतुर्भुजः ।
गदां पद्मञ्च शक्तिञ्च चक्रञ्चापि करेण च ।
विभ्रदेयाः पुरोभागे पूज्योऽयं विष्णुरूपधृक् ॥”
इति तन्त्रेव ६० अध्यायः ॥ * ॥
अस्य गायत्री यथा,—
“महाभैरव विद्महे केलिरूपाय धीमहि ।
तन्नः कामो भैरवस्तु देवी नित्यं प्रचोदयात् ॥
एषा भैरवरूपस्य गायत्री मे प्रतिष्ठिता ।
यथेष्टमांसमद्यादिभोजनाय मया धृतः ॥
महाभैरवरूपोऽयं तथा स्त्रीरतिसङ्गमे ।
अयन्तु वाग्यभावेन पूज्यो मद्यादिभिः सदा ॥”
इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥
अथ महाविद्यादीनां भैरवनिरूपणं यथा,—
शिव उवाच ।
“षष्ठ्यु चार्द्धं शुभगे ! कालिकायाश्च भैरवम् ।
महाकालं दक्षिणाया दक्षभागे प्रपूजयेत् ॥
महाकालेन वै सार्द्धं दक्षिणा रमते सदा ।
ताराया दक्षिणे भागे अक्षोभ्यं परिपूजयेत् ॥
समुद्रमथने देवि ! कालकूटं समुत्थितम् ।
सर्वे देवाः सदाराश्च महाक्षोभमवाप्नुयुः ॥
क्षोभादिरहितं यस्मात् पीतं हालाहलं विषम्
अतएव महेशानि ! अक्षोभ्यः परिकीर्तितः ॥

भैरवः

तेन साङ्गं महाभाया तारिणी रमते सदा ।
महात्रिपुरसुन्दर्या दक्षिणे पूजयेत् शिवम् ॥
पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रं प्रतिवक्त्रं सुरेश्वरि ।।
तेन साङ्गं महादेवी सदा कामकुतूहला ॥
अतएव महेशानि ! पञ्चमीति प्रकीर्तिता ।
श्रीमद्भुवनसुन्दर्या दक्षिणे चाम्रकं यजेत् ॥
स्वर्गं मर्त्यं च पाताले या चाद्या भुवनेश्वरी ।
एतया रमते तेन चाम्रकस्तेन कथ्यते ॥
सशक्तिश्च समाख्यातः सर्वतन्त्रे प्रपूजितः ।
भैरवा दक्षिणे भागे दक्षिणामूर्तिसंज्ञकम् ॥
पूजयेत् परयन्त्रेण पञ्चवक्त्रं तमेव हि ।
द्विभक्तमस्तादक्षिणांशे कवचं पूजयेत् शिवम् ॥
कवचपूजनादेवि ! सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् ।
धूमावती महाविद्या विधवारूपधारिणी ॥
वगलाया दक्षभागे एकवक्त्रं प्रपूजयेत् ।
महारुद्रेति विख्यातं जगत्संहारकारकम् ॥
मातङ्गीदक्षिणांशे च मतङ्गं पूजयेत् शिवम् ।
तमेव दक्षिणामूर्तिं जगदानन्दकारकम् ॥
कमलाया दक्षिणांशे विष्णुरूपं सदाशिवम् ।
पूजयेत् परमेशानि ! स सिद्धो नात्र संशयः ॥
पूजयेदन्नपूर्णाया दक्षिणांशे च रूपकम् ।
महामोक्षप्रदं देवं दशवक्त्रं महेश्वरम् ॥
दुर्गाया दक्षिणे देशे नारदं परिपूजयेत् ॥
नकारः ऋषिकर्ता च दकारः पालकः सदा ।
रेफः संहाररूपत्वान्नारदः परिकीर्तितः ॥
अन्यासु सर्वविद्यासु ऋषयः परिकीर्तितः ॥
स एव तस्या भर्ता च दक्षभागे प्रपूजयेत् ॥
इति तोडलतन्त्रप्रथमपटले ॥
(भैरवकलिविधयः । यथा, कालिकापुराणे ।
पक्षिणः कच्छपायाद्या मनुष्या नवविधा ऋगाः ।
महिषा गोधिका गावश्चागो वभुश्च शूकरः ।
खड्गश्च क्षणसारश्च गोधिका शरभो हरिः ।
शार्ङ्गश्च नरश्चैव स्वगात्ररुधिरन्तथा ॥
चण्डिकाभैरवादीनां बलयः परिकीर्तिताः ।
बलिभिः साध्यते सुक्तिर्बलिभिः साध्यते दिवम् ॥
अथ भैरवरागस्य विवरणम् । हनूमन्मते षड्-
रागमध्ये प्रथमरागः । महादेवसुखान्निर्गतः ।
अस्य जातिः औडवः । अर्थात् धैवतनिषाद-
षड्जगान्धारमध्यममिति पञ्चस्वरमितितः ।
अस्य गृहं धैवतस्वरः । शरदृतौ प्रातःकालः ।
अस्य गानसमयः । रागमालायाम् अस्या-
कारः महादेवाकारवत् । अर्थात् सुन्दर-
सङ्गावी । भस्मस्नितवदनः । जटामस्तकः ।
जटापतदगङ्गाजलः । कङ्कणभूषितहस्तः । लला-
टाङ्गचन्द्रः । त्रिनेत्रः । सर्पवर्धितस्कन्धबाहुः ।
भालतिलकः । स्कन्धस्थदक्षिचर्मम् । अथवा
दीपिचर्मोपविष्टः । गलमुक्तमालः । त्रिशूल-
हस्तः । अथवा समुखप्रोथितत्रिशूलः ।
पार्श्वस्थदशहस्तः । अस्य रागिण्यः पञ्च । यथा ।
भैरवी वैराटी मधुमाधवी सिन्धवी वज्राली
च । अस्याष्टौ पुत्राः । यथा । हर्षः तिलकः
पुरीयः माधवः रुद्रः बलनेहः मधुः पञ्चमञ्च ।

५४६

भैरवी

कलिनाथमते तु भैरवश्चतुर्थरागः । अस्य
रागिण्यः षट् । यथा । भैरवी गुञ्जरी भाषा
वेलावली कर्णाटी रगतंसा वड्डुंसीति च
केचित् । एतन्मते पूर्ववत् अष्टौ पुत्राः । किन्तु
तिलकपुरीयपञ्चमसहस्रानेषु देवशाखललित-
मालकौशविलावला लिखिताः । सोमेश्वर-
मतेऽपि रागिण्यः षट् । यथा । भैरवी गुञ्जरी
रेवा गुणकली वज्राली बहुली च । तन्मते
रागिण्या सहास्य गानसमयो ग्रीष्मर्तुः ॥
भरतमते तु अस्य रागिण्यः पञ्च यथा । मधु-
माधवी ललिता वरारी वाहाकली भैरवी च ।
तन्मतेऽपि अस्याष्टौ पुत्राः । यथा देवशाखः
ललितः हर्षः विलावलः माधवः वज्रालः
वेमासः पञ्चमञ्च । एवमष्टौ भाष्या यथा ।
रुद्रा वेलावली सोरटी कुम्भारी अन्दाही
बहुलगुञ्जरी पटमञ्जरी भिरवी च । इति सङ्गीत-
शास्त्रम् ॥ * ॥ मतान्तरे भैरवरागस्य भाष्या
यथा । भैरवी वज्राली वरारी मधुमा मधु-
माधवी सिन्धवी च । तत्पुत्रा यथा । कोशकः
अजयपालः श्यामः खरतापः शुद्धः ढोलश्च ।
तत्पुत्रवध्वो यथा । अष्टौ रेवा बहुला सोहिनी
रम्भेली रुद्रा च । अत्र शोभा इति साधुः
पाठः । इति नारदपुराणम् ॥
(नागभेदः । यथा, महाभारते । १।५.७।१६ ।
“भैरवो मुखवेदाङ्गः पिशङ्गश्चोद्वपारकः ॥”)
भैरवी, स्त्री, (भैरव + डीप् ।) चासुखी । यथा,
“चासुखा चर्चिका चर्मसुखामार्जारकर्णिका ।
कर्णमोटी महागन्धा भैरवी च कपालिनी ॥”
इति हेमचन्द्रः । १२।२० ॥
भैरवीविशेषा यथा । त्रिपुरभैरवी १ सम्पत्-
प्रदा भैरवी २ कौलेशभैरवी ३ सकलसिद्धिदा
भैरवी ४ भयविध्वंसिनी भैरवी ५ चैतन्यभैरवी
६ कामेश्वरी भैरवी ७ षट्कूटा भैरवी ८ नित्या
भैरवी ९ रुद्रभैरवी १० भुवनेश्वरी भैरवी ११
त्रिपुरबाला भैरवी १२ नवकूटा भैरवी १३
अन्नपूर्णा भैरवी १४ । आसां मन्त्रा यथा,—
अथ त्रिपुरभैरवी ।
“विद्यद्भृगुहुताशस्यो भौतिको बिन्दुशेखरः ।
विद्यत्तादिकेन्द्राग्निस्यितं वामाक्षिबिन्दुमत् ॥
आकाशभृगुवह्निस्यो मनुः सर्गेन्द्रखण्डवान् ।
पञ्चकूटात्मिका विद्या वेद्या त्रिपुरभैरवी ॥” १ ॥
अथ सम्पत्प्रदा भैरवी ।
यथासौ त्रिपुरा बाला तथा त्रिपुरभैरवी ।
सम्पत्प्रदा नाम तस्याः श्रेष्ठः निर्मलमानसः ॥
शिवचन्द्रौ वद्विसंख्यौ वागभव तदनन्तरम् ।
कामराजं तथा देवि । शिवचन्द्रान्वितं ततः ॥
पृथ्वीबीजान्तवद्वाक्यं तार्त्तीयं श्रेष्ठं वल्लभम् ॥
शक्तिबीजे महेशानि ! शिववह्नी नियोजयेत् ॥
कुमार्याः परमेशानि ! हित्वा सर्गं नृ वैन्दवम् ।
त्रिपुरा भैरवी देवी महासम्पत्प्रदा प्रिये ॥ २ ॥
अथ कौलेशभैरवी ।
सम्पत्प्रदाभैरवीवद्विद्वि कौलेशभैरवीम् ।

भैरवी

हसाद्या सैव देवेशि ! त्रिषु बीजेषु पार्यति ।।
इयन्तु सहसाद्या स्यात् पूजाध्यानादिकं
तथा ॥ ३ ॥
अथ सकलसिद्धिदा भैरवी ।
एतस्या एव विद्याया आद्यन्ते रेफवर्जिते ।
तदेयं परमेशानि ! नाम्ना सकलसिद्धिदा ।
सम्पत्प्रदाभैरवीवत् ध्यानपूजादिकं तथा ॥ ४ ॥
अथ भयविध्वंसिनी भैरवी ।
सम्पत्प्रदा भैरवी आद्यन्ते रेफरहिता चैतदा
भयविध्वंसिनी भैरवी भवति । दक्षिणामूर्ती
तथादर्शनात् । पूजादिकन्तु सम्पत्प्रदावत् ॥ ५ ॥
अथ चैतन्यभैरवी ।
“वागभवं बीजसुखायं जीवप्राणसमन्वितम् ।
सकला भुवनेशानि द्वितीयं बीजसुद्धतम् ॥
जीवं प्राणं वद्विसंख्यं शक्रस्वरसमन्वितम् ।
विसर्गादंमहेशानि ! विद्या त्रैलोक्यमात्मका ॥”
ऋष्यादिन्यासः । शिरसि दक्षिणामूर्तये ऋषये
नमः । मुखे पङ्क्तिच्छन्दसे नमः । हृदि
चैतन्यभैरवे देवताये नमः ॥ ६ ॥
अथ कामेश्वरी भैरवी ।
“कामेश्वरी च रुद्राणां पूर्वसिंहासने स्थिता ।
एतस्या एव विद्याया बीजद्वयसुदाहृतम् ॥
तदन्ते परमेशानि ! नित्यक्षेत्रे मददवे ।
एतस्या एव तार्त्तीयं रुद्राणां परमेश्वरि ॥ ७ ॥
अथ षट्कूटा भैरवी ।
आकिनी राकिणी बीजे आकिनी काकिनी-
युगम् ।
आकिनी आकिनी बीजे आहृत्य सुरसुन्दरि ॥
आद्यमैकारसंयुक्तमन्यदीकारमखितम् ।
शक्रस्वरान्वितं देवि ! तार्त्तीयं बीजमालिखेत् ।
बिन्दुनादकलाक्रान्तं त्रितयं शैलसम्भवे ॥ ८ ॥
अथ नित्या भैरवी ।
एतस्या एव विद्यायाः षड्गान् क्रमशः स्थितान् ।
विपरीतान् वद प्रोद्वे । विद्येयं भोगमोक्षदा ।
न्यासपूजादिकं सर्वमस्याः पूर्ववदाचरेत् ॥ ९ ॥
अथ रुद्रभैरवी ।
शिवचन्द्रौ मादनान्तं फान्तं वद्विसमन्वितम् ।
शक्तिभिन्नं बिन्दुनादकलादं वागभवं प्रिये ॥
सम्पत्प्रदाया भैरव्याः कामराजं तदेव हि ।
सदाशिवस्य बीजन्तु महासिंहासनस्य च ।
एवा विद्या महेशानि ! वर्णितुं नैव शक्यते ॥ १० ॥
अथ भुवनेश्वरी भैरवी ।
हसाद्यं वागभवचाद्यं हसकान्तं सुरेश्वरि ॥
भूबीजं भुवनेशानि द्वितीयं बीजसुद्धतम् ।
शिवचन्द्रौ महेशानि ! भुवनेश्वरी च भैरवी ॥ ११ ॥
अथ त्रिपुरबाला भैरवी ।
अधरो बिन्दुनामाद्यं अक्षेन्द्रस्यः शशी युतः ।
द्वितीयं भृगुसर्गादंगो मनुस्तार्त्तीयमौचितम् ।
एषा बालेति विख्याता त्रैलोक्यवशकारिणी ॥ १२ ॥
अथ नवकूटा बाला ।
बालाबीजत्रयं देवि ! कूटत्रयं नवाक्षरी ।
वियत्कूटत्रयं देवि ! भैरव्या नवकूटकम् ॥ १३ ॥

भोः

अथात्रपूर्णा भैरवी ।

प्रणवं भुवनेशानि ! श्रीवीर्यं कामवीर्यकम् ।

हृदन्ते भगवन्तन्ते माहेश्वरिपदं ततः ।

अत्रपूर्णे ठुगुलं विद्येयं विंशदक्षरी ॥ १४ ॥

इति तन्त्रसारे भैरवीमन्त्रपरिच्छेदः ॥ रागिणी-

विशेषः । सा च भैरवरागस्य पत्नी । यथा,—

“भैरवी कौशिकी चैव भाषा वेलावली तथा ।

वज्राली चेति रागिण्यो भैरवस्यैव वल्लभाः ॥”

मतान्तरे मालवरागस्य पत्नी । यथा,—

धानसी मालसी चैव रामकीरी च सिन्धुडा ।

आशावरी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमाः ॥”

अस्या ध्यानं यथा,—

“सरोवरस्या स्फटिकस्य मन्दिरे

सरोरुहैः शङ्करमर्चयन्ती ।

तालप्रयोगप्रतिबद्धगौति-

गौरीतनूनारद भैरवीयम् ॥”

अस्या गानसमयः पूर्वाह्नकालः । यथा,—

“विभाषा ललिता चैव कामोदी पठमञ्जरी ।

रामकीरी रामकेली वेलोयारी च गुञ्जरी ॥

देशकारी च शुभगा पञ्चमी च गडा तुडु ।

भैरवी चाय कौमारी रागिण्यो दश पञ्च च ।

एताः पूर्वाह्नकाले तु गीयन्ते गायनोत्तमैः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥ * ॥

हनुमन्मते एषा सम्पूर्णजातिः । अस्याः सप्त-

स्वरविन्यासक्रमः मध्यमपञ्चमधैवतनिषादषड्-

जर्षमगान्धारान्तः । अस्या गृहं मध्यमस्वरः ।

श्रवणतौ प्रभाते अस्या गानसमयः । राग-

मालायां अस्याः स्वरूपम् । अल्पवयस्का ।

सुखपा । सुनेत्रा । विस्तारवदना । पिङ्गल-

केशा । कामलाङ्गी । रक्तवर्णा । श्वेतवसना ।

गलशोभितचम्पकमाला । प्रफुल्लपद्मयुक्तपर्वत-

गुहायां शिवपूजापरायणा । तत्र मञ्जीर-

वादका गायन्ति च ॥ * ॥ कल्लिनाथसोमे-

श्वरभरतमतेष्वेवम् ॥

भैरवः, स्त्री, (भैरवमेव संज्ञायाम् स्यात् वा अयम् ।)

लावकपत्नी । इति जटाधरः ॥ भैरवश्च ॥

भैरव्यं, स्त्री, (भैरवमेवेति । भैरव + “अनन्ता-

वसथेतिहभैरवाञ्च आः ।” ५ । ४ । २३ । इति

आः ।) औषधम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥

(अस्य पर्यायो यथा,—

“भैरव्यं भैरवश्चायुर्द्वयमगदमौषधम् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“तदेव वृत्तं भैरव्यं यदारोग्याय कल्पते ।”

इति चरके सूत्रस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।)

भोः, [स्] य, (भातीति । भा + बाहुलकाद्

डोसिः ।) सम्बोधनम् । तत्पर्यायः । ष्याद् २ पाट्

३ अङ्ग ४ हे ५ हे ६ । इत्यमरः । ३ । ४ । ७१ ॥ ङङो

७ हुम् ८ हो ९ अये १० अये ११ अयि १२ ।

इति भरतः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ३ । ५२ ।

“भो भो विप्रेन्द्र ! बुधस्य बुद्ध्या बोध्यं बुधा-

त्मकम् ।)

प्रथः । विधादः । इति शब्दरत्नावली ॥

भोक्ता

भोक्तव्यं, त्रि, (भुज् + कर्मणि तथत् ।) भोज-

नीयम् । भोक्तव्यम् । यथा,—

“यत्रेन भगिनीहस्ताङ्गोक्तव्यं पुष्टिर्वर्द्धनम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

“अत्राव् वर्तुलाकारा वार्ताकी दुग्धवर्णिका ।

प्राणान्तेऽपि न भोक्तव्या दुग्धवर्णा कलम्बिका ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥

(कर्मजन्ये अनुभवनीये । यथा च देवीभाग-

वते । ११ । ७ । २८ ।

“प्रारब्धं किल भोक्तव्यं शुभं वाप्यथवा शुभम् ।

उद्यमस्तद्वशे निवृत्तं कारयत्येव सर्वथा ॥”

भोक्ता, [कृ] त्रि, (भुज् + कर्त्तरि लृच् ।)

भोजनकर्त्ता । यथा,—

“यज्ञेश्वरो हव्यसमस्तकथ-

भोक्तायथात्मा हरिरीश्वरोऽच ।”

इति श्राद्धप्रयोगतत्त्वम् ॥

सुखादिभोगकर्त्ता यथा,—

“कर्त्ता च देही भोक्ता च आत्मा भोजयिता

सदा ।

भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिर्भुक्तिरेव च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्यायः ॥

अथ भोक्तृलक्षणं यथा, पाकाराजेश्वरे ।

“स्नातः सुधौतश्चन्दुसुन्दरशुक्लवासा-

स्ललालधौतचरणः सह पुत्तमित्रैः ।

सखी प्रसन्नहृदयो रसपाकवेद्यां

भोक्ता विशेषं सततं हि सहात्मवैद्यैः ॥

चन्दुतूलमये स्थूले चारुवस्त्रावगुणिते ।

आसने प्राङ्मुखो भोक्तोपविशेहापुदङ्मुखः ॥”

(भोजनकर्त्तव्यं यथा,—

“यदा कारणमासाद्य भोक्तृणां कृन्दनोऽपि वा ।

अनेकद्रव्ययोनित्वाच्छास्त्रतस्तान् विनिर्द्दिशेत् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अध्यायः ॥

“भोक्तारं विजने रम्ये निःसम्बाधे शुभे शुचौ ।

सुगन्धिपुष्परचिते रम्ये देशेऽथ भोजयेत् ॥”

इति च तत्रैव तदध्याये ॥

यथा च सांख्यशास्त्रे भोक्ता भोगकर्त्ता पुरुषः ।

सति भोगज्ञाने भोक्तृज्ञानं भवतीति तल्लक्षण-

माह । “चिदवसानो भोगः ॥” इति सांख्यसूत्रम् । १ ।

१०४ ॥ पुरुषस्वरूपे चैतन्ये पर्यवसानं यस्यैतादृशो

भोगः सिद्धिरित्यर्थः । राज्ञो भृत्यवर्गः यथा,

स्वामिने भोग्यजातमर्पयति, तथा, इन्द्रियाणि

विषयजातं स्वस्वशक्त्या गृहीत्वा अन्तःकरण-

प्रतिविम्बिताय पुरुषाय अर्पयति, स च पुरुषः

प्रतिविम्बग्रहणमात्रेण विषयजातं सुदृक्ते

प्रकाशयतीत्यर्थः । पुरुषस्य भोगः प्रतिविम्बा-

दानमात्रं अन्येषां पुष्ट्यादिः । इदंशः परि-

णामरूपो भोगः पुरुषे निषिध्यते । “बुद्धे

र्भाग इवात्मनि ॥” इत्यादिभिरिति । एतादृक्

तथा पुरुषः भोगकर्त्ता वा भोक्ता ॥” इति

तद्वाक्ये विज्ञानभिच्छुः ॥

भोक्ता [कृ] पुं, (सुदृक्ते जीवरूपेणेति, भुनक्ति

पालयतीति वा भुज् + लृच् ।) विष्णुः । यथा,—

भोगः

“भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सहिष्णुर्जगदादिजः ॥”

इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

भोक्ता । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६१ ॥

भोगः, पुं, (भुज्यतेऽसौ इति । भुज् + घञ् ।)

सुखम् । स्वादिभुक्तिः । पण्यस्त्रीणां भुक्ति-

र्भाङिः । आदिना हस्त्यादिकर्मकराणाञ्च

भुक्तिः । सर्पस्य फटा । सर्पशरीरम् । इत्यमर-

भरतौ । ३ । ३ । २३ ॥ (यथा, रघौ । ११ । ५६ ।

“लक्ष्यते स्म तदनन्तरं रविः

बहुभौमपरिवेशमखलः ।

वैनतेयशमितस्य भोगिनः

भोगवेष्टित इव व्युतो मणिः ॥”)

धनम् । (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३४ । ६ ।

“हिरण्ययुतभोगं सप्तान हत्वी दस्युन् प्रार्थ्यं

वर्णमावतु ॥”

“हिरण्ययं सुवर्णमयं भोगं धनम् ॥” इति

तद्वाक्ये सायनः ॥) गृहम् । (यथासुखिन्नेव

मन्त्रे । “भोगशब्दवाख्याने भुज्यतेऽस्मिन्निति

भोगो गृहं वा सप्तान अर्धभ्यो ददौ ।” इति

सायनः ॥) पालनम् । अभ्यवहारः । इति

मेदिनी । गे, १६ ॥ सर्पः । देहः । मानम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ पुण्यपापजननयोग्य-

कालः । यथा,—

“अतीतानामतो भोगो नाद्यः पञ्चदश

सुतः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वे संक्रान्तिप्रकरणम् ॥

(पुरम् । यथा, ऋग्वेदे । ५ । २६ । ६ ।

“नव यदस्य नवतिष्ठ भोगान्

साकं वज्रेण मघवा विवृण्वन् ॥”

भोगान् पुराणि । इति तद्वाक्ये सायनः ।)

भूम्यादीनां भोगो यथा । विपुरुषभोगमाह

वासः ।

“प्रपितामहेन यद्भुक्तं तत्पुत्रेण विना च तत् ।

तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भागस्त्रिपौरुषः ॥

पिता पितामहो यस्य जीवेच्च प्रपितामहः ।

त्रयाणां जीवतां भोगो विज्ञेयस्त्रिपौरुषः ॥

नारदः ।

तथारूपविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः ।

पुत्रेण सोऽर्थः संशोध्यो न तं भोगो निवर्त्तयेत् ॥”

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

विभवभेदः । यथा,—

“कर्त्ता च देही भोक्ता च आत्मा भोजयिता

सदा ।

भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिर्भुक्तिरेव च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्यायः ॥

(ब्रह्मभेदः । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।

१६ । अध्याये । ४१ । ४८ । ५४ । श्लोकेषु ॥

“यदि स्यादृष्टबाह्यं तदा चापः प्रकीर्तितः ।

मखलोऽसंहतो भोगो दृष्टश्चेति मनीषिभिः ॥

गोमृचिका हि सञ्चारी शकटो मकरस्तथा ।

भोगभेदाः समाख्यातास्तथा परिपतन्तकः ॥

असंहतास्तु षड्बुद्धा भोग्युद्वाञ्च पञ्चधा ॥”)

भोगस

भोगग्रहं, स्त्री, (भोगार्थं ग्रहम् ।) वासग्रहम् ।

यथा,—

“वासागारं भोगग्रहं कथापत्राटनिष्कृताः ।”

इति हेमचन्द्रः ॥

भोगदेहः, पुं, (भोगहेतुको भोगसाधको वा देहः ।)

स्वर्गनरकभोगार्थं सत्त्वशरीरम् । यथा,—

“कृते सपिण्डीकरणे नरः संवत्सरात् परम् ।

प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते ॥”

इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

अपि च ।

“ष्टणु देहविवरणं कथयामि यथागमम् ।

पृथिवी वायुराकाशस्तेजसोयमिति स्फुटम् ।

देहिनां देहबीजं सद्यः दृष्टिविधौ परम् ॥

पृथिव्यादिपञ्चभूतैर्यो देहो निर्मितो भवेत् ।

स कृत्रिमो नश्यन्न भस्मसाच्च भवेद्दिह ॥

वृद्धाङ्गुष्ठप्रमाणश्च यो जीवपुरुषः कृतः ।

विभर्त्सि सृज्यदेहन्तं तद्रूपं भोगहेतवे ॥

स देहो न भवेद्भस्म ज्वलद्गमौ यमालये ।

जले न गच्छेद्देही वा प्रहारे सुचिरे कृते ॥

न शस्त्रे च न चास्त्रे च न तीक्ष्णकण्टके तथा ।

तप्तदेवे तप्तलोहे तप्तपाषाणे एव च ॥

प्रतप्तप्रतिमास्तेष्वप्यलूङ्घनैरपि च ।

न च दग्धो न भस्मश्च भुङ्क्ते सन्तपमेव च ।

कथितं देहवृत्तान्तकारणञ्च यथागमम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २६ अध्यायः ॥

भोगपालः, पुं, (भोगं भोगसाधनमन्त्रादिकं पाल-

यतीति । भोग + पालि + अण् । अश्व-

रत्नकः । इति शब्दमाला ॥ भोगरत्नके चि ॥

भोगपिशाचिका, स्त्री, (भोगे पिशाचिका इव,

नददृष्टवान् ।) चुप्रा । इति चारावली ॥

भोगभूमिः, स्त्री, (भोगार्थेव भूमिः ।) सुख-

स्थानम् । भारतवर्षातिरिक्तवर्षम् । यथा,—

“तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बुद्वीपे महासुने ।।

यतो हि कर्मभूरेषा ततोऽन्या भोगभूमयः ॥”

इति विष्णुपुराणे २ अंशे ३ अध्यायः ॥

भोगवती, स्त्री, (भोगः सर्पशरीरं भूनामस्यस्य

मिति । भोग + मतुप् मस्य वः । “शार्ङ्गर-

वाद्यजो डीन् ।” ४।१।७३ । इति डीन् ।)

पातालगङ्गा । नागपुरी । इति मेदिनी । ते,

२।४ ॥ (नागपत्नी । यथा महाभारते ।

१।१७२।३२ ।

“नच भोगवतीं मन्ये न गन्धर्वीं न मातुधीम् ।”

गङ्गा । यथा, च काशीखण्डे । २६।१२८ ॥

“भया भोगवती भद्रा भवानौ भूतभाविनी ।”

तौर्धमेदः । यथा, महाभारते । ३।८५।७५ ॥

“तौर्धं भोगवती चैव वेदिरेषा प्रजापतेः ।”)

भोगवान्, [तु] पुं, (भोगः फणः कायो वा भूना

अस्यस्यति । भोग + मतुप् मस्य च वत्वम् ।)

सर्पः । इति मेदिनी । ते, २।४ ॥ नायम् ।

गानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भोगविशिष्टे चि ॥

भोगसङ्गः, [न] स्त्री, (भोगार्थं उपभोगार्थं सङ्गः ।)

वासग्रहम् । यथा,—

“गर्भागारं वासग्रहं भोगसङ्गापवाधकम् ।”

इति शब्दरत्नावली ॥

भोगार्हः, स्त्री, (भोगाय अर्हति इति अर्ह +

“ऋहलोर्हत् ।” ३।१।२४ । इति ग्यत् ।)

धान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भोगावली, स्त्री, (भोगानां आवली श्रेणि-

र्यस्याम् ।) स्तुतिपाठकस्य स्तुतिः । इति जटा-

धरः ॥ (यथा माघे । ५।६७ ।

“भोगावलीः कलगिरोऽवसरेषु पेटुः ।”

भोगावलीः प्रवन्वान् । इति तट्टीकायां मल्लि-

नाथः ॥) नागपुरी । इति हेमचन्द्रः ॥

भोगावासः, पुं, (आवसत्यस्मिन् इति । आ + वसु

+ अधिकरणे घञ् । भोगार्थे वा आवासः ।)

वासग्रहम् । इति चारावली ॥

भोगिकः, पुं, (भोगे अश्वभोगे नियुक्त इति ।

भोग + बाहुलकात् ठन् ।) अश्वरत्नकः ।

इति शब्दमाला ॥

भोगिकान्तः, पुं, (भोगिनां कान्तः प्रियः ।) वायुः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भोगिनी, स्त्री, (भोगः अस्या अस्तीति ।

भोग + इनिः । डीप् ।) सहिषीभिरनृपपत्नी ।

इत्यमरः । २।६।५ ॥

भोगिवल्लभः, स्त्री, (भोगिनां वल्लभं प्रियम् ।)

चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भोगो, [न] पुं, (भोगोऽस्यास्तीति । भोग +

इनिः ।) सर्पः । इत्यमरः । १।७।८ । (यथा,

विष्णुपुराणे । १।३।२३ ।

“एकार्णवे तु त्रैलोक्ये ब्रह्मा नारायणात्मकः ।

भोगिश्यागतः शैते त्रैलोक्यग्रासदुहितः ॥”

भोगयुक्तः । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४।१४ ।

“भवतालङ्घि भुजङ्गी जातः किल भोगिचक्र-

वर्त्ती त्वम् ॥”)

ग्रामपात्रः । वृषः । इति मेदिनी । ने, १।२०२ ।

नापितः । इति विश्वः ॥ वैयावृत्तिकरः । इति

हेमचन्द्रः ॥

भोगीन्द्रः, पुं, (भोगिनामिन्द्रः ।) अनन्तदेवः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

भोगीशः, पुं, (भोगिनामीशः ।) अनन्तदेवः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

भोग्यं, स्त्री, (भुज् + ग्यत् ।) धनम् । धान्यम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ भोगमर्हतीति । भोग +

यत् । भोगार्हे चि ॥ (यथा, कामन्दकीये । ५।८१ ।

“यथा रत्नेषु निपुणं शस्यं कण्टकिशायया ।

फलाय लघुदः कार्यस्तद्वद्भोग्यमिदं जगत् ॥”)

आधिमेदः । यथाह नारदः ।

“विश्वम्भहेतू द्वावच प्रतिभूराधिरेव च ।

अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः ॥

कृतकालोपनेयश्च यावद्देवोद्यतस्तथा ।

स पुनर्निविधः प्रोप्यो गोप्यो भोग्यस्तथैव च ॥”

गोप्यो रक्षणीयः । भोग्यस्यार्थः फलभोग्यपदे

द्रष्टव्यः । तद्वयथा,—

“काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति ॥”

भोजः

फलं भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः चेन्नारामादिः
स न कदाचिदपि नश्यति । इति मिताक्षरायां
शवहाराध्यायः ॥

भोग्या, स्त्री, (भुज् + कर्मणि ग्यत् टाप् ।) वैश्या ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ भोग्या भूः । इति वोप-

देवः ॥ (तत्र चि ।)

भोजः, पुं, (भोजस्येदमिति । भोज + “तस्ये-

दम् ।” ३।३।१२० । इत्यण् । अणो लोपः ।)

स्वनामख्यातदेशः । भोजपुर इति भाषा ।

तत्पण्यायः । भोजकटः २ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ धारानगरस्य राजविशेषः ।

तस्य वृत्तान्तो यथा । धारानामनगर्थां सिन्धुल-

सञ्ज्ञो राजा आसीत् । तस्य राज्ञी

सावित्री, तयोर्वृद्धावस्थायां भोजनामपुत्रो

जातः । स यदा पञ्चवर्षवयस्कस्तदा तत्पिता

आत्मभरणकालं विदित्वा भ्रात्रे सुभ्राय राज्यं

ददौ, तदुत्सङ्गे भोजश्च समीच । ततो राशि

परलीकं प्राप्ते कियत्कालानन्तरं सभायां

कश्चिदुदरभरिष्योतिर्विदागत्य सुभ्रं ग्राह

राजन् । भोजस्य भाग्योदयं वक्तुं विरश्चिरपि

न समर्थः कोऽहं वराक उदरभरिष्याम्यः

तथापि वदामि भोजमितः प्रेषय । ततो

राजाज्ञया भोजेऽध्ययनशालां प्राप्ते आह

यथा,—

“पञ्चाशत्पञ्चवर्षाणि सप्तमासा दिनत्रयम् ।

भोगराजेन भोक्तव्यं समीकं दक्षिणापथम् ॥”

इति श्रुत्वा सुभ्रराजोऽचिन्तयत, यदि राज-

लक्ष्मीर्भोजं गमिष्यति ततोऽहं जीवन्नपि मृतः ।

ततो राजा मन्त्रयित्वा वज्रालाधीश्वरं महा-

बलं वत्सराजमाहूय निर्जने तं ग्राह, वत्स-

राज । त्वया भोजस्त्विभुवनेश्वरीविपिने चान्तयः ।

वत्सराजः भोजकुमारोपाध्यायमाहूय ग्राह,

विप्र । भोजमानय । ततो विदितवृत्तान्तो भोजः

कुपितः ग्राह, आः पाप । राज्ञः कुमारं वहि-

रानेतुं तव का प्राप्तिः, ततो वामचरणपाद-

कामादाय भोजेन भालदेशे हतो वत्सराजः

ग्राह, भोजकुमार । वयं राजादेशकारिणः ।

इत्युक्त्वा वधार्थं बलान् वत्सराजेन निशयां

विपिनं भोजे नोते वत्सराजस्य भ्रात्रा भोजस्य

वधोद्यमसमये ।

“एक एव सुहृद्वर्म्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।

शरीरेण समं नाशं सक्तमन्यच्च गच्छति ॥”

इत्युक्त्वा निशम्य वत्सराजो वैराग्यमापन्नो भोजं

चमस्वेत्युक्त्वा प्रणम्य तं रथे निवेश्य गृहमागत्य

भूमिगृहान्तरे भोजं रक्षित्वा कृत्रिमं भोज-

मस्तकं कारयित्वा राजानमागत्य नत्वा ग्राह

श्रीमता यदादृष्टं तन्मया कृतम् । राजपुत्रवधं

ज्ञात्वा राजा तं ग्राह वत्सराज । पुनश्च

खड्गप्रहारावसरे किमपि उक्तम् । वत्सराजः

ग्राह देव । किमपि पञ्चं प्रेषितमस्ति तदिदं

गृहाण शिरश्च दर्शयति । ततो भोजमस्तकं

दृष्ट्वा राजा क्रोद ।

भोजः

“मात्वातेति महीपतिः कृतयुगेऽलङ्कारभूतो
गतः
सेतुर्येन महीदधौ विरचितः कासौ दशास्या
न्तकः ।
अथ चापि युधिष्ठिरप्रभृतयो यावद्भवान्
भूपते !
नैकेनापि समं गता वसुमती मन्ये त्वया
यास्यति ॥”

इति भोजकृतश्लोकं पठित्वा पपात च ।
ततो राजा पण्डितमानीय मया पुत्रो हतः
प्रायश्चित्तमुच्यतामित्युवाच । ततस्ते ऊचुः
राजन् ! सवासा वद्धिमाविश । ततो राज्ञो
वद्धिप्रवेशे निश्चिते सति तद्दार्शनं श्रुत्वा वृषद्वार-
मागत्य वत्सराजो बुद्धिसागरं प्राह तात !
मया भोजो न मारितः बुद्धिसागरश्च तस्य कथं
किमपि कथयति । ततो वत्सराजो निष्क्रान्तः ।
ततस्तस्मिन् हर्षेण साक्षात्सह्यश्च इव एकः
कापालिक आगतः । तं वीक्ष्य बुद्धिसागरः
प्राह योगिन् ! कुत आगम्यते कापालिके त्वयि
जगज्जन्तुकारि कलाविशेषश्चौघधिविशेषो वा
अस्ति । ततो राजाप्याह मया सहसा हतं
पुत्रं रक्ष । कापालिकः प्राह राजन् ! मा भेषोः
पुत्रस्ते नाथप्रसादेन न मरिष्यति प्रातस्तव गृहं
स्वयमेव समेप्यति परं प्रशानभूमौ बुद्धिसागर-
मन्त्रिणा सह होमद्रव्यं प्रेषय । कापालिकेन
यदुक्तं तत् सर्वं राज्ञा सम्याद्य बुद्धिसागरः
प्रेषितः ततश्च राज्ञौ गृहगतया वत्सराजगृहात्
भोजस्तत्र नदीपुलिनं नीतः योगिना भोजकु-
मारो जीवित इति किम्बदन्ती सर्वतोऽप्य-
जायत । ततः पौरामात्यैः परिहृतो भोजो
राजभवनमागतः । ततस्तमालिङ्ग्य रुदन्तं
सुखं निवार्य भोजः कर्तुं । ततो राजा
लज्जावनतग्रीवः सन् निजसिंहासने भोजमुप-
वेश्य राज्यं दत्त्वा वनं गतः । ततो सुखे वनं
प्राप्ते बुद्धिसागरं सुखामाद्यं विधाय भोजः
स्वयं राज्यसुखं बुभुजे । ततो राजसभायां
सहस्रशो बुधवरा दिग्भ्यः समागमुः ततो
राजा अमात्यमाह ।
“लक्षं महाकवेर्देयं तदहं विबुधस्य च ।
देयं ग्राह्यकवेर्वत्स ! तस्याप्यहं त्वयान्वहम् ॥”
इति ॥

ततः क्रमेण वररुचिसुवन्सुवाणामररामदेवहरि-
वंशशङ्करकलिङ्गकर्पूरविनायकमदनविद्याविनोद
कोकिलतारेन्द्रप्रसूताः सर्वे शास्त्रविचक्षणाः
सर्वज्ञा इव राजसभामहर्निशमलंकुर्वन्ति ।
क्रियन्तुकालानन्तरं कालिदासकवौ समागते
तेन साङ्गं राज्ञः परमा प्रीतिरजायत । अन्ये
विद्वांसः कालिदासं वेद्यालम्पटं विदित्वा सर्व-
भावेन वैरहकुः न कश्चित् सभायां स्मृति न
कोऽपि वदति । किन्तु भोजनपतिस्तेन साङ्गं
परमप्रीतो बभूव । अन्येषां पण्डितानामाग-
मनं तेषां पद्यानि समस्यापूरणानि तेभ्यो

५४८

भोजनं

बहुलचसुद्रादानादिवर्णनश्च ग्रन्थेष्वप्यन्त-
भस्ति । तदुपपन्नविस्तरभयात् न लिखितम् ।
इति भोजप्रबन्धपुस्तकात् सङ्कलितम् ॥*॥ रेन्द्र-
जालिकविद्यां भोजविद्यां वदन्ति ॥
भोजकटः, पुं, भोजदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥
(रुक्मिणिर्मिते पुरे, स्त्री । यथा, विष्णुपुराणे ।
५ । २६ । १३ ।

“इत्युक्तेन परित्यक्तः कृष्णाणां क्लिष्टकर्मणा ।
रुक्मी भोजकटं नाम पुरं कृत्वावसत्तदा ॥”)
भोजनं, स्त्री, (सृज् + “लुट् च ।” ३ । ३ । १२५ ।
इति भावे लुट् ।) भक्षणम् । कठिनद्रव्यस्य
गलाधःकरणम् । तत्पर्यायः । जम्घः २
जेमनम् ३ लेपः ४ आहारः ५ निषसः ६
न्यादः ७ । इत्यमरः । १२ । ६ । ५५ ॥ जमनम् ८
विषसः ९ । इति तट्टीका ॥ अभ्यवहारः १०
प्रत्यवसानम् ११ अशनम् १२ खदनम् १३
निगारः १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥
अथ भोजनगुणविधानादि ।
“भोजनाग्रे सदा पथं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ।
अग्निसन्दीपनं हृदं लवणार्द्रकभक्षणम् ॥
आयुर्धृते गुडे रोगा न्यूल्लोनी विदाह्विषु ।
आरोग्यं कटुतिक्तैश्च बलं मांसं पयःसु च ॥
अन्नादद्युग्णं पिष्टं पिष्टादद्युग्णं पयः ।
पयसोऽद्युग्णं मांसं मांसादद्युग्णं हृतम् ॥
घृतादद्युग्णं तैलं मर्दनात् च भक्षणात् ।
आहारः प्रीणनः सद्यो बलकृद्देहधारणः ॥*॥
आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यश्च दक्षिणासुखः ।
श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते
क्षुद्रसुखः ॥

कुक्षेरन्नेन भागौ ह्वावेकं पानेन पूरयेत् ।
वायोः सञ्चारणार्थं चतुर्थमवशेषयेत् ॥
दन्ते चावगतं चात्रं सौच्येनैवाहरेण्यलेः ।
कुर्यादनिर्गतं तद्धि सुखस्यानिर्गत्यताम् ॥
सुक्ता पाणितलं घृष्टा चक्षुषोर्यदि दीयते ।
अचिरेणैव तद्वारि विमिराणि व्यपोहति ॥
सुक्ताचम्य करं वामं दत्त्वा कुक्षौ ततः पठेत् ।
सुक्तं महेन्द्रहस्तेन वैश्वानरसुखेन च ॥
गरुडस्य च कण्ठेन ससुद्रस्य च वङ्गिना ।
वातापिर्भक्षितो येन पीतो येन महोदधिः ॥
यस्म्यथा खादितं पीतं तदगस्त्यो जरिष्यति ।
पटिलैतत् सुखासीनः क्षणं तिष्ठेदनाकुलः ॥
सुक्ता पादशतं गत्वा वामपार्श्वेन संविशेत् ।
एवं ह्यधोगतं चात्रं सुखं तिष्ठति जीर्यति ॥
सुक्तापविशतस्तुन्दं शयानस्य वपुर्भवेत् ।
आयुश्चक्रममाणस्य न्युत्तर्ध्वं धावतः ॥”
इति राजवल्लभः ॥*॥

अपि च ।
“ततो भोजनवेलायां कुर्यात्तज्जलदर्शनम् ।
तस्य प्रदक्षिणं नित्यमायुर्धर्मविवर्द्धनम् ॥
लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽहम् ॥
पादुकारोहणं कुर्यात् पूर्वं भोजनतः परम् ।

भोजनं

पादरोगहरं वृष्यं चक्षुष्यं चायुषे हितम् ॥*॥
शरीरे जायते नित्यं वाङ्मा नृणां चतुर्विधा ।
बुभुक्षा च पिपासा च सुषुप्ता सुरतस्युद्धा ॥
भोजनेच्छाविघातात् स्यादङ्गमर्होऽरुचिः अमः ।
तन्ना लोचनदौर्बल्यं धातुदाहो बलक्षयः ॥
विघातेन पिपासायाः शोषः कण्ठास्थयोर्भवेत् ।
अवणस्यावरोधश्च रक्तशोषो हृदि व्यथा ॥
निद्राविघाततो जम्भा शिरोलोचनगौरवम् ।
अङ्गमर्हस्तथा तन्ना स्यादङ्गापाक एव च ॥
बुभुक्षितो न योऽश्नाति तस्याहारेण्यनक्षयात् ।
मन्दो भवति कायाग्निर्यथा चाग्निर्निरित्यनः ॥
आहारं पचति शिखी दोषाननाहारः पचति ।
दोषक्षये च धातून् पचति धातुक्षये प्राणान् ॥
आहारः प्रीणनः सद्यो बलकृद्देहधारणः ।
स्त्रियायुःशक्तिवर्णनः सत्त्वशोभाविवर्द्धनः ॥
यथोक्तगुणसम्पन्नसुपसेवेत भोजनम् ।
विचार्य दोषकालादीन् कालयोरुभयोरपि ॥”
उभयोः कालयोः प्रातः सायश्च । तथा च ।
“सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं श्रुतिबोधितम् ।
नान्तरा भोजनकुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥”
प्रातः प्रथमयामात् उपरि द्वितीययामात्
अर्ध्याह्ने । तथा च ।
“याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत् ।
याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्माद्बलक्षयः ॥”
अन्यच्च ।
“क्षुत्तु सम्भवति पक्वेषु रसदोषमलेषु च ।
काले वा यदि वा काले सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥”
रसादीनां पाकं ज्ञातुमाह ।
“उद्गारश्चुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः ।
लघुता क्षुत्पिपासा च यदा कालः स भोजने ॥”
स्थानमाह ।
“आहारं विजने कुर्यान्निर्हारमपि सर्वदा ।
उभाभ्यां लक्ष्म्यपेतः स्यात् प्रकाशे हीयते
श्रिया ॥

निर्हारो मलसञ्चोत्सर्गः । अन्यच्च ।
“आहारनिर्हारविहारयोगाः
सदैव सङ्गिज्जने विधेया इति ॥” * ॥
भोजने येषां दृष्टिनिवारणीया तानाह ।
“हीनदीनक्षुधार्तानां पापयङ्कैरोगिणाम् ।
कुक्कुटादिशूनां दृष्टिर्भोजने नैव शोभना ॥”
येषां दृष्टिः शुभदा तानाह ।
“पितृमातृसुहृद्भैद्यापापकृद्द्वन्द्वसर्वार्हणाम् ।
सारसस्य चकोरस्य भोजने दृष्टिरुत्तमा ॥”
कथञ्चित्तदुदृष्टिपाते तदोषशान्तये ब्रह्मा-
दीन् खरेत् । तदयथा,—
“अन्नं ब्रह्म रसो विष्णुर्मोक्षा देवो महेश्वरः ।
इति सच्चिन्म्य भुञ्जानो दृष्टिदोषो न बाधते ॥
अञ्जनागर्भसम्भूतं कुमारं ब्रह्मचारिणम् ।
दृष्टिदोषविनाशाय हनूमन्तं साराम्यहम् ॥”
भाजनमाह ।
“दोषदृष्टिदं पथ्यं हेमं भोजनभाजनम् ।
रौप्यं भवति चक्षुष्यं पितृदत्तं कफघातकम् ॥

भोजनं

कांस्थं बुद्धिप्रदं रुच्यं रक्तपित्तप्रसादनम् ।
पैतलं वातकृच्छसुखं हृमिकफप्रणुत् ॥
आयसे कान्तपात्रे च भोजनं सिद्धिकारकम् ।
शोथपाण्डुरं वल्यं कामलापहसुत्तमम् ॥
शैलेष्णवे विप्रेषण रुचिदं श्लेष्मकारि च ॥
दाहद्वे विप्रेषण रुचिदं श्लेष्मकारि च ॥
पात्रं पत्रमयं रुच्यं दीपनं विषपापशुत् ॥
जलपात्रं ताम्रस्य तदभावे श्वदो हितम् ॥
पवित्रं शीतलं पात्रं घटितं स्फटिकेन यत् ।
काचेन रुचितं तदक्षया वैदूर्यसम्भवम् ॥ * ॥
भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभक्षणम् ।
अमिसन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ॥
लवणं सैन्धवं ज्ञेयम् । आर्द्रकं कटुकमपि न
पित्तविरोधि मधुरपाकित्वात् ॥
“अग्नीयातन्मना भूत्वा पूर्वेन्तु मधुरं रसम् ।
मध्येऽन्तलवणौ पश्चात् कटुतिक्तकषायकान् ॥
फलान्यादौ समग्नीयात् दाडिमादीनि बुद्धिमान् ॥
विना मोचाफलं तद्द्वर्जनीया च कर्कटी ॥
शृणालविसृणालककन्देक्षुप्रभृतीन्पि ।
पूर्वमेव हि भोज्यानि न तु सुक्ता कदाचन ॥
गुरु पिष्टमयं द्रव्यं तण्डुलान् पृथुकानपि ।
न जातु सुक्तवान् खादेन्मात्रां खादेद्बुध-
चितः ॥
घृतपूर्वं समग्नीयात् कठिनं प्राक् ततो श्वदु ।
अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये न सुचति ॥
अयमर्थः । प्राक् घृतपूर्वं कठिनं समग्नीयात् ।
यथा काश्यादिवासिनः प्रथमं सयज्जनां घृतपूर्वं
रोटिकां भुञ्जते । ततो श्वदुसूपादिकमोदनं
भुञ्जते । अन्ते पुनर्द्रवाशी भोजनान्ते दधितक्र-
दुग्धादि भुञ्जते ।
“यद्यत् खादुतरं तद्धि विदध्यादुत्तरोत्तरम् ।
भुक्त्वा यत् प्रार्थते भूयस्तदुक्तं खादु भोजनम् ॥”
खादन्नस्य गुणमाह ।
“सौमनस्यं बलं पुष्टिसत्ताहं रसनासुखम् ।
खादु सज्जनयन्नमखादु च विपर्ययम् ॥
अलुण्णान्नं बलं हन्ति शीतं शुष्कञ्च दुर्लभम् ।
अतिक्लिन्नं ग्लानिकरं युक्तियुक्तं हि भोजनम् ॥
अतिद्रुताग्निताहारो गुणान् दोषान्न विन्दति ।
भोज्यं शीतमद्वयञ्च स्याद्विलम्बितमन्नतः ॥”
गुरु त्रिविधं तन्निवारयन्माह ।
“मन्दानलो नरो द्रव्यं मात्रागुरु विवर्जयेत् ।
स्वभावतश्च गुरु यत्तथा संस्कारतो गुरु ॥
मात्रागुरुस्तु सुज्ञादिमांसादिः प्रकृतेर्गुरुः ।
संस्कारगुरु पिष्टान्नं प्रोक्तमित्युपलक्षणम् ॥ * ॥
आहारं षड्विधं चूष्यं पेयं लेह्यं तथैव च ।
भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्ष्यं गुरु विद्याद्यथोत्तरम् ॥
चूष्यं इक्षुदाडिमादि । पेयं पानकशर्करोद-
कादि । लेह्यं रसालाकथितादि । कथिता
कटी इति लोके । भोज्यं भक्त्युपादि । भक्ष्यं
लङ्घुकमण्डकादि । चर्ष्यं चिपिटचणकादि ॥
स्वभावगुरुसंस्कारगुरुणोः स्वभावलघुनश्च
भक्ष्यस्य भोजनपरिमाणमाह ।

भोजनं

“गुरुणामर्द्धसौहित्यं लघूनां तृप्तिरिष्यते ।”
अयमर्थः । माषपिष्टानादिभिरर्द्धं सौहित्यं
कर्तव्यं सुज्ञादिभिः स्वाभाविक्या मात्रया तृप्तिः
कर्तव्येत्यर्थः ।
“द्रवो द्रवोत्तरश्चापि न मात्रागुरुरिष्यते ।”
द्रवः पेयादि । द्रवोत्तरः तक्राद्यधिक ओद-
नादिमांसातोऽधिकोऽपि मात्रागुरुर्न मन्तव्यः ।
पेयस्य सर्वतो लघुत्वात् । उक्तञ्च सुश्रुतेन ।
पेयलेह्यादभक्ष्याणां गुरु विद्याद्यथोत्तरमिति ।
पेयं पय आदि । लेह्यं रसालादि । अर्द्धं
ओदनरूपादि । भक्ष्यं मोदकादि ।
“द्रवाद्यमपि शुष्कान्तु सम्यगेवोपपद्यते ।
विशुष्कमन्नमभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति ॥”
अयमर्थः । शुष्कमपि स्रोतरोधकरमपि
द्रवाद्यं सम्यक् पाकं याति । केवलस्य शुष्क-
स्यान्नस्य दोषमाह । विशुष्कमन्नमित्यादि ॥
अपकं तत् किं भवतीत्यपेक्षायामाह ।
“पिण्डीकृतमसंक्लिन्नं विदाहसुपगच्छति ॥”
पिण्डीकृतं अश्लीलावद्भूतम् । असंक्लिन्नं
असम्यगार्द्रम् । विदाहसुपगच्छति विदग्धं
भवतीत्यर्थः ॥ शुष्कादीनां वैगुण्यमाह ।
शुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि वद्विद्यापादमावहेत् ।
शुष्कं चिपिटदि । विरुद्धं क्षीरमत्स्यादि ।
विष्टम्भि चणकमसुरादि वद्विमान्यं कुर्यात् ।
“न भुक्त्वा न रदेष्टित्वा न निश्रायां न वा
बहून् ।
न जलान्तरितान्न द्विः शक्तूनद्यान्न केवलान् ॥
पुनर्द्धानं पृथक् पानं सामिधं पयसा निशि ।
दन्तच्छेदनसुण्यञ्च सप्त शक्तुषु वर्जयेत् ॥”
विषमाशनस्य लक्षणमाह ।
“बहुस्तोकमकाले वा ज्ञेयं तद्विषमाशनम् ॥”
बहुलाव्यस्य भक्षितस्य दोषमाह ।
“आलस्यगौरवाटोपशब्दांश्च कुरुतेऽधिकम् ।
क्षीनमात्रं तनोः काश्यं करोति च बलक्षयम् ॥”
अधिकं अन्नम् ॥ अकाले भुक्तस्य दोषमाह ।
“अप्राप्तकालो सुज्ञानोऽप्यसमर्थतनुर्नरः ।
तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरणश्चाधिगच्छति ॥”
अप्राप्तकालः कालादतिप्राक् सुज्ञानोऽसमर्थ-
शरीरो भवति । तथा सति तांस्तान् व्याधीन्
शिरो यथाविस्तृत्तकालसकविलम्बिकादीन्
प्राप्नोति । तेषामाधिक्ये मरणमपि प्राप्नो-
तीत्यर्थः ।
“कालेऽतीतेऽग्रतो जन्तोऽव्यायुनापहतेऽनले ।
क्लृप्तादिप्रच्यते सक्तं न स्याद्वोक्तं पुनः स्पृहा ॥
कुक्षेर्भागद्वयं भोज्यैस्तृतीयं वारि पूरयेत् ।
वायोः सच्चरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥
रसेनान्नस्य रसना प्रथमेनोपतर्पिता ।
न तथा खादुमाप्नोति ततः सेव्यामुनान्तरा ॥
अत्यमुपानान्न विप्रच्यतेऽन्न-
मनमुपानाच्च स एव दोषः ।
तस्मान्नरो वद्विविद्धनाय
सुहृमुंहुर्वापि विवेदभूरि ॥

भोजनं

भुक्तस्यादौ जलं पीतं काश्यमन्दाग्निदोषहृत् ।
मध्येऽग्निदीपनं श्रेष्ठमन्ते सौख्यकफप्रदम् ॥
अन्यच्च ।
“समस्यूलकशा भुक्तमध्यान्नप्रथमाशुपाः ।
इति वाग्भटः ॥ सुक्तं भोजनम् ।
“तृप्तिस्तु न चाग्नीयात् क्षुधितो न पिबेज्जलम् ।
तृप्तिस्तु भवेद्गुल्मी क्षुधितस्तु जलोदरी ॥”
ननु शिष्टा भोजनान्ते दुग्धं पिबन्ति तत् कथ-
मुचितम् । यतस्त्रिधा विभक्तस्य भोजन
कालस्य प्रथमो भागो वातस्य द्वितीयः पित्तस्य
तृतीयः कफस्य । अतएवाह ।
“अग्नीयातन्मना भूत्वा पूर्वेन्तु मधुरं रसम् ।
मध्येऽन्तलवणौ पश्चात् कटुतिक्तकषायकान् ॥”
अस्यायमभिप्रायः । भोजने पूर्वं सुक्तो मधुरो
रसो बुभुक्षितस्य वातपित्तयोः शमको भवति ।
“भोजनमध्ये भुक्ताथन्तलवणौ
पित्ताशये च वद्विद्विं कुरुतः ।
भोजनान्त्यसमये भुक्ताः कटुतिक्त-
कषाया रसा कफं शमयन्तीति ॥”
अतो भोजनावसानसमयस्य कफकाल-
त्वात्तत्र कथं श्लेष्मजनकं दुग्धं पातुमुचितं
भवति । यत उक्तम् ।
“दुग्धं खादुरसं श्लेष्मभोजस्यं धातुवृद्धनम् ।
वातपित्तहरं दृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलमिति ॥”
उच्यते ।
“विदाहीन्यन्नपानानि यानि सुक्ते हि मानवः ।
तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं भोजनान्ते पयः पिबेत् ॥”
अतएव अक्षपुराणे ।
“कुर्यात् क्षीरान्नमाहारं दध्यन्नं न कदाचनेति ॥
लवणाश्लकटूणां विदाहोऽन्यनि यानि तु ।
तदोषं हर्त्तमाहारं मधुरेण समापयेत् ॥”
भोजनावसानसमये दुग्धादिमधुरभोजनेनैव
वर्द्धितकफो लवणाश्लकटुभोजनजनितो पित्तस्य
दृष्टिं नाशयति पित्तदृष्टिनाशनं कफस्यापि
दृष्टिरपचीणा भवति क्षीणकफदृष्टिरस्मिन्मात्या-
दीन् व्याधीन् उत्पादयितुं न शक्नोति ॥
“एवं सुक्ता समाचामेत् रुच्यश्चणपूर्वकम् ।
भोजने दन्तलग्नानि निहृत्वाचमनश्चरेत् ॥
दन्तलग्नमनिर्हार्थं लेपं मन्थते दन्तवत् ।
न तत्र बहुशः कुर्याद्यद्यत्र निर्हरणं प्रति ॥
आचम्य जलप्लुताभ्यां पाणिभ्यां चक्षुर्गोक्षयेत् ।
सुक्ता पाणितले दृष्ट्वा चक्षुषोऽपि दीयते ।
अचरेन्नैव तद्वारि तिमिराणि यपोद्धति ॥
सुक्ता च संस्करेन्नित्यमगस्यादीन् सुखाश्चान् ।
विष्णुरात्मा तथैवात्रं परिणामश्च वै यथा ।
सत्येन तेन यद्भुक्तं जीर्णं तन्मिदं तथा ॥
अगस्तिरभिर्वद्वानलश्च
सुक्तं ममात्रं जरयत्वशेषम् ।
सुखञ्च मे तत् परिणामसम्भवं
यच्छत्वरोगं मम चारुदेहे ॥
अङ्गारकमगस्तिश्च पावकं सूर्यमश्विनौ ।
यच्चेतान् संस्करेन्नित्यं सुक्तं तस्याशु जीर्णंति ॥

भोजनं

५५१

भोजनं

भोजनं

इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमार्ज्य तथोदरम् ।
अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कर्माख्यतन्त्रितः ॥”
अतन्त्रितः जाग्रतिष्ठेन तु सुप्यात् । सुक्त-
मात्रस्य तु स्वप्नान्मन्दाग्निः कुपितः कफ इति
वचनात् ।
“जीर्णं भोजे वड्ढं ते वायुर्विदग्धे पित्तमेधते ।
सुक्तमात्रे कफश्चापि क्रमोऽयं भोजनोपरि ॥”
विदग्धे किञ्चित्पक्वे पित्तमेधते किञ्चिदपक्वे कफः ॥
सुक्तमात्रे संजातकफस्य प्रतीकारमाह ।
“धूमेनापो ह्यहोर्वा कषायकटुतिक्तकैः ॥
पूगकपूरकस्तूरी लवङ्गसुमनःफलैः ।
फलेः कटुकषायैर्वा सुखवैषद्यकारिभिः ।
ताम्बूलपत्रसहितैः सुगन्धैर्वा विचक्षणः ॥”
धूमेन अगुब्बादिधूमेन । अपो ह्य कफं दूरी-
कृत्य । कषायकटुतिक्तकैः फलेः कपूरकस्तूरी-
लवङ्गादिभिः । पूगेः क्रसुकेः । सुमनःफलेः
जातीफलैः ॥ फलेः एलाहरीतक्यादिफलैः ।
“रते सुप्नोत्थिते स्नाते सुक्ते वान्ते च सङ्गरे ।
सभायां विदुषां राज्ञां कुर्यात्ताम्बूलमन्त्रणम् ॥
सुक्ता शतपदीं गच्छेच्छेनस्तेन तु जायते ।
अमनश्चातश्रेष्ठिषां ग्रीवाजानुकटीसुखम् ॥
सुक्तोपविशतस्तुन्दं शयानस्य तु पुष्टता ।
आयुश्चक्रममाणस्य न्युत्थुर्धावति धावतः ॥”
चक्रममाणस्य पदशतं शनैर्गच्छतः ॥ * ॥
“आसानद्यौ समुत्तानस्तान् दिः पार्श्वे तु दक्षिणे ।
ततस्तद्विगुणान् वामे पश्चात् सुप्यात् यथासुखम् ।
वामदिशायामनलो नाभेरुद्धोऽस्ति जन्तूनाम् ।
तस्मात्तु वामपार्श्वे शय्येत सुक्तप्रपाकार्थम् ॥
त्रिदोषशमनी खड्गा तूली वातकफापह्ना ।
भूशय्या दृङ्गणी दृष्या काष्ठपट्टी तु वातुला ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

“स्नातो यथावत् कृत्वा च देवर्षिपितृतर्पणम् ।
प्रशस्तरत्नपाणिस्तु सुञ्जीत प्रयतो गृही ॥
कृते जप्ये हुते वद्धौ शुद्धवस्त्रधरो वृष ॥
दत्तवर्तिथिभ्यो विप्रेभ्यो गुरुभ्यः संश्रिताय तु ॥
पुण्यगन्धधरः शक्तमाल्यधारी नरेश्वर ॥
नेकवस्त्रधरोऽघात्रपाणिपादो नरेश्वर ॥
विशुद्धवदनः प्रीतो सुञ्जीत न विदुःसुखः ।
प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि न चैवान्यमना नरः ॥”
“अन्नं प्रशस्तं पथ्यश्च प्रोचितं प्रोक्षणोदकैः ।
न कुत्सिताहृतश्चैव जुगुप्सावदसंस्कृतम् ॥
इत्वा तु भक्तं शिष्येभ्यः क्षुधितेभ्यस्तथा गृही ।
प्रशस्तशुद्धपात्रेण सुञ्जीताकुपितो वृष ॥
नासन्दीसंस्थिते पात्रे नादिशे च नरेश्वर ॥
नाकाले नातिसङ्कीर्णं दत्वायश्च नरोऽभये ॥
आसन्दी दारुमयत्रिपदी ।
“मन्त्राभिमन्त्रितं शस्त्रं न च पर्युषितं वृष ॥
अन्यत्र फलमांसैः शक्तशकादिकान्तथा ॥
तद्वह्नितकेभ्यश्च गुडपक्केभ्य एव च ।
सुञ्जीतोद्धतसाराणि न कदाचिन्नरेश्वर ॥”
हरितकेभ्यः अपक्वलेह्यादिभ्यः ॥

“नाशेषं पुरुषोऽश्वीयादन्यत्र जगतीपते ॥
मध्वमुद्विषिर्भ्यः शक्तुभ्यश्च विवेकवान् ॥
अश्वीयात्तन्मयो भूत्वा पूर्वन्तु मधुरं रसम् ।
खवणास्ते तथा मध्ये कटुतिक्तादिकास्ततः ॥
प्राक् द्रवं पुरुषोऽश्वीयात्तन्मये च कठिनाशनम् ।
अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये न सुषति ।
अनिन्द्यं भक्षयेदित्यं वाग्यतोऽन्नमङ्गुतसयन् ।
पञ्चमासं महामौनं प्राणाद्याप्यायनादि तत् ॥
सुक्ता सन्मगधाचम्य प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा ।
यथावत् पुनराचमेत् पाणी प्रक्षाल्य मूलतः ॥
खस्यः प्रशान्तचित्तश्च कृतासनपरिग्रहः ।
अभीष्टदेवतानाञ्च कुर्वीत स्मरणं नरः ॥
अभिराप्याययत्नं पाथिवं पवनैरितः ।
दत्तावकाशं नभसा जरयत्वस्तु मे सुखम् ॥
अन्नं बलाय मे भूमेरपामन्त्रानिलस्य च ।
भवत्वैतत्परिणतो ममास्त्वयाहृतं सुखम् ॥
प्राणापानसमानानासुदानयानयोस्तथा ।
अन्नं पुष्टिकरश्चास्तु ममास्त्वयाहृतं सुखम् ॥
अगस्तिरभिरवैडवानलश्च
सुक्तं मयात्रं जरयत्वश्रेष्ठम् ।
सुखश्च मे तत्परिणामसम्भवं
यच्छत्वरोगं मम चास्तु देहे ॥
विष्णुः समस्तेन्द्रियदेहदेहि-
प्रधानभूतो भगवान् यथैकः ।
सत्वेन तेनान्नमशेषमेत-
दारोग्यदं मे परिणाममेतु ॥

विष्णुरत्ना तथैवान्नं परिणामश्च वै तथा ।
सत्वेन तेन मे सुक्तं जीर्णवस्त्रमिदं तथा ॥
इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमृज्य तथोदरम् ।
अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कर्माख्यतन्त्रितः ॥
सच्छास्त्रादिविनोदेन सन्मार्गादविरोधिना ।
दिनं नयेत्ततः सन्धासुपतिष्ठेत् समाहितः ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ११ अध्यायः ॥ * ॥
अपरश्च ।

“सुञ्जीत प्रयतो नित्यं वाग्यतोऽन्नमन्मानसः ।
भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकाग्रो भवेद्ब्रवी ॥
भैक्षेण वृत्तिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ।
पूजयेदन्नं नित्यमदात्तेन दत्तुं सयन् ॥
दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वशः ।
अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यश्चातिभोजनम् ।
अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥
प्राङ्मुखोऽन्नानि सुञ्जीत सूर्याभिसुख एव वा ।
नाद्यादुदङ्मुखो नित्यं विधिरेव सनातनः ॥
प्रक्षाल्य पाणी पादौ च सुञ्जानो हिरुपसृष्टेत् ।
शुचौ देशे समासीनो सुक्ता च हिरुपसृष्टेत् ॥
नाश्वीयाद्वायुया साङ्गं नैनामीक्षेत मेहतीम् ।
न भक्षयेद्भक्ष्याणि नापेयं वा पिवेद्विजः ॥”
अभक्ष्यान्नन्तु भक्तशब्दे द्रव्यम् ॥ * ॥
“सुञ्जीत बन्धुभिः साङ्गं वाग्यतोऽन्नमङ्गुतसयन् ।
अकृत्वा तु द्विजः पञ्च महायज्ञान् द्विजोत्तम ॥
सुञ्जीत चेदम्बुजात्मा तिर्यग्योनिं स गच्छति ॥
वेदाभ्यासोऽन्वहं श्रद्धा महायज्ञक्रियाश्चया ।

नाश्वयत्याशु पापानि देवानामर्चनन्तथा ॥
यो मोहादथवालस्यादकृत्वा देवतार्चनम् ।
सुङ्क्ते स याति नरकान् शूकरेण्वभिजायते ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कृत्वा कर्माणि वै द्विजः ।
सुञ्जीत स्वजनैः साङ्गं स याति परमां गतिम् ॥”
इति कौर्म उपविभागे १७ अध्यायः ॥ * ॥
यास उवाच ।

“प्राङ्मुखोऽन्नानि सुञ्जीत सूर्याभिसुख एव वा ।
आसीनस्वासने शुद्धे भूम्या पादौ निधाय तु ॥
आयुष्यं प्राङ्मुखो सुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणासुखः ॥
अथ प्रवक्ष्यामि सुङ्क्ते ह्यतः सुङ्क्ते उदङ्मुखः ॥
पश्चाद्भोजनं कुर्याद्भूमौ पात्रं निधाय तु ।
उपवासेन तत्तुल्यं मसुराह प्रजापतिः ॥
उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वै करौ ।
आचम्याद्गानोऽक्रोधः पश्चाद्भोजनश्चरेत् ॥
महायाज्ञतिकं भिन्नं परिधायोदकेन तु ।
अन्ततोपस्तरणमसीत्यापोऽश्नानक्रियाश्चरेत् ॥
खाद्याप्रणवसंयुक्तां प्राणापानाहुतित्ततः ।
अपानाय ततः कृत्वा आनाय तदनन्तरम् ॥
उदानाय ततः कुर्यात् समानायेति पञ्चमीम् ।
विज्ञाय तत्त्वमेतेषां जुहुयादात्मनि द्विजः ॥
श्रेष्ठमन्नं यथोक्तं सुञ्जीत अग्निर्युतम् ।
ध्यात्वा तन्मनसा देवमात्मानं वै प्रजापतिम् ॥
अन्ततापिधानमसीत्युपरिष्टादपः पिवेत् ।
आचान्तः पुनराचामेदायं गौरीतिमन्त्रतः ॥
हृपदां वा त्रिरावाह्यं सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
प्राणानां अस्थिरसीत्यालभेद्भृदयन्ततः ॥
आचम्याद्भुजमात्रेति पादाङ्गुष्ठेऽथ दक्षिणे ।
निःस्त्रावयेद्भुजजलं मूर्द्धं हस्तः समाहितः ॥
हुत्वान्नमन्त्रणं कुर्यात् सन्ध्यायामिति मन्त्रतः ।
अथाक्षरेण स्वात्मानं योजयेद्ब्राह्मणोऽति हि ॥
सर्वेषामेव योगानामात्मयोगः परः स्मृतः ।
योऽनेन विधिना कुर्यात् स याति ब्रह्मणः
क्षयम् ॥

यज्ञोपवीती सुञ्जीत सगन्धालङ्कृतो नरः ।
सायं प्रातर्नान्तरा वै सन्ध्यायान्तु विशेषतः ॥
नाद्यात् सूर्यग्रहात् पूर्वमग्निं सायं शशिश्रहात् ।
ग्रहकाले तु नाश्वीयात् स्वात्वाश्वीयात् सुक्तयोः ॥
सुक्ते शशिनि सुञ्जीत यदि न स्थान्महानिशा ॥
असुक्तयोरस्तं गतयोः स्नात्वा दृष्ट्वा परेऽहनि ।
नाश्वीयात् प्रेक्षमाणानामप्रदायैव दुर्मतिः ॥
नायश्चश्रिष्टादन्यद्वा न क्रुद्धो नान्यमानसः ॥
आत्मार्थं भोजनं यस्य रत्यर्थं यस्य मेधुनम् ।
वृत्तार्थं यस्य चाधीतं निष्कलं तस्य जीवितम् ॥
यदसुङ्क्ते वेदितशिरा यच्च सुङ्क्ते उदङ्मुखः ।
सोपानतृकश्च यदुङ्क्ते सर्वं विदात्तदासुरम् ॥
नार्द्धरात्रे न मध्याह्ने नाजीर्णे नार्द्रवस्त्रधृक् ।
न च भिन्नासनगतो न शयानः स्थितोऽपि वा ॥
न भिन्नभाजने चैव न भूम्यां न च पाणिषु ।
नोच्छिष्टो घृतमादद्यान् मूर्द्धानं सृष्टेदपि ॥
न ब्रह्म कीर्त्तयेदापि न निःशेषं न भाष्यया ।
नात्यकारे च नाकाशे न च देवालयदिषु ॥

भोजनं

नैकवस्तु सुञ्जीत न च यानस्थितोऽपि वा ।
न पादुकानुगतो वा न हसन् विलपन्न हि ॥
सुक्तेन सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ॥”

इति कूर्म उपविभागे १८ अध्यायः ॥ * ॥
अपरश्च ।

“दत्त्वा च हुत्वा पिष्टदेवताभ्यो
भृत्वातिथीन् भृत्यजनान्प्रशयम् ।
तुष्टः शुचिः श्रद्धधानोऽस्ति योऽन्नं
तस्यान्नं स्यात् स पुमान् मुनक्ति ॥
सायं प्रातर्मनुष्याणामन्नं देवनिर्मितम् ।
वैदिके लौकिकेऽनौ तु प्रत्यक्षे जाठरे तथा ॥
उपलिप्ते समे देशे शुचिः श्रद्धासमन्वितः ।
पान्नेष्वर्थाशुपेभ्यः पुष्टिशिष्यादिभिर्युतः ॥
सुसंस्कृतं हितं स्निग्धं सुञ्जीतान्नमनुसयन् ।
यवगोधूमशाल्यान् मांसशकादिभिर्युतम् ॥
कटुमूलवर्णैस्तिक्तैश्चैर्जनेभ्यः सुगन्धिभिः ।
भक्ष्यप्रकाराण्य विविधान् कन्दमूलफलानि च ॥
पानं भूमौ प्रतिष्ठाप्य यो मुहूर्ते वाग्यतः शुचिः ।
भोजने भोजने चैव त्रिरात्रफलमश्नुते ॥
यत्नेन धारयेद्द्विप्रः पवित्रं दक्षिणे करे ।
सुञ्जानस्तु विशेषेण अन्नदोषैर्न लिप्यते ॥
यातुधानाः पिशाचाश्च असुरा राक्षसास्तथा ।
घ्नन्ति केवलमन्नस्य मण्डलस्य विवर्जनात् ॥
आदित्या वसवो रुद्रा ब्रह्मा चैव पितामहः ।
मण्डलान्युपजीवन्ति तस्मात् कुर्वीत मण्डलम् ॥
चतुष्कोणं द्विजाग्रस्य त्रिकोणं चत्त्रियस्य तु ।
दिकोणास्ति वैश्यस्य शूद्रस्य वर्तुलं सदा ॥
न लौहे मण्डले पात्रे भिन्नेऽन्यथा कटेऽम्बरे ।
आपः पुनस्त्वितिमन्त्रेण भुक्त्वास्तीर्थं समासनम् ॥”
ध्रुवा द्यौरित्युपविश्य पानं प्रक्षाल्य मूर्ध्नि
दिवोऽरतिमिति पात्रमभिमन्त्र्य भूम्याश्रित्यनेति
भूमौ पानं प्रतिष्ठापयेत् । आहृतवासाः शुक्ल-
वासा वा पवित्रात्मा क्षान्तात्मा प्राङ्मुख
आसीनः पाणी प्रक्षाल्य दण्डोत्तरनिगदीति
ध्यायेदन्नं पुरुषम् । तत ओजोऽसीत्यन्नद-
माङ्ग्यमाणं प्रतिपत्तयेत् । ओजोऽसीत्यादिना
प्रतिगृह्य अहमस्मिन्निरञ्जीत्युभयमभिमन्त्रयेत् ।
उदुष्यतेति जाठराभिमन्त्रणं प्रबोधयेत् ।
भूतप्रतये नमः भुवनप्रतये नमः भूतानां प्रतये
नमः इति नमस्कारान्ति बलिचयं भूमौ दद्यात् ।
अथात्रैवात्मानं चिन्तयेत् ।

“प्राणस्य हृदयं स्थानमपानस्य गुदं स्मृतम् ।
समानो नाभिदेशे तु उदानः कण्ठमाश्रितः ॥
पञ्चमः स तु विज्ञेयो यानः सर्वाङ्गसन्निधु ।
राजोऽवसदशः प्राणो हृदये नित्यसंस्थितः ॥
तस्याधस्तादपानस्तु स वै गोक्षीरसन्निभः ।
नाभ्या मध्ये समानस्तु विदुष्पुलासमप्रभः ॥
प्राणस्योपशुदानस्तु इन्द्रनीलसमप्रभः ।
उभाभ्यामथ शाखाभ्यामथवाप्येकशाखया ।
अश्वत्थं पानं कुर्वीत एवं हानिर्न जायते ॥
अन्तश्चरन् भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ।
त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वं विष्णोः परमं पदम् ॥”

५५२

भोजनं

अमृतोपस्तरणमसीत्ययः सृष्ट्योपस्थाय वाचं
नियच्छेत् । न्यस्तं महावाह्यतमिरङ्गिः प्रदक्षिणं
परिविष्य सद्येन पाणिना पात्रमविसृज्यमृतो-
पस्तरणमसीति पुरस्तादपः पीत्वा पञ्चभिस्तेः
प्राणाहुतीं जुहोति । प्राणो निविष्टोऽमृतं जुहोमि
शिवोमाविशाप्रदाहाय प्राणाय स्वाहा ।
अपाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवोमाविशा-
प्रदाहायपानाय स्वाहा । याने निविष्टोऽमृतं
जुहोमि शिवोमाविशाप्रदाहाय समानाय
स्वाहा । इति तूष्णीं भूयो व्रतयेत् । प्रजापतिं
मनसा ध्यायेत् ॥ * ॥ प्राणाय स्वाहेति प्राण-
स्तृप्यति । प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति । चक्षुषि
तृप्यति आदित्यस्तृप्यति । आदित्ये तृप्यति
द्यौस्तृप्यति । दिवि तृप्यन्त्यां यत्किञ्चिद्दौ-
श्चादित्यश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानुत्तिं अनु-
तृप्यति । यानाय स्वाहेति यानस्तृप्यति ।
याने तृप्यति ओन्नं तृप्यति । ओन्ने तृप्यति चन्द्र-
मास्तृप्यति । चन्द्रमसि तृप्यति दिशस्तृप्यति ।
दिशु तृप्यन्तीषु यत्किञ्चिद्दिशः खं चन्द्रमा-
श्चाधितिष्ठन्ति । तत्तृप्यति तस्यानुत्तिं अनु-
तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नादेन तेजसा ब्रह्मवर्च-
सेनेति । अपानाय स्वाहेत्यपानस्तृप्यति । अपाने
तृप्यति वाक् तृप्यति । वाचि तृप्यन्त्यां अग्नि-
स्तृप्यति । अग्नौ तृप्यति पृथिवी तृप्यति ।
पृथिव्यां तृप्यन्त्यां यत्किञ्चित् पृथिवी वाग्नि-
श्चाधितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानुत्तिं अनुतृप्यति ।
तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नादेन तेजसा ब्रह्मवर्च-
सेनेति । समानाय स्वाहा इति समानस्तृप्यति ।
समाने तृप्यति मनस्तृप्यति । मनसि तृप्यति
पर्यन्त्यस्तृप्यति । पर्यन्त्ये तृप्यति विदुस्तृप्यति ।
विदुति तृप्यन्त्यां यत्किञ्चिद्विदुत्पर्यन्त्यश्चाधि-
तिष्ठतस्तृप्यति तस्यानुत्तिं अनुतृप्यति प्रजया
पशुभिरन्नादेन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ।
उदानाय स्वाहेति उदानस्तृप्यति । उदाने
तृप्यति वायुस्तृप्यति । वायौ तृप्यति आकाश-
स्तृप्यति । आकाशे तृप्यति यत्किञ्चिद्वायु-
श्चाकाशश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति । तस्यानुत्तिं
मनुतृप्यति प्रजया पशुभिरन्नादेन तेजसा
ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ * ॥

“भुक्तेऽन्ने केचित् काङ्क्षन्ति भुक्तशेषं भुवि क्षिपेत् ।
केचित् काङ्क्षन्त्यनाजीवाः केचित् कर्मवशा-
दुगाः ॥

भुञ्जन्तु मम चोत्तुष्टं पात्रे वाथ भुवि स्थिते ।
अमृतापिधानमसीत्युपरिष्ठात् पयः पिवेत् ॥
अद्भिं पूर्वोपरिष्ठाच्च वस्त्रं प्राणस्य निर्ययेत् ।
भुक्त्वा पीत्वा च यः कश्चित् शून्यं पानं समुत्-
सृजेत् ॥

स पुनः क्षुत्पिपासार्ता भवेज्जन्मनि जन्मनि ।
अमृतापिधानमसीत्युपरिष्ठात् पयः पिवेत् ॥”
अपः पीत्वाचान्तः प्राणस्यानान्यद्भिः सृष्टति ।
प्राणानां अस्थिरसीति हृदयमालभ्य जपति
प्राणानां अस्थिरसि इति प्राणदेशम् । विष्णो-

भोजनं

र्जटरमसीतिनाभिदेशम् । यो देवानामधि-
पतीति पुनरपि हृदयदेशमालभ्य जपति ।
सावित्रीचातुभाष्य चिराप्यो रसानां रसभुक्
तन्नात्मा कर्मसिद्धिः प्रीयतां विश्वभुगिति ध्यायेद्-
यत्तं पुरुषम् ॥ * ॥

“आहिताग्निरनृणांश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः ।
अन्नन्त एव सिद्ध्यन्ति तेषां सिद्धिरनन्तताम् ॥
गृहस्थो ब्रह्मचारी च योऽनन्तस्तु तपश्चरेत् ।
प्राणानिहोत्रलोपेन अवकीर्णो भवेत्तु सः ॥
अन्तराप्रतराशश्च सायमाश्रन्त्येव च ।
सदोपवासी भवति यो न मुहूर्ते कदाचन ॥
प्राणानिहोत्रमन्त्राणां निरुद्धे भोजने जपेत् ।
त्रेधाभिहोत्रमन्त्रांस्तु ब्रह्मालाभेन तर्पयेत् ॥
यथाहि नलमैधीकमग्निप्रोतं प्रहूयते ।
तद्वत् सर्वाणि पापानि निर्दहन्त्यात्मयाजिनः ॥
यथेह क्षुधिता बाला मातरं पयुपासते ।
एवं सर्वाणि भूतानि अग्निहोत्रमुपासते ॥”

इति ॥ * ॥

“भोजनस्य निषेधस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
नोच्छिती भक्षयेत् किञ्चिन्न गच्छन् वा कदाचन ॥
खट्वाङ्गो न सुञ्जीत न पाणिस्थं कदाचन ।
चन्द्रवर्धनोपरागे च यस्तस्ते चन्द्रवर्धयोः ॥
गोत्राङ्गणोपवासेन न वाजीर्णं तु भोजने ।
निशीथे नैकवासास्तु न जग्योच्छिष्टभाजने ॥
न रात्रौ तिलसम्बद्धं दधि शक्तं मांसकम् ॥
कोविदारवटाश्वत्थफलानि न कदाचन ।
चणकश्च कौसुमं करमथितश्च यद्धि ॥
वेदा बहिः पुरोडाशं तुल्यं गोमांसमभक्ष्ये ।
नोच्छिष्टेन घृतं ग्राह्यं शक्तं वापद्गतोऽपि सन् ।
पलाण्डुं लघुनां वापि भुञ्जस्तुपापमाप्नुयात् ॥
नानाद्रुसुखपाणिस्तु चन्द्रताराकंभीक्ष्येत् ।
भुञ्जन् कुर्वन् स्वमूर्ध्नि स्पृष्ट्वा ब्रह्म न कीर्तयेत् ॥
नार्द्रवासाः शिरःक्षिप्तः सोपान्तुको निरासनः ।
शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्त्यकम् ॥
नाश्रीयान् पिवेच्चैव कृत्वा पर्यस्तिर्का नरः ।
पादप्रसारणं कृत्वा न च वेष्टितमस्तकः ॥
न च आहस्य यच्छिष्टं गृहे पर्युषितश्च यत् ।
दम्पत्योर्भुक्तशेषस्तु न सुञ्जीत कदाचन ॥
नातिचरितमश्रीयत् भुक्त्वा शेषं विवर्जयेत् ।
न भक्षयेत् निःशेषमन्यच्च दधिसर्पिषोः ॥
पयसो मधुशक्तूनां तिलानामोदनस्य च ।
न चैको मिष्टमश्रीयान् बहूनाश्च पश्यताम् ॥
बहवस्तु न सुञ्जन्ति तथा चैकस्य पश्यतः ।
ओष्ठौ च न लिहेत् पाणिं नाङ्गुलिं पात्रमेव च ॥
शून्यालयेऽग्निशालायां देवागारे तथैव च ।
आयुर्निरस्यते तस्य मिष्टैकस्य भुञ्जतः ॥
अदत्त्वा गोऽग्निविष्टेभ्यः कुमारायानुयायिषु ।
एकोऽन्नं मिष्टमश्नाति ततोऽन्यो नास्यपुण्यकृत् ॥

यस्त्वेकपङ्क्त्यां विषमं ददाति
क्षेहादभयाद्वा यदि वार्यहेतोः ।
वेदेष्टु दृष्टादृष्टमिस्तु गीतां
तां ब्रह्मदत्तां मुनयो वदन्ति ॥

भोजनं

एकपङ्क्त्युपविष्टानां दुष्कृतानां दुरात्मनाम् ।
सर्वेषां तत्तमं तावदद्यात् पङ्क्तिर्न भिद्यते ॥
एवं यो ब्राह्मणो भुङ्क्ते सन्तर्प्य पित्रदेवताः ।
स द्वे कुले समुद्भूत्य ब्रह्मसायुज्यमाप्नुयात् ॥”

इति बह्विपुराणे भोजनविधानम् ॥ * ॥

त्रिविधभोजनं यथा,—

“उच्छिष्टमवशिष्टं वा पथ्यं पूतमभीक्ष्णितम् ।
भक्तानां भोजनं विष्णोर्नैवेद्यं सात्त्विकं मतम् ॥
इन्द्रियप्रीतिजननं शुक्रशोणितवर्द्धनम् ।
भोजनं राजसं शुद्धमायुरारोग्यवर्द्धनम् ॥
अतः परं तामसानां कङ्कशोष्णाविदाहिकम् ।
पूतिपथ्युपितं त्रैयं भोजनं तामसप्रियम् ॥”

इति कल्किपुराणे २५ अध्यायः ॥ * ॥

आह्लादिषु निमग्नितस्यान्वयं भोजने दोषो
यथा,—

“निमग्नितोऽन्यतो भुङ्क्ते आह्वं देवे सपैतके ।
स द्विजो नरके वासं लभते नात्र संशयः ॥”
देवतादिष्वभुक्तवत्सु भोजने दोषा यथा,—
“देवतामित्तमर्त्येषु महत्सु ब्राह्मणेषु च ।
अभुक्तवत्सु येऽश्रन्ति बालपित्रमिमाद्यु ॥
दुष्टास्ते पूयनिचये निपात्यन्तेऽधमाधमाः ।
सूचीमुखश्च जायन्ते क्षुधातः किरिविग्रहाः ॥”
“एकपङ्क्त्युपविष्टाश्च समुत्थाय प्रयान्ति ये ।
विद्भोजनं राक्षसेन्द्र ! नरकान्ते प्रयान्ति हि ॥
एकसार्धप्रयातश्च तथान्यच्चार्थितं नराः ।
असंविमन्य भुङ्गन्ति ते यान्ति क्षीयभोजनम् ॥
पायसं कण्ठं मांसं दृष्ट्वा भुक्तश्च येनरेः ।
तेषामयोगुडास्तपाः क्षिप्यन्ते वदनेऽङ्गताः ॥”

इति वामनपुराणे १२ अध्यायः ॥ * ॥

औषधातिरिक्तकिञ्चिद्भोजनवतो नित्यनैमित्तिक-
क्रियानिवेधो यथा,—
“द्रव्यं भुक्ते त्वजीर्णं च नैव भुक्ता च किञ्चन ।
कर्म कुर्यान्नरो नित्यं स्मृतके स्मृतके तथा ॥
पत्रं पुष्पञ्च तामूलं भेषजत्वेन कल्पितम् ।
कणादिपिप्लव्यन्तश्च फलं भुक्ता न चाचरेत् ॥
जलस्यापि नरश्रेष्ठ ! भोजनाद्भेषजादृतं ।
नित्यक्रिया निवर्त्तत सह नैमित्तिकैः सदा ॥”

इति कालिकापुराणे ५४ अध्यायः ॥

भोजने पाकविधौ दिङ्निधयो यथा,—
“पूर्वांशाभिसुखो भूत्वा उत्तरांशासुखेन वा ।
पक्षेदन्नञ्च मध्याह्ने सायाह्ने च विवर्जयेत् ॥
अग्र्यांशाभिसुखे पक्ता अमृतान्नं विजानीहि ।
पूर्वांशुखो धर्मकामः शोकहानिश्च दक्षिणे ॥
श्रीकामश्चोत्तरसुखे प्रतिकामश्च पश्चिमे ।
ऐशान्याभिसुखे पक्ता हरिद्रो जायते नरः ॥”
पाकपात्रनिरूपणं यथा,—
“यदा तु व्यायसे पात्रे पक्ता अग्राति वै द्विजः ।
स पापिष्ठोऽपि भुङ्क्तेऽन्नं रौरवं परिपश्यते ॥
ताम्ने पक्ता चक्षुर्हानिर्मेणौ भवति वै क्षयः ।
पितृभ्यां पक्कमन्नञ्च पितृयेण यशस्विनि ॥
पुष्करिकस्य यज्ञस्य लभते फलमीक्षितम् ।
वातुजेन तु यत् पक्कं भगिन्या च कनिष्ठया ।

५५३

भोजनं

असमोच्चेय यत् पक्कं शोणितं तदपि स्मृतम् ॥
अभक्तेन च यत् पक्कं स्त्रिया पक्कं तथैव च ।
पक्कपात्रे च यत् पक्कं तत् सर्वं निष्कलं भवेत् ॥”

पाककाष्ठनिरूपणं यथा,—

“उडुम्बरेण काष्ठेन कदम्बस्य दलेन च ।
शालेन करमर्द्देन उदरावर्त्तकेन च ॥
पक्कान्नं नैव भुङ्क्ते भुक्ता रात्रिसुपावसेत् ॥”
निषिद्धानं यथा,—
“गर्हितान्नमवीरान्नं भुक्ता चान्द्रायणश्चरेत् ।
अप्रजा या तु वनिता नाश्रीयादेव तद्गृहे ॥
शालकाष्ठस्य पक्कान्नं शिरीषकस्य चैव हि ।
कालचङ्घातकस्यैव वज्रवारणकस्य च ॥
मेरुशालात्मलेर्वापि पक्कान्नं गर्हितं स्मृतम् ॥”

पाकपात्रत्यागकालो यथा,—

“यदा ऋणस्यपात्रे तु पक्कं वै सार्वकालिकम् ।
मासे पक्षे तथाष्टासु तत्पात्रं विच्छेदयेद् गृही ॥
धनुःपाके तथा सिंहे मीने चैव वरानने ! !
यः कुर्याद्भोजनं देवि ! कच्छेयैव विशुद्धाति ॥”
पाकार्थजलदानं यथा,—
“एकदा तु जलं ददाद् द्विवारं न प्रदापयेत् ।
त्रिभागं पूरयेत् पात्रं पश्चात्तोयं न दापयेत् ॥”
भोजनस्थानादि यथा,—
“उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वाग्यतः ।
प्राङ्मुखोऽन्नानि भुङ्क्ते शुचिः पीठमव-

स्थितः ॥”

पीठनिरूपणं यथा,—
“सार्द्धं हस्ते चतुष्कोणे सहकारविनिर्मिते ।
चामभद्रदारुमये प्रादेशोच्छ्रायसंयुते ॥
वरुणासने भवेद्वृद्धिर्भद्रके अग्र्यमाप्नुयात् ।
चामे धनविष्टिः स्याद्भूमिदृष्टिस्तु भद्रके ।
शालासने कण्ठरुके किंशुके मरणं भवेत् ॥”
भोजने दीपनिरूपणं यथा,—
“वृत्तदीपना यज्ञफलं तैले धेनुफलं लभेत् ॥”
भोजने चाखालादिदृष्टिनिषेधो यथा,—
“यदा भोजनकाले तु चाखालैः पतितैस्तथा ।
श्वकुक्कुटवराहैश्च स्तेच्छैश्च अन्त्यजैरपि ।
अन्नं वाप्यथ पानं वा दृष्ट्वा च परित्यजेत् ॥”
“रजस्वलायाः संसृष्टौर्वाचं श्रुत्वा प्रमादतः ।
व्रतस्थो वर्जयेद्देवि ! अत्रते प्रोक्ष्यश्चरेत् ॥
देवालये तथा तीर्थे सिद्धस्नेहे च शङ्करि ! !
ब्राह्मणानां समाजे तु भुक्ता क्रतुफलं लभेत् ॥
आचान्तो भोजनं कुर्यादनामायां हिरण्ययुक् ।
सुवर्णेन सृष्टेदन्नं तदन्नञ्चान्नं विदुः ॥
रजःसृष्टं यदन्नञ्च भुक्ता भवति किल्बिषी ।
पौषकेण सृष्टेदन्नमन्नं विष्टासमं भवेत् ॥
वैदूर्येण माणिक्येन स्फटिकेन सृष्टेदपि ।
स्वर्णेन संसृष्टेदन्नं तदन्नं शुचितामियात् ॥”
भोजने दिङ्निधयो यथा,—
“आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते रात्रौ चैव उदङ्-
मुखः ।
यशस्वी दक्षिणे चैव पश्चिमे तु विवर्जयेत् ॥”
भोजने मङ्गलानि यथा,—

भोजनं

“मङ्गलं भोजने काले चतुष्कोणं द्विजस्य च ।
क्षत्रियस्य भवेद्द्वैधं वैश्यस्य कूर्मपृष्ठकम् ।
स्त्रीशूद्राणां भवेद्वृत्तं शकटाकारमेव वा ॥”
अथ भोजनकालः ।
“सायं प्रातर्द्विजातीनामग्नं देवनिर्मितम् ।
नित्यमहि तमस्विन्यां सार्द्धं प्रहरयामतः ॥
रात्रौ यामत्रयान्ते च सन्ध्योर्न कदाचन ।
अकालभोजनं कृत्वा प्राणायामेन शुद्ध्यति ।
अहोरात्रेश्च सन्ध्यायां भुक्ता कच्छं समाचरेत् ॥”
मोदकादिभक्षणानन्तरमन्नभोजनविधिर्धिया,—
मोदकं कन्दपक्कञ्च गथाङ्गं वृतसंयुतम् ।
पुनः पुनर्भोजने च पुनरन्नं न दुष्यति ।
त्रिसन्ध्यं भुक्तवान् यस्तु न स स्वार्थं द्विजः
कश्चित् ॥

भुक्ता रात्रिसुपगमे कच्छेयैकेन शुद्ध्यति ॥
कोलं हरिद्रा सौवीरं मरीचं जातिकोषकम् ।
ग्रन्थिपर्णादिकं सर्वं गन्धद्रव्यं तथैषधिः ।
प्रशस्तमेषामामात्रं स्निग्धञ्चापि न दुष्यति ॥
कुटुम्बभरणार्थाय पाकं पश्चान्निवेदयेत् ।
वैश्वदेवान्सुद्धृत्य भोजयेन्न विचारयेत् ॥
नाश्रीयात् केवलं रात्रौ विस्वैश्चैव तथा दधि ।
अङ्गेन लण्यमुच्छेन काष्ठखण्डेन वह्निना ॥
पङ्क्तिभेदं ततः कुर्यात् पश्चाद्भुङ्क्ते वाग्यतः ।
हस्तदत्तं यदन्नञ्च शूद्रादत्तं न भक्षयेत् ॥
वृत्ततैलञ्च लवणं पानीयं पायसं दधि ।
रविवारे तथा षष्ठ्यां भौमवारे दिनत्रये ।
पर्वकाले च द्वादश्यां द्विजस्तित्तं न भक्षयेत् ॥
न वामेन पिबेत्तोयं न रसं तक्रमेव च ।
भेकाशुशिषुमाञ्जरीस्तथा पारावतेरपि ॥
कलविद्धैः पन्नगैश्च पाके स्पृष्टेऽपि सुन्दरि ! !
गोधया वनमाञ्जरीः पाकं न विच्छेत् कश्चित् ॥
खर्णरौप्यमये पात्रे पाषाणे ब्रह्मपत्रके ।
सक्कदुभुक्ता तु देवेशि ! पराकस्य फलं लभेत् ॥
पूर्वायां खर्णपात्रे च भोजनं यः समाचरेत् ।
पुष्करिकस्य यज्ञस्य लभते फलमीक्षितम् ॥
खर्णपात्रे पश्चिमायां उत्तराभिसुखेन वा ।
तदन्नं शौकरं मांसं भुक्ता चान्द्रायणश्चरेत् ॥
सर्वकामः खर्णपात्रे यशस्वी खर्परेषु च ।
पद्मपात्रे भवेत् पुष्टिर्हविष्याशी तु पुण्यवान् ॥
क्षयी भवति ताम्ने च काचपात्रे दरिद्रता ।
तूतपात्रे भवेदायुः कदले कीर्त्तिमाप्नुयात् ॥
मधुपात्रे च रोगः स्याद्वटपात्रे तु वैष्णवः ।
शालपात्रे भवेत्कामी पनसे चैव स्वर्गतिः ।
निशापत्रे प्ररोहे च पुनः संस्कारमर्हति ॥”

इति मत्स्यसूक्ततन्त्रे ४२ पटलः ॥

अथ स्तुत्युक्तभोजनविधिः । बहिःप्रचालित-
पाणिपादवदनो रत्नपाणिर्द्विवासा द्विराचर्त्तौ
गोमयोपलिप्ते प्रावृते देशे शुद्धः शुद्धनीचासनो-
पविष्टो धर्मवृद्धिकामः प्राङ्मुख उदङ्मुखो
वा यशस्कामो जीवत्पितृमातृकेतरो दक्षिणा-
सुखो धनकामः प्रत्यङ्मुखो भूमिसृष्टदक्षिण-
पाद आसनारूपस्यपादोऽन्तर्जानुकोरो दक्षि-

भोजनं

अदिकृतपानीयपात्रो दक्षिणावर्तेन चतु-
ष्कोणमखलं कृत्वा लोहताम्रवर्णस्यभवादि-
दुष्टभगकांस्त्रयकदल्यादिपत्रपट्टपद्मपलाशपत्रैतर-
पानं विधाय प्रक्षाल्य च आत्मानं पाचच्च
दक्षिणक्रमेण जलेन वेष्टयित्वा तदुपरि लोहे-
तरपात्रान्तरेण हस्ताभ्यां प्रतिघृष्टेतरमन्ना-
दिकं स्थापयित्वा अन्नं दृष्ट्वा प्रहृष्टीत् । अस्माकं
नित्यमेवास्तु इत्यभिलष्य संप्रोक्ष्य आचाराच्चतु-
ष्कोणमखलाभ्यन्तरे जललिखितचक्रोपरि ॐ
नारायणाय नम इत्यन्नं सजलं मध्ये दद्यात् ।
तत्पार्श्वे ॐ भुवः पतये स्वाहा ॐ भुवनपतये
स्वाहा ॐ भूतानां पतये स्वाहा । इति बलि-
चतुष्टयं दद्यात् । तदिदं सोपकरणमन्नं ॐ
विष्णवे नम इत्यनुह्वय्य तदग्रं किञ्चित् ॐ
विश्वक्सेनाय नम इति दत्त्वा अन्नोपरि विष्णु-
निर्मास्तुलसीपत्रं प्रक्षिप्य विष्णुपादोदकं पुरा
न गृहीतचेदिदानीम् ।

“ॐ कृष्ण कृष्ण महाबाहो भक्तानामार्ति-
नाशन ।।

सर्वपापप्रशमनं पादोदकं प्रयच्छ मे ॥”
इति गृहीत्वा इष्टदेवतानामपरैरितं श्रुत्वा
स्वयं त्रिरुच्चार्य वा ॐ अमृतोपस्तरणमसि
स्वाहा इत्यनेन पीत्वा ।

“ॐ अकालमृत्युहरणं सर्वव्याधिविनाशनम् ।
विष्णोः पादोदकं पुण्यं शिरसा धारयाम्यहम् ॥”
इत्यनेन पादोदकशेषं शिरसि दद्यात् ।

“ॐ उच्छिष्टभोजनस्तस्य वयमुच्छिष्टकाङ्क्षिणः ।
येन लीलावराट्तेण हिरण्यपात्रो निपातितः ॥”

इत्युक्त्वा अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां घृतवृत्तस्तोकमन्त्र-
मादाय मन्त्रामौनी साङ्गुष्ठसर्वाङ्गुलिभिर्वा ॐ
प्राणाय स्वाहा इत्यनेन सुखे दत्त्वा अदन्तच्छिन्नं
निगिरेत् । एवं ॐ अपानाय स्वाहा ॐ समा-
नाय स्वाहा ॐ उदानाय स्वाहा ॐ

यानाय स्वाहा । ततो वीर्यकामो मौली
मुञ्जीत । ततः प्रथमं द्रवयुक्तमधुरं मध्ये कटि-
नाम्नलवणानि अन्ते द्रवयुक्तकटितक्तानि
ययालामं क्षीरान्तं साङ्गुष्ठैश्चक्रसर्वाङ्गु-
लिभिः अनतिष्ठन् मुञ्जीत । पश्चादधिकं जला-
दिकं न पातयम् । जलक्षीरद्विघृतमधुप्राक-
प्राक्तुमांसैतरद्रव्याणां शेषं रक्षणीयम् । भोजने

संपूर्णं तु मांसभोजने करं प्रक्षाल्य तदभोजने
तु करमप्रक्षाल्यैव सात्रेण हस्तेन जलं गृहीत्वा
ॐ अमृतापिधानमसि स्वाहा इति जलगण्डधं
गृहीत्वा सात्रं तज्जलशेषं ॐ रौरवेऽपुण्य-
निलये पञ्चाङ्गदनिवासिनाम् । उच्छिष्टभागि-
नामन्नमद्यसुपतिष्ठतामिति भूमौ निक्षिपेत् ।

भोजनकाले तु विडालकर्मकसर्पश्यागः ।
विडालकर्तृकसर्पे न दोषः । ततः स्थानान्तरं
न गच्छेत् । परावृत्त्य नृद्धिर्मखहस्तलेपमपनीय
लघादिना जिह्वावर्षणयोग्यं दन्तेभ्यो गृहीत-

रसद्रव्यं रक्तपातक्षतादिकं विना अपनयेत् ।
यन्ने कृते यदि न निःसरति तदा न दोषः ।

ततो जिह्वाश्च संघृष्य जलगण्डधैर्मुखाभ्यन्तरं
संप्रोक्ष्य पाणी पादौ च प्रक्षाल्य आसनस्य एव
भूमौ पादौ दत्त्वा द्विराचम्य सुखं तुलसी-
पत्रादिना संप्रोक्ष्य दक्षिणपादाङ्गुष्ठे दक्षिण-
हस्तेन—

“ॐ अङ्गुष्ठमात्रपुरुषो ह्यङ्गुष्ठश्च समाश्रितः ।
ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणातु विश्वधृक् ॥”
इति मन्त्रेण जलं दद्यात् । ततो महीमार्जना-
भावे अशुचित्वादविलम्बमेव भोजनपात्रमुद्धृत्य
तत् स्थानं उच्छिष्टमपनीय गोमयोदकाभ्यां
संघृष्य सिञ्चेत् । सुस्थः प्रशान्तचित्त आसने
उपविष्टाभीष्टदेवतानाम स्तुत्वा—

“ॐ अग्निराप्याययत्नं पार्थिवं पवनेरितः ।
दत्तावकाशो नभसा जरयत्वसु मे सुखम् ॥

अन्नं बलाय मे भूमेरपामग्रानिलस्य च ।
भवत्वैतत्परिणतौ ममास्त्वयाहृतं सुखम् ॥

प्राणपानसमानानामुदानयानयोस्तथा ।
अन्नं तुष्टिकरचास्तु ममास्त्वयाहृतं सुखम् ॥

अग्निरग्निर्ज्वलानलश्च
सुक्तं ममान्नं जरयत्वशेषम् ।
सुखं ममैतत्परिणामसम्भवं
यच्छत्वरोगं मम चास्तु देहे ॥

विष्णुः समस्तेन्द्रियदेहदेहि-
प्रधानभूतो भगवान् यथैकः ।
सत्येन तेनान्नमशेषमेत-
दारोग्यदं मे परिणाममेतु ॥

विष्णुरत्ता तथैवान्नं परिणामश्च वै यथा ।
सत्येन तेन मदुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा ॥”

इत्युच्चार्य वामहस्तेनोदरं परिमृजेत् । ततः
पादशतत्रजनानन्तरं वामपार्श्वेन किञ्चित्कालं
श्रवितव्यम् । ततस्तस्मालादि सुखवासद्रव्यं
भोक्तव्यम् । इत्यादिकाचारे पञ्चमयामार्ह-
कृतम् ॥ * ॥ अथ भोजनादिदानफलम् ।

“भोजनाच्छादनं दत्त्वा दत्त्वा चोपानहौ द्विज ।।
स स्वर्गलोकां संभुज्य सर्वकामोऽत्र जायते ॥

विद्यां भक्त्या प्रयच्छेद्यः परं ब्रह्मण्यसौ विभेत् ।
विद्यार्थिने च विप्राय यो दद्याद्भोजनं नरः ॥

अन्नं प्राणो जलं प्राणः प्राणश्चौषधसुच्यते ।
तस्मादौषधदानेन दत्ताः स्युरसवो द्विजाः ॥

इति पराशरस्मृतिः ॥

भोजने प्रतिषेधो यथा,—
“ताम्रपात्रे पयःपानमुच्छिष्टे घृतभोजनम् ।
दुग्धे च लवणं दद्यात् सद्यो गोमांसभक्षणम् ॥

यः शूद्रेण समाहृतो भोजनं कुरुते द्विजः ।
सुरापञ्च स विज्ञेयः सर्वधर्मवर्हिष्कृतः ॥

स्नानं रजकतीर्थेषु भोजनं गणिकालये ।
श्रयनं पूर्वपादे च ब्रह्महत्या दिने दिने ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥

अथ शिशूनां प्रथमान्नभोजनदिनादि । यथा,
यमः ।

“ततोऽन्नप्राशनं मासि षष्ठे कार्यं यथाविधि ।
अष्टमे वाथ कर्त्तव्यं यद्वैद्यं मङ्गलं कुले ॥”

५५४

भोजनं

भोजनं

षष्ठ इति सुस्थः कल्पः प्रागुक्तन्यायात् । कल्प-
चिन्तामणौ ।

“अन्नस्य प्राशनं प्रोक्तं मासि षष्ठेऽष्टमे बुधेः ।
स्त्रीणान्तु पञ्चमे मासि सप्तमे प्रजगौ सुनिः ॥

दादृशीसप्तमीनन्दारिक्तासु पञ्चपर्वसु ।
बलमायुर्यशो हन्यात् शिशूनामन्नभोजनम् ॥”

भुजबलभीमे ।
“षष्ठे मासि निशाकरे शुभकरे रक्तितरे वै

तिथौ
सौम्यादिहसितेन्द्रजीवदिवसे पक्षे च कृष्णतरे ।
प्राजेशादितिपौष्णवेण्वयुगैर्हस्तादिषट्कोत्तरे-

रागेयाप्यतिपित्रभेज्जितरामन्नादिभस्ते
शुभम् ॥”

युगेरिति प्राजेशादौ प्रत्येकं सम्बध्यते अत्रापि
तिथ्यङ्गादिविद्वत्सं विवर्जयेत् ।

“वृषद्वन्दधनुर्मीनकन्यालगेऽन्नभक्षणम् ।
त्रिकोणाष्टकयूकान्त्यग्रहा यदक्षतथा फलम् ॥

दुष्टः शशधरो लघात् षष्ठाष्टस्योऽन्नभक्षणे ॥”
मार्कण्डेयपुराणम् ।

“देवतापुरतस्तस्य पितुरङ्गगतस्य च ।
अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काक्षणे ॥

मध्वाज्यकणकोपेतं प्राशयेत् पायसन्ततः ।
कृतप्राशनमुत्सङ्गे मातुर्बालस्तु तं त्यजेत् ॥

देवाग्रतोऽथ विन्यस्य शिल्पभाङ्गानि सर्वशः ।
शास्त्राणि चैव शास्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम् ॥

प्रथमं यत् स्पृशेद्बालः शिल्पभाङ्गं स्वयं तथा ।
जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति ॥”

सोमवारे दोषमाह भोगराजः ।
“वाचालो बलवान् दिने दिनपतेरथन्तर्दीपा-

नन्तो
देही हीनहुताशनः शिशिरगौ कौजे रजा
पीडितः ।

बौधे भोगसुखोदयो प्रथममुग्जीवे चिरायुः
सुखी

शुके सौख्यबलान्वितोऽतिभुभगो मन्दे च
मन्दानलः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तद्वैदिकपर्यायाः । आवयति १ भवति २ वभस्ति
३ वेति ४ वेवेष्टि ५ अविष्यन् ६ वष्यति ७

भसयः ८ वव्याम् ९ ऋरति १० । इति दशाक्षि-
कर्मणः । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥

(तथा च सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“वक्ष्याम्यतः परं कृतस्त्रमाहारस्योपकल्पनाम् ।

घृतं काष्णायसं देयं पेया दद्यात्तु राजते ॥
फलानि सर्वभक्ष्यांश्च प्रदद्याद्देहेषु च ।

परिपुष्कप्रदिग्धानि सौवर्ण्येषु प्रकल्पयेत् ॥
प्रदवाणि रसांश्चैव राजतेऽप्युपहारयेत् ।

कद्वराणि खड्गंश्चैव सर्वान् शंखेषु दापयेत् ॥
दद्यात्तान्ममये पात्रे सुशीतं सुन्दतं पयः ।

पानीयं पानकं मद्यं नृस्येषु प्रदापयेत् ॥
काचस्कटिकपात्रेषु शीतलेषु शुभेषु च ।

दद्याद्देह्येषु पात्रेषु रागषाड्वसट्कान् ॥

भोजपु

पुरस्तादिभवे पात्रे सुविस्तीर्णं मनोरमे ।
 रुदः सुपौदनं दद्यात् प्रदेशांश्च सुसंस्कृतान् ॥
 फलानि सर्वभक्ष्यांश्च परिशुष्काणि यानि च ।
 तानि दक्षिणपार्श्वे तु भुञ्जानस्योपकल्पयेत् ॥
 प्रद्रवाणि रसांश्चैव पाणीयं पानकं पयः ।
 खड्गान् धूषांश्च पेयांश्च सव्ये पार्श्वे प्रदापयेत् ॥
 सर्वांश्च गुडविकारांश्च रागघाद्वसटुकान् ।
 पुरस्तात् स्थापयेत्प्राज्ञो हयोरपि च मध्यतः ॥
 एवं विज्ञाय मतिमान् भोजनस्योपकल्पनाम् ।
 भोक्तारं विजने रम्ये निःसम्बाधे शुभे शुचौ ॥
 सुगन्धिपुष्परचिते समे देशेऽथ भोजयेत् ।
 पूर्वं मधुरमन्त्रीयान्स्थलेऽक्षतवर्णौ रसौ ॥
 पश्चाच्छेषान् रसान् वेदो भोजनेष्ववधारयेत् ।
 आदौ फलानि भुञ्जीत दाडिमादीनि बुद्धिमान् ॥
 ततः पेयांस्ततो भोज्यान् भक्ष्यांश्चान्ततः परम् ।
 घनपूर्वं समन्त्रीयात् केचिदाहुर्विपर्ययम् ॥
 आदावन्ते च मध्ये च भोजनस्य तु शस्यते ।
 अतीवायतयामास्तु चपा येष्टुतुषु स्मृताः ॥
 तेषु तत्प्रत्यनीकाष्टं भुञ्जीत प्रातरैव तु ।
 येषु चापि भवेयुश्च दिवसा भृशमायताः ॥
 तेषु तत्कालविहितमपराह्णे प्रशस्यते ।
 रजन्यो दिवसाश्चैव येषु चापि समाः स्मृताः ॥
 क्वासममहोरात्रं तेषु भुञ्जीत भोजनम् ।
 तस्मात् सुसंस्कृतं युक्त्या दोषैरेतैर्विवर्जितम् ।
 यथोक्तगुणसम्पन्नमुपसेवेत भोजनम् ॥”

भोजनपात्रं, स्त्री, (भोजनस्य पात्रम् ।) भक्ष्यद्रवा-
 धारः । यथा,—

“तिष्ठन्ति यत्र नवकाश्चननिर्मितानि
 श्रेणीकृतानि परितस्तु कटोरकाणि ।
 राकाशशाङ्कनवमण्डलभास्करं यत्
 क्षौणोभृतां रजतनिर्मितथालकं स्यात् ॥
 अथोर्ध्वप्रतिमादर्शिकांस्त्यमादर्शवत् शुचि ।
 पात्रं दृढं सुविस्तीर्णं स्त्रीयामत्यन्तदुर्लभम् ॥
 पत्रावली भवति वा नृपभोजनाय
 निर्जन्तुजालरहितामलवारिधौता ।
 पालाशभूरुहदलैरचिता मनोज्ञा
 ताडविपर्ययकगणैः परिवेष्टिता च ॥”

इति पाकराजेश्वरः ॥

भोजपतिः, पुं. (भोजानां भोजवर्गीयानां पतिः)
 कंसराजः । यथा,—

“मत्तानामश्वनिर्गुणां नरवरः स्त्रीणां सरो
 र्भर्त्तिमान्
 गोपानां स्वजनोऽसतां चित्तिभुजां शास्ता
 खपिचोः शिशुः ।
 नृदुर्भोजपतिर्विराड्विदुषां तत्त्वं परं योगिनां
 छणीनां परदेवतेति विदितो रङ्गगतः साग्रजः ॥”
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ४३ अध्याये ७ श्लोकः ॥

भोजपुरं, स्त्री, (भोजस्य भोजराजस्य पुरम् ।)
 खनामख्यातदेशः ।

“आजिरभूदभोजपुरे साकमसुरवरैः ।
 हरे रेवापारे सवली नूनं ते लघीयांसः ॥”

इति विदग्धमुखमण्डनम् ॥

५५५

भोलाना

भोजयिता, [कृ] वि, (भृज् + कृ + कर्त्तरि
 लृच् ।) भोजनकारयिता । भोगप्रयोजकः । यथा,
 “कर्त्ता च देही भोक्ता च आत्मा भोजयिता
 सदा ।
 भोगो विभवमेदश्च निष्कृतिर्मक्तिरेव च ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्याये ॥

भोजधिपः, पुं, (भोजस्य अधिपः ।) कंसराजः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

भोज्यं, त्रि, (भुज्यते इति । भृज् + कर्मणि +
 यण् । “भोज्यं भक्ष्ये ।” ७ । ३ । ६६ । इति
 निपातनात् न क्तत्वं) भोजनीयद्रव्यम् । यथा,
 “भोज्यं भोजनशक्तिश्च रतिशक्तिर्वराः स्त्रियः ।
 विभवो दानशक्तिश्च नात्यस्य तपसः फलम् ॥”
 इति चाणक्ये ५१ श्लोकः ॥

अपि च ।

“आहारं षड्विधं चूष्यं पेयं लेह्यं तथैव च ।
 भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्ष्यं गुरु विद्यादयथोत्तरम् ॥”
 चूष्यं इक्षुदण्डादि । पेयं पानकशर्करादिकादि ।
 लेह्यं रसालाकथितादि । भोज्यं भक्ष्यरूपादि ।
 भक्ष्यं लण्डुकमण्डकादि । चर्ष्यं चिपिटचण-
 कादि । इति भावप्रकाशः ॥ (पिष्टृणां लभ्यार्थं
 देये अन्नादौ च ॥)

भोज्यदानस्येतिकर्तव्यता यथा । ॐ अद्यासुके
 मासि असुके पक्षे असुकतिथौ असुकगोत्रस्य
 पितुरसुकदेवशर्मण एकोद्विधविधिकसाम्बत-
 सरिकश्राद्धवासरे असुकगोत्रस्य पितुरसुक-
 देवशर्मणोऽक्षयस्वर्गकाम इदं सष्टतसवस्त्रोप-
 करणामात्रभोज्यमर्चितं श्रीविष्णुदेवतं यथा-
 सम्भवगोत्रनाम्ने ब्राह्मणायाहं ददामि । ततो
 दक्षिणा । ॐ अद्येत्यादि कृतैतत्सष्टत-
 सवस्त्रोपकरणामात्रभोज्यदानकर्मणः साङ्गतायं
 दक्षिणामिदं काश्चनमस्यं श्रीविष्णुदेवतं यथा-
 सम्भवगोत्रनाम्ने ब्राह्मणायाहं ददामि । कृतै-
 तत्सष्टतसवस्त्रोपकरणामात्रभोज्यदानकर्मा-
 च्छिद्रमस्तु । इति श्राद्धप्रयोगतत्त्वम् ॥

भोज्यसम्भवः, पुं, (सम्भवत्वादिनि सम्भव उत्-
 पत्तिकारणम् । भोज्यं सम्भवोऽस्य ।) शरीरस्य-
 रसधातुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भोटाङ्गः, पुं, (भोटस्तज्जातिरङ्गमस्य ।) देश-
 विशेषः । इति शब्दरत्नावली । भोटान् इति
 भाषा ॥ (भोटान्तोऽपि पाठः ॥)

भोभो, य, सम्बोधनम् । इति हलानुबन्धः ॥ (यथा,
 महानाटके । १ । १४ ।

“भोभो भुजङ्ग ! तरुपल्लवलो जङ्गल !”)

भोलानाथः, पुं, शिवः । यथा,—

“ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा भोलानाथः कृपानिधिः ।
 संहृत्य तां महाज्वालां सगणोऽन्तरगाम्बुने ॥”
 इति श्रीशिवपुराणोत्तरखण्डे तुङ्गवामदेवसंवादे
 वाराणसीमाहात्म्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ * ॥
 पुस्तकान्तरे भोलानाथ इत्यत्र महादेव इति
 पाठः ॥

भौत्यः

भौलिः, पुं, उद्भूतः । इति विकाख्यशेषः ॥
 भौतः, पुं, (भूतानि प्राणिनोऽधिकृत्य प्रवृत्तः ।
 भूत + क्त ।) भूतयज्ञः । बलिकर्म्म । यथा,—
 “होमो देवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूज-
 नम् ॥”

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥ देवलः । इति शब्दमाला ॥
 (भिक्षादिभ्योऽण् । भूतसङ्घः । तस्येदमित्यण् ।)
 भूतसम्बन्धिनि, त्रि ॥

भौतिकं, स्त्री, (भूतानां विकार इति ठक् ।)
 सुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रि, भूतसम्बन्धि ॥
 (भूतानि क्षित्यादीनि तद्विकारश्च गोष्ठटवृक्षा-
 दयः ।

“आहङ्कारिकत्वश्रुतेन भौतिकानि ।” इति ।
 २ । २० । सांख्यसूत्रम् ॥ दृष्टिविशेषश्च ।
 तथाच । “इन्द्रकणकतसांख्यकारिकायाम् ।
 अष्ट विकल्पो देवस्तेय्यग्योनश्च पञ्चधा भवति ।
 मातुष्यैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः ॥
 अत्र च सर्गे चेतन्योत्कर्षाप्रकर्षविशेषात् तार-
 तम्यम् । यथा, तत्रैव । ऊर्ध्वं सत्त्वविशालस्तमो-
 विशालश्च मूलतः सर्गः । मध्ये रजोविशालो
 ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तः ॥

भौतिकः, पुं, महादेवः । इति विकाख्यशेषः ॥
 (उपद्रवः । आध्यादिः । चक्षुरादि । शरी-
 रादि ॥ (भूतैश्च महदादिलित्यन्तेषु आत्मबुद्ध्या
 उपासकाः भौतिकाः । बौद्धविशेषाः ।

“भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रत्वाभिमानिकाः ॥”
 इति पातञ्जलयोगसूत्रव्यासभाष्यटीकायां वाच-
 स्पतिमिश्रवृत्तवचनम् । १ । १६ ॥)

भौती, स्त्री, (भूतानां भूतयोनीनामियमिति ।
 भूत + क्त । डीप् । तस्यां भूतानामधिका-
 रित्वविद्यमानत्वात्तथात्वम् ।) रात्रिः । इति
 हेमचन्द्रः । १४२ ॥

भौत्यः, पुं, (भूतेरपत्यं पुमान् । भूतिः + अप-
 त्थार्थे अच् ।) भूतिमुनिपुत्रश्चतुर्दशी मनुः ।
 यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“अतः परन्तु भौत्यस्य त्वमुत्पत्तिं निशामय ।
 देवानृषोस्तथा पुत्रांस्तथैव वसुधाधिपान् ॥
 बभूवाङ्गिरसः १ श्रो भूतिर्नाम्नातिकोपनः ।
 तस्य भ्राता सुवर्चाभूद यज्ञे तेन निमग्नितः ॥
 धियासुः शान्तिनामानं शिष्यमाह महासुनिः ।
 सदीदृशुक्तं सदाचारसुदारं सुनिसत्तमम् ॥

भूतिरुवाच ।

अहं यज्ञं गमिष्यामि भ्रातुः शान्तिं ! सुवर्चसः ।
 तेनाहूतस्त्वया चेह यत् कर्त्तव्यं शृणुस्व तत् ॥
 अतिजागरणं वृद्धस्त्वया कार्यं ममाश्रमे ।
 तथा तथाप्रमत्तेन यथाग्निर्न श्रमं व्रजेत् ।
 इत्याश्रमे तथैव त्वत्तुः स तु शिष्येण शान्तिना ।
 जगाम यज्ञं तं भ्रातुराहूतः सन् यवीयसा ॥
 प्रशान्तस्तावद्वनलो योऽसौ भूतिपरिग्रहः ।
 तं दृष्ट्वा सोऽनलं शान्तं शान्तिरत्यन्तदुःखितः ।
 भौतश्च भूतेर्बहुधा चिन्तयन् स महादुतिः ॥

भौत्यः

मार्कण्डेय उवाच ।
बहुधैवं विचिन्त्यासौ भीतस्तस्य तदा गुरोः ।
यद्यौ मतिमतां श्रेष्ठः शरणं जातवेदसम् ॥
स चकार ततः स्तोत्रं सप्ताच्चैर्यतमानसः ।
भूत्वैकचित्तो मेदिन्यां न्यस्तजानुः कृताञ्जलिः ॥
स एतं संस्तुतस्तेन भगवान् हयवाहनः ।
ज्वालामालावृततनुस्तस्यासीदयतो मुने ! ॥
परितुष्टोऽस्मि ते विप्र ! भक्त्या यत्ते स्तुतिः कृता ।
वरं ददामि भवतः प्रार्थितां यत्तवेक्षितम् ॥
भगवन् ! कृतकृत्योऽस्मि यत्त्वां पश्यामिरूपिणम् ।
तथापि भक्तिनमस्तस्य भगवन् ! अयतां मम ॥
ममापराधात् संत्यक्तं यत्तेऽधिष्ठे विभावसो ! ।
तत्त्वयाधिष्ठितं सोऽद्य पूर्ववत् पश्यतां द्विजः ॥
तथान्यदपि मे देव ! प्रसादं कुरुष्व यदि ।
पुत्रो विशिष्टो भवतु निरपत्यस्य मे गुरोः ॥
यथा च मैत्रेय तनये स करिष्यति मे गुरुः ।
तथा समस्तसत्त्वेषु भवत्वस्य मनो ऋदु ॥

अग्निरुवाच ।

गुरोरर्थं त्वया ब्रह्मन् ! याचितं यद्वरद्वयम् ।
नात्मार्थं तेन मे प्रीतिस्त्वय्यतीव महासुने ! ॥
भविष्यत्येतदखिलं गुरोर्यत् प्रार्थितं त्वया ।
मैत्रेयी समस्तभूतेषु पुत्रस्तस्य भविष्यति ॥
मन्वन्तराधिपः पुत्रो भौत्यो नाम भविष्यति ।
महाबलो महावीर्यो महाप्राज्ञो गुरोस्तव ॥
इत्युक्त्वा भगवानग्निः पश्यतस्तस्य वै मुने ! ।
वभूवादृष्टानः सद्यः प्रदीपो निवृत्तो यथा ॥
एतस्मिन्नन्तरे सोऽपि गुरुस्तस्य महात्मनः ।
भ्रातुर्यवीयसो यज्ञादाजगाम स्वमाश्रमम् ॥
तस्यागतस्य शिष्योऽसौ चक्रे प्रादाभिवन्दनम् ।
गृहीतासनपूजश्च तमाह स तदा गुरुः ॥
वत्सातिहार्दं त्वयि मे तथान्येष्वपि जन्तुषु ।
न वेद्मि किमिदं त्वच्छेदत्सैतत् कथयाशु मे ॥
ततः स शान्तिस्तत् सर्वमाचार्याय महात्मने ।
अग्निनाशादिकं विप्र ! समाचष्ट यथातथम् ॥
तच्छ्रुत्वा स परिष्वज्य स्नेहाद्रनयनो गुरुः ।
शिष्याय प्रददौ वेदान् साङ्गोपाङ्गान् महात्मने ॥
भौत्यो नाम मनुस्तस्य पुत्रो भूतेरजायत ।
तस्य मन्वन्तरे देवानृषीन् भूपांश्च मे शृणु ॥
भविष्यस्य भविष्यास्तु गदते मम विस्तरात् ।
देवेन्द्रो यश्च भविता तस्य विख्यातकर्मणः ॥
चान्दुषाश्च कनिष्ठाश्च पवित्रा आजिरास्तथा ।
रजोहिक्काश्च इत्येते पञ्च देवगणाः स्मृताः ॥
शुचिरिन्द्रस्तथा तेषां त्रिदशानां भविष्यति ।
महाबलो महावीर्यः सर्वैरिन्द्रगुणैर्युतः ॥
अग्नीध्रश्चामिबाहुश्च शुचिर्यत्तोऽथ माधवः ।
शुक्रो जितश्च सप्तैते तदा सप्तर्षयः स्मृताः ॥
गुरुर्गभीरो ब्रह्मश्च भरश्चानुग्र एव च ।
स्त्रीमानी च प्रवीरश्च विष्णुः संक्रन्दनस्तथा ॥
तेजस्वी सुबलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः ।
चतुर्दशं सयैतत्ते मन्वन्तरसुदाहृतम् ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे मन्वन्तरानुवर्णननामा-
ध्यायः ॥

भौमिकः

भौमः, पुं, (भूमेरपत्यं । भूमि + शिवादिवाङ् ।)
मङ्गलग्रहः । (यथा, वृहत्संहितायाम् । ५।६० ।
“पश्यन् यत्तं सौम्यो
वृत्तमधुतैलक्षयाय राज्ञां च ।
भौमः समरविमर्दं
शिखिकोपं तस्करभयश्च ॥”)
नरकराजः । (यथा, हरिवंशे । १२० । १४ ।
“तासां पुरवरं भौमोऽकारयन्मणि-
पर्वतम् ॥”)
तस्येदमित्यण् । भूमिभवे, त्रि । इति मेदिनी ।
मे, २२ ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१३६ । २० ।
“भौमेन प्राविशद्भूमिं पार्वतेनाभवद्गिरिः ।
अन्तर्धानेन चास्त्रेण पुनरन्तर्हितोऽभवत् ॥”)
अम्बरः । इति घरणिः ॥ रक्तपुनर्नवा । इति
राजनिर्घण्टः ॥
भौमजलं, स्त्री, (भूमि + अण् ।) भूमिसम्बन्धि-
सलिलम् । तत् त्रिविधं यथा,—
“भौममम्भो निगदितं प्रथमं त्रिविधं बुधैः ।
जाङ्गलं परमानूपं ततः साधारणं क्रमात् ॥”
तेषां लक्षणानि गुणाश्च ।
“अल्पोदकोऽल्पवृक्षश्च पित्तरक्तामयान्वितः ।
देशोऽनूप इति ख्यात आनूपं तद्वत् जलम् ॥
मिश्रचिह्नस्तु यो देशः स हि साधारणः स्मृतः ।
तस्मिन् देशे यदुदकं तत् साधारणं स्मृतम् ॥
जाङ्गलं सलिलं रूक्षं लवणं लघु तत्तत् ।
वह्निस्तु कफहृत् पथ्यं विकारान् कुरुते बहून् ॥
आनूपं वार्यमिष्यन्ति खादु स्निग्धं घनं गुरु ।
वह्निस्तु कफहृत्त्रिष्वं विकारान् कुरुते बहून् ॥
साधारणस्तु मधुरं दीपनं शीतलं लघु ।
तर्पणं रोचनं दृष्ट्वादाहदोषत्रयप्रणुत् ॥”
अथ भौमानामेव नादेयादीनां लक्षणानि
गुणाश्च । तत्र नादेयस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कौर्त्तितम् ।
नादेयसुदकं रूक्षं वातलं लघु दीपनम् ।
अनभिष्यन्दि विशदं कटुकं कफपित्तनुत् ॥
नद्यः शीघ्रवहा लघ्वः सर्वा यास्यामलौदकाः ।
गुञ्जः शैवलसंक्रान्ता मन्दगाः कलुषाश्च याः ॥
नदीसरस्तडागस्थे कूपप्रसवणादिजे ।
उदके देशभेदेन गुणान् दीपांश्च लक्षयेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
भौमनः, पुं, (आदिसर्गे भवतीति भू + कर्त्तरि
मन् । भूमा ब्रह्मा । तस्यापत्यम् । अण् । मन-
न्तत्वात् न टेलोपः ।) विश्वकर्मा । इति
पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । १।२२६ । १२ ।
“ससर्ज यं सुतपसा भौमनो सुवनप्रसुः ।
प्रजापतिरनिर्द्वेषं यस्य रूपं रवेरिव ॥”)
भौमरत्नं, स्त्री, (भूमौ जातं । भूमि + अण् ।
तादृशं रत्नम् ।) प्रवालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
भौमिकः, त्रि, भूचधिकारी । भूमिमधिकरोति
यः । इत्यर्थे णिकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (भूमि-
स्थितः । यथा, मनौ । ५ । १४२ ।

भुकुटिः

“सृष्टन्ति बिन्दवः पादौ य आचामयतः परात् ।
भौमिकेस्ते समा ज्ञेया न तेरप्रयतो भवेत् ॥”)
भौमी, स्त्री, (भूत्यां जाता । भूमिः + अण् +
स्त्रीत्वात् ङीष् ।) सीता । इति शब्दरत्नावली ॥
भौरिकः, पुं, (भूरि सुवर्णमधिकरोतीति ठक ।)
कनकाध्यक्षः । इत्यमरः । २ । ७ ॥
भूश, ऋ ण टु ङ भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ अवभाषत् ।
ण भे श्च वभाषे । टु भाषयुः । ङ भाषते ।
इति दुर्गादासः ॥
भूश, य ङ भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) य ङ भाषयते । इति
दुर्गादासः ॥
भूश, ऋ ण टु भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ अवभाषत् ।
ण भे से वभासे । ङ भासते । टु भासयुः । इति
दुर्गादासः ॥
भूश, य ङ भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) य ङ भाषयते । इति
दुर्गादासः ॥
भ्यस, ङ भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः । ङ
भ्यसते । इति दुर्गादासः ॥
भंशः, पुं, (भन्श्च + भावे घञ् ।) अधःपतनम् ।
यथा । भेषो भंशो यथोचितात् । इत्यमरः ।
२ । १८६ । २३ ॥ यथोचितात् यथाप्राप्तात्
भंशोऽधःपतनम् । इति भेषशब्दटीकायां
भरतः ॥ (यथा, कामन्दकीये नीतिसारे । १।३६ ।
“उद्वेजनादधर्मस्तु तस्माद् भंशो महीपतेः ॥”)
नाशः । यथा, वृहत्संहितायाम् । ४६ । २५ ।
“शाखाभङ्गेऽकस्मान्
वृक्षाणां निर्दिष्टगोद्योगम् ।
हसने देशभंशं
रुदितं च याधिबाहुल्यम् ॥”)
भुकुंशः, पुं, (भुवा कुंसो भाषणं यस्य । एषोदरा-
दिवात् सस्य शः ।) स्त्रीवैशधारी नर्त्तकपुरुषः । तत्-
पर्यायः । भुकुंसः २ भुकुंसः ३ । इत्यमरः ।
१।७४४ । भुकुंसः ४ भुकुंशः ५ । इति तट्टीका ।
भुकुटिः, स्त्री, (भुवोः कुटिः कौटिल्यम् । “भुकुं-
सादीनामकारो भवतीति वक्तव्यम् ॥” ६।३।१ ।
इत्यस्य वार्त्तिकोक्ता । उकारस्यात्वम् ।) क्रोधा-
दिना भुवः कौटिल्यम् । इत्यमरः । १।७ । ३७ ।
अस्या रूपान्तराणि । भुकुटिः । भुकुटिः ।
भुकुटिः । भुकुटी । भुकुटी । (यथा, माघे । १।५५ ।
“भुकुटीकठोरितललाटमाननम् ।”)
भुकुटी । भुकुटी । इति भरतः ॥

भ्रम, शब्दः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) रेफयुक्तः । भ्रमति । इति दुर्गादासः ॥

भ्रमश, इर य उ अघःपते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) भ्रमति । इर अभ्रमत् । अभ्रमिषीत् ॥

भ्रमश, ल उ ड अघःपते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ल् अभाभ्रत् । उ भ्रंशित्वा भ्रष्टा । उ भ्रंशते । इति दुर्गादासः ॥

भ्रम, इर चाखे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-अक०-सेट् ।) इर अभ्रमत् अभ्रमिषीत् । इति दुर्गादासः ॥

भ्रम, भ य चाखे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) भ य भ्राम्यति । इति दुर्गादासः ॥

भ्रम, उ ज ण चाखे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-अक०-सेट् ।) उ भ्रमित्वा भ्रान्त्वा । ज भ्रामः भ्रमः । ज्वलादित्वाप्रत्ययेऽपि जनवध इत्यादिना इह भ्रम इत्येव । तेन ज्वलादावस्य पाठो निष्कल इति धातुप्रदीपादयः । वस्तुतस्तु । ज्वलादिपाठसामर्थ्यान्न इह भ्रमः । ण भ्रमेतुः । य भ्रम्यति भ्रमति । चाल इह पादविहरणम् ।

“न जाने को हेतुर्भ्रमति विपिने भिक्षुक इव ।” भ्रमः शिलोच्चयान् भूमिमानित्यत्र गत्यर्थविवक्षया सकर्मकत्वम् । इति दुर्गादासः ॥

भ्रमः, पुं, (भ्रम अनवस्थाने इति । भ्रम+भावे घञ् ।) मिथ्याज्ञानम् । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४२३ ।

“देवो जगदतं भ्रमः । कोऽयं ते मनसि भ्रमः ॥”) तत्पर्यायः । भ्रान्तिः । २ मिथ्यामतिः । ३ । इत्यमरः । १ । ५ । ४ । अस्मिन्निर्गमः । कुन्दः । (यथा, रघौ । ६ । ३२ ।

“अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहु-
विशालवक्त्रास्तुष्टतमधः ।
आरोप्य चक्रभ्रममुष्णतेजाः
त्वष्टेव यत्नोत्तिष्ठितो विभाति ॥”

“चक्रभ्रमं चक्राकारशूलोत्तेजनयन्त्रम् ।
भ्रमोऽस्मिन्निर्गमे भ्रान्तौ कुन्दाख्ये शिल्पियन्त्रके ॥”
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥

भ्रमणम् । इति मेदिनी । मे, २० ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २७ । ४६ ।

“एवं किलोक्ता अष्टजन्तु तं भ्रमाय वणिक-
सुतम् ।”)

न्यायमते भ्रमस्य नामान्तरं अप्रमा । भ्रमो-
द्विविधः । विपर्यासः संशयश्च । आद्यो यथा ।
देहे आत्मबुद्धिः । शृङ्गादौ पीततामसि । सा
निश्चयरूपा । द्वितीयो यथा । किंस्त्रिभूरो
वा स्यात्तुर्वा इत्यादिवुद्धिः । तस्य कारणम् ।
पित्तदूरत्वमोहभयादिनानाविधदोषः । यथा,
“अप्रमा च प्रमा चेति ज्ञानं द्विविधमुच्यते ।
तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता ॥

तत्पर्यायः । मधुव्रतः २ मधुकरः ३ मधुलिङ्गः ४
मधुपः ५ अली ६ द्विरेफः ७ पुष्पलिङ्गः ८ भृङ्गः ९
घटपदः १० अलिः ११ । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥
कलालापः १२ शिलीमुखः १३ पुष्पवयः १४ मधु-
लतः १५ दिपः १६ भसरः १७ चक्षरीकः १८
सुकाण्डी १९ मधुलोलुपः २० इन्दिरः २१ मधु-
मारकः २२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुपरः २३
लम्बः २४ पुष्पकीटः २५ मधुसूदनः २६ भृङ्गराजः
२७ मधुलेही २८ रेणुवासः २९ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कासुकः । इति मेदिनी । रे, १६१ ॥

भ्रमरकः, पुं, (भ्रमर इवेति भ्रमर+“इवे प्रति-
कृतौ ।” ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।) ललाट-
लम्बितचूर्णकुन्तलः । इत्यमरः । २ । ६६६ ॥
(स्वार्थे कन् । भृङ्गः । बालसूचिकः । इति ।
मेदिनी । के, २०४ ॥ अस्वभ्रमः । इति विश्वः ॥

भ्रमरकौटः, पुं, (भ्रमर इव कौटः ।) कौट-
विशेषः । कुमरे पोका इति भाषा ॥ यथा,—
“जीवन्मुक्तिस्तु तद्विद्वान् पूर्वोपाधिगुणान्स्थ-
जेत् ।

सच्चिदानन्दधर्मत्वादभ्रमरकौटवत् ॥” (५१)
इत्यात्मबोधः ॥
भ्रमरच्छली, स्त्री, (भ्रमरान् क्लयतीति । क्लि+
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) लताविशेषः । तत्-
पर्यायः । भृङ्गाङ्गा २ भ्रमरा ३ भृङ्गमूलिका ४ ।
अस्या गुणाः । यथा, राजनिर्घण्टे ।
“भृङ्गच्छली च कटुका तिक्ता दीपनरोचनी ।”
भ्रमरप्रियः, पुं, (भ्रमरस्य प्रियः ।) धाराकदम्बः ।
इति रत्नमाला ॥

भ्रमरमारी, स्त्री, (भ्रमरान् मारयति गन्धोत्कर्षेण
याकुलयतीति । ऋ+णिच्+अण् । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) मालवदेशप्रसिद्धपुष्पवृक्ष-
विशेषः । तत्पर्यायः । भ्रमरारिः २ भृङ्गारिः ३
भृङ्गमारी ४ मांसपुष्पिका ५ कुष्ठारिः ६
भ्रमरी ७ वष्टिलता ८ । अस्या गुणाः । तिक्त-
त्वम् । पित्तश्लेष्मज्वरनाशित्वम् । शोफकणूति-
कुष्ठव्रणदोषविदोषनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भ्रमरा, स्त्री, (भ्रमर+अजादित्वात् टाप् ।)
भ्रमरच्छली । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्रमरातिथिः, पुं, (भ्रमरः अतिथिरभ्यागतो
यस्य ।) चम्पकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्रमरानन्दः, पुं, (मधुवाहुल्यात् भ्रमराणा-
मानन्दो यस्मात् सः ।) वज्रलः । अतिसुक्तकः ।
रक्ताम्बानः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्रमरालकः, पुं, (भ्रमर इव अलति भूययतीति ।
अल+अलु ।) ललाटस्थितचूर्णकुन्तलः । तत्-
पर्यायः । भ्रमरकः २ कुशलः ३ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । २३३ ॥

भ्रमरी, स्त्री, (भ्रमर+ङीष् ।) जतुका । पुत्र-
दात्री । घटपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्रमरेष्टः, पुं, (भ्रमराणामिष्टः ।) श्लोनाक-
प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्रमरेशः, पुं, (भ्रमर इव अलति भूययतीति ।
अल+अलु ।) ललाटस्थितचूर्णकुन्तलः । तत्-
पर्यायः । भ्रमरकः २ कुशलः ३ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । २३३ ॥

भ्रमरी, स्त्री, (भ्रमर+ङीष् ।) जतुका । पुत्र-
दात्री । घटपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्रमरेष्टः, पुं, (भ्रमराणामिष्टः ।) श्लोनाक-
प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्रमरेशः, पुं, (भ्रमर इव अलति भूययतीति ।
अल+अलु ।) ललाटस्थितचूर्णकुन्तलः । तत्-
पर्यायः । भ्रमरकः २ कुशलः ३ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । २३३ ॥

भ्रमरी, स्त्री, (भ्रमर+ङीष् ।) जतुका । पुत्र-
दात्री । घटपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्रमरेष्टः, पुं, (भ्रमराणामिष्टः ।) श्लोनाक-
प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्रमरेशः, पुं, (भ्रमर इव अलति भूययतीति ।
अल+अलु ।) ललाटस्थितचूर्णकुन्तलः । तत्-
पर्यायः । भ्रमरकः २ कुशलः ३ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । २३३ ॥

“स सन्निदिधित्तं भजे भ्रमरकोटजं
इति जगन्निवाससंस्कारे पाठः ।
भ्रमरे च ख-साधुः ।

तत्पर्यायः । मधुव्रतः २ मधुकरः ३ मधुलिङ्गः ४
मधुपः ५ अली ६ द्विरेफः ७ पुष्पलिङ्गः ८ भृङ्गः ९
घटपदः १० अलिः ११ । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥
कलालापः १२ शिलीमुखः १३ पुष्पवयः १४ मधु-
लतः १५ दिपः १६ भसरः १७ चक्षरीकः १८
सुकाण्डी १९ मधुलोलुपः २० इन्दिरः २१ मधु-
मारकः २२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुपरः २३
लम्बः २४ पुष्पकीटः २५ मधुसूदनः २६ भृङ्गराजः
२७ मधुलेही २८ रेणुवासः २९ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कासुकः । इति मेदिनी । रे, १६१ ॥

भ्रमरकः, पुं, (भ्रमर इवेति भ्रमर+“इवे प्रति-
कृतौ ।” ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।) ललाट-
लम्बितचूर्णकुन्तलः । इत्यमरः । २ । ६६६ ॥
(स्वार्थे कन् । भृङ्गः । बालसूचिकः । इति ।
मेदिनी । के, २०४ ॥ अस्वभ्रमः । इति विश्वः ॥

भ्रमरकौटः, पुं, (भ्रमर इव कौटः ।) कौट-
विशेषः । कुमरे पोका इति भाषा ॥ यथा,—
“जीवन्मुक्तिस्तु तद्विद्वान् पूर्वोपाधिगुणान्स्थ-
जेत् ।

सच्चिदानन्दधर्मत्वादभ्रमरकौटवत् ॥” (५१)
इत्यात्मबोधः ॥

भ्रमरच्छली, स्त्री, (भ्रमरान् क्लयतीति । क्लि+
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) लताविशेषः । तत्-
पर्यायः । भृङ्गाङ्गा २ भ्रमरा ३ भृङ्गमूलिका ४ ।
अस्या गुणाः । यथा, राजनिर्घण्टे ।
“भृङ्गच्छली च कटुका तिक्ता दीपनरोचनी ।”
भ्रमरप्रियः, पुं, (भ्रमरस्य प्रियः ।) धाराकदम्बः ।
इति रत्नमाला ॥

भ्रमरमारी, स्त्री, (भ्रमरान् मारयति गन्धोत्कर्षेण
याकुलयतीति । ऋ+णिच्+अण् । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) मालवदेशप्रसिद्धपुष्पवृक्ष-
विशेषः । तत्पर्यायः । भ्रमरारिः २ भृङ्गारिः ३
भृङ्गमारी ४ मांसपुष्पिका ५ कुष्ठारिः ६
भ्रमरी ७ वष्टिलता ८ । अस्या गुणाः । तिक्त-
त्वम् । पित्तश्लेष्मज्वरनाशित्वम् । शोफकणूति-
कुष्ठव्रणदोषविदोषनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भ्रमरा, स्त्री, (भ्रमर+अजादित्वात् टाप् ।)
भ्रमरच्छली । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्रमरातिथिः, पुं, (भ्रमरः अतिथिरभ्यागतो
यस्य ।) चम्पकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्रमरानन्दः, पुं, (मधुवाहुल्यात् भ्रमराणा-
मानन्दो यस्मात् सः ।) वज्रलः । अतिसुक्तकः ।
रक्ताम्बानः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्रमरालकः, पुं, (भ्रमर इव अलति भूययतीति ।
अल+अलु ।) ललाटस्थितचूर्णकुन्तलः । तत्-
पर्यायः । भ्रमरकः २ कुशलः ३ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । २३३ ॥

भ्रमरी, स्त्री, (भ्रमर+ङीष् ।) जतुका । पुत्र-
दात्री । घटपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्रमरेष्टः, पुं, (भ्रमराणामिष्टः ।) श्लोनाक-
प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्रमरेशः, पुं, (भ्रमर इव अलति भूययतीति ।
अल+अलु ।) ललाटस्थितचूर्णकुन्तलः । तत्-
पर्यायः । भ्रमरकः २ कुशलः ३ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । २३३ ॥

भ्रमरी, स्त्री, (भ्रमर+ङीष् ।) जतुका । पुत्र-
दात्री । घटपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्रमरेष्टः, पुं, (भ्रमराणामिष्टः ।) श्लोनाक-
प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्राजिष्णुः

भमरेष्टा, स्त्री, (भमराणामिष्टा ।) भार्गी ।
भूमिजम्, । इति राजनिर्घण्टः ॥
भमरोत्सवा, स्त्री, (भमराणां उत्सवः प्रमोदो
यस्याः ।) माधवी । इति राजनिर्घण्टः ॥
भमासक्तः, पुं, (भमे भमणे आसक्तः युक्तः ।)
शस्त्रमार्जकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०० ॥
भमिः, स्त्री, (भम + बाहुलकात् इ ।) भमणम् ।
तत्पर्यायः । भमः २ । इत्यमरः । ३ । २ । ६ ॥ भमौ
३ । इति भरतः ॥ (मण्डलाकारमतिः ४ । तथाच
नैषधचरिते । १ । ७३ ।

“अचीकरचारुहयेन या भमौ-
निजातपत्रस्य तलस्यले नलः ।”

मण्डलाकारसैन्यरचना । यथा,—
“वीरान् सहस्रशो दृष्ट्वा भमिभिः पर्यवस्थितान् ।
लवो लवेन सन्वाय शरान् रोषप्रपूरितः ॥
भमिराद्या सहस्रेण द्वितीयायुतसङ्ख्याया ।
तृतीयायुतयुग्मेन तुरीयायुतपञ्चभिः ॥
पञ्चमी लक्षयोधानां षष्ठी योधायुताधिकैः ।
सप्तमी लक्षयुग्मेन सप्तभिर्भूमिभिर्धृतान् ॥
मध्ये लवो भमियात्रः सञ्चरन् बह्विवत्तदा ।
दाहयामास सर्वाङ्गान् वै सैनिकान् भमिकार-
कान् ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे ६१ अध्यायः ॥
भमौ, [न] त्रि, (भम + इनि ।) भमविशिष्टः । भमौ
विद्यते अस्थिति अख्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
अग्र य उ अघः पतने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवां-पर-अक-सेट् ।) य अग्रयति । उ
अग्रित्वा भट्टा । इति दुर्गादासः ॥
अष्टं, त्रि, (अष्ट + कर्त्तरि + क्तः ।) श्रुतम् । अस्य
पर्याया गलितशब्दे द्रष्टव्याः ॥

“अर्थाद्भ्रष्टस्तीर्थयात्रान् गच्छेत्
सत्याद्भ्रष्टो रौरवं वै ब्रजेच्च ।
योगभ्रष्टः सत्यधृतिश्च गच्छेत्
राज्याद्भ्रष्टो नृगयां वै ब्रजेच्च ॥”

इति मारुडे नीतिसारे १०६ अध्यायः ॥
असृज, औ ज श्र पाके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) रेफयुक्तादि-
दन्त्योपधः । क्तिपि संयोगादिलोपे भट् । पाक
इह भर्जनम् । जश् भज्जति भज्जते मनुष्यं
रूपकारः । औ अभाचौत् । इति दुर्गादासः ॥
आज, उ य ऋ टु भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) रेफयुक्तः । उ
आजते य भजे वभाजे । अनुबन्धवलात् संयो-
गादिलेष्टाकारस्याप्येत्वम् ॥ ऋ अविभजत्
अवभाजत् । टु आजथुः । इति दुर्गा-
दासः ॥

आजकं, स्त्री, (आज् + “खुल्लचौ ।” ३ । १ ।
१३३ । इति खुल्ल ।) पितृम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

आजिष्णुः, त्रि, (आज् + इष्णुच् ।) अलङ्कारा-
दिना दीप्तियुक्तः । इत्यमरः । २ । ६ । १०१ ॥
(यथा, भागवते । २ । ६ । १२ ।

५५८

भ्राता

“भ्राजिष्णुभिर्भैः परितो विशाजते
लसद्भिमाना बलिभिर्महात्मनाम् ॥”)
विष्णौ, पुं । यथा, तस्य सहस्रनामस्तोत्रे ।
भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सहिष्णुर्गदादिजः ॥
भ्रातरौ, पुं, (भ्राता च भगिनी च । आटखसो-
रित्वादिना एकशेषः ।) भ्रातृभगिन्यौ । नित्य-
दिवचनान्तोऽयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥
भ्राता, [क्] पुं, (भ्राजते इति । भ्राज + “नमृ-
नेट्त्वट् होत्रिति । उणा० । २ । ६६ । इति
ठन् । निपात्यते च ।) एकगर्भजातः । “भाइ”
इति भाषा । तत्पर्यायः । सहोदरः २
समानोदर्यः ३ सोदर्यः ४ सगर्भः ५ सहजः ६
सोदरः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ पितरि नृते
ज्येष्ठभ्रातुः पितृतुल्यत्वम् । यथा,—
“ज्येष्ठो भ्राता पितृतुल्यो नृते पितरि शौनक ! ।
सर्वेषां स पिता हि स्यात् सर्वेषामनुपालकः ॥
कनिष्ठस्तु सर्वेषु समत्वेनानुवर्त्तते ।
समोपभोगजीवेषु यथैव तनयस्तथा ॥”

इति मारुडे ११४ अध्यायः ॥

तस्य भार्याहरणे तस्मै दायदाने च दीपो
यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५६ अध्याये ।
“भ्रातृजायापहारी च मातृगामी भवेन्नरः ।
ब्रह्महत्यासहस्रञ्च लभते नात्र संशयः ॥
स याति कुम्भीपाकश्च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
तस्मादुत्तीर्य पापी च विज्ञायां जायते क्षमिः ॥
वर्षकोटिसहस्राणि तत्र स्थित्वा च पातकी ।
ततो भवेन्महापापी वर्षकोटिसहस्रकम् ॥
पुञ्चलीयोनिगर्भे च क्षमिश्चैव पुरन्दर ! ।
यत्रः कोटिसहस्राणि शतजन्मानि कुकुरः ।
भ्रातृजायापहरणात् शतजन्मानि शूकरः ॥”
“यो ददाति न दायश्च बलिष्ठो दुर्बलाय च ।
स याति कुम्भीपाकश्च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
भ्रातुरन्वेषणे भ्राता न गच्छेत् । यथा,—
नारद उवाच ।

“हे हर्षश्वा महावीर्याः प्रजा यूयं करिष्यथ ।
ईदृशो लक्ष्यते यत्रो भवतां श्रूयतामिदम् ॥
वालिशा वत यूयं ये नास्या जानीत वै भुवः ।
अन्तरुद्धमधश्चैव कथं सत्यय वै प्रजाः ॥
ऊर्ध्वं तिर्यग्धश्चैव यदाप्रतिहता गतिः ।
तदा कस्माद्भुवो नान्तं सर्वे द्रक्ष्यथ वालिशः ॥
ते तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रयाताः सर्वतो दिशम् ।
अद्यापि न निवर्त्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः ॥
हर्षश्चैव नष्टेषु दक्षः प्राचेतसः पुनः ।
वैरिण्यामय पुत्राणां सहस्रमखण्डिभुः ॥
विवर्द्धयिषवस्ते तु सवलाभ्याः प्रजाः पुनः ।
पूर्वोक्तं वचनं ब्रह्मन्नारदेन प्रचोदिताः ॥
अन्योन्यमुत्सृज्य सर्वे सम्यगाह महासुनिः ।
भ्रातृणां पदवीं चैव गन्तव्या नात्र संशयः ॥
ज्ञात्वा प्रमाणं पृथ्वास्तु प्रजाः सत्यामहे पुनः ।
तेऽपि तेनैव मार्गेण प्रयाताः सर्वतो दिशम् ।
अद्यापि न निवर्त्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः ॥
ततः प्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्वेषणे हिज ! ।

भ्रातृद्वि

प्रयातो नश्यति तथा तत्र कार्यं विजानता ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अंशे १६ अध्यायः ॥

अपि च, मात्स्ये ५ अध्याये ।
“ततः प्रभृति न भ्रातुः कनीयान् मार्गमिच्छति ।
अन्विषन् दुःखमाप्नोति तेन तं परिवर्जयेत् ॥”
ज्येष्ठभ्रातृदेर्गुरुत्वं यथा,—

“उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।
मातुलः श्वशुरश्चाता मातामहपितामहौ ।
बन्धुर्ज्येष्ठः पितृयश्च पुंस्ते गुरवः स्मृताः ॥”
इति कौर्म्ये उपविभागे ११ अध्यायः ॥

विभक्तानां तेषां धर्मद्विवर्धना,—
यासः ।

“भ्रातृणां जीवतोः पित्रोः सहवासो विधीयते ।
तदभावे विभक्तानां धर्मस्तेषां विवर्द्धते ॥
भ्रातृणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्मणा ।
स निर्भाण्यः स्वकादंष्ट्रात् किञ्चिद्विधोप-
जीवनम् ॥”

ज्येष्ठभ्रातृप्रशंसा यथा,—

“विभ्रयाहेच्छतः सर्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा
पिता ।
भ्राता शक्तः कनिष्ठो वा शक्तपेक्षा कुले
स्थितिः ॥

कुटुम्बार्थेषु चोद्युक्तस्तु कार्यं कुरुते तु यः ।
स भ्रातृभिर्हृणीयो ग्रासाच्छादनवाहनेः ॥
अन्योन्यभेदो भ्रातृणां सुहृदो वा बलान्तकः ।
भवत्यानन्दहृदेव । द्विषतां नात्र संशयः ॥”
भ्रातृसंस्कारस्यावश्यकत्वम् । यथा, नारदः ।
“येषान् न कृताः पित्रा संस्कारविधयः क्रमात् ।
कर्त्तव्या भ्रातृभित्तियां पैतृकादेव तद्वनात् ॥
अविद्यमाने पित्रर्षे स्वांशान्दुह्य वा पुनः ।
अवश्यकार्याः संस्कारा भ्रातृभिः पूज्यसंस्कृतैः ॥”
विभक्तानां तेषां साक्षित्वादि यथा,—
“साक्षित्वं प्रतिभाष्य दानं गृह्यमेव च ।
विभक्ता भ्रातरः कुर्मुर्नाविभक्ताः परस्परम् ॥”
इति दायतत्त्वम् ॥

भ्रातृकः, त्रि, (भ्रातुरागत इति । भ्रातृ + “कृत-
छञ् ।” ४ । ३ । ७८ । इति ठञ् । भ्रातुरागत-
धनादि ।) भ्रातृपीड्यः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
भ्रातृजः, पुं, (भ्रातुः सहोदरात् जायते इति ।
जन् + “पञ्चम्यामजातौ ।” ३ । २ । ८८ । इति ङः ।)
भ्रातुरपत्यम् । तत्पर्यायः । भ्रातृपुत्रः २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । ३६ ॥ भ्रातृपुत्रः ३ । भ्रातृपुत्रः ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (क्षियां टाप् । भ्रातृजा ।
भ्रातृपुत्रायाम् ॥)

भ्रातृजाया, स्त्री, (भ्रातृजाया ।) भ्रातृभाष्या ।
(यथा, मेघदूते । १ । १० ।

“अथापन्नामविहृतगतिर्द्रव्यसि भ्रातृजायाम् ॥”
तत्पर्यायः । प्रजावती २ । इत्यमरः । २ । ६ । ३० ॥
भ्रातृद्वितीया, स्त्री, (भ्रातृमङ्गलार्थां भ्रातृभोज-
नार्थां वा द्वितीया इति मध्यपदलोपी कर्म-
धारयः ।) कार्तिकशुक्लद्वितीया । तद्विवरणं
यथा । यमद्वितीया तु प्रतिपद्युता ग्राह्ये-

युक्तं निर्णयान्तरादौ । यमद्वितीया मध्याह्न-
यापिनी पूर्णविह्वला चेति हेमाद्रिः । अत्र
विशेषो हेमाद्रौ स्कान्दे ।

“कर्णे शुक्लद्वितीयायामपराह्णेर्ध्वेत् यमम् ।
स्नानं कृत्वा भातजायां यमलोकं न पश्यति ॥
कर्णे शुक्लद्वितीयायां पूजितस्तर्पितो यमः ।
वेष्टितः किमरेर्ध्वेत्सो यच्छति वाञ्छितम् ॥”
तथा भविष्ये ।

“प्रथमा आवणे मासि तथा भाद्रपदेऽपरा ।
तृतीयाश्चतुर्थे मासि चतुर्थी कार्तिके भवेत् ॥
आवणे कलुषा नाम तथा भाद्रे च गीर्मता ।
आश्विने प्रेतसञ्चारा कार्तिके याम्यकामता ॥”
इत्युक्त्वा प्रथमायां व्रतं द्वितीयायां सरस्वती-
पूजा तृतीयायां आडसङ्क्रा चतुर्थ्यासुक्तम् ।
“कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर ! ।
यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वर्गहेच्छितः ॥
अतो यमद्वितीयेयं त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।

अस्यां निजगृहे विप्र ! न भोक्तव्यं ततो नरे ॥
स्नेहेन भगिनीहस्तात् भोक्तव्यं पुष्टिर्बर्द्धनम् ।
दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विधानतः ॥
स्वर्णालङ्कारवस्त्राभूषणसत्कारभोजनैः ।
सर्वा भगिन्यः संपूज्या अभवे प्रतिपन्नकाः ॥
प्रतिपन्ना माताभगिन्य इति हेमाद्रिः ॥
पितृभ्यः भगिनीहस्तात् प्रथमायां युधिष्ठिर ! ।
मातुलस्य सुताहस्तात् द्वितीयायां तथा वृष ! ॥
पितुर्मातुः स्वसुः कन्ये तृतीयायां तथोः करात् ।
चतुर्थ्यां सहजायाश्च भगिन्या हस्ततः परम् ।
सर्वासु भगिनीहस्तात् भोक्तव्यं बलवर्द्धनम् ॥

यस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः
सम्भोजितः प्रतिजगत्स्वस्वसौहृदेन ।
तस्यां स्वसुः करतलादिह यो मुनक्ति
प्राप्नोति रत्नसुखधान्यमनुत्तमं सः ॥

गौड्यास्तु ।

यमश्च चित्रगुप्तश्च यमदूतांश्च पूजयेत् ।
अर्थश्चात्र प्रदातव्यो यमाय सहजहृदये ॥
मन्त्रस्तु ।

एह्येहि मार्तण्डज ! पाशहस्त !

यमास्तकालोक्तधरामरेश ! ।

आहृद्वितीयास्तदेवपूजां

गृह्णाण चार्घ्यं भगवन्नमस्ते ॥

भातस्तवावुजाताहं भुङ्क्षु भक्तमिदं शुभम् ।
प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः ॥”

ज्येष्ठाय जातेति वदेदिति स्मार्त्ताः ॥ इत्यन्न-
दानमित्यप्याहुः । ब्रह्माण्डपुराणेऽपि ।

“या तु भोजयते नारी भातरं युग्मके तिथौ ।
अर्चयेच्चापि तामूलैर्न सा वैधयमाप्नुयात् ॥
भातुरायुः च यो राजन् ! न भवेत्तत्र कर्हिचित् ॥”

इति निर्णयसिन्धौ २ परिच्छेदः ॥

आहपञ्जी, स्त्री, (भातापतिर्वस्या इति भातुः पञ्जीति
वा । ऋतेभ्यो ङीप् । इति ङीप् । ततः + “निबं
सपत्न्यादिषु ॥” इति नान्तादिशः ।) आहजाया ।
इति शब्दरत्नावले ॥

आहपुत्रः, पुं, स्त्री, (भातुः पुत्रः ।) आहजः । इति
शब्दरत्नावली । भाद्रपो इति भाषा ॥

आहभगिन्यौ, स्त्री, (भाता च भगिनी च । इति
इतरेतरद्वन्द्वसमासः ।) आतरौ । द्विवचना-
नोऽयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥

आहयः, पुं, (भातुरपत्यमिति । “आतुर्यञ्च ।”
४ । १ । १४४ । इति यत् ।) आहपुत्रः । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २८४२ ।

“जयराजानुजं राज्ञा यशोराजं निवेष्टितम् ।
तन्मतेनावचस्कन्द आहयं राजकाभिधः ॥”

आह + “यन् सपत्ने ।” ४ । १ । १४५ । इति
यन् ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
भागवते । ५ । ११ । १७ ।

“आहयमेतं त्वमदभवीर्य-
सुपेक्षयाधेधितमप्रमत्तः ॥”

“तस्मात् आहयम् शत्रुम् ।” इति तट्टीकायां
खामी ॥

आहयशूरः, पुं, (पत्युर्ज्येष्ठभाता श्वशुर इव पूज्य-
त्वात् ।) पतिज्येष्ठभाता । भाशुर इति भाषा ।
तत्पर्यायः । श्वशुरकः २ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (भातुः श्वशुरः ।) भातुः पत्न्याः पिता च ॥

आज्यैः, पुं, (भातुरपत्यं पुमानिति । आह +
“आतुर्यञ्च ।” ४ । १ । १४४ । इत्यञ्च ‘चकारा-
च्छञ्च ।’ इति काशिकोक्तेः ङः ।) आहपुत्रः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥ आहसम्बन्धिनि, चि ॥

भान्तः, चि, भ्रमण्युक्तः । भान्तिविशेषः ।
(अतीन्द्रियमिन्द्रियं भान्तानामधिष्ठाने ॥” इति
सांख्यसूत्रम् । २ । २३ ॥)

भ्रमधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ भ्रमणे,
स्त्री । यथा, वाभटपशुपतिभ्यां व्याख्यातम् ।
“भान्तं देशमनेकदुर्गविधमं प्राप्तं न किञ्चित्
फलम् ॥”

भान्तः, पुं, (भ्रम् + कर्त्तरि क्तः । “अनुनासिक-
स्थिति । ६ । ४ । १५ । इति दीर्घः ।) राज-
धूसूरः । मतहस्तो । इति राजनिर्घण्टः ॥

भान्तिः, स्त्री, (भ्रम् + क्तिन् । “अनुनासिकस्य
किञ्चलः कडिति । ६ । ४ । १५ । इति दीर्घः ।)
भ्रमः । इत्यमरः । १ । ५ । ४४ ॥

(“युक्तिहीनप्रकाशत्वाद् भान्तेर्न ह्यस्ति लक्षणम् ।
यदि स्थानलक्षणं किञ्चिद्भान्तिरेव न सिध्यति ॥”
इति तार्किकाः ॥)

सा तु नराणां यष्टमासे जायते । यथा,—
“धात्मासिके तु संप्राप्ति भान्तिः संजायते यतः ।
धात्राक्षराणि स्थानि पत्रास्तुष्टान्यतः पुरा ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

भ्रमणम् । इति मेदिनी ॥ अनवस्थितिः । इति
विश्वः ॥

भ्रान्तिहरः, पुं, (भ्रान्तिं हरतीति । हृ + कर्त्तरि
पचाद्यच् ।) मन्त्री । इति शब्दमाला ॥ भ्रम-
नाशके, चि ॥

भ्रामकः, पुं, (भ्रामयति भ्रमं जनयतीति । भ्रम्
+ णिच् । “खुल्लं हृत्तौ ।” ३ । १ । १३३ ।

इति खुल्ल ।) शृगालः । धूर्तः । सूर्यावर्तः ।
प्रस्तरभेदः । इति मेदिनी । के, १३३ ॥ चुम्बक
पातर इति भाषा । भ्रमजनके, चि ॥

भ्रामरं, स्त्री, (भ्रमरैः कृतं सम्भृतमिति । भ्रमर
+ “क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ।” ४ । ३ । ११६ ।
इति अण् ।) मधु । इति मेदिनी । रे, १६१ ॥
तत्तु भ्रमरजमधु । तस्य गुणाः । पिच्छलत्वम् ।
रूजत्वम् । मधुरत्वम् । सुखजायनाश्लिषः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

पैच्छिल्यात् खादु भूयस्त्वात् भ्रामरं गुरु
कौर्त्तितम् ॥

इति राजवल्लभः ।

अन्यच्च ।

“किञ्चित् स्रक्ष्यैः प्रसिद्धेभ्यः षट्पदेभ्योऽलिभि-
श्चितम् ।

निर्मलं स्फटिकाभं यत्तन्मधु भ्रामरं स्तुतम् ॥
भ्रामरं रक्तपित्तघ्नं सूत्रजायकरं गुरु ।

खादुपाकमभिष्यन्ति विशेषात् पिच्छिलं
हिमम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वृत्तविशेषः । तत्पर्यायः । रासः २ मङ्गल-
वृत्तम् ३ हस्तोक्तम् ४ । इति शब्दमाला ॥

भ्रमरसम्बन्धिनि चि । यथा,—
“तदाहं भ्रामरं रूपं हृत्वासंख्येयषट्पदम् ॥”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥

(यथा च चारीते प्रथमे स्थाने एकादशेऽध्याये ।
मन्त्रार्थे लक्षणं गुणश्च ।

“प्रीतं कथायं मधुरं लघु स्यात्

सन्दीपनं लेखनमेव शस्तम् ।

संशोधनन्तु ब्रणशोधनञ्च

संरोपणं हृद्यतमञ्च वक्ष्यम् ॥

त्रिदोषनाशं कुरुते च पुष्टिं

कासे चये वा चतजे च हृद्दी ॥

हृक्काभमे शोषसपीनसानां

रक्तप्रमेहे च तथातिसारे ॥

रक्तातिसारे च सरक्तपित्ते

हृत्सोहृत् पार्श्वगदेऽपि शस्तम् ।

नेत्रामये वा ग्रहणीगदे वा

विवे प्रशस्तं भ्रमरैश्चितं वत् ॥

भ्रामरं सघनं जाड्यं भूयिष्ठं मधुरञ्च वत् ।
रूचं विशेषतो ज्ञेयं प्रीतलं लघुलेखनम् ॥”)

भ्रामरः, पुं, (भ्रामयति लौहमिति । भ्रामि +
“अर्त्तिकमिभ्रमिदेवीति ।” उणा० ३ । १३८ ।

इति अरः । बाहुलकात् दीर्घश्च ।) प्रस्तरभेदः ।
मेदिनी । रे, १६१ ॥ चुम्बक पातर इति भाषा ॥

(अपस्साररोगः । इति भ्रामरी चि । यथा,
मनौ । ३ । १६१ । [स्तथा ॥”

“भ्रामरी गङ्गमाली च शिञ्जयो पिशुन-
“भ्रामरी अपस्सारी ।” इति तज्ज्ञार्थे मेधा-
तिथिः ॥)

भ्रामरी, स्त्री, (भ्रमरस्यायं भ्रामरो भ्रमरवद्-
वर्णः । सोऽस्या अस्तीति । अर्घ्यं आद्यच् ।

सूः

डीप् ।) पार्श्वती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
यथा, मार्कण्डेये । ६१ । ४७-४८ ।
“यदारुणाचक्षेलोके महाबाधां करिष्यति ।
तदाहं भामरं रूपं कृत्वा संख्येयघटपदम् ॥
त्रैलोक्यस्य हितार्थाय वधिष्यामि महासुरम् ।
भामरीति च मां लोकान्तदा स्तोष्यन्ति सर्वतः ॥”
भाप्र, ऋ ड ण टु भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
भाप्र, य ड (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।
द्वितीयस्तु दिवा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) य ड
भाप्रयते । ऋ अवभासत् । स्वमते अनयोर्भाप्रि
ह्रस्वविकल्पनेऽपि सप्तमस्वरानुबन्धोऽन्येषामनु-
रोधात् । ण भेषे वभाषे । टु भाप्रयुः । ड
भाप्रयते । भासि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥
भाप्रं, स्त्री, (भस्ज + ह्रन् ।) आकाशम् ।
अम्बरीषम् । इति संचिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥
भाप्रः, पुं, (भ्रज्यते अनेति । भस्ज + “भस्जि-
गमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च ।” उणा० । ४ ।
१५६ । इति । ह्रन् ।) यच्च कलायचणकादिकं
भ्रज्यते सः । भाजना खोला इति ख्यातः ।
(यथा, नैषधचरिते । ३ । १२८ ।
“रौद्रे चक्षुषि तज्जितस्तनुमनुभाष्टं च य-
श्चित्पि ॥”
“अनुभाष्टं भर्जनपात्रसदृशेन ।” इति तट्टीका ।)
तत्पर्यायः । अम्बरीषम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३० ॥
भास, ऋ ड ण टु भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
भास, य ड (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।
द्वितीयस्तु दिवा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) य ड
भास्यते । ड भासते । ऋ अवभासत् । ण
भेसे वभासे । टु भासयुः । इति दुर्गादासः ॥
भुक्त्वा, पुं, (भुज् + क्तः । भुज् + क्तः । भुज् + क्तः ।
इति रूपचतुष्टयम् । “चुरादौ पठपुटेत्यादि-
दण्डके कुसिर्भाषार्थः । यः स्त्रीविशं धारयित्वा
भुवः कुंसयतीति । एरच् प्रत्ययः । ह्रस्वश्च
वा । इति अमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्ती ॥
स्त्रीविशधारिर्नर्तकपुरुषः । इत्यमरः । १ । ७ । ११ ॥
भुज्जुटिः, स्त्री, (भुज् + कुटि कौटिल्यमिति षष्ठी-
समासः । अभुज्सादीनामिति वा ह्रस्वः ।)
क्रोधादिना भुवः कौटिल्यम् । इत्यमरः ।
१ । ७ । ३७ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ७६२ ।
बद्धा च भुज्जुटिं वल्ले क्रोधस्य परिलक्षणम् ॥”)
भुज्जुटी, स्त्री, (भुज्जुटि । कृदिकारादिति पक्षे
डीप् ।) क्रोधादिना भुवः कौटिल्यम् । इत्य-
मरः । १ । ७ । ३७ ॥ (यथा, भाषे । १५ । ६ ।
“भुज्जुटौकटोरितललाटमाननम् ॥”)
भूः, स्त्री, (भास्यति नेत्रोपरि इति । भस् +
“भस्मेऽङ् ।” उणा० । २ । ६८ । इति ङ् ।)
दृग्भास्यद्भूभागः । तत्पर्यायः । चिह्निका २
नयनोर्ध्वभागरोमराजी ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
तल्लक्षणम् यथा, गारुडे ६६ अध्याये ।
“विशालोन्नता सुखिनि दरिद्रा विषमभुवः ।
धनी दीर्घा संसक्तभूर्वालेन्दुनतसभुवः ।
आश्या निखञ्च खड्गभूर्मध्याश्च विनतभुवः ॥”

पू०

भूगह

अत्र घट्चक्रान्तर्गताश्चाक्षचक्रमस्ति । तत्तु
ह्रस्ववर्णद्वययुक्तद्विदलपद्माकारम् । तन्मध्ये मन-
स्तिष्ठति । यथा,—
“आज्ञानामासुजं तद्विमकरसदृशं ध्यान-
धामप्रकाशं
हस्ताभ्यां वै कलाभ्यां प्रविलसितवपुर्नैत्रपत्रं
सुशुभम् ।
तन्मध्ये हाकिनी सा शशिसमधवला वक्रघटकं
दधाना
विद्यां मुद्रां कपालं हमरुजपवटीं विभ्रती
शुद्धचित्ता ॥
एतत्पद्मान्तराले निवसति च मनः सूक्ष्मरूपं
प्रसिद्धम् ॥”
इति श्रीतत्त्वचिन्तामणौ षष्ठप्रकाशः ॥
(विषयोऽस्या यथा,—
“भुवोर्वा यदि वा मूर्द्ध्नी सीमन्तावर्तकान् बहून् ।
अपूर्वज्ञानकृतान् यक्तान् दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ॥
त्राहमेते न जीवन्ति लक्षणेनातुरा नराः ।
अरोगाणां पुनस्त्वितु घडात्रं परमुच्यते ॥”
इति चरके इन्द्रियस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥
कर्णेनेत्रनासाभूषणसंगणकचक्षुस्तद्वपुर्ध-
स्त्रिगजानुवाहुरूपप्रत्ययो हे हे विंशतिरङ्ग-
लयः । इति सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
भूकुंसः, पुं, (भू + कुंस + अच् । स्त्रीविशधारी
नर्तकपुरुषः । इत्यमरः । १ । ७ । ११ ॥
भूकुटिः, स्त्री, (भुवः कुटिः कौटिल्यम् । क्रोधा-
दिना भुवः कौटिल्यम् । इत्यमरः ॥
भूण, क ड आशाविशङ्कयोः । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (चुरा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) रेफ-
युक्तषष्ठस्वरौ । क ड भूणयते भद्रं लोकः ।
आशाविषयं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
भूणः, पुं, (भूणयते आश्रयते इति । भूण +
घञ् ।) बालकः । स्त्रीगर्भः । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥
(स्त्रीवमपि । यथा, ऋग्वेदे । १० । १५५ । २ ।
“चत्तो इतश्चत्तासुतः सर्वाभूणान्यारुषी ॥”)
अथ गर्भाधानदिनम् । रजोदर्शनावधिषोडश-
दिनपर्यन्तं ऋतुकालः । तत्राद्यास्ततसो निशाः
परित्यज्य चतुर्दश्यष्टमी अमावास्या पूर्णिमा
सूर्यसंक्रान्तिः पञ्चाण्येतानि परित्यज्य च
अन्यासुरात्रिपु चन्द्रादिप्रोभने काले भार्यासुप-
गच्छेत् । युग्मरात्रिपु गमने पुत्रो भवेत् । अयुग्म-
रात्रिपु गमने कन्या भवेत् । तत्र प्रशस्तनक्षत्राणि
पुण्यः हस्ता ऋगशिरा आर्द्रा पुनर्वसुः पूर्वा-
षाढा उत्तराषाढा अवगणा पूर्वभाद्रपदउत्तर-
भाद्रपद । तत्र निषिद्धनक्षत्राणि । ज्येष्ठाश्लेषा
मघा मूला रेवती कृत्तिकाश्र्विनी उत्तरफल्-
गुनी । तत्र तिथयः नवरा भद्राः प्रशस्ताः ।
रिक्ता निषिद्धाः । तत्र रविमङ्गलहस्ततिवाराः
प्रशस्ताः । इति समयप्रदीपः ॥
भूणहत्या, स्त्री, (हननं हत्या । हन् + भावे
क्यप् । भूणस्य हत्या इति षष्ठीसमासः ।)
गर्भहत्याकहननम् । यथा,—

भूज

“विवाहं कृतं येन न करोति चतुर्थकम् ।
कुलानि पातयेत् सप्त भूणहत्याव्रतचरेत् ॥”
इत्युद्वाहव्रतम् ॥
भूणह्या, [न] चि, (भूणं हन्तीति । भूण + हन् +
“ब्रह्मभूणयतेषु ।” ३ । २ । ८७ । इति क्तिप् ।)
गर्भहत्याकहनना । भूणं हन्ति इति भूण-
शब्दोपपदहनधातोः प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति
संचिप्रसारवाकरणम् ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ८३ । ३४ ।
“ऋतुं वै याचमानाया न ददाति पुमावृतम् ।
भूणहेत्युच्यते ब्रह्मन् ! स ब्रह्म ब्रह्मवादिभिः ॥”)
तस्य प्रायश्चित्तम् । तत्र पुंस्त्वेन ज्ञाते पुंस्व-
प्रायश्चित्तम् । स्त्रीत्वेन ज्ञाते स्त्रीवधप्रायश्चि-
त्तम् । अविज्ञाते तु पुंस्वप्रायश्चित्तमाह मनुः ।
“हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतचरेत् ।
गर्भह्वा च यथावर्णं तथात्रेयीनिस्तदनः ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
(ब्रह्महन्ता । यथा, मनुः । ८ । ३२७ ।
“अन्नादेर्भूणह्या माष्टिं पत्नी भार्यापचारिणी ॥”
“भूणह्या ब्रह्मह्या” इति तज्जाय्ये मेधातिथिः ।)
भूभङ्गः, पुं, (भुवो भङ्गः ।) भुवः कौटिल्यम् । यथा,
“चुदाः सन्नासमेते विजहत् हरयो भिन्नशक्तेभ-
कुम्भा
युग्महेष्ठेषु लज्जां दधति परममी प्रायका
निष्पतन्तः ।
सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमपि नहि रुषां नन्वहं
मेघनादः
किञ्चिद्भूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वे-
षयामि ॥”
इति काव्यप्रकाशः ॥
भोज, ऋ ड भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) रेफयुक्तः । ऋ अवि-
भेजत् । ड विभेजे । इति दुर्गादासः ॥
भेष, ऋ ण चले । भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-उभ०-अक०-सेट् ।) रेफयुक्तः । ऋ
अविभेजत् । ण भेषति भेषते घर्मात् खलः ।
विभेषे । इति दुर्गादासः ॥
भेषः, पुं, (भेष चलने + भावे घञ् ।) तथाच
यथोचितादभंशः । इत्यमरः ॥ (यथा, पातञ्जल-
भाष्ये । ३ । १२ । “आसमाभिभेषात् ।” इति ।)
चलनम् । इति भेषधालवर्धदर्शनात् ॥
भेषणं, स्त्री, (भेष + भावे ल्युट् ।) चलनम्
इति भेषधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
भूच, ञ भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-अक०-सेट् ।) अन्तःस्थवृत्तीयोपधः । ञ
भूचति भूचते । लक्ष्मणे सप्तमस्वर इति दुर्ग-
सिंहः । इति दुर्गादासः ॥

मकरः

म

म मकारः । स तु पञ्चविंशतितमव्यञ्जनवर्णः ।
अस्योच्चारणस्थानमोष्ठः । इति व्याकरणम् ॥
(“उपपन्नानीयानामोष्ठौ” इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥) अस्य स्वरूपं यथा,—
“मकारं शृणु चाञ्जलि ! स्वयं परमकुण्डली ।
तरुणादित्यसङ्काशं चतुर्वर्गप्रदायकम् ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ।”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

(वज्रवीयाचरेः) अस्य लेखनप्रकारः । यथा,—
“ऊर्ध्वाधःक्रमतो रेखा वामे वक्रा तु कुण्डली ।
पुनश्चाधोगता सैव तत ऊर्ध्वगता पुनः ।
ब्रह्मा शम्भुश्च विष्णुश्च क्रमशस्तासु तिष्ठति ॥”
अस्य ध्यानं यथा,—

“कृष्णां दशसुजां भीमां पीतलोहितलोचनाम् ।
कृष्णास्त्रधरां नित्यां धर्मेकामार्थमोक्षदाम् ।
एवं ध्यात्वा मकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
तत्प्रणाममन्त्रो यथा,—

“त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं हृदिसं प्रणमाम्यहम् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

तस्य नामानि ।

“मः काली क्षीप्रितः कालो महाकालो
महान्तकः ।

वैकुण्ठो वसुधा चन्द्री रविः पुरुषराजकः ॥
कालभद्रो जया लेधा विश्वदा दीपसंज्ञकः ।
अठरश्च भ्रमा मानं लक्ष्मीर्मातोयवन्धनौ ॥
विषं शिवो महावीरः शशिप्रभा जनेश्वरः ।
प्रमत्तः प्रियसूत रुद्रः सर्वाङ्गो वह्निमखलम् ।
मातङ्गमालिनी विन्दुः श्रवणा भरथो
वियत् ॥” २६ ॥

इति तन्त्रोक्तवर्णाभिधानम् ॥

मः, पुं, (माति निर्माति जगदिति । मा + कः ।)
शिवः । चन्द्रमाः । ब्रह्मा । इत्येकाक्षरकोषः ॥
यमः । समयः । विषम् । मधुसूदनः । इति
मेदिनी । मे, १ ॥

मक, इ ड भूषे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) इ मङ्गले । ड
मङ्गले हारो जनम् । गत्यर्थोऽप्ययमिति रामः ।
इति दुर्गादासः ॥

मकरः, पुं, (कृष्णातीति । क हिंसायाम् । क +
अच् । ततः मनुष्याणां करः हिंसकः । यद्वा,
सुखं किरतीति । सुख + कृ + कः । उभयत्रापि
पृषोदरादित्वात् साधुः । इति अमरटीकायां
रघुनाथचक्रवर्ती ।) जलजन्तुविशेषः इत्यमरः ।
१ । १० । २० ॥ (पादिनां गणान्तर्गतो जल-
जन्तुविशेषः ।

“कुम्भीरकूर्मवक्राश्च गोधामकरशङ्खवः ।
घण्टिकः शिशुमारश्चेत्यादयः पादिनः स्मृताः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।
यथास्य गुणाः ।

मकरः

“मत्स्यानां मकरः श्रेष्ठो दीपनो वातनाशनः ।
रुचिप्रदः शुक्रकरो ग्राही चोष्णविकारहा ।

मृत्राक्षरीणां शयनो गुल्मातीसारनाशनः ॥”
इति हारीते प्रथमस्थान एकादशेऽध्याये ॥

मकर इति गङ्गाया वाहनत्वेन ख्यातः । इति
सारसुन्दरी । यथा । सितमकरनिषायां शुभ-
वर्णां त्रिनेत्रामित्यादि स्तुत्युक्तगङ्गाध्यानम् ॥

स च कामदेवस्य ध्वजचिह्नम् । मकरध्वज
इत्यमरकोषदर्शनात् । मेघादिद्वादशराश्यान्त-

र्गतो दशमराशिः । तत्पर्यायः । आकीर्णः २ ।
अस्य अधिष्ठातृदेवता मृगास्यमकरः । उत्त-

राषाढायाः श्रेष्ठपादवर्णं श्रवणासमुदायः
धनिष्ठायाः पूर्वार्द्धं एतन्नवपादेन भवति । स च

पृष्ठोदयः भूमिराशिः अर्द्धशब्दकरः दक्षिण-
दिक्स्थामी पिङ्गलवर्णः रूक्षः भूमिचारी

शीतलस्वभावः अल्पसन्तानः अल्पस्त्रीसङ्गः
वातप्रकृतिः वैश्ववर्णः स्याद्भुजश्च । अत्र जातस्य

फलम् । सदानन्दः । पितृमातृभक्तः श्रवणा-
मकरजातश्चेत् बहुविवाहः । इति जातका-

दयः ॥ अथ, रविपुङ्गवमकरजातफलम् ।
“सदाटनो मित्रगणो विपक्षतां

प्रयाति नूनं धनवर्जितः स्यात् ।
यत्पुण्यरश्मिर्मकरोपगः स्यात्

प्रसूतिकाले स तु भाग्यहीनः ॥”
अथ चन्द्रपुङ्गवमकरजातफलम् ।

“कलितप्रीतभयः किल गीतवित्-
तमरुधा सहितो मदनातुरः ।

निजकुलोत्तमवृत्तिकरः परं
हिमकरे मकरे पुरुषो भवेत् ॥”

अथ मङ्गलपुङ्गवमकरजातफलम् ।
“पराक्रमप्राप्तवरः प्रतिष्ठः

सदङ्गनाप्राप्तिवराङ्गनः स्यात् ।
श्रिया समेतो मकरे महीजे

प्रसूतिकाले कुलपालकश्च ॥”
अथ बुधग्रहस्थितमकरजातफलम् ।

“रिपुभयेन युतः कुमतिर्नरः
स्मरविहीननरः परकर्मठः ।

मकरगे सति प्रीतकरात्मजे
यसनतः स नतः पुरुषो भवेत् ॥”

अथ शुक्राश्रितमकरजातफलम् ।
“न मनोरथसिद्धिसुपैति नरो

वचसामधिपे मकरोपगते ।
भवयुक् कुमतिः परकर्मरतो

बहुतोषयुतो मदनापहतः ॥”
अथ शुक्राश्रितमकरजातफलम् ।

“अतिरतिजनेने त्वजनेने वृणां
वयभयं कृशता बहुचिन्तया ।

भृगुसुते मृगराशिगते सदा
कविजने विजनेऽपि मतिर्भवेत् ॥”

अथ शनिग्रहस्थितमकरजातफलम् ।
“मकरोपगतः खलु भाग्यसुतः

कृपया सहितो वृषमानयुतः ।

मकर

वरगन्धविभूषणभूषितगात्र-
स्तरुणीरमणः पङ्कजनेत्रः ॥”

इति कौस्तुभप्रदीपः ॥

(बृहमेदः । यथा, कामन्दकीये नीतिसारे ।
१८ । ४८ ।

“यायाद्यूहेन महता मकरेण पुरो भये ॥”
मकरकुण्डलं, क्षी, (कुण्डलम् मकर इत्युप-

मितसमासः ।) मकराक्षतिकर्णभूषणम् । यथा,
“वनमालानिर्वीताङ्गो लसच्छ्रीवत्सकौस्तुभः ।

महाकिरीटकटकः स्फुरन्मकरकुण्डलः ॥”
इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे ४ अध्यायः ३७ श्लोकः ॥

स्फुरती मकरकुण्डले यस्य सः । इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी ॥

मकरकेतनः, पुं, (मकरेण चिह्नितं केतनं ध्वजो
यस्य ।) कन्दर्पः । इति मौनकेतनशब्दटीकायां
भरतेन सङ्केतितम् ॥

मकरध्वजः, पुं, (मकरेण चिह्नितो ध्वजो यस्य ।)
कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २७ ॥ (यथा,

माघे । ३ । ६१ ।
“शरीरिणा जैत्रशरेण यत्र

निशङ्कमृषे मकरध्वजेन ॥”)
रससिन्दूरविशेषः । तस्य नामान्तरं चन्द्रो-

दयः । तस्य करणप्रकारो यथा,—
“पलं ऋदु खण्डं रसेनं

पलायकं षोडशगन्धकस्य ।
शोणैः सुकार्पासभवप्रसूनेः

सर्वं विमर्दय्य कुमारिकाङ्गिः ॥
तत् काचकुम्भे निहितं सुगाढं

ऋतुकर्पटैस्तद्विवसन्नयश्च ।
पचेत् क्रमाग्नौ सिकताख्यन्त्रे

ततो रजः पल्लवरागरम्यम् ॥
निगृह्य चैतस्य पलं पलानि

चत्वारि कर्पूररजस्तथैव ।
जातीफलं सोषणमिन्द्रपुष्यं

कस्तुरिकाया इह प्राण्य एकः ॥
चन्द्रोदयोऽयं कथितोऽस्य माघो

भुक्तोऽहिबन्धूदलमध्यवर्ती ॥”
अस्य गुणाः ।

“मदोन्मदानां प्रमदाशतानां
गर्वाधिकत्वं शययत्यकाण्डे ।

श्वतं घनीभूतमतीव दुग्धं
ऋदूनि मांसानि समखडकानि ।

मांसानि मिष्टानि भवन्ति पथ्य-
मानन्ददावीन्यपराणि चान्न ॥

बलीपलितनाशनस्तनुभृतां वयस्त्वम्भनः
समस्तगदखण्डनः प्रचुरयोगपञ्चाननः ।

गृहेषु रसराडयं भवति यस्वः चन्द्रोदयः
स पञ्चशरदर्पितो मृगदृशा भवेद्वल्लभः ॥”

इन्द्रपुष्यं लवङ्गम् । उक्तपरिमाणलक्षणमुप-
लक्षणम् । दाक्षिणात्याः शोणकार्पासपुष्पद्रव-

मेव गृह्णन्ति । पाश्चात्याः निर्दन्ततत्पुष्पेयैव
यावदार्द्रत्वं मर्ह्यन्ति । उभयथैव निष्पत्तेरदोषः ।

तथैवेति सर्वत्रान्वयः ।*। शास्त्रान्तरादिशेषो लिख्यते ।

“रतिकाले रतान्ते च पुनः सेवो रसोत्तमः ;
स्थावरं जङ्गमविषं जङ्गमं विषवारि वा ।
न विकाराय भवति साधकेन्द्रस्य वत्सरान् ॥
न्यबुद्धयो यथाभ्यासात् न्यबुद्धं जयति देहिनः ।
तथाय साधकेन्द्रस्य जरामरणनाशनः ॥”
शास्त्रान्तरे मकरद्वजो नाम । इति चन्द्रोदयः ।
इति रसेन्द्रचिन्तामणिः ॥

मकरन्दः, पुं, (मकरमपि अन्दति वध्नाति धारयतीति वा । अदि वन्ने + अण् ततः प्रकम्बादित्वात् साधुः ।) पुष्परसः । इत्यमरः । २ । ४ । १७ ॥
(यथा, रघौ । ४ । ८८ ॥

“प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीषु चक्रु-
र्मौलिस्त्रकच्युतमकरन्दरेणुगौरम् ॥”
कुन्दपुष्पवृक्षः । किञ्जल्के क्ली । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मकरन्दवती, स्त्री, (मकरन्दस्तत्सम्बन्धोऽस्या अस्तीति । मकरन्द + मतृप् । मस्य वः डौप् ।) पाटलापुष्पम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मधु-
विशिष्टे चि ॥

मकरयूहः, पुं, (मकरः मकराकारः यूहः ।) मकराकारसैन्यविन्यासः । इति महाभारतम् ॥
मकराकारः, पुं, (मकराणामाकारः । घञ्जीतत्-
पुरुषः ।) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः । १०७४ ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ४३ । १३७ ।

“मकराकरसुलङ्घ्य प्राप तत्तीरवर्तिनः सः ॥”
मकराकारः, पुं, (मकरस्त्रिवाकारो यस्य ।) घड्-
ग्रन्थः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कांटाकरङ्ग ।
इति भाषा ॥ मकरमत्स्याकृतिश्च ॥

मकराङ्कः, पुं, (मकरस्तदाकारोऽङ्कश्चिह्नं यस्य ।) कामदेवः । (मकरा अङ्कोऽस्य ।) समुद्रः । इत्य-
जयपालः ॥

मकरालयः, पुं (आलीयते अस्तिन्निति आलयः ।
मकराणामालयः ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, महाभारते । १४ । ७६ । १२ ॥
“ततस्तं वारणं क्रुद्धं प्ररजालेन पाण्डवः ।
निवारयामास तदा वेलेव मकरालयम् ॥”)

मकरी, [न] पुं, समुद्रः । मकरोऽस्यास्तीति-
युत्पत्त्या इन्प्रत्ययनिष्पन्नोऽयम् ॥

मकुटं, क्ली, (मकुते अनेनेति । मकि भूषणे +
वाहुलकात् उटः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्
न नुम् ।) सुकुटम् । इति भरतदृढतद्विरूपकोषः ॥

मकुनिः, स्त्री, (मकि + उतिः । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) शूद्रशासनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मकुरः, पुं, (मकुते इति । मकि + “मकुर-
ददुरौ” उणा० । १ । ४१ । इति उरच् ।) कुलालदण्डः । वकुलः । कोरकः । आदर्शः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४८ ॥

मकुलः, पुं, क्ली, (मकुते भूषयति वृक्षम् । मकि +
वाहुलकादुलच् ।) वकुलः । मकुलः । इति
शब्दरत्नावली ॥

मकुलकः, पुं, (मकि भूषायां + उटः । एषोदरादि-
त्वात् साधुर्मकुः । मकुं भूषां स्तकति प्रति-
हन्तीति । स्तक + पचाद्यच् ।) वनजातसुतः ।
मोट इति हिन्दी भाषा ॥ सुगानि इति
वङ्गभाषा । तत्पर्यायः । मयद्यः २ वनसुतः ३
कृमीलकः ४ अमृतः ५ अरण्यसुतः ६ वल्ली-
सुतः ७ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुर-
त्वम् । रक्तपित्तज्वरदाहहरत्वम् । पथ्यत्वम् ।
रुचिकारित्वम् । सर्वदोषजयकारित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

“मकुलो वातलो ग्राही कफपित्तहरो लघुः ।
वान्तिजिह्वधुरः पाके कृमिकृज्ज्वरनाशनः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

मकुलः, पुं, (मकुते मकुते इति वा । वाहुलकात्
उटः मकुः । तिङ्तीति स्था + कः स्यः । मकु-
चासौ स्यञ्चेति मकुलः । पूर्वपदादिति । ८ ।
३ । १०६ । षत्वम् ।) ब्रौहिमेदः । मय्यरे चि ।
इति मेदिनी । ठे, १६ ।

“मकुलो वनसुतः स्यान्मकुलकसुकुलकौ ।
(ब्रौहिमेदार्थे यथा, पर्यायो गुणाश्च ।
मकुलो वातलो ग्राही कफपित्तहरो लघुः ।
वन्तिजिह्वधुरः पाके कृमिकृज्ज्वरनाशनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मकुलकः, पुं, (मकुल + स्वार्थे कन् ।) वनसुतः ।
इति भरतः ॥ (तथाच पर्यायाः ॥
मकुलो वनसुतः स्यान्मकुलकसुकुलकौ ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अस्य गुणा यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अः ।
“मकुलकाः कृमिकराः कलायाः प्रचुरानिलाः ॥”

मकुलकः, पुं, (मकि मखने + पिच्छादित्वादुलच्
वाहुलकादनुषङ्गलोपः । स्वार्थे कन् ।) इत्यमर-
टीकायां रघुनाथः ।) सुकुलकः । दन्तीवृक्षः ।

इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (पर्यायोऽस्य
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“लघुदन्ती विशल्या च स्यादुदुम्बरपर्यपि ।
तथैरुण्डफला ग्रीवा श्येनघटा घुण्णप्रिया ।
वाराङ्गी चैव कथिता निजुम्भश्च मकुलकः ॥”)

मकुलः, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) कोपधः । उ मकुते ।
इति दुर्गादासः ॥

मकुलः, पुं, (मकुं गमनं आत्यन्तिकगतिं मरणं लाति
आदत्ते योजयतीत्यर्थः । ला + कः एषोदरात्
लकारागमे साधुः ।) शूलरोगविशेषः । यथा,
“सूताया हृच्छिरोवस्तिशूलं मकुलसंज्ञितम् ।
यवचारं पिवेत्तत्र मस्तुनोषोदकेन वा ॥”
इति चक्रपाणिदत्तः ॥

मकुलं, क्ली, (मकु + उलच् ।) शिलाजतु । इति
शब्दरत्नावली ॥

(विवरणमस्य शिलाजतुशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
मकुलः, पुं, खटिका । यथा,—
“मकुलो वर्णलेखा च कटिनी ककुखटी खटी ।
इति शैलवर्गं त्रिकाण्डशेषः ॥

मच, रोषे । संघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) मचति । इति दुर्गा-
दासः ॥

मचः, पुं, (मच् + घञ् ।) खरोवाच्छादनम् ।
इति हारावली ॥ क्रोधः । सम्बुद्धः । इति
पूर्वोक्तधात्वर्थदर्शनात् ॥

मचवीर्यः, पुं, (मचं निविडं वीर्यमस्य ।)
प्रियालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मचिका, स्त्री, (मश्ति शब्दायते इति ।
मश् + “हनिमश्भिर्भां सिकन् ।” उणा० ।
४ । १५३ । इति सिकन् ।) कौटविशेषः ।
माछि इति भाषा ॥ (यथा, भागवते । ५ ।
१४ । ४२ ।

“आर्षभस्येह राजर्षिर्मनसापि महात्मनः ।
नाशुवर्माहंति वृषो मर्चिकेव गरुत्मतः ॥”
तत्पर्यायः । मर्चिका २ भस्मः ३ मर्चिका ४
गन्धलोलुपा ५ पतङ्गिका ६ पत्तिका ७ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अन्तर्तोत्पन्ना ८ वमनीया ९
पलङ्कषा १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ नीला
मचिका वर्वणा ११ । इत्यमरः । १२ । ५ । २६ ॥
तन्नाशकघपो यथा,—

“त्रिफलाज्जुनपुष्पाणि भक्षतकशिरीषकम् ।
लाक्षासञ्जरसश्चैव विडङ्गश्चैव गुग्गुलुः ।
एतैर्धूपैर्मचिकाणां मशकानां विनाशनम् ॥”
इति गारुडे १८१ अध्यायः ॥

मचिकामलं, क्ली, (मचिकाणां मधुमचिकाणां
मलम् ।) सिक्थकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विशेषोऽस्य सिक्थशब्दे ज्ञेयः ॥)

मच्रीका, स्त्री, (मचिका । एषोदरात् दीर्घः ।)
मचिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रोगविशेष-
णास्या अरिष्टत्वं यथा,—

“स्नातानुलिप्तगान्धेऽपि यस्मिन् गृध्थनि
मचिकाः ।
स प्रमेहेण संसर्षं प्राप्यते नैव हन्यते ॥”
इति चरके इन्द्रियस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

मख, सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) मखति ॥

मख, इ सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ मखते इति दुर्गादासः ॥

मखः, पुं, (मखन्ति गच्छन्ति देवा अत्रेति । मख
सर्पणे + “हलश्च ।” ३।३।२२७ । इति घञ् ।
संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धिः । यद्वा, पुंसीति घः ।)
यज्ञः । इत्यमरः । २ । ७ । १३ । यथा, देवी-
भागवते । १ । १६ । २३ ।

“हत्वा तस्य मखं पूर्णं करिष्यामि तवापि वै ।”
मखजाता, [ञ] पुं, (त्रायते रचतीति कर्त्तरि
लृच् । मखस्य जाता । विश्वामित्रमखरज्ज्वा-
त्तयात्वम् ।) रामः । यथा,—

“रावणारिर्मखजाता सीतायाः पतिरित्यपि ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

मखवह्निः, पुं, (मखस्य वह्निः मखाराधो वह्नि-
रिति यावत् ।) यज्ञाग्निः । इति जटाधरः ॥

मखानलः, पुं, (मखस्य अनलः मखसाधोऽनल इत्यर्थः।) यज्ञानिः। तत्पर्यायः। महा-
वीरः २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मखान्नं, क्ली, (मखे मखकाले भोज्यमन्नम्।)
खाद्यबीजभेदः। माखाना इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः। पद्मबीजाभम् २ पानीयफलम् ३।
“मखान्नं पद्मबीजस्य गुणैस्तुल्यं विनिर्दिष्टम्।”
इति भावप्रकाशः ॥

मखासुहृत्, [दृ] पुं, शिवः। मखस्य दत्तयज्ञस्य
असुहृत् शत्रुः नाशक इत्यर्थः। इति हेम-
चन्द्रः। २०० ॥

मग इ सपण्ये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट्।) इ मङ्गप्रति। इति दुर्गा-
दासः ॥

मगधः, पुं, (मगि + अच्। पृषोदरादित्वात्प्रत्ययः।
मगं दोगं दधाति। धा + “आतोऽनुपसर्गः।”
३।२।३। इति कः। यद्वा, कण्ठादिमगध + अच्।)
कीकटदेशः। अधुना वेहाराख्यदेशस्य दक्षिण-
भागः। तद्देशस्य पुं भूम्नि। इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, महाभारते। ८।३५।४८।
“इङ्गितज्ञाश्च मगधाः प्रेक्षितज्ञाश्च कोशलाः।
अङ्गीकृताः कुरुपाञ्चालाः प्राच्याः कृतञ्जालु-
प्रासनाः ॥”)

वन्दी। इति हेमचन्द्रः। ७६५ ॥

मगधा, स्त्री, (मगधस्तन्नामा देश उत्पत्तिस्थान-
त्वेनाख्यस्या इत्यर्थं आदिभ्योऽच्। स्त्रियां
टाप्।) पिप्पली। इति रत्नमाला ॥ (यथा,
सुश्रुते कल्पस्थाने सप्तदशाध्याये।
“हरेणुमगधाजालि मज्जैलायकदन्तितम् ॥”)

मगधेश्वरः, पुं, (मगधस्य तदाख्यदेशस्येश्वरः।)
जरासन्धराजः। इति हेमचन्द्रः ॥ मगधदेशा-
धिपमात्रे च ॥ (यथा, रघौ। ६।२०।
प्राक्सन्निकर्षं मगधेश्वरस्य
नीत्वा कुमारीमवदत् सुनन्दा ॥”)

मगधोद्भवा, स्त्री, (मगधे उद्भवो यस्याः।) पिप्पली।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते कल्प-
स्थान एकादशाध्याये।
“फलं बृहत्या मगधोद्भवाना-
मादाय कल्कं फलपाककाले ॥”)

मगधदेशजाते चि ॥

मगः, त्रि, (मसञ् + क्तः। “ओदितश्च ॥” ८।२।४५।
इति निष्ठातकारस्य नत्वम्। “स्त्रीः संयोगादो
रन्ते च ॥” ८।२।२६। इति सलोपः। चोः
कुत्वञ्च।) स्नातः। जलान्तःप्रविष्टः। डोवा
इति भाषा ॥ (यथा, देवीभागवते। १।६।२५।
“केन हृष्टं कथं जातं ममावावां जले स्थितौ ॥”)

मसृजधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

मघ, इ उ भूषे। कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० आत्म०-
सक० सेट्।) इ, मङ्गप्रति। इति दुर्गादासः ॥

मघ, इ उ केतवाध्याययोः। इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-दूतक्रीडादौ अक०-गतौ
निन्दायां आरम्भे च सक०-सेट्।) केतवमिह

कितवक्रिया अशक्रीडनादिः। इ मङ्गप्रति उ
मङ्गते अक्षैः कितवः। अथर्वो गतिनिन्दा-
रम्भजवाः। केतवजवयोरेवायमिति केचित्।
इति दुर्गादासः ॥

मघः, पुं, (मघि + अच्। पृषोदरात् साधुः।)
ह्रीपविशेषः। इति मेदिनी। घे, ४ ॥ देश-
विशेषः। स तु मग्ननामकस्तेष्कानां स्थानम् ॥
पुष्पविशेषे क्ली। इति शब्दरत्नावली ॥ (कौं
मंङ्गनीयं धनम्। यथा, ऋग्वेदे। ७।२१।७।
“इन्द्रो मघानि दयते विश्वेन्द्रं वाजस्य जोहु
वन्तसातौ ॥”

“मघानि मंङ्गनीयानि धनानि ॥” इति तज्ज्ञाथे
सायनः।)

मघवती, स्त्री, (मघवत् + डीप्। इन्द्राणी।
इति मुग्धबोधयाकरणम् ॥

मघवा, [नृ] पुं, (मघ्यते पूज्यते इति। मघ-
पूजायाम्। “अनुचन् पूषन् ह्रीहन्ति ॥”
उणा०। २।१५८। इति कनिन्। निपातनात्
हस्य चः अङुगागमश्च।) इन्द्रः। इत्यमरः १।
१।४४ ॥ (यथा, रघौ। १।२६।
इदोह गं स यज्ञाय प्रस्थाय मघवा दिवम्।
सम्पदिनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनह्वयम् ॥”)

जिनानां दादशचक्रवर्त्तान्तगतचक्रवर्त्तिविशेषः।
इति हेमचन्द्रः ॥ (सप्तमहापरस्य यासः।
यथा, देवीभागवते। १।३।२८।
“मघवा सप्तमे प्राप्ते वशिष्ठस्त्वष्टमे स्मृतः ॥”)

मघवान्, [तृ] पुं, (मघवत्। “मघवा बहुलम्।”
६।४।१२८। इति पक्षे ङ-आदेशः। ऋ
इत्।) इन्द्रः। इत्यमरटीकायां रमानाथः।
याकरणश्च ॥ (यथा, महाभारते। ३।४५।१०।
“एको वै रक्षिता चैव त्रिदिवं मघवानिव ॥”
दनोः पुत्तभेदः। यथा, मात्स्ये। ६।१८।
“मरीचिर्मघवाञ्चैव इरागर्भशिरास्तथा ॥”)

मघा, स्त्री, (मघ् + चः। हस्य चत्वम्।) औषध-
विशेषः। इति धरणिः ॥ अश्विन्यादिसप्तविंश-
नक्षत्रान्तर्गतदशमनक्षत्रम्। तत्तु लाङ्गलाकृति
पञ्चतारात्मकम्। गृहाकृतिः। इति केचित्।
अस्याधिष्ठातृदेवता पिङ्गगणः। यथा,—

“लाङ्गलाकृतिनि पञ्चतारके
चारुकेषि पिङ्गमे शिरोगते।
नीलगौरदविनिन्दिलोचने।
वृश्चिकादिगणितं कलाश्रुतम् ॥११४०॥”
इति कालिदासकृततरात्रिलोमनिरूपणम् ॥

तत्र जातफलम्।
कठोरचित्तः पिङ्गमात्रभक्त-
स्त्रीव्रखभावस्त्वनवदायिदः।
चैवज्जम्भं यस्य मघानघः स्या-
न्मतिः सदारातिविनाशदत्ता ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

मघाशब्दो बहुवचनान्तोऽपि दृश्यते। यथा,—
“कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां मघास्त्रिद्वः करे रविः।
यदा तदा गजच्छाया आङ्गे पुण्यैरवाप्यते ॥

अपि च।

नवोदके नवान्ने च गृहप्रच्छादने यथा।

पितरः सृष्टयन्त्यन्नमृकासु मघासु च ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

एकवचनान्तप्रयोगो यथा,—

“मघायां पिङ्गदानेन ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

(अस्यां याघिजननेऽरिहत्वं यथा,—

“मघा भरणीहस्तेषु मूले वा ज्वरितोऽपि वै।

मृत्युमापद्यते सोऽपि नात्र कार्या विचारणा ॥

“नवरत्रं तथाश्चेषा मवास्तेति यमालयम् ॥”

इति हारीते द्वितीये स्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

मघात्रयोदशी, स्त्री, (मघा दशमनक्षत्रम्। मघा-
युक्ता त्रयोदशी। इति मध्यपदलोपी कर्म-
धारयः।) मघानक्षत्रयुक्तभाद्रकृष्णत्रयोदशी।
यथा। प्रौष्ठपदार्थं कृष्णत्रयोदश्यां मघायुक्तायां
अनिषिद्धयत्किञ्चिद्द्रव्येण आह्नमावश्यकम्।
शुक्लादिविधिवाक्येषु नक्षत्रविशिष्टश्रुतेः। ततश्च
केवलत्रयोदशी केवलमघा आह्नाथवादा अपि
कुलप्रविशिष्टविधिप्राप्तकर्मणो नित्यत्वबोधका
न तु केवलविध्यन्तरकल्पका गौरवात्। तथा च
शङ्कः।

“प्रौष्ठपदामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम्।
प्राप्य आह्नं हि कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च ॥”
मनुः।

“यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात् त्रयोदशीम्।
तदप्यक्षयमेव स्याद्दृष्ट्वा च मघासु च ॥”

विष्णुधर्मोत्तरे।

“प्रौष्ठपदामतीतायां तथा कृष्णा त्रयोदशी।
एतांस्तु आह्नकालान् वै नित्यानाह्न प्रजापतिः ॥”
शातातपः।

“पितरः सृष्टयन्त्यन्नमृकासु मघासु च।
तस्माद्वात् सदोऽयुक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च ॥”
अत्रान्नमात्रश्रुतेः मनुवचने यत्किञ्चित् श्रुतेश्च
प्रज्ञोक्तपायसः फलातिशयार्थः गुणाविशेषे फल-
विशेषः स्यादिति न्यायात्। अक्तं विष्णुधर्मोत्तरे।
“मघायुक्ता च तत्रापि शुक्ला राजस्वयोदशी।
तत्राचयं भवेत् आह्नं मधुना पायसेन च।
तत्र अश्वयुक्कृष्णपक्षे। अत्र यत् आह्नं तन्मधु-
योगेन वा अचयं भवेत्। अतएव मनुवचने
यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रमित्यनेन मधुमात्रयुक्तत्व-
सुक्तम्। अतोऽत्र सुतरां श्रुदस्याधिकारः ॥*॥
अत्र गजच्छायायोगे फलातिशयः। तथा कल्प-
चिन्तामणौ स्मृतिः।

“कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां मघास्त्रिद्वः करे रविः।
यदा तदा गजच्छाया आङ्गे पुण्यैरवाप्यते ॥”
करे हस्तानक्षत्रे। कन्यादशमांशोपरि सपाद-
त्रयोविंशतिः इति यावत् ॥*॥ अविभक्ता-
नामप्यत्र पृथक् आह्नमावश्यकम्। यथा,
आह्नचिन्तामणौ स्मृतिः।

“विभक्ता अविभक्ता वा कुर्वतुः आह्नमदेविकम्।
मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः पृथग्विना ॥”

मङ्गलं

अद्वैतिकं प्रत्यादिकैकोद्दिष्टम् । अन्यत्र कृष्ण-
पक्षादौ नाधिकारः न नित्याधिकारः सपिण्डी-
करणान्तानि यानि आह्वानि षोडश । पृथङ्-
नैव सुताः कुर्वन्तः पृथग्द्रव्या अपि कचिदित्य-
चापिना समुचितस्यापृथग्द्रव्यस्य पुंसः सपिण्डी-
करणान्तानीति विशेषणान्तदुत्तरआह्वानां
पृथक्त्वमपि प्रतीयते ॥ * ॥ मघाचयोदशी-
निमित्तके आह्वे पुत्रवता पिण्डा न देयाः ।
“भौजङ्गी तिथिमासाद्य यावच्चन्द्रार्कसङ्गमम् ।
तत्रापि महती पूजा कर्तव्या पितृदेवते ।
ऋते पिण्डप्रदानं नृज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत् ॥”
इति देवीपुराणात् । भौजङ्गी पञ्चमी । चन्द्रार्क-
सङ्गमोऽमावास्या । पितृदेवते ऋते मघायाम् ।
शातातपः ।
“पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु आह्वं विधीयते ।
स्वधावाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते ॥
अक्षय्यं दक्षिणा खस्ति सौमनस्यं यथास्त्विति ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
मघाभवः, पुं, (मघायां भवः ।) शुक्रग्रहः । इति
हेमचन्द्रः ॥ मघानक्षत्रजाते त्रि ॥
मघाभूः, पुं, (मघायां मघासमीपस्थपूर्वफल-
गुण्यां भवतीति भू + कृप् ।) शुक्राचार्यः ।
इति त्रिकाख्यशेषः ॥
मघौ, स्त्री, (मघा तदाख्यनक्षत्रं उत्पत्तिकारण-
तयाख्यस्या इति । मघा + अर्शआद्यच् । गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) धान्यभेदः । इति मेदिनी । घे, ३ ॥
मघोनी, स्त्री, (मघोनः पत्नीति । मघवन् +
स्त्रियां ङीष् । वकारस्य च सम्युसारणम् ।)
इन्द्राणी । इति सुम्भबोधयाकरणम् ॥
मङ्गुरः, पुं, (मङ्गयति भूययतीति । मङ्गि + वाङ्-
लकादुरच् ।) सुङ्गुरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
मङ्गुता, [ऋ] त्रि, (मङ्गजति स्त्राति इति । मसज्
+ लृच् । “मसुजिनशोभति । ” ७ । १ । ६० ।
इति रुम् ।) स्नानकर्ता । इति मसज्धातोः
कर्त्तरि लृत्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
मङ्गः, पुं, (मङ्गति सर्पतीति मङ्गि + अच् ।)
गौकाशिरः । इति हेमचन्द्रः ॥
मङ्गलं, स्त्री, (मङ्गति हितार्थं सर्पति मङ्गति
दुरदृष्टमनेनास्मादिति । मङ्गि + “मङ्गतेरलच् । ”
उणा० ५ । ७० । इत्यलच् ।) अभिप्रेतार्थ-
सिद्धिः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तद्वति, त्रि ।
इत्यमरः ॥ यथा, रामायणे । २ । २३ । २० ।
“मङ्गलैरभिषिञ्च्य तत्र त्वं याष्टो भव ॥”
तत्पर्यायः । भाङ्कम् २ भयम् ३ कल्याणम् ४
भविकम् ५ शुभम् ६ । जेमम् ७ प्रशस्तम् ८
भद्रम् ९ स्वययसम् १० शिवम् ११ अरिष्टम् १२
कुशलम् १३ रिष्टम् १४ मद्रम् १५ शस्तम् १६ ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा, भागवते । ५ ।
१४ । ३४ ।
“मङ्गलाय च लोकानां क्षेमाय च भवाय च ।”
“कल्याणं मङ्गलं क्षेमं शातं शान्तं शिवं शुभम् ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

५६४

मङ्गलं

शिखिहयगजगोधा रासभो भङ्गराजो
मुखरपिककपोतो पोतकौ शूकरौ वा ।
तदशु विहगराजो मङ्गलाश्विनः स्यु-
र्वदति शकुनवेत्ता वामलो निर्गमे वः ॥”
इति हारीते द्वितीयस्थाने सप्तमेऽध्याये ।)
सर्वार्थरक्षणम् । इति मेदिनी । ले, १२० ॥ * ॥
मङ्गललक्षणं यथा,—
“प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम् ।
एतद्वि मङ्गलं प्रोक्तं ऋषिभिरुत्तमैः ॥”
इति कादशीतत्त्वम् ॥ * ॥
मङ्गलजनकद्रव्याणि । यथा,—
“पूर्णकुम्भं द्विजं वैश्यां शुक्लधान्यं च दर्पणम् ।
दधान्यं मधु लाजश्च पुष्पं दूर्वाक्षतं सितम् ॥
वृषं गजेन्द्रं तुरगं ज्वलदग्निं सुवर्णकम् ।
पर्णं च परिपक्वानि फलानि विविधानि च ॥
पतिपुत्रवतीं नारीं प्रदीपं मणिसुत्तमम् ।
सुक्तां प्रस्नममालां च सद्योमांसं चन्दनम् ॥
ददर्शतानि वस्तूनि मङ्गलानि पुरो मुने ! ।
शृङ्गालं नकुलं चासं शवं वामे शुभावहम् ॥
राजहंसं मयूरं च खड्गं च शुकं पिकम् ।
पारावतं शङ्खचिह्नं च क्रवाकं च मङ्गलम् ॥
कृष्णसारं सुरभीं च मरीं चेत्यामरम् ।
धेनुं वत्सप्रयुक्तां च पताकां दक्षिणे शुभाम् ॥
नानाप्रकारवाद्यं च शुश्राव मङ्गलध्वनिम् ।
हरिशब्दं सङ्गीतं च गङ्गाशङ्खध्वनितम् ।
दृष्ट्वा शुक्लां च जगाम हर्षेण तात ! मन्दिरम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे कार्तिकागमनं
नाम १६ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
“ददर्श वस्त्रं चैव च मङ्गलाहं शुभप्रदम् ।
वाङ्माफलप्रदं रत्नं पुरो मङ्गलसूचकम् ॥
वामे शवं शिवां पूर्णकुम्भं नकुलमेव च ।
पतिपुत्रवतीं साध्वीं दद्यात्तु भरणभूषिताम् ॥
शुक्लपुष्पं च माल्यं च धान्यं च खड्गं च शुभम् ।
दक्षिणे ज्वलदग्निं च विप्रं च वृषं च गजम् ॥
धत्सुप्रयुक्तां धेनुं च श्वेतान् राजहंसकम् ।
वैश्यां च पुष्पमालां च पताकां दधि पायसम् ॥
मणिं सुवर्णं रजतं मुक्तामालिङ्गमौषधितम् ।
सद्योमांसं चन्दनं च माध्वीकं घृतमुत्तमम् ॥
कृष्णसारं फलं लाजान् स्निग्धान् दर्पणान् तथा ।
विचित्रितं विशालं च सुदीपां प्रतिमान् तथा ॥
चणं ददर्श देवं तं पञ्चवक्त्रं त्रिलोचनम् ।
शुद्धस्फटिकसङ्काशं नागराजैर्विराजितम् ॥
शुक्लोत्पलं पद्मं च शङ्खचिह्नं च कोरकम् ।
मार्जारं पञ्चतं मेघं मयूरशुकसारसम् ॥
शङ्खकोकिलवाद्यानां ध्वनिं शुश्राव मङ्गलम् ।
विचित्रं कृष्णसङ्गीतं हरिशब्दं जयध्वनिम् ॥
एवंभूतं शुभं दृष्ट्वा शुक्ला प्रहृष्टमानसः ।
प्रविवेश हरिं स्तुत्वा पुण्यं वृन्दावनं वनम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७० अध्यायः ॥
अन्यत्र ।
“लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्वधौ ब्राह्मणे गौर्द्वि-
शतः ।

मङ्गलः

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽहम् ॥
एतानि शततं पश्येन्नमस्येदं चैवेततः ।
प्रदक्षिणन्तु कुर्वीत तथा चायुर्न ह्यीयते ॥
दूर्वा दधि सर्पिरथोदकुम्भं
धेनुं सवत्सां वृषभं सुवर्णम् ।
ऋतमयं खस्तिकमक्षतानि
लाजा मधु ब्राह्मणकन्यकाश्च ॥
श्वेतानि पुष्पाणि तथा शभीश्च
हुताशनं चन्दनमर्कविषम् ।
अश्वत्थवृक्षश्च समालभेत
ततश्च कुर्याद्विजजातिधर्मम् ॥”
इति मत्स्यसूक्तमहातन्त्रे ४३ पटलः ॥
वर्णभेदे मङ्गलप्रश्नभेदो यथा,—
“ब्राह्मणान् कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्धुमनामयम् ।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव तु ॥”
इति कौर्म उपविभागे ११ अध्यायः ॥
मङ्गलः, पुं, (मङ्गि + “मङ्गतेरलच् । ” उणा०
५ । ७० । इति अलच् ।) ग्रहविशेषः । तत्प-
र्यायः । अङ्गारकः २ भौमः ३ कुजः ४ वक्रः ५
महीसुतः ६ वर्षाक्षिः ७ लोहितताङ्गः ८ खोन्मुखः ९
ऋणान्तकः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ आरः
११ क्रूरदृक् १२ आवनेयः १३ । इति ज्योतिष-
तत्त्वम् ॥ स च रक्तगौरमिश्रितवर्णः । दक्षिण-
दिक्पुरुषश्चक्षित्यजातिसामवेदतमोगुणतित्त-
रसमेधराशिप्रवालावन्तिदेशानामधिपतिः ।
मेघवाहनः । चतुरङ्गुलप्रमाणः । आरक्तमाल्य-
वसनः । भरद्वाजसुनिसन्तानः । चतुर्भुजः ।
शक्तिवराभयगदाधारी । सूर्याभिसुखः ।
अस्याधिदेवता कार्तिकेयः । प्रत्यधिदेवता
पृथिवी । स तु पितृप्रकृतिः । युवा । क्रूरः ।
वनचारी । मध्याह्नकाले प्रवल्गः । गैरिकादि-
धातुस्वामी । चतुर्विधानां प्रभुः । चतुष्कोणा-
कृतिः । सुवर्णकारादीनां स्वामी । ज्वलित-
भूमिचारी । किष्किदङ्गहीनः । कटुरसप्रियः ।
तान्त्रवर्णरक्तद्रव्यस्वामी च । इति ग्रहयागतत्त्व-
लघुजातकादयः ॥ * ॥ अस्योत्पत्तिर्यथा,—
“उपेन्द्रवीजात् पृथ्व्यान् मङ्गलः समजायत ।
वसुन्धरायां बलवान् तस्मै याख्यातुमर्हसि ॥
सौतिरुवाच ।
उपेन्द्ररूपमालोक्य कामार्ता च वसुन्धरा ।
विधाय सुन्दरीं वेश्मन्चता प्रौढयौवना ॥
सस्त्रिता तस्य तस्यै च सहसा समुपस्थिता ।
सुरभ्यां मालतीमालां ददौ तस्मै वरानना ॥
उपेन्द्रस्तस्मै चाल्वा कामी मन्मथपीडितः ।
नानाप्रकारशृङ्गारं चकार च तया सह ॥
तदङ्गसङ्गमासक्ता मूर्च्छां प्राप सती तदा ।
ऋतेव निद्रिता वासौ वीर्याधानकृते हरौ ॥
विहाय तत्र रहसि जगाम पुरुषोत्तमः ।
उज्ज्वली पथि गच्छन्ती बोधयामास तां मुने ! ॥
सा च पप्रच्छ वृत्तान्तं कथयामास भूष्यताम् ।
वीर्यं सम्बरणं कर्तुं सा चाशक्ता च दुर्बला ॥
प्रवालस्याकरे ब्रह्मा दीर्यन्यासं चकार सा ।

मङ्गलः

तेन प्रवालवर्णश्च कुमारः समजायत ।
तेजसा सूर्यसदृशो नारायणसुतो महान् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे, ६ अध्यायः ॥

अपि च ।

“ततोऽङ्गारकलोको हि वसत्यत्र महीसुतः ।
उत्पत्तिश्चास्य वक्ष्यामि यथायं भूसुतोऽभवत् ॥
पुरा हि भ्रमतो विष्णोः स्वेदविन्दः पपात ह ।
महान्ततः कुमारोऽसौ लोहिताङ्गो महौ-

तलात् ॥

जातः स्नेहेन मेदिन्या वर्द्धितः पृथिवीपते ! ।
तपसाराध्य ब्रह्माणं यद्वत्सुपसेदिवान् ॥”

इति प्राज्ञे खर्गखण्डे ११ अध्यायः ॥

अपरश्च ।

“पुरा दक्षविनाशाय कुपितस्य त्रिशूलिनः ।
अपतङ्गीमवक्रस्य स्वेदविन्दुर्ललाटजः ॥
भित्त्वा समस्तपातालानदहत् सप्त सागरान् ।
अनेकवक्त्रनयनो ज्वलज्ज्वलनभीषणः ॥
वीरभद्र इति ख्यातः करपादायुतेर्युतः ।
कृत्वा स यज्ञमथनं पुनर्भूतलसम्भवः ॥
त्रिजगन्निर्द्दहन् भूयः शिवेन विनिवारितः ।
कृतं त्वया वीरभद्र ! दक्षयज्ञविनाशनम् ॥
इदानीमलमेतेन लोकदाहेन कर्मणा ।
शान्तिप्रदानात् सर्वेषां ग्रहाणां प्रथमो भव ॥
प्रेक्षिष्यन्ति जनाः पूजां करिष्यन्ति मतं मम ।
अङ्गारक इति ख्यातिं गमिष्यसि धरात्मज ! ॥
देवलोके द्वितीयश्च तव रूपं भविष्यति ।
ये च त्वां पूजयिष्यन्ति चतुर्थ्यां त्वद्दिने नराः ।
रूपमाप्नोम्येमेत्यर्थं तेष्वनन्तं भविष्यति ॥
एवमुक्तस्तदा शान्तिमगमत् कामरूपधृक् ।
संजातस्तत्तुच्छाद्वाजन् ! ग्रहत्वमगमत् पुनः ॥”
इति मत्स्यपुराणे अङ्गारकव्रतं नाम ६८ अः ॥
कल्पभेदे अन्वकासुरवधकाले तस्योत्पत्तिर्यथा,
“यो भूस्यां न्यपतद्विप्र ! स्वेदविन्दुः शिवान-

नात् ।

तस्मादङ्गारपुञ्जामो बालकः समजायत ॥
स बालस्तृषितोऽथर्षे पपौ रुधिरमान्वकम् ।
कन्या चोत्स्वेदसंजाता साहस्रविलिलिहेऽङ्गता ॥
ततस्तस्माद् बालाकप्रभां भैरवमूर्तिमान् ।
शङ्करो वरदो लोकश्रेयोऽर्थाय वचो महत् ॥
त्वां पूजयिष्यन्ति सुरा ऋषयः पितरस्तथा ।
यज्ञविद्याधराश्चैव मानवाश्च शुभङ्कर ! ॥
त्वां स्तोष्यन्ति सदा देवि ! वलिपुष्पोत्करैः करैः
चर्चिकेति शुभं नाम यस्माद्बधिरचर्चिता ॥

इत्येवमुक्ता वरदेन चर्चिका

भूतानुयाता हरिचर्मवासिनी ।

महर्षी समन्तादिचचार सुन्दरी

स्थलं गता हैङ्गुलमाद्यसुतमम् ।

तस्यां गतायां वरदः कुजस्य

प्रादाद्वरं सर्ववरोत्तमं यतः ।

ग्रहाधिपत्यं जगतः शुभाशुभं

भविष्यति त्वद्वशं महात्मनाम् ॥

इति वामनपुराणे ६७ अध्यायः ॥

५६५

मङ्गल

अस्य स्तोत्रं यथा,—

“धरणीगर्भसंभूतं विदुत्पुञ्जसमप्रभम् ।

कुमारं शक्तिहस्तश्च लोहिताङ्गं नमाम्यहम् ॥”

इति आसीत्तनवप्रहस्रोचान्तर्गतम् ॥

ऋणपरिशोधनार्थं स्तोत्रं यथा,—

“मङ्गलो भूमिपुत्रश्च ऋणहन्ता धनप्रदः ।

स्थिरासनो महाकायः सर्वकर्मविरोधकः ॥

रोहितो लोहिताक्षश्च सामगानां कृपाकरः ।

धरात्मजः कुलो भौमो भूमिजो भूमिनन्दनः ॥

अङ्गारको यमश्चैव सर्वरोगापहारकः ।

वृष्टिकर्ता च हर्ता च सर्वकामफलप्रदः ॥

एतानि कुजनामानि प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।

ऋणं न जायते तस्य धनमाप्नोति पुष्कलम् ॥

रक्तपुष्पैश्च मन्त्रैश्च धूपदीपादिभिस्तथा ।

मङ्गलं पूजयेद्भक्त्या मङ्गलेऽहनि सर्वदा ॥

ऋणरेखाः प्रकर्तव्या अङ्गारेण सदा बुधैः ।

प्रोक्ष्येद्द्वामपादेन ऋणं तस्य विनश्यति ॥

मङ्गलाय नमस्तुभ्यं नमस्ते ऋणहारिणे ।

पुत्रपौत्रप्रदात्रे च मङ्गलाय नमो नमः ॥

ऋणार्थं त्वत्प्रपन्नोऽहमऋणं कुरु मे विभो ! ।

एतत् कृत्वा न सन्देहो ऋणं हत्वा धनी भवेत् ।

इति स्कन्दपुराणम् ॥ * ॥

रङ्गलवारे जातस्य फलं यथा,—

“उग्रः प्रतापो क्षितिपालमन्त्री

रणप्रियो वक्रवचाः सरोषः ।

सत्त्वान्वितः शूरगणप्रणेता

कुजस्य वारे प्रभवो मनुष्यः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

मङ्गलचण्डिका, स्त्री, (मङ्गला मङ्गलदायिका

चासौचण्डिका चेति। यद्वा, स्त्री मङ्गला प्रलये

चण्डिका। अथवा मङ्गले चण्डिका दत्ता।)

मङ्गलाङ्गी। यथा, कालिकापुराणे।

“यैषातलितकान्ताखा देवी मङ्गलचण्डिका।

वरदाभ्यहस्ता च द्विजुजा गौरदेहिका ॥

रक्तपद्मसनस्या च रत्नकुण्डलमण्डिता ।

रक्तकौयवस्त्रा च स्निग्धवक्त्रा शुभानना ॥

नवयौवसम्यक्ता चाब्जं ललितप्रभा ।

उमया ऽधितं मन्त्रं यत् पूज्यन्ते कमचरम् ।

मन्त्रमस्तु तज्ज्ञेयं तेन देवीं प्रपूजयेत् ॥”

एकमर्चं शक्तिवीजरूपम् ।

“अष्टम्वध नवम्याश्च पूवा कार्या विवृजये ।

पटेषु प्रामायां वा घटे मङ्गलचण्डिकाम् ॥

यः पूजयेत्तस्मिन्ने शुभदुःखाक्षतेः शुभाम् ।

सततं सारकः सोऽपि कममिष्टमवाप्नुयात् ॥*॥

मङ्गलवा कृष्णाष्टमीचर्द्धश्यौ चेत् पुण्यतरै

भवतः । यथा,—

“शुनैश्चरर वारेण वारेणङ्गारकस्य च ।

कृष्णाष्टमवतुर्द्धश्यौ पुण्यात् पुण्यतरै स्तुते ॥*॥

मङ्गलवान् शुक्ला चतुर्थ्यां चेदक्षया भवति ।

यथा,—

“सोमवाऽप्यमावास्या आदिवाहे च सप्तमी ।

चतुर्थ्याङ्गाते वारे त्वष्टमी च दृष्टसौ ॥

मङ्गल

अत्र यत् क्रियते पापमथवा धर्मसम्पन्नः ।

पश्चिर्वर्षसहस्राणि प्रतिजक्त तदक्षयम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मङ्गलचण्डी, स्त्री, (मङ्गला चासौ चण्डी चेति

यद्वा, देवानां सुन्यादिभक्तानां मङ्गलाय दुर्जया-

सुरादिमारणे चण्डी अत्यन्तकीपरा। मङ्गले-

चण्डी दत्तेति वा। अथवा स्त्री मङ्गला

प्रलये चण्डी। भागवतेऽस्या नामनिर्दिष्ट-

र्यथा,—

“स्त्री मङ्गलरूपा च संहारे कोपकृपिणी ।

तेन मङ्गलचण्डी सा पश्चितैः परिकीर्तिता ॥”)

दुर्गा। यथा,—

नारायण उवाच ।

“कथितं षष्ठ्यापाख्यानं ब्रह्मपुत्र ! यथागमम् ।

देवी मङ्गलचण्डी या तदाख्यानं निशामय ॥

तस्याः पूजादिकं सर्वं धर्मवक्त्रेण यच्छुतम् ।

श्रुतिसम्मतमेवेष्टं सर्वेषां विदुषामपि ॥

दत्तायां वर्तते चण्डी कल्याणेषु च मङ्गलम् ।

मङ्गलेषु च या दत्ता सा च मङ्गलचण्डिका ॥

पूज्यायां वर्तते चण्डी मङ्गलेऽपि महीसुतः ।

मङ्गलाभीष्टदेवी या सा वा मङ्गलचण्डिका ॥

मङ्गलो मनुवंशश्च सप्तद्वीपधरापतिः ।

तस्य पूज्याभीष्टदेवी तेन मङ्गलचण्डिका ॥

मूर्तिभेदेन सा दुर्गा मूलप्रकृतिरीश्वरी ।

कृपाकृपातिप्रत्यक्षा योषितामिष्टदेवता ॥

प्रथमे पूजिता सा च शङ्करेण पुरः पुरा ।

त्रिपुरस्य वधे घोरे विष्णुना प्रेरितेन च ॥

ब्रह्मणु ! ब्रह्मोपदेशेन दुर्गप्रस्थेन सङ्कटे ।

आकाशात् पतिते याने दैत्येन पातिते रुषा ॥

ब्रह्मविष्णुपदिष्टश्च दुर्गा तुष्टाव शङ्करः ।

सा च मङ्गलचण्डी च बभूव रूपभेदतः ॥

उवाच पुरतः शम्भोर्भयं नास्तीति ते विभो ! ।

भगवान् वृषरूपश्च सर्वेशश्च बभूव ह ॥

शुद्धशक्तिस्वरूपाहं भविष्यामि तदाक्षया ।

मयासुना च हरिणा सहायेन वृषध्वज ! ॥

जहि दैत्यश्च शत्रुश्च सुराणां पदघातकम् ।

इत्युक्त्वान्निर्हिता देवी शम्भोः शक्तिर्वभूव सा ॥

विष्णुदत्तेन शस्त्रेण जघान तमुमापतिः ।

सुनीन्द्र ! पतिते दैत्ये सर्वे देवा महर्षयः ॥

तुष्टुः शङ्करं देवं भक्तिनम्रात्मकन्धराः ।

सदाः शिरसि शम्भोश्च पुष्पवृष्टिर्वभूव च ।

ब्रह्मा विष्णुश्च सन्तुष्टौ ददौ तस्मै शुभाश्रयम् ॥

ब्रह्मविष्णुपदिष्टश्च सुस्तातः शङ्करः शुचिः ।

पूजयामास तां शक्तिं देवीं मङ्गलचण्डिकाम् ॥

पादार्घ्यान्मनीष्यैश्च वलिभिर्विविधैरपि ।

पुष्पचन्दननेत्रैर्भक्त्या नानाविधैर्मने ।

ह्यगैर्मेघैश्च महिषैर्गर्गैर्मायातिभिस्तथा ।

वस्त्रालङ्कारमाख्यैश्च पायसैः पिष्टकैरपि ॥

मधुभिश्च सुधाभिश्च पक्कैर्नानाविधैः फलैः ।

संगीतेर्नर्तनेर्वाद्यैरुत्सवैः कृष्णकीर्तनैः ॥

ध्यात्वा माध्यन्दिनोक्तेन ध्यानेन भक्तिपूर्वकम् ।

ददौ द्रव्याणि मूलेन मन्त्रेणैव च नारद ! ॥

मङ्गल

ॐ ह्रीं श्रीं क्लीं सर्वपूज्ये देवि मङ्गलचण्डिके ।
हुं हुं पठ स्वाहेत्येवञ्चाप्येकविंशच्चरो मनुः ॥
पूज्यः कल्पतरुस्त्वेव भक्तानां सर्वकामदः ।
दृष्टलक्षणेनैव मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ।
मन्त्रसिद्धिर्भवेद्यस्य स विष्णुः सर्वकामदः ॥
ध्यानञ्च श्रूयतां ब्रह्मन् । वेदोक्तं सर्वसम्मतम् ॥
देवीं षोडशवर्षीयां शश्वत्सुस्थिरयौवनाम् ।
सर्वरूपगुणाढ्यां कोमलाङ्गीं मनोहराम् ॥
श्वेतचम्पकवर्णां चन्द्रकोटिसमप्रभाम् ।
वह्निशुङ्गांशुकाधानां रत्नभूषणभूषिताम् ॥
विभ्रतीं कवरीभारं मल्लिकामाल्यभूषिताम् ।
विम्बोष्ठोत्तुर्दतीं शुङ्गां शश्वत्पद्मनिभाननाम् ॥
त्रैलोक्यप्रसन्नां सुगीलोत्पललोचनाम् ।
जगद्धात्रींश्च दान्त्रींश्च सर्वेभ्यः सर्वसम्पदाम् ।
संसारसागरे घोरे पीतरूपां वरां भजे ॥
देव्याश्च ध्यानमित्येवं स्तवनं श्रूयतां मुने ।
प्रयातः सङ्कटमलो येन तुष्टाव शङ्करः ॥
श्रीशङ्कर उवाच ।
रत्न रत्न जगन्मातर्देवि मङ्गलचण्डिके ।
हारिके विपदां राशिं हर्षमङ्गलदायिके ॥
हर्षमङ्गलदत्ते च हर्षमङ्गलचण्डिके ।
शुभे मङ्गलदत्ते च शुभे मङ्गलचण्डिके ॥
मङ्गले मङ्गलार्थं च सर्वमङ्गलमङ्गले ।
सतां मङ्गलदे देवि । सर्वेषां मङ्गलालये ॥
पूज्ये । मङ्गलवारे च मङ्गलाभीष्टदेवते ।
पूज्ये मङ्गलभूषण मनुवंशस्य सन्ततम् ॥
मङ्गलाधिष्ठातृदेवि । मङ्गलानाञ्च मङ्गले ।
संसारमङ्गलाधारे भोक्षमङ्गलदायिनि ॥
सारे च मङ्गलाधारे पारे च सर्वकर्मणाम् ।
प्रतिमङ्गलवारे च पूज्ये च मङ्गलप्रदे ॥
स्तोत्रेणानेन शम्भुश्च स्तुत्वा मङ्गलचण्डिकाम् ।
प्रतिमङ्गलवारे च पूजां कृत्वा गतः शिवः ॥
देव्याश्च मङ्गलं स्तोत्रं यः शृणोति समाहितः ।
तन्मङ्गलं भवेत् शश्वत् भवेत्तदमङ्गलम् ॥
प्रथमे पूजिता देवी शिवेन सर्वमङ्गला ।
द्वितीये पूजिता देवी मङ्गलेन ग्रहेण च ॥
तृतीये पूजिता भद्रा मङ्गलेन नृपेण च ।
चतुर्थे मङ्गले वारे सुन्दरीभिश्च पूजिता ॥
मङ्गले मङ्गलाकाङ्क्षेनैर्मङ्गलचण्डिका ।
पूजिता प्रतिविश्वेषु विश्वेशपूजिता सदा ॥
ततः सर्वत्र संपूज्या सा बभूव सुरेश्वरी ।
देवादिभिश्च सुनिभैर्मनुभिर्मानवैर्मुने ।
वर्द्धते तत्पुत्रपौत्रो मङ्गलश्च दिने दिने ॥
इति ब्रह्मवैवर्त महापुराणे प्रकृतिखण्डे नारा-
यणनारदीये मङ्गलचण्डिकोपाख्यानं तत्स्तोत्र-
कथनं नाम ४१ अध्यायः ॥
मङ्गलच्छायाः, पुं, (मङ्गला मङ्गलजनिका छायास्य ।)
प्रचलत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मङ्गलनौराजनं, क्ली, (मङ्गलं मङ्गलकरं मङ्ग-
लाय वा नौराजनम् ।) ब्राह्मसूक्तकर्तव्य
भगवदाराविकम् । मङ्गल आरती इति
भाषा ॥ यथा,—

५६६

मङ्गल्यः

“पठित्वाथ प्रियान् लोकान् महावादित्र-
निःस्वनेः ।
प्रभोर्नौराजनं कुर्यान्मङ्गलाख्यं जगद्धितम् ॥
नौराजनमिदं सर्वैः कर्तव्यं शुचिविग्रहैः ।
परमश्रद्धयोत्थाय द्रव्यञ्च सदा नरैः ॥
स्त्रीणां पुंसाञ्च सर्वेषामेतत् सर्वैष्टपूरकम् ।
समस्तदेवदारिद्र्यादुरितादुपशान्तिकृतम् ॥
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ३ विलासः ॥
मङ्गलपाठकः, पुं, (पठतीति । पठ + क्तुल् ।
मङ्गलस्य पाठकः ।) वन्द्यै । इति हेमचन्द्रः ।
७ । ६४ ॥ (यथा, वेणीसंहारनाटके । १, अङ्के
‘आः पाप ! दुरात्मन् ! वृथामङ्गलपाठक !’
मङ्गलप्रदा, स्त्री, (मङ्गलं प्रददातीति । प्र + दा
+ “आतश्चोपसर्गे” ३ । १ । १३६ । इति
कः । टाप् ।) हरिद्रा । इति कंचित् । मङ्गल-
दातरि चि ॥
मङ्गला, स्त्री, (मङ्गलमस्या अस्तीति । मङ्गल +
अर्थ आद्यच् । टाप् ।) पार्वती । शुक्लदूष्वा ।
पतिव्रता । इति शब्दरत्नावली ॥ करञ्जभेदः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ वृत्ताहंन्मातृविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ हरिद्रा । नीलदूष्वा । इति
राजनिर्घण्टः ॥
मङ्गलागुरु, स्त्री, (मङ्गलश्च तत् अगुरु चेत् ।
नित्यकर्मधारयः ।) अगुरुचतुष्टयान्तगतगुरु-
विशेषः । यथा, राजनिर्घण्टः ।
“मङ्गल्या मल्लिकागन्ध्या मङ्गलागुरुवाचनाः ।
मङ्गल्या गुरुशिष्टिग्रा गन्धाढ्या योशवापिकाः ॥”
मङ्गल्यं, क्ली, (मङ्गलाय साधु इति । मङ्गल +
“तच्च साधुः” ४ । ४ । ६८ । इति यत् ।)
दधि । इति मेदिनी । ये, १०१ ॥ इन्दनम् ।
मङ्गल्यागुरु । स्वर्णम् । सिन्दूरम् । इत राज-
निर्घण्टः ॥
मङ्गल्यं, चि, (मङ्गलाय साधु । मङ्गल + यत् ।)
शिवकरम् । इति मेदिनी । ये, १०१ । (यथा,
उत्तरचरिते । ७ म अङ्के ।
“पामभ्यश्च पुनाति वड्डयति च श्रेयसि येयं
कथा ।
मङ्गल्या च मनोहरा च जगतो मतेव
गृहे च ॥”
यथाच, महाभारते । १ । १ । २१ ।
मङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुं वरेण्यमनघं चिम् ।
नमस्कृत्य हृषीकेशं चराचरगुहं चिम् ॥”)
रुचिरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ सधुः । इति
धरणिः ॥
मङ्गल्यः, पुं, (मङ्गलाय साधुः । मङ्गल + “तच्च
साधुः” ४ । ४ । ६८ । इति यत् ।) चाय-
माणा । अश्वत्थः । विल्वः । मरुकाः । इति
मेदिनी । ये, १०० ॥ जीवकः । नारिकेलः ।
कपित्थः । रीठाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(जीव इति ख्यातः शाकविशेषः तत्पर्यायो
यथा,—
“जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनी मधुसवा

मङ्गल्यः

मङ्गल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा पयस्विनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मङ्गल्यकः, पुं, (मङ्गल्य + संज्ञायां कन् । यदा
मङ्गलस्य मङ्गलयश्चस्य प्रियः इति यत् । ततः
स्वार्थे कन् ।) मस्तरः । इत्यमरः । २ । ६ ।
१७ ॥ (तथास्य पर्यायः ।
“मङ्गल्यको मस्तरः स्यान्मङ्गल्या च मस्तरिका ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मङ्गल्यकुसुमा, स्त्री, (मङ्गल्यानि कुसुमानि
यस्याः ।) शृङ्गपुष्पी । इति भावप्रकाशः ॥
मङ्गल्यनामधेया, स्त्री, (मङ्गलं मङ्गलजनकं नाम-
धेयं यस्याः ।) जीवन्ती । इति जटाधरः ॥
मङ्गल्या, स्त्री, (मङ्गलाय साधुरिति यत् । टाप् ॥)
मल्लिकागन्धुक्तगुरु । इत्यमरः । २ । ६ । १२७ ॥
शमी । अधःपुष्पी । मिस्री । शुक्लवचा ।
रोचना । इति मेदिनी । ये, १०० ॥ प्रियङ्गुः ।
शृङ्गपुष्पी । इति हेमचन्द्रः ॥ माघपर्णी ।
जीवन्ती । ऋद्धिः । वचा । हरिद्रा । चीड़ा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ दूष्वा । इति रत्नमाला ॥
दुर्गा । यथा,—
“शोभनानि च श्रेष्ठानि वा देवी ददते हरैः ।
भक्तानामार्तिहरणी मङ्गल्या तेन सा स्मृता ॥”
इति देवीपुराणे ४३ अध्यायः ॥
(वचार्थे पर्यायो यथा,—
“तीक्ष्णोष्णगन्धा जटिला मङ्गल्या विजया वचा ।
षड्ग्रन्थोग्रा च रचीव्री सिता हेमवती तु सा ॥”
मिस्र्यर्थे यथा,— [मिस्री ॥”
“अवाक्पुष्पी च वृक्षा स्यान्मङ्गल्या मधुरा
हेमपुष्पी । तत्पर्यायो यथा,—
“अवाक्पुष्पी लघुपुष्पी मङ्गल्यामरपुष्पिका ॥”
इति च वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
रोचनार्थे पर्यायो यथा,—
“गोरोचना तु मङ्गल्या वन्द्या गौरी च रोचना ॥”
शब्दार्थे पर्यायो यथा,—
“शमी शृङ्गफला तुङ्गा केशचन्त्री फला शिवा ।
मङ्गल्या च तथा लक्ष्मीः शमीरः सात्त्विका
स्मृता ॥”
मस्तरः । तत्पर्यायो यथा,—
“मङ्गल्यको मस्तरः स्यान्मङ्गल्या च मस्तरिका ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मङ्गिनी, स्त्री, (मङ्गो नौशिरस्तदस्या अस्तीति
इतिः ङीप् च ।) गौका । इति हेमचन्द्रः ॥
मङ्गणं, क्ली, (मङ्गल्यनेनेति । मङ्गल + ल्युट् ।) जङ्गा-
चाणम् । इति हारावली । १६८ ॥
मङ्गु, य, मञ्जतीति । मञ्जु + बहुलवचनात् सुः ।
“मस्जिनशोर्भेलि” ७ । १ । ६० । इति
बुम् । “स्त्रीः संयोगादोरन्ते च” ८ । २ ।
२६ । इति सलोपः ।) इतम् । इत्यमरः । ३ ।
४ । २ । (यथा, माघे । ५ । ३७ ।
“यद्वन्तिनः कटकटाहतटात्निमङ्गो-
मङ्गुदपाति परितः पटलैरलीनान् ॥”)
भृशार्थम् । इति मेदिनी । अथये । ये, ६६ ॥

मञ्जा

मङ्गलं, स्त्री, (मञ्जुः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
जङ्गात्राणम् । इति चिकाख्यशेषः ॥

मञ्ज, इ उ उच्छ्रायधृत्वर्चाभाःसु । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-धृतौ अर्चायाश्च
सक०-दीप्तौ उच्चीभावे च अक०-सेट् ।) इ
मञ्जते । उ मञ्जते । उच्छ्राय उच्चीभावः ।
इति दुर्गादासः ॥

मञ्ज, उ च कल्कने । दम्भे । शाब्दे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-दम्भे शाब्दे च ।
अक०-कल्कने-सक०-सेट् ।) कल्कनमिति कल्कं
करोतीति औ रूपं चूर्णीकरणमित्यर्थः । उ
मञ्जते तखलं शिला चकारात् मञ्जि उ । इति
दुर्गादासः ॥

मञ्जर्चिका, स्त्री, (मं श्मं चर्चतीवेति । चर्च +
खुल् । टाप् । अत इत्वम् । वस्तुतस्तु रूढोऽयं
शब्दः ।) प्रशस्तम् । इत्यमरः ॥ ११४१२७ ॥ (यथा,
प्रशस्तो ब्राह्मणो ब्राह्मणमचर्चिका । “प्रशंसा-
वचने च । २ । १ । ६६ । इति समासः ।)

मञ्जः, पुं, (मायति सलिलेनेति । मद् + क्तिप् ।
तथा सन् प्रेते इति । शी + डः ।) मत्स्यः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मञ्जकृत, स्त्री, (मञ्जानं करोतीति । कृ + क्तिप् ।
तुगागमश्च ।) अस्थि । इति हेमचन्द्रः ॥

मञ्जनं, स्त्री, (मञ्ज् + लुट् ।) खानम् । इति
जटाधरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ॥ १४७ ।
जाङ्गवीमञ्जनप्रीतिं न जानन्ति मरुस्थिताः ॥)
मञ्जा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मञ्जसमुद्भव, स्त्री, (मञ्जा समुद्भव उत्पत्ति-
स्थानं यस्य ।) शुक्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

मञ्जा, [न] पुं, (मञ्जति अस्थिविति । मञ्ज् +
“अन् उच्चन् पूषन् ग्रीहन् क्रीडन् स्नेहन् मृहन्
मञ्जन्निवादि ।” उणा० ॥ ११५८ । इति कनिन्
निपात्यते च ।) वृक्षादेरुत्तमस्थिरभागः । सार
इति ख्यातः । इत्यमरभरतौ ॥ फलमञ्जगुणो
यथा,—

“यस्य यस्य फलस्येह वीर्यं भवति यादृशम् ।
तस्य तस्येव वीर्येण मञ्जानमभिनिर्दिशेत् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

अस्थिमध्यस्थस्नेहविशेषः । तत्पर्यायः । कौशिकः
२ शुक्रकरः ३ अस्थिस्नेहः ४ अस्थिसम्भवः ५ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ ६११६ ॥ अस्थिसारः ६ तेजः ७
बीजम् ८ अस्थिजम् ९ जीवनम् १० देहसारः
११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ मञ्जस्वरूप-
माह ।

“अस्थि यत् स्वादिना पक्वं तस्य सारो ब्रवी
घनः ।

यः स्नेदवत् पृथग्भूतः स मञ्जैवभिधीयते ॥”

अथ मञ्जस्थानमाह ।

“स्थूलास्थिषु विशेषेण मञ्जा त्वभ्यन्तरे स्थितः ।
इति भावप्रकाशः ॥

अस्य गुणाः ।

“बलशुक्ररसस्नेहमेदोमञ्जविवर्द्धनः ।

मञ्जरिः

मञ्जा विशेषतोऽस्याश्च बलकत् स्नेहेने हितः ॥”
इति त्वरकः ॥

मञ्जाशब्द आवन्तोऽपि । यथा । शृणातसी-
म्लजकशिशुसिद्धेः पियालमञ्जासहितैस्त्विति
सुश्रुतः ॥ इयमेवाह चिकाख्ये भागुरिः ॥

“लज्जावद्राजवन्मञ्जा मांससारास्थिसारयोः ।”
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मञ्जा, स्त्री, (मञ्जतीति । मञ्ज् + अच् ।
अजदित्वात् टाप् ।) अस्थिसारः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ अस्य गुणाः । वातनाशि-
त्वम् । बलपित्तकफप्रदत्वम् । मांसतुल्यगन्धरूप-
त्वम् । कुम्भीरमहिषमञ्जागुणाः । मधुरत्वम् ।
हृदयत्वम् । बल्यत्वम् । मञ्जसत्वगुणौ यथा ।
शैत्यम् । उष्णत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

मञ्जाजः, पुं, (मञ्जाया जायते इति । जन् +
ङः ।) भूमिजगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मञ्जारसः, पुं, (मञ्जाया रसः ।) शुक्रम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मञ्जासारं, स्त्री, (मञ्जायां सारो यस्य ।) जाती-
फलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मञ्जूषा, स्त्री, (मञ्जन्ति द्रव्याण्यत्र । मञ्ज् +
ऊषन् । टाप् निपा० ।) मञ्जूषा । इत्यमर-
टीकायां रायसुवृद्धः ॥

मञ्जः, पुं, (मञ्जति । उच्चीभवतीति । मञ्ज् +
घञ् ।) खट्वा । इत्यमरः ॥ २ । ७ । १३८ ॥
कर्णवंशः । माचा इति भाषा ॥ इति हारा-
वली ॥ उच्चमण्डपविशेषः । यथा,—
“दोलायमानं गोविन्दं मञ्जस्यं मधुसूदनम् ।
रथस्थं वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥”
इति पुराणम् ॥

मञ्जकः, पुं, (मञ्ज् + स्तार्थे कन् ।) खट्वा । इति
हेमचन्द्रः ॥ ६ । ८३ ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे ॥ २७ । ६१ ।

“वारिधावी तु कुम्भश्च मार्जनी मञ्जकस्तथा ।
अहश्च मत्पतिश्चेति युग्मचितयमेव नौ ॥”
इन्द्रकोषः । उच्चमण्डपः । इति चिकाख्य-
शेषः ॥

मञ्जकाश्रयः, पुं, (मञ्जकः खट्वादिराश्रयो यस्य ।)
मत्कुण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मञ्जमण्डपः, पुं, (मञ्जो मण्डप इव ।) शस्य-
रक्षार्थकुटिरम् । टं इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
कुद्रङ्गः । इति हारावली ॥

मञ्जरं, स्त्री, (मञ्जयति दीप्यते इति । मञ्ज् +
अरप्रत्ययः ।) सुक्ता । तिलकवृक्षः । वल्ली ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मञ्जरिः, स्त्री, वल्लरिः । इत्यमरः ॥ २ । ४ । १३ ॥
वल्लते वृणोति तरुं वल्लरिः वलमि वल्ल उ
स्तृती नान्नीति अरिः । मञ्जुमनोज्ञतां रातीति
मञ्जरिः पूर्वेषु ङिः मनीषादित्वाङ्कारस्य
अकारः पाच्छीणादीति इपि मञ्जरी वल्लरी
च । वल्लरिर्मञ्जरिर्द्वयोरिति शाब्दिकः ॥ वल्लि-
र्मञ्जिश्चात्र ।

मञ्जिष्ठा

“मञ्जरिमञ्जरी मञ्जिर्मञ्जरं त्रिषु वल्लरी ।
वल्लरं त्रिषु वल्लिश्च वल्लरिः पत्रनालिका ॥”

इति हड्डचन्द्रः ॥

लतामानेऽपि वल्लरिः । अतो बाहुवल्लरीति
प्रयोग इति सुकुटादयः ॥ वल्लरीमञ्जयोर्भेद-
मप्याहुः । यथा अभिनवनिर्गता आयता सुकु-
मारा सकुसुमा अकुसुमा च मञ्जरिः । यथा
चूतमञ्जरिः कदलीमञ्जरिः । वल्लरिः पुनश्चिर-
भूतापि । यथा तालमञ्जरिः गुवाकवल्लरिरिति
इयमेव गवे चिरन्तनेऽपीति कणासाञ्जौ । इति
भरतः ॥

मञ्जरी, स्त्री, (मञ्जरि । कदिकारादिति पक्षे
डीष् ।) सुक्ता । तिलकवृक्षः । लता । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
१ । २०७ ।

“निर्गते मञ्जरीकुञ्जादपश्यत् पुरतस्ततः ।
कथं नीलनिचोलिन्यौ स केचिच्चारुलोचने ॥”
मञ्जरिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् ॥ ५३३ ।

“वापीकच्छे वासः कण्टकवृत्तयः सजागरा
भमराः ।
केतकविटप किमेतैर्ननु वारय मञ्जरीगन्धम् ॥”
तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मञ्जरीगन्धः, पुं, (मञ्जरीं मञ्जरीवस्यायामपि
गन्धः ।) वेतसवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मञ्जा, स्त्री, (मज्जि + प्रचादच् । टाप् ।) द्वागी ।
इति चिकाख्यशेषः ॥ मञ्जरी । इति हेमचन्द्रः ।
११ । २२ ॥

मञ्जिः, पुं, (मज्जि + इन् ।) मञ्जरी । इति
चिकाख्यशेषः ॥

मञ्जिका, स्त्री, (मञ्जयतीति । मञ्ज् + खुल् ।
टाप् । अत इत्वम् ।) वेश्या । इति हारावली ॥
मञ्जिफला, स्त्री, (मञ्जिर्मञ्जरी फलेऽस्याः ।)
कदली । इति चिकाख्यशेषः ॥

मञ्जिष्ठा, स्त्री, (अतिशयेनेयं मञ्जिमती । मञ्जि-
मती + इष्टः । मतुपो लोपः स्त्रियां टाप् ।)
खनामखातरक्तवर्णलताविशेषः । मञ्जीट इति
हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । विकसा २
जिङ्गी ३ समझा ४ कालमेधिका ५ मण्डक-
पर्णी ६ भल्लीरी ७ भल्ली ८ योजनवल्लि ९ ।
इत्यमरः ॥ २ । ४ । ६० ॥ कालमेधी १० काला
११ जिङ्गी १२ भल्लीरी १३ भल्लीका १४
भल्लीः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ हरिणी १६
रक्ता १७ गौरी १८ योजनवल्लिका १९ वप्रा
२० रोहिणी २१ चित्रलता २२ चित्रा २३
चित्राङ्गी २४ जननी २५ विजया २६ मञ्जूषा
२७ रक्तयष्टिका २८ चित्रिणी २९ रागाष्टा
३० कालभाण्डिका ३१ अरुणा ३२ चरहन्ती
३३ कृचा ३४ नागकुमारिका ३५ भल्लीरलतिका
३६ रागाङ्गी ३७ वल्लभूषणा ३८ । (पर्या-
यान्तरं यथा,—

“मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी काला योजनपर्णीप ।

ताम्रवल्ली चित्रपण्णौ कान्तारौ रक्तयष्टिका ॥”
इति रत्नमाला ॥)
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । उष्ण-
त्वम् । गुरुत्वम् । व्रणमेहज्वरक्षेपविषनेत्रामय-
नाशित्वम् । सा चतुर्विधा । चोलः १ योजनी २
कौन्ती ३ सिंहली च ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुण्डलरभङ्गशोधनाशित्वम् । वर्णाभिकारित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
“मञ्जिष्ठा मधुरा तिक्ता कषाया खर्षणवर्णकृत् ।
गुरुणा विषशोधनी शोधयोन्यष्टिकर्णरुक् ।
रक्तातिसारकुण्डलाविषपत्रणमेहहनुत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
मञ्जो, स्त्री, (मञ्जयति दीप्यते इति । मञ्जि +
ङ् । कृदिकारादिति ङीष् ।) मञ्जरी । इति
हेमचन्द्रः त्रिकाण्डशेषम् ॥
मञ्जोरः, पुं, स्त्री, (मञ्जति मधुरं शब्दायति ।
इति मन्ज् ध्वनौ सौत्रधातुः + बाहुलकात्
इरन् ।) नूपुरः । इत्यमरः । २ । १०६ ॥
मञ्जरीरोस्त्री स नूपुरः । इति रभसः ॥ (यथा,
गौतमोविन्दे । ५ । ११ ।

“सुखरमधीरं त्यज मञ्जरीं
रिपुमिव केलिषु लोलम् ॥”)
मञ्जोरः, पुं, (मञ्ज + ईरन् ।) मन्थानदण्डरज्जु-
बन्धनार्थस्तम्भः । तत्पर्यायः । विष्कम्भः २
कुटरः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
मञ्जु, त्रि. (मञ्जतीति । मञ्ज ध्वनौ सौत्रधातुः ।
“मृगयाद्यश्च ।” उणा० । १ । ३८ । इति
कुः ।) मनोजम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५२ ॥
(यथा, पदाङ्गदूते । १ ।

“यत्का गेहं भटिति यमुनामञ्जुकुञ्जं जगाम ॥”)
मञ्जुकेशो, [न] पुं, (मञ्जुवो मनोहराः केशाः
सन्त्यस्य । इति ।) श्रीकृष्णः । इति हलायुधः ॥
सुन्दरकेशविशिष्टे त्रि ॥

मञ्जुगमना, स्त्री, (मञ्जु मनोहरं गमनं यस्याः ।
स्त्रियां टाप् ।) हंसी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुन्दरगामिनि त्रि ॥

मञ्जुघोषः, पुं, (मञ्जुर्मनोहरो घोषः शब्दोऽस्य ।)
पूर्वजिनभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उपास्य
देवताविशेषः । अस्य मन्त्रादि यथा,—
“जाबौघतिमिरध्वंसौ संसारार्णवतारकः ।
श्रीमञ्जुघोषो जयतां साधकानां सुखावहः ॥”
तत्रागमोत्तरे ।

“मातृकादि समुद्राय वह्निबीजं समुद्धरेत् ।
वामांसं कूर्मसंज्ञं ततो मेघेशमुद्धरेत् ॥
मौनेश्च ततः कुर्यात् वामनेत्रेन्द्रसंयुतम् ।
षडक्षरो मनुः प्रोक्ता मञ्जुघोषस्य शम्भुना ॥
इयस्तु दीपनी प्रोक्ता मूलमन्त्रस्तु कथ्यते ।
अङ्कुशं शक्तिबीजं च रमाबीजं ततः प्रिये ! ॥
बीजत्रयात्मको मन्त्रो जाबौघध्वान्तनाशनः ।
शक्तिबीजं रमाबीजं कामबीजं तथा प्रिये ! ॥
विद्या श्रुतिधरी प्रोक्ता एषा वर्णत्रयात्मिका ।
हकारो वह्निमास्त्रो बालनेत्रेन्द्रभूषितः ।

प्रोक्ता सार्वज्ञविशेषं एकवर्णात्मिका प्रिये ! ॥
सिद्धः साधुः सुसिद्धो वा साधकस्य रिपुश्च वा ।
तदा मन्त्रो भवेद्भक्त्या शुभदो बुद्धिदो भवेत् ॥
मध्याह्ने सलिले चैव भोजने भाजने तथा ।
गोमये तु वह्निर्देशे मैथुने रमणीकुचे ॥
गोष्ठे च निशि गोमुखे यन्तं वमरसन्निभम् ।
विलिख्य मन्त्रवर्णांश्च त्रिंश ऊर्ध्वं अधस्तथा ।
लिखेच्चन्दनलेखन्या प्रयत्नात् साधकोत्तमः ।
उच्चाटने लिखेद्यन्तं गोचर्मणि विशेषतः ।
सलिले विजयी नित्यं भजने च महेश्वरः ॥
गोमये वावटूकः स्याद्गोष्ठे सर्वज्ञतां व्रजेत् ।
कुचे श्रुतिधरो नित्यं गोमुखे च महाकविः ॥
गोमूत्रं वदरीमूलं चन्दनं पांशुमेव च ।
एकीकृत्याष्टधा जप्त्वा तिलकं धारयेत् सदा ॥
नमस्कृत्य वरं श्रेष्ठं प्रार्थयेद्भक्तितत्परः ।
वरं प्राप्य च तस्मादे विहरेत्तु यथासुखम् ॥
नान्यदेवाचनं स्नानं प्रणवोच्चारणं न तु ।
वस्त्राचलेन दन्तानां शोधनं लवणेन वा ॥
रान्निवासो न सुखे न शुचिः स्यात् कदा-

चन ।
एवं कृत्वा प्रयत्नेन ज्ञात्वा गुरुमुखात् सुधीः ॥
मासैकेन कवीन्द्रः स्यात् दिमासेनैव ईश्वरः ।
त्रिभिर्मासैर्भवेन्महर्षिः सर्वशास्त्रविशारदः ॥
पुत्रार्थं लभते पुत्रं धनार्थं विपुलं धनम् ।
आयुरारोग्यकामस्तु सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
ततः कराङ्गन्यासौ ।

चां प्रां अङ्गुष्ठार्धं नमः । इत्यादि एवं हृद-
यादिषु । तथा च तन्त्रे ।
“सर्वसर्गको वकेशश्च ह्रौ वर्णौ कथितौ प्रिये ! ।
यद्दीर्घभाग्यामेताभ्यां षडङ्गानि समाचरेत् ॥
सर्वसर्गः स्वकारः वकेशः शकारः ॥” ध्यानम् ।

“शशधरमिव शुभ्रं खड्गपुष्पाङ्गपाणिं
सुरचिरमतिशान्तं पञ्चचूडं कुमारम् ।
पृथुतरवरमुखं पद्मपत्रायताक्षं
कुमतिदहनदक्षं मञ्जुघोषं नमामि ॥

पीठपूजां ततः कुर्यादाधाराद्यादिशक्तितः ।
भूतप्रेतादिभिः कुर्यात् पीठासनमनन्तरम् ॥
ज्ञानदाने नमः पादं बुद्धिकर्त्रे तथाचमम् ।
जायनाशाय गन्धः स्यादर्थं स्याद् यक्षपाय वै ॥
सर्वसिद्धिप्रदायेति पुष्पं दद्याद्विचक्षणः ।
कुन्दपुष्पं समादाय भैरवान् पूजयेत्ततः ॥
असिताङ्गो वरुणश्च क्रोध उन्मत्तसंज्ञकः ।
कपाली भीषणश्चैव संहारश्चाष्टमः स्मृतः ॥
ततो धृपादिकं दत्त्वा प्रसन्नानि विसर्जयेत् ।
तैः पुष्पैः पूजयेद्दृष्टौ यत्किञ्चिच्च विशेषतः ॥
सुरारिसुन्दरी चैव मनोहारिण्यनन्तरम् ।
कनकावती तथा कामेश्वरी च रतिकर्षणम् ॥
पद्मिनी च नटी चैव अनुरागिण्यनन्तरम् ।
पूज्या एतास्तु योगिन्यो हृत्तेखाबीजपूर्विकाः ॥
एवं संपूज्य देवेशं लक्ष्मणं जपेत्तनुम् ।
ष्टताक्तकुन्दपुष्पैश्च एकादशशतानि च ॥
जुहुयादधिते षड्भौ कान्तारे पिष्टवैश्वरिणि ।

एवं सिद्धमनुर्मन्त्री महायोगीश्वरो भवेत् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
प्रकारान्तरं कुकुटादितन्त्रे द्रष्टव्यम् ॥
मञ्जुपाठकः, पुं, (मञ्जु मनोहरं पठतीति पठ +
खल् ।) शुकपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुन्दरपाठकर्त्तरि त्रि ॥

मञ्जुप्राणः, पुं, (मञ्जुवः प्राणाः यस्य । सर्वथापक-
तया महाप्राणत्वादस्य तथात्वम् ।) ब्रह्मा । इति
जटाधरः ॥

मञ्जुभद्रः, पुं, (मञ्जु मनोहरं भद्रं मङ्गलं यस्य ।)
जिनविशेषः । तत्पर्यायः । मञ्जुश्रीः २ ज्ञान-
दर्पणः ३ मञ्जुघोषः ४ कुमारः ५ अक्षरचक्र-
वान् ६ स्थिरचक्रः ७ वज्रधरः ८ प्रज्ञा-
कायः ९ वादिराट् १० नीलोत्पलौ ११ महा-
राजः १२ नीलः १३ शार्ङ्गलवाहनः १४
धियाम्पतिः १५ पूर्वजिनः १६ खड्गो १७
दण्डी १८ विभूषणः १९ बालव्रतः २० पञ्च-
चौरः २१ सिंहकेलिः २२ शिखाधरः २३
वागीश्वरः २४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मञ्जुलं, स्त्री, (मञ्जु मञ्जुलमस्यस्येति । “सिद्धा-
दिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ । इति मञ्जुशब्दात्
लच् ।) जलाचलम् । निकुञ्जम् । इति मेदिनी ।
ले, १ । २२ । ॥ श्वलः । इति विश्वः ॥

मञ्जुलः, पुं, (मञ्जु मञ्जुलमस्यास्तीति । मञ्जु +
सिद्धादित्वात् लच् ।) जलरङ्गपक्षी । इति
मेदिनी । १ । २२ ॥ सुन्दरे त्रि । इत्यमरः । ३ ।
१ । ५२ ॥ (यथा, कालिकापुराणे ४८ अध्याये ।
“मञ्जुलं यौवनोद्भेदं प्राप श्रीरिव माधवे ।”
नदीभेदे स्त्री । यथा, महाभारते । ६ । ६ । ३४ ।

“चित्रोपलां चित्ररथां मञ्जुलां वाहिनीं तथा ॥”)
मञ्जुश्रीः, पुं, (मञ्जुर्मनोहरा श्रीः शोभा यस्य ।)
मञ्जुघोषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मञ्जुषा, स्त्री, (मञ्जुषा । एषोदरादित्वात् ङस्त्वः ।)
मञ्जुषा । पेटरा इति भाषा । यथा,—
“मञ्जुषापि च मञ्जुषा पेटा च पेटिकेत्यपि ।”
इति शुन्दरदावली ॥

मञ्जुषा, स्त्री, (मञ्जति इयमस्मिन् । “मसृजेर्नुम्
च ।” उणा० । १४ । ७७ । इति मस्ज् + ऊघन् ।
नुम् च स चाचोऽन्यात् परः । ततो जश्त्व-
श्चुत्वे मध्यमस्य लोपात् साधुः ।) पिटकः । इत्य-
मरः । २ । १० । ३० ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ६ । ३३ ।
“मञ्जुषायां सुतं कुन्ती सुसन्ती वाक्यमब्रवीत् ॥”)
पाषाणः । इत्युणादिकोषः ॥ मञ्जिष्ठा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (मञ्जिष्ठार्थं पर्यायो यथा,—
“मञ्जिष्ठा विकासा जिह्वी समञ्जा कालमेघिका ।
मण्डूकपर्णी भण्डौरी भण्डौ योजनवक्त्रापि ॥
रसायनरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
भण्डौतकी च गण्डौरी मञ्जुषा वस्तरञ्जिनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मट, सादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) सौत्रधातुरयम् । अस्य प्रयोगः ।
मटहः । इति दुर्गादासः ॥

मठः

मठची, स्त्री, (मठनं मठः । मठ अवसादे + भावे
अप् मठः चीयते प्रचीयते एभिरिति । मठ +
चि + बाहुलकात् डिः । मठचिः । ततः कृदि-
कारादिति पच्चे डीष् ।) सर्वेषामवसादकत्वा
दस्यास्तथात्वम् ।) रक्तवर्णचन्द्रपक्षिविशेषः ।
प्राधान्यवृत्त्यः । यथा, गोविन्दभाष्यवृत्त-
च्छान्दोग्ये । १।१०।१॥ (“मठचीहतेषु
कुरुष्वाटिका सह जाययोवस्तिहं चाक्रायण
इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास ॥ इति ॥)

मठस्कटिः, पुं, (मठं अवसादं स्कटति निरा-
करोति । स्कट् + इः ।) दर्पारम्भः । इति जटा-
धरः ॥

मठकं, स्त्री, (मठति वसत्यनेति । मठ + अप् ।
पृथोदरादित्वात् टागमे साधुः । मठः । मठस्य
कं शिरः ।) गृहस्य शिरोभागः । इति केचित् ।
मठका इति भाषा ॥

मठ, वासमर्हयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-वासे अक०-मर्हने सक०-सेट् ।) मठति ।
वासो निवासः । मर्हः कैश्चिन्न मन्यते । इति
दुर्गादासः ॥

मठ, इ ड आधाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) इ मण्डते । आधानं
स्तु म औत्तुके इत्यत्र याख्यातम् । इति
दुर्गादासः ॥

मठः, पुं, क्वाचादिनिलयः । इत्यमरः । २।२।८ ॥ मठन्ति
वसन्ति क्वाचादयोऽत्र मठः । मठ वासमर्हयोः
अल् । क्वाचशीला विद्यार्थिनश्चात्राः । क्वाच-
गुरुसेवा लक्ष्यते गुरुदोषच्छादनात् क्वाचं तच्छी-
लत्वात् क्वाचः विकारसंघेति णः । आदिना
परिव्राजकचपयकादीनां गृहः । क्वाचादीनां
निलयो गृहं क्वाचादिनिलयः । अर्थकथनमेतत् ।
नामाप्येतदिति केचित् । क्वाचप्राला प्रतिश्रय-
श्चात्रैव । इति भरतः ॥ गन्धरीरथः । इति हारा-
वली ॥ * ॥ अथ मठादिप्रतिष्ठाप्रयोगः ।

यदि तद्दिने प्रतिमादिप्रतिष्ठा क्रियते तदा तन्त्रेण
वृद्धिश्चाह्लादिकं विधाय देवप्रतिष्ठातत्त्वोक्त-
विधिना देवप्रतिष्ठां विधाय गृहप्रतिष्ठां कर्त्तव्या ।
यदि गृहप्रतिष्ठामात्रं तदा प्रातः कृतनित्यक्रियः
प्रक्षालितपाणिपाद आचान्तः प्राङ्मुख उदङ्-
मुखो वा कुशयुक्तासने उपविश्य ब्राह्मणचर्यं
गन्धादिना परितोष्य अस्मिन् विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठा-
कर्मणि ॐ पुण्याहं भवन्तोऽधिब्रुवन्तु इति त्रिः
आवयेत् । ॐ पुण्याहमिति त्रिस्तैरुक्ते अस्मिन्
विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठाकर्मणि ॐ स्वस्ति भवन्तोऽधि-
ब्रुवन्तु इति त्रिः आवयेत् । ॐ स्वस्तीति त्रिस्तै-
रुक्ते अस्मिन् विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठाकर्मणि ॐ ऋद्धिं
भवन्तोऽधिब्रुवन्तु इति त्रिः आवयेत् । ॐ ऋद्ध्या
तामिति त्रिविदेयुः । यजुर्वेदिनां ॐ स्वस्ति न
इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः
स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पति-
र्हधातु । इत्यनेनाक्षतान् क्षिपेत् । सामगानान् ।
ॐ अस्ति सोमोऽयं सुतः । पिबन्तस्य मरुतः ।

मठः

उतखराजो अश्विना । अस्ति सोमोऽयं सुतः ।
पिबन्तस्य मरुतो ह्यह । उतखराजो वा ह्यह
नो ह्यह । इति गीयमानेनाक्षतान् क्षिपेत् ।
गानाप्रस्तौ त्रिधा ऋचं वाचयेत् । ततः ।

“सूर्यः सोमो यमः कालः सत्ये भूतान्यहः चपा ।
यवनो दिक्पतिर्भूमिराकाशं खचरामराः ।
ब्राह्मं शासनमास्थाय कल्पञ्जमिह मन्निधम् ॥”
इति पठित्वा । ततः ॐ तद्भिषागोः परमं पदं सदा
पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् । इति
विष्णुं स्मृत्वा नारायणं नमस्कृत्य ॐ तत् सद्यु-
चार्यं कुशवज्रजलफलपुष्पाण्यादाय ॐ अद्या-
मुक्ते मासि असुकपक्षेऽसुकतिथौ असुकगोत्रः
श्रीअसुकदेवशर्मा एतत्तृणकाष्ठादिमयवैष्णव-
माणसमसंख्यवर्षसहस्रावच्छिन्नस्वर्गलोकमहि-
तलकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो विष्णुलोकप्राप्ति-
कामो वा विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठामहं करिष्ये । इति
संकल्पयेत् इष्टकादिमये तु एतदिष्टकादिमय-
वैष्णवपरमाणुसमसंख्यकवर्षसहस्रदशगुणकाला-
वच्छिन्नस्वर्गलोकमहितलकाम इति विशेषः ।
प्राधान्यवैष्णवि तु तद्दशगुणकालावच्छिन्नस्वर्ग-
लोकेति विशेषः । देवतान्तरगृहप्रतिष्ठायान्तु
तदूहेन प्रयोगः ॥ * ॥ ततः संकल्पसूक्तं पठेत् ।
सामवेदोक्तं तदुच्यते ॐ देवो वो ब्रविणोदाः
पूर्णां विवृष्टासिचम् । उदासिचध्वसुपवा पृणु-
ध्वमादिदो देव ओहते ॥ यजुर्वेदोक्तं यथा,—

“ॐ यज्जगती दूरमुदैतु देवं
तदुसुप्तस्य तथैवेति ।
दूरङ्गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं
तस्मै मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥”

ततः सगण्यधिपगौर्ग्यादिषोडशमाहकापूजा-
वसोर्धारासम्पातनायुष्यमन्त्रजपाभ्युदयिकआ-
ह्वानि कर्त्तव्यानि ॥ * ॥ आयुष्यमन्त्रो यथा । ॐ
आयुर्विन्ध्यायुर्विन्ध्यं विश्वमायुरसि । महि प्रजान्त्व-
ष्टाराधिनिधे ह्यस्मे श्रुतं जीवेम शरदो वयन्ते ॥
ॐ आयुषो मे पवस्व वर्चसो मे पवस्व विदुः
पृथिव्या दिवो जनित्रा श्रद्धन्त्यापोऽधः
चरन्ती सोमोहोद्गाय ममायुवे मम ब्रह्मवर्च-
साय यजमानस्यर्द्धा असुकस्य रात्र्याय ॥ * ॥
तत्र विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठाभ्युदयार्थमिति वाक्ये
विशेषः । एवमन्यवैष्णवि । ततः उत्तराभि-
मुखं ब्राह्मणमुपवेश्य तत्समीपे आसनमानीय
प्राङ्मुखो यजमानः प्राङ्मुखोऽवेत् । ॐ साधु
भवानास्माम् । ॐ साध्वहमासे इति प्रतिवचनं
दत्त्वा तदासने उदङ्मुख उपविशति । ततो
यजमानः ॐ अर्चयिष्यामी भवन्तं इति वदेत् ।
ॐ अर्चयेति प्रतिवचनम् । ततो गन्धपुष्पताम्रला-
लङ्कारैरभ्यर्च्य दक्षिणं जातु सृष्ट्वा ॐ अदे-
त्यादि असुकगोत्रमसुकप्रवरमसुकदेवशर्माणं
भवन्तं अस्मिन् सङ्कल्पितविष्णुवैष्णवप्रतिष्ठा-
कर्माङ्गभूतहोमकर्मणि ब्रह्मकर्मकराय गन्ध-
पुष्पताम्रलालङ्कारवस्त्रैरहं द्रव्ये । ॐ वृत्तो-
ऽस्मीति प्रतिवचनम् । यथाविहितं ब्रह्मकर्म

मठः

कुरु । ॐ यथाज्ञानं करवाणीति प्रतिवचनम् ।
स्वयं होमासामर्थ्यं होतुर्वरणमपि तथैव
कार्यम् । तन्त्रधारकत्वेन आचार्यस्यापि तथैव
कार्यम् । शक्तेन सदस्यस्यापि । गुरोर्वरणी तु
संकल्पितेऽस्मिन् विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठाकर्मणीति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ ततो यजमानः गुरोः पादौ
धृत्वा पठेत् ।

“नारायणस्वरूपस्त्वं संसारात्ताहि मां प्रभो ।
त्वत्प्रसादात् गुरो ! यज्ञं प्राप्नोमि यन्मयोदि-
तम् ॥

ताहि नाथ ! प्रपन्नं मां भीतं संसारसाग-
रात् ।

देवतास्थापने ह्यद्य मम शान्तिं कुरु प्रभो ! ॥
ततो गुरुः ।

ॐ उत्तिष्ठ वत्स भद्रन्ते मत्प्रसादात्पयानव ! ।
प्राप्तस्य धर्मकामार्थं दुष्प्रापं यत् सुरासुरैः ॥ * ॥
ततो गुरुः ।

ॐ पावमानीः स्वस्थयनीः ऋदुषा हि दृत-
श्चातः ।

ऋषिभिः समुभृतो रसो ब्राह्मणे खण्डतं
हितम् ॥

इति पावमानीसूक्तम् ॥

“असपत्नं पुरस्तादः शिवं दक्षिणतः कधि ।
अभयं सततं पश्चात् भद्रमुत्तरतो गृहे ॥”

इति शाकुनसूक्तम् ॥

ॐ रक्षोहनो बलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवान्
रक्षोहनो बलगहनोऽवनयामि वैष्णवान् रक्षो-
हनो बलगहनोऽवस्तुयामि वैष्णवान् । रक्षो-
हनो बलगहनामुपदधामि वैष्णवी । रक्षोहनो
बलगहनो पर्युहामि वैष्णवमसि वैष्णवाः स्यः ।
इति रक्षासूक्तम् । इति पठित्वा ।

“वेतालाश्च पिशाचाश्च राक्षसाश्च सरीसृपाः ।
अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता सुवि संस्थिताः ॥

विनायका विघ्नकरा महोय्रा

यज्ञहिषो ये पिशिताशनाश्च ।

सिद्धार्थकैर्वैष्णवसमानकल्पे-

र्मया निरस्ता विदिशः प्रयासु ॥”

इति श्वेतसर्वपान् विकीर्य स्त्रैः स्त्रैर्नैः पञ्च-
गव्यं प्रोक्षयेत् ॥ * ॥ तच्छोधनमन्त्रा यथा ।

ॐ तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि
धियो यो नः प्रचोदयात् ।

इति गोमन्त्रम् ।

ॐ गन्धदारां दुराधवां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।
ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपकृये श्रियम् ॥

इति गोमयम् ।

ॐ आप्यायस्व स मे तु ते विश्वतः सोमवृष्ट्या-
भवावाजस्य सङ्गथे ।

इति दुग्धम् ।

ॐ दधिक्वावो अकारिवं जिष्णोरश्वस्य
वाजिनः ।

सुरभिणो मुखाकरत् प्रणतायूधि तारिवत् ॥

इति दधि ।

ॐ तेजोऽसि शुक्रमस्यन्दतमसि धामनामासि
प्रियन्देवानामनाष्ट्रं देवयजनमसि ॥

इति घृतम् ।

ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्मृग्यां
पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तमाददे । इति कुशोदकम् ॥
ॐ वेद्या वेदिः समाप्यते बर्हिषा बर्हिर्निद्रियम् ।
जपेन यूप आप्यते प्रणीतो अग्निरग्निना । इति
मन्त्रेण वेदोऽसंगोऽप्य पञ्च घटान् घटस्थापन-
क्रमेण संस्थाप्य ॥ * ॥ घटस्थापनमन्त्रा यथा ।
सामगानाम् । ॐ महित्रीणामवोस्तुदुचं मित्र-
स्यायन्मः । दुराधर्षं वरुणस्य । इति भूमेः ।
ॐ धानावन्तं करम्भिणमपूपवन्तसुकृथिनं इन्द्र
प्रातर्जुषस्व नः । इति धान्यस्य । ॐ आविष्टं
कलसं सुतो विन्धा अर्धन्नभिश्चिन्ध इन्द्रिन्द्राय
धीयते । इति कलसस्य ।

“ॐ अयमूर्ज्जावतो वृक्ष उर्ज्जोऽव फलिनी भव ।
पर्यं वनस्पते नु त्वा नु त्वा च स्रयतां रयि ॥”

इति पल्लवस्य ।

ॐ आनोमित्रावरुणा घृतेर्गयुतिसुचतं मध्या
रजांसि सुक्रतु । इति जलस्य । ॐ इन्द्ररो
नेमधिता हवन्ते यत्पार्था युनयते धियस्ताः
सूरो वृषाताश्रवसश्च काम आगोमतिप्रजे
भजावन्नः । इति फलस्य । ॐ सिन्धोरुक्छ्वासे
पतयन्तसुचयं हिरण्यपावाः पशुमाशु गिभृते ।
इति सिन्दूरस्य । ॐ त्वावतः पुरुवसो वयमिन्द्र
प्रणेतः स्रक्षिष्यातर्हरीणाम् । इति स्थिरी-
करणस्य । ॐ पवमानो अश्ववज्रसिभिर्वाजसा-
तमः । दधास्तोत्रे सुवीर्यम् । इति पुष्पस्य ॥ * ॥
यजुषाम् । ॐ भूरसि भुवनस्य दितिरसि विश्वस्य
धाया विश्वस्य भुरणधर्वीम् । पृथिवीं यच्च पृथिवीं
दृश्यं पृथिवीं माहिःश्वीः । इति भूमेः । ॐ
धान्यमसि धिनुहि देवान् धिनुहि यज्ञं धिनुहि
यज्ञपतिं धिनुहि मां यज्ञन्यम् । इति धान्यस्य ।
ॐ आजिप्रकलसमच्छात्वा विप्रन्त्युन्दवः पुन-
रुर्जा निर्वर्ण स्वसानः । सहस्रं युचोरुधारा
पयस्वतीमाविशताद्रयि । इति घटस्य । ॐ
वरुणस्योत्तमनमसि वरुणस्य स्कन्धः सर्जनीस्यः
वरुणस्य ऋत सदन्यसि वरुणस्य ऋत सदनमपि
वरुणस्य ऋत सदनीमासीद् । इति जलस्य ।
ॐ धन्वनागा धन्वना जिह्वयेम धन्वना तीव्राः
समदो जयेम । धनुःशत्रोरपकामं क्षणोतु
धन्वना सर्वाः प्रतिशो जयेम । इति पल्लवस्य ।
ॐ याः फलिनीया अफला अपुष्या याश्च
पुष्यिणीः वृहस्पतिप्रसूतास्ता नो सुचन्तश्चसः ।

इति फलस्य ।

“ॐ सर्वतीर्थमयं वारि सर्वदेवसमन्वितम् ।
इमं घटं समारुह्य तिष्ठ देवगणैः सह ॥”
इति जलं दद्यात् । ॐ स्थिरो भव विडुङ्ग
आशुर्भव वाह्यस्वन् पृथुर्भव सुसदस्त्वमग्रे पुरीष-
वाहनः । इति स्थिरीकरणस्य । ॐ सिन्धोरिव
प्राध्वने शूषनाशो वातप्रमियः । पतयन्ति यज्ञा
घृतस्य धारा अरुषोण वाजी काष्ठा भिन्दन्

भिभिः पिन्नमानः इति सिन्दूरस्य । ॐ श्रीश्च ते
लक्ष्मीश्च पद्मप्रावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपं
अश्विनौ आप्तं इष्टमनीषाण सर्वलोकं मनी-
षाण । इति पुष्पस्य ॥ * ॥ ततः फलपुष्पयुतं वितान-
नम् । ॐ विमान एष दिवो मध्य आस्त आप
प्रवानोदसी अन्तरीक्षम् । सविखाचीरभिचष्टे
घृताचीरन्तरा पूर्वमपरश्च केतुम् ॥ साम-
गानान् । ॐ ऊर्ज ऊर्ज न ऊतये तिष्ठा देवो न
सविता ऊर्जो वाजस्य सविता यदङ्गिभिर्वा
वद्विर्विङ्गयामहे । इति मन्त्रेण वप्रीयात् ॥ * ॥
“ॐ हिरण्यगर्भः समवर्ततामे भूतस्य जातः
पतिरेक आसीत् । सदाधारपृथिवीं द्यामुतेमां
कस्मै देवाय हविषा विधेम । इति मन्त्रेण
मण्डलमध्ये सुवर्णपद्मं दत्त्वा स्वर्णशलाकया
दलान्मुतकीर्य मण्डलमध्ये राजतीं प्रतिमां
ॐ सूत्रामां पृथिवीं द्यामनेहसं सुशर्माण-
मदितिं सुप्रणितम् । देवीं नावं स्वरिचामा
नागसमसवन्ती मारुहे मासस्तये । इति मन्त्रेण
निःक्षिप्य घटेषु देवान् पूजयेत् ॥ * ॥ प्रथमघटे
गणेशं सूर्यं द्वितीयघटे शिवं दुर्गां तृतीयघटे
विष्णुं लक्ष्मीं सरस्वतीं चतुर्थे अग्निं वास्तुपुरुषं
क्षेत्रपालान् कार्तिकेयमश्विनीकुमारौ पञ्चमे
ग्रहान् लोकपालांश्च स्त्रैः स्वेर्मेनैरावाह्य
पूजयेत् ॥ * ॥ ततो गुरुदेवं प्रतिमायां शालग्रामे
वा यथोक्तविधिना स्थापयेत् ।

“ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा

भद्रं पश्येमाक्षिभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाग्देवैस्तनू-

भिर्भ्यार्पेम देवहितं यदायुः ॥”

इति मन्त्रेण निवेश्य ॐ एतोन्विन्नश्स्त्वामः
शुद्धं शुद्धेन सात्त्वा । शुद्धे रक्तेर्वा वृक्षां संशुद्ध
आशीर्वात्ममनु । इति मन्त्रेण शुद्धोदकेन
स्नापयेत् । ॐ घृतवतीति घृतेनाभ्यञ्ज्य । ॐ
अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे ।
पृथिव्याः सप्तधामभिः । इति मसूरचूर्णेनोद्धार्य ।
ॐ सप्त ते अग्ने सग्निधः सप्तजिह्वाः सप्त ऋषयः
सप्त धामप्रियाणि सप्त होत्राः सप्तधा त्वा
यजन्ति । सप्त योनीराष्टशुखा घृतेन । इति
उज्जोदकेन क्षालयेत् । ॐ इपदादिव सुसुचानः
खिन्नः स्नातो मलादिव पूतं पवित्रेण वाच्यमापः
शुक्लन्तु मेनसः इति चन्दनेनागुलिष्य ॐ आपो-
हिष्ठामयो भुवः स्नान ऊर्जो दधातनः महेर-
णाय चक्षसे । इति नदीतोयेन स्नापयेत् ।
ॐ शन्नो देवीरभिष्टये आपो भवन्तु पीतये
शंयोरभिसवन्तु नः । इति तीर्थन्दुतकलसेन
स्नापयित्वा गावत्र्या गन्धयुक्तजलेन स्नापयेत् ।
ॐ हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः यासु जातः
कश्यपो यास्विन्द्रः । अग्नीया गर्भन्दधिरै विरू-
पास्तान् आपः शशशोना भवन्तु ॥ इति पञ्च-
मृत्तिकाया । ॐ इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति
सुतुद्रि स्तोमम् सचता परुष्ण्या । असिक्ताया
मरुद्वृधे वितस्तयार्जोकीये शृणुह्या सुषोमया

इति मन्त्रेण सिकताजलेन । ॐ तद्विष्णोः परमं
पदं सदा पश्यन्ति स्वरयः । दिव्यैव चक्षुरा-
ततम् । इति वल्मीकतोयेन । ॐ या ओषधी
सोमराज्ञीर्विष्टिताः पृथिवीमनु । तामह्य-
मस्मिन्नासनेऽच्छिद्रं शर्म यच्छत । इति सर्वो-
षधिजलेन । ॐ यज्ञा यज्ञा वो अग्नये गिरा
गिरा च दक्षसे । प्रप्रवयमन्दतज्ञातवेदसं प्रियं
मित्रन्नशं सिधम् । इति कषाययुक्तजलेन ।
पञ्चगव्येन स्त्रैः स्वेर्मेनैः सेचयेत् । ॐ पयः
पृथिव्यां पय औषधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे
पयोधाम् । पयस्वतीं प्रदिशः सन्तु मह्यं सम्मा
हजामि पयसा घृतेन सम्मा हजाम्यपहः ॥
इति पञ्चगव्येन । ॐ तस्माद्यज्ञात् सर्वहुत ऋचः
सामानि जज्ञिरे । कृन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्-
यजुस्तस्मादजायत ॥ इति पञ्चान्दतेन । ॐ याः
फलिनोति फलोदकेन । ॐ सहस्रशीर्षेति वक्ष्य-
माणमन्त्रेण सहस्रधारया । ॐ एतोन्विन्नमिति
पूर्वोक्तमन्त्रेण तुलसीचन्दनयुक्तजलेन । ॐ यासां
राजा वरुणो याति मध्ये सत्त्वावृते अवपश्यन्न-
नानाम् । मधुस्रुतः शुचयो याः पावकास्ता
आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ इत्यनेन वेदादि
चतुष्टयेन । तद्यथा ॐ अग्निमीले पुरोहितं
यज्ञस्य देवन्द्विजं होतारं रत्नधातमम् । १ ।
ॐ इष्वेलोर्जेत्वा वायव्यदेवो वः सविता प्राप-
यतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे । २ । ॐ अग्न आयाहि
वीतये गृणानो ह्यदातये निहोता सत्सि
वर्हिषि । ३ । ॐ शन्नो देवीरभिष्टये शन्नो भवन्तु
पीतये शंयोरभिसवन्तु नः । ४ । वक्ष्यमाण-
पुरुषसूक्तेन च एकाशीतिघटैः स्नापयेत् ।
अशक्तौ अष्टाविंशतिघटैरष्टघटैर्वा स्नापयित्वा
धौतवाससा जलमपनीय यथोपचारेः संपूज्य
मण्डले आधारशक्तादीनि पूजयेत् ॥ * ॥ ॐ
आधारशक्तये नमः । एवं सर्वत्र प्रणवादि-
नमोऽन्तेन । प्रकृते कूर्माय अनन्ताय पृथिव्ये
क्षीरसमुद्राय रत्नदीपाय रत्नोज्ज्वलसहितमहा-
मणिमण्डपाय कल्पवृक्षाय रत्नवेदिकायै रत्न-
सिंहासनाय । आमेयां धर्माय नैर्ऋत्यां
ज्ञानाय वायव्यां वैराग्याय ऐशान्यां ऐश्वर्याय
पूर्वस्यां अधर्माय पश्चिमायां अवैराग्याय
उत्तरस्यां अनेश्वर्याय । मध्ये अं अर्कमण्डलाय
उं सोममण्डलाय मं वह्निमण्डलाय । सं सत्वाय
रं रजसे तं तमसे । अं आत्मने अं अन्तरा-
त्मने पं परमात्मने ह्रीं ज्ञानात्मने । पूर्वादिक्श-
रेषु प्रादक्षिण्येन ॐ विमलायै नमः । एवं उत्त-
र्दिक्षे ज्ञानायै क्रियायै योगायै प्रज्ञे सत्वायै
ईशानायै । कर्णिकायां अनुग्रहायै । कर्णिकोपरि
ॐ नमो भगवते विष्णवे सर्वभूतात्मने वासुदेवाय
सर्वात्मसंयोगयोगपीठात्मने नमः ॥ * ॥ ततो
मण्डले देवं संस्थाप्य पौराणिकमन्त्रेण पुरुष-
सूक्तेन वा षोडशोपचारेः पूजयेत् । तद्यथा ।
ॐ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं सर्वतो वृत्वा अत्यतिष्ठदशानुलम् । १ ।

मठः

सर्वतः स्थाने विश्वतो वृत्ता स्थाने सुष्टु इत्यपि पाठः । इति पठित्वा भगवन् विष्णो इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इह सन्निरुद्धस्य मम पूर्वा गृह्याण । ततो यथाविधासनमानीय वमिति वरुणबीजेनार्ध्याम्भसा संप्रोक्ष्यासनमभ्यर्च्य ॐ पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भावं उतामृत त्वस्थेऽग्रानो यदग्नेनातिरोहति २ । इति पठित्वा इदममुकासनं ॐ नमो भगवते वासुदेवाय श्रीविष्णवे नमः । एवं सर्वत्र दाने । ॐ भगवन् विष्णो स्वागतम् । इति स्वागतप्रश्नः । ततस्तस्मात्पात्रस्थं पद्मश्यामाकदूर्वापराजितादि युक्तं जलं गृहीत्वा ॐ एतावानस्य महिमातो व्याप्यांश्च पूरुषः पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ३ । इति पठित्वा इदं पादं पूर्ववन्मूलेन पादयोर्दद्यात् । ततो गन्ध-पुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्पदूर्वायुक्तजलं शङ्खादिपात्रे कृत्वा ॐ त्रिपादूर्ध्वं उदैत् पुरुषः पादोऽस्येहामवत् पुनः । ततो विश्वड्यक्रामन् प्रासनानशने अभि ४ ॥ ततः स्थाने तस्मादित्यपि पाठः । इति पठित्वा सामगानामिदमर्घ्यमभ्यर्चयेत् अर्घ्यः इति शिरसि दद्यात् । जातीलवङ्गकक्कोलयुक्तं केवलं वा पात्रस्थं जलं गृहीत्वा ॐ ततो विराडजायत विराजोऽधिपुरुषः स जातोऽविरिच्यत पश्चादधुविमयो पुरः ५ ॥ इति पठित्वा इदमाचमनीयं ॐ नमो भगवते वासुदेवाय श्रीविष्णवे स्वाहा इति दद्यात् । ततः कांक्षपात्रस्थं दधिमधुघृतात्मकं कांक्षेन पिहितं मधुपर्कं गृहीत्वा ॐ तस्मादयज्ञात् सर्वहुतः संभृतं पृषदाण्यं पशून्तांश्च के वाययानारख्या आभ्याश्च ये ६ ॥ इति पठित्वा एष मधुपर्कः ॐ नमो भगवते वासुदेवाय श्रीविष्णवे स्वाहा इति दद्यात् । ततः पूर्वमन्त्रं पठित्वा पुनराचमनीयश्च दद्यात् । कर्पूरवासितजलं गृहीत्वा ॐ तस्मादयज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे । कृन्दांसि जज्ञिरे तस्मादयजुस्तस्मादजायत ७ ॥ इति पठित्वा इदं स्नानीयजलं मूलेन दद्यात् । पूर्ववत् पुनराचमनीयं दत्त्वा वस्त्रं गृहीत्वा ॐ तस्मादश्वा अजायन्त ये के घोमयादतः । गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ८ ॥ इति पठित्वा इदं वस्त्रं मूलेन दद्यात् । एवमुत्तरीयवस्त्रं यज्ञोपवीतं पूर्ववदाचमनीयं दत्त्वा आभरणं गृहीत्वा ॐ तं यज्ञं वह्निषि प्रौचन् पुरुषं जातमग्रतः । तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ९ ॥ इति पठित्वा मूलेन दद्यात् । ॐ यत्पुरुषं यदधुः कतिधा अकल्पयन् सुखं किमस्यासीत् किं बाहू किमरूपादा उच्यते १० । ऋग्वेदस्याश्वलायनशाखायानु सुखं किमस्य कौ बाहू कावूरू पादा उच्यते इति भेदः । इति पठित्वा मूलेन गन्धं दद्यात् । ॐ ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः । उरु तदस्य यद्वैश्वः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ११ ॥

मठः

इति पठित्वा मूलेन पुष्पं दद्यात् । ॐ चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षुः सूर्यो अजायत । ओत्राद्वायुश्च प्राणश्च सुखादग्निराजायत १२ ॥ सुखादिन्द्रश्चानिश्च प्राणाद्वायुरजायत इति च पाठः । इति पठित्वा मूलेन धूपं दद्यात् । ॐ नाभ्या आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत । पद्भ्यां भूमिर्दिशः ओचात्तथा लोकानकल्पयन् १३ ॥ इति पठित्वा मूलेन दीपं दद्यात् । ततो नैवेद्योपरि मत्स्यमुद्रवा मूलमन्त्रं दशधा जप्त्वाभ्यर्च्य धेनुमुद्रां प्रदर्श्य ॐ यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत । वसन्तोऽस्यासीदायं ग्रीष्म इभाः शरद्विः १४ ॥ इति पठित्वा नैवेद्यं मूलेन दद्यात् । ॐ सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः । देवा यदयज्ञं तन्नाना अवध्नन् पुरुषं पशुम् १५ ॥ इति पठित्वा कर्पूरादिवासितं पानीयं ताम्बूलं पुनराचमनीयं दर्पणश्च दद्यात् । ॐ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः स चन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः १६ । इति पठित्वा अङ्गलित्रयं पुष्पं दत्त्वा आवरणानि संपूज्य मूलमन्त्रं यथाशक्ति जप्त्वा प्रणमेत् । * । ऋग्वेदस्याश्वलायनशाखायानु यत्पुरुषेण हविषा इत्यादिना स्नानीयं ६ तं यज्ञं वह्निषीत्यादिना वस्त्रं ७ तस्मात् यज्ञात् सर्वहुतः संभृतमित्यादिना यज्ञोपवीतम् ८ तस्मात् यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानीत्यादिना चन्दनम् ९ तस्मादश्वा अजायन्त इत्यादिना पुष्पं १० यत्पुरुषं यदधुरित्यादिना धूपम् ११ ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीदित्यादिना दीपम् १२ चन्द्रमा मनसो जात इत्यादिना नैवेद्यम् १३ नाभ्या आसीदन्तरिक्षमित्यादिना ताम्बूलम् १४ सप्तास्यासन् परिधय इत्यादिना गीराजनम् १५ इति भेदः अन्यत् समानम् । * । ततो गुरुः कुण्डपश्चिमे उपविश्य कुण्डे स्थित्वे वा ब्राह्मविधिना तदज्ञाने खगुह्योक्तविधिना साहसनामानमभि संस्थाप्य ब्रह्मस्थापनानन्तरं अभिवेकार्यं ऐशानां नवमब्रह्ममश्यामं वह्निर्दध्यक्षत-भूषितं चूताश्वत्थान्यगोधोदुम्बरज्जपलवच्छन्न-सुखं फलवस्त्रयुतं अन्तःक्षिप्रपश्चरकं निर्मलजलपूर्णं दण्डकलसं अक्षतानामुपरि ॐ आजिघ्र कलसमित्यादिमन्त्रेण स्थापयेत् । तत्र वरुणस्योत्तमनमसीति वरुणं न्यसेत् ।

“ॐ गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः समुद्राश्च सरांसि च ।

सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः ।
आयानु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥”
इति तीर्थानि च न्यसेत् । तत्रैव कलसे अश्व-
स्थानाज्जस्थानात् वल्मीकात् सङ्गमात् हृदात् ।
गोकुलात् रथ्याया आनीय सप्त ऋदः क्षिपेत् ॥
सर्वौषधीश्च ॥ * ॥ ततश्चरुअग्रणं कुर्यात् ।
अग्नेरुत्तरे द्वाङ्गुलविस्तारायां प्रादेशपरिमि-
तोऽम्बरनिर्मितदर्वी साङ्गाङ्गुलविस्ताराय-

मठः

प्रादेशपरिमितोऽम्बरनिर्मितमेक्षणं चरुस्थाली-
आज्यस्थाली उदूखलमुषले सुवं पूर्णहोमार्थं
सुचं समिधं आन्यादीनि उदगग्राणि प्राञ्चं
प्राञ्चं विनियोगक्रमेणासादयति । संस्थाप्य
यवान् ग्रीहीन् वा तदभावे तण्डुलान् शूर्पे
निधाय । सामगः । ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं निर्व-
पामि । इति यवादिप्रवृत्तिमेकां चरुस्थाल्यां
कृत्वा उदूखलमध्ये स्थापयेत् । यजुर्वेदी तु
ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं गृह्णामि ॐ विष्णवे त्वा
जुष्टं निर्वपामि चमसस्यजलेन ॐ विष्णवे त्वा
जुष्टं प्रोचामीति त्रयं कुर्यात् । ऋग्वेदी तु ॐ
विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामि ॐ विष्णवे त्वा
जुष्टं प्रोचामीति निर्वपप्रोक्षणमात्रम् । यस्य
गृहप्रतिष्ठा तस्यादौ जुष्टयद्वयम् । एवं सर्वत्र ।
एवमग्रादिषु । ॐ अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि
एवं वायवे सूर्याय द्विः विष्णवे द्विः अग्नये
वायवे पुनरग्नये वरुणाय पुनरपि अग्नये
सूर्याय प्रजापतये अन्तरीक्षाय दवे ब्रह्मणे
पृथिव्यै महाराजाय सोमाय इन्द्राय अग्नये
यमाय नैर्ऋताय वरुणाय वायवे कुबेराय
ईशानाय ब्रह्मणे अनन्ताय आदित्याय सोमाय
मङ्गलाय बुधाय बृहस्पतये शुक्राय शनिश्चराय
राहवे केतुस्य इत्यं नवत्रिंशत् प्रवृत्तीः स्थाप-
येत् । द्विस्तूर्ण्यो उपरिक्ततदक्षिणवाममुष्टिभ्यां
सुषलेनावहृत्य शूर्पेण प्रस्फोटयेत् । एवमपर-
वारद्वयमवहृत्य शूर्पेण प्रस्फोटयेत् । तथा कर्त्तव्यं
यथा वारत्रयेण तण्डुलनिष्पत्तिर्भवति । तदशक्तौ
संस्कारमात्रार्थं तण्डुलेष्वेवम् । ततस्तण्डुलान्
त्रिः प्रक्षाल्य चरुस्थाल्याममन्त्रकं कृतोत्तराग्रं
पवित्रं निःक्षिप्य तत्र तण्डुलान् निधाय कपि-
लाया दुग्धं निःक्षिप्य तदभावे अन्यधेनो-
दुग्धं निःक्षिप्य दर्व्यां प्रागादिप्रक्षिणमीष-
दुग्धमवधृत्यंस्तथा पचेत् यथा दाहकातिव्याति-
श्रेयित्यमण्डगालनरहितोऽन्तराग्रपक्षश्चरुर्भवति
ज्वलद्गुप्तेन स्थालीमध्यस्थं चरुं दृष्ट्वा ॐ
तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सरथः
दिवीव चक्षुराततमित्यनेन मन्त्रेण ओमित्यनेन
च घृतेन सिक्त्वा दर्व्या दक्षिणावर्त्तेन संमिश्र-
येत् । ततोऽग्नेरुत्तरतोऽवतार्य पुनर्ज्वलद्गुप्ते-
केन स्थालीमध्यस्थं दृष्ट्वा पुनर्घृतेनाभिधारयेत् ।
ततः पशुचणान्तां कुशखिकां समाप्य सामगस्तु
काम्यकर्माङ्गत्वेन तपश्च तेजश्च अङ्गा च द्वीश्च
सत्यश्चाक्रोधश्च त्यागश्च धृतिश्च धर्मेश्च सत्यश्च
वाक् च मनश्चात्मा च ब्रह्म च तानि प्रपद्ये
तानि मामवन्तु । इति जपित्वा विरूपाक्षजपं
कुर्यात् । ततः प्रकृते कर्मणि ।

“ॐ पिङ्गभूषमशुकेशाक्षः पीनाङ्गजरोऽरुणः ।
ह्रागस्थः साक्षस्त्रोऽभिः सप्तार्चिः शक्ति-
धारकः ॥”
इत्यादित्यपुराणीयं ध्यात्वा विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठा-
कर्मणि अये त्वं साहसनमासीति नाम कृत्वा-
वाह्यं संपूज्य प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं

मठः

तूष्णीमगौ जुत्वा मेक्षणेन चरुं गृहीत्वा ॐ तद्धि-
ष्णोरित्यादिखाहान्तेन जुहुयात् सर्वत्र साम-
गानां मन्त्रान्ते देवतोद्देशो नास्ति । अन्येषां
इदं विष्णवे इति । ॐ भूः खाहा इदममये ॐ
भुवः खाहा इदं वायवे ॐ स्वः खाहा इदं
सूर्याय ॐ भूर्भुवः स्वः तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो
देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात्
खाहा इदं सूर्याय । ॐ तद्विप्रासो विपन्ववो
जाग्रवांसः समिन्वते विष्णोर्यत् परमं पदं खाहा
इदं विष्णवे । ॐ विश्वतश्चक्षुरत विश्वतो मुखो
विश्वतो बाहुरत विश्वतस्पात् संवाहुभ्यां धमति
संपतत्रैद्यावा भूमी जनयन् देव एकः खाहा
इदं विष्णवे । ॐ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य
देवत्वित्जं होतारं रत्नधातमं खाहा इद-
ममये । ॐ इषेतोर्जेत्वा वायवस्यदेवो वः
सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे खाहा इदं
वायवे । ॐ अग्न आयाहि वीतये गृणानो
हयदातये निहोता सस्त्रि बर्हिषि खाहा
इदममये । ॐ शन्नो देवीरभीष्टये शन्नो भवन्तु
पीतये शंयोरभिस्रवन्तु नः खाहा इदं वरुणाय ।
ॐ भूरगये खाहा ॐ सूर्याय खाहा ॐ
प्रजापतये खाहा ॐ अन्तरीक्षाय खाहा ॐ
दौः खाहा ॐ ब्रह्मणे खाहा ॐ पृथिव्ये खाहा
ॐ महाराजाय खाहा एष्वपि सामगेतरे-
स्तत्तदेवतोद्देशः पश्चात् कार्यः । ॐ सोमं
राजानं वरुणमग्निमन्वारभामहे आदित्यं
विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणश्च बृहस्पतिं खाहा इदं
सोमाय ॥ * ॥ ततो दिक्पालहोमः । ॐ
त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सुहवं
सूरमिन्द्रं जयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं खस्तिनो
मधवा धात्विन्द्रः खाहा इदमिन्द्राय । ॐ
अग्निं दूतं तूष्णीमहे होतारं विश्ववेदसं अस्य
यज्ञस्य सुक्रतुं खाहा इदममये । ॐ नाके
सुपर्णसुपयत् पतन्तं हृदावेनन्तो अभ्यचक्षत
त्वा हिरण्यपक्षं वरुणस्य दूतं यमस्य योनौ
शक्रुनं सुरण्यं खाहा इदं यमाय । ॐ वेत्या
हि निरुत्तीनां वज्रहस्तः परिब्रजं अहरहः
सिन्धुपरिपदामिव खाहा इदं निरुत्ताय ।
ॐ वृतवती भुवनानामभिष्रियोऽङ्गी पृथ्वी मधु-
दुधे सुपेशसा द्यावा पृथिवी वरुणस्य धर्मणा
विष्कभिते अजरे भूरिरेतसा खाहा इदं वरु-
णाय । ॐ वात आवातु मेघजं शम्भुमयो भुनो
हृदे प्रण आयूधि तारिषत् खाहा इदं
वायवे । ॐ सोमं राजानं वरुणमग्निमन्वा-
रभामहे आदित्यं विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणश्च बृह-
स्पतिं खाहा इदं सोमाय । ॐ अभित्वा
शूरणोऽमुमोऽदुग्धा इव धेनवः । इशानमस्य
जगतः खर्दशमीशानमिन्द्र तस्युषः खाहा इद-
मीशानाय । ॐ ब्रह्म यज्ज्ञानं प्रथमं पुर-
स्ताद्विधीमतः सुरुचो वेण आवः । सुबुध्या
उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च
विवः खाहा इदं ब्रह्मणे । ॐ चर्षणीष्टं मध-

मठः

वानसुक्यामिन्द्रं गिरो बृहतीरभ्यनुषत वाह-
धानं पुरुहूतं सुवृत्तिभिरमर्त्यं जवमानं दिवे
दिवे खाहा । इदमनन्ताय । इति सामगो
जुहुयात् । तत्तदेवतोद्देशस्तु न कर्तव्यः । तत्तद्-
देवताप्रकाशनाय च देवताविशेषा उक्ताः ॥ * ॥
यजुर्वेदी तु । ॐ त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं
हवे हवे सुहवं सूरमिन्द्रं हवे हवे शक्रं पुरुहूत
मिन्द्रं खस्तिनो मधवा धात्विन्द्रः खाहा इद-
मिन्द्राय । ॐ वैश्वानरो न उतय आप्रयातु परा-
वतः अग्निरुक्थेन वाहसा उपयामगृहीतोऽसि
वैश्वानराय द्वेषते योनिर्वैश्वानराय त्वा खाहा
इदममये । ॐ असियमोऽस्यादित्योऽव्यसि-
न्त्रितो गृह्येन व्रतेन असि सोमेन समयाविष्ट
आहुस्ते त्रीणि दिवि बन्धनानि खाहा इदं
यमाय । ॐ यस्ते देवी निरुत्तिरावबन्ध पाशं
ग्रीवासु विश्रुत्यं तन्ते विषाम्यायुषो न मध्या-
दयेतं पित्तमहि प्रस्तुतः । नमी भूत्ये एदश्च-
कारखाहा । इदं निरुत्तये । शाखान्तरे
तु ॐ यस्ते देवी निरुत्तिरावबन्ध दास्यीवा
स्वविच श्रुत्यं इदन्ते तद्विषाम्यायुषो न मध्या-
दया जीवः पितुमहिप्रस्तुत खाहा इदं निरुत्-
तये । ॐ वरुणस्योत्तमनमसि वरुणस्य स्तम्भ-
सर्जनीस्यः वरुणस्य ऋतसदनसि वरुणस्य
ऋतसदनमसि वरुणस्य ऋतसदनी मासीद्
खाहा इदं वरुणाय । ॐ वातो वावो मनो
वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिस्तेऽग्रे समयुज्जस्ते-
ऽस्मिन् यवमादधुः खाहा इदं वायवे । ॐ
कुविदङ्गधवमन्तो यवश्चिदयथा दान्त्यनुपूर्वं
वियूयम् । इहे हैषां कृणुहि भोजनानि ये
बर्हिषो नम उक्तिं न जग्मुः खाहा इदं कुवे-
राय । ॐ तमीशानं जगतस्तस्युषस्यतिं धियं
जिन्नमवसे जूमहे वयम् । पूषाणो यथा वेद-
सामसदृष्टे रक्षिता पायुरदव्यस्तये खाहा
इदमीशानाय । ॐ आब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्म-
वर्चसी जायता माराहे राजन्य शूर इषयोति
आधी महारथो जायतां खाहा इदं ब्रह्मणे ।
ॐ नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ये
अन्तरीक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः खाहा
इदमनन्ताय ॥ * ॥ ऋग्वेदी तु । ॐ त्रातार-
मिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सुहवं सूरमिन्द्रं
जयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं खस्तिनो मधवा
धात्विन्द्रः खाहा इदमिन्द्राय । ॐ अग्निं दूतं
पुरोदधे हव्यवाहसुपन्नवे देवा आसादयादिह
खाहा इदममये । ॐ यमाय सोमं सुतनुत
यमाय जुहुता हविः यमं ह यज्ञो गच्छत्यग्नि-
दूतो अरं क्रतुः खाहा इदं यमाय । ॐ एषते
निरुत्तेर्भागस्तं जुषस्व खाहा अग्निनेत्रेभ्यो
देवेभ्यः पुरः सद्गः खाहा यमनेत्रेभ्यो दक्षिणा-
सद्गः विश्वदेवनेत्रेभ्यः देवेभ्यः खाहा पश्चात्
सद्गः खाहा मित्रावरुणनेत्रेभ्यो देवामादा-
वय उपरा सद्गः खाहा सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्य
उपविशद्गो दुरः सद्गः खाहा इदं निरुत्त-

मठः

ताय । आश्वलायनशाखायान्तु ॐ मोयुगः
परापरा निरुत्तितुर्ह्यावधीत् । पदीष्ट तूष्ण्या
सह खाहा इदं नेरुत्ताय । ॐ तत्वायामि
ब्रह्मणा बन्धमानस्तदाशास्ते यजमानो
हविर्भिः । अहेइमानो वरुणे हवोऽध्वरुशं
समान आयुः प्रमोषी खाहा इदं वरुणाय ।
ॐ वातो वावो मनो वा गन्धर्वाः सप्तविंशति-
स्तेऽग्रेऽश्वमयुज्जस्तेऽस्मिन् यवमादधुः खाहा ।
इदं वायवे । आश्वलायनशाखायान्तु ॐ तव
वाय वृतस्यते त्वष्टृर्जामातरङ्गुत । अवांसा
तूष्णीमहे खाहा इदं वायवे । ॐ कुविदङ्गधव-
मन्तो यवश्चिदयथा दान्त्यनुपूर्वं वियूय इहे
हैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नमो वृत्तिं
न जग्मुः खाहा इदं कुवेराय । ॐ तमीशानं
जगतस्तस्युषस्यतिं धियं जिन्नमवसे जूमहे वयं
पूषाणो यथा वेद सामसदृष्टे रक्षिता पायुर-
दव्यस्तये खाहा इदमीशानाय । ॐ ब्रह्म
यज्ज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विधीमत सुरुचो वेण
आवः खबुध्या उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च
योनिमसतश्च विवः खाहा इदं ब्रह्मणे । ॐ
नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु येऽन्त-
रीक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः खाहा इद-
मनन्ताय ॥ * ॥ ततो नवग्रहहोमः । ॐ आह-
ष्णेन रजसा वर्चमानो निवेश्यन्नदन्तं मर्तय
हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि
पश्यन् खाहा । ॐ आषाढस्य समेतु ते विश्वतः
सोमवृष्टं भवावाजस्य सङ्गये खाहा । ॐ अग्नि-
मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयं अपां
रेतांसि जिन्नति खाहा । ॐ अग्ने विवस्वदुषस-
श्चिचं राधोऽमर्त्य आदाशुषे जातवेदो वहा
त्वमदा देवां उपवृद्धः खाहा । ॐ बृहस्पते
परिदीया रथेन रचोहा मित्रां अपवाधमानः
प्रभञ्जतुसेना प्रष्टणो युधा यजन्नस्माकमेध्वविता
रथानां खाहा । ॐ शुक्रन्तेऽन्यदयजन्ते अन्य-
द्विष्टरूपे अहनी दौरिवासि विश्वा हि माया
अवसि स्वधावन् भद्राते पूषन्निह रातिरस्तु
खाहा । ॐ शन्नो देवीरभीष्टये शन्नो भवन्तु
पीतये शंयोरभिस्रवन्तु नः खाहा । ॐ कयान-
श्चित्र आसुव दूती सदा वृधः सखा कया
सचिष्ठया वृता खाहा । ॐ केतुं कन्नककेतवे
पेशो मर्या अपेशसे ससुसङ्गिरजायथाः खाहा ।
यजुर्वेदी तु । ॐ आहृण्यनेत्यादि इदं सूर्याय ।
ॐ इमं देवा असपत्नं सुबद्धं महते क्षत्ताय
महते ज्येष्ठाय इममसुमसुस्थ पुत्रमसुस्थाः
पुत्रमस्ये विशे खाहा । इदं सोमाय । ॐ
अग्निमूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयं
अपां रेतांसि जिन्नति खाहा । इदं सङ्ग-
जाय । ॐ उदबुध्यस्वामे प्रतिजागृहि त्वमि-
ष्टापूर्ते सखलेयामयश्च । अस्मिन् सधस्ये
अधुत्तरस्मिन् विश्वेदेवा यजमानश्च सीदत
खाहा । इदं बुधाय । ॐ बृहस्पते अति यदर्थो
अर्हदुमहिभाति क्रतुमञ्जनेषु । यद्दीदधच्छरस

मठः

ऋत प्रजात तदस्मात्तु त्रिविधं धेहि चित्रं
खाहा । इदं दृष्टव्यं । ॐ अन्नात् परिश्रुतो
रसं ब्रह्मणा व्यपिवत् क्षत्रं पयः सोमं प्रजा-
पतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्र-
मन्वसः । इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽन्तं मधु
खाहा । इदं शुक्राय । ॐ शुक्रो देवोरभीष्टये
आपो भवन्तु पीतये शंयोरभिसवन्तु नः खाहा ।
इदं शनैश्चराय । ॐ काष्ठात् काष्ठात् प्ररो-
हन्ती परुषः परुषः परि एवानो दूर्वे प्रतनु
सहस्रेण शतेन च खाहा । इदं राहवे । ॐ
केतुं कृन्नकेतवे पेयो मर्या अपेशसे समुसङ्गि-
रजायथाः खाहा । इदं केतुभ्यः । ऋग्वेदी तु
एभिरेव मन्त्रैर्जुहुयात् ॥ * ॥ ततो मेघममौ
प्रक्षिपेत् । एवं चरुहोमं समाप्य चरुशेषेण
दिग्भ्यो बलिन्ददात् । तदयथा । एष पायस-
वलिः ॐ प्राये दिशे नमः । एवमाग्नेये अवाग्ने-
निर्गते प्रतीये वायवे उदीये ऐशान्ये ऊर्ध्व-
दिशे अधोदिशे ॥ * ॥ ततो वृताक्तपलाश-
समिधा अष्टोत्तरशतं जुहुयादनेन मन्त्रेण । ॐ
तद्विष्णोरित्यादि खाहा इदं विष्णवे । ततः
पूर्वोक्तेष्वरुहोममन्त्रैस्तत्तदेवताभ्यः सुवेणा-
प्याहुतीर्जुहुयात् । तत आग्नेयं पुरुषसूक्त-
नवभिन्मन्त्रैः सामगो जुहुयात् । यथा । ॐ
इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं स मूढमस्य
पांशुले खाहा । १ । ॐ प्रक्षस्य विष्णो अरु-
षस्य नूंसहः प्रणवोचं विदधा जातवेदसः
वैश्वानराय मतिर्नयसि शुचिः सोम इव पवते
चारुरमये खाहा । २ । ॐ प्रकाशसुषण्वेव
ब्रुवाणो देवो देवानां जनिमा विवक्ति मद्भिन्नतः
शुचिबन्धुः पावकः पदा वराहो ऋति रेतन्
खाहा । ३ । ॐ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः
सहस्रपात् । स भूमिं सर्वतो दृत्वा अत्यतिष्ठ-
दृष्टाक्षुर्लं खाहा । ४ । ॐ त्रिपादूर्ध्वसदेत्
पुरुषः पादोऽस्यैवाभवत् पुनः । ततो विश्वं
यक्रामत् शासवानशने अभि खाहा । ५ ।
ॐ पुरुष एवेदं सर्वं यद्वत् यच्च भयं उतामृत-
त्वस्यैशानो यदनेनातिरोहति खाहा । ६ ।
ॐ एतावानस्य महिमातो व्यायांश्च पुरुषः
पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं
दिवि खाहा । ७ । ॐ ततो विराड्जायत
विराजो अग्निपुरुषः । स जातो अत्यरिष्यत्
पञ्चाद्भूमिमथो पुरः खाहा । ८ । ॐ कयान-
श्चित्र आशुवदूती सदा वृधः सखा कया सचि
हृया दृता खाहा । ९ । * । यकुर्वेदी तु ।
घोडशोपचारपूजोक्तपुरुषसूक्तघोडशमन्त्रैरा-
ग्न्येन घोडशाहुतीर्जुहुयात् । ऋग्वेदिनाम-
प्येवम् ॥ * ॥ तत आग्नेमिश्रितान् तिलान्
गृहीत्वा ॐ इरावती धेनुमती हि भूतं स्यव-
सिनी मन वेदशस्या अक्षभ्रा रोदसी विष्णु-
रेतेराधत्त पृथिवीमभितो मयूखेः खाहा । इदं
विष्णवे । इति सक्तं जुहुयात् । ॐ ब्रह्मानु-
यायिभ्यः खाहा । ॐ विष्णुयुयायिभ्यः खाहा ।

III.

144

५७३

मठः

ॐ ईशानानुयायिभ्यः खाहा । एवं पूर्वोक्ते-
र्नवग्रहमन्त्रैर्देशिकपालमन्त्रैश्च सक्तं सक्तं
जुहुयात् । एवं पर्वतेभ्यः खाहा । ॐ नदीभ्यः
खाहा । ॐ समुद्रेभ्यः खाहा । एवं तिल-
होमं समाप्य सुवेण महावाह्वतिभिराग्न्यं
जुहुयात् । * । ततः प्रायश्चित्तहोमसङ्कल्पं
कृत्वा ॐ अग्ने त्वं विधुनामासीति नाम कृत्वा
आवाह्य पूजयित्वा परिभाषासिद्धं खशाखोक्तं
प्रायश्चित्तहोमादि कृत्वा पूर्णाहुत्यां ऋङनामा-
नमनिं पूजयित्वा घृतपूर्णसुचा उत्थाय यज-
मानेनान्वारब्धः ॐ तद्विष्णोः परममिदं
वौधट् इत्युच्चार्य पूर्णाहुतित्रयं दद्यात् । तत
आचारात् ऐशान्यां पृथिवीं त्वं शीतला भव
इत्युच्चार्य दुग्धादि क्षिप्त्वा सुवर्णमभस्मना ॐ
कश्यपस्य त्रायुषं इति शिरसि । ॐ यमदमे-
स्त्रायुषं कण्ठे । ॐ यदेवानां त्रायुषं बाहु-
मूलयोः । ॐ तन्मेऽस्तु त्रायुषं हृदि । अन्य-
कर्तृकपक्षे तु तत्तेऽस्तु त्रायुषमिति विशेषः ।
ततो यजमानः पञ्चगव्यं चरुशेषं प्राश्य धात्वा
वा पूर्णपात्रादिकां दक्षिणां ब्रह्मणे दद्यात् ततो
हेमयुक्तं सवस्त्रतिलपात्रं अलङ्कृतगर्वीं तन्मूलां
वा एतद्दोमकर्म्मप्रतिष्ठार्थमाचार्याय दद्यात् ।
अन्यहोत्रपक्षे होत्रे दद्यात् । एतत्कृतकर्म्मणा
प्रीयतां भगवान् विष्णुरिति विष्णवे समर्पयेत् ॥ * ॥
ततः प्रासादसमूहे ॐ उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्यते देवा
यजन्तस्ते महे उपप्रयान्तु मरुतः सुदानव इन्द्रः
प्राशुर्भवासचा इतिमन्त्रेण देवतामानीय विष्णु-
गृहस्य सम्मुखे गरुडं शिवगृहस्य दृषं दुर्गा-
गृहस्य सिंहं स्थापयेत् । ततो गन्धमाख्यवक्त्रा
दिना स्थापितं परितोष्य ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे
इत्यादि पठित्वा ॐ चक्राय नम इति चक्रं
संपूज्य गृहोपरि यथायोग्यं चक्रादिकं विन्यस्य
गृहं वस्त्रेणाच्छाद्य गृहद्वारारुपं तोरणं
विधाय गृहानुरूपघट्टाचामरकिङ्किणीजाल-
वर्हिपत्रोपेतं सवस्त्रयष्टिसमेतं ध्वजं गृहस्थेशान-
कोणे वायुकोणे वा स्थापयेत् । * । ततो विष्णुं
शालग्रामादौ यथाहं गृहसमीपे नीत्वा पञ्चविं-
शतिघटेर्नारिकेलोदकेः पञ्चगव्यपञ्चामृतैस्त्रीयो-
दकेः स्नानं कारयित्वा घोडशोपचारादिभिः
पूजयेत् । वक्ष्यमाणमन्त्राणां पौराणिकत्वेन
श्रुत्यामप्यधिकारः । अत्रार्चपात्राभ्यां
प्रोक्षितं आसनं गृहीत्वा इदमासनं ॐ सर्वा-
न्तर्यामिणे देव सर्वबीजमयं ततम् । आत्मस्थाय
परं शुद्धमासनं कल्पयाम्यहम् ॥ ॐ विष्णवे
नम इति मन्त्रेण दद्यात् १ । ततः कृताञ्जलिः ।
“ॐ यस्य दर्शनमिच्छन्ति देवाः खाभौष्टिह्वये ।
तस्मै ते परमेशाय स्वागतं स्वागतं मे ॥
कृतार्थोऽनुगृहीतोऽस्मि सफलं जीवितं मम ।
आगतो देवदेवेश ! सुखागतमिदं वपुः ॥”
विष्णो स्वागतमिति स्वागतप्रश्नः २ । ताम्र-
पात्रस्य श्यामाकूर्वापद्मापराजितायुक्तजलं
गृहीत्वा ।

मठः

“ॐ यद्भक्तिविशेषसम्पत्कृतं परमानन्दसम्भवः ।
तस्मै ते चरणाजाय पादं शुद्धाय कल्पये ॥”
इत्युच्चार्य मूलेन पादयोर्दद्यात् ३ । इदमासन-
मितीव मन्त्रस्य पूर्वमेतत् पादमिति प्रयोष्य-
मेवमुत्तरत्र यथायोग्यमुक्तेयः । गन्धपुष्पाक्षत-
यवकुशाग्नितिलस्येतसर्वपदूर्वात्मकं अर्घ्यं शृङ्खलं
गृहीत्वा ।
“ॐ तापत्रयहरं दिव्यं परमानन्दलक्षणम् ।
तापत्रयविनिर्मुक्तं तवार्घ्यं कल्पयाम्यहम् ॥”
इति मूलेन शिरसि दद्यात् ४ । चातीतवङ्ग-
कक्कोलयुक्तं केवलं वा जलं गृहीत्वा ।
“ॐ देवानामपि देवाय देवानां देवतात्मने ।
आचामं कल्पयामीश शुद्धानां शुद्धिहेतवे ॥”
इति मूलेन दद्यात् ५ । कांस्यस्यं दधिमधुघृता-
त्मकं कांस्यपिहितं मधुपर्कं गृहीत्वा ।
“ॐ सर्वकल्मषहीनाय परिपूर्णसुखात्मने ।
मधुपर्कमिमं देव कल्पयामि प्रसीद मे ॥”
इति मूलेन दद्यात् ६ । पुनराचमनीयं गृहीत्वा ।
“ॐ उच्छिष्टोऽप्यशुचिर्वापि यस्य स्मरणमात्रतः
शुद्धिमाप्नोति तस्मै ते पुनराचमनीयकम् ॥”
इति मूलेन दद्यात् ७ । लौकिकघटाधिकशत-
त्रयतोलाकान्यूनं तीर्थजलं गृहीत्वा ।
“ॐ परमानन्दबोधाब्धिनिमग्नजन्मर्तये ।
साङ्गोपाङ्गमिदं स्नानं कल्पयाम्यहमीश ते ॥”
ॐ तद्विष्णोरिति मूलेन दद्यात् ८ । पूर्वरीत्या
पुनराचमनीयं दद्यात् । अर्घ्याभ्यां प्रोक्षितं
वस्त्रं गृहीत्वा ।
“ॐ मायाचित्रपटच्छन्ननिजगुह्योत्तेजसे ।
निरावरणविज्ञाय वासस्ते कल्पयाम्यहम् ॥”
इति मूलेन दद्यात् ९ । उत्तरीयवस्त्रं गृहीत्वा ।
“ॐ यमाश्रित्य महामाया जगत्संमोहिनी
सदा ।
तस्मै ते परमेशाय कल्पयाम्युत्तरीयकम् ॥”
इति मूलेन दद्यात् १० । ततः पूर्ववत् पुनराच-
मनीयं दद्यात् । सुवर्णाद्याभरणमर्घ्याभ्यां
प्रोक्ष्य ।
“ॐ स्वभावसुन्दराङ्गाय नानाशृङ्गाश्रयाय ते ।
भूषणानि विचित्राणि कल्पयाम्यमराक्षितं ॥”
इति मूलेन दद्यात् १० । प्रोक्षितं गन्धं गृहीत्वा ।
“ॐ परमानन्दसौरभ्यपरिपूर्णदिगन्तर ।
गृहाण परमं गन्धं कृपया परमेश्वर ॥”
इति मूलेन दद्यात् ११ । तत्तदेवताप्रियपुष्प-
मादाय ।
“ॐ तुरीयवनसम्भूतं नानागुणमनोहरम् ।
आनन्दसौरभं पुष्पं गृह्यतां परमेश्वर ॥”
इति मूलेन दद्यात् १२ । धूपं प्रोक्ष्य घट्टां
संपूज्य ।
“ॐ वनसतिरसो दिव्यो गन्धाढ्यः सुमनोहरः ।
आग्नेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥”
इत्युच्चार्य वामहस्तेन घट्टां वादयन् मूलेन
दद्यात् १३ । ततो वृतादिप्रदीपमादाय ।
“ॐ सुप्रकाशो महादीपः सर्वतस्मिन्निरापहः ॥

मठः

सवाह्याभ्यन्तरं ज्योतिर्दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥”
इति मन्त्रेण दद्यात् १४ । प्रोक्षितनानाविध-
नैवेद्योपरि मत्स्यसुत्रया मूलं दध्या जम्बा-
भ्यर्च्य धेनुसुत्रयामृततीक्ष्णम् ।
“ॐ सत्पात्रसिद्धं सुहृद्विविधानेकभक्षणम् ।
निवेदयामि देवेश सानुगाय गृह्याण ततः ॥”
इति मन्त्रेण दद्यात् १५ । जलमादाय ।
“ॐ समस्तदेवदेवेश सर्वदक्षिकरं परम् ।
अखण्डानन्दसम्पूर्णं गृह्याण जलसुत्तमम् ॥”
इति मन्त्रेण दद्यात् १५ । पूर्ववत् पुनराच-
मनीयम् । ताम्बूलं गृहीत्वा ।
“ॐ ताम्बूलं देवदेवेश कर्पूरादिसुवासितम् ।
कल्पयामि तवैशान वदनाम्भोजभूषणम् ॥”
इति मन्त्रेण दद्यात् १५ । ततस्तत्तदेवतानम-
स्कारमन्त्रैर्वन्दनं कुर्यात् १६ । उपचारत्रया-
धारदाने साधारणोत्सृष्टः पृथग्वा तद्दानम् ॥
ततः ॐ विष्णवे नमः इति त्रिः संपूज्य घण्टा-
वितानतोरणयुक्तं वस्त्रादिच्छादितं वस्त्रं प्रोक्ष्य
ॐ विष्णवे नमः इति त्रिः संपूज्य ॐ तद्विष्णो-
रित्यनेन विष्णुं स्तुत्वा ॐ तत् सद्युच्चार्य
वामहस्तेन धत्वा कुशतिलजलान्यादाय अदो-
द्यादि असुकगोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा एतत्तृण-
काष्ठादिमयवैष्णपरमाणुसमसंख्यवर्षसहस्राव-
च्छिन्नखर्गलोकमहितत्वकामः श्रीविष्णुप्रीति-
कामो वा एतत्तृणकाष्ठादिमयवैष्ण विष्णुदेवतं
विष्णवे तुभ्यमहं सम्पददे । इत्युत्सृजेत् । इष्ट-
कादिमये तु एतदिष्टकादिमयवैष्णपरमाणुसम-
संख्यवर्षसहस्रद्रुणकालावच्छिन्नखर्गलोक-
महितत्वकाम एतदिष्टकादीतिविशेषः । एतत्-
प्रतिष्ठार्थं सुवर्णं ताम्बूलं वा दक्षिणां विष्णवे
दद्यात् । पश्चादाचार्यादौ प्रतिपत्तिः ॥
ततो देवं स्वयं गृहीत्वा गृहप्रदक्षिणं कारयित्वा
ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्ये-
माक्षिभिर्यजत्राः स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तुभिर्य-
सेम देवहितं यदायुः । इत्यनेनाभिमन्त्रितं देवं
गृहं प्रवेशयेत् । ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे-
ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तमाददे
इति मन्त्रेण पिण्डकोपरि न्यसेत् । ॐ स्थिरो
भव वीजुङ्ग आशुर्भव वाह्यन्वत् पृथुर्भव सुसदस्त्व-
मग्ने पुरीषवाहनः । इत्यनेन स्थिरीकुर्यात् ।
पुनर्देवं संपूज्य यथाशक्ति चामरघण्टावितान-
गोहिरण्यग्रामवाद्यभाषादिकं दद्यात् । ततः
ॐ यावद्द्वाराधरो देवो यावत्तिष्ठति मेदिनी ।
तावदत्र जगन्नाथ सन्निधीभव केशव ॥ इति
मन्त्रं पठेत् । ततो ध्वजसमीपं गत्वा संप्रोक्ष्य
तमारोपयेदनेन मन्त्रेण ॐ एहोहि भगवन्नी-
श्वरविनिर्मित उपरिचरवायुमार्गानुसारिन्
श्रीकर श्रीनिवास रिपुध्वंसकर सुजनाधिलय
सर्वदेवतासम्मत कुरु शान्तिं स्वस्वयनश्च मे
भवतु सर्वविघ्नान् हर हर स्वाहा ॐ ध्वजाय
नम इति ध्वजं संपूज्य ॐ विष्णवे नम इति
त्रिरभ्यर्च्य ध्वजं संप्रोक्ष्य वामहस्तेन स्पृष्ट्वा

मठः

अदोद्यादि असुकगोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा
महापातकादिबहुपापक्षयकामो विष्णुप्रीति-
कामो वा विष्णुवैष्णानि इमं ध्वजं विष्णुदेवतं
विष्णवे तुभ्यमहं सम्पददे । इत्युत्सृज्य एतत्-
प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां विष्णवे दद्यात् । पश्चादा-
चार्यादौ प्रतिपत्तिः । ततो गरुडस्तम्भं समा-
रोप्य ॐ सुपर्णोऽसि गरुडान्स्तिष्ठते शिरो
गायत्रं चक्षुर्दृष्टव्यन्तरे पक्षौ । स्तोम आत्मा
कृन्दांस्त्रिजगानि यजूर्षि नाम सामते तनुर्वा-
मदेयं यज्ञायज्ञियं पुच्छं धिष्ट्याश्च श्रुताः सु-
पर्णोऽसि गरुडान्स्तिष्ठं गच्छ स्वःपते ॥ यजु-
र्वेदी तु । ॐ सुपर्णोऽसि गरुडान् स्तिष्ठते
शिरो गायत्रं चक्षुस्तोम आत्मा साम ते तनु-
र्वामदेयं दृष्टव्यन्तरे पक्षौ यज्ञायज्ञियं पुच्छं
कृन्दांस्त्रिजगानि धिष्ट्याः श्रुताः यजूर्षि नाम ।
सुपर्णोऽसि गरुडान्स्तिष्ठं गच्छ सुरः पते इति
पठित्वा । ॐ गरुडाय नम इति त्रिः संपूज्य
ॐ नमस्ते पतगश्रेष्ठ पद्मगान्तकर प्रभो । त्वत्-
प्रसादान्महाबाहो मोदेयं दिवि देववत् ॥
यथा त्वं संपुटकरः सततं नतकन्धरः । तथैव
पुरतो विष्णोस्तत्प्रसादाद्भवाम्यहम् ॥ इति
पुटाञ्जलिः प्रार्थयेत् ॥ ततः पिष्टप्रदीपा-
दिना निर्मलं कुर्यात् । ततो विष्णान्यून-
ब्राह्मणेभ्यो भोज्यानि दद्यात् । दीनानाद्यक्षपण-
वधिरेभ्यो यथाशक्ति दद्यात् । ततः प्रीयतां
पुण्डरीकाक्षसर्वयज्ञेश्वरो हरिः । तस्मिंस्तुष्टे
जगत्पुष्टं प्रीणितं प्रीणितं जगत् ॥ ततो वृत्त्य-
गीतवादिनस्त्रिन्धनमर्च्योत्सवं कृत्वा अच्छिद्रा-
वधारणं कृत्वा वैगुण्यसमाधानार्थं तद्विष्णो-
रिति विष्णुं स्मरेत् ॥ एवं रुद्रादिमठादि-
प्रतिष्ठायां आसनादिकन्तु तत्तन्मन्त्रं विहाय
केवलं प्रणवादिनमोऽन्तेन तत्तन्नाम्ना दत्त्वा
यथायोग्यं तत्तत्कर्मशेषं समापयेत् ॥ एवं
गोपयादि प्रतिष्ठायां तत्समीपे वेदिकां कृत्वा
तत्तत्फलकामो विष्णुप्रीतिकामो वा तत्तत्-
प्रतिष्ठां करिष्ये इति सङ्कल्प्य वृद्धिआह्लादिकं
विधाय प्रागुक्तविधिनाभिस्थापनादि एतत्-
कर्मणा प्रीयतां भगवान् विष्णुरित्यन्तं कर्म
कृत्वा कृपादिवत् सर्वभूतेभ्य उत्सृज्य दक्षिणां
दद्यात् ॥ नियमव्रतादिप्रतिष्ठायान्तु विष्णु-
रित्यन्तं कर्म कृत्वा व्रतानुष्ठानं कृत्वा दक्षिणा-
दिकं कुर्यात् ॥ ततो घटस्थजलेन यजमान-
मभिषिञ्चेत् । तद्यथा,—
“ॐ सुरास्त्रामभिषिञ्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्कर्षणो विभुः ।
प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ॥
आखण्डलोऽग्निर्भगवान् यमो वै नैर्ऋतस्तथा ।
वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः ।
ब्रह्मणा सहितः शेषो दिक्पालाः पान्तु ते सदा ॥
कौर्त्तिकैर्लक्ष्मीर्धृतिर्महा पुष्टिः अह्ना क्षमा मतिः ।
बुद्धिर्लक्षा वपुः शान्तिस्तुष्टिः पुष्टिश्च मातरः ।
एतास्त्रामभिषिञ्चन्तु देवपत्न्याः समागताः ॥

मणिः

आदित्यचन्द्रमा भौमो बुधजीवसितार्कजाः ।
ग्रहास्त्रामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः ॥
देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
ऋषयो मुनयो गावो देवमातर एव च ॥
देवपत्न्योऽध्वरा नागा दैत्याश्चाभरसां गणाः ।
अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ॥
औषधानि विचित्राणि कालस्यावयवाश्च ये ।
सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदा नदाः ।
एतास्त्रामभिषिञ्चन्तु धर्मकामार्थसिद्धये ॥” ॥
इति मठादिप्रतिष्ठाप्रयोगतत्त्वं समाप्तम् ॥
(पक्ष्वाद्यवस्तुविशेषः । अस्य पाकप्रकारो यथा,
“समिता मर्दयेदन्यजलेनापि च सन्नयेत् ।
तस्यास्तु वटिकां कृत्वा पचेत् सर्पिणि नीरसम् ॥
एला खवङ्गकर्पूरमरीचादीरलङ्कृते ।
मज्जयित्वा सितापाके ततस्तच्च समुद्धरेत् ॥
अयम्पुकारः संसिद्धो मठ इत्यभिधीयते ॥”
[सन्नयेन्मर्दयेत्] तथास्य गुणाः ॥
“मठस्तु दृढं हृद्यं वल्यः समधुरो गुरुः ।
पित्तानिलहरो रक्तो दीप्यामीनां सुपूजितः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मठः, पुं, (मन्यते मनुतेऽवबुध्यते इत्यर्थः । मन +
“वचिमनिभ्यां चिञ्च ।” उणा० ५ । ३६ । इति
अरश्चित् ठञ्चान्तादेशः ।) मुनिविशेषः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ (श्रौङ्गः । मठरो मुनिश्रीखयो-
रित्युज्ज्वलदत्तः ॥)
मड इ क मोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) इ मण्डयति । इति दुर्गा-
दासः ॥
मड इ कि भूषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) मण्डयति मण्डति
हारो जनम् । इ मण्डते । इति दुर्गादासः ॥
मड इ ड विभागे । वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) इ मण्डते ड
मण्डते । इति दुर्गादासः ॥
मडकः, पुं, (मण्डयति भूषयति क्षेत्रमिति । मडि
+ “कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि ।” उणा०
२ । ३२ । इति कुन् । एषोदरादित्वाङ्गलोपः ।)
शस्यभेदः । मेडुया इति भाषा । इति जटा-
धरः ॥
मड्डुः, पुं, वाद्यविशेषः । इत्यमरः । १ । ७ । ८ ॥
चुचूक इति ख्यातः । विपुलो डमरुर्मड्डु-
रिति कोषः ॥ मड्डु इति रौति इति
मड्डुः पूर्ववद्रौतेर्ङ् मनीयादित्वाङ्गोपस्य डत्वम् ।
मज्जन्ति शब्दा अत्रेति मज्जेनिपातो वा ।
इति भरतः ॥
मड्डुकः, पुं, (मड्डुरेवेति मड्डु + स्वार्थे कन् ।)
मड्डुवाद्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मण कूजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
अक०-सेट् ।) मणति । कूजेऽयत्तशब्दे । इति
दुर्गादासः ॥
मणिः, पुं, स्त्री, (मण + “सर्वधातुभ्य इन् ।”
उणा० ४ । ११७ । इतीन् ।) अश्लजानिः ।

मणिक

(यथा, रघौ। १। ४।

“मणौ वचसमुत्कीर्णं सूत्रस्थेवास्ति मे गतिः।”
सुक्तादिकम्। तत्पण्यायः। रत्नम् २ मणौ ३।
इत्यमरः। २। ६। ६३। (तथाचास्य पण्यायः।
“रत्नं क्लीवे मणिः पुंसि स्त्रियामपि निगद्यते।
तत्तु पाषाणभेदोऽस्ति सुक्तादि च तदुच्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।)
अस्य गुणाः।

“मणिरत्नं परं प्रीतं कथायं खादु लेखनम्।
चक्षुष्यं धारणात्तच्च पापालक्ष्मीविनाशनम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

(तथाचास्य गुणाः।

“सुक्ताविद्वन्मवचेन्द्रवैदूर्यस्फटिकादयः।
चक्षुष्या मणयः प्रीता लेखना विषसूदनाः।
पवित्रा धारणायाश्च पापालक्ष्मीमलापहाः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये।)

अजायाः कण्ठस्थितस्तनः। लिङ्गायम्। अलि-
ङ्गरः। इति मेदिनी। २४॥ योन्यग्रभागः। इति
शब्दरत्नावली ॥ नागविशेषः। इति जटाधरः ॥
मणिवन्धः। इति हेमचन्द्रः ॥ (सुनिभेदः। यथा,
महाभारते। २। ११। २२।

“असितो देवलक्ष्मैव जैमिषयश्च तत्त्ववित्।
ऋषभो जितशत्रुश्च महावीर्यस्तथा मणिः ॥”
शङ्किकं, क्ली, (मणिरिवेति मणि + “यावादिभ्यः
कन्।” ५। ४। २६। इति स्वार्थे कन्।
अलिङ्गरः। इत्यमरः। २। ६। ३१॥ (यथा,
भातुस्ये। १। २१।

“स तमादाय मणिके प्राक्षिपञ्जलचारि-
णम् ॥”

मणिकर्णः, पुं, कामरूपस्यशिवलिङ्गभेदः। यथा,
“भस्मकूटस्य चैशान्यां मणिकूटो महागिरिः।
मणिकर्णो नाम हरस्तत्र तिष्ठति लिङ्गकः ॥
स सद्योजातरूपस्तु मणिकर्ण इतीरितः।
सद्योजातस्य मन्त्रेण पूजितयः सदा शिवः ॥”

इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

मणिकणिका, स्त्री, (कर्णे भवा इति। कर्ण + “कर्ण-
ललाटात् कनलङ्कारे।” ४। ३। ६५। इति कन्।
टाप्। अकारस्य इत्वम्। मणिमयी कर्णिका
श्राकपाथिवादिवत् समासः। सा विद्यते यत्रेति
वा। विष्णोस्तपस्याप्रचयदर्शनात् विस्मिततया
शिवस्य मणिमयकुण्डलपतनादस्यास्तथात्वम्।)
काशीस्थतीर्थविशेषः। तदुत्पत्तिर्यथा। विष्णुं
प्रति शिववाक्यम्।

“त्वदीयस्यास्य तपसो महोपचयदर्शनात्।
यन्मयान्दोलितो मौलिरहिश्रवणभूषणः ॥
तदान्दोलनतः कर्णात् पपात मणिकर्णिका।
मणिभिः खचित्ता रम्या ततोऽस्तु मणि-
कर्णिका ॥

चक्रपुष्करिणीतीर्थं पुरा ख्यातमिदं शुभम्।
त्वया चक्रेण खननाच्छङ्खचक्रगदाधर ॥
मम कर्णात् पपातयं यदा च मणिकर्णिका।
तदा प्रभृति लोकेऽत्र ख्यातास्तु मणिकर्णिका ॥

मणिका

श्रीविष्णुस्वाच।

सुक्ताकुण्डलपातेन तवाद्रितनयाप्रियम्।
तीर्थानां परमं तीर्थं सुक्तिचैत्रमिहास्तु वै ॥
काशतेऽत्र यतो ज्योतिस्तदनाख्येयमीश्वर ॥
अतो नामापरश्चास्तु काशीति प्रथितं विभो ॥
अन्यं वरं वरे देव ! देयः सोऽप्यविचारितम्।
स ते परोपकारार्थं जगदन्वामये शिव ॥
आब्रह्मस्तम्भपर्यन्तं यत्किञ्चिज्जन्तुसंज्ञितम्।
चतुर्थं भूतग्रामेषु काश्यां तन्मुक्तिमाप्नोति ॥
तस्मिंस्तीर्थवरे शम्भो ! मणिश्रवणभूषणे।
सन्ध्यां स्नानं जपं ह्योमं वेदाध्ययनसुतमम् ॥
तर्पणं पिण्डदानञ्च देवतानाञ्च पूजनम्।
गोभूतिलहिरण्याश्वदीपान्नाम्बरभूषणम् ॥
कन्यादानं प्रयत्नेन सप्ततन्तूननेकशः।
ब्रतोत्सर्गं दृष्टोत्सर्गं लिङ्गादिस्थापनं तथा ॥
करोति यो महाप्राज्ञो ज्ञात्वायुः क्षणगत्वरम्।
विपत्तिं विपुलाश्चापि सम्पत्तिमतिमङ्गुराम् ॥
अथवा सुक्तिरेकास्तु विपाकस्तस्य कर्मणः।
अन्यथापि शुभं कर्म यद्वत्तं श्रद्धया हुतम् ॥
विनात्मघातमौशन त्र्यक्षा प्रायोपवेशनम्।
नैःश्रयस्याः श्रियो हेतुस्तदस्तु जगदीश्वर ॥
नानुशोचति नाख्याति कृत्वा कालान्तरेऽपि
यत्।

तदिहाच्यतामेतु तस्येश ! त्वदनुग्रहात् ॥
तव प्रसादात्तस्यैह सर्वममयमस्तु तत्।
यदस्ति यद्विषयश्च यद्वत्तश्च सदाशिव ! ॥
तस्मादेतच्च सर्वस्मात् चैत्रमस्तु शुभोदयम् ॥”
इति काशीखण्डे मणिकर्णिकाख्यानं नाम २६
अध्यायः ॥

मणिकर्णेश्वरः, पुं, (मणिकर्णो मणिकर्णो वा
ईश्वरः।) काशीस्थशिवलिङ्गविशेषः। यथा,—
“ओङ्कारं प्रथमं पश्येन् मत्स्योदयां कृतो-
दकः।

त्रिपिष्टपमहादेवं ततो वै कृत्तिवाससम् ॥
रत्नेश्वराय चन्द्रेण केदारश्च ततो ब्रजेत्।
धर्मेश्वरश्च वीरेशं गच्छेत् कामेश्वरं ततः ॥
विश्वकर्म्मेश्वरश्चाथ मणिकर्णेश्वरं ततः।
अविस्तुत्तेश्वरं दृष्ट्वा ततो विश्वेशमर्चयेत् ॥
एषा यात्रा प्रयत्नेन कर्त्तव्या चैत्रवासिभिः ॥”
इति काशीखण्डे १०० अध्यायः ॥

मणिकर्णेश्वरः, पुं, (मणिकर्णस्तदास्य ईश्वरः।)
कामरूपस्यशिवलिङ्गविशेषः। यथा,—
“सर्वतीर्थजले स्नात्वा सृष्ट्वा चन्द्रं सवासवम्।
मणिकर्णेश्वरं दृष्ट्वा सुक्तिर्भस्मात्तलं गते ॥”

इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

मणिकाननं, स्त्री, (मणीनां काननमिव। बहु-
मणिधारणादस्य तथात्वम्।) कण्ठः। इति
शब्दरत्नावली ॥ रत्नवनञ्च ॥

मणिकारः, पुं, (मणिं करोतीति। कृ + अण्।)
मणिनिर्मितालङ्कारादिकर्त्ता। जौहरि इति
भाषा। तत्पण्यायः। वैकटिकः २। इति
हेमचन्द्रः ॥ न्यायचित्तामणिकर्त्ता च ॥

मणिद्वी

मणिकूटः, पुं, (मणयः मणिमयानि कूटानि
शिखराणि यस्य सः।) कामरूपस्यपर्वतभेदः।
यथा,—

“भस्मकूटस्य चैशान्यां मणिकूटो महागिरिः।
मणिकर्णो नाम हरस्तत्र तिष्ठति लिङ्गकः ॥”
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

“मणिकूटस्याथ गिरेर्गन्धमादनकस्य च।
मध्ये सवति लोहितो ब्रह्मपुत्रः समास्थितः ॥
हत्वा च्वरं तथा विष्णुस्तत्र वासमथाकरोत्।
नरदेवासुरादीनां यथा भवति वै हितम् ॥
च्वरेणापीडिततनुच्वरं हत्वा महासुरम्।
सर्वलोकहितार्थाय सोऽगदस्नानमाचरत् ॥
अगदस्नानसंभूतं संजातश्च महासरः।
तस्य स्वयं नाम चक्रे हयग्रीवोऽपुनर्भवम् ॥
न पुनर्जायते यस्मात् ततः स्नात्वा नरोत्तमः।
अपुनर्भवसंज्ञं तत् सरस्तु परिकीर्तितम् ॥
मणिकूटाचले विष्णुर्हयग्रीवस्वरूपधृक्।
स च यामप्रमाणेन विस्तारेणैव संस्थितः ॥”

इति कालिकापुराणे ८० अध्यायः ॥

मणिखनिः, पुं, (मणीनां खनिः।) मणेरारकरः।
यथा। मण्यः खनिः ॥ इति सुश्रुतबोध्याकरणम् ॥
मणिग्रीवः, पुं, (मणयो ग्रीवायां कन्धरायां यस्य।)
कुवेरपुत्रः। इति शब्दरत्नावली ॥ रत्नकन्धरे
त्रि ॥ (यथा, ऋग्वेदे। १। १२२। १४।

“हिरण्यकर्णं मणिग्रीवमर्णस्तत्रो
विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः ॥”

“मणिग्रीवं रत्नादुपेतकण्ठम् ॥” इति तद्गार्थं
सायनः ॥)

मणिच्छिद्रा, स्त्री, (मणेरिव छिद्रमस्याम्।) मेदा-
नामौघधम्। ऋषभाख्यौघधम्। इति मेदिनी।
रे, २६० ॥ (तथास्याः सलक्षणपण्यायः।
“महामेदाभिधो ज्ञेयो मेदालक्षणासुच्यते।
शुक्लकन्दो नखच्छेद्यो मेदोधातुमिव सवेत् ॥
यः स मेदेति विज्ञेयो जिज्ञासातत्परेर्जनैः।
शान्त्यपर्णो मणिच्छिद्रा मेदा मेदोभवाधरा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मणितं, स्त्री, (मण् + भावे क्तः। मैथुनकालीन-
वाक्यम्। “स्वनितमणितादि सुरते ॥” इति
साहित्यदर्पणे।) तत्पण्यायः। रत्नकूजितम् १।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शिशुपालवधे। १०। ७५।
“सौकुतानि मणितं करुणोक्तिः
स्निग्धमुक्तमलमर्थवचांसि ॥”)

मणितारकः, पुं, (मणेरिव दीप्तिमती तारका
यस्य।) सारसपक्षी। इति राजनिर्घण्टः ॥

मणिद्वीपः, पुं, स्त्री, (मणिप्रचुरो द्वीपः।) क्षीर-
समुद्रमध्ये पद्मरागादिमणिमयान्तरीपः। स च
त्रिपुरसुन्दरीवासस्थानम्। यथा,—
“सुधासिन्धोर्मध्ये सुरविटपिवाटीपरिसरे
मणिद्वीपे नौपीपवनवति चिन्तामणिगृहे।
शिवाकारे मध्ये परमशिवपथ्यङ्गनिलयां
भजन्ति त्वां धन्याः कति च न चिदानन्दलहरीम् ॥”
इत्यानन्दलहरी ॥

मणिब

मणिपर्वतः, पुं, (मणीनां पर्वतः।) गिरि-
विशेषः। यथा,—

“ततोऽभ्युत्थान्निश्चिष्टमभितो मणिपर्वतम् ।
तत्र पुण्या ववुर्वाता ह्यभवंचामलाः प्रभाः ॥
मणीनां हेमवर्णानामभिभूय दिवाकरम् ।
तत्र वैदूर्यवर्णानि ददर्श मधुसूदनः ॥
सतोरणपताकानि दाराणि शिखराणि च ।
विद्युदग्रयितमेघाभः प्रबभौ मणिपर्वतः ॥
हेमचित्रवितानैश्च प्रासादैरुपशोभितः ।
तत्र ता हेमवर्णाभा ददर्श मधुसूदनः ॥
गन्धर्वसुरसुख्यानां प्रिया दुहितरस्तथा ।
ददर्श पृथुलश्रीगोः संरुद्धा गिरिकन्दरे ॥
नरकेश समानीता रत्नमाणाः समन्ततः ॥”

इति महाभारते हरिवंशे नरकवधाध्यायः ॥
मणिपूरं, स्त्री, षट्चक्रान्तर्गतनाभिमध्यस्थद्वितीय-
चक्रम्। यथा,—

“तदूर्ध्वं नाभिदेशे तु मणिपूरं महाप्रभम् ।
मेघाभं विद्युदाभश्च बहुतेजोमयं ततः ।
मणिवज्रिन्नं तत् पद्मं मणिपूरं तथोच्यते ॥
दशभिश्च दलेयैस्तं डादिफान्ताक्षरान्वितम् ।
शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वालोकाकारणम् ॥”

इति तन्त्रम् ॥

तत्तु स्वाधिष्ठानपद्मस्योर्ध्वदेशे तिष्ठति। यथा,—
“एतत्पद्मस्योर्ध्वदेशे महापद्मं सुदुर्लभम् ।
दशपत्रं नीलवर्णं सजलं घोररूपकम् ।
डादिफान्तेः सचन्द्रैश्च पङ्कजश्रुतिशोभनम् ॥
तन्मध्ये वीजकोषे निवसति सततं वज्रवीजं
सुसिद्धं

वाह्ये तत्तेपुराखं नवतपननिभं स्तुतिकं
तत्त्रिभागे ॥

स्वर्णकाख्यमिदं देवि ! सर्वदेवप्रपूजितम् ।
साकारं वज्रवीजञ्च सदैव मेघवाहनम् ॥
रुद्रालयं हि तत्रैव महामोहस्य नाशनम् ।
भद्रकाली महाविद्या वामभागे सुशोभिता ॥”

इति निर्वाणतन्त्रे ६ पटलः ॥

तत्र देवतीर्थं यथा, रुद्रयामले ।
मणिपूरे देवतीर्थं पञ्चकुण्डं सरोवरम् ।
तत्र श्रीकामनातीर्थं स्नाति यो मुक्तिमिच्छति ॥”
(मणीनां पूरोऽत्र।) खनामख्यातदेशश्च ॥ (यथा,
महाभारते १। २१८। २३।

“चित्राङ्गदां पुनर्द्रष्टुं मणिपूरपुरं ययौ ॥”)

मणिवन्धः, पुं, (मणिर्वन्धते यत्र। अधिकरणे
घञ्।) प्रकोष्ठपाण्ड्योः सन्निधानम्। इत्य-
मरटीकायां भरतः। कला इति भाषा ॥ स च
करस्यादिभागः। (यथा, अभिज्ञानशकुन्तले
३ अङ्कः।

“मणिवन्धाज्जितमिदं संक्रान्तोऽश्वीरपरिमलं
तस्याः।”)

तत्पर्यायः। मणिः २। इति हेमचन्द्रः ॥ कर-
यन्त्रिः ३ करयन्त्रिकः ४। इति शब्दरत्ना-
वली ॥ तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—
“मणिवन्धेर्निगूढैश्च सुस्निग्धशुभसन्निभिः।

मणिमा

वृषा हीनेः करच्छेदेः सप्रवर्धनवर्जिताः ॥”
इति गारुडे ६५ अध्यायः ॥

मणिभद्रः, पुं, (मणिषु भद्रः, यदा मणिभि-
भद्रमस्य। मणिसुक्तादिधनाधिक्यादस्य तथा-
त्वम्।) जिनानां पूर्व्ययत्तविशेषः। तत्पर्यायः।
जम्बलः २ पूर्व्ययत्तः ३ जलेन्द्रः ४। इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्रधानयत्तभेदः। यथा,
महाभारते ३। ६४। १२७।

“कृते त्वां मानुषीं मर्त्यां न पश्यामि महावने ।
तथा नो यच्चराड्य मणिभद्रः प्रसीदतु ॥”

यथा च कथासरित्सागरे १३। १६५।

“अस्मद्देशे पुरस्यान्तर्मणिभद्र इति श्रुतः ।
पूर्व्यैः कृतप्रतिष्ठोऽस्ति महायत्तः प्रभावितः ॥”)

मणिभूमिः, स्त्री, (मणीनां भूमिः आकरः।
मणिमयी भूमिरिति वा।) रत्नस्य खनिः। तत्-
पर्यायः। कुट्टिमम् २। इति शब्दरत्नावली ॥

मणिमण्डपः, पुं, (मणिमयः मण्डपः।) रत्नमय-
गृहम्। यथा, रुद्रयामले वगलास्तोत्रे ।

“मध्ये सुधाब्जिमणिमण्डपरत्नवेदी-
सिंहासनोपरिगतां परिपीतवर्णाम् ।
पीताम्बराभरणमात्यविभूषिताङ्गीं
देवीं नमामि धृतसुन्नरवैरिजिह्वाम् ॥”

मणिमन्त्रं, स्त्री, (मणिरिव मन्थते इति मणि +
मन्थ + कर्मणि घञ्।) सैन्धवलवणम्। इति
राजनिर्घण्टः ॥ (मन्थयः मन्थन्ते उपलान्
विदायं गृह्यन्ते अत्रास्मादिति। मन्थ + अधि-
करणादौ घञ्।) पर्वतविशेषः। इति माणि-
मन्थशब्दटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते।
१३। १८। ३३।

“मणिमन्थेऽथ शैले वै पुरा सम्पत्तिजो मया ॥”)

मणिमान्, [त] त्रि, मणिविशुष्टः। रत्नभूषितः।
(यथा, भागवते ३। १५। ४१।

“विद्युत्क्षिप्तपद्मकरकुण्डलमण्डनार्द्ध-
गण्डस्थलोन्नसमुखं मणिमत्किरीटम् ॥”)

मणिरस्तीति मतुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (पुं, नाग-
विशेषः। यथा, महाभारते २। ६।

“मणिमान् कुण्डधारश्च कर्कोटकधनञ्जयौ ॥”
राक्षसभेदः। स च कुबेरस्य सखा। यथा,
महाभारते ३। १३०। ५७।

“सखा वैश्रवणस्यासीत्कणिमान्नामराक्षसः ॥”
पश्चिमस्थदेशभेदः। यथा, बृहत्संहितायाम्।
१४। २०।

“अपरस्यां मणिमान् मेघवान् वनौघः क्षुरा-
पणोऽस्तगिरिः ॥”

स्त्री, पुरभेदः। यथा, महाभारते ३। ६६। ४।

“इत्थलो नाम देव्य आसीत् कौरवगन्धन ॥”
मणिमत्यां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चातुजः ॥”)

मणिमाला, स्त्री, (मणिनिर्मिता माला प्राक-
पार्थिवदिवत् समासः।) हारः। दन्तचत-
विशेषः। इति मेदिनी। खे, १६० ॥ (मणि-
निर्मिता माला यस्याः।) लक्ष्मीः। इति शब्द-
रत्नावली ॥ दौमिः। इति शब्दमाला ॥ (कन्दो-

मण्डः

भेदः। यथा, कन्दोममञ्जयाम्। “तौ तौ
मणिमाला छिन्ना गुहवक्त्रैः ॥” अधिकन्तु कन्दः-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥

मणिरागं, स्त्री, (मणेरिव रागो वर्णोऽङ्गुलमस्य।)
हिङ्गुलम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (मणैः रागः।)
मणैर्वर्णं पुं ॥ (गुणादयोऽस्य हिङ्गुलशब्दे
विधेयाः ॥)

मणिवः, पुं, नागविशेषः। मणिशब्दादस्यर्थे
वप्रत्ययेन निष्पन्नः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मणिवीजः, पुं, (मणिरिव दर्शनीयं वीजं यस्य।)
दाडिम्बवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

मणिसरः, पुं, (मणिभिः स्त्रियते गन्धते ग्रथ्यते
इतिभावः। ख + कर्मणि अप्।) सुक्ताहारः।
यथा, गीतगोविन्दे ७ सर्गः।

“घटयति सघने कुचशुभगगने ऋगमदरुचि-
रुषिते।

मणिसरममलं तारकपटलं नखदण्डशशि-
भूषिते ॥”

मणी, स्त्री, (मणि + ऋदिकारादिति पच्चे ङीष्।)
मणिः। इति भरतद्विरूपकोषः ॥

मणीचक्रं, स्त्री, (मणीम् चकते प्रतिहन्ति दीप्रा
इति। चक्र + अच्।) चन्द्रवर्णरूपम्। तत्-
पर्यायः। इन्द्रकान्तः २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(शाकद्वीपस्य वर्षविशेषः। यथा, मातुस्ये।
१२१। २३।

“श्यामपर्वतवर्षं तु मणीचक्रमिति स्मृतम् ॥”)

मणीचक्रः, पुं, (मणी + चक् + अच्।) मतुस्य-
रङ्गपद्मी। यथा,—

“भस्माग्री मत्सरङ्गः स्याज्जलमदुर्गुणीचक्रः।”
इति हारावली ॥

मणीव, य, मणितुल्यम्। मणिशब्देन सह इव-
शब्दस्य षष्ठीतत्पुरुषसमासः। प्रथमाद्विवच-
नान्तमणिशब्दात् इवार्थवशब्देन वाशब्देना-
प्येवं रूपम् यथा,—

“मणीवोदस्यति तु इवार्थे वशब्दो वाशब्दो
वा बोध्यः।”

इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मणीवकं, स्त्री, (मणीव + संज्ञायां कन्।)
पुष्पम्। इति हेमचन्द्रः ॥

मण्टपी, स्त्री, (मण्टमुक्ताहं पाति रत्नतीति
मण्ट + पा + कः। जातौ संज्ञायां वा ङीष्।)
सुदोषोदकी। इति राजनिर्घण्टः ॥

मण्डः, पुं, (मण्डते इति मण्डि + अच्।) वटक-
विशेषः। माड्डा इति हिन्दी भाषा। यथा,—

“समिती मर्हयेदाज्यैर्जलेनापि च सन्नयेत्।
अस्यास्तु वटकं कृत्वा पचेत् सर्पिषि नीरसम् ॥

एलालवङ्गकूर्पूरमरिचादौरलङ्किते।
मञ्जयित्वा सितापाके ततस्तच्च समुद्धरेत्।

अयं प्रकारः संचिह्नो मण्ड इत्यभिधीयते ॥”
अस्य गुणाः।

“मण्डस्तु वृंहणी वृथो वल्यः समधुरो गुरुः।
पित्तानिलहरो रच्यो दीपाम्नीनां सुपूजितः ॥”

प्रकारान्तरं यथा,—

“समिता शर्करासर्पिर्निर्मिता अपरेऽपि ये ।
प्रकारा असुना तुल्यास्तेऽपि चैतद्गुणाः

स्तुताः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

मण्डं, क्ली, पुं, (मन्यते ज्ञायते अनेन अत्रादिक-
मिति । मन + “अमन्तात् डः ।” उणा० १।११३।
इति डः ।) सर्वेषामन्नदध्यादीनामग्रसः ।
इत्यमरभरतौ । माङ् इति मात् इति च
भाषा ॥ (यथा, उत्तररामचरिते ४ अङ्के । १ ।
“नीवारौदनमण्डसुष्णमधुरं सद्यःप्रसूताप्रिया-
पीतादप्यधिकं तपोवनमग्नः पथ्याममाचामति ॥”)
सारः । पिच्छम् । इति मेदिनी । डे, २१ ॥
मण्डं, क्ली, (मण्डयतीति । मङ्गि भूषादौ + अच् ।)
मस्तु । इति मेदिनी । डे, २१ ॥ (यथा, भाग-
वते । ५ । २० । २४ ।

“समानेन दधिमण्डोदेन परितः ॥”)

मण्डः, पुं, (मण्डयति चैवं भूषयतीति मङ्गि +
अच् ।) एरण्डवृक्षः । शाकभेदः । इति मेदिनी ।
ते, २१ ॥ मस्तु । भूषा । सारः । पिच्छम् ।
हेमचन्द्रः ॥ (मण्डति वर्षागमे हृष्यतीति
मङ्गि + अच् ।) दूर्धरः । भक्तादिभवरसः ।
तस्य लक्षणम् ।

“भक्तेर्विना द्रवो मण्डः पयः भक्तसमन्विनम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

(“तक्राह्युतरो मण्डः ।” इति च, सुश्रुते सूत्र-
स्थाने ४५ अध्यायः ।) अथ मण्डस्य लक्षणं
विधिगुणश्च ।

“तखलानां सुसिद्धानां चतुर्दशगुणे जले ।
रसः सिकथैर्विरहितो मण्ड इत्यभिधीयते ॥
“शुण्ठी सैन्धवसंयुक्तो दीपनः पाचनश्च सः ।
अन्नस्य सन्धक् सिद्धाच्च ज्ञेया मण्डस्य सिद्धता ॥
पेया यूषयवागूनां विलेपीभक्तयोरपि ॥”
तस्य गुणाः ।

“मण्डो ग्राही लघुः शीतो दीपनो धातुसाय-
कृन् ।

ज्वरहस्तर्पणो बल्यः पित्तश्लेष्मामापहः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

अपि च ।

“तुद्धोदनो वस्तिविशोधनश्च

प्राणप्रदः शोणितवर्द्धनश्च ।

ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता

वायुं जयेदृगुणो हि मण्डः ॥

लाजमण्डोऽमिजननो दाहलघ्वानिवारणः ।
ज्वरातीसारशमनोऽपेक्षदोषामपाचनः ॥
वाक्मण्डोऽमिजननः शूलानाहविनाशनः ।
पाचनो दीपनो हृदयः पित्तश्लेष्मानिनापहः ॥”
वाक्मण्डो भृष्टयवमण्डः । इति राजवल्लभः ॥
(घान्यादिस्तमण्डगुणाः । क्लीबत्वं विवक्षितम् ।
“घान्यमण्डं पित्तहरं अमन्नश्चाक्षरीहरम् ।
वातलं रक्तशमनं ग्राहि सन्दीपनं परम् ॥”
इति घान्यमण्डगुणाः ॥

“युगन्वराणां मण्डन्तु श्लेष्मकदातलं मतम् ।
पित्तसंशमनीयश्च सूत्रलं ग्राह्यञ्च तत् ॥”

इति युगन्वरमण्डगुणाः ॥

“रक्तशाल्यद्वयं मण्डं मधुरं ग्राहि शीतलम् ।
प्रमेहानशरीं हन्ति वातलं पित्तकृत्तया ॥”

इति रक्तशालिमण्डगुणाः ॥

“मधुरं शीतलं किञ्चित् श्लेष्मलं शोषनाशनम् ।
अशरीमेहसंक्षेदी वातलं श्वेतताण्डुलम् ॥”

इति श्वेततण्डुलमण्डगुणाः ॥

“यवमण्डं कषायं स्याद् ग्राहि चोष्णं विपाकि
च ।”

इति यवमण्डगुणाः ॥

“तदत् गोधूमसंभूतं मधुरं पित्तवारणम् ।”

इति गोधूममण्डगुणाः ॥

“खानिस्त्र्च्छाकरं सद्यः कोद्रवाद्यकतं लघुम् ।”

इति कोद्रवमण्डगुणाः ॥

“तद्वच्च क्षुद्रधान्यानां वातलं पित्तकारकम् ।
करोति श्लेपदं गुल्मं प्रतिश्यायादिकोपनम् ॥”

इति क्षुद्रधान्यमण्डगुणाः ॥

इति मण्डवर्गाः ॥

इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमेऽध्याये ॥

“मण्डसु दीपयत्यग्निं वातचाप्यगुलोमयेत् ।
मृदूकरोति श्लोतांसि स्वेदं सज्जनयत्यपि ॥

लङ्घितानां विरिक्तानां जीर्णे स्नेहे च लघु-
ताम् ।

दीपनत्वान्नपुत्वाच्च मण्डः स्यात् प्राग्धारणः ॥
लघ्वातीसारशमनो धातुसायकरः शिवः ।

लाजमण्डोऽमिजननो दाहलघ्वानिवारणः ॥
मन्दाग्निविषमाम्नीनां बालस्थविरयोपिताम् ।

देयश्च सुकुमारानां लाजमण्डः सुसंस्कृतः ।
चुत्पिपासासहः पथ्यः शुद्धानान्तु मलापहा ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥

“लाजमण्डो विशुद्धानां पथ्यः पाचनदीपनः ।
वातागुलोमनो हृदयः पिप्पलीनागरायुतः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥

मण्डकः, पुं, (मण्डेन कृतः इति । मण्ड + संज्ञायां
कन् ।) पिष्टकविशेषः । माँडा इति हिन्दी
भाषा ॥ यथा,—

“गोधूमा धवला घौताः कृद्धिताः शोषितास्ततः ।
प्रोचिता यत्ननिष्पिष्टाश्चालिताः समिताः

स्तुताः ॥

वारिणा कोमलां कृत्वा समितां साधु मर्दयेत् ।
हस्तचालेन या तस्या लोप्ती सन्धक् प्रसारयेत् ॥

अधोमुखघटस्थैतद्विस्तृतं प्रक्षिपेद्वहिः ।
मृदूना वङ्गिना साध्यः सिद्धो मण्डक उच्यते ॥”

लोप्ती लेची इति लोके ।
“दुग्धेन साय्यखण्डेन मण्डकं भजयेन्नरः ।
अथवा सिद्धमांसेन सतक्रवटकेन वा ॥”

तस्य गुणाः ।
“मण्डको दृङ्गणो दृष्टो बल्यो रुचिकरो भृष्टम् ।
पाकेऽपि मधुरो ग्राही लघुर्दोषत्रयापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(माधवीलता । तत्पर्यायो । यथा,—

“माधवी स्यात्तु वासन्ती पुष्करको मण्डकोऽपि
च ।

अतिसुक्तो विसुक्तश्च कामुको भ्रमरोत्सवः ॥”
इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

गौताङ्गविशेषः । यथा,—

“जयप्रियः कलापश्च कमलः सुन्दरस्तथा ।
मङ्गलो वल्लभश्चेति मण्डकाः षट् प्रकीर्तिताः ॥

जयप्रियो हंसताले लघुमध्ये यदा गुरुः ।
जनविश्रत्यक्षरैर्युक्तो रसे वीरे स वर्तते ।

लघुगुरुर्लघुयुक्ता हंसताले स उच्यते ॥ १ ॥
कलापो रङ्गतालेन युक्तो रौद्ररसे हि सः ।
दाविश्रत्यक्षरैर्युक्तो लघुरादौ गुरुद्वयम् ।

लघुरादौ गुरुद्वन्द्वं रङ्गताले इतीरितः ॥ २ ॥
लघुद्वन्द्वं गुरुश्चैकोऽनिलोऽत्र सगणात्मकः ।
पञ्चविश्रत्यक्षरेः स्यात् कमलः शान्तहास्ययोः ॥ ३ ॥

गुरुरेको लघुद्वन्द्वं त्रिपुटे भगणात्मके ।
अष्टाविश्रत्यक्षरेस्तु षड्ङ्गारे सुन्दरे मतः ॥ ४ ॥

आदौ गुरुर्लघुर्मध्ये ह्रतोऽन्ते भृङ्गताले ।
एकविश्रत्यक्षरेस्तु वीरे मङ्गलमण्डकः ॥ ५ ॥

षट्पितापुत्तके ताले गलसागलगात्मके ।
चतुस्त्रिंशदक्षरोऽयं वल्लभो रौद्रके रसे ॥ ६ ॥

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

मण्डनं, क्ली, (मण्डयते अनेन इति । मङ्गि भूषे +
करणे ल्युट् ।) भूषणम् । यथा, अभिज्ञानशकु-
न्तले । १ । १४ ।

“किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकतीनाम् ॥”
अलङ्कारिण्युनि च । इति मेदिनी । ने, १०५ ।

“चतुर्धा मण्डनं वाचोभूषामाख्यागुलेपनैः ।”
इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥

मण्डपः, पुं क्ली, (मङ्गि + भावे घञ् मण्डः । मण्डं
पाति । पा + कः ।) जनविश्रामगृहम् । तत्प-
र्यायः । जनाश्रयः २ । इत्यमरः । २ । २।६ ॥

(यथा, देवीभागवते । २ । ११ । ५० ।
“गङ्गातीरे शुभां भूमिं मापयित्वा द्विजोत्तमैः ।
कुर्वन्तु मण्डपं स्वस्थाः शतस्तम्भं मनोहरम् ॥”)

देवादित्तवेष्टम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा-
विश्वकर्म्मप्रकाशे ६ अध्याये ।

“प्रदक्षिणायास्तु समस्त्वगतो मण्डपो भवेत् ।
तस्य चाङ्गेन कर्त्तव्यस्त्वगतो मुखमण्डपः ॥”

इत्यादिमण्डपविवरणम् तत्रैव विस्तरशो
द्रष्टव्यम् ॥ मण्डं पिबतीति । पा + कः ।) मण्ड-
पानकर्त्तरि चि ॥

मण्डपा, क्ली, निष्पावी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(मण्डपोऽपि दृश्यते ।)

मण्डयन्तः, पुं, (मण्डयति भूषयतीति । मङ्गि +
“तृभूवर्द्धवसिभासिसाधिगङ्गि मण्डिनि, नन्दि-
भ्यश्च ।” उणा० । ३ । १२८ । इति भञ्च्
स च घित् ।) अन्नम् । बधूयंघः । नटः । अल-
ङ्कारः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

मण्डयन्ती, क्ली, (मण्डयतीति । मङ्गि + भञ्च्
स्त्रियां ङीप् ।) योषित् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मण्डलं

मण्डरी, स्त्री, (मण्डयति भूषयतीति । मण्डि + अरप्रत्ययः । स्त्रियां ङीप् ।) घुर्चुरी । इति हारावली ॥

मण्डलं, स्त्री, (मण्डयति भूषयतीति । मण्डि + “कलस्तृपञ्च ।” उणा० । १।१०६ । इति कलः ।) चन्द्रसूर्ययोर्वह्निर्लक्षणम् । चन्द्रसूर्ययोरुत्पातजनरश्मिमण्डलम् । यथा,—

“वातेन मण्डलीभूताः सूर्याचन्द्रसप्तः कराः ।
मालाभा योन्नि तन्वन्ते परिवेशः प्रकीर्तितः ॥”

इति साहसङ्कः ॥

तत्पर्यायः । परिवेशः २ परिधिः ३ उप-
सूर्यकम् ४ । इत्यमरः । १ । ३ । ३२ ॥ परिवेशः
मृद्वन्यान्तोऽपि । यथा,—

“पुलिङ्गः परिवेशः स्यात् परिधौ परिवेषणे ।”

इति मृद्वन्यान्ते रुद्रः ॥

सूर्यसुपगतं उपसूर्यं स्वार्थे कः उपसूर्यकम् ।
चन्द्रपक्षे उपसूर्यमिव उपसूर्यकं इवार्थे कः ।
इति भरतः ॥ * ॥ चक्रवालम् । इत्यमरः ।
१ । ३ । ६ ॥ तत्तु मण्डलाकारेण परिणतं
समूहमात्रम् । मण्डलाकारदिकसमूहः । इति
माधवी ॥ चक्रस्यैव वालो बलनमस्य चक्र-
वालं वल्लेर्घञि बालः । मनोषादित्वात् लस्य
डले चक्रवाडश्च । किंवा चक्रेण चक्रा-
कारेण वाडते चक्रवाडं वाडुड आज्ञावे
अल् । इति भरतः ॥ * ॥ कोटररोगः । द्वादश-
राजकम् । इति मेदिनी । १ ले, २१ ॥
(उक्तञ्च तदिवरणं कामन्दकीये नीतिसारे ।
८ । १—२२ ।

“उपेतः क्रोधदण्डाभ्यां सामात्यः सह मन्त्रिभिः ।
दुर्गस्थश्चिन्तयेत्साधु मण्डलं मण्डलाधिपः ।
रथी विराजते राजा विशुद्धे मण्डले चरन् ।
अशुद्धे मण्डले सर्पन् शीर्यते रथचक्रवत् ॥
रोचते सर्वभूतेभ्यः शशीवाखण्डमण्डलः ।
सम्पूर्णमण्डलस्तस्माद्विजिगीषुः सदा भवेत् ॥
अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोपो दण्डश्च पञ्चमः ।
एताः प्रकृतयस्तज्ज्ञेर्विजिगीषोरुदाहृताः ॥
एताः पञ्च तथा मित्रं सप्तमः पृथिवीपतिः ।
सप्तप्रकृतिकं राज्यमित्युवाच बृहस्पतिः ॥
सम्पन्नस्तु प्रकृतिभिर्महोत्साहः क्षतश्रमः ।
नेतुमेषणशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृतः ॥
कौलीनं वृद्धसंवलसुत्साहः स्थूलक्षिता ।
चित्रज्ञता बुद्धिमत्त्वं प्रागल्भ्यं सत्यवादिता ॥
अदीर्घसूत्रताऽर्चौर्द्रं प्रश्रयः स्वप्रधानता ।
देशकालज्ञता दाढी सर्वलेशसहिष्णुता ॥
सर्वविज्ञानिता दाढ्यं सदा संवृतमन्त्रता ।
अविसंवादिता शौर्यं भक्तिजलं कृतज्ञता ॥
शरणागतवात्सल्यममर्षित्वमचापलम् ।
स्वकर्मदृष्टशास्त्रत्वं कृतित्वं दीर्घदर्शिता ॥
जितश्रमत्वं धर्मित्वमक्रूरपरिवारता ।
प्रकृतिस्फीतता चेति विजिगीषुगुणाः स्मृताः ॥
सर्वैर्गुणैर्विहीनोऽपि स राजा यः प्रतापवान् ।
प्रतापयुक्ता ह्यस्यन्ति परान् सिंहा जगानिव ॥

५७८

मण्डलं

प्रतापविद्धौ वृपतिः प्राप्नोति महतीं श्रियम् ।
तस्मादुत्थानयोगेन प्रतापं जनयेत्परम् ॥
एकार्याभिनिवेशित्वमविलक्षणसूचते ।
दाहणस्तु स्मृतः शत्रुर्विजिगीषुगुणान्वितः ॥
लुब्धः क्रूरोऽलसोऽसत्यः प्रमादी भौरुस्थिरः ।
मृदो योधावमन्ता च सुखच्छेदो रिपुः स्मृतः ॥
अरिर्मित्रमरेमित्रं मित्रमित्रमतः परम् ।
तथारिमित्रमित्रश्च विजिगीषोः पुरः स्थिताः ॥
पार्श्विग्राहः स्मृतः पञ्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् ।
आसारावनयोश्च विजिगीषोस्तु मण्डलम् ॥
अरेस्तु विजिगीषोस्तु मध्यमो भूम्यनन्तरः ।
अनुग्रहे संहतयोः समर्थो यस्तयोर्वधे ॥
मण्डलत्वे हि चेतेषामुदासीनो बलाधिकः ।
अनुग्रहे संहतानां यस्तानाञ्च वधे प्रभुः ॥
मूलप्रकृतयस्तेताश्चतस्रः परिकीर्तिताः ।
आहैव मन्त्रकुशलश्चतुष्कं मण्डलं मयः ॥
विजिगीषुररिमित्रं पार्श्विग्राहोऽथ मध्यमः ।
उदासीनः पुलोमेन्द्रौ घटकं मण्डलमूचतुः ॥
उदासीनो मध्यमश्च विजिगीषोस्तु मण्डलम् ।
उग्रना मण्डलमिदं ग्राह द्वादशराजकम् ॥”)
देशः । स च देशः समन्ताद्विंशतियोजनं चत्वारिंशद्व्योजनं वा । इति केचित् ॥ गोलम् । इत्य-
नेकार्थकोषः ॥ चक्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
संधातः । इति हेमचन्द्रः ॥ नखाघातः । इति
शब्दमाला ॥ धन्विनां स्थानपञ्चकान्तर्गत-
स्थितिविशेषः । यथा,—

“मण्डलाकारपादाभ्यां मण्डलं स्थानमीरितम् ।”

इति शब्दरत्नावली ॥

यावन्नखाख्यगन्धयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
अहविशेषः । यथा,—

“तिथ्यगृत्तितश्च दण्डः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव
च ।

मण्डलं सर्वतोऽवृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः ॥”

इति भरतधृतकामन्दकिः ॥

(अस्य पुंस्त्वमपि । यथा, महाभारते । ६ ।
७८ । २० ।

“भीष्मेण धार्मराष्ट्राणां व्यूढः प्रवृद्धसुखो ययौ ।
मण्डलः सुमहावृद्धो दूर्भेद्योऽभिन्नघातिनाम् ॥”

यथा च, कामन्दकीये । १६ । ४१ ।

“मण्डलोऽसंहतो भोगो दण्डश्चेति मणीषिभिः ॥”

ग्रहादीनां मण्डलसंस्थानं तत्परिमाणञ्च यथा,

“सर्वेषान् ग्रहाणां वै अधस्ताच्चरते रविः ।

रविरुद्धं स्थितः सोमः सोमान्नचक्रमण्डलम् ॥

नक्षत्रेभ्यो बुधस्तु बुधादुद्धन्तु भार्गवः ।

तस्माद्द्वारकश्चोर्द्धं तस्य चोर्द्धं बृहस्पतिः ॥

तस्मात् ग्रनेश्चरश्चोर्द्धं तस्योर्द्धं ऋषिमण्डलम् ।

ऋषिभ्यश्च ध्रुवश्चोर्द्धमायान्तं त्रिदिवं ध्रुवः ।

आदित्यनिलयो राहुः कदाचित् सोममार्गतः ॥

सूर्यमण्डलसंस्थस्तु नित्यं केतुः प्रसर्पति ।

नवयोजनसहस्राणि विस्तारो भास्करस्य तु ॥

विस्ताराक्षिगुणश्चास्य परिणाहे तु मण्डलम् ।

द्विगुणः सूर्यविस्ताराद्विस्तारः शशिनः स्मृतः ॥

मण्डलं

द्विगुणं मण्डलश्चास्य यथैव सवितुस्तथा ।
चन्द्रतः षोडशो भागो भार्गवस्य विधीयते ॥
भार्गवात् पादहीनस्तु विज्ञेयो वै बृहस्पतिः ।
बृहस्पतेः पादहीनो वक्रसौरावुदाहृतौ ॥
विस्तारमण्डलाभ्यान् पादहीनस्तयोर्बुधः ।
बुधतुल्यानि ऋक्षाणि सर्वे ज्ञानानि यानि तु ॥
योजनार्द्धप्रमाणानि तेषो ज्ञानं न विद्यते ।
राहुः सूर्यप्रमाणस्तु कदाचित् सोमसमितः ।
तस्मात् ग्रहप्रमाणस्तु केतुस्त्वनियतः स्मृतः ॥”

इति देवीपुराणे ग्रहगतिर्नामाध्यायः ॥

क्षत्रिममण्डलविधिर्यथा,—

“चतुर्हस्तं समारभ्य यावद्विंशतं भवेत् ।

मण्डलं तत्र कर्तव्यमत ऊर्द्धं न कारयेत् ॥

विमलं विजयं भद्रं विमानं शुभदं शिवम् ।

वर्द्धमानश्च देवश्च लताक्षं कामदायकम् ।

रुचकं स्वस्तिकाख्यञ्च द्विदशं इति मण्डलाः ॥

सितादिहरितान्ताश्च रजाः कार्याः सुशीमनाः ।

शालिषट्शिकौसुम्भरजनीहरिपञ्चजाः ॥

मणिविदमरागाश्च भस्मना अभिमन्त्रिताः ।

सितसर्षपधूपपाट्या रजाः कृत्वा तु पातयेत् ॥

अस्तराजं न्यसेन्मन्त्री सम्भवेति पदं पि वा ।

समोत्थानं शुभं कृत्वा गोमयेनोपलेपितम् ॥

चन्दनागुरुकर्पूरचोदधूपधाधवासितम् ।

भूभागं सुमितं सिद्धं पूर्वपश्चिमकोत्तरम् ॥

यान्यं स्वस्तिकमस्याङ्गेः सन्निर्वोर्णाख्यपञ्चजैः ।

पद्मपञ्चाशकं मन्थे द्विगुणं त्रिगुणं पि वा ॥

द्वाराणि समस्तत्राणि कर्णिकार्केशरोज्ज्वलम् ।

पद्मं तथावशेषाणि स्वस्तिकान्युत्पलानि च ॥

सयावलम्बहस्तस्तु रजःपातं समाचरेत् ।

मध्यमानाभिकाङ्क्षैरुपरिष्टादयथेष्वया ॥

अधोमुखान्कृत्वा कृत्वा पातयेत्तु विचक्षणः ।

समा रेखा तु कर्तव्याविच्छिन्ना पुष्टिर्वर्जिता ॥

अङ्गुष्ठपर्वनेपुण्या समा कार्या विजानता ।

संसक्तं विषमं स्थूलं विच्छिन्नं क्षुद्रराटतम् ॥

पर्यन्तसर्पितं ह्रस्वमालिखेन्न कदाचन ।

संसक्ते कलहं विद्याद्वजरेखे तु विग्रहम् ॥

अतिस्थाने भवेद्यथाधिनित्यं पीडा विमिश्रिते ।

विन्दुभिर्मयमाप्नोति शत्रुपक्षात्तं संशयः ॥

क्षयायाश्चार्यहानिः स्यात् विच्छिन्ने मरणं
ध्रुवम् ।

वियोगात्तु भवेत्तस्य दृष्टद्वयसुतस्य वा ॥

अविदित्वा लिखेद्यस्तु मण्डलान् यथेष्वया ।

सर्वदोषानवाप्नोति ये दोषाः पूर्वभाषिताः ॥”

इति देवीपुराणे पुष्पाभिषेकचिन्तानामाध्यायः ॥

सूर्यमण्डले देवानां स्थितिर्यथा,—

“अर्चयन् पूजयन् देवं जपेच्च रविमण्डले ।

आदित्यमण्डले देवं ध्यात्वा विष्णुमुपैति तम् ॥”

भोजनमण्डलं यथा,—

“यातुधानाः पिशाचाश्च असुरा राक्षसास्तथा ।

घ्नन्ति केवलमन्नस्य मण्डलस्य विवर्जनात् ॥

आदित्या वसवो रुद्रा ब्रह्मा चैव पितामहः ।

मण्डलान्पुज्यन्ति तस्मात् कुर्वन्ति मण्डलम् ॥

मण्डली

चतुःकोणं द्विजायस्य त्रिकोणं चतुर्धनस्य तु ।
द्विकोणाकृति वैश्वस्य शूद्रस्य वर्तुलं सदा ॥”
इत्यादौ बह्विपराणी व्याहृतपोनामाध्यायः ॥
मण्डलं, त्रि, विम्बम् । इत्यमरः । १।३।१५ ॥ द्वे चन्द्रस्य
प्ररीरे उपचारादादित्यस्य च । वेति शोभते
विम्बः वीलकान्तिगत्यादौ नास्तीति विम्बः ।
विम्बति भाति विम्बः । सौत्रोऽयमिति खामी ।
मण्डयति मण्डलं नास्तीति अलः स्त्रियां नदा-
दित्वात् मण्डली च । इति भरतः ॥
मण्डलः, पुं, (मण्डं लाति गृह्णातीति । ला + कः ।)
कुक्कुरः । इति मेदिनी । ले, १२१ ॥ सर्पविशेषः ।
इति विम्बः ॥ (देहस्याष्टप्रकारसन्धन्त-
गंतसन्धिविशेषः । “त एते सन्धयोऽष्टविधाः ।
कोरोदूखल-सामुद्र-प्रतर-तुन्नसेवनीवायसतुख-
मण्डल-शृङ्गावर्त्ताः ।” ‘कण्डूदयनेत्रकोम-
नाङ्गीषु मण्डलाः ।’ इति सुश्रुते प्रारौरस्थाने
पञ्चमेऽध्याये ॥)
मण्डलकं, स्त्री, (मण्डल । स्वार्थे कन् ।) विम्बम् ।
कुष्ठभेदः । दर्पणम् । इति मेदिनी । के, २०७ ॥
मण्डलाकारयूहः । इति जटाधरः ॥
मण्डलकः, पुं, (मण्डल । स्वार्थे कन् ।) कुक्कुरः ।
इति धरणिः ॥
मण्डलवृत्तं, स्त्री, (मण्डलेन मण्डलाकारेण प्रव-
र्तितं वृत्तमिति नित्यसमासः ।) मण्डलाकार-
वृत्तम् । तत्पर्यायः । हस्तीषः २ ॥ इति शब्द-
माला ॥
मण्डलपत्रिका, स्त्री, (मण्डलं मण्डलाकारं पत्रं
यस्याः । कन् । टाप् । अत इत्वच् ।) रक्तान-
नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्या
रक्तपुनर्नवाशब्दे ज्ञातयाः ॥)
मण्डलायः, पुं, (मण्डलं गोलाकारं अयं यस्य ।)
खड्गः । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥ (यथा,
सुश्रुते सूत्रस्थाने अष्टमेऽध्याये । तत्र मण्डलाय-
करपत्रे स्यातां च्छेदने लेखने च ।)
मण्डलायितं, स्त्री, (मण्डलवदाचरितमिति । मण्डल
+ क्यङ् । दीर्घः । मण्डलाय नामधातुः क्तः ।)
वर्तुलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
मण्डलाधीशः, पुं, (मण्डलस्य अधीशः ।) मण्डले-
श्वरः । तत्पर्यायः । मध्यमः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥
मण्डली, [न] पुं, (मण्डलं कुण्डलनं कुण्डला
कारेण प्ररीरेवेष्टनमस्यास्तीति । मण्डल + इनि ।
सर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः । विडालः । इति
शब्दमाला ॥ जाह्नकः । इति हेमचन्द्रः ॥
खड्गाश्च इति भाषा ॥ वटवृक्षः । गोनाश-
सर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मण्डली, स्त्री, (मण्डलमख्यस्या इति । अग्रं
आद्यच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दूया । इति
हारावली ॥ (स्त्री, गुडूची ॥ तत्पर्यायो यथा,
“गुडूची मधुपर्णी स्यादमृतान्तवह्वरी ।
क्षिन्ना च्छिन्नरुहा च्छिन्नोद्वा वत्सादनीति च ।
जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली ।

मण्डूक

चक्रलक्षिकाधीरा विशाला च रसायनी ॥
चन्द्रहासी वयस्या च मण्डूकी देवनिर्मिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मण्डूकेशः, पुं, (मण्डलस्य ईशः ।) मण्डलेश्वरः ।
तत्पर्यायः । एकजन्मा २ भयापहः ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
मण्डलेश्वरः, पुं, (मण्डलस्य ईश्वरः ।) भूमिक-
देशाधिपः । अन्यो भूमिकदेशाधिपो मण्डले-
श्वरः स्यात् मण्डलस्य अरिमित्रादिरूपस्य
देशस्य ईश्वरो मण्डलेश्वरः । एकदेशाधिप
इत्यर्थः । स्यान्मण्डलं द्वादशराजके च देशे च
विम्बे च कदम्बके च । इति विम्बः ॥ इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ तस्य लक्षणांतरम् ।
“चतुर्योजनपर्यन्तमधिकारं नृपस्य च ।
यो राजा तच्छतगुणः स एव मण्डलेश्वरः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८६ अध्यायः ॥
मण्डहारकः, पुं, (मण्डं हरति आहरति गृह्णा-
तीति । हृ + “खुल्लचौ” ३ । १ । १३३ ।
इति खुल्ल । सुरासम्पादनार्थं मण्डगह्वरा-
दस्य तथात्वम् ।) शौण्डिकः । इत्यमरः ।
१ । २ । १० ॥
मण्डा, स्त्री, (मण्डः कारणत्वेनास्ति अस्या इति
अर्शादिभ्योऽच् । टाप् ।) सुरा । इति हारा-
वली ॥ (मण्डयतीति । मडि + अच् । टाप् ।)
आमलकी । इति मेदिनी । डे, २२ ॥
मण्डितः, पुं, बौद्धगयाधिपविशेषः । इति हेम-
चन्द्रः । (मडि + कर्मणि क्तः ।) भूषिते त्रि ।
इत्यमरः । ६ । २ । १०० ॥ (यथा, गीत-
गोविन्दे । २ । ७ ।
“मणिमयमकरमनोहर-
कुण्डलमण्डितगण्डसुदारम् ॥”)
मण्डूकः, पुं, (मण्डयति भूषयति जलाशयमिति
मडि + “श्लिभण्डिभ्याम्कण्” उणा० ४ । ४२ ।
इति जकण् ।) मेकः । इत्यमरः । १ । १० ।
२४ ॥ (यथा, मनुः । ४ । १२६ ।
“प्रभुमण्डूकमाज्जिरश्चसर्पणकुलाशुभिः ।
अन्तरागमने विद्यादध्यायमहर्निशम् ॥”
मेकार्थं पर्यायो गुणाच्च यथा,—
“मण्डूकः प्रवगो मेको वर्षाभूर्दुहुरो हरिः ।
मण्डूकः श्लेष्मलो नातिपित्तलो बलकारकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
श्लोकः । सुनिविशेषः । इति मेदिनी । के,
१३६ ॥ गाढतेजाः । इति शब्दरत्नावली ॥
बन्धविशेषे स्त्री । इति विम्बः ॥ (अश्वजाति-
भेदः । यथा, महाभारते । २ । २८ । ६ ।
“तत्र तित्तिरिक्त्वाषान् मण्डूकाखान् हथो-
त्तमान् ॥”)
मण्डूकपर्णः, पुं, (मण्डूकाकृति पर्णमस्य । यद्वा,
मण्डूक इवोत्तानोदरं पर्यमस्य ।) श्लोनाकवृक्षः ।
इत्यमरः । ४ । २ । ५६ ॥ (तथाचास्य पर्यायः ॥
“श्लोनाकः श्लोषणश्च स्यान्नटकङ्कटुगुहः ।
मण्डूकपर्णपत्रोऽण्डुकनासकुट्टनटाः ॥

मण्डूर

दीर्घवृन्तीरलुखापि पृथुश्लिखः कटम्बरः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
श्लोकः । इति मेदिनी । गे, ११५ ॥
मण्डूकपर्णी, स्त्री, (मण्डूकपर्णः । गौरादित्वात्
ङीष् ।) मञ्जिष्ठा ॥ (यथास्या पर्यायः ।
“मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समज्ञा कालमेषिका
मण्डूकपर्णी भण्डरी भण्डी योजनवह्वरापि ॥
रसायन्यरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
भण्डितकी च गण्डरी मञ्जुषा वस्तरञ्जिनी ॥”)
ब्राह्मणी इति मेदिनी । गे, ११५ ॥ आदित्य
भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ औषधि-
विशेषः । शुलकुङ्डी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मेकी २ मण्डूकी ३ मूलपर्णी ४ । इति रत्न-
माला ॥ मण्डूकपर्णिका ५ । अस्या गुणाः ।
मण्डूकपर्णिका लघ्वी स्वादुपाका रसा हिमा ।
(मण्डूकपर्ण्ये पर्यायान्तरं यथा,—
“मण्डूकपर्णी माण्डूकी त्वाङ्गी दिव्या मण्डूकधी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
तथाचास्या गुणाः ॥
कषाया तु हिता पित्ते स्वादुपाकरसा हिमा ।
लघ्वी मण्डूकपर्णी तु तदङ्गोजिह्विका मता ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।)
पाटान्तरम् । मण्डूकपर्णिका लघ्वी रुक्षा
वातविबन्धनुत् । इति राजवल्लभः ॥
मण्डूकमाता, [ऋ] स्त्री, (मण्डूकस्य मातेव मण्डूक-
पोषकत्वादस्यास्तथात्वम् ।) ब्राह्मणी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ मेकमाता च ॥
मण्डूका, स्त्री, (मण्डूक + स्त्रियां टाप् ।) मञ्जिष्ठा ।
यथा, शब्दमालायाम् ।
“मण्डूका च लता यष्टिर्हेमपुष्पी च भण्डरी ॥”
मण्डूकी, स्त्री, (मण्डूक + स्त्रियां ङीष् ।) मण्डूक-
पर्णी । इति मेदिनी । के, १३७ ॥ आदित्यभक्ता ।
ब्राह्मणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षुपविशेषः ।
इति रत्नमाला ॥ शुलकुङ्डी । इति भाषा ।
धृष्टयोधित् । इति शब्दरत्नावली ॥
मण्डूरं, स्त्री, पुं, लौहमलम् । तत्पर्यायः ।
शिङ्गाणम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥
सिंहानं ३ । सिंहानं ४ । मण्डूते लोहं वेष्टते
अग्निदाहे लोहाद्विभजते वा मण्डयति भूष-
यति औषधत्वाद्गोमिति वा मण्डूरं कि
मडि भूषे मडि ड विभागे वेष्टे नास्तीति
ऊरः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ अस्य गुणः ।
लौहगुणतुल्यः । शतवर्षोऽहं मण्डूरसुप्तम् ।
अशीतिवर्षोऽयं मध्यमम् । षष्टिवर्षोऽयमधमम् ।
अतो न्यूनं विषतुल्यम् । यथा,—
“यज्ञोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किञ्चापि तद्गुणम् ।
शतोऽहं सुप्तं किञ्च मध्यश्चाशीतिवर्षिकम् ॥
अधमं षष्टिवर्षोऽयं ततो हीनं विषोपमम् ॥”
इति रसेन्द्रचिन्तामणिः ॥
(तथा चास्या पर्यायान्तरम् । मण्डूरं लोहजं
किञ्चम् । इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ अस्य
उत्पत्तिर्गणेशाय यथा,—

मतिः

“आयमानस्य लोहस्य मलं मखूरमुच्यते ।
लोहसिंहानिका किट्टी सिंहानस्य निगद्यते ॥
यत्तोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टमपि तद्गुणम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
“ये गुणा मारिते सुखे ते गुणा सुखकिट्टके ।
तस्मान्न सर्वत्र मखूरं रोगशान्त्यै प्रयोजयेत् ॥”
अथास्य मारणविधिर्यथा,—

“दग्धाच्चकाष्ठैर्मलमायसन्तु
गोमूत्रनिर्वापितमष्टवारान् ।
विचूर्य लोहं मधुनाचिरेण
कुम्भाज्ज्यं पाण्डुरदं निहन्ति ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणा-
धिकारे ॥)

मखडोदकं, स्त्री, (मख इव उदकमस्य मखमिश्रित-
मुदकमनेति वा ।) चित्ररागः । विचित्रवर्णः ।
अन्तर्पणम् । आलिम्वना । इति मेदिनी । के,
००७ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ।
“तस्य पिष्टस्य भागांस्त्रीन् किण्वभागविम-

श्रितान् ।

मखडोदकार्थे कायश्च दद्यात् तत्सर्वमेकतः ॥”)

मत् य अनहमहम् । अत्वं त्वं भवति त्वज्जवति
अनहमहं मज्जवतीति संक्षिप्तसारवाकरणम् ॥
अस्मच्छब्दाच्चिप्रत्यये कृते तत्तुकि अस्मच्छब्दस्य
मदादेशान्निष्यन्नम् । इति तट्टीकायां गोपी-
चन्द्रः ॥

मनं, स्त्री, (मन् + भावे क्तः ।) सम्मतम् । तत्-
पर्यायः । कृन्दः २ अभिप्रायः ३ आकृतम् ४
भावः ५ आश्रयः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥

मनः, त्रि, (मन् + कर्मणि क्तः ।) सम्मतः ।
ज्ञातः । इति मेदिनी । ते, ४२ ॥ (यथा,
रघौ । २ । ५७ ।

“किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मनोऽहं
यशःशरीरे भव मे दयालुः ॥”)

अर्चितः । इति हेमचन्द्रः ॥

मतङ्गः, पुं, (माद्यति माद्यत्यनेन वेति । मद् +
“मदोभिर्यणि हर्षे । इत्युणादिकोष टीकोक्त-
मृत्रादङ्गच् । इत्य तः ।) सुनिभेदः । (यथा,
रघौ । ५ । ५३ ।

“मतङ्गशापादवलेपसूता-
दवाप्तवानस्मि मतङ्गजलम् ॥”)

मेघः । इत्युणादिकोषः । १ । २७ ॥

मनङ्गजः, पुं, (मतङ्गः मेघ इव जायते तदाख्य-
मुनेर्जातो वेति । जन + ङ ।) हस्ती । इत्यमरः ।
२ । ८ । ३४ ॥ (यथा, कामन्दकीये नीतिसारे । १५ । ७ ।

“ग्रीष्मे प्रभूताम्बुवनेन यायात्
निर्वासनार्थं करिणां यथा तु ।
ऋतेऽम्भसो ग्रीष्मकृतात् प्रतापात्
भवन्ति कुष्ठानि मतङ्गजानाम् ॥”)

मतङ्गिका, स्त्री, प्रशस्तम् । इत्यमरः । १ । ४ । २७ ॥

मतिः, स्त्री, (मन्यते मन्येति । मन् + क्तिन् ।)

बुद्धिः । इत्यमरः । १ । ५ । १५ ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १ । ९७ । २६ ।

मत्कु

“मतिस्तु द्विविधा लोके युक्तायुक्तेति सर्वथा ।”)

इच्छा । स्मृतिः । इति मेदिनी । ते, ४३ ॥

आर्यम् । शाकभेदः । इत्यजयपालः ॥ * ॥

“विप्रेन्द्र ! का प्रशंसयेज्जन्म ते ब्रह्ममानसे ।

यस्य यत्र कुले जन्म तन्मतिस्तादृशी भवेत् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीवृषाजन्मखण्डे १ अध्यायः ॥

मतिकरौघधम् । यथा,—

“पाठा हे जीरके कुष्ठमन्त्रगन्धानामोदकम् ।

वचा त्रिकटुकश्चैव खण्डं चूर्णसुतमम् ॥

ब्राह्मीरसैर्भावितश्च सर्पिर्मधुसमन्वितम् ।

सप्ताहं भक्षितं कुर्व्यान्मदैश्वर्यं मतिं

पराम् ॥”

इति गारुडं १६८ अध्यायः ॥

मतिदा, स्त्री, (मतिं ददातीति । दा + क्तः ।)

ज्योतिष्मती । शिष्टङ्गीक्षुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (मतिदातरि, त्रि ।)

मतिभ्रमः, पुं, (मतेर्बुद्धेर्भ्रमः ।) बुद्धिभ्रमः ।

(“अस्थान एवास्य मतिभ्रमः । ” इति प्रातस्त्र-
योगसूत्रभाष्ये वेदशासः ।) तत्पर्यायः । भ्रमः २
मिथ्यामतिः ३ भ्रान्तिः ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

मतिभ्रान्तिः, स्त्री, (मतेर्बुद्धेर्भ्रान्तिः ।) बुद्धि-
भ्रंशः । तत्पर्यायः । भ्रमः २ मिथ्यामतिः ३
भ्रान्तिः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

मतिविभ्रंशः, पुं, (मतेर्बुद्धेर्बिभ्रंशः ।) उन्माद-
रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मतिष्ठः, त्रि, (अयमनयोरयमेषामतिप्रयेन मति-
मान् वेति । मतिमत् + इष्ठन् । मतुपो
लोपः ।) अतिप्रयबुद्धिमान् । इति सुश्रुतबोध-
वाकरणम् ॥

मत्कः, पुं, (माद्यतीति । मद् + क्तिप् । ततः
स्वार्थे कन् ।) मत्कुणः । इति शब्दमाला ॥
(मम अयम् । अस्मद् शब्दादिदमर्थे कन् ।
मदादेशश्च ।) मत्सम्बन्धिनि त्रि । इति याक-
रणम् ॥ (यथा, भट्टिः । ३ । ३२ ।

“नेतन्मत्तं मत्कमिति ब्रुवाणः

सहस्रशोऽसौ प्रपथानशयत् ॥”)

मत्कुणः, पुं, (माद्यतीति । मद् + क्तिप् कुणति
इति कुण् + क । ततः । मत्तासौ कुणश्चेति ।)
कौटिल्येश्वरः । द्वारपोका इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । रक्तपाथी २ रक्ताङ्गः ३ मत्स-
काश्रयः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ उद्देशः ५ ।
(यथा, शिशुपालवधे । १४ । ६८ ।

“मत्कुणाविव पुरा परिज्वौ

सिन्धुनाथप्रयने निवेदुषः ।

गच्छतः स मधुकैटभौ विभो-

र्यस्य नेद्रसुखविप्लवां क्षणम् ॥”)

निर्विषाणहस्ती । निःशस्त्रपुरुषः । माकुन्द्या
इति भाषा ॥ नारिकेलः । इति मेदिनी । ने,
७० ॥ जङ्गावाणम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७ ॥

मत्कुणा, स्त्री, अजातलोमभगम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥

मत्ता

मत्कुणारिः, पुं, (मत्कुणस्य अरिः । मत्कुण-
नाशकत्वादस्य तथात्वम् ।) इन्द्राशनः । सिद्धि
इति भाषा । इति शब्दमाला ॥

(विटतिरस्य इन्द्राशनशब्दे विहिता ॥)

मत्तः, पुं, (माद्यतीति । मद् + कर्त्तरि क्तः ।)
चरकदहस्ती । मातयोयाला हाती इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । प्रभिन्नः २ गर्जितः ३ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ३६ ॥ मतङ्गः ४ चरकदः ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ धूसूरः । कोकिलः ।
महिषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मत्तः, त्रि, मत्तताविशिष्टः । सुरापाने विक-
लान्तःकरणः । तत्पर्यायः । शौण्डः २ उत्-
कटः ३ क्षीवः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । २३ ॥
मदोद्धतः ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, देवी-
भागवते । २ । ८ । ४ ।

“ते पीत्वा मदितां मत्ताः कृत्वा युद्धं पर-
स्परम् ।”

यथाच माधवकृतचरित्रनिश्चये मदाद्ययादधिकारे
“मध्येन मत्तः पुरुषो मदेन ।”)

हृष्टः । मदीभिर्यणि हर्षे क्तः । इत्यमर-
भरतौ ॥ अविवेकी । (यथा रामायणे । १ ।
४४ । १० । “बलान्मत्तो महाबलः ।”

“मत्तोऽविवेकी ।” इति तट्टीकाकद्रामानुजः ॥)

मत्तकाशिनी } स्त्री, उत्तमस्त्री । इत्यमरः ।
मत्तकासिनी } २ । ६ । ४४ ॥ मत्त इव क्षीव इव
कसति गच्छति मत्तकासिनी कस ज गतौ
ग्रहादित्वास्मिन् दन्त्यमध्या । मत्तेव काशते
भाति मत्तकाशिनी तालयमध्यापि । इति
भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १७३ । ३६ ।

“न तासां सदृशीं मन्ये त्वामहं मत्त-

काशिनि ।”)

मत्तकौशः, पुं, (मत्तः सन् कौशो वानर इव ।)
हस्ती । इति शब्दमाला ॥

मत्तरः, पुं, ममाधिकः । मत्तोऽतिप्रयः । अस्-
च्छब्दात् इतरपप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

मत्तवारणं, स्त्री, (मत्तं वारयतीति । वृ + णिच्
ल्युट् ।) प्रासादवीथीनां वरणः । कोठार
वाराखा इति भाषा ॥ (यथा, कुट्टनीमते । ६ ।
“द्विधराधरभूरिव राजति मत्तवारणोपेता ॥”

“प्रासादवीथीनां वरणकः ।” इति तट्टीका ॥)

अपाश्रयः । प्राङ्गणावरणम् । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ७८ । विश्वश्च ॥ प्रासादवीथीनां कुलवृक्ष-
वृतिः । कुन्दवृक्षवृति इति च पाठः । इति

मेदिनी । ११ । ४४ ॥ पूगचूर्णः । इति शब्दमाला ॥

मत्तवारणः, पुं, (वार्यते संयम्यते शृङ्खलादिभिः
इति वारणः । वृ + णिच् कर्मणि ल्युट् । मत्त-
चासौ वारणश्चेति ।) प्रक्षिप्तकटकज्वरः ।
मत्तहस्ती । इति मेदिनी । गे, ११४ । हेम-
चन्द्रश्च । ४ । ७८ ॥

मत्ता, स्त्री, (माद्यति माद्यतीति । अन्तर्भूत-
यथोक्तदधातोः + क्तः + क्तियां टाप् ।) मदिता ।

मत्सरः

इति राजनिर्घण्टः ॥ (पङ्क्त्यन्तर्गतः दशाक्षरः
कन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा, कन्दोमञ्जरीम् ।

“ज्येष्ठा मत्ता मभसगच्छता ।”

अधिकतु कन्दः शब्दे द्रव्यम् ॥)

मत्तालम्बः, पुं, (आलम्ब्यते असाविद्यालम्बः ।
आ + लम्ब + कर्मणि घञ् । मत्तस्यालम्बः
आश्रयः ।) प्राङ्गनावरणम् । तत्पर्यायः ।
अपाश्रयः २ प्रगीवः ३ मत्तवारणम् ४ । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ७८ ॥

मत्तेभगमना, स्त्री, (मत्तेभस्य गमनमिव गमनं
यस्याः ।) स्त्रीविशेषः । मत्तगजगामिनी । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १७० ॥

मत्तं, स्त्री, (मत्तं ज्ञानं तस्य करणमिति । मत्त +
“मत्तजनहलात् करणजल्यकर्षेण ।” ४ । ४ । ६७ ।
इति यत् । कृष्टस्य चेतस्य समीकरणादिसाधन-
फलकम् । यथा, ताण्ड्यमहाब्राह्मणे । २ । ६ । २ ।
“भाट्यवस्तुवीत यथा सप्तास्थितेन मत्तेन ।
मत्तीकरोत्येवं पाप्मानं भाट्यं प्ररुजति ॥”
“मत्तं नाम कृष्टस्य चेतस्य समीकरणादि-
साधनफलकम् ।” इति तद्भाष्ये सायनः ।)
दात्रादीनां सुष्टिः । तत्पर्यायः । वण्टः २ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५६ ॥

मत्त, इ ड क गुप्तात् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) इत्यवर्गाद्योपधः ।
इ क ड इति भ्रुवं मन्त्रयते वृषोऽयमिति
सुरारिः । मन्त्र इत्यनेनेवैष्टिहौ इदनुबन्धो
वेदेष्टुचारणभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

मत्सः, पुं, (माद्यतीति । मद् + बाहुलकात् सन् ।)
मत्स्यः । इत्युणादिकोषः ॥

मत्सगण्टः, पुं, (मत्स्यानां गण्टोऽत्र पृथो-
दरादित्वात् साधुः ।) यज्जनविशेषः । मत्स्य-
घण्ट इति ख्यातः । तत्पर्यायः । गजग्रहः २ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मत्सरः, पुं, (मद्यते इति मद् + “कधूमदिभ्यः
कित् ।” उणा० । ३ । ७३ । इति सरन् ।
स च कित् । यद्वा । मदा सरतीति अमर-
टीका ।) अन्यशुभदेषः । इत्यमरः । ३ । ३ ।
१७२ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४२ । ६५ ।
“श्रीर्वाञ्छाङ्गयामास द्वितीयमपि तत्फलम् ।
निसर्गसिद्धो नारीणां सपत्नीषु हि मत्सरः ॥”)
क्रोधः । इति मेदिनी । २, १६३ ॥

मत्सरः, जि, (माद्यतीति । मद् हर्षे + “कधू-
मदिभ्यः कित् ।” उणा० । ३ । ७३ । इति
सरन् । स च कित् ।) असह्यपरसम्पत्तिः ।
मात्स्ययुक्तः । (यथा, महानिर्व्याणतन्त्रे । १ । २६ ।
“न मत्सरा नातिरुद्धा नातिबुद्धा न कासुकाः ।”)
कृपणः । इत्यमरमेदिनीकरी । आत्मधिकार-
विशेषः । यथा,—
“निन्दन्ति मां सदा लोका धिगस्तु मम जीव-
नम् ।

इत्यात्मनि भवेद्यस्तु धिक्कारः स च मत्सरः ॥”

इति पाद्मे क्रियायोगसागरे १६ अध्यायः ।

मत्स्यः

मत्सरा, स्त्री, (मद् + सरन् । स्त्रियां टाप् ।)
मत्तिका । इति मेदिनी । २, १६३ ।

मत्सरी, [नृ] जि, (मत्सरोऽन्यशुभदेषोऽस्य ख्येति
मत्सरः + इनिः ।) अन्यशुभदेषः । तत्पर्यायः ।
कर्णजपः २ दुर्जनः ३ पिशुनः ४ सूचकः ५
नीचः ६ द्विजिह्वः ७ खलः ८ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, मनी । २ । २०१ ।

“परिभोक्ता कर्मिर्भवति कीटो भवति मत्सरी ॥”)

मत्स्यः, पुं स्त्री, (माद्यन्ति लोका अनेनेति ।
मद् + “कृत्यञ्जीति ।” उणा० । ४ । २ इति
स्यन् ।) खनामख्यातजलजन्तुः । माकृ इति
भाषा । तत्पर्यायः । पृथुरोमा २ भसः ३ मौनः ४
वैसारिणः ५ अखजः ६ विसारः ७ शकली ८ ।
इत्यमरः । १ । १० । १७ ॥ शून्यली ९ भयः १०
आत्माशी ११ संवरः १२ सूकः १३ जले-
प्रयः १४ कण्टकी १५ शक्की १६ मच्छः १७
अनिमिषः १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ शुङ्गी १८ ।

इति जटाधरः ॥ तस्य गुणाः । वृद्धत्वम् ।
गुरुत्वम् । शुक्रवर्द्धनत्वम् । बलत्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । कफपित्तकर-
त्वम् । व्याधामाध्वरतदीपाम्नीनां पूजितत्वम् ।
वातरोगहरत्वम् ॥ * ॥ वृद्धत्वस्य गुणाः । गुरु-
त्वम् । शुक्रत्वम् । मलवृद्धकारित्वम् ॥ * ॥
क्षुद्रमत्स्यगुणाः । लघुत्वम् । ग्राह्यत्वम् ।
ग्रहणीरोगे हितत्वम् ॥ * ॥ कृष्णमत्स्यगुणाः ।
लघुत्वम् । स्निग्धत्वम् । वातघ्नत्वम् । वृद्धवर्द्धन-
त्वम् ॥ * ॥ पाण्डुरमत्स्यगुणाः । दोषघ्नत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । गुरुत्वम् । मलभेदित्वम् ॥ * ॥
कथितमत्स्यस्य अर्थात् पूतिमत्स्यस्य गुणः ।
दोषघ्नत्वम् ॥ * ॥ शुष्कमत्स्यगुणौ । विष्ट-
मित्वम् । दुर्जरत्वम् ॥ * ॥ लवणभावि-
मत्स्यगुणाः । कफपित्तकरत्वम् । सारकत्वम् ॥
सासुद्रमत्स्यगुणाः । लघुत्वम् । वृद्धत्वम् । मधु-
रत्वम् । खल्यमलकारित्वम् ।

“सासुद्रा गुरवो वृद्धाः स्निग्धोष्णा वात-
नाशनाः ।”

इति पाठान्तरम् ॥ * ॥

(तथास्य पर्यायाः गुणाश्च ।

“मत्स्यो मीनो विकारश्च उषो वैसारिणोऽखजः ।

शकुलः पृथुरोमा च स सुदर्शन इत्यपि ॥

रोहितादास्तु ये जीवास्ते मत्स्याः परिकी-
र्तिताः ।

मत्स्याः स्निग्धोष्णमधुरा गुरवः कफपित्तनाः ॥

वातघ्ना वृद्धा वृद्धा रोचका बलवर्द्धनाः ।

मद्यववायसक्तानां दीपाम्नीनाञ्च पूजिताः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

“मत्स्या रोहितपाठीनकूर्मकुम्भीरककैटाः ।

शुक्तिश्लोड्गशम्बुकशफरीवर्मिचन्द्रिका ॥

चुलुकीनक्रमकरश्चिशुमारतिमिङ्गिलाः ।

रागीवाः चिलिचिमादाश्च ॥”

इति वामटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

मत्स्यास्तु द्विविधा नादेयाः सासुद्राश्च । तत्र

मत्स्यः

नादेयाः । रोहित-पाठीन-पाटला-राजीव-
वर्मिगीमत्स्य-कृष्णमत्स्य-वागुञ्जार-सुरल-
सहस्र-दंष्ट्रप्रभृतयो नादेयाः ॥

“नादेया मधुरा मत्स्या गुरवो मारुतापहाः ।

रक्तपित्तकराश्चोष्णा वृद्धाः स्निग्धाल्पवर्चसः ॥

कषायानुरसस्तेषां श्वयशैवालभोजनाः ।

सरस्तङ्गासम्भताः स्निग्धाः खादुरसाः स्मृताः ।

महाद्देषु बलिनः खल्योऽभस्यबलाः स्मृताः ॥”

तिमितिमिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्यनिरालक-

नन्दिवारलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहामीन-

राजीवप्रभृतयः सासुद्राः ॥

“सासुद्रा गुरवः स्निग्धा मधुरा नातिपित्तलाः ।

उष्णावातहरा वृद्धा वर्चस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः ॥

बलावहा विशेषेण मांसाशित्वात् समुद्रजाः ।

तेषामप्यनिलघ्नत्वाच्चौष्टकौष्यौ गुणोत्तरौ ॥

स्निग्धत्वात् खादुपाकत्वात् तयोर्विष्टा गुणो-
त्तराः ।

नादेया गुरवो मर्ध्य यस्मात् पुच्छास्यचारिणः ।

सरस्तङ्गाजनानानु विशेषेण शिरो लघु ॥

अदूरगोचरा यस्मात्तस्मादनुसोदपानजाः ।

किञ्चिन्मुक्ता शिरोदिशमत्स्यं गुरवस्तु ते ॥

अधस्तदुगुरवो ज्येष्ठा मत्स्याः सरसिजाः स्मृताः ।

उरो विचरणात्तेषां पूर्वमङ्गं लघु स्मृतम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

नादेयमत्स्यगुणाः । श्लेष्मलत्वम् । वृद्धत्वम् ।

मधुरत्वम् । अल्पमलमेदकत्वम् ॥ * ॥ सर-

स्तङ्गाभवमत्स्यगुणौ । स्निग्धत्वम् । खादुरस-

त्वम् ॥ * ॥ महाद्दभभवमत्स्याः बलिनः । अल्प-

जलभवाः अवलाः ॥ * ॥ दग्धमत्स्यगुणाः ।

गुरुत्वम् । वृद्धत्वम् । वृद्धत्वम् । बलवर्द्धनत्वम् ॥

तेललवणयुक्तदग्धमत्स्यगुणः । क्षीणशुक्रभग्न-

जर्जरितनित्यस्त्रीसेविनीयतेजसां हितकारि-

त्वम् ॥ * ॥ पलाशवेष्टितकर्हमलेपिताङ्गार-

दग्धसलवणवैशवारपुरस्कृतसाद्रककटुतेलसन्तो-

लितमत्स्यगुणाः । खादुत्वम् । कफवातहरत्वम् ।

शुक्रलत्वम् । बलवर्द्धनत्वम् ॥ * ॥ प्राकमत्स्याख-

यज्जनगुणाः । वृद्धत्वम् । वृद्धत्वम् । पुष्टिदत्वम् ॥

मत्स्यघण्टगुणाः । बलकरत्वम् । वातहरत्वम् ।

अतिशयरोचनत्वम् ॥ शिरसि खड्गकेशघारि-

मस्यगुणाः । सुखप्रियत्वम् । वृद्धत्वम् । पुंस्त्व-

घातकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ अपि च ।

“निःशल्का निन्दिता मत्स्याः सर्वे शल्कयुता

द्विताः ।

वपुःस्थेयकरा वीर्यबलपुष्टिविवर्द्धनाः ॥

इदकुल्याजलान्भरतङ्गाशवापीलक्षेण ये मत्स्याः ।

तेऽतिजङ्गा नादेया यथोत्तरं लघुतरास्तु

नादेयाः ॥

क्षाराम्बुमत्स्या गुरवो विदाहिनी

विष्टम्भदास्ते लवणार्णवादिजाः ।

नानाश्रिताः खादुजलस्थिता अपि

ज्येष्ठा जङ्गास्तेऽपि तथाश्रिता इमे ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

मत्स्यः

अथ चन्द्रमत्स्यगुणाः ।
 “चन्द्रमत्स्याः खादुरसा दोषत्रयविनाशनाः ।
 लघुपाका रुचिकराः सर्वदा ते हिता मताः ।
 अथातिचन्द्रमत्स्यगुणाः ।
 अतिसूक्ष्माः पुंस्त्रहरा रुचाः कासानिलापहाः ।
 अथ मत्स्याण्डगुणाः ।
 मत्स्यगर्भो वृश्चः वृश्चः स्निग्धः पुष्टिकरो गुरुः ।
 कफमेदप्रदो बल्यो ग्लानिलम्बहेहनाशनः ॥
 अथ शुष्कमत्स्यगुणाः ।
 शुष्कमत्स्या न बल्याः स्युर्दुर्गरा विड्विन्विनः ॥
 अथ दग्धमत्स्यगुणाः ।
 दग्धमत्स्यो गुणैः श्रेष्ठः पुष्टिदलवर्द्धनः ॥
 अथ कूपजादिमत्स्यगुणाः ।
 कूपमत्स्याः शुक्रमृजकुष्ठश्लेष्मविषवर्द्धनाः ।
 सरोजा मधुराः स्निग्धा बल्या वातविनाशनाः ॥
 नादेया वृंहणा मत्स्या गुरवोऽनिलनाशनाः ।
 रक्तपित्तकरा वृथाः स्निग्धोष्णाः स्त्र्यवर्चसः ॥
 चौड्याः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा लघवो
 हिमाः ।
 ताड्या गुरवो वृथाः शीतला बलमृजदाः ।
 ताड्यागवर्धनरजा बलायुर्मतिदकराः ॥
 अथ ऋतुविशेषे मत्स्यविशेषगुणः ।
 हेमन्ते कूपजा मत्स्याः शिशिरे सारसा हिताः ।
 वसन्ते ते तु नादेया ग्रीष्मे चौड्यासमुद्भवाः ॥
 तडागजाता वर्षासु तास्त्रपथा नदीभवाः ।
 निर्भराः शरदि श्रेष्ठा विशेषोऽयमुदाहृतः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 मत्स्योत्पत्तिकारणं यथा,—
 “ततस्तु मित्रावरुणौ भ्रातरौ ब्रह्मचारिणौ ।
 तन्तु देशं गतौ देवौ विचरन्तौ यदृच्छया ॥
 ताभ्यां तत्र तदा दृष्टा उर्वशी तु वराक्षराः ।
 स्नायन्तौ सहितान्याभिः सखीभिः सा वरानना ॥
 गायन्ती च हसन्ती च विश्वस्ता निर्जने वने ॥
 गौरी कमलगर्भाभा स्निग्धकृष्णशिरोरुहा ।
 पद्मपत्रविशालाक्षी रक्तोष्ठी नृदुभाषिणी ॥
 शृङ्गकुन्देन्द्रधवलैर्दन्तैरविरलैः समैः ।
 सुभूः सुनासा सुमुखी सुललाटा मनस्विनी ॥
 सिंहवत् सूक्ष्ममध्याङ्गी पीनोरुजघनस्तनी ।
 मधुरालापचतुरा सुमध्या चारुहासिनौ ॥
 रक्तोत्पलकरा तन्वी सुपदौ विनयान्विता ।
 पूर्णचन्द्रनिभा बाला मत्तद्विरदगामिनौ ॥
 दृष्ट्वा तस्यास्तु तद्रूपं तौ देवौ विस्मयं गतौ ।
 यस्या ह्यास्येन लास्येन स्मितेन ललितेन च ॥
 नृदुना वायुना चैव श्रौतानिलसुगन्धिना ।
 मत्तभ्रमरगीतेन पुंस्कोकिलरुतेन च ॥
 सुखरेण हि गीतेन उर्वशा मधुरेण च ।
 ईक्षितौ च कटाक्षेण स्फुटतुलाबुभावपि ॥
 तत्त्रिधा पतितं रेतः कमलेऽथ स्थले जले ।
 कमलेऽथ वशिष्ठस्तु जातो हि सुनिसत्तमः ॥
 स्थले त्वगस्थः सम्भूतो जले मत्स्यो महामते ॥”
 इति नारसिंहपुराणे ६ अध्यायः ॥
 मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा,—

पृष्ठ

मत्स्यः

“यो यस्य मांसमन्नाति स तन्मांसद उच्यते ।
 मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान् विवर्जयेत् ॥
 इति मानवे ५ अध्यायः ॥
 जलस्थलचरा ये च प्राणिनस्तान् नृतानपि ।
 न भक्षेन्मानवो ज्ञानी हन्ता तेषां भवेन्न हि ॥
 हत्वा हत्वा तु मत्स्याशी सर्वेषां यो विशेषतः ।
 मांसादः प्राणिनां सोऽपि तस्मान्मत्स्यं परित्यजेत् ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १०५ अध्यायः ॥
 वर्जनीयमत्स्या यथा,—
 “शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि मांसभेदान्निबोध मे ।
 नादेयं तिलकमठं पशुशृङ्गणमेव च ॥
 गोमीनं चक्रशृङ्गलं वडालं राधवं तथा ।
 वामीनं चलकण्यं च सचक्रं चेज्जमेव च ॥
 भूविलक्षानिरुद्धं गाङ्गेयानि विवर्जयेत् ॥”
 इति मत्स्यसूक्तमहातन्त्रम् ॥
 रविवारे मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा,—
 “आमिषं रक्तश्राकं च यो मुहुर्हते च रवेर्दिने ।
 सप्तजन्म भवेत् कुष्ठो दरिद्रश्चोपजायते ॥”
 इति भविष्यपुराणम् ॥
 “माघमासिमांसं मत्सरं निम्बपत्रकम् ।
 भक्षयेद् यो रवेर्वारे सप्तजन्मान्युत्तकः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 कार्तिके मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा,—
 “न मात्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्मं नान्यदेव हि ।
 चक्षुषो जायते राजन् ! कार्तिके मांसभक्ष-
 णात् ॥”
 इति नारदीयपुराणम् ॥
 माघवैशाखयोर्हविष्यब्रह्मचर्यविधानात् मत्स्य-
 भक्षणं नितरां निषिद्धमिति कृत्यतत्त्वदर्शनात् ॥
 जन्मतिथौ मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा,—
 “आमिषं कलहं हिंसां वर्षद्वयौ विवर्जयेत् ॥”
 अपि च ।
 “मुहुर्हते यस्तु निरामिषं स हि भवेज्जन्मान्तरे
 पण्डितः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 शैवस्य मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा,—
 “क मदां क शिवे भक्तिः क मांसं कश्चिदार्चनम् ।
 मत्स्यमांसरतानां वै दूरे तिष्ठति शङ्करः ॥”
 इति काशीखण्डम् ॥
 मा भक्ष्यं नैवेद्यार्थं भक्षेज्जन्महिषीक्षीरं वर्ज-
 येत् । पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि च । इत्या-
 द्भिकतत्त्वधृतविष्णुसूत्रम् ॥ * ॥ विन्ध्यपर्वतस्य
 पश्चिमे मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा,—
 “विन्ध्यस्य पश्चिमे भागे मत्स्यमुक्त्वा पतितो नरः ।”
 इति पुराणम् ॥
 कामतो मत्स्यभक्षणप्रायश्चित्तं यथा,—
 “मत्स्यांस्तु कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्राहं
 वसेत् ॥”
 अज्ञानतत्त्वदर्शम् । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
 मत्स्यभक्षणप्रतिप्रसवो यथा,—
 “मत्स्यान् सशल्कान् मुञ्जीत मांसं रौरवमेव
 च ।

मत्स्यः

निवेद्य देवताभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च नान्यथा ॥
 सफरं सिंहतुण्डश्च तथा पाठीन-रोहितौ ।
 मत्स्यास्ते समुद्रिष्टा भक्षणाय तपोधनेः ॥
 प्रोक्षितं भक्षयेद्देवां मांसं द्विजकाम्यया ।
 यथाविधिनिवृत्तश्च प्राणानामपि चाव्यये ॥”
 इति कौर्म उपाविभागे १६ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ ह्यवकथयोः ।
 राजीवान् सिंहतुण्डाश्च सशल्काश्चैव सर्वशः ॥”
 इति मानवे ५ अध्यायः ॥
 “अनिवेद्य न भोक्तव्यं मत्स्यं मांसं च यज्ञवेत् ।
 अन्नं विष्टा पयो मूत्रं यद्विष्णोरनिवेदितम् ॥”
 इत्याह्निकतत्त्वम् ॥
 प्रेतश्राद्धे मत्स्यदानविधिर्यथा,—
 “सपिण्डीकरणं यावत् प्रेतश्राद्धन्तु षोडशम् ।
 पक्वान्नेनैव कर्त्तव्यं सामिविष्णो द्विजातिभिः ॥”
 इति श्राद्धतत्त्वधृतकामधेनुवचनम् ॥
 मत्स्यः, पुं, (जलं प्राप्य माद्यतीति मद् +
 “नृह्यन्त्यङ्गीति ।” उणा० । ४।२ । इति स्यन् ।)
 मीनविशेषः । विराट्देशः । नारायणः । इति
 हेमचन्द्रः । ४।४०६ । देशविशेषे बहुवचनान्तः ।
 इति मेदिनी । ये, ४५ ॥ द्वादशराशिः । यथा,
 “मत्स्यौ घटी वृमिधुनं सगदं सवीर्यम् ॥”
 इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 अष्टादशपुराणान्तर्गतपुराणविशेषः ॥ (मत्स्य-
 रूपेणावतीर्णं भगवता उक्तत्वात् अस्य
 तदाख्या ।) यथा,—
 “पुण्यं पवित्रमायुष्यमिदानीं शृणुत द्विजाः ।
 मात्स्यं पुराणमखिलं यज्जगाद गदाधरः ॥”
 इति मत्स्यपुराणे १ अध्यायः ॥
 दशावतारान्तर्गतप्रथमावतारः । यथा,—
 सप्त उवाच ।
 “पुरा राजा मनुर्नाम चीर्णवान् विपुलं तपः ।
 पुत्रे राज्यं समारोप्य क्षमावान् रविनन्दनः ॥
 मलयस्यैकदेशे तु सर्वाम्भगुणसंयुतः ।
 समदुःखसुखो वीरः प्राप्तवान् योगसुत्तमम् ॥
 बभूव वरदश्चास्य वर्षायुतशते गते ।
 वरं वृणीष्व प्रोवाच प्रीतः स कमलासनः ॥
 एमसुक्तोऽब्रवीद्राजा प्रणम्य स पितामहम् ।
 एकमेवाहमिच्छामि त्वत्त्वो वरमनुत्तमम् ॥
 भूतग्रामस्य सर्वस्य स्यावस्थ चरस्य च ।
 भविता रक्षणे यानं प्रलये समुपस्थिते ॥
 एवमस्त्विति विश्वात्मा तत्रैवान्तरधीयत ।
 पुष्यवृश्चि च महती खात् पपात सुरार्पिता ॥
 कदाचिदाश्रमे तस्य कुर्वतः पितृतर्पणम् ।
 पपात पाण्डुरोपरि शफरी जलसंयुतः ॥
 दृष्ट्वा तच्छफरीरूपं स दयालुर्महोपतिः ।
 रक्षणायाकरोद्यत् स तस्मिन् करकोदरे ॥
 अहोरात्रेण चैकेन षोडशाङ्गुलविस्तृतः ।
 सोऽभवन्मत्स्यरूपेण पाहि पाहीति चाब्रवीत् ॥
 स तमादाय मलिके प्राक्षिपज्जलचारिणम् ।
 तत्रापि चैकरात्रेण हस्तत्रयमेवर्द्धत ॥

मत्स्यः

पुनः प्राहार्त्तनादेन सहस्रकिरणात्मजम् ।
स मत्स्यः पाहि पाहीति त्वामहं शरणं गतः ॥
ततः स कूपे तं मत्स्यं प्राहिणोद्विनन्दनः ।
यदा न माति तत्रापि कूपे मत्स्यः सरोवरे ॥
चिमोऽसौ पृथुतामागात् पुनर्योजनसम्मितः ।
तत्राप्याह पुनर्हीनः पाहि पाहि नृपोत्तमम् ॥
ततः स मनुना चिमो गङ्गायामप्यवर्द्धत ।
यदा तदा समुद्रे तं प्राहिपन्नेदिनीपतिः ॥
यदा समुद्रमखिलं व्याप्यासौ समुपस्थितः ।
तदा प्राह मनुर्भीतः कोऽपि त्वमसुरेश्वरः ॥
अथवा वासुदेवस्त्वमन्य ईडकं कथं भवेत् ।
घोर्जनायुतविशया कस्य तुल्यं भवेदपुः ॥
ज्ञातस्त्वं मत्स्यरूपेण मां खेदयसि केशव ! ।
हृषीकेश ! जगन्नाथ ! जगद्धाम ! नमोऽस्तु ते ॥
एवमुक्तः स भगवान् मत्स्यरूपी जनार्दनः ।
साधु साध्विति चोवाच सम्यक् ज्ञातस्त्वयानघ ! ॥
अचिरेणैव कालेन मेदिनी मेदिनीपते ! ।
भविष्यति जले मया सञ्जेलनकानना ॥
नौरियं सर्वदेवानां निकायेन विनिर्मिता ।
महाजीवनिकायस्य रक्षणार्थं महीपते ! ॥
स्वेदाखजोद्भिजो ये वै ये च जीवा जरायुजाः ।
अस्यां निधाय सर्वास्ताननाथान् पाहि

सुव्रत ! ॥

युगान्तवाताभिहता यदा भवति नैर्नृप ! ।
शृङ्गेऽश्मिन् मम राजेन्द्र ! तदेमां संयमिष्यसि ॥
ततो लयान्ते सर्वस्य स्यावरस्य चरस्य च ।
प्रजापतिस्त्वं भविता जगतः पृथिवीपते ! ॥
एवं कृतयुगस्यादौ सर्वज्ञो धृतिमान् वृषः ।
मन्वन्तराधिपश्चैव देवपूज्यो भविष्यसि ॥”
इति मत्स्यपुराणे मनुविष्णुसंवादे प्रथमे सर्गे
प्रथमोऽध्यायः ॥ विस्तारस्तु श्रीभागवतं ८ स्कन्धे
२४ अध्याये द्रष्टव्यः ॥* तस्य मन्त्रध्यानपूजादि
यथा,—

शङ्कर उवाच ।

“एक एवाभवन्मत्स्यावतारः कल्प आदिमे ।
तस्य मन्त्रं प्रवक्ष्यामि भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥
तारो नमो भगवते मं मत्स्याय रमां वदेत् ।
द्वादशाक्षरमन्त्रोऽयं सुनिर्ब्रह्मा समीरितः ॥
गायत्री ऋन्द उदितं देवता मौनविग्रहः ।
भगवान् शर्वरीनाथो बीजं श्रीपञ्चकौलकम् ॥
नाभ्यधो रोहितसम आकण्ठश्च नराकृतिः ।
घनश्यामश्चतुर्बाहुः शङ्खचक्रगदाधरः ॥
शृङ्गीमत्स्यनिभो मूर्द्धा लक्ष्मीवच्चोविराजितः ।
पद्मचिह्नितसर्वाङ्गः सुन्दरश्चारुलोचनः ॥
जपेद्द्वादशाक्षं त्रिमध्वाक्षैस्त्रिलैर्हृत् ।
प्रत्यहं तद्दशांशेन वैशाखे कार्तिके तथा ।
माघे च मार्गशीर्षे च हविष्याश्री जितेन्द्रियः ॥
आरभ्य भाद्रवह्णलमथ वा घोडशाहकम् ।
लक्ष्मीमन् जपेन्नित्यमिदं चापि कलाश्रतम् ॥
तथैव होमः कर्तव्यस्तथान्यदिवसेषु तु ।
तर्पयेद्द्वादशशतं तिलतण्डुलचन्दनैः ॥
आच्यन्तथा श्रुताष्टौ च तर्पयेच्च तथा श्रियम् ।

मत्स्यग

रक्तोत्पलेर्वा पद्मेर्वा मालत्याद्यैः सुगन्धिभिः ।
एवं कृते वर्षमेकं मन्त्रसिद्धिः प्रजायते ॥
निबं द्वादशविप्रांश्च श्रीरूपाश्च सुवासिनीम् ।
भोजयेत् पूजनश्चास्य चरेत्तौ आश्रयेत् सदा ॥
षट्पत्रकर्णिकायाश्च श्रीयुतं देवमर्चयेत् ।
षट्पत्रेषु षडङ्गानि यजेद्वाह्यचतुर्दले ॥
मण्डकं मकरं कूर्मं शिशुमारश्च पूर्वतः ।
तद्वाह्येऽष्टदले पूज्याः चाराद्याः सप्त सिन्धवः ॥
तद्वाह्येऽष्टदले पूज्या वासुक्वाद्याः फणीश्वराः ।
तस्य वाह्ये शृङ्गदले रत्नानि तु चतुर्दश ॥
समुद्रजानि पूज्यानि लक्ष्मीकौस्तुभकानि च ।
गङ्गाद्याः घोडश ततो महानघः प्रपूजयेत् ॥
ततश्चाष्टदले वेदानुपवेदसमन्वितान् ।
दिगौशांश्च तदस्त्राणि नवावरणपूजनम् ।
एवं सिद्धमनुर्मन्त्री जायते सिद्धिभाजनम् ॥
एतदुक्तशतं मन्त्रं जपेदष्टोत्तरं श्रुतम् ।
तद्देवतादिने सिद्धः पुस्तकादेव जायते ॥
अकुण्ठितप्रयोगेषु न पुनस्तस्य संस्कृतिः ।
एतत्पल्लविता मन्त्रा मम सिद्ध्यन्ति पार्वति ! ॥
एतत्संपुठिताः सर्वे वैदिकाः सिद्धिदाः कलौ ।
अनेन यथिता जप्ताः कलेश्च इतसिद्धिदाः ॥”

इति मेरुतन्त्रे २६ प्रकाशः ॥

मत्स्यकरण्डिका, स्त्री, (मत्स्यस्य करण्डिकेव) मत्स्य-
रक्षणपात्रम् । खालुइ इति भाषा । तत्पठ्यायः ।
मत्स्यधानी २ कुवेणी १३ । इति जटाधरः ॥
मत्स्यगन्वा, स्त्री, (मत्स्यस्यैव गन्वो यस्याः ।
हान्सादित्वाभावः ।) लाङ्गलीवृक्षः । स च
जलपिप्पली । इति जटाधरः राजनिर्घण्टश्च ॥
यासमाता ॥ (अस्या उत्पत्तिकथा यथा, एकदा
चेदीश्वरो वसुराजः पितृगणनियोजितो ऋगये-
श्वरं गत्वा स्वपत्नीं गिरिकां ऋतुस्नातां सरन्
आस्ते । इत्यवसरे कामोद्दीपकवसन्तवायुना
प्रेममाणस्य तस्य रेतः प्रचस्कन्द । ततस्त-
द्दीर्घं सपत्रपुटे स्थापितवान् । एतत्तु ऋषा न
स्वलितमिति निश्चित्य अभिमन्त्र्य च तत्
स्वपालित-श्रेणेन प्रियाये प्रेषयामास । तदा-
दाय उड्डीयमानस्य अन्येन च श्रेणेन सह
विहायसि युध्यतस्तस्य पदात् भ्रष्टं कालिन्दीजले
पपात वीर्यम् । अथ तत्रेतः ब्रह्मशापान्मत्स्य-
रूपिणी अद्रिका नाम्नी काचिदधरा भक्षित-
वती धीवरास्तु तां पूर्यगर्भां मत्स्यीं बबन्धुः
ततस्तेतु तस्या उदरात् एकां स्त्रियमेकश्च
पुरुषमुज्जहूः । तयोस्तु पुरुषो मत्स्यो नाम
राजा, सा कन्या च मत्स्यगन्वेति स्थातासीत् ॥
इदं भाषा । तत्पठ्यायो यथा,—

“तन्मस्ये प्रथमं फलं मत्स्यसदृशं विसर्गमन्त्रद्वितीय-
मन्त्रफलसदृशं मत्स्यगन्वं तयोर्नामानि ।
“इदं भाषा पुष्यवस्ता च पराश्वत्यफला मता ।
मत्स्यगन्वा त्रीहृन्त्री विषम्री ध्वाङ्गनाशिनी ॥”
मत्स्याची । तत्पठ्यायो यथा,—
“मत्स्याची वाङ्मिका मत्स्यगन्वा मत्स्या-
दनीति च ।”

मत्स्यधा

जलपिप्पल्यर्थे पठ्यायो यथा,—

“जलपिप्पल्यभिहिता शारदी शकलादनी ।
मत्स्यादनी मत्स्यगन्वा लाङ्गलीवृक्षपि
कीर्तिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मत्स्यघण्टः, पुं, (मत्स्यानां घण्टः विभिन्नं यत्र
सः ।) स्वनामख्यातमत्स्ययज्ञनम् । तत्-
पठ्यायः । गलग्रहः २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मत्स्यजालं, स्त्री, (मत्स्यधारणार्थं जालं शाक-
पार्थिववत् समासः ।) आनायः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५६३ । माकधरा जाल इतिभाषा ॥
मत्स्यखिका, स्त्री, (मदं मधुररसं स्यन्दते इति ।
स्यन्द + खल् + टाप् । अत इत्वश्च । एषो-
दरादित्वात् साधुः । शर्कराविशेषः । मिष्टिरि
इति भाषा । यथा,—

“लसीकाफाणितगुडखण्डमत्स्यखिकासिताः ।
निर्मला लघवो ज्ञेयाः शीतवीर्या यथोत्तरम् ।
यथा यथेषां वैमल्यं भवेच्छैत्यं तथा तथा ॥”

इति राजवल्लभः ॥

राव इति हिन्दीभाषा । तस्य लक्षणं यथा,—
“इचोरसो यः संपको घनः किञ्चिद्द्रवा-
न्वितः ।

मन्दं यत् स्यन्दते यस्मान्मत्स्यखीति निगद्यते ॥”
अस्य गुणाः ।

“मत्स्यखी मेदिनी बल्या लक्ष्मी पित्तानिला-
पहा ।

मधुरा वृंहणी वृष्या रक्तदोषापहा स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

मत्स्यखी, स्त्री, खण्डविकारः । इत्यमरः । २ । ६ । ४३ ॥
इच्छुविशेषस्य रसपाके खण्डयोग्ये सारभूते या
गुडिकाकारा जायते सा मत्स्यखी । खण्ड-
शालूकं मिष्टिरि इति ख्याति नवात् इति
ख्यातापि मत्स्यखीति केचित् । मत्स्याखडा-
कारत्वात् मत्स्यखी मनीषादित्वादलुक् नदा-
दित्वादीप् मत्स्यमनिति मत्स्यखी अन प्राणने
डः इत्यन्ये । मदं स्यन्दते मत्स्यखीति केचित् ।
इति भरतः ॥ (यथास्या लक्षणं गुणाश्च ॥
रावकाकव खण्डराव इति लोके ।

“इचो रसो यः सम्पको घनः किञ्चिद्रवान्वितः ।
मन्दं यत् स्यन्दते यस्मान्मत्स्यखी निगद्यते ॥
मत्स्यखी मेदिनी बल्या लक्ष्मी पित्तानिला-
पहा ।

मधुरा वृंहणी वृष्या रक्तदोषापहा स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

मत्स्यधानी, स्त्री, (मत्स्या धीयन्ती । यजेति मत्स्य
+ धान् + ल्युट् डीप् ।) मत्स्यरक्षणार्थपात्रम् ।
खारयी इति खालुइ इति च भाषा । तत्प-
ठ्यायः । कुवेणी २ । इत्यमरः । १ । १० । १६ ॥
मत्स्यकरण्डिका ३ खारयिका ४ मत्स्यबन्वनी ५
कुवेणिः ६ कुवेणा ७ कुपिनी ८ कुपिनिः ९ ।
इतिभरतः ॥ सा खण्डा चेत् कुपिनी भवेत्
इति शब्दरत्नावली ॥

मत्स्यस

मत्स्यनाशकः, पुं, (नाशयतीति नश् + णिच् + लुङ् । मत्स्यानां नाशकः । सदैव मत्स्यभक्षक-
तयास्य तथात्वम् ।) कुररपक्षी । इति भूरि-
प्रयोगः ॥ मत्स्यनाशकर्त्तरि चि ॥

मत्स्यनाशनः, पुं, (नाशयतीति नश् + णिच् + लुङ् । मत्स्यस्य नाशनः ।) कुररपक्षी । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ४०१ ॥

मत्स्यपिप्ता, स्त्री, (कटुरौहिणी । इत्यमरः ।
२ । ४ । ८६ ॥) (तथा चास्याः प्रत्यायाः ।
“कटू तु कटुका तित्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा ।
अश्रीका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥
मत्स्यपिप्ता काण्डरुहा रोहिणी कटु-
रोहिणी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मत्स्यवन्धी, [न] पुं, (मत्स्यान् वन्धुं धत्तुं शील-
मस्य । मत्स्य + वन्ध + इनिः ।) धीवरः । यथा,
“केवर्त्तो धीवरो दासो मत्स्यवन्धी च
जालिकः ॥”
इति हलायुधः ॥”

(“अथान्येदुस्तेर्यमकिङ्कराभेमस्यवन्धिभिः
प्रभात आगत्य जालैराच्छादितो द्वादः ।”
इति पञ्चतन्त्रे । ५ । २६ ।)

मत्स्यवन्धिनी, स्त्री, (मत्स्यवन्धितु + स्त्रियां
ङीप् ।) मत्स्यधानी । इति हलायुधः ॥
मत्स्यरङ्गः, पुं, (मत्स्यरङ्ग । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) मत्स्यरङ्गपक्षी । इति भूरिप्रयोगः ॥
मत्स्यरङ्गः, पुं, (मत्स्यान् रङ्गति भक्षयार्थं
तत्त्वमीपं गच्छतीति । मत्स्य + रङ्गि + अच् ।)
पक्षिविशेषः । माह्वराङ्गा इति भाषा । (यथा,
“त्रिभुवनविदितो ह्य मत्स्यरङ्गे कलङ्कः ॥”
इत्युद्भटः ॥)

तत्पर्यायः । भक्ष्याश्री २ जलमद्गुः ३ मण्डी-
नकः ४ । इति हारावली ॥ मत्स्यनाशनः ५
मीनरङ्गः ६ मत्स्यरङ्गः ७ सुचित्रकः ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥

मत्स्यराजः, पुं, (मत्स्येषु राजा श्रेष्ठः समा-
सान्तश्च ।) रोहितमत्स्यः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ विराटराजः ।

(“तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मत्स्यराजः प्रतापवान् ।”
इति महाभारते । ४ । ६६ । २१ ।)

मत्स्यविन्ना, स्त्री, कटुका । इति वैद्यकम् ॥

मत्स्यवेधनं, स्त्री, (मत्स्योविध्यतेऽनेनेति मत्स्य +
विध + करणे लुट् । मत्स्यानां वेधनमिति
वा ।) वडिग्रम् । इत्यमरः । १ । १० । १६ ॥

मत्स्यवेधनी, स्त्री, (मत्स्यवेधन + ङीप् ।) मद्गु-
पक्षी । इति जटाधरः ॥ वडिग्रम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

मत्स्यसन्तानिकः, पुं, (मत्स्यानां सन्तानिकात्र ।)
मत्स्ययज्ञनविशेषः । यथा,—

“दग्धोद्गारे सलवणो वेश्वारैरुपस्कृतः ।
षाद्रकः कटुतेजेन मत्स्यसन्तानिको भवेत् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मत्स्योद

मत्स्याची, स्त्री, (मत्स्यानां अचीणीव अचीणि
पुण्यरूपाणि चक्षुषि यस्याः । मत्स्याचि +
“बहुव्रीहौ सकथ्यद्वयोः स्वाङ्गात् षच् ।” ५ ।
४ । ७३ । इति षच् ङीष् च ।) ब्राह्मी । इत्य-
मरः । २ । ४ । १३७ ॥ सा च सोमलतायाम् ।
ब्राह्मीशाके इति केचित् । इति भरतः ॥ यथा,
“ब्राह्मी वयस्या मत्स्याची मीनाची सोम-
वल्ली ।

मत्स्याची शिशिरा रुचा ब्रणदोषक्षयापहा ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

गण्डदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिलमोचिका । ब्राह्मीशाकः । इति रत्नमाला ॥
(गण्डदूर्वार्थे पर्यायो यथा,—

“गण्डदूर्वा तु गण्डाली मत्स्याची शकुला-
चकः ॥”

मत्स्यादनी ॥ तत्पर्यायो गुणाश्च यथा ।
महेच्छी कृष्णमहरी आइतिच । इति लोके ।
“मत्स्याची वाङ्गिका मत्स्यगन्वा मत्स्याद-
नीति च ।

मत्स्याची ग्राहिणी श्रीता कुष्ठपित्तकफास-
जित् ॥

लघुस्त्रिक्ता कषाया च स्वाद्वी कटुविपाकिनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मत्स्याङ्गी, स्त्री, (मत्स्यानां अङ्गमिवाङ्गं यस्याः ।)
हिलमोचिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मत्स्यादनी, स्त्री, (मत्स्यैरुदते इति मत्स्य +
अद + लुट् गौरादित्वात् ङीष् ।) जलपिप्पली ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथा च पर्यायः ॥
“जलपिप्पल्यभिधिता शारदी शकलादनी ।
मत्स्यादनी मत्स्यगन्वा जाङ्गलीत्यपि

कीर्तिता ॥”

मत्स्याची । महेच्छी इति लोके ॥ तत्पर्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“मत्स्याची वाङ्गिकामत्स्यगन्वा मत्साद-
नीति च ।”

मत्स्याशनः, पुं, (मत्स्यानशतीति मत्स्य +
अश् + लुङ् ।) मत्स्यरङ्गपक्षी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ मत्स्यभक्षके चि ॥

मत्स्यौ, स्त्री, (मत्स्य + जाते ङीष् ।) स्त्रीमत्स्य-
जातिः । इति मुग्धबोधयाकरणम् ॥

मत्स्योदरी, स्त्री, (मत्स्यस्य उदरं उत्पत्तिस्थानं
यस्याः । मत्स्यगर्भे जातत्वादस्यास्तथात्वम् ।)

सत्यवती सा च आचमाता । इति जटाधरः ॥
(यथा देवीभागवते । २ । १ । ३८ ।

“कालिका वसुना दत्ता तरसा जालजीविने ।
नान्ना कालीति विख्याता तथा मत्स्यो-
दरीति च ॥”

(मत्स्या उदरे गर्भे यस्याः ।) काशीस्थतीर्थ-
विशेषः ॥ यथा,—

“कैलासादेः समायाताः सप्तकोटिमिताः प्रभो ।।
दुर्गाणि तैः कृतानीह सप्तस्रगंसमानि च ॥
सङ्घारणि स्यन्ताणि कवाटविकटानि च ।

मथितं

कोटिकोटिभटान्यानि सर्व्वसिंहितान्यपि ॥
ततः शैलं महादुर्गं तैः काशीपरितः कृतम् ।
परिखा निरुतालिन्दा मत्स्योदर्या जलाविला ॥
मत्स्योदरी द्विधा जाता बहिरन्तश्चरा पुनः ।
तस्य तीर्थं महत् स्थातं मिलितं गाङ्गवारिणि ॥
यदा संहारमार्गेण गङ्गाभ्यः प्रसरेदिह
तदा मत्स्योदरीतीर्थं लभ्यते पुण्यगौरवात् ॥
सूच्याचन्द्रमसोः पर्व्व तदा कोटिगुणं शतम् ।
सर्व्वपर्व्वानि तत्रैव सर्व्वतीर्थानि तत्र वै ।
तत्रैव सर्व्वलिङ्गानि गङ्गा मत्स्योदरी यतः ॥
मत्स्योदर्याश्च ये स्नाता यत्र कुत्रापि मानवाः ॥
कृतपिण्डप्रदानास्ते न मातुर्दरेशयाः ॥
अविमुक्तमिदं चेन्न मत्स्याकारत्वमाप्नुयात् ।
परितः स्वर्धनीवारि संसारे परिवीक्षते ॥
मत्स्योदर्यां कृतस्नाना ये नरास्ते नरोत्तमाः ।
कृत्वापि बहुपापानि नेच्छन्ते भास्करैः पुरीम् ॥
किं स्नात्वा बहुतीर्थेषु किं तप्त्वा दुष्करं तपः ।
यदि मत्स्योदरीं स्नाताः कुतो गर्भभयं ततः ॥
यत्र यत्र हि लिङ्गानि वृद्धैर्विष्कृतान्यपि ।
तत्र मत्स्योदरीं प्राप्य सुस्नातो मोक्षभाजनम् ॥
सन्ति तीर्थान्यनेकानि भूर्भुवःस्वर्गतान्यपि ।
न समानि परं तानि कोऽप्येनापि निश्चितम् ॥
इत्थं तीर्थं कृतं तेन विभो ! कैलासवासिना ।
गणाधिपेन सुमहत् सुमहोदरकर्मणा ॥”

इति काशीखण्डे ६६ अध्यायः ॥

मथ इ कुन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
वधे-सक०-लेशे अक०-सेट् ।) इ मथ्यते ।
कुन्थो वधक्षेत्रौ । इति दुर्गादासः ॥

मथ ज ए गाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ज मथ्यः मथः । ए अम-
थीत् । इति दुर्गादासः ॥

मथनं, स्त्री, (मथ्यते इति मथ + भावे लुट् ।)
विलोडनम् । मथ्योया इति भाषा । यथा,—

“काहं मन्दमतिः केदं मथनं चीरवारिधेः ।
किं तत्र परमायुर्वै यत्र मज्जति मन्दरः ॥”

इति भागवते । १ । १ । टीकायां श्रीधरस्वामी ।
अस्त्र विशेषः । यथा, हरिवंशे । २३६ । १० ।

“रेवीकमस्त्रमेन्द्रश्च आग्नेयं शैशिरं तथा ।
वायवं मथनं नाम कापालमथ किङ्करम् ॥”

मथनः, पुं, (मथति रोगानिति मथ + कर्त्तरि
लुङ् ।) गणिकारिकावृक्षः । इति रत्नमाला ।

(मथनकारके, चि । केशिमथनसुखमथन्यादि-
दर्शनात् ।)

मथितं, स्त्री, (मथ + क्तः ।) निर्जलघोलम् । इत्य-
मरः । २ । ६ । ५३ ॥ यथा, वृहत्संहितायाम् । ५० । २६ ।

“चारे कदल्यामथितेन युक्ते
दिनोषिते पायितमायवं यत् ॥”

अस्य गुणाः । कफपित्ताशकत्वम् । रोचनत्वम् ।
धातुपुष्टिदत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ विलो-
डिते, चि ॥ (तथा च पर्यायान्तरं प्रकारा-
न्तरञ्च यथा,—

“घोलन्तु मथितं तक्रमुदखिच्छिच्छिकापि च ।

मथुरा

ससरं निर्जलं घोलं मथितं तत्सरोदकम् ॥
तत्रं पादजलं प्रोक्तमुदाखिलं वारिकम् ॥
हृच्छिका सारहीना स्यात् खच्छा प्रचुर-
वारिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
“ससरं निर्जलं घोलं मथितं सरवर्जितम् ॥”
इति च हारीते प्रथमस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥)
मथुरा, स्त्री, (मथ्यते पापराशिर्यथा इति । मथ+
“मन्दिवाग्नीत्यादि” उणा० । १ । ३६ ।
इति उरच् ।) खनामख्यातपुरी । अधुना
आगरा इति ख्यातस्याग्रवणस्य नगरम् ।
(यथा, रघौ । ६ । ४८ ।

“यस्यावरोधस्तनचन्दनानां
प्रक्षालनादारिविहारकाले ।
कलिन्दकन्या मथुरां गतापि
गङ्गीर्मिसंस्तुजलेव भाति ॥”)
तत्पद्यायः । मधुपद्मम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मधुपुरी ३ मथुरा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
सा च मोक्षदायकतीर्थम् । यथा,—
“अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अव-
न्तिका ।

पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥
अयोध्या रामनगरी मथुरा कृष्णपालिता ।
एतास्तु पृथिवीमध्ये न गगयन्ते कदाचन ॥
श्रीरामधनुरग्रंथा अयोध्या सा महापुरी ।
मथुरा केशवोत्सृष्टसुदर्शनविधारिता ॥”
इत्यादिभूतशुद्धितन्त्रम् ॥*

तत्र विष्णुदर्शनमाहात्म्यं यथा,
“यच्छ्रेष्ठशुद्धिदादृष्टं स्नात्वा वै यमुनाजले ।
मथुरायां हरिं दृष्ट्वा प्राप्नोति परमां गतिम् ॥
यमुनासलिले स्नातः पुरुषो मुनिसत्तमः ।
ष्येष्टाम्बलामले पक्षे द्वादश्यामुपवासकृत् ॥
समभ्यर्च्यार्च्युतं सत्यं मथुरायां समाहितः ।
अश्वमेधस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकलं फलम् ॥
कश्चिदस्त्रकुले जातः कालिन्दीसलिलाश्रुतः ।
अर्चयिष्यति गोविन्दं मथुरायासुपोषितः ॥
ष्येष्टाम्बलसिते पक्षे येनैव वयमप्युत ।
परान्द्विमवाप्यामस्तारिताः सकुलोद्भवैः ॥”
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ८ अध्यायः ॥*

तस्या माहात्म्यं यथा,—
वराह उवाच ।
“न विद्यते च पाताले नान्तरीक्षे न मानुषे ।
अमलं मथुराया हि प्रियं मम वसुन्धरे ॥”
सूत उवाच ।
“तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य प्रणम्य शिरसा तदा ।
पुण्यानां परमं पुण्यं पृथ्वी वचनमब्रवीत् ॥
पृथिव्युवाच ।
पुष्करं नैमिषं चैव पुरी वाराणसी तथा ।
एता हित्वा महाभाग ! मथुरां किं प्रशंससि ॥
वराह उवाच ।
शृणु कारुं स्नेन वसुधे ! कथमानं मयानये ॥
मथुरंति च विख्यातं नास्ति चेत् परं मम ।

पृथु

मथुरा

सा रम्या च सुशस्ता च जन्मभूमिः प्रिया मम ॥
शृणु देवि ! यथा स्त्रीभि मथुरां पापहारि-
णीम् ।
तन्निवासी नरो याति मोक्षं नास्त्यत्र संशयः ॥
महामायां प्रयागे तु यत् फलं लभते नरः ।
तत् फलं लभते देवि ! मथुरायां दिने दिने ॥
कार्तिकाश्वेयं यत् पुण्यं पुष्करे तु वसुन्धरे ।
तत् फलं लभते देवि ! मथुरायां दिने दिने ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे तु वाराणस्यान्तु यत् फलम् ।
तत् फलं लभते देवि ! मथुरायां क्षणेन हि ॥
मथुराश्च परित्यज्य योऽन्यत्र कुरुते रतिम् ।
सोऽपि भ्रमति संसारे मोक्षतो मायया मम ॥
यः शृणोति वरारोहे ! माथुरं मम मण्डलम् ।
अन्येनोच्चारितं शंसन् सोऽपि पापैः प्रसूयते ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि आससुद्रसरांसि च ।
मथुरायां गमिष्यन्ति सुप्ते चैव जनार्दने ॥
मथुरां समनुप्राप्य आङ्गं कृत्वा यथाविधि ।
हस्तिं यान्तीह पितरो यावत् स्थित्यजन्तनः ॥
ये वसन्ति महाभागे ! मथुरामितरे जनाः ।
तेऽपि यान्ति परां सिद्धिं मत्प्रसादात् संशयः ॥
कुलान्त्रके श्रौकरवे मथुरायां विशेषतः ।
विना सांख्येन योगेन सुच्यते नात्र संशयः ॥
मथुरायां महापुण्यां ये वसन्ति शुचित्रताः ।
बलिभिश्चाप्रदातारो ये वा ते नरविग्रहाः ॥
भविष्यामि वरारोहे ! द्वापरे युगसंस्थिते ।
ययातिभूपवंशाच्च क्षत्रियः कुलवर्द्धनः ॥
भविष्यामि वरारोहे ! मथुरायां न संशयः ।
स्मृतिं चतुर्विधां कृत्वा स्यास्यामि ऋषिभिः
सूतः ॥

स्यास्यामि वत्सरशतं युद्धेषु क्षतनिश्चयः ।
एका चन्दनसङ्काशा द्वितीया कनकप्रभा ॥
अशोकसङ्काशा चान्या अन्या चोत्पलसन्निभा ।
तत्र गुह्यानि नामानि भविष्यन्ति मम प्रिये ॥
पुण्यानि च पवित्राणि संसारोच्छेदनानि च ।
यत्राहं घातयिष्यामि द्वाविंशति वसुन्धरे ॥
दैवान् घोरान् महाभागे ! कंसादीन् घोर-
दर्शनान् ।

यमुना यत्र सुवहा नित्यं सन्निहिता ध्रुवम् ॥
वैवस्वतस्त्रसा रम्या यमुना यत्र विश्रुता ।
तां नदीं यमुनां गङ्गां प्रयागे सङ्गमिष्यताम् ॥
गङ्गाशतगुणा पुण्या मथुरे मम मण्डले ।
यमुना विश्रुता देवि ! नात्र कार्या विचारणा ॥
तत्र तीर्थानि गुह्यानि भविष्यन्ति ममानये ॥
येषु स्नानपरो देवि ! मम लोके महीयते ॥
अथात्र सुच्यते प्राणान् मम कर्मपरायणः ।
न जायते स मर्त्येषु जायते च चतुर्भुजः ॥
अविमुक्ते नरः स्नातो मुक्तिं प्राप्नोत्यसंशयम् ।
तथात्र सुच्यते प्राणान् मम लोकं स गच्छति ।
विश्रान्तिसंज्ञकं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
यस्मिन् स्नातो नरो देवि ! मम लोके महीयते ॥
सर्वतीर्थेषु यत् स्नानं सर्वतीर्थेषु यत् फलम् ।
तत् फलं लभते देवि ! दृष्ट्वा देवं गतश्रमम् ॥

मथुरा

न च यज्ञेनैव तपसा न ध्यानेनैव च संयमे ।
तत् फलं लभते देवि ! स्नातो विश्रान्तिसंज्ञके ॥
कालत्रयान्तु वसुधे ! यः पश्यति गतश्रमम् ।
कृत्वा प्रदक्षिणे हे तु विष्णुलोकं स गच्छति ॥
अस्ति चान्यत् परं गुह्यं सर्वसंसारमोक्षणम् ।
यस्मिन् स्नातो नरो देवि ! मम लोके महीयते ॥
प्रयागं नाम तीर्थं देवानामपि दुर्लभम् ।
तस्मिन् स्नातो नरो देवि ! अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥
इन्द्रलोकं समासाद्य नरो वै तत्र मोदते ।
अथात्र सुच्यते प्राणान् मम लोकं स गच्छति ॥
तथा कनखलं तीर्थं नाम गुह्यं परं मम ।
स्नानमात्रेण तत्रापि नाकष्टं स मोदते ॥
अस्ति चेत् परं गुह्यं तिष्ठकं नाम नामतः ।
तस्मिन् स्नातो नरो देवि ! मम लोके महीयते ॥
अस्मिंस्तीर्थे पुराष्टत् तच्छृणुष्व वसुन्धरे ! ।
पाञ्चालविषये देवि ! काम्पिल्यश्च पुरोत्तमम् ॥
धनधान्यसमायुक्तं ब्रह्मदत्तेन पालितम् ।
तस्मिन् वसते देवि ! तिष्ठको नाम नामतः ॥
तस्मिन् वसतस्तस्य नापितस्य पुरोत्तमे ।
कालेन महता तस्य कुटुम्बः चयमागतः ॥
क्षीणे कुटुम्बे तु तदा सुभ्रष्टं दुःखपीडितः ।
सर्वसङ्गपरित्यागी यो गच्छन् मथुरापुरीम् ।
ब्राह्मणावसथे सोऽपि वसमानो वसुन्धरे ! ॥
तत्र कर्मशतं कृत्वा स्नात्वेव यमुनां नदीम् ।
तत्र दानं कुरुते नित्यकालं दृढव्रतः ॥
ततः कालेन महता पञ्चत्वं ससुपागतः ।
तस्य तीर्थप्रभावेण जातोऽसौ ब्राह्मणोत्तमः ॥
तस्मिन् वरयहे देवि ! ब्राह्मणो योगिनां वरः ।
जातिस्मरो महाप्राज्ञो विष्णुभक्तो वसुन्धरे ! ॥
तस्य तीर्थप्रभावेण प्राप्ता मुक्तिः सुदुर्लभा ॥
ततः परं सूर्यतीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ।
वैरोचनेन बलिना सूर्यस्नानाधितः पुरा ॥
भट्टराज्येन बलिना धनकामेन वै पुरा ।
ऊर्ध्वबाहुर्निराहारस्तपवानुत्तमं तपः ॥
सायं संवत्सरं देवि ! ततः काममवाप्नुयात् ।
तस्य प्रसन्नो भगवान् दुर्मणिः प्रत्यभाषत ॥
किं कारणं बले ! ब्रूहि तपस्यसि महत्तपः ॥”
बलिरुवाच ।

“भट्टराज्योऽस्मि देवेश ! पाताले निवसान्वहम् ।
विस्तेनापि विहीनस्य कुटुम्भभरणं कृतः ॥
सुकुटाक्षस्य वै सूर्यो ददौ चिन्तामणिं ततः ।
चिन्तामणिं समासाद्य पातालमगमत्तदा ॥
तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रसूयते ।
तत्रापि सुच्यते प्राणान् मम लोकं स गच्छति ॥
आदित्येऽहनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसंययोः ।
तस्मिन् स्नातो नरो देवि ! राजसूयफलं लभेत् ॥
यत्र ध्रुवेण सन्तप्तं दृष्ट्वा परमं तपः ।
अत्र वै स्नानमात्रेण ध्रुवलोके महीयते ॥
तत्रापि सुच्यते प्राणान् मम लोकं महीयते ॥
ध्रुवतीर्थं च वसुधे यः आङ्गं कुरुते नरः ।
पितृस्नानायते सर्वान् पितृपक्षे विशेषतः ॥
दक्षिणे ध्रुवतीर्थस्य तीर्थराजं प्रकीर्तितम् ।

मदः

तस्मिन् ज्ञातो नरो देवि । मम लोके महीयते ।
तत्राय सुचते प्राणान्मम लोके स गच्छति ॥
तद्विषये महादेवि । ऋषितीर्थं परं मम ।
तत्र ज्ञातो नरो देवि । ऋषिलोके प्रपद्यते ॥
अथात्र सुचते प्राणान्मम लोके महीयते ।
दक्षिणे ऋषितीर्थस्य मोक्षतीर्थं परं मम ॥
ज्ञानमात्रेण वसुधे । मोक्षं प्राप्नोति मानवः ।
तत्राय सुचते प्राणान्मम लोके महीयते ॥
तत्रैव कोटितीर्थं हि तीर्थानामपि दुर्लभम् ।
तत्र ज्ञानेन दानेन मम लोके महीयते ॥
कोटितीर्थं नरः ज्ञातः सन्तप्य पिण्डदेवताः ।
तारिताः पितरस्तेन तथैव प्रपितामहाः ॥
कोटितीर्थं नरः ज्ञातो ब्रह्मलोके महीयते ।
तत्रैव वायुतीर्थं तु पितृणामपि दुर्लभम् ॥
पिण्डं दद्यात् वसुधे । पिण्डलोके स गच्छति ।
गयापिण्डप्रदानेन यत् फलं लभते नरः ॥
तत् फलं लभते देवि । ज्येष्ठे दानान्न संशयः ।
द्वादशैतानि तीर्थानि देवानां दुर्लभानि च ॥
ज्ञानं दानं जपो ह्योमः सहस्रगुणितं भवेत् ।
एषां स्मरणमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
श्रुत्वा तीर्थस्य माहात्म्यं सर्वान् कामानवा-
प्नुयात् ॥”
इत्यादि वराहपुराणे मथुरातीर्थप्रभावः ॥*॥
इतः प्रकृति सप्तविंशत्याध्यायेषु मथुरामाहात्म्यं
ज्ञेयम् ॥
मथुरेशः, पुं, (मथुराया ईशः ।) श्रीकृष्णः । इति
शब्दरत्नावली ॥
मथुरा, स्त्री, (मथ् + बाहुलकान् ऊरः टाप् ।)
मथुरा । इति द्विरूपकोषः ॥
मद, इ ड स्वप्ने । जाधे । मदे । मोदे । सुतौ ।
गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-
स्वप्ने जाधे मद मोदे अक०-सुतौ गतौ च
सक०-सेट् ।) मन्यते । ड मन्दते जनः स्वपिति
जडो भवति माद्यति मोदते स्तौति गच्छति
वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
मद, ई भ य इर णि हर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) ई णि मत्तोऽस्ति ।
भूय माद्यति । इर असदन् अमादीत् ।
अस्मात् पुषादिवात् निव्यं ड इत्यन्ये । इति
दुर्गादासः ॥
मद, क ड लप्रियोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क ड मनो माद-
यते यस्य शास्त्राभ्यासरसायनात् । इति दुर्गा-
दासः ॥
मद, म गर्वे । ग्लेपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-सेट् ।) गर्वोऽहङ्कारः ।
ग्लेपनं दैन्यम् । म मदयति नीचं सम्यक्तिः ।
मदयति शत्रुं शूरः । इति दुर्गादासः ॥
मदः, पुं, (मदयतीति । मद + अच् ।) हस्ति-
गण्डजलम् । (यथा, भारवौ । २ । १८ ।
“मदसिक्तमुखैर्मृगाधिपः
करिभिर्वर्तयते स्वयं हते ।”)

५८६

मदः

तत्पर्यायः । दानम् २ ॥ (मद्यते इति । मद +
“मदोऽनुपसर्गः ।” ३ । ३ । ६७ । इति अप् ।)
हर्षः । (यथा, ऋग्वेदे । १ । ४ । २ ।
“उप नः सवनागहि सोमपाः पिव गोदा इवैवतो
मदः ॥” “मदो हर्षः ।” इति तज्ज्ञायेसायनः ।)
तत्पर्यायः । आमोदः २ । इत्यमरः । ३ ।
२ । १२ ।) रेतः । कस्तूरी । (पर्यायो यथा,—
“नृगनाभिमृगमदो मदः कस्तूरिकाखजः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
रोगविशेषः । उन्मादस्य प्रथमावस्थायां यथा,
“स चाप्रवृद्धस्तरुणो मदसंज्ञां विभर्ति च ।”
इति माधवकृतस्मृतिनिश्चये उन्मादाधिकारे ॥
विशेषोऽस्य यथा,—
यदा तु रक्तवाहीनि रससंज्ञावहानि च ।
पृथक् पृथक् समस्ता वा सोतांसि कुपिता मलाः ॥
मलिनाहारशीलस्य रजोमोहावृतात्मनः ।
प्रतिहत्यावतिष्ठन्ते जायन्ते व्याधयस्तदा ॥
मदमूर्च्छायां संन्यासास्तेषां विद्याद्विचक्षणः ।
यथोत्तरं बलाधिक्यं हेतुलिङ्गीपशान्तिषु ॥
दुर्बलचेतसः स्थानं यदा वायुः प्रपद्यते ।
मनो विक्षोभयन् जन्तोः संज्ञां संमोहयेत्तदा ॥
पित्तमेवं कफश्चैवं मनो विक्षोभयन् नृणाम् ।
संज्ञां नयत्याकुलतां विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥
स्वप्नान्पटुताभाधश्चलस्त्रलितचेष्टितम् ।
विद्याद्वातमदाविष्टं रूचश्यावावृणाकृतम् ॥
सक्रोधपरुषाभाधं संप्रहारकलिप्रियम् ।
विद्यात् पित्तमदाविष्टं रक्तपीतासिताकृतम् ॥
स्वल्पसम्बन्धवचनं तन्द्रालस्यसमन्वितम् ।
विद्यात् कफमदाविष्टं पाण्डुं प्रधानतत्परम् ॥
सर्वाण्येतानि रूपाणि सन्निपातकृते मदे ।
जायन्ते ग्राम्यति त्वाशु मदो मद्यमदाकृतिः ॥
यच्च मदमदः प्रोक्तो विषजो रौधिरश्च यः ।
सर्व एते मदानर्त्ते वातपित्तकफाश्रयात् ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये ॥)
गर्वः । इति मेदिनी । दे, १२ ॥ (यथा,
भारवौ । २ । ४६ ।
“मदमानसमुद्धतं नृपं
न विद्युङ्क्ते नियमेन मृदता ॥”)
मदम् । ज्ञेयम् । मत्ततेति यावत् । इति हेम-
चन्द्रः । २ । २२६ ॥ (यथा, मनौ । ७ । ४७ ।
“नृगयाचो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः ।”
“तौर्ध्वजिकं वृथाव्याच कामजो दशको गणः ॥”)
नदः । कल्याणवस्तु । इति धरणिः ॥ * ॥
मदनक्षणं यथा,—
“अहं महात्मा धनवान् मत्तुल्यः कोऽस्ति भूतले ।
इति यज्जायते चित्तं मदः प्रोक्तः स कोविदैः ॥”
इति पाज्ञे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥
तस्य उत्पत्तिर्यथा ।
“बुद्धेर्मोहः समभवदहङ्कारादभून्मदः ।”
इति मातृस्ये ३ अध्यायः ॥
(दानवमेदः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८६ ।
“असिलोमा सुकेशी च शठश्च बलको मदः ॥”

मदनः

मदकटः, पुं, (मदं कटति प्रकटयतीति । कट् +
अच् ।) यणः । घाङ् इति भाषा ॥ यथा ।
इङ्चरो इट्वरौ गोपतिः यणो वृषो मदकटो
हलः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२५ ॥
मदकलः, पुं, (मदेन कलोऽव्यक्तमधुरध्वनिर्यस्य ।)
मत्तहस्ती । तत्पर्यायः । मदोल्कटः २ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ३५ ॥ अव्यक्तप्रलापी । इति
शब्दरत्नावली ॥ मदाव्यक्तवाचिनि त्रि । इति
मेदिनी । ले, १५६ ॥ (यथा, उत्तरचरिते २ अङ्के ।
“मदकलमयरकण्ठच्छविभिरवकीर्णानि ।”)
मदगन्धः, पुं, (मदस्य दानस्यैव गन्धोऽस्य ।)
सप्तच्छदवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणस्तु
सप्तच्छदशब्दे ज्ञेयम् ।)
मदगन्धा, स्त्री, (मदः मादनः गन्धोऽस्याः ।)
मदिरा । अतसी । इति राजनिर्घण्टः ॥
मदग्री, स्त्री, (मदं मत्ततां हन्तीति । मद + हन्
टक् डीप् ।) पूतिका । इति जटाधरः ॥
मदनः, पुं, (मदयतीति । मद + णिच् ल्युः ।)
कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २६ ॥
तस्य नाम्नां व्युत्पत्तिर्यथा । ऋषय ऊचुः ।
“यस्मात् प्रमथ्य चेतस्वं जातोऽस्माकं तथा विधेः ।
तस्मान्मन्त्रधनान्मा त्वं लोके गेयो भविष्यसि ॥
जगत्सु कामरूपस्त्वं त्वत्समो न हि विद्यते ।
अतस्त्वं कामनाम्नापि ख्यातो भव मनोभव ॥
मदनान्मदनाख्यस्त्वं शम्भोर्दपात् सदपकः ।
तथा कन्दर्पनाम्नापि लोके ख्यातो भविष्यसि ॥”
इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ॥
ब्रह्मणस्तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“प्रहृष्टमानसः पुत्रं कन्यैकाञ्च ससर्ज ह ।
हृष्टस्य कामिनः पुत्रः कामदेवो बभूव ह ॥
कन्या षोडशवर्षीया रत्नभूषणभूषिता ॥
उवाच पुत्रं स विधिः सुदीप्तं पुरतः स्थितम् ।
दुर्निवार्यं मत्कलांशं स्वात्मारामं मनोहरम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
स्त्रीपुंसोः क्रीडनार्थाय मुदा त्वष्ट विनिर्मितः ।
हृदि योगेन सर्वेषामधिष्ठानं करिष्यसि ॥
सम्मोहनं समुद्देगवीजं स्तम्भितकारणम् ।
उन्मत्तबीजं ज्वलनं श्वश्चेतनहारकम् ॥
प्रगृह्येताम्नया दत्तान् सर्वान् सम्मोहनं कुरु ।
दुर्निवार्यो मम वराङ्गव वत्स ! भवेद्यु च ॥
बाणान्दत्त्वेवमुक्ता च प्रहृष्टश्च जगद्भिधः ।
दृष्ट्वा वाचं दुहितरं वरं दातुं समुद्यतः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३५ अध्यायः ॥
(योगाचार्यरूपः शिवस्यावतारविशेषः ।
यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायाम् । २ । १० ।
१—२ ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
“युगावर्त्तेषु सर्वेषु योगाचार्येभ्यस्तेन तु ।
अवताराणि सर्वस्य श्रियांश्च भगवन् ! वद ॥”
उपमन्यु उवाच ।
“श्वेतः सुतारो मदनः सुहोत्रः कंक एव च ॥”
महादेवः । मदयति भक्तानां मनः इति

मदन

मद + ल्युः । मनसि आनन्दजनकत्वादस्य तथा-
त्वम् । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६६ ।
“उन्मादो मदनः कामो ह्यश्वत्थोऽर्थकरो
यशः ॥”

मत्तता । वरारोहाणां कामिनीनां भावविशेषः
इति यावत् । यथा, महाभारते । ३ ।
४६ । १३ ।

“सौधुपानेन चाल्येन तुष्टाय मदेन च ।
विलासनेनैव विविधैः प्रेक्षणीयतराभवत् ॥”
वसन्तः । धुस्तूरः । सिक्थकम् । इति मेदिनी ।
मे । १०३ ॥ वृक्षभेदः । मयना इति भाषा ।
तत्पर्यायः । पिचुकः २ सुचुकुन्दः ३ कण्टकौ ४ ।
इति रत्नमाला ॥ पिण्डीतकः ५ । (तथाचास्य
पर्यायान्तरं गुणाश्च ।

“मदनः कृद्दन्ः पिण्डो नटः पिण्डीतकस्तथा ।
करहाटो मरुवकः शल्यको विषण्णकः ॥
मदनो मधुरस्तिक्तो वीर्योष्णो लेखनो लघुः ।
वान्तिहृदिद्रविहृरः प्रतिश्यायव्रणान्तकः ॥
रूचः कुष्ठकफानाहशोधगुल्मव्रणपहः ॥”
धुस्तूरार्थं पर्यायो यथा,—

“धुस्तूरधूर्तधुस्तूरा उन्मादः कनकाङ्गयः ।
देवता कितवस्तूरी महामोहः शिवप्रियः ॥
मातुलो मदनश्चास्य फले मातुलपुत्रकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मरुवकः ६ श्वसनः ७ करहाटकः ८ शल्यः ९ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ५२—५३ ॥ अमरः ।
इति जटाधरः ॥ माघः । इति हेमचन्द्रः ॥
खदिरवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मङ्गोठ-
वृक्षः । वकुलवृक्षः । वृक्षविशेषः । मयना-
फल इति भाषा । तत्पर्यायः । शल्यः २
कैटयः ३ पिण्डः ४ धाराफलः ५ तगरः ६
करहाटः ७ पिण्डीतकः ८ श्वसनः ९ मरु-
वकः १० । अस्य गुणाः । वमिकारकत्वम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णवीर्यत्वम् । लेखनत्वम् । लघुत्वम् ।
रूचत्वम् । कुष्ठकफानाहशोधगुल्मव्रणपहत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ आलिङ्गनविशेषः । तल-
त्तणम् । नायको नायिकायाः कण्ठे हस्तं दत्त्वा
द्वितीयहस्तं तस्या मध्यदेशे दत्त्वा यदास्तिषति ।
इति कामशास्त्रम् ॥ (“अथ मयनम् ।” मम्
इति भाषा ।

“मयनन्तु मधूच्छिष्टं मधुशेषश्च सिक्थकम् ।
मध्वाधारी मदनकं मधूषितमपि स्मृतम् ॥
मदनं मृदुसुखिभं भूतघ्नं व्रणरोपणम् ।
भग्नसन्धानकृदातकुष्ठवैसर्पिरक्तजित् ॥”
इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
मण्डलिसर्पान्तर्गतसर्पविशेषः ॥ “शिशुको मदनः
पालिंहिरः इत्यादि ।” इति सुश्रुते कल्पस्थाने
चतुर्थेऽध्याये ॥

मदनकः, पुं, (मद्यतीति मद + णिच् + ल्युः स्वार्थे
कः ।) दमनकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
(सिक्थकार्थे स्त्री । तत्पर्यायो यथा,—
“मयनन्तु मधूच्छिष्टं मधुशेषश्च सिक्थकम् ।

मदन

मध्वाधारी मदनकं मधूषितमपि स्मृतम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

मदनकाङ्कुरवः, पुं, (मदेन हेतुना काङ्कुरः काम-
जन्यो विकृतो रवः अस्फुटध्वनिर्न्यस्य ।) पारा-
वतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मदनगोपालः, पुं, (मदनश्चासौ गोपालश्चेति ।
भक्तचित्तोन्मादकारित्वादस्य तथात्वम् ।)
श्रीकृष्णः । यथा,—

“वन्दे मदनगोपालं कैशोराकारमङ्गुतम् ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे ६ अध्यायः ॥

मदनचतुर्दशी, स्त्री, (मदनोत्सवात्मिका चतुर्दशी ।)
चैत्रशुक्लचतुर्दशी । यथा । अथ मदनचतुर्दशी
तत्र मदनस्य पूजा कार्या । स्कन्दपुराणसौरा-
गमयोः ।

“मधुमासे तु संप्राप्ते शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

प्रोक्ता मदनसुझीति सिद्धिदा तु मद्योत्सवे ॥

पूजयिष्यन्ति ये मर्यास्तदङ्गमवपक्त्वैः ।

ते यान्ति परमं स्थानं मदनस्य प्रभावतः ॥

चैत्रे मासि चतुर्दश्यां मदनस्य मद्योत्सवः ।

जुगुप्सितोक्तिभिस्तत्र गीतवाद्यादिभिर्नृणाम् ।

भगवांस्तुष्यते कामः पुत्तपौत्तसन्द्विदः ॥

वलिं प्रति भगवद्वाक्यम् ।

न मानयन्ति ये पञ्च मादनं मानवाधमाः ।

तेषां पुण्यं फलं दत्तं मया ते चैत्रमासिकम् ॥

देवलः ।

चैत्रशुक्लचतुर्दश्यां यः स्नायाच्छिवसन्निधौ ।

पिशाचत्वं न तस्य स्यात् गङ्गायाश्च विशेषतः ॥”

इति तिथितत्त्वम् ॥

मदनत्रयोदशी, स्त्री, (मदनपूजार्था त्रयोदशी ।)
चैत्रशुक्लत्रयोदशी । तत्र मदनस्य व्रतं कर्तव्यम् ।
यथा भविष्ये ।

“चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां मदनं दमनात्मकम् ।

कृत्वा संपूज्य विधिवद्भोजयेद्भगवन्नेन तु ॥

तत्र सन्सुचितः कामः पुत्तपौत्तविवर्द्धनः ।

कामदेवस्तत्रोदश्यां पूजनार्थो यथाविधि ।

रतिप्रीतिसमायुक्तो ह्यशोकमणिभूषितः ॥”

दमनो दमनकवृक्षः । सन्सुचितः प्रीणितः ।

कामदेवध्यानन्तु ।

“चापेयुधक् कामदेवो रूपवान् विश्वमोहनः ।”

तत्र स्तुतिमन्त्रः ।

“पुष्पधन्वन् ! नमस्तेऽस्तु नमस्ते मौनकेतन ! ।

सुनीनां लोकपालानां धैर्यच्युतिकृते नमः ॥

माधवात्मज ! कन्दर्प ! सम्बरारे ! रति-

प्रिय ! ।

नमस्तुभ्यं जिताशेषभुवनाय मनोसुवे ॥

आधयो मम नश्यन्तु आधयश्च शरीरजाः ।

सम्पद्यतामभीष्टं मे सम्यक् सन्तु मे स्थिराः ॥

नमो माराय कामाय देवदेवस्य स्मृतये ।

ब्रह्मविष्णुशिवेन्द्राणां मग्नोभकाराय च ॥

एवं यः कुरुते पूजामनङ्गस्य महात्मनः ।

भवन्ति नापदस्तस्य तस्मिन्नन्दे कदाचन ॥”

इति तिथितत्त्वम् ॥

मदन

मदनद्वादशी, स्त्री, (मदनपूजाविधियुक्ता द्वादशी ।)
चैत्रशुक्लद्वादशी । अत्र मदनव्रतं कार्यम् । यथा,
ऋषय ऊचुः ।

“श्रोतुमिच्छामहे स्मृत ! मदनद्वादशीव्रतम् ।

सुतानेकोनपञ्चाशत् येन लेभे दितिः पुनः ॥

स्मृत उवाच ।

यद्विशिष्टादिभिः पूर्वम् दितेः कथितसुत्तमम् ।

विस्तरेणैतदेवेदं मत्सकाशान्निबोधत ॥

चैत्रे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां नियतव्रतः ।

स्थापयेद्व्रणं कुम्भं सिततण्डुलपूरितम् ॥

नानाफलयुतं तद्वदिच्छुदण्डसमन्वितम् ।

सितवस्त्रयुगच्छत्रं सितचन्दनचर्चितम् ॥

नानाभक्ष्यफलोपेतं सहिरण्यञ्च शक्तितः ।

तान्नपात्रं शुभोपेतं तस्योपरि निवेदयेत् ॥

तस्मादुपरि कामन्तु कदलीदलसंस्थितम् ।

कुर्याच्छर्करयोपेतां रतिं तस्य च वामतः ॥

गन्धधूपं ततो दद्यात् गीतवाद्यञ्च कारयेत् ।

तदभावे कथां कुर्यात् कामकेशवयोर्नरः ॥

कामनाम्ना हरेरर्च्यं स्नापयेद् गुडवारिणा ।

शुक्लपुष्पाक्षततिलैरर्चयेन्मधुसूदनम् ॥

कामाय पादौ संपूज्य जंघे सौभाग्यदाय च ।

ऊरु स्मरयेति पुनर्मन्त्रथायेति वै कटिम् ॥

खच्छोदरायेत्युदरं अनङ्गायेत्युरो हरेः ।

सुखं पद्मसुखायेति बाहू पञ्चशराय वै ॥

नमः सर्वार्त्तने मौलिमन्त्रयेदिति केशवम् ।

ततः प्रभाते तं कुम्भं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्ष्या स्वयञ्च लवणादिते ।

सुक्ताय दक्षिणां दद्यादिमं मन्त्रसुदीरयेत् ॥

प्रीयतामत्र भगवान् कामरूपी जनार्दनः ।

हृदये सर्वभूतानामानन्दो यो विधीयते ॥

अनेन विधिना सर्वं मासि मासि समाचरेत् ।

उपवासी त्रयोदश्यामर्चयेद् विष्णुमययम् ॥

फलमेकञ्च संप्राप्य द्वादश्यां भूतले खपेत् ।

ततस्त्रयोदशे मासि व्रतं धेनुसमन्वितम् ॥

श्रद्धां दद्यादनङ्गाय सर्वोपस्करसंयुताम् ।

काश्चनं कामदेवश्च शुक्लां गाञ्च पयस्विनीम् ॥

वासोभिर्द्विजदाम्पत्यं पूज्य शक्त्या विभूषणैः ।

श्रद्धां गवादिकं दद्यात् प्रीयतामित्युदीरयेत् ॥

होमं शुक्लैस्त्रिलैः कुर्यात् कामनामानि कीर्तयन् ।

गन्धेन सर्पिषा चैव पायसेन च धर्मवित् ॥

विश्वेभ्यो भोजनं दद्यादित्तशाक्यविवर्जितः ।

इच्छुदण्डानधो दद्यात् पुष्पमालाञ्च शक्तितः ॥

यः कुर्याद्विधिनानेन मदनद्वादशीमिमाम् ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः प्राप्नोति हरिसाम्यताम् ।

इह लोके वरान् पुत्रान् सौभाग्यञ्च समश्नुते ॥”

इति मत्स्यपुराणे ७ अध्यायः ॥

मदनपाठकः, पुं, (मदनं तदुद्दीपकं पठतीति । पठ
+ ण्वल् । खरेण कामोद्दीपनात्तथात्वम् ।)
कोकिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मदनमोहनः, पुं, (मदन उन्मादकश्चासौ मोहन-
श्चेति कर्मधारयः । सुह् + णिच् ल्युः ।)
श्रीकृष्णः । यथा,—

मदना

“वन्दे मदनगोपालं कैशोराकारमद्भुतम् ।
यमाहुर्वीरानोद्भिन्ने श्रीमन्मदनमोहनम् ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डे ६ अध्यायः ॥
मदनशलाका, स्त्री, (मदनोद्दीपिका शलाकेव ।
अस्याः कामोद्दीपकत्वात्तथात्वम् ।) कामो-
द्दीपकौषधम् । सारिकापक्षी । इति मेदिनी ।
के, २३५ । कोकिला । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
मदनसारिका, स्त्री, (मदनोद्दीपनाय सारिका ।)
पक्षिभेदः । सारिक इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
शलाका २ सारिका ३ चित्रलोचना ४
कुण्डी ५ । इति जटाधरः ॥
मदना, स्त्री, (मदयति मत्ततां जनयतीति ।
मद् + णिच् + ल्युट् । यद्वा, मादयति अनया ।
मद् + ल्युट् । स्त्रियां टाप् ।) सुरा । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५६७ ॥
मदनाकुशः, पुं, (मदनस्य कामस्य अङ्कुश इव ।)
लिङ्गम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नखम् । इति
कामाङ्कुशशब्ददर्शनात् । यथा,—
“कामाङ्कुशाङ्कुशितकामिमतज्जलेन ॥”
इति श्रुतबोधे कालिदासः ॥
मदनायकः, पुं, (मदनं उन्मादकं अयं शिरोभागे
यस्य ।) कोद्रवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वि-
वरणस्य कोद्रवशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
मदनायुधः, पुं, (मदनस्यायुधः ।) भगम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
मदनायुधः, पुं, (मदनस्यायुज्जीवनं इव समा-
सान्तोऽयम् । निपातनात् साधुः ।) कामवर्द्धक-
त्वात्तथात्वम् । कामवृद्धिच्युपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
मदनालयः, पुं, (आलीयतेऽस्मिन्निति आ +
ली + अधिकरणे अच् । मदनस्यालयः ।)
षष्ठीसमासः । भगम् । मदनपर्यायकशब्दोत्तर-
ग्रहपर्यायकशब्देन भगस्योक्तत्वात् । यथा,—
“खपुष्पैराकीर्णं कुसुमधनुषो मन्दिरमहो
पुरो ध्यायन् ध्यायन् यदि जपति भक्तस्तव
मनुम् ॥”
इति कर्पूरस्तवः ॥
अमलमावधिसप्तमस्थानम् । तत्तु जायास्थानम् ।
यथा,—
“सूर्याद्युच्चान् क्रियवृष्टगच्छीकुलीरान्तयूके
दिवङ्गीन्द्रहयतिथिशरान् सप्तविंशान् विंशान् ।
अंशानेतान् वदति यवनश्चान्त्यतुङ्गान् सुतुङ्गान्
तानेवांशान् मदनभवनेष्वाह नीचान् सुनी-
चान् ॥”
इति दीपिकायां मदनभवनशब्ददर्शनात् ॥
मदनावस्था, स्त्री, (मदनस्यावस्था ।) कामा-
वस्था । सा तु उद्देगरूपा । विरह इति
यावत् । यथा । ततः प्रविशति मदनावस्थो
राजा निःश्वस्य ।
“जाने तपसो वीर्यं सा बाला परवतीति मे
विदितम् ।

न च निम्नादिव सलिलं निवर्तते मे ततो हृद-
यम् ॥”
इत्यभिज्ञानशाकुन्तले ३ अङ्कः ॥ मदनावस्था
इति रात्रौऽत्र उद्देगरूपा पञ्चमी कामा-
वस्था । यदाह भरतः । उद्देगः पञ्चमः प्रोक्त
इति । सचिन्तमिति केनोपायेन मम शकु-
न्तलाभाभो भविष्यति । इति तट्टीका ॥
मदनी, स्त्री, (मादयति अनया इति । मद् +
करणे ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) सुरा । इति
हारावली ॥ कस्तूरी । अतिमुक्तकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
मदनेच्छाफलः, पुं, (मदनेच्छां फलति जनय-
तीति अच् ।) बह्वरसालः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
मदनोत्सवः, पुं, (मदनाय उत्सवः ।) उत्सव-
विशेषः । होलाका इति ख्याता । तत्पर्यायः ।
सुवसन्तकः २ । इति हारावली ॥
मदनोत्सवा, स्त्री, (मदनाय उत्सवो यस्याः ।)
स्वर्गवेष्टा । इति शब्दरत्नावली ॥
मदप्रयोगः, पुं, (मदस्य प्रयोगः ।) करिणां मदो-
द्गमः । तत्पर्यायः । यस्तारमृ २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
मदभङ्गिनी, स्त्री, (मदं उन्मत्ततां भनक्ति दूरी-
करोतीति । मद् + भञ्ज् + “नन्दिग्रहिपचा-
दिभ्यो ल्युगिन्त्यच् ।” ३ । १ । १३४ । इति
णिनिः । स्त्रियां ङीप् ।) शतमूली । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (गुणादयोऽस्याः शतमूली-
शब्दे ज्ञातव्याः ॥)
मदयन्तिका, स्त्री, (मदयन्ती + ततः कन् टाप् ।
पूर्वे इच्छस्व ।) मल्लिका । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।
“त्रिफलावल् चिकटुका सुरसा मदयन्तिका ।
वायस्यारग्वधानाश्च तुलां कुर्यात् पृथक्
पृथक् ॥”)
मदयन्ती, स्त्री, (मद् + भञ्ज् + ङीप् ।) वन-
मल्लिका । इति रत्नमाला ॥ काट्मल्लिका
इति भाषा ॥ मल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
(तथाचास्याः पर्यायो यथा,—
“मल्लिका मदयन्ती च शीतभीरुश्च भूपदी ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
“मदयन्त्यङ्गुलः कायस्तद्वत् समधुश्चरः ।”
इति च वेद्यकचक्रपाणिंसंयचे रक्तपित्ताधिकारे ॥)
मदयितुः, स्त्री, (मदयतीति । मद् + णिच् ।
“स्तनिङ्घ्रिषुषिगदिसदिभ्यो णिरितुच् ।” उणा०
३ । २६ । इति मदि + इत् । “अया-
मन्तास्वायेतुन्विष्णुषु ।” ६ । ४ । ५५ । इति
शौर्यादेशः ।) मयम् । इति मेदिनी । ने, २०२ ॥
मदयितुः, पुं, (मदयतीति । मद् + णिच् ।
“स्तनीति ।” उणा० । २ । २६ । इति इत् ।
शौर्यादेशः ।) कामदेवः । शौण्डिकः । इति
शब्दरत्नावली ॥ मदयुक्तः । इति मेदिनी । ने,
२०२ ॥ मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मदविचित्रः, पुं, (मदेन विचित्रश्चलितमनाः ।)
मत्तहस्ती । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मदशोकः, पुं, (मदकरः शोकोऽस्य ।) उपोदकौ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
मदसारः, पुं, (मदं सारयति दूरीकरोति । इति
मद् + सृ + णिच् + अण् ।) तूलवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
मदहस्तिनी, स्त्री, (मदेन हस्तिनीव ।) महा-
करञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मदहेतुः, पुं, (मदस्य हेतुः कारणम् ।) धातकी ।
इति वैद्यकम् । मत्तताकारणश्च । (मदरोगस्य
हेतुः यथा,—
“यदा तु रक्तवाहीनि रससंज्ञावहानि च ।
पृथक् पृथक् समस्ता वा स्रोतांसि कुपिता
मताः ॥
मलिनाहारशीलस्य रजोमोहावृतात्मनः ।
प्रतिहत्यावतिष्ठन्ते जायन्ते व्याधयस्तदा ॥
मदमूर्च्छायं संन्यासास्तेषां विद्याद्विचक्षणः ।
यद्योत्तरं बलाधिक्यं हेतुलिङ्गोपशान्तिषु ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये ॥)
मदस्थलं, स्त्री, (मदस्य स्थलम् ।) मदस्थानम् ।
यथा, शब्दरत्नावली ।
“अवदंशः सुरापानं शुष्कापानं मदस्थलम् ॥”
मदस्थानं, स्त्री, (मदस्य स्थानम् ।) मद्यपानस्थानम् ।
तत्पर्यायः । शुष्कापानमृ २ । इत्यमरः । २ । १० । ४१ ।
मदाद्याः, पुं, (मदेन मदनजनकरसेन ताड्येति
ख्यातेन आद्याः युक्तः ।) तालवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविवृतिरस्य ताल-
शब्दे ज्ञातव्याः ॥) मदयुक्ते, त्रि ॥
मदाद्या, स्त्री, (मदेन आद्या ।) लोहितमृगदी ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
मदातङ्कः, पुं, (मदनितः आतङ्कः रोगः ।)
मदात्ययरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मदात्ययः, पुं, (मदेन अत्ययो नाशोऽमुखताच्च ।)
मदापानादिजन्यरोगविशेषः । तत्पर्यायः ।
मदातङ्कः २ पानात्ययः ३ मदव्याधिः ४ मदः ५ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ मदात्ययादीनां
निदानान्याह ।
“विषस्य ये गुणा दृष्टाः सन्निपातप्रकोपनाः ।
त एव मदी दृश्यन्ते विषे तु बलवत्तराः ॥
तस्माद्विधिपीतेन तथा माचाधिकेन च ।
युक्तेन चाहितैरग्रेकाले सेवितेन च ॥
मदेन खलु जायन्ते मदात्ययसुखा गदाः ॥”
अविधिप्रयुक्तं मद्यं विकारान्तरमप्युत्पादयती-
त्याह ।
“निभक्तमेकान्तत एव मद्यं
निषेद्यमाणं मनुजेन नित्यम् ।
उत्पादयेत् कष्टतमान् विकारा-
नुत्पादयेच्चापि शरीरभेदम् ॥
एकान्ततो नैरन्तर्येण विकारान् मदात्ययादीनां
शरीरस्य भेदं नाशम् ॥ * ॥ मदात्ययादीनां
हेत्वन्तरमप्याह ।

मदात्य

“क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन
शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन ।
आयामभाराध्वपरिचतेन
वेगावरोधाभिहतेन चापि ॥
अत्यन्तदुःखावततोदरेण
साजीर्णभुक्तेन तथाबलेन ।
उष्णाभितप्तेन च सेव्यमानं
करोति मद्यं विविधान् विकारान् ॥”

तानेव विकारान् विवृणोति ।
“पानात्ययं परमदं पानाजीर्णमथापि वा ॥”
पानविकारान् विवृणोति ।
“पानविभ्रमसुगन्धं तेषां वक्ष्यामि लक्षणमाह ।
तत्र मदात्ययस्य सामान्यं लक्षणमाह ।
“शरीरदुःखं बलवत् प्रमोहो हृदयशय्या ।
अरुचिः प्रतप्तं दृष्ट्वा च्वरः शीतोष्णलक्षणः ॥
शिरःपार्श्वस्थिसन्धीनां वेदना विचिंते यथा ।
जायतेऽतिवलात् जृम्भा स्फुरणं वेपनं श्रमः ॥
उरोविषयः कासश्च श्वासो हिक्का प्रजागरः ।
शरीरकम्पः कर्णाक्षिसुखरोगास्त्रिकण्डहः ॥
कृद्दिविड्भेदाबुल्लेखो वातपित्तकफात्मकः ।
भ्रमः प्रलापो रूपाणामसताश्चैव दर्शनम् ॥
दृष्ट्वाभ्रसलतापणं पशुभिश्चावपूरितम् ।
प्रधर्षणं विहङ्गैश्च भ्रान्तचेताः स मन्वते ॥
आकुलानामशस्तानां स्वप्नानां दर्शनानि च ।
मदात्ययस्य रूपाणि सर्वाण्येतानि लक्ष-
येत् ॥”

अथ मदात्ययस्य वातिकस्य निदानमाह ।
“स्त्रीशोकभयभाराध्वकर्मभिर्योऽतिकर्षितः ।
रूक्षात्पप्रमिताशी च यः पिवत्यतिमात्रया ॥
रूक्षं परिणतं मद्यं निद्रां निद्रां निहन्ति च ।
करोति तस्य तच्छीघ्रं वातप्रायं मदात्ययम् ॥”
तत् मद्यम् ॥ * ॥ अथ तस्य लक्षणमाह ।
“हिक्काश्वासशिरःकम्पपार्श्वशूलप्रजागरैः ।
विद्याहृद्बुद्धलापस्य वातप्रायं मदात्ययम् ॥”
अथ पैतिकस्य निदानमाह ।
“तीक्ष्णीष्णं मद्यमम्बु योऽतिमात्रं निषेवते ।
अम्बोष्णतीक्ष्णभोजी च क्रोधनोऽग्रातपप्रियः ।
तस्योपजायते तीव्रः पित्तप्रायो मदात्ययः ॥”
अथ तस्य लक्षणमाह ।
“दृष्ट्वादाहज्वरस्वेदमोहातीसारविभ्रमैः ।
विद्याहृदितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम् ॥”
अथ श्लेष्मिकस्य मदात्ययस्य निदानमाह ।
“मधुरस्निग्धगुल्माशी यः पिवत्यतिमात्रया ।
आयाममदिवास्वप्नशय्याशनसुखे रतः ।
मदात्ययं कफप्रायं स नरो लभते भुवम् ॥”
अथ तस्य लक्षणमाह ।
“कृद्दरोचकहृत्तासतन्द्रास्तेमित्यगौरवैः ।
विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम् ॥”
अथ सान्निपातिकस्य मदात्ययस्य निदानं
लक्षणमाह ।
“त्रिदोषहेतुभिः सर्वैः सर्वैर्लिङ्गैर्मदात्ययः ॥”
अथ परमदमाह ।

५८६

मदात्य

“श्लेष्मोच्छ्रयोऽङ्गगुणता विरसास्यता च
विण्मूत्रसक्तिरथ तन्निद्रोचकश्च ।
लिङ्गं परस्य तु मद्यस्य वदन्ति तज्ज्ञा
सृष्ट्या रुजा शिरसि सन्निधौ चापि भेदः ॥”
तन्निद्रा ॥ * ॥ पानाजीर्णमाह ।

“आभानसुगन्धमथोद्गिरणं विदाहः
पाने त्वजीर्णमुपगच्छति लक्षणानि ॥”
उद्गिरणं वान्तिः उद्गारो वा । पीयत इति
पानं मद्यम् ॥ * ॥ पानविभ्रममाह ।
“हृन्नात्रतोदकफसंस्पर्शकण्ठधूम-
श्चैवमौल्वरशिरोरुजनप्रदेहाः ।
द्वेषः सुरान्नविक्रतेषु च तेषु तेषु
तं पानविभ्रमसुगन्धलेषु धीराः ॥”
कण्ठधूमः कण्ठाद्धूमनिर्गम इव । प्रदेहः कफेन
लिप्तास्यता । द्वेषः सुरान्नविक्रतेषु सुरावि-
कारेषु अन्नविकारेषु च द्वेषः ।
अखिलेषु मदाविकारेषु ॥ * ॥ असाध्यानां
मदात्ययादीनां लक्षणमाह ।

“दीनोत्तरोष्ठमतिशीतममन्ददाहं
तैलप्रभास्यमतिपानहतं त्वजे च ।
जिह्वोष्ठदन्तमसितन्त्रथवापि नीलं
पीते च यस्य नयने रुधिरप्रभे च ॥
हिक्का च्वरो वमथुवेषुपुपुषुशूलाः
कासश्चमावपि च पानहतं त्वजे च ॥”

अथ मदात्ययादीनां चिकित्सा ।
“मदोत्थानान्तु रोगाणां मद्यमेव हि भेषजम् ।
यथा दहनदग्धानां दहनस्वेदनं हितं ।
मिथ्यातिहीनमद्येन यो आधिरुपजायते ।
समेनैव निपीतेन मद्येन स हि श्रान्त्यति ॥
जीजपूरकटुचाम्बकोलदाडिमसंयुतम् ।
यवानीहवृषाजाजीशङ्खवेरावचूर्णितम् ॥
सखेहैः शक्तभिर्युक्तमवदंशैश्चिरोत्थितम् ।
दद्यात् सलवणं मद्यं पैष्टिकं वातशान्तये ॥
मद्यं सौवर्चलथोषयुक्तं किञ्चिज्जलान्वितम् ।
जीर्णमदाय दातव्यं वातपानात्ययापहम् ॥
चयं सौवर्चलं हिङ्गु पूरकं विश्वदीप्यकम् ।
चूर्णं मद्येन पातय्यं पानात्ययरुजापहम् ॥
लावतित्तिरिदद्याणां रसेश्च शिखिनामपि ।
पक्षिणां गृगमत्स्यानामानूपनां तथोदनैः ॥
स्निग्धोष्णलवणान्तेषु वेसवारैर्मुखप्रियैः ।
स्निग्धैर्गोधूमिकैरन्नेर्वातमदात्ययं जयेत् ॥
नारीणां यौवनोष्णानां निर्दयेरुपगृह्णते ।
श्रोण्यूरुकुचभारैश्च संरोधोऽसुखप्रदेः ॥
शयनाच्छादने रुणेरुणेश्चान्तर्गृह्णते सुखैः ।
उत्पन्नो मारुतात् शीघ्रं प्रशान्त्यति मदा-
त्ययः ॥

पित्तपानात्यये योव्याः सर्वतश्च क्रिया हिमाः ।
सितामाक्षिकसंयुक्तं मद्यमहर्दिकं पिवेत् ॥
मद्यं खर्जूरन्टुहीकापरुषकरसैर्युतम् ।
मदाडिमरसं शीतं शक्तुमिष्टावचूर्णितम् ॥
सशर्करं वा माध्वीकं संयुक्तमथवापरम् ।
दद्यात् बहूदकं काले पातुं पित्तमदात्यये ॥

मदात्य

शशान् कपिञ्जलानेणान् लावानसितपुच्छकान् ।
मधुरान्नान् प्रयुञ्जीत भोजने शालिषष्टिकान् ॥
पटोलयूषमिश्रं वा क्वागलं कल्पयेद्रसम् ।
सतीलं सुजमिश्रं वा दाडिमामलकान्वितम् ॥
द्राक्षामलकखर्जूरपरुषकरसेन च ।
कल्पयेत् तर्पणान् यूषान् रसांश्च विविधात्म-
कान् ॥

शीतानि चान्नपानानि शीतशय्यासनानि च ।
शीतवातजलसर्शाः शीतान्युपवनानि च ॥
शौमपद्मोत्पलानाञ्च मणीनां मौक्तिकस्य च ।
चन्दनोदकशीतानां स्पर्शाश्चन्द्रांशुशीतलाः ।
रूक्षतर्पणसंयुक्तं यवानीयोषसंयुतम् ।
यवगोधूमकं चान्नं रूक्षयूषेण भोजयेत् ॥
कुलत्थानाञ्च पुष्पाणां मूलकानां रसेन वा
प्रभूतकटुसंयुक्तं यावान्नं वा प्रदापयेत् ॥
क्वागमांसरसं रूक्षमम्बं वा जाङ्गलं रसम् ।
योषयूषं मनागम्बं पिवेत् कफमदात्यये ॥
स्थाल्यामथ कपाले वा भृष्टं कृत्वा तु नीरसम् ।
कटुमूलवणं मांसं खादेत् कफमदात्यये ॥
पाचकद्रव्ययुक्तेन मद्येनोक्तेखनं मतम् ।
मदात्यये कफोद्धते लङ्घनञ्च यथाबलम् ॥
यदिदं कर्म निर्दिष्टं वातपित्तकफान् प्रति ।
सर्व्वे सर्व्वमेवेदं प्रयोक्तव्यं चिकित्सकैः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

गरुडपुराणोक्तमदात्ययनिदानादिकं तत्रैव
१६० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ (तथाचास्य सकारण-
लक्षणचिकित्सादिकं यथा,—

“हृलाहृलाहलसमं भजते विद्योगात्
सेव्यं न शिष्यमनुजैः कथितं सुनीन्द्रैः ।
दृष्ट्वा वमिः श्वसनमोहनदाहदृष्ट्वा
संजायतेऽतिसरणं विकलेन्द्रियत्वम् ॥
ये नित्यसेवनादुष्टा मदास्य मनुजा भृशम् ।
विषमाहारसदृशी सुरा मोहनकारिणी ॥
यथा विषं प्राणहरं विद्योगाद्
योगेन तच्चाप्यन्तं वदन्ति ।
तथा सुरा योगयुता हिता स्या-
दयोगतश्चारभतेऽतिकष्टम् ॥

क्षुधातुरे दृष्टाक्रान्ते सुरा वा भोजनं विना ।
न च क्षीणेर्विना भक्ता विनाहारातिपानकम् ॥
अत्यशनेऽप्यजीर्णं सुरा पीता रुजाकरी ।
यस्य प्रलपनञ्चापि न च वातमदात्ययः ।
दाहमृच्छातिसारश्च च्वरः पित्तमदात्यये ॥
कृद्दरोचकहृत्तासतन्द्रास्तेमित्यगौरवम् ।
शीतता च प्रतिश्यायः कफजे च मदात्यये ।
त्रिषु दोषेषु समता लिङ्गैर्येषासुप्रक्रमः ।
स त्रिदोषसमुद्भूतो मदमृच्छा भिषग्वर ! ॥
वमनश्च प्रशस्तश्च निद्रासंसेवनं पुनः ।
ज्ञानं हितं पयःपानं भोजने सगुडं दधि ॥
मस्तुखलं सखर्जूरं ऋद्धीका दाडिमाश्लिका ।
आमला च परुषश्च लेहो हन्ति मदात्ययम् ॥
द्राक्षामलकखर्जूरपरुषकरसेन वा ।
कल्कयेत् पयसा तत्तु पानं सर्व्वमदात्यये ॥

मदिरा

पण्या काथेन संयुक्तं पयःपानं मदात्यये ।”
इति मदात्ययचिकित्सा ॥
अथ पूगीफलमदात्ययचिकित्सारभ्यते ।
“पूगीफलमदे कम्पो मोहो मूर्च्छा क्लमस्तमः ।
प्रखेदो विधुरत्वञ्च लालास्रावश्च जायते ॥
भ्रमक्लमपरीतत्वं विज्ञेयं पूगमूर्च्छिते ।
मानवो लक्ष्यैरेभिर्ज्ञेयः पूगविमूर्च्छितः ॥
तस्य शीतं जलं पीतं वस्तिवातहितं भवेत् ।
शर्कराभक्षणे देया सुप्ता वा शर्करान्विता ॥
कोद्रवाणां भवेन्मूर्च्छा देयं क्षीरं सुशीतलम् ।
धुस्तूरकमदे देयं शर्करासहितं दधि ॥
फलनी करवीरश्च मोहिनी मदयन्तिका ।
अन्येषामपि कन्दानां वमनञ्चाशु कारयेत् ॥
पाययेत् शर्करायुक्तं क्षीरं वा दधि शर्कराम् ॥”
इति श्रीमहर्ष्यत्रेयभाषिते हारीतोत्तरेऽष्टौ-
स्थाने मदात्ययचिकित्सानाम् सप्तदशोऽध्यायः ॥
मदास्वातः, पुं, (मदाय मत्ततोद्रेकाय आस्नायते
वाद्यते स्मिति । आ + स्वा + कर्मणि क्तः ।)
गजज्जा । इति हारावली । २०४ । हातीर-
उपरेर जङ्गा इति भाषा ॥
मदास्वरः, पुं, (मदो दानवारि अस्वरमिवास्या-
च्छादकत्वात् ।) मत्तहस्ती । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
मदारः, पुं, (माद्यति मत्तो भवतीति । मद् +
“अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन् ।” उणा० । ३ ।
१३४ । इति आरन् ।) हस्ती । धूर्त्तः । इति
विश्वः ॥ शूकरः । कासुकः । गन्धमेदः । मत्त-
हस्ती । शृपमेदः । इत्युणादिकोषः ॥
मदार्मदः, पुं, (मदार्मं मदजन्यं अर्मं नेचरोग-
विशेषं ददातीति । दा + कः ।) फलकमत्स्यः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मदालापी, [न] पुं, (मदेन मत्ततया आलपतीति । आ
+ लप् + णिनिः ।) कीकिलः । इति शब्दमाला ॥
मदाङ्गः, पुं, (मदो न्दगमद आङ्गाख्या यस्य ।
इस्यः ।) कस्तूरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(कस्तूरीशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
मदिरः, पुं, (मद् + किरच् ।) रक्तखदिरः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ मदकरे, त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । ५ । ६१ । ११ ।
“य ईं वहन्त आशुभिः पिबन्तो मदिरं मधु ॥”
“मदिरं मदकरं मधु ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ।)
मदिरा, स्त्री (माद्यतीति । मद् + किरच् ।
अजादित्वात् टाप् ।) मत्तखज्जनः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शाकुन्तले । ३ । ५ ।
“यदि मदिरायतनयनां
तामधिक्रव्य प्रहरतीति ।”
माद्ययनयेति । मद् + “इषि मदीति । उणा० ।
१ । ५२ । इति किरच् ।) मादकद्रव्यविशेषः ।
मद् इति भाषा ॥ (यथा,—
“हिक्का-श्वास-प्रतिश्याय-कास वर्चोग्रहारचौ ।
वम्यानाह्विवन्धेषु वातघ्नी मदिरा हिता ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने १७ अध्यायः ॥

५६०

मदिरा

यथाच शान्तिप्रतके । ४ । २४ ।
“पीत्वा मोहमर्थी प्रमोदमदिरासुक्लभूतं
जगत् ।”)
तत्पर्यायः । सुरा २ हलिप्रिया ३ हला ४
परिश्रुता ५ वरुणात्मजा ६ गन्धोत्तमा ७
प्रसन्ना ८ इरा ९ कादम्बरी १० परिश्रुता ११
कश्यप १२ मधु १३ । इत्यमरः । २ । १० । ४० ॥
मानिका १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ कपिश्री १५
गन्धमादनी १६ माधवी १७ कतोयम् १८ मदः १९
कापिशायनम् २० । इति जटाधरः ॥ वारुणी २१
मत्ता २२ सीता २३ चपला २४ कामिनी २५
प्रिया २६ मदगन्धा २७ माध्वीकम् २८ मधुर २९
सन्धानम् ३० आसवः ३१ अमृता ३२ वीरा ३३
मेधावी ३४ मदनी ३५ सुप्रतिभा ३६ मनोज्ञा ३७
विधाता ३८ मोदिनी ३९ हली ४० गुणा-
रिष्टम् ४१ सरकः ४२ मधूलिका ४३ मदोत्-
कटा ४४ महानन्दा ४५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
सीधुः ४६ मैरेयम् ४७ बलवत्तमा ४८ । इति
भावप्रकाशः ॥ कारणम् ४९ । तत्त्वम् ५० । इति
कैवल्यतन्त्रम् ॥ मदिरा ५१ परिश्रुता ५२
कल्पम् ५३ खादुरसा ५४ श्रुद्धा ५५ हार-
हूरम् ५६ माद्वीकम् ५७ मदना ५८ देवहृष्टा
५९ कापिशम् ६० अस्त्रिजा ६१ । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५६६ ॥ सा द्वादशविधा यथा,—
“माध्वीकं पानसं द्राघं खार्जूरं तालमेखवम् ।
मैरेयं माचिकं टाङ्गं मधूकं नारिकेलजम् ॥
सुखमन्नविकारोत्पन्नं मदानि द्वादशैव च ॥”
इति जटाधरः ॥
अस्याः सामान्यगुणाः । सुमधुरास्त्वल्म । कफ-
मारुतनाशनत्वम् । लघुत्वम् । पुष्टिकारत्वम् ।
हृद्यत्वम् । सारकत्वम् । मदावहत्वम् ॥ * ॥
धातकीरसगुडादिकृता मदिरा गौडी । तद्-
गुणा यथा । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । मधुर-
त्वम् । वातनाशित्वम् । पित्तबलकारित्वम् ।
दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । कान्तिवृत्तिकारित्वम् ॥
पुष्पद्रवादिमधुसारमयी मदिरा माध्वी । तद्-
गुणा यथा । मधुरत्वम् । नात्युष्णत्वम् । पित्त-
वातनाशित्वम् । पाण्डुकामलगुल्माशः प्रमेह-
शमनत्वम् ॥ * ॥ विविधधान्यजाता मदिरा
पैथी । तद्गुणा यथा । कटुत्वम् । अम्लत्वम् ।
तीक्ष्णत्वम् । गौडीसमत्वम् । वातहरत्वम् ।
कफकरत्वम् । ईषत्पित्तकरत्वम् । मोहनश्च ॥
तालादिरसनिर्यासकृता मदिरा सैन्वी हला
च । तद्गुणा यथा । शीतत्वम् । कषायत्वम् ।
अम्लत्वम् । पित्तहरत्वम् । वातदाहत्वम् ॥ * ॥
सर्वलण्डचनिर्यासरूपमदिरागुणाः । शीतल-
त्वम् । गुरुत्वम् । मोहनत्वम् । बलदत्वम् ॥
हृद्यत्वम् । लण्डासन्तापनाशकत्वम् ॥ * ॥ नाना-
द्रव्यकदम्बकृता मदिरा कादम्बरी । तद्गुणा-
यथा । सुमधुरत्वम् । पित्तशमहरत्वम् । मद-
कारित्वम् ॥ * ॥ ऐक्षवमदिरागुणौ । शिशि-
रत्वम् । मदोत्कटत्वम् ॥ * ॥ यवधान्यकृत-

मदिरा

मदिरागुणौ । गुरुत्वम् । विष्टम्भदायकत्वम् ॥
शर्कराधातकीतोयकृतमदिरागुणौ । शीतत्वम् ।
मनोहरत्वम् ॥ * ॥ शार्करमद्यगुणाः । दृष्य-
त्वम् । दीपनत्वम् । मोहनत्वम् । इति नाना-
मद्यगुणाः ॥ * ॥ ऋतुविशेषे पेयमदिरा यथा,
“गौडी तु शिशिरे पेया पैथी हेमन्तवर्षयोः ।
शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु माध्वी ग्राह्या न चान्यथा ॥
कादम्बरीशर्करादिमदं
सुशीतलं दृष्यकरं मदाद्यम् ।
माध्वीसमं स्यात् लण्डवृत्तजातं
मदं सुशीतं गुरु तर्पणश्च ॥
अन्यथा कुरुते पानं मदं सन्तापशोषदम् ।
अन्नदोषमदाद्यादिकारकं मूर्च्छनञ्च यत् ॥”
नवजीर्णमद्ययोगाः ।
“मदं नवं सर्वविकारहेतुः
सर्वन्तु वातादिकदोषदायि ।
जीर्णन्तु सर्वं सकलामयघ्नं
घूर्णप्रदं दृष्यकरञ्च दीपनम् ॥”
अन्यच्च ।
“पर्युषितमल्लमेलनमम्लं वा पिच्छिलं विगन्धं वा ।
दोषावहमविशेषाम्लदं हृद्यं विवर्चयेत् ॥
मदप्रयोगं कुर्वन्ति श्रुद्धादिषु महातिष्ठु ।
द्विजैस्त्रिभिस्तु न ग्राह्यं यद्यप्युज्जीवयेत् नृत्तम् ॥”
इति मदावर्णनावर्णम् ॥ * ॥
“अन्ये द्वादशधा मद्यभेदानां भुर्नमीषिणः ।
उक्तस्यान्तर्भवन्तीति नान्येषां पृथगीरितम् ॥”
इति राजनिर्घण्टे मद्यप्रकरणम् ॥
अथ मतान्तरे मदास्य लक्षणं गुणाश्च ।
“पेयं यन्मादकैर्लोकेस्तन्मद्यमभिधीयते ।
यथारिष्टं सुरा सीधुरासवाद्यमनेकधा ॥
मद्यं सर्वं भवेदुष्णं पित्तकृत् वातनाशनम् ।
भेदनं शीघ्रपाकश्च रूक्षं कफहरं परम् ॥
अम्लञ्च दीपनं रुच्यं पाचनं चाशुकारि च ।
तीक्ष्णं रुच्यञ्च विशदं यवायि च विकाशि
च ॥”
अथारोहणलक्षणं गुणाश्च ।
“पक्वाधाम्बुसिद्धं यन्मद्यं तत् स्यादरिष्टकम् ।”
अरिष्टं मद्यमिति लोके । यथा, द्राक्षारिष्टम् ।
दशमूलारिष्टम् । वल्गुलारिष्टमिति ।
“अरिष्टं लघुपाकेन सर्वं तच्च गुणाधिकम् ।
अरिष्टस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समाः ॥”
अथ सुराया लक्षणं गुणाश्च ।
“शालिषष्टिकपिष्टादिकृतं मद्यं सुरा स्मृता ।
सुरा गुर्वी बलस्तन्यपुष्टिमेदः कफप्रदा ।
ग्राहिणी शोथगुल्माशोग्रहणीमूत्रकृच्छ्रनुत् ॥”
अथ सुराभेदो वारुणी तस्या लक्षणं गुणाश्च ।
“पुनर्नवाग्निनापिष्टैर्विहिता वारुणी स्मृता ।
संहितेस्तालखर्जूररसेयां सापि वारुणी ॥
सुरावद्धारुणी लघ्वी पीनसाभानमूलनुत् ॥”
सुरातो भेदार्थं लब्धीति ॥ * ॥
अथ सीधुद्रव्यस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“इक्षोः पको रसेः सिद्धः सीधुः पकरसश्च सः ।

मदिरा

मनुः

मद्यं

आमैस्तेरेव यः सीधुः स च शीतरसः स्मृतः ॥
सीधुः पक्करसः श्रेष्ठः खराभिन्नलवणकृतः ।
वातपित्तकरो हृद्यः स्नेहनी रोचनी हरेत् ॥
विबन्धमेदः शोषार्शः शोफोदरकफामयान् ।
तस्मादक्षयगुणः शीतरसः संलेखनः स्मृतः ॥”
अथासवस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“यदपक्वौषधास्त्वभ्यां सिद्धं मद्यं स आसवः ।
आसवस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समाः ॥”
अथ नवपुराणमद्यगुणाः ।

“मद्यं नवमभिष्यन्दि त्रिदोषजनकं सरम् ।
अहृद्यं हृद्यं दाहि दुर्गन्धं विप्रदं गुरु ॥
जीर्णं तदेव रोचिष्णु कृमिघ्नैश्चानिनापहम् ।
हृद्यं सुगन्धि गुणवल्लुप्तोतोविशोधनम् ॥”
अथ सात्विकानां मद्यं पिबतां चेष्टाविशेषाः ।
सात्विके गीतहास्यादि राजसे साहसादिकम् ।
तामसे निन्द्यकर्मणि निद्राश्च मदिराचरेत् ॥”
आचरेत् कुर्यात् ।

“विधिना मात्रया काले हितैरन्नेर्यथावलम् ।
प्रहृष्टो यः पिवेन्मद्यं तस्य स्यादमृतं यथा ॥
किन्तु मद्यं स्वभावेन यथेवान्नं तथा स्मृतम् ।
अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथामृतम् ॥”
अथ मद्यगन्धनाश्रयोपायः ।

“सुस्त्रैलबालगदजीरकधान्यकैला-
यश्चर्वयन् सदसि वाचमभियनक्ति ।
स्वाभाविकं सुखजसुज्झति पूतिगन्धं
गन्धश्च मद्यलशुनादिभवश्च नूनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अपि च ।

“प्रकृत्या मद्यमत्युष्णमम्लक्षोणं विपाकतः ।
सर्वसामान्यतस्तस्य विशेष उपदेक्ष्यते ॥
कृशानां सक्तमूत्राणां ग्रहण्यर्थोविकारिणाम् ।
सुरा प्रशस्ता वातेशु रक्तपित्तक्षयेषु च ॥
प्रसन्ना गुल्मवातार्शोविबन्धानाहनाग्निनी ।
शूलप्रवाहिकाटोपकफवातार्शसां हिता ॥”
जगलो ग्राहिरुक्षोष्णः शोथघ्नो भक्तपाचनः ।
शोथार्शोऽग्रहणीदोषान् हन्त्यरिष्टः कफामयान् ॥”
अरिष्टो मद्यविशेषः ॥

“प्रायशोऽभिनवं मद्यं गुरु दोषलभीरितम् ।
स्रोतसां शोधनं जीर्णं दीपनं लघु रोचनम् ॥
हृद्यं प्रीणनं बल्यं मद्यं शोकश्रमापहम् ।
प्रागल्भ्यप्रतिभापुष्टिवीर्यतुष्टिखरप्रदम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

अन्यत् मद्यशब्दे द्रव्यम् ॥
(वसुदेवपत्नी । यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । २४ ।
४५ ।

“पौरवी रोहिणी भद्रा मदिरा रोचना इला ।
देवकीप्रसुखाश्वासन् पत्न्य आनकदुर्द्धमेः ॥”
मदिराक्षी, स्त्री, (मदिरे इव अक्षिणी यस्याः इति
अक्षि + “अक्षणीदृशनात् ।” ५।४।७६ । इति
अच् । स्त्रियां ङीप् ।) मत्तलोचना । यथा,—
“अविदितसुखदुःखं निर्गुणं वस्तु किञ्च-
ज्जडमतिरिह कश्चिन्नोच इत्याचक्षते ।

मम तु मतमनङ्गस्मेरतारल्यधूर्ण-
न्मदकलमदिराक्षीनीविमोक्षो हि मोक्षः ॥”

इत्युद्धटः ॥

(पुं, विराटराजस्य भ्राता । यथा, महा-
भारते । ४ । ३० । ११—१२ ।

सवज्जायसगर्भन्तु कवचं तमकाश्चनम् ।

विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीकोऽभ्यहार-
यत् ॥

सर्वपारशवं वर्म कल्याणपटलं दृढम् ।

शतानीकादवरजो मदिराक्षोऽभ्यहारयत् ॥

मदिरागृहं, स्त्री, (मदिराया गृहम् ।) मद्यस्य

गृहम् । मद्यसन्धानगृहम् । तत्पर्यायः । गङ्गा २

इत्यमरः । २ । २ । ८ ॥ गुञ्जा ३ । यथा,—

“भाङ्गागारे विदुर्गङ्गां खनौ खज्जा सुरागृहे ।

मद्यभाण्डे स्मृता गुञ्जा गुञ्जा स्यात् काक-

कुक्षिका ॥”

इति भरतधृतहज्जुचन्द्रः ॥

मदिरासखः, पुं, (मदिरायाः सखा सगन्धत्वादिति ।

मदिरा + सखि + “राजाहःसखिभ्यश्च ।” ५ ।

४ । ६१ । इति टच् ।) आन्वृत्तः । इति

जटाधरः ॥

मदिहा, स्त्री, (मदोऽस्या अस्तीति । मद् + इनिः ।

इयमतिशयेन मदिनीति । इहन् । इनीलोपः ।)

मदिरा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६६ ॥

मदी, स्त्री, (मद्दनाति चूर्णीकरोति कृच्छ्रेच-

लोष्टादिकमिति । मद् + इन् । कृदिकारादिति

पक्षे ङीष् । पृषोदरादिवात् साधुः ।) चषक-

वस्तु । इति नानार्थे हेमचन्द्रः ॥ कषकवस्तु ।

इति वैश्यवर्गे जटाधरः ॥

मदीयं, त्रि, मम इदम् । आमार इति भाषा ॥

अस्माच्छब्दादीयप्रत्यये एकवचनार्थे मदादेशेन

निष्पन्नमिदम् । इति सुम्बोधयाकरणम् ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । २८ । ६० ।

“हे देवतास्तपोऽग्नेन मदीयेनैव भूपतिः ॥”)

मदील्लटाः, पुं, (मदेन दानवारिणा उल्लटः ।)

मत्तहस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा,

महाभारते । ३ । ६५ । ८ ।

“ते तान् ग्राम्यगजान् दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा ।

समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदील्लटाः ॥”)

मदील्लटा, स्त्री, (मदेन मत्ततया उल्लटः उद्भूतो

जनः अस्याः । स्त्रियां टाप् ।) मदिरा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (मदेन गर्वादिना उत्त-

कटः । मदील्लते, त्रि ।)

मदीहृतः, त्रि, (मदेन मत्ततया उद्धतः ।) भक्तः ।

इति जटाधरः ॥ (यथा, वेणीसंहारे १ अङ्के ।

“सत्पत्ता मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदीहृता-

रम्भाः ॥”)

मदीदया, स्त्री, (मदेन उदया ।) नारी । इति शब्द-

माला ॥ (मदीहृते, त्रि । यथा, रघौ । ४।२२ ।

“मदीदयाः ककुब्जन्तः सरितां कुलसुदृजाः ।”)

मनुः, पुं, (मञ्जतीति । मञ्जु + “भृष्टश्रीतृ-

चरित्तरितधनिनिमिमसजिभ्य उः ।” उणा० ।

१ । ७ । इति उः ।) पक्षिविशेषः । इत्यमरः ।

२ । ५ । ३४ ॥ पानकौडि इति भाषा ॥

अस्य मांसगुणाः । वायुनाशित्वम् । स्निग्ध-

त्वम् । भेदकत्वम् । शुक्रकारित्वम् । रक्तपित्त-

नाशित्वम् । शीतत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(पर्णमृगभेदः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६

अध्याये ॥

“मनुसृष्टिकटुशायिका वक्रशृङ्गासवानर-
प्रभृतयः पर्णमृगाः ॥”)

मद्गुरः, पुं, (माद्यति जलं प्राप्य हृष्यतीति ।

मद् + “मद्गुरादयश्च ।” उणा० । १ । ४२ ।

इति उरच् निपातितश्च ।) मत्स्यविशेषः ।

इत्यमरः । १ । १० । १६ ॥ मागुर इति भाषा ।

(यथा । ललितविस्तरे । ३२० । ७ ।

“अमणो गौतमः श्यामको वत भी

अमणो गौतमो मद्गुरच्छविः ।”)

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । संग्रा-

हित्वम् । शुक्लत्वम् । गुरुत्वम् । इति राज-

वल्लभः ॥ (यथाच भावप्रकाशपूर्वखण्डे द्वितीय-

भागे ।

“मद्गुरो वातहृद्बल्यो वृष्यः कफकरो लघुः ॥”

वर्णशङ्करजातितिशेषः । यथा, महाभारते ।

१३ । २५ । ८३ ।

“निषादं मद्गुरं स्मृते दाशं नावोपजीविनम् ।”

“मद्गून् मौनविशेषान् राति आदत्ते इति

रा + कः । तम् ।” इति तट्टीकार्या नीलकण्ठः ।)

मद्गुरकः, पुं, (मद्गुरः + स्वार्थे कन् ।) मद्-

गुरमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

मद्गुरसी, स्त्री, (मद्गौ पक्षिविशेषे रसो यस्याः

ङीप् ।) शृङ्गी मत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

मद्यं, स्त्री, (माद्यति जनोऽनेन । मद् + “मदमद-

यमश्चानुपसर्गे ।” ३ । १ । १०० । इति करणे

यत् ।) सुरा । इत्यमरः । २ । १० । ४० ॥

(यथा, साहित्यदर्पणे ।

“भिन्नो ! मांसनिषेवणं प्रकुरुष्वे किं तेन मद्ये

विना

मद्यश्चापि तव प्रियं प्रियमहो वाराङ्गनाभिः

सह ।

वेष्ट्याप्यर्थरुचिः कुतस्तव धनं दूतेन चौर्येण वा,

एतावानपि संयहोऽस्ति भवतो नष्टस्य कान्था

गतिः ॥”)

अस्य गुणपर्यायौ मदिराशब्दे द्रव्यौ ॥ * ॥

तत् द्वादशविधं यथा पुलस्त्यः ।

“पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैश्वरम् ।

माध्वीकं टाङ्कमाध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम् ॥

समानानि विजानीयान्मद्यान्वेकादशैव तु ।

द्वादशस्तु सुरा मद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम् ॥”

अनेन एकादशानां सुरात्वं निषेधयति मद्यशब्दे

मदहेतुद्रव्यवचनः । अस्मादेव वचनात् नतु

मद्यमात्रं सुराशब्दार्थः । यथा बृहत्संहिता ।

“गौर्द्धी माध्वी सुरां प्रैष्टी पीत्वा विप्रः समा-

चरेत् ।

मद्यं

तप्तकृच्छं पराकृच्छं चान्द्रायणमनुक्रमात् ॥”
 चयानां सुरास्त्रे क्रमेण प्रायश्चित्तत्रयं न स्यात् ।
 तथा भविष्ये ।
 “सुरा तु पैष्टी मुखोक्ता न तस्यास्त्रितरे समे ।”
 पैष्टीति तण्डुलविकारमात्रोपलक्षणं इतरे
 गौडीमाध्वौ अतोऽन्नविकार एव सुराशब्दस्य
 मुख्यत्वात् त्रिविधा सुरेति गौडीमाध्वोर्गौण-
 सुरात्वज्ञापनार्थम् । तेन एतत्पानेऽपि महा-
 पातकत्वमिति दृश्यते यथैवैका तथा सर्वा इति
 पैष्टी पूर्णप्रसिद्धिं दर्शयति । यथा पैष्टी सुरा
 तथा सर्वा गौडी माध्वौ चेति पूर्ववचनोक्ता
 तु पैष्टी दृष्टान्तत्वेनात्र दर्शिता । न पातयथा
 द्विजोत्तमैरिति ब्राह्मणैरित्यर्थः । चैवर्णिकपरत्वे
 उत्तमपदानर्थक्यात् बहुवचनानर्थक्यपरी-
 हारार्थमुत्तमप्रातिपदिकानर्थक्यमयुक्तं अतो
 ब्राह्मणस्य त्रिविधेव सुरा महापातकहेतुः ।
 चत्त्रियवैश्ययोस्तु सुरा वै मलमन्त्रानामिति
 वचनेन पैष्टीव इति स्थितम् । अतएव ।
 “एका माध्वो च गौडी च पैष्टी च त्रिविधा
 सुरा ।
 द्विजातिभिर्न पातयथा कदाचिदपि कर्हिचित् ॥”
 इति यमवचने द्विजातिपदं ब्राह्मणपरमेव ।
 अत एव द्विविधसुरापाने न चत्त्रियादीनां
 महापातकम् ॥३॥ तावदस्तु । दोषाभावमेवाह
 वृद्धयाज्ञवल्काः ।
 “कामादपि हि राजस्यो वैश्यो वापि कथञ्चन ।
 मद्यमेव सुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते ॥”
 तदेवं पैष्टीनिषेधस्त्वैवर्णिकानां गौडीमाध्वीनि-
 षेधस्तु ब्राह्मणानामेव ॥३॥ तज्जातिः स्त्रीणा-
 मपि सुरापाननिषेधः । यथा भविष्ये ।
 “तस्मान्न पेयं विप्रेण सुरा मद्यं कथञ्चन ।
 ब्राह्मण्यापि न पेया वै सुरा पापभयावहा ॥”
 “या ब्राह्मणी सुरापी स्यात्
 न तां देवाः पतिलोकं नयन्ति ॥”
 इति श्रुतिः ॥
 “पतत्यर्द्धशरीरेण भार्या यस्य सुरां पिबेत् ।
 पतितार्द्धशरीरस्य निष्कृतिर्नोपपद्यते ॥”
 न चैवं चत्त्रियवैश्यस्त्रीणामनिषेधः । ब्राह्मणी-
 पदस्य निषिद्धसुरापानकर्तृभार्यापलक्षणत्वाद-
 भार्या यस्य सुरां पिबेदिति सामान्यश्रवणाच्च ॥
 पानञ्च द्रवीभूतस्याभ्यवहारः । स च कण्ठदेशा-
 दधोनयनं न तु वक्रमात्रप्रवेशः । निष्ठीवनार्थं
 कपोलधारणे पानशब्दप्रसङ्गात् । यच्चोक्तम् ।
 “जिघ्रसि सुरां कश्चित् पिवतीत्यभिधीयते ।
 यावन्न क्रियते वक्त्रे गण्डस्य प्रवेशनम् ॥
 अत्र गण्डप्रमाणं अविवक्षितम् । गण्डया-
 र्द्धपानेऽपि लोके पानशब्दप्रयोगात् । अतएव
 मुखप्रवेशनं अत्राविवक्षितं किन्तु मुखप्रवेशे
 कण्ठादधोनयनं भवति अतस्तदेवोपलक्षयति ।
 अतएव ओष्ठमात्रलेपे न पाननिष्यति । अत-
 स्तत्रोत्तमाङ्गस्य प्रायश्चित्तम् ॥३॥
 अथ सुरापानप्रायश्चित्तम् । तत्र मनुः ।

५८२ मद्यं

“सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निर्यो सुरां पिबेत् ।
 तथा सकाये निर्दग्धे मुच्यते किल्बिषाक्षतः ॥
 गोमूत्रमग्निर्यो वा पिबेदुदकमेव वा ।
 पयो घृतं वामरणात् गोसकृद्रसमेव वा ॥”
 अग्निर्यो अग्निसमस्पर्शम् । पयो घृतं गोरेव
 आदावन्ते च गोः कीर्तनात् । मोहशब्दोऽत्र
 बुद्धिपरः । देवतः । सुरापाने ब्राह्मणो रूप्य-
 ताम्रवीसकानामन्यतममग्निकल्पं पीत्वा शरीर-
 व्यागात् पृथते । रूप्यादयोऽत्र द्रवीभूताः
 पीत्वेति निर्देशात् । स्वयमग्न्यावन्त्येव सुखे
 सेचनीया । यथा गोतमः । सुरापस्य ब्राह्मणस्य
 उष्णामासिष्युः सुरामास्ये नृतः शुभेति ।
 अतएव न सेचकानां वधो विहितत्वात् स्वयं
 पान इव । एतच्च मरणप्रायश्चित्तं कामकृते ।
 यथा, वृहस्पतिः ।
 “सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं तां विनिःक्षिपेत् ।
 सुखे स हि विनिर्दग्धो नृतः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥”
 कथञ्चिदिति सकृदित्यर्थः । अङ्गिराः ।
 सुरापानं सकृत् कृत्वा योऽग्निर्यो सुरां पिबेत् ।
 स पावयेदथात्मानमिह लोके परत्र च ॥”
 भविष्ये ।
 “मतिपूर्वं सुरापाने प्राणान्तिकमुदाहृतम् ।
 पैष्टीपाने तु ऋषिभिर्नतरासां कथञ्चन ॥
 शङ्केनापि महाबाहो ! प्रायश्चित्तमुदाहृतम् ।
 सुरायाः कामतः पाने सुखायाः प्राणनाशनम् ॥”
 पुनः पुनः पैष्टीविषयत्वाभिधानम् । त्रिविधा सुरा
 सुखा इति भ्रमनिरासार्थम् । कथञ्चन सकृ-
 दित्यर्थः ॥३॥ इतरासां असुराणां गौडी-
 माध्वीप्रभृतीनां ज्ञानतः सकृत्पाने मरणान्तिकं
 न भवति गौडीमाध्वोस्तु ज्ञानतोऽभ्यस्तपाने
 गौडीमाध्वीयतिरिक्तायास्वसुराया अव्यन्ता-
 भ्यस्तपाने मरणमुक्तं भविष्ये ।
 “गौडीमाध्वोस्तथाभ्यासे प्राणान्तिकमुदा-
 हृतम् ।
 अभ्यासे त्वसुरायास्तु तामेवामिनिभां पिबेत् ॥”
 तथेति ज्ञानत इत्यर्थः । अतएव ।
 “असकृत् ज्ञानतः पीत्वा वारुणीं पतति द्विजः ।
 मरणं तस्य निर्दिष्टं प्रायश्चित्तं विधीयते ॥”
 इति यमवचनमपि एतद्विषयमेव अत्राभ्यासे
 मरणविधानात् द्वितीयवार एव मरणं कार्यम् ।
 गौडीमाध्वोः कामतः सकृत्पाने भविष्ये ।
 “असुरामद्यपाने तु कृते विप्रस्तु कामतः ।
 चान्द्रायणं समभ्यस्त्य शुद्धिकामः सशुद्धये ॥
 यद्वास्मिन्नेव विषये मानवीयं प्रकल्पयेत् ।
 कणान् वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निषि ॥
 सुरापानापनुत्यर्थं बालवासा जटी ध्वजी ॥”
 पिण्याकं खलम् ॥३॥ उत्तमसुरापानं आय-
 सेन पात्रेण इत्याह यमः ।
 “आयसे भाजने तत्रां ब्राह्मणीं वारुणीं पिबेत् ॥”
 गोवालचीरवाससा तत्कर्तव्यं आह उशनाः ।
 गोवालचीरवासाः सुरापः सुरामग्निर्यो
 पीत्वा पूतो भवति ॥३॥ अज्ञानतः सकृत्-

मद्यं

पैष्टीपाने ब्राह्मणस्य द्वादशवार्षिकम् । यथा
 ब्रह्महत्याव्रतानुवृत्तौ यमः ।
 “चरेतामेतदेवोभौ सुरापगुरुतत्पगौ ।
 समोच्चादूषकश्चैव सुवर्णस्त्यक्तन्नरः ॥”३॥
 भविष्ये ।
 “अकामतः सुरां पीत्वा पैष्टीं मत्कुलनन्दन ! ।
 कृच्छातिक्कृच्छौ कृत्वा वै पुनः संस्कारतः शुचिः ॥
 कणान् वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निषि ।
 सुरापानापनुत्यर्थं बालवासा जटी ध्वजी ॥”
 सुरापानमात्रापनेययोगस्य रोगिणोऽज्ञानतः
 पानविषयमिदं द्रव्यमुक्तं भविष्ये । यथा,—
 “तथास्मिन्नेव विषये वाशिष्ठं परिकीर्तितम् ।
 यदि रोगो भवेद्दृष्टो नेतरस्य कदाचन ॥
 कृच्छ्राच्च सुरश्रेष्ठ ! तप्तकृच्छ्र उदाहृतः ॥”
 कृच्छ्रातिक्कृच्छ्रावित्यत्र कृच्छ्रपदं न प्राजापत्य-
 परं किन्तु तप्तकृच्छ्रपरम् ॥३॥ अज्ञानतो
 गौडीमाध्वोः सकृत्पाने उक्तं भविष्यपुराणे ।
 “सकृत् पीत्वा तथा गौडीमज्ञानात् सुरसक्तम् ।
 कृच्छ्रातिक्कृच्छौ विहितौ घृतप्राशनमेव च ॥”
 अज्ञानाभ्यासे तत्रैवोक्तम् ।
 “गौडीमज्ञानतः पीत्वा ब्राह्मणो ब्राह्मणप्रिय ! ।
 तप्तकृच्छ्रं वै कृत्वा पुनः संस्कारतः शुचिः ॥
 माध्वीं पीत्वा महाबाहो ! अज्ञानाद् द्विज-
 सक्तम् ।
 शुद्धे तप्तकृच्छ्रेण विकर्माभ्यासनात्तथा ॥
 रेतोमूत्रपुरीषाणां गौडीमाध्वोश्च प्राशने ।
 क्रयादपशुविष्टानां संस्काराच्छुद्धिरिष्यते ॥”
 प्राणान्तिके च पादहानेरसम्भवात् चत्त्रिय-
 वैश्ययोरपि यथोक्तं मरणान्तिकं प्रायश्चित्तमेव ।
 द्वादशवार्षिकादौ पादपादहानिरभ्यस्तपाने
 चत्त्रियादीनां ह्रासदर्शनात् ।
 “विप्रे तु सकलं देयं पादोनं चत्त्रिये मतम् ।
 वैशेऽर्द्धं पादशेषस्तु शूद्रजातिषु श्रूयते ॥”
 पानसादिमद्यपाने तु कामनाकृतानेकसमया-
 भ्यस्ते प्राणान्तिकं युक्तं ब्राह्मणस्य कामनया
 सकृत्कृते तु पराशरः ।
 “अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे ।
 शुद्धे चान्द्रायणं कुर्यात् नदीं गत्वा समुद्रागम् ॥
 चान्द्रायणे ततश्चर्ये कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
 अनङ्गुत्सङ्घितां गाञ्च दद्यादप्रायश्चित्तमात्रम् ॥”
 अकामतः सकृत्पाने विष्णुः ।
 “पीत्वा प्रमादतो मद्यमतिकृच्छ्रं चरेद्विजः ।
 कारयेत् पुनः संस्कारं भक्त्या विप्रांश्च भोजयेत् ॥”
 कामतोऽकामतश्चाभ्यासे व्रतावृत्तिमाह यमः ।
 “गोमूत्रवद्विहितः कल्पश्चान्द्रायणमथापि वा ।
 अभ्यासे तु तथोभूयस्ततः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥”
 अपर्युषितपानसादोकादशविधमद्यपाने त्रिरा-
 त्रम् । पानसं ब्राह्मणमाधूकमित्यादिभिर्वाय
 पुलस्त्यः ।
 “ब्राह्मणोऽप्यङ्गुलं रपनसादेष्टु यो रसः ।
 सदो जातस्तु तं पीत्वा त्रयहात् शुद्धे द्विजो-
 तमः ॥”

मदां

प्रयोजकादीनां पादपादहानिर्दृष्ट्या । बाल-
वृद्धस्त्रीणामर्हादिकं प्रायश्चित्तम् । इति प्राय-
श्चित्तविवेकः ॥ * ॥ अथ पुराणे ब्राह्मणस्य
मद्यपानादिनिषेधो यथा,—

“अग्नेयश्चाप्यपेयश्च तथैवास्पृश्यमेव च ।
द्विजातीनामनालोच्यं नित्यं मदांमिति स्थितम् ॥
तस्मात् सर्वं प्रयत्नेन मदां नित्यं विवर्जयेत् ।
पीत्वा पतति कर्मभ्यस्त्वसम्भाष्यो द्विजोत्तमः ॥
भक्षयित्वाप्यभक्ष्याणि पीत्वापेयान्यपि द्विजः ।
नाधिकारी भवेत्तावद्यावत्तन्न जहात्यधः ॥
तस्मात् परिहरेन्नित्यमभक्ष्याणि प्रयत्नतः ।
अपेयानि च विप्रो वै पीत्वा तद्व्यातिरौरवम् ॥”
इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे १६ अध्यायः ॥
मद्यपस्य विष्णोरुपसर्पणे दोषादि यथा,—
वराह उवाच ।

“मदां पीत्वा वरारोहे ! यस्तु मासुपसर्पति ।
तत्र दोषं प्रवक्ष्यामि शृणु सुन्दरि ! तत्ततः ॥
दत्त्वा वर्षसहस्राणि हरिद्रो जायते पुनः ।
ततो भवेत् स पूतात्मा मङ्गलश्च न संशयः ॥
यस्तु भागवतो भूत्वा कामरागेण मोहितः ।
दौर्धितो पिबते मदां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥
अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे ! ।
अग्निवर्णा सुरां पीत्वा तेन मुच्येत किल्बिषात् ॥
एवञ्चैवापराधानि येन मुच्यन्ति किल्बिषात् ।
य एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
न स लिप्यति पापेन संसारश्च न गच्छति ॥
इति वराहपुराणे मद्यपानापराधप्रायश्चित्तम् ॥
अपि च ।

“अगम्यागमनं कृत्वा मद्यगोमांसभक्षणम् ।
शुद्धेष्टान्द्रायणाद्विप्रः प्राजापत्येन भूमिपः ।
वैश्यः सान्तपनाच्छूद्रः पश्चाद्दोभिर्विशुद्धयति ॥”
इति गारुडे २२ अध्यायः ॥

एतन्नौडीमाध्वोः कामतः सकृत्पानविषयमिति
प्रायश्चित्तविवेकदर्शनात् ॥ * ॥ द्विजस्य पूजादौ
मद्यदानविध्यनुकल्पनिषेधा यथा,—

“मदिरां पृष्ठतो दद्यात् अन्यत् पानन्तु वामतः ।
अवश्यं विहितं यत्र मदां तत्र द्विजः पुनः ॥
नारिकेलजलं कांस्ये ताम्ने च विवृजेन्मधु ।
नापद्यपि द्विजो मदां कदाचित् विवृजेदपि ॥
ऋते पुष्पासवादुक्ताद्गङ्गानादा विशेषतः ।
राजपुत्रस्तथा मर्त्यः सचिवः सौप्तिकादयः ॥
ददुर्नरवलिं भूपसम्भवा विभवाय च ।
भूपालानुमते मदां ददत् पापमवाप्नुयात् ॥”

इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः ॥
अथ ब्राह्मणस्य मद्यपाननिषेधकशुक्रशपो यथा,
वैशम्पायन उवाच ।

“सुरापानाद्वचनां प्राप्य विद्वान्
संज्ञानाशं प्राप्य चैवातिघोरम् ।
दृष्ट्वा कचश्चापि तथाभिरूपं
पीतं तथा पुरया मोहितेन ॥
समन्युत्तथाय महानुभाव-
स्तदोशना विप्रहितं चिकीर्षुः ।

५८३

मदां

कायः स्वयं वाक्यमिदं जगाद
सुरापानं प्रति वै जातशङ्कः ॥
यो ब्राह्मणोऽद्यप्रभृतीह कश्चित्
मोहात् सुरां पात्यति मन्दबुद्धिः ।
अपेतधर्म्मा ब्रह्महा चैव स स्या-
दस्मिन्नोक्ते गर्हितः स्यात् परे च ।
मया चेमां विप्रधर्म्मांस्तसीमां
मर्यादां वै स्थापितां सर्वलोके ।
सन्तो विप्राः शुश्रूषांसो गुरुणां
देवा लोकाश्चोपशृण्वन् सर्वे ॥”

इति महाभारते आदिपर्वणि ७६ अध्यायः ॥

अथ तन्त्रे मद्यपाननिषेधो यथा,—

“नारिकेलश्च खार्जूरं पानसञ्च तथैव च ।
ऐक्ष्वं मधुकं टाङ्गं तालञ्चैव च माक्षिकम् ॥
ब्राह्मणं दशमं त्रयं गौडं चेकादशं स्मृतम् ।
पैथुन द्वादशं प्रोक्तं सर्वेषामधमं स्मृतम् ॥
मध्यमं मधुजं गौडं श्रेष्ठोत्तममिष्यते ।
एतत् द्वादशकं मद्यं न पातयं द्विजैः क्वचित् ।
क्षत्रियादिः पिबेत् सर्वं पैथीमेकान्तं वर्जयेत् ॥
सुरां पीत्वा द्विजो मोहात् कामात् तक्रादि-
मिश्रिताम् ।

चैवाधिकं व्रतं कुर्व्यादीधमिन्ने तु वार्षिकम् ॥
तक्रादिमिश्रितां किञ्चित् सुरां पीत्वा ह्यकामतः ।
कच्छाब्दपादमुच्यते पुनः संस्कारमर्हति ॥
सुखप्रवेशमाचन्तु प्रायश्चित्ताहुंमाचरेत् ।
अनुपनीतो देवेभिः ! व्रतं चैवाधिकं चरेत् ॥
चतुर्थकालाहारी स्याद्ब्रह्मचर्यमथापि वा ।
आ पञ्च वर्षं दृढं वा ज्ञानादहं विनिर्दिशेत् ॥
श्रूयस्व च विशेषेण अतिकच्छूद्रयं चरेत् ।
स्वजातिसाधिते तस्मिन् तदहं व्रतमाचरेत् ॥

पैथीपाने ब्राह्मणस्य मरणान्तिकमुच्यते ।
माध्वीगौडीसुरापाने द्वादशाब्दं विधीयते ॥
इतरेषान्तु पानेन शुद्धिश्चान्द्रायणेन तु ।
राजन्यवैश्ययोश्चापि गौडी माध्वी न शस्यते ।

मोहात् क्षत्रश्च वैश्यश्च पीत्वा कच्छूद्रयं चरेत् ॥
श्रूरोऽपि गौडीं पैथीश्च न पिबेद्भोजनसंस्कृताम् ।
कामात् पीत्वा सुरां विप्रो मरणान्तिकमाचरेत् ॥
चरेच्चान्द्रायणं ज्ञानात् क्षत्रियो वैश्य एव च ।
पैथीपाने तु श्रूयस्व प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् ॥
ज्ञानादभ्यासयोगे तु चान्द्रायणत्रयं स्मृतम् ।
नारिकेलं तथा ज्ञानादिप्रश्चान्द्रायणेन तु ।
क्षत्रियश्चैव वैश्यश्च प्राणायामेन शुध्यति ॥
अपक्वं पनसञ्चैव आम्रञ्च वदरं तथा ।
स्थापयित्वा घटे नित्यं दद्यादामपयःपलम् ॥

त्रैलोक्यविजयाञ्चैव मातुलङ्गं तथैव च ।
समेष्ट्वनि ततो दद्यात् सन्धानात् सलमीरितम् ॥
दधि मधु घृतञ्चापि माञ्जिष्टं तिलकं तथा ।
अनुपाने तु देवेभिः ! ब्राह्मणमदां सुनिश्चितम् ॥
विडङ्गं शालवो मूलं ————— ।
मधुना सह संस्थाप्य श्रेष्ठपाकं समाचरेत् ॥
पिप्पलीलवणं दत्त्वा मधुना मद्यमीरितम् ।
पानसं पक्वखर्जूरं आर्द्रं सोमलतारसम् ।

मदां

एकीकृत्याग्निसन्धानात् खार्जूरं मद्यमीरितम् ॥
पक्वतालं दन्तिशकं ककुभञ्च तथैव च ।

एतेरेव सुसन्धानात् तालमदां प्रकीर्तितम् ॥
इक्षुदण्डं मरीचञ्च वदरञ्च तथा दधि ।
श्रेष्ठे तु लवणं दत्त्वा इक्षु मदां प्रकीर्तितम् ॥
नवं मधु तथा विस्त्रं पक्वं शर्करया सह ।
सन्धानाज्जायते मदां माध्वीकं शरतो रसम् ॥
शतावरी टङ्गमूलं लवणं पक्वमेव च ।
मधुना सह सन्धानात् टङ्गमाध्वीकमीरितम् ॥
मालूरमूलं वदरी शर्करा च तथैव च ।

एषामेकत्र सन्धानात् मेरेयं मद्यमीरितम् ॥
इन्द्रजिह्वा पक्वधानी नारिकेलजलन्तथा ।
कदलीफलसन्धानान्मदां तन्नारिकेलजम् ॥
दधि त्रैलोक्यविजया तथैव च करीकणा ।
गुडेन सह सन्धानात् गौडीमदां प्रकीर्तितम् ॥
शङ्खुलीमर्द्धसिद्धान्तपुष्पोदकसमन्वितम् ।
वह्नौ सन्तापयेत् किञ्चित् स्थापयित्वा दिनद्वयम् ॥
श्रेष्ठेऽहनि तु संप्राप्ते जीवनं तत्र निःक्षिपेत् ।
शृङ्गवेरं मरीचञ्च मातुलङ्गं तथैव च ।
एतेषामेव सन्धानान् पैथीमदां प्रकीर्तितम् ॥”

इति श्रीमत्सुखसूक्ते महातन्त्रे चतुर्विंशति-
साहस्रे ३६ पटलः ॥ * ॥ अपि च ।

“सिद्धमन्त्री भवेद्दीरो न वीरो मद्यपानतः ।
कलौ तु भारते वर्षे लोका भारतवासिनः ॥
गृहे गृहे सुरां पीत्वा वर्णभ्रष्टा भवन्ति हि ॥”

इति उत्पत्तितन्त्रे ६४ पटलः ॥ * ॥
“दिव्यवीरमयो भावः कलौ नास्ति कदाचन ।
क्षेत्रं पशुभावेन मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ॥”

इति महानिर्व्यायतन्त्रम् ॥ * ॥

श्रीक्रमे ।

“न दद्याद् ब्राह्मणो मदां महादेवे कथञ्चन ।
वामकामो ब्राह्मणो हि मदां मांसं न भक्षयेत् ॥
भैरवतन्त्रे ।

“नारिकेलोदकं कांस्ये ताम्ने गन्धं तथा मधु ।
राजन्यवैश्ययोर्दयं न द्विजस्य कदाचन ॥
एवं प्रदानमात्रेण हीनायुर्माक्षणे भवेत् ।

इति आगमतत्त्वविलासः ॥ * ॥
स्मृतौ कलौ मद्यपानादिनिषेधो यथा, याज्ञ-
वल्क्यदीपकलिकायां ब्रह्मपुराणम् ।

“नराश्वमेधौ मद्यश्च कलौ वर्ज्या द्विजातिभिः ॥”
निषेधविषयं स्पष्टयति उशनाः । “मद्यमदेयम-
पेयमनिर्याहम् ॥” अनिर्याह्यमस्वीकार्यमिति
कल्पतरुः ॥ कालिकापुराणेऽपि ।

“स्वगात्ररुधिरं दत्त्वा आत्महत्यामवाप्नुयात् ।
मदां दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यादेव ह्रीयते ॥”
स्मृतिः ।

“ताम्ने चैक्षुरसो मदां पयसा यवचूर्णकम् ।
गन्धश्च ताम्रपात्रस्थं मद्यतुल्यं घृतं विना ॥
अतो मद्यप्रतिनिधिदानमपि न युक्तम् । इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ मद्यतुल्यं यथा,—
“नारिकेलोदकं कांस्ये ताम्रपात्रे स्थितं
मधु ।

मद्यं

गद्यश्च तान्मपानस्थं मद्यतुल्यं घृतं विना ॥”
इति कर्मलोचनः ॥ * ॥
अथ मद्यपानं तुष्टार्थं कौलानां मद्यपानविधि-
लिखते ।
“कुलाचाररतो वीरः कुलसङ्गी सदा भवेत् ।
सम्बिदासेवनं कुर्यात् सोमपानं महेश्वरि ।
सर्वथा कुरुते देवि । वीरश्चोद्धतमानसः ।
दिशस्तु देवताप्रायश्चन्दनागुरुलेपनैः ॥
रक्तचन्दनगन्धैश्च सुदिग्धो नात्र संशयः ।
भस्माङ्गधूसरो वीर उन्मत्तवह्निचेष्टितः ॥
सुरापानरतो निर्व्यं बलिपूजापरायणः ।
नरश्चागच्छ महिषो मेघः शूकर एव च ॥
शशकः शल्लकी गोधा खड्गौ कूर्मो दश
सूताः ।
वानरश्च खरश्चैव गजाश्चादिविहङ्गमाः ॥
इत्यादिस्तु बलेर्दानैः पूजयेत् स्वेष्टदेवताम् ।
निर्व्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रकुर्याच्च दिने दिने ॥
कुलवारे कुलर्त्तुं च तिथौ च कुलके तथा ।
भैरवाः कल्पितं चक्रं संस्थाप्य पूर्ववत् प्रिये ॥
सुराणां शोधनं कुर्याद्यथावत् परमेश्वरि ॥
प्रवृत्ते भैरवीचक्रे सर्वे वर्णा द्विजोत्तमाः ।
निवृत्ते भैरवीचक्रे सर्वे वर्णाः पृथक् पृथक् ॥
विजयाश्चानुकल्पश्च द्विजो दद्याद्युगे युगे ॥”
इति उत्पत्तितन्त्रे ३३ पटलः ॥
“द्रव्याभावे चानुकल्पैः पूजयेत् परदेवताम् ।
सुराभावे च गोचीरं द्विजो दद्याद्युगे युगे ॥”
इति निरुत्तरतन्त्रे ५ पटलः ॥ * ॥
“असंस्कृतां सुरां पीत्वा ब्राह्मणो ब्रह्महा
भवेत् ।
संस्कृतान् सुरां पीत्वा ब्राह्मणो ज्वलदग्निवत् ॥
सौवामय्यां कुलाचारे ब्राह्मणः प्रपिबेत् सुराम् ।
अन्यत्र कामतः पीत्वा ब्राह्मण्यदेव हीयते ॥”
इति उत्पत्तितन्त्रम् ॥ * ॥
“ब्राह्मणस्य महामोक्षं मद्यपाने प्रियंवदे ।
ब्राह्मणः परमेशानि । यदि पानादिकं चरेत् ।
तत्तच्छान्तं शिवरूपोऽसौ सत्यं सत्यं हि शैलजे ॥
तोये तोयं यथा लीनं तेजसं तेजसे यथा ।
घटे भस्मे यथाकाशं वायौ वायुर्यथा प्रिये ॥
तथैव मद्यपानेन ब्राह्मणो ब्रह्मणि प्रिये ।
लीयते नात्र सन्देहः परमात्मानं शैलजे ॥
सायुज्यादिमहामोक्षं नियुक्तं चक्षित्यादिषु ।
मद्यपानं विना देवि । तत्त्वज्ञानं न लभ्यते ॥
अतएव हि विप्रस्तु मद्यपानं समाचरेत् ॥
वेदमाताजपेनैव ब्राह्मणो न हि शैलजे ।
ब्रह्मज्ञानं यदा देवि । तदा ब्राह्मण उच्यते ॥
देवानाममृतं ब्रह्म तदेव लौकिकी सुरा ।
सुरत्वं भोगमात्रेण सुरा तेन प्रकीर्तिता ॥
मन्त्रत्रयं सदा पाठ्यं ब्रह्मशापादिमोचनम् ।
प्रकुर्यात्तु हि येनैव तदा ब्रह्ममयी सुरा ॥
हविरारोपमात्रेण वह्निर्दीप्तो यथा भवेत् ।
शापमोचनमात्रेण सुरा मुक्तिप्रदायिनी ।
अतएव हि देवेशि । ब्राह्मणः पानमाचरेत् ॥

पृष्ठ

मद्यं

स ब्राह्मणः स वेदज्ञः सोऽभिहोत्री स दीक्षितः ।
बहु किं कथ्यते देवि । स एव निर्गुणात्मकः ॥
सुक्तिमार्गमिदं देवि । गोपयं पशुसङ्कटे ।
प्रकाशात् सिद्धिहातिः स्यात् निन्दनीयो न
चान्यथा ॥”
इति माहकामेदतन्त्रे ३ पटलः ॥ * ॥
“कुलस्त्रीसेवनं कुर्यात् सर्वथा परमेश्वरि ।
रमते युवतीं रम्यां कामोन्मत्तविलासिनीम् ॥
नटीं कापालिकां वेश्यां हृत्पुपानां वराङ्गनाम् ।
शूद्राणीं स्नेह्यारमणीं जवनीं परमेश्वरि ॥
माहयोनिविचारोऽस्ति माहयोनिं विना
प्रिये ॥
कुलाचारपरो वीरः कुलपूजापरायणः ॥
भगलिङ्गसमायोगादाकथ्य जपमाचरेत् ।
निश्चलन्तु भवेच्चित्तं कोटिसूर्यग्रहेण किम् ॥
चले चित्ते भवेद्याधिर्निश्चले निश्चलं यथा ।
शवानां साधनं देवि । जतासाधनसुत्तमम् ॥
चितायाः साधनं देवि । सिद्धिरस्ति कलौ युगे ॥
इत्युत्पत्तितन्त्रम् ॥
कालिकातारिणीदीक्षां गृहीत्वा मद्यसेवनम् ।
न करोति नरो यस्तु स कलौ पतितो भवेत् ॥
वैदिके तान्तिके चैव जपहोमवह्निष्कृतः ।
अब्राह्मणः स एवोक्तः स एव हस्तिमुखकः ॥
शुनीम्बवसमं तस्य तर्पणं यत् पिबेत्पि ।
कालीतारामतुं प्राप्य वीराचारं करोति न ॥
शूद्रत्वं तच्छरीरेण प्राप्नुयात् स न चान्यथा ॥
इति कामाख्यातन्त्रे ५ पटलः ॥
मद्यशोधनप्रकारो यथा । शिव उवाच ।
ऋण्यु पाव्यति । वक्ष्यामि तेषां वै शोधनक्रियाम् ।
पञ्चासनेन संविश्य करपुटं समाचरेत् ॥
वामे गुरुदन्तमस्तु दक्षिणे गणपतिं स्मरेत् ।
मध्ये देवीं नमस्कृत्य प्राणायामत्रयश्चरेत् ॥
शरीरे माहकां न्यस्य ऋष्यादित्यासमाचरेत् ।
स्वकल्पोक्तविधानेन षडङ्गन्यासमाचरेत् ॥
पश्चाद्भूमौ त्रिकोणं वा षट्कोणं वा महेश्वरि ।
विलिख्य मण्डलं शुद्धं तस्योपरि घटं न्यसेत् ॥
बहुधा प्रोक्षणं कृत्वा फट्कारेण पुनः पुनः ।
ततस्तस्मिन् कारणन्तु मूलेनैव च स्थापयेत् ॥
माहकार्त्तुं देवेशि । विपरीतेन चैव हि ।
पुनः फट्कारमन्त्रेण प्रोक्षणं कारयेत् सुधीः ॥
ततो वियच्छेत्तिवीजं चतुर्दशखरान्वितम् ।
नादबिन्दुयुतं कृत्वा तस्योपरि शतं जपेत् ॥
ततो मूलं जपेन्मन्त्रं मायाबीजं ततः परम् ।
धेनुं योनिं गालिनीं च त्रिखण्डं मीनसंज्ञकम् ॥
दृष्ट्वा यत्वा वरारोहे । घटं धत्वा पठेन्मन्त्रम् ॥
ॐ एकमेव परं ब्रह्म स्थूलसूक्ष्ममयं ध्रुवम् ।
कचोद्भवां ब्रह्महत्यां तेन ते नाशयाम्यहम् ॥
ॐ सूर्यमण्डलसम्भूते वरुणालयसम्भवे ।
अमाबीजमये देवि । शुक्रशापादिसुच्यताम् ॥
ॐ वेदानां प्रणवो बीजं ब्रह्मणन्दमयं यदि ।
तेन सत्येन ते देवि । ब्रह्महत्यां यपोहतु ॥

मद्यं

ततः षडङ्गयुक्तश्च वकारं बिन्दुसंयुतम् ।
एवं सकारकश्चापि वर्णाक्षरसमन्वितम् ॥
जप्त्वा मन्त्री ततो ध्यायेत् स्वमन्त्रं कुलसुन्दरि ॥
आनन्दभैरवं ध्यायेद्यथा तन्नातुसारतः ॥
रक्तवर्णं चतुर्बाहुं त्रिनेत्रं वरदं शिवम् ।
जटाजूटधरं देवं वासुकीकण्ठभूषितम् ॥
डमरुश्च कपालश्च सुहृदं पाशमुत्तमम् ।
धारिणं तं यजेद्देवं व्याघ्रचर्माम्बरं शिवम् ॥
एवं ध्यात्वा महेशानि । तस्य मध्ये प्रपूजयेत् ।
मायाबीजं ततो हुं फट्मन्त्रेणानेन संयजेत् ॥
ततस्तस्मिन्महेशानि । आनन्दभैरवीं स्मरेत् ।
आनन्दभैरवीं देवीं वराभयलसत्कराम् ॥
घोररूपां वरारोहां त्रिनेत्रां रक्तकाससम् ।
रक्तवर्णां महारौद्रीं सहस्रभैरवान्विताम् ॥
ब्रह्मविष्णुमहेशादेः स्तूयमानां शिवां भजे ।
इति ध्यात्वा महेशानि । तेनैव मनुना यजेत् ॥
तयोरेकं विभाव्यैव गायत्रीं दशधा जपेत् ।
भैरवं डेऽन्तकश्चोक्ता विद्महे तदनन्तरम् ॥
सुधादेयै ततः पञ्चाङ्गीमह्यैति ततो वदेत् ।
ततो देवीं ततः पञ्चाक्षदन्ते च प्रचोदयात् ॥
इति ते कथिता देवी गायत्री परमाक्षरौ ।
तस्याः स्मरणमात्रेण त्रयशुद्धिश्च जायते ॥
तस्य प्रसादादीशोऽहं सत्यं सत्यं न संशयः ।
तस्य मध्ये मूलमन्त्रं विस्वदक्षैर्लिखेत् सकृत् ॥
रक्तवस्त्रेण संपूज्य सुधां वस्त्रेण गोपयेत् ॥ * ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां विषयाणां च पार्वति ।
सर्वेषां कारणं यस्मात् कारणं परिकीर्तितम् ॥
अस्माकं महेशानि । शरीरकारणं हि तत् ।
ऋतुज्योऽहं वीरेशि । वीरकार्यप्रसादतः ॥
निर्विकारेण देवेशि । निर्विकल्पेन चेतसा ।
सेवमानं कुलं भद्रं । सुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥
निर्विकल्पो महेशानि । सुक्तिभागी न संशयः ।
सविकल्पो वरारोहे । रौरवं याति निश्चितम् ॥
इति कैवल्यतन्त्रे २ पटलः ॥
(वैद्यकोक्तदोषादि यथा,—
“तीक्ष्णोष्णरूचस्त्वाम्भं अवायाशुकरं लघु ।
विकाशि विशदं मद्यमोजसोऽस्माद्विषयः ॥
तीक्ष्णादयो विषेऽप्युक्ताश्चित्तोपप्लाविनो गुणाः ।
जीवितान्ताय जायन्ते विषे तूक्तघट्टितः ॥
तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्मद्यं मन्दादीनोजसो गुणान् ।
दशभिर्दशसंज्ञोभ्य चेतो नयति विक्रियाम् ॥
आदौ मदे द्वितीये स प्रसादायतने स्थितः ।
दुर्विकल्पहतो मृगः सुखमित्यधिसुच्यते ॥
मध्यमोत्तमयोः सन्धिं प्राप्य राजसतामसः ।
निरङ्कुश इव बालो न किञ्चिन्नाचरेच्चङ्गः ॥
इयं भूमिरवद्यानां दौःशील्यस्येदमास्यदम् ।
एकोऽयं बहुमाग्या दुर्गतर्देशिकः परम् ॥
निश्चेष्टः शववच्छेते तृतीये तु मदे स्थिताः ।
मरणादपि पापात्मा गतः पापतरां दशाम् ॥
धर्माधर्मसुखं दुःखमर्थानर्थं ह्येताहितम् ।
यदासक्तो न जानाति कथं तच्छीलयेद्बुधः ।
मद्यो मोहो भयं शोकः क्रोधो मृत्युश्च संस्थितः ॥

मद्रः

सोन्मादमदन्तर्ह्याः सापस्कारापतानकाः ॥
यत्रैकः स्तुतिविभंशस्तत्र सर्वमसाधु यत् ।
अयुक्तियुक्तमन्नं हि याधये मरणाय वा ॥
मद्यं चिर्वर्गधीर्धैर्यलज्जादेरपि नाशनम् ।
नाति मादन्ति बलिनः कृताहारा महाशनाः ॥
क्षिग्धाः सत्त्ववयोयुक्ता मद्यनिदास्तदन्वयाः ।
मेदः कफाधिकामन्दवातपित्ता दृढाभयः ॥
विपर्ययेऽतिमादन्ति विश्रद्धाः कुपिताश्च ये ।
मद्येन चान्द्ररूपेण साजीर्णं बहु नाति च ॥
इति वाभटे निदानस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
एतानि श्रुतिस्तुतिविरुद्धत्वान्मोहनाथानि शिष्टैः
कदाचिदपि नाचरणीयानि ॥
मद्यद्वयः, पुं, (मद्योत्पादको द्वयः ।) मादवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
मद्यपङ्कः, पुं, (मद्यानां पङ्क इव ।) सुराकल्कः ।
मेया इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । मेदकः २
जगलः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६८ ॥
मद्यपाशनं, क्ली, (मद्यपैरश्रुते भुज्यते इति । अश्रु-
+ कर्मणि लुट् ।) पानरुचकभक्ष्यम् । तत्-
पर्यायः । उपदंशः २ अवदंश ३ चक्षुः ४ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । १७१ ॥
मद्यपुष्पा, स्त्री, (मद्यानि मदसाधनानि पुष्पा-
ण्यस्याः ।) धातकौ । इति राजनिर्घण्टः ॥
(गुणादिवृत्तिरस्या धातकौशब्दे ज्ञातया ॥)
मद्यमण्डः, पुं, (मद्यस्य मण्डः ।) मद्यफेनः । तत्-
पर्यायः । कारोत्तमः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
५६६ ॥ कारोत्तरः ३ सुरामण्डः ४ । इत्यमरः ।
२ । १० । ४३ ॥
मद्यवासिनी, स्त्री, (मद्यानामिव वासो गन्धोऽस्या
अस्तीति । इतिः डीष् ।) धातकौष्ठः । इति
रत्नमालाराजनिर्घण्टौ ॥
मद्यबीजं, क्ली, (मद्यस्य बीजम् ।) नानाद्रव्यकृत-
सुराबीजम् । तत्पर्यायः । किण्वम् २ नमज्जुः
३ नमज्जुः ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६६ ।
वाखर इति भाषा ॥
मद्यसन्धानं, क्ली, (मद्यस्य सन्धानमुत्पादनार्थं
आयोजनम् ।) सुरासञ्जीकरणम् । वंशाङ्कुर-
फलादीन् बहुकालं सन्धाय यत् क्रियते तत् ।
तत्पर्यायः । आसुतिः २ आसवः ३ अभिषवः
४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६६ ॥
मद्यामोदः, पुं, (मदस्त्रेवामोदो गन्धो यस्य ।)
वज्रलवचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मद्रः, पुं, (मन्दते इति । मदि मोदादौ + “स्फायि-
तश्चीति ।” उणा० २ । १३ । इति रक् ।) देश-
विशेषः । हर्षः । इत्युणादिकोषः ॥ तद्देशविव-
रणं यथा,—
“वैराटपाण्ड्ययोर्मध्ये पूर्व्वेदक्षत्रमेण तु ।
मद्रदेशः समाख्यातो माद्रीहा तत्र तिष्ठति ॥”
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः ॥
(मद्रे, क्ली । यथा, चतुर्थी चाशिष्यायुष्य मद्र-
भद्रकुलसुखार्थहितैः । २ । ३ । ७३ । इत्यत्र
रुचि । मद्रं देवदत्तस्यभूयात् । इति काशिका ।

मधु

मद्रभद्रयोः पर्यायत्वादन्तरो न पठनीयः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी च ॥)
मद्रकः, त्रि, (मद्रेषु जात इति । मद्र+ “मद्रवृज्योः
कन् ।” ४ । २ । १३१ । इति कन् ।) मद्रदेश-
भवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (देशभेदः ।
यथा, मत्स्यपुराणे । ११३ । ४१ ॥
“गान्धारा यवनाश्चैव सिन्धुसौवीरमद्रकाः ॥”)
मद्रकारः, त्रि, (मद्रं करोतीति । कृ+ “क्षेम-
प्रियमद्रेण च ।” ३ । २ । ४४ । इति पक्षे
अण् ।) मद्रङ्करः । यथा क्षेमप्रियमद्रात् कुर्वेति
सुमधोदध्याकरणम् ॥
मद्रङ्करः, त्रि, (मद्रं भद्रं करोतीति । कृ+ “क्षेम-
प्रियमद्रेण च ।” ३ । २ । ४४ । इति चकारात्
खच् । सुम् च ।) मङ्गलकारकः । यथा क्षेम-
ङ्करोऽरिहतातिः स्यान्मद्रङ्करङ्करौ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
मद्रसुता, स्त्री, (मद्रस्य सुता ।) मद्रराजकन्या ।
सा पाण्डुराजस्य द्वितीया भार्या नकुलसहदेव-
जननी च । इति शब्दरत्नावली ॥
मद्रगोणः, त्रि, (मद्रगंस्यायमिति । “अशब्दे
मद्रगोणः, यत् खावन्त्यतरस्याम् ।” ४ । ३ । ६४ ।
मद्रग्यः, इति क्रमेण खल्यनुप्रत्ययाः ।)
मद्रगंसम्बन्धी । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
मद्रा, [न्] पुं, (मादतीति । मद्र+ “क्ता-
मदिपदार्तिपृष्ठकियो वनिप् ।” उणा० ४ ।
११२ । इति वनिप् ।) शिवः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥ (मदनश्रीले, त्रि ।
यथा, ऋग्वेदे । ८ । ८१ । १६ ।
“इन्द्राय मद्रने सुतं परिष्टोभन्तु नो गिरः ॥”)
“मद्रने मदनश्रीलाय ।” इति तज्जाय्ये सायनः ॥
मधु, क्ली, (मन्थन्ते विशेषेण जानन्ति जना
यस्मिन् । मन्+ “फलिपाटिनमिमनिजनां शुक्-
पटिनाकिधतश्च । उणा० १ । १६ । इति उः
धञ्चान्तादेशः । मद्यम् । (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ४२५ ।
“मधुमदवीतव्रीडा यथा यथा लपति सम्मुखं
बाला ॥”)
चीरम् । जलम् । इति विश्वः । हेमचन्द्रश्च ॥
रसभेदः । मधुररसः इति यावत् । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पुष्परसः । फुलेर मौ इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । मकरन्दः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १७ ॥
मरन्दः ३ मरन्दकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
चुद्राभिर्मन्त्रिकाभिः कृतम् । मौ इति भाषा ।
चौद्रम् २ मात्तिकम् ३ । इत्यमरः । २ । १ । १७ ॥
माचीकम् ४ कुसुमासवम् ५ पुष्पासवम् ६
पवित्रम् ७ पित्रम् ८ पुष्परसाङ्गयम् ९ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ माचीकम् १० सारधम् ११
मन्त्रिकावान्तम् १२ वरटीवान्तम् १३ भृङ्ग-
वान्तम् १४ पुष्परसोद्भवम् १५ । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (तथास्य पर्यायः ।
“मधु पुष्परसं चौद्रं मकरन्दश्च मात्तिकम् ॥”
इति वैदकरत्नमालायाम् ॥

मधु

मधु तु मधुरं कषायाशुरसं रुचं शीतममि-
दीपनं वर्यं बल्यं लघु सुकुमारं लेखनं हृद्यं
सन्धानं शोधनं रोपणं वाजीकरणं संप्राप्ति-
चक्षुःप्रसादनं सूक्ष्माग्रांशुसारि पित्तश्लेष्ममेदी-
मेहहिक्काश्वसकासातिसारच्छर्दिदृष्ट्याक्षमि-
विषप्रशमनं क्वादित्रिदोषप्रशमनश्च तत्तु लघु-
त्वात् कफघ्नं पित्तिक्ष्णान्नाधुयात् कषायभावाच्च
वातपित्तघ्नम् ।
“हृद्यं मधु नवं नातिश्लेष्महरं सरम् ।
मेदःस्थौल्यापहं व्याहि पुराणमतिरेखनम् ॥
दोषत्रयहरं पक्वमासमन्तं त्रिदोषकृत् ।
तद्युक्तं विविधैर्वर्गैर्निहन्त्यादामयान् बहून् ॥
नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ॥”
तत्तु नानाद्रव्यरसगुणवीर्यविपाकविरुद्धानां
पुष्परसानां सविषमन्त्रिकासम्भवत्वाच्चाशुष्णी-
पचारम् ।
“उष्णैर्विबध्यते सर्वं विषान्वयतया मधु ।
उष्णार्ते सुखैरुष्णैर्वा तं निहन्ति यथा विषम् ॥
तत् सौकुमार्याच्च तथैव श्रौत्या-
न्नानौषधीनां रससम्भवाच्च ।
उष्णैर्विबध्येत विशेषतश्च
तथान्तरीक्षेण जलेन चापि ॥
उष्णेन मधु संयुक्तं वमनेष्ववचारितम् ।
अपाकादनवस्थानाच्च विरुध्यते धूम्रवत् ॥
मध्वामात् परतस्त्वन्वदामं कथं न विद्यते ।
विरुद्धोपक्रमत्वात्तत् सर्वं हन्ति यथा विषम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥
अस्य सामान्यगुणाः । शीतत्वम् । शूद्रत्वम् ।
खादुत्वम् । त्रिदोषघ्नगणाश्रित्वम् । कषायाशु-
रसत्वम् । रूक्षत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । आगकाम-
नाश्रित्वम् ॥ * ॥ तद्विधं यथा । पौत्तिकम् १
भ्रामरम् २ चौद्रम् ३ मात्तिकम् ४ क्वाचम् ५
अर्घ्यम् ६ औद्दालकम् ७ दालम् ८ । एतेषां
लक्षणाणि यथा,—
“पिङ्गला मन्त्रिका त्रयो महत्यस्या च सा द्विधा ।
महती पुत्तिकानास्त्री खण्डा च त्रि कथ्यते ॥
मध्यमा मन्त्रिका नीला मात्तिकेत्यभिधायते ।
पुत्तिकाभ्रमरचुद्रामन्त्रिकासम्भवं मधु ॥
पौत्तिकादुच्यते क्वाचं वरटीच्छत्रसम्भवं ।
तपोवने जरत्कारोरर्घ्यं मधुतस्त्वद्भवम् ॥
औद्दालकन्तु बल्मीककारिकीटविनिर्मितम् ।
दालमित्यभिनिर्दिष्टं वृक्षकोटरकीटजम् ॥”
एतेषां वर्णा यथा,—
“मात्तिकं तैलवर्णं स्यात् घृतवर्णं पौत्तिकम् ।
चौद्रं कपिलवर्णं स्याच्छुतं भ्रामरसुष्यतम् ॥”
एतेषां गुणा यथा,—
पौत्तिकं तेषु वीर्योष्णं कषायाशुरसाम्भवात् ।
वाताहृक्पित्तघ्नश्चैव विदाहि मद्रकम्भम् ॥
“पित्तिक्ष्णान्नाधुयात् स्वादुभूयस्त्वाद भ्रामरं गुण-
कानिनाम् ।
चौद्रं विशेषतो ज्ञेयं शीतलं लघु लेखनम् ॥
तस्मात्तदुत्तरं रूचं मात्तिकं प्रवरं सूत्रम् ।

मधु

आसादिषु च रोगेषु प्रशस्तं तद्विशेषतः ॥
 क्वाचं श्वित्रिकिमिहं रक्तपित्तहरं गुरु ।
 अर्थं चक्षुष्यमायुष्यं कफपित्तमवातजित् ॥
 औद्दालकं कषायोष्णं कटुकविषापहम् ।
 दालं कफहरं रुचं दीपनं हृदिमेहजित् ॥
 उष्णसुष्णार्तसुष्णं हृत्पित्तमधु विषान्वयात् ।
 मधुन्युष्णैर्विषधन्ते वर्ज्यत्वार्थसंज्ञितम् ॥”
 उष्णैः रौद्रैः करणैः उष्णं मधु उष्णार्तं रौद्र-
 पीडितं जनं विषान्वयात् विषतुल्यत्वात्
 हन्त्यात् ॥ * ॥ नवपुराणमधुगुणाः ।
 “वृंहणीयं मधु नवं वातश्लेष्महरं परम् ।
 पुराणं लघु संग्राहि निर्दोषं स्थूल्यनाशनम् ॥
 दोषत्रयहरं प्रकमाममन्त्रं त्रिदोषजित् ॥”
 अत्र केचित्तन्मधुनोऽपिसंयोगाभावात् कालपक्व-
 तामाहुः ॥ * ॥ मधुजातशर्करागुणाः ।
 “मधुजा शर्करा रूचा लघ्वाच्छेद्येति सारजित् ।
 इति राजवल्लभे मधुवर्गः ॥ * ॥

अपि च ।
 “माक्षिकं भामरं चौरं पौत्तिकं क्वाचकं तथा ।
 आर्यमौद्दालकं दालमित्यथौ मधुजातयः ॥
 नानापुष्परसाहाराः कपिला वनमक्षिकाः ।
 याः स्थूलास्ताभिरुत्पन्नं मधु माक्षिकमुच्यते ॥
 ये स्निग्धाञ्जनगोलाभाः पुष्पासवपरायणाः ।
 भमरैर्जनितं तैस्तु भामरं मधु भण्यते ॥
 पिङ्गला मक्षिकाः सूक्ष्माः क्षुद्रा इति हि
 विश्रुताः ।
 ताभिरुत्पादितं यत्तु तत् चौरं मधु कथ्यते ॥
 महद्यो मक्षिकाः पिङ्गाः पुत्तिका इति कीर्तिताः ।
 तज्जातं मधु धीमद्भिः पौत्तिकं समुदाहृतम् ॥
 क्वाचकारं पटलं सरषाः पीतपिङ्गलाः ।
 ये कुर्वन्ति तदुत्पन्नं मधुक्वाचकमीरितम् ॥
 मक्षिकास्त्रीक्ष्णतुण्डा याः पीताः षट्पद-
 सन्निभाः ।
 तदुद्भूतं यदर्थार्हं तदर्थं मधु भण्यते ॥
 उद्दालाः कपिलाः कौटा भूमेरुदलनाः स्मृताः ।
 बल्लीकान्तस्तदुत्पन्नमौद्दालकमुदीर्यते ॥
 इन्द्रनीलदलाकाराः सूक्ष्माश्चिन्वन्ति मक्षिकाः ।
 यद्वृक्षकोटरान्तस्तन्मधु दालमिदं क्रमात् ॥
 इत्येतस्याष्टधा भेदेरुत्पत्तिः कथिता क्रमात् ।
 अथ वक्ष्याम्यहं तेषां वर्णवीर्यादिकं क्रमात् ॥”
 तद्वयथा,—
 माक्षिकं तैलवर्णं स्यात् श्वेतं भामरमुच्यते ।
 चौरं कपिलाभासं पौत्तिकं वृत्तसन्निभम् ॥
 आपीतवर्णं क्वाचं स्यात् पिङ्गलवर्णं नामकम् ।
 औद्दालं खर्गसादृशमापीतं दालमुच्यते ॥
 माक्षिकं मधुरं रुचं लघु आसादिदोषजित् ।
 भामरं पिच्छिलं रुचं मधुरं सुखजायजित् ॥
 चौरं पीतं चक्षुष्यं पिच्छिलं पित्तवातजित् ।
 पौत्तिकं मधु रुचोष्णं कृम्यसपित्तदाहजित् ॥
 श्वित्रमेहजिमिषश्च विदाच्छाचं गुणोत्तरम् ।
 अर्थं मध्वतिचक्षुष्यं कफपित्तादिदोषजित् ॥
 औद्दालकं कुष्ठादिदोषघ्नं सर्वसिद्धिदम् ।

५८६

मधु

दालं कटु कषायान्नं मधुरं पित्तदायि च ॥
 नवं मधु भवेत् स्थूलं नातिश्लेष्महरं परम् ।
 देहस्थौल्यापहं ग्राहि पुराणं मधु लेखनम् ॥
 पक्वं दोषत्रयघ्नं मधु विविधरुजाज्वालिजा-
 मयादि-
 ध्वंसं धत्ते च रुचं बलमतिवृत्तिदं वीर्यवृद्धिं
 विधत्ते ।
 आमश्चेदामगुल्माभयवनरुजापित्तदाहा-
 सदोष-
 नाशं न्यूनं विप्रोषं जनयति नयति ध्वंसमप्यह-
 वृद्धेः ॥
 ब्रह्मशोधनसन्धाने ब्रह्मसंरोपणादिषु ।
 साधारण्यान्मधु हितं तत्तुल्या मधुशर्कराः ॥
 उष्णं सहोष्णं काले वा खयसुष्णमथापि वा ।
 आमं मधु मनुष्याणां विषवत्तापदायकम् ॥
 कौटकादिषु तस्मद्भूषितं
 यच्च पर्युषितं मधु खतः ।
 कण्टकोटरगतश्च मेचकं
 तच्च गेहजनितश्च दोषजित् ॥
 दण्डं निहत्य यदुपात्तमपास्य दंष्ट्रां-
 स्ताद्विधं मधु रसायनयोगयोग्यम् ।
 हिकागुदाङ्कुरविप्रोषकफत्रणादि-
 दोषापहं भवति दोषदमन्यथा चेत् ॥
 माक्षी सिता मधुतृपन्ना मधुजा मधुशर्करा ।
 माक्षीकशर्करा चैषा चौरजा चौरशर्करा ॥
 यद्गुणं यन्मधु प्रोक्तं तद्गुणास्तस्य शर्कराः ।
 विशेषाङ्गलवृक्षा च तर्पणं क्षीणदेहिनाम् ॥”
 इति राजनिघण्टुः ॥ * ॥ * ॥
 मतान्तरे मधुगुणाः ।
 “मधु पीतं लघु स्वादु रुचं ग्राहि विलेखनम् ।
 चक्षुष्यं दीपनं स्वर्थं ब्रह्मशोधनरोपणम् ॥
 सौकुमार्यकरं सूक्ष्मं परं सोतोविशोधनम् ।
 कषायानुरसं ऋदि प्रसादनकरं परम् ॥
 बल्यं मेधाकरं वृध्यं विषदं रोचनं हरेत् ।
 कुष्ठाशः कासपित्तासकफमेहजलमक्षिमीत् ।
 मेदस्त्रुणावमिन्वासहिकातीसारविङ्गहान् ।
 दाहक्षतक्षयास्तु योगवाह्यस्यवातलम् ॥” * ॥
 अथ मधुभेदाः ।
 “माक्षिकं भामरं चौरं पौत्तिकं क्वाचमित्यपि ।
 आर्यमौद्दालकं दालमित्यथौ मधुजातयः ॥” * ॥
 अथ तेषां लक्षणाणि गुणाश्च । तत्र माक्षिकस्य ।
 “माक्षिकाः पिङ्गवर्णास्तु महद्यो मधुमक्षिकाः ।
 ताभिः कृतं तैलवर्णं माक्षिकं तत् प्रचक्षते ॥
 माक्षिकं मधुषु श्रेष्ठं नेत्राभयहरं लघु ।
 कामलाशः क्षतश्चासकाशक्षयविनाशनम् ॥” * ॥
 अथ भामरस्य ।
 “किञ्चित् सूक्ष्मैः प्रसिद्धैः पुष्पैः अलिमि-
 श्रितम् ।
 निर्मलं स्फटिकाभं यत्तन्मधु भामरं स्मृतम् ॥
 भामरं रक्तपित्तघ्नं रुजजायकरं गुरु ।
 स्वादुपाकमभिध्यान् विषेष्वात् पिच्छिलं
 हिमम् ॥ * ॥”

मधु

अथ चौरस्य ।

“माक्षिकाः कपिलाः सूक्ष्माः क्षुद्रास्तास्तु कृतं
 मधु ।
 सुविभिः चौरमित्युक्तं तद्वर्णात् कपिलं भवेत् ॥
 गुणैर्माक्षिकवत् चौरं विशेषान्नेहनाशनम् ॥”
 अथ पौत्तिकस्य ।
 “याः क्वाणा मशकोपमा लघुतराः प्रायो
 महापिण्डितं
 वृक्षाणां तरकोटरान्तरगताः पुष्पासवं कुर्वन्ते ।
 तास्तज्जैरिह पुत्तिका निगदितास्ताभिः कृतं
 सपिषा
 तुल्यं यन्मधु तद्वनेचरजनैः संकीर्तितं पौत्ति-
 कम् ॥
 पौत्तिकं मधु रुचोष्णं पित्तदाहासवातजित् ।
 विदाहि मेहकच्छुभ्रं ग्रन्थादिक्षतशोषि च ॥”
 अथ क्वाचस्य ।
 “वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने ।
 कुर्वन्ति क्वाचकाकारं तज्जं क्वाचं मधु स्मृतम् ॥
 क्वाचं कपिलपीतं स्यात् पिच्छिलं शीतलं
 गुरु ।
 स्वादुपाकं किमिच्छिन्नरक्तपित्तप्रमेहजित् ।
 अमलम् मोहविषहृत् तर्पणश्च गुणाधिकम् ॥”
 अथार्थस्य ।
 “मधुकृत्वा निर्यासं चरत्काव्यामोद्भवाः ।
 सवन्त्यर्थं तदा स्यात् श्वेतकं मालवे पुनः ॥
 तीक्ष्णतुण्डास्तु याः पीता मक्षिकाः षट्पदो-
 पमाः ।
 अर्ध्यास्तास्तु कृतं यत्तदार्धं मित्यपरे जगुः ॥
 आर्यं मध्वतिचक्षुष्यं कफपित्तहरं परम् ।
 कषायं कटुकं पाके तिक्तश्च बलपुष्टिजित् ॥” * ॥
 अथोद्दालकस्य ।
 “प्रायो बल्लीकमध्यस्थाः कपिलाः खल्प-
 कौटकाः ।
 कुर्वन्ति कपिलं खल्पं तत् स्यादौद्दालकं मधु ॥
 औद्दालकं रुचिकरं स्वर्थं कुष्ठविषापहम् ।
 कषायसुष्णमन्त्रश्च कटुपाकश्च पित्तजित् ॥” * ॥
 अथ दालस्य ।
 “संख्यु पतितं पुष्पात् यत्तु पत्रोपरि स्थितम् ।
 मधुरान्नकषायश्च तद्दालं मधु कीर्तितम् ॥
 दालं मधु लघु प्रोक्तं दीपनीयं कफापहम् ।
 कषायानुरसं रुचं रुचं हृदिप्रमेहजित् ॥
 अधिकं मधुरं स्निग्धं वृंहणं गुरुभारिकम् ॥”
 लघु पाके । गुरुभारिकं तुलितम् ॥ * ॥ अथ
 नवपुराणमधुगुणाः ।
 “नवं मधु भवेत् पुष्टे नातिश्लेष्महरं सरम् ।
 पुराणं ग्राहकं रुचं मेदोघ्नमतिविलेखनम् ॥
 मधुनः शर्करायाश्च गुडस्यापि विशेषतः ।
 एकसंवत्सरेऽतीते पुराणत्वं स्मृतं बुधैः ॥”
 अथ मधुनः शीतस्य गुणाधिकसुष्णताया
 निषेधः ।
 “विषपुष्पादिपि रसं सविषा भमरादयः ।
 यद्दीप्ता मधु कुर्वन्ति तच्छीतं गुणवन्मधु ॥

मधुक

विश्वान्वयास्तदुक्तान् द्रव्येणोष्णं वा सह ।
उष्णार्णस्योष्णकाले च स्तुतं विवसमं मधु ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

मधुः, पुं, (मन् + उ । नस्य धः ।) मधुइमः ।
मौलगाह इति भाषा ॥ वसन्तर्तुः । (यथा,
कुमारसम्भवे । ३ । २७ ।

“निवेशयामास मधुर्द्विरेफान्
नामाक्षराणीव मनोभवस्य ॥”)

देवभेदः । (यथा, देवीभागवते । १ । ६ । १५ ।
“मधुश्च कुपितस्तत्र हरिणा सह संयुगे ॥”)

इमं हत्वा विष्णुर्मधुसूदनोऽभूत् ॥ चैवमासः ।
इति मेदिनी । धे, १२ ॥ (यथा, रघुः । ११ । ७ ।

“रेजतुर्गतिवशात् प्रवर्त्तिनौ
भास्करस्य मधुमाधवाविव ॥”)

अप्रोक्तव्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५३ ॥ यष्टि-
मधु । इति शब्दरत्नावली ॥ असुरविशेषः ।
(यथा, भागवते । ६ । ११ । १४ ।

“शत्रुघ्नश्च मधोः पुत्रं लवणं नाम राक्षसम् ।
हत्वा मधुवने चक्रे मधुरां नाम वै पुरीम् ॥”)
स च शत्रुघ्नेन हतः । यस्य नाम्ना मधुरा मधु-
पुरीति ख्याता ॥

मधुः, स्त्री, (मन् + उ । नस्य धः ।) जीवन्तीवृक्षः ।
इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥

मधुकं, स्त्री, (मध्वेति । मधु + “संज्ञायां
च ।” ५ । ३ । ६७ । इति कन् । यद्वा, मधु
मधुरं कायतीति । कै + कः ।) यष्टिमधुका ।
इत्यमरः । २ । ४ । १०६ ॥ (यथास्य पर्यायः ।
“यष्टाङ्गं मधुकं यष्टि स्त्रीतकं मधुयष्टिका ।
यष्टिमधु स्थलेजाता जलजातिरसा पुरा ॥”
इति वैदिकरत्नमालायाम् ॥)

त्रयु । इति हेमचन्द्रः ॥

मधुकः, पुं, (मधु मधुरं कायतीति । कै + कः ।)
वन्दिभेदः । यष्टाङ्गः । विहगान्तरः । इति विश्वः ॥

मधुकण्डः, पुं, (मधुर्मधुरः कण्डः कण्डखरो
यस्य ।) कोकिलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मधुकरः, पुं, (करोति सच्चिनोतीति । कृ + कर् ।
मधुनः करः ।) भ्रमरः । इत्यमरः । २ । ५ ।

२६ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । १८ । २ ।
“सर्वतः सारमादत्ते यथा मधुकरो बुधः ॥”)

कामी । इति धरणिः ॥ भृङ्गराजदन्तः । इति
शब्दमाला ॥

मधुकर्कटिका, स्त्री, (मधुर्मधुरा कर्कटिकेव ।)
मधुरजम्बीरविशेषः । मउकट्टी इति भाषा ।

तत्पर्यायः । कुशा २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(पर्यायोऽस्या गुणाश्च यथा,—

“बीजपुरोऽपरः प्रोक्तो मधुरो मधुकर्कटी ।
मधुकर्कटिका स्वाद्वी रोचनी शैतला गुरुः ।

रक्तपित्तघ्नश्चासकासहिकामापहा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मधुखण्डं रिक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुकर्कटी, स्त्री, (मधुर्मधुरा कर्कटी) मधुबीज-
पुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

५८७

मधुकै

मधुका, स्त्री, (मधु + टाप् ।) मधुयष्टिका ।
इत्यमरः । २ । ४ । १०६ ॥ मधुपर्णीवृक्षः । इति
मेदिनी । कै, १३५ ॥ कण्ठवर्णकङ्कनी । इति
हेमचन्द्रः । ४ । २४३ ॥

मधुकुक्कुटिका, स्त्री, (मधुः मधुरा कुक्कुटीव ।
मधुकुक्कुटी, मधुकुक्कुट + क्खियां डीप् ।

स्वार्थे कन् । क्खियां टाप् । पूर्वस्य इत्त्वत् ॥)
जम्बीरविशेषः । मधुर इति मधूर इति च

भाषा । तत्पर्यायः । मातुलुङ्गा २ सुगन्धा ३
गिरिजा ४ पूतिपुष्पिका ५ अयम्बा ६ देव-

दूती ७ । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः ।
शैतलम् । स्वादुत्वम् । गुरुत्वम् । क्षिप्तत्वम् ।

वातपित्तविनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
मधुकुत्तु, पुं, (मधु करोति सच्चिनोतीति । कृ +

क्विप् तुगागमश्च ।) भ्रमरः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, ह्यन्दोग्योपनिषदि । ३ । १ । २ ।

“अथ येऽस्य दक्षिणा रक्षयस्ता एवास्य
दक्षिणा मधुनाथो यज्ज्वाय मधुकतो यज्ज्वाद
एव पुष्यं ता अन्ता आपः ॥”)

मधुकेशटः, पुं, (मधुनः पुष्परसस्य के शिरसि
अयभागे श्रटति गच्छतीति । श्रट् + कर्त्तरि

अच् ।) भ्रमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मधुकैटभौ, पुं, (मधुश्च कैटभश्च तौ । इतरेतर-

द्वन्द्वः ।) असुरविशेषौ । तयोस्तुपत्त्यादि यथा,
“देनन्दिने तु प्रलये प्रसुप्ते गरुडध्वजे ।

तस्य अवयविज्जातावसुरौ मधुकैटभौ ॥
कूर्मपृष्ठगता पृथ्वी विजयीनेवाभवन्जलेः ।

तां विशीर्णां योगनिद्रा महामाया अलोकयत् ॥
तां वै दृष्ट्वा कर्त्तुं पृथ्वीं प्रति तदेष्वरी ।

उपायं चिन्तयामास कथं पृथ्वी भवेद्दृढा ॥
इदानीमाव्यवत् पृथ्वी प्रवृत्ता कोमला जलेः ।

दृष्टिकाले जनान् वोढुं कथं शक्ता भविष्यति ॥
इति सच्चिन्ध सा माता जगतां दृष्टिकारिणी ।

उपगम्य तदा विष्णुमाससाह सुनिद्रितम् ॥
तन्नु सुप्तं समासाद्य जगन्नाथं जगत्पतिम् ।

वामहस्तकनिष्ठायं तस्य कर्णे न्यवेशयत् ॥
निवेश्य गङ्गारात्रेण प्रोद्धृत्य आवागं मलम् ।

चूर्णीचकार सा देवी योगनिद्रा जगत्प्रभुः ॥
तत्कर्णमलचूर्णैभ्यो मधुनामासुरोऽभवत् ।

ततो दक्षिणहस्तस्य कनिष्ठायाम् दक्षिणे ॥
कर्णे न्यवेशयद्देवी तस्मादप्युद्धृतं मलम् ।

तच्चापि सोदयामास करप्रासादयेन तु ॥
ततोऽभूत् कैटभो नाम वलवानसुरो महान् ॥

उत्पन्नः स च पानार्थं यस्मान् नृगितवान्मधु ।
अतस्तस्य महादेवी मधुनामाकरोत्तदा ॥

उत्पन्नः कौटवज्जाति महामायाकरे यतः ।
अतस्तं कैटभाख्यन्तु स्वयं देवी तदाकरोत् ॥

तादुवाच महामाया युध्यतां हरिणा सह ।
युवानौ श्रद्धयेवात्र भवन्तौ निहनिष्यति ॥

यदा युवां प्रभाषेथ आवां विष्णो ! वधान तौ ।
तदैवायं युवां हन्ता नान्यथा हरिरप्यथ ॥

महामायाभोहितौ तौ विष्णुगान् तदा सुहुः ।

मधुकै

भ्रममाणौ दृष्टशतुर्नाभिपद्मस्थितं विधिम् ॥
तस्मैचतुस्तौ धातारं हनिष्यावोऽय नाभितम्
त्वं जागरय वैकुण्ठं यदि जीवितुमिच्छसि ॥

ततो ब्रह्मा महामायां योगनिद्रां जगत्प्रभुम् ।
प्रसादयामास तदा स्तुतिभिर्नतिभिर्भिया ॥

चिरं स्तुताथ सा देवी ब्रह्मणा जगदात्मना ।
प्रसन्नाभवदर्थसुवाच च तथा विधिम् ॥

किमर्थं संस्तुता चाहं किं करिष्याम्यहं तव ।
तद्दत्तं महभाग ! करिष्याम्यहमय ते ॥

ततस्तेन महामाया प्रोक्ता धात्रा महामना ।
प्रबोधय जगन्नाथं यावन्नो मां हनिष्यतः ।

संमोहयेतौ दुर्हर्षावसुरौ मधुकैटभौ ॥
इत्युक्ता सा तदा देवी ब्रह्मणा जगदात्मना ।

बोधयामास वैकुण्ठं मोहयामास तौ तदा ॥
ततः प्रबुद्धः कृष्णः स ददर्श भयशालिनम् ।

ब्रह्माणं तौ तदा घोरावसुरौ मधुकैटभौ ॥
ततस्ताभ्यां स युयुधे ह्यसुराभ्यां जनार्दनः ।

नाशकद् वाधितुं वीरावसुरौ मधुकैटभौ ॥
अनन्तोऽपि कणायेण तामो धत्तुं समोऽभवत् ।

युध्यमानान्महावीरान् वैकुण्ठमधुकैटभान् ॥
अथ ब्रह्मा शिलारूपां स्थितिशक्तिं तदाकरोत् ।

अर्द्धयोजनविस्तीर्णां सार्द्धयोजनमायताम् ॥
तस्यां शिलायां वैकुण्ठो युयुधे नृपसत्तम ! ।

सह ताभ्यां शिला सा तु प्रविवेश जलान्तरम् ॥
तस्यान्तु शक्तां ममायां तीयेषु युयुधे हरिः ।

पञ्चवर्षसहस्राणि बाहुयुद्धैर्निरन्तरम् ॥
यदा नेवाशकङ्कन्तुं तौ विष्णुर्जगतां पतिः ।

परां चिन्तां तदावाप विधातापि भयात्ततः ॥
ततस्तावेव तं विष्णुमृचतुर्भुजदर्पितौ ।

पुनः पुनस्तौ गर्जन्तौ महामायाविमोहितौ ॥
तुष्टौ स्वस्वत्रियुद्धेन वरं वरय माधव ! ।

तवेहं संप्रदास्यावः सत्यमेतद्वराधुना ॥
तयोस्तदचनं श्रुत्वा भगवान् गरुडध्वजः ।

उवाच तौ युवां वंध्यौ भवेतां मे महाबलौ ।
इति देहि वरं मया दातव्यं यदि विद्यते ॥

तौ तदा प्राह युयुत्तो योग्यो नौ प्रीभनो वधः ।
तच्चावां जहि नो यत्र तीयं सम्पति विद्यते ॥

तयोस्तदचनं श्रुत्वा माधवो जगतां पतिः ।
ब्रह्माणं माधु प्रीतिरेण प्राहेदक्षात्मसंज्ञया ॥

ब्रह्मशक्तिशिलां प्रीतिमुद्धृत्य धीयतां यथा ।
तत्र स्थित्वा महाधारे हनिष्यामि महाबलौ ॥

ततो ब्रह्मा ह्यहश्चैव उद्धार शिलान् ताम् ॥
तस्या मध्ये पूर्वभागे ह्यहं पर्वतरूपधृक् ।

ऊर्ध्वं स्थित्वा शिलां भित्त्वा प्रविवेश रसातलम् ॥
शेषान्यामभवत् कूर्मः पर्वतश्चाग्रहीत् शिलाम् ।

वायव्याश्च तथागन्तो नेर्द्धत्वाश्च सुरेश्वरी ॥
महामाया जगद्धात्री शैलरूपप्रधारिणी ।

आग्नेय्याश्च स्वयं विष्णुरेकरूपेण संस्थितः ॥
ब्रह्मशक्तिशिलां युक्त्वान् भगवान् परमेश्वरः ।

मध्ये ब्रह्मा त्वहश्चैव वराहश्च तथापरः ॥
ततो वराहपृष्ठस्य चरमे जगतां पतिः ।

स्थित्वा शिलामवलम्ब्य ब्रह्मशक्तिमधोगताम् ॥

मधुघो

वामे खजवने यत्नादारोप्य शिरसी तयोः ।
जगदाधारभूतः स सर्वयत्नेन संयुतः ॥
सर्वैर्बलैः सभाक्रम्य चिच्छेद स पृथक् पृथक् ।
मधुकैटभयोः सम्यक् वीरयोः पृथिवीन्दते ॥
तस्य चाक्रम्य संस्थानाद्ब्रह्मशक्तिरधोगता ।
प्रियमाणापि देवैर्घैर्यत्नादपि मुहुर्मुहुः ॥
ततस्तयोस्तु न्तयोः शरीरे जगतां पतिः ।
ब्रह्मशक्तिं समुद्भूय न्यधात्तस्यां प्रयत्नतः ।
उद्धृतायां पृथिव्यान् तयोर्मोदोविशेषनैः ।
सुदृढामकरोत् पृथ्वीं क्लेदितां तोयराशिभिः ॥
मेदोविशेषिता यस्माद् गीयते मेदिनीति सा ।
अद्यापि पृथिवी देवी देवमानुषराक्षसैः ॥”
इति कालिकापुराणे ६१ अध्यायः ॥
(अनयोर्नामनिर्णयार्थं, महाभारते । १२ ।
३४७ । २४-२६ ।
“सत्त्वस्यः परमेष्ठी स ततो भूतगणान् स्तजन् ।
पूर्वमेव च पद्मस्य पत्रे सूर्याशुसप्रभे ॥
नारायणकृतौ बिन्दू अपामास्तां गुणोत्तरौ ।
तावपश्यत् स भगवाननादिनिधनोऽच्युतः ॥
एकस्तत्राभवद्विन्दुर्मध्वाभो रुचिरप्रभः ।
स तामसो मधुर्जातस्तदा नारायणाक्षया ।
कठिनस्त्वपरो दिन्द्रः केटभो राजसस्तु सः ॥”)
मधुकोषः, पुं, (मध्वर्थं कृतः कोषः मध्वाधारः
कोषो वा ।) मधुमत्तिकाकृतकोषः ॥ मौचाक्
इति भाषा । तत्पर्यायः । मधुक्रमः २ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा,—
“भ्रमरेणैव मयायं आस्थामधुकोष आरब्धः ।”
इति रुक्मिणिश्चयटीकाद्विजयेन लिखितम् ॥)
हृगसुष्क इति मांसाग्निरो वदन्ति ॥
मधुक्रमः, पुं, (मधुनः क्रमः ।) पुनः पुनर्मधुपान-
क्रमः । तत्पर्यायः । मधुवारः २ । इत्यमरः ।
२ । १० । ४१ । मधुकोषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
मधुचीरः, पुं, (मधुवत् चीरं निर्यासोऽस्य ।)
खर्जूरवृक्षः । इति हारावली ॥
मधुखर्जूरिका, स्त्री, (मधुर्मधुरा खर्जूरो । ततः
कन् टाप् । पूर्वस्य द्वयत्वम् ।) खर्जूर-
विशेषः । तत्पर्यायः । मधुकर्कटिका २ कोल-
कर्कटिका ३ कण्टकिनी ४ मधुफलिका ५ माध्वी-
मधुरा ६ मधुरखर्जूरी ७ मधुखर्जूरी ८ । अस्या
गुणाः । मधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । सन्तापपित्त-
शान्तिकारित्वम् । शिशिरत्वम् । जलुकृत्वम् ।
बहुवीर्यविवर्द्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुगायनः, पुं, (मधु गायतीति । गै+“गुट्
च ।” ३ । १ । १४७ । इति गुट् । यद्वा, मधौ
वसन्ति गायन इति सप्तमीसमासः ।) कोकिलः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुगुञ्जनः, पुं, (मधु मधुरं गुञ्जनमस्य । पवनेरित-
शुष्कफलशब्दस्यास्य मधुरत्वात् तथात्वम् ।)
शोभाञ्जनवृक्षः । इति शब्दमाला ॥
मधुघोषः, पुं, (मधुर्मधुरो घोषो यस्य ।) कोकिलः ।
इति शब्दमाला ॥

५८८

मधुद्रु

मधुच्छदा, स्त्री, (मधुः मधुरश्चदः पर्यमस्याः ।
यद्वा मधु क्छादयति रसाधिक्येन पराभवतीति
छद+णिच् । घः । घे द्विष्य ।) मधुरशिखा ।
इति भावप्रकाशः ॥ (तथास्या गुणाः ।
“नीलकण्ठशिखा जञ्जी पित्तश्लेष्मातिसारजित् ॥”
इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मधुजं, स्त्री, (मधुनो जातम् इति । जन्+ङः ।)
शिक्षकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुजम्बीरः, पुं, (मधुर्मधुरो जम्बीरः ।) मधुर-
जम्बीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुजा, स्त्री, (मधोः मधुमेदसो जाता प्रादु-
र्भूता इति । जन्+ङः टाप् ।) पृथिवी । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (मधुनो जायते स्म इति ।
जन्+ङः ।) सित्ता । तत्पर्यायः । महाश्वेता २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मधुजित्, पुं, (मधुं मधुनामानं देवं जितवानिति ।
जि+क्लिप् । तुगागमश्च ।) विष्णुः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १ । ६२ ।
“शिवे ! किं वा ज्ञात्वा विविदिषसि शक्तिं
मधुजितः ॥”)
मधुलण, स्त्री, (मधुरं लणम् ।) इक्षुः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणादयोऽस्य इक्षुशब्दे
ज्ञातव्याः ॥)
मधुलणः, पुं, (मधुर्मधुरलणः ।) इक्षुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
“महाराजोऽसिपत्रः स्यान्मृगपुष्पो मधुलणः ।
इक्षुर्विश्वकान्तारभिरुपौष्ठादिभेदेवान् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
“इक्षुर्दीर्घच्छदः प्रोक्तस्तथा भूरिरसोऽपि च ।
गुडुल्लोऽसिपत्रश्च तथा मधुलणः स्तुतः ॥”
इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
मधुचयं, स्त्री, (मधूनां मधुरद्रव्याणां त्रयम् ।)
मधुरत्रयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मधुष्ट-
सितात्रयम् ॥)
मधुदीपः, पुं, (मधौ वसन्ते दीप्यत इति । दीप्+
कः ।) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४१ ॥
मधुदूतः, पुं, (मधोर्वसन्तस्य दूत इव । वसन्ता-
गमनात् प्रागस्य सुकुलोद्गमदर्शनात् तथात्वम् ।)
आम्रवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तथास्य
पर्यायः ।
“आम्रः प्रोक्तो रसालश्च सङ्कारोऽतिशौरभः ।
कामाङ्गो मधुदूतश्च माकन्दः पिकवल्गवः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मधुदूती, स्त्री, (मधोर्वसन्तस्य दूतीव ।) पाटला-
वृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (पर्यायादि विव-
रणमस्याः पाटलाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
मधुद्रुः, पुं, (मधुने द्राति पुण्यात् पुष्यं गच्छतीति ।
द्रा+कः ।) भ्रमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मधुद्रवः, पुं, (मधुर्मधुरो द्रवो निर्यासोऽस्य ।) रक्त-
शिशुः । इति शब्दरत्नावली ॥
मधुद्रुमः, पुं, (मध्वर्थं मध्वर्थं मधुत्वादको वा
द्रुमः । तत् पुष्येभ्यो मद्यसम्भवादस्य तथात्वम् ।)

मधुधे

वृक्षविशेषः । मौलगाह इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
मधूकः २ गुडपुष्पः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । २७ ॥
(पर्यायान्तरमस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“मधुपुष्पो मधूकश्च गुडपुष्पो मधुद्रुमः ॥”)
मधुधातुः, पुं, (मधुना तत्पर्यायनाम्ना प्रसिद्धो
धातुः ।) मात्तिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(तथास्य पर्यायः ।
“खर्जमात्तिकमाख्यातं तापीजं मधुमात्तिकम् ।
ताप्यं मात्तिकधातुश्च मधुधातुश्च स स्तुतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मधुधूलिः, स्त्री, (मधुर्मधुरा धूलिरिव ।) खण्डः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ६ ॥ खण्ड इति भाषा ॥
मधुधेनुः, स्त्री, (मधुरक्षिता धेनुः ।) दानार्थ-
मध्वादिनिर्मितसवत्सा गौः । यथा,—
होतोवाच ।
“मधुधेनुं प्रवक्ष्यामि सर्वपातकनाशिनीम् ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनकुशोत्तरे ॥
धेनुं मधुमयीं कृत्वा संपूर्णां घटघोडश्रीम् ।
चतुर्थेन तर्थांशेन वत्सकं परिकल्पयेत् ॥
सौवर्ण्यं सुखं कृत्वा शृङ्गाण्यगुरुचन्दनैः ।
पृष्ठं ताम्रमयं कृत्वा साक्षां पट्टमयीं तथा ॥
पदानिचुमयान् कृत्वा सितकम्बलकम्बलाम् ।
सुखं गुडमयं कृत्वा जिह्वां शर्करया तथा ।
ओष्ठौ पुष्पमयी तस्या दन्ताः फलमयाः स्तुताः ॥
दर्भरोमधरा देवी रौप्यचुरविभूषिता ॥
प्रशस्तपत्रश्रवणा प्रमाणात् परितस्ततः ।
सर्वलक्षणसंयुक्ता सप्तधात्यान्विता तथा ॥
चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्षुपि स्थापयेत् ।
क्वादितां वस्त्रयुग्मेन चण्डाभरणभूषिताम् ।
कांस्योपदोहनां कृत्वा गन्धपुष्पैस्तु धूपिताम् ॥
अयने विद्युवे पुण्ये व्यतीपाते दिनचये ।
संक्रान्त्यामुपरागे च सर्वकालं यदृच्छया ॥
द्रव्यब्राह्मणसम्पत्तिं दृष्ट्वा तान् प्रदापयेत् ।
ब्राह्मणाय दरिद्राय श्रोत्रियायाद्विहात्मये ॥
आर्यावर्ते ससुत्पन्ने वेदवेदाङ्गपारगे ।
तादृशाय प्रदातव्या मधुधेनुर्नरोत्तमः ॥
पुच्छदेशोपविष्टस्तु गन्धधूपदिपूजिताम् ॥
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन सुद्रिकाकर्णपत्रकैः ॥
खण्डाश्च दक्षिणां दत्त्वा वित्तश्राव्यविवर्जितः ।
जलपूर्वन्तु कर्तव्यं पञ्चाङ्गानं समर्पयेत् ॥
रसज्ञा सर्वदेवानां सर्वभूतहिते रता ।
प्रीयन्तां पिष्टदेवाश्च मधुधेनो ! नमोऽस्तु ते ॥
एवमुच्चार्य तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
अहं गृह्णामि त्वां देवि ! कुटुम्बार्थं विशेषतः ।
कामं कामदुधे कामां मधुधेनो ! नमोऽस्तु ते ॥
मधुवातेतिमन्त्रेण दद्यादाशु चिकेण तु ।
दत्त्वा धेनुं महाराज ! कृचकोपानहौ तथा ॥
एवं यः कुरुते भक्त्या मधुधेनुं नराधिप ! ।
दत्त्वा दानं पायसेन मधुना च दिनं नयेत् ॥
ब्राह्मणोऽपि विराचन्तु मधुपायससंयुतम् ।
एवं कृते तु यत् पुण्यं तन्निबोध नराधिप ! ॥
यत्र नदी मधुवद्वा यत्र पायसकर्ममाः ।

मधुपः

अथ यो सुनयः सिद्धास्तत्र गच्छन्ति धेनुदाः ॥
तत्र भोगानयो मुह्यन्ते ब्रह्मलोके स तिष्ठति ।
क्रीडित्वा सुचिरं कालं पुनर्मर्त्यसुपागतः ।
स भुङ्क्ता विपुलान् भोगान् विष्णुलोकं स
गच्छति ॥

दशपूर्व्यान् दशपरानात्मानश्चैकविंशतिम् ।
नयते विष्णुसायुष्यं मधुधेनुप्रसादतः ॥
य इदं शृणुयाद्भक्त्या श्रावयेद्वापि मानवः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥”
इत्यादि वराहपुराणे श्रुतिपात्र्याने मधु-
धेनुमाहात्म्यम् ॥

मधुनालिकेरकः, पुं, (मधुर्मधुरो नारिकेलः स्वार्थं
कन् । रत्नयोरेव्यात् रत्नत्वं लस्य च रत्नम् ।)
मधुनारिकेलः । एरनारिकेल इति कोकणे
प्रसिद्धम् । मोहानारेल इति च ख्यातम् । तत्-
पर्यायः । माध्वीकफलः २ मधुफलः ३ अधि-
तजफलः ४ माध्विकफलः ५ ऋदुफलः ६ बहु-
कूर्चः ७ इक्षुफलः ८ अस्य गुणाः । मधु-
रत्नम् । शिशिररत्नम् । दाहदृष्ट्यार्त्तिपित्तहारि-
त्वम् । बलपुष्टिश्चेष्टकान्तिकारित्वम् । वीर्य-
विवर्धनत्वम् । रुच्यत्वम् । अपि च ।

“माध्वीकं नारिकेरं फलमतिमधुरं दुर्धरं
जम्बुकारि
स्निग्धं वातातिसारभ्रमशमनमथ ध्वंसनं
वह्निदीप्तिः ।
आमश्लिष्यप्रकोपं जनयति कुरुते चारुकान्तिं
बलम्
स्थैर्यं देहस्य धत्ते घनमदनकलावर्धनं पित्त-
नाशम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुनी, स्त्री, स्तुपविशेषः । माकड़ हाता इति
माकड़ चाउली इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
ष्टतमन्त्रा २ वायसोली ३ सुमङ्गला ४ । इति
रत्नमाला ॥

मधुनेता, [ऋ] पुं, (मधु नयति पुष्येभ्यः संयुक्ता-
तीति । ग्रीष्म + णच् ।) भ्रमरः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

मधुपः, पुं, (मधु पिबतीति । पा + कः ।) भ्रमरः ।
इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥ (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । ३ । ४०६ ।

“गन्धूतिमात्रमावन्ने देवीधामनि धैर्यवान् ।
धुन्वन् कराभ्यां मधुपान् धावति स्म स धीरधीः ॥”
मधु जलं पातीति । पा + कः । वारिरक्षके,
त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३२ । ८ ।
“तं चिदर्थं मधुपं शयानमसिन् वरं मन्त्रा-
ददुषः ।”

“मधुपं मधुनीभ्यः पातारं पालयितारम् ।”
इति तद्गाथे सायनः । मधुपानकर्त्तरि च, त्रि ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । १०० । २ ।

“स्वसा यदयो विष्णुगर्भोभराति वाजायेष्टे मधु-
पाविषे च ।” “हे मधुपौ मधुरस्य सोमरसस्य
पातारौ ।” इति तद्गाथे सायनः ॥

मधुप

मधुपर्कः, स्त्री, (एच् + घञ् । मधुना पर्को योगो-
ऽच् ।) दधिसंयुक्तमधु । तत्पर्यायः । मधोदयः
२ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६७ ॥ अपि च ।
“मधुपर्कं दधिमधुष्टतमपिहितं कांस्येनेति ।
अपिहितमाच्छादितम् ॥” इत्येकादशीतत्वे-
कात्यायनसूत्रम् ॥

मधुपर्कः, पुं, (एच् + घञ् । मधुना पर्कः
सम्पर्को यस्य मधुना संयोजनात् तथात्वम् ।)
योऽष्टोपचारपूजान्तर्गतषष्ठोपचारः । तस्य
प्रमाणं यथा,—

“दधि सर्पिर्जलं चौरं सितेताभिस्तु पञ्चभिः ।
प्रोच्यते मधुपर्कस्तु सर्वदेवौघतुष्टये ॥

जलस्तु सर्वतः स्खलं सितं दधि दृतं समम् ।
सर्वेषामधिकं चौरं मधुपर्कं प्रयोजयेत् ॥

तद्दद्यात् कांस्यपात्रेण रौक्मश्चेतभवेन वा ।
ज्योतिष्टोमाश्वमेधादौ पूर्वं चेष्टे प्रयुजने ॥

मधुपर्कः प्रतिष्ठोऽयं सर्वदेवौघतुष्टिदः ।
धर्मायकाममोक्षायां साधकः परिकीर्तितः ॥

मधुपर्कः सौख्यभोग्यतुष्टिपुष्टिप्रदायकः ॥

इति कालिकापुराणे ६७ अध्यायः ॥

अपि च ।

“आय्यं दधिमधुमिश्रं मधुपर्कं विदुर्ब्रूधाः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

तद्दाने सुद्रा यथा,—

“संयुक्तानामिकाङ्क्षा तिस्रोऽभ्याः संप्र-
सारिताः ।

मधुपर्कं च सा सुद्रा विद्वद्भिः परिकीर्तिता ॥”

इति हरिभक्तिविलासः ॥

मधुपर्णिका, स्त्री, (मध्वि च हितं पर्यायमस्याः । ततः
स्वार्थं कन् टाप् । अत इत्वम् ।) गम्भारीवृक्षः ।

(अस्याः पर्यायो यथा,—

“गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका ।
काश्मीरी काश्मीरी ह्रीरा काश्मीर्यः पीत-
रोहिणी ॥

कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुमिकापि च ॥”)

नीलीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३५ ॥ (अस्याः
पर्यायो यथा,—

“नीली तु नीलिनी तूली कालदोला च
नीलिका ।

रङ्गनी श्रीफली तुच्छा ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥

क्रीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा
सुता ॥”)

वराहक्रान्ता । इति शब्दचन्द्रिका । गुडूची ।

सुदर्शना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते
शारीरस्थाने १० अध्याये ।

“एन्निपर्णी बलाग्रिमुश्वरं मधुपर्णिका ॥”

अस्याः पर्यायो यथा,—

“सुदर्शना सोमवल्ली चक्राङ्गा मधुपर्णिका ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मधुपर्णी, स्त्री, (मधु इव हितं पर्यायं यस्याः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) गुडूची । इत्यमरः । २ ।

४ । ८४ ॥ (अस्याः पर्यायो रत्नमालायां यथा,

मधुभित्

“वत्सादनी द्विभरुहा मधुपर्यन्तामरा ।

कुण्डल्यन्तवल्ली च गुडूची चक्रलक्षणा ॥”)

गम्भारीवृक्षः । नीलीवृक्षः । इति मेदिनी ।

ने, १०५ ॥ मधुबीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(विकङ्कतवृक्षः । तत्पर्यायो यथा,—

“विकङ्कतः स्वादुकण्टः शृगदार मधुपर्यन्तः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मधुपाका, स्त्री, (पाकेन मधुर्मधुरा । राजदन्ता-
दित्वात् पूर्वनिपातः । टाप् ।) षड्भुजा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मधुपायी, [न] पुं, (मधु पिबतीति । पा + णिनिः ।
ततः “आतोयुक् चिच्छतोः ।” ७ । ३ । ३३ ।
इति युक् ।) भ्रमरः । इत्यमरटीकायां रामा-
श्रमः ॥ मधुपानकर्त्तरि, त्रि ॥

मधुपालिका, स्त्री, (मधु पालयतीति । पालि +
कृल् । टाप् । अत इत्वम् ।) गम्भारी । इति
शब्दमाला ॥ (विषयोऽस्या गम्भारीशब्दे
द्रव्यः ॥)

मधुपीलुः, पुं, (मधुर्मधुरः पीलुः ।) महापीलुः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुपुरी, स्त्री, (मधोस्तन्नाम्नो दैत्यस्य पुरी ।)

मधुरा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-
वते । ७ । १४ । ३१ ।

“नैमिषं फाल्गुनं सेतुः प्रभासोऽयं कुण्डल्यली ।
वाराणसी मधुपुरी पम्पा विन्दुसरस्तथा ॥”)

मधुपुष्पः, पुं, (मधुप्रचुराणि पुष्पाण्यस्य ।) मधु-
हमः । इति रत्नमाला ॥ (मधुहः । तत्पर्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

“मधुको गुडपुष्पः स्थान्मधुपुष्पो मधुस्रवः ।
वानप्रस्थो मधुछीलो जलजेऽत्र मधूलकः ॥”)

शिरीषवृक्षः । अशोकवृक्षः । वकुलवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मधुपुष्पा, स्त्री, (मधुपुष्प + स्त्रियां टाप् ।) दन्ती-
वृक्षः । नागदन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुप्रियः, पुं, (मधु मयं प्रियमस्य ।) बलरामः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भूमिजम्बुः । यथा,—

“नादेयी स्त्री नागरङ्गखकसुगन्धो मधुप्रियः ॥”

इति जटाधरः ॥ (मद्यप्रिये, त्रि ॥)

मधुफलः, पुं, (मधु मधुरं फलमस्य । यद्वा, मधु
मयं फलाद् यस्य ।) मधुनारिकेलः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ विकङ्कतवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (मधुरफलविशिष्टे, त्रि ॥)

मधुफलिका, स्त्री, (मधु मधुरं फलं यस्याः ।
मधुफल + संज्ञायां कन् । टाप् । अत इत्वम् ।)

मधुखर्जूरिकाः इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणा-
दयोऽस्या मधुखर्जूरिकाशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

मधुबहुला, स्त्री, (मधुना मधौ वा बहुला ।)

वासन्तीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुभित्, [द] पुं, (मधु तन्नामानं दैत्यं भिनक्ति
नाशयतीति । भिद् + क्तिप् । तुगागमश्च ।)

विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-
वते । ४ । २६ । ४० ।

मधुम

“तस्मिन् महामुखरिता मधुभिश्चरित्र-
पीयूषशेषसरितः परितः सवन्ति ॥”
मधुमक्षिका, स्त्री, (मधुसञ्चायिका मक्षिका।)
कौटविवेशः। मौमाक्षी इति भाषा। तत्प-
र्यायः। सरघा २। इत्यमरः। २। ५। २६॥
मधुमञ्जा, [न] पुं, (मधुर्मधुरो मञ्जा यस्य।)
आखोटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
मधुमती, स्त्री, (मधुर्मधुररसोऽस्यवेति मनुप्।
डीप्।) काश्मरीवृक्षः। नदीविशेषः। तस्या
जलगुणाः। यथा, राजनिर्घण्टे।
“चन्द्रभागागुणसायदं जलं
किञ्च माधुमतममिदीपनम् ॥”
उपाख्यनायिकाविशेषः। यथा,—
“तथा मधुमती सिद्धिर्जायते नात्र संशयः।
देवचेटी शतशतं तस्य वज्रा भवन्ति ह ॥
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले च यत्र गन्तुमिच्छति।
तत्रैव चेष्टिकाः सर्वा नयन्ति नात्र संशयः ॥”
इति ककलासदीपिकायां ३ पटलः॥
(कन्दोभेदः। अस्या लक्षणं यथा, कन्दोम-
ञ्जय्याम्। २। १।
“ननमि मधुमती।” अधिकं कन्दः शब्दे द्रव्य-
वम् ॥ समाधिसिद्धिभेदः। यथा, सर्वदर्शन-
संग्रहे पातञ्जलदर्शने। “तत्र मधुमती नामा-
भ्यासवैराग्यादिवशादपास्तरजस्तमोलेषु सुख-
प्रकाशमयसत्त्वभावनयानवदवैशारद्यविद्योतन-
रूपकृतम्भरप्रज्ञाख्या समाधिसिद्धिः ॥ गङ्गा।
यथा, काशीखण्डे। २६। १३३।
“महोदया मधुमती महापुण्या सुदाकरौ ॥”
इत्याकुपुत्रहर्षस्य भार्या सा च मधोर्देवस्य
सुता। यथा, हरिवंशे। ६३। १२-१३।
“आसीद्राजा मनोर्वंशे श्रीमान्चाकुसम्भवः।
हर्षश्च इति विख्यातो महेन्द्रसमविक्रमः ॥
तस्यासीद्द्विता भार्या मधोर्देवस्य वै सुता।
देवी मधुमती नाम यथेन्द्रस्य शची तथा ॥”
मधुरसविशेषः, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ७। ६। ३।
“स्वभायशसायातमन्वाग्दसानिधिं मधुमन्तं
पिवायः ॥”
मधुमथनः, पुं, (मधुं तन्नामानं देवं मथ्नातीति।
मन्थ + ल्यु।) विष्णुः। इति हज्यायुधः॥ (यथा,
भागवते। ६। ६। ३६।
“सर्वात्मनि निरतनिर्तुतमनसः कथमुह वा
एते मधुमथन! पुनः स्वार्थकुशला ह्यात्मप्रिय-
सुहृदः साधवस्तत्त्वचरणानुसेवां विवृजन्ति
न यत्र पुनरयं संसारपर्यावर्तः ॥”)
मधुमल्ली, स्त्री, (मधुप्रधाना मल्ली।) मालती।
इति शब्दमाला॥
मधुमस्तकं, स्त्री, (मधुर्मधुररसः मस्तके उपरि-
भागे यस्य।) पिष्टकविशेषः। यथा,—
“मधुतैलवृत्तेर्मध्ये वेष्टिताः समिताश्च याः।
मधुमस्तकसुहिदं तस्याख्यापरिमार्जनम् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका॥
अस्य गुणाः पिष्टशब्दे द्रव्याः॥

मधुरः

मधुमाध्वीकं, स्त्री, (मधु माधुर्ययुक्तं माध्वीकम्।)
मद्यम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥
मधुमारकः, पुं, (मधूनां मारकः। भक्षकत्वा-
त्तयात्वमस्य।) भ्रमरः। इति राजनिर्घण्टः॥
मधुमूलं, स्त्री, (मधु मधुरं मूलम्।) आलुकम्।
इति शब्दचन्द्रिका। मौ आलु इति भाषा॥
मधुयष्टिः, स्त्री, (मधुर्मधुरा यष्टिः।) इक्षुः। इति
शब्दचन्द्रिका॥
मधुयष्टिका, स्त्री, (मधुर्मधुरा यष्टिः। ततः कन्
टाप्।) यष्टिमधु। तत्पर्यायः। मधुकम् २
क्रीतकम् ३ यष्टिमधुकाः। इत्यमरः। २। ४।
१०६॥ मधुयष्टी ५। इति भरतः॥ (तथास्याः
पर्यायान्तरम्।
“यष्टाङ्गं मधुकं यष्टि क्रीतकं मधुयष्टिका।
यष्टिमधु स्थले जाता जलजातिरसा पुरा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
मधुयष्टी, स्त्री, (मधुयष्टिः। कृदिकारादिति पच्चे
डीष्।) मधुयष्टिका। इति शब्दमाला॥
मधुरं, स्त्री, (मधु + रः।) वज्रम्। इति राज-
निर्घण्टः॥ विषम्। इति मेदिनी। रे, १६५॥
(वज्रशब्दे विषशब्दे च विवरणमस्य ज्ञातव्यम्॥)
मधुरः, पुं, (मधु माधुर्यं रातीति। रा + कः।
यदा, मधुमाधुर्यमस्यास्तीति। “ऊषसुषिसूक्ष्म-
मधो रः।” ५। २। १०७। इति रः।) मिष्टरसः।
इत्यमरः। १। ५। ६॥ स च इक्षुदौ लक्ष्यते।
तत्पर्यायः। गौल्याः २। इति राजनिर्घण्टः॥
रसज्येष्ठः ३ गुल्याः ४ स्वादुः ५ मधूलकः ६। इति
हेमचन्द्रः। ६। २४॥ तस्य गुणाः। प्रीणनत्वम्।
बल्यत्वम्। हृङ्गत्वम्। वायुपित्तनाशित्वम्।
रसायनत्वम्। गुरुत्वम्। स्निग्धत्वम्। चक्षुष्य-
त्वम्। तर्पणत्वम्। सरलत्वम्। अन्यच्च।
“रसो मधुरकः प्रीतो धातुस्तन्मवलप्रदः।
चक्षुष्यो वातपित्तघ्नः कुर्वातु सौल्यकफकमीन ॥
सोऽतिथुक्तो ज्वरश्चासगलगण्डादिरोगहृत् ॥”
इति राजवल्लभः॥
अपि च।
“मधुरस्तु रसश्चिनोति केशान्
वपुषः स्त्र्यैवल्लोकोवीर्यदायी।
अतिसेवनतः प्रमेहशैत्य-
जडतामान्दसुखान् करोति दोषान् ॥”
इति राजनिर्घण्टः॥
(यथा च वाभटे सूत्रस्थाने दशमेऽध्याये॥
“रसानामिति रूपाणि कर्माणि मधुरो रसः।
आजन्मसात्माग्रात् कुरुते धातूनां प्रबलं बलम्।
बालवृद्धचतुर्घोषवर्णकेशेन्द्रियौजसाम् ॥
प्रशस्तो वृंहणो कण्ठाः सन्त्यसन्तानलदगुरुः।
आयुष्यो जीवनः स्निग्धः पित्तानिलविषापहः ॥
कुरुतेऽप्युपयोगेन समेदः कफजान् गदान्।
स्यौल्याभिसादसंन्यासमेहगण्डाब्जुदादिकान् ॥”
अपि च।
“तत्र मधुरो रसः शरीरसात्माद्रसविरमांस-
मेदोऽस्थिमज्जीजः शुक्राभिवर्द्धनं आयुष्यः षडि-

मधुर

न्द्रियप्रसादनो बलवर्धकः पित्तविषमारुतघ्न-
स्तृणाप्रशमनः त्वच्यः केश्यः कण्ठाः प्रीणनो
जीवनस्तर्पणः स्नेहनः स्त्र्यैवकरः क्षीणस्त-
सन्धानकरः प्राणसुखकण्ठोष्ठतालुप्रकादनो
दाहसूक्ष्माप्रशमनः षट्पदपिपीलिकाना-
मिष्टतमः स्निग्धः प्रीतो गुरुश्च।
स एवंगुणोऽप्येक एवावर्धसुपुण्यमानः स्यौल्यं
मार्दवमालस्यमतिस्वप्नं गौरवमनन्नाभिलाष-
ममेहोऽवत्यामास्यकण्ठमांसाभिर्वाहं श्वासकाश-
प्रतिश्यायालसकशीतज्वरानाहास्यमाधुर्यव-
मधुसंज्ञास्वरप्रणाशगलगण्डमालाक्ष्मीपदगल-
श्रीफवस्तिधमनीगुदोपलेपास्यामयानभिस्य-
मित्वेवंप्रभृतीन् कफजान् विकाराशुप्रजनयन्ति।
“स्नेहनप्रीणनाकादमाह्वैरुपलभ्यते।
सुखस्यो मधुरश्चास्यं व्यापुर्वैक्षिम्पतीव च ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २६ अध्याये॥
जीवकः। रक्तशियुः। राजान्नः। रक्तेक्षुः।
गुडः। शालिः। इति च राजनिर्घण्टः॥
(बीजपूरविशेषः। तत्पर्यायो यथा,—
“बीजपूरोऽपरः प्रोक्तो मधुरो मधुकर्कटी।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥
स्कन्दस्यैनिकभेदः। यथा महाभारते। ६।
४५। ६६।
“मधुरः सुप्रसादश्च किरीटी च महाबलः ॥”
मधुरः, त्रि, (मधु माधुर्यमस्यास्तीति। “ऊषसुषि-
सूक्ष्ममधो रः।” ५। २। १०७। इति रः।)
मधुररसविशेषः। स्वादुः। (यथा, हितोप-
देशे। १। ७६।
“न धर्मशब्दं पठतीति कारणं
न चापि वेदाध्ययनं दुरात्मनः।
स्वभाव एवात्र तथातिरिच्यते
यथा प्रकृत्वा मधुरं गवां पयः ॥”)
प्रियः। इति मेदिनी। रे, १६५॥ पारि-
भाषिकमधुराणि यथा। विदग्धोक्तिः। प्रिया-
धरकुचादिः। शशी। स्त्रियः। बालोक्तिः।
इति कविकल्पलता॥
मधुरकः, पुं, (मधुर + संज्ञायां कन्।) जीवक-
वृक्षः। इत्यमरः। २। ४। १४२॥ (यथा,
सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ४ अध्याये।
“विपचेन्मधुरकप्रतीवापम् ॥”)
मधुरकण्टका, स्त्री, (मधुराः कण्टका यस्याः।)
मत्स्यविशेषः। तत्पर्यायः। कण्जली कण्जला ३
अनन्ता ४ माध्वी ५। इति शब्दरत्नावली॥
मधुरजम्बीरः, पुं, (मधुरो जम्बीरः। नित्यकर्म-
धारयः।) मधुजम्बीरः। तत्पर्यायः। मधु-
जम्भः २ मधुजम्भलः ३ रसदावी ४ शर्करकः ५
पित्तदावी ६। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्।
शिशिरत्वम्। कफपित्तश्लेष्मनाशित्वम्।
इति राजनिर्घण्टः॥
मधुरत्वचः, पुं, (मधुरा त्वचा यस्य।) धव-
वृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (गुणादयोऽस्य
धवशब्दे ज्ञातव्याः॥)

मधुरा

मधुरत्रयं, स्त्री, (मधुराणां त्रयम् ।) सिता
मास्तिकं सर्पिश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरत्रिफला, स्त्री, (मधुरा त्रिफला ।) द्राक्षा-
फलं काशप्रशम्यफलं खर्जूरौफलम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मधुरनिखना, स्त्री, (मधुरो निखनो यस्याः ।)
मधुरस्वरयुक्ता नारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मधुरफलः, पुं, (मधुरं फलमस्य ।) राजवदरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरवल्ली, स्त्री, (मधुरा वल्लीति नित्यकर्म-
धारयः ।) मधुबीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरसः, पुं, (मधुर्मधुरो रसोऽस्य ।) इक्षुः ।
इति शब्दमाला ॥ तालः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मधुरसा, स्त्री, (मधुर्मधुरो रसो यस्याः ।) मूल्या ।
इत्यमरः । २।४। ८३ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,
“तेजनी पिलुनी देवी तिलवल्ली पृथक्त्वचा ।
मधुश्रेणौ मधुरसा मूल्या निर्द्वन्द्वनीति च ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“मूल्या मधुरसा देवी मोरटा तेजनी सुवा ।
मधूलिका मधुश्रेणौ गोकर्णौ पीलुपर्यापि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

द्राक्षा ॥ (तत्पर्यायो यथा,—
“द्राक्षा खादुफला प्रोक्ता तथा मधुरसापि च ।
मृद्वीका हारहूरा च गोस्तनी चापि
कीर्तिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
दुग्धिका । इति मेदिनी । से, ६० ॥ गम्भारी ।
इति भावप्रकाशः ॥

मधुरसवा, स्त्री, (मधुरस्य मधुरसस्य सवो
यस्याः ।) पिण्डखर्जुरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरा, स्त्री, (मधुर + टाप् ।) शतपुष्पा ।
(अस्याः पर्यायो यथा,—
“शतपुष्पा शताङ्गा च मधुरा कारवी मिसिः ।
अतिलम्बी सितच्छत्रा संहिता कृत्रिकापि च ।
कृत्वा शालेयशालीनौ मिश्रेया मधुरा मिसिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मिश्रेया । मधुरानगरी । मधुकर्कटिका । मेदा ।
मधूली । मधुयष्टिका । इति मेदिनी । रे, १६४ ॥
काकोली । शतावरी । वृहन्नीवनी । पालङ्ग-
शाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरास्त्रकः, पुं, (मधुरश्चासौ अस्त्रश्चेति नित्य-
कर्मधारयः । ततः स्वार्थे कन् ।) आम्नातकः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मधुरास्त्रफलः, पुं, (मधुरं मिष्टं आम्नवत् फलं
यस्य ।) रेफलः । तत्पर्यायः । आरः २ ।
इति रत्नमाला ॥

मधुरालापा, स्त्री, (मधुरः श्रुतिसुखकरः आलापः
शब्दो यस्याः ।) शारिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मधुरालावुनी, स्त्री, (अलावू + बाहुलकात् नक् ।
पृषोदरादित्वात् ङस्त्वः ङीष् च । ततः मधुरा

चासौ अलावुनी चेति नित्यकर्मधारयः ।)
राजालावुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरिका, स्त्री, (मधुर + स्वार्थे कन् + स्त्रियां टाप्
अत इत्वच् ।) क्षुपविशेषः । मौरी इति भाषा ।
तत्पर्यायः । शालेयः २ प्रीतिशिवः ३ कृत्वा ४
मिश्री ५ मिश्रेया ६ । इत्यमरः । २।४। १०५ ॥
शालेयः ७ मिसिः ८ मिसी ९ मिशिः १० । इति
तट्टीका ॥ अवाकपुष्पी ११ मङ्गल्या १२ मधुरा
१३ । इति रत्नमाला ॥ मधुरी १४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अस्या गुणाः । रोचकत्वम् । शूक्र-
कारित्वम् । दाहकत्वात्पित्तनाशित्वम् । इति
राजवल्लभः ॥

मधुरिपुः, पुं, (मधुरसुरविशेषस्य रिपुर्नाश-
कत्वात् ।) विष्णुः । इत्यमरः । १।१। २० ॥
(यथा गीतगोविन्दे । २।६ ।
“श्रीजयदेवभणितमत्सुन्दरमोहनमधुरिपु-
रूपम् ॥”

मधुरेणुः, पुं, (मधुर्मधुरो रेणुरस्य ।) कटभौ-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरोदकः, पुं, (मधुराणि उदकानि यस्य ।)
जलसमुद्रः । स तु खादूदकमयः पुष्करद्वीप-
वेष्टितः सप्तसमुद्राणां शेषसमुद्रः । इति जटाधरः ॥

मधुलं, स्त्री, (मधु पुष्परसादिकं लाति स्वकारणत्वेन
गृह्णातीति । ला + कः ।) मद्यम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (निर्विषीकृतां मधुविद्यायां स्त्री ।
यथा, ऋग्वेदे । १।१६१। १० ।
“सोचिन्नुनमरातिनो वयं मरामारे
अस्य योजनं हरिष्ठा मधुलामधुला चकार ॥”
“हे विष ! त्वा त्वां मधु अन्तं चकार विषस्य
विषभावं दूरेऽपनोदाम्बतीचकारेति यथैव
मधुला मधुदात्री निर्विषीकृती मधुविद्या यदे-
तदादित्यस्य मण्डले विषयोजनं तेन चान्दती-
करणं यदस्ति यथा मधुविद्या ॥” इति तद्वाक्ये
सायनः ॥)

मधुलगः, पुं, (मधुर्मधुरसो लघोऽत्र ।) रत्न-
शोभाञ्जनः । इति रत्नमाला ॥

मधुलता, स्त्री, (मधुप्रधाना लतेति मध्यलोपी
कर्मधारयसमासः ।) श्रुलीलणम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मधुलिका, स्त्री, (मधुल + संज्ञायां कन् । टाप्
अत इत्वच् ।) राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विवृतिरस्या राजिका शब्दे ज्ञातया ॥ स्तम्भा-
नुचरमालगणविशेषः । यथा, महाभारते ।
६।४६। १६ ।
“पृथुवक्त्रा मधुलिका मधुक्षुम्भा तथैव च ॥”

मधुलिङ्गः, [ह्] पुं, (मधु लेङि आस्वादयतीति ।
लिङ् + क्तिप् ।) भ्रमरः । इत्यमरः । २।५।
२६ ॥ (यथा, रघुवंशे । ६।२६ ।
“मधुलिङ्गां मधुदानविशारदा
कुरवका रवकारणतां ययुः ॥”

मधुलेही, [न्] पुं, (मधु लेहीति । मधु + लिङ्
+ णिनिः ।) भ्रमरः । इति शब्दरत्नावली ॥

मधुश

(यथा, भट्टिकाव्ये । २।७ ।

“दत्तावधानं मधुलेहिगीतौ
प्रशान्तचेष्टं हरिणं जिघांसुः ॥”

मधुलोलुपः, पुं, (मधुनि लोलुपः ।) भ्रमरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुवनं, स्त्री, (मधुना तन्नाम्ना दैत्येन कृतं
वनम् । मध्यपदलोपी कर्मधारयः ।) मधुराया
वनविशेषः । यथा, श्रीभागवते ४।८। ४२ ।
“तत्तात ! गच्छ भद्रं ते यमुनायास्तटे शुचि ।
पुण्यं मधुवनं यत्र सान्निध्यं निवदा हरेः ॥”
(मधुप्रधानं वनमिति ।) किष्किन्वायां सुग्री-
वस्य वनविशेषः । इति रामायणे किष्किन्वा-
काण्डम् ॥ (यथा, महाभारते । ३।२८।
२७ ।
“वालिना रक्षितं यत्तत् स्कीतं मधुवनं महत् ।
त्वया च जगगश्चेष्ट ! तद्गुह्यं प्रवनात्मजः ॥”

मधुवनः, पुं, (मधौ वनति शब्दायते इति । वन +
अच् ।) कोकिलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मधुवल्ली, स्त्री, (मधुप्रधाना वल्ली ।) यष्टी-
मधु । क्लीतनकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कार-
वेक्षकम् । तत्पर्यायो यथा,—
“तोयवल्ली राजवल्ली मधुवल्ली कारवेक्षकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मधुवारः, पुं, (मधुनो मद्यस्य वारः समयः
पर्यायो वा ।) मधुक्रमः । इत्यमरः । २।४। ४१ ॥
स च पुनः पुनर्मद्यपानपरिपाटी । इति तट्टी-
कायां भरतः ॥

मधुवीजः, पुं, (मधु मधुरं बीजं यस्य ।) दाडिमः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविवरणमस्य
दाडिमशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

मधुवीजपूरः, पुं, (मधूनां मधुपूर्णानां बीजानां
पूरः समूहो यत्र ।) मधुकर्कटिका । मीठा
बिजौरा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।
मधुपर्णौ २ मधुरकर्कटौ ३ मधुरवल्ली ४ मधु-
कर्कटौ ५ मधुरफला ६ महाफला ७ वर्द्ध-
माना ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शिशि-
रत्वम् । दाहनाशित्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् ।
रुच्यत्वम् । पथ्यत्वम् । गुरुत्वम् । दुर्लभत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुव्रतः, पुं, (मधु मधुसञ्चयो व्रतं व्रतमिव सत-
तानुशीलनीयं यस्य । यद्वा, मधु व्रतयति नियतं
सुहृक्ते इति । व्रति + अण् ।) भ्रमरः । इत्य-
मरः । २।५। २६ ॥ (यथा, भागवते । ३।२८। २८ ।
“मालां मधुव्रतवरूपमिरोपप्लुष्टाम् ॥”
मध्वर्थं व्रतं कर्म यस्य । उदकार्यकर्मणि, त्रि ।
यथा, ऋग्वेदे । ६।७०। ५ ।
“मधुनो दावापृथिवी मिमिक्षतां मधुश्रुता
मधुदुधे मधुव्रते ॥”
“मधुव्रते उदकार्यकर्मणौ ।” इति तद्वाक्ये
सायनः ॥)

मधुशर्करा, स्त्री, (मधुजाता शर्करा ।) मधुजात-
शर्करा । सिताखण्ड इति भाषा ॥ यथा,—

मधुसू

“माध्वी सिता मधुसूता मधुजा मधुशर्करा ।
माध्वीशर्करा चैषा चोदना चोदशर्करा ॥
यद्गुणं यन्मधु प्रोक्तं तद्गुणा तस्य शर्करा ।
विशेषाद्गुणवत्त्वा च तर्पणं चोददेहिनाम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

“मधुशर्करा पुनश्चोदतीसारहरी कृच्छादेदनी
प्रकादनी कषायमधुरा मधुरविपाका च ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥

मधुशाखः, पुं, (मधुर्माधुष्यंशुता शाखा यस्य ।)

मधुशूलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (मधुरशाखा-
विशिष्टे, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।

२८ । २० । “मधुशाखः सुपिण्डः ।”

“मधुरा रसवती शाखा यस्य ।”

इति तद्भाष्ये महीधरः ॥

मधुशिशुः, पुं, (मधुप्रधानः शिशुः ।) रक्त-

शोभाञ्जनवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३१ ॥

(शजिना । इति ख्यातः । यथा, सुश्रुते । १२ । ३७ ।

“वरुणाग्नमलशिशुमधुशिशुतकारिणीत्यादि ।”

तत्पर्यायो यथा,—

“सुरङ्गा खादुगन्धा स्यान्मधुशिशुः शोभाञ्जनः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

तद्गुणा यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

“मधुशिशुः सरस्वतः शोफघ्नो दीपनः कटुः ।”

मधुशेषः, स्त्री, (मधुनः शेषो यच्च ।) शिक्थकम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुश्रेणी, स्त्री, (मधूनां मधुररसानां श्रेणिर्यत्र ।)

सूत्रा । इत्यमरः । २ । ४ । २३ ॥ (अस्याः पर्यायो

यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“सूत्रा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी सुता ।

मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्यापि ॥”)

मधुश्यामा, स्त्री, (मधुर्मधुरः श्यामोऽस्मात् ।)

जीवन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरण-

मस्या जीवन्तीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

मधुशूलः, पुं, (मधु मकरन्दं श्लिवति निःचि-

पतीति । श्लिव् + इगुपधत्वात् कः । पृथो-

दरादित्वाद्वस्य लत्वम् ।) मधुकटुवृक्षः । इत्य-

मरः । २ । ४ । २८ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“मधूको गुडपुष्पः स्यान्मधुपुष्पो मधुदमः ।

वानप्रस्थो मधुशूलो जलजेऽत्र मधूलकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मधुसखः, पुं, (मधोर्वसन्तस्य सखा इति । “राजाहः-

सखिभ्यश्च ।” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।)

कामदेवः । इति हलायुधः ॥

मधुसारथिः, पुं, (मधुर्वसन्तः सारथिर्यस्य ।) काम-

देवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मधुसिक्थकः, पुं, (सिक्थतीति सिक्थः स्थक् ।

स्वार्थं कन् मधु मयुमयं सिक्थकं यस्य ।)

स्यावरविषभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६४ ॥

मधुसुहृत्, [द्] पुं, (मधोर्वसन्तस्य सुहृत् ।)

कामदेवः । इति कैचित् ॥

मधुसूदनः, पुं, (मधु पुष्यरसं सूदयति भक्षय-

तीति । सूद् + शिच् + ल्युः ।) अमरः । इति

मधुहा

जटाधरः ॥ (मधुं तन्नामानं असुरं सूद-
यति नाशयतीति । सूद् + शिच् + ल्युः ।)

श्रीकृष्णः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (पञ्चदशे
एकः श्लिष्टोको यथा, कन्दोमञ्जयाम् ।

११ । ३ ।

“वनेषु कृत्वा सुरभिप्रचारं

प्रकाशमग्रे मधुवासरेषु ।

गायन् कलं क्रीडति पद्मिनीषु

मधुनि पीत्वा मधुसूदनोऽसौ ॥”)

श्रीकृष्णपक्षे व्युत्पत्तिर्यथा,—

“सूदनं मधुदेवस्य यस्मात् स मधुसूदनः ।

इति सन्तो वदन्तीशं वेदेभिर्नार्थमौघितम् ॥

मधु क्रीवश्च माध्वीके कृतकर्मशुभाशुभे ।

भक्तानां कर्मणाश्चैव सूदनं मधुसूदनः ॥

परिणामाशुभं कर्म भक्तानां मधुरं मधु ।

करोति सूदनं यो हि स एव मधुसूदनः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अध्यायः ॥

तस्य स्मरणफलम् ।

“महाविपत्तौ संसारे यः स्मरेन्मधुसूदनम् ।

विपत्तौ तस्य सम्पत्तिर्भवेदित्याह शङ्करः ॥”

तत्रैव प्रकृतिखण्डे ३४ अध्यायः ॥

(सरस्वत्युपनामकः कविविशेषः । यथा, श्रीमद्-

भगवद्गीताटीकायाम् । “याख्यातं भगवत्पदेः

प्रतिपदं श्रीशङ्कराख्यैः पुनर्विस्मृतं मधुसूद-

नेन सुनिना खञ्जानसिद्धौ कृतम् ॥” अयं

हि अद्वैतसिद्धिप्रस्थानभेदभगवद्गीताटीका-

महिम्नस्तवटीकासिद्धान्तविद्गुटीकादनेकग्रन्थ-

कर्ता ॥)

मधुसूदनः, स्त्री, (मधु सूदयतीति । मधु + सूद् +

शिच् + ल्युः । स्त्रियां ङीप् ।) पालङ्गशाकम् ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । २५२ ॥

मधुसवः, पुं, (मधूनां मकरन्दानां सवः स्मरणं

यस्मादिति ।) मधुकटुवृक्षः । मोरटलता । इति

राजनिर्घण्टः ॥

मधुसवा, स्त्री, (मधुनः सवो यस्याः ।) मधुयष्टिका ।

इति जटाधरः ॥ जीवन्ती । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(अस्याः पर्यायो यथा,—

“जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुसवा ।

मङ्गल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा पयस्विनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सूत्रा । हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुसवा, [स्] पुं, (मधूनि सवति निःचिपतीति ।

सु + कर्त्तरि असुन् ।) मधुकटुवृक्षः । इति

जटाधरः ॥

मधुखरः, पुं, (मधुर्मनोहरः खरो ध्वनिर्यस्य ।)

कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥

मधुहा, [न्] पुं, (मधुं तन्नामानमसुरं हन्तीति ।

हन् + क्तिप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

(मधु हन्तीति । हन् + क्तिप् । मधुनाशके, त्रि ।

यथा, महाभारते । ३ । ३३ । ६८ ।

“सर्वथा संहतैरेव दुर्बलैर्बलवानपि ।

अभिचः शक्यते हन्तुं मधुहा भ्रमरेरिव ॥”

मधूतिथ

प्रसहजातिप्राणिविशेषः ॥ यथा,—

“शशघ्नी भासकुररगुप्त्रोलूककुलिङ्गकाः ।

धूमिका मधुहा चेति प्रसह्या ऋगपत्निषः ॥”

इति बाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

मधूकः, स्त्री, (महतीति । मह् + “ऊलूका-

दयश्च ।” उणा० ४ । ४१ । इति ऊकः निपा-

तितश्च ।) यष्टिमधु । इति राजनिर्घण्टः ॥

(गुणादयोऽस्य यष्टिमधुशब्दे विज्ञेयाः ॥)

मधूकः, पुं, (मह्यते मन्यते वेति । मह् + मन् वा

+ “ऊलूकादयश्च ।” उणा० ४ । ४१ । इति

ऊकप्रत्ययो निपातितश्च ।) वृक्षविशेषः ।

मधुल इति मौल इति महुया इति च भाषा ॥

तत्पर्यायः । गुडपुष्पः २ मधुदमः ३ वान-

प्रस्थः ४ मधुशूलः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । २८ ॥

मधूकः ६ मधुः ७ मधुपुष्पः ८ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ मधुसवः ९ । इति जटाधरः ॥

मधुवृक्षः १० रोधपुष्पः ११ माधवः १२ ।

(यथा, महाभारते । १५ । २५ । ११ ।

“चिञ्चाङ्गदा चैव नरेन्द्रकन्या

येषा स्वर्णायामधूकपुष्पैः ॥”)

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्त-

दाहश्रमापहत्वम् । वातलत्वम् । जन्तुदोषघ्न-

त्वम् । वीर्यपुष्टिविवर्द्धनत्वम् । अस्य पुष्पगुणाः ।

मधुरत्वम् । हृदयत्वम् । हिमत्वम् । पित्त-

विदाहकारित्वम् । अस्य फलगुणाः । वाता-

मयपित्तनाशित्वम् । ज्ञेयं मधूकद्वयमेवमेतत् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“मधूकपुष्पं मधुरं शीतलं गुरु हृंहणम् ।

बलशुक्रकरं प्रोक्तं वातपित्तविनाशनम् ॥

फलं शीतं गुरु खादु शुक्रलं वातपित्तनुत् ।

अद्वयं हन्ति दृण्यासदाहश्रमासक्त-

क्षयान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अपरश्च ।

“मधूकपुष्पश्चाद्वयं तर्पणं हृंहणं परम् ।

मधूकस्य फलं पक्वं वातपित्तप्रणाशनम् ॥”

तन्मज्जगुणास्तत्फलगुणवत् । यथा,—

“यस्य यस्य फलस्यैव वीर्यं भवति यादृशम् ।

तस्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमभिनिर्दिष्टम् ॥”

तस्य त्वगुणाः ।

“मधूकं रक्तपित्तघ्नं व्रणशोधनरोपणम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

मधूच्छिष्टं, स्त्री, (मधुनः उच्छिष्टमवशिष्टम् ।)

मध्वविशिष्टम् । मोम इति भाषा ॥ (यथा,

वृहत्संहितायाम् । १६ । २५ ।

“श्लेथकमांसीतगरकुष्ठरससैत्ववादिवल्लीजम् ।

मधुररसमधूच्छिष्टानि चोरकश्चेति जीवस्य ॥”)

तत्पर्यायः । सिक्थकम् २ । इत्यमरः । २ । ६ ।

१०७ ॥ शिक्थकम् ३ शिक्थम् ४ । इति

शब्दरत्नावली ॥

मधूत्यतः, स्त्री, (मधुनः उत्थितम् ।) सिक्थकम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

मध्य

मध्यदे

मध्यमः

मधुसूतः, पुं, (मधुसूतस्य उत्सवो यत्र ।) चैत्री पूर्णिमा । इति जटाधरः ॥ (यथाभिज्ञान-प्रकुन्तले । ६ ।
 “कञ्चुकी । प्रविश्य । सक्नोमम् । मा तावद्-नात्मज्ञे ! देवेन प्रतिषिद्धेऽपि मधुसूते चूत-कलिकाभङ्गमारभसे ॥”)
 मधूपन्नः, स्त्री, (मधोस्तन्नाम्नो दैत्यस्य उपपन्नः आश्रयः । अभिधानात् स्त्रीत्वम् ।) मथुरा । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४४ ॥
 मधूपन्नः, पुं, (मधोस्तन्नाम्नो दैत्यस्य उपपन्नः आश्रयः ।) मथुरा । इति जटाधरः ॥ (यथा, रघुवंशे । १५ । १५ ।
 “स च प्राप मधूपन्नं कुम्भीनस्याश्च कुन्तिजः । वनात् करमिवादाय सत्वरान्निपुणस्थितः ॥”)
 मधूलः, पुं, (मधु उरति प्राप्नोतीति । मधु + उर गतौ सौत्रधातुः + कः । रस्य लत्वम् ।) जलजगिरिजमधुकुलौ । इति जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “गौरशाको मधूलोऽग्नौ गिरिजः खलप-पत्रकः ॥”)
 मधूलकः, पुं, (मधूल + स्वार्थे कन् ।) जलज-मधुकुलः । तत्पर्यायः । दौर्ध्रपत्रकः २ । इति जटाधरः ॥ गौरशाकः ३ मधूलः ४ खलप-पत्रकः ५ । इति रत्नमाला ॥
 “स्यान्मधूके तु जलजे गिरिजेऽपि मधूलकः ॥” इति शब्दरत्नावली ॥
 (पर्यायान्तरमस्य यथा,—
 “मधूकी गुह्यपुष्पः स्यान्मधुपुष्पो मधुसूतः । वानप्रस्थो मधुष्ठौ लो जलजे च मधूलकः ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 अस्य गुणाः । मधूकगुणतुल्याः । मधुररसः । इति हेमचन्द्रः । ६ । २४ ॥ (स्त्रीवलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, अथर्ववेदे । १ । ३४ । २ ।
 “निष्ठाया अग्रे मधु मे निष्ठाभले मधूलकम् ॥” तद्वति, चि ॥
 मधूलिका, स्त्री, (मधूल + कन् । स्त्रियां टाप् अत इत्वच् ।) मूल्या । इत्यमरः । २ । ४ । ८४ ॥
 (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “मूल्या मधुरसा देवी मोरटा तेजनी सुवा । मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णौ पीलुपर्यपि ॥” यद्यौमधु । तत्पर्यायो यथा,—
 “यद्यौमधु तथा यद्यौ मधुकं स्त्रीतकन्तथा । अन्यतुस्त्रीतनकन्तत्तु भवेत्तोये मधूलिका ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 मधुली, स्त्री, (मधूल + गौरादित्वात् ङीष् ।) स्त्रीतनकम् । मधुकर्कटी । आम्नः । इति राज-निर्घण्टः ॥
 मध्यं, स्त्री, (मन्थते इति । मन् + “अप्रादयच् ॥” उणा० ४ । १११ । इति यक्प्रत्ययेन निपातितः ।) दृष्टान्त्यसंख्या । शतसागरसंख्या । इति हेम-चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ६२ । ४ ।
 “मध्यश्चैव पराहृष्य सपरश्चात्र पश्यताम् ॥”

अवसानम् । तत्पर्यायः । विरामः २ । इति चिकाव्यशेषः ॥ मन्दत्वशीघ्रत्वोभयेतरत्वयुक्त-नृत्यविषयकगमनविशेषः । इति भरतः ॥ लय-विशेषः । इति मधुः ॥ मध्यमावृत्तिः । इति साङ्गः ॥ यथा, अमरे । २ । ६ । ७६ ।
 “विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ॥”
 मध्यः, पुं, स्त्री, (मन् + यक् । नस्य च घ ।) देह-मध्यभागः । माजा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । मध्यमम् २ अवलम्बम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ७६ ॥ विलम्बम् ४ । इति मेदिनी । मे, ४४ ॥
 (यथा, भट्टिकार्ये । ३ । १६ ।
 “दधाना बलिभं मध्यं कर्णचाहविलोचना ॥”
 मध्यभागमात्रम् । यथा, मनुः । ४ । ३७ ।
 “नेष्टे तोयन्तमादितां नास्तं यान्तं कदाचन । नोपहृष्टं न वारिस्थं न मध्यं न भस्मो गतम् ॥”
 “आयुष्कालस्य मध्यमावस्थाविशेषः कालः । षोडशसप्तद्वोरन्तरे मध्यं वयस्तस्य विकल्पो दृष्टिर्यौवनं सम्पूर्णता हानिरिति । तत्राविश्रुते-वृद्धिरात्रिंशतो यौवनमाचत्वारिंशतः सर्व-धात्वन्वियवत्ववीर्यसम्पूर्णता । अत ऊर्ध्वमीधत् परिहानिर्यावत् सप्ततिरिति ॥” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥
 मध्यः, पुं, (मन् + यक् । नस्य घः ।) ग्रहस्तु-साधकाङ्कविशेषः । स च अहर्गणजातदेशा-न्तरादिसंस्काररहिताङ्करूपग्रहः । इति ज्योतिषम् ॥
 मध्यः, चि, (मन्थते इति । मन् + यक् । नस्य च घः ।) न्यायः । अन्तरः । अधमः । इति शब्दरत्नावली ॥ मध्यमः । यथा,—
 “उत्तमाधममध्यानि बुद्धा कार्याणि प्रार्थयः । उत्तमाधममध्येषु पुरुषेषु नियोजयेत् ॥” इति मातृये ८६ अध्याये ॥
 मध्यगन्धः, पुं, (मध्ये फलान्धनरे गन्धोऽस्य ।) आम्नः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 मध्यतः, [सु] य, (मध्य + तसिन् ।) मध्यात् । मध्ये । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ स्यादेः स्थाने तसादयो ये आदेशास्तेषामन्तत्वमवयवत्व-मिति प्राप्चः । तेन कुतः कुतः आगतं कौत-स्तुतम् । इत्यत्रावयवत्वात् टिलोपः । इति दुर्गा-दासः ॥
 मध्यदेशः, पुं, (मध्यश्चासौ देशश्चेति ।) देश-विशेषः । तत्पर्यायः । मध्यमः २ । इत्यमरः ॥ तस्य सीमा यथा, मनुः । २ । २१ ।
 “हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यः प्राविनश्नादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥”
 विनश्नं तीर्थभेदः । मां ध्यायति स्मरतीति केसति मङ्गलो दकारवानिति साङ्गे । मनो धश्चेति यप्रत्यये नस्य धे सति चतुर्थमात्रवा-नति रूपरत्नाकरः । इति तट्टीकायां भरतः ॥
 मध्यदेशः, चि, (मध्यदेशे भवः इति यत् ।) मध्यदेशोद्भवः । यथा, वामनपुराणे १३ अः ॥
 “शकाश्चैव संसका मध्यदेशा जनास्त्रिमे ॥”

मध्यन्दिनः, पुं, (दिनस्य मध्यं राजदन्तादित्वात् मध्यशब्दस्य पूर्वनिपातः । पृष्ठोदरादित्वात् नकारागमः । मध्यन्दिनं पुष्पविकासकत्वेना-स्यास्तीति । अच् ।) बन्धूकट्टः । इति राज-निर्घण्टः ॥ (मध्याह्ने, स्त्री, यथा, मनुः । ४ । १३१ ।
 “मध्यन्दिनेऽह्नरात्रे च आहं सुप्ता च सामि-धम् ॥”)
 मध्यपञ्चमूलकं, स्त्री, (मध्यं मध्यमं पञ्चमूलकम् ।) पञ्चमूलपाचनविशेषः । यथा,—
 “बला पुनर्नैरखसुर्पण्णैर्हृथेन तु । एकत्र योजितेनैव स्यान्मध्यं पञ्चमूलकम् ॥” इति राजनिर्घण्टः ॥
 मध्यमं, पुं, स्त्री, (मध्ये भवः । मध्य + “मध्यान्मः ।” ४ । ३ । ८५ । इति मः ।) देहमध्यभागः । इत्य-मरः । २ । ६ । ७६ ॥
 मध्यमः, पुं, (मध्ये भवः । मध्य + मः ।) सप्त-स्वराणां मध्ये पञ्चमस्वरः । इत्यमरः । १ । ७ । ११ ॥ गानशास्त्रमते चतुर्थस्वरः । स तु क्रौञ्चस्वर-तुल्यः । अस्योच्चारणस्थानं वक्षः । याकरणमते अधरः । अयं विप्रवर्णः । अस्य संज्ञा अन्तरः । अर्थात् चतुःस्वरमितितः । तस्य ताना-श्चतुर्विंशतिः तेषां प्रत्येकं द्वाविंशद्भेदेन ७६८ ताना भवन्ति । इति संगीतशास्त्रम् ॥ उपपत्ति-भेदः । तस्य लक्षणम् । प्रियायाः प्रकोपे यः प्रकोपमनुरागं वा न प्रकटयति चेष्टया मनो-भावं यच्छाति स मध्यमः । यथा,—
 “आसं यद्यपि हास्यवर्जितमिदं लास्येन हीनं वक्षो नेत्रे शोणसरोजकान्तिरुचिरे कापि क्षणं स्थीयते । मालायाः करणोद्यमे मकरिकारम्भः कुचा-म्भोजयो-धूपः कुन्तलघोरगोषु सुतनोः सायन्तनो दृश्यते ॥” इति रसमञ्जरी ॥
 मध्यदेशः । इत्यमरः ॥ यद्वाणां सामयिक-रुञ्जाविशेषः । यथा,—
 “द्युचरचक्रहतो दिनसञ्चयः क ह हतो भगणादिफलं ग्रहः । दृष्टशिरःपुरमध्यमभास्करे चित्तिजसन्निधिगे सति मध्यमः ॥” इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
 मध्यभेदः । रागभेदः । इति धरणिः ॥
 मध्यमः, चि, (मध्ये भवः । मध्य + “मध्यान्मः । ४ । ३ । ८५ । इति मः ।) मध्यभवः । इति मेदिनी । मे, ४६ ॥ (यथा, मनौ । ६ । ११२ ।
 “ततोऽहं मध्यमस्य स्यात् तुरीयन्तु यवीयसः ॥”)
 तत्पर्यायः । माध्यमम् २ मध्यमीयम् ३ माध्यन्दिनम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (वयोमध्य-समयः ।
 “वयश्चतुर्विधं प्रोक्तं मध्यमाधमसुत्तमम् । हीनश्च दारौत ह्यत्र तानि वक्ष्यामि साम्प्रतम् ॥

मध्यम

पथिग्रन्तः अमचीयः बालश्रीः सुकुमारकः ।
एतेषां मध्यमा संज्ञा प्रोच्यते वेदकागमे ।
मध्यमः सप्ततिं यावत् परतो वृद्ध उच्यते ॥”

इति हारौते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
“बाले विवर्द्धते श्रेष्ठा मध्यमे पित्तमेव तु ।
भूयिष्ठं वर्द्धते वायुर्द्वे तद्वीक्ष्य योजयेत् ॥”

इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥

मध्यमपाण्डवः, पुं, (मध्यमश्चासौ पाण्डवश्चेति ।
तस्य पूर्वपरयोर्द्वयोर्द्वयोर्मध्यवर्तित्वात्तथा-
त्वम् ।) अर्जुनः । इति जटाधरः ॥ (यथा,
किराताज्जुनीये । १ । ४६ । श्लोकस्य टीकायां
मल्लिनाथः ।

“नेता मध्यमपाण्डवो भगवतो नारायण-
स्यांशजः ॥”

मध्यमलोकः, पुं, (मध्यमश्चासौ लोकश्चेति कर्म-
धारयः ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
रघुः । २ । १६ ।

“तां देवता पित्रतिथिक्रियार्था-
मन्वक् ययौ मध्यमलोकपालः ॥”

“मध्यमलोकपालः भूपालः ।” इति तट्टीकायां
मल्लिनाथः ॥

मध्यमभृतकः, पुं, (मध्यमश्चासौ भृतकश्चेति ।)
कृषीवलभृतकः । कृषाण इति भाषा ॥ यथा,—
“उत्तमश्चाशुधीयोऽत्र मध्यमस्तु कृषीवलः ।
अधमो भारवाही स्याद्विधेयं त्रिविधो भृतः ॥”
इति मिताक्षरा ॥

मध्यमसंग्रहः, पुं, (मध्यमश्चासौ संग्रहश्चेति ।)
स्त्रीसंग्रहणाख्यविवादविशेषः । स तु गन्ध-
माल्यवस्त्रभूषादिप्रेरणरूपः । यथा । प्रथम-
साहसार्दिदण्डप्राप्त्यर्थं त्रेधा तत्स्वरूपं आसेन
विवृतम् ।

“त्रिविधं तत् समाख्यातं प्रथमं मध्यमोत्तमम् ।
अदेशकालभाषामिनिर्जने च परस्त्रियाः ।
कटाचावेक्षणं हास्यं प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥
प्रेषणं गन्धमाल्यानां धूपभूषणवाससाम् ।
प्रलोभनश्चापानैर्मध्यमं समुदाहृतम् ॥
सहासनं विविक्तैषु परस्परमपाश्रयः ।
केशकेशिग्रहश्चैव सम्यक् संग्रहणं स्मृतम् ॥”
इति मिताक्षरायां स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम् ॥

मध्यमसाहसं, स्त्री, (सहसा क्रियमाणं कृतं वा ।
सहसा + अण् । मध्यमश्च तत् साहसश्चेति ।)
बलदर्पितेन वासःपञ्चपानादीनाम्भङ्गाक्षेपो-
पमर्दादिरूपं सहसा क्रियमाणं कर्म । यथा,
“फलस्रजोदकादीनां क्षेपोपकरणस्य च ।
भङ्गाक्षेपोपमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥
वासःपञ्चपानानां गृहोपकरणस्य च ।
एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥”
इति मिताक्षरा ॥

मध्यमसाहसः, पुं, (मध्यमश्चासौ साहसश्चेति ।)
दण्डविशेषः । स तु पञ्चशतपणरूपः । यथा,—
“पणानां द्वे शतं साहसं प्रथमः साहसः स्मृतः ।
मध्यमं पञ्च विज्ञेयः सहस्रत्वेन चोत्तमः ॥

लोभात् सहस्रं दण्डं मोहात् पूर्वमु साहसम् ।
भयाद्वा मध्यमौ दण्डौ मैत्रात् पूर्वं चतुर्गुणम् ॥”
इति मानवे साक्षिप्रकरणे ८ अध्यायः ॥

मध्यमा, स्त्री, (मध्यम + टाप् ।) दृष्टरजस्का
नारी । कर्णिका । अङ्गुलिभेदः । चाक्षर-
च्छन्दः । इति मेदिनी । मे, ५० ॥ हृदयोस्थित-
बुद्धियुतनादरूपवर्णः । यथा, अलङ्कारकौस्तुभः ॥
“पश्चात् पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुद्धमध्य-
माख्यः ॥”

स्त्रीयाद्यन्तर्गतनायिकाभेदः । तस्या लक्षणम् ।
हिताहितकारिण्यपि प्रियतमे हिताहित-
कारिणी या सा । अस्यास्तु यवहारानुसारिणी
चेष्टा । इति रसमञ्जरी ॥ (जम्बुभेदः । तत्पर्यायो
यथा,—

“सूक्ष्मकृष्णफलाजम्बुर्द्वैवपत्रा च मध्यमा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

मध्यमिका, स्त्री, (मध्यमेव । कन् टापि
अत इत्वच् ।) दृष्टरजस्का नारी । इति
रत्नावली ॥

मध्यमीयं, त्रि, (मध्यमे भवं मध्यमस्येदं वेति ।
“गङ्गादिभ्यश्च ।” ४ । २ । १३८ । इति कः ।)
मध्यमम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६६ ॥

मध्यमेश्वरः, पुं, (मध्यमस्य स्थानस्य ईश्वरः ।)
काशीस्थशिवलिङ्गविशेषः । यथा,—
“धन्यास्तु खलु ते विप्रा मन्दाकिन्यां क्षतोदकाः ।
अर्चयन्ति महादेवं मध्यमेश्वरमीश्वरम् ॥
स्नानं दानं तपः आहुं पिबन्निर्व्यापणं लिह ।
एकैकशः कृतं विप्राः पुनन्यासप्रप्तं कुलम् ॥
सन्निहित्वा अपस्पृश्य राहुग्रस्ते निशाकरे ।
यत् फलं लभते मर्त्यस्तस्माद्दृशयुगं लिह ॥
एवमुक्त्वा महायोगी मध्यमे शान्तिके प्रभुः ।
उवास सुचिरं कालं पूजयन् वै महेश्वरम् ॥”
इति कौर्म्ये ३१ अध्यायः ॥

मध्ययवः, पुं, (मध्यो मध्यमो यवः ।) वटश्चेत-
सर्षपपरिमाणम् । इति केचित् ॥

मध्यरात्रः, पुं, (मध्यं रात्रेः “पूर्वापरार्धरेति ।”
२ । २ । १ । इति समासः । “अहस्सर्वैकेति ।”
इति ५ । ४ । ८७ । समासान्तोऽच् पुंस्त्वच् ।)
निशीथः । अर्द्धरात्रः । इति हलायुधः ॥
(यथा मनौ । ४ । १०६ ।

“उदके मध्यरात्रे च विन्मूत्रस्य विसर्जने ।
उच्छिष्टः आह्वयकृत् चैव मनसापि न चिन्त-
येत् ॥”

मध्यलोकः, पुं, (मध्यश्चासौ लोकश्चेति ।) पृथिवी ।
मर्त्यलोक इति यावत् । वक्ष्यमाणशब्दार्थ-
दर्शनात् ॥

मध्यलोकेशः, पुं, (मध्यलोकानां मर्त्यजानां ईशः ।)
राजा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५३ ॥

मध्यस्थः, त्रि, (मध्ये वादिप्रतिवादिनोरन्तरे
तिष्ठतीति । स्था + कः ।) मध्यस्थायी । तत्-
पर्यायः । निरुद्धः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा कथासरित्सागरे । १० । १६१ ।

“निषिद्धवत्या मध्यस्थान्दस्यूनानन्दपूर्णया ।
स श्रीदत्तस्तया साकं तस्मिन्दिमयाविशत् ॥”
यथा च भागवते । ६ । १६ । ५ ।

“बन्धुजात्यरिमध्यस्थमित्रोदासीनविद्विषः ।
सर्व एव हि सर्वेषां भवन्ति क्रमशो मित्राः ॥”
उभयपक्षहीनः । यथा,—

“शुक्ला युद्धोद्यमं रामः कुरुण्यां सह पाण्डवैः ।
तीर्थाभिषेकयाजेन मध्यस्थः प्रययौ किल ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ७८ अध्यायः ॥
स्वार्थाविरोधेन परार्थघटकः । यथाह प्राज्ञः ।
“ते ते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थस्य
वाधेन ये

मध्यस्थाः परकीयकार्यकुशलाः स्वार्थाविरो-
धेन ये ।

तेऽमी मातुषराक्षसाः परहितं येः स्वार्थतो
हन्त्यते

ये तु नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानी-
महे ॥”

मध्यस्थजं, स्त्री, (मध्यं स्थलम् । शरीरमध्यवर्ति-
त्वात्तथात्वम् ।) कटिदेशः । यथा,—

“कुचौ मरिचसन्निभौ सुरजमध्यमध्यस्थली ।
अहो तिमिरमञ्जरी सहचरी नरीश्वरते ॥”
इत्युद्भटः ॥

मध्या, स्त्री, (मध्य + टाप् ।) मध्याह्नलिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ नायिकाविशेषः । अस्या
लक्षणम् । समानलज्जामदना । एतेव चाति-
प्रश्रयादतिविश्रम्भनोद्गा ॥ अस्याश्चेष्टा ।

सागसि प्रेयसि धैर्ये वक्रोत्तरधैर्ये परपवाक् ।
यथा,—
“स्वापे प्रियाननविलोकनहानिरेव
स्वापयुतौ प्रियकरग्रहणप्रसङ्गः ।
इत्थं सरोरुहसुखी परिचिन्तयन्ती
स्वापं विधातुमपि हातुमपि प्रपेदे ॥”

मध्याप्रगल्भे मानावस्थायां प्रत्येकं त्रिविधं ।
धीरा अधीरा धीराधीरा चेति । इति रस-
मञ्जरी ॥

मध्याह्नः, पुं, (मध्यं अहः समासान्तः टच् ।
“अह्नोऽह एतेभ्यः ।” ५ । ४ । ८८ । इत्यह्नादेशः
पुंस्त्वच् ।) अह्नोऽहमसृष्टीनात्मकमध्यभागः ।

स च कुतपकालस्य संज्ञाविशेषः । यथा,—
“अह्नो सृष्टीनां विख्याता दश पञ्च च सर्वदा ।
तत्राष्टमो सृष्टीर्तो यः सः कालः कुतपः स्मृतः ।
मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मन्वीभवति भास्करः ।
तस्मादनन्तफलदस्तचारम्भो विशिष्यते ॥

मध्याह्नः खड्गपात्रश्च तथा नेपालकम्बलम् ।
रौप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रं चाष्टमः स्मृतः ॥
पापं कुतुसितमित्याहुस्तस्य सन्तापकारिणः ।
अष्टावेते यतस्तस्मात् कुतपा इति संस्तुताः ॥”

इति मत्स्यपुराणे आह्नकल्पे २२ अध्यायः ॥
त्रिधाविभक्तदिनमध्यभागः । स च दशदण्डात्
परं दण्डदण्डरूपः । इति श्रुत्युक्तः अमरोक्तश्च ॥
पञ्चधाविभक्तदिनद्वितीयभागः । स तु द्वादश-

मध्याह्नः

दृष्टात् परषड्दृष्टात्मकः । इति स्मार्तधृतमत्स्य-
पुराणम् ॥ एष नियमस्त्रिंशद्वहदिनाभिप्रायेण
न्यूनाधिके न्यूनाधिककालो ज्ञेयः ॥*॥ मध्याह्न-
कालं यथा,—

“ततो मध्याह्नसमये स्नानार्थं नृदमाहरेत् ।
पुण्याक्षतं कुशतिलान् गोमयं शुद्धमेव च ॥
नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरित्सु च ।
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्भप्रसवयोगेषु च ॥
परकीयनिपानेषु न स्नायाद्देवैः कदाचन ।
पञ्च पिण्डान् समुहृत्य स्नायाद्वा सम्भवे पुनः ॥
नृदेकया शिरः क्षाल्यं हाभ्यां नाभेस्तथोपरि ।
अधश्च निष्ठुभिः कार्यं पादौ षड्भिक्षयैव च ॥
नृत्तिका च समुद्दिष्टा त्वाद्रांमलकमानिका ।
गोमयस्य प्रमाणान्तत्वेनाङ्गं लेपयेत्ततः ॥
लेपयित्वाथ तीरस्थस्तस्मिन्नेव मन्त्रतः ।
प्रक्षाल्याचम्य विधिवत्ततः स्नायात् समाहितः ॥
अभिमन्त्र्य जलं मन्त्रेस्तस्मिन्नेव रणैः शुभैः ।
भावपूतस्तद्वत्तं ध्यायन् वै विष्णुमययम् ॥
आपो नारायणोद्भूतास्ता एवास्यायनं पुनः ।
तस्मान्नारायणं देवं स्नानकाले स्मरेद्बुधः ॥
प्रेक्ष्य ॐकारमादित्यं त्रिनिर्मलज्जलाशये ।
पुनः पुनरथाचामेत् मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ॥
अन्तश्चरसि भूतेषु गुह्यायां विश्वतोमुखः ।
त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपो ज्योती रसोऽमृत-

तम् ॥
द्विवारं वा त्रिवारं वा याचुतिप्रणवान्तिताम् ।
सावित्रीं वा जपेद्विंशतिं वा चैवाधमर्षणम् ॥
ततः सम्मार्जनं कुर्यादापोहिष्ठामयो भुवः ।
इदमापः प्रवहन् याचुतिभिस्तथैव च ॥
ततोऽभिमन्त्र्य तत् तीर्थमापोहिष्ठदिमन्त्रकैः ।
अन्तर्जले चिरावर्त्तय सर्वपापात् प्रमुच्यते ॥
अपः पाणौ समादाय जप्ता ये मार्जनं कृते ।
विन्यस्य सृष्टिं तत्तोर्यं मुच्यते सर्वपातकैः ॥
यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः ।
तथाधमर्षणं सृक्तं सर्वपापापनोदनम् ॥
अथोपतिष्ठेदादित्यं सृष्टिं पुण्यान्विताञ्जलिम् ।
प्रक्षिप्यालोकयन् देवमदृश्यं वेदिकैः परम् ॥
उदुगं चित्रं देवानामित्यादिभिरनन्यधीः ।
हंसः शुचिर्देवेन सावित्र्या च विशेषतः ॥
अन्येषु वेदिकेर्मन्त्रैः सौरैः प्रापप्रणाशनैः ।
सावित्रीं वै जपेत् पञ्चाब्जपयज्ञः स वै स्मृतः ॥
विविधानि पवित्राणि गुह्यविद्यास्तथैव च ।
शतरुद्रियमयश्च शिरः सौरमन्त्राश्च शक्तितः ॥
प्राक्कूलेषु समासीनः कुशेषु प्राङ्मुखः शुचिः ।
तिष्ठन्नेदीक्षमाणोऽर्कं आप्यं कुर्यात् समा-

हितः ॥
स्फाटिकेन्द्राक्षरुद्राक्षपुत्रजीवसमुद्भवैः ।
कर्तव्या अन्नमाला वा उत्तरादुत्तमा स्मृता ॥
जपकाले न भाधेत् नान्यानि प्रेक्षयेद्बुधः ।
न कर्मयोगेच्छेदोमीवान्तास्त्रेव प्रकाशयेत् ॥
गुह्यकाराचराः सिद्धा हरन्ति प्रसभम्भयान् ।
एकान्तेषु शुभे देशे तस्माज्जप्यं समाचरेत् ॥

मध्याह्नः

चखालाशौचिपतितान् दृष्ट्वाचम्य पुनर्जपेत् ।
तेरेव भाषणं कृत्वा स्नात्वा चैव जपेद्बुधः ॥
आचम्य प्रयतो नित्यं जपेद्गुह्यचिदर्पणे ।
सौरान् मन्त्रान् शक्तितो वै पावमानौस्तु
कामतः ॥
यदि स्यात् क्षिन्नवासी वै वारिमध्यगतो जपेत् ।
अन्यथा तु शुचीं भूत्यां दर्भेषु सुसमाहितः ॥
प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्वा ततः क्षितौ ।
आचम्य च यथाशास्त्रं शक्त्वा स्वाध्यायमाच-

रेत् ॥
ततः सन्तर्पयेद्देवावृषीन् पिङ्गणान् क्रमात् ।
आदावोङ्कारमुच्चार्य नमोऽन्ते तर्पयामि च ॥
देवान् ब्रह्मर्षींश्चैव तर्पयेदक्षतोदकेः ।
तिलोदकेः पितृन् भक्त्या स्वच्छजोक्तविधानतः ॥
अन्वारब्धेन सत्येन पाणिना दक्षिणेन च ।
देवर्षींस्तर्पयेद्भीमानुदकाञ्जलिभिः पितृन् ॥
यज्ञोपवीती देवानां निवीती ऋषितर्पणम् ।
प्राचीनावीती पैत्रे तु स्नेन तीर्थेन भावतः ॥
नापीत्य स्नानवस्त्रं वै समाचम्य च वाग्यतः ।
स्त्रैर्मन्त्रैश्चैव देवान् पुण्यैः पत्रैरथान्जलिभिः ॥
ब्रह्मायं ब्रह्मरं सूर्यं तथैव मधुसूदनम् ।
अन्यांश्चाभिमन्तान् देवान् भक्त्या चाक्रोधनो-

ऽत्वरः ॥
प्रदद्यादाय पुण्याणि सृक्तेन पुरुषेण तु ।
आपो वा देवताः सर्वास्तेन सम्यक् समर्चिताः ॥
नमस्कारेण पुण्याणि विन्यसेद्दे एषक् एषक् ।
न विष्ण्वाराधनात् पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् ॥
तस्मादनादिमध्यान्तं नित्यमाराधयेद्हरिम् ॥
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण सृक्तेन पुरुषेण तु ।
नेताभ्यां सदृशो मन्त्रो वेदेष्टुस्तुर्वपि ॥
निवेदेत् स्वमात्मानं विष्णवमन्त्रेण जसि ।
तदात्मा तन्मनाः शान्तस्तद्विष्णोरिति मन्त्रतः ॥
अथवा देवमीशानं भगवन्तं सनातनम् ॥
आराधयेन्महादेवं भावपूतो महेश्वरम् ॥
मन्त्रेण रुद्रगायत्र्या प्रणवेनाथ वा पुनः ।
ईशानेनाथवा रुद्रेस्त्वस्मकेश समाहितः ॥
पुण्यैः पत्रैरथान्जलि चन्दनादिर्महेश्वरम् ।
अथोन्नमः शिवायेति मन्त्रेणानेन योजयेत् ॥
नमस्कुर्यान्महादेवमन्तं सत्यमितीश्वरम् ।
निवेदयौत स्वात्मानं यो ब्राह्मणमितीश्वरे ॥
प्रदक्षिणं द्विजः कुर्यात् पञ्च ब्राह्मण्यं वै जपन् ।
ध्यायेत्तं देवमीशानं योममध्यगतं शिवम् ॥
अथावलोकयेदर्कं हंसः शुचिर्षा ॥

कुर्यात् पञ्च महायज्ञान् गृहं समाहितः ॥
देवयज्ञं पितृयज्ञं ऋषियज्ञं तथैव च ।
मानुष्यं ब्रह्मयज्ञश्च पञ्चयज्ञान् प्रचक्षते ॥
यदि स्यात् तर्पणादस्वाक् ब्रह्मयज्ञः कृतो न हि ।
कृत्वा मनुष्ययज्ञं वै ततः स्वाध्यायमाचरेत् ।
अग्नेः पश्चिमतो देशे भूतयज्ञान्त एव वा ।
कुशासनसमासीनः कुशपाणिः समाहितः ॥
शालाग्नौ लौकिकाग्नौ वा जपे भूत्यामथापि
वा ।

मध्याह्नः

वैश्वदेवनिमित्तं वै देवयज्ञः स वै स्मृतः ॥
यदि स्यात्लौकिके पक्वं ततोऽन्नं तत्र ज्ञयते ।
शालाग्नौ तत्र देवान् विधिरेव सनातनः ॥
देवेभ्यश्च हुतान्दद्यात् शेषान् भूतबलिं हरेत् ।
भूतयज्ञः स वै ज्ञेयो भूतिदः सर्वदेहिनाम् ॥
श्वभ्यश्च श्वपचैभ्यश्च वयोभ्यो नित्यमेव च ।
दद्याद्भूमौ बलिं त्वन्नं पक्षिभ्योऽथ द्विजोत्तमः ॥
सायं चान्नस्य सिद्धस्य कुर्यादेवमतन्द्रितः ।
भूतयज्ञः स्वयं नित्यं सायं प्रातर्विधीयते ॥
एकन्तु भोजयेद्विप्रं पितृनुद्दिश्य सत्तमम् ।
अथवायं यथाशक्ति किञ्चिदन्नं समाहितः ।
वेदतत्त्वार्थविदुषे द्विजायै वोपपादयेत् ॥
पूजयेदतिथिं नित्यं नमस्येदर्थयेद्द्विजम् ।
मनोवाक्कर्मभिः शान्तमागतं स्वयं हन्तु तम् ॥
हन्तकारमथायं वा भिक्षां वा शक्तितो द्विजः ।
दद्यादतिथये नित्यं बुद्ध्या तं परमेश्वरम् ॥
भिक्षामाहुर्ग्रासमात्रमयं स्यात् तच्चतुर्गुणम् ।
पुष्कलं हन्तकारान्तु तच्चतुर्गुणमुच्यते ॥
गोदोहमात्रं कालं वै प्रतीक्ष्यो ह्यतिथिः स्वयम् ।
अभ्यागतान् यथाशक्ति पूजयेदतिथिं यथा ॥
भिक्षां वै भिक्षवे दद्याद्विधिवद् ब्रह्मचारिणे ।
दद्यादन्नं यथाशक्ति त्वर्षिभ्यो लोभवर्जितः ॥
सर्वेषामप्यलभे तु अन्नं गोभ्यो निवेदयत् ।
सुञ्जीत बन्धुभिः सार्द्धं वाग्यतोऽन्नमकुतसयन् ॥
अकृत्वा तु द्विजः पञ्च महायज्ञान् द्विजोत्तमाः ।
सुञ्जीत चेत् समृद्धात्मा तिर्यग्गन्धिनिं स
गच्छति ॥

वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्वा महायज्ञक्रियाचमाः ।
नाश्रयन्त्याशु पापानि देवानामर्चनं तथा ॥
यो मोहादथवालस्यादकृत्वा देवतार्चनम् ।
सुञ्जते स याति नरकान् शूकरेष्वभिजायते ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कृत्वा कर्माणि वै द्विजः ।
सुञ्जीत स्वजनैः सार्द्धं स याति परमां गतिम् ॥”
इति कौर्मि उपविभागे १७ अध्यायः ॥

अत्र भोजनविधिर्भोजनशब्दे द्रष्टव्यः ॥
मध्वलः, (मधुं तत्पर्यायं अलतीति । अल् +
अण् । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धभावाः ।) मधुवारः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मध्वालु, क्ली, (मधु मधुरं आलु । मधुवन्मिश्रत्वा-
त्तथात्वम् ।) मूलविशेषः । मौ आलु इति
भाषा ॥ अस्य गुणाः । रक्तपित्तनाशित्वम् ।
गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । शीतत्वम् । स्तन्यशुक्र-
कारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

मध्वालुकं, क्ली, (मध्वालु + स्वार्थे कन् ।) कन्द-
विशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मौ आलु इति
भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“विदारिकान्दशतावरीविसम्भ्रालशृङ्गाटक-
कशेरुकपिण्डालुकमध्वालुकहस्त्यालुककाष्ठा-
लुकशृङ्गालुकरत्नालुकेन्द्रीवरोतुपलकन्द-प्रभृ-
तीनि ॥”)

मध्वासवः, पुं, (मधु मधूकपुष्परससन्तं कृत
आसवः ।) मधूकपुष्पकृतमद्यम् । तत्पर्यायः ।

मनः

माधवकः २ मधु ३ माध्वीकम् ४ । इत्यमरः ।
२ । १०४१ ॥ (यथा, सुश्रुते १४५ अध्याये ।
“सुखप्रियः स्थिरमहो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ।
मधु मध्वासवश्चेदौ मेहकुष्ठविषापहः ॥”
विवरणमस्य माध्वीकशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
मध्वासवनिकः, पुं, (मध्वासवनसुत्पाद्यत्वेनास्य-
स्थिति । मध्वासवन + ठन् ।) श्रौष्टिकः । इति
शब्दमाला ॥
मध्विजा, स्त्री, (मधु ईजते प्राप्नोति कारणत्वे-
नेति । ईज + कः । पृषोदरादित्वात् इङ् ।)
मदिरा । इति हेमचन्द्रः । ३।५६७ ॥ (गुणादि-
विषयोऽस्या मदिराशब्दे ज्ञातव्यः ॥)
मन, अर्धे । गर्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
पर०-सक०-गर्वे अक०-सेट् ।) मनति । इति
दुर्गादासः ॥
मन, क ड गर्वके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-आत्म०-अक०-स्तम्भने सक०-सेट् ।) क
ड, मानयते । गर्वकोऽहङ्कारः । मनस्तम्भने ।
इति प्राच्यः । मानयते शत्रुं बली स्तम्भनाती-
त्यर्थः । इति रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥
मन, तु क धृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्यनोपधः । मन-
यति । इति दुर्गादासः ॥
मन, द ड बोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तना०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) द ड, मनुते । इति
दुर्गादासः ॥
मन, य औ ड बोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) य ड, मन्यते ।
औ, अमंस्त । इति दुर्गादासः ॥
मनआपः, त्रि, (आप्रोतीति । आप् + अच् ।
मनस आपः ।) मनोज्ञः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
मनः, पुं, (मन्यते सुरभित्वादिगुणेन आद्रियत
इति । मन् + धः ।) जटामांसी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
मनः, [स्] स्त्री, (मन्यते बुध्यतेनेनेति । मन् +
“सर्वधातुभ्योऽसुन् ।” उणा० ४ । १८८ । इति
असुन् ।) लिङ्गशरीरावयवविशेषः । यथा ।
स्त्वशरीराणि सप्तदशावयवानि लिङ्गशरी-
राणि । अवयवास्तु ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं बुद्धि-
मनसौ कर्मेन्द्रियपञ्चकं वायुपञ्चकश्चेति । मनो
नाम सङ्ख्यविकल्पात्मिका अन्तःकरणवृत्तिः ।
मनस्तु कर्मेन्द्रियैः सहितं सत् मनोमयकोशो
भवति । इति वेदान्तसारः ॥ ज्ञानेन्द्रियविशेषः ।
तत्तु बुद्धीन्द्रियाणां यस्यां प्रधानं श्रीकृष्ण-
विभूतिश्च । यथा,—
“इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥”
इति भगवद्गीता ॥
तच्च गम्यस्य सप्तमे मासि जायते । इति
सुखबोधः ॥ (“पञ्चमे मनः प्रतिबुद्धतरं भवति ।”
इति सुश्रुते शरीरस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥ * ॥)
तत्पर्यायः । चित्तम् २ चेतः ३ हृदयम् ४

६०६

मनः

स्वान्तम् ५ हृत् ६ मानसम् ७ । इत्यमरः ।
१ । ४ । ३१ ॥ अनङ्गकम् ८ अङ्गम् ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।
“मनो महान् मतिर्ब्रह्मा पूर्वबुद्धिः स्वाति-
रीश्वरः ।
प्रज्ञा संवित् चित्तिश्च स्रुतिश्च परिपश्यते ।
पर्यायवाचकाः शब्दा मनसः परिकीर्तिताः ॥”
इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥ * ॥
न्यायमते अस्य गुणाः । परत्वम् । अपरत्वम् ।
संख्या । परिमितिः । पृथक्त्वम् । संयोगः ।
विभागः । वेगश्च । मनोयास्याणि यथा ।
सुखम् । दुःखम् । इच्छा । द्वेषः । मतिः ।
यत्नश्च । इदं परमाणुस्वरूपम् । शिरोमणि-
मते वायवोपपरमाणुरूपम् । यथा,—
“परापरत्वं संख्यादाः पञ्च वेगश्च मानसे ।
मनोयास्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः ॥
अयौगपदाज्ज्ञानानां तस्यास्तुल्यमिदमेव ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥
जन्यज्ञानसामान्यं प्रति तद्वृत्तयोः कार-
णम् । यथा, तत्रैव ।
“त्वयो योगो मनसा ज्ञानकारणम् ॥”
तस्य नवगुणा यथा,—
“धैर्योपपत्तिवृत्तिश्च विसर्गः कल्पना क्षमा ।
सदसच्चाश्रुता चैव मनसो नव वै गुणाः ॥”
इति मोक्षधर्मः ॥
अस्य व्याख्या । धैर्यम् १ उपपत्तिः ऊहापोह-
कौशलम् २ वृत्तिः स्मरणम् ३ विसर्गः विप-
रीतसर्गो भ्रान्तिः ४ कल्पना मनोरथवृत्तिः ५
क्षमा ६ सत् वैराग्यादि ७ असत् रागद्वेषादि-
आश्रुता अस्थिरत्वम् ८ । इति तट्टीका ॥ * ॥
अस्य चातुर्विध्यं यथा,—
“मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम् ।
संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया अमौ ॥”
इति वेदान्तः ॥
तस्य अध्यात्मत्वादि यथा,—
“अध्यात्मं मन इत्याहुः पञ्चभूतात्मधारकम् ।
अधिभूतश्च सङ्ख्यश्चन्द्रमाश्चाधिदेवतम् ॥”
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥
तस्य स्वरूपं यथा,—
“अनिरूप्यमदृश्यञ्च ज्ञानमेदं मनः स्मृतम् ॥”
इति ब्रह्मवेवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्यायः ॥
तस्य प्राशस्त्याप्राशस्त्यानुमापकानि यथा,—
“जनाः हृदयं सदाः सुखं च वचनेन वै ।
शिष्ये कर्तव्यायां दौहित्रे बान्धवेषु च ॥
पुत्रे पौत्रे च वचसि प्रतापे यशसि श्रियाम् ।
बुद्धौ वारिणि विद्यायां ज्ञायते हृदयं दृशाम् ॥”
इति ब्रह्मवेवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १ अध्यायः ॥
तस्य बन्धमोक्षहेतुत्वं यथा,—
“मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धस्य विषयासङ्गि मुक्तोर्मिर्विषयं तथा ॥”
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥
(“अतीन्द्रियं पुनर्मनः सत्त्वसंज्ञकं पेत्याहुरेके

मनः

तदर्थान्तरसम्यदायत्तचेष्टम् । चेष्टाप्रत्ययभूत-
मिन्द्रियाणाम् । स्वार्थेन्द्रियार्थसङ्ख्यव्यभिचर-
णाच्चापेक्षमेकस्मिन् पुरुषे सत्त्वरजस्तमः सत्त्व-
गुणयोगाच्च न चानेकत्वं नानेकं ह्येककालमने-
केषु प्रवर्तते ॥ तस्मादेककाला सर्वेन्द्रिय-
प्रवृत्तिः । यद्गुणश्चाभीक्ष्ण्यं पुरुषमनुवर्तते सत्त्वं
तत्सत्त्वमेवोपदिशन्ति ऋषयो बाहुल्यानुश्रयात् ॥
मनः पुरः सरागौन्द्रियाण्यर्थग्रहणसमर्थानि
भवन्ति ॥”
“मनसस्तु चिन्त्यमर्थः । तत्र मनसो बुद्धेश्च
त एव समानातिद्वैतमिध्यायोगाः प्रकृति-
विकृतिहेतवो भवन्ति ॥” इति चरके सूत्र-
स्थाने अष्टमेऽध्याये ॥
“लक्षणं मनसो ज्ञानस्याभावो भाव एव वा ।
सति ह्यास्तेन्द्रियार्थानां सन्निकर्षणं वर्तते ॥
वैधृत्यात्मनसो ज्ञानं सामिध्यात्तच्च वर्तते ।
अगुत्वमथैकत्वं द्वौ गुणौ मनसः स्मृतौ ॥
चिन्त्यविचार्यमह्यश्च ध्येयं सङ्ख्यमेव च ।
यत्किञ्चिन्मनसो ज्ञेयं तत् सर्वं ह्यर्थसंज्ञकम् ॥
इन्द्रियाभियुक्तः कर्म्म मनसस्तस्य नियुक्तः ।
ऊहो विचारश्च ततः परं बुद्धिः प्रवर्तते ॥
इन्द्रियेणैन्द्रियार्थो हि समनश्चैनं गृह्यते ।
कल्पते मनसाप्युर्द्धं गुणतो दोषतो यथा ॥
जायते विषये तत्र या बुद्धिर्निश्चयात्मिका ।
अवस्थते तथा वक्तुं कर्तुं वा बुद्धिपूर्वकम् ॥
या यद्विचिन्त्यमाश्रित्य जन्तोर्बुद्धिः प्रवर्तते ।
याति सा तेन निर्देशं मनसा च मनोभवा ॥
बुद्धौन्द्रियमनोर्थाणां विद्याद् योगधरं परम् ॥”
इति चरके शरीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
सत्त्वगुणयुक्तस्य मनसो गुणा यथा,—
“आस्तिक्यं प्रविभज्य भोजनमनुत्तापश्च तथं
वयो
मेधाबुद्धिदृष्टिचमाश्च करुणा ज्ञानश्च निर्दे-
शता ।
कर्म्मनिन्दितमसृहश्च विनयो धर्मः सदैवा-
दरा-
देते सत्त्वगुणान्वितस्य मनसो गीता गुणा
ज्ञानिभिः ॥”
अस्ति धर्ममोक्षपरलोकादिकमिति बुद्ध्या
चरतीत्यास्तिकस्तस्य भाव आस्तिक्यं अनु-
त्तापः अक्रोधः धृतिः भूतप्रेतस्मरक्रोधलोभा-
द्यावेशराहित्यं ज्ञानमात्मज्ञानम् । निर्देभता
कपटाभावः कर्म्म अनिन्दितं असृहं निष्का-
मश्च ॥ रजोगुणयुक्तस्य मनसो गुणा यथा,—
“क्रोधस्त्राद्वनशीलता च बहुलं दुःखं सुखे-
च्छाधिका
दम्भः कासुकताप्यलीकवचनं चाधीरता-
हृद्वृत्तिः ।
ऐश्वर्यादभिमानितातिश्रयितानन्दोऽधिकश्चा-
टनं
प्रख्याता हि रजोगुणेन सहितस्येते गुणा-
श्चेतसः ॥”

मनःश्रि

अलीकवचनं मिथ्याकथनं अटनं पृथ्वीपरि-
भ्रमणम् ॥ अथ तमोगुणयुक्तस्य मनसो गुणा
यथा,—

“नास्ति क्व सुविषमतातिशयितालस्य च दृष्टा
मतिः
प्रीतिर्निन्दितकर्मशर्मणि सदा निद्रालुताह-
र्निशम् ।
अज्ञानं किल सर्वतोऽपि सततं क्रोधान्वता
मृदता
प्रख्याता हि तमोगुणेन सहितस्यैते गुणा-
श्चितसः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥*॥
सर्वे सान्ता अदन्ताश्चेति प्रमाणात् अका-
रान्तमनशब्दोऽप्यस्ति । यथा, उत्तरगीता-
याम् । १३ अध्याये ।

“मनस्य मनमध्यस्थं मध्यस्थं मनवर्जितम् ।

मनसा मनमालोक्य स्वयं सिद्ध्यन्ति योगिनः ॥”
मनःश्रिः, पुं, (मनो मानसं श्रिलति आकर्षति
स्वगन्धेनेति । श्रिल + कः ।) मनःश्रिला । यथा,
“टङ्कैर्मनःश्रिलगुहैरविदार्यमाणा ॥”

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मनःश्रिला, स्त्री, (मनः श्रिलति आददाति आक-
र्षति गन्धेनेति । श्रिल + कः । स्त्रियां टाप् ।
यद्वा, मनःप्रसादिका श्रिला धातुविशेषः ।)
रक्तवर्णधातुविशेषः । मञ्जुल इति भाषा ॥
(यथा, कुमारः । १ । ५५ ।

“मनःश्रिलाविष्कुरिता निषेदुः

श्लेयनहृष्ट श्रिलातलेषु ॥”

सा तु लक्ष्मीवीर्यम् । इति वैद्यकम् । तत्प-
र्यायः । कुनटी २ मनोज्ञा ३ नागजिह्विका ४ ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥ नेपाली ५
श्रिला ६ । इति रत्नमाला ॥ मनोज्ञा ७ नेपा-
लिका ८ मनोगुप्ता ९ कल्याणिका १० रोग-
श्रिला ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोला १२
द्वितीयध्वजः १३ । इति भावप्रकाशः ॥ अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । स्निग्धत्वम् । लेखनत्वम् ।
विषभूतावेशभयोन्मादनाशित्वम् । वश्यकारि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । तिक्त-
त्वम् । कफनाशित्वम् । सारकत्वम् । कृद्दि-
कारित्वम् । कुष्ठज्वरपाण्डुकासश्वासनाशि-
त्वम् । शुक्रमङ्गलकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
अन्यच्च ।

“मनःश्रिला गुरुर्बल्या सरोणा लेखनी कटुः ।
तिक्ता स्निग्धा विषश्वासकासभूतकफासदुत् ॥

मनःश्रिला मन्दबलं करोति

जन्तुं भुवं शोधनमन्तरेण ।

मलानुबन्धं किल मूत्ररोधं

सशर्करं कृच्छ्रगदश्च कुर्यात् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(अस्याः पर्यायः शोधनं गुणाश्च यथा,—

“मनःश्रिला च नेपाली श्रिलाङ्गा नागजिह्विका ।
मनोज्ञा कुनटी गोली करङ्गी करवीरिका ॥

मनसा

मनोज्ञा ओङ्पुष्याभा श्रस्यते सर्वकर्मसु ॥”
“जयन्ती भृङ्गराजोत्थे रक्तागस्त्यरसैः श्रिला ॥
दोलायन्ते दिनं पाच्या यामं द्वागस्त्य मूत्रके ।
चालयेदारनालेन सर्वरोगेषु योजयेत् ॥”
मतान्तरे मनःश्रिलाशुद्धिर्यथा,—
“अगस्त्यपञ्चतोयेन भाविता सप्तवासरम् ।
ऋद्धवेररसैर्वापि विशुध्यति मनःश्रिला ।
कटुः जिग्धा श्रिला तिक्ता कफघ्नी लेखनी सरा ।
भूतावेशभयं हन्ति कासश्वासहरा शुभा ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारणाधि-
कारे ॥

मननं, स्त्री, (मन्यत इति । मन् + ल्युट् ।) श्रुतस्या-
द्वितीयवस्तुनो वेदान्तार्थानुगुणयुक्तिभिः अन-
वरतमनुचिन्तनम् । इति वेदान्तसारः ॥ बोध-
नम् । (यथा, गायत्रीतन्त्रे । १ । ४ ।

“मननात् पापतस्माति मननात् स्वर्गमश्नुते ।
मननात् मोक्षमाप्नोति चतुर्वर्गमथो भवेत् ॥”
धारणम् । इति मनघातवर्णदर्शनात् । बुद्धिः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मनसा, स्त्री, (मनः भक्ताभीष्टपूरणाय मननं
अस्त्यस्या इति । मनस् + अर्ष आदित्वादच् ।
ततश्चाप् । यद्वा, मनं मननमहङ्कारमिति
यावत् स्यति नाशयतीति । सो + कः ।) देवी-
विशेषः । तत्पर्यायः । कदः २ मनसादेवी ३
विषहरी ४ । इति जटाधरः ॥ अस्याः प्रणाम-
मन्त्रः ।

“आस्तीकस्य सुनेर्माता भगिनी वासुकेस्तथा ।
जरत्कारसुनेः पत्नी मनसादेवि । नमोऽस्तु ते ॥”

इति तस्याः पूजापद्धतिः ॥

तस्या नाम्नां व्युत्पत्तिर्यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।

“श्रूयतां मनसाख्यानं यत् श्रुतं धर्मवक्ततः ।
कन्या सा च भगवती कश्यपस्य च मानसी ॥
तेनेयं मनसादेवी मनसा या च दीयति ।
मनसा ध्यायते या वा परमात्मानमीश्वरी ॥
तेन सा मनसादेवी योगेन तेन दीयति ।
आत्मारामा च सा देवी वैष्णवी सिद्धयोगिनी ॥
त्रिभुगश्च तपस्तप्त्वा कृष्णस्य परमात्मनः ।
जरत्कारशरीरश्च दृष्ट्वा यत् क्षीणमीश्वरः ॥
गोप्रीयतिर्नाम चक्रे जरत्काररिति प्रभुः ।
वाञ्छितश्च ददौ तस्यै कृपया च कृपानिधिः ॥
पूजाश्च कारयामास चकार च पुनः पुनः ।
स्वर्गे च नागलोके च पृथिव्यां ब्रह्मलोकतः ॥
भृशं जगत्सु गौरी सा सुन्दरी च मनोहरा ।
जगद्गौरीति विख्याता तेन सा पूजिता सती ॥
शिवशिव्या च सा देवी तेन शैवीति कीर्तिता ।
विष्णुभक्तातीव श्रद्धैष्णवी तेन नारद ! ॥
नागानां प्राणरक्षित्री यज्ञे जन्मेजयस्य च ।
नागेश्वरीति विख्याता सा नागभगिनीति च ॥
विषं संहर्तुमीशा सा तेन विषहरीति सा ।
सिद्धं योगं हरान् प्राप तेनातिसिद्धयोगिनी ।
महाज्ञानश्च गोप्यश्च नृपसङ्गीवर्गी पराम् ।

मनसा

महाज्ञानयुतां ताश्च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
आस्तीकस्य सुनीन्द्रस्य माता सा च तप-
स्विनः ॥

आस्तीकमाता विख्याता जगत्सु सुप्रतिष्ठिता ॥
प्रिया सुनेर्जरत्कारोर्मुनीन्द्रस्य महात्मनः ।
योगिनो विश्वपूज्यस्य जरत्कारप्रिया ततः ॥
जरत्कारजगद्गौरी मनसा सिद्धयोगिनी ।
वैष्णवी नागभगिनी शैवी नागेश्वरी तथा ॥
जरत्कारप्रियास्तीकमाता विषहरीति च ।
महाज्ञानयुता चैव सा देवी विश्वपूजिता ॥
दादयेतानि नामानि पूजाकाले च यः पठेत् ।
तस्य नागभयं नास्ति तस्य वंशोद्धवस्य च ॥
नागभीति च शयने नागयस्ते च मन्दिरं ।
नागचते महादुर्गे नागवेष्टितविग्रहे ।
इदं स्तोत्रं पठित्वा तु सुच्यते नाच संशयः ।
नित्यं पठेद् यस्तं दृष्ट्वा नागवर्गः पलायते ॥
दशस्रजजपेनैव स्तोत्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ।
स्तोत्रसिद्धिर्भवेद्दयस्य स विषं भोक्तुमीश्वरः ॥
नागौघभूषणं कृत्वा स भवेन्नागवाहनः ।
नागासनो नागतल्पो महासिद्धोभवेन्नरः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते महापुराणे प्रकृतिखण्डे नारा-
यणनारदीये मनसोपाख्याने मनसास्तोत्रं नाम
पञ्चचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ * ॥ तस्याः पूजा-
मन्त्रादि यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।

“पूजाविधानं स्तोत्रं च श्रूयतां सुनिपुणव ! ।
ध्यानश्च सामवेदोक्तं देवीपूजाविधानकम् ॥
श्वेतचम्पकवर्णाभां रत्नभूषणभूषिताम् ।
वह्निशुङ्गांशुकाधानां नागयज्ञोपवीतिनीम् ॥
महाज्ञानयुताश्चैव प्रवरां ज्ञानिनां सतीम् ।
सिद्धाधिष्ठातृदेवीश्च सिद्धां सिद्धिप्रदां भजे ॥
इति ध्यात्वा तु तां देवीं मूलेनैव प्रपूजयेत् ।
नेवेदोर्विदेदीपैः पुष्पधूपानुलेपनैः ॥
मूलमन्त्रश्च वेदोक्तो भक्तानां वाञ्छितप्रदः ।
सुने ! कल्पतरुनाम सुसिद्धो द्वादशाक्षरः ॥
ॐ ह्रीं श्रीं क्रीं ह्रीं मनसादेवे स्वाहेति कीर्तितः ।
पञ्चजम्बजपेनैव मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ॥
मन्त्रसिद्धिर्भवेद्दयस्य स सिद्धो जगतीतले ।
सुधासमं विषं तस्य धन्वन्तरिसमो भवेत् ॥
ब्रह्मनागादसंक्रान्तां सुहृद्गोशाखां यत्नतः ।
आवाह्य देवीमीशान्तां पूजयेद् यो हि

भक्तितः ॥

पञ्चम्यां मनसाख्यायां देवे दद्याच्च यो बलिम् ।
धनवान् पुत्रवाञ्छैव कीर्त्तिमांश्च भवेद्भुवम् ॥
पूजाविधानं कथितं तदाख्यानं निशामय ।
कथयामि महाभाग ! यत् श्रुतं धर्मवक्ततः ॥”
तस्या जन्मकारणं यथा,—

“पुरा नागभयाक्रान्ता बहुवृमानवा भुवि ।

यान् यान् खादन्ति नागाश्च ते न जीवन्ति

नारद ! ॥

मन्त्रांश्च सन्दधे भीतः कश्यपः ब्रह्मणार्थितः ।
वेदवीजानुसारेण त्रौपदेशेन ब्रह्मणः ॥

मनसा

मन्त्राधिष्ठातृदेवीनां मनसां संहजे ततः ।
तपसा मनसा तेन बभूव मनसा च सा ॥”
तस्यास्तपस्यादि यथा,—
“कुमारी सा च सम्भूय जगाम शङ्करालयम् ।
भक्त्या संपूज्य कैलासे तुष्टाव चन्द्रशेखरम् ॥
दिव्यं वर्षसहस्रं तं सिधेवे मुनेः सुता ।
आशुतोषो महेशश्च ताश्च तुष्टो बभूव ह ॥
महाज्ञानं ददौ तस्यै पाठयामास साम च ।
कृष्णमन्त्रं कल्पतरुं ददावष्टाचरं मुने ॥
लक्ष्मीमाया कामबीजं देवन्तं कृष्णपदन्तया ।
त्रैलोक्यमङ्गलं नाम कवचं पूजनक्रमम् ॥
सर्वपूज्यं स्तवनं ध्यानं भुवनपावनम् ।
पुरश्चर्याक्रमश्चापि वेदोक्तं सर्वसम्मतम् ॥
प्राप्ता न्यलुङ्गयाज्ञानं परं न्यलुङ्गयं सती ।
जगाम तपसे साध्वी पुष्करं शङ्कराक्षया ॥
त्रिगुणं तपस्तपत्वा कृष्णस्य परमात्मनः ।
सिद्धा बभूव सा देवी ददर्श पुरतः प्रभुम् ॥
दृष्ट्वा कृष्णार्जुनौ बालाश्च कृपया च कृपानिधिः ।
पूजाश्च कारयामास चकार च स्वयं हरिः ॥
वरश्च प्रददौ तस्यै पूजिता त्वं भवे भव ।
वरं दत्त्वा च कल्याण्यै सद्यश्चान्तर्दधे विभुः ॥
प्रथमे पूजिता सा च कृष्णेन परमात्मना ।
द्वितीये शङ्करेणैव कश्यपेन सुरेण च ॥
मनुना सुनिना चैव नागेन मानवादिना ।
बभूव पूजिता सा च त्रिषु लोकेषु सुव्रता ॥”
तस्या विवाहः स्वामिकर्तृकत्यागश्च यथा,—
“जरत्कारमुनीन्द्राय कश्यपस्तां ददौ पुरा ।
अयाचितो मुनिश्रेष्ठो जयाह ब्रह्मणाक्षया ॥
कृतोदाहं महायोगी विश्रान्तस्तपसा चिरम् ।
सुष्वाप देशा जघने वटस्थले च पुष्करे ॥
निद्रां जगाम च मुनिः स्मृत्वा निद्रेशमीश्वरम् ।
जगामास्तं दिनकरः सायंकाल उपस्थितः ॥
संचिन्त्य मनसा तत्र मनसा सा प्रतिष्ठिता ।
धर्मलोपभयेनैव चकारालोचनं सती ॥
अकृत्वा पश्चिमां सत्यां नित्याश्चैव द्विजन्मनाम् ।
ब्रह्महत्यादिकं पापं लभियति प्रतिर्मम ॥
नोपतिष्ठति यः पूर्वां नोपास्ते यस्तु पश्चिमां ।
स च एवाशुचिर्निर्वाणं ब्रह्महत्यादिकं लभेत् ॥
वेदोक्तमपि संचिन्त्य बोधयामास तं मुनिम् ।
स च बुद्धा मुनिश्रेष्ठश्चुकोप तां दृष्ट्वा मुनिः ॥
जरत्कारुवाच ।
कथं मे सुव्रते ! साध्वि ! निद्राभङ्गः कृतस्त्वया ।
वर्था व्रतादिकं तस्या या भर्तुश्चापकारिणी ॥
तपश्चान्तरात्रैव व्रतं दानादिकश्च यत् ।
भर्तुरप्रियकारिण्याः सर्वं भवति निष्कलम् ॥
यथा प्रियः पूजितश्च श्रीकृष्णः पूजितस्तथा ।
पतिव्रताव्रतार्थश्च पतिरूपी हरिः स्वयम् ॥
सर्वदानं सर्वयज्ञः सर्वतीर्थनिधिवरम् ।
सर्वं व्रतं तपः सर्वसुपवासादिकश्च यत् ॥
सर्वधर्मश्च सत्यश्च सर्वदेवप्रपूजनम् ।
तत्सर्वं स्वामिसेवायाः कलां नार्हन्ति षोड-
शीम् ॥

६०८

मनसा

मुपुष्टे भारते वर्षे पतिसेवां करोति या ।
वैकुण्ठं स्वामिना साहं सा याति ब्रह्मणः
शतम् ॥
विप्रियं कुरुते भर्तुर्विप्रियं वदति प्रियम् ।
असत्कुलप्रजाता या तत्फलं श्रूयतां सति ! ॥
कुम्भीपाकं ब्रजेत् सा च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
ततो भवति चाण्डाली पतिपुत्रविवर्जिता ॥
इत्युक्त्वा च मुनिश्रेष्ठो बभूव स्फुरिताधरः ।
चकम्पे मनसा साध्वी भयेनोवाच तं पतिम् ॥
मनसोवाच ।
सन्ध्यालोपभयेनैव निद्राभङ्गः कृतस्तव ।
कुरु शक्तिं महाभाग ! दुष्टाया मम सुव्रत ! ॥
शृङ्गाराहारनिद्राणां यश्च भङ्गं करोति च ।
स ब्रजेत् कालसूत्रश्च स्वामिनश्च विशेषतः ॥
इत्युक्त्वा मनसादेवी स्वामिनश्चरणाभुजे ।
पपात भक्ता भीता च रुरोद च पुनः पुनः ॥
कुपितश्च मुनिं दृष्ट्वा श्रीसूर्यः शम्भुसुदतम् ।
तत्राजगाम भगवान् सन्ध्याया सह नारद ! ॥
तत्रागत्य मुनिश्रेष्ठमुवाच भास्करः स्वयम् ।
विनयेन च भीतश्च तथा सह यथोचितम् ॥
श्रीसूर्य उवाच ।
सूर्यास्तसमयं दृष्ट्वा धर्मलोपभयेन च ।
बोधयामास त्वां विप्र ! नाहमस्तं गतस्तदा ॥
चमस्व भगवन् ! ब्रह्मन्मां शम्भुं नोचितं मुने ! ॥
ब्राह्मणानाञ्च हृदयं नवनीतसमं तथा ।
तेषां क्षणाहं क्रोधश्च ततो भस्म भवेज्जगत् ॥
पुनः सद्युं द्विजः शक्तो न तेजस्वी द्विजात्
परः ।
ब्राह्मणो ब्रह्मणो वंशः प्रज्वलन् ब्रह्मतेजसा ॥
श्रीकृष्णं भावयेन्नित्यं ब्रह्मच्योतिः सनातनम् ।
सूर्यस्य वचनं श्रुत्वा द्विजः शान्तो बभूव ह ॥
सूर्यो जगाम स्वस्थानं गृहीत्वा ब्राह्मणाग्रिमम् ।
तत्प्राज मनसा विप्रः प्रतिज्ञापालनाय च ॥
रुदन्ती श्रीकण्ठता च हृदयेन विदूयता ।
सा सस्मार गुरुं शम्भुमिष्टदेवं हरिं विधिम् ॥
कश्यपं जन्मदातारं विपत्तौ भयकषिता ।
तत्राजगाम भगवान् गोपीशः शम्भुरेव च ।
विधिश्च कश्यपश्चैव मनसा परिचिन्तितः ॥
दृष्ट्वा विप्रोऽभीष्टदेवं निर्गुणं प्रकृतेः परम् ।
तुष्टाव परया भक्त्या प्रणनाम सहस्रं ॥
नमस्कार शम्भुश्च ब्रह्माणं कश्यपस्तदा ।
कथमागमनं देवा इति प्रश्नं चकार सः ॥
ब्रह्मा तद्वचनं श्रुत्वा सहसा समयोचितम् ।
समुवाच नमस्कृत्य हृषीकेशपदाम्बुजम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
यदि त्यक्ता धर्मपत्नी धर्मिष्ठा मनसा सती ।
कुरुष्यास्यां सुतोत्पत्तिं स्वधर्मपालनाय वै ॥
यती वा ब्रह्मचारी वा भिक्षुश्चैव चरोऽपि वा ।
जायायाश्च सुतोत्पत्तिं कृत्वा पश्चात् त्यजेन्मुने ! ॥
अकृत्वा तु सुतोत्पत्तिं वैरागी यस्त्वजेत् प्रियाम् ।
सवेत्तपस्तपुष्यश्च चालन्याश्च यथा जलम् ॥”
तस्याः पुत्रोत्पत्तिर्यथा,—

मनसा

“ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा जरत्कारमुनीश्वरः ।
चकार तन्नाभिसर्पं योगेन मन्त्रपूर्वकम् ॥
तस्यै शुभाग्रिषं दत्त्वा ययुर्देवा सुदान्विताः ।
सुदान्विता च मनसा जरत्कारमुदान्विताः ॥
मुनेः करस्यर्पमात्रात् सद्यो गर्भो बभूव ह ।
मनसाया मुनिश्रेष्ठ ! मुनिश्रेष्ठ उवाच ताम् ॥”
जरत्कारुवाच ।
गर्भेणानेन मनसे ! तव पुत्रो भविष्यति ।
जितेन्द्रियाणां प्रवरो धार्मिको वैष्णवाग्रणीः ॥
तेजस्वी च तपस्वी च यशस्वी च गुणान्वितः ।
वरो वेदविदाश्चैव ज्ञानिनां योगिनान्तथा ॥
स च पुत्रो विष्णुभक्तो धार्मिकः कुलसुहृदेत् ।
वृत्तान्ति पितरः सर्वे यज्जन्ममात्रतो मुदा ॥
पतिव्रता सुशीला या सा प्रिया प्रियवादिनी ।
धर्मिष्ठपुत्रमाता च कुलजा कुलपालिका ॥
हरिभक्तिप्रदो बन्धुस्तमिष्टं तत्सुखप्रदम् ।
यो बन्धुच्छित् स च पिता हरेर्वत्सं प्रदर्शकः ॥
सा गर्भधारिणी या च गर्भवासविमोचनी ।
विष्णुमन्त्रप्रदाता च स गुरुर्विष्णुभक्तिदः ॥
गुरुश्च ज्ञानदाता च तज्ज्ञानं कृष्णभावनम् ।
आब्रह्मस्तम्भपर्यन्तं यतो विश्वं चराचरम् ॥
आविर्भूतं तिरोभूतं किं वा ज्ञानं तदन्यतः ।
वेदजं योगजं यद्यत्तत्सारं हरिसेवनम् ॥
तत्त्वानां सारभूतश्च हरिरन्यद्विदुष्वनम् ।
दत्तं ज्ञानं मया तुभ्यं स स्वामी ज्ञानदो हि यः ।
ज्ञानात् प्रसूयते बन्धात् स रिपुर्यो हि बन्धदः ॥
विष्णुभक्तियुतं ज्ञानं न ददाति हि यो गुरुः ।
स रिपुः शिष्याघाती च यो हि बन्धान्न मोचयेत् ॥
जननीगर्भजात् क्लेशाद् यमताडनजातया ।
न मोचयेद् यः स कथं गुरुस्तातो हि बान्धवः ॥
परमानन्दरूपश्च कृष्णमार्गमनश्चरम् ।
न दर्शयेद् यः स कथं कीदृशो बान्धवो वृक्षाम् ॥
भज साध्वि ! परं ब्रह्माद्युतं कृष्णश्च निर्गुणम् ।
निर्मलश्च पुरा कर्म भवेद् यत्तुसेवया ध्रुवम् ॥
मया च्छलेन त्वं त्यक्ता चमदेवि ! मम प्रिये ! ।
क्षमायुतानां साध्वीनां सत्त्वात् क्रोधो न विद्यते ॥
पुष्करं तपसे यामि गच्छ देवि ! यथासुखम् ।
श्रीकृष्णचरणाम्भोजध्यानविच्छेदकातरः ॥
धनादिषु स्त्रियां प्रीतिः प्रवृत्तिवत्सं गच्छताम् ।
श्रीकृष्णचरणाम्भोजे निष्पृहाणां मनोरथाः ॥
जरत्कारवचः श्रुत्वा मनसा श्रीकृष्णकातरा ।
सा साशुनेत्रा विनयादुवाच प्राणवत्क्षमम् ॥
मनसोवाच ।
दोषेणाहं त्वया त्यक्ता निद्राभङ्गेन ते प्रभो ! ।
यत्र सरामि त्वं बन्धो ! तत्र मामागमिष्यसि ॥
बन्धुभेदः क्लेशतमः पुत्रभेदस्ततः परः ।
प्राणेशभेदः प्राणानां विच्छेदात् सर्वतः परः ॥
पतिः पतिव्रतानान् शतपुत्राधिकः स्मृतः ।
सर्वस्मात्तु प्रियः स्त्रीणां प्रियस्तेनोच्यते बुधैः ॥
पुत्रे यथैकपुत्राणां वैष्णवानां यथा हरौ ।
नेत्रे यथैकनेत्राणां लघितानां यथा जले ॥
क्षुधितानां यथान्ने च कामुकानां यथा स्त्रियाम्

मनसा

यथा परस्मै चौराणां यथा जारे कुयोषिताम् ॥
विदुषाश्च यथा शास्त्रे वाणिज्ये वणिजां यथा ।
तथा शश्वन्मनः कान्ते साध्वीनां योषितां प्रभो ॥
इत्युक्त्वा मनसा देवी पपात स्वाभिनः पदे ।
क्षयं चकार क्रोडे तां कृपया स कृपानिधिः ॥
नेत्रोदकेन मनसा स्नापयामास तां मुनिः ।
साश्रुणा च मुनेः क्रोडं सिधेच भेदकातरा ॥
तदा ज्ञानेन तौ द्वौ च विशोकौ च बभूवतुः ।
स्नारं स्नारं पदाम्भोजं कृष्णस्य परमात्मनः ॥
जगाम तपसे विप्रः स्वकान्तां सुप्रबोध च ।
जगाम मनसा शम्भोः कैलासं मन्दिरं गुरोः ॥
पार्वती बोधयामास मनसां शोककषिताम् ।
शिवश्चातीव ज्ञानेन शिवेन च शिवालये ॥
सुप्रशस्तदिने साध्वी सुधुवे मङ्गलचणे ।
नारायणांशं पुत्रश्च ज्ञानिनां योगिनां गुरुम् ॥
गर्भस्थितो महाज्ञानं श्रुत्वा शङ्करवक्त्रतः ।
स बभूव च योगीन्द्रो योगिनां ज्ञानिनां गुरुः ॥
जातकं कारयामास वाचयामास मङ्गलम् ।
वेदांश्च पाठयामास शिवाय च शिवः शिशोः ॥
रत्नत्रिकोटिलक्षश्च ब्राह्मणेभ्यो ददौ शिवः ।
पार्वती च गवां लक्षं रत्नानि विविधानि च ॥
शम्भुश्च चतुरो वेदान् वेदाङ्गानैतराणि च ।
बालकं पाठयामास ज्ञानं श्रुत्वा पुत्रं परम् ॥
भक्तिरस्ति स्वकान्ते चाभीष्टदेवे गुरौ हरौ ।
यस्याश्च तेन लवपुत्रो बभूवास्त्रीक एव च ॥
जगाम तपसे विष्णोः पुष्करं शङ्कराज्ञया ।
संप्राप्य च महामन्त्रं तपश्च परमात्मनः ॥
दियं वर्षत्रिलक्षश्च तपस्तप्त्वा तपोधनः ।
आजगाम महायोगी नमस्कृतुं शिवं प्रभुम् ॥
शङ्करश्च नमस्कृत्य कृत्वा च बालकं पुरः ।
सा चाजगाम मनसा कश्यपस्याश्रमं पितुः ॥
तां सपुत्रां सुतां दृष्ट्वा सुदं प्राप प्रजापतिः ।
शतलक्षश्च रत्नानां ब्राह्मणेभ्यो ददौ मुने । ॥
ब्राह्मणान् भोजयामास सोऽसंख्यानं श्रेयसे
शिशोः ।
अदितिश्च दितिश्चान्या सुदं प्रापुः परन्तथा ॥
सा सपुत्रा च सुचिरं तस्यौ तातालये तदा ।
तदीयं पुनराख्यानं वक्ष्यामि तन्निशामय ॥”
तस्या माहात्म्यं यथा,—
“अथाभिमन्युतनये ब्रह्मशापः परीक्षिते ।
बभूव सहसा ब्रह्मन् ! देवदोषेण कर्मणा ॥
सप्ताहे समतीते तु तत्तत्कक्षाश्च भोक्षति ।
शशापः शङ्करी नृपतिं कौशिक्याश्च जलेन च ॥
राजा श्रुत्वा तत्प्रवृत्तिं गङ्गाद्वारं जगाम सः ।
तत्र तस्यौ च सप्ताहं शुश्राव धर्मसंहिताम् ॥
सप्ताहे समतीते तु गच्छन् तत्तत्कं पथि ।
धन्वन्तरिर्नृपं भोक्तुं ददर्श गामुको नृपम् ॥
तयोर्वभूव संवादः सुप्रीतिश्च परस्परम् ।
धन्वन्तरिर्मणिं प्राप तत्तत्कः खेच्छया ददौ ॥
स ययौ तं गृहीत्वा च तुष्टः प्रहृष्टमानसः ।
तत्तत्को भक्षयामास नृपश्च मन्त्रकस्थितम् ॥
राजा जगाम वैकुण्ठं स्नारं स्नारं हरिं गुरुम् ।

६०८

मनसा

सत्कारं कारयामास पितुर्जन्मेजयः शुचा ॥
राजा चकार यज्ञश्च सर्पसत्रं ततो मुने । ।
प्राणांस्तत्याज सर्पाणां समूहो ब्रह्मतेजसा ॥
स तत्तत्कक्ष भीतश्च महेन्द्रं शरणं ययौ ।
सेन्द्रश्च तत्तत्कं हन्तुं विप्रवर्गः समुद्यतः ॥
अथ देवाश्च मुनयश्चायुर्मनसान्तिकम् ।
तान्नुद्यत्वा महेन्द्रश्च भयकातरविह्वलः ॥
तत आस्तीक आगत्य यज्ञश्च मातुराज्ञया ।
महेन्द्रतत्तत्कप्राणान् ययाचे भूमिपं वरम् ॥
ददौ वरं वृषभेष्टः कृपया ब्राह्मणाज्ञया ।
यज्ञं समाप्य विप्रेभ्यो दक्षिणाश्च ददौ मुदा ॥
विप्राश्च मुनयो देवा गत्वा च मनसान्तिकम् ।
मनसा पूजयामासुस्तुष्टुश्च पृथक् पृथक् ॥
शक्रः सम्भृतसम्भारो भक्तियुक्तः सदा शुचिः ।
मनसा पूजयामास तुष्टाव परमादरम् ॥
दत्त्वा षोडशोपचारं बलिश्च तत्प्रियं तदा ।
प्रददौ परितुष्टश्च ब्रह्मविष्णुशिवाज्ञया ॥
संपूज्य मनसादेवीं प्रययुः खालयश्च ते ।
इत्येवं कथितं सर्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”
इन्द्रकृतमनसापूजास्तोत्रे यथा,—

नारद उवाच ।

“केन तुष्टाव स्तोत्रेण महेन्द्रो मनसां सतीम् ।
पूजाविधिक्रमं तस्याः श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥

श्रीनारायण उवाच ।

सुखातः शुचिराचान्तो धृत्वा धौते च वाससी ।
रत्नसिंहासने देवीं वासयामास भक्तितः ॥
स्वर्गगङ्गाजलेनैव बहुकुम्भास्थितेन च ।
स्नापयामास मनसां महेन्द्रो वेदमन्त्रतः ॥
वाससी वासयामास वह्निशुद्धे मनोहरे ।
सर्वाङ्गे चन्दनं दत्त्वा पादार्घ्यं भक्तिसंयुतः ॥
गणेशश्च दिनेशश्च वह्निं विष्णुं शिवं शिवाम् ।
संपूज्यादौ देवष्टकं पूजयामास तां सतीम् ॥
ॐ ह्रीं श्रीं मनसादेयै स्वाहेत्येवमन्त्रतः ।
दशाक्षरेण मूलेन ददौ सर्वं यथोचितम् ॥
दत्त्वा षोडशोपचारं दुर्लभं दुर्लभां हरिः ।
भक्त्या च पूजयामास ब्रह्मणा प्रेरितो मुदा ॥
वाद्यं नानाप्रकारश्च वादयामास तत्र वै ।
बभूव पुष्पवृष्टिश्च नभसो मनसोपरि ॥
देवविप्राज्ञया तत्र ब्रह्मविष्णुशिवाज्ञया ।
तुष्टाव साश्रुनेत्रश्च पुलकाक्षितविग्रहः ॥

महेन्द्र उवाच ।

देवि ! त्वां स्तोतुमिच्छामि साध्वीनां प्रवरां
वराम् ।
परात्पराश्च परमां नहि स्तोतुं क्षमोऽधुना ॥
स्तोत्राणां लक्षणं वेदे स्वभावाख्यानतत्परम् ।
न क्षमः प्रकृतं वक्तुं गुणानां तव सुव्रते ! ॥
शुद्धसत्त्वस्वरूपा त्वं कोपहिंसाविवर्जिता ।
न च शम्भो मुनिस्तेन त्यक्तया च त्वया यतः ॥
त्वं मया पूजिता साध्वी जननी च यथादितिः ।
दयारूपा च भगिनी क्षमारूपा यथा प्रकृः ॥
त्वया मे रक्षिताः प्राणाः पुत्रदाराः सुरेश्वरि !
अहं करोमि त्वां पूज्यां प्रीतिश्च वर्द्धते मम ।

मनसा

नित्या यद्यपि पूज्या त्वं भवेच्च जगद्भिके ! ।
तथापि तव पूजाश्च वर्द्धयामि च सर्वतः ॥
ये त्वामाधातुसंक्रान्त्यां पूजयिष्यन्ति भक्तितः ।
पञ्चम्यां मनसाख्यायामीशां त्वां वा दिने दिने ॥
पुत्रपौत्रादयस्तेषां वर्द्धन्ते च धनानि च ।
यशस्विनः कीर्त्तिमन्तो विद्यावन्तो गुणान्विताः ॥
ये त्वां न पूजयिष्यन्ति निन्दन्त्यज्ञानतो जनाः ।
लक्ष्मीहीना भविष्यन्ति तेषां नागभयं सदा ॥
त्वं स्वयं स्वर्गलक्ष्मीश्च वैकुण्ठे कमलालया ।
नारायणांशो भगवान् जरत्कार्मुनीश्वरः ॥
तपसा तेजसा त्वाश्च मनसा सख्ये पिता ।
अस्माकं रक्षणायैव तेन त्वं मनसाभिधा ॥
मनसा देवितुं शक्ता स्वात्मना सिद्धयोगिनी ।
तेन त्वं मनसादेवी पूजिता वन्दिता भवे ॥
यां भक्त्या मनसा देवाः पूजयन्त्यनिष्टं भृशम् ।
तेन त्वां मनसां देवीं प्रवदन्ति पुराविदः ॥
सत्त्वरूपा च देवि ! त्वं शश्वत्सत्त्वनिवेद्यया ।
यो हि यद्भावयेन्नित्यं स तत् प्राप्नोति तत्त्वतः ॥
इन्द्रश्च मनसां ज्ञात्वा गृहीत्वा भगिनीश्च
ताम् ।

प्रजगाम स्वभवनं भूधावासःपरिच्छदाम् ॥
पुत्रेण सार्द्धं सा देवी चिरं तस्यौ पितुर्गृहे ।
भाटभिः पूजिता शश्वत्मान्या वन्द्या च सर्वतः ॥
गोलीकात् सुरभी ब्रह्मन् ! तत्रागत्य सुपूजि-
ताम् ।

तां स्नापयित्वा क्षीरेण पूजयामास सादरम् ॥
ज्ञानश्च कथयामास गोप्यं सर्वसुदुर्लभम् ।
तथा देया पूजिता सा स्वर्लोकश्च पुनर्ययौ ॥
इदं स्तोत्रं पुण्यवीजं तां संपूज्य च यः पठेत् ।
तस्य नागभयं नास्ति तस्य वंशोद्भवस्य च ॥
विधं भवेत् सुधातुल्यं सिद्धस्तोत्रो यदा भवेत् ।
पञ्चलक्षजपेनैव सिद्धस्तोत्रो भवेन्नरः ।
सर्पशायी भवेत् सोऽपि निश्चितं सर्पवाहनः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४६ अध्यायः ॥
धन्वन्तरिकृतमनसाध्यानपूजादि यथा,—

धन्वन्तरि उवाच ।

“इहागच्छ जगद्गौरि ! गृहाण मम पूजनम् ।
पूज्या त्वं त्रिषु लोकेषु परा कश्यपकन्यके ! ॥
त्वया जितं जगत् सर्वं देवि ! विष्णुस्वरूपया ।
तेन तेऽस्तप्रयोगश्च न कृतो रणभूमिषु ॥
इत्युक्त्वा संयतो भूत्वा भक्तिनम्रात्मकन्वरः ।
गृहीत्वा शुक्लकुसुमं ध्यानं कर्तुं समुद्यतः ॥
चारुचम्पकवर्णाभां सर्वाङ्गसुमनोहराम् ।
इन्द्रहास्यप्रसन्नास्यां शोभितां सख्यवाससा ॥
कवरीभारशोभाद्यां रत्नाभरणभूषिताम् ।
सर्वाभयप्रदां देवीं भक्तानुग्रहकातराम् ॥
सर्वविद्याप्रदां शान्तां सर्वविद्याविशारदाम् ॥
नागेन्द्रवाहिनीं देवीं भजे नागेश्वरीं पराम् ॥
ध्यात्वेवं कुसुमं दत्त्वा नानाद्रव्यसमन्वितम् ।
दत्त्वा षोडशोपचारं पूजयामास तां प्रिये ! ॥
स्तोत्रश्चकार भक्त्या च पुलकाक्षितविग्रहः ।
पुटाञ्जलिधृतो भूत्वा भक्तिनम्रात्मकन्वरः ॥”

मनस्का

धन्वन्तरिवाच ।

नमः सिद्धिस्वरूपायै सिद्धिदायै नमो नमः ।
 नमः कश्यपकन्यायै वरदायै नमो नमः ॥
 नमः शङ्करकन्यायै शङ्करायै नमो नमः ।
 नमस्ते नागवाहिन्यै नागेश्वर्यै नमो नमः ॥
 नमो नागभगिन्यै च योगिन्यै च नमो नमः ।
 नमोऽस्तीकजन्यै च जनन्यै जगतां नमः ॥
 नमो जरत्कारुणान्ते जरत्कारुण्यै नमः ॥
 नमश्चिरं तपस्विन्यै सुखदायै नमो नमः ।
 नमस्तपःस्वरूपायै फलदायै नमो नमः ॥
 सुशीलयै च साध्वै च शान्तायै ते नमो नमः ।
 इत्येवमुक्त्वा भक्त्या च प्रणमाम प्रयत्नतः ॥
 तुष्टा देवी वरं दत्त्वा सत्वरं स्नातयं ययौ ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे धन्वन्तरिदर्प-
 भङ्गमनसाविजयो नाम ५१ अध्यायः ॥ * ॥
 (कामरूपस्थितनदीविशेषः । यथा, कालिका-
 पुराणे । ७४ । ३३ ।
 “ततस्तु मनसा नाम नदी पुण्यतमा परा ।
 शरित्वा मनसास्था तु लब्धविद्वतातिता ॥
 वैशाखं सकलं मासं यस्यां स्नात्वा नरोत्तमः ।
 विष्णुलोकमवाप्तेव ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥”)
 मनसादेवी, स्त्री, (मनसा चासौ देवी चेति ।
 यदा, मनसा दीयतीति । दिव् + अच् ।
 डीप् । “मनसः संज्ञायाम् ।” ६ । ३ । ४ ।
 इति विभक्त्यलुक् च ।) मनसा । इति जटा-
 धरः ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १४६ । ११८ ।
 “सम्पूज्य मनसादेवौ प्रययुः स्नातयच्च ते ॥”)
 अस्या विवरणं मनसाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 मनसिजः, पुं, (मनसि जायत इति । जन् + जः ।
 “हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।” ६ । ३ । ६ ।
 इत्यलुक् ।) कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २७ ॥
 (यथा, प्राकृतले द्वितीयाङ्के ।
 “कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावंदर्शना-
 श्वासि ।
 अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना
 कुरुते ॥”)
 मनोजाते, चि ।
 मनसिप्रयः, पुं, (मनसि प्रेते इति । प्री +
 “अधिकरणे प्रेते ।” ३ । २ । १५ । इति अच् ।
 “हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।” ६ । ३ । ६ ।
 इत्यलुक् ।) कामदेवः । इति हलायुधः ॥
 मनकारः, पुं, (मनसि मनसो वा कारो निश्चय
 इति । यद्वा, कृ + भावे घञ् । मनसः कारो-
 विकारः करणमिति वा ।) मनसः सुखादिः ।
 तत्प्रायः । चित्ताभोगः २ । इत्यमरः । १ ।
 ५ । ५ ॥ हे मनसः सुखादौ तत्परत्वे एकस्मिन्
 विषये मनसः पुनः पुनः प्रवृत्तिराभोगः ।
 आभोगस्तत्प्रायमिति सर्वानन्दः । स्थिर-
 मित्यर्थः । आपार इत्यपरे । वाञ्छितवस्तु-
 प्राप्त्या चित्तस्य निराकाङ्क्षता । आभोगः
 परिपूर्णतेति परे । अनागतचित्तनादिरूपो
 मनस्कार इत्यपरे । मनसो मनसि वा कारो

मनस्वि

निश्चयो मनस्कारः सेतु कथेति सः । मनसि
 करणं मनसि कारः इत्यपि दृश्यते अत्र बाहु-
 ल्यात् सप्तम्याः अलुक् । इति तट्टीकायां भरतः ॥
 मनस्तापः, पुं, (मनसः तापः पीडा ।) मनः-
 पीडा । यथा, गारुडे १११ अध्याये ।
 “मनस्तापं न कुर्वीत आपदं प्राप्य पार्थिवः ।
 समबुद्धिः प्रसन्नात्मा सुखदुःखे समो भवेत् ॥”
 अनुतापः । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
 “ब्राह्मणेन यदा देवात् द्विजं यज्ञोपवीतकम् ।
 मनस्तापेन शुद्धिः स्यादापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥”
 मनस्तालः, पुं (तल्यत इति । तल प्रतिष्ठायाम् +
 घञ् । मनसि तालः प्रतिष्ठा यस्य ।) दुर्गायाः
 सिंहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (हरितालः ।
 तत्र क्लीबत्वमपि । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “हरितालं मनस्तालं वर्णकं नटभूषणम् ॥”)
 मनस्यं, चि, (मने मनसि वा तिष्ठतीति । स्या +
 कः । पक्षे विसर्गस्य लोपः ।) मनोऽवच्छिन्नम् ।
 अन्तःकरणस्थितम् । यथा,—
 “मनस्यं मनमध्यस्थं मध्यस्थं मनवर्जितम् ।
 मनसा मनमालोक्य स्वयं सिद्धान्तिं योगिनः ॥”
 इति श्रीमदुत्तरगीतासुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
 योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ब्रह्मनिर्गुण्यं
 नाम १ अध्यायः ॥ “तादृशब्रह्मापरोक्षेण सुच्यते
 इत्याह मनस्यमित्यादि । मनस्यं मनोऽव-
 च्छिन्नम् । मनमध्यस्थं मनःसाक्षीभूतम् । मध्यस्थं
 सर्वसाक्षीभूतम् । मनवर्जितं सङ्कल्पविक-
 ल्यादिरहितम् । मनमवबोध्यात्मकम् । तदेवं
 मनसा परिशुद्धान्तःकरणेन । आलोक्य तद्
 गोचरापरोक्षचरमवृत्तिं लब्ध्वा । योगिनः
 ज्ञानिनः । स्वयमेव सिद्धान्तिं निवृत्ताविद्यका
 मुक्ता भवन्तीत्यर्थः ।” इति श्रीमदुत्तरगीतायाः
 सुबोधिन्यां टीकायां श्रीगौडपादाचार्यविर-
 चितायां १ अध्यायः ॥ * ॥ सर्वे सान्ता अद-
 न्ताश्चेति प्रमाणादत्र मनशब्दोऽकारान्तः ।
 मनःस्थितम् । यथा,—
 “आजन्मं मन्मथस्यं यदपि मम मनोमध्यतः
 कापि नाभूत्
 तत्ते पुण्यप्रतापादिह शरदि सतः सिद्धमाभूत्
 सुखेन ॥”
 इत्युद्धटः ॥
 मनस्विनी, स्त्री, (प्रशस्तं मनोऽस्थस्याः इति ।
 मनस् + विनि । डीप् ।) प्रशस्तमनाः स्त्री ।
 यथा, कुमारसम्भवे । ३ । ३२ ।
 “मनस्विनीमानविघातदवं
 तदेव जातं वचनं स्मरस्य ॥”
 नृकण्ठोः पत्नी । यथा, मार्कण्डेयपुराणे ५२ । १७ ।
 “प्राणश्चैव नृकण्ठश्च पिता मम महायशः ।
 मनस्विन्यामहं तस्मात् पुत्रो वेदशिरा मम ॥”
 प्रजापतिपत्नी । सा च सोमस्य वसोर्जननी ।
 यथा, महाभारते । १ । ६६ । १६ ।
 “धूम्रायास्तु धरः पुत्रो ब्रह्मविद्यो भुवस्तथा ।
 चन्द्रमास्तु मनस्विन्याः श्वसायाः श्वसनस्तथा ॥”)

मनीषी

मनस्वी, [न] पुं, (प्रशस्तं मनोऽस्थस्येति ।
 मनस् + विनिः ।) शरभः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्रशस्तमनोयुक्ते, चि । यथा,—
 “मनस्विगर्हितः पन्थाः समारोढुमसाम्पुतम् ॥”
 इति कारकटीकायां दुर्गादासः ॥
 मनाक्, य, (मन्यते इति । मन ज्ञाने + बाहुल-
 कात् आक्प्रत्ययः ।) अल्पम् । इत्यमरः । ३ ।
 ४ । ८ ॥ (यथा, भागवते । १ । १० । ३५ ।
 “मरुधन्वमतिक्रम्य सौवीराभीरयोः परान् ।
 आनतान् भागवोपागाच्छ्रान्तवाहो मनाग्-
 विभुः ॥”)
 मन्दः । इति मेदिनी । अथय-के, ११ ॥
 मनाका, स्त्री, (मन्यत इति । मन + “बलाका-
 दयश्च ।” उणा० ४ । १४ । इत्याकः । टाप् ।)
 हस्तिनी । इत्युणादिकोषः ॥
 मनाकरं, क्ली, (मनाक् यथा तथा करोतीति ।
 कृ + अच् ।) मङ्गल्या । मल्लिकागन्धयुक्तागुल ।
 इति शब्दचन्द्रिका । (मनाक् अल्पस्य करः ।)
 इषत्कारके, चि ॥
 मनायी, स्त्री, (मनोः पत्नीति । मनु + “मनोरौ
 वा ।” ४ । १ । ३८ । इति डीप् उदात्तकारश्च ।)
 मनोः पत्नी । इति जटाधरः ॥
 मनावी, स्त्री, (मनोः स्त्री । मनु + “मनोरौ वा ।”
 ४ । १ । ३८ । इति डीप् औकारश्चान्तादेशः ।)
 मनुपत्नी । इति सुभबोध्याकरणात् ॥ (यथा,
 शतपथब्राह्मणे । १ । १ । ४ । १६ ।
 “सा मनोरैव जायां मनावीं प्रविवेश ॥”)
 मनितां, चि, (मन बोधे + क्तः ।) ज्ञातम् । इत्य-
 मरः । ३ । १ । १० ॥
 मनीकं, क्ली, (मन्यते श्रीभार्गमाद्रियते इति । मन्
 + “अलीकादयश्च ।” उणा० ४ । २५ । इति
 कीकन्प्रत्ययेन निपातनात् साधु ।) अङ्ग-
 नम् । इत्युणादिकोषः ॥
 मनीषा, स्त्री, (ईष् + अच् । टाप् । मनस ईषा
 गमनम् । “शकन्वादिसु पररूपं वाच्यम् ।”
 १ । १ । ६४ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या साधुः ।)
 बुद्धिः । इत्यमरः । १ । ७ । ५ ॥ (यथा,
 ऋग्वेदे । १ । ५४ । ८ ।
 “असमं चतुससमा मनीषा ॥”
 सुतिः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ८३ । १० ।
 “उत प्रजाभ्योऽविदो मनीषाम् ॥”
 “मनीषां सुतिमविदं प्राप्तवानसि ॥” इति
 तद्वाक्ये सायनः ॥)
 मनीषी, [न] पुं, (मनीषा अस्थस्येति । मनीषा +
 व्रीह्यादित्वात् इतिः ।) पण्डितः । इत्यमरः ।
 २ । ७ । ५ ॥ (यथा च मनौ । १ । १७ ।
 “यन्मूर्त्तगवयवाः सृज्यास्तस्येमान्याश्रयन्ति षट् ।
 तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य मूर्त्तिं मनीषिणः ॥”)
 बुद्धियुक्ते, चि ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६ । ४५ ।
 “चत्वारि वाक् परिमिता पदानि
 तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥”
 “मनीषिणो मेधाविनः ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥)

मनुः

मनुः, स्त्री, (मनु + "शृष्टृत्विहीति ।" उणा० १।११। इति उः ।) पृक्ता । इति राज-निर्घण्टः ॥ (मनोः पत्नीति । मनु + "मनोरौ वा ।" ४।१।३८। इत्यत्र "वा यद्वयेन द्वावपि विकल्पीते । तेन त्रैलोक्यं भवति । मनोः स्त्री मनायी मनावी मनुः ।" इति काशिकोक्तः पक्षे ङीवभावः ।) मनुपत्नी । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥

मनुः, पुं, (मन्यते इति । मन + "शृष्टृत्विहीति ।" उणा० १।११। इति उः ।) ब्रह्मणः पुत्रः । स च प्रजापतिर्धर्मशास्त्रवक्ता च । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥ मनुष्यः । इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ८।४७।४। "मनोर्विश्वस्य धेदिम आदित्याराय ईशते-२नेहसो वज्रतयः सुजतयो वज्रतयः ॥" "मनोः मनुष्यस्य ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥) जिनभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मन्त्रः । इति जटाधरः ॥ (यथा, गौतमीयतन्त्रे । ७।५। "गोहिरण्यकवस्त्रादौस्त्रोषयेद् गुरुमात्मनः । यथा ददाति सन्तुष्टः प्रसन्नवदनो मनुम् ॥"*) प्रतिकल्पे चतुर्दश मनवो भवन्ति तेषां नामानि यथा । स्वायम्भुवः १ स्वरोचिषः २ उत्तमः ३ तामसः ४ रैवतः ५ चाक्षुषः ६ एते गताः । वैवस्वतः ७ । वर्त्तमानोऽयम् । सावर्णिः ८ दक्षसावर्णिः ९ ब्रह्मसावर्णिः १० धर्मसावर्णिः ११ रुद्रसावर्णिः १२ देव-सावर्णिः १३ इन्द्रसावर्णिः १४ एते भविष्यन्ति । इति श्रीभागवते ८ स्कन्धे १ अध्यायः ॥ * ॥ एतेषामुत्पत्तिर्यथा,—

"आदौ मनुर्ब्रह्मपुत्रः शतरूपपतिर्ब्रह्मा । धर्मिष्ठानां वरिष्ठश्च गरिष्ठो मनुषु प्रभुः ॥ स्वायम्भुवः शम्भुशिष्यो विष्णुव्रतपरायणः । जीवन्मुक्तो महाज्ञानी भवतः प्रपितामहः ॥ संप्राप कृष्णदास्यश्च गोलोकश्च जगाम सः । ढङ्गा सुक्तं खपुत्रश्च प्रहृष्टश्च प्रजापतिः ॥ तुष्टाव शङ्करं तुष्टः सृष्ट्वा मनुमन्यकम् । स च स्वयम्भूपुत्रश्च पुरः स्वायम्भुवो मनुः ॥ स्वरोचिषो मनुश्चैव द्वितीयो वर्द्धनन्दनः । राजा वदान्यो धर्मिष्ठः स्वायम्भुवसमो महान् ॥ प्रियव्रतसुतावन्यो द्वौ मनु धर्मिष्ठां वरौ । तौ तृतीयचतुर्थौ च वैष्णवौ तामसोत्तमौ ॥ तौ च शङ्करशिष्यौ च कृष्णभक्तिपरायणौ । धर्मिष्ठानां वरिष्ठश्च रैवतः पञ्चमो मनुः ॥ षष्ठश्च चाक्षुषो ज्येष्ठो विष्णुभक्तिपरायणः । आह्रदेवः सूर्यसुतो वैष्णवः सप्तमो मनुः ॥ सावर्णिः सूर्यतनयो वैष्णवो मनुश्चष्टमः । नवमो दक्षसावर्णिर्विष्णुव्रतपरायणः ॥ दशमो ब्रह्मसावर्णिर्ब्रह्मज्ञानविशारदः । ततश्च धर्मसावर्णिर्मनुरेकादशः स्मृतः ॥ धर्मिष्ठश्च वरिष्ठश्च वैष्णवानां सदा व्रती । ज्ञानी च रुद्रसावर्णिर्मनुश्च द्वादशः स्मृतः ॥ धर्मात्मा देवसावर्णिर्मनुश्च त्रयोदशः ।

मनुः

चतुर्दशो महाज्ञानी चेन्द्रसावर्णिरेव च ॥" इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥ अपि च । स्वायम्भुवः १ । स च गायत्र्या ब्रह्मणो जातः । अस्य पुत्राः दश । अग्निप्रः । अग्निवाहुः । रिफः । सबलः । ज्योतिष्मान् । द्युतिमान् । हयः । मेधाः । मेधातिथिः । वसुश्च । स्वरोचिषः २ । अस्य पुत्राश्चत्वारः । नभः । नभस्यः । प्रहृतिः । भावश्च । औत्तमिः ३ । अस्य पुत्राः दश । ईषः । ऊर्जः । भूर्जः । शुचिः । शुक्रः । मधुः । माधवः । नभस्यः । नभः । सहश्च । तामसः ४ । अस्य पुत्रा दश । अकल्मषः । तपोधन्वी । तपोमलः । तपोधनः । तपोरतिः । तपस्यः । तपोद्युतिः । परन्तपः । तपोभागी । तपोयोगी च । रैवतः ५ । तस्य पुत्राः दश । अरुणः । तत्त्व-दर्शी । वित्तवान् । हयपः । कपिः । सुक्तः । निरतसुकः । सत्तः । निर्मोहः । प्रकाशकश्च । चाक्षुषः ६ । स च ध्रुवपौत्रात् रिपुञ्जयात् ब्रह्मरौहित्र्यां वीरयकन्यायां वैरिण्यां जातः । तस्य भार्या नङ्गला । तस्य पुत्राः दश । उरुः । पुरुः । शतदुम्नः । तपस्वी । सत्यवाक् । कविः । अग्निशुष्पः । अतिरात्रः । खच्छस्त्रः । अभि-मन्युश्च । वैवस्वतः ७ । स च सूर्यात् संचायां जातः । तस्य पुत्राः दश । इलः । इक्ष्वाकुः । कुशनाभः । अरिष्टः । रिष्टः । नरिष्यन्तः । कुरूषः । शर्यातिः । पृषधः । नाभागश्च । सावर्णिः ८ । स च सूर्यात् ह्यायायां जातः । तस्य पुत्राः दश । धृतिः । वरीयान् । यवसः । सुवर्णः । रुष्टिः । चरिणुः । ईषः । सुमतिः । वसुः । शुभ्राश्च । रौच्यः ९ । असौ रुचिः प्रजापतेः पुत्रः । भौत्यः १० । असौ भूतिनामक-प्रजापतेः पुत्रः । मेरुसावर्णिः ११ । असौ ब्रह्मणः पुत्रः । ऋतुः १२ । ऋतुधामा १३ । विष्वक्-सेनः १४ । इति मात्से नवमाध्यायावधि एकविंशत्तथापथ्यन्तम् ॥ क्रमशस्तेषां विव-रणानि यथा, १ स्वायम्भुवः । यथा, मार्कण्डेये ५२ अध्याये ॥

"मनोः स्वायम्भुवस्यासन् दश पुत्रास्तु तत्समाः । वैरिणं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपञ्चता । सप्तसुद्रा करवती प्रतिवर्धे निवेशिता ॥"

२ स्वरोचिषः । यथा, तत्रैव ६७ अध्याये ।

मार्कण्डेय उवाच ।

"ततः स्वरोचिषं नाम्ना द्युतिमन्तं प्रजापतिम् । मनुश्चकार भगवांस्तस्य मन्वन्तरं शृणु ॥ तत्रान्तरे तु ये देवा सुनयस्तनुसुताश्च ये । भौपालाः क्रौटुके । ये तान् गदतस्त्रं निशामय ॥ देवाः पारावतास्तत्र तथैव तुषिता द्विज ! । स्वरोचिषेऽन्तरे चेन्द्रो विपश्चिदिति विवृतः ॥ ऊर्जस्तमस्तथा प्राणो दत्तो लिङ्गमस्तथा । निखरश्चावर्वीरांश्च तत्र सप्तर्षयोऽभवन् ॥ चैत्र-किंपुरुषाद्याश्च सुतास्तस्य महात्मनः । सप्तासन् सुमहावीर्याः पृथिवीपरिपालकाः ॥

मनुः

तस्य मन्वन्तरं यावत्तावत्तदंशविस्तरे । भुक्तेयमवनिः सर्वा द्वितीयं वै तदन्तरम् ॥ स्वरोचिषस्तु चरितं जन्म स्वरोचिषस्य च । निशम्य सुच्यते पापैः श्रद्धादो हि मानवः ॥" अस्यान्यद्विवरणं तत्रैव ६१ अध्यायमारभ्य ६६ अध्यायपर्यन्तं द्रष्टव्यम् ॥ ३ औत्तमः । यथा, तत्रैव ७३ अध्याये ।

मार्कण्डेय उवाच ।

"मन्वन्तरे तृतीयेऽस्मिन् औत्तमस्य प्रजापतेः । देवानिन्द्रश्चैव भूपान् निबोध गदतो मम ॥ स्वधामानस्तथा देवा यथानामानुकारिणः । सत्याश्च द्वितीयोऽन्यस्त्रिदशानां तथा गणः ॥ तृतीये तु गणो देवाः शिवाश्चा सुनिसत्तम ! । शिवाः स्वरूपतस्ते तु श्रुताः पापप्रणाशनाः ॥ प्रतर्दनाश्च गणो देवानां सुनिसत्तम ! । चतुर्थस्तत्र कथित औत्तमस्यान्तरे मनोः ॥ वशवर्त्तिनः पञ्चमेऽपि देवास्तत्र गणो द्विज ! । यथाख्यातस्वरूपास्तु सर्व एव महासुने ! ॥ एते देवगणाः पञ्च स्मृता यज्ञभुजस्तथा । मन्वन्तरे मनुश्चे सर्वे द्वादशका गणाः ॥ तेषामिन्द्रो महाभागस्ते लोके स गुरुर्भवेत् । शतं क्रतूनामाह्वय सुशान्तिर्नाम नामतः ॥ यस्योपसर्गनाशाय नामाक्षरविभूषिता । अद्यापि मानवैर्गाथा गीयते तु महीतले ॥ सुशान्तिर्देवराट् कान्तः सुशान्तिं स प्रयच्छति । सच्चितः शिवसत्यादौस्तथैव वशवर्त्तिनः ॥ अजः परशुचिर्द्विभ्यो महाबलपराक्रमाः । पुत्रास्तस्य मनोरासन् विख्यातास्त्रिदशो-पमाः ॥

तत्सृष्टिसम्भवेभूमिः पालिताभूत्तरेऽन्यैः । यावन्मन्वन्तरं तस्य मनोरुतमतेजसः ॥ चतुर्थ्युगानां संख्याता साधिका ह्येकसप्ततिः । कृतत्रेतादिसंज्ञानां यान्युक्तानि युगे मया ॥ स्वतेजसा हि तपसो वशिष्ठस्य महात्मनः । तनयाश्चान्तरे तस्मिन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥ तृतीयमेतत्कथितं तव मन्वन्तरं मया ॥" अस्यान्यद्विवरणं तत्रैव ६८ अध्यायमारभ्य ७२ अध्यायपर्यन्तं द्रष्टव्यम् ॥ ४ तामसः । यथा, तत्रैव ७४ अध्याये ।

"तामसाख्यो मनुर्भूतस्य मन्वन्तरं शृणु । ये देवा यत्ननिर्यश्च देवेन्द्रो ये तथर्षयः । ये पुत्राश्च मनोस्तस्य पृथिवीपरिपालकाः ॥ सत्यास्तथान्ये सुधियः सुरूपा हरयस्तथा । एते देवगणास्तत्र सप्तविंशतिका सुने ! ॥ महाबलो महावीर्यः शतयज्ञोपलक्षितः । शिखरिन्द्रस्तथा तेषां देवानामभवद्विसुः ॥ ज्योतिर्ग्रामा पुयुः काथश्चैत्रोऽग्निर्वैलकस्तथा । पीवरश्च तथा ब्रह्मन् । सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥ नरः चान्तिः शान्तदान्तजारुजङ्गादयस्तथा । पुत्रास्तु तामसस्यासन् राजानः सुमहाबलाः ॥" अस्यान्यद्विवरणं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ ५ रैवतः । यथा, तत्रैव ७५ अध्याये ।

मनुः

मार्कण्डेय उवाच ।

“तामादाय ततो भूपः स्वमेव नगरं ययौ ।
तस्मादजायत सुतो रेवतां रेवतो मनुः ॥
समेतः सकलैर्धर्मैर्मानवैरपराजितः ।
विज्ञाताखिलशास्त्रार्थो वेदविद्यार्थशास्त्रवित् ॥
तस्य मन्वन्तरे देवान् सुनिदेवैर्नृपार्थिवान् ।
कथ्यमानान्मया ब्रह्मन् । निबोध सुसमाहितः ॥
सुमेधसस्तत्र देवास्तथा भूपतयो द्विज । ।
वैकुण्ठस्वामितामश्च चतुर्दश चतुर्दश ॥
तेषां देवगणानान् चतुर्णामपि चेश्वर । ।
नाम्ना विभुर्भूदिन्द्रः प्रतयस्त्रीपलचक्रः ॥
हिरण्यलोमा वेदश्रीरुर्ध्वाहुस्तथापरः ।
वेदबाहुः सुधामा च पर्जन्यश्च महासुनिः ॥
वशिष्ठश्च महाभागो वेदवेदान्तपारगः ।
एते सप्तर्षयश्चासन् रेवतस्यान्तरे मनोः ॥
बलवन्सुमहावीर्यः सुययस्त्वथापरः ।
सत्यकाद्यास्तथैवासन् रेवतस्य मनोः सुताः ॥
रेवतान्तास्तु मनवः कथिता ये मया तव ।
स्वायम्भुवाश्रया ह्येते स्वारोचिषन्ते मनुम् ॥”
अस्यान्यद्विवरणं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ ६ चाक्षुषः ।
यथा, तत्रैव ७६ अध्याये ।
“तस्य मन्वन्तरेणस्य येऽन्तरिदृशा द्विज । ।
ये चर्षयस्तथैवेन्द्रो ये सुताश्चास्य तान् ऋणु ॥
आर्या नाम सुरास्तत्र तेषामेकोऽष्टको गणः ।
प्रख्यातकर्मणां विप्र । यज्ञे ह्यभुजामयम् ॥
प्रख्यातबलवीर्याणां प्रभामखलदुष्टशाम् ।
द्वितीयश्च प्रसूताख्यो देवानामष्टको गणः ॥
तथैवाष्टक एवान्यो भयान्यो देवतागणः ।
चतुर्थश्च गणस्तत्र युयगाखस्तथाष्टकः ॥
लेखसंज्ञास्तथैवान्ये तत्र मन्वन्तरे द्विज । ।
पञ्चमे च गणे देवास्तत्संज्ञा ह्यष्टताशिनः ॥
प्रतं क्रतूनामाहुत्य यस्तेषामधिपोऽभवत् ।
मनोजवस्तथैवेन्द्रः संख्यातो यज्ञभागभुक् ॥
सुमेधा विरजाश्चैव हविष्मत्सुमतो मधुः ।
अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तासन्निति चर्षयः ॥
उरुपुरुषस्तदुन्नप्रसूताः सुमहाबलाः ।
चाक्षुषस्य मनोः पुत्राः पृथिवीपतयोऽभवन् ॥”
अस्यान्यद्विवरणं तत्रैवाध्याये द्रष्टव्यम् ॥ ७ वैव-
स्वतः । यथा, तत्रैव ७६ अध्याये ।

मार्कण्डेय उवाच ।

“आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्वे मरुद्गणाः ।
भृगवोऽङ्गिरसश्चाष्टौ यत्र देवगणाः स्मृताः ॥
आदित्या वसवो रुद्रा विज्ञेया काश्यपात्मजाः ।
साध्याश्च वसवो विश्वे धर्मपुत्रगणास्त्रयः ॥
भृगोस्तु भृगवो देवाः पुत्रा ह्यङ्गिरसः सुताः ।
एष सर्गश्च मारीचो विज्ञेयः साम्प्रताधिपः ॥
ऊर्जस्वी नाम चैवेन्द्रो महात्मा यज्ञभागभुक् ।
अतीतानागता ये च वर्तन्ते साम्प्रतश्च ये ॥
सर्वे ते त्रिदशेन्द्रास्तु विज्ञेयास्तुल्यलक्षणाः ।
सहस्राक्षाः कुलिशिनः सर्वे एव पुरन्दराः ॥
मधवन्तो वृषाः सर्वे षडङ्गिनो गजगामिनः ।
ते शतक्रतवः सर्वे भूताभिभवतेजसः ॥

६१२

मनुः

धर्मादौः कारणैः शुद्धैराधिपत्यगुणान्विताः ।
भूतभयभवनाथाः ऋणु चैतत् त्रयं द्विज ॥
भूर्लोकोऽयं स्मृता भूमिरन्तरिक्षं दिवः स्मृतम् ।
दिव्याख्यश्च तथा स्वर्गस्तैलोक्यमिति गद्यते ॥
अत्रिश्चैव वशिष्ठश्च काश्यपश्च महाहृषिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥
तथैव पुत्रो भगवानुचीकश्च महात्मनः ।
जमदग्निस्तु सप्तैते सुनयोऽथ तथान्तरे ॥
इन्द्राकुनभगश्चैव धृष्टशर्मातिरेव च ।
नरिष्यन्तश्च विख्यातो नाभगो दिष्ट एव च ॥
क्रुषश्च पुष्यश्च वसुमान् लोकाविश्रुतः ।
मनोर्वैवस्वतस्यैते नव पुत्राः प्रकीर्तिताः ॥
वैवस्वतमिदं ब्रह्मन् । कथितन्ते मयान्तरम् ।
अस्मिन् श्रुते नरः सदाः पठिते चैव सत्तमः । ।
सुच्यते पातकैः सर्वैः पुण्यश्च महद्भुते ॥”
अस्यान्यद्विवरणं ७७-७८ अध्यायेऽर्द्रष्टव्यम् ॥
८ सावर्णिः । यथा, तत्रैव ८० अध्याये ।

मार्कण्डेय उवाच ।

“कथितस्तव सावर्णिश्चायासंज्ञासुतश्च यः ।
पूर्वजस्य मनोस्तुल्यः स मनुर्मविताष्टमः ॥
रामो आसो गालवश्च दीप्तिमान् कृप एव च ।
ऋष्यशृङ्गस्तथा द्रोणिस्तत्र सप्तर्षयोऽभवन् ॥
सुतपाश्चामिताभाश्च सुख्याश्चैव त्रिधा सुराः ।
विंशकः कथिताश्चैषां त्रयाणां त्रिगुणो गणः ॥
तपस्तपश्च प्रश्रुश्च द्युतिर्व्योतिः प्रभाकरः ।
प्रभासो दयितो धर्मस्तेजोरश्मिश्च वक्रतुः ॥
इत्यादिकस्तु सुतपा देवानां विंशको गणः ।
प्रभुर्विभुर्विभासादस्तथान्यो विंशको गणः ॥
सुराणाममितानान् तृतीयमपि मे ऋणु ।
दमो दान्तो ऋतः सोमो विन्ताद्याश्चैव विंशतिः ॥
सुख्या ह्येते समाख्याता देवा मन्वन्तराधिपाः ॥
मारीचस्यैव ते पुत्राः काश्यपस्य प्रजापतेः ॥
भविष्याश्च भविष्यन्ति सावर्णस्यान्तरे मनोः ।
तेषामिन्द्रो भविष्यस्तु बलिर्वैरोचनिर्मणे । ।
पाताल आसी योऽद्यापि दैत्यः समयवन्धनः ।
विरजाश्चावैवीरश्च निर्मोहः सत्यवाक् कृतिः ॥
विष्णाद्याश्चैव तनयाः सावर्णस्य मनोर्नृपाः ॥”
अस्यान्यद्विवरणं तत्रैव ८१-८३ अध्यायेषु द्रष्ट-
व्यम् ॥ ९ दक्षसावर्णिः । यथा, तत्रैव ८४
अध्याये ।

“दक्षपुत्रश्च सावर्णो भावी यो नवमो मनुः ।
कथयामि मनोस्तस्य ये देवा सुनयो नृपाः ॥
पारामरीचिभर्गाश्च सुधर्माणस्तथा सुराः ।
एते त्रिधा भविष्यन्ति सर्वे द्वादशका गणाः ॥
तेषामिन्द्रो भविष्यस्तु सहस्राक्षो महाबलः ।
साम्प्रतं कार्तिकेयो यो वङ्गपुत्रः षडाननः ॥
अद्भुतो नाम शक्रोऽसौ भावी तस्यान्तरे मनोः ।
मेधातिथिर्वसुः सत्यो व्योतिष्मान् द्युतिर्मांस्तथा ॥
सप्तर्षयोऽन्यः सबलस्तथान्यो ह्ययवाहनः ।
धृष्टकेतुर्वर्हकेतुः पञ्चहस्तो निरामयः ।
पृथुश्रवास्तथाचिष्मान् भूदुरिन्धो वृहद्भयः ॥
एते नृपसुतास्तस्य दक्षपुत्रस्य वै नृपाः ॥”

मनुः

१० ब्रह्मसावर्णिः । यथा, तत्रैव ८४ अध्याये । ।
“मनोस्तु दशमस्यान्यच्छृणु मन्वन्तरं द्विज । ॥
मन्वन्तरे च दशमे ब्रह्मपुत्रस्य धीमतः ।
सुखासीना निरुद्धाश्च त्रिःप्रकाराः सुराः
स्मृताः ।
प्रतसंख्या हि ते देवा भविष्या भाविनो मनोः ।
यत् प्राणिनां प्रतं भावि तद्देवानां तदा प्रतम् ॥
प्रान्तिरिन्द्रस्तथा भावी सर्वैरिन्द्रगुणैर्युतः ।
सप्तर्षींस्तान् निबोध त्वं ये भविष्यन्ति वै तदा ॥
आपोऽर्धर्निहविष्मांश्च सुकृती सत्य एव च ।
नाभागोऽप्रतिमश्चैव वाशिष्ठश्चैव सप्तमः ॥
सुचैत्रश्चोत्तमौजाश्च भूमिसेनश्च वीर्यवान् ।
प्रतानीकोऽथ हृषभो ह्यनमित्रो जयद्रथः ॥
भूरिदुन्धुः सुपर्वा च तस्यैते तनया मनोः ॥”
११ धर्मसावर्णिः । यथा, तत्रैव ।
“भविष्या धर्मपुत्रस्य सावर्णस्यान्तरं ऋणु ॥
विहङ्गमाः कामगाश्च निर्माणरतयस्तथा ।
त्रिःप्रकारा भविष्यन्ति एकैकस्मिन्प्रतौ गणाः ॥
मासर्तुर्दिवसा ये तु निर्माणपतयस्तु ते ।
विहङ्गमा रात्रयोऽथ मौहूर्त्ताः कामगा गणाः ॥
इन्द्रो वृषाख्यो भविता तेषां प्रख्यातविक्रमः ।
हविष्मांश्च वरिष्ठश्च ऋषिरन्यस्तथारुणिः ॥
निश्वरश्चानवश्चैव विदिष्यान्त्यो महासुनिः ।
सप्तर्षयोऽन्तरे तस्मिन्नमिदेवश्च सप्तमः ॥
सर्वजगः सुशर्मा च देवानौकः पुरुहूतः ।
हेमधन्वा दृढायुश्च भाविनस्तत्सुता नृपाः ॥”
१२ रुद्रसावर्णिः । यथा, तत्रैव ।
“द्वादशे रुद्रपुत्रस्य प्राप्ते मन्वन्तरे मनोः ।
सावर्णाख्यस्य ये देवा सुनयश्च ऋणुश्च तान् ॥
सुधर्माणः सुमनसो हरिता रोहितास्तथा ।
सुवर्णाश्च सुरास्तत्र पञ्चैते दशका गणाः ॥
तेषामिन्द्रस्तु विज्ञेय ऋतधामा महाबलः ।
सर्वैरिन्द्रगुणैर्युतः सप्तर्षीर्नपि मे ऋणु ॥
द्युतिस्तपस्वी सुतपास्तपोऽर्धर्निस्तपोनिधिः ।
तपोरतिस्तथैवान्यः सप्तमस्तु तपोधृतिः ॥
देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः ।
मित्रवान् मित्रविन्दश्च भाविनस्तत्सुता
नृपाः ॥”

१३ रौच्यः । यथा, तत्रैव ।
“त्रयोदशस्य पण्याये रौच्याख्यस्य मनोः सुतान् ।
सप्तर्षींश्च नृपाश्चैव गदतो मे निशामय ॥
सुधर्माणः सुरास्तत्र सुकर्माणस्तथापरे ।
सुशर्माणः सुरा ह्येते समस्ता सुनिसप्तमः ॥
महाबलो महावीर्यस्तेषामिन्द्रो दिवस्पतिः ।
भविष्यानथ सप्तर्षीन् गदतो मे निशामय ॥
धृतिमानययश्चैव तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः ।
निर्मोहः सुतपाश्चान्यो निष्कर्म्यश्च सप्तमः ॥
चित्रसेनो विचित्रश्च नयतिर्निर्भयो दृढः ।
सुनेत्रः चक्षुर्बुद्धिश्च सुव्रतश्चैव तत्सुताः ॥”
१४ भौत्यः । यथा, तत्रैव १०० अध्याये ।
“भौत्यो नाम मनुस्तस्य पुत्रो भूतेरजायत ।
तस्य मन्वन्तरे देवानृषीन् भूपांश्च मे ऋणु ॥

मनुः

मनुष्यः

मनोज

भविष्यस्य भविष्यांस्तु गदतो मम विस्तरात् ।
 देवेन्द्रो यश्च भविता तस्य विख्यातकर्मणः ॥
 चाक्षुषाश्च कनिष्ठाश्च पवित्रा भ्राजिरास्तथा ।
 धारावृक्षाश्च इत्येते पञ्च देवगणाः स्मृताः ॥
 अक्षिरिन्द्रस्तदा तेषां त्रिदशानां भविष्यति ।
 महाबली महावीर्यः सर्वैरिन्द्रगुणैर्युतः ॥
 अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च शुचिर्मत्तोऽथ माधवः ।
 शुक्रोऽजितश्च सप्ते ते तदा सप्तर्षयः स्मृताः ॥
 गुरुर्गभीरो ब्रह्मश्च भरतोऽनुयहस्तथा ।
 स्त्रीमानो च प्रतीरश्च विष्णुः संक्रन्दनस्तथा ॥
 तेजस्वी सुबलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः ।
 चतुर्दश मयैतस्ते मन्वन्तरसुदाहृतम् ॥
 मन्वन्तरकथाश्रवणफलमाह तत्रैव १०० अध्याये ।
 “श्रुत्वा मन्वन्तराणीत्यं क्रमेण मुनिसत्तम ।
 अग्न्याप्रोति मनुजस्तथाक्षीणाश्च सन्ततिम् ॥
 श्रुत्वा मन्वन्तरं पूर्वं धर्ममाप्नोति मानवः ।
 स्वारोचिषस्य श्रवणात् सर्वकामानवाप्नुते ॥
 यौत्तमेधनमाप्नोति ज्ञानश्चाप्नोति तामसे ।
 रौते च श्रुते बुद्धिं सुरुपां विन्दते स्त्रियम् ॥
 आरोग्यश्चाक्षुषे पुंसां श्रुते वैवस्वते बलम् ।
 गुणवत्पुत्रपौत्रान् सूर्यसावर्णिके श्रुते ॥
 माहात्म्यं ब्रह्मसावर्णे धर्मसावर्णिकेऽशुभम् ।
 मतिमाप्नोति मनुजो रुद्रसावर्णिके जयम् ॥
 ज्ञातिश्रेष्ठो गुणैर्युक्तो दक्षसावर्णिके श्रुते ।
 निष्ठातयत्यरिबलं रौच्यं श्रुत्वा नरोत्तमः ॥
 देवप्रसादमाप्नोति भौत्ये मन्वन्तरे श्रुते ।
 तथाप्तिहोत्रं पुत्रांश्च गुणयुक्तानवाप्नुते ॥
 सर्वाण्यनुक्रमादयश्च शृणोति मुनिसत्तमः ।
 मन्वन्तराणि तस्यापि श्रूयतां फलमुत्तमम् ॥
 तत्र देवाशुषीनिद्रात्मनूस्तनयानृषान् ।
 वंशांश्च श्रुत्वा सर्वेभ्यः पापेभ्यो विप्रमुच्यते ॥
 देवर्षीन्द्रपुत्राश्चान्ये ये तत्कल्मन्तराधिपाः ।
 ते प्रीयन्ते तथा प्रीताः प्रयच्छन्ति शुभां मतिम् ॥
 ततः शुभां मतिं प्राप्य कृत्वा कर्म तथा शुभम् ।
 शुभां गतिमवाप्नोति यावदिन्द्रास्तुर्दश ॥
 सर्वे स्युर्हृतवः सेन्वाः सर्वे सौम्यास्तथा ग्रहाः ।
 भवन्त्यसंश्रयं श्रुत्वा क्रमान्मन्वन्तरस्थितिम् ॥
 विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १६ ।
 “विश्वकर्मा मनुस्त्वष्टा स्थविरो स्थविरो ध्रुवः ॥
 मननप्रधानो विद्वान् । यथा, वाजसनेयसंहि-
 तायाम् । १५ । ४६ ।
 “तस्मिन्नहं निदधे नाकेऽभिं यमाहुर्मनवस्त्रीर्ण-
 वर्हिषम् ॥
 “मनवः मननप्रधाना विदांसः ॥” इति तद्वाक्ये
 महीधरः ॥
 अन्तःकरणम् । यथा, भागवते ।
 ६ । ४ । २५ ।
 “देहोऽसवोऽन्ता मनवो भूतमात्रा
 नात्मानमन्युश्च विदुः परं यत् ॥
 “मनवोऽन्तःकरणानि ॥” इति तद्वाक्यायां श्रीधरः ॥
 कृशाश्वस्य पुत्रमेदः । यथा, भागवते । ६ । १२० ।
 “कृशाश्वोऽर्चिषि भार्यायां धूमकेतुमजीजनत् ।
 विषयायां वेदशिरः देवं वयुर्न मनुम् ॥”

मनुजः, पुं, (मनोजात इति । जन् + डः ।)
 मनुष्यः । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥ (यथा,
 विष्णुपुराणे । १ । ६ । १० ।
 “स्वर्गापवर्गौ मानुष्यात् प्राप्नुवन्ति नरा सुने ।
 यथाभिरुचितं स्थानं तदुयान्ति मनुजा
 दिजः ॥”)
 मनुजी, स्त्री, (मनुज + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 मानुषी । इति जटाधरः ॥ (टाप् इत्येके । यथा,
 हरिवंशे । १७६ । २३ ।
 “विद्याधराणां नारीषु साध्वीषु मनुजास्तु च ॥”)
 मनुभूः, पुं, (मनोभवंतीति । भू + क्तिप् । मनु-
 भूत्पत्तिस्थानं यस्येति वा ।) मनुष्यः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 मनुराट्, [ज्] पुं, (मनुः मानव इव राजते
 इति । राज् + क्तिप् । मनुष्यवदाचारवत्त्वादस्य
 तथात्वम् ।) कुबेरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मनुषी, स्त्री, (मनुष्यस्य स्त्री । मनुष्य + “ह्य-
 गवयसुक्यमनुष्यमस्यानामप्रतिषेधः ।” ४ । १ ।
 ६३ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता ङीष् । “हलस्तद्धि-
 तस्य ।” ६ । ४ । १५० । इति यशोपः ।)
 मानुषी । इति शब्दरत्नावली ॥
 मनुष्यः, पुं, (मनोरपत्यमिति । मनु + “मनो-
 र्जातावन्यतौ युक्च ।” ४ । १ । १६१ । इति
 यत् युगागमश्च ।) मनोरपत्यम् । तत्पर्यायः ।
 मानुषः २ मर्त्यः ३ मनुजः ४ मानवः ५ नरः
 ६ । इत्यमरः । ३ । ६ । १ ॥ भूमिजः ७ द्विपदः
 ८ चेतनः ९ भूष्यः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मनुः ११ पञ्चजनः १२ पुरुषः १३ पुरुषः १४
 पुमान् १५ ना १६ । इति शब्दरत्नावली ॥
 मर्त्यः १७ विट् १८ । इति जटाधरः ॥ * ॥
 (यथा, मनुः । १ । ४३ ।
 “रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरा-
 युजाः ॥”)
 स तु अर्वाकस्रोतो ब्रह्मणो नवमः सर्ग एक-
 विधश्च । यथा,—
 “अर्वाकस्रोतस्तु नवमः क्षत्तरेकविधो नृणाम् ।
 रजोऽधिकाः कर्मपरा दुःखे च सुखमानिनः ॥”
 इति श्रीभागवते । ३ । १० । २४ ।
 अपि च ।
 “तस्यापि ध्यायतः सर्गं सत्याभिधायिनस्ततः ।
 प्रादुर्बभूव चायत्तादर्वाकस्रोतस्तु साधकः ॥
 यस्मादर्वाकं प्रवर्तन्ते ततोऽर्वाकस्रोतस्तु ते ।
 ते च प्रकाशबहुलास्तमोद्विक्तरजोऽधिकाः ॥
 तस्मात्ते दुःखबहुला भूयो भूयश्च कारिणः ।
 प्रकाशा बहिरन्तश्च मनुष्याः साधकास्तु ते ॥”
 इति बृह्मपुराणे सर्गाक्षयननामाध्यायः ॥ * ॥
 मनुष्यजन्मसुत्तिकारणं यथा,—
 “विस्तृतिहेतुकान्या तु नरयोनिः क्षतात्मनाम् ।
 नासृजन्ति हि संसारे विभ्रान्तमनसो गताः ॥
 जीवा मानुष्यतां मन्ये जन्मनामश्रुतेरपि ।
 तदीदृक् दुर्लभं प्राप्य सुत्तिद्वारं विचेतसः ॥
 पतन्ति भूयः संसारे विष्णुमायाविमोहिताः ।

सुदुस्तरापि दुःसाध्या माया कृष्णस्य मोहिनी ॥”
 इति तत्रैव शुद्धिव्रतनामाध्यायः ॥ * ॥
 “मनुष्याणां पिता माता भ्राता च श्रीहरिर्यथा ।
 विशेषतो मनुष्याणां पिता माता जनार्दनः ।
 भ्राता च सर्वलोकानां वात्सल्यगुणसागरः ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे ७८ अध्यायः ॥ * ॥
 स त्रिविधो यथा,—
 “यजन्ते सात्विका देवान् यश्चरन्तसि राक्षसाः ।
 प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥
 इति श्रीभगवद्गीतायां १७ अध्यायः ॥
 “ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राक्षसाः ।
 जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥”
 इति तत्रैव १४ अध्यायः ॥
 (त्रि, स्तुतिकारकः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५६ । ४ ।
 “होता मनुष्यो न दक्षः ॥”
 “मनुष्यो लौकिको वन्द्यो दातारं प्रभुं बहु-
 विधया स्तुत्या स्तौति ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥
 मनुष्यसम्बन्धी । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६२ । ११ ।
 “प्रमिनती मनुष्या युगानि ॥”
 “मनुष्या मनुष्याणां सम्बन्धीनि युगानि क्षत-
 चेतादीनि प्रमिनती स्वगमनागमनाभ्यां प्रक-
 र्षेण हिंसन्ती ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥ मनुष्य-
 दहितः । यथा, ऋग्वेदे । २ । १८ । १ ।
 “दशरिचो मनुष्यः स्वर्गः ॥”
 “मनुष्यो मनुष्याणां दितः स्वर्गः स्वर्गस्य
 दाता ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥)
 मनुष्यधर्मा, [न] पुं, (मनुष्यस्य धर्म आचारो
 यस्य । “धर्मादनिच् केवलात् ।” ५ । ४ । १२४ । इति
 समासान्तोऽनिच् ।) कुबेरः । इत्यमरः । २ । ६ । १० ॥
 मनुष्ययज्ञः, पुं, (मनुष्येभ्यो मनुष्यार्थं यो यज्ञः ।)
 अतिथिपूजनम् । इति नृयज्ञशब्ददर्शनात् ॥
 (यथा, शतपथब्राह्मणे । ११ । ५ । ६ । १ ।
 “तान्येव महासत्राणि भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः
 पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति ॥”)
 मनुष्यी, स्त्री, (मनुष्य + गौरादित्वात् ङीष् ।
 योपधप्रतिषेधे “ह्यगवयसुक्यमनुष्यमस्याना-
 मप्रतिषेधः ।” इति ङीष् यलोपाभावः ।) मानुष-
 स्त्रीजातिः । तत्पर्यायः । मानुषी २ नारी ३
 मानवी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ मर्त्या ५
 मनुजी ६ नरी ७ । इति जटाधरः ॥
 मनोगुप्ता, स्त्री, (मनसा मनःशब्देन गुप्तिव ।)
 मनःशिला । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥
 मनोजन्मा, [न] पुं, (मनसो जन्म यस्य ।)
 कल्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मनोजवः, पुं, (मनस इव जवोऽस्य । एकदेव सर्व-
 गामित्वात् तथात्वम् ।) विष्णुः । यथा, महा-
 भारते दानधर्मे सहस्रनामस्तोत्रम् । १३ ।
 १४६ । ८७ ।
 “मनोजवस्तीर्थकरो वसुरेता वसुप्रदः ॥”
 (मनसश्चित्तस्य जवः ।) मनसो वेगः । इति
 याकरणम् ॥ (अनिलपत्राः शिवायाः पुत्रः ।
 यथा, हरिवंशे । ३ । ४२ ।

मनोज्ञ

“अनिलस्य शिवा भार्या यस्याः पुत्रो मनो-
जवः ॥”)
रुद्रस्य पुत्रमेदः । यथा, मार्कण्डेये । ५२ । ११ ।
“मनोजवस्तथा शुक्रो लोहिताङ्गो मनोजवः ॥”
तीर्थमेदः । यथा, महाभारते । ३ । ८३ । ८५ ।
“मनोजव नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥”
वृष्टमन्वन्तरस्त्रिन्द्रः । यथा, मार्कण्डेये । ७६ । ५३ ।
“मनोजवस्तथैवेन्द्रः संख्यातो यज्ञभागभुक् ॥”
मेधातिथेः पुत्रमेदः । यथा, भागवते । ५ । २० ।
२५ । “तस्य प्रियव्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधा-
तिथिः । सोऽपि विभज्य सप्तवर्षाणि पुत्रनामानि
तेषु स्वात्मजान् पुरोजवमनोजववेपमानधूम्रा-
नीकचित्ररेफविन्धाधारसंज्ञान् निघाप्ताधि-
पतीन् स्वयं भगवत्यन्त आवेशितमतिस्तपो-
वनं प्रविवेश ॥”)
मनोजवः, चि, (मनो जवं वेगवद्वयस्मिन् । यदा,
मनो जवति पितायमिति कृत्वा धावत्यस्मिन्
इति । जु सौत्रधातुः + अच् ।) पिठतुल्यः । तत्प-
र्यायः । पिठसन्निभः । इत्यमरः । ३ । १ । १३ ॥
अतिशयवेगवान् । (यथा, मार्कण्डेये । २१ । ८ ।
“तमन्वधावहेगेन तुरगोऽसौ मनोजवः ॥”)
मनोजवसः, चि, (मनो जवत्यस्मिन् । जु + बाहुल-
कात् असच् ।) पिठसन्निभः । इत्यमरटीकायां
स्वामी । ३ । १ । १३ ॥
मनोजवा, स्त्री, (मनो जवत्यस्मिन् । जु + अच्
टाप् ।) अग्निजिह्वावृक्षः । इति जटाधरः ॥
(गुणादिविवर्तिरस्या अग्निजिह्वाशब्दे ज्ञातया ॥
वृद्धिजिह्वाविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ६६ । ५४ ।
“मनोजवा च या जिह्वा लघिमा गुणलक्षणा ।
तथा नः पाहि पापेभ्य रेहि काच महा-
भयात् ॥”
स्कन्दस्य मातृगणमेदः । यथा, महाभारते ।
६ । ४६ । १६ ।
“मनोजवा कण्टकिनी प्रधसा पूतना तथा ॥”
कौचदीपस्य नदीविशेषः । यथा, मातृस्ये ।
१२१ । ८७ ।
“गौरी कुसुदती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा ॥”
मन इव जवो यस्याः । वेगविशिष्टायां स्त्रियाम् ।
यथा, महाभारते । १ । १५६ । १८ ।
“अहःसु विहरानेन यथाकामं मनोजवा ॥”)
मनोजवङ्घ्रिः, पुं, (मनोजस्य कामस्य वृद्धिर्यस्मात् ।)
कामवृद्धिचतुषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मनोज्ञ, स्त्री, (मनो जानाति ज्ञापयति तोषय-
तीति । अन्तर्भूतार्थार्थे ज्ञा + कः ।) सरल-
काष्ठम् । इति रत्नमाला ॥
मनोज्ञ, चि, (मनसा जानातीति । ज्ञा + कः ।
यदा, मनः ज्ञापयति तोषयतीति । अन्त-
र्भूतार्थार्थज्ञाधातोः कः ।) मनोहरम् । तत्प-
र्यायः । सुन्दरम् २ रुचिरम् ३ चारु ४
सुघमम् ५ साधु ६ शोभनम् ७ कान्तम् ८
मनोरमम् ९ रुच्यम् १० मञ्जु ११ मञ्जुलम् १२ ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५२ ॥ मनोहरम् १३ वन्दु-

ई१४

मनोर

रम् १४ वन्दुरम् १५ पेशलम् १६ पैवलम् १७
सुमनम् १८ वामम् १९ अमिरामम् २० नन्दि-
तम् २१ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ । अध्याये ।
“मनोज्ञं शुचि नात्युष्णं प्रत्यग्रमग्रं हितम् ।
पूर्वं मधुरमश्रीयात् मध्येऽम्बलवर्णौ रसौ ॥”)
मनोज्ञा, स्त्री, (मनोज्ञ + स्त्रियां टाप् ।) मनः-
शिला । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते
उत्तरतन्त्रे त्रयोदशाध्याये ।
“स्त्रिंशं मनोज्ञाकासीसथोपाङ्गनकसैन्धवैः ॥”)
राजपुत्री । इति जटाधरः ॥ बन्धाकर्कोटकी ।
आवर्तकी । स्थूलजीरकः । जाती । मदिरा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
मनोभवः, पुं, (मनसः मनसि वा भवतीति ।
भू + अच् । मनसः भव उत्पत्तिर्यस्येति वा ।)
कन्दर्पः । इति हलायुधः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।
१८ । ४१ ।
“ते तां दृष्ट्वाग्रतो दैत्याः साभिलाषा मनोभवम् ।
न प्रेक्षुरद्वतं धैर्यान्मनसा वोढुमातुराः ॥”
मनोजन्मे, चि । यथा, भागवते । ६ । १५ । २४ ।
“दृश्यमाना विनर्धेन न दृश्यन्ते मनोभवाः ।
कर्मभिर्धायतो नाना कर्माणि मनसोऽभ-
वन् ॥”)
मनोभूः, पुं, (मनसः मनसि वा भवतीति । भू +
क्विप् ।) कामदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, कलाविलासि । १ । ३३ ।
“श्यामा शुशुभे शशिना तथा मनोभूर्मधुसू-
स्तेन ।
मदसुदितमानसानां तेनापि ऋगौदृशां
लीला ॥”)
मनोयोनिः, पुं, (मन एव योनिरुत्पत्तिस्थान-
मस्य ।) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४२ ॥
मनोरथः, पुं, (मनसः रथ इव । मन एव रथो-
न्नेति वा) इच्छा । इत्यमरः । १ । ७ । २७ ॥
(यथा, रघौ । ११ । ५६ ।
“इतस्ततश्च वेदेह्यैमन्वेष्टुं भर्तुंचोदिताः ।
कपयश्चेरुर्गन्तव्यं रामस्यैव मनोरथाः ॥”
कविविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ५६ । ६ ।
“मनोरथः शङ्खदन्तश्चटकः सन्धिमांस्तथा ।
बभूवुः कवयस्तस्य वामनादाश्च मन्त्रिणः ॥”)
मनोरमं, चि, (मनो रमयतीति । रम् + चिच् +
अण् ।) मनोज्ञम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५२ ॥
(यथा, सुश्रुते । १ । ४६ । अध्याये ॥
“पुरस्ताद्विमले पात्रे सुविस्तीर्णे मनोरमे ।
सूदः स्रुपौदनं दद्यात्प्रदेहंश्च सुसंस्कृतान् ॥”)
मनोरमा, स्त्री, (मनोरम + स्त्रियां टाप् ।)
गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ बुद्धिशक्ति-
विशेषः । तत्पर्यायः । तारा २ महाश्रीः ३
ओङ्कारा ४ स्वाहा ५ श्रीः ६ तारिणी ७
जया ८ अनन्ता ९ शिवा १० लोकेश्वरात्मजा
११ खड्गवासिनी १२ भद्रा १३ वैष्णवा १४ नील-
सरस्वती १५ शक्तिनी १६ महातारा १७

मनोह्रा

वसुधारा १८ धनन्ददा १९ त्रिलोचना २०
लोचना २१ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (इन्दी-
वराख्यविद्याधरस्य कन्या । यथा च मार्क-
ण्डेये । ६२ । १३ ।
“अहमिन्दीवराख्यस्य सुता विद्याधरस्य वै ।
नाम्ना मनोरमा जाता सुतायां मरुधन्वनः ॥”
सप्तसरस्वतीनामेकतमा । यथा, महाभारते ।
६ । ३८ । ४ ।
“सुप्रभा काञ्चनाक्षी च विशाला च मनोरमा ।
सरस्वती चौघवती सुरेणुर्विमलोदका ॥”
तथा च तत्रैव । ६ । ३८ । २४—२५ ।
“उद्दालकेन यजता पूर्वं ध्यात्वा सरस्वती ।
आजगाम सरित्श्रेष्ठा तं देशं नृपिकारणात् ॥
पूज्यमाना सुनिगद्यैर्वल्कलाजिनसंयुतेः ।
मनोरमेति विख्याता सा हि तैर्मनसाञ्जय ॥”
कन्दोविशेषः । तल्लक्षणासुदाहरणस्य यथा,
कन्दमञ्जर्याम् ।
“नरजगैर्भवेन्ननोरमा ।”
“तरणिजातटे विहारिणी ब्रजविलासिनी
विलासतः ।
सुररिपोस्तनुः पुनातु वः सुकृतशालिनां मनो-
रमा ॥”)
मनोहतः, चि, (मनसा मनसि वा हतः ।) प्रति-
हतः । इत्यमरः । ३ । १ । ४१ ॥
मनोहरं, चि, (हरतीति । हृ + अच् । मनसो
हरमिति ।) मनोज्ञम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, मनौ । २ । ३३ ।
“स्त्रीणां सुखोद्यमकूरं विष्यदार्थं मनोहरम् ॥”
यथा च मार्कण्डेये । ११२ । ३ ।
“स ददर्श तदा तत्र होमधेनुं मनोहराम् ॥”)
कुन्दवृक्षे, पुं, सुवर्णे, स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
मनोहरा, स्त्री, (मनोहर + टाप् ।) जाती ।
स्वर्णयूथी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धरस्य वसोः
पत्नी । यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । ११४ ।
“मनोहरायाः शिशिरः प्राणोऽथ वरुणस्तथा ॥”
अप्सरविशेषः । यथा, महाभारते । १३ । १६ । ४५ ।
“मनोहरा सुकेशी च सुसुखी हासिनी प्रभा ॥”)
मनोहर्ता, [च] चि, (मनो हरतीति । हृ +
लृच् ।) मनोहरणकर्ता । यथा,—
“यसनं तेऽपनेथाभि त्रिलोकां यदि भाष्यते ।
तमानेभ्ये वरं यस्ते मनोहर्ता तमादिश ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६२ अध्याये ॥
मनोहारि, [नृ] चि, (मनो हरति मनो हर्तुं
श्रीलमस्येति वा । हृ + णिनिः ।) मनोहरम् ।
इत्यमरटीकायां स्वामी । तथाहि ।
“गाङ्गं वारि मनोहारि सुरारिचरणच्युतम् ।
त्रिपुरारिशिरश्चारि पापहारि पुनातु माम् ॥”
इति वाल्मीकिकृतमहाभारतम् ॥
मनोज्ञा, स्त्री, (मनः ज्ञयति आज्ञयतीति ।
ज्ञे + “आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।
टाप् ।) मनःशिला । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥
(अस्याः पर्यायो यथा,—

मन्तुः

“मनःशिला मनोगुप्ता मनोका नागजिह्वा ।
नेपाली कुनटी गोला शिला दियौधधिः

सूता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मन्तयं, त्रि, (मन्वते इति । मन + तथ ।) मन-
नीयम् । भावम् । यथा । “आत्मा वा अरे
द्रव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ।”
इत्यादि क्वाण्डोपनिषत् ॥

मन्ता, [त्रि] त्रि, (मन्वते जानातीति । मन् +
“बहुलमन्त्रापि ।” उणा० २ । ६५ । इति
टच् ।) विद्वान् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादि-
वृत्तिः ॥ (मननकर्ता । यथा । “स हि हेतुः
कारणं निमित्तमन्तरं कर्ता मन्ता वेदिता
बोद्धा द्रष्टा धाता प्रज्ञा विश्वकर्मा विश्व-
रूपः पुरुषः प्रभवावयवा नव्यः गुणा ग्रहण
प्राधान्यमयत्तं जीवो ज्ञः प्रकलक्षेतनावान्
विभुर्भूतात्मा चेन्द्रियात्मा चान्तरात्मा चेति ।”
इति चरके शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

मन्तुः, पुं, (मन्वते इति । मन् + “कमिमनिजनि-
गाभावाद्भिष्यच् ।” उणा० १ । ७३ । इति
तुन् ।) अपराधः । (यथा, नैषधचरिते । ६ । १२० ।

“सतीव्रतैस्तीव्रमिमन्तु मन्तु-

मन्तवैरं वज्रिणि मार्जितास्मि ॥”)

मन्तव्यः । प्रजापतिः । इति मेदिनी । तै, ४३ ॥

दात्रिंशदपराधा यथा । भगवद्भक्तानां चन्द्रिय-
सिद्धाभोजनम् १ अनिष्टदिने दन्तधावन-
मकृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् २ मैथुनं कृत्वा
अस्नात्वा विष्णोरुपसर्पणम् ३ नृत्यं नरं सृष्ट्वा
अस्नात्वा विष्णुकर्मकरणम् ४ रजस्वलां सृष्ट्वा
अस्नात्वा विष्णुगृहप्रवेशनम् ५ मानवं शवं
सृष्ट्वा अस्नात्वा विष्णुसन्निधाववस्थानम् ६
विष्णुं सृष्ट्वातः पायुवायुप्रयोगः ७ विष्णोः कर्म
कुर्वतः पुरीषत्वागः ८ विष्णुशास्त्रमनादृत्य
शास्त्रान्तरप्रशंसा ९ अतिमलिनं वासः परि-
धाय विष्णुकर्माचरणम् १० अविधानेनाचम्य
विष्णोरुपसर्पणम् ११ विष्णोरपराधं कृत्वा
विष्णोरुपसर्पणम् १२ क्रुद्धस्य विष्णुसर्पणम् १३
निविष्टपुष्पेण विष्णोरर्चनम् १४ रक्तं वासः
परिधाय विष्णोरुपसर्पणम् १५ अन्धकारे दीपेन
विना विष्णोः स्पर्शनम् १६ कृष्णं वस्त्रं परिधाय
विष्णोः कर्माचरणम् १७ वायसोद्धृतवस्त्रं
परिधाय विष्णोः कर्माचरणम् १८ विष्णवे
कुङ्कुरोच्छिद्यदानम् १९ वराहमांसं भुक्त्वा विष्णो-
रुपसर्पणम् २० जालपादशरारिमांसं भुक्त्वा
विष्णोरुपसर्पणम् २१ दीपं सृष्ट्वा हस्तमप्रक्षाल्य
विष्णोः स्पर्शनं कर्माचरणं वा २२ श्मशानं
गत्वा अस्नात्वा विष्णोरुपसर्पणम् २३ पिण्डाकं
भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २४ विष्णवे वराहमांस-
निवेदनम् २५ मद्यमादाय सृष्ट्वा पीत्वा वा
विष्णुगृहप्रवेशनम् २६ परकीयेणाशुचिना वा
वस्त्रेण परिहितेन विष्णुकर्माचरणम् २७
विष्णवे नवाक्षमप्रदाय तद्भोजनम् २८ गन्धपुष्पे

६१५

मन्तुः

अप्रदाय धूपदीपदानम् २९ उपानहावारुह्य
विष्णुस्थानप्रवेशनम् ३० मेरीशब्देन विना विष्णोः
प्रबोधनम् ३१ अजीर्णं सति विष्णोरुपसर्पणम् ३२
एतदप्युपलक्षणं तथा च नरसिंहपुराणे ।

“अपराधसहस्राणि अपराधशतानि च ।

पद्मेनैकेन देवेशः क्षमते हेलयाक्षितः ॥”

इत्याहिकाचारतत्त्वे चतुर्थयामार्द्धकृतम् ॥
अपि च ।

वराह उवाच ।

“भुक्त्वा तु परकीयान्नं तत्परस्तन्निवर्त्तनः ।

प्रथमश्चापराधोऽयं धर्मविघ्नाय वै भवेत् ॥

अथुक्त्वा दन्तकाष्ठानि यस्तु मासुपसर्पति ।

द्वितीयश्चापराधस्तु कर्मविघ्नाय विद्यते ॥

गत्वा मैथुनसंयोगे गोमूत्रं न च मन्त्रं —
तृतीयमपराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥

सृष्ट्वा रजस्वलां नारीमस्माकं यः प्रपद्यते ।

चतुर्थमपराधस्तु दृष्टे नैव क्षमाम्यहम् ॥

सृष्ट्वा तु नृतकश्चैव असंस्कारकृतस्तु वै ।

पञ्चमश्चापराधस्तु न क्षमामि वसुन्धरे ॥

सृष्ट्वा तु नृतकं यस्तु नाचम्य सृष्ट्वाते तु माम् ।

षष्ठकश्चापराधस्तु न क्षमामि वसुन्धरे ॥

मामेवार्चनकाले तु पुरीषं यस्य गच्छति ।

सप्तमश्चापराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥

यस्तु नीलेन वस्त्रेण प्राटतो मां प्रपद्यते ।

अष्टमश्चापराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥

मामेवार्चनकाले तु यस्त्वसत्रं प्रभाषते ।

नवमश्चापराधस्तु न रोचामि वसुन्धरे ॥

अविधानेन मां सृष्ट्वा यस्तु मां प्रतिपद्यते ।

दशमश्चापराधस्तु मम चाप्रियकारकम् ॥

क्रुद्धस्त्वन्धाणि कर्माणि कुरुते कर्मकारकः ।

एकादशमपराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥

अकर्मण्यानि पुण्यानि यस्तु मासुपकल्पयेत् ।

द्वादशमपराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥

यस्तु रक्तेन वस्त्रेण कौस्तुभेनोपगच्छति ।

त्रयोदशमपराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥

अन्तकालेऽपि मां देवि ! यः सृष्ट्वा कदाचन ।

चतुर्दशमपराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥

यस्तु कृष्णेन वस्त्रेण मम कर्माणि कारयेत् ।

पञ्चदशमपराधस्तु कल्पयामि वरानने ॥

अधौतेन च वस्त्रेण यस्तु मासुपकल्पते ।

षोडशमपराधानां कल्पयामि वरानने ॥

स्वयममन्तु यो द्वादशज्ञानाय च साधवि ।

सप्तदशमपराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥

यस्तु मत्स्थानि मांसानि भक्षयित्वा वरानने ।

अष्टादशमपराधानि अशुजातानि साधवि ।

जालपादं भक्षयित्वा यस्तु मासुपसर्पति ।

एकोनविंशमपराधं प्रतिजानामि सुन्दरि ॥

यस्तु मे दीपकं सृष्ट्वा यो मां सृष्ट्वाति साधवि ।

विंशकश्चापराधानां कल्पयामि वरानने ॥

श्मशानं यस्तु वै गत्वा यो मामेवाभिगच्छति ।

एकविंशमपराधानि कल्पयामि वसुन्धरे ॥

पिण्डाकं भक्षयित्वा तु यो मामेवोपचक्रमे ।

मन्त्रः

द्वाविंशत्यपराधानां तान्यहं चोपकल्पये ॥

यस्तु वाराहमांसानि प्रापणेनोपपादयेत् ।

अपराधं त्रयोविंशं कल्पयामि वसुन्धरे ॥

सुरां पीत्वापि यो मर्त्यः कदाचिदुपसर्पति ।

अपराधं चतुर्विंशं कल्पयामि वसुन्धरे ॥

यः कुसुम्भश्च मे शाकं भक्षयित्वोपचक्रमे ।

अपराधं पञ्चविंशं कल्पयामि वसुन्धरे ॥

परग्रावरणेनैव यस्तु मासुपसर्पति ।

अपराधेषु षड्विंशं कल्पयामि वरानने ॥

नवाक्षं यस्तु भक्षेत न स देवान् पितॄन् यजेत् ॥

सप्तविंशमपराधानि कल्पयामि गुणान्विते ॥

उपानहौ च प्रपदे तथा मे वोपचक्रमे ।

अष्टाविंशमपराधानि कल्पयामि गुणान्विते ॥

एकोनविंशमपराधं स खगस्तु न गच्छति ॥

अजीर्णेन समाविष्टो यस्तु मामभिगच्छति ।

त्रिंशकश्चापराधानां कल्पयामि वसुन्धरे ॥

गन्धपुष्पाण्यदत्त्वा तु यस्तु धूपं प्रयच्छति ।

एकत्रिंशमपराधस्तु कल्पयामि यशस्विनि ॥

विना मेधादिशब्देन दारस्थोद्घाटनं मम ।

महापराधं विद्वेत तद्वाचिंशमपराधकम् ॥”

इति वाराहे द्वाविंशदपराधाध्यायः ॥

(त्रि, ज्ञाता । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६३ । ८ ।

“य ईश्वरे सुवनस्य प्रचेतसो

विश्वस्य स्थातुर्जगतश्च मन्तवः ।”

“मन्तवः सर्वस्य वेदितारः ।” इति तद्वाच्ये

सायनः ॥ मननीयः । यथा, ऋग्वेदे ।

१ । १५२ । १ ।

“युवोरच्छिद्रा मन्तवोह सर्गाः ।”

“मन्तवोह मननीयाश्च ।” इति सायनः ॥)

मन्त्रः, पुं, (मन्त्रते गुप्तं परिभाष्यते इति ।

मन्त्रि गुप्तभाषणे + घञ् । यद्वा, मन्त्रयते गुप्तं

भाषते इति । मन्त्रि गुप्तभाषणे + अच् ।) वेद-

भेदः । स च मन्त्रस्वरूपभागः ॥ (यथा,

ऋग्वेदे । ६७ । ४ । ७४ ।

“प्रनूनं ब्रह्मणपतिर्मन्त्रं वदत्युक्थम् ॥”

यथा च मनुः । २ । १६ ।

“निषेकादिभ्यश्चानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।

तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य

कस्यचित् ॥”

तन्त्राद्युक्तमन्त्रभागश्च । यथा, मनौ । ७ । २१७ ।

“सुपरीक्षितमन्त्रादमद्यात्मन्त्रैर्विधापहैः ॥”)

गुप्तिवादः । स तु रहसि कर्तव्यावधारणं मन्त्र-

येति ख्यातम् । इत्यमरभरतौ ॥ परामर्शः ।

मन्त्रणा । (यथा, माघे । २ । २६ ।

“मन्त्रो योध इवाधीरः सर्वाङ्गैः संवृतेरपि ।

चिरं न सङ्गते स्थातुं परेभ्यो मेदशङ्कया ॥”)

अङ्गादिभ्यो मन्त्रणायहणस्य निषेधो यथा,—

“अङ्गाङ्गहीना वधिराः कुयोनिषु रताश्च ये ।

तेषां मन्त्रो न सुखदः प्रोक्तः कविभिरेव च ॥

कासुकानां जडानाश्च स्त्रीजितानां तथैव च ।

श्वशुरस्य गृहे निव्यं जामाता कर्मकारकः ।

मन्त्रः

तस्यापि न भवेन्मन्त्रः कार्यसिद्धौ कदाचन ॥ ”
इति जैमिनिभारते आश्वमेधिकपर्वणि २ अः ॥
अथ त्वं मन्त्राणां शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ देवादीनां
साधनम् । इति मेदिनी । रे, ७४ ॥
“तन्मन्त्राद्यष्टाङ्गीं यत् तृतीयादंगोचरम् ।
रहस्यालोचनं मन्त्रो रहस्यमसुपङ्गरम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

मन्त्राख्यातदेकनवत्युषयो यथा,—
“एते मन्त्रकृतः सर्वे कृतस्तु निबोधत ।
भृगुः काश्यः प्रचेताश्च दधीचो ह्यात्मवानपि ॥
और्वोऽथ जमदग्निश्च विदः प्रारहस्तस्तथा ।
आर्षिषेणो ह्यश्विनश्च वीतहयः सवेधसः ॥
वैशः पृथुर्दिवोदासो बन्धुश्चो गृत्सप्रौनकः ।

अङ्गिरा वेधसश्चैव भरद्वाजो नभात्मकः ।
तथा ऋगधरो गर्हः सितिः सुकतिरेव च ॥
गुववीतश्च मान्वाता अम्बरीषस्तथैव च ।
युवनाश्वः पुरुकुलः सुमदगुः सदस्यवान् ॥
अजमीढो ह्युदार्यश्च तत्त्वकः कविरेव च ।
पृथदशो विरूपश्च कण्वश्चैवाथ सुहलः ॥
उतथश्च प्ररहाश्च तथा वाजिश्चवा अपि ।
अयस्योऽथ सुचिन्तिश्च वामदेवस्तथैव च ॥
औषिजो बृहस्पतिश्च ऋषिर्दोर्धतपा अपि ।
काचीवाश्च त्रयस्त्रिंशत् स्मृता ह्याङ्गिरसा

वराः ॥ ३३ ॥

एते मन्त्रकृतः सर्वे काश्यपांस्तु निबोधत ।
काश्यपः सहवत्सावो निधुवो वेद एव च ।
असितो देवलश्चैव षड्भेदे ब्रह्मवादिनः ॥ ६ ॥
अत्रिर्वैश्वस्वश्चैव श्वावाश्वोऽथ गविष्ठिवः ।
वर्णातको ऋषिः सिद्धस्तथा पूर्व्यातिथिश्च यः ॥
इत्येते अत्रयः प्रोक्ता मन्त्रकृतसु महर्षयः ॥ ४ ॥
वशिष्ठश्चैव शक्तिश्च तृतीयश्च पराशरः ।
ततस्तु इन्द्रप्रमतिः पञ्चमस्तु भवद्भुसुः ॥
षष्ठस्तु मित्रावरुणिः सप्तमः कुण्डिनस्तथा ।
इत्येते सप्त विज्ञेया वाशिष्ठा ब्रह्मवादिनः ॥ ७ ॥
विश्वामित्रश्च गाधियो देवजातस्तथोद्दलः ।
तथा विद्वान् मधुच्छन्दो ऋषिश्चान्योऽधमर्षयः ॥
अष्टको लोहितश्चैव भूतकीलश्च ताडुभौ ।
देवश्रवा देवरातः पुराणश्च धनञ्जयः ॥
शिश्निरश्च महातेजाः सालङ्कायन एव च ।
त्रयोदशैते विज्ञेया ब्रह्मिष्ठाः कौशिका वराः ॥ १३ ॥
अगस्त्योऽथ दण्डदुम्ब इन्द्रबाहुस्तथैव च ।
ब्रह्मिष्ठागस्त्यो ह्येते त्रयः परमकीर्तयः ॥ ३ ॥
मनुर्वैवस्वतश्चैव इलो राजा पुरुरवाः ।
चक्षियाणां वरा ह्येते विज्ञेया मनुवादिनः ॥ ११ ॥
भगन्दश्चैव भक्षश्च वत्सलश्चैव ते त्रयः ।
एते मन्त्रकृतो ज्ञेया वैश्यानां प्रवराः स्मृताः ॥ ३ ॥
इत्येकनवतिः प्रोक्ता मन्त्रा यैश्च बहिष्कृताः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या ऋषिपुत्रास्तथा स्मृताः ।
ऋषीणाञ्च सुता ह्येते ऋषिपुत्राः श्रुतर्षयः ॥”

इति माण्ड्ये १२१ अध्यायः ॥

कण्ठमन्त्रमाहात्म्यं यथा,—

मन्त्रः

“तावन्निबद्धः संसारकारागारे विधेर्जनः ।
न यावत् कण्ठमन्त्रश्च प्राप्नोति गुरुवक्ततः ॥
कृतकर्मभोगरूपनिगडोच्छेदकारणम् ।
मायाजालोच्छेदकरमाशापाशनिवृत्तनम् ॥
गोलोकमार्गसोपानं निस्तारवीजकारणम् ।
भक्त्यङ्कुरस्वरूपश्च नित्यं तृड्ढमनश्चरम् ॥
सारश्च सर्वतपसां योगानाञ्च तथैव च ।
सिद्धीनां वेदपाठानां ब्रवादीनाञ्च निश्चितम् ॥
दानानां तीर्थस्नानानां यज्ञादीनां पुरन्दरः ।
जपानासुपवासानामित्याह कमलोद्भवः ॥
पुंसां लक्षं पितृणाञ्च शतं मातामहस्य च ।
पूर्वं परश्च तत्संख्यं पितरं मातरं गुरुम् ॥
सहोदरं कलत्रञ्च बन्धुं शिष्यञ्च किङ्करम् ।

आत्मानश्च सतीर्थञ्च गुरुपत्नीं गुरोः सुतम् ।
उद्धरेद्भगवान् भक्तो मन्त्रग्रहणमात्रतः ॥
मन्त्रग्रहणमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः ।
तत्स्यर्शपूतस्तीर्थैः सदाः पूता वसुधरा ॥
अनेकजन्मपर्यन्तं दीक्षाहीनो भवेन्नरः ।
तदान्यदेवमन्त्रश्च लभते पुण्यश्रेष्ठतः ॥ * ॥
सप्तजन्मोपदेवानां कृत्वा सेवां स्वकर्मतः ।
लभते च रवेर्मन्त्रं साक्षिणः सर्वकर्मणाम् ॥
जन्मत्रयं भास्करश्च निसेय मानवः शुचिः ।
लभेद्गणेशमन्त्रश्च सर्वविघ्नहरं परम् ॥
जन्मत्रयं तं निसेय निर्विघ्नश्च भवेन्नरः ।
विघ्नेश्च प्रसादेन दिव्यज्ञानं लभेन्नरः ॥
तदा ज्ञानप्रदीपेन समालोच्य महामतिः ।
अज्ञानान्तमो हिला महामायां भजेन्नरः ॥
विष्णुमायाश्च प्रकृतिं दुर्गां दुर्गातिनाशिनीम् ।
सिद्धिदां सिद्धिरूपाञ्च परमां सिद्धयोगिनीम् ॥
वाणीरूपाश्च पद्माश्च भद्रां कण्ठप्रियात्मिकां ।
नानारूपां तां निसेय जन्मनां शतकं नरः ॥
तस्यासाराद्भवेत् ज्ञानी ज्ञानानन्दं ततो भजेत् ।
कण्ठाज्ञानाधिदेवश्च महाज्ञानं सनातनम् ॥
शिवं शिवस्वरूपश्च शिवदं शिवकारणम् ।
परमानन्दरूपश्च परमानन्ददायिनम् ॥
सुखदं मोक्षदश्चैव दातारं सर्वसम्पदाम् ।
अमरत्वप्रदश्चैव दीर्घायुद्वन्द्वं परम् ॥
इन्द्रत्वञ्च मनुत्वञ्च दातुं शक्तश्च लीलया ।
राजेन्द्रत्वप्रदश्चैव ज्ञानदं हरिभक्तिदम् ॥
जन्मत्रयं समाराध्य चाशुतोषप्रसादतः ।
सर्वदस्य वरेणैव निर्मलं ज्ञानमालभेत् ॥
निर्मलज्ञानदीपेन सुप्रदीपेन तत्त्ववित् ।
ब्रह्मादिदण्डपर्यन्तं सर्वं मिथैव पश्यति ॥
दयानिधेः प्रसादेन शङ्करस्य महात्मनः ।
वरदस्य वरेणैव हरिभक्तिं लभेत् ध्रुवम् ॥
तदा तद्भक्तसंसर्गात् कण्ठमन्त्रं लभेत् ध्रुवम् ।
तदा निवृत्तिमाप्नोति सारात्मारां परात्परां ॥
यच्च देहे लभेन्मन्त्रं तद्देहावधि भारते ।
तत् पाञ्चभौतिकं तत्का विभर्ति दिव्यरूपकम् ॥
करोति दास्यं गोलोके वैकुण्ठे वा हरेः पदे ।
परमानन्दसंयुक्तो मोक्षादिषु विवर्जितः ॥

मन्त्रः

न पितृते पुनर्जन्म पुनरागमनं सुरः ।
पुनश्च न पितृत्वं क्षीरं घृत्वा मातृस्नानं परम् ॥
विष्णुमन्त्रोपासकानां गङ्गादितीर्थसेविनाम् ।
स्वधर्मिणाञ्च भिक्षुणां पुनर्जन्म न विद्यते ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ३३ अध्यायः ॥

शिवमन्त्रा यथा,—

“प्रथमं शृणु तन्मन्त्रं ततोऽनुष्ठानगोचरम् ।
ततः क्रमन्तु पूजायाः क्रमाद्विचिनं नरर्षभौ ॥
समस्तानां खराणान्तु दीर्घाः श्रेष्ठाः सविष्टकाः ।
ऋत्वं क् शून्याः सार्हचन्द्रा उपान्ते नाभि-

संहिताः ॥

रभिः पञ्चाक्षरेर्मन्त्रः पञ्चवक्त्रस्य कीर्तितः ।
क्रमात् सम्मदसन्दोहसादगौरवसंज्ञकाः ॥
गङ्गासन्मन्त्रं श्रेष्ठः पञ्चमन्त्राः प्रकीर्तिताः ।
एकैकेन तथैवैकं वक्त्रं मन्त्रेण पूजयेत् ॥
एकं समुदितं कृत्वा पञ्चभिर्वा प्रपूजयेत् ।
प्रासादेनाथवा पञ्चवक्त्रं देवं प्रपूजयेत् ।
सम्मदादिषु मन्त्रेषु प्रासादस्तु प्रशस्यते ॥
शम्भोः प्रसादनेनैव यस्मादुत्तस्तु मन्त्रकः ।
तेन प्रासादसंज्ञोऽयं कथ्यते सुनिपुङ्गवैः ।
तस्मात् सर्वेषु मन्त्रेषु प्रासादः प्रीतिदः प्रभोः ।
आमोदकारकः शम्भोर्मन्त्रः सम्मद उच्यते ।
मनःप्रपूरणश्चापि सन्दोहः परिकीर्तितः ॥
आकर्षको भवेन्मादो गुरुत्वाद्गौरवाच्चयः ।
एतद्व्यासं समस्तञ्च मन्त्रं शम्भोः प्रकीर्तितम् ॥
पञ्चाक्षरञ्च यन्मन्त्रं पञ्चवक्त्रस्य कीर्तितम् ।
युवां तेनैव मन्त्रेण आराधय तमोश्चरम् ॥”

इति कालिकापुराणे ५० अध्याये वेताल-
भैरवौ प्रति वशिष्ठवाक्यम् ॥ * ॥

मन्त्रस्य त्रिविधजपो यथा,—

“वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधा स्मृतः ।
जयाणां जपयज्ञानां श्रेयान् स्यादुत्तरोत्तरः ॥
यदुच्चनीचस्वरितैः स्पष्टशब्दवदक्षरैः ।
मन्त्रमुच्चारयेद्वक्तं जपयज्ञः स वाचिकः ॥
शून्यैश्चक्षुरेण्यन्मन्त्रमीषदीर्घौ प्रचालयन् ।
किञ्चित् शब्दं स्वयं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः ॥
धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णादर्थं पदात् पदम् ।
शब्दार्थचिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः ॥
तेन खरादिसुयक्तवर्णोच्चारणवान् वाचिकः ।
स्वयं शब्दग्रहणमात्रयोग्यकिञ्चित् शब्दवानुपांशुः ।
जिह्वोष्ठचालनमन्तरेण वर्णागुसन्धात्मको-

मानसः ॥” * ॥

वाचिकेऽप्युच्चेर्जपनिषेधमाह शङ्करः ।

“नोच्चेर्जपं बुधः कुर्यात् सावित्र्यास्तु विशेषतः ।”
योगियाञ्च वल्काः ।

“न चंक्रमन् न विहसन् न पार्श्वमवलोकयन् ।
नोपाश्रितो न जल्पन् न प्रावृत्तिशिरास्तथा ॥
न पदा पादमाक्रम्य न वै ब्रह्मिः करोति स्मृतौ ।
नैवविधं जपं कुर्यात् न च संश्रयावच्छेषम् ॥
उत्तिष्ठन् वीक्ष्यमाणोऽर्कमासीनः प्रादुस्वो

अपेत् ।

प्राक् कुशेष्विमसासीनो वसानो वाससी शुभे ॥”

मन्त्रः

वृद्धमनुः ।
 “यदि स्यात् क्लिप्तवासा वै वारिमध्यगतो जपेत् ।
 अन्यथा तु शुचौ भूयां कुशोपरि समाहितः ॥”
 यासः ।
 “जपकाले न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च ।
 शतेष्वेवावशक्तस्तु यथागच्छेत् द्विजोत्तमः ।
 अभिवादा ततो विप्रं योगक्षेमश्च कीर्तयेत् ॥”
 योगियाश्च वल्काः ।
 “यदि वाग्यमलोपः स्यात् जपादिषु कदाचन ।
 बाह्यरेहैषां मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमययम् ॥”
 गोतमः ।
 “क्रोधं मोहं क्षुभं निद्रां निष्ठीवनविजृम्भितम् ।
 दर्शनं वनितानाञ्च वर्जयेत्पक्वकर्मणि ।
 आचामेत् सम्भवे चैषां स्मरेद्विष्णुं सुरार्चितम् ॥”
 बौधायनः ।
 “नाभेरधश्च संस्पर्शं कर्मकाले विवर्जयेत् ॥”
 इत्यादिकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥
 मन्त्रशब्दस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—
 “मननात्तायते यस्मात्तस्मान्मन्त्रः प्रकी-
 र्त्तितः ॥”
 मन्त्रदीक्षारहितानां दोषो यथा, मन्त्रस्युत्पत्तेः ।
 “अदीक्षितानां मन्त्राणां दोषं शृणु वरानने ।
 अन्नं विष्ठासमं तस्य जलं मूत्रसमं स्मृतम् ।
 तत्क्षतं तस्य वा ग्राह्यं सर्वं याति क्षुधो-
 गतिम् ॥”
 शूद्रस्य मन्त्रविशेषनिषेधमाह तन्त्रे ।
 “प्रणवाद्यं न दातव्यं मन्त्रं शूद्राय सर्वथा ।
 आत्ममन्त्रं गुरोर्मन्त्रं मन्त्रं चाजपसंज्ञकम् ॥
 स्वाहाप्रणवसंयुक्तं शूद्रे मन्त्रं ददद्विजः ।
 शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ॥”
 श्रुतिरपि ।

मन्त्रः

“सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रयोर्नैच्छन्ति ।
 सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्री शूद्रो यदि
 जानीयात् स ऋतोऽधो गच्छति ।”
 विशेषमाह वाराहहोत्रे ।
 “गोपालस्य मनुर्देवो भद्रेशस्य तु पादजे ।
 तत्पत्न्याश्चापि सूर्यस्य गणेशस्य मनुस्तथा ॥
 एषां दीक्षाधिकारी स्यादन्यथा पापभाग-
 भवेत् ॥”
 मन्त्रदीक्षाप्रशंसा यथा, गोविन्दवृन्दावने ।
 “अदीक्षितस्य मरणे प्रेतत्वं न च सुषुप्तिः ॥”
 नवरत्नेश्वरे ।
 “सर्वासामपि दीक्षाणां मुक्तिः फलमखण्डितम् ।
 अविरोधाद्भवन्त्येव प्रासङ्गिक्यस्तु भक्तयः ॥”
 तथा ।
 “उपपातकलक्षाणि महापातककोटयः ।
 क्षणादहति देवेषु ! दीक्षा हि विधिना कृता ॥”
 अत्रायणशूकमन्त्रं दीक्षेत ।
 “स्वताराराशिकोष्ठानामनुकूलान् भजेन्मनून् ॥”
 वाराहहोत्रे ।
 “ताराचक्रं राशिचक्रं नामचक्रं तथैव च ।
 अत्र चैतु सगुणो मन्त्रो नान्यच्चक्रं विचारयेत् ॥”
 इति प्राधान्यतया बोध्यम् ॥
 तथा च ।
 “धनिमन्त्रं तु गृह्णीयादनुकूलन्तथैव च ।”
 इत्यादिदर्शनात्तत्तच्चक्रविचारस्य आवश्यकत्वात्
 प्रथमं तन्निरूप्यते । सिद्धसारसूत्रे ।
 “तत्र तृसिंहाकर्षवराहाणां प्रासादप्रणवस्य च ।
 सपिण्डाक्षरमन्त्राणां सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥
 स्वप्नलब्धे स्त्रिया दत्ते मालामन्त्रे च त्र्यक्षरे ।
 वैदिकेषु च मन्त्रेषु सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥”
 मालामन्त्रस्तु वाराहहोत्रे ।

मन्त्रः

“विंशत्यर्णाधिका मन्त्रा मालामन्त्राश्च कीर्त्तिताः ।
 नृपसकस्य मन्त्रस्य सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥
 हंसस्याष्टाक्षरस्यापि तथा पञ्चाक्षरस्य च ।
 एकद्वित्रयादिबीजस्य सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥
 तथा । एकाक्षरस्य मन्त्रस्य मालामन्त्रस्य पार्वतिः ।
 वैदिकस्य च मन्त्रस्य सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥”
 तथा चासुखातन्त्रे ।
 “काली तारा महाविद्या घोडशी भुवनेश्वरी ।
 भैरवी क्षिप्रमस्ता च विद्या धूमावती तथा ॥
 वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका ।
 एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः ॥
 नात्र सिद्धादपेक्षास्ति न नञ्चविचारणा ।
 कालादिशोधनं नास्ति न चामित्रादिदूषणम् ॥
 सिद्धविद्यातया नात्र युगसेवापरिश्रमः ।
 नास्ति किञ्चिन्महादेवि ! दुःखसाध्यं कथञ्चन ॥”
 एथियां पूर्णफलप्रदा महाविद्या । यथा,
 मालिनीविजये ।
 “अथ वक्ष्याम्यहं या या महाविद्या महीतले ।
 दोषजालैरसंस्पृष्टास्ताः सर्वा हि फलैः सह ॥
 काली नीला महादुर्गा त्वरिता क्षिप्रमस्तका ।
 वाग्वादिनी चान्नपूर्णा तथा प्रत्यङ्गिरा पुनः ॥
 कामाख्या वासली बाला मातङ्गी शैलवासिनी ।
 इत्याद्याः सकला विद्याः कलौ पूर्णफलप्रदाः ॥
 सिद्धमन्त्रतया नात्र युगसेवापरिश्रमः ।
 तथा चैता महाविद्याः कलिदोषान्न बाधिताः ॥”
 इत्यादिवचनादिषु विचारो नास्ति । वस्तुतस्तु
 इदं प्रशंसापरम् । सर्वत्र विचारस्यावश्यक-
 त्वम् । दुरदृष्टवशात् कदाचिदेरिमन्त्रस्य स्वप्नादौ
 प्राप्त्या तत्तद्दोषस्य दृष्टत्वात् । इति तु साम्प्र-
 दायिकाः ॥ * ॥ मन्त्रोद्धारार्थं षट्चक्रप्रमाणानि
 चक्रशब्दे द्रष्टव्यानि । तेषां लेखनप्रकारा यथा,

कुलाकुलचक्रम् ।

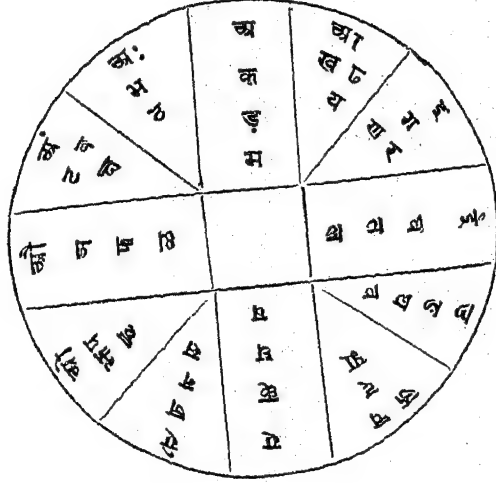
वायुः	अग्निः	भूमिः	जलम्	आकाशः
अ आ	इ ई	उ ऊ	ऋ ॠ	ऌ ऍ
ए	ऐ	ओ	औ	अं
क	ख	ग	घ	ङ
च	छ	ज	झ	ञ
ट	ठ	ड	ढ	ण
त	थ	द	ध	न
प	फ	ब	भ	म
य	र	ल	व	श
ष	च	ळ	स	ह
वायुः	अग्निः	भूमिः	जलम्	आकाशः

अकथहचक्रम् ।

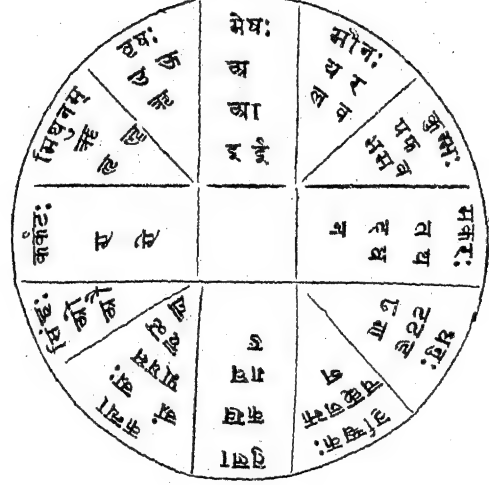
अ क	उ	आ	ऊ
थ ह	ड प	ख द	च फ
ओ	ऌ	औ	ऍ
ड व	झ म	ट श	ज य
ई	ॠ	इ	ॡ
च न	ज भ	ग घ	ङ व
अः	ऐ	अं	ए
त स	ठ ल	ण ष	ट र

६१८
मन्त्रः

अकड़मचक्रम् ।

राशिचक्रम् ।

नक्षत्रचक्रम् ।

अ आ १ देवः	इ २ मानुषः	ई उ ऊ ३ राक्षसः	ऋ ॠ ऌ ॡ ४ मानुषः	ए ५ देवः	ऐ ६ मानुषः	ओ औ ७ देवः	क ८ देवः	ख ग ९ राक्षसः
घ ङ १० राक्षसः	च ११ मानुषः	छ ज १२ मानुषः	झ ञ १३ देवः	ट ठ १४ राक्षसः	ड ढ १५ देवः	त थ द १६ राक्षसः	ध १७ देवः	न प फ १८ राक्षसः
ब १९ मानुषः	भ २० मानुषः	म २१ देवः	य र २२ राक्षसः	ल २३ राक्षसः	व श २४ मानुषः	ष स ह २५ मानुषः	अं अः २६ देवः	अं अः २७ देवः

कणिधनिचक्रम् ।

६	६	६	०	३	४	४	०	०	०	३
अ	इ	उ	ऋ	ॠ	ए	ऐ	ओ	औ	अं	अः
आ	ई	ऊ	ऋ	ॠ	ए	ऐ	ओ	औ	अं	अः
क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ञ	ट
ठ	ड	ढ	त	थ	द	ध	न	प	फ	
ब	भ	म	य	र	ल	व	श	ष	स	ह
२	२	५	०	०	२	१	०	४	४	१

मन्त्रः

देवताभेदे चक्रविचारस्यावश्यकत्वमाह वारा-
हीतन्त्रे यामलादौ च ।

“तारशुद्धिवैष्णवानां कोष्ठशुद्धिः शिवस्य च ।
राशिशुद्धिस्तैपुः च गोपालैककृमः स्मृतः ॥
अकृमो वामने च गणेशे च तथैव च ।
कोष्ठचक्रं वराहस्य महालक्ष्म्याः कुलाकुलम् ॥
नामादिचक्रे सर्वेषां भूतचक्रे तथैव च ।
त्रैपुरं तारचक्रे तु शुद्धमन्त्रं जपेद्बुधः ॥”
तथा ।

“वैष्णवं राशिसंशुद्धं शैवशाकडं स्मृतम् ।
कालिकायाश्च तारायास्तारचक्रं शुभावहम् ॥
चण्डिकायास्तारकोष्ठे गोपालैककृमः स्मृतः ।
हरचक्रे सर्वमन्त्रं धनाधिक्ये न चाश्रयेत् ॥
ऋणाधिक्ये शुभं विद्यात् धनाधिक्ये च नो
विधिम् ।

होमान् संशोध्य गृहीयान्मध्यदेशोद्भवस्य च ॥

मन्त्रस्वरूपी शुभफलोऽप्यशुभो धनी च
तुल्यं यदा समफलः कथितो मुनीन्द्रैः ॥”

अन्यत्रापि ।

“शून्ये न्यस्तुमवाप्नोति धने च विफलं भवेत् ।
ऋणे च प्राप्तिमात्रेण सर्वसिद्धिस्तु जायते ॥”
अथ मन्त्राणां दश संस्काराः । गौतमीये ।
“जननं जीवनं पश्चात् ताडनं बोधनन्तथा ।
अथाभिषेको विमलीकरणायाने पुनः ॥
तर्पणं दीपनं मुनिर्देशैता मन्त्रसंस्क्रियाः ।
स्वर्गादिपात्रे संलिख्य मातृकायन्त्रसूक्तम् ।
काष्ठीरचन्दनेनापि भस्मना वाच सुव्रत ! ॥
काष्ठीरं शक्तिसंस्कारे चन्दनं वैष्णवे मनौ ।
शैवे भस्म समाख्यातं मातृकायन्त्रलेखने ॥
मन्त्राणां मातृकायन्त्रादुद्धारो जननं स्मृतम् ।
यन्त्रिक्रमेण विधिना मुनिभिस्तत्र निश्चितम् ॥१॥
योमेन्द्रो रसनायुक्तं कर्मकां ददौः स्फुरत्
केशरं

वर्गोऽस्मिन्सुखं वसुमतीगेहेन संवेष्टितम् ।

आशास्त्रिभु लान्तलाङ्गलियुजा चौणीपुरे-
णावृतं

यन्त्रं वर्णतनोः परं निगदितं सौभाग्यसम्पत्-
करम् ॥”

यन्त्रस्य दिक्षु वं विदिक्षु वं लिखेत् । तथा च
गौतमीये ।

“कादिमान्ताः पञ्चवर्गा दिक्षु पूर्वादिस्तो
न्यसेत् ।

यादिवान्ताः शादिहान्ता लक्ष्मीशे प्रविन्यसेत् ॥
चतुरस्रं चतुर्दशं दिक्षु वं वं विदिक्षु च ॥”

इति मातृकायन्त्रम् ॥

“प्रणवान्तरितान् कृत्वा मन्त्रवर्णान् जपेत् सुधीः ।

प्रत्येकं शतवारान्तु जीवनन्तदुदाहृतम् ॥ २ ॥

मन्त्रवर्णान् समालिख्य ताडयेच्चन्दनाम्भसा ।

प्रत्येकं वायुवीजेन पूर्ववत्ताडनं मतम् ॥ ३ ॥

विलिख्य मन्त्रवर्णान् प्रसूनैः करवीरजैः ।

तन्मन्त्रवर्णसंख्याकैर्हन्त्राद्रपेण बोधनम् ॥ ४ ॥

“तत्तन्मन्त्रोक्तविधिना अभिषेकः प्रकीर्तितः ।”

मन्त्रः

तन्त्रान्तरे ।

“मन्त्रस्य चासुक्तं वर्णमभिषिञ्चामि दृढतम् ।”

इति वचनात् प्रत्येकमभिषिञ्चेत् ।

“अथत्यपन्नवैः सिञ्चेत् मन्त्री मन्त्रार्णसंख्या ॥५॥

सञ्चिन्त्य मनसा मन्त्रं सुषुम्णान्त्रमध्यतः ।

ज्योतिर्मन्त्रेण विधिवत् दहेन्मन्त्रचयं यती ॥

तारं योमात्रिमनुशुक् दक्षी ज्योतिर्मनुमंतः ॥”

तारं प्रणवः योम हकारः अमी रेफः मनु-
रौकारः दक्षी अनुस्वारः ॥ ६ ॥

“खर्गेन कुशतोयेन पुष्पतोयेन वा तथा ।

तेन मन्त्रेण विधिवदाप्यायनविधिः स्मृतः ॥ ७ ॥

मन्त्रेण वारिणा मन्त्रे तर्पणं तर्पणं मतम् ।

मधुना शक्तिमन्त्रेषु वैष्णवे चेन्द्रमन्त्रजैः ॥

शैवे हृतेन दुर्गेन तर्पणं सन्त्यगीरितम् ॥”

अभिषेकोऽपि तथा ॥ ८ ॥

“तारमायारमायोगो मनोर्हीपनमुच्यते ॥ ९ ॥

जप्यमानस्य मन्त्रस्य गोपनं त्वप्रकाशनम् ॥ १० ॥

संस्कारा दश संप्रोक्ताः सर्वतन्त्रेषु गोपिताः ।

यान् कृत्वा सन्प्रदायेन मन्त्री वाञ्छितमाप्नु-
यात् ॥”

मन्त्रव्यमिति आनयं मायिकं कार्मण्यम् ।

प्रपञ्चसारे ।

“मायिकं नाम योषोत्यं पौरुषं कार्मण्यं मलम् ।

आनयं तद्द्वयं प्रोक्तं निषिद्धं तन्मन्त्रव्यम् ॥”

न नवं आनयं तस्य भावः आनयं दृढत्वमित्यर्थः ।

तारमायारमायोग इति । तारमायारमा-
बीजपुटितम् मन्त्रमथोत्तरशतं जपेत् इत्यर्थः ।

तथा च विश्वसारे ।

“तारमायारमाबीजपुटितेन मनुं जपेत् ।

शतमथोत्तरशतं दीपयेत् साधकोत्तमः ॥” * ॥

अथ दुर्गामन्त्रः ।

“अथ दुर्गामनुं वक्ष्ये दृष्टादृष्टफलप्रदम् ।

मायादिः कर्णबिद्धाद्रो भूयोऽसौ सर्गवान्
भवेत् ॥

पश्चान्तकः प्रतिष्ठावान् मारुतो भौतिकासनः ।

तारादिद्वयान्तोऽयं मन्त्रो वखचरात्मकः ॥”

अर्द्धकारः । कर्ण उकारः । पश्चान्तको
गकारः । प्रतिष्ठा आकारः । मारुतो यकारः ।

भौतिक ऐकारः । ॐ ह्रीं दुं दुर्गायै नमः ॥ * ॥

अथ विष्णुमन्त्रः ।

“तारं नमःपदं ब्रूयात् नरौ दीर्घसमन्तितौ ।

पवनो गायमन्त्रोऽयं प्रोक्तो वखचरः परः ॥”

ॐ नमो नारायणाय ॥ * ॥ अथ शिवमन्त्रः ।

“सान्तमौकारसंयुक्तं बिन्दुभूषितमस्तकम् ।

प्रासादाख्यो मनुः प्रोक्तो भजतां कामदो मनुः ॥”

ह्रौं ॥ * ॥ अथ गणेशमन्त्रः ।

“पश्चान्तकं शशिधरं बीजं गणपतेर्विदुः ॥”

पश्चान्तको गकारः । गं ॥ * ॥ अथ सूर्यमन्त्रः ।

“तारो हृणिर्भृगुः पश्चादामकण्यविभूषितः ।

वह्नासनो मरुत्प्रेषः सनेत्रोऽद्रिस्थपश्चिमः ॥

अष्टाक्षरो मनुः प्रोक्तो भानोरभिमतः परः ॥”

ॐ हृणि सूर्य आदित्य ॥ * ॥

मन्त्रग

पञ्चदेवतानामेक एको मन्त्रो लिखितः ।

एतासामन्यासाश्चान्यमन्त्रा ग्रन्थविस्तारभयान्न

लिखिताः ॥ कलावागमोक्तमन्त्रजपविधि-

र्यथा,—

“आगमोक्तविधानेन कलौ मन्त्रं जपेत् सुधीः ।

नहि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः ॥”

तथा ।

“कृते श्रुत्युक्तमार्गः स्थात् चेतायां स्मृतिसम्भवः ।

वापरे तु पुराणोक्तः कलावागमसम्भवः ॥

मन्त्रार्ण देवताः प्रोक्ता देवता गुरुस्त्वपिणी ।

तेषां भिदा न कर्तव्या यदीच्छेच्छुभमात्मनः ॥”

पिञ्जादितो मन्त्रग्रहणनिषेधो यथा,—

“पितुर्मन्त्रं न गृहीयात् तथा मातामहस्य च ।

सौदरस्य कनिष्ठस्य वैरिपक्षाश्रितस्य च ॥

न पत्नीं दीक्षयेद्गर्भा न पिता दीक्षयेत् सुताम् ।

न पुत्रश्च तथा भ्राता भ्रातरं न च दीक्षयेत् ॥

सिद्धमन्त्रो यदि पतिसदा पत्नीं स दीक्षयेत् ।

शक्तित्वेन वरारोहे ! न च सा कन्धक भवेत् ॥”

तथा गणेशविमर्षिण्याम् ।

“यतेर्हीना पितुर्हीना दीक्षा च वनवासिनः ।

विविक्ताश्रमिणां दीक्षा न सा कलाग-

दायिका ॥”

इत्यादिनिषेधवचनादेभ्यो मन्त्रं न गृहीयादि-

त्यर्थः । इति तन्त्रसारः ॥ (ज्वरादिनाशक-

मन्त्रो यथा,—

“वानराकृतिमालिखा खटिकाभिः पुनः शृणु ।

गन्धपुष्पास्तैर्धूपैरर्चयेद्भिज्ज्वां वरः ॥

मन्त्रः ।

ॐ ह्रीं ह्रीं श्रीं सुग्रीवाय महाबलपराक्रमाय

सूर्यपुत्राय अमिततेजसे ऐकाहिक-द्याहिक-

त्रयाहिक-चातुर्थिक-महाज्वर-भूतज्वर-भय-

ज्वर-शोकज्वर-क्रोधज्वर-वेलाज्वर-प्रभृति-

ज्वराणां दह दह हन हन पच पच अवतर

अवतर किलिकिलि वानरराजज्वराणां बन्ध

जन्ध ह्रीं ह्रीं हूं फट् खाद्या ॥” इति हारीते

चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

मन्त्रकृत्, पुं, (मन्त्रं कृतवान् । मन्त्र + कृ +

क्रिप् । तुगागमश्च ।) मन्त्री । मन्त्राकारकः ।

इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (दौत्यकारी । यथा,

श्रीमद्भागवते । ३ । १ । २ ।

“यदा अयं मन्त्रकृद्भो भगवानखिलेश्वरः ।

पौरवेन्द्रगृहं हित्वा प्रविवेशात्मसानुक्तम् ॥”

“मन्त्रकृत् दौत्यकर्त्ता सन् ।” इति तट्टीकायां

श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ त्रि, मन्त्रप्रयोगकारी । यथा,

रघुवंशे । १ । ६१ ।

“तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्हारात् प्रशमितारिभिः ।

प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥”

“मन्त्रकृतः मन्त्राणां स्रष्टुः प्रयोक्तुर्वा ।” इति

तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

मन्त्रगणकः, पुं, (मन्त्रप्रधानो गणकः मध्य-

पदलोपी कर्मधारयः ।) विद्या । इति हारा-

वली । १६६ ॥

मन्त्रदा

अरय्ये निःश्लाके वा न यामित्यां कदाचन ।
शिशून् श्लाखान्दगान् पण्डान् शुक्रान् वैशा-
रिकांस्तथा ॥
वर्जयेन्मन्त्रगेहेषु मनुष्यानुद्धतांस्तथा ।
दूषणं मन्त्रभेदेषु नृपाणां यत्र जायते ॥
न तत् सम्यक् समाधातुं दक्षैर्नृपशतैरपि ॥”
इति कालिकापुराणे ५५ अध्यायः ॥
अथ मन्त्रनिर्णयः ।
“मन्त्रमूलं यतो राज्यं ततो मन्त्रं सुरक्षितम् ।
कुर्व्याद्राजा सदा मन्त्रान् कर्मणामाफलोदयात् ॥
अर्थानर्थो हि यत्रोभौ संशयश्च परीक्ष्यते ।
स मन्त्र इति विज्ञेयः शेषाश्च खलु विभ्रमाः ॥
एकमेव विधं हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते ।
सराष्ट्रं सम्पदं हन्ति राजानं मन्त्रविभ्रवः ॥
करिष्यन् न प्रभाषित कृतान्येव तु दर्शयेत् ।
धर्मार्थकामकार्याणि कृतो मन्त्रो न भिद्यते ॥
गिरिपृष्ठमुपावृज्य प्रासादं वा रहोगतः ।
स्वपथे निःश्लाके वा तत्र मन्त्रो विधीयते ॥
तत्र साम प्रयोक्तव्यं कार्येषु गुणवत्स्वपि ।
दानं ब्रुव्येऽपि भेदश्च शङ्कितेष्वपि निश्चयः ॥
जङ्गमकान्तवधिरान् तिर्यग्द्योनीन् वयोधि-
कान् ।
स्त्रीस्त्वैच्छयाधितयङ्गान् मन्त्रकाले निवेधयेत् ।
इति सम्पततः प्रोक्तो राजनीतिरियं मया ।
यत्त्रिवर्गाविरुद्धं स्याद्राजनीतिसिद्ध्यते ॥”
इति युक्तिकल्पतरौ नीतियुक्तिः ॥
नन्तः, [स्] य, (मन्त्रादिति । मन्त्र +
“पञ्चम्यास्तसिल् ।” ५ । ३ । ७ । इति पञ्चमी-
स्थाने तसिल् ।) मन्त्रात् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥
नन्तः, पुं, (मन्त्रं ददातीति । मन्त्र + दा + कः ।)
शिष्यकर्णं तदिष्टदेवमन्त्रप्रदानकर्त्ता । मन्त्र-
दातृगुरुः । यथा,—
“परापरगुरुणाश्च निर्णयं श्दशु पार्ष्वति । ।
आदौ सर्वत्र देवेशि । मन्त्रदः परमो गुरुः ।
परापरगुरुस्त्वं हि परमेष्ठी त्वहं गुरुः ॥”
इति बृहन्नोक्ततन्त्रे २ पटलः ॥* ॥
तत्पित्रादीनामपि परमगुरुत्वादिर्यथा,—
“मानवस्य महेशानि ! सङ्क्षेपाग्निगदामि ते ।
गुरुः परमगुरुश्चैव परापरगुरुस्तथा ।
स्वगुरुः परमेशानि ! साक्षाद्ब्रह्म न संशयः ॥
तत्पिता परमगुरुः स्वयं विष्णुः क्षितौ सदा ।
तत्पिता परापरगुरुर्महेश्वरसमः सदा ॥”
इति शाक्तानन्दतरङ्गिणीधृतमहिषमर्दिनी-
तन्त्रम् ॥
नन्तदाता, [ञ्] चि, (मन्त्रं ददातीति । मन्त्र +
दा + णच् ।) मन्त्रदानकर्त्ता । गुरुः । यथा,—
“सर्वेषाञ्च गुरुणाञ्च जन्मदाता परो गुरुः ।
पितुः शतगुणैर्माता पूज्या वन्द्या गरीयसी ॥
विद्यादाता मन्त्रदाता ज्ञानदो हरिभक्तिदः ।
पूज्यो वन्द्यश्च सेव्यश्च मातुः शतगुणैर्गुरुः ॥
मन्त्रसुहृन्निगोनेव गुरुरित्युच्यते बुधैः ।

मन्त्रदा

अन्यो वन्द्यो गुरुरयमन्यश्चारोपितो गुरुः ॥
अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरन्ध्रीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥
अदीक्षितस्य मूर्खस्य निष्कृतिर्नास्ति निश्चितम् ।
सर्वकर्मस्वनर्हस्य नरके तत्प्रभोः स्थितिः ॥
जन्मदातान्नदाता वा मातान्ये गुरवस्तथा ।
पारं कर्तुं न शक्तास्ते घोरे संसारसागरे ॥
विद्यामन्त्रज्ञानदाता निपुणः पारकर्म्मणि ।
न शक्तः शिष्यसुहृत्तुमीश्वरश्चेश्वरोऽपरः ॥
गुरुर्विष्णुर्गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्देवो महेश्वरः ।
गुरुर्धन्मो गुरुः शेषः सर्वात्मा निर्गुणी गुरुः ॥
सर्वतीर्थाश्रमश्चैव सर्वदेवाश्रयो गुरुः ।
सर्ववेदस्वरूपश्च गुरुरूपी हरिः स्वयम् ॥
अभीष्टदेवे रुष्टे च गुरुः शक्तो हि रक्षितुम् ।
गुरौ रुष्टेऽभीष्टदेवो नहि शक्तश्च रक्षितुम् ॥
सर्वे गृह्याश्च यं रुष्टा यं रुष्टा देवब्राह्मणाः ।
तमेव रुष्टो भवति गुरुरेव हि देवतः ॥
न गुरोश्च प्रियश्चात्मा न गुरोश्च प्रियः सुतः ।
धनं प्रियं न च गुरोर्न च भार्या प्रिया तथा ॥
न गुरोश्च परो धन्मो न गुरोश्च परन्तपः ।
न गुरोश्च परं सत्त्वं न पुण्यश्च गुरोः परम् ॥
गुरोः परो न शास्ता च नहि बन्धुर्गुरोः परः ।
देवो राजा च शास्ता च शिष्याणाञ्च सदा
गुरुः ॥
यावत् शक्तो दातुमन्नं तावत् शास्ता तदन्नदः ।
गुरुः शास्ता च शिष्याणां प्रति जन्मनि जन्मनि ॥
मन्त्रो विद्यागुरुर्देवः सर्वस्वध्वो यथा पतिः ।
प्रतिजन्मनिबन्धेन सर्वेषामुपरि स्थिताः ॥
पिता गुरुश्च वन्द्यश्च यत्र जन्मनि जन्मदः ।
गुरवोऽन्ये तथा माता गुरुश्च प्रतिजन्मनि ॥”
इति ब्रह्मवेत्तं श्रीकृष्णजन्मखण्डे श्रीचीकृतगुरु-
स्तोत्रकथनं नाम ५६ अध्यायः । अपि च ।
“मान्यः पूज्यश्च सर्वेभ्यः सर्वेषां जनको भवेत् ।
अहो यस्य प्रसादेन सर्वान् पश्यति मानवः ॥
जनको जन्मदाता च रक्षणाञ्च पिता गृणाम् ।
ततो विस्तीर्णकरणात् कलया स प्रजापतिः ॥
पितुः श्रतगुणैर्माता पोषणाङ्गर्भधारणात् ।
बन्धा पूज्या च मान्या च प्रस्तरूपा वसुधरा ॥
मातुः श्रतगुणैर्वन्द्यः पूज्यो मान्योऽन्नदायकः ।
यदिना नश्वरो देहो विष्णुश्च कलयान्नदः ॥
अन्नदातुः श्रतगुणोऽभीष्टदेवः परः स्मृतः ।
गुरुस्तस्माच्छ्रतगुणो विद्यामन्त्रप्रदायकः ॥
अज्ञानतिमिराच्छन्नं ज्ञानदीपेन चक्षुषा ।
यः सर्वार्थं दर्शयति तत्परः कोऽपि बान्धवः ॥
गुरुदत्तेन मन्त्रेण तपसेष्टसुखं लभेत् ।
सर्वज्ञत्वं सर्वसिद्धिं तत्परः कोऽपि बान्धवः ॥
सर्वं जयति सर्वत्र विद्याया गुरुदत्तया ।
तस्मात् पूज्यो हि जगति को वा बन्धुस्ततो-
ऽधिकः ॥
विद्यान्वो वा धनान्वो वा यो मूढो न भजेद्-
गुरुम् ।
ब्रह्महत्यादिभिः पापैः स लिप्तो नात्र संशयः

हरिद्रं पतितं चन्द्रं नर-बुद्ध्याचरेहम् ।
सोऽपुचिस्तीर्थं स्नातोऽपि नाधिकारी च कर्मसु ॥
पितरं मातरं भार्यां गुरुपत्नीं गुरुं परम् ।
यो न पुण्याति कापत्यात् स महापातकी
शिव ! ॥

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।
गुरुरेव परं ब्रह्म गुरुर्मास्करूपधृक् ॥
गुरुश्चन्द्रस्तथैन्द्रश्च वायुश्च वरुणोऽनलः ।
सर्व्वरूपो हि भगवान् परमात्मा स्वयं गुरुः ॥
नास्ति वेदात् परं शास्त्रं नहि कृष्णात् परः
सुरः ।

नास्ति मङ्गासमं तीर्थं न पुण्यं तुलसीपरम् ॥
नास्ति च मावती भूमेः पुत्रान्नास्ति परः प्रियः ।
न च देवात् परा शक्तिर्व्रतं नैकादर्शं विना ॥
शालग्रामात्परो यन्त्रो न क्षेत्रं भारतत् परम् ।
परं पुण्यस्थलानाञ्च पुण्यं वृन्दावनं यथा ॥
मोक्षदानं यथा काशी वैष्णवानां यथा शिवः ।
न पार्श्वतीपरा साध्वी न गणेशात् परो वशी ॥
न च विद्यासमो बन्धुर्नास्ति कश्चिद्गुरोः परः ।
विद्यादातुः पुत्रदारौ तत्त्वमौ नात्र संशयः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे गणपतिखण्डे ४४
अध्यायः ॥

मन्त्रदीधितिः, पुं, (मन्त्रेण दीधितिर्दीर्घमित्यस्य ।)
वह्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मन्त्रपूतः, त्रि, (मन्त्रेण पूतः ।) मन्त्रेण पवित्री-
कृतः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ।
८६ । ३६ ।

“ब्रह्माण्यीमन्त्रपूतेन तोयेनान्ये निराकृताः ॥”

मन्त्रपूतात्मा, [न] पुं, (मन्त्रेण पूतः आत्मा
यस्य ।) गरुडः । इति धरणिः ॥

मन्त्रवित्, [वृ] (पुं, मन्त्रं पश्चाद्भ्रमन्त्रणं वेत्तीति ।
विद् + क्तिप् ।) चरः । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
३६७ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १६३ । ५ ।

“एतत् श्रुत्वा हृपदो यज्ञसेनः
सर्व्वं तत्त्वं मन्त्रविदुभ्यो निवेद्य ।
मन्त्रं राजा मन्त्रयामास राजन् !
यथायुक्तं रक्षणे वै प्रजानाम् ॥”)

मन्त्रज्ञातरि, त्रि ॥ (यथा, क्वान्दोग्योपनिषदि ।
७ । १ । ३ ।

“सोऽहं भगवतो मन्त्रविदेवास्मि ॥”

मन्त्रं वेदार्थं वेत्तीति । विद् + क्तिप् । वेदार्थ-
वित् । यथा, मनौ । ३ । १३१ ।

“सहस्रं हि सहस्राणामनुचं यत्र सुव्रते ।

एकस्तान् मन्त्रवित् प्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः ॥”)

मन्त्रस्य क्, [ण] त्रि, (मन्त्रेण सृष्टीति ।
“सृष्टीऽनुदके क्तिन् ।” ३ । २ । ५८ । इति क्तिन् ।)

मन्त्रकरणकस्यार्ककर्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मन्त्रितः, त्रि, मन्त्रेण संस्कृतः । अभिमन्त्रितः ।
मन्त्रोऽस्य जातः । इति मन्त्रिधातोः क्तप्रत्ययेन
मन्त्रशब्दात् इतप्रत्ययेन च निष्पन्नः ॥ (यथा,
निबन्धे ।

“शिष्यं खलकृतं वेदासुपात्तिसुपवेशयेत् ।

मन्त्रितं प्रोचणीतोयैः शान्तिकुम्भजलेस्तथा ।
मूलमन्त्रेणाष्टशतं मन्त्रितैरभिवचयेत् ॥”)

मन्त्री, [न] पुं, (मन्त्रो गुप्तभाषणमस्यास्ति ।
मन्त्र + इनिः । यद्वा, मन्त्रयते इति । मन्त्र +
“नन्दिग्रहोति ।” ३ । १ । ३४ । इति णिनिः ।)
मन्त्रजातकर्त्तयनिश्चयकर्त्ता । तत्पर्यायः ।
धीसचिवः २ अमात्यः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ४ ॥
सचिवः ४ धीसखः ५ सामवायिकः ६ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३८३ ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“मन्त्री भक्तः शुचिः शूरोऽनुकूलो बुद्धिमान्
क्षमी ।

आन्वीचिक्यादिकुशलः परिच्छेदी सुदेशजः ॥”
इति कविकल्पलता ॥

“बहुभिर्मन्त्रयेत् कामं राजा मन्त्रं पृथक्
पृथक् ।

मन्त्रिणामपि नो कुर्यान्मन्त्री मन्त्रप्रकाशनम् ॥
न कश्चित् कस्य विश्वासो भवतीह सदा वृणाम् ।
निश्चयश्च सदा मन्त्रे कार्ये एकेन स्वरिणा ॥
भवेद्वा निश्चयावाप्तिः परबुद्धावुज्जीवनात् ।
एकस्यैव मन्त्रीभर्तुर्भूयः कार्यो विनिश्चयः ॥”

इति मत्स्यपुराणे १८६ अध्यायः ॥

मन्य, कुन्ये । गाह्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) मन्यति । कुन्यः केशिन्न
मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

मन्य, ग गाह्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-पर०-
सक०-सेट् ।) गाह्यो विलोडनम् । ग, मधाति
दधि वल्लवी । रथं ममन्य सहयम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

मन्यः, पुं, (मण्यतेऽनेन । मन्य + करणे घञ् ।)
मन्यदण्डकः । इत्यमरः । २ । ६ । ७४ ॥ (यथा,
महाभारते । १२ । ३४३ । ११ ।

“आमन्य मतिमन्येन ज्ञानोदधिमनुत्तमम् ।
नवनीतं तथा दध्मो मलयच्छन्दनं यथा ॥”

मन्यते विलोडयते इति । मन्य + कर्मणि घञ् ।)
साक्तवः । (मध्याति स्वरणेन त्रिसुवनं पीडय-
तीति । मन्य + अच् ।) दिवाकरः । इति

मेदिनी । ये, ११ ॥ साक्तवो यथा,—
“सक्तुभिः सर्पिषाम्भक्तैः श्रौतवारिपरिभुतैः ।
नात्यच्छो नातिसान्द्रश्च मन्य इत्यभिधीयते ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

पेयविशेषः । तस्य विधियंथा,—
“जले चतुष्पले श्रौते क्षुण्द्रं द्रव्यं पलं क्षिपेत् ।
मृत्पात्रे मन्ययेत् सम्यक् तस्माच्च द्विपलं
पिबेत् ॥”

क्षुण्द्रं क्षुण्णीकृतम् । मन्ययेत् मृद्वीयात् । इति
भावप्रकाशः ॥ (मन्य + भावे घञ् ।) मारणम् ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नेत्रमलम् । इति धरणिः ॥
नेत्रामयः । इति विश्वः ॥ अंशुः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कुन्यनम् । विलोडनम् । इति

मन्यधात्वर्थदर्शनात् ॥ (यथा, रघौ । १० । ३ ।
“अतिष्ठत् प्रव्यापेक्षसन्ततिः स चिरं वृषः ।
प्राज्ञान्यादनभिव्यक्तरोत्पत्तिरिवार्णवः ॥”)

मन्यजं, स्त्री, (मन्येन मन्यनेन जायते इति ।
जन् + डः ।) नवनीतम् । इति रत्नमाला ॥
(विवरणमस्य नवनीतशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

मन्यदण्डकः, पुं, (मन्याय मन्यनाय यो दण्डः ।
ततः स्वार्थे कन् ।) मन्यानदण्डः । क्वाचुनो इति
घोलमौनी इति खड्गेन इति च भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । वैशाखः २ मन्यः ३ मन्यानः ४
मन्याः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ७४ ॥ कर-
दण्डकः ६ मन्यनः ७ भक्ताटः ८ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तक्राटः ९ । इति जटाधरः ॥

मन्यनं, स्त्री, (मन्य + ल्युट् ।) विलोडनम् । कुन्य-
नम् । इति मन्यधातोर्भावे अनट्प्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १८ । ३० ।
“चिरारब्धमिदं चापि सागरस्यापि मन्य-
नम् ॥”)

मन्यनः, पुं, (मध्यात्यनेनेति । मन्य + करणे ल्युट् ।
यद्वा, मध्यातीति । मन्य + ल्युः ।) मन्यानदण्डः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । १२ । ३६ ।
“गोभिश्च समकीर्णान् व्रजनिर्घाणभूमिषु ।
मन्यनावर्त्तपूर्णैश्च गर्गरेषु नदत्सु च ॥”)

मन्यनघटी, स्त्री, (अख्यो घटः । अख्यार्थे
डीष् । मन्यनार्थां मन्यनस्य वा घटी ।) दधि-
मन्यनपात्रम् । यथा,—
“कलसी मन्यनघटी मन्यनी चापि गर्गरी ॥”
इति जटाधरः ॥

मन्यरं, स्त्री, (मन्यति क्लेशयतीति । मन्य + बाहुल-
कात् अरन् ।) कुसुम्बी । इति मेदिनी । रे, १६८ ॥

मन्यरः, पुं, (मन्य + बाहुलकात् अरन् ।) कोषः ॥
फलम् । बाधः । मन्यानः । इति मेदिनी । रे,
१६८ ॥ सूचकः । इति विश्वः ॥ मन्दगामि-
योडा । इति क्षत्रियवर्गे अमरः । २ । ८ । ७२ ।
कोपः । इत्यजयः ॥

मन्यरः, त्रि, (मन्यति पादाविति । मयि +
अरन् ।) मन्दः । (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ६८
“इत्ते सालसमन्यरं भुवि पदं निर्याति नान्तः-
पुरात् ॥”)

पृथुः । वक्रः । इति मेदिनी । रे, १६८ ॥
(निश्चलः । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४८८ ।
“राव्याभिषेकसलिलक्षालितमौलेः कथासु
कृष्णस्य ।

गर्वभरमन्यराक्षी पश्यति पदपङ्कजं राधा ॥”)
जडः । इति शब्दरत्नावली ॥ नौचः । इति

हेमचन्द्रः । ६ । ६५ ॥ (मन्दगामी । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १५६ ॥)

मन्यरा, स्त्री, (मन्यर + स्त्रियां टाप् ।) केकया
दासी । यथा,—

“रामाभिषेके विघ्नार्थं यतस्व ब्रह्मवाक्यतः ।
मन्यरां प्रविशन्नादौ केकेयीश्च ततः परम् ॥”

इत्यध्यात्मरामायणे अयोध्याकाण्डे २ अध्यायः ॥

मन्यरुः, पुं, (मन्य + बाहुलकात् अरुः ।)
चामरवातः । तत्पर्यायः । कुटेरुः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

मन्दः

मन्थशैलः, पुं, (मन्थाय ससुद्रमन्थनाय कल्पितः शैलः ।) मन्दरपर्वतः । इति जटाधरः ॥
 मन्था, स्त्री, (मन्थते इति । मन्थ + घञ् । ततः स्त्रियां टाप् ।) मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे ।
 “वह्नरी चन्द्रिका मन्था मित्रपुष्पा च कैरती ॥”)
 मन्थाः, [धिन्] पुं, (मन्थ + “मन्थः ।” उणा० ४ । ११ । इति इनिः । स च कित् ।) मन्थान-
 दण्डः । इत्यमरः । २ । ६ । ७४ ॥ (यथा, किराताज्जनीये । ४ । १६ ।
 “सुहुः प्रणुमेय मथां विवर्त्तने-
 नैदत्तुसु कुम्भेषु मन्दङ्गमन्थरम् ॥”)
 मन्थानः, पुं, (मन्थते अनेनेति । मन्थ + बाहुलकात् आनच् ।) मन्थदण्डकः । इत्यमरः । २ । ६ । ७४ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १० । २५ ।
 “मन्थानारणिसंयोगान्मन्थनाच्च ससुद्रवः ।
 पावकस्य यथा तद्वत् कथं मे स्यात् सुतोद्भवः ॥”)
 आरवधः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ (ससुद्र-
 मन्थनदण्डकत्वादस्य तथात्वम् । मन्दरपर्वतः ।
 यथा, रामायणे । १ । ४५ । २७ ।
 “प्रविवेशाय पातालं मन्थानः पर्वतोत्तमः ॥”
 महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२८ ।
 “मन्थानो बहुलो वायुः सकलः सर्वलोचनः ॥”)
 मन्थानकः, पुं, (मन्थान इवेति । “इवे प्रति-
 कृतौ ।” ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।) लणभेदः ।
 तत्पर्यायः । हरितः २ । डङ्मूलः ३ । लणाङ्-
 ध्रिपः ४ । अस्य गुणाः । स्निग्धत्वम् । दोग्ध्रीणां
 प्रियत्वम् । मधुरत्वम् । बहुवीर्यदत्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 मन्थिनी, स्त्री, (मन्थो मन्थनमन्थस्याम् । मन्थ +
 इनिः । डीप् ।) दधिमन्थनपात्रम् । तत्पर्यायः ।
 गर्गरी २ । कलसी ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
 ८८ ॥
 मन्थोदधिः, पुं, (मन्थतेऽधौ । मन्थ + कर्मणि
 घञ् । मन्थश्चाधौ उदधिक्षेति । मन्थाय उदधि-
 रिति वा ।) क्षीरसमुद्रः । इति केचित् ॥
 मन्दः, पुं, (मन्दते इति । मदि + अच् ।) शनिः ।
 (यथा, ज्योतिषे ।
 “शुक्रेन्द्रबुधजीवानां वाराः सर्वत्र प्रोभनाः ।
 भातुभूतमन्दानां शुभकर्मसु केवपि ॥”)
 हस्तिजातिविशेषः । इति मेदिनी । दे, १३ ॥
 यमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथा-
 सरितागरे । ३२ । १५५ ।
 “तत्र मन्दमिवालोक्त्य साभिप्रायः स मां वृषः ।
 पप्रच्छ रे किमीडक्त्वं सञ्ज्ञातः कथ्यतामिति ॥”)
 प्रलयः । इत्यजयः ॥ (जटरानलविशेषः । यथा,
 हारीते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।
 “तीक्ष्णः पित्ताधिकत्वेन जायते जटरानिकः ।
 वातश्चेष्टाधिकत्वेन जायते मन्दसंज्ञकः ॥”)
 मन्दः, त्रि, (मदि + अच् ।) अतीक्ष्णः । मूर्खः ।
 (यथा, रघुवंशे । १ । ३ ।

मन्दरः

“मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्यान्पुष्पाख्य-
 ताम् ॥”)
 खैरः । अभाग्यः । रोगी । अल्पः । इति
 मेदिनी । दे, १३ ॥ (यथा, मेघदूते । १ । ४ ।
 “मन्दं मन्दं रुदति पवनश्चातुर्गुणो यथा
 त्वाम् ॥”)
 अलसः । यथा, श्रीमद्भागवते । १ । १ । १० ।
 “प्रायेणाख्यायुषः सभ्य ! कलावकिन्तु युगे जनाः ।
 मन्दाः सुमन्दमतयो मन्दभाग्या ह्युपहताः ॥”
 “मन्दाः अलसाः ।” इति तट्टीकायां श्रीधर-
 स्वामी ॥)
 मन्दरतः । खलः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४८ ॥
 मन्दगः, त्रि, (मन्दं अल्पं गच्छतीति । गम् +
 ङः ।) मन्दुगामी । यथा,—
 “मन्दगाश्च शनिज्ञानिष्टवहंसगजस्त्रियः ॥”
 इति कविकल्पलता ॥
 (पुं, शाकद्वीपस्यजनपदभेदः । यथा, महा-
 भारते । ६ । ११ । ३३ ।
 “तत्र पुण्या जनपदाश्चत्वारो लोकसम्भवाः ।
 मगाश्च मशकाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा ॥”)
 मन्दगामी, [न्] त्रि, (मन्दं गच्छतीति । गम् +
 णिनिः ।) मन्दुगमनशीलः । तत्पर्यायः ।
 मन्थरः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७२ ॥ खैर-
 गामी ३ मन्दः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 मन्दजननी, स्त्री, (मन्दस्य शनेर्जननी माता ।)
 शनेश्चरमाता । सूर्यपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मन्दटः, पुं, (मन्दमटतीति । अट् + अच् । शक-
 त्वादित्वात् साधुः ।) पारिमन्त्रवृक्षः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 मन्दता, स्त्री, (मन्दस्य भावः । मन् + भावार्थे
 तल् । स्त्रियां टाप् ।) आलस्यम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते शरीरस्थाने ।
 “दुर्मैधत्वं मन्दता च स्वप्ने मैथुननित्यता ।
 निराकरिष्युता चैव विज्ञेयाः पाशवा गुणाः ॥”)
 मन्दत्वम् । (यथा, चन्द्रालोके । १ । १ ।
 “उच्चैरस्यति मन्दतामरसतामिति ॥”
 लीयता । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ६८ ।
 “मध्यस्य प्रथिमानमेति जघनं वक्षोजयो-
 र्मन्दतां
 दूरं यात्युदरश्च रोमजलिका नेत्रार्जवं
 धावति ॥”)
 मन्दनं, स्त्री, (मन्दते स्तौति अनेन । मन् +
 “कृष्टृजिमन्दिनिधाजः क्युः । उणा० २ । ८१ ।
 इति करणे क्युः ।) स्तोत्रम् । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥
 मन्दरः, पुं, (मन् + बाहुलकात् अरः ।) मन्थ-
 शैलः । (यथा, महाभारते । १ । १८ । १३ ।
 “मन्थानं मन्दरं कृत्वा तथा नेत्रं च वासु-
 किम् ॥”)
 मन्दारपादपः । इति मेदिनी । दे, १६६ ॥
 खर्गः । हारभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६६ ॥
 सुङ्करः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कुशद्वीपस्य-

मन्दाकि

पर्वतविशेषः । यथा, मातङ्ग्ये । १२१ । ६१ ।
 “मन्दरः सैव विज्ञेयः सर्वधातुमयः शुभः ।
 मन्द इत्येव यो धातुरपामर्थे प्रकाशकः ॥
 अपां विदारणात् चैव मन्दरः स निगद्यते ॥”)
 मन्दरः, त्रि, (मन् + अरः ।) बहलः । मन्दः ।
 इति मेदिनी । दे, १६६ ॥
 मन्दसानः, पुं, (मन्दते स्तुत्यादिकं प्राप्नोतीति ।
 मन् + “कृष्टृजिमन्दिनिधाजः कित् ।” उणा०
 २ । ८७ । इति असानच् ।) अग्निः । प्राणः ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥ निद्रा ।
 इत्युणादिकोषः ॥ (त्रि, मोदमानः । यथा,
 ऋग्वेदे । १ । १०० । १४ ।
 “मन्दसानो मरुत्वान् ॥”
 “मन्दसानो मोदमानः सन् ॥” इति तद्भाष्ये
 सायनः ॥)
 मन्दसानुः, पुं, (मन्दं मन्दतां सनोति ददातीति ।
 मन् + सन् + बाहुलकात् उण् ।) खप्रः ।
 जीवः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
 मन्दा, स्त्री, (मन् + स्त्रियां टाप् ।) संक्रान्ति-
 विशेषः । सा उत्तरफल्गुन्युत्तराषाढोत्तरभाद्र-
 पदारोहिणीनक्षत्रेषु रविसंक्रान्तिसंज्ञा
 भवति । तस्याः समिहितदण्डत्रयस्य पुण्य-
 तमत्वम् । यथा,—
 “मन्दा मन्दाकिनी भ्रांक्षी घोरा चैव मन्धो-
 दरी ।
 राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा
 वृषः ॥
 मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया नन्दौ मन्दाकिनी तथा ।
 क्षिप्रे भ्रांक्षी विजानीयादुग्धे घोरा प्रकीर्तिता ॥
 चरेन्महोदरी ज्ञेया क्रूरैर्ऋक्षैस्तु राक्षसी ।
 मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रेर्ऋक्षैस्तु संक्रमः ॥”
 इत्येतैर्दादशस्त्रेण संक्रान्तियु ध्रुवादिनक्षत्र-
 योगात् मन्दादिरूपतया सप्तधा भिन्नास्तु
 त्रिचतुःपञ्चसप्तमष्टनवद्वादश एव च । क्रमेण
 षटिका क्षितास्तत् पुण्यं पारमार्थिकमिति
 देवीपुराण एव त्रिचतुरादिषटिकानां पुण्यल-
 सुक्तम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 मन्दाकं, स्त्री, (मन्द्यते स्तूयते इति । मन् +
 बाहुलकात् आकः ।) स्तवनम् । इत्युणादि-
 कोषः ॥ (श्रोतः । इत्युज्ज्वलदत्तः । ४ । १३ ॥)
 मन्दाकिनी, स्त्री, (मन्दाकानि सोतांसि सन्त्यस्याः
 इति । मन्दाक + णिनिः । यद्वा, “मन्दमं कितुं
 शीलमस्याः । णिनिः । यद्वा, मन्दनाच्चः सरसः
 अकति गच्छतीति । नयनानन्दः ।” इत्यमर-
 टीकायां रघुनाथचक्रवर्ती ।) खर्गगङ्गा ।
 तत्पर्यायः । विषहङ्गा २ खर्गद्वी ३ सुरदी-
 र्घिका ४ । इत्यमरः । १ । १ । ५२ ॥ खर्गगङ्गा ५
 देवभूतिः ६ खर्गपद्मा ७ सुरेश्वरी ८ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधचरिते । ६ । ८२ ।
 “मन्दाकिनीनन्दनयोर्विहारे
 देवे भवहेवरि माधवे वा ॥”)
 तस्या विवरणं यथा,—

मन्दाग्निः

“प्रधानधारा या खर्गे सा च मन्दाकिनी
स्रुता ।
योजनायुतविस्तीर्णा प्रस्थेन योजना स्रुता ॥
चीरतुल्यजला शश्वद्व्युत्पन्नतरङ्गिणी ।
वैकुण्ठाद्ब्रह्मलोकश्च ततः खर्गं समागता ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे जाह्नवी-
जन्मप्रस्तावे ३४ अध्यायः ॥ * ॥ संक्रान्ति-
विशेषः । अस्य प्रमाणं मन्दाग्रन्दे द्रष्टव्यम् ॥
(चित्रकूटस्थानदीविशेषः । यथा, महाभारते ।
३ । ८५ । ५८ ।

“ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रकूटे विश्राम्यते ।
मन्दाकिनीं समासाद्य सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥”
दारकास्थानदीविशेषः । यथा, महाभारते ।
हरिवंशपर्वणि । १५५ । २२ ।
“वेदूयपत्रैर्जलजैस्तथा मन्दाकिनी नदी ।
भाति पुष्करिणी रम्या पूर्वस्थां दिशि
भारतः ॥”

कन्दोविशेषः । यथा, कन्दोमञ्ज्याम् ।

“न न र र-चटिता तु मन्दाकिनी ॥”

उदाहरणादिकन्तु कन्दः प्रन्दे द्रष्टव्यम् ॥)

मन्दाक्रान्ता, स्त्री, (मन्दं यथा तथा आक्रान्ता ।)

कन्दोविशेषः । यथा,—

“चत्वारः प्राक् सुतसु गुरवो द्वौ दशैकादशौ च-
न्मुखौ वयौ तदनु कुसुदामोदिनि । दादशान्त्यौ ।
तद्वच्चान्त्यौ युगरसहयैश्च कान्ते । विरामो
मन्दाक्रान्तां प्रवरकवयस्तन्नि । तां संगिरन्ते ॥”
इति श्रुतबोधः ॥

(अल्पाक्रान्ता । यथा,—

“मन्दाक्रान्ता वितरति रसं नेत्रयुधिः सम-
ग्रम् ॥”
इत्युद्धटः ॥)

मन्दाश्वं, स्त्री, (मन्दे सङ्कुचिते अश्विणी नेत्रे यस्मात् ।

“अश्वोऽदर्शनात् ॥” ४ । ४ । ७६ । इति समा-
सान्तः अच् ।) लज्जा । इत्यमरः । १ । ७ । २३ ॥
(यथा, नैषधचरिते । ३ । ६१ ।

“मन्दाचमन्दाचरसुद्रसुक्ता
तस्यां समाकुञ्चितवाचि हंसः ।
सच्छंसिते किञ्चन संशयातु-
गिरा सुखाम्भोजमयं युयोज ॥”)

मन्दाग्निः, पुं, (मन्दः पाचनासमर्थश्चासावग्नि-
श्चेति ।) कफद्वारात्पञ्चतरानलः । तस्य निदा-
नादि यथा,—

“मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ।
कफपित्तानिलाधिकात्तत्साम्याज्जाठरोऽनलः ॥
विषमो वातजान् रोगांस्तीक्ष्णः पित्तसमुन्न-
तान् ।

करोत्यभिस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् ॥
समा समामेरशिता मात्रा सन्ध्विपच्यते ।
अल्पापि नैव मन्दाग्नेर्वैषम्याग्नेस्तु देहिनः ।
कदाचित् पच्यते सन्ध्वि कदापि च न पच्यते ॥”
इति माधवकरः ॥ * ॥

तस्यौषधं यथा,—

मन्दाग्निः

“चित्रकस्याष्टभागानि शूरणस्य च षोडश ।
शुण्ठ्याश्चत्वारि भागानि मरीचानां द्वयं
तथा ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं विडङ्गानां चतुष्टयम् ।
अष्टौ सुतलिभागाश्च त्रिफलायाश्चतुष्टयम् ॥
द्विगुणेन गुडेनेषां मोदकानि हि कारयेत् ।
तद्गन्धमजौर्णं हि पाण्डुरोगश्च कामलाम् ।
अतिश्रोणितमन्दाग्निनीहाद्यश्च निवारयेत् ॥”

इति गारुडं १६८ अध्यायः ॥ * ॥

अथ जठराग्निविकाराधिकारः । तत्र सन्नि-
कृष्टनिदानपूर्वकान् उदराग्निविकारानाह ।
“कफपित्तानिलाधिकात्तत्साम्याज्जाठरोऽनलः ।
मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ॥”

तत्र मन्दस्याग्नेर्लक्षणाभाह ।
“खल्वापि नैव मन्दाग्नेर्मात्रा सुक्तापि पच्यते ।
कृद्दिदाहः प्रसेकः स्याच्छिरोगौरवजाठरम् ॥”
मन्दाग्निजन्यान् विकारानाह ।

“मन्दोऽग्निर्देहिनां कुर्याद्विकारान् कफसम्भ-
वान् ॥” * ॥

अथ चिकित्सा ।

“हरीतकी तथा शुण्ठी भक्ष्यमाणा गुडेन वा ।
सैन्धवेन युता वा स्यात् सातत्येनाग्निदीपनी ॥”

गुडेन शुण्ठीमयवोपकुल्यां
पथ्यातृतीयामथ दाडिमं वा ।

आमेखजीर्णेषु गुदामयेषु

वर्चोविवस्वेषु च नित्यमद्यात् ॥ २ ॥

योषं दन्ति चित्रचित्रं कृष्णामूलं विमूर्णितम् ।
तच्चूर्णं गुडसंमिश्रं भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ॥

एतद्गुडाष्टकं नाम बलवर्णान्निवर्धनम् ।
शोथोदावर्तशूलघ्नं स्त्रीहृत्पाण्डुमयापहम् ॥”

सर्वचूर्णसमो गुडो देयः । गुडाष्टकम् ॥ ३ ॥
“दहनाजमोदसैन्धवनागरमरिचानि चास्त्र-
तक्रण ।

सप्ताहादग्निकरं पाण्डुरोऽनाशनं परमम् ॥” * ॥
वैश्वानरः चारः ।

“सामुद्रलवणं ग्राह्यमष्टकर्मितं बुधैः ।
सौवर्चलं पञ्चकर्म विडसैन्धवधान्यकम् ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं पत्रकं कृष्णजीरकम् ।
तालीशं केशरं चयमन्धवेतसकं तथा ।

द्विकर्ममात्राण्येतानि प्रत्येकं कारयेद्-
बुधः ॥ ५ ॥

मरिचं जीरकं विश्वमेकैकं कर्ममात्रकम् ।
दाडिमं स्याच्चतुष्कर्मं त्वगेले वाहकर्मके ।

एतच्चूर्णैकतं सर्वं लवणं भास्कराभिधम् ॥
भक्षयेच्छाण्माणं तत् तक्रमस्तुककाञ्जिकैः ।

वातश्लेष्मभवं गुल्मं स्त्रीहानसुदरं चयम् ॥
अश्रांसि ग्रहणी कुष्ठं विषमश्च भगन्दरम् ।

शूलं शोथं आसकासावामदोषश्च हृद्दुर्लभम् ॥
अशरीरं शर्कराश्चापि पाण्डुरोगं हृमीनपि ।

मन्दाग्निं नाशयेदेतदीपनं पाचनं परम् ॥
हिताय सर्वलोकानां भास्करयेतदीरितम् ।

हृन्त्यात् सर्वार्णवजीर्णानि शुक्तामात्रमसंशयम् ॥

मन्दारः

निखुरसादिकं दत्त्वा गुटिकामण्येकं कुर्वन्ति ॥ ६ ॥

टङ्गणं रसगन्धौ च समं भागं त्रयं विधात् ।

कपर्दः सर्जिकाश्चारी मागधी विश्वमेवजम् ॥

पृथक् पृथक् कर्ममात्रं वसुभागमिहोषणम् ।

जम्बीरास्त्रेर्दिनं पृष्टं भवेदधिकुमारकः ॥

विशुचीशूलवातादिवह्निमान्द्रप्रशान्तये ॥”

चारी यवचारः । अग्निकुमारो रसो विशु-
चाद्यजीर्णं ॥ ७ ॥

“पारदान्तलवङ्गगन्धकं

भागयुग्ममरिचेन मिश्रितम् ।

तत्र जातिफलमर्द्धभागिकं

तिन्तिङ्गीफलरसेन मर्दितम् ॥

वह्निमान्द्रदशवक्त्रनाशनो

रामबाण इति विश्रुतो रसः ।

संग्रहग्रहणिकुम्भकर्णकं

सामवातखरदूषणञ्जयेत् ॥

दीयते तु चणकानुमानतः

सद्य एव जठराग्निदीपनः ।

रोचकः कफकुलान्तकारकः

आसकासवमिजन्तुनाशनः ॥” ८ ॥

पारदभागः १ विषभागः १ खवङ्गभागः १
गन्धकभागः १ मरिचभागः २ जातीफलभागः

॥ ० । रामबाणो रसोऽजीर्णं । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (विवरणस्य यथा,—

“अग्निश्चतुर्विधः प्रोक्तः समो विषमतीक्ष्णकः ।
मन्दस्तदापरः प्रोक्तः श्रेष्ठश्चिद्धानि साम्प्रतम् ॥

वातपित्तकफे साम्यात् समत्वं जायतेऽनलः ।
तैरेव विषमं प्राप्ते विषमो जायतेऽनलः ॥

तीक्ष्णः पित्ताधिकत्वेन जायते जठराग्निकः ।
वातश्लेष्माधिकत्वेन जायते मन्दसंज्ञकः ॥”

इति ह्यारीते चिकित्सितस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
“अन्नमण्डं पिवेदुष्णं हिङ्गुसौवर्चलान्वितम् ।
विषमोऽपि समस्तेन मन्दो दीप्येत पावकः ॥”

“सिन्धुश्चिद्बुध्निफलायामानी-

योपैर्गुडैर्गुण्डिकां प्रकुल्यात् ।

तैर्भक्षितैस्तृप्तिमवाप्नुवन्ना

भुञ्जीत मन्दाग्निरपि प्रभूतम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽभिमान्याधिकारे ॥
मन्दः अग्निर्यस्येति । अल्पाग्निविशिष्टे, त्रि ।

यथा, मार्कण्डेये । १५ । १३६ ।
“सोऽजीर्णयाधिदुःखार्तो मन्दाग्निः संप्र-
जायते ।

परनिन्दा कृतघ्नत्वं परमर्मावघटनम् ॥”)

मन्दायुः, [स्] त्रि, (मन्दमल्पमायुर्यस्य ।)
अल्पायुः । यथा, श्रीभागवते । १ । १६ । १० ।

“मन्दस्य मन्दप्रज्ञस्य वयो मन्दायुश्च वै ।
गिद्रया द्वियते नक्तं दिवा च अर्थकर्मभिः ॥”

मन्दारः, पुं, (मन्द्यते स्तूयते प्रशस्यते वेति । भदि
+ “अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन् ।” उणा० ३ ।

१३४ । इति आरन् ।) खर्गीयपञ्चदशान्त-
र्गतदेवतविशेषः । यथा, अमरकोषे । १ । १५३ ।

“पञ्चैते देवतारो मन्दारः पारिजातकः ।

मन्दारः

सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥”
(यथा, अभिज्ञानशकुन्तले ७ अङ्के ।

“अन्तर्गतप्रार्थनमन्तिकस्यं

जयन्तमुद्धीक्ष्य कतस्मितेन ।

आमृष्टवचोहरिचन्दनाङ्गा

मन्दार-माला हरिणा पिनङ्गा ॥”)

पारिभद्रवृक्षः । पालिता मादार इति भाषा ।

यथा, अमरकोषे । २ । ४ । २६ ।

“पारिभद्रे निखतरुर्म्मन्दारः पारिजातकः ॥”

अर्कवृक्षः । आकन्द इति भाषा । यथा,—

“अर्काङ्गवसुकास्फोटगणरूपविकीरणाः ।

मन्दारश्चार्कपर्यैश्च शुक्लोत्कर्षप्रतापसौ ॥”

इत्यमरः । २ । ४ । २१ ॥

हस्तः । धूर्तः । इति मेदिनी । रे, १६७ ॥

तौर्थविशेषः । यथा,—

वराह उवाच ।

“शृणु सुन्दरि ! यत्नेन यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

कथयिष्यामि ते गुह्यं मन्दारस्य महाक्रियाम् ॥

क्रौडमानोऽस्मिहं तत्र दृष्ट्वा मन्दारपुष्पितम् ।

मन्दारपुष्पमादाय मनोज्ञं न्यस्य वै हृदि ॥

तत्रैकादशकुण्डानि निःसृतानि गिरौ धरे ।

विन्ध्यं च मत्पभावेन मन्दारस्य महादमः ॥

स्थितोऽहं तत्र सुगमे ! भक्तानुग्रहकाम्यया ।

दर्शनीयतमं स्थानं मनोज्ञं तु शिलातलम् ॥

यत्र तिष्ठान्वहं देवि ! मन्दारदममास्थितः ।

विस्मयं शृणु सुश्रोणि ! मन्दारेऽस्मिन् दमे तथा ॥

द्वादश्याश्च चतुर्दश्यां स पुष्पप्रति दमोत्तमः ।

तत्र मध्याह्नवेलायां वीक्ष्यमाणो जनैस्ततः ।

ततोऽन्यदिनमासाद्य दृश्यते न कदाचन ॥

तस्मिन् मन्दारकुण्डे तु एकभक्तोऽपि नरः ।

स्नानं करोति शुद्धात्मा स गच्छेत् परमां

गतिम् ॥

अथ प्राणान् प्रमुच्यते कुण्डे मन्दारसंस्थिते ।

तपः कृत्वा वरारोहे ! मम लोकाय गच्छति ॥

तस्य चोत्तरपार्श्वे तु प्रापयं नाम तं गिरिम् ।

तिस्रो धाराः पतन्त्यत्र दक्षिणां दिशमास्थिताः ॥

स्नानकुण्डमिति स्थातं तस्मिन् क्षेत्रे परं मम ।

दक्षिणे पतते धारा श्रवते चोत्तरामुखम् ॥

तत्र स्नातो वरारोहे ! एकरात्रोऽपि नरः ।

मोदते दक्षिणे शृङ्गे तस्मिन् मेरौ शिलोच्चये ॥

तत्राय सुचते प्राणान् मम कर्मपरायणः ।

सर्वं सङ्गं परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ॥

नाकपुच्छं समासाद्य मोदते देवतैः सह ।

तथात्र सुचते प्राणान् कतकृत्यः सुनिश्चितः ।

तारयित्वा कुलं सर्वं मम लोकं प्रपद्यते ॥

तस्य दक्षिणपूर्वेषु समश्रोतो वराङ्गने ! ।

पतते विन्ध्यशृङ्गेषु अगाधश्च महाहृदः ॥

तत्र स्नानन्तु यः कुर्यादेकभक्तोऽपि नरः ।

मोदते पूर्वपार्श्वे तु तस्मिन्मेरौ शिलोच्चये ॥

अथात्र सुचते प्राणान् मम चित्तव्यवस्थितः ।

ह्रित्वा वै सर्वसंसारं मम लोकाय गच्छति ॥

मन्दारस्य तु पूर्वेषु गुह्यं कोटरसंस्थितम् ।

ई२४

मन्दारः

यत्र धारा पतत्येका सुषलेन समन्विता ॥

तत्र स्नानं प्रकुर्वीत पञ्चभक्तोऽपि नरः ।

मोदते पूर्वपार्श्वे तु तस्मिन् मेरौ शिलोच्चये ॥

तत्राय सुचते प्राणान् कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।

मेरुशृङ्गं समुत्सृज्य मम लोकश्च गच्छति ॥

तस्य दक्षिणपार्श्वे तु गुह्यं विन्ध्यविनिःसृतम् ।

पञ्च धाराः पतन्त्यत्र सुषलेन समन्विताः ॥

तत्र स्नानन्तु कुर्वीत अहोरात्रोऽपि नरः ।

मोदते दक्षिणे शृङ्गे महामेरौ शिलोच्चये ॥

अथात्र सुचते प्राणान् कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।

मेरुशृङ्गं परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ॥

दक्षिणे पश्चिमे भागे मन्दारस्य यशस्विनि ! ।

तत्र धारा पतत्येका आदित्यसमतेजसा ॥

तत्र स्नानन्तु कुर्वीत अहोरात्रोऽपि नरः ।

मोदते पश्चिमे भागे ध्रुवो यत्र प्रवर्तते ॥

अथात्र सुचते प्राणान् मम कर्मव्यवस्थितः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो मम लोके च मोदते ॥

तस्य पश्चिमपार्श्वे तु गुह्यं देवसमन्वितम् ।

चक्रावर्त्त इति स्थातमगाधश्च महाहृदः ॥

स्नानं करोति यत्नत्र पञ्चभक्तोऽपि नरः ।

मोदते सर्वशृङ्गेषु खच्छन्दगमनालयः ॥

अथ वै सुचते प्राणान् चक्रावर्त्त महायशः ।

शृङ्गान् सर्वान् परित्यज्य मोदते मम सन्निधौ ॥

देशं वायव्यमाश्रित्य तस्मिन् विन्ध्यशिलोच्चये ।

तिस्रो धाराः पतन्त्यत्र सुषलाकृतयः शुभाः ।

तत्र स्नानं प्रकुर्वीत मम चित्तव्यवस्थितः ।

मोदते सर्वशृङ्गेषु एकचित्तसमाश्रितः ।

तथात्र सुचते प्राणान्श्चास्मिन् गुह्ये यशस्विनि ! ।

सर्वसङ्गं परित्यज्य मम लोकाय गच्छति ॥

तस्य त्रिकोणमात्रेण दक्षिणां दिशमाश्रितः ।

गुह्यं गम्भीरकं नाम अगाधश्च महाहृदम् ॥

तत्र स्नानन्तु कुर्वीत अष्टभक्तोऽपि नरः ।

मोदते सर्वशृङ्गेषु सर्वत्र गमनालयः ॥

अथैवं सुचते प्राणान् मम कर्मव्यवस्थितः ।

सर्वशृङ्गेषु परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ॥

तस्य पश्चिमपार्श्वे तु गुह्यं मे परमं महत् ।

सप्त धाराः पतन्त्यत्र अगाधश्च महाहृदः ॥

तत्र स्नानन्तु कुर्वीत अहोरात्रोऽपि नरः ।

मोदते शृङ्गलोकानु खच्छन्दगमनालयः ॥

अथ वै सुचते प्राणान् स्वकर्मपरिनिष्ठितः ।

सर्वसङ्गं परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ॥

मण्डलं तस्य क्षेत्रस्य कथ्यमानं मया शृणु ।

स्यमन्तपञ्चकश्चैव मन्दारस्य गिरौ मम ॥

तत्र तिष्ठामि सुश्रोणि ! विन्ध्यस्य गिरिशृङ्गनि ।

मन्दारे परमं गुह्यं तस्मिन् गुह्यशिलोच्चये ॥

दक्षिणे संस्थितं चक्रं वामे स्थाने च वै गदा ।

लाङ्गलं सुषलश्चैव शृङ्गं तिष्ठति चाग्रतः ॥

य एतत् शृणुयान्नित्यं गुह्यं मन्दारसंहितम् ।

तव चैव प्रियार्थाय मम भक्तसुखावहम् ॥

एतन्न जानते कश्चिन्मम मायाविमोहितः ।

सुखं भागवतान् शुद्धान् ये च वाराहसंश्रि-

तान् ॥”

मन्दिरं

इत्यादि वाराहपुराणे भगवच्छास्त्रे मन्दार-
गुह्यवर्णनं नामाध्यायः ॥

मन्दारं, क्षी, (मन्दं आस्यमस्मादिति ।) लक्षा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मन्दिकुङ्कुरः, पुं, मत्स्यतिशेषः । इति भूरि-
प्रयोगः ॥ यस्यान्तरे मक्षिकुकुडोऽपि पाठः ॥

मन्दिरं, क्षी, (मन्वते सुप्यतेऽत्र मन्वते स्तुयते
इति वा । मदि ड स्वपने स्तुतौ + “इषि
मदिसुदीति ।” उणा० १।१५२। इति किरच् ।)

गृहम् । इत्यमरः । २ । २ । ५ ॥ “मन्वते
सुप्यतेऽत्र मन्दिरम् । मदि ड स्वपने जाषे मदे
मोदे स्तुतौ गतौ नाञ्जीति इरः । नगरं मन्दिरं
पुरमिति पुंनपुंसकधोरुत्थेन पश्यते । स्त्रियां
मन्दिरा च प्रयोगश्च मन्दिरायास्त्वावाविति
मधुसुकुटादयः ।” इति तड्डीकायां भरतः ॥*

अथ भगवन्मन्दिरनिर्माणमाह्वयम् ।
“यः कारयेन्मन्दिरं केशवस्य

पुण्यालोकान् स जयेच्छाश्वतान् वै ।
दत्त्वावासान् पुष्पफलाभिपन्नान्

भोगान् भुङ्क्ते कामतः स्नाचनीयान् ॥
आसप्तमं पिण्डकुलं तथा मातङ्कुलं नरः ।

तारयेदात्मना साङ्गं विष्णोर्म्मन्दिरकारकः ॥
इमाश्च पितरो देवगाथा गायन्ति योगिनः ।

पुरतो यदुसिंहस्य ह्यनघस्य तपस्विनः ॥
अपि नः स्वकुले कश्चिद्विष्णुभक्तो भविष्यति ।

हरिमन्दिरकर्त्ता यो भविष्यति शुचिधृतः ॥”
इति वामने श्रेष्ठाध्यायः ॥ *

अपि च । अग्निपुराणे ।
“ये ध्यायन्ति सदा बुद्ध्या करिष्यामो हरे-

गृहम् ।
तेषां विलीयते पापं पूर्वजन्मशतोद्भवम् ॥”

किञ्च ।
“समतीतं भविष्यच्च कुलानामयुतं नरः ।

विष्णुलोकं नयत्याशु कारयेदा हरेर्गृहम् ॥”
किञ्च ।

“लक्ष्म्याथ सहस्रेण शतेनार्द्धेन वा हरेः ।
तुल्यं फलं समाख्यातमिहेश्वरदर्शितयोः ॥”

विष्णुधर्मोत्तरे तृतीयकाण्डे ।
“कृत्वा वासगृहं तस्य देवस्य परमेष्ठिनः ।

राजसूयान्वेधानां फलेन सह युज्यते ॥
प्रासादे षट्सुधे पुण्यं मयैतत् कथितं

द्विजाः ।
तस्मादाहमये पुण्यं कृते शतगुणं भवेत् ॥

ततो दशगुणं पुण्यं तथा शैलमये भवेत् ।
ततो दशगुणं लौहे तस्मात् फलमपाश्रुते ।

सहस्रगुणितं रौप्ये तस्मात् फलमपाश्रुते ।
ततः शतसहस्रं वै सौवर्णे द्विजसत्तमाः ॥

अनन्तं फलमाप्नोति रत्नचित्रे मनोहरे ॥”
स्कान्दे ।

“आरम्भे कृष्णधियाऽस्य सप्तजन्मनि यत् कृतम् ।
पापं विलयमाप्नोति नरकादुद्धरेत् पितृन् ॥

प्रासादपादे कृष्णस्य यावत्तिष्ठन्ति रेणुकाः ।

मन्दिरं

तावदर्घसहस्राणि वसते विष्णुसङ्घानि ॥
 प्रासादे कृष्णदेवस्य चित्रकर्म करोति यः ।
 वसते विष्णुलोके तु यावत्तिष्ठन्ति सागराः ॥”
 नारसिंहे ।
 “यः कुर्याच्छोभनं वेषं नरसिंहस्य भक्तिमान् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥”
 हयश्रीर्षे ।
 “देवागारं करोमीति मनसा यस्तु चिन्तयेत् ।
 तस्य कायगतं पापं तदङ्गा विप्र ! नश्यति ।
 कृते तु किं पुनस्तस्य प्रासादे विधिर्नैव तु ॥
 अष्टकसमायुक्तं यः कुर्याद्वैष्णवं गृहम् ।
 न तस्य फलसम्पत्तिर्लक्ष्यं शक्यते केनचित् ॥
 अनेनेवासुमेयस्तु फलं प्रासादविस्तरात् ।
 मरणञ्च व्रजेन्मर्त्यो यः कृत्वा प्रथमेशकाम् ॥
 स समाप्तस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥”
 विष्णुरहस्ये ।
 “वाक्ये च क्रीडमाना ये पांशुभिर्भवनं हरेः ।
 वासुदेवस्य कुर्वन्ति तेषां तल्लोकगामिनः ॥”
 आदिपुराणे ।
 “लेपनाच्छदनञ्चैव यः करोति पुनर्नरः ।
 देवस्यायतनं कृत्वा न भवेत् कीटजं भयम् ॥”
 अथ मन्दिरनिर्माणकालः । मातुल्ये ।
 “चैत्रे व्याधिमवाप्नोति यो गृहं कारयेन्नरः ।
 वैशाखे धनरत्नानि ज्यैष्ठ्ये नृपं तथैव च ॥
 आषाढे भृत्यरत्नानि पशुवर्णमवाप्नुयात् ।
 श्रावणे मित्रलाभस्तु हानिं भाद्रपदे तथा ॥
 पक्षीनाशश्चाश्वयुगे कार्तिके धनधान्यकम् ।
 मार्गशीर्षे तथा भक्तं पौषे तस्करजं भयम् ।
 लाभस्तु बहुशो विद्यादग्निं माघे विनिर्दिष्टे ॥
 काचनं फाल्गुने पुत्रानिति कालवलं स्मृतम् ।
 अश्विनी रोहिणी मूलसुतरात्रयमेन्दवम् ॥
 स्वाती ज्येष्ठाशुभराधा च गृहारम्भे प्रशस्यते ।
 आदित्यभौमवर्षञ्च सर्वे वाराः शुभावहाः ॥
 वज्रयाघातशूलानि अतीपातातिगण्डके ।
 विष्णुभगणपरिधानं वर्णं योगेषु कारयेत् ॥
 श्वेतमैत्रे च माहेन्द्रे गान्धर्वाभिजिद्रौहिणे ।
 तथा वैराजसावित्रे सुहर्ते गृहमारभेत् ॥
 चन्द्रादित्यबलं लब्ध्वा लग्नं शुभनिरीक्षितम् ।
 स्तम्भोच्छादि प्रकर्तयन्मन्त्रं परिवर्जयेत् ॥”
 हयश्रीर्षे ।
 “वास्तुकर्म न चारभ्यं वर्षाकाले विजानता ।
 कृष्णपक्षे त्रिभागान्ते शुक्लपक्षौ द्वितीयके ॥
 चतुर्थी नवमी वर्ज्या तिथिश्चापि चतुर्दशी ।
 भौमस्य तु दिनं वर्ज्यं करणं विष्टिसंज्ञितम् ॥
 श्रित्यन्तरीक्षदियोत्थैरुत्पातेर्भयपीडितम् ।
 उपसृष्टं गृहैर्भञ्ज्यतिपातहतं तथा ॥
 चन्द्रताराशुक्ले च कार्यं कर्म विजानता ।
 ध्रुवाणि चात्र शस्त्रानि नैर्ऋतं शक्रदेवतम् ॥
 पुष्यं पौष्णञ्च सावित्रं वायवं वैष्णवं तथा ।
 स्थिरांशे च स्थिरे लग्ने कर्तुं शोपचयात्मके ॥
 केन्द्रे सौम्यग्रहो यस्य त्रिकोणे तु सुरोत्तम ! ।
 प्रापश्चोपचयस्थाने तदा कार्यं समारभेदिति ॥”

हयश्रीर्षे मन्दिरं

अथ प्रासादस्थानम् । हयश्रीर्षे ।
 “पूर्वं देवकुलं पीठं प्रासादं स्वल्पकन्तथा ।
 समं वाप्यधिकं वापि न कर्तव्यं विजानता ॥
 उभयोर्दिगुणां सीमां त्यक्त्वा चोच्छ्रायसंमि-
 ताम् ।
 प्रासादं कारयेदन्तं नोभयं पीडयेद्बुधः ॥”*॥
 अथ स्थानशोधनानि । देवीपुराणे ।
 “देवो विष्णुस्तथा रुद्रो ब्रह्माद्याः सुरसत्तमाः ।
 प्रतिष्ठाप्याः शुभे स्थाने अन्यथा ते भयावहाः ॥
 गार्त्तादिलक्षणा धात्री गन्धस्वादेन वा भवेत् ।
 वर्णेन च सुरश्रेष्ठ ! सा मही सर्वकामदा ॥”
 मातुल्ये ।
 “पूर्वं भूमिं परीक्षेत पश्चात् वास्तुं प्रकल्पयेत् ।
 श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा चैवासुपूर्वशः ॥
 विप्रादेः शस्यते भूमिरतः कार्यं परीक्षणम् ।
 विप्राणां मधुरास्वादो कषाया क्षत्त्रियस्य च ॥
 कषाये कटुता तद्वैष्णवेषु शस्यते ।
 अरतिमात्रे वै गर्ते खनुलिप्ते च सर्वतः ॥
 हृतमामशरावस्थं कृत्वा वर्त्तितुष्टयम् ।
 ज्वालयेद्भूपरीक्षार्थं पूर्णं तत् सर्वदिग्मुखम् ॥
 दीप्या पूर्वादि गृहीयाद्दण्डानामनुपूर्वशः ।
 वास्तुः सन्निहितो नाम दीप्यते सर्वतस्तु यः ॥
 शुभदः सर्ववर्णानां प्रासादेषु गृहेषु च ।
 अरतिमात्रकं गर्तं परीक्ष्यं खातपूरणे ॥
 अधिके श्रियमाप्नोति न्यूनं हानिं समे समम् ।
 फालकटोयथा देशे सर्वबीजानि रोपयेत् ॥
 त्रिपञ्चसप्तरात्रेण यत्र रोहन्ति तान्यपि ।
 ज्येष्ठा मध्या कनिष्ठा भूर्जर्जनीयेतरा सदा ॥”
 हयश्रीर्षे ।
 “सुरभीणां रतिर्यत्र सवत्स्रानां वृषः सह ।
 सुन्दरीणां रतिर्यत्र पुरुषैः सह सत्तम ! ॥
 राज्ञां पूर्वं गृहं यस्यामकीनां यज्जिनां तथा ।
 काश्रीरचन्दनामोदा कपूरागुग्गुनिनी ॥
 कमलोत्पलगन्धा च जातीचम्पकगन्धिनी ।
 पाटलामल्लिकागन्धा नागकेशरगन्धिनी ॥
 हृदिचौराज्यगन्धा च मदिरासवगन्धिनी ।
 सुगन्धिनीहिगन्धा च शुभद्रव्यस्रवा च या ॥
 सर्वेषां वर्णानां भूमिः सर्वसाधारणा मता ।
 दुर्गन्धा दुःखना या च नानावर्णा च दुर्भगा ॥
 वृत्ताङ्गचन्द्रसदृशा विस्ताराद्विगुणायता ।
 विवर्णा वर्णहीना च वक्रा शुचिसुखी तथा ॥
 द्विवर्णा रूपासदृशी गोमुखी च त्रिकोणिका ।
 षड्वर्णा शूलसदृशी दन्तिष्ठोपमा च या ॥
 सरीसृपसमा या च दिग्मुखा प्रकटाकृतिः ।
 एवं प्रकारा वा भूमिर्वर्ज्या यत्नेन देशिकैः ॥”
 किञ्च ।
 “प्रासादस्य विशेषेण प्रोक्ता भूमिस्तुर्विधा ।
 सुपद्मा भद्रिका पूर्णा धूम्रा रागिण्यापरा ॥
 तिलकेर्नारिकेलेश्च वर्द्धिकाश्च शोभिता ।
 पद्मेन्द्रीवरसंयुक्ता सा सुपद्मिति विश्रुता ॥
 नदीसमुद्रायतनतीर्थपयन्तशोभिता ।
 पुष्पवृक्षसमाकीर्णा चौरवृक्षोपशोभिता ॥

मन्दिरं

वनोद्यानलतागुल्मपुल्लस्तम्बसमावृता ।
 यज्ञीयवृक्षसुचैत्रयुक्ता भद्रेति कीर्तिता ॥
 वक्रलाशोकवह्नी तथा ज्वाम्बलोहितैः ।
 माधवीवेष्टिता या च सुज्ञनिष्पावकोद्रवैः ॥
 श्रुकधान्यैश्च पुद्गागैर्गिरिपार्श्वगता च या ।
 तोयश्च स्वल्पकं यस्यां सा पूर्णा परिकीर्तिता ॥
 विष्णुर्कस्तुहिपीलूनां वनेभ्यां परितो वृता ।
 सप्तकैरा च कठिना युक्ता कण्टकिभिर्हर्मैः ॥
 गृध्रगोमायुकाकानां श्येनानां या कुलाकुलैः ।
 धूम्रैः कीर्तिता सा तु तां यन्तात् परिवर्जयेत् ॥
 ततो भूमिं परीक्षेत पूर्वोदक्त्वानां शुभाम् ।
 असङ्कटां तथाच्छन्नामल्पतोयां परिश्रुताम् ॥
 संपूर्यमाणे खाते तु तथाधिकमृदं शुभाम् ।
 कुसुम्भसदृशं वर्णं यस्यां न स्नानिष्टच्छति ॥
 न निर्व्याति तथा दीपस्तोयं शीघ्रं न जीर्णते ।
 श्वेताख्या पीतकृष्णा विप्रादीनां प्रशस्यते ॥
 आर्यसङ्गममद्यानां तुल्यगन्धा तु या भवेत् ।
 मधुरा च कषाया च अस्त्रा च कटुका च या ॥
 कुशैः शरैस्तथा काशैः दूर्वाभिर्या च मन्त्रता ।
 तस्यां पुण्येऽथ नक्षत्रे कुर्याद्भूमिपरिगृहम् ॥”
 अथ भूमिपरिगृहः । तत्रैव ।
 “प्राकारसीमापर्यन्तं ततो भूतबलिं हरेत् ।
 मांसं हरिद्राचूर्णञ्च सलाजदधिप्राक्तवः ॥
 अभिभूतबलिं दत्त्वा सूत्रमष्टाक्षरेण तु ।
 पातयित्वा ततः शङ्खनटद्विचु निवेशयेत् ॥
 राक्षसाश्चापि भूताश्च यैरुस्तिष्ठन्ति भूतले ।
 ते सर्वे व्यपगच्छन्तु स्थानं कुर्यामहं हरेः ॥
 इत्यनुज्ञाप्य भूतादीन् तां भूमिं परिशोधयेत् ।
 आदित्यादियद्याद्याश्च लोकपालैः समं कृती ॥
 आर्यमिश्रविधानेन ततो वै ह्योममाचरेत् ।
 चतुर्होमं ततः कुर्यान्मूलमन्त्रेण देशिकः ॥
 दद्यात् पूर्णाहुतिं पश्चात् वौषड्मन्त्रेण देशिकः ।
 वृषभौ कपिलौ गृह्य सवर्णौ वा विचक्षणः ।
 योजनार्धं हलश्चैव गृहीयादसनोद्भवम् ॥
 प्राङ्मुखं योज्य मन्त्रज्ञो वस्त्रालङ्कारभूषितः ।
 आसनीं यष्टिमादाय द्वादशाक्षरविदया ॥
 संमर्देन समीकृत्य शुभबीजानि वापयेत् ।
 संप्राप्ते शुभकाले तु गोभिस्तु खादयेद्बुधः ।
 पुनस्तं कर्षयित्वा तु समीकृत्य गृहं गुरुः ॥”
 मातुल्ये च ।
 “हीनाधिकां गतां वास्तोः सर्वतः परिवर्जयेत् ।
 नगरग्रामदेशेषु सर्वत्रैव विवर्जयेत् ॥”*॥
 अथ दिक्साधनम् । हयश्रीर्षे ।
 “बाह्यवास्तु समं कृत्वा चतुरस्रं समन्ततः ।
 भूमिं तोयसमां कृत्वा दर्पणोदरसन्निभाम् ॥
 द्वादशाङ्गुलमानेन चाष्टौ वारास्तु भ्रामयेत् ।
 मध्ये सुनिश्चलं शङ्कुं स्थाप्य च्छायां निरी-
 चयेत् ॥
 प्रवेशे निष्क्रमे तस्यां शङ्कुच्छायां निरूपयेत् ।
 वैष्णवे विमले योन्नि शङ्कुना साधयेद्दिशम् ॥
 शरद्वसन्तयोरेवमादित्यात् साधयेद्दिशम् ।
 प्राचीं वा पुष्यवेधेन विचित्रामन्तरेण वा ॥

मन्दिरं

उदीचीं ध्रुववेधेन मध्ययोगेन चोन्नयेत् ।
चतुरस्रां शिलां गृह्य इष्टकां वा सुशीमनाम् ॥
चतुर्दिक्षु निवेष्ट्याथ सूत्रचिह्नस्तु कारयेत् ।
एवं कृत्वा सूत्रचिह्नं ब्राह्मणास्तत्र भोजयेत् ।
वेद्यावान् पायसेनाग्रान् द्वादशैव समाहितः ॥”
अथ श्रुत्योद्धारणम् । मात्स्ये ।

“गृह्यारम्भेति कथ्यतेः स्नात्यङ्गे यत्र जायते ।
श्रुत्यन्वपनयेत्तत्र प्रासादे भवनेऽथवा ।
सश्रुत्यं भयदं यस्मादश्रुत्यं भयनाशनम् ॥”
हयश्रीर्षे ।

“आदिशेद्वास्तुनः श्रुत्यं गृह्योद्धारविकारतः ।
श्रुक्तो दृश्यते वापि यस्य वा श्रूयते ध्वनिः ।
कीर्त्तयते यस्य वै नाम श्रुत्यं तस्य विनिर्दिशेत् ॥”
अथ वास्तुमण्डलम् । मात्स्ये ।

“पञ्चगव्यैषधिलेः परीक्षित्वावसेचयेत् ।
एकाशीतिपदं कुर्याद्विखाभिः कनकेन तु ॥
पश्चात्तेष्वेन चालिष्य सूत्रेणालीष्य सर्वतः ।
दश पूर्व्यायता रेखा दश चैवोत्तरायताः ॥
सर्ववास्तुविभागेषु विज्ञेया नवका नव ।
एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुवित् सर्ववास्तुषु ॥
पदस्थान् पूजयेद्देवान् त्रिंशत् पञ्चदशैव च ।
द्वात्रिंशद्वास्तुतः पूज्याः पूज्याश्चान्ते त्रयोदश ॥
नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि स्थानानि च निबोध मे ।

ईशकोणादिषु सुरान् पूजयेच्च विधानतः ॥
शिखी चैवाथ पर्जन्यो जयन्तः कुलिशायुधः ।
सूर्यः सद्यो भृशश्चैव आकाशो वायुरेव च ॥
पूषा च वितथश्चैव गृह्यततयमावभौ ।
गन्धर्वो भृङ्गराजश्च ऋगाः पितृगणस्तथा ॥
दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्यदन्तो जलाधिपः ।
असुरः शीघ्रपापौ च रोगोऽहिर्मन्त्रश्च एव च ॥
भस्माटः सोमसूर्यौ च अदितिश्च दितस्तथा ।
बहिर्द्वात्रिंशदेते तु तदन्तश्च सुरान् शृणु ॥
ईशानादिष्वुष्कोणे संस्थितान् पूजयेद्बुधः ।
आपश्चैवाथ सावित्रो जयो रुद्रस्तथैव च ॥
मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्याष्टौ च समीपगाः ।
सर्वानेकोत्तरान् विद्यात् पूर्व्यादीन्नामतः शृणु ॥
अयंमा सविता चैव विवखान् विबुधाधिपः ।
मित्रोऽथ राजयस्या च तथा एष्वीधरः

क्रमात् ॥

अष्टमश्चापवत्सश्च परितो ब्रह्मणः स्मृताः ।
अयंमा च विवखांश्च मित्रः एष्वीधरस्तथा ॥
ब्रह्मणः परितो दिक्षु त्रिपदास्ते तु सर्वतः ।
आपश्चैवापवत्सश्च पर्जन्योऽभिर्दितस्तथा ॥
पदिकानाश्च वर्गोऽयमेव कोणेव्यवहतः ।
तन्मध्ये तु बहिर्द्वात्रिंशद्विपदास्ते तु सर्वतः ॥
अयंमा च विवखांश्च मित्रः एष्वीधरस्तथा ।
ब्रह्मणः परितो दिक्षु त्रिपदास्ते तु सर्वतः ॥
वंशानिदानौ वक्ष्यामि रज्जूरपि पृथक् पृथक् ।
वायुं यावत्तथा रोगात् पितृभ्यः शिखिनन्तथा ॥
सुखादृष्टं तथा शोषाद्विषं यावदेव तु ।
सुग्रीवाददिति यावत् भृङ्गात् पर्जन्यमेव च ॥

इ२६ मन्दिरं

एते वंशाः समाख्याताः कचिन्नञ्जव एव तु ।
एतेषां यस्तु सम्पातः पदमध्यं समं तथा ॥
समं चेतत् समाख्यातं त्रिशूलं कोणगञ्ज यत् ।
स्तम्भन्यासेषु वर्ज्यानि तुलाविधिषु सर्वदा ॥
कीलोतुष्टोपधानादि वर्ज्येद्यत्नतो नरः ।
सर्वत्र वास्तुनिर्दिष्टः पितृवंशीत्तरायतः ॥
सर्व्वन्यामिः समाविष्टो मुखे चापः समास्थितः ।
एष्वीधरोऽयंमा चैव स्तनयोस्तावधिष्ठितौ ॥
वज्रःस्थले त्वापवत्सः पूजनीयः सदा बुधैः ।
नेत्रयोर्द्विपदोऽयं श्रोत्रे दितिजयन्तकौ ॥
सर्पेन्द्रा वंशसंस्थौ तु पूजनीयौ प्रयत्नतः ।
सूर्यः सोमाद्यस्तद्वाङ्कोः पञ्च च पञ्च च ॥
रुद्रश्च राजयस्या च वामहस्तं समाश्रितौ ॥
सावित्रः सविता तद्वत्सं दक्षिणमाश्रितौ ।
विवखानथ मित्रश्च जठरे संशवस्थितौ ।
पूषा च पापयक्ष्मा च हस्तयोर्मेणिवन्ने ॥
तथैवासुरशीघ्रौ च वामपार्श्वे समाश्रितौ ।
पार्श्वे तु दक्षिणे तद्वत्तथः सद्यश्चतः ॥
उर्व्वोऽयंमावभौ ज्यौ जाज्वोगन्धर्वपुष्पकौ ।
जङ्घयोर्मृगसुग्रीवौ स्मिक्स्थौ दौवारिको ऋगः ॥
जयः श्रुक्तस्तथा मेढ्रे मादयोः पितरस्तथा ।
मध्ये नवपदो ब्रह्मा हृदये तु स पूज्यते ॥
चतुःषष्टिपदो वास्तु प्रासादे ब्रह्मणः स्मृतः ।
ब्रह्मा चतुष्पदस्तद्वत् कोणेव्येकपदास्तथा ॥
बहिःकोणेषु चाष्टौ तु सार्द्धाश्चोभयतः स्मृताः ।
विंशतिर्द्विपदास्तेषां चतुःषष्टिपदे स्मृतः ॥”
हयश्रीर्षे ।

“वास्तुङ्गं सूत्रयेत् प्राज्ञः श्वेताम्बरधरः शुचिः ।
श्वेतगन्धानुलिप्ताङ्गः सर्व्वालङ्कारभूषितः ॥
चतुःषष्टि तु प्रासादे एकाशीति गृहे सदा ।
चतुरस्रीकृते चैत्रे अष्टधोभयभाजिते ॥
कोणरेखां ततो दत्त्वा सुरभागांस्तु कल्पयेत् ।
शिवः कोणाईतो ज्येः पर्जन्यः पदसंस्थितः ॥
द्विपदस्थो जयो ज्येः सुरेश्चैकपादिकः ।
भास्करस्तु पदे ज्यो द्विपदः सद्य इष्यते ॥
भृशः पदस्थो विज्ञेयो ओमश्चैव पदाङ्गः ।
हुताशनः पदाङ्गश्च पूषा च पदसंस्थितः ॥
वितथो द्विपदस्थश्च पदेकश्च गृह्यततः ।
वैवस्वतः पदेकस्थो गन्धर्वो द्विपदस्थितः ॥
भृङ्गश्चैकपदो ज्यो ऋगश्चाङ्गपदे स्थितः ।
पितरश्चाङ्गतो ज्योः पदे दौवारिकस्तथा ॥
सुग्रीवश्च पदे ज्यो ह्येकस्थः पुष्यदन्तकः ।
यादसाम्यतिरेकस्थो ह्यसुरस्तु द्वि संस्थितः ॥
शीघ्रश्चैकपदे ज्यो ह्यङ्गः पाप इष्यते ।
रोगश्चाङ्गपदे ज्यो नागश्चापि पदे स्थितः ॥
सुखश्च द्विपदे ज्यो भस्माटः पदसंस्थितः ।
यज्ञेश्वरः पदे ज्यो नागस्तु द्विपदे स्थितः ।
पदस्था श्रीमद्वादेवी अदितिश्चाङ्गसंस्थिता ।
आपो ज्योस्तु पदगा बली द्विपदसंस्थिता ॥
चतुष्पदस्था विज्ञेयस्त्वयंमा पूर्व्वमध्यगः ।
सविता तु पदे ज्येः सावित्री च पदे स्थिता ॥
ततो विवखान् विज्ञेयश्चतुष्टयपदे स्थितः ।

मन्दिरं

इन्द्रश्चन्द्रो जयश्चैव एकैके संयवस्थिताः ॥
मित्रश्चतुष्पदस्थश्च पश्चिमे तु यवस्थितः ॥
रुद्रः पदेकसंस्थो वै यक्ष्मा वैकपदे स्थितः ।
धराधरश्च विज्ञेयो ह्युत्तरे च चतुष्पदः ।
चतुर्मुखश्चतुष्कस्थो मध्ये ज्येः प्रजापतिः ॥”
अथ वास्तुपूजा । मात्स्ये ।
“अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रासादविधिनिर्णयम् ।
वास्तौ परीक्षिते सन्ध्यावास्तुदेहविचक्षणः ॥
वास्तूप्रभसनं कुर्यात् पूर्व्वमेव विचक्षणः ।
एकाशीतिपदं लिख्य वास्तुमध्ये तु पितृकैः ॥
होमस्त्रिमेखले कार्यः कुण्डे हस्तप्रमाणकैः ।
यवैः कृष्णतिलैस्तद्वत् समिद्धिः क्षीरद्वयजैः ॥
पालाशैः खादिरैश्चापि मार्गोद्भवरसम्भवेः ।
कुशदूर्वाभयेश्चापि मधुसर्पिःसमन्वितैः ॥
कार्यस्तु पञ्चभिर्विस्त्रैर्विस्त्रवीजैरथापि वा ।
होमान्ते भक्ष्यभोज्यैश्च वास्तुदेशे बलिं हरेत् ॥
तद्विधिष्वेवैवमिदं दद्यात् क्रमेण तु ।
ईशकोणे घृतान्नस्तु शिखिने विनिवेदयेत् ॥
ओदनं सफलं दद्यात् पर्जन्याघ घृतान्वितम् ।
जयन्ताय ध्वजं पीतं पैष्टं कूर्मश्च संयजेत् ॥
इन्द्राय पञ्च रत्नानि पैष्टकं कुलिशं तथा ।
वितानकश्च सूर्याय धूम्रं रक्तं तथैव च ॥
सत्याय घृतगोधूमं मत्स्यान् दद्याद्भृशाय च ।
शक्रुर्गौ चान्तरीक्षाय दद्याच्छक्रुश्च वायवे ॥
पूष्णे लाजास्तु दातव्या वितथे चणकोदनम् ।
गृह्यततय मन्त्रं यमाय पिशितौदनम् ॥
गन्धौदनश्च गन्धर्वैः भृङ्गैः मेघस्थ शृङ्गकम् ।
ऋगाय यावकं दद्यात् पितृभ्यः क्षत्ररा मताः ॥
दौवारिके दन्तकाष्ठं पैष्टं कृष्णं बलिं तथा ।
सुग्रीवे पूषकं दद्यात् पुष्यदन्ताय पायसम् ॥
कुशस्तम्भेन सहितं दद्यात् पञ्चश्च वायवे ।
पैष्टं हिरण्यं दद्यादसुराय सुरा मतरा ॥
घृतौदनं च शोषाय गोधां वै पापयक्ष्मणे ।
घृतलङ्घुकांश्च रोगाल नागे पुष्यं भस्मान्वि-

तम् ॥

सर्पिर्मुखाय दातव्यं सुग्रीदनमतः परम् ।
भस्माटाय ततो दद्यात् सोमाय घृतपायसम् ॥
सर्पाय पैष्टं शालूकमदित्यै क्षोपिकास्तथा ।
दित्यै तु पूरिकां दद्यात् इत्येवं बाह्यतो बलिम् ॥
क्षीरभापाय दातव्यमापवत्साय वै दधि ।
सवित्रे लङ्घुकान् दद्यात् समरीक्षान् कुशी-

दनम् ।

सवितुर्गुह्यपूषांश्च जयाय घृतचन्दनम् ।
विवस्वते तथा दद्यात् रक्तचन्दनपायसम् ॥
हरितालौदनं दद्याद्विनाय घृतसंयुतम् ।
घृतौदनश्च मित्राय रुद्राय घृतपायसम् ॥
आमं पक्वं तथा मांसं देयं स्याद्वाजयक्ष्मणे ।
एष्वीधराय मांसानि कुशाख्याय च दापयेत् ॥
सशर्करां संध्यादयं चैव सर्व्वतः क्रमात् ।
नमस्कारान्त्युक्तेन मन्त्रेण पुनरेव च ॥
पञ्चगव्यं यवांश्चैव तिकाक्षतहविष्कृन् ।
भक्ष्यं भोज्यश्च विविधं ब्रह्मणे विनिवेदयेत् ॥

मन्दिरं

६२७

मन्दिरं

मन्दिरं

एवं सम्पूजिता देवाः शान्तिं कुर्वन्ति ते सदा ।
सुरेभ्यः काचन दद्याद्ब्रह्मणि गां पयस्विनीम् ॥
राक्षसीनां बलिर्देयः अपि यादृक् तथा शृणु ।
मांसौदनं घृतं पद्मं केशरं हविषान्वितम् ।
ईशानभागमाश्रित्य चरक्ये विनिवेदयेत् ॥
दध्यौदनं सरुधिरमस्थिखण्डेषु संयुतम् ।
पीतरक्तबलिं दद्यात् पूतना या तु राक्षसी ॥
वायये पापराक्षस्ये मत्स्यमांससुरासवम् ।
पायसं वापि दातव्यं खनाम्ना सर्वतः क्रमात् ।
नमस्कारान्त्युक्तेन प्रणवादेन सर्वतः ॥ * ॥
ततः सर्वैषधिक्षानं यजमानस्य कारयेत् ।
दिवांस्तु पूजयेद्ब्रह्मा ये चान्ये गृहमागताः ॥
एतद्वास्तपश्मनं कृत्वा कर्म समारभेत् ।
प्रासादभवनोद्यानप्रारम्भे परिवर्त्तने ॥
परवेषमप्रवेशेषु सर्वदोषापनुत्तये ।
इति वास्तुपश्मनं कृत्वा सूत्रेण वैष्टयेत् ॥
रक्षोघ्नपवमानेन सूत्रेण भवनादिकम् ।
गृह्यमङ्गलवादेन कुर्याद्वाङ्मनवाचनम् ॥
अनेन विधिना यस्तु प्रतिसंवत्सरं बुधः ।
गृहे वायतने कुर्यान्न स दुःखमवाप्नुयात् ॥
न च व्याधिभयं तस्य न च बन्धुधनक्षयः ।
जीवेद्दशैश्वर्यं स्वर्गं कल्पमेकं वसेन्नरः ॥ * ॥
हयग्रीवपञ्चरात्रे ।
“एवं प्रगृह्य काष्ठानि रजसापूर्य देशिकः ।
एतेषामेव देवानां बलिं दद्यात् कामिकम् ॥
ईशानाय प्रदातव्यं पायसं मधुना सह ।
पर्जन्याय जलं देयं पुष्यगन्धादिवासितम् ॥
जयन्ताय प्रदातव्यं पताका पीतवर्णिका ।
सुरेशाय च रत्नानि भास्कराय घृतं तथा ॥
धूम्रकं पीतवर्णं वा सव्ये दद्याद्वितानकम् ।
दद्याद्दृष्टे पश्चिमांसं सोमाय त्वचमयये ॥
पूष्ये धानाः सलाजास्तु सुवर्णं वितथे तथा ।
गृहक्षताय मध्वन्नं यमाय पिशितौदनम् ॥
गन्धं गन्धर्वदेवाय भङ्गे दद्यात् प्राक्कुण्डम् ।
गृहे तिलयवाञ्छेव पितृभ्यः कृशरं तथा ॥
दौवारिके दन्तकाष्ठं सुग्रीवे यावकं तथा ।
पुष्यदन्ते कुशा देया वरुणे पद्मसुत्पलम् ॥
असुरायैश्वर्यं देयं रसं शोषे घृतौदनम् ।
यवास्तु देयाः पापाय रोगाय घृतमण्डकम् ॥
नागाय नागपुष्पाणि भक्ष्यान् सुखाय दापयेत् ।
चित्रौदनञ्च भक्षाटे सोमाय मधुपायसम् ॥
नागाय चापि शालकं श्रिये सरसपायसम् ।
अदित्ये पूरिका देया चीरं चाङ्गो ददेद्दलम् ॥
दधि चीरं चापवक्त्रे अर्थेन लङ्कुं बलिम् ।
कुशौदकं सवित्रे च सावित्रे गुडपूर्वकम् ॥
विवस्वते रक्तपुष्पं रक्तचन्दनमेव च ।
हरिद्राक्षं तथेन्द्राय साय्यामस्तु जयाय च ॥
घृतपूरस्तु मित्राय रुद्राय गुडपायसम् ।
आमपक्वानि भांसानि प्रदद्याद्वाज्यक्षणे ॥
गृह्यधरायाममांसं खड्गमांसं बलिं हरेत् ।
साक्षतं सलिलञ्चैव पञ्चगव्यं तथा नरम् ॥
कुशान् गन्धं तथा पुष्पं ब्रह्मस्थाने निवेशयेत् ।

आममांसं पूर्वभागे सर्वस्वस्य तुषोदकम् ॥
सितपद्मं घृतं मांसं विदार्यै चाभिकोणके ।
कुशं वा पूषकं मांसमर्थं भूयैव दक्षिणे ॥
पिण्डश्चैव तथा रक्तं पूतन्ये नैर्ऋते तथा ।
साक्षद्व्यांसं प्रदातव्यं जृम्भकायैव पश्चिमे ॥
अभिलिखन्नेन सहितं रक्तपिण्डेन मिश्रितम् ।
प्रदेयं पापराक्षस्यै वायव्यां मांसमेव च ॥
उत्तरे पिलिपिच्छायै सान्द्रं रक्तं बलिं हरेत् ।
वाराह्यै कृगमांसानि ऐशान्यां दिशि दापयेत् ॥
ततो भूतगणानास्तु राक्षसानां सुरोत्तमः ।
पिश्यानां गणानास्तु बलिर्देयस्तु कामिकः ॥
एतान् वा पूजयेत् सर्वान् कुशपुष्पाक्षतैर्बुधः ।
एवं सम्पूजिता देवाः शान्तिपुष्टिप्रदा वृणाम् ॥
अपूजिता विहिंसन्ति कारकं स्थापकं तथा ।
तस्मादेतास्तु संपूष्य गन्धपुष्पैर्मनोहरैः ।
प्रासादं कारयेद्दिङ्मान् गृहं वा सुरसत्तमः ॥”
अथ प्रासादमूलारम्भः । तत्रैव ।
“ब्रह्मस्थाने ततः कुर्याद्वास्तुदेवस्य पूजनम् ।
श्रियः संपूजनं कुर्यात् तृतीयकेशगणस्य च ॥
पूजनस्तु ततः कुर्याद्वासुदेवगणस्य च ।
गन्धाढ्यपुष्पैर्वैद्यधूपदीपैः सुरोत्तमः ॥
ततः संपूजयेत्तस्मिन् सर्वलोकधरां महीम् ।
सुरूपं प्रमदारूपं विद्याभरणभूषिताम् ॥
ध्यात्वा समर्चयेद्देवीं परितुष्टां स्तिताननाम् ।
ततः प्रणम्य विज्ञाप्य तन्मयत्वेन चिन्तयेत् ॥
ततः खनाममन्त्रेण सर्वदेवमयं परम् ।
ध्यात्वा समर्चयेत्तत्र यत्तद्वास्तुमयं नरः ॥
ब्रह्मस्थाने ततो विद्वान् कुर्यादाधारमन्त्रैः ।
तस्मिन् संस्थापयेत् कुम्भं वद्व्या सह पूजि-
तम् ॥
हेमं वा राजतं वापि गृहस्थं वा द्रुपं नवम् ।
सर्वबीजौषधीयुक्तं सुवर्णरजतान्वितम् ॥
रत्नगर्भं सुसंपूर्णं वस्त्रपूतेन वारिणा ।
प्रशस्तपल्लवोपेतं श्वेतचन्दनचर्चितम् ॥
पुष्पैः सुमालितं कृत्वा गन्धपुष्पैर्विधूपितम् ।
आहूतेन च शुक्लेन वस्त्रयुग्मेन वैष्टितम् ॥
ब्रह्मस्थाने ततो मन्त्री कलसं स्थाप्य पूजयेत् ।
तस्मिंश्चतुर्मुखं देवं प्रजेशं मन्त्रविग्रहम् ॥
गन्धपुष्पैश्च नैवेद्यैः पूजयेत् सुमनोहरैः ।
ततो मण्डलवाङ्मते तु प्राच्यां वा प्राङ्मुख-
स्थितः ॥
आचार्यो गृह्य संभारान् गृहादींस्तर्पयेत्
सुरान् ॥
घृतैस्तैलेर्यवैर्मन्त्रैर्ब्रह्मादींस्तर्पयेत्ततः ॥
प्रजेशं तर्पयेद्दिङ्मानाहुतीनां श्रुतेन च ।
इतरान् दशभिर्देवानाहुतिभिः प्रतर्पयेत् ॥
दद्यात् पूर्णाहुतिं पश्चात् वीर्यवृद्धेन मन्त्रवित् ।
तत्र प्रणम्य विज्ञाप्य कृत्वा वै स्वस्तिवाचनम् ॥
प्रगृह्य कर्करौ सम्यङ्पुष्पलस्तु प्रदक्षिणम् ।
सूत्रमार्गेण दिशेन तोयधारान्तु भ्रामयेत् ॥
पूर्ववक्त्रेन मार्गेण सूत्रबीजानि भ्रामयेत् ।
सुशोभनं शुभं स्थानं तथा खातस्य कारयेत् ॥

ततो गतं खनेन्मध्ये हस्तमात्रप्रमाणकम् ।
चतुरङ्गलमात्रं तदधः खन्यात् सुसम्मितम् ॥
गोमयेनोपलिप्याथ चन्दनेन च भूषयेत् ।
मध्ये दत्त्वा तु पुष्पाणि शुक्लान्यक्षतमेव च ॥
आचार्यः प्राङ्मुखो भूत्वा ध्यायेद्देवं चतु-
र्भुजम् ।
तूर्यमङ्गलघोषेण ब्रह्मघोषरवेण च ॥
अर्घ्यं दद्यात् सुरश्रेष्ठ ! कुम्भतोयेन मन्त्रवित् ।
प्रगृह्य कर्करौ तावच्छुभं प्रपूरयेज्जलेः ॥
सर्वरत्नसमाकीर्णैर्विमलैः सुसुगन्धिभिः ।
तस्मिन् शुक्लानि पुष्पाणि प्रक्षिपेदोमिति
स्मरन् ॥
तदावर्त्तं परीक्षेत वेदादीनाक्षतं क्षिपेत् ।
शुभं स्याद्विष्णवावर्त्तं शुभं वामे भवेत्ततः ॥
बीजैः शालियवादीनां तं गतं पूरयेद्बुधः ।
क्षत्तजाभिः पवित्राभिर्मृद्भिर्गतं प्रपूरयेत् ॥
एवं पुष्पाद्यविधिना चार्घ्यदानं सुरोत्तमः ।
सुवर्णं गां वस्त्रयुगमाचार्याय निवेदयेत् ॥
कालजस्यपती पूष्यौ वैष्णवान् शक्तितोर्चयेत् ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा च गेयगुद्यादि कारयेत् ॥
ततस्तं खातयेद्यन्माञ्जलान्तं यावदेव तु ।
पुरुषाद्यः स्थितं शल्यं न गृहे दीपदं भवेत् ॥
प्रासादे दीपदं शल्यं भवेद्यावज्जलान्तिकम् ।
तस्मात् प्रासादिकी भूमिः शोद्धा यावज्जला-
न्तिकम् ॥
शिवान्तं कर्करान्तं वा यावदा भूः कुमारिका ।
आकोच्यतां समीक्ष्य ततो योगं समाचरेत् ॥”
किञ्च ।
“पूरयेत् खातकं यत्नात् पादं पादं यथाक्रमम् ।
आष्टाङ्गुलं गृह्यकया स्वस्तिकं चैष्टिकादिभिः ॥
सिक्ता सिक्ता तु तोयेन कलसेः काष्ठादिभिः ।
आकोटनं ततः कुर्यात् सुहरेर्ब्रह्मवृक्षजैः ॥
पादोनं पूरयेत् खातं सुषमं चैव कारयेत् ।
देशिकः पञ्चगव्येन तां भूमिं प्रोचयेद्बुधः ॥
सुवर्णबीजैर्गर्भेण चूतपल्लवशोभिना ।
तीर्थतोयसुपूर्येन स्वर्णतान्त्रमयेण वा ॥
सेचयेदभिजिप्तेन वारिणा कलसेन तु ।
ततः शुद्धा भवेद्भूमिर्दोषयुक्तापि वा भवेत् ॥”
अथ शिलालक्षणं मात्स्ये ।
“आदावेवं समासेन शिलालक्षणमुत्तमम् ।
शिलान्यासविधानञ्च प्रोच्यते तदनन्तरम् ।
शिला वायेष्टका वापि चतस्रो लक्षयान्विताः ।
प्रासादादौ विधानेन न्यस्तयाः सुमनोहराः ॥
चतुरस्राः समाः कृत्वा समन्तादथ वेष्टकाः ।
शिलारूपाः स्तुता विद्या नन्दादाश्चेष्टका-
त्मिकाः ॥
संपूर्णाः स्तुताः त्रिधाः सुधमा लक्षणा-
न्विताः ।
कुशदूर्वाङ्किता धन्याः सध्वजच्छत्रचामराः ॥
साङ्कुशाक्षोरयोपेताः कूर्ममत्स्यफलान्विताः ।
दर्पणा हस्तिवज्राङ्काः प्रशस्तद्रव्यलङ्किताः ॥
शस्त्रपत्तिवगाङ्काश्च वृषाङ्काः सर्वदा हिताः ।

मन्दिरं

स्वस्तिका वेदिका शुक्ला नन्द्यावर्णकलाङ्किताः ॥
पद्मादिलक्षणोपेताः शिलाः सर्वार्थसिद्धिदाः ।
तथा गोवाजिपादाङ्काः शिला धन्याः सुखा-
वहाः ॥
क्रयादष्टगपादाङ्का न प्रस्ताः पक्षिणस्तथा ।
दिङ्मृदा दिविहीनाश्च दीर्घहस्ताः क्षता-
न्विताः ॥
विवर्णाः स्फुटिता भग्नाः संव्याज्या लक्षणच्युताः ॥
प्रशस्तपाणिरूपाङ्काः प्रशस्तद्रवलाङ्किताः ॥
यथोक्तलक्षणोपेताः शिला नित्यहितावहाः ॥”
अथ इष्टकालक्षणम् । तत्रैव ।
“इष्टकानां समासेन लक्षणं शृणु सांप्रतम् ।
एकवर्णाः सुप्रकाश्च सुप्रमाणा मनोरमाः ॥
नन्दाद्याश्चेष्टकाः कार्याश्चतुरसाः सुसंमिताः ।
अस्यङ्गारान्विता नेष्टाः कृष्णवर्णाः सप्रकर्षाः ॥
मन्दपक्वा विपक्वाश्च बहुदिन्याश्च वर्जिताः ।
भग्नाश्च विषमा हीना वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥”
हयश्रीर्षपञ्चरात्रे ।
“इष्टकानां प्रमाणश्च लक्षणं सांप्रतं शृणु ।
सुतला लक्षणोपेता द्वादशङ्गुलसंमिताः ॥
सुविस्तारविभागेन नैपुण्येन च संमिताः ।
सुप्रकाः सुप्रमाणास्त एकावर्णा मनोहराः ।
विमला इष्टकाः कार्याश्चतुरसाः सुसंमिताः ।
क्रिन्नकर्णाश्चाप्रशस्ताः पाणिपादविवर्जिताः ॥
नप्रकर्षाः कृष्णवर्णा अस्यङ्गारचिताश्च याः ।
विवर्णा मन्दगन्धाश्च याः पीनाः पिष्टिकाश्च
याः ॥
हीनाश्च विषमा भग्ना जर्जराश्च विवर्जिताः ॥”
अथ शिलादिन्यासवस्था । मातृये ।
“शिलान्यासस्तु कर्त्तव्यः प्रासादे तु शिलामये ।
इष्टकानान्तु विन्यासः प्रासादे चेष्टकामये ॥
शैले शैलजः पीठे ऐष्टिके ऐष्टिकः स्मृतः ।
शिलान्यासादिको भद्रे मूलपादो विधीयते ॥”
हयश्रीर्षपञ्चरात्रे ।
“कर्त्तव्यश्चेष्टकान्यासः प्रासादे चेष्टकामये ।
शैले शिलानां विन्यासः कार्करे कर्करा न्यसेत् ॥
कृत्वा शिलादिन्यासे च प्राक्शिलाभ्यधिवा-
सनम् ।
इष्टकानां प्रतिष्ठाश्च गर्भाधानश्च कारयेत् ॥
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा पीठवन्धश्च साधयेत् ।
स्वयं श्रीहयश्रीर्षेण प्रोक्तस्तत्तद्विधिः स्फुटम् ॥”
अथ पीठवन्धनम् । हयश्रीर्षे ।
“पीठवन्धं ततः कुर्यान्महाप्रासादमानतः ।
पीठोत्तमं चोच्छ्रेयसं प्रासादस्योद्भूतम् ॥
पादहीनं मध्यमं स्यात् कन्यसं चाहुमानतः ।
उत्तमं वासुदेवस्य कुर्यात् पीठं विचक्षणः ॥
अथ प्रासादलक्षणानि । मातृये ।
एवं वासुवर्णिं कृत्वा भजेत् षोडशभागिकम् ।
तस्य मध्ये चतुर्भिस्तु भागैर्गर्भश्च कारयेत् ॥
भागद्वादशकं तत्र भित्तार्थं परिकल्पयेत् ।
चतुर्भागेन भित्तीनामुच्छ्रायः स्यात् प्रमा-
णतः ॥

ईश

मन्दिरं

द्विगुणः शिखरोच्छ्रायो भित्तुच्छ्रायात् प्रमा-
णतः ।
शिखरार्हस्य चार्हेन विधेया तु प्रदक्षिणा ॥
चतुर्दिक्षु तदा ज्ञेयो निर्गमस्तु तथा बुधैः ।
गर्भसूत्रद्वयं भागो विस्तारो मण्डपस्य तु ॥
आयतः स्यात्त्रिभिर्भागैर्गर्भद्रुक्तः सुशोभनः ।
पञ्चभागेन संभव्य गर्भमानं विचक्षणः ॥
भागमेकं गृहीत्वा तु प्राग्ग्रीवं कल्पयेद्बुधः ।
गर्भसूत्रसमो भागादग्नौ सुखमण्डपः ।
एतत् सामान्यमुद्दिष्टं प्रासादस्यैव लक्षणम् ॥
किञ्च ।
मेरुमन्दिरकैलासकुम्भसिंहचक्रास्तथा ।
विमानच्छन्दकस्तद्वच्छ्रीवृत्तोऽथ नृगाधिपः ॥
बलभिच्छन्दकस्तद्वच्छ्रीवृत्तः सर्वभद्रकः ।
गजश्च नन्दनश्चैव नन्दिवर्द्धन एव च ॥
हंसो वृषः सुपर्णश्च पद्मकोऽथ समुद्रकः ।
प्रासादा नामतः प्रोक्ता विभागं शृणुत द्विजाः ॥
शतशृङ्गस्तुर्द्वारो भूमिकाषोडशोच्छ्रितः ।
नानाविचित्रशिखरो मेरुप्रासाद उच्यते ॥
मन्दरो द्वादशः प्रोक्तः कैलासो दशभूमिकः ।
विमानच्छन्दकस्तद्वदनेकशिखराननः ॥
स चाष्टभूमिकस्तद्वत् सप्तभिर्नन्दिवर्द्धनः ।
विंशशृङ्गकसमायुक्तो नन्दनः समुद्राहृतः ॥
षोडशशृङ्गकसंयुक्तो नानारूपसमन्वितः ।
अनेकशिखरस्तद्वत् सर्वतोभद्र उच्यते ॥
चन्द्रशालसमोपेतो विज्ञेयः पञ्चभूमिकः ।
बलभिच्छन्दकस्तद्वच्छुकनासात्रयान्वितः ॥
वृषस्योच्छ्रितस्तुल्यो मण्डलश्चासिर्वर्जितः ।
सिंहः सिंहगतिर्ज्ञेयो नृगो नृगसमस्तथा ॥
कुम्भः कुम्भाकृतिस्तद्वद्भूमिकानवकोच्छ्रयः ।
अङ्गुलीपुटसंस्थानपञ्चाशकविभूषितः ॥
षोडशशृङ्गः समन्तात्तु विज्ञेयः स समुद्रकः ।
पार्श्वयोश्चन्द्रशालस्य उच्छ्रायो भूमिकाह्वयम् ॥
षोडशशृङ्गः स विज्ञेयो विचित्रशिखरः शुभः ।
नृगराजस्तु विख्यातश्चन्द्रशालाविभूषितः ॥
प्राग्ग्रीवेण विशालेन भूमिकासु षडुन्नतः ।
अनेकचन्द्रशालस्तु गजः प्रासाद उच्यते ॥
पर्यन्तगृहराजो वै गरुडो नाम नामतः ।
सप्तभूत्युच्छ्रयस्तद्वच्चन्द्रशालात्रयान्वितः ॥
भूमिकाषड्शीतिस्तु वाह्यतः सर्वतो भवेत् ।
तथान्यो गरुडस्तद्वच्छ्रायादष्टभूमिकः ॥
पद्मकः षोडशशृङ्गस्तु भूमिद्वयसमन्वितः ।
पद्मतुल्यप्रमाणेन श्रीवृत्तक इति स्मृतः ॥
पञ्चाशकस्त्रिभूमिस्तु गर्भे द्वास्तचतुष्टयम् ।
वृषो भवति नाना यः प्रासादः सर्वकामिकः ॥
सप्ताष्टौ पञ्चकाश्चैव प्रासादा ये मयोदिताः ।
सिंहस्य ते समा ज्ञेया ये चान्ये तत्प्रमाणतः ॥
चन्द्रशालैः समोपेताः सर्वे प्राग्ग्रीवसंयुताः ।
ऐष्टिका दारवाश्चैव शैला वा स्युः सुतीरणाः ॥
मेरुः पञ्चाशद्वक्त्रः स्यात् मन्दरः पञ्चहीनकः ।
चत्वारिंशत्तु कैलासश्चतुस्त्रिंशद्विमानकः ॥
नन्दिवर्द्धनकस्तद्वद्वान्निशत् समुद्राहृतः ।

मन्दिरं

त्रिंशता नन्दनः प्रोक्तः सर्वतोभद्रकस्तथा ॥
वर्त्तुलः पद्मकाश्चैव विंशद्वक्त्र उदाहृतः ।
नृगः सिंहश्च कुम्भश्च बलभिच्छन्दकस्तथा ॥
एते षोडशद्वक्त्राः सुखत्वारो देववक्त्रभाः ।
श्रीवृत्तो नृगराजश्च समुद्रकगजौ तथा ॥
एते द्वादशद्वक्त्राः स्युरेतेषां हंसकः समः ।
गरुडोऽष्टकरो ज्ञेयो वृषो दश उदाहृतः ॥
एवमेते प्रमाणेन कर्त्तव्याः शुभलक्षणाः ।
यच्चराक्षसनागानां मातृहस्तः प्रशस्यते ॥
तथा मेर्वाद्यः सप्त ज्येष्ठलिङ्गे सुखावहाः ।
श्रीवृत्तकाद्यश्चाष्टौ मध्यमस्य उदाहृताः ॥
तथा हंसादयः पञ्च कन्यसे शुभदा मताः ॥”
हयश्रीर्षपञ्चरात्रे ।
“प्रासादं संप्रवक्ष्यामि सर्वसाधारणं शृणु ।
चतुरस्रीकृतं क्षेत्रं भवेत् षोडशधा पुनः ॥
मध्ये तस्य चतुर्भिस्तु कुर्वादायसमन्वितम् ।
द्वादशैव तु भागानि भित्तार्थं परिकल्पयेत् ॥
जङ्घीच्छ्रायस्तु कुर्वीत चतुर्भागेन चायतम् ।
जङ्घयोर्दिगुणोच्छ्रायं मञ्जव्याः कल्पयेद्बुधः ॥
चतुर्भागेन मञ्जव्याः कार्या सम्यक् प्रदक्षिणा ।
तन्मानं निर्गमं कार्यसुभयोः पार्श्वयोः समम् ॥
शिखरेण समं कार्यमग्रे जगति विस्तरम् ।
त्रिगुणेनापि कर्त्तव्यं यथाशोभात्स्वरूपतः ॥
विस्तरं मण्डपस्याग्रे गर्भसूत्रद्वयेन तु ।
दैव्यात् पादाधिकं कुर्यान्मध्ये स्तम्भैर्विभूषि-
तम् ॥
प्रासादगर्भमानं वा कुर्वीत सुखमण्डपम् ।
एकाशीतिपदैर्वास्तु यद्वा मण्डपमारभेत् ॥
शुकाग्रद्वारि विन्यासे पादान्तस्थान् यजेत्
सुरान् ।
तथा प्राकारविन्यासे यजेद्वात्रिंशदन्तगान् ॥
सर्वसाधारणश्चेतत् प्रासादस्य तु लक्षणम् ।
मानेन प्रतिमाया वा प्रासादमपरं शृणु ॥
प्रतिमायाः प्रमाणेन कर्त्तव्या पिष्टिका शुभा ।
गर्भस्तु पिष्टिकार्हेन गर्भमानास्तु भित्तयः ॥
भित्तीरायाममानेन उच्छ्रायस्तु प्रकल्पयेत् ।
भित्तुच्छ्रायात्तद्विगुणं शिखरं कल्पयेद्गुरु ॥
शिखरस्य तु तुर्येण भ्रमणं परिकल्पयेत् ॥
शिखरस्य चतुर्थेन अग्रतो सुखमण्डपम् ।
अष्टकांशेन गर्भस्य रथकानान्तु निर्गमः ॥
परिधेर्गुणभागेन रथकांस्तत्र कल्पयेत् ।
तत्तृतीयेन वा कुर्याद्रथकानान्तु निर्गमम् ॥
वासत्रयं स्थापनीयं रथकचित्तये सदा ।
शिखरार्थश्च सूत्राणि रत्नानि विनिपातयेत् ॥
शिखरस्यार्द्धभागस्य सिंहं तत्र च कारयेत् ।
शुकनासां स्थिरौष्ठस्य मध्यमस्यैव विवर्जयेत् ।
अपरे च तथा पार्श्वे तद्वत् सूत्रं निधापयेत् ॥
तद्वर्द्धन्तु भवेदंशः कण्ठे श्यामलसारवान् ।
स्कन्धमग्नन्तु कर्त्तव्यं विकरालं तथैव च ।
ऊर्ध्वन्तु वेदिकामानात् कलसं परिकल्पयेत् ॥”
किञ्च ।
“गरुत्मन्तं तथा कुर्यादुपरिष्ठाच्चतुर्गुणम्

मन्दिरं

कुर्वादिप्रतिमायामान् दिक्षु चाष्टासु
चोपरि ॥
महावराहमेन्द्रान् नरविन्दन् दक्षिणे ।
प्रतीच्यां श्रीधरं देवसुदीच्यां हयग्रीवकम् ॥
आग्नेयां यामदग्नाञ्च नैर्ऋते राममेव च ।
वामनश्चैव वायव्यां वासुदेवमथापरे ॥” *॥
किञ्च ।
“पूर्वभूमौ तु प्रथमं द्वितीये चासनं भवेत् ।
स्थानमेव तृतीये तु चतुर्थे यानमेव च ॥
पञ्चमे योगनिद्रा तु षष्ठे योगासनं भवेत् ।
स्थानं योगसमायुक्तं सप्तमे परिकल्पयेत् ॥
नानागवाक्षकैर्यन्त्रात् पञ्चवक्त्रादिभूषितम् ।
नानाप्रकारपुष्पाद्यैर्यथाशोभं प्रकल्पयेत् ॥
कनिष्ठमध्यज्येष्ठानां प्रासादानां यथाक्रमम् ।
वसुभागा च ऋत्विग्भिः प्रदेया रचना बुधैः ॥
द्वारस्य चाष्टमे युक्ते नवमे दशमे तथा ।
ललाटवेधो नैवं स्यादायस्य श्दयु साम्प्रतम् ॥
यावद्दक्षैरभिप्रेतः प्रासादकर्तृणाम् ।
तावद्भिरङ्गुलैरायो वसुभागेन वा भवेत् ॥
एकस्तम्भो ध्वजो ज्योतिस्तस्मा वैदिका मता ।
दशभूम्यन्तरे निर्वर्तन्तस्तु प्रकल्पयेत् ॥” *॥
अथ मण्डपलक्षणविशेषः । मातुस्ये ।
“अथातः सम्यक्स्थामि मण्डपानान्तु लक्षणम् ।
मण्डपान् प्रवरान् वक्ष्ये प्रासादस्यानुरूपतः ॥
विविधा मण्डपाः कार्या ज्येष्ठमध्यकनीयसः ।
नामस्तस्तान् प्रवक्ष्यामि श्दयुधं द्विजसत्तमाः ॥
पुष्पकः पुष्पभद्रश्च सुवृत्तो नन्दनन्दनः ।
कौशल्या बुद्धिसङ्कीर्णो राजभद्रो जयावहः ॥
श्रीवृत्तो विजयश्चैव वास्तुजीर्णः श्रुतिं धरः ।
यज्ञभद्रो विशालश्च संश्लिष्टः शत्रुमर्दनः ।
भागपक्षो नन्दनश्च मानवो मानभद्रकः ।
सुग्रीवो हयग्रीवश्चैव कर्णिकारः पदार्द्रकः ॥
सिंहश्च श्यामभद्रश्च सुभद्रश्च तथैव च ।
सप्तविंशतिर्याख्याता लक्षणं श्दयुत द्विजाः ॥
स्तम्भा यत्र चतुःषष्टिः पुष्पकः स उदाहृतः ।
द्वाषष्टिः पुष्पभद्रस्तु षष्टिः सुवृत्त उच्यते ॥
अष्टपञ्चाशक्तस्तम्भः कथ्यते नन्दनन्दनः ।
कौशल्याः षट्पञ्चाशच्चतुःपञ्चाशता पुनः ॥
नाम्ना तु बुद्धिसङ्कीर्णो दिङ्हीनो राजभद्रकः ।
जयावहस्तु पञ्चाशच्छ्रीवृत्तस्तु द्विहीनकः ॥
विजयस्तद्विहीनः स्यात् वास्तुसङ्कीर्णकस्तथा ।
द्वाभ्यामेव प्रहृषेत ततः श्रुतिधरोऽपरः ॥
चत्वारिंशद्वयज्ञभद्रो द्विहीनोऽथ विशालकः ।
षट्त्रिंशच्चैव संश्लिष्टो दिङ्हीनः शत्रुमर्दनः ॥
द्वात्रिंशद्भागपक्षस्तु त्रिंशता नन्दनः स्मृतः ।
अष्टाविंशत्स्थानवस्तु मानभद्रो दिङ्हीनकः ॥
चतुर्विंशस्तु सुग्रीवो द्वाविंशहयग्रीवो मतः ।
विंशतिः कर्णिकारः स्यादष्टादशः पदार्द्रकः ।
सिंहो भवेद्विहीनश्च श्यामभद्रो दिङ्हीनकः ॥
सुभद्रस्तु तथा प्रोक्तो द्वादशस्तम्भसंवृतः ।
मण्डपाः कथिता ह्येते यथावत्तन्त्रान्विताः ।
त्रिकोणं वृत्तमर्द्धमष्टकोणं द्विरष्टकम् ॥

मन्दिरं

चतुष्कोणश्च कर्णिकं संस्थानं मण्डपस्य तु ।
राज्यश्च विजयश्चैवमायुर्वर्द्धनमेव च ॥
पुत्तलाभः श्रियः पुष्टिस्तथादिषु भवेत् क्रमात् ।
एवम् शुभदाः प्रोक्ता अन्यथा तु भयावहाः ॥”
अथ तत्र द्वारनिर्णयः । हयग्रीवपञ्चरात्रे ।
“ग्राममध्ये च पूर्व्वे च प्रत्यङ्गद्वारं प्रकल्पयेत् ।
विदिशासु च सर्वास्तु तथा प्रत्यङ्मुखं भवेत् ॥
दक्षिणे चोत्तरे चैव पश्चिमे प्राङ्मुखं भवेत् ॥”
किञ्च ।
“विस्ताराद्विगुणं द्वारं कर्तव्यम् सुशोभनम् ।
जातरूपं सरजतं तद्दुडुस्वरैर्वृतम् ॥
चौडस्वरैर्वृतः स्वर्णं दत्त्वा प्राक्षां न्यसेदुबुधः ।
तूर्यमङ्गलघोषेण ब्राह्मणान् खस्तिवाच्य च ॥
द्वारस्य च चतुर्थांशे कार्यो चण्डप्रचण्डकौ ।
दण्डहस्तौ तु कर्तव्यौ विष्णुक्सेनोपमावभौ ॥
प्राखोर्ध्वं न्यस्य रत्नानि न्यसेदूर्ध्वसुडुस्वरम् ।
तस्य मध्ये स्थिता देवी साक्षात्तस्मीः सुरेश्वरी ॥
कर्तव्या दिग्गजेः सा तु स्नाप्यमाना घटेन तु ।
प्राखोर्ध्वस्वरकौ कार्यौ पञ्चवक्त्रादिभूषितौ ॥
एकप्राखं त्रिशखं वा षट्प्राखं द्वारमिष्यते ।
नवप्राखश्च कुर्वीत अत ऊर्ध्वं न कारयेत् ।
विष्णुवताररूपादौ प्राक्षां रत्नेन भूषयेत् ॥”
मातुस्ये ।
“चतुःषष्टिपदं कृत्वा मध्ये द्वारं प्रकल्पयेत् ।
विस्ताराद्विगुणोच्छ्रायस्तत्त्रिभागा कटिर्भवेत् ॥
विस्ताराद्धो भवेद्गर्भो भित्तयोऽन्याः समन्ततः ।
गर्भपादेन विस्तीर्णं द्वारं द्विगुणमायतम् ॥
उच्छ्रायात् पादविस्तीर्णा प्राखा तद्दुडुस्वरः ।
विस्तारपादप्रतिमं बाहुल्यं प्राखयोः स्मृतम् ॥
त्रिपञ्चसप्तनवभिः प्राखाभिर्द्वारमिष्यते ।
कनिष्ठं मध्यमं ज्येष्ठं यथायोगं प्रकल्पयेत् ॥
अङ्गुलानां शतं सार्द्धं चत्वारिंशद्विरुत्तमम् ।
धन्यसुत्तममायुधं धनधान्यदमेघ च ॥
शतं चाशीतिसहितं वातनिर्गमनं भवेत् ।
अधिकं दशभिस्तद्वत्तथा षोडशभिः शतम् ॥
शतमानं द्वितीयम् भवत्यशीतिभिस्तथा ।
दशद्वाराणि चैतानि क्रमेणोक्तानि सर्वदा ॥
अन्यानि वर्जनीयानि मानसोद्भेगदानि तु ।
द्वारवेधस्तु यत्नेन सर्ववास्तुषु वर्जयेत् ॥
वृक्षकोणाच्च भूद्वारात् स्तम्भकूपध्वजादपि ।
कुल्याश्वमेधेन वा विद्धं न द्वारं शुभदं भवेत् ॥
क्षयश्च दुर्गतिश्चैव प्रवासः चुङ्गयं तथा ।
दौर्भाग्यं बन्धनं रोगो दारिद्र्यं कलहं तथा ।
विरोधश्चार्थनाशश्च सर्वं वेधे भवेत् क्रमात् ॥”
अथ प्राकारादिनिर्णयः । हयग्रीवपञ्चरात्रे ।
“प्रासादस्य चतुर्भागेः प्राकारस्योच्छ्रयो भवेत् ।
पञ्चहस्तस्य देवस्य एकहस्ता तु पीठका ॥
तस्मात् द्विगुणः प्रोक्तस्तथा षड्दुडुमण्डपः ।
एकहस्तादि कुर्वीत त्रिंशद्द्वस्तान्तमेव च ॥”
अथ वृक्षरोपणनिर्णयः । मातुस्ये ।
“पूर्व्वेण फलिनो वृक्षाः शीरवृक्षास्तु दक्षिणे ।
पश्चिमेन जलं श्रेष्ठं पद्मोत्पलविभूषितम् ॥

मन्दिर

उत्तरेण नलैस्तालैः शुभा स्यात् पुष्पवाटिका
सर्वतस्तु जलं श्रेष्ठं स्थिरमस्थिरमेव च ॥
सर्वतश्चापि कर्तव्यं परिखावलयादिकम् ।
याम्ये तपोवनस्थानमुत्तरे मातृकागृहम् ॥
महानसं तथाम्ये नैर्ऋते तु विनायकः ।
वारुणे श्रीनिवासश्च वायवे अहमालिका ॥
उत्तरे यज्ञशाला तु निर्मात्यस्थानमुत्तरे ।
वारुणे सोमदेवत्वे बलिनिर्वपणं स्मृतम् ॥
पुरतो गरुडस्थानं तथाम्येषां यथोचितम् ।
एवमायतनं कुर्वाच्छुभमण्डपसंयुतम् ॥
घण्टावितानकसतोरणचित्रयुक्तं
निव्योत्सवप्रसूदितेन जनेन सार्द्धम् ।
यः कारयेत् सुरगृहं विविधध्वजाट्टं
श्रीस्तं न मुञ्चति सदा दिवि पूज्यते च ॥”
अथ जीर्णोद्धारः । विष्णुधर्मं तृतीयकाण्डे ।
“यस्य राजस्तु विषये देववैष्णव विप्रैर्यते ।
तस्य सीदति तद्राज्यं देववैष्णव यथा तथा ॥
कृत्वा जीर्णस्य संस्कारं तथा देववैष्णवः ।
द्विगुणं फलमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥”
विष्णुरहस्ये ।
“पतितस्य च यः कर्ता पतमानस्य रक्षिता ।
विष्णोरायतनस्यैव स नरो विष्णुलोकभाक् ॥”
अभिपुराणे ।
“पतितं पतमानन्तु तथार्हस्फुटितं नरः ।
समुद्भूतं हरेर्धाम द्विगुणं फलमाप्नुयात् ॥”
देवीपुराणे ।
“भूलाच्छतगुणं पुण्यं प्राप्नुयाच्छीर्णकारकः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन जीर्णस्योद्धारमाचरेत् ॥”
हयग्रीवपञ्चरात्रे ।
“वापीकूपतडागानां सुरधाम्नां तथानघ ! ।
प्रतिमानां सभानाञ्च संस्कर्ता यो नरो सुवि ।
पुण्यं शतगुणं तस्य भवेन्मूलान्न संशयः ॥
प्रतिष्ठाया विधिः कार्यस्तथा मन्दिरनिर्मिते ।
प्रायः श्रीहयग्रीवोत्तरनुसारेण वैष्णवैः ॥
देवालयप्रतिष्ठा च ख्याता तस्मिन्नेन किम् ।
श्रीमूर्तिसंस्थापनेनैव संपूर्णा सा विशेषतः ॥”
इति श्रीहरिमूर्तिविलासे २० विलासः ॥
मन्दिरं, स्त्री, पुं. (मन्दन्ते मोदन्ते लोका यत्र । मदि
+ “इषिमदिसुदीति ।” उणा० १ । ५२ । इति
किरच् ।) नगरम् । इति मेदिनी । रे, १६७ ॥
पुंलिङ्गोऽप्ययं शब्दः । यथा । नगरं मन्दिरं
पुरमिति पुंनपुंसकयोरुच्येन प्रक्यते । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ (अश्वजानुपश्चिमभागः ।
यथा, अश्ववेद्यके । २ । २१ ।
“अधरे च ततो जानु निर्दिष्टं प्राक्कोविदेः ।
मन्दिरं पश्चिमो भागः कलाची जानुनोऽग्रिमः ॥”)
मन्दिरः, पुं, (मदि + किरच् ।) समुद्रः । इति
मेदिनी । रे, १६७ ॥ जानुपश्चाद्भागः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । २७८ ॥
मन्दिरपशुः, पुं, (मन्दिरचरः मन्दिरपालितो वा
पशुः । मध्यपदलोपी कर्मधारयः ।) विद्वान् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मन्मथः

मन्दिरा, स्त्री, (मन्दिर + स्त्रियां टाप् ।) मन्दि-
रम् । यथा, मन्दिरायास्तरावानिति मधुसूक्त-
टादयः ॥

मन्दरा, स्त्री, (मन्दन्ते स्वपन्ति मोदन्ते वा अन्धा
यत्र । मन्द + “मन्दिवाशिमथीति ।” उणा०
१।३६ । इति उरच् । स्त्रियां टाप् ।) वाजि-
शाला । इत्यमरः । २।२।७ ॥ (यथा, नैषध-
चरिते । १।५७ ।

“उपाहरन्मनसश्चक्षुः

चुराचक्षुः क्षोभितमन्दरोदरम् ॥”)

शयनीयार्थवस्तु । इति मेदिनी । रे, २०० ॥
मादुर इति भाषा ॥

मन्दोदरी, स्त्री, (मन्दं उदरं यस्याः । स्त्रियां
ङीष् ।) रावणसहिषी । सा तु मयदानवकन्या ।
इति रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते । ३।
२८० । १६ ।

“भाष्या मे भव सुओषि ! यथा मन्दोदरी
तथा ॥”

कुमारानुचरमातङ्गभेदः । यथा, महा-
भारते । ६।४६ । १७ ।

“मन्दोदरी तुङ्गुक्षी च कीटरा मेघवाहिनी ॥”)

मन्दोदरीशः, पुं, (मन्दोदर्याः ईशः पतिः ।)
रावणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मन्दोदरीसुतः, पुं, (मन्दोदर्याः सुतः ।) इन्द्रजित् ।
इति जटाधरः ॥

मन्दोष्णं, स्त्री, (मन्दं अल्पं च तदुष्णचेति ।) ईष-
दुष्णम् । तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १।४।२५ ॥

मन्द्रः, पुं, (मन्थते बुध्यते अनेन । मद्रि + “स्फायि-
तश्चीति ।” उणा० २।१३ । इति रक् ।)
गम्भीरध्वनिः । इत्यमरः । १।७।२ ॥ (यथा,
मेघदूते । १०० ।

“मन्द्रस्त्रिधैर्ध्वनिभिरबलावेणिमोक्षोत्-
सुकानि ॥”)

वाद्यविशेषः । तत्पर्यायः । मद्रुः २ न्दङ्गकः
३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (त्रि, ह्रस्वः । यथा,
ऋग्वेदे । १।५।७ ।

“होता मन्द्रो वरेण्यः ॥”

“मन्द्रो ह्रस्वः ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥
मादनशीलः । यथा, ऋग्वेदे । १।१४४।७ ।

“अमे ! जुषस्व प्रतिहर्षतद्वचो
मन्द्रं स्वधावच्छतजातं सुक्रतो ॥”

“मन्द्र ! मादनशील !” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

मन्मथः, पुं, (मनो मथ्नाति विकरोतीति । मन्थ् +
पञाद्यच् । पृषोदरादित्वात् साधुः । अस्य
नामनिरुक्तिर्यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १।४।७ ।

“मनो मथ्नाति सर्वेषां पञ्चबाणैर्न कामिनाम् ।
तन्नाम मन्मथस्तेन प्रवदन्ति मनीषिणः ॥”)

कामदेवः । (यथा, नैषधचरिते । ८।२६ ।

“न मन्मथस्त्वं स हि नास्तिमूर्तिः ॥”)

कपित्थवृक्षः । इत्यमरः । १।४।२१ ॥ काम-
चिन्ता । इति मेदिनी । ये, २२ ॥ * ॥ काम-
देवस्योत्पत्तिर्यथा,—

मन्मथः

“एवं चिन्तयतस्तस्य ब्रह्मणो सुनिसत्तमाः ।
मनसः पुरुषो वल्गुराविर्भूतो विनिःसृतः ॥
काञ्चनीचूर्णपीताम्बुः प्रीनोन्नतसुनासिकः ।
सुष्टोत्तोरकटीजङ्घो नीलावक्षितकेशकः ॥
लम्बभूयुगलो लोलः पूर्यचन्द्रनिभाननः ।
कपाटविस्तीर्णहृदि रोमराजीविराजितः ॥
शुभ्रमातङ्गकरवत्पीनगिस्तलवाहुकः ।
आरक्तपाणिनयनसुखपादकरोद्भवः ॥
क्षीणमध्यञ्चारुदन्तः प्रसन्नगजकन्धरः ।
प्रफुल्लपद्मपत्राक्षः केशरव्रास्यतर्पणः ॥
कम्बुग्रीवो मीनकेतुः प्रांशुर्मकरवाहनः ।
पञ्चपुष्पायुधो योगी पुष्पकोदण्डमण्डितः ॥
कान्तः कटाक्षपातेन भ्रामयन्नयनद्वयम् ।
सुगन्धिमासृताभ्रान्तं शृङ्गाररससेवितम् ॥
वीक्ष्य तं तादृशं दक्षप्रसूता मानसाश्च ते ।
मरीच्याद्या दृष्ट ततो विस्मयाविष्टचेतसः ॥
औत्सुक्यं परमं जम्बुरापूर्वकारिकं मनः ।
स चापि वैधसं वीक्ष्य स्रष्टारं जगतां पतिम् ।
प्रणम्य पुरुषः प्राह विनयान्तकन्धरः ॥

श्रीपुरुष उवाच ।

किं करिष्याम्यहं कर्म ब्रह्मन्तत्र नियोजय ।
मानास्ये पुरुषो यस्मादुचिते शोभिते विधे ॥
अभिधानश्च यद्योग्यं स्थानं पत्नी च या मम ।
तन्मे कुरुष्व लोकेषु । स्रष्टा त्वं जगतां यतः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

एवं तस्य वचः श्रुत्वा पुरुषस्य महात्मनः ।
क्षणं न किञ्चित् प्रोवाच खल्वष्टावपि विस्मृतः ॥
ततो मनः सुसंयम्य सन्ध्यागुह्येन विस्मयम् ।
उवाच पुरुषं ब्रह्मा तत्कर्मोद्देशमावहन् ॥

ब्रह्मोवाच ।

अनेन चारुरूपेण पुष्पबाणैश्च पञ्चभिः ।
मोहयन् पुरुषांस्त्रींश्च कुरु हृदि सनातनीम् ॥
न देवा न च गन्धर्वा न किन्नरमहोरगाः ।
नासुरा न च दैत्या वा न विद्याधरराक्षसाः ॥
न यक्षा न पिशाचाश्च न भूता न विनायकाः ।
न गृहका न सिद्धाश्च न मनुष्या न पक्षिणः ॥
पशवो न नृगाः कीटाः पतङ्गा जलजाश्च ये ।
न ते सर्वे भविष्यन्ति न लब्धा ये शूरस्य ते ॥
अहं वा वासुदेवो वा स्याणुर्वा पुरुषोत्तम ! ।
भविष्यामस्तव वशे किमन्यैः प्राणधारिभिः ॥
प्रच्छन्नरूपो जन्तूनां प्रविशन् हृदये सदा ।
सुखहेतुः स्वयं भूत्वा कुरु हृदि सनातनीम् ॥
त्वत्पुष्पबाणस्य सदा सुखं लब्धं मनोऽस्तु च ।
सर्वेषां प्राणिनां निजं मदमोदकरो भवान् ॥
इति ते कर्मै कथितं हृदिप्रावर्तकं पुनः ।
नामानि च शदिष्यामि यत्ते योग्यं भवि-
ष्यति ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

इदुक्ताथ सुरश्रेष्ठो मानसानां सुखानि च ।
आलोक्ष्य चासने पद्मे स्तपविष्टोऽभवत् क्षणात् ॥
इति कालिकापुराणे कामप्रादुर्भावो नाम १
अध्यायः ॥

मन्मथः

मार्कण्डेय उवाच ।

“ततस्ते सुनयः सर्वे तदभिप्रायवेदिनः ।
चक्रुस्तदुचितं नाम मरीच्यचिसुखास्तदा ॥
सुखावलोकनादेव ज्ञात्वा वृत्तान्तमन्मथः ।
दक्षादयश्च स्रष्टारः स्थानं पत्नीश्च ते ददुः ॥
ततो निश्चित्य नामानि मरीचिप्रसूता द्विजाः ।
ऊचुः सङ्गतमेतस्मै पुरुषाय द्विजोत्तमाः ॥

ऋषय ऊचुः ।

यस्मात् प्रमथ्य चेतस्त्वं जातोऽस्माकं तथा विधे ।
तस्मान्मन्मथनाम्ना त्वं लोके गेयो भविष्यसि ॥
जगत्सु कामरूपस्त्वं त्वत्पत्नी न हि विद्यते ।
अतस्त्वं कामनान्नापि ख्यातो भव मनोभव ! ॥
मदनात्मदनाख्यस्त्वं शम्भोर्दंपातुं सदर्पकः ।
तथा कन्दर्पनाम्नापि लोके ख्यातो भविष्यसि ॥
त्वदाशुगानां यद्दीर्घं तद्दीर्घं न भविष्यति ।
वैष्णवानाश्च रौद्राणां ब्रह्मास्त्राणाश्च तादृशम् ॥
स्वर्गो मर्त्यश्च पातालं ब्रह्मलोकः सनातनः ।
अवस्थानानि सर्वाणि सर्वव्यापी भवान् यतः ॥
किंवा चापि विशेषेण सामान्ये नास्ति ते समः ।
यत्र यत्र भवेत् प्राणी प्राद्वलास्तरवोऽथवा ॥
तत्र तत्र तव स्थानमस्त्राब्रह्मसदोदयम् ।
दक्षोऽयं भवतः पत्नीं स्वयं दास्यति शोभ-
नाम् ॥”

इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ॥

मन्मथानन्दः, पुं, (मन्मथं आनन्दयतीति । आ +
नन्द + णिच् + पञाद्यच् । कामवर्द्धकत्वादस्य
तथात्वम् ।) महाराजचूतः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मन्मथालयः, पुं, (मन्मथस्य आलय इव । काम-
वर्द्धकत्वादेवास्य तथात्वम् ।) आननः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मन्मनः, पुं, गजदध्वनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(दम्पत्योः कथनविशेषः । यथा, चिन्तामणि-
धृतवचनम् ।

“सुरते कर्णमूले तु निजदेशीयभाषया ।

दम्पत्योः कथनं यत्तु मन्मनं तं विदुर्बुधाः ॥”)

मन्या, स्त्री, (मन्यते ज्ञायते स्तम्भदुःखादिकमनया ।
मन् + करणे क्यप् । स्त्रियां टाप् ।) मीवायाः
पश्चात् शिरा । इत्यमरः । २।६।६५ ॥ (यथा,
सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २५ अध्यायः ।

“दोषास्तु दुष्टास्तथैव मन्यां

संपीड्य घाटां सुरजां सुतीव्राम् ।

कुञ्चन्ति साक्षिभुवणक्षदंशे

स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु ॥”)

मन्याका, स्त्री, (मन्येवेति । मन्या + खार्थे कन् ।
स्त्रियां टाप् । सुकन्याक इति वत् न विभावया
इत्यः ।) मन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

मन्युः, पुं, (मन्यते ज्ञायतेऽस्मै । मन + “यजिमनि-
शुन्विदसिजनिभ्यो युच् ।” उणा० ३।२० । इति
युच् ।) शोकः । (यथा, भट्टिकाव्ये । ६।३० ।
“मन्युर्नन्ये ममास्तम्भीद्विधादोऽस्तभदुध-
तिम् ॥”)

मन्वन्त

दैन्यम् । क्रतुः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १७४ ।

“आविर्भूवाभिमन्युः शतमन्युरिवापरः ॥”
क्रोधः । इत्यमरः । ३ । ३ । १५३ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ७६ । ५ ।

“यः सन्धारयते मन्युं धोतिवादांस्तितिते ।
यच्च तप्तो न तपति दृढं सोऽर्थस्य भाजनम् ॥”
अहङ्कारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्रोधाभि-
मानिदेवः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८३ । १ ।

“यस्ते मन्यो ! विध्वञ्च सायक

सह औजः पुष्यति विश्वमानुषक् ॥”

वितथपुत्रः । यथा, भागवते । ६ । २१ । १ ।

“वितथस्य सुतान् मन्योर्दृष्टुं क्षत्रो जय-
स्ततः ॥”

रुद्रदेवः । यथा, भागवते । ४ । ५ । ५ ।

“आज्ञप्त एव कुपितेन मन्युना

स देवदेवं परिचक्रमे विभुम् ॥”

मन्वन्तरं, क्षी, (मनोरन्तरमस्मिन्निति ।) दिवानां
युगानामेकसप्ततिः । इत्यमरः । १ । ४ । २२ ॥ देव-
मानेनैकसप्ततियुगानि मन्वन्तरमुच्यते मनो-
रन्तरमवकाशोऽवधिर्वा अस्मिन्निति मन्वन्तरम् ।
“एवं चतुर्युगाख्यानां साधिका ह्येकसप्ततिः ।
स्ततश्चेतादियुक्तानां मनोरन्तरमुच्यते ॥”

इति लिङ्गपुराणम् ॥

मनवः स्थायम्भवादयस्तेषामन्तरमवकाशोऽ-
वधिर्वा मन्वन्तरमिति वा । एकसप्ततिरिति
यद्यपि गणनया अर्द्धयुगेनाधिका ।

“देविकानां युगानाम् सहस्रं ब्रह्मणो दिनम् ।
मन्वन्तरं तथैवेकं तस्य भागास्तुर्दश ॥”

तत्किञ्चिदधिका दिव्ययुगानामेकसप्ततिरिति
नामविधाने सर्वज्ञनारायणेनोक्तत्वात् तथापि
अल्पत्वादिव नोक्तम् । मन्वन्तरस्य संख्यात-
वर्षाणि यथा,—

“त्रिंशत्कोट्यस्तु वर्षाणां मानुषेण द्विजोत्तमाः ।
सप्तषष्टिस्तथान्यानि नियुतान्यधिकानि तु ॥
विंशतिस्तु सहस्राणि कालो यः साधिकां विना ।
मन्वन्तरस्य संख्येया लिङ्गेऽस्मिन् कथिता
द्विजाः ॥”

एतदङ्का यथा, ३०६,७२०,००० । एवं चतुर्दश-
मन्वन्तरेऽब्रह्मदिनम् । युगानि यथा लेङ्गे ।

“पूर्वं कृतयुगं नाम ततस्त्रेता विधीयते ।

द्वापरस्य कलिश्चैव युगान्येतानि सुव्रताः ॥”

युगमानानि यथा,—

“चत्वारि त्रीणि चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् ।
दियाब्दानां सहस्राणि युगेष्वाहुः पुराविदः ॥”
इति ॥

अन्यत्र च ।

“चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणाम् कृतं युगम् ।
तस्य तावत् सती सन्धा सन्धांश्च तथाविधः ॥
इतरेषु ससन्धेषु ससन्धांशेषु च त्रिषु ।

एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥”

इति ॥

मन्वन्त

अस्यार्थः । देवमाने सत्यस्य वर्षाणि ४०००
चतुःसहस्राणि सन्धावर्षाणि ४०० चत्वारि
शतानि सन्धांशवर्षाणि ४०० चत्वारि शतानि ।
एवं देवमाने सत्यस्य वर्षाणि अष्टशताधिकचतुः-
सहस्राणि ४००० एवं त्रेतायाः षट्शताधिक-
त्रिसहस्रं ३६०० एवं द्वापरस्य चतुःशताधिकं
द्विसहस्रम् २४०० एवं कल्येः शतदश्याधिकमेक-
सहस्रम् १२०० समुदायेन द्वादशसहस्राणि
१२००० । मानुषमानेन सत्यादीनां मानं यथा,
ज्योतिषे ।

“वसन्तिमेवा ऋतुरन्वमासा

वेदा रसाद्यौ भुजवर्जिवेदाः ।

एतानि शून्यत्रयतादितानि

युगाब्दसंख्याः परिकीर्तितानि ॥”

एतदङ्केऽप्युच्यते सत्यस्य यथा, १,७२०,००० ।
त्रेताया यथा, १,२६६,००० । द्वापरस्य यथा,
८६४,००० । कल्येयया, ४३२,००० । समुदायेन
४,२८०,००० । अपरं ब्राह्मवर्षादिमानं बाहुल्य-
भिया नोक्तम् । इति तट्टीकायां भरतः ॥

अपि च । ब्रह्मणो दिनमध्ये चतुर्दशमन्वन्त-
राणि भवन्ति । एकी मनुष्यावदधिकारी भवति
स कालो मन्वन्तरसंज्ञको भवति । तत्र मनूनां
नामानि । प्रथमः स्थायम्भुवो मनुः । द्वितीयः

स्वारोचिषो मनुः । तृतीय उत्तमो मनुः ।

चतुर्थस्तामसो मनुः । पञ्चमो रैवतो मनुः ।

षष्ठश्चाक्षुषो मनुः । सप्तमो वैवस्वतो मनुः ।

वर्त्तमानोऽयम् ॥ अष्टमः सावर्णिर्मनुः । नवमो

दक्षसावर्णिर्मनुः । दशमो ब्रह्मसावर्णिर्मनुः ।

एकादशो धर्मसावर्णिर्मनुः । द्वादशो रुद्र-

सावर्णिर्मनुः । त्रयोदशो देवसावर्णिर्मनुः ।

चतुर्दश इन्द्रसावर्णिर्मनुः । प्रतिमन्वन्तरं भग-

वदवतारेन्द्रदेवगणसप्तर्षिमनुमनुपुत्रादयः पृथक्

पृथग्भवन्ति । यथा । स्थायम्भुवे मन्वन्तरे

यज्ञोऽवतारः स एवेन्द्रः । यमादयो देवाः ।

मरीचिप्रभृतयः सप्तर्षयः । स्थायम्भुवो मनुः ।

प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ ॥ १ ॥ स्वारोचिषे

विभुरवतारः । रोचन इन्द्रः । देवास्तुषिता-

दयः । ऊर्जस्तम्भादयः सप्तर्षयः । अग्निस्तुतः

स्वारोचिषो मनुः । दुमत्सेनरोचिष्मत्सुखा

मनुपुत्राः ॥ २ ॥ उत्तमे सत्यसेनोऽवतारः ।

सत्यनिदिन्द्रः । सत्यवेदश्रुतभद्रादयो देवाः ।

वशिष्ठस्तुताः सप्तर्षयः प्रमदादयः । प्रियव्रतस्तुत

उत्तमो मनुः । पवनवृक्षयज्ञहोत्राद्यास्तुत-

स्तुताः ॥ ३ ॥ तामसे हरिरवतारः । त्रिशिख

इन्द्रः । वैधतादयो देवाः । ज्योतिर्धामादयः

सप्तर्षयः । तामसो मनुः । वृषखातिनरादय-

स्तुतस्तुताः ॥ ४ ॥ रैवते विक्रुडोऽवतारः । विभु-

रिन्द्रः । भूतरयादयो देवाः । हिरण्यरोमा-

दयः सप्तर्षयः । रैवतो मनुः । बलिविन्ध्यादय-

स्तुतस्तुताः ॥ ५ ॥ चाक्षुषे अजितोऽवतारः ।

मन्दहम इन्द्रः । अप्यादयो देवाः । ह्यम्ब-

ह्रीरकादयः सप्तर्षयः । चाक्षुषो मनुः । पुरु-

मन्वन्त

पुरुषसुमुखादयस्तुतस्तुताः ॥ ६ ॥ वैवस्वते

वामनोऽवतारः । पुरन्दर इन्द्रः । आदित्या

वसवो रुद्रा विश्वेदेवा भरद्वाजा अश्विनावृषभ

इत्याद्या देवाः । कश्यपोऽत्रिर्वशिष्ठो विश्वा-

मित्रो गीतमो जमदग्निर्भरद्वाज एते सप्तर्षयः ।

वैवस्वतो मनुः । इक्ष्वाकुः वृषः शर्पातिः वृष्टः

वृष्टः कश्यपः नरिष्यन्तः पृथग्रः नाभागः

कविः एते मनुपुत्रा दश ॥ ७ ॥ अथ भवि-

ष्याणि । सावर्णिके सार्वभौमोऽवतारः । वलि-

रिन्द्रः । सुतपसो विरजा अश्वत्थप्रभा देवाः ।

गालवः दीप्तिमान् परशुरामः अश्वत्थामा कृपः

ऋष्यशृङ्गः व्यासः एते सप्तर्षयः । सावर्णिर्मनुः ।

निर्मोक्तविरजस्काद्यास्तुतस्तुताः ॥ ८ ॥ दक्ष-

सावर्णिके ऋषभोऽवतारः । श्रुत इन्द्रः । पार-

मरीचिगर्भाद्या देवाः । द्युतिमदाद्याः सप्तर्षयः ।

दक्षसावर्णिर्मनुः । भूतकेतुर्दीप्तिकेल्वाद्यास्तुत-

स्तुताः ॥ ९ ॥ ब्रह्मसावर्णिके विव्वक्सेनोऽव-

तारः । शम्भुरिन्द्रः । सुरसेनविरुद्धाद्या देवाः ।

हविष्वाद्याः सप्तर्षयः । ब्रह्मसावर्णिर्मनुः ।

भूरिसेनाद्यास्तुतस्तुताः ॥ १० ॥ धर्मसावर्णिके

धर्मसेतुरवतारः । वैधृत इन्द्रः । विहङ्गम-

कामगमाद्या देवाः । अरुणादयः सप्तर्षयः ।

धर्मसावर्णिर्मनुः । सत्यधर्मादयस्तुतस्तुताः ॥ ११ ॥

रुद्रसावर्णिके । सुधामाख्योऽवतारः । ऋत-

धामा इन्द्रः । हरितादयो देवाः । तपोमूर्त्त्या-

दयः सप्तर्षयः । रुद्रसावर्णिर्मनुः । देववृषदेवा-

दयस्तुतस्तुताः ॥ १२ ॥ देवसावर्णिके योगेश्वरो-

ऽवतारः । दिवस्पतिरिन्द्रः । सुकर्मसूत्राद्या

देवाः । निर्मोक्तत्वदर्शाद्याः सप्तर्षयः । देव-

सावर्णिर्मनुः । चित्रसेनविचित्राद्यास्तुतस्तुताः ॥

१३ ॥ इन्द्रसावर्णिके वृहद्गावुरवतारः । शुचि-

रिन्द्रः । पवित्रचाक्षुषादयो देवाः । अग्नि-

वाहुशुचिशुद्धमागधाद्याः सप्तर्षयः । इन्द्र-

सावर्णिर्मनुः । उरुगम्भीरवृध्याद्यास्तुतस्तुताः ॥

१४ ॥ अथेतेषां कर्मोच्यते । इन्द्रो देवराट्

यथावर्षो च । मरुतादौ पृथिव्यां राजा भवति

तत्पुत्रपौत्रादयो मन्वन्तरसमाप्तिपर्यन्तं

राजानो भवन्ति । देवताः प्रजानां यज्ञादि-

कर्मतुष्टास्तुफलं प्रयच्छन्ति । सप्तर्षयो धर्म-

शास्त्राणि प्रकाशयन्ति । भगवदवतारा एतान्

स्वस्वकर्मणि नियोजयन्ति दैत्यराक्षसादीन्

धर्महृदो भन्ति च । चतुर्दशमन्वन्तरेऽब्रह्मण

एकं दिनं भवति तन्मनुष्यमानेनैकः कल्पः ।

त्रिंशत्कल्पैर्ब्रह्मण एको मासो भवति । इति

श्रीभागवतमन्त्रम् ॥ * ॥ अन्यत्र ।

“वर्षलक्षाणि चत्वारि भवेत् कलियुगं क्रमे ।

द्वात्रिंशत्या सहस्रेस्तु सहितान्यपि संख्यया ॥

चतुःषष्टिसहस्राणि लक्षाण्यष्टौ च संख्यया ।

वर्षाणां द्वापरं प्रोक्तं युगं पूर्वनिर्दिष्टनात् ॥

त्रेता द्वादशलक्षाणि वर्षाणां परिकीर्तिता ।

यस्म्यस्या सहस्रेस्तु संयुक्तानि भवन्ति हि ॥

दश सप्त च लक्षाणां वर्षाणाञ्च कृतं युगम् ।

सहस्रैरष्टविंशत्या संयुताभ्यपि संख्या ॥
त्रिचत्वारिंशत्क्षत्राणि सहस्राणि च विंशतिः ।
मातृष्वेण प्रभाणेन भवेत् चातुर्यं क्रमात् ॥
सप्तषष्टिश्च लक्षाणि त्रिंशत्कोट्यस्तथैव च ।
विंशतिश्च सहस्राणि मन्वन्तरमिहोच्यते ॥
चतुर्युगैकसप्तत्या मन्वन्तरमिति श्रुतिः ।
कल्पो मन्वन्तरैरेभिस्तुर्दशभिश्च्यते ॥
कोट्यो द्वादश षट्त्रिंशत्क्षत्राणि तु भवन्ति च ।
अष्टाशीतिसहस्राणि जीवेत् स्वायम्भुवो मनुः ॥”
इति वट्टिपुराणम् ॥

अपरश्च ।

मार्कण्डेय उवाच ।

“मन्वन्तरं मनोः कालो यावत् पालयते प्रजाः ।
एको मनुः स कालस्तु मन्वन्तरमिति श्रुतम् ॥
तदेकसप्ततियुगेर्देवानामिह जायते ।
तैश्चतुर्दशभिः कल्पो दिनमेकन्तु वेधसः ॥”

इति कालिकापुराणे २७ अध्यायः ॥

अन्यदपि ।

“मन्वन्तराख्यप्रेषाणि श्रोतुमिच्छाम्यनुक्रमात् ।
मन्वन्तराधिपान्श्चैव शक्रदेवपुरोगमान् ।
भवता कथितानेतान् श्रोतुमिच्छाम्यहं गुरो ! ॥”

श्रीपराशर उवाच ।

अतीतानागतानीह यानि मन्वन्तराणि वै ।
तान्यहं भवतः सम्यक् कथयामि समासतः ॥
स्वायम्भुवो मनुः पूर्वं मनुः स्वारोचिषस्तथा ।
औत्तमिस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षस्तथा ॥
षड्भूते मनवोऽतीताः साम्प्रतस्तु रवेः सुतः ।
वैवस्वतोऽयं तस्यैतत् सप्तमं वर्ततेऽन्तरम् ॥
स्वायम्भुवस्तु कथितं कल्पादावन्तरं मया ।
देवास्तत्रर्षयश्चैव यथावत् कथिता मया ॥ १ ॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मनोः स्वारोचिषस्तथा ।
मन्वन्तराधिपान् सम्यग्देवर्षींस्तत्सुतांस्तथा ॥
पारावताः सतुषिता देवाः स्वारोचिषेऽन्तरे ।
विपश्चित्तत्र देवेन्द्रो मैत्रेयासीन्महाबलः ॥
ओजस्तमस्तथा प्राणो दक्षोऽलिर्ऋषभस्तथा ।
विश्वरक्षार्क्षरीवांश्च तत्र सप्तर्षयोऽभवन् ॥
क्षेत्रकिंपुरुषाद्याश्च सुताः स्वारोचिषस्तथा ।
द्वितीयमेतद्वाखातमन्तरं शृणु औत्तमम् ॥ २ ॥
तृतीयेऽप्यन्तरे ब्रह्मर्षौत्तमिर्नाम यो मनुः ।
सुशान्तिर्नाम तत्रेन्द्रो मैत्रेयाभूत् सुरेश्वरः ॥
सुधामानस्तथा सत्याः शिवाश्चाथ प्रतर्दनाः ।
वशवर्त्तिनश्च पक्षैते गणा द्वादशकाः स्मृताः ॥
वशिष्ठतनयास्तत्र सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ।
अजः परशुद्विधादास्तथौत्तमिमनोः सुताः ॥ ३ ॥
तामसस्यान्तरे देवाः स्वरूपा हरयस्तथा ।
सत्याश्च सुधियश्चैव सप्तविंशतिका गणाः ॥
शिविरिन्द्रस्तथा चासीच्छतयज्ञोपलक्षणः ।
सप्तर्षयश्च ये तत्र तेषां नामानि मे शृणु ॥
ज्योतिर्धर्मा पृथुः कायश्चैत्रोऽग्निर्वतक-

स्तथा ।

पीवरश्चर्षयो ह्येते सप्त तत्रापि चान्तरे ॥

नरः ख्यातिः शान्तहृद्यो जातुजङ्गादयस्तथा ।

पुत्रास्तु तामसस्यासन् राजानः सुमहा-

बलाः ॥ ४ ॥

पञ्चमे चापि मैत्रेय ! रैवतो नाम नामतः ।
मनुर्विंशश्च तत्रेन्द्रो देवाश्चैवान्तरे शृणु ॥
अमिताभा भूतरया वैकुण्ठाश्च सुमेधसः ।
एते देवगणास्तत्र चतुर्दश चतुर्दश ॥
हिरण्यरोमा वेदश्रीरुर्ध्वाहुस्तथापरः ।
वेदबाहुः सुधामा च पर्जन्यश्च महासुनिः ।
एते सप्तर्षयो विप्र ! तत्रासन् रैवतान्तरे ॥
वलवन्तुः सुसम्भायः सत्यकामाश्च तत्सुताः ।
नरेन्द्राः सुमहावीर्या बभूवुर्मनिसत्तम ! ॥
स्वारोचिषश्चौत्तमिस्तु तामसो रैवतस्तथा ।
प्रियव्रतान्वया ह्येते चत्वारो मनवः स्मृताः ॥
विष्णुमाराध्य तपसा स राजर्षिः प्रियव्रतः ।
मन्वन्तराधिपानेतान् लब्धवानात्मवैशजान् ॥ ५ ॥
षष्ठे मन्वन्तरे चासीच्छाक्षुषास्तथा मनुः ।
मनोजवस्तथैवेन्द्रो देवानपि निबोध मे ॥
आर्याः प्रहृता भयान्श्च पृथुगाश्च दिवौकसः ।
महानुभावा खेखाश्च पक्षैतेऽप्यष्टका गणाः ॥
सुमेधा विरजाश्चैव हविष्मन्तुत्तमो मधुः ।
अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तसन्निधि चर्षयः ॥
ऊरुः पूरुः शतदुश्प्रसूखाः सुमहाबलाः ।
चाक्षुषस्तु मनोः पुत्राः पृथिवीपतयोऽभवन् ॥ ६ ॥
विवस्वतः सुतो विप्र ! आहुर्देवो महादुतिः ।
मनुः स वर्तते धीमान् साम्प्रतं सप्तमेऽन्तरे ॥
आदित्यवसुरद्राद्या देवाश्चात्र महासुने ! ।
पुरन्दरस्तथैवात्र मैत्रेय ! त्रिदशेश्वरः ॥
वशिष्ठः कश्यपोऽथाभिर्जमदग्निः सगौतमः ।
विश्वामित्रभरद्वाजौ सप्त सप्तर्षयोऽत्र च ॥
इक्ष्वाकुश्चैव नाभागो वृष्टः शर्यातिरेव च ।
नरिष्यन्तश्च विख्यातो नाम उदित एव च ॥
करुषश्च पृथक्श्च वसुमान् लोकविश्रुतः ।
मनोर्वैवस्वतस्यैते नव पुत्रास्तु धाम्निकाः ॥ ७ ॥
विष्णुशक्तिरनौपम्या सत्त्वोद्भिक्ता स्थितौ स्थिता ।
मन्वन्तरेष्वप्रेषु देवत्वेनाधितिष्ठति ॥
अंशेन तस्य यज्ञोऽसौ जज्ञे स्वायम्भुवन्तरे ।
आकूढां मानसो देव उत्पन्नः प्रथमेऽन्तरे ॥
ततः पुनः स वै देवः प्राप्ते स्वारोचिषेऽन्तरे ।
तुषितायां ससुत्पन्नो ह्यजितस्तुषितैः सह ॥
औत्तमेऽन्तरे चापि तुषितस्तु पुनः स वै ।
सत्यायामभवत् सत्यः सत्यैः सह सुरोत्तमैः ॥
तामसस्यान्तरे चैव संप्राप्ते पुनरेव हि ।
हय्यायां हरिभिः साङ्गं हरिरेव बभूव ह ॥
रैवतेऽप्यन्तरे देवः सम्भवां मानसोऽभवत् ।
सम्भूतो राजसैः साङ्गं देवैर्देववरो हरिः ॥
चाक्षुषे चान्तरे देवो वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः ।
विकुण्ठायामसौ जज्ञे वैकुण्ठे देवतैः सह ॥
मन्वन्तरे तु संप्राप्ते तथा वैवस्वते द्विजः ।
वामनः कश्यपादिष्णुरदित्यां संवभूव ह ॥
त्रिभिः क्रमैरिमान् लोकान् जित्वा येन महा-

त्मना ।

पुरन्दराय चैलोक्यं दत्तं निहतकण्ठकम् ॥

इत्येतास्तनवस्तस्य सप्तमन्वन्तरेषु वै ।
सप्तस्वेवाभवन् विप्र ! याभिः संरक्षिताः प्रजाः ॥
यस्मादिष्टमिदं सर्वं तस्य श्रद्धया महात्मनः ।
तस्मात् संप्रोच्यते विष्णुर्त्रिंशेर्धातोः प्रवेशनात् ॥
सर्वं च देवा मनवः समस्ताः
सप्तर्षयो ये मनुस्त्वनवश्च ।
इन्द्रश्च यो यस्मिदशेषभूतो
विष्णोरप्रेषास्तु विभूतयस्ताः ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे मन्वन्तराख्यानं नाम
१ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीमैत्रेय उवाच ।

प्रोक्तान्येतानि भवता सप्त मन्वन्तराणि वै ।
भविष्याण्यपि विप्रर्षे ! ममाख्यातुं त्वमर्हसि ॥

श्रीपराशर उवाच ।

“ह्यायासंज्ञासुतो योऽसौ द्वितीयः कथितो
मनुः ।

पूर्वजस्य सवर्णोऽस्य सावर्णिकेन कथ्यते ॥
तस्य मन्वन्तरं ह्येतत् सावर्णिकमथाष्टमम् ।
तच्छृणुष्व महाभाग ! भविष्यं कथयामि ते ॥
सावर्णस्तु मनुयोर्यसौ मैत्रेय ! भविता ततः ।
सुतपाश्चातिताभाश्च सुखाश्चापि तदा सुराः ॥
तेषां गणस्तु देवानामेकैको विंशकः स्मृतः ।
सप्तर्षीनपि वक्ष्यामि भविष्यान्थ सप्त च ॥
दीप्तिमान् गालवो रामः कृपो द्रौणिस्तथापरः ।
मत्पुत्रश्च तथा यास श्वश्रुश्च सप्तमः ॥
विष्णुप्रसादादनघः पातालान्तरगोचरः ।
विरोचनस्तुस्तेषां बलिरिन्द्रो भविष्यति ॥
विरजाश्चाक्षरीवांश्च निर्मोहाद्यास्तथापरैः ।
सावर्णस्तु मनोः पुत्रा भविष्यन्ति नरेश्वराः ॥ ८ ॥
नवमो दक्षसावर्णिर्मैत्रेय ! भविता मनुः ।
पारा मरीचिगर्भाश्च सुधर्मास्तथा त्रिधा ॥
भविष्यन्ति तदा देवा एकैको द्वादशो गणः ।
तेषामिन्द्रो महावीर्यो भविष्यत्युत्तमो द्विज ! ॥
सवनो द्रुतिमान् हयो वसुर्मेधातिथिस्तथा ।
ज्योतिष्मान् सप्तमः सत्यस्तत्रैते च महर्षयः ॥
धृतिर्केतुर्दक्षिणकेतुः पञ्चहस्तो निरामयः ।
पृथुस्तवाद्याश्च तथा दक्षसावर्णिकात्मजाः ॥ ९ ॥
दशमो ब्रह्मसावर्णिर्मविष्यति सुने ! मनुः ।
सुधामानोऽनिरुद्धाश्च शतसंख्यास्तथा सुराः ॥
तेषामिन्द्रश्च भविता शान्तिर्नाम महाबलः ।
सप्तर्षयो भविष्यन्ति ये तदा तान् शृणुष्व च ॥
हविष्मान् सुकृतिः सत्यो ह्यपां मूर्त्तिस्तथापरः ।
नाभागो प्रतिमौजाश्च सत्यकेतुस्तथैव च ॥
सुक्षेवश्चोत्तमौजाश्च भूरिवेणादयो दश ।
ब्रह्मसावर्णिपुत्राश्च रक्षिष्यन्ति वसुन्धराम् ॥ १० ॥
एकादशश्च भविता धर्मसावर्णिको मनुः ।
विहङ्गमाः कामगमा निर्माणरुचयस्तथा ॥
गणास्त्वैते तदा मुख्या देवानां हि भविष्यताम् ।
एकैकस्त्रिंशक्तेषां गणस्तेन्द्रश्च वै पृथः ॥
निश्वरश्चाभितेजाश्च वपुष्मान् वृष्टिवारणिः ।
हविष्माननवश्चैव भायाः सप्तर्षयस्तथा ॥
सर्वजगः सर्वधर्मा देवानोकादयस्तथा ।

मन्वन्त

भविष्यन्ति मनोस्तस्य तनयाः पृथिवीश्वराः ॥११॥
 रुद्रपुत्रस्तु सावर्णिर्भविता द्वादशो मनुः ।
 ऋतधामा च तत्रेको भविता द्वाष्टु मे सुरान् ।
 हरिता लोहिता देवास्तथा सुमनसो द्विजः ।
 सुकर्माणः सुरापाश्च दशकाः पञ्च वै गणाः ॥
 तपस्वी सुतपाश्चैव तपोमूर्तिस्तपोरतिः ।
 तपोधृतिर्दुर्गतिश्चान्यः सप्तमस्तु तपोधनः ॥
 देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठादयस्तथा ।
 भविष्यन्ति मनोस्तस्य महावीर्याः सुता
 वृषाः ॥ १२ ॥
 त्रयोदशो रौच्यनामा भविष्यति सुने । मनुः ।
 सुत्रामणिः सुकर्माणः सुधर्माणस्तथापरः ॥
 त्रयस्त्रिंशद्भिर्मेदास्ते देवानां ये तु वै गणाः ।
 दिवस्यतिर्महावीर्यस्तेषामिन्द्रो भविष्यति ॥
 निर्मोहस्तत्त्वदर्शी च निष्कम्पो निरुत्सुकः ।
 धृतिमानयश्चान्यः सप्तमः सुतपा मुनिः ॥
 सप्तर्षयस्त्रिमे तस्य पुत्रानपि निबोध मे ।
 चित्रसेनविचित्राद्या भविष्यन्ति महीक्षितः ॥१३॥
 भौत्यश्चतुर्दशश्च मेधेयः भविता मनुः ।
 शुचिरिन्द्रः सुरगणास्तत्र पञ्च द्वाष्टुष्व तान् ॥
 चाक्षुषश्च पवित्राश्च कनिष्ठा भ्राजिनस्तथा ।
 वातावृक्षाश्च वै देवाः सप्तर्षीनपि मे द्वाष्टु ॥
 अग्निबाहुः शुचिः शुक्रो मागधोऽभीष्ट एव च ।
 युक्तस्तथाजितश्चान्यो मनुपुत्रानतः द्वाष्टु ॥
 उरुगम्भीररन्धादा मनोस्तस्य सुता वृषाः ।
 कथिता मुनिशार्दूलः पालयिष्यन्ति मेदि-
 नीम् ॥ १४ ॥
 चतुर्युगान्ते वेदानां जायते किल विज्वः ।
 प्रवर्त्तयन्ति तानेत्य सुवि सप्तर्षयो दिवः ॥
 कृते कृते स्मृतेर्विप्रः प्रणीता जायते मनुः ।
 देवा यज्ञसुजस्ते तु यावन्मन्वन्तरस्तु तत् ॥
 भवन्ति ये मनोः पुत्रा यावन्मन्वन्तरं हि ते ।
 तदन्वयोद्भवैश्चैव तावद्गुः परिपाल्यते ॥
 मनुः सप्तर्षयो देवा भूपालाश्च मनोः सुताः ।
 मन्वन्तरे भवन्त्येते शक्रश्चैवाधिकारिणः ॥
 चतुर्दशभिरेतेस्तु गतेर्मन्वन्तरैर्दिनः ॥
 सहस्रयुगपर्यन्तः कल्पो निःशेष उच्यते ।
 तावत्प्रमाणा च निष्ठा ततो भवति सत्तमः ॥”
 इति विष्णुपुराणे ३ अंशे २ अध्यायः ॥*॥
 मन्वन्तरश्च वषट्फलं यथा,—
 “श्रुते मन्वन्तरे पूर्वे धर्ममाप्नोति मानवः ।
 स्मरति विषयस्य अवगात् सर्वान् कामानवा-
 भूयात् ॥
 औत्तमे धनमाप्नोति ज्ञानचाप्नोति तामसे ।
 रैवते च श्रुते बुद्धिं सुरुपां विन्दते स्त्रियम् ॥
 आरोग्यश्चाक्षुषे पुंसां श्रुते वैवस्वते बलम् ।
 गुणवत् पुत्रपौत्रांश्च सूर्यसावर्णिके श्रुते ॥
 माहात्म्यं ब्रह्मसावर्ण्यं धर्मसावर्णिके शुभम् ।
 मतिमाप्नोति मनुजो रुद्रसावर्णिके जयम् ॥
 अतिश्रेष्ठो गुणैर्युक्तो दक्षसावर्णिके श्रुते ।
 विष्णुतयत्परिवर्त्तं रौच्यं श्रुत्वा मनुत्तमम् ॥
 देवप्रासादमाप्नोति भौत्ये मन्वन्तरे श्रुते ।

ममत्वं

तथाग्निदीप्तिं पुत्रांश्च गुणयुक्तानवाप्नुते ॥
 सर्वाण्यनुक्रमादयस्तु दृश्योति मुनिसत्तमः ।
 मन्वन्तराणि तस्यापि श्रूयतां फलसुत्तमम् ॥
 तत्र देवावृषीन् विप्रान्मनुस्तत्तनयान् वृषान् ।
 इन्द्रांश्च श्रुत्वा सर्वेभ्यः प्रापेभ्यो विप्रसुच्यते ॥
 देवेन्द्रर्षिपुत्राश्चान्ये ये तन्मन्वन्तराधिपाः ।
 ते प्रीयन्ते तथा प्रीताः प्रयच्छन्ति शुभां मतिम् ॥
 ततः शुभां मतिं प्राप्य कृत्वा कर्म तथा शुभम् ।
 शुभां गतिमवाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
 सर्वे स्युर्नृपतवः सौम्याः सर्वे सौम्यास्तथा
 यथाः ।
 भवन्त्यसंश्रयं श्रुत्वा क्रमात्तन्मन्वन्तरस्थितिम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे मन्वन्तरानुवर्णनं नामा-
 ध्यायः ॥
 मपटः, पुं, (मयुष्टकः । एषोदरादित्वात् साधुः ।)
 वनसुहृः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥२॥१॥७॥
 मपटकः, पुं, (मपट एव । मपट + स्वार्थे कन् ।)
 वनसुहृः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥२॥१॥७॥
 मपुष्टकः, पुं, (मयुष्टकः । एषोदरादित्वात् साधुः ।)
 वनसुहृः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥२॥१॥७॥
 मभ, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) ओष्ठवर्गचतुर्थोपधः । मभति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 मम, य, मदीयम् । आमार इति भाषा । यथा,
 “ममत्वं मम राज्यस्य राज्याङ्गेष्विष्वेवपि ।
 जानतोऽपि यथाज्ञस्य किमेतन्मुनिसत्तमः ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
 “तेषु त्वमदीयत्वं जानतोऽपि मम यथाज्ञस्य
 अज्ञस्येव राज्यादिषु ममत्वमेतत् किं किं निव-
 न्नमिदमर्थः ।” इति तट्टीकायां नामोजीभट्टः ॥
 अस्यायत्येन स्पष्टप्रमाणं ममत्वशब्दे द्रष्टव्यम् ।
 असच्छब्दस्य षष्ठ्यकवचनान्तस्येदं रूपं तत्पदं
 त्रिषु लिङ्गेषु सदृशम् ॥
 ममता, स्त्री, (मम + भावे तल् । टाप् ।) दर्पः ।
 अभिमानः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३१ ॥
 ममत्वम् । यथा,—
 “तथापि ममतावर्त्ते मोहगर्त्ते निपातितः ॥”
 इति देवीमाहात्म्यम् ॥
 (उत्तथ्यपत्नी । सा तु दीर्घतमोमाता । यथा,
 ऋग्वेदे । ६ । १० । २ ।
 “स्तोमं यमस्मै ममतेव श्रुवं
 हृतं न शुचि मतयः पवन्ते ॥”
 “ममता नाम ब्रह्मवादिनी दीर्घतमसो माता ॥”
 इति तद्वाक्ये सायनः ॥)
 ममतायुक्तः, पुं, (ममतया युक्तः ।) कृपणः । इति
 शब्दमाला ॥ अभिमानादिविशिष्टे, त्रि ॥
 ममत्वं, स्त्री, (मम + भावे तल् ।) मदीयत्वम् ।
 यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
 “दुःखायतनभूतो हि ममत्वान्नमनो गृही ॥”
 खेदः । यथा,—
 “सोऽन्तर्गतस्तदा तत्र ममत्वात्तद्वचनः ।”
 इति देवीमाहात्म्यम् ॥

मयुः

“ममत्वेन स्नेहेन आकृष्टा चेतना मतिर्यस्य ।
 ममेति षष्ठ्यन्तरूपमययं तस्य भावः ममत्वम् ॥”
 इति तट्टीकायां काशीरामः ॥
 ममापतालः, पुं, (मयति वभ्राति जनानिति ।
 मय्य वचने + “मयतेर्यलोपो मश्चापतुट्
 चालः ।” उणा० ५ । ५० । इति आलप्रत्ययः ।
 धातोर्यलोपः मकारश्चान्तस्य प्रत्ययस्यापतुडा-
 गमश्च ।) विषयः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
 सुणादित्तिः ॥
 मय, ड गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-सक०-सेट् ।) ड, मयते । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 मयः, पुं, (मयते इतं गच्छतीति । मय् + पचाद्य-
 च् ।) उङ् । इत्यमरः ॥२॥१॥७॥ अश्वतरः ।
 दानवविशेषः । स तु दैत्यानां शिष्यः । इति
 मेदिनी । ये, ४४ ॥ (अयं हि युधिष्ठिरस्य
 राज्ञः सभां विरचितवान् । यथा, शिशुपाल-
 वधे । १३ । ५० ।
 “उपनीय बिन्दुसरसो मयेन या
 मणिदारुचा किल वाघपर्वणम् ।
 विदधेऽवधूतसुरसङ्गसम्यदं
 समुपासदत् सपदि संसदं स ताम् ॥”)
 तस्य सप्तापत्यानि यथा, वज्रिपुराणे ।
 “मयस्य जाता हेमायां पुत्राः सप्त महाबलाः ।
 मायावी दुन्दुभिश्चैव वृषश्च महिषस्तथा ।
 बालिका वज्रकन्या च कन्या मन्दोदरी तथा ॥”
 (सुखम् । त्रि, गन्ता । यथा, वाजसनेयसंहि-
 तायाम् । २२ । १६ ।
 “हयोऽस्यत्योऽसि मयोऽस्यत्वांसि ।” “मयोऽसि
 मयते गच्छति मयः मय गतौ पचाद्यच् । यदा
 मय इति सुखनाम सुखरूपोऽसि ।” इति
 तद्वाक्ये महीधरः ॥)
 मयटः, पुं, (मयते गच्छत्यनेति । मय् + “शका-
 दिभ्योऽटन् ।” उणा० ४ । ८१ । इति अटन् ।)
 लण्युक्तहर्म्यः । इति हारावली ॥ हलन्तश्चेत्
 तद्रूपार्थे प्राचुर्यार्थे च मयट् इति प्रत्ययो
 भवति ॥
 मयष्टकः, पुं, (मयुष्टकः । एषोदरादित्वात् साधुः ।)
 वनसुहृः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 मया, स्त्री, (मयते गच्छति रोगोऽनया । मय् +
 कः । स्त्रियां टाप् ।) चिकित्सा । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ त्रि, तृतीयैकवचनान्तासच्छब्दस्य
 रूपम् ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । २९१ ।
 “इहैव दृष्टानि मयेव तानि
 जन्मान्तराणीव दृष्टान्तराणि ॥”)
 मयी, स्त्री, (मय + “पुंयोगादिति ।” ४ । १ ।
 ४८ । इति डीष् ।) मयस्य स्त्रीजातिः । उङ् ।
 इति आकरणम् ॥
 मयुः, पुं, (मयङ् गतौ + न्यङ्गादित्वात् कुः । इत्यमर-
 टीकायां रघुनाथः ॥ यदा, भिनोति सुशब्दं
 करोतीति । मि + “भृष्टश्रीदृष्टचरित्सरितनिध-
 निमिमसुजिभ्य उः ।” उणा० १ । ७ । इति उः ।)

मयूरः

किन्नरः । इत्यमरः । १ । १ । ७४ ॥ नृगः ।
इति मेदिनी । मे, ४३ ॥ (यथा, वाजसनेय-
संहितायाम् । १३ । ४७ ।

“मयुं पशुं मेधमग्ने । जुषस्व
तेन चिन्वानस्तन्वो निधीद ।”

“मयुं पशुं तुरङ्गवदनं किम्बुखं पशुं मयुं
क्षणादगं वा जुषस्व ।” इति तद्वाक्ये महीधरः ॥
मयुराजः, पुं, (मयूनां किन्नराणां राजा ।
“राजाहः सखिभ्यश्च ।” ५ । ४ । ६१ । इति
टच् ।) कुवैरः । इति शब्दरत्नावली ॥
मयुरकः, पुं, (मयून् नृगान् स्तकति प्रीणयतीति ।
स्तक् + अच् । घलम् ।) वनसुहृः । इत्यमर-
टीका ॥

मयूखः, पुं, (मापयन् गगनं प्रमाणयन् ओखति
गच्छतीति । एषोदरादिः । इत्यमरटीकायां
रघुनाथः । यद्वा, माति परिमातीव । मा +
“माड ऊखो मय च ।” उणा० ५ । २५ । इति
ऊखः । मयादेशश्च ।) किरणः । (यथा,
महाभारते । ३ । ३६ । ४३ ।

“यच्छजच्छतधा राजन् ! मयूखानिव
भास्करः ॥”

दीप्तिः । ज्वाला । इत्यमरः । १ । ४ । ३३ ॥
(यथा, रघौ । २ । ४६ ।

“अथान्धकारं गिरिगङ्गराणां
दंष्ट्रामयूखैः प्रकलानि कुर्वन् ।
भूयः स भूतेश्वरपार्श्ववर्त्तौ
किषिदिहृत्स्थार्थपतिं वभावे ॥”

श्रीभा । इति मेदिनी । खे, ११ ॥ कीलः ।
इत्यजयः ॥ (पर्वतः । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६६ । ३ ।

“दाधर्षं पृथिवीमभितो मयूखैः ॥”

“मयूखैः पर्वतैः ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥”

मयूरः, पुं, (मयुरिव राति शब्दायते इति । रा +
कः । एषोदरादित्वात् साधुः । यद्वा, मीनाति
हन्ति सर्पानिति । मी + “मीनातिरुहन् ।”
उणा० १ । ६८ । इति ऊरन् ।) खनामखातपचि-
विशेषः । तत्पर्यायः । बहिर्णः २ बह्वर्णः ३ नील-
कण्ठः ४ सुजङ्गसुक ५ शिखाबलः ६ शिखी ७
केकी ८ मेघनादानुलासी ९ । इत्यमरः । २ ।
५ । ३० ॥ प्रचलाकी १० चन्द्रकी ११ सितापाङ्गः
१२ । इति शब्दरत्नावली ॥ अजो १३ मेघा-
नन्दी १४ कलापी १५ शिखण्डी १६ चित्र-
पिच्छिकः १७ सुजगभोगी १८ मेघनादानु-
लासकः १९ । तस्य पक्षस्य विचित्रताकारणं
यथा,—

“प्रविष्टायां हुताश्रुत् वेदव्यां स रावणः ।
पुष्पकान्तु समारुह्य परिचक्राम मेदिनीम् ॥
ततो मरुतं वृषति यजन्तं सह देवतैः ।
उग्रैरबीजमासाद्य ददर्श स तु रावणः ॥
संवर्त्तो नाम ब्रह्मर्षिः साक्षाद्भाता वृहस्पतिः ।
याजयामास धर्मज्ञः सर्वं देवगणैर्दृतः ॥
वृष्ट्वा देवास्तु तद्रक्षो वरदानेन दुर्जयम् ।
तिथ्यग्योनिं समाविष्टास्तस्य धर्मगभीरवः ॥

ई३४

मयूरः

इन्द्रो मयूरः संवृत्तो धर्म्मराजस्तु वायसः ।
लकलासो धनाध्यक्षो हंसश्च वरुणोऽभवत् ॥”

इत्यादि ॥

“हर्षात्तदाब्रवीदिन्द्रो मयूरं नीलवर्हिणम् ।
प्रीतोऽस्मि तव धर्म्मज्ञ ! भुजगाद्धि न ते
भयम् ॥

इदं नेत्रसहस्रान्तु यत्त्वद्वर्हि भविष्यति ।
वर्धमाणे मयि सुदं प्राप्तासे प्रीतिलक्ष्णम् ॥
एवमिन्द्रो वरं प्रादान्मयूरस्य सुरेश्वरः ।
नीलाः किल पुरा बह्वी मयूराणां नराधिप ! ।
सुराधिपाद्वरं प्राप्य गताः सर्वे विचित्रताम् ॥”
इत्यन्तं वाल्मीकीये रामायणे उत्तरकाण्डे १८
सर्गः ॥ अस्य मांसगुणाः ।

“मयूरः श्रोत्रनेत्रान्निमेधावर्णस्तरायुषाम् ।

हितो बल्यो गुरुश्चोष्णो वातघ्नः शुक्रमांसदः ॥

हेमन्तकाले शिशिरे वसन्ति

सेयं हि मायूरसुश्रुति मांसम् ।

उष्णो हि बह्वर्णं विषभोजनैश्च

तर्षाशरदुग्धैश्च सुखेष्वाप्यः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

एतन्मांसमेरुखत्तैलभृष्टं विषतुल्यम् । इति

राजवल्लभः ॥ * ॥ मयूरशिखाचुपः । तत्पर्यायः ।

खराश्वा २ कारवी ३ दीपः ४ लोचमस्तकः ५ ।

इत्यमरः । २ । ४ । १११ ॥ अपामार्गः । इति

मेदिनी । रे, १६६ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
सितस्थाने २३ अः । “पिप्पलीपिप्पलीमूलं

चयचित्रकमयूरवर्णभूसिद्धं वा क्षीरं पिबेत् ॥”

अमरविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ३६ ।

“मयूर इति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः ।

स विश्व इति विख्यातो बभूव पृथिवीपतिः ॥”

सुमेरोरुत्तरवर्त्तौ पर्वतविशेषः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ५५ । १३ ।

“खण्डश्चङ्गी शातशङ्गी पुष्पको मेघपर्वतः ।

विरजाचो वराहान्निर्मथूरो दारुधिस्रथा ॥”

कविशेषः । स च मयूरभट्ट इति लोके

प्रसिद्धः । अयं खलु बाणभट्टस्य अश्वरः

उल्लयिन्यां वृद्धभोजमहीपतेः सभायामा-
सीदिति मानतुङ्गाचार्यप्रणीतभक्तामराख-

स्तोत्रटीकाप्रारम्भे मेरुतुङ्गप्रणीतप्रबन्धचिन्ता

मणौ च समुपलभ्यते । प्रबन्धचिन्तामणौ

बाणभट्टो मयूरस्य भगिनीपतिरासीदित्युक्त-

मस्ति । अथ च ।

“अहो प्रभावो वाग्देव्या यन्मातङ्गदिवाकरः ।

श्रीहर्षस्याभवत् सभ्यः समो बाणमयूरयोः ॥”

इति शार्ङ्गपद्धत्यादिप्रसिद्धराजशेखरपदीनापि

बाणमयूरयोः समकालत्वं प्रतीयते ।

अयं हि कुष्ठरोगग्रस्तः सूर्यमारिरातुः सूर्य-

शतकं नाम स्तोत्रग्रन्थं प्रणीय ततः सम्यक्

निष्कृतिमवाप । सूर्यशतकस्यान्तिमः श्लोको

यथा,—

“श्लोका लोकस्य भूये शतमिति रचिताः

श्रीमयूरैश्च भक्त्या

मयूर

युक्तचेतान् पठेद् यः सत्तदपि पुरवः सर्वपापै-
र्विमुक्तः ॥

आरोग्यं सत्कवित्वं मतिमतुलबलं कान्तिमायुः-
प्रकर्षं

विद्यामैश्वर्यमर्थं सुखमपि लभते सोऽत्र सूर्य-
प्रसादात् ॥”

मयूरकं, स्त्री, (मयूरः मयूरश्रीवैव प्रतिफलितिरिति
मयूर + “इवै प्रतिफलतो ।” ५ । ३ । ६६ । इति
कन् । अस्य मयूरकण्डकान्तिमुल्यदुतित्वा-
त्तयात्वम् ।) अञ्जनविशेषः । तुतिया इति
भाषा । तत्पर्यायः । तुत्याञ्जनम् २ शिखिनीवम्
३ वितुमकम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १०१ ॥
(यथा, भावप्रकाशे । १ ।

“तुल्यं वितुमकं चापि शिखिनीवं मयूरकम् ॥”

मयूरकः, पुं, (मयूर + इवार्थे कन् ।) अपा-

मार्गः । इत्यमरः । २ । ६ । १०१ ॥ (यथा,

सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३६ । १६ ।

“मयूरको राजदृष्टो निम्बः कोषातकी

तिलाः ॥”

तुल्यकम् । (खांये कन् ।) मयूरः । इति विश्वः ॥

मयूरशिखा । इति जटाधरः ॥

मयूरश्रीवकं, स्त्री, (मयूरस्य श्रीवायाः कन्वरस्य

वर्ण इव वर्णो यस्य । बहुव्रीहौ कन् । इत्यञ्च ।)

तुल्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मयूरचटकः, पुं, (मयूर इव चटकः ।) गृहः

कुक्कुटः । इति हारावली । ६० ॥

मयूरचूडं, स्त्री, (मयूरस्य चूडा अग्रभागो यस्य

तत् ।) सौम्येयकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मयूरचूडा, स्त्री, (मयूरस्य चूडेव चूडा शिखा

यस्याः ।) मयूरशिखा । इति वैद्यकम् ॥

मयूरजङ्घः, पुं, (मयूरस्य जङ्घेव जङ्घा यस्य ।)

श्लोनाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मयूरतुल्यं, स्त्री, (मयूर इव तुल्यम् । मयूरवर्ण-

त्वादस्य तथात्वम् ।) तुल्यम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥

मयूरपदकं, स्त्री, (मयूरस्यैव पदकं स्थानम् ।)

नखाघातः । यथा, शब्दमालायाम् ।

“तथावकेरकोली च नखाघाते तु सुखनम् ।

मयूरपदकं व्याघ्रनखकोत्पलपद्मे ॥”

मयूरविदला, स्त्री, (मयूरान् विशेषेण दलति

खपुष्पादिशोभया तिरस्करोतीति । वि + दल +

अच् । स्त्रियां टाप् ।) अम्बुष्ठा । इति वैद्यकम् ॥

मयूरशिखा, स्त्री, (मयूरस्य शिखेव शिखा अयं

यस्याः ।) खनामखातचुपविशेषः । तत्पर्यायः ।

बहिर्चूडा २ शिखिनी ३ शिखाबलः ४ सुशिखा

५ शिखा ६ शिखाबला ७ केकिशिखा ८ ।

अस्या गुणाः । रसे खादुत्वम् । मूलजङ्घ-

बालग्रहादिदोषनाशित्वम् । वश्यकर्मणि शस्त-

त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“मयूरान्ना शिखा प्रोक्ता सहस्राङ्गिर्मरुच्छदा ।

नीलकण्ठशिखा लज्जी पित्तक्षेप्तातिसारजित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मरकः

मयूरिका, स्त्री, (मयूरवत् वर्णोऽस्यस्याः । मयूर + ठन् । टाप् ।) अस्मृष्टा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मयूरी, स्त्री, (मयूर + स्त्रियां डीप् ।) मयूर-स्त्रीजातिः । इति याकरणं लिङ्गादिसंग्रहश्च ॥ (यथा, उत्तररामचरिते । ३ । ८ ।

“किमयस्तेऽसि निन्दे कुतस्तेऽपि त्वमीदृशी । स्तनयित्वोर्मयूरीव चकितोत्कण्ठिता स्थिता ॥”)

मरकः, पुं, (च्चिद्यन्ते जना यस्मात् । ऋ + अपादाने

अप् । ततः स्वार्यं संज्ञायाम् वा कन् । यद्वा, ऋ + भावे अप् । मरो मरणमिति शब्देन

कायति शब्दायते इति । कै + कः ।) मारिः । इति चैमचन्द्रः । २ । २३६ ॥ मड़क इति भाषा ।

तत्पर्यायः । मारी २ मारकः ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । १३ । २० ।

“हुताशनो जलं याधिर्दुर्भिक्षो मरकस्तथा । इति पञ्चविधं देवं यस्य न मायुर्गं परम् ॥”)

तस्य कारणादि यथा,—

“यावन्मार्तण्डसुगर्वि धनुषि भस्मे मन्त्रये वास्ति नार्यां

तावद्दुर्भिक्षपीडा भवति च मरकं संशयं यान्ति लोकाः ।

छाहाकारा तथोर्वी मनुजभयकरी फेररावेक्ष भीमैः

शून्यग्रामा भवेयुर्नरपतिरहिता भूरिकङ्काल-माला ॥

वक्रं करोति रविजो धरणीसुतो वा मूलचर्चस्तमधरेवतिमेतमेधु ।

कृत्रोपभङ्गपतनानि च सैनिकानां सर्वत्र लोकमरणं जलधौतदेशः ॥

मांसास्थीनि समादाय श्मशानादग्रवायसाः । श्वा श्वगालोऽथवा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति चेत् ॥

विकिरन्ति गृहादौ च श्मशानं सा मही भवेत् ।

चौरेण हन्यते लोकः परचक्रसमागमः ॥ संयासश्च महाघोरो दुर्भिक्षं मरकस्तथा ।

अद्भुतानि प्रसूयन्ते तस्य देशस्य विद्रवः ॥” इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अपि च । “सांख्य्यमिभयं गैरिकरूपे च शुद्धानि ।

दूर्वाकाण्डस्यामे हारिद्रे चापि निर्दिष्टेन मरकम् ॥”

इति ग्रहणप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥ अन्यदपि ।

“रवाविन्दौ गजाक्ष्णौ शम्भुङ्गारे तुरङ्गमे । नौकया गुरुगुक्राभ्यां दोलया बुधवासरे ॥

गजे च जलदा देवी कृन्मङ्गस्तुरङ्गमे । नौकायां शस्यवृद्धिः स्यात् दोलायां मरकं भवेत् ॥”

इति प्रजिकाप्रवेशफलकथने ज्योतिषम् ॥ * ॥ अस्य शान्तिः । देवीमाहात्म्यपाठः । वटुक-भैरवस्तवपाठः । तुलस्या विष्णुपूजनश्च । यथा,

मरक

“उपसर्गान्शेषास्तु महामारीसमुद्भवान् । तथा त्रिविधसुत्पातं माहात्म्यं प्रमयेन्मम ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

“मारीभये राजभये तथा चौराभिके भये । औत्पातिके महाघोरे तथा दुःखप्रदर्शने ।

बन्धने च तथा घोरे पठेत् स्तोत्रं समाहितः ॥” इति विश्वसारोद्धारतन्त्रे आपदुद्धारकल्पः ॥

“ग्रहयज्ञैः शान्तिकैश्च किं क्षिप्स्यन्ति नरा दिव्य ! ॥

महाशान्तिकरः श्रीमांस्तुलस्या पूजितो हरिः ॥ उत्पातान् दारुणान् पुंसां दुर्निमित्तान्यशेषतः ।

तुलस्या पूजितो भक्ता महाशान्तिकरो हरिः ॥”

अथ ब्रह्मपुराणीयो मन्त्रः । “ॐ नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने

स्वाहेति ।” इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(जातिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५८ । ५१ । “दाव्वादा मरकाश्चैव कुरटाश्चाद्धारकाः ।

एकपादाः खशा घोषाः स्वर्गभोजानव-दकाः ॥”)

मरकतं, स्त्री, (मरकं मारिभयं तरन्त्यनेन । तन् + डः । यद्वा, मरकं मरणं तनोतीति ।

लोभान्मरणमनादृत्य तस्मिन् रत्ने प्रवर्तते इति मरकतमिति स्मरन्तीति वृद्धाः । इत्यमरटीकायां भरतः ।) हरिद्वर्णमणिविशेषः । पाप्मा इति

भाषा ॥ तस्य देवता बुधः । इति ज्योतिषम् ॥ तत्पर्यायः । गारुत्मतम् २ अश्वगर्भम् ३ हरि-ज्जणिः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । २२ ॥ मरक्तम् ५ राज-नीलम् ६ गरुडाक्षितम् ७ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ रौहिण्यम् ८ सौपर्यम् ९ गरुडोद्गी-र्णम् १० बुधरत्नम् ११ अश्वगर्भम् १२ गर-लारिः १३ वापवोलम् १४ गारुडम् १५ ।

कुत्रचित् पुस्तके गरुडोद्गीर्णस्थाने गरुडो-त्तीर्णं वापवोलस्थाने वाप्रवालं इति च पाठः ॥ अस्य गुणाः । विषघ्नत्वम् । नशीतलत्वम् ।

रसे मधुरत्वम् । आमपित्तहरत्वम् । रुच्य-त्वम् । पुष्टिदत्वम् । भूतनाशकत्वञ्च ॥ * ॥ अस्य लक्षणम् ।

“खच्छश्च गुरु सच्छायं स्निग्धं गात्रञ्च मार्दव-समेतम् ।

अयङ्गं बहुरङ्गं शृङ्गारो मरकतं शुभं विभू-यात् ॥”

तस्य कुलक्षणम् । “शर्करिलकलिलरुचं मलिनं लघुहीनकान्ति

कल्माषम् । चासद्युतं विक्रताङ्गं मरकतममरोऽपि नोप-मुञ्जीत ॥” * ॥

तस्य परीक्षा । “यच्छैवालशिखण्डिशद्वलहरिकाचैश्च बाध-च्छदेः

खद्योतेन च बालकीरवपुषा श्रेरीषपुष्पेण च ।

मरक

छायाभिः समतां दधाति तदिदं निर्दिष्टमष्टा-त्मकं

जातं यत्तपनातपेज्जपरितो गारुत्मतं रञ्जयेत् ॥” इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अन्यान्तरे तस्य परीक्षादि यथा,— स्तुत उवाच ।

“दानवाधिपतिः पित्तमादाय भुजगाधिपः । द्विधा कुर्वन्निव योम सत्वरं वासुकिर्ययौ ॥

स तदा स्वशिरोरत्नप्रभादीनि नभोऽभुधौ । राजतः स महानेकः खण्डसेतुरिवावभौ ॥

ततः पञ्चनिपातेन संहरन्निव रोदसी । गरुत्मान् पद्मगेन्द्रस्य प्रहृष्टं सुपचक्रमे ॥

सहस्रैव समोच तत् फणौन्दः सुरसाद्युक्ततुरस्कपादपायाम् ।

नलिकावनगन्धवासितायां वरमाणि खगिरेरुपत्यकायाम् ॥

तस्य प्रपातसमनन्तरकालमेव तद्वद्द्वारालयमतीत्य रमासमीपे ।

स्थानं क्षितेरुपपयोनिधितोरलेखं तत्प्रत्ययान्मरकताकरतां जगाम ॥

तत्रैव किञ्चित् पततस्तु पित्ता दुत्पत्य जग्राह ततो गरुत्मान् ।

भृच्छांपरीतः सहस्रैव घोषा-रन्ध्रद्वयेन प्रसुमोच सर्वम् ॥

तत्राकटोरशुककण्ठशिरीषपुष्प-खद्योतपृष्ठचरशाङ्गलशैवलानाम् ।

कलारशस्यकमुजङ्गभुजाश्च पत्र-प्रान्तलिषो मरकताः शुभदा भवन्ति ॥

तद्युज भोगीन्द्रभुजा विमुक्तं पपात पित्तं दितिजाधिपस्य ।

तस्याकरस्यातितरां स देशो दुःखोपलभ्यश्च गुणैश्च युक्तः ॥

तस्मिन्मरकतस्थाने यत्किञ्चिदुपजायते । तत्सर्वं विषरोगाणां प्रशमाय प्रकीर्तते ॥

सर्वमन्त्रौषधिगणैर्यत्र शक्यं चिकित्सितम् । महाहिदंष्ट्राप्रभवं विषन्तत्तेन शान्तिरिति ॥

अन्यमप्याकरे तत्र यदोषैरुपवर्जितम् । जायते तत् पवित्राणामुत्तमं परिकीर्तितम् ॥

अत्यन्तहरितवर्णं कोमलमर्च्चिर्बिभेदजटिलञ्च । काञ्चनचूर्णस्थान्तःपूर्णमिव लक्ष्यते यच्च ॥

युक्तं संस्थानगुणैः समरामं गौरवेण विहीनम् । सवितुः करसंस्पर्शाच्छुरयति सर्वाश्रमं दीपता ॥

हिला च हरितभावं यस्यान्तर्बिनिहिता भवेद्दीपिः ।

अचिरप्रभाप्रभाहृतनवशाङ्गलसन्निभा भाति ॥ यच्च मनसः प्रसादं विदधाति निरीक्षितमति-मात्रम् ।

तन्मरकतं महागुणमिति रत्नविदां मनोवृत्तिः । यस्तु भास्करसंस्पर्शात् हस्तन्यस्तो महामणिः ।

रञ्जयेदात्मपादैस्तु महामरकतं हि तत् ॥ चतुर्धा जातिभेदस्तु महामरकते मणौ ।

छायाभेदेन विज्ञेया चतुर्वर्गस्य लक्ष्यैः ॥” * ॥

मरक

अथ कथा ।
 “भवेदष्टविधच्छाया मणेरमरकतस्य च ।
 बहिष्पुच्छसमाभावा चासपक्षसमापरा ॥
 हरिकोचनिभा चान्या तथा शैवालसन्निभा ।
 खद्योतपृष्ठसंकाशा बालकीरसमा तथा ॥
 नवशादलसच्छाया शिरीषकुसुमोपमा ।
 श्वमद्यौ समाख्याताश्चाया मरकताश्रयाः ॥
 छायाभिर्यत्कमेताभिः श्रेष्ठं मरकतं भवेत् ।
 पद्मरागगतः खच्छो जलविन्दुर्यथा भवेत् ।
 तथा मरकतच्छाया श्यामला हरितामला ॥”
 अथ दोषगुणाः ।
 “दोषाः सप्त भवन्त्यस्य गुणः पञ्चविधो मतः ।
 अस्त्रिंशं रूक्षमितुक्तं व्याधिरुक्तं धृते भवेत् ॥
 विस्फोटः स्यात् सपिडके तत्र शृङ्खलतिर्भवेत् ।
 सपाषाणे भवेद्विनाशो मरकते धृते ॥
 विच्छाद्यं मरकतं प्राहुर्वार्यते न तु धार्यते ।
 शर्करं कर्करायुक्तं पुत्रशोकप्रदं धृतम् ॥
 जठरं कान्तिहीनं दृष्ट्विद्वद्भिर्भावहम् ।
 कुल्लाघवर्णं धवलं ततो न्युभयं भवेत् ॥
 इति दोषाः समाख्याता वर्ण्यन्तेऽथ महा-
 गुणाः ।
 निर्मलं कथितं खच्छं गुरु स्याद्गुरुतायुतम् ॥
 स्त्रिंशं रूक्षविनिर्मुक्तमरजस्कमरेणुकम् ।
 सुरागं रागबहुलं मण्येः पञ्च गुणा मताः ॥
 एतेयुक्तं मरकतं सर्वपापभयापहम् ।
 गजवाजिरथादन्त्वा विप्रैर्यो विकिराड्भि मे ॥
 तत् फलं समवाप्नोति शुद्धे मरकते धृते ।
 धनधान्यादिकरणे तथा सैन्यक्रियाविधौ ॥
 विप्रयोगोपशमने कर्मखाद्यव्ययेषु च ।
 शस्यते मुनिभिर्यत्सादयं मरकतो मणिः ॥”
 तथा च ।
 “खच्छता गुरुता कान्तिः स्त्रिंशत्वं पित्तकार-
 णम् ।
 हरिर्निरङ्गकश्चैव सप्त मरकते गुणाः ॥”
 अथ ज्विमाज्ज्विमपरीक्षा ।
 “कृत्रिमत्वं सहजत्वं दृश्यते स्वरिभिः कृत्रित् ।
 चर्वयेत् प्रस्तरे वज्रकाचस्तस्माद्विपद्यते ॥
 लेखयेत्तौहृष्टेण चूर्णनाथ विलेपयेत् ।
 सहजः कान्तिमाप्नोति कृत्रिमो मलिनायते ॥
 वर्णस्यातिबहुत्वात् यस्यान्तः खच्छकिरण-
 परिधानम् ।
 सान्द्रस्त्रिंशद्विशुद्धं कोमलवर्णप्रभादिसमकान्ति ॥
 चलोञ्जलया कान्त्या सान्द्राकारं विभासया
 भाति ।
 तदपि गुणवत्संज्ञामाप्नोति हि यादृशीं पूर्वम् ॥
 सकलकठोरं मलिनं रूक्षं पाषाणकर्करोपेतम् ।
 दिग्भ्रष्टं शिखाजतुना मरकतमेवंविधं विगुणम् ॥
 यत्स्वनिश्चितं रत्नमन्यन्मरकताज्ञवेत् ।
 श्रेयस्कार्मेन तद्वार्थं कृतव्यं वा कथञ्चन ॥
 भङ्गातकपुत्रिका च तदर्णसमयोगतः ।
 मणेरमरकतस्यैव लक्षणीया विजातयः ॥
 कौमेष्य वाससा घृष्टा दीप्तिं त्यजति पुत्रिका ।

मरण

लाघवेनेव काचस्य शक्या कर्तुं विभावना ॥
 कस्यचिदनेकरूपैर्मरकतमनुगच्छतोऽपि गुण-
 वर्णः ।
 भङ्गातकस्य निर्नेतुर्वैशद्यमुपैति वर्णस्य ॥
 वजाणि सुक्ताः सन्त्यये ये च केचिद्विजातयः ।
 तेषामप्रतिवेद्धानां भा भवत्युद्गमिणी ॥
 ऋजुत्वाच्चैव केषांचित्कथञ्चिदुपजायते ।
 तिर्यगालोक्यमानानां सद्यश्चैव प्रणश्यति ॥
 स्नानात्तमनजयेषु रक्षामन्त्रक्रियाविधौ ।
 ददद्भिर्गोहिरण्यानि कुर्वद्भिः साधनानि च ॥
 देवपित्रातिथेयेषु गुरुसंपूजनेषु च ।
 वाध्यमानेषु विषमैर्दोषजातैर्वियोज्यैः ॥
 दौषैर्हीनं गुणैर्भूतं काचनप्रतियोजितम् ।
 संश्रमे विचरद्भिश्च धार्यं मरकतं बुधैः ॥”
 अथ मूल्यम् ।
 “तुलया पद्मरागस्य यन्मूल्यमुपजायते ।
 लभतेऽभ्यधिकं तस्मात् गुणैर्मरकतं सूतम् ॥
 तथा च पद्मरागाणां दोषैर्मूल्यं प्रलीयते ।
 ततोऽस्याप्यधिका हानिर्दोषैर्मरकते भवेत् ॥
 गुणपिण्डसमायुक्तं हरितश्यामभाकरे ।
 मूल्यं द्वादशकं प्रोक्तं जातिभेदेन स्वरिभिः ॥
 यवैकेन प्रतं पञ्चसहस्रं दितये यवे ।
 निमिषैव सहस्रे इे चतुर्भिश्च चतुर्गुणम् ॥”
 इति गारुडं मरकतपरीक्षा ७१ अध्यायः
 युक्तिकल्पतरुश्च ॥
 मरकतपत्री, स्त्री, (मरकतमिव पत्रं यस्याः ।
 डीष् । तद्वर्णसादृश्यादेवास्यास्तथात्वम् ।)
 पात्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मरकतं, स्त्री, (मरकतम् । पृषोदरादित्वात्
 साधुः ।) मरकतमणिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 मरणं, स्त्री, (म्रियतेऽनेनेति । ऋ + करणे ल्युट् ।)
 वक्षनाभः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भावे ल्युट् ।)
 विजातीयतामनःसंयोगध्वंसः । इति न्याय-
 मतम् ॥ तत्पर्यायः । पञ्चता २ कालधर्मः ३
 दृष्टान्तः ४ प्रलयः ५ अत्ययः ६ अन्तः ७
 नाशः ८ न्युत्थः ९ निधनम् १० । इत्यमरः ।
 २ । ८ । ११६ ॥ भूमिलाभः ११ निपातः १२
 आत्ययिकम् १३ न्युत्थः १४ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ कौर्मिशेषः १५ महाविद्रा १६ महा-
 पथगमः १७ संस्थानम् १८ । इति जटाधरः ॥
 मरणदुःखान्याह ।
 “मरणे यानि दुःखानि प्राप्नोति श्रेष्ठं तान्यपि ।
 ज्ञयन्मौवाङ्मिहस्तोऽथ याप्नो वेपथुना नरः ॥
 सुहृत्स्वार्थिनः परवशो सुहृत्स्वार्थिनान्वितः ।
 हिरण्यधान्यतनयभार्याभृत्यगृहादिषु ।
 एते कथं भविष्यन्तीत्यतीवममताकुलः ॥
 मर्मेभिर्द्विर्महारोगैः क्रकचैरिव दारुणैः ।
 शरैरिवान्तकस्योपेक्षितमानासुबन्धनः ॥
 विवर्त्तमानताराचिह्नस्तपादं सुहृः क्षिपन् ।
 संशुष्यमाणतांस्त्रोहपुटो सुरसुरायते ॥
 निरुद्धकण्ठो दोषोपैरदानन्यासपीडितः ।
 तापेन महता आपन्नृषा चार्त्तस्तथा क्षुधा ॥

मरण

ज्ञेयादुत्क्रान्तिमाप्नोति याम्यकिङ्करपीडितः ।
 ततश्च यातनादेष्टं क्षेपेन प्रतिपद्यते ।
 एतान्यन्यानि चोग्राणि दुःखानि मरणे
 वृणाम् ॥”
 इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ५ अध्यायः ॥ * ॥
 सुहृत्स्वरणश्रावणनिषेधो यथा,—
 “अमौ न निक्षिपेदमिं नाङ्गिः प्रशमयेत्तथा ।
 सुहृत्स्वरणमार्त्तिं वा न स्वयं श्रावयेत् परान् ॥”
 इति कौर्मि उपविभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥
 अथ धार्मिकमरणलक्षणम् ।
 सोमशर्मोवाच ।
 “धर्मो हि कीदृशो न्यत्युज्ज्वलश्चैव वदस्व मे ।
 उभयोर्लक्षणं कान्ते ! त्वमेवं हि वदस्व मे ॥
 सुमनोवाच ।
 सत्त्वं शौचं क्षमा शान्तिस्त्रीर्षं पुण्यादिकं तथा ।
 धर्मेण पालितं येन तस्य न्यत्युः वदाम्यहम् ॥
 रोगो न जायते तस्य न च पीडा कलेवरे ।
 न श्मो वै न च ग्लानिर्न च खेदो भ्रमस्तथा ॥
 दिव्यरूपधरा भूत्वा गन्धर्वा ब्राह्मणास्तथा ।
 वेदपाठसमायुक्ता गतिज्ञानविशारदाः ॥
 तस्य पार्श्वं समायान्ति स्तुतिं कुर्वन्ति चातु-
 लाम् ।
 सुखो हि आसने युक्तो देवपूजारतः किल ॥
 तीर्थं च लभते प्राज्ञः स्नानार्थं धर्मेतत्परः ।
 अग्रगारे च गोष्ठे च देवतायतनेषु च ॥
 आरामे च तडागे च यत्राश्रयो वटस्तथा ।
 ब्रह्मद्वयं समाश्रित्य श्रीवृक्षसु तथा पुनः ॥
 अश्वस्थानं समाश्रित्य गजस्थानं ततो नरः ।
 अशोकं चूतवृक्षश्च समाश्रित्य यदा स्थितः ॥
 सन्निधिं ब्राह्मणानाञ्च राजवेश्मगतोऽपि वा ।
 रणभूमिं समाश्रित्य पुरा यत्र नृता भटाः ॥
 न्यत्युत्थानानि पुण्यानि केवलं धर्मेकारणम् ।
 गोमहन्तु समं प्राप्य तथा समरशङ्कटम् ॥
 शुद्धधर्मेकरो नित्यं धर्मेतो धर्मेवत्सलः ।
 एवं स्थानं समाप्नोति यदा न्यत्युः समाश्रितः ॥
 मातरं पश्यते पुण्यं पितरश्च नरोत्तमम् ।
 भ्रातरं श्रेयसा युक्तमन्यं खजनवान्ववम् ॥
 वन्दितं तथा पुण्यं स्तूयमानं पुनः पुनः ।
 पापिष्ठं नैव पश्येत् मातृपितृादिकं पुनः ॥
 गीतं गायन्ति गन्धर्वाः स्तुवन्ति स्तावकाः स्तवैः ।
 मन्त्रपाठैस्तथा विप्रा माता स्नेहेन पूजयेत् ॥
 पिता खजनवर्गश्च धर्मात्मानं महामतिम् ।
 एवंभूताः समाख्याताः पुण्यस्थानानि ते
 विभो ! ।
 प्रत्यक्षान् पश्यते भूतान् हास्यस्नेहसमाविलान् ॥
 न च खप्नेन मोहेन क्षेपेन रक्तेन वै वत ॥
 धर्मेराजो महाप्राज्ञो दूरात्तनु समाकृयेत् ।
 एहं हि त्वं महाभाग ! यत्र धर्मेः स तिष्ठति ॥
 तस्य मोहो न च भ्रान्तिर्न ग्लानिर्न च
 विक्रिया ।
 जायते नात्र सन्देहः प्रसन्नात्मा प्रतिष्ठते ॥
 ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः स्वरमेवं जनार्दनम् ।

मरणं

तैश्च सार्द्धं प्रयात्येवं सन्त्यो हृद्यमानसः ॥
दृष्टमद्वारमाश्रित्य आत्मा तस्य हि गच्छति ।
शिविका तस्य चायाति सुयानं सुमनोहरम् ॥
विमानैरेव यात्येव वायोर्वेगेन चोत्तमः ॥
हृत्त्रेण धियमाणेन चासरयजनैस्तथा ।
वीच्यमानः स धर्मात्मा पुण्यैरेव समन्ततः ॥
गौयमानस्तु धर्मात्मा स्तूयमानस्तु पण्डितैः ।
वन्दिभिश्चामरैर्दिशैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥
साधुभिः स्तूयमानस्तु सर्वसौख्यसमन्वितः ।
यथादानप्रभावेण फलमाप्नोति तत्र सः ॥
आरामवाटिकामध्ये स प्रयाति सुखेन वै ।
अप्सरोग्भिः समाकीर्णो दिशाभिर्मङ्गलैर्युतः ॥
देवैस्तु स्तूयमानस्तु धर्मराजं प्रपश्यति ।
देवाश्च धर्मसंयुक्ता जग्मुः सांसुखमेव ते ॥
एह्येहि त्वं महाभाग ! सुदृष्टुं भोगान्मनो-

रमान् ।

एवं संपश्यते धर्मं सौम्यरूपं महामतिः ॥
अस्य पुण्यस्य भावेन सुदृष्टे स्वर्गमनुत्तमम् ।
भोगचयात् स धर्मात्मा पुनर्जन्म प्रयाति च ॥
निजधर्मप्रसादात् स कुलं पुण्यं प्रयाति च ।
ब्राह्मणस्य सुपुण्यस्य चत्त्रियस्य तथैव च ॥
धनाढ्यस्य सुपुण्यस्य वैश्यस्य च महामतिः ।
धर्मस्य मोदते भद्रं पुनः पुण्यं करोति सः ॥”
इति श्रीपद्मपुराणे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने
१५ अध्यायः ॥ * ॥

अथ पापिनां मरणलक्षणम् ।

सोमशर्मावाच ।

“पापिनां मरणं भद्रं । कीदृशैर्लक्षणैर्युतम् ।
तन्मे त्वं विस्तराद्ब्रूहि यदि जानासि भाविनि !”
सुमनोवाच ।

श्रूयतामभिधास्यामि तस्मात् सिद्धात् श्रुतं मया ।
पापिनां मरणं कान्त ! यादृशं लिङ्गमेव च ॥
महापातकिनाश्चैव स्थानमेषां वदाम्यहम् ।
लिङ्गाममेध्यसंस्तेदेभूमिं पापसमन्विताम् ॥
स तां प्राप्य सुदृष्टात्मा प्राणान् दुःखेन सुञ्चति ।
चाण्डालभूमिं संप्राप्य मरणं याति दुःखितः ॥
गर्हभाचरितां भूमिं वेश्यागारं समाश्रितः ॥
मद्यपानगृहं गत्वा नैधन्यसुपगच्छति ।
अस्थिचर्मनखैः पूर्णमाश्रितां पापकिल्बिषैः ॥
तामवाप्य स दुष्टात्मा ऋतुं प्राप्नोति निश्चितम् ।
अन्यां पापसमाचारां प्राप्य ऋतुं स गच्छति ॥
अथ चेष्टां प्रवक्ष्यामि दूतानां प्रिय ! निश्चि-

ताम् ॥

भैरवान् दारुणान् घोरानतिक्रान्तान्घोरादरान् ।
पिङ्गाद्यान् पीतनीलांश्च अतिश्वेताम्घो-

दरान् ॥

अत्युच्चांश्च करालांश्च शुष्कमांसलचोपमान् ।
रौद्रदंष्ट्राकरालांश्च सिंहास्यान् सर्पदंष्ट्रकान् ॥
स तान् दृष्ट्वा प्रकम्पते खिद्येत च सुहृद्भुङ्क्षुः ।
प्रिवांसंवादनघोराङ्गहारावाङ्महामते ! ॥
सुञ्चन्ति दूतकाः सर्वे कर्मण्ये तु तस्य हि ।
गले पाशप्रवह्नास्ते कण्ठे बह्वाक्षयोदरे ॥

६३७

मरणं

समाकृत्य नयन्त्येते द्वाहेति रुदतो मुहुः ।
स्त्रियमाश्रित्य वा चेष्टा तामेवं प्रवदाम्यहम् ॥
परद्रव्यापहरणं परभार्याविद्वम्बनम् ।
अरण्यं परस्य सर्वस्वं गृहीतं येस्तु पापिभिः ॥
पुनर्नैव प्रदत्तं हि लोभाखादविमोहितैः ।
अन्यदेव महापापं कुप्रतिग्रहमेव च ॥
कण्ठमायान्ति ते सर्वे स्त्रियमाश्रित्य तस्य च ।
यानि कानि च पापानि पूर्वमेव कृतानि च ॥
आयान्ति कण्ठमूलं हि महापापस्य नान्यथा ।
दुःखसुखाद्यन्येते कफबन्धेन दारुणम् ॥
पौडाभिर्दारुणाभिश्च कण्ठो घुरघुरायते ।
रोदते कम्पतेऽत्यर्थं मातरं पितरं पुनः ।
स्मरति आतरं तत्र भार्यां पुत्रं पुनः पुनः ॥
पुनर्विस्मरणं याति महापापेन मोहितः ।
तस्य प्राणा न गच्छन्ति बहुपीडासमाकुलाः ॥
पतते कम्पते चैव मूर्च्छते च पुनः पुनः ।
एवं पीडासमायुक्तो दुःखं सुदृष्टेतिमोहितः ॥
तस्य प्राणा सुदुःखेन महाकथैः प्रचलितः ।
अपानं मार्गमाश्रित्य श्मश्रु कान्त ! प्रयान्ति ते ॥
एवंप्राया दुरात्मानो लोभमोहसमन्विताः ।
नीयन्ते च महाभूतैस्तेषां दुःखं वदाम्यहम् ॥”
इति पाद्मे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने पापिमरणं
नाम १६ अध्यायः ॥ * ॥
पापिनां यमालयगमननानाद्योनिप्रतिविवरणं
यथा,—

सुमनोवाच ।

“अङ्गारसञ्चये मार्गे कृत्वामाणो हि नीयते ।
दृष्टमानः स दुष्टात्मा चेष्टमानः पुनः पुनः ॥
यत्रातपो महातीव्रो द्वादशादित्यतापितः ।
नीयते तेन मार्गेण सन्तप्तः सूर्यरश्मिभिः ॥
पञ्जतेष्विव दुर्गेषु क्रायाहीनेषु दुर्मतिः ।
नीयते तेन मार्गेण क्षुधादृष्टादियौहितः ॥
स दूतैर्हन्तमानस्तु पदा दृष्टेः परमधैः ।
कशाभिस्तापमानस्तु निन्द्यमानस्तु दूतकैः ॥
ततः शीतमये मार्गे वायुना सेयते पुनः ।
तेन शीतेन दुःखी स भूत्वा याति न संशयः ॥
आकृत्यमाणो दूतैस्तु नानादुःखेन नीयते ।
एवं पापी स दुष्टात्मा देवब्राह्मणनिन्दकः ॥
सर्वपापसमायुक्तो नीयते यमकिङ्करेः ।
यमं पश्यति दुष्टात्मा कृष्णाङ्गनचयोपमम् ।
तस्य दारुणं भीमं यमदूतैः समारुतम् ॥
सर्वथाधिसमाकीर्णं चित्रगुप्तसमन्वितम् ॥
आरुढमहिषं देवं धर्मराजं द्विजोत्तम ! ।
दंष्ट्राकरालमयुग्मं लम्बास्थं कालसन्निभम् ॥
पीतवासं महादंष्ट्रं रक्तगन्धारुलेपनम् ।
रक्तमालाकृताभूषं गदादंष्ट्रं भयङ्करम् ॥
एवंविधं महाकायं यमं पश्यति दुर्मतिः ।
तं दृष्ट्वा समनुप्राप्तं सर्वधर्मावहिष्कृतम् ॥
यमः पश्यति तं दूष्टं पापिष्ठं धर्मकण्टकम् ।
शातयेत्तु महादुःखैः पौडाभिर्दारुणैः ॥
यावदयुगसहस्रान्तं तावत् कालं प्रपद्यते ।
नानानरकदेशेषु पच्यते च पुनः पुनः ॥

मरणं

नरकश्च प्रयात्येवं क्षमिकीटेषु पापकृत ।
अमेध्ये पच्यते नित्यं द्वाहाभूतो विचेतनः ॥
मरणश्चैव पापात्मा एवं याति सुनिश्चितम् ।
एवं पापस्य सम्भोगं सुदृष्टे चैव सुदुर्मतिः ॥
पुनर्जन्म प्रवक्ष्यामि यास्तु योनिषु जातिषु ।
अयोनिं समनुप्राप्य सुञ्जते पातकं पुनः ॥
याप्रो भवति दुष्टात्मा रासभं याति वै पुनः ।
मार्जारशैकरिं योनिं सर्पयोनिन्तथैव च ॥
नानाभेदास्तु सर्वास्तु तिर्यक्स्तु च पुनः पुनः ।
पापपक्षिषु संयाति अन्यास्तु गर्हितास्तु च ।
चाण्डालभिन्नजातिषु पुलिन्दैर् याति पाप-

कृत ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं पापिनां जन्म च व हि ।
पापपुण्यसमाचारस्त्वदग्रे कथितो मया ॥”
इति पाद्मे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने पाप-
पुण्यविवेको नाम १७ अध्यायः ॥ * ॥

शालग्रामशिलास्यर्पणं मरणफलम् । यथा,—

राजान ऊचुः ।

“युवां नारायणस्यास्य कल्केः श्वशुरतां गतौ ।
वर्यं वृषा इमे लोका ऋषयो ब्राह्मणाश्च ये ॥
प्रेक्ष्य भक्तिवितानं वां हरौ विस्मितमानसाः ।
पृच्छामस्तामिदं भक्तिः क लब्धा परमात्मनः ॥
कस्य वा शिञ्जिता राजन् ! किं वा नैसर्गिकी

तव ।

श्रोतुमिच्छामहे राजन् ! विजगज्जनपावनीम् ।
कथां भागवतीं त्वत्त्वः संसाराश्रमनाश्रिनीम् ॥

शशिध्वज उवाच ।

स्त्रीपुंसोरावयोर्युयं श्मश्रुतामोघविक्रमाः ।
वृत्तं यच्चकर्ममादिश्रुतिं तद्वृत्तिलक्षणां ॥
पुरा युगसहस्रान्ते गृध्रोऽहं पूतिमांसहृक् ।
गृध्रीयं मे प्रियारण्ये कृतनीडो वनस्थितौ ॥
चकार कामं सर्वत्र वनीपवनसंकुले ।
मृतानां पूतिपल्लवैः प्राणिनां वृत्तिकण्ठकौ ॥
एकदा लुब्धकः क्रूरो लुलोभ पिशिताशिनौ ।
आवां वीक्ष्य गृहे पुष्टं गृध्रं तत्राप्ययोजयत् ॥
तं वीक्ष्य जातविश्रान्तौ क्षुधया परिपीडितौ ।
स्त्रीपुंसौ पतितौ तत्र मांसशरोत्थितचेतसौ ॥
बह्वावां वीक्ष्य शिञ्चा हर्षादागत्य लुब्धकः ।
जगद् कण्ठे तरसा चक्षुष्यावातपीडितः ॥
आवां गृहीत्वा गच्छत्याः शिलायां सलिला-

निके ।

मस्तिष्कं चूषयामास लुब्धकः पिशिताशनः ॥
चक्राङ्कितशिलासङ्गाश्मरणादपि तत्क्षणात् ।
ज्योतिर्मयविमानेन सद्यो भूत्वा चतुर्भुजौ ॥
प्राप्तौ वैकुण्ठनिलयं सर्वलोकनमस्कृतम् ।
ततः स्थित्वा युगशतं ब्रह्मणो लोकमागतौ ॥
ब्रह्मलोके पञ्चशतं युगानामुपसृज्य वै ।
देवलोकं कालवशात्ततं युगचतुःशतम् ॥
ततो हवि वृषास्तावत् बह्वक्षरुहं स्मरन् ।
हरेरनुग्रहं लोके शालग्रामशिलाश्रयम् ॥
जातिसरत्वं गच्छत्याः किं तस्याः कथया-

म्यहम् ।

मरिचं

यज्जलस्यशमात्रेण माहात्मं महद्भुतम् ॥
चक्राङ्कितशिलास्यशमरणस्येदं फलम् ।
न जाने वासुदेवस्य सेवया किं भविष्यति ॥”
इति कल्किपुराणे २५ अध्यायः ॥ * ॥
भरणजनकवस्तूनि यथा,—
“अगिरापः स्त्रियो मूर्खः सर्पा राजकुलानि
च ।
नित्यं परोपसेवानि सद्यःप्राणहराणि घट् ॥”
इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥
(“मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ।
शेषसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः ॥”
इति माधवकरकृतसुविनिश्चये ज्वराधिकारे ॥
“अपानः कर्षति प्राणं प्राणोऽपानान्तु कर्षति ।
शुद्धिनी तु यदा भिन्ना तदैव मरणं भुवम् ॥”
इति वैद्यकम् ॥)
मरतः, पुं, (ऋ ऋतौ + “भृन्वृश्चिज्जीति ।”
उणा० ३ । ११० । इति अतच् ।) मरणम् ।
इत्युणादिकोषः ॥
मरन्दः, पुं, (मरं मरणं दाति खण्डयति भ्रम-
राणां जीवनहेतुत्वात् । दो + कः । यद्वा,
मकरन्दः । एषोदरादित्वात् साधुः ।) मक-
रन्दः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—
“माकन्दसुकुलस्यन्दि मरन्दस्यन्दिमन्दिरे ।
केलितव्ये सुकुन्देन कुन्दवन्देन मण्डिता ॥”
इति स्तवावली ॥)
मरन्दकः, पुं, (मरन्दः । स्वार्थे कन् ।) मकरन्दः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
मराकाली, स्त्री, (मरं मरणदुःखं अकति
प्राप्नोत्यनेनेति । अक् + करणे घञ् । स इव
अलति पर्याप्नोतीति । अल् + अच् । गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) वृश्चिकाली । इति रत्नमाला ।
विक्काटी इति भाषा ॥ (विवृतिरस्या वृश्चि-
कालीशब्दे ज्ञातया ॥)
मरारः, पुं, (मरं मरणमलति निवारयतीति ।
अल् + अण् । लस्य रत्वम् ।) शस्यरत्न-
स्थानम् । इति जटाधरः । मराइ इति भाषा ॥
मरालः, पुं, (ऋ + आलच् ।) राजहंसः । इति
जटाधरः ॥ (यथा, नैषधे । ६ । ७२ ।
“भैमीसमीपे स निरीक्ष्य यत्र
ताम्बूलजाभूनदहंसलक्ष्मीम् ।
कृतप्रियादूत्यमहोपकार-
मरालमोहद्रष्टमानमूहे ॥”)
कण्डलम् । कारण्डवः । तुरङ्गमः । वारिवाहः ।
दाङ्गिमीविपिनम् । खलः । इति सारस्वतः ॥
मरुणे, चि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मरालकः, पुं, (मराल इव प्रतिकृतिरिति ।
मराल + कन् ।) कलहंसः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
मरिचं, स्त्री, (म्रियते नश्यति श्लेष्मादिकमनेनेति । ऋ
+ बाहुलकात् इचः ।) ककोलकम् । खनामखात-
वर्तुलाकारकटुद्रव्यविशेषः । तत्पर्यायः । पवि-
तम् २ श्यामम् ३ कोलम् ४ वल्लीजम् ५ जघ-

६३८ मरीचिः

णम् ६ ध्वनैर्दृम् ७ वृत्तफलम् ८ शोकाङ्गम् ९
धर्मपत्तनम् १० कटुकम् ११ शिरीषम् १२
वीरम् १३ कफविरोधि १४ ऋषम् १५ सर्व-
हितम् १६ कण्ठम् १७ वेक्षजम् १८ । (यथा,
सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये ।
“पिप्पलीमरिचशृङ्गवेराणि त्रिकटुकम् ॥”)
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।
लघुत्वम् । श्लेष्मविनाशनत्वम् । समीरकमि-
हद्रोगहरत्वम् । रुचिकारकत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“मरिचं वेक्षजं कण्ठमृषणं धर्मपत्तनम् ।
मरिचं कटुकं तीक्ष्णं दीपनं कफवातजित् ॥
उष्णं पित्तहरं रुच्यं श्वासशूलकमौन् हरेत् ।
तदार्द्रं मधुरं पाके नात्युष्णं कटुकं गुरु ॥
किञ्चित्तीक्ष्णगुणं श्लेष्मप्रसेकि स्यादपित्तलम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(अपि च ।
“खादुपाक्यार्द्रमरिचं गुरुश्लेष्मप्रसेकि च ।
कटुष्णं लघु तक्षुष्कमृषणं कफवातजित् ॥
नात्युष्णं नातिशीतञ्च वीर्यतो मरिचं सितम् ।
गुणवन्मरिचेभ्यश्च चक्षुष्यञ्च विशेषतः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)
मरिचः, पुं, (म्रियते नश्यतीति । ऋ + इचः ।)
मरुवकटुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मरिचपत्रकः, पुं, (मरिचस्य पत्राणीव पत्राणि
यस्येति । बहुव्रीहौ कः ।) सरलवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
मरिमा, [न्] पुं, (म्रियते इति । ऋ + “जनि
वृद्ध्याभिमनिन् ।” उणा० ३ । १४८ । इति
इमनिन् ।) ऋतुः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादिवृत्तिः ॥
मरीचं, स्त्री, (ऋ + बाहुलकात् इचः ।) खनाम-
खातकटुद्रव्यविशेषः । तत्पर्यायः । वेक्षजम् २
कोलकम् ३ कण्ठम् ४ जघणम् ५ धर्मपत्तनम् ६ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥ मरिचम् ७ श्यामम् ८
वरिष्ठम् ९ । इति जटाधरः ॥ आर्द्रस्य तस्य
गुणाः । पाके खादुत्वम् । गुरुत्वम् । श्लेष्म-
प्रसेकित्वम् । शुष्कस्य तस्य गुणाः । रुच्यत्वम् ।
अग्निदत्वम् । रुच्यत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
लघुत्वम् । शुक्रनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
अन्यत् मरिचशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
मरीचिः, पुं, (म्रियते पापराशिर्यस्मिन्निति ।
ऋ + “ऋकणिभ्यामीचिः ।” उणा० ४ । ७० ।
इति ईचिः । तपःप्रभावादस्य तथात्वम् ।)
सुनिविशेषः । स तु ब्रह्मणो व्येष्टमानसपुत्रः ।
अस्य भार्या कर्हमसुनिकन्या कला, पुत्रः
कश्यपः पूर्णिमासश्च । इति श्रीभागवतम् ॥
(अस्य भार्या सम्भूतिरिति नाम्नापि ख्याता ।
यथा, मार्कण्डेये । ५२ । १६ ।
“पत्नी मरीचिः सम्भूतिः पूर्णिमासमसूयत ॥”
कृपणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (दनुपुत्रः । यथा,
हरिवंशे । ३ । ८२ ।

मरुः

“मरीचिर्मर्वाञ्चैव इरा शङ्कुशिरा ढकः ॥”
महर्ष्यानामथ्यतमः । यथा, श्रीभगवद्गीता-
याम् । १० । ३१ ।
“मरीचिर्मर्वातामसि नचत्राणामहं प्रप्री ॥”
प्रियव्रतवर्णीयस्य सन्नाजः पुत्रः । यथा, श्रीमद्भा-
गवते । ५ । १५ । १४—१५ । “चित्रया-
दूण्यां सन्नाजनिष्ठ । ततः उत्कलायां
मरीचिर्मरीचेर्विन्दुमत्वां विन्दुमानुदपद्यत ।
तस्मात् सरघायां मधुनामामवत् ॥”
मरीचिः, पुं, स्त्री, (म्रियन्ते नश्यन्ति क्षुद्रजन्तव-
स्तमांसि वानेन । ऋ + ईचिः ।) किरणः । इत्य-
मरः । १ । ४ । ३३ ॥ (यथा, रघौ । १३ । ४ ।
“गर्भं दधत्यर्कमरीचयोऽस्माद्
विवृद्धिमन्त्राश्रुवते वस्त्रनि ॥”
यथा च ।
“मरीचीनसतो मेघान् मेघान् वाप्यसतोऽन्मरे ।
विदुतो वा विना मेघैः पश्यन् मरणञ्चक्षति ॥”
इति चरके इन्द्रियस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
षट्त्रयसरेणपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥
(स्त्री, म्रियन्ते इव देवा यद्दर्शनादिति ।
ऋ + ईचिः । अश्वरोविशेषः । यथा, महा-
भारते । १ । १२३ । ५६ ।
“मरीचिः शुचिका चैव विदुद्वर्णा तिलोत्तमा ।
अम्बिका लक्ष्म्या क्षेमा देवी रम्भा मनोरमा ॥”
म्रियते वारिभ्रमेण जीवा यस्याः । ऋ + अपा-
दाने ईचिः । मरीचिका । यथा, कथासरित्-
सागरे । ५७ । ६१ ।
“वेष्टाप्रेमणि सङ्गावो यदस्मिन् बुध्यते त्वया ।
सत्वं भवति किं जातु जलं मरुमरीचिषु ॥”
मरीचिका, स्त्री, (मरीचिरेव । स्वार्थे कन् ।
टाप् ।) ऋगलक्षणा । इत्यमरः । १ । ४ ।
३५ ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । १ । १ ।
“मध्याह्नार्कमरीचिकास्त्रिव पयःपुरो यद-
ज्ञानतः ॥”)
“मरीचिरिव मरीचिका स्वार्थे संघे इत्यादिना
इवार्थे कः । श्रीशे मरुदेशसिकतादावर्ककराः
प्रतिफलिताः दूरस्थानां जलत्वेनाभान्ति तद्वा-
चिका ऋगलक्षणां टीकाकारः । उत्कटरवि-
रभिस्रज्यक्षितिवासजालं मरीचिका । दूरशून्यं
यन्मयूखैर्जलमिव दृश्यते इत्यपरे ।” इति भरतः ॥
मरुः, पुं, (म्रियतेऽस्मिन्निति । ऋ + “भृन्वृ-
श्चिज्जीति ।” उणा० १ । ७ । इति उः ।) निर्जल-
देशः । (यथा, महाभारते । १३ । १५४ । २७ ।
“अदृष्टा गच्छ भीरु ! त्वं सरस्वति ! मरुन्
प्रति ॥”)
पर्वतः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६२ ॥ यथा,
महाभारते । ५ । ६४ । १८ ।
“तत्रापश्याम वै सर्वे मधु पीतममाक्षिकम् ।
मरुप्रपाते विषमे निविष्टं कुम्भसम्मितम् ॥”
दशेरकदेशः । तत्पर्यायः । धन्वा २ । इत्यमरः ।
२ । १ । ५ ॥ यथा, हेमचन्द्रः ।
“शास्त्रान्तु कारकुचीया मरुवस्तु दशेरकाः ॥”

मरुवकवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (निमि-
वंप्रीयहृद्यम्पुत्रः । यथा, श्रीमद्भागवते । ६ ।

१३ । १५ ।

“तस्माद्बृहद्वृक्षस्य महावीर्यः सुवृत्पिता ।

सुवृत्तेर्बृहद्वृक्षे तु वै हृद्यम्पुत्रः ॥”

सूर्यवंशीयभाविराजविशेषः । तस्य विवरणं
यथा,—

“रामात् कुशोऽभूदतिथिस्ततोऽभून्निधाम्नमः ।

तस्मादभूत् पुण्डरीकः सैमधन्वाभवत्ततः ॥

देवानौकस्ततो ह्रीनः पारिपात्रोऽथ ह्रीनतः ।

बलाहकस्ततोऽर्कश्च रजनाभस्ततोऽभवत् ॥

खगणाद्विष्टस्तस्माद्विराग्यो नाभसंज्ञितः ।

ततः पुष्पाण्यस्तस्मान्मुद्गलोऽयामिवर्णकः ॥

तस्मात् श्रीश्रोऽभवत् पुत्रः पिता मेऽतुलविक्रमः ।

तस्मात् मरुं मां केऽपीह बुधश्चापि सुमित्रकम् ॥

कलापग्राममासाद्य विद्वि सत्तपसि स्थितम् ।

तवावतारं विज्ञाय आसात् सत्यवतीसुतात् ॥

प्रतीक्ष्य कालं लब्ध्वा कालप्राप्तस्तवान्तिकम् ।

कल्किरवाच ।

मरौ ! त्वामभिधेयामि निजायोध्यापुरेऽधुना ।

हत्वा त्वेच्छानधर्मिष्ठान् प्रजाभूतविहंसकान् ॥

विश्राख्युपभूपालस्तनयां विनयान्विताम् ।

विवाहे सचिरापाङ्गीं सुन्दरीं त्वां प्रदा-

स्यति ॥”

इति कल्किपुराणे १८ अध्यायः ॥

(वस्त्रनामन्यतमः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ७७ ।

“वासवानुगता देवी जनयामास वै सुताम् ।

मरुं वै प्रथमं देवं द्वितीयं ध्रुवमथयम् ॥”

मरुजः, पुं, (मरौ निर्जलदेशे जायते इति ।

जन् + उङ् ।) नखीनामगन्धद्रवम् । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥ (वंशाङ्कुरे, क्ली । तत्पर्यायो यथा,

“करीरं मरुजं फलम् ————”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मरुदेशजाते, त्रि ॥

मरुजा, स्त्री, (मरुज + स्त्रियां टाप् ।) ऋगे-

र्वारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मरुटा, स्त्री, उच्चललाटयुक्तस्त्री । इति शब्द-

रत्नावली ॥

मरुडा, स्त्री, उच्चललाटा नारी । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

मरुतः, पुं, (म्रियन्ते प्राणिनो यदभावादिति । ऋ

+ बाहुलकात् उत ।) वायुः । (यथा, अभिज्ञान-

शकुन्तले ।

“तदेनां सुखमरुतेन विशदां करवाणि ॥”

देवः । इति भरतधृतयाज्ञिः ॥ घण्टापाटलि-

वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मरुत्, पुं, (म्रियते प्राणी यस्याभावादिति ।

ऋ + “म्रियोरुतिः” उणा० १ । ६४ । इति

उत् ।) वायुः । इत्यमरः । १ । १ । ६५ ॥ (यथा,

नैघधचरिते । २ । ५३ ।

“भृशतापभृता मया भवान्

मरुदासादि तुषारसायकान् ॥”

मरुवकः । इति भावप्रकाशः ॥ (अस्य गुणा
यथा,—

“मरुदभिप्रदो हृदस्तीक्ष्णोऽप्येतलो लघुः ।

वृश्चिकादिविषश्लेष्मवातकुष्ठक्रिमिप्रणुत् ।

कटुपाकरसो रूच्यस्तिक्तो रूचः सुगन्धिकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

देवः । (यथा, रघुः । १२ । १०१ ।

“मरुतां पश्यतां तस्य शिरांसि पतितान्यपि ।

मनो नातिविश्रम्भास पुनः सन्धानशङ्किनाम् ॥”

साध्यविशेषः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ७५ ।

“धर्मास्तुमुद्भवः कामः साध्या साध्यान्

यजायत ।

प्रभवं यवनश्चैवमीशानं सुरभीं तथा ।

अरण्यं मरुतश्चैव विन्ध्यावसुवलध्रुवौ ॥”

भ्रातृवत्सलदेवताविशेषः । यथा,—

“भ्रातृणां प्रायणं भ्राता योऽनुतिष्ठति

धर्मवित् ।

स पुण्यवन्तुः पुरुषो मरुद्भिः सह मोदते ॥”

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे ५ अध्यायः ॥

“प्रायणं प्रकटं गमनम् । पुण्यमेव वन्तुर्यस्य

मरुद्भिर्भ्रातृवत्सलैर्देवैः ॥” इति तट्टीकायां

श्रीधरस्वामी ॥ (हरिणम् । इति निघण्टुः ।

१ । २ ॥ ऋत्विक् । इति तत्रैव । ३ । १८ ॥

ग्रन्थिपर्णे, क्ली । इति मेदिनी । ते, १४३ ॥

एकायां, स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

मरुत्करः, पुं, (करोतीति । क + अच् । मरुतो-

ऽपानवायोः करः ।) राजमाषः । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥ (मरुत्कारिणि, त्रि । यथा,—

“कषायमधुराः शीताः कटुपाका मरुत्कराः ।

बहुमृजपुरीषाश्च पित्तश्लेष्महरास्तथा ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

मरुत्क्रिया, स्त्री, (मरुतः क्रिया ।) अपानोत्-

सर्गः । वातकर्म इति ख्यातः । इति केचित् ॥

मरुतः, पुं, (मरुदस्यस्येति । मरुत् + “तप्

पञ्चमरुद्भ्याम् ॥” ५ । २ । १२२ । इत्यत्र काशि-

कोक्या तप् ।) चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स च

अवीक्षित्राजपुत्रः । यथा—

क्रौञ्चिकरवाच ।

“अवीक्षितस्य वृषतेर्मरुतस्य महात्मनः ।

ओतुमिच्छामि चरितं श्रूयते सोऽतिचेष्टितः ॥

चक्रवर्त्तौ महाभागः शूरः क्षान्तो महामतिः ।

धर्मविद्धर्मज्ञश्चैव सम्यक् पालयिता भुवः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

स पित्रा समनुज्ञातो राज्यं प्राप्य पितामहात् ।

धर्मेतः पालयामास प्रजाः पुत्रानिवौरसान् ॥

इयाज सुमहायज्ञान् यथावत् प्राप्य दक्षिणान् ।

ऋत्विक्पुरोहितादेशादनिर्विस्त्रो महीपतिः ॥

तस्याप्रतिहतं चक्रमासीद्वीपेषु सप्तसु ।

गतयश्चाप्यविच्छिन्नाः स्वपातालजलादिषु ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे १०३ अध्यायः ॥

(यदुवंशीयः करन्वमपुत्रः । यथा, श्रीमद्भाग-

वते । ६ । २३ । १७ ।

“त्रिभासुस्तुसुतोऽस्यापि करन्वम उदारधीः ।

मरुत्तस्तुसुतोऽपुत्रः पुत्रं पौरवमन्वभूत् ॥”

शिलेशुराजपुत्रः । यथा, महाभारते । हरि-

वंशपर्वणि । ३६ । ७ ।

“शिलेशुरभवत् पुत्र उग्रतः शत्रुतापनः ।

मरुत्तस्तस्य तनयो राजधिरभवद्रूपः ॥”

मरुत्तकः, पुं, (मरुदिव त कति हसतीति । त क

हासे + अच् ।) मरुवकः । इति भावप्रकाशः ॥

मरुत्तयः, पुं, (मरुतां पञ्चाः । “ऋकपुरवृषः

पथामानचे” ५ । ४ । ७४ । इत्यः ।) आका-

शम् । इति हेमचन्द्रः ॥

मरुत्पालः, पुं, (मरुतो देवान् पालयतीति । पालि

+ अच् । देवराजत्वादस्य तथात्वम् ।) इन्द्रः ।

इति केचित् ॥

मरुत्पुत्रः, पुं, (मरुतो वायोः पुत्रः ।) भीमसेनः ।

इति हेमचन्द्रः । ७०७ ॥ (अस्य मरुत्पुत्रत्वं

विवरणम् । यथा । पुरा किल पाण्डुनाम

महोपतिर्दृग्यार्थं वनं गत्वा प्राक्पणमेकं शृग-

रूपधारिणं हरिण्यां रममाणं काममीदृशं

जघान । ततस्तेनाभिप्राप्तो निजपत्नीं रत्नमयीं

न शक्तः । अथ गच्छन्ति काले कुन्ती पञ्च

कामस्य स्वभर्तुः पाण्डुराजकन्यानुत्पत्त्या इन्द्रादेभ्यः

देवानाञ्चैव तैरन्वरंसीत् । तेषां मरुतो भीम-

सेनो जात इति पौराणिकां पालाञ्जानुसंगत्या ।

अस्य विशेषस्तु महाभारते । १ । १२८—१२९ ।

अध्यायेषु द्रष्टव्यः ॥) इन्द्रमांशः ॥

मरुत्प्रवः, पुं, (मरुदिव प्रवते इति गच्छ-

तीति । प्र + अच् ।) सिंहः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

मरुत्फलं, क्ली, (मरुतां जायमानं फलमिव ।)

वनोपलः । इति शब्दमाला ॥

मरुत्वान्, [तु] पुं, (मरुतो देवाः पालनायस्तेन

सन्त्यस्य इति । मरुत् + “अभ्यादिभ्यश्च” (१०८)

८६ । इति मरुत्प मस्य चः । मरुतायां पालय-

वकारे परे न तस्य दः ।) इन्द्रः । इत्यमरः ।

१ । १ । ४४ ॥ (यथा, रघुः । ३ । ४ ।

“दिवं मरुत्वानिव भोक्तव्यं भव

दिगन्तविश्रान्तरथो हि तनयमनः ॥”

धर्मपुत्रदेवगणभेदः । यथा, महाभारते । १२ ।

२०७ । २३ ।

“धर्मस्य वसवः पुत्रा रुद्राश्चाभिवन्द्यमानाः ।

विश्वे देवाश्च साध्याश्च मरुत्वान्नाथ भवान् ॥”

मरुज्जनकत्वेनास्यस्येति । मरुत्प । मस्य चः ।)

इन्द्रमान् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यान्

विशिष्टे, त्रि । सर्वोदाहरणं यथा, भट्टः ।

१० । २६ ।

“बभौ मरुत्वान् विष्णुतः समुद्रो

बभौ मरुत्वान् विष्णुतः समुद्रः ।

बभौ मरुत्वान् विष्णुतः समुद्रो

बभौ मरुत्वान् विष्णुतः समुद्रः ॥”

स्त्री, दक्षस्य प्रचेतसः कन्या । गेव धर्मस्य

पत्नी । यथा, भागवते । ६ । ६ । ४ ।

मरुभू

“भातुर्लम्बाककुदयामिर्विन्वा साध्या मरुत्वती ।
वसुमूर्तुर्ता संकल्पा धर्मपत्न्याः सुतान्
श्रृणु ॥”
मरुत्वः, पुं, (मरुतां देवानां सखा । “राजाहः
सखिभ्यश्च ॥” ५।४।६१। इति टच् ।)
इन्द्रः । इति धरणिः ॥ (मरुतो वायोः सखा ।)
अग्निः । वायुसख इत्यमरदर्शनात् ॥ (वायुसखे,
त्रि । यथा, रघौ । ११।३।
“तावदाणु विदधे मरुत्वखैः
सा सपुष्पजलवर्षभिर्घनैः ॥”)
मरुदान्दोलः, पुं, (मरुत् वायुरान्दोल्यतेने-
नेति । आन्दोलि + करणे घञ् ।) ध्वनिम् ।
इति शब्दमाला ॥
मरुदिष्टः, पुं, (मरुतां देवनामिष्टः प्रियः ।) गुग्-
गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य
गुग्गुलुशब्दे आख्यातः ॥)
मरुद्भञ्ज, स्त्री, (मरुत्सु वायुश्च भञ्जः पताकेव ।
नभसि वायुवशाच्चलितत्वादस्य तथात्वम् ।)
वाततूलम् । दुर्गौर सुता इति भाषा । यथा,—
“ग्रीष्महासं वंशकथं वाततूलं मरुद्भञ्जम् ॥”
इति हारावली । २३ ॥
मरुद्भवा, स्त्री, (मरुद्वायुर्भव उत्पत्तिकारणं
यस्याः ।) ताम्रमूलाक्षुपः । इति रत्नमाला ।
खिराद इति भाषा ॥
मरुद्रथः, पुं, (मरुद्वायु रथो यानमिवास्ति । ऊर्यां
स्तोकं वियति बहुतरं गच्छतीति तथात्वम् ।)
अश्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देवरथः । इति
हेमचन्द्रः । ३।४१६ ॥
मरुद्रुमः, पुं, (मरुर्निर्जलदेशस्य रुमः । मरुजातो
रुमो वा ।) विट्खदिरः । इति रत्नमाला ॥
मरुद्रुत, स्त्री, (मरुतां वायूनां देवानां वा वर्त-
पत्न्याः ।) आकाशम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मरुद्वाहः, पुं, (मरुता वायुना उह्यतेऽसौ इति ।
वह + कर्मणि घञ् । यद्वा, मरुद्वायुर्वाह इव
यस्य ।) धूमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अग्निः ।
इति शब्दमाला ॥
मरुद्विपः, पुं, (मरौ निर्जलदेशे द्विपो हस्तीव ।)
उष्ट्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मरुन्माला, स्त्री, (मरुद्भिर्मल्यते धार्यते इति ।
मल धारणे + कर्मणि घञ् । टाप् ।) एकता ।
इत्यमरः । २।४।१३३ ॥ पिङ्गिशाक इति
भाषा ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—
“सृक्काष्टक् ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता
लघुः ।
समुद्रान्ता बधूः कोटिवर्षा लङ्कापिकेत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मरुप्रियः, पुं, (मरुर्निर्जलदेशः प्रियोऽस्य ।)
उष्ट्रः । इति हेमचन्द्रः । ४।३१६ ॥
मरुभूः, स्त्री, (मरुर्निर्जला भूभूमिः ।) दाशे-
रकदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मारुखीदार
इति भाषा ॥ निर्जलभूमिश्च ॥
मरुभूरुहः, पुं, (मरुसुवि रोहति जायते इति ।

ई४०

मरुस

रुह + “इगुपघनाप्रोक्तिरः कः ।” ३।१।१३५ ।
इति कः ।) करीरुहः । इति भावप्रकाशः ॥
मरुभूमिजाति, त्रि ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ६७६ ।
“सत्पुंसो मरुभूरुह इव जीवनमात्रमाशा-
स्यम् ॥”)
मरुलः, पुं, (म्रियते जलं विनेति । लृ + उलः ।)
कारणवपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४।४०७ ॥
मरुवः, पुं, (मरु निर्जलदेशं वाति प्राप्नोतीति ।
वा + कः ।) वृक्षविशेषः । मरुया इति नाग-
दाना इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । खरपत्रः
२ गन्धपत्रः ३ फण्डिभक्तः ४ बहुवीर्यः ५
श्रीतलकः ६ सुराङ्गः ७ समीरणः ८ जम्बीरः
९ प्रस्थकुसुमः १० मरुवकः ११ आजन्मसुरभि-
पत्रः १२ मरिचः १३ अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कृमिकृष्टविट्त्वान्मान-
शूलमान्यत्वगदोषनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।
“मरुत्तको मरुवको मरुत्तररपि स्मृतः ।
फण्णी फण्डिभक्तश्चापि प्रस्थपुष्पः समीरणः ॥
मरुदमिप्रदो हृद्यस्तिक्तोष्णः पित्तलो लघुः ।
वृक्षिकादिविषमेष्ववातकुष्ठकमिप्रशुतः ।
कटुपाकरसो रस्यस्तिक्तो रूक्षः सुगन्धिकः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
मरुवकः, पुं, (मरुव + स्वार्थे इवार्थे वा कन् ।)
कण्टकवृक्षविशेषः । मयना इति भाषा ।
तत्पर्यायः । पिण्डीतकः २ श्वसनः ३ करहा-
टकः ४ शलाः ५ मदनः ६ । (पर्यायान्तरं
यथा,—
“मदनश्वहनः पिण्डी नटः पिण्डीतकस्तथा ।
करहाटो मरुवकः शल्यको विषपुष्पकः ॥”)
खल्पपत्रतुलसी । तत्पर्यायः । समीरणः २
प्रस्थपुष्पः ३ फण्डिभक्तः ४ जम्बीरः ५ ।
इत्यमरः । २।४।७६ ॥ (एतत्पर्यायो यथा,—
“मरुत्तको मरुवको मरुत्तररपि स्मृतः ।
फण्णी फण्डिभक्तश्चापि प्रस्थपुष्पः समीरणः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
जम्बीरमेदः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ पुष्प-
वृक्षविशेषः । मरुयाफल इति भाषा । तत्-
पर्यायः । शुक्रपुष्पः २ तिलकः ३ कुलकः ४ ।
क्षुपविशेषः । नागदाना इति भाषा । तत्-
पर्यायः । खरपत्रः २ गन्धपत्रः ३ । इति रत्न-
माला ॥ यात्रः । राहुः । भयानके, त्रि । इति
जटाधरः ॥
मरुसम्भवं, स्त्री, (मरुः सम्भव उत्पत्तिस्थानमस्य ।)
चाणक्यमूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(पर्यायोऽस्य यथा,—
“मूलकं द्विविधं प्रोक्तं तत्रैकं लघुमूलकम् ।
शालमर्कटकं विप्रं शालयं मरुसम्भवं ॥
चाणक्यमूलकं तीक्ष्णं तथा मूलकपोतिका ।
नेपालमूलकञ्चान्यत् तद्वैजजदन्तवत् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मर्कटः

मरुसम्भवा, स्त्री, (मरौ सम्भवो यस्याः । टाप् ।)
महेन्द्रवारणी । चन्द्रदुरालभा । इति राज-
निर्घण्टः ॥
मरुस्था, स्त्री, (मरौ तिष्ठतीति । स्था + कः ।
स्त्रियां टाप् ।) चन्द्रदुरालभा । इति राज-
निर्घण्टः ॥
मरुक्कः, पुं, (म्रियते इवेति । लृ + “लृक्लिभ्या-
लृक्कोकणौ ।” उणा० ४।३६ । इति लृक् ।)
भयशीलत्वादस्य तथात्वम् ।) लृगविशेषः ।
इत्युणादिकोषः ॥ मयूरः । शटी । इति संक्षिप्त-
सारोणादित्तिः ॥
मरुद्भवा, स्त्री, (मरौ धम्मप्रदेशे उद्भवतीति ।
उत् + भू + अच् । स्त्रियां टाप् ।) कार्पासी ।
यवासः । चन्द्रखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मरोलिः, पुं, (मरौ निर्जलदेशे लीयते म्रियते
इति । मरु + ली + इन् । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) मकरः । यथा,—
“जलरूपस्तु मकरो मरोलिरसिदंष्ट्रकः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मरोलिकाः, पुं, (मरोलि + स्वार्थे कन् ।) मकरः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
मर्क, सर्प । सौचधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भ्रा०-पर०-सक०-सेट् ।) मर्कटः । इति दुर्गा-
दासः ॥
मर्कः, पुं, (मर्चति चेतते इति । मर्च् + “इष्
भीकापाश्रयतिमर्चिभ्यः कन् ।” उणा० ३।
४३ । इति कन् । यद्वा, मर्कति सर्पतीति । मर्क
+ अच् ।) देहः । वायुः । इत्युणादिकोषः ।
(शुक्रपुष्पः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
७।१६ ।
“उपयामगृहीतोऽसि मर्काय त्वा ॥”
“मर्कः शुक्रपुष्पोऽसुरपुरोहितः ।” इति तद्वाक्ये
मर्कधरः ॥) वानरः । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, श्रीमद्भागवते । १०।८।२६ ।
“मर्कान् भोक्तुं विभजति स चेन्माति भावं
भिनत्ति ॥”
“मर्कान् मर्कटान् ।” इति तट्टीकायां श्रीध-
रामो ॥ त्रि, मार्जयिता । यथा, ऋग्वेदे ।
१०।२७।२० ।
“सुरश्च मर्क उपरो बभूवान् ॥”
“मर्को मार्जयिता ।” इति तद्वाक्ये सायनः ।)
मर्ककाः, पुं, (मर्क + इवार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
गणगणपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ हाङ-
गिल् इति भाषा ॥
मर्कटः, पुं, (मर्कति गच्छतीति । मर्क + “श्रृक्
दिभ्योऽटन् ।” उणा० ४।८१ । इति षट् ।)
वानरः । इत्यमरः । २।५।३ ॥
(यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २४।३० ।
“यमाय लण्णो मनुष्यराजाय मर्कटः ॥”)
ऊर्णनाभः । (यथा आर्यासप्तशत्याम् । ३२२ ।
“अयमुदुग्हीतपङ्क्तिः कर्कट इव मर्कटः
पुरतः ।”

मर्कटी

“मर्कटी लूता ॥” इति तट्टीका ॥) स्यावरविष-
भेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ गलेगणपक्षी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ हाङ्गिल इति भाषा ॥
मर्कटकः, पुं, (मर्कट + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
वानरः । लूता । शस्यभेदः । इति मेदिनी । के,
२०८ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । २५ ।
“श्यामाकास्वथ नीवारा जर्जिलाः सगवेधुकाः ।
तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तद्वन् मर्कटका
सुने ॥”)
मर्कटभेदः । दैत्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
मर्कटतिन्दुकः, पुं, (मर्कटप्रियस्तिन्दुकः । मध्य-
पदलोपी कर्मधारयः ।) कुपौलुः । इति
भावप्रकाशः ॥
मर्कटपिप्पली, स्त्री, (मर्कटस्य पिप्पलीव ।)
अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरण-
मस्या अपामार्गशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
मर्कटप्रियः, पुं, (मर्कटस्य प्रियः ।) क्षीरद्वयः ।
इति शब्दमाला ॥
मर्कटवासः, पुं, (मर्कटः ऊर्णनाभस्तस्य वासः
आवासस्थानम् ।) लूतातनुः । माकङ्गशार-
जाल इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । आश्राव्यः
२ । इति शब्दरत्नावली ॥
मर्कटशीर्षः, स्त्री, (मर्कटस्य शीर्षमिव तद्वर्णत्वा-
देवास्तथात्वम् ।) हिङ्गुलम् । इति रत्न-
माला ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“रक्तं मर्कटशीर्षं हिङ्गुलं दरदो रसः ॥”)
मर्कटाक्षः, स्त्री, (मर्कटस्य आक्षमिव तद्वर्णत्वा-
देवास्तथात्वम् ।) ताम्रम् । इति हेमचन्द्रः ।
४ । १०६ ॥ (मर्कटस्याक्षम् ।) वानरमुखः, त्रि ॥
(मर्कटस्याक्षमिवाक्षं यस्य ।) वानरमुखः, त्रि ॥
मर्कटी, स्त्री, (मर्कति वायुवेगेन इतस्ततो
गच्छतीति । मर्क + अटन् । स्त्रियां ङीप् ।)
कपिकच्छुः । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
प्रथमे भागे ।
“कपिकच्छुराक्षगुप्ता वृष्या प्रोक्ता च मर्कटी ।
अजरा कक्षुरा यज्ञा दुःस्पर्शा प्रावृषायणी ॥
जाङ्गली भूकशिम्बी च सेव प्रोक्ता मह-
विंभिः ॥”)
अपामार्गः । (यथा,—
“अपामार्गस्तु शिखरी रुधःश्लो मयूरकः ।
मर्कटी दुर्गन्धा चापि किञ्चिद्दी खरमञ्जरी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ३३ । ५ ।
“कुचटी मर्कटी शिखीमनन्ताश्चापि धारयेत् ।
मांसमामं तथा पक्वं शोणितं च चतुर्विधम् ॥”)
करङ्गभेदः । इत्यमरः । २ । ४ । ८७ ॥ माकङ्गा
करङ्गा इति भाषा ॥ (यथास्याः पर्यायो
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।
“उदकीर्यस्मृतीयोऽयः षड्ग्रन्था हस्तिवारुणी ।
मर्कटी वायसी चापि करङ्गी करभञ्जिका ॥”
मर्कट + ङीष् ।) वानरी च ॥

मर्कटेन्द्रः, पुं, (मर्कटे खगविशेषे इन्द्ररिव ।)
काकतिन्दुकद्वयः । यथा,—
“काकैन्द्रः कुलकः काकपीलुकः काकतिन्दुके ।
मर्कटेन्द्रः सिन्धुपुत्रो दावेतौ तत्र कौर्त्तितौ ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
मर्करः, स्त्री, (मर्कति गच्छतीति । मर्क + बाहुल-
कात् अरः ।) मृङ्गराजः । इति शब्दरत्नावली ॥
(गुणादयोऽस्य मृङ्गराजशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
मर्करा, स्त्री, (मर्कर + स्त्रियां टाप् ।) दरौ ।
भाण्डम् । सुरङ्गा । निष्कला स्त्री । इति विश्वः ॥
मर्च, क महे । सौत्रीयं धातुः । इति कविकल्प-
द्वयः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) तालय-
वर्गप्रथमान्तः । मर्कः । इति दुर्गादासः ॥
मर्जः, स्त्री, (मृज्यते इति । मृज् शुद्धौ +
“मृजेगंश्च ॥” उणा० १ । ८१ । इति ऊः ।
गुणश्च ।) शुद्धिः । इति मेदिनी । जे, १३ ॥
मर्जूः, पुं, (मार्ज् प्रोथयति वसनमिति ।
मृज् + ऊः ।) रजकः । इति हेमचन्द्रः ॥
पीठमर्दः । इति शब्दरत्नावली ॥
मर्तः, पुं, (म्रियतेऽसौ इति । मृ + “हसिन्मृ-
गिति ॥” उणा० ३ । ८६ । इति तन् ।) मनुष्यः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । १०० । १८ ।
“पौर्णमास्याममावस्यां पूर्वस्मिन्नेषु प्रक्षवः ।
ममैव संश्रुतो मर्तर्भविता पापनाशनः ॥”)
माणवकः । इति संचिप्तसारोणादित्तिः ॥
(म्रियतेऽचेति । भूलोकः । इत्युज्ज्वलदत्तः ।
३ । ८६ ॥)
मर्त्यः, पुं, (म्रियतेऽचेति । मर्तो भूलोकस्तत्र
भवः । मर्त् + यत् । यद्वा, मर्त् एव यदित्यमर-
टीकायां भरतः ।) मनुष्यः । इत्यमरः । २ ।
६ । १ ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्ते । २ । १ । २६ ।
“यदे च यद्वह्मणीयं मर्त्यानां यद्विद्यां तथा ॥”)
मध्यमलोकः । इति जटाधरः ॥ (स्त्री, शरीरम् ।
यथा, भागवते । ३ । ३३ । ३९ ।
“तस्यास्तद्व्योगविधुतमार्त्यं मर्त्यमभूत् सरित् ॥”)
मर्दनं, स्त्री, (मृद् + भावे क्त्वा ।) अङ्गमर्दनम् ।
गाटेपा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । संवाह-
नम् २ । इत्यमरः । ३ । २ । २२ ॥ सम्मलम् ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, “यत् पुनर्वह्निःस्पर्शना-
श्रित्वाभ्यङ्गस्वेदप्रदेहपरिवेकोऽर्हनादेरामयान्
प्रमार्ष्टि तद्वह्निः परिमार्जनम् ॥” इति चरकं
सूत्रस्थाने १२ अध्यायः ॥) अस्य गुणाः । भ्रम-
हरत्वम् । निद्राशुक्रसुखप्रदत्वम् । मांसरक्त-
त्वक्प्रसन्नकारित्वम् । वायुकफनाशित्वम् । इति
राजवल्लभः ॥ चूर्णनम् । इति ऋद्धात्वर्थदर्श-
नान् ॥ (कदनम् । यथा, भागवते । ३ । ४ । २ ।
“तथा मेरेयदोषेण विषमौलतचैतसाम् ।
निम्नोचति रवावासीत् वेणूनामिव मर्दनम् ॥”
मृद् + क्तुः । मर्दनकारकं, त्रि । यथा, महा-
भारते । १३ । १४ । ३७२ ।
“द्रव्ये चित्तजसङ्गानां मर्दनं त्रिदशैश्वरम् ॥”)

मर्म

मर्दलः, पुं, (मर्द् मर्दनं लातीति । ला + कः ।)
वाद्यविशेषः । इत्यमरः । १ । ७ । ८ ॥ मादल
इति भाषा । तत्पर्यायः । गुरुः २ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ८ । ४४ । १६ ।
“मृदङ्गानकशङ्खानां मर्दलानाञ्च निखनेः ।
खरोद्यान्वतरेष्वेव मत्ता यास्यामहे सुखम् ॥”)
मर्दितं, त्रि, (मृद् + कर्मणि क्तः ।) म्रित्तम् ।
इति विश्वनिघ्नवर्गटीकायां भरतः ॥ चूर्णि-
तम् । यथा,—
“तिन्तिङ्गोफलरसेन मर्दितो
रामबाण इति विश्रुतो रसः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
मर्म, गत्याम् । इति कविकल्पद्वयः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) मर्मति । इति दुर्गादासः ॥
मर्म, [नृ] स्त्री, (मृ + “सर्वधातुभ्यो मनिन् ॥”
उणा० ४ । १४४ । इति मनिन् ।) खरूपम् ।
तत्त्वम् । यथा, नैषधे । २ । ६ ।
“मृगया न विगीयते वृषे-
रपि धर्मागममर्मपारगैः ।
सरसुन्दर ! मां यद्वज्र-
स्तव धर्मः सदयो दयोऽज्ज्वलः ॥”
सन्निधानम् । इति लिङ्गादिसंयुक्ते अमर-
भरतौ । जीवस्थानम् । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥
अथ मर्माणि ।
“सन्निपातः शिरास्त्रायुसन्निभांसास्थिसम्भवः ।
मर्माणि तेषु तिष्ठन्ति प्राणाः खलु विशेषतः ॥
सन्निपातं शतं सन्ति देहे मर्माणि देहिनाम् ।
तामेकादश मांसं स्युरष्टावस्थिषु सन्ति हि ॥
सन्धिनां विंशतिस्तानि स्नायूनां सप्तविंशतिः ।
चत्वारिंशत्तथैकं शिरामर्माणि तत्र तु ॥
हाविंशतिः सक्थियुगे तावन्त्वेव भुजद्वये ।
द्वादशोरसि कुक्षौ च पृष्ठदेशे चतुर्दश ॥
ग्रीवाया ऊर्ध्वभागे तु सप्तत्रिंशत्तानि हि ॥
मर्माणि तानि सन्ति पञ्चधा भवन्ति ।
तान्याह ।
सद्यःप्राणहराणि स्युर्मर्माण्येकोनविंशतिः ।
मर्मदेशास्त्रयस्त्रिंशत् स्युः कालान्तरमारकाः ॥
चत्वारिंशच्च चत्वारि वैकल्याणनयन्ति हि ।
मर्माष्टकं रजाकारि विप्रलम्भं त्रिकं मतम् ॥
शृङ्गाटकाद्यधिपतिः शूलौ कण्टसिरागुदम् ।
हृदयं वस्तिनाभ्यौ च सद्यो हन्ति हतानि चेतु ॥
शृङ्गाटकानि प्राणश्रोत्राक्षिज्जासन्तर्पकाणां
शिरासुखानां शिरसो मध्ये संयोगस्थानं तानि
चत्वारि शिरामर्माणि चतुरङ्गुलप्रमाणानि
हतानि सन्ति सद्योमारकाणि । अधिपतिः ।
मस्तकस्याभ्यन्तरे सन्धिसिरयोः सन्निपात
उपरिष्ठाद्रोमावर्त्तः स एकः सन्धिमर्मदं अर्द्धा-
ङ्गुलप्रमाणं सद्योमारकम् । शूलौ भुवोरन्तोपरि
कर्णजलाटमध्ये ते हे अस्त्रिमर्माणी अर्द्धा-
ङ्गुले सद्योमारकौ । कण्टशिराः माटकाः
ग्रीवायां उभयपार्श्वयोश्चतस्रस्तसः शिरासा
अष्टौ शिरामर्माणि चतुरङ्गुलानि सद्योमार-

मर्म

काणि । गुदं प्रसिद्धमेकं मांसमर्मं चतुरङ्गुलं सद्योमारकम् । हृदयं स्तनयोर्मध्यमाशय-
दारमेकं शिरामर्मं चतुरङ्गुलं सद्योमारकम् ।
वस्तिः नाभिपृष्ठकटीमुष्कगुदवङ्गुणसंफसां मध्ये
वस्तिस्तनूत्वं एकहारो ह्यधोमुखः स्नायुः
मर्मैदं चतुरङ्गुलं सद्योमारकम् । नाभिः
प्रसिद्धा । शिरामर्मैदं चतुरङ्गुलं सद्योमारकम् ॥
वक्षोमर्माणि सीमन्तास्तलचिप्रेस्त्रवस्तयः ।
हृदयौ पार्श्वौ सन्वी कटीकतरुणे च ये ।
नितम्बाविति चैतानि कालान्तरहराणि तु ॥
वक्षोमर्माणि स्तनमूलस्तनरोहितापलापाप-
स्तम्बाः स्तनमूले स्तनयोरधस्ताद्गुलं यावत् हे
शिरामर्मणी द्वाङ्गुले कफपूर्णकोष्ठतया काला-
न्तरमारके । स्तनरोहिते स्तनयोरपरि द्वाङ्गुलं
यावत् हे मांसमर्मणी रक्तपूरितकोष्ठतया
कालान्तरमारके । अपलापौ अंशकूटयोरध-
स्तात् पार्श्वयोरपरि द्वौ शिरामर्मणी अर्द्धाङ्गुले
रक्तेन पूयताङ्गते न कालान्तरमारके । अप-
स्तम्बौ उरस उभयतो नाभौ वातवहे शिरा-
मर्मणी अर्द्धाङ्गुले वातपूर्णकोष्ठतया कासन्धा-
साभ्याश्च कालान्तरमारके । सीमन्ताः शिरसि
पञ्च सन्धयः सन्धिमर्माणि चतुरङ्गुलानि उन्माद-
भयचित्तविनाशैः कालान्तरमारकानि । तलानि
मध्याङ्गुलिमनुक्रम्य हस्तमध्यं तलं एवमपरस्य
हस्तस्य पादयोश्च चत्वारि तलानि मांसमर्मा-
ण्यर्द्धाङ्गुलानि रुजाभिः कालान्तरमारकाणि ।
क्षिप्राणि अङ्गुष्ठाङ्गुलीर्मध्ये क्षिप्रं तच्च हस्त-
योर्दे पादयोर्दे एवचत्वारि स्नायुमर्माण्यर्द्धाङ्गु-
लान्याक्षेपकेण कालान्तरमारकाणि । इन्द्र-
वस्तयः प्रकोष्ठयोर्मध्ये द्वे जङ्घयोर्मध्ये द्वे एवं
चत्वारि मांसमर्माणि द्वाङ्गुलानि शोणितचयेण
कालान्तरमारकाणि । हृदयौ स्तनमूला-
दुभयतः पृष्ठवंशं यावत् शिरामर्मणी अर्द्धाङ्गुले
शोणिततातिप्रवृत्तिनिमित्तेरुपद्रवैः कालान्तर-
मारके । पार्श्वसन्वी जघनपार्श्वयोः सन्वी शिरा-
मर्मणी अर्द्धाङ्गुले शोणितपूर्णकोष्ठतया काला-
न्तरमारके । कटीकतरुणे त्रिकसन्निधाने उभ-
यतः ओणिकाखं लक्ष्मीकल्याणिनी अस्थि-
मर्मणी अर्द्धाङ्गुले शोणितचयात् पाण्डुविवर्ण-
रूपं क्त्वा कालान्तरमारके । नितम्बौ प्रसिद्धौ ।
हे अस्थिमर्मणी अर्द्धाङ्गुले अधःकायशोषेण
दौर्बल्येन च कालान्तरमारके ॥ * ॥
लोहिताचाणि जानूळीकूर्चविटपकूर्पराः ।
कुकुन्दरे कचधरे विधुरे सप्तकाटिके ॥
अंससफलकापाङ्गा नीले मन्ये फण्ये तथा ।
वैकल्यकारकाण्याहुरावर्त्तौ द्वौ तथैव च ॥
लोहिताचाणि ऊर्वाङ्गुलमधोवङ्गुणसन्धिलोहि-
तानां तच्च हे वाङ्गोर्ह ऊर्वाङ्गुलं तानि चत्वारि
शिरामर्माण्यर्द्धाङ्गुलानि वैकल्यकारकाणि
तत्र शोणितचयेण पक्षाघातः सक्थिसादो
वा । आणयः जानुन ऊर्ध्वमुभयोः पार्श्वयो-
र्द्वाङ्गुला एकस्मिन् जानुनि द्वे अपरस्मिन् द्वे

६४२

मर्म

एवं चतस्रः स्नायुमर्माण्यर्द्धाङ्गुला वैकल्यकारकः
तत्र शोथाभिष्टब्धिः सक्थिस्तम्भश्च । जानुनी
जङ्गोर्वाः सन्वी सन्धिमर्मणी द्वाङ्गुले वैकल्य-
करे । तत्र खड्गता । ऊर्वाङ्गुलः द्वे ऊर्वाङ्गुली द्वे
प्रगण्डयोर्मध्ये एवं चतस्रः शिरामर्माण्येका-
ङ्गुला वैकल्यकारकः तत्र शोणितचयात् सक्थि-
शोषः । कूर्चैः पादयोरङ्गुष्ठाङ्गुलीर्मध्ये तयो-
रुर्ध्वमधश्च एवं चत्वारः । स्नायुमर्माणि वैकल्य-
कराणि तत्र पादयोर्मध्यवेषने भवतः । विटपे
द्वे वङ्गुणवङ्गुणयोर्मध्ये स्नायुमर्मणी एकाङ्गुले
वैकल्यकरे तत्र घाण्डमण्यशुक्रता वा । कूर्परी
कफोणी तौ द्वौ सन्धिमर्मणी द्वाङ्गुलौ वैकल्य-
करौ तत्र बाहुमध्ये सङ्कोचः । कुकुन्दरे
नितम्बकूपके द्वे सन्धिमर्मणी अर्द्धाङ्गुले
वैकल्यकरे तत्र स्पर्शज्ञानमधःकाये चक्षोप-
घातश्च । कचधरे वक्षःकचयोर्मध्ये द्वे स्नायु-
मर्मणी एकाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र पक्षाघातः ।
विधुरे कर्णपृष्ठतोऽधःसंश्रिते किञ्चिन्निम्बाकारे
द्वे स्नायुमर्मणी अर्द्धाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र
वाधिर्यम् । सप्तकाटिके शिरोग्रीवयोरुभयतः
सन्वी द्वे सन्धिमर्मणी अर्द्धाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र
शिरःकम्पः । अंसौ स्तन्यौ स्नायुमर्मणी अर्द्धा-
ङ्गुलौ वैकल्यकरौ तत्र बाहुस्तम्भः । अंस-
फलके पृष्ठोपरि पृष्ठवंशमुभयतस्त्रिकसन्धये
ग्रीवाया अंसद्वयस्य च संयोगो यत्र तत्त्रिकं
अस्थिमर्मणी अर्द्धाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र बाङ्गोः
शून्यता शोषश्च । अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ शिरा-
मर्मणी अर्द्धाङ्गुलौ वैकल्यकरौ तत्रान्यं दृष्टुप-
घातो वा । नीले मन्ये च कण्ठनाडीमुभयतश्च-
तस्रो धमन्यो द्वे नीले द्वे मन्ये तत्र एका नीला
एका मन्या एकस्मिन् पार्श्वे । अन्या मन्या अन्या
नीला अपरस्मिन् पार्श्वे । द्वे द्वे शिरामर्मणी
द्वाङ्गुले द्वाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र मूकता विक्षत-
स्वरता रसाग्राहिता च । फण्ये घ्राणमार्गमुभ-
यतः अभ्यन्तरे शिरामर्मणी अर्द्धाङ्गुले वैकल्य-
करे तत्र गन्धाज्ञानम् । आवर्त्तौ भुवोरपरि
निम्नयोः सन्धिमर्मणी अर्द्धाङ्गुलौ वैकल्यकरौ
तत्रापान्थं दृष्टुपघातो वा ॥ * ॥

गुल्फौ द्वौ मणिमन्तौ द्वौ तथा कूर्चशिरांसि
च ।

रुजाकराणि जानीयादद्यावेतानि बुद्धिमान् ॥
गुल्फौ घुटिके सन्धिमर्मणी द्वाङ्गुलौ रुजा-
करौ तत्र रुजा पादस्तम्भः खड्गता वा । मणि-
मन्तौ हस्तप्रकोष्ठसन्धौ सन्धिमर्मणी द्वाङ्गुलौ
रुजाकरौ तत्र हस्तयोः क्रियाराहित्यम् ।
कूर्चशिरांसि गुल्फसन्धेरध उभयतः एकस्मिन्
पादे द्वे द्वे च द्वितीये एवं चत्वारि स्नायु-
मर्माण्येकाङ्गुलानि रुजाकराणि तत्र रुजा
शोफश्च ॥ * ॥ विशल्यघ्नानि ।
उत्तुत्तुपौ स्थापनी चैव विशल्यघ्नं त्रिकं मतम् ।
उत्तुत्तुपौ शङ्खयोरपरि केशान् यावत् स्नायु-
मर्मणी अर्द्धाङ्गुलौ तयोर्विद्धयोः सश्लो

मर्मरी

जीवेत् पांकात् पतितश्लयो वा उद्धृतश्लस्तु
न्म्रियेत अतएव विशल्यमुद्धृतश्लं हन्तीति
विशल्यघ्नं मर्मम् । स्थापनी एका भुवोर्मध्ये
शिरामर्मैदमर्द्धाङ्गुलं विशल्यघ्नम् ।
सप्तरात्रान्तरे हन्युः सद्यः प्राणहराणि हि ।
कालान्तरप्राणहरं पक्षे मासे च मारकम् ॥
सद्यःप्राणहरं चान्ते विद्धं कालेन मारयेत् ।
कालान्तरप्राणहरमन्ते विद्धन्तु दुःखदम् ॥
अन्ते मर्मसमीपे ।

मर्माण्यधिष्ठाय हि ये विकारा
मूर्च्छन्ति काये विविधा नराणाम् ।
प्रायेण ते कृच्छ्रतमा भवन्ति
वैद्येन यत्रैरपि साध्यमानाः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

मर्मसर्गनिबन्धो यथा,—

“परचेत्ते गां चरन्तीं न चाचक्षीत कस्यचित् ।
न संवसेत् सूतके च न कं वै मर्मणि स्पृशेत् ॥”
इति कूर्मपुराणे उपविभागे १५ अध्यायः ॥
(“सप्तोत्तरं मर्मशतम् । तानि मर्माणि
पञ्चाक्षकानि । तद्यथा मांसमर्माणि । शिरा-
मर्माणि । स्नायुमर्माणि । अस्थिमर्माणि ।
सन्धिमर्माणि चेति । न खलु मांसशिरा-
स्नायुस्थिसन्धियतिरेकेणान्यानि मर्माणि
भवन्ति यस्यान्योपलभ्यन्ते ॥ तत्रैकादशमांस-
मर्माणि । एकचत्वारिंशत्शिरामर्माणि ।
सप्तविंशतिः स्नायुमर्माणि । अष्टावस्थि-
मर्माणि । विंशतिः सन्धिमर्माणि । तदेतत्
सप्तोत्तरं मर्मशतम् ॥” इति सुश्रुते शारीर-
स्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

मर्मकीलः, पुं, (मर्म कीलति विध्यतीति । कील
+ कः । यद्वा, मर्मणि गूढविषये कीलः शङ्कु-
रिव ।) भर्ता । इति जटाधरः ॥

मर्मज्ञः, त्रि, (मर्मं तत्त्वं जानातीति । ज्ञा +
कः ।) मर्मविन् । तत्त्वज्ञः । मर्मं स्वरूपं सन्धि-
स्थानं वा तज्जानाति यः सः ॥ (यथा, महा-
भारते । ७ । ३५ । २० ।

“तेषामापततां वीरः शीघ्रं पूर्वमथो दृष्टम् ।
क्षिपास्त्रो न्यवधीद्वातात्ममर्च्चो मर्म-
मेदिभिः ॥”)

मर्मरः, पुं, (मर्मं तत्त्वं मर्मैत्ययत्तशब्दं वा
रातीति । रा + कः ।) वस्त्रस्य पत्रस्य च
ध्वनिः । इत्यमरः । २ । ७ । २३ ॥ मर्ममर्द्ध
शब्द इति भाषा ॥ (यथा, रघुवंशे । ४ । ५६ ।
“अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रशिक्षितैः ।
मर्मरः पवनोद्धृतराजतालीवनध्वनिः ॥”)

मर्मरी, स्त्री, (मर्मर + गौरादित्वात् ङीष् ।)
पीतदारु । दारुहरिद्रा इति ख्याता । इति
मेदिनी । रे, २० ॥

मर्मरीकः, पुं, (म्रियत इवासाविति । म्र +
“कर्फरीकादयश्च ।” उणा० ४ । २० । इति
इकन् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) दीनः ।
इत्युणादिकोपः ॥

मर्यादा

मर्मवित्, [ट] पुं, (मर्म वेत्तीति । विट् + क्तिप् ।)
 मर्मज्ञः । तत्पर्यायः । कार्पटिकः २ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ मर्मिकः ३ मर्मवेदी ४ । इति
 जटाधरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६२ । ६० ।
 “वक्रनासस्ततोऽवादीन्द्रोऽयं परमर्मवित् ॥”)
 मर्मवेदी, [न] पुं, (मर्म वेत्तीति । विट् + णिनिः ।)
 मर्मवित् । तत्पर्यायः । इति जटाधरः ॥
 मर्मसूक्, [ष्] त्रि, (मर्मं सूयतीति । सूष् +
 “सूष्ठीरुदक्ते क्तिन् ।” ३ । २ । ५८ । इति
 क्तिन् ।) मर्मपीडकः । तत्पर्यायः । अरुचुदः
 २ । इत्यमरः । ३ । १ । ८३ ॥ अथकः ३ ।
 इति हेमचन्द्रः । ६ । १६५ ॥
 मर्मावित्, [ध] त्रि, (मर्मं विध्यतीति । मर्मं
 मर्माविद् + अथ + क्तिप् । “ग्रहियेति ।”
 ६ । १ । १६ । इति सम्प्रसारणम् । “नहि-
 वृतिव्यधिरुचिसहितनिष्ठौ ।” ६ । ३ । ११६ ।
 इति दीर्घत्वम् ।) सन्विस्थानवेधकर्ता ।
 मर्मज्ञः । यथा, भट्टिकाये । ५ । ५२ ।
 “चिरं क्षिप्रत्वा मर्माविद्रामो विलुभितव्रजम् ।
 शब्दायमानमयास्त्रीद्वयं क्षणदाक्षरम् ॥”
 “मर्माणि विध्यतीति क्तिप् णिः वीरुहो धड-
 काविति दीर्घनिर्देशात् कचित् क्तिवन्ते पूर्व-
 पददीर्घत्वं स्यादिति सूचितं आङ्पूर्वस्य रूपं
 वा मर्मावित् मर्मज्ञो वा वेत्ते रूपम् ।” इति
 तट्टीकायां भरतः ॥
 मर्मिकः, त्रि, (मर्मं वेत्तीति । मर्म + ठक् ।)
 मर्मवित् । इति जटाधरः ॥
 मर्या, अ, (म्रियतेऽवशिष्यतेऽत्र । ऋ + यत् ।
 टाप् ।) सीमा । इति मर्यादाशब्दट्टीकायां
 रायसुकुटः ॥
 मर्यादकः, त्रि, मर्यादाकर्ता । मर्यादां करो-
 तीति कर्तरि ण्ये क्तिदि कण्प्रत्यये क्ठकः स्त्री
 हेतु वेति आकारस्य इस्ते निष्पन्नोऽयं शब्दः ॥
 मर्यादा, स्त्री, (मर्या + दा + अङ् । न्यायपथ-
 स्थितिः । (यथा, महाभारते । १५ । २२ । २५ ।
 “मर्यादायां स्थितो धर्मः शमश्चेवास्त लज्-
 यम् ॥”)
 तत्पर्यायः । संख्या २ धारणा ३ स्थितिः ४ ।
 इत्यमरः । २ । ८ । २६ ॥ “पर्यादीयते मर्यादा
 पर्याङ्पूर्वात् दाञो ङः निपातनात् पस्य मः ।”
 इति तट्टीकायां भरतः ॥ “मर्येति सीमार्थे
 अथयं तत्र दीयते मर्यादेति खामी ।” इति
 रायसुकुटः ॥ “म्रियन्तेऽनेति मर्या तां ददा-
 तीति मर्यादा ।” इति सारसुन्दरी ॥ सीमा ।
 इति जटाधरः ॥
 कूलम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४३ ॥ (यथा,
 प्रबोधचन्द्रोदये । १ । ६ ।
 “कल्पान्तवातसंक्षोभलङ्घिताशेषभूयतः ।
 स्त्र्येयप्रसादमर्यादास्ता एव हि महोदधेः ॥”
 देवातिथेः पत्नी । यथा, महाभारते । १ ।
 ६५ । २३ । [नाम ॥”)
 “देवातिथिः शत्रु वैदेहीसुपयेमे मर्यादां

मलः

मर्यादागिरिः पुं, (मर्यादा सीमा तज्ज्ञापको
 गिरिः ।) कुलाचलः । वर्षसीमापर्वतः । यथा ।
 “उत्तरोत्तरेणोत्तरोत्तरो नौलः श्वेतः शृङ्गवानिति
 त्रयो रन्वकहिरण्ययज्जुह्वणां वर्षाणां मर्यादा-
 गिरयः प्रागायताः । उभयतः चारोदावधयो
 द्विसहस्रयोजनपृथक् एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्व-
 स्मादुत्तरोत्तरो दशांशाधिकंशेन दैर्घ्यं एव
 हसन्ति । एवं दक्षिणेणोत्तरोत्तरो निषधो हेम-
 कूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीला-
 दयः । अयुतयोजनोत्तरोत्तरो हरिवर्षकिंपुरुष-
 भारताणां यथासंख्यम् । तथैवेलातमपरेण
 पूर्व्येण च माल्यवन्ममादनावानीलनिषधायतौ
 द्विसहस्रं पप्रथतुः केतुमालभद्राश्वयोः सीमानं
 विदधाते ।” इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६
 अध्यायः ॥
 मलं, पूर्त्तौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-
 पर-सक-सेट् ।) मलति पयसा कुम्भं चेटौ ।
 इति दुर्गादासः ॥
 मर्, पुं, चान्तिः । ऋषधातोर्भावे घञ्प्रत्य-
 येन निष्पन्नः ॥ (यथा, किराताञ्जुनीये ।
 १ । ३३ ।
 “अ-मर्षशून्येन जनस्य जन्तुना
 न जातहादेन न विद्विषादरः ॥”)
 मर्षणं, स्त्री, (ऋष् + ल्युट्) क्षमा । ऋषधातो-
 र्भावे अणट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (धर्षणम् ।
 यथा, महाभारते । ३ । ३१३ । २६ ।
 “न चाप्यधर्मे न सुहृद्विभेदेन
 परस्वहारे परदारमर्षणे ।
 कदर्यभावे च रमेकनः सदा
 वृणां सदाख्यानमिदं विजानताम् ॥”
 मर्षयतीति । ऋष् + णिच् + ल्युट् । मर्षके, त्रि ।
 यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । ७ । ५८ ।
 “इदं पवित्रं परमीशचेष्टितं
 यशस्यमायुष्यमधौघमर्षणम् ॥”)
 मर्षितः, त्रि, क्षमायुक्तः । चान्तिविशिष्टः । ऋष-
 धातोः कर्तरि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा,
 श्रीमद्भागवते । १ । ७ । ५१ ।
 “तत्राहमर्षितो भीमस्तस्य श्रेयान् वधः स्मृतः ।
 न भर्तुनात्मनश्चार्थे योऽहन् सुप्तान् शिशून्
 वृथा ॥”)
 भावे क्तं, स्त्री । (मर्षणम् ।)
 मर्षितवान्, त्रि, चान्तिः । ऋषधातोः कर्तरि
 क्तवतुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 मल, उ धृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-
 सक-सेट् ।) उ मलते । इति दुर्गादासः ॥
 मलः, पुं, स्त्री, (ऋज्यते शोध्यते इति । ऋज् +
 “ऋजेऽश्लोपश्च ।” उणा० १ । १०६ । इति
 अलच् टिलोपश्च । यद्वा, मलते धारयति
 व्याध्यादिदौर्गन्धमिति । मल् + अच् ।) पापम् ।
 (यथा, मनुः । २ । १०२ ।
 “पश्चिमान्तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम् ॥”
 “दिवाकृतं पापं निहन्ति ।” इति तट्टीकायां

मलमा

कुल्लूकभट्टः ॥ ३० ॥) इति । (यथा, मनुः ।
 ४ । २२० ।
 “पूयं चिकित्सकस्याशं पूयान्नास्त्वग्निद्रियम् ।
 विष्टा वार्हृयिकस्याशं प्राक्त्वक्कियमो मलम् ॥”
 “विष्टा मलमेकमेव च ।” इति तट्टीकायां भेषा
 तिथिः ॥) कटुम् । इत्यमरः । ५ । १ । ६१ ॥
 (यथा, अभिज्ञानशाकुन्तले । ६ ।
 “ह्याया न मूर्च्छति मलोद्भवप्रासादे
 शुद्धे तु दर्पगतये सुखभावकाशा ॥”)
 “पापं किंलिखम् । विट् । विष्टा । किं
 कलङ्को मण्डूरादि स्वेदादि च यथु मलः ।
 ‘वसा शुक्रमण्डूणां मूलं विट्कणविमलः ।
 शीघ्राशुद्रूधिका स्वेदो दादप्येत वृणां मलाः ॥’
 इति सूतिः ।” इति तट्टीकायां भरतः ॥ कर्षु-
 रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वातपित्तकषाः ।
 यथा,—
 “सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कृपिता मलाः ।
 तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसंघनम् ॥”
 इति माधवकरः ॥
 (पारिभाषिकमलं यथा, महाभारते । ८ ।
 ४५ । २३ ।
 “क्षत्रियस्य मलं भैक्ष्यं ब्राह्मणस्यान्नं मलम् ।
 मलं पृथिव्या वाहीकाः क्षीणां मदश्वयो
 मलम् ॥”)
 मलघ्नः, पुं, (मलं हन्तीति । हन् + टक् ।) श्राव्यानी
 कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मलनाशकं, त्रि ।
 मलघ्नी, स्त्री, (मलघ्न + स्त्रियां ङीष् ।) नाग-
 दमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मलजं, स्त्री, (मलाज्जायते इति । जन् + ङः ।)
 पूयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मलोद्भवः, त्रि ।
 मलदूषितं, त्रि, (मलेन दूषितम् ।) मलिनम् ।
 इत्यमरः । ३ । १ । ५५ ॥
 मलद्रावी, [न्] पुं, (मलं विष्टां द्रावयति चाल-
 यतीति । द्र + णिच् + णिनिः ।) जयपालः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 मलनं, स्त्री, (मल्यते मर्हति इति । मल् + ल्युट् ।)
 मर्दनम् । इति मेदिनी । ने, १०४ ॥
 मलनः, पुं, (मलते धारयति दृष्टितापो । मल्
 धृतौ + ल्युट् ।) पटवासः । इति मेदिनी । ने,
 १०४ । तौड इति भाषा ॥
 मलपूः, स्त्री, (मलात् पापात् पुनातीति । पू +
 क्तिप् ।) काकोडुम्बरिका । इत्यमरः । २ । ४ ।
 ६१ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।
 “विभीतकत्वं मलपूजटानां
 काथेन खत्वा गुडसंयुतेन ॥”)
 मलभुक्, [ज्] पुं, (मलं भुङ्क्ते इति । भुज् +
 क्तिप् ।) काकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 मलभेदिनी, स्त्री, (मलं भिनत्तीति । भिद् +
 णिनिः । स्त्रियां ङीष् ।) कटुका । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 मलमासः, पुं, (मलो मलिनश्चासौ मासश्चेति
 कर्मधारयः ।) अधिकमासः । तत्पर्यायः ।

मलमा

मलमासः २ अधिमासः ३ असंक्रान्तमासः ४ नपुंसकः ५ । तस्य लक्षणं यथा । रविसंक्रान्त्य-
भावविशिष्टचान्द्रमासत्वं मलमासत्वम् । इति
आह्विवेकटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥
अपि च । ज्योतिषे ।
“अमावस्यादयं यत्र रविसंक्रान्तिवर्जितम् ।
मलमासः स विज्ञेयः विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥
अमावस्यादयम् अमावस्यादयान्दक्षयम् ।
रविसंक्रान्तिभ्यां रविक्रियोत्पत्तिरूपोत्तर-
संयोगरूपाभ्यां यथाक्रमं वर्जितं तेन दर्श-
दयान्दक्षयपूर्व्यापरयोरेव रवेः क्रियोत्प-
त्तुत्तरसंयोगाभ्यां यथाक्रमं योगेनाधिमासः ।
संक्रान्तिरेकक्षणे क्रियोत्पत्तिरपरक्षणे पूर्व-
संयोगनाशः उत्तरसंयोगोत्पत्तिश्चेति क्षणद्वय-
वृत्तिलमिति मीमांसकसिद्धान्तात् । गृह्यपरि-
शिष्टज्योतिःपराशरौ ।
रविणा लङ्घितो मासश्चान्द्रः ख्यातो मल-
मासः ।
तत्र यदिहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत् ॥
पराशरः ।
पञ्चदशेऽपि संक्रान्तिर्यदि न स्यात् सितासिते ।
तदा तन्मासविहितमुत्तरे मासि कारयेत् ॥
अत्र लङ्घनमसंक्रमणश्च रवेस्तदा भवति यदा
तन्मासतत्पूर्वमासान्दक्षययोरेकराश्ववस्थितस्य
रवेस्तन्मासान्तरमेव राश्वन्तरसंयोगः नत्वेक-
राश्वस्थितस्य मासस्थापनमात्रं तथात्वे चतु-
र्दश्यामेकराश्वौ संक्रान्तस्य प्रतिपद्यमक्षणे-
ऽपरराश्वौ तत्परराश्वौ च द्वितीयायां प्रतिपदि
वा रवेः संयोगेऽपरस्यापि मलमासता स्यात्
अतएव ज्योतिषे ।
अमावस्यापरिच्छिन्नं रविसंक्रान्तिवर्जितम् ।
मलमासं विज्ञानीयाद्दर्शितं सर्वकर्मसु ॥
तस्यार्को दर्शकश्चेकराश्वौ दर्शद्वयातिगः ॥
अत्रेकराश्वस्थितस्य दर्शद्वयातिगतसुक्तम् ॥
एतच्च पूर्वोपदर्शितयोर्मासयोः पूर्वस्यैव सम्भ-
वति न परस्य ॥ मलमासकारणन्तु ज्योतिषे ।
दिवसस्य हरत्यर्कः षष्टिभागस्ततः ।
करोत्येकमहर्षदं तथैवेकश्च चन्द्रमाः ॥
एवमहर्षदतीयानामष्टानामधिमासकम् ।
यौक्ते जनयतः पूर्वं पञ्चाङ्गान्ते तु पश्चिमम् ॥
तेन दिवसस्य तिथेः षष्टिभागं दृष्टमेकं रवि-
र्हरति हृदयति उत्तरे हृदमिदमभिधानात् ।
ततश्च ऋतौ मासद्वये षष्टिभागेऽहोर्द्वेदादह-
स्तियेऽहोर्द्वेमाकर्षणं करोति । एवं चन्द्रोऽपि ।
एवमुक्तक्रमेण वर्षे द्वादशतिथ्यात्मककाला कर्षा-
दहर्षदतीयानामष्टानामन्ते अहं हृत्तीयं येषां
ते तथा यौक्ते माधवादिषट्के पूर्वं माधवादि-
त्रिकपतितं पञ्चाङ्गान्ते तु पश्चिमं आवणादि-
त्रिकपतितं मलमासं चन्द्रार्को जनयतः । यौक्ते
माधवादिषट्के इति यदुक्तं तत् अक्तमाह
मिहिरः ।
माधवादिषु षट्केषु मासि दर्शद्वयं यदा ।

६१४

मलमा

द्विराषाढः स विज्ञेयः श्वेते तु आवणेऽच्युतः ॥
द्विराषाढो द्विराषाढादिः । आवणे सौर-
आवणे । तथा च ज्योतिषे ।
मिथुनस्यो यदा भातुरमावस्यादयं सृष्टेत् ।
द्विराषाढः स विज्ञेयः विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥
अमावस्यादयं तदन्त्यक्षयद्वयं सृष्टेत् संयुज्जगत्
न तन्मध्ये राश्वन्तरसंयोग इत्यर्थः ॥ * ॥ ननु
कर्कटादित्रिके अधिमासपाते तत्पूर्वं मिथुन
एव हरिश्चयनं तत् कथं माधवादिषट्कमात्रे
कर्कटे तत् । तत्राह राजमार्तखः ।
कथ्यासिंहकुलीरेषु यदा दर्शद्वयं भवेत् ।
आगामिनि तदा वर्षे कुलीरे माधवः स्वपेत् ॥
माधवादित्रिकआवणादित्रिकाधिमासविवेचन-
मप्येतदर्थम् । इदन्तु साहचर्यद्वयाधिमासपाद-
मौचित्यक्रमादुक्तं कचित्तिथीनां द्वासवाहुर्येन
दृष्टव्यधिकान्यूनदर्शनादुक्तकालन्यूनाधिकका-
लेऽपि मलमासो भवतीति समयप्रकाशकम् ।
वस्तुतस्तु वैपरीत्यं यतो न्यूनदृष्टतिथेः प्राथि-
कत्वे तत्र तिथिद्वयस्य ऋटितुपलभ्यमानत्वात्
स्वल्पकालेन तिथ्यन्तरसम्भवात् शीघ्रं रवि-
लङ्घनप्रतीतेः शीघ्रमेव मलमासो भवतीति
अधिकदृष्टतिथेः प्राथिकत्वे तत्र तिथिद्वयस्य
ऋटितुपलभ्यमानत्वेनाधिकेनैव कालेन तिथ्य-
न्तरसम्भवात् विलम्बेनैव रविलङ्घनप्रतीतिरे-
त्येव मलमासो भवतीति । तथा च विष्णु-
धर्मोत्तरम् ।
सौरसंवत्सरस्यान्ते मानेन शश्वजेन तु ।
एकादशतिथिर्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ! ॥
समाह्वये साष्टमासे तस्मात्मासोऽतिरिच्यते ।
स चाधिमासकः प्रोक्तः काम्यकर्मसु गर्हितः ॥
इदन्तु नियतमेकस्मादधिमासात्तृतीयाह्ने अधि-
मासान्तरमिति । यद्यपि ।
यां तिथिं समनुप्राप्य तुलां गच्छति भास्करः ।
तथैव सर्वसंक्रान्तिर्यावन्कीर्णं न गच्छति ॥
इति राजमार्तखवचनात्तुलादिषष्टमासे तिथि-
वृहत्तमावाहर्षे द्वादशतिथिवृहद्विरनुपपन्ना-
तथापि ।
मध्ये विद्युवतोर्भातुर्यान्वहानि तु वर्द्धयेत् ।
तैः सम्भूयाधिको मासः पतत्येव त्रयोदशः ॥
इति गृह्यपरिशिष्टवाक्ये विद्युवतोर्मेषतुलासं-
क्रान्त्योर्मध्ये मेषादिषष्टमास एव तिथिवृद्धि-
युक्ता । अहर्गणने मेषादिषष्टमासे मन्दसुक्ता
सप्तदिनवृद्धिस्तुलादौ शीघ्रसुक्ता दिनद्वयद्वास
इति । तथा च ज्योतिःशास्त्रम् ।
मेषादीनामहर्षदं षष्ठां सप्ताहचन्द्रकम् ।
तुलादीनामष्टसप्तचन्द्रकन्तु लिखेत् पृथक् ॥
चन्द्र एकः । अङ्गस्य वामा गतिरित्यङ्गविदां
समयात् शुतुक्रमेण अङ्का बोधाः । तेन दिन-
वृद्धिक्रमसङ्ख्याभ्यां मेषादिषट्क एव एका-
दशादितिथिवृद्धिः । एवञ्च ।
गतेऽहर्षद्वये सार्धे पञ्चपक्षे दिनद्वये ।
दिवसस्याहरे भागे पतत्येकोऽधिमासकः ॥

मलमा

इति राजमार्तखोक्तः सप्तदशदिनाधिकाष्ट-
मासाधिकवर्षद्वये अधिमासः । स सौर मासि
सप्तदशदिनोत्तरं चान्द्रमासलङ्घनासम्भवात्
सावनमानेन ज्ञेयः । तथा च विष्णुधर्मोत्तर-
प्रथमकाण्डम् ।
सौरिणाञ्चस्तु मानेन यदा भवति भार्गव ! ।
सावनेन च मानेन दिनषट्कं प्रपूयते ॥
सौरसंवत्सरे दिनषट्काधिकः सावनसंवत्सरे
भवतीति । सौरमासाष्टकाधिकवर्षद्वये सप्तदश
दिनानि वर्द्धन्ते सावनक्रमेणेति पूर्वोक्तविष्णु-
धर्मोत्तरोक्तसमानविषयतास्येति ॥ “ज्योतिषे ।
दर्शानां फाल्गुनादीनां प्रायो माघस्य च
कचित् ।
नपुंसकत्वं भवति न पौषस्य कदाचन ॥
नपुंसकत्वं मलमासत्वम् । तथा चोक्तम् ।
असंक्रान्तो हि यो मासः कदाचित्तिथि-
वृद्धितः ।
कालान्तरात् समायाति स नपुंसक इत्येते ॥
शास्त्रिणोऽपि ।
प्रायशो न शुभः सौम्यो ज्येष्ठश्चाषाढकस्तथा ।
मध्यमौ चैत्रवैशाखावधिकोऽन्यः सुभिक्षस्तु ॥
सौम्यो मार्गशीर्षः । अधिकोऽधिमासः ॥ * ॥
“तदयं संक्षेपः । शुक्लप्रतिपदादिरमावास्यान्तो
रविलङ्घितो मासो मलमासः । स च माधवादौ
औत्सर्गिकः कदाचित् कार्तिकादावपि । अथवा-
निवृत्तत् माधवादि कार्तिकादिषट्कयोरपि
तत्क्षणायोगे माधवादावेव तुलादिषट्क सवो-
भयमासे तत्क्षणायोगे पूर्वं एव । आश्विन-
वैशाखयोस्तत्क्षणायोगे पर एव मलमासः
तदभिमतस्तु भातुलङ्घितः । मलमासे आषाढा-
देर्हितम् । भातुलङ्घिते तु नैतदिति विस्तरः ॥ * ॥
मलमासे निषिद्धानि यथा, काठकग्रहम् ।
चूडां मौक्त्रीवन्धनञ्च अग्रप्राधेयं महालयम् ।
राजाभिषेकं काम्यञ्च न कुर्यादधिमासके ।
चूडां मौक्त्रीवन्धनञ्च अग्रप्राधेयं महालयम् ।
राजाभिषेकं काम्यञ्च न कुर्याद्भातु-
लङ्घिते ।
महालयं कथ्यार्कश्राद्धम् । भीमपराक्रमेऽपि ।
अधिमासे दिनपाते धनुषि रवौ भातुलङ्घिते
मासि ।
चक्रिणि सुप्ते कुर्यान्नो माङ्गल्यं विवाहञ्च ।
दिनपाते दिनक्षये ।
अधिमासे विवाहं यात्रां चूडां तथोपनय-
नादि ।
कुर्यान्न सावकाशं माङ्गल्यं न तु विशेष-
व्याम् ॥ इति ॥
अत्र विवाहादिकीर्तनं निरवकाशत्वेऽपि निषे-
धार्थम् । अन्यथा सावकाशमित्यनेनैव सिद्धेः ।
सावकाशश्च सम्भवकालान्तरं कर्म अतो
निरवकाशस्यानन्यगतिकस्य प्रतिप्रसवोऽर्थात्
सूचितः । तथा च मलमासाधिकारे काठक-
ग्रहम् ।

कालेनन्यगतिं नित्यां कुर्यान्नेमित्तिकीं

क्रियाम् ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥*

अपि च ।

“अमराधानं प्रतिष्ठाप्य यज्ञदानव्रतानि च ।

देवव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः ।

माङ्गल्यमभिषेकश्च मलमासे विवर्जयेत् ॥”

इति गारुडे १२८ अध्यायः ॥*

अथ मलमासकर्तव्यव्रतादि । “चातुर्मास्यव्रत-
माषाढादुक्तेखेन विहितं तदप्यारब्धं आव-
णादिमलमासेऽपि कर्तव्यं आषाढादिप्रतिदिन-
कर्तव्यत्वेन निरवकाशात् ।

‘वृष्ट्या तु दिवसेर्मासः कथितो वादरायणेः’

इति ज्योतिःशास्त्रे पितामहेन एकमासत्वाभि-
धानाच्च । यच्च ।

‘संवत्सरस्तु यः पूर्णमेकभक्तेन तिष्ठति’

इत्यादौ माषाढादुक्तेखेन संवत्सरव्रतमारब्धं
तन्मलमासेऽपि कर्तव्यम् ।

‘कच्चित्तथोदशमासाः संवत्सर इति श्रुतेः ॥’

यच्च प्रतिमासविहितं न माषाढादुक्तेखेन तन्मल-
मासेऽपि कर्तव्यम् । तथा च रम्भाष्टतीयाव्रते
शिवरहस्यम् ।

‘मासे मलिन्मुचेऽप्येवं यजेद्देवीं सप्रह्वराम् ।

किन्तु नोदयापनं कार्यमित्याह भगवान् शिवः’

उदयापनं प्रतिष्ठा । व्रतारम्भोऽपि निमित्तः ।

पूर्वोक्तकाश्यपवचनात् । ज्येष्ठादिमासविशेष-

विहितं सावित्रीव्रतादिकन्तु सावकाशत्वात्तन्मल-

मासे न कार्यम् । किन्तु प्रसूत एव ज्येष्ठादौ

कर्तव्यमिति । दृष्टव्यः ।

‘नित्यनेमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन् मलिन्मुचे ।

तीर्थस्नानं गणच्छायां प्रेतश्राद्धं तथैव च ॥’

नित्यमहरहः पुरस्कारविहितं स्नानसन्ध्यापश्च-

महायज्ञादि काम्यमपि तथाविधं संकल्पितं

यत्किञ्चिद्दयदानशिवपूजादि । यत्तं भविष्ये ।

‘कुर्यात् प्रात्यहिकं कर्म प्रयतः सन् मलिन्मुचे ।

नेमित्तिकश्च कुर्वीत सावकाशं न यज्ञवेत् ॥’

कालमाधवीये मत्स्यपुराणम् ।

‘वर्षे चाहरहः श्राद्धं दानञ्च प्रतिवासरम् ।

गोभूतलहिरयानां मासेऽसि स्यात्तन्मलिन्मुचे’

काठकण्ठपरिशिष्टम् ।

‘प्रवृत्तं मलमासात् प्राक् यत् कर्म न समा-

पितम् ।

आगते मलमासेऽपि तत् समाप्यमवश्यम् ॥’

ब्रह्मसिद्धान्ते ।

‘आरब्धं कर्म यत्किञ्चित्कार्यं हि मलिन्मुचे’

जैमिनिः । माससंवत्सरदिवसादिविशेषनियम-

शून्यावश्यकर्तव्यकादाचित्कनिमित्तोत्पन्नम् ॥

जातकर्माद्यपि मलमासे कार्यम् ।

‘जातकर्मान्त्यकर्माणि नवश्राद्धं तथैव च ।

मघात्रयोदशीश्राद्धं श्राद्धान्यपि च षोडश ॥

चन्द्रज्येष्ठे स्नानं दानश्राद्धक्रियादिकम् ।

कार्यं तन्मलमासेऽपि नित्यं जैमिनिः तथा ॥’

स्मृतिः ।

‘श्राद्धजातकनामानि ये च संस्कारमाश्रिताः ।

मलिन्मुचेऽपि कर्तव्याः काम्या इष्टीश्च वर्जयेत् ॥’

संस्कारा अन्नप्राशननिष्क्रमणादयः । इति

माधवाचार्यः । अन्त्यकर्माणि वदन् दह्नोदक-

दानपिण्डदानास्थिसञ्चयादीनि । नवश्राद्धम् ।

‘चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमेकादशे तथा ।

यदत्र दीयते जन्तोस्तन्नवश्राद्धमुच्यते ॥’

इति यमोक्तम् ॥

अत्र चतुर्थाह्नादियहणं मरणदिनावधीति ।

बालगृहभूतग्रहणराधिपप्रबलशुद्धः स ह्यरोगा-

भिभवान्नुतदुःखग्रहदौष्ट्यादिनिमित्तं शान्ति-

कर्माणि मलमासेऽपि कर्तव्यम् । विष्णुना

शान्तिस्वस्थयनेर्देवोपघातान् शमयेत् पर-

चक्रोपघातांश्च इत्युक्तम् ॥ इति मलमास-

तत्त्वम् ॥

मलयः, पुं, (मलते धरति चन्दनादिकमिति ।

मल + “वलमलितनिधयः कयन्” उणा० ४ ।

६६ । इति कयन् ।) खनामखातपर्वतः ।

तत्पर्यायः । आषाढः २ दक्षिणाचलः ३ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ ४ । ६५ ॥ चन्दनाद्रिः ४ मल-

याचलः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (स च सप्त-

कुलाचलान्तर्गतः । यथा, मार्कण्डेये ५७ ।

१०—११ ।

“महेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्तिमावृत्तपर्वतः ।

विन्ध्यश्च पारिपाञ्च समैवात्र कुलाचलाः ॥”

शैलाङ्गम् । देशविशेषः । (यथा, मातृस्ये ।

११३ । ४४ ।

“अङ्गा वङ्गा मङ्गरका अन्तर्गिरिवहिर्गिरौ ।

ततः प्रवज्जमातङ्गमलयामलवर्तिकाः ॥”

आरामः । इति मेदिनी । ये, ६६ ॥ नन्दन-

वनम् । इति धरणिः ॥ अष्टादशोपह्वीपान्त-

र्गतद्वीपविशेषः । इति शब्दमाला ॥ ऋषभ-

देवस्य शतपुत्रान्तर्गतपञ्चमपुत्रः । (यथा,

श्रीभागवते ५ । ४ । १० । “तमश्च कुशावर्तं

इलावर्तं ब्रह्मवर्तं मलयः केतुर्भद्रसेन इन्द्र-

स्यूक् विदर्भः कीकट इति नव नवतिप्रधानाः ॥”

गरुडवंशीयानामन्यतमः । यथा, महाभारते ।

५ । १०१ । १४ ।

“सुखरो मधुपर्कश्च हेमवर्णस्तथैव च ।

मलयो मातरिश्वा च निशाकरदिवाकरौ ॥”

मलयगन्विनी, स्त्री, (मलयस्य गन्धः अस्त्वस्याः ।

मलयगन्ध + इनिः । स्त्रियां ङीप् ।) उमासखी-

विशेषः । इति शब्दमाला ॥

मलयजं, पुं, स्त्री, (मलयात् जायते इति । जन् +

ङः ।) चन्दनम् । इत्यमरः १२ । ६ । १३१ ॥

(यथा, गीतगोविन्दे । ३ । ११ ।

“हृदि विषलताहारो नायं सुजङ्गमनायकः

कुवलयदलश्रेणी कण्ठे न सा भरतदुतिः ॥

मलयजरजो नेदं भस्म प्रियारहिते मयि

प्रहर न हरमान्थानङ्ग ! क्रुधा किमु

धावसि ॥”

मलयजाते, त्रि । यथा, महाभारते । १ ।

२७ । ६ ।

“उत्पतद्भिरिवाकाशं दृष्ट्वैर्मलयजेरपि ॥”

यथा च ।

“राहुं मलयजं शूद्रं पैठीनं हादशाङ्गुलम् ।

क्षयां क्षयाम्बरं सिंहासनं ध्यात्वा तथा कृयेत् ॥”

इति ग्रहयज्ञतत्त्वम् ॥

मलया, स्त्री, (मल + कयन् । टाप् ।) चिह्नता ।

इति मेदिनी । ये, ६६ ॥

मलयाचलः, पुं, (मलयश्चासावचलश्चेति ।)

मलयपर्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ४७ अध्याये ।

“पुत्रागनागकरवीरकृतोपकारे

तस्मिन् गृहे कमलरेखरुणे शयीत ।

यत्राहृतानिलविकम्पितपुष्पदानि

हेमन्तविन्ध्यहिमवन्मलयाचलानाम् ॥”

मलयानिलः, पुं, (मलयस्यानिलः ।) वसन्त-

कालीनवायुः । तत्पर्यायः । वासन्तः २ । इति

चिकाण्डशेषः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । २६ ।

“स एव सुरभिः कालः स एव मलयानिलः ।

सैवेयमबला किन्तु मनोऽन्यदिव दृश्यते ॥”

मलयूः, स्त्री, (मलपूः । पृथोदरादित्वात् पत्यु-

यत्वम् ।) मलपूः । इति शब्दरत्नावली ॥

मलयोद्भव, स्त्री, (मलयः उद्भव उत्पत्तिकारणं

यस्य ।) चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मलविनाशिनौ, स्त्री, (मलं विनाशयतीति । वि +

नश् + णिच् + णिनिः । स्त्रियां ङीप् ।) शङ्ख-

पुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मलहन्ता, [क्] पुं, (मलं हन्तीति । हन् + टच् ।)

शाल्मलीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मला, स्त्री, (मल + अच् । टाप् ।) भूम्यामलकी ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

मलाकर्षी, [न्] पुं, (मलं विष्टां आकर्षति स्थानात्

स्थानान्तरं नयतीति । आ + कृष् + णिनिः ।)

हड़िकः । इति शब्दमाला । हाड़ि इति भाषा ॥

मलाका, स्त्री, (मलेन मनोमालिन्येन अकति

कुटिलं गच्छतीति । अक् + अच् । स्त्रियां

टाप् ।) कामिनी । हस्तिनी । दूती । इति

संक्षिप्तसारोणादित्तः ॥

मलापकर्षणं, स्त्री, (अप + कृष् + भावे ल्युट् ।

मलस्यापकर्षणम् ।) पापमोचनम् । मलदूरी-

करणम् । इति केचित् ॥

मलापहा, स्त्री, (मलमपहन्तीति । अप + हन् +

ङः । स्त्रियां टाप् ।) नदीविशेषः । यथा,—

“मलापहा भीमरथी च घट्टगा

यथा च कृष्णा जलसायगा गुणैः ।

मलापहाघट्टगयोस्तथापि

पथं लघु खादुतरं सुकान्तिदम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

मलावहं, स्त्री, (मलं आवहतीति । आ + वह् +

अच् ।) नवविधपापान्तर्गतपापविशेषः । यथा,

मानवे । ११ । ७१ ।

मलिस्तु

“कमिकीटवयोहृत्वा मद्यानुगतभोजनम् ।
फलैःकुसुमस्तैर्मधैर्यश्च मलावहम् ॥”
मलारिः, पुं, (मलस्यारिर्नाशको रचकत्वात् ।)
सर्वकारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मलिनं, त्रि, (मलते धारयतीति । मल + “बहुल-
मन्यत्रापि ।” उणा० २ । ४६ । इति इनच् ।
यदा, “व्योत्स्नातमिस्तेति ।” ५ । २ । ११४ ।
इत्यच् । “मलशब्दादिनजीमसचौ प्रत्ययौ
निपात्येते ।” इति काशिकोक्ता इनच् ।)
मलयुक्तवस्तु । तत्पर्यायः । मलीमसम् २
कञ्चरम् ३ मलदूषितम् ४ । इत्यमरः । ३ । १ ।
५५ ॥ (यथा, महानिर्वाणतन्त्रे । १ । ४३ ।
“परस्त्रीहरणे पापशङ्काभयविवर्जिताः ।
निर्धना मलिना दीना दरिद्राश्चिरोगिणः ॥”)
दूषितम् । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४०२ ।
“परपट इव रजकौभिर्मलिनो मुक्तापि निर्दयं
ताभिः ।
अर्यग्रहणेन विना जघन्य ! सुक्तोऽसि कुल-
टाभिः ॥”)
क्षणम् । इति मेदिनी । ने, १०४ ॥ नित्यनेमि-
तिक्रियायागी । इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
(निरुद्धम् । यथा, शिशुपालवधे । ६ । २३ ।
“दुतिमग्रहोद्ग्रहणो लघवः
प्रकटीभवन्ति मलिनाश्रयतः ॥”
“मलिनाश्रयतः निरुद्धाश्रयणात् ।” इति
तट्टीकायां मलिनायः ॥)
मलिनं, स्त्री, (मलते धरति दोषमिति । मल +
इनच् ।) घोलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दोषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ टङ्कणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मलिनमुखः, पुं, (मलिनं मुखमग्रभागो यस्य ।)
अग्निः । गोलाङ्गुलः । इति मेदिनी । खे, १८ ॥
धेतुः । इति हेमचन्द्रः ॥
मलिनमुखः, त्रि, (मलिनं दूषितं मुखं यस्य ।)
क्रूरः । खलः । इति मेदिनी । खे, १८ । हेम-
चन्द्रश्च ॥ स्नानवदनश्च ॥
मलिनाम्बु, स्त्री, (मलिनं कण्ठवर्णं अम्बु ।) मसी ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ४८ ॥
मलिनास्यः, त्रि, (मलिनं दूषितमास्यं यस्य ।)
खलः । इति शब्दमाला ॥
मलिनी, स्त्री, (मलमस्या अस्तीति । मल +
इनि । स्त्रियां ङीप् ।) रजखला नारी ।
इत्यमरः । २ । ६ । २० ॥
मलिस्तुचः, पुं, (मली सन् स्त्रोचतीति । स्तुच् इर-
गत्याम् + कः ।) मलमासः । यथा,—
“तमतिक्रम्य तु रविर्यदा गच्छेत् कथञ्चन ।
आद्यो मलिस्तुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्रकृतः स्मृतः ॥
यदा तं दशान्तमासमतिक्रम्य तत्पूर्वमासा-
न्त्यचणवृत्तिराश्रितः सन् सूर्योऽतिवाह्य गच्छेत्
मासान्तरे राश्यन्तरसंयोगं गच्छेत् तदा
आद्योऽतिक्रान्तमासो मलिस्तुचो ज्ञेयः । मली
सन् स्त्रोचति गच्छतीति मलिस्तुचः । द्वितीयस्तु
प्रकृतः शुद्धः कर्माह्वत्वात् ।” इति मलमास-

ई४६

मल्लकः

तत्त्वम् ॥ अग्निः । चौरः । इति मेदिनी ।
चे, २१ ॥ (यथा, माघे । १६ । ५२ ।
“प्रहितः प्रधानाय माधवा-
नहमाकारयितुं महीभृता ।
न परेषु महीजसखला-
दपकुर्वन्ति मलिस्तुचा इव ॥”)
वायुः । इति शब्दमाला ॥ (पञ्चयज्ञपरिभ्रष्टः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५२२ ॥)
मलिष्ठा, स्त्री, (अतिशयेन मलिनी । मलिनी +
इष्टः । स्त्रियां टाप् ।) रजखला नारी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
मलीमसं, स्त्री, (मलमस्यास्तीति । मल +
“व्योत्स्नातमिस्तेति ।” ५ । २ । ११४ । इति
ईमसच् प्रत्ययेन निपातितः ।) लौहम् ।
पुष्पकासीसम् । इति मेदिनी । से, ५६ ॥
मलीमसः, त्रि, (मलमस्यास्तीति । मल + ईम-
सच् । निपात्यते ।) मलिनः । इत्यमरः ।
३ । १ । ५५ ॥ (यथा, माघे । १ । ३८ ।
“उपश्रुतं पातुमदो मदोद्धते-
स्त्वमेव विश्वभार ! विश्वमीश्वरे ।
कृते रवेः चालयितुं क्षमेत कः
क्षपातमस्काण्डमलीमसं नभः ॥”
क्षणवर्णः । यथा, श्रीकण्ठचरिते । ६ । ३८ ।
“मलीमसश्रीर्मधुपानसक्तो
भेजे लताः पुष्पवतीः स्फुटं यः ।
स एव चैत्रेण वत हिरण्यः
पुष्पेष्टुराव्ये विहितः पुरोधः ॥”)
मल्लकः, पुं, (मल + बाहुलकात् लकः ।) क्षमि-
विशेषः । इत्युणादिकोषः ॥
मल्ल, उ घृती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म० सक० सेट् ।) उ, मल्लते । इति दुर्गा-
दासः ॥
मल्लः, पुं, (मल्लते धरति बलमिति । मल्ल + अच् ।)
बाहुयोधौ । इत्यमरभरतौ । माल इति भाषा ॥
(यथा, श्रीमद्भागवते । १० । ४३ । १७ ।
“मल्लानामशनिर्गुणं नरवरः स्त्रीणां स्मरौ
स्मृतिमान् ॥”)
वर्णसङ्करजातिविशेषः । माला इति भाषा ।
स च ब्राह्मचर्यात् सवर्णायां जातः । इति
मानवे १० अध्यायः ॥ स च खेटात् तीवर-
कन्यायां जातः । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥
तन्त्रवायां कुन्दकाराज्जातः । इति पराशर-
पद्धतिः ॥ पात्रम् । कपोलम् । मल्लभेदः । इति
मेदिनी । खे, ४४ ॥ देशविशेषः । यथा,—
“दशार्णा नवराष्ट्रस्य मल्लाः शाखा युगन्दराः ॥”
इति विराटपञ्चनि १ अध्यायः ॥
मल्लकः, पुं, (मल्ल इव । मल्ल + कन् । टट्वादस्य
तथात्वम् । यदा, मल्ल धारणे + खल् ।)
दन्तः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८४ ॥ (ब्राह्मण-
विशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २३२० ।
“विलोक्य वैकल्यहृतौ बद्धौ तौ स्वामिनौ तथा ।
कृतासिधेशुरुत्तस्यौ द्विजन्मा मल्लकाभिधः ॥”)

मल्लयु

मल्लकः, पुं, स्त्री, (मल्लते धारयति प्रदीपमिति ।
मल्ल + खल् ।) दीपाधारः । नारिकेलप्रला-
वयवजपात्रविशेषः । माला इति भाषा ।
स्त्रियां मल्लिका । इत्यमरभरतौ ॥ प्रदीपः ।
इति मधुरेशः ॥
मल्लजं, स्त्री, (मल्ले तदाख्यदेशे जायते इति ।
जन् + डः ।) मरिचम् । इति जटाधरः ॥
मल्लतूर्यं, स्त्री, (मल्लैर्वाद्यमानं तूर्यम् । मल्लाय
तूर्यमिति वा ।) वाद्यविशेषः । तत्पर्यायः ।
महाखनः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मल्लनागः, पुं, (नागो हस्तीव मल्लः । पूर्वनिपातः ।)
वात्स्यायनमुनिः । (मल्लो बलीयान् नागः ।)
अन्नमातङ्गः । इति मेदिनी । गे, ५७ ॥ (मल्लो
नाग इव ।) लेखहारः । इति शब्दरत्नावली ॥
कामशास्त्रविशेषः । इति धरणिः ॥
मल्लभूमिः, स्त्री, (मल्लानां भूमिः ।) मल्लभूमिः ।
इति जटाधरः ॥
मल्लभूमिः, स्त्री, (मल्लानां भूमिः स्थानम् ।)
मल्लक्रीडास्थानम् । तत्पर्यायः । अक्षवाटः २
रङ्गभूमिः ३ रणस्थली ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
मल्लभूः ५ अक्षपाटः ६ । इति जटाधरः ॥
देशविशेषश्च ॥ (यथा,—
“अयःपात्रे पयःपात्रं शालपात्रे च भोजनम् ।
शयनं तालपात्रे च मल्लभूमेरियं गतिः ॥”
इत्युद्भटः ॥)
मल्लयात्रा, स्त्री, (मल्लानां यात्रा ।) मल्लानां
युद्धार्थयात्रा । तत्पर्यायः । साक्षवी २ । इति
हारावली ॥
मल्लयुद्धं, स्त्री, (मल्लानां युद्धम् ।) मल्लानां संग्रामः ।
तत्पर्यायः । नियुद्धम् २ बाहुयुद्धम् ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ तत्पर्यायः यथा,—
“अथ रुदेन तं मल्लं योधयामास मत्स्यराट् ।
चोद्यमानस्ततो भीमो दुःखेनेवाकरोन्मतिम् ॥
नहि शक्नोति विवृतं प्रत्याख्यातुं नराधिपम् ।
ततः स पुरुषथाघ्नः शार्दूलप्रिथिलस्वरन् ॥
प्रविवेश महारङ्गं विराटमभिपूजयन् ।
बबन्ध कक्षां कौन्तियस्ततः संहर्षयन् जनान् ।
ततस्तं वृषसङ्काशं भीमो मल्लं समाकलयन् ॥
जीमूतं नाम तं मल्लं तत्र प्रस्थातविक्रमम् ।
तावुभौ सुमहोत्साहावुभौ तीव्रपराक्रमौ ॥
मत्ताविव महाकायौ वारणौ धृष्टिहायनौ ।
ततस्तौ नरशार्दूलौ बाहुयुद्धे समीयतुः ॥
वीरौ परमसंहृष्टावन्योन्यजयकाङ्क्षयौ ।
आसीत् सुभीमः सम्पातो वज्रपञ्चतयोरिव ॥ १० ॥
उभौ परमसंहृष्टौ बलेनातिबलावुभौ ।
अन्योन्यमन्तरप्रेक्ष्य परस्परजयैषिणौ ॥
उभौ परमसंहृष्टौ मत्ताविव महागजौ ।
कृतप्रतिहतैश्चित्रैर्बाहुभिश्च सकङ्कटैः ॥ ११ ॥
सन्निपातावधूतैश्च प्रमाथीन्मथनेस्तथा ।
क्षेपणैर्मृष्टिभिश्चैव वराहोद्धूतनिखनैः ॥
तलेर्वज्रनिपातैश्च प्रक्षुष्टाभिस्तथैव च ।
शलाकानखपातैश्च पादोद्धूतैश्च दारुणैः ॥

मल्लयु

जानुभिश्चाभिनर्घोषैः शिरोभिश्चावघटितैः ।
तद्दृष्टमभवद्गोरमशस्त्रं बाहुतेजसा ॥
बलप्रायेण शूराणां समाजोत्सवसन्निधौ ।
अरुण्यत जनः सर्वः सोतृक्रुष्टनिनदोत्थितः ।
बलिनो संयुगे राजन् ! वृत्रवासवयोर्विव ।
प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणैः ॥
आकर्ष्यतामयान्योन्यं जानुभिश्चाभिनर्घतुः ॥१२॥
ततः शब्देन महता भङ्गयन्तौ परस्परम् ।
यूटोरस्कौ दीर्घभुजौ नियुङ्क्नुशलावुभौ ॥
बाहुभिः समसञ्जेतामायसेः परिवैरिव ।
चकर्ष दोर्भ्यामुत्पाप्य भीमो मल्लमभिचहा ॥
विनदन्तमभिक्रोशन् शार्दूल इव वारणम् ।
तमुद्यम्य महाबाहुर्भामयामास वीर्यवान् ॥
ततो मल्लाश्च मत्स्याश्च विस्मयं चक्रिरे परम् ।
भामयित्वा शतगुणं गतसत्त्वमचेतनम् ।
प्रत्यपिषन्महाबाहुर्मल्लं भुवि वृकोदरः ॥१३॥
तस्मिन् विनिहते मल्ले जीमूते लोकविश्रुते ।
विराटः परमं हर्षमगच्छद्भान्वयैः सह ॥
स हर्षात् प्रददौ वित्तं बहु राजा महामनाः ॥
इति विराटपर्वणि १२ अध्यायः ॥
एषां टीका यथा “दुःखेन खप्रकटनराजाज्ञा-
लङ्घनद्वन्द्वेन । विवृतं लोकसमक्षम् । शार्दूल-
शिथिलः सिंह इव यात्र इव वा शिथिलः
सावज्ञः । स्यात् सिंहोपि च शार्दूल इति
दर्शनात् । कक्षां कच्छम् । सम्यातः संघर्षः ॥
१० ॥ सकङ्कटेः कङ्कटः कर्षणं कणः कङ्का
इति प्रसिद्धः । कृतप्रतिहतेः परप्रयुक्तिप्रति-
हतेः । चित्रैर्विचित्रैर्बन्धैरिति शेषः ॥११॥
सन्निपातेत्यादि । एते मल्लानां शिखाविशेषाः ।
सन्निपातेः परस्परसंघातेरवधूतेर्बहुसुष्टिभुजा-
घातेः प्रमाथैः पातयित्वा पेयणैः । उन्मथनेः
अन्तरीक्षे भुजाभ्यां मथनेः । पेयणैः स्थानात्
प्रमथानेः । बह्वाङ्गुलिकरो सुष्टिः ।
‘अवाहसुखं स्तम्भगतं भामयित्वा तथैव यः ।
स्त्रियस्य शब्दः स भवेद्गराहोद्धूतनिखनः ॥
तर्जन्यङ्गुष्ठमध्मेन प्रसारितकरो हि यः ।
संप्रहारस्तलाख्यसु संग्रहो वज्रमिष्यते ॥’
अर्द्धचन्द्रतुल्यमल्लसुष्टिवैजमित्यर्थः ।
‘प्रवृत्ताङ्गुलिहस्तेन प्रवृष्टिः प्रवृत्तिः स्फुटा ।
द्विगुणीकृतबाहुयस्तदीयार्थं यथाबलम् ॥
प्रहारः सशलाका स्यात् पादोद्धूतः पदा-
हतम् ॥’
जानुभिश्चाभिनर्घोषैः पाषाणघोषसदृशध्वनिभिः
कर्षणैर्यान्वयघटनानि तैः । बलप्रायेण बलो-
त्कर्षणं । सोतृक्रुष्टनिनदोत्थितः उत्क्रोशन्
निनदोत्थानसहितः । प्रकर्षणं बाहुसंस्खा-
नयनं प्रकृष्टाकर्षणं तदेवाकर्षणमौषत्सम्भुखा-
नयनम् । अभ्याकर्षः समन्ततः कर्षणम् ।
विकर्षणं पश्चात् नयनं तदेव विपरीतकर्षण-
सुच्यते उपसर्गभेदादर्थभेदोपपत्तिः ॥१२॥ शत-
गुणं शतवारम् ॥१३॥ इत्यर्जुनमिश्रकृत-
भारतार्थदीपिका ॥

मल्लिः

मल्ला, स्त्री, (मल्लते धारयति विलासादिकमिति ।
मल्ल धारणे + अच् । स्त्रियां टाप् ।) नारी ।
पञ्चवल्ली । मल्लिका । इति शब्दरत्नावली ॥
(लोटनराजपत्नी । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
८ । १६१७ ।
“तमेव पुत्रा शोचन्ती शोकशङ्कुहताशया ।
ततः प्रपेदे प्रसयं मल्ला लोटनवल्गुभा ॥”)
मल्लारः, पुं, (मल्लं ऋच्छति प्राप्नोतीति । ऋ +
अण् ।) रागविशेषः । स तु षष्ठां रागाणां
मध्ये द्वितीयः । यथा,—
“आदौ मालवरागेन्द्रस्ततो मल्लारसंज्ञितः ।
श्रीरागस्तस्य पश्चाद्दे वसन्तस्तदनन्तरम् ॥
हिलोलस्य कर्णाट एते रागाः प्रकी-
र्त्तिताः ॥”
अस्य षट् रागिण्यो यथा,—
“वेलावली पूरवी च कानडा माधवी तथा ।
कोडा केदारिका चैव मल्लारस्य प्रिया इमाः ॥”
अस्य गानसमयः ।
“मेघमल्लाररागस्य गानं वर्षासु सर्वदा ॥”
अस्य स्वरूपं यथा,—
“शृङ्गावदातं प्रलितं हृधानः
प्रलम्बकर्णः कुसुदेन्दुवर्णः ।
कौपीनवासाः सविहारचारी
मल्लाररागः शुचिशान्तमूर्तिः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(तथा च सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये ।
“भैरवः पञ्चमो नाटो मल्लारो गौडमालवः ।
देशाख्यश्चेति षड् रागाः प्रोच्यते लोकविश्रुताः ॥”
“मेघमल्लारिका मालकौशिकः पटमङ्गरी ।
आशावरीति विज्ञेया रागा मल्लारसंश्रयाः ॥”
इति रागार्णवमतम् ॥)
मल्लारी, स्त्री, (मल्लार + डीप् ।) वसन्तरागस्य
रागिणी । यथा,—
“आन्दोलिता च देशाख्या लोला प्रथम-
मङ्गरी ।
मल्लारी चेति रागिण्यो वसन्तस्य सदाशुगाः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
मेघरागस्य रागिणी । इति हलायुधः ॥
(अस्या उदाहरणादिकं यथा संगीतदर्पणे ।
“मल्लारी सपद्मीना स्यात् ग्रहांशुन्यासधैवता ।
औडवा पौवरीयुक्ता वर्षासु सुखदा सदा ॥”
ध नि रि ग म ध । अस्या ध्यानं यथा,—
“गौरी लक्ष्मा कोकिलकण्ठनादा
गीतच्छलेनात्मपतिं स्मरन्ती ।
आदाय वीणां मलिना रुदन्ती
मल्लारिका यौवनदूतचित्ता ॥”)
मल्लिः, पुं, (मल्लते धारयति विलासानमिति । मल्ल +
“सर्वधातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । ११७ । इति
इन् ।) चतुर्विंशतिवृत्ताहतां मध्ये जनविंश-
जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥ १ । २८ ॥
मल्लिः, स्त्री, (मल्ल + इन् ।) मल्लिका । इति
शब्दरत्नावली ॥

मल्लिका

मल्लिकः, पुं, (मल्लते धारयतेऽसौ । मल्ल + इन् ।
स्वार्थे कन् ।) मलिनचक्षुचरणयुक्तहंसः ।
मलिनैः किञ्चिद्भ्रूसरवर्णैरासीहितेष्वुचरणै-
रुपलक्षितः युक्तहंसः । इत्यमरभरतौ ॥
वृणासुपाधिविशेषश्च ॥ (यथा, भरतमल्लिकः ।
तथा च भट्टिकावटीकारम्भे मङ्गलाचरण-
श्लोकः ।
“नत्वा शङ्करमखण्डगौराङ्गमल्लिकात्मजः ।
भट्टिटीकां प्रकुरुते भरतो सुम्भवोधिनीम् ॥”)
मल्लिका, स्त्री, (मल्लिरेवेति । मल्लि + स्वार्थे कन् ।
स्त्रियां टाप् । यद्वा, मल्लिर्हंस इव शुक्ल-
त्वात् । मल्लि + इवार्थे कन् ।) खनामख्यात-
पुष्पवृत्तः । वेलपुल इति भाषा ॥ (यथा,
काव्यादर्शः । २ ।
“मल्लिकासुकुले चण्डि ! भाति गुञ्जन्मधुरतः ।
प्रधाणे पञ्चबाणस्य शङ्खमापूरयन्निव ॥”)
तत्पर्यायः । लणशून्यम् २ भूपदी ३ शतभीरुः
४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ लणशून्या ५
श्रीतभीरुः ६ । इति भरतः ॥ भद्रवल्ली ७
गौरी ८ वनचन्द्रिका ९ प्रिया १० सौम्या
११ नारीष्टा १२ गिरिजा १३ सिता १४
मल्ली १५ मदयन्ती १६ चन्द्रिका १७ मोदिनी
१८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
चक्षुष्यत्वम् । सुखपाकफुल्लविस्फोटकण्ट-
विषव्रणनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ कफ-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ उष्णत्वम् ।
लघुत्वम् । दृढत्वम् । वातपित्तसङ्ख्याध्य-
रुचिनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अस्या उत्पत्तिर्यथा,—
“विचरन्तं तदा भूयो महेशं कुसुमायुधः ।
आरात् स्थित्वागतो धन्वी सन्तापयितुमुद्यतः ॥
ततस्तमयतो दृष्ट्वा क्रोधाद् धातदृशा हरः ।
स्मरमालोकयामास शिखायाचरणान्तिकम् ॥
आलोकितस्त्रिनेत्रेण मदनी द्युतिमानपि ।
प्रादहृत तदा ब्रह्मन् ! पादादारभ्य कक्षवत् ॥
प्रदह्यमानौ चरणौ दृष्ट्वासौ कुसुमायुधः ।
उत्सवर्जं धनुः श्रेष्ठं तज्जगामाय पञ्चधा ॥
यदासीन्मुष्टिवन्धं तद्वक्त्रेण महाप्रभम् ।
स च कल्पतरुर्जातः स्रग्गन्धादगो गुणाकृतः ॥
नाहस्यानं शुभाकारं यदासीदक्षभूषितम् ।
तज्जातं केशवारण्यं बहुलं नामतो नगैः ॥
या च कोटी शुभा ह्यासीदिन्द्रनीलविभूषिता ।
जाता सा पाटला रम्या भङ्गराजविभूषिता ॥
नाहोपरि तथा सुष्टौ स्थानं चन्द्रमणिप्रभम् ।
पञ्चगुल्माभवज्जातौ शशाङ्ककिरणोज्ज्वला ॥
ऊर्ध्वं सुष्ट्या अधः कक्षाः स्थानं विहमभूषितम् ।
तस्माद्बहुपुटा मल्ली सञ्जाता विविधा सुने ! ॥”
इति वामनपुराणे ६ अध्यायः ॥
मत्स्यविशेषः । ऋतुपात्रमेदः । इति मेदिनी ।
के, १३७ ॥ पानपात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
मल्लिकाक्षः, पुं, (मल्लिकापुष्पमिव अक्षिणी
यस्येति । “अक्षोदशनात् ।” ५ । ४ । ७६ ।

इति अच् ।) मलिनचक्षुचरणयुक्तहंसः । इति हेमचन्द्रः । १४ । ३६२ ॥ शुक्लवर्णवेष्टितचक्षुर्द्वययुक्तहंसः । इति हलायुधः ॥ (यथा, हरिवंशे । २४१ । २५—२६ ।

“मल्लिकाद्यान् विरूपाद्यान् क्रौञ्चवर्णान् मनोजवान् ।

अश्वसैन्यं महाबाहुस्तदप्रतिमपौरुषः ।

निखट्यामास बली गदया भीमविक्रमः ॥”)

मल्लिकाः, पुं, मलिनचक्षुचरणयुक्तहंसः । इत्यमरटीका ॥ ते सिता हंसा मलिनैः किञ्चिद्भ्रूवरवर्णैरालोहितैश्चक्षुचरणैर्लक्षिता मल्लिकाया मल्लिकनामानः । मल मल्ल उ धृतौ लान्तः नास्तीति इकः । मल्लिको हंसभेदे स्यात्तृणशून्यन्तु मल्लिका । इति रुद्रः । शुक्लाङ्गुष्ठाभल्लिकापुष्पमिव अक्षि येषां ते मल्लिकाद्या इति स्वामी । इति भरतः ॥ (यथा, उत्तररामचरिते । १ । २६ ।

“एतस्मिन् मदकलमल्लिकाख्यपक्ष-

याधूतस्फुरदुरुदण्डपुण्डरीकाः ।

वाष्पाम्भःपरिपतनोद्गमान्तराले

सङ्घटाः कुबलविगो भुवो विभागाः ॥”)

मल्लिकाया, स्त्री, (मल्लिकेति आख्या यस्याः ।)

त्रिपुरमालीपुष्पम् । तत्पर्यायः । मोहिनी २ वटपत्रा ३ मोहिना ४ । इति रत्नमाला ॥

मल्लिकागन्धं, स्त्री, (मल्लिकाया इव गन्धो यस्य ।) मङ्गलगुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

मल्लिकापुष्पः, पुं, (मल्लिकाया पुष्पमिव पुष्पं यस्य ।) कुटजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

करुणवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । करुणा खेव इति भाषा ॥ खनामख्यातपुष्पवृक्षश्च ॥

मल्लिगन्धि, स्त्री, (मल्लेरिव गन्धो यस्य तत् । “उपमानाच्च ।” ५ । ४ । १३८ । इति द्वाका-

रादेशः ।) अगुरु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मल्लिपत्रं, स्त्री, (मल्लेः पत्रमिव पत्रं यस्य ।) कृन्नाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मल्ली, स्त्री, (मल्लि + कृदिकारादिति पक्षे ङीष् ।) मल्लिका । इति राजनिर्घण्टः शब्दरत्नावली च ॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । ४६ ।

“किं राकेन्द्रकरच्छटाभिरुदितं किं मौक्तिकै-
रुज्जतं

किं मल्लीसुकुलेः स्मितं विकसितं किं मालती-
कुङ्कुमलेः ॥”)

मल्लीकरः, त्रि, (अमलमपि आत्मानं मल्लमिव करोतीति । कृ + अच् ।) चौरः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

मल्लुः, पुं, (मल्लते भयं धारयतीति । मल्ल + बाहु-
लकात् उः ।) भालुकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मव, नञ् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) नहो बन्धनम् । मवति चौरं
लोकः । इति दुर्गादासः ॥

मवितः, त्रि, (मव + कर्मणि क्तः ।) वडः ।
इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

मय, बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) मयति चौरं राजा । यद्वया-
न्तोऽयमित्येके । इति दुर्गादासः ॥

मश, ध्वनौ । कोपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) मशति मशकः । इति
दुर्गादासः ॥

मशकः, पुं, (मशति ध्वनतीति । मश् + अच् ।
संज्ञायां कन् ।) कौटविशेषः । मशा इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । वज्रतुण्डः २ सूच्यास्यः ३ सूक्ष्म-
मल्लिकः ४ रात्रिजागरदः ५ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । ३१ । २७ ।

“तुदन्त्यामत्वचं दंशा मशका मत्कुणादयः ।
रुदन्तं विगतज्ञानं क्षमयः क्षमिकं यथा ॥”)

तन्नाशकधूपो यथा,—
“त्रिफलाञ्जनपुष्पाणि भस्मातकप्रिरीषकम् ।

लाक्षासर्ज्वरसञ्चैव विडङ्गश्चैव गुग्गुलुः ।
एतेर्धूपैर्मल्लिकाणां मशकानां विनाशनम् ॥”

इति गारुडे १८१ अध्यायः ॥

चर्मभेदः । स तु खनामख्यातचर्मनिर्मित-
स्नेहादिपात्रम् । रोगविशेषः । माशा इति
हिन्दी । आंचिल इति वङ्गभाषा ॥ इति शब्द-
रत्नावली ॥ * ॥ मशकरोगमाह ।

“अवेदनं स्थिरश्चैव यत्तु गात्रे प्रदृश्यते ।
माधवत् कृष्णसुखं मलिनं मशकं दिशेत् ॥”

स्थिरं अचलम् । अस्य चिकित्सा यथा,—
“चर्मकीलं जतुमणिं मशकांस्तिलकालकान् ।

उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् चारान्निभ्यामशेषतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अपि च
“लशुनानान्तु चूर्णस्य घर्षो मशकनाशनः ।”

इति गारुडे १७५ अध्यायः ॥

मशकौ, [न] पुं, (मशकाः सन्त्यस्यामिति ।
मशक + इनिः ।) उडुम्बरवृक्षः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । १६८ ॥

मशहरी, स्त्री, (मशं मशकं हरतीति । हृ +
“हरतेरनुदात्तमनेच् ।” ३ । २ । ६ । इति अच् ।
स्त्रियां ङीष् ।) मशकनिवारकप्रावरण-
विशेषः । मशारि इति भाषा ॥ चतुष्क्री २ ।

इति जटाधरः ॥

मशुनः, पुं, (मे समये न्वयति वर्द्धते इति । श्वि +
बहुलवचनात् नक् । ततः निपातितः ।) कुकुरः । इति शब्दमाला ॥

मष, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) मषति । इति दुर्गादासः ॥

मषिकूपी, स्त्री, (मषेः कूप इव । मषिकूप +
अल्पार्थे ङीष् ।) मस्याधारः । इति हेमचन्द्रः ॥

३ । १४८ ॥

मषिधानं, स्त्री, (धीयतेऽस्मिन्निति । धा + अधि-
करणे ल्युट् । मषिधानं स्थानम् ।) मस्याधारः ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । १४८ ॥

मषीलेखदलः, पुं, (मषीभिर्लेखं लेखनयोग्यं दलं
यस्य ।) श्रीतालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मस, इर् य ई परिमाणे । परिणामे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट् । निष्ठाया-
मनिट् ।) इर्, अमसत् अमासीत् अमसीत् ।

अस्मात् पुषादित्वात्रित्वं उ इत्यन्ये । य, मस्यति
धान्यं गृही । परिमातीत्यर्थः । ई, मस्तः । परि-
णामं कस्यचिदनुरोधात् । इति दुर्गादासः ॥

मसकः, पुं, (मस्यते परिमीयतेऽसौ । मस +
कर्मणि घः । अल्पार्थं कन् ।) क्षुद्ररोग-
विशेषः । मासा इति लोके प्रसिद्धः । तल्ल-
क्ष्यं यथा,—

“अवेदनं स्थिरश्चैव यत्तु गात्रे प्रदृश्यते ।
माधवत् कृष्णसुखं मलिनं मसकं दिशेत् ॥”

अवेदनं वेदनारहितम् । स्थिरम् अचलम् ॥
तच्चिकित्सा यथा,—

“चर्मकीलं जतुमणिं मसकांस्तिलकालकान् ।
उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् चारान्निभ्याम-

शेषतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मसनं, स्त्री, (मस्यते इति । मस् + ल्युट् ।) सोम-
राजीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मसरा, स्त्री, (मस् + बाहुलकात् अरच् । स्त्रियां
टाप् ।) मसुरः । इति जटाधरः ॥

मसारः, पुं, (मस् + भावे क्तिप् । मसं परिमाणं
कृच्छतीति । कृट् + अण् ।) इन्द्रनीलमणिः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधचरिते ।
६ । १०४ ।

“चकास्ति बिन्दुचुतकातिचातुरी-
घनासुबिन्दुस्तुतिकेतवात्तव ।

मसारताराचि । ससारमात्मना
तनोषि संसारमसंशयं यतः ॥”)

मसारकः, पुं, (मसार + स्वार्थे कन् ।) इन्द्रनील-
मणिः । इति शब्दरत्नावली ॥

मसि, स्त्री, पुं, (मस्यते परिणमते इति । मस् +
“सर्वधातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । ११७ ।

इति इन् ।) लिपिप्रयोजना । लेखनद्रव्यम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्यायः । मसि-
जलम् २ पत्राङ्गनम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मेला ४ काली ५ अङ्गनम् ६ मसी ७ । इति
शब्दरत्नावली ॥ रङ्गनी ८ । इति स्वामी ॥

मलिनाम्बु ६ मशी १० । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
१४८ ॥ श्रेष्ठाण्डिकावृक्षम् । इति रुद्रः शब्द-
रत्नावली च ॥

मसिका, स्त्री, श्रेष्ठाण्डिका । इति शब्दरत्नावली ॥

मल्लिका इति ग्रन्थान्तरे पाठः ॥

मसिधानं, स्त्री, (मसेधानं आधारः ।) मस्या-
धारः । इति शब्दरत्नावली ॥

मसिधानी, स्त्री, (मसेधानी ।) मस्याधारः ।
दीयाति इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । मसिमणिः

२ मेलान्युः ३ वर्णकूपिका ४ मेलानन्दा ५
मेलान्बु ६ मसिधानम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

मसिकूपी ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ मसिकूपिका ६ ।
इति जटाधरः ॥

मसूरः

मसिनं, स्त्री, (मस्यते परिमोयते गणनयेति । मस् + “बहुलमन्यत्रापि ।” उणा० २।४६। इति इनच् ।) सपिण्डकम् २ । इत्युणादिकोषः ॥
 मसिपण्यः, पुं, (मसिः काली पण्यमस्य ।) लेखकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मसिप्रसूः, स्त्री, (मसिं प्रकर्षेण सूते उज्झरतीति । प्र + सू + क्तिप् ।) मस्याधारः । इति हारावली ॥ लेखनी । इति केचित् ॥
 मसिमणिः, स्त्री, (मस्याधारो मणिरिवेति ।) मस्याधारः । इति शब्दरत्नावली ॥
 मसिवर्द्धनं, स्त्री, (मसिं वर्द्धयतीति । वृध् + णिच् + ल्युट् ।) रसगन्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मसी, स्त्री, (मसि + कृदिकारादिति डीष् ।) काली । (यथा, नैषधचरिते । ६।६३।
 “त्वदास्यं निर्यन्मदलीकदुर्ग्रथो-
 मसीमयं सल्लिपिरूपमागिव ।”)
 श्रेष्ठात्मिकावृत्तम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 मसीजलं, स्त्री, (मस्या जलम् । राहोः शिर इतिवत् अमेदे षष्ठी ।) मसी । काली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मसीधानी, स्त्री, (मस्या धानी पात्रम् ।) मस्या-
 धारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मसीना, स्त्री, (मस् + “बहुलमन्यत्रापि ।” उणा० २।४६। इति इनच् ।) एषोदरादि-
 त्वादीर्घः । स्त्रियां टाप् ।) खनामख्यात-
 शस्यम् । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
 “मसीना चतस्री चिह्ना क्षुभोमामालिका-
 मित्ता ॥”
 मसुरः, पुं, (मस्यते परिमोयतेऽसौ । मस् + “मसेच्च ।” उणा० १।४४। इति उरन् ।) मसुरकलायः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मसुरा, स्त्री, (मस्यति पण्यत्वेन परिमन्यसा-
 विति । मस् + उरन् । स्त्रियां टाप् ।) वेष्टा ।
 ज्रीहिभेदः । इति मेदिनी । रे, २०१ ॥
 मसुरः, पुं स्त्री, (मस्यते परिमोयतेऽसौ । मस् + “मसेच्चरन् ।” उणा० ५।३। इति ऊरन् ।) ज्रीहिभेदः । मसुरौ कलाइ इति भाषा ॥
 (अस्याधिपतिर्मेवराशिः । यथा, वृहत्संहि-
 तायाम् । ४१।२।
 “वस्त्राविककुतुपानां
 मसुरगोधूमरालकयवानाम् ।
 स्थलसम्भवौषधीनां
 कनकस्य च कीर्तितो मेघः ॥”)
 तत्पर्यायः । मङ्गलकः २ । इत्यमरः । २।६।१७ ॥
 मसुरः ३ ज्रीहिकाश्चनः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मसुरा ५ मसुरा ६ । इति मेदिनी । रे, २०१ ॥
 रागदालिः ७ मङ्गलः ८ पृथुवीजकः ९ शूरः १०
 कल्याणवीजः ११ गुडवीजः १२ मसुरकः १३ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ मङ्गला १४ मसुरका १५ ।
 इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
 शीतत्वम् । संग्राहिलम् । कफपित्तनाशित्वम् ।
 वातामयकरत्वम् । श्वेतच्छहरत्वम् । क्षु-

६४८

मसूरि

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ असहरत्वम् ।
 रुचत्वम् । ज्वरनाशित्वम् । इति भाव-
 प्रकाशः ॥ तस्य दूषगुणाः । संग्राहिलम् ।
 खादुपाकित्वम् । प्रमेहपित्तश्लेष्मज्वरातीसार-
 नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मसुरकः, पुं, (मसुर इव प्रतिकृतिरिति । मसुर +
 कन् । संज्ञायां कन् वा ।) उपवर्द्धविशेषः ।
 गोल वालिश इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 चतुरः २ चातुरः ३ अङ्गैः ४ चक्रगण्डः ५ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (स्त्रीवैरपि दृश्यते ।
 यथा, वृहत्संहितायाम् । ४३ । ४३ ।
 “अष्टाश्रि नीलरत्नं
 तृतीयमिन्द्रेण भूषणं दत्तम् ।
 असितं यमश्चतुर्थं
 मसुरकं कान्तिमदयच्छत् ॥”)
 मसुरविदला, स्त्री, (मसुरस्येव विशिष्टं दल-
 मस्याः । स्त्रियां टाप् ।) क्षणत्रितुम् । इत्य-
 मरः । २।४।१०६ ॥ (यथा, राजतर-
 ङ्गिण्याम् । ६।१८७ ।
 “मसुरविदलाकारतूलाक्षिन्नकलेवरः ।
 पौषे चार्द्धे चतुस्त्रिंशे नवमेऽब्दे सिते ऋतः ॥”)
 श्यामलता । इति रत्नमाला ॥
 मसुरा, स्त्री, (मस्यति परिमोयतेऽसौ । मस् +
 ऊरन् । स्त्रियां टाप् ।) वष्टा । मसुरकलायः ।
 इति मेदिनी । रे, २०१ ॥
 मसुरिका, स्त्री, (मसुरेव । मसुरा + कन् । स्त्रियां
 टाप् । अत इत्वम् ।) कुट्टनी । इति शब्द-
 माला ॥ * वसन्तरोगः । तस्योत्पादनक्रिया
 टीका इति ख्याता । सा तु गोस्तनज-नर-
 गात्रज-मसुरिकापूयेन भवति । यथा,—
 “धेनुस्तन्यमसुरिका नराणाञ्च मसुरिका ।
 तज्जलं बाहुभुजाच्च शृङ्खलान्तेन गृहीतवान् ॥
 बाहुभुजे च शृङ्खलाणि रक्तोत्पत्तिकराणि च ।
 तज्जलं रक्तमिलितं स्फोटकज्वरसम्भवम् ॥”
 इति धन्वन्तरिकृतशक्तियोगः ॥
 तत्पर्यायः । पापरोगः २ रक्तवटी ३ मसुरी
 ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ * अथ मसुरिका-
 धिकारः । “तत्र मसुरिकाविप्रकृष्टनिदान-
 पूर्विकां संप्राप्तिमाह ।
 ‘कङ्कलवणचारविरुद्धाध्यशनाशनैः ।
 दुष्टनिष्पावशाकादौः प्रदुष्टपवनोदकैः ॥
 क्रुद्धयहेच्छणाचापि देशे दोषाः समुद्भवाः ।
 जनयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्तेन सङ्गताः ॥
 मसुराकृतिसंस्थानाः पिडकाः स्युर्मसुरिकाः ।
 चारी यवचारः । विरुद्धाध्यशनाशनैः कङ्का-
 दिविरुद्धान्तानामशनैः । अथ च अध्यशनाशनं
 अधिकमशनं अध्यशनम् । दुष्टनिष्पावशाकादौः
 दुष्टेनिष्पावशाकादौः । आद्यशब्दान्मध्यालुकादि-
 तैः । प्रदुष्टपवनोदकैः सविषकुसुमादिसंघातु
 क्रुद्धयहेच्छणाचापि देशे देशे क्रुद्धयहा राहु-
 शनेश्चरादयस्तेषामीच्छणादृष्टैः यस्मिन् देशे
 क्रुद्धयहृष्टिः तत्रापि मसुरिकोत्पत्तिरित्यर्थः ।

मसूरि

मसुराकृतिसंस्थाना मसुरस्य या आकृति-
 स्तद्वत्संस्थानमाकृतिर्यासां ताः ॥ * ॥ अथ
 पूर्व्यरूपमाह ।
 ‘तासां पूर्व्यं ज्वरः कण्डुर्गात्रभङ्गोऽरतिर्भयः ।
 त्वचि शोफः सर्वेवर्ण्यो नेत्ररागस्तथैव च ॥’
 वातजामाह ।
 ‘स्फोटाः क्षणारुणा रूक्षास्तीव्रवेदनया-
 त्विताः ।
 कठिनाश्चिरपाकाश्च भवन्त्यनिलसम्भवाः ॥
 ‘सन्ध्यस्थिपर्वणां भेदः कासः कम्पोऽरतिर्भयः ।
 शोषस्ताल्नोष्ठनिष्ठानां तृणा चारुचिसंयुताः’
 पैत्तिकामाह ।
 ‘रक्ताः पीताः सिताः स्फोटाः सदाहास्तीव्र-
 वेदनाः ।
 भवन्त्यचिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवाः ॥
 ‘विष्मेदश्चाङ्गमर्दश्च दाहस्तृष्णाश्चिह्नता ।
 तृखपाकोऽक्षिपाकश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः ॥’
 रक्तजामाह ।
 ‘रक्तजायां भवन्त्येते विकाराः पित्तजश्चणाः’
 अथ कफजामाह ।
 ‘श्वेताः स्निग्धाः श्लेष्मं स्थूलाः कण्डुरा मन्द-
 वेदनाः ।
 मसुरिकाः ककोडूताश्चिरपाकाः प्रकीर्तिताः ॥
 कफप्रसेकः स्तेमित्वं शिरोरुग्गात्रगौरवम् ।
 हृत्कासः सारुचिनिद्रा तन्द्रालस्यसमन्विताः ॥’
 सान्निपातिकीमाह ।
 ‘नीलाक्षिपिटविस्तीर्णा मध्ये निम्ना महारुजः ।
 पूतिस्रावाश्चिरं पाकाः प्रभूताः सर्वदोषजाः ॥’
 सप्तधातुगतामाह ।
 ‘मसुरिकास्तत्रं प्राप्तास्तीव्रदुष्टदुष्टसन्निभाः ।
 स्वल्पदोषाः प्रजायन्ते भिन्नास्तीव्यं सवन्ति च ॥’
 त्वचं प्राप्ताः त्वच्छब्देनात्र रस उच्यते रसा-
 श्रयत्वात् ॥ * ॥ रक्तस्थामाह ।
 ‘रक्तस्था लोहिताकाराः शीघ्रपाकास्तनुत्वचः ।
 साध्या नात्यर्थदुष्टास्तु भिन्ना रक्तं सवन्ति च ॥’
 साध्या रक्तस्था इत्यर्थः । नात्यर्थदुष्टास्तु अत्यर्थ-
 दुष्टशोणिताः पुनर्न साध्याः किन्तु कष्ट-
 साध्याः ॥ * ॥ मांसस्थामाह ।
 ‘मांसस्थाः कठिनाः स्निग्धाश्चिरपाकास्तनु-
 त्वचः ।
 गात्रशूलानिश्च कण्डूश्चर्द्धादाहृष्टान्विताः ॥’
 मेदस्थामाह ।
 ‘भेदो जा मण्डलाकारा ऋदवः किञ्चिदुन्नताः ।
 घोरज्वरपरीताश्च स्थूलाः स्निग्धाः सर्वेदनाः ।
 सम्मोहारतिसन्तापाः कश्चिदाभ्यो विनिस्तरेत् ॥’
 अस्थिमज्जागते प्राह ।
 ‘क्षुद्रा गात्रसमा रूक्षाश्चिपिटाः किञ्चिदुन्नताः ।
 मज्जस्था भ्रष्टसम्मोहवेदनारतिसंयुताः ॥
 अमरेणैव विद्वानि कुर्वन्त्यस्थीनि सर्वतः ।
 क्षिन्वन्ति मर्मधामानि प्राणानांशु हरन्ति ताः ॥’
 गात्रसमाः गात्रतुल्यावर्णाः । चिपिटाः चिपि-
 टाकाराः । मज्जाग्रहणेनास्थौऽपि ग्रहणं

मसूरि

तदाधारत्वात् । अतएवाग्रे भ्रमरेणैव विद्वानि कुर्वन्त्यस्यीनि सर्वत इति । मर्मधामानि मर्मस्थानानि ॥ * ॥ शुक्रगतामाह ।

‘पक्वाभाः पिङ्काः स्निग्धाः श्लक्ष्णाश्चात्यर्थ-
वेदनाः ।

स्निग्धारतिसम्प्लवदाहोन्मादसमन्विताः ॥
शुक्रगाया मसूर्यास्तु लक्ष्यानि भवन्ति हि ।
निर्दिष्टं केवलं चिह्नं जीवनस्तु न दृश्यते ॥’
पक्वाभाः पक्वाकाराः न तु पक्वाः । श्लक्ष्णाः
कीमलाः । निर्दिष्टं केवलं चिह्नं नत्वस्या-
श्चित्तुसा युक्ता यतो जीवनं न दृश्यते ।
सम्प्रापिता दोषहेतुं विना न भवन्ति । दोष-
मन्तरेण रसादिदुष्टेरभावादित्यत आह ।
‘दोषमिश्रास्तु सप्तेता द्रव्या दोषलक्षणेः ॥’
चर्मजामाह ।

‘कण्ठरोधार्यं तन्ना प्रलापारतिसंयुताः ।
दुश्चिक्षाः समुद्दिष्टाः पिङ्काश्चर्मसंज्ञिताः ॥’
रोमान्तिकामाह ।

‘रोमकूपोन्नतिसमा रागिण्यः कफपित्तजाः ।
कासारोचकसंयुक्ता रोमाश्च ज्वरपूर्विकाः ॥’
साध्याः प्राह ।

‘त्वग्गता रक्तगाश्चैव पित्तजाः श्लेष्मजास्तथा ।
श्लेष्मपित्तकृताश्चैव सुखसाध्या मसूरिकाः ।
इमा विनापि क्रियया प्रशाम्यन्ति शरी-
रिणाम् ॥’

त्वग्गता रसगताः ॥ * ॥ कष्टसाध्यतमाः प्राह ।
‘वातजा वातपित्तोत्था वातश्लेष्मकृताश्च याः ।
कष्टसाध्यतमास्तास्तु यत्नादेता उपचरेत् ॥’
असाध्याः प्राह ।

‘असाध्याः सन्निपातोत्थास्तासां वक्ष्यामि
लक्षणम् ।

प्रवालसदृशाः काश्चित् काश्चित्श्लेष्मफलोपमा ।
लोहजालसमाः काश्चित्तसीफलसन्निभाः ॥
आसां बहुविधा वर्णा जायन्ते दोषभेदतः ॥’
प्रवालसदृशा इत्यादि । आसां प्रवालजश्लेष्म-
लोहगुटिकातसीफलसादृश्यं वर्णेन । अनुक्त-
वर्णसंग्रहार्थमाह । आसां बहुविधा वर्णा
इति ॥ * ॥ अपराक्षासाध्याः प्राह ।

‘कासो हिक्का प्रमोहश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः ।
प्रलापारतिसृच्छाश्च लघ्ना दाहोऽतिघूर्णता ॥’
दाहस्थाने दौर्गन्ध्य इति च पाठः ।

‘मुखेन प्रसवेद्रक्तं तथा घ्राणेन चक्षुषा ।
कण्ठे घूर्धुरकं कृत्वा शसित्यत्यर्थदारुणम् ॥
मसूरिकाभिभूतस्य यस्मैतानि भिषग्वरेः ।
लक्षणानीह दृश्यन्ते न दद्यात्तत्र भेषजम् ॥’
मसूरिकास्वरिणमाह ।

‘मसूरिकाभिभूतो यो भृशं घ्राणेन निश्चसेत् ।
स भृशं त्यजति प्राणान् लघ्नात्तो वायुदूषितः ॥’
वायुदूषितः अपतानकादिवातव्याधिदूषितः ॥
मसूरिकाहेतुकं शोथविशेषमाह ।

‘मसूरिकान्ते शोथः स्यात् कूर्परे मणिवन्त्यके ।
तथासफलके वापि दुश्चिक्षुसः सुदारुणः ॥’

६५०

मसूरि

दुश्चिक्षुसः कष्टसाध्यः । दुःशब्दोऽत्र निषेधे
तेनासाध्य इत्येके ।

‘काश्चिद्विनापि यत्नेन सिध्यन्त्यास्तु मसूरिकाः ।
दृष्टाः श्लक्ष्णतराः काश्चित् काश्चित् सिध्यन्ति
वा नवा ॥

काश्चित्त्रैव तु सिध्यन्ति साध्यमानाः प्रयत्नतः ॥’
अथ मसूरिकायाश्चित्तुसा ।

‘मसूरिकायां कुठोक्ता लेपनादिक्रिया हिता ।
पित्तश्लेष्मविसर्पितक्रिया चात्र प्रशस्यते ॥
श्वेतचन्दनकल्कोक्तं हिलमोचीभवं द्रवम् ।
पिवेन्मसूरिकारम्भे नैव वा केवलं रसम् ॥’
हिलमोचिका श्राकविशेषः । हुरहुर इति
लोके ।

‘हे पञ्चमूल्यौ राक्षा च धातुशरीरं दुरालभा ।
सान्द्रतं धान्यकं सुस्तं जयेद्वातमसूरिकाम् ॥
मञ्जिष्ठा बहुपातुल्यशरीरोदुम्बरत्वचः ।
वातजायां मसूर्यां स्यात् प्रलेपः सद्यतो हितः ॥’
बहुपादतः ।

‘गुडूची मधुकं द्राक्षा मोरटं दाडिमैः सह ।
पाककाले प्रदातव्यं भेषजं गुडसंयुतम् ॥
तेन कुप्यति नो वायुः पाकं यान्ति मसूरिकाः ।
मसूरिकास्तु भुञ्जीत शालीन् सुज्ञान् मसूर-
कान् ॥

रसं मधुरमेवाद्यात् सैन्धवश्चात्यमात्रकम् ।
पटोलमूलं कथितं मोरटं सुरसं तथा ॥’
पटोलमूलं कथितमित्यत्र पटोलं कथितश्चैवेति
वा पाठः ।

‘आदावेव मसूर्यास्तु पित्तजायां प्रयोजयेत् ।
निम्बपर्पटकः पाठा पटोलश्चन्दनद्वयम् ॥
उशीरं कटुका धात्री तथा वासा दुरालभा ।
रघां पानं शुभं शीतसुत्तमं शर्करान्वितम् ।
मसूर्यां पित्तजायान्तु प्रयोक्तव्यं विजानता ॥
दाहं ज्वरे विसर्पे च ब्रूये पित्ताधिकेऽपि च ।
मसूर्यो रक्तजा नाशं यान्ति शोणितमोक्षणेः ॥
वासास्तुक्तकभूनिम्बत्रिफलेन्द्रयवासकम् ।
पटोलारिष्टकं वापि काययित्वा समाश्लिकम् ।
पिवेत्तेन प्रशाम्यन्ति मसूर्यः कफसम्भवाः ॥’
इन्द्रः इन्द्रयवः ॥ * ॥

‘शरीरोदुम्बरत्वग्भ्यां खदिरारिष्टजैर्जलेः ।
कफोत्थास्तु मसूरीषु लेपः पित्तोत्थितास्तु च ॥ * ॥
निम्बपर्पटकः पाठा पटोलः कटुरोहिणी ।
चन्दने हे उशीरश्च धात्री वासा दुरालभा ॥
एव निम्बादिकः कायः पीतः शर्करयान्वितः ।
मसूरी सर्वजां हन्ति ज्वरवीसर्पसंयुताम् ॥ * ॥
उत्थिता प्रविशेद्दया च तां पुनर्वाह्यतो नयेत् ।
काश्चनारखचः काथलाप्यचूर्णवचूर्णितः ॥’
ताप्यं सुवर्णमाश्लिकम् ।

‘धात्रीफलं समधुकं कथितं मधुसंयुतम् ।
मुखे कण्ठे ब्रूये जाति गण्डघार्थं प्रशस्यते ॥ * ॥
अक्षणोः सेकं प्रशंसन्ति गवेषुमधुकाम्बुना ।
गवेषुगवेषुका । गवक्षुया इति लोके ।
मधुकं त्रिफला मूत्रा दाह्यो लवक् नीलसुत्पलम् ।

मसूरि

उशीरलोभमञ्जिष्ठा प्रलेपाश्चोतने हिताः ।
नश्यन्त्यनेन दृग्जाता मसूर्या न भवन्ति च ॥
प्रलेपं चक्षुषोर्दद्याद्द्वारस्तु वल्कलेः ।
पञ्चवल्कलचूर्णेन क्लेदिनीमवधूनयेत् ।
भस्मना केचिदिच्छन्ति केचिज्जीमयरेणुना ॥
सुषवीपत्रनिर्यासं हरिद्राचूर्णसंयुतम् ।
रोमजज्वरसंयुक्तव्रणानां शान्तये पिवेत् ॥’
निर्यासं द्रवम् ॥ * ॥ अथ मसूरिकाभेदस्य
शीतलाया अधिकारः । तत्र शीतलाया रूप-
माह ।
‘देवा शीतलायाक्रान्ता मसूर्यैव हि शीतला ।
ज्वर एव तथा भूताधिष्ठितो विषमज्वरः ।
सा च सप्तविधा ख्याता तासां भेदान् प्रचक्षते ॥
ज्वरपूर्णा दृष्टस्फोटैः शीतला दृष्टती भवेत् ।
सप्ताहान्निसरत्वेष्टा सप्ताहात् पूर्णतां व्रजेत् ॥
ततस्तृतीये सप्ताहे शुष्यति खलति खयम् ।
तासां मध्ये यदा काचित् पाकं गत्वा स्फुटं
सवेत् ॥

तत्रावधूननं कुर्याद्वनगोमयभस्मना ।
निम्बसत्पत्रश्राव्याभिर्मन्त्रिकामपसारयेत् ॥
जलञ्च शीतलं दद्यात् ज्वरेऽपि न तु दापयेत् ।
स्थापयेत्तं स्थले पूते रम्ये रहसि शीतले ॥
नाशुचिः संस्पृशेत्तन् न च तस्यान्तिकं व्रजेत् ।
बहवो भिषजो नात्र भेषजं योजयन्ति हि ॥
केचित् प्रयोजयन्त्येव मतन्तेषामथ ब्रूवे ॥ * ॥
ये शीतलेन सलिलेन विपिष्य सन्धक्
चिञ्चाजबीजसहितं रजनीं पिवन्ति ।
तेषां भवन्ति न कदाचिदपीह देहे
पीडाकरा जगति शीतलिका विकाराः ॥
मोचारसेन सहितं सितचन्दनेन
वासारसेन मधुकं मधुकेन वाच ।
आदौ पिवन्ति सुमनाः खरसेन मिश्रं
ते नापुवन्ति भुवि शीतलिकाविकारान् ॥’
मोचारसेन कदलीस्तम्भजलेन । मधुकेन वाच
अथवा मधुना । आदौ पूर्वस्वरूपे ज्वरागमन-
मात्रे । सुमनाः खरसेन जातीपत्ररसेन ।
‘शीतलास्तु क्रिया कार्या शीतला रक्षया सह ।
बध्नीयान्निम्बपर्पाणि परितो भवनान्तरे ॥
कदाचिदपि नो कार्यमुच्छिद्यस्य प्रवेशनम् ।
स्फोटेष्वधिकदाहेषु रक्षारेणूत्करो हितः ॥
तेन ते शोषमायान्ति प्रपाकं न भजन्ति च ।
रक्षारेणूत्करः शुष्कगोमयभस्मचूर्णितः ॥
चन्दनं वासको सुस्तं गुडूची द्राचया सह ।
रघां शीतकषायस्तु शीतलाज्वरनाशनः ॥’
शीतकषायो हिमः ।
‘जपहोमोपहारैश्च दानस्वस्थयनार्चनैः ।
विप्रगोश्रमगौरीणां पूजनैस्तां समं नयेत् ॥
स्त्रोत्रञ्च शीतलादेयाः पठेत् शीतलिनोऽन्तिके ।
ब्राह्मणः अद्वया युक्तस्तेन शाम्यति शीतला ॥
स्कन्द उवाच ।
भगवन् ! देवदेवेश ! शीतलायाः स्तवं शुभम् ।
वक्तुमर्हस्यश्रेष्ठेण विस्फोटकभयापहम् ॥

मस्क

ईश्वर उवाच ।

नमामि शीतलां देवीं रासभस्यां दिगम्बरीम् ।
मार्जनीकलसोपेतां स्पर्शलङ्घितमस्तकाम् ॥
वन्देऽहं शीतलां देवीं सर्वरोगभयापहाम् ।
यामासाद्य निर्वर्तेत विस्फोटकभयं महत् ॥
शीतले शीतले चेति यो ब्रूयादाहपीडितः ।
विस्फोटकभयं घोरं क्षिप्रं तस्य प्रणश्यति ॥
यस्मात्सुदकमथ तु धृत्वा संपूजयेन्नरः ।
विस्फोटकभयं घोरं कुले तस्य न जायते ॥
शीतले ज्वरदग्धस्य पूतिगन्धगतस्य च ।
प्रनष्टचक्षुषः पुंसस्त्वामाहुर्जीवनौषधम् ॥
शीतले तनुजान् रोगान् वृणां हरसि दुस्तरान् ।
विस्फोटकविशीर्णानां त्वमेकाग्रतवर्षिणी ॥
गलगण्डग्रहा रोगा ये चान्ये दारुणा वृणाम् ।
त्वदनुधानमात्रेण शीतले यान्ति ते क्षयम् ॥
न मन्त्रो नौषधं किञ्चित् पापरोगस्य विद्यते ।
त्वमेका शीतले ! त्राणी नान्यां पश्यामि देव-
ताम् ॥

मृणालतनुसदृशीं नाभिद्वन्द्वसंस्थिताम् ।
यस्यां विचिन्तयेद्देवीं तस्य मृत्युर्न जायते ॥
अष्टकं शीतलादेया यः पठेन्नानवः सदा ।
विस्फोटकभयं घोरं कुले तस्य न जायते ॥
श्रोतव्यं पठितव्यं नरैर्भक्तिसमन्वितैः ।
उपसर्गविनाशाय परं स्वस्वयनं महत् ॥
शीतलाष्टकमेतद्धि न देयं यस्य कस्यचित् ।
दातव्यं हि सदा तस्मै भक्तिश्रद्धान्वितो हि
यः ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे काशीखण्डे शीतलाष्टक-
स्तोत्रं समाप्तम् ॥ इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे
चतुर्थो भागः ॥

मस्करिका, स्त्री, मशहरि । मशारि इति भाषा ।
यथा—

“दंष्ट्रांश्च मशकांश्चैव वर्षाकाले निवारयेत् ।
मस्करिकाभिः प्रावृत्य मशशायिनमच्युतम् ॥”

इति पाद्मे क्रियायोगसारे १२ अध्यायः ॥

मस्करी, स्त्री, (मस्कर + स्त्रियां ङीष् ।) पाप-
रोगः । इति मेदिनी । रे, २०१ ॥ स तु वसन्त-
रोग इति प्रसिद्धः । चिह्नम् । रक्तचिह्नम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मस्कणं, त्रि, (सम्बन्धोति दीप्यते इति । ऋणु दीप्तौ
+ इगुपधेति कः । एषोदरादित्वात् साधुः ।)
अकर्कशम् । स्निग्धम् । इति मेदिनी । णे, ७० ॥
(यथा, रघुवंशटीकारम्भे मस्किनायः ।

“करुणामस्कणैः कटाक्षपातैः

कुसुमाम्बु ! क्लृप्तार्थसार्धवाहम् ॥”)

मस्कणा, स्त्री, (मस्कण + स्त्रियां टाप् ।) उमा ।
इति मेदिनी । णे, ७० । मसीना इति भाषा ॥

मस्क, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-
आत्म-सक-सेट् ।) दन्त्यमध्य इति दुर्ग-
सिंहः । क्षिप्रं संयोगादेलोपे मक् । मस्कन्त्य-
मध्य इत्येके । क्षिप्रं संयोगान्तलोपे मट् । उ,
मस्कते । इति दुर्गादासः ॥

मस्कः

मस्करः, पुं, (मस्कते गच्छत्यनेनेति । मस्क +
बाहुलकादरः । यद्वा, मकर + “मस्करमस्क-
रिणौ वेणुपरिवाजकयोः ।” ६ । १ । १५४ । इति
सुट् निपात्यते । इति काशिका ।) वंशः । इत्य-
मरः । २ । ४ । १६१ ॥ रत्नवंशः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मस्करी, [न] पुं, (मस्कते इतस्ततो गच्छत्यनेनेति ।
मस्क + बाहुलकादरः । मस्करो दण्डः सोऽ-
स्यस्येति । मस्कर + इनिः । यद्वा, मा कर्तुं
कर्मे निषेडुं शीलमस्य । “मस्करमस्करिणौ
वेणुपरिवाजकयोः ।” ६ । १ । १५४ । इति
इनिर्निपात्यते ।) भिक्षुः । इत्यमरः । २ । ७ ।
४७ ॥ (यथा, भट्टिकाये । ५ । ६३ ।
“अधीयन्नात्मविद्विद्यां धारयन् मस्करिव्रतम् ।
वदन् बह्वल्लिस्फोटं भूक्षेपश्च विनोक्तयन् ॥”)
चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मसुज, ओ श टु औ स्नाने । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-अक०-अनिट् ।) दन्त्य-
मध्यः क्षिप्रं संयोगादिलोपे मक् । ओ, मयः ।
श, मञ्जती मञ्जन्ती । टु, मञ्जयुः । अमाङ्गीत् ।
स्नायतेऽनेनेति स्नानमिह जलान्तःप्रवेशः ।
मञ्जति प्रस्तरौ जले । इति दुर्गादासः ॥
मस्तं, स्त्री, (मस्यते परिमीयते । मस् परिमाणे +
क्तः ।) मस्तकम् । इति द्विरूपकोषः ॥ (यथा,
अमरटीकायां मनुष्यवर्गः । ६५ । रघुनाथ-
चक्रवर्तिष्ठतञ्जोक्तः ॥

“दण्डकमण्डलुमण्डितहस्तः

सुललिततिलकविभूषितमस्तः ॥”)

मस्तकः, पुं, स्त्री, (मस्यते परिमीयते । मस्
+ “इच्छिभ्यां तक्तन् ।” उणा० ३ । १४८ ।
इत्यत्र । “बाहुलकात् मस्यतेरपि तक्तन् ।”
इत्युल्लङ्घितोक्ता तक्तन् ।) प्रधानाङ्गम् । भाषा
इति भाषा ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १४ ।
७८ ।

“विभ्रतुं क्लेशमवाप्नोति सोऽप्येवं शिरसा
शिराम् ।

स्तुत्त्वामोऽहर्निशं भारपीडायथित-

मस्तकः ॥”)

तत्पर्यायः । उत्तमाङ्गम् २ शिरः ३ शीर्षम् ४
मूर्ध्ना ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥ सुष्ठुम् ६
शिरम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ वराङ्गम् ८ ।
इति जटाधरः ॥ कम् ९ पुण्ड्रम् १० मौलिः ११
कपालम् १२ केशभूः १३ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (मस्तम् १४ । इति द्विरूपकोषः ।)
तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—

“कृत्वाकारैः शिरोभिस्तु वृषा निम्नशिरा धनी ।
क्षिपिटेक्ष पितुर्मृत्युर्गवाद्याः परिमण्डलैः ॥
घटमूर्ध्ना पापरुचिर्धनादौ परिवर्जितः ॥”

इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

मस्तके अधोमुखसहस्रदलकमलमस्ति तत्
कर्णिकायां परमात्मा तिष्ठति । यथा । स्वाङ्गे
उत्तानौ करौ कृत्वा सोऽहमिति जीवात्मानं

मस्तु

हृदयस्थं दीपकलिकाकारं मूलाधारस्थकुल-
कुण्डलिन्या सह सुसम्भावर्तना मूलाधारस्थाधि-
ष्ठानमणिपूरानाहतविशुद्धाश्चाख्यष्टचक्राणि
भित्त्वा शिरोऽवस्थिताधोमुखसहस्रदलकमल-
कर्णिकान्तार्गतपरमात्मनि संयोज्येत्यादि तन्म-
सारः ॥ तथा च ।

“सुसम्भावर्तना सोऽहमिति मन्त्रेण योजयेत् ।
सहस्रारे शिरःस्थाने परमात्मनि देशिकः ॥”

इति गौतमीयतन्त्रम् ॥

मस्तकस्नेहः, पुं, (मस्तकस्य स्नेहः ।) शिरो-
मञ्जा । यथा,—

“गोदन्तु मस्तकस्नेहो मस्तिष्को मस्तुलुङ्गकः ॥
इति हेमचन्द्रः । ३ । २८६ ॥

मस्तकाख्यः, पुं, (मस्तकमिति आख्या यस्य ।)
वृक्षशिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मस्तदारु, स्त्री, (मस्तं मस्तकमिव उच्यं दारु ।)
देवदारु । इति भावप्रकाशः ॥

मस्तमूलकं, स्त्री, (मूलमेव मूलकं स्वार्थे कन् ।
मस्तस्य मूलकम् ।) शिरोऽधः । इति शब्द-
चन्द्रिका । षाड् इति भाषा ॥

मस्तिष्कं, स्त्री, (मस्तं मस्तकं इत्यति स्वाधार-
त्वेन प्राप्नोतीति । इष गतौ + कः । एषोदरा-
दित्वात् साधुः ।) मस्तकभववृत्ताकारस्नेहः ।
मगज इति पारस्यभाषा ॥ तत्पर्यायः । गोर्ध्नु
२ । इत्यमरः । ३ । ६ । ६५ ॥ गोदम् ३ मस्तक-
स्नेहः ४ मस्तुलुङ्गकः ५ । इति हेमचन्द्रः ।
३ । २८६ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १६३ । १ ।
“यस्यां शीर्षस्थं मस्तिष्कान्जिज्ञाया विवृष्टामि
ते ॥”)

मस्तु, स्त्री, (मस्यति परिणमतीति । मस् +
“सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्जुप्रिभ्यस्तुन् ।”
उणा० १ । ७० । इति तुन् ।) दधिभव-
मण्डम् । दधिर मात् इति भाषा ॥ इत्यमरः ।
२ । ६ । ६४ ॥ दधिजलम् । द्विगुणवारियुतं
दधि । अस्य गुणाः ।

“उष्णान्नं रुचिपित्तदं श्रमहरं बल्यं कषायं सरं
सुक्तिच्छन्दकरं लघोदरगदनीहार्शसां नाश-
नम् ।

श्रोतःशुद्धिकरं कफानिलहरं विष्टम्भशूलापहं
पाण्डुश्वासविकारगुल्मशमनं मस्तु प्रशस्तं लघु ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“मस्तु क्लमहरं खल्वं लघु सुक्ताभिलाषकम् ।
श्रोतोविशीधनं क्वादि कफलघ्णाविलापहम् ॥
अवृष्यं प्रीयनं शीघ्रं भिनत्ति मलसंयमम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मस्तुलुङ्गः, पुं, (मस्तु इव लिङ्गं सादृश्यमस्य ।
एषोदरादित्वात् इकारस्य उकारः ।) मस्ति-
ष्कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते
स्त्रुचस्थाने २३ अध्याये । “भिन्ने वा शिरःकपाले
यत्र मस्तुलुङ्गदर्शनं त्रिदोषलिङ्गप्रादुर्भावः
कासश्वासौ वा यस्येति ॥”)

मस्तुल्लङ्गकः, पुं, (मस्तुल्लङ्ग + खार्थे कान् ।) मस्तुल्लङ्गम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८६ ॥
 मह, पूजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) महति । इति दुर्गादासः ॥
 मह, इ क त्विधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) इ क, मंहयति । त्विधि दीप्ती । इति दुर्गादासः ॥
 मह, इ ड वृद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) इ, मंहयते । ड, मंहते । इति दुर्गादासः ॥
 मह, तु क पूजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) महयति । इति दुर्गादासः ॥
 महः, पुं, (मह्यते पूज्यतेऽस्मिन्निति । मह + "पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण" ३ । ३ । ११८ । इति घः । मह + अच् इत्युज्ज्वलदत्तः । ४ । १८८ ।) उत्सवः । इत्यमरः । १ । ७ । १८८ ॥ (यथा, माघे । ६ । १६ ।
 "न खलु दूरगतोऽप्यतिवर्त्तते महमसाविति बन्धुतयोदितैः ॥"
 मह्यते पूज्यते इति ।) तेजः । इति मेदिनी । हे, ७ ॥ यज्ञः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । ७१ । १८ ।
 "तस्मात्प्राष्टि राजानः सर्वे शक्रं सुहायुताः । महैः सुरैश्चमर्चन्ति वयमग्रे च मानवाः ॥") महिषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (त्रि, महत् । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६१ । ८ ।
 "महे वृणते नायं त्वत् ॥"
 "महे महति ।" इति तज्ज्ञाये सायनः ॥) महः, [स] स्त्री, (मह्यते पूज्यतेऽस्मिन्निति । मह + "सर्वधातुभ्योऽसुन् ।" उणा० ४ । १८८ । इति असुन् ।) उत्सवः । (मह्यते पूज्यते इति । मह + असुन् ।) तेजः । इति मेदिनी । से, ३० ॥ (यथा, रघुटीकारम्भे मत्तिनाथः ।
 "अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमचिन्त्यवेभवम् । तं नरं वपुषि कुञ्जरं सुखे मन्त्रे किमपि तुन्दिलं महः ॥"
 मह्यन्ते पूज्यन्ते देवादयोऽस्मिन्निति । मह + असुन् ।) यज्ञः । इति शब्दरत्नावली ॥ (उदकम् । इति निघण्टुः । १ । १२ ॥ पूज्यमाने, चि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २० । ६ ।
 "जिज्ञा मे भद्रं वाङ्महो मनो मनुः स्वरात् भामः ॥"
 "वाक् वागिन्द्रियं महः पूज्यमानास्तु ।" इति तज्ज्ञाये महौघरः ॥ महति । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २३ । १६ ।
 "महो राये तसुत्वा समिधौमहि ।" "महो महते राये धनाय ।" इति तज्ज्ञाये सायनः ॥ महकः, पुं, (महः कायति प्रकाशयतीति । महस् + क + कः । एषोदरादिवात् साधुः ।) बहुकामोदः । इति जटाधरः ॥

महत्, स्त्री, (मह् + अति । निपातितश्च ।) राज्यम् । इति मेदिनी । वे, १४० ॥ (यथा, छान्दोग्योपनिषदि । ५ । २ । ४ ।
 "अथ यदि महज्जगमिवेदमावास्यायां दीक्षिता पौर्णमास्या रात्रौ इत्यादि ॥" ब्रह्म । यथा, महाभारते । ३ । ३१२ । ४४ ।
 "सुतेन श्रोत्रियो भवति तपसा विन्दते महत् ॥" उदकम् । इति निघण्टुः । १ । १२ ॥) महत्, त्रि, (मह्यते पूज्यतेऽसौ इति । मह् + "वर्त्तमाने एषदृष्टव्यमहज्जगच्छटवच् ।" उणा० २ । ८४ । इति अतिः निपात्यते ।) महान् । महती । वङ् । इति मेदिनी । ते, १४० ॥ तत्पर्यायः । विशङ्कटम् २ एधु ३ दृष्टत् ४ विशालम् ५ एधुलम् ६ वङ् ७ उर ८ विपुलम् ९ इत्यमरः । २ । १ । ६० ॥ पुलम् १० विस्तीर्णम् ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ । १२ । ४० ।
 "तस्मिन् रामशरोत्तले वले महति रत्नसाम् ॥") तद्देशिकपर्यायः । ब्रह्मः २ ऋष्यः ३ दृष्टत् ४ उचितः ५ तवसः ६ तविषः ७ महिषः ८ अश्वः ९ ऋषुचाः १० उचाः ११ विहायाः १२ यज्ञः १३ ववत्तिथः १४ विवचसे १५ अम्भुः १६ माहिनः १७ गभीरः १८ ककुहः १९ रभसः २० ब्राधनः २१ विरपुः २२ अङ्गुतमः २३ वंछिष्ठः २४ वर्हिषत् २५ । इति पञ्चविंशतिर्भेदनामानि । इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥ * ॥ (प्रकृते-रायोविकारः । यथा, सांख्यसूत्रम् । १ । ६१ ।
 "सत्त्वजस्तमसां सामावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारः ॥" इति ॥) मह-च्छब्दस्य शब्दादिशब्दविशेषाणां पूर्णं प्रयोग-निषेधो यथा,—
 "शब्दे तैले तथा मांसं वेद्ये ज्योतिषिके द्विजे । यात्रायां पथि निद्रायां महच्छब्दो न दीयते ॥" इति भट्टिप्रथमखर्गोपचतुर्थश्लोकटीकायां भरतः ॥
 महती, स्त्री, (महत् + डीष् ।) वल्लकीभेदः । इति मेदिनी । ते, १४० ॥ नारदवीणा । दृष्टत्-प्रमाणा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, शिशुपालवधे । १ । १० ।
 "स्तुटीभवदयामविशेषमर्चना-मवेक्षमाणं महतीं सुहृद्भुङ्क्षुः ॥") दृष्टत् । वार्त्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुश-द्वीपस्थनदीविशेषः । यथा, मात्स्ये । १२१ । ७४ ।
 "महती सप्तमी प्रोक्ता पुनश्चैता धृतिः स्मृता । अन्यास्ताभ्योऽपि सञ्जाता शतशोऽथ सह-स्रः ॥"
 पारिपात्रनिर्गतनदीविशेषः । यथा, मात्स्ये । ११३ । २३—२४ ।
 "वर्णांशा चन्दना चैव कोवेरी महती तथा । पारा चर्मण्वती पुष्या विदुषा वेणुमत्यपि । शिप्रा ह्यवन्ती कुन्ती च पारिपात्राश्रिताः स्मृताः ॥")

महतीद्वादशी, स्त्री, (महतीति ख्याता द्वादशी ।) अवणद्वादशी । यथा,—
 "मासि भाद्रपदे शुक्ले द्वादशी अवणान्विता । महती द्वादशी ज्ञेया उपवासे महाफला ॥" इति गारुडे १४१ अध्यायः ॥
 महत्तत्त्वं, स्त्री, (महत् तत् तत्त्वचेति ।) चतुर्विंशतितत्त्वान्तर्गतद्वितीयतत्त्वम् । तत्तु प्रकृते-रुत्पन्नम् । समष्टिबुद्धिस्वरूपम् । तत्तुपर्यायः । यथा,—
 "महानात्मा मतिर्विष्णुर्जिह्वाः शम्भुश्च वीर्य-वान् । बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च तथा ख्यातिर्धृतिः स्मृतिः । पर्यायवाचकैः शब्दैर्महानात्मा विभायते । तं जानन् ब्राह्मणो विद्वान् प्रमोहं नाधि-गच्छति ॥" इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥ अपि च ।
 "एका नृत्तिस्रयो भागा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । सविकारात् प्रधानास्तु महत्तत्त्वं प्रजायते ॥ महानिति यतः ख्यातिर्लोकानां जायते सदा । अहङ्कारश्च महतो जायते मानवर्द्धनः ॥" इति मात्स्ये २ अध्यायः ॥
 महत्तरः, पुं, स्त्री, (अयमनयोरतिशयेन महान् । महत् + तरप् ।) शूद्रः । यथा,—
 "शूद्रः स्यात् पादजो दासो ग्रामकूटो मह-तरः ।" इति चिकित्सकशेषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५ । ३४ ।
 "केनायं रचितोऽनेति सोऽष्टच्छ महत्तरान् । ते च न्यवेदयंस्तस्मै कर्तारं तिलकस्य माम् ॥") अतिशयमहति, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १६६ । ५६ ।
 "ददर्श भृशदुर्दृशं सर्वदेवेरभिष्टुतम् । अणीयांसमग्न्यश्च दृष्ट्वाश्च महत्तरम् ॥") महत्त्वं, स्त्री, (महत् + त्व ।) महतो भावः । यथा, भाषापरिच्छेदे ।
 "महत्त्वं षड्विधं हेतुरिन्द्रियं करणं मतम् ॥" "महत्त्वं षड्विधं इति । द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वं समवायसम्बन्धेन कारणम् । द्रव्यसमवेतानां शुण्कर्मसामान्यानां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवाय-सम्बन्धेन । द्रव्यसमवेतसमवेतानां रूपत्वादीनां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायसम्बन्धेन द्वार-णम् ॥" इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥ (श्रेष्ठत्वं । यथा, रामायणे । १ । १ । १०१ ।
 "जनश्च शूद्रोऽपि महत्त्वमीयात् ॥" "महत्त्वं श्रेष्ठम् ॥" इति तट्टीका ।) महर्लोकः, पुं, (महश्चासौ लोकश्चेति । कर्म-धारयः ।) भूरादिसप्तलोकान्तर्गतचतुर्थलोकः यथा,—
 "भूमवः सर्महश्चैव जगश्च तप एव च । सत्यलोकश्च सप्तैते लोकस्तु परिकीर्तिताः । चतुर्मुखदिनस्थान्ते जगदेतच्चराचरम् ॥"

महसं

६५३

महाका

महाका

तदा हि दह्यते सर्वं त्रैलोक्यं भूर्भुवः ।
जगं प्रयान्ति तापार्ता महर्लोकनिवासिनः ॥
इति बह्विपुराणम् ॥
“चतुर्थे तु महर्लोके तिष्ठन्ते कल्पवासिनः ॥”
इति देवीपुराणम् ॥
महर्षभौ, स्त्री, (महती चासौ ऋषभौ चेति
कर्मेधारयः ।) कपिकच्छुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
महर्षिः, पुं, (महंश्चासौ ऋषिश्चेति ।) आसादिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य व्युत्पत्त्यादियथा,—
“ऋषिर्हि सागतो धातुर्विदासत्यतः श्रुतेः ।
एष सन्निचयो यस्माद् ब्राह्मणश्च ततस्त्वृषिः ॥
विवृत्तिसमकालं बुद्ध्या यत्किञ्चिद्विषयम् ।
ऋषते परमं यस्मात् परमर्षिततः स्मृतः ॥
गत्यर्थाद्विषयतोर्नामनिर्वृत्तिकारणम् ।
यस्मादेष स्वयम्भूतस्तस्माच्च ऋषिता मता ॥
तेनेश्वराः स्वयम्भूता ब्रह्मणो मानसाः सुताः ।
विवर्द्धमानैस्त्वेवं महां परितः परः ॥
यस्माद्विषयः परत्वेन महंस्तस्मान्महर्षयः ।
इश्वराणां सुतास्तेषां मानसाश्चौरसाश्च वै ॥
ऋषयस्तत्परत्वेन भूतादिऋषयस्ततः ।
ऋषिपुत्रा ऋषीकास्तु मैथुनाद्भवेभ्यश्च ॥
परत्वेनर्षयस्ते वै भूतादिऋषिकास्ततः ।
ऋषीकाणां सुता ये वै विज्ञेया ऋषिपुत्रकाः ॥
श्रुत्वा ऋषं परत्वेन नाम तस्मात् श्रुतर्षयः ।
अयत्तात्मा महानात्मा हङ्कारात्मा तथैव च ॥
भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च तेषां ज्ञानमुच्यते ।
इत्येवमधिजात्यस्तु पञ्च तान् नामभिः शृणु ॥
भृगुर्मरीचिरत्रिचञ्च अङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।
मनुर्दक्षो वशिष्ठश्च पुलस्त्यश्चेति ते दश ॥
ब्रह्मणो मानसा ह्येते उत्पन्नाः स्वयमीश्वराः ।
परत्वेनर्षयस्तस्माद्भूतास्तस्मान्महर्षयः ॥”
इति मात्स्ये १२० अध्यायः ॥
महर्लोकः, पुं, (महतः स्त्रीरक्षादिरूपान् विपु-
लान् भारानित्यर्थः लाति शृङ्गातीति । ला +
“आतोऽनुपसर्गः कः ।” ३ । २ । ३ । इति
कः । ततः स्वार्थे कन् । यद्वा, महान्तं चरित्र-
गुणं लक्षति आखादयतीति । लक् आखादने +
अच् ।) अन्तःपुररक्षकः । तत्पर्यायः । सौवि-
दक्षः २ कच्छुकी ३ स्थापत्यः ४ सौविदः ५ विदाङ्कः
६ । इति जटाधरः ॥ सौविदक्षकः ७ अन्त-
र्वेशिकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
महर्लोकः, पुं, (महान्तं चरित्रगुणं लिखतीति ।
महत् + लिख + कः । एषोदरादिवात् साधुः ।)
अन्तःपुररक्षकः । खोजा इति भाषा ॥ तस्य
लक्षणं यथा,—
“सुष्कशून्योऽनुपस्थो यः स्त्रीस्वभावो मह-
र्लोकः ॥”
इति शब्दमाला ॥
महसं, स्त्री, (महते पूज्यतेनेनेति । मह +
“अत्यविचमितामिनमीति ।” उणा० ३।११० ।
इति असच् ।) ज्ञानम् । प्रकारः । इत्युणादि-
कोषः ॥

महा, स्त्री, (महते पूज्यते इति । मह + च ।
स्त्रियां टाप् ।) गोपवल्ली । इति शब्दचन्द्रिका ।
गोरक्षचाकुलिया इति भाषा ॥ स्त्रीगवी ।
इति शब्दरत्नावली ॥
महाकच्छः, पुं, (महान् विपुलः कच्छो जल-
प्रायदेशोऽस्य ।) समुद्रः । वरुणः । इति
मेदिनी । क्, ६ ॥ पर्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥
महाकण्टकिनी, स्त्री, (महती चासौ कण्टकिनी
चेति ।) विश्वसारकम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
फणिमनसा इति भाषा ॥
महाकन्दः, पुं, (महंश्चासौ कन्दश्चेति ।)
रसोनकः । इत्यमरः । २ । ४ । १४८ ॥ मूल-
कम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चाणक्यमूलकम् ।
रक्तलघुनम् । राजपलायः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
महाकपित्थः, पुं, (महंश्चासौ कपित्थश्चेति ।)
विश्वरुचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
महाकरञ्जः, पुं, (महंश्चासौ करञ्जश्चेति ।)
करञ्जविशेषः । वड् करञ्जा इति भाषा ॥ तत्
पर्यायः । वड्गम्या २ हस्तिचारिणी ३ उद-
कीर्णः ४ विषज्ञो ५ काकज्ञो ६ मदहस्तिनी ७
शारङ्गेष्टा ८ मधुमती ९ रसायनी १० हस्ति-
रोहणकः ११ हस्तिकरञ्जकः १२ सुमनाः १३
काकभाण्यो १४ मधुमत्ता १५ । अस्य गुणाः ।
तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । विषकण्डू-
विचर्चिकाकुलत्वगुदोषघ्ननाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥
महाकर्णिकारः, पुं, (महंश्चासौ कर्णिकारश्चेति ।)
आरम्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥
महाकायः, पुं, (महान् कायोऽस्य ।) नन्दी ।
स च शिवद्वारपालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १५० । २४ ।
“नन्दीश्वरो महाकायो ग्रामणीर्वृषभध्वजः ॥”)
हस्ती । इति केचित् ॥ (महान् कायः शरीर-
मिति ।) दहत् शरीरम् । तद्वति, त्रि । (यथा,
महाभारते । १ । १५६ । ३२ ।
“महाजवं महाकायं महामायमरिन्दमम् ॥”
स्त्रियां टाप् । कुमारानुचरमाह्वयविशेषः ।
यथा, महाभारते । ६ । ४६ । २४ ।
“रोहिताक्षी महाकाया हरिपिण्डा च
भूमिप ! ॥”)
महाकार्तिकी, स्त्री, (महती चासौ कार्तिकी
चेति ।) रौहिणीनक्षत्रयुक्ता कार्तिकी-
पूर्णिमा । यथा,—
“प्राजापत्यं यदा ऋक्षं तथैतस्यां नराधिप ! ।
सा महाकार्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥”
इति पाद्मे २ खण्डे ३ अध्यायः ॥
महाकालः, पुं, (महंश्चासौ कालश्चेति ।) विष्णु-
स्वरूपाखण्डदण्डायमानसमयः । यथा । कालो
घटवान् महाकालत्वात् । इति सिद्धान्त-
लक्षणम् । महादेवः । (तन्निर्गुण्यथा महा-
निर्वाणतन्त्रे । ४ । ३१ ।

“कलनात् सर्वभूतानां महाकालः प्रकीर्तितः ।
महाकालस्य कलनात् त्वमाद्या कालिका
परा ॥”)
प्रमथगणविशेषः । इति मेदिनी । ले, १५६ ॥
(उज्जयिनीस्य शिवलिङ्गविशेषः । यथा, कथा-
सरित्सागरे । ११ । ३१—३२ ।
“अस्तीहो जयिनी नाम नगरी भूयणं सुवः ।
हसन्तीव सुधाधौतेः प्रासादैरमरावतीम् ॥
यस्यां वसति विश्वेशो महाकालवपुः स्वयम् ।
श्रियिनीकृतकेलासनिवासव्यसनो हरः ॥”
तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३।२२।४७ ।
“महाकालं ततो गच्छेत् नियतो नियताग्रजः ।
कोटितीर्थसुपसृष्ट्य हयमेधफलं लभेत् ॥”)
जताविशेषः । माकाल इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । उरुकालः २ किम्पाकः ३ काक-
मर्दकः ४ । इति रत्नमाला ॥ काकमर्दः ५
देवदालिका ६ दाला ७ दालिका ८ जलङ्गः ९
घोषकाकतिः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
“अन्तर्मलिनदेहेन बहिराज्ञादकारिणा ।
महाकालफलेनेव कः खलेन न बधितः ॥”
इत्युद्भटः ॥)
शिवपुत्रविशेषः । तस्य जन्मवृत्तान्तं यथा,—
श्रीदेवा ऊचुः ।
“एष वैश्वानरः श्रीमान् भूरितेजोमयो बली ।
महामैथुनवीजन्तु त्वत्तेजः संयह्यति ॥
इत्युक्त्वा त्रिदशाः सर्वे वीतिहोत्रं पुरःस्थितम् ।
तस्मै निदेशयामासुः सम्भवे सर्वदेवते ॥
ततः यदुज्जं स्वं रेतो वादिते दहनानने ।
उत्सर्ज्य महाबाहुर्महामैथुनकारणम् ॥
अमावस्यस्यैवमानस्य तेजसः शशभृद्वतः ।
अयुद्धयमतिस्वल्पं गिरिप्रस्थे पपात ह ॥
तयोः कारणयोः सद्यः संभूतौ शङ्करात्मजौ ।
एकौ भृङ्गसमः क्षणो भिन्नाञ्जननिभोऽपरः ॥
भृङ्गो तस्य तदा ब्रह्मा नाम भृङ्गीति चाकरोत् ।
महाक्षयैकरूपस्य महाकालेति लोकभृत् ॥
ततस्तौ पालयामास शङ्करः प्रमथोत्करैः ।
अपर्णया चापि तथा क्रमात्तावद्विहितौ ॥
प्रवृद्धौ तौ महात्मानौ हरौमाप्रतिपालितौ ।
क्रमाद्गणेशौ कृत्वा तौ हरौ द्वारि न्ययो-
जयत् ॥”
इति कालिकापुराणे ४५ अध्यायः ॥
तस्य वानरमुखकारणं जन्मान्तरञ्च यथा,—
“अथैकदोमया साह्वं निगूढे रतिमन्दिरे ।
नम्राकरोन्महादेवो मोदयुक्तो रतिप्रियः ॥
यदा सा नर्मणे याता गौरी स्मरहरान्तिकम् ।
तदा भृङ्गमहाकालौ द्वास्तौ द्वारि प्रतिष्ठितौ ॥
नर्मनावसाने सा देवी सुतधम्मिन्नबन्धना ।
ग्रन्थिहीनगलद्गात्रा वस्त्रमालम्बा पाणिना ॥
यस्तद्वारा गन्धपुष्पैराकुलेर्नातिशोभना ।
विलुप्तकुङ्कुमा दृष्टदृष्टनच्छदविभम्बा ॥
निःस्वता रतिसङ्केतशालाया जलजानना ।
इंशदाघूर्णनयना निचिता स्वेदबिन्दुभिः ॥

महाका

तां निःसरन्तीं सहसा तथाभूतामनिन्दिताम् ।
अयोग्यां वीक्षितुं चान्येष्टं वधजन्ते प्रियम् ॥
दृष्टुमुर्मात्मानौ नातिदृष्टात्ममानसौ ।
भङ्गी चापि महाकालः प्राप्ताकालश्च कोपतः ॥
दृष्ट्वा तौ मातरं दीनौ तदा भूतावधोमुखौ ।
चिन्ताञ्चाजगत्सुखीनां निश्चिन्तसुखमम् ॥
तौ पश्यन्तां तदा देवी ददर्श हिमवतसुता ।
चुकोप च तदापर्णा वाक्चक्षेतदुवाच ह ॥
एवंभूतान् मां कस्मादसम्बद्धामपश्यताम् ।
भवन्तौ तनयौ शुद्धौ ह्रीर्मर्यादाविवर्जितौ ॥
तस्मादिमाममर्यादां भवन्तौ निरपन्नयौ ।
अकुर्वतां ततो भूयाद्भवतोर्जन्म मानुषे ॥
मानुषीं योनिमासाद्य मातुरीचणदोषतः ।
भविष्यतो भवन्तौ तु शाखाद्वयसुखौ सुवि ॥
इति तावुमया शम्भो हरपुत्रौ मच्चामतौ ॥
“अधोमया समं देवो वियता चन्द्रशेखरः ।
आजगाम तदा गच्छन् प्रासादं प्रति तं वृषः ॥
दृष्ट्वा चरन्तीं तामुमायाः सदृशीं गुणैः ।
सर्वलक्षणसम्पूर्णां माधवस्येव माधवीम् ॥
तां दृष्ट्वा न्यगददेवीं गौरीं वृषभकेतनः ।
स्मितप्रसन्नवदनः प्रहसन्निव भाविनीम् ॥

ईश्वर उवाच ।

इयं ते मानुषी मूर्तिः प्रिये तारावतीति या ।
भङ्गीमहाकालयोस्ते जन्मने विहिता खयम् ॥
त्वत्तो ह्यन्यकान्तोऽहं नान्यां गन्तुमिहोत्सहे ।
त्वमिदानीं खयं चास्यां मूर्त्त्यां प्रविश

भाविनि ! ॥

तत उत्पादयिष्यामि महाकालश्च भङ्गिणम् ॥
श्रीदेवुवाच ।

ममैव मानुषी मूर्तिरियं वृषभकेतन ! ।
विश्रामि तेन वचनादुत्पादय सुतद्वयम् ॥
प्रविवेश ततो देवी खयं तारावतीतनौ ।
महादेवोऽपि तस्यान्तु कामार्थं समुपस्थितः ॥
ततः सापर्णयाविष्टा देवी तारावती सती ।
कामयानं महादेवं खयमेवाभजन्नुदा ॥
तस्मिन् कालेऽभवद्गर्भः कापाली चास्थिमाल-

धृक् ।

कामावसाने तस्यान्तु सद्यो जातं सुतद्वयम् ।
अभवत्प्रपञ्चार्ण ! तथा शाखान्दगाननम् ॥

इति कालिकापुराणे ४६—४८ अध्यायाः ॥
वाणसुरस्य महाकालत्वं यथा,—

वृषय ऊचुः ।

“कथितो भवता सर्गः संशया अपि प्रातिताः ।
त्वत्प्रसादान्महाभाग ! कृतकत्वा वयं गुरो ! ॥
भूयश्च श्रोतुमिच्छामो वयमेतद्विजोत्तम ! ।
कोऽन्यो भङ्गी महाकालो जातौ वेतालभैरवौ ॥
वेतालश्च महाकालं भैरवं भङ्गिणं तथा ।
शृणु मे द्विजप्रार्थन ! कथमेषां चतुष्टयम् ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

तुवं गते महाकाले मानुषस्ये च भङ्गिणि ।
वेतालभैरवाख्ये च तथाभूते द्विजोत्तमाः ॥
वरलब्धे च वेताले भैरवे तेन संगते ।

महाका

अन्वकं तपसा युक्तं भङ्गिणश्चाकरोद्वरः ॥
अन्वकस्तु हरं पूर्वं विरुध्यापदमागतः ।
पश्चाद्वरं समाराध्य पुत्रोऽभूत्तस्य सोऽसुरः ॥
भङ्गिस्तेहादभङ्गिणं तं संज्ञया चाकरोद्वरः ।
स्नेहेन तु महाकालं वाणं वलिसुतं हरः ॥
विष्णुना च्छिन्नवाहुं तं महाकालमथाकरोत् ।
एवं सुनिवरास्तेषां संजातश्च चतुष्टयम् ॥
वेतालो भैरवो भङ्गी महाकालेऽनुक्रमात् ॥”

इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥*

तस्य ध्यानादि यथा,—
“महाकालं यजेद्देव्या दक्षिणे धूम्रवर्णकम् ।
विभक्तं दण्डखट्वाङ्गौ दंष्ट्राभीममुखं शिशुम् ॥
व्याघ्रचर्मोदृतकटिं तुन्दिलं रक्तवाससम् ।
त्रिनेत्रमूर्द्धकेऽश्वसुखमालाविभूषितम् ॥
जटाभारलसच्चन्द्रखण्डसुगं ज्वलन्निभम् ॥
तथा च कुमारकीर्ण्ये ।

देव्यास्तु दक्षिणे भागे महाकालं प्रपूजयेत् ।
हुं ह्रीं यां रां लां वां क्रौं महाकालभैरव
सर्वविघ्नान्नाशय नाशय ह्रीं श्रीं फट् स्वाहा ।
इत्यनेन पाद्यादिभिराराध्य चित्तपयित्वा मूलेन
देवीं पञ्चोपचारेः पूजयेत् । तथा च काली-
तन्त्रे ॥

महाकालं यजेद्यत्नात् पश्चाद्देवीं प्रपूजयेत् ।
कालीकल्पे ।
कवचं चतुर्ं समुह्य यां रां लां वाश्च क्रौन्ततः ।
महाकालभैरवेति सर्वविघ्नान्नाशयेति च ॥
नाशयेति पुनः प्रोच्य मायां लक्ष्मीं समुहरेत् ।
फट् स्वाहा समायुक्तौ मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

महाकाली, स्त्री, (महाकाल + पत्न्यर्थे ङीष् ।)

महाकालस्य पत्नी । सा तु पञ्चवक्त्राष्टभुज-
कालीविशेषः । इति तन्त्रम् ॥ (इयमेव पराशक्त-
स्वामिणी शक्तिः । यथा, देवीभागवते १।१।२० ।
“तस्यास्तु सात्त्विकी शक्ती राजसी तामसी
तथा ।

महालक्ष्मीः सरस्वती महाकालीति ताः

स्त्रियः ॥”)

अथ महाकालीमन्त्रः ।

“ॐ ह्रीं क्रौं क्रौं क्रौं पशून् गृहाण हूं फट्
स्वाहा । अस्य भैरवीमन्त्रेण यावत् क्रूर-
कर्म्मणि प्रयोगः कर्त्तव्यः । अथ महाकाली-
मन्त्रप्रयोगः । तत्र न्यासशुद्धादिकं न कर्त्त-
व्यम् । तथा च ।

न्यासशुद्धादिकं किञ्चिन्नात्र कार्या विचारणा ।
हृत्पतयेत्येष संपूर्णं हृत्पतयेत्येष कालिकाम् ॥
पञ्चवक्त्रां महारौद्रीं प्रतिवक्त्रचिह्नोचनाम् ।
शक्तिशूलधनुर्बाणखड्गखेटवराभयान् ॥
दत्तादश्चमुजेर्देवीं विभ्राणां भूरिभूषणाम् ।
ध्यात्वेवं साधकः साध्यं साधयेन्ननसंशितम् ॥
ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।
वाराही च तथा चैत्री चासुखा चण्डिका-
हमी ।

महाकु

पूर्वादीशानपर्यन्तं कुम्भस्थाने स्थिता इमाः ॥
तत्र क्रमः । देवीं ध्यात्वा यथाविधुपचारेण
संपूज्य ब्राह्मणाद्व्यशक्तीः पूर्वादिक्रमेण पूज-
येत् । तथा ।

नामोच्चारणसंरब्धं वृद्धौ प्रचलितेऽम्बरे ।
सुहृदादेरिणां शुद्धौ देवीमन्त्रं जपंस्तथा ॥
समिधः पिचुमर्दस्य तथा विभीतकाङ्क्षिकाः ।
गृहधूमध्वजानास्थिविभीताङ्गारहोमतः ॥
समाह्वयेरिणं हन्ति कालिकामन्त्रयोगतः ।
उच्चाटनं चापराङ्गे सन्ध्यायां मारणं तथा ॥
दक्षिणस्यां दिशि स्थित्वा ग्रामादेर्दक्षिणा-
सुखः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

जिनानां चतुर्विंशतिशासनदेवतान्तर्गतदेवी-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ *

महाकायं, स्त्री, (महच्च तत्कायश्चेति ।) काय-
शास्त्रविशेषः । तत्पर्यायः । सर्गबन्धः २ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“सर्गबन्धो महाकायं तदेको नायकः सुरः ।
सहंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥
एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा ।
शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गौ रस इक्षते ॥
अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसम्बन्धः ।
इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यदा सज्जनान्श्रयम् ॥
चत्वारस्तत्र वर्गाः सुखेऽप्येकश्च फलं भवेत् ।
आदौ नमस्क्रियाशीर्षा वस्तुनिर्देश एव वा ॥
कश्चिन्निन्दा खलादीनां सताश्च गुणकीर्त्तनम् ।
एकवृत्तमयः पदोदरवसानेऽन्यवृत्तकैः ॥

नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह ।
नानावृत्तमयः कापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥
सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ।
सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः ॥
प्रातर्मध्याह्न्यङ्गयाम्यश्लेषानुवनसागराः ।
सम्भोगविप्रलम्भौ च सुनिखर्गपुराध्वराः ॥
रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः ।
वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह ॥
कवेर्दत्तस्य वा नाप्ता नायकस्येतरस्य वा ।
नामास्य सर्गापादेयकथया सर्गनाम तु ॥”

इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥ *

महाकायग्रन्था यथा, कालिदासकृतकुमार-
सम्भवचरित्रप्रश्नप्रश्नतयः । भर्तृहरिकृतभट्टि-
कायम् । भारविकृतकिरातावर्णनीयम् । श्रीहृषि-
कृतनैवधीयचरितम् । माघकृतशिशुपालवध-
श्चेत्यादयः ॥

महाकुसुदा, स्त्री, (महती चासौ कुसुदा चेति ।)
काश्मरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाकुम्भी, स्त्री, (महती चासौ कुम्भी चेति ।)
कटफलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाकुलः, त्रि, (महत् कुलं वंशोऽस्य ।) उत्तम-
कुलजातः । तत्पर्यायः । कुलीनः २ आर्यः ३
सभ्यः ४ सज्जनः ५ साधुः ६ । इत्यमरः । २ ।
७ । ३ ॥ कुल्यः ७ अभिजातः ८ कौलेयकः ९

महाग

६५५

महागु

महागो

जातः १०। इति हेमचन्द्रः १३। १६६॥
महाकुलः ११ कौलेयः १२ कोलेयकः १३।
इत्यमरटीका॥ कुलजः १४ साधुजः १५ कुल-
श्रेष्ठः १६। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, बृहत्-
संहितायाम्। १७। ४।

“भेदे वृष्टिविनाशो भेदः सुहृदां महाकुला-
नाम्॥”

क्षी, उत्तमं कुलम्। यथा, राजतरङ्गिण्याम्।
३। ६१।

“द्वयोराजोक्तं चित्रं जम्बुकस्मिन् महा-
कुले॥”

महाकुलीनः, त्रि, (महाकुलस्य अपत्यम्। महा-
कुल + “महाकुलादन्वयौ।” ४। १। १४१।

इति पञ्चै खः।) महाकुलः। यथा,—

“महाकुलीन ऐजाते वंशे दाशरथिर्मम।
पितुः प्रियङ्गरो भर्ता जैमकारस्तपस्विनाम्॥”

इति भट्टिः। ५। ७७ श्लोकः॥

(स्त्रियां टाप्। यथा, रामायणे। २। २८३।

“सीते! महाकुलीनासि धर्मे च निरता
सदा॥”

महाकुलं, क्षी, (महत्त्वं तत् कुलश्चेति।) बृहत्-
कुलरोगः। तत् समविधं यथा,—

“पूर्वत्रिकं तथा सिध्दं ततः काकणकं तथा।

पुण्डरीकचक्रं तु महाकुलानि सप्त च॥

पूर्वत्रिकं कपालौदुम्बरमण्डलाख्यम्। सिध्द-
शब्दोऽकारान्तो नपुंसकलिङ्गः। ननु कथं

सिध्दस्य महाकुलेषु गणना सुश्रुतेन चूद-
कुलेषु कृता। उपते। त्वद्मात्रगता सिध्द-
पुष्पिका सुश्रुतेन च चूदकुलेषु कृता धातुषु प्रवि-
ष्टन्तु सिध्दं महाकुलमेव। एवंविधस्य सिध्दस्य

चरकेण महाकुलेषु दर्शितत्वात्। एषां

महाकुलत्वञ्च श्रीप्रसन्नरोत्तरधात्वगाहनात्

उत्त्वणदोषजन्यत्वात् चिकित्साबाहुल्याच्च॥”

इति भावप्रकाशः॥ (एषां चिकित्सा चूदकुल-
शब्दे द्रव्या॥)

महाकूपः, पुं, (महांश्वासौ कूपश्चेति।) बृहत्कूपः।
तत्पर्यायः। अरघट्टः २। इति जटाधरः॥

महाकुलः, पुं, (महत् कुलमस्य।) महाकुलः।
सत्कुलः। इति हिरण्यकोषः।

महाकोशफला, स्त्री, (महान् कोशः फले
यस्याः।) देवदाली लता। इति राजनिर्घण्टः॥

महाकोशातकी, स्त्री, (महती चासौ कोशा-
तकी चेति।) हस्तिघोषा। इति राज-
निर्घण्टः॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महा-
फला।

धामार्गवो घोषकश्च हस्तिपर्यञ्च स स्मृतः॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

महागदः, पुं, (महांश्वासौ गदश्चेति।) ज्वरः।
इति राजनिर्घण्टः॥ (महारोगः। यथा, सुश्रुते।
१। ३३ अध्याये।

“वातवाधिः प्रमेहश्च ज्वरमग्नौ भगन्दरः।

अप्सरसी मृगभक्ष्यं तथैवोदरमष्टमम्।

अष्टावैते प्रकृत्यैव दुश्चिकित्सा महागदाः॥”

औषधविशेषः। यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ५
अध्याये।

“एषोऽगदो हन्ति विषं प्रयुक्तः

पानाञ्जनाभ्यञ्जननखयोगैः।

अवार्यवीर्यं विषवेगहन्ता

महागदो नाम महाप्रभावः॥”

महती गदास्थितिर्विषहे महागदाविशिष्टे, त्रि।

यथा, श्रीमद्भागवते। ३। १८। ६।

“पराशुवक्त्रं तपनीयोपकल्पं

महागदं काञ्चनचित्रदंशम्।

मर्माण्यभीक्ष्णं प्रतुदन्तं दुरक्तैः

प्रचण्डमन्युः प्रहसंस्तं वभाषे॥”

महागन्धं, क्षी, (महान् गन्धोऽस्य।) हरि-
चन्दनम्। बोलम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (महा-
गन्धयुक्तं, त्रि। यथा, हरिवंशे। १४३। ४४।

“तच्च कण्ठे समासज्य महागन्धं नराधिप।।

आययावन्धको यत्र दुरात्मा बलदर्पितः॥”

महागन्धः, पुं, (महान् गन्धोऽस्य।) कुटजवृक्षः।

इति राजनिर्घण्टः॥ जलवेतसः। इति शब्द-
चन्द्रिका॥

महागन्धा, स्त्री, (महान् गन्धो यस्याः। स्त्रियां
टाप्।) नागबला। केविकापुष्पम्। इति राज-
निर्घण्टः॥ चासुखा। यथा, हेमचन्द्रः। २। १२०।

“चासुखा चञ्चिका चर्मसुखा मार्जार-
कर्णिका।

कर्णमोटी महागन्धा भैरवी च कपालिनी॥”

महागवः, पुं, (महांश्वासौ गौश्चेति। “गौर-
तद्धितलुकि।” ५। ४। ६२। इति समासान्तश्च।

गोसदृशत्वादस्य तथात्वम्।) गवयः। यथा,—

“वनगौर्गवयः प्रोक्तो बलभद्रो महागवः॥”

इति राजनिर्घण्टः॥

महागिरिः, पुं, (महान् गिरिस्तदाख्योपाधिर्यस्य।

यदा, महान् गिरिरिव।) बौद्धभेदः। यथा—

“महागिरिः सुहृदस्यादा वचान्ता दश-
पूर्व्विणः॥”

इति हेमचन्द्रः। १। ३४॥

महान् गिरिः पर्वतः।) बृहत्पर्वतश्च॥ (यथा,

महाभारते। ३। ११०। १५।

“नातम्रतपसा शक्यो द्रष्टुमेव महागिरिः।

आरोपुं वापि कौन्तेय! तस्मान्नियतवाग्भव॥”

दानवविशेषः। यथा, हरिवंशे। ३। ८६।

“सूक्ष्मश्चैव निचन्द्रश्च उर्ध्वनाभो महागिरिः॥”

महागुरुः, पुं, (महांश्वासौ गुरुश्चेति।) अति-
गुरुः। स च पुरुषस्य पिता माता आचार्यश्च।

स्त्रियाः पतिः। अदत्तकन्यायाः पिता माता

च। यथा। त्रयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति

माता पिताचार्यश्चेति। इति विष्णुस्मृतम्॥

पशुर्महागुरुत्वमाह रामायणे।

“नातो विशिष्टं पश्यामि बान्धवं वै कुलस्त्रियाः।

पतिर्वन्धुर्गतिर्भर्ता देवतं गुरुरेव च॥”

शातातपः।

“गुरुरभिर्दिजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः।

पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वत्राभ्यागतो गुरुः॥”

एकपदेन दत्तस्त्रीणां पित्रमात्रावृत्तिः॥ *॥

सपिण्डमरणं प्रकृत्य आश्वलायनः। चिराच-

मचारणवर्णान्नाशिनः स्युर्द्वादशरात्रं महा-

गुरुषु। आचार्यश्च उपनीय ददद्देवमाचार्यः

स उदाहृतः। इति याज्ञवल्क्योक्तः। तन्म-

रणे चिरात्राशौचित्येन नेतादृङ्निधमः॥

आश्वलायनः। नेतस्यां राजावन्नं पच्येयुः।

अन्नं न पच्येरित्यनेनोपवासः सूचितः। अघ-

सस्तरे चन्द्रमनश्चन्त आसीरन् इति वक्ष्य-

माणवचनात्। अघसस्तरेः कटादिः। अक्षार-

लवणं चारुतिकादिकृतलवणभिन्नं तत्तु

सैन्धवं साम्भरि च। इति शुद्धितत्त्वम्॥ *॥

महागुरुमरणे संवत्सरपर्यन्तं निषिद्धकर्माणि

यथा, कर्मलोचने।

“महागुरुनिपाते च कान्यं किञ्चिन्न चाचरेत्।

आर्त्विज्यं ब्रह्मचर्यश्च यावत् पूर्णं न वत्सरः॥

अन्यथाहं परात्मन् गन्धं माल्यश्च मैथुनम्।

वर्ज्येद्गुरुपाते च यावत् पूर्णं न वत्सरः॥

तीर्थयात्रां विवाहश्चाध्यापनं तर्पणन्तथा।

संवत्सरं न कुर्वीत महागुरुनिपातने॥”

अपि च।

“विशेषतः शिवापूर्णां प्रवृत्तपितृको द्विजः।

यावद्वत्सरपर्यन्तं मनसापि न चाचरेत्॥

महागुरुनिपाते तु कान्यं किञ्चिन्न चाचरेत्।

आर्त्विज्यं ब्रह्मचर्यश्च आहं देवयुतश्च यत्॥”

इति कालिकापुराणे ५४ अध्यायः॥

महागुल्मा, स्त्री, (महान् गुल्मो यस्याः।) सोम-

वल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥

महागुहा, स्त्री, (महती गुहा यस्याः।) पृश्नि-

पर्णी। इति राजनिर्घण्टः॥

महागोधूमः, पुं, (महांश्वासौ गोधूमश्चेति।)

बृहन्नोधूमः। वड़ गम इति भाषा। यथा,—

“गोधूमः सुमनोऽपि स्यात्त्रिविधः स च

कीर्तितः।

महागोधूम इत्याख्यः पञ्चादंशात् स

चागतः॥

मधूली तु ततः किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा।

निःशुको दीर्घगोधूमः क्वचिन्नन्दीसुखाभिधः॥

गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः।

कफशुक्रप्रदो बल्यः स्निग्धः सन्धानकृत्सरः॥

जीवनो बृहन्नो वर्यो ब्रह्मणो रुच्यः स्थिरत्व-

कृत्॥”

कफप्रदो नवीनो नतु पुराणः। पुराण्यव-

गोधूमश्चौद्रजाङ्गलशूलसुगति वाग्भटेन

वसन्ते गृहीतत्वात्।

“मधुली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा-

लघुः।

शुक्रला बृहन्नी पथ्या तद्वन्नन्दीसुखाः स्मृताः॥”

इति भावप्रकाशः॥

महाच्छ

महाघीवः, पुं, (महती दीर्घा ग्रीवा कन्धरा यस्य ।) उट्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८६ ।

“महानासो महाकम्बुर्महाघीवः प्रशान-
भाक् ॥”

शिवानुचरभूतविशेषः । यथा, हरिवंशे भविष्य-
पर्वणि । १४ । ३ ।

“कुण्डोदरो महाघीवः स्थूलजिह्वो द्विबाहुकः ।
पार्श्ववक्त्रः सिंहमुख उन्नतांसो महाहनुः ॥”

देशविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५८ । १७ ।

“यावद्ग्रीवा महाघीवा स्त्रैपुरा प्रस्यु-
धारिणः ॥”

वृहद्ग्रीवायुक्ते, त्रि ॥

महाघासः, पुं, महतो देशस्य महत्या भूमेर्वा-
घासः । इति सुप्रबोधयाकरणटीकायां दुर्गा-
दासः ॥

महाघूर्णा, स्त्री, (महती घूर्णा शरीरभ्रमणं
यस्याः ।) घुरा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (महती-
चासौ घूर्णा चेति ।) अतिप्रयत्नमिच्छ ॥

महाघोरः, त्रि, (महांघासौ घोरश्चेति ।)
अतिप्रयत्नयानकः । यथा, शुद्धितत्त्वे ।

“यमहारे महाघोरे तप्ता वैतरणी नदी ।

तास्य तर्तुं ददाम्येनां कृष्णां वैतरणीं च गाम् ॥”

महाघोषः, स्त्री, (महान् घोषः कोलाहलो
यस्मिन् ।) हृष्टम् । इति मेदिनी । घे, ५६ ॥

वृहच्छब्दयुक्ते, त्रि ॥ यथा, महाभारते । १ ।
२२१ । ११ ।

“तेषां श्रुत्वा सभापालो मेरुं सान्नाहिकीं तथा ।
समाजग्रे महाघोषां जाम्बूनदपरिष्कृताम् ॥”

महाघोषः, पुं, (महांघासौ घोषश्चेति ।) अति-
घोषणम् । इति मेदिनी । घे, ५६ ॥

महाघोषा, स्त्री, (महान् घोषो यस्याः । टाप् ।)
कर्कटशृङ्गी । इति मेदिनी । घे, ५६ ॥ कुङ्कुरकी ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

महाङ्गः, पुं, (महान्ति दीर्घाणि अङ्गायस्य ।)
उट्टः । इत्यमरः । २ । ६ । ७५ ॥ गोचुरकः ।

रंक्तचित्रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृहदव-
यवयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८६ ।

“स्त्रिदः स्त्रिभावाश्च भागी भागकरो जघुः ।
उत्तङ्गश्च महाङ्गश्च महागर्भपरायणः ॥”

महाचक्षुः, स्त्री, (महती चक्षुरयमस्याः ।) प्राक-
विशेषः । तत्पर्यायः । वृहच्चक्षुः २ विधारिः ३

सुचक्षुका ४ स्थूलचक्षुः ५ दीर्घपत्रौ ६ दिव्य-
गन्धा ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।

कषायत्वम् । मलशोधनत्वम् । गुल्मशूलो-
दराशोऽतिविषनाशित्वम् । रसायनत्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ पुं, वृहच्चक्षुयुक्तपक्षी च ॥

महाचङ्कः, पुं, (महांघासौ चङ्कश्चेति ।) यम-
भृत्यः । इति हेमचन्द्रचिकित्साशेषौ ॥ प्रचङ्के,
त्रि ॥

महाच्छदः, पुं, (महान् छदः पञ्चमस्य ।) देव-
ताडितः । इति रत्नमाला ॥ वृहत्पत्रश्च ॥

महाज

महाच्छायः, पुं, (महती छायास्य ।) वटवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वृहच्छायायुक्ते, त्रि ॥

महाच्छिद्रा, स्त्री, (महच्छिद्रमस्याः ।) महामेढा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वृहच्छिद्रयुक्ते, त्रि ॥

महाजः, पुं, (महांघासौ जजश्चेति ।) वृह-
च्छागः । (महतो जायत इति । महत् + जन्

+ कर्त्तरि ङः ।) पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
महाकुलोद्भवे, त्रि ॥

महाजटा, स्त्री, (महती जटास्याः ।) रुद्रजटा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (महती जटा ।) वृह-
जटा च ॥

महाजनः, पुं, (महांघासौ जनश्चेति ।) साधुः ।
यथा, महाभारते । ३ । ३१२ । ११२ ।

“वेदा विभिन्नाः स्मृतयो विभिन्ना
नासौ सुनिर्यस्य मतं न भिन्नम् ।

धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुह्यायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥”

मन्वादिः । यथा,—

“प्रायेण वेद तदिदं न महाजनोऽर्थं
देव्या विमोहितमतिर्वृत माययालम् ।

त्रयां जङ्गीकृतमतिर्मधुपुष्पितायां
वैतानिके महति मर्मणि युज्यमानः ॥”

इति श्रीभागवते षष्ठस्कन्धे अजामिलोपाख्याने
यमवाक्ययाख्याने श्रीधरस्वामी ॥ (धनी । यथा,

वृहच्छकटिके । १ ।

“सङ्गं नैव हि कश्चिदस्य कुरुते सम्भाष्यते
नादरात्

संप्राप्तो गृहसुखवेद्य धनिनां सावज्जमालोक्यते ।
दूरादेवमहाजनस्य विहरत्यल्पच्छदो लज्जया

मन्ये निर्धनता प्रकाममपरं वृद्धं महापात-
कम् ॥”

महाजवः, पुं, (महान् जवो वेगो यस्य ।) गवयः ।
श्रीकारी ऋगः । इति राजनिर्घण्टः । अति-
वेगयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ७ । ८ । २८

“कृत्वाऽङ्गुलं खरसुखेनोत्खण्यं
निर्मौलिताचं जगृहे महाजवः ॥”

स्त्री, कुमारानुचरगणविशेषः । यथा, महा-
भारते । ६ । ४६ । २२ ।

“शशोलूकसुखी कृष्णा खरजङ्गा महाजवा ॥”

महाजम्बुः, स्त्री, (महती चासौ जम्बुश्चेति ।)
वृहज्जम्बुः । यथा,—

“महाजम्बुर्महापत्रा राजजम्बुर्वृहत्फला ॥
इति रत्नमाला ॥

महाजम्बुः, स्त्री, (महती चासौ जम्बुश्चेति ।)
वृहज्जम्बुः । तत्पर्यायः । राजजम्बुः २ खर्ण-
माता ३ महाफला ४ पिकप्रिया ५ कोकिलेष्टा

६ महागीला ७ वृहत्फला ८ । अस्य गुणाः ।
उष्णत्वम् । मधुररसत्वम् । कषायत्वम् । अम-
हरत्वम् । भटित्यास्यजङ्गिमनाशित्वम् । खर-

करत्वम् । विष्टम्बित्वम् । शोषशमनत्वम् ।
अमातीसारान्निवर्द्धकत्वम् । अक्षितकफकास-

प्रशमनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

महाज्यो

“फलैर्नः कथितो नन्दो राजजम्बुर्महाफला ।
तथा सुरभिपत्रा च महाजम्बुरपि स्मृता ॥

राजजम्बुफलं खादु विष्टम्भि गुरु रोचनम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

महाजातिः, स्त्री, (महती जातिरस्या इति ।
यद्वा, महती जातिरिव तदाकृतित्वात् ।)

वासन्ती लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महती
जातिरिति ।) अश्ववर्णश्च ॥

महाजातीयः, त्रि, (महत् + “प्रकारवचने
जातीयर् ॥” ५ । ३ । ६६ । इति जातीयर् ।

ततः । “यान् महतः समानाधिकरणजाती-
ययोः ।” ६ । ३ । ४६ । इति महतः आकारादेशः ।)

महतः प्रकारः । इति आकरणम् ॥

महाजाली, स्त्री, (जालयति आच्छादयतीति ।
जाल आच्छादने + पचाद्यच् । स्त्रियां ङीष् ।

ततः । महती चासौ जाली चेति । यद्वा,
महांघासौ जालश्चेति स अस्या अस्ति अर्थ

आद्यच् ततः ङीष् । इत्यमरटीकायां रभसः ।)
पीतवर्णघोषा । इत्यमरः । २ । ४ । ११७ ॥

राजकोशातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृह-
जालवाहके, त्रि ॥

महाज्येष्ठी, स्त्री, (महती चासौ ज्येष्ठी चेति ।)
नक्षत्रविशेषादियुक्तज्येष्ठीपूर्णिमा । सा पञ्चधा ।

यथा, ब्रह्मपुराणे ।

“रेन्द्रे गुरुः प्रश्री चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।
पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता ॥

रेन्द्रे ज्येष्ठायां प्राजापत्ये रोहिण्याम् ॥ १ ॥
विना गुरुवारेणापि ।

रेन्द्रे गुरुः प्रश्री चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।
पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता ॥ २ ॥

अनुराधास्यगुरावपि ।

रेन्द्रे मैत्रे यदा जीवस्तत्पक्षदशके रविः ।
पूर्णिमा शक्रचन्द्रेण महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता ॥ ३ ॥

अनुराधास्ये चन्द्रेऽपि । यावद्भूतिः ।
रेन्द्रे चैव त्वयवा मैत्रे गुरुचन्द्रौ यदा स्थितौ ।

पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता ॥ ४ ॥
राजमार्गश्च ।

ज्येष्ठे संवत्सरे चैव ज्येष्ठमासस्य पूर्णिमा ।
ज्येष्ठमेन समायुक्ता महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता ॥ ५ ॥

ज्येष्ठसंवत्सरश्च ।
ज्येष्ठान्तर्लोपगे जीवे वर्षे स्यात् शक्रदेवतम् ।

इति विष्णुधर्मोत्तरोक्तौ याज्ञः ।
न तु संवत्सरादिपञ्चकान्तर्गतवर्षविशेषः । ज्येष्ठ

इति वर्षविशेषणस्य वैयर्थ्यापत्तेः । संवत्सरे
यदि स्यादिति पाठः काव्यनिकः ॥ ॥

महाज्येष्ठान्तु यः पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।
विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं गङ्गासुमन्जनात् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

महाज्योतिष्मती, स्त्री, (महती चासौ ज्योतिष्मती
चेति ।) लताविशेषः । वङ्गी मालकज्जुनी इति

हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । तेजोवती २ बहु-
रसा ३ कनकप्रभा ४ तीक्ष्णा ५ सुवर्णजङ्गली ६

महाता

सवणा ७ अग्निदीप्ता ८ तेजस्विनी ९ सुर-
जता १० अग्निफला ११ अग्निगर्भा १२ कङ्कुनी
२३ शैलसुता २४ सुतेला २५ सुवेगा २६
वायसी २७ तीव्रा २८ काकाखी २९ वायसा-
दनी ३० गौलता ३१ श्रीलता ३२ सौम्या ३३
ब्राह्मी ३४ लवणकिंशुका ३५ पारावतपदी ३६
पीता ३७ पीतवैला ३८ यशस्विनी ३९ मेध्या
४० मेधावती ४१ धीरा ४२ अस्या गुणाः ।
तित्तरत्वम् । रुच्यत्वम् । किञ्चित्कटुत्वम् ।
वातकफापहत्वम् । दाहप्रदत्वम् । दीपनत्वम् ।
मेधाप्रज्ञाकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाज्वाला, पुं, (महती ज्वाला शिखाश्च ।)
होमाग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥ ३।५०० ॥ (नरक-
विशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । ६ । १२ ।
“सुषां सुताश्चापि गत्वा महाज्वाले निपा-
त्यते ॥”
महादेवः । यथा, महाभारते । १३।१७।८१ ।
“अग्निज्वालो महाज्वालो अतिधूम्रो हुतो
हविः ॥”)

महाज्वाला, स्त्री, (महती ज्वाला दीप्यस्याः ।)
जिनानां विद्याधरीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।
३।५०० ॥ (महती ज्वाला ।) बृहदग्निशिखा च ॥

महाज्वा, पुं, (महान् आजः प्रोभासम्पन्नः ।)
कदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महानाजः ।)
अतिशयधनवति, त्रि॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
२५ । ११८ ।
“ततः प्रभृति चैतस्यां वाराणस्यासुवास सः ।
अभ्यर्चितो महाज्वास्तस्यैव वणिजो गृहे ॥”)

महातमः प्रभा, स्त्री, (महती तमसां प्रभा प्रकाशो-
रस्याम् ।) नरकविशेषः । स चातिशयान्व-
कारमयः । यथा, हेमचन्द्रः । ५ । ३ ।
“वनोदधिघनवाततनुवातनभःस्थिताः ।
रत्नशर्कराबालुकापङ्कधूमतमः प्रभाः ॥
महातमः प्रभा वेत्यधोऽधो नरकभूमयः ॥”

महातरुः, पुं, (महांश्वासौ तरुश्चेति ।) सुहृ-
द्वृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०६ ॥ (महाकवेः
कालिदासस्य सुहृद्वृक्षसुहृद्व्य वक्रोक्तिप्रयोगो
यथा,—
“तरवः पारिजाताद्याः सुहृद्वृक्षो महा-
तरुः ॥”)

बृहद्वृक्षश्च ॥

महातलं, स्त्री, (महच्च तललक्षणेति ।) पाताल-
विशेषः । यथा, शब्दमालायाम् ।
“अतलं वितलञ्चैव नितलञ्च तलातलम् ।
महातलञ्च सुतलं सप्तमञ्च रसातलम् ॥”
(यथा च श्रीमद्भागवते । २ । १ । २६ ।
“पातालमेतस्य हि पादमूलं
पठन्ति पाणिप्रपदे रसातलम् ।
महातलं विश्वरूपोऽथ गुल्फौ
तलातलं वै पुरुषस्य जङ्घे ॥”)

महातारा, स्त्री, (तारयति संसारादिति ।) ऋ-
णित् + अच् । स्त्रियां टाप् । ततो महती

महात्मा

तारेति कर्मधारयः ।) जिनानां देवीविशेषः ।
तत्पर्यायः । तारा २ महाश्रीः ३ ओङ्कारा ४
खाद्या श्रीः ५ मनोरमा ६ तारिणी ८ जया
९ अनन्ता १० शिवा ११ लोकेश्वरा १२ आत्मजा
१३ खडूरवासिनी १४ भद्रा १५ वैष्णवा १६
नीलसरस्वती १७ शङ्खिनी १८ वसुधारा १९
धनंदा २० त्रिलोचना २१ लोचना २२ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

महाताली, स्त्री, (महान् अनेकस्तालो यत्र ।
स्त्रियां ङीष् ।) आवर्तकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

महातिका, पुं, (महानतिशयस्तिकस्तिकरसो
यत्र ।) महानिखः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अतिशयतिक्तस्वयुक्ते, त्रि॥

महातिका, स्त्री, (महती गुरुतरा तिका ।)
यवतिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
गोविन्दविशारदकृतभैरव्यरत्नावल्याम् ।
“आचु जिह्वी महातिका विशाला कृपिपञ्च-
कम् ॥”)

पाठा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

महातीक्ष्णा, स्त्री, (महती तीक्ष्णा ।) भक्ता-
तकटचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिशय-
तीक्ष्णे, त्रि॥

महातेजः, [स्] स्त्री, (महदतिशयं तेजोऽस्य ।)
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महातेजा, [स्] पुं, (महदतिशयं तेजो बल-
मस्य ।) कार्तिकेयः । इति हलानुधः । अग्निः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (महादेवः । यथा, महा-
भारते । १३ । १७ । ५६ ।
“उग्रतेजा महातेजा जन्मो विजयकाल-
वित् ॥”)

अतिशयतेजस्विनि, त्रि॥ (यथा, मनुः । १।६२ ।
“स्वारोचिषश्चैतमिषं तामसो रैवतस्तथा ।
चाक्षुषश्च महातेजा विवस्वत्सुत एव च ॥”)

महात्मा, [न] त्रि, (महानात्मा स्वभावोऽस्य ।)
उत्तमस्वभावयुक्तः । (यथा, कामन्दकीयनीति-
सारे । ३ । ११ ।
“महावाताहतभ्रान्तिमेघमालातिपेखवैः ।
कथं नाम महात्मानो द्वियन्ते विषयारिभिः ॥”)

तत्पर्यायः । महच्छः २ उद्भटः ३ उदारः ४
उदात्तः ५ उदीर्णः ६ महाशयः ७ महा-
मनाः ८ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३१ ॥ (पुं, पर-
मात्मा । यथा, मनुः । १ । ५४ ।
“युगपत्तु प्रलीयन्ते यदा तस्मिन् महात्मनि ।
तदायं सर्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः ॥”
“तस्मिन् परमात्मनि ॥” इति तट्टीकायां
कुल्लूकः ॥ महत्तत्त्वम् । यथा, श्रीमद्भागवते ।
६ । ७ । २५ ।
“मनः पृथिव्यां तामङ्गिस्तेजसापोऽनिलेन ततु ।
खे वायुं धारयन्तश्च भूतादौ तं महात्मनि ॥”
“महात्मनि महत्तत्त्वे ॥” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥ पिढगणविशेषः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ६६ । ४६ ।

महादा

“महान् महात्मा महितो महिमावान् महा-
बलः ॥”
महादेवः । यथा, महाभारते । १३।१७।३४ ।
“महारूपो महाकायो वृषरूपो महायशः ।
महात्मा सर्वभूतात्मा विश्वरूपो महाहनुः ॥”)

महादण्डः, पुं, (महान् दण्डस्ताडनसाधनमस्य ।)
यमदूतप्रभेदः । इति बृहद्ब्रह्मपुराणे ५६
अध्यायः ॥ (महान् दण्डः ।) बृहद्दण्डश्च ॥
(यथा, महाभारते । ५ । १६४ । ३७ ।
“यस्माज्जानन् स मन्दात्मा मामसौ नोपसर्पति ।
तस्मात्तस्मै महादण्डो धार्यः स्यादिति मे
मतिः ॥”)

महादन्तः, पुं, (महांश्वासौ दन्तश्चेति ।) गज-
दन्तः । तत्पर्यायः । ईशदन्तः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ बृहद्दन्तमात्रश्च ॥ (महादेवः ।
यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८७ ।
“महादन्तो महादंष्ट्रो महाजिह्वो महा-
मुखः ॥”
महान् दन्तोऽस्य ।) तदति, त्रि॥

महादानं, स्त्री, (महच्च तदानश्चेति ।) अष्ट-
दानम् । तत्तु तुलापुरुषादिषोडशप्रकारम् ।
यथा, मत्स्यपुराणे ।
“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानस्य लक्षणम् ॥”
इत्यभिधाय ।
“आद्यन्तु सर्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् ।
हिरण्यगर्भदानञ्च ब्रह्माण्डं तदनन्तरम् ॥
कल्पपादपदानञ्च गोसहस्रन्तु पञ्चमम् ।
हिरण्यकामधेनुञ्च हिरण्यश्वस्तदेव च ॥
पञ्चलाङ्गलकं तदह्वरादानन्त्येव च ।
हिरण्यश्वरथस्तद्वह्निमहस्तिरथस्तथा ॥
द्वादशं विष्णुचक्रञ्च ततः कल्पलतात्मकम् ।
सप्तसागरदानञ्च रतधेनुस्तथैव च ।
महाभूतघटस्तद्वत् षोडशः परिकीर्तितः ॥”

अत्र सामान्यलक्षणम् । सूक्तजपाङ्कदानं
महादानम् । विनायकादिपञ्चाशदेवताहोमा-
ङ्गकं वा । तथा मत्स्यपुराणम् ।
“विनायकादिपञ्चलोकपाल-
वस्त्रकादित्यमरुत्तमानाम् ।
ब्रह्मायुतेशानबृहस्पतीनां
स्वमन्त्रतो होमचतुष्टयं स्यात् ॥
जप्यानि सूक्तानि तथैव चैषा-
मनुक्रमेणापि यथास्वरूपम् ॥”

इत्यादिना सूक्तजपहोमरूपाङ्गयोर्विधानं
प्रत्येकं षोडशतुलापुरुषप्रधानान्युद्दिश्योक्तं नतु
महादानत्वेनोद्दिश्येति । अतो नेतरेतरा-
श्रयः । न तु कुल्लूकपेतिकर्तव्यतायोगित्वा
जिकनीयलक्षणम् । अचलदानेऽपि गतत्वात् ।
एवञ्च ।
“कनकान्धतिला गावो दासी रथमह्नीयहाः ।
कन्या च कपिला धेनुर्महादानानि वै दश ॥”
इति ब्रह्मपुराणोक्तदानपदं गौणम् ॥
अन्यथा बहुशक्तिकल्पनापत्तेः कनकदानादि-

महादे

साधारणानुगतैककृपाभावाच्च । अती न वैप-
रीत्यमिति ।

“सर्वेषामेव दानानामेकजन्मानुगं फलम् ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

महादेवः, स्त्री, (महत् दास अस्ति ।) देवदासः ।

इति जटाधरः ॥ (महत् दासः) दृष्टुं काष्ठम् ॥

महादेवः, पुं, (महांश्चासौ देवश्चेति । यद्वा,

महतां देवादीनां देवः ।) शिवः । इत्यमरः ।

१ । १ । ३४ ॥ अष्टमूर्तान्तर्गतसोममूर्तिरयम् ।

यथा, महादेवाय सोममूर्तये नमः । इति

शिवपूजापद्धतिः ॥ * ॥ अस्य व्युत्पत्तिर्यथा—

“ब्रह्मादीनां सुराणाञ्च सुनीनां ब्रह्मवादिनाम् ।

तेषाञ्च महतां देवो महादेवः प्रकीर्तितः ॥

महती पूजिता विश्वे मूलप्रकृतिरीश्वरी ।

तस्या देवः पूजितश्च महादेवः स च स्मृतः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५३ अध्यायः ॥

तस्य पञ्चवक्त्रत्वचिनेत्रत्वकारणं यथा,—

“अतीव कमनीयाङ्गं किशोरं श्यामसुन्दरम् ।

अहो निर्वचनीयञ्च दृष्ट्वा रूपमनुत्तमम् ।

न बभूव विदग्धश्च लोचनाभ्यां त्रिलोचनः ॥

पश्यन्निमेवरहित इति मत्वा स्वमानसे ।

भक्त्युदेकात्महाभक्तो रुरोद प्रेमविह्वलः ॥

सहस्रवदनोऽनन्तो भाग्यवाञ्छ चतुर्मुखः ।

बहुभिर्लोचनेर्दृष्ट्वा तुष्टाव बहुभिर्मुखैः ॥

पश्यामि किं वा किं स्तौमि संप्राप्य नाथ-

मीडशम् ।

आस्तेकेन लोचनाभ्यां चतुर्धा स पुनः पुनः ॥

स्वमानसे कुर्वन्तीदं शङ्करे च तपस्विनि ।

उद्धभूव चतुर्वक्त्रं पूर्वेण सह पञ्चमम् ॥

एकैकवक्त्रं शुशुभे लोचने च त्रिभिस्त्रिभिः ।

बभूव तेन तन्नाम पञ्चवक्त्रस्त्रिलोचनः ॥

चतुर्वि गुणरूपाणि तस्य ब्रह्मस्वरूपिणः ।

सत्त्वं रजस्तम इति तस्य हेतुं निशामय ॥

सत्त्वाग्निं दृष्ट्वा शम्भुः पश्यन् पाति च सत्त्व-

कान् ।

राजसेन राजसिकान् तामसेन च तामसान् ॥

चतुष्टयस्तामसान् पश्चात् ललाटस्याङ्गरस्य च ।

संहारकाले संहर्तुरग्निराभिर्भवेत् क्रुधा ॥

कीटितालप्रमाणश्च सूर्यकीटिसमप्रभः ।

लेलिहानो दीर्घशिखश्चैलोक्यं दग्धुमीश्वरः ॥”

तस्य भस्मधारणकारणं यथा,—

“विभूतिगात्रः स विभुः सतीसत्कारभस्मना ।

धत्ते तस्या अस्मिन्मालां प्रेमभावेन भस्म च ॥

स्वात्मारामो यद्यपीशस्तथापि पूर्णमब्दकम् ।

सतीश्वं गृहीत्वा च भ्रामं भ्रामं रुरोद ह ॥

प्रत्यङ्गाङ्गश्च तस्याश्च पपात यत्र यत्र च ।

सिद्धपीठस्तत्र तत्र बभूव मन्त्रसिद्धिदत्तः ॥

तदा शवावशेषश्च कृत्वा वक्षसि शङ्करः ।

पपात मूर्च्छितो भूत्वा सिद्धिज्ञे च राधिके ॥

तदा गत्वा महेशं तत्त्वा क्रोडे प्रबोध्य च ।

अददं दिव्यतत्त्वञ्च तस्मै शोकहरं परम् ॥

तदा शिवश्च सन्नुष्टः स्त्रिलोकश्च जगाम ह ।

इष्ट

महादे

मूर्तान्तरेण कालेन तां संप्राप प्रियां सतीम् ॥”

तस्य दिगम्बरत्वजटाधारित्वकारणं यथा,—

“दिव्यस्वधारी योगेन नेच्छाऽनित्ये पटे विभोः ।

जटास्तपस्याकालीना धत्तेऽद्यापि विवेकतः ॥

न चेच्छा केशसंस्कारे स्वाङ्गवैशेन योगिनः ।

समता चन्दने पङ्क्तिं लोष्ट्रे रत्ने मणीश्वरे ॥”

तस्य नागभूषणत्ववृषवाहनत्वकारणं यथा,—

“गरुडवैषिणो नागाः शङ्करं शरणं ययुः ।

विभर्ति कृपया स्वाङ्गे तानेव शरणागतान् ॥

वाहनं वृषरूपोऽहमन्यस्तं योऽनुममः ।

त्रिपुरस्य वधे पूर्वं मत्कलांशसमुद्भवः ॥”

तस्य धुस्तूरपुष्पविल्वपत्रप्रियत्वयाघ्रचर्मधारित्व-

प्रशानस्यायित्वकारणं यथा,—

“पारिजातादिकं पुष्पं सुगन्धिचन्दनादिकम् ।

मधि संन्यस्य तैस्त्रैव प्रीतिर्नास्ति कदाचन ॥

धुस्तूरे तत् सदा प्रीतिर्विल्वपत्रानुलेपने ।

गन्धहृते प्रसूने च योगेष्टे याघ्रचर्मणि ॥

दिव्यलोके दिव्यतल्पे जनतायां न तन्मनः ।

प्रशान्तेऽतीवरहसि ध्यायते मामहर्निशम् ॥”

तस्य महिमादि यथा,—

“आब्रह्मदण्डपर्यन्तं स्वप्रवक्त्रमन्यते शिवः ।

ममानिर्वचनीयेऽत्र रूपे तन्मग्नमानसम् ॥

ब्रह्मणः पतनेनापि शूलपायोः चणो भवेत् ।

तस्यायुधः प्रमाणश्च नाहं जानामि का श्रुतिः ॥

ज्ञानं न्युद्भूय शूलं धत्ते मत्तेजसा समम् ।

विना मया न कश्चित् शङ्करं जेतुमीश्वरः ॥

शङ्करः परमात्मा मे प्राणेश्वरोऽपि परः शिवः ।

त्रासके मन्कनः शश्वन्न प्रियो मे भवात् परः ॥

न संवसामि गोलोके वैकुण्ठे तव वक्षसि ।

सदाशिवस्य हृदये निवृद्धः प्रेमपाशतः ॥

सद्युः शक्तो हि नद्युश्च भूभङ्गलीलया हि यः ।

ब्रह्माखनिकरं योगान्न योगी शङ्करात् परः ॥

दिव्यज्ञानेन यः सद्युः नद्युः भूभङ्गलीलया ।

न्युत्कालादिकं शक्तो न ज्ञानी शङ्करात् परः ॥

मम भक्तिश्च दास्यश्च मुक्तिश्च सर्वसम्पदम् ।

सर्वसिद्धिं दातुमीशो न दाता शङ्करात् परः ॥

पञ्चवक्त्रेण मन्नाम यशो गायत्र्यहर्निशम् ।

महर्षं ध्यायते शश्वन्न भक्तः शङ्करात् परः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३६ अध्यायः ॥

शिवनेत्रेण भक्षणदोषकारणादिकं यथा,—

राधिकोवाच ।

“एवंभूतस्य च विभोः सर्वेशस्य महात्मनः ।

न शस्तं कथमुच्छिष्टं ब्रूहि सन्देहभञ्जन ! ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

शृणु देवि ! प्रवक्ष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।

पापिन्यनानां दहने ज्वलद्गिरीशिखीपमम् ॥

सनत्कुमारो वैकुण्ठमेकदा च जगाम ह ।

ददर्श मुक्तावन्तश्च नाथं नारायणं द्विजः ॥

तुष्टाव गूढैः स्तोत्रैश्च प्रणम्य भक्तितो मुदा ।

अवशेषं ददौ तस्मै सन्नुष्टो भक्तवत्सलः ॥

प्राप्तमात्रेण तत्रैव मुक्तं तेनापि किञ्चन ।

किञ्चिद्भरञ्च बन्धूनां भक्षणाय च दुर्लभम् ॥

महादे

सिद्धाश्रमे च तद्वत्तं गुरवे शूलपाणिने ।

भक्त्युदेकाच्च तत् सर्वं मुक्तश्च प्राप्तिमात्रतः ॥

मुक्ता सुदुर्लभं वस्तु ननर्त्त प्रेमविह्वलः ।

पपात डमरुहस्तात् शृङ्गश्च याघ्रचर्म च ॥

स्वयं निपत्य पश्चाच्च रुदन्मूर्च्छांमवाप च ।

एतस्मिन्नन्तरे देवी दुर्गा दुर्गतिनाशिनौ ॥

मुदा जगाम श्रीधं तत्प्रसन्नवदनेक्षणा ।

रुदन्तं मूर्च्छितं दृष्ट्वा निपतन्तश्च भक्तितः ।

प्रहस्य वार्त्तां पप्रच्छ कुमारं शूलपाणिनः ॥

सर्वं तां कथयामास कुमारः संपुटाञ्जलिः ।

श्रुत्वा चुकोप सा देवी शिवं प्रस्फुरिताधरा ॥

श्रुत्वा मनोहरं स्तोत्रं न प्रश्याप शिवं शिवा ।

दुष्टं चक्रो तदुच्छिष्टमभ्यर्च्य विदुषामपि ॥

सुचिरश्च तपस्तप्ता मया लब्धस्वमीश्वरः ।

त्वया विष्णोः प्रसादेन वक्षिताहं कथं विभो ! ॥

यतो न दत्तं नैवेद्यं विष्णोर्मह्यं त्वयाधुना ।

अतो मत्तो गृह्णातेतत् फलमेव महेश्वर ! ॥

अद्य प्रभृति ये लोका नैवेद्यं भुञ्जते तव ।

ते जन्मेकं सारमेया भविष्यन्त्येव भारते ॥

इत्युक्त्वा पार्वती मानादुरोद पुरतो विभोः ।

दृष्टिः पपात तत्कण्ठे नीलकण्ठो बभूव सः ॥

अपूर्वं तव नैवेद्यं जन्मन्युजराहरम् ।

कृतं दुष्टं यतस्तस्मात् पश्य देहं त्यजामि च ॥

लिङ्गोपरि च यद्वत्तं तदेवाग्राह्यमीश्वर ! ।

सुपवित्रं भवेत्तत्र विष्णोर्नैवेद्यमिच्छितम् ॥

इत्येवं कथितं सर्वं त्वया पृष्टं सुरेश्वरि ! ।

अभिप्रासं शङ्करस्य निर्माख्यं येन हेतुना ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३७ अध्यायः ॥

तस्यावतारा यथा,—

स्मृत उवाच ।

“वेदव्यासावताराणि ह्यापरे कथितानि तु ।

महादेवावताराणि कलौ शृणुत सुव्रताः ॥

आदौ कलियुगे श्वेते देवदेवो महादुरातिः ।

नाम्ना हिताय विप्राणामभूदेवस्वतेऽन्तरे ॥

हिमवच्छिखरे रम्ये कृगले पर्वतोत्तमे ।

तस्य शिष्याः शिखायुक्ता बभूवुरमितप्रभाः ॥

श्वेतः श्वेतशिखश्चैव श्वेतास्यः श्वेतलोहितः ।

चत्वारस्ते महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥

सुभावो दमनश्चाथ सुहोत्रः कङ्कणस्तथा ।

लोकाक्षिरथ योगीन्द्रो जैगैयथस्तु सप्तमे ॥

अष्टमे दधिवाहुः स्यान्नवमे वृषभः प्रभुः ।

भृगुस्तु दशमे प्रोक्तस्तस्मादुग्रपरः स्मृतः ॥

द्वादशेऽग्निः समाख्यातो वाली चाथ त्रयोदशे ।

चतुर्दशे गौतमस्तु वेदशीर्वा ततः परम् ॥

गोकर्णश्चाभवत्तस्माद्द्वारारामः शिखण्डाथ ।

जटामाल्यश्च हासश्च दारुको लाङ्गली क्रमात् ॥

श्वेतस्तथा परः शूली तिखी सुखी च वै क्रमात् ।

सहिष्णुः सोमशर्मा च कुलीशो चान्तिमे प्रभुः ॥

वैवस्वतेऽन्तरे शम्भोरवतारास्त्रिशूलिनः ।

अष्टाविंशतिविख्याता ह्यन्ते कलियुगे प्रभोः ।

तीर्थकार्यावतारः स्याद्देवेशो नकुलीश्वरः ॥”

इति कौर्म ५० अध्यायः ॥*

महादे

तस्याष्टषष्टिनामानि चैत्राणि च यथा,—

मनुवाच ।

“मन्दरस्थं महादेवं ब्रह्मा पृच्छति शङ्करम् ।
केषु केषु च स्थानेषु द्रष्टव्योऽसि मया प्रभो ! ॥

ईश्वर उवाच ।

वाराणस्यां महादेवं प्रयागे तु महेश्वरम् ।
नेमिषु देवदेवेषु गयायां प्रपितामहम् ॥
कुरुक्षेत्रे विदुः स्थाणुं प्रभासे शशिभूषणम् ।
पुष्करे तु अपोगम्निं विश्वेश विमलेश्वरम् ॥
अट्टहासे महानादं महेश्वरं तु महाव्रतम् ।
उज्जयिन्यां महाकालमाकोटे तु महोत्कटम् ॥
शङ्कुकर्णे महातेजं गोकर्णे च महाबलम् ।
भैरवे भैरवाकारं भवं वल्गापदे विदुः ॥
उग्रं कनखले चैव भद्रकर्णाङ्गदे शिवम् ।
देवदारवने दिशि चण्डीशं मध्यमङ्गले ॥
ऊर्ध्वरेतं वरखे तु सकलाखे कपर्दिनम् ।
कृत्तिवाससमेकाग्रं स्रुतं ताम्नातिकेश्वरम् ॥
कालङ्गरे नीलकण्ठं श्रीकण्ठं मण्डलेश्वरम् ।
ध्यानं सिद्धेश्वरं योगी गायत्रीशोत्तरेश्वरम् ॥
विजयं नाम काष्ठीरे जयन्तं मरुतेश्वरम् ।
हरिश्चन्द्रे हरिश्चैव पुरिश्चन्द्रे तु शङ्करम् ॥
जटावासेश्वरं विद्यां सौम्यं कुण्डलेश्वरम् ।
भूतेश्वरं भस्मगात्रं जललिङ्गे जलेश्वरम् ॥
भिन्नुक्तं कर्णिकायान्तं वाराहं विन्ध्यपर्वते ।
ताम्रं पश्चिमसन्ध्यायां विरजायां त्रिलोचनम् ॥
दम्पेश्वरं त्रिशूलन्तु श्रीशैले त्रिपुरान्तकम् ।
जललिङ्गे विदुः कालिं कापालिं करवीरके ॥
दीप्तचक्रेश्वरं वेदं नेपाले पशुपतिं पतिम् ।
श्रीकारारोहणे कूटं दैविकायामुपपतिम् ॥
गङ्गायां सागरे तमरमोक्षारमसरकण्ठके ।
सप्तगोदावरे भीमं स्वयम्भुं नकुलेश्वरम् ॥
कर्णिकारे गणायुधं कैलासे च गणाधिपम् ।
हेमकूटे विरूपाक्षं भूर्भुवं गन्धमादने ।
सिद्धेश्वरन्तु आकाशे पाताले चन्द्रकेश्वरम् ॥
अष्टषष्टिषु नामानि देवदेवस्य धीमतः ।
पुराणे चोपगीतानि ब्राह्मणस्य स्वयम्भुवा ॥
यः पठेत् प्रातरुत्थाय स्नातो वा यदि वा

शुचिः ।

सुच्यते सर्वपापेभ्यः शिवलोकं स गच्छति ॥”
इत्यादि देवीपुराणे अष्टषष्टिनामानि महा-
देवस्य ॥ तस्य द्वादशनामस्तोत्रम् ।
“प्रथमस्तु महादेवो द्वितीयस्तु महेश्वरः ।
तृतीयः शङ्करो ज्येष्ठतुर्थो दृषभध्वजः ॥
पञ्चमः कृत्तिवासाश्च षष्ठः कामाङ्गनाशनः ।
सप्तमो देवदेवेशः श्रीकण्ठश्चाष्टमः स्मृतः ॥
ईश्वरो नवमो ज्यो दशमः पार्वतीपतिः ।
रुद्र एकादशश्चैव द्वादशः शिव उच्यते ॥
द्वादशैतानि नामानि त्रिसन्ध्यं यः पठेत्तरः ।
कृतघ्नश्चैव गोघ्नश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ॥
स्त्रीबालघातकश्चैव सुरापो दृषणीपतिः ।
सुच्यते सर्वपापेभ्यो रुद्रलोकं स गच्छति ॥”

इति स्कन्दपुराणम् ॥

ई५८

महादे

तन्नामोच्चारणफलं यथा,—

“कोटयो ब्रह्महत्यानामगम्यागमकोटयः ।
सद्यः प्रलयमायान्ति महादेवेति कीर्तनात् ॥
महादेव महादेव महादेवेति वादिनम् ।
वत्सं गौरिव गौरीशो धावन्तमनुधावति ॥”
इति पुराणम् ॥

तस्य प्रणाममन्त्रः ।

“नमस्ते त्वं महादेव ! लोकानां गुरुमीश्वरम् ।
पुंसामपूर्णकामानां कामपूरामराड्विपम् ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
“महादेवं महात्मानं महायोगिनमीश्वरम् ।
महापापहरं देवं मकाराय नमो नमः ॥”
इति तन्त्रम् ॥

तस्य कालरूपवर्णनं यथा,—

नारद उवाच ।

“कालरूपी त्वया ख्यातः शम्भुर्गगनगोचरे ।
लक्षणश्च स्वरूपश्च सर्वं व्याख्यातुमर्हसि ॥
पुनस्तु उवाच ।

स्वरूपं त्रिपुरस्य वदितुं कालरूपिणः ।
अश्विनी भरणी चैव कृत्तिका प्रथमांशुकम् ॥
मेघकं हि विजानीयात् कुजक्षेत्रसदाहृतम् ।
आग्नेयांशास्त्रयो ब्रह्मन् । प्राजापत्यं कवेर्गृहम् ॥
सौम्याहं दृषन्नामेदं वदनं परिकीर्तितम् ।
नृगार्हमाद्रादित्यांशास्त्रयः सौम्यगृहं त्विदम् ॥
मिथुनं भुजयोस्तस्य गगनस्थस्य शूलिनः ।
आदित्यांशश्च पुष्यश्च अश्लेषा शशिनो गृहम् ॥
राशिः कर्कटको नाम पार्श्वेन खविलासिनः ।
पित्रर्क्षं भगदेव्यं उत्तरांशश्च केशरी ॥
सूर्यक्षेत्रं विभोर्ब्रह्मन् हृदयं परिकीर्तितम् ।
उत्तरांशास्त्रयः पाणिश्चिच्छाहं कन्यका त्विदम् ॥
सोमपुत्रस्य सङ्घैतत् द्वितीयं जठरं विभोः ।
त्रिचांशद्वितयं स्वाती विशाखायांशकत्रयम् ॥
द्वितीयं शुकसदयं तुलानाभिरुदाहृतम् ।
विशाखांशमनुराधा ज्येष्ठा भौमगृहं त्विदम् ॥
द्वितीयं दृष्टिको राशिर्मेघं कालस्वरूपिणः ।
मूलं पूर्वोत्तरांशश्च देवाचार्यगृहं धनुः ॥
ऊरुयुगलमीशस्य अमरर्षे ! प्रगीयते ।
उत्तरांशास्त्रयो ऋक्षं श्रवणं मकरो मुने ! ॥
धनिष्ठाहं शनिक्षेत्रं जानुनी परिकीर्तिते ।
धनिष्ठाहं शतभिषा प्रोष्ठपदांशकत्रयम् ॥
सौरं सङ्गापरमिदं कुम्भो जङ्घे च विश्रुते ।
प्रोष्ठपदांशमेकन्तु उत्तरा रेवती तथा ॥
द्वितीयं जीवसदनं मीनस्तु चरणानुभौ ॥

एवं कृत्वा कालरूपं त्रिनेत्रो

यज्ञं क्रोधान्नागैर्गौराजघान ।

विहङ्गासौ वेदनाबुद्धियुक्तः

खे सन्तस्थौ तारकाभिश्चिताङ्गः ॥”

इति वामनपुराणे ५ अध्यायः ॥

महादेवी, स्त्री, (महादेवस्य पत्नीति । पत्न्यर्थे ङीष् ।

यद्वा, महती चासौ देवी चेति ।) दुर्गा । यथा,

“अपर्णा स्थात्महादेवी गिरिजा मेनकात्मजा ॥”

इति ज्ञानाद्युधः ॥

महाद्रा

तस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—

“पूज्यते या सुरैः सर्वैर्महाशैव प्रमाणतः ।
धातुर्महेति पूजायां महादेवो ततः स्मृता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

राज्ञी । पाटराणी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
महिषी २ पट्टार्हा ३ पट्टदेवी ४ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५ । २६ ।

“अलिखत् स महादेवो योगनन्दश्च तं पटे ।
सजीवमिव तच्चित्रं वाक्चेष्टारहितं त्वभूत् ॥”)

महादेवः, पुं, (महांश्चासौ दैत्यश्चेति ।) भौत्य-
मन्वन्तरीयदैत्यविशेषः । यथा,—

“चतुर्दशस्य भौत्यस्य शङ्ख पुत्तात्मनोर्मम ।”

इत्युपक्रम्य ।

“शुचिरिन्द्रो महादैत्यो रिपुहन्ता हरिः

खयम् ॥”

इति गारुडे ७८ अध्यायः ॥

महाद्रावकः, पुं, (द्रावयति रोगानिति । इ + णिच्
+ श्वल् । महांश्चासौ द्रावकश्चेति ।) औषध-
विशेषः । द्रावक इति भाषा । यथा,—

“यवचारस्य भागौ द्वौ स्फटिकारेऽस्त्यो मताः ।
एकौ कृत्य प्रपिष्यापि सूत्रैर्व्यस्ततरीभवेः ॥

शुष्कं कृत्वा चिपेत् पात्रे सैसके वस्त्रलेपिते ।
अन्यसीसकापात्रन्तु द्विसुखं मेलयेद्बुधः ॥

दृढवेद्योपदेशेन पचेत् पात्रस्थमौषधम् ।
ततो ज्वालाधतः स्थाप्यं पात्रान्यं लभते

रसम् ॥

ततो रसं विनिष्कृत्य स्थापयेत् स्निग्धभाजने ।
लवङ्गेन वर्टी कुर्यादथवा मृतताम्रकैः ॥

श्रीहृदिस्थूलरोगेषु दापयेत् रक्तिकां भिषक् ।
द्रवीकरोति रोगश्च महाद्रावकसंज्ञकः ॥

श्वित्रे च दहुरोगे च प्रलेपं द्रावकस्य च ।
वह्निवज्ज्वलनं तस्य दधि दत्त्वा प्रलेपयेत् ॥”

अपि च ।

“दृषश्चित्रमपामार्गं चिच्छा कुष्माण्डनाडिका ।
खुट्टी तालस्य पुष्यश्च वर्षाभूर्जैतसं तथा ॥

एतेषां चारमाहृत्य लिप्स्याकस्वरसेन च ।
क्षालयित्वा चारतोयं वस्त्रपूतश्च कारयेत् ॥

चण्डातपेन संशोष्य ग्राह्यं तद्द्रवणोचितम् ।
एतस्य द्विपलं ग्राह्यं यवचारपलद्वयम् ॥

स्फटिकारिपलश्चैव नरसारपलं तथा ।
पलाहं सैन्धवं ग्राह्यं टङ्कणं तोलकद्वयम् ॥

कासीसं तोलकश्चैव मुद्राशङ्खश्च तोलकम् ।
दारुमोचं कर्षकश्च तोलं ससुद्रफेनकम् ॥

सर्वमेकत्र संचूर्ण्य वक्यन्त्येण साधयेत् ।
महाद्रावकमेतद् द्वि योज्यश्च रसजारणे ।

हन्ति गुल्मादिकान् रोगान् यत्कृत्वाहोद-
राणि च ॥” * ॥

इति भैषज्यरत्नावली ॥

(तथापरश्च ।

“शुद्धं काश्चनमाक्षिकं मृदुतरं कांस्याभिधेय-
न्तथा

सिन्धूयं विमलं रसाञ्जनवरं फेनं सवन्तीपतेः ।

महाध

क्षारौ सल्लिकसम्भवौ सुविमलौ भागास्व-
मीषां समाः
समानां सदृशन्तु टङ्गमिह त्वद्धौ वृषारः
स्तुतः ॥
तत्तुल्या स्फटिकारिका त्रिसदृशः शुद्धो यव-
स्याग्रजः
काशीश्रद्धितयं यवाग्रजसमं सञ्चूर्य सर्वं
न्यसेत् ।
पात्रे काचमये षट्स्वरवृते सोऽयं महाद्रावको
नो वक्तुं प्रभवेदस्य नितरां सम्यग्गुणं भूतले ॥
एतद्भक्तचतुष्टयं पिवेद्यो शुण्डा लवङ्गेन वा
तत्पश्चात् परिवासितं बहुगुणं ताम्बूलकं
भक्षयेत् ।
प्रासङ्गात् कथयामि ते षड्गु गुणान् काश्चि-
त्तथान्यान् परान्
निःश्रेष्ठं विनिहन्ति तानि चिरजान्यदौदराणि
ध्रुवम् ॥
गुल्मं पाण्डुहलीमकं सुकठिनामष्टौलिकां
कामलां
मन्दाभिं विषमामितां बहुविधान् शोयांश्च
मूलान्यपि ॥*॥
इति वैद्यककषायसंग्रहे श्रीहाधिकारे ॥
महादमः, पुं, (महांश्वासौ दमश्चेति ।) अन्वय-
वृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ ढहृदृवृत्तश्च ॥
(यथा, हरिवंशे । २२३ । ७२ ।
“चकोराः शतपत्राश्च मत्तकोकिलसारसाः ।
पुष्पितान् फलिताग्रांश्च संपतन्ति महादमान् ॥”
श्राकदीपपतेर्भयस्य सप्तमः पुत्रः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ५३ । २१ ।
“जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मनीवकः ।
कुशीतरीय मेधावी सप्तमस्तु महादमः ॥”)
महाद्रोणा, स्त्री, (महती चासौ द्रोणा चेति ।)
वृत्तविशेषः । वङ्गी द्रोणपुष्पो इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । देवकुम्भ्या २ दिव्यपुष्पा
३ महाद्रोणी ४ देवी ५ काञ्ची ६ देवद्रोणा
७ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
मेध्यत्वम् । भूतार्निवातकफापिमाम्बुनाशित्वम् ।
युक्ता पारदशोधनत्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
महाद्रोणी, स्त्री, (महती चासौ द्रोणी चेति ।)
महाद्रोणाक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
महादन्तः, पुं, (महान् दन्तः कोलाहलो यत्र ।)
गुहवाटम् । इति शब्दरत्नावली ॥ अतिशय-
कलहश्च ॥
महाधनं, स्त्री, (महत् अनेकं धनं मूल्यावेनास्य ।)
बहुमूल्यवस्त्वम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११३ ॥
सुवर्णम् । सिद्धकम् । इति मेदिनी । ने, २०१ ॥
चारुवस्त्वम् । इति हेमचन्द्रः ॥ कृषिः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (महदनेकं धनमस्मात् ।
संग्रामः । इति निघण्टुः । २ । १७ ॥ यथा,
ऋग्वेदे । ८ । ६४ । १२ ।
“मा नो अस्मिन्महाधने परावर्गभारभट्ट
यथा ॥”

“महाधने संग्रामे ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥
महत् तद्वनश्चेति । प्रभूतधनम् । यथा, ऋग्-
वेदे । १ । ७ । ५ ।
“इन्द्रं वयं महाधन इन्द्रमर्भे हवामहे ॥”
“महाधने प्रभूतधननिमित्तम् ।” इति तद्भाष्ये
सायनः ॥ बहुमूल्ये, त्रि । यथा, किराताजु-
नीये । १ । ३८ ।
“पुराधिरुद्रं शयनं महाधनं
विवोध्यसे यः स्तुतिगीतिमङ्गलैः ।
अदभ्रदभ्रमभिधुष्य संस्थलीं
जहासि निद्रामश्रिवः शिवास्तैः ॥”)
अतिशयधनयुक्ते, च त्रि ॥
महाधातुः, पुं, (महांश्वासौ धातुश्चेति ।) खर्गम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
महाध्वनिकः, पुं, (अध्वनि गच्छतीति । अध्वन् +
ठक् । महांश्वासौ आध्वनिकाश्चेति ।) पुण्यार्थं
हिमालयावधिकमहापथगमनेन सम्पादित-
मरणः । यथा, “अध्वमिजलसंग्रामदेशान्तरस्थ-
संन्यासानशनाशनिमहाध्वनिकानासुदकक्रिया
कार्या सदाशौचं भवतीति ।” इति शुद्धितत्त्व-
धृतसुमन्तुसूत्रम् ॥
महान्, [तृ] त्रि, (मह्यते पूज्यते वेति । मह +
“वर्तमाने पृषङ्गहन्महन्महच्छब्दश्च ।” उणा०
२ । ८४ । इति अतिः । निपात्यते ।) ढहृन् ।
इत्यमरः । ३ । १२ । ६० ॥ (यथा, मनौ । ८ । २६६ ।
“प्राणभृतसु महत्सुखं गोगजोद्वह्यादिषु ॥”)
अस्य पर्यायः महच्छब्दे द्रष्टव्यः ॥
महान्, पुं, (मह्यते सेव्यते आश्रीयते गमना-
येति । मह + अतिः ।) उद्गः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ दुर्गा । यथा,—
“महान् आप्य स्थिता सर्वं महा वा प्रकृति-
र्भूता ।
स्तुतिः संस्मरणाद्देवी नियती च नियामता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
महत्तत्त्वम् । यथा—
“सविकारात् प्रधानात् महत्तत्त्वं प्रजायते ।
महानिति यतः ख्यातिर्लोकानां जायते सदा ॥”
इति मातृस्ये ३ अध्यायः ॥
(महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ३२ ।
“अश्वनी शतघ्नी खड्गी यदृशी चाशुधी
महान् ॥”)
महच्छब्दप्रयोगनिबन्धो यथा,—
“शस्त्रे तैले तथा मांसे वेदो ज्यौतिषिके द्विजे ।
यात्रायां पथि निद्रायां महच्छब्दो न दीयते ॥”
इति भट्टिप्रथमसर्गायचतुर्थश्लोकायां भरतः ॥
महानटः, पुं, (महांश्वासौ नटो नर्तकश्चेति ।
उद्धतनर्तकत्वादस्य तथात्वम् ।) शिवः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
महानदी, स्त्री, (महती चासौ नदी चेति ।)
पुरुषोत्तमस्त्वन्तर्गतकटकस्थोत्तरदेशस्थनदी-
विशेषः । तस्या नामान्तरं चित्रोत्पला । यथा,
“नदी तत्र महापुण्या दिव्यपादविनिर्गता ।

चित्रोत्पलेति विख्याता सर्वपापहरा शुभा ॥
चित्रोत्पला महानदी ।” इति पुरुषोत्तम-
तत्त्वम् ॥ गङ्गा । यथा,—
“अम्बुजमम्बुनि जातं
जातु न जायते अम्बुजादम्बु ।
सुरहर ! तव विपरीतं
पादास्त्रजाम्बुजानदी जाता ॥”
इत्युद्भटः ॥
महानन्दः, पुं, (महानानन्दोऽत्र ।) सुक्तिः ।
इति हलायुधः ॥ (महान् आनन्दः ।) अति-
श्रयाकादश्च ॥ (वृत्तिविशेषः । यथा, मार्क-
ण्डेये । १३४ । ४० ।
“इत्युक्ता तान् महीपालान् महानन्दसुखान्
बली ।
अथान्वीक्षदा सर्वांन् महारिदमनो दमः ॥”
वेणुविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
“महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जयस्तथा ।
चत्वार उत्तरवंशा मातङ्गसुनिसम्भवाः ॥”)
महानन्दा, स्त्री, (महानानन्दोऽस्याः ।) सुरा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ माघशुक्ला नवमी । यथा,
भविष्ये ।
“माघमासस्य या शुक्ला नवमी लोकपूजिता ।
महानन्देति सा प्रोक्ता सदानन्दकरी वृणाम् ॥
स्नानं दानं जपो होमो देवार्चनसुषोषणम् ।
सर्वं तदक्षयं प्रोक्तं यदस्यां क्रियते नरैः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
नदीविशेषः । सा पञ्चाया विनिःसृता राम-
पुराण्यग्रामात् पश्चिमत उत्तरदिग्गता ॥
(दक्षिणदेशीयो नदीभेदः । यथा, महाभारते ।
१३ । २५ । ४३ ।
“पुनरावर्त्तनन्दाश्च महानन्दाश्च सेव्ये वै ।
नन्दे सेव्यते दान्तस्त्वपरोभिरर्च्यसकः ॥”)
महानन्दिः, पुं, (आ सम्यक् नन्दतीति । आ +
नन्द + “सर्वधातुश्च इन् ।” उणा० ४ । ११७ ।
इति इन् । ततः । महानानन्दरिति ।)
नन्दिर्वर्द्धनराजपुत्रः । यथा,—
“चत्वारिंशत्तथा भायो राजा वै नन्दिर्वर्द्धनः ।
चत्वारिंशत्तयश्चैव महानन्दिर्भविष्यति ॥
महानन्दिस्तथापि शूद्रायां कलिकाग्रजः ।
उत्पत्स्यते महापद्मः सर्वे च त्रान्तको वृषः ॥
ततः प्रभृति राजानो भविष्याः शूद्रयोनयः ।
एकराट् स महापद्म एकच्छत्रो भविष्यति ॥”
इति मनुष्यपुराणे २४६ अध्यायः ॥
अपि च ।
“महानन्दिस्तुतः शूद्रागर्भाद्भवोऽतिकुम्भो महा-
पद्मानन्दः परशुराम इवापरोऽखिलक्षत्रि-
यान्तकारी भविता ततः प्रभृति शूद्रा भूपाला
भविष्यन्ति । तेन महानन्दिपर्यन्तं क्षत्रिय
आसीत् ।” इति शुद्धितत्त्वधृतविष्णुपुराणम् ॥
महानरकः, पुं, (महानतिशययातनाप्रदो
नरकः ।) अतिशययानाप्रकारयातनास्थानम् ।
इति पुराणम् ॥ (यथा, मनुः । ४ । ८८ ।

महान

“तामिस्रमन्वतामिसं महारौरवरौरवौ ।
नरकं कालसूत्रं महानरकमेव च ॥”
महानलः, पुं, (महान्वासौ नलश्चेति ।) देव-
नलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महान्वासौ
अनलश्चेति ।) दृष्टदमिष्ठ ॥
महानवमी, स्त्री, (महती चासौ नवमी चेति ।)
आश्विनशुक्लनवमी । यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।

“दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण कुर्युर्दुर्गामहोत्सवम् ।
महानवम्यां शूरदि बलिदानं वृषादयः ॥
आश्विने शुक्लपक्षस्य भवेद्या अष्टमी तिथिः ।
महाष्टमीति सा प्रोक्ता देव्याः प्रीतिकरा
परा ॥

ततोऽनु नवमी या स्यात् सा महानवमी स्मृता ।
सा तिथिः सर्वलोकानां पूजनीया शिवा-
प्रिया ॥”

इति कालिकापुराणे ५७ अध्यायः ॥

अपि च ।

“प्रावृट्काले विशेषेण आश्विने ह्यष्टमीषु च ।
महाशब्दो नवम्यान्तु लोके स्थाति गमिष्यति ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

महानसं, स्त्री, (महत् तत् अनश्चेति ।
+ “अनोऽभ्यासः सरसां जातिसंज्ञयोः ।” ५ ।
४ । ६४ । इति संज्ञायां टच् । “आत्महतः
समानाधिकरणजातीययोः ।” ६ । ३ । ४६ ।
इति महत् आकारादेशः ।) रत्नगृहम् ।
तत्पर्यायः । रसवती २ पाकस्थानम् ३ । इत्य-
मरः । २ । ६ । २७ ॥ (तथास्य लक्षणं
यथा,—

“प्रशस्तदिग्देशकृतं शुचिभाण्डं महच्छुचि ।
सजालकं गवाक्षाणामात्मवर्गनिषेवितम् ॥
विक्रमस्तुष्टसंस्तुष्टं सवितानं कृतार्चनम् ।
परीक्षितस्त्रीपुरुषं भवेच्चापि महानसम् ॥
तत्राध्यक्षं नियुज्यते प्रायो वेदगुणान्वितम् ।
शुचयो दक्षिणा दत्ता विनीताः प्रियदर्शनाः ॥
सविभक्ताः सुमनसो नीचकेशनखाः स्थिराः ।
स्नाता दृढं संयमिनः क्षतोष्णीषाः सुसंयुताः ॥
तस्य चाक्षा विधेयाः स्तुतिविधाः परि-
कर्मिणः ।

आहारस्थितयश्चापि भवन्ति प्राणिनो यतः ॥
तस्मान्महानसे वैद्यः प्रमादरहितो भवेत् ।
माहानसिकवोद्वारः सौम्योदनिकपौषिकाः ॥
भवेयुर्वैद्यवशा ये चाप्यन्ये तु केचन ॥”

इति सुश्रुते कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

तद्विवरणं यथा,—

“आमेयां दिशि कर्त्तव्यमावासस्य महानसम् ।
गवाक्षजालमार्गाय कर्त्तव्यमपि पलेपितम् ॥
शुक्ली तत्र प्रकर्त्तव्या पूर्णपश्चिममायता ।
नृस्ययादीनि भाण्डानि क्षालितानि च
वारिणा ॥

तेषु यत् पच्यते द्रव्यं गुणवत् सर्वसम्मतम् ।
नृदभावे पच्यन्ते च चक्षुरर्शोविकारजित् ॥

५५१

महाना

कांस्थजे पाचितं यद्धि तद्धितं मतिदं शुचि ।
यच्च तान्मये सिद्धं न रुच्यं तन्मपि तत्तत् ॥
सौवर्णे राजते पाथ्यमात्रभूमिभृता गृहे ।
तत्पानं सर्वदोषघ्नं धिक्करोत्सवदायकम् ॥”
अथ महानसोपयोग्योपकरणानि ।

“वस्तूनि भोजनाह्वाणि विविधानि पुनः पुनः ।
सर्वाणि गुणयुक्तानि स्थापितानि महानसे ॥
दास्याप्रमार्जनी वाटा पूतदृष्टी सुकुचिका ।
कर्षणी वैष्णवं पानं जलपूर्णस्त्रिजङ्गरः ॥
वह्निजननी ग्रावः कुडालं सुकुटारकः ।
दारुखडानि शुष्काणि हस्तमात्राणि चैव-
नम् ॥

अजीर्णान्ननिस्तृलान्नजन्तुमलानि च ।
तितयुञ्जालनी पीठो मुषलं चाप्युखलम् ॥
सूर्यलोदृशिला दूर्वा चतुरस्रावपट्टिका ।
संश्लोकान् युगलं वस्त्रखण्डचतुष्टयम् ॥
नालिका च्छुरिका चैव सुशूलं सुकुटाहकम् ॥
वह्निखालनाथाय दूर्वा दीर्घा सुलौहजा ॥
तन्दूरभर्तरी स्त्रावा तप्तकं दृष्टवेष्टनी ।
इत्यादि वस्तुजातं हि युज्यते च महानसे ॥”
इति पाकराजेश्वरः ॥

तत्र रक्षणीया जना यथा,—

“सुदृष्टास्त्रविधानज्ञाः परामेधाः कुलोद्भवाः ।
सर्वे महानसे धार्या लुप्तकेशनखा जनाः ॥”
इति मातङ्ग्ये १८६ अध्यायः ॥
महानसोऽपि पुंसि । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥

महानाटकं, स्त्री, (महत् तत् नाटकश्चेति ।)

नाटकविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“एतदेव यदा सर्वैः पताकास्थानकेयुतम् ।
अङ्गैश्च दशभिर्धौरा महानाटकश्चाचरे ॥
एतदेव नाटकम् । यथा, बालरामायणम् ॥”
इति साहित्यदर्पणः ॥ खनामखातहनुमद्रचित-
रामचरितग्रन्थविशेषः । यथा,—
“एष श्रीलङ्घनमता विरचिते श्रीमन्महानाटके
वीरश्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रबुद्धते विक्रमेः ।
मिश्रश्रीमधुसूदनेन कविना सन्दर्भ्य सञ्जीकृते
खगारोहणनामकोऽत्र नवमो यातोऽङ्क-
एवेत्यसौ ॥”

इति तस्यान्तिमः श्लोकः ॥

महानाडी, स्त्री, (महती चासौ नाडी चेति ।)
कण्ठरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्याः
कण्ठराशब्दे ज्ञेयम् ॥)

महानादः, पुं, (महान् नादोऽस्य ।) हस्ती ।
वयंकमेघः । (महान्वासौ नादश्चेति ।) महा-
शब्दः । इति मेदिनी । दे, ५१ ॥ (यथा,
महाभारते । ५ । ६६ । २ ।

“इदमङ्घ्रिः समं प्राप्ता ये केचिद्भुवजङ्गमाः ।
प्रविशन्तो महानादं नदन्ति भयपीडिताः ॥”
सिंहः । कर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ उद्गः ।
शङ्खः । इति राजनिर्घण्टः ॥ काहलवाद्यम् ।
इति हारावली ॥ (महादेवः । यथा, महा-

महानि

भारते । १३ । १७ । ४८ ।

“निशाचरः प्रेतचारी भूतचारी महेश्वरः ।
कालयोगी महानादः सर्वकामक्षतुष्यधः ॥”
महाशब्दयुक्ते, वि । यथा, रामायणे । ४ ।
४० । ३८ ।

“तत्कालमेव प्रतिमं महोरगनिषेवितम् ।
अभिगम्य महानादं तौर्येनेव महोदधिम् ॥”
महानिद्रा, स्त्री, (महती सुदीर्घा चासौ निद्रा
चेति ।) मरणम् । इति जटाधरः ॥

महानिम्बः, पुं, (महान्वासौ निम्बश्चेति ।) निम्ब-
वृक्षविशेषः । घोडा निम्ब इति भाषा । तत्-
पर्यायः । केटयः २ पवनेष्टः ३ पार्श्वतः ४ ।
इति रत्नमाला ॥ (यथा,—

“नृतस्तुताभ्रनागश्च खर्गं तुल्यं प्रकल्पयेत् ।
महानिम्बस्य चूर्णं तु चतुर्भिः सममाहरेत् ।
मधुना केहयेन्माषं कालामेहप्रशान्तये ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंयज्ञे प्रमेहाधिकारे ॥
अस्य गुणाः । परमग्राहितम् । कषायत्वम् ।
अञ्जलम् । शीतलत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
(तथास्य पर्यायान्तरं गुणाश्च ।

“महानिम्बः स्तुतोद्देका रस्यको विषसृष्टिकः ।
केशासृष्टिनिम्बकश्च कार्मको जीव इत्यपि ॥
महानिम्बो हिमो रूचस्त्रिस्तो ग्राही कषा-
यकः ।

कफपित्तभ्रमच्छर्दिकुष्ठहृत्सासरक्तजित् ।
प्रमेहश्वासगुल्माशो मूषिकाविषनाशनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महानिशा, स्त्री, (महती घोरा निशा ।)
निशामध्यभागः । तत्पर्यायः । निशाह्नः २
निशीथः ३ । इति हेमचन्द्रः । २ । ५६ ॥ * ॥
स्तुत्युक्तमहानिशा सार्धप्रहरोपरि प्रहरद्वयम् ।
“महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।
तत्र खानं न कुर्वीत काम्यनेमितिकादृते ॥”

इति रघुनन्दनभट्टाचार्यधृतवचनात् ।

महानिशापरकालस्य नाडीचतुष्टयस्य पर-
दिनादित्वेन तदानीं पूर्णदिवसीयभोजनानुप-
पत्तेः । तद्दिनत्रयलोपापत्तेश्चेति तिथितत्त्वय-
लिखनखरसाच्च ॥ * ॥ तत्र भक्षणनिषेधो
यथा,—

“यन्मुहूर्त्ते खतीते तु रात्रावेव महानिशा ।
लभते ब्रह्महत्या च तत्र सुखा च नारद ! ॥
गोमांसविशुद्धसमं ताम्बूलं फलं जलम् ।
पुंसामभक्ष्यं शुद्धायामोदनस्यापि का कथा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥

तत्र पारणनिषेधो यथा,—

“न रात्रौ पारणं कुर्यादृते वै रोहिणीव्रतात् ।
निशायां पारणं कुर्याद्वर्जयित्वा महानिशाम् ॥
महानिशयां प्राप्तायः तिथिभान्तं यदा भवेत् ।
तृतीयेऽङ्घ्रि मुनिश्रेष्ठ ! पारणं कुरुते व्रती ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८ अध्यायः ॥
देवकीकृता महानिशा रात्रिमध्यमदृष्टया-
ल्लिका । सा द्वितीयप्रहरशेषदृष्टतृतीयप्रहर-

महानी

प्रथमदृष्ट्या ॥ तस्यां शिवलिङ्गोद्भवो यथा,
“माघकृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो महानिधिः ।
शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटिस्थसमप्रभः ॥”
अत्र ।

“महानिशा द्वे घटिके राज्ञेर्मध्यमयामयोः ॥”
इति देवलोक्ता महानिशा ॥

घटिका दृष्टरूपा । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
तान्त्रिकमहानिशा यथा, तन्त्रसारे ।

“गते तु प्रथमे यामे तृतीयप्रहरावधि ।
महानिशायां जपत्रयं रात्रिष्वेव जपेत् ॥”
अपि च ।

“निशा तु परमेशानि ! सूर्ये चास्तमुपागते ।
प्रहरे च गते रात्रौ घटिके द्वे परे च ये ।
महानिशा समाख्याता ततश्चातिमहानिशा ॥

अर्हंरात्रे गते देवि ! पशुभावेन पूजयेत् ।
दशदण्डे तु या पूजा तत् सर्वममृतं भवेत् ॥

यज्ञक्रोशे महेशानि ! तत् सर्वममृतोपमम् ।
सप्तमक्रोशके देवि ! सर्वं क्षीरोपमं भवेत् ॥

अष्टमक्रोशके देवि ! त्रयतुल्यं न संशयः ।
अतः परं महेशानि ! विषतुल्यो न संशयः ॥

एतत् सर्वं महेशानि ! पशुभावे मयोदितम् ।
दिव्यवीरमते देवि ! तत्त्वज्ञानेन पूजयेत् ॥

पञ्चतत्त्वं समानीय यदि पूजापरो भवेत् ।
कालाकालं महेशानि ! विचारं तत्र वर्जयेत् ॥

अर्हंरात्रगते देवि ! कुलपूजा प्रकीर्तिता ।
भवेत्तन्मातृरूपेण सर्वं पूजादिकचरेत् ॥

अतिस्नेहेन देवेशि ! तव स्थाने प्रकाशितम् ।
पशोरप्ये कदाचित् प्रकाशं नैव कारयेत् ॥”

इति गुप्तसाधनतन्त्रे ६ पटलः ॥

तानीचः, पुं, (महानतिशयो नीचः ।)
रजकः । इति शब्दमाला ॥ अतिशयहीन-
वर्णश्च ॥

महानीलः, पुं, (महान् नीलः नीलवर्णः ।) भृङ्ग-
राजः । नागविशेषः । मणिविशेषः । इति
मेदिनी । ले, १६१ (यथा, शिशुपालवधे ।
१ । १६ ।

“महामहानीलप्रिलारुचः पुरो
विधेदिवान् कंसजघः स विहरे ॥”

“विहलस्याकराद्भूता महानीलास्तु ते स्मृताः ॥
इति भगवानगस्त्यः ॥” इति तट्टीकायां मल्लि-
नाथः ॥ तस्य लक्षणं यथा,—

“यस्तु वर्णस्य भूयत्वात् क्षीरे शतगुणे स्थितः ।
नीलतां तनुयात् सर्वं महानीलः स उच्यते ॥”

इति गारुडे ७२ अध्यायः ॥

(गुग्गुलुजातिभेदः । तद्वयथा,—

“महिषाक्षो महानीलः कुमुदः पद्म इत्यपि ।
हिरण्यः पद्मो ज्ञेयो गुग्गुलीः पद्म जातयः ॥
महानीलस्तु विज्ञेयः खनामसमलक्षणः ।

महिषाक्षो महानीलो गजेन्द्रानां हिताशुभौ ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
सुमेरोर्दक्षिणपार्श्वस्थपद्मेतद्विशेषः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ५५ । ४ ।

महाप

“श्रीतार्क्ष्यः क्रसुञ्जश्च कुलीरोऽथ सुकङ्कवान् ।
मणिश्रेलोऽथ दृषवान् महानीलो भवान्चलः ॥”

महानीला, स्त्री, (महती चासौ नीला नील-
वर्णा चेति ।) महाजम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विशेषोऽस्य महाजम्बूशब्दे विज्ञेयः ॥)

महानीली, स्त्री, (नील + “नीलादोषधौ ।”
४ । १ । ४२ । इति वार्तिकोक्ता डीष् । ततः ।
महती चासौ नीली चेति ।) नीलापराजिता ।

दृष्टनीली । तत्पर्यायः । अमरा २ जनि-
नीलिका ३ तुल्या ४ श्रीफलिका ५ मेला ६

केशार्हा ७ भर्तृसपत्रिका ८ । अस्या गुणाः ।
गुणाऽष्टत्वम् । रङ्गश्रेष्ठत्वम् । सुवर्णदायकत्वम् ।

नीलिकामपेक्ष्य सर्वकर्मसु सगुणत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

महानुभावः, त्रि, (महाननुभावो माहात्म्य-
मस्य ।) महाशयः । यथा,—

“सुकती पुण्यवान् धन्यो धर्मी च धर्मवानपि ।
महाशयो महेच्छः स्यान्महाशुभाव इत्यपि ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(महात्मा । यथा, शिशुपालवधे । १ । १७ ।
“महीतुमार्यान् परिचर्यया सुहृ-
महाशुभावा हि नितान्तमर्षिनः ॥”

महान्तः, पुं, (महत् + प्रथमावहुवचनरूपम् ।)
नवधाभक्तियुक्तलक्षणभक्ताः । ते शिवशेषधर्ममा-
दयः । यथा,—

“शिवः शेषश्च धर्मश्च ब्रह्मा विष्णुर्महान्
विराट् ।

सनत्कुमारः कपिलः सनकश्च सनन्दनः ॥
वोदुः पञ्चशिखो दक्षो नारदश्च सनातनः ।

भृगुर्मेरीचिर्द्वारसाः कश्यपः पुलहोऽङ्गिराः ॥
मेघसो लोमशः शुक्रो वसिष्ठः क्रतुरेव च ।

दृष्टसतिः कर्दमश्च शक्तिरत्रिः पराशरः ॥
मार्कण्डेयो बलिश्चैव प्रह्लादश्च गणेश्वरः ।

यमः सूर्यश्च वरुणो वायुश्चन्द्रो हताशनः ॥
अकूपार उलूकश्च नाडीजङ्गश्च वायुजः ।

नरो नारायणः कूर्म इन्द्राक्षो विभीषणः ॥
नवधाभक्तियुक्ताश्च लक्ष्यस्य परमात्मनः ।

एते महान्तो धर्मिष्ठा भक्तानां प्रवरास्तथा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ६० अध्यायः ॥

महापञ्चमूलं, स्त्री, (पञ्चानां विस्मादिभूतानां
समाहारः । ततः महश्च तत् पञ्चमूलश्चेति ।)

दृष्टत् पञ्चमूलम् । तद्वयथा,—
“विस्वोऽग्निमन्यः श्योनाकः काश्रव्यः पाटला

तथा ।
सर्वैस्तु मिलितैरेतैः स्यान्महापञ्चमूलकम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २० अध्याये ।
“विनिर्गमार्थं वायोश्च खेदेयश्च सुहृमुहुः ।

क्षीरं महापञ्चमूलं मृषिकां चान्वर्जिताम् ॥”
महापञ्चविधं, स्त्री, (पञ्चानां विधाणां समाहारः ।

ततो महश्च तत् पञ्चविधश्चेति ।) दृष्टद्विषयपञ्च-
कम् । तद्वयथा,—

महाप

“भृङ्गी च कालकूटश्च सुस्तको वत्सनाभकः ।
शृङ्गकर्णोऽपि योगोऽयं महापञ्चविधाभिधः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

महापञ्चा, स्त्री, (महान्ति पञ्चायस्याः ।)
महाजम्बूः । इति रत्नमाला ॥ दृष्टपर्यायुक्ते,
त्रि ॥

महापथः, पुं, (महोऽन्वासौ पन्थाश्चेति । “आम्ब-
हत इति ।” ६।३।४६ । इति महत् आकारा-
देशः । “ऋक् पूरव्यूः पन्थासान्वे ।” ५।४।७४ ।

इति समासान्तोऽकारः ।) प्रधानपथः ।
तत्पर्यायः । घण्टापथः २ संसरणम् ३

श्रीपथः ४ राजवर्त्म ५ उपनिष्क्रमणम् ६ उप-
निष्क्रमम् ७ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५३ ॥

(यथा, रामायणे । २ । ८० । १६ ।
“पताका शोभिताः सर्वे सुनिर्मितमहापथाः ॥”

यथा च महाभारते । ५ । ६४ । २० ।
“संनष्टसंस्तरजः प्रतिपेदे महापथम् ॥”

महापथः । “यात्रायां पथि निद्रायां महच्छब्दो
न दीयते ।” इत्यस्य प्रतिप्रस्तुतार्थवत्त्वात्

तथात्वम् । यथा, कथासरित्सागरे । २ । ४३ ।
“तच्छोकादिन्द्रदत्तस्य पिता यातो महा-

पथम् ॥”

सुवृन्ना । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३।४।
“सुवृन्ना शून्यपदवीं ब्रह्मरन्तं महापथः ।

अमशानं शास्त्रवी मध्यमार्गश्चेत्येकवाचकाः ॥”
महापथगमः, पुं, (महापथस्य महापथे वा गमः

गमनम् ।) मरणम् । इति जटाधरः ॥
महापद्मः, पुं, (महत् पद्मं तादृशं चिह्नं

शिरसि यस्य ।) अष्टनागान्तर्गतनागभेदः ।
तत्पर्यायः । अतिशुक्लः २ दशविन्दुकमस्तकः ३ ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७५ ॥ (यथा, हरि-
वंशे । ३ । ११२ ।

“ऐरावतो महापद्मः कम्बलान्वतराशुभौ ॥”
दर्शोकरान्तर्गतसर्पविशेषः । तद् यथा । “लक्ष्म-

सर्पो महालक्ष्मः लक्ष्मोदरः श्वेतकोपोतो महा-
कोपोतो बलाहको महासर्पः शृङ्गपालो लोहि-

ताक्षो गवेधुकः परिसर्पः खड्गफणः ककुदः
पद्मो महापद्मो दर्भपुष्पो दधिसुखः पुष्करौको

भुक्कुटीमुखो विष्किरः पुष्पाभिकर्णो गिरि-
सर्पश्चक्रसर्पः श्वेतोदरो महाशिरा अलगाई

आशीविष इति ॥” इति सुश्रुते कल्पस्थाने
चतुर्थेऽध्याये ॥ कुवेरस्य नवनिधन्तर्गतनिधि-

विशेषः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।
६४ । १५ ।

“यस्या वत्से ! प्रभावेण विद्यायास्तां गृह्णाव मे ।
पद्मिनी नाम विद्येयं महापद्माभिपूजिता ॥”

पुरभेदः । यथा, महाभारते । १२ । ३५ । ११ ।
“आसीत् किल नरश्रेष्ठ ! महापद्मो पुरोत्तमे ।

गङ्गाया दक्षिणे तीरे कश्चिद्विप्रः समाहितः ॥”
देवभेदः । यथा, हरिवंशे । २३२ । ३ ।

“महापद्मो निजुम्भश्च पूर्णकुम्भश्च वीर्यवान् ॥”
हस्तिभेदः । यथा, महाभारते । ६ । ६१ । ५१ ।

महापा

महापु

महाप्र

“तस्य चान्येऽपि दिक्कागा बहुदुरशुयायिनः ।
अञ्जनो वामनश्चैव महापद्मश्च सुप्रभः ॥”
क्री, लक्ष्मीकोटिसंख्या ॥ इति लीलावती ॥ (यथा,
महाभारते । २ । ६१ । ३ ।
“अयुतं प्रयुतं चैव पद्मं खर्वमथावुदम् ।
शङ्खश्चैव महापद्मं निखर्वं कोटिरेव च ॥”)
शुक्लपद्मम् । इति रत्नमाला ॥
महापातकं, क्री, (महदतिशयितं पातकम् ।)
पापविशेषः । तत्तु पञ्चविधम् । यथा,—
“ब्रह्महत्या सुरापानं स्तन्यं गुर्वङ्गनागमः ।
महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तेः सह ॥”
इति मानवे ११ अध्यायः ॥
“महापातकजं चित्तं सप्तजन्मसु जायते ।
वाधते आधिरूपेण तस्य लज्जादिभिः समः ॥”
इति श्रुतातपीयकर्मविपाकः ॥
“तुलामकरमेवेषु प्रातःस्नानं विधीयते ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
“कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्तते ।
भस्मीभवन्ति राजेन्द्र ! महापातककोटयः ॥”
इति पुराणम् ॥
महापातकी, [न] चि, (महापातकमस्य-
स्येति । महापातक + इति ।) पञ्चप्रकार-
महापातकयुक्तः । स च पतितः । यथा,—
“महापातकिनो ये च पतितान्ते प्रकीर्त्तिताः ।
पतितानां न दाहः स्यान्मान्येष्टिर्नास्त्यसंशयः ॥
न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्यं आढादिकं
कश्चित् ।
यतानि पतितानान्नु यः करोति विमोहितः ॥
तप्तकच्छद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा ॥”
इति शुद्धितत्त्वधृतविष्णुपुराणवचनम् ॥
पारिभाषिकमहापातकी यथा,—
“कृतप्राणप्रतिष्ठाश्च नीचैर्यो प्रतिमां द्विज ! ।
दुर्गा न प्रणमेद्यस्तु स महापातकी स्मृतः ॥”
इति देवीपुराणे व्यासनारदसंवादः ॥
अपि च ।
“पितरं मातरं भार्यां गुरुपत्नीं गुरुं परम् ।
यो न पुण्याति कापय्यात् स महापातकी
शिव ! ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥
(यथा च महानिबन्धतन्त्रे । ३ । ६२ ।
“जातिभेदो न कर्त्तव्यः प्रसादे परमात्मनः ।
योऽशुद्धबुद्धिं कुरुते स महापातकी भवेत् ॥”)
महापार्प, क्री, (महच्च तत् पापश्चेति ।) महा-
पातकम् । यथा,—
“महापापेषु सर्वं स्यात् तदङ्गन्तुपातके ।
दद्यात् पापेषु षडंशं ज्ञात्वा याधिवलाबलम् ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
महापारेवतं, क्री, (महच्च तत् पारेवतश्चेति ।)
फलवृक्षविशेषः । बड़ा पारेवत इति हिन्दी
भाषा ॥ तत्पण्यायः । खर्वपारेवतम् २ साम्रा-
ज्यम् ३ खारिकम् ४ रत्तरेवतकम् ५ बृहत्-

पारेवतम् ६ द्वीपजम् ७ द्वीपखर्वूरम् ८ ।
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । बलकारित्वम् ।
पुष्टिवर्द्धनत्वम् । वृष्यत्वम् । मूर्च्छाभमन्नत्वम् ।
पारेवतादधिकगुणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
महापाशः, पुं, (महान् पाशोऽस्य ।) यमदूत-
विशेषः । इति बृहद्ब्रह्मपुराणे ५६ अध्यायः ॥
(महान्चासौ पाशश्चेति ।) बृहत्पाशश्च ॥
महापासकः, पुं, (पसति वाधते निराकरोति
परकालेश्वरादिकमिति । पस् + कृत् । ततः
महान्चासौ पासकश्चेति ।) बुद्धभिक्षुकः ।
तत्पण्यायः । चेलुकः २ आमणेरः ३ प्रव्रजितः
४ गोमीनः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (महो-
पासक इति पाठः कुञ्चित् दृश्यते ॥)
महापिण्डीतकः, पुं, (पिण्डीं तनोतीति । तन् + डः
संज्ञार्थे कन् । ततः महान्चासौ पिण्डीतक-
श्चेति । पिण्डाकारफलत्वादस्य तथात्वम् ।)
वृष्यवर्णमहामदनवृक्षः । तत्पण्यायः । वाराहः
२ । अस्य गुणाः । श्रेष्ठत्वम् । कटुतिक्तरसा-
न्वितत्वम् । कृद्गन्तव्यम् । कफहृद्गोपकामाशय-
शोधनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
महापिण्डीतरः, पुं, (महान्चासौ पिण्डीतर-
श्चेति ।) वृक्षविशेषः । पेड़िरा इति हिन्दी
भाषा । तत्पण्यायः । श्वेतपिण्डीतकः २ कर-
हाटः ३ चुरः ४ शृङ्गकोषतरः ५ शूरः ६
पिण्डीतरः ७ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् ।
उष्णत्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । चर्मरोगाप-
हत्वम् । विशेषात् रक्तदोषनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
महापीलुः, पुं, (पीलति प्रतिष्ठते विषपित्तादिक-
मिति । पील + “न्टगयादयश्च ।” उणा० १ । ३८
इति कुः । ततो महान् पीलुरिति कर्मधारयः ।)
पीलुवृक्षविशेषः । तत्पण्यायः । बृहत्पीलुः २
महाफलः ३ राजपीलुः ४ महावृक्षः ५
मधुपीलुः ६ । अस्य फलगुणाः । मधुरत्वम् ।
वृष्यत्वम् । विषनाशित्वम् । पित्तप्रशमनत्वम् ।
रुच्यत्वम् । आमन्नत्वम् । दीपनीयकत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
महापुराणं, क्री, (महच्च तत् पुराणश्चेति ।)
एकादशलक्षणयुक्तव्यासप्रणीताष्टादशसंख्यक-
पुराणविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“दृष्टिश्चापि विदृष्टिश्च स्थितिस्तेषां च पाल-
नम् ।
कर्मणां वासना वार्त्ता मनुष्याश्च क्रमेण च ॥
वर्णनं प्रलयानाञ्च भोजस्य च निरूपणम् ।
उत्कीर्त्तनं हरेरेव देवानाञ्च पृथक् पृथक् ।
दशाधिकं लक्षणं च महतां परिकीर्त्तितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३२ अध्यायः ॥
(अष्टादशमहापुराणानां विशेषविवरणलक्ष-
णादिकं पुराणशब्दे दृश्यम् ॥)
महापुरुषः, पुं, (महान्चासौ पुरुषश्चेति ।)
श्रेष्ठनरः । (यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । १२ । २० ।
“भवानतापोऽन्त्यायां वै वेणुर्वी जनमोहिनीम् ।

यद्विहायासुरं भावं महापुरुषतां गतः ॥”)
नारायणः । यथा,—

“धैर्यं सदा परिभवन्नमभीष्टदोहं
तीर्थास्यदं शिवविरिञ्चिभुतं प्ररयम् ।
भृत्यार्त्तिहं प्रणतपालभवाब्धिपोतं
वन्दे महापुरुष ! ते चरणारविन्दम् ॥
त्यक्ता सुदुःखजसुरेष्ठितराच्यलक्ष्मीं
धर्मिष्ठ आर्यवचसा यदगादरयम् ।
मायान्दगं दधितयेष्ठितमन्वधाव-
वन्दे महापुरुष ! ते चरणारविन्दम् ॥”

इत्याह्निकतत्त्वधृतश्रीभागवतम् ॥

महापुरुषदन्ता, क्री, (महापुरुषस्य दन्ता इव
मूलानि यस्याः ।) शतमूली । इति रत्न-
माला ॥ (विवरणमस्याः शतमूलीशब्दे ज्ञात-
व्यम् ॥)

महापुरुषदन्तिका, क्री, (महापुरुषदन्ता +
स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप् अत इत्वम् ।) महा-
शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

महापुष्पा, क्री, (महत् प्रशस्तं पुष्पमस्याः ।
स्त्रियां टाप् ।) अपराजिता । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५४
अध्याये ।

“दर्भपुष्पा महापुष्पा प्रसूनाश्चिपितास्तथाः ॥”
महापुष्पविशिष्टे, चि ॥)

महापृष्ठः, पुं, (महत् विपुलं पृष्ठमस्य ।) उद्वः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ चि, बृहत्पृष्ठश्च ॥

महाप्रकृतिः, क्री, (महती श्रेष्ठा प्रकृतिर्जग-
न्मूलकारणम् ।) दुर्गा । यथा,—

“चित्तिश्चैतन्यभावाद्वा चेतना वा चितिः

स्मृता ।

महान् व्याप्य स्थिता सर्वं महा वा प्रकृति-
र्भेता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

महाप्रभः, चि, महती प्रभा यस्येति । अतिशय-
दीप्तियुक्तः । (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
२६ । १२ ।

“तत्संक्रं महाघोरं सहस्रारं महाप्रभम् ॥”)

महाप्रभा, क्री, (महती चासौ प्रभा चेति ।)
महती दीप्तिः । यथा । महाप्रभात्वाविच्छिन्ना-
भावोऽन्धकारः । इति सामान्यलक्षणायां जग-
दीशः ॥

महाप्रभुः, पुं, (महान्चासौ प्रभुश्चेति ।) पर-
मेश्वरः । यथा,—

“वन्देऽनन्ताहुतेऽर्थं श्रीचैतन्यं महाप्रभुम् ।
नीचोऽपि यत्प्रसादात् स्यात् सदाचारप्रव-
र्त्तकः ॥”

इति हरिभक्तिविलासे ३ विलासः ॥

“अनन्तमद्भुतश्चावितर्क्य ऐश्वर्यं प्रभावो यस्य तं
यतो महाप्रभुं परमेश्वरम् ॥” इति तट्टीकायां
जीवगोखामो ॥ श्रीचैतन्यः । यथा,—

“सोऽयं नीलगिरीश्वरः सविभवो यात्रा च

सा गुह्यिषा

महाप्रा

ते ते दिविदिगागताः सुकृतिनस्तास्ता

दिदृक्षान्त्यः ।

आरामश्च त एव नन्दनवनश्रीणां तिरस्कारिणः
सर्वाण्येव महाप्रभुं वत विना शून्यानि मन्या-
महे ॥”

इति चैतन्यचन्द्रोदयनाटकम् ॥

महाप्रलयः, पुं, (महांश्वासौ प्रलयो जगता-
भवसानश्चेति ।) त्रिलोकनाशः । तत्पर्यायः ।
संहारः २ । इति हलायुधः ॥ तस्य विवरणं
यथा,—

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“मन्वन्तरं मनोः कालो यावत् पालयते प्रजाः ।

एको मनुः स कालस्तु मन्वन्तरमिति श्रुतम् ।

तदेकसप्ततियुगेर्देवानामिह जायते ।

तैश्चतुर्दशभिः कल्पो दिनमेकस्तु वेधसः ॥

दिनान्ते वेधसो जाते सुषुप्ता तस्य जायते ।

योगनिद्रा महामाया समायाति पितामहम् ॥

नाभिपद्मं प्रविश्याथ विष्णोरमिततेजसः ।

सुखं स प्रेते भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ॥

ततो विष्णुः स्वयं भूत्वा रुद्ररूपी जनाह्वनः ।

पूर्ववन्नाश्यामास स सर्वं सुवनत्रयम् ॥

वायुना वह्निना सर्वं दाहयामास वै यथा ।

महाप्रलयकालेषु तथा सर्वं जगत्त्रयम् ॥

जनं यान्ति प्रतापार्ता महर्लोकनिवासिनः ।

त्रैलोक्यं दाहयामास प्रीडिता दारुणाम्बिना ॥

ततः कालान्तर्कर्मधैर्नानावर्णैर्महास्रवैः ।

सप्तत्याद्य महावृष्टिमापूर्य सुवनत्रयम् ॥

चलत्तरङ्गैस्तोयैर्वैराधुवस्थानसङ्गतैः ।

निधाय जठरे लोकानिमांस्त्रीन् स जनाह्वनः ॥

नागपर्यङ्कशयने प्रेते स परमेश्वरः ।

शयानं नाभिकमले ब्रह्माणं स जगत्प्रभुः ॥

संस्थाप्य त्रीणिमात्रलोकान् दग्ध्वा दग्ध्वा श्रिया

सह ।

प्रेते स भोगिश्रयायां ब्रह्मा नारायणात्मकः ॥

योगनिद्रावशं यातस्त्रैलोक्यमासहृदितः ॥

त्रैलोक्यमखिलं दग्धं यदा कालाम्बिना तदा ।

अनन्तः पृथिवीं त्र्यम्बा विष्णोरन्तिकमागतः ॥

तेन त्र्यम्बा तु पृथिवी क्षणमात्रादधो गता ।

प्रतिता कूर्मपृष्ठे तु विशीर्णैव तदाभवत् ॥

कूर्मोऽपि महतो यत्राचलन्ती पृथिवी जले ।

ब्रह्माणं पद्मिराक्रम्य पृष्ठे दध्रे धरां तदा ॥

ब्रह्माण्डखण्डसंयोगाच्चूर्णिता पृथिवी भवेत् ।

इति तां परिजग्माह कूर्मरूपी जनाह्वनः ॥

चलञ्जलौघसंसर्गाच्चलन्त्या धरया तदा ।

कूर्मपृष्ठं बहुतरैर्वरुणैर्विततीकृतम् ॥

अनन्तस्त्रज गत्वा तु यत्र चोरोदसागरः ।

तत्र स्वयं श्रिया युक्तं सुषुप्तं जनाह्वनम् ॥

फणया मध्यया दध्रे त्रैलोक्यमासहृदितम् ।

पूर्वं फणं वितथोर्द्धं पद्मं कृत्वा महाबलः ।

विष्णुमाच्छादयामास प्रेषाख्यः परमेश्वरः ॥

तस्योपधानमकरोदनन्तो दक्षिणां फणाम् ।

उत्तरां पादयोश्चक्रे उपाधानं महाबलः ॥

महाप्रा

तालवृन्तं तदा चक्रे स प्रेषः पश्चिमां फणाम् ।

स्वयन्तु वीजयामास प्रेषरूपी जनाह्वनम् ॥

शङ्खं चक्रं नन्दकासिमिधुधी वै महाबलः ।

रेशानयाथ फणया स दध्रे गरुडं तदा ॥

गदां पद्मञ्च शार्ङ्गञ्च तथैव विविधायुधम् ।

यानि चान्यानि तस्यासन्नामेया फणया दधौ ॥

एवं कृत्वा स्वकं कायं प्रयनीयं तदा हरेः ।

पृथ्वीमधरकायेन मग्नमाक्रम्य चाम्भसि ॥

त्रैलोक्यब्रह्मसहितं सलक्ष्मीकं जनाह्वनम् ।

सोपासङ्गजगद्बीजं जगत्कारणकारणम् ॥

निव्यानन्दं वेदमयं ब्रह्मण्यं परमेश्वरम् ।

जगत्कारणकर्तारं जगत्कारणकारणम् ॥

भूतभयभवननाथं परापरपतिं हरिम् ।

दधार शिरसानन्तः स्वयमेव स्वकां तनूम् ॥

एवं ब्रह्मदिनस्यैव प्रमाणेन निशां हरिः ।

सन्ध्याञ्च समधिप्राप्य प्रेते नारायणोऽव्ययः ॥

यस्माद्यन्तु प्रलयो ब्रह्मणः स्याद्दिने दिने ।

तस्माद्देनन्दिनमिति स्थापयन्ति पुराविदः ॥

यतीतायां निशायास्तु ब्रह्मा लोकपितामहः ।

त्र्यम्बा निद्रां समुत्तस्थौ स पुनः स्मृत्यै लिह ॥”

इति कालिकापुराणे २७ अध्यायः ॥

न्यायमते जन्यभावाधिकरणकालः । स च
चरमव्यंसरूपः ॥

महाप्रसादः, पुं, (महांश्वासौ प्रसादश्चेति ।)

विष्णुनेवेत्यादिः । यथा,—

“पादोदकञ्च निर्माल्यं नैवेद्यञ्च विशेषतः ।

महाप्रसाद इत्युक्ता ग्राह्यं विष्णोः प्रयत्नतः ॥”

इत्येकादशीतत्त्ववृत्तमनुस्यूतवचनम् ॥

श्रीजगन्नाथस्य महाप्रसादमाहात्म्यं जगन्नाथ-

शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ अतिशयप्रसन्नता च ॥ (महान्

प्रसादोऽस्य । शिवः । यथा, महाभारते १२।

१७ । १३६ ।

“महाप्रसादो दमनः शत्रुहा श्वेतपिङ्गलः ॥”

महाप्रस्थानगमनं, स्त्री, (प्रस्थीयते अस्मिन्निति ।

प्र+स्था+ल्युट् । महत् प्रस्थानं महापथः ।

तत्र गमनम् ।) महापथगमनम् । तत्तु मरणो-

द्देशेन हिमालयपर्यन्तप्रयाणम् । तच्च कलौ

निषिद्धम् । यथा, बृहन्नारदीये ।

“समुद्रयात्रास्त्रीकारः कमण्डलुविधारणम् ।

द्विजानामसवर्णास्तु कन्यास्तपयमस्तथा ॥

देवरेण सुतोत्पत्तिर्मेधुपर्कं पशोर्वधः ।

मांसादनं तथा आह्वे वानप्रस्थाश्चमन्तथा ॥

दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं वरस्य च ।

दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्चमेधकौ ॥

महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखम् ।

इमान् धर्मान् कलिभुगे वर्ध्यानाहुर्मनी-

षिणः ॥”

इत्युद्वाहृतत्त्वम् ॥

महाप्राणः, पुं, (महान्तो दीर्घकालस्याधिनः

प्राणा यस्य सः ।) द्रोणकाकः । इति राज-

निर्वण्डः ॥ वर्णविशेषः । स च । ख व ह भ ठ

ड थ ध फ भ ष ष स ह रूपः । यथा,—

महाब

“वर्गाणां प्रथमद्वितीयपञ्चमाः प्रथमद्वितीयमौ

य र ल वास्वाल्पप्राणाः । अन्ये महाप्राणा

इत्यर्थः ।” इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (महाबले,

त्रि । यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । ११ । ६ ।

“एवं सुरगणान् क्रुद्धो भीषयन् वपुषा रिपून् ।

अनदत् सुमहाप्राणो येन लोका विचेतसः ॥”)

महाफलः, पुं, (महत् पूजादौ प्रशस्तं पूज्यं वा

फलमस्य ।) विज्वल्यः । इति रत्नमाला ॥

(महच्च तत् फलश्चेति ।) दृढतुफले, स्त्री ॥ (यथा,

मनौ । ३ । १२८ ।

“ओत्रियायैव देयानि हयकव्यानि दाढभिः ।

अर्हन्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥”)

महाफला, स्त्री, (महत् फलं आरोग्यादिकं

यस्याः ।) इन्द्रवारुणी । इति जटाधरः ॥

(अस्याः पर्यायो भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे

प्रथमे भागे ।

“रेन्नीन्द्रवारुणी चित्रा गवाक्षी च गवादनी ।

वारुणी च परापुक्ता सा विशाला महाफला ॥

श्वेतपुष्पा शृङ्गाक्षी च शृङ्गेर्वारुणादनी ॥”

राजजम्बूः । तत्पर्यायो यथा, तत्रैव ।

“फलेन्द्राकधितानन्दो राजजम्बूमहाफला ॥”

कटुतुम्बी । तत्पर्यायो यथा, तत्रैव ।

“इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात् सा तुम्बी च महा-

फला ॥”

महाकोशातकी । तत्पर्यायो यथा, तत्रैव ।

“महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महा-

फला ।

धामार्गवो घोषकश्च हस्तिपर्णश्च स स्मृतः ॥”)

महाफिणा, स्त्री, (महती फिणा ।) हिङ्गीरः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

महावलं, स्त्री, (महदतिशयितं बलं सामर्थ्यमस्मात् ।

महत् बलमस्तेति वा ।) सीसकम् । इति

हेमचन्द्रः ॥ (तथास्य पर्यायः ।

“नागं महाबलं चीनं पिष्टं योगेशसीसकम् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

महाबलः, पुं, (महदुत्कृष्टं बलं ऐश्वर्यं यस्य ।)

बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पितृगणविशेषः ।

यथा, मार्कण्डेये । ६६ । ४६ ।

“महान् महात्मा मद्भितो मद्भिमावान् महा-

बलः ।

गणाः पञ्च तथैवेते पितृणां पापनाशनाः ॥”)

वायुः । बलीयसि, त्रि । इति हेमचन्द्रः । ४ ।

१७३ ॥ (यथा, रामायणे । १ । १ । ३४ ।

“नियुज्यमानो राज्याय नैच्छेद्राज्यं महाबलः ।

स जगाम वनं वीरो रामपादप्रसादकः ॥”)

महाबला, स्त्री, (महद्बलमस्याः ।) बलामेदः ।

पीतवाद्यालकः । तत्पर्यायः । ऋष्यप्रोक्ता २

अतिबला ३ पीतपुष्पी ४ । इति रत्नमाला ॥

(अस्याः पर्यायो यथा,—

“वाद्या वाद्यालिका वाद्या सैव वाद्यालकापिच ।

महाबला पीतपुष्पा सहदेवी च सा स्मृता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महाभा

(तथास्या गुणाः ।

“हरेन्महावला कच्छं भवेदातातुलोमनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
महाबोधिः, पुं, (बुध्यते सर्वं जानातीति । बुध् +
“सर्वधातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । ११७ । इति
इन् । ततो महाञ्चासौ बोधिश्चेति ।) बुद्धः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १४६ ॥

महान्राक्षसः, पुं, (महानतिशयनिन्दितः ब्राह्मणः ।
“वेदे ज्योतिषिके द्विजे ।” इति निषेधवचन-
स्मरणादेवास्त्य तथात्वम् ।) निन्दितब्राह्मणः ।
इति पाणिनिआकरणम् ॥

अस्मिन् देशे अयं अयदानित्वेन प्रसिद्धः ॥

(यथा, ऋच्छकटिके १ अङ्के ।

“विटः । महान्राक्षस ! मर्षय मर्षय ॥”)

महाभटः, पुं, (महाञ्चासौ भटश्चेति ।) अति-
शययोद्धा । यथा,—

“तदोजसा दैत्यमहाभटार्पितं

चकासदन्तः ख उदीर्णदीधिति ।

चक्रेण चिच्छेद निशातनेमिना

हरिर्यथा तार्क्ष्यपतत्तसुज्झितम् ॥”

इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥

महाभद्रा, स्त्री, (महत् भद्रं मङ्गलं यस्याः ।)
गङ्गा । इति शब्दमाला । काशमी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (मेरोरुत्तरपार्श्वस्यसरोवरे, स्त्री ।
यथा, मार्कण्डेये । ५५ । ३ ।

“अरुणोदं सरः पूर्वं मानसं दक्षिणे तथा ।

शौतोदं पश्चिमे मेरौर्महाभद्रं तथोत्तरे ॥”)

महाभारतं, स्त्री, (महत् भारतम् । यद्वा, महान्तं
भारं तनोतीति । महाभार + तन् + डः ।)
यासप्रणीतैतिहासशास्त्रम् । तन्नामकारणं
यथा,—

“एकतश्चतुरो वेदा भारतश्चेतदेकतः ।

पुरा किल सुरैः सर्वैः समस्य तुलया धृतम् ॥

चतुर्थः सरहस्येभ्यो वेदेभ्योऽभ्यधिकं यदा ।

तदाप्रभृति लोकेऽस्मिन् महाभारतमुच्यते ॥

महत्वाद्भारतत्वाच्च महाभारतमुच्यते ॥”

इति महाभारते आदिपर्व ॥*॥

लोकविशेषेषु तस्य श्लोकसंख्या वाचकाश्च यथा,

“वष्टिं शतसहस्राणि चकारायां स संक्षिताम् ।

त्रिंशच्छतसहस्रं च देवलोकं प्रतिष्ठितम् ॥

पित्रे पञ्चदश प्रोक्तं रक्षोयज्ञे चतुर्दश ।

एकं शतसहस्रं तु मानुषेषु प्रतिष्ठितम् ॥

नारदोऽप्रावयद्देवानसितो देवलः पितृन् ।

गन्धर्व्यचरचांसि श्रावयामास वै शुकः ॥

अस्मिन्सु मानुषे लोके वैशम्पायन उक्तवान् ॥”

इति महाभारते १ पर्वणि अनुक्रमणिका-
ध्यायः ॥*॥ तत्र शतपर्वणि तैष्यदाश सुखानि
यथा,—

“आदिभमाविपिनानि विराट-

प्रोदमभीष्टगुरुणि च कर्णः ।

शल्यकसौप्रिकपर्व तथा स्त्री-

शान्त्यनुशस्तिरङ्गममेधाः ॥

ईदृ

महाभा

आश्रममौषलयानिकनाकाः

पर्वणि पर्वणि नाम विशेषाः ॥

इति भारतटीका ॥*॥

हरिवंशसहितो न विंशतिपर्वणामन्तर्गतशत-
पर्वविभागस्तेषामध्यायश्लोकसंख्या च यथा,—
१ आदिपर्वणि १६ पर्वणि २२७ अध्यायाः
८६८ श्लोकाः ॥ २ सभापर्वणि ६ पर्वणि
७८ अध्यायाः २५११ श्लोकाः ॥ ३ आरण्यक-
पर्वणि १६ पर्वणि २६६ अध्यायाः ११६६४
श्लोकाः ॥ ४ विराटपर्वणि ४ पर्वणि ६७
अध्यायाः २०५० श्लोकाः ॥ ५ उद्योगपर्वणि
११ पर्वणि १८६ अध्यायाः ६६२८ श्लोकाः ॥
६ भीष्मपर्वणि ५ पर्वणि ११७ अध्यायाः
५८८४ श्लोकाः ॥ ७ द्रोणपर्वणि ८ पर्वणि
१७० अध्यायाः ६६०६ श्लोकाः ॥ ८ कर्णपर्वणि
१ पर्व ६६ अध्यायाः ४६६४ श्लोकाः ॥ ९ शल्य-
पर्वणि ४ पर्वणि ५६ अध्यायाः ३२२०
श्लोकाः ॥ १० सौप्तिकपर्वणि ३ पर्वणि १८
अध्यायाः ८७० श्लोकाः ॥ ११ स्त्रीपर्वणि ५
पर्वणि २७ अध्यायाः ७७५ श्लोकाः ॥ १२
शान्तिपर्वणि ४ पर्वणि ३३६ अध्यायाः
१४७३२ श्लोकाः ॥ १३ अनुशासनपर्वणि १ पर्व
१४६ अध्यायाः ८००० श्लोकाः ॥ १४ अश्वमेध-
पर्वणि २ पर्वणि १०३ अध्यायाः ३३२०
श्लोकाः ॥ १५ आश्रमवासपर्वणि ३ पर्वणि
४२ अध्यायाः १५०६ श्लोकाः ॥ १६ मौषल-
पर्वणि १ पर्व ८ अध्यायाः ३०० श्लोकाः ॥ १७
महाप्रास्थानिकपर्वणि १ पर्व ३ अध्यायाः
३२० श्लोकाः ॥ १८ स्वर्गपर्वणि १ पर्व ५
अध्यायाः २०० श्लोकाः । १९ हरिवंशे आश्वर्य-
पर्वणि १ पर्व २४४ अध्यायाः १२००० श्लोकाः ॥
हरिवंशे भविष्यपौष्करप्रादुर्भावे १ पर्व ११२
अध्यायाः ३४४८ श्लोकाः ॥ इति महाभारते
आदिपर्वणि पर्वसंग्रहनामकः २ अध्यायः ॥*॥
तच्छ्रवणविधादि यथा,—

जनमेजय उवाच ।

“भगवन् ! केन विधिना श्रोतव्यं भारतं बुधैः ।

फलं किं के च देवाश्च पूज्या वै पारण्यिह ॥

देवं समाप्ते भगवन् ! किञ्च पर्वणि पर्वणि ।

वाचकः कौटुशश्च एयस्यदु ब्रवीहि मे ॥*॥

वैशम्पायन उवाच ।

इष्टु राजन् ! विधिमिमं फलं यच्चापि भार-

तात् ।

श्रुताङ्गवति राजेन्द्र ! यत्त्वं मामनुष्टुप्सि ॥

दिवि देवा महीपाल ! श्रीङ्गार्थमवनिं गताः ।

कृत्वा कार्यमिदञ्चैव ततश्च दिवमागताः ॥

हन्त यत्ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व समाहितः ।

ऋषीणां देवतानाश्च सम्भवं वसुधातले ॥

अत्र रुद्रास्तथा साध्या विश्वेदेवाश्च शाश्वताः ।

आदित्या अश्विनौ देवौ लोकपाला महर्षयः ॥

गुह्यकाश्च सगन्धर्वा नागा विद्याधरास्तथा ।

सिद्धा धर्मैः स्वयम्भुश्च सुनिः कात्यायनो वरः ॥

महाभा

गिरयः सागरा नद्यस्तथैवाधरसां गणाः ।

ग्रहाः संवत्सरश्चैव अयनान्यृतवस्तथा ॥

स्यावरं जङ्गमश्चैव जगत् सर्वं सुरासुरम् ।

भारते भरतश्चेष्ट । एकस्यमिह दृश्यते ॥

तेषां श्रुत्वा प्रतिष्ठानं नामकर्मानुकीर्तनात् ।

कृत्वापि पातकं घोरं सद्यो मुच्येत मानवः ॥*॥

इतिहासमिमं श्रुत्वा यथावदनुपूर्वशः ।

संयतात्मा शुचिर्भूत्वा पारं गत्वा च भारत ! ॥

तेषां आह्वानि देवानि श्रुत्वा भारत ! भारतम् ।

ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्त्वा भक्त्या च भरतर्षभ ! ॥

महादानानि देवानि रत्नानि विविधानि च ।

गावः कांस्योपदोहाश्च कन्याश्चैव खलङ्कृताः ॥

सर्वकामगुणोपेता यानानि विविधानि च ।

भवनानि विचित्राणि भूमिर्वासांसि काञ्चनम् ॥

वाहनानि च देवानि हया मत्ताश्च वारणाः ।

शयनं शिविकाश्चैव स्यन्दनाश्च खलङ्कृताः ॥

यद्यद्यदृष्टे वरं किञ्चित् यद्यदस्ति महद्दुःखं ।

तत्तद्देवं द्विजातिभ्य आत्मा दाराश्च स्नवः ॥

अङ्गया परया दत्तं क्रमशस्तस्य पारगः ।

शक्तिः सुमना हृष्टः शुश्रूषुरविकल्पनः ॥*॥

सत्कार्ज्वरतो दान्तः शुचिः शौचसमन्वितः ।

अद्धानो जितक्रोधो यथा सिध्यति तच्छृणु ॥

शुचिः शीलान्विताचारः शुक्लवासा जितेन्द्रियः ।

संस्कृतः सर्वशास्त्रज्ञः अद्धानोऽनसूयकः ॥

रूपवान् शुभगो दान्तः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

दानमानश्चैतच्च कार्यो भवति वाचकः ॥

अविलम्बमनायस्मदुतं धीरश्चर्चितम् ।

असंसक्ताचरपदं रसभावसमन्वितम् ॥

त्रिषष्टिवर्णसंयुक्तमष्टस्यानसमन्वितम् ।

वाचयेद्वाचकः स्वस्थः स्वासीनः सुसमाहितः ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरश्चैव नरोत्तमम् ।

देवो स्वरस्तौचैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

ईदृशाद्वाचकाद्वाजन् ! श्रुत्वा भारत ! भारतम् ।

निधमस्यः शुचिः श्रोता शृणुन् स फलमश्नुते ॥

पारण्यं प्रथमं प्राप्य द्विजान् कामैश्च तर्पयन् ।

अग्निहोमस्य वागस्य फलं वै लभते नरः ॥

अश्वरोगणसङ्कीर्णं विमानं लभते महत् ।

प्रहृष्टः स तु देवैश्च दिवं याति समाहितः ॥

द्वितीयं पारण्यं प्राप्य अतिरात्रफलं लभेत् ।

सर्वरत्नमयं दिव्यं विमानमधिरोहति ॥

दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्यगन्धर्वभूषितः ।

दिव्याङ्गदधरो नित्यं देवलोकं महीयते ॥

तृतीयं पारण्यं प्राप्य दादृशाहफलं लभेत् ।

वसत्यमरङ्काशो वर्षाण्ययुतशो दिवि ॥

चतुर्थे वाजपेयस्य पञ्चमे द्विगुणं फलम् ।

उदितदिव्यसङ्काशं ज्वलन्तमनलोपमम् ॥

विमानं विबुधैः सार्द्धमारुह्य दिवि गच्छति ।

वर्षाश्रुतानि भवने शक्रस्य दिवि मोदते ॥

षष्ठे द्विगुणमस्त्रीह सप्तमे त्रिगुणं फलम् ।

केलासशिखराकारं वैदूर्यमयवेदिकम् ॥

परितृप्तश्च दधुधा मग्निविहमभूषितम् ।

विमानं समधिष्ठाय कामगं साधुरोगणम् ॥

महाभा

सर्वान् लोकान् विचरते द्वितीय इव भास्करः ।
अष्टमे राजसूयस्य पारणे लभते फलम् ॥
चन्द्रोदयनिभं रम्यं विमानमधिरोहति ।
चन्द्ररश्मिप्रतीकाशे ह्येयं क्तं मनोजवैः ॥
सैयमानो वरच्छोणां चन्द्रात् कान्ततरेर्मुखैः ।
मेखलानां निनादेन नूपुराणाञ्च निखनैः ॥
अङ्गे परमनारीणां सुखसुप्तो विबुध्यते ।
नवमे क्रतुराजस्य वाजिमेघस्य भारतः ॥
काञ्चनसम्भनिर्यहं वैदूर्यकृतवेदिकम् ।
जाम्बूनदमयैर्द्वैर्गोवाक्षैः सर्वतो वृतम् ॥
सेवितं चाक्षरः सङ्गैर्गन्धर्वैर्द्विवि चारिभिः ।
विमानं समधिष्ठाय श्रिया परमया ज्वलन् ॥
दिशमाल्याम्बरधरो दिव्यचन्दनरूपितः ।
मोदते देवतैः सार्द्धं दिवि देव इवापरः ॥
दशमं पारणं प्राप्य द्विजातीन् भिवन्त्य च ।
किङ्किणीजालनिर्घोषं पताकाञ्चलशोभितम् ॥
वसुदेविकसंकाशं वैदूर्यमणितोरणम् ।
हेमजालपरिचिप्तं प्रवालवङ्गभीसुखम् ॥
गन्धर्वैर्गीतकुशलेरक्षरोभिश्च शोभितम् ।
विमानं सुकृतावासं सुखेनैवोपपद्यते ॥
सुकुटेनार्कवर्णेन जाम्बूनदविभूषिता ।
दिव्यचन्दनदिग्भाङ्गो दिशमाल्यविभूषितः ।
दिव्यान् लोकान् विचरति दिव्यभोगैः सम-

न्वितः ।

विबुधानां प्रसादेन श्रिया परमया युतः ॥
अथ वर्षगणानेयं स्वर्गलोके महीयते ॥
अथ गन्धर्वसहितः सहस्राण्येकविंशतिम् ।
पुरन्दरपुरे रम्ये शक्रेण सह मोदते ॥
दिव्ययानविमानेषु लोकेषु विविधेषु च ।
दिशनारीगणाकीर्णं निवसत्यमरो यथा ॥
ततः सूर्यस्य भवने चन्द्रस्य भवने तथा ।
शिवस्य भवने राजन् ! विष्णोर्वाति सलोक-

ताम् ॥

एवमेतन्महाराज ! जात्र कार्या विचारणा ।
अर्धधानेन वै भाग्यमेवमाह गुरुर्मम ॥ १ ॥
लेखकस्य तु दातव्यं मनसा यदुददिच्छति ।
हस्त्यश्वरथयानानि वाहनस्य विशेषतः ॥
कटकं कुण्डलञ्चैव व्रतसूत्रं तथापरम् ।
वस्त्रञ्चैव विचित्रञ्च गन्धञ्चैव विशेषतः ।
देववत् पूजयेत्तन्तु विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ * ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि यानि देयानि भारते ।
वाच्यमाने तु विप्रेभ्यो राजन् ! पञ्चणि पञ्चणि ॥
जातिं देशञ्च सत्त्वञ्च माहात्म्यं भरतर्षभ ! ।
धर्मवृत्तिञ्च विज्ञाय क्षत्रियाणां नराधिप ! ॥
स्वस्तिवाच्यं द्विजानादौ ततः कार्यं प्रवर्त्तते ।
समाप्ते पञ्चणि ततः स्वशक्त्या पूजयेत् द्विजान् ॥
आदौ तु वाचकन्तञ्च वस्त्रगन्धसमन्वितम् ।
विधिवद्भोजयेद्राजन् ! सधु पायसमुत्तमम् ॥
ततो मूलफलप्रायं पायसं सधुसर्पिषा ।
आस्तीके भोजयेद्राजन् ! दद्याच्चैव गुडैर्दनम् ॥
अपूपेच्चैव पूपेच्च मोदकैश्च समन्वितम् ।
समापन्नं राजेन्द्र ! हविष्यं भोजयेद् द्विजान् ॥

६६६

महाभा

आरण्यके मूलफलैस्तर्पयेत् द्विजोत्तमान् ।
अरण्यीपञ्च चासाद्य जलकुम्भान् प्रदापयेत् ॥
तर्पणानि च सुख्यानि रम्यमूलफलानि च ॥
सर्वकामगुणोपेतं विप्रेभ्यो भोजनं प्रदापयेत् ।
विराटपञ्चणि तथा वासांसि विविधानि च ॥
उद्योगे भरतश्रेष्ठ ! सर्वकामगुणान्वितम् ।
भोजनं भोजयेद्द्विजान् गन्धमालैरलङ्कितान् ॥
भीष्मपञ्चणि राजेन्द्र ! दत्त्वा यानमनुत्तमम् ।
ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात् सुसंस्कृतम् ॥
द्रोणपञ्चणि विप्रेभ्यो भोजनं परमाश्चितम् ।
शराञ्च देया राजेन्द्र ! चापान्यसिवरास्तथा ॥
कर्णपञ्चण्यपि तथा भोजनं सार्वकामिकम् ।
विप्रेभ्यः संस्कृतं सन्ध्यां दद्यात् संयतमानसः ॥
शल्यपञ्चणि राजेन्द्र ! मोदकैः सगुडैर्दनैः ।
अपूपेस्तर्पणञ्चैव सर्वमन्नं प्रदापयेत् ॥
गदापञ्चण्यपि तथा सुव्रतमन्नं प्रदापयेत् ॥
स्कौपञ्चणि तथा रत्नैस्तर्पयेत् द्विजोत्तमान् ।
वृत्तौदनं पुरस्ताच्च ऐषीके दापयेत् पुनः ॥
ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात् सुसंस्कृतम् ।
शान्तिपञ्चण्यपि तथा हविष्यं भोजयेद्

द्विजान् ॥

आश्वमेधिकमासाद्य भोजनं सार्वकामिकम् ।
तथाश्रमनिवासे तु हविष्यं भोजयेत् द्विजान् ॥
मौषले सार्वगुणिकं गन्धमाल्यानुलेपनम् ।
महाप्रास्थानिके तदत् सर्वकामगुणान्वितम् ॥
स्वर्गपञ्चण्यपि तथा हविष्यं भोजयेद्द्विजान् ।
हरिवंशे पञ्चणि च पायसं तत्र भोजयेत् ॥
पारणे पारणे राजन् ! यथावद्भरतर्षभ ! ।
समाप्य सर्वाः प्रयतः संहिताः प्राश्न-

कोविदः ॥ * ॥

शुभे देशे निवेष्ट्याथ क्षीमवस्त्राभिसंवृताः ।
शुक्लाम्बरधरः सखी शुचिर्भूत्वा खलङ्कृतः ॥
अर्चयेत् यथान्यायं गन्धमाल्यैः पृथक् पृथक् ।
संहितापुस्तकान् राजन् ! प्रयतः सुसमा-

हितः ॥

भक्ष्येभ्योऽप्येयं कामेश्च विविधैः शुभैः ।
हिरण्यञ्च सुवर्णञ्च दक्षिणामय दापयेत् ॥
देवताः कीर्तयेत् सर्वा नरनारायणौ तथा ।
ततो गन्धैश्च माल्यैश्च खलङ्कृत्य द्विजोत्तमान् ॥
तर्पयेद्विधैः कामैर्दानैश्चोच्चावचैस्तथा ।
अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
प्राप्नुयाच्च क्रतुफलं तथा पञ्चणि पञ्चणि ।
वाचको भरतश्रेष्ठ ! यत्तात्पर्यदखरः ॥
भविष्यं आवयेद्द्विजान् भारतं भरतर्षभ ! ।
सुक्तवत्सु द्विजेन्द्र्यु यथावत् संप्रदापयेत् ॥
वाचकं भरतश्रेष्ठ ! भोजयित्वा खलङ्कृतम् ।
वाचके परितुष्टे तु शुभा प्रीतिरनुत्तमा ॥
प्राश्नयेद्यु तु तुष्टेषु प्रसन्नाः सर्वदेवताः । * ।
ततो हि वरणं कार्यं द्विजानां भरतर्षभ ! ॥
सर्वकामैर्यथान्यायं साधुभिश्च पृथक्विधैः ।
इत्येष विधिरुद्दिष्टो मया ते द्विपदां वर ! ॥
अर्धधानेन वै भागं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

महाभी

भारतश्रवणाद्राज्ञा पारणे च वृषोत्तम ! ॥
सदा यत्नवता भाग्यं श्रेयस्तु परमिच्छता ॥ * ॥
भारतं शृणुयान्नित्यं भारतं परिकीर्त्तयेत् ।
भारतं भवने यस्य तस्य हस्तगतो जयः ॥
भारतं परमं पुण्यं भारते विविधाः कथाः ।
भारतं सेयते देवैर्भारतं परमं पदम् ॥
भारतं सर्वशास्त्राणामुत्तमं भरतर्षभ ! ।
भारतात् प्राप्यते मोक्षस्तत्त्वमेतद्भवीमिति ॥
महाभारतमाख्यानं क्षितिं गाञ्च सरस्वतीम् ।
ब्राह्मणान् केशवश्चैव कीर्त्तयन्नावसीदति ॥
वेदे रामायणे पुण्ये भारते भरतर्षभ ! ।
आदौ चान्तो च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते ॥
यत्र विष्णुकथा दिव्याः श्रुतयश्च सनातनाः ।
तच्छ्रोतव्यं मनुष्यञ्च परं पदमिच्छेच्छता ॥
एतत् पवित्रं परममेतद्भूमिनिर्दर्शनम् ।
एतत् सर्वगुणोपेतं श्रोतव्यं भूतिमिच्छता ॥ ”
इति महाभारते हरिवंशे सर्वपञ्चांगुकीर्त्त-
नम् ॥ * ॥ त्रिषष्टिवर्णसंयुक्तमित्यत्र त्रिषष्टि-
वर्णाः । अ इ उ ऋ ॠ इति द्वसप्तकम् ।
आ ई ऊ ऋ ॠ इति दीर्घपञ्चकम् । आ ई
ऊ ऋ ॠ इति झुतपञ्चकम् । ए ओ ऐ औ च
दीर्घाः । झुतत्वेनापरचतुष्टयम् । अं अः क +
प५ इति चत्वारः । ऋ ॠ इति अक्षसंज्ञकौ
हौ । अगुनासिकश्चैकः । तथा कादिमावसानाः
पञ्चविंशतिवर्णाः । अन्तःस्थाश्चत्वारः । उष्म-
चतुष्टयमिति त्रिषष्टिः । इति ॥ * ॥ वर्णानां
किलाष्टौ स्थानानि भवन्ति तानि यथा,—
“उरः कण्ठः शिरस्तालु जिह्वादन्तौष्ठ-

नासिकाः ।

अष्टौ स्थानानि वर्णानां ये विदुस्ते हि

पाठकाः ॥ ” * ॥

पारणं यथा,—

“भारतं श्रुतपञ्चोक्तं मुनिना तत्त्वदर्शिना ।
पञ्चभिर्दृष्टभिर्ज्ञेयां पञ्चणां पारणं स्मृतम् ॥ ”
इति विक्रमादित्यः ॥

“दूतान्तं प्रथमं प्रोक्तं द्वितीयं वनवासिकम् ।
उद्योगान्तं तृतीयन्तु भीष्मान्तञ्च तुरीयकम् ॥
पञ्चमं द्रोणपञ्चान्तं कर्णान्तं पारणं ततः ।
विशोकान्तं सप्तमन्तु शान्तिपञ्चान्तमष्टमम् ॥
नवमं स्वर्गपञ्चान्तमाश्वमेधान्तमतः परम् ॥ ”

इति च भारतटीकायां अर्जुनमिश्रः ॥

(अन्यत्सर्वं भारतशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

महाभीता, स्त्री, (महत्त्वधिका भीतेव ।) लज्जालु-
वृत्तः । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।

“सर्शलज्जा महाभीता वशिनी च महौ-
षधिः ॥ ”

(महानतिशयो भीतः ।) अतिशयभययुक्ते, त्रि ॥
महाभीमः, स्त्री, (महानतिशयो भीमः । भीषणा-
कृतित्वात् शिवांशसम्भूतत्वाच्च तथात्वम् ।)
शान्तनुराजः । इति जटाधरः ॥ भृङ्गिनामक-
शिवद्वारपालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अति-
शयभयानके, त्रि ॥

महाभो

महाभीरुः, पुं, (महानतिशयो भीरुः।) गोपालिकाखकीटविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ४।

२३४॥ अतिभयशीले, त्रि॥

महाभीष्मः, पुं, (महानतिशयो भीष्मः।) शान्तशु-
राजः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

महाभूतं, स्त्री, (महत् भूतम्। पञ्चतन्त्राभ्यः
स्थौल्यादस्य तथात्वम्।) पृथिव्यादिपञ्चभूतम्।
यथा,—

“महाभूतानि पञ्चैव खानिनामभूभूमिभिः”
इति शब्दचन्द्रिका॥

(अस्य विषय उत्पत्तिश्च यथा,—

“तन्त्राभ्यो विद्यदायुवद्विवायुवसुन्वराः।

एतानि पञ्च जायन्ते महाभूतानि तत्कृमात्॥”

एकोत्तरपरिवृद्धा विद्यदादयो जायन्त इत्यर्थः।

तद्वयथा। शब्दतन्त्रात्राच्छब्दगुणं विवक्ष्यते।

शब्दतन्त्रात्रसहितात् सप्ततन्त्रात्राच्छब्दसप्त-

गुणो वायुर्जायते। शब्दतन्त्रात्रसप्ततन्त्रात्र-

सहितात् रूपतन्त्रात्राच्छब्दसप्तगुणो वह्नि-

र्जायते। शब्दतन्त्रात्रसप्ततन्त्रात्ररूपतन्त्रात्र-

सहिताद्रसतन्त्रात्राच्छब्दसप्तगुणं वारि-

जायते। शब्दतन्त्रात्रसप्ततन्त्रात्ररूपतन्त्रात्र-

रसतन्त्रात्रसहितात्तन्त्रात्राच्छब्दसप्तगुणं वारि-

जायते। शब्दतन्त्रात्रसप्ततन्त्रात्ररूपतन्त्रात्र-

रसतन्त्रात्रसहितात्तन्त्रात्राच्छब्दसप्तगुणं वारि-

जायते। शब्दतन्त्रात्रसप्ततन्त्रात्ररूपतन्त्रात्र-

रसतन्त्रात्रसहितात्तन्त्रात्राच्छब्दसप्तगुणं वारि-

जायते। शब्दतन्त्रात्रसप्ततन्त्रात्ररूपतन्त्रात्र-

रसतन्त्रात्रसहितात्तन्त्रात्राच्छब्दसप्तगुणं वारि-

जायते। शब्दतन्त्रात्रसप्ततन्त्रात्ररूपतन्त्रात्र-

रसतन्त्रात्रसहितात्तन्त्रात्राच्छब्दसप्तगुणं वारि-

जायते। शब्दतन्त्रात्रसप्ततन्त्रात्ररूपतन्त्रात्र-

रसतन्त्रात्रसहितात्तन्त्रात्राच्छब्दसप्तगुणं वारि-

जायते। शब्दतन्त्रात्रसप्ततन्त्रात्ररूपतन्त्रात्र-

रसतन्त्रात्रसहितात्तन्त्रात्राच्छब्दसप्तगुणं वारि-

जायते। शब्दतन्त्रात्रसप्ततन्त्रात्ररूपतन्त्रात्र-

रसतन्त्रात्रसहितात्तन्त्रात्राच्छब्दसप्तगुणं वारि-

जायते। शब्दतन्त्रात्रसप्ततन्त्रात्ररूपतन्त्रात्र-

रसतन्त्रात्रसहितात्तन्त्रात्राच्छब्दसप्तगुणं वारि-

जायते। शब्दतन्त्रात्रसप्ततन्त्रात्ररूपतन्त्रात्र-

रसतन्त्रात्रसहितात्तन्त्रात्राच्छब्दसप्तगुणं वारि-

जायते। शब्दतन्त्रात्रसप्ततन्त्रात्ररूपतन्त्रात्र-

रसतन्त्रात्रसहितात्तन्त्रात्राच्छब्दसप्तगुणं वारि-

जायते। शब्दतन्त्रात्रसप्ततन्त्रात्ररूपतन्त्रात्र-

रसतन्त्रात्रसहितात्तन्त्रात्राच्छब्दसप्तगुणं वारि-

जायते। शब्दतन्त्रात्रसप्ततन्त्रात्ररूपतन्त्रात्र-

रसतन्त्रात्रसहितात्तन्त्रात्राच्छब्दसप्तगुणं वारि-

जायते। शब्दतन्त्रात्रसप्ततन्त्रात्ररूपतन्त्रात्र-

रसतन्त्रात्रसहितात्तन्त्रात्राच्छब्दसप्तगुणं वारि-

जायते। शब्दतन्त्रात्रसप्ततन्त्रात्ररूपतन्त्रात्र-

रसतन्त्रात्रसहितात्तन्त्रात्राच्छब्दसप्तगुणं वारि-

जायते। शब्दतन्त्रात्रसप्ततन्त्रात्ररूपतन्त्रात्र-

रसतन्त्रात्रसहितात्तन्त्रात्राच्छब्दसप्तगुणं वारि-

जायते। शब्दतन्त्रात्रसप्ततन्त्रात्ररूपतन्त्रात्र-

रसतन्त्रात्रसहितात्तन्त्रात्राच्छब्दसप्तगुणं वारि-

जायते। शब्दतन्त्रात्रसप्ततन्त्रात्ररूपतन्त्रात्र-

रसतन्त्रात्रसहितात्तन्त्रात्राच्छब्दसप्तगुणं वारि-

जायते। शब्दतन्त्रात्रसप्ततन्त्रात्ररूपतन्त्रात्र-

रसतन्त्रात्रसहितात्तन्त्रात्राच्छब्दसप्तगुणं वारि-

महामा

महामखकः, पुं, (महान् मखकः।) पीत-
मखकः। इति राजनिर्घण्टः। सोनावेष्ट इति
भाषा॥

महामतिः, त्रि, (महती मतिर्यस्य।) अतिबुद्धि-
मान्। यथा,—

“किमेतन्नाभिजानामि जानन्नपि महामते।।

यत् प्रेमप्रवणश्चित्तं विगुणेष्वपि बन्धुषु॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम्॥

महामदः, पुं, (महान् मदो यस्य।) मत्तहस्ती। इति
शब्दरत्नावली॥ (महान् मदः।) अतिप्रय-
वर्धः। अतिप्रयमत्तता च। तद्व्युक्ते, त्रि॥

महामनाः, [स्] त्रि, (महत् प्रशस्तं मनो
यस्य।) महामनः। यथा,—

“महेच्छे तूद्धतोदारोदात्तोदीर्णमहाशयाः।

महामना महामा च—”

इति हेमचन्द्रः। ३। ३१॥

(यथा, ऋग्वेदे। १०। १०३। ६।

“इन्द्रस्य वृणो वरुणस्य राज्ञ

आदित्यानां शर्धं उग्रम्।

महामनसां भुवनव्यवर्तानां

घोषो वेदानां जयतामुदध्यात्॥”

“महामनसां उदारमनसाम्।” इति तज्ज्ञाये

सायनः॥ महामनापुत्रः। यथा, हरिवंशे।

३१। २०।

“महामना नाम सुतो महामनास्य

धार्मिकः॥”)

महामहावारुणी, स्त्री, (महती चासौ महा-
वारुणी चेति।) गङ्गाक्षानस्य योगविशेषः।

स तु शनिवारशतभिधानचक्रशुभयोगयुक्त-

गौणचान्द्रचैत्रकृष्णत्रयोदशीरूपः। यथा,—

“शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि।

महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलसुहरेत्॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतस्कन्दपुराणवचनम्॥

महामांसं, स्त्री, (महद् गर्हितं मांसम्। अत्र
मांसशब्दस्य पूर्वप्रयुक्ततया महच्छब्दस्य गर्हि-

तार्थत्वम्।

“शस्त्रे तैले तथा मांसं वेदे ज्योतिषके द्विजे।

यात्रायां पथि निद्रायां महच्छब्दो न दीयते॥”

इति स्मरणात्।)

नरादिपिशितम्। यथा,—

“अष्टस्यां सधिरैर्मामैर्महामांसैः सुगन्धिभिः।

पूजयेद्बहुजातीयैर्बलिभिर्भोजनैः शिवाम्॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतकालिकापुराणम्॥

अन्यच्च।

“गोनरेभास्वमहिषवराहोद्योरगोद्धवम्।

महामांसाष्टकं देवि! देवताप्रीतिकारकम्॥”

इति कौलाचनदीपिका॥

महामात्रः, पुं, (महती मात्रा मर्यादापरिमाणं
यस्य।) प्रधानः। इत्यमरः। २। ८५॥ सेना

पत्यादिषु महती मात्रा धनं परिच्छेदो वा

येषां ते तथा। इति तट्टीकायां भरतः॥ (यथा,

रामायणे। २। ३६। १८।

महामा

“तत्र वृद्धो महामात्रः सिद्धार्थो नाम नामतः।
शुचिर्बहुमतो राज्ञः कैकेयीमिदमब्रवीत्॥”

सम्बद्धः। (यथा, महाभारते। २। ३१। ६०।

“राज्ञे भाजकटस्थाय महामात्राय धीमते॥”)

अमात्यः। (यथा, कामन्दकीये। ६। ६६।

“दूषिते हि महामात्रे रिपुरुयोऽपि धीमता।

स्वपक्षे यस्य विश्वास इत्यभूतश्च निष्क्रियः॥”)

हस्तिपकाधिपः। इति मेदिनी। २, १६०।

(यथा च कथासरित्सागरे। १३। १०।

“इह्यश्च महामात्रो हिरदेजितवित्तादा।

मद्येन क्षीवतां नेयो नैतच्छेतयते यथा॥”

महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १०। ८५।

“महामुखा महामात्रो महानेत्रो निशा-

लयः॥”)

महामात्री, स्त्री, (महामात्र। डीप्।) आचार्य-

पत्नी। इति जटाधरः॥ महामात्रपत्नी च॥

महामानसी, स्त्री, (महत् मानसं भक्तान् प्रति

सदयं चेतो यस्याः।) जिज्ञानां विद्यादेवी-

भेदः। इति हेमचन्द्रः। २। १५४॥

महामाया, स्त्री, (अघटनघटनापटीयस्त्वेन विस-

दृशप्रतीतिसाधनं माया। महती चासौ माया

चेति। यदा, महती माया विश्वनिर्माणशक्ति-

र्यस्याः सा।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥

तस्याः स्वरूपं यथा,—

“गर्भान्तर्ज्ञानसम्पन्नं प्रेरितं सृतिमारुतेः।

उत्पन्नं ज्ञानरहितं कुरुते या निरन्तरम्॥

पूर्वातिपूर्वसंबन्धसंस्कारेण नियोज्य च।

आहारादौ ततो मोहं ममत्वं ज्ञानसंशयम्॥

क्रोधोपरोधलोभेषु चिन्ता चिन्ता पुनः पुनः।

पश्चात् कामे नियोज्याशु चिन्तायुक्तमह-

र्त्तिशम्॥

आमोदयुक्तं व्यसनासक्तं जन्तुं करोति या।

महामायेति सा प्रोक्ता तेन सा जगदीश्वरी॥”

इति कालिकापुराणे ६ अध्यायः॥

(यथा च देवीभागते। १। ६। ४०।

“नमो देवि! महामाये! खड्गसंहार-

कारिणि!॥”

गङ्गादेवी। यथा, काशीखण्डे। २६। १३६।

“महाविद्या महामाया महामेधा महौ-

घमम्॥”)

महती माया च॥ (यथा, मार्कण्डेये। ८१। ४१।

“महामाया हरेच्छेतत् तथा संमोह्यते जगत्॥”)

महामायी, स्त्री, (महती मायास्य। स्त्रियां

डीप्।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥

महामारी, स्त्री, (महतः दुर्दान्तान् हानवादीन्

मारयति इति। ऋङ् + मारिच् + अण्। डीप्।)

महाकाली। यथा,—

“याप्तं तयैतत् सकलं ब्रह्माण्डं मनुजेश्वर!।

महाकाल्या महाकाले महामारीस्वरूपया॥

सैव काले महामारी सैव खड्गिर्भवत्यजा।

स्थितिं करोति भूतानां सैव काले सनातनी॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम्॥

महामू

(त्रिधन्तं प्राणिनो यस्या इति । ऋङ् + घञ् ।
 डीष् । महती मारी ।) अतिशयमरकश्च ॥
 महामाघः, पुं, (महान्मासौ माघश्चेति ।) राज-
 माघः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्र-
 स्थाने २१ अध्याये । “माघमहामाघगोधूमतिल-
 पिष्टविकृतिदधिदुग्धकणशरापायसेचुविकारानू-
 पौदकमांसवसाविसृग्नालकशेरुकशङ्काटक-
 मधुरवल्लीफलसमग्रनाथ्यधनप्रभृतिभिः स्निग्धा
 प्रकोपमापद्यते ॥ ” तथास्य पर्यायो गुणाश्च ।
 “राजमाघो महामाघश्चपलश्चवनः स्फुटः ।
 श्वेतो रक्तस्तथाकृष्णस्त्रिविधः स प्रकीर्तितः ॥
 यो महान्स्तेषु भवति स एवोक्तो गुणाधिकः ॥ ”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 महासुखः, पुं, (महत् सुखमस्य ।) कुम्भीरः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१६ ॥ (महत् सुखम् ।)
 बृहन्मुखे, क्ली । (यथा, बृहत्संहितायाम् ।
 ६७ । ५४ ।
 “वक्त्रं सौम्यं संवृतममलं खड्गं समञ्च भूपा-
 नाम् ।
 विपरीतं क्लेशभुजां महासुखं दुर्भगानाञ्च ॥ ”
 महत् सुखं यस्य ।) तद्वति, त्रि ॥ (महादेवः ।
 यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८७ ।
 “महादन्तो महादंष्ट्रो महाजिह्वः महासुखः ॥ ”
 सिन्धुराजस्य सैनिकमेदः । यथा, महाभारते ।
 ३ । २७० । १६ ।
 “नकुलन्वभिसन्वाय क्षेमङ्करमहासुखौ ।
 उभावुभयतस्तीक्ष्णैः शरवर्षैरवर्षताम् ॥ ”)
 महासुनिः, पुं, (महान्मासौ सुनिश्चेति ।)
 अगस्त्यः । बुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥ कृपा-
 चार्थः । कालः । इत्यजयपालः ॥ यासः ।
 श्रीनारायणः । यथा, श्रीभागवते । १ । १ । २ ।
 धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्मित-
 सराणां सतां
 वयं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्-
 मूलनम् ।
 श्रीमद्भागवते महासुनिकृते किंवापरैरीश्वरः
 सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तु-
 त्तवात् ॥
 (महासुनिः श्रीनारायणः । इति तट्टीकायां
 श्रीधरः ।) तुम्बुरुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 महासुनिः, क्ली, (महान् सुनिरिवेति । सर्वोप-
 कारित्वात्तथात्वम् । अभिधानात् क्लीबत्वम् ।)
 औषधम् । इति शब्दरत्नावली ॥ धन्याकम् ।
 इति जटाधरः ॥
 महामूर्द्धा, [न] पुं, (महान् मूर्द्धा यस्य । व्याप-
 कत्वात् तथात्वम् ।) शिवः । इति महाभारते
 तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ बृहत्सप्तकयुक्ते, त्रि ॥
 महामूलः, पुं, (महत् मूलं यस्य ।) राज-
 पलाशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्लिष्टिहृष्टः ॥
 यथास्य पर्यायः ।
 “क्लिष्टिहृष्टो महामूलः पातालगरुडाङ्गयः ॥ ”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महामे

महामूल्यं, क्ली, महार्घम् । बहुमूल्यम् । महच्च
 तन्मूल्यं चेति कर्मधारयसमासनिघण्टम् । (महत्
 मूल्यं यस्य ।) तदयुक्ते, त्रि ॥
 महामृषिकः, पुं, (महान् मृषिकः ।) बृहदुद्धरः ।
 तत्पर्यायः । मृषी २ विघ्नेशवाहनः ३ महाराजः
 ४ शस्त्रमारी ५ भूपालः ६ भित्तिपातनः ७ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 महामृगः, पुं, (महान् मृगः पशुः ।) हस्ती ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । २८३ ॥ शरभः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 महामृत्युञ्जयः, पुं, (महामृत्युं यमं जयतीति ।
 जि + खच् + सुम् च ।) शिवस्य मन्त्रविशेषः ।
 यथा,—
 देवुवाच ।
 “यदि मे महती प्रीतिस्तवास्ति कुलभैरव ! ।
 कथयस्व विशेषेण महामृत्युञ्जयाभिधम् ॥
 भैरव उवाच ।
 शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि महामृत्युञ्जयाभिधम् ।
 आयुर्वृद्धिकरं पुंसां मृत्योर्मृत्युकरं परम् ॥
 यस्य विज्ञानमात्रेण चिरजीवी निरामयः ।
 नित्यमष्टशतं जप्त्वा मृत्युं मृत्युपथं नयेत् ॥ ”
 इति मृत्युञ्जयतन्त्रम् ॥
 महामेघः, पुं, (महान् मेघ इव ।) शिवः । इति
 महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (महान्
 मेघः ।) अतिशयमेघश्च ॥ (यथा, महाभारते ।
 १२ । ११७ । ४ ।
 “महामेघनिभं दृष्ट्वा स भीतो ह्यभवत् राजः ॥ ”
 क्षत्रियराजविशेषः । यथा, महाभारते । ७ ।
 ४७ । १५ ।
 “शत्रुञ्जयं चन्द्रकेतुं महामेघं सुवर्चसम् ।
 सूर्यभासश्च पक्षैतान् हत्वा विद्याध सौवलम् ॥ ”)
 महामेदः, पुं, (मेदयति क्षिण्वीकरोतीति । मिद-
 + णिच् + अच् । महान् मेदः ।) अष्टवर्गे
 प्रसिद्धौषधविशेषः । तत्पर्यायः । पुरोङ्गवः २ ।
 इति रत्नमाला ॥ बृहन्मेदश्च ॥
 महामेदा, स्त्री, (मेदयतीति । मिद + णिच् +
 घञ् । टाप् । महती मेदा ।) अष्टवर्गे प्रसिद्धौ-
 षधविशेषः । तत्पर्यायः । वसुच्छिद्रा २ जीवनी
 ३ पांशुरागिणी ४ देवेष्टा ५ सुरामेदा ६ दिव्या
 ७ देवमणिः ८ देवगन्धा ९ महामच्छिद्रा १०
 वृचार्हा ११ । अस्याः गुणाः । हिमत्वम् ।
 रुच्यत्वम् । कफशुक्रवृद्धिकारित्वम् । दाहास-
 पित्तक्षयवातज्वरनाशित्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ * ॥ अथ मेदमहामेदयोरुत्पत्ति-
 लक्षणनामगुणाः ।
 “महामेदाभिधः कन्दो मोरङ्गादौ प्रजायते ।
 महामेदा वनौमेदा स्यादितुक्तं सुनीश्वरैः ॥
 शुक्रार्द्रकनिभः कन्दो लताजातः स पाण्डुरः ।
 महामेदाभिधो ज्ञेयो मेदालक्षणमुच्यते ॥
 शुक्रकन्दो नखच्छेद्यो मेदो धातुरिव सवेत् ।
 यः स मेदेति विज्ञेयो जिज्ञासातत्परैर्जनैः ॥
 खल्पपर्णी मणिच्छिद्रा मेदा मेदोभवाध्वरा ।

महाय

महामेदा वसुच्छिद्रा चिदन्ती देवतामणिः ॥
 मेदायुग्ं गुरु खादु वृष्यं स्तन्यकफापहम् ।
 वृंहणं शीतलं पित्तरक्तवातज्वरप्रणुत् ॥ ”
 इति भावप्रकाशः ॥
 महामैत्रः, पुं, (मित्रस्य भावः । मित्र + अण् ।
 मैत्रम् । महद्भिः सह महद्वा हृदि मैत्र-
 मस्येति ।) बुद्धमेदः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४६ ॥
 महामोहः, पुं, (मोहः भ्रान्तिज्ञानम् । अतथाभूते
 वस्तुनि तथात्वज्ञानमित्यर्थः । महान् मोहः ।)
 भोगेच्छारूपाज्ञानम् । इति केचित् ॥ संसार-
 मूलकारणरागरूपमोहः । (महान् मोहो
 यस्मादिति च ।) महामोहजनककामराज-
 बीजम् । इति चण्डीप्रथममाहात्म्यटीकायां
 नागोजीभट्टः ॥ अपि च ।
 “ससर्ज्यामेवतामिस्रमथ तामिस्रमादिकृत् ।
 महामोहश्च मोहश्च तमश्चाज्ञानवृत्तयः ॥ ”
 इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १२ अध्यायः ॥
 अथ इति ब्रह्मा खट्वौ प्रथममविद्याखट्वौः
 ससर्जं तत्र तमो नाम खरूपाप्रकाशः ।
 मोहो देहादहंबुद्धिः । महामोहो भोगेच्छा ।
 तामिस्रः तत्प्रतिघाते क्रोधः । अन्धतामिस्रः
 तन्नाशे अहमेव मृतोऽस्मीति बुद्धिः । तदे-
 वोक्तं वैष्णवे ।
 “तमोऽविवेको मोहः स्यादन्तःकरणविभ्रमः ।
 महामोहश्च विज्ञेयो गाम्यभोगसुखैषणा ॥
 मरणं ह्यन्धतामिस्रं तामिस्रं क्रोध उच्यते ।
 अविद्या पञ्चपर्ण्या या प्रादुर्भूता महात्मनः ॥ ”
 इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
 महाम्बं, क्ली, (महत् अम्बं अम्बरसयुक्तम् । यदा
 महान् अम्बः अम्बरसो यस्मिन् ।) तिलिङ्गी-
 कम् । इति जटाधरः ॥ (अम्बरसर्विशिष्ट-
 त्रि ॥)
 महायज्ञः, पुं, (यज्ञयते पूजयति इति । यच् +
 अच् । महान् यज्ञः ।) अर्हदुपासकविशेषः ।
 इति हेमचन्द्रः । १ । ४१ ॥
 महायज्ञः, पुं, (महान् यज्ञः ।) वेदपाठादि-
 रूपपञ्चप्रकारयज्ञः । यथा,—
 “पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः ।
 एतैः पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकैः ॥ ”
 इत्यमरः । २ । ७ । १४ ॥
 अपि च ।
 “दियो भौमस्तथा पैत्रो मातृषो ब्राह्म
 एव च ।
 एतैः पञ्च महायज्ञा ब्रह्मणा निर्मिताः पुरा ॥
 ब्राह्मणानां हितार्थाय इतरेषाञ्च तन्मुखाः ।
 इतरेषान् वर्णानां ब्राह्मणैः कारिताः शुभाः ॥
 एवं कृत्वा नरो मुक्तास्माद्धरिणि ! विप्रमुच्यते ।
 अन्यथा ब्रीहयोऽप्येते एकैके मृगपक्षिणः ॥
 मन्त्रा दातृभोक्तृणां महामांसन्तु तत् स्मृतम् ॥ ”
 इति वराहपुराणम् ॥
 (यथा च मनौ । २ । ३८ ।
 महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥ ”)

महार

महायशस्कः, त्रि, (महत् यशो यस्य । “शेषा-
हिभाषा ।” ५।४।१५४। इति समामान्त
कप्प्रत्ययः ।) अतिशययशोविशिष्टः । इति
पाणिनिसंज्ञाकरणम् ॥

महायशः, [स्] पुं, (महत् यशो यस्य विभाषा
ग्रहणात् न कप् ।) भूतार्हद्विषयः । इति
हेमचन्द्रः । १।५०॥ (शिवः । यथा, महा-
भारते । १३।१७।३४।

“महारूपो महाकायो वृषरूपो महायशः ॥”
स्त्री, स्कन्दमातृगणविशेषः । यथा, महा-
भारते । ६।४६।२८।

“पशुदा वित्तदा चैव सुखदा च महायशः ॥”
अतिशययशोयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।
३।४२।४१।

“एवं स संक्रमंस्तत्र स्वर्गलोके महायशः ।
नतो ददर्श शक्रस्य पुरीन्तामरावतीम् ॥”

महारजतं, स्त्री, (महच्च तद्रजतञ्चेति ।) सुव-
र्णम् । (यथा, मार्कण्डेये । ६०।४।

“महारजतसङ्काशा जायन्ते तत्र मानवाः ॥”
धुस्तूरः । इत्यमरः । १२।६।६५। दृष्टद्वौषधम् ॥

महारजनं, स्त्री, (रज्यतेनेनेति । रज्ज + करणे
ल्युट् । ततः । “अनिदितामिति ।” ६।४।२४।
इत्यत्र “रजकरजनरजःसुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥”
इति काशिकोक्त्या नलोपः । महच्च तद्रजनञ्चेति
कर्मधारयः ।) कुसुम्भपुष्पम् । इत्यमरः । २।
६।१०६॥ स्वर्णम् । इति मेदिनी । ने, २४४॥

महारण्यं, स्त्री, (महत् अरण्यम् ।) दृष्टद्वनम् ।
(यथा, रामायणे । ३।१।१।
“प्रविश्य तु महारण्यं दण्डकारण्यमात्मवान् ।
रामो ददर्श दुर्द्धयस्तापसाश्रममण्डलम् ॥”
तत्पर्यायः । अरण्यानी २ । इत्यमरः । १२।४।१॥
कान्तारः ३ । इति जटाधरः ॥

महारथः, पुं, (रमन्ते लोका यस्मिन्निति । रम +
“ह्रिक्कुपिनोरमिकाश्रिभ्यः कथन् ।” उणा०
२।२। इति कथन् । महश्चासौ रथञ्चेति ।)
शिवः । इति महाभारते तस्य सहस्रनाम-
स्तोत्रम् । १३।१७।१२१॥ (महान् रथोऽस्य ।)
अयुतधन्विभिः सहास्त्रशस्त्रनिपुणयोद्वा । यथा,
“एको दशसहस्राणि योधयेदयस्तु धन्विनाम् ।
अस्त्रशस्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः ॥”
इति भगवद्गीताटीकायां श्रीधरस्वामी ॥
(महान् रथः ।) दृष्टद्वयश्च । (यथा, महा-
भारते । ३।४२।१७।
“नातप्तपसा साध्य एव दियो महारथः ॥”
राजविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ११८।२६।
“महारथस्य वाशिष्ठः पुरोधाम्भूम्होभूतः ॥”

महारम्भं, स्त्री, (महान् आरम्भो प्रस्तुतकरणे
यत्नो यस्य ।) गडलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(महारम्भविशिष्टे, त्रि । यथा, कामन्दकीये ।
४।५४।

“स्वाजीयो भूगुणैर्युक्तः सारूपः पञ्चताश्रयः ।
शूद्रकारुणिकप्रायो महारम्भकषीबलः ॥”

महारा

महारसं, स्त्री, (महान् अधिको रसोऽस्य । रुचि-
प्रदत्वात् तथात्वम् ।) काञ्जिकम् । इति जटा-
धरः ॥ (गुणादयोऽस्य काञ्जिकशब्दे द्रव्याः ।
महारसविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते ।
३।१११।१४।

“तान्युष्यद्भङ्गस्य महारसानि
भृशं सुरुपाणि रुचिं ददुर्हि ॥”

महारसः, पुं, (महानतिमिष्टो रसोऽस्य ।) खर्जूरः ।
कोषकारः । कण्ठेयः । इति मेदिनी । से, ५६॥
इक्षुः । इति जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
“महारसोऽसिपत्रः स्यान्मृदुपुष्पो मधुलवणः ।
इक्षुर्वैशककाण्डारभीरुपौष्पादिभेदान् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

(महान् रसः धातुद्वयः ।) पारदः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्यायः ।

“पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारसः ।

चपलः शिववीर्यश्च रसः सूतः शिवाङ्गयः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

महारसायकं, स्त्री, (महारसानां अयकम् ।)
अष्टधातुविशेषः । यथा,—

“दरदः पारदः सख्यो वैक्रान्तं कान्तमन्त्रकम् ।
मात्तिकं विमलञ्चेति स्युरेतेऽष्टौ महारसाः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

महाराजः, पुं, (महश्चासौ राजा प्रभाव-
विशेषवानिति ।) पूर्वजिनविशेषः । (महत्वा
दीप्ता राजतेऽङ्गुलियु शोभत इति । राज् +
अच् ।) नखः । इति हेमचन्द्रः । ३।२५८। (महान्
राजा । सर्वत्र “राजाहः सखिभ्यश्च ५।४।६१।
इति समासान्तश्च ।) श्रेष्ठराजः । यथा,—
“अर्थस्य पुरयो दासो दासस्वर्थो न कस्यचित् ।
इति सत्यं महाराज ! बद्धोऽस्मार्थेन कौरवैः ॥”
इति महाभारते उदयोगपर्व ॥

महाराजकः, पुं, (राजते इति । राज् + कृन् ।
महश्चासौ राजकञ्चेति ।) महाराजिकगणः ।
इत्यमरटीकायां रामायणम् ॥

महाराजचूतः, पुं, (महता मिष्टादिगुणेन राजते
आद्रियते । इत्यच् ततः कर्मधारयः ।) उत्त-
मान्नः । तत्पर्यायः । महाराजान्नकः २ स्थूलान्नः
३ मन्मथानन्दः ४ कङ्कः ५ नीलकपित्थकः ६
कामायुधः ७ कामफलः ८ राजपुत्रः ९ वृषा-
त्मजः १० महाराजफलः ११ कामः १२ महा-
चूतः १३ । कोमलस्य तस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
अम्लत्वम् । पित्तदाहहात्वञ्च । सुपक्वस्य तस्य
गुणाः । खाडुत्वम् । मधुरत्वम् । पुष्टिवीर्यबल-
प्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाराजद्वमः, पुं, (महाराजोऽतिश्रेष्ठो द्वमः ।)
आरवधः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादि-
विशेषोऽस्यारवधशब्दे ज्ञातयः ॥

महाराजिकः, पुं, (महती राजिः पङ्क्तिरस्य
“शेषाहिभाषा ।” ५।४।१५४। इति कप् ।)
गणदेवताविशेषः । स तु विश्वव्यधिकशतद्वय-
संख्यकः । इत्यमरभरतौ । १।१।१०॥

महारा

महाराजोपचारः, पुं, (महाराजार्थ उपचारः ।
महाराजानामुपचारो वा ।) राजार्हपूजोप-
करणम् । तद्वयथा,—

“ततश्च चामरच्छत्रपादुकादीन् परानपि ।
महाराजोपचारांश्च दत्त्वादर्शं प्रदर्शयेत् ॥”

विष्णुधर्मोत्तरे ।

“यथादेशं यथाकालं राजलिङ्गं सुरालये ।
दत्त्वा भवति राजेव नात्र कार्या विचारणा ॥”

तत्र चामरमाहात्म्यं विष्णुधर्मोत्तरे ।

‘तथा चामरदानेन श्रीमान् भवति भूतले ।
सुच्यते च तथा पापैः स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥’

कृचस्य तत्रैव ।

‘कृचं बहुशलाकश्च भङ्गरीवस्त्रसंयुतम् ।

दिव्यवस्त्रैश्च संयुक्तं हेमदण्डसमन्वितम् ॥

यः प्रयच्छति कृचस्य कृचलज्जायुतैर्वृतः ।

प्रार्थ्यते सोऽमरैः सर्वैः क्रीडते पिष्टभिः सह ॥’
तत्रैवान्यत्र ।

‘राजा भवति लोकेऽस्मिन् कृचं दत्त्वा द्विजो-
त्तमाः ।

नाप्नोति रिपुजं दुःखं संग्रामे रिपुजिह्वेत् ॥’

‘उपानतुसंप्रदानेन विमानमधिरोहति ।

यथेष्टं तेन लोकेषु विचरत्यमरप्रभः ॥’

ध्वजस्य तत्रैव ।

‘लोकेषु ध्वजभूतः स्यादत्त्वा विष्णोर्वरं ध्वजम् ।
शक्रलोकमवाप्नोति बहूनन्दगणान्नरः ॥’

किञ्च ।

‘युक्तं पीतपताकाभिर्निवेद्य गरुडध्वजम् ।

केशवाय द्विजश्रेष्ठाः शक्रलोके महीयते ॥

यत्पासादे ध्वजारोपमाहात्म्यं लिखितं पुरा ।

तदत्राप्यखिलं ज्ञेयं तत्रात्रत्यमिदन्तथा ॥’

किञ्च । भविष्ये ।

‘विष्णोर्ध्वजे तु सौवर्णदण्डं कुर्याद्विचक्षणः ।

पताका चापि पीता स्यात् गरुडस्य समीपगा ॥’
यजनस्य । विष्णुधर्मोत्तरे ।

‘तालवृन्तप्रदानेन निर्वृतिं प्राप्नुयात् पराम् ॥’
वितानस्य तत्रैव ।

‘वितानकप्रदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

परां निर्वृतिमाप्नोति यत्र यत्राभिजायते ॥’
खड्गादीनाम् ।

‘दत्त्वा निखिंशकान् सुखान् शत्रुभिर्नाभि-
भूयते ।

दत्त्वा तदन्वनं सुखमग्राधेयफलं लभेत् ॥’

किञ्च ।

‘पतद्ग्रहं तथा दत्त्वा शुभगस्त्रभिजायते ।

पादपीठप्रदानेन स्थानं सर्वत्र विन्दति ॥’

‘दर्पणस्य प्रदानेन रूपवान् दर्पवान् भवेत् ।

मार्ज्जयित्वा तथा तच्च शुभगस्त्रभिजायते ॥

यत्किञ्चिद्देवाय दद्याद्भक्तिसमन्वितः ।

तदेवाक्षयमाप्नोति स्वर्गलोकं स गच्छति ॥’

किञ्च । वामनपुराणे श्रीबलिं प्रति प्रज्ञादोक्तौ ।

‘अर्घ्यानेर्भक्तिपरैर्यान्तुद्दिश्य जनार्दनम् ।

बलिदानानि दीयन्ते अक्षयाणि विदुर्बुधाः ॥

अत्रापि केचिदिच्छन्ति दत्त्वा पुण्याञ्जलित्रयम् ।
पूर्वोक्ता दश शृङ्गाद्या सुद्राः सन्दर्शयेदिति ॥
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ८ विलासः ॥
महारात्रिः, स्त्री, (महत्यां प्रलयावस्थायां राति
आत्मस्वरूपं ददाति सुप्रशक्ता सर्वान् जीवा-
नात्मरूपेणावस्थापयति त्रायते पञ्चपर्वलक्ष-
णाया अविद्याया सकाशात् रक्षतीति । ज्ञे +
इ ।) ब्रह्मलक्ष्मणोपलक्षिता महाप्रलयरात्रिः ।
इति चण्डीटीकायां नागोजीभट्टः ॥ महत्
ईश्वरस्य रात्रिः । ब्रह्ममरणोपलक्षिता रात्रि-
रित्यर्थः । इति देवीमाहात्म्यटीकायां विद्या-
विनोदः ॥ अपि च ।
“ब्रह्मणा च निपाते च महाकल्पो भवेन्नृप ! ।
प्रकीर्तिता महारात्रिः सा एव च पुरातनैः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५ अध्यायः ॥
(दुर्गा । यथा च मार्कण्डेये । ८१ । २० ।
“महारात्रि ! महाविद्ये ! नारायणि ! नमो-
स्तु ते ॥”)
अर्द्धरात्रात् परं सुहृत्तदयम् । यथा,—
“अर्द्धरात्रात् परं यच्च सुहृत्तदयमुच्यते ।
सा महारात्रिरुदिता तद्वत्तमचयं भवेत् ॥”
इति तन्त्रम् ॥
आश्विनशुक्लाष्टमी । नवरात्रम् । यथा,—
“शुक्लाष्टमी चाश्विनस्य नवरात्रं तु तस्य वै ।
महारात्रिर्महेशानि । कालरात्रिं श्रद्धा
प्रिये ! ॥”
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रम् ॥
महाराष्ट्रः, पुं, (महान् भूयान् प्रशस्तो वा राष्ट्रः ।
‘महत् राष्ट्रं यजेत वा ।’ देशविशेषः ।
‘महाराष्ट्रा इति भाषा ॥ यथा,—
‘नेर्द्धते द्रविडानर्द्धमहाराष्ट्राश्च रेवतः ।
‘वनः पञ्चवः सिन्धुः पारसीकादयो मताः ॥”
इति ज्योतिषतत्त्वे कूर्मचक्रम् ॥
‘महाराष्ट्री, स्त्री, (महाराष्ट्रक्षेत्रे उत्पत्तिस्थान-
त्वेनाख्यस्या इत्यच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
जलपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥ शाकमेदः ।
माराटी इति भाषा । अस्या गुणः । फणवायु-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (विषयोऽस्या
यथा,—
“जयन्ती सुखिरी वासा वृहती च गुडचिका ।
महाराष्ट्री जम्बुरसेक्षया नीलोत्पलद्रवैः ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे शूलाधिकारे पञ्चा-
त्मकरसे ॥ महाराष्ट्राणामियमिति । महाराष्ट्र ।
अण् ङीष् ।) अष्टादशभाषान्तर्गतभाषा-
विशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदे ।
“आसामेव तु गाथान् महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत् ।
अत्रोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारि-
णाम् ॥”
महारिष्टः, पुं, (महान् अरिष्टः ।) महानिम्ब-
विशेषः । तत्पर्यायः । कैटर्षः २ रामणः ३
रमणः ४ गिरिनिम्बः ५ शुक्लसालः ६ । अस्य
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् ।

शीतलत्वम् । लघुत्वम् । सन्तापशोषकुष्ठाल-
क्षमिभूतविषापहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
महारुद्रः, पुं, (रुद्राणां महान् स्वयं ईश्वर इत्यर्थः
इति महारुद्रः ।) महादेवः । यथा,—
“महाकाल्या महकालक्षयकाकाररूपतः ।
माययाच्छादितात्मा च तन्मध्ये समभागतः ॥
महारुद्रः स एवात्ममहाविष्णुः स एव हि ॥”
इति निर्व्याणतन्त्रम् ॥
महारूपः, पुं, (महत् महत्तत्त्वादिरूपमस्य ।)
शिवः । इति महाभारते तस्य सहस्रनाम-
स्तोत्रम् । १३ । १७ । ३४ ॥ (महद्रूपं यस्य ।)
अतिशयरूपयुक्ते, त्रि ॥
महारूपकं, स्त्री, (महत् रूपकं यत्र ।) नाट-
कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
महारोगः, पुं, (महान् घोरानिष्टकारकः रोगः ।
यद्वा, महा जन्मान्तरीयमुक्तावशिष्टातिशय-
पातकेन जनितः रोगः ।) पापरोगः । स चाष्ट-
विधो यथा । उन्मादः १ त्वग्दोषः २ राज-
यक्ष्मा ३ श्वासः ४ मधुमेहः ५ भगन्दरः ६
उदरः ७ अश्वरी ८ । इति शुद्धितत्त्वे नारदः ॥
(यथा च आश्वलायने । २ । ७ । १७ ।
“महारोगेण वाभितप्तः प्राप्नोयादन्यतरां गतिं
गच्छति ॥”
“महारोगेण क्षयकुष्टादिर्नेति” तद्वृत्तौ गार्ग्य-
नारायणः ॥ विषयोऽस्य यथा,—
“महारोगाष्टके कासे ज्वरे श्वासातिसारके ॥”
अस्य आख्यायां यथा,—
“वातव्याध्याश्चरीकुष्ठमेदोदरभगन्दराः ।
अशंसि यक्षणीत्यथै महारोगाः प्रकीर्तिताः ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे यक्ष्माणि रत्नगर्भ-
पोट्टलीटीका ॥)
महारोगी, [न] पुं, (महा रोगः क्षयादि-
रस्यस्येति । महारोगी + इनिः । महारोग-
युक्तः । यथा,—
“क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च ।
यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणान्तमग्रौचकम् ॥”
इति शुद्धितत्त्वधृतकूर्मपुराणवचनम् ॥
महारोमा, [न] पुं, (महान्ति रोमाणि वृक्षादि-
रूपाणि विराटरूपे यस्य ।) शिवः । इति
महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् । १३ ।
१७ । ८८ ॥ (महान्ति रोमाण्यस्य ।) वृद्धोम-
युक्ते, त्रि ॥ (कृतिरातस्य पुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । ६ । १३ । १७ ।
“मरोः प्रतीपकस्तस्माज्जातः कतरथो यतः ।
देवमीदृस्तस्य पुत्रो विशुतोऽथ महामृतिः ॥
कृतिरातस्तत्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात् ॥”)
महारौरवः, पुं, (रुद्राणामयं इति । रुद्र + अण् ।
महान् रौरवः । तत्र गता जीवाः क्रयन्-
नामकैरुभिः पोष्यन्ते अत एवास्य तथा-
त्वम् ।) नरकविशेषः । इत्यमरः । १ । ६ । १ ॥
महान् रौद्रो रवोऽत्र महारौरवः मनीषादि-
त्वात् द्रलोपः । इति भरतः ॥ अपि च ।

“महारौरवसंज्ञन्तु अघोर्द्धं तान्नसंपुटम् ।
धन्यते खदिराङ्गारैर्गुरुदारापनायकः ॥
देवद्रव्यापहारी च पच्यते कालमचयम् ॥”
इति वज्रपुराणे पापनाशनवृषदानाध्यायः ॥
महार्घः, त्रि, (महान् अर्घः अर्घो मूल्यमस्य ।)
महामूल्यम् । इति मेदिनी ॥ घे, १० । (यथा,
कथासरित्सागरे । १२ । १४५ ।
“तत्तस्मै महार्घाणि रत्नानि सुबहूनि च ।
विभीषणो ददाति स मथुरां गन्तुमिच्छते ॥”)
महार्घः, पुं, (महान् अर्घो मूल्यमादरो वास्य ।)
लावकप्रची । इति विश्वः ॥
महार्णवः, पुं, (महान् सुविशालः अर्णवः ।)
महासमुद्रः । यथा,—
“आघूर्णितो वा वातेन स्थितः पोते महार्णवे ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
(महान् अर्णव इव । प्रसादादिगुणबाहुल्यात्
तथात्वम् ।) शिवः । इति महाभारते तस्य
सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (कूर्मरूपिभगवन्नाराय-
णस्य दक्षपदोद्भवः जनपदः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ५८ । ३२ ।
“सौरष्ट्रा दरदास्त्रैव द्राविडाश्च महार्णवाः ।
एते जनपदाः पादे स्थिता वै दक्षिणेऽपरे ॥”)
महार्द्धः, पुं, (महान् विपुलोर्द्धोऽस्य ।) वृक्षविशेषः ।
इति शब्दचन्द्रिका । महाराजा इति भाषा ॥
महार्द्रकं, स्त्री, (महत् आर्द्रकम् ।) वनार्द्रकम् ।
अस्य गुणाः । अग्निदीपनत्वम् । धारकत्वम् ।
रूचत्वम् । वायुकफनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥
महार्जुदं, स्त्री, (महत् अर्जुदम् ।) दशार्जुदम् ।
श्रतकोटिसंख्या । इति ज्योतिषम् ॥
महार्हः, स्त्री, (महान् अर्हः मूल्यं मर्यादा वास्य ।)
श्वेतचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महा-
मूल्यवति, त्रि । यथा, महाभारते । १२ । १० । २६ ।
“महार्हाभरणोपेतौ विरजोऽम्बरधारिणौ ॥”)
महापूजायोग्यम् । यथा, रामायणे । १ । ६६ । १० ।
“यस्माद्भागार्थिनो भागान् नाकल्पयत मे सुराः ।
वराङ्गाणि महार्हाणि धनुषा शतयामि वः ॥”
“महार्हाणि महापूजायोग्यानि ॥” इति तट्टी-
कायां रामानुजः ॥)
महालयः, पुं, (महतां जैनानामालयः । महान्
आलय इति वा ।) विहारः । (महतां योगि-
प्रभृतीनामालयः ।) तीर्थः । (महदादीनां लयो
यस्मिन् ।) परमात्मा । इति मेदिनी । ये,
१२५ ॥ सौराश्विनौयकृष्णपक्षः । यथा, भविष्ये ।
“येयं दीपान्विता राजन् ! ख्याता पञ्चदशी
भुवि ।
तस्यां दद्यान् चेदं पितृणां वै महालये ॥”
महालये कन्यागतापरपक्षे । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥
महालक्ष्मीः, स्त्री, (महती लक्ष्मीः ।) राधा ।
नारायणशक्तिः । यथा,—
“यन्मायया मोहिताश्च ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।

महाव

वैष्णवास्तां महालक्ष्मीं परां राधां वदन्ति ते ॥
यदहंज्ञा महालक्ष्मीः प्रिया नारायणस्य
च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥
अथ महालक्ष्मीमन्त्रः ।

“तारो वाग्भव माया रमाकामः ह्रस्वो-
र्जगत्प्रसूत्यै नमः ॥”

तथा च ।

“वाग्भव शुभ्रवनिता रमा भकरकेतनः ।
तार्तीयश्च जगत्पार्थो वद्विबीजसमुज्ज्वलः ॥
अर्धोशाग्रो भृगुस्यैवमन्त्रोऽयं दादशाक्षरः ।
महालक्ष्म्याः समुद्दिष्टास्त्राद्यः सर्वसिद्धिदः ॥”
तस्या ध्यानं यथा, तन्त्रसारे ।

“बालाकैन्दुतिमिन्द्रखण्डविलसत्कोटीरहारो-
ज्ज्वलां
रत्नाकल्पविभूषितां कुचनतां शालेः करैर्मञ्ज-
रीम् ।

पद्मौ कौस्तुभरत्नमण्यविरतं, संविभर्ती सस्मितां
पुष्ताम्भोजविलोचनत्रययुतां ध्यायेत् परा-
मभिकाम् ॥”

(अस्या बीजम् । ॐ ऐं ह्रीं श्रीं क्लीं ह्रस्वौ
जगत्प्रसूत्यै नमः ।)

महालिकटभी, स्त्री, (महान्तः अलयः । तेषां
कटभी आश्रयभूतवृक्षः ।) श्वेतकिण्वहो-
रुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महालिङ्गः, पुं, (महान् पूज्यतमो विपुलो वा
लिङ्गोऽस्य ।) शिवः । इति महाभारते तस्य
सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
२ । १३७ ।

“अकरोत् स महाहर्षोऽर्धमहालिङ्गैर्महावृषेः ।
महात्रिशूलैर्महतीं महामाहेश्वरीं महीम् ॥”
महत् वृक्षलिङ्गमस्य । वृक्षलिङ्गयुक्तम् ॥

महालीलसरस्वती, स्त्री, (लीलया सरस्वती ।
महती लीलसरस्वतीति कर्मधारयः ।) तारा-
विशेषः ।

“लीलया वाक्प्रदा चेति तेन लीलसरस्वती ।
तारास्वरहिता त्रयणां महालीलसरस्वती ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

महालोभः, पुं, (महान् लोभः ।) लोभविशेषः ।
इति रत्नमाला । पाटियालोभ इति भाषा ॥

महालोलः, पुं, (महदतिशयं लोलं लौक्यमस्य ।)
काकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिचक्षुः, त्रि ॥

महालोहं, स्त्री, (महत् अतिशयगुणवत् लोहम् ।)
अयस्कान्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महावनं, स्त्री, (महत् विपुलं वनम् ।) वृक्षवनम् ।
तत्पर्यायः । अरण्यानी २ महारण्यम् ३ महा-
टवी ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रामायणे ।

“निरस्ताः पथि धावन्ति त्रयस्ते यन्महावने ॥”
वृन्दावनस्य चतुरशीतिवनान्तर्गतवनविशेषश्च ॥

महावपः, पुं, (महती वपा यस्य । यदा, महान्तं
धातुस्यौल्यादिकं वपतीति । वप + अच् ।)

महाभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

महावि

महावरा, स्त्री, (त्रियते असौ देवादिभिरिति ।
वृ + अच् । टाप् । महती वरा ।) दूर्वा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

महावराहः, पुं, (महानीश्वरोऽपि सन् वराहः ।
महांश्वासौ वराहश्चेति वा ।) वराहरूपी
भगवान् । यथा,—

“महावराहो गोविन्दः सुसेनः कनकाङ्गदी ॥”

इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

(रानविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । ५२ । ६२ ।

“अस्ति शूरपुरं नाम यथार्थं नगरं सुवि ।

महावराह इत्यासीद्राजा तत्रातिदुर्मदः ॥”

महावरोहः, पुं, (महान् अवरोहः शिफानां
अधोऽवतरणं यस्य ।) ब्रह्मवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य ब्रह्मशब्दे ज्ञातयः ॥)

महावल्ली, स्त्री, (महती चासौ वल्ली चेति ।)
माधवीलता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (उत्तमा
लता च । यथा, कथासरित्सागरे । ३३ । ८५ ।

“उपायरससंस्मिता देशकालोपहं हिता ।

सेयं नीतिमहावल्ली किं नाम न फलेत् फलम् ॥”

महावसः, पुं, (महती वसा वपास्य । वृक्षः ।)
शिशुमारः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१६ ॥

महावचाः, [सु] पुं, (महत् वचः विराट्देहे
ऽस्य ।) शिवः । इति महाभारते तस्य सहस्र-
नामस्तोत्रम् । १३ । १७ । ८६ ॥ (महत् वचो-
ऽस्य ।) वृक्षद्वयोयुक्ते, त्रि ॥

महावाक्यं, स्त्री, (महत् वाक्यम् ।) योग्यता-
काङ्क्षासत्तियुक्तवाक्यसमूहः । इति साहित्य-
दर्पणः । २ । २ ॥ न्यायमते तु । खण्डकानेक-
नामलभ्यतादृशार्थकम् । प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्न-
प्रत्ययार्थबोधं प्रत्यययोग्यवाक्यं वा । इति शब्द-
प्रतिप्रकाशिका ॥ (महत् महदर्थप्रकाशकं
वाक्यम् ।) तत्त्वमसीति आदिवाक्यम् । प्रतिष्ठा-
दातृसर्गवाक्यम् ॥

महावारणी, स्त्री, (वरुणी देवतास्याः । वरुण
+ अण् । डीप् । महती वारुणी ।) गङ्गा-
ज्ञानस्य योगविशेषः । स तु शनिवारशतभिषा-
नचतुर्युक्तगौणचान्द्रचैत्रज्यात्रयोदशीरूपः ।
यथा,—

“वारुणेन समायुक्ता मधौ ज्ञाना त्रयोदशी ।

गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहणतः समा ॥

शनिवारसमायुक्ता सा महावारणी स्मृता ।

गङ्गायां यदि लभ्येत कीटिसूर्यग्रहेः समा ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतस्कन्दपुराणवचनम् ॥

महाविद्या, स्त्री, (विद्यते ज्ञायते इति । विद् +
क्वप् । टाप् । महती विद्या ज्ञानं तत्त्वसाक्षात्-
कारो वा यस्याः ।) देवीविशेषः । सा दशधा ।
यथा चासुखातर्त्त ।

“काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी ।

भैरवी क्षिप्रमक्षा च विद्या धूमावती तथा ॥

वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका ।

एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्तिताः ॥

नात्र सिद्धाद्यपेक्षास्ति न नञ्चविचारणा ।

महावि

कालादिशोधनं नास्ति न चाभिवादिदूषणम् ॥
सिद्धविद्यातया नात्र युगसेवापरिश्रमः ।

नास्ति किञ्चिन्महादेवि ! दुःखसाध्यं कथञ्चन ॥”
मालिनीविजये ।

“अथ वक्ष्याम्यहं या यां महाविद्यां महीतले ।
दोषजालैरसंस्पृष्टास्ताः सर्वा हि फलैः सह ॥

काली नीला महादुर्गा त्वरिता क्षिप्रमस्तका ।

वाग्वादिनी चाम्रपूर्णा तथा प्रत्यङ्गिरा पुनः ॥

कामाख्या वासली बाला मातङ्गी शैलवासिनी ।

इत्याद्याः सकला विद्याः कलौ पूर्णफलप्रदाः ॥

सिद्धमन्त्रतया नात्र युगसेवापरिश्रमः ।

अथ चेता महाविद्याः कलिदोषान्न बाधिताः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

तासां दशावतारत्वं यथा,—

“प्रकृतिर्विष्णुरूपा च पुरुषश्च महेश्वरः ।

एवं प्रकृतिभेदेन भेदास्तु प्रकृतेर्द्वयम् ॥

ज्वाकरूपा कालिका स्यात् रामरूपा च

तारिणी ।

वगला कूर्ममूर्तिः स्यान्नीलो धूमावती भवेत् ॥

क्षिप्रमक्षा वृषिदः स्याद्द्वाराहश्चैव भैरवी ।

सुन्दरी यामदम्याः स्यादामनो भुवनेश्वरी ॥

कमला बौद्धरूपा स्यात् दुर्गा स्यात् कल्कि-

रूपिणी ।

खयं भगवती काली ज्वास्तु भगवान् खयम् ।

खयश्च भगवान् ज्वाः कालीरूपो भवेद्ब्रजे ॥”

इति सुखमालातन्त्रम् ॥

(गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । १३६ ।

“महाविद्या महामाया महामेधा महौ-

घमम् ॥”

महाविराट्, [ज] पुं, (विशेषेण राजते प्रकाशते ।

इति । वि + राज् + क्तिप् । महांश्वासौ विराट्

चेति ।) महाविष्णुः । यथा,—

सुनिरवाच ।

“विश्वानां गोलोकं राजन् । विष्णुतत्त्व नभः-

समम् ।

शश्वन्नित्यं चिन्मरूपं श्रीज्योत्स्नासमुद्भवम् ॥

जलेन परिपूर्णं ज्वास्तु सुखविन्दुना ।

वृष्टुन्मुखस्यादिसर्गे परिश्रान्तस्य क्रीडतः ॥

प्रकृत्या सह युक्तेन कलया निजया वृप । ।

तत्राधारो महद्विष्णोर्विश्वाधारस्य विष्णुतः ॥

प्रकृतीगर्भसंभूतविष्णोर्दूतस्य भूमिप । ।

सुविस्तृते जलाधारे शयानश्च महान् विराट् ॥

राधेश्वरस्य ज्वास्तु षोडशांशः प्रकीर्तितः ।

दूर्वादलप्रशामरूपः सस्मितश्च चतुर्भुजः ।

वनमालाधरः श्रीमान् शोभितः पीतवाससा ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥

महाविलं, स्त्री, (महश्च तत् विजयेति ।)

आकाशम् । इति जटाधरः । वृक्षविशेषश्च ॥

महाविषः, पुं, (महत् अत्युत्कटं विषमस्य ।)

द्विमुखसर्पः । यथा,—

“महाविषः कालसर्पो राजाहर्षिमुखोरगः ॥”

DOMA कति जनाधरः ॥

महावि

(महाविषविप्रिष्टे, त्रि । यथा, सुश्रुते कल्प-
स्थाने ८ अध्याये ।
“त्रिविधा वृक्षिकाः मन्दमध्यमहाविषाः ।”
(महद् विषम् । महाविषं, क्ली । यथा, सुश्रुते
कल्पस्थाने २ अध्याये ।
“महाविषेण हृदये अग्निशूलोद्गमौ भूयम् ।”)
महाविषयं, क्ली, (विषु साम्यमस्यति । विषु-
“वप्रकर्णेऽभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् ।”
५ । २ । १०६ । इत्यस्य वार्तिकान्तरं वक्तव्यम् ।
महत् तत् विषुवन्ति । अस्मिन् समये दिवा-
रात्रोः समत्वात्तथात्वम् ।) मेघसंक्रान्तिः ।
यथा,—
“महाविषुवभास्यातं कतिभिश्चैवचिह्नितम् ।”
इति शब्दरत्नावली ॥
तस्मिन् महत्तरनिम्बपत्रद्वयमक्षयम् । यथा, कल्प-
चिन्तामणौ ।
“महत्तरं निम्बपत्राभ्यां योऽति मेघगते रवौ ।
अपि रोधान्वितस्तस्य तत्तकः किं करिष्यति ॥”
तत्र शब्दादिदानं यथा,—
“मेघादौ शक्तवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी ॥”
वारिपूर्णघटदानमन्त्रादि यथा,—
“एष धर्मेघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ।
अस्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः ॥
वैशाखे यो घटं पूर्णं समोन्मये वै द्विजक्षणे ।
ददाति सुरराजेन्द्र ! स याति परमां गतिम् ॥”
महाखण्डे ।
“यो ददाति हि मेघादौ शक्तान्मुषटान्वितान् ।
पितृदुहिष्य विप्रेभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”
तत्र ह्यत्रपादुकादानं यथा,
“विप्रेभ्यः पादुकाच्छत्रं पित्रभ्यो विषुवे शुभम् ।”
पित्रभ्यः पित्रदुहिष्येत्यर्थः । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥
महाविषुवचक्रं, क्ली, (महाविषुवस्य चक्रम् ।)
नक्षत्रघटितनराकारचक्रम् । यथा,
“मूर्द्धि सप्त मुखे त्रीणि हृदये पञ्च विव्यसेत् ।
त्रितयं हस्तपादेषु महाविषुवभक्रमात् ॥
मस्तके भूपतेः सौख्यं वदने पटुता स्वमे ।
हृदये च धनाध्यक्षोऽर्थप्राप्तिर्दक्षिणे करे ॥
वामे करे महदुःखं सुखं पादे च दक्षिणे ।
अमर्शं वामपादे च कथितं विषुवत्फलम् ॥”
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
महाविष्णुः, पुं, (महाश्वासौ विष्णुः सर्वव्यापकश्चेति ।)
महाविराट् । यथा । “यस्या जले कोटिकोटि-
ब्रह्माण्डानि महाविष्णुरोमकूपगतानि तस्या
विरजायाः परिखाभूताया उपरि महावैकुण्ठ-
लोकः । तस्योर्ध्वभागे गोलोकः । तस्य नाथः
कृष्णो देवलोकः स परिवारेण वर्तते । इति
भागवताष्टकणिका । स च श्रीकृष्णस्य कला-
विशेषः । यथा,—
“विष्णुर्महान् स इह यस्य कलाविशेषो
गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ॥”
इति भागवताष्टकपूर्वखण्डः ॥

६७२ महावी

महावीचिः, पुं, (न विद्यते वीचिः सुखं यत्र ।
महानवीचिरत्र ।) नरकविशेषः । यथा,
मनुः ।
“नरकं कालसूत्रं महानरकमेव च ।
सङ्गीवनं महावीचिं तपनं संप्रतापनम् ॥”
यातीति पूर्ववचनस्यमनुवर्तते ।
“महावीचिर्यत्र महाकल्लोलेन तु नीयते ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
महावीच्यं, क्ली, (वीजाय बाधु इति यत् । महत्
वीच्यम् ।) विटपम् । तत् सुखवङ्गणयोरन्त-
रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
महावीरः, पुं, (वीन् पक्षिण ईरयतीति । ईर+
कः । ततो महाश्वासौ वीरश्चेति ।) गरुडः ।
वीरयतीति । वीर+कः । महान् वीर इति
कर्मधारयः । सरः । सिंहः । मखानलः ।
(स च मनुपुत्रविशेषः । यथा, श्रीभागवते ५ । १२५ ।
“अग्नीध्रेभ्यजिह्वयज्ञवाहुमहावीरहरिण्यरेतो-
ष्टपृष्ठसवनमेधातिथिवीतिहोत्रकवय इति ॥”)
वज्रः । श्वेततुरङ्गः । सञ्चानपक्षी । इति
मेदिनी । रे, २८६ ॥ अन्तिमजिनः । (अयमेव
सिद्धार्थस्य त्रिशलागर्भजातः पुत्रः । तद्विवरणं
यथा, अरिष्टनेमिपुराणान्तर्गतजैनहरिवंशे ।
“सर्वाष्टौमतीजन्मा तस्मिन् सर्वाष्टदर्शनः ।
सिद्धार्थोऽभवदकांभो भूपः सिद्धार्थपौरुषः ॥
यत्र पाति धरित्रीयमभूदेकत्रयोविंशति ।
धर्माधिप्योऽपि यत्तत्तत्परलोकमयाः प्रजाः ॥
कस्तस्य तान् गुणानुद्यात्रस्तुल्यितुं क्षमः ।
वर्द्धमानगुरुवं येः प्रापितः स नराधिपः ॥
उच्चैः कुलाद्रिसम्भूता सहजस्नेहवाहिनी ।
महिषी श्रीसमुद्रस्य तस्यासीत् प्रियकारिणी ॥
चेतश्चेत्कराजस्य यास्ताः सप्तशरीरिजाः ।
अतिस्नेहाकुलचक्रुस्तांस्त्राया प्रियकारिणी ॥
कक्षां योजयितुं शक्तस्त्रिशलां गुणवर्णने ।
या खपुण्यैर्महावीरप्रसवाय नियोजिता ॥
सर्वतोऽप्य नमन्तीषु सर्वासु सुरकोटिषु ।
प्रभावान्निपन्तीषु नभसो वसुस्थिषु ॥
वीरैश्चतरति चातुं धरित्रीमसुधारिणः ।
तीर्थनायककल्पोच्चैः पुण्योत्तरविमानतः ॥
सा तं योऽङ्गसुखप्रदर्शनोत्सवपूर्वकम् ।
दध्रे गर्भेश्वरं गर्भे श्रीवीरं प्रियकारिणी ॥
पञ्चसप्ततितर्वाहमासमासाहर्षेणकः ।
चतुर्थस्तु तदा कालो दुःखमः सुखमोत्तरः ॥
आषाढशुक्लषष्ठ्यान्तु गर्भावतरणेऽर्हतः ।
उत्तराफालगुनीनीडसुदुराजहजश्चितः ॥
दिक्कुमारीकृताभिष्यां योतिस्तर्तिर्धनस्तनीम् ।
प्रच्छन्नो भासयद्गर्भस्तां रविः प्रावृषं यथा ॥
नवमासेज्यतीतिषु स जिनोऽर्हदिनेषु च ।
उत्तराफालगुनीष्विन्दौ वर्त्तमानेऽजनि
प्रभुः ॥
ततोऽन्यजिनमाहात्म्यान्तुत्पीठकिरीटकाः ।
प्रणेतुरवधिज्ञाततद्वृत्तान्ताः सुरेश्वराः ॥
शङ्करीहरिश्चानध्यानिर्घोषघोषणम् ।

महावी

समाकर्ण्य सुरास्तूर्णं धूर्णितार्णवराविणः ॥
सप्तानीकमहाभेदाः सखीकाः कृतभूषणाः ।
सेन्द्राश्चतुर्णिकायास्ते प्रापुः कुण्डपुरं पुरम् ॥
त्रिःपरीत्य पुरं देवाः पुरन्दरपुरःसराः ।
जिनमिन्द्रमुखं देवं तद्गुरुं च ववन्दिरे ॥
मातुः शिशुं विह्वलान् सुभायाः सुरमायया ।
इन्द्राणी प्रगता नीत्वा जिनेन्द्रं हरये ददौ ॥
गृहीत्वा करपद्माभ्यां तमभ्यर्च्य चिरं हरिः ।
चक्रे नेत्रसहस्रोपकुण्डरीकवनाक्षितम् ॥
ततश्चन्द्रावदाताङ्गमिन्द्रस्तुङ्गमतङ्गजम् ।
शृङ्गौघमिव हेमाद्रैर्मुक्ताधो मदनिर्भरम् ॥
गण्डस्थलमदामोदभ्रमद्भ्रमरमण्डलम् ।
तमिवाधित्यकावस्थतमालवनमण्डितम् ॥
कस्मान्तरततासत्तरक्तचामरसंहतिम् ।
तं यथाधित्यकाधीनरक्ताशोकमहावनम् ॥
सुवर्णरत्नया चायां परिवेष्टितविग्रहम् ।
तमेव च यथोपात्तकणतुकनकमेखलम् ॥
अनेकरदसंवृत्ततृणसङ्गीतपोषितम् ।
तमिवोत्तुङ्गशृङ्गाग्रवृत्तहायतसुराङ्गनम् ॥
सुवृत्तदीर्घसञ्चारिकरुद्धदिगन्तरम् ।
तमिवाधायितस्थूलसुरङ्गोऽगुजङ्गमम् ॥
रेशानधारितस्फूर्तिधवलतपवारणम् ।
तमिवोर्ध्वस्थिताभ्यर्क्षसमूर्णशशिमण्डलम् ॥
चामरेन्द्रसुजोत्तुचिचलचामरहारिणम् ।
तं यथा चमरीक्षिप्रबालयजनवीजितम् ॥
रोरावतं समारोप्य जिनेन्द्रं तस्य मण्डनम् ।
देवैः सह गतः प्राप मन्दरं स पुरन्दरः ॥
तं पाण्डुकवने रस्ये मन्दरस्य जिनं हरिः ।
पाण्डुकायां प्रसिद्धायां शिलायां सिंहविष्टरे ॥
संस्थाप्य विबुधानीतक्षीरसागरवारिभिः ।
शातकुम्भमयैः कुम्भैरभिषिष्य समं सुरैः ॥
वस्त्रालङ्कारमालादोरलङ्कृत्य कृतस्तुतिः ।
आनीयमातुरुत्तङ्गे जिनं कृत्वा कृतोचितः ॥
सिद्धार्थप्रियकारिण्योः सममानन्ददायकम् ।
वर्द्धमानाख्या स्तुत्वा स देवो वासवोऽगमत् ॥
मासान् पञ्चदशान्मनुमन्त्रधारा दिने दिने ।
याः पूर्वमापत्स्ताभिस्तर्पितोऽर्थो जनोऽखिलः ॥
वर्द्धमानः सुरैः संयोज्य वष्ट्रे स यथा यथा ।
पिठवस्तुचिलोकानामसुरागस्तथा तथा ॥
सुरासुरनराधीशमौलिमालाचैतक्रमः ।
त्रिंशद्वर्षप्रमाणोऽभूद्भीरो भोगेः परिकृतः ॥
शुद्धवृत्तं न भोगेषु चित्तं तस्य चिरं स्थिरम् ।
कुटिलेषु यथा सिंहनखरन्ध्रेषु मौक्तिकम् ॥
शान्ताचित्तं कदाचित्तं स्वयं बुद्धमबोधयत् ।
नत्वा सारस्वतादित्यसुखालौकान्तिकाः सुराः ॥
सौधर्मादेः सुरैरेव कृतोऽभिव्यवपूजनः ।
आरुह्य शिविकां दिव्यासुखमानां सुरेश्वरैः ॥
उत्तराफालगुनीष्वेव वर्त्तमाने निशाकरे ।
कृष्णस्य मार्गशीर्षस्य दशम्यामगमनम् ॥
अपनीय तनोः सर्वं वस्त्रमालादिभूषणम् ।
पञ्चसुष्टिभिरुद्धैः सृज्जानभवन् सुनिः ॥
केशकुन्तलसङ्घातं जिनस्य भ्रमरासितम् ।

महावी

प्रतिगृह्य सुराधीशो निदधौ दुग्धवारिधौ ॥
इन्द्रनीलचयेनेव चित्तेनेन्द्रेण चालभातु ।
जिनेन्द्रकेशपुञ्जेन रञ्जितः क्षीरसागरः ॥
जिननिष्क्रमणं दृष्ट्वा तुष्टाः सर्वे नराभराः ।
कृत्वा तृतीयकल्याणपूजाञ्ज्मुर्यपायधम् ॥
मनःपर्ययपर्यन्तचतुर्ज्ञानमहेश्वरः ।
तपो द्वादशवर्षाणि चकार द्वादशात्मकम् ॥
विहरन्मथ नाथोऽसौ गुणग्रामपरिग्रहः ।
ऋजुज्जलापगाकुले जृम्भिकग्राममौयिवान् ॥
तत्रातापनयोगस्यः शालाभ्यासशिलातले ।
वैशाखशुक्लपक्षस्य दशम्यां षष्ठमाश्रितः ॥
उत्तराफालगुनीं प्राप्ते शुक्लध्यानीं निशाकरे ।
निहृत्य घातिसङ्घातं केवलज्ञानमाप्तवान् ॥
केवलस्य प्रभावेण सहसा चलितसनाः ।
आगत्य महिमां चक्रुस्तस्य सर्वे सुरासुराः ॥
षट्षष्टिदिवसान् भूयो मौनेन विहरन् विभुः ।
आजगाम जगत्स्थितं जिनो राजगृहं पुरम् ॥
आरुरोह गिरिं तत्र विपुलं विपुलश्रियम् ।
प्रबोधार्थं स लोकानां भातुमातुदयं यथा ॥
ततः प्रबुद्धतान्तेरापतद्भिरितस्ततः ।
जगत्सुरासुरैर्यापि जिनेन्द्रस्य गुणैरिव ॥
सौधर्मादोस्तदा देवैः परीतोऽभात् स भूधरः ।
नाभेयाधिष्ठितः पूर्वं यथाष्टापदपर्वतः ॥
चतुराशसुखद्वारस्थितद्वादशगोपुरम् ।
कृतं रत्नमयं देवैः प्राकारवलयत्रयम् ॥
जाते योजनविस्तीर्णे ग्रन्थे समवादिके ।
विभागा द्वादशाभासमभःस्फाटिकमित्ययः ॥
प्रातिहार्यैर्यतोऽष्टाभिस्तुक्लिंशन्महादुसुतेः ।
तत्र देवैर्वतोऽभासीज्जिनश्चन्द्र इव ग्रहैः ॥
इन्द्राभिवातुभूत्याख्याः कौण्डिन्याख्याश्च

पण्डिताः ।

इन्द्रनीदनयायाताः समवस्थानमर्हतः ॥
प्रत्येकं सहिताः सर्वे शिष्याणां पञ्चभिः श्रुतेः ।
त्यक्ताम्बरादिसम्भवाः संयमं प्रतिपेदिरे ॥
सुता चेटकराजस्य कुमारी चन्दना तदा ।
घौतेकाम्बरसंवीतायातार्याणां पुरःसरी ॥
अधिकोऽपि च संप्राप्तः सेनया चतुरङ्गया ।
सिंहासनोपविष्टं तं प्रणनाम जिनेश्वरम् ॥
कृत्वा चामरभङ्गारेः कलसध्वजदर्पणे ।
यजनैः सुप्रतीकैश्च प्रसिद्धैरष्टमङ्गलैः ॥
सजाचक्रदुकूलान्गजसिंहदृष्टध्वजैः ।
गरुडध्वजसंयुक्तेरष्टभेदैर्महाध्वजैः ॥
मानस्तम्भैस्तथास्तुपैश्चतुर्भिश्च महावनैः ।
वायुम्भोरुहखण्डैश्च वल्लीवनलताग्रहैः ॥
तेस्तेर्देवैः कृतेः सर्वैरन्यैश्चातिशयेन्यथा ।
यथा स्थानस्थितेऽर्चनी समवस्थानभूरभूत् ॥
अथेन्दोरिव शुक्राद्या निषसा गुर्वधिष्ठिताः ।
साधवोऽभाजिनस्यान्ते जातरूपाक्छविग्रहाः ॥
ततः कल्पनिवासिन्यो देवः कल्पलताभुजः ।
मेरोरिव जिनस्यान्ते ता वसुभोगभूमयः ॥
ततोऽलङ्कृतनारीभिरार्थिकाततिरावभौ ।
स्फुरद्विद्युद्गिराश्रिता शारदीव घनावली ॥

६७३

महावी

ज्योतिर्देवस्त्रियो तच्च रेजु रञ्जुलमूर्त्तयः ।
तास्तारा इव संक्रान्ताः समवस्थानसागरे ॥
कान्तायन्तरदेवानां ततस्तत्र विरेजिरे ।
करकटमलहारिण्यः साक्षादिव वनश्रियः ॥
ततो नागकुमारादिदेवो नागफणीञ्जलाः ।
नागलोकसमायाता नागवल्गु इवा वभुः ॥
ततोऽप्यनिकुमाराद्याः देवाः पातालवासिनः ।
ज्जलितोऽज्जलदेवास्ते दशभेदा वभासिरे ॥
ततः कित्तरगन्धर्व्यक्षकिंपुरुषादयः ।
षोडशार्द्धविकल्पास्ते यन्तराश्च चकासिरे ॥
सप्रकीर्णकनचत्रसूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहाः ।
पञ्चभेदास्तदानलवपुषो ज्योतिषो वभुः ॥
मौलिकुण्डलकेयूरप्रालम्बकटिस्तुचिगाः ।
हारिणः कण्टकभास्ततोऽभान् कल्प-

वासिनः ॥

सपुत्रानमितानेकविद्याधरपुरःसराः ।
न्यषीदन्नातुषा नानाभाषावैश्वरुचस्ततः ॥
ततो हि नकुलेमेन्द्रहर्षैश्चमहिषादयः ।
जिनातुभावसम्भूतविश्वाद्याः स्वामिनो वभुः ॥
इति द्वादशभेदेषु परीतिं विवृतिं नतम् ।
गणेषु प्रथमं कृत्वा स्थितेषु परितो जिनम् ॥
प्रत्यक्षीकृतविश्वार्थं कृतदोधत्रयक्षयम् ।
जिनेन्द्रं गौतमीऽष्टच्छतीर्थार्थं पापनाशनम् ॥
स दिव्यध्वनिना विश्वसंशयच्छेदिना जिनः ।
दुन्दुभिज्जनिधीरेण योजनान्तरयायिना ॥
श्रावणस्यासिते पक्षे नक्षत्रेऽभिजिते प्रभुः ॥
प्रतिपद्यद्भिः पूर्वाक्षे शासनार्थमुदाहरन् ॥
आचाराङ्गस्य तत्त्वार्थं तथा सूत्रकृतस्य च ।
जगाद भगवान् वीरः संस्थानसमवायथोः ॥
यास्या प्रवृत्तिद्वयं ज्ञातधर्मकथास्थितम् ।
श्रावकाध्ययनस्यार्थमन्तकदशगोचरम् ॥
अनुत्तरदशस्यार्थं प्रश्रव्याकरणस्य च ।
तथा विपाकसूत्रस्य पवित्रार्थं ततः परम् ॥
त्रिषष्टिः त्रिंशती यत्र दृष्टीनामभिधीयते ।
दृष्टिवादस्य तत्त्वार्थं पञ्चभेदस्य सर्व्वदृक् ॥
जगाद जगतां नाथः प्रथमं परिकर्म्मणः ।
सूत्रस्यादातुयोगस्य तथा पूर्व्वगतस्य च ॥
उत्पादपूर्व्वपूर्व्वस्य परमार्थं ततः परम् ।
अग्रायणीवपूर्व्वार्थमग्रगीरभण्डिदाम् ॥
वीर्यप्रवादपूर्व्वार्थमस्तिनास्तिप्रवादजम् ।
ज्ञानसत्यप्रवादार्थमात्मकर्मप्रवादयोः ॥
प्रत्याख्यानस्य विद्यानुवादकल्याणपूर्व्वयोः ।
प्राणावायस्य पूर्व्वस्य तत्त्वार्थं तदनन्तरम् ॥
क्रियाविशालपूर्व्वस्य विशालार्थमशेषवित् ।
सङ्गोक्तविन्दुसारार्थं चूलिकार्थं सवस्तुकम् ॥
अङ्गप्रविवृतत्त्वार्थं प्रतिपाद्य जिनेश्वरः ।
अङ्गवाह्यमवोचत्तत्प्रतिपादार्थरूपतः ॥
सामाधिकं यथार्थाख्यं स चतुर्विंशतिस्तवम् ।
वन्दनाश्च ततः पूर्वां प्रतिक्रमणमेव च ॥
वेनयिकं विनेयेभ्यः कृतिकर्म ततोऽवदत् ।
दशवैकालिकां पृथ्वीसुत्तराध्ययनं तथा ॥
तं कल्पश्रवहारश्च कल्पाकल्पं * * *

महावी

कल्पश्च पुण्डरीकश्च सुमहापुण्डरीककम् ॥
तथा निषदाकां प्रायः प्रायश्चित्तोपवर्णनम् ।
जगत्त्रयगुरुः प्राह प्रतिपाद्यं हितोद्यतः ॥
मत्पादे केवलां तस्य स्वरूपं विषयं फलम् ।
अपरोक्षपरोक्षस्य ज्ञानस्योवाच संख्यया ॥
मार्गगास्यानभेदेऽप्य गुणस्थानविकल्पनेः ।
जीवस्थानप्रभेदेऽप्य जीवद्रव्यसुपादिशत ॥
महोत्थादानयोगैश्च सत्तामादौः किमादिभिः ।
द्रव्यं स्वतन्त्रं भिन्नं पुत्रलादित्रिलक्षणम् ॥
दिशि कर्मवत्स्य सहेतुं सुखदुःखदम् ।
मोक्षं मोक्षस्य हेतुश्च फलं चाष्टगुणात्मकम् ॥
वनमोक्षफलं यच्च भुज्यते तन्निधाकृतम् ।
जन्तुभिर्ना जगौ लोकमलोकश्च बहिःस्थितम् ॥
अथ सप्रार्थनस्यार्थं सुतार्थं जिनभाषितम् ।
द्वादशाङ्गश्रुतं स्तव्यं सोपाङ्गं गौतमी यथा ॥
जैलोकं संमदि स्मृष्टं जिनार्कवचनश्रुभिः ।
मुक्तमोक्षमज्ञानिदं सुप्रोक्तमित्वावभौ ॥
जिनभाषाधरस्यमन्त्रेण विजृम्भिता ।
निर्गमदेवमनुष्याणां दृष्टिमोक्षमनीश्वर ॥
ततो जिनोक्तनत्त्वार्थमार्गश्रद्धा प कक्षणम् ।
शुक्लाकाङ्क्षानिदानादिकलङ्काविगमोऽनृतम् ॥
मत्प्रदश्रुतसद्वज्रं ज्ञानालङ्कारनायकम् ।
स्वकर्म नृदयेष्वेकं प्रियङ्गमखिलाङ्गभिः ॥
कायेन्द्रियगुणस्थानजीवस्थानकुलायुषाम् ।
भेदादौ निर्विकल्पाश्च निरुप्यागमचक्षुषा ॥
क्रियासु स्थानपूर्व्व्यासु वधादिपारवर्णनम् ।
गमां जीवनिर्वाणानामहिंसायां महाव्रतम् ॥
अनुगमनरजोवीर्यान् परिहृत्य यथैयतः ।
इमांममिनिराद्या सा व्रतशुद्धिकरी मता ॥
तत्रा काकेशपातयं यथैयत्रवतः सदा ।
भाग्यं धर्मकार्येषु भाषासमितिरीक्यते ॥
विष्णुशिवविभानेन शरीरस्थितये तु यथा ।
आहारमद्यमं सास्यादयणा समितिर्यतेः ॥
नित्यमयं यदा दानमौलित्वा योग्यवस्तुनः ।
भारमिव सा तु विज्ञेया निष्पेदादाननामिका ॥
शरीरालम्बनत्यागं प्रगतासु सुभूमिषु ।
यत्कर्मविविधं तु प्रतिष्ठायजिका मता ॥
संयममयः पञ्च गोप्यास्तिसस्तु गुपयः ।
पादानः काययोगार्ता गृहकृपां प्रवृत्तयः ॥
चित्तनिर्ग्रहरोधश्च यथावश्यकसत्क्रियाः ।
शौचशान्तिकर्मकश्च स्थितशुक्तिरनेकता ॥
भूमिशय्याव्रतं दन्तमलमार्जनवर्णनम् ।
तपः संयमनारिचं परीतहजयः परः ॥
अनुपेक्षाश्च धर्म्मश्च जमाददशकक्षयः ।
ज्ञानदर्शनचारित्र्यतपोविनयसिवनम् ॥
इति अवकाशमर्थं कर्मनिर्म्मोक्षहेतुकः ।
सुरासुरनराभ्यां जिनोक्तं तदा नराः ॥
मंभारभीरवः शुद्धजातिरूपकुलादयः ।
सर्व्वमङ्गलनिर्म्मिताः प्रशशः प्रतिपेदिरे ॥
अग्रमदश्रुतसंयुक्ताः शुद्धैकवसनाहताः ।
महत्सधी वभुः शुद्धा नाभ्यस्तथायिकावनम् ॥
पञ्चमःसप्तमं केचित् त्रिविधं गुणत्रयम् ।

महावी

श्रियाव्रतं चतुर्भेदं तत्र स्त्रीपुरुषा दधुः ॥
 तिर्यचोऽपि यथाशक्ति नियमेववतस्थिरे ।
 देवाः सदृशं नानाजिनपूजासु रेमिरे ॥
 श्रेष्ठिकेन तु यत् पूर्वं वक्रारम्भपरगृहात् ।
 परस्थितिप्रसारणं नारकायुक्तमकमे ॥
 तत्तु चाधिकसम्पत्तात् स्वस्थितिं प्रथमश्चितौ ।
 प्रापद् वर्षसहस्राणामशीतिं चतुस्तराम् ॥
 त्रयस्त्रिंशत् ससुत्राः क क चेत्यमपरास्थितिः ।
 अष्टौ चाधिकसम्पत्प्रभावोऽयमनुत्तरः ॥
 अक्रूरो वारिवेगो यो यो भयः स तथापरे ।
 कुमारा मातरश्चैषां पराश्चान्तःपुरस्थितयः ॥
 सम्पत्तं श्रीलसदानं प्रौढधं जिनपूजनम् ।
 प्रतिपद्य विनेतुस्तं जिनेनं त्रिजगद्गुरुम् ॥
 ततः प्रणम्य देवेन्द्रा जिनेनं स्तोत्रपूर्वकम् ।
 यथायथं ययुर्मुक्ता निजवर्गेर्निजासदम् ॥
 श्रेष्ठिकोऽपि गुणश्रेष्ठोऽसुखकैरभिस्तुष्टवान् ।
 अभिष्टुत्य जिनं नत्वा प्रविष्टुष्टधीपुरम् ॥
 निःसरद्विभ्रंशश्च सभा जैनो जनोर्मिभिः ।
 सुखोभ सुमितैर्वेला नदीपूरैरिवान्मुधिः ॥
 आकीर्णमेव तैर्निर्वा सभामखलमहैतः ।
 ह्वीयते वा कदा स्तौति भाहुभिर्भाहुमखलम् ॥
 नोदयास्तमितं तत्र ज्ञायते ब्रह्ममखलम् ।
 धर्मचक्रप्रभाचक्रप्रभामखलरोचिषाम् ॥
 तत्र तीर्थंकरः कुर्वन् प्रत्यहं धर्मदेशनम् ।
 सेवितः श्रेष्ठिकेनास्य न हि तस्मिन्निवर्गजा ॥
 गौतमश्च समासाद्य तदा तदुपदेशतः ।
 सर्वानुयोगमार्गेषु प्रवीणः स वृषोऽभवत् ॥
 ततो जिनगृहेऽस्तुष्टैराज्ञा राजगृहं पुरम् ।
 जतमन्तर्वाह्याप्रमज्जं महिमोत्सवैः ॥
 जतः सामन्तसंघातैर्महामन्त्रिपुरोहितैः ।
 प्रजाभिर्जिनिगृहाणो मगधो विषयोऽखिलः ॥
 पुरेऽपि ग्रामघोषेषु पर्वताग्रैश्च दृश्यत ।
 नदीतटवनान्तेषु तदा गृहजिनावली ॥
 तिष्ठन्नेव महोदये विचटयन्कोहान्वकारोन्नतिं ।
 प्रागदेशप्रजया विधाय मगधादेशं प्रबुद्धप्रजम् ।
 तद्वृत्त्या पृथुदेशमध्यमगमन्तध्वनिश्रीधरं ।
 मिथ्याज्ञानहिमान्तलज्जिनरविर्बोधप्रभा-
 मखलः ॥”)

कोकिलः । इति हेमचन्द्रः ॥ धनुर्धरः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ एकवीरवृत्तः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ लम्पणः । यथा,—
 “लम्पणश्च महावीरं पतितं रणभूतले ॥
 अङ्गदादिः । यथा,—
 “अङ्गदादेर्महावीरैर्वैरितं वक्ररूपिणम् ॥
 इति तन्त्रसारे हनुमत्कण्ठः ॥
 हनुमान् स्वयमपि महावीरत्वेन प्रसिद्धः ॥
 महावीरा, स्त्री, (महावीर+टाप् ।) स्त्री-
 काकोली । इति रत्नमाला ॥
 महावीर्यः, पुं, (महत् विश्वरूपये विपुलं वीर्य-
 मस्य ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ (महत्
 वीर्यं तपोवजमस्य ।) बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(वितथस्य पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ६ ।
 २१ । १ ।
 “वितथस्य सुतान्मन्योर्हृत् चक्षो जयस्ततः ।
 मन्त्रावीर्यो नरो गगैः संकृतिस्तु नरात्मजः ॥”
 अतिशयबलयुक्ते, चि ॥ (यथा, महाभारते ।
 ५ । १७६ । ४६ ।
 “ततः किल महावीर्यो भीष्मः श्रान्तनवो
 वृषान् ।
 अधिचिप्य महातेजास्त्रिभुवः कन्या जहार
 ताः ॥”
 विराजः पुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे । २।१।३६ ।
 “नरो गयस्य तनयस्तत्पुत्रोऽभूद्विराट् ततः ।
 तस्य पुत्रो महावीर्यो धीमान्स्मादजायत ॥”
 महावीर्या, स्त्री, (महत् वीर्यमस्याः टाप् ।) संज्ञा ।
 सा च सूर्यपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वन-
 कार्पासी । इति शब्दरत्नावली ॥ महाशता-
 वरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 महावृद्धी, स्त्री, (महती वृद्धी ।) वार्त्ताकी ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 महावृत्तः, पुं, (महान् वृत्तः ।) सुहृद्वृत्तः ।
 इति हलायुधः ॥ (यथास्य पर्यायः ।
 “वचवृत्तो महावृत्तः सुहृद्वृत्तः सुधा गुडा ॥”
 यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ।
 “महावृत्तपयःपीतेर्यवागुक्तकुलेः कृता ।
 पीता विरोचयत्याशु गुडं नोत्कारिका कृता ॥”
 वृहद्वृत्तश्च ॥
 महावेगः, पुं, (महान् अमोघो दुर्वारो वा वेगो
 यस्य ।) शिवः । इति महाभारते तस्य सहस्रनाम-
 स्तोत्रम् ॥ (महान् वेगः ।) अतिजवः । (महान्
 वेगोऽस्य ।) तदयुक्ते, चि ॥ (यथा, महाभारते ।
 १ । १५५ । १२ ।
 “विकर्षन्तौ महावेगौ गर्जमानौ परस्परम् ।
 पश्य त्वं युधि विक्रान्तावेतौ च नरराक्षसौ ॥”
 महायाधिः, पुं, (महान्चासौ याधिशक्तिः ।)
 महारोगः । स तु कुष्ठादिः । यथा,—
 “सर्वयाधिविनिर्मुक्तो महायाधिविशेषतः ।
 पठनात् संप्रणश्यन्तु जीवन्मुक्तो भवेन्नरः ॥”
 इति ब्रह्मयामले गायत्रीकवचम् ॥
 महायाहतिः, स्त्री, (महती चासौ याहतिश्चेति ।)
 प्रणवखाहायुक्तयाहतित्रयम् । यथा । ॐ भूः
 खाहा ॐ भुवः खाहा ॐ स्वः खाहा ।
 इति भवदेवभट्टः ॥ (यथा, मनौ । २ । ८१ ।
 “ओङ्कारपूर्विकास्त्रिभुवः महायाहृतयोऽथवाः ।
 त्रिपदाश्चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥”
 महाव्रणं, स्त्री, (महच्च तद्व्रणश्चेति ।) दुष्टव्रणम् ।
 नाली वा इति भाषा । यथा,—
 “कुर्वीतु सप्तदशाष्टं तथाष्टादशकं प्रिये ।
 महाव्रणविमोक्षाय विंशद्वत्तं पठेन्नरः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वधृतवाराहीतन्त्रवचनम् ॥
 महाव्रतं, स्त्री, (महच्च तद्व्रतश्चेति ।) द्वादश-
 वार्षिकव्रतम् । यथा । “तेन वधकालादूर्ध्वं
 विंशत्यधिकव्रतस्य यावदवशिष्टं तावत्परि-

माणमहाव्रताखरूपा धेनवो दातव्याः ।” इति
 प्रायश्चित्तविवेके भवदेवभट्टमतम् ॥ शरत्-
 कालीनदुर्गापूजनम् । यथा,—
 “महाव्रतं महापुण्यं शङ्करादौरुद्धितम् ।
 कर्त्तव्यं सुरराजेन्द्र ! देवीभक्तिसमन्वितैः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वधृतदेवीपुराणवचनम् ॥
 अरुणोदयकालीनमाघस्नानम् । यथा,—
 “वासुदेवं हरिं कृष्णं श्रीधरश्च स्मरेत्ततः ॥
 दिवाकर ! जगन्नाथ ! प्रभाकर ! नमोऽस्तु ते ।
 परिपूर्णं कुरुस्वेद माघस्नानं महाव्रतम् ॥”
 इति मलमासतत्त्वधृतपद्मपुराणवचनम् ॥
 (महाव्रतधारिणि, त्रि । यथा, महाभारते ।
 १३ । ५४ । २१ ।
 “ततोऽन्यस्मिन् वनोद्देशे पुनरेव ददर्श तम् ।
 कौश्यां वृष्णां समासीनं जपमानं महा-
 व्रतम् ॥”)

महाव्रती, [न] पुं, (महाव्रतं योगनियमाशुष्ठाना-
 दिकमस्यास्तीति । व्रत + इनिः ।) शिवः । इति
 हेमचन्द्रः । २।१११ । उरस्कटः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ महाव्रतयुक्ते, चि ॥ (यथा, कथासरित्-
 सागरे । ३७ । ५६ ।
 “एतच्छ्रुत्वापि सावज्जास्ते महव्रतिनस्तदा ।
 ऊचुर्निश्चयदत्तं ते चत्वारः सङ्घाधिनः ॥”)

महाशक्तिः, पुं, (महत्तः शक्तयः मातृगणादयो
 महद्वा सामर्थ्यं च यस्य ।) कार्तिकेयः । इति
 शब्दमाला ॥ (महती शक्तिः ।) अतिशयपरा-
 क्रमः । महतीशक्तिरस्य तदयुक्ते, चि ॥
 महाशङ्कः, पुं, (महान् शङ्क इव वृहच्छुभ्रत्वात् ।)
 मातृषासि । संख्याविशेषः । स च दश-
 निखर्वः । ललाटम् । इति मेदिनी । खे, १६ ॥
 (महान् महाहर्षः शङ्कः ।) निधिविशेषः । इति
 विश्वः ॥ कर्णनेत्रयोर्मध्यगतास्थि । यथा,—
 “कर्णनेत्रान्तरालास्थि महाशङ्कः प्रकीर्तितः ॥”
 तस्य मालया जपविधयेया,—
 “महाशङ्कमयी माला नौलसारस्वते विधौ ।
 वृललाटास्थिखण्डेन रचिता जपमालिका ॥
 महाशङ्कमयी माला ताराविद्याजपे प्रिये ।”
 इति तन्त्रसारधृतसुखमालातन्त्रम् ॥
 (महान् शङ्कः ।) वृहच्छङ्कः । यथा,—
 “पौण्ड्रं दधौ महाशङ्कं भीमकर्मा वृकोदरः ।”
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥
 (सर्पभेदः । यथा, भागवते । ५ । २४ । ३१ ।
 “ततोऽधस्तात् पाताले नागलोकपतयोवासुकि-
 प्रमुखाः शङ्कुलिकमहाशङ्कश्चेतध्वजयधृत-
 राष्ट्रशङ्कुचूडकमलान्तरदेवदत्तादयो महा-
 भोगिनो महाभर्मा निवसन्ति ।”)

महाशठः, पुं, राजधत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (महान्चासौ शठश्चेति ।) अतिधूर्त्तः, चि ॥
 महाशणपुष्पिका, स्त्री, (अल्पं पुष्पं इति अल्पार्थं
 ङीष् । ततः स्वार्यं कन् स्त्रियां टाप् पूर्वस्य
 ह्रस्वश्च । शणस्तेव पुष्पिका यस्याः । महती-
 चासौ शणपुष्पिका चेति ।) वृहच्छणपुष्पी ।

महाशा

तत्पण्यायः । उत्तपण्या २ श्वेतपण्या ३ महा-
सिता ४ महाश्वेतपण्या ५ महाश्वेता ६ ।
अस्या गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् ।
शस्तत्वम् । रसनियामकत्वम् । कुतूहलमोहन-
स्तम्भनादिषु प्रोक्तत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
महाशता, स्त्री, (महत् शतम् मूलानि यस्याः ।
टाप् ।) महाशतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
महाशतावरी, स्त्री, (महती चासौ शतावरी
चेति ।) बृहच्छतावरी । तत्पण्यायः । शत-
वीर्या २ सहस्रवीर्या ३ सुरसा ४ महापुरुष-
दन्तिका ५ वीरा ६ तुङ्गिनी ७ बहुपुत्रिका ८
ऊर्ध्वकण्ठी ९ महावीर्या १० फणिजिह्वा ११
महाशता १२ सुवीर्या १३ । अस्या गुणाः ।
वश्यत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तनाशित्वम् ।
हिमत्वम् । मेहकफवातघ्नत्वम् । तिक्तत्वम् ।
श्रेष्ठत्वम् । रसायनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तत्पण्यायगुणाः ।
“महाशतावरी त्वया शतमूल्यकण्टिका ।
सहस्रवीर्याद्वैरुषं ऋष्यप्रोक्ता महोदरी ॥
महाशतावरी मेधा हृदा दृष्ट्वा रसायनी ।
शतवीर्या निहन्त्यश्रीं गृह्णीतयनामयान् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
महाशयः, त्रि, महान् आशयोऽभिप्रायो मनो
वा यस्य सः । इति भरतः ॥ तत्पण्यायः ।
महेच्छः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३ ॥ महाशु-
भावः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ उदात्तः ४
महामनाः ५ । इति जटाधरः ॥ उद्भटः ६
उदारः ७ उदीर्यः ८ महात्मा ९ । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । १३१ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
७२ । १२८ ।
“देवात्प्रबुधः शुश्राव स वराहो महाशयः ॥”
महान् आशयो जलानामाधारः ।) समुद्रे,
पुं । इति शब्दरत्नावली ॥
महाशय्या, स्त्री, (महती चासौ शय्या चेति ।)
राजशय्या । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८० ॥ बृह-
च्छय्या च ॥
महाशरः, पुं, (महान् चासौ शरश्चेति ।) स्थूल-
शरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
महाशल्कः, पुं, (महान् बृहन् शल्को यस्य ।)
चिह्नमत्स्यः । इति हारावली । १८७ ॥ (यथा,
मनुः । ३ । २७२ ।
“कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु ।
आनन्दायैव कल्पन्ते सुमन्त्रानि च सर्वशः ॥”
(महान् शल्कः ।) बृहच्छल्कश्च । तदुक्तं, त्रि ॥
महाशाकं, स्त्री, (महत् तत् शाकम् ।) बृह-
च्छाकविशेषः । इति केचित् ॥
महाशाखा, स्त्री, (महती शाखा यस्याः ।)
नागवला । इति राजनिर्घण्टः ॥
महाशालिः, पुं, (महान् चासौ शालिश्च ।)
स्थूलशालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पण्यायः ।
सुगन्धिकः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४५ ॥
(स च धान्यविशेषः । तदुपधा,—

महाश्रा

“रक्तशालिः सकलमः पाण्डुकः शकुनाहृतः ।
सुगन्धकः कर्हमको महाशालिश्च दूषकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
महाशिवः, पुं, (महान् चासौ शिवकल्याणरूपी च ।)
महादेवः । यथा,—
“रत्नसिंहासनस्थश्च महाभूषणभूषितम् ।
महाशिवं शिवकरं शिववीजं शिवाश्रयम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २६ अध्यायः ॥
महाश्रीता, स्त्री, (महत्यधिका श्रीता श्रीतवीर्या ।)
शतमूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (महत् श्रीतं
श्रीतगुणोऽस्य ।) अतिश्रीतवीर्ययुक्ते, त्रि ॥
महाशुक्तिः, स्त्री, (महती शुक्तिः । सुक्ताकरत्वे-
नास्या महत्वम् ।) सुक्तामाता । सा च
शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महती स्थूला-
शुक्तिः ।) बृहच्छुक्तिश्च ॥
महाशुक्ता, स्त्री, (महती चासौ शुक्ता शुक्लवर्णा
च ।) सरस्वती । इति भूरिप्रयोगः ॥ अति-
शुक्लवर्णयुक्ते, त्रि ॥
महाशुभं, स्त्री, (महान् शुभो वर्णोऽस्य ।) रज-
तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिशुभवर्णयुक्ते,
त्रि ॥
महाशूद्रः, पुं, (महान् शूद्रः ।) आभीरः । इति
महाशूद्रीशब्ददर्शनात् ॥
महाशूद्री, स्त्री, (महाशूद्रस्य भार्या इति ।
“अनादतट्टाप् ।” ४ । १ । ४ । इत्यत्र ।
“महत्पूर्वस्य प्रतिषेधः ।” इति काशिकोक्त्या
पुंयोगलक्षणा ङीष् ।) आभीरी । इत्यमरः ।
२ । ६ । १३ ॥
महाश्रीङ्गी, स्त्री, (महती चासौ श्रीङ्गी च ।)
श्वेतकिण्वीट्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
महाश्रमणः, स्त्री, (महत् तत् श्रमणश्च । अत्र
हि जीवानां मरणे समूलकर्मनाशतः पुन-
र्जन्ममरणादभावादस्यातथात्वम् ।) काशी ।
इति काशीखण्डम् ॥
महाश्यामा, स्त्री, (महती चासौ श्यामा
च ।) श्यामालता । इति रत्नमाला ॥ श्रिंशपा-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते
सूत्रस्थाने ३८ अध्याये । “श्यामामहाश्यामाट्ट-
वदन्तीत्यादि ॥” वृक्षपादिवृक्षः । तत्पण्यायो
यथा,—
“कण्टकाख्या महाश्यामा वृक्षपादीति
वक्ष्यते ॥”
इति गारुडे २०८ अध्याये ॥)
महाश्रमणः, पुं, (महान् श्रमणश्च । अमणो बौद्ध-
भिक्षुश्चेति ।) बुद्धविशेषः । स च शाक्यसुनिः ।
तत्पण्यायः । सर्वार्थसिद्धः २ कुलिशसनः ३
गोपेशः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
महाश्रावणिका, स्त्री, (महती चासौ श्रावणिका
च ।) क्षुपविशेषः । बड़ थुलकुड़ी इति
भाषा । तत्पण्यायः । महासुखी २ लोचनी ३
कदम्बपुष्पी ४ विकचा ५ क्रोडा ६ चोडा ७
पलङ्कवा ८ नदीकदम्बः ९ सुखाख्या १० महा-

महाष

सुखनिका ११ माता १२ स्थविरा १३ लोतवी
१४ भूकदम्बः १५ अलम्बुषा १६ । अस्य गुणाः ।
उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । ईष्यधुरत्वम् । वायु-
शमनत्वम् । खरकत्वम् । रेचनत्वम् । हेम-
कत्वम् । रसायनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तत्पण्यायगुणाः ।
“सुखी भिक्षुरपि प्रोक्तः श्रावणी च तपोधना ।
श्रवणाङ्गा सुखितिका तथा श्रवणश्रीर्धिका ॥
महाश्रावणिकान्या तु सा स्मृता भूकदम्बिका ।
कदम्बपुष्पिका च स्यादथवा तु तपस्विनी ॥
सुखितिका कटुः पाके वीर्योष्णा मधुरा लघुः ।
मेधा गङ्गापचीकच्छ्रमयोन्वर्तिपाण्डुरतु ॥
श्रीपदारुचपसारङ्गीहमेदोगुदार्तिहृत् ।
महासुखी च सुखी च गुणैरुक्ता महर्षिभिः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
महाश्रीः, स्त्री, (महती श्रीरिव ।) बुद्धशक्ति-
विशेषः । तत्पण्यायः । तारा २ ओङ्कारा ३
खाद्या ४ श्रीः ५ मनोरमा ६ तारिणी ७
जया ८ अनन्ता ९ शिवा १० लोकेश्वरात्मजा ११
खट्वरवासिनी १२ भद्रा १३ वैश्या १४ नील-
सरस्वती १५ शुद्धिनी १६ महातारा १७ वसु-
धारा १८ धनन्दा १९ त्रिलोचना २० लोचना
२१ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
महाश्वेता, स्त्री, (महत्यतिशया श्वेता । महान्
श्वेतो वर्णो यस्या वा ।) सरस्वती । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ कण्ठभूमिकुम्भाङ्कः । तत्पण्यायः ।
श्रीरविदारी २ ऋतुगन्धिका ३ । इत्यमरः ।
२ । ४ । ११० ॥ श्रीरविदारिका ४ श्रीरवली ५
श्रीरकन्दा ६ । इति जटाधरः ॥ श्रीरिका ७ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ श्वेतापराजिता । इति
रत्नमाला ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,—
“गिरिकर्णी महाश्वेता स्थूलपुष्पा सिता
कचिन् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
सिता । तत्पण्यायः । मधुजा २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ श्वेतकिण्वीट्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(पर्यायोऽस्या यथा,—
“कटभी किण्वीट्टे श्वेता महाश्वेता च
रोहिणी ॥”)
दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।
“श्वेतं शुक्लं शिवस्थानं यस्माच्चैव समागता ।
महाभावसमुत्पन्ना महाश्वेता ततः स्मृता ॥”
(किम्पुरुषवर्षस्थितहंसनामकगन्धर्वराजस्य
गौरीगर्भोत्पन्ना कन्या । तत्कथा कादम्बर्यां
विस्तरशो द्रष्टव्या ॥)
महाषष्ठी, स्त्री, (महती चासौ षष्ठी च ।
महामङ्गलदात्री षष्ठी वा ।) दुर्गा । यथा,
ॐ दुं दुं दुं दुर्गे दुर्गे नाशय नाशय हन हन
दह दह मय मय वधवधसर्वहिंसान् महा-
षष्ठीरूपेण बालकं रच रच चिरजीविनं कुरु
कुरु श्रीं ह्रीं हूं फट् खाद्या ॥” इति योगिनी-
तन्त्रे महापट्टीकवेचम् ॥

महास

महासमी, स्त्री, (महत्या महादेया अष्टमी । महती अष्टमीति वा ।) आश्विनशुक्लाष्टमी । यथा,—

“आश्विने शुक्लपक्षस्य भवेद् या अष्टमी तिथिः । महासमीति सा प्रोक्ता देयाः प्रीतिकरा परा ॥”

इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥ तस्यां पूजाविधिः पुत्रवत उपवासनिषेधश्च यथा,—

“अष्टम्यां रुधिरैर्मौसैर्महामांसैः सुगन्धिभिः । पूजयेद्दुजातीयेर्वलिभिर्भोजनैः शिवाम् ॥ सिन्दुरैः पट्टवासैश्च नानाविधविलेपनैः । पुष्पैरनेकजातीयैः फलेर्बहुविधैरपि ॥ उपवासं महासम्यां पुत्रवान्न समाचरेत् । यथा तथैव पूतात्मा व्रती देवीं प्रपूजयेत् ॥ पूजयित्वा महासम्यां नवम्यां वलिभिक्षया । विसर्जयेद्दशम्यान्तु अवश्ये सावरोत्सवैः ॥”

इति तत्रैव ६० अध्यायः ॥

तत्रार्द्धरात्रपूजा । यथा,—
“कन्यासंस्थे रवावीशे शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत् । सोपवासो निशार्द्धं तु महाविभवविस्तारैः ॥ पूजां समारम्भे देया नक्षत्रे वारुणेऽपि वा । पशुघातश्च कर्त्तव्यो गवलाजवधस्तथा ॥”
इति देवीपुराणवचने वारुणपदेन पूर्वाषाढोच्यते । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

महासन्नः, पुं, (महानतिशयः सन्नो विषयः कुदेष्टवत्वात् । यद्वा, महतो हिमाद्रिर्महादेवस्य वा आसन्नः निकटवर्त्ती ।) कुवेरः । इति शब्द-माला ॥ (महदतीवासन्नः) अतिनिकटश्च ॥

हासकरः, पुं, (महांश्चासौ सफरश्च ।) दृष्टुं प्रोष्टीमत्यः । अस्य गुणाः । यथा,—
“महासफरसंज्ञस्तु तिक्तः पित्तकफापहः । शिशिरो मधुरो रूच्यो वातसाधारणः स्मृतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

महासमझा, स्त्री, (महती चासौ समझा च ।) वृक्षविशेषः । कगहिया इति हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । ओदनिका २ ओदनाङ्गया ३ वृक्षा ४ रुहा ५ वृद्धवला ६ तण्डुला ७ भुजङ्ग-जिङ्गा ८ शीतपाकिनो ९ शीतवला १० शीता-बला ११ बलान्तरा १२ बला १३ खिर-हिङ्गी १४ बालजिङ्गा १५ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । अम्लत्वम् । दोषत्रयनाशित्वम् । युक्ता बुद्ध्या प्रयोगे ज्वरदाहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

महासर्जः, पुं, (महांश्चासौ सर्जश्च ।) पनसः । असनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“अजकणीं वनेसर्ज्जं महासर्ज्जोऽसनस्तु सः ॥”)

महासहः, पुं, (सहते इति । सह + अच् । महान् सहः ।) कुजकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बाणपुष्प इति गौडार्द्रौ प्रसिद्धः । यथास्य पर्यायः ।

महासा

“अम्नातोऽम्नाटनः प्रोक्तस्तथाम्नातक इत्यपि । कुरगटको वर्णपुष्पः स एवोक्तो महासहः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

महासहा, स्त्री, (महासह + स्त्रियां टाप् ।) माघपर्णी । (पर्यायोऽस्या यथा,—

“सिंहपुच्छौ ऋषिप्रोक्ता माघपर्णी महासहा । कृष्णवृन्ता च काम्बोजी पाण्डुलोमशपर्णिनी ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

पर्यायान्तरं यथा,—

“माघपर्णी सूर्यपर्णी काम्बोजी हयपुच्छिका । पाण्डुलोमशपर्णी च कृष्णवृन्ता महासहा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अम्नानवृक्षः । इत्यमरः । २।४।७३ । (कुजकः । तत्पर्यायो यथा,—

“कुजको भद्रतरुणी दृष्टपुष्पोऽतिकेशरः । महासहा कण्टकाऽऽ नीलालिकुलसकुला ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

महासान्तपनं, स्त्री, (महत् सान्तपनम् ।)

व्रतविशेषः । यथा । अथ महासान्तपनम् । तत्र द्वादशाध्यसान्तपनमुक्ता याज्ञवल्क्यः ।

“पृथक्सान्तपनेर्द्रव्यैः षडहः सोपवासकः । सप्ताहेनैव कच्छोऽयं महासान्तपनः स्मृतः ॥

एतत् सप्ताहसाध्यम् । जावालः ।

“गोमूत्रं गोमयं चौरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकैकं क्रमशोऽश्वीयादहोरात्रमभोजनम् ॥

कच्छः सान्तपनो नाम सर्वपापप्रणाशनः । एकैकमेतदेवं हि त्रिरात्रमुपयोजयेत् ॥

त्र्यहसोपवसेदन्त्यं महासान्तपने विधिः ॥”

एतत् सप्ताहसाध्यसान्तपनमुक्ता एकविंशति-दिनसाध्यं महासान्तपनमुक्तम् । महासान्त-

पनं धेनुघटकदानसमम् । जावालोक्तमहा-

सान्तपनस्य एकविंशतिदिनसाध्यत्वेन सप्ताह-

साध्यसान्तपनात् त्रिगुणत्वाच्च महासान्तपने धेनु-

घटकं देयम् । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

महासारः, पुं, (महान् सारः स्थिरांशो यस्य ।) दुष्यदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महासाहसं, स्त्री, (महच्च तत् साहसञ्च ।) अति-

बलात्कारकृतकार्यम् । अतिशयदण्डः । इति

साहसशब्दार्थे मेदिनी । से, ४५ ॥ (महत् साहसमत्र ।) अतिदुष्कृतकर्म । अतिशयदण्डः ।

इति साहसशब्दार्थे हेमचन्द्रः । ३ । ४०० ॥

महासाहसिकः, त्रि, (महानतिशयः साह-

सिकः ।) चौरः । इति केचित् ॥ अतिसाहस-

युक्तश्च । बलपूर्वापहारकः । यथा,—

“चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः । पीडमानाः प्रजा रक्षेत् कायस्थैश्च विशेषतः ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनम् ॥

चाटाः प्रतारकाः विश्वास्य ये परधनमप-

हरन्ति । प्रच्छन्नापहारिणः तस्कराः । दुर्वृत्ताः

इन्द्रजालिककितवाद्यः । सहो बलं सहसा

बलेन कृतं साहसं महच्च तत् साहसञ्च महा-

साहसं तेन वर्त्तन्त इति महासाहसिकाः

महास्व

प्रसङ्गापहारिणः । इति मिताचरायामाचार-
राधायः १ ॥

महासिंहः, पुं, (महान् सिंह इव ।) शरभः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (महांश्चासौ सिंहश्च ।)

दृष्टसिंहः । स च देवीवाहनम् । यथा,—

“उत्थाय च महासिंहं देवी चण्डमधावत ।”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

महासुखं, स्त्री, (महत् सुखमस्मिन् ।) शृङ्गारः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (महच्च तत् सुखञ्च ।

अतिशयानन्दः । महत् सुखमस्य तद्वति, त्रि ॥)

महासुखः, पुं, (महत् सुखं ईश्वरानन्दोऽस्य

अस्माद् वा ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

महासुगन्धा, स्त्री, (महान् सुगन्धोऽस्याः ।)

गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,

सुश्रुते । उत्तरतन्त्रे २६ अध्याये ।

“महासुगन्धामयवा पालिन्दीष्वात्मपेषिताम् ।

श्रीतांश्चात्र परीवेकान् प्रदेहानत्र योजयेत् ॥”)

अतिसुगन्धयुक्ते त्रि ॥

महासूक्ष्मा, स्त्री, (महदतीव सूक्ष्मा ।) बालुका ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिशयसूक्ष्मे, त्रि ॥

महासेनः, पुं, (महती सेना यस्य ।) कार्तिकेयः ।

इत्यमरः । १।१।४१ ॥ (यथा अनर्घराघवे । ४।३२।

“महासेनो यस्य प्रमदयमदंष्ट्रासहचरैः

शरैर्मुक्तो जीवन्दिरिव शरजन्मा समभवत् ।

इमाश्च चचाणां भुजवनमहादुर्गविषमा

मयं वीरो वारानजयदुपविशान् वसुमतीम् ॥”

महती सेना अनुचरोऽस्य ।) शिवः । इति

महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ महा-

सेनापतिः । इति मेदिनी । ने, २०१ ॥ (यथा

महाभारते । ५ । १६१ । ११ ।

“स च राजा दशार्नेषु महानासीत् सुदुर्जयः ।

हिरण्यवर्मा दुह्योर्ध्वो महासेनो महामनाः ॥”)

वृत्ताहृतपिष्टविशेषः । इति हेमचन्द्रः । राज-

विशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । ११।३४॥

“जयसेनस्य तस्याथ पुत्रोऽप्रतिमदीर्घलः ।

समुत्पन्नो महासेननामा वृपतिकुञ्जरः ॥”)

महास्कन्धा, स्त्री, (महान् स्कन्धः शाखावधि

भागो यस्याः ।) जम्बुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(महान् स्कन्धोऽस्य ॥) दृष्टस्कन्धयुक्ते त्रि ॥

महास्थली, स्त्री, (स्थल + “जानपदकुण्डगोणे-

त्यादि ।” ४ । १ । ४२ । इति डीष् । महती

स्थली ।) पृथिवी । इति शब्दमाला ॥ अष्ट-

स्थानञ्च ॥

महास्त्रायुः, पुं, (महती स्त्रायुः अस्थिवन्धननाडी ।)

कण्डरा । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६५ ॥

महासखी, [न] पुं, (महती सक् अस्थिमाला ।

सा अस्थस्येति विनिः ।) शिवः । इति महा-

भारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् । १३।७।१३४॥

महाखनः, पुं, (महान् खनः शब्दो यस्य ।)

मल्लतूर्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (महान्-

खनः ।) दृष्टच्छब्दः । तद्व्युक्ते, त्रि ॥ (यथा,

महाभारते । ५ । १५ । ५ ।

“अमर्षणश्च कौन्तेयो दृष्ट्वैरश्च पाण्डवः ।
अनर्भहासी सोन्मादस्तिर्यक्प्रेक्षी महा-
खनः ॥”)

महाहनुः, पुं, (महती हनुयेत्य) शिवः । इति
महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् । १३।१७।
१३४ ॥ बृहद्गुप्तो, त्रि॥ (सर्पविशेषः । यथा,
महाभारते । १।५७।१०।

सुदगरः शिशुरोमा च सुरोमा च महाहनुः ।
एते तत्त्वकजा नागाः प्रविष्टा ह्यवाहनम् ॥”)
महाहविः, [स्] स्त्री, (महत् सुप्रशस्तं हविः ।)
गच्छतम् । यथा,—

“गयायामयवा पिण्डं खड्गमांसं महाहविः ।
कालशार्कं तिलाभ्यं वा कृशं मासदमये ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे ब्राह्मकल्पः ॥
(तदात्मतया सर्वं जगत् हूयतेऽस्मिन् । यद्वा,
महान्ति हवींषि आन्यपुरोडाशादिरूपा-
यस्य ।) विष्णुः ॥ इति महाभारते तस्य
सहस्रनामस्तोत्रम् । (महान्तिहवींष्यच ।
बृहद्दयागविशेषः । यथा, शतपथब्राह्मणे । २।
५।३।२०।

“अथातो महाहविष एव तद् यथा महा-
विषस्तथो तस्य ॥”

“साकमेधेषु प्रधानभूताया महाहविराख्याया
इष्टेरारम्भं प्रतिजानीते अथात इति ।” इति
तद्वाच्यम् ॥”)

महाहासः, पुं, (महानुबेर्हासः ।) अट्टहासः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

महाहिगन्वा, स्त्री, (अहेर्गन्धो लेश ईषड्विसारूपः
सम्पर्कोऽस्थस्यामिति । गन्ध + अर्श आदित्वा-
दच् टाप् च । महती अहिगन्वा ।) गन्धना-
कुली । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाह्रस्वा, स्त्री, (महती चासौ ह्रस्वा च ।)
कपिकच्छुः । इति शब्दमाला ॥ अतिखर्वं त्रि॥

महिः, स्त्री, (मह्यते इति । महपूजायां अदन्त-
चुरादिः + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणा० ४।
११७। इति इन् ।) पृथिवी । इति शब्दमाला ॥
(महत् । यथा, ऋग्वेदे । २।२४।१४।

“सद्यो मन्यर्माहि कर्म करिष्यतः ॥”

“महि महत् कर्म करिष्यतः ।” इति तद्भाष्ये
सायनः ॥ महिमा । यथा, भागवते । ८।८।४।

“तत ऐरावतो नाम वारुण्यो विनिर्गतः ।
दन्तैश्चतुर्भिः श्वेताद्देहैरन् भगवतो महिम् ॥”

“महिं महिमानम् ।” इति तट्टीकायां श्रीधरः ॥
महत्त्वम् । यथा, भागवते । २।१।३५।

“विज्ञानशक्तिं महिमामनन्ति ॥”

“महिं महत्त्वम् ।” इति तट्टीकायां श्रीधरः ॥

महिका, स्त्री, (मह + “कुन्प्रित्तिस्त्रयोर-
पूर्वस्यापि ।” उणा० । २।३८। इति कुन् टाप् ।
अत इत्वम् ।) हिमम् । इत्यमरः । १।३।१८ ॥

महितं, त्रि, (मह्यते स्तेति । मह पूजायाम् +
“मतिवृद्धिपूर्वार्थेभ्यश्च ।” ३।२।१८८। इति
क्तः ।) पूजितम् । यथा, भट्टिः । १०।२।

रगपण्डितोऽग्रविबुधारिपुरे
कलहं स राममहितः कृतवान् ।
ज्वलदगिरावणगृहश्च बलात्
कलहं सराममहितः कृतवान् ॥”

(पितृगणविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ६६।४६।
“महान्महात्मा महितो महिमावान्महाबलः ।
गणाः पञ्च तथैवेति पितृणां पापनाशनाः ॥”
स्त्रियां टाप् । नदीभेदः । यथा, महाभारते ।
६।६।२१।

“नीवारां महिताश्चापि सुप्रयोगां जना-
धिपः ॥”)

महिनं, स्त्री, (महति मह्यते वा । मह पूजायां
+ “महेरिणश्च ।” उणा० । २।५६। इति
वकारादित्युक्तेः इन् ।) राज्यम् । इत्युणा-
दिकोषः ॥ (पूजनीये, त्रि॥ यथा, ऋग्वेदे ।
६।२६।८।

“वयं तेऽस्यामिन्द्र ! तुन्वहूतो सखायः स्याम
महिन ! प्रेष्ठाः ॥”

“हे महिन पूजनीय इन्द्र !” इति तद्वाच्ये
सायनः ॥)

महिमा, [न्] पुं, (महती भावः । महत् + “पृष्ठा-
दिभ्य इमनिच् वा ।” ५।१।२२। इति इमनिच् ।
ततः “टेः ।” ६।४।१५५। इति टिलोपः ।)
शिवस्याष्टैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्यविशेषः । इति हेम-
चन्द्रः । २।११६ ॥ स च महत्त्वं येन चतुर्दश
सुवनान्यस्योदरे वर्तन्ते । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (तदुक्तं यथा,—

“अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकान्यं महिमा
तथा ।

ईशित्वं वशित्वं तथा कामावसायिता ॥”
माहात्म्यम् । यथा, भागवते । ८।५।१३।

“त्वया संकथ्यमानेन महिम्ना सार्वतां पतेः ।
नाति दृष्यति मे चित्तं सुचिरं तापतापितम् ॥”
उत्कर्षः । यथा, पुराणम् ।

“अधोऽधः पश्यतः कस्य महिमा नोपजायते ।
उपय्यपरि पश्यन्तः सर्व एव दरिद्रति ॥”

(मल्लिविशेषस्य सुतः । यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ६।२२०।

“सम्भूय चक्रुर्देराण्यं महिम्नः पञ्चमाश्रितः ॥”)

महिरः, पुं, (मह्यते पूज्यते इति । मह + “सलि-
कल्पनिमहीति ।” उणा० । १।५५। इति
इलच् । लस्य रत्वम् ।) सूर्यः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

महिला, स्त्री, (मह्यते इति । मह पूजायाम् +
“सलिकल्पनिमहीति ।” उणा० । १।५५।

इति इलच् टाप् ।) स्त्रीमात्रम् । प्रियङ्गुलता ।
इत्यमरः । २।६।२ ॥ रेणुकानामकगन्धद्रव्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ महमत्ता स्त्री । इति
शब्दरत्नावली ॥

महिलाङ्गया, स्त्री, (महिला इत्याङ्गयो यस्याः ।)
प्रियङ्गुलता । इत्यमरः । २।४।५५। (यथास्याः
पर्यायः ।

“प्रियङ्गुः फलिनी कान्ता लता च महिलाङ्गया ।
गुन्ना गुन्धफला श्यामा विवक्सेनाङ्गनाप्रिया ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

महिषः, पुं, (मंहति पूजयति देवाननेनेति ।
महि + “अधिमह्योऽधिष्णुः ।” उणा० । १।४६।
इति टिप्पणम् ।) खनामखातपशुविशेषः । तत्-
पर्यायः । लुलापः २ वाहद्विधन् ३ कासरः ४
सैरिभः ५ । इत्यमरः । २।५।४। यम-
वाहनः ६ विषज्वरन् ७ वंशभीरुः ८ रज-
खलः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ आनूपः १०
रक्ताक्षः ११ अश्वारिः १२ । इति जटाधरः ॥

क्रोधी १३ कलुषः १४ मत्तः १५ विषाणी १६
गवली १७ बली १८ । तस्य परीक्षा यथा,—

“विपक्षे ह्यसन्नासं कुरुते येन हेतुना ।
भारं वहति वा दूरं महिषोऽस्मान्निरूप्यते ॥

ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रान्यजभेदेन पञ्चधा ॥”
तद्वयथा ।

‘भृशं कृष्णाः पवित्राश्च बृहद्दृष्टगणधोकाः ।
ब्रह्माग्निनो मारकाश्च महिषा ब्रह्मजातयः ॥१॥

केकराः कामलाः स्यूता भृशं क्रुद्धाश्च मारकाः ।
ब्रह्माग्निनो बहुवला महिषाः क्षत्रजातयः ॥२॥

क्षयाङ्गाः क्षीणशृङ्गाश्च सुक्रुद्धा भारवाहिनः ।
अमारका बहुवला महिषा वैश्यजातयः ॥३॥

क्षीणाः क्षीणवलाः क्षीणशृङ्गधोणारुषश्च ये ।
अल्पाग्निनो भारसहा महिषाः शूद्रजातयः ॥४॥

सर्वदा जलमिच्छन्ति येऽल्पसत्त्वा महौजसः ।
भारसहाः क्रुद्धाश्च तेऽन्यजा महिषा

मताः ॥ ५ ॥

एषां दोषा गुणा वापि दृष्टव्यं च येदबुधः ।
पौत्रण्यञ्चापि संस्थानं दृष्टुं तथैव मतम् ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

वनमहिषमांसगुणाः । दोषकारित्वम् । लघु-
त्वम् । दीपनत्वम् । बलदायित्वम् ॥ ग्रामीण-
महिषमांसगुणाः । स्निग्धत्वम् । मलिन-
करत्वम् । पित्तहरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तर्पणत्वम् । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । मधु-
रत्वम् । गुरुत्वम् । निद्रापुंस्त्वान्यवर्द्धनत्वम् ।

मांसदार्ढ्यकृत्त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
“महिषो घोटकारिः स्यात् कासरश्च रजखलः ।

पीनस्तन्यः कृष्णकायो लुलापो यमवाहनः ॥
महिषस्यामिषं खादु स्निग्धोष्णं वातनाशनम् ।

निद्राशुक्रबलस्तन्यतनुदीर्घकरं गुरु ॥
दृष्ट्यश्च दृष्टविण्मूत्रं वातपित्तासनाशनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

भस्मशुधारिणश्चेच्छजातिविशेषः ॥ स च पुरा क्षत्रिय
आसीत् सगरराजेनास्य वेदयागादावनधिकारो

वैशान्यत्वं धर्म्मनाशश्च कृतः । यथा, हरिवंशे ।
“सगरस्तां प्रतिज्ञाञ्च गुरोर्वाक्यं निशम्य च ।

धर्म्मं जघान तेषां वै वैशान्यत्वं चकार ह ॥
अहं शकानां शिरसो सुखयित्वा यस्मैऽयत् ।

जवनानां शिरः सर्वं काम्बोजानां तथैव च ॥
पारदा सुक्तकेशाश्च पद्भवाः भस्मशुधारिणः ।

महिष

निःस्वाध्यायवष्टकाराः कृतास्तेन महात्मना ॥
 प्रका जवनकास्त्रोजाः पारदाः पङ्कवास्तथा ।
 कोलिसर्पाः समहिषा दाढ्याश्चोलाः सकेरलाः ।
 वशिष्ठवचनाद्राजन् ! सगरेण महात्मना ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
 अर्द्धजविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४७ ॥
 महिषासुरः । यथा, मार्कण्डेयः । २ । १-२ ।
 “महिषेऽसुराणामधिपे देवानाञ्च पुरन्दरे ।
 तत्रासुरैर्महारीर्यैर्देवसैन्यं पराजितम् ॥
 जित्वा च सकलान् देवानिन्द्रोऽभून्महिषासुरः ॥”
 (देवगणभेदः । यथा, निरुक्ते । ७ । २६ । “अपा-
 सुपत्ये महिषा अग्रभूतं विशो राजानमुपतस्थु-
 र्ऋन्मियम् ॥” महिषाः माध्यमिका देवगणाः ।
 अथवा महिषाः त एव “महान्तः ।” इति
 तट्टीकायाम् दुर्गाचार्यः ॥ कुशद्वीपस्थपर्वत-
 विशेषः । यथा, मातुल्ये । १२१ । ५६ ।
 “षष्ठस्तु पर्वतस्तत्र महिषो मेघसन्निभः ॥”
 अग्निविशेषः । यथा, तत्रैव । १२१ । ६० ।
 “तस्मिन् सोऽग्निर्निवसति महिषो नाम योऽप-
 सुजः ।”
 कुशद्वीपस्थ वर्षविशेषः । यथा, तत्रैव । १२१ ।
 ६८ ।
 “महिषं महिषस्यापि पुनश्चापि प्रभाकरम् ॥”
 कृताभिषेकः भूपालः ।
 ‘कृताभिषेके भूपाले लुलापे महिषः स्तुतः ॥’
 इत्यमरटीकायां रुद्रः ॥ देशभेदः । यथा, उद्धव-
 संहितायाम् । ६ । १० ।
 “भरणीपूर्वे मण्डलन्तश्चतुर्जं सुभिन्नकर-
 मायम् ।
 वज्राङ्गमहिषवाक्त्रिककलिङ्गदेशेषु भयजन-
 नम् ॥”
 अनुक्तादस्य पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ६ ।
 १८ । १६ ।
 “अनुक्तादस्य सूर्यायां वाक्कलो महिषस्तथा ॥”
 साध्यापुत्रः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ४५ ।
 “महिषश्च तनूजश्च विज्ञातमनसावपि ॥”
 महिषकन्दः, पुं, (महिषाख्यया प्रसिद्धः कन्दः ।)
 महाकन्दविशेषः । तत्पूर्यायः । शुभालुः २
 लुजापकन्दः ३ शुक्लकन्दः ४ महिषीकन्दः ५ ।
 अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवाता-
 मयापहत्वम् । मुखजाग्रहरत्वम् । रुच्यत्वम् ।
 असितश्चेत् महासिद्धिकरत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 महिषघ्नी, स्त्री, (महिषं महिषासुरं हन्तीति ।
 हन् + बाहुलकात् टक् । डीप् ।) दुर्गा ।
 यथा, दुर्गास्तवपद्धतौ ।
 “महिषघ्नि ! महामाये चासुखे सुख-
 मालिनि ! ।
 आयुरारोग्यविजयं देहि देवि ! नमोऽस्तुते ॥”
 अपि च । देवीपुराणे ।
 “सिंहमारुह्य कल्पान्ते निहतो महिषो यथा ।
 महिषघ्नी ततो देवी कन्या वै सिंहवाहिनी ॥”

महिषा

महिषध्वजः, पुं, (महिषो ध्वजश्चिह्नं वाहनत्वेन
 यस्य ।) यमः । अर्द्धविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।
 २ । ६६ ॥
 महिषमर्दिनी, स्त्री, (महिषं महिषाख्यमसुरं
 मर्दनातीति । मर्द + णिनिः । डीप् ।) दुर्गा ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या मन्त्रा यथा, शार-
 दायाम् ।
 “भान्तं विषत् सनयनं श्वेतो मर्दिनि ठहयम् ।
 अष्टाक्षरी समाख्याता विद्या महिषमर्दिनी ॥”
 नारायणीतन्त्रे ।
 “विषं हि मज्जा कालोऽमिरत्रिरिष्यो निठ-
 हयम् ॥”
 विषं मकारः । हि स्वरूपम् । मज्जा षकारः ।
 कालो मकारः । अमी रेफः । अर्द्धकारः ।
 इत्य इति वचनादिकारयुक्तो दकारः । अयं
 मन्त्रस्तारादिर्मायादिः कामादिर्वाग्भवादि-
 र्बन्धुबीजादिः कवचादिश्च नवाक्षरः । तथा च
 विश्वसारः ।
 “प्रणवादां जपेद्दिवा मायायां वा जपेत् सुधीः ।
 बधुबीजादिकां वापि कवचादां जपेत्तथा ॥
 सर्वकालेषु सर्वत्र कामाद्यां प्रजपेत् सुधीः ।
 वाग्भवाद्यां जपेत्तान् देवीं वाक्यविशुद्धये ॥
 अस्या ध्यानम् । गारुडोपलसन्निभां मणिमय-
 कुण्डलमण्डितां नौमि भालविलोचनां महिषी-
 तमाङ्गनिषेदुषीम् । शङ्खचक्रकपाणखेटकवाण-
 कार्मुकशूलकान् तर्जनीमपि विभ्रतीं निज-
 बाहुभिः शशिप्रेखराम् ॥ इति तन्त्रसारः ॥
 महिषवल्ली, स्त्री, (महिषशब्दवाच्या वल्ली ।
 शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) लताविशेषः ।
 किरिडि इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पूर्यायः ।
 सौम्या २ प्रतिसोमा ३ अन्तर्वल्लीका ४ खण्ड-
 शाखा ५ । अस्या गुणः । रसवीर्यविपाके
 सोमवल्लीसमत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 महिषवाहनः, पुं, (महिषो वाहनं यस्य ।) यमः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 महिषासुरः, पुं, (महिष एव महिषाख्यो वा
 असुरः ।) रम्भासुरपुत्रः । तस्य उत्पत्तिर्यथा,—
 श्रीऔर्व उवाच
 “आराधितो महादेवो रम्भेण सुरवैरिणा ।
 चिरेण स च सुप्रीतस्तपसा तस्य शङ्करः ॥
 अथ तुष्टो महादेवः प्रत्यक्षं रम्भस्तप्तवान् ।
 प्रीतोऽस्मि ते वरं रम्भ ! वरयस्व यथेष्टतम् ॥
 एवमुक्तः प्रत्युवाच रम्भस्तं चन्द्रप्रेखरम् ॥
 अपुत्रोऽहं महादेव ! यदि ते मय्यनुग्रहः ।
 मम जन्मत्रये पुत्रो भवान् भवतु शङ्कर ॥
 अवध्यः सर्वभूतानां जेता च त्रिदिवीकसाम् ।
 चिरायुश्च यशस्वी च लक्ष्मीवान् सत्यसङ्गरः ॥
 एवमुक्तस्तु दैवेन प्रत्युवाच दृषध्वजः ।
 भवत्वैतदाङ्कितन्ते भविष्यामि सुतस्तव ॥
 इत्युक्ता स महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत ।
 रम्भोऽपि यातः स्वस्थानं हर्षोत्फुल्लविलो-
 चनः ॥

महिषा

पथि गच्छन् स रम्भोऽथ दृष्ट्वा महिषीं
 शुभाम् ।
 त्रिहायणीं चित्रवर्णां सुन्दरीं ऋतुशालिनीम् ॥
 स तां दृष्ट्वा महिषीं रम्भः कामेन मोहितः ।
 होर्षां गृहीत्वा च तदा चकार सुरतोत्सवम् ॥
 तयोः प्रवृत्ते सुरते सा तदा तस्य तेजसा ।
 दधार महिषी गर्भं तदाभून्महिषासुरः ॥
 तस्यां खाङ्गेषु गिरिशस्तत्पुत्रत्वमवाप्तवान् ।
 वृधे स तदा वाग्भिः युक्तपत्ने समुद्रवत् ॥”
 तस्य योषिदध्यत्वं यथा,—
 “तन्तु कात्यायनसुनिः शम्भवान् महिषासुरम् ।
 दुर्गयं वीक्ष्य शिष्यार्थं शिष्यानुग्रहकारकः ॥
 कात्यायनेन शम्भं तं विज्ञाय महिषासुरम् ।
 प्राह प्रणयपूर्व्वन्तु चण्डिकां चन्द्रप्रेखरः ॥”
 ईश्वर उवाच ।
 “देवि ! कात्यायनेनापि शम्भोऽयं महिषा-
 सुरः ।
 योषिद्विनाशकर्त्रीति भवितेति जगन्मयि ! ।
 निःसंशयम्वेष्टाक्यं भविष्यति न संशयः ॥
 मदीयो माहिषः कायस्त्वया देवि ! जगन्मयि ! ।
 हन्तव्यः सततं योगयुक्तः पूर्वं परेऽपि च ॥
 हरिर्हरिस्वरूपेण त्वां वोढुमक्षमोऽधुना ।
 ममायं माहिषः कायस्तव वोढा भविष्यति ॥
 इति पूर्वं महादेवो देवीं प्रार्थितवान् पुरा ॥
 तेन देवी महादेवं जयाह महिषासुरम् ॥
 त्रिषु जन्मसु पुत्रोऽभूत् रम्भस्य भगवान्
 शिवः ।
 दृष्ट्वयं स रम्भोऽपि रम्भ एव यजयात ॥
 असुरस्तादृशस्तेपे तपः परमदारुणम् ।
 तथैवाराधितः शम्भुः पुत्रार्थं प्रददौ वरम् ॥
 तथैव महिषीं भजे प्रथमं सुरताय सः ।
 तस्यां तथाभवद्दीरो दानवो महिषासुरः ।
 तथैव श्रेष्ठे भगवान् सुनिः कात्यायनस्तु तम् ॥
 इति प्रवृत्ते पूर्वंस्मिन् परस्मिन् स तु जन्मनि ।
 महिषः पूजयित्वाय देवीं वरमयाचत ॥
 तृतीये जन्मनि वरं प्राप्य कल्पानशेषतः ।
 नैह मे जन्म भवितेत्येवं वरमयाचत ॥
 तेन देवीपदतले तिष्ठत्यधोऽसुरोऽधुना ।
 नीत्यत्तिरपि तस्यास्ति संवत्तीस्तान् बहून्
 वृष ! ॥
 एवं देवीप्रसादेन महादेवाङ्गसम्भवः ।
 परामवाप सततं प्रतिपत्तिं महासुरः ॥
 इति ते कथितं राजन् ! यथा स महिषा-
 सुरः ।
 देवीपादतलं प्राप्य यथा सोऽद्यापि मोदते ॥”
 इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥ * ॥
 अपि च ।
 नारद उवाच ।
 “कक्षासौ महिषो नाम रक्तबीजादयश्च के ।
 कासौ कात्यायनी नाम या जन्ते महिषा-
 सुरम् ।
 एतान् विस्तरतस्मात् ! यथावदक्तुमर्हसि ॥”

महिषा

पुलस्त्य उवाच ।

“श्रूयतां संप्रवक्ष्यामि कथां पापप्रणाशिनीम् ।
सर्वदा वरदा दुर्गा सेयं कात्यायनी मुने ! ॥
सुरासुरवरौ रौद्रौ जगत्क्षोभकरावुभौ ।
रामश्चैव करमश्च दावास्तां सुमहाबलौ ॥
तावपुत्तौ च देवर्षे ! पुत्रार्थं तेपतुस्तपः ।
बहुवर्षगणान् दैत्यू स्थितौ पञ्चनदे जले ॥
तत्रैको जलमध्यस्थो द्वितीयोऽप्यभिपञ्चमी ।
करमश्चैव रमश्च यत्नं मालवटं प्रति ॥
एकं निमग्नं सलिले ग्राह्यरूपेण वासवः ।
चरणाभ्यां समादाय निजघान यथेच्छया ॥
ततो भ्रातरि नष्टे च रमः कोपपरिभूतः ।
वह्नी स्वर्गार्थं संकल्प्य होतुमेच्छन्महाबलः ॥
ततः प्रगृह्य केशेषु खड्गश्च रविचं प्रभम् ।
हेतुकामो निजं शीर्षं वह्निना प्रतिवेधितः ॥
उत्तिष्ठामुर ! मा मैवं नाशयामानमात्मना ।
दुस्तरा परवध्यापि खवध्याप्यतिदुस्तरा ॥
यच्च प्रार्थयसे वीर ! तद्दामि यथेक्षितम् ।
मा म्रियस्व नृपस्येह नष्टा भवति वै कथा ॥
ततो गीदचो रमो वरं चेन्मे ददासि हि ।
त्रैलोक्यविजयी पुत्रः स्थान्मे त्वत्तेजसाधिकः ॥
अजेयो देवतैः सर्वैः पुंभिर्दैत्यैश्च पावक ! ।
महाबलो वायुरिव कामरूपी कृतास्त्रवित् ॥
तं प्रोवाच कविर्ब्रह्मन् ! वाङ्मेवं भविष्यति ।
यस्यां चित्तं समालम्बि करिष्यसि ततोऽसुर ! ॥
इत्येवमुक्तो देवेन वह्निना दानवो ययौ ।
यष्टुं सुनिवटं याचं यत्तैश्च परिवारितम् ॥
तेषां पद्मनिधिक्षत्र वसते नान्यचेतनः ।
गजाश्च महिषाश्चाश्वा गावोऽजाविपरिभुताः ॥
तान् दृष्ट्वैव तदा चक्रे भावं दानवपार्थिवः ।
महिष्यां रूपयुक्तायां त्रिहायण्यां तपोधन ! ॥
समागच्छ च दैत्येन्द्रं कामयन्ती तरस्विनी ।
स चाभिगमनं चक्रे भवितव्यप्रचोदितः ॥
तस्यां समभवत्तर्ज्जुनां प्रगृह्याय दानवः ।
पातालं प्रविशेष्टाय ततः स्वभवनं गतः ॥
दृष्ट्वा दानवैः सर्वैः परित्यक्तश्च बन्धुभिः ।
अकार्यं कारयत्येवं भूयो मालवटं गतः ॥
सापि तेनैव पतिना महिषी चारुदर्शना ।
समं जगाम तत्पुण्यं यच्चमण्डलमुत्तमम् ॥
ततस्तु वसतस्तस्य श्यामा सा सुषुप्ते मुने ! ।
अजीजनत् सुतं शुभ्रं महिषं कामरूपिणम् ॥”

इति वामनपुराणे १७ अध्यायः ॥ * ॥

अन्यच्च । धरण्यावाच ।

“या सा माया शरीरात्तु ब्रह्मणोऽयत्तजन्मनः ।
गायत्र्याष्टभुजा भूत्वा चैत्रासुरमयोधयत् ॥
सैव नन्दाभवद्देवी देवकार्यचिकीर्षया ।
महिषाख्यासुरवधं कुर्वती ब्रह्मणेतिता ॥
वैष्णव्या च हतो देव ! कथमेतद्धि संशयः ॥

वराह उवाच ।

इयं जगद्धिता देवी गङ्गा प्रङ्गरसुप्रिया ।
कच्चिन् किञ्चित् भवेद्दुष्टं सपदं वेद सर्ववित् ।
स्वायम्भुवे हतो दैत्यो वैष्णव्या मन्दरे गिरौ ॥

महिषी

महिषाख्योऽपरः पश्चात् स वै चैत्रासुरः पुनः ।
नन्दया निहतो विन्ध्य महाबलपराक्रमः ॥

अथवा ज्ञानशक्तिः सा महिषीऽज्ञान-

मूर्तिमान् ।

अज्ञानं ज्ञानसाध्यन्तु भवतीति न संशयः ॥

मूर्तिपक्षे चेतिहासममूर्ते चैकवद्बुद्धिः ।

ख्यायते वेदवाक्यैस्तु इह सा वेदवादिभिः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

महिषासुरसम्भवः, पुं, (महिषासुरात् तन्मेदसः
सम्भवतीति । सम् + भू + अच् ।) भूमिज-
गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ।

महिषासुरहन्त्री, स्त्री, (हन् + लृच् + डीप् ।

महिषासुरस्य हन्त्री ।) दुर्गा । यथा,—

“महिषासुरहन्त्राश्च प्रतिष्ठा दक्षिणायने ॥”

इति प्रतिष्ठातत्त्वधृतपद्मपुराणवचनम् ॥

महिषाक्षः, पुं, (महिषस्य अक्षीवेति । “अक्षो-
ऽदर्शनात् ॥” ५।४।७६। इति समासान्तोऽच् ।)
गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य
पर्यायः ।

“जटाघुः कालनिर्घासः कौशिको गुग्गुलुः

पुरः ।

देवधूपः सर्वसहो महिषाक्षः पलङ्कषा ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

अस्य व्यवहारविषयो यथा,—

“महिषाक्षो महानीलो गजैन्द्राणां हितावुभौ ।

विशेषेण मनुष्याणां कनकः परिकीर्तितः ॥

कदाचित्महिषाक्षश्च यतः कैश्चिन्नृणामपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

महिषाक्षकः, पुं, (महिषाक्ष । स्वार्थे कन् ।)
गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महिषी, स्त्री, (महिषस्य कृताभिवेकस्य वृपस्य
पत्नी । “पुंयोगादाख्यायाम् ॥” ४।१।४८ ।

इति डीष् ।) कृताभिवेका राजपत्नी । इत्य-

मरः । २।६।५ ॥ (यथा, रघौ । २।२५ ।

“इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं

समं महिष्या महनीयकीर्तिः ।

सप्त यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य

दिनानि दीनोद्धरणोत्तितस्य ॥”

सैरिन्ध्री । औघ्रिमेदः । इति मेदिनी । वै, ४३ ॥

महिषयोषित् । तत्पर्यायः । मन्दगमना २

महाक्षीरा ३ पयस्विनी ४ लुलापकान्ता ५

कलुषा ६ तुरङ्गदिषणी ७ ॥ अस्याः क्षीर-

गुणाः । मधुरत्वम् । विपाके शीतलत्वम् ।

गुरुत्वम् । बलपुष्टिप्रदत्वम् । दृढत्वम् ।

पित्तदाहासनाशित्वम् ।

“माहिषं मधुरं गथात् क्षिग्धं शुक्रकरं गुरु ।

निद्राकरमभिष्यन्दि क्षुधाधिक्यकरं हिमम् ॥

तस्या दधिगुणाः । मधुरत्वम् । क्षिग्धत्वम् ।

क्षिग्धकारित्वम् । रक्तपित्तनाशित्वम् । बलास-

वर्द्धनत्वम् । बलत्वम् । अमन्यत्वम् । शोधन-

त्वम् ।

“माहिषं दधि सुस्निग्धं क्षिग्धं वातपित्तशुत् ।

महीजं

खादुपाकमभिष्यन्दि दृढ्यं गुर्वसदूषणम् ॥*॥”

अस्या नवनीतगुणाः । कषायत्वम् । मधुर-

रसत्वम् । शीतलत्वम् । दृढत्वम् । बलत्वम् ।

ग्राहित्वम् । पित्तघ्नत्वम् । तुन्दत्वम् ।

“नवनीतं महिष्यास्तु वातक्षिग्धकरं गुरु ।

दाहपित्तशमहरं मेदःशुक्रविवर्द्धनम् ॥”

अस्या घृतगुणाः । उत्तमत्वम् । घृतिकरत्वम् ।

सुखदत्वम् । कान्तिकत्वम् । वातक्षिग्धनाशित्वम् ।

बलकरत्वम् । वर्णप्रदाने क्षमत्वम् । दुर्नाम-

ग्रहणीविकारशमनत्वम् । मन्दानलोद्दीप-

नत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । गन्धतो न श्रेष्ठत्वम् ।

हृद्यत्वम् । मनोहारित्वम् ।

“माहिषन्तु घृतं खादु पित्तरक्तानिलापहम् ।

शीतलं क्षिग्धं दृढ्यं गुरु खादु विपच्यते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अस्या सूत्रगुणाः । आनाहृषोफगुल्मदोष-
नाशित्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कुष्ठ-

कणूतिशूलोदररोगनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अस्या दुग्धगुणाश्च यथा, चरके

सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।

“महिषीणां गुरुतरं गथाच्छीततरं पयः ।

स्नेहानूनमनिद्राय हितमत्यग्रे च तत् ॥”

महिषीप्रिया, स्त्री, (महिषीणां प्रिया ।) श्रुली-
ढत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मही, स्त्री, (महीते इति । मह् + अच् । मह्
+ “गौरादिभ्यश्च । ४ । २ । ४२ । इति डीष् ।

यदा, महि । कदिकारादिति डीष् ।) पृथिवी ।

इत्यमरः । २ । १ । ३ । (यथा विष्णुपुराणे ।

१ । ४ । २६ ।

“उत्तिष्ठतस्तस्य जलाद्रङ्कुत्ते

महावराहस्य महीं विधाय ॥

विधुन्वतो वेदमयं शरीरं

रोमान्तरस्था सुनयो क्षुषन्ति ॥”

नदीविशेषः । सा च मालवदेशे वर्तते । इति
मेदिनी । हे, ७ ॥ तज्जलगुणाः ।

“महीजलन्तु सुखादु बल्यं पित्तहरं गुरु ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

गौः । इति जटाधरः ॥ हिलमोचिका । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (लोकः । यथा, ऋग्वेदे । ३ ।

५६ । २ ।

“तिस्रो महौरुपरास्तस्युः ॥”

“महीः लोकाः ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

महीक्षित्, पुं, (महीं क्षयते ईष्टे । क्षि + क्तिप् ।
तुक् च ।) राजा । इत्यमरः । २ । ८ । १ ॥

(यथा, महाभारते । ७ । ४४ । २४ ॥

“रथचर्यास्त्रमायाभिर्मोहयित्वा परमपः ।

विभेद शतधा राजन् ! शरीराणि मही-

क्षिताम् ॥”)

महीजं, स्त्री, (महीं जायते इति । जन + डः ।)

आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूमि-

जाते । वि ॥ (यथा, महाभारते । ६।८७।३-४ ।

“आरुहानां महीजानां सिन्धुजानाश्च सर्वशः ।

महीम

वानाद्युजानां शुभ्राणां तथा पर्वतवासिनाम् ।
वाजिनां बहुभिः संख्ये समन्तात् पर्यवारयन् ॥”
महीनः, पुं, (महीनां जातः । जन + डः ।) मङ्गल-
ग्रहः । यथा, समयप्रदीपे ।
“रवौ रसाब्जौ सितगौ हयाब्जौ
द्वयं महीजे विधुजे शराद्यौ ।
गुरौ शराद्यौ भृगुजे वृत्तीयं
शनौ रसादन्तमिति क्षपायाम् ॥”
महीधः, पुं, (महीं धरतीति । धृ + कः ।)
पर्वतः । इत्यमरः । २ । ३ । १ ॥ (यथा,
श्रीभागवते । २ । ७ । ३२ ।
“गौपेर्महि प्रतिहते व्रजविज्जवाय
देवेभिवर्धति पशून् कृपया रिरक्षुः ।
धर्तोऽच्छिलीन्मिव सप्तदिनानि सप्त-
वर्षां महीप्रमनवैककरे सलीलम् ॥”
महीं धरति उद्धरतीति । धृ + कः । महेरु-
हर्ता । यथा, तत्रैव । ३ । १३ । २६ ।
“उत्तुचिप्रवालः खचरः कठोरः
सटा विधुन्वन् खररोमश्लक् ।
खराहताभः सितदंष्ट्र ईशान-
ज्योतिर्वभासे भगवान् महीधः ॥”
“महीधः पृथिव्या उद्धर्ता ।” इति तट्टीकायां
स्वामी ॥)
महीपालः, पुं, (महीं पालयतीति । पाल +
अण् ।) राजा । यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
८८ । ६१ ।
“स पपात महीपृष्ठे शस्त्रसंघसमाहतः ।
नीरक्तश्च महीपालः । रक्तवीजो महासुरः ॥”
राजविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे ।
३६ । ७ ।
“वन्दस्वामिन् ! महीपाली नाम्ना कार्यः
सुतस्त्वया ।
राजा भूत्वाचिरं यस्मात् पालयिष्यत्यर्थं
महीम् ॥”
महीप्राचीरं, स्त्री, (महीः प्राचीरमिव । सर्वदिक्षु
स्थितत्वात्तथात्वम् ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
महीभृत्, पुं, (महीं विभर्ति धरतीति । भृ +
क्लिप् । “इत्यस्य पतिर्ज्ञाति तुक् ॥” ६ । १ । ७१ ।
इति तुगागमश्च ।) पर्वतः । यथा, कुमार-
सम्भवे । १ । २७ ।
“महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टि-
स्तस्मिन्पथे न जगाम तृप्तिम् ।
अनन्तपुण्यस्य मर्धोर्हि चूते
द्विरेफमालाः सविशेषसङ्गाः ॥”
(महीं विभर्ति पालयतीति । भृ + क्लिप् ।)
राजा । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८१ । १३ ।
“ये समानुगता निव्यं प्रसादधनभोजनेः ।
अनुवृत्तिं भुवं तेऽयं कुर्वन्त्यन्यमहीभृतम् ॥”
महीमयः, त्रि, (मही विकारीऽवयवो वेति ।
मही + मयट् ।) वृत्तिकानिर्मितः । यथा,—
मार्कण्डेयपुराणे । ६३ । ७ ।

ई८०

महेन्द्रा

“तौ तस्मिन् पुलिने देवाः कृत्वा मूर्तिं
महीमयीम् ।
अर्हणाश्चक्रतुस्तस्याः पुण्यधूपाग्नितर्पणैः ॥”
महीरुहः, पुं, (महीं रोहति जायत इति ।
रुह + कः ।) वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ।
(यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । १ ।
“तपश्चरन्तु पृथिवीं प्रचेतः सु महीरुहाः ।
अरक्ष्यमाणाभाववृक्षभूवाथ प्रजाक्षयः ॥”)
शाकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
महीलता, स्त्री, (मही लतेव ।) किञ्चुलुकः ।
इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ (विशेषोऽस्याः
किञ्चुलुकशब्दे ज्ञातव्यः ॥)
महीसुतः, पुं, (महीः सुतः ।) मङ्गलः । इत्य-
मरः । १ । ३ । २५ ॥ (यथा, बृहत्संहि-
तायाम् । १०४ । १४ ।
“रिपुगदकोपभयानि पञ्चमे
तनयकृताश्च शुचो महीसुते ।
द्वुतिरपि नास्य चिरं भवेत् स्थिरा
शिरसि कपेरिव मालती कृता ॥”)
महेच्छः, पुं, (महेतौ इच्छा यस्य । इच्छश्च
सामासिकः ।) महाशयः । इत्यमरः । ३ । १ । ३ ॥
(यथा, बृहत्संहितायाम् । १६ । ६८ ।
“प्रयन्तधनिमहेच्छयवसायपराक्रमोपेताः ॥”)
महेन्द्रः, पुं, (महेन्द्रासाविन्द्रश्च ऐश्वर्यवानि-
त्यर्थः ।) विष्णुः । इति महाभारते तस्य सहस्र-
नामस्तोत्रम् ॥ श्रुतः । (यथा, भागवते । ६ । १३ । ६ ।
“ऋषयस्तदुपाकर्ण्य महेन्द्रमिदमब्रवीत ॥”)
जम्बुद्वीपस्य पर्वतविशेषः । इति मेदिनी । २,
२०० ॥ (स च सप्तकुलाचलानामन्यतमः ।
यथा, मार्कण्डेये । ५७ । १० ।
“महेन्द्रो मलयः सद्यः सुक्तिमावृण्वपर्वतः ।
विन्ध्यश्च पारिपाचश्च सप्तैवान्न कुलाचलाः ॥”)
महेन्द्रकदली, स्त्री, (महेन्द्रसम्भवा तद्वर्णा वा
कदली ।) कदलीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
महेन्द्रनगरी, स्त्री, (महेन्द्रस्य नगरी ।) अमरा-
वती । इति शब्दरत्नावली ॥
महेन्द्रवारुणी, स्त्री, (महेन्द्रवरुणयोरियं प्रिय-
त्वात् । अण् । डीष् ।) लताविशेषः । वड्
माकाल इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । चित्रवल्ली २
महाफला ३ महेन्द्री ४ चित्रफला ५ त्रपुसी ६
त्रपुसा ७ आत्मरक्षा ८ विशाला ९ दीर्घवल्ली १०
महतफला ११ महदावली १२ बृहत्फला १३
बृहदावली १४ सौम्या १५ गजचिर्मिता १६
चित्रदेवी १७ धनुःश्रेणी १८ स्याशुकर्णी १९
मरुसम्भवा २० । अस्या गुणाः । इन्द्रवारुणी-
गुणभागित्वम् । रसे वीर्यं विपाके च किञ्चिद्-
गुणाधिकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
महेन्द्राणी, स्त्री, (महेन्द्रस्य भार्येति । महेन्द्र ।
“पुंयोगादाख्यायाम् ॥” ४ । १ । ४८ । इति डीष् ।
“इन्द्रवरुणेति ॥” ४ । १ । ४९ । इति आनुगा-
गमः ।) इन्द्रभार्या । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ४१ । १३ ।

महेश्व

“ततो सुहृन्नाङ्गवानेरावतश्रीरोमतः ।
आजगाम महेन्द्राण्या शक्रः सुरगणैर्वृतः ॥”)
महेरणा, स्त्री, (महत् ईरणं प्रेरणमस्याः ।
यद्वा, महं गजोत्सवमौरयतीति । ईर + ल्युः ।
टाप् ।) शक्रकीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३४ ॥
महेरणा इत्यपि पाठः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (यथास्याः पर्यायः ।
“शक्रकी गजभक्ष्या च सुवह्वा सुरभीरसा ।
महेरणा कुन्दरुकी वल्लकी च बहुस्रवा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
महेला, स्त्री, (मह्यते पूज्यते इति । मह् +
“सलिकत्यनिमहीति ।” उणा० । १ । ५५ । इति
इलच् ।) एषोदरादिलादिकारस्थेकारः । यद्वा,
महस्योत्सवस्य इला भूमिः ।) नारी । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नलोदये । २ । ५८ ।
“ससमुद्रमहेलाभिस्फुरित-
गुणाभिस्तत्सुरमहेलाभि
श्रीः प्रवरमहेलाभिस्तथैव
युवपंक्तिभिः परमहेलाभिः ॥”)
महेलिका, स्त्री, (महेल + स्वार्थे कन् । टाप् ।
अकारस्थेत्वम् ।) नारी । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
महेशः, पुं, (महान् ईशः ।) शिवः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शिवध्यानम् ।
“ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारु-
चन्द्रावतंसम् ॥”)
महेश्वन्तुः, पुं, (महेशो बध्यते वशीक्रियते येन
लक्ष्मीस्तनजन्मत्वात् ।) श्रीफलवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
महेश्वरः, पुं, (महेश्चासावीश्वरश्च कर्तुमकर्तु-
मन्यथाकर्तुं वा समर्थः । यद्वा, महत्या
महामायया ईश्वरः ।) शिवः । इत्यमरः ।
१ । १ । ३२ ॥ अस्य युत्पत्तिर्यथा,—
“विश्वस्थानाश्च सर्वेषां महतामीश्वरः स्वयम् ।
महेश्वरश्च तेनेमं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५३ अध्यायः ॥
अस्य विवाहसुरणफलं यथा,—
“महेश्वरसमायुक्तमीडशं यः स्मरेत् तदा ।
सततं तस्य कल्याणं वाञ्छितञ्च भविष्यति ॥”
इति कालिकापुराणे शिवविवाहे ४३ अध्यायः ॥
(परमेश्वरः । तदुक्तं न्यायशास्त्रे ।
वायोर्नवैकादश तेजसो गुणा
जलचितिप्राणभृतां चतुर्दश ।
दिक्कालयोः पञ्च षडेव चाम्बरे
महेश्वरोऽष्टौ मनसस्तथैव च ॥”
महान् ईश्वरः प्रजानां प्रभुः । ऐश्वर्यशाली
राजा । यथा, महाभारते । १ । २२८ । २६ ।
“ततः शक्रोऽतिसंकुङ्क्षितदृष्टानां महेश्वरः ।
पाण्डुरं गजमास्थाय ताडुभौ सप्तपादवत् ॥”)
महेश्वरकथ्यता, स्त्री, (महेश्वरस्य करात् क्युता ।)
करतोया नदी । इति केचित् ॥ गौरीविवाह-
समये शङ्करकरगतितसं प्रधानतोयप्रभवत्वात्

करस्य तोयं विद्यतेऽनेति करतोया । इत्यमर-
टीकायां भरतश्च ॥
महेश्वरी, स्त्री, (महेश्वरस्य स्त्री । महेश्वर +
ङीष् । महती चासौ ईश्वरी महदादीनां निय-
न्तीति वा ।) महेश्वरपत्नी । यथा,—
ऐं पातु दक्षनेत्रं मे ह्रीं पातु वामलोचनम् ।
श्रीं पातु दक्षकर्णं मे त्रिवर्णात्मा महेश्वरी ॥”
इति तन्त्रसारे सुवनेश्वरीकवचम् ॥
अपराजिता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कांक्षम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ११४ ॥ राजरीतिः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
महैरण्डः, पुं, (महोत्सासावेरण्डश्च ।) स्थूलैरण्डः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
महैला, स्त्री, (महती चासावेला च ।) स्थूलैला ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविषयोऽस्याः
स्थूलैलाशब्दे द्रष्टव्यः ॥)
महोच्चः, पुं, (महान् उच्चा । “अचतुरविचतु-
रेति ।” ५ । ४ । ७७ । इति समासान्तः अच् ।
निपातितश्च ।) दृष्टदृष्टः । इत्यमरः । २ । ६ ।
६१ ॥ तत्पठ्यायः । दृष्टभः २ दृष्टः ३ पुङ्गवः ४
बली ५ गोनाथः ६ ऋषभः ७ गोपियः ८
उच्चा ९ गोपतिः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ६० । ६६ ।
“महोच्चः स त्वया दृष्टः संस्तवश्च कृतो यदि ।
तदिहानय तं युक्ता तावत् पश्यामि
कौटुम्भः ॥”)
महोटिका, स्त्री, (महान्तः फलेभ्यः स्थूला उटा
पत्राण्यस्याः । ततः स्वार्थे कन् । टाप् । अकार-
स्थेत्वम् ।) दृष्टती । इति राजनिर्घण्टः ॥
महोटी, स्त्री, (महान्त उटाः पत्राणि यस्याः ।)
दृष्टती । इति भावप्रकाशः ॥ दृष्टदृष्टलक्ष ॥
महोत्क, स्त्री, (महान् उत्कः दर्शनोत्सुको
लोको यस्याः ।) विदुत् । इति केचित् ॥
महोत्पलं, स्त्री, (महश्च तत् उत्पलश्च ।) पद्मम् ।
सारसपक्षी । इत्यमरः । १ । ३० । ३६ ॥
महोत्सवः, पुं, (महोत्सासावुत्सवश्च ।) अतिशय-
सुखजनककर्म । यथा,—
“सर्वेषु जन्मदिवसे स्नातेर्मङ्गलपाणिभिः ।
गुरुदेवागिप्रियाश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥
स्नानश्च पितरौ तथा देवप्रजापतिः ।
प्रतिषंवत्सरश्चैव कर्तव्यश्च महोत्सवः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वे ब्रह्मपुराणवचनम् ॥
अपि च । कालिकापुराणे ६६ अध्याये ।
“दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण कुर्याद्दुर्गामहोत्सवम् ।
महानवम्यां शरदि बलिदानं नृपादयः ॥”
महोत्साहः, त्रि, (महान् उत्साहो यस्य ।) अति-
शयोक्ताहयुक्तः । (यथा, महाभारते । ५ । ५१ । ११ ।
“सर्व एते महोत्साहा ये त्वया परिकीर्तिताः ।
एकतस्त्वेव ते सर्वे समेता भीम एकतः ॥”)
तत्पठ्यायः । महोत्समः २ । इत्यमरः । ३ । ११३ ॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते । ११ । १४ । ११ ।
“अतीन्द्रियो महामायो महोत्साहो महाबलः ॥”)

महोत्साहः, पुं, (महान् उत्साहो यस्य ।)
राज्याङ्गप्राम्पराजपुरुषः । यथा,—
“सम्पन्नस्तु प्रकृतिभिर्महोत्साहः कृतश्चमः ॥”
इति शब्दमाला ॥
अतिशयोक्तमश्च ॥
महोदधिः, पुं, (महोत्सासावुदधिश्च ।) समुद्रः ।
यथा, महाभारते ।
“लङ्का दग्धा वनं भयं लङ्कितश्च महोदधिः ।
यत् कृतं रामदूतेन स रामः किं करिष्यति ॥”
महोदयं, स्त्री, (महान् उदय उन्नतिर्यस्मिन् ।)
पुरविशेषः । तत्पठ्यायः । कान्यकुब्जम् २ कन्या-
कुब्जम् ३ गांधिपुरम् ४ कौशम् ५ कुशस्थलम् ६ ।
इति हेमचन्द्रः ॥
महोदयः, पुं, (महान् उदयः समुन्नतिर्यस्मिन् ।)
कान्यकुब्जदेशः । आधिपत्यम् । (महान् उदय
उत्कर्षो यस्मिन् ।) अपवर्गः । इति मेदिनी ।
ये, १२६ ॥ (महान् उदय उत्कर्षो यस्य ।)
स्वामी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६७ ॥
(महान् उदयः फलं यस्मिन् यस्माद्वा । महा-
फले, त्रि । यथा, मनौ । ७ । ५५ ।
“अपि यत् सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
विशेषतोऽसहायेन किन्तु राज्यं महोदयम् ॥”
“महोदयं महाफलम् ।” इति तट्टीकायां
कुल्लुकभट्टः ॥)
महोदया, स्त्री, (महान् उदयो यस्याः । टाप् ।)
नागबला । इति राजनिर्घण्टः ॥
महोदरी, स्त्री, महोत्सातावरी । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (महत् उदरमस्य ।) दृष्टदृष्टयुक्ते,
त्रि ॥ (महश्च तदुदरश्च । दृष्टदृष्टे, स्त्री ।
यथा, श्रीभागवते । ६ । ७ । १७ ।
“पितरं वरुणग्रस्तं श्रुत्वा जातमहोदरम् ।
रोहितो याममेयाय तमिन्द्रः प्रत्यवेधत ॥”
पुं, नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।
३५ । १६ ।
“कर्कराकर्करौ नागौ कुण्डोदरमहोदरौ ॥”
दानवविशेषः । यथा, तन्त्रेव । १ । ६५ । २५ ।
“एकपादेकचक्रश्च विरूपाक्षमहोदरौ ॥”
धृतराष्ट्रस्य पुत्रविशेषः । यथा, तन्त्रेव । १ ।
६७ । ६७ ।
“सेनापतिः सुसेनश्च कुण्डोदरमहोदरौ ॥”
महोत्समः, त्रि, (महान् उदयो यस्य ।) महोत्-
साहः । इत्यमरः । ३ । १ । ३ । (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ५ । १४१ ।
“अथ निर्जित्य दायार्द्रां लब्ध्वा लज्जार्ति-
श्ररः ।
जिष्णुर्दिविजयं कर्तुं श्रीमानासीन्महो-
त्समः ॥”
महानुत्समः ।) अतिशयोक्त्योगे, पुं ॥
महोन्नतः, पुं, (महानतिशय उन्नतः ।) ताल-
वृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ अत्युन्नतियुक्ते, त्रि ॥
महोन्नतिः, स्त्री, (महती चासावुन्नतिश्च ।)
अतिशयवृद्धिः । यथा,—

“भूयान्ते महदैश्वर्यं पुत्रादीनां महोन्नतिः ।
अथाधिना शरीरेण चिरं जीव सुखी भव ॥”
इत्युद्भटः ॥
महोन्नदः, पुं, (महानतिशय उन्नदः ।) मत्स्य-
विशेषः । फलुड इति भाषा । यथा,—
“राजग्रीवश्चित्रफलः फलकी च महोन्नदः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
अत्युन्नते त्रि ॥
महोरगं, स्त्री, (महान् उरग इव ।) तगर-
मूलम् । इति रत्नमाला ॥
महोरगः, पुं, (महोत्सासावुरगश्च ।) सर्पगण-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । ४ । दृष्टदृष्ट-
मात्रश्च ॥ (यथा, भागवते । ८ । १० । ४७ ।
“महोरगाः समुत्प्लुतः दन्दशूकाः सट्टश्चिकाः ॥”)
महोल्का, स्त्री, (महती चासावुल्का च ।)
उल्काविशेषः । यथा,—
“विदुत्स्तनितनिर्घातमहोल्कानाञ्च संज्ञवे ।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुव्रवीत् ॥
महोल्कानाञ्च संज्ञवे इतस्ततोऽनेकमहोल्कानां
सन्निपाते । उल्कालक्षणमाह दृष्टदृष्टः ।
“दृष्टिच्छिन्ना च सन्ध्याया रक्तनीलशिखो-
ज्ज्वला ।
पौरुषी च प्रमाणेन उल्का नानाविधा
सृता ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
महौजाः, [स्] त्रि, अतिशयोक्तः । महोदो जो
यस्येतिविग्रहे बहुव्रीहौ प्रथमैकवचने अत्यसौ-
रधावित्यनेन दीर्घे कृते महौजा इतिपदं
निघ्नम् ॥ (यथा, मनौ । १ । ६१ ।
“स्वायम्भुवस्यास्य मनोः षड्वंशान् मनवोऽपरे
दृष्टवन्तः प्रजाः स्वाः स्वा महोत्साहो महौ-
जसः ॥”
कालेयपुत्रासुरविशेषः । यथा, महाभारते
१ । ६७ । ५३ ।
“पञ्चमस्तु बभूवेषां प्रवरो यो महोत्साहः ।
महौजा इति विख्यातो बभूवेह परन्तपः ॥”)
महौषधं, स्त्री, (महत् औषधम् ।) भूम्या-
हुलम् । शुण्ठी । (पर्यायो यथा,—
“शुण्ठी विश्वा च विश्वश्च नागरं विश्वभेषजम्
जघणं कटुभद्रश्च शङ्खवेरं महौषधम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
लघुनम् । (पर्यायो यथा,—
“लघुनस्तु रसोनः स्यादुद्यगन्धो महौषधम् ।
अरिष्टो स्निग्धकन्दश्च यवनेष्टो रसोनकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वाराहीकन्दः । वत्सनाभः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अतिविषा ।
इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥ (महोभेषजम् । यथा,
कथासरित्सागरे । ६६ । ३६ ।
“स्वभर्तृन् प्रेक्ष्य तेषाञ्च महासत्त्वान्महौषधैः ।
चिकित्सां कारयामासुर्नोत्तम्युश्च तदन्ति-
कान् ॥”)

मां

महौषधिः, स्त्री, (महती ओषधिः ।) दूर्वा ।
लज्जालुपुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ महा-
स्नानीयद्रव्यविशेषः । यथा,—
“सहदेवो तथा आग्नी बला चातिबला तथा ।
शङ्खपुष्पी तथा सिंहो अश्वमी च सुवर्चला ॥
महौषधश्चकं प्रोक्तं महास्नाने नियोजयेत् ॥”
इति गोविन्दानन्दधृतमत्स्यपुराणवचनम् ॥
अपि च ।
“पुत्रिपत्नी श्यामलता भृङ्गराजः शतावरी ।
गुडूची सहदेवो च महौषधिगणः स्मृतः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
श्रेष्ठौषधिश्च । (यथा, महाभारते । ३।२८५।६।
“विश्लो चापि सुग्रीवः चयनेतौ चकार ह ।
विश्लोया महौषधा दिव्यमन्त्रप्रयुक्तया ॥”
सङ्गीवनी । यथा, रघौ । १२।६१ ।
“दृष्टा विचिन्वता तेन लङ्कायां राक्षसीवृता ।
जानकीविववल्लीभिः परीतेव महौषधिः ॥”
“महौषधीः सङ्गीवनी लतेव ।” इति तट्टीकायां
मल्लिनाथः ॥)
महौषधी, स्त्री, (महौषधि + डीप् ।) श्वेतकण्ट-
कारी । ब्राह्मी । (पर्यायोऽस्या यथा,—
“ब्राह्मी कपोतवङ्गा च सोमवल्ली सरस्वती ।
मण्डूकपर्णी माण्डूकी लाट्टी दिव्या महौषधी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कटुका । अतिविषा । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिलमोचिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मा ड य माने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
आत्म०-सक०-अनिट् ।) -ड य मायते । इति
दुर्गादासः ॥
। ड लि शब्दे । माने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(झा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) -ड लि
मिमीते । श्रुत्या धर्म्मं मिमीते यः । इति
हलायुधः ॥ इति तट्टीकायां दुर्गादासः ॥
मा ल माने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-पर०-
सक०-अनिट् ।) ल माति भूमिं नलेन राजा ।
न मान्ति मानिनो यस्य यश्चिभुवनोदरे ॥”
इति हलायुधः ॥ इति दुर्गादासः ॥
मा, य (मा + क्तिप् ।) वारणम् । (यथा
रामायणे । १।२।१५ ।
“मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः
समाः ॥”)
विकल्पः । इति मेदिनी । अययवर्ग, ४६ ॥
मा, स्त्री, (मा + क्तिप् । यद्वा, मा + क । तत्
ष्टाप् ।) लक्ष्मीः । इति मेदिनी । मे, १ ॥
माता । (यथा, साहित्यदर्पणे । १० म ।
“मारमा सुषमा चारुचा मारवधूतमा ।
मात्तधूर्तमावासा सा वामा मेऽस्तु मा
रमा ॥”)
मानम् । इत्येकाक्षरकोयः शब्दरत्नावली च ॥
मा, } चि, (असाद् + द्वितीयेकवचनम् । “त्वा
मां } मौ द्वितीयावायाः ।” ८।१।२३ ।
इति मामित्यस्य स्थाने विकल्पेन सादेशः ।)

ईदर मांसं

मदीया कर्मता । आमाके इति भाषा ॥
असच्छब्दात् द्वितीयेकवचननिष्पन्नं पदम् ।
इति व्याकरणम् ॥ (यथा, देवीभागवते । १।
५।६६ ।
“सिन्धोः पुत्रां रोषिता किं त्वमादो !
कस्मादेनां प्रेक्षसे नायहीनाम् ।
क्षन्तयस्ते खांशजातापराधो
युत्यायेन मोदितं मां कुरुष्व ॥”)
मांसं, स्त्री, (मन्यते इति । मनज्जाने + “मने-
दौर्घञ् ।” उणा० ३।६४ । इति सः दीर्घश्च ।)
रक्तवधतुविशेषः । मांस इति भाषा ॥ स तु
गर्भस्थजालकस्याष्टभिर्मांसैर्भवति । इति सुख-
बोधः ॥ भागवतमते चतुर्भिर्मांसैर्भवति । तत्प-
र्यायः । पिशितम् २ तरसम् ३ पललम् ४ क्रथम्
५ आमिषम् ६ पलम् ७ । इत्यमरः । १२।६।६३ ॥
असजम् ८ जाङ्गलम् ९ कौरम् १० । सर्वसांस-
गुणाः । वातनाशित्वम् । दृष्यत्वम् । बल्य-
त्वम् । रुच्यत्वम् । दृढत्वम् । देशस्थानसाम्रा-
संस्थासमाविर्भूयो नानारूपत्वम् ॥ * ॥ प्रसह-
भूषयानूपवारिजवारिचारिमांसगुणाः । गुरु-
त्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् ।
वातघ्नत्वम् । शुक्रवर्द्धनत्वम् ॥ * ॥ विष्किर-
प्रतुदजाङ्गलमांसगुणाः । लघुत्वम् । शीतत्वम् ।
मधुरत्वम् । कषायत्वम् । वृणां हितत्वम् ॥ * ॥
अङ्गविशेषमांसगुणाः ।
‘एकदेहेऽपि पूर्वाह्णे ऋगाणां पक्षिणां परम् ।
सर्वेषां च शिरस्कत्वग्रीहचर्मयकृद्गुदम् ॥
पादपुच्छान्तमस्तिष्कसुष्कक्रोडाश्च मेहनाः ।
धातवः श्रोणिताद्याश्च गुरवः स्युर्यथोत्तरम् ॥’
प्रशस्ताप्रशस्तमांसं यथा,—
‘वयस्यं निम्बिषं सद्योदतं मांसं प्रशस्यते ॥
ऋतश्च व्याधितं व्युष्टं वृद्धं बालं विषेहृतम् ।
अगोचरहतं व्याडुस्त्रितं मांससुतुह्येत् ॥’
अष्टविधा मांसयोनिर्यथा । प्रसहाः १ प्रसह्य-
भक्ष्यात् कुररश्चेनादयः । भूषयाः २ विल-
गायित्वात् नकुलगोधादयः । आनूपाः ३
खड्गमहिषवराहादयः । जलजाः ४ कुम्भीरा
दयः । जलेचराः ५ हंसवक्रप्रभृतयः ।
जाङ्गलाः ६ हरिणच्छागादयः । विष्किराः ७
विकीर्यचरणात् तित्तिरमयूरकुक्कुटादयः ।
प्रतुदाः ८ प्रतुद्यचरणात् कपोतपारावतादयः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।
‘मांसं वातहरं सर्वं दृढं बलपुष्टिकृत् ।
प्रीणनं गुरु हृद्यश्च मधुरं रसपाकयोः ॥’ * ॥
अथ तद्भेदाः ।
‘मांसवर्गो द्विधा ज्ञेयो जाङ्गलानूपमेदतः ॥’
तत्र जाङ्गलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
‘मांसवर्गोऽथ जाङ्गला विलस्थाश्च गुहाशयाः ।
तथा पर्यन्तगा ज्ञेया विष्किराः प्रतुदा अपि ॥
प्रसहा अथ च ग्राम्या अष्टौ जाङ्गलजातयः ।
जाङ्गला मधुरा रुचास्तुवरा लघवस्तथा ॥
बल्यास्ते दृढा दृष्या दीपना दोषहारिणः ।

मांसं

मृकतां भिन्निनत्वश्च गृह्यत्वादिति तथा ॥
वाधिर्यमरुचिं हृदिप्रमेहसुखजान् गदान् ।
क्षीपदं गलगच्छश्च नाशयन्त्यनिलामयान् ॥ * ॥
अथानूपस्य लक्षणं गुणाश्च ।
‘कूलेचराः जवाश्चापि कोषस्थाः पादिनस्तथा ।
मत्स्या एते समाख्याताः पञ्चधानूपजातयः ॥
आनूपा मधुराः स्निग्धा गुरवो बहिसादनाः ।
क्षेत्रजान् पित्तिलाश्चापि मांसपृष्टिप्रदा भृशम् ॥
तथाभिष्यन्दिनस्ते हि प्रायोऽप्यथतमाः
स्मृताः ॥’ * ॥
अथ जाङ्गलानां गणना विशिष्टा गुणाश्च ।
‘हरिणैश्च कुरङ्गैश्च पृथक् न्यक्षुशम्बराः ।
राजीवोऽपि च सुखी चेत्वाद्या जाङ्गल-
संज्ञकाः ॥
हरिणस्तान्नवर्गः स्यादेष्टः कृष्णः प्रकीर्तितः ।
कुरङ्ग ईषत्तान्नः स्याद्वरिणाकृतिको महान् ॥
कृष्णो नीलाङ्गको लोके सरोर इति कीर्तितः ।
पृथक् चन्द्रविन्दः स्याद्वरिणात् किञ्चिदल्पकः ॥
न्यक्षुश्चक्षुर्विषागोऽथ शम्बरो गवयो महान् ।
राजीवस्तु ऋगो ज्ञेयो राजीभिः परितो वृतः ॥
यो ऋगः शृङ्गहीनः स्यात् स सुखीति निगद्यते ।
जङ्गलाः प्रायशः सर्वे पित्तक्षेपहराः स्मृताः ।
किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्द्धनाः ॥’
अथ विलेपयानां गणना गुणाश्च ।
‘गोधाशशसुजङ्गाखुश्लक्ष्वाद्या विलेपयाः ।
विलेपया वातहरा मधुरा रसपाकयोः ।
दृढा बलविपूना वीर्योष्णा अपि कीर्तिताः ॥
अथ गुहाशयानां गणना गुणाश्च ।
‘सिंहयाघ्रवृका ऋक्षतरुक्षीपिनस्तथा ।
बभ्रुजसुकमाज्ज्वरा इत्याद्यास्तु गुहाशयाः ॥
स्थूलपुच्छो रक्तनेत्रो बभ्रुमेदः सनाकुलः ।
गुहाशया वातहरा गुरुष्णामधुराश्च ते ।
स्निग्धा बल्या हिता निवन् नेत्रगुह्यविका-
रिणाम् ॥’
अथ पर्यन्तगाणां गणना गुणाश्च ।
‘वनौकोटसमाज्ज्वरिणश्चर्मकटिकादयः ।
एते पर्यन्तगाः प्रोक्ताः सुश्रुतादौर्महर्षिभिः ॥
स्मृताः पर्यन्तगा दृष्याश्चक्षुष्याः शोषिणे
हिताः ।
आसार्षः काशशमनाः सृष्टमूत्रपुरीषकाः ॥’
अथ विष्किराणां गणना गुणाश्च ।
‘वर्णकालाविकिरकपिञ्जलकतित्तिराः ।
कुलिङ्गकुक्कुटाद्याश्च विष्किराः समुदाहृताः ॥
विकीर्य भक्षयन्त्येते यस्मात् तस्माद्वि विष्किराः ।
कपिञ्जला इति प्राज्ञैः कथिता गौरतित्तिराः ॥
विष्किरा मधुराः शीताः कषायाः कटुपाकिनाः
बल्या दृष्यास्त्रिदोषघ्नाः पथ्यास्ते लघवः
स्मृताः ॥’
अथ प्रतुदानां गणना गुणाश्च ।
‘कालकण्ठकहारीतकपोतशशपत्रकाः ।
सारिका खड्गरीटश्च पिकाद्याः प्रतुदाः स्मृताः ॥
प्रतुदा भक्षयन्त्येते तुक्तेन प्रतुदास्ततः ।

मांसं

कपोतो धवलः पाण्डुः शतपत्रो वृहच्छुकः ।
प्रतुहा मधुराः पित्तकफप्रास्तु वरा हिमाः ।
लघवो बहुवर्चस्काः किञ्चिद्वातकराः स्मृताः ॥
अथ प्रसहानां गणना गुणाश्च ।
'काको यत्र उलूकश्च चित्तश्च प्रशघातकः ।
चापो भाषश्च कुरर इत्याद्याः प्रसहाः स्मृताः ।
प्रसहाः कीर्तिता एते प्रसह्याच्छिद्य भक्षणात् ।
प्रसहाः खलु वीर्योष्णाः घण्टासं भक्षयन्ति ये ॥
ते शीघ्रभक्षकोन्मादेः शुक्रक्षीणा भवन्ति हि ॥'
प्रशघातकस्थाने शतघातकोऽपि पाठः । वाज
इति लोके ॥॥ अथ ग्राम्याणां गणना गुणाश्च ।
'क्लागमेष्टयाश्वाद्या ग्राम्याः प्रोक्ता महर्षिभिः ।
ग्राम्या वातहराः सर्वे दीपनाः कफपित्तलाः ।
मधुरा रसपाकाभ्यां वृंहणा बलवर्धनाः ॥
अथ कूलेचराणां गणना गुणाश्च ।
'सुलापगखवाराहचमरीवारणादयः ।
एते कूलेचराः प्रोक्ता यतः कूले चरन्त्यमी ॥
कूलेचरा मरुत्पित्तहरा वृष्या बलावहाः ।
मधुराः शीतलाः स्निग्धा मृजलाः श्लेष्मवर्धनाः ॥
अथ जवानां गणना गुणाश्च ।
'हंससारसकाचाक्षवक्रौचसरारिकाः ।
नन्दीमुखी सकादम्बा बलाकाद्याः जवाः स्मृताः ।
ज्वन्ते सलिले यस्यादेते तस्मात् जवाः स्मृताः ॥
स्थूला कटोरा वृत्ता च यस्याश्चक्षूपरिस्थिता ।
गुटिका चक्षुसदृशी ज्ञेया नन्दीमुखीति सा ॥
जवाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः ।
वातश्लेष्मप्रदाश्चापि बलशुक्रकराः सराः ॥
अथ कोषस्थानां गणना गुणाश्च ।
'शृङ्गः शृङ्गनखश्चापि शुक्तिशम्भूककैटकाः ।
जोवा एवमिधाश्चान्ये कोषस्थाः परिकीर्तिताः ॥
कोषस्था मधुराः स्निग्धाः पित्तवातहरा हिमाः ।
वृंहणा बहुवर्चस्का वृष्याश्च बलवर्धनाः ॥
अथ पादिनां गणना गुणाश्च ।
'कुम्भीरकुम्भिनक्राश्च गोधामकरशङ्कराः ।
चण्डिकः शिशुमारश्चेत्यादयः पादिनः स्मृताः ॥
पादिनोऽपि च ये ते तु कोषस्थानां गुणैः समाः ॥
इति भावप्रकाशः ॥
अन्यच्च ।
मांसं वातहरं वृष्यं वृंहणं बलवर्धनम् ।
प्रीणनं गुरु हृद्यश्च मधुरं रसपाकयोः ॥
तस्योत्पत्तिस्थानमष्टविधं यथा,—
'प्रसह्य भक्षयन्त्येते प्रसह्यास्तेन कीर्तिताः ।
भूशया बिलशायित्वादानूपोऽनूपसंश्रयात् ॥
जले निवासाज्जलजा जले चर्याज्जलेचराः ।
स्थलजा जाङ्गलाः प्रोक्ता नृगा जङ्गलचारिणः ॥
विकीर्य विष्किराश्चैव प्रतुद्य प्रतुदास्तथा ।
योनिरष्टविधा ह्येषां मांसानां संप्रकीर्तिता ॥
'प्रसहा भूशयानूपवारिजा वारिचारिणः ।
गुरूण्यमधुराः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रवर्धनाः ॥
लावाक्षो वैष्करो वर्गः प्रतुहा जाङ्गला नृगाः ।
लघवः शीतमधुराः सकषाया हिता वृणाम् ॥
अथ मांसयूगुणाः ।

इदं मांसं

'रसो मांसस्य चक्षुष्यो वृंहणः प्राणवर्धनः ।
वृष्यो वातविकारघ्नः स्तब्धोजःस्वरवर्धनः ।
भगवत्स्निग्धसन्धीनां चतानां त्रिणिनां हितः ॥
अथ तैलपक्वमांसगुणाः ।
'मांसं यत्तलसंसिद्धं वीर्योष्णं पित्तलं कटु ।
अग्निसन्दीपनं रुच्यं वृष्टिनुत् पुष्टिनुद्गुरु ॥
वृत्तपक्वमांसगुणाः ।
'मांसन्तु वृत्तसंसिद्धं वृष्टिदं पुष्टिनुत्तनु ।
प्रीणनं सर्वधातूनां विशेषान्मुखशोषिणाम् ॥
परिशुष्कप्रदिग्धमांसयोर्लक्षणं गुणाश्च ।
मांसं बहुवृत्ते भृष्टं सिक्ता चोष्णाम्बुना सुहुः ।
जीरकादौः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते ॥
परिशुष्कं स्थिरं स्निग्धं हृद्यं प्रीणनं गुरु ।
पित्तघ्नं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवर्धनम् ॥
तदेव घनतक्राव्यं प्रदिग्धं सत्तिजातकम् ।
प्रदिग्धं बलमांसानिवर्धनं वातपित्तजित् ॥
शूलिकापक्वमांसगुणाः ।
'मांसन्तु शूलिकाप्रोतमङ्गारेण विपातितम् ।
ज्ञेयं गुरुतरं वृष्यं दीपनाग्नीनां सदा हितम् ॥
वैश्वारमांसस्य लक्षणं गुणाश्च ।
'निरस्थि पिष्टितं पिष्टं सिद्धं गुडवृत्तान्वितम् ।
क्षणामरिचसंयुक्तं वैश्वार इति स्मृतम् ॥
वैश्वारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्धनः ।
द्रव्येण येन येनेह यज्जनं मत्स्यमांसयोः ।
तस्य तस्य तयोश्चेतद्गुणदोषैर्विभावयेत् ॥
एकत्र सर्वमांसभक्षणदोषो यथा,—
'एकत्र सर्वमांसानि विरुध्यन्ते परस्परम् ॥
मांसस्य गुरुत्वं यथा,—
'अन्नादष्टगुणं पिष्टं पिष्टादष्टगुणं पयः ।
पयसोऽष्टगुणं मांसं मांसादष्टगुणं वृतम् ।
वृतादष्टगुणं तैलं मर्दनाच्च च भक्षणात् ॥
इति राजवल्लभः ॥
वर्जनीयमांसानि यथा,—
'क्रथादपचिदाहृद्यशुक्रमांसानि वर्जयेत् ।
सारसैकशफान् हंसान् बलाकावकटिडिमान् ॥
कुररं जालपादश्च खड्गरीटनृगद्विजान् ।
चासान् मात्स्यान् रक्तपादान् जग्ध्वा वै
कामतो नरः ॥
बन्धुरं कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्राहं वसेत् ।
इति गारुडः ६६ अध्यायः ॥
मांसभक्ष्ये दोषो यथा,—
'लोभान् स्वभक्ष्याथाय जीविनं हन्ति यो नरः ।
मज्जाकुण्डे वसेत् सोऽपि तज्जोषी लक्षवर्षकम् ॥
ततो भवेत् स प्रशको मीनश्च सप्तजन्मसु ।
तृणादयश्च कर्मभ्यस्ततः शुद्धिं लभेद्भुवम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥
अपि च ।
'बलाकं हंसदाहृद्यं कलविद्धं शुक्रं तथा ।
कुररश्च चकोरश्च जालपादश्च कोकिलम् ॥
चाषश्च खड्गरीटश्च श्लेष्मं गृध्रं तथैव च ।
उलूकं चक्रवाकश्च भाषं पारावतन्त्वपि ॥
कपोतं टिटिकश्चैव ग्रामटिटिभमेव च ।

मांसं

सिंहयात्रश्च माज्जारं श्वानं शूकरमेव च ॥
शृगालं मर्कटश्चैव गर्हभक्ष न भक्षयेत् ।
न भक्षयेत् सर्वमृगान् पक्षिणोऽन्यान् वने-
चरान् ॥
जलेचरान् स्थलेचरान् प्राणिनश्चति धारणा ॥
इति कूर्मपुराणे उपविभागे १६ अध्यायः ॥
अन्यच्च ।
'नाद्यादविधिना मांसं विधिक्षी नापदि द्विजः ।
जग्ध्वा ह्यविधिना मांसं प्रेत्य तैरयतेऽवशः ॥
न तादृशं भवत्येनो नृगहन्तुर्धनार्थिनः ।
यादृशं भवति प्रेत्य वृथामांसानि खादतः ॥
कुर्याद्वृत्तपशुं साङ्गं कुर्यात् पिष्टपशुं तथा ।
न त्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत् कदाचन ॥
यावन्ति पशुरोमाणि तावत्कृत्वो ह मारणम् ।
वृथापशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥
नाकत्वा प्राणिनां हिंसां मांससुत्पद्यते क्वचित् ।
न च प्राणिवधः स्वयंस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥
समुत्पत्तिश्च मांसस्य वधवन्धौ च देहिनाम् ।
प्रसमीक्ष्य निवर्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात् ॥
न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ।
स लोकप्रियतां याति आधिभिश्च न प्रीयते ॥
स्वमांसं परमांसेन यो वड्ढं यितुमिच्छति ।
अनभ्यर्च्य पितृन् देवान् ततोऽन्यो नास्य-
पुण्यस्तु ॥
वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
मांसानि च न खादेद्व्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥
फलमूलाग्रनेर्मध्येमृत्युनानाश्च भोजनैः ।
न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात् ॥
मांसभक्षयितासु च यस्य मांसमिहाङ्गाहम् ।
एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनोषिणः ॥
यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसाद् उच्यते !
मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मात्स्यान् विव-
र्जयेत् ॥
इति मानवे ५ अध्यायः ॥
अन्यच्च । श्रीभागवतपञ्चमस्कन्धगद्यम् । 'ये त्विह
वे पुरुषाः पुरुषमेधेन यजन्ते । याश्च स्त्रियो
वृषशून् खादन्ति तांश्च ताश्च ते पशवो इह
निहता यमसदने यातयन्तो रक्षोगणाः ।
श्रौतिका इव सुधितिना वदायाह्वक् पिबन्तीति ॥
ब्रह्मपुराणम् ।
'पशोस्तु मायंमाणस्य न मांसं ग्राहयेत् क्वचित् ।
पृष्ठमांसं गर्भशय्यां शुष्कमांसमथापि वा ॥
महाभारतम् ।
'रोगार्तोऽभ्यर्थितो वापि यो मांसं नात्त-
लोलुपः ।
फलमाप्नोत्यनेन सोऽश्वमेधशतस्य च ॥
नन्दिपुराणम् ।
'यश्चोपदेशं कुरुते परस्य तु महात्मनः ।
मांसस्य वर्जनफलं सोऽमांसादफलं लभेत् ॥
भविष्यपुराणम् ।
'आमिषं रक्तशाकश्च यो हृङ्क्ते च रवेर्दिने ।
सप्तजन्म भवेत् कुली दरिद्रश्चोपजायते ॥

मांसं

विष्णुपुराणम् ।
चतुर्दश्यामी चैव अमावास्याय पूर्णिमा ।
पञ्चांग्यतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥
स्त्रीतेलमांससंभोगी पर्वस्तेषु वै पुमान् ।
विष्णुभोजनं नाम प्रयाति नरकं ततः ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अथ मांसभक्षणविधिः ।
‘आहे देवान् पितॄन् प्राञ्चं खादन् मांसं
न दोषभाक् ।
वसेत् स नरके घोरे दिनानि पशुरोमभिः ॥
समितानि दुराचारो यो हन्यविधिना पशून् ।
मांसं संव्यस्य संप्राप्य कामान् याति ततो
हरिम् ॥’
इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

अपि च ।
‘गोधा कूर्मः शशः खड्गी शल्यकश्चेति
सत्तमाः ।
भक्ष्यान् पञ्चनखान्निखं मनुराह प्रजापतिः ॥
मत्स्यान् सशल्कान् सुञ्जीत मांसं रौरवमेव च ।
निवेद्य देवताभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च नान्यथा ॥
मायूरं तैत्तिरश्चेव कपोतश्च कपिञ्जलम् ।
वाङ्मनसं वकं भक्ष्यं नीलहंसं पराजिताः ॥
सफरः सिंहतुल्यश्च तथा पाठीनरोहितौ ।
मत्स्यास्ते सप्तद्विष्टा भक्षणाय तपोधनेः ॥
प्रोक्षितं भक्षयेद्देवा मांसञ्च द्विजकाम्यया ।
यथाविधिनियुक्तश्च प्राणानामपि चात्यये ॥
भक्षयन्नपि मांसानि श्रेष्ठभोजी न लिप्यते ।
औषधार्थमशक्तौ वा नियोगादयज्ञकारणात् ॥
आमन्त्रितस्तु यः आह्वे देवे वा मांसमुत्खजेत् ।
यावन्ति पशुरोमाणि तावन्तो नरकान् व्रजेत् ॥
इति कूर्मपुराणे उपविभागे १६ अध्यायः ॥
अपि च ।

‘मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ।
प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च काम्यया ॥
यथाविधिनियुक्तस्तु प्राणानामेव चात्यये ।
प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् ॥
स्वावरं जङ्गमश्चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ।
चराणामन्नमचरा दंष्ट्रणामप्यदंष्ट्रिणः ॥
अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणाञ्चैव भीरवः ।
नात्ता दुष्यत्यदन्नादान् प्राणिनोऽहन्त्यहन्त्यपि ॥
धात्रेव खट्वा ह्याद्याश्च प्राणिनोत्तार एव च ।
यज्ञाय जग्धिमांसस्येत्येष देवो विधिः स्मृतः ॥
अतोऽन्यथा प्रवृत्तिस्तु राक्षसो विधिरुच्यते ।
क्रीत्वा स्वयं वायुत्पाद्य परोपकृतमेव वा ।
देवान् पितॄन् चैयित्वा खादन् मांसं न दुष्यति ॥
नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः ।
स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम् ॥
न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मेषुने ।
प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥
इति मानवे ५ अध्यायः ॥ * ॥

देवीपुराणम् ।
‘अहर्मां समुपोऽथैव नवम्यामपरेऽहनि ।

इ८४

मांसपे

मत्स्यमांसोपहारेण दद्यान्निवेद्यसुत्तमम् ।
तेनैव विधिनान्नस्तु स्वयं सुञ्जीत नान्यथा ॥
याज्ञवल्क्यः ।
‘प्राणान्वाये तथा आह्वे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया ।
देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न
दोषभाक् ॥’
यमः ।

‘भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसं सन्नत् ब्राह्मणकाम्यया ।
देवे नियुक्तः आह्वे वा नियमे च विवर्जयेत् ॥’
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
भाक्तामिषं यथा,—
‘गोवर्ज्यमामिषं क्षीरं फले जम्बोरमामिषम् ।
आमिषं रक्तशकच सर्वश्च दग्धमामिषम् ॥’
गोवर्ज्यमामिषं क्षीरमित्यत्र पत्राणामामिषं
पर्णमिति च पाठः । इति कर्मलोचनः ॥
(अस्थोत्पत्तिर्यथा,—
‘रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान् मेदः प्रजायते ॥’
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १४ अध्याये ॥)

मांसः, पुं. (मन + सः । दीर्घश्च ।) कालः ।
कीटः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वर्णसङ्करजाति-
विशेषः । यथा, महाभारते १३ । ४८ । २२ ।
“चतुरो भागधो हृते क्रूरान्मायोपजीविनः ।
मांसं खादुकरं क्षौद्रं सौगन्धमिति विश्रुतम् ॥”)
मांसकारि, स्त्री, (मांसं करोतीति । कृ + णिनिः ।)
रक्तम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८६ ॥
मांसच्छेदा, स्त्री, (मांस इव छेदः पर्णमस्याः ।
तदुपरिलोमोत्पत्तिरस्यास्तथात्वम् ।) मांस-
रोहिणीविशेषः । तत्पर्यायः । मांसी २ मांस-
रोहणी ३ रसायनी ४ सुलोमा ५ लोमकरिणी
६ । इति राजनिर्घण्टः ॥

मांसजं, स्त्री, (मांसाज्जायते इति । जन् + ङः ।)
मेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८८ ॥ (मांस-
जाते, त्रि ॥)
मांसतेजः, [स्] स्त्री, (मांसात् तेजोऽस्य ।)
मेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८८ ॥

मांसदलनः, पुं, (मांसं क्षीहात्मकं दलति क्षणी-
करोतीति । दल + ल्युट् ।) क्षीहप्रवृत्तः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

मांसद्रावी, [न्] पुं, (मांसं द्रावयति शिथिली-
करोतीति । दृ + णिच् + णिनिः ।) अस्त्वैतसः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्यास्तैवतस-
शब्दे द्रव्यः ॥)

मांसपचनं, स्त्री, (मांसस्य पचनम् ।) मांसपाकः ।
तस्य रूपान्तरं मांसाकः । इति आकरणम् ॥
मांसपेशी, स्त्री, (मांसस्य पेशी ।) गर्भस्थावयव-
विशेषः । यथा,—

“युद्धदुः सप्तरात्रेण मांसपेशी भवेत्ततः ।
द्विसप्ताहात् भवेत् पेशी रक्तमांसचिता दृढा ॥
बीजस्थेवाङ्कुराः पेश्यः पञ्चविंशतिराचतः ॥”
इति सुखबोधः ॥ * ॥

अथ मांसस्य पेशीराह ।
यथार्थमुष्मणा युक्तो वायुः श्रोतांसि दारयेत् ।

मांसपे

अनुप्रविश्य पिश्रितं पेशीन्निभजते तथा ॥”
यथार्थं यथाप्रयोजनम् ॥ * ॥ मांसपेशीनां
संख्यामाह ।
“मांसपेश्यः समाख्याता वृणां पञ्चशतानि च ।
तासां शतानि चत्वारि प्राखास्तु कथितान्यथ ॥
कोष्ठे षडुत्तरा घटिः कथिता सुनिपुणैः ।
ग्रीवाया ऊर्ध्वगास्तास्तु चतुस्त्रिंशत् प्रकी-
र्तिताः ॥”

ताः प्राखागताः प्राह । एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां
तिस्रस्तिस्रस्ताः पञ्चदश १५ पादाग्रे दश १०
पादोपरिकूर्ध्वसन्निविष्टा दश १० गुल्फतलयो-
र्दश १० गुल्फजानुनोः अन्तरे विंशतिः २०
जानुनि पञ्च ५ ऊरौ विंशतिः २० वक्षगे
दश १० एवमेकस्मिन् सकृदिनि शतम् १००
भवन्ति । एतेनेतरसकृदिवाहू च आख्यातौ ॥
अथ कोष्ठगताः प्राह । गुदे तिस्रः श्रेष्-
थेका १ सेवन्थामेका १ वृषणयोर्द्वे २ स्फिचोः
पञ्च पञ्च ५ । ५ वस्तिमूर्धनि द्वे २ उदरे पञ्च ५
नाभौ एका १ पृष्ठोर्ध्वसन्निविष्टा उभयतः पञ्च
पञ्च दीर्घाः ५ । ५ पार्श्वयोः षट् ६ वक्षसि
दश १० अक्षकांसौ प्रति समन्तात् सप्त ७ ।
अक्षकौ अंसुया इति लोके । अंसौ स्तन्यौ ।
हृदि द्वे २ यक्षति द्वे २ ग्रीद्धि द्वे २ उष्णके
द्वे २ ॥ * ॥ अथ ग्रीवोर्ध्वगा आह । ग्रीवायां
चतस्रः ४ हन्वोरधौ ८ कण्ठमणौ षष्टिकाया-
मिति यावत् एका १ गले एका १ तालुनि
द्वे २ जिह्वायामेका १ ओष्ठयोर्द्वे २ नासायां
द्वे ललाटे चतस्रः ४ शिरस्तेका १ एवं मांस-
पेश्यः पञ्चशतानि भवन्ति ॥ * ॥

“स्त्रीणामपि भवन्त्येताः किन्तु विंशतिरुत्तराः ।
गर्भाशये गर्भमार्गे योनौ च स्तनयोरपि ॥”
एताः पञ्चशतानि मांसपेश्यः । अधिका
विंशतिर्यथा । गर्भाशये तिस्रः ३ गर्भच्छिद्र-
संस्थिताः । शुक्रार्तवप्रवेशिण्यां तिस्रः ३ योना-
वन्धन्तरतो सुखाश्रिते प्रवृत्ते द्वे २ योनावेव
बहिर्निर्गतस्त्रयोः पार्श्वद्वयस्थिते वत्तले योनि-
कर्णिके इति यावत् द्वे २ स्तनयोः पञ्च पञ्च
५ । ५ यौवने तासां दृढिर्भवति ।

“पुंसां पेश्यः पुरस्तात् याः प्रोक्ता मेह-
सुष्कणाः ।

स्त्रीणामावृत्य तिष्ठन्ति फलमन्तर्गतं हि ताः ॥”
अस्यायमर्थः । पुंसां मेहनसुष्कयोश्च यास्त्रिसो
मांसपेश्यः पूर्वमुक्तास्ताः स्त्रीणां मेहनसुष्का-
भावात् फलं गर्भाशयं आवृत्य तिष्ठन्ति । गय-
दासत्वास । स्त्रीणां मांसपेश्यस्त्रिभिर्हीनानि
पञ्चशतानि । तथा च भोजः ।

“पञ्चपेशीशतान्येव स्त्रीवर्जं विद्धि भूमिप ।
अतश्च तिस्रो ह्रीयन्ते स्त्रीणां श्रेष्ठसि सुष्कयोः ॥
अथ मांसपेशीनां कर्माण्याह ।

“शिरास्त्रायुस्त्रिपर्व्याणि सन्त्यस्तु शरीरिणाम् ।
पेशीभिः सहितान्येव बलवन्ति भवन्ति हि ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

मांसवि

(यथा, महाभारते । १ । ११५ । १२ ।
 “ततो जज्ञे मांसपेशी लोहास्त्रीलेव संहता ॥”
 मांसफला, स्त्री, (मांसमिव फलमस्याः ।) वात्सर्की ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 मांसभक्षः, त्रि, (मांसं भक्षयतीति । भक्ष +
 “कर्म्मण्यण्” । ३ । २ । ११ । इत्यण् ।) मांसभक्षण-
 कर्त्ता । मांसं भक्षयतीति छात् षष्ठिति कर्त्तरि
 षण्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (दानवविशेषः । यथा,
 हरिवंशे भविष्यपर्वणि । २३२ । ६ ।
 “मांसपो मांसभक्षश्च वेगवान् केतुमाञ्छिविः ॥”)
 मांसमासा, स्त्री, माघपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मांसरोहिणी, स्त्री, (मांसं रोपयतीति । रुह +
 णिच् + णिनिः । डीप् । न पुक् ।) सुगन्धिद्रव्यभेदः ।
 तत्पर्यायः । अमिरुहा २ वृत्ता ३ चर्मकषा ४
 वसा ५ विकषा ६ मांसरोही ७ । अस्या गुणाः ।
 दृष्यत्वम् । सारकत्वम् । दोषत्रयनाशित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथाचास्याः पर्यायो
 गुणाश्च ।
 “मांसरोहिण्यतिरुद्धा वृत्ता चर्मकरी कृशा ।
 प्रहारवल्ली विकषा वीरवत्यपि कथ्यते ॥
 स्यान्मांसरोहिणी वृष्या सरा दोषत्रयापहा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 मांसलं, स्त्री, (मांसं तद्वत् पुष्टिकरो गुणोऽस्य
 स्यादिति वा । मांस + “सिधादिभ्यश्च” । ५ ।
 २ । ६७ । इति लच् ।) कायस्य गौडरीत्य-
 न्तर्गतस्य ओजोगुणस्याङ्गविशेषः । यथा,—
 “ओजः समासभूयस्त्वं मांसलं पदङ्गमरम् ॥”
 इति कायचन्द्रिका ॥
 मांसलः, त्रि, (अतिशयमांसमस्यस्येति । मांस +
 “सिधादिभ्यश्च” । ५ । २ । ५७ । इति लच् ।)
 बलवान् । इत्यमरः । ३ । ६ । ४४ । स्मूलः ।
 यथा, गारुडे ६६ अध्याये ।
 “निखाश्च बहुरेखाः स्युर्निर्द्रयाश्चिबुकेः कृशैः ।
 मांसलैश्च धनोपतैरवक्रैरधरेर्नृपाः ॥”
 (मांसयुक्तः । यथा, दृष्टुसंहितायाम् ।
 ६८ । २८ ।
 “हृदयं समुन्नतं पृथु न वेपनं मांसलश्च
 वृपतीनाम् ॥”
 अतिबहुलः । यथा, नैषधे । ६ । २७ ।
 “हृदस्य हंसवलिमांसलश्रियो
 बलाकयेव प्रबला विडम्बना ॥”)
 मांसलफला, स्त्री, (मांसलं फलमस्याः ।) वृत्ताकी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 मांसविक्रयी, [न] त्रि, (मांसविक्रयोऽस्यास्तीति ।
 मांसविक्रयेण जीवति वेति इति ।) आभिष-
 विक्रयकर्त्ता । इति हलायुधः । तत्पर्यायः ।
 वेतंसिकः २ कौटिकः ३ मांसिकः ४ । इत्य-
 मरः । २ । १० । १४ । शौनिकः ५ । इति
 जटाधरः । कौटिकिकः ६ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (यथा मग्नौ । ३ । १५१ ।
 “चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।
 विपयेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हृदयकथयोः ॥”)

ईदृषु मांसिकः

मांससारः, पुं, (मांसस्य सारः ।) मेदः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (मांसेष्वपि सारो बलं यस्य । सबल-
 स्मूलकायः । यथा, दृष्टुसंहितायाम् । ६८ । १०० ।
 “उपचितदेहो विद्वान् धनौ सुरूपश्च मांस-
 सारो यः ।
 सङ्घात इति च सुस्मिष्टसन्वितासुखभुजो
 ज्ञेयाः ॥”)
 मांसस्नेहः, पुं, (मांसानां स्नेहः ।) मेदः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 मांसहासा, स्त्री, (मांसेन हासः प्रकाशो यस्याः ।)
 चर्म । इति शब्दरत्नावली ॥
 मांसाष्टका, स्त्री, (मांसेन सम्पाद्या अष्टका ।
 मांसप्रधाना अष्टका वा ।) गौणचान्द्रमाघ-
 कृष्णाष्टमी । तत्र मांसोपकरणकआहुमावश्य-
 कम् । यथा । अथाष्टकाआहुम् ।
 “पित्रादानाय मूले स्युरष्टकास्तिस्र एव च ।
 कृष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्वा चैन्द्री विभाव्यते ॥
 प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेवकी ।
 आद्या पूर्वेः सदा कार्या मांसैरन्या भवेत्तथा ॥
 शाकैः कार्या तृतीया स्यादेव द्रव्यगतो विधिः ॥”
 मूले प्रधानस्थाने । अमावास्या हि आहुस्य
 प्रधानकालः तद्वदिति यावत् । ऐन्द्री सान्ने-
 रिन्देवताकथागसम्बन्धात् । एवं प्राजापत्या
 वैश्वदेवकी च । मांसैः पशोः । तथा च
 गोभिलः । यदुवाचपतरसंभारः स्यात् तदा
 पशुनेव कुर्यादिति । यदुवेति निपातसमुदायो
 यद्यर्थः । पशुरपि क्वाग एव । क्वागोऽनादेशे
 पशुरिति गोतमात् । न च तैव्या ऊर्द्धं अष्टम्यां
 गौरिति गोभिलसूत्रेण गवोपदेशात् कथमनु-
 पदिष्टत्वमिति वाच्यम् । तदसम्भवे पशुने-
 त्यनेन यः पशुरुपदिष्टस्तस्य विशेषतोऽनुप-
 दिष्टत्वात् । वस्तुतस्तु हरिवंशे ऋगोऽपि
 विहितः ।
 “इच्छाकुस्तु विकुचिं वै अष्टकायामथादिशत् ।
 मांसमानय आह्वाय ऋगं हत्वा महाबलम् ॥”
 इत्यादिना ऋगमांसबोधनात् । पश्वभावे स्थाली-
 पाकेन । यथा, गोभिलः । अपि वा स्थाली-
 पाकं कुर्वीतेति । तद्विधानन्तु ।
 “स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्याद्यद्यानुकल्पिकम् ।
 अपयेत्तं सवत्सायास्तुरग्या गोः पयस्यनु ॥”
 इति हृन्दोगपरिशिष्टीयं ग्राह्यम् ॥ अन्विति
 ओदनचरोः पश्चात् । अतएव ।
 “पितरः सृष्टयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ।
 तस्माद्दद्यात् सदा युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च ॥”
 इति शातातपेनोक्तम् ॥ तस्मादन्नं प्रधानं
 पूषादिकान् उपकरणत्वेन शक्तानामावश्यकं
 सदेति श्रवणात् । इति आहुतत्वम् ॥
 मांसिकः, पुं, (मांसाय प्रभवति “तस्मै प्रभवति
 सन्तापादिभ्यः” । ५ । १ । १०१ । इति । मांस +
 ठञ् । मांसेन जीवतीति ठञ् वा । मांसं पण्य-
 मस्य । “तदस्य पण्यम्” । ४ । ४ । ५१ । इति ठक्
 वा । अथवा, मांसं नियुक्तमस्मै दीयते । इति

माकरी

“आवणामांसौदनाट्टितम् ॥” ४ । ४ । ६७ । इति
 टिटन् ।) मांसविक्रयी । इत्यमरः । २ । १० । १४ ॥
 मांसिनी, स्त्री, (मांसवत् पदार्थोऽस्यामस्तीति ।
 इति । डीप् ।) जटामांसी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 मांसी, स्त्री, (मांसवत् पदार्थोऽस्यास्यामिति ।
 मांस + अश् आदित्वाद्च् । गौरादित्वात् डीष् ।)
 जटामांसी । कक्कोली । इति मेदिनी । से, = ।
 मांसच्छदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “नलदं नन्दिनी पेघी मांसी कृष्णजटा जटी ॥”)
 मांसेष्टा, स्त्री, (मांसमिष्टं प्रियमस्याः ।) वल्गुला ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 माकन्दः, पुं, (मातीति । मा + क्रिप् । माः परि-
 मितः सुघटितः कन्द इव फलमस्य ।) आन्त्र-
 वृक्षः । इति मेदिनी । दे, ३८ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
 “माकन्द ! क्रन्द कान्ताधर ! धरणितलं
 गच्छ यच्छन्ति यावद्
 भावं शृङ्गारसारस्वतमिह जयदेवस्य विष्व-
 खचांसि ॥”
 तथास्य पर्यायः ।
 “आन्त्रः प्रोक्तो रसालश्च सङ्कारोऽतिशौरभः ।
 कामाङ्गो मधुदूतश्च माकन्दः पिकवल्गुभः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 माकन्दी, स्त्री, (माकन्द + डीष् ।) आमलकी ।
 नगरभेदः । इति मेदिनी । दे, ३८ ॥ (यथा,
 महाभारते । ५ । ७२ । १५ ।
 “—————पञ्चयामा वृता मया ।
 अविश्रुतं वृकस्थलं माकन्दौ वारणावतम् ।
 अवसानश्च गोविन्द ! कश्चिदेवात्र पञ्चमम् ॥”)
 पीतचन्दनम् । इति शब्दमाला ॥ माद्राणी
 इति माङ्गनी इति च हिन्दी भाषा । तत्-
 पर्यायः । बहुमूली २ मादनी ३ गन्धमूलिका ४ ।
 अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मधु,
 रत्वम् । दीपनत्वम् । रुच्यत्वम् । अल्पवात-
 कारित्वम् । पथ्यत्वम् । वर्षासु न सिताधिक-
 त्वम् । एका विशदमूली च श्यामला च तथा-
 परा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 माकरी, स्त्री, (मकरयुक्ता पौर्णमास्यनेति ।
 मकर + अण् + डीष् ।) माघशुक्लसप्तमी । अत्र
 स्नानादिविधिर्यथा । भविष्ये ।
 “सूर्यग्रहणतुल्या हि युक्ता माघस्य सप्तमी ।
 अरुणोदयवेलायां तस्या स्नानं महाफलम् ॥
 माघे माघि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।
 दद्यात् स्नानार्थदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥
 अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
 गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहणतैः समाः ॥”
 कोटिभास्करा कोटिसप्तमीतुल्या सप्तम्या
 भास्करदेवताकत्वात् । सूर्यग्रहणफलं स्नान-
 जम् । सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गेतिन्यायात् ।
 तेन बहुशतसूर्यग्रहणकालीनगङ्गास्नानजन्य-
 फलसमफलमत्र ज्ञेयम् ॥ * ॥ स्नानपरिपाटी

माचिकं

माह कृत्यकल्पलतायां विष्णुः । सप्तवदरपत्राणि
सप्तार्कपत्राणि च शिरसि निधाय,—
“ॐ यद्यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।
तन्मे रोकश्च शोकश्च माकरी हन्तु सप्तमी ॥”
इत्युच्चार्य स्नायादिति शेषः । रोकं द्विद्रुम् ।
तिथिकृत्यस्य पौर्णमास्यन्तमासाङ्गत्वात् माक-
रीपदं मकरार्कान्ध्रमासीयतिथिपरम् ।
तिथिकृत्ये च कृष्णादिं व्रते शुक्लादिमेव च ।
विवाहादौ च सौरादिं मासं कृत्ये विनिर्दिशे-
दिति ब्रह्मपुराणात् मन्वन्तरादित्वेन तथा
युक्तत्वाच्च । यथा, मत्स्यपुराणम् ।
“यस्मान्मन्वन्तरादौ तु रथमापुर्दिवाकराः ।
माघमासस्य सप्तम्यां तस्मात् सा रथसप्तमी ॥
अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ।”
अतएव नारसिंहे रथाख्यायामित्युक्तम् ॥ * ॥
अर्थदानपरिपाटी यथा,—
“अर्कपत्रैः सवदरेदूर्वाक्षतसचन्दनैः ।
अष्टाङ्गविधिनाचार्यं दद्यादादित्युत्तरे ।
अष्टाङ्गमर्थमापूयं भानोर्हृद्भिर्निवेदयेत् ॥
अर्थमन्त्रस्तु ।
जननी सर्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके ।
सप्तयाहृतिके देवि नमस्ते रविमण्डले ॥
प्रणाममन्त्रस्तु ।
सप्तसप्तिवह प्रीत सप्तलोकप्रदीपन ।
सप्तम्याश्च नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधसे ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
तस्यां सूर्यसुद्दिश्य रथयात्राफलं यथा,—
“माघमासस्य सप्तम्यां देवं शम्भुपुरं नराः ।
रथयात्रां प्रकुर्वन्ति सर्वेद्वन्द्विवर्जिताः ॥
गच्छन्ति तत्पदं शान्तं सूर्यमण्डलमेदकम् ।
एतत्ते कथितं देवि ! साम्भशापसमुद्भवम् ।
पापप्रशमनाख्यानं महापातकनाशनम् ॥”
इति वराहपुराणम् ॥
माच, इ स्तुतिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ माङ्गति नमध्यापठे-
नैवेद्यसिद्धिं इदमुक्त्यो वेदेष्टारणभेदार्थः ।
इति दुर्गादासः ॥
माचिकं, स्त्री, (मचिकाभिः कृतम् । मचिका +
“संज्ञायाम् ।” ४ । ३ । ११७ । इति ठक् ।)
मधु । इत्यमरः । २ । ६ । १०७ ॥ नीलवर्ण-
मध्यममचिकाकृततैलवर्णमधु । अस्य गुणाः ।
चौद्राक्षपुतरत्वम् । रुचत्वम् । श्रेष्ठत्वम् ।
श्यासादिरोगे विशेषतः प्रशस्ततरत्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥ धातुविशेषः । धातुमाखी इति
हिन्दीभाषा । तद्विविधम् । स्वर्णमाचिकं
रौप्यमाचिकञ्च । तत्पर्यायः । माचिकम् २
पीतकम् ३ धातुमाचिकम् ४ तापिच्छम् ५
ताप्यकम् ६ ताप्यम् ७ आपीतम् ८ पीत-
माचिकम् ९ आवर्तम् १० मधुधातुः ११ चौद्र-
धातुः १२ माचिकधातुः १३ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ कदम्बः १४ चक्रनाम १५ अज-
नामकम् १६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२० ॥

इदं

मागधः

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । अम्ल-
त्वम् । कफघ्नमहृत्तासम्हृत्तिश्वासकासविघा-
पहृत्वञ्च ।
“माचिकं द्विविधं प्रोक्तं हेमाङ्गं तारमाचिकम् ।
भिन्नवर्णविशेषत्वादसवीर्यादिकं पृथक् ॥
तारपादादिके तारमाचिकश्च प्रशस्यते ।
देहे हेमाभक्तं शस्तं रोगहृद्बलपुष्टिदम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
“लेखनो माचिको धातुः सुवर्णरजतदातिः ।
जराजित् पाण्डुरोगघ्नः चयकुष्ठज्वरापहः ॥
मधुरोऽम्लः कटुः पाके किञ्चिदुष्णोऽमृतोपमः ॥”
इति कश्चिन्नाजवल्लभः ॥
(उपधातुविशेषः । यथा, सुखबोधे ।
“माचिकं तुल्यताभे च नीलाङ्गनशिलाककाः ।
रसकञ्चेति विज्ञेया एते सप्तोपधातवः ॥”)
माचिकजं, स्त्री, (माचिकात् जातम् । जन +
ङः ।) शिक्षकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
माचिकफलः, पुं, (माचिकवत् मधुरं फलमस्य ।)
मधुनालिकेरिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
माचिकाश्रयं, स्त्री, (माचिकानामाश्रयः ।
अभिधानात् स्त्रीत्वम् ।) शिक्षकम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
माचिकं, स्त्री, (मचिकाभिः कृतमित्यण् । निपा-
ताद्दीर्घत्वम् ।) मधु । इति राजनिर्घण्टः ॥
(धातुविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे ।
७६ । ३ ।
“माचिकधातुमधुपारदलोहाचूर्ण-
पथ्याशिलाजतुविडङ्गृतानि योऽद्यात् ।
सैकानि विंशतिरहानि जरान्वितोऽपि
सोऽशौतिकोऽपि रमयत्यवलां युवव ॥”)
माचिकशर्करा, स्त्री, (माचिककृता शर्करा
शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) सिताखण्डः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
मागधः, पुं, (मागधस्य तद्वंशस्थापत्यम् । “इज-
मगधकलिङ्गसुरमसादण् ।” ४ । १ । १७० ।
इति । अण् ।) पाणिखनकः । इति महा-
भारतम् ॥ वंशक्रमेण महत्त्ववेदिराजायस्तुति-
कारी । तत्पर्यायः । मधुकः २ वन्दी ३ स्तुति-
पाठकः ४ । इत्यमरभरतौ । २ । ८ । ६७ ।
तस्योत्पत्तिर्यथा,—
ततोऽस्य दक्षिणं हस्तं ममन्युस्त तदा द्विजाः ।
मथ्यमाने च तत्राभूत् पृथुर्वैश्यः प्रतापवान् ॥
तस्य वै जातमात्रस्य यज्ञे पैतामहे शुभे ।
सुतः सुत्यां ससुतपन्नः सौत्येऽहनि महामते ! ॥
तस्मिन्नेव महावज्रे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः ।
प्रोक्तौ तदा सुनिवरैस्ताडुमौ सुतमागधौ ॥
सूयतामेष वृषतिः पृथुर्वैश्यः प्रतापवान् ।”
सुत्यामिति स्तुतिरभिषूतिः अभिषूयते कष्ट्यते
सोमोऽस्यामिति स्तुतिः सोमाभिषवभूमिस्त-
स्याम् । सौत्येऽहनि तस्मिन्नेव दिने । इति
विष्णुपुराणे १ अंशे ४१ अध्यायस्तुटीका च ॥

माघः

(यथा, महाभारते । १३ । ४८ । १२ ।
“वन्दी तु जायते वैश्यान्मागधो वाक्य-
जीवनः ।”)
वर्णसङ्करजातिविशेषः । (यथा, मानवे ।
१० । ११ ।
“क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सुतो भवति जातितः ।
वैश्यान्मागधवेदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥”)
स तु क्षत्रियायां वैश्याज्जातः । भाट् इति
ख्यातः । मगधेषु भवो मागधः णः इत्यमर-
भरतौ । २ । १० । २ । जरासन्धराजः ।
तथा,—
“मागधो न च हन्तव्यो भूयः कर्त्ता बलीयमम् ।”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धः ॥
शुक्लजीरकः । मगधदेशोद्भवे त्रि । इति
मेदिनी । मे, ३४ ॥ (यथा, महाभारते ।
६ । ६ । ४६ ।
“अन्ध्राश्च बहवो राजमन्त्रगिर्यास्तथैव च ।
बहिर्गिर्याङ्गमलदा मागधा मालवाज्जटाः ॥”)
मागधादेवी, स्त्री, राधिका । यथा,—
“तासान् मागधादेवी तप्तचाभीकरप्रभा ।
वृन्दावनेश्वरी राधा नाम्ना धात्वर्थकारणात् ॥”
इति पादो पातालखण्डे ६ अध्यायश्लोकाद्वैद्यम् ॥
मागधी, स्त्री, (मागधे जाता । मगध + अण्,
डीष् ।) यूथिका । पिप्पली । इत्यमरमेदिनी-
करौ । धे, ३४ । २ । ४ । ६६ । (यथास्याः
पर्यायः ।
“पिप्पली च पलाशौखी वेदेह्यौ मागधी-
कणा ।
कृष्णोपकुल्या मगधी कोलास्यास्तित्त तण्डुला ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
त्रुटिः । गुजराटी एलाचि इति भाषा । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ शर्करा । इति जटाधरः ॥
भाषाविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा च
साहित्यदर्पणे । ६ । १६० ।
“अज्ञोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारि-
णाम् ॥”
(तद्देशभवे, त्रि । यथा, महाभारते । १।६।४१ ।
“अनन्वा खलु मागधीमुपयेमे अमृता नाम
तस्यामस्य जज्ञे परीक्षित् ॥)
माघः, पुं, श्रीदत्तकस्तुतुप्रिगुपालवधमहाकाव्य-
कर्त्ता । इति तद्व्यशेषपुष्पिका ॥ खनाम-
ख्यातमहाकाव्यम् । यथा,—
पुष्पेषु जाती नगरेषु काष्ठी
नारीषु रम्भा पुरुषेषु विष्णुः ।
नदीषु गङ्गा वृषतौ च रामः
काव्येषु माघः कविकालिदासः ॥”
इति प्राचीनाः ॥
वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गतदशममासः ।
मघायुक्ता पौर्णमासी यत्र मासे सः ॥ तत्-
पर्यायः । तपाः २ । इत्यमरः । ४।१।४।१५ ॥
स च त्रिविधः । मकरस्थरथारब्धशुक्लप्रति-
पदादिदर्शान्तो सुखचान्द्रः १ । कृष्णप्रति-

माघः

पदादिपौर्णमास्यन्तो गौणचान्द्रः २ । मकरस्थ-
रविकः सौरः ३ । इति मलमासतत्त्वोपलिखन-
स्वरसात् ॥ तत्र जातफलम् ।

“विद्याविनीतः स्वकुलप्रधानः

सदा सदाचारयुतः प्रवीणः ।

योगाशुरक्तो विषयेष्वसक्तो

माघेऽथ मासे मधवानिवेशः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

अथ, माघकृत्यम् । पादौ ।

“स्वर्गलोके चिरं वासो येषां मनसि वर्तते ।

यत्र कापि जले तैस्तु स्नातयं नृगभास्करे ॥”

नृगो नृगास्तत्वेन मकरः । तत्स्थे भास्करे ।

तत्र सङ्कल्पः । अरुणोदयकाले जले मञ्जनं

कृत्वा आचम्य उत्तराभिमुखः ॐ तत् सद्यु-

चार्यं कुशकुसुमतिलजलान्यादाय ओमदा माघे

मासि असुकपक्षे असुकतिथ्यावारभ्य मकरस्थ-

रविं यावत् प्रत्यहमसुकगोत्रोऽसुकदेवशर्मा

स्वर्गलोके चिरकालवासकामो विष्णुप्रीतिकामो

वा प्रातःस्नानमहं करिष्ये इति संकल्प्य

गङ्गायतिरिक्तजलमात्रेऽपि स्नानं कर्तव्यम् ।

प्रतिदिनसङ्कल्पे तु आरभ्य मकरस्थरविं यावत्

प्रत्यहमिति न वक्तव्यं किन्तु मास्यनन्तरं मकरस्थे

रवावित्यधिकं वक्तव्यम् । चान्द्रस्नानवाक्यन्तु

विशेषकृत्येऽनुसन्धेयम् । तत्र सङ्कल्पं कृत्वा

यथोक्तविधिना स्नानेति कर्तव्यतां विधाय,—

“ॐ दुःखदारिद्र्यनाशाय श्रीविष्णोस्तोषणाय च ।

प्रातःस्नानं करोम्यहं माघे पापप्रणाशनम् ॥

मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दाद्युत माधव ।

स्नानेनानेन मे देव ! यथोक्तफलदो भव ॥”

इत्युच्चार्य स्नायात् । ततो वासुदेवं हरिं कृष्णं

श्रीधरं च स्मरेत्ततः ॥

“ॐ दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।

परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघस्नानं महाव्रतम् ॥”

चान्द्रस्नाने मकराकांक्षकाले मकरस्थे रवा-

वित्यस्य न पाठः । असमवेतार्थत्वात् । तीर्थं तु ।

“माघमासमिमं पुण्यं स्नाम्यहं देव माधव ।

तीर्थस्यास्य जले नित्यं प्रसीद भगवन् हरि ॥”

इति पठित्वा दुःखदारिद्र्यनाशायैत्यादिकं

पठितव्यम् । गङ्गायान्तु पद्मपुराणे ।

“दिने दिने सङ्कल्पं सुवर्णानां विशास्यते । ।

तेन दत्तं हि गङ्गायां यो माघे स्नाति माधव ॥”

मानव इति कचित् पाठः । एकदा सङ्कल्पे तु

प्रतिदिनसङ्कल्पसुवर्णदानजन्यफलसमफलप्राप्ति-

कामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा माघमासं यावत्

प्रत्यहं गङ्गायां प्रातःस्नानमहं करिष्ये । इति

वाक्ये विशेषः । प्रतिदिनसंकल्पे तु सङ्कल्पसुवर्ण-

दानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो विष्णुप्रीति-

कामो वा गङ्गायां प्रातःस्नानमहं करिष्ये इति

यथोक्तविधिना स्नानेति कर्तव्यतां विधाय ।

“ॐ माघमासमिमं पुण्यं स्नाम्यहं देव माधव ।

तीर्थस्यास्य जले नित्यं प्रसीद भगवन् हरि ॥

दुःखदारिद्र्यनाशाय श्रीविष्णोस्तोषणाय च ।

माघः

प्रातःस्नानं करोम्यहं माघे पापप्रणाशनम् ॥

मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दाद्युत माधव ।

स्नानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भव ॥”

इति पठित्वा स्नायात् । ततः

वासुदेवं हरिं कृष्णं श्रीधरं च स्मरेत्ततः ॥

“दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।

परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघस्नानं महाव्रतम् ॥”

इति पठेत् ॥ * ॥

स्कन्दपुराणम् ।

“सम्प्राप्ते मकरादित्ये पुण्ये पुण्यप्रदे शुभे ।

कर्त्तव्यो नियमः कश्चिद्ब्रतरूपी नरोत्तमः ॥”

तत्तत्पुण्यकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा इति

वाक्ये विशेषः ॥ * ॥ पौष्याः पौर्णमास्या ऊर्जं

माघपौर्णमासीपर्यन्तं मदिरातुल्यान्मूलकं न

भोक्तव्यम् ॥ * ॥ पौष्या ऊर्जं माघकृष्णाष्टम्यां

ह्यगमांसेन आह्वं कर्त्तव्यम् । मांसाभावे

पायसोपकरणेन । तदभावे केवलान्नेन वा

आह्वं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ अथ रटन्तीचतुर्दशी ।

“माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्यचतुर्दशी ।

तस्यासुदयवेलायां स्नाता नावेक्षते यमम् ॥”

उदयवेलायां अरुणोदयवेलायाम् ।

“अनर्काभ्युदिते काले माघे कृष्णचतुर्दशी ।

सतारथोमकाले तु तस्यां स्नानं महाफलम् ॥

स्नात्वा सन्तर्प्य तु यमान् सर्वपापैः प्रमुच्यते ।”

अत्र तिथिकृत्यत्वाद्गौणचान्द्रादरः । तत्रोभय-

दिने अरुणोदयसतारकाले सुहृत्तान्यूनचतुर्दशी-

लाभे पूर्वदिने स्नानं यमतर्पणञ्च । एकदिन-

मात्रे तन्नाभे तद्दिने । माघस्नानकालाभ्यन्तरे

तादृशचतुर्दशीलाभे माघप्रातःस्नायिना तन्नेण

द्वयं कार्यम् । तत्र ॐ तत् सद्य माघे मासि

कृष्णे पक्षे रटन्त्यां चतुर्दश्यां तिथौ अरुणोदय-

वेलायां असुकगोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा यमा-

दर्शनकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये इति

सङ्कल्प्य यथाविधि स्नानं प्रागुक्तं चतुर्दश्यम-

तर्पणञ्च कुर्यात् ॥

अथ श्रीपञ्चमी ।

‘तत्रोभयदिने पूर्वाह्ने पञ्चमीलाभे पूर्वदिने

लक्ष्मीसरस्वत्योः पूजनं युग्मात् । एकदिनप्राप्ते

तद्दिने । एवं षड्वर्षं शुक्लपञ्चमीव्रतेऽपि ।

ततश्च ॐ तत् सद्य माघे ॐ मदीत्यादि लक्ष्मी-

प्रीतिकामो लक्ष्मीपूजनमहं करिष्ये इति

सङ्कल्प्य शालग्रामे जले वा पूजयेत् । ॐ

पाशुचर्मालिकाम्भीजश्च भिर्भयसौम्ययोः ।

पद्मासनस्थां ध्यायेच्च श्रियं त्रैलोक्यमातरम् ॥

गौरवर्णां सुररूपां च सर्वलङ्कारभूषिताम् ॥

रौक्मपद्मचक्रकरां वरदां दक्षिणेन तु ॥

इत्यनेन ध्यात्वा एतत् पादं ॐ लक्ष्मी नमः ।

इत्यादिना नैवेद्यान्नेन पूजयेत् ।

ॐ नमस्ते सर्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये ।

या गतिस्त्वत्पद्मानां सा मे भूयात्त्वदर्चनात् ॥

इत्यनेन पुष्पाञ्जलिचयेण प्रणमेत् ॥ * ॥ ॐ तत्

सद्य माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्यचतुर्दशी-

माघः

सरस्वतीपूजनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य शाल-
ग्रामे घटादिस्थजले वा पूजयेत् ।

“ॐ तरुणप्रकलमिन्दोर्विभ्रती शुभकान्तिः

कुचभरनमिताङ्गी सन्निधया सिताङ्गे ।

निजकरकमलोदलोखनीपुस्तकश्रीः

सकलविभवसिद्धे पातु वाग्देवता नः ॥”

इति ध्यात्वावाह्य एतत् पादं ॐ सरस्वत्यै नमः ।

इत्यादिना नैवेद्यान्नेन पूजयेत् । ततः

“ॐ भद्रकाल्ये नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः ।

वेदवेदाङ्गवेदान्तविद्यास्थानेभ्य एव च स्वाहा ॥”

इति ब्रह्मपुराणीयेन पुष्पाञ्जलिना चित्रः पूजयेत् ।

मत्स्यसूक्ते । सरस्वतीं संपूज्य ।

“ॐ यथा न देवो भगवान् ब्रह्मा लोकपिता-
महः ।

त्वां परित्यज्य सन्तिष्ठेत्तथा भव वरप्रदा ॥

वेदाः शास्त्राणि सर्वाणि नृत्तगीतादिकश्च यत् ।

न विहीनं त्वया देवि ! तथा मे सन्तु सिद्धयः ॥

लक्ष्मीर्मेधा धरा पुष्टिर्गौरी तुष्टिः प्रभा हृतिः ।

एताभिः पाहि तनुभिरष्टाभिर्मै सरस्वति ॥”

इति मत्स्यपुराणीयेः प्रार्थ्य प्रणमेत् ॥ * ॥

“बन्धुजीवश्च द्रोणश्च सरस्वत्यै न दापयेत् ।

आचारात् पुस्तकश्च पूजयेत् । ॐ मस्याधाराय

नमः । इति मस्याधारं पूजयेत् । ॐ लेखन्यै

नमः । इति लेखनीं पूजयेत् ॥ * ॥

अथ माघसप्तमी ।

तत्रोभयदिने अरुणोदयकाले सप्तमीलाभे पूर्व-

दिने एकदिने तन्नाभे तद्दिने । अरुणोदयकाले

सामान्यजले ॐ अदीत्यादि सूर्यग्रहणकालीन-

गङ्गास्नानजन्यफलसमफलप्राप्तिकाम आशुरा-

रोग्यसम्पत्कामो वारुणोदयवेलायां स्नानमहं

करिष्ये । इति सङ्कल्प्य यथाविधि स्नानेति

कर्त्तव्यतां विधाय सप्तवदरपचायि सप्तार्क-

पचायि च शिरसि निधाय ।

“ॐ यद्दञ्जन्कृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।

तन्मे रोकश्च शोकश्च माकरी हन्तु सप्तमी ॥”

इत्युच्चार्य स्नायात् । ततो यथाकालं सप्त-

वदरीफलार्कपत्रशालतिलदूर्वाक्षतचन्दनयुक्त-

जलमादाय ओमदीत्यादि आशुरारोग्यसम्पत्-

कामः श्रीसूर्यायार्थमहं ददे । इति सङ्कल्प्य

‘ॐ नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे

जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मदायिने ॥’

इत्यनन्तरम् ।

“ॐ जननी सर्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिकी ।

सप्तयाहृतिके देवि ! नमस्ते रविमण्डले ॥”

इति पठित्वा इदमर्थं श्रीसूर्याय नम इत्यर्थं

दत्त्वा ।

“ॐ सप्तसप्तिवह प्रीत सप्तलोकप्रदीपन ।

सप्तम्यां हि नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधसे ॥

इत्यनेन प्रणमेत् । श्रद्धयापि स्नाने तूर्णीं विधा-

नात् स्नानमन्त्रं विना अर्घ्यप्रणाममन्त्राः पाद्याः

पौराणिकत्वात् । गङ्गायान्तु बहुशतसूर्यग्रहण-

कालीनगङ्गास्नानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो

माघः

गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये इति वाक्ये विशेषः ।
अत्रार्थदानमहं एतत् स्नानादेव माघप्रातः-
स्नानं तन्त्रेणैव सिध्यति ॥ * ॥

अथ विधानसप्तमीव्रतम् ।

प्रथमतो ब्राह्मणान् स्तुतिवाच्य ॐ सूर्यः सोम
इत्यादि पठित्वा तान्नादिपात्रे कुशतिलजला-
न्यादाय ॐ तत् सद्ब्रह्मचर्यं ओमदा माघे
मासि शुक्ले पक्षे सप्तम्यान्तिपावारभ्य प्रति-
मासीयशुक्लसप्तम्यां पौषसप्तमीं यावत् आरो-
ग्यसम्पत्कामोभीष्टतत्तत्फलकामो वा अर्का-
यादीतरभोजनविच्छित्तिविधानेन सप्तमीव्रत-
महं करिष्ये इति सङ्कल्प्य संयमपारणसहितं
तत्तन्नासि तत्तन्नियमं कुर्यात् । तत्र माघे
अर्काग्रमात्रं भुञ्जीत । फाल्गुने अन्तरीक्ष-
गृहीतं कपिलाविड्ययमात्रप्रमाणं तदभावे
अन्यगोमयमपीति । चैत्रे मरीचमेकम् ।
वैशाखे किञ्चिन्नलम् । ज्येष्ठे अपक्वकदली-
फलमध्यकणामात्रम् । आषाढे खच्छायद्विगुण-
समये यवप्रमाणं कुशमूलम् । श्रावणे नक्तं
काले अल्पहविष्यौदनम् । भाद्रे शुद्धोपवासः ।
आश्विने पञ्चमाह्नयामे मयूराह्नप्रमाणं हवि-
ष्यान्नम् । कार्तिके अर्द्धप्रवृत्तिमात्रं कपिला-
क्षीरं तदभावे क्षीरान्तरम् । मार्गशीर्षे प्राड-
सुखो वायुशनम् । पौषे खल्यं वृतम् । तदन-
न्तरम् ।

“ब्राह्मणान् भक्षयेत् भक्ष्या गुडक्षीरनिरामिषैः ।
विप्राय दक्षिणा देया विभवस्यानुकूलतः ॥
अष्टम्यां पारणं कुर्यात् कद्रुस्तरुहितेन च ।
सुह्रमाप्रतिष्ठादीनि वृतत्वेव विवर्जयेत् ॥
एकसिद्धं भक्ष्यसुक्तमर्कतस्नानुसारतः ॥”
चान्द्रमासविशेषोक्तेष्वेव अन्तादिव्रतवत्-
मलमासेतरे तत्तु कर्तव्यम् ॥ * ॥

अथारोग्यसप्तमी ।

तत्र पूर्ववत् सप्तम्यान्तिपावारभ्य ऐहिकारोग्य
धनधान्यपारलौकिकशुभस्थानप्राप्तिकामः संव-
त्सरं यावत् आरोग्यसप्तमीव्रतमहं करिष्ये
इति सङ्कल्प्य प्रतिमासशुक्लसप्तम्यां शालग्रामे
घटादिस्थजले वा पूजयेत् । रक्ताम्बुजासन-
मिति ध्यात्वा एतत् पादं ॐ सूर्याय नमः
इत्यादिभिः संपूज्य ।

“आदित्य भास्कर रवे भानो सूर्य दिवाकर ।
प्रभाकर नमस्तेस्तु रोगादस्नानं प्रमोचय ॥”
इति त्रिःपूजयेत् । एवं संवत्सरे पूर्णं दक्षिणां
दद्यात् । ब्राह्मणांश्च भोजयेत् । विशेषमासानु-
देशादमावास्याव्रतवत् मलमासेऽपि कर्तव्यम् ॥

अथ भीष्माष्टमी ।

अष्टम्यां ब्राह्मणः पितृतर्पणं कृत्वा
“ॐ वैयात्रपदगोत्राय साङ्कृतिप्रवराय च ।
अपुत्राय ददास्येतत् सलिलं भीष्मवर्मणे ॥”
इति पितृवत् भीष्मं तर्पयेत् ॥ ततः कृता-
ञ्जलिः ।

“भीष्मः श्रान्तनद्यो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

माघव

आभिरङ्गिरवाप्नोतु पुत्रपौत्रोचितं क्रियाम् ॥”
इत्यनेन प्रार्थयेत् । अत्रियादिभिः पितृतर्पणात्
पूर्वं एतत् कर्तव्यम् ॥ * ॥ भैम्यामेकादश्या-
सुषोष्वाद्वादश्यां तिलोद्भूतनमावश्यकं कर्त-
व्यम् । स्नानतर्पणमहादानभोजनादि यथा-
लभं कुर्यात् ॥ * ॥ माघपौर्णमास्यां युगाद्या-
त्वेन पार्वणविधिना श्राद्धं कर्तव्यम् । अनन्त-
फलकामनया स्नानदानश्च कर्तव्यम् ।

तस्यां दानप्रमाणानु तिथितत्त्वेऽनुसन्धेयम् ॥

इति कृत्यतत्त्वम् ॥ * ॥ * ॥

अथ माघस्नानफलम् ।

“व्रतदानैस्तपोभिश्च न तथा प्रीयते हरिः ।
माघमञ्जनमात्रेण यथा प्रीणाति केशवः ॥
न समं विद्यते किञ्चित् तेजः सौरेण तेजसा ।
तद्वत् स्नानेन माघस्य न समाः क्रतुजाः

क्रियाः ॥

प्रीतये वासुदेवस्य सर्वपापादिसुत्तये ।
माघस्नानं प्रकुर्वीत स्वर्गलाभाय मानवः ॥
किं रक्षितेन देहेन सुपुत्रेण बलीयसा ।
अधुवेणाशु हेयेन माघस्नानं विना भवेत् ॥
मकरस्थे रवौ यो हि न स्नात्यनुदिते रवौ ।
कथं पापैः प्रसूयेत कथं स जिदिवं ब्रजेत् ॥
ब्रह्महा हेमहारी च सुरापो गुरुतल्पगः ।
माघस्नायी विपापः स्यात्तत्सर्गो च पञ्चमः ॥
उपपातकानि सर्वाणि पातकानि महान्ति च ।
भस्मीभवन्ति सर्वाणि माघस्नायिनि मानवे ॥
पावका इव दीप्यन्ते माघस्नाता नरोत्तमाः ।
विसृक्ताः सर्वपापेभ्यो मेघेभ्य इव चन्द्रमाः ॥
आर्द्रं शुष्कं लघु स्थूलं वाङ्मनःकर्मभिः कृतम् ।
माघस्नानं दहेत् सर्वं पावकः समिधो यथा ॥
प्रामादिकश्च यत् पापं ज्ञानाज्ञानकृतञ्च यत् ।
स्नानमात्रेण तद्रक्षेत् मकरस्थे दिवाकरे ॥
निष्पापास्त्रिदिवं यान्ति पापिष्ठा यान्ति शुद्ध-
ताम् ।

सन्देशोऽत्र न कर्तव्यो माघस्नाने नराधिप ! ॥
सर्वेऽधिकारिणो ह्यत्र विष्णुभक्तौ यथा नृप ! ॥
सर्वेषां स्वर्गदो माघः सर्वेषां पापनाशनः ॥
एतदेव परो मन्त्रो ह्येतदेव परं तपः ।
प्रार्थित्वं परस्त्वैव माघस्नानमनुत्तमम् ॥
गुणां जन्मान्तराभ्यासात् माघस्नानमतिर्भवेत् ।
अध्यात्मज्ञानकौशल्यं जन्माभ्यासाद्यथा नृप ! ॥
संसारकर्ममालेपप्रक्षालनविशारदम् ।
पावनं पावनानाश्च माघस्नानं परन्तप ! ॥
स्नाता माघे च ये राजन् ! सर्वकामफलप्रदे ।
ते तांश्च भुञ्जते लोकांश्चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ॥”

इति श्रीपद्मपुराणे उत्तरखण्डे ४ अध्यायः ॥

माघवती, स्त्री, (मघवान् देवताऽस्याः यदा
मघवत इयमिति । मघवत् + अण् । “मघवा
बहुलम् ।” ६।४।१२८ । इति चादेशः ।
डीप् ।) पूर्वदिक् । इति राजनिर्घण्टः ॥
माघवनं, स्त्री, इन्द्रसम्बन्धि वस्तु । मघवत इद-
मित्यर्थे णप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सुश्रवोक्ष-

माघोनी

याकरणम् ॥ (मघवन् + अण् । “मघवा बहु-
लम् ।” ६।४।१२८ । इति विकल्पान्न-
चादेशः । चि, यथा, माघे । ६।२५ ।

“वसुधान्तनिःसृतमिवाहिपतेः

पटलं फणामणिसहस्ररश्माम् ।

स्फुरदंशुजालमथ शीतरुचः

ककुभं समस्तुत माघवनीम् ॥”)

माघी, स्त्री, (मघया युक्तः कालः अस्यां इति ।
ऋषा + “नचञेण युक्तः कालः ।” ४।२।३ ।
इत्यण् डीप् ।) मघायुक्ता पौर्णमासी । यथा,
“पुण्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा ।
नाम्ना स पौषो माघाद्याश्वमेकादशापरं ॥”
इत्यमरः । १।४।१३ ॥ माघी पूर्णिमा ।
यथा, अयोध्याकाण्डे भरतप्रपथे ।
“आषाढी कार्तिकी माघी तिथयः पुण्य-
सम्भवाः ।

अप्रदानवतो यान्तु यस्यार्थोऽनुमतो गतः ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।

“पौर्णमासी तथा माघी श्रावणी च नरो-
त्तम ! ।

प्रौष्ठपदामतीतायां तथा ज्ञाया जयोदशी ॥
एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजा-
पतिः ॥”

सा च कलियुगाद्या । यथा,—

“अथ भाद्रपदे कृष्णे जयोदश्यान्तु ह्यापरम् ।
माघे च पौर्णमास्यां वै घोरं कलियुगं
सूतम् ॥”

अस्यां कर्मयोगेऽनन्तफलं यथा, मातुल्ये ।
“शतमिन्द्रस्यैव पुण्यं सहस्रसु दिनस्यैव ।
विधुवे शतसाहस्रमा का मा वैष्णवन्तकम् ॥”
आ का मा वैष्णु आषाढीकार्तिकीमाघीवैशा-
खीषु । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ माघ्यां मघा-
योगाभावे सिंहस्यगुरावकालप्रतिप्रसवो यथा,
श्रातातपः ।

“माघ्यां वदि मघा नास्ति सिंहं गुरुरकार-
णम् ॥”

राजमार्तण्डे दृष्टः ।

“गुरौ हरिस्थे न विवाहमाहु-
र्हारीतगर्गप्रसूता तुनीकाः ।

यदा न माघी मघसंयुता स्यात्-
तदा च कन्योदहनं वदन्ति ॥”

इत्यत्र माघ्यां मघायोगाभावेऽपि श्रुतिवैधादि-
मघास्येऽपि गुरौ भवति विवाहस्तु गुरोर्मघा-
परित्यागादेव । इति मलमासतत्त्वम् ॥

माघोनी, स्त्री, (मघवान् देवताऽस्याः । मघोन
इयमिति वा । इति मघवन् + अण् डीप् ।)
पूर्वा दिक् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इन्द्रसम्ब-
न्धिनि, चि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६६ । २ ।

“मरुद्गणे वृजने मन्त्रं घौमहि
माघोने यज्ञं जनयन्त सूरयः ॥”

“माघोने मघवत इन्द्रस्य सम्बन्धिनि मरुद्गणे ॥”
इति तज्जायै सायनः ॥)

माठरः

माणकः

माणिक्यं

माथ्यं, क्ली, (माथे जातमिति । माघ + “तत्र जातः । ४ । ३ । २५ । इति यत् ।) कुन्दिपुष्पम् । इत्यमरः । २ । ४ । ७३ ॥

माङ्गल्यं, त्रि, (मङ्गलाय हितमिति । मङ्गल + घञ् ।) मङ्गलाय हितम् । यथा, राजमार्गच्छे । “माङ्गल्येषु विवाहेषु कन्यासंवरणेषु च । दश मासाः प्रशस्यन्ते चैत्रपौषविवर्जिताः ॥” इत्युद्गाहृतत्वम् ॥

अपि च । भीमपराक्रमे ।

“अधिमार्से दिनपाते धनुषि रवौ भागुलङ्घिते मासि । चक्रिणि सुप्ते कुर्यान्न माङ्गल्यं विवाहस्य ॥” इति मलमासतत्त्वम् ॥

(मङ्गलस्य भावः । “मङ्गलैरलक्ष्” उणा० ५ । ७० । इत्यस्य वृत्तौ “भावे घञि माङ्गल्यम् ।” इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

माङ्गल्याह्वा, क्ली, (माङ्गल्यस्य अह्वा ।) त्राय-माणा लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

माचः, पुं, (मा अचतीति । अन्च + कः ।) पन्थाः । इति शब्दरत्नावली ॥

माचलः, पुं, (मा चलति भोगमदत्वाचिरेणैव स्थानं न मुच्यतीति । चल + अच् ।) ग्रहः । रोगः । (मा चलति स्वच्छन्दं न प्रसरतीति । चल + अच् ।) । वन्दी । चौरः । इति शब्द-रत्नावली ॥ मेदिनी ग्रहस्थाने ग्राह इति पाठः ॥

माचिका, क्ली, (मा अचति चतादिकं त्वक्ता न गच्छतीति । अन्च + कः । ततः कन् । टाप् । अत इत्वम् ।) मचिका । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ अम्बुजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

माचिरं, अ (मा चिरम् ।) शीघ्रम् । यथा,— “अथात्रवीतदा मत्स्यस्तावृषीन् प्रहसन् शनैः । अस्मिन् हिमवतः शङ्गे नावं बधीतमारिचम् ॥” इति वनपर्वणि मात्स्योपाख्यानम् ॥

माचीपत्रं, क्ली, सुरपणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

माजलः, पुं, (मा जलमिदमभिप्रायोऽस्य । वर्षण-वारिभ्योऽस्य पचयोर्भाजनङ्गात् तथात्वम् ।) चासपत्नी । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।

“माजलश्चासकः कुलो विहारो विन्दुरेखकः ।”

माञ्जिष्ठं, क्ली, (मञ्जिष्ठया रक्तम् । “तेन रक्तं रागात् ।” ४ । २ । ४ । इत्यण् ।) लोहितवर्णः । (यथा, दृष्टवर्णद्वितीयायाम् । ३० । १२ ।

“कल्माषवभुक्पिलाविचित्रमाञ्जिष्ठहरितश्व-लाभाः ।”

तद्वति, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥

माटान्नकः, पुं, (माटाख्य आन्नः । ततः कन् ।) वृक्षभेदः । यथा,—

“वत्सङ्गी कर्कटीव्दारः सेटुमाटान्नकौ समौ ।” इति भूरिप्रयोगः ॥

माठरः, पुं, सूर्यपार्श्वपरिवर्तिविशेषः । यथा,—

“माठरः पिङ्गलो दण्डश्छांशोः पारि-पार्श्विकाः ।” इत्यमरः । १ । ३ । ३१ ॥

मठति निवसति सूर्यसमीपे माठरः मठ वास-मर्हयोः नास्तीति अरण्य मठरस्थापत्यं माठर इति खामी ॥ पिङ्गलवर्णत्वात् पिङ्गलः । दण्ड-कारित्वाद्दण्डः । इति खामी ॥ परितः पार्श्वे वर्तन्ते पारिपार्श्विकाः पृथे कादिति णिकः । सूर्यः कारणिकत्वाद्देवानां वरं दास्यतीति धिया इन्द्रादयोऽष्टादशनामान्तरेण प्रच्छन्ना अस्य पार्श्वेषु स्थिताः । अत्र प्राधान्यात्तयो रभिहितः । अत्र माठरनामा यमः । पिङ्गल-नामा वज्रिः । दण्डनामा शक्रः । तथाचागमः । “तत्र शक्रो वामपार्श्वे दण्डाख्यो दण्डनायकः । वज्रिस्तु दक्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो नामतश्च सः ॥ यमोऽपि दक्षिणे पार्श्वे ख्यातो माठरसंज्ञकः ।” एवमपरे हरगुहादयः कुल्माषपत्न्यादिसंज्ञकाः पूर्वद्वारादिषु स्थिताः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ यासः । इति मेदिनी । रे, २०३ ॥ विप्रः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१० ॥ श्रौण्डिकः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

माङ्गः, पुं, वृक्षविशेषः । माङ्गवेनौ इति कौक्ये प्रसिद्धः । तत्पूर्यायः । माङ्गादुमः २ दीर्घः ३ ध्वजवृक्षः ४ वितानकः ५ मयदुमः ६ । अस्य गुणाः । मोहकारित्वम् । अमहरत्वम् । ज्वर-कारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

माङ्गवः, पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः । यथा,—

“लेटस्तीवरकन्यायां जनयामास घमरान् । मातं मत्तं माङ्गवश्च भङ्गं कोलश्च कन्दरम् ॥” इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥

पुस्तकान्तरे माङ्गवस्थाने मातर इति पाठः । कन्दरस्थाने कलन्दर इति पाठः ॥

माङ्गुलः, पुं, (मङ्गुलवादनं शिष्यमस्येति । “मङ्गुलकभर्भरादण्यन्तरस्थाम् ।” ४ । ४ । ५६ । इति अण् ।) माङ्गुलिकः । मङ्गुलवादकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

माङ्गिः, क्ली, (माङ्गतीति । माङ्ग + “अन्वभ्यो-रपि ङश्चान्ते ।” उणा० ४ । १०५ । इति क्तिन् ।) देशभेदः । पत्रशिरा । इति रत्नकोषः ॥ दन्त-भेदः । इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ पत्रभङ्गम् । दैन्यप्रकाशनम् । इति मेदिनी । टि, २ । शब्दरत्नावली च ॥ माङ्गिर्देव्यं पत्रशिराचां मङ्गुलान्निते जङ्गे । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६० ॥

माङ्गी, क्ली, (माङ्गि + कृदिकारादिति डीष् ।) दन्तशिरा । इति शब्दरत्नावली ॥

माणकं, क्ली, (मीयते पूज्यते परिमीयते वेति । मान मा वा + घञ् । स्वार्थे कन् । निपातनास-त्वम् ।) कन्दविशेषः । माणकस्य इति भाषा । अस्य गुणाः । खादुत्वम् । शीतत्वम् । गुरुत्वम् । शीघ्रहरत्वम् । कटुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ।

“माणकं खादु शीतञ्च गुरु चापि प्रकी-र्तितम् ॥”

माणकः, पुं, (मान् + घञ् । ततः कन् निपातना-सत्वम् ।) खनामख्यातवृक्षः । माणकपुगाह

इति भाषा । तत्पूर्यायः । स्थलपद्मः २ इति रत्नमाला ॥ माणः ३ दृष्टच्छदः ४ कृत्रपत्रः ५ । इति केचित् ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४७ अः । “स्थूलशूलमाणकप्रभृतयः ॥”)

माणवः, पुं, (मनोरपत्वं पुमान् । मनु + अपत्य-विवक्षायां अण् ।

“अपत्ये कुतस्ति मूढे मनोरौतसर्गिकः स्तुतः । नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिद्धति माणवः ॥” ४ । १ । १६१ । इत्यत्र काशिका सूचयति ।) मनुष्यः । बालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ षोडशयष्टिकहारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२४ । ४ ॥

माणवकः, पुं, (अल्पो मानवः । “अल्पे ।” ५ । ३ । ५५ । इति कन् ।) बालकः । स च षोडश-वर्षपर्यन्तप्रथमवयस्कः ॥ (यथा, श्रीभागवते । ८ । १६ । ३२ ।

“एष ते स्थानमैश्वर्यं श्रियं तेजोयशः श्रुतम् । दास्यत्याच्छिद्य शक्राय मायामाणवको हरिः ॥”

माणवको बालः स इव ।) हारभेदः । स तु विंशतियष्टिकः । विंशहरहार इति भाषा । इत्यमरभरतौ । २ । ६ । १०६ ॥ (दृष्टवर्णद्वितीया-मते तु षोडशयष्टिको हारः । यथा, तत्रैव । ८ । ३३ ।

“हार्चिंशता गुच्छो विंशत्या कीर्तितोऽर्द्ध-गुच्छाख्यः । षोडशभिर्माणवको द्वादशभिश्चार्द्धमाणवकः ॥”)

कुपुरुषः । इति मेदिनी । के, २०६ ॥ वटुः । इति हेमचन्द्रः ॥

माणवीनं, त्रि, माणवसम्बन्धि । माणवस्येदमित्यर्थे यौनप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (माणवाय हितं । “माणवचरकाभ्यां खञ् ।” ५ । १ । ११ । इति माणव + खञ् ।)

माण्यं, क्ली, शिशुसम्बन्धः । इत्यमरः । ३ । २ । ४१ ॥

माणवानां सम्बन्धो माण्यं विकारसंघेति षाण् । माणवो बालः मूर्धन्यमध्यः दन्त्यमध्य इत्येके । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (माणवानां सम्बन्धः । “ब्राह्मणमाणववाङ्वाद् यन् ।” ४ । २ । ४२ । इति यन् ।)

माणिका, क्ली, (माणक + टाप अकारस्येत्वम् ।) अष्टपलपरिमाणम् । इति शब्दमाला ॥

माणिक्यं, क्ली, (मणिप्रकारः । मणि + “स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ।” ५ । ४ । ३ । इति प्रश-सायां कन् । ततो मणिकमेवेति । मणिक + “चातुर्वर्णादीनामुपसंख्यानम् ।” ५ । १ । १२४ । इति वार्तिकवलात् घञ् ।) रत्नविशेषः । माणिक्य इति भाषा । तत्पूर्यायः । शोण-रत्नम् २ रत्नराट् ३ रविरत्नकम् ४ शङ्करा ५ रत्नमाणिक्यम् ६ तरुणम् ७ रत्ननामकम् ८ रागशुकम् ९ पद्मरागः १० रत्नम् ११ शोणो-पलः १२ सौगन्धिकम् १३ लोहितकम् १४ कुशविन्दम् १५ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।

माणिक्यं

स्निग्धत्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । रक्तप्रयोगे प्रधानत्वम् । परं रसायनकारित्वम् । तस्य लक्षणं यथा,—

“स्निग्धं गुरुगात्रयुतं दीप्तं खच्छं समाङ्गञ्च
सुरङ्गदञ्च ॥”

इति जात्यमाणिक्यं कल्याणं धारणात् कुरुते ॥
तस्य दोषो यथा,—

“द्विच्छायमभ्रपिहितं कर्कशं शार्करिलं
भिन्नं धूम्रञ्च ।

विरूपं रागविमलं लघुमाणिक्यं न धारये-
हीमान् ॥”

तस्य चतुर्विधा जातिर्यथा ।

“तद्रक्तं यदि पद्मरागमय तन्नीतातिरक्तं द्विधा ।
जानीयात् कुरुविन्दकं यदरुणं स्यादेष्टु सौग-
न्धिकम् ।

तन्नीलं यदि नीलगन्धिकमिति ज्ञेयं चतुर्धा बुधैः
माणिक्यं कथयन्त्येष्टुविकलं रागेण जातं
जगुः ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

मतान्तरे तस्य दोषा यथा,—

“माणिक्यस्य समाख्याता अष्टौ दोषा सुनीत्यरैः
द्विच्छायश्च द्विरूपश्च सम्भेदः कर्करन्तथा ॥
अशोभनं कोकिलञ्च जलं धूम्राभिधञ्च वै ।
गुणाश्चत्वार आख्याताश्चायाः घोडश
कीर्तिताः ॥”

छायास्तु पूर्वोक्ता एव तास्तु पद्मरागशब्दे
द्रष्टव्याः ।

“छायाद्वितयसम्बन्धाद्विच्छायं बन्धुनाशनम् ।

द्विरूपं द्विपदं तेन माणिक्येन पराभवः ॥

सम्भेदो भिन्नमित्युक्तं शब्दघातविधायकम् ।

कर्करं कर्कराद्युक्तं पशुबन्धुविनाशकम् ॥

दुग्धेनेव समालिप्तमघनीपुटमुच्यते ।

अशोभनं समुद्दिष्टं माणिक्यं बहुदुःखकम् ॥

मधुविन्दसमच्छायां कोकिलं परिकीर्तितम् ।

आयुर्लक्ष्मीयशो हन्ति सदोषं तन्न धारयेत् ॥

रागहीनं जलं प्रोक्तं धनधात्यापवादकम् ।

धूम्रं धूमसमाकारं वैद्युतं भयमावहेत् ॥”

तथा ।

“शोभाद्वितयवन्तो ये मणयः क्षतिकारकाः ।

उभयत्र पदं येषां तेन च स्यात् पराभवः ॥

भिन्नेन युद्धे ऋतुः स्यात् कर्करन्ध्रननाशकम् ।

दुग्धेनेव समालिप्तः पुटके यस्तु सम्भवेत् ॥

दुःखकम् स समाख्यातो न गुणै रक्षणीयकः ।

मधुविन्दसमा शोभा कोकिलानां प्रकीर्तिता ।

तेषाञ्च बहुभेदाः स्युर्न ते धार्याः कदाचन ॥”

अथ गुणाः ।

“गुरुत्वं स्निग्धता चैव वैमल्यमतिरक्तता ।

तथा च ।

“वर्णाधिकं गुरुत्वञ्च स्निग्धता च तथाच्छता ।

अर्चिगता महता च मणीनां गुणसंग्रहः ॥”

फलम् ।

“ये कर्कराजिह्वमयोऽपदिग्धाः

६६०

माणिक्यं

प्रभाविमुक्ताः परुषा विवर्णाः ।

न ते प्रशस्ता मणयो भवन्ति

समासतो जातिगुणैः समस्तैः ॥

दोषोपप्लव्यं मणिमप्रबोधाद्

विभर्ति यः कश्चन कश्चिदेकम् ।

तं बन्धुदुःखामयबन्धुवित्त-

नाप्रादयो दोषगणा भवन्ति ॥

सपत्नमध्येऽपि कृताधिवासं
प्रमाददृष्टावपि वर्त्तमानम् ।

न पद्मरागस्य महागुणस्य

भर्तारमापत् ससुपेति काचित् ॥

दोषोपसर्गप्रभवञ्च ये ते

नोपद्रवास्तं समभिद्रवन्ति ।

गुणैः समुखैः सकलैरुपेतं

यः पद्मरागं प्रयतो विभर्ति ॥

वालाककरसंस्पर्शात् यः शिखां लोहितं
वमेत् ।

रज्जयेदाश्रमं वापि स महागुण उच्यते ॥

दुग्धे शतगुणे क्षिप्तो रज्जयेद्यः समन्ततः ।

वमेच्छिखां लोहितं वा पद्मरागः स उत्तमः ॥

अन्धकारे महाघोरे यो न्यस्तः सन् महामणिः ।

प्रकाशयति सूर्याभः स श्रेष्ठः पद्मरागकः ॥

पद्मकोषे तु यो न्यस्तो विकारायति तत्त्वयात् ।

पद्मरागवरो ह्येष देवानामपि दुर्लभः ॥

सर्वरिष्टप्रशमनाः सर्वसम्पत्तिदायकाः ।

चत्वारस्तु मयोद्दिष्टा गुणिनश्च यथोत्तरम् ॥

यो मणिर्दृश्यते दूराच्छूलदग्निसमच्छविः ।

वंशकान्तिः स विज्ञेयः सर्वसम्पत्तिदायकः ॥

पञ्चसप्तनवविंशतिरागः

सम्पतोऽपि सकलः खलु वस्त्रे ।

वर्जयेद्भूमति वा करजालं

उत्तरोत्तरमहागुणिनस्ते ॥

नीलीरसं दुग्धरसं जलं वा

ये रज्जयन्ति द्विशतप्रमाणम् ।

ते ते यथापूर्वमतिप्रशस्ताः

सौभाग्यसम्पत्तिविधानदायकाः ॥

गुञ्जाफलप्रमाणस्तु दशसप्तत्रिगुञ्जकान् ।

पद्मरागस्तुल्यति यथापूर्वं महागुणः ॥

क्रोष्टुकोलफलकारो ह्यदशाष्टाव्यगुञ्जकान् ।

पद्मरागस्तुल्यति यथापूर्वं महागुणः ॥

वदरीफलतुल्यो यः खरद्विगुणमासकः ।

तथा धात्रीफलत्रिंशत्त्रिंशत्त्रिंशत्तद्विमासकः ॥

तथा च फलतुल्यो यो वह्निपक्षैकमासकः ।

ताम्बूलफलमानो यश्चतुस्त्रिंशद्विकतोलकः ।

विम्बीफलसमाकारो वसुधङ् दशतोलकः ॥

अतः परं प्रमाणेन मानेन च न लभ्यते ।

यदि लभ्येत पुण्येन तदा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

केचिच्चारतराः सन्ति जात्यानां प्रतिरूपकाः ।

विजातयः प्रयत्नेन सिद्धास्ता मूल्यमाहरन्ति ॥

काङ्कलकाः सिंहलदेशीत्युक्तमालीयाः ।

श्रीपर्यकाश्च सङ्ग्रा विजातयः पद्मरागाणाम् ॥

तुषोपसङ्गादलनाभिधानं

माणिक्यं

मणिः स्वभावादपि तुमुल्यः ।

काष्ठात्तथा सिंहलदेशजातं

सुक्ताभिधानं नभसः स्वभावात् ।

श्रीपर्यकं दीप्तिनिराकृतित्वा-

दिजातिलिङ्गाश्रयभेद एषः ॥ * ॥”

तथा च ।

“स्नेहप्रदेहो ऋदुता लघुत्वं

विजातिलिङ्गं खलु सार्वजन्यम् ।

यः प्रामिकां पुष्यति पद्मरागो

यो वा तुषाणाभिव चूर्णमध्यः ॥

स्नेहप्रदिग्धो न च यो विभाति

यो वा प्रमृज्यः प्रजहति दीप्तिम् ।

आक्रान्तमूर्द्धा च तथाङ्गुलिभ्यां

यः कालिकां पार्श्वगतां विभर्ति ॥

संप्राप्य तार्क्ष्योऽपि कथं खट्वत्

विभर्ति यः सर्वगुणानतीव ।

तुल्यप्रमाणस्य च तुल्यजाते-

यो वा गुरुत्वेन भवेत्तुल्यः ।

प्राप्यापि नानाकरदेशजातं

ज्ञात्वा बुधो जातिगुणेन लक्षेत् ॥

अथ प्रशंसति सन्देहे शिलायां परिघर्षयेत् ।

दृष्ट्वा योऽत्यन्तशोभावान् परिमाणं न मुञ्चति ॥

स ज्ञेयः शुद्धजातिस्तु ज्ञेयाश्चाप्ये विजातयः ।

स्वजातकं संमुखेन विलिखेद्वा परस्परम् ॥

वच्चं वा कुरुविन्दं वा विमुच्यान्योन्यकेन चित् ।

न शक्यं लेखनं कर्तुं पद्मरागेन्द्रनीलयोः ॥

गुणोपपन्नेन सहावबन्धो

मणिस्वजात्यो विगुणेन जातः ।

सुखं न कुर्व्यादपि कौस्तुभेन

विद्वान् विजातिं न भयाद्बुधस्तम् ॥

चण्डाल एकोऽपि तथाभिजातान्

समेत्य दूरानप्रहन्ति यत्नात् ।

तथा मणीन् भूरिगुणोपपन्नान्

शक्तोऽतिविद्रावयितुं विजातः ॥” * ॥

अथ मूल्यम् ।

“वालाकारमिमुखं कृत्वा दर्पणे धारयेन्मणिम् ।

तत्र कान्तिविभागेन छायाभागं विनिर्दिशेत् ॥

वचस्य यत्तुल्यसंख्ययोक्तं

मूल्यं समुन्मापितगौरवस्य ।

तत् पद्मरागस्य गुणान्वितस्य

स्यान्माषकाख्यातुलितस्य मूल्यम् ॥

यन्मूल्यं पद्मरागस्य सगुणस्य प्रकीर्तितम् ।

तावन्मूल्यं तथा शुद्धे कुरुविन्दे विधीयते ॥

सगुणे कुरुविन्दे च यावन्मूल्यं प्रकीर्तितम् ।

तावन्मूल्यं चतुर्धाशङ्कहीनं स्यादे सुगन्धिके ॥

यावन्मूल्यं समाख्यातं वैश्ववर्णे च स्वरिभिः ।

तावन्मूल्यचतुर्धाशं ह्यीयते मृदजन्मनि ॥

पद्मरागः पणं यस्तु धत्ते लाचारसप्रभः ।

कार्षापणसहस्राणि त्रिंशन्मूल्यं लभेत सः ॥

इन्द्रगोपकसङ्काशः कर्षत्रयधृतो मणिः ।

द्वाविंशतिसहस्राणि तस्य मूल्यं विनिर्दिशेत् ॥

एकोनो नूयते यस्तु जवाकुसुमसन्निभः ।

कार्षापणसहस्राणि तस्य मूल्यं चतुर्दश ॥
बालादित्यद्युतिनिभः कर्षं यस्तु प्रतुल्यते ।
कार्षापणप्रतानान्तु मूल्यं सङ्गः प्रकीर्तितम् ॥
यस्तु दाडिमपुष्पाभः कर्षार्द्धेन तु समितः ।
कार्षापणप्रतानान्तु विप्रतिमूल्यमादिशेत् ॥
चत्वारो माषका यस्तु रक्तीत्यलदलप्रभः ।
मूल्यं तस्य विधातयं हरिभिः प्रतपञ्चकम् ॥
हिमाषको यस्तु गुणैः सर्वैरेव समन्वितः ।
तस्य मूल्यं विधातयं दिशतं तत्त्ववेदिभिः ॥
माषकैकमितो यस्तु पञ्चरागो गुणान्वितः ।
प्रतैकसमितं वाच्यं मूल्यं रत्नविचक्षणैः ॥
अतो न्यूनप्रमाणस्तु पञ्चरागा गुणोत्तराः ।
स्वर्णद्विगुणमूल्येन मूल्यं तेषां प्रकल्पयेत् ॥
कार्षापणः समाख्यातः पुराणद्वयसमितः ।
अन्ये कुसुम्भपानीयमङ्गिष्ठोदकसन्निभाः ॥
काषाया इति विख्याताः स्फटिकप्रभवाश्च ते ।
तेषां दोषो गुणो वापि पञ्चरागवदादिशेत् ॥
मूल्यमल्पन्तु विज्ञेयं धारणेऽल्पफलं तथा ।
ब्रह्मचर्यवैश्यान्त्याश्चतुर्धा ये प्रकीर्तिताः ॥
चतुर्विधैर्गुणैर्मिथ्याः सम्पत्तिहेतवे ।
अतोऽन्यथा धृतः कुर्वाद्भोगशोकभयक्षयम् ॥”
इति युक्तिकल्पतरुः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । २६ । ४४ ।

“सोऽपि प्राप्तस्तदनाचीन्माणिक्वस्तम्भास्वरम् ।
सौवर्णभित्ति सङ्केतकेतनं सम्पदासिव ॥”
कदलीविशेषः । तद्वयथा,—

“माणिक्वमत्तर्पण्यस्तस्यकादा
मेदाः कदल्या बह्वोऽपि सन्ति ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

माणिक्वा, स्त्री, (माणिक्व + टाप् ।) ज्येष्ठी ।
तत्पूर्यायः । सुषली २ गृहगंधिका ३ गृह-
गोलिका ४ भित्तिका ५ पत्नी ६ कुम्भमनुष्यः ७
गृहोलिका ८ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६७ ॥
माणिक्वन्, स्त्री, (माणिक्वन् गिरौ भवम् । मणि-
क्वन् + अण् ।) सैत्यलवणम् । इत्यमरटीकायां
स्वामी ॥

माणिमयं, स्त्री, (मणिमयगिरौ भवम् । मणि-
मय + अण् ।) सिन्धुजलवणम् । इत्यमरः ।
२।६।७७ (अस्य पूर्यायः । [जम् ॥”

“सैत्यवोऽस्त्री प्रीतिप्रियं माणिमयस्य सिन्धु-
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मातङ्गः, पुं, (मतङ्गस्योदं । मतङ्गस्यापत्यं पुमान् वा ।
मतङ्ग + अण् ।) हस्ती । इत्यमरः । ३।३। २९ ॥
(यथा, रामायणे । १ । ६ । २३ ।

“विश्वपञ्चतर्जमतेः पूर्णां हेमवतैरेपि ।
मदान्वितैरतिवलेर्मातङ्गैः पञ्चतोपमैः ॥”)

अन्यत्रुचः । किरातजातिविशेषः । इति
तट्टीकायां मथुरेशः ॥ श्वपचः । इति मेदिनी ।
गे, ४७ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७३ । २ ।

“सुहूरमन्वगायातं कार्थाय कृतसंविदम् ।
सख्या दुर्मपिशाचैर्न मातङ्गपतिना युतम् ॥”)

अर्जुनपासकविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४।२८३।

मातङ्गमकरः, पुं, (मातङ्गाकारो मकरः ।) महा-
मयमेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मातङ्गी, स्त्री, (मतङ्गस्य सुनेरपत्यं स्त्री । मातङ्ग +
अण् डीष् ।) दशमहाविद्यान्तर्गतनवमविद्या ।
अथ मातङ्गीमन्त्रः । वामकेश्वरतन्त्रे ।

“अथ वक्ष्ये महादेवीं मातङ्गीं सर्वसिद्धिदाम् ।
अस्योपासनमात्रेण वाक्सिद्धिं लभते ध्रुवम् ॥
प्रणवश्च ततो मायां कामबीजञ्च कूर्चकम् ।
मातङ्गी डेयुता चास्त्रं वज्रजायावधर्मनुः ॥
ऋषिः स्वाहृचिणामूर्तिर्विराट् कृष्टः प्रकी-
र्तितम् ।

मातङ्गीदेवता देवी सर्वसिद्धिप्रदायिनी ॥
अङ्ग्यासकरस्यासौ कुर्यान्मन्त्री समाहितः ।
षड्दीर्घभाजा बीजेन प्रणवादीन कल्पयेत् ॥
षट्कोणाष्टदलं पद्मं लिखेद्व्यक्तं मनोरमम् ।
तत्र पूजा प्रकर्तव्या जवापुष्पैश्च मन्त्रवित् ॥
अष्टशक्तीश्चाष्टदले पूजयेत् सुसमाहितः ।
रतिः प्रीतिर्मनोभवा क्रिया अष्टा च शक्तयः ॥
अनङ्गकुसुमानङ्गमदना मदनालसा ।
इत्यष्टशक्तीः संपूज्य उपहारसमन्वितः ॥

ततो देवीं परां ध्यायेत् साधकः स्थिरमानसः ॥
श्यामाङ्गीं शशिप्रेखरां त्रिनयनां रत्नसिंहा-
सनस्थिताम् ।

वेदेवीं हृदये रसिखेटकापाशकुशधराम् ॥
एवं ध्यात्वा महादेवीं गन्धपूजैर्मनोरमैः ।
नेत्रेभ्यस्तु महादेव्यै पायसं शर्करान्वितम् ॥
पुरश्चरणकाले तु षट्सहस्रं मनुं जपेत् ।
तद्दर्शात् हुनेदाज्यैः शर्करामधुभिः सह ॥
ब्रह्मचर्योद्भवेः काष्ठैः साधकः शक्तिभिः सह ।
गवं पुरश्चर्यां कृत्वा प्रयोगविधिमाचरेत् ॥

चतुष्पथे प्रसृष्टाने वा कलामध्ये च भान्तिकः ।
मन्त्रं मांसं पायसञ्च दद्याद्द्वपञ्च गुग्गुलुम् ॥
रात्रियोगेन कर्तव्यं सदा पूर्णञ्च साधकः ।
एवं प्रयोगमात्रेण कविता जायते ध्रुवम् ॥

अग्निस्तम्भं जलस्तम्भं वाक्स्तम्भं कारयेत् ध्रुवम् ।
मन्त्री जयति प्राञ्चंश्च तार्क्ष्यं भोगिकुलं यथा ॥
शास्त्रे वादे कवित्वे च बृहस्पतिरिवापरः ।
अनेनैव विधानेन मातङ्गी सिद्धिदायिनी ॥

नूनं तद्गृहभागवत् कुर्वेदर्थयति वसु ।
विना मन्त्रैर्विना मांसैर्नार्चयेत् परदेवताम् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

मातरपितरौ, पुं, (माता च पिता च । “मातर
पितराबुदीचाम् ।” ६ । ३ । ३२ । इत्यारडा-
देशो मातृशब्दस्य निपात्यते ।) तातजनविचरौ ।
नित्यद्विवचनान्तौ । इत्यमरः । २ । ६ । ३७ ॥

मातरिष्या, पुं, (मातरि अन्तरीक्षे श्वयति
वर्जते इति । यद्वा, मातरि जनन्यां श्वयति
वर्जते सप्तसप्तकलादिति । श्वि + “श्वन् उच्च-
क्रिति ।” उणा० १ । १५८ । इति कनिन् ।
नाम्नि सप्तम्या अलुक् । धातोरिकारलोपश्च
निपातितः ।) वायुः । इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ।
(यथा, ऋग्वेदे । १ । ६३ । ६ ।

“आन्यं दिवो मातरिष्याजभारामथाद्वयं
परिष्येनी अन्नेः ॥”

“मातरिष्या वायुः ।” इति तज्ज्ञाथे साधनः ॥
मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति चेष्टते इति । श्वस् +
कनिन् । अग्निमेदः । यथा, ऋग्वेदे । ३।२६।११ ।

“तनूनपादुच्यते गर्भं आसुरो
नराशंसो भवति यद्विजायते ।

मातरिष्या यदमिमीत मातरि
वातस्य सर्गो अभवत् सरीमणि ॥”

“यदाग्निररणीषु गर्भरूपतया वर्त्तते तदा तनू-
नपान्नामको भवति यदान्तरिक्षे विद्योतते तदा
मातरिष्यनामको भवति ।” इति तज्ज्ञाथे
साधनः ॥)

मातलिः, पुं, (मतं लातीति । ला + कः । पृथो-
दरादित्वात् साधुः । मतलस्यापत्यं पुमानिति
वा । मतल + “अत इच् ।” ४ । १ । ६५ ।
इतीच् ।) इन्द्रसारथिः । इत्यमरः । १।१।३८ ॥
(यथा, महाभारते । ५ । ६७ । ११ ।

“मतस्त्रिलोकराजस्य मातलिर्नाम सारथिः ।
तस्यैकैव कुले कन्या रूपतो लोकविश्रुता ॥”)

माता, [ऋ] स्त्री, मान्यते पूज्यते या सा । मान
ड पूजायां नान्वीति डाढ इति भरतः ॥ (यद्वा,
“नमूनेष्टलृष्टोष्टपोष्टभ्राष्टजामाष्टमाष्टपिष्ट-
दृष्टिष्ट ।” उणा० २ । ६६ । इति ढच् ।
निपातितश्च । खसादित्वाडाप् निषेधः ।)
मा इति भाषा । तत्पूर्यायः । जनयित्री २
प्रसूः ३ जननी ४ । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥
सवित्री ५ जनिः ६ जनी ७ जनित्री ८
अक्का ९ अम्बा १० अम्बिका ११ अम्बा-
लिका १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ मातृका १३ ।
इति जटाधरः ॥ * ॥ षोडशप्रकारा मातरौ
यथा,—

“स्तनदात्री गर्भधात्री भक्षदात्री गुरुप्रिया ।
अभीष्टदेवपत्नी च पितुः पत्नी च कन्यका ॥
सगर्भजा या भगिनी पुत्रपत्नी प्रियाप्रसूः ।
मातुर्माता पितुर्माता सोदरस्य प्रिया तथा ॥
मातुः पितुश्च भगिनी मातुलानी तथैव च ।
जनानां वेदविहिता मातरः षोडश स्मृताः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे कार्तिकेय-
संवादे १५ अध्यायः ॥ तस्या गौरवं यथा,—

“जनको जन्मदात्वात् पालनाच्च पिता स्मृतः ।
गरीयान् जन्मदातुश्च योऽन्नदाता पिता सुते ।
विना नान्नश्वरो देहो न नित्यः पितुर्ब्रह्मवः ॥
तयोः प्रतगुणे माता पूज्या मान्या च वन्दिता ।
गर्भधारणपोषाभ्यां सा च ताभ्यां गरीयसी ॥”
इति तत्रैव ४० अध्यायः ॥

अपि च ।

“स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।
उपनीय ददद्भेदमाचार्यः स प्रकीर्तितः ॥
एकादश उपाध्याया ऋत्विग्वृक्षदुच्यते ।
एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी ॥”
इति गारुडे ६४ अध्यायः ॥

माता

अन्यच्च ।

“न पितुर्वचनं कार्यं यथा मातुः सुतेन हि ।
पिता च पतितस्याच्यो न माता सत्सुतेन हि ।
गर्भधारणपोषाहि ततो माता गरीयसी ॥
दशविप्रादुपाध्यायो गौरवेणातिरिच्यते ।
तेभ्यः पिता दशभ्यस्तु माता चैव गरीयसी ।
मातृतोऽन्यो न देवोऽस्ति तस्मात् पूज्या सदा
सुतेः ॥

मातुश्च यद्वितं किञ्चित् कुरुते भक्तितः प्रमान् ।
तद्वर्त्म हि विजानीयादेवं धर्मविदो विदुः ॥”
इति वज्रपुराणम् ॥

अपरञ्च ।

“गुरुणामपि सर्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः ।
तेषामाद्यास्तयः श्रेष्ठास्तेषां माता संपूजिता ॥
यो भावयति या स्मृते येन विद्योपदिश्यते ।
ज्येष्ठभाता च भर्ता च पक्षेते गुरवः स्मृताः ॥
आत्मनः सर्वयत्नेन प्राणत्यागेन वा पुनः ।
पूजनया विशेषेण पक्षेते भूतिमिच्छता ॥
यावत् पिता च माता च दावेतौ निर्विकारिणौ ।
तावत् सर्वं परित्यज्य पुत्रः स्वात्तत्परायणः ॥
पिता माता च सुप्रीतौ स्यातां पुत्रगुणैर्हृदि ।
स पुत्रः सकलं धर्मं प्राप्नुयात्तेन कर्मणा ॥
नास्ति मातृसमं देवं नास्ति पितृसमो गुरुः ।
तयोः प्रत्युपकारोऽपि न कथञ्चन विद्यते ॥
तयोर्नित्यं प्रियं कुर्व्यात् कर्मणा मनसापि वा ।
न ताभ्यामननुज्ञातो धर्ममन्यं समाश्रयेत् ॥”

इति कौर्म उपविभागे ११ अध्यायः ॥
मातृशब्दसम्भाषया मातृतुल्यत्वम् यथा,—
“मातरित्वेन शब्देन याश्च संभाषते नरः ।
सा मातृतुल्या सत्येन धर्मेः साक्षी सतामपि ॥
तथा सहितशृङ्गारे कालसूत्रं प्रयाति सः ।
तत्र घोरे वसत्येव यावद्देव ब्रह्मणो वयः ॥
प्रायश्चित्तं पापिनश्च तस्य नैव श्रुतौ श्रुतम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥
शिवस्य परिवारविशेषः । स च असुरमारणे
ब्रह्मादीनां खेदनिर्गतत्वात् अष्टशक्तिदेवता-
रूपो यथा,—

“ब्राह्मी मातृशरी चेन्नी वाराही वैष्णवी तथा ।
कौमारी चैव चासुखा चर्चिकेत्यष्ट मातरः ॥”
सप्तविधोऽपि यथा,—

“ब्राह्मी च वैष्णवी चेन्नी रौद्री वाराहिकी
तथा ।

कौवेरी चैव कौमारी मातरः सप्त कीर्तिताः ॥”
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गौर्यादिषोडशमातृकाः । यथा,—

“गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।
देवसेना स्वधा खाद्या मातरो लोकमातरः ॥
शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह ।
आदौ विनायकः पूज्यो अन्ते च कुलदेवता ॥”

इति आहृतत्वे बह्वचरुपरिशिष्टम् ॥
वैष्णवपूज्या मातृगणा यथा,—

“यत्र मातृगणाः पूज्यास्तत्र स्तेताः प्रपूजयेत् ।

माताम

सदा भागवती योगमासी पद्मान्तरङ्गिका ॥
गङ्गाकलिनन्दनयागोपीवृन्दावतीस्तथा ।
गायत्रीतुलसीवाणीपृथिवीगाश्च वैष्णवीः ॥
श्रीयशोदादेवहूतीदेवकीरोहिणीसुखाः ।
श्रीसीता द्रौपदी कुन्ती ह्यपरा या महर्षयः ।
रुक्मिण्याद्यास्तथा चाष्ट महिषीर्याश्च ता
अपि ॥”

इति पाद्मे उत्तरखण्डे ७८ अध्यायः ॥

सप्त मातरो यथा,—

“आदौ माता गुरोः पत्नी ब्राह्मणी राजपत्निका ।
गावी धात्री तथा पृथ्वी सप्तैता मातरः स्मृताः ॥”
इति कैश्चित् पठितम् ॥

मातृतुल्या यथा ।

“मातृत्वसा मातृलानी पितृवस्त्री पितृवसा ।
अश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥”
इति दायभागः ॥

गौः । भूमिः । इति मेदिनी । ते, ४३ ॥ (निरुक्ते
च ॥ ८३ ॥ “यदूर्ध्वं किञ्च द्रविण्ये ह्यत्तादयदा-
क्षयो मातुरस्या उपस्थे ॥” “मातुः अस्या
पृथिव्याः ।” इति तट्टीकायां दुर्गाचार्यः ।)
विभूतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ लक्ष्मीः । इति
हेमचन्द्रः । ३।३२१ । रेवती । इत्यजयपालः ॥
आखुकर्णी । इन्द्रवारुणी । महाश्रावणी । जटा-
मांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ परिमाणकर्त्तरि,
त्रि । आसन्नपथ परिमाणार्थमाधातोः कर्त्तरि
लृत्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (निर्माणकर्त्तरि च ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । ६१ । ७ ।
“अस्येदु मातुः सवनेषु सद्योमहः ।”
“मातुः वृष्टिदारेण सकलस्य जगतो निर्मातुः ।”
इति तद्वाक्ये सायनः ॥)

माता, स्त्री, (मान्यते पूज्यते इति । मान पूजायां +
तन् तत्तथापि निपातनात् साधुः ।) जननी । यथा
‘विश्वेश्वरीं विश्वमातां चण्डिकां प्रणमाम्यहम् ।’
इति शिवरहस्ये दुर्गास्तवदर्शनात् आबन्तोऽयं
शब्दः ॥

मातापितरौ, पुं, (माता च पिता च । “आनङ्
ऋतोऽङ्गदे ।” ६ । ३ । २५ । इत्यानङादेशः ।)
जननीजनकौ । तत्पूर्यायः । पितरौ २ मातर-
पितरौ ३ तातजनयित्रौ ४ । इत्यमरभरतौ ।
२ । ६ । ३७ ॥ नित्यद्विवचनान्तोऽयम् ॥ (यथा,
मनौ । ३ । १५७ ॥

“अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा ॥”
मातामहः, पुं, (मातुः पिता । “पितृव्यमातुल
मातामहपितामहाः । ४ । २ । ३६ । इति
डामहच् निपातितश्च ।) मातुः पिता । इत्य-
मरः । २ । ६ । ३३ ॥ दौहित्रस्य मातामह-
साधर्म्यं यथा,—

“आसीदङ्गो वृषश्चेष्टो यज्ञश्रीलो दृढव्रतः ।
यजतः सुमहत्कालाद्रेण एकोऽभवत्ततः ॥
नृत्योः कन्या सुनीया या मातुर्दुःशीलकारणात् ।
क्रूरा बुद्धिरभूत्तस्य जगतोऽस्यापि प्रीङ्गने ॥
तपस्विनां कुले जाता ऋषीणाश्च यशस्विनाम् ।

माताम

सगुणां निर्गुणां वापि यान्ति मातामह्यौ तदुम् ॥”
इत्यमिपुराणम् ॥

तन्मरणे त्रिरात्राशौचं यथा । मातामहानां
मरणे त्रिरात्रं स्यादशौचकम् । इति शुद्धितत्त्वे
कूर्मपुराणम् ॥ * ॥ दुहितृपर्यन्ताभावे तस्य
आह्वे दौहित्रस्याधिकारो यथा,—

“मातामहानां दौहित्राः कुर्वन्त्यहनि चापरे ।
ते च तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्वदा ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ।

दुहितृपर्यन्ताभावे तस्य धने दौहित्रस्याधि-
कारो यथा । तदभावे दौहित्रः ।

“पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नास्ति धर्मतः ।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥”

इति मनुवचने पौत्रतुल्याभिधानेन यथा
पुत्राभावे पौत्रस्तथा दुहितृभावे दौहित्रः ।
अतएव गोविन्दराजधृतो विष्णुः ।

अपुत्रपौत्रे संसारे दौहित्रा धनमाशुशुः ।
पूर्वेषां हि स्वधाकारे पौत्रदौहित्रकाः समाः ॥”
इति दायतत्त्वम् ॥

मातामह्यौ, स्त्री, (मातामहस्य पत्नीति । “पुयो-
गादाख्यायाम् ।” ४ । १ । ४८ । इति + स्त्रीष ।)
मातामहपत्नी । मातृमाता । आह इति
भाषा । यथा,—

“मातामह्यौ मातृमाता मातृतुल्या च पूजिता ।
प्रमातामह्यौ विज्ञाता प्रमातामहकामिनी ।
वृद्धप्रमातामह्यौ स्त्रिया तत्पितुः कामिनी तथा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥

तन्मरणे पक्षिण्यशौचं यथा,—

“मातुले अशुरे मित्रे गुरौ गुर्वङ्गनासु च ।
अशौचं पक्षिण्यौ राज्ञि नृता मातामह्यौ यदि ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

दुहितृपर्यन्ताभावे तच्छ्राद्धे दौहित्रस्याधि-
कारो यथा । तदभावे दौहित्रः । प्रागुक्तब्रह्म-
पुराणे तथादर्शनात् ।

“पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः ।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥”
इत्यनेन यथा पुत्राभावे पौत्रस्तथा दुहितृभावे
दौहित्रः । इति प्रागेवोक्तत्वात् ।

“मातुलो भागिनेयस्य स्वस्रीयो मातुलस्य च ।
अशुरस्य गुरोश्चैव सख्युन्मातामहस्य च ॥
एतेषाश्चैव भार्याभ्यः स्वसुर्मातुः पितृकथा ।
पिण्डदानस्तु कर्मयमिति वेदविदां स्थितिः ॥”

इति वृद्धशतातपवचनेन मातामह्याश्च साक्षा-
दौहित्रेण पिण्डदानश्रुतेः धनाधिकारित्वाच्च ।
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ तस्या अयौतुकधने
पौत्रपर्यन्ताभावे दौहित्राधिकारः । यौतुकधने
तु पुत्रपर्यन्ताभावे दौहित्राधिकारो यथा ।
“दौहित्रोऽपि ह्यसुजनेन सन्तारयति पौत्रवत् ॥”
इति मनुवचने दौहित्रे पौत्रधर्मातिदेशात्
पुत्रेण परिणीतदुहितृवाधात् बाधकपुत्रेण
बाध्यदुहितृपुत्रबाधस्य न्यायत्वात् । इति दाय-
तत्त्वम् ॥ पुत्राभावे दौहित्रोऽधिकारी । पुत्रा-

मातुला

धिकारात् प्राक्दुहितधिकारश्रुतेः तद्वाधिकाया
दुहितुः पुत्रेण बाध्यपुत्रबाध्यस्यैव न्यायत्वात् ।
इति दायक्रमसंग्रहश्च ॥

माताली, स्त्री, (मातुः आली । एषोदरादित्वात्
ऋकारलोपः । यद्वा, माताया आली ।) मातुः
सखी । इति शब्दमाला ॥

मातुलः, पुं, (मातुर्भाताः "पितृयमातुलेति" ।
४।२।३६। इति निपात्यते । तच्च "मातुर्लुलच्" ।
इति वार्तिकेन डुलच् ।) मातृभाता ।
पितृशालकः । इत्यमरः । २ । ६ । ३१ ।
मामा इति भाषा ॥ तन्मरणे भागिनेयस्य
पक्षिण्यशौचम् । यथा, शुद्धितत्त्वे ।
"मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यत्विग्वान्वेषु च ।"
स च मातामहपथ्यन्तरहितस्य नृतस्य प्रेत-
क्रियाधिकारी । यथा,—

"मातुली भागिनेयस्य स्वसौयो मातुलस्य च ।"
इति शास्तातपीयपाठक्रमात् । इति शुद्धितत्त्वम् ॥
(मातुले खाद्यादिना मीयते । मात + बाहु-
लकात् डुलच् ।) ग्रीष्मेदः । मदनदुमः ।
(मादयतीति । मद + शिच् + बाहुलकात्
डुलच् एषोदराद् दस्य तकारलक्ष्) धुस्तरः ।
इति मेदिनी । ले, १२३ ॥ पर्यायो यथा,—

"धुस्तर धूर्त धुस्तरा उन्नतः कनकाङ्गयः ।
देवता कितवस्तूरी महामोहः शिवप्रियः ।
मातुली मदनश्चास्य फले मातुलपुत्रकः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मा विद्यते तुला तुलना यस्य ।) सर्पविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । २१६ ॥

मातुलकः, पुं, (मातुल + स्वार्थे कन् ।) धुस्तर-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मातुलः । यथा,
पञ्चतन्त्रे । १ । २४१ ॥

"कोऽपि तव मातुलको न समायातः ॥"

मातुलपुत्रकः, पुं, (मातुलस्य धुस्तरस्य पुत्रकः ।)
धुस्तरफलम् । इत्यमरः । २ । ४ । ७८ ॥ (यथास्य
पर्यायः ।

"मातुली मदनश्चास्य फले मातुलपुत्रकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मातुलतनयः । इति मेदिनी । के, २३५ ॥

मातुला, स्त्री, (मातुल + टाप् । मातुलस्य
मातुलानी, स्त्री । "इन्द्रवरुणेति । ४।१।४६।
डीष् आनुक् च ।) मातुलपत्नी । इत्यमर-
भरघौ । २।६।३०। मामौ इति भाषा ॥ तन्मरणे
पक्षिण्यशौचम् । यथा,—

"अशुरयोर्भगिन्याश्च मातुलान्याश्च मातुले ।
पित्रीः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं चपयेन्नि-
शाम् ॥"

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

मातुलानी, स्त्री, (मा निषेधे तुलां नयति प्राप्नो-
तीति । नी + क्तिप् । डीष् ।) कलायः ।
भङ्गा । इति मेदिनी । ने, २०३ ॥ (यथास्या
पर्यायः । भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे
भागे ॥

मातुल

"भङ्गा गङ्गा मातुलानी मादीनि विजया
जया ॥"

प्रणः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४५ ॥ प्रियङ्गु-
वृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मातुलाहिः, पुं, (मा तुल्यतेऽसौ इति । तुल +
मूलविभुजादित्वात् कः । मातुलस्यासौ अहिश्च ।)
सर्पविशेषः । मातुला साप इति फेयुयाटी इति
च भाषा । अयं खड्गाकृतिः आयतदेहः दीर्घ-
लाङ्गूलः चतुष्पात् । इति मधुमाधवादयः ॥
तत्पर्यायः । मातुलानः । २ । इत्यमरः । १ । ८३ ॥

मातुली, स्त्री, (मातुलस्य स्त्री । "मातुल + इन्द्र-
वरुणभवेति" । ४ । १।४६ । इति डीष् "मातु-
लोपाधाययोरानुग वा ।" इति वार्तिकोक्तेः
पक्षे आनुगभावः ।) मातुलपत्नी । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३० ॥ भङ्गा इति शब्दचन्द्रिका ॥

मातुलङ्गः, पुं, (मा न तुलं गच्छतीति । गम +
ङः । एषोदरादित्वात् अकारस्योकारः समुच्च ।)
बीजपूरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,
सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये ।

"केशरं मातुलङ्गस्य मधुसैन्यवसंयुतम् ।
शर्करादादिमाभ्यां वा द्राक्षाखर्जूरयोस्तथा ॥"
(तथास्य पर्यायः ।

"बीजपूरो मातुलङ्गः सुफलः फलपूरकः ।
लुङ्गवः पूरकः पूरो बीजपूर्योऽम्बुकेशरः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।

तथास्य गुणाः ।

स्यान्मातुलङ्गः कफवातहन्ता

हन्ता क्षमीयां जठरामयनः ।

स दोषरक्तादिविकारपित्त-

सन्दीपनः शूलविकारहारी ॥

आसकासारचिह्नं लघ्वाङ्गं कण्ठशोधनम् ।

दीपनं लघु रुच्यश्च मातुलङ्गमुदाहृतम् ॥

त्वक्तीक्ष्णं दुर्जराति स्यात् क्षमिवातकफा-

पक्षा ।

खादु शीता गुरुः स्निग्धा त्वक्कांसं वात-

पित्तजित् ॥

मेध्यं शूलानिलच्छर्दिकफारोचकनाशनम् ।

दीपनं लघु संग्राहि गुल्माशौघघ्न केशरम् ॥

हृद्यं वर्णकरं रुच्यं रक्तमांसवलप्रदम् ।

शूलानीर्णादिरोगेषु मन्दाग्नौ कफमारुते ॥

अरुचिश्वासकासेषु खरसोऽस्थोपदिश्यते ।

रसोऽतिमधुरो हृद्यो वीर्यपित्तानिलापहा ॥

कफकुहूर्वरः पाके मातुलङ्गस्य कल्कतः ।

तिक्तं पुष्यन्तु बीजश्च गुल्मनुत्थापथावरम् ॥"

इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥

"त्वक्तीक्ष्णं कटुका स्निग्धा मातुलङ्गस्य

वातजित् ।

हृद्यं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु ॥

लघु तृक्केसरं आसकावहिकामदाद्ययान् ।

आस्यशोथानिलक्ष्णविविधच्छर्दोरोचकान् ॥

गुल्मोदरार्शः शूलानि मन्दाग्निश्च नाशयेत् ॥"

इति च वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

मातृका

मातुलङ्गकः, पुं, (मातुलङ्ग + संज्ञायां स्वार्थे वा
कन् ।) क्लोणङ्गवृत्तः । तत्पर्यायः । फलपूरः २

बीजपूरः ३ रुचकः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ७८ ॥
मातुलङ्गः ५ स्वफलः ६ फलपूरकः ७ लुङ्गवः ८

पूरकः ९ पूरः १० बीजपूर्यः ११ अम्बुकेशरः
१२ क्लोणङ्गः १३ । इति रत्नमाला ॥ अस्य

गुणाः । हृद्यत्वम् । अन्तत्वम् । लघुत्वम् ।
अग्निदीपनत्वम् । आधानगुल्माङ्गीहृद्भोगो-

दावर्त्तनाशित्वम् । विबन्धहिकामूलच्छर्दोरोगे
प्रशस्तत्वम् । अस्य त्वगुणाः । तिक्तत्वम् ।

दुर्जरत्वम् । कफवातनाशित्वम् । विगतसर-
त्वम् । तक्कांसगुणाः । खादुत्वम् । शीतत्वम् ।

गुरुत्वम् । वायुपित्तनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥

मातुलङ्गा, स्त्री, (मातुलङ्ग + टाप् ।) मधु-
कुकुटी । यथा,—

"मातुलङ्गा सुगन्धान्या गिरिजा पूतिपुष्पिका ।
अत्यन्ता देवदूती च सा कचिन्मधुकुकुटी ॥"
इति रत्नमाला ॥

मातुलङ्गिका, स्त्री, (मातुलङ्ग + संज्ञायां कन् ।
टाप् अकारस्यत्वम् ।) वनबीजपूरः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

मातृकच्छिदः, पुं, (मातुः कं शिरश्चिनतीति ।
क्षिद + कः । पित्रादेशात् मातृशिरश्चिदनादस्य

तथात्वम् ।) परशुरामः । इति केचित् ॥

मातृका, स्त्री, (मातेव । मातृ + "इवे प्रतिष्ठती" ।
५ । ३ । ६६ । इति कन् टाप् ।) घातका ॥

(यथा, ढहनुसंहितायाम् । ४३ । ६६ ।

"रज्जुसङ्गच्छेदने बाणपीडा

राप्नो मातुः पीडनं मातृकायाः ॥"

मातेव । मातृ + स्वार्थे कन् ।) माता ।

देवीभेदः । वर्णमाला । इति मेदिनी । के, १३८ ॥

करणम् । खरः । उपमाता । इति हेमचन्द्रः ।

मातृकागणोत्पत्तिर्यथा,—

"तत्र देवोऽप्यसौ दैत्यं त्रिशूलेनाहनदभ्यशम् ।

तस्याहृतस्य यत्रतमपतङ्गतले किल ॥

तन्नाम्नका असंख्याता बभूवुरपरं भ्यशम् ।

तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं रुद्रः शूलेऽन्वकं न्यधे ॥

गृहीत्वा त्रिशूलाग्रेण ननर्त परमेस्वरः ।

इतरेऽप्यन्वकाः सर्वे चक्राण परमेष्ठिना ॥

नारायणेन निहतास्त्र येऽन्ये समुत्थिताः ।

अष्टगभारास्तुवारैस्तु शूलप्रोतस्य चाचक्रत् ॥

अनारतं समुत्तस्थुः खतो रुद्रो रुधान्वितः ।

तस्य क्रोधेन महता सुखाञ्जाला विनिर्ययौ ॥

तद्रूपधारिणीं देवीं यान्तीं योगीश्वरीं विदुः ।

स्वरूपधारिणीं चान्या विष्णुनापि विनिर्मिता ॥

ब्रह्मणा कार्तिकेयेन इन्द्रेण च यमेन च ।

वाराहेण च देवेन विष्णुना परमेष्ठिना ॥

पातालोद्धरणं रूपं तस्या देव्या विनिर्ममे ।

माहेश्वरी च माहेश्वी इत्येता अष्ट मातरः ॥

कारणं यस्य यत् प्रोक्तं क्षेत्रज्ञेनावधारितम् ॥

शरीरादेव नाना तु तदिदं कीर्तितं मया ।

मातृका

कामः क्रोधस्तथा लोभो मदो मोहोऽथ
पञ्चमः ॥
मातृक्यं षड्भित्याहुः पैशुन्यं सप्तमं तथा ॥
अनसूयाष्टमो क्रोधा इत्येता अष्ट मातरः ॥
कामं योगीश्वरीं विद्धि क्रोधं मातृश्वरीं तथा ॥
लोभस्तु वैष्णवी प्रोक्ता ब्रह्माणी मद एव च ।
मोहः खयन्तु कौमारी मातृक्यं चैन्द्रजां विदुः ॥
यामी दण्डधरा देवी पैशुन्यं खयमेव च ।
अनुसूया वराहाख्या इत्येताः परिकीर्तिताः ॥
कामादिगण एषोऽयं शरीरं परिकीर्तितम् ।
जग्राह मूर्तिन्तु यथा तथा ते कीर्तितं मया ॥
एताभिर्देवताभिश्च तस्य रक्ते तु शोषिते ।
क्षयं गतासुरी माया स च सिद्धोऽन्यकोऽभवत् ॥
एतत्ते सर्वमाख्यातमात्मविद्यान्तं मया ।
य एतच्छृणुयान्नित्यं मातृगणसुद्धवं शुभम् ॥
तस्य ताः सर्वदा रक्षां कुर्वन्त्यनुदिनं वृष ।
येनैतन् पश्यते जन्म मातृगणं पुरुषोत्तमम् ॥
स धन्यः सर्वदा लोके शिवलोकश्च गच्छति ।
तासाञ्च ब्रह्मणा दत्ता अष्टमी तिथिरुत्तमा ॥
एताः संपूजयेद्भक्ता विष्वाहारो नरः सदा ।
तस्य ताः परितुष्टास्त्य क्षेममारोग्यं ददन्ति च ॥”
इत्यादि वाराहपुराणे कामादिमातृगणोत्पत्ति-
र्नामाध्यायः ॥ अपि च ।
“ब्रह्मेशगुहविष्णुनां तथेन्द्रस्य च शक्तयः ।
शरीरंभ्यो विनिष्क्रम्य तद्गैर्लक्षिकां ययुः ॥
यस्य देवस्य यद्रूपं यथाभूषणवाहनम् ।
तद्देव हि तच्छक्तिरसुरान् योऽहुमाययौ ॥
हंसयुक्तविमानाग्ने साक्षस्तत्रकमण्डलुः ।
आयाता ब्रह्मणः शक्तिर्ब्रह्माणी साभिधीयते ॥
मातृश्वरीं वषास्त्रा त्रिशूलवरधारिणी ।
महाहिं वलयया प्राप्ता चन्द्ररेखाविभूषणा ॥
कौमारी शक्तिहस्ता च मयूरवरवाहना ।
योऽहुमन्याययौ दैत्यानम्बिका गुह्यरूपिणी ॥
तथैव वैष्णवी शक्तिर्गण्डोपरि संस्थिता ।
शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गखड्गहस्ताभ्युपाययौ ॥
यज्ञवाराहमतुलं रूपं या विभ्रतो हरेः ।
शक्तिः साध्याययौ तत्र वाराहौ विभ्रती तनुम् ॥
नारसिंही त्रिसिंहस्य विभ्रती सदृशं वपुः ।
प्राप्ता तत्र शटाक्षेपचिपिनश्चसंहतिः ॥
वज्रहस्ता तथैवैन्द्री गजराजोपरिस्थिता ।
प्राप्ता सहस्रनयना यथा शक्रस्तथैव सा ॥
ततः परिव्रजस्ताभिरीशानो देवशक्तिभिः ।
हयन्तामसुराः शीघ्रं मम प्रीत्याह चण्डिकाम् ॥
ततो देवीशरीरात्तु विनिष्क्रान्तातिभीषणा ।
चण्डिका शक्तिरत्युगा शिवाशतनिनादिनी ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
मातृवर्गो यथा,—
“गुरोः पत्नी राजपत्नी विप्रपत्नी च या सती ।
पत्नी च भ्रातृसुतयोर्मित्रपत्नी च तत्प्रसूः ॥
प्रसूः पित्रीस्तयोर्भ्रातुः पत्नी श्वश्रूः स्वकन्या ।
जननी तत्सपत्नी च भगिनी सुरभौ तथा ॥
स्वामीष्टसुरपत्नी च धात्री कान्ताप्रदायिका ।

मातृका

गर्भधात्रीस्वनाम्नी च भयात्तातुश्च कामिनी ॥
एता वेदप्रणीताश्च सर्वेषां मातरः स्मृताः ।
एतास्तपि च सर्वास्तु न्यूनता नास्ति कास्तु च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २५ अध्यायः ॥
योऽङ्ग मातरो यथा,—
“गुरुपत्नी राजपत्नी देवपत्नी तथा वधूः ।
पित्रीः स्वसा शिष्यपत्नी श्वश्रूश्च भगिनीसुता ।
पितृपत्नी भ्रातृपत्नी श्वश्रूश्च भगिनीसुता ।
गर्भधात्रीष्टदेवी च पुंसः योऽङ्ग मातरः ॥”
इति तत्रैव ५६ अध्यायः ॥
अथ मातृकान्यासः ।
भगवानुवाच ।
“मातृकान्यासमधुना शृणु वेतालभैरव ! ।
येन देवत्वमायाति नरोऽपि विहितेन वै ॥
वाग्ब्रह्माणीसुखा देवो मातृकाः परि-
कीर्तिताः ।
तासां मन्त्राणि सर्वाणि यज्जानानि स्वरास्तथा ॥
चन्द्रबिन्दुप्रयुक्तानि सर्वकामप्रदानि च ।
ऋषिस्तु मातृकामन्त्राणां ब्रह्मैव परिकीर्तितः ॥
प्रोक्ता कृन्तुस्तु गायत्री देवता च सरस्वती ।
शरीरशुद्धिप्रमुखसर्वकामार्थसाधने ॥
विनियोगः समुद्दिष्टो मन्त्राणां न्यूनपूरणे ।
अकारेण समं कादिवर्गो यः प्रथमः स्मृतः ॥
तैश्चन्द्रबिन्दुसंयुक्तैस्तत्रस्यैरक्षरैर्विहितैः ।
आकारश्च तथोच्चार्य अङ्गुष्ठाभ्यां नमस्तथा ।
प्रथमं मातृकामन्त्रमङ्गुष्ठद्वयतो न्यसेत् ॥
परं वर्गाः स्वराः साह्यं ये वान्ये न्यासकर्मणि ।
ते सर्वे चन्द्रबिन्दुभ्यां युक्ताः कार्यास्तु सर्वतः ॥
ह्रस्वकारश्च वर्गेण दीर्घकारान्तगेन तु ।
तर्जन्योर्विन्यसेत् सम्यक् स्वाहान्तेन तु पूर्ववत् ॥
ह्रस्वकारश्च वर्गेण दीर्घकारान्तगेन तु ।
मध्यमायुगले सम्यक् वषट्कान्तेन विन्यसेत् ॥
एकारादितवर्गान्त ऐकारान्तेन चैव हुम् ।
न्यसेदनामिकायुग्मे नियतं तत्र भैरव ! ॥
ओकारादिपवर्गान्त औकारान्तेन प्रेषितम् ।
वौषट्कान्तं कनिष्ठार्थां विन्यसेत् कार्यसिद्धये ॥
अंकारादियकारादिवर्गेण चान्तकेन च ।
अः इत्यन्तेन तलयोर्विन्यसेत् पाणिपृष्ठयोः ॥
वषट्कारं शेषभागे मन्त्रन्यासे नियोजयेत् ।
हृदयादिषडङ्गेषु पूर्ववत् क्रमतो न्यसेत् ॥
अङ्गुष्ठाद्युक्तवर्गैस्तु क्रमात् षड्भिस्तथाविधैः ।
पुनस्तथा पादजालसन्धिगुह्ये तु पार्श्वयोः ।
वस्तौ च विन्यसेन्मन्त्रान् क्रमात् पूर्ववदक्षरैः ॥
बाह्वोः पाण्योस्तथा कण्ठे नाभौ च जठरे
तथा ।
स्तनयोरपि विन्यासं तथा षड्भिः समाचरेत् ॥
वक्त्रे च चिबुके गण्डे कर्णयोश्च ललाटके ।
असे कक्षे च षड्वर्गैः पूर्ववद्व्यासमाचरेत् ॥
रोमकूपे ब्रह्मरन्ध्रे गुदे जङ्घायुगे तथा ।
नखेषु पादपार्श्वयोश्च तथा पूर्ववदाचरेत् ॥
एवमुक्ता मातृकान्यासं यः कुर्यान्नरसत्तमः ।
स धर्मयज्ञे पूजासु पूतो योग्यश्च जायते ॥

मातृका

नातः परतरं मन्त्रं विदुते कचिदेव हि ।
यः सर्वकामदे पुण्यं चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥
वाग्देवतां हृदि ध्यात्वा मूर्ध्नि सर्वाक्षराणि
च ॥
त्रिधा च मातृकामन्त्रैः संक्रमेद्यः पिवेज्जलम् ।
स वाग्मी पण्डितो धीमान् जायते चतुर्वरः
कविः ॥
चन्द्रबिन्दुसमायुक्तान् स्वरान् पूर्वान् पठेद्बुधः ।
यज्जानानि च सर्वाणि केवलानि पठेत्ततः ॥
अकारादिजकारान्तान्येवं स्थाप्यैस्तु पूर्वैकैः ।
जलं करतले गृह्य पठित्वान्नरसंयकम् ॥
अभिमन्त्र्य तु तत्तोयं प्रथमं पूरकैः पिवेत् ।
कुम्भकेन द्वितीयन्तु तृतीयन्तश्च रेचकैः ॥
एवं सकृत्त्रिवारन्तु पीत्वा तोयं विचक्षणः ।
दृष्टाङ्गः पण्डितो भूयान् पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥
त्रिसन्ध्यमथ पीत्वेव मातृकामन्त्रमश्लितम् ।
तोयं कवित्वमाप्नोति सर्वाङ्गं कामांस्तथैव च ॥
सततं कुरुते यस्तु मातृकामन्त्रमश्लितम् ।
तोयपानं महाभागः पूरकस्तम्भरेचकैः ॥
स सर्वकामान् संप्राप्य पुत्रपौत्रसमृद्धिमान् ।
भूत्वा महाकविर्लोकं बलवान् सत्त्वावक्रमः ॥
सर्वत्र वल्लभो भूत्वा चान्ते भोजनमवाप्नुयात् ।
राजानमथवा राजभार्यां पुत्रमथापि वा ॥
वशीकरोति न चिरान् मातृकामन्त्रपालकः ।
न्यासक्रमे क्रमः प्रोक्तो वर्गक्रम इहैव तु ॥
अक्षराणां क्रमेणाथ तोयपानं समाचरेत् ।
ये ये मन्त्रा देवतानाष्टाध्यागामथ रक्षसाम् ॥
ते मन्त्रा मातृकामन्त्रे नित्यमेव प्रतिष्ठिताः ।
सर्वमन्त्रमयश्चायं सर्वदेवमयस्तथा ॥
चतुर्वर्गपदक्षायं मातृकामन्त्र उच्यते ।
इति ते कथितः पुत्र ! मातृकान्यास उत्तमः ॥”
इति श्रीकालिकापुराणे मातृकान्यासः ७६ अः ॥
अथ तस्य प्रयोगः ।
अस्य मातृकामन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्रीचन्द्रो
मातृकासरस्वती देवता ह्रस्वो बीजानि स्वराः
शक्तयो मातृकान्यासे विनियोगः । शिरसि ॐ
ब्रह्मणे ऋषये नमः । मुखे ॐ गायत्रीचन्द्रसे
नमः । हृदि ॐ मातृकासरस्वत्यै देवताये
नमः । गुह्ये ॐ यज्जनेभ्यो बीजेभ्यो नमः ।
पादयोः ॐ स्वरेभ्यः शक्तिभ्यो नमः । तथा च
ज्ञानाण्ये ।
“मातृकां शृणु देवेशि ! न्यसेत् पापनिहन्त-
नीम् ।
ऋषिब्रह्मास्य मन्त्रस्य गायत्रीचन्द्र उच्यते ।
देवता मातृकादेवी बीजं यज्जनसचयम् ।
शक्तयस्तु स्वरा देवि ! षडङ्गन्यासमाचरेत् ॥”
ततः षडङ्गन्यासौ । अं कं खं गं चं ङं व्यं
अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । इं यं ङं जं भं ञं ईं
तर्जनीभ्यां स्वाहा । उं टं ठं डं ढं णं कं
मध्यमाभ्यां वषट् । एं तं थं दं धं नं रे अना-
मिकाभ्यां हुम् । ॐ पं फं बं भं मं व्यं कनि-
ष्ठाभ्यां वौषट् । अं यं रं लं वं शं षं सं हं लं

माटका

अं अ; करतलपृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृदयादिषु ।
अं कं ५ आं हृदयाय नमः । इत्यादि । तथा
च ज्ञानार्णवे ।
“अं आं मध्ये कवर्गान्तु इं ईं मध्ये चवर्गकम् ।
उं ऊं मध्ये टवर्गान्तु एं ऐं मध्ये तवर्गकम् ॥
ॐ औं मध्ये णवर्गान्तु विन्दुयुक्तं न्यसेत् प्रिये ! ।
अनुस्वारविसर्गान्त्यैश्चवर्गौ सलक्षकौ ॥
हृदयश्च शिरो देवि ! शिखा कवचकं तथा ।
नेत्रमन्त्रं न्यसेत् उन्तं नमः स्वाहा क्रमेण तु ॥
षष्ठं हुं वौषडन्तश्च षडन्तं योजयेत् प्रिये ! ।
षडङ्गोर्यं माटकायाः सर्वपापहरः स्तुतः ॥ ॥
अथान्तर्माटकान्यासः ।
अकारादिषोडशस्वरान् सविन्दून् षोडशदल-
कमले कण्ठस्थले न्यसेत् । ककारादिद्वादश-
वर्णान् सविन्दून् द्वादशदलकमले हृदये न्यसेत् ।
ङकारादिदशवर्णान् सविन्दून् दशदलकमले
नाभौ न्यसेत् । वकारादिषड्वर्णान् सविन्दून्
षडदलकमले लिङ्गस्थले न्यसेत् । वकारादि-
चतुरो वर्णान् सविन्दून् चतुर्दलकमले मूला-
धारे न्यसेत् । ह्रस्ववर्णद्वयं सविन्दुं द्विदलपद्म-
भूमध्ये न्यसेत् । तथा च ज्ञानार्णवे ।
“द्वादशपत्राख्ये कण्ठे स्वरान् षोडश विन्यसेत् ।
द्वादशच्छदहृत्पद्मे कादीन् द्वादश विन्यसेत् ॥
दशपत्राख्ये नाभौ ङकारादीन् दश ।
षट्पत्रमध्ये लिङ्गस्थे वकारादीन् षट् ॥
आधारे चतुरो वर्णान् द्वादशीन् चतुर्दले ।
ह्रस्वौ भूमध्ये पद्मे द्विदले विन्यसेत् प्रिये ! ॥”
अगस्त्यसंहितायाम् ।
“एकैकवर्णमेकैकपत्रान्ते विन्यसेत् प्रिये ! ।
एवमन्तः प्रविन्यस्य मनसातो बहिर्न्यसेत् ॥ ॥
वैष्णवे तु ।
एकैकवर्णमुच्चार्य मूलाधाराच्छिरोऽन्तकम् ।
नमोऽन्तमिति विन्यास आन्तरः परिकीर्तितः ॥
अथान्तर्माटकान्यासो मूलाधारे चतुर्दले ।
सुवर्णाम्बे व श य स चतुर्वर्गविभूषिते ॥
षड्दले वैद्युतनिभे स्वाध्मिष्ठान् नलत्विषि ।
व भ मैर्यव लेर्युक्ते वर्गेः षड्भिश्च सुव्रते ! ॥
मणिपूरे दशदले नीलजीमूतसन्निभे ।
डादिफान्तदलेर्युक्ते विन्दुह्रासितमस्तकेः ॥
अनाहते द्वादशारे प्रवालरश्मिसन्निभे ।
कादिठान्तदलेर्युक्ते योगिनां हृदयज्जमे ॥
विशुद्धे षोडशदले धूम्राम्बे स्वरभूषिते ।
आज्ञाचक्रे तु चन्द्राम्बे द्विदले हजलाच्छिते ॥
सहस्रारे हिमनिभे सर्ववर्णविभूषिते ।
अकथादित्रिरेखात्म ह ल त्र त्रयभूषिते ॥
तस्मिन् परविन्दुश्च दृष्टिस्थितिलयात्मकम् ।
एवं समाहितमना ध्यायन्नासोऽयमान्तरः ॥”
ततो वाद्यमाटकाध्यानम् ।
“पञ्चाशन्निपिभिर्विभक्तसुखदोःपन्ध्रवचःस्थलां
भास्य कौलिनिवहचन्द्रशकलासापीनतुङ्गस्तनीम् ।
सुदामचगुणं सुभाद्रकलसं विद्याश्च हस्ता-
ख्ये-

६८५

माटका

विभागां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवता-
माश्रये ॥”
एवं ध्यात्वा न्यसेत् । तत्राङ्गुलिनियमस्तन्त्रे ।
“ललाटेऽनामिकामध्ये विन्यसेन्मुखपङ्कजे ।
तर्जनीमध्यमानामा वृहानामे च नेत्रयोः ॥
अङ्गुष्ठं कर्णयोर्न्यस्य कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ नसोः ।
मध्यास्तिष्ठो गण्डयोश्च मध्यमाङ्गुष्ठयोर्न्यसेत् ॥
अनामां दन्तयोर्न्यस्य मध्यमासुतमाङ्गके ।
सुखेऽनामां मध्यमाश्च हस्तपादे च पार्श्वयोः ॥
कनिष्ठानामिकामध्यास्तास्तु पृष्ठे च विन्यसेत् ।
ताः साङ्गुष्ठा नाभिदेशे सत्याः कुक्षौ च
विन्यसेत् ॥
हृदये च तलं सर्वं अंसयोश्च कक्षतस्थले ।
हृत्पूर्वं हस्तपङ्कजं सुखेषु तलमेव च ॥
एतास्तु माटकासुत्राः क्रमेण परिकीर्तिताः ।
अज्ञात्वा विन्यसेद्यस्तु न्यासः स्यात्तस्य
निष्फलः ॥”
गौतमीये ।
“ललाटमुखवृत्ताच्छिष्टतन्त्राण्येषु गण्डयोः ।
ओष्ठदन्तोत्तमाङ्गास्तदोःपत्तसन्ध्यग्रकेषु च ॥
पार्श्वयोः पृष्ठतो नाभौ जठरे हृदयेऽसके ।
कक्षयंसं च हृत्पूर्वं पाणिपादयुगे तथा ।
जठराननयोर्न्यस्यन्माटकाणान् यथाक्रमात् ॥”
तद्वयथा । अं नमो ललाटे । आं नमो मुख-
वृत्ते । इं ईं चक्षुषोः । उं ऊं कर्णयोः ।
कं कं नसोः । लं लं गण्डयोः । एं ओष्ठे ।
ऐं अधरे । औं ऊर्ध्वदन्ते औं अधोदन्ते । अं
ब्रह्मरन्ध्रे । अः सुखे । कं दक्षबाहुस्थले । खं
कुक्षौ । गं मणिवन्त्रे । घं अङ्गुलिस्थले । ङं
अङ्गुल्युगे । एवं चं ५ वामबाहुस्थलसन्ध्यग्रकेषु ।
एवं टं ५ दक्षिणपादस्थलसन्ध्यग्रकेषु । एवं तं ५
वामपादस्थलसन्ध्यग्रकेषु । पं दक्षिणपार्श्वे । फं
वामपार्श्वे । बं पृष्ठे । भं नाभौ । मं जठरे ।
यं हृदि । रं दक्षबाहुस्थले । लं कक्षदि ।
वं वामबाहुस्थले । शं हृदादिदक्षहस्ते । घं
हृदादिवामहस्ते । सं हृदादिदक्षपादे । हं
हृदादिवामपादे । लं हृदाद्युदरे । चं हृदादि-
सुखे । सर्वत्र नमोऽन्तेन न्यसेत् । तथा च ।
“ओमाद्यन्तो नमोऽन्तो वा सविन्दुस्त्रिन्दु-
वर्जितः ।
पञ्चाशद्वर्णविन्यासः क्रमादुक्तो मनीषिभिः ॥”
इति भट्टः ॥ ॥
अथ संहारमाटकान्यासः ।
तस्या ध्यानं यथा,—
“अक्षसजं हरिणपोतसुदगटङ्कं
विद्याः करैरविरतं दधनीं त्रिनेत्राम् ।
अर्द्धेन्द्रमौलिमरुणासरविन्दुरासां
वर्गेश्वरीं प्रणमत स्तनभारनम्राम् ॥
न्यासस्तु चकाराद्यकारान्तः । यथा लं नमो
हृदादिसुखे इत्यादि ॥ ॥ अपरञ्च ।
“चतुर्धा माटका प्रोक्ता केवला बिन्दुचतुता ।
सविसर्गा सोभया च रहस्यां प्रष्टु कथ्यते ॥

माटका

विद्याकरी केवला च सोभया सुक्तिदायिनी ।
पुत्रदा सविसर्गा तु सविन्दुस्त्रिन्दुदायिनी ॥”
विष्णुह्रिश्चरे ।
वाग्भवाद्या च वाक्सिद्धौ रमाद्या श्रीप्रहृष्टये ।
हृत्त्रेखाद्या सर्वसिद्धौ कामाद्या लोकवश्यदा ।
श्रीकण्ठाद्यानिमाद्यस्थेन सर्वमन्त्रः प्रसीदति ॥”
श्रीविद्याविषये नवरत्नेश्वरे ।
“वाग्भवाद्या नमोऽन्ताश्च न्यस्तया माटका-
चराः ।
श्रीविद्याविषये मन्त्री वाग्भवाद्यष्टसिद्धये ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
(माट + “कृतञ्” ॥ ४ । ३ । ७८ । इति ठञ् ।
त्रि । मातुरागतम् । यथा, महाभारते । ६ ।
८७ । ६७ ।
“योऽन्वयो माटकस्तस्य स एनमभिषेदि-
वान् ॥”)
माटकेश्टः, पुं, (माटके कुले शटति पुत्ररूपेण
गच्छतीति । शट + अच् ।) मातुलः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
माटनन्दनः, पुं, (माटुणां नन्दनः पुत्र आनन्द-
वर्धनो वा । कार्तिकेयः । यथा,—
“कथं त्वं कृतिकापुत्रसुतवान् तं सुरं गुहम् ।
कथञ्च पावकिरसौ कथं वा माटनन्दनः ॥”
इत्यादि वाराहपुराणे स्कन्धीत्यतिर्नामाध्यायः ।
माटमखलं, स्त्री, (माटुणां मखलम् ।) नेत्रयो-
र्मध्यम् । तत्तुः आसन्नमखलं पश्यति । यथा,
काशीखण्डे ४२ अध्याये ।
“अरुन्धतीं ध्रुवश्चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च ।
आसन्नमखलं पश्येच्चतुर्थं माटमखलम् ॥
अरुन्धती भवेत्त्रिंशद्भुवो नासाग्रमुच्यते ।
विष्णोः पदानि भूमध्ये नेत्रयोर्मन्त्रमखलम् ॥”
(यथा च दृष्टव्यं संहितायाम् । “मातृगामपि
माटमखलविदो विप्रान् विदुर्ज्ञानगः ॥”)
माटसुखः, पुं, जङ्घः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६ ॥
माटबन्धुः, पुं, (मातृबन्धुः ।) माटबान्धवः ।
यथा । बन्धवस्त्रिविधाः । आत्मबन्धवः पितृ-
बन्धवो माटबन्धवश्चेति । यथोक्तम् ।
“आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममाटष्वसुः सुताः
आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥
पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्माटष्वसुः सुत
पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥
मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्माटष्वसुः सुतः
मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया माटबान्धवाः ॥”
इति मिताचरा ॥
माटबान्धवः, पुं, (मातृबान्धवः ।) माटबन्धुः ।
स च मातामहभगिनीपुत्रः । मातामही-
भगिनीपुत्रः । माटमातुलपुत्रश्च । यथा,—
“मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्माटष्वसुः सुताः ।
मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया माटबान्धवाः ॥”
इत्युक्ताहृतत्वम् ॥
माटवाहिनी, स्त्री, (मातरं वहतीति । वह +
णिनिः ।) वज्रगुलापची । इति राजनिर्घण्टः ॥

माता

मातृशक्तिः, पुं, (मात्रा शासितः। स्नेहाधिक्यात् केवलं मात्रैव शासितः न तु पित्राचार्यादिभिरिति भावः।) स्त्रियः। इति हेमचन्द्रः। ३।१६॥

मातृवसा, स्त्री, (मातुः स्वसा। “मातृपितृभ्यां स्वसा।” ८।३।८४। इति षत्वम्।) मातृभगिनी। मासी इति भाषा। सा मातृतुल्या यथा,—

“मातृवसा मातुलानी पितृवस्त्री पितृवसा। श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः॥” इति दायभागः॥

मातृवसेयः, पुं, (मातृवसुरपत्यं पुमान्। मातृ-स्वहृ + “मातृवसुश्च।” ४।१।१३४। इत्यत्र “कृष्णप्रत्ययो ढक्लिोपश्च।” इति काशिकोक्तिः ढक्।) मातृवसुपुत्रः। मासितुता भाइ इति भाषा। तत्पर्यायः। मातृवसीयः २। इति हेमचन्द्रः। ३।२०६॥

मातृवसीयी, स्त्री, (मातृवसुरपत्यं स्त्री। मातृ-स्वहृ + “मातृवसुश्च।” ४।१।१३४। इति ढक्। ढक्लिोपश्च। डीप्।) मातृभगिनीकन्या। इत्यमरः। २।६।२५। मासितुता भगिनी। इति भाषा॥ (टावन्तोऽप्ययं शब्दः। यथा, महाभारते। ३।२२३।५।

(“मम मातृवसेया त्वं माता दाचायसी मम॥”)

मातृवसीयः, स्त्री, (मातृवसुरपत्यं पुमान्। मातृवसुहृ + “मातृवसुश्च।” ४।१।१३४। इति कृष्ण।) मातृभगिनीपुत्रः। इत्यमरः। २।६।२५। मासितुता भाइ इति भाषा॥

मातृवसीया, स्त्री, (मातृवसीय + टाप्।) मातृभगिनीकन्या। इत्यमरः। २।६।२५। मासितुता भगिनी इति भाषा॥

मातृसिंही, स्त्री, वासकः। इति शब्दरत्नावली। मात्रं, स्त्री, (मीयत इति। मा + चन्।) कार्तु-स्त्रम्। अवधारणम्। इत्यमरः। ३।३।१७७॥ कार्तुस्त्रे यथा जीवमात्रं न हिंसेत। अवधारणे यथा पयोमात्रं भुङ्क्ते। इति तट्टीकायां भरतः॥

मात्रा, स्त्री, (मीयते अनया। मा + “हुयामाशुभ-सिभ्यस्त्वं” उणा० ४।१६८। इति चन् टाप्।) परिच्छेदः। अल्पः। परिमाणम्। इत्यमरः। ३।३।१७७॥ परिच्छेदो ह्रस्वश्चादिः। अल्पे यथा। प्राक्मात्रा। परिमाणे यथा। किं हस्तिमात्रोऽङ्गुष्ठः। इति तट्टीकायां भरतः॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ५।८।२॥ “अङ्गुलमेकं भवति मात्रा।”) कर्णभूषा। विसम्। अक्ष-रावयवः। इति मेदिनी। रे, ७५॥*॥ (ह्रस्वसां ह्रस्वदीर्घादिप्रभेदः। यथा, श्रुतबोधे।

“यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रा तथा तृतीये-ऽपि॥”)

कालविशेषः। यथा,—

“कालेन यावता पाणिः पर्येति जातुमखले।

माथुरः

सा मात्रा कविभिः प्रोक्ता ह्रस्वदीर्घभुते मता॥ इति प्राचीनाः॥

अपि च।

“वामजातुनि तद्वस्तुभ्रमणं यावता भवेत्। कालेन मात्रा सा त्रिया सुनिर्भवेदपारगैः॥” इति तन्त्रसारः॥

इन्द्रियवृत्तिः। यथा,—

“मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय। प्रीतीणसुखदुःखदाः। आगमापायिनो नित्यास्तांस्तिष्ठतश्च भारत॥” इति भगवद्गीता॥

“मीयन्ते आभिर्विषयाः मात्रा इन्द्रियवृत्तयः।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

इन्द्रियम्। इति पूर्वोक्तश्लोकटीकायां मधु-सूदनसरस्वती॥ अंशः। यथा,—

“न योषिङ्गः पृथग्दद्यादवसानदिनाडते। स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता॥” इति आहुतत्वम्॥

(शिलोच्चयः। यथा, ऋग्वेदे। ३।४।६।३। “प्र मात्राभी ररिचै।”

“मात्राभिः मीयन्ते परिच्छिद्यन्ते इति मात्राः शिलोच्चयाः।” इति तट्टीकायां सायनः॥ शक्तिः। यथा, पञ्चतन्त्रे। १।३५६। “का मात्रा ससु-द्रस्य यो मम प्रसूतिं दूषयिष्यति॥” अव-यवः। यथा, मनौ। ७।४।

“चन्द्रवित्तेप्रयोश्चैव मात्रानिर्हृत्य शाश्वतीः॥” “मात्रा अवयवाः।” इति तट्टीकायां मेघा-तिथिः॥ रूपम्। यथा, भागवते। २।५।२५॥

“तस्य मात्रा गुणः शब्दः॥” “मात्रा सूक्ष्मं रूपम्।” इति तट्टीकायां स्वामी॥)

मात्सर्यं, स्त्री, (मत्सर + ञच्।) मत्सरस्य भावः। परशुभेदः। यथा,—

“मागाश्चिरायैकतरः प्रमादं वसन्नसम्बाधशिवेऽपि देशे। मात्सर्यरागोपहततात्मनां हि स्वल्पान्ति साधुष्वपि मानसानि॥

इति भारवौ ३ अध्यायः॥

मात्सिकः, त्रि, (मत्स्योऽस्य पण्यम्। “तदस्य पण्यम्।” ४।१।५१। इति मत्स्य + ढक्।) जालिकः। मत्स्यघातकः। इति सिद्धान्त-कौमुदी॥

माथ इ कुल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-पर०-सक०-सेट्।) इ, माथ्यति। कुल्यो वधक्षेत्रौ। इति दुर्गादासः॥

माथः, पुं, (माथ्यते पीड्यते जनः अस्मिन्। माथ + घञ्। ज्वलादित्वात् णो वा। निपा-तनान् शुभभावः।) पत्न्याः। इति त्रिकाण्ड-शेषः॥ (मथ + भावे घञ्।) मथ्यनम्। इति शब्दरत्नावली॥

माथुरः, पुं, (मथुरा + अण्।) मथुराया आगतः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (तत्र जात इत्यण् वा। मथुराजातः। यथा, कथा-सरित्सागरे। ३६।७३।

माधवः

“ततः स दृष्टवङ्गलक्ष्मिस्तौ पुरुषोऽब्रवीत्। सुग्धे। पवनसेनाख्यो बणिक्पुत्रोऽस्मि

माथुरः॥”

अन्येन कृता माथुरेण प्रोक्ता। “तेन प्रोक्तम्।” ४।३।१०४। इति अण् डीप्। माथुरी-वृत्तिः। इति व्याकरणम्॥)

मादः, पुं, (मादयत इति मद + घञ्। शुभभावः।) दर्पः। इत्यमरः। ३।२।१२॥ हर्षः। इति तट्टीकायां भरतः। मत्तता। इति शब्दरत्ना-वली॥

मादकः, पुं, (मादयति वर्षागमे क्षुब्धतीति। मद + खुल्।) दातृहृष्यची। इति शब्दमाला॥ (मादयति खगुणेन भूतानीति। मद + णिच्-खुल्।) मदकारकद्रव्ये, त्रि॥ (यथा, देवी-भागवते। १।१४।६४।

“इन्द्रियाणि महाभाग। मादकानि सुनि-श्चितम्।

अदारस्य दुरन्तानि पश्यैव मनसा सह॥”) मादनं, स्त्री, (मादयति विरहिणः। इति मद + णिच् + ल्युः।) लवङ्गम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (मादयतीति मद + णिच् + ल्युः।) हर्षकारयि-तरि, त्रि॥)

मादनः, पुं, (मादयति चित्तविकारमुत्पादयतीति। मद + णिच् + ल्युः।) कामदेवः। मदनवृक्षः। धुस्तूरः। इति केचित्॥

मादनी, स्त्री, (मादन + स्त्रियां डीप्।) माकन्दी। इति राजनिर्घण्टः॥ विजया। इति भाव-प्रकाशः॥

मादशः, त्रि, (अहमिव दृश्यत इति। दृश् + “त्वदादिषु दृशोऽनालोचने कश्च।” ३।२।६०। इति कश्च्।) मत्सदृशः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, महाभारते। ७।१०८। ८६।

“तस्य त्वं पदवीं गच्छ गच्छेयुस्त्वादृशा यथा। तादृशस्येदृशे काले मादशैरभिचोदितः॥

कथं नु भार्या पार्थानां तव कृष्ण। सखी विभो॥

दृष्टदुस्त्रस्य भगिनी सभां कथ्येत मादशी॥”) माद्री, स्त्री, (मद्रे जाता। मद + अण् डीप्। भर्गादित्वात् न प्रत्ययलुक्।) पाण्डुराजपत्नी। सा गङ्गीभूतस्य सुतः प्रापात् मैथुनरहितस्य स्वाभिन आस्रया अश्विनौकुमारार्थ्या नकुल-सहदेवौ जनयामास। इति महाभारतश्रीभाग-वतमत्तम्॥ (यथा, महाभारते। १।६७।१५६।

“कुन्ती माद्री च जज्ञाते मतिश्च सुबलात्मजा।”) अतिविषा। इति राजनिर्घण्टः॥

माद्रीपतिः, पुं, (माद्रीयाः पतिः।) पाण्डुराजः। इति शब्दरत्नावली॥

माधवः, पुं, (यदुपुत्तस्य मधोरपत्यं पुमान्। इति मधु + अण्। मा लक्ष्मीस्तस्याः धवः। माया विद्याया धव इति वा।) विष्णुः। तस्य श्रुत्यपि-यथा,—

“मा च ब्रह्मस्वरूपा या मूलप्रकृतिरीश्वरी।

माधवी

नारायणीति विख्याता विष्णुमाया सनातनी ॥
महालक्ष्मीस्वरूपा च वेदमाता सरस्वती ।
राधा वसुधरा गङ्गा तासां स्वामी च
माधवः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १० अध्यायः ॥
(यथा, महाभारते । ५ । ७० । ४ ।
“मौनाङ्गानाञ्च योगाच्च विद्धि भारत !
माधवम् ।”)

तन्नाममाहात्म्यं यथा,—
ओमित्येकाक्षरे मन्त्रे स्थितः सर्वगतो हरिः ।
माधवायेति वै नाम धर्मकामार्थमोक्षदम् ॥”
इति वङ्गपुराणम् ॥

(मधोर्वसन्तस्यायम् मधूनि मधुमन्ति कुसुमानि
अस्मिन् वा । मधु + “मधोर्ण च ।” ४ । ४ ।
१२६ । इति ञः ।) वैशाखमासः । इत्यमरः ।
१ । ४ । १६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ११७ । २७ ।
“स तेन सखा सहितो जगामास्त्रवणं वनम् ।
पत्नीभिः स समं रन्तुं माधवे मासि पार्थिव ! ॥”
(मधु + स्वार्थे अण् ।) वसन्तः । इति विश्वः ॥
(यथा, सुश्रुते । १ । १६ । ६ । “मधुमाधवौ
वसन्तः ।”)

“माधवप्रथमे मासि नभस्यप्रथमे पुनः ॥
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥

“माधवनभस्यसहस्रानां यथासंख्यं वैशाख-
भाद्रपौषाणां सुश्रुतेऽभिहितत्वात् तेषां प्रथमे-
ऽग्रेऽयवर्त्तिनि मासि चेन्नादौ विषय इति
निष्कर्षः । इति चरकटीकाकृदभिप्रायः ॥)

मधुकवचः । कृष्णसुजः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(भौत्यमन्वन्तरौयसप्रघोषाभ्यन्तम ऋषि-
विशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १०० । ३१ ।

“अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च शुचिर्मुक्तोऽथ माधवः ।
शुक्रोऽजितश्च सप्तैते तदा सप्रघयः स्मृताः ॥”
सायनाचार्यस्य आता । यथा, सायनकृतधातु-
वृत्तौ । इति पूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वर-
कम्पराजसुतसङ्गमराजमहामन्त्रिणा सायन-
पुत्रेण माधवसहोदरेण सायनाचार्येण विर-
चिता माधवीया धातुवृत्तिः ॥)

माधविका, स्त्री, (माधवी + कन् टाप् । पूर्व-
ङ्गस्वञ्च ।) माधवीलता । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

माधवी, स्त्री, (मधौ साधुपुण्याति । मधु + “कालात्
साधुपुण्यात्पथ्यमानेयु ।” ४ । ३ । ४३ । इत्यण् ।
डोप् ।) खनामखातपुष्पलता । तत्पर्यायः ।
अतिसुक्तः २ पुष्पकः ३ वासन्ती ४ लता ५ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ७२ ॥ अतिसुक्तकः ६
माधविका ७ माधवीलता ८ । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ चन्द्रवल्ली ६ सुगन्धा १० भ्रमरोत्पला
११ भृङ्गप्रिया १२ भद्रजता १३ भूमिमण्डप-
भूषणा १४ वसन्तीदूती १५ । इति जटाधरः ॥
लतामाधवी १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
देवीभागवते । १ । १२ । ७ ।
“आम्नेनोपैर्मधूकेषु माधवीमण्डपावताम् ।”)

ईदृ

माधुरी

अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषाय-
त्वम् । मद्गन्धित्वम् । पित्तकासव्रणदाहशोथ-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“माधवी स्यात्त वासन्ती पुष्पको मण्डकोऽपि
च ।

अतिसुक्तो विसुक्तश्च कासको भ्रमरोत्पलः ॥
माधवी मधुरा श्रीता लघ्वी दोषत्रयापह्ना ।”
इति भावप्रकाशः ॥

मिसिः । मधुशंकरा । कुट्टनी । (मधुनो विकार
इत्यण् डोप् ।) मदिरा । इति मेदिनी । वे,
४६—४७ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । १५ । ३ ।
“अस्ति मे शयनं दिव्यं त्वदर्थमुपकल्पितम् ।
एहि तत्र मया साह्रं पिबस्व मधुमाधवीम् ॥”
माधवस्येयमित्यण् डोप् । तत्प्रियत्वात्तथा-
त्वम् ।) तुलसी । इति शब्दमाला ॥ (मधौ वसन्ते
सेवाचर्चनीयेति अण् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ माधवस्य पत्नी च ॥ (मधुवर्णजा कन्या ।
यथा, महाभारते । १ । ६५ । १२ । ‘जनमेजयः
खल्वनन्तां नामोपयेमे माधवीं तस्यामस्य जज्ञे
प्राचिन्वान् ।’)

माधवीलता, स्त्री, (माधवाख्या लता ।) खनाम-
खातपुष्पलता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

माधवेष्टा, स्त्री, (माधवस्य इष्टा ।) वाराहीकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

माधवोचितं, स्त्री, (माधवस्योचितम् । सुगन्धि-
त्वात् तथात्वम् ।) कक्कोलकम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य कक्कोलशब्दे
ज्ञातव्यः ॥)

माधवोद्भवः, पुं, (माधवाद्भुवमवीऽस्य ।) राजा-
दनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

माधुकः, पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ४८ । २० ।
“मैरेयकच वैदेहः सम्प्रसूतेऽथ माधुकम् ॥”)

माधुमताः, पुं, (मधुमत्सु भवाः । मधुमत् +
“कच्छादिभ्यश्च ।” ४ । २ । १३३ । इत्यण् ।)
काश्रीरदेशभवाः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४ ॥

माधुरं, स्त्री, (मधु अस्ति अस्य अस्मिन् वेति ।
मधु + “ऊधसुषिष्कमधोः रः ।” ५ । २ । १०७ ।
इति रः । ततः स्वार्थे ण् ।) मल्लिका । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (मधुरात् सम्प्रभवतीत्यण् ।)
मधुरसम्भवे, वि ॥

माधुरी, स्त्री, (माधुर + गौरादित्वात् डोप् ।)
मद्यम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ माधुर्यम् । यथा,
“तानि स्पर्शसुखानि ते च तरलाः स्निग्धा
दृष्टोर्विभ्रमा-
स्तद्वक्त्राभुजसौरभं स च सुधास्यन्दौ गिरां
वक्रिमा ।

सा विम्बाधरमाधुरीति विषयासङ्गेषुपि चेन्ना-
नसं
तस्यां लम्बसमाधि हन्त विरहस्थाधिः कथं
वर्द्धते ॥”
इति गीतगोविन्दे ३ सर्गः ॥

माध्यस्थं

माधुर्यं, स्त्री, (मधुरस्य भावः । मधुर + “वर्ण-
दृष्टाभ्यः ष्यञ् च ।” ५ । १ । २३ । इति ष्यञ् ।)
मधुरस्य भावः । मधुरत्वम् । इति हेमचन्द्रः ।
३ । १७३ । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने एका-
दशाध्याये ।

“माधुर्यं भजतेऽत्यर्थं तीक्ष्णभावं विसृजति ॥”
लावण्यम् । यथा,—
“रूपं किमप्यनिर्वाच्यं तनोर्माधुर्यमुच्यते ।”

इत्युल्लङ्घनीलमणिः ॥
पाञ्चालीरीतिविशेषकायगुणः । यथा,—
“मधुरां सुकुमाराञ्च पाञ्चालीं कवयो विदुः ।”
इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥ तस्य लक्षणं
यथा, साहित्यदर्पणे ८ परिच्छेदे ।

“चित्तद्रवीभावमयो ज्ञादो माधुर्यमुच्यते ।
सम्भोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं क्रमात् ॥
मृद्धिं वर्गान्त्यवर्णेन युक्ताष्ट ठ ड टान् विना ।
रणौ लघु च तद्वृत्तौ वर्णाः कारयतां गताः ॥
अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा मधुरा रचना तथा ।”
(नायिकानामयत्नजोऽलंकारविशेषः । यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १२६ ।

“सङ्गोमेवप्यनुज्ञेयो माधुर्यं परिकीर्तितम् ।”
सात्त्विकनायकगुणभेदः । यथा, तत्रैव । ३ । ६१ ।
“सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता ।”)

माध्यन्दिनं, त्रि, (मध्ये भवम् । मध्य + “अन्तः-
पूर्वपदात् ठञ् ।” ४ । ३ । ६० । इत्यत्रकाशिका
सूत्रवृत्तौ “मध्योमध्यं दिनण् चास्मात् ।”
इति दिनण् ।) मध्यमम् । इति हेमचन्द्रः ।
६ । ६६ ॥ (मध्यन्दिनसम्बन्धि । यथा, ऋग्वेदे ।
३ । २८ । ४ ।

“माध्यन्दिने सवने जातवेदः पुरोडाशमिह
कवे ! जुषस्व ।”

“माध्यन्दिने मध्यन्दिनसम्बन्धिनि” तथा “माध्य-
न्दिने मध्यं दिनस्येदमित्यर्थे उत्तुसादित्वादन-
जित्वादादिवृद्धिः जित्वादेवातुदात्तत्वम् ।” इति
च तद्भाष्ये सायनः ॥ मध्यन्दिनेन प्रोक्ताधीता
वा । इत्यण् डोप् । शुक्लयजुर्वेदस्य शाखाभेदः ।
यथा, आश्वलायनीयश्रौतसूत्रे । ५ । ५ । १६ ।
“पिबा सोममभियसुयत इति तिस्रोऽर्वाङेहि
सोमकामं त्वाहुस्तवायं सोमस्त्वमेह्यर्वाङिन्द्राय
सोमाः प्र दिवो विदाना आ पूर्यो अस्य कलशः
स्वाहेति माध्यन्दिन्यः ।”)

माध्यमं, त्रि, (मध्ये भवं । मध्य + “अन्तःपूर्वपदाद-
ठञ् ।” ४ । ३ । ६० । इत्यत्रकाशिकासूत्र-
वृत्तौ “मण्मीयौ च प्रत्ययौ वक्तव्यौ ।” इति
मण् ।) मध्ये भवम् । यथा,—

“मध्यमं माध्यमं मध्यमीयं माध्यन्दिनञ्च तत् ।”
इति हेमचन्द्रः । ६ । ६६ ॥

माध्यस्थं, स्त्री, (मध्यस्थ + ष्यञ् ।) मध्यस्थस्य
भावः । मध्यस्थकरणम् । यथा, कुमारसम्भवे ।
१ । ५२ ।

“अथात्तितारं नहि देवदेव-
मग्निः सुतां याह्वितुं शशाक ।

मान

अभ्यर्चनाभङ्गभयेन साधु-
माध्यामिहोपवसन्तेऽर्थे ॥”
माध्वकं, क्ली, (माध्वीक । एषोदरादित्वादीका-
रस्याकारः ।) माध्वीकम् । इत्यमरटीकायां
भानुदीक्षितः ॥
माध्वी, क्ली, (मधुनो विकारः । मधु + अण् ।
डौप् । “ऋत्वावास्वास्वमाध्वीति ।” ६ ।
४ । १७५ । अणि स्त्रियां यथादेशो निपा-
त्यते ।) मद्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मध्वादि-
कता सुरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
मनौ । ११ । ६५ ।
“गौडी पेयी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा
सुरा ।”
मधु मधुररसोऽस्त्वस्य कण्टकावच्छेदे अण् ।)
मधुरकण्टकमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
(मधुमति, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ७१ । २ ।
“दिवानस्तं माध्वी चासीथा नः ॥”
हे माध्वी ! मधुमन्तौ ॥ इति तद्वाक्ये खायनः ॥
नदीविशेषः । यथा, मातुस्ये । १२० । ७१ ।
“तेभ्यः शान्ता च माध्वी च द्वे नद्यौ सम्यक्-
धाताम् ।”)
माध्वीकं, क्ली, (माध्वी + स्वार्थे कन् ।) मधुक-
पुष्पकृतमद्यम् । तत्पर्थ्यायः । मध्वासवः २
साधवकः ३ मधु ४ । इत्यमरः । २ । १० । ४१ ॥
मधुमाध्वीकमित्येकं नामेति कचित् । पूर्व्वौ
हौ पुष्पमदे । (यथा, महाभारते । ३ ।
२७७ । ३६ ।
“कथं हि पीत्वा माध्वीकं पीत्वा च मधुमाध-
वीम् ।
लोभं सौवीरके कुर्व्यान्नारी काचिदिति स्मरे ॥”)
परौ द्वौ द्राक्षाविकारे । इति भरतः ॥ साध्वीक-
मिति वा पाठः । इति रमानाथः । साध्वीक-
स्थाने माध्वकमिति भानुदीक्षितः ॥ (मधु ।
यथा, नैषधे । १६ । ३३ ।
“धयतु नलिने माध्वीकं वा न वाऽभिनवागतः ।
कुसुमकरन्दौघैः कुक्षिभरिभ्रमरोत्करः ।
इह तु लिहति राक्षसीर्धं रघाङ्गविहङ्गमा
मधु निजधूषकाम्भोजेऽधुनाऽधरनामकम् ॥”
“साध्वीकं सकरन्दम् । इति तट्टीकायां नारा-
यणः ॥) तत्पर्थ्यायो यथा,—
“मधुमाध्वीकमाध्वीकौद्रसारध्वमीरितम् ।
अजिकानरटीसङ्गवातपुष्परसोद्भवम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
माध्वीकफलः, पुं, (माध्वीकं मधुसत् फलस्य ।)
मधुमालिकेरिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
माध्वीसधुरा, क्ली, (माध्वीसदृश एव मधुरेति ।)
मधुरखञ्जिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
मान, कि अर्थः । इति काशिकशास्त्रम् ॥ (पुं-
पक्षे भा०-पर०-सक०-सिद्धे ।) कि मानयति
मानम् । इति दुर्गादासः ॥
मान, ख विचारः । अर्थः । इति शांखायनश्रुतिः ॥
(शां०-भा०-पर०-सक०-सिद्धे ।) ३ । ३ । ३ । ३ ।

मानं

शास्त्रं धीरः । अर्चायां तिवादयो न स्युरिति
रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥
मानं, क्ली, (मीयतेऽनेनेति । मा + करणे लुट् ।)
परिमाणम् । तत्पर्थ्यायः । यौतवम् २ इव-
यम् ३ पाथम् ४ पौतवम् ५ । तत्तु तुलाङ्गुलि-
प्रस्थेस्त्रिविधं भवति । तत्र तुलाग्रहणेनोन्मा-
नादुपलक्ष्यते । अङ्गुल्या हस्तादि । प्रस्थेन
द्रोणादि । इत्यमरभरतौ । २ । ६ । ५ ॥ प्रमाणम् ।
इति मेदिनी । ने, १५ ॥ यत्र ताको विरमति
तत् । तदेव गृह्यसूच्यते । तच्चतुर्विधम् । समं
विषमं अतीतं अनागतम् । इति सङ्गीत-
शास्त्रम् ॥*॥
अथ मानपरिभाषा ।
“न मानेन विना युक्तिर्न्याणां जायते कचित् ।
अतः प्रयोगकार्थार्थं मानमचोच्यते मया ॥
चरकस्य मतं वैदिरादैर्यस्मान्तं ततः ।
विहाय सर्वमानानि मागधं मानमुच्यते ॥
चसरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।
चसरेणुस्तु पर्थ्यायनाम्ना ध्वंसीति गद्यते ॥
जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्ध्वंसी विलोक्यते ।
षड्ध्वंसीभिर्मरीचिः स्यात्ताभिः षड्भिश्च
राजिका ।
तिष्ठभी राजिकाभिश्च सर्षपः प्रोच्यते बुधैः ।
यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥
षड्भिस्तु रत्तिकाभिः स्यान्माषको हेम-
धानकौ ।
माषैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्वरणः स निगद्यते ॥
टङ्कः स एव कथितस्तद्वयं कोलमुच्यते ।
चुद्रभो वटकश्चैव द्रङ्गणः स निगद्यते ॥
कोलद्वयस्तु कर्षः स्यात् स प्रोक्तः पाणि-
मानिकः ।
अक्षः पितुः पाणितलं किञ्चित् पाणिञ्च तिन्द-
कम् ॥
विडालपदकश्चैव तथा षोडशिका मताः ।
करमध्यो हंसपदं सुवर्णं कवलमहम् ॥
उडुम्बरश्च पर्थ्यायैः कर्ष एव निगद्यते ।
स्यात् कर्षाभ्यामहंपलं शुक्तिरष्टमिका तथा ।
शुक्तिभ्याश्च पलं त्रयं सुष्टिरान्नं चतुर्थिका ।
प्रकुक्षः षोडशी विल्वं पलमेमात्रं कीर्त्तयते ॥
पलाभ्यां प्रवृत्तिर्ज्ञेया प्रवृत्तश्च निगद्यते ।
प्रवृत्तिभ्यामङ्गलिः स्यात् कुडवोऽर्द्धसरावकः ॥
अष्टमानश्च स ज्ञेयः कुडवाभ्याश्च मानिका ।
सरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमन्नं विचक्षणैः ॥
शरावाभ्यां भवेत् प्रस्थश्चतुःप्रस्थस्तथाऽऽकः ।
भाजनं कांक्षपात्रश्च चतुःषष्टिपलश्च सः ॥
चतुर्भिराऽकैर्द्रोणः कलशो नल्लणोर्मणः ।
उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्थ्यायसंज्ञितः ॥
द्रोणाभ्यां सूर्यकुम्भौ च चतुःषष्टिशरावकः ।
सूर्याभ्याश्च भवेद्द्रोणी वाह्यो गोणी च सा
सूता ॥
श्रीगीतचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
अतुःसहस्रपलिका प्रसवत्यधिका च सा ॥

मानः

पलानां द्विसहस्रश्च भार एकः प्रकीर्त्तितः ।
तुलापलप्रतं ज्ञेया सर्वज्ञैर्वैद्य निश्चयः ॥
माषटङ्काश्च विल्वानि कुडवः प्रस्थमाऽऽकम् ।
राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥*॥
मागधपरिभाषायां षड्भक्तिको माषश्चतुर्विंशति-
रत्तिकश्चकः प्रसवतिरत्तिकः कर्षः । अयं चरक-
सम्मतः ॥ सुश्रुतमते । पञ्चरत्तिको माषो
विंशतिरत्तिकश्चकश्चोऽष्टीतिरत्तिकः कर्षः । अथ-
मेव कलिङ्गपरिभाषायामपि । यतस्तत्राष्ट-
रत्तिको माषो द्वात्रिंशद्विंशतिकश्चकः । सार्द्ध-
टङ्कद्वयमितः कर्षः ।
“गुञ्जादिमानमारभ्य यावत् स्यात् कुडवस्थितिः ।
द्रवार्द्रशुष्कद्रवाणां तावन्मानं समं मतम् ॥
प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं नृवार्द्रयोः ।
मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न कचित् स्तुतम् ॥
मृद्वृक्षवेगुलोहादेर्भाण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ।
विस्तीर्यश्च तथोच्चश्च तन्मानं कुडवं वदेत् ॥”
इति मागधमानम् ॥*॥
अथ कालिङ्गमानम् ।
“यतो मन्दाग्रयो ह्रस्वा हीनसत्त्वा नराः
कलौ ।
अतस्तु मात्रा तद्व्योम्या प्रोच्यते मुहुरसम्भता ॥
यवो द्वादशभिर्गौरैः सर्षपैः प्रोच्यते बुधैः ।
यवद्वयेन गुञ्जा स्यात्त्रिगुणो वल उच्यते ।
माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत् कचित् ॥
चतुर्भिर्माषकैः शाणः स निष्कश्चक एव च ।
गयानो माषकैः षड्भिः कर्षः स्याद्वृक्षमा-
षिकः ॥
चतुःकर्षैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः ।
चतुःपलैश्च कुडवः प्रस्थाद्याः पूर्व्ववन्मताः ॥
स्थितिर्नास्त्वैव मात्रायाः कालमग्निं वथो
बलम् ।
प्रकृतिं दोषदेशौ च दृष्ट्वा मात्रां प्रकल्पयेत् ॥
नाल्पं हृन्दीधं व्याधिं यथाम्भोऽल्पं महा-
नलम् ।
अतिमात्रश्च दोषाय यथा शस्त्रे बहूदकम् ॥”
इति मानपरिभाषा । इति भावप्रकाशः ॥
मानः, पुं, (मन्यते बुद्ध्यानेन इति । मन + प्रच् ।)
चित्तसमुन्नतिः । इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥
चित्तस्य समुन्नतिरुन्नता मानः । साङ्गे घना-
दुत्कर्षणात्मनि चित्तोन्नतिर्मान इति । मत्स्यो
नास्तीति मननं मानः । इति तट्टीकायां भरतः ॥
(यथा, मनौ । ४ । १६३ ।
“द्वेषं दम्भश्च मानश्च क्रोधं तेऽक्ष्णश्च वर्जयेत् ॥”)
आत्मनि पूज्यताबुद्धिः । इति नीलकण्ठः ॥
अनुरक्तयोर्दम्पत्योर्भावविशेषः । यथा,—
“दम्पत्योर्भाव एकत्र सतीरय्यनुरक्तयोः ।
स्वामीष्टाक्षेष्वादिनिरोधो मान उच्यते ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
पूज्यत्वम् । यथा,—
“अधमाः कलमिच्छन्ति सन्धिभिच्छन्ति
मध्यमाः ।

मानकं

उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम् ॥
मानो हि मूलमर्थस्य माने स्थाने धनेन किम् ।
प्रभृष्टमानदर्पस्य किं धनेन किमायुषा ॥
अधमा धनमिच्छन्ति धनमानौ हि मध्यमाः ।
उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां
धनम् ॥”

इति गारुडं ११५ अध्यायः ॥

प्रियापराधस्तृप्तिका चेष्टा मानः । स च लघु-
मध्यमो गुरुश्चेति । अख्यापनेयो लघुः । कष्टा-
पनेयो मध्यमः । कष्टतमापनेयो गुरुः । असा-
ध्यस्तु रसाभासः । अपरस्त्रीदर्शनादिजन्मा
लघुः । गोत्रस्खलनादिजन्मा मध्यमः । अपर-
स्त्रीसम्भोगदर्शनादिजन्मा गुरुः । अन्यथासिद्ध-
कुतूहलाद्यपनेयो लघुः । अन्यथावादप्रपञ्चाद्य-
पनेयो मध्यमः । चरणपातभूषणदानाद्यपनेयो
गुरुः । अपरस्त्रीदर्शनादिजन्मा यथा,—

“स्वेदासुभिः कचन पिच्छिलमङ्गभूमौ
चामोदरि कचन कण्टकितवृक्षाक्षि ।
अन्यां विलोकयति भासयति प्रियेऽपि
मानः क धास्यति पदं तव तन्न विद्मः ॥”

गोत्रस्खलनादिजन्मा यथा,—

“यद्गोत्रस्खलनं तत्तु भूमौ यदि न मन्यते ।
रोमाणिथालसंस्पर्शं प्रपद्यं तन्वि । कारय ॥”
अपरस्त्रीसम्भोगदर्शनादिजन्मा यथा,—

“दधितस्य निरीक्ष्य भालदेशं
चरणालक्तकपिङ्गुरं सपत्न्याः ।
सुदृशो नयनस्य कोणभासः
श्रुतिसुक्ताः शिखरोपमा बभूवुः ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

ग्रहः । इति मेदिनी । ने, १५ ॥ (परिच्छेदेकं,
त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ८८ । ५ ।

“वृहन्तं मानं वरुण स्वधावः
सहस्रद्वारं जगमा गृहन्ते ॥”

“मान्यस्मिन् सर्वाणि भूतानि इति मानं सर्वस्य
भूतजातस्य परिच्छेदकमित्यर्थः ।” इति तद्वाक्ये
सायनः ॥ पुं, मन्त्रः । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
१८६ । ८ ।

“अवोचाम निवचनान्यस्मिन्मानस्य स्तुतः
सहसाने अग्नौ ॥”

“मीयत इति मानो मन्त्रः तस्य स्तुतुरग्निः
मन्त्रेणोत्पद्यमानत्वात् सप्तम्यर्थं प्रथमा ।” इति
तद्वाक्ये सायनः ॥ निर्माता । यथात्रैव ।
१० । १४४ । ५ ।

“यं ते प्रहेनस्वारमवृकं पदाभरदरुणं मान-
मन्त्रसः ।”

“मानं यागद्वारा निर्मातारम् ।” इति तद्वाक्ये
सायनः ॥

मानकं, स्त्री, पुं, (मानं वृहत्परिमाणस्य ।

“शेषाद्विभाषा ।” ५ । ४ । १५४ । इति
कप् ।) माणकम् । माणकश्च इति भाषा ।

“कक्षौ तु पिच्छला प्रोक्ता विस्तीर्णपर्यमानके ।”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मानव

“स्थलकन्दो ग्राम्यकन्दः स्थलपद्मस्तु मानकः ।”
इति रत्नमाला ॥

अस्य गुणाः ।

“मानकं खादु शीतश्च गुरु शीथहरं कटु ।”
इति राजवल्गुभः ॥

अपि च ।

“मानकः स्यान्महापत्रः कथ्यते तद्गुणा अथ ।
मानकः शीथहृच्छीतः पित्तरक्तहरो लघुः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(विषयोऽस्य यथा,—

“पुराणं मानकं पिष्ट्वा द्विगुणीकृततखलम् ।
साधितं क्षीरतोयाभ्यामभ्यसेत् पायसन्तु तत् ॥
हन्तुं वातोदरं शोथं ग्रहणीं पाण्डुतामपि ।
सिद्धो भिषग्भिराख्यातः प्रयोगोऽर्थं निरत्ययः ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रह उदराधिकारे ॥)

मानयन्ति, पुं, (मानस्य ग्रन्थिरिव । बाधकत्वात् ।)

अपराधः । इति हारावली ॥ (मानस्य
ग्रन्थिः । अभिमानवर्द्धनम् । यथा, कन्दोमञ्ज-
र्याम् । ५ । ७ ।

“केशववंशजगीतिर्लोकमनोऽन्यगहारिणी जयति ।
गोपीमानग्रन्थिर्विमोचनी दिव्यगायनाश्चर्या ॥”

मानधानिका, स्त्री, कर्कटी । इति शब्दमाला ॥

माननीयं, त्रि, (मान्यते पूज्यत इति । मान +
अनीयर् ।) मान्यम् । यथा,—

“मानो मान्योऽसि वृक्षेषु माननीयः सुरा-
सुरैः ।
स्नापयामि महादेवीं मानं देहि गृहे मम ॥”
इति दुर्गातुसवपद्धतिः ॥

मानरत्ना, स्त्री, (मानार्थं समयपरिमाणज्ञापकं
रत्नमस्याम् ।) ताम्बी । ताम्बी । इति भाषा ।
यथा,—

“यामघोषोऽथ ताम्बी स्यान्मानरत्ना विका-
लिका ।”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मानवः, पुं, (मनोरपत्यम् मनोर्गोत्रापत्यं वा
पुमान् । मनु + अण् ।) मनोरपत्यम् । मनुष्यः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ७५ । १२—१३ ।

“मनोर्वंशो मानवानां ततोऽयं प्रथितोऽभवत् ।
ब्रह्मक्षत्रादयस्तस्मान्मनोर्जातास्तु मानवाः ॥”
बालः । इति शब्दरत्नावली ॥ (मनुना प्रोक्तम् ।
मनु + अण् ॥ उपपुराणविशेषः । यथा, देवी-
भागवते । १ । ३ । १३—१४ ।

“सनत्कुमारं प्रथमं नारसिंहं ततः परम् ।
नारदीयं शिवश्चैव दौर्वाससमनूत्तमम् ।
कापिलं मानवश्चैव तथा चौशनसं स्मृतम् ॥”

मानवर्जितः, त्रि, (मानेन वर्जितः ।) मान-
रहितः । यथा, महाभारते । ३ । ४६ ।
४८ ।

“तस्मात् त्वं नर्त्तनः पार्थ । स्त्रीमध्ये मान-
वर्जितः ॥”

नीचः । इति धरणिः ॥

मानसं

मानवी, स्त्री, (मानव + स्त्रीत्वात् ङीप् ।) मनुष्य-
स्त्रीजातिः । तत्पर्यायः । मातुष्यी २ मातुषीश्
नारी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
नैषधे । ६ । ४१ ।

“दिवौकसं कामयते न मानवी
नवीनमश्रावि तवाननादिदम् ॥”

शासनदेवताविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ११४५ ॥
स्वायम्भुवमनुकन्या । इति महाभारतम् ॥
(यथा, भागवते । ३ । २३ । ३ ।

“स वै देवर्षिर्वर्ष्यस्तां मानवीं समनुव्रताम् ॥”
मानवौघः, पुं, (मानवानां औघः यस्मिन् ।) तारा-
विद्यायाः पीठस्य उत्तरे वायव्यादीशपर्यन्तं
पूज्यगुरुपङ्क्तिविशेषः । यथा । तारावत्यम्भानु-
मत्यम्भजयास्त्रविद्याम्भमहोदयम्भसुखानन्दनाथ-
परानन्दनाथपारिजातानन्दनाथकुलेश्वरानन्द-
नाथविरूपाक्षानन्दनाथफेरयम्भाः पूजयेत् ।
एते मानवौघाः । तथा च तन्त्रे ।

“अथ तारागुरुन् वक्ष्ये दृष्टादृष्टफलप्रदान् ।
ऊर्ध्वकेशो योमकेशो नीलकण्ठो वृषध्वजः ॥
द्विधौघाः सिद्धिदा वत्स ! सिद्धौघान् शृणु
यत्नतः ।

वशिष्ठः कूर्मनाथश्च मीननाथो महेश्वरः ॥
हरिनाथो मानवौघान् शृणु वक्ष्यामि तद्-
गुरुन् ।

तारावती भानुमती जयाविद्या महोदरी ॥
सुखानन्दः परानन्दः पारिजातः कुलेश्वरः ।
विरूपाक्षः फेरवी च कथितं तारिणीकुलम् ॥
आनन्दनाथशब्दान्ता गुरुवः सर्वसिद्धिदाः ।
स्त्रियोऽपि गुरुरूपाश्च अम्बान्ताः परिकी-
र्त्तिताः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

मानयं, स्त्री, (मानवानां समूहः इति । “ब्राह्मण-
माणववाङ्वादयन् ॥” ४ । २ । ४२ । इति यन् ।)
मानवसमूहः । माणवानां समूहो माणयं
विकारसंघेति णाङ् । माणवो बालः । मूढ्व्य-
मध्यः दन्त्यमध्य इत्येके । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(मनोर्गोत्रापत्यं । “मनु + गोत्रादिभ्यो
यञ् ॥” ४ । १ । १०५ । इत्यनेन यञ् । मनु-
वंशीये, त्रि ॥)

मानसं, स्त्री, (मन एव । मनस् “प्रज्ञादिभ्यश्च ।”
५ । ४ । ३८ । इति स्वार्थे अण् ।) मनः । इत्य-
मरः । ११४।३१ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १५ । ६१ ।
“यज्ञदानतपांसीह परत्र च न भूतये ।

भवन्ति तस्य वस्तुार्त्तपरिचाये न मानसम् ॥”
तस्य गुणा यथा,—

“परापरत्वं संख्यायाः पञ्च वेगश्च मानसे ।”
इति भाषापरिच्छेदः ॥

(मनसि भवो जातो वा । मनस् + अण् ।)
मनोभवे, त्रि । यथा, सङ्कल्पः कर्ममाणसम् ॥
इत्यमरः । १ । ५ । २ ॥

“विषयेष्वतिसंरागो मागसो मल उच्यते ।”

इत्येकादशीतन्त्रम् ॥

मानस

“अनूदानङ्गपीडिव ममेयं मानसी यथा ॥”

इति प्राञ्चः ॥

मानसतापो यथा,—

“कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादजः ।

श्रीकास्तथावमानेभ्यः मात्सर्यादिभयन्तथा ॥

मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ ! तापो भवति नैकधा ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ५ अध्यायः ॥

त्रिविधमानसकर्म । यथा,—

“परद्वेषेभिमिथ्या मनसानिष्टचिन्तनम् ।

वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मानसरोगा यथा,—

कामक्रोधलोभमोहभयाभिमानदेवपैशुन्य-

विषादेभ्यस्तथा मात्सर्यप्रभृतयः । अथवा ।

उन्मादापस्मारमूर्च्छाभ्रमतमः संन्यासप्रभृतयः ।

इति भावप्रकाशः ॥*॥ (मनसा सङ्कल्पेन कृत-

मित्यम् ।) सरोवरविशेषः । इति मेदिनी ।

से, ३१ ॥ स च कैलासे ब्रह्मणा निर्मितः ।

यथा,—

“कैलासश्चापि दुष्कम्पो दानवेन्द्रेण कम्पितः ।

यश्चराक्षसगन्धर्वैर्नित्यं सेवितकन्दरः ॥

श्रीमान्नोहरेष्वेव नित्यं पुष्पितपादपः ।

हेमपुष्करसंघट्टं तेन वैखानसं सरः ॥

कम्पितं मानसश्चैव राजहंसनिवेवितम् ॥”

इति महाभारते हरिवंशे नारसिंहे २२८ अः ॥

अपि च ।

“कैलासपर्वते राम ! मनसा निर्मितं परम् ।

ब्रह्मणा नरशार्दूल ! तेनेदं मानसं सरः ॥

तस्मात् सुखाव सरसः साधोधासुपगूहते ।

सरः प्रवृत्ता सरयूः पुण्या ब्रह्मसरश्चुता ॥”

इति रामायणे आदिकाण्डे २४ सर्गः ॥*॥

(पुं, नागविशेषः । यथा, महाभारते । १।५।१६ ।

“अमाहृतः कामठकः सुषेणो मानसो ययः ।”

प्राज्जलीदीपस्य वर्षविशेषः । यथा, मातृस्ये ।

५३ । २३ ।

“श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ।

वैदुतो मानसश्चैव केतुमान् सप्तमस्तथा ॥”

पुष्करद्वीपस्थपर्वतविशेषः । यथा, मातृस्ये ।

“द्वीपार्हस्य परिचिप्तः पश्चिमे मानसो गिरिः ।”

मानसजपः, पुं, (मानसेन कृतो जपः ।) धिया

वर्णश्रेणुच्चारणम् । यथा,

“धिया यदक्षरश्रेणीं वर्णस्वरपदात्मिकाम् ।

उच्चरेदर्धसुहिष्य मानसः स जपः स्मृतः ॥

तज्जपे नियमो नास्त्येव । तथा च ।

“अशुचिर्वा शुचिर्वापि गच्छंस्तिष्ठन् स्वप-

न्नपि ।

मन्त्रैकशरणो विद्वान् मनसैव समभ्यसेत् ॥

न दीपो मानसे जाप्ये सर्वदेशेऽपि सर्वदा ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

मानसतीर्थं, स्त्री, (मानसं तीर्थमिव । रागाद-

भावात् तथात्वम् ।) रागादिरहितं मनः ।

यथा,

मानस

स्तुत उवाच ।

“तीर्थानि कथितान्येवं भौमानि सुनिसत्तम ! ।

मानसानीह तीर्थानि फलदानि विशेषतः ॥

मनो निर्मलतीर्थं हि रागादिभिरनाविलम् ॥”

इति नारसिंहपुराणे ४६ अध्यायः ॥

मानसपूजा, स्त्री, (मानसकृता पूजा । शाक-

पार्थिववत् समासः ।) मनोरचितद्रव्यकरणक-

संपर्था । यथा, हृत्पद्ममध्ये देवीं विभाय

कुण्डलीपात्रसंस्थेन सहसाराभ्युतेन पादौ देव्या-

स्वरणे दद्यात् । ततो मनश्चार्थं दत्त्वा सहस-

दलपद्मभङ्गारललितपरमानन्दतज्जलेन आचम-

नीयं सुखे । पञ्चविंशति तत्त्वेन गन्धश्च ।

अहिंसां विज्ञानं क्षमां दयां अलोभं अमोहं

अमात्सर्यं अमायां अनहङ्कारं अरागं अद्वेषं

इन्द्रियाणि ह्यादश एतानि पुष्पाणि च प्रदाप-

येत् । ततस्तेजोरूपं दीपं वायुरूपं धूपं दद्यात्

अम्बरं चामरं दर्पणं सूत्र्यं चन्द्रं कुचं पद्मान्

मेखलां आनन्दं हारमुत्तमं अनाहतध्वनिमयीं

घण्टां निवेदयेत् । ततः सुधारसामुधिं मांस-

पर्वतं ब्रह्माण्डपूरितं पायसञ्च दत्त्वा ।

“मनो नर्तनसत्तालेः शृङ्गारादिरसोद्भवेः ।

तृत्यैर्गौतैश्च वादोश्च तीषयेत् परमेश्वरीम् ॥”

एवं संपूज्य अभिदेन जपः कार्यः । इति तन्त्र-

सारे त्रिपुराप्रकरणम् ॥*॥ मानसैर्गुरुपूजा

यथा, नीलतन्त्रे ।

“ततो मानसगन्धादौः पूजयेत् स्वस्वमुद्रया ।

कनिष्ठा पृथिवीतत्त्वं तद्द्वयोर्गान्धयोजनम् ॥

अङ्गुष्ठो गगनं तत्त्वं तेनेव पुष्पयोजनम् ।

तज्जनी वायुतत्त्वं स्याद्द्वयं तेनेव योजयेत् ॥

अनामा जलतत्त्वं स्यात्तेनेव योजयेच्च कम् ।

ततस्तु वाग्भवं जप्यादष्टोत्तरशतं सुधीः ॥

जपं समर्थं भक्त्या च प्रथमेदृश्वद्वि ॥”

अपि च ।

“मिथुनं चिन्तयित्वा तु मानसैरुपचारकैः ।

भौतिकैः पूजयेद्बिद्वान् सुद्रामन्त्रसमन्वितैः ॥

भूम्याकाशमरुदङ्गिवारिमन्त्रैः सविन्दुकैः ।

कनिष्ठाङ्गुलितर्ज्ज्वन्यौ मध्यमानाभिके तथा ॥

अङ्गुष्ठेन समायोगान्मुद्राः पञ्च प्रकीर्त्तिताः ।

पृथिव्यात्मकगन्धः स्यादाकाशात्मकपुष्पकम् ॥

धूपो वायुतामकः प्रोक्तो दीपो वज्रात्मकः परः ।

रसात्मकश्च नैवेद्यं पूजा पञ्चोपचारिका ॥

ततस्तु वाग्भवं जप्यादष्टोत्तरशतं सुधीः ॥”

इत्यनन्दानकल्पः ॥

अन्यच्च ।

“मानसैरुपचारैश्च संपूज्य कल्पयेन्मुद्रा ।

गन्धं भूम्यात्मकं दद्याद्वायुपुष्पं ततः परम् ॥

धूपं वायुतामकं देयं तेजसा दीपमेव च ।

नैवेद्यमन्त्रं दद्यात् पानीयं वरुणात्मकम् ॥

अम्बरं सुकुलं दद्याच्चाामरं कुचमेव च ।

तत्तन्मुद्राविधानेन संपूज्यात्मगुरुं जपेत् ॥

यथाशक्ति जपं कृत्वा समाप्य कवचं पठेत् ॥”

इति कङ्कालमालिनीतन्त्रम् ॥

मानिनी

पूजाक्रमस्तु । निजगुरुं ध्यात्वा सुकानन्दनाथा-

सुकशक्ताम्नाश्रीपादुकां पूजयामीति मानसै-

र्गन्धाच्चतकुसुमैरर्चयेत् । कनिष्ठाभ्यां तं पृथि-

व्यात्मकं गन्धं समर्पयामि नमः । अङ्गुष्ठाभ्यां हं

आकाशात्मकं पुष्पं समर्पयामि नमः । तर्ज्ज-

नीभ्यां यं वायुतामकं धूपं समर्पयामि नमः ।

मध्यमाभ्यां रं वज्रात्मकं दीपं समर्पयामि

नमः । अनामिकाभ्यां वं अम्बतामकं नैवेद्यं

समर्पयामि नमः । इति कुलभूलावतारकल्प-

सूत्रटीकायां तृतीयकाण्डम् ॥

मानसव्रतं, स्त्री, (मानसकृतं व्रतम् । शाकपार्थिव-

वत् समासः ।) अहिंसादि । यथा,—

“अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमकल्कता ।

एतानि मानसान्याहुर्ब्रतानि तु धराधरे ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

मानसालयः, पुं, (मानसे आलयो यस्य ।) हंसः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

मानसिकं, त्रि, (मानस + ठक् ।) मनोभवम् ।

मानसशब्दात् षष्ठीकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (पुं,

विष्णुः । यथा, महाभारते । २२ । ३६८ । ४ ।

“नमस्ते देवदेवेश ! निष्क्रिय !

निर्गुण ! मानसिक ! नामनामिक ! ।”)

मानसी, स्त्री, (मानस + स्त्रीत्वात् डीप् ।) विद्या-

देवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः । २।१५ ॥ मनो-

भवा च ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ७ । १ ।

“ततोऽभिधाय तत्तस्य जज्ञिरे मानसीः प्रजाः ॥”)

मानसजं, स्त्री, (मानस्य गात्रप्रमाणस्य तत्

मानार्थं वा सूत्रम् ।) स्वर्णादिनिर्मितकटि-

सूत्रम् । इति घनश्रयः । गोट् इति भाषा ॥

मानसौकाः, [स्] पुं, (मानसं सर ओको वासस्थानं

यस्य ।) हंसः । इत्यमरः । २ । ५ । २३ ।

(यथा, महाभारते । ८ । ४१ । १३ ।

“वयं हंसाश्चरामेमां पृथिवीं मानसौकसः ।”)

मानिका, स्त्री, (मानयति गर्ज्जकरोतीति । मन +

णिच् + खुल् टाप् अकारस्येत्वश्च ।) मद्यम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (माने प्रभवतीति । मान

+ ठक् ।) शरावः । इति वैद्यकपरिभाषा ।

शेर इति भाषा ॥

मानिनी, स्त्री, फलो वृक्षः । इति मेदिनी । ने,

१०६ ॥ (मानं अस्त्वस्याः । मान + इनिः । डीप् ।

मानवती च ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ६ । २ ।

“हरिरभिसरति वहति नृदुपवने ।

किमपरमधिकसुखं सखि ! भवने ॥

माधवे माकुरु मानिनि ! मानमये ॥”

अभिमानवती च । यथा, कुमारः । ५।५३ ।

“इयं महेन्द्रप्रभतीनधिप्रिय-

श्चतुर्दिगीशानवमत्य मानिनी ।

अरूपद्वार्थं मदनस्य नियहात्

पिनाकपाणिं पतिमाप्नुमिच्छति ॥”

“मानिनीन्द्राणीप्रभतीरतिप्रथ्य वर्त्तितयमित्यभि-

मानवती ।” इति तट्टीकायां मञ्जिनाथः ॥)

राज्यवर्द्धनस्य पत्नी । यथा, मार्कण्डेये । १०६।१० ।

मानोन्न

“विदूरथस्य तनया दक्षिणात्यस्य भूभृतः ।
तस्य पत्नी बभूवाथ मानिनी नाम मानिनी ॥”
मानो, [न] चि, (मानोऽस्यास्तीति । मान + इति ।)
मानविशिष्टः । इति मेदिनी । ने, १०६ ॥
(यथा, मार्कण्डेये । १२३ । २२ ।
“ततस्ते भूभृतः सर्वे बहुशस्त्रेण मानिना ।
निराकृताः सुनिर्विघ्नाः प्रोचुरन्त्योन्मत्तकुलाः ॥”)
सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मानुषः, पुं, (मनोजातः । मनु + “मनोजाता-
वन् यतौ युक् च ।” ४ । १ । १६१ । इत्यञ्
युगागमश्च ।) मनुष्यः । इत्यमरः । २ । ६ । ११ ॥
(यथा, मनौ । ६ । २८४ ।
“चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्याप्रचरतां दमः ।
अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः ॥”
मनुष्यस्येदम् । अण् । मनुष्यसम्बन्धिनि, चि ।
यथा, महाभारते । १३ । ६ । २० ।
“अकृत्वा मानुषं कर्म यो देवमनुवर्षते ।
तथा आस्यति संप्राप्य पतिं क्लीबमिवाङ्गना ॥”)
मानुषिकं, चि, (मनुष्यस्य भावः कर्म वा ।
मनुष्य + ठञ् ।) मनुष्यस्य कर्मादि । मनुष्य-
स्येदमितीदमर्थे णिकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
मानुषी, स्त्री, (मानुषस्य स्त्री । मानुष + जातित्वात्
ङीष् ।) मनुष्यस्त्रीजातिः । यथा,—
मानुषी मानुषी नारी मानवी मानुषस्त्रियाम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
(मनुष्य + अण् + ङीष् ।) चिकित्साविशेषः ।
यथा,—
“आसुरी मानुषी देवी चिकित्सा सा त्रिधा
मता ।”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
मानुष्यं, स्त्री, (मनुष्यस्य भावः । मनुष्यस्येदमिति
वा । मनुष्य + अण् ।) मनुष्यस्य भावः । मनु-
ष्यत्वम् । (यथा, भागवते । ४ । २३ । २८ ।
“स वञ्चितो वतात्मधुक् कृच्छ्रेण महता सुवि-
लम्बापवर्ग्यं मानुष्यं विषयेषु विषज्जते ॥”)
मनुष्यशरीरम् । यथा,—
“मानुष्ये कदलीस्तम्भे निःसारे सारमार्गणम् ।
यः करोति स संसृष्टो जलबुद्बुदसन्निभे ॥”
इति शुद्धितत्त्वे याज्ञवल्क्यवचनम् ॥
(मनुष्यसम्बन्धिनि, चि । यथा, महाभारते ।
१ । १५३ । ११ ।
“गच्छ जानीहि केन्वेते शेरते वनमाश्रिताः ।
मानुष्यो बलवान् गन्धो प्राणं तर्पयतीव मे ॥”)
मानुष्यकं, स्त्री, (मनुष्याणां समूहः । मनुष्य +
“गोत्रोच्चोद्भूतभेति ।” ४ । २ । ३६ । इति युञ् ।)
मनुष्यसमूहः । इत्यमरः । ३ । २ । ४३ । (मनुष्येदं
मानुष + यत् । स्वार्थे कन् । (मनुष्यसम्बन्धिनि,
चि । यथा, महाभारते । ५ । ७७ । ८ ।
“सुमन्त्रितं सुनीतञ्च न्यायतश्चोपपादितम् ।
कृतं मानुष्यकं कर्म देवेनापि विरुध्यते ॥”)
मानोन्नकं, स्त्री, (मनोज्ञस्य भावः कर्म वेति ।
“इन्द्रमनोज्ञादिव्यञ्ज ।” ५ । १ । १३३ । इति

मान्यः

युञ् ।) मनोज्ञता । मनोज्ञस्य भाव इत्यर्थे
कण् प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
मान्यं, स्त्री, (मन्दस्य भावः कर्म वा । मन्द +
“प्रत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।” ५ । १ । १२८ । इति
यक् ।) रोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ मन्दता च ।
(यथा, कथासरित्सागरे । २४ । १३५ ।
“विश्वस्ते च ततस्तस्मिन् पुरोधसि चकार
सः ।
मान्यमल्पतराहारक्षणीकृततनुर्दृषा ॥”)
मान्याता, [ऋ] पुं, (मां धास्यतीति । घट् +
लृच् ।) युवनाम्बरानुपुत्रः । तत्पर्यायः ।
युवनाम्बरजः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६४ ।
तद्विवरणं यथा । ‘तस्मात् प्रसेनजित् ततो युव-
नाम्बोऽभवत् । तस्य च पुत्रस्यातिनिर्विघ्नान-
सुनीनामाश्रममण्डले निवसतः क्षपालुभिस्ते-
मूनिभिरपत्योत्पादनायेष्टिः कृता । तस्याच्चाह-
राजे निवृत्तायां मन्त्रपूतजलपूर्णकलसं वेदी-
मध्ये निवेश्य ते सुनयः सुषुप्तुः । सुषुप्ते च तेज-
तीव्रदृष्टपरीतः स भूपालस्तमाश्रममण्डलं
विवेश । सुषुप्तांश्च तावृषीन् नैवोत्थापयामास ॥
तच्च कलसजलमपरिमयेयमाह्लातां मन्त्रपूतं
पपौ । प्रबुद्धाश्च ऋषयः पप्रच्छुः । केनैतन्मन्त्र-
पूतं वारि पीतम् । अत्र हि पीते राज्ञोऽस्य
युवनाम्बरस्य पत्नी महाबलपराक्रमं पुत्रं जन-
यिष्यति । इत्याकर्ण्य स राजा अजानता मया
पीतमित्याह । गर्भश्च युवनाम्बोदरेऽभवत् ।
क्रमेण च वृद्धे । प्राप्तसमयश्च दक्षिणं कुचि-
मवनीपतेर्निभित्य निष्क्राम । न चासौ राजा
ममार । जातो नामैष कं धास्यतीति ते सुनयः
प्रोचुः । अथागम्य देवराड्भवीत् । मामयं
धास्यति । ततोऽसौ मान्याता नामतोऽभवत् ।
वक्त्रे चास्य प्रदेशिनी देवेन्द्रेण न्यस्ता तां पपौ ।
ताश्चाहृतस्माविणीमासादाद्वैवेकेन यवद्वत ।
स तु मान्याता चक्रवर्ती सप्तद्वीपां महतीं
बुभुजे । भवति चात्र श्लोकः ।
“यावत् स्थं उदेतिस्म यावच्च प्रतितिष्ठति ।
सर्वं तदयौवनाश्रयस्य मान्यातुः क्षेत्रस्यते ॥”
मान्याता शशविन्दुदुहितरं विन्दुमतीसुपयेमे ।
पुरुकुतसममरीषं सुषुकुन्दश्च तस्यां पुत्रत्रय-
सुत्पादयामास । पश्चाद्विन्दुदुहितरस्तस्यामेव
तस्य वृषतेज्जम्बूवुः ।” इति विष्णुपुराणे ४ अंशे
२ अध्यायः ॥
मान्यः, चि, (मान्यत इति । मान + कर्मणि
ण्यत् ।) अर्धः । तत्पर्यायः । पूज्यः २
प्रतीक्ष्यः ३ भगवान् ४ भट्टारकः ५ । इति
जटाधरः ॥ (यथा च मनौ । २ । १३६ ।
“तेषान्नु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ ।”
प्रार्थनीयः । यथा, रामायणे । २ । ८ । १८ ।
“यथा वै भरतो मान्यस्तथा भूयोऽपि राघवः ।
कौशल्यातोऽतिरिक्तश्च मम सुश्रूषते बहु ॥”
“मान्यः प्रार्थनीयः श्रेयस्करः । तथा तद्वत् ।”
इति तट्टीकायां रामायणे ॥)

माया

मान्यस्थानं, स्त्री, (मान्यस्य स्थानं ।) पूज्यत्व-
कारणम् । यथा,—
“वित्तं वन्युर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।
एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्व्यदुत्तरम् ॥
पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च ।
यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूचोऽपि दशमीं
गतः ॥”
इति मानवे २ अध्यायः । कौर्म ११ अध्याये-
ऽप्येवम् ॥
मान्या, स्त्री, (मान्य + स्त्रियां टाप् ।) मरुत्पालाः
यथा,—
“अनिर्माया तु मान्या च मरुत्पाला च
मोहना ॥”
इति शब्दमाला ॥
पूज्या च ॥
मापत्यः, पुं, (मा विद्यतेऽपत्यमस्य ।) कामः ।
इति हलायुधः ॥
मापनः, पुं, (मापयति खर्णादिकमनेनेति । मा +
णिच् + करणे लृट् ।) तूलः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ परिमाणे, स्त्री ॥ (स्त्रियामप्यञ्च ।
यथा, महाभारते । १ । ५१ । १५ ।
“यस्मिन् देशे च काले च मापनेयं प्रवर्त्तता ॥”)
मामकं, चि, (ममेदम् । अस्मद् + “तवकममका-
वेकवचने ।” ४ । ३ । ३ । इति अण् ममका-
देशश्च ।) मदीयम् । इति मेदिनी । के, १३८ ॥
(यथा, महाभारते । १ । १०५ । १२ ।
“ततो मामाह स सुनिर्गर्भसुतृद्वज मामकम् ॥”)
ममतायुक्तः । इति शब्दमाला ॥ यथा च
महाभारते । ४ । ५० । १७ ।
“अत्र या मामिका बुद्धिः श्रूयतां यदि रोचते ॥”)
मामकः, पुं, (माम + स्वार्थे कन् ।) मातुलः ।
इति मेदिनी ॥ के, १३८ ॥ ममार्थं वा ममेदमिति
बुद्धिर्यस्य । कप् । कपणः । इति शब्दमाला ॥
मामकीनं, चि, (ममेदम् । अस्मद् + “तवकमम-
कावेकवचने ।” ४ । ३ । ३ । इति खण् । ममका-
देशश्च ।) मदीयम् । ममेदमित्यर्थे णीने क्तलुकि
अस्मद् एकत्वान्मदादेशे अस्य च ममकादेशे
वृद्धौ मामकीनम् । इति दुर्गादासः ॥ (यथा
कथासरित्सागरे । ३२ । १४५ ।
“एतच्च मे कियत् किं हि न बुद्ध्या साधयाम
हम्
प्रज्ञानं मामकीनं च श्रूयतां वर्णयामि ते ॥”)
मायः, पुं, (माया अस्यास्तीति । माया + आ-
आदित्वादच् ।) पीताम्बरः । (यथा, महा-
भारते । १३ । २४ । ३११ ।
“नमो विश्वाय मायाय चिन्त्याचिन्त्याय वै
नमः ॥”)
(मयस्यापत्यं पुमान् । मय + अण् ।) असुरः ।
इति मेदिनी ॥ ये, ४६ ॥
माया, स्त्री, (मीयते अपरोक्षवत् प्रदर्शयतेऽनया
इति । मा + “माच्छाससिद्धयो यः ।” उणा०
४ । १०६ । इति यः टाप् ।) इन्द्रजालादिः ।

माया

तत्प्रायः । शम्भरी २ । इत्यमरः । २ । १० ।
११ । इन्द्रजालिः ३ कुहकम् ४ कुहतिः ५
शम्भरीः ६ । इति जटाधरः । शम्भरी ७ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ माति विश्वमस्यां मनी-
षादिः । शम्भरस्य दैत्यस्य इयं शम्भरी तेन
प्राङ्निर्मितत्वात् । इति भरतः ॥ * ॥ बुद्धिः ।
इति मेदिनी । ये, ४६ । (मीमिते जानाति
संख्यायनयेति । मा + यः टाप् ।) कृपा ।
दम्भः । इति नानार्थे हेमचन्द्रः ॥ शठता ।
यथा,—

“माया तु शठता शठां कुहतिर्निकृतिश्च सा ॥”

(प्रज्ञा । यथा, ऋग्वेदे । २ । १७ । ५ ।

“अधारयत् पृथिवीं विश्वधायस मस्तभान्
मायया द्यामवस्रसः ।”

“मायया प्रज्ञया ।” इति तज्ज्ञास्ये सायनः ॥)

राज्ञां क्षुद्रोपायविशेषः । यथा,—

“मायोपेक्षेन्द्रजालानि क्षुद्रोपाया इमे त्रयः ॥”

लक्ष्मीः । इति च हेमचन्द्रः ॥ बुद्धमाता ।

इत्यमरकोषे मायादेवीसुतशब्ददर्शनात् ।

दुर्गा । यथा,—

“दुर्गे शिवेभ्ये माये नारायणि सनातनि ।

जये मे मङ्गलं देहि नमस्ते सर्वमङ्गले ॥

राजन् ! श्रीवचनो मास्व यास्व प्रापणवाचकः ।

तां प्रापयति या सद्यः सा माया परिकीर्तिता ॥

मास्व मोहार्थवचनो यास्व प्रापणवाचनः ।

तं प्रापयति या नित्यं सा माया परिकीर्तिता ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २७ अध्यायः ॥

अपि च ।

“विचित्रकार्यकारणा अचिन्तितफलप्रदा ।

स्वप्नेन्द्रजालवल्लीके माया तेन प्रकीर्तिता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥

विसृष्टप्रतीतिसाधनं माया । इति नागोजी-
भट्टः ॥ अघटनघटनपटीयसी माया । इति
केचित् ॥ ईश्वरशक्तिः । तस्या नामान्तरं यथा ।
प्रकृतिः २ अविद्या ३ अज्ञानम् ४ प्रधानम् ५
शक्तिः ६ अजा ७ । खट्विकाले भगवान् आदौ
मायां प्रकाशयामास । सा द्रष्टृश्याशुस्त्वान्तरूपा
कार्यकारणरूपा च । सत्वरजस्तमोगुणमयी ।
तस्याः शक्तिद्वयं आवरणं विक्षेपश्च । तस्या
मायाया महत्तत्त्वं जातम् । तस्मादहङ्कारः ।
तस्मात् पञ्चभूतम् । तस्मात् ब्रह्माण्डम् । इति
श्रीभागवतमतम् ॥ (मायास्वरूपम् । यथा च
पञ्चदश्याम् । ६ । १२२—१४१ ।

“तत्त्वनिश्चयकामेन न्यायागमविचारिणाम् ।

एकैव प्रतिपत्तिः स्यात् साध्यत्र स्फुटमुच्यते ॥

मायानु प्रकृतिं विद्वान्मायिनन्तु महेश्वरम् ।

अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥

इति श्रुत्यनुसारेण न्यायो निर्णय ईश्वरे ।

तथासत्यविरोधः स्यात् स्यावरान्तेश्वादिनाम् ॥

माया चेयं तमोरूपा तापनीये तदीरणात् ।

अनुभूतिं तत्र मानं प्रतिजज्ञे श्रुतिः स्वयम् ॥

अङ्गं मोहात्मकं तच्चैत्यनुभावयति श्रुतिः ।

माया

आवालगोपं संवत्सादानन्तं तस्य सान्निधीत् ॥
अचिदात्मघटादीनां यत् स्वरूपं जडं हि तत् ।
यत्र कुण्डीभवेद् बुद्धिः स मोह इति लौकिकाः ॥
इत्थं लौकिकदृष्टेस्तत् सर्वैरेषां भूयते ।
युक्तिदृष्ट्या त्वनिर्वाच्यं नासदासीदिति श्रुतेः ॥
नासदासीद् विभातत्वान्नो सदासीच्च बाधनात् ।
विद्यादृष्ट्या श्रुतं तुच्छं तस्य नित्यनिवृत्तितः ॥
तुच्छानिर्वचनीया च वास्तवी चेत्तसौ त्रिधा ।
त्रिधा माया त्रिभिर्बोधैः श्रौतयौक्तिकलौकिकैः ॥
अस्य सत्त्वमसत्त्वश्च जगतो दर्शयत्यसौ ।
प्रसारणाच्च सङ्कोचान् यथा चित्रपटस्तथा ॥
अखतत्वा हि माया स्यादप्रतीतेर्विना चित्तिम् ।
खतत्वापि तथैव स्यादसङ्गस्यान्यथाकृतेः ॥
कूटस्थासङ्गमात्मानं जडत्वेन करोति सा ।
चिदाभासस्वरूपेण जीवेशावपि निर्ममे ॥
कूटस्थमनपाकृत्य करोति जगदादिकम् ।
दुर्घटेकविधायिन्यां मायार्था का चमत्कृतिः ॥
द्रवत्वमुदके वज्रावौष्ण्यं काठिन्यमग्निनि ।
मायाया दुर्घटत्वश्च खतः सिध्यति नान्यथा ॥
न वेत्ति मायिनं लोको यावत् तावच्चमत्कृतिम् ।
घत्ते मनसि पश्चात्तु मायेवेत्युपश्राम्यति ॥
प्रसरन्ति हि चोद्यानि जगदस्तुलवादिषु ।
न चोदनीयं मायार्थां तस्याश्चोदकैरूपतः ॥
चोदोऽपि यदि चोदं स्यात् तच्चोदो चोदते मया ।
परिहार्यं ततश्चोदं न पुनः प्रतिचोदताम् ॥
विस्मयेकशरीराया मायायाश्चोदकूपतः ।
अन्वेष्ट्यः परिहारोऽस्या बुद्धिमद्भिः प्रयत्नतः ॥
मायात्वमेव निश्चयमिति चेत् तर्हि निश्चिनु ।
लोकप्रसिद्धमायाया लक्षणं यत् तदीक्ष्यताम् ॥
न निरूपयितुं शक्या विस्मयं भासते च या ।
सामायेतीन्द्रजालादौ लोकाः सम्प्रतिपेदिरे ॥”

विष्णुमायास्वरूपं यथा,—

“यामेतां भाषसे देव ! मम मायेति नित्यशः ।
का माया कीदृशी विष्णो ! किं वा मायेति
चोच्यते ।

ज्ञातुमिच्छामि मायार्थं रहस्यं परमुत्तमम् ॥

ततस्तस्या वचः श्रुत्वा विष्णुर्मायाकरखकः ।

प्रहस्य मधुरं वाक्यं प्रत्युवाच वसुन्धराम् ॥

भूमे ! मा पृच्छ मायां मे यन्मां पृच्छसि सादरम् ।

उवाच क्लेशं किमर्थं त्वं प्राप्स्यसे मद्विलोकनात् ।

अद्यापि मां न जानन्ति रुद्रेन्द्राः सपितामहाः ॥

मम माया विशालास्ति ! किं पुनस्त्वं वसुन्धरे ! ॥

पर्जन्यो वधते यत्र तज्जलेन प्रपूर्यते ।

देशो निर्जलतां याति एषा माया मम प्रिये ! ॥

सोमोऽपि ह्रीयते पक्षे पक्षे वापि विवर्हते ।

अमायां स न दृश्यते मायेयं मम सुन्दरि ! ॥

हेमन्ते सलिलं कूपे उष्णं भवति तत्त्वतः ।

भवेच्च शीतलं ग्रीष्मे मायेयं मम तत्त्वतः ॥

पश्चिमां दिशमास्थाय यदस्त्वं याति भास्करः ।

उदेति पूर्वतः प्रातर्मथियं मम सुन्दरि ! ॥

शोणितचेव शुक्रश्च उभे प्राणिषु संस्थिते ।

गर्भे च जायते जन्तुर्मम मायेव चोत्तमा ॥

माया

जीवः प्रविश्य गर्भं तु सुखदुःखानि विन्दति ।
जातश्च विस्मरेत् सर्वमेवा माया ममोत्तमा ॥
आत्मकर्माश्रितो जीवो नष्टसंज्ञो गतसृष्टः ।
कर्मणा नीयतेऽन्यत्र मायेवा मम चोत्तमा ॥
शुक्रशोणितसंयोगाज्जायन्ते यदि जन्तवः ।
अङ्गुल्यश्चरणौ चैव भुजौ शीर्षं कटिस्तथा ॥
पृष्ठं तथोदरश्चैव दन्तौष्ठपुटनासिका ।
कर्णौ नेत्रकपोलौ च ललाटं जिह्वयो सदा ॥
एतया मायया युक्ता जायन्ते यदि जन्तवः ।
तस्यैव जीर्यते जन्तोर्भुक्तं पीतश्च वङ्गना ।
अयश्च स्रवते जन्तुरेषा माया ममोत्तमा ॥
शब्दः स्पर्शश्च रूपश्च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
अस्मात् प्रवर्तते जन्तुरेषा माया मम प्रिये ! ॥
सर्वभूतं निजाकारः स्थावरे जङ्गमे तथा ।
तत्त्वं न ज्ञायते तस्य मायेवा मम सुन्दरि ! ॥
आपो विद्यास्तथा भौमा आपो येषु प्रतिष्ठिताः ।
न च दृष्टिं प्रयान्त्यत्र मायेवा परमा मम ॥
दृष्टौ बहूदकाः सर्वं पल्लवानि सरांसि च ।
ग्रीष्मे सर्वाणि शुष्यन्ति एतन्मायाबलं मम ॥
हिमवच्छिखरान्मुक्ता नाम्ना मन्दाकिनी नदी ।
गाङ्गता सा भवेन्नङ्गा मायेवा मम कीर्तिता ॥
मेघा गच्छन्ति सलिलं लवणात् सलिलाण्यवात् ।
वर्षन्ति मधुरं लीके सर्वं मायाबलं मम ॥
रोगार्ता जन्तवः केचित् भक्षयन्ति महौषधम् ।
तस्य वीर्यं समाश्रित्य मायां तु विद्वजाम्यहम् ॥
औषधे दीयमाने तु जन्तुः पञ्चत्वमेति यत् ।
निर्वीर्यमौषधं कृत्वा कालो भूत्वा हराम्यहम् ॥
प्रथमं जायते गर्भः पश्चाज्जायत वै पुमान् ।
जायते मध्यमं रूपं ततोऽपि जरया पुनः ।
तत इन्द्रियनाशश्च एतन्मायाबलं मम ॥
एकबीजात् प्रकीर्णाङ्गे जायन्ते तानि भूरिशः ।
तत्रान्तं विद्वजामि मायार्थेन माधवि ! ॥
लोक एवं विजानाति गरुडो वहतेऽभ्युतम् ।
भूत्वा वेगेन गरुडो वहाम्यात्मानमात्मना ॥
या एता देवताः सर्वा यज्ञभागेन तोषिताः ।
मायामेतामहं कृत्वा तोषयामि दिवौकसः ॥
लोकाः सर्वे विजानन्ति देवा नित्यं मखाग्निनः ।
मायामेतामहं कृत्वा यक्ष्यामि त्रिदशान् सदा ॥
सर्वोऽपि यजते लोको यष्टारश्च दृष्टयतिम् ।
मायामाङ्गिरसो कृत्वा याजयामि दिवौकसः ॥
सर्वे लोका विजानन्ति वरुणः पाति सागरम् ।
मायानु वारुणो कृत्वा हं रक्षामि महोदधिम् ॥
सर्वे लोका विजानन्ति कुबेरोऽयं धनेश्वरः ।
कुबेरमायामादाय अहं रक्षामि तद्वनम् ॥
एवं लोका विजानन्ति वृचः शक्रेण रुदितः ।
शार्ङ्गो मायां समास्थाय मया वृजो निरुदितः ॥
एवं लोका विजानन्ति आदित्यश्च भुवो महान् ।
मेरुं मायामयं कृत्वा वहाम्यादित्यमेव च ॥
एवं चाभायते लोको जलं किन्नर्यतेऽखिलम् ।
बड़वासुखमास्थाय पिबामि तदहं जलम् ॥
वायुं मायामयं कृत्वा मेघेषु विद्वजाम्यहम् ।
यदिदं भाषते लोकः कुत्रैवं तिष्ठते जलम् ॥

माया

देवा अपि न जानन्ति अन्तं कुत्र तिष्ठति ।
मम मायानियोगेन तिष्ठते ह्यौघं वने ॥
लोको ह्येवं विजानाति राजा पालयते प्रजाः ।
राजमायामहं कृत्वा पालयामि वसुधैव कुटुम्बकम् ॥
ये तु वै द्वादशादित्या उदेत्यन्ति युगक्षये ।
प्रविश्य तानहं भूमे ! मायां लोके दृष्टवान्यहम् ॥
वर्षं पांशुना भूमिलोकेषु यतते सदा ।
मायां पांशुमयीं कृत्वा पूरयाम्यखिलं जगत् ॥
वर्षते यत्र संवत्तो धाराभिर्मण्डलाकृति ।
मायां सार्वभौमीं गृह्य पूरयाम्यखिलं जगत् ॥
यत् स्वपामि वरारोहे ! शेषस्योपरि वारिणि ।
अनन्तमायया चाहं धारयामि स्वपामि च ॥
वराहमायामादाय भूमे ! जानामि किम् वै ।
देवा यत्र निलीयन्ते सा माया मम कीर्तिता ॥
त्वच्चापि वैष्णवी मायां कृत्वा जानामि किम्
तत् ।
धारितासि च सुश्रोणि ! वारान् सप्तदशैव तु ॥
माया तु मम देवीयं कृत्वा ह्येकार्णवां महीम् ।
मम मायाबलं ह्येतद्वेन तिष्ठाम्यहं जले ॥
प्रजापतिं शतं रुद्रं दृष्ट्वा च हरामि च ।
तेऽपि मायां न जानन्ति मम मायाविमो-
हिताः ॥

अथ पितृगणाश्चैव य एते सूर्यवर्चसः ।
मायां पितृमयीं ह्येतां गृह्णामि हि च तत्त्वतः ॥
किन्तु मायेव सुश्रोणि ! अन्यच्च शृणु
सुन्दरि ! ॥”

इति वाराहे मायाचक्रम् ॥*

अथ मायास्तोत्रम् ।

श्रौतक उवाच ।

“शशिध्वजो महाराजः स्तुत्वा मायां गतः
कृतः ।

का वा मायास्तुतिः स्तुत ! वद तत्त्वविदांवर ! ।
या त्वत्कथा विष्णुकथा वक्तव्या सा विशुद्धये ॥”
स्तुत उवाच ।

“शृणुष्वं सुनयः सर्वे मार्कण्डेयाय पृच्छते ।
शुकः प्राह विशुद्धात्मा मायास्तवमनुत्तमम् ॥
तत् शृणुष्व प्रवक्ष्यामि यथाधीतं यथाश्रुतम् ।
सर्वकामप्रदं नृणां पापतापविनाशनम् ॥”
शुक उवाच ।

“भक्ताटनगरं त्वक्ता विष्णुभक्तः शशिध्वजः ।
आत्मसंसारमोक्षाय मायास्तवमलं जगौ ॥”
शशिध्वज उवाच ।

“ॐ ह्रींकारां सत्त्वसारां विशुद्धां
ब्रह्मादीनां मातरं वेदबोध्याम् ।
तन्वीं स्वाहां भूततन्मात्रकक्षां
बन्धे बन्धां देवगन्धर्वसिद्धेः ॥
लोकातीतां हेतुभीतां समीर्द्धां
भूतेर्भयां याससामासिकार्थैः ।
नानारूपैर्देवतैर्युग्मभुजै-
स्तामाधारां ब्रह्मरूपां नमामि ॥
यस्या भाषा त्रिजगद्भाति भूतै-
र्भावेतत्तद्भावे विधातुः ।

मायाक

विद्वद्गीतां कालकल्लोललोलां
नीलापाङ्गीं त्रिप्रसंसारदुर्गाम् ॥
पूर्णां प्राप्यां दैतलभ्यां शरण्या-
मादीं शेषे मध्यतो या विभाति ।
कालो देवं कर्म सोपाधयो ये
तस्यां तासां तां विशिष्टां नमामि ॥
भूमौ गन्धो रसतापसु प्रतिष्ठा
रूपं तेजस्यैव वायौ सृष्टलम् ।
खे शब्दो वै यद्विदा भाति नाना
तामाद्यां तां विश्वरूपां नमामि ॥
सावित्री त्वं ब्रह्मरूपा भवानी
भूतेशस्य श्रीपतेः श्रीस्वरूपा ।
शची शक्रस्यापि नाकेश्वरस्य
पत्नी श्रंष्टा भासि माये ! जगत्सु ॥
बाल्ये बाला युवती योवने त्वं
वाहक्ये या स्थविरा कालकल्पा ।
नानाकारैर्धौगयोगैश्च धर्म्मो
भक्त्या वै त्वं कामवद्या विभासि ॥
वरेण्या त्वं वरदा लोकसिद्धा
साध्वी धन्या लोकमान्या सुकन्या ।
चण्डी दुर्गा कालिका कालिकाख्या
नानादेशे रूपवैशेर्विभासि ॥
तव चरणसरोजं देवि ! देवादिवन्द्यं
यदि हृदयसरोजे भावयन्तीह भक्त्या ।
शुकस्तमतिशुद्धं हृत्सरोजे स्मरन्ति
श्रुतिगुणकुहरे वा संश्रुतं धर्मसम्पत् ॥
जनयति जगदादीं सर्वसिद्धिश्च तेषाम् ॥

मायास्तवमिदं पुराणं शुकदेवेन भाषितम् ।
मार्कण्डेयादयश्चापि सिद्धिं लेभे शशिध्वजः ॥
कोकासुखे तपस्तप्ता हरिं ध्यात्वा वना-
न्तरे ।

सुदर्शनेन निहतो वैकुण्ठशरणं ययौ ॥”
इति श्रीकल्किपुराणेऽनुभागवते भविष्ये माया-
स्तव जननिर्गोऽध्यायः ॥ (शक्तिः सामर्थ्यं वा ।
यथा, ऋग्वेदे । ४ । ३ । २१ ।

“दासानामिन्द्रो मायया ।”

“मायया स्वकीयया शक्त्या ।” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥)

मायाकारः, पुं, (मायां इन्द्रजालयापारं करो-
तीति । क+अण् ।) ऐन्द्रजालिकः । वाजी-
कर इति भाषा । तत्पण्यायः । प्रातिहारिकः
२ । इत्यमरः । २ । १० । ११ ॥ मायां स्थल-
जलादौ जलस्थलादिज्ञानं करोतीति माया-
कारः षण् । प्रतिहरणं प्रतिहारो व्याजः भावे
घञ् स प्रयोजनमस्य प्रातिहारिकः णिकः
णित्वे त्रिरिति वृद्धिः । प्रतिहारक इत्यपि
पाठः । तत्र प्रति प्रथमं सुष्ठु मनो नयने च
हरति ज्ञाते न किञ्चिदिति प्रतिहारकः ॥
शकान्तात् स्वार्थे षो प्रातिहारकश्च घञि प्रति-
हारश्च । इति तट्टीकायां भरतः ॥

मायाकृत्, पुं, (मायां स्थलजलादौ जलस्थलादि
ज्ञानं करोति कारयतीति । क+कृप् । तुगा-

मायामो

गमश्च । करोतिरन्तर्भावार्थः ।) माया-
कारः । यथा,—
“शाम्बरी साम्बरी माया मायाकृत् भिक्षुके
नटे ।”

इति शब्दरत्नावली ॥

मायाजीवी, [न] पुं, (मायया इन्द्रजालविद्यया
जीवति जीवनयात्रां सम्पादयति इति ।
जीव+णिनिः ।) प्रातिहारिकः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५८६ ॥

मायातिः, पुं, (मायया सह अतति । यद्वा, मा
अततीति । अत+“अन्यतिभ्यां च ।” उणा०
४ । १३० । इति इण् ।) नरबलिः । यथा,—
“मायातीनाश्च निर्णीतं श्रूयतां सुनिसत्तम ! ।
वक्ष्याम्यथर्ववेदोक्तं फलहानिर्यतिक्रमे ॥
पितृमातृविहीनश्च युवकं आधिवर्जितम् ।
विवाहितं दीक्षितश्च परदारविहीनकम् ॥
अनारिकं विशुद्धश्च सच्छूद्रं मूलकं वरम् ।
तद्वन्धुभ्यो धनं दत्त्वा क्रीतं मृत्यातिरेकतः ॥
ज्ञापयित्वा च तं धर्म्मो संपूज्य वस्त्रचन्दनैः ।
माल्यैर्धूपैश्च सिन्दूरैर्दधिगोरोचनादिभिः ॥
तच्च वर्षं भामयित्वा चरद्वारेण यत्नतः ।
वर्षान्ते च समुत्सृज्य दुर्गायै तं निवेदयेत् ॥
अष्टमीनवमीसप्तमी दद्यान्मायातिमेव च ।
इत्येवं कथितं सर्वं बलिदानप्रसङ्गतः ॥
बलिं दत्त्वा च स्तुत्वा च धृत्वा च कवचं बुधः ।
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ दद्याद्भिप्रायं दक्षिणाम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १६ अध्यायः ॥

मायादः, पुं, (मायया कृत्वेन धृत्वेत्यर्थः) अस्ति
भक्षयतीति । अद+अच् ।) कुम्भीरः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

मायादेवीसुतः, पुं, (मायादेयाः सुतः ।) बुद्धः ।
इत्यमरः । १ । १ । १५ ॥

मायाफलं, क्ली, फलविशेषः । मादफल इति
भाषा । तत्पण्यायः । मायिकफलम् । मायिकम् ३
द्विधाफलम् ४ मायि ५ । अस्य गुणाः । वात-
हरत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । शैथिल्यसङ्को-
चकनेशकार्यादादित्यर्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मायामोहः, पुं, (मायया मोहयति असुरानिति ।
सुह+णिच्+अच् । माया च मोहश्च तौ
यस्येति वा ।) विष्णुदेहनिर्गतासुरमोहक-
पुरुषविशेषः । यथा,—

श्रीपराशर उवाच ।

“इत्युक्तो भगवान्मेभ्यो मायामोहं शरीरतः ।
तमुत्पाद्य ददौ विष्णुः प्राह चेदं कुरोत्तमान् ॥”

श्रीभगवानुवाच ।

“मायामोहोऽयमखिलान् देवान्क्षान्

मोहयिष्यति ।

ततो बद्धा भविष्यन्ति वेदमार्गबहिष्कृताः ॥
स्थितौ स्थितस्य मे बद्धा यावन्तः परिपन्थिनः ।
ब्रह्मणो येऽधिकारस्य देवदेवादिनाः सुराः ॥
तद्गच्छन्त न भीः कार्या मायामोहोऽयमयतः ।
गच्छन्त्वप्येकाराय भवतां भविता सुराः ॥”

मायावी

श्रीपराशर उवाच ।
“इत्युक्त्वा प्रणिपत्यैव ययुर्देवा यथागतम् ।
मायामोहोऽपि तैः साह्यं ययौ यत्र महा-
सुराः ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १७ अध्यायः ॥
मायावती, स्त्री, (मायास्यास्तीति । माया +
मतुप् । मस्य वः । उगित्वाङ् डीप् ।) रतिः ।
कामपत्नी । इति जटाधरः ॥ तस्या नामकारणं
यथा,—

श्रीपराशर उवाच ।
“एतस्मिन्नन्तरे प्राप्तः सह कथ्येन नारदः ।
अन्तःपुरचरिणीं देवीं रुक्मिणीं प्राह हर्षयन् ॥
एव ते तनयः सुभ्रुः । हत्वा शम्बरमागतः ।
हृतो येनाभवद्वालो भवत्याः स्तिकागृहात् ॥
इयं मायावती भार्या तनयस्यास्य ते सती ।
शम्बरस्य न भार्येयं श्रूयतामत्र कारणम् ॥
मन्त्रेण तु गते नाशं तदुद्धवपरायणा ।
शम्बरं मोहयामास मायारूपेण रूपिणी ॥
यवायादुपभोगेषु रूपं मायामयं शुभम् ।
दर्शयामास देवस्य तस्यैव मदिरेश्वरा ॥”

इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २७ अध्यायः ॥
(विद्याधरैर्विशेषः । यथा, कथासरित्सागरे ।
१३ । ३५ ।

“अहं मायावती नाम राजन् ! विद्याधराङ्गना ।
इयन्तं कालमभवं प्रापदोषेण हस्तिनी ॥”
राजकन्याविशेषः । यथात्रैव । ११२ । ११२ ।
“अभूत्कलयसिंहाख्यो राजा राजगृहे पुरा ।
तस्य मायावतीत्यासीद्दूषेणाप्रतिमा सुता ॥”

मायावसिकः, त्रि, (मायया वसं आच्छादनं
करोतीति ठन् ।) परप्रतारकः । इति शब्द-
माला ॥ (मायारसिक इति वा पाठः ॥)

मायावान्, [तु] पुं, (माया अस्थस्य । माया +
“अस्मायामेधासजो विनिः ।” ५ । २ । १२१ ।
इति पक्षे मतुप् । मस्य वः ।) कंसराजः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ मायायुक्ते, कपटयुक्ते
च त्रि । (यथा, ऋग्वेदे । ४ । १६ । ६ ।

“कृतिभिस्तमिषण्यो दुःखदूतौ नि मायावान-
ब्रह्मा दस्युरर्त्त ।”

“मायावान् कपटवान् ।” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥)

मायावी, [तु] पुं, (प्रशस्ता मायाकापव्यमस्य-
स्येति । माया + “असुमायामेधासजो विनिः”
५ । २ । १२१ । इति विनिः ।) मायाकारः ।
तत्पर्यायः । व्यंसकः २ मायी ३ मायिकः ४
रेन्द्रजालिकः ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । २२ । ७ ।

“मायावी दानवः सोऽथ सुनिरूपं समास्थितः ।
स प्राह राजपुत्रं तं पूर्ववैरमुत्सरन् ॥”

विडालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मोहन-
शक्तियुक्तः परमात्मा । यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ४ ।
“स्वतश्चिदन्तर्यामी तु मायावी सृष्ट्यद्वितः ।
सृजामा सृष्ट्यष्टैव विराडित्युच्यते परः ॥”)

मायी

मायासीता, स्त्री, (मायाकल्पिता सीता ।) योगेन
अमिश्रतसीताप्रतिकृतिः । यथा,—
अग्निरुवाच ।

“भगवन् ! श्रूयतां वाक्यं कालेन ददुपस्थितम् ।
सीताहरणकालोऽयं तत्रैव समुपस्थितः ॥
देवस्य दुर्निवारश्च न च देवात् परं बलम् ।
मत्सू मयि संन्यस्य ह्याया रक्ष्यान्तिकेऽधुना ॥
दास्यामि सीतां तु यच्च परीक्षासमये मम ।
देवैः प्रस्थापितोऽहश्च न च विप्रो हुता-
ग्रजः ॥

रामस्तद्वचनं श्रुत्वा न प्रकाश्य च लज्जयाम् ।
स्त्रीचकार च स्वच्छन्दं हृदयेन विदूयता ॥
वह्निर्योगेन सीताया मायासीतां चकार सः ।
तद्वपुःशृङ्खलां ददौ रामाय नारद ! ॥
सीतां गृहीत्वा स ययौ गोप्यं वक्तुं निषिध्य च ।
लज्जया नैव बुबुधे गोप्यमन्यस्य का कथा ॥
लङ्कां गत्वा रघुश्रेष्ठो जघान प्रायकेन च ।
सवान्धवं रावणश्च सीतां संप्राप दुःखिताम् ॥
ताच्च वह्निपरीक्षां कारयामास सत्वरम् ।
हुताग्रस्तत्र काले च वास्तवीं जानकीं ददौ ॥
उवाच ह्याया वह्निश्च रामश्च विनयान्विता ।
करिष्यामीति किमहं तदुपायं वदस्व मे ॥”

वह्निरुवाच ।

“त्वं गच्छ तपसे देवि ! पुष्करश्च सुपुण्यदम् ।
कृत्वा तपस्यां तत्रैव स्वर्गलक्ष्मीर्भविष्यसि ॥
सा च तद्वचनं श्रुत्वा प्रतप्य पुष्करे तपः ।
दियं त्रिलक्षवर्षं स्वर्गलक्ष्मीर्लभ्येत् ॥
सा च कालेन तपसा यज्ञकुण्डसमुद्भवा ।
कामिनी पाण्डवानाञ्च द्रौपदीं हृदयदात्मजा ॥
कृते युगे वेदवती कुशध्वजसुता शुभा ।
चेतायां रामपत्नी सा सीतेति जनकात्मजा ॥
तच्छाया द्रौपदी देवी क्षापरे हृदयदात्मजा ।
निहायणीति सा प्रोक्ता विद्यमाना युगत्रये ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १४ अध्यायः ॥

मायासुतः, पुं, (मायायाः मायादेव्याः सुतः ।)
बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । १ । १५१ ॥

मायिकं, स्त्री, (माया मोहनगुणः विद्यतेऽस्मिन् ।
माया + “ब्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति
ठन् ।) मायाफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रथान्तरे मायिका मात्रका इत्यपि पाठः ॥

मायिकः, पुं, (माया अस्थस्य । माया + “ब्रीह्यादि-
भ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति ठन् ।) माया-
कारः । इति जटाधरः ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । ४ । १६ । ४ ।

“यन्मायामोहितश्चाहं सदा वर्त्ते परात्मनः ।
परवान् दारुपाञ्चाली मायिकस्य यथा वशे ॥”
मायाविशिष्टे, त्रि ॥)

मायी, [तु] पुं, (मायाऽस्थस्य । माया +
“ब्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति इनिः ।)
मायाकारः । तत्पर्यायः । धूर्तः २ वचकः ३
व्यंसकः ४ कुहकः ५ दायाजिनिकः ६
जालिकः ७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४१ ॥

मारः

(मायायुक्ते, त्रि । यथा, कुमारः । २ । ४६ ।
“यन्वभिः सम्भृतं हृद्यं विततेष्वधरेषु सः ।
जातवेदोऽसुखान्मायी मिथतामाच्छिनत्ति नः ॥”
मायोपाधिके परमेश्वरे च । यथा, पञ्चदश्याम् ।
६ । १२३ ।
“मायानु प्रकृतिं विद्यान् मायिनन्तु महे-
श्वरम् ॥”)

मायुः, पुं, (मिनोति प्रक्षिपति देहे उष्माणमिति ।
मिञ् प्रक्षेपणे + “कृवापाजिमिखदिसाध्यशूभ्य
उण् ।” उणा० १ । १ । इति उण् । “मीनाति
मिनोतिदौडां लपि च ।” ६ । १ । ५० । इत्या-
त्वम् । “आतो युक् चिण्कृतोः ।” ७ । ३ । ३३ ।
इति युक् ।) पितृम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६२ ॥
(शब्दः । यथा, ऋग्वेदे । ११ । ६४ । २८ ।
“हृक्काणं धर्म्ममभिवावशाना मिमाति मायुं
पयते पयोभिः ॥”

“मायुं शब्दं मिमाति निर्माति करोति ।” इति
तद्भाष्ये सायणः ॥ वाक् । इति निरुक्ते । १ । ११४ ।
मायुराजः, पुं, कुवेरपुत्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मायूरं, स्त्री, (मयूराणां सङ्ग्रहः । मयूर + “प्राणि-
रजतादिभ्योऽण् ।” ४ । ३ । १५४ । इत्यण् ।)
मयूरसङ्ग्रहः । इत्यमरः । २ । ५ । ४३ ॥
(मयूराणामिदमित्यण् ।) तत्सम्बन्धिनि, त्रि ॥
यथा, महाभारते । १३ । १०४ । ६० ।

“आजं गच्छं तथा मांसं मायूरश्चैव वर्जयेत् ॥
मायूरिकः, पुं, (मयूरं हन्ति । मयूर + “पक्षि-
मत्स्यगृह्णान् हन्ति ।” ४ । ४ । ३५ । इति
ठक् । मयूरयाही । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
मायूरी, स्त्री, अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
मारः, पुं, (मृ + भावे घञ् ।) मृतिः । (यथा,
बृहत्संहितायाम् । ३ । ३१ ।

“सुन्मारकदृष्टनिभः खण्डो नृपहा विद्वि-
धितिर्भयदः ।”)

म्रियन्ते प्राणिनोऽनेन । मृ + घञ् ।) काम-
देवः । (यथा, नैषधे । ४ । ७६ ।

“अनुममार न मार ! कथं नु सा
रतिरतिप्रथितापि पतिप्रता ।
विरहिणीप्रतप्तातनपातकी
दयितयापि तयासि किमुज्झितः ॥”
विघ्नः । इति मेदिनी । ३, ७६ । (मृ + णिच् +
घञ् ।) मारणम् । इति हेमचन्द्रः । २ । ३६ ॥
धुस्तूरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मारगणित्यति-
र्यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“मनोभवस्य वचनं श्रुत्वा च तुराननः ।
विवक्षुरपि तद्वाक्यं श्रुत्वा नृपसाहकारकम् ॥
सर्वस्य मोहने ब्रह्मा चिन्ताविष्टोऽभवन्नहि ।
समर्थो मोहितुमिति निश्श्वासं सृष्टुर्मुहुः ॥
निश्वासमारुतात्तस्य नानारूपा महाबलाः ।
जाता गणा लोलजिह्वा लीलाश्चातिभयङ्कराः ॥
तुरङ्गवदनाः केचित् केचिद्गजसुखास्तथा ।
सिंहयात्रसुखाश्चान्ये श्वराश्च खराननाः ॥

मारः

महामार्जारवदनाः शरभास्त्राः शुकाननाः ।
 भ्रवगोमायुवक्त्राश्च सरीसृपसुखाः परे ॥
 गोरूपा गोमुखः केचित्तथा पक्षिसुखाः परे ।
 महादीर्घा महाहस्ता महास्थूला महाकक्षाः ॥
 पिङ्गाक्षा विरलाक्षा च चक्षुकाश्च महो-
 दराः ।
 एककर्णास्त्रिकर्णाश्च चतुष्कर्णास्तथापरे ।
 स्थूलकर्णा दीर्घकर्णा बहुकर्णा विकर्णकाः ।
 दीर्घाक्षा स्थूलनेत्राश्च सूक्ष्मनेत्रा विद्वद्वयः ॥
 चतुष्पादाः पञ्चपादास्त्रिपादैकपादास्तथा ।
 हस्तपादा दीर्घपादाः स्थूलपादा महापादाः ॥
 एकहस्ताश्चतुर्हस्ता द्विहस्ताश्चित्रपादास्तथा ।
 विहस्ताश्च विरूपाक्षा गोघिकास्तथापरे ॥
 मनुष्यास्तथा केचित् शिशुमारसुखाः परे ।
 क्रौञ्चाकारा वकाकारा हंससारसरूपिणः ॥
 तथैव मद्गुरवककङ्काकस्तुखास्तथा ।
 अर्द्धनीला अर्द्धरक्ताः कपिलाः पिङ्गलास्तथा ॥
 नीलाः शुकलास्तथा पीता हरिताश्चित्ररूपिणः ।
 अवाद्यन्त ते शृङ्गान् पट्टहान् परिवादिनः ॥
 षट्पङ्क्तान् डिङ्गिमांश्चैव गोमुखान् पञ्चवांस्तथा ।
 सर्वे जटाभिः पिङ्गाभिस्तुङ्गाभिश्च करान्विताः ॥
 निरन्तराभिर्विप्रेन्द्रा गणाः स्यन्दनगामिनः ।
 भूलहस्ताः पाशहस्ताः खड्गहस्ता धनुर्धराः ॥
 शस्त्रकुशगदाबाणपट्टिसपासपाणयः ।
 नानाशुधा महानादं कुर्वन्तस्ते महाबलाः ॥
 मारयन्ते देवैश्चतुर्भुजैः पुरतो गणाः ।
 तेषाम्बु वदतां तत्र मारयन्ते देवैश्चतुर्भुजैः ।
 योगनिद्राप्रभावात् स विधिवत् प्रचक्रमे ॥
 अथ ब्रह्माण्डमाभाष्य तान् दृष्ट्वा मदनो गणान् ।
 उवाच वारयन् वक्तुं गणानामग्रतः सरः ॥
 मदन उवाच ।
 किं कर्मेते करिष्यन्ति कुत्र स्थास्यन्ति वा
 विधे ! ।
 किं नामधेया एते वा तत्रैतान् विनियोजय ॥
 नियुज्येतान् निजे ह्येते स्थानं दत्त्वा च नाम च ।
 हत्वा पञ्चान्महामायाप्रभावं कथयस्व मे ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 “अथ तदाक्य माकर्ण्य सर्वलोकपितामहः ।
 गणान् समदनानाह तेषां कर्मादिकं दिशन् ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 “एते तूत्तममात्रा हि मारयेति यदनुवन् ।
 सङ्गमुहुरतोऽभीष्टां नाम मारयेति जायताम् ॥
 मारात्मकत्वादप्येते माराः सन्तु च नामतः ।
 सदैव विघ्नं जन्तूनां करिष्यन्ति विनाशकम् ।
 तवावुगमनं कर्मे सुखमेष्टं मनोभव ! ॥
 यत्र यत्र भवान् याता स्वकर्मार्थं यदा यदा ।
 गन्तारस्तत्र तत्रैते साहाय्याय तदा तदा ॥
 चित्तोद्भान्तिं करिष्यन्ति त्वदस्त्ववशवर्तिनाम् ।
 ज्ञानिनां ज्ञानमार्गं विप्रथियन्ति सर्वदा ।
 यथा सांसारिकं कर्मे सर्वे कुर्वन्ति जन्तवः ।
 तथा चैते करिष्यन्ति सविप्रमपि सर्वतः ॥
 इमे स्थास्यन्ति सर्वत्र वेगिनः कामरूपिणः ।

७०५ मारणं

त्वमेवैषां गणाध्यक्षः पञ्चयज्ञाङ्गभोजिनः ।
 नित्यक्रियावतां तोयभोगिनोऽपि भवन्त्विमे ॥
 इति कालिकापुराणे ६ अध्यायः ॥
 मारकः, पुं, (म्रियन्ते प्राणिनः यस्मिन् येनेति वा ।
 ऋ + घञ् । ततः संज्ञायां कन् ।) मरकः । तत्-
 पर्थायः । मारिः २ उत्पातः ३ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ पक्षिविशेषः । वाञ् इति भाषा ।
 तत्पर्थायः । घातिपक्षी २ ग्राहकः ३ । इति
 भूरिप्रयोगः ॥ मारणकर्त्तरि चि ॥
 मारजित्, पुं, (मारं कामं जितवान् । जि +
 क्तिप् । तुमागमः ।) बुद्धः । इत्यमरः । १ । १३ ॥
 मारणं, स्त्री, (मार्यते इति । ऋ + णिच् + भावे
 ल्युट् ।) वधः । इत्यमरः । २ । ८ । ११४ ॥
 (यथा, मनौ । ५ । ३८ ।
 “यान्ति पशुरोमाणि तावत्कृत्वो ह मारणम् ।
 वृथापशुधः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥”)
 अभिचारविशेषः । यथा,—
 “एवमु मारणं देवि ! विशेषात् कथयामि
 ते ।
 सान्तं वह्निमयायुक्तं वामनेत्रविभूषितम् ॥
 कूर्चैश्च ततो देवि ! असुकं मारय मारय ।
 चतुर्दशाक्षरो मन्त्रो स्वाहान्तः शत्रुनाशकः ॥
 खदिराङ्गारमादाय कुजाज्म्यां विशेषतः ।
 लेखयेत् पुत्तलीं शत्रुस्वरूपां लौहपत्रके ॥
 निशायां मस्तके नेत्रे ललाटे हृदये करे ।
 नाभौ गुह्ये कटौ एष्टे क्रमोक्तेन पदद्वये ॥
 मन्त्रवर्णान् समालिख्य प्रतिष्ठां तत्र कारयेत् ।
 संहारसूत्रं बद्धा तु ध्यायेद्देवीं जयप्रदाम् ॥
 दीर्घाकारां कृष्णवर्णां सदाहंसनमस्तकाम् ।
 नृमुखयुगलं हस्तं चर्चयन्तीं दिगम्बरीम् ॥
 शत्रुनाशकर्त्रीं देवीं ध्यायेत् शत्रुक्षयाय च ।
 एवं ध्यात्वैष्टिकाचूर्णैर्वामहस्तेन शङ्करि ! ॥
 ॐ शत्रुनाशकर्यै नमः इति दत्त्वा महेश्वरि ! ।
 हरिद्राचूर्णसहितं धारां दद्यादनेन तु ॥
 असुकस्य शोणितं पिब पिबेति तत्परम् ।
 मांसं खादय खादय ह्रीं नम इति मन्त्रम् ॥
 मध्याह्ने मध्याह्ने तु पूजयित्वा शताक्षरम् ।
 जपेदेकादशाहं च रोगः स्यान्नात्र संशयः ॥
 दद्याधिकैकविंशतिं न्यतुरेव रिपोर्भवेत् ॥ * ॥
 अथवाप्यप्रकारेण शत्रुक्षयमहं वदे ।
 पुंगोशक्तु समादाय पूजयेदुष्णवारिणा ॥
 विपरीतक्रमेणैव जपपूजादिकं चरेत् ।
 महादेवाय नम इति पुंगोशक्तु समाहरेत् ॥
 शिवाय नम इति मन्त्रेण घटनश्च समाचरेत् ।
 पशुपतये नम इति प्राणान् संस्थापयेत्ततः ॥
 लौहपात्रं महेशानि । खदिराङ्गारयोगतः ।
 शत्रुप्रतिकृतिं लिख्य तत्र संस्थापयेत् शिवम् ॥
 ततो ध्यायेन्महाराजं ध्यानं सुसमाहितः ।
 शत्रोर्वधः स्थितं रुद्रं ज्वलदग्निसमप्रभम् ॥
 वामहस्तधरं केशं दक्षिणं प्राणकर्षणम् ।
 नरचर्माम्बरं देवं महाबालादिवेशितम् ॥

मारिषः

पिनाकधृक् इहागच्छागच्छ इत्यादिनावाह्य
 यत्नतः ।
 भूलपाणये नम इति स्थापयेत् साधकोत्तमः ॥
 महेश्वराय नम इति पादादिना प्रपूजयेत् ।
 ईशानादिस्तथा मूर्त्तिर्भूतक्रमेण प्रपूजयेत् ॥
 अम्बिकोणादिपर्यन्तं पूर्वरीत्या महेश्वरि ! ।
 नमः शिवायैति भूलमष्टाविंशति संजपेत् ।
 हुं चमस्वेति वामेन करेण तु विसर्जयेत् ॥
 अजित केशव विष्णो हरे सत्य जनाह्नः ।
 हंस नारायण स्वाहा मन्त्रमेव सकृज्जपेत् ॥
 हुं नमो भगवते वासुदेवाय स्वाहा नम इत्यपि
 सकृज्जपेत् ।
 एवमेकादशाहं शत्रुच्छेदनमङ्गसा ।
 अवश्यं जायते देवि ! सत्यं सत्यं त्रिलोचने ! ॥
 इति योगिनौतन्त्रे पूर्वखण्डे ४ पटलः ॥
 अपि च ।
 “गृध्रास्थिश्च गवास्थिश्च भूचनिर्मात्यमेव च ।
 अरैर्यो निखनेत् द्वारे पञ्चत्वमुपयाति सः ॥”
 इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥
 मारिः, स्त्री, (मार्यते इति । ऋ + णिच् + इत् ।)
 मारणम् । वर्षः । इति मेदिनी । रे, ७७ ॥
 जनक्षयः । तत्पर्थायः । मारकः २ मरकः ३
 उत्पातः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मारिचिकं, चि, (मरिच + “संस्कृतम् ।” ४।४।३
 इति ठक् ।) मरिचैव संस्कृतम् । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥
 मारितः, पुं, (मार्यते नाशयते भस्मीक्रियत इति ।
 ऋ + णिच् + कर्मणि क्तः ।) नष्टीकृतः । भस्मी-
 कृतः । यथा, भावप्रकाशे ।
 “असम्यङ्प्रारितं स्वर्णं बलं वीर्यं च नाशयेत् ।
 करोति रोगान् न्यतुश्च तद्व्यात् यत्नतस्ततः ॥”
 अपि च ।
 “पूर्वं वज्रसमं तालं क्षिप्त्वास्त्रेण विमर्दयेत् ।
 ततो गजपुटे पक्वा पुनरस्त्रेण मर्दयेत् ॥
 तालेन दशमांशेन याममेकं ततः पुटेत् ।
 एवं दशपुटेः पक्वं वज्रं भवति मारितम् ॥”
 अपरश्च ।
 आर्द्रत्वश्च घनत्वश्च तेजो गौरवचापलम् ।
 यस्तैतानि न दृश्यन्ति तं विद्वान्मृतमृतकम् ॥
 अन्यच्च ।
 “शुद्धो रसो भवेद्ब्रह्मा मूर्च्छितस्तु जनाह्नः ।
 मारितो रुद्ररूपी स्यात् बद्धः साक्षात् सदा-
 शिवः ॥”
 इति वेदादर्पणः ॥
 मारियसनवारकः, पुं, (मारिज्यं यस्य तद्वारय-
 तीति । वृ + णिच् + अण् ।) राजर्षिविशेषः ।
 यथा,—
 “कुमारपालस्त्रौलुक्यो राजर्षिः परमाहृतः ।
 नृतस्त्रमोक्ता धर्मात्मा मारियसनवारकः ॥”
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७७ ॥
 मारिषः, पुं, (मर्यति दोषानिति । ऋ + अण् ।
 निपातनात् सिद्धम् । यदा, मा रिष्यति हि नक्षि

कश्चिदपीति । रिष+कः ।) नाव्योक्तौ श्रेष्ठः ।
इत्यमरः । १ । ७ । १४ ॥ (कश्चित् पुराणा-
दावपि । यथा, देवीभागवते । १ । ११ । ६५ ॥
“साहाय्यं ते करिष्यामि मन्त्रशक्त्या महा-
मते ।।

भविता यदि संग्रामस्तव चेन्नेष मारिष ।।”
तथा च महाभारते । ७ । २६ । १२ ।

“दार्पमाण्यम्” दृष्ट्वा भगवन्तेन मारिष ।।”) तच्छुलीयशकविशेषः । मरसा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । कन्वरः २ मार्षिकः ३ । (शाकार्यं पर्यायो गुणाश्च यथा । [अथ श्वेत-
मरसा । लोहितमरसा नवडा इति च लोके ।]
“मारिषो वाय्वको मार्षः श्वेतो रक्तश्च स स्मृतः ।
मारिषो मधुरः शीतो विष्टम्भी पित्तसुदगुरुः ॥
वातश्लेष्मकरो रक्तपित्तसुद्विषमभिजित् ।
रक्तमार्षो गुरुर्नाति सच्चारो मधुरः सरः ।
श्लेष्मलः कटुकः पाके खल्वदोष उदीरितः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

मारिषा, स्त्री, (मारिष+टाप् ।) दत्तमाता ।
इति मेदिनी । च, ४४ ॥ (यथा, मत्स्यपुराणे ।
४ । ४६ ।

“सोमकन्याभवत् पत्नी मारिषा नाम विश्रुता ।
तेभ्यस्तु दत्तमेकं सा पुत्रमग्रमजीजनत् ॥”
अस्या जन्मवृत्तान्तो यथा, विष्णुपुराणे ।
प्रथमांशे १५ अध्याये ।

“कण्डुर्नाम सुनिः पूर्वमासीद्देविदावरः ।
सुरस्ये गोमतीतीरे स तपे परमं तपः ॥
तत्सोभाय सुरेन्द्रेण प्रज्ञोच्चाख्या वराधराः ।
प्रयुक्ता क्षोभयामास तच्छर्षिं सा शुचिस्त्रिता ॥”
इत्यारभ्य—

“यावदित्यं स विप्रर्षिस्तां ब्रवीति सुमध्यमाम् ।
तावज्जलतुखेदजला सा बभूवातिवेपथुः ॥
प्रवेपमाणां सततं स्निग्धगात्रजतां सतीम् ।
गच्छ गच्छेति सक्रोधमुवाच सुनिसत्तमः ॥
सा तु निर्भर्त्सिता तेन विनिष्क्रम्य तदाश्रमात् ।
आकाशगामिनी खेदं ममार्जं तरुपल्लवैः ॥
वृक्षाद्वृक्षं ययौ बाला तदग्राण्यपल्लवैः ।
निर्माल्यमाणा गात्राणि गलतुखेदजलानि वै ॥
ऋषिणा यत्तदा गर्भस्तस्या देहे समाहितः ।
निष्कृताम स रोमाञ्च खेदरूपी तदङ्गतः ॥
तं वृक्षा जगद्गुर्गर्भं एकं चक्रे तु मारुतः ।
मया चाप्यायितो गोभिः स तदा ववृधे शनैः ॥
वृक्षान्नगर्भसंभूता मारिषाख्या वरानना ।
तां प्रदास्यन्ति वो वृक्षाः कोप एव प्रशान्यताम् ॥
कण्ठोरपत्यमेवं सा वृक्षेभ्यश्च समुज्जता ।
ममापत्यं तथा वायोः प्रज्ञोच्चातनया च सा ॥”
शूरस्य पत्नी । यथा, भागवते । ६ । २४ । २७ ।
“देवमीदृशं शूरस्य मारिषा नाम पत्न्य-
भूत् ॥”)

मारी, स्त्री, (मारि+कृदिकारादिति पक्षे
डोष् ।) वल्ली । जनक्षयः । इति मेदिनी ।
रे, ७६ ॥ माहेन्द्री शक्तिः । यथा,—

“मारौ त्रिशूलेन जघान चान्यान्
खडाङ्गपातेरपरान्श्च कौशिकी ।”

इति वामने ५२ अध्यायः ॥

मारौचः, पुं, (मरौचैरपत्यं पुमान् । मरौचि+
अण् ।) राक्षसविशेषः । स च तारकाराक्षसी-
पुत्रः रावणस्यानुचरः सीताहरणकाले माया-
वृगण्डपोरसौ श्रीरामेण हतश्च । इति रामा-
यणम् ॥ अस्य विवरणं यथा,—

“एतस्मिन्नन्तरे रामो ददर्श कनकं वृगम् ।
सीता तं प्रेरयामास तदर्थं यत्नपूर्वकम् ॥
संन्यस्य लक्ष्मणं रामो जानक्या रक्षणे वने ।
स्वयं जगाम तूर्णं तं विद्याध शायकेन च ॥
हा लक्ष्मणेति शब्दश्च क्लृप्ताय मायया वृगः ।
प्राणांस्तत्याज सहसा पुरो दृष्ट्वा हरिं स्मरन् ॥
वृगदेहं परित्यज्य दिव्यं देहं विधाय च ।
रत्ननिर्माणयानेन वैकुण्ठं स जगाम ह ॥
वैकुण्ठद्वारे द्वाय्यासीत् किङ्करो द्वारपालयोः ।
जयश्च विजयश्चैव बलवांश्चान्जिताभिः ॥
शापेन शनकादीनां संप्राप्य राक्षसीं तनुम् ।
पुनर्जगाम च द्वारमादौ च द्वारपालयोः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १२ अध्यायः ॥

कश्यपः । यथा,—

“इति संचिन्त्य भगवान् मारौचः कुरुनन्दन ।।
उवाच किञ्चित् कुपित आत्मानश्च विगर्हयन् ॥”

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १८ अध्यायः ॥

(तथा च महाभारते । १३ । ८५ । १०७ ।

मारौचिभ्यो मरौचिस्तु मारौचः कश्यपोरुह्य
भूत् ॥”)

कक्कोलकम् । याजकब्राह्मणः । इति मेदिनी ।
चे, १७ ॥ राजहस्ती । इति जटाधरः ॥

मारौची, स्त्री, (मरौचैरियम् । इत्यण् । डोष् ।)
देवताभेदः । इति मेदिनी । चे, १७ ॥ सा तु
मायादेवी । तत्पर्यायः । त्रिशुखा २ वज्र-
कालिका ३ विकटा ४ वज्रवाराही ५ गौरी ६
पोत्रिरथा ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मारुतः, पुं, सर्पाण्डः । पत्न्याः । गोमयमण्डलम् ।
इति मेदिनी । छे, ३५ ॥

मारुतः, पुं, (मरुदेव । मरुत् + “प्रज्ञादिभ्यश्च”
५ । ४ । ३८ । इति स्वार्थे ण् ।) वायुः ।

इत्यमरः । १ । १ । ६५ ॥ त्रियतेनेन क्रुद्धेन
नान्नीति नृ ड उतु मरुत् मरुदेव मारुतः
स्वार्थे णः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

(यथा, मनौ । ४ । १२२—१२३ ।

“अतिथिश्चाननुज्ञाप्य मारुते वाति वा शृणुम् ।
रुचिरे च श्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिच्यते ।
सामध्वनादग्न्यनुष्ठी नाधीयीत कदाचन ॥”
अस्थोत्पत्तिर्यथा,—

कश्यप उवाच ।

“पुत्रस्ते भविता भद्रे ! इन्द्रहा देववान्ववः ।
संवत्सरं व्रतमिदं यद्यज्ञो धारयिष्यसि ॥”

अज्ञो यथावत् ।

“संवत्सरं पुंसवनं व्रतमेतद्विभ्रुतम् ।

धारयिष्यसि चेत्तुभ्यं शक्रहा भविता सुतः ॥
वाङ्मित्रभूपेत्याथ दिती राजन् ! महाभारतः ।
कश्यपाङ्गभमाधत्त व्रतचाञ्चो दधार सा ।

मातृवसुरभिप्रायमिन्द्र आज्ञाय मानद ! ॥
शुश्रूषणेनाश्रमस्थां दितिं पर्यचरतु कविः ।
एवं तस्या व्रतस्याया व्रतच्छिद्रं हरिर्नृप ! ॥
प्रेप्सुः पर्यचरतु जिह्वो नृगस्त्रिव नृगाक्षतिः ।
नाध्यगच्छद्ब्रतच्छिद्रं तत्परोरुथ महीपते ! ॥
चिन्तां तीव्रां गतः शक्रः केन मे स्याच्छिवं

त्वह ॥

एकदा सा तु सन्ध्यायासुच्छिद्रा व्रतकर्षिता ।
असृष्टवायंघ्रीताडिभिः सुस्वाप विधिमोहिता ॥
लब्ध्वा तदन्तरं शक्रो निद्रापहतचेतसः ।

दितेः प्रविष्ट उदरं योगेशो योगमायया ॥
चक्रे सप्तधा गर्भं वज्रेण कनकप्रभम् ॥
रुदन्तं सप्तधैकेकं मा रोदीरिति तान् पुनः ।
तन्मुचुः पाप्यमानास्ते सर्वे प्राञ्जलयो वृष ! ॥
किं न इन्द्र जिघांससि भ्रातरो मरुतस्तव ।

मा भैष्ट भ्रातरो मह्यं यूयमित्याह कौशिकः ॥
अनन्यभावान् पार्षदानात्मनो मरुतां गणान् ।

न ममार दितेर्गर्भः श्रीनिवासानुकम्पया ॥
सजरिन्द्रेण पञ्चाशत् देवास्ते मरुतोऽभवन् ।

यपौह्य मातृदोषं ते हरिणा सोमपाः कृताः ॥
दितिरुत्थाय दृष्ट्वा कुमारानननप्रभान् ।

इन्द्रेण सहितान्देवी पर्यतुष्यदनिन्दिता ॥
अथेन्द्रमाह ताताहमादित्यानां भयावहम् ।

अपत्यमिच्छन्त्यचरं व्रतमेतं सुदुष्करम् ॥
एकः सङ्कल्पितः पुत्रः सप्तसप्ताभवन् कथम् ।

यदि ते विदितं पुत्र ! सत्यं कथय मा नृषा ॥
इन्द्र उवाच ।

अस्य । तेऽहं यवसितसुपधार्यं गतोऽन्तिकम् ।
लब्ध्वान्तरोऽच्छिद्रं गर्भमर्धबुद्धिर्न धर्मदृक् ॥

क्षतो मे सप्तधा गर्भं आसन् सप्त कुमारकाः ।
तेऽपि चैकेकशो वृक्षाः सप्तधा नापि भस्त्रिरे ॥

ततस्तत्परमाश्चर्यं वीक्ष्य यवसितं मया ।
महापुरुषपूजायाः सिद्धिः काप्यानुषङ्गिकी ॥

तदिदं मम दौर्जन्यं बालिशस्य महीयसि ! ।
सन्तुमर्हसि मातस्त्वं दिष्ट्या गर्भो नृतोत्थितः ॥

श्रीशुक उवाच ।

इन्द्रस्तयाभ्यनुज्ञातः शुद्धभावेन तुष्टया ।
मरुद्भिः सह तां नत्वा जगाम त्रिदिवं प्रभुः ॥”

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १८ अध्यायः ॥
(जनपदविशेषः । यथा, महाभारते । ६ ।
४७ । ४६—५० ।

“मारुता धेनुकाश्चैव तज्जनाः परतज्जनाः ।
वाङ्गीकास्तितिराश्चैव चोलाः पाण्ड्याश्च

भारत ! ॥

एते जनपदा राजन् ! दक्षिणं पञ्चमा-
श्रिताः ॥”

अग्निभेदः । यथा, गृह्यसंग्रहपरिशिष्टे । १ । २ ।
“अग्निस्तु मारुतो नाम गर्भाधाने विधीयते ॥”

मरुत्समन्विनि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २ । १ । १४ ।

मार्कण्डे

“राशि चयं राशि मित्रमग्ने राशि शर्ष इन्द्र
मारुतं नः ॥”

“मारुतं मरुतां देवविशां सम्बन्धि ।” इति
तद्वाक्ये सायणः ॥)

मारुतव्रतं, क्ली, (मारुतस्य व्रतमिव व्रतं नियमो-
ऽस्य ।) राजधर्मविशेषः । यथा,—

“प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः ।
तथा चरैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्धि मारुतम् ॥”

इति मार्कण्डे २०० अध्यायः ॥

मारुतात्मजः, पुं, (मारुतस्यात्मजः ।) हनुमान् ।
इति जटाधरः ॥ (भीमश्च ॥)

मारुतापहः, पुं, (मारुतमपहन्ति । हन + डः ।)
वरुणवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वायुनाशके,
त्रि ॥

मारुताशनः, पुं, (मारुतोऽशनमस्य । अघ्रातीति ।
अश + ल्युट् । मारुतानां अश्वानो भक्षकः ।)
सर्पः । पवननाशन इत्यमरदर्शनात् । (यथा,
महाभारते । ५ । १०६ । १३ ।

“भक्तः प्रयत्नं मृद्धां वै बाहुभ्यां संश्रितव्रतः ।
स्थितः स्थाणुरिवाभ्यासे निश्चिद्यो मारुता-
शनः ॥”)

वायुमात्रभक्षके, त्रि ॥ (कार्तिकेयसैनिक-
विशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ६० ।

“विद्रुताक्षो धनुर्वक्त्रो जाठरो मारुताशनः ॥”)
मारुतिः, पुं, (मारुतस्यापत्यं पुमान् । मरुत +
“अत इच्” । ४ । १ । ६५ । इति इच् ।)
हनुमान् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघौ । १२ । ६० ।

“प्रवृत्तायुपलब्धाय तस्याः सम्पातिदर्शनात् ।
मारुतिः सागरं तीर्थः संसारमिव निर्ममः ॥”)
भीमसेनः । इति जटाधरः ॥ (यथा, देवी-
भागवते । २ । ७ । २१ ।

“तच्छ्रुत्वा वचनं भ्रातुर्व्येष्टस्यामिततेजसः ।
संग्रहेऽस्य महाबाहुर्मरुतिः क्षुपितोऽब्रवीत् ॥”)

मार्कः, पुं, भृङ्गराजः । इति रत्नमाला ॥

मार्कण्डेयः, पुं, (मृकण्डोरपत्यम् । मृकण्डु + अण् ।)
मार्कण्डेयमुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥

मार्कण्डिका, स्त्री, जताविशेषः । भूइ खखसा इति
हिन्दीभाषा ॥ सा तु काकरोलभेदः । तत्-
पर्यायः । भूमिचरी २ मार्कण्डे ३ मृदुरेचनी
४ । अस्या गुणाः । कुष्ठहरत्वम् । ऊर्ध्वाधः-
कायशोधनत्वम् । विषदुर्गन्धकासगुल्मोदरना-
शित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

मार्कण्डेयं, क्ली, भूम्याहुल्यम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मार्कण्डेयः, पुं, (मृकण्डोरपत्यम् । मृकण्डु + शुभ्रा-
दिभ्यश्च । ४ । १ । १२३ । इति ङक् ।) मृकण्डु-
मुनिपुत्रः । जन्मतिथ्यादौ पूजायां तस्य ध्यानं
यथा,

“द्विसृजं जटिलं सौम्यं सुवृद्धं चिरजीविनम् ।
मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेच्च चिरायुषम् ॥”
तस्य प्रार्थनामन्त्रः ।

मार्कण्डे

“चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा
मुने ।

रूपवान् वित्तवाञ्छैव श्रिया युक्तश्च सर्वदा ॥
मार्कण्डेय महाभाग । सप्तकल्पान्तजीवन । ।
आयुरिष्टार्थसिद्धार्थमस्माकं वरदो भव ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

तस्योत्पत्त्यादिर्यथा,

मार्कण्डेय उवाच ।

“देवौ धातुविधातारौ भृगोः स्वातिरस्यत ।
श्रियश्च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य या ॥
आयतिर्नियतिश्चैव मेरोः कन्ये महात्मनः ।
भार्ये धातुविधातोस्ते तथोर्जातौ सुतायुभौ ॥
प्राणश्चैव मृकण्डुश्च पिता मम महायशः ।
मनस्विन्यामहं तस्मात् पुत्रो वेदशिरा मम ॥
धूम्रवर्णां समभवत् प्राणस्यापि निबोध मे ॥”
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे रुद्रसर्गाध्यायः ॥
अपि च ।

पुनस्तु उवाच ।

“अथ ते संप्रवक्ष्यामि मार्कण्डेय उत्पत्तिमुत्तमाम् ।
पुरा कल्पे मुनिः पूर्वं मृकण्डुनाम विश्रुतः ॥
भृगोः पुत्रो महाभागः सभार्यस्तप्तवर्णस्तपः ।
तस्य पुत्रस्तदा जातो वसतस्तु वनान्तरे ॥
स पञ्चवर्षको जातो बाल एव गुणान्वितः ।
ज्ञानिना स तदा दृष्टो भ्रमित्वा लघुप्राङ्गणे ॥
स्थित्वा स सुचिरं कालं जीवनञ्च ततो दितम् ।
वीक्ष्य चिन्तापरो ज्ञानी किं वर्षो बालकस्तप ॥
दितं खण्डितम् ।

संख्या चाष्टवर्षाणि जातानीति न्यवेदयत् ।
मृकण्डुनेव सुक्तस्तु स ज्ञानी वाक्यमब्रवीत् ॥
मासमायुश्च पुत्रस्य तेऽवशिष्टं सुनीम्बर ! ।
नैव शोकस्त्वया कार्यः सत्यमेतदुदाहृतम् ॥
एतत् श्रुत्वा वचो भीष्म ! ज्ञानिना यदुदाहृतम् ।
ब्रह्मोपनयनं चक्रे बालकस्य पिता तदा ॥
आह चैनं पिता पुत्रमष्टिं त्वमभिवादय ।
एवमुक्तः स वै पित्रा ऋषिं भक्त्या ननाम सः ॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र प्रदीप्ताः पावकोपमाः ।
मार्गेणापि समायातास्तेन सप्तर्षयोऽमलाः ॥

बालेन तेन दृष्टास्ते सर्वे समभिवादिताः ।
आयुष्मान् भव तैस्तुः स जहौ दण्डमेखलाम् ॥
उक्तास्ते च पुनर्वाणीं पश्यन्तः क्षीणजीवितम् ।
दिनानि पञ्च ते चायुर्वात्वा भीताभवन् पुनः ॥
तमुत्तिष्ठ्य ब्राह्मणा वै गतास्ते ब्रह्मणोऽन्तिकम् ।
प्रतिसृज्य च तं बालं प्रणिपेत्तुः पितामहम् ॥
आयुष्मान् भव इत्याह तेन ब्रह्माभिवादितः ।
चिरायुर्ब्रह्मणा बालः प्रोक्तः स ऋषिसन्निधौ ॥
ततस्ते मुनयः प्रीताः श्रुत्वा वाक्यं पितामहात् ।
पितामहस्तु सप्तर्षीन् दृष्ट्वा प्रोवाच विस्मितान् ॥
कार्येण येन वा याताः कोऽयं बालो निवेद्यताम् ।
ततः सप्तर्षयो राजन् ! सर्वे तस्मै न्यवेदयन् ॥

भृगोः सुनुर्मृकण्डुस्तु क्षीणायुस्तस्य बालकः ।
अल्पायुषस्ततस्तस्य ब्रह्मास्तेनास्य मेखलाः ॥
यज्ञोपवीतं दण्डश्च दत्त्वा तेन प्रवेधितः ।

मार्कण्डे

यं कश्चित् पश्यसे लोकं भ्रमन्तं भूतले जनम् ॥
तस्याभिवादनं कार्यमेवमाह पितामहः ।
तावद्वयमनेनाथ क्षितौ दृष्टाः परिभ्रमन् ॥
एकत्वमार्घम् ।

तीर्थयात्राप्रसङ्गेन देवयोगात् पितामहः । ।
चिरायुर्भव वै विप्र ! बालेऽस्माभिरीरितम् ॥
कथं चिरायुः स्याद्विप्रबालकः साम्प्रतं प्रभो ! ।
कथं नावृत्तिनो देव ! भवामो भवता वयम् ॥

एवमुक्तस्तदा तैस्तु ब्रह्मा लोकपितामहः ।
ऋतवाचो भविष्यामः सर्वे एव वयं स्थिताः ॥
मत्समसंवायुषा बालो मार्कण्डेयो भविष्यति ।
ऋषीणां सुख्यतश्चासौ मत्सहायो भविष्यति ।

कल्पस्यादौ तथा चान्ते वृत्तो मुनिभिरुत्तमैः ॥
एवन्ते मुनयो बालं ब्रह्मा लोकपितामहः ।
सम्बोध्य प्रेषयामास भूयोऽप्येवं परन्तप ! ॥

तीर्थयात्रां गता विप्रा मार्कण्डेयो निजं गृहम् ।
जगाम गत्वा तं विप्रं पितरं स तथाब्रवीत् ॥”
इति पाण्डेयस्मृत्यखण्डे ३० अध्यायः ॥

अपरश्च ।

यास उवाच ।

“मार्कण्डेयेन मुनिना यथा मृत्युः पराजितः ।
तथा ते कथयिष्यामि भृङ्गु वत्स ! महामते ॥
भृगोः पौत्रो महाभागो बालश्चैव महाद्युतिः ।
वृद्धे वक्ष्ये बालः पिता तस्य कृतक्रियः ॥
स तस्मिन् वै जातमात्रे आदेशी कश्चिदब्रवीत् ।
वर्षे द्वादशमे पूर्णे मृत्युरस्य भविष्यति ॥

श्रुत्वा तन्मातापितरौ दुःखितौ तौ भवूवतुः ।
तौ दृष्ट्वा दुःखसम्पन्नौ मार्कण्डेयो महामतिः ॥
उवाच वचनं तत्र किमर्थं दुःखमीदृशम् ।
वक्तुमर्हसि दुःखस्य कारणं मम एच्छतः ॥

कथयामास तत् सर्वमादेशी यदुवाच ह ।
तत् श्रुत्वा तौ मुनिः प्राह मातरं पितरं पुनः ॥
पित्रा साहं त्वया मातरं कार्यं दुःखमन्वहम् ।
अपनेष्यामि मे मृत्युं तपसा नात्र संशयः ।

यथा चाहं चिरायुः स्यां तथा कुर्व्यामहं तपः ॥
सुत उवाच ।

इत्युक्त्वा तौ समाश्रास्य पितरौ वनमभ्यगात् ।
तत्र विष्णुं प्रतिष्ठाप्य गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
पूजयामास देवेशं मार्कण्डेयो महासुनिः ॥
पूजयित्वा हरिं तत्र तपस्तेपे सुदुष्करम् ।

निराहारो मुनिस्तत्र वर्षमेकमतन्त्रितः ॥
मात्रोक्तमरणासन्नदिने तत्र महामतिः ।
ज्ञात्वा यथोक्तविधिना कृत्वा विष्णोस्तथाचनम् ॥

हृदि कृत्वेन्द्रियग्रामं विष्णुर्ज्ञानान्तरात्मना ।
आसनं स्वस्तिकं बद्धा कृत्वासौ प्राणसंयमम् ॥
ॐकारोच्चारणाद्वैमान् हृदि पद्मं विकाशयन् ।
तन्मध्ये रविसोमाग्निमखलानि यथाक्रमम् ॥

कल्पयित्वा हरिः पीठं तस्मिन्नेव सनातनम् ।
पीताम्बरधरं विष्णुं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
ब्रह्मरूपं हरिं ध्यायन्ततो मनुसुदीरयन् ॥

इत्येवं ध्यायतस्तस्य मार्कण्डेयस्य धीमतः ।
मनस्तत्रैव संलग्नं देवदेवजगत्पतौ ॥

मार्कवः

ततो यमालयात्तत्र आगता यमकिङ्कराः ।
पाशहस्तास्तु तं नेतुं विष्णुदूतैस्तु ते हताः ॥
सुषलेर्हन्तमानास्ते इदमुक्ता पुनः पुनः ।
वयं निवृत्ता गच्छामो न्यतुरेवागमिष्यति ॥
आगत्य स्वयमेवात्र न्यतुः पार्श्वे महात्मनः ।
मार्कण्डेयस्य वभ्राम विष्णुकिङ्करशङ्कया ॥
ते चाप्युद्गम्य सुषलान्यभ्ययुर्विष्णुकिङ्कराः ।
विष्णुाज्ञया हनिष्यामो न्यतुमस्येति संस्थिताः ॥
ततो विष्णुर्पितमना मार्कण्डेयो महामतिः ।
तुष्टाव प्रणतो भूत्वा देवदेवं जनार्दनम् ॥
विष्णुर्नैवोपदिश्यतु स्तोत्रं कर्णे महात्मनः ।
स्वभावितेन मनसा तेन तुष्टाव माधवम् ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।
नारायणं सहस्राक्षं पद्मानाभं पुरातनम् ।
प्रणतोऽस्मि हृषीकेशं किन्नो न्यतुः करिष्यति ॥
गोविन्दं पुण्डरीकाक्षमनन्तमजमन्ययम् ।
केशवश्च प्रपन्नोऽस्मि किन्नो न्यतुः करिष्यति ॥
वासुदेवं जगद्योनिं भातुमन्तमतीन्द्रियम् ।
दामोदरं प्रपन्नोऽस्मि किं मे न्यतुः करिष्यति ॥
शङ्खचक्रधरं देवं हृद्गुरुपिणमन्ययम् ।
अधोऽर्च्यं प्रपन्नोऽस्मि किं मे न्यतुः करिष्यति ॥
वाराहं वामनं विष्णुं नारसिंहं जनार्दनम् ।
माधवश्च प्रपन्नोऽस्मि किं मे न्यतुः करिष्यति ॥
पुरुषं पुष्करं बीजं क्षेमबीजं जगत्पतिम् ।
लोकनाथं प्रपन्नोऽस्मि किं मे न्यतुः करिष्यति ॥
भूतात्मानं महात्मानं यज्ञयोनिमयोनिजम् ।
विश्वरूपं प्रपन्नोऽस्मि किं मे न्यतुः करिष्यति ॥
सहस्रशिरसं देवं अक्षायकं सनातनम् ।
महायोगं प्रपन्नोऽस्मि किं मे न्यतुः करिष्यति ॥
इत्युदीरितमाकर्ण्य स्तोत्रं तत्र महात्मनः ।
अपयातस्ततो न्यतुर्विष्णुदूतैश्च पीडितः ॥
इति तेन जितो न्यतुर्मार्कण्डेयेन धीमता ।
प्रसन्ने पुण्डरीकाक्षे वृषिर्हं नास्ति दुर्लभम् ॥
न्यतुःकमिदं पुण्यं न्यतुःप्रणमनं शुभम् ।
मार्कण्डेयहितायै स्वयं विष्णुस्त्वाच ह ॥”

श्रीभगवानुवाच ।

“य इदं पठते भक्त्वा त्रिकालं नियतः शुचिः ।
नाकाक्षे तस्य न्यतुः स्थानरस्यायुतचेतसः ॥”

यास उवाच ।

“हृत्पद्ममध्ये पुरुषं पुराणं
नारायणं शाश्वतमादिदेवम् ।
सच्चिन्त्यं सूर्यादपि राजमानो
न्यतुः स योगी जितवांस्तदेव ॥”

इति नारसिंहपुराणे मार्कण्डेयन्यतुःप्रणमो नाम
७ अध्यायः ॥ (मार्कण्डेयेन प्रोक्तम् । मार्कण्डेय
+ अण् । पुराणविशेषः । यथा, देवीभाग-
वते । १ । ३ । १—३ ।

“इत्युक्तं संप्रवक्ष्यामि पुराणानि सुनीश्वराः ।”

इत्यारभ्य—

तथा गृहसहस्रान्तु मार्कण्डेयं महादुष्टम् ॥”

मार्कण्डेयः } पुं, भृङ्गराजः । इत्यमरः । २ । ४ । १५१ ।
मार्कवः } मार्कति केशरञ्जनार्थं गच्छति मार्कवः ।

मार्गः

मर्क सर्पे नाम्नीति अवः निपातनादृष्टिः ।
मार्कवोऽन्तःस्थचतुर्थान्तः मर्कविंशतिवाहः
पृषोदरादिवांदागमो दीर्घश्चेति परेण साधि-
तत्वात् । (यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने । १७ अः ।
“स्थान्मार्कवस्य च रसेन निहन्ति तैलं
नाडीं कफानिलकृतामपचौ व्रणांश्च ।”)
मार्करो रेफान्त इति केचित् । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (अथानयोः पर्याया यथा,—
“भृङ्गराजः केशराजो भृङ्गः पत्तञ्जमार्कवम् ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कवो भृङ्ग एवच ।
अङ्गारकः केशराजो भृङ्गारः केशरञ्जनः ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मार्कः केशराजश्च भृङ्गराजो निगद्यते ॥”
इति गारुडैष्ट्याधिकद्विप्रततमेष्ट्याये ॥)
मार्ग, क संस्कारे । सर्पणे । इति कविकल्प-
ह्रमः ॥ (चु०-पर०-सक०-सेट् ।) क मार्गयति ।
इति दुर्गादासः ॥
मार्गं किं अन्वेष्टे । इति कविकल्पह्रमः ॥ (चु०-पच्चे
भा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्वेष्टः प्रतिसन्वा-
नम् । किं मार्गयति मार्गति गुणं गुणी ।
मार्गन्तां हे देहभावानित्यात्मनेपदं गणकता-
नित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ॥
मार्गः, पुं, (मार्ग्यते संस्क्रियते पादेन न्यग्यते
गमनायान्विध्यते इति वा । मार्गं वा न्यग +
+ घञ् ।) पश्याः । इत्यमरः । २ । १ । १५ ॥
तत्परिमाणं यथा,—
“त्रिंशद्भूषं विस्तीर्णं देशमार्गस्तु तैः कृतः ।
विंशद्भूषं ममार्गः सौमामार्गं दशैव तु ॥
धनूषं दशविस्तीर्णः श्रीमान्नाजपथः कृतः ।
शुवाजिरथनागानामसम्बाधः सुसंशरः ॥
धनूषं चैव चत्वारिंशत्पथस्तु निर्मिताः ।
त्रिकराशोपरथास्तु द्विकराशुपरचका ॥
जङ्घापथश्चतुष्पादस्त्रिपादश्च गृहान्तरम् ।
ब्रतीपादस्त्रिपादः प्राक्पथः पादकः स्त्रुतः ॥
अवकरः परिवारः पादमात्रः समन्ततः ।
प्रावृट्कावे तु प्रावृट्ती कर्तव्या अन्यथा न हि ॥
इति देवीपुराणे त्रैलोक्याभ्युदये गोपुरद्वार-
लक्षणाध्यायः ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
६७ । १७ ।
“एका बालानभिज्ञा च मार्गाणामतथोचिता ।
क्षुत्पिपासापरीताङ्गी दुष्करं यदि जीवति ॥”)
गुदम् । तत्पर्यायः । पाशुः २ तलुद्धदः ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अपानम् ४ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ७३ ॥ न्यगमदः । (न्यगस्येदम् । न्यग
+ अण् । न्यगसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, सुश्रुते ।
शारीरे ३ अः ।
“मार्गाद्विक्रान्तजङ्गलं सदा वनचरं सुतम् ।”
यथा च मार्कण्डेये । ३२ । १७ ॥
“तद्वर्च्यं सलिलं तात । सदैव पिष्टकर्मणि ।
मार्गमाविकमौष्ट्यं सर्वमेकशफश्च यत् ॥”
(न्यगो न्यगशिरास्तदुक्ता पौर्यामास्यच ।

मार्गपा

न्यग + अण् ।) मार्गशीर्षमासः । अन्वेषणम् ।
इति मेदिनी ॥ गे, १७ । न्यगशिरो नचत्रम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाम
स्तोत्रम् ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १६६ । ५३ ।
“विचरो रोहिती मार्गो हेतुर्दामोदरः सहः ॥”)
मार्गकः, पुं, (मार्गं । स्वार्थे कन् ।) अग्रहायण-
मासः । इति शब्दमाला ॥
मार्गणं, स्त्री, (मार्ग्यते अन्विष्यत इति । मार्गं +
भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सखी-
चणम् २ विचयनम् ३ न्यगणा ४ न्यगः ५
इत्यमरः । ३ । २ । ३० ॥ याचना । इति
मेदिनी ॥ गे, ७१ । प्रणयः । इति जटाधरः ॥
(मार्गयतीति । मार्गं + लुट् ।) याचके, त्रि ।
इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥
मार्गणः, पुं, (मार्गयति लक्ष्यमिति । मार्गं + लुट् ।)
शरः । इत्यमरः । २ । ८ । ८७ ॥ यथा, महा-
भारते । ६ । ११५ । ४३ ।
“ते सर्वे दृढधन्वानः संयुगेष्वपलायिनः ।
बहुधा भीष्मानाङ्कुर्मार्गणैः कृतमार्गणैः ॥
मार्गयति धनायं दातारमिति । मार्गं + लुट् ।)
याचकः । इति मेदिनी । गे, ७१ ॥
मार्गणकः, पुं, (मार्गणं + स्वार्थे कन् ।) याचकः ।
इति हलायुधः ॥
मार्गधेनुः, पुं, (मार्गस्य धेनुः परिमाणम् ।)
योजनपरिमाणम् । इति शब्दमाला ॥
मार्गधेनुकं, स्त्री, (मार्गधेनु + स्वार्थे कन् ।)
योजनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मार्गपाली, स्त्री, (मार्गं पालयति हिंसेभ्यो
रचतीति । पाल + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
स्तम्भः । यथा,
“ततोऽपराद्धसमये पूर्वस्थां दिशि नारद ! ।
मार्गपालीं प्रवृत्तीयादुर्गस्तम्भे च पादये ॥
कुशकाशमयैर्दिवा संस्कारैर्बहुभिर्मुदा ।
भूषयित्वा गजानन्धान्कुशयादिसंयुतान् ॥
गोवृषान् महिषांश्चैव घण्टाभरणभूषितान् ।
भेरीदण्डपटहवादित्रध्वनिनादितान् ।
तस्याः स्थाने नयेत् सायं शान्तिपाठादि-
नन्दितः ॥
मार्गपालि नमस्तुभ्यं सर्वानन्दप्रवर्धके ।
तत्रे तव सुखेनाम्ना गजा गावः प्रयान्तु मे ॥
राजानो राजपुत्राश्च ब्राह्मणाः शूद्रजातयः ।
मार्गपालीं, समालिख्य वार्ताः सुखं सदैव हि ॥
ततो गावश्च संपूज्या गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
आत्मनः श्रेयसे भूप इति पूजां करोति हि ॥
अग्रतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।
गावो मे सर्वतः सन्तु गवां मध्ये वसान्यहम् ॥
या लक्ष्मीर्लोकपालानां धेनुरुपेण संस्थिता ।
क्षीरं वहति यन्नार्थं मम पापं व्यपोहतु ॥
या कामधेनुर्भवने च विष्णो-
र्या कामधेनुर्मदमिगेहे ।
या सौमयेयी तु वशिष्ठगेहे
सा कामधेनुर्वरदा ममास्तु ॥

कृत्वेतत् सर्वमानन्दान्नाची देवपतेर्वले ।

पूजां कृत्वा ततः पश्चात् सम्यग्भूतं समारभेत् ॥”

इति पादो उत्तरखण्डे कार्तिकमाहात्म्ये
१२४ अध्यायः ॥

मार्गशीरः, पुं, (मार्गशीरानक्षत्रयुक्ता पौर्ण-
मास्यश्च । म्गशीरा + अण् ।) मार्गशीर्ष-
मासः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-
वते । ६ । १६ । २ ।

“शुक्ले मार्गशीरे पक्षे योगिज्ञानं नृपयः ।

आरभेत तत्रमिदं सर्वकामिकमादितः ॥”)

मार्गशीर्षः, पुं, (मार्गशीर्षी + अण् ।) अग्र-
हायणमासः । म्गशीर्षेण युक्ता पौर्णमासी
मार्गशीर्षी सास्त्रिन् मासे भवति मार्गशीर्षः
ष्ठाः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
सहाः २ मार्गः ३ आग्रहायणिकः ४ । इत्य-
मरः । १ । ४ । १४ ॥ मार्गशीरः ५ सहः ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ वृश्चिकस्य विप्रारब्ध-
शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तोऽयं सुखचान्नः । एता-
दृशसुखचान्नमासीयपौर्णमास्यन्तः अयं गौण-
चान्नः । वृश्चिकराशिरविकीर्णं सौरः । इति
स्मृतिः ॥ * ॥ तत्र जातफलम् ।

“यस्य प्रसूतिः खलु मार्गमासे
तीर्थे प्रवासे सततं मतिः स्यात् ।
परोपकारी धृतसाधुवृत्तिः
सद्वृत्तियुक्तो ललनाभिलाषी ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

(तथास्य विषयः ॥ कार्तिकमार्गशीर्षौ शरत् ।
इति सुयुक्ते सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

अथ मार्गशीर्षकृतम् ।

आश्विनशुक्लपक्षे नवाग्रहाकारणे मार्ग-
शीर्षस्य विंशतिदशाधिकत्रयोविंशतिदिनाभ्य-
न्तरे शुक्लपक्षे तत् आहं कर्तव्यम् । तत्र मार्ग-
शीर्षस्य विंशतिदशाधिकप्रथमदिनत्रयेतरेषु
कुजशनिशुक्रवारतरेषु नन्दारित्नात्रयोदशीतर-
तिथिषु जन्माष्टमचन्द्रजन्मतिथिजन्मनक्षत्रत्रय-
पञ्चमतारात्रयेतरेषु पूर्वात्रयमघाभरणश्लेषा-
र्द्धतरेषु नक्षत्रेषु आहं तच्छेषभोजनश्च कुर्यात् ।
आहानधिकारिणा तु प्रागुक्तकाले देवादिभ्यो
नवान्नं दत्त्वा भोक्तव्यम् । किन्तु अश्लेषाकृत्तिका-
ष्येष्टाश्लेषापूर्वमात्रपदकेषु अपि नवान्नभोजनं
न कर्तव्यम् । चन्दताराद्यशुद्धौ प्रतीकारमाह
देवलः ।

“कर्म कुर्यात् फलावाप्ते चन्द्रादिशोभने बुधः ।
सुखकाले त्विदं सर्वं नार्तः कालमपेक्षते ॥

चन्द्रे च शुक्लं लवणश्च तारे
तिथावभद्रे सिततण्डुलाश्च ।
धान्यश्च दद्यात् करणचवारे
योगे तिलान् हेममणिश्च लभे ॥

राजमार्गशीरं तारामेदाल्लवणपरिमाणमाह ।

“एकत्रिपञ्चसप्त च द्विजाय दद्यात् पलानि
लवणस्य ।

क्रमशो जन्मविपत्प्रथमरमणख्यतारासु ॥

पलान् लौकिकैर्मनैः साधरंतिद्विमात्रकम् ।
तोलकत्रितयं ज्ञेयं ज्योतिर्ज्ञैः स्मृतिसम्मतम् ॥
तत एवं दध्याव्यसंयुक्तं नवं विप्राभिमन्त्रितम् ।
मन्त्रानादेशे गायत्रीति गायत्र्याभिमन्त्रितम् ॥
नवमसं ब्राह्मणानुज्ञां गृहीत्वा प्राप्नीयात् ।
नूतनधान्यासम्भवे पुरातनेनापि आहं कर्तव्यम् ।
वृश्चिके शुक्लपक्षे तदकरणे हरिप्रयनात् पूर्वं
मौनधनुस्वरवीतरत्र माघादौ कर्तव्यम् ॥ * ॥
वृश्चिकस्यरवौ शुक्लचतुर्दश्यां सौभाग्यकामः
पाषाणाकारपिष्टकैर्देवीं पूजयेत् तदपि भक्षये-
न्नक्तम् ॥ * ॥ अग्रहायण्यां पौर्णमास्यां पावण्य-
विधिना आहमावश्यकम् ॥ * ॥ भविष्यपुराणे ।
“रोहिण्या प्रतिपद्युक्ता मार्गे मासि सितेतरा
गङ्गायां यदि लभ्येत स्रग्धर्यग्रहणैः समा ॥”

इति कृत्यतत्त्वम् ॥

(स्त्रियां आग्रहायण्यौ पूर्णिमा । यथा, महा-
भारते । ३ । ६३ । २६ ।

“मार्गशीर्ष्यामतीतायां पुष्येण प्रययुस्ततः ॥”)

मार्गिकः, त्रि, (मृगान् हन्तीति । म्ग + “पक्षि-
मस्य म्गान् हन्ति ।” ४ । ४ । ३५ । इति ठक् ।
म्गहन्ता । (मार्गे गम्यत्वेनास्त्यस्य । ठन् ।)
पथिकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मार्गितं, त्रि, (मार्गं अन्वेषणे + क्तः ।) अन्वे-
षितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०५ ॥

मार्ग्यं, त्रि, (मृज्यते इति । मृज् + “मृजे-
र्विभाषा ।” ३ । १ । ११३ । इति पक्षे ण्यत् ।
वृद्धिश्च । “चजोः कुप्रिस्रतोः ।” ७ । ३ । ५२ ।
इति कुलम् ।) मार्जनीयम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । ६ । ५६ ।

“मन्युस्तस्य त्वया मार्ग्यो मृज्यः शोकश्च
तेन ते ।”)

अन्वेषणीयश्च ॥

मार्जनं क मार्जने । ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क मार्जयति ।
इति दुर्गादासः ॥

मार्जः, पुं, (मार्जयति पापमलं प्रच्छाद्य उद्धरति
जनानिति । मार्ज् + णिच् + अच् ।) विष्णुः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । ४४ ॥ (मार्जयति वसन-
मलमिति । मार्ज् + अच् ।) रजकः । इति
शब्दमाला ॥ मार्जनम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

मार्जनं, स्त्री, (मार्जते इति । मार्ज् + भावे
ल्युट् ।) प्रोक्कनादिना अङ्गनिर्मलीकरणम् ।
माजा इति भाषा । तत्पर्यायः । मार्जिः २
मार्जी ३ मार्जना ४ मृजा ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ मार्जः ६ मार्जा ७ । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ६ ।
४ । १० ।

“स वै मनः कृष्णपदारविन्दयो
र्वचांसि वैकुण्ठगुणानुवर्णने ।
करौ हरेर्मन्दिरमार्जनादिषु
श्रुतिं चकाराच्युतसत्कथोदये ॥”)

स्नानकाले शरीरमार्जनगुणाः ।

“दौर्गन्ध्यं गौरवं कण्डूं कच्छूं मलमरोत्तकम् ।
खेदं वीभत्सतां हन्ति शरीरपरिमार्जनम् ॥

इति राजवल्लभः ॥

देवीमृहमार्जनफलं यथा,—

“देवा गृहन्तु यः शुक्र ! संमार्जयति नित्यशः
स भवेद्वलवान् सौख्यसर्वसम्पत्तिसंयुतः ॥

देवा गृहन्तु यः शुक्र ! गोमयेनानुलेपयेत् ।
स्त्रियो वा यदि वा पुंसः षण्मासन्तु निरन्तरम् ।
स लभेदीप्सितान् कामान् देवा लोकश्च
गच्छति ॥”

इति देवीपुराणे ४२ अध्यायः ॥

अथ भगवन्मन्दिरमार्जनमाहात्म्यम् ।

“नरसिंहगृहे नित्यं यः संमार्जनमाचरेत् ।
समस्तपापनिर्मुक्तो विष्णुलोके स मोदते ॥”

इति वृत्तिहपुराणम् ॥

“संमार्जनन्तु यः कुर्यात् पुरुषः केशवालये ।

रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तः स भवेन्नात्र संशयः ॥

पांशूनां यावतां राजन् ! कुर्यात् संमार्जनं
नरः ।

तावन्त्यन्दानि स सुखी नाकमासाद्य मोदते ॥”

इति विष्णुधर्मोत्तरम् ॥

“यावत्कानि प्रवाहाणि भूमिसंमार्जने ददुः ।

तावद्द्वर्षसहस्राणि शाकद्वीपे महीयते ॥

जायते मम भक्तश्च सर्वधर्मसमन्वितः ।

शुचिभागवतः शुद्धो ह्यपराधविवर्जितः ॥

ततो भुक्त्वा सर्वभोगान् तीर्त्वा संसारसागरम् ।

शाकद्वीपात् परिभ्रष्टः स्वर्गलोकं स गच्छति ॥

नन्दनं वनमाश्रित्य मोदते चाश्वरेः सह ।

नन्दनाच्च परिभ्रष्टो मम कर्मव्यवस्थितः ।

सर्वसङ्गान् परित्यज्य मम लोकन्तु गच्छति ॥”

इति वराहपुराणम् ॥ * ॥

स्नानविशेषः । यथा । आतुराणान् ।

“अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु
कर्मिणाम् ।

आर्द्रेण वाससा वापि मार्जनं देहिकं विदुः ॥”

इति जावालवचनाच्छिरो विहाय गात्रप्रच्छा-
लनं तदशक्तौ सर्वगात्रमार्जनं आर्द्रेण वाससा
कुर्यात् । इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥ वैदिक-
सन्धोपासनान्तर्गतमार्जनं यथा । छन्दोगपरि-
शिष्टम् ।

“शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदक-
विन्दुभिः ।

प्रणवो भूर्भुवः स्वस्व गायत्री च तृतीयिका ॥

अन्धैर्वत्तं चतुर्थमिति मार्जनम् ॥”

ओङ्कारो भूरादिव्याहृतित्रयं तृतीया च गायत्री

चतुर्थमापोहिष्ठेति ऋक्त्रयम् । इतीदं मार्जनं

मार्जनक्रियाकरणमित्यर्थः । रामायणम् ।

“ऋगन्ते मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा समाहितः ।

आपोहिष्ठेत्युक्ता कार्यं मार्जनन्तु कुशोदकेः ॥

प्रतिप्रणवसंयुक्तं चिपेन्मुद्गं पदे पदे ।

चतुश्चक्षुरन्त्येवा कुर्याद्वीणां मतमौदशम् ॥

मार्जार

आपोहिष्ठेतिस्तस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः स्मृतः ।
आपो वै देवता च्छन्दो गायत्री मार्जनं
स्मृतम् ॥”

इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

मार्जनः, पुं, (मार्जतेनेनेति । मार्ज् + ल्युट् ।)
लोभवृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ३३ ॥ श्वेतलोभः ।
इति सुभूतिः ॥ रक्तलोभः । इति खामी ॥

मार्जना, स्त्री, (मार्जते इति । मार्ज् + भावे
ल्युट् ।) मार्जनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२१ ॥
सुरजध्वनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०० ॥

मार्जनी, स्त्री, (मार्जते अनयेति । मार्ज् + करणे
ल्युट् + स्त्रियां ङीप् ।) सम्मार्जनी । भौटा
इति भाषा । यथा,—

“नमामि शीतलां देवीं रासभस्यां दिगम्बरीम् ।
मार्जनीकलसोपेतां शूर्पलङ्कृतमस्तकाम् ॥”

इति स्कान्दे शीतलास्तोत्रम् ॥

मार्जनीयः, त्रि, (मार्जते इति । ऋज् + अनौ-
यर् ।) मार्जनयोग्यः । मार्ज्यः ॥ इति ऋज-
धातोः कर्मण्यनीयप्रत्ययेन निष्पन्नः । अग्निः ।
शोधनम् । इति संचिप्रसारोणादित्तिः ॥

मार्जरी, पुं, (ऋज् + “कञ्जिष्ठजिभ्यां चित् ।”
उणा० ३ । १३७ । इति आरन् चित् । “ऋजे-
र्द्विः ।” इत्यञ्जलदत्तोक्तेर्द्विह्रस्वः ।) रक्त-
चित्रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विडालः ।
इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥ (यथा, महाभारते ।
५ । १५६ । १६ ।

“मार्जरीः किल दुष्टात्मा निश्चेष्टः सर्व-
कर्मसु ॥”

खट्वासः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६७ ॥ * ॥

मार्जरीस्रग्ने देवी यथा,—

“अभोज्यस्तिकाषडमार्जरीखण्डं कुक्कुरान् ।
पतितापविडचण्डालभृतहारिणं धर्मविन् ।
संसृज्य शुध्यते स्नानादुदक्याग्रामशूकरौ ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्यायः ॥ * ॥

पारिभाषिकमार्जरी यथा,—

“दम्भार्थं जपते यच्च तप्यते यजते तथा ।
न परत्रार्थमुद्द्युतो मार्जरीः परिकीर्तितः ॥”
तस्यान्नमभोज्यं यथा,—

‘अभोज्याः स्तिकाषडमार्जरीखण्डकुक्कुटाः’
इति वामनपुराणे १५ अध्यायः ॥

मार्जरीकः, पुं, (ऋज् + आरन् दृष्टिश्च ।
“संज्ञायां कन् ।” ४ । ३ । १४७ । इति कन् च ।)

मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मार्जरी +
स्वार्थं कन् । विडालः । यथा, महाभारते ।

१ । २३३ । २४ ।

“इमे मार्जरीकाः शुक्र ! नित्यमुद्वेजयन्ति
नः ॥”)

मार्जरीकण्डः, पुं, (मार्जरीस्यैव कण्डः कण्ड-
स्वरो यस्य । यद्वा, मार्जरी मखण्डः कण्डो
यस्य ।) मयूरः । इति शब्दरत्नावली ॥

मार्जरीकणिका, स्त्री, (मार्जरीस्य कर्णौ इव
कर्णौ यस्याः । स्त्रियां ङीप् स्वार्थं कन् । टाप्

मार्तण्डः

पूर्वस्य ह्रस्वत्वच । चासुखा । यथा,—

“चासुखा चर्चिका चर्मसुखा मार्जरी-
कणिका ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

मार्जरीकणौ, स्त्री, मार्जरीस्यैव कर्णावस्थाः ।
ङीप् । चासुखा । यथा,—

“मार्जरीकणौ चासुखा कर्णमोटिश्च चर्चिका ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मार्जरीगन्धा, स्त्री, (मार्जरीस्यैव गन्धोऽस्याः ।)
सुहृपणौविशेषः । इति रत्नमाला ॥

मार्जरीगन्धिका, स्त्री, (मार्जरीगन्धः । कन् ।
टाप् । अत इत्वच् ।) सुहृपणौ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तथास्याः पर्यायः ।

“सुहृपणौ काकपणौ सूर्यपस्यंषिका सहा ।

काकसुजा च सा प्रोक्ता तथा मार्जरीगन्धिका ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मार्जरी, स्त्री, (मार्जि शोधयति केशादिकम-
यथा । ऋज् + आरन् । स्त्रियां ङीप् ।) कस्तूरी ।
जन्तुविशेषः । गन्धगकुला इति खाटासी इति
च भाषा । तत्पर्यायः । पूतिका २ पूतिकजः ३
गन्धचेलिका ४ । अस्या गुणाः । वान्तिधार-
कत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । कफवातनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मार्जरीयः, पुं, (मार्जरीस्यायम् । मार्जरी +
“गृहादिभ्यश्च ।” ४ । २ । १३८ । इति क् ।)
विडालः । शूद्रः । कायशोधनम् । इति मेदिनी ।
ये, १२७ ॥

मार्जालः, पुं, मार्जरीः । रत्नयोरेकत्वात् ॥

मार्जालीयः, पुं, (ऋज् + “स्याचतिष्ठचेरा-
लच् वासलालीयचः ।” उणा० १ । ११५ । इति
आलीयच् ।) विडालः । शूद्रः । कायशोध-
नम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (महादेवः । यथा,
महाभारते । ३ । ३६ । ७७ ।

“खलाटाक्षाय सर्वाय मौदुषे शूलपाणये ।
पिनाकगोत्रे सूर्याय मार्जालीयाय वेधसे ॥”

मार्जिता, स्त्री, (मार्ज्यते दृश्यते पाणिनेति । ऋज्
+ शिच् + कर्मणि क्तः । स्त्रियां टाप् ।) रसाला ।
इत्यमरः । २ । ६ । ४४ ॥ सा तु दधिखण्डमधु-
सर्पिर्मरिचादिकृतकपूरैरादिवासितसदभक्ष्य-

विशेषः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (गुणादयो-
ऽस्या रसालाशब्दे ज्ञातव्याः ।) शोधिते, त्रि ॥

मार्तण्डः, पुं, (ऋतश्चासौ अण्डश्चेति । ऋताण्डे
भवतीति । ऋताण्ड + “तत्र भवः ।” ४ । ३ ।
५३ । इति अण् ।) सूर्यः । (तन्निरुक्तिश्च ।
यथा,—

“अनिव्यक्तैश्च गार्ज्यैश्च पुत्रं दृष्ट्वा पिताब्रवीत् ।
आर्तस्त्वं भव माखेति मार्तण्डस्तेन स स्मृतः ॥”

यथा, मार्कण्डेये । ७७ । १ ।

“मार्तण्डस्य रवेर्भाष्या तनया विश्वकर्मणः ।
संज्ञा नाम महाभाग तस्यां भातुरजीजनत् ॥”

अर्कवृत्तः । इत्यमरः ॥ शूकरः । इति मेदिनी ।
ते, ३५ ॥ मार्तण्डोत्पत्तिर्वथा,—

मार्कण्डेयः

मार्कण्डेय उवाच ।

“एवं सा नियता देवी चक्रे स्तोत्रमहनिशम् ।
निराहारा विवस्वन्तमारिराधयिषुर्मुने । ॥
ततः कालेन महता भगवत्तपनो मुने । ॥
प्रत्यक्षतामगात्तस्या दाक्षायण्या दिजोत्तम । ॥
सा ददर्श महाकूटं तेजसोऽम्बरसंस्थितम् ।
भूमौ च संस्थितं भास्वज्जालामालातिदुर्दृशम् ॥
तच्च दृष्ट्वा ततो देवी साध्वसं परमं गता ।
जगादाद्य प्रसीदेति न त्वां पश्यामि गोपते । ॥
यथा दृष्टवती पूर्वमम्बरस्य सुदुर्दृशम् ।
संघातं तेजसस्तस्मादिह पश्यामि भूतले ॥
प्रसादं कुरु पश्येयं यद्रूपं ते प्रभाकर । ॥
भक्तानुकम्पन ! विभो ! भक्ताहं पाहि मे
सुतान् ॥”

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“ततः स तेजसस्तस्मादाविर्भूतो विभावसुः ।
अदृश्यत तदादित्यस्तप्रताम्योपमप्रभः ॥
अथ तां प्रागतां देवीं तस्य सन्दर्शनानुमुने । ॥
प्राह भास्वान् दृष्टुं वरं मतो यमिच्छसि ॥
प्रणता शिरसा सा च जातुपीडितमेदिनी ।
प्रत्युवाच विवस्वन्तं वरदं समुपस्थितम् ॥
देव ! प्रसीद पुत्राणां हृतं त्रिभुवनं मम ।
यज्ञभागाश्च देतेयेदान्वेषे वलाधिकेः ॥
तन्निमित्तं प्रसादं त्वं कुरुष्व मम गोपते । ॥
अंशेन तेषां भ्रातृत्वं गत्वा नाशय तद्रूपम् ॥
यथा मे तनया भूयो यज्ञभागसुखः प्रभो ! ॥
भवेयुरधिपाश्चैव त्रैलोक्यस्य दिवाकर ! ॥
तथानुकम्पयां पुत्राणां सुप्रसन्नो रवे ! मम ।
कुरु प्रसन्नार्तिहर ! स्थितिकर्ता त्वमद्य मे ॥”

मार्कण्डेय उवाच ।

“ततस्तस्माद् भगवान् भास्करो वारितस्करः ।
प्रणतामदितिं विप्र ! प्रसादसुखो विभुः ॥
सहस्रांशेन ते गर्भे सम्भूयाहमशेषतः ।
तत्पुत्रशूचनदिते ! नाशयाम्याशु निवृत्ता ॥
इत्युक्त्वा भगवान् भास्वानन्तर्हानसुपागमत् ।
निवृत्ता सापि तपसः संप्राप्ताखिलवाञ्छिता ॥
ततो रश्मिसहस्रान्तः सुसुम्नाख्यो रवेः करः ।
विप्रावतारं संचक्रे देवमातुरथोदरे ॥
कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि सा चक्रे सुसमाहिता ।
शुचिः सन्सारयाम्येनं दिव्यं गर्भमिति द्विज ! ॥
ततस्तं कश्यपः प्राह किञ्चित्कोपप्लुताक्षरम् ।
किं मारयसि गर्भाण्डमिति नित्योपवासिनी ॥
सा च तं प्राह गर्भाण्डमेतत् पश्येति कोपना ।
न मारितं विपद्याणां नृत्वे यज्ञविष्यति ॥
इत्युक्त्वा तं तदा गर्भसुतसर्ज्जं सुरारणिः ।
जाज्वल्यमानं तेजोभिः प्रत्युवाच न कोपिता ।
तं दृष्ट्वा कश्यपो गर्भसुदृङ्गास्करवर्चसम् ।
तुष्टाव प्रणतो भूत्वा ऋग्भिराद्याभिरादरात् ॥
संस्तूयमानः स तदा गर्भाण्डात् प्रकटोऽभवत् ।
पद्मपत्रसवर्णाभस्तेजसा यात्रादिदुःखः ॥
अथान्तरीक्षादाभास्य कश्यपं सुनिसत्तमम् ।
सनोयमेवगम्भीरा वागुवाचाशरीरिणी ॥

मार्दवं

मालः

मालती

मारितश्च यतः प्रोक्तमेतदङ्गं त्वयादितिम् ॥
 तस्मान्मुने! सुतस्तीर्थं मार्तण्डाख्यो भविष्यति ॥
 सूर्याधिकारश्च विभुर्जगत्पथे करिष्यति ।
 हनिष्यत्यसुरांश्चायं यज्ञभागहरानरीन् ॥
 देवा निशम्येति तच्चो गगनात् ससुपागतम् ।
 प्रह्वमनुजं याता दानवाश्च हतौजसः ॥
 ततो युद्धाय दैतेयानाञ्चुहाव प्रतक्रतुः ।
 सह देवैर्मुदायुक्तो दानवाश्च तमाययुः ॥
 तेषां युद्धमभूद्वीरं देवानामसुरैः सह ।
 प्रस्थान्दीप्तिसन्दीप्तसमस्तधुवनान्तरम् ॥
 तस्मिन् युद्धे भगवता मार्तण्डेन निरीक्षिताः ।
 ते जया दृष्टमानास्तु भस्मीभूता महासुराः ॥
 ततः प्रह्वमनुजं प्रापुः सर्वे दिवौकसः ॥
 तुष्टयुक्ते जसां योनिं मार्तण्डमदितिन्या ॥
 स्वाधिकारं ततः प्रापुर्यज्ञभागांश्च पूर्ववत् ।
 भगवानपि मार्तण्डः स्वाधिकारमथाकरोत् ॥
 कदम्बपुष्पवद्भास्वानघचोर्द्ध्वं रश्मिभिः ।
 उत्तोरपिण्डसदृशो दधे नातिस्फुटं वपुः ॥
 इति मार्तण्डेयपुराणे सूर्यमाहात्म्ये मार्त-
 ण्डोत्पत्तिनामाध्यायः ॥

मार्तण्डवज्रभा, स्त्री, (मार्तण्डस्य वज्रभा प्रिया ।
 यद्वा, मार्तण्डो वज्रभः प्रियोऽस्याः ।) आदित्य-
 भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ सूर्यपत्नी च ॥

मार्तिकाः, पुं, (मृत्तिकायां विकार इति ।
 मृत्तिका + "तस्य विकारः ।" ४ । ३ । १३४ ।
 इति ठक् ।) शरावः । इति शब्दरत्नावली ॥
 मृत्तिका निर्मिते, त्रि ॥

मार्दङ्गं, स्त्री, (मृदु अङ्गमस्य । ततः स्वार्थे
 अण् ।) पत्तनम् । इति हारावली ॥ (मृदङ्ग-
 वादनं शिल्पमस्येति । अण् ।) मृदङ्गवादे, त्रि ॥

मार्दङ्गिकः, त्रि, (मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य ।
 मृदङ्ग + "शिल्पम् ।" ४ । ३ । ५५ । इति
 ठक् ।) मृदङ्गवादकः । तत्पण्यायः । मौर-
 णिकः २ । इत्यमरः । २।१०।१३ ॥ सार्ङ्गिकः ३
 और्ङ्गिकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 रामायणे । २ । ६१ । ४६ ।
 "निष्ठा मार्दङ्गिका आसंस्कृत्याद्याहा विभी-
 तकाः ।
 अश्वत्या नर्तकाश्चासन् भरद्वाजस्य तेजसा ॥")

मार्दवं, स्त्री, (मृदोर्भावं इति । मृदु + "पृष्ठादिभ्य-
 इमणिञ् वा ।" ५।१।१२२। इत्यत्र । "वावचन-
 मण्यदेः समावेशार्थम् ।" इति काशिको-
 क्तिरण् ।) परदुःखप्रदर्शनात् पीडावृद्धिः ।
 मृदुता । यथा,—
 "मार्दवं कोमलस्यापि संस्पर्शसह्यते ।
 उत्तमं मध्यमं प्रोक्तं कनिष्ठमेति तन्निधा ॥"
 उत्तमं यथा,—
 "अभिनवमालिकामियं साश्रय-
 नववंशिराधिका विशिष्ये ।
 न कुसुमपटलं दरापि जग्वौ
 तदनुभवात्तदुरेव सन्नगासीत् ॥"

मध्यमं यथा,—

"चित्रं धनिष्ठे तनुवाससोऽपि
 चीनस्य प्रीनस्तनि ! सङ्गमेन ।
 लिप्तेन तस्मिंश्चित्तचन्दनेन
 मूर्तिर्दिदूना सखि ! लोहितासीत् ॥

कनिष्ठं यथा,—

रसमुधाकरे आमोदमामोदन-
 मादधानं निलीननीलाक्षकचक्षुरीकम् ।
 क्षणेन पद्मासुखपद्ममासीत्
 लिषा रवेः कोमलयापि ताम्रम् ॥"

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

(अकाठितम् । यथा, रघौ । ८ । ४३ ।

"विललाप सवाप्यगद्गदं
 सहजामप्यपहाय धीरताम् ।
 अभितप्तमयोऽपि मार्दवं
 भजते केव कथा शरीरिषु ॥")

मार्दवं, पुं, (मार्दवं मृदुत्वमस्यास्तीति । मार्दवं +
 अर्श आद्यच् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः ।

"माधुको मार्दवंश्चुकारुषा द्विष्टिकादयः ।"

इति जटाधरः ॥

मार्दः, पुं, (मृद्वति चमते जनानिति । मृदु +

"इगुपधञाप्रोक्तिरः कः ।" ३ । १ । १३५ ।

इति कः । मृदः । ततः । स्वार्थे अण् ।)

नाश्लोक्तौ श्रेष्ठः । इति हेमचन्द्रः । २ । २४ ॥

मारिषशाकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(शाकार्थे पण्याद्यो यथा,—

"मारिषो वाप्यको मार्षः श्वेतो रक्तश्च स स्मृतः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मार्षिकः, पुं, (मार्ष + ठक् ।) मारिषशाकः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

मार्दिः, स्त्री, (मृज् + क्तिन् । "मृजेष्टृङ् ।"

७ । २ । ११४ । इति वृद्धिः ।) मार्जनम् ।

इत्यमरः । २।६।१२९ ॥ तैलमन्त्रणम् । यथा,

"तैलमन्त्रं यदङ्गेषु न भवेत् बाहुसङ्गतम् ।

सा मार्दिः पृथग्भङ्गो मस्तकादौ प्रकीर्तितः ॥"

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

मालं, स्त्री, (माति मानहेतुर्भवतीति । मा +

"मृजेन्द्रायवञ्जेयादि ।" उणा० २ । २८ । इति

रण् । पृषोदरादित्वाद्रस्य लत्वम् ।) क्षेत्रम् ।

इति मेदिनी ॥ ले, ४५ । (यथा, मेघदूते । १६ ।

"सद्यः सीरोत्कण्ठसुरभि क्षेत्रमासुख्य मालं

किञ्चित्पश्चाद् ब्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण ॥")

कपटम् । वनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (हरि-

तालम् । यथा,—

"हरितालं तालमालं मालं शैलूषभूषणम् ।

पिङ्गकं रोमहरणं तालकं पातमित्यपि ॥"

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाय-

धिकारे ।)

मालः, पुं, (मातीति । मा + रन् । रस्य लत्वम् ।)

जातिविशेषः । इति मेदिनी ॥ ले, ४५ । स च

क्षेत्रजातिः । यथा,— [जातयः ॥]

"माला भिक्षाः किराताश्च सर्वेऽपि क्षेत्र-

(यथा, महाभारते । ६ । ६ । ६६ ।

"तत्रेमे कुरुपाश्वाखाः शाखा माद्रेयजाङ्गलाः ।

शूरसेनाः पुलिन्दाश्च योधा मालास्तथैव च ॥")

जनः । इति च हेमचन्द्रः । ३ । ५६८ ॥ देश-

विशेषः । स च मेदिनीपुरप्रदेशे मालभूमित्वेन

ख्यातः । विष्णुः । यथा,—

'मां लक्ष्मीं लातीति मालो विष्णुः तं अत-

तीति मालती ।'

इति मालतीशब्दटीकायां भरतः ॥

मालकं, स्त्री, (मलते धारयति श्रीभामिति ।

मलधारणे + ण्वल् ।) स्थलपद्मम् । इति जटा-

धरः ॥

मालकः, पुं, (मलते धारयत्युपवीर्यं रोगनाशने

इति । मलधारणे + ण्वल् ।) निम्बवृक्षः । इत्य-

मरः । २ । ४ । ६२ ॥ (निम्बशब्देऽस्य विवरणं

ज्ञातव्यम् ॥)

मालका, स्त्री, (मलते धारयति श्रीभाम् । मल +

ण्वल् । स्त्रियां टाप् ।) माल्यम् । इति शब्द-

रत्नावली ॥

मालकौशः, पुं, (मालस्य हरेः कोशात् कण्ठा-

न्निर्गत इति । अण् ।) रागविशेषः । तस्य

नामान्तरं कौशिकः । स च हनुमन्मते षड्-

रागाणां मध्ये द्वितीयरागः । हरस्य हरेर्वा

कण्ठाद्निर्गतः । अस्य जातिः सम्पूर्णा तत्र सप्त-

स्वरक्रमः ष ऋ ग म प ध नि । अस्य गृहं

षड्जस्वरः । प्रसङ्गो रात्रिशेषे गानसमयः ।

रागमालायामस्य स्वरूपम् । पाटलवर्णपुरवः ।

नीलपरिच्छदः । यष्टिहस्तः । यौवनमदमत्तः

स्त्रीभिः सह हास्यकौतुकान्वितः शत्रुमक्तक-

माल्यगणोऽथवा वृद्धनृसुक्तामाल्यगणः । अस्य

रागिण्यः पञ्च यथा । टोड़ी १ गौरी २ गुण-

करी ३ खम्भावती ४ कोकभा ५ । अस्याष्टौ

पुत्रा यथा । मारुः १ मेवाङ्गः २ वडहंसः ३

प्रवलः ४ चन्द्रकः ५ नन्दः ६ भमरः ७ खखरः ८

अत्र मिष्टाङ्गोऽपि पाठः । भरतमते तस्य

रागिण्यः पञ्च यथा । गौरी १ दयावती २

देवदाली ३ खम्भावती ४ कोकभा ५ । तन्मते

अष्टौ पुत्रा यथा । गान्धारी १ शुद्धः २ भकरः ३

त्रिच्छनः ४ सहानः ५ प्रक्तवज्रभः ६ माली-

गौरः ७ कामोदः ८ । अष्टपुत्रभागा यथा ।

धनाश्रीः १ मालश्रीः २ जयतश्रीः ३ सुघोराश्री ४

दुर्गा ५ गान्धारी ६ भीमपलाश्री ७ कामोदी

८ । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

मालचक्रकं, स्त्री, (माला सन्निहः अस्यामस्य-

स्येति । अर्श आदित्वादच् । स चक्रमिवेति ।

कन् ।) सकृत्पुष्पवत्सन्धिः । इति शब्द-

चन्द्रिका । मालाश्चाकि इति भाषा ॥

मालती, स्त्री, (मलते श्रीमां धारयतीति । मल +

"मृदश्रियजीत्यादि ।" उणा० ३ । ११० । इत्यत्र

"बाहुलकात् मलतेरतच् । गौरादिनिपातना-

द्वयध्याया दीर्घत्वम् ।" इत्युज्ज्वलदत्तोक्तेः अतच्

उपधाया दीर्घत्वम् ङीष् च । मां लक्ष्मीं

मालती

लातीति मालो विष्णुः तं अततीति । अच् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥) खनामख्यात-
पुष्पलता । तत्पर्यायः । सुमना २ जातिः ३ ।
इत्यमरः ॥ सुमनाः ४ जाती ५ । इति भरतः ॥
(यथा, शिशुपालवधे । ११ । १७ ।
“ज्वलयति मदनानि मालतीनां रजोभिः । ”)
अस्या गुणाः । कफपित्तसुखरोगग्रणक्रिमिकुष्ठ-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ तस्या उत्-
पत्तिर्यथा,—

आद्याशक्तिरुवाच ।

“अहमेतच्छिवा भिन्ना तिष्ठामि त्रिविधैर्गुणैः ।
गौरी लक्ष्मीः स्वधा चेति रजःसत्त्वतमोगुणैः ॥
तत्र गत्वा तथा कार्यं विधास्यन्ते च ताः

सुराः ॥

नारद उवाच ।

श्रुत्वा तामिति तां वाचमन्तर्जुनमगान्कहः ।
देवानां विस्मयोत्पुल्लनेत्राणाञ्च तदा नृप ! ॥
ततः सर्वेऽपि ते देवा गत्वा तद्वाक्यचोदिताः ।
गौरीं लक्ष्मीं स्वधाञ्चैव प्रणुसुर्भक्तितत्पराः ॥
तास्तथा तान् सुरान् दृष्ट्वा प्रणतान् भक्तवत्-
सलाः ।

बीजानि प्रददुस्तेभ्यो वाक्यानि जगदुस्तथा ॥
देव ऊचुः ।
इमानि देवा बीजानि विष्णुर्यत्रावतिष्ठति ।
निर्वपस्य ततः कार्यं भवतां सिद्धिमेष्यति ॥

नारद उवाच ।

ततः प्रहृष्टाः सुरसिद्धसंघाः
प्रमुक्त्य बीजानि विचित्रिपुञ्च ।
विन्दारिकाभूमितले स यत्र
विष्णुः सदा तिष्ठति सौख्यवृत्तिः ॥

नारद उवाच ।

विमेषस्तत्र बीजेभ्यो वनस्पत्युत्पद्योऽभवन् ।
धात्री च मालती चैव तुलसी च नृपोत्तम ! ॥
धातुगुह्यवा स्मृता धात्री माभवा मालती

स्मृता ।

गौरीभवा च तुलसी रजःसत्त्वतमोगुणाः ॥”
इति पादो उत्तरखण्डे १४।१५० अध्याये ॥ * ॥
युवती । काचमाली । विशाला । ज्योत्स्ना ।
निशा । नदीविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४.२१३ ।
(सुवर्चला मालतीत्यर्थः । तत्पर्यायो यथा,—
“चणको मालती क्षौमी रुद्रपत्नी सुवर्चला ॥”
पुष्पार्थे पर्यायो यथा,—

“मालती सुमना जातिः ।” इत्युभे वैदिकरत्न-
मालायाम् ॥ तथा च ।

जातिर्जाती च सुमना मालती राजपुत्तिका ।
चेतिका हृदयगन्धा च सा पीता स्वर्णजातिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मालतीतौरजः, पुं, (मालती तदास्या नदी तस्या-
स्तीरे जायते इति । जन् + डः ।) टङ्गणः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १० ॥

मालतीतीरसम्भवं, स्त्री, (मालत्या तीरे सम्भवो-
ऽस्य ।) श्वेतटङ्गणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालवि

मालतीपत्रिका, स्त्री, (मालत्याः पत्रौव । मालती-
पत्र + प्रतिकृतौ कन् टाप् अत इत्वम् ।)
जातीपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जाती-
पत्रीशब्दस्य विषयो द्रव्यः ॥)

मालतीफलं, स्त्री, (मालत्याः फलम् ।) जाती-
फलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पर्यायः ।
“जातीफलं जातिकोशं मालतीफलमित्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मालवः, पुं, (मा शोभा तस्याः लयः आस्यदम् ।)
चन्दनवृक्षः । इति त्रिकाख्यशेषः ॥ मलय-
सम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा, नलोदये । २ । ३७ ।
“तनुच्छटोत्तमालया तथा सुवोत्तमालया ।
अहारि शीतमालयानिलावधूतमालया ॥”
स्त्री, अभिसारस्थानभेदः । यथा, साहित्य-
दर्पणे । ३ । अभिसारिकाप्रकरणे ।
“चेत्तं वाटी भगदेवालयो दूतीगृहं वनम् ।
मालवश्च प्रशानश्च नद्यादीनां तटी

तथा ॥”)

मालवः, पुं, (मालः उन्नतचेत्रमस्यत्र । माल +
“केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ॥” ५।२।१०६ । इत्यत्र
“अन्येभ्योऽपि ङश्चान्ते ॥” इति काशिकोक्तेः
वप्रत्ययः ।) अवन्तिदेशः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । २२ ॥ मालव्योया इति हिन्दीभाषा ॥
(यथा, मातुल्ये । ११३ । ४४ ॥
“अङ्गा वङ्गा मदगुरका अन्तर्गिरि बहि-
गिरी ।

सुलोत्तराः प्रविजया मार्गवागेयमालवाः ॥”
मालवेषु जात इत्यण् । तद्देशजे, त्रि ॥)
रागविशेषः । स च षड् रागाणां मध्ये प्रथम-
रागः । मतान्तरे भैरवरागोऽयम् । यथा,—
“आदौ मालवरागेन्द्रस्ततो मल्लारसंज्ञितः ।
श्रीरागस्तस्य पश्चादै वसन्तस्तदनन्तरम् ॥
हिक्कोलश्चाय कण्ठ एते रागाः प्रकी-
र्त्तिताः ॥

तस्य स्वरूपं यथा,—

“नितम्बिनीसुम्बितवक्रपद्मः
शुकदुतिः कुण्डलवान् प्रमत्तः ।
सङ्गीतशालां प्रविशन् प्रदोषे
मालाधरो मालवरागराजः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(मालयां तन्नामिकायां सावित्रीमातरि जातः
इत्यण् । अश्वपतेराज्ञो मालयां जातः पुत्र
गणः । यथा, महाभारते । ३ । २६६ । ५८ ।
“पितुश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि ।
मालयां मालवा नाम शाश्वताः पुत्रपौत्त्रिणः ॥
भ्रातरस्ते भविष्यन्ति त्वयिष्यान्दिशोपमाः ॥”
स्त्री, नदीविशेषः । यथा, महाभारते । १३ ।
१६५ । २५ ।

“हिरण्यती वितस्ता च तथा प्लक्षवती नदी ।
वेदस्तुतिर्वेदवती मालवायाश्ववत्यपि ॥”)

मालविका, स्त्री, (मालवेषु जाता । मालव + ठक्
टाप् ।) त्रिभुत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

माला

मालसी, स्त्री, (मल + स्वार्थे अण् । मलं स्यति-
नाशयति । सो + डः । डीप् ।) केशपुष्पवृक्षः ।
यथा,—

“मालसी दुर्गपुष्पी च बालाञ्ची केशधारिणी ॥
इति शब्दचन्द्रिका ॥

रागिणीविशेषः । सा तु मालवरागस्य पत्नी ।
यथा,—

“धातुधी मालसी रामकिरी च सिन्धुडा तथा ।
अश्ववारी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमाः ॥”
इति हारीतः ॥

मतान्तरे मेघरागस्य पत्नी । यथा,—
“ललिता मालसी गौड़ी नाटी देवकिरी तथा ।
मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यमाः ॥”
तस्याः स्वरूपं यथा,—

“नीलारविन्दस्य दलानि बाला
विधारयन्ती तनुदेहयष्टिः ।
मालूरुचस्य तले निधया
शोणा नटुर्मालसिका प्रदिष्टा ॥”

तस्या गानसमयो यथा,—
“इन्द्रोत्थानात् समारभ्य यावद्गुर्गमोत्तमम् ।
गेया भवेद्गुर्धुर्निर्णयं मालसी सा मनोहरा ॥”
अपि च ।

“गान्धारी दीपिका चैव कलाङ्गी पुरवी तथा ।
अश्ववारी कानडा च गौरी केदारपाहिडा ॥
माधवी मालसी नाटी भूपाली सिन्धुडा तथा ।
सायाङ्गे रागिणीरेताः प्रगायन्ति चतुर्दश ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

माला, स्त्री, (माति मानहेतुर्भवतीति । मा +
“ऋञ्जेन्द्रायवञ्जे ॥” उणा० २।२८ । इति रन्
रस्य लत्वम् टाप् च । यद्वा, मां शोभां लाति इति ।
ला + कः टाप् ।) श्रेणी । तत्पर्यायः । राजिः २
लेखा ३ तती ४ वीची ५ आला ६ आवलिः ७
पङ्क्तिः ८ धारणी ९ । इति हेमचन्द्रः । ३।३१५ ।
मूर्द्ध्नि व्यस्यपुष्पदाम । अन्धचाप्युपचारात् ॥
तत्पर्यायः । माल्यम् २ सक ३ । इत्यमरः । २।
६।१३५ ॥ मालिका ४ मालाका ५ मालका ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ गणनिका ७ गुणा-
निका ८ । इति वराहपुराणम् ॥ सा त्रिविधा
यथा,—

“माला तु त्रिविधा देवि ! वर्णाक्षरपञ्चभेदतः ॥
इति मत्स्यस्तवचनम् ॥ * ॥

अथ मालानिर्णयः । तत्र करमाला । सन-
कुमारसंहितायाम् ।

‘तर्जनी मध्यमानामा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ॥
तिस्रोऽङ्गुलिस्तिस्रपञ्चाणो मध्यमा चैकपञ्चिका ।
पञ्चद्वयं मध्यमाया मेरुत्यनोपकल्पयेत् ॥
क्रममाह ।

अनामामध्यमारभ्य कनिष्ठादिन एव च ।
तर्जनीमूलपर्यन्तं दशपञ्चसु संजपेत् ॥
तथा,—

अनामामूलमारभ्य कनिष्ठादिन एव च ।
तर्जनीमध्यपर्यन्तमष्टपञ्चसु संजपेत् ॥

माला

एतद्वचनम् अष्टोत्तरशतादिविषयम् ॥ * ॥
 शक्तिविषये पुनः । श्रीक्रमे ।
 अनामिकात्रयं पर्व कनिष्ठादिविपर्विका ।
 मध्यमायाश्च त्रितयं तर्जनीमूलपर्वणि ।
 तर्जनीयं तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापकृत् ॥
 हंसपारमेश्वरे ।
 पर्वहृयमनामायाः परिवर्त्तेन वै क्रमात् ।
 पर्वत्रयं मध्यमायास्तर्जनीकं समाहरेत् ॥
 पर्वहृयन्तु तर्जनीयं मेरुं तद्विहितं पार्वति ! ।
 शक्तिमाला समाख्याता सर्वतन्त्रप्रदीपिका ॥
 तथा ।
 अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ।
 मध्यमामूलपर्यन्तमष्टपर्वसु संजपेत् ॥ * ॥
 श्रीविद्यायामयं विशेषः ।
 अनामाया मध्यमाया मूलाग्रश्च हयं हयं ।
 कनिष्ठायाश्च तर्जनीयस्य पर्व सुरेश्वरि ! ॥
 अनामामध्यमायाश्च मेरुः स्याद्विहितं शुभम् ।
 प्रादक्षिण्यक्रमादेवि ! जपेत्त्रिपुरसुन्दरीम् ॥”
 इति यामलवचनात् ॥
 सुखमालातन्त्रे ।
 “अनामिका हयं पर्वप्रादक्षिण्यक्रमेण तु ।
 तर्जनीमूलपर्यन्तं करमाला प्रकीर्तिता ॥
 कनिष्ठामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ।
 तर्जनीमूलपर्यन्तमष्टपर्वसु संजपेत् ॥”
 इदमपि अष्टोत्तरशतादिविषयम् ॥ * ॥
 अङ्गुलीर्न विद्युज्जीत किञ्चिदाकुचिते तले ।
 अङ्गुलीनां विद्योगाश्च छिन्ने च सवते जपः ॥
 अन्यत्रापि ।
 अङ्गुल्यग्रेषु यज्जपं यज्जपं मेरुलङ्घने ।
 पर्वसन्धिषु यज्जपं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
 गणनाविधिसुलक्ष्णं यो जपेत्तज्जपं यतः ।
 गृह्णन्ति राक्षसास्तेन गणयेत् सर्वथा बुधः ॥
 तत्राङ्गुलिजपं कुर्वन् साङ्गुलाङ्गुलिभिर्जपेत् ।
 साङ्गुलेन विना कर्म कृतं तदफलं भवेत् ॥
 विश्वसारे ।
 अपसंख्या तु कर्मिणा नासंख्यातं जपेत् सुधीः ।
 नसंख्याकारकस्यास्य सर्वं भवति निष्फलम् ॥
 तन्त्रे ।
 हृदये हस्तमारोप्य तिर्यक् कृत्वा कराङ्गुलीः ।
 आच्छाद्य वाससा हस्तौ दक्षिणेन सदा जपेत् ॥
 इति करमाला ॥ * ॥
 जपसंख्यायां निषिद्धद्रव्यमाह यामले ।
 नाक्षतैर्हस्तपर्वैर्वा न घ्रात्यैर्न च पुष्पकैः ।
 न चन्दनैर्भुक्तिकया जपसंख्यां न कारयेत् ॥
 विहितद्रव्यमाह ।
 लाक्षाकुशीदसिन्दूरगोमयश्च करीषकम् ।
 एभिर्निर्माय गुटिकां जपसंख्यान्तु कारयेत् ॥
 अथ वर्णमाला । सनत्कुमारः ।
 क्रमोत्क्रमगतैर्मालामाटकायैः चमेरुकैः ।
 सविन्दुकैः साष्टवर्गैरन्तर्यजनकर्मणि ॥
 आदिक्षु पुटपुशु शबोऽष्टौ वर्गाः प्रकीर्तिताः ।
 तद्वया । अकारादिवर्णान् सविन्दून् प्रत्येकं

माला

कृत्वा शतं संजप्य अकारादीनां वर्णानां
 कवर्गादीनाञ्चान्तिमं वर्णं सानुस्वारं कृत्वा पूर्व-
 सुच्चार्य शेषाष्टवारमन्त्रजपः कार्यः । अनेन
 प्रकारेण अष्टोत्तरशतसंख्यो जपो भवति ।
 अन्तर्यजनैरुपलक्षणम् । तथा ।
 सविन्दुं वर्णसुच्चार्य पश्चात्कृतं जपेद्बुधः ।
 अकारादिवर्णान् सविन्दुं विभाज्य च ।
 वर्णमाला समाख्याता अगुलोमविलोमतः ॥
 इति नारदवचनात् ।
 त्रिपुरेश्वरे ।
 अगुलोमविलोमेन वर्गाष्टकविभेदतः ।
 मन्त्रेणान्तरितान् वर्णान् वर्णेनान्तरितान्
 मनू ।
 कुर्वाणमर्थी मालां सर्वतन्त्रप्रकाशिनीम् ॥ * ॥
 मालिनीविजये सूत्रनियमः ।
 अन्तर्विहमभासमानमुजगीसूत्रोत्तवर्णोच्चलाम् ।
 आरोहप्रतिरोहतः शतमर्थी वर्गाष्टकाष्टोत्त-
 राम् ॥
 इति वर्णमाला ॥ * ॥
 अथाक्षमाला । तत्र मालायां मणिनिर्णयः ।
 पद्मबीजादिभिर्माला बहिर्यागे शृणुष्व ताः ।
 रुद्राक्षशृङ्गपद्माक्षपुत्रजीवकमौक्तिकैः ॥
 स्फाटिकैर्मणिरत्नैश्च सुवर्णैर्विहमेस्तथा ।
 राजतैः कुशमूलैश्च गृहस्थस्याक्षमालिका ॥ * ॥
 अङ्गुलीगणनादेकं पर्वण्यष्टगुणं भवेत् ।
 पुत्रजीवैश्चष्टगुणं शतं शृङ्गैः सहस्रकम् ॥
 प्रबालैर्मणिरत्नैश्च दशसाहस्रकं मतम् ।
 तदेव स्फाटिकैः प्रोक्तं मौक्तिकैर्लक्षसूच्यते ॥
 पद्माक्षैर्दशलक्षं स्यात् सौवर्णैः कोटिरुच्यते ।
 कुशग्रन्थ्या कोटिशतं रुद्राक्षैः स्यादनन्तकम् ॥
 सर्वैर्विचिता माला नृणां मुक्तिफलप्रदा ।
 कालिकापुराणे ।
 रुद्राक्षैर्व्यां यदि जपेत् रुद्राक्षैः स्फाटिकैस्तथा ।
 नान्यन्मध्ये प्रयोक्तव्यं पुत्रजीवादिकश्च यत् ॥
 यदन्यत्तु प्रयुज्जीत मालायां जपकर्मणि ।
 तस्य कामश्च मोक्षश्च न ददाति प्रियङ्करि ॥
 सुखमालायाम् ।
 श्लशानधूसुरैर्माला ज्ञेया धूमावतीविधौ ।
 नराङ्गुल्यस्त्रिभिर्माला यथिता सर्वकामदा ॥
 नाद्या संयथनं कार्यं रक्तेन वाससा प्रिये ! ।
 सदा गोप्या प्रयत्नेन जनन्या जारवत् प्रिये ! ॥
 कामनाविशेषे तु ।
 पद्माक्षैर्विचिता माला शृङ्गनाशकरी मता ।
 कुशग्रन्थिमयी माला सर्वपापप्रणाशिनी ॥
 पुत्रजीवफलैः क्लृप्ता कुरुते पुत्रसम्पदम् ।
 निर्मिता रूप्यमणिभिर्जपमालैश्चतुप्रदा ।
 प्रबालैर्विचिता माला प्रयच्छेत् विपुलं धनम् ॥
 भैरवीविद्यायान्तु वाराहीतन्त्रे ।
 सुवर्णमणिभिर्मालां स्फाटिकैः शृङ्गनिर्मि-
 ताम् ।
 प्रबालैरेव वा कुर्वात् पुत्रजीवं विवर्जयेत् ।
 पद्माक्षैरेव रुद्राक्षमिन्द्राक्षश्च विशेषतः ॥ * ॥

माला

त्रिपुरामन्त्रजपादौ तु रक्तचन्दनबीजादिभि-
 रतिप्रशस्ता । तथा च तन्त्रराजे ।
 रक्तचन्दनमाला तु भोगदा मोक्षदा भवेत् ॥
 तथा ।
 वैष्णवे तुलसीमाला गजदन्तैर्गजानने ।
 त्रिपुराया जपे शस्ता रुद्राक्षै रक्तचन्दनैः ॥ * ॥
 कुमारीकल्पे ।
 रुद्राक्षैः शक्तिमन्त्रश्च मन्त्री यः प्रजपेत् प्रिये ! ।
 स दुर्गतिमवाप्नोति निष्कलस्तस्य तज्जपः ॥
 कालिका च्छिद्रमस्ता च त्रिपुरा तारिणी तथा ।
 एताः सर्वा न दुष्यन्ति जपे रुद्राक्षमालया ॥
 दिवा नैव प्रजप्यं रुद्राक्षमालयापि च ।
 पुरश्चर्यामृते चात्र दूषणन्तु वरानने ! ॥
 महाशृङ्गमयी माला नीलसारस्वते विधौ ।
 वृललाटास्थिखण्डेन रचिता जपमालिका ॥
 महाशृङ्गमयी माला ताराविद्याजपे प्रिये ! ।
 कर्णेनेत्रान्तरालास्थि महाशृङ्गः प्रकीर्तितः ॥
 मणिनियमस्तु सुखमालायाम् ।
 अन्योन्यसमरूपाणि नातिस्त्रुलक्षणाणि च ।
 कौटादिभिरदुष्टानि न जीर्णानि नवानि वै ॥
 तथा गौतमीये ।
 पञ्चाशक्षिपिभिर्माला विहिता सर्वकर्मसु ।
 अकारादिवर्णान्ता वर्णमाला प्रकीर्तिता ॥
 चार्ण्यं मेरुमुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तम ! ।
 अनया सर्वमन्त्राणां जपः सर्वसिद्धिदः ॥ * ॥
 चासुखतातन्त्रे ।
 नित्यं जपं करे कुर्वात् न तु काम्यमबोधनात् ।
 काम्यमपि करे कुर्वात् मालाभावेऽपि सुन्दरि ! ॥
 तेन मालायाः प्राधान्यम् ॥ * ॥ कामनाभेदे तु
 गौतमीये ।
 समासेनाक्षसूत्रस्य विधानमिह कथ्यते ।
 पञ्चविंशतिभिर्मोक्षं त्रिंशद्विधं न सिद्धये ॥
 सर्वायाः सप्तविंशत्या पञ्चदशभिचारके ।
 पञ्चाशद्विः काम्यसिद्धिः स्यात्तथा चतुस्तरैः ।
 अष्टोत्तरशतैः सर्वसिद्धिरुक्ता मनोषिभिः ॥
 अथ मालासंस्कारः । तत्र सनत्कुमारीये ।
 ‘कार्पाससम्भवं सूत्रं धर्मकामार्थमोक्षदम् ।
 तच्च विप्रेन्द्रकन्याभिर्निर्मितश्च सुशोभनम् ॥’
 यदा ।
 ‘शुक्लं रक्तं तथा कृष्णं पट्टसूत्रमथापि वा ।
 शान्तिवश्याभिचारेषु मोक्षैश्वर्यजयेषु च ॥
 शुक्लं रक्तं तथा पीतं कृष्णं वर्णेषु च क्रमात् ।
 सर्वेषामेव वर्णानां रक्तं सर्वेष्टतत्प्रदम् ॥
 आश्रमेषु तथा चैवं रक्तं सर्वसुसिद्धिदम् ।
 त्रिगुणं त्रिगुणीकृत्य ग्रथयेत् शिष्यप्राप्ततः ॥
 एकैकं माटकावर्णं सतारं प्रजपन् सुधीः ।
 मणिमादाय सूत्रेण ग्रथयेन्मध्यमधृतः ॥
 ब्रह्मयन्त्रिं विधायेत्यं मेरुश्च ग्रन्थिसंयुतम् ।
 ग्रथयित्वा पुरो मालां ततः संस्कारमारभेत् ॥
 कस्यचित्कृते मूलविद्याया ग्रथयेत् । तथा च
 एकवीराकल्पे ।
 ‘माटकामन्त्रतो ग्रन्थिं विद्याया वाद्य कारयेत् ।

सुवर्णादिगुणैर्वापि ग्रथयेत् साधकोत्तमः ॥
 ब्रह्मग्रन्थिं ततो दद्यान्नागपाशमथापि वा ।
 कवचेनाववध्रीयान्मालां ध्यानपरायणः ॥
 सर्वश्रेष्ठं ततो मेरुं सूचय्यसमन्वितम् ।
 ग्रथयेत्तारयोगेण बध्नीयात् साधकोत्तमः ।
 एवं निष्पाद्य देवेशि ! प्रतिष्ठाञ्च समाचरेत् ॥
 गौतमीये ।
 'सुखे सुखञ्च संयोज्य पुच्छे पुच्छं नियोजयेत् ।
 गोपुच्छसदृशी माला यद्वा सर्पाकृतिः शुभा ।
 एवं निर्माय मालां वै शोधयेन्मुनिसत्तमः ॥
 अश्वत्थपत्रनवकैः पद्माकारैश्च कारयेत् ।
 तन्मध्ये स्थापयेन्मालां मातृकां मूलसुखरन् ।
 चालयेत् पञ्चगव्येन सद्योजातेन सज्जलेः ॥
 सद्योजातस्तु ।
 'ॐ सद्योजातं प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमः ।
 भवेन्नभवेन्नादिभवे भजस्व मां भवोद्भावाय नमः ॥
 चन्दनागुरुकपूरैर्वामदेवेन चर्चयेत् ॥
 वामदेवमन्त्रस्तु । ॐ वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय
 नमो रुद्राय नमः कालाय नमः कलविकरणाय
 नमो बलविकरणाय नमो बलप्रमथनाय नमः
 सर्वभूतदमनाय नमो मनोष्मनाय नमः ।
 धूपयेत्तमघोरेण । अघोरमन्त्रस्तु । अघोरेभ्यो-
 २थ घोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यः सर्वतः सर्व-
 सर्वेभ्यो नमस्तस्तु रुद्ररूपेभ्यः । लेपयेत्तत्-
 पुरुषेण तु । तत्पुरुषमन्त्रस्तु । ॐ तत्पुरुषाय
 विद्महे महादेवाय धीमहि तन्नो रुद्रः प्रचो-
 दयात् ।
 'मन्त्रयेत् पञ्चमेन प्रत्येकस्तु शतं शतम् ।
 मेरुञ्च मन्त्रयेच्चैव मनुना च शतं शतम् ॥
 मन्त्रस्तु । ॐ ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः
 सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिः शिरो
 मेऽस्तु सदाशिवोम् । प्रत्येकस्तु सक्तु सक्तु ।
 इति वा । तथा च तत्रैव ।
 'प्रत्येकं मन्त्रयेन्मन्त्री पञ्चमेन सक्तु सक्तु ।
 तथा च गौतमीये समुदायमालामधिक्षय ।
 'पञ्चमेनैव सूक्तेन शतान्यनेन मन्त्रयेत् ।
 इति दर्शनाम्नालायां वा शतजपः ।
 तत्रावाह्य यजेद्देवं यथाविभवविस्तरैः ।
 मालायाः प्राणव्यतिष्ठानन्तरं देवतां पूजयेत् ॥
 तथा सन्तुक्कुमारैः ।
 'संस्कृत्यैवं बुधो मालां तत्प्राणांस्तत्र स्थापयेत् ।
 मूलमन्त्रेण तां मालां पूजयेद्भिजसत्तमः ॥
 वाराहीतन्त्रे ।
 'माले माले महामाले सर्वतत्त्वस्वरूपिणि ! ।
 चतुर्वर्गस्त्वयि न्यस्तस्तस्मान्मे सिद्धिदा भव ॥
 मायावीजादिकां कृत्वा रक्तपुष्पैः समर्चयेत् ॥
 इति शक्तिविधये ॥
 विष्णुविधये तु रुद्रयामले ।
 'वाग्भवञ्च तथा लक्ष्मीमन्त्रादिमालिकां ततः ।
 लेहनां हृदयवर्णानां मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥
 मन्त्रयेन्मूलमन्त्रेण क्रमेणोत्क्रमयोगतः ।
 तथैव मोलकावर्णमन्त्रयेत्तान्तु मन्त्रवित् ॥

योगिनीतन्त्रे ।
 'होमकर्म ततः कुर्याद्देवताभावसिद्धये ।
 अष्टोत्तरशतं कृत्वा सम्पाताञ्च विनिःक्षेपेत् ।
 होमकर्म्मण्यशक्तञ्चेत् दिगुणं जपमाचरेत् ॥
 नान्यमन्त्रं जपेन्मन्त्री कम्पयेन्न विधूनयेत् ।
 कम्पनात् सिद्धिदानिः स्याद्भूतं बहुदुःखदम् ॥
 शब्दे जाते भवेद्भोगः करभ्रष्टा विनाशिका ।
 ह्निमे सूत्रे भवेन्मृत्युस्तस्माद्यत्नपरो भवेत् ॥
 जपान्ते कर्णदेशे वा उच्चदेशे तथा न्यसेत् ।
 त्वं माले सर्वभूतानां सर्वसिद्धिप्रदा मता ॥
 तेन सत्येन मे सिद्धिं देहि मातर्नमोऽस्तु ते ।
 इत्युक्त्वा परिपूज्याय गोपयेद्यत्नतो गृही ॥
 मालासंस्कारस्य निवृत्तामाह रुद्रयामले ।
 'अप्रतिष्ठितमालाभिर्मन्त्रं जपति यो नरः ।
 सर्वं तदिष्टं विद्यात् कृत्वा भवति देवता ॥
 कामनाभेदे तु अङ्गुलिनियमः । गौतमीये ।
 'तर्ज्यङ्गुलयोगेन श्रवचाटनमुत्तमम् ।
 अङ्गुष्ठमध्यमायोगात् मन्त्रसिद्धिः सुनिश्चिता ॥
 अङ्गुष्ठानामिकायोगादुच्चाटोत्सादने मते ।
 ज्येष्ठाकनिष्ठायोगेन श्रवचाटोत्सादने मते ॥
 वैशम्पायनसंहितायाम् ।
 'अङ्गुष्ठमध्यमाभ्याश्च चालयेन्मध्यमध्यतः ।
 तर्जन्यां न स्पृशेदेनां मुक्तिरो गगनक्रमः ॥
 जीर्णं सूत्रं पुनः सूत्रं ग्रथयित्वा शतं जपेत् ।
 प्रमादात् पतिता हस्तात् शतमष्टोत्तरं जपेत् ॥
 जपेन्निषिद्धसंस्पर्शं चालयित्वा यथोदितम् ।
 ह्निमेऽप्यष्टोत्तरशतजपः कार्यः । करभ्रष्ट-
 च्छिन्नयोस्तुल्यात् ॥ प्रकारान्तरं आगम-
 कल्पद्रुमे ।
 'भूतशुद्धादिकां पूजां समाप्य तत्र पूजयेत् ।
 गणेशसूर्यविष्णुशान् दुर्गामावाह्य मन्त्रवित् ॥
 पञ्चगव्ये ततः क्षिप्त्वा हंसैर्मन्त्रेण मन्त्रवित् ।
 तस्मादुत्तोल्य तां मालां स्वर्णपात्रे विधाय च ॥
 पयोदधिक्षतचौद्रशर्करादौरुद्रक्रमात् ।
 तोयधूपान्तरेः कृत्वा पञ्चान्तविधिं बुधः ॥
 क्रमादन्त्रे संस्थाप्य स्थापयेच्छीतले जले ॥
 ततश्चन्दनसौगन्धिकसूरीकुङ्कुमादिभिः ।
 तामालिप्य हंसैर्मन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् ॥
 तस्यां नवग्रहांश्चैव दिक्पाशांश्च प्रपूजयेत् ।
 ततः संपूज्य च गुरुं गृहीयान्मालिकां शुभाम् ॥
 अक्षमालाञ्च मुद्राञ्च गुरोरपि न दर्शयेत् ।
 भूतराक्षसवेतालाः सिङ्गान्यर्चचारणाः ।
 हरन्ति प्रकटं यस्मात्तस्माद्गुप्तं समाचरेत् ॥
 इति अक्षमाला । इति तन्त्रसारः ॥
 अपि च ।
 'विद्याधराश्वरोयक्षा विबुधासुरराक्षसाः ।
 भूतानि किन्नराः सिद्धाः प्रेताश्च चारणादयः ॥
 हरन्ति जपमालायेते यानि तानि च नारद ! ।
 अतूष्णीं चेद्विजानु चार्द्रवासादिभिर्जपेत् ॥
 वृन्दाटवीन्यनमथी तुलसीकाष्ठसम्भवा ।
 हस्ताङ्गुलिमयी हैमी दर्भग्रन्थिमयी तथा ॥
 भद्राक्षेन्द्राक्षरुद्राक्षपद्मबीजमवाप्यथ ।

धात्रीपुत्रजीवफलेर्माला या परिकीर्तिता ॥
 मुक्तामणिमयी रौप्या स्फाटिकी वैदमी तथा ।
 जपकर्म्मसु सर्वेषु चाक्षमाला प्रकीर्तिता ॥ ॥
 कृष्णमन्त्रजपे माला वृन्दारण्यसमुद्भवा ।
 नान्या माला अनन्यानां हस्ताङ्गुलिमयी विना
 हैमी मणिमयी माला प्रशस्ता कमलाजपे ।
 सरस्वत्या मन्त्रजपे रौप्या मुक्ताविनिर्मिता ॥
 प्रजापतिजपे माला पुत्रजीवसमुद्भवा ।
 पुत्रकामनराणाञ्च सदा पुत्रप्रदा तु सा ॥
 राममन्त्रजपे माला पद्मबीजसमुद्भवा ।
 धात्रीफलमयी माला विष्णोः कामनया जपे ॥
 रुद्राक्षेन्द्राक्षभद्राक्षवृक्षबीजसमुद्भवा ।
 महेशानमन्त्रजपे त्वेता मालाः फलप्रदाः ॥
 कुशग्रन्थिमयी शुद्धा गायत्री वेद्यावी जपे ।
 स्फाटिकी सर्वदेवानामथवा तरणेर्जपे ।
 श्रीहरेरङ्गुलिमयी जपे माला द्विजम्भनाम् ॥
 इति पाश्चात्तरखण्डे १०८ अध्यायः ॥
 अथपरञ्च ।
 'जपादौ पूजयेन्मालां तोयैरभ्युक्ष्य यत्नतः ।
 निधाय मण्डलस्थान्तः सद्यस्तगताञ्च वा ॥
 ॐ मां माले महामाये सर्वशक्तिस्वरूपिणि ! ।
 चतुर्वर्गस्त्वयि न्यस्तस्तस्मान्मे सिद्धिदा भव ॥
 पूजयित्वा ततो मालां गृहीत्वा दक्षिणे करे ।
 मध्यमाया मध्यभागे वर्जयित्वा तु तर्जनीम् ॥
 अनामिकाकनिष्ठाभ्यां युताया नम्रभावतः ।
 स्थापयित्वा तत्र मालामङ्गुष्ठायैव तज्जतम् ॥
 प्रत्येकं बीजमादाय जपं कुर्यात्तु मेरव ! ।
 प्रतिवारं पठेन्मन्त्रं शनैरोष्ठं न चालयेत् ॥
 मालाबीजस्तु जपय्य स्पृशेन्न हि परस्परम् ।
 पूर्वजापप्रयुक्तेनेवाङ्गुष्ठायैव मेरव ! ॥
 पूर्वबीजं जपन् यस्तु परबीजस्तु संस्पृशेत् ।
 अङ्गुष्ठेन भवेत्तस्य निष्फलस्तस्य तत्स्पृशः ॥
 मालां खड्गदयासमे धृत्वा दक्षिणपाणिना ।
 देवीं विचिन्तयन् जपं कुर्याद्दामेन न स्पृशेत् ॥
 स्फाटिकेन्द्राक्षरुद्राक्षैः पुत्रजीवसमुद्भवैः ।
 सुवर्णमणिभिः सत्यक् प्रबालैरयवाङ्गुलैः ॥
 अक्षमाला तु कर्त्तव्या देवी प्रीतिकरा परा ।
 जपेदुपांशु सततं कुशग्रन्थिना तु पाणिना ॥
 नानाबीजेषु सर्वेषु रुद्राक्षो मन्त्रियात्रियः ।
 रुद्रप्रीतिकरो यस्मात्तस्माद्भद्राक्षको बली ॥
 प्रबालैरथवा कुर्यादष्टाविंशति बीजकैः ।
 पञ्चपञ्चशता वापि न न्यूनैर्नाधिकैश्च वा ॥
 रुद्राक्षैर्द्यदि जप्येत रुद्राक्षैः स्फाटिकैस्तथा ।
 नान्यं मध्ये प्रयोक्तव्यं पुत्रजीवादिकञ्च यत् ॥
 यदन्यत् प्रयुज्येत मालायां जपकर्म्मणि ।
 तस्य कामञ्च मोक्षञ्च न ददाति प्रियङ्करौ ॥
 जन्मान्तरे जायते स वेदेवेदाङ्गपारगः ।
 मित्राभावं तदा याति चाण्डालैः पापकर्म्मभिः ॥
 एको मेरुस्तत्र देवः सर्वेभ्यः स्थूलसम्भवः ।
 आदां मूलं ततस्तस्मात् न्यूनं न्यूनतरं तथा ॥
 विन्यसेत् क्रमतस्तस्मात् सर्पाकारा हि सा यतः ।
 ब्रह्मग्रन्थियुतं कुर्यात् प्रतिबीजं यथा स्थितम् ॥

माला

अथवा अश्विरहितं दृष्टरज्जुसमन्वितम् ।
त्रिराष्टत्ताय मध्येनैवाहोदत्तान्तदेशतः ॥
अश्विः प्रदक्षिणावर्तः स ब्रह्मअश्विसंज्ञकः ।
नात्मना योजयेन्मालां नामलो योजयेद्बुधः ॥
दृष्टं स्रवं नियुज्जीत जपे चुक्यति नो यथा ।
यथा हस्ताक्षरं चयते जपतः सक् तथाचरेत् ।
हस्ताक्षरायां विप्रः स्थाष्टिमायां मरणं
भवेत् ।

एष यः कुरुते मालां जप्यं च मयकोदितम् ।
स प्राप्नोतीश्वरं कामं ह्रीं स्यात्तु विपर्ययः ॥
अन्यत्रापि जपेन्मालां जप्यं देवमनोहरम् ।
ईदृशं साधकः कुर्यात् नान्यथा तु कदाचन ॥
यथाशक्ति जपं कुर्यात् संख्यैव प्रयत्नतः ।
असंख्यातस्तु यज्जपं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ।
अभ्या मालां शिरोदेशे प्रांशुस्थानेऽथवा न्यसेत् ॥
इति कालिकापुराणे ५४ अध्यायः ॥३॥३॥

अथ मालाधारणम्

ततः कृष्णापिता माला धारयेत्तुलसीदलेः ।
पद्माक्षेस्तुलसीकाष्ठैः फलेर्धात्र्याश्च निर्मिता ॥
धारयेत्तुलसीकाष्ठभूषणानि च वैष्णवः ।
मस्तके कर्णयोर्बाह्वोः करयोश्च यथाशक्ति ॥३॥

अथ मालाधारणविधिः ।

स्कान्दे ।
संनिवेद्यैव हरये तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।
मालां पश्चात् स्वयं धत्ते स वै भागवतोत्तमः ॥
हरये नार्पयेद्यस्तु तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।
मालां धत्ते स्वयं नरः स याति नरकं पुनम् ॥
आलितो पञ्चगव्येन मूलमन्त्रेण मन्त्रिताम् ।
गायत्र्या चान्यैस्तु वै मन्त्रितां धूपयेच्च ताम् ।
विधिवत् परया भक्त्या भयोजातेन पूजयेत् ॥
तुलसीकाष्ठसम्भूते माले कृष्णजनप्रिये ।
विभर्त्ति त्वामहं कण्ठे कुरु मां कृष्णवक्त्रभम् ॥
यथा त्वं वक्त्रभा विष्णोर्निर्वाणं विष्णुजनप्रिया ।
तथा मां कुरु देवेशि ! निर्वाणं विष्णुजनप्रियम् ॥
दाने मा धातुर्दृष्टो लासि मां हरिवक्त्रभे ! ।
भक्त्यैव समस्तेभ्यस्तेन माला निगदसे ॥
एवं संप्रार्थ्य विधिवन्मालां कृष्णगलेऽर्पिताम् ।
धारयेद्देवावो यो वै स गच्छेद्देवाव पदम् ॥३॥३॥

अथ मालाधारणनियता ।

तत्रैव स्कान्दे कार्तिकप्रसङ्गे ।
“धात्रीफलकृता माला कण्ठस्था यो वहति हि ।
वैष्णवो न स विज्ञेयो विष्णुपूजार्तो यदि ॥”
गारुडे ।

“धारयन्ति न ये मालां हेतुकाः पापबुद्धयः ।
नरकान्न निवर्तन्ते दग्धाः कोपामिना हरेः ॥”
अतएव स्कान्दे तत्रैव ।

“न जह्यात्तुलसीमालां धात्रीमालां विशेषतः ।
महापातकसंहर्त्री धर्मकामार्थदायिनीम् ॥३॥

अथ मालामाहात्म्यम् ।

अगस्त्यसंहितायाम् ।
“निर्मात्य तुलसीमालां यत्नो यश्चाहं वेद्वरिम् ।
यद्यत् करोति तत् सर्वमनन्तफलदं भवेत् ॥

माला

यः कुर्यात्तुलसीकाष्ठैरक्षमालास्वरूपिणीम् ।
कण्ठमालाश्च यत्नेन कृतं तस्याक्षयं भवेत् ॥”
नारदीये ।

“ये कण्ठस्तुलसीनलिनाक्षमाला
ये वा ललाटफलके जसदूर्हपुष्पाः ।
ये बाहुमूलपरिचिह्नितशङ्खचक्रा-
स्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति ॥”
किञ्च ।

“भुजयुगमपि चिह्नैरङ्कितं यस्य विष्णोः
परमपुरुषनाम्नां कीर्तनं यस्य वाचि ।
ऋजुतरमपि पुष्पं मस्तके यस्य कण्ठे
सरसिजमणिमाला यस्य तस्यासि दासः ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे श्रीभगवद्गीतौ ।
“तुलसीकाष्ठमालाश्च कण्ठस्थां वहते तु यः ।
अप्यशौचोऽप्यनाचारो मामेवेति न संशयः ॥”
स्कान्दे ।

“धात्रीफलकृता माला तुलसीकाष्ठसम्भवा ।
वहते यस्य देहे तु स वै भागवतो नरः ॥
तुलसीदलजा माला कण्ठस्थां वहते तु यः ।
विष्णुस्तीर्णा विशेषेण स नमस्यो दिवौकसाम् ॥
तुलसीदलजा माला धात्रीफलकृतापि वा ।
इहाति पापिनां मुक्तिं किं पुनर्विष्णुसेविनाम् ॥
तत्रैव कार्तिकप्रसङ्गे ।

यः पुनस्तुलसीमालां कृत्वा कण्ठे जनार्दनम् ।
पूजयेत् पुण्यमाप्नोति प्रतिपुष्पं गवायुतम् ॥
अयुतसंख्यगोदानफलमित्यर्थः ।
यावत्सुठति कण्ठस्था धात्रीमाला नरस्य हि ।
तावत्तस्य शरीरे तु प्रीत्या सुठति केशवः ॥
सृष्टे च याति लोमानि धात्रीमाला कलौ
नृणाम् ।

तावद्वर्षसहस्राणि वसते केशवाख्ये ॥
यावद्दिनानि वहते धात्रीमाला कलौ नरः ।
तावदयुगमहस्राणि वैकुण्ठे वसतिर्भवेत् ॥
मालायुगमश्च यो निर्वाणं धात्रीतुलसिसम्भवम् ।
वहते कण्ठदेशे च कल्पकोटिं दिवं वसेत् ॥”
तुलसिसम्भवमिति ह्रस्वश्चान्दसः । गारुडे च
मार्कण्डेयोक्तौ ।

“तुलसीदलजा माला कृष्णोत्तीर्णा वहते तु यः ।
पञ्चे पञ्चेऽश्वमेधानां दशानां लभते फलम् ॥३॥
तुलसीकाष्ठसम्भूता यो मालां वहते नरः ।
फलं यच्छति देव्यारिः प्रत्यहं द्वारकोद्ववम् ॥
निवेद्य केशवे मालां तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।
वहते यो नरो भक्त्या तस्य वै नास्ति पातकम् ।
सदा प्रीतमनास्तस्य कृष्णो देवकिनन्दनः ॥
तुलसीकाष्ठसम्भूता यो मालां वहते नरः ।
प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति नाशौचं तस्य विग्रहे ।
तुलसीकाष्ठसम्भूता यो मालां वहते नरः ।
तुलसीकाष्ठसम्भूतं शिरसो बहुभूषणम् ।
बाह्वोः करे च मर्त्यस्य देहे तस्य सदा हरिः ॥
तुलसीकाष्ठमालाभिर्भूषितः पुण्यमाचरेत् ।
पितृणां देवतानाश्च कृतं कोटिगुणं कलौ ।
तुलसीकाष्ठमालां प्रेतराजस्य दूतकाः ।

मालाका

दृष्ट्वा नश्यन्ति दूरेण वातोद्धृतं यथादलम् ॥
तुलसीकाष्ठमालाभिर्भूषितो भ्रमते यदि ।
दुःखं दुर्निमित्तश्च न भयं शस्त्रजं क्वचित् ॥”
गौतमीये पुरश्चरणप्रसङ्गे ।
“तथामलकसम्भूतेस्तुलसीकाष्ठनिर्मितेः ।
इत्यादि ॥३॥ तत्रैव ।

पुष्करिकभवा माला गोपालमनुसिद्धिदा ।
आमलकीभवा माला सर्वसिद्धिप्रदा मता ।
तुलसीसम्भवा या तु मोक्षं वितरतेऽचिरात् ॥
इति हरिभक्तिविलासः ॥३॥३॥
अथ रुद्राक्षमालाधारणप्रलादि ।

लिङ्गपुराणे ।

विना भस्मत्रिपुराणं विना रुद्राक्षमालना ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥
संवत्सरप्रदीपे ।
त्रिपुरस्य वधे काले रुद्रस्याङ्गोऽपतस्तु ये ।
अश्रुणो बिन्दुवस्ते तु रुद्राक्षा अभवन् सुखि ॥
यद्यप्येकादिचतुर्दशसुखरुद्राक्षेषु मन्त्रफल-
विशेषाः सन्ति तथापि सुलभत्वात् पञ्चवक्त्रस्य
फलमन्त्रावभिधीयते । यथा, स्कान्दे ।
“पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निर्नाम नामतः ।
अगम्यागमनाञ्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणात् ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मालाकण्ठः, पुं, (मालाकारः कण्ठाः कण्ठका
अस्य ।) अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालाकन्दः, पुं, (माला गण्डमाला नाशकः कन्दः ।
शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपी ।) मूलविशेषः ।
तत्पर्यायः । आबिलकन्दः २ त्रिशिखिदला ३
अश्विदला ४ पादिकन्दः ५ कन्दलता ६ । अस्य
गुणाः । सुतीक्ष्णत्वम् । गण्डमालानाशित्वम् ।
हीनत्वम् । गुल्महारित्वम् । वातक्षेप्रापकर्ष-
कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालाका, स्त्री, (माला एव । माला + स्वार्थ कन्
टाप् ।) माला । इति शब्दरत्नावली ॥

मालाकारः, पुं, (मालां करोतीति । कृ + अण् ।)
वर्णसङ्करजातिविशेषः । मालिकः । माली
इति ख्यातः । तत्पर्यायः । मालिकः २ । इत्य-
मरः । २ । १० । ५ । मालाकरः ३ पुष्पा-
जीवी ४ वनार्चकः ५ पुष्पलावः ६ । इति जटा-
धरः ॥ पुष्पलावकः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
स तु शूद्रायां विश्वकर्मणो जातः । इति ब्रह्म-
वैवर्तपुराणम् ॥ अपि च ।

“तैलिक्यां कर्मकाराच्च मालाकारस्य सम्भवः ॥
इति पराशरपद्धतिः ॥

तदृष्टस्थितपुष्पस्य पर्युषितदोषाभावो यथा,
“न पर्युषितदोषोऽस्ति तुलसीवल्ख्यस्यके ।
जलजे बकुलेऽगस्थे मालाकारस्येष्टे च ॥”
इति मेरुतन्त्रे ५ प्रकाशः ॥

(यथा, दृष्टुसंहितायाम् । १० । ६ ।

“हस्ते नापितचाक्रिक-
चौरभिषक्कुचिकक्षीपयाद्याः ।

मालि:

बन्धव्यः कौशलका मालाकाराश्च पीडयन्ते ॥
स्त्रियां डीप् । यथा तत्रैव । ७८ । ६ ।

“भिक्षुणिका प्रव्रजिता दासो धात्री कुमारिका
रजिका ।

मालाकारी दुष्टाङ्गना सखी नापिनी दूष्यः ।”)

मालाग्रन्थिः, पुं, (मालैव ग्रन्थिरस्य ।) माला-
दूष्या । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालाढ्यं, स्त्री, (मालाकारं ढ्यम् ।) भूढ्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मालाढ्यकं, स्त्री, (मालाढ्य । स्वार्थे कन् ।)
भूढ्यम् । इत्यमरः । २।४।१६७ ॥ हे गन्धर्व

इति ख्याते । मालारूपं ढ्यं मालाढ्यं स्वार्थे
कः । भूढ्यं भूलगत्वा भूढ्यं मनीषादित्वात्

सागमः । मालाढ्यकभूढ्ये । इति स्त्रीवे ।
इति सुभूत्यादयः ॥ मालाढ्यकभूढ्येति

पुंसि पठन्ति केचित् ॥ स्वामी तु । छत्राति-
च्छादिभूढ्यन्तं पर्यायमाह यथा,—

“भूढ्यो रौहिषो भूतिभूमिकोऽथ कुटुम्बकः ।
मालाढ्यश्च पालघ्नश्च छत्रकश्चेति ॥”

रामकपूर्वं बहुपत्रकाखं कपूर्वसुगन्धि ।
इदं शुतपुष्पिकावदुत्कटगन्धं भूलगच्च भवती-

त्यनवोर्भेदः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (तथास्य
पर्यायः ।

“गुह्यबीजन्तु भूतीकं सुगन्धं जम्बुकप्रियम् ।
भूढ्यन्तु भवेच्छना मालाढ्यकमित्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मालादूष्या, स्त्री, (माला इव ग्रन्थियुक्ता दूष्या ।)

दूष्याविशेषः । गाढिया दूष्या इति भाषा ।
तत्पर्यायः । वल्लिदूष्या २ अलिदूष्या ३ माला-

ग्रन्थिः ४ ग्रन्थिला ५ ग्रन्थिदूष्या ६ शूलग्रन्थिः ७
वेल्हनी ८ ग्रन्थिमूला ९ रोहृत्पुष्पा १० पर्व-

वल्ली ११ शिवाख्या १२ । अस्या गुणाः ।
सुमधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । शिशिरत्वम् । पित्त-

दोषप्रशमनत्वम् । कफवान्तिदोषापहत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मालारिष्टा, स्त्री, पात्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
मालालिका, स्त्री, (मालां अलतीति । अल + खलु

टाप् अत इत्यच् ।) टृका । इति राजनिर्घण्टः ॥
मालाली, स्त्री, (मालामलति । अल + अच् ।

डीप् ।) टृका । इति राजनिर्घण्टः ॥
मालिः, पुं, सुकेशराक्षसपुत्रः । यथा,—

“ग्रामणीर्नाम गन्धर्वो विश्वावसुसमग्रभः ।
तस्य देववती नाम द्वितीया श्रीरिवात्मजा ॥

त्रिषु लोकेषु विख्याता रूपयौवनशालिनी ।
तां सुकेशाय धर्मात्मा ददौ रत्नःश्रियं

यथा ॥

वरदानकृतैश्चर्यं सा तं प्राप्य पतिं प्रियम् ।
आसीदेववती तुष्टा धनं प्राप्येव निर्जनः ॥

स तथा सह सन्तुष्टो रराज रजनीचरः ।
ततः काले सुकेशस्तु जनयामास राघवम् ॥

त्रीन् पुत्रान् जनयामास त्रेतामिसमविय-
हान् ।

मालिनी

माल्यवन्तं सुमालिष मालिष वलिनावरम् ॥
इति रामायणे उत्तरकाण्डे ५ सर्गः ॥

मालिकः, पुं, (मालास्य पण्यम् । माला + “तदस्य
पण्यम् ।” ४।४।५१ । इति ठक् । यद्वा,

मालाग्रथनं शिल्पमस्येति । “शिल्पम् ।” ४।
४।५५ । इति ठक् ।) मालाकारः । इत्य-

मरः । २।१०।५॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६।१६।
“निदाघे पुष्पताम्बूलीपर्णाद्यन्त्रातिश्रीतले ।

न्यस्यस्त्रिर्मालिकैर्देतात् सा जीवेद्वाटकादिति ॥”)
पत्तिभेदः । इति मेदिनी । के, १३६ ॥ रञ्जकः ।

इति शब्दरत्नावली ॥
मालिका, स्त्री, (मालैव । माला + कन् टाप् अत

इत्यच् ।) सप्तला । पुत्री । श्रीवालङ्करणम् ।
पुष्पमाल्यम् । नदीविशेषः । इति मेदिनी ।

के, १३६ ॥ सुरा । इति चारावली ॥ क्षमा ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मालिनी, स्त्री, (माला सुखमालास्यस्याः
अस्यां वा । माला + “त्रीत्यादिभ्यश्च ।” ५।२ ।

११६ । इति इनिः डीप् ।) मालिकाभेदः ।
उत्तमेदः । (मालिनी + डीप् ।) मालिकपत्नी ॥

गौरी । चम्पानगरी । (यथा, महाभारते । १२।
५ । ६—७ ।

“प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ ।
अङ्गेषु नरशार्दूल । स राजासीत् सपत्नित्तु ॥

पालयामास चम्पाश्च कर्णः परबलाद्देनः ॥”)
मन्दाकिनी । नदीभेदः । इति मेदिनी । (यथा,

महाभारते । १ । ७२ । ८ ।
“जनयामास सुनिर्मनकायां शकुन्तलाम् ।

प्रस्ये हिमवतो रम्ये मालिनीमभितो नदीम् ॥”)
अभिशिखावृक्षः । दुरालभा । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥ स च उत्तमेदः पञ्चदशारपाद-
च्छन्दः । यथा,—

“न न म य य युतेयं मालिनी भोगिलोकैः ।
रुग्मदक्षतचर्चा पीतकौशेयवासा

रुचिरशिखिशिखण्डावहधम्मिल्लपाशा ।
अटुलनिहितमंसं वंशसुतकाण्यन्ती

धृतमधुरिपुलीला मालिनी पातु राधा ॥”
इति कन्दोमञ्जरी ॥

अप्सरविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे ।
४५ । ३५२ ।

“पिङ्गलाच्च गणाज्जाता दशमी केशरावली ।
एकादशी मालिनीति नाम्ना कम्बलनन्दिनी ॥

स्कन्दमातृणामन्यतमा । सैव शिशुमातृणा-
मन्यतमा । यथात्रैव । ३ । २२७ । १० ।

“काकी च हलिमा चैव मालिनी वृंहिला
तथा ।

आर्या पलाला वैमित्रा सप्तेताः शिशुमातरः ॥”
मालाग्रथनं शिल्पमस्याः । इति । डीप् ।

द्रौपद्या नामान्तरम् । यथा, महाभारते । ४ ।
८ । २१ ।

“मालिनीत्येव मे नाम खयं देवि चकार सा ।
साहसभ्यागता देवि ! सुदेष्णी ! तन्निवेशनम् ॥”

मालुः

राक्षसीभेदः । सा च विभीषणस्य माता ।
यथा, महाभारते । ३ । २७४ । ३—८ ।

“स राजराजो लङ्कायां निवसन्नरवाहनः ।
राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः ॥

ताः सदा तं महात्मानं सन्तोषयितुमुद्यताः ।
ऋषिं भरतशार्दूलं । वृत्तगीतविशारदाः ॥

पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विश्राम्यते ।
अन्योन्यस्पर्द्धया राजन् ! श्रेयस्कामा सुमध्यमाः ॥

स तासां भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् ।
लोकपालोपमान् पुत्रानेकैकस्या यथेष्टितान् ॥

पुष्पोत्कटाया जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ ।
कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिभौ भुवि ॥

मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् ।
राकायां मिथुनं यज्ञे खरः शूर्पणखा तथा ॥”

रौच्यमनुमाता । यथा, मार्कण्डेये । ६८।५—७।
“तर्पेति तेन साप्युक्ता तस्मात्तोयाद्भुवतीम् ।

उज्जहार ततः कन्यां मालिनीं नाम नामतः ॥
नद्याश्च पुलिने तस्मिन् स रुचिर्मुनिसत्तमः ।

जयाह पार्थिवं विधिवत् समानाथं महासुनीन् ॥
तस्यां तस्य सुतो जज्ञे महावीर्यो महामतः ।

रौच्योऽभवत् पितुर्नाम्ना ख्यातोऽत्र वसुधांतले ॥”
श्वेतकर्णस्य पत्नी । यथा, हरिवंशे । १८५।७।

“तस्माद्भुवनगतादुर्गं यादवौ प्रत्यपद्यत ।
सुचारीर्द्विहता सुभूमालिनी भ्रातृमालिनी ॥”

मालिन्यं, स्त्री, (मलिन + “बुष् कृष् कठजिलसे निर-
ट्ठन् रथेति ।” ४।२।८० । इति संकाशादित्वात्

य्यप्रत्ययः ।) मलिनत्वम् । मलिनस्य भाव इत्यर्थे
घाप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, राजतरङ्गि-

ण्याम् । १ । १७८ ।
“भोगयोगेन मालिन्यं नेतुं मध्यगतोऽपि सः ।

न शक्यते स्म पङ्क्तिं प्रतिभेदुरिवामलः ॥”)
माली, [न] पुं, (माला पण्यत्वेनास्यस्य । माला +

“त्रीत्यादिभ्यश्च ।” ५।२ । ११६ । इति इनिः ।)
मालाकारः । इति मालिनीशब्ददर्शनात् ॥

सुकेशराक्षसपुत्रः । यथा,—
“सुकेशपुत्रैर्भगवन् ! पितामहवरोद्धतेः ।

अहं विष्णुरहं रुद्रो ब्रह्माहं देवराडहम् ॥
अहं यमश्च वरुणश्चन्द्रोऽहं रविरप्यहम् ।

इति माली सुमाली च माल्यवांश्चैव राक्षसः ।
बाधन्ते समरोद्धर्षा ये च तेषां पुरःसराः ॥”

इति रामायणे उत्तरकाण्डे ६ सर्गः ॥
(अस्मिमाला अस्थस्येतीति । महादेवः ।

यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६० ।
“आलक्ष्यो गुह्यावासी गुह्यो माली तरङ्गवित् ।

माला अस्थस्येतीति । मालाशुक्ते, त्रि । यथा,
रामायणे । २ । ५६ । ६ ।

“आदीप्तानिव वैदेहि ! सर्वतः पुष्पितान्नगान् ।
स्त्रैः पुष्पैः किंशुकान् पश्य मालिनः शिशिरा-

त्यये ॥”)
मालुः, पुं, (म + “त्रो रश्च लः ।” १।५ । इत्यच्

बाहुलकात् जुण् । इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या जुण् ।)
पञ्चलता । नारी । इति मेदिनी । छे, ४५ ॥

माख्य

माख्यधानः, पुं. (माख्य मरणं विदधातीति । धा + ख्युः ।) माख्यधादिः । इत्यमरः । १ । ८ । ६ ।

माख्यया साप इति भाषा ॥ अष्टनागान्तर्गत-
नागविशेषः । यथा,—

“माख्यधानश्चित्रसर्पे महापद्मेऽपि दृश्यते ।”
इति हारावली ॥

माख्यधानी, स्त्री, जताभेदः । इति मेदिनी । ने,
२०३ ॥

माख्यकः, पुं, कृष्णार्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

माख्यूरः, पुं, (मां परेषां वृक्षान्तराणां श्रियं
प्रभावं लुनातीति । लून् + बाहुलकात् रः ।)
विख्यवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३२ ॥ (यथा,
नेषधे । १ । ६४ ।

“स वारनारीकुचसञ्चितोपमं

ददर्श माख्यूरफलं पचेलिमम् ।”

कपित्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विख्य-
वृक्षार्थे पर्यायो यथा,—

विख्यो महाकपित्थाख्यः श्रीफलो गोहरीतकी ।
भूतिवातोऽथ माङ्गल्यो माख्यूरश्च महाफलम् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“विख्यः शाण्डिल्यशैलौषौ माख्यूरश्रीफलावपि ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे च ॥

माख्येया, स्त्री, (मल + ट्क् टाप् ।) खल्लेया । इति
रत्नमाला ॥ (खल्लेयाशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

माख्यं, स्त्री, (माखेव । माला + चतुर्वर्णादित्वात्
ख्यन् ।) पुष्पम् । पुष्पम् । इति मेदिनी ।

ये, ४५ ॥ पुष्पार्थकमाल्यशब्दस्य प्रयोगो यथा,
“यथा चाख्येन माख्येन वासितं तिलसर्वपम् ।

न सुञ्चति खकं गर्भं तदत् सुख्यस्य दर्शनम् ॥”

इति महाभारते मोक्षधर्मे १०५ अध्यायः ॥

मख्यं न्यस्तपुष्पदाम । इत्यमरः । २ । ७ । १३५ ॥

अस्य पर्यायादिर्मांलाशब्दे द्रष्टव्यः ॥ ॥

(पुष्पसंगर्भे गुणा यथा,—

“वृष्यं सौगन्धमायुष्यं काम्यं पुष्टिवलप्रदम् ।

सौमनस्यमलक्ष्मीं गन्धमाल्यनिवेद्यम् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

माख्यदानफलं यथा,—

“गन्धमाल्यैरलङ्कारैस्तुष्टा हृष्टाश्च नित्यशः ।

गन्धमाल्यप्रदा ये तु दाननिश्चयतत्पराः ॥

धर्मज्ञाः सत्यशीलाश्च सर्वदुःखविवर्जिताः ।

सुचिरं देवतैः साङ्गं क्रीडन्ति हि महासुने ॥”

इति बह्विपुराणम् ॥

अपि च । नारसिंहे ।

“जातीपुष्पसहस्रेण यच्छेत्सालां सुशोभनाम् ।

वैष्णवो विधिवद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं प्रददुः ॥

कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।

वसेद्विष्णुपुरे श्रीमान् विष्णुतुल्यपराक्रमः ॥

जातीपुष्पकृतां मालां कपूरपटवासिताम् ।

निवेद्य देवदेवाय यत्फलं प्राप्नुयान्नरः ।

न तद्वर्णयितुं शक्यमपि वर्षशतैरपि ॥

स्कान्दे ।

मालतीकलिकामालाभीषदिकृतितां हरेः ।

७१७

माख्यवा

इत्या शिरसि विप्रेन्द्र ! वाजिमेषफलं लभेत् ॥
तत्रैव ।

मालतीमालया विष्णुः पूजितो येन कार्तिके ।
पापाचरकृतां मालां पटात् सौरिः प्रमार्जति ॥

सौरिर्यमः । विष्णुरहस्ये ।

स्वर्णलक्षाधिकं पुष्पं माला कोटिगुणाधिका ॥

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ७ विलासः ॥ ॥ ॥

माख्यगलस्य बहिर्गमननिषेधो यथा,—

“बहिर्माख्यं बहिर्गन्धं भार्यया सह भोजनम् ।

विख्यं वादं कृत्वा वा प्रवेशश्च विवर्जयेत् ॥”

इति कूर्मपुराणे उपविभागे १५ अध्यायः ॥ ॥ ॥

स्वयं माल्यापकर्षणनिषेधो यथा,—

“नास्त्रीयात् सन्निवेशायां न गच्छेन्नापि संवि-

ष्टेत् ।

न चैव प्रजिखेद्भूमिं नात्मनोपहरेत् सजम् ॥”

इति मानवे ४ अध्यायः ॥

न च मालां धृतां स्वयमेवापनयेत् । अर्था-

दस्येनापनयेदित्युक्तम् । इति कुल्लूकभट्टः ॥ ॥ ॥

केशवाह्ये माल्यधारणनिषेधो यथा,—

“नहि गच्छेत्कथां कुर्यात् बहिर्माख्यं न धार-

येत् ।

गवाश्च यानं पृष्टेन सर्वथैव विगर्हितम् ॥”

इति च मानवे ४ अध्यायः ॥

केशकलापाद्वहिर्माख्यं न धारयेदिति कुल्लूक-

भट्टः ॥ ॥ ॥ स्वयं माल्यधारणनिषेधो यथा,—

“स्वयं माल्यं स्वयं पुष्पं स्वयं वृष्टश्च चन्दनम् ।

नापितस्य गृहे चौरं प्रकादपि हरेत् श्रियम् ॥

इति कर्मलोचनम् ॥ ॥ ॥

माल्यचन्दनदानविधिर्यथा,—

“आमन्त्रयित्वा यो विप्रान् गन्धमाल्यैश्च मानवः ।

तर्पयेच्छ्रद्धया युक्तः स मामन्त्रयेत् सदा ॥”

इति बह्विपुराणम् ॥

माल्यपुष्पः, पुं, (माल्याकाराणि पुष्पाण्यस्य ।)

श्रणवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

माल्यपुष्पिका, स्त्री, (माल्यपुष्प + कन् टाप् ।

अत इत्वच् ।) श्रणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(गुणादयोऽस्याः श्रणपुष्पीशब्दे ज्ञेयाः ॥)

माल्यवान्, [त] पुं, (माल्य + मतुप् । मस्य वः ।)

पर्वतविशेषः । इत्यमरः । २ । ३ । ३ ।

माल्यं मालाकारता विद्यतेऽत्र माल्यवान् वतु ।

इति तट्टीकायां भरतः ॥ स च केतुमालेलावृत्त-

वर्षयोः सीमापर्वतः । नीलनिषधपर्वतपर्यन्त-

विस्तारः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ (यथा,

महाभारते । ३ । १५८ । ३५ ।

“उपतस्थुर्महाभागा माल्यवन्तं महाभिरिम् ।”

राजसविशेषः । स च सुकेशराक्षसात् ग्रामणी-

नामकगन्धर्वस्य कन्यायां देववत्यां जातः । अस्य

भ्राता सुमाली तस्य कन्यायां निकषायां पुलस्त्य-

पुत्रविश्रवसो रावणो जातः । इति रामायणे

उत्तरकाण्डे ५ सर्गः ॥ (मालाविशिष्टे, चि ।

यथा, महाभारते । १ । १७१ । ३१ ।

“शिरोरहेषु जग्राह माल्यवत्सु धनञ्जयः ।”

माषः

स्त्रियां ङीप् । नदीभेदः । यथा, रामायणे
२ । ५६ । ३५ ।

“सुरम्यमासाद्य तु चित्रकूटं

नदीञ्च तां माख्यवतीं सुतीर्थाम् ।

ननन्द हृष्टो नृगपक्षिणुश्च

जहौ च दुःखं पुरविप्रवासात् ॥”

माख्यः, पुं, (मल्ल + चातुरार्थकत्वात् अच् ।) वण्ये-

सङ्करजातिविशेषः । स च खेटाक्षीवरकन्यायां

जातः । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

माख्यवी, स्त्री, (मल्ल + स्वार्थे ङण् । तस्य वी

गमनं यत्र ।) मल्लवात्रा । इति हारावली ॥

माशब्दिकः, चि, (मा इत्याहेति । माशब्द +

“प्राग्वहतेष्टक् ।” ४ । ४ । १ । इत्यत्र ।

“तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् ॥”

इति वार्त्तिकात् ठक् ।) निषेधकर्त्ता । तत्-

पर्यायः । प्रतिषेद्धा २ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

माषः, पुं, (माषस्य फलम् । माष + अण् । “लुप्

च ।” ४ । ३ । १६६ । इत्यस्य “फलपाकशुषा-

सुपसंख्यानम् ।” इति काशिकोक्तेरणो लुप् ।

यद्वा, मस + घञ् पृषोदरादित्वात् साधुः ।)

ब्रीहिभेदः । माषकलाइ इति उरिद् इति च

भाषा । तत्पर्यायः । कुरुविन्दः २ धान्य-

घोरः ३ वृषाकरः ४ मांसलः ५ बलाढ्यः ६

पित्राः ७ पित्रभोजनः ८ । अस्य गुणाः ।

स्निग्धत्वम् । बहुमलकरत्वम् । श्लेष्मणत्वम् ।

स्निग्धकारित्वम् । अनुष्णवीर्यत्वम् । भट्टिति-

रक्तपित्तप्रकोपणत्वम् । वातहरत्वम् । गुरु-

त्वम् । वलकरत्वम् । रोचकत्वम् । खादुत्वम् ।

अमसुखवतां नराणां गित्यं सेवनीयत्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“माषो गुरुः खादुपाकः स्निग्धो रुच्योऽनिला-

पहः ।

उष्णः सन्तर्पणो बल्यः शुक्रलो वृंहणः परः ॥

भिन्नमूत्रमलसन्धमेदपित्तकफप्रदः ।

गुदकीलाहृतश्वासपंक्तिशूलानि नाशयेत् ॥”

इति ।

कफपित्तकरा माषाः । इति च भावप्रकाशः ॥

अन्यच्च ।

“माषो बहुमलो वृष्यः स्निग्धोऽणो मधुरो

गुरुः ।

वातगुदवृंहणो बल्यो मेहोमांसकफप्रदः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

माषरूपेण मूलकमन्त्रणं निषिद्धं यथा,—

“मूलकं माषरूपेण मधुना च न भक्षयेत् ॥”

इति च राजवल्लभः ॥

चतुर्दश्यां रविवारे च माषभक्षणनिषेधो यथा,

चिररोगी च माषके । इति ।

“माषमाभिषमांसश्च मसूरं निष्यपचकम् ।

भक्षयेद्यो रवेर्वारे सप्तजन्मन्यपुत्रकः ॥”

इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ॥ ॥

परिमाणविशेषः । माषा इति भाषा । तत्

माषप

पर्यायः। माषकः २ मासः ३। इत्यमर-
भरतौ ॥ हेमः ४ धानकः ५। स च माषध-
माने सुशुतमते ५ गुञ्जापरिमाणम्। चरकमते
६। ८ गुञ्जापरिमाणम्। कालिङ्गमाने सुशुत-
मते ५। ७। ८ गुञ्जापरिमाणम्। इति भाव-
प्रकाशः ॥ वैद्यकान्तरे १० गुञ्जापरिमाणम्।
यथा,—

“गुञ्जाभिर्दशभिर्माषः शाखो माषचतुष्टयम्।”
इति वैद्यकपरिभाषा ॥

(माषार्थे यथा,—

“हार्त्तिशन्माषकैर्माषश्चरकस्य तु तैः पलम्।
चरकाह्मपलोन्मानं चरके दशरत्तिकैः।

माषैः पलं चतुःषष्ट्या यज्ञवेत्तत्तथैरितम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ।)

ज्योतिःसूत्रिमते १२ गुञ्जापरिमाणम्। यथा,

“पलं तु लौकिकैर्मर्गैः साष्टरत्तिकमाषकम्।

लोलकचित्तयं ज्ञेयं ज्योतिर्ज्ञैः सूत्रिसम्मतम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्ववृत्तवचनेन पलं अष्टरत्तिका-

धिकमाषद्वयाधिकतोलकचयम्। एतेन माषक-

परिमाणं द्वादशरत्तिकं भवति ॥ * ॥ सूत्रैः।

त्वग्दोषभेदः। इति मेदिनी च, २१ ॥

माषकः, पुं, (माषप्रकारः। माष+“सूला-

दिभ्यः प्रकाशवचने कन्।” ५। ४। ३। इति

कन्।) मासकः। पञ्चरत्तिकपरिमाणम्।

यथा। गुञ्जाः पञ्चादमाषकः। इत्यमरः ॥

“दशार्द्धगुञ्जं प्रवदन्ति माषं

माषाक्तयेः षोडशभिश्च कर्षम् ॥”

इति लीलावती च ॥

“षड्भिस्तु रत्तिकाभिः स्यान्माषको हेम-

धानकौ।

माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत्

कचित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(बीहिविशेषः। तदर्थे विषयो यथा,—

“हार्त्तिशन्माषकैर्माषः।”

परिमाणार्थे यथा,—

“—————सुशुतस्य तु माषकः।

द्वादशभिर्धान्यमाषैश्चतुःषष्ट्या तु तैः पलम् ॥”

इत्युभे वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)

माषकलायः, पुं, (माषसंज्ञः कलायः शाक-

पार्थिववत् समासः।) खनामख्यातशस्यम्।

यथा। कलायशब्दो विशेषे सामान्ये च अत-

एव माषकलाय इत्यादि प्रयोगः। इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥

माषपर्णी, स्त्री, (माषस्य पर्णमिव पर्णं यस्याः।

ततो डीङ्।) वनमाषः। माषाणी इति

भाषा। तत्पर्यायः। हयपुच्छी २ काम्बोजी ३

महासह्या ४। इत्यमरः। २। ४। १३८ ॥ सिंह-

पुच्छी ५ ऋषिप्रोक्ता ६ कृष्णवृन्ता ७ पाण्डु-

लोमशपर्णिनी ८। इति रत्नमाला ॥ आद्र-

माषा ९ मांसमाषा १० मङ्गल्या ११ हय-

पुच्छिका १२ हंसमाषा १३ अश्वपुच्छा १४

मास

पाण्डुरा १५ माषपर्णिका १६ कल्याणी १७

वज्रमूली १८ शालिपर्णी १९ विसारिणी २०

आत्मोद्गवा २१ बहुफला २२ स्वयम्भूः २३

सुलभा २४ घना २५ सिंहविन्ता २६ विशा-

चिका २७। अस्या गुणाः। तिक्तस्त्वम्।

वृष्यत्वम्। दाहज्वरापहत्वम्। शुक्रवृद्धिकारि-

त्वम्। बल्यत्वम्। शीतलत्वम्। पुष्टिवर्द्धनत्वम्।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च भावप्रकाशे।

“माषपर्णीं सूर्यपर्णीं काम्बोजीं हयपुच्छिकां।

पाण्डुलोमशपर्णीं च कृष्णवृन्तां महासह्यां ॥

माषपर्णीं हिमां तिलां रूक्षां शुक्रवलां प्रकृतं।

मधुरां ग्राहिणीं शोषां वातपित्तज्वराखणितं ॥”

माषभक्तवलिः, पुं, (माषश्च भक्तश्च तदुक्तो

वलिः।) माषतण्डुलदधिमिश्रितपूजोपहार-

विशेषः। अत्र केचित् हरिद्रावृतमध्वपि

मिश्रयन्ति। यथा। एष माषभक्तवलिः।

“ॐ जय त्वं कालि! सर्वेणैः सर्वभूतसमावृते।

रक्ष मां निजभूतेभ्यो बलिं गृह्ण शिवप्रिये ॥”

ॐ काल्यै नमः। प्रार्थनामन्त्रो यथा,—

“ॐ मातर्मतर्वरे दुर्गे सर्वकामार्थसाधिनि ॥

अनेन बलिदानेन सर्वान् कामान् प्रयच्छ मे ॥”

इति त्रयतत्त्वम् ॥

भूतेभ्योऽप्ययं बलिर्देयः ॥

माषवर्द्धकः, पुं, (माषं वर्द्धयतीति। वृध्+णिच्

खुल्।) स्वर्णकारः। इति शब्दमाला ॥

माषशः, [सु] य, प्रतिमाषम्। माषं माषं ददाति

इत्यर्थे शसुप्रत्ययेन निष्पन्नम्। इति सिद्धान्त-

कौसुदी ॥

माषादः, पुं, (माषमत्तीति। अद्+अण्।)

कच्छपः। इति शब्दरत्नावली ॥ माषभक्तके,

त्रि ॥

माषीणं, स्त्री, (माषाणां भवनं ज्ञेयम्। माष+

माष्यं, “विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाण्यः।”

५। २। ४। इति यत् पक्षे खण्।) माषज्ञेयम्।

यथा,—

“तिल्यतेलीनवन्माषोमाभङ्गाद्विरूपता ॥”

इत्यमरः ॥

यथा तिलस्य जैत्रं तिल्यं तेलीनश्च भवति तथा

माषादीनामपि द्विरूपता द्वैरूप्यं भवति। इति

तट्टीकायां भरतः ॥

मास, पुं, (माड्+माने “सर्वधातुभ्योऽसुन्।”

४। १८८। इत्यसुन्।) चन्द्रः। (यथा, ऋग्वेदे।

१०। १२। ७।

“सूर्यो ज्योतिरदधुर्मास्यक्तून्

परिद्योतन् चरतो अजसा ॥”

“मासि चन्द्रमसि ॥” इति तज्ज्ञार्थे सायणः ॥

मीयतेऽनेनेति। मा+“चञ्जे मो ङित् ॥” उणा०

४। २२७। इत्यत्र “बाहुलकात् केवलादपि

मोऽसिः।” इत्युच्चारणोक्तौक्तेरसिः।) मासः।

इति मेदिनी। से, ७ ॥ अस्य प्रथमेकवच-

नान्तरूपं माः ॥ (यथा, मग्नौ। २। ३४।

“चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृह्णात् ॥

मासः

षष्ठेऽनप्राशनं मासि यदेष्टं मङ्गलं कुले ॥”

मासि, स्त्री। यथा, ऋग्वेदे। ५। २६। ८।

“जीयच्छता महिषाथामघो

मास्त्रीसरांसि मघवा सोम्यापाः ॥”

“माः मांसानि ॥” इति तज्ज्ञार्थे सायणः ॥)

मासः, पुं, (मसु परिमाणे +भावे घञ्।) माष-

परिमाणम्। इत्यमरटीकायां भरतः। माषा

इति भाषा ॥ (मस्यते परिमीयते असावने-

नवेति मसु+घञ्।) शुक्लकृष्णपक्षद्वयात्मकः

कालः। स च पौषमाषादिद्वादशसंज्ञकः

इत्यमरः। १। ४। २२ ॥ मासश्चन्द्रस्तस्यायं मासः

यः। चान्द्रमासस्येयं युत्पत्तिः। सौरादिषु तु

मस्यते परिमीयतेऽनेनासौ वा मासः। मसिर्ध

इं परिमाणे घञ्। माः सान्तोऽपि। मास्तु

मासोऽपि दृश्यते। इति ह्रस्वः। इति भरतः ॥ * ॥

सूत्रिमतेऽपि पौषादिद्वादशसंज्ञकः। यथा,—

“चक्रवत् परिवर्त्तते सूर्यः कालवशादयतः।

अतः सांवत्सरं आहं कर्त्तव्यं मासचिह्नितम् ॥

मासचिह्नितु कर्त्तव्यं पौषमाषादमेव हि।

यतस्तत्र विधानेन स मासः परिकीर्तितः ॥”

इति लघुहारीतः ॥

कार्तिकादिद्वादशसंज्ञकोऽपि। यथा,—

“अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च त्रिभौ

मतः।

शेषा मासा दिभा ज्ञेयाः क्तिकादियव-

स्थया ॥”

स च चैत्रादिद्वादशसंज्ञकश्च। यथा अक्षं

ब्रह्मपुराणम्।

“चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि।

शुक्लपक्षे समग्रत्वं तदा सूर्योदये सति ॥

प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि।

अष्टानाशौष्ठून् मासान् वत्सरान् वत्सराधि-

पान्।

इत्यनेन माससंवत्सराणां चान्द्रत्वमुक्तम्।

ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि।

“चैत्रसितादेरुदयाङ्गानोर्ध्वर्त्तुमासयुगकक्षाः।

खट्वादी लङ्कायामिह प्रवृत्ता दिनेऽन्त्ये ॥”

चैत्रसितादेश्चैत्रशुक्लप्रतिपदस्तामारभ्येत्यर्थः ॥

अपि च।

“मीनादिष्वो रविर्यथामारम्भप्रथमद्यये।

भवेत्तच्छे चान्द्रमासाश्चैत्राद्या द्वादश सूताः ॥”

चान्द्रसावनसौरनाक्षत्रभेदेन स च चतुर्विधः।

शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तश्चान्द्रः। तत्र चान्द्रो-

ऽपि द्विविधः। शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तो मुख्यः।

कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तो गौणः। यत्-

किञ्चित्तिश्रुतिव्यात्मकश्चेति द्विविधो गौणः।

त्रिंशद्द्वोरात्रात्मकः सावनः। आदित्येक-

राशिभोगावच्छिन्नः सौरः। सप्तविंशतिनक्षत्रा-

वच्छिन्नस्त्रिंशद्भाचत्रदिनात्मकश्च नाक्षत्रः।

तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते।

“चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनेः।

एकराशौ रविर्यावत् कालं मासः स भास्करः ॥

मासः

सर्वेष्वपरिवर्तैस्तु नाक्षत्र इति चोच्यते ॥
सूर्यसिद्धान्ते ।

“नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रचक्षते ।
तत्त्रिंशता भवेत्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा ॥
रेन्द्वस्तिथिभिस्तद्वत् संक्रान्त्या सौर उच्यते ॥”
तत्त्रिंशता नाक्षत्रदिनत्रिंशता मासो नाक्षत्र-
मासः । तथा त्रिंशता ॥ * ॥ स्मार्त्तशूलपाणि-
मते सुखचान्द्र एव मासपदशब्दः । जीमूत-
वाह्वनमते सौर एव शब्दः । चान्द्रप्रमाणं
प्रागुक्तम् । सौरप्रमाणम् । सौरास्तु माघादयो
द्वादश एव श्रौताः । तथा च श्रुतिः । तप-
स्तपस्व्यौ शैशिरावतुः । मधुश्च माघवश्च वास-
न्तिकारवतुः । शुक्रश्च शुचिश्च मेघावतुः । अथै-
तदुदगयनं देवानां दिनम् । नभाश्च नभस्यश्च
वाधिकारवतुः । इषश्च ऊर्जश्च शारदावतुः ।
सहाश्च सहस्यश्च हैमन्तिकारवतुः । अथैत-
द्विचिन्तायनं देवानां रात्रिरिति । अत्रायनस्य
सौरत्वेन तद्वटकतपस्तपस्यादीनामपि सौर
परतेति । अतो भूयसामगुरोर्धनं वैशाखादयः
सौरवाचिनोऽवधार्यन्ते । इति मलमासतत्त्वम् ॥
अपि च ।

“मेघस्थित्या रवेर्मासो वैशाखोऽब्दसुखः
सुखतः ।”

इति सङ्केतकौमुदी ॥

अथ कर्मविशेषे मासविशेषादिः । तत्र पिता-
महः ।

“आब्दिके पितृकृत्ये च मासश्चान्द्रमसः सुखतः ।
विवाहादौ सुखतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः ॥”
प्रथमादिपदं याज्ञायहचारपरम् । यत् कर्म
सूर्यभोग्याशुक्लेखेन यच्च विशिष्योदगयनादि
विहितं तत्परश्च अयनस्य सौरमासघटित-
त्वात् । तच्च चूड़ोपनयनादि । द्वितीयादिपदं
सच्चभट्टितृष्टिप्रायश्चित्तायुर्दायाशौचगर्भाधान-
पुंसवनसौमन्तोन्नयननामकरणाग्निस्राग्निष्क्र-
मण्यचूडादिपरम् । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ।

“अध्यायनश्च गृहचारकर्म

सौरेण मासेन सदाध्यवस्येत् ।

सत्राण्युपास्यान्यथ सावनेन

लौक्यश्च यत् स्यादध्यवहारकर्म ॥”

अध्यायनं अध्यगमनं याजति यावत् ॥ * ॥

अथ सौरादिमासविहितकर्माणि ।

“विवाहोत्सवयज्ञेषु सौरं मासं प्रशस्यते ।
प्राव्ये त्वष्टकाश्राद्धे चान्द्रमिष्टं तथाब्दिके ॥”
अत्र यज्ञपदसुदगयनादिविहितपशुयागाभिप्रायं
पितामहोक्तं विष्णुधर्मोत्तरोक्तसन्नपरम् ।
गर्गः ।

“आयुर्दायविभागश्च प्रायश्चित्तक्रिया तथा ।

सावनेन तु कर्त्तव्या मन्त्राणामपुपासना ॥”

सूर्यसिद्धान्ते ।

“सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।

मध्यमग्रहसुत्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता ॥”

मध्यमग्रहसुत्तिर्गणना प्रसिद्धा ॥ * ॥

मासः

नाक्षत्रमासप्रयोजनं विष्णुधर्मोत्तरे ।

“नक्षत्रसत्राण्ययनानि चेन्दो-

र्मासेन कुर्याद्भगवत्सत्केन ।”

नक्षत्रसत्राणि माससाध्ययागविशेषरूपाणि
याज्ञिकप्रसिद्धानि । इन्दोरयनानि सोमाय-
नाख्यसत्राणि । इति समयप्रकाशः ॥ एवं जन्म-
नक्षत्रे शनिभौमवारे फलं नाक्षत्रमासेन योग्य-
त्वात् । यथा, मलमासतत्त्वे ।

“जन्मनृक्षे यदि स्यातां वारौ भौमशनेश्चरौ ।

स मासः कल्मषो नाम मनोदुःखप्रदायकः ॥”

मलमासविवरणं मलमासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अथ मासकृत्यम् ।

“आषाढशुक्लेकादश्यां कुर्यात् स्नापं महोत्-
सवम् ।

आषाढे च रथं कुर्यात् श्रावणे श्रवणाविधिम् ॥

भाद्रे च जन्मदिवसे उपवासपरो भवेत् ।

प्रसन्नश्च पारिवर्त्तमाश्रिते मासि कारयेत् ॥

उत्थानं श्रीहरेः कुर्यादव्यथा विष्णुद्रोहकृत् ।

शुभे चेवाश्रिते मासि महामायाश्च पूजयेत् ॥

कार्तिके मासि यत् कृत्यं श्रेष्ठं देवि वरानने ! ।

सप्तवर्त्तगाः प्रमाणेन दीपः स्याच्चतुरङ्गुलः ॥

पञ्चान्ते च प्रकर्त्तव्या दीपमाला नलिः शुभा ।

मार्गशीर्षे सिते पक्षे षष्ठीश्च सितवस्त्रकैः ॥

पूजयेच्चगदीशश्च तूलवस्त्रैर्विशेषतः ।

पौर्णे पुण्याभिषेकश्च वर्जयेच्चन्दनं तथा ॥

संक्रान्त्या माघमासे च साधिवासिततडुलान् ।

निवेद्य विष्णवे भक्त्या इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

जीवनं सर्वभूतानां जनकस्त्वं जगद्गुरो ! ।

तन्मायालीनता प्राप्ता त्वयैव जनिता प्रभो ! ॥

कर्पूराक्षतिद्रव्याणि घृताक्तानि निवेदयेत् ।

ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या देवदेवपुरःस्थितान् ॥

अभ्यर्च्य भगवद्भक्त्या द्विजांश्च भगवद्भिया ।

एकस्मिन् भोजिते भक्ते कोटिर्भवति भक्तितः ॥

विप्रभोजनमात्रेण यज्ञं साङ्गं भवेद्भुवम् ।

पञ्चम्यां सुक्ष्मपक्षे तु स्नापयित्वा च केशवम् ॥

पूजयेद्भगवद्भक्त्या चतुःपञ्चवसन्मितैः ॥

फलगुचूणैश्च विविधैर्वासितैः पटवासितम् ।

काननं रमणीयश्च प्रदीपदीपदीपितम् ॥

शालेक्षुरम्भाजम्बीरनागरङ्गकपूगकम् ।

नारिकेलश्च धात्री च वंशतालहरीतकी ॥

अन्येश्च वृक्षशृङ्गेश्च सर्वैस्तैःकुसुमाचितम् ।

पुष्पैश्च विविधैश्चैव फलपुष्पसमन्वितम् ॥

वितानैः कुसुमोद्यानेर्वारिपूर्णघटेस्तथा ।

चूतशाखोपशाखाभिः शोभितं कृत्रचामरैः ॥

विशेषतः कलिगुणे दोलोत्सवो विधीयते ।

फाल्गुने च चतुर्दश्यामष्टमे यामसंज्ञके ॥

अथवा पौर्णमास्यां प्रतिपत्सन्विसम्भितौ ।

पूजयेद्द्विधिवद्भक्त्या फलगुचूणैश्चतुर्विधैः ॥

सितरक्तैर्गौरपीतैः कर्पूरादिविमिश्रितैः ।

हरिद्राचारयोगाश्च रङ्गरम्यैर्मनोहरैः ॥

अथैवा रङ्गरम्यैश्च प्रीणयेत् परमेश्वरम् ॥

एकादश्यां समारभ्य पञ्चम्यन्तं समापयेत् ।

मासः

पञ्चाङ्गानि त्र्यङ्गानि स्युर्दोलोत्सवो विधीयते ॥

दक्षिणाभिमुखं कृत्वा दोलयानं सङ्गमराः ।

दृष्ट्वापराधनिचयेर्मुक्तास्ते नान्न संशयः ॥

निश्चिप्य जलमात्रं तु मासे माधवसंज्ञिते ।

सौवर्णपात्रे ताम्बे वा रौप्ये वा गृह्णन्त्येऽपि वा ॥

तोयस्थं योऽर्चयेद्देवं शालग्रामसमुद्भवम् ।

प्रत्यहं मां महाभागे ! तस्य पुण्यं न गण्यते ॥

दमनारोपणं कृत्वा श्रीविष्णौ च समर्पयेत् ।

वैशाखां श्रावणे भाद्रे कर्त्तव्यश्च तदर्पणम् ॥

वैशाखे च तृतीयायां जलमध्ये विशेषतः ।

अथवा मण्डपे कुर्यात् मण्डले वा वृक्षद्वजे ॥

सुगन्धचन्दनेनाङ्गसुपुष्टाङ्गो दिने दिने ।

यथा प्रयत्नतः कार्यः कथाङ्गो नैव पूजितः ॥

चन्दनागुरुकस्तूरीकुण्डं कुङ्कुमरोचना ।

जटामासी वचा चैव विष्णोर्गन्धाष्टकं तथा ।

एतैर्गन्धयुतैश्चापि हरेरङ्गानि लेपयेत् ॥

घृष्टश्च तुलसीकाष्ठं कर्पूरागुरुयोगतः ।

अथवा केशरैर्योज्यं हरिचन्दनमुच्यते ॥

अस्मिन् काले कृष्णभक्त्या ये प्रपश्यन्ति मानवाः ॥

न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥

सुगन्धिमिश्रितैस्तोयैः स्नापयित्वा जगद्गुरुम् ।

अथवा पुष्पमध्ये च स्थापयेच्चगदीश्वरम् ॥

वृन्दावनं तत्र कृत्वा उपस्कृतफलानि च ।

विष्णुभक्तेन योग्येन भोजयेत्तद्विशेषतः ॥

नारिकेलफलं नीरं कोषशोद्धृत्य दापयेत् ।

कण्टाफलश्च पनसं कोषमुद्धृत्य दीयते ॥

यथा पक्षे तथा दद्यादयथाशक्ति नियोगतः ।

दध्ना विमिश्रितश्चात्रं घृतेनाङ्गुल दापयेत् ॥

पाचितं पिष्टकं धातुरष्टादश घृतेन च ।

तिलैश्च तिलसंभिष्टैः फलं शुद्धं दापयेत् ॥

यद्यद्वैवात्मनः श्रेयस्तत्तदीशाय कल्पयेत् ।

दत्त्वा नैवेद्यवस्त्रादीनाददीत कथञ्चन ।

त्यक्तव्यं विष्णुसहिष्य तद्भक्त्यो विशेषतः ॥

इति ते कथितं किञ्चित् समासेन महेश्वरि ! ।

गोप्तव्यश्च प्रयत्नेन स्वयोनिरिव पार्ष्णिता ! ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे १२ अध्यायः ॥

मासकः, पुं, माघकपरिमाणम् । यथा । गुह्याः

पञ्चादमासकः । इत्यमरः ॥ पञ्चगुह्याः कृष्णलाः

आद्यः प्रथमो मासकः । दशगुह्यापेक्षया

आद्यत्वम् । शास्त्रीयत्वात् सुखो मास इत्यर्थो

वा । मस्यते परिमीयतेऽनेन मासः मसिर्ध ई

परिमाणे परीणामे चण् । स्वार्थे कः मासोऽयं

दन्त्यान्तः । मघ हिंसार्थो मृह्णान्तस्तस्माद्-

घञ् । तेन मासो मृह्णान्त इति जिनेन्द्रप्रभ-

तयः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मासञ्च, पुं, द्वावृक्षपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका-

वली ॥ (मासं जानातीति । ज्ञा + कः)

मासञ्चातरि, त्रि ॥

मासनं, क्ली, सोमराजी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मासमानः, पुं, (मासेर्द्वादशभिर्मानमस्य ।) वतु-

सरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मासस्य भागम्)

मासपरिमाणे, क्ली ॥

भासिकं

मानरः, पुं, (मस + णिच् + बाहुलकात् अरन् ।)
भक्तसमुद्भवमण्डः । तत्पण्यायः । आचामः २
निस्त्रावः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥
मासवर्तिका, स्त्री, सर्वपीपक्षिविशेषः । इति शब्द-
माला ॥

मासान्तः, पुं, (मासस्यान्तः ।) अभावस्था ।

यथा,—

‘पचान्ते निष्कलायात्रा मासान्ते मरणं भुवम् ।
इति समयप्रदीपः ॥

संक्रान्तिदिनम् । यथा,—

“मासान्ते म्रियते कन्या तिथ्यन्ते स्यादपुच्छिणी ।
न च ज्ञान्ते च वैधयं विष्टां न्युदयोर्भवेत् ॥
मासान्ते दिनमेकन्तु तिथ्यन्ते घटिकाद्वयम् ।
घटिकात्रितयं भान्ते विवाहे परिवर्जयेत् ॥”

इति रत्नमाला ॥

भासिकं, स्त्री, (मासे भवम् । मास + “कालाद्
ठञ् ।” ४ । ३ । ११ । इति ठञ् ।) प्रेतस्य
संवत्सराभ्यन्तरे प्रतिमासीयन्तसजातीयतिथि
कर्त्तव्यश्राद्धम् । प्रतिमासकर्त्तव्यकृष्णपक्षनिमित्तक
श्राद्धम् । तत्पण्यायः । अन्वाहार्यम् २ । इत्य-
मरः । ३ । ७ । ३१ ॥ भासि भवं भासिकं
पार्ष्ण्यश्राद्धं तत्र अन्वाहार्यं वर्त्तते । पक्षशेषे
असावास्यायां देयत्वात् । अतु पञ्चादाद्विधये
अन्वाहार्यं हृद्युसोरिति ध्यन् स्वार्थे के अन्वा-
हार्यकश्च । अक्षतसपिण्डीकरणस्य वत्सराभ्य-
न्तरे प्रतिमासं यत् श्राद्धं तत्रान्वाहार्यमिति
केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तयोः
प्रमाणम् ।

“षाण्मासिकाष्टिके श्राद्धे स्यातां पूर्वोदुरेव ते ।
भासिकानि स्वकीये तु दिवसे द्वादशापि च ॥”

इति पैठीनसिः ॥

‘पितृणां भासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः ।
तत्रामिषेण कर्त्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः ॥’

इति मनुः । ३ । १२३ ॥

भासिककरणस्य व्यवस्था यथा । पौठच्छत्रो-
पानहर्हितानि इहलोकं परित्यज्य इत्यादि
सर्वैः सुगन्ध इत्यादि श्रिया देया इत्यादि वन-
स्पतिरस इत्यादिमन्त्रचतुष्टयहृतानि च आद्यो-
कीर्तिवत् नृताह्ने नृताह्ने द्वादश भासिकानि
कार्याणि । एकादशमासाभ्यन्तरे मलमासपाते
त्रयोदशभासिकानि । षष्ठमासाभ्यन्तरे मल-
मासपातेऽपि षष्ठभासिकपूर्वतिथावेव प्रथम-
षाण्मासिकम् । तथा त्रयोदशभासिकस्य पूर्व-
तिथौ द्वितीयषाण्मासिकम् । एवं षाण्मासिको-
क्तेषु प्रथमषाण्मासिकद्वितीयषाण्मासिकत्वेनो-
क्तेषु । एषां मध्ये यत् पतितं तत् कृष्णैकादश्यां
अभावस्थायां भासिकान्तरतिथौ वा कृत्वा
प्रकृतं कर्त्तव्यम् । अशौचपतितश्चेत्तदशौचान्ते
कर्त्तव्यम् । एकादशाह्नादिश्राद्धानि कतिचित्
कृत्वा यदि न्यतस्तदा शेषाण्यन्येनाधिकारिणा
समाप्यानि ॥ * ॥ अथ भासिकैकीर्तिश्राद्ध-
प्रयोगः । पूर्वदिने निरामिषैकभक्तः परदिने

भासिकं

ज्ञानादिकं कृत्वा एकीर्तिश्राद्धविहितकाले
भोष्यसुखं कृष्णश्राद्धं स्नापयित्वा वास्तु-
पुरुषादि पूजयित्वा भूस्वामिपूज्यः श्राद्धाय-
भागं दत्त्वा दक्षिणामुखः अनुज्ञां कुर्यात् ।
यथा अस्यासुके भासि अमुकपक्षे अमुकतिथौ
अमुकगोत्रस्य प्रेतस्य अमुकदेवशर्मणः प्रथम-
भासिकैकीर्तिश्राद्धं दर्भमयब्राह्मणेऽहं करिष्ये ।
ॐ कुरुष्वेत्युत्तरम् । ततो गायत्रीं जपेत् ।
देवताभ्य इत्यादि त्रिधा पठेत् । ततः पुण्डरी-
काक्षं कृत्वा मृज्जलेन श्राद्धीयद्रव्यं प्रोक्षयेत् ।
रक्षार्थमुदकपूर्णपात्रमेकदेशे स्थापयेत् । ततः
ॐ अमुकगोत्र प्रेत अमुकदेवशर्मणेतत्ते
दर्भासनं स्वधा । इत्यनेन ब्राह्मणवामपार्श्वे
दद्यात् । अपहृतेत्यादिना तिलान् विकीर्य जलं
सृष्ट्वा ब्राह्मणाग्रभूमौ कुशपत्रमेकं पातयित्वा
तदुपरि अर्घ्यपात्रं संस्थाप्य ॐ पवित्रासि
वैष्णवीत्यनेनानखच्छिन्नं ॐ विष्णोर्मनसा पूत-
मधीत्यनेन पोषितमेकदलं पवित्रं तत्पात्रे
निधाय ॐ शन्नोदेवीरित्यादिमन्त्रेण जलं
दद्यात् । ततः ॐ तिलोऽसि सोमदेवतो गोसवो
देवनिर्मितः । प्रत्नमहिः पृक्तः स्वधया प्रेतान्
लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा । इत्यनेन तिलान्
दत्त्वा गन्धपुष्पादिना अर्घ्यं निर्माय कुशा-
न्तरेणाच्छाद्य तत् कुशसुन्दराय ब्राह्मणे पवित्रं
दत्त्वा जलान्तरश्च दत्त्वा पुष्पान्तरेण शिरः-
प्रभृतिसर्वगात्रेभ्यो नम इति संपूज्य तत् पात्रं
वामहस्तेन विन्यस्य दक्षिणहस्तेनाच्छाद्य
ॐ या दिव्या इति पठित्वा ॐ अमुकगोत्र
प्रेतामुकदेवशर्मणेतत्तेऽर्थं स्वधा । ततः
ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्मणेतानि ते गन्ध-
पुष्पधूपदीपाच्छादनानि स्वधा । इत्युत्तरं एष
ते गन्धः एतत्ते पुष्पं एष ते धूप एष ते दीपः
एतत्ते आच्छादनम् । ततो ब्राह्मणाग्रभूमौ
कुशादिकमपनीय नैर्ऋतिमारभ्य दक्षिणा-
ग्रान्तरेखया वामावर्त्तेन जलेन चतुष्कोण-
मण्डलं कृत्वा तत्र भोजनपात्रं निदध्यात् ।
तत्र सामिधं सर्वसन्नादिकं परिवेश्य ॐ इदं
विष्णुरित्यादिमन्त्रेण अन्नादावनखाङ्गुलं निक्षिप्य
ॐ अपहृतेत्यादिना तिलान् विकीर्य ब्राह्मणे
जलगण्डूषं दत्त्वा गायत्रीं जप्त्वा अग्ने मधु दत्त्वा
तदभावे गुडं दत्त्वा घृतं दत्त्वा ॐ मधुवाते-
त्यादि मधु मधु मञ्जिति च पठित्वा अन्नसमि-
मन्त्रं प्रोक्ष्य ब्राह्मणे जलगण्डूषं दत्त्वा वाम
हस्तेनान्नपात्रं धृत्वा ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुक-
देवशर्मणेतत्ते सामिधान्नं सोपकरणं स्वधेत्यु-
त्तरेत् । इदं सामिधान्नं इदं हविः इमा गङ्गायाः
आपः एतान्युपकरणानि यथासुखं वाग्यतः
सद । इत्यनेन जलगण्डूषं दद्यात् । ततो गायत्रीं
त्रिः सकृदा ॐ मधुवाता इत्यादि मधु मधु
मञ्जिति ॐ अन्नहीनमित्यादि च पठेत् । कुश-
ब्राह्मणपक्षे पुनर्गायत्र्यादि पठेत् । ॐ यज्ञे-
श्वरो हव इत्यादि ॐ योगीश्वरमित्यादि याज्ञ-

भासिकं

वल्काश्लोकत्रयं ॐ तद्विष्णोरित्यादि ॐ दुष्यो-
धन इत्यादि ॐ युधिष्ठिर इत्यादि सर्वं पठेत् ।
ततो दक्षिणाग्रान् कुशान् भूमौ संस्थाप्य भूमिं
प्रोक्ष्य सर्वप्रकारमन्नसुहृत् सतिलमेकीकृत्य
वारिणाश्रुत्य ॐ अपिदग्धास्तेत्यादिमन्त्रद्वयेन
कुशोपरि विकीरेत् । ततो हस्तौ प्रक्षाल्याचम्य
दक्षिणकर्णं सृष्ट्वा वा हरिं कृत्वा ब्राह्मणाय
जलगण्डूषं दत्त्वा पूर्ववद्गायत्रीं मधुवाता इत्या-
दिकं मधु मधु मञ्जिति च जप्त्वा ॐ प्रेषमन्नं
क्ष देयमित्युच्चाप्य ॐ इष्टाय दीयतामित्युत्तरं
गृहीत्वा ॐ पिण्डदानमहं करिष्ये ॐ कुरुष्वे-
त्युक्ते ब्राह्मणसमुखे ॐ निहक्नीत्यादिना
नैर्ऋतिमारभ्य दक्षिणाग्ररेखया जलेन वामा-
वर्त्तेन चतुष्कोणमण्डलं कृत्वा पवित्रं वामहस्ता-
दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा वामहस्तान्तरश्च-
दक्षिणपाणिना दक्षिणाग्रं रेखां मण्डलमध्य-
स्थाने ॐ अपहृतेत्यादिनिहक्नीत्यादिमन्त्राभ्यां
कुर्यात् । तद्दर्भसुत्तरस्थां दिशि क्षिपेत् ।
रेखोपरि सन्तलान् साग्रान् कुशानास्तीर्थं ॐ
देवताभ्य इति पठित्वा ॐ एहि प्रेत सौम्य
गम्भीरेभिः पयिभिः पूर्व्येभिर्देहसभ्यं त्रवि-
शेह भद्रं रयिश्चनः सर्ववीरं नियच्छ इत्या-
वाह्य तिलांश्चास्तीर्थकुप्रेषु विकीरेत् । ततो
वामहस्तेन सतिलजलं गृहीत्वा वामहस्ता-
दक्षिणहस्तेन संगृह्य ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुक-
देवशर्मणेतत्ते निक्षु स्वधा इत्यनेन दद्यात् ततः
श्राद्धशेषमन्नं सयज्जनं मध्वाच्यतिससंयुक्तं
सामिधं गृहीत्वा पिण्डं कृत्वा ॐ मधुवातेत्यादि
ऋक्त्रयं अन्नममीत्यादि च पठित्वा विष्णु-
प्रमाणं पिण्डं सतिलं द्विगुणसुगन्धद्रव्यसहितं
वामहस्तेन तत्पात्रादक्षिणहस्तेन गृहीत्वा ॐ
अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्मणेतत्ते सामिध-
पिण्डः स्वधा इत्यनेन जलस्थाने वामहस्तान्ता-
रश्चदक्षिणहस्तेन दद्यात् । ततः आचम्य हरिं
कृत्वा पिण्डपात्रं प्रक्षाल्य वामहस्तादक्षिण-
हस्तेन गृहीत्वा प्रक्षालितजलं ॐ अमुकगोत्र
प्रेतामुकदेवशर्मणेतत्ते निक्षु स्वधा इति पिण्डो-
परि दद्यात् । ततः ॐ अन्नं प्रेत मादयस्व यथा
भागमा वृषायस्व इति जप्त्वा वामावर्त्तेनोद-
ङ्मुखो भूत्वा आगमनाच्छासं धृत्वा तनैव
पथा परावर्त्तमानः प्रेतं भास्वरमूर्तिं ध्यायन्
ॐ अमीमदत् प्रेत यथा भागमा वृषायिष्ट
इति दक्षिणाभिमुखो भवन् जपेत् । ततः श्वासं
त्यजेत् । ॐ नमस्ते प्रेत प्रेत नमस्ते इति
कृताञ्जलिर्जपेत् । ॐ गृह्णातः प्रेत देहि इति
गृहिणीं पश्येत् । ॐ सदस्ते प्रेत देह इति
पिण्डं पश्येत् । ततो नवमनवं वा शुक्लवस्त्र-
दशाभवं सूत्रं वामहस्तादक्षिणहस्तेन गृहीत्वा
ॐ एतदः प्रता वास इति पठित्वा पिण्डोपरि
निदध्यात् । ततः ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेव-
शर्मणेतत्ते वासः स्वधा । इत्यनेनोत्तरेत् ।
ततस्तूष्णीं पिण्डं संपूज्य ॐ वसन्तायेत्यादि-

माहाकु

माहेन्द्रः

माहेशी

मन्त्रेण षड्भूतमस्तुत्यात्। तत ॐ सुसुप्रोक्षित-
मस्तु इति ब्राह्मणाय भूमिमासिञ्चेत्। ॐ शिवा
आपः सन्तु इति ब्राह्मणे जलं दद्यात्। ॐ सन्त्विति प्रतिवचनम्। ॐ सौमनस्यमस्त्विति
पुष्पं ॐ अस्त्विति प्रतिवचनम्। ॐ अक्षत-
चारिष्ठ्यास्तु इति यवान् दद्यात्। ॐ अस्वि-
त्युत्तरम्। ततस्तिलाय्यमधुयुक्तं जलं गृहीत्वा
ॐ असुकगोत्रस्य प्रेतस्यासुकदेवशर्मणो दत्त-
मिदमन्नपानादिकमुपतिष्ठताम्। ॐ उपतिष्ठ-
तामिति प्रतिवचनम्। ॐ अघोरः प्रेतोऽस्तु
इति वदेत्। ॐ अस्त्विति प्रतिवचनम्। ॐ
गोत्रं नो वर्द्धतामिति वदेत्। ॐ वर्द्धतामिति
प्रतिवचनम्। ततः पिण्डोपरि सपवित्रकुशा-
नास्तीर्य ॐ ऊर्जं वहन्तीरुतं घृतं पयः
क्रीणालं परिसृतं स्वधास्य तर्पयत मे प्रेतमित्य-
नेन वारिधारया सिञ्चेत्। ततः ॐ अदोद्यादि
असुकगोत्रस्य प्रेतस्य असुकदेवशर्मणः कृते-
तत्प्रथममासिकेकोद्विष्टाङ्गकर्मणः प्रतिष्ठार्थं
दक्षिणामिदं रजतं तन्मूल्यं वा विष्णुदेवतं यथा
नामगोत्राय ब्राह्मणायार्हं ददानीति दद्यात्।
ततो दक्षिणां दिशं पश्यन् वरं याचेत्। नात्र
पात्रमालम्ब्य जपेत्। नाग्निषः प्रार्थयेदिति
प्रचेतोवचनादाग्निषं न प्रार्थयेत्। ततः ॐ देव-
तास्य इति त्रिः पठेत्। ॐ अभिरम्यतामिति
विसर्जनम्। ॐ अभिरतोऽस्तीति प्रतिवचनम्।
ॐ आमावाजेति प्रदक्षिणवारिधारया वेष्टयेत्
पिण्डांस्तु गोत्रविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि
वा क्षिपेत्। आह्वीयद्रथं ब्राह्मणाय दद्यात्
जले वा क्षिपेत्। ततो वामदेवं गायेत्
अच्छिद्रावधारणं दीपाच्छादनं विष्णुस्मरणञ्च
कुर्यात्। एवं प्रकारेण द्वितीयादिमासिकं कर्त्त-
व्यम्। इति स्मार्त्तमहाचार्यकृतश्राद्धप्रयोग-
तत्त्वम् ॥ * ॥ अन्यत् श्राद्धशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

मासिकः, त्रि, माससम्बन्धी। मासि भव इत्यर्थे
षिक्प्रत्ययेन निबन्धः ॥ (यथा, मनौ ॥ ७।१२६।
“पण्यो देवोऽवकृष्टस्य षड्भूतस्य वेतनम्।
वायसासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु
मासिकः ॥”)

मासुरी, स्त्री, (मसुर+अण् ङीष्।) श्मश्रुः।
इति हेमचन्द्रः। ३।२२७॥ (मातृभग्नौ।
यथा, ब्रह्मवेवर्त्ते ॥ १।१०।१४५।
“पितृष्वसा पितृभग्नौ मातृभग्नौ च मासुरी।”)
मास्र, य, (मा च स्र च तयोः समाहारः।)
वारणम्। तत्पठ्यायः। मा २ अलम् ३। इत्य-
मरः। ३।४।११। (यथा, रामायणे ॥ २।१२।६२।
“मास्र मे भरतः कार्ष्णोत् प्रेतकृत्यं गतायुषः।”)
माह ऋ अ माने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-सक०-सेट्।) ऋ अममाहत्। ऋदशु-
बन्धस्थाने षष्ठ्यरानुबन्ध इत्येके। अ माहति
माहते। इति दुर्गादासः ॥

माहाकुलः, त्रि, (महाकुलस्यापत्यमिति।)
“महाकुलादण्डखण्डौ ॥” ४।१।१४१। इति

अण्।) महाकुलोद्भवः। इत्यमरटीकायां
रायसुकुटः ॥

माहाकुलीनः, त्रि, (महाकुलस्यापत्यमिति।
“महाकुलादण्डखण्डौ ॥” ४।१।१४१। इति
खण्।) महाकुलोद्भवः। इत्यमरटीकायां
रायसुकुटः ॥

माहात्म्यं, स्त्री, (महात्मनो भावः इति। महा-
त्मन्+अण्।) महात्मता। महिमेति यावत्।
यथा, तिथ्यादितत्त्वे।
“माहात्म्यं भगवत्पाञ्च पुराणादिषु कीर्तितम्।
पाठस्तस्य जपः प्रोक्तः पठेद्देवीमनास्ततः ॥”
माहानामिकः, पुं, (‘तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥’
माहानामिकः, ५।१।६४। इत्यत्र। “माहा-
नाम्नादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम् ॥” महा-
नाम्नो नाम विदामघवन्। इत्याद्या ऋचः।
तासां ब्रह्मचर्यमस्य इति ठप्। हरदत्तस्तु
“भस्यादे।” इति पुंवङ्गावान् माहानामिक
इत्याह। इति सिद्धान्तकौमुदी।) महानाम्नी-
ऋचावेत्ता ब्राह्मणः। इति केचित् ॥

माहिनं, स्त्री, (मह्यते पूज्यते अस्मिन् इति।
मह्+“महेरिणश्च।” उणा०। २।५६।
इति इण्।) राज्यम्। इत्युणादिकोषः ॥
(महनीये, त्रि। यथा, ऋग्वेदे ॥ ३।३६।६।
“इन्द्र! यत्ते माहिनं दत्तमस्ति।”
“माहिनं महनीयम् ॥” इति तज्जाय्ये सायणः ॥
प्रवृद्धे च। यथा, तन्त्रे ॥ १।५६।६।
“इन्द्र! सद्नेषु माहिनः।”
“माहिनः प्रवृद्धः ॥” इति तज्जाय्ये सायणः ॥)

माहिरः, पुं, (मह्यते पूज्यतेऽसौ। मह्+बाहु-
लकात् इरण्।) इन्द्रः। इति त्रिकाख्यशेषः ॥

माहिविकः, पुं, (महिष्ये रोचतेऽसौ। महिषी+
ठक्।) महिषीपतिः। यमिचारिण्यनुरक्त-
पतिः ॥ यथा,—
“महिषीत्युच्यते नारी या च स्याद्गमिचारिणी।
तां दुष्टां कामयति यः स वै माहिविकः स्मृतः ॥”
इति स्कान्दे काशीखण्डम् ॥

महिषोपजीवी ॥ (महिषी नारी पण्यमस्येति।
महिषी+“तदस्य पण्यम् ॥” ४।४।५१। इति
ठक्।) भगद्गारोपार्जितस्त्रीधनोपजीवी। यथा,
“महिषीत्युच्यते नार्थ्या भगेनोपार्जितं धनम्।
उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिविकः स्मृतः ॥”
इति विष्णुपुराणे २।६।१५ श्लोकस्य टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥

माहिष्यः, पुं, (महिष्यां साधुरिति महिषी+
अण्।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। स च
क्षत्रियाह्नेश्यायां जातः। इत्यमरः ॥ २।१०।३॥
(यथा, याज्ञवल्क्यसंहितायाम् ॥ १।६२।
“वैश्याभूद्रोस्तु राजन्यान् माहिष्योऽसौ सुतौ
स्मृतौ ॥”)

माहेन्द्रः, पुं, (महेन्द्रस्यायम्। महेन्द्र+अण्।)
शुभदण्डविशेषः। रथादिसप्तवारेषु वायुवरुण-
यममाहेन्द्राणामेकेकदण्डा भवन्ति। तत्र वरुण-

माहेन्द्रयोर्दण्डौ शुभौ। वायुयमयोर्दण्डावशुभौ।
यथा,—
“ख्यातं वा व यमा सूर्यं मा वा व य कला
निधौ।
व य मा वा कुजे ज्ञेया मा वा व य सुधां
शुजे ॥
गुरौ वा व य मा चैव मा वा व य तथा भृगौ।
सूर्यपुत्रे य मा वा व घटीयुग्मं शुभाशुभम् ॥
माहेन्द्रे विजयो नित्यं वारुणे च धनागमः।
वायौ च भ्रमते नित्यं यमेऽपि मरणं ध्रुवम् ॥”
इति सारसंग्रहः ॥

(माहेन्द्रकायपुरुषस्य लक्षणं यथा,—
“माहात्म्यं श्रौण्यमाज्ञा च सततं शास्त्रबुद्धिता।
भृत्यानां भरणश्चापि माहेन्द्रं कायलक्षणम् ॥”
इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थोऽध्याये ॥
महेन्द्री देवतास्येति। महेन्द्र+“महेन्द्राद्-
घाणौ च।” ४।२।२६। इति अण्।
महेन्द्रदेवत्ये, त्रि। यथा, भट्टिकाये ॥ १५।६३।
“अविभ्रजत्ततः शस्त्रमैषीकं राक्षसो रणे।
तदप्यध्वसदासाद्य माहेन्द्रं लक्ष्मणेरितम् ॥”
महेन्द्रसम्बन्धिनि च। (यथा, रघौ ॥ १२।८६।
“मातलिस्तस्य माहेन्द्रं ह्यासुमोच तनुच्छदम् ॥”
माहेन्द्री, स्त्री, (महेन्द्रस्येयम्। महेन्द्र+अण्।
स्त्रियां ङीष्।) इन्द्राणी। इति शब्दरत्नावली ॥
गौः। इति राजनिर्घण्टः ॥

माहेयः, त्रि, (मह्यी+ठक्) मह्या अपत्यम्।
इति सुगबोधयाकरणम् ॥ (जनपदभेदे, पुं।
यथा, महाभारते ॥ ६।६।४८।
“कुट्टाः परान्ता माहेयाः कक्षाः सासुद्र-
निष्कुटाः ॥”
मङ्गलयज्ञः। यथा, समयान्तरे।
“कफपित्तसमुद्भूतां शिरःपीडां भयावहाम्।
माहेयः कुरुते शोकं बुधस्यान्तर्दशां गतः ॥”
माहेयी, स्त्री, (मह्याः सुरभ्याः अपत्यमिति।
मह्यी+“नद्यादिभ्यो ङक् ॥” ४।२।६७।
इति ङक्। स्त्रियां ङीष्।) गौः। इत्यमरः ॥ २।
६।६०॥ (यथा, महाभारते ॥ ४।१६।१०।
“सर्वश्वेतेव माहेयी वने जाता त्रिहायणी।
उपातिष्ठत पाञ्चाली वासितेव महावृषम् ॥”
अस्याः पर्यायो यथा,—
“सुरभिः सौरभेयी च माहेयी गौरदाहता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

माहेशी, स्त्री, (महेशस्येयम्। महेश+अण्+
स्त्रियां ङीष्।) दुर्गा। यथा,—
“महादेवात् समुत्पन्ना महान्तैरीक्ष्यते यतः।
माहेश्वर्या तनुयस्या माहेशी तेन सा स्मृता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्याये ॥
(महेशेन कृतमित्यण्। स्त्री, याकरणविशेषः।
“यान्युज्जहार माहेशाद् यासो याकरणा-
र्णवात्।
तानि किं प्रदरत्नानि सन्ति पाणिनिगोचरे ॥”
इत्युद्भटः ॥)

मितः

माहेश्वरी, स्त्री, (महेश्वरस्यम् । महेश्वर + अण् । डीप् ।) यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्टः । दुर्गा ॥ (यथा, महाभारते । १४ । ४३ । १४ । “भगदेवानुयातायां सर्वसां वामलोचना । माहेश्वरी महादेवी प्रोच्यते पार्वती हि सा ॥”) माह-भेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मल्लकोषे । ६ । ॐ ह्रीं नमो भगवति माहेश्वरि अन्नपूर्णे स्वाहा ।) विष्णुः । यथा,—
कन्या उचुः ॥

“कस्त्वं विभाजसे कान्था केयं वा नवविप्रभा ।
कोन्यं भाति वपुषा पङ्कजायतनोचनः ॥
निश्वस्य तासां वचनं लघेन्द्रवरवाहनः ।
आनन्दहार महायोगी भूताधिपतिरयम् ॥
अयं नारायणो गौरी जगन्माता सनातनः ।
विभज्य संस्थितो देवः स्वात्मानं बहुधेश्वरः ॥
न मे विदुः परं तत्त्वं देवाद्या न महर्षयः ।
एकोऽयं देवदेवात्मा भवानी विष्णुरेव च ॥
अहं हि निष्क्रियः शान्तः केवलो निर्विकल्बः ।
मामेव केशवं देवमाहुर्देवीमथात्मिकाम् ॥
एष धाता विधाता च कारणं कार्यमेव च ।
कर्ता कारयिता विष्णुर्भक्तिमुक्तिफलप्रदः ॥
भोक्ता पुमानग्रमेयः संहर्ता कालरूपधृक् ।
स्रष्टा धाता वासुदेवो विश्वात्मा विश्वतोमुखः ॥
कूटस्थो ह्यवरो व्यापी योगी नारायणः स्वयम् ।
तारकः पुरुषो ह्यात्मा केवलं परमं पदम् ॥
एषा माहेश्वरी गौरी मम शक्तिर्निरञ्जना ।
शान्ता सत्या सदानन्दा परं पदमिति श्रुतिः ॥
अस्याः सर्वमिदं जातमत्रैव लयमेष्यति ।
एषैव सर्वभूतानां गतीनामुत्तमा गतिः ॥”

इति कौर्म्ये १४ अध्यायः ॥

(पीठस्थानभेदः । इति देवीभागवते । ७।३०।७२।
महेश्वरेण कृतम् । महेश्वर + अण् । स्त्री ।
उपपुराणविशेषः । यथा, देवीभागवते । १ ।
३ । १६ ।

“माहेश्वरं भागवतं वाशिष्ठश्च सविस्तरम् ।
एतान्युपपुराणानि कथितानि महात्मभिः ॥”
महेश्वरसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, मार्कण्डेये ।
१०६ । ७१ ।

“ब्राह्मी माहेश्वरी चैव वैष्णवी चैव ते तनुः ।
त्रिधा यस्य स्वरूपन्तु भानोर्भासान् प्रसीदतु ॥”

मि डु अ न जेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-सक०-अनिट् ।) डु० मित्रिमम् । अ न
मिनोति मिनुते । इति दुर्गादासः ॥

मिच्छ, प्र वाधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) प्र मिच्छती मिच्छन्ती ।
वाधो विहतिः । इति दुर्गादासः ॥

मितः, त्रि, (मा + क्तः “यतिस्थितिमास्थामिति
किति ।” ७।४।४० । इत्याकारस्येकारा-
देशः ।) परिमितः । शब्दितः । चित्रः । इति
माधातोर्मिधातोश्च क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
(यथा, भागवते । ८ । १३ । ३६ ।
“राजंश्चतुर्दशैतानि त्रिकालानुगतानि ते ।

मितं

प्रोक्तान्यभिर्मितः कल्पो युगसाहसपर्ययः ॥”
यथा च नैषधचरिते । ६ । ८ ।

“मितश्च सारश्च वचो हि वाग्मिता ॥”

मितङ्गमः, पुं, स्त्री, (मितं परिमितं गच्छतीति ।
गम + “प्रियवशेवदः खच् ।” ३।२।३८ । इत्यत्र
“खच् प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानम् ।” इति
काशिकोक्तेः खच् । सम् च ।) हस्ती । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥ परिमितगामिनि, त्रि ॥

मितदुः, पुं, (मितं द्रवतीति । दृ + “हरिमितयो-
द्वैवः ।” उणा० १ । ३५ । इति कुः । स च
डित् ।) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३६ ॥
(परिमितगतौ, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४।६।५।
परिमिता मितदुरेति होताभिर्मन्त्रो मधुवचा
कृता वा ।)

“मितदुः परिमितगतिः सन् ।” इति तज्ज्ञाये
सायणः ॥ मितमार्गं च । यथा, अत्रैव । १० ।
६४ । ६ ।

“तेनो अर्वन्तो हवनश्रुतो हवं विश्वे द्रष्टवन्तु
वाजिनो मितद्रवः ।”

“मितद्रवो मितमार्गः अध्वानं परिच्छिन्दन्तः ।”
इति तज्ज्ञाये सायणः ॥

मितम्पचः, त्रि, कण्ठः । इत्यमरः । ३ । २ । ४८ ॥
(मितं परिमितं पचतीति । मित + पच् +
“मितनखे च ।” ३ । २ । ३४ । इति खष् ।
“अरुद्धिदजन्तस्य समु ।” ६ । ३ । ६३ । इति
सुम् च ।) परिमितपाककर्ता च ॥

मिताशनः, त्रि, परिमितभोजी । मितमन्नाति यः
इति युतुपत्तया कर्तरि (ल्यु) अनप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

मितिः, स्त्री, (भीयते इति । मा + भावे क्तिन् ।)
मानम् । विज्ञानम् । अवच्छेदः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, कुसुमाञ्जली । ४६ । ४ ।
“मितिः सम्यक् परिच्छित्तिः ॥”)

मित्रं, स्त्री, (मिनोति मानं करोति इति ।
“अमिचिमिदिशसिभ्य क्तः ।” उणा० ४ ।
१६३ । इति क्तः ।) मित्रोः परम् । इत्यमरः ।
२ । ८ । ६ ॥ अतः मित्रोः परमवस्थितो राजा
मित्रं उपकारित्वात् । मेद्यति स्त्रियतीति चासु-
सिति चः निपातात् गुणाभावः । द्वितकारं
एकतकारश्चेत्येके । इति तट्टीकायां भरतः ॥
अपि च ।

“राजा शत्रुरिति ख्यात एकार्थमिनिवेशतः ।
भूम्यैकान्तरितो राजा समित्रं मित्रकार्यतः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

मित्रं, स्त्री, बन्धुः । मिता इति भाषा । तत्पर्यायः ।
सखा २ सुहृत् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । १२ ॥
माययति जानाति सर्वं मित्रं मी कि गत्वां
नाम्नीति द्वित्रः मित्रमजहृत्तुम् । निपाता-
त्तस्य द्वित्वे द्वितकारश्च । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ तच्चतुर्विधम् । सहार्थः १ भजमानः २
सहजः ३ कृत्रिमः ४ । इति महाभारते राज-
धर्मः ॥ * ॥ मित्रलोतुपत्तिर्यथा,—

मितयुः

“न कश्चित् कस्यचित्मित्रं न कश्चित् कस्यचि-
द्रिपुः ।

कारणादेव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥”
वर्णमित्रं यथा,—

क्रभार्याश्च कुमित्रश्च कुराजानं कुसौहृदम् ।
कुवन्तुश्च कुदेशश्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥
कुमित्रे नास्ति विश्वासः कुराजे नास्ति
जीवितम् ॥

परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्जयेत्तादृशं मित्रं मायामयमरिन्तथा ॥”
विश्वस्तस्यैव मित्रत्वं यथा,—

“सा श्रीर्या न मदं कुर्यात् स सुखी तृष्णयोर्ज-
मितः ।

तस्मिन् यस्य विश्वासः पुरुषः स जितेन्द्रियः ॥”
इति गारुडे १३ । १४ । १५ । अध्यायाः ॥*

मित्रप्रणंसादिर्यथा,—

“यस्य मित्रेण संभाषो यस्य मित्रेण संस्थितिः ।
यस्य मित्रेण संलापस्ततो नास्तीह पुण्यवान् ॥

यानि कानि च मित्राणि कर्तव्यानि शतानि च ।
पश्य नृषिकमित्रेण कपोता सुक्तबन्धनाः ॥

परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥

यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।
यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स हि
पण्डितः ॥

अपुत्रस्य गृहं शून्यं सन्निवृत्तस्य च ।
स्वर्गस्य च दिशः शून्याः सर्वशून्या दरिद्रता ॥”

इति हितोपदेशः ॥

मित्रः, पुं, स्वयं । इत्यमरः । १ । ३ । ३० ॥
(यथा, मोः रामायणे । २ । २५ । २२ ।

“स्वस्ति मित्रः सहादित्यैः स्वस्ति यद्वा दिशन्तु
ते ॥”)

द्वादशादित्यानामन्यतमः । यथा, महाभारते ।
१ । ६५ । १५ ।

“धाता मित्रोऽयंमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च ।”
मरुतामन्यतमः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ५२ ।

“मरुत्वती मरुत्वन्तो देवानजनयत् सुतान् ।
अग्निश्चतुर्विध्योतिः सावित्री मित्र एव च ॥”

वशिष्ठस्य ऊर्ज्वागभंजातः पुत्रभेदः । यथा,
भागवते । ४ । १ । ३७ ।

चित्रकेतुः सुरोचिश्च विरजा मित्र एव च ।
उल्लङ्घो वसुधृदयानो दुमान् शत्रून्प्रादयो-

२ परे ॥”)

मित्रयुः, त्रि, (मित्रं यातीति । या + “क्याच्छ-
न्दसि ।” ३ । २ । १७० । इति उः ।) मित्र-
वत्सलः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५३ ॥

मित्रयुः, पुं, (मित्रं यातीति । या + “मृगयाद-
यश्च ।” उणा० १ । ३८ । इति कुः । निपाति-
तश्च ।) लोकयात्रिकः । इत्युणादिकोषः ।

संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिश्च ॥ (श्रुतिभेदः सजीम-
हर्षणश्रिष्टः । यथा, विष्णुपुराणे । ३।६।१८ ।

“सुमतिश्चागिवच्चौश्च मित्रयुः प्रांशपायनः ॥

मित्रशुद्धं, स्त्री, (मित्रेण सह युद्धम् ।) सुहृत्-
संग्रामः । तत्पर्यायः । मैत्रेयिका २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

मित्रलब्धिः, स्त्री, पुं, (मित्रस्य लब्धिः । यदा ।
मित्रलाभः, मित्रस्य लब्धिर्यस्मात् ।) सुहृत्-
प्राप्तिः । यथा, हितोपदेशे ।

“मित्रलाभः सुहृद्भेदो विग्रहः सन्निरेव च ॥”
मित्रवत्सलः, त्रि, (मित्रस्य मित्रे वा वत्सलः ।)
मित्रप्रियः । तत्पर्यायः । मित्रयुः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥

मित्रशीः, [सु] त्रि, (मित्रं शक्ति इति ।
शास् + “शास इहङ्ङलोः ।” ६ । ४ । ३४ ।
इत्यत्र “कौ च शास इत्वं भवतीति वक्तव्यम् ।”
इति काशिकोक्तिः क्तिप् इत्वं ततो दीर्घश्च ।)
सुहृच्छाक्ता । मित्रं शक्ति यः । इति सुग्ध-
बोधयाकरणम् ॥

मित्रसप्तमी, स्त्री, (मित्राय मित्रजन्मने मित्रस्य
वा सप्तमीति समासः ।) मार्गशीर्षशुक्लसप्तमी ।
यथा,—
“अदितिः कश्यपाज्ज्ञे मित्रो नाम दिवाकरः ।
मार्गशीर्षस्य मासस्य शुक्ले पक्षे शुभे तिथौ ॥
सप्तम्यां तेन सांख्याता लोकेऽस्मिन् मित्रसप्तमी ।
तत्रोपवासः कर्त्तव्यो भक्ष्याण्यय फलानि वा ॥”
इति श्रीगोविन्दानन्दाचार्यकृतसंवत्सरकौस्तुभ-
धृतभविष्यपुराणवचनम् ॥

मित्रा, स्त्री, (मित्र + स्त्रियां टाप् ।) सुमित्रा ।
शत्रुघ्नजननी । इति शुद्धरत्नावली ॥ (अश्वरो-
विशेषः । यथा, महाभारते । १३ । १६ । ४४ ।
“अलम्बुषा वृताची च मित्रा चित्राङ्गदा
रुचिः ॥”

पराशरशिष्यमैत्रेयजननी । यथा, श्रीमद्भाग-
वते । ३ । ४ । ३५ ।

“कालिन्ध्याः कतिभिः सिद्धः अहोभिर्मरुतर्षभ ॥
पापदत्त खः सरितं यत्र मित्रासुतो सुनिः ॥”
मिथ ऋ ञ वधे । मेधायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा०-उभ०-सक०-सेट् ।) ऋ अमिमेथत् ।
अ मेथति मेथते शास्त्रार्थं शिष्यः धारयतीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

मिथः, [सु] अ, (मेथति इति मेथृसङ्गमे असुन् ।
एधोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) अन्योन्यम् । रहः ।
इत्यमरः । ३ । ४ । २५५ ॥ (यथा, मनुः । १० । ५३ ।
“अवहारी मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥”)

मिथिः, पुं, (मेथते हिनस्ति शत्रुकुलं इति । मिथ् +
“सर्वधातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । १९७ । इति इन् ।)
निमिराजपुत्रः । स तु जनकराजः । यथा ।
अपुत्रस्य तस्य निमेभूभुजः शरीरमराजक-
भीरवस्ते सुनयः अरण्यां ममन्युः । तत्र च
कुमारो जज्ञे । जननाज्जनकसंज्ञां चासाव-
वाप । अभूद्विदेहोऽस्य पितेति वेदेहः । मथ-
नान्मिथिरभूत् । तस्योदावसुः पुत्रोऽभवत् । इति
विष्णुपुराणे ४ अंशे ५ अध्यायः ॥ (तथाच
रामायणे । १ । ७१ । ४ ।

“निमिः परमधर्मात्मा सर्वसत्त्ववतां वरः ।
तस्य पुत्रो मिथिर्नाम जनको मिथिपुत्रकः ॥”)

मिथिला, स्त्री, (मथन्ते शत्रवो यस्याम् । मथ् +
“मिथिलादयश्च” उणा० १ । ५८ । इति इलच्
अकारश्चेत्वं निपात्यते ।) स्वनामख्यातनगरी ।
सा तु जनकराजपुरी । यथा । विदेहा मिथिला
प्रोक्ता । इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ११३ । २८ ।

“ततः कौषं समादाय वाहनानि च भूरिशः ।
पाण्डुना मिथिलां गत्वा विदेहाः समरे
जिताः ॥”)

अपिचास्य निरुद्धादिकं यथा,—
“गण्डकीतीरमारभ्य चम्पारण्यान्तकं शिवे ।।
विदेहभूः समाख्याता तैरसुक्ताभिधः स तु ॥”
इति शक्तिसङ्गमतत्वे ७ पटलः । तैरसुक्ता
त्रिभुत इति ख्याता ॥ तन्नामकारणं यथा,—
“अराजकभयं नृणां मन्यमाना महर्षयः ।
देहं ममन्युः स्म निमेः कुमारः समजायत ॥
जन्मना जनकः सोऽभूदेदेहस्तु विदेहजः ।
मिथिलो मथनाज्जातो मिथिला येन निर्मिता ॥”
इति श्रीमद्भागवते ६ स्कन्धे १३ अध्यायः ॥
अपि च ।

“निमेः पुत्रस्तु तत्रैव मिथिर्नाम महान् सुतः ।
प्रथमं भुजबलेनैव तैरहृतस्य पार्श्वतः ।
निर्मितं स्त्रीयनान्ना च मिथिलापुरसुत्तमम् ॥
पुरीजननसामर्थ्यात् जनकः स च कीर्तितः ॥”
इति भविष्यपुराणम् ॥

मिथुनं, स्त्री, (मेथतीति । मिथ् + “क्षुधिपिप्रि
मिथः कित् ।” उणा० ३ । ५५ । इति
उनन् किङ्गावाद्गुणाभावश्च ।) स्त्रीपुंसयो-
र्युग्मम् । तत्पर्यायः । इन्द्रम् २ । इत्यमरः । १२ ।
५ । ३८ ॥ (यथा, रामायणे । १ । २ । १५ ।
“मानिषाद् । प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥”)
युगलम् । इति तट्टीकायां रामायणम् ॥ मेवादि
द्वादशराश्यन्तर्गततृतीयराशिः । तत्पर्यायः ।
जितुमः २ । तच्च द्विपदं ग्रन्थं समसंज्ञकम् ।
अस्थोदयस्य स्थूलमानं घटपलाधिकपञ्चदशः ।
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ अस्याधिष्ठातृदेवता
गदाधारिपुरुषः वीणाधारिस्त्री च । ऋगशिरः-
शेषार्द्धं आर्द्रासमुदायः पुनर्वसोऽस्तिपादं एतै-
र्भवति । तत्तु शीर्षोदयं पश्चिमदिक्स्वामिवायु-
प्रकृतिहरिद्वर्णं वनस्थितं शूद्रवर्णं स्निग्धं
मध्यस्त्रीसङ्गं मध्यमसन्तानञ्च । तत्र जातो जनः
ऋगचक्षुः मिष्टभाषी कृशः वचकः धर्ममतिः
विनयभाजनश्च भवति । इति बृहज्जातकादयः ॥
अथ मिथुनलग्नातफलम् ।

“मिथुनोदयसंजातो मानी खजनवत्सलः ।
त्यागी भोगी धनी कामी दीर्घस्त्वोऽरि-
मर्दनः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

रात्रौ तत्त्वग्निरूपं यथा,—

“दन्तसंख्यभवने भसाकृता-
वन्तमे लसदनन्तमध्यगे ।

कीमलाङ्गि ! मिथुनोदयात् प्रिये !
कालखानलकलाः प्रियेऽचलन् ॥” ५ । ६ ।

इति कालिदासकृतरात्रिलग्निरूपम् ॥

मिथ्या, अ, (मथते इति । मथविलोडने । मेथते
हिनस्ति वेति । मथ वा मेथ + क्यप् । निपा-
तनात् साधु ।) असत्यम् । तत्पर्यायः । ऋषा २
वितथः ३ अवृतम् ४ । इति शुद्धरत्नावली ॥
मिथ्या इति भाषा ॥ (यथा,—
“यदसद्भासमानं तन्मिथ्या स्वाप्नगजादिवत् ॥”
इति सांख्यप्रवचनभाष्यधृतम् ॥

सा चाधर्मपत्नी । यथा,—

“अधर्मपत्नी मिथ्या सा सर्वधूर्तैश्च पूजिता ।
यया विना जगन्मुक्तसुच्छन्नं विधिनिर्मितम् ॥
सत्ये चादर्शना या च ज्ञेतायां सुधर्मरूपिणी ।
अर्द्धावयवरूपा च द्वापरे संवृता भिया ॥
कलौ महाप्रमत्ता च सर्वत्र व्यापिका बलान् ।
कपटेन समं भ्रात्रा भ्रमत्येव गृहे गृहे ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १ अध्यायः ॥
अपि च ।

“अधर्मस्य प्रिया रम्या मिथ्या मार्जार-
लोचना ।

तस्याः पुत्रोऽतितेजस्वी दम्भः परमकोपनः ॥
स मायायां भगिन्यास्तु लोभं पुत्रश्च कन्यकाम् ।
निरुक्तिं जनयामास तयोः क्रोधः सुतोऽभवत् ॥”

इति कल्किपुराणे १ अध्यायः ॥
विषयभेदे मिथ्याभाषणे दोषाभावो यथा,—
शर्मिष्ठोवाच ।

“न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
प्राणालये सर्वधनापहारे
पञ्चावृतान्याहुरपातकानि ॥”

मिथ्याकथने दोषो यथा,—

“एष्टास्तु साक्ष्ये प्रवदन्ति येऽन्यथा
भवन्ति मिथ्यापतिता नरेन्द्र ! ।
एकार्थतायान्तु समाहितायां
मिथ्या वदन्तं ह्यवृतं हिनस्ति ॥”

यथातिरुवाच ।

“राजा प्रमाणं भूतानां स विनश्येन्मृषा वदन् ।
अर्थकृच्छ्रमपि प्राप्य न मिथ्या कर्तुं सुखहे ॥”
इति मात्स्ये ३१ अध्यायः ॥

अथासत्याभिधानप्रायश्चित्तम् । तत्र सह-
स्रभाषणे कृष्णानुस्मरणं प्रायश्चित्तम् । यथा,
विष्णुपुराणम् ।

“कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।
प्रायश्चित्तान्तु तस्येकं कृष्णानुस्मरणं परम् ॥”
अत्यन्ताभ्यासे विष्णुः । निन्दितेभ्यो धनादानं
वाणिज्यं कुसीदजीवनम् । असत्यभाषणं शूद्र-
सेवनमित्यपात्रीकरणं हत्वा तप्तकृष्णेण
शुध्यति । अतिबहुतरकालाभ्यासे मनुः ।
“सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम् ।”

मिथ्यासा

चातुर्वर्ण्यवधे साक्ष्येऽनृतभाषणेऽनुपातकत्वाभा-
वात्तु प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः ।

“वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्येऽनृतं वदेत् ।
तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरः सारस्वतो द्विजेः ॥”
शूद्रे तु विष्णुः । तत्पावनाय कुशाखीभिर्हिजो-
ऽग्निं जुहुयात् । शूद्रेऽप्येकोद्विष्टं गोदशकस्य
ग्रासं विदधात् । विषयविशेषेऽपवादमाह
हारीतः । सोमविक्रयकन्याविवाहभयमैधुन-
बालकसंज्ञपनं गोत्राक्षयहितश्च कुर्वन् मिथ्या
न लिप्यत इति । तथा च यमः ।

“न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न खैरवाक्यं न च मैथुनार्थं ।
प्राणायामे सर्वधनापहारे
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

मिथ्याचारः, त्रि, (मिथ्या आचारोऽस्य ।)
कपटाचारः । दाम्भिक इत्यर्थः । इति वच्य-
माणाश्लोकटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ यथा,—
“कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान् विमृष्टात्मा मिथ्याचारः स
उच्यते ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायां ३ अध्यायः ॥

मिथ्यादृष्टिः, स्त्री, (मिथ्या च सा दृष्टिश्चेति ।)
कर्मफलापवादकज्ञानम् । तत्पर्यायः । नास्ति-
कता २ । इत्यमरभरतौ । १ । ५ । ४ ॥ असत्य-
दर्शनश्च ॥

मिथ्याध्यवसितिः, स्त्री, (मिथ्या असत्या च सा
अध्यवसितिश्चेति ।) मिथ्याध्यवसायः । अस-
त्योत्साहः । इति केचित् ॥

मिथ्यानिरसनं, स्त्री, (मिथ्या असत्यं निरस्यते
अनेन । निर + अस + करणे लुट् ।) प्रपथः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मिथ्याभियोगः, पुं, (मिथ्या असत्यमभियोगः ।)
मिथ्यावादः । श्रुतं मे धारयसौत्यादि मिथ्यो-
द्भावनम् । तत्पर्यायः । अभ्याख्यानम् २ ।
इत्यमरभरतौ ॥

मिथ्याभिप्राशनं, स्त्री, (मिथ्या असत्यस्य अभिप्राशनं
कथनम् ।) स्वर्णस्यैव त्वया कृतमित्यादि मिथ्या-
दूषणं वाक्यम् । तत्पर्यायः । अभिप्रापः २ ।
इत्यमरभरतौ ॥

मिथ्याभिप्रापः, पुं, (मिथ्या अभिप्रापः ।)
मिथ्यापवादः । यथा, भोजराजः ।
“शुक्लपक्षे चतुर्थ्यां सिद्धे चन्द्रस्य दर्शनम् ।
मिथ्याभिप्रापं कुरुते न पश्येत्तत्र तं ततः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मिथ्यामतिः, स्त्री, (मिथ्या चासौ मतिश्चेति ।)
भ्रान्तिः । इत्यमरः । १ । ५ । ४ ॥ असत्य-
बुद्धिश्च ॥

मिथ्यासाक्षी, [न] त्रि, (मिथ्याभाषी साक्षी-
साक्षाद् द्रष्टा चेति ।) कूटसाक्षी । तस्य ज्ञान-
प्रकारमाह याज्ञवल्क्यः ।

“उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यदन्ते गुणवत्तमाः ।

मिन्मिनः

द्विगुणा वाच्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्व-
साक्षिणः ॥”

मिथ्यासाक्ष्यकथने दोषमाह याज्ञवल्क्यः ।
“ये पातककृतां लोका महापातकिनां तथा ।
अग्निदानाश्च ये लोका ये च स्त्रीबालघाति-
नाम् ॥

एतान् सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।
सुकृतं यत्त्वया किञ्चित् जन्मान्तरश्रुतेः कृतम् ।
तत् सर्वं तस्य जानीहि यं पराजयसे मृषा ॥”

इति मिताक्षरा ॥

मिथ्योत्तरं, स्त्री, (मिथ्या असत्यमुत्तरं ।) चतुर्थो-
त्तरान्तर्गतोत्तरविशेषः । तस्य लक्षणम् ।

“अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यादपह्नवम् ।
मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः ॥”

इति नारदः ॥

तच्चतुर्विधम् । मिथ्येतत् १ अहं नाभिजानामि
२ मम तत्र न सन्निधिः ३ तत्कालेऽहमजातः
४ । यथा, आसन्नारदौ ।

“मिथ्येतन्नाभिजानामि मम तत्र न सन्निधिः ।
अजातश्चास्मि तत्काले इति मिथ्या चतु-
र्विधम् ॥”

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

मिद इ क स्निहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पर-अक-सेट् ।) इ क मिन्दयति वर्तिका
तेलेन । इति दुर्गादासः ॥

मिद इर् य आ स्निहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा-पर-अक-सेट् ।) इर् अमिदत्
अमेदीत् । य इति आयामशीलोऽसौ महां-
कायो न मेदतीति हलायुधः । आ मेदितं
मिदं तेन । इति दुर्गादासः ॥

मिद ऋ ञ वधमेधयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा-उभ-सक-सेट् ।) ऋ अमिदेत् ।
ञ मेदति मेदते शास्त्रार्थं शिष्यो धारयती-
त्यर्थः । मिमिदुः मिमेदुः । इति दुर्गा-
दासः ॥

मिद, ल आ ञि ड स्निहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा-आत्म-सक-सेट् ।) ल अमिदत् ।
ञि मिमिदुः स्नि । ड मेदते । इति दुर्गादासः ॥

मिद, क स्निहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पर-अक-सेट् ।) क मेदयति वर्तिका तेलेन ।
इति दुर्गादासः ॥

मिन्मिनः, त्रि, साधुनासिकवाग्विशिष्टः । खोना
इति भाषा । तस्य निदानं यथा,—
“आवृत्य वायुः सक्रोधमनीः शब्दवाहिनीः ।
गरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिन्मिनगज्जहान् ॥”
इति माधवकरः ॥

अक्रियकान् इत्यत्रावचनानिति च पाठः ।
अवचनान् अत्रेवार्थे नञ् । तेन ईषद्वचनान् ।
स एव वायुः प्रबलश्चेत्तदा मूकान् अवचनान् ।
मिन्मिनान् साधुनासिकान् । गज्जहान् लुप्तपद-
व्यञ्जनाभिधायिनः करोतीत्यन्वयः । एषां
समानकारणत्वेऽपि दुष्टेऽवस्थायां दिना अदृष्ट-

मिश्रं

वशाद्वा भेदो बोद्धव्यः ॥*॥ अयं तेषां चिकित्सा ।
“प्रस्यं दृष्टस्य पलिकैः शिशुवचालवणघातकी-
लोभैः ।

आजे पयसि विपक्वं सिद्धं सारस्वतं नाम्ना ॥
विधिवदप्युच्यमानं जडगजदम्बकतां चणात्
जित्वा ।

स्तुतिमतिमेधाप्रतिभाः कुर्यात् संसृष्टवाग्-
भवति ॥

सारस्वतं दृष्टम् ।

“सहरिद्रा वचा कुष्ठं पिप्पली विश्वमेघजम् ।
अजाली चाजमोदा च यष्टीमधुकैसैवम् ॥
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
तच्चूर्णं सर्पिषालोष्य प्रत्यहं भक्षयेन्नरः ॥
एकविंशतिरात्रेण भवेच्छुतिधरो नरः ।
मेघदुग्धमिनिर्घोषो मत्तकोकिलनिखनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य द्वितीये भागे मध्यखण्डे
वातश्लाघधिकारे ॥

मिल, प्र ञ स्निधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-
उभ-अक-सेट् ।) स्निधि सम्बन्धीभावे । प्र ञ
मिलति मिलते लता वृक्षेण । अयं कुटादि-
रिति कुलचन्द्रः । तेन आलनिलयमिलनेन
गरलमिव कलयति मलयसमीरम् । इति जय-
देवः । मिलिष्यन्ति ।

“महापातकिनः प्रश्नं मिलितस्य न तेः सह ॥”
इति दुर्गादासः ॥

मिलितः, त्रि, मिलधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नः । स्निष्टः । सम्बन्धविशिष्टः । युक्तः ।
(यथा, देवीभागवते । १ । ११ । ८० ।

“पुनर्विवादः सङ्गातो मिलिता देवदानवाः ।
युद्धार्थमागतास्तेषां समाजः समजायत ॥”)

मिव, इ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-
पर-सक-सेट् ।) इ मिम्वति । इति दुर्गा-
दासः ॥

मिश्र, ध्वनौ । कोपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-
पर-अक-सेट् ।) मेश्रति । इति दुर्गादासः ॥

मिश्रिः, स्त्री, (मिश्र + इन् ।) मधुरिका । श्रुत-
पुष्पा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ जटामांसी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मिश्री, स्त्री, (मिश्रि + कृदिकारादिति पक्षे
ङीष् ।) जटामांसी । इति शब्दरत्नावली ॥
मधुरिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मिश्र, त् क युत्थाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा-पर-सक-सेट् ।) ताण्यमध्योऽयम् ।
दन्त्यमध्य इति वर्णदेशनायाम् । युतिः संयो-
जनम् । मिश्रयति मिश्रापयति दृष्टेनात्रं
लोकः । इति दुर्गादासः ॥

मिश्रं, स्त्री, (मिश्र + बाहुलकात् रक् ।) चाणक्य-
मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मिश्रितम् ।
यथा,—

“केचिदाहुः कचिद्देशे यावत्तु दिननाडिकाः ।
तावदेव त्वनध्यायो न तन्मिश्रे दिनान्तरे ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मिश्रिता

मिश्रः, पुं, (मिश्र + बाहुलकात् रक् ।) गजजाति-
विशेषः । यथा, —

“भद्रो मन्दो नृगो मिश्रश्चतस्रो गजजातयः ।”
इति हेमचन्द्रः । ४ । २८४ ॥

श्रेष्ठः । यथा । गौरवितास्त्रार्थमिश्राः । इति
भूरिप्रयोगः ॥ संयुक्ते, चि । यथा, —

“करवः कवरो मिश्रः संपृक्तः खचितः समाः ।”
इति हेमचन्द्रः । ६ । १०५ ॥

उद्यादिसप्तगणान्तर्गतसप्तमगणः । स तु कृत्तिका
विश्राखान्या भवति । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

मिश्रकं, स्त्री, (मिश्र + कन् ।) देवोद्यानम् । इति
जटाधरः ॥ औषधरत्नवणम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (मिश्र + खल् । चि, मिश्रणकर्ता ।
यथा, मनौ । ११ । ५० ।

“पिशुनः पौतिनासिक्यं सूचकः पूतिवक्रताम् ।
धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमातिरेक्यन्तु मिश्रकः ।”

तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । १।८३।२२।
“ततो गच्छेत् धर्मज्ञः । मिश्रकं लोकविश्रुतम् ।
तत्र तीर्थानि राजेन्द्र ! मिश्रितानि महा-
त्मना ॥”

मिश्रकावणं, स्त्री, (मिश्रकाणां वनम् । “वनगिर्योः
संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ।” ६ । ३ ।
११७ । अकारस्याकारः “वनं पुरगामिश्रका-
विश्रकाशारिकाकोटराग्नेभ्यः ।” ८ । ४ । ४ ।
इति णत्वम् ।) इन्द्रस्योद्यानम् । यथा, —

“नन्दनं कन्दसारं स्यान्मिश्रकावणमित्यपि ।”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मिश्रजः, पुं, (मिश्रात् भिन्नजातीययोः सम्मेलनात्
जात इति । जन + डः ।) खेसरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मिश्रयणं, स्त्री, मिश्रधातोर्भावेऽनट् (लुट्) प्रत्य-
येन निष्पन्नम् । संयोजनम् । एकचौकरणम् ।
(यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । २ । ५ ।

“तदेतैर्वाङ्मिश्रणमपि गुरुतरदुरितोदयाय ॥”

मिश्रपुष्पा, स्त्री, (मिश्राणि परस्परं संश्लिष्टानि
पुष्पाण्यस्याः ।) मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मिश्रवर्णं, स्त्री, (मिश्रः मिलितः वर्णोऽस्य ।)
कृष्णागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥ नानावर्ण-
युक्ते, चि ॥

मिश्रवर्णफला, स्त्री, (मिश्रवर्णं फलमस्याः ।)
वार्त्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मिश्रशब्दः, पुं, (मिश्रः मिलितः अश्वरासभयो-
रिव शब्दोऽस्य ।) खेसरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मिश्रितं, चि, (मिश्रः श्रेष्ठत्वस्य संजातम् । मिश्र
+ इतच् । यद्वा, मिश्र + क्तः ।) गौरवितम् ।
इति जटाधरः ॥ मिलितश्च ॥

मिश्रिता, स्त्री, (मिश्रित + टाप् ।) मन्दादि-
सप्तश्रासंक्रान्त्यन्तर्गतसंक्रान्तिविशेषः । यथा,
“मन्दा भ्रुवेषु विज्ञेया नृदौ मन्दाकिनी तथा ।
क्षिप्रं ध्वाङ्गौ विजानीयादुग्रे घोरा प्रकी-
र्त्तिता ॥

चरैर्महोदरी ज्ञेया क्रूरैर्कैस्ते राक्षसाः ।

मिषिका

मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रितर्त्तुसु संक्रमे ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मिश्रिया, स्त्री, मधुरिका । इत्यमरः । २।४।१०५ ॥
मौरि इति भाषा ।

“मिश्रिया सुरसा पेया लघाहा स्कन्दवन्धना ।”
इति शब्दचन्द्रिका च ॥ शाकविशेषः । शत-
पुष्पा । शलुफा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

ताक्षपणी २ तालपणी ३ मिषिः ४ शालेया ५
श्रीतश्रिवा ६ शालीना ७ वनजा ८ अवाक्-
पुष्पी ९ मधुरिका १० कृत्वा ११ संहित-
पुष्पिका १२ सुपुष्पा १३ सुरसा १४ बल्या १५ ।

अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् ।
कटुत्वम् । परमकफहरत्वम् । वातपित्तोत्थ-
दोषघ्नोऽहजन्तुविनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।

तत्पर्यायगुणाः ।
“शतपुष्पा शताङ्गा च मधुरा कारवी मिषिः ।
अतिच्छत्रा सितच्छत्रा संहितच्छत्रिकापि च ॥
कृत्वा शालेयशालिन्यौ मिश्रिया मधुरा मिषिः ।
शतपुष्पा लघुस्त्रीक्ष्णा पित्तघ्नीपनी कटुः ॥
उष्णा ज्वरानिलश्वासघ्नशूलान्त्रिरोगहृत् ।
मिश्रिया तद्गुणा प्रोक्ता विशिष्टाद्योनिशूलहृत् ॥
अमिमाम्बुहरी हृद्या बहुविद्वक्मिश्रलहृत् ।
रुचोष्णा पाचनी कासवमिश्रघ्नानिलान्
हरेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मिष उ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) उ मेपित्वा मिष्टा । इति
दुर्गादासः ॥

मिष श सङ्घे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) सङ्घेः परामिभवेच्छा । इति
वोपदेवः ॥ श मिषति बली बलवन्तम् । इति
दुर्गादासः ॥

मिषं, स्त्री, (मिष् + कः ।) क्लृप्तम् । इति मेदिनी ।
षे, २१ ॥ (यथा, नैषधे । १ । ११८ ।

“प्रियासु बालासु रतचमासु च
द्विपत्रितं पल्लवितश्च विभ्रतम् ।
स्मरार्जितं रागमहौरुहाङ्कुरं
मिषेण चक्षुश्चरणद्वयस्य च ॥”

मिषः, पुं, (मिष् + कः ।) सङ्घनम् । इति मेदिनी ।
षे, २१ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६४ ।
१२५ ।

“इति ध्यायन् मिषं कृत्वा तदेवास्फुटया गिरा ।
निर्गन्धैव विरक्तात्मा धनदेवान्तिकं ययौ ॥”

मिषिः, स्त्री, (मिष् + इन् ।) जटामांसी । इति
शब्दरत्नावली ॥ मधुरिका । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथास्य पर्यायः ।

“अवाक्पुष्पी च कृत्वा स्यान्मङ्गल्या मधुरा
मिषिः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

शतपुष्पा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
मिषिका, स्त्री, (मिषि + कन् + टाप् ।) जटा-
मांसी । इति शब्दरत्नावली ॥

मिहिका

मिहं, चि, सिक्तम् । सङ्घितम् । इति मिश्रधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मिहः, पुं, (मिष् + क्तः ।) मधुररसः । यथा,
“मिहः कटुश्च मधुरमन्त्रेऽर्थं पच्यते रसः ।
कटुतिक्तकषायाणां पाकः स्यात् प्रायशः कटुः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

“नूतनसर्वपशूनां नवौदनं पिच्छिलानि च
दधौनि ।
अल्पययेन सुन्दरि ! याम्यजनी मिह-
मश्नाति ॥”
इति कन्दोमङ्गरी च ॥

मिहपाकः, पुं, (मिहेन पाको यस्य ।) शर्करा-
रसपक्वफलादिः । मोरव्या इति पारस्यभाषा ॥
तदेकप्रकारो यथा । अपक्वान् द्विखण्डं कृत्वा
तन्नाच्चे शलाकया क्षिद्रजालकरणान्तरं चूर्ण-
मिश्रितजले दण्डचतुष्टयं स्थापयित्वा जलेन
धौतं कुर्यात् । ततो जलेन सिद्धं कृत्वा जल-
त्यागपूर्वकमेकतारबद्धशर्करारसे मग्नकरणा-
नन्तरं तापं दद्यात् । रसे घनीभूते अर्द्धदण्डं
यावत् तापेन निष्पन्नो भविष्यति । इति पाक-
राजेश्वरः ॥

मिहान्नं, स्त्री, (मिहमन्नम् ।) मधुरद्रव्यम् । इति
हलायुधः ॥ अपि च ।

“मिहान्नपानदाताय सततं श्रद्धयान्वितः ।
देवपूजापरो नित्यं न प्रेतो जायते नृपः ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥

मिषिः, स्त्री, (मस्यति परिणमतीति + इन्
मिसी,) बाहुलकादत इकारः । पठे डीप् ।)
मधुरिका । (यथास्य पर्यायः ।

“मिसिमधुरिका मता ।”
इति शारङ्गः । २०८ अः ॥ जटामांसी । शत-
पुष्पा । इत्यमरभरतौ ॥ (शतपुष्पार्थं पर्यायो
यथा, —

“शतपुष्पा शताङ्गा च मधुरा कारवी मिषिः ।
अतिलम्बी सितच्छत्रा संहितच्छत्रिकापि च ॥
कृत्वा शालेयशालिन्यौ मिश्रिया मधुरा मिषिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

उशीरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ अजमोदा ।
इति मेदिनी । से, ८ ॥

मिह त क युत्वाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) तालयमध्योऽयम् । दन्त्य-
मध्य इति वर्णदेशनायाम् । युतिः संयोजनम् ।
मिसयति मिस्रापयति हृतेनात्तं लोकः । इति
दुर्गादासः ॥

मिह औ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर० सक०-अनिट् ।) औ अमिचत् । इति
दुर्गादासः ॥

मिहिका, स्त्री, (मेहति क्षिप्ततीति । मिह +
संज्ञायां कृन् टाप् अत इत्वम् ।) नीहारः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधे । १।६।१५ ।
“विश्रुति युवतित्यागे राज्ञीसुषं मिहिकारुचम् ।
दिनमणिमणिं तापे चित्तान्निजा च यियासति ॥”

मीढान्

मिहिरः, पुं, (मेहयति सेचयति मेघजलेन भूमि-
मिति । मिह + “इषिमदिसुदिखिदिच्छिदि-
भिदिमन्दिचन्दितिमिह्वीति ।” उणा० १ ।
५२ । इति किरच् ।) स्त्र्यः । (यथा, मार्क-
ण्डेये १०७।७।

“भव तिमिरासवपानमदात्
भवति विलोहितविग्रहात् ।
मिहिर ! विभाषि यतः सुतरां
त्रिभुवनभावनभानिकरैः ॥”)

अर्कद्वयः । इत्यमरः । १ । ३ । २६ ॥ उहः ।
इति मेदिनीशब्दरत्नावली । २, २०४ ॥ मेघः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । ११ ॥ वायुः । चन्द्रः ।
इति नानार्थरत्नमाला ॥ विक्रमादित्यभूषस्य
नवरत्नान्तर्गतरत्नविशेषः । यथा,—

“धन्वन्तरिचपयकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकपर्णकालिदासाः ।
खातो वराहमिहिरो वृषतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥”

इति नवरत्नम् ॥

मिहिराणः, पुं, (मिहिरेणाप्यण्यतेस्तुयत इति ।
अण् + घञ् ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मी ओ ग अ वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(क्रा०-उभ०-सक०-सेट् ।) ओ मीनः । ग अ
मीनाति मीनीति । इति दुर्गादासः ॥

मी कि गत्याम् । मत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पक्षे भा०-सक०-अनिट् ।) कि माय-
यति मयति । इति दुर्गादासः ॥

मी ड य वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
आत्म०-सक०-अनिट् ।) ड य मीयते । इति
दुर्गादासः ॥

मीढं, त्रि, सूत्रितम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥
इ क्तसूत्रोत्सर्गः । मिहौ सिचि सूत्रतु क
प्रसावे आभ्यां धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मत्वात्
कर्त्तरि क्तः । इति भरतः ॥

मीढुष्टमः, पुं, (मीढुस् तमपप्रत्ययेन ण्योदरादि-
त्वात् साधुः ।) शिवः । यथा,—

“तदा सर्वानि भूतानि । श्रुत्वा मीढुष्टमोदितम् ।
परितुष्टात्मभिस्तात साधु साध्वित्यानुवन् ॥”

इति श्रीमद्भागवते ४ स्कन्धे ६ अध्यायः ॥

“मीढुष्टमः शिवस्तेनोक्तम् ।” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥

मीढान्, [सु] पुं, (मिह सेचने । “दाश्यान्
साङ्गान् मीढान् ॥” ६ । १ । १२ । इति
कृन्दसि क्रसुः । द्विवाभावः अनिट्त्वं उपधा-
दीर्घत्वं णत्वश्च निपात्यते ।) शिवः । यथा,—

“ततो मीढांसमामन्त्र सुनासीराः सहर्षिभिः ।
भूयस्तद्देवयजनं समीढुष्टेधसो ययुः ॥”

इति श्रीमद्भागवते ४ स्कन्धे ६ अध्यायः ॥

“मीढांसं शिवं मीढुषा वेधसा च वर्त्तमानाः ।”
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (वर्षितरि, त्रि ।
यथा, ऋग्वेदे । २ । २४ । १ ।

“यथा नो मीढान् स्तवते सखा तव वृहस्पते ।”

“मीढान् सेक्ता स्तुतेर्वर्षिता ।” इति तद्वाच्ये
सायणः ॥)

मीनः, पुं, (मीयते इति मीन् हिंसायाम् । “फेन-
मीनौ ।” उणा० ३।३। इति नक् निपातितश्च ।)
मत्स्यः । इत्यमरः । १ । १० । १७ ॥ (यथा,
भागवते । ३ । २ । ८ ।

“दुर्भगो वत लोकोऽयं यद्वो नितरामपि ।
ये संवसन्तो न विदुर्हरिं मीन इवोदुपम् ॥”)

मेघादिद्वादशराश्रन्तर्गतान्तिमराशिः । तत्-
पर्यायः । अन्त्यभम् २ । स च पूर्वभाद्रपदा-
शेषपादोत्तरभाद्रपदारेवतीसमुदायेन भवति ।
अस्याधिष्ठातृदेवता स्त्रीमत्स्यद्वयं स च कौट-
संज्ञः । जलजः । सौम्यः । अङ्गना । युग्मः ।

समः । द्वात्मकः । भक्ष्यः । उत्तरदिङ्नाथः ।
गुरुक्षेत्रम् । दिनात्मकश्च । इति व्यातिसत्त्वम् ॥
अपि च । श्रीर्षष्टोदयः । चरणरहितः ।
कफप्रकृतिः । जलचारी । निःशब्दः । पिङ्गल-
वर्णः । स्निग्धः । अत्यन्तस्त्रीसङ्गः । बहु-
सन्तानः । ब्राह्मणवर्णः । अथाङ्गश्च । तत्र

जातः अतिक्रोधनः । श्रीप्रगतिः । अशुचिः ।
कर्मभोगी । प्रचुरविवाहश्च भवति । इति
वृहज्जातकादयः ॥ अपि च ।

“मीनलये समुत्पन्नो रत्नकाञ्चनपूरितः ।
अल्परोमा महाप्राज्ञो दीर्घकालपरीक्षकः ॥”

इति कीष्टीप्रदीपः ॥ * ॥

रात्रौ तल्लग्निरूपं यथा । सूर्याकारतारा-
चतुष्टयात्मकपूर्वभाषाङ्गान्त्रे मस्तकोपरि दृष्टे
सति मीनलमस्य १ । ४६ ऊनपञ्चाशत्पला-

धिकैकदण्डो भवति । प्रकारान्तरे । सूर्याकृति-
ताराचतुष्टयात्मकोत्तरभाषाङ्गान्त्रे मस्तको-
परि उदिते सति मीनलमस्य २ । ३६ षट्-

त्रिंशत्पलाधिकदण्डद्वयं भवति । यथा,—
“सूर्यस्तर्त्तनि शिरोगते
चतुस्तारके करिकरोरुवारिभे ।
अन्त्यभादन्तवाणि । निर्गताः
खेचरास्वरशशाङ्कलिप्तिकाः ॥ दं १।४६।
श्रीर्षभाजिभचतुष्टयाङ्किते
विश्वेभे तरुणि सूर्यकाञ्चतौ ।
भूतिरस्कृतमनोजकार्मुके !
यान्ति कालतिथिलिप्तिका भषात् ॥”

दं २ । ३६ ॥

इति कालिदासकृतरात्रिलग्निरूपम् ॥ * ॥
भगवद्ग्रावतारान्तर्गतप्रथमावतारः । यथा,

“श्रुते स चित्तप्रयत्ने मम मीन कूर्म-
कोलोऽभवन् वृहद्विवामनजामदम्यः ।
योऽभूद्भूव भरताग्रजकण्णबुधः
कल्की सताश्च भविता प्रहरिष्यतेऽरीन् ॥”

इति सुम्भबोधयाकरणम् ॥

अस्य विवरणं मत्स्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
विशेषस्त्वत्र कथ्यते ।

“प्रकृतिर्विष्णुरूपा च पुरुषश्च महेश्वरः ।
एवं प्रकृतिमेदेन भेदास्तु प्रकृतेर्दश ॥

कण्णरूपा कालिका स्याद्भामरूपा च तारिणी ।
वगला कूर्ममूर्तिः स्यान्मीनो धृमावती भवेत् ॥
द्विजमस्ता वृषिंहः स्यादराहृश्चैव भैरवी ।

सुन्दरी जामदग्नः स्याद्भामनो सुवनेश्वरी ॥
कमला बौद्धरूपा स्यात् मातङ्गी कल्किरूपिणी ।

स्वयं भगवती काली कण्णस्तु भगवान् स्वयम् ॥
स्वयश्च भगवान् कण्णः कालीरूपो भवेद्भुजैः ॥

दुर्गा स्यात् कल्किरूपिणीति पाठान्तरम् ।
इति सुखमालातन्त्रम् ॥

मीनकेतनः, पुं, (मीनः केतने अस्य ।) कन्दर्पः ।
इत्यमरः । १ । १ । २६ ॥ (यथा, दशकुमार-
चरिते । ५ ।

“अथ मीनकेतनसेनानायकेन ।”

मीनगोधिका, स्त्री, (मीनगोधिकानामावासोऽत्र ।)
जलाश्रयः । यथा,—

‘पल्लवं दीर्घिका वापी यष्टिका मीनगोधिका ।’
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मीनघाती, [न] पुं, (मीनं हन्तीति । हन +
णिनिः ।) वकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मत्स्य-
घातके, त्रि ॥

मीननेत्रा, स्त्री, (मीनस्य नेत्राकारा ग्रन्थि-
रस्याः ।) गण्डदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मीनरः, पुं, (मीनाः मत्स्यत्वेन सन्त्यस्य । मीन +
“वुञ् कृण्वकठजितेति ।” ४ । २ । ८० । इति
अप्रसादित्वात् रः ।) हारकः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ हार्जर इति भाषा ॥

मीनरङ्गः, पुं, (मीनरङ्ग । ण्योदरादित्वात्
साधुः ।) मत्स्याश्रमपक्षी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । माह्वराङ्गा इति भाषा ॥ कश्चित् पुस्तके
मत्स्यरङ्ग इत्यपि पाठः ॥

मीना, स्त्री, उषाकन्या । सा तु कश्यपभार्या ।
यथा, वज्रपुराणे ।

“उषायास्तु प्रवक्ष्यामि सर्गं पञ्च सुतास्ततः ।
मीना मेना तथा वृत्ता अयुवृत्ता तथैव च ॥
परिवृत्ता च विज्ञेया तासाश्च श्रद्धयुत प्रजाः ।”

मीनाखी, स्त्री, शर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विशेषोऽस्याः शर्कराशब्दे विधेयः ॥)

मीनाम्नीयः, पुं, दर्दुराजः । खड्गनः । इति
मेदिनी । ये, १०५ ॥

मीनालयः, पुं, (मीनानामालयः ।) समुद्रः । इति
धनञ्जयः ॥

मीनाक्षी, स्त्री, (मीनस्याक्षिणी इव अक्षिणी
अस्याः ।) मत्स्याक्षी । गण्डदूर्वा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ कुवेरकन्या । इति पुराणम् ॥

मीम ऋ शब्दे गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-शब्दे अक०-गतौ सकं पर०-सेट् ।) ऋ
अमिमौमत् । इति दुर्गादासः ॥

मीमांसकः, पुं, (मीमांसामधीते वेद वेति ।
मीमांसा + “क्रमादिभ्यो वुन् ।” ४ । २ । ६१ ।
इति वुन् ।) मीमांसाशास्त्रवेत्ता । तत्पर्यायः ।
सिद्धान्ती २ । इति जटाधरः ॥ मीमांसा-
शास्त्राध्येता च । (विषयोऽस्य यथा,—

“द्रव्यत्वं तमसोऽपि शोभनधियां मीमांसकानां मतम् ।”

ह्यायास्तमसश्चापि सम्बन्धात्पुण्यकर्म्मणोः ।
द्रव्यत्वं केचिदिच्छन्ति मीमांसकमताश्रयाः ॥”
इति वैद्यकराजवल्गुभक्तवदार्थदर्पणे प्रथम-
श्लोके ॥)

पूर्वमीमांसासूत्रकर्ता जैमिनिः । वृत्तिकर्ता
कुमारिलभट्टः । भाष्यकर्ता शबरस्वामी ।
प्रभाकरः कुमारिलभट्टस्य शत्रुः । स एव
शुक्लत्वेन भण्यते । तन्मतं गुरुमतम् तच्छिष्याः
प्राभाकराः । अतएव सार्त्तभट्टाचार्येण प्राभा-
करैरभिहितमित्युक्तम् । उत्तरमीमांसासूत्र-
कर्ता वेदव्यासः । तस्य भाष्यकर्ता शङ्करा-
चार्यः । स च अद्वैतवादी । रामानुजः विशिष्टा-
द्वैतवादी । माध्वः द्वैतवादी च ॥ (यथा,
भक्तिरसाद्वैतसिन्धौ । १ । १ । ३ ।

“मीमांसको बहुवाग्नेः कठिनामपि

कुण्ठयन्नसौ लिङ्गम् ॥”)

मीमांसा, स्त्री, (मानविचारे + “मानं बध्नात्
शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्त्विति सन् ।
अः टाप् । अभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च ।) षड्-
दर्शनान्तर्गतदर्शनशास्त्रविशेषः । तत्पर्यायः ।
विचारणा २ । इति हेमचन्द्रः । २ । १ । ५ ॥ अस्या
अध्याया विंशतिः । तत्र पूर्वमीमांसा द्वादशा-
ध्यायात्मिका जैमिनिप्रणीता यज्ञादिकर्म्मकाण्ड-
निरूपिका । अस्या अन्तर्गतानि लोकव्यव-
हारनियमार्थं मनुयाजवल्गुआदिभिः बहूनि
धर्म्मशास्त्राणि कृतानि । तत्रोत्तरमीमांसा
चतुरध्यायात्मिका वेदव्यासप्रणीता ब्रह्मनिरू-
पिका । अस्या नाम वेदान्तः । अपराध्याय-
चतुष्टयं सङ्कर्षणप्रणीतं उपासनाकाण्डं षड्-
दर्शनबहिर्भूतम् ॥ * ॥ प्रमाणादयः प्रसङ्गान्ता
द्वादश पदार्थाः क्रमात् द्वादशानामध्यायानां
विषयाः । प्रथमेध्याये विध्यर्थवादादिरूपं
धर्म्मं प्रमाणं निरूपितम् । १ । द्वितीये याग-
दानादिकर्म्मभेदः । २ । तृतीये प्रयाजादीनां
दर्शपूर्णमासार्थकत्वेन तच्छेषत्वम् । ३ । चतुर्थे
गोदोहनस्य पुरुषार्थत्वप्रयुक्त्या अनुष्ठानं न तु
कृत्वर्थत्वप्रयुक्त्येवमादयः । ४ । पञ्चमे क्रम-
नियतिविधेयत्वादयः । ५ । षष्ठे कर्तुरधिकारो
नान्धादेरित्यादयः । ६ । सप्तमे समानमितर-
च्छेदनेन इत्यादि प्रत्यक्षवचनेनाभिहितोच्चादि-
नान्धानुमितवचनेन च सामान्यतोऽतिदेशः । ७ ।
अष्टमे सौम्यं चरुं निर्वपेदित्यत्र निर्वपस्तद्धि-
तेन देवतानिर्देशः एकदेवत्वधर्मप्रधन्यकत्व-
मित्यादिना लिङ्गनामेयपुरोडाशतिकर्त्तव्यता-
नान्यस्येवमादिविशेषातिदेशः । ८ । नवमे
प्रकृतावगमे युष्टं निर्वपामीति पठिते मन्त्रे
विकृतौ सौम्यचरावगमिपदपरित्यागेन सूर्यपद-
प्रक्षेपेण सूर्याय युष्टं निर्वपामीत्येवमादिरूढः ।
९ । दशमे कृष्णलेषु चोदकप्राप्तस्यावघातस्य
वितुषीकरणसम्भवेन लोप इत्येवमादिरूढः ।

१० । एकादशे बहुनामान्येयादीनां प्रधानानां
सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकार इत्यादि
तन्त्रम् । ११ । द्वादशे प्रधानस्य पशुपकाराय
अनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन पञ्चङ्गपुरोडाशेऽप्युप-
कार इत्यादिप्रसङ्गः । १२ ॥ (एतदध्यायप्रति-
पादार्थानां विवरणं यथा,—

‘प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे विधिरूपं मान-
मीरितम् । द्वितीयेऽर्थवादरूपम् अर्थवादी
मन्त्रस्याप्युपलक्षकः । तृतीये स्मृतिरूपम् ।
स्मृतिराचारमप्युपलक्षयति । चतुर्थे उद्भिच्चित्रा-
दिनामरूपम् । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे
आख्यातमेवापूर्वबोधकम् । अपूर्वसङ्गाव
इत्यादिः । कर्म्मभेदचिन्तोपयुक्त उपोद्घातो
वर्णितः । द्वितीये धातुभेदपुनरुक्तादिभिः
कर्म्मभेदः । तृतीये रथन्तरादीनां कर्म्मभेद-
प्राप्त्यापवादः । चतुर्थे नित्यकाम्ययोः प्रयो-
गयोर्भेदः ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे शेषत्वबोधकानां
श्रुतिलिङ्गादीनां मध्ये श्रुतिविचारिता । द्वितीये
लिङ्गम् । तृतीये वाक्यप्रकरणदि । चतुर्थे
निर्वीतोपवीतादिव्यर्थवादत्वविधित्वादिनिर्णय-
हेतुः श्रुत्यादेः परस्परविरोधसदसङ्गावः । पञ्चमे
प्रतिपत्तिकर्म्मणि । षष्ठेऽनारम्भाधीतानि ।
सप्तमे बहुप्रधानोपकारकप्रयाजादीनि । अष्टमे
याजमानानि ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रधानभूताभिचा-
दध्यानयनस्य प्रयोजिकेत्यादि प्रधानप्रयोजकत्वं
विचारितम् । द्वितीये त्वप्रधानं वत्सापकरणं
शाखाच्छेदे प्रयोजकमित्याद्यप्रधानप्रयोजकत्वम् ।
तृतीये जुहुपर्णमयीत्वादेरपापश्लोकश्रवणादि-
फलभावाभावचिन्ता । चतुर्थे राजसूयगत-
जघन्याङ्गाक्षद्यूतादिचिन्ता ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे श्रुत्यर्थपाठादिभिः
क्रमो निरूपितः । द्वितीये वागपेयगतेषु
सप्तदशसु पशुष्वेकैकधर्म्मसमापनमित्यादिक्रम-
विशेषः । तृतीये पञ्चप्रयाजादीनामावर्त्तनेने-
कादशमित्यादिदृष्टिः । अदम्यग्रहचित्रिण्यो-
रनाट्टितिरित्यादि दृष्ट्यभावः । चतुर्थे क्रमनि-
यामकानां श्रुत्यर्थपाठादीनां प्रबलदुर्बलभावः ।

षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे कर्म्मधिकारः ।
कर्तुरस्यन्यादेर्नास्ति श्रिया अस्ति । योऽस्ति
स च प्रत्या सहेत्येवमादिनाधिकारी निरूपितः ।
द्वितीये सत्राधिकारिणां प्रत्येकं कृतं फलम् ।
दर्शपूर्णमासयोः कर्त्रेक्यनियमः काम्यकर्म्म-
समापनीयमित्येवमादयोऽधिकारिधर्म्मा उक्ताः ।
तृतीये द्रव्यस्य प्रतिनिधिरस्ति । देवादीना-
मग्रादीनामधिकारिणाञ्च स नास्तीत्यादि-
निरूपणम् । चतुर्थे पदार्थलोपनं विचारितम् ।
अवतनाशे सत्याज्येन यजेत् । इडात्यर्थनाशे
सति शेषावगम्यादित्यादिकम् । पञ्चमे कालाप-
राधेन चन्द्रोदये सत्यभ्युदयेऽपि प्रायश्चित्तम् ।
ष्योतिष्ठोमस्येकादयोदीक्षाः । द्वादशाहस्य

द्वादशदीक्षा इत्यादि निरूपितम् । षष्ठे
सत्राधिकारिणस्तुल्यकल्पा एव सत्रं विप्रस्ये-
वेत्येवमादिकं चिन्तितम् । सप्तमे पित्रादिकं
न देयम् । महाभूमिर्न देयेत्येवमादिदेय-
विचारः । अष्टमे लौकिकाम्नावुपनयन-
होमः । स्थपतीष्टित्येवेत्येवमादिविचारः
कृतः ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे समानमितरच्छेदने-
नेत्यादिप्रत्यक्षवचनातिदेशः । द्वितीये पूर्वा-
क्तातिदेशस्य शेषो विचारितः । तृतीयेऽभि-
होचनाम्नातिदेशः । चतुर्थे निर्वपामौषधद्रव्यादि-
लिङ्गातिदेशः ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे स्पष्टेन लिङ्गे-
नातिदेशविशेषः । तद्यथा सौम्यचरावति-
देशकानि निर्वपस्तद्धितेन देवतानिर्देश एक-
देवतात्वमौषधद्रव्यकत्वमित्यादीनि स्पष्टान्यामेय-
लिङ्गानि । द्वितीये त्वस्यैर्लिङ्गैरतिदेशः । तद-
यथा वाजिने हविःसामान्येन लिङ्गेन पयो-
विध्यन्तोऽतिदेश्यते तत्र लिङ्गमस्यम् । श्रौष्ठं
तद्वद्वद्वत्तुपादनात् । तृतीये प्रबलेन लिङ्गे-
नातिदेशः । तद्यथा । आभिचारिकेष्टा-
वाग्नावैष्णवसारस्वतवाहस्यलेषु हविःषु चित्वेन
लिङ्गेन यथाक्रममाग्नेयादिविध्यन्ते प्राप्ते द्विदे-
वत्वत्वेन लिङ्गेन प्रथम आग्नावैष्णवे तृतीय-
स्याग्नीषोमीयस्य विध्यन्तोऽतिदेशः । प्रबलश्च
द्विदेवत्वत्वम् । शब्दोच्चारणमात्रेण सहसा
प्रतिभासात् । क्रमस्तु विलम्बितप्रतीत्या दुर्बलः ।
चतुर्थे दक्षिणोमेष्टतिदेशोऽप्युच्यते ।

नवमाध्यायस्य प्रथमे पादे उपोद्घातपूर्वक-
सहविचारप्रारम्भः । तत्र प्रयाजादयो धर्म्मा
अपूर्वप्रयुक्ताः । अवघातमन्त्रादिव्यविवक्षितं
ब्रीह्यग्रादिस्वरूपं साधनविशेषत्वमात्रं विव-
क्षितमित्यादिरूपोपोद्घातः । सवित्रश्वपूष-
शब्दानां विक्रतियु नास्त्यूहः । अग्निशब्दस्या-
स्त्यूह इत्यादि ऊहविचारारम्भः । द्वितीये
सपरिकरः सामोहः । तृतीये मन्त्रोहः ।
चतुर्थे मन्त्रोहप्रसङ्गापतितो विचारः ।

दशमाध्यायस्य प्रथमे पादे बाधहेतुर्दारलोपो
निरूपितः । तद्यथा स्वयं कृता वेदिर्भवतीत्यत्र
वेदिनिष्यादनरूपस्य द्वारस्य लोपेन निष्याद-
कानामनुष्ठानादीनां बाधः । कृष्णलेषु वितुषी-
करणरूपस्य द्वारस्य लोपेनावघातस्य बाधः ।
द्वितीये संक्षेपेणोक्तस्य द्वारलोपस्य बहुभि-
रुदाहरणविवेकः । तृतीये बाधकारणं
कार्यकत्वम् । तद्यथा प्रकृतौ गवाश्चादिदक्षि-
ण्यायाः ऋत्विक्परिक्रयः कार्यम् । तथा
विकृतिरूपे भूनाम्निकादे धेरुत्पाया दक्षि-
ण्यायास्तदेव कार्यम् । ततो धेन्वा गवाश्चादि-
दक्षिणाविकृतौ चोदकप्राप्ता बाध्यते । चतुर्थे
नक्षत्रेष्टिविहिता उपहोमाश्चोदकप्राप्तेर्नारिष्ट-
होमैः सह समुच्चीयन्ते इत्यादिः समुच्चयः ।
पञ्चमे षोडशग्रहः प्रकृतिगामी । स चाययय-

मीमांसा

प्राजादेव गृहीतव्य इत्यादिवाधप्रसङ्गागतो
गृहादिविचारः । यष्टे सामद्वये गेयमित्यादि-
र्वाधप्रसङ्गागतः सामविचारः । सप्तमे पञ्च-
ङ्गे हविर्भेदः । गृहमेधीयमपूर्वकर्मत्वादि-
र्वाधप्रसङ्गागतः प्रकीर्णविचारः । अष्टमे नागु-
याजोत्वितिपर्युदासो न सोम इत्यर्थावादो नाति-
रात्र इति प्रतिषेध इत्यादिर्वाधोपयुक्तो नवम-
विचारः ।

एकादशाध्यायस्य प्रथमे पादे तन्त्रस्योपोद-
घातो वर्णितः । द्वितीये तन्त्रावापौ संक्षेपे-
णोक्तौ । तृतीये तन्त्रसुदाहरणबाहुल्येन प्रप-
ञ्चितम् । चतुर्थे तथैवावापः प्रपञ्चितः ।

द्वादशाध्यायस्य प्रथमे पादे पशुधर्माणां पशु-
पुरोडाशे प्रसङ्गः । सौमिकवेदेरुत्तरकालीन-
कर्मसु प्रसङ्ग इत्यादि विचारः । द्वितीये
सवनीयपशोस्तत्त्वम् । न तु सवनीयपुरो-
डाशानाम् । विवृतिस्तत्त्विकी न प्रकृतिः ।
अन्वारम्भणीया विवृतिष्वपि स्यात् । न तु
प्रकृतिविवेकादिविचारः । तृतीये त्वत्वास्योः
समुच्चयः । आधारगतानामुत्पत्तिसन्तत्त्वा-
दीनां समुच्चय इत्यादिकं प्राधान्येन । यव-
ब्रीह्योर्विकल्प इत्यादिकं समुच्चयापवादत्वेने-
त्युभयं चिन्तितम् । चतुर्थे चेन्नावाहस्यत्य-
यान्यानुवाक्ययुगलयोर्विकल्प इत्यादिकं प्राधा-
न्येन । याज्यानुवाक्ययोः समुच्चय इत्यादिकं
विकल्पापवादत्वेनेत्युभयं चिन्तितम् । तदेवं द्वाद-
शाध्यायगतेषु यष्टिसंख्यकेषु पादेषु प्रति-
पाद्या अर्थाः संगृहीताः । "इत्यधिकरणमाला ॥
उत्तरमीमांसाध्यायपादप्रतिपाद्यार्था यथा,—
"शास्त्रं ब्रह्मविचारस्य मध्यायाः स्तुत्युत्प्रेक्षाः ।
समन्वयाविरोधौ द्वौ साधनश्च फलन्तथा ॥
समन्वये स्रष्टुलिङ्गमस्रष्ट्वेषुपास्यगम् ।
त्रेयगं पदमात्रं चिन्त्यं पादेष्वनुक्रमान् ॥
द्वितीये स्तुतितर्काभ्यामविरोधोऽन्यदुष्टता ।
भूतभोक्तृश्रुते लिङ्गश्रुतेरप्यविरुद्धता ॥
तृतीये विरतिस्तत्त्वं पदार्थपरिशोधनम् ।
गुणोपसंहृतिर्ज्ञानेबहिरङ्गादि साधनम् ॥
चतुर्थे जीवतो मुक्तिरुत्क्रान्तिर्गतिरुत्तरा ।
ब्रह्मप्राप्तिर्ब्रह्मलोकाविति पाण्यदार्थसंग्रहः ॥"
इति व्यासाधिकरणमाला ॥ मीमांसाद्वयमत-
संग्रहो यथा,—

अथ मीमांसकम् ।

"मीमांसको द्विधा कर्मब्रह्ममीमांसकः स्मृतः ।
वेदान्ती मन्यते ब्रह्म कर्म भट्टप्रभाकरौ ॥
प्रत्यक्षमनुमानश्च वेदास्तोपमया सह ।
अर्थपरित्तिभावश्च भट्टानां षट्प्रमाणसौ ॥
प्रभाकरमते पक्षेताम्यभावस्य वर्जनात् ।
अहेतवादी वेदान्ती प्रमाणान् यथातथा ॥
सर्वमेतदिदं ब्रह्म वेदान्तेऽहेतवादिनाम् ।
आत्मन्येव लघो मुक्तिर्वेदान्तिकमते मता ॥
अक्रुक्ता स्रष्टृकर्मणा श्रुदान्नादिविवर्जकः ।
ब्रह्मसत्त्वं द्विजो भट्टो गृहस्थाश्रमसंस्थितः ॥

७२८

मीमांसा

भगवन्नामधेयास्तु द्विजा वेदान्तदर्शने ।
विप्रगेहसुजस्यतोपवीता ब्रह्मवादिनः ॥
चत्वारो भगवद्भेदाः कुटीचरबहूदकौ ।
हंसः परमहंसश्चाधिकोमीशु परः परः ॥"
इति जिनदत्तकृतविवेकविज्ञासः । सर्वदर्शन-
संग्रहस्तु जैमिनिमतसंग्रहो यथा । अथातो
धर्मजिज्ञासा इति प्रथमाधिकरणसूत्रम् ।
तच्चाधिकरणं पञ्चावयवमाचक्षते परीक्षकाः ।
अस्मिन् सूत्रे स्वाध्यायोऽध्येतव्य इतिश्रुति-
वाक्यमाश्रित्य विषयसंग्रहपूर्वपक्षसिद्धान्त-
निराकरणपूर्वपक्षाङ्गात्मकाधिकरणेन मीमांसा-
शास्त्रारम्भस्यावश्यकता प्रदर्शिता । मीमांसा
हि वेदविचारशास्त्रं तदारम्भो निष्पद्यो-
जनः स्वाध्यायोऽध्येतव्य इतिश्रुत्या वेदा-
ध्ययनं विहितं तत्र विशिष्टाध्यायात् स्वर्गफलं
फलमन्तरगृह्यमात्रेणापि सम्भवति न तत्रार्थ-
बोधोपेक्षाप्यस्ति असत्याश्च वेदार्थबोधोपेक्षया
तदधीनायाः विचारणाया अपि अनावश्यक-
त्वात् अथवा यागादिकर्मावबोधाय स्वाध्यायो-
ऽध्येतव्यः तस्य चार्थबोधरूपं दृष्टमेवफलं ततश्च
दृष्टार्थत्वेन तस्य वैधत्वाभावात् वेदार्थविचार-
स्यापि तदेकप्रयोजनस्य वैधत्वं नास्तीति तद्वि-
चारशास्त्रमनारम्भणीयम् । स्वाध्यायाध्ययना-
नन्तरं विचारशास्त्रेऽध्येतव्यतया स्वीकृते वेद-
मधीन्य स्वाद्यादितिविधिविधितं वेदाध्ययनसमा-
वर्तनयोरानन्तर्यं बाधेत तस्मान्नविचारशास्त्र-
मारम्भणीयमितिपूर्वपक्षसङ्गात अध्येतव्यस्य दृष्ट-
फलकत्वेपि अध्येतव्य इत्यत्र तत्प्रत्ययेन भावना-
प्रतिपादनात् अर्थबोधस्य तत्र भावत्वेनान्वया-
दध्ययनविधेरवघातादिविधिविधियमापूर्वार्थत्वं ।
तथाच यथा दर्शपूर्णमासजन्यं परमापूर्वमव-
घातादिजन्यमवान्तरापूर्वं कल्पयति तथा
समस्तकृतजन्यमपूर्वजातं क्रतुज्ञानसाधनाध्य-
यननियमजन्यमपूर्वं कल्पयिष्यति । अन्यथा
अध्ययनविधेर्वैफल्यं स्यात् । अर्थबोधरूपदृष्ट-
फलस्य सम्भवे विशिष्टाध्यायान्न स्वर्गफलकल्पना
इति सिद्धान्तितम् । यथा यागे यवादेर्नखादि-
नापि वितुषीकरणसम्भवे अवघातविधिना अव-
घातो नियम्यते तथा अध्ययनविधिना अध्ययनं
नियम्यते । तथाच अध्ययनेन च वेदार्थं परि-
ज्ञाते तत्र संग्रहे तन्निर्णयार्थं विचारशास्त्र-
मवश्यमपेक्षितमिति विचारशास्त्रमारम्भ-
णीयमेवेति प्रथमाधिकरणनिष्कर्षः एवंपरीत्या
अधिकरणसहस्रात्मकं कर्ममीमांसाशास्त्रं
जैमिनिना प्रणीतम् । अस्मिन् शास्त्रे वेदस्या-
पौरुषेयत्वम् । वर्णानां ककारादीनां निवृत्त्यं
तत्र सोऽयं क इत्यादिप्रत्यभिज्ञैव प्रमाणं कण्ठ-
ताख्यादभिघात एव तदभिप्रेत्यङ्गकः । ततश्च
वेदस्यापौरुषेयतया निरस्तसमस्तशृङ्गाकलङ्का-
कुरत्वेन स्वतः सिद्धं धर्मं प्रामाण्यमिति सुस्थि-
तम् ।

प्रमाज्ञानस्य स्वतः प्रामाण्यम् । विज्ञानसामग्री-

मुकुटः

जन्यत्वे सति तदतिरिक्तहेत्वजन्यत्वं प्रमायाः
स्वतन्त्रमिति ॥

मीरः, पुं, (मिन्वन्ति प्रविपन्ति नद्यो जलान्यत्रेति ।
मिन् + "युसिचिभिर्नां दीर्घश्च ।" उणा० २ ।
२५ । इति क्रन् दीर्घत्वञ्च ।) समुद्रः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ पर्वतेकदेशः । सीमा । पानी-
यम् । इति संचिप्तसारोणादित्तिः ॥

मील, ऋ निमेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) ऋ अमिमीलत् अमी-
मिलत् । मीलति चक्षुः पद्मभिरावृतं स्यादि-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

मीलं, क्ली, (मीलतीति । मील + कः ।) वनम् ।
इति केचित् ॥

मीलनं, क्ली, पद्मभिरावरणम् । मीलघातोभावे-
ऽनट् (ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पद्यते ॥

मीलितं, त्रि, (मील + क्तः ।) अप्रपुङ्गवम् ।
तत्पर्यायः । सकृच्चितम् २ निद्राणम् ३ सुनि-
तम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (अलङ्कारविशेषः ।
यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ११५ ।

("मीलितं वस्तुनो गुप्तिः केनचित् सुल्य-
लक्षणा ।")

मीव, पीवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) मीवति । पीवः स्थूली-
भावः । इति दुर्गादासः ॥

मीवरः, त्रि, (मीनाति हिनस्तीति । मीन् +
"क्विरश्चत्वरधीवरपीवरमीवरेति ।" उणा०
३ । १ । इति वरच् निपातितञ्च । अन्तो-
न्वत्वेन तु माधातोः वरच् निपातितञ्चेत्युच्यते
स्म ।) हिंसः । इत्युणादिकोषः ॥ (मीयते इति ।
मा + वरच् । निपातितः ।) सेनानी । पूष्यः ।
इति संचिप्तसारोणादित्तिः ॥

मीवा, स्त्री, (मीनाति हिनस्तीति । मी + "शेवायङ्
जिज्ञाग्रीवापुमीवाः ।" उणा० १ । १५४ ।
इति वन् निपात्यते च ।) उदरकमिः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुणादित्तिः ॥ श्रीकरः । सारः । इति संचिप्त-
सारोणादित्तिः ॥

सुः, पुं, (सु + बाहुलकात् डुन् । टिलोपञ्च ।)
बन्धनम् । इत्येकारचरकोषः ॥ महेशः । इति
हज्जुचन्द्रः ॥

सुकन्दकः, पुं, पलाण्डुः । केचित्तु सुकन्दकस्थाने
सुकन्दक इति पठित्वा जवनानां सुदं हर्षं
प्रायेण कन्दति आकलयति कदि आकाने रोदने
च यकः पृषोदरादित्वात् डुक् सुकन्दक इति
याचक्षते । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

सुकुः, पुं, (सुच् + बाहुलकात् कुः । पृषोदरादि-
त्वात् साधुः ।) सुक्तिः । यथा,—

"सुकुर्मुक्तौ महेशे सुः कुः पृथिव्यामशोभने ।"
इति दुर्गादाससूत्रहज्जुचन्द्रः ॥

सुकुटं, क्ली, (सुकुते मण्डयति । सकि + उटन्
नलोपश्चेति न्यासः ।) खनामख्यातशिरोभूष-
णम् । तत्पर्यायः । किरौटम् २ । इत्यमरः ।

सुकरः

२।६।१०२॥ मौलिः ३ कोटीरम् ४ उष्णी-
षम् ५। इति हेमचन्द्रः। ३।३१४॥ मकुटम् ६
मौलीकः ७ श्रेखरम् ८ अवतंसः ९ वतंसः १०
उत्तंसः ११ उष्णीषकम् १२ कौटीरकम् १३। इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे। ८६। ७७।
“सुकुटश्चापतत्तस्य काञ्चनो वज्रभूषितः।”
तथा च महाभारते। १। ३०। ३८।
“रत्नांसि सुकुटान्येषा सुव्यतिनि यधर्षयन्।”
टाप्। स्त्री, मातृगणविशेषः। यथात्रैव। ६।
४६। २३।
“कालेहिका वामनिका सुकुटा चैव भारत ॥”)
सुकुटी, स्त्री, अङ्गुलिमोटनम्। इति शब्दरत्नावली ॥
सुकुन्दः, पुं, विष्णुः। तस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—
“सुकुमययमान्तश्च निर्वाणमोक्षवाचकम्।
तद्दाति च यो देवो सुकुन्दस्तेन कीर्तितः ॥
सुकुं भक्तिरसप्रेमवचनं वेदसम्मतम्।
यस्तद्दाति विप्रेभ्यो सुकुन्दस्तेन कीर्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अध्यायः ॥
निधिविशेषः। (यथा, मार्कण्डेये। ६८। ५।
“यत्र पद्ममहापद्मौ तथा मकरकच्छपौ।
सुकुन्दो नन्दकश्चैव नीलः शङ्खोऽश्मो निधिः ॥”
अस्य गुणादिकं निधिशब्दे उक्तम्।) रत्नमेदः।
कुन्दरुः। इति मेदिनी। दे, ३८॥ (यथा च
पर्यायः।
“कुन्दरुस्तु सुकुन्दः स्यात्सुगन्धः कुन्द इत्यपि।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पारदः। इति हेमचन्द्रः। २। १२६॥
सुकुन्दकः, पुं, पञ्चाङ्गः। केचिच्च सुकुन्दकस्थाने
सुकुन्दक इति पठित्वा जवनानां सुदं कन्दतीति
एषोदरादित्वात् हलुक् कन्देरत उच्चेति याच-
न्ते। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, सुश्रुते।
१। ४६।
“विशेषो तत्र भूयिष्ठं वरुकः ससुकुन्दकः।”)
षष्टिकर्त्रीहिः। यथा, भावप्रकाशे।
“षष्टिकः शतपुष्पश्च प्रमोदकसुकुन्दकौ।
महाषष्टिक इत्याद्याः षष्टिकाः ससुदाहृताः ॥”
सुकुन्दः, पुं, (मोचयति विषयान्तरानुरागमिति।
अन्तर्भूतार्थस्य सूच + कः। न्यङादित्वात् कुलम्।
तं उन्द्याद्रीकरोतीति। उन्द + उण्। एषो-
दरादित्वात् साधुः।) कुन्दरुः। इत्यमरटीकायां
मथुरानाथः ॥
सुकुम्, य, निर्वाणम्। भक्तिरसः। प्रेम। यथा,
“सुकुमययमान्तश्च निर्वाणमोक्षवाचकम्।
तद्दाति च यो देवो सुकुन्दस्तेन कीर्तितः ॥
सुकुं भक्तिरसप्रेमवचनं वेदसम्मतम्।
यस्तद्दाति विप्रेभ्यो सुकुन्दस्तेन कीर्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अः ॥
सुकरः, पुं, (मक + “मकुरदुर्दुरौ” उणा० १।४१।
इत्यत्र। बाहुलकादकारस्थाने उकारः इत्युल्ल-
सतोक्तेः उरच्।) दर्पणः। (यथा, नैषधे। ४। ५६।
“कुरु करे गुरुमेकमयोधनं
बहिरितो सुकरश्च कुरुष्व मे ॥”)

सुकूल

वकुलद्वयः। कुलालदण्डः। इति मेदिनी। रे,
२०३॥ मल्लिकापुष्पवृक्षः। इति विश्वः ॥ (यथा,
सुकरकुसुमभङ्गानातपत्रं ध्वजं वा
दधिफलमथ नौकामन्नताम्बूलवल्गुम्।
कमलकलसप्रङ्गं भूषणं काञ्चनं वा
भवति सकलसिद्धौ श्रेयसे रोगिण्याश्च ॥”
इति हारीते द्वितीयस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)
कुलवृक्षः। इति शब्दरत्नावली ॥ कौरकः।
इति हेमचन्द्रः ॥
सुकूलः, पुं, स्त्री, (सुचति कलिकात्वम्। सुच् +
लुक्। इति भरतः ॥ सुचरलः। कल्सुत्वचेति
कल् अकारस्योत्वे सुकुल इति रायः।) ईषद-
विकसितकलिका। तत्पर्यायः। कुटुम्बलः २।
इत्यमरः। २। ४। १६॥ (यथा, रघौ। ६। ३१।
उपहितं शिशिरापगमश्रिया
सुकूलजालमशोभत किंशुके ॥”)
मकुलः ३ पौटकौरकः ४। इति शब्दरत्नावली ॥
शरीरम्। आत्मा। इति धरणिः ॥ (राज-
पुरुषविशेषः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ६। २५३।
“इत्थं लब्धजया राज्ञी तत्तच्छात्र्यप्रह्वीदृषा।
यशोधरं शुभधरं सुकुलश्च सवान्ववम् ॥”)
सुकुलः, पुं, वनसुतः। तत्पर्यायः। मपष्टः २। इति
रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। ग्राहि-
त्वम्। कफपित्तज्वरनाशित्वञ्च। इति राज-
वल्लभः ॥
सुकुलकः, पुं, (सुकुं स्तकति प्रतिहन्ति। स्तक +
अच् एषोदरादित्वात् साधुः।) वनसुतः।
सुगानी इति भाषा। तत्पर्यायः। मयष्टकः २।
इत्यमरः। २। ६। १७॥ सुकुलः ३ मयष्टः ४। इति
श्रीधरः ॥ मपष्टकः ५। इत्यर्थः। इति भरतः ॥
सुतष्टकः ६ मकुलकः ७ मयष्टकः ८। इति
टीकान्तरम् ॥ (तथास्य विषयः ॥
“विदलान्नानि वक्ष्यामि शृणु पुत्र! यथा-
क्रमम्।
यवगोधूमचणका भाषासुजाङ्गी तथा ॥
सुकुलकाः कुलत्याश्च मसुरास्त्रिपुटान्तथा।
निष्पावकाः कलायाद्या विदलान्नानि कीर्तयेत् ॥
इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥
सुजान् मसुराञ्चयकान् कुलत्यान् ससुकुल-
कान्।
आहारकाले यथार्थं ज्वरिणाय प्रदापयेत् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
सुकूलकः, पुं, (सुच् + बाहुलकादूलच् एषोदरा-
दित्वात् कुलम्। ततः संज्ञायां कन्।) दन्ति-
वृक्षः। इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥ (तथास्य
पर्यायः ॥
“चित्रा दन्ती निकुम्भः स्यादुपचित्रा सुकूलकः।
दाक्षायणी विप्रल्या च तथोडुम्बरपर्ययपि ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
“दन्त्युडुम्बरपर्णी स्यान्निकुम्भोऽथ सुकूलकः।
द्रवन्ती नामतश्चित्रान्वयोधा स्रष्टिकाङ्गया ॥”
इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥)

सुक्ता

सुक्तः, त्रि, (सुच् + क्तः।) प्राप्तमोक्षः। मोचितः।
इति मेदिनी। ते, ४४॥ नन्दितः। इति शब्द-
रत्नावली ॥ (वृषविशेषः। यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम्। ७। १६३५।
“सुदक्षम्पकभृत्स्य लेलकाख्यस्य तत्तृचणम्।
सुक्तो नामान्तिकं प्राप्नो वृषतेराप्रतामगात् ॥”
ऋषिविशेषः। यथा, मार्कण्डेये। १००। ३१।
“अग्नीध्रश्चाग्निवाहुश्च शुचिर्मूर्त्तोऽथ माधवः।
शुक्रोऽजितश्च सप्तैते तदा सप्तर्षयः स्मृताः ॥”)
सुक्तकं, स्त्री, (सुच्यते स्मृति। सुच् + क्तः। संज्ञायां
कन्।) क्षेपणीयास्त्वम्। इति केचित् ॥ (काव्य-
विशेषः। यथा, साहित्यदर्पणे। ६। २६५।
“वृत्तगन्धोन्मिश्रितं गद्यं सुक्तकं वृत्तगन्धि च ॥”)
सुक्तकक्षुकः, पुं, (कक्षुक इव कक्षुकः सुक्तः
कक्षुको येन।) अचिरत्वस्तत्त्वकसर्पः। तत्-
पर्यायः। निर्मुक्तः २। इत्यमरः। १। ८। ६।
उज्झितकक्षुके, त्रि ॥
सुक्तचक्षुः, [सु] पुं, (सुक्तं सर्वतः क्षिप्तं चक्षु-
र्येन।) सिंहः। इति शब्दमाला ॥ सुक्तेनेचे, त्रि ॥
सुक्तरसा, स्त्री, (सुक्तः रसो यस्याः।) रास्ना।
इति रत्नमाला ॥ (विवरणमस्या रास्नाशब्दे
ज्ञातव्यम्।) त्वक्तरसे, त्रि ॥
सुक्ता, स्त्री, (सुच्यते स्म। मोच्यते निःसार्यते
इति वा। सुच् + क्तः। टाप्।) रास्ना। इति
रत्नमाला ॥ रत्नविशेषः। मोती इति हिन्दू-
भाषा। अस्या अधिष्ठात्री देवता चन्द्रः। इति
ज्योतिषम् ॥ तत्पर्यायः। मौक्तिकम् २। इत्य-
मरः। २। ६। ६३॥ सौम्या ३ श्रौक्तिकेयम् ४
तारम् ५ तारा ६ भौतिकम् ७ तौतिकम् ८
अम्भःसारम् ९ शीतलम् १० नीरजम् ११
नक्षत्रम् १२ इन्द्ररत्नम् १३ लक्ष्मीः १४ सुक्ता-
फलम् १५ बिन्दुफलम् १६ सुक्तिका १७ श्रौक्ते-
यकम् १८ शुक्तिमणिः १९ शशिप्रभम् २०
खच्छम् २१ हिमम् २२ हिमवल्गुम् २३ सुधा-
शुभम् २४ सुधांशुरत्नम् २५। लक्ष्मीस्थाने लक्ष्मं
शशिप्रभस्थाने शशिप्रियं हिमवल्गुस्थाने हेम-
वतं सुधांशुस्थाने भूरुहं इति च पाठः। इति
राजनिर्घण्टः ॥ श्रौक्तिकम् २६। इति भाव-
प्रकाशः ॥ शुक्तिबीजम् २७ हारी २८। इति
शब्दरत्नावली ॥ कुवलम् २९। इति जटाधरः ॥
अस्या गुणाः। सारकत्वम्। शीतलम्। कषा-
यत्वम्। स्वादुत्वम्। लेखनत्वम्। चक्षुष्यत्वञ्च।
तद्वारणगुणः। पापालक्ष्मीविनाशित्वम्। इति
राजवल्लभः ॥ वृष्यत्वम्। वलपुष्टित्वञ्च। इति
भावप्रकाशः ॥ * ॥ अपि च।
“मौक्तिकश्च मधुरं सुशीतं
दृष्टिरोगशमनं विषापहम्।
राजयक्ष्मपरिकोपनाशनं
क्षीणवीर्यवलपुष्टिवर्द्धनम् ॥”
अस्या लक्षणं यथा,—
“नक्षत्राभं शुद्धमत्यन्तसुक्तं
स्निग्धं स्थूलं निर्मलं निर्गन्धञ्च।

मुक्ता

न्यस्तं धत्ते गौरवं यत्तुलायां
तन्निर्मोक्षं मौक्तिकं सौख्यदायि ॥”
अस्या दोषलक्षणं यथा,—
“यद्विच्छायां मौक्तिकं यङ्गकायं
शुक्तिस्पर्शं रक्तताश्चातिधत्ते ।
मत्स्याख्यं क्लृप्तसुत्ताननम्
नैतद्वार्यं धीमता दोषदायि ॥”
अथवा मौक्तिकं यथा,—
“मातङ्गोरगमीनपोत्रिशिरसस्त्वक्सारशङ्खासुभ-
क्चुक्तीनामुदराच्च मौक्तिकमणिः स्पष्टं भवत्य-
यथा ॥”
मौक्तिकविशेषो यथा,—
“ह्यायापाटलनीलपीतधवलास्तत्रापि सामान्यतः
सप्तानां बहुशो न लब्धिरिति चेच्छौक्तेयकं
तूत्तमम् ॥”*
मौक्तिकपरीक्षा यथा,—
“लवणक्षारक्षोदिनि पात्रेऽजगोमूत्रपूरिते
चित्रम् ।
मर्दितमपि शालीतुयेर्यद्विकृतं तन्मौक्तिकं
जात्यम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ *
तदुत्पत्तिस्थानानि यथा,—
“शङ्खो गजश्च क्रोडश्च फण्यौ मत्स्यश्च दर्दुरः ।
वेणुरेते समाख्यातास्तज्जैर्मौक्तिकयोनयः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ *
अथ प्रकारान्तरमुक्तापरीक्षा ।
“द्विषेन्द्रजीमूतवराहशङ्ख-
मत्स्यादिऽमुक्ताङ्गवेषु ज्ञानि ।
मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके-
तेषाम् शुक्ताङ्गवमेव भूरि ॥
वेध्यन्तु शुक्ताङ्गवमेव तेषां
शेषाण्यवेध्यानि वदन्ति तज्ज्ञाः ।
मत्तङ्गजा ये तु विशुद्धवंश्या-
स्ते मौक्तिकानां प्रभवाः प्रदिष्टाः ॥
उत्पद्यते मौक्तिकमेषु वृत्त-
मापीतवर्णं प्रभया विहीनम् ॥
वक्ष्ये गजपरीक्षायां गजजातिश्चतुर्विधा ।
मौक्तिकं तेषु जातं हि चतुर्विधमुदीर्यते ॥
ब्राह्मणं पीतशुक्लं च त्रिधं पीतरक्तम् ।
पीतश्यामन्तु वैश्यं स्यात् शूद्रं स्यात् पीत-
नीलकम् ॥
काम्बोजकुम्भसम्भूतं घात्रीफलनिभं गुरु ।
अतिपिञ्जरसच्छायं मौक्तिकं मन्ददीधिति ॥
धाराधरेषु जायेत मौक्तिकं जलविन्दुभिः ।
दुर्लभं तन्मनुष्याणां देवैस्तु द्वियतेऽस्वरात् ॥
कुक्कुटाखसमं वृत्तं मौक्तिकं निविडं गुरु ।
घनजं भानुसङ्काशं देवयोग्यममागुषम् ॥”*
तथाहि गारुडः ।
“नाथेति मेघप्रभवं धरित्रीं
वियदुगतं तद्विबुधा हरन्ति ।
अर्चिःप्रभानादृतदिग्बिभाग-
मादित्यवद्दुःखविभायविश्वम् ॥

मुक्ता

तेजस्विरस्त्रय हुताग्नेन्द्र-
नक्षत्रतारायहसम्भवश्च ।
दिवा यथा दीपिकरन्तथैव
तमोऽवगाढास्त्रपि तन्निशासु ॥
विचित्ररत्नदुतिचारतोय-
चतुःसमुद्रा भवनाभिरामा ।
सूक्ष्मं न वा स्यादिति निश्चयो मे
क्षुत्ता मही तस्य सुवर्णपूर्णा ॥
हीनोऽपि यस्तत्तमते कथञ्चित्
विपाकयोगान्महतः शुभस्य ।
सपत्नहीनः पृथिवीं समयां
भुनक्ति तत्तिष्ठति यावदेव ॥
न केवलं तच्छुभकृन्नुपस्य
भाग्यैः प्रजानामपि जन्म तस्य ।
तद्योजनानां परितः प्रतस्य
सर्वाननर्थान् विमुखीकरोति ॥
जलज्योतिर्मरुज्जानां मेघानां त्रिविधं भवेत् ।
जलाधिकेऽधिकं खच्छं कोमलं पुरु कान्ति-
मत् ॥
ज्योतिषं कान्तिमदृष्टं दुर्नरीक्षं रविप्रभम् ।
कान्तिमत् कोमलं वृत्तं मारुतं विमलं लघु ॥
वराहदंष्ट्राप्रभवं वरिष्ठं
तस्यैव दंष्ट्राकुरतुल्यवर्णम् ।
कचित् कथञ्चित् स भुवः प्रदेशे
प्रजायते शूकरवद्वरिष्ठः ॥
ब्रह्मादिजातिभेदेन वराहोऽपि चतुर्विधः ।
तेषु जाता भवेन्मुक्ता समासेन चतुर्विधा ॥
ब्राह्मणः शुक्लवर्णस्तु शूद्रमन्तेऽस्य लक्षते ।
चत्त्रियः शुक्लरक्तस्तु स्पर्शं कर्कशं एव च ॥
वैश्यः स्यात् शुक्लपीतस्तु कोमलः कोलसन्निभः ।
शूद्रः स्याच्छुक्लनीलस्तु कर्कशः श्याम एव च ॥”
तथा च ।
“कोलजं कोलसदृशं तदंष्ट्रासदृशच्छवि ।
अलभ्यं मनुजै रम्यं मौक्तिकं पुण्यवर्जितैः ॥”*
ये कम्बवः शार्ङ्गसुखावमर्ष-
पीतस्य शङ्खप्रवरस्य गोत्रे ।
स्यान्मौक्तिकानामिह तेषु जन्म
तत्तद्वर्णं संप्रति कीर्त्तयामः ॥
खयोगिमध्यच्छवितुल्यवर्णं
शङ्खादृष्टलोलफलप्रमाणम् ॥
तथा च ।
वर्षोपलसमं दीपगा पाञ्चजन्यकुलोद्भवम् ।
कपोताखप्रमाणं तदतिकान्ति मगोहरम् ॥*
विशेषो यथा,—
“अश्विन्यादिकनक्षत्रे ये जाताः कम्बवः शुभाः ।
मौक्तिकं तेषु जातं हि सप्तविंशतिभेदभाक् ॥
शुक्ताशुक्ताः पीतरक्ता नीला लोहितपिञ्जराः ।
आकर्जुराः पाटलाश्च नववर्णाः प्रकीर्त्तिताः ॥
महन्मध्यलघून्मनैः सप्तविंशतिधा भवेत् ।
क्रमतस्तेषु विज्ञेयं नक्षत्रेषु मनीषिभिः ॥*
पाठीनपृष्ठस्य समानवर्णं
मीनान् सुवृत्तं लघु नातिस्वल्पम् ।

मुक्ता

उत्पाद्यते वारिचराननेषु
मीनाश्च ते मध्यचराः प्रयोधेः ॥”
तथा च ।
“गुञ्जाफलकायस्यौल्यं मौक्तिकं तिमिजं
लघु ।
पाटलापुष्पसङ्काशमल्पकान्ति सुवर्तुलम् ॥
वातपित्तकफद्वन्द्वसन्निपातप्रभेदतः ।
सप्त प्रकृतयो मीने सप्तधा तेन मौक्तिकम् ॥
लघ्विष्ठमख्यं वातात् आपीतं मृदु पित्ततः ।
शुक्लं गुरु कफोद्रेकात् वातपित्तान्मृदुलं लघु ॥
वातस्त्रिभुवं स्थूलं पित्तस्त्रिभुजमच्छकम् ।
सर्वलिङ्गप्रयोगेण सन्निपातिकमुच्यते ॥
एकजाः शुभदाः प्रोक्तास्तथा वै सन्नि-
पातिकाः ॥*
भौजङ्गमं नीलविशुद्धवर्णं
सर्वं भवेत् प्रचलवर्णशोभम् ।
नितान्तधौतप्रतिकल्पमान-
निस्त्रिंशदारासमवर्णशोभम् ॥
भुजङ्गमास्ते विषवेगदृष्टाः
श्रीवासुकेर्वैश्रवणाः पृथिव्याम् ।
कचित् कदाचित् खलु पुण्यदेशे
तिष्ठन्ति ते पश्यति तान्मनुष्यः ॥
फणिजं वर्तुलं रम्यं नीलच्छायं महाद्युति ।
पुण्यहीना न पश्यन्ति वासुकेः कुलसम्भवम् ॥
प्रदगलकोलामलकोलगुञ्जा-
फलप्रमाणास्तु चतुर्विधास्ते ।
स्युर्न क्षबाहूङ्गवैश्यशूद्र-
सर्पेषु जाताः प्रवरास्तु सर्वे ॥
प्राप्यापि रत्नानि धनं श्रियं वा
राजश्रियं वा महतीं दुरापाम् ।
तेजोऽन्विताः पुण्यकृतो भवन्ति
मुक्ताफलस्यास्य विधारणेन ॥
जिज्ञासया रत्नविनिश्चयज्ञैः
शुभे सुहृते प्रयतेः प्रयत्नात् ।
रक्षाविधानं सुमहद्विधाय
हम्मार्गोपविष्टं क्रियते यदा तत् ।
तदा महदुद्धमिदं धौधौ-
र्धनेर्धनेरात्रियतेऽन्तरीक्षम् ॥
न तं भुजङ्गा न तु जातुधाना
न राक्षसा नापि च दुष्टलोकाः ।
हिसन्ति यस्याहिशिरःसमुत्थं
मुक्ताफलं तिष्ठति कोषमध्ये ॥
भेकादिष्वपि जायन्ते मणयो ये कचित् कचित् ।
भौजङ्गममणस्तुल्यास्ते विज्ञेया बुधोत्तमैः ॥
नक्षत्रमालेव दिवो विशीर्णा
दन्तावली तस्य महासुरस्य ।
विचित्ररूपेषु विचित्रवर्णा
पयःसु पत्युः पयसां पपात ॥
सम्पूर्णचन्द्रांशुकलापकान्ते-
र्भण्डप्रवेकस्य महागुणस्य ।
तच्छुक्तिमत्सुस्थितिमात्रं बीज-
मासन् पुराण्यभवाति यानि ॥

मुक्ता

यस्मिन् प्रदेशेऽमुनिधौ पपात
सुचारुमुक्तामणिरनवीजम् ।
तस्मिन् पयस्त्रयोधरावकीर्णं
शुक्तौ स्थितं मौक्तिकतामवाप ॥ * ॥
सैहलिकपारलौकिक-सौराष्ट्रिकतान्त्रपर्यपार-
सवाः ।
कौवेरपाण्डुरविराटमुक्ता इत्याकराश्चाथौ ॥
“खात्यां स्थिते रवौ मेघैर्ये मुक्ता जलविन्दवः ।
श्रीर्णाः शुक्तिषु जायन्ते तैर्मुक्ता निर्मलत्विषः ॥
सूला मध्यास्तथा सूक्ष्मा विन्दमानानुसारतः ।
सुस्निग्धमधुरच्छायां मौक्तिकं सिंहलोद्भवम् ॥
पारलौकिकसम्भूतं मौक्तिकं निविडं गुरु ।
सौराष्ट्रिकभवं सूखं दृढं खच्छं सितं घनम् ॥
तान्त्रपर्यभवं तान्त्रं पीतं पारसवोद्भवम् ।
ईषत् प्र्यामच्च रूचच्च कौवेरोद्भवमौक्तिकम् ॥
पाण्डुरदेशोद्भवं पाण्डु सितं रूचं विराटजम् ।
रुक्मिण्याख्यातु या शुक्तिस्तत्प्रसूतिः सुदुर्लभा ॥
तत्र जातं सितं खच्छं जातीफलसमं वरम् ।
ह्यावद्वहुलं रस्यं निर्दोषं यदि लभ्यते ॥
अमूल्यं तद्विनिर्दिष्टं रत्नलक्षणकोविदैः ।
दुर्लभं नृपयोग्यं स्यादल्पभाग्यैर्न लभ्यते ॥”
अन्यस्वाह ।

“सर्वस्य तस्याकरजा विशेषात्
रूपप्रमाणे च यथैव विद्वान् ।
नहि व्यवस्थास्ति गुणगुणेषु
सर्वत्र सञ्जातयो भवन्ति ॥
जङ्गादिजातिभेदेन शुक्तयोऽपि चतुर्विधाः ।
तासु सर्वासु जातं हि मौक्तिकं स्याच्चतुर्विधम् ॥
ब्राह्मणस्तु सितः खच्छो गुरुः शुक्तः प्रभान्वितः ।
आरक्तः क्षत्रियः स्थूलस्तथा रणविभान्वितः ॥
वैश्यस्त्वापीतवर्णोऽपि स्निग्धः श्वेतः प्रभान्वितः ।
शूद्रः शुक्लवपुः सूक्ष्मस्तथा स्थूलोऽसितद्युतिः ॥
वर्णोपलानां समवर्णप्रभोर्भं
त्वक्सारमध्यप्रभवं प्रदिष्टम् ।
ते वेणवो दिव्यजनेपभोग्ये
स्थाने प्ररोहन्ति न सार्वजन्ये ॥

वंशजं शशिसङ्काशं कक्कोलीफलमाद्रकम् ।
प्राप्यते बहुभिः पुण्येस्त्रयं वेदमन्त्रतः ॥
पञ्चभूतसमुद्भेदांशे पञ्चविधे भवेत् ।
मुक्ता पञ्चविधा तासां यथालक्षणमुच्यते ॥
पार्थिवी गुरुवत्सा च तेजसी तेजसा लघुः ।
वायवी च मृदुः स्थूला गागरी कोमला लघुः ।
आप्याः स्निग्धा मृदुः शुक्लाः पञ्चैताः प्रवरा
मताः ।

आसां धारणमात्रेण व्याधिः कोऽपि न
जायते ॥” ॥

एवमन्यत्रापि ।

“गजाद्विकोलमन्त्र्यनां श्रीर्षे मुक्ताफलोद्भवः ।
त्वक्सारशुक्तिप्रज्ञानां गर्भे मुक्ताफलोद्भवः ॥
धाराधरेषु जायते मौक्तिकं जलविन्दभिः ।
जीमूते भूचिरूपश्च गजे पाटलभास्वरम् ॥
मस्यै श्वेतश्च निस्तेजः फणीन्ने नीलभास्वरम् ।

मुक्ता

हरिच्छेतं तथा वंशे पीतश्चैतच्च शूकरे ।
शङ्खमुद्भवं श्वेतं सुक्तारत्नमनुत्तमम् ॥
चतुर्धा मौक्तिके छाया पीता च मधुरा सिता ।
नीला चैव समाख्याता रत्नतत्त्वपरीक्षकैः ॥
पीता लक्ष्मीप्रदा ह्याया मधुरा बुद्धिवर्द्धिनी ।
शुक्ला यशस्करा ह्याया नीला सौभाग्यदायिनी ॥
सिता ह्याया भवेद्विप्रः क्षत्रियश्चावर्षसिवान् ।
पीतच्छाया भवेद्वैश्यः शूद्रः कण्ठरुचिर्भूतः ॥ * ॥
अथ गुणाः ।
सुतारश्च सट्टश्च खच्छश्च निर्मलं तथा ।
घनं स्निग्धश्च सच्छायां तथा स्फुटितमेव च ।
अथौ गुणाः समाख्याता मौक्तिकानामशेषतः ॥
तद्यथा,—
तारकाद्युतिसङ्काशं सुतारमिति गद्यते ।
सर्वतो वर्तुलं यच्च सट्टं तन्निगद्यते ॥
खच्छं दोषविनिर्मुक्तं निर्मलं मलवर्जितम् ।
गुरुत्वं तुलने यस्य तदघनं मौक्तिकं वरम् ॥
स्नेहेनैव विलिप्तं यत्तत् स्निग्धमिति गद्यते ।
ह्यायसमन्वितं यच्च सच्छायां तन्निगद्यते ॥
प्रणरेखाविहीनं यत्तत् स्यादस्फुटितं शुभम् ॥
भाजिष्णु कोमलं कान्तं मनोज्ञं स्फुरतीव च ।
स्रवतीव च सत्त्वानि तन्महारत्नसञ्चितम् ॥
श्वेतकाचसमाकारं शुभांशुशतयोजितम् ।
प्रशिराजप्रतिच्छायां मौक्तिकं देवभूषणम् ॥ * ॥
गारुडैः ।

त्वक्सारनागेन्द्रनिमिप्रभूतं
यच्छृङ्गजं यच्च वराहजातम् ।
प्रायो विद्युक्तानि भवन्ति भासा
शक्तानि माङ्गल्यतया तथापि ॥
प्रमाणवज्रौरवरश्मियुक्तं
सितं सट्टं समस्तस्फुरन्म् ।
अक्रतुरप्यावहति प्रमोदं
यन्मौक्तिकं तद्गुणवत् प्रदिष्टम् ॥
एवं समस्तेन गुणोदयेन
यन्मौक्तिकं योगसुपागतं स्यात् ।
न तस्य भर्तारमनर्थजात
एकोऽपि दोषः समुपैति सद्यः ॥

एवं सर्वगुणोपेतं मौक्तिकं येन धार्यते ।
तस्यायुर्ब्रूते लक्ष्मीः सर्वपापं प्रणश्यति ॥
गुणवद्गुरु यद्देहे मौक्तिकेकं हि तिष्ठति ।
चक्षलापि स्थिरा भूत्वा कमला तत्र तिष्ठति ॥”
दोषो यथा,—

“चत्वारः स्युर्महादोषाः षण्मध्याश्च प्रकीर्त्तिताः ।
एवं दश समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
यत्रैकदेशे संलग्नः शुक्तिखण्डो विभाज्यते ।
शुक्तिलम्बः समाख्यातः स दोषः कुलकारकः ॥
मीनलोचनसङ्काशो दृश्यते मौक्तिके तु यः ।
मत्स्याच्चः स तु दोषः स्यात् पुच्छनाशकरो ध्रुवम् ॥
दीप्तिहीनं गतच्छायां जठरं तद्विदुर्बुधाः ।
तस्मिन् संधारिते न्ययुर्जायते नात्र संप्रयः ॥
मौक्तिकं विदुमच्छायमतिरक्तं विदुर्बुधाः ।
दारिद्र्यजनकं यस्मान् तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥

मुक्ता

उपश्रुपेरि तिष्ठन्ति बलयो यत्र मौक्तिके ।
त्रिवृत्तं नाम तस्योक्तं सौभाग्यचयकारकम् ।
अष्टत्तं मौक्तिकं यच्च चिपिटं यन्निगद्यते ।
मौक्तिकं ध्रियते येन तस्याकीर्त्तिर्भवेत् सदा ॥
त्रिकोणं त्रयसमाख्यातं सौभाग्यचयकारकम् ।
दीर्घं यत्तत् कृष्णं प्रोक्तं प्रज्ञाविध्वंसकारकम् ॥
निर्भयमेकतो यच्च कृष्णार्थं तदुच्यते ।
सदोषं मौक्तिकं निन्द्य निरुद्योगकरं हि
तत् ।

अष्टत्तं पिङ्गकोपेतं सर्वसम्पत्तिहारकम् ॥ * ॥
यच्च कृत्रिमसन्देहः कचिद्भवति मौक्तिके ।
उष्णे सलवणे स्नेहे निशान्तदासयेज्ये ॥
ब्रीहिभिर्मर्दनीयं वा शुष्कवस्त्रोपवेष्टितम् ।
यत्तु नायाति वैवर्ण्यं विज्ञेयं तदक्रान्तिम् ॥ * ॥
तथा हि ।

क्षिपेज्जोमृत्रभाण्डे तु लवणचारसंयुते ।
स्नेदेद्बुद्धिना वापि शुष्कवस्त्रेण वेष्टयेत् ॥
हस्ते मौक्तिकमादाय ब्रीहिभक्षोपधर्षयेत् ।
क्षत्रिमं भङ्गमाप्नोति सहजज्ञाति दीपते ॥
कृत्वा पचेत् सुपिहिते शुभदारभाण्डे
मुक्ताफलं निहितनूतनशुक्तिकाण्डम् ।
स्फोटन्तथा प्रणिदधीत ततश्च भाण्डात् ।
संस्थाप्य धान्यनिचये च तमेकमासम् ॥
आदाय तत् सकलमेव ततोऽन्नभाण्डं
जम्बीरजातरसयोजनया विपक्षम् ।
दृष्टं ततो मृदुतनूकतपिङ्गमूलेः
कुण्यादयश्चैवमिह मौक्तिकमाशु विद्धम् ॥
मृक्षिप्रमस्यपुटमध्यगतन्तु कृत्वा
पश्चात् पचेत्तत् ततश्च वितानपत्र्या ।
दुग्ध ततः पयसि तद्विपचेत् सुरावां
पक्रन्ततोऽपि पयसा शुचि चिकित्सेन ।
शुद्धं ततो विमलवस्त्रनिर्घर्षेण
स्यात् मौक्तिकं विमलसद्गुणकान्तिजालम् ॥”
अथ मूलम् ।

“पञ्चभिर्माषको ज्ञेयो गुञ्जाभिर्माषकैस्तथा ।
चतुर्भिः प्राणमाख्यातं माषकैर्मणिवेदिभिः ॥

एकस्य शुक्तिप्रभवस्य शुद्ध-
मुक्तामण्येः प्राणकसमितस्य ।
मूल्यं सहस्राणि कपर्दकानि
त्रिभिः शतैरभ्यधिकानि पञ्च ॥
यन्माषकाङ्गेन ततो विहीनं
चतुःसहस्रं लभतेऽस्य मूल्यम् ।
यन्माषकाङ्गीन विभ्रयाद्गुरुत्वे
हे तस्य मूल्यं परमं प्रदिष्टम् ॥
अर्द्धाधिकद्वौ वहतोऽस्य मूल्यं
त्रिभिः शतैरभ्यधिकं सहस्रम् ।
द्विमाषकोन्मापितगौरवस्य
शतानि चाष्टौ कथितानि मूल्यम् ॥
अर्द्धाधिकमाषकसमितस्य
सप्तचविंशं चितयं शतानाम् ।
यन्माषकोन्मापितमागमेकं
तस्याधिकं विंशतिभिः शतं स्यात् ॥

सुक्ता

गुञ्जाश्च षड्धारयतः श्रुते दे
मूल्यं परं तस्य वदन्ति तज्ज्ञाः ।
गुञ्जाश्चतस्रो विधृतं श्रुताहर्-
दहं लभेताप्यधिकं त्रिभिर्व्या ॥
अतः परं स्याद्वरणप्रमाणं
संख्याविनिर्देशविनिश्चयोक्तिः ।
त्रयोदशानां धरणे धृतानां
हिक्तेति नाम प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥
अर्धद्विमात्रं शतं कृतं स्थान-
मूल्यं गुणैस्तस्य समन्वितस्य ।
यदि षोडशभिर्भवेत् सुपूर्णं
धरणं तत्प्रवदन्ति दार्ढ्यकाख्यम् ॥
अधिकं दशभिः शतं च मूल्यं
समवाप्नोत्यपि बालिशस्य हस्तात् ।
यदि विंशतिभिर्भवेत् सुपूर्णं
धरणं मौक्तिकजं वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
नवसप्ततिमाप्नुयात् स्वमूल्यं
यदि न स्याद्गुणयुक्तितो विहीनम् ॥
त्रिंशता धरणं पूर्णं शिक्वेति परिकीर्तयते ।
चत्वारिंशत्परं तस्य मूल्यमेव विनिश्चयः ॥
चत्वारिंशत्भवेत् शिक्वा त्रिंशन्मूल्यं लभेत सा ।
पञ्चाशत् भवेत् सोमस्तस्य मूल्यं विंशतिः ॥
षष्टिर्निकरणीयं स्यात्तस्य मूल्यं चतुर्दश ।
अष्टीतिर्नवतिस्तेति कुप्येति परिकल्पयते ॥
एकादश स्युर्नव च तयोर्मूल्यमनुक्रमात् ।
शतमहर्धिकं हे च चूर्णांशं परिकीर्तितः ॥
सप्त पञ्च त्रयश्चैव तेषां मूल्यमनुक्रमात् ॥
श्राणात् परं मायकमेकमेकं
यावद्विवर्द्धते गुणैरपीदम् ।
मूल्येन तावद्गुणेन योग-
माप्नोत्यनावृष्टिहतेऽपि देशे ॥
सूक्ष्मातिस्त्रयोत्तममध्यमानां
यन्मौक्तिकानामिह मूल्यसुक्तम् ।
तज्ज्ञातिमात्रेण न जातु कार्यं
गुणैरहीनस्य हि तत् प्रदिष्टम् ॥
यत्तु चन्द्रांशुसङ्काशमीषद्विस्फलाकृतिः ।
स्वमूल्यात् सप्तमं भागमवृत्तत्वात्कमेत तत् ॥
पीतकस्य भवेदहर्भृत्तस्य त्रिभागतः ।
विषमयस्तजातीनां षड्भागं मूल्यमादिशेत् ॥
अर्द्धरूपाणि सस्फोटान् पङ्क्तूर्णानि यानि च ।
असाराणि च यानि स्युः करकाकारवन्ति च ॥
एकदेशप्रभावान्ति सकलाक्षेपितानि च ।
यानि चातकवर्णानि कांस्थवर्णानि यानि च ॥
मीननेत्रसवर्णानि ग्रन्थिभिः संवृतानि च ।
सहोषाणि च यानि स्युस्तेषां मूल्यं पदांशिकम् ॥
अन्यत्र तु ।
सञ्चाली प्रोच्यते गुञ्जा सा तिस्रो रूपकं भवेत् ।
रूपकैर्दशभिः प्रोक्तः कलञ्जो नाम नामतः ॥
कलञ्जनामकं द्रव्यमेकदेशे निधापयेत् ।
अथतो जलविन्दुस्तु तीलनार्थं विधिः क्षिपेत् ॥
चत्वारि त्रीणि युग्मा वा तथैकं बहु वा स्थितम् ।
समं कलञ्जमानेन तुल्यमानादतः क्रमात् ॥

सुक्ताफल

नवमात् पञ्चमं यावत् कलञ्जेन समं यदा ।
तत्क्रमादुत्तमं ज्ञेयं मौक्तिकं रत्नवेदिभिः ॥
चतुर्दशात् समारभ्य दशसंख्याविधिं क्रमात् ।
कलञ्जस्य समानं वा मौक्तिकं मध्यमं विदुः ॥
आरभ्य विंशतितमात् क्रमात् पञ्चदशावधि ।
लङ्कास्ताः कथिता सुक्ता मूल्यं च तदनुक्रमात् ॥
कलञ्जद्वयमानेन यदोक्तं मौक्तिकं भवेत् ।
न धार्यं नरनाथैस्तु देवयोग्यममाशुषम् ॥
इत्थं विचार्य यो सुक्तां परिधत्ते नराधिपः ।
तस्यायुश्च यशो वीर्यं विपरीतमतोऽन्यथा ॥
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
(अथास्याः शोधनम् ।
“स्नेहयेद्दोलिकायन्त्रे जयन्त्याः खरसेन च ।
मणिमुक्ताप्रवालानि यामैकं शोधनं भवेत् ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारणाधि-
कारे ॥) अन्यत् सुक्ताफलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥ अथ
सुक्ताधारणदिनम् ।
“रेवत्यध्वनिष्ठासु हस्तादिषु च पञ्चसु ।
शङ्खविदुमसुक्तानां परिधानं प्रशस्यते ॥”
इति समयप्रदीपः ॥
सुक्ताकलापः, पुं, (सुक्तानां कलापः सम्बन्धोऽत्र ।)
सुक्ताहारः । यथा,—
“हारो सुक्तातः प्रालम्बसकलापावलीलताः ।”
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२२ ॥
(यथा, कुमारसम्भवे । १ । ४२ ।
“कण्ठस्य तस्याः स्तनवन्दुरस्य
सुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य
अन्योन्यशोभाजननाद्वभूव
साधारणो भूषणभूषणभावः ॥”)
सुक्तागारं, स्त्री, (सुक्ताया आगारमिव । सुक्तोत्-
पादनाधारत्वादस्य तथात्वम् ।) शुक्तिः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ मौक्तिकगृह्य ॥
सुक्तापुष्पः, पुं, (सुक्ता इव पुष्पाण्यस्य ।) कुन्द-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविवृति-
रस्य कुन्दशब्दे द्रष्टव्यः ॥)
सुक्ताप्रसूः, स्त्री, (सुक्तां प्रकर्षेण सृते जनयतीति
प्र + सू + क्तिप् ।) शुक्तिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
सुक्ताप्रालम्बः, पुं, (सुक्तानां प्रालम्बः हारभेदः ।)
सुक्ताहारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२२ ॥
सुक्ताफलं, स्त्री, (सुक्ताफलमिव ।) कर्पूरम् ।
(सुक्तेव फलमिव ।) मौक्तिकम् । (यथा, सुग्ध-
बोधटीकायां कारके ।) टिनायादित्यत्र । दुर्गा-
दासवृत्तम् ।
“सुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय
सिंहं निहन्ति सृजविक्रमसूचनाय ॥”)
लवलीफलम् । इति मेदिनी । ले, १६६ ॥
(मौक्तिकार्थस्य पर्यायः ।
“मौक्तिकं शौक्तिकं सुक्ता तथा सुक्ताफलञ्च
तत् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
यथास्य भस्मकरणविधिः ।

सुक्ताफल

“सुक्ताफलानि शुद्धानि खल्वे पिष्ट्वा पुटेक्षु ।
एवं भस्मत्वमाप्नोति ————— ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारणाधि-
कारे ॥) वीपदेवकृतग्रन्थविशेषः । यथा,—
“सुक्ताफलेन ग्रन्थेन सङ्गागवतशुक्तिना ।
भक्तिस्वात्म्यमुना सुग्धमार्कण्डेयप्रशुश्रिया ॥
विहङ्गनेप्रशिष्येण भिक्षुकोशवस्तुना ।
हेमाद्रिवीपदेवेन सुक्ताफलमचीकरत् ॥”
इति तस्य चतुर्थोपान्यञ्जोक्तद्वयम् ॥
अथ सुक्ताफल परीक्षा ।
“द्विपेन्द्रजीमूतवराहशृङ्ग-
मत्स्याहिशुक्लद्वयवैशुजानि ।
सुक्ताफलानि प्रथितानि लोके
तेषाञ्च शुक्ताङ्गवमेव भूरि ॥
तत्रैव चैकस्य हि मूलमात्रा
निविश्यते रत्नपरस्य जातु ।
वेधन्तु शुक्लद्वयमेव तेषां
शेषाण्यवध्यानि वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
त्वक्सारनागेन्द्रतिमिप्रसृतं
यत् शङ्खजं यच्च वराहजातम् ।
प्रायो विसुक्तानि भवन्ति भासा
शुक्तानि माङ्गल्यतया तथापि ॥
या मौक्तिकानामिह जातयोऽष्टौ
प्रकीर्तिता रत्नविनिश्चयज्ञैः ।
कम्बूद्वयं तेष्वधमम्पुष्टि-
सुत्पद्यते यच्च गजेन्द्रकुम्भात् ॥
खयोनिमध्याक्कवितुल्यवर्णं
शास्त्रं दृष्ट्वा लोकाफलप्रमाणम् ।
उत्पद्यते वारणकुम्भमध्या-
दापीतवर्णं प्रभया विहीनम् ॥
ये कम्बवः शार्ङ्गसुखावमर्ध-
पीतस्य शङ्खप्रवरस्य गोत्रे
मतङ्गजाश्चापि विशुद्धवर्णा-
स्ते मौक्तिकानां प्रभवाः प्रदिष्टाः ॥
पाटीनपृष्ठस्य समानवर्णं
मीनात् सुवर्णं लघुनातिस्फुटम् ।
उत्पद्यते वारिचराननेषु
मत्स्याञ्च ते मध्यचराः पर्यधिः ॥
वराहदंष्ट्राप्रभवं प्रदिष्टं
तस्यैव दंष्ट्राकुरतुल्यवर्णम् ।
क्रचित् कथञ्चित् स सुवः प्रदेशे
प्रजायते शूकरवद्विशिष्टः ॥
वर्षापलानां समवर्णशोभ-
त्वक्सारपर्वप्रभवम्पुष्टिम् ।
ते वणवो दिव्यजनीपभोम्ये
स्थाने प्ररोहन्ति न सात्वन्त्ये ॥
भौजङ्गमं मीनविशुद्धवर्णं
संस्थानतोऽप्युज्ज्वलवर्णशोभम् ।
नितान्तधौतप्रविकल्पायमान-
निस्त्रिंशद्वारासमवर्णकान्ति ॥
प्राप्येति रत्नानि भक्षाप्रभाणि
राज्यं श्रियं वा महतीं दुरापाम् ।

मुक्ताफ

पात्रं हि नापुण्यकृतो भवन्ति
मुक्ताफलस्याहिशिरोभवस्य ॥
निज्ञासया रत्नधनं विधिज्ञैः
शुभे सुहृते प्रयतेः प्रयत्नात् ।
रक्षाविधानं सुमहद्भिधाय
हृन्मर्गोपरिस्थं क्रियते यदा तत् ॥
तदा महादुःखमिमन्मोक्षो-
र्विदुःखताविस्फुरितान्तरालैः ।
प्रयोधराक्रान्तिविलम्बलम्बे-
र्धने धनेष्वा त्रियतेऽन्तरीक्षम् ॥
न तं भुजङ्गा न च जातुधाना
न व्याधयो नाप्युपसर्गदोषाः ।
हिंसन्ति यस्याहिशिरःसमुत्थं
मुक्ताफलं तिष्ठति पूज्यमानम् ॥
नाभ्येति मेघप्रभवं धरित्रीं
विद्यद्गतं तद्विबुधा हरन्ति ।
अर्चिःप्रमानावृतदिविभाग-
मादित्यवदुःखविभायविश्वम् ॥
तेजस्तिरस्कृत्य हुताग्नेन्द-
नचत्रताराप्रभवं समग्रम् ।
दिवा यथा दीप्तिकरं तथैव
तमोऽवगाढास्त्रिपि तन्निशासु ॥
विचित्ररत्नदुतिसारतोय-
क्षतुःसमुद्राभरणोपपन्ना ।
कृतस्त्रा न वा स्यादिति निश्चयो मे
मूल्यं मही तस्य सुवर्णपूर्णा ॥
हीनोऽपि यस्तत्तमते कदाचिद्-
विपाकयोगान्नहतः शुभस्य ।
सपत्नहीनां स महीं समयां
भुनक्ति तत्तिष्ठति यावदेव ॥
न केवलं तच्छुभकनूतस्य
भाग्यैः प्रजानामपि तस्य जन्म ।
यद्युज्जनानां परितः सहस्रं
सर्वाननर्थान् विमुखीकरोति ॥
नक्षत्रमालेव दिवो विशीर्णा
दन्तावली तस्य महासुरस्य ।
विचित्रवर्णेषु विभुद्ववर्णा
पयःसु पयः पयसां पपात ॥
सम्पूर्णचन्द्रांशुकलापकान्ति-
मैश्वर्यवेकस्य महागुणस्य ।
तच्छुक्तिमपसु स्थितमापबीज-
मासन् पुराण्यन्यभवानि यानि ॥
यस्मिन् प्रदेशेऽभूनिधौ पपात
सुचारु मुक्तामणिरत्नबीजम् ।
तस्मिन् पयस्तोयधरावकीर्णं
शुक्तौ स्थितं मौक्तिकतामवाप ॥
सैहलिकपारलौकिकसौरा-
ष्ट्रिकतान्त्रपण्यपारसवाः ।
कौवेरपाण्ड्याहाटक-
हेमका इत्याकरास्त्रयौ ॥
शुक्लद्वयं नातिनिष्ठवर्णं
प्रमाणसंस्थानगुणप्रभाभिः ।

मुक्ताफ

उत्पद्यते वर्द्धनपारसीक-
पाताललोकान्तरसिंहलेषु ॥
चिन्त्या न तस्याकरजा विशेषा
रूपे प्रमाणे च यतेत विद्वान् ।
न च अवस्थास्ति गुणागुणेषु
सर्वत्र सर्वान्तयो वसन्ति ॥
एकस्य शुक्तिप्रभवस्य मुक्ता-
फलस्य श्राणेन समुन्मितस्य ।
मूल्यं सहस्राणि तु रूपकाणां
त्रिभिः श्रुतेरभ्यधिकानि पञ्च ॥
यन्माषकाङ्गेन ततो विहीनं
तत्पञ्चभागद्वयहीनमूल्यम् ।
यन्माषकाङ्गीन् बिभ्यात् सहस्रे
हे तस्य मूल्यं परमं प्रदिष्टम् ॥
अर्द्धाधिकौ द्वौ बहूतोऽस्य मूल्यं
त्रिभिः श्रुतेरभ्यधिकं सहस्रम् ।
द्विमाषकोन्मापितगौरवस्य
श्रुतानि चाष्टौ कथितानि मूल्यम् ॥
अर्द्धाधिकं माषकमुन्मितस्य
सपञ्चविंशतितयं श्रुतानाम् ।
गुञ्जाश्च षड् धारयतः श्रुते हे
मूल्यं परं तस्य वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
अर्द्धाङ्गमुक्तापकृतं श्रुतं स्थान्
मूल्यं गुणैस्तस्य समन्वितस्य ।
यदि षोडशभिर्भवेदनुनं
धरणं तत्प्रवदन्ति दार्ढ्यिकाख्यम् ॥
अधिकं दशभिः श्रुतञ्च मूल्यं
समवाप्नोत्यपि वालिशस्य हस्तात् ।
द्विगुणैर्दशभिर्भवेदनुनं
धरणं तद्भवं वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
नवसप्ततिमाप्नुयात् खमूल्यं
यदि न स्याद्गुणसम्पदा विहीनम् ॥
त्रिंशता धरणं पूर्णं शिखं तस्येति कीर्त्तते ॥
चत्वारिंशद्वेकस्याः परं मूल्यं विनिश्चयः ।
चत्वारिंशद्वेक्यो विंशमूल्यं लभेत सा ॥
षष्टिर्निकरशीर्षं स्यात्तस्य मूल्यं चतुर्दश ।
अष्टौतिर्नवतिश्चैव कुप्येति परिकीर्त्तिता ।
एकादश स्यान्नव च तयोर्मूल्यमनुक्रमात् ॥
आदाय तत् सकलमेव ततोऽन्नभाण्डं
जम्बीरजातरसयोजनया विपकम् ।
पृष्टं ततो नूतनकृतपिण्डमूलैः
कुण्यादयथेष्टमनुमौक्तिकमाशु विह्वम् ॥
नृक्षिप्रमस्यपुटमध्यगतम् कृत्वा
पश्चात् पचेत्तत् ततश्च वितानपट्या ।
दुग्धे ततः पयसि तं विपचेत् सुधायां
पक्वं ततोऽपि पयसा शुचि चिकण्येन ॥
शुद्धं ततो विमलवस्त्रनिर्घर्षेण
स्यान्मौक्तिकं विपुलसद्गुणकान्तियुक्तम् ।
आर्जुङ्गाद जगतां हि महाप्रभाव-
सिद्धौ विदग्धहिततत्परया दयाशुः ॥
श्वेतकाचसमं तारं हेमांशुप्रतथोजितम् ।
रसमध्ये प्रधार्येत मौक्तिकं देहभूषणम् ॥

मुक्तिः

एवं हि सिंहले देशे कुर्वन्ति कुशला जनाः ।
यस्मिन् कृत्रिमसन्देहः कचिद्भवति मौक्तिके ॥
उग्रे सलवणे स्नेहे निशां तदासयेष्ण्ये ।
ब्रीहिभिर्मर्दनीयं वा शुष्कवस्त्रोपवेष्टितम् ॥
यत् नयाति वैवर्ण्यं विज्ञेयं तद्वत्कृत्रिमम् ॥
चितं प्रमाणवत् स्निग्धं गुरु खच्छं सुनिर्मलम् ।
तेजोऽधिकं सुदृप्तञ्च मौक्तिकं गुणवत् स्फुटम् ॥
प्रमाणवन्नौरवरश्मियुक्तं
चितं सुदृप्तं समसूक्ष्मवेधम् ।
अक्रुतुरप्यावहति प्रमोदं
यन्मौक्तिकं तद्गुणवत् प्रदिष्टम् ॥
एवं समस्तेन गुणोदयेन
यन्मौक्तिकं योगसुपागतं स्यात् ।
न तस्य भर्तारमनर्थजात
एकोऽपि कश्चित् समुपैति दोषः ॥

इति गारुडि ६६ अध्यायः ॥

मुक्तामुक्तः, नि, (मुक्तश्च अमुक्तश्चेति विशेषणयो-
र्द्वन्द्वम् ।) चिन्मात्रिणः । अस्य प्रयोगो अस्ति
शस्त्रे च प्रायो वर्तते । इति हज्जायुधः ॥
मुक्तालता, स्त्री, (मुक्ताभिर्लेतेव ।) मुक्ताहारः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२२ ॥

मुक्तावली, स्त्री, (मुक्तानां आवल्यत्र) मुक्ता-
हारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥ (मुक्तानामा-
वली ।) मौक्तिकश्रेणी च ॥ (तालविशेषः । यथा,
सङ्गीतदामोदरे ।

“खचयं सविरामान्तं नौ पुनः खचयं तथा ।

भुतौगः खयुगं गच्छ यच्च मुक्तावली तु सा ॥”)

मुक्तास्फोटः, पुं, (मुक्तानां स्फोटः विकाशोऽत्र ।)
शुक्तिः । इत्यमरः । १ । १० । २३ ॥

मुक्तास्फोटा, स्त्री, (मुक्तास्फोट + टाप् ।) शुक्तिः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मुक्तिः, स्त्री, (मुच् + भावे क्तिन् ।) आत्यन्तिक-
दुःखनिवृत्तिः । इति नैयायिकाः ॥ नित्यसुखा-
वाप्तिः । इति वेदान्तिकाः । शरीरेन्द्रियाभ्यां
आत्मनो मुक्तत्वं मुक्तिः । इति भरतः । मोक्षः ।
तत्पर्यायः । केवल्यम् २ निर्व्याणम् ३ श्रेयः ४
निःश्रेयसम् ५ अमृतम् ६ मोक्षः ७ अपवर्गः ८ ।
इत्यमरः । १ । ५ । ६ ॥ अपुनर्भवः ९ स्थिरः १०
अक्षरम् ११ । इति जटाधरः ॥ सा पञ्चविधा ।
साष्टिः १ सालोक्यम् २ सांख्यम् ३ सायुज्यम् ४
निर्व्याणम् ५ । यथा,—
साष्टिसांख्यसालोक्यसामीप्यैकत्वमप्युत ।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

“मुक्तिस्तु द्विविधा साध्वि ! श्रुत्युक्ता सर्वसम्भवा ।
निर्व्याणपददात्री च हरिभक्तिप्रदा वृणाम् ॥
हरिभक्तिस्वरूपाश्च मुक्तिं वाञ्छन्ति वैष्णवाः ।
अन्ये निर्व्याणरूपाश्च मुक्तिमिच्छन्ति साधवाः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २२ अध्यायः ॥*

मुक्तिकरयोगो यथा,—

“वक्ष्ये साङ्गमहायोगं मुक्तिसुक्तिकरं परम् ।

सर्वपापप्रशमनं भक्त्यानुपठितं शृणु ॥

मुक्तिः

ममेति मूलं दुःखस्य न ममेति च निर्वृतेः ।
 दत्तात्रेयो ह्यलकाय इममाह महामतिः ॥
 अहमित्यङ्कुरोत्पन्नौ ममेति स्तब्धवान् महान् ।
 गृह्यतेनोपशाखश्च पुच्छदारादिप्रसवः ॥
 धनधान्यमहापत्रोऽनेककालोर्द्ध्वं वर्द्धितः ।
 पुण्यापुण्यसंपुष्पश्च सुखदुःखमहाफलः ।
 विधिवत् सुखशान्त्यर्थं जातोऽज्ञानमहातरुः ॥
 संसाराच्चपरिश्रान्ता येन च्छायां समा-
 श्रिताः ।

भ्रान्तिज्ञानसुखासीनास्तेषामात्यन्तिकं कुतः ॥
 येसु सत्सङ्गपाषाणनिश्रितेन महातरुः ।
 क्लृप्तो विद्याकुटारेण ते गता लयमीश्वरे ॥
 प्राप्य ब्रह्मरसं पीतं नीरजस्वमकण्टकम् ।
 प्राप्नुवन्ति पराः प्राज्ञा ज्ञाननिष्ठं तमेव च ॥
 मूर्तेन्द्रियमयं मूलं न त्वं राजानचाप्यहम् ।
 न तन्मात्रादिकं वाचा नैवान्तःकरणतया ॥
 कं वा पश्यसि राजेन्द्र ! प्रधानमिदमावधोः ।
 न्तः परेऽहं चैव त्रयः संजातोऽयं गुणात्मकः ॥
 ममको दुःखमात्रार्थं जातो मत्स्थोऽन्मसा यथा ।
 एकत्वेऽपि पृथग्भावस्तथा चैवात्मनो वृष ! ॥
 ज्ञानपूर्व्याभियोगोऽतिज्ञानेन सह योगिनः ।
 सा मुक्तिर्ब्रह्मणा चैक्यमनेक्यं पुनः ! ते गुणैः ।
 तद्गृहं यत्र वसतिस्तद्गोच्यं येन जीवति ॥”

इति गारुडे २६० अध्यायः ॥ ॥

अपि च ।
 “हरिरात्मा न सन्देहो यदा तत् समजायत ।
 तदा मुक्तः स संसारी विष्णोरेवात्मतां व्रजेत् ।
 नान्यथा सुच्यते चात्मा भ्रमन् वै घटियन्तवत् ॥
 पूर्वकर्मनिबद्धोऽपि सर्वयोनिषु नित्यशः ।
 कूटस्थः पशुतां याति आत्मज्ञानविवर्जितः ॥
 कुर्वन्नहं ममेतीदमेवं दुःखाय कल्पते ।
 नृहेतोर्हि यथा कार्यं लिप्यते वै न्ननीश्वरः ॥
 श्रीराधानादिभिर्यददृमाखं तदन्महानसे ।
 चन्द्रकान्तमथिर्यददृ गल्लीते सोपचान् गुणान् ।
 सुखं दुःखं तथा चेमं संसरन् नूनमीश्वरः ॥
 खप्ते यः पुरुषो नित्यमटते कर्मबन्धनात् ।
 मन्यमानः सुखं दुःखं सोऽप्येव विप्र ! सुच्यते ॥
 जगन्मुक्ते न नृष्टिः स्यादसुक्ते वर्द्धते सदा ।
 तस्माच्चगत्तुचयं विद्यान् ज्ञानं नाधिकमेव च ॥
 यत्र तत्र स्थितो ज्ञानी परमाक्षरवित् सदा ।
 विषयान्तरसक्तो वा याति देहे नृष्टे हरिम् ॥
 न तस्य प्रतिबन्धोऽस्ति यद्यनीहोऽपि लीलया ।
 कुरुते गृह्यते नैव पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥
 यथा दुर्द्दिनसंघातं मेघवृन्दैर्विस्थितम् ।
 तद्विष्णुर्निर्मलावस्थो ज्ञानी विषयसंज्ञितः ॥
 सर्वावस्थोऽपि सुच्यते भावयुक्तः परे पदे ।
 जीवन्मुक्तः स मुक्तः स्यान्निराविरहितस्तु यः ॥
 कर्त्ता हर्त्ता च भोक्ता च सर्वज्ञः सर्वगो
 हरिः ।

एकं स्वच्छन्दलीलस्य मुक्तिरित्यभिधीयते ॥
 जीवमुक्तिमज्ञानतो मूर्च्छिताकारविग्रहाः ।
 विषयसुखा इवाभान्ति मृदाश्चैतन्यवर्जिताः ॥

मुक्तिर्

निर्गुणः स तु विज्ञयः सुखदुःखमतीतवान् ।
 जीवनाशो भवेद्यत्र तत् सुखं निष्प्रयोजनम् ॥
 नृत्पिण्डदण्डवन्मोक्षस्तन्मोक्षस्तु भवेद्वृथा ।
 तिष्ठन्ति काष्ठवद्वये च संवित्तिपरिवर्जिताः ॥
 ते च मायोदरे लीना जडान्धवधरोपमाः ।
 आकाशवद्भवदात्मा विदेहो निष्प्रचेतनः ॥
 अलं ह्यनेन मोक्षेण चेतनारहितेन च ।
 वरमेव च संसारी विषयासक्तचेतनः ॥
 सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
 सुझमात्मा उभौ पाशौ संसारे संयवस्थितः ॥
 ईदृशं हि परं ज्ञानं वेदादीनामशेषतः ।
 सुखस्य च फलं मुदुक्ते स्वर्गे चेहृ द्विजोत्तम ! ॥
 यत्र वासः परे स्थाने सुखदुःखविवर्जितः ।
 केवलं जीवनाशोऽयं प्रोक्तज्ञानमजानता ॥
 चेतनारहितो ज्ञानमाकाशस्थोऽप्यचेतनः ।
 नृत्पिण्डदण्डलोटादिप्रियापट्टककुण्डवत् ॥
 अथ आन्तो नरो यद्वत् सुसुप्तः सुखमनुते ।
 बोध्यमानः सचेतापि सुखाद्गोष्ठं न मन्यते ॥ ॥
 केषां मुक्तिमिदं मोक्षः सुखमत्यन्तकेवलम् ।
 तदहं संप्रवक्ष्यामि शृणुष्व गदतो मम ॥
 दुःखानामागमो नास्ति यत्र सौख्यं निरन्तरम् ।
 विद्यते तत् परं दृष्ट्वा योऽप्यानन्दसुखी भवेत् ॥
 ब्रह्मज्ञानप्रविभाज्य स्वच्छन्दात्मबलान्विताः ।
 न तेषां पुनरावृत्तिर्यान्ति विष्णुलयं बुधाः ॥
 अस्ति देवो हरिः शान्तः कारणीयायवर्जितः ।
 तं ज्ञात्वा तु भवेन्मुक्तिर्निर्मला काययोगिनः ॥
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च चन्द्रसूर्यादयः सुराः ।
 न विभक्तिं शरीरस्य यान्ति मुक्तिर्न विद्यते ॥
 तस्मादाराधनीयोऽपि संयमेन्द्रियगोचरः ।
 विष्णुर्मायापतिर्यो वै यदीच्छेन्मुक्तिमात्मनः ॥
 नान्यत्र विद्यातपसो नान्यत्रेन्द्रियनियन्तात् ।
 नान्यत्र सर्वसंख्यागात् मोक्षं बिन्दति मानवः ॥
 तस्माद्धर्मसुखो भूत्वा संयम्यात्मानमात्मना ।
 धर्मं कुर्व्याद्विहायेनो धर्मात्मा सुखमेधते ॥
 धर्मादेवाप्यते देहो दाराः पुत्रा धनं तथा ।
 धर्मात् स्वर्गश्च मोक्षश्च यदन्यदपि दुर्लभम् ॥
 ऋषयो देवगन्धर्वाः स्वधर्ममनुगामिनः ।
 स्वर्गे तिष्ठन्ति विप्रर्षे ! ततो यास्यन्ति सङ्गतिम् ॥
 धर्ममर्थश्च कामश्च मोक्षश्च ऋषिसत्तम ! ।
 समाप्नोति पुमानित्यं नारायणपरायणः ॥”

इति वल्लिपुराणम् ॥

(निरुक्तिर्यथा, सांख्यसूत्रम् । ६ । २० ।

“मुक्तिरन्तरायध्वस्तेन परः ।”

यथाच, अष्टावक्रसंहितायाम् । १ । २ ।

“मुक्तिमिच्छसि रे तात ! विषयान् विषयवृत्त्यजं ।
 चमार्ज्यवदयातोषसत्तं प्रीयुषवज्ज ॥”

मुक्तिर्, स्त्री, (मुक्तिं ददातीति । मुक्ति + दा +
 कः ।) भगवन्नामविशेषः । यथा,—

“अल्पाक्षरश्च वज्रर्थं महासारश्च मुक्तिदम् ।

नानासिद्धिप्रदातारं परं चित्तागुरुरङ्गकम् ॥

गुह्यात् गुह्यतरं चान्यन्नाम चाष्टाक्षरं परम् ।

मन्त्रं सुखसमुच्चार्यमशेषार्थप्रसाधकम् ॥

मुखं

प्राह नारायणायेति नमोऽन्ताद्यो नियोगतः ।
 ओमितिकाक्षरे मन्त्रे स्थितः सर्वगतो हरिः ।
 माधवायेति वै नाम धर्मकामार्थमोक्षदम् ॥”

इति वल्लिपुराणम् ॥

मुक्तिदातरि, त्रि ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । २ । १० ।
 “तां ध्यात्वा सगुणां मायां मुक्तिदां निर्गुणा-
 न्तथा ॥”)

मुक्तिमण्डपः, पुं, (मुक्तिदायकः मण्डपः । यदा
 मुक्तिर्मण्डपः ।) विश्वेश्वरस्य दक्षिणपार्श्वस्थ-
 मण्डपः । यथा,—

“निमेषमात्रं स्थितचित्तवृत्ता-

स्तिष्ठन्ति ये दक्षिणमण्डपेऽत्र ।

अनन्यभावा अपि गाढमानसा

न ते पुनर्गर्भं दशासुपासते ॥”

इति काशीखण्डम् ॥

श्रीजगन्नाथमन्दिरदक्षिणपार्श्वस्थमण्डपश्च ॥

मुक्तिमुक्तः पुं, (मुक्त्वा मोचनेन मुक्तः स्त्रीनः ।)
 शिङ्गकम् । इति रत्नमाला ॥

मुखं, स्त्री, (खनति विदारयति अन्नादिकमनेन
 खन्यते विधात्रा सुखमनेति वेति । खन् + “ङित्-
 खनेर्मुट् चोदात्तः ।” उणा० । ५ । २० । इति
 करणे अच् । स च ङित् सङ्गमश्च ।)
 शरीरावयवविशेषः । स तु सुखविवरम् ॥
 (तन्निरुक्तिर्यथा,—

‘प्रचाह्वया यतः खातं तस्मादाहुर्मुखं बुधाः ।’
 इत्यमरटीकादृतम् ।)

कवयस्तु तदुपजन्तिते समुदाये प्रयुज्जते । इति
 भरतः ॥ तत्तु गर्भस्थस्य पञ्चमासेर्भवति । इति
 सुखबोधः ॥ तत्पर्यायः । वक्रमूर आस्यम् ३
 वदनम् ४ तुण्डम् ५ आननम् ६ लपनम् ७ ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ५६ ॥ (यथा, नैषधचरिते ।
 ६ । ४४ ।

“मुखं विसृज्य श्वसितस्य धारया

वृथैव नासापयधायनश्रमः ।”)

तस्य स्वरूपं यथा,—

‘ओष्ठौ च दन्तमलानि दन्ता जिह्वा च तालु च ।
 गण्डो गलादि सकलं सप्ताङ्गं मुखमुच्यते ॥’

इति भावप्रकाशः ॥

रतिक्रियायां स्वस्वीमुखस्य स्नेहात् स्वबालक-
 मुखस्य च सुखेने शुद्धत्वं यथा,—

“मन्दिका सन्तता धारा माञ्जरी ब्रह्मविन्दवः ।
 स्त्रीमुखं बालकमुखं न दुष्टं मशुरब्रवीत् ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥ ॥

निःसरणम् । इत्यमरः । २ । ३ । १६ ॥ तत्तु
 गृहस्य निष्क्रमणप्रवेशनवर्त्म । इति सर्वधरा-
 दयः । गृहादिद्वारप्रवेशः । इति स्वामी । हृद-
 मण्डपादेः प्रवेशनिर्गमः । इति कोकटः ।
 गृहाङ्गणादिनिःसरणपथः । इति रमानाथः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ प्रारम्भः ॥ (यथा,
 रघुवंशे । ३ । १ ।

“अथेष्टितं भर्तुंरुपस्थितोदयं

सखीजनोद्दीप्यकौस्तुभसुखम् ।

मुखद्व

निदानमिच्छाकुलस्य सन्ततेः
सुदक्षिणा दौर्द्धलक्षणं दधौ ॥”
“कौमुद्याः सुखं प्रारम्भम् ।” इति तट्टीकायां
मल्लिनाथः ।) उपायः ॥ सन्निविशेषः ॥ (यथा,
दशरूपके । १ । २३ ।
“सुखं बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा ।
अङ्गानि दादृशेतस्य बीजारम्भसमन्वयात् ॥”
नाटकादेः शब्दः । इति मेदिनी । खे, ४ ॥
आद्यम् ॥ (यथा, रामायणे । २ । ५० । ७ ।
“अचक्षुर्विषयं प्रायाद् यथार्कः क्षणदासुखे ॥”
प्रधानम् ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३८ ।
२७—२८ ।
“राजा सुखं मनुष्याणां नदीनां सागरो मुखम् ।
नक्षत्राणां सुखं चन्द्र आदित्यस्तेजसां सुखम् ॥
पर्वतानां सुखं मेरुर्गरुडः पततां सुखम् ।
सदेवकेषु लोकेषु भगवान् केशवो सुखम् ॥”
शब्दः । नाटकः । वेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
(द्वारम् । यथा, रघुवंशे । ३ । २८ ।
“लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं
नदीसुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥”
“नद्या सुखं द्वारम् । सुखं वदने सुखारम्भे
द्वाराभ्युपाययोरिति यादवः ।” इति तट्टीकायां
मल्लिनाथः ॥ अग्रभागः । यथा, इठयोगप्रदीपि-
कायाम् । ३ । ५ ।
“तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रबोधयितुमीश्वरीम् ।
ब्रह्मद्वारसुखे सुप्तां मुद्राभ्यासं समाचरेत् ॥”
सुखः, पुं, डङ् । यथा,—
‘लङ्कचो लङ्कचो गुत्तः खगवत्तो सुखो डङ् ।’
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सुखगन्धकः, पुं, (सुखे गन्धः अस्मात् । कप् ।)
पलाशुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुखघण्टा, स्त्री, (सुखे घण्टेव शब्दसादृश्यात् ।)
हुलहुलीध्वनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सुखचीरी, स्त्री, (सुखस्य चीरं वस्त्रविशेष इव ।
सुखचीर + खल्लार्थे डीष् ।) निष्ठा । इति
शब्दमाला ॥
सुखजः, पुं, (सुखात् जायते इति । जन् + डः ।)
ब्राह्मणः । इति पुराणम् ॥ वक्रजाते त्रि ॥
सुखतीयं, त्रि, (सुखस्य इति । सुख + तसिल् ।
सुखतः । ततः “सुखपार्श्वशब्दाभ्यां तसन्ताभ्या-
मीयप्रत्ययो वक्तव्यः ।” ४।३।६० । इत्यस्य वार्त्ति-
कोक्त्वा द्वयः । “सुखपार्श्वतसोर्लोपश्च ।”
४।२।१२८ । इत्यत्र काशिकोक्तेः टिलोपः ।)
सुखसम्बन्धि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
सुखदूषणः, पुं, (सुखं दूषयति अनेनेति । दुष् +
णिच् + करणे लुट् ।) पलाशुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
सुखदूषिका, स्त्री, (सुखं दूषयति विवर्णं करो-
तीति । दुष् + णिच् + खुल् टाप् अत इत्वच् ।)
सुखजातचन्द्ररोगविशेषः । वयसुफोडा इति
भाषा । तल्लक्षणमाह ।
“शास्त्रलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतपित्तजाः ।

मुखय

जायन्ते पिङ्का यूनां ज्ञेयास्ता मुखदूषिकाः ॥”
प्रख्याः सट्टशः । एता यूनामेव सुखे भवन्ति
खभावात् ॥ * ॥ अथ तत्त्विकित्सा ।
“अङ्गुलस्य चतुर्थींशो मुखे लेपः कनिष्ठकः ।
मध्यमस्तु विभागः स्यादुत्तमोर्द्धाङ्गुलो भवेत् ॥
स्थितिकालोऽपि तस्योक्तो यावत् कल्को न
शुष्यति ।
शुष्कस्तु गुणहीनः स्यात्तथा दूषयति त्वचम् ॥”
मुखलेपमाह ।
“लोभधान्यवचालेपस्तारुण्यपिङ्कापट्टः ।
तदङ्गोरोचनायुक्तं मरिचं मुखलेपनम् ॥
सिद्धार्थकवचालोभेः सैन्धवैश्च प्रलेपनम् ।
वमनश्च निहन्त्याशु पिङ्कां यौवनोद्भवाम् ॥
केवलाः पयसा पिष्टाक्षीक्ष्णाः शास्त्रलि-
कण्टकाः ।
आलिप्तं चण्डमेतेन भवेत् पद्मोपमं मुखम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
सुखधावनं, स्त्री, (सुखस्य धावनं । धावुच् जवे
रटि + लुट् ।) आस्यप्रक्षालनम् । सुखधोया
इति भाषा । यथा, भावप्रकाशे ।
“पटोलनिम्बजम्बाम्बालतीवनपल्लवैः ।
पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कषायो मुखधावने ॥”
सुखधौता, स्त्री, (सुखं धौतं भाञ्जितमनेनेति ।
धाव् + कर्मणि + क्तः स्त्रियां टाप् ।) ब्राह्मण-
यष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सुखनिवासिनी, स्त्री, (सुखे निवसति या सा ।
नि + वस् + णिनिः स्त्रियां डीप् । वाणीरूप-
त्वादस्यास्तथात्वम् ।) सरस्वती । इति कैचित् ॥
सुखनिरीक्षकः, पुं, (सुखं निरीक्षते इति । निर् +
इच् + खुल् । उद्योगं विहायान्यसुखापेक्षि-
त्वेनावस्थानादस्य तथात्वम् ।) अलसः । इति
शब्दरत्नावली ॥
सुखपूरणं, स्त्री, (सुखं पूर्यते अनेनेति । पूर् +
करणे लुट् ।) गण्डूषः । इति वैद्यकम् ॥
सुखप्रियः, पुं, (सुखस्य प्रियः ।) नारङ्गः ।
इति भावप्रकाशः ॥ वक्ररोचके, त्रि ॥ (यथा,
सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
“सुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशकः ।”
सुखभूषणं, स्त्री, (सुखं भूषयति रक्तिमालङ्करो-
तीति । भूष् + णिच् + लुट् ।) ताम्बूलम् । इति
वैद्यकम् ॥
सुखमण्डनकः, पुं, (सुखं मण्डयति भूषयतीति । मङ् +
लुट् । स्वार्थे कन् ।) तिलकवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ आस्यभूषके, त्रि । (सुखमण्डन-
मप्यत्र ।)
सुखमोदः, पुं, (सुखस्य मोदः हर्षः अस्मात् ।)
श्रीभाञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुखयन्त्रणं, स्त्री, (सुखं अश्वादीनां यन्त्राते सङ्को-
च्यते येनेति यच्च सङ्कोचने + करणे लुट् ।)
कविका । यथा,—
“कवी खलीनं कविका कविधं सुखयन्त्रणम् ॥”
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१६ ॥

मुखरो

मुखरः, त्रि, (सुखं अस्यास्तीति । मुख + उघ-
सुधिसुष्कमधो रः ।) ५ । २ । १०७ । इत्यत्र
“रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम् ।” इति
काशिकोक्त्वा सर्वस्मिन् वक्तव्ये रः । “निन्दितं
सुखमस्यास्तीति रः ।” इत्यमरटीका । अप्रिय-
वादी । तत्पर्यायः । दुर्मुखः २ अवहसुखः ३ ।
इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥ (यथा,—
“एका भाष्या प्रकृतिसुखरा चक्षला च
द्वितीया ।”
इत्युद्भटः ॥
शब्दायमानः । यथा, शब्दकटिकनाटके १
अङ्के ।
“त्वां सूचयिष्यति तु माल्यसमुद्भवोऽयं
गन्धश्च भीरु ! सुखराणि च नूपुराणि ॥”
अग्रयायी । यथा, हितोपदेशे ।
“यदि कार्ये विपत्तिः स्यान् सुखरस्तत्र
हन्त्यते ॥”
सुखरः, पुं, (सुख + रः ।) काकः । शब्दः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सुखरोगः, पुं, (सुखस्य रोगः ।) वक्रामयः । (यथा,
मार्कण्डेये । १५ । ३५ ।
“पङ्क्तौ वधिरः कुष्ठौ यक्ष्मणा च प्रपीडितः ।
सुखरोगाक्षिरोगैश्च गुदरोगैश्च बाध्यते ॥”
तत्र सुखस्य स्वरूपमाह ।
“ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु
च ।
गलो गलादि सकलं सप्ताङ्गं सुखमुच्यते ॥”
अथ सुखरोगाणां संख्यामाह ।
‘सुरष्टावोष्ठयोर्दन्तमूले तु दश घट तथा ।
दन्तेष्वष्टौ रसज्ञायां पञ्च स्युर्नव तालुनि ॥
कण्ठे त्वष्टादश प्रोक्तास्त्रयः सर्वसराः स्मृताः ।
एवं सुखामयाः सर्वे सप्तषष्टिर्मता बुधैः ॥’
सुखरोगाणां निदानान्याह ।
‘अनूपपिशितक्षीरदधिमाषादिसेवनात् ।
सुखमध्ये गदान् कुर्युः क्रुद्धा दोषाः कफोत्तराः ॥’
तत्रौष्ठरोगाः ।
तेषां निदानपूर्विकां संख्यामाह ।
‘पृथग्दोषैः समस्तेष्व रक्तजो मांसजस्तथा ।
मेदोजञ्चाभिघातोऽथ एवमष्टौष्ठजा गदाः ॥’
तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ।
‘कर्कशौ परुषौ रुक्णौ क्षणौ तीव्रसुगन्धिनौ ।
दाल्येते परिपाच्येते ओष्ठौ मारुतकोपतः ॥’
परुषौ रुक्णौ । दाल्येते विदार्येते । परिपाच्येते
किञ्चिद्द्विदीर्घत्वचौ क्रियेते ॥ पौष्टिकमाह ।
‘चीयेते पिङ्काभिस्तु सरजाभिः समन्ततः ।
सदाहपाकपिङ्गकौ पीताभासौ च पित्ततः ॥’
श्लेष्मिकमाह ।
‘सवर्णाभिस्तु चीयेते पिङ्काभिरवेदनौ ।
कण्डूमन्तौ कफादोष्ठौ पिच्छिलौ शीतलौ गुरू ॥’
सान्निपातिकमाह ।
‘सकृत् क्षणौ सकृत् पीतौ सकृत् श्वेतौ तथैव च ।
सन्निपातेन विज्ञेयावनेकपिङ्गकान्वितौ ॥’

मुखरो

रक्तजमाह ।
 'खर्जूरफलवर्णाभिः पिङ्गकाभिर्निर्गोष्ठितौ ।
 रक्तोपल्लवौ रुधिरं सवन्तौ शोणितप्रभौ ॥'
 मांसजमाह ।
 'मांसदुष्टौ गुरु स्थूलौ मांसपिण्डवदुद्गतौ ।
 जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति नरस्योभयतो सुखात् ॥'
 जन्तवः क्रमयः । मूर्च्छन्ति वर्द्धन्ति । सुखादुभयतः लक्षणयोः ॥ * ॥ मेदोजमाह ।
 'सर्पिर्मण्डप्रतीकासो मेदसा कण्डुरौ गुरु ।
 मूर्च्छस्फटिकसङ्काशमास्त्रावं सवतो भृशम् ॥'
 अभिघातजमाह ।
 'जतजाभौ विदीर्यते पीड्यते चाभिघाततः ।
 मथितौ च समाख्यातावोष्ठौ कण्डुसमन्वितौ ॥'
 मथितौ मृदितायिव । अतएव जतजाभौ रुधिराभाविता सङ्गतम् ॥ * ॥ अधोष्ठरोगाणां चिकित्सा ।
 'गलदन्तमूलदण्डनच्छेदे रोगाः कफास-
 भूयिष्ठाः ।
 तस्मादेते त्रसद्वधिरं विस्त्रावयेद्दुष्टम् ॥
 चतुर्विधेन स्नेहेन मधुच्छिद्यतेन च ।
 वातजोऽभ्यङ्गनं कुर्यान्नाडीखेदश्च बुद्धिमान् ॥'
 चतुर्विधेन स्नेहेन तैलघृतवसामज्जरूपेण ।
 वैधं शिराणां वमनं विरेकं
 तिक्तस्य पानं रसभोजनञ्च ।
 शीताः प्रदेहाः परिषेचनञ्च
 पित्तोपल्लवधरेषु कुर्यात् ॥
 शिरोविरेचनं धूमः स्नेहः कवल एव च ।
 हृते रक्ते प्रयोक्तव्यं ओष्ठकोपे कफात्मके ॥
 मेदोजे स्नेदिते भिन्ने शोणिते कवलौ हितः ।
 प्रियङ्गु त्रिफला सोध्रं सचौद्रं प्रतिसार-
 णम् ॥'
 प्रतिसारस्य विधिमाह ।
 'दन्तजिह्वासुखानां यच्चूर्णकल्पावलेहनैः ।
 शनैर्धर्मणमङ्गुल्या तदुक्तं प्रतिसारणम् ॥
 ओष्ठरोगेष्वप्येषु दृष्ट्वा दोषसुपाचरेत् ।
 तेषु ब्रणलं यातेषु ब्रणवत् समुपाचरेत् ॥'
 अथ दन्तवेष्टरोगाः । तत्र दन्तवेष्टरोगाणां नामानि संख्यामाह ।
 'शीतादो गदितः पूर्वं दन्तपुष्पुटकस्तथा ।
 दन्तवेष्टः श्लेश्मिन् महाश्लेश्मिन् एव च ॥
 ततः परिदरः प्रोक्तस्तत्तत्पुष्पुटः स्फुटः ।
 वैदर्भश्च ततः प्रोक्तः खलिवर्द्धन एव च ॥
 अधिमांसकनामा च दन्तनाद्यश्च पञ्च च ।
 दन्तविद्रधिप्यत्र दन्तवेष्टेषु षोडश ॥'
 तत्र शीतादस्य लक्षणमाह ।
 'शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यत्राकस्मात् प्रवर्तते ।
 दुर्गन्धीनि सङ्कणानि उत्प्लेदीनि मृदूनि च ॥
 दन्तमांसानि शीथ्यन्ते पचन्ति च परस्परम् ।
 शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः ॥
 दन्तवेष्टेभ्यः दन्तवेष्टनमांसैभ्यः । अकस्मात्
 अभिघातं विना शीथ्यन्ते पचन्ति । पचन्ति च
 परस्परं पाकोष्णमांसानि शोणितं पचन्ति

७३६

मुखरो

शोणितं मांसानि पचति ॥ दन्तपुष्पुटमाह ।
 'दन्तयोस्त्रिषु वा यत्र श्वयथुर्जायते महान् ।
 दन्तपुष्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः ॥'
 दन्तवेष्टमाह ।
 'सवन्ति पूर्यं रुधिरं चला दन्ता भवन्ति च ।
 दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः ॥'
 अत्र दन्तमूलानीति कर्तुपदमध्याहरणीयम् ॥
 श्लेश्मिन्माह ।
 'श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफवातजः ।
 लालास्रावी कण्डुरश्च विज्ञेयः श्लेश्मिरो गदः ॥
 महाश्लेश्मिन्माह ।
 'दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्यते ।
 यस्मिन् स सर्वजो व्याधिर्महाश्लेश्मिरसंज्ञकः ॥'
 तालु चाप्यवदीर्यते चकारात् दन्तवेष्टौ चाप्यव-
 दीर्यते । सप्तरात्रान् मारकश्चायं यत आह
 भोजः । महाश्लेश्मिन् इत्येष सप्तरात्रान् निह-
 न्यस्रन् ॥ * ॥ परिदरमाह ।
 'दन्तमांसानि शीथ्यन्ते यस्मिन् सवति चाप्यष्टक् ।
 पित्ताष्टक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः ॥'
 उपकुशमाह ।
 'वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति हि ।
 आचट्टिताः प्रसवन्ति शोणितं मन्दवेदनम् ॥
 आधायते श्रुते रक्ते सुखं पूति च जायते ।
 यस्मिन्नुपकुशः स स्यात् पित्तरक्तसमुद्भवः ॥'
 आचट्टिताः घृष्टाः ॥ * ॥ वैदर्भमाह ।
 'घृष्टेषु दन्तमूलेषु संरम्भो जायते महान् ।
 चलन्ति च रदा यस्मिन् स वैदर्भोऽभिघातजः ॥'
 संरम्भः शोथः । चलन्ति चेति चकाराद्देहना-
 दाहपाकाः ॥ * ॥ खलिवर्द्धनमाह ।
 'मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ।
 खलिवर्द्धनसंज्ञोऽसौ संजाते रुक् प्रशाम्यति ॥'
 संजाते दन्ते ॥ * ॥ अधिमांसकमाह ।
 'हानये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महारुजः ।
 लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः ॥'
 हानये हनुभवे पश्चिमे दन्ते ॥ * ॥ पञ्चदन्त-
 नाडीराह ।
 'दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ।
 यथेरिता यथा नाडीत्रये वातपित्तकफसन्नि-
 पातागन्तुनिमित्ताः पञ्चनाड्यः कथितास्तथात्रा-
 पीत्यर्थः ॥ * ॥ दन्तविद्रधिमाह ।
 'दन्तमांसमलैः सासैर्वाह्यान्तःश्वयथुर्महान् ।
 सदाहर्षस्त्वेवैद्रिगः पूयासं दन्तविद्रधिः ॥'
 दन्तमांसमलैः दन्तवेष्टगतदोषैः । सासैः सरक्तै-
 र्हेतुभिः ॥ * ॥ अथ दन्तवेष्टरोगाणां चिकित्सा ।
 'शीतादे हृतरक्ते तु तीये नागरसर्षपान् ।
 निष्काण्य त्रिफलाश्चापि कुप्याङ्गुलधारणम् ॥'
 'कासीसलीप्रङ्गणामनःपिलासप्रियङ्गुतेजाङ्गाः ।
 एषां चूर्णं मधुयुक् शीतादे पूतिमांसहरम् ॥'
 तेजाङ्गा तेजवल्कल इति लोके ।
 'तैलं घृतं वा वातघ्नं शीतादे संप्रशस्यते ॥ * ॥
 'दन्तपुष्पुटके कार्यं तरुणे रक्तमोक्षणम् ॥
 सपञ्चजनः चारः सचौद्रः प्रतिसारणम् ।

मुखरो

शिरोविरेकश्च हितो नस्यं स्निग्धञ्च भोजनम् ॥
 विस्त्राविते दन्तवेष्टे ब्रणस्य प्रति सारयेत् ।
 लोभपत्तङ्गमधुकलाचाचूर्णमधुभुतेः ॥'
 प्रतिसारयेत् अङ्गुल्या घर्षयेत् । पत्तङ्गं चोचकं
 इति लोके ।
 'गण्डूषे क्षीरिणो योच्याः सचौद्रघृतशर्कराः ।
 चलदन्तस्यैकं कार्यं बकुलचूर्णम् ॥
 भद्रसुस्ताभयायोषविङ्गारिष्टपक्षवैः ।
 गोमूत्रपिष्टेर्गुटिकां क्षायाशुष्कां प्रकल्पयेत् ॥
 तां निधाय सुखे शोथशूलदन्तातुरो नरः ।
 नातः परतरं किञ्चिच्चलदन्तस्य भेषजम् ॥'
 भद्रसुस्तादिवटिका ।
 'तुला घृतं नीलसहाचरस्य
 द्रोणाम्भसा संश्रपयेद्यथावत् ।
 ततश्चतुर्भागरसेन तैलं
 पचेच्छनैर्द्विपलप्रमाणैः ॥
 कल्मेरनन्ताखदिरारिमेद-
 चङ्गाम्बयष्टीमधुकोतुपलानाम् ।
 तत्तैलमाश्वेव घृतं सुखेन
 स्यैर्यं द्विजानां विदधाति सद्यः ॥'
 नीलसहाचरः नीलपुष्पकटरेया । अनन्ता
 दुरालभा तदलाभे यवासो ग्राह्यः । अरिमेदो
 दुर्गन्धखदिरः । सहाचराद्यतैलम् ॥ * ॥
 'श्लेश्मिरे हृतरक्ते तु लोभसुस्तारसाङ्गनैः ।
 सचौद्रैः शस्यते लेपो गण्डूषे क्षीरिणो हितः ॥
 क्रियां परिदरे कुर्याच्छीतादोक्तां विचक्षणः ।
 संशोथोभयतः कार्यं शिरस्योपकुशे तथा ॥
 काकोडुम्बरिकापचैर्ब्रणं विस्त्रावयेद्विषक् ।
 लवणैः चौद्रयुक्तैश्च सथोषैः प्रतिसारयेत् ॥ * ॥
 'शस्त्रेणोत्प्लव्य वै दर्भं दन्तमूलानि शोथयेत् ।
 ततः चारं प्रयुज्जीत क्रियाः सर्व्वाश्च शीतलाः ॥
 उड्गुत्याधिकदन्तान् ततोऽभिमवचारयेत् ।
 क्षमिदन्तकवचात्र विधिः कार्यो विज्ञानता ॥
 इयं खलिवर्द्धनस्य चिकित्सा ॥ * ॥
 'क्षित्वाधिमांसं सचौद्रैरेतेष्वर्णेषुपाचरेत् ।
 वचातेजोवतीपाठास्त्रिज्वाकायावशूकजैः ॥'
 तेजोवती तेजवल्कलं स्वर्णजीवन्तीति च ।
 'चौद्रद्वितीयापिप्लव्यः कवले चात्र कीर्तितः ।
 पटोलनिम्बत्रिफलाकषायश्चात्र धावने ॥ * ॥
 'नाडीब्रणहरं कर्म दन्तनाडीषु कारयेत् ।
 यदन्तमध्ये जायेत नाडीदन्तं तदुदरेत् ॥
 क्षित्वा मांसानि शस्त्रेण यदि नोपरितो भवेत् ।
 उड्गुत्य च दहेच्चापि चारेण ज्वलनेन वा ॥
 भिनत्तुपेक्षिते दन्ते हनूकास्थिगतं ध्रुवम् ।
 समूलं दण्डनं तस्मादुदरेद्भग्नमस्थि च ॥
 उद्धृते तूत्तरे दन्ते शोणितं प्रसवेदति ।
 रक्ताभिवेकात् पूर्वांस्ता घोरा रोगा भवन्ति हि ॥
 कार्यः संजायते जन्तुरर्दितं तस्य जायते ।
 चलमप्युत्तरं दन्तमतो नैवोदरेद् भिषक् ॥
 धावनं जातिमदनस्वादुकण्टकादिरेः ।
 कषायैरिति शेषः ।
 कषायैर्जातिमदनकटुकी-स्वादुकण्टकेः ।

मुखरो

‘मञ्जिहालोप्रखदिरयद्याज्ञेचापि यत् कृतम् ।
तैलं तत्साधितं तत्र हन्यात् दन्तगतां गतिम् ॥’
आत्मादिचतुष्टयस्य कषायेण मञ्जिहादिचतुष्ट-
यस्य च कषायेण तैलमिदं पचेत् । जातिः
चमेली इति लोके । तस्याः पत्रं ग्राह्यम् ।
मदनो धुतुरस्तस्यापि पत्रमत्र ग्राह्यम् ।
कण्टकी वृहत्कटाइ तस्या मूलं ग्राह्यम् ।
खादुकण्टकीगोचुरः तस्य पञ्चाङ्गं ग्राह्यम् ।
जात्यादितैलम् ॥ * ॥

‘विद्रध्युक्तं विधिं युक्तं विदधादन्तविद्रधौ ।
शूलकर्म नरस्तत्र कुशलेनैव कारयेत् ॥’
अथ दन्तरोगाः । तत्र रोगाणां नामानि
संख्याच्चाह ।

‘दालनः कथितः पूर्वं कृमिदन्तक एव च ।
प्रोक्तो भङ्गनको दन्तहर्षो वै दन्तशर्करा ॥
कपालिकात्र कथिता श्यावदन्तक एव च ।
करालसंज्ञ इत्यष्टौ दन्तरोगाः प्रकीर्तिताः ॥’
तत्र दालनस्य लक्षणमाह ।

‘दीर्घमाखेविव रुजा यत्र दन्तेषु जायते ।
दालनो नाम स व्याधिः सदागतिनिमित्तजः ॥’
कृमिदन्तकमाह ।

‘कृष्णच्छिद्रचलसावी ससंरम्भो महारुजः ।
अनिमित्तरुजो वातात् स ज्ञेयः कृमिदन्तकः ॥’
ससंरम्भः दन्तमूलशोथयुक्तः । तत्रैव सावी
बोद्धव्यः । अनिमित्तरुजः अवघटनादिनिमित्तं
निर्नैव महारुजावान् ॥ * ॥ भङ्गनकमाह ।
‘वक्त्रं वक्त्रं भवेद्यत्र दन्तभङ्गश्च जायते ।
कफवातकृतो व्याधिः स भङ्गनकसंज्ञकः ॥’
दन्तहर्षमाह ।

‘श्रीतरुचप्रवाताम्बुसर्पानामसहा द्विजाः ।
यत्र स्युर्वातपित्ताभ्यां दन्तहर्षः स कीर्तितः ॥’
दन्तशर्करामाह ।

‘मलो दन्तगतो यस्तु कफश्चानिलशोषितः ।
शर्करेव खरसर्पा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥’
शर्करा सिकता ॥ * ॥ कपालिकामाह ।
‘कपालेविव दीर्घतुसु दन्तेषु समलेषु च ।
कपालिकेति विज्ञेया दन्तच्छित् दन्तशर्करा ॥’
कपालानि मृगस्यघटादिघटकानि तैविव ।
समलेषु दन्तेषु मलसहितदन्तावयवेषु दीर्घतुसु
या दन्तशर्करा सा कपालिकेति विज्ञेया ।
सा कपालिका दन्तच्छित् दन्तनाशिनी ॥ * ॥
श्यावदन्तकमाह ।

‘योऽखङ्गिग्रेण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषतः ।
श्यावतां नीलतां वापि गतः स श्यावदन्तकः ॥’
दग्धः दग्ध इव ॥ * ॥ करालमाह ।

‘शूनेः शूनेः प्रकुरते यत्र दन्ताश्रितोऽनिलः ।
करालान् विकटान् दन्तान् स करालो न
सिध्यति ॥’

करालान् भयानकान् । अयं सुश्रुतेनोक्तः ।
संग्रहकारेण गृहीतश्च ॥ * ॥ अथ दन्तरोगाणां
चिकित्सा ।

‘तैलं लाचारसं क्षीरं पृथक् प्रस्थमितं पचेत् ।

७३७

मुखरो

द्रव्यैः पलमितैरेतैः कायेचापि चतुर्गुणैः ॥
लोत्रकटफलमञ्जिहापद्मकेशरपद्मकैः ।
चन्दनोत्पलपल्यद्याज्ञेस्तैलं वदने धृतम् ॥’
कटफलस्थाने पत्तङ्ग इति च पाठः ।
‘दालनं दन्तवालश्च दन्तमोचं कपालिकाम् ।
श्रीतादं पूतिवक्त्रश्च विरुचिं विरसास्यताम् ॥’
हन्यादाशु गदानेतान् कुर्याद्दन्तानपि स्थिरान् ।
लाक्षादिकमिदं तैलं दन्तरोगेषु पूजितम् ॥’
लाक्षाद्यतैलम् ॥ * ॥

‘जयेत् विस्त्रावणैः स्विन्नमचलं कृमिदन्तकम् ।
तथावपीडैर्व्यातप्रेः स्नेहगण्डधाराणैः ॥’
भद्रदाब्बादिवर्षाभूलेपैः स्निग्धैश्च भोजनैः ।
कृमिदन्तापहं कोष्णं हिङ्गु दन्तान्तरे स्थितम् ॥
वृहतीभूमिकदम्बीपञ्चाङ्गलकण्टकारिकाकाथः ।
गण्डूयस्तेलयुतः कृमिदन्तकवेदनाशमनः ॥
नीली वायसजङ्घा कटुतुषी मूलमेकैकम् ।
सङ्खर्य दण्डनविधृतं दण्डनकृमिपातनं प्राहुः ॥
स्नेहानां कवलाः कोष्णाः सर्पिषस्तेवृत्तस्य च ।
निर्युहाश्चानिलघ्नानां दन्तहर्षप्रमर्दनाः ॥’
त्रैवृत्तस्य सर्पिषः त्रिवृता पक्षस्य सर्पिषः कवला
इत्यर्थः ।

‘स्नेहिकोऽत्र हितो धूमो नस्यं स्नेहिकमेव च ।
पेया रसा यवाग्वश्च क्षीरसन्तानिकाष्टतम् ॥’
शिरोवस्तिहितश्चापि क्रमो यश्चानिलापहः ।
अत्र दन्तहर्षे ।

‘अच्छिद्रं दन्तमूलानि शर्करासुहरेद् भिषक् ।
लाक्षाचूर्णेर्मधुयुतेस्तस्यां प्रतिसारयेत् ॥’
दन्तहर्षक्रियां चात्र कुर्यान्निरवशेषतः ।
कपालिका कच्छतमा तत्राप्येषा क्रिया हिता ॥’
अत्र दन्तशर्करायाम् । एषा क्रिया दन्तहर्ष-
क्रिया ॥ * ॥

‘फलाभ्यस्त्वानि श्रीतास्तु रुचाग्रं दन्तधावनम् ।
तथातिकठिनं भक्ष्यं दन्तरोगौ विवर्जयेत् ॥’

अथ जिह्वारोगाः ।

तत्र जिह्वारोगाणां निदाननामसंख्याः प्राह ।
‘वातजः पित्तजश्चापि कफजोऽलाससंज्ञकः ।
उपजिह्विका च गदा जिह्वायां पञ्च कीर्तिताः ॥’
तत्र वातजस्य लक्षणमाह ।

‘जिह्वानिलेन स्फुटिता प्रसृप्ता
भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा ।’
स्फुटिता मनाविदीर्णा । प्रसृप्ता रसानभिन्न-
तया सुप्तेव । शाकच्छदनप्रकाशा शाको मरु-
भूमिजो द्रुमस्तद्वत् कण्टकचिता ॥ * ॥ पित्तज-
माह ।

‘पित्तान् सदाहैरुपचीयते च
दीघः सरत्तौरपि कण्टकैश्च ॥’
अयं रोगो लोके जली इति ख्यातः ॥ * ॥
कफजमाह ।

‘कफेन गुर्वो बहला चिता च
मांसोच्छ्रयैः शास्त्रजिकण्टकाङ्गैः ।’
बहलाः स्थूलाः मांसोच्छ्रयैः मांसजकण्टकैः ॥
अलासमाह ।

मुखरो

‘जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः

सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्तिः ।

जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो

मूले च जिह्वा भृशमेति पाकम् ॥’

प्रगाढः प्रकर्षेण गाढो दारुणः । कफरक्तमूर्तिः
कफरक्ताभ्यां मूर्तिर्यस्य कफरक्तज इत्यर्थः ।
जिह्वास्तम्भेन वायुरप्यत्र बोद्धव्यः । भृशपाकेन
पित्तश्च । अतस्त्रिदोषोऽयमसाध्यत्वस्यास्य ॥ * ॥
उपजिह्विकामाह ।

‘जिह्वाग्ररूपश्वयथुर्हि जिह्वा-

मुत्तास्य जातः कफपित्तयोनिः ।

प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्तः

प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति ॥’

जिह्वाग्ररूपो जिह्वाग्रकृतिः ॥ * ॥ अथ
जिह्वारोगाणां चिकित्सा ।

‘जिह्वागतविकाराणां शूलं शोणितमोक्ष-
णम् ।

गुडूचीपिप्पलीनिम्बकवलः कटुभिः सुखः ॥
ओष्ठप्रकोपेऽनिलजे यदुक्तं प्राक् चिकित्सितम् ।
कण्ठजेऽनिलोत्थेषु तत्कार्यं भिषजा खलु ॥

पित्तजे परिघृष्टे तु निःस्वते दुष्टशोणिते ।
प्रतिसारणगण्डधनस्यानि मधुरं हितम् ।
कण्ठकेषु कफोत्थेषु लिखितेष्वस्त्रजः क्षये ॥

पिप्पल्यादिर्मधुयुतः कार्यस्तु प्रतिसारणे ॥
उपजिह्वान्तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत् ।
शिरोविरिकगण्डधूमैश्चैनामुपाचरेत् ॥

ओषक्षाराभयावह्निचूर्णमेतत् प्रघर्षणम् ।
उपजिह्वाप्रशान्दयर्थमेभिस्तैश्च पाचयेत् ॥’
अथ तालुरोगाः । तत्र तालुरोगाणां नामानि
संख्याच्चाह ।

‘गलशुखी तुण्डिकेयध्रुवः कच्छप एव च ।
ताल्वर्णदश्च कथितो मांससंघात एव च ।

तालुपुण्ड्रनामा च तालुशोषस्थैव च ॥
तालुपाकश्च कथितास्तालुरोगा अमी नव ॥’

तत्र गलशुखीलक्षणमाह ।
‘श्लेष्मादग्भ्यां तालुमूलात् प्रवृद्धो
दीर्घः शोथो भ्रातवस्तिप्रकाशः ।
दृष्ट्याकासश्वासजुष्टं वदन्ति
वैद्या व्याधिं कण्ठशुखीति नाम्ना ॥’
भ्रातवस्तिप्रकाशः वातपूरितचर्मपुटतुल्यः ॥ * ॥
तुण्डिकेरीमाह ।

‘शोथः स्थूलस्तोददाहप्रपाकी
प्रागुक्ताभ्यां तुण्डिकेरी मता तु ।’
प्रागुक्ताभ्यां श्लेष्मादग्भ्याम् । तुण्डिकेरी वन-
कार्पासीफलं तत्तुल्येति ॥ * ॥ अधुषमाह ।

‘शोथस्तन्ना लोहितः शोणितोऽथो
ज्ञेयोऽधुषः सञ्चरस्तीव्ररुक् च ।’
कच्छपमाह ।

‘कूर्मोत्सन्नो वेदनोऽशीघ्रजन्मा
रोगो ज्ञेयः कच्छपः श्लेष्मणा स्यात् ।’
कूर्मोत्सन्नः मध्ये प्रोचं प्रान्ते नतः ॥ * ॥
ताल्वर्णदमाह ।

मुखरो

‘पद्माकारं तालुमध्ये तु शोथं
विद्याद्रक्तादूर्जुदं पित्तलिङ्गम् ।’
पद्माकारं पद्मकर्णिकाकेशरैरिव पार्श्वतो दीर्घ-
मांसाङ्कुरैर्वर्जितम् ॥ * ॥ मांससंघातमाह ।
‘दुष्टं मांसं श्लेष्मणा नीरुजश्च
ताल्वन्तस्थं मांससंघातमाह ।’
तालुपुष्पुटमाह ।
‘नीरुक् स्थायी कोलमात्रः कफात्मा
मेदोयुक्तः पुष्पुटस्तालुदेशे ॥
तालुशोषमाह ।
‘शोषोऽर्थं दीर्यते चापि तालु
श्यासो वातात्तालुशोषोऽयमुक्तः ।’
तालुपाकमाह ।
‘पित्तं कुर्यात् पाकमत्यर्थघोरं
तालुच्येन तालुपाकं वदन्ति ॥
अथ तालुरोगाणां चिकित्सा ।
‘कुष्ठोषणवचासिन्धुकणापाठाज्वैः सह ।
सचौद्रेभिर्धजा कार्यं गलशुखीप्रघर्षणम् ॥’
ज्वः केदचौमोषा गुडतची इति च लोके ।
‘अङ्गुलालिसन्दंशेनास्त्रं गलशुखिकाम् ।
क्षेदयेन्मखलाग्रेण जिह्वोपरि तु संस्थिताम् ॥’
मखलाग्रेण शस्त्रविशेषेण ।
‘अतिच्छेदात् सवेदन्तं ततो ह्येतोर्भवेत्त च ।
हीनच्छेदाद्भवेच्छोथो लालासावो भ्रम-
स्तथा ॥
तस्मात् वेद्यः प्रयत्नेन दृष्टकर्मा विशारदः ।
गलशुखीं तु संक्षिप्तं कुर्यात् प्राप्ताभिमां
क्रियाम् ॥
पिप्पल्यतिविषाकुष्ठवचामरिचनागरैः ।
चौद्रयुक्तेः सलवणैस्ततस्तं प्रतिसारयेत् ॥
वचामतिविषापाठारास्त्राकटुकरोहिणीः ।
निष्काप्य पितुमर्दश्च कवलं तत्र कारयेत् ॥
तुलिकेयधुषे कूर्मे संघाते तालुपुष्पुटे ।
एष एव विधिः कार्यो विशेषः शस्त्रकर्म्मणि ॥
तालुपाके तु कर्त्तव्यं विधानं पित्तनाशनम् ।
स्नेहस्वेदौ तालुशोषे विधिश्चानिलनाशनः ॥’
अथ गलरोगाः । तत्र गलरोगाणां नामानि
संख्याच्चाह ।
‘रोहिणी पञ्चधा प्रोक्ता कण्ठशालक एव च ।
अधिजिह्वश्च बलयोऽलासनामेकवृन्दकः ॥
ततो वृन्दः शतघ्नी च गिलायुः कण्ठविद्रधिः ।
गलौघः प्रस्वरन्नश्च मांसतानस्तथैव च ॥
विदारौ कण्ठदेशे तु रोगा अष्टादश स्मृताः ॥’
तत्र पञ्चानामपि रोहिणीनां सामान्यसंप्राप्ति-
माह ।
‘गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ
प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम् ।
गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरै-
र्निहत्यस्रन् व्याधिरयं हि रोहिणी ॥’
अनिलः मूर्च्छितः प्रवृद्धः । पित्तकफौ च
मूर्च्छितौ पित्तं वा मूर्च्छितं कफो वा मूर्च्छितः ।
ननु त्रयोऽपि मूर्च्छिताः पृथग्दोषजाया अवि-

७३८

मुखरो

वचमाणत्वात् ॥ * ॥ तस्य वातजाया लक्षण-
माह ।
‘जिह्वासमन्तादृष्टश्वेदनास्तु
मांसाङ्कुराः कण्ठनिरोधनाः स्युः ।
सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा
वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता ॥’
समन्तात् जिह्वायाः सर्वतः । वातात्मकोपद्रव-
गाढयुक्ता स्तम्भादिभिरतिशयेन युक्ता ॥ * ॥
पित्तजामाह ।
‘क्षिप्रोद्गमाच्चप्रविदाहपाका
तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजाता ।’
श्लेष्मजामाह ।
‘स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका
गुर्वी स्थिरा सा कफसम्भवा तु ।’
स्रोतोऽत्र कण्ठस्रोतः ॥ * ॥ सन्निपातजामाह ।
‘गम्भीरपाकिन्यनिवार्यवीर्या
त्रिदोषलिङ्गा त्रिभवा भवेत् सा ।’
रक्तजामाह ।
‘स्फोटैश्चिता पित्तसमानलिङ्गा
साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु ।’
रक्तजेतरा संहारकत्वावधिमाह ।
‘सदास्त्रिदोषजा हन्ति त्रहात् कफसमुद्भवा ।
पञ्चाहात् पित्तसंभूता सप्ताहात् पवनोत्थिता ॥’
कण्ठशालूकमाह ।
‘कोलास्थिमात्रः कफसम्भवो यो
ग्रन्थिर्गले कण्ठकशूकभूतः ।
खरः स्थिरः शूलनिपातसाध्य-
स्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥’
कण्ठकशूकभूतः कण्ठकवच्छूकवच्च वेदनाजनकः ।
अधिजिह्वामाह ।
‘जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफात्
जिह्वोपरिष्ठादृष्टजैव मिश्रात् ।
त्रयोऽधिजिह्वः खलु रोग एष
विवर्ज्येदागतपाकमेनम् ॥’
अरुजा मिश्रादेवेत्यन्वयः ॥ * ॥ बलयमाह ।
‘बलाश एवायतमुन्नतश्च
शोथं करोत्यन्नगतिं निवार्य ।
तं सर्वथैवाप्रतिवार्यवीर्यं
विवर्जनीयं बलयं वदन्ति ॥’
अलासमाह ।
‘गले तु शोथं कुरुतः प्रवृद्धौ
श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम् ।
मर्मच्छिदं दुस्तरमेतदाहु-
रलाससंज्ञं भिषजो विकारम् ॥’
मर्मच्छिदं हृदयमर्मणि क्षेदेनेव वेदनाजनकम् ॥
एकवृन्दमाह ।
‘वृत्तोन्नतोऽन्तः श्वयथुः सदाहः
सकण्डुरोऽपाक्यन्दुगुरुश्च ।
नाम्नेकवृन्दः परिकीर्त्ततेऽसौ
व्याधिर्बलाशः क्षतजप्रसृतः ॥’
अन्तः गलमध्ये । अपाकी ईयत्पाकी । अन्दुः
ईयन्मृदुः ॥ * ॥ वृन्दमाह ।

मुखरो

‘समुन्नतं वृन्दममन्ददाहं
तीव्रज्वरं वृन्दमुदाहरन्ति ।
तच्चापि पित्तक्षतजप्रकोपाद्-
विद्यात् सतोदं पवनात्मकान्तु ॥’
शतघ्नीमाह ।
‘वर्त्तिर्धना कण्ठनिरोधनी तु
चित्तातिमात्रं पिशितं प्ररोहैः ।
अनेकरुक् प्राणहरी त्रिदोषा
त्रेधा शतघ्नीसङ्घी शतघ्नी ॥’
घना कठिना । अनेकरुक् वातपित्तकफजतोद-
दाहकण्डादियुक्ता । शतघ्नीसङ्घी लौहकण्टक-
संस्कृता शतघ्नी महती शिला तत्तुल्या यतः
प्राणहरी ॥ * ॥ गिलायुमाह ।
‘ग्रन्थिर्गले त्वामलकास्थिमात्रः
स्थिरोऽल्परुक् स्यात् कफरक्तमूर्त्तिः ।
संलक्ष्यते सक्तमिवासितश्च
स शूलसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः ॥’
गलविद्रधिमाह ।
‘सर्वं गलं व्याप्य समुत्थितो यः
शोथो रुजः सन्ति च यत्र सर्वाः ।
स सर्वदोषैर्गलविद्रधस्तु
तस्यैव तुल्याः खलु सर्वजस्य ॥’
गलौघमाह ।
‘शोथो महान् यस्तु गलावरोधी
तीव्रज्वरो वायुगतेर्निहन्ता ।
कफेन जातो रुधिरान्वितेन
गले गलौघः परिकीर्त्ततेऽसौ ॥’
वायुगतेर्निहन्ता उदानवायुगतिरोधकः ॥ * ॥
खरमाह ।
‘यस्मान्ममानः श्वसिति प्रसक्तं
भिन्नखरः शुष्कविमुक्तकण्ठः ।
कफोपदिग्धेऽनिलायनेषु
ज्ञेयः स रोगः श्वसनात् खरघ्नः ॥’
ताम्यमानस्तमः पश्यन् । शुष्कविमुक्तकण्ठः
शुष्को विमुक्तोऽस्वाधीनः कण्ठो यस्य सः ।
अस्वाधीनता मुक्तं गलितुमशक्यत्वात् । अनि-
नायनेषु वायुवर्त्मसु श्वसनात् वातात् ॥ * ॥
मांसतानमाह ।
‘प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकष्टो
गलोपरोधं कुरुते क्रमेण ।
स मांसतानः कथितावलम्बी
प्राणप्रणुत् सर्वक्षतो विकारः ॥’
प्रतानवान् विस्तारवान् । सुकष्टः अतिश्रयितं
कष्टं यत्र सः ॥ * ॥
विदारौमाह ।
‘सदाहृतोदं श्वयथुः सुताम्र-
मन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम् ।
पित्तेन विद्याहृदने विदारौ
पार्श्वे विशेषात् स तु येन श्रेते ॥’
पार्श्वे विशेषात् स तु येन श्रेते स पुरुषो येन
पार्श्वेन विशेषाद्वाह्येन श्रेते तस्मिन् पार्श्वे सा
विदारौ भवति इत्यर्थः ॥ * ॥

मुखरो

अथ गलरोगाणां चिकित्सा ।

‘रोहिणीनानु साध्यानां हितं शोणितमोच-
णम् ।

वमनं धूमपानञ्च गण्डूषो नस्यकर्म वा ॥
वातजान्नु हृते रक्ते लवणैः प्रतिसारयेत् ।
सुखोष्णान् स्नेहगण्डूषान् धारयेच्चाप्यभीक्ष्णशः ॥
विस्त्राय पित्तसंभूतां सिताक्षौद्रप्रियङ्गुभिः ।
घर्षयेत् कवलो द्राक्षापक्वैः कथितैर्हितः ॥
आगारधूमकटुकेः कफजां प्रतिसारयेत् ॥
आगारधूम भुल इति लोके । कटुकानि शुण्ठी-
पिप्पलीमरिचानि ।

‘श्वेताविडङ्गदन्तीषु तैलं सिद्धं ससैन्धवम् ।
नस्यकर्मणि दातव्यं कवले च कफोदये ॥’
श्वेता अपराजिता ।

‘पित्तवत् साधयेद्देहो रोहिणीं रक्तसम्भवाम् ।
विस्त्राय कण्ठशालूकं साधयेत्तुलिकैरिवत् ॥
एककालं यवाग्रं वा भुञ्जीत स्निग्धमल्पशः ।
उपनिङ्गकवच्चापि साधयेदधिजिङ्गकम् ॥
एकवृन्दन्तु विस्त्राय विधिं शोधनमाचरेत् ।
एकवृन्दमिव प्रायो वृन्दञ्च समुपाचरेत् ॥
गिलायुश्चापि यो याधिक्षिप्रश्नेण साधयेत् ।
अमर्मस्थं सुसम्पन्नं हृदयेत् गलविद्रधिम् ॥’
अथ सामान्यानां कण्ठरोगाणां चिकित्सा ।
‘कण्ठरोगेऽव्यङ्ग्यमोक्षेऽस्तीत्यनेन्यादिकर्मभिः ।
चिकित्सकश्चिकित्सानु कुशलोऽत्र समाचरेत् ॥
काथं दद्याच्च दाव्यैर्लङ्घनित्वात्कालिङ्गजम् ।
हरितकीकषायो वा हितो माक्षिकसंयुतः ॥
कटुकातिविषादारुपाठामुस्ताकलिङ्गकाः ।
गोमूत्रकथिताः पीताः कण्ठरोगविनाशनाः ॥
स्टब्दीकांकटुकाथोषदाव्यैर्लङ्घनित्वात्फलान्नम् ।
पाठां रसाञ्जनं दारु तेजोक्तेति सुचूर्णितम् ॥
श्वौद्रयुक्तं विधातव्यं गलरोगे महौषधम् ।
योगास्ते त्रयः प्रोक्ता वातपित्तकफापहाः ॥

यवाग्रं तेजवतीञ्च पाठां
रसाञ्जनं दारु निशां सकृष्णाम् ।
चौद्रेण कुर्थात् गुटिकां सुखेन
तां धारयेत् सव्यगलामयेषु ॥’

अथ समस्तमुखरोगाः । तत्र तेषां निदानं
संख्याच्चाह ।

‘यद्यगदीषैस्त्रयो रोगाः समस्तमुखजाः
सुताः ।’

तत्र वातिकस्य लक्षणञ्चाह ।

‘स्फोटैः सतोदैर्बदनं समन्ताद्-
यत्राचितं सर्वसरः सवातात् ॥’

प्रेत्तिकमाह ।

‘रक्तेः सदाहैः पिङ्गैः सुपीते-
यत्राचितं चापि स पित्तकोपात् ॥’

श्लेष्मिकमाह ।

‘अवेदनैः कण्डूयुतैः सर्वै-
यत्राचितं चापि स वै कफेन ।’

अवेदनैः ईषदेनैः । यत उक्तं सुश्रुतेन ।
अल्पवेदनैरिति ॥॥ मुखरोगेष्वसाध्यानाह ।

७३६

मुखरो

‘ओष्ठप्रकोपे वर्ज्याः स्युर्मांसरक्तविदोषजाः ।
दन्तवेष्टेषु वर्ज्यौ तु त्रिलिङ्गगतिश्रीधरौ ॥’
त्रिलिङ्गगतिः त्रिदोषजा नाडी । महाश्रीधि-
रश्च ।

‘दन्तेषु च न सिध्यन्ति स्यावदाननभञ्जनाः ।
जिह्वारोगेष्वालसस्तु तालुजेष्ववदन्तथा ॥
खरस्रो वलयो वृन्दो बलाशः स हि दारुणः ।
गलौघो मांसतानञ्च शतघ्नी रोहिणी गले ॥
असाध्याः कीर्तिता स्ते रोगा दश नवो-
त्तराः ।

तेषु चापि क्रियां वेदः प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥’

अथ समस्तमुखरोगाणां चिकित्सा ।

‘वातात् सर्वसरं चूर्णैर्लवणैः प्रतिसारयेत् ।
तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ॥’

पित्तात्मके सर्वसरे शुङ्कायस्य देहिनः ।
सर्वपित्तहरः काथ्यो विधिमधुरशीतलः ॥’

प्रतिसारणगण्डूषधूमसंशोधनानि च ।
कफात्मके सर्वसरे क्रमं कुर्यात् कफापहम् ॥’

मुखपाके सिरावेधः शिरसञ्च विरेचनम् ।
मधुसूत्रवृत्तचौरैः शीतैश्च कवलनग्रहः ॥’

जातीपत्रावृताद्राक्षायसदाव्यौफलजिकैः ।
काथः चौद्रयुतः शीतो गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥’

कार्यञ्च बहुधा नित्यं जातीपत्रस्य चर्वणम् ।
क्षुण्णजीरककुष्ठेन्द्रयवचर्वणतस्तद्गृहात् ।

मुखपाकव्रणक्षेददौर्गन्ध्यमुपशान्ति ॥ ३ ॥
पटोलनिम्बजम्बामालतीनवपल्लवैः ।

पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कषायो मुखधावने ॥ ४ ॥
पञ्चपल्लवजः कायस्त्रिफलासम्बोध्यवा ।

मुखपाके प्रयोक्तव्यः सचौद्रो मुखधावने ॥ ५ ॥
खरसः कथितो दाव्या घनीभूतो रसक्रिया ।

सचौद्रा मुखरोगास्त्वग्दोषनाडीव्रणापहा ॥ ६ ॥
सप्तच्छदोशीरपटोलसुस्त-

हरितकीतित्तकरोहिणीभिः ।
यद्यग्राजराजहमचन्दनैश्च

काथं पिबेत् पाकहरं मुखस्य ॥ ७ ॥
राजहमः घनवहेरा इति लोके ।

‘तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षीरमेव च ।
चौद्राव्यदिग्धकल्कस्य गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥ ८ ॥

आस्त्रादिता सकृदपि मुखगन्धं सकलमपनयति ।
त्वग्जीवपूरफलजा पवनमवाधश्च नाशयति ॥ ९ ॥

हरिद्रां निम्बपत्राणि मधूकं नीलमुत्पलम् ।
तैलमेभिर्बिप्लव्यं मुखपाकहरं परम् ॥ १० ॥

यद्यैमधुपलमेकं त्रिप्रदीलोत्पलस्य तैलस्य ।
प्रस्थं तद्विगुणपयोविधिना पक्वं तु नस्येन ॥

निशि वदनस्य स्रावं क्षपयति गात्रस्य दोष-
संघातम् ।

कचखर्वत्वमवश्यं क्रमशोऽभ्यङ्गेन जन्तूनाम् ॥ ११ ॥
इति मुखरोगाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥’

अपि च ।
तखलीयकगोक्षूरमूलं पीतं पयोऽनितम् ।

कामलादिहरं प्रोक्तं मुखरोगहरं तथा ॥ १२ ॥
शुष्कमूलकशुण्ठीनां चारो हिङ्गुलनागरम् ।

मुखरो

शुष्कं चतुर्गुणं दद्यात्तैलमेतैर्विपाचयेत् ॥
बाधिर्यं कर्णशूलञ्च पूयसावञ्च कर्णयोः ।
पूरणादस्य तैलस्य क्रमयः कर्णयोः खिलाः ॥
क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्कतशेखर ! ।
चारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्ताभयापहम् ॥ १३ ॥’
इति गारुडे १८८१६८ अध्यायौ ॥

(तथाचास्य सलक्ष्यचिकित्सितम् ।

“सुखामये भारतजे तु शोष-
कार्कश्यरौक्ष्याणि चलारुजश्च ।

क्षणाखणं निव्यतनं सुशीतं
प्रसंसनस्यन्दनतोदमेदाः ॥

लघ्वाञ्चरस्फोटकतालुदाहा-
धूमायनश्चाप्यवदीर्यता च ।

पित्तात् समृच्छां विविधारुजश्च
वर्णाञ्च शुक्लारुणवर्णवर्ज्याः ॥

कण्डूगुणं सितविज्जलत्वं
स्नेहोऽरुचिर्जायकफप्रसक्तौ ।

उत्क्षेपमन्दानिलता च तन्ना
रुजश्च मन्दाः कफवक्त्ररोगे ॥

सर्वाणि रूपाणि तु वक्त्ररोगे
भवन्ति यस्मिन् स तु सर्वजः स्यात् ।

संस्थानदूष्याकृतिनामभेदा-
चैते चतुःषष्टिविधा भवन्ति ॥

शालाक्यतन्त्रे विहितानि तेषां
निमित्तरूपाकृतिभेदजानि ।

यथाप्रदेशन्तु चतुर्विधस्य
क्रियां प्रवक्ष्यामि सुखामयस्य ॥’

इति मुखरोगः ॥ * ॥

‘शुक्ततित्तकटुचौद्रकषायैः कवलनग्रहः ।

धूमः प्रधमनं शुद्धिरधश्चर्दनलङ्घनम् ॥
भोज्यञ्च मुखरोगेषु यथास्वन्दोषुद्धितम् ।

पिप्पलगुरुदाव्यैर्लवणं यवचारो रसाञ्जनम् ॥
पाठां तेजोवतीं पथ्यां समभागं सुचूर्णितम् ।

मुखरोगेषु सर्वेषु सचौद्रं तदिधारयेत् ॥
सीधुमाधवमाध्वीकैः श्रेष्ठोऽयं कवलनग्रहः ।

तेजोहामभयामेलां समज्जां कटुकां घनम् ।
पाठां ज्योतिष्मतीं लोभं दाव्यैर्लङ्घञ्च चूर्णयेत् ॥

दन्तानां घर्षणञ्चैव स्रावकण्डूरजापहम् ॥’
‘गृहधूमो यवचारपाठाथोषं रसाञ्जनम् ।

तेजोहाम त्रिफला लोभं चित्रकश्चेति चूर्णितम् ॥
सचौद्रं धारयेदेतत् गलरोगविनाशनम् ॥’

इति कालकचूर्णम् ॥ * ॥

मनःशिला यवचारो हरितालं ससैन्धवम् ।
दाव्यैर्लव् क्वेति तच्चूर्णं माक्षिकेण समाशुतम् ॥

मूर्च्छितं घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ।
मुखरोगेषु च श्रेष्ठं पीतकं नामकीर्तितम् ॥’

इति पीतकचूर्णम् ॥ * ॥

‘कटुकातिविषापाठा दाव्यैर्मुस्तकलिङ्गकाः ।
गोमूत्रकथिताः पेयाः कण्ठरोगविनाशनाः ॥

खरसः कथितो दाव्या घनीभूतो रसक्रिया ।
सचौद्रमुखरोगास्त्वग्दोषनाडीव्रणापहा ॥

तालुशोषे लब्ध्यास्य सर्पिरौत्तरभक्तिकम् ॥

मुखवा

लावणं मधुराः स्निग्धाः शीताश्चैव रसा हिताः ।
सुखपाके शिराकर्म शिरःकायविरेचनम् ।
मूत्रतैलघृतचौद्रक्षीरैश्च कवलग्रहः ॥
सर्वाद्रास्त्रिफलापाठा मृद्वीकाजातिपल्लवाः ।
कषायतिक्तकाः शीताः कायाश्च सुखधावनाः ।
तुलां खदिरसारस्य द्विगुणामरिभेदसः ॥
प्रक्षाल्य चूर्णरीकृत्य चतुर्द्विगुणैश्च मसः पचेत् ।
द्वोग्रशेषं कषायन्तं पूत्वा भूयः पचेच्छने ॥
तनूस्त्रिभिन्नु घनीभूते चूर्णैश्च कायाचभागिकम् ।
चन्दनं पद्मकोशीरं मञ्जिष्ठां धातकीं घनम् ॥
प्रपुण्डरीकं यष्ट्याङ्गुलगेलापचकेशरम् ।
लाक्षां रसाङ्गनं मांसीं त्रिफलां लोघ्रवालकम् ॥
रजन्वीं फलिनीमेलां समङ्गां कटुफलं वचाम् ।
यवामगुरुपतङ्गगैरिकाङ्गनमावपेत् ॥
लवङ्गनखककौलजातिकोशान् पलोन्मितान् ।
कर्पूरकुडवचापि पुनः शीतिवतारिते ॥
ततस्तु गुलिकाः कार्याः शुष्काश्चास्येन धार-

येत् ।

तैलक्षानेन कल्केन कषायेण च साधयेत् ॥
दन्तानाञ्चलनभ्रंशशौथिर्धृक्क्रिमिरोगनुत् ।
सुखपाकास्यदौर्गन्धजाद्यारोचकनाशनम् ॥
सावोपलेपपैच्छिच्छलेखैश्च गलरोगनुत् ।
दन्तास्यगलरोगेषु सर्वेषां तत्परायणम् ॥
इति खदिरादिगुटिकातैलम् ॥ इति सुख-
रोगचिकित्सा ॥ इति चरके चिकित्सास्थाने
२६ अध्यायः ॥

मुखलाङ्गलः, पुं, (मुखं लाङ्गलमिव भूविदारक-
मस्य ।) शूकरः । इति जटाधरः ॥

मुखवन्धनं, स्त्री, (मुखं प्रारम्भविषयः तस्य वन्धनं
संग्रहोऽत्र ।) गम्यारम्भे तत्र वक्तव्यकथनम् ।
तस्य नामान्तरम् । अनुक्रमणिका । भूमिका ।
इति छन्दोमञ्जर्यां मुखवन्धनाख्यप्रथमस्तवकः ।
इति तदप्रत्ययकर्तृगङ्गादासवैद्येन लिखितम् ॥

मुखवह्मः, पुं, (मुखस्य वह्मः प्रीतिकरः ।)
दाडिमवृक्षः । इति शब्दमाला ॥ मुखप्रिये, त्रि ॥

मुखवाचिका, स्त्री, (मुखं वाचयति प्रोधयतीति ।
वच् + गिच् + खुल् + स्त्रियां टाप् । अत
इत्वं च ।) अम्बुजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुखवाद्यं, स्त्री, (मुखेन वाद्यम् ।) वक्रनालवाद्यम् ।
वाक इति भाषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मुखस्य मुखेन च वाद्यम् । शिवपूजान्ते वम्
इति शब्देन गालवाद्यम् । यथा,—
“लिङ्गं निर्माय विधिवत् विधिवत् पूजयेच्च तम् ।
यङ्गश्चरं जपित्वा वै मुखवाद्यं शुचिस्मिते ॥”
इति लिङ्गाचैनतन्त्रे १५ पटलः ॥

अपि च ।

“मुखवाद्यं सत्रयं हि कृत्वा तु परमेश्वरि ।
मातृकामन्त्रसहितं मुखवाद्यं सुदुर्लभम् ॥
अकारादिचकारान्तमनुलोमविलोमः ।
उच्चार्य परमेशानि ! मुखवाद्यं शुचिस्मिते ॥
सविन्दं वर्णमुच्चार्य पञ्चाशन्मातृकां प्रिये ।
अनुलोमविलोमेन ध्वज्यं च वरानने ॥

मुखठी

अनेनेव विधानेन मुखवाद्यं करोति यः ।
स सिद्धः सगणः सोऽपि स शिवो नात्र संशयः ।
मृदुज्जयोऽहं देवेशि ! मुखवाद्यप्रसादतः ॥
यस्मिन् काले महेशानि ! असुरो बलवान् भवेत् ।
तस्मिन् काले महेशानि ! मुखवाद्यं करोम्यहम् ॥
तत् श्रुत्वा परमेशानि ! असुरा राक्षसाश्च ये ।
पलायन्ते महेशानि ! तत् श्रुत्वा परमेश्वरि ! ॥
ये नरा भुवि तिष्ठन्ति मुखवाद्यं विना प्रिये ! ॥
स सर्वयातनाभोगी अन्ते कुम्भीरतां व्रजेत् ॥”

इति च लिङ्गाचैनतन्त्रे ८ पटलः ॥

मुखवासः, पुं, (मुखस्य वासः सौरभ्यमस्मात् ।)
गन्धदण्डम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुखवासनः, पुं, (मुखं वासयतीति । वस् +
णिच् + ल्युः ।) मुखसदृगन्धकारकद्रवम् । तत्-
पर्यायः । आमोदी २ । इत्यमरः । १।५।११ ॥ हे
मुखवासनवटिकादौ आमोदयुक्तः कर्पूरादि-
रामोदी इन् । मुखं वासयति मुखवासनः
नन्द्यादित्वादनः । नानाद्रव्यरचित एकैकश्च
एव वा कर्पूरादिभिर्मुखोपयोग्यमुखवासनवटि-
रामोदीति सर्व्वसम् । शुभवासन इति पाठे
शुभं मनोहरं वासनं वासो यस्य केशादेः स
आमोदीत्याहुरिति सुभूतिः । क्षीरस्वामिना तु
समाकर्षादिचतुष्टयेन इष्टगन्धादिचतुष्टयेन च
पर्यायद्वयमाख्यातम् । शब्दार्णवे तु ।
“कस्तूरिकायामामोदः कर्पूरे मुखवासनः ।
वकुले स्यात् परिमलसम्भवे सुरभिस्तथा ।
गन्धा द्विषष्टिरप्येते गुणित्तौ त्रिलिङ्गाका ॥”

इति भरतः ॥

मुखविलुण्ठिका, स्त्री, (मुखेन विलुण्ठयतीति ।
लुण्ठ + णिच् + खुल् + स्त्रियां टाप् । अत इत्वं
च ।) ह्यागी । इति शब्दरत्नावली ॥

मुखविष्टा, स्त्री, (मुखे विष्टा मलमस्याः ।)
तैलपायिका । यथा,—

“वल्गुलिका मुखविष्टा परोष्णी तैलपायिका ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

मुखशफः, पुं, (मुखं शफं क्षुर इव तौक्ष्णमस्य ।)
दुर्मुखः । इति शब्दमाला ॥

मुखशुद्धिः, स्त्री, (मुखस्य शुद्धिः ।) वक्तृशोधनम् ।
यथा, आङ्गिकतन्त्रे ।

“अभावे दन्तकाष्ठानां प्रतिषिद्धदिने तथा ।

अपां द्वादशगण्डधैर्मुखशुद्धिर्विधीयते ॥”

मुखशोधनं, स्त्री, (मुखस्य शोधनम् ।) त्वचम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मुखशोधनः, पुं, (मुखं शोधयत्यनेनेति । शुध् + णिच्
+ करणे ल्युट् ।) कटुरसः । इति हेमचन्द्रः ॥

मुखशोधिः, [न] १, (मुखं शोधयतीति । शुध् +
णिच् + णिनिः ।) जम्बीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(गुणादयोऽत्र जम्बीरशब्दे ज्ञातव्याः ।)

मुखशीलः, त्रि, (मुखं शीवति निरस्यति विह्वलं
करोतीति भावः । शीव + इगुपधत्वात् कः
एषोदरादित्वात् वल्य लत्वम् ।) दुर्मुखः । इति
शब्दमाला ॥

सुगूहः

सुखसम्भवः, पुं, (सुखात् सम्भव उत्पत्तिरस्य ।
ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७६ ॥

सुखसुरं, स्त्री, (सुखस्य सुरा इति “विभाषा
सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् । २।४।२५ ।
इति षष्ठीसमासे सुराशब्दस्य द्वयत्वम् ।)
तालसुरा । इति त्रिकाण्डशेषः । ताड्य इति
भाषा ॥

सुखसावः, पुं, (सु भावे + घञ् । सुखात् सावः
पतनमस्य ।) लाला । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुखाभिः, पुं, (सुखं सुखोऽभिः ।) दावाभिः ।
यथा,—

“हेमकेलिर्देवोश्चाथ मृदाकुः स्याद्दवानलः ।

सुखोल्का भूतसञ्चारी सुखाभिर्भरघसरः ॥”

इति शब्दमाला ॥

श्वसुखे दत्तवह्निः । इति लोके । शास्त्रे तु
शिरःस्थाने । यथा,—

“देवाश्चाग्निसुखाः सर्वे महीत्वा तु हुता-

शनम् ।

महीत्वा पाणिना चैव मन्त्रमेतदुदीरयेत् ॥
कृत्वा तु दुष्कृतं कर्म जानता वाप्यजानता ।
मृदुकालवशां प्राप्य नरं पञ्चत्वमागतम् ॥
धर्माधर्मसमायुक्तं लोभमोहसमावृतम् ।
दहेयं सर्वगात्राणि दिद्यान् लोकान् स
गच्छतु ॥

एवमुक्त्वा ततः शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
ज्वलमानं तथा वह्निं शिरःस्थाने प्रदापयेत् ॥
चातुर्वर्ण्येषु संस्थानमेवं भवति पुत्तिके । ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

सुखामयः, पुं, (सुखस्यामयः ।) सुखरोगः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सुखार्जकः, पुं, अर्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुखास्त्रः, पुं, (सुखं अस्त्रमिवास्त्र ।) कर्कटः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुखोल्का, स्त्री, (सुखं उल्केव यस्याः ।) द्वा-
नलः । इति शब्दमाला ॥

सुख्यः, पुं, प्रथमः कल्पः । इत्यमरः । २ । ७ । १४० ॥

यागादिषु शास्त्रोक्तः प्रथमः कल्पो सुख्यः
स्यात् । यथा, ब्रीह्मिर्भयजेतेत्यादिना उत्कृष्ट-
त्वात् सुखमिव सुख्यः विकारसंघेत्यादिना
इवार्थे यः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

सुख्यः, त्रि, श्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५७ ॥
(तथास्य पर्यायः ।

“प्रधानसुत्तमं रस्यं श्रेष्ठं सुख्यमनुत्तमम् ।

वरं दरेण्यं प्रसुखं परार्द्धं प्रवरन्तथा ॥”

इति वेदकरनमालायाम् ॥

यथा, भागवते । ४ । २५ । ४६ ।

“सुखानामपुरस्ताद्वास्तयापणवज्जूदनौ ॥”

सुख्यसर्गः, पुं, (सुख्यानां सर्ग इति ।) स्यावर-
खटिः । यथा,—

“सुख्यसर्गश्चतुर्थस्तु सुखा वै स्यावराः स्मृताः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

सुगूहः, पुं, दाह्यहपक्षी । इति भूरिप्रयोगः ॥

सुधा

सुधः, त्रि, (सुह + कर्त्तरि क्तः ।) सुहः । (यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४० । ५ ।

“अक्षेत्रविद् यथा सुधो भुवनान्दीधयुः ॥”)

सुन्दरः । इति विश्वः ॥ (यथा, मेघदूते । १४ ।

“दृष्टोत्साहश्चकितचकितं सुधसिद्धा-
ङ्गनाभिः ॥”)

सुधबोधं, स्त्री, (सुधः सुन्दरः बोधः ज्ञानं पद-
पदार्थानां भवत्यस्मात् । यद्वा, सुधान् सुहान्
अल्पबुद्धीन् जनान् बोधयतीति । सुधबोधम् ।
इति दुर्गादासः । सुध + बुध् + “कर्मण्यण्” ।
३ । २ । १ । इति अण् ।) बोधपदेवक्तव्याकरण-
विशेषः । यथास्याद्यश्लोकः ।

“सुकुन्दं सच्चिदानन्दं प्रणिपत्य प्रणीयते ।

सुधबोधं याकरणं परोपकृतये मया ॥”

सुधा, स्त्री, (सुध + टाप् ।) नायिकाविशेषः । (सा
च नायिका स्त्रीयापरकीयाभेदेन द्विविधा ।) तत्र
स्त्रीयापि त्रिविधा । सुधा मध्या प्रगल्भा च ।
तत्राङ्कुरितयौवना सुधा । सा च ज्ञातयौवना
अज्ञातयौवना च । सैव क्रमशो लज्जाभय-
पराधीनरतिर्नवोढा । सैव जातप्रमया विश्रब्ध-
नवोढा । अस्याश्चेष्टा क्रिया मनोहरा । कोपे
मार्दवं नवविभूषणे समीहा च ॥ सुधा यथा ।
“आज्ञप्तं किल कामदेवधरणीपालेन काले शुभे
वस्तु वास्तुविधिं विधास्यति तनौ तारुण्य-
मेणीदृशः ।

दृष्ट्या खञ्जनचातुरी सुखरुचा सौधाकरी
माधुरी
वाचा किञ्च सुधासमुद्रलहरी लावण्यमाम-
न्वते ॥” ॥

अज्ञातयौवना यथा,—

“नीरात्तीरमुपागता श्रवणयोः सीम्नि स्फुर-
न्नेत्रयोः

ओन्ने ललमिदं किमुत्पलमिति ज्ञातुं करं
न्यस्यति ॥

श्रीबालाङ्कुरशङ्कया शशिसुखी रोमावलीं
प्रोञ्कति

आन्तास्तीति सुहः सखीमविदितशोणीभरा
पृच्छति ॥”

ज्ञातयौवना यथा,—

“खयम्भूः शुभ्ररम्भोजलोचने त्वत्पयोधरः ।
नखेन कस्य धनस्य चन्द्रचूडो भविष्यति ॥”

नवोढा यथा,—

“हस्ते धृतापि श्रयने विनिवेशितापि
क्रोडे कृतापि यतते वहिरेव गन्तुम् ।
जानीमहे नववधूरथ तस्य वश्या
यः पारदं स्थिरयितुं चमते करेण ॥”

द्वितीया यथा,—

“बलानीता पार्श्वं सुखमसुखं नैव कुरुते
धुनानां मूर्ध्नि चिपति वदनं चुम्बनविधौ ।
हृदि न्यस्तं हस्तं चिपति गमनारोपितमना
नवोढा वोढारं रमयति च सन्तापयति च ॥”
विश्रब्धनवोढा यथा,—

७४१

सुचुटी

“दरसुकुलितनेत्रपालिनीवी-

नियमितवाहुकृतोरुयुग्मवन्धम् ।

करकलितकुचस्थलं नवोढा

खपिति समीपमुपेत्य कस्य यूनः ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

सुच इ ड कल्फने । दम्भे । शाब्दे । इति कवि-

सुच ड कल्फदुमः ॥ (भ्रा०-आत्म०-अक०-
सेट् ।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ । इ सुच्यते । ड
सुच्यते ड मोच्यते । इति दुर्गादासः ॥

सुच ल प्र प ज औ मोच्चे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(तुदा०-उभ०-सक०-वन्धनरहितीभावे अक०-
अनिट् ।) मोचस्थायः । ल असुचत् । प्र
प ज सुचति सुच्यते धनं दाता । वन्धन-

रहितीभावे अकर्मकोऽयम् । आलानान्मुक्तो
गजः कर्त्तरि क्तः । एवं पापान्मुक्त इत्यादौ

पापवन्धनान्मुक्त इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

सुच क मोच्चे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क मोचयति । मोचस्थायः ।
इति दुर्गादासः ॥

सुचिरः, त्रि, (सुचति धनादिकं ददातीति ।
सुच् + “इधिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दि-

चन्दितिमिमिहिसुहिसुचीति ॥” उणा० १ ।
५२ । इति किरच् ।) दाता । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

सुचिरः, पुं, (सुच् + किरच् ।) धर्मः । वायुः ।
देवता । इति खल्लिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

सुचुकुन्दः, पुं, (सुच् + बाहुलकात् कुः । सुचुः
कुन्द इवेति । राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपातः ।)

पुष्पवृक्षविशेषः । मेकचन्द इति हिन्दी भाषा ।
(यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । १० ।

“आनन्दं सुचुकुन्दकन्दलि ! भज स्वस्थसि
वासन्तिके ।।”)

तत्पर्यायः । कुचवृक्षः २ चित्रकः ३ प्रति-

विष्णुकः ४ । इति भावप्रकाशः ॥ बहुपुत्रः ५
सुदलः ६ हरिवक्त्रभः ७ सुपुष्पः ८ अर्घ्यार्द्रः ९

लक्ष्मणकः १० रक्तप्रसवः ११ । अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफवातनाशित्वम् ।

कण्ठकरत्वम् । त्वग्दोषशोफशमनत्वम् । जीर्ण-
ज्वरविनाशनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिरःपीडापित्तासविघनाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ ॥ मान्वाढराजपुत्रः । इति

श्रीभागवतम् । ६ । ७ । ३८ ।
(यथा च देवीभागवते । ७ । १० । ४ ।

“तस्यासुतपादयामास मान्वाता द्वौ सुतौ वृष ।
पुरकुत्सं सुविख्यातं सुचुकुन्दं तथापरम् ॥”)

सुचुटी, स्त्री, अङ्गुलिमोटनम् । अङ्गुलिमट्कान
इति भाषा । यथा,—

“सुचुटी सुकुटी चैव भवेदङ्गुलिमोटने ॥
इति शब्दरत्नावली ॥

सुचिः । सुटा इति भाषा । यथा,—
“सम्पिडिताङ्गुलिः पाणिर्मुष्टिर्मुस्तु सुचुचपि ॥
इति हेमचन्द्रः । ३ । २६१ ॥

सुट

सुज इ क ऋजाध्वन्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
सुज क (चुरा०-पर०-मार्जने सक०-ध्वनौ

अक०-सेट् ।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ । इ क सुज-
यति । क मोचयति । इति दुर्गादासः ॥

सुचकः, पुं, (सुचिड + क्त्वं ।) सुष्ककटुचः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुजः, पुं, (सुज्यते ऋज्यते अनेन । सुज्ज + करणे
अच् ।) लणविशेषः । सुज इति भाषा ॥

(यथा, पञ्चदश्याम् । १ । ४२ ।
“यथा सुज्जादौषिकैवमात्मा युक्ता ससुहृतः ।

शरीरचितयाहीरैः परं ब्रह्मैव जायते ॥”)

तत्पर्यायः । मौञ्जीलणाख्यः २ ब्राह्मण्यः ३
तेजनाङ्गयः ४ वागीरकः ५ सुज्जनकः ६

श्रीरी ७ दर्भाङ्गयः ८ दूरम्बलः ९ दृढलणः १०
दृढम्बलः ११ बहुपुत्रः १२ रञ्जनः १३ शत्रु-

भङ्गः १४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीत-
त्वम् । कफपित्तजदोषनाशित्वम् । ग्रहरक्षासु

दीक्षासु च पावनत्वम् । भूतनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“सुजो सुज्जातको बाणः स्थूलदर्भः सुमेधसः ।
सुज्जह्यन्तु मधुरं तुवरं शिशिरं तथा ॥

दाहलण्णाविसर्पासम्बन्धवस्थचिरोगजित् ।
दोषत्रयहरं वृष्यं मेखलास्रपयुज्यते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शरः । इति रत्नमाला । उपनयनकाले सुज्ज-
मेखलाधारणविधयेषा । अथैनं मानवक-

माचार्यस्त्रिःप्रदक्षिणं विवृतं सुज्जमेखलां परि-
धापयन् मन्त्रद्वयं वाचयति । इति भवदेव-

भट्टः ॥

सुज्जकेशी, [न] पुं, (सुज्जा इव केशाः सन्त्यस्य ।
इति ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३१ ॥

सुज्जरं, स्त्री, (सुज्जते प्रचात्यते इति । सुज्ज +
बाहुलकात् अरन् ।) शालूकम् । इति

शब्दमाला ॥

सुज्जातकः, पुं, (सुज्जं अतति तत्सादृश्यं प्राप्नो-
तीति । अत + अच् । ततः स्वार्थे कन् ।) पुष्प-

शकभेदः । अस्य गुणाः । परं स्वादुत्वम् ।
वृष्यत्वम् । पित्तानिलापहत्वम् । इति राज-

वक्त्रभः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अध्याये ।
“हस्तिकर्णसुज्जातकलामञ्जकप्रभतीनि ।”)

सुट इ मर्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-पर०-
सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरि । इ सुट्यते । मर्दो

मर्दनम् । इति दुर्गादासः ॥

सुट कि च्छदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०
पक्षे भ्रा०-सक०-सेट् ।) च्छदि चूर्णीकरणे ।

कि मोटयति तद्धूलं शिला । यस्तु दुर्गश्च
मोटतीति हलायुधः ॥

सुट शि आक्षेपे च । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) पवर्गशेषादिः ।

शि सुटति असुटीत् सुमोट । चकारात् च्छदि
च । सुटति द्विषां दर्पं य इति हलायुधः ।
इति दुर्गादासः ॥

मुठ इ ड पलायने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-पालने सक०-सेट्।) पवर्ग-
शेषादिः। पञ्चमस्वरौ। इ मुण्डाते। ड मुण्डते
चौरः। इति दुर्गादासः ॥

मुड इ द्विदि। मर्दे। इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट्।) पञ्चमस्वरौ। इ
मुण्डाते। छेद इह लोमच्छेदे एव। मुण्डति
मुखं नापितः। लोमरहितं करोतीत्यर्थः।
इति दुर्गादासः ॥

मुड इ ड मने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट्।) पवर्गशेषादिः। पञ्चम-
स्वरौ। मन्मति मञ्जधातोः क्ते रूपं मञ्जन-
मित्यर्थः। इ मुण्डाते। ड मुण्डते प्रसूरी जले।
चतुर्भुजस्तु मार्जन इति पठित्वा मार्जनं
शुद्धिरिति याख्याय मुण्डते जलेन गात्रं लोक
इत्युदाहृतवान्। इति दुर्गादासः ॥

मुण प्र प्रतिज्ञाने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट्।) प्र मुणति व्रतं लोकः।
प्रतिजानातीत्यर्थः। मोक्षिता। इति दुर्गा-
दासः ॥

मुखं, स्त्री, (मुखान्ते उप्यन्ते केशा अस्मात् यद्वा,
मुखते मञ्जतीति। मुख + अच्।) शिरः।
इति नपुंसकलिङ्गसंग्रहे अमरः ॥ ३। ५। ३४ ॥
(यथा, मोक्षसूत्रे। १५।

“अङ्गं गलितं पलितं मुखं
दन्तविहीनं यातं तुण्डम्।
करघृतकम्पितशोभितदण्डं
तदपि न मुखत्वाग्राभाण्डम् ॥”

उपनिषद्विशेषः। तदुक्तं यथा,—

“इंशाकेनकटप्रश्नमुखमाखुव्यतिचिरि।
छान्दीयं वृहदारण्यकमैतरेयं तथा दश ॥”
बोलम्। मुखायसम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

मुखः, पुं, (मुखनं मुखः केशापनयनं मुडि खण्डने
भावे घञ्। ततः अर्ध आद्यच् इत्यमर-
टीकायां राघभरतौ।) वलिराजस्य सैनिक-
दैवविशेषः ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि।
२३२। ५।

“एकाच्च एकपानमुखो विदुदचक्षुर्भुजः।”
शुम्भसेनापतिर्दैवभेदः। यथा, माकण्डेयपुराणे।
८७। २८।

“हे चण्ड! हे मुख! बलेर्वहुलैः परिवारितौ।”
मुखमेवावयवत्वेनाख्यस्य। अच्।) राहुग्रहः।
इति मेदिनी। डे, २२ ॥ (मुखं मुखनं जीवि-
कालेनाख्यस्य। अच्।) नापितः। इति
जटाधरः ॥ (मुखनं स्कन्वावच्छेदे खण्डनम-
ख्यस्य। अच्।) स्थाणुवृत्तः। इति केचित् ॥

मुखः, पुं, स्त्री, (मुख + अच्।) नृद्धा। इति
मेदिनी। डे, २२ ॥

मुखः, त्रि, मुण्डितः। इत्यमरः ॥ २। ६। ४८ ॥
वे मुण्डितमुखे। मुडि खण्डने भावे घञि मुखो
मुखनं केशापनयनं तदयोगात् अर्ध आद्यच्चि
मुखः पुमान् स्त्रियां मुण्डा। इत्यमरटीकायां

भरतः ॥ (यथा, महाभारते। १। ११६। ८।
‘चरन् मैत्रं मुनिर्मुखश्चरिष्यामि महीमिमाम् ॥’)

मुखकं, स्त्री, (मुखमेवेति मुख + स्वार्थे कन्।)
मस्तकम् ॥ (उपनिषद्विशेषश्च ॥)

मुखकः, पुं, (मुखयतीति। मुडि + खल्।)
नापितः। इति हेमचन्द्रः ॥ ३। २३० ॥

मुखचणकः, पुं, (मुखित इव चणकः।) कलायः।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मुखनं, स्त्री, (मुख + ल्युट्।) केशच्छेदनम्।
तत्पर्यायः। भद्रकरणम् २ वपनम् ३ परि-
वापनम् ४ चौरम् ५। इति हेमचन्द्रः ॥ ३। ५८७ ॥

(यथा, महाभारते। १२। २३। ४६।
“भ्रातुरस्य हितं वाक्यं शृणु धर्मज्ञसत्तम!।
दण्ड एव हि राजेन्द्र! चक्षधर्मो न मुखनम् ॥”)

मुखफलः, पुं, (मुखवत् फलमस्य।) नारिकेल-
वृत्तः। यथा,—
“तथा मुखफलश्चापि विश्वामित्रप्रियोऽपि च।”
इति शब्दरत्नावली ॥

मुखशालिः, पुं, (मुखो मुखित इव शालिः।)
शालिभेदः। तत्पर्यायः। मुखनकः २
निःशूकः ३ अशूककः ४। अस्य गुणाः।
त्रिदोषनाशित्वम्। मधुराम्बलम्। बलप्रदत्वम्।
रुचिकारित्वम्। दीपनत्वम्। पथ्यत्वम्। मुख-
चाणूरुजापहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

मुखा, स्त्री, (मुख + स्त्रियां टाप्।) मुखीरिका।
इति मेदिनी। डे, २२ ॥ मुखिता स्त्री। इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

मुखाया, स्त्री, (मुखेत्याख्यास्याः।) महाश्राव-
णिका। इति राजनिर्घण्टः ॥

मुखायसं, स्त्री, (मुखश्च तत् अयश्चेति। मुख +
अयस् + “अनोपमायः सरसां जातिसंज्ञयोः।”
५। ४। ६४। इति टच्।) लोहम्। इति राज-
निर्घण्टः ॥

मुखितं, स्त्री, (मुखते खण्डते इति। मुडि खण्डने
+ कर्मणि क्तः।) लोहम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

वापितमुखे, त्रि। इत्यमरः ॥ ३। १। ८५ ॥

मुखितिका, स्त्री, (मुखित + स्वार्थे कन् + स्त्रियां
टाप् अत इच्।) वृत्तविशेषः। मुखीरी इति
भाषा। तत्पर्यायः। अलम्बुषा २ श्रावणी ३
पलङ्कषा ४ कदम्बपुष्पा ५ अवणा ६ भूतप्री ७
कुम्भला ८ अरुणा ९। इति रत्नमाला ॥

मुखी, [न] पुं, (मुखयति केशान् वपति इति।
मुख + णिनिः।) नापितः। इत्यमरः ॥ २।
१०। १० ॥ (योगाचार्यविशेषः। यथा, शिव-
पुराणे वायुसंहितायाम्। २। १०। ५—६ ॥

‘महाकालश्च शूलैश्च दण्डी मुखी स एव
क्ष ॥’

इत्यादावारभ्य।

अष्टाविंशतिसंख्याता योगाचार्या युगक्रमात्।
सम्पादितकेशच्छेदनः। यथा, महाभारते ॥ १३।
१४। ३७४ ॥

“दिनेऽष्टमे तु विप्रेण दीक्षितोऽहं यथाविधि।

दण्डी मुखी कुशी चोरी घृताक्तो मेखली-
कृतः ॥”)

मुखीरिका, स्त्री, (मुख + बाहुलकात् ईरच्।
स्त्रियां ङीष् स्वार्थे कन्। स्त्रियां टाप्
“केऽणः।” ७। ४। १३। इति पूर्वस्य ङस्त्वः।)

मुखितिका। इति जटाधरः ॥

मुत्, स्त्री, (मोदतेऽनया इति। मुद् + क्तिप्।)
वृद्धिनामौषधम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

मुत्, [द] स्त्री, (मोदनमिति। मुद् + भावे क्तिप्।)
हर्षः। इत्यमरः ॥ १। ४। २४ ॥ (यथा, रघु-
वंशे। ३। २५।

“उवाच धात्रा प्रथमोदितं वचो
ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलिम्।
अभूच्च नमः प्रणिपातप्रक्षया
पितुर्मदं तेन ततान सोऽर्भकः ॥”)

मुद क संसर्गे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरा०-पर०-
सक०-सेट्।) क मोदयति घृतेनात्रं लोकः।
इति दुर्गादासः ॥

मुद नि ड हर्षे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट्।) हर्षश्चित्तोत्साहः। नि
मुदितोऽस्ति ड मोदते घनी। इति दुर्गा-
दासः ॥

मुदा, स्त्री, (मुद् + घञर्थे कः ततश्चाप्।) हर्षः।
यथा। सुखमानन्दमुद्मुदा। इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, माकण्डेये। ११६। ३०।

“तं मन्त्रं क्रियमाणं तु मन्त्रिभिस्तेन भूयता।
तत्पुण्यवर्तिनी कन्या शुश्रावाथ मुदा-
वती ॥”)

मुदितः, त्रि, (मुद् + क्त। यद्वा, मुदा अस्य जाता।
मुदा + इतच्।) आनन्दितः। यथा,—

“आर्त्तात्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशा।
वृते न्वियेत या पत्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

आलिङ्गनविशेषः। तस्य लक्षणं यथा। नायि-
कया नायकस्य वामपार्श्वे उषित्वा वामपादं
तस्योरुद्वयमध्ये स्थापयित्वा उभौ मिलित्वा
यदवस्थानम्। इति कामशास्त्रम् ॥

मुदिता, स्त्री, (मोदते इति मुद् + सर्वधातुभ्य
इन् संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् गुणाभावः।
मुदिः तस्य भावः इति तल् + टाप्।) मुदा।
हर्षः। इत्यमरटीकायां मधुरेशः ॥ (यथा,
पातञ्जलसूत्रम्। १। ३३।

“मैत्रीकरुणासुदितोपेक्षायां सुखदुःखपुण्या-
पुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥”)

मुदिरः, पुं, (मोदन्ति अनेन प्रजा इति। मुद् +
“इषिमदिसुदीति।” उणा० १। ५२। इति
किरच्।) मेघः। इत्यमरः ॥ १। ३। ७ ॥ (यथा,—
गीतगोविन्दे। २। ३।

“प्रचुरपुरन्दरधुरधुरञ्जितमेदुरमुदिर-
सुवेष्टम् ॥”)

कासकः। इति मेदिनी। रे, २०५। भेकः।
इति संचितसारोणादिवृत्तिः ॥

सुज्ञा

सुज्ञः, पुं, (मोदते अनेन इति । सुद् + "सुदिप्रो-
गंगौ ।" उणा० १।१२७। इति गक् ।)
पक्षिविशेषः । तत्पर्यायः । जलवायसः २ ।
इति हेमचन्द्रः । ४।२३८ ॥ श्रीधामयमेदः ।
सुग इति भाषा । (यथा, मनुः । ६।३६ ।
"ब्रीहयः शालयो सुज्ञास्तिलाभास्तथा यवाः ।"
तत्पर्यायः । रूपश्रेष्ठः २ वर्णाष्टः ३ रसोत्तमः ४
भुक्तिप्रदः ५ हयानन्दः ६ सुफलः ७ वाजि-
भोजनः ८ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधु-
रत्वम् । कफपित्तसज्जित्वम् । लघुत्वम् । ग्राहि-
त्वम् । शीतत्वम् । पाके कटुत्वम् । चक्षुष्यत्वम् ।
नातिवातलत्वम् । तद्व्यूषगुणाः । पित्तश्रमार्ति-
शमनत्वम् । लघुत्वम् । सन्तापहारित्वम् ।
अरोचकनाशित्वम् । तत्सैन्धवयुक्तश्चेत् रक्त-
प्रसादनत्वम् । सर्वरुजापहारित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । रुचत्वम् । खादु-
त्वम् । अल्पानिलत्वम् । ज्वरघ्नत्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥ * ॥ वनसुज्ञगुणाः ।
"सुज्ञः शीतलो ग्राही कफपित्तज्वरापहः ॥"
तद्विशेषा यथा, राजवल्लभे ।
"प्रधाना हरितास्तत्र वनसुज्ञास्तु सुज्ञवत् ।
क्षुण्णसुज्ञा महासुज्ञा गौरा हरितपीतकाः ।
श्वेता रक्ताश्च निर्दिष्टा लघवः पूर्णपूर्णावत् ॥"
सुज्ञपर्णी, स्त्री, (सुज्ञस्यैव पर्णान्यस्याः सुज्ञपर्यं +
जातौ ङीष् ।) वनसुज्ञः । सुगानौ इति
भाषा । तत्पर्यायः । काकसुज्ञा २ सदा ३ ।
इत्यमरः ॥ सुज्ञसहा ४ शिखी ५ मार्जार-
गन्धिका ६ वनजा ७ रिङ्गिणी ८ इडा ९
सर्पपर्णी १० कुरङ्गिका ११ कोशिला १२
वनोज्जवा १३ वनसुज्ञा १४ आरण्यसुज्ञा १५
वन्या १६ । कुरङ्गिकास्थाने करङ्गिका इति च
घाटः । अस्या गुणाः । हिमत्वम् । कास-
वातरक्तक्षयपित्तदाहज्वरनाशित्वम् । चक्षुष्य-
त्वम् । शूकटङ्गिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च । यथा, भावप्रकाशे ।
"सुज्ञपर्णी काकपर्णी सर्पपर्ण्यल्पपर्णिका ।
काकसुज्ञा च सा प्रोक्ता तथा मार्जारगन्धिका ॥
सुज्ञपर्णी हिमा रुचा तिला खादुश्च शूकला ।
चक्षुष्या चयशोथघ्नी ग्राहिणी ज्वरदाहनुत् ।
दोषत्रयहरो लक्ष्मी ग्रहण्यश्रीरितिसारहृत् ॥"
सुज्ञसुक, [ज] पुं, (सुज्ञं भुंक्ते इति । भुञ् +
क्विप् ।) घोटकः । इति जटाधरः ॥
सुज्ञभोजी, [न] पुं, (सुज्ञं भुंक्ते इति । भुञ् +
णिनिः ।) अश्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुज्ञमोदकः, पुं, (सुज्ञेन साधितो मोदकः ।) मोदक-
विशेषः । मतिचुर इति भाषा । यथा,—
"सुज्ञानां धूमवीं सम्यग्घोलयेन्निर्मलासुना ।
कटाहस्थष्टतस्रोर्ध्वं भर्त्तारं स्थापयेत्ततः ॥
धूमवीन्तु द्रवीभूतां प्रक्षिपेत् भर्त्तरोपरि ।
पतन्ति विन्दवस्तस्मात्तान् सुपकान् ससहरेत् ।
सितापाकेन संयोज्य कुर्व्यात् युक्तं मोदकान् ॥"
अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।

"लघुग्राही त्रिदोषघ्नः खादुः शीतो रुचिप्रदः ।
चक्षुष्यो ज्वरहृत् बल्यस्तर्पणो सुज्ञमोदकः ॥"
सुज्ञरं, स्त्री, (सुदं आनन्दं गिरति विकिरतीति । गृ +
अच् ।) मल्लिकामेदः । लोष्टादिभेदेन, पुं ।
इति मेदिनी । रे, २०४ ॥ (यथा, महाभारते ।
१।२११। ३ ।
"गदापट्टिशधारिण्या मूलसुज्ञरहस्तया ।
प्रस्थितौ सहस्रभिर्मण्या महत्या दैत्यसेनया ॥"
सुज्ञरः, पुं, (सुद् + गृ + अच् ।) कर्म्मारहस्तः ।
पुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । गन्धसारः २
सप्तपत्रः ३ अतिगन्धः ४ गन्धराजः ५ विट-
प्रियः ६ प्रियः ७ जनेष्टः ८ ज्येष्टः ९ । अस्य
गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । सुरभित्वम् ।
सौख्यदायकत्वम् । मनोजकारित्वम् । मधु-
पानन्दकारित्वम् । पित्तप्रकोपनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अश्वविशेषः । सुगुर
इति भाषा । तत्पर्यायः । द्रुघणः २ घनः ३ ।
इत्यमरः ॥ द्रुघनः ४ । इति भरतः ॥ प्रघणः ५ ।
इति जटाधरः ॥ सुज्ञरः कौरकास्त्रयोः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ । १२।७३ ।
"पादपाविह्वपरिघः शिलानिष्पिष्टसुज्ञरः ॥"
सुज्ञरकः, पुं, (सुज्ञरमिवेति प्रतिकृतौ कन् ।)
कर्म्मारः । इति राजनिर्घण्टः । कामराज्ञा
इति भाषा ॥
सुज्ञलं, स्त्री, रोहिषलणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुज्ञलः, पुं, हयश्चराजपुत्रः । यथा,—
"सुज्ञान्तेः पुरजानुः तस्माच्चर्चः ततश्च हयश्चः
हयश्चान्मुज्जलस्यष्टयष्टद्विषयवीनरकाम्पिल्य-
संज्ञाः । पञ्चानामेतेषां विषयाणां रक्षणाया-
लमेते मत्पुत्रा इति पित्राभिहिता इति
पञ्चालाः । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १६
अध्यायः ॥ (सुज्ञं लातीति । ला + कः । इत्यु-
णादिठत्तौ उञ्जलदत्तः ।) गोचकारकसुनि-
विशेषः । तस्य भार्या इन्द्रसेना । इति पुराणम् ॥
(उपनिषद्विशेषः ॥)
सुज्ञः, पुं, वनसुज्ञः । इति शब्दरत्नावली ॥
सुज्ञकः, पुं, (सुज्ञ + स्वार्थे कन् ।) वनसुज्ञः ।
इत्यमरः । २।६। १७ ॥
सुज्ञार्द्रवटः, पुं, (सुज्ञेनार्द्रः वटः ।) वटक-
विशेषः । आदावडा इति भाषा । यथा,—
"सुज्ञपिष्टीविरचितान् वटकांस्तैलपाचितान् ।
हस्तेन चूर्णयेत् सम्यक् तस्मिंश्चूर्णे विनिक्षिपेत् ॥
भृष्टं हिङ्गुार्द्रकं सूक्ष्मं मरिचं जीरकं तथा ।
निम्बूरुसं यवानीश्च युक्त्या सर्वं विमिश्रयेत् ॥
सुज्ञपिष्टीं पचेत् सम्यक् स्थाल्यामङ्गारकोपरि ।
तस्यास्तु गोलकं कुर्यात्तन्मध्ये पूरणं क्षिपेत् ॥
तैले तान् गोलकान् पक्वा कथितायां निम-
ज्जयेत् ॥
गोलकाः पाचकैः प्रोक्तास्ते त्वार्द्रकवटा अपि ॥"
अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
"सुज्ञार्द्रकवटा रुचा लघवी बलकारकाः ।
दीपनास्तरपणाः पथ्यास्त्रिदोषेषु प्रपूजिताः ॥"

सुद्रा

सुद्रा, स्त्री, (मोदते अनयेति । सुद् + "स्फायि-
तश्चीत्यादि ।" उणा० २।१३। इति रक् अतः
टाप् ।) प्रत्ययकारिणी ॥ इति त्रिकाण्ड-
शेषः । नामेर मोहर इति भाषा ॥ अङ्गुलि-
सुद्रा । इति शब्दरत्नावली ॥ कृपेर आङ्गुटी
इति भाषा । खर्गुरौप्यादिसुद्रिका च । (यथा,
अभिज्ञानशाकुन्तले । २ ।
"इमां सुद्रां त्वदङ्गुली निवेशयता मया ।"
चिह्नम् । यथा, श्रीमद्भागवते । ३।२४। १७ ।
"ज्ञानविज्ञानयोगेन कर्मण्यासुद्ररन् जटाः ।
हिरण्यकेशः पद्माक्षः पद्मसुद्रापदाम्बुजः ॥"
मोहर टाका इत्यादि भाषा । इति लोक-
प्रसिद्धिः ॥ * ॥ पञ्चधालिप्यन्तर्गतलिपिविशेषः ।
कृपार अक्षर इति भाषा । यथा,—
"सुद्रालिपिः शिल्पालिपिलिपिलिखनसम्भवा ।
गुणिकाद्युपसम्भूता लिपयः पञ्चधा स्मृताः ।
एताभिलिपिभिर्व्याप्ता धरित्री शुभदा हरः ॥"
इति वाराहवैतन्त्रम् ॥
"लेखन्या लिखितं विप्रैर्मुद्राभिरङ्कितं यत् ।
शिल्पादिनिर्मितं यच्च पाठ्यं धार्यं सर्वदा ॥"
इति खड्गमालातन्त्रम् ॥ * ॥
पञ्चमकारान्तर्गतभृष्टद्रव्यविशेषः । यथा,—
"पृथुक्तास्तुला भृष्टा गोधूमचणकादयः ।
तस्य नाम भवेद्देवि ! सुद्रा सुक्तिप्रदायिनी ॥"
इति निर्वाणतन्त्रे ११ पटलः ॥
तस्याः शोधनं यथा,—
"ॐ तद्दिष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति स्वरयः
दिवीव चक्षुराततम् । ॐ तद्दिष्णो विपश्यन्तो
जायन्वांसः समिन्वते विष्णोर्यत् परमं पदम् ।
इति मन्त्राभ्यां शोधनम् । इति खतन्त्रतन्त्रम् ॥
शरीरे धार्यभगवदायुधादिचिह्नम् । कृप इति
भाषा । यथा,—
"ततो नारायणीं सुद्रां धारयेत् प्रीतये
हरेः ।
मत्स्यकूर्मादिचिह्नानि चक्रादीन्यायुधानि च ॥
अथ सुद्राधारणनित्यता स्मृतौ ।
"अङ्कितः शङ्खचक्राभ्यामुभयोर्वाङ्गुलयोः ।
समच्चैवेहिरिं नित्यं नान्यथा पूजनं भवेत् ॥"
आदिपुराणे ।
"शङ्खचक्रोर्ध्वपुण्ड्रादिरहितं ब्राह्मणाधमम् ।
गर्हभं तु समारोप्य राजा राज्ञात् प्रवासयेत् ॥"
गारुडे श्रीभगवद्भक्तौ ।
"सर्वकर्माधिकारश्च शुचीनामेव चोदितः ।
शुचित्वश्च विजानीयान्मदीयायुधधारणात् ॥"
इति पाद्मे चोत्तरखण्डे ।
"शङ्खचक्रादिभिश्चिह्नैर्विप्रः प्रियतमैर्हरेः ।
रहितः सर्वधर्मेभ्यः प्रयुतो नरकं व्रजेत् ॥"
श्रुतौ च यजुःकठशाखायाम् ।
"पृथोर्ध्वपुण्ड्रः क्षतचक्रधारी
विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा ।
शरीरे मन्त्रेण सदा हृदि स्थितं
परत्परं यन्महती महात्मन् ॥"

मुद्रा

अथर्वणि च ।

‘एभिर्वयसुक्रमस्य चिह्ने-

रङ्गिता लोके शुभगा भवेत् ।’

तद्विष्णोः परमं पदं ये गच्छन्ति साञ्चिताः ।
इत्यादि ॥

अतएव ब्रह्मपुराणे ।

‘कृष्णायुधाङ्गितं दृष्ट्वा सम्मानं न करोति यः ।
द्वादशाब्दार्जितं पुण्यञ्चाफलायोपगच्छति ॥’*

अथ मुद्राधारणमाह्वात्म्यम् ।

स्कान्दे श्रीसनत्कुमारमार्कण्डेयसम्वादे ।

‘यो विष्णुभक्तो विप्रेन्द्र ! शृङ्खलकादिचिह्नितः ।
स याति विष्णुलोकं वै द्वादशप्रलयवर्जितम् ॥’
तत्रैवान्यत्र ।

‘नारायणायुधैर्निर्णयं चिह्नितं यस्य विग्रहम् ।

पापकोटिप्रयुक्तस्य तस्य किं कुरुते यमः ॥

शृङ्खलद्वारे तु यत् प्रोक्तं वसतां वर्षकोटिभिः ।

तत् फलं लिखिते शृङ्खले प्रत्यहं दक्षिणे भुजे ॥

यत् फलं पुष्करे निर्यं पुण्डरीकाक्षदर्शने ।

शृङ्खलपरिहृते यद्गते तत् फलं समवाप्नुयात् ॥

वामे भुजे गदा यस्य लिखिता दृश्यते कलौ ।

गदाधरो गद्यापुण्यं प्रत्यहं तस्य यच्छति ॥

यच्चानन्दपुरे प्रोक्तं चक्रस्वामिसमीपतः ।

गदाधो लिखिते चक्रे तत् फलं कृष्णदर्शने ॥’

श्रीभगवदुक्तौ च ।

‘यः पुनः कलिकाले तु भृगुपुरीसम्भवां नन्दम् ।

मत्स्यकूर्म्यादिकं चिह्नं गृहीत्वा कुरुते नरः ॥

देहे तस्य प्रविष्टोऽहं जानन्तु त्रिदशोत्तमाः ।

तस्य मे नान्तरं किञ्चित् कर्तव्यं श्रेय इच्छता ॥

ममावतारचिह्नानि दृश्यन्ते यस्य विग्रहे ।

मत्स्यं मत्स्यं न विज्ञेयः स नूनं मामकी तनुः ॥

पापं सुकृतरूपेण जायते तस्य देहिनाः ।

ममायुधानि यस्याङ्गे लिखितानि कलौ युगे ॥

उभाभ्यामपि चिह्नाभ्यां योऽङ्गितो भूत्स्य-

मुद्रया ।

कूर्मयापि स्वकं तेजो निक्षिप्तं तस्य विग्रहे ॥

शृङ्खल पद्मश्च गदां रथाङ्गं

मत्स्यश्च कूर्मं रक्षितं खदेहे ।

करोति नित्यं सुकृतस्य वृद्धिं

पापक्षयं जन्मशतार्जितस्य ॥’

तत्रैव श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।

‘कृष्णशस्त्राङ्गकवचं दुर्भेदं देवदानवेः ।

अधृष्टं सर्वभूतानां शत्रूणां रक्षसामपि ॥

लक्ष्मीः सरस्वती दुर्गा सावित्री हरवल्लभा ।

नित्यं तस्य वसेद्देहे यस्य शृङ्खलाङ्गिता तनुः ॥

गङ्गा गया कुरुक्षेत्रं प्रयागं पुष्करादि च ।

नित्यं तस्य सदा तिष्ठेद्यस्य पद्माङ्गितं वपुः ॥

यस्य कौमोदकीचिह्नं भुजे वाय कलिप्रिय ! ।

प्रत्यहं तत्र द्रष्टव्यं गङ्गासागरसङ्गमः ॥

सद्ये करे गदाधस्ताद्रथाङ्गं तिष्ठते यदि ।

कृष्णेन सहितं तत्र त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥

त्रयोऽभयस्य देवा विष्णोस्त्रीणि पदानि च ।

निवसन्ति सदा तस्य यस्य देहे सुदर्शनम् ॥’

किञ्च ।

‘कृष्णायुधाङ्गिता मुद्रा यस्य नारायणी करे ।

जङ्गलोकाधिकारी च स त्रैयम्बिदशां पतिः ॥

कृष्णमुद्राप्रयुक्तस्तु देवं पित्रां करोति यः ।

नित्यं नेमित्तिकं कान्यं प्रत्यहञ्चाचयं भवेत् ॥

पीडयन्ति न तत्रैव यदा नृत्ताणि राशयः ।

अष्टाचराङ्गिता मुद्रा यस्य धातुमयी करे ॥’

वाराहे श्रीसनत्कुमारोक्तौ ।

‘कृष्णायुधाङ्गितं देहं गोपीचन्दनमृतसूत्रया ।

प्रयागादिषु तीर्थेषु स गत्वा किं करिष्यति ॥

यदा यस्य प्रपश्येत देहं शृङ्खलादिचिह्नितं ।

तदा तदा जगत्सामी तुष्टो हरति पातकम् ॥

भवते यस्य देहे तु अहोरात्रं दिने दिने ।

शृङ्खलचक्रगदापद्मं लिखितं सोऽन्यतः स्वयम् ॥

नारायणायुधैर्युक्तं कृत्वात्मानं कलौ युगे ।

कुरुते पुण्यकर्माणि मेरुतुल्यानि तस्य वै ॥

शृङ्खलादिनाङ्गितो भक्त्या श्राद्धं यः कुरुते द्विजः ।

विधिहीनस्तु संपूर्णं पित्र्यान्तु गयासमम् ॥

यथागिर्दहते कर्चं वायुना प्रेरितो भृशम् ।

तथा दहन्ति पापानि दृष्ट्वा कृष्णायुधानि वै ॥

ब्राह्मणं श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।

‘विष्णुनामाङ्गिता मुद्रां अष्टाचरसमन्विताम् ।

शृङ्खलादिनायुधैर्युक्तां स्वर्गरूपमयीमपि ॥

धत्ते भागवतो यस्तु कलिकाले विप्रधतः ।

प्रज्ञादस्य समो ज्ञेयो नान्यथा कलिवल्लभ ! ॥’

किञ्च ।

‘शृङ्खलाङ्गिततनुविप्रो मुहूर्ते यस्य च वेष्मनि ।

तदत्रं स्वयमश्नाति पित्रभिः सह केशवः ॥

कृष्णायुधाङ्गितो यस्तु श्मशाने म्रियते यदि ।

प्रयागे या गतिः प्रोक्ता सा गतिस्तस्य नारद ! ॥

कृष्णायुधैः कलौ नित्यं मण्डितं यस्य विग्रहम् ।

तत्राश्रयं प्रकुर्वन्ति विबुधा वासवादयः ॥

यः करोति हरेः पूजां कृष्णशस्त्राङ्गितो नरः ।

अपराधसहस्राणि नित्यं हरति केशवः ॥

कृत्वा काष्ठमयं विम्बं कृष्णशस्त्रेण चिह्नितम् ।

यो ह्यङ्कयति चात्मानं तत्समो नास्ति वैष्णवः ॥

पाषण्डपतितत्राद्यैर्नास्तिकालापपातकैः ।

न लिप्यते कलिकृतेः कृष्णशस्त्राङ्गितो नरः ॥’

किञ्च ।

‘अष्टाचराङ्गिता मुद्रा यस्य धातुमयी भवेत् ।

शृङ्खलपद्मादिभिर्युक्ता पूज्यतेऽसौ सुरासुरैः ॥

धृता नारायणी मुद्रा प्रज्ञादेन पुरा कृता ।

विभीषणेन वलिना ध्रुवेण च शुकेन च ॥

मान्वाट्याम्बरीषेण मार्कण्डेप्रसूतेऽङ्गितैः ।

शृङ्खलादिचिह्नितैः शस्त्रैर्देहे कृत्वा कलिप्रिय ! ।

आराध्य केशवात् प्राप्तं समीहितफलं महत् ॥’

किञ्च ।

‘गोपीचन्दनमृतसूत्राया लिखितं यस्य विग्रहे ।

शृङ्खलपद्मादिचक्रं वा तस्य देहे वसेद्वरिः ॥’

तत्रैव श्रीसनत्कुमारोक्तौ ।

‘यस्य नारायणी मुद्रा देहे शृङ्खलादिचिह्निता ।

धात्रीफलकता माला तुलसीकाष्ठसम्भवा ॥

मुद्रा

द्वादशाचरमन्त्रेण नियुक्तानि कलेवरे ।

आयुधानि च विप्रस्य मह्यमः स च वैष्णवः ॥’

किञ्च ।

‘यस्य नारायणी मुद्रा देहे शृङ्खलादिचिह्निता ।

सर्वाङ्गं चिह्नितं यस्य शस्त्रेनारायणोद्भवैः ॥

प्रवेशो नास्ति पापस्य कवचं तस्य वैष्णवम् ॥’

अन्यत्र च ।

‘एभिर्भागवतैश्चिह्नैः कलिकाले द्विजातयः ।

भवन्ति मर्त्यलोके ते प्रापायुष्यहकारकाः ॥’*

अथ मुद्राधारणविधिः । गौतमीये ।

‘ललाटे च गदा कार्या मूर्ध्नि चापः शरःस्तथा ।

नन्दकक्षेव हृन्मध्ये शृङ्खलचक्रं भुजद्वये ॥

शृङ्खलचक्राङ्गितो विप्रः श्मशाने म्रियते यदि ।

प्रयागे या गतिः प्रोक्ता सा गतिस्तस्य गौतम ! ॥

चक्रश्च दक्षिणे बाहौ शृङ्खलं वामेऽपि दक्षिणे ।

गदां वामे गदाधस्तात् पुनश्चक्रश्च धारयेत् ॥

शृङ्खलोपरि तथा पद्मं पुनः पद्मश्च दक्षिणे ।

खड्गं वक्षसि चापश्च शरं शिरसि धारयेत् ॥

इति पञ्चायुधान्यादौ धारयेद्द्वैष्णवो जनः ।

मत्स्यश्च दक्षिणे हस्ते कूर्मं वामकरे तथा ॥’

तथा चोक्तम् ।

‘दक्षिणे तु भुजे विप्रो विभ्रयादे सुदर्शनम् ।

मत्स्यं पद्मश्चापरेऽथ शृङ्खलं कूर्मं गदां तथा ॥

साम्प्रदायिकशिष्टानामाचाराच्च यथारुचि ।

शृङ्खलचक्रादिचिह्नानि सर्वेऽव्यङ्ग्ये धारयेत् ॥

भक्त्या निजैष्टदेवस्य धारयेत्तच्चान्यपि ।

चक्रशृङ्खलौ च धार्येते संमिश्रावेव कैश्चन ॥’

यत उक्तं ब्रह्मवैवर्ते ।

‘केवलं नोदहेच्छमादौ चासुरविग्रहम् ।

अतश्चक्रविमिश्रं तं विभ्रयाद्द्वैष्णवः सदा ॥

श्रीगोपीचन्दनेनैव चक्रादीनि बुधोऽन्वहम् ।

धारयेच्छयनादौ तु तन्नामि किल तानि हि ॥’

अथ चक्रादीनां लक्षणानि ।

‘द्वादशाचरान्तु षट्कोणं बलयत्रयसंयुतम् ।

चक्रं स्यादक्षिणावर्तः शृङ्खलश्च श्रीहरेः स्मृतः ॥

गदापद्मादिकं लोकसिद्धमेव मतं बुधैः ।

मुद्रा च भगवान्नाम्नाङ्गिता याष्टाचरादिभिः ॥’

इति श्रीहरिभक्तिलालः ॥ * ॥

अपि च ।

‘यथा मुद्रा शीतलाया तथा तन्नाम स श्रेयः ।

तन्नायाः शीतलायाश्च विभेदो नैव वर्तते ॥

नामचिह्नादिना देहे वद्विना वा नृदाङ्कनम् ।

सा दीक्षा प्रीत्यते भूप ! वाह्यानां ज्ञानिना-

मपि ॥

वैष्णवैर्विष्णुभक्तेषु ब्राह्मणैर्वैदपारगैः ।

सन्धार्या सतिला मुद्रा गोपीचन्दनसंयुता ॥’

इति नारदपञ्चरात्रम् ॥

‘कृष्णनामाचरेर्गात्रमङ्कयेच्चन्दनादिना ।

स लोकपावनो भूत्वा विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥

अपितमेन चक्रेण ब्राह्मणो बाहुमूलयोः ।

अङ्कयित्वा जपेन्मन्त्रं संसाराभ्योक्षमाप्नुयात् ॥’

इति पद्मपुराणम् ॥

मुद्रा

‘तन्नाम्ना चाङ्कितं सर्वं वसनं भाजनादिकम् ।
इति हारीतस्तुतिः ॥ * ॥
देवताविशेषप्रीतिजनिकाङ्गुलिरचना । यथा,
मुद्रापदव्युत्पत्तिमाह तन्ने ।
‘मोदनात् सर्वदेवानां द्रावणात् पापसन्तते ।
तस्मान्मुद्रेति सा ख्याता सर्वकामार्थसाधनी ॥
अथ मुद्राः प्रवक्ष्यामि सर्वतन्त्रेषु कल्पिताः ।
याभिर्विचरिताभिश्च मोदन्ते मन्त्रदेवताः ॥
अर्चने जपकाले च ध्याने काम्ये च कर्मणि ।
ज्ञाने चावाहने शङ्के प्रतिष्ठायाश्च रक्षणे ॥
नैवेद्ये च तथान्यत्र तत्तत्कल्पप्रकाशिते ।
स्थाने मुद्राः प्रदृश्याः स्वस्वलक्षणलक्षिताः ॥
आवाहनादिका मुद्रा नव साधारणा मताः ।
तथा षडङ्गमुद्राश्च सर्वमन्त्रेषु योजयेत् ॥
एकोनविंशतिर्मुद्रा विष्णोरुक्ता मनीषिभिः ।
शङ्खचक्रगदापद्मवेणुश्रीवत्सकौस्तुभाः ॥
वनमाला तथा ज्ञानमुद्रा विष्णाङ्गया तथा ।
गरुडाख्या परा मुद्रा विष्णोः सन्तोषवर्द्धनी ॥
नारसिंही च वाराही ह्यायग्रीवी धनुस्तथा ।
बाणमुद्रा ततः परश्चूर्णगन्धोहनिका परा ॥
काममुद्रा पराख्याता शिवस्य दश मुद्रिकाः ।
लिङ्गयोनित्रिशूलाख्यामालेष्टाभीष्टगाङ्गयाः ।
खट्वाङ्गा च कपालाख्या डमरुः शिवतोषदाः ॥
सूर्यस्यैकैव पद्माख्या सप्तमुद्रा गणेशितुः ।
दन्तपाशाङ्कुशा विघ्नपरशुलङ्ककसंज्ञिताः ।
बीजपूराङ्गया मुद्रा विज्ञेया विघ्नपूजने ॥
पाशाङ्कुशवराभीतिखड्गचर्मधनुःशराः ।
मौघली मुद्रिका दौर्गी मुद्राः शक्तेः प्रियङ्कराः ॥
लक्ष्मीमुद्रार्चने लक्ष्म्या वाखादित्याश्च पूजने ।
अक्षमाला तथा वीणायाख्यापुस्तकमुद्रिकाः ॥
सप्तजिह्वाङ्गया मुद्रा विज्ञेया वह्निपूजने ।
मत्स्यमुद्रा च कूर्माख्या लेलिहा सुखसंज्ञिका ॥
महायोनिरिति ख्याता सर्वसिद्धिसम्प्लिदा ।
शक्त्यर्चने महायोनिः श्यामादौ सुखमुद्रिका ॥
मत्स्यकूर्मलेलिहाख्या मुद्रा साधारणी मता ।
ताराचर्चने विशेषास्तु कथ्यन्ते पञ्च मुद्रिकाः ॥
योनिश्च भूतिनी चैव बीजाख्या देवधूमिनी ।
लेलिहानेति संप्रोक्ताः पञ्चमुद्राः प्रकाशिताः ॥
दशका मुद्रिका त्रियाक्षिपुरायाः प्रपूजने ।
संचोभद्रावणाकर्षवश्योन्मादमहाङ्कुशाः ।
खेचरी बीजयोन्माख्या त्रिखण्डा परिकीर्तिताः ॥
कुम्भमुद्राभिषेके स्यात् पद्ममुद्रासने तथा ।
कालकर्णौ प्रयोक्तव्या विघ्नप्रशमकर्मणि ॥
गालिनी च प्रयोक्तव्या जलशोधनकर्मणि ।
श्रीगोपालार्चने वेणुनृहरेर्नारसिंहिका ॥
वराहस्य च पूजायां वाराहाख्यां प्रयोजयेत् ।
हयग्रीवार्चने चैव ह्यायग्रीवीं प्रदर्शयेत् ॥
रामार्चने धनुर्वाणमुद्रे परशुस्तथाचर्चने ।
परशुरामस्य विज्ञेया जगन्मोहबसंज्ञिका ॥
वासुदेवाङ्गया ध्याने कुन्तमुद्रा तु रक्षणे ।
सर्वत्र प्रार्थने चैव प्रार्थनाख्यां प्रयोजयेत् ॥ * ॥
उद्देशानुक्रमादासासुच्यन्ते लक्षणावयव ।

७१५

मुद्रा

हस्ताभ्यामङ्गलिं बद्धानामिकामूलपर्वणोः ॥
अङ्गुली निक्षिपेत् सयं मुद्रा लावाहनी स्मृता ॥ १ ॥
अधोमुखी त्वयं चेत् स्यात् स्थापनी मुद्रिका
स्मृता ॥ २ ॥
उच्छ्रिताङ्गुष्ठमुष्टोस्तु संयोगात् सन्निधापनी ॥ ३ ॥
अन्तःप्रवेशिताङ्गुष्ठा सैव संबोधनी मता ॥ ४ ॥
उत्तानमुष्टियुगला संमुखीकरणी मता ॥ ५ ॥
देवताङ्गे षडङ्गानां न्यासः स्यात् सकलीकृतिः ॥ ६ ॥
सयहस्तकृता मुष्टिर्दोषाधोमुखतर्जनी ।
अवगुण्ठनमुद्रेयमभितो भामिता मता ॥ ७ ॥
अन्योन्याभिसुखाङ्गिष्ठा कनिष्ठानामिका पुनः ।
तथैव तर्जनी मध्या धेनुमुद्रा प्रकीर्तिता ॥
अमृतीकरणं कुर्यात्तथा साधकसत्तमः ॥ ८ ॥
अन्योन्यग्रथिताङ्गुष्ठा प्रसारितपराङ्गुली ॥
महामुद्रेयमुद्रिता परमीकरणे बुधैः ।
प्रयोजयेदिमा मुद्रा देवताज्ञानकर्मणि ॥ ९ ॥ * ॥
वेणुवीनान्तु मुद्राणां कथ्यन्ते लक्षणावयव ।
वामाङ्गुष्ठन्तु संगृह्य दक्षिणेन तु मुष्टिना ॥
कृत्वोत्तानं ततो मुष्टिमङ्गुष्ठन्तु प्रसारयेत् ।
वामाङ्गुल्यस्तथाङ्गिष्ठाः संयुक्ताः स्युः प्रसारिताः ॥
दक्षिणाङ्गुष्ठसंयुक्ता ज्ञेया शङ्खमुद्रिका ॥ १ ॥
हस्तौ तु संमुखौ कृत्वा सन्नतप्रोथिताङ्गुली ॥
तलान्तर्मिलिताङ्गुष्ठौ सुसुप्तौ सुप्रसारितौ ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठौ लघौ मुद्रेषा चक्रसंज्ञिका ॥ २ ॥
अन्योन्याभिसुखौ हस्तौ कृत्वा तु ग्रथिताङ्गुली ।
अङ्गुल्यौ मध्ये भूयः सुलभे सुप्रसारिते ॥
गदा मुद्रेयमुद्रिता विष्णोः सन्तोषवर्द्धनी ॥ ३ ॥
हस्तौ तु संमुखौ कृत्वा सन्नतप्रोथिताङ्गुली ॥
तलान्तर्मिलिताङ्गुष्ठौ कृत्वेषा पद्ममुद्रिका ॥ ४ ॥
ओष्ठे वामकराङ्गुष्ठौ लघुस्तस्य कनिष्ठिका ॥
दक्षिणाङ्गुष्ठसंयुक्ता तत्कनिष्ठा प्रसारिता ।
तर्जनीमध्यमानामाः किञ्चित् संकुच्य चालिताः ॥
वेणुमुद्रा भवत्येषा सुगुप्ता प्रेयसी हरेः ॥ ५ ॥
अन्योन्यपृष्ठकरयोर्मध्यमानामिकाङ्गुली ॥
अङ्गुष्ठेन तु बधीयात् कनिष्ठामूलसंस्थिते ।
तर्जन्यौ कारयेद्देवा मुद्रा श्रीवत्ससंज्ञिका ॥ ६ ॥
अनामापृष्ठसंलग्ना दक्षिणस्य कनिष्ठिका ।
कनिष्ठयान्यथा बद्धा तर्जन्या दक्षया तथा ॥
वामानामाश्च बधीयात् दक्षिणाङ्गुष्ठमूलके ।
अङ्गुष्ठमध्यमे वामे संयोज्य सरलाः पराः ॥
चतस्रोऽप्यग्नसंलग्ना मुद्रा कौस्तुभसंज्ञिका ॥ ७ ॥
सृष्टेत् कण्ठादिपादान्तं तर्जन्याङ्गुष्ठया तथा ॥
करद्वयेन मालावत् मुद्रेयं वनमालिका ॥ ८ ॥
तर्जन्यङ्गुष्ठकौ सक्तावगतौ विन्यसेत् हृदि ॥
वामहस्ताब्जं वामजातुमूर्द्धनि विन्यसेत् ।
ज्ञानमुद्रा भवेद्देवा रामचन्द्रस्य प्रेयसी ॥ ९ ॥
अङ्गुष्ठं वाममुद्विष्टमितरकराङ्गुष्ठकेनापि
बद्धा
तस्याग्नं पीडयित्वाङ्गुलिभिरपि च ता वाम-
हस्ताङ्गुलीभिः ।
बद्धा गाढं हृदि स्थापयतु विमलधीर्धारन्
मारजीजं

मुद्रा

विष्णाख्या मुद्रिकेया स्फुटमिह गदिता गोप-
नीया विधिज्ञैः ॥ १० ॥
हस्तौ तु विमुखौ कृत्वा ग्रथयित्वा कनिष्ठिके ।
मिथस्तर्ज्जनिक्के श्लिष्टे श्लिष्टावङ्गुष्ठकौ तथा ॥
मध्यमानामिके द्वे तु द्वौ पञ्चाविव चालयेत् ।
एषा गरुडमुद्रा स्याद्विष्णोः सन्तोषवर्द्धनी ॥ ११ ॥
जानुमध्ये करौ कृत्वा चिबुकौष्ठौ समाबुभौ ।
हस्तौ तु भूमिसंलग्नौ कम्पमानः पुनः पुनः ॥
मुखं विवृतं कुर्यात् लेलिहानाश्च जिह्विकाम् ।
नारसिंही भवेद्देवा मुद्रा तत्प्रीतिवर्द्धनी ॥
अथवा ।
‘अङ्गुष्ठाभ्यान्तु करयोस्तथाक्रम्य कनिष्ठिके ।
अधोमुखीभिः सर्वाभिर्मुद्रेयं नृहरेर्मता ॥ १२ ॥
देवोपरि करं वामं कृत्वोत्तानमधः सुधीः ।
नमयेदिति संप्रोक्ता मुद्रा वाराहसंज्ञिका ॥
यद्वा ।
‘दक्षहस्तोर्ध्वमुखं वामहस्तमधोमुखम् ।
अङ्गुल्यगन्तु संयुक्तं मुद्रा वाराहसंज्ञिका ॥ १३ ॥
वामहस्ततले दक्षा अङ्गुलीस्तास्त्रधोमुखीः ।
संरोप्य मध्यमां तासांमुद्रयाधो विकुञ्चयेत् ॥
हयग्रीवप्रिया मुद्रा तन्मूर्तेरनुकारिणी ॥ १४ ॥
वामस्य मध्यमागन्तु तर्जन्यग्रेण योजयेत् ॥
अनामिकां कनिष्ठाश्च तस्याङ्गुष्ठेन पीडयेत् ।
दर्शयेदामके स्तब्धे धनुर्मुद्रेयमौरिता ॥ १५ ॥
दक्षमुष्टेस्तु तर्जन्या दीपेषा बाणमुद्रिका ॥ १६ ॥
यद्वा ज्ञानार्णवे ।
‘यथा हस्तगतं चापं तथा हस्तं कुरु प्रिये ! ।
चापमुद्रेयमाख्याता वामहस्ते अवस्थिता ॥ १७ ॥
यथा हस्तगता बाणास्तथा हस्तं कुरु प्रिये ! ।
बाणमुद्रेयमाख्याता रिपुवर्गनिहन्तनी ॥ १८ ॥
तले तलन्तु करयोस्तिर्यक् संयोज्य चाङ्गुलीः ।
संहताः प्रष्टताः कुर्यात् मुद्रा परशुसंज्ञिका ॥ १९ ॥
उच्छ्रिताङ्गुष्ठमुष्टौ द्वे मुद्रा त्रैलोक्यमोहिनी ॥ २० ॥
हस्तौ तु संपुटौ कृत्वा प्रष्टताङ्गुलिकौ तथा ।
तर्जन्यौ मध्यमापृष्ठे अङ्गुष्ठौ मध्यमाश्रितौ ।
काममुद्रेयमुद्रिता सर्वदेवप्रियङ्करौ ॥ २१ ॥ * ॥
महादेवप्रियाणान्तु कथ्यन्ते लक्षणावयव ।
उच्छ्रितं दक्षिणाङ्गुष्ठं वामाङ्गुष्ठेन वेष्टयेत् ॥
वामाङ्गुलीर्दक्षिणाभिरङ्गुलीभिश्च बन्धयेत् ।
लिङ्गमुद्रेयमाख्याता शिवसान्निध्यकारिणी ॥ २२ ॥
मिथः कनिष्ठिके बद्धा तर्जनीभ्यामनामिके ।
अनामिकोर्ध्वसंश्लिष्टदीर्घमध्यमयोरधः ॥
अङ्गुष्ठाग्रद्वयं न्यसेत् योनिमुद्रेयमौरिता ॥ २३ ॥
अङ्गुष्ठेन कनिष्ठान्तु बद्धा श्लिष्टाङ्गुलीत्रयम् ॥
प्रसारयेत् त्रिशूलाख्या मुद्रेषा परिकीर्तिता ॥ २४ ॥
अङ्गुष्ठतर्जन्यमेतु ग्रथयित्वाङ्गुलित्रयम् ॥
प्रसारयेदक्षमाला मुद्रेयं परिकीर्तिता ॥ २५ ॥
अधःस्थितो दक्षहस्तः प्रष्टतो वरमुद्रिका ॥ २६ ॥
ऊर्ध्वोक्तो वामहस्तः प्रष्टतोऽभयमुद्रिका ॥ २७ ॥
मिलितानामिकाङ्गुष्ठं मध्यमाग्रे नियोजयेत् ॥
श्लिष्टाङ्गुल्युच्छ्रिते कुर्यात् ऋगमुद्रेयमौरिता ॥ २८ ॥
पञ्चाङ्गुल्यो दक्षिणास्तु मिलिता ह्यूर्ध्वमुद्रिताः ॥

मुद्रा

खडाङ्गमुद्रा विख्याता शिवस्यातिप्रिया मता । ८ ।
 पात्रवद्गमहस्तन्तु कृत्वाङ्गे वामके तथा ॥
 निधायोच्छ्रितवत् कुर्यात् मुद्रा कापालिकी
 मता । ९ ।
 मुष्टिश्च शिथिलां बद्धा ईषदुच्छ्रितमध्यमाम् ॥
 दक्षिणाङ्गमुद्राम् कर्णदेशे प्रचालयेत् ।
 एषा मुद्रा डमरुका सर्वविघ्नविनाशिनी ॥ १० ॥ * ॥
 तथा गणेशमुद्रायां मुच्यन्ते लक्षणान्यथ ।
 उत्तानोर्ध्वमुखौ मध्या सरला बह्वुमुद्रिका ॥
 दन्तमुद्रा समाख्याता सर्वागमविशारदेः । ११ ।
 वाममुष्टेस्तु तर्जनीया दक्षमुष्टेस्तु तर्जनीम् ॥
 संयोज्याङ्गुष्ठकामाभ्यां तर्जनीये स्वेकं क्षिपेत् ।
 एषा पाशाङ्गया मुद्रा विद्वद्भिः परिकीर्तिता ॥ १२ ॥
 ऋज्वीच मध्यमां कृत्वा तर्जनीमध्यपर्वणि ।
 संयोज्याङ्गुष्ठयेत् किञ्चिन्मुद्रेषाङ्गुष्ठसंज्ञिका ॥ १३ ॥
 तर्जनीमध्यमानामाकनिष्ठाङ्गुष्ठमुद्रिका ।
 अधोमुखी दीर्घरूपा मध्यमा विघ्नमुद्रिका ॥ १४ ॥
 परशुमुद्रा ५ निगदिता प्रसिद्धा लङ्घुमुद्रिका । १५ ।
 बीजपूराङ्गया मुद्रा प्रसिद्धा लुपेक्षिता ॥ १६ ॥ * ॥
 प्राक्तेयौनाच्च मुद्राणां कथ्यन्ते लक्षणान्यथ ।
 पाशा १ कुश २ वरा ३ भीति ४ धनु ५
 व्याणाः समीरिताः ॥ १७ ॥
 कनिष्ठानामिके बद्धा स्वाङ्गुष्ठेनैव दक्षतः ।
 श्लिष्टाङ्गुली तु प्रवृत्ते संश्लिष्टे खड्गमुद्रिका ॥ १८ ॥
 वामहस्तं तथा तिर्यक् कृत्वा चैव प्रसार्य च ।
 व्याङ्गुष्ठिताङ्गुलीः कुर्यात् चर्ममुद्रायमीरिता ॥ १९ ॥
 मुष्टिं कृत्वा तु हस्ताभ्यां वामस्योपरिदक्षिणम् ।
 कुर्यान्मुखलमुद्रायं सर्वविघ्नविनाशिनी ॥ २० ॥
 मुष्टिं कृत्वा कराभ्याश्च वामस्योपरिदक्षिणम् ।
 कृत्वा शिरसि संयोज्य दुर्गा मुद्रायमीरिता ॥ २१ ॥
 चक्रमुद्रां तथा बद्धा मध्यमे द्वे प्रसार्य च ।
 कनिष्ठिके तथानीय तदग्रेऽङ्गुष्ठकौ क्षिपेत् ॥
 लक्ष्मीमुद्रा परा ह्येषा सर्वसम्पत्प्रदायिनी ॥ २२ ॥
 वीणावादनवद्धस्तौ कृत्वा सञ्चालयेच्छिरः ।
 वीणासुत्रयमाख्याता सरस्वत्याः प्रियङ्करौ । २३ ।
 वाममुष्टिं स्वाभिमुखौ कृत्वा पुस्तकमुद्रिका । २४ ।
 दक्षिणाङ्गुष्ठतर्जनीयवगलमे पराङ्गुलीः ॥
 प्रसार्य संहतोत्ताना एषा व्याख्यानमुद्रिका । २५ ।
 श्रीरामस्य सरस्वत्या अत्यन्तप्रेयसी मता ॥ * ॥
 मणिवन्धस्थितौ कृत्वा प्रवृत्ताङ्गुलिकौ करौ ।
 कनिष्ठाङ्गुष्ठयुगले मिलित्वान्तः प्रसारयेत् ॥
 सप्तजिह्वासुत्रयं वैश्वानरप्रियङ्करौ । २६ ॥ * ॥
 कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ सक्तौ करयोरितरेतरम् ॥
 तर्जनी मध्यमानामा संहता भुगवर्जिता ।
 मुद्रेषा गालिनी प्रोक्ता शङ्खस्योपरि चालिता ॥
 दक्षाङ्गुष्ठं पराङ्गुष्ठं क्षिप्त्वा हस्तद्वयेन तु ।
 सावकाशमेकमुष्टिं कुर्यात् सा कुम्भमुद्रिका ॥
 मुष्टयोर्द्वौ कृत्वाङ्गुष्ठौ तर्जनीये तु विन्यसेत् ।
 सर्वेश्वरकारिणी ह्येषा दन्तमुद्रा प्रकीर्तिता ॥ * ॥
 प्रवृत्ताङ्गुलिकौ हस्तौ मिथः श्लिष्टौ च संमुखौ ।
 कुर्यात् खेहृदये संयं मुद्रा प्रार्थनसंज्ञिका ॥ * ॥
 अङ्गुष्ठजलमुद्रा स्थाप्यासुदेवाङ्गया च सा ।

मुद्रा

अङ्गुष्ठावुन्नतौ कृत्वा मुष्टयोः संलग्नयोर्द्वयोः ॥
 तावेवाभिमुखौ कुर्यात् मुद्रेषा कालकर्णिका ॥ * ॥
 दक्षिणा निविडा मुष्टिर्नासिकार्पिततर्जनी ॥
 मुद्रा विस्मयसंज्ञा स्यात् विस्मयावेशकारिणी ।
 मुष्टिर्द्वौ कृत्वाङ्गुष्ठा दक्षिणा नादमुद्रिका ॥
 तत्त्वजङ्गुष्ठसंयोगादग्नौ बिन्दुमुद्रिका ॥ * ॥
 अधोमुखे वामहस्ते ऊर्ध्वस्थं दक्षहस्तकम् ॥
 क्षिप्त्वाङ्गुलीरङ्गुलीभिः संयथ परिवर्तयेत् ।
 एषा संहारमुद्रा स्यात् विस्मयनविधौ स्मृता ॥
 दक्षपाणिपृष्ठदेशे वामपाणितलं न्यसेत् ।
 अङ्गुष्ठौ चालयेत् सन्ध्यां मुद्रायं मत्स्यरूपिणी ॥
 वामहस्तस्य तर्जनीया दक्षिणस्य कनिष्ठया ।
 तथा दक्षिणतर्जनीयां वामाङ्गुष्ठेन योजयेत् ॥
 उन्नतं दक्षिणाङ्गुष्ठं वामस्य मध्यमादिकाः ।
 अङ्गुलीयोजयेत् पृष्ठे दक्षिणस्य करस्य च ॥
 वामस्य पिठतीर्थेन मध्यमानामिके तथा ।
 अधोमुखे च ते कुर्यात् दक्षिणस्य करस्य च ॥
 कूर्मपृष्ठसमं कुर्यात् दक्षपाणिश्च सर्वतः ।
 कूर्ममुद्रयमाख्याता देवताध्यानकर्मणि ।
 पृष्ठे क्रोडे ॥ * ॥
 'अन्तराङ्गुष्ठमुष्टिन् कृत्वा वामकरस्य च ।
 मध्यमायं दक्षिणस्य तथालम्ब्य प्रयत्नतः ॥
 मध्यमेनाथ तर्जनीयामङ्गुष्ठायै योजयेत् ।
 दक्षिणं योजयेत् पाणिं वाममुष्टौ तु साधकः ॥
 दर्शयेद्दक्षिणे भागे मुखमुद्रयमुच्यते ॥ * ॥
 तर्जनीमध्यमानामाः समं कुर्यादधोमुखम् ।
 अनामायां क्षिपेद्दृष्ट्वा ऋज्वीं कृत्वा कनि-
 ष्टिकाम् ॥
 लेलिहानां मुद्रायं जीवन्त्यासे प्रकीर्तिता ।
 तर्जनीयानामिकामध्याकनिष्ठाक्रमयोगतः ॥
 करयोर्योजयत्येष कनिष्ठामूलयोगतः ।
 अङ्गुष्ठायै तु निःक्षिप्य महायोनिः प्रकीर्तिता ॥
 ताराया योन्यादिमुद्रा—यथा । योनिमुद्रा च
 वक्तव्या भूतिनी वक्तव्या बीजाख्यापि ॥
 'परिवर्त्तय करौ स्पृष्टौ कनिष्ठाङ्गुष्ठमध्यमे ।
 अनामायुगलश्चाधस्तर्जनीयुगलं पृथक् ॥
 अन्योन्यं निविडं बद्धाङ्गुष्ठायैऽनामिके ततः ।
 दानवधूमकेत्याख्या मुद्रेषा कथिता प्रिये । ॥
 अस्यास्तु बन्धनान्तरी बन्धनान्त्युच्यते ध्रुवम् ॥
 वक्त्रं विस्तारितं कृत्वाप्यधो जिह्वाश्च चालयेत् ।
 पार्श्वस्थं मुष्टियुगलं लेलिहानेति कीर्तिता ॥
 एषा ताराराधनेऽन्या लेलिहाना वक्तव्या ।
 'योनिर्मायाधरः सेन्द्रवधूः कूर्चः क्रमादिदुः ।
 बीजानि चोच्चरन् मन्त्री मुद्रावन्धनमाचरेत् ॥
 तर्जनीङ्गुष्ठसंयोगादग्नौ बिन्दुमुद्रिका ।
 वामकेश्वरतन्त्रोक्ताः प्रकाशयन्त्येव मुद्रिकाः ॥
 शृङ्गा देवि ! प्रवक्ष्यामि मुद्राः सर्वार्थसिद्धिदाः ।
 याभिर्विचिताभिस्तु सान्निध्यं जैपूरं भवेत् ॥
 परिवर्त्तय करौ स्पृष्टाङ्गुष्ठौ कारयेत् समौ ।
 अनामान्तर्गते कृत्वा तर्जनीयौ कुटिलाकृती ॥
 कनिष्ठिके नियुज्जीत निजस्थाने महेश्वरि ।
 त्रिखण्डेयं समाख्याता त्रिपुराध्यानकर्मणि ॥

मुद्रा

मध्यमामध्यगे कृत्वा कनिष्ठेऽङ्गुष्ठरोधिते ।
 तर्जनीयौ दृष्टवत् कृत्वा मध्यमोपगैनामिके ।
 एषा च प्रथमा मुद्रा सर्वसंचोभकारिणी ॥
 एतस्या एव मुद्राया मध्यमे सरले यदा ।
 क्रियेते परमेशानि । सर्वविघ्नविनाशि तदा ॥
 मध्यमातर्जनीभ्याश्च कनिष्ठानामिके समे ।
 अङ्गुष्ठाकाररूपाभ्यां मध्यमे परमेश्वरि ॥
 अङ्गुष्ठौ तु नियुज्जीत कनिष्ठानामिकोपरि ।
 इयमाकर्षिणी मुद्रा जैलोक्ताकर्षिणी परा ॥
 पुटाकारौ करौ कृत्वा तर्जनीयवङ्गुष्ठाकृती ।
 परिवर्त्तयक्रमेणैव मध्यमे तदधोगते ॥
 क्रमेण देवि ! तेनैव कनिष्ठानामिके तथा ।
 संयोज्य निविडाः सर्वा अङ्गुष्ठावगदेशतः ॥
 मुद्रायं परमेशानि । सर्ववश्यकरी मता ।
 समुखौ तु करौ कृत्वा मध्यमामध्यगेऽन्त्ये ॥
 अनामिके तु सरले तद्वह्निस्तर्जनीद्वयम् ।
 दृष्टाकारौ तदङ्गुष्ठौ मध्यमानखदेशगौ ॥
 मुद्रायैऽन्नादिनी नाम्ना कर्षिणी सर्वयोधिताम् ।
 अस्यास्त्रनामिकायुग्ममधः कृत्वाङ्गुष्ठाकृती ॥
 तर्जनीयवपि तेनैव क्रमेण विनियोजयेत् ।
 इयं महाङ्गुष्ठा मुद्रा सर्वकामार्थसाधिनी ॥ * ॥
 सयं दक्षिणदेशे तु सयदेशे तु दक्षिणम् ।
 बाहुं कृत्वा महादेवि ! हस्तौ संपरिवर्त्तय च ।
 कनिष्ठेऽनामिके देवि ! युक्ते तेन क्रमेण च ।
 तर्जनीभ्यां समाक्रान्ते सर्वोर्ध्वमपि मध्यमे ॥
 अङ्गुष्ठौ तु महेशानि । सरलावपि कारयेत् ।
 इयं सा खेचरी नाम्ना पार्थिवस्थानयोजिता ॥
 परिवर्त्तय करौ स्पृष्टावङ्गुष्ठान्नाकृती प्रिये ! ।
 तर्जनीङ्गुष्ठयुगलं युगपत् कारयेत्ततः ॥
 अधः कनिष्ठावङ्गुष्ठे मध्यमे विनियोजयेत् ।
 तथैव कुटिले थोच्ये सर्वाधस्तादनामिके ।
 बीजमुद्रयमचिरात् सर्वसिद्धिविवर्द्धिनी ॥ * ॥
 मध्यमे कुटिले कृत्वा तर्जनीपरिसंस्थिते ॥
 अनामिके मध्यगते तथैव हि कनिष्ठिके ।
 सर्वा एकत्र संयोज्या अङ्गुष्ठपरिपीडिताः ॥
 एषा तु परमा मुद्रा योनिमुद्रयमीरिता ॥ * ॥
 एता मुद्रा महेशानि ! त्रिपुराया मयोदिताः ।
 पूजाकाले प्रयोक्तव्या यथानुक्रमयोगतः ॥
 वामहस्तेन मुष्टिन् बद्धा कर्णप्रदेशके ।
 तर्जनीं सरलां कृत्वा भ्रामयेन्मनुवित्तमः ॥
 सौभाग्यदक्षिणी मुद्रा न्यासकालेऽपि स्मृतिता ।
 अन्तरङ्गुष्ठमुद्रा तु निरुध्य तर्जनीमिमाम् ॥
 रिपुजिह्वायुद्धा मुद्रा न्यासकाले तु स्मृतिता ।
 बद्धा तु योनिमुद्रां वै मध्यमे कुटिले कुरु ॥
 अङ्गुष्ठेन तदग्रे तु मुद्रायं भूतिनी मता ॥ * ॥
 वाममुष्टिं विधायाथ तर्जनीमध्यमे ततः ॥
 प्रसार्य तर्जनीमुद्रा निर्दिष्टा वक्षपाणिना ॥
 इति तन्त्रसारे मुद्राप्रकरणं समाप्तम् ॥ * ॥ * ॥
 अपि च ।
 'उक्ताः स्तवनमस्काराः शृङ्खलं पुरतो युवाम् ।
 मुद्राणां परिसंख्यानं स्वरूपञ्च यथाक्रमम् ॥
 धेनुश्च सम्पुटश्चैव प्राञ्जलिर्विख्यपद्मकौ ।

मुद्रा

नाराचो मुखदण्डौ च योनिरङ्गं तथैव च ॥
 वन्दनी च महासुद्रा महायोनिस्तथैव च ।
 भगवत् पुटकश्चैव निःशङ्कोऽर्थाङ्गचन्द्रकः ॥
 अङ्गश्च द्विमुखश्चैव शङ्खमुद्राथ सुष्टिकः ।
 वज्रश्चैव तथा बङ्गं संयोनित्विमलस्तथा ॥
 घटः शिखरिणी तुङ्गः पुण्डरीकश्च ह्यङ्गधनुकः ॥
 संमीलनी च कुण्डश्च चक्रं शूलं तथैव च ॥
 सिंहवक्त्रं गोमुखश्च प्रोन्नामोन्नमनं तथा ।
 विष्णं पाशुपतं शुङ्गं व्यागोऽथ साधनी तथा ॥
 प्रसाधनी चोग्रमुद्रा कुण्डली बृहमेव च ।
 त्रिमुखश्चासिक्ता च योगो भेदोऽथ मोहनम् ॥
 बाणो धनुश्च तूणीरं सुद्रा एतास्तु सत्तमाः ।
 अष्टोत्तरशतं सुद्रा ब्रह्मणा याः प्रकीर्तिताः ॥
 तासान् पञ्चपञ्चाशदेषाः प्राच्यास्तु पूजने ।
 शेषास्तु यास्त्रिपञ्चाशन्मुद्रास्ताः समयेषु च ।
 द्रव्यानयनसंकेतनटनादिषु ताः स्मृताः ॥
 देवानां चिन्तने योगे ध्याने जपे विसर्जने ।
 आद्यास्तु पञ्चपञ्चाशन्मुद्रा भैरव ! कीर्तिताः ॥
 सुद्रां विना तु यज्यं प्राणायामः सुरार्चनम् ।
 योगो ध्यानासने चापि निष्फलानि च भैरव ! ॥
 प्रत्येकं लक्षणं तेषां शृणुतं तनयौ युवाम् ॥
 दक्षिणामध्यमाग्रेण सव्यहस्तस्य तर्जनीम् ।
 योजयेत् सव्यमध्यान्तु तर्जनीं दक्षिणेन वै ॥
 तथा दक्षानामिकाया वामहस्तकनिष्ठिकाम् ।
 अनामिकान्तु वामस्य दक्षिणस्य कनिष्ठया ॥
 योजयेद्भक्तिमान् सम्यक् दक्षिणावर्त्तनेन तु ।
 धेनुमुद्रा समाख्याता सर्वदेवस्य तुष्टिदा ॥१॥
 संयोज्य द्वौ तलौ सर्वाण्यङ्गुलानि हस्तयोः ।
 संयोज्य पार्श्वतोऽङ्गुलौ संपुटः प्रोच्यते सुरैः ॥
 सर्वेषामपि देवानां संपुटः प्रस्यते सदा ।
 ध्यानसंपुटयोगादौ सम्पुटः प्रस्यते सदा ॥२॥
 निःकुण्डलगलं पाण्ड्योः संयोज्यार्द्धेन एव च ।
 मध्यस्थः पुटकारः प्राङ्गलिः परिकीर्तितः ॥३॥
 अङ्गुलमन्तरं कृत्वा पाण्ड्योर्मुष्टिं विधाय च ।
 संयोज्य विस्ववक्त्रे तु विस्वमुद्रा प्रकीर्तिता ॥४॥
 मणिवन्दादाकरभं संयोज्य करयोर्द्वयोः ।
 अङ्गुष्ठे चापि संयोज्य तथैव च कनिष्ठिके ॥
 तिस्रस्तिस्रो द्वयोः पाण्ड्योरङ्गुलीर्लिङ्गलास्ततः ।
 पद्ममुद्रा समाख्याता चतुर्वर्गप्रदा वृणाम् ॥५॥
 अङ्गुलान् तर्जनीयाः संयोज्याथोर्द्ध्वरेखया ।
 अन्याङ्गुलीस्तथानम्य नाराचः स्यात् प्रसा-
 यते ॥
 मम चेव शिवायाश्च प्रीतिदेयं प्रियङ्करी ।
 नाराचमुद्रा सततं प्रीत्यै वेतालभैरव ! ॥६॥
 अन्तराङ्गुलमुष्टिश्च कृत्वा वामकरस्य तु ।
 मध्यमाभ्यां दक्षिणस्य तथानम्य प्रयत्नतः ॥
 मध्याङ्केनाथ तर्जनीया अङ्गुलान्निनियोज्य च ।
 दक्षिणं योजयेत् पाणिं वाममुष्टौ तु साधकः ॥
 दर्शयेद्दक्षिणे भागे मुखमुद्रेयमिच्छते ।
 इत्यन्तु गणनाथस्य प्रीतिदा मुद्रिकोत्तमा ॥
 सर्वेषामपि देवानां तुष्टिदा सर्वकर्मसु ॥७॥
 अङ्गुलमध्यमादींश्च सम्यगानम्य तर्जनीम् ॥

मुद्रा

प्रसार्य दण्डमुद्रेति दक्षिणस्य करस्य तु ॥८॥
 सर्वाङ्गुलीस्तु संयोज्य करयोरुभयोरपि ॥
 संवेष्ट्य रज्जुवद्दे तु पाण्ड्योरपि कनिष्ठिके ।
 वामस्य वाममूलेन तदग्रे विनियोजयेत् ॥
 दक्षस्य मध्यमूलेन तथार्थं वाममेव च ।
 योजयेत् योजनात् पञ्चादावर्त्त करशाखिकाः ॥
 योन्याकारान्तु तन्मध्यं योनिसुद्रा प्रकीर्तिता ।
 कामाख्यायाः पञ्चमूर्तिर्दुर्गाया अपि भैरव ! ॥
 प्रीतिदा योनिसुद्रेयं मम कामस्य च प्रिया ॥९॥
 संयुक्ताङ्गुलीः सर्वाः प्रसार्याङ्गुलपर्वणा ॥
 अग्रेण च कनिष्ठया अग्रेणापि च योज-
 येत् ।
 करस्य दक्षिणस्येवमर्द्धयोनिः प्रकीर्तिता ॥१०॥
 संपुटं प्राङ्गलिं वापि यदि प्रीत्यै नियोजयेत् ।
 वन्दनीया समाख्याता सुद्रा विष्णुप्रमोदिनी ॥११॥
 सैव चेत् श्रवणासक्ता महासुद्रा प्रकीर्तिता ॥१२॥
 दक्षिणाङ्गे तु सा सक्ता वैष्णवी परिकी-
 र्तिता ॥१३॥
 महायोनिस्तु कथिता वैष्णवीतन्त्रगोचरे ।
 ह्योर्मूले त्वङ्गुलान्मङ्गुलीश्च कनिष्ठयोः ॥
 नियोज्य प्रहृतीकृत्य द्वे पाणी योजयेत् पुनः ।
 भगमुद्रा च सा ख्याता लक्ष्मीवाणीशिवा-
 प्रिया ॥१४॥
 सर्वाङ्गुलीनामगौवं दक्षिणस्य करस्य च ।
 संयोज्यैकत्र पुरतो निर्देशः पुटकः स्मृतः ॥१५॥
 कनिष्ठानामिकाङ्गुलाङ्गुलीनां योजयेद्बुधः ।
 अग्राण्येकत्र मध्यान्तु तर्जनीश्च प्रसार्य वै ॥
 कुलीकृत्य करद्वन्द्वं पृथग्ग्रे नियोजयेत् ।
 निःशङ्को नाम सुद्रेयं नरसिंहवराहयोः ॥१६॥
 कनिष्ठानामिकामध्यामाङ्गुलं दक्षिणस्य च ।
 करस्य तर्जनीङ्गुले प्रसार्य क्रियते तु या ॥
 सा सुद्रा ह्यङ्गुलचन्द्राख्या महाणां प्रीतिदा-
 यिनी ॥१७॥
 ऊर्ध्वीकृत्य तथाङ्गुलं दक्षिणस्य करस्य च ।
 कृत्वा मध्यं तदङ्गुलं वाममुष्टिं तथोर्द्ध्वतः ।
 ऊर्ध्वीङ्गुलं तथा ऊर्ध्वदङ्गुलमुद्रा प्रकीर्तिता ॥१८॥
 एतस्या एव सुद्रायाः कनिष्ठादिविमोचतः ।
 अष्टौ सुद्राः समाख्याता नाम तासां पृथक्
 पृथक् ॥
 द्विमुखश्चैव १६ सुष्टिश्च २० वज्र २१ मावङ्ग २२
 मेव च ।
 विमलश्च २३ घटश्चैव २४ तुङ्गः २५ पुण्ड्र २६
 स्तथैव च ॥
 नवानां विष्णुमूर्तिनां सार्द्धमङ्गेन मुद्रिकाः ।
 क्रमान्नव समाख्याता नायिकानां तथैव च ॥
 संयोज्य करयोः पृष्ठे तथावर्त्त तु वै समम् ।
 प्रसार्य तर्जनीयुग्मं संयुक्तं सर्वतः पुनः ॥
 अङ्गुष्ठौ च तथा सक्ताः शङ्खमुद्रा प्रकीर्तिता ॥२७॥
 उत्तानमङ्गलिं कृत्वा अङ्गुष्ठे द्वे कनिष्ठयोः ॥
 मूले निःक्षिप्य तु करौ संयोज्याथ प्रदर्शयेत् ।
 संयोनिरिति सा ख्याता सुद्रा देवैस्तुष्टिदा ॥२८॥
 सुष्टिर्दक्षिणहस्तस्य यदोर्ध्वीङ्गुलिका भवेत् ।

मुद्रा

सा स्यात् शिखरिणी सुद्रा ब्राह्मीसूर्यप्रिया ।
 च सा ॥२९॥
 अनामिके कनिष्ठे तु संयोज्य ऋजुना पुनः ।
 मध्यमातर्जनीनान्तु धेनुमुद्रेव बन्धनम् ॥
 सार्द्धधेनुरिति ख्याता चन्द्रप्रीतिविवर्द्धिनी ॥३०॥
 करयोरङ्गुलीः सर्वाः सर्वाग्राण्येकतः स्थिता ॥
 नियोज्यार्द्धतले चैव तदधोऽपि विद्युज्य च ।
 अग्रेण योजयेत् सुद्रा सम्मीलनी तु सा ॥३१॥
 भौमभूमिसुनीशानामिधं प्रीतिविवर्द्धिनी ।
 सर्वाङ्गुलीस्तु संसक्ता दक्षिणस्य करस्य च ॥
 कियद्भागं तथान्यस्य तलं कुर्यात् कुण्डवत् ।
 समाख्याता कुण्डमुद्रा बुधवाणीशिवाप्रिया ॥३२॥
 सर्वाङ्गुलीनां मध्येस्तु वामहस्तस्य चाङ्गुलीः ।
 प्रसार्याङ्गुल्युगलं संयोज्याग्रेण भैरव ! ॥
 तदङ्गुलद्वयं कार्यं सम्मुखं वितरेत्ततः ।
 चक्रमुद्रा समाख्याता गुरुविष्णुशिवाप्रिया ॥३३॥
 अङ्गुष्ठं मध्यमाश्चैव नामयित्वा करस्य च ।
 दक्षिणस्यापरास्त्रिस्रो योजयेदग्रतः पुनः ॥
 शूलमुद्रा समाख्याता मम शुक्रगुहप्रिया ॥३४॥
 निःकुलीकृत्य तु करौ वामाङ्गुलिगणस्य तु ॥
 अग्राणि योजयेन्मध्ये तलस्यासव्यहस्ततः ।
 अथः कृत्वा वामहस्तं सुद्रा सिंहमुखी
 स्मृता ॥३५॥
 इयं प्रीत्यै तु दुर्गायाः सूर्यपुत्रस्य चक्रिणः ।
 भगमुद्रा कर्णमूले गोमुखस्याख्या प्रकीर्तिता ॥
 मम विष्णोस्तथा राहोः सर्वदा प्रीति-
 दायिनी ॥३६॥
 सुष्टिद्वयमथोत्तानं कृत्वा संयोज्य पार्श्वतः ॥
 दक्षिणस्य कनिष्ठादीन् प्रसार्य क्रमतः पुनः ।
 तथा वामकनिष्ठाभ्यामेकैकेन प्रसारयेत् ॥
 अष्टौ सुद्राः समाख्याता नामतः क्रमतः शृणु ॥
 प्रोन्नामो ३७ त्रमन ३८ चैव विष्णं ३९ पाशु-
 पतं ४० तथा ॥
 शुङ्गं ४१ व्यागः ४२ साधनी ४३ च तथा चैव
 प्रसाधनी ४४ ।
 आङ्गुलं करशाखास्तु दक्षिणाः सा तु मुद्रिका ॥
 उग्रमुद्रा समाख्याता स्वहस्तस्य विपर्ययात् ॥४५॥
 इन्द्रादिलोकपालानां दश सुद्राः प्रकीर्तिताः ॥
 सर्वेषामपि देवानां परमप्रीतिवर्द्धनाः ।
 अङ्गुलान्तु तर्जनीया अग्रभागे योजयेत् ॥
 आङ्गुलं मध्यमाभ्यान्तु दक्षहस्तस्य चाङ्गुलीः ।
 दर्शयेत् कुण्डलाकारं कुण्डलीशक्तिस्तुष्टिदम् ॥
 सर्वेषामपि देवानां तथा तुष्टिकरं महत् ॥४६॥
 अङ्गुलतर्जनीमध्या अग्रभागे नियोज्य च ॥
 मध्यमाश्च कनिष्ठाश्च आङ्गुलं दक्षिणे करे ।
 त्रिमुखाख्या समाख्याता विश्वदेवप्रिया सदा ॥
 कृतोः प्रियेयं सततं मातृगामपि तुष्टिदा ॥४७॥
 तर्जनीङ्गुलयोरग्रभागे संयोज्य चाङ्गुलीः ॥
 अन्या आङ्गुलयेत् तिस्रः सासिक्ता प्रकीर्तिता ।
 पितृगामथ साध्यानां रुद्राणां विश्वकर्म्मणः ॥
 सर्वदा प्रीतिजननी असिक्ता प्रकीर्तिता ॥४८॥
 पादौ तलाभ्यां संयोज्य तदङ्गुलद्वयं ततः ॥

मुद्रा

ऊर्ध्वं संयोजयेद्भाभौ अस्थोपरि तथाङ्गलिः ।
योगमुद्रा समाख्याता योगिनां तत्त्वदायिनी ॥
सर्वेषामपि देवानां पूजने चिन्तने तथा ।
योगमुद्रा समाख्याता तुष्टिप्रीतिकरी सदा ॥७६॥
प्राङ्गलिर्नाम मुद्रा तु उर्ध्वाधोभावयोजिताम् ।
विभिन्न दर्शयेद्वस्त्रौ उर्ध्वाधः प्रष्टुतीकृतौ ॥
भेदमुद्रा समाख्याता मम विष्णोर्विधेः प्रिया ॥५०॥
अङ्गुष्ठे द्वे तु निःक्षिप्य करयोरुभयोस्तले ॥
अग्रेण योजयेत् पश्चात् कनिष्ठाङ्गुलं ततः ।
उभयोर्हस्तयोश्चान्यास्तर्ज्याद्याश्च योजयेत् ॥
अग्राग्रेस्तु पृथक्कृत्य दर्शयेत् कनिष्ठिकाम् ।
मुद्रा सम्मोहनं नाम कामदुर्गारमाप्रिया ॥
सर्वेषामपि देवानां मोहनं प्रीतिदं स्तुतम् ॥५१॥
आनस्य सद्यश्चस्तस्य मध्यमानामिके तथा ॥
तयोः पृष्ठे तु संयोज्य अङ्गुष्ठान् ततः परम् ।
कनिष्ठां तर्जनीञ्चैव अग्रेण योजयेत्ततः ॥
बाणमुद्रा समाख्याता सर्वदेवस्य तुष्टिदा ॥५२॥
सर्वाङ्गुलीस्तु सङ्कोच्य अङ्गुष्ठमथ तर्जनीम् ॥
प्रसार्य करयोः पश्चादङ्गुष्ठान् योजयेत् ।
अङ्गुष्ठमग्रे तर्जनीञ्च अग्रेणापि च तर्जनीम् ॥
यथाशक्ति प्रसार्यापि धनुर्मुद्रा प्रकीर्तिता ॥५३॥
सर्वाङ्गुलीनामग्राणि ब्राह्मणतीर्थे नियोजयेत् ॥
अनामिकायाः पृष्ठे तु अङ्गुष्ठान् नियोजयेत् ।
शून्यं तूणीरवत् कृत्वा तेषामन्तस्तु भैरवः ।
तूणीरमुद्रा चाख्याता सर्वेषां प्रीतिवर्द्धिनी ॥५४॥
मुद्रासु संस्थिता पूजा मुद्रासु परिवर्त्तितम् ।
मुद्रासु संस्थिता योगा मुद्रा मोदकरास्ततः ॥
यदा यदा पूजनेषु चिन्तने ध्यानकर्म्मणि ।
यज्ञादौ स्तवने वापि हस्तकृत्यं न विद्यते ।
तदा मुद्रायुतं कुर्याददिष्टापूर्ते करद्वयम् ॥
यज्ञकृत्येषु चेच्छक्तौ हस्तौ मुद्रासु च चमः ।
तदा मुद्रां विधायैव तत् कृत्यं समाचरेत् ॥
मुद्रावियुक्तहस्तान् क्रियते कर्मदैविकम् ।
कृत्वा तन्निष्कलं यस्मात्तस्माच्चमुद्रान्वितो भवेत् ॥
विसर्जने तु देवानां यस्य या परिकीर्तिता ।
मुद्रां तां पूजनादौ तु तस्य नैव प्रयोजयेत् ॥
विन्द्युक्तान्ते मुद्रां मुद्रायुक्तः समाचरेत् ।
पूजनादि समस्तस्य कर्म वृद्धे विचक्षणः ॥
ततो मुद्रा परं धाम मुद्रा पुण्यप्रदायिनी ।
देवानां मोददा मुद्रा तस्मात्तां यत्नतश्चरेत् ॥
अर्द्धयोनिर्मेहायोनिर्योनिर्ब्राह्मी च वैष्णवी ।
मुद्रा विसर्जने प्रोक्ता शिवाचिपुरयोः सदा ॥
दुर्गायाः सर्वरूपेषु मुद्रा एताः प्रकीर्तिताः ।
योनिश्च सम्पुटश्चैव महायोनिर्नयेव च ॥
वर्जयित्वा यस्तभावाद्मुद्रादन्वयं योजयेत् ।
भवेद्युस्तु त्रिपञ्चाशद्व्या मुद्राः समन्ततः ॥
ता यस्तभावाद्दामाः स्युर्मुद्रा मोदकराः पराः ।
एवं वां कथिता मुद्राः पूजने पूज्यतुष्टिदाः ॥”
इति कालिकापुराणे ६५ अध्यायः ॥
मुद्राङ्कितः, त्रि, (मुद्रया अङ्कितः ।) मुद्रया
चिह्नितः । क्वापाकरा मोहकरा इत्यादि
भाषा । यथा,—

मुनिः

“धाता विश्वविष्टिमात्रनरतो देवोऽपि गौरौ-
मुजा-
स्त्रेधानन्दविघ्नमाननयनो दत्ताध्वरध्वंसकृत् ।
दैत्यारिः कमलाकपोलमकरीमुद्राङ्कितोरःस्थलः
प्रेतेऽव्यावितरेषु जन्तुषु पुनः का नाम शान्तेः
कथा ॥”
इति प्रबोधचन्द्रोदयनाटके १ अङ्कः ॥
मुद्रालिपिः, स्त्री, (मुद्रया लिपिः ।) पञ्चधा-
लिप्यन्तर्गतलिपिविशेषः । क्वापार अक्षर इति
भाषा । यथा,—
“मुद्रालिपिः शिष्टलिपिर्लिपिर्लिखनिसम्भवा ।
गुह्यिकाधुन्यसम्भवा लिपयः पञ्चधा स्मृताः ।
एताभिलिपिभिर्वाप्रा धरित्री शुभदा हरः ॥”
इति वाराहवैतन्त्रम् ॥
अस्याः पाठ्यत्वं धार्यत्वञ्च यथा,—
“लेख्या लिखितं विप्रैर्मुद्राभिरङ्कितञ्च यत् ।
शिष्टादिनिर्मितं यच्च पाठ्यं धार्यञ्च सर्वदा ॥”
इति खड्गमालातन्त्रम् ॥
मुद्रिका, स्त्री, (मुद्रा स्वार्थे कन् + स्त्रियां टाप् ।
पूर्वाकारस्य ह्रस्वत्वम् । अत इत्वं च ।) खर्ग-
रूपादिनिर्मितमुद्रा । मोहकरा टाका इत्यादि
भाषा । यथा,—
“सौवर्णीं राजतीं ताम्नीमायसीं वा सुशो-
भिताम् ।
सलिलेन सङ्कलितं प्रक्षिपेत् तत्र मुद्रिकाम् ॥”
इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्यायः ॥
मुद्रितं, त्रि, (मुद्रा मुद्रणं अस्य जातेति । मुद्रा
इतच् ।) अप्रयुक्तम् । मोदा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । सङ्कुचितम् २ निद्राणं ३ मीलि-
तम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ मुद्राङ्कितञ्च ॥ (परि-
त्यक्तम् । यथा, नैषधचरिते । ५ । १२ ।
“मुद्रितान्यजनसंकथनः सन्
नारदं बलिरिपुः समवादीतु ।”
“मुद्रितं परित्यक्तम् ।” इति तट्टीका ॥
मुद्रा, य, (मुद्रयतीति । मुह् + बाहुलकात् का ।
पृथोदरादित्वात् ह्रस्व धः ।) अर्थकम् । इत्य-
मरः । ३।४।४। (यथा, महाभारते । १४।३।७।४।
“मुद्रा ज्ञानं मुद्रा वृत्तं मुद्रा सेवा मुद्रा श्रमः ।
एवं यो युक्तधर्मः स्यात् सोऽमुद्रावन्तमनुते ॥”)
मुनिः, पुं, मनुते जानाति यः । (इति मन् +
“मनेरुच् ।” उणा० ४ । १२२ । इति इन् +
अत उच् ।) मौनव्रती । इत्यन्ये । इति भरतः ॥
तत्पर्यायः । वाच्यमः २ । इत्यमरः । २।७।४२।
मौनी ३ व्रती ४ ऋषिः ५ शापास्त्रः ६ सत्यवाक्
७ । इति जटाधरः ॥ (यथा, नैषधे । १।१३३।
“फलैर्न मूलेन च वारिभूरुहां
मुनेरिवैद्यं मम यस्य वृत्तयः ॥”)
तस्य लक्षणं यथा,—
“दुःखेष्वनुहिममनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥”
इति श्रीभगवद्गीता ॥*॥
तस्य धर्मो यथा,—

मुनिः

ब्रह्मोवाच ।
“मुनिभिश्चरिता धर्मा उक्ता यासु । मया तव ।
यैर्विष्णुस्तुष्यते देवः सुखादिपरिभाषिकः ॥
तर्पणेन च होमेन सन्ध्या बन्धनेन च ।
प्राप्यते भगवान् विष्णुर्ब्रह्मकामार्थमोक्षदः ॥
धर्मो विष्णुर्ब्रह्मो विष्णुः पूजा विष्णुस्तु तर्पणम् ।
होमः सन्ध्या तथा ध्यानं धारणा सकलं
हरिः ॥”
इति गारुडे २२६ अध्यायः ॥*॥
तस्याश्रमे वर्णनीयानि यथा । अतिथिपूजा १
हरिणविश्वासः २ हिंसजन्तुशान्तता ३ यज्ञ-
धूमः ४ मुनिसुतः ५ हुमसेकः ६ वल्कलः ७
वृक्षश्च ८ । इति कविकल्पलता ॥*॥ मुनिविशे-
षाणां ब्रह्मणोऽङ्गविशेषादुत्पत्तिर्यथा,—
“पुलस्त्यो दक्षकर्णाच्च पुलहो वामकर्णतः ।
दक्षनेत्रात्तथाचिश्च वामनेत्रात् क्रतुः स्वयम् ॥
अरणिर्नासिकारन्ध्रात् अङ्गिराश्च सुखादृचिः ।
भृगुश्च वामपार्श्वार्थं दक्षो दक्षिणपार्श्वतः ॥
कृषायाः कर्दमो जातो नामेः पञ्चशिखस्तथा ।
वत्सश्चैव वोढुश्च कण्ठदेशाच्च नारदः ॥
मरीचिः स्कन्धदेशाच्च आपस्तम्बस्तथा गलात् ।
वशिष्ठो रसनदेशात् प्रचेता अधरोष्ठतः ॥
हंसश्च वामकुक्षे च दक्षकुक्षेर्यतिः स्वयम् ।
वृष्टिं विधातुश्च विधिशकाराज्ञां सुतानपि ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे ८ अध्यायः ॥*॥
गयासुरशरीरे यज्ञार्थं ब्रह्मणो मानसात् वृष्ट्या
मुनयो यथा,—
“ब्रह्मा सम्भूतसम्भारो मानसावृत्तिजोऽवृत्तजः ।
अग्निशर्मागमवृत्तं श्रौनकं जाजलिं वृद्धम् ॥
कुसुखिं वेदकौण्डिन्यं हारीतं कश्यपं कृपम् ।
गर्गं कौशिकवाशिष्ठौ मुनिं भार्गवमथयम् ॥
वृद्धं पाराशरं कण्वं माण्डव्यं श्रुतिकेवलम् ।
श्वेतं सुतालं दमनं सुहोत्रं कचमेव च ॥
नौगाक्षिश्च महाबाहुं जेगीषयं तथैव च ।
दधिपञ्चमुखं विप्रं । ऋषभं कर्कमेव च ॥
कामायनं गोभिलश्च मुनिसुभं महाव्रतम् ।
जटामालिनमथयं चाटुहासश्च दारुणम् ॥
आज्यश्चाप्यङ्गिरसमौपमन्युं महाव्रतम् ॥
गोकर्णश्च गुहावासं शिखण्डिनमुमाव्रतम् ॥
सुपालकं गौतमश्च तथा वेदशिरो व्रतम् ।
एतानन्याश्च विप्रेन्द्रान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
परिकल्प्याकरोदयागं गयासुरशरीरके ॥”
इति वायुपुराणे गयामाहात्म्यम् ॥*॥
मुनिविशेषनाम्नां व्युत्पत्तिर्यथा,—
“कतिकल्पान्तरेऽतीते सृष्टुः वृष्टिविधौ पुनः ।
मरीचिमिश्रेणैर्मुनिभिः सार्द्धं कण्ठाद्वभूव सः ।
विधेर्नरदनाश्च कण्ठदेशाद्वभूव सः ।
नारदश्चेति विख्यातो मुनीन्द्रस्तेन हेतुना ॥
यः पुत्रश्चेतसो धातुर्बभूव मुनिपुङ्गवः ।
तेन प्रचेता इति तन्नाम चक्रे पितामहः ॥
बभूव धातुर्यः पुत्रः सहसा दक्षपार्श्वतः ।
सर्वकर्मणि दक्षश्च तेन दक्षः प्रकीर्तितः ॥

वेदेषु कर्हमः शब्दश्रुत्यायां वर्तते स्फुटः ।
 वभूव कर्हमाहालः कर्हमस्तेन कीर्तितः ॥
 तेजोमेदे मरीचिश्च वेदेषु वर्तते स्फुटम् ।
 जातः सद्योऽतितेजस्वी मरीचिस्तेन कीर्तितः ॥
 क्रतुसंघश्च बालेन हतो जन्मान्तरेऽधुना ।
 जज्ञपुत्रोऽपि तन्नाम्ना क्रतुरित्यभिधीयते ॥
 प्रधानाङ्गं सुखं धातुस्ततो जातश्च बालकः ।
 हरस्तेजस्विचनोऽङ्गिरास्तेन प्रकीर्तितः ॥
 अतितेजस्विनि भृगुर्वर्तते नाम्नि शौनकः ।
 जातः सद्योऽतितेजस्वी भृगुस्तेन प्रकीर्तितः ॥
 वशीभूतश्च शिशुश्च जातः सद्यो हि बालकः ।
 अतिप्रियश्च धातुश्च वशिष्ठस्तेन कीर्तितः ॥
 बालोऽप्यखण्डवर्णश्च जातः सद्यो हि तेजसा ।
 प्रज्वलन् पूर्वतपसा चारुणस्तेन कीर्तितः ॥
 हंस आत्मा वशी यस्य योगेन योगिनो ध्रुवम् ।
 बालः परमयोगीन्द्रस्तेन हंसः प्रकीर्तितः ॥
 सन्ततं यस्य यत्नश्च तपःसु बालकस्य च ।
 प्रकीर्तितो यतिस्तेन संयतः सर्वकर्मसु ॥
 पुलस्तपःसु वेदेषु वर्तते ह स्फुटोऽपि च ।
 स्फुटं तपःखरूपश्च पुलस्तस्तेन कीर्तितः ॥
 पुलस्तपःसमूहश्च यस्यास्ति पूर्वजन्मनाम् ।
 तपःसंघः समूहश्च पुलस्तस्तेन बालकः ॥
 त्रिगुणायां प्रकृत्यां त्रिविण्यावश्च प्रवर्तते ।
 तयोर्भक्तिः समा यस्य तेन बालोऽत्रिरुच्यते ॥
 जटाश्रान्निशिखारूपाः पञ्च सन्ति च मस्तके ।
 तपस्तेजोभवा यस्य स च पञ्चशिखः स्मृतः ॥
 अपान्तरतमे देशे तपस्तेजोऽन्यजन्मनि ।
 अपान्तरतमा नाम शिशोस्तेन प्रकीर्तितम् ॥
 स्वयन्तपः समाप्नोति वाहयेत् प्रापयेत् परान् ।
 ऊटुः समर्थस्तपसि वोढुस्तेन प्रकीर्तितः ॥
 तपसस्तेजसा बालो दीप्तिमान् स्रवतो सुने ।
 तपःसु रोचते चित्तं रुचिस्तेन प्रकीर्तितः ॥
 इति ब्रह्मवेवत्ते ब्रह्मखण्डे २२ अध्यायः ॥
 वज्रसेनतः । जिनः । इति मेदिनी । ने, १५ ॥
 प्रियालवृत्तः । पलाशवृत्तः । इति हेमचन्द्रः ।
 १ । ७६ ॥ दमनकवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (स्त्री, दक्षकन्या । सा च कश्यपपत्नीनामन्य-
 तमा । यथा, महाभारते । १।६५।११-१२ ।
 “मरीचिः कश्यपः पुत्रः कश्यपात्तु इमाः प्रजाः ।
 प्रजन्तिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश ॥
 अदितिर्दितिर्दण्डः काला दनायुः सिंहिका
 तथा ।
 क्रोधा प्राधा च विन्धा च विनता कपिला
 सुनिः ॥”
 अष्टवस्त्रन्तर्गतस्य आपनामकस्य वसोः पुत्रे,
 पुं । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ३ । ४० ।
 “आपस्य पुत्रो वैतण्ड्यः अमः आन्तो सुनि-
 स्तथा ।”
 क्रौञ्चद्वीपस्य देशविशेषः । यथा, मत्स्यपुराणे ।
 १२१ । ८३-८५ ।
 “क्रौञ्चस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोऽनुगः ।
 मनोऽनुगात् परे चोष्णसूतरीयोऽपि स उच्यते ॥

उष्णात् परे पावनकः पावनादन्वकारकः ।
 अन्वकारकदेशात् सुनिदेशस्तथापरः ॥”
 (द्युतिमतः पुत्राणामन्यतमः । यथा, मार्कण्डेये ।
 ५३ । २२ ।
 “तथा द्युतिमतः सप्तपुत्रास्तांश्च निबोध मे ।
 सुनिश्च दुर्भिक्षैव सप्तमः परिकीर्तितः ॥”
 कुरुपुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १।६४।४६ ॥
 “अविच्छित्तमभिष्वस्तं तथा चेत्तरथं सुनिम् ॥”
 सुनिखर्जूरिका, स्त्री, (सुनिप्रिया खर्जूरिका इति
 मध्यपदलोपी समासः ।) खर्जूरीप्रभेदः । यथा,
 “सुनिखर्जूरिका त्वन्या राजेशा ऋतुसंमिता ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुनिच्छदः, पुं, (सुनयः अत्रादयः सप्त तत्-
 संख्याकाः कृदाः पञ्चाण्यस्य ।) सप्तच्छदवृत्तः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री । मेथिका । यथा,
 भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 ‘मेथिका मेथिनी मेथी दीपनी बहुपुत्तिका ।’
 इत्यादि ।
 ‘कुक्षिका बहुपर्णी च पीतबीजा सुनिच्छदा ।’
 इत्यन्तम् ॥)
 सुनितरुः, पुं, (सुनेरगस्यस्य प्रियः तरुः । इति
 मध्यपदलोपी समासः ।) वकवृत्तः । इति
 रत्नमाला ॥
 सुनिद्रमः, पुं, (सुनेरगस्यस्य प्रियः द्रुमः । इति
 मध्यपदलोपी समासः ।) श्लोनाकवृत्तः । इति
 रत्नमाला ॥ श्लोनाकप्रभेदः । वकवृत्तः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, नैषधचरिते । १।६६ ।
 “सुनिद्रमः कोरकितः श्रितिद्युति-
 र्वनेऽसुनाऽमन्यत सिंहिकासुतः ॥”
 “सुनिद्रमः वकवृत्तः ।” इति तट्टीका ॥ अस्य
 पर्यायो यथा,—
 “अथागस्थो वज्रसेनो सुनिपुष्यो सुनिद्रमः ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 “श्लोनाको भूतपुष्पश्च पूतिवृत्तौ सुनिद्रमः ।
 दीर्घवृत्तश्च कदम्बो भङ्गुकटुष्टकोऽरुणः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 सुनिनिर्मितः, पुं, (सुनिना निर्मितः ।) डिण्डिमः ।
 यथा, भावप्रकाशे ।
 “डिण्डिमो रोमशफलो सुनिनिर्मित इत्यपि ।
 डिण्डिमो रुचिकृत् भेदी पित्तश्लेष्मापहः स्मृतः ।
 सुग्रीतो वातलो रूचो मूत्रलश्चाभ्ररीहरः ॥”
 सुनिपित्तलं, स्त्री, (सुनीनां पित्तलमिव ।) ताम्रम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सुनिपुङ्गवः, पुं, (सुनिः पुङ्गव इव ।) सुनिश्रेष्ठः ।
 इत्यमरटीका ॥ (यथा, रामायणे । १।१।१ ।
 “तपःसाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदांवरम् ।
 नारदं परिपश्य च वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम् ॥”
 सुनिपुत्रः, पुं, (सुनीनां पुत्र इव ।) सुनिप्रियत्वादस्य
 तथात्वम् ।) दमनकवृत्तः । इति भावप्रकाशः ॥
 ऋषिसुतश्च ॥
 सुनिपुत्रकः, पुं, खड्गनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, तिथितत्त्वे कुण्डविधिप्रकरणे ।

“त्वं योगयुक्तो सुनिपुत्रकश्च
 अदृश्यतामेपि शिखोज्ज्वलेन ।
 संदृश्यसे प्रावृषि निर्गतायाम्
 त्वं खड्गनाश्वर्यमयो नमस्ते ॥”
 सुनिपुष्यं, स्त्री, (सुनिद्रम इति । “ठाजा दावृद्धं
 द्वितीयादयः ।” ५ । ३ । ८३ । इत्यत्र “विनापि
 प्रत्ययेन पूर्वोत्तरपदयोर्विभाषालोपो वक्तव्यः ।”
 इति काशिकोक्तेः द्रुम इत्यस्य लोपे सुनिः तस्य
 पुष्यम् ।) वकपुष्यम् ॥ (यथा, तिथितत्त्वे ।
 “विहाय सर्वपुष्याणि सुनिपुष्येण केशवम् ।
 कार्तिके योऽर्चयेद्भक्त्या वाजिमेधफलं लभेत् ॥”
 वकवृत्ते, पुं । तत्पर्यायो यथा,—
 “अथागस्थो वज्रसेनो सुनिपुष्यो सुनिद्रमः ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 सुनिपुष्यकं, स्त्री, (सुनिपुष्य + संज्ञायां कन् ।) वक-
 पुष्यम् । यथा, योगिनीतन्त्रे ।
 “विल्वपत्रश्च माध्यश्च तमालामलकौदलम् ।
 कङ्गारं तुलसीश्चैव पद्मश्च सुनिपुष्यकम् ।
 एतत् पर्युषितं न स्यात् यच्चान्यत् कलिका-
 लकम् ॥”
 इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
 सुनिपूगः, पुं, (सुनिप्रियः पूगः ।) गुवाकविशेषः ।
 तत्पर्यायः । रामपूगः २ कामीनः ३ सुरे-
 वटः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सुनिभेषजं, स्त्री, (सुनीनां भेषजम् ।) आगस्थः ।
 हरीतकी । लङ्घनम् । इति मेदिनी । जे, ३६ ॥
 सुनिसुव्रतः, पुं, (सुनिषु सुव्रतः ।) वृत्ताहन् । स च
 बुद्धविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । ५१ ॥
 सुनिस्थानं, स्त्री, (सुनीनां स्थानम् ।) आश्रमः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ६७ ॥
 सुनीन्द्रः, पुं, (सुनीनां मननशीलानां योगिनामिन्द्रः
 श्रेष्ठः ।) बुद्धः । इत्यमरः । १२ । १ । १४ ॥ ऋषि-
 श्रेष्ठश्च ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७२।३०६ ।
 “पतन्तमेव तस्माच्च प्राणिभ्यां स तमगच्छेत् ।
 सुनीन्द्रः प्रकटीभूय समाश्रयास्य जगाद च ॥”
 दानवभेदः । यथा, हरिवंशे । ७५५ । ५ ।
 “वृषपर्वा विरूपाक्षो सुनीन्द्रश्चन्द्रलोचनः ।”
 सुनुच उ गत्वाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । ओष्ठ्यवर्ग-
 शेषादिः । नोपधः । उ सुचिन्वा सुक्ता । इति
 दुर्गादासः ॥
 सुसुक्षुः, पुं, (सोक्तुमिच्छतीति । सुच् + सन् + उः ।)
 सुक्तिमिच्छः ॥ (यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ।
 ४ । १५ ।
 “एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि सुसुक्षुभिः ।
 कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥”
 तत्पर्यायः । अमणः २ यतिः ३ वाचंयमः ४
 व्रती ५ साधुः ६ अनगारः ७ ऋषिः ८ सुनिः ९
 निर्गन्धः १० भिक्षुः ११ । इति हेमचन्द्रः
 १ । ७५ ॥ अथ सुसुक्षुक्तव्यम् । मनुः ।
 “इह चामुत्र वा कार्थं प्रवृत्तं कर्म कीर्तते ।
 निष्कामं ज्ञानपूर्वकं निवृत्तसुपदिश्यते ॥

सुसुक्ष्मः

प्रवृत्तं कर्म संसेय देवानामेति साष्टिताम् ।
निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्येति पञ्च वै ॥”
कामनापूर्वकं कर्म शरीरप्रवृत्तिहेतुत्वात्
प्रवृत्तं तदेव कर्म कामनारहितं पुनर्ब्रह्म-
ज्ञानाभ्यासपूर्वकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्त-
मुच्यते । साष्टितां समानगतितां ऋषेर्गार्थत्वात्
पञ्चभूतान्येति अतिक्रामति मोक्षं प्राप्नोती-
त्यर्थः । विष्णुपुराणे च ॥१७३८॥ विप्रिष्टफलदा
काम्या निष्कामाणाञ्च मुक्तिदा । भगवन्नीतापि ।
“युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठि-
कीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥”
युक्तः ईश्वराय कर्माणि न फलाय इत्येवं
समाहितः । फलं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वन्निति
शेषः । शान्तिं मोक्षाख्यां नैष्ठिकीं निष्ठायां
भवाम् । सत्त्वशुद्धिः ज्ञानप्राप्तिः सर्वकर्म-
संन्यासः ज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यशेषः ।
अयुक्तस्तद्विह्वलः । कामकारेण कामप्रेरित-
तया कामतः प्रवृत्तेरिति यावत् । फले सक्तः
सन् फलायेदं कर्म करोमीत्येवं फले सक्तो
नितरां बन्धं प्राप्नोति । तथा च अर्जुनं प्रति
भगवद्वाक्यम् ।

“मयि सत्त्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥”
संन्यस्य निःस्पृह्य समर्प्य इति यावत् । अध्यात्म-
चेतसा विवेकबुद्ध्या ईश्वराय भृत्यवत् करोमि
इत्यनया बुद्ध्या निराशीस्त्यक्तकामसङ्कल्पः ।
अतएव निर्ममः ममतारहितः । विगतज्वरः
विगतसन्तापः । यत्कामाह स एव ।

“यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत् तपस्यसि कौन्तेय ! तत् कुरुष्व मदर्पणम् ॥”
विष्णुपुराणम् ।

“कर्माण्यसङ्कल्पितस्तत्फलानि
संन्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे ।
अवाप्य तं कर्ममहोभयान्ते
तस्मिन् जयं ये त्वमलाः प्रयान्ति ॥”

कर्ममहो भारतवर्षरूपाम् । एकादशस्कन्धे ।
“वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽपि तुमीश्वरे ।
नैष्कर्म्यं लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः ॥”
वेदोक्तमेव कुर्वाणो न तु निषिद्धम् । ननु कर्मणि-
क्रियमाणे तस्मिन्नासक्तितस्तत्फलं स्यादेव न तु
नैष्कर्म्यरूपा फलसिद्धिरत एवाह निःसङ्गो-
ऽनभिविश्रवान् ईश्वरेऽपि तु न तु फलोद्देशेन ।
अथ फलस्य श्रुतत्वात् कर्मणि कृते फलं भवत्येव
इत्याह रोचनार्थेति कर्मणि रच्युत्पादनार्था ।
अतएव तत्रैव ।

“फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम् ।
श्रेयोविवक्षया प्रोक्ता यथा भैषज्यरोचनम् ॥
उत्पत्तौ च हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च ।
आसक्तमनसो मर्त्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु ॥
न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिनाध्वनि ।
कथं युज्यन्त पुनस्तेषु तांस्तमो विप्रतो बुधः ॥

सुसुक्ष्मः

एवं अवसितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः ।
फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदन्ना वदन्ति हि ॥”
इयं फलश्रुतिर्न श्रेयः परमपुरुषार्थपरा न भवति
किन्तु बहिर्मुखानां नृणां मोक्षविवक्षया अवा-
न्तरकर्मफलैः कर्मसु रच्युत्पादनमात्रं यथा,
भैषज्ये औषधे रच्युत्पादनम् । यथा,—

“पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डजडुकान् ।
पित्रैवमुक्तः पिबति न फलं तावदेव तु ॥”

तच्चागदपानस्य न खलु खण्डादिलाभ एव
प्रयोजनं किन्त्वारोग्यम् । तथा वेदोऽप्यवान्तर-
फलैः प्रलोभयन् मोक्षार्थेव कर्माणि विधत्ते ।
ननु कर्मकाण्डे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते कथ-
मेवं व्याख्यायते यथाश्रुतस्यैव घटनात् इत्याह
उत्पत्तौ च हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च ।
उत्पत्तौ च हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च ।
परिपाकतो दुःखहेतुषु अतस्तान् स्वार्थं परम-
सुखमविदुषः अजानतः अतो न तान् प्रज्ञौ-
भूतान् बुधो वेदो यद्वोधयति तदेव श्रेयः इति
विश्वसितान् इत्यर्थः । तान् एवमूतान् वृजिना-
ध्वनि कामवर्त्मनि देवादियोनौ भ्राम्यतः ततः
पुनस्तमोभूतवृत्तादियोनिं विश्रत इति । पशु-
काम इति च सुखपुत्रादिकाम इति च कथं
पुनस्तेष्वेव कामेषु अयं बुधो वेदो युज्यन्तु प्रव-
र्त्तयेत् । तथा सत्यनाप्तः स्यात् इति भावः ।
कथं तर्हि कर्ममोमांसकाः फलपरतां वदन्ति
तच्चाह । एवमिति अवसितं वेदस्याभिप्रायं
अविज्ञाय कुसुमितामवान्तरफलरोचनया रम-
णीयां परमफलश्रुतिं वदन्ति कुतस्ते कुबुद्धय-
स्तच्चाह हि यस्मात् वेदज्ञा यासादयः न तथा
वदन्ति इति । अतएव निष्कामकर्मण आत्म-
ज्ञानार्थतोक्ता यथा,—

“अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः ।
कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नेह दृश्यते ॥”
सोऽपि दुरितक्षयद्वारा न साक्षात् । तथा च ।
“ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः ॥”
तथा श्रुतिः ।

“तमेवं वेदार्थवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति
ब्रह्मचर्येण तपसा अहत्या दानेन यज्ञेनानुशनेन
चेति ॥”

तं आत्मतत्त्वसाक्षात्कारं अतएव यज्ञादीनां
ज्ञानप्रेषताश्चावधार्य निष्कामेषु कर्मसु प्रव-
र्त्तते । पण्डितेनापि मुख्यः काम्ये कर्मणि न
प्रवर्त्तयितव्य इत्याह षष्ठस्कन्धे ।

“स्वयं निःश्रेयसं विद्वान्नवत्तज्ञाय कर्म हि ।
न राति रोगिणेऽप्ययं वाञ्छतेऽपि भिषक्-
तमः ॥”

राति ददाति इति समयप्रदोपे श्रीदत्तः ॥
“दासीदासमलङ्कारमंत्रं यद्वरसम्भवम् ।
पुरुषोत्तमतुष्टार्थं प्रदेयं सार्वकालिकम् ॥
यद्व्यदित्तमं लोके यच्चाप्यस्ति गृहे शुचि ।
तत्तद्धि देयं प्रीत्यर्थं देवदेवस्य चक्रिणः ॥”

सुसुक्ष्मः

इदं दानं ब्राह्मणसम्पदानकमेव विष्णुप्रीतिसु-
द्दिश्य एवं सर्वत्र दाने । विष्णुप्रीतेः सामान्यतः
श्रुतत्वात् । अथ विष्णुप्रीतौ देवताधिकरणन्याय-
विरोध इति चेन्न स्वर्गवदधिकारिविप्रेषणत्वेन
तत्सत्त्वप्रसाधनात् इत्याहुः । ब्राह्मणसम्पदान-
कत्वे किं मानमिति चेत् वामनपुराणे तत्तन्-
मासमेदेन तत्तद्दानमभिधाय ।

“विष्णुप्रीत्यर्थमेतानि देयानि ब्राह्मणेभ्यः ।

देयानि विप्रसुखेभ्यो मधुसूदनतुष्टये ॥”

इत्यभिधाय दासीदासमित्यादिवचनद्वयाभि-
धानात् । तथा च विष्णुधर्मोत्तराणिपुराणयोः ।

“यत्र यत्र भवेत् प्रीतिर्विषयेभ्यो महासुने ! ।

तत्तद्व्युत्सुद्दिश्य विप्रैः प्रतिपादयेत् ॥”

विष्णुधर्मोत्तरतृतीयकाण्डे तु विष्णुसंप्रदानक-
मेव दानं यथा,—

“विष्णोः शृङ्गप्रदानेन वारुणं लोकमाप्नुयात् ।
इत्यादिना ।

“क्षीरपल्लवसंयुक्तान् कलसान् सुविभूषितान् ।
दत्त्वा वै देवदेवाय वाजिमेघफलं लभेत् ॥”

इत्यन्तेन तत्तत् फलं तत्तद्दानमभिधायोक्तम् ।

“अकामः सात्त्विको लोको यत्किञ्चिद्विनिवे-
दयेत् ।

तेनैव स्थानमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥

धर्मबाणिजिका मूढाः फलकामा नराधमाः ।

अर्चयन्ति जगन्नाथं ते कामानाप्नुवन्त्युत ॥

अन्तवत् फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ॥”

तथा ।

“पदभ्यां प्रतीच्छते देवः सकामेन निवेदितम् ।

मूढां प्रतीच्छते दत्तमकामेन द्विजोत्तमाः ॥”

उक्तवामनपुराणवचने सार्वकालिकमित्यनेन
मलमासादावपि विष्णुप्रीत्यर्थं देयमिति । इति
मलमासतत्त्वम् ॥

(तत्र सुसुक्ष्मासुदयनानि व्याख्यास्यामः । तत्र
लोकदोषदर्शिनो सुसुक्ष्मोरादित एवाचार्या-
भिगमनं तस्योपदेशादुक्तानम् । अग्निरेवोप-
चर्या धर्मेष्टास्त्रानुगमनं तदर्थवबोधस्तेनाव-
ष्टमस्तत्र यथोक्ताः क्रियाः सतासुपासनमसतां
परिवर्ज्यं न सङ्गतिर्दुर्जनेन सत्यं सर्वभूतहित-
मपरुषमनतिकाले परीक्ष्य वचनं ‘सर्वप्राणिषु
आत्मनोवावेक्षा सर्वसामस्मरणमसङ्कल्पन-
मप्रार्थना अनभिभाषणश्च स्त्रीणां सर्वपरिग्रह-
त्यागः कौपीनं प्रच्छादनार्थं घातुरागनिवसनं
कन्यावीवनहेतोः सूची पिप्पलकं शूचाधान-
हेतोः जलकुण्डिका दण्डधारणं भक्ष्याचर्यार्थ-
पात्रं प्राणधारणार्थमेककालमग्न्याभ्यो यथो-
पपन्न एवाभ्यवहारः । अमापनयनार्थं शीर्णै-
शुष्कपर्णवृक्षास्तरणोपधानं ध्यानहेतोः काय-
निवन्धनं वनेष्वनिकेतवासः तन्त्रानिद्रालस्यादि-
कर्मवर्जनं इन्द्रियाथैवसुरागोपतापनिग्रहः
सुप्रस्थितगतप्रेक्षिताहारविहारप्रत्यङ्गचेष्टादि-
केव्यारम्भेषु स्मृतिपूर्विका प्रवृत्तिः सत्कार-
स्तुतिगर्हावमानचमनं क्षुत्पिपासायासश्चम-

श्रीतोष्णवातवर्षासुखदुःखसंस्पृशहृत्वं श्रीक-
दैन्द्रीषमदमानलोभरागेष्ट्याभयक्रोधादिभिरस-
ञ्चलनं अहङ्कारादिभूषणसंगंज्ञा लोकपुरुषयोः
स्वर्गादिसामान्यावेचनं कार्यकालात्ययभयं
योगारम्भे सततमनिर्वेदः सत्त्वोत्साहोऽपवर्गाय
धीष्टितिस्रुतिबलाधानं नियमनमिन्द्रियाणां
चेतसि चेतस आत्मन्यात्मनश्च धातुमेदेन प्रारी-
रावयवसंख्यानं अभीष्टां सर्वं कारणवद्दुःख-
मस्वमनित्यमित्यभ्युपगमः । सर्वप्रवृत्तिषु दुःख-
संज्ञा सर्वसंन्यासे सुखमित्यभिनिवेशः एष-
मार्गोऽपवर्गाय अतोऽन्यथा बध्यते इत्युदयनानि
व्याख्यातानि ॥ इति चरके प्रारौरस्थाने पञ्चमे-
ऽध्याये ॥)

सुम्हृषुः त्रि, (मर्त्तुमिच्छुः । ऋ + सन् + उः ।)
 आसन्नन्धतुः । (यथा श्रीमद्भागवते । ७।८।११ ।
 “यत्तत्त्वं मर्त्तुकामोऽसि योऽतिमात्रं विकल्पसे ।
 सुम्हृषूणां हि मन्दात्मन ! ननु स्युर्विज्ञवा
 गिरः ॥”)

तदग्रहगतस्य शूद्रान्नदोषभागित्वं प्रतीयते ।
ततश्चेतादृगपि सुमूर्ध्नि सार्वथा शूद्रान्नं न
भोक्तव्यम् ॥३॥

वतरणाद्दानाच्चरिः । वनपञ्चाश ।

इतिरामचरित ॥३॥ ततः प्रविशति नदीद्वयं

सुरारिः

तमसा सुरला च । तमसा । सखि सुरले ।
किमसि सम्मान्तेव । केरलदेशस्था काचिन्नदी ।
यथा च । रघुवंशे । ४ । ५५ ।
“सुरलामासतोद्धृतमगमत् कैतकं रजः ।
तद्योधवारवाणानामयत्नपटवासताम् ॥”
“सुरला नाम केरलदेशेषु काचिन्नदी ।” इति
तट्टीकाज्ञानं मल्लिनाथः ॥)
सुरली, स्त्री, (सुरं अङ्गुलिवेष्टनं लाति प्राप्नोतीति
ला + क + क्तिर्यां डीष् ।) खनामख्यात-
शुधिरवाद्यम् । तत्पर्यायः । वंशी २ वंशिका ३
वंशनलिका ४ सानेयिका ५ सानेयी ६
सानिका ७ सुरलासिका ८ । शेषचतुष्टयं
सानायि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, राधा-
तन्त्रे । २३ ।
“वाद्यन् सुरलीं कृष्णः शृङ्गं वेणुं तथापरम् ।
कात्यायनीं नमस्कृत्य हरिः पद्मदलेक्षणः ॥”)
सुरलीधरः, पुं, (सुरं अच् । सुरलाः धरः ।)
श्रीकृष्णः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
तन्त्रे ।
“वैकुण्ठदक्षिणे भागे गोलोकं सर्वमोहनम् ।
तत्रैव राधिका देवी द्विभुजो सुरलीधरः ॥”)
सुरदा, [न] पुं, (सुरं हन्तीति । हन् + क्तिप् ।)
विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
सुरा, स्त्री, (सुरति सौरभेण वेष्टयति । सुर +
इगुपधत्वात् कः टाप् च ।) खनामख्यातगन्ध-
द्रवम् । (यथा, गरुडपुराणे । १६० ।
“तथा द्विर्वां हरेत् पीता सौत्रर्चलसुतासुरा ।”
तत्पर्यायः । तालपणी २ देवा ३ गन्धकटी ४
गन्धिनी ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १२३ ॥
(तथास्याः पर्यायान्तरं गुणाच्च ।
“सुरा गन्धकटी देवा सुरभिः शालपणिका ।
सुरा तिला हिमा खाद्री लक्ष्मी पित्तानिला-
पहा ।
ज्वरादग्भूतरक्षोभो कुष्ठकासविनाशिनो ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
तस्या लक्षणं यथा । सुरा पीता वरा प्रोक्ता ।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे वातव्याधधिकारे ॥)
अस्या अनुलेपनगुणाः । अलक्ष्मीरक्षोव्वर-
नाशिलम् । इति राजवल्लभः ॥ राजनिर्घण्टोक्त-
गुणपर्यायौ पुराशब्दे दृश्यौ ॥
सुरारिः, पुं, (पुरस्थारिः ।) श्रीकृष्णः । अस्य
शुत्पत्तिर्यथा,—
“सुरः क्लेशे च सन्तापे कर्मभोगे च कर्मिणाम् ।
दैवभेदेऽप्यरिस्त्विषां सुरारिस्तेन कौर्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अध्यायः ॥
अस्य स्वरूपं यथा,—
श्रीनारद उवाच ।
“योऽसौ सुरारिर्देवर्षे ! देवो यच्चो नु किं नरः ।
दैवो वा राक्षसो वापि पार्थिवो वा तदुच्यताम् ॥”
पुलस्त्य उवाच ।
“योऽसौ रजःसत्त्वमायागुणवांश्च तमोमयः ।
निर्गुणः सर्वगो आपी सुरारिर्मधुसूदनः ॥”

सुरारिः

श्रीनारद उवाच ।
“योऽसौ सुर इति ख्यातः कस्य पुत्रश्च गीयते ।
कथञ्च निहतः संखे विष्णुना तददस्व मे ॥”
पुलस्त्य उवाच ।
“श्रूयतां कथयिष्यामि सुरासुरनिवर्हणम् ।
वित्तित्रिमिदमाख्यानं पृथग्यं पापप्रणाशनम् ॥
कश्यपस्यौरसः पुत्रो सुरो नाम महाबलः ।
स ददर्श रणे शस्त्रं दितिपुत्रोऽसुरोत्तमः ॥
ततः स मरणाद् भीतस्तप्ता वर्षगणान् बहून् ।
आराधयामास विभुं ब्रह्माणमपराजितम् ॥
ततोऽस्य तुष्टो वरदः प्राह वत्स ! वरं वृणु ।
स च वव्रे तदा दैवो वरमेनं पितामहात् ॥
यं यं करतलेनाहं स्पृशेयं समरे विभो ! ।
स स मङ्गलसंस्पृष्टस्त्वमरोऽपि न्नियत्वज ! ॥
बाह्मुक्ता स भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
ततोऽभ्यगन्महातेजा सुरः सुरगिरिं बली ।
जगाम धर्मराजानं विजितुं दृढपाणिनम् ॥”
सुर उवाच ।
“यम ! प्रजासंयमनान्निवृत्तिं कर्तुमर्हसि ।
नो चेत्तवाद्यं हित्वाहं सृष्ट्वानं पातये भुवि ॥
तमाह धर्मराज्वाक्यं यदि मां संयमेद्भवान् ।
गोपितासि पुरा सत्यं करिष्ये वचनं तव ॥
सुरस्तमाह भवतः कः संयन्ता वदस्व माम् ।
अहं तच्च पराजित्य वारयामि न संशयः ॥
यमस्तं प्राह मां विष्णुर्देवस्वर्गगदाधरः ।
श्वेतद्वीपनिवासी यः स मां संयमतेऽययः ॥
इत्येव सुक्तो वचनं दुग्धाब्जिमगमन्सुरः ॥
तमागतं प्राह सुने ! मधुघ्नः
प्राप्नोऽसि केनासुर ! कारणेन ।
स प्राह युद्धं सद्यैव त्वयाद्य
तं प्राह भूयः सुरश्चक्षुन्ता ॥
यदीह मां योद्धुमुपागतोऽसि
तत् कम्पते ते हृदयं किमर्थम् ।
ज्वरातुरस्येव सुहृदुर्मुहूर्त्वे
तत्रैव योत्स्ये सद्यैव कातरेण ॥
इत्येवसुक्तो मधुसूदनेन
सुरस्तदा स्नेहदये स्नेहस्तम् ।
कथं नु कम्पेति सुहृत्सोक्ता
निपातयामास विपन्नबुद्धिः ॥
हरिश्च चक्रं मृदुलाघवेन
सुमोच तत्तस्य शिरस्तु शत्रोः ।
चिक्षेदे देवास्तु गतव्यथाभवन्
देवं प्रशंसन्ति च पद्मनाभम् ।
इतः प्रसिद्धं सप्तपञ्चगाम
सुरारिरित्येव हरिर्महात्मा ॥”
इति वामने ५७ । ५८ अध्यायौ ॥ * ॥
अनर्घराघवगन्धकर्ता । यथा । ‘अस्ति मौज्ज-
गोत्रसमुद्भूतस्य महाकवेर्भट्टश्रीवर्द्धमानात्मजस्य
तन्ममतीहृदयनन्दनस्य सुरारिनामधेयस्य कवेः
कृतिरनर्घराघवं नाम नाटकं तत्प्रयुज्जानाः
सामाजिकानुपास्यते ।’ इति तत्कृतनाटक-
गद्यम् ॥

सुष

सुर्च्छ आ मोहे । उच्छ्राये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-सेट् ।) पवर्गशेषादिः ।
इच्छी । तेन किपि राक्षोप इति क्लृप्तो सुरौ
सुरः । आ मूर्च्छितं मूर्त्तं तेन । मोहो ज्ञान-
रहितताभावः । उच्छ्रायो वृद्धिः । मूर्च्छति
रोगी । सुमूर्च्छं संख्यं रामस्य समानवसने
हराविति रघुः । इति दुर्गादासः ॥
सुर्मिणी, स्त्री, अङ्गारधानिका । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
सुर्मुर्, पुं, तुषानिः ॥ (यथा, माघे । ६ । ६ ।
“स्मरहृताशनसुर्मुर्चूर्णतां
दधुरिवाम्बवणस्य रजःकणाः ।
निपतितः परितः पथिकव्रजा-
नुपरि ते परितेपुरतो भृशम् ॥”)
मन्मथः । रविवाजिः । इति मेदिनी । रे, २०५ ॥
(स्त्रियां टाप् । नदीभेदः । यथा, महाभारते ।
३ । २२१ । २५ ।
“भारती सुप्रयोगा च कावेरी सुर्मुरा तथा ।
तुङ्गवेसा कृष्णवेसा कपिला शोण एव च ॥”)
सुर्व ई नहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् । निष्ठायां मनिट् ।) आद्यः पञ्चम-
स्वरी । मूः सुरौ सुरः । नहो बन्धनम् । ई
मूर्च्छः । इति दुर्गादासः ॥
सुल क रोपणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् । जन्मार्थे भा०-उभ०-अक०-
सेट् ।) रोपणं आरोपणम् । क मोलयति वृक्षं
लोकः । गोविन्दमट्टस्तु रोहणे इति पठित्वा
रोहणं जन्म इति व्याख्याति । इति दुर्गादासः ॥
सुशटी, स्त्री, (सुष + अटन् । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) सितकङ्कः । इति हेमचन्द्रः ॥
सुश(ष)लिका, स्त्री, (सुष + “वृषादिभ्यश्चित् ।”
उणा० १।१०८ । इति कलश्चित् स्यात् । टाप् ।
ततः संज्ञायां कन् । अकारस्येत्वम् ।) पक्षी ।
तालमूली । तत्पर्यायः सुवह्वा २ तालपत्रिका ३
गोधापदी ४ हेमपुष्पी ५ भूताली ६ दीर्घ-
कन्दिका ७ सुषली ८ तालिका ९ तालमूलिका
१० । इति शब्दरत्नावली ॥ अशोभी ११ । इति
जटाधरः ॥ अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीत-
त्वम् । वृष्यत्वम् । पुष्टिवलप्रदत्वम् । पिच्छिल-
त्वम् । कफदत्वम् । पित्तदाहश्रमहरत्वम् ।
“सुषली च द्विधा प्रोक्ता श्वेता चापर-
संज्ञिका ।
श्वेता खल्वगुणोपेता अपरा च रसायनी ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
“तालमूली तु विद्वद्भिर्मूल्यली परिकीर्तिता ।
सुषली मधुरा वृष्या वीर्योष्णा वृंहणी गुरुः ।
तिला रसायनी हन्ति गुदजान्निनलं तथा ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
सुष वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) मोषति । इति दुर्गादासः ॥
सुष ग लुब्धने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-पर०-
सक०-सेट् ।) ग सुष्णाति । इति दुर्गादासः ॥

सुष्ककः

सुष्क य इर् द्विदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) द्वेद इह खण्डनम् । य सुस्यति विपक्षं चतुरः । इर् असुसत् अमोषीत् अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

सुषलः, पुं, स्त्री, (मोषति सुस्यतेऽनेन वेति । सुष् + “वृषादिभ्यश्चित्” उणा० १।१०० । इति कलश्चित् स्यात् ।) अयोऽयम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ इत्यमरटीकायां ११६।१८ ।

“सुनन्दं नाम सुषलं त्वष्टा यन्निर्मितं पुरा । तत्त्वहार स दुष्टात्मा तेन हन्ति रणे रिपून् ॥” विश्वामित्रसुतः । यथा, महाभारते १३।१४।५२ । “बाहुलिर्मुषलश्चैव वचोऽग्रीवस्तथैव च ॥”

(तालव्यमध्योऽप्ययम् । “सुष् खण्डने सुषलः” उणा० १।१०० । इत्यञ्जोऽनुलदत्तवृत्तिः ॥)

सुषली, स्त्री, (सुस्यत इति । सुष् + कलः स्त्री ।) तालमूलिका । सहगोधिका । इति शब्द-रत्नावली ॥

सुषल्यः, त्रि, (सुषलमर्हतीति । सुषल + “दण्डादिभ्यो यः” ५।१।६६ । इति यः ।) सुषल-वध्यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

सुषा, स्त्री, (सुष् + कः टाप् ।) मृषा । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः २।१०।३३ । सुची इति भाषा ॥

सुषितं, त्रि, (सुष् + कर्मणि क्तः ।) चोरित-द्रवम् । तत्पर्यायः ॥ मूषितम् २ । इत्यमरः १३।१८० ॥ (वञ्चितः । यथा, भागवते ११।३।३७ । “नाहं वेद्मि यवसितं पित्रोर्वैः कुलनन्दन ! । गान्धार्था वा मद्याबाहो ! सुषितोऽस्मि महा-त्मभिः ॥”

“सुषितो वञ्चितोऽस्मि ॥” इति तट्टीकायां श्रीधरः ॥)

सुष्कः, पुं, (सुष्णाति वीर्यमिति । सुष् + “वृष्ट भूषुषिभ्यः कक्” उणा० ३।४१ । इति कक् ।) अण्डकोषः । इत्यमरः २।६।६५ । (यथा, वाग्भटे निदानस्थाने नवमे अध्याये ॥

“स्थानाच्युतमसुक्तं हि सुष्कयोरन्तरेऽनिलः ॥”) मोक्षकवृक्षः । संघातः । इति मेदिनी । के, ३१ ॥ तत्करः । मांसलः । इति हेमचन्द्रः १३।२७६ ॥

सुष्ककः, पुं, (सुष्क । संज्ञायां कन् ।) वृक्षविशेषः । घण्टापात्रल इति वज्रभाषा । मोषा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । गोलीफः २ । भाटलः ३ । घण्टापाटलः ४ । मोक्षः ५ । इत्यमरः २।४।३६ ॥ मोक्षकः ६ । सुष्कः ७ । मोक्षकः ८ । सुष्कः ९ । गौलिकः १० । मेहनः ११ । चारवृक्षः १२ । पाटली १३ । विषापहः १४ । जटालः १५ । वनवासी १६ । सुतीक्ष्णकः १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोलिहः १८ । चार-अष्टः १९ । घण्टा २० । घण्टाकः २१ । भाटः २२ । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु पलाशवृक्षवत्-वृक्षः । श्वेतकण्ठभेदेन द्विविधः । तस्य गुणाः ।

७५३

सुष्टिः

कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । ग्राहित्वम् । उष्णत्वम् । कफवातकारित्वम् । विषमेदोगुल्मकण्डुवस्ति-रोगलमिश्रकृन्नाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ रेचनत्वम् । पाचनत्वम् । श्लीहोदरार्तिनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । चिकित्सास्थाने । ६ अध्यायः ।

“जीर्णं पक्वं तद्विरिद्रादयेन हन्यात् कुष्ठं सुष्कके चापि सर्पिः ॥”) सुष्करः, पुं, (प्रशस्तः सुष्कोऽस्यास्ति । सुष्क + “जघसुषिसुष्कमधो रः” ५।२।१०७ । इति रः ।) प्रलम्बाणः । इति हेमचन्द्रः ३।१२१ ॥

(यथा, शतपथब्राह्मणे । ३।७।२।८ । “रेतो विकरोति सुष्करो भवत्येव वै प्रजनयिता यन्सुष्करस्तस्मान्मुष्करो भवति तं न स ॥”) सुष्कशून्यः, पुं, (सुष्केण शून्यः ।) वृषणरहितः । स तु राज्ञोऽन्तःपुररक्तकः । खोजा इति भाषा । तत्पर्यायः । अरुपस्थः २ । स्त्रीस्वभावः ३ । महत्त्विकः ४ । इति शब्दमाला ॥

सुष्टिः, पुं, स्त्री, (सुष् + क्तिच् ।) पलपरिमाणम् । चारि तोला इति भाषा । (वेद्यके आठतोला इति प्रसिद्धिः । “स्यात् कर्षाभ्यामर्द्धपलं शुक्तिरश्मिका तथा । शुक्तिभ्याश्च पलं त्रयेण सुष्टिरान्वचतुर्थिका ॥” इति वेद्यकशार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥ ‘पलाहं शुक्तिमिच्छन्ति तथाश्मिकास्त्विति’ पलं विख्यञ्च सुष्टिः स्यात्— इति गारुडे अष्टाधिकद्विप्रतमेऽध्याये ।) बह्मपाणिः । सुटा इति भाषा । तत्पर्यायः । सम्पिण्डिताङ्गुलिपाणिः २ । सुसुः ३ । सुचुटी ४ । इति हेमचन्द्रः ३।२६१ ॥ त्वरुः । इति मेदिनी । टे, २५ ॥ खड्गेर सुट् इति भाषा ।

(यथा, महाभारते । १।१६।१७ । “परिवैरायसेस्तीक्ष्णेः सन्निकर्षे च सुष्टिभिः । निघ्नतांसमरेऽन्योन्यं शब्दो दिवमिवास्पृशत् ॥”) कुक्षग्रभागः । कृटाक इति भाषा । यथा,— “अष्टसुष्टिर्भवेत् कुक्षिः कुक्षयोऽष्टौ च पुष्कलः ॥” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(सुष् + क्तिच् ।) मोषणम् । इति सुषधात्वर्थ-दर्शनात् । प्रहारविशेषः । किल इति भाषा । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ६० । १५—१६ । “चिच्छेदापततस्तस्य सुह्रं निशितैः शरैः । तथापि सोऽभ्यधावत्तां सुष्टिसुदम्य वेगवान् ॥

स सुष्टिं पातयामास हृदये दैत्यपुङ्गवः । देव्यास्तश्चापि सा देवी तलेनोरस्यताडयत् ॥” पथि क्षुधार्तस्य तिलादीनां सुष्टिमद्ये चौर्या-भावः । यथा, कौर्मि उपविभागे १५ अध्याये । “तिलसुह्रयवादीनां सुष्टिर्ग्राह्या पथि स्थितैः । क्षुधार्तैर्नान्यथा विप्र ! विधिविद्विरिति स्थितिः ॥” (सुष् स्त्रिये + अधिकरणे क्तिच् ।) प्रस्यगोपन-कालः । यथा, महाभारते । २।५।६५ । “कञ्चिन्नवञ्चं सुष्टिश्च पररात्रे परन्तप ! । अविद्याय महाराज ! निहंसि समरे रिपून् ॥”

सुसला

“सुष्टिः प्रस्यानां गोपनकालः दुर्भिक्षमिति यावत् ॥” इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

सुष्टिकः, पुं, (सुष्णाति परवीर्यमिति । सुष् + क्तिच् संज्ञायां कन् ।) कंसराजमल्लविशेषः । इति श्रीमद्भागवतम् ॥ (यथा च हरिवंशे । ४१।१६० । “नामं कुवलयापीडं चागूरं सुष्टिकं तथा ।” सुष्टिः प्रयोजनमस्य । सुष्टि + कन् ।) स्वर्ण-कारः ॥ इति हेमचन्द्रः ३।५७२ ॥

सुष्टिकान्तकः, पुं, (सुष्टिकस्यान्तकः ।) बल-देवः । इति शब्दरत्नावली ॥

सुष्टिदूतं, स्त्री, (सुष्ट्या दूतं क्रीडितम् ।) दूत-क्रीडाविशेषः । पुरसुट् खेला इति भाषा । तत्पर्यायः । क्षुल्लकम् २ । इति शब्दमाला ॥

सुष्टिन्वयः, पुं, (सुष्टिं धयति पिबति । धेत् + “नाडीसुष्टीश्च” ३।२।३० । इति खण्ड । “अरुह्यिषदजन्तस्य सुम्” ६।३।६७ । इति सुम् ।) बालकः । इति चिकाण्डशेषः ॥

सुष्टिबन्धः, पुं, सुष्टिबन्धनक्रिया । सुटावाधा इति भाषा । तत्पर्यायः । संग्राहः २ । इत्यमरः ३।२।१४ ॥ सुष्टेर्वन्धोऽङ्गुलिबन्धासौ सुष्टि-बन्धः । सुष्टिना बन्धो दृग्गृहणं संग्राह इत्यपरे । सुष्टामेव संग्रह इत्यन्ये । सुष्टिः स्त्रियाश्च संग्रह इति वोपाहितः । इति भरतः ॥

सुष्टीसुष्टि, य, सुष्टासुष्टि । सुष्टिभिर्मुष्टिभिः प्रक्षुल्य यद्दुष्टं वृत्तं तत् । किलाकिल इति भाषा । इति सुम्भबोधयाकरणम् ॥

सुष्टकः, पुं, (सुष् + बाहुलकात् क्यच् ।) ततः संज्ञायां कन् ।) राजसर्पणः । इति रत्नमाला ॥ यष्टक इति वा पाठः ॥

सुस य इर् द्विदि । खण्डने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) य सुस्यति विपक्षं चतुरः । इर् असुसत् अमोषीत् । अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

सुसलः, पुं, स्त्री, (सुस्यति खण्डयतीति । सुस् + “वृषादिभ्यश्चित्” उणा० १।१०० । कलः चित् स्यात् ।) खनामख्याततण्डुलादिकण्डुार्थनिर्मित-लौहाग्रयष्टिः । तत्पर्यायः । अयोऽयम् २ । इत्यमरः २।६।२५ ॥ सुषलम् ३ । कण्डनी-दण्डः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुस्यति सुसल सुस यिर्द्विदि नाम्नीति कलः । सुसलो दन्त्य-सकारः । एवं सुस्य इर्द्विदीति मूर्द्धन्यान्तात् कलः मूर्द्धन्यसकारश्च । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (आयुधविशेषः । तत्प्रकारो यथा, वैशम्पाय-नोक्तधनुर्वेदे ।

“सुसलस्त्रिशीर्षाभ्यां करैः पादैर्विवर्जितः । मूले चान्तेऽतिसम्बन्धः पातनं पोथनं दयम् ॥” यथा, मनौ । ८ । ३१५ ।

“स्त्वन्नादाय सुसलं लघुङ् वापि खादिरम् । शक्तिश्चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा ॥”) सुसलासुसलि, य, सुसलेश सुसलेश प्रक्षुल्यशुङ् वृत्तम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सुसली, स्त्री, (सुसल + गौरादित्वात् ङीष् ।)
तालमूलिका । गृहगोधिका । इत्यमरः । २ ।
५ । १२ ।

सुसली, [न] पुं, (सुसलं प्रहरणत्वेनास्यास्तीति ।
सुसल + इनिः ।) बलदेवः । इत्यमरः । ११ । १२५ ॥
सुसला, त्रि, (सुसलमर्हतीति । सुसल + यः ।)
सुसलेन वधः । इत्यमरः । ३ । १ । ४५ ॥
सुस्त क संहृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
उभ०-अकं-सेट् ।) पवर्गशेषादिः । क सुस्त-
यति । इति दुर्गादासः ॥

सुस्तः, पुं, (सुस्तयति एकत्र संहृतीभवन्तीति । सुस्त
+ कः । एकप्रियायामस्य बहुमूलसम्बद्धतया
तथात्वम् ।) सुस्तकम् । इति हारावली ॥
(यथा दृष्टुसंज्ञितायाम् । ७७ । ११ ।

“भागे चतुर्भिः सितशैलसुस्ताः
श्रीसर्जभागौ नखगुग्गुल च ।
कर्पूरबोधो मधुपिण्डितोऽयं
कोपच्छदो नाम नरेन्द्रधूपः ॥”)

सुस्तकः, पुं स्त्री, (सुस्त + स्वार्थे कन् ।) लण्मूल-
विशेषः । सुता इति भाषा । तत्पर्यायः ।
कुरुविन्दः २ मेघनामा ३ सुस्ता ४ । इत्यमरः ।
२ । ४ । १५६ ॥ सुस्तः ५ राजकसेरुः ६ । इति
हारावली ॥ मेघाख्यम् ७ गाङ्गेयम् ८ भद्र-
सुस्तकम् ९ । इति रत्नमाला ॥ अभ्रनामकः १०
श्रीभद्रा ११ भद्रकः १२ भद्रा १३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । कटु-
त्वम् । वायुनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । दीपनत्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।

“सुस्तकं न स्त्रियां सुस्तं त्रिषु वारिदनामकः ।
कुरुविन्दश्च स ख्यातोऽपरः कोरकसेरुकः ॥
भद्रसुस्तश्च गुन्ना च तथा नागरसुस्तकः ।
सुस्तं कटु हिमं ग्राहि तित्तं दीपनपाचनम् ॥
कषायं कफपित्तास्रदृज्वरारुचिजनुद्धत ।
अनूपदेशे यज्जातं सुस्तकं तत् प्रशस्यते ।
तत्रापि सुनिभिः प्रोक्तं वरं नागरसुस्तकम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

सुस्तकः, पुं, (सुस्तयति संहृतीकरोति रुधिर-
मिति । सुस्त + कः । ततः संज्ञायां कन् ।)
स्यावरविषभेदः । इति हेमचन्द्रः । २ । २५६ ॥
(यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने । २ ।

“चत्वारिवत्सनाभानि सुस्तके द्वे प्रकीर्तिते ॥”)

सुस्ता, स्त्री, (सुस्त + टाप् ।) सुस्तकः । इत्य-
मरः । २ । ४ । १५६ ॥ (तथास्याः पर्यायः ।
“मेघाख्यं सुस्तकं सुस्ता गाङ्गेयं भद्रसुस्तकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४४ ।

“दोषघ्ना गृहणीपाण्डुरोगार्थः कुष्ठनाशनाः ।

थोषं त्रिजातकं सुस्ता विडङ्गामलकं तथा ॥”)

सुत्तादः, पुं, (सुस्तामतीति । अद + अण् ।)
शूकरः । इति जटाधरः ॥

सुस्ताभं, स्त्री, (सुस्तस्यैवाभा यस्य ।) सुस्तकविशेषः ।
नागर सुता इति भाषा । तत्पर्यायः । कुट्टन-

टम् २ पुरम् ३ बलम् ४ परिपेलवम् ५ ।
इति रत्नमाला ॥ (गुणा अस्य कुट्टनटशब्दे-
ज्ञातयाः ॥)

सुस्तः, पुं, (सुस्तयति खण्डयत्यनेन । सुस् + बाहुल-
कात् तुक् ।) सुष्टिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६१ ॥
सुस्तं, स्त्री, सुसलम् । सुसधातोरौणादिकरक्प्रत्य-
येन नियन्त्रम् । २ । १३ । इति सिद्धान्तकौ-
मुद्यामुणादित्तिः ॥ (नयनजलमित्युज्ज्वलः ॥)

सुह यउ लु क्ति वैचित्र्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-अक०-सेट् । रुधादित्वाङ्गेट् ।)
वैचित्र्यं ज्ञानरहितोभावः । य, तेन सुह्यति
चिराय मे मनः । इति सुरारिः । ऊ मोहि-
यति मोहयति । लु असुहत् । णि सुग्धः
मृदोऽस्ति । इति । दुर्गादासः ॥

सुहिरः, पुं, (सुह्यति ज्ञानरहितोभवत्यनेन लोकः
सुह्यति सभायामिति वा । सुह + “इषिमदौति
उणा० ।” १ । ५२ । इति किरच् ।) कामः ।
मूर्खः । इति मेदिनी । रे, २०५ ॥ (असभ्यः
इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

सुहुः, [सु] य, (सुह + “सुहेः क्तिच् ।” उणा०
२ । १२१ । इति उडिः क्तिच् ।) पुनः पुनः ।
इत्यमरः । ३ । ४ । १ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् ।
७ । १७१ ।

“खल्वप्यपरोक्षेण दृष्ट्वा पश्यन् खजागरम् ।
चिन्तयेदप्रमत्तः सन्नुभावमुदिनं सुहुः ॥”)

सुहुर्भाषा, स्त्री, (सुहुः भाषा भाषणम् ।) पुनः
पुनः कथनम् । तत्पर्यायः । अनुलापः २ ।
इत्यमरः । १ । ६ । १६ ॥

सुहृत्तः, पुं स्त्री, (हृच्छतीति । “अङ्गिष्ठसिन्धुः
क्तः ।” उणा० ३ । ८६ । इत्यत्र बाहुलकात्
हुच्छेरपि इति उज्ज्वलदत्तः । सुहृगमश्च प्राक् ।
“राक्षोपः ।” ६ । ४ । २१ । इति सूत्रेण कस्य
लोपः ।) द्वादशचणपरिमितकालः । इत्य-
मरः । १ । १ । ११३ ॥ घटिकाद्वयम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य विवृतिर्यथा । तत्र
लघुचरौ चारणमात्रोऽन्तिनिमेषः । पञ्चदशाक्षि-
निमेषाः काष्ठाः । त्रिंशत्काष्ठाः कलाः ।
विंशतिकलो सुहृत्तः कलादशभागश्च । त्रिंश-
न्नुहृत्तमहोरात्रम् । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने
यष्टेऽध्याये ।) दिनपञ्चदशभागैकभागः । यथा,
“प्रातःकालो महूर्त्तः स्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ।
मध्याह्नस्त्रिसुहृत्तः स्यादपराह्णस्ततः परम् ॥
सायाह्णस्त्रिमहूर्त्तः स्यात् आह्नं तत्र न कारयेत् ।
रात्रौ नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनम् ॥

कर्मविशेषे तस्य परिमाणं यथा । ननु ब्रतोप-
वासस्नानादौ घटिकेकापि या भवेदित्यत्र
घटिकापदं दण्डपरं महूर्त्तपरं वा स्तुत्या-
चारधृतचतुर्दशकालकारणोदयज्ञापके चतस्रो
घटिकाः प्रातरुणोदय उच्यते इत्यादौ प्रभाते
घटिकाद्युग्मं प्रदोषे घटिकाद्वयम् । दिनवत्
सर्वकार्याणि कारयेन्न विचारयेदिति हलायुध-

धृतलिखित्यमात्रत्रियामामिति वचनयोरेक-
मूलयोश्च उभयत्र प्रयोगदर्शनादिति संशयः ।
अत्रोच्यते । आह्वादावस्तगामिनीति घटिका-
नियामकवचनचतुर्थचरणे पार्श्वण्योम्यतया
घटिकाया सुहृत्तात्मकत्वस्यावश्यमङ्गीकारात्
तात्पर्यलाघवेन व्रतादावपि तथात्वम् ।

“घटिकेकाप्यमावास्याप्रतिपत्सु न चेदयदा ।
सर्वं तदासुरं दानं देवे कर्मणि चोदितम् ॥”
इति घटिकान्यूनं निन्दामभिधाय घटिकालाभे
कर्माहर्ति वक्तव्ये सुहृत्तमप्यमावास्याप्रतिपत्सु
भवेदयदा । तद्दानसुत्तमं ज्ञेयं शेषं पूर्वं हि
पूर्ववदित्यनेन सुहृत्तलाभे कर्माहर्तज्ञापनाच्च ।
तत्रापि सुहृत्तः किं तत्तद्विवारान्निपञ्चदशांश
उत दण्डद्वयम् । नाद्यः प्रतिदिनदिवारात्रयो-
र्द्वांसद्विभ्यां तद्भागानामपि न्यूनाधिक्याद्विधि-
भेदापत्तेः । नापि द्वितीयः दण्डद्वयस्य त्रिंशद्
दण्डात्मकदिवारात्रिपञ्चदशांशस्य सुहृत्तत्वञ्च
दण्डद्वयाधिकन्यूनकालानामपि त्रिंशद्दण्डा-
धिकन्यूनदिवारात्रिपञ्चदशांशानां सुहृत्तत्व-
प्रतिपादनेन विनिगमनाविरहात् किन्त्वन्त-
रङ्गतया कर्माङ्गदिवारात्रयन्तरपञ्चदशांशस्य
गृह्यप्रसक्तौ अयनांशक्रमेणोत्तरायणपूर्वाह्न-
दिनमानसपादघट्टविंशतिदण्डानां पञ्चदशां-
शस्य पादोनदण्डद्वयस्य सुहृत्तत्वात्तद्दिनविहित-
क्रियायां तावन्नानकालस्यापि गृह्यात् सर्वत्र
न्यूनकालव्यवच्छेदे आवश्यकतया तस्यैव पादोन-
दण्डद्वयात्मकस्य सुहृत्तस्य गृह्यं लाघवात् ।
“यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या चौथमाणा तदैव आह्नमिष्यते ॥”
इति कात्यायनोक्तस्य चतुर्दशीसम्बन्धिदिन-
चतुर्थयाममात्रथाप्यमावास्यायां आह्नविधा-
नस्य मत्स्यपुराणोक्तसुखापराह्णीयसुहृत्तावाधेन
विषयलाभाय पादोनदण्डद्वयात्मकसुहृत्तगृह्य-
स्यावश्यकत्वाच्च । तादृशमावास्यायां तद-
धिकसुखापराह्णसम्भवात् । तत्र च सुखा-
पराह्णीयपादोनदण्डद्वयात्मकदर्शनाभस्तु चत्वा-
रिंशत्पलाधिकत्रयस्त्रिंशद्दण्डात्मकदिवस एव ।
अत एव स्मार्तभट्टाचार्यैरपि यदा चतुर्दशी-
याममित्यस्य आख्याने तिथ्यादितत्त्वं तथा
लिखितम् । न च निरुद्धलक्षणातो रूढशक्ते-
र्बलवत्त्वात् । तास्तु त्रिंशत्चणस्ते तु सुहृत्तो
द्वादशाक्षियाम् । ते तु त्रिंशद्दहोरात्र इत्य-
मरोक्तो द्वादशचणात्मकः अहोरात्रत्रिंशंशो
दण्डद्वयरूपसुहृत्तो लाघवतः सर्वत्रानुगततया
न्यूनकालव्यवच्छेदको वक्तव्य इति वाच्यं निरुद्ध-
लक्षणापि शक्तितुल्येति शाब्दिकस्मरणात्
स्मार्तत्वेनान्तरङ्गेति सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गेति-
न्यायाच्च निरुद्धलक्षणाया एव बलवत्त्वात् ।
द्विषणः सपवित्रक इत्यत्र पवित्रपदस्य कुश-
गतकोपोक्तरूढिशक्त्यपेक्षया विशिष्टकुशपत्र-
द्वयगतकात्यायनोक्तनिरुद्धलक्षणाया इव ।
निरुद्धलक्षणायाः शक्तितुल्यत्वस्तु रूढशक्तेरिव

प्रकार्यार्थवाधज्ञानं प्रत्यक्षसम्बन्धज्ञानश्च विना पद-
तात्पर्यज्ञानानुपपन्नमेव पदार्थोपस्थापकत्वात् ।
सा च निरूपणलक्षणा कचित्तात्पर्यबोधक-
शास्त्रात् कचिच्चार्यप्रयोगतोऽनुमानादपि निर्णी-
यते । वस्तुतस्तु दुर्निशोः पञ्चदशांशाश्रित-
सुहृत्तनिरूपसुहृत्तपदलक्षणा विनिगमना-
विरहगौरवाभ्यामेव कुण्ठिता अतोऽत्यन्तन्यून-
पादोनदण्डद्वयात्मकसुहृत्तग्रहणं अशक्यमेव ।
अथात्यन्तन्यूनतया सर्वानुगमाय तदग्रहणमिति
चेत् अत्यन्ताधिकतया सपाददण्डद्वयात्मक-
सुहृत्तस्यैव कुतो न ग्रहणं स्यात् तस्मात्
“प्रभाते घटिकायुगं प्रदीपे घटिकाद्वयम् ।
दिनवत् सर्वकार्याणि कारयेन्न विचारयेत् ॥”
इति लघुहारीतवचनत्रियामां रजनीं प्राहु-
स्थक्राट्यन्तचतुष्टयम् । नाडीनान्तदुभे सन्ध्ये
दिवसाद्यन्तसंज्ञित इति बह्वैवैवचनयोरेक-
दण्डद्वयात्मककाले घटिकापदनिरूपणलक्षणासिद्धौ
तथा पर्यायद्वारा कोषोक्तस्था च समञ्जसतः
पार्वण्योन्मददण्डद्वयात्मककाल एव घटिका-
पदादुपस्थाप्यते अतः सर्वसाधारण्येन न्यून-
कालव्यवच्छेदाय सैव ग्राह्या लाघवात् ।
अतएव यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूर्वये-
द्वयत्र यदा यत्र दिने अमावास्यामुखापराक्षीय-
दण्डद्वयान्यूनकालस्थापनं यथा स्यात्तथैव चतु-
र्दशीयामं तदुक्ततृतीययाममनुलक्ष्य तत्र
प्रवृत्त्य चतुर्थयामं पूरयेत् आप्नोतीत्यन्वयः ।
अन्यथा चतुर्दशसुहृत्ताधिकपूरणाभिधानं यर्थं
स्यात् । एतेनैव दर्शनादपि सुखापराक्षादरः
कार्यः । प्रातःकालादिपञ्चधाविभागे कुत-
पादिसंज्ञायाश्च दिनमानपञ्चदशांशसुहृत्तस्यैव
स्यैव ग्रहणम् । तद्वोधकशास्त्रसंवादात् । अत
एकोदिष्टे दिनमानपञ्चदशांशसुहृत्तो योग्य-
तया च न्यूनकालव्यवच्छेदको ग्राह्यः । कुतप-
रौहिणान्यतरमात्रग्राहक्युक्तः । एवं विशेषा-
भिधानात् सुखरात्रौ दण्डमात्रं जन्माद्यन्ते-
कादशीद्वादशीषु च कलाकाष्ठारूपोऽपि प्रति-
ष्ठादौ तूक्तयुक्ता स्वयोग्यकाल एव न्यूनकाल-
व्यवच्छेदको ग्राह्यः । ततश्च विशेषकालप्राप्ति-
कर्मतरकर्मणः प्रशस्तादिकाले स्वयोग्य-
दण्डद्वयान्यूनकालतिथिरेव ग्राह्येत्युक्तविधिः
सर्वसामञ्जस्यादिति तत्त्वम् । इति चन्द्रशेखर-
वाचस्पतिकृतद्वैतमिर्गयः ॥

सुहृत्तः, पुं, (सुहृत्ति विचिन्तीभवतीति । सुहृत् +
“सुहृत्तादयः ।” उणा० १।६२। इति एरक् ।)

सुहृत्तः । इति संचिप्रसारोणादित्तिः ॥

मू ङ बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-
सक०-सेट् ।) पवर्गपञ्चमादिः । ङ भवते ।
इति दुर्गादासः ॥

मू, [र्] स्त्री, मूच्छा । इति मूच्छधातोर्भावे
क्रिया निस्सन्नम् । इति सुम्बोधयाकरणम् ॥

मू, स्त्री, (मयते इति । मन + क्तिप् । “ज्वर-
त्वरश्चिविमवासुपधायाश्च ॥” ६।४।२०। इति

साचोवकास्योऽह्यदेशः ।) बन्धनम् । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

मूकः, त्रि, (मयते बध्यतेऽसौ । मव + बाहुलकात्
कक् ।) उणा० ३।४१। इति उपधायाया
वकारस्य चोऽट् ।) वाक्यरहितः । बोवा इति
भाषा । तत्पर्यायः । अवाक् २ । इत्यमरः ।
३।१।१३। (यथा, महाभारते । २।५।
१२५ ।

“कचिदन्त्यांश्च मूकांश्च पङ्क्तुं यज्ज्ञानवान्भवान् ।
पितेव पासि धर्मज्ञ ! तथा प्रव्रजितानपि ॥”
अस्योत्पत्तिहेतुर्थया, गर्भवेकत्वात्
“गर्भे वातप्रकोपेण दौर्हृदे चावमानिति ।
भवेत् कुजः कुणिः पङ्क्तुर्भूको मिश्रिण एव च ॥”

इति सुश्रुते शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
रोगत्वेनास्य विषयो यथा,—

“आवृत्त्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः ।
नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिश्रिण गद-
गदान् ॥”

इति च तत्र निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

मूकः, पुं, (मयते बध्यते जालिकैरिति । मव +
कक् । पूर्ववत्सर्वम् ।) मत्स्यः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ दैत्यः । इति मेदिनी । के, ३१ ॥

(दानवभेदः । यथा, महाभारते । ३।३।७ ।

“स सन्निकर्षमागम्य पार्थस्याक्षिण्णकर्मणः ।

मूकं नाम दनोः पुत्रं ददर्शाद्भुतदर्शनम् ॥”)

दीनः । इति हेमचन्द्रः । ३।१३। (तच्चक-
पुत्रः । यथा, महाभारते । १।५७।१० ।

“शिली शलकरो मूकः सुकुमारः प्रवेपनः ।

सुहृत्तः शिशुरोमा च सुरोमा च महाहनुः ॥

एते तच्चकजा नागाः प्रविष्टा ह्यवाहनम् ॥”)

मूटः, त्रि, (मूह + क्तः ।) मूखः । इत्यमरः ।

३।१।४८ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ७।१० ।

“अन्योन्याध्यासरूपेण कूटस्थाभासयोर्वपुः ।

एकीभूय भवेन्मुखस्तत्र मूटः प्रयुज्यते ॥”)

बालः । तन्द्रितः । इति मेदिनी । टि, ३ ॥ जङ्घः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

मूतः, त्रि, (मव मू मूर्त्तं वा क्तः ।) बह्वः । इत्यमरः ।

३।१।६५ ॥ (धान्यरक्षणां लक्षणमय

आधारविशेषः । यथा, शतपथब्राह्मणे । २ ।

६।२।१७ । “तान् द्वयोर्मृतकयोरुपनह्य

वेणुयष्टां वा कुपे वोभयत आवध्योदं परेत्य यदि

वृत्तं वा स्थाणुं वा वेणुं वा वल्मीकं वा

विन्देत् ॥” यत्र लक्षणमये आवपने धान्यं बध्यते

तन्मूतं मूतमेव मूतकम् । वेणुमय्यां यष्टासुभ-
यतः बद्धा । इति तद्भाष्ये महीधरः ॥)

मूत्र, तु क प्रसावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त

चुरा०-उभ०-सक०-सेट् ।) दीर्घौ । मूत्रयति

मूत्रापयति । इति दुर्गादासः ॥

मूत्रं, स्त्री, (मूत्रयति इति । मूत्र + घञ् । लोका-

श्रयत्वात् स्त्रीत्वम् । यद्वा, सुच्यते त्यज्यते इति ।

मूच + “सिविसुच्योऽरु च ।” उणा० ४।१६२ ।

इति ऋत् किद्भवति । टेल्कारादेशः ।)

उपस्थनिर्गतजलम् । तत्पर्यायः । प्रसावः २ ।

इत्यमरः । २।६।६७ ॥ मेहनम् ३ । इति

जटाधरः ॥ गुह्यनिख्यन्दः ४ स्वयम् ५ स्वः

६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ (अस्योत्पत्ति-

विषयो यथा,—

“आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः ।

शिराभिस्तज्जलं नीतं वस्तौ मूत्रत्वमाप्नुयात् ॥”

इति पूर्वखण्डे चतुर्थेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

“वस्तिपूरणविक्षेपकम् मूत्रम् ।”

तथास्य चयवृद्धिलक्षणं यथा,—

“मूत्रक्षये वस्तिदोषोऽप्यमूत्रता च ।”

“मूत्रं सुहृत्तुः प्रवृत्तिं वस्तिदोषमाधानम् ।”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥

तथास्य दोषादि विवृतस्य परीक्षा लक्षणम् ॥

“वातेन पाण्डुरं मूत्रं रक्तनीलञ्च पित्ततः ।

रक्तमेव भवेद्रक्तात् धवलं फेनिलं कफात् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

तस्योत्सर्गविधिर्यथा,—

“दिवा सन्धासु कर्णस्थत्रस्तमूत्र उदङ्मुखः ।

कुर्वाणमूत्रपुरीषे तु रात्रौ वै दक्षिणामुखः ॥”

इति गारुडे ६४ अध्यायः ॥

अपि च ।

“मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्वाणमुदङ्मुखः ।

दक्षिणामुखो रात्रौ सन्ध्योश्च यथा दिवा ॥

इति मनुः । ४।५० ॥

“कृत्वा यज्ञोपवीतन्मु एष्टतः कण्ठलम्बितम् ।

विष्मूत्रे च गृही कुर्वाणं यद्वा कर्णे समा-

हितः ॥”

इति यमः ॥

यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा अवगुण्ठित

इति । कर्णे दक्षिणकर्णे । इति सांख्यायनः ॥

“क्वायायामन्वकारे वा रात्रावहनि वा दिजः ।

यथासुखसुखः कुर्वाणं प्राणबाधभयेषु च ॥”

न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मानि न गोत्रजे ।

न फालकृष्टे न जले न चित्वां न च पर्वते ॥

न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ।

न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि संस्थितः ॥

न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ।

वायुमिविप्रानादित्यमपः पश्यन्त्येव गाः ।

न कदाचन कुर्वीत विष्मूत्रस्य विसर्जनम् ॥”

इति मनुः । ४।४५—४८ ॥ * ॥

“आहारनिर्हारविहारयोगाः

सुसंवृता धर्मेविदा तु कार्याः ।

वाग्गुप्तिकार्याणि तपस्तथैव

धनायुषी गुप्ततमे तु कार्ये ॥”

इति वशिष्ठः ॥

निर्हारो मूत्रपुरीषोत्सर्गः ॥ * ॥

“सोमाग्न्यर्कास्त्रिवायूनां पूज्यानाश्च न संसुखे ।

कुर्वाणं स्त्रीवनविष्मूत्रसमुत्सर्गश्च पण्डितः ॥”

इति विष्णुपुराणम् ॥

न च सोपान्तको मूत्रपुरीषे कुर्वाण इति ।

इत्यापस्तम्बः ।

मूलक

“करग्रहीतपात्रेण कृत्वा मूत्रपुरीषके ।
मूत्रतुल्यन्तु पानीयं पीत्वा चान्द्रायणचरेत् ॥”

इति बृहन्सुतः ॥ * ॥

ग्रहीतजलपात्रस्य मूत्रोत्सर्गं दोषो यथा,—
“वारिपात्रं करे धृत्वा मूत्रं त्यजति यो नरः ।
सुरापात्रसमं पात्रं तज्जलं मदिरासमम् ॥”

इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥

सप्रसृष्टमूत्रस्य दोषो यथा,—
“निःस्वाः सप्रसृष्टमूत्राः स्युर्नृपा निःप्रसृष्टधारया ।
भोगाद्याः समजठरा निःस्वाः स्युर्वट-
सन्निभाः ॥”

इति गारुडे ६३ अध्यायः ॥ * ॥

“विष्णुकान्ताजमूत्रेण चौरयाग्रादिरक्षणम् ।
इति तत्रैव १८८ अध्यायः ॥ * ॥ अथ गोमूत्र-
गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । लवणत्वम् ।
पित्तकारित्वम् । कटुत्वम् । लघुत्वम् । रुचि-
त्वम् । कम्पदरानाहप्रोषाणौविषकुष्ठनाशि-
त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

मूत्रकृच्छ्रं, क्ली, (मूत्रे कृच्छ्रम् । मूत्रजन्यं
कृच्छ्रमिति वा ।) रोगविशेषः । तत्पर्यायः ।
मूत्ररोधः २ अक्षरी ३ कृच्छ्रम् ४ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अथ मूत्रकृच्छ्राधिकारः ।
तत्र मूत्रकृच्छ्रस्य विप्रकृष्टं निदानमाह ।

“आयामतीक्ष्णौषधरूक्षमद-
प्रसङ्गवृत्त्यद्भुतपृष्ठयानात् ।

आनूपमस्याध्यशनादजीर्णान्
स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि वृणां तथाशौ ॥”

तीक्ष्णौषधं राजिकाशूरणादियुक्तम् । रुचेति
मद्यविशेषणम् । प्रसङ्गः सततं सेवा । वृत्त्यं
नर्तनम् । निवेति दिविधः पाठः । इतपृष्ठ-
यानात् अन्वादिना गमनात् । आनूपं प्रचुर-
जलदेशभवं भक्ष्यम् । अशौ वातिकपैतिक-
श्लेष्मिकसान्निपातिकप्रत्यजपुरीषजशुक्रजाक्षरी
जानि । तस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।

“पृथक्कुलाः स्त्रैः कुपिता निदानैः
सर्वेऽथवा कोपमुपेत्य वस्तौ ।
मूत्रस्य मार्गं परिपीडयन्ति
यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात् ॥”

तेषु वातिकमाह ।

“तीव्रा रुजो वङ्गणवस्तिमेष्टे
स्वल्पं सुहृर्मूत्रयतीह वातात् ॥”

तीव्रा मारणात्मिका वङ्गणावूरुमेष्टाणामन्त-
रालसखी ॥ * ॥ पैतिकमाह ।

“पीतं सरक्तं सरुजं सदाहं
कृच्छ्रं सुहृर्मूत्रयतीह पित्तात् ॥”

कृच्छ्रमिति क्रियाविशेषणम् ॥ श्लेष्मिकमाह ।

“वस्तेः सलिङ्गस्य गुरुत्वप्रोद्यौ
मूत्रं सपिच्छं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥”

सपिच्छं पिच्छितम् ॥ सान्निपातिकमाह ।

सर्वाणि रूपाणि च सन्निपातात्
भवन्ति तत्र कृच्छ्रतमं हि कृच्छ्रम् ॥”

कृच्छ्रे मूत्रकृच्छ्रम् ॥ * ॥ शल्यजमाह ।

मूलक

“मूत्रवाहिषु शल्येन चतेष्वभिहतेषु वा ।
मूत्रकृच्छ्रं तदाघाताज्जायते भ्रष्टदारुणम् ॥

वातकृच्छ्रेण तुल्यानि तस्य लिङ्गानि निर्दिशेत् ॥”
मूत्रवाहिषु स्रोतःसु । शल्येन कण्टकेन । चतेषु
सचतीकृतेषु अथवा अभिहतेषु सुजरादिभि-
रभिहतेषु । तदाघातात् मूत्रमार्गाघातात्
मूत्रकृच्छ्रं जायते । भ्रष्टदारुणं मारकं तस्य
शल्यजस्य ॥ * ॥ पुरीषजमाह ।

“शकृतस्तु प्रतीघाताद्वायुर्विगुणतां गतः ।
आधानं वातशूलञ्च मूत्रकृच्छ्रं करोति च ॥”
प्रतीघातात् निरोधात् । विगुणतां दुष्टताम् ॥
शुक्रजमाह ।

“शुक्रदोषैरुपहृते मूत्रमार्गे विधारिते ।
सशुक्रं मूत्रयेत् कृच्छ्रादस्तिमेहनशूलवान् ॥”

उपहृते दूषिते ॥ * ॥ अक्षरीजमाह । अक्षरी-
हेतुकश्चापि मूत्रकृच्छ्रसुदाहृतम् । सुश्रुतेः
शर्कराजमपि मूत्रकृच्छ्रसुक्तमत्र तु तस्य नव-
संख्यानिरासाधर्मक्षरीशर्करयोः साम्यमाह ।
“अक्षरी शर्करा चैव तुल्यसम्भवलक्षणे ।
विशेषणं शर्करायाः शृणु कीर्तयतो मम ॥”
सम्भवः कारणम् ।

“पथ्यमानाक्षरी पित्ताच्छ्लेष्ममाणा च
वायुना ।

विसृक्तकफसन्धाना चरन्ती शर्करा मता ॥”
पित्तेन पथ्यमाना मूत्रशुक्रश्लेष्मसंहतिः प्रथमं
पित्तेन बन्धनकर्मणा पथ्यमाना । पश्चाद्वातेन
शोषिता कफेनाश्लिष्टा अक्षरी । सैव विसृक्त-
कफसन्धाना त्यक्तकफाश्लेष्मा सती शर्करारूपा
मूत्रमार्गात् चरन्ती शर्करा मता । एतावता
किञ्चिदेव भेदः ॥ * ॥ शर्कराया उपद्रवानाह ।
“हृत्प्रीडा वेपथुः शूलं कुक्षावन्निष्ठं दुर्बलः ।
तथा भवति मूच्छा च मूत्रकृच्छ्रश्च दारुणम् ॥”
शूलं कुक्षावित्यन्वयः । तथा शर्करया ॥ * ॥
अथ मूत्रकृच्छ्रस्य चिकित्सा ।

“त्रिकण्टकारग्वधदर्भकाश-
यवासधात्रीगिरिभेदपथ्याः ।
विघ्नन्ति पीता मधुनाक्षरीश्च
समीपमद्योरपि मूत्रकृच्छ्रम् ॥”

त्रिकण्टादिकाथः ॥ १ ॥

“एलाश्लमेदकशिलाजतुमोक्षुराणा-
मेव्वाखीजलवणोक्तमकुङ्कुमानाम् ।
चूर्णानि तण्डुलजले तुलितानि पीत्वा
प्रत्यक्षमद्योरपि जीवति मूत्रकृच्छ्री ॥”

एलादिचूर्णम् ॥ २ ॥

“अयोरजः सुक्ष्मपिष्टं मधुना सह योजितम् ।
मूत्रकृच्छ्रं निहत्याशु संलीढं दिवसत्रयात् ॥३॥
गुडेन मिश्रितं क्षीरं कटुष्णं कामतः पिवेत् ।
मूत्रकृच्छ्रेषु सर्वेषु शर्करायाश्च नित्यशः ॥४॥

धात्रीरसश्चेक्षुरसं पिवेद्वा
कृच्छ्रे सरक्ते मधुना विमिश्रम् ।
शल्यभिघातोत्थितमूत्रकृच्छ्रे
कार्या क्रिया मारुतकृच्छ्रतुल्या ॥५॥

मूलदो

काथो गोक्षुरबीजस्य यवचारसमन्वितः ।
पीतः प्रशमयत्येव कृच्छ्रं विङ्गधारयत्यितम् ॥६॥
त्रिफलायाः सुपिष्टायाः कल्कं कोलसमन्वितम् ।
वारिणा लवणीकृत्य पिवेन्मूत्ररुजापहम् ॥७॥
कोलं वदरम् ।

गुडमामलकं वृष्यं अमघ्नं तर्पणं प्रियम् ।
पित्तादगृह्णादशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रहरं परम् ॥ ८ ॥
सपादश्राणतुलितो यवचारः सितायुतः ।
भक्षितो नाशयत्येव मूत्रकृच्छ्रं न संशयः ॥९॥
द्राक्षासितोपलाकल्कः पीतः कर्षमितो नरैः ।
मस्तुना पलमात्रेण मूत्रकृच्छ्रं यपोहति ॥१०॥
समूलगोक्षुरकाथः सितामाक्षिकसंयुतः ।
नाशयेन्मूत्रकृच्छ्राणि तथेवोष्णसमीरणम् ॥११॥
उष्णसमीरणं उष्णवातं मूत्राघातविशेषम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ (तथास्य चिकित्सा-
प्रकारान्तरम् ।

“सुशीतलं जलं कर्षमात्रं स्यात् मूत्रकृच्छ्रहृत् ।
दध्यम्बुना च संमिश्रमथश्चूर्णं सुखप्रदम् ॥
मूत्रकृच्छ्रे यवचारचूर्णं हिङ्गुप्रयोजितम् ।
कुष्माण्डश्च समादाय शर्करासहितं पिवेत् ॥
यो हि त्रिदोषसम्भूतमूत्रकृच्छ्रनिवारणः ॥”
“आरग्वधफलं मूलं दुरालभा धान्यकण्ठा-

वर्धः ।
पाषाणभेदपथ्ये काथोऽयं मूत्रकृच्छ्रे स्यात् ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने २६ अध्याये ॥
अथान्न पथ्यानि ।

“अथो यथादोषमयं गणोऽपि
पुरातना लोहितशालयश्च ।
तत्रं पयो दध्यपि गोपृच्छतं
धन्वामिषं सुजरसाः सिता च ॥
पुराणकुष्माण्डफलं पटोलं
महार्द्रकं गोक्षुरकः कुमारी ।
शुवाकखर्जूरकनारिकेल-
तालह्ममाणाश्च शिरांसि पथ्या ॥
तालास्थिमज्जाचपुषं त्रुटिश्च
श्रीतानि पानान्यश्रानि चापि ।
प्रनीरनीरं हिमबालुका च
मित्रं वृणां स्यात् सति मूत्रकृच्छ्रे ॥”

अथापथ्यानि ।

“मदं अमं निधुवनं गजवाजियानं
सर्वं विरुद्धमश्रनं विषमाश्रनश्च ।
ताम्बूलमत्यलवणार्द्रकतैलभृष्टं
पित्याकङ्कितलसर्षपवेगरोधान् ॥
माषान् करीरमतितोक्ष्णविदाहिरूक्ष-
मखञ्च मुञ्चतु जनः सति मूत्रकृच्छ्रे ॥”
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिग्रन्थे मूत्रकृच्छ्राधि-
कारे ॥)

मूत्रदोषः, पुं, (मूत्रस्य दोषो यस्मात् ।) प्रमेहः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । मूत्र-
स्थाने ३८ अः ।
“परुषकादिरित्येव गणोऽनिलविनाश्रनः ।
मूत्रदोषहरो हृद्यः पिपासातो रुचिप्रदः ॥”

मूलाधा

मूत्राघातादिः । अस्य चिकित्सा यथा,—
 “निदिग्धिकायाः स्वरसं पिबेत् कुडवसमितम् ।
 मूत्रदोषहरं कल्मषमथवा चौद्रसंयुतम् ॥”
 “अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मूत्रदोषे क्रमं हितम् ।
 स्निहस्वेदोपपन्नानां हितान्तेषु विरेचनम् ॥
 ततः संशुद्धदेहानां हितान्तेषु विरेचनम् ॥”
 “चौद्रार्द्रपात्रं दत्त्वा तु पात्रन्तु चौरसर्पिषोः ।
 स्वयङ्मुपाफलञ्चैव तथैव चतुरकस्य च ॥
 पिप्पलीचूर्णसंयुक्तमर्द्धभागं प्रदापयेत् ।
 एतदेकध्वमानीय खजेनाभिप्रमथयेत् ॥
 तस्य पाणितलं चूर्णं लीढ्वा चौरं ततः पिबेत् ।
 एतत्सर्पिः प्रयुञ्जानः शुद्धदेहो नरः सदा ॥
 मूत्रदोषान् जयेत् सर्वानन्ययोगैः सुदुर्लभान् ।
 जयेत् शोणितदोषांश्च बन्धा गर्भं लभेत् च ।
 नारी चैतत् प्रयुञ्जाना योनिदोषात् प्रसूयते ॥”
 इत्युत्तरतलेऽष्टपञ्चाशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
 मूत्रनिरोधः, पुं, (मूत्रस्य निरोधः । यद्वा मूत्रं
 निरुण्हीति । रुध् + अण् ।) मूत्रप्रतिबन्धक-
 रोगविशेषः । अस्य चिकित्सा यथा,—
 “पिष्टं वै मालतीमूलं ग्रीष्मकाले समाहृतम् ।
 सार्धितं क्वागदुग्धेन पीतं शर्करयान्वितम् ।
 हरेन्मूत्रनिरोधश्च हरेद्दे पाण्डुशर्कराम् ॥”
 इति गारुड १६१ अध्यायः ॥
 (चिकित्सान्तरं यथा,—
 “तेलेन पद्मिनीकन्दं पक्वगोमूत्रमिश्रितम् ।
 पिबेन्मूत्रनिरोधे तु सतीव्रवेदनान्विते ॥”
 इति हारीते चिकित्सितस्थाने त्रिंशेऽध्याये ॥
 मूत्रपतनः, पुं, (मूत्रस्य पतनमस्मात् पुरीष-
 निरोधकरणादस्य सततमूत्रपतनात् तथा-
 त्वम् ।) गन्धमानारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मूत्रपुटं, स्त्री, (मूत्रस्य पुटम् ।) नाभेरधो भागः ।
 यथा,—
 “नाभेरधो मूत्रपुटं वस्तिमूत्राशयोऽपि च ।”
 इति हेमचन्द्रः । ३ । २७० ॥
 मूत्रफला, स्त्री, (मूत्रं मूत्रवर्द्धनं फलं परिणमन-
 मस्याः ।) कर्कटी । त्रपुषी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (कर्कटीत्रपुषीशब्दयोरस्या विषयो ज्ञेयः ॥)
 मूत्रलं, स्त्री, (मूत्रं लाति आदत्ते वर्द्धयतीत्यर्थः ।
 ला + कः ।) त्रपुषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 मूत्रवर्द्धके, त्रि । (यथा, सुश्रुते । मूत्र-
 स्थाने । ४५ अः ।
 “जाम्बवो बह्वनिस्यन्दस्त्वरो वातकोपनः ।
 तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो मूत्रलः कफवातनुत् ॥”
 मूत्रला, स्त्री, (मूत्रल + टाप् ।) कर्कटी । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ बालुकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मूत्राघातः, पुं, (मूत्रस्याघातो निरोधो येन ।)
 प्रसावरोधकरो रोगविशेषः । अथ मूत्राघातस्य
 विप्रकृतं सन्निकृष्टं निदानं संख्यायाह ।
 “प्रायोमूत्रविघातादौर्जातकुण्डलिकादयः ।
 जायन्ते कुपितेर्दोषैर्मूत्राघातास्त्वयोदश ॥”
 मूत्रविघातादौ रित्याद्यशब्देन पुरीषशुक्रादिवेग-
 विघातानां रुचाशनादीनां च ग्रहणम् । मूत्र-

मूलाधा

विघातादौः कुपितेर्दोषैरित्यन्वयः । ननु मूत्र-
 कृच्छ्रमूत्राघातयोः को भेदः । उच्यते । मूत्र-
 कृच्छ्रे कृच्छ्रमधिकं विबन्धोऽल्पः । मूत्राघाते तु
 विबन्धो बलवान् कृच्छ्रमल्पं इत्यनयोर्भेदः ॥*॥
 वातकुण्डलिकाया निदानं संप्राप्तिं लक्षण-
 चाह ।
 “रौक्ष्यादिगविघाताद्वा वायुर्वस्त्वौ सवेदनः ।
 मूत्रमाविश्य चरति विगुणः कुण्डलीकृतः ॥
 मूत्रमल्पाल्पमथवा सरजं संप्रवर्तते ।
 वातकुण्डलिकां तान्नु याधिं विद्यात् सुदा-
 रणम् ॥”
 रौक्ष्यात् कायस्य । वेगविघातात् मूत्रादि-
 वेगनिरोधात् आविश्य प्रावृत्य रौक्ष्यादिभि-
 र्वेगविघातादिभिश्च विगुणो दुष्टः कुण्डलीकृतो
 वायुर्वस्त्वौ मूत्राशये चरति प्रतिधावति
 आवड्वाद्भ्रमंस्तिष्ठति इत्यर्थः । वात्यावत् ।
 मूत्रमिति तस्मान्मूत्रमल्पमल्पं सव्यथं प्रवर्तते ।
 तद्वाधिं वातकुण्डलिकामाहुः । सुदारणम् ।
 मारणात्मकत्वात् ॥ १ ॥ * ॥ अष्टौलामाह ।
 “आध्यापयन् वस्तिगुदं रुद्धा वातश्चलोन्नताम् ।
 कुर्यात्तीव्रार्तिमष्टौलं मूत्रविगुणार्गरोधिनीम् ॥”
 वातः वस्तिगुदं रुद्धा अर्थात् तदन्तर्गतं मूत्रं
 मलञ्च निरुध्य वस्तिगुदं वस्तिं गुदश्च आध्या-
 पयन् आधानं कुर्वन् अष्टौलां छीलातुल्यां
 याधिं कुर्यात् । चलोन्नतां चलां उन्नताञ्च ॥ २ ॥
 वातवस्तिमाह ।
 “वेगं विधारयेद्यस्तु मूत्रस्याकुशलो नरः ।
 निरुण्ही सुखं तस्य वस्तेर्वस्तिगतोऽनिलः ॥
 मूत्रसङ्गो भवेत्तेन वस्तिक्वचिनिपीडितः ।
 वातवस्तिः स विज्ञेयो याधिः कष्टप्रसाधनः ॥”
 अकुशलो मूर्खः । तस्य पुरुषस्य वस्तिमुखं
 निरुण्ही वस्तिगतो वायुः । तेन वायुना
 मूत्रसङ्गो मूत्रविघातो भवति वस्तिक्वचिनिपी-
 डित इति वस्तौ कुचौ च निपीडितः संपी-
 डितो वायुरिति सम्बन्धः ॥ ३ ॥ मूत्रातीतमाह ।
 “चिरं धारयते मूत्रं त्वरया न प्रवर्तते ।
 मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते ॥”
 मेहमानस्य मूत्रसुत्पन्नतः । मन्दं वा अल्पं
 वा ॥ ४ ॥ * ॥ मूत्रजठरमाह ।
 “मूत्रस्य वेगेऽभिहतं तदुदावर्तहेतुकः ।
 अपानः कुपितो वायुरदरं पूरयेद्भृशम् ॥
 नाभेरधस्तादाधानं जनयेत्तीव्रवेदनम् ।
 तं मूत्रजठरं विद्यादधोवस्तिनिरोधनम् ॥”
 तदुदावर्तहेतुक इति मूत्रवेगधारणगणितो-
 दावर्तनिदानमाधानं कुर्यात् । अधोवस्ति-
 निरोधनं वस्तेरधोदेशे विबन्धकारकम् ॥ ५ ॥
 मूत्रोत्सङ्गमाह ।
 “वस्तौ वाप्यथवा नाले मग्नौ वा यस्य देहिनः ।
 मूत्रं प्रवृत्तं सज्येत सरक्तं वा प्रवाहृतः ॥
 सवेच्छेन्नैरल्पमल्पं सरजं वाथ नीरुजम् ।
 विगुणानिलजो याधिः स मूत्रोत्सङ्गसंज्ञितः ॥
 नाले मेद्रे मग्नौ मेहनायग्रन्थौ सज्येत निरुद्धं

मूलाधा

स्यात् सरक्तं सत् वा प्रवर्तते । प्रवाहृत इति
 कण्ठहृद्वलेन सशब्दं मूत्रपुरीषवातानामधः
 प्रेरणं प्रवाहनं तेन कुपितेन वायुना वस्थादि-
 भेदात् सरक्तं मूत्रं सवेदित्यर्थः ॥ ६ ॥ मूत्रचय-
 माह ।
 “रूचस्य क्लान्तदेहस्य वस्तिस्थौ पित्तमारुतौ ।
 मूत्रचयं सरग्दाहं जनयेतां तदाह्वयम् ॥”
 क्लान्तदेहस्य क्लान्तदेहस्य तदाह्वयं मूत्रचय-
 संज्ञम् ॥ ७ ॥ मूत्रग्रन्थिमाह ।
 “अन्तर्वस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत् ।
 अशरीतुल्यरूपग्रन्थिर्मूत्रग्रन्थिः स उच्यते ॥”
 अन्तर्वस्तिमुखे वस्तिमुखस्याभ्यन्तरे अल्पः
 क्षुद्रामलकप्रमाणः । नन्वस्य अश्रय्या सह को
 भेदः । उच्यते । अशरी क्रमशः सञ्चयेन
 स्यादयन्तु सहसा भवेदिति भेदः । अपरो
 भेदः । अश्रय्यां पित्तादिकं संहन्यते अत्र तु
 रक्तमेव । यत उक्तं तन्नान्तरे ।
 “रक्तं वातकफादुद्धृतं वस्तिद्वारे सुदारणम् ।
 ग्रन्थिं कुर्यात् स कृच्छ्रेण खजेन्मूत्रं तदा-
 वृतम् ॥” ८ ॥ इति ॥
 मूत्रशुक्रमाह ।
 “मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुत्तमम् ।
 स्थानच्युतं मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्तते ।
 भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ॥”
 मूत्रितस्य मूत्रवेगयुक्तस्य शुक्रं स्थानात् च्युतं
 पश्चाद्वायुना उन्नतं ऊर्ध्वं नीतम् । भस्मोदक-
 प्रतीकाशं भस्मसहितजलसदृशम् । ९ ॥ उष्ण-
 वातमाह ।
 “आयामाध्वातपैः पित्तं वस्तिं प्राप्यानिना-
 वृतम् ।
 वस्तिं मेद्रे गुदश्चैव प्रदहत् स्रावयेदधः ॥
 मूत्रं हारिद्रमथवा सरक्तं रक्तमेव वा ।
 कृच्छ्रं पुनः पुनर्जनोरुण्णवातं वदन्ति तम् ॥”
 आयामादिविरोधत्वेन सौम्यातुक्ष्यात् तेजो-
 वृद्ध्या पित्तवृद्धिः स्यात्तत् कुपितं पित्तं असंयुतं
 वस्तिं प्राप्य वस्थादिकं प्रदहत् मूत्रमधः
 स्रावयेत् । कीदृशं हारिद्रं अथवा सरक्तं
 ईषल्लोहितम् ॥ १० ॥ मूत्रसादमाह ।
 “पित्तं कफो द्वावपि वा संहन्येतेऽनिलेन चेतु ।
 कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पीतं रक्तं श्वेतं घनं सृजेत् ॥
 सरक्तं रीचनाशुच्युर्वर्णं भवेत्ततः ।
 शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति हि ॥”
 संहन्येते घनीक्रियेते । शुष्कं अल्पं समस्तवर्णं
 उक्तसकलवर्णयुक्तम् ॥ ११ ॥ विड्विघातमाह ।
 “रूचदुर्लभयोर्घातिनोदावृत्तं श्लक्ष्णं यदा ।
 मूत्रस्रोतोऽनुपपद्येत विट्संख्यं तदा नरः ॥
 विड्वग्नं मूत्रयेत् कृच्छ्राद्विड्विघातं तमा-
 दिशेत् ॥”
 उदावृत्तं ऊर्ध्वं नीतं विड्वग्नं वा । वाशब्दो-
 ऽत्र योजनीयः ॥ १२ ॥ * ॥ वस्तिक्वण्डलमाह ।
 “हताध्वलङ्गनायासैरभिघातात् प्रपीडनात् ।
 स्वस्थानादस्तिरुद्धृतः स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत् ॥

मूलाध्या

शूलस्यन्दनदाहार्तो विन्दुविन्दुः सवत्यपि ।
 प्रीडितस्तु खजेष्ठारां संस्तम्भोद्वेष्टनार्तिमान् ॥
 वस्त्रिकुण्डलमाहुस्तं घोरं शूलविधोपमम् ।
 पवनप्रबलं प्रायो दुर्निरोधमबुद्धिभिः ॥
 तस्मिन् पित्तान्विते दाहः शूलं मूत्रविवर्णता ।
 श्लेष्मणा गौरवं शोथो मूत्रं स्निग्धं घनं सितम् ॥”
 द्रुताध्वलङ्घनं शीघ्रं मार्गचलनम् । उद्धृतः
 उत्थितः । स्यन्दनं किञ्चिच्चलनम् । घोरं
 मारकम् । शूलविधोपमं शूलं खड्गादि
 तद्वच्चैवमारकम् । विषमत्र गरः तद्वत्
 विलम्बमारकम् । एतावता मारकमवश्यं शीघ्रं
 विलम्बेन वा ॥ १३ ॥ * ॥ तस्यैवासाध्यस्य च
 लक्षणमाह ।
 “श्लेष्मरुद्धविलो वस्त्रिः पित्तोदीर्घो न सिध्यति ।
 अविभान्तविलः साध्यो न च यः कुण्डलीकृतः ॥
 स्यादस्तौ कुण्डलीभूते तृणोदः श्वास एव च ॥”
 विलं वस्त्रिसुखरन्तुं पित्तोदीर्घः पित्तोद्वहः ।
 अविभान्तविलः कफेनाटतविलः पश्चात् कुण्डली-
 कृतः स साध्यः । एतेन कुण्डलीभूतोऽसाध्यः ।
 कुण्डलीभूतस्य लक्षणमाह । तडित्यादि-
 कुण्डलीभूतस्यायमर्थः । कफेन विलावरीधा-
 त्तत्र वातः कुण्डलाकारेण तिष्ठतीत्यर्थः ॥ * ॥
 अथ मूत्राघातस्य चिकित्सा ।
 “नलकुशकाशेक्षुबलाकायं प्रातः सुशीतलं
 ससितम् ।
 पिबतो नश्यति नियतं मूत्रग्रह इत्युवाच
 कविः ॥”
 कविः शुकः ।
 “कपूररजसा युक्ता वस्त्रवर्तिः शनैः शनैः ।
 मेदुर्मागन्तरे न्यस्ता मूत्राघातं यपोहति ॥
 धान्यगोचुरकः कायः कल्कसिद्धं हितं घृतम् ।
 मूत्राघाते मूत्रकृच्छ्रे शुकदोषे च दारुणे ॥”
 धान्यगोचुरकं घृतम् ।
 “मूत्रकृच्छ्रेऽश्मरीरोगे भेषजं यत् प्रकीर्तितम् ।
 मूत्राघातेषु सर्वेषु तत् कुर्याद्देशकालवित् ॥”
 इति मूत्राघाताधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
 गरुडपुराणोक्तनिदानं तस्य १६३ अध्याये
 द्रष्टव्यम् ॥ (तथास्य विषयः ।
 “वस्त्रिवस्त्रिप्ररोमेदुर्कटीदृष्टव्यपायवः ।
 एकसम्बन्धनाः प्रोक्ता गुदास्थिविवराश्रयाः ॥
 अधोमुखोऽपि वस्त्रिर्ह्ये मूत्रवाहिसिरासुखैः ।
 पार्श्वेभ्यः पूर्यते सूक्ष्मैः स्यन्दमानैरनारतम् ॥
 यैस्तैरेव प्रविश्यैर्न दोषाः कुर्वन्ति विंशतिम् ।
 मूत्राघातान् प्रमेहांश्च कृच्छ्रान्कर्मसमाश्रयान् ॥”
 इति वाग्भटे निदानस्थाने नवमेऽध्याये ॥
 अथास्य पथ्यापथ्यानि ।
 “अभ्यङ्गनस्नेहविरिकवस्त्रि-
 स्नेहावगाहोत्तरवस्तयश्च ।
 पुरातना लोहितशालयश्च
 मांसानि धन्वप्रभवानि मद्यम् ॥
 तक्रं पयोदध्यापि माषयूषः
 पुराणकुशलाखफलं पटोलम् ।

७५८

मूर्खः

महार्द्रकं तालफलास्थिमज्जा
 हरीतकीकोमलनारिकेलम् ॥
 गुवाकखर्जूरकनारिकेल-
 तालद्रुमाणामपि मस्तकानि ।
 यथामलं सर्वैर्मिदं मूत्रा-
 घातातुराणां हितमावहन्ति ॥
 विरुद्धानि च सर्वाणि व्यायामं मार्गशीलनम् ।
 रुचं विदाहिविष्टम्भियायामं वेगधारणम् ।
 करीरं वमनश्चापि मूत्राघातो विवर्जयेत् ॥”
 इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधियस्ये मूत्राघाताधि-
 कारे ॥
 मूत्राश्रयः, पुं, (मूत्रस्याश्रयः आधारः ।) नामे-
 रधोदेशः । तत्पठ्यायः । मूत्रपुटम् २ वस्त्रिः ३ ।
 इति हेमचन्द्रः । २।२७० ॥ (अथास्य विषयः ।
 “मूत्राश्रये वा गुदमुष्कयोश्च
 शोफो रुजा मूत्रविनिग्रहश्च ॥”
 इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५५ अध्यायः ॥
 यथा च तत्रैव निदानस्थाने ३ अध्याये ।
 “एकसम्बन्धिनो ह्येते गुदास्थिविवरस्थिताः ।
 मूत्राश्रयो मलाधारः प्राणायतनसुप्तमम् ॥”
 मूत्रितः, त्रि, (मूत्रमस्य संजातम् । मूत्र +
 इतच् । यद्वा मूत्रयति स इति मूत्र + क्तः ।)
 हतमूत्रोत्सर्गः । तत्पठ्यायः । मौढः २ । इत्य-
 मरः । ३।१।६६ ॥
 मूर्खः, पुं, (मुह् + “मुहेः खो मूर् च ।” उणा०
 ५।२२ । इति खः धातोः मूरादेशश्च ।) माषः ।
 इति त्रिकाण्शेषः ॥ गायत्रीरहितः । यथा,
 “क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण्य एव च ।
 यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणान्तमशौचकम् ॥
 क्रियाहीनस्य नित्यनैमित्तिकक्रियाननुष्ठायिनः ।
 मूर्खस्य गायत्रीरहितस्य । सार्धगायत्रीरहि-
 तस्येति रुद्रधरः ॥ महारोगिण्यः पापरोगा-
 टकान्यतमरोगवतः ते च उन्मादस्वग्दोषो
 राजयक्षाश्चासौ मधुमेहो भगन्दरः । उदरो-
 ऽश्मरीत्यष्टौ पापरोगा नारदोक्ताः । यथेष्टा-
 चरणस्य दूतवैश्यादासक्तस्य । इति शुद्धि-
 तत्वम् ॥
 मूर्खः, त्रि, (मुह् + खः । मूरादेशः ।) मुह्यति
 यः । तत्पठ्यायः । अन्नः २ मूढः ३ यथाजातः
 ४ वैधेयः ५ बालिशः ६ । इत्यमरः । ३।१।४८ ॥
 तस्य वशीकरणोपायो यथा,—
 “मित्रं खच्छतया रिपुं नयवलैर्लुब्धं धनैरीश्वरं
 कार्येण द्विजमादरेण शुवर्तो प्रेमुणा गुणै-
 र्बान्धवान् ।
 अद्युगं सुतिभिर्गुरुं प्रणतिभिर्नृखं कथाभि-
 र्बुधं
 विद्याभी रसिकं रसेन सकलं शीलैः कुश्याद-
 वशम् ॥”
 इति नवरत्नानि ॥
 “पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्द्धनम् ।
 उपदेशो हि मूर्खानां प्रकोपाय न शान्तये ॥”
 इति हितोपदेशः ॥

मूर्च्छा

मूर्खता, स्त्री, (मूर्खस्य भावः । मूर्ख + “तस्य
 भावस्तत्त्वौ ।” ५।१।११६ । इति तल्
 टाप् ।) मूर्खत्वम् । यथा,—
 “अदाता वंशदोषेण कर्मदोषाद्विरिद्रता ।
 उन्मादो मातृदोषेण पितृदोषेण मूर्खता ॥”
 इति चाणक्यम् ॥
 “अष्टम्यां नारिकेलमक्षयो मूर्खत्वं यथा,—
 “कलङ्की जायते विस्त्रे तिर्यग्योनिश्च निम्बके ।
 ताले शरीरनाशः स्यान्नारिकेले च मूर्खता ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 मूर्खभाटकः, पुं, (मूर्खो भ्रातास्येति नित्यं कप् ।)
 मूर्खो भ्राता यस्य सः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 मूर्च्छना, स्त्री, (मूर्च्छ् + युच् । टाप् ।) गीताङ्ग-
 विशेषः । सा तु ग्रामस्य सप्तमभागः । तस्या
 लक्षणं एकविंशतिनामानि च यथा,—
 “खरः संमूर्च्छितो यत्र रागतां प्रतिपद्यते ।
 मूर्च्छनामिति तामाहुः कवयो ग्रामसम्भवाम् ॥
 ललिता मध्यमा चित्रा रोहिणी च मतङ्गजा ।
 सौवीरी घण्टमध्या च यङ्गमध्यमपञ्चमा ॥
 मत्सररी ऋदुमध्या च शुद्धान्ता च कलावती ।
 तीव्रा रौद्री तथा ब्राह्मी वैष्णवी खेदरी सुरा ॥
 नादावती विशाला च त्रिषु यामेषु विश्रुताः ।
 एकविंशतिरित्युक्ता मूर्च्छना चन्द्रमौलिना ॥
 मूर्च्छनां कलयतो मुरश्चो-
 र्विशकाध्वनिविशेषवितानैः ।
 मूर्च्छनां ययुरनङ्गशरौघै-
 रङ्गना रतिपतिरिव सेनाः ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 हनुमन्मते यङ्गजादिखरत ऋषभादिखरोत्थाने
 यत्र खरो विरमति सा मूर्च्छना । भरतमते
 वादस्य गानस्य वा समये यत्र हस्तस्य गलस्य
 वा कम्पनं सा मूर्च्छना । सा एकविंशति-
 प्रकारा । तत्र यङ्गग्रामस्य मूर्च्छना ललिता
 १ मध्यमा २ चित्रा ३ रोहिणी ४ मतङ्गजा
 ५ सौवीरी ६ घण्टमध्या च ७ । मध्यमग्रामस्य
 मूर्च्छना पञ्चमा १ मत्सररी २ ऋदुमध्या ३
 शुद्धा ४ अन्ता ५ कलावती ६ तीव्रा च ७ ॥
 गान्धारग्रामस्य मूर्च्छना रौद्री १ ब्राह्मी २
 वैष्णवी ३ खेदरी ४ सुरा ५ नादावती ६
 विशाला च ७ । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥
 मूर्च्छा, स्त्री, (मूर्च्छ् + “गुरोश्च हलः ।” १।३।
 १०३ । इति अः टाप् ।) संमोहः । तत्पठ्यायः ।
 कश्मलम् २ मोहः ३ । इत्यमरः । २।८।१०६ ।
 मूर्च्छनम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ मूर्च्छायः
 ५ । अथ मूर्च्छाधिकारः । तत्र मूर्च्छाया
 निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।
 “क्षीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः ।
 वेगाघातादभिघाताह्नीनसत्त्वस्य वा पुनः ॥
 करणायतनेषूया वाह्येष्वभ्यन्तरेषु च ।
 निविशन्ते यदा दोषास्तदा मूर्च्छन्ति मानवाः ॥”
 बहुदोषस्य अधिकदोषस्य । न त्वनेकदोषस्य
 तदा मूर्च्छा त्रिदोषजैव स्यात् तथवास्तु को

मूर्च्छा

दोषः तन्न । पृथग्दोषजानां मूर्च्छानां वक्ष्यमाणत्वात् । वेगाघातात् मलादौ अभिघातात् लगुङादिना ह्रीनसत्त्वस्य स्वल्पसत्त्वगुणस्य अर्थादधिकतमोगुणस्य यत उक्तं मूर्च्छा पित्ततमः प्रायेति । करणायतनेषु करणं मनस्तस्यायतनेषु स्थानेषु बाह्येषु कर्मेन्द्रियेषु । अभ्यन्तरेषु बुद्धीन्द्रियेषु ॥ * ॥ सामान्यं लक्षणमाह । “संज्ञावहासु नाडीषु पिष्टितास्त्रिणादिभिः । तमोऽभ्युपैति सद्दसा सुखदुःखयपोहकत् ॥ सुखदुःखयपोहकच नरः पतति काष्ठवत् । मोहो मूर्च्छेति तां प्राहुः सङ्घिघा सा प्रकीर्तिता ॥”

तमोगुणः अज्ञानहेतुः । अभ्युपैति आगच्छति । सुखदुःखयपोहकत् सुखदुःखज्ञाननाशकरम् । नष्टे सुखदुःखज्ञाने नरः काष्ठवत् पतति तां मोहो मूर्च्छेति प्राहुरित्यन्वयः । मूर्च्छाया मूर्च्छायोऽपि पर्यायः । यत उक्तम् । “संज्ञोपघातो मूर्च्छाया मूर्च्छा स्थानमूर्च्छेनं

तथा । कश्चलं प्रलयो मोहः संन्यासस्तु मृतोपमः ॥” इति ॥

घटपि मूर्च्छा विद्यतेति ।

“वातादिभिः शोणितेन मद्येन च विषेण च । घटस्थयितासु पित्तन्तु प्रसूतेनावतिष्ठते ॥” यत उक्तम् । मूर्च्छा पित्ततमः प्रायेति ॥ * ॥ पूर्वरूपमाह ।

“हृत्पीडा जृम्भणं ग्लानिः संज्ञादौर्बल्यमेव च । सर्वसां पूर्वरूपाणि यथाखं ता विभावयेत् ॥” तत्र वातिकं मूर्च्छायमाह ।

“नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवारुणम् । पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रं प्रतिबुध्यते ॥

वेपथुश्चाङ्गमर्दश्च प्रपीडा हृदयस्य च । काश्यं श्यावारुणा छाया मूर्च्छाये वातसम्भवे ॥ नीलं नीलवर्णम् । कृष्णं कज्जलाभम् । अरुणं अयक्तरागम् । तमः प्रविशति मूर्च्छेति । श्यावारुणा छाया गान्धर्व ॥ * ॥ पौष्टिकमाह ।

“रक्तं हरितवर्णं वा वियत् पीतमथापि वा । पश्यंस्तमः प्रविशति सखेदः प्रतिबुध्यते ॥ सपिपासः ससन्तापो रक्तपीताकुलेक्षणः । सम्भिन्नवर्चाः पीताभो मूर्च्छाये पित्तसम्भवे ॥” श्लेष्मिकमाह ।

“मेघसङ्काशमाकाशं तमोभिर्वा घनैर्वृतम् । पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥ गुरुभिः प्रावृतेरङ्गैर्यथैवाद्र्क्ष्यं चर्मणा । सप्रसेकः सहस्रासो मूर्च्छाये कफसम्भवे ॥” मेघसङ्काशं शुभ्रमेघसङ्काशमित्यर्थः । यत आह सुश्रुतः ।

“कफेन पश्येद्वापि श्वेताभप्रतिमानि तु । घनैर्निविडैस्तमोभिः । गुरुभिरङ्गैरुपलक्षितः । सुश्रुतेन मूर्च्छायः षड्विध उक्तः ॥ * ॥ चरकस्तु सान्निपातिकमपि मूर्च्छायमाह ।

“सर्वाकृतिः सन्निपातादपस्मार इवागतः ।

७५६

मूर्च्छा

स जन्तुं पातयत्यासु विना बीभत्सचेष्टितैः ॥” अपस्मार इव तेन महताभिघातेन पतति चिरेण प्रतिबुध्यते । तर्हि तयोः को भेद इत्यत आह । स सान्निपातिको मूर्च्छायः विना बीभत्सचेष्टितैः फेनवमनदन्तघट्टनाच्चिविक्रत्यादिभिः विना पातयति ॥ * ॥ रक्तजाया मूर्च्छाया निदानमाह ।

“पृथिव्यभस्ममोरूपं रक्तगन्धस्तदन्वयः । तस्माद्रक्तस्य गन्धेन मूर्च्छन्ति भुवि मानवाः ॥” तमोरूपं तमोवहुलम् । मानवाश्च ये तामसाः न तु सात्विका राजसाश्च । अत्रैके वदन्ति नैषा युक्तिः समीचीना तर्हि चम्पकादिगन्धेनापि मूर्च्छा प्रसज्येत तत्रापि गन्धस्य पार्थिवत्वात् । अत आह ।

“द्रव्यसम्भाव इत्येके यदृष्ट्यापि विमुह्यति । अत्राह भोजः ।

“दर्शनादष्टजस्तज्जाज्ञानाच्चैव प्रमुह्यति ॥” रक्तेन मूर्च्छेति तस्य लक्षणमाह ।

“स्तब्धाङ्गदृष्टिस्त्वज्जा गूढोच्छ्वासस्तु मूर्च्छितः ।”

मद्यजविषजयोर्निदानमाह ।

“गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्ययोः । त एव तस्मात्ताभ्यान्तु मोहौ स्थातां यथैरितौ ॥”

ये गुणा लघुरूक्षासु विशदयवायितौक्ष्णाविकासिस्त्वोष्णानिर्दृश्यरसत्वादयः । तैलादौ द्रव्ये यस्ताः तीव्राश्च सन्ति त एव गुणाः विषमद्ययोस्तु तीव्रतरत्वेन स्थिताः । तत्रापि भेदः । त एव मद्ये दृश्यन्ते विषे तु बलवत्तरा इति ॥ * ॥ मद्यजाया मूर्च्छाया लक्षणमाह ।

“मद्येन प्रलपन् श्लेते नष्टविभ्रान्तमानसः । गात्राणि विक्षिपन् भूमौ चरां यावन्न याति तत् ॥”

नष्टविभ्रान्तमानसः नष्टं सर्वथा स्मृतिहीनं विभ्रान्तं रज्जौ सर्पज्ञानयुक्तं मानसं यस्य सः । चरां जीर्णताम् । तत् मद्यम् ॥ * ॥ विषजाया लक्षणमाह ।

“वेपथुस्प्रवृत्त्याः सुखमश्च विषमूर्च्छिते । वेदितव्यं तीव्रतरं यथाखं विषलक्षणम् ॥”

विषस्य मूलकन्दफलपत्रक्षीरादिभेदभिन्नस्य यथा खकं खकं लक्षणमुक्तं सौश्रुते कल्पस्थाने तल्लक्षणं मद्यापेक्षया तीव्रतरं वेदितव्यम् । ननु संज्ञानाशेन साधर्म्यान्मूर्च्छाभ्रमतन्द्रादीनां को भेद इत्यत आह ।

“मूर्च्छा पित्ततमः प्राया रजःपित्तानिलादभ्रमः । तमोवातकफाक्षन्ना निद्रा श्लेष्मन्तमोभवा ॥”

रजःपित्तानिलादभ्रम इति गात्र समुच्चयः । केवलपित्तचरे भ्रमस्योक्तत्वात् । भ्रमश्चक्रारूपस्येव भ्रमदस्तुत्तारं खदेहस्य भ्रमत इव ज्ञानं वा ॥ * ॥ तन्द्राया लक्षणमाह ।

“इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिगौरवं जृम्भणं क्रमः । निद्रार्त्तस्यैव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत् ॥” इन्द्रियाणामर्थः प्रयोजनं येषु तेषु अर्थाद्

मूर्च्छा

विषयेषु असंवित्तिः असम्यक् ज्ञानम् । इति इन्द्रियार्थासम्यग्ज्ञानादि । निद्रायां प्रबुद्धस्य क्रमाभावस्तन्द्रायान्तु प्रबोधितस्यापि क्रम इत्यनयोर्भेदः ॥ * ॥ क्रमस्य लक्षणमाह ।

“वीरनाथासः अमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः । क्रमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रवाधकः ॥” इन्द्रियार्थप्रवाधकः इन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणाञ्च अर्थः प्रयोजनं विषयग्रहणं तस्य प्रवाधकः आवल्येन ॥ * ॥ निद्रालक्षणमाह ।

“यदा तु मनसि ज्ञान्ते कर्मात्मानः क्रमा-
न्विताः ।

विषयेभ्यो निवर्तन्ते तदा स्वपिति मानवः ॥” ज्ञान्ते ग्लाने आन्त इति यावत् । कर्मात्मानः कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि च क्रमान्विताः आन्ताः ॥ * ॥ संन्यासस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।

“वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः । संन्यस्त्यन्त्यबलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रिताः ॥

स ना संन्याससंन्यस्तः काष्ठोभूतो मृतोपमः । प्राणैर्विसृज्यते शीघ्रं सुक्ता सदाः फलां क्रियाम् ॥” आक्षिप्य विनाश्य संन्यस्यन्ति मूर्च्छयन्ति । प्राणायतनं हृदयम् । संन्यस्तः मूर्च्छितः । काष्ठोभूतः क्रियारहितः । अतएव मृतोपम इति । सदाः फलां क्रियां सूचीयधनजननावपीडनकपिकच्छुषर्षणदृष्टिकादिदंशनादिरूपम् ॥ * ॥ संन्यासस्य मूर्च्छातो भेदमाह ।

“दोषेषु मदमूर्च्छाया गतवेगेषु देहिनाः । स्वयमप्युपशान्त्यन्ति संन्यासो नौघघेर्विना ॥” मदमूर्च्छायाः मदः अप्रवृद्ध उक्ताह । मूर्च्छायाः मूर्च्छाः ॥ * ॥ अथ मूर्च्छायाश्चिकित्सा ।

“सेकावगाहा मणयः सहाराः शीताः प्रदेहा यजनानिलाश्च । शीतानि पानानि च गन्धवन्ति सर्वास्तु मूर्च्छास्त्रिनिवारितानि ॥”

मणयश्चन्द्रकान्तादयः । हाराः सुक्तादिहाराः । शीताः प्रदेहाः सकूर्पूरचन्दनाद्यशुलेपनानि । शीतानि पानानि सितामलकादिपानकानि । गन्धवन्ति कूर्पूरादिगुग्गुलुगन्धवन्ति । सर्वास्तु मूर्च्छास्त्रिनिवारितानि । अस्यायमभिप्रायः । सेकादीन्यास्तु मूर्च्छास्तु हितान्येव किन्तु वातश्लेष्मणास्त्रिनिवारितानि । तत्रापि पित्तस्य प्राधान्यात् ।

“सिद्धानि वर्गं मधुरे पर्यासि सदादिमा जाङ्गलजारासाश्च । तथा यवा लोहितशालयश्च मूर्च्छास्तु पथ्याः ससतीनसुजाः ॥”

सतीनः कलायः । “कोलमज्जोषणोशीरं केशरं शीतवारिण्या । पीतं मूर्च्छा जयेल्लीटा कृष्णा वा मधुसंयुता ॥ शीतेन तोयेन भृशं दृशालं कृष्णाश्च पथ्यां मधुनावलिह्यात् ।

च्छामू

कुण्याच्च नासावदनावरोधं
चौरं पिवेद्वाप्यथ मानुषीणाम् ॥
द्राक्षासितादाडिमलाजवन्ति
कङ्कारनीलोत्पलपद्मवन्ति ।
पिवेत् कषायाणि च शीतलानि
पित्तज्वरं यानि च यापयन्ति ॥
श्रीरीषबीजगोमूत्रज्वरामरिचसेन्यवेः ।
अञ्जनं स्यात् प्रबोधाय सरसोनशिलावचैः ॥
अन्यच्च ।
“अञ्जनं सन्ध्यागारब्धं मधुसिन्धुशिलोषणैः ।
प्रमोहद्रोहि भवति भाषितं भिषजांवरैः ॥”
शिला मनःशिला । उषणं मरीचम् ।
“मधुकसारसिन्धुत्यवचोषणकणाः समाः ।
सत्त्वं पिष्ट्वाभसा नस्यं कुण्यात् संज्ञाप्रबो-
धनम् ॥”
अथ रक्तजादीनां मूर्च्छायां चिकित्सा ।
“रक्तजायानु मूर्च्छायां हितः शीतलिया-
विधिः ।
मद्यजायां पिवेन्मद्यं निद्रां सेवेत वा सुखम् ।
विषजानां विषघ्नानि भेषजानि प्रयोजयेत् ॥”
अथ संन्यासस्य चिकित्सा ।
“प्रभूतदोषस्तमसोऽतिरेकात्
संमूर्च्छितो नैव विबुध्यते यः ।
संन्यस्तसंज्ञः स हि दुश्चिकित्स्यो
नरो भिषग्भिः परिकीर्तितोऽसौ ॥
अञ्जनान्यवपीड्य धूमाः प्रथमनानि च ।
सूचीभिसोदनं शस्तं दाहः पीडा नखान्तरे ॥
लुचनं केशलोम्बाश्च दन्तैर्दशनमेव च ।
आत्मगुप्तावधर्षश्च हितस्तस्य प्रबोधने ॥”
अवपीडः कल्कीकृतौषधरसस्य नासापुटे
दानम् । तस्य संन्यस्तस्य ॥ * ॥ अथ मूर्च्छायां
रसः ।
“कणामधुयुतं स्तनं मूर्च्छायां प्राशयेद् भिषक् ।
शीतसेकावगाहादि सर्वाङ्गे पीडनं हठात् ॥”
स्तनं मारितम् ।
“ताम्रचूर्णं समोशीरं केशरं शीतवारिणा ।
पीतं मूर्च्छां हतं हन्यात् वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥”
ताम्रचूर्णं मारितताम्रचूर्णम् ॥ * ॥ अथ भ्रमस्य
चिकित्सा ।
पिवेद्दुरालभाकाथं सष्टतं भ्रमशान्तये ।
पथ्याकाथेन संसिद्धं घृतं धात्रीरसेन वा ॥
शुष्कीकृष्णाशुताङ्गानां साभयानां पलं पलम् ।
शुद्धस्य घट् पलान्येषा गुटिका भ्रमनाशिनौ ॥
ताम्रं दुरालभाकाथैः पीतन् घृतसंयुतम् ।
निवारयेद्भ्रमं शीघ्रं तं यथा शम्भुभाषितम् ॥”
अथ तन्द्राया अतिनिद्रायाश्चिकित्सा ।
“तुरङ्गलालालवयोत्तमेन्द्र-
मनःशिलामागधिकामधूनि ।
नियोजितान्यक्षिणं विनिश्चयेन
तन्त्रां सनिद्रां विनिवारयन्ति ॥”
इन्द्रः कर्पूरम् ।
“सेन्यवं श्वेतमरिचं सर्षपः कुष्ठमेव च ।

मूर्च्छितः

वस्तुमूत्रेण संपिष्टं नस्यं तन्त्रानिवारणम् ॥”
श्वेतमरिचं सिन्धुबीजम् ।
“शुष्कीकृष्णाशुतरसोषणानि
नस्येन तन्द्राधियोजयन्तानि ।
सुद्रान्मृतापौष्करनागराणि
भागोऽग्निवाभ्यां कथितानि पानात् ॥”
श्रीवा हरौतकी । इति मूर्च्छाभ्रमतन्द्राति-
निद्रासंन्यासाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
(अथास्यां पथ्यविधिः ।
“सेकावगाहौ मणयः सहाराः
शीताः प्रदेहा यजनानिलश्च ।
शीतानि पानानि च गन्धवन्ति
धारागृहं शीतमरीचिरोचिः ॥
धूमोऽञ्जनं लावणमसमोचो
दाहश्च सूचीपरितोदनानि ।
रोम्नां कचानामपि कर्षणानि
नखान्तपीडा दशनोपदंशः ॥
नासासुखद्वारमरुत्त्रिरोधो
विरेचनच्छर्दनलङ्घनानि ।
क्रोधो भयं दुःखकरी च शया
कथा विचित्रा च मनोहरा च ॥
ह्यायानमोऽन्मःशतघौतसर्पि-
न्दूनि तित्कानि च लाजमण्डः ।
जीर्णा यवा लोहितशालयश्च
कौम्भं हविर्भृङ्गसतीनयूषाः ॥
धन्वोद्भवा मांसरसाश्च रागाः
सघादवा गव्यपथः सिता च ।
पुराणकुष्माण्डपटोलमोच-
हरीतकीदाडिमनारिकेलम् ॥
मधुकपुष्याणि च तण्डुलीय
उपोदिकान्नानि लघूनि चापि ।
प्रनौरनीरं सितचन्दनानि
कर्पूरनीरं हिमवालुका च ॥
अत्युच्चशब्दोऽद्भुतदर्शनानि
गीतानि वाद्यान्यपि चोत्कटानि ।
अमः स्फुटिचिन्तनमात्मबोधा-
धैर्यश्च मूर्च्छावति पथ्यवर्गः ॥”
अथापथ्यविधिः ।
“ताम्रं पत्रशकानि दन्तधर्षणमातपम् ।
विबुधान्यन्नपानानि यवायं खेदनं कटुम् ।
लङ्घनिद्रयोर्विगरोधं तत्रं मूर्च्छामयी त्यजेत् ॥”
इति वेद्यकपथ्यापथ्यविधौ मूर्च्छाधिकारे ॥
मूर्च्छालः, त्रि, (मूर्च्छा अस्त्वस्येति । “सिद्धादि-
भ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ । इति लच् ।) मूर्च्छितः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥
मूर्च्छितः, त्रि, (मूर्च्छास्य संजाता । मूर्च्छा +
तारकादिवात् इतच् ।) मूर्च्छायुक्तः । तत्-
पथ्यायः । मूर्त्तः २ मूर्च्छालः ३ । इत्यमरः । २ ।
६ । ६१ ॥ (यथा, भट्टौ । ६ । २३ ।
“तथाभ्यक्षितवारीणि पिष्टभ्यः शोकमूर्च्छितः ।”)
उच्छ्रयः । मृद्ः १ इति मेदिनी ॥ वृद्धः । इत्य-
जयः ॥ (यथा, यथा, रामायणे । २ । ११ । ४१६-२० ॥

मूर्त्तिमा

“किं नु खल्वयं गम्भीरो मूर्च्छितो न निशाम्यते ।
यथापुरमयोध्यायां गीतवादित्रनिखनः ॥
वारुणीमदगन्धश्च माल्यागन्धश्च मूर्च्छितः ।
चन्दनागुरुगन्धश्च न प्रवाति समन्ततः ॥”)
मूर्त्तः, त्रि, (सुर्वनच् + क्तः ।) वृद्धः । इति मूर्त्त-
शब्दटीकायां रायमुकुटः ॥
मूर्त्तः, त्रि, (मूर्च्छ + क्तः । “राक्षोपः ।” ६ । ४ । २१ ।
इति क्लोपः । “न ध्याख्यापृष्टमूर्च्छिमदाम् ।” ८ ।
२ । ५७ । इति निष्ठातकारस्य नत्वाभावः ।)
मूर्च्छितः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ कठिनः ।
मूर्त्तिमान् । इति मेदिनी । ते, ४५ ॥
न्यायमते पृथिवी जलं तेजः वायुः मनश्च ।
एषां गुणाः । रूपं रसः गन्धः स्पर्शः परत्वं
अरपत्वं गुरुत्वम् । स्नेहः वेगश्च । मूर्त्तामूर्त्त-
साधारणगुणाः । यथा, भाषापरिच्छेदे ।
संख्या परिमितः पृथक्त्वं संयोगः विभागश्च ।
(यथा, मार्कण्डेये । २३ । ४७ ।
“यच्चाभूत्तं यच्च मूर्त्तं समस्तं
यद्वा भूतेष्वेकमेकश्च किञ्चित् ।
यद्विद्यति ध्यातले खेद्यतो वा
त्वत्सम्बन्ध त्वत्स्वरैर्यञ्जनेश्च ॥”)
मूर्त्तिः, स्त्री, (मूर्च्छ + क्तित् । “न ध्याख्येति ।”
८ । २ । ५७ । इत्यस्मात् तकारस्य नत्वम् ।)
काठिन्यम् । शरीरम् । इत्यमरः । ३ । ३ ॥
६६ ॥ (यथा, मनौ । १२ । १२० ।
“खं सन्निवेशयेत् खेपु चेष्टनस्यार्थेन निजम् ।
पत्तिदृष्टोः परं तेजः स्नेहेऽपो गाश्च मूर्त्तिषु ॥”)
प्रतिमा । इति हेमचन्द्रः ॥ स्वरूपः । यथा,—
“आचार्यो ब्रह्मणो मूर्त्तिः पिता मूर्त्तिः
प्रजापतेः ।
भ्राता मरुत्पतेर्मूर्त्तिर्माता साक्षात् चित्ते-
स्तनूः ॥
दयाया भगिनी मूर्त्तिर्हृन्मस्यात्मातिथिः स्वयम् ।
अपरेभ्यासातो मूर्त्तिः सर्वभूतानि चात्मनः ॥”
इति श्रीभागवते । ६ । ७ । २६—३० ॥
(ब्रह्मसावर्णिपुत्रविशेषः । यथा, तत्रैव । ८ ।
१३ । २१—२२ ।
“तत्सुता भूरिवेणाद्या हविष्मत्प्रसूता द्विजाः ।
सुवासना विरुद्धाद्या जयो मूर्त्तिस्तदा द्विजाः ॥”)
मूर्त्तिमतु, स्त्री, (मूर्त्तिः काठिन्यमस्यास्ति । मूर्त्ति +
मतुप् ।) शरीरम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २२७ ॥
मूर्त्तिमान्, [त्रि] त्रि, (मूर्त्तिरस्यास्ति । मूर्त्ति +
मतुप् ।) मूर्त्तिविशिष्टः । यथा,—
“मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां सरो
मूर्त्तिमान् ॥”
इत्यादि श्रीभागवतम् ॥ (यथा च रघौ । १२ । ६४ ।
“हृदयं स्वयमायातं वेदेह्या इव मूर्त्तिमतु ।”
कुशपुत्रः । यथा, हरिवंशे । २७ । १२ ।
“कुशपुत्रा बभूवुर्हि चत्वारो देववर्चसः ।
कुशिकः कुशनाभश्च कुशाब्जो मूर्त्तिमास्तथा ॥”
स्त्रियां डीप् । यथा, महाभारते । ३ । १०८ । १४ ।
“दर्शयामास तं गङ्गा तदा मूर्त्तिमतो स्वयम् ॥”)

मूर्धकः, पुं, (मूर्धन्यभिषिक्त इति। मूर्धन् + संज्ञायां कन्।) चक्षियः। इति शब्दरत्नावली ॥
मूर्धकर्णी, स्त्री, कृत्रम्। इति हारावली ॥
मूर्धखोलं, स्त्री, (मूर्धः खोल इव।) कृत्रम्।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मूर्धजः, पुं, (मूर्ध्नि जायते। जन + जः।) केशः।
इति जटाधरः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ६८। ८२।

“बहुमूलविषमकपिला
स्थूलस्फुटिताग्रपृष्ठखाश्च।
अतिकुटिलाश्चातिघनाश्च
मूर्धजा वित्तहीनानाम् ॥”)

मूर्ध्नि जाते, वि ॥

मूर्धन्यः, त्रि, (मूर्धन् + यत्।) मूर्धनि भवः। यथा।
कृत्रयं ट ठ ड ण र घा मूर्धन्याः। इति
सुम्बोधयाकरणम् ॥ (यथा च भागवते। १।
७। ५५।

“अर्जुनः सहसाज्ञाय हरेर्हार्दमथासिना।

मणिं जहार मूर्धन्यं दिजस्य सहमूर्धजम् ॥”)

मूर्धपुष्यः, पुं, (मूर्ध्नि पुष्यमस्य।) शिरीषवृक्षः।
इति शब्दमाला ॥ (गुणादयोऽस्य शिरीषशब्दे
विधेयाः ॥)

मूर्धरसः, पुं, (मूर्धस्यस्तदुपरिस्थो रसः।) भक्त-
फेनः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

मूर्धवेष्टनं, स्त्री, (मूर्धः वेष्टनम्।) उष्णीषः।
इति हेमचन्द्रः। ३। ३३१ ॥

मूर्धा, [न] पुं, (मूर्धेति बध्नाति यत्नेति। मूर्ध +
“अन् उच्चन् पूषन्। उणा० १। १५८। इति
कनिन्। उकारस्य दीर्घः। बकारस्य धकारश्च।
मस्तकः। इत्यमरः। २। ६। ६५। (यथा,
बृहत्संहितायाम्। ७७। २।

“लोहे पात्रे तण्डुलान् कोद्रवाणां
शुक्ले पक्षाक्षो हचूर्णेन साकम्।
पिष्टान् सूक्ष्मं मूर्ध्नि शुक्लाम्बुकेषु
दत्त्वा तिष्ठेद्वैद्यत्वाकपत्रैः ॥”)

मूर्धाभिषिक्तः, पुं, चक्षियः। राजा। इत्यमरः।
३। ३। ६१ ॥ मूर्धन्यभिषिक्तो मूर्धाभिषिक्तः
राज्यारोपणसमये प्रथमः चक्षियो मूर्धाभि-
षिक्तः। तत्प्रभवत्वात् योग्यतयानभिषिक्तोऽपि
मूर्धाभिषिक्तः। (यथा, भागवते। ६। १५। ४१।

“राज्ञो मूर्धाभिषिक्तस्य वधो ब्रह्मवधाद्गुरुः।
तीर्थसंसेवया चाहो जह्याङ्गाश्रुतचेतनः ॥”)

वर्णसङ्करविशेषः। स तु विप्रात् चक्षियायां
जातः। प्रधानः। इति भरतः ॥ मन्त्री। इति
मेदिनी। ते, २३२ ॥

मूर्धावसिक्तः, पुं, वर्णसङ्करभेदः। स तु चक्षियायां
ब्राह्मणेनोत्पादितः। यथा,—

“स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान्
सुतान्।

सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥”

इति मानवे १० अध्याये ६ श्लोकः ॥ * ॥

‘स्त्रीष्विति आशुलोभ्येन अव्यवहितवर्णजाती-

यासु भार्यासु द्विजातिभिर्धे उत्पादिताः
पुत्राः। यथा। ब्राह्मणेन चक्षियायां चक्षियेण
वैश्यायां वैश्येन शूद्रायाम्। तान् मातुर्हीन-
जातीयत्वदोषेण गर्हितान् पित्रसदृशान् न तु
पित्रसजातीयान् मन्वादय आहुः। पित्रसदृश-
ग्रहणात् मातृजातेरुत्कृष्टाः पित्रजातितो
निकृष्टा ज्ञेयाः। एतेषां नामानि मूर्धा-
वसिक्तमाहिष्यकरणाख्यानि याज्ञवल्क्यादिभि-
रुक्तानि। वृत्तयश्चैषामुपनसोक्ताः। हस्त्य-
श्वरथशिवास्त्रधारणश्च मूर्धावसिक्तानाम्।
वृत्तगीतनचक्रजीवनं शस्त्ररक्षा च माहि-
ष्याणाम्। द्विजातिशुश्रूषा धनधान्याध्यक्षता
राजसेवा दुर्गान्तःपुररक्षा च पारश्ववीर्य-
करणानामिति। इति तट्टीकायां कुल्लूक-
भट्टः ॥

मूर्धा, [न] पुं, (मूर्ध + कनिन्। वस्य धः
दीर्घश्चोकारस्य।) शिरः। यथा,—

मूर्धा मूर्धा शिरोदेशे पुंसि स्यातामिमौ समौ।
इत्युणादिकोषः ॥

मूर्ध्नी नहे मूर्धा मूर्धा च। अस्य धधध्वडौ।
इति तट्टीका ॥ (यथा, देवीभागवते। २। ७। २८।

“दृष्ट्वा वेणीं कृतां मूर्ध्नि कञ्जलं लोचने तथा।
असिं गृहीत्वा तरसा द्वेष्टाहं नान्यथा

सुखम् ॥”)

मूर्धा, स्त्री, (मूर्धेति इति। मूर्ध + अच् टाप्।)
लताविशेषः। धनुर्गुणोपयुक्ता सुरगा इति

ख्याता। तत्पर्यायः। देवी २ मधुरसा ३
मोरटा ४ तेजनी ५ सवा ६ मधूलिका ७
धनुःश्रेणी ८ गोकर्णी ९ पीलुपर्णी १०। इत्य-
मरः। २। ४। ८३ ॥ सुवा ११ मूर्ध्नी १२।

मधुश्रेणी १३ धनुः १४ श्रेणी १५। इति तट्टी-
कायां भरतः ॥ सुरङ्गिका १६। देवश्रेणी १७

पृथक्त्वचा १८ मधुस्रवा १९ अतिरसा २०
पीलुपर्णिका २१ दिव्यलता २२ ज्वलिनी २३

गोप्रवल्ली २४। अस्या गुणाः। अतितित्तत्वम्।
कषायत्वम्। उष्णत्वम्। हृद्रोगकफवातवमि-

प्रमेहकुष्ठविषमज्वरनाशित्वञ्च। इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च।

“मूर्धा सरा गुरुः स्वादुस्तिक्ता पित्तास्रमेहशुत्।
त्रिदोषलघ्ना हृद्रोगकण्डुकुष्ठच्वरापहा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
(तथास्याः पर्यायः।

“तेजनी पिलुनी देवा तित्तवल्ली पृथक्त्वचा।
धनुःश्रेणी मधुरसा मूर्धा निर्दहनीति च ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“मूर्धा मधुरसा ज्ञेया तेजनी तित्तवल्कला ॥”
इति मारुदे २०८ अध्याये ॥)

मूल क रोपणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
उभ०-सक०-सेट्।) दीर्घो रोपणमारोपणम्।

क मूलयति वृत्तं लोकः। गोविन्दभट्टस्तु रोहणे
इति पठित्वा रोहणं जन्मेति आख्याति। इति
दुर्गादासः ॥

मूल न प्रतिष्ठायाम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-अक०-सेट्।) पवर्गशेषादिर्दीर्घो।
प्रतिष्ठा स्थितिरिति गोविन्दभट्टः। न मूलति
मूलते यश्च। अयं परस्मैपदीत्यर्थः। इति
दुर्गादासः ॥

मूलं, स्त्री, (भवते बध्नाति वृत्तादिकमिति। मू +
“मूडश्चक्षुर्विभ्यः क्तः।” उणा० ४। १०८। इति

क्तः।) शिफा। शिकड इति भाषा। तत्पर्यायः।
ब्रह्मः २ अङ्घ्रिनामकः ३। इत्यमरः। २। ४। २२ ॥

कन्दः ४ वृधः ५। इति शब्दरत्नावली ॥ जटा
६। इति जटाधरः ॥ (यथा, मनौ। ३। २२७।

“भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं मूलानि च फलानि च।
हृदानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥”)

आद्यम् ॥ (यथा, महाभारते। १। १६१।
“कुतोमूलमिदं दुःखं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः।
विदित्वाप्यपकर्षेयं शक्यञ्चेदपकर्षितुम् ॥”)

नक्षत्रविशेषः ॥ (यथा, मार्कण्डेये। ३३। १३।
“कुर्वन्तश्चागुराधासु लभन्ते चक्रवर्त्तिताम्।
आधिपत्यञ्च व्यिष्टासु मूले चारोग्यसुतमम् ॥”

निकुञ्जः। अन्तिकम्। इति विश्वः ॥ (यथा,
मार्कण्डेये। ८६। ६।

“जगादोच्चैः प्रयाहीति मूलं शुम्भनिशुम्भयोः।)
मूलवित्तम्। इति भरतवृत्तमेदिनी ॥ (यथा,
मनौ। ८। २०२।

“अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्यप्रोद्धितः।
अदृष्टो सुच्यते राज्ञा नाशिको लभते धनम् ॥”)

निजम्। इत्यजयपालः ॥ चरणम्। इत्युणादि-
कोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे। १०। ८७। १०।

“त्रेधा मूलं यातुधानस्य वृक्षः।”
“मूलं पादम्।” इति तज्जाय्ये सायणः ॥)

टीकार्हेयस्यः। यथा। समानबलेत्यादि मूलम्।
इति सत्पतिपक्षे गदाधरभट्टाचार्यः। शूरणम्।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ पिप्पलीमूलम्। पुष्कर-
मूलम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ विशेषमूलस्य

अन्वेषणनिषेधो यथा,—
“नदीनामग्निहोत्राणां भारतस्य कुलस्य च।
मूलान्वेषो न कर्त्तव्यो मूलाहोषो न ह्यीयते ॥”

इति मारुदे ११६ अध्यायः ॥
(कारणम्। यथा, मनौ। ११। ८४ ॥

“धर्मस्य ब्राह्मणो मूलमयं राजन्य उच्यते।
“मूलं कारणम्।” इति तट्टीकायां कुल्लूक-
भट्टः ॥)

मूलः, त्रि, (मूलतीति। मूलप्रतिष्ठायाम् + कः।)
अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतो नक्षत्रच-
क्रम्। यथा,—

“हस्ता स्वाती श्रवणा अक्षीवे मृगशिरः नपुंसि।
स्वातु पुंसि पुनर्वसुपुष्यौ मूलनवस्त्री स्त्रियां

शेषाः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

“मूलमाद्ये शिफायाश्च निकटे भे तु वास्ति-
याम् ॥”

इति शब्दरत्नावली च ॥

स तु निर्गतदेवताकः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
सिंहपुच्छाकारः । इति सुहृत्सिन्धुनामयः ॥
शृङ्गमूर्तिर्नवतारामयश्च । अस्मिन् मस्तकोप-
र्युदिते मौनलमस्याष्टौ पलानि गतानि भवन्ति ।
यथा,—

“मौलिभाजि नवतारकाङ्किते
मूलमे सुतनु ! शृङ्गमूर्तिनि ।
लिप्तिकायकमरालकुन्तले
निर्जगाम पृथुरोमलमतः ॥”

इति कालिदासकृतरात्रिलम्पिनिरूपणम् ॥
अस्मिन् नक्षत्रे जातस्य फलम् ।

“मूलं विरुद्धावयवं समूलं
कुलं दहत्येव वदन्ति सन्तः ।
चेदन्यथातः पुरुषा विशेषात्
सौभाग्यमायुश्च कुलानुवृद्धिः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

अस्मिन् मांसमद्यनिषेधो यथा,—

“चित्रासहस्राश्रवणासु तेलं
क्षौरं विशाखाप्रतिपत्सु वर्ज्यम् ।
मूले मृगे भाद्रपदासु मांसं
योषिन्मघाकृतिकसोत्तरासु ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मूलकं, क्षौ, पुं, (मूल + संज्ञायां कन् ।) कन्द-
विशेषः । मूला इति भाषा । तत्पर्यायः ।
राजालुकः २ महाकन्दः ३ हस्तिदन्तकः ४ ।
इति हारावली ॥ नीलकण्ठम् ५ मूलाङ्गम् ६
दीर्घमूलकम् ७ अत्र दीर्घपत्रकमपि पाठः ।
मृत्तुचरम् ८ कन्दमूलम् ९ हस्तिदन्तम् १०
सितम् ११ शृङ्गमूलम् १२ हरित्यम् १३
रुचिरम् १४ दीर्घकन्दकम् १५ कुञ्जरचारमूलम्
१६ । अस्य गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् ।
कटूष्णोन्मिदीपनत्वम् । दुर्गन्धगुल्मघ्नो गवात-
नाशित्वम् । रुचिदत्वम् । गुरुत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।

“बालमूलकपत्री तु रोचनी वद्धिदीपनी ।
मूलकं गुरु विष्टम्भि तीक्ष्णमामं त्रिदोष-
हन् ॥”

तदेव स्निग्धसिद्धं पित्तलं कफवातहन् ।
शुष्कं त्रिदोषशमनं शोथघ्नं गरजिह्वम् ॥
तत्पुष्पं कफपित्तघ्नं तत्फलं कफवातहन् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

अन्यच्च ।

“मूलकं द्विविधं प्रोक्तं तत्रैकं लघुमूलकम् ।
शालामकटकं विश्वं शालेयं मरुसम्भवम् ॥
चाणक्यमूलकं तीक्ष्णं तथा मूलकपोतिका ।
नेपालमूलकश्चाप्युत्तमवेज्जलदन्तवत् ॥

लघुमूलकमुष्णं स्यादुष्णं लघु च पाचनम् ।
दोषत्रयहरं स्वर्णं ज्वरश्वासविनाशनम् ॥
नासिकाकण्ठरोगघ्नं नयनामयनाशनम् ।
महत्तदेव रूचोष्णं गुरु दोषत्रयप्रदम् ।
स्नेहसिद्धं तदेव स्यादोषत्रयविनाशनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(तथाचास्य गुणाः ।

“बालं दोषहरं वृद्धं त्रिदोषं मारुतापहम् ।
स्निग्धसिद्धं विशुष्कं मूलकं कफवातहन् ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने । २७ अध्यायः ॥)

सौरमात्रे तद्गुण्ये दोषो यथा,—

“मकरे मूलकश्चैव सिंहं चालायुकन्तथा ।
कार्तिके मूर्यश्चैव सद्यो गोमांसभक्षणम् ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥

पौर्णमास्यान्तमाद्युपक्रम्य ।

“पितृणां देवतानाञ्च मूलकं नैव दापयेत् ।
ददन्नरकमाप्नोति सुज्ञोऽत्र ब्राह्मणो यदि ॥
ब्राह्मणो मूलकं सुज्ञा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।
अन्यथा याति नरकं चक्षो विट् शूद्र एव च ॥
तथा ।

“वरं भक्ष्यमभक्ष्यश्च पिबेद्वा गृहीतश्च यत् ।

वर्जनीयं प्रयत्नेन मूलकं मदिरासमम् ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

मूलकः, पुं, (मूले जातः । मूल + “पूर्वाङ्गापरा-
ङ्गार्जामूलप्रदोषावस्करादुवृत्तः ।” ४ । ३ । २८ ।
इति वृत् ।) चतुस्त्रिंशत्सुखावरविषजात्यन्त-
र्गतविषमेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६८ ॥
(मूलप्रकार इति । मूल + “सूलादिभ्यः प्रकार-
वचने कन् ।” ५ । ४ । ३ । इति कन् । मूल-
स्वरूपः । यथा, भागवते । ६ । ६ । ४१ ।

“नारीकवच इत्युक्तो निःचक्षे मूलकोऽभवत् ॥”

मूलकपर्णी, स्त्री, (मूलकस्य पर्णमिव समानस्वादं
पर्णमस्याः । डीष् ।) श्रीभाङ्गनः । इति रत्न-
माला ॥

मूलकर्म, स्त्री, (मूलश्च तत् कर्म चेति ।) ओष-
धादिमूलेन यत् चासनोच्चाटनस्तन्मनवशी-
करणादिकर्म । जी इति ख्यातम् । इति भरतः ॥
टोना इति मुकुटः । तत्पर्यायः । कर्मणम् २ ।
इत्यमरः । ३ । २ । ४ ॥ जनपक्षाशदुपपात-
कान्तर्गतोपपातकविशेषः । यथा,—
“संज्ञाकरेण्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्तनम् ।
हिंसोषधीनां स्त्राजीवोऽभिचारो मूलकर्म-
च ॥”

इति मनुः । ११ । ६४ ॥

“मन्त्रौषधादिना वशीकरणम् ।” इति मूल-
कर्मशब्दव्याख्यायां कुल्लूकभट्टः ॥

मूलकमूला, स्त्री, (मूलकमिव मूलमस्याः ।) क्षीर-
कक्षुकीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

मूलकारः, पुं, (मूलं करोतीति । कृ + कर्मण्यण् ।
इत्यण् ।) मूलग्रन्थकर्ता । यथा । नायं
गणकारः किन्तु मूलकारः । इति संचिप्र-
सारटीकायां गोपीचन्द्रः ॥

मूलकारिका, स्त्री, (मूलकारक + स्त्रियां टाप् ।
अकारस्थेत्वम् ।) चुल्ली । इति हारावली ॥
मूलग्रन्थार्थप्रकाशकपदम् । मूलग्रन्थस्य वृद्धि-
विशेषश्च ॥

मूलकच्छं, स्त्री, (मूलेन तद्रूपपानेन कच्छम् ।)
एकादशविधपर्णकच्छव्रतान्तर्गतव्रतविशेषः ।

यदा कथितानि वृक्षमूलानि मांसं प्रीयन्ते तदा
मूलकच्छयपदेशं लभते । यथाह मार्कण्डेयः ।
“फलैर्मांसेन कथितः फलकच्छो मनीषिभिः ।
श्रीकच्छः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माक्षैरपरस्तथा ॥
मासेनामलकरैर्वं श्रीकच्छमपरं स्मृतम् ।
पत्रैर्मतः पत्रकच्छः पुष्पैस्तत्कच्छ उच्यते ॥
मूलकच्छः स्मृतो मूलेस्तोयकच्छो जलेन तु ॥”

इति मिताचारायां प्रायश्चित्ताध्यायः ॥

(पुंलिङ्गोऽप्ययं मार्कण्डेयपुराणोक्तत्वात् ।)

मूलजं, स्त्री, (मूलात् जायते इति । जन + डः ।)
आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषो-
ऽस्यार्द्रकशब्दे ज्ञातयः ॥)

मूलजः, पुं, (मूलाद् जायते । जन + डः ।)
उत्पलादिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६६ ॥

मूलोद्भवश्चित्रि ॥

मूलत्रिकोणं, स्त्री, (मूलश्च तत्त्रिकोणश्चेति ।)
अर्कादिग्रहाणां राशिपञ्चमविशेषः । स तु
रवेः सिंहः । चन्द्रस्य वृषः । कुजस्य मेषः ।
बुधस्य कन्या । गुरोर्धनुः । शूरोस्तुला । शनेः
कुम्भः । यथा,—

“सिंहो वृषश्च मेषश्च कन्या धन्वी धटो घटः ।
अर्कादीनां त्रिकोणानि मूलानि राशयः
क्रमात् ॥”

अथ मूलत्रिकोणश्रवणव्याख्या ।

“रविभौमजीवभागवशनेश्चराणां त्रिकोण-
भागाः स्युः ।
नखरविदिकृतिधिनखरा ज्येष्ठोर्द्विर्भागा
सृष्टात् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

मूलदेवः, पुं, (मूलश्चासौ देवो राजा चेति ।)
कंसराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मूलद्रव्यं, स्त्री, (मूलश्च तद्द्रव्यश्चेति ।) मूलधनम् ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५३३ ॥

मूलधनं, स्त्री, (मूलश्च तद्गुणश्चेति ।) आदिद्रव्यम् ।
पुं जी इति भाषा । तत्पर्यायः । परिपणम् २
नीवी ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ८० ।

मूलपर्णी, स्त्री, (मूले पर्णमस्याः । डीष् ।) मण्डूक-
पर्णी । इति रत्नमाला ॥

मूलपुष्करं, स्त्री, (मूले पुष्करमस्य । पुष्करमिव
मूलमस्येति वा ।) पुष्पकमूलम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मूलपोती, स्त्री, (मूलप्रधाना पोती ।) पूतिका-
शकमेदः । तत्पर्यायः । चुद्रवल्ली २ पोतिका ३
चुद्रपोतिका ४ चुद्रपोदकनाम्नी ५ वलि-
शकटपोतिका ६ । अस्या गुणाः । त्रिदोष-
घ्नत्वम् । वृष्यत्वम् । बल्यत्वम् । लघुत्वम् । बल-
प्रधिकारित्वम् । रुच्यत्वम् । जठरानलदीपन-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मूलप्रकृतिः, स्त्री, (मूला चासौ प्रकृतिश्चेति ।)
आद्या शक्तिः । यथा,—

“सर्वप्रकृता प्रकृतिः श्रीकृष्णः प्रकृतेः परः ।
न शक्तः परमेशोऽपि तां शक्तिं प्रकृतिं विना ।

मूलाधा

हृदि विधातुं मायेष्टो न हृदिमायया विना ॥
सा च कर्णे तिरोभूता हृदिसंस्कारकारके ।
आविर्भूता हृदिकाले सा च नित्या पथेश्वरः ॥
कुलालश्च घटं कर्तुं यथाशक्तो हृदं विना ।
स्वर्णं विना स्वर्णकारः कुण्डलं कर्तुमशक्तः ॥
सा शक्तिः हृदिकाले च पञ्चधा चेश्वरेच्छया ।
राधा पद्मा च सावित्री दुर्गा देवी सरस्वती ॥
प्राणाधिष्ठातृदेवी या कृष्णस्य परमात्मनः ।
प्राणाधिकप्रियतमा सा राधा परिकीर्तिता ॥
ऐश्वर्याधिष्ठातृदेवी सर्वमङ्गलकारिणी ।
परमानन्दरूपा च सा लक्ष्मीः परिकीर्तिता ॥
विद्याधिष्ठातृदेवी या परमेशस्य दुर्लभा ।
वेदशास्त्रयोगमाता सा सावित्री प्रकीर्तिता ॥
बुद्ध्याधिष्ठातृदेवी या सर्वशक्तिस्वरूपिणी ।
सर्वज्ञानात्मिका सर्वा सा दुर्गा दुर्गनाशिनी ॥
वागाधिष्ठातृदेवी या शास्त्रज्ञानप्रदा सदा ।
कृष्णकण्ठोद्भवा या च सा च देवी सरस्वती ॥
पञ्चधादौ स्वयं देवी मूलप्रकृतिरीश्वरी ।
ततः हृदिक्रमेणैव बहुधा कलया च सा ॥
योषितः प्रकृतेरंशाः पुमांसः पुरुषस्य च ।
मायया हृदिकाले च तद्विना न भवेद्भवः ॥
हृदि च प्रतिविम्बे च ब्रह्मन् ! ब्रह्मोद्भवा सदा ।
याता विष्णुश्च संहर्ता शिवः शश्वच्चिदप्रदः ॥
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे गणपतिखण्डे ४० अः ॥
मूलफलदः, पुं, (मूले च फलं ददातीति । दा + कः ।) पनसवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(पनसशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ॥)
मूलभद्रः, पुं, (मूलश्चासौ भद्रश्चेति ।) कंसराजः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मूलरसः, पुं, (मूले रसोऽस्याः ।) मोरटलता ।
इति रत्नमाला ॥
मूलशाकटः, त्रि, (मूलानां भवनं क्षेत्रम् । मूल + “भवने क्षेत्रे इत्यादिभ्यः शाकटशाकिनौ । ”
५ । २ । २६ । इत्यत्र वार्तिकबलात् शाकटः ।)
मूलक्षेत्रम् । क्षेत्रवाच्ये शाकटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
मूलशाकिनः, त्रि, (मूल + शाकिनः ।) क्षेत्र-
वाच्ये शाकिनप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
मूला, स्त्री, (मूलानि बहुलानि सन्त्यस्याः । मूल + आर्ष आदिवाच्यं टाप् ।) श्रतावरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मूलनक्षत्रम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, कालनाथविरचिते इन्द्र-
जाले १ अध्यायः ।
“द्वितीयां षष्ठीमष्टम्यां कारयेत् शान्तिकर्मे च ।
अश्विनोन्मेषमूलाश्च पुण्या पुनर्वसुस्तथा ॥”)
मूलाधारः, पुं, (मूलानामाधारः । मूलं प्रधानं
आधार इति वा ।) गुह्यलिङ्गयोर्मध्ये अङ्गुलि-
द्वयमितस्थानम् । स तु शरीरस्थसकलनाडीनां
मूलस्थानम् । अत्र व श ष साक्षरयुक्तस्वर्ण-
वर्णचतुर्दशपद्ममस्ति । तन्मध्ये इच्छाज्ञानक्रिया-
स्वरूपत्रिकोणं वर्तते । तन्मध्ये कोटिस्थसम-
प्रभस्यमूलिङ्गमस्ति । अत्र पृथिवी वर्तते ।

मूलाधा

तत्रैव मूलाध्यासवत् स्रष्टासाहजिवलयकार-
स्वयम्भुलिङ्गवेष्टितविद्युत्तुल्याप्रभकुलकुण्डलिनी
वर्तते । यथा,—
“मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रिया-
त्मके ।
मध्ये स्वयम्भुलिङ्गं कोटिस्थसमप्रभम् ॥
तद्वाह्ये हेमवर्णं व स वर्णचतुर्दशम् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
“अथाधारपद्मं सुषुम्नाख्यमं
ध्वजाधो गुदोर्ध्वं चतुःशोणपत्रम् ।
अधोवक्त्रमुदतुसुवर्णभवनं-
वैकारादिसन्तैर्युतं वेदवर्णैः ॥
असृग्निं धरायास्तुष्कोणचक्रं
समुद्भासि शूलाष्टकैरावृतं तत् ।
लसत्पीतवर्णं तद्विक्त्रोमलाङ्गं
तदन्तः समास्ते धरायाः स्वबीजम् ॥
वज्राख्या वक्त्रदेशे विलसति सततं कर्णिका-
मध्यस्थं
कोणं तत्त्रैपुराख्यं तद्विदिव विलसत् कोमलं
कामरूपम् ।
कन्दर्पो नाम वायुर्विवसति सततं तस्य मध्ये
समन्तात्
जीवेशो बभ्रुजीवप्रकरमभिहसन् कोटिस्थ-
प्रकाशः ॥
तन्मध्ये लिङ्गरूपी द्रुतकनककलाकोमलः
पश्चिमास्यो
ज्ञानधानप्रकाशः प्रथमकिशलयकाररूपः
स्वयम्भूः ।
भिद्यत्पूर्णेन्द्रविम्बप्रकरकरचयस्त्रिगुणसन्तान-
हासी
काशीवासी विलासी विलसति सरिदावर्त्तरूपः
प्रकारः ॥
अस्योर्ध्वे विषतनुसोदरलसत् स्रष्टा जगन्मो-
हिनी
ब्रह्मद्वारमुखं सुखेन मधुरं साच्छादयन्ती
स्वयम् ।
श्रद्धावर्त्तनिभा नवीनचपलामाला विलासा-
सदा
सुप्ता सर्पसमा शिरोपरिलसत्साहजिचिह्ना-
कृतिः ॥”
इति श्रीतत्त्वचिन्तामणौ षट्चक्रमेदः ॥*॥
तत्रस्थतीर्थानि यथा, रुद्रयामले ।
“इडा मलस्थाननिवासिनी या
स्रष्टात्मिका या यमुनाप्रवाहिका ।
तथा सुषुम्ना मलदेशगामिनी
सरस्वती रक्षति मज्जनात्मकम् ॥
मनोगतज्ञानपरो मनुष्यो
मन्त्रक्रियायोगविश्रुतत्ववित् ।
महोत्थतीर्थे विमले जले सुदा,
मूलाब्जं स्नाति सुसुप्तिभागभवेत् ॥
सर्वाणि तीर्थे सुरतीर्थपावनी
गङ्गा महासत्त्वविनिर्गता सती ।

मूषकः

करोति पापक्षयमेव मुक्तिं
ददाति साक्षादमलार्थपुण्यदा ॥”
मूलाङ्गं, स्त्री, (मूलमाङ्गा आख्या यस्य ।) मूल-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
मूली, [न] पुं, (मूलमस्यास्तीति । मूल + इनिः ।)
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (स्त्रियां ङीप् ।
ओषधिः । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने
३० अध्याये ।
“चक्रकामोषधिं विद्याज्जराहृत्पुनिवारिणीम् ।
मूलनीपक्षभिः पञ्चैः सुरक्षाशुक्रकोमलैः ॥”)
मूली, स्त्री (मूल + गौरादित्वात् ङीष् ।) व्यष्टी ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (नदीभेदः । यथा,
मातुस्ये । ११३ । ३१ ।
“ताम्रपर्णी तथा मूली शरवा विमला तथा ॥”)
मूलैरः, पुं, (मूलतीति । मूल + “मूलैरादयः । ”
उणा० १ । ६२ । इत्येकम् । जटा । इत्युणादि-
कोषः ॥ राजा । इत्युज्ज्वलदत्तः ।)
मूल्यं, स्त्री, (मूलेन आनाम्यते अभिभूयते मूलेन-
समं वा इति । मूल + “नौवयोधर्मेत्यादिना । ”
४ । ४ । ६१ । इति यत् ।) पटादीनामुत्पत्ति-
कारणम् । मूलं मूलेन क्रयविक्रयार्थमिदं ऽप्ये
कादिति यः । इति भरतः ॥ दर इति दाम
इति च भाषा । तत्पठ्यायः । वक्त्रः २ अव-
क्रयः ३ । इत्यमरः । २ । १० । ३६ ॥ (यथा-
मनौ । ८ । ३२२ ।
“पञ्चाशत्तत्त्वभधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।
शेषे त्वेकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥”)
मूल्यते अर्प्यते इदम् । माहिना इति भाङ्गा
इति च भाषा । तत्पठ्यायः । कर्मण्या २
विधा ३ भृत्या ४ भृतिः ५ भर्त्ता ६ वेतनम् ७
भरणम् ८ भरणम् ९ निर्विशः १० पणः ११ ।
इति च अमरः । २ । १० । ३८ ॥ (यथा,
मिताक्षरायाम् ।
“मूल्येन यः कर्मे करोति स भृतकः ।”)
मूल्यं, त्रि, (मूलं रोपणमर्हतीति । मूल + यत् ।)
प्रतिष्ठायोग्यः । रोपणयोग्यः । इति मूलधात्वर्थ-
दर्शनात् ॥ (मूलत उत्पाद्यते इति । “मूल-
मस्यावर्हिः ॥” ४ । ४ । ८८ । इति यत् । मूलत-
उत्पादनयोग्ये सुजादौ ॥)
मूष लुण्ठने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) षष्ठ्यरी । यो मूषति परद्रव्यम् ।
इति हलायुधः ॥ ह्रस्वीत्येके । मोषति । इति
दुर्गादासः ॥
मूषः, पुं-स्त्री, (मोषति अपहरतीति । मूष +
इगुपधत्वात् कः ।) मूषकः ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । ३ । २२२ । “एष प्रतिभाति ते मूष-
राजः ।”) तैजसावर्त्तनी । इति शब्दरत्नावली ॥
मूषकः, पुं-स्त्री, (मूष + स्वार्थे कन् ।) उल्हटः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ ।
३३ । १६ ।
“रजसाभ्यवकीर्णानि परित्यक्तानि देवतैः ।
मूषकैः परिधावद्भिर्हृल्लैरावृतानि च ॥”)

मूषिकः

मूषककर्णौ, स्त्री, (मूषिकस्य कर्णवत् पत्राण्यस्याः । डीष् ।) आखुकर्णौ । इति राजनिघण्टुः ॥
 मूषकमारी, स्त्री, (मूषकं उद्धृतं मारयतीति । मृ + शिच् + "कर्मण्यण्" ३ । २ । १ । इति अण् । डीष् ।) सुतश्रेणीवृक्षः । इति राजनिघण्टुः ॥
 मूषका, स्त्री, (मूषक + स्त्रियां टाप् । चिपकादित्वात् न अत इत्वम् ।) मूषिका । इति शब्दरत्नावली ॥
 मूषकारातिः, पुं, (मूषकाणां अरातिः घातकः ।) विडालः । इति राजनिघण्टुः ॥ मूषिकारातिः । इति च पाठः ॥
 मूषा, स्त्री, (मूषति गृह्णातीति । मूष + कः + स्त्रियां टाप् ।) खर्णाद्यावर्त्तनपात्रम् । मूषी इति भाषा ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ४ । २ । "मूषासिक्तं यथा ताम्रं तन्निभं जायते तथा । रूपदीन्यामृवचित्तं तन्निभं दृश्यते ध्रुवम् ॥") तत्पर्यायः । तैजसावर्त्तनी २ । इत्यमरः । २ । १० । ३३ ॥ मूषा ३ मूषी ४ आवर्त्तनी ५ मूषी ६ । इति भरतः ॥
 "दृष्ट्वा खलु तुषेः पूर्णं मध्ये मूषां विधारयेत् । चिप्राभिं सुदयेद्वा खलं तद्वा खलं पुटसुचयेत् ॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
 मूषिका ७ । इति रमानाथः ॥ देवताङ्कः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मूषिकस्त्रीजातिः । इति शब्दरत्नावली ॥ गवाक्षः । यथा,—
 "एकद्वित्रिंशदिमूषावहनमितिमहो ब्रूहि मे भूमिभर्तृ-
 हर्म्मि रम्येष्टमूषे चतुरविरचिते शृङ्गशाला-
 विशाले ।"
 इत्यादि लीलावत्यां श्रेष्ठैववहारः ॥
 मूषाकर्णौ, स्त्री, (मूषायाः कर्णा इव पत्राण्यस्याः ।) आखुकर्णौ । इति शब्दरत्नावली ॥
 मूषातूत्यं, स्त्री, (मूषाजातं तूत्यम् ।) नील-
 तूत्यम् । तत्पर्यायः । कांस्यनीलम् २ हेम-
 तूत्यम् ३ वितुन्नकम् ४ । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । ११८ ॥
 मूषिकः, पुं, (मूषाति द्रव्याणीति । मूष + "सुषेर्दोषश्च" । उणा० २ । ४२ । इति किकन् दीर्घश्च ।) जन्तुविशेषः । इन्द्र इति भाषा । (यथा, हितोपदेशे मित्रलाभप्रकरणे । १३१ । "धनेन बलवान् सर्वो धनाद्भवति पण्डितः । पश्यायं मूषिकः पापः स्वजातिसमतं गतः ॥") तत्पर्यायः । उद्धरः २ आखुः ३ । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥ मूषः ४ मूषीकः ५ उद्धरः ६ बभुः ७ वृषः ८ आखनिकः ९ वृषः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ मूषकः ११ पिङ्गः १२ उद्धरः १३ नखी १४ खनकः १५ विलकारी १६ आन्वारिः १७ बहुप्रजः १८ । अस्य मांस-
 गुणाः ।
 "अहिनकुलशृङ्गोघामूषकसुखा विवेष्याः कथिताः ।

मूषी

आसानिलकाशहरं तन्मांसं पित्तदाहकरम् ॥
 अन्ये विवेष्या ये स्युः केङ्कडोद्धरकादयः ।
 गर्हितं तस्य मांसञ्च मद्यगौरवदुर्जरम् ॥"
 इति राजनिघण्टुः ॥
 अपि च ।
 "मूषिको मधुरः क्षिणो अवायी बलवर्द्धनः ।"
 इति राजवल्लभः ॥
 पारिभाषिकमूषिको यथा,—
 "विभवे सति नैवाति न ददाति जुहोति च ।
 तमाहुराखं तस्यान्नं मुक्ता लच्छ्रेण शुध्यति ॥"
 इति मार्कण्डेयपुराणे आचाराध्यायः ॥
 (जनपदविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ६ । ५८ । "ब्रविडाः केरलाः प्राच्या मूषिका वन-
 वासिका ॥")
 मूषिकपर्णी, स्त्री, (मूषिककर्णवत् पर्णाणि यस्याः ।) जलजलणविशेषः । इन्द्रकाशीपाना इति भाषा । (यथा, चरके विमानस्थाने सप्तमे-
 २ अध्याये ।
 "मूषिकपर्णीं समूलाग्रप्रतानामपहृत्य ॥")
 तत्पर्यायः । चित्रा २ उपचित्रा ३ न्यग्रोधी ४ द्रवन्ती ५ समरी ६ वृषा ७ प्रत्यक्षश्रेणी ८ सुतश्रेणी ९ रक्षा १० । इत्यमरः । २ । ४ । ८८ ॥
 पुच्छश्रेणी ११ आखुपर्णिका १२ वृषपर्णी १३ आखुपर्णी १४ मूषिका १५ फक्षिपर्णिका १६ । इति रत्नमाला ॥ मूषिपर्णिका १७ सच्चित्रा १८ मूषीकर्णी १९ सुकर्णिका २० । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 मूषिका, स्त्री, (मूषिक + अजादित्वात् टावित्युज्जल-
 दत्तः ।) मूषिकपर्णी । इति रत्नमाला ॥
 उद्धरः । इति शब्दरत्नावली ॥ मूषा । इत्य-
 मरटीकायां रमानाथः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
 सितस्थाने २० अध्याये ।
 "क्षीरं महापञ्चमूलं मूषिकां चान्द्रवर्जि-
 ताम् ॥")
 मूषिकाङ्कः, पुं, (मूषिकः उद्धरवाहनत्वेन अङ्कः चिह्नमस्य ।) गणेशः । इति जटाधरः ॥
 मूषिकाञ्चनः, पुं, (मूषिकं अञ्चति स्ववाहनतया प्राप्नोतीति । अञ्च् + ल्युः ।) गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मूषिकारातिः, पुं, (मूषिकाणामरातिः ।) विडालः । इति राजनिघण्टुः ॥
 मूषिकाङ्गयः, पुं, (मूषिकस्य आङ्गा आङ्गा आख्या यस्य ।) मूषिकपर्णी । इति जटाधरः ॥ (तथास्य पर्यायः ।
 "दन्तुद्धरपर्णीं स्थानिकुम्भोऽथ सुकूलकाः ।
 द्रवन्तीनामतश्चित्रा न्यग्रोधा मूषिकाङ्गयाः ॥"
 इति चरके कल्पस्थाने दादशेऽध्याये ॥)
 मूषिपर्णिका, स्त्री, (मूषिपर्ण + कन् टाप् अत-
 इत्वम् ।) मूषिकपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥
 मूषी, स्त्री, (मूष + कः । स्त्रियां डीष् ।) मूषा ।
 खर्णाद्यावर्त्तनपात्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 महामूषिकः । यथा,—

मृगः

"अन्यो महामूषिकः स्थान्मूषी विप्रशवाहनः ।
 महाङ्गः शस्यमारी च भूफलो भित्तिपातनः ॥"
 इति राजनिघण्टुः ॥
 मूषीकः, पुं, स्त्री, (मूषति इति । मूष + बाहुल-
 कात् ईकन् ।) मूषिकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 मूषीककर्णी, स्त्री, (मूषीकस्य कर्णवत् पर्ण-
 मस्याः ।) मूषिकपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥
 मूषीका, स्त्री, (मूषीक + टाप् ।) उद्धरः । यथा,
 "दीना मूषीका मूषा च मूषीका मूषिकेत्यपि ।"
 इति शब्दरत्नावली ॥
 मूषायणः, चि, (मूषति अपहरतीति । मूष +
 कः चौरजारः । तस्यापत्यम् इति । मूष +
 फक् । बाहुलकात् वृद्धभावाः ।) अज्ञात-
 पित्रकः । गृहोत्पन्नः । इति केचित् ॥
 न्, ड शृ मृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
 आत्म०-अक०-अनिट् ।) नृतिः प्राणत्यागः । ड
 शृ मृयते प्राणी । डित्वेऽप्यस्य न् ड छौटि
 ममिति नियमेन अन्यत्र परस्मैपदम् । ममार
 मर्त्ता मरिष्यति अमरिष्यत् । इति दुर्गादासः ॥
 मृकखकः, पुं, (मृगस्य कण्डुरिति समासे पृषो-
 दरादित्वात् गलोपे मृकखः मृकख इति केचि-
 त्तत्र पठन्ति इत्युज्जलदत्तः । ततः संज्ञायां
 कन् ।) मृकखसुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 मृकखः, पुं, (मृगस्य कण्डुरिति समासे पृषोदरा-
 दित्वात् गलोपः । इत्युज्जलदत्तः ।) सुनि-
 विशेषः । (यथा, मार्कण्डेये । ५२ । १६ ।
 "प्राणश्चैव मृकखश्च पिता मम महायशः ।")
 तस्य पुत्रो मार्कण्डेयः । यथा,—
 "मार्कण्डेयोऽपि मार्कण्डो मृकखश्च मृक-
 खकः ।"
 इति शब्दरत्नावली ॥
 मृग तु क ड मार्गणे । (चुरा०-आत्म०-सक०-
 सेट् ।) ड रामो मृगं मृगयते वनवीथिकासु ।
 इति महानाटकम् । कातन्नादौ मृग्य अन्ये-
 षणे इति दिवादिपरस्मैपदौ धातुश्च दृश्यते
 दुर्गाजिलोचनयोः समतत्वात् अनेनोपेक्षितः ।
 मृग्यन्तः पदवीं तथाप्यकरुणा आधा न सुसन्ति
 माम् । इति तु अकारान्तस्यैव भावे किपि
 अकारलोपे मृगं करोतीति कण्ठादित्वात् क्ये
 साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥
 मृगः, पुं, (मृगयते अन्येषयति दृणादिकं मृग्यते
 वा इति । मृग् + इगुपधत्वात् कर्त्तरि च कः ।)
 पशुमात्रम् । (यथा, भट्टः । ५ । ६ ।
 "आरण्यानाञ्च सर्वेषां मृगाणां माहिषं
 विना ।"
 मृगशब्दोऽत्र माहिषपर्युदासात् पशुमात्रपरः ।
 इति तट्टीकायां कुल्लूकः ।) हस्तिविशेषः ।
 नक्षत्रभेदः । (यथा, इन्द्रजालतन्त्रे ।
 "अश्विनीमृगश्रुलाश्च पुष्या पुनर्वसुस्तथा ॥")
 अन्येषणम् । (यथा, साहित्यदर्पणे । ४ । १७ ।
 "जनस्थाने भान्नं कनकमृगदृष्ट्या न्वितधिया
 वचो वेदेहीति प्रतिपदसुदृशु प्रलपितम् ।

कृतालङ्कारभक्तवदनपरिपाटीषुघटना
मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न लघिगता ॥”
कनकस्य सुवर्णस्य मृगे अन्वेषणे । पक्षे ।
कनकमृगे हेमहरिणे या लक्षणा इत्यर्थः ।)
याच्चा । इति मेदिनी । गे, १८ ॥ मार्गशीर्ष-
मासः । यज्ञविशेषः । इत्यजयपालः ॥ मृग-
नाभिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ मकर-
राशिः । यथा,—
“मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदगदक्षिणायने ।
विद्युवती तुलामेघे गोलमध्ये तथापराः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

स्वनामख्यातपशुविशेषः । मृग्यते अन्विष्यते ॥ सौ
व्याधेः । (यथा, अभिज्ञानशाकुन्तले । १।१० ।
“न खलु न खलु वाणः सन्निपातोऽयमस्मिन्
मृदुनि मृगशरीरे तूलराश्याविवाहिः ।”)
तत्पर्यायः । कुरङ्गः २ वातायुः ३ हरिणः ४
अजिनयोनिः ५ । इत्यमरः ॥ शारङ्गः ६
चारुलोचनः ७ जिनयोनिः ८ कुरङ्गमः ९
ऋष्यः १० ऋष्यः ११ रिष्यः १२ रिष्यः १३
रणः १४ रणकः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
स नवविधः । यथा,—

“सम्बरो रोहितो न्यङ्कुङ्कुरङ्गसुदृशो ररुः ।
रणश्च हरिणश्चेति मृगा नवविधा मताः ॥
पाठान्तरं यथा,—
“सम्बरो रोहितो न्यङ्कुः सम्बरो वभुणो ररुः ।
शृण्वेणहरिणश्चेति मृगा नवविधा मताः ॥
हरिणश्चापि विज्ञेयः पञ्चमेदोऽत्र भैरव ।
ऋष्यः खड्गो ररुश्चैव पृथक्च मृगस्तथा ।
एते बलिप्रदाने च चर्मदाने च कीर्त्तितः ॥”

इति कालिकापुराणे ६७ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च । अथ जाङ्गलानां गणना ।
“हरिण्येणकुरङ्गर्ष्यपृथक्च न्यङ्कुसम्बराः ।
राजीवोऽपि च सुखी चेत्वादा जाङ्गलसंज्ञकाः ॥
हरिणस्तान्मवर्णः स्यादेष्टः कृष्णः प्रकीर्त्तितः ।
कुरङ्ग ईषत्तान्मः स्याद्वरिणाकृतिको महान् ॥
ऋष्यो नीलाखको लोके सरोररिति कीर्त्तितः ।
पृथक्चन्द्रविन्दः स्याद्वरिणात् कियदल्पकः ॥
न्यङ्कुर्वहुविषाणोऽयं शम्बरः गवयो महान् ।
राजीवस्तु मृगो ज्ञेयो राजीभिः परितो

वृतः ।

यो मृगः शृङ्गहीनः स्यात् स सुखीति निग-
द्यते ॥”

अथ तेषां गुणाः ।
जङ्गलाः प्रायशः सर्वे पित्तश्लेष्महराः स्मृताः ।
किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्द्धनाः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

अथ मृगपरीक्षा ।
“मृगनाभिं समादातुं कौतुकार्थं तथा पुनः ।
मृगाः पोष्या महीन्द्राणां तेषां वक्ष्यामि,
लक्षणम् ॥
पृथिव्यव्वायुगगनास्तेजोऽधिकास्तु पञ्चधा ।
भिद्यन्ते नैकभेदास्तु समस्ता मृगजातयः ॥”

तद्वयथा,—

“ये गन्धिनः क्षीणशरीरकर्णा-
स्ते पार्थिवा गन्धमृगाः प्रदिष्टाः ।
सर्वाङ्गभेदां सुरभि प्रकामं
पुण्ये प्रदेशे प्रभवन्ति ते तु ॥
ये वै विशाला गुरुदीर्घशृङ्गा
अमांसलास्तीक्ष्णरुप्रदेशाः ।
आप्यास्तु ते वै प्रसरन्ति भूरि
सर्वत्र देशे प्रभवन्ति चैव ॥
धावन्ति ये वातमिवान्तरीक्षे
दीर्घास्तु ते वातमृगाः प्रदिष्टाः ।
ते यत्र यत्रैव भवन्ति शृङ्गा-
स्तत्रैव सर्वाणि शुभानि सन्ति ॥
लघुप्रमाणा लघुवीर्यसत्त्वा
निर्गन्धदेहाश्चगलप्रमाणाः ।
ते गागना वेगकरा नराणां
स्युष्या न ते नापि निरीक्षणीयाः ॥
ये कृष्णवर्णा गुरुदीर्घशृङ्गाः
क्रुद्धा मृगं यान्ति च वायुवेगाः ।
ते कृष्णसाराः खलु तेजसास्तु
पुण्यप्रदेशे प्रभवन्ति ते तु ॥”

भोजीऽप्याह ।

‘पार्थिवादिमृगः सर्वस्वतुर्जातिर्भवेत् पृथक् ।
सुशृङ्गास्तनुलोमानो ब्राह्मणा मृगजातयः ॥
क्रुद्धाः पञ्चरिङ्गश्च क्षत्रियाः खरलोमशाः ।
आवर्त्तशृङ्गास्तनवी हरिणा वैश्यजातयः ॥
कुशुङ्गा वाप्यशृङ्गा वा शूद्राः खरतनूच्छाः ।
अश्वानां ये गुणा दोषास्ते ज्ञेया हरिणेष्वपि ॥
तथापि दोषाः पञ्चामी वक्ष्यन्ते हरिणाश्रयाः ।
नेत्रयोरन्तरे यस्य लोमावर्त्ताः स पापकृत् ॥
विषमौ विस्तृतौ शृङ्गौ यस्य स क्षेमनाशनः ।
आवर्त्तः पृष्ठतो यस्य आनाभिर्मभिबिन्दति ॥
पश्चार्द्धं यस्य वावर्त्तस्तौ व्याप्यौ भयकारकौ ।
वर्णनेत्रपदादीनां वैकृताङ्गनाशनः ॥’

मार्ग्यः ।

‘दोषवन्मृगजातीनां विजातीनामथापि वा ।
दर्शनात् स्पर्शनाच्चैव गन्धादानाच्च पोषणात् ।
भवेद्युर्विषदः सर्वास्तथा चैवाद्यपोषणात् ॥’
शृङ्गोऽपि ।

‘हरिणपोषणतो धरणीभुजां
नहि भवेन्मरुद्भवपीडनम् ।
न पविवद्भिरुजारिपुञ्जं भयं
तद्व तं हरिणं गुणिनं वृष ॥’

इति मृगपरीक्षा ॥ इति युक्तिकल्पतरुः ॥
(अस्य गुणविशेषो यथा,—

“दूरे जनान्तनिलया दूरे पानीयगोचराः ।
ये मृगाश्च विहङ्गाश्च तेऽल्पाभिष्यन्दिनो
मताः ॥

अतीवासन्ननिलयाः समीपोदकगोचराः ।
ये मृगाश्च विहङ्गाश्च महाभिष्यन्दिनस्तु ते ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्यायः ॥)
मृगादिविकारोपशमो यथा,—

“प्रविशन्ति यदा ग्राममारण्या मृगपक्षिणः ।
अरण्यं यान्ति वा ग्राम्याः स्थलं यान्ति
जलोद्भवाः ॥
स्थलजाश्च जलं यान्ति घोरं रासन्ति
निर्भयाः ।
मृहं कपोतः प्रविशेत् क्रव्यादो मृह्नि नीयते ॥
मधु वा मक्षिकाः कुर्मृत्तुं मृहपतेर्वदेत् ॥
मृगपक्षिविकारेषु कुर्मृत्तुं सदक्षिणम् ।
देवाः कपोते इति च जम्बयाः पक्षभिर्दिजैः ॥
गावश्च देवा विधिवत् द्विजानां
सकाशना वस्त्रयुगोत्तरीयाः ।
एवं कृते शान्तिमुपैति प्राप्तं
मृगैर्दिजैर्वा विनिवेदितं यत् ॥”

इति मातृये २११ अध्यायः ॥

चतुर्विधपुरुषमध्ये पुरुषविशेषः । तस्य लक्षणं
यथा,—

वदति मधुरवाणी दीर्घनेत्रोऽतिभीरु-
श्चपलमतिमुदेहः शीघ्रवेगो मृगोऽयम् ।
“शृङ्गके पद्मिनी तुष्टा मृगे तुष्टा च चित्रिणी ।
वृषभे शृङ्गिनी तुष्टा हवे तुष्टा च हस्तिनी ॥
पद्मिनीशृङ्गयोर्वीर्षोर्निमेद्रकौ चतुरङ्गलौ ।
चित्रिणीमृगयोर्वीर्षोर्निमेद्रकौ च तथाविधौ ॥”

इति रतिमञ्जरी ॥

(अन्वेष्टा । यथा, ऋग्वेदे । १ । १५४ । २ ।
“मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।”

“मृगः अन्वेष्टा ।” इति तज्ज्ञाप्ते सायणः ॥)
मृगक्षीरं, क्षी, मृगोदुग्धम् । तरादौ चेति चकार-

स्यात्तुक्तसमुच्चयार्थत्वात् मृग्याः क्षीरं मृगक्षीरं
मृग्याः पदं मृगपदं इत्यादिव्यपि पुंवङ्गावः ।
इति सुश्रुतबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

मृगगामिनी, स्त्री, (मृग इव गच्छतीति । गम +
णिनिः । डीप् ।) विडङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥
मृगसदृशगमनशीला च ॥

मृगधर्मजं, स्त्री, (मृगधर्मात् मृगनाभिधर्मात्
मृगगन्धवत् जायते इत्यर्थः । जन् + ङः ।)
जवादिनामकगन्धद्रवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
मृगधर्मजाते, त्रि ॥

मृगचेटकः, पुं, (मृगान् पश्यन् चेटयति प्रेरयति
स्वशब्देन रात्रिशेषं ज्ञापयतीति । चिट् +
णिच् + खल् ।) खट्वासः । इति शब्दमाला ॥

मृगजालिका, स्त्री, (मृगाणां जालिका ।) मृग-
बन्धनार्थजालम् । तत्पर्यायः । वागुरा २ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६२ ॥

मृगजीवनः, पुं, (मृगैः प्रशुभिः जीवतीति । जीव
+ ल्युः ।) व्याधः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ६३ । २८ ।

“निर्विचिह्नं भुजङ्गं तं विशस्य मृगजीवनः ।”)
मृगणा, स्त्री, (मृग + णच् ।) अपहृतद्रव्यस्यान्वे-
षणम् । यथा,—

“संवीक्ष्यं विचयनं मार्गं मृगणा मृगः ।”
इत्यमरः । ३ । २ । ३० ॥

मृगना

मृगलट्, [य] स्त्री, (मृगाणां लट् पिपासा अत्र जलभासकत्वात् ।) मृगलट्या । इति शब्द-
रत्नावली ॥

मृगलट्या, स्त्री, (मृगाणां लट्पा अस्थस्यामिति ।
अर्श आदित्वात् अच् । टाप् ।) मृगलट्या ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कामन्दकिनीति-
सारे । ३ । १३ ।

“जगन्मृगलट्यातुल्यं वीक्ष्येदं चणभङ्गुरम् ।

खजनैः सङ्गतः कुर्व्यात् धर्माय च सुखाय च ॥”

मृगलट्या, स्त्री, जलभासत्वात् मृगाणां लट्या
विद्यतेऽस्याम् । ग्रीष्मे मरुदेशे सिकतादावर्क-
कराः प्रतिफलिताः दूरस्थानां जलत्वेनाभान्ति
तद्वाचिका । इति टीकाकारः ॥ उत्कटरवि-
रक्षजन्वचित्तिवासजालं मरीचिका । दूर-
शून्ये यन्मयूखैर्जलमिव दृश्यते इत्यपरे । इति
भरतः ॥ तत्पर्यायः । मरीचिका २ । इत्य-
मरः । १ । ४ । ३५ ॥ मृगलट्याका ३ । इति
भरतः ॥ मृगलट् ४ मृगलट्या ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

मृगलट्याका, स्त्री, (मृगलट्या + स्वार्थे कन् +
स्त्रियां टाप् अत इत्वच् ।) मृगलट्या । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ (यथा, अभिज्ञान-
शाकुन्तले । ६ ।

“स्रोतोवहं पथि निकामजलामतीय

जातः सखे ! प्रणयवान् मृगलट्याकायाम् ॥”

मृगदंशकः, पुं, (मृगान् पशून् दशति ।
दन्श् + खल् ।) कुकुरः । इत्यमरः ॥

मृगधूर्तः, पुं, (मृगेषु पशुषु धूर्तः । वक्षकत्वात् ।)
शृगालः । इति संचिप्तसारे समासपादः ॥

मृगधूर्तकः, पुं, (मृगधूर्त + स्वार्थे कन् ।) शृगालः ।
इत्यमरः । २ । १० । २१ ॥

मृगनाभिः, पुं, (मृगस्य नाभिः । तदभ्यन्तरे
जातत्वात् तथात्वम् ।) कस्तूरी । तत्पर्यायः ।

“मृगनाभिर्हृगमदः कथितस्तु सहस्रमित् ।

कस्तूरिका च कस्तूरी बोधसुखा च सा स्मृता ॥”
सा त्रिविधा यथा,—

‘कामरूपोद्भवा कृष्णा नेपाली नीलवर्णयुक् ।

काश्मीरी कपिलच्छाया कस्तूरी त्रिविधा

स्मृता ॥

कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नेपाली मध्यमा भवेत् ।

काश्मीरदेशसंभूता कस्तूरी ह्रदमा स्मृता ॥’

अस्या गुणाः ।

‘कस्तूरिका कटुत्तिक्ता चारीणा शुक्रला गुरुः ।
कफवातविषच्छेदिनीतदौर्गन्ध्यदोषहृत् ॥’

इति भावप्रकाशः ॥

अन्यत् कस्तूरीशब्दे द्रव्यम् ॥ (तथास्य
पर्यायान्तरम् ।

‘मृगनाभिर्हृगमदो मदः कस्तूरिकाखजः ।’

इति वैजकरत्नमालायाम् ॥)

मृगनाभिजा, (स्त्री, मृगनाभेर्जायते । जन् + ङ।
स्त्रियां ङीष् ।) कस्तूरी । यथा,—

“वनसारः सितभस्त्र चन्द्रोऽथ मृगनाभिजा ।

मृगधा

मृगनाभिर्हृगमदः कस्तूरी गन्धधूल्यपि ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०७-८ ॥

मृगनेत्रा, स्त्री, (मृगनेत्र + “नेत्रेर्नञ्च उपसंख्या-
नम् ।” ५।४।११६। इत्यत्र काशिकोक्तेः अप् ।)
मृगो मृगशिरा नेता प्रापयिता यस्या राज्ञेः सा
राज्ञिः । इति सुगन्धोदटीकायां दुर्गादासः ॥
सा अग्रहायणस्य विंशतिदण्डाधिकत्रयोविंश-
दिनावधिसंक्रान्तिपर्यन्तं प्रायः सम्भवति । तत्र
नवान्नाश्रानिषेधो यथा । ब्रह्मपुराणे ।

“वृश्चिके शुक्लपक्षे तु नवान्नं प्रस्यते बुधैः ।

अपरे क्रियमाणं हि धनुष्येव कृतं भवेत् ॥

धनुषि यत् कृतं श्राद्धं मृगनेत्रासु रात्रिषु ।

पितरस्तत्र गृह्णन्ति नवान्नामिषकाङ्क्षिणः ॥”

अपरे कृष्णपक्षे । मृगो नेता प्रापयिता यासां
रात्रीणामित्युत्पत्त्या नचचानेतुरित्यनेनाद-
विधानात्तत्पदं सिद्धम् । ततश्च मृगशिरःपूर्वा-
र्द्धेन वृश्चिकशेषभागे रात्रारम्भाच्चत्वारिं-
शदण्डाधिकषड्रात्रयो मृगनेत्राः । इति मल-
मासतत्त्वम् ॥ (मृगस्य नेत्रे इव नेत्रे यस्य । मृग
तुल्यनेत्रे, त्रि ।)

मृगपतिः, पुं, (मृगाणां पशूनां पतिः ।) सिंहः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ५ । २५ । १० ।

“यक्ष्णीलां मृगपतिराददेऽनवदा-

मादातुं खननमनास्युदारवीर्यः ।”

‘मृगपतिः सिंहः ।’ इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥ कामप्रदश्रेष्ठः । यथा तत्रैव टीकायाम् ।

“मृग्यन्त इति मृगाः कामप्रदास्तेषां पति-
मुंखः ॥”)

मृगपिङ्गुः, पुं, (अपिङ्गवते भासते इति । अपि +
ङ्गु + बाहुलकात् संज्ञायां ङुः । अपेरलोपश्च ।

मृगः हरिणः पिङ्गुरव ।) चन्द्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

मृगप्रियं, स्त्री, (मृगाणां प्रियम् ।) पर्यंतलणम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगवधाजीवः, पुं, (मृगवधेन आजीवतीति । आ
+ जीव् + अच् ।) व्याधः । इत्यमरः । २ । १० । २१ ॥

मृगवन्धनी, स्त्री, (मृगः बध्यते अनयेति । बन्ध +
ल्युट् + स्त्रियां ङीष् ।) मृगवन्धनार्थजालम् ।

तत्पर्यायः । वागुरा २ । इत्यमरः । २ । १० । २६ ॥

मृगभक्षा, स्त्री (मृगैर्भक्ष्यतेऽसौ । भक्ष् + कर्मणि
अप् टाप् ।) जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगमदः, पुं, (मृगाः मादन्ति अनेनेति । मद +
अप् ।) कस्तूरी । इत्यमरः । २ । ६ । १२६ ।

(यथा, हृन्मोमञ्जर्याम् । २ । १५ । ४ ।

“मृगमदस्तच्चर्चापीतकौषेयवासा

रुचिरशिखिशिखण्डा बहुधम्मिल्लपाशा ।”

मृगमदवासा, स्त्री, (मृगमदस्यैव वासः सौरभो-
ऽस्याः ।) कस्तूरीमल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगया, स्त्री, (मृग्यन्ते पशवोऽस्यां इति । मृग +
णिच् । “इच्छा ।” ३।३।१०१। इत्यत्र परिचर्या

परिसर्यामृगयाटाटानासुपसंख्यानम् । इति
वार्तिकोक्त्या से यकि णिलोपः । इति सिद्धान्त-

मृगर

कौसुदी ॥) राज्ञां वनेषु मृगहननक्रिया ।
मृग्यन्ते अन्विष्यन्तेऽस्याम् । शिकार इति
भाषा । तत्पर्यायः । आच्छोदनम् २ मृगव्यम् ३
आखेटः ४ । इत्यमरः ॥ तन्नियमविधिर्यथा,—
“चचार मृगयां तत्र द्रुम आच्छेद्युकार्मुकः ।

विहाय जायामतदहं मृगयसनलालसः ॥५॥

आसुरीं वृत्तिमाश्रित्य घोरात्मा निरनुग्रहः ।

न्यहनन् निशितेष्वाणैर्वनेषु वनगोचरान् ॥६॥

तीर्थेषु श्रुतिदृष्टेषु राजा मेध्यान् पशून् वने ।

यावदर्थमलं लुब्धो हन्यादिति नियम्यते ॥” ७ ॥

इति श्रीभागवते ४ स्कन्धे २६ अध्यायः ॥

आत्ता गृहीता इषवो रागहेषादिरूपाः
कार्मुकश्च भोगायभिनवेशरूपं येन । जायां

विवेकवतीं बुद्धिं विहाय । अतदहं त्यागान-
हंम् । त्यागे हेतुः मृग्यन्ते इति मृगाः विषयाः

तेषु यसनं भोगवृत्तिस्तेन लालसा अतिसृष्टा
यस्य ॥५॥ वाक्ये रागादिभिः । वनेषु भजनोप-

देशेषु । वनगोचरान् भजनोपविषयान् ।
न्यहनत् भजनोपदेशादात्मसात् कृतवान् ।

कथापक्षे तु स्पष्टमेव ॥ ६ ॥ नन्वासुरीं वृत्ति-
माश्रित्य इति किमिति मृगया निन्द्यते ।

कथापक्षे तावद्वाज्ञो विहितेव सा । अध्यात्म-
पक्षेऽपि जीवस्य विषयभोगो विहित एव

इत्याशङ्काह तीर्थेष्विति त्रिभिः । अयं भावः ।
न हि मृगया विधीयते रागप्राप्तत्वात् किन्तु

नियम्यते प्रवृत्तिः सङ्कोच्यते । नियममेव षड्-
विधं दर्शयति । यदि अलमत्यर्थं लुब्धो रागी

सन् हन्यात् तर्हि तीर्थेषु आह्लादिष्वेव तत्रापि
श्रुतिदृष्टेषु प्रख्यातस्येव न नित्यआह्लादिषु ।

तत्रापि राजैव । मेध्यानेव । वन एव । यावदु-
पयोगमेव इति । एवं जीवस्य विषयसेवापि

यावदुपयोगं न यथेष्टमिति नियम एव
इत्यर्थः ॥ ७ ॥ इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

सा राज्ञां पापाय न स्यात् । यथा,—

“अवलखकुलाग्रिनो भसा-

त्रिजनौडुदमपीडिनः खगान् ।

अनवदलणार्दिनो मृगान्

मृगयाघाय न भूयतां प्रताम् ॥”

इति नैषधे २ सर्गे १० श्लोकः ॥

सा च कामजयसनविशेषः । यथा,—

“मृगयाचो दिवाखण्डः परीवादः स्त्रियो

मदः ।

तौर्ध्वत्रिकं दयात्या च कामजो दशको गणः ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥

मृगयुः, पुं, (मृगं यातीति । मृग + “मृगयादयश्च ॥”
उणा० १।३।८ इति कुः । निपात्यते च ।) ब्रह्मा ।

शृगालः । व्याधः । इति मेदिनी । ये, १०९ ॥
(यथा, भट्टिकाव्ये । ४ । ४४ ।

“मृगयुमिव मृगोऽथ दक्षिणेर्भा

दिशमिव दाहवर्ती मराडुदन्यन् ॥”

मृगरसा, स्त्री, (मृगस्य मृगमांसस्यैव रसोऽस्याः ।
सहृदेवी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगश्रि

मृगाङ्गः

मृगारा

मृगराजः, पुं, (मृगाणां पशूनां राजा अधिपतिः।
“राजाहःसखिभ्यश्च” ५।४।६१। इति
टच् ॥) सिंहः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघुवंशे ॥६॥३॥

“शिलाविभङ्गेमृगराजशाव-
स्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारोह ॥”

यावः। यथा, महाभारते ॥१॥१४१॥३४॥
“शृणु मे त्वं महाबाहो! यद्वाक्यं मृषिकोऽन्यवीत।
धिग्वलं मृगराजस्य मयादायं मृगो हतः।”)
मृगराट्, [ज्] पुं, (राजते दीप्यतेऽसौ राज् +
क्तिप्। ततः मृगाणां राट्।) सिंहः। इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शिशुपालवधे ॥६॥१८॥

“प्रतिपते पतङ्गमृगराजि निज-
प्रतिविम्बरोषित इवास्त्रनिधौ।”)

मृगराटिका, स्त्री, (मृग + रट् + क्त्वि + टाप्
अत इत्वच्।) जीवन्ती। इति राजनिर्घण्टः ॥
मृगरिपुः, पुं, (मृगाणां रिपुः।) सिंहः। इति
हलायुधः ॥

मृगरोमजं, त्रि, (मृगाणां रोमभ्यो जायते इति।
जन् + डः। प्रपुलोमजातवस्त्रादि। तत्पर्यायः।
राङ्गवम् २। इत्यमरः ॥२॥६॥१११॥

मृगलाङ्कनः, पुं, (मृगः लाङ्कनं चिह्नमस्य।)
चन्द्रः। इति शब्दरत्नावली ॥

मृगवक्त्रभः, पुं, (मृगाणां वक्त्रभः प्रियः।) कुन्दर-
हणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगवाहनः, पुं, (मृगो वाहनमस्येति।) वायुः।
इति जटाधरः ॥

मृगयं, स्त्री, (मृगान् विधत्ति अत्र इति। अघ् +
“अन्धेष्वपि दृश्यते” ३।२।४८। इति
काशिकोक्त्या अधिकरणे डः।) मृगया।
इत्यमरः ॥२॥१०॥२३॥ (यथा, मार्कण्डेये।
१२७।१॥

“कदाचिद्राजपुत्रोऽसौ मृगयमचरद्वने।”)
मृगशिरः, [स्] स्त्री, (मृगस्येव शिरोऽस्य।)
सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतपञ्चमनक्षत्रम्। तत्-
पर्यायः। मृगशीर्षम् २ आग्रहायणी ३।
इत्यमरः ॥१॥३॥२३॥ (यथा, बृहत्संहिता-
याम्। १०।५॥

“मृगशिरसि वत्सयाजक-
यजमानार्थजनमध्यदेशाश्च।”)

तत्तु विडालपदाकृति तारात्रयात्मकं चन्द्राधि-
दैवतम्। इति ज्योतिषम् ॥ गगनमध्ये तस्योदयं
कन्यालग्नस्य द्वात्रिंशत्पलानि गतानि भवन्ति।
यथा,—

“मृधिकाशनपदाकृतौ विधौ
योममध्यमिलिते त्रितारके।
भारदेन्द्रमुखि! कथकोदया-
दीक्षणांलकलाः कलावति! ॥”

इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम् ॥

तत्र जातफलम्। यथा,—

“शरासनाभ्यासरतो विनीतः
सदाशुरक्तो गुणिनां गुणेषु।

भक्तानुपस्मिहभरेण पूर्णः
सन्तर्गवर्त्ती मृगजन्मभागी ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

मृगशिरा, स्त्री, (सर्वे सान्ता अकारान्ताश्चेति
मृगशिरोऽदन्तः। मृगशिर + टाप्।) मृग-
शिरोनक्षत्रम्। इति शब्दरत्नावली ॥

मृगशिराः, [स्] पुं, (मृगस्येव शिरो यस्य।)
मृगशिरोनक्षत्रम्। इत्यमरटीकायां राय-
मुकुटः ॥

मृगशीर्षं, स्त्री, (मृगस्य शीर्षमिव शीर्षमस्य।)
मृगशिरोनक्षत्रम्। इत्यमरः ॥ (यथा, भाग-
वते ॥५॥२३॥६॥

“तथैव मृगशीर्षादीन्मुदगयनानि।”)

मृगशीर्षः, पुं, (मृगस्येव शिर्षोऽस्य।) मृगशिरो-
नक्षत्रम्। इति केचित् ॥ इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

मृगशीर्षा, स्त्री, (मृगशीर्ष + टाप्।) मृगशिरो-
नक्षत्रम्। इति त्रिकाण्डे वोपाख्यतः। इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्।
२१।६॥

“मृगशीर्षाद्या गर्भा मन्दफलाः पौषशुक्ल-
जाताश्च।”)

मृगशीर्षा, [न्] पुं, (शीर्षस्य शीर्षेन इत्यादेशः।
ततो मृगस्येव शीर्षास्य।) मृगशिरोनक्षत्रम्।
इति केचित् ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मृगा, स्त्री, (मृगः मृगमांसतुल्यः रसोऽस्ति
अस्याः अर्घ्यं आदिभ्योऽच्।) सहदेवीलता।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगाची, स्त्री, (मृगस्येव अक्षि तद्वत्पुष्पं अक्षिणी
वा अस्याः। अक्षि + “अक्ष्णोऽन्त्यतरस्याम्”।
५।४।७६। इति अच्। स्त्रियां ङीष्।)
विशाला ॥ (यथास्याः पर्यायः।

“रेन्नीन्द्रवारुणी चित्रा गवाची च गवादनी।
वारुणी चामरापुक्ता सा विशाला महाफला।
श्वेतपुष्पा मृगाची च मृगेर्वारुमृगादनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मृगलोचनतुल्यनेत्रा स्त्री। इति मेदिनी। वि,
४४ ॥ (यथा, ह्यन्दोमञ्जरीयाम्। २।११॥८॥

“वक्त्रवेषा सुररिपुमूर्ति-
गोपमृगाचीवतरतिपूर्तिः।
वाञ्छितसिद्धौ प्रणतिपरस्य
स्यादनुकूला जगति न कस्य ॥”)

मृगाङ्गः, पुं, (मृगः अङ्गो यस्य।) चन्द्रः ॥
(यथा, नैषधचरिते ॥१॥७८॥

“विनिद्रपत्रालिगतालिकेतवान्
मृगाङ्गचूडामणिवर्जान्निर्जितम् ॥”)

कर्पूरः। इत्यमरः ॥१॥३॥१४॥ वायुः।
इति विश्वः ॥ मृगचिह्नम्। चन्द्रे तच्चिह्नकारणं
यथा,—

“लोकच्छायामयं लक्ष्यं तवाङ्गे शशसंस्थितम्।
न विदुः सोमदेवापि ये च नक्षत्रयोगिनः ॥”
इति महाभारते हरिवंशः ॥

यथा, दर्पणं प्राप्य परावृत्ता नयनरश्मयो
ग्रीवास्थमेव सुखं दर्पणगतमिव पश्यन्ति एवं
चन्द्रमण्डलं प्राप्य परावृत्तास्ते दूरत्वदोषात्
पृथिवीमयत्तरूपामिव चन्द्रमण्डलगतां पश्यन्ति
स एव चन्द्रे कलङ्क इत्युपचर्यते। इति
तट्टीका ॥ यक्षरोगस्य औषधविशेषः। यथा,
“स्याद्रसेन समं हेम मौक्तिकं द्विगुणं भवेत्।
गन्धकस्तु समस्तेन रसपादस्तु टङ्कणः ॥
सर्वं तन्नीलकं कृत्वा काञ्चिकेन विशेषयेत्।
भाण्डे लवणपूर्णेऽथ पचेद् द्यामचतुष्टयम्।
मृगाङ्गसंज्ञको ज्ञेयो रोगराजनिघ्नतनः ॥”
अपि च।

‘रसस्य भस्मनो हेम पिष्टीकृत्य प्रयोजयेत्।
गुञ्जाचतुष्टयञ्चाव्यमरिचैर्भस्मयेन्नरः ॥’

इति मधुमती ॥

(एतन्नामकौषधान्तरं यथा,—

“रसभस्म हेमभस्म तुल्यं गुञ्जाह्वयं द्वयम्।
दोषं बुद्धानुपानेन मृगाङ्गोऽयं क्षयापहः ॥”*)
इति वेदकरसेन्द्रसारसंग्रहे यक्ष्माधिकारे ॥)

मृगाजीवः, पुं, (मृगैः आजीवतीति। जीव् +
अच्।) बाधः। इत्यमरः ॥२॥१०॥२१॥

मृगाखजा, स्त्री, (मृगाख्यात् जायते इति ॥
जन् + डः + स्त्रियां टाप्।) कस्तूरी। इति
राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्या विषयः।

“एतेः समस्तेर्हिपलप्रमाणे-

रालोच्य सर्वं विधिना विपक्षम्।

कर्पूरकाश्मीरमृगाखजानां

चूर्णीकृतानां त्रिपलप्रमाणम् ॥”

इति भैषज्यधन्वन्तरौ वातरोगे मध्यमनारायण-
तैले ॥)

मृगात्, [द्] पुं, स्त्री, (मृगान् अक्षीति। अद् +
क्तिप्।) बाधः। इति केचित् ॥

मृगादनः, पुं, (अक्षीति। अद् + लुः। मृगस्य
अदनः।) क्षुद्रयावः। तत्पर्यायः। तरक्षुः २।
इत्यमरः ॥२॥५॥१॥ तर्क्षुः ३ तर्क्षुः ४ तर-
क्षकः ५। इति शब्दरत्नावली ॥ बृहत्संस्कृता-
कारे क्षणरेखाचित्रे नेकडा इति ख्याते। इति
भरतः ॥ चीता इति ख्याते। इत्युच्यते ॥

मृगादनी, स्त्री, (मृगेरदति सुच्यतेऽसौ इति ॥
अद् + कर्मणि ल्युट् + स्त्रियां ङीष्।) इन्द्र-
वारुणी। सहदेवी। मृगेर्वारुः। इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा,—

“श्रीरीषश्च महातिक्ता जरातुम्बी मृगादनी।”
इति गोविन्दविशारदकृतभैषज्यरत्नावल्याम्
कुष्ठचिकित्सायाम्।) क्षुद्रयाव्री च ॥

मृगान्तकः, पुं, (मृगाणां अन्तकः नाशकः।)
चित्रयावः। इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगारातिः, पुं, (मृगाणां अरातिः।) कुक्कुरः।
इति शब्दमाला ॥ मृगशत्रुः। यथा,—

“मार्गं मार्गं मृगयति मृगारातिरामे विरामे
शोकं शोकं गतवति गते लक्ष्मणे लक्ष्मणेन ॥”
इति महानाटकम् ॥

मृगारिः, पुं, (मृगाणामरिः।) सिंहः। बाघः।
इति मेदिनी। २, २०६॥ कुक्कुरः। रक्तशिखः।
इति राजनिर्घण्टः॥

मृगावित्, [घ] पुं, (मृगान् विधत्ति इति। अघ् +
क्विप्। “अन्वेषामपि दृश्यते।” ६। ४। १३७।
इति दीर्घश्च।) याघः। इति जटाधरः॥
(मृगावेधनशीलः। यथा, भट्टिकाव्ये। ५। ८२।
“भ्रातरि न्यस्य यातो मां मृगाविन् मृगयामसौ।”)
मृगितः, त्रि, (मृग + क्तः।) अन्वेषितः। इत्य-
मरः॥

मृगी, स्त्री, (मृग + जातौ डीप्।) मृगजातिस्त्री।
इति व्याकरणम्॥ (यथाभिज्ञानशाकुन्तले। ६।
“शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छा
म्यधः

प्रज्ञे कृष्णमृगस्य वामनयनं कख्यमानां
मृगीम्॥”)

अस्या दुग्धगुणाः कृष्णदुग्धगुणतुल्याः। यथा,
‘मृगीणां जाङ्गलोत्थानां अजाचीरगुणं पयः।’
इति भावप्रकाशः॥

पुलहभार्या। सा कश्यपकन्या। तस्या अपत्यं
हरिणादि। यथा,—

“क्रोधाच्च जज्ञिरे कन्या द्वादशैवात्मसम्भवाः।
ता भार्याः पुलहस्य स्युर्मृगी मन्दा इरावती॥
भूता च कपिला दंष्ट्रा कषा तिष्ठति तथैव च।
श्वेता च सरमा चैव सरसा चेति विश्रुताः॥
मृग्यस्तु हरिणाः पुत्रा मृगाश्चान्ये शशा-
स्तथा।

मृङ्गवः शरभा ये च पुरवः पृषताश्च ये॥”

इति वज्रपुराणम्॥

चाक्षरच्छन्दोविशेषः। यथा। रो मृगी। ‘सा
मृगीलोचना। राधिका श्रीपतेः।’ वृमध्या।
इति छन्दोमञ्जरौ॥ अपसाररोगः। इति लोके
ख्यातः॥ (होमोक्तसुत्राविशेषः॥)

मृगेक्षणा, स्त्री, (मृगेरीक्ष्यते प्रियत्वात् इति।
ईच् + ल्युट् + स्त्रियां टाप्।) मृगेक्षारः।
इति राजनिर्घण्टः॥ मृगनयना स्त्री च॥
(यथा, वृहत्संहितायाम्। ४८। १४।
“काक्षीकलापनूपुरगुरुजघनोदहनविभित-
पदाभिः।

श्रीमति मृगेक्षणाभिर्गृहेऽन्यभूतवस्त्रवच-
नाभिः॥”)

मृगेन्द्रः, पुं, (मृगाणामिन्द्रः श्रेष्ठः।) सिंहः।
इत्यमरः। २। ५। १॥ (यथा, श्रीमद्भागवते।
१। १२। २२।

“मृगेन्द्र इव विक्रान्तो निषेधो हिमवानिव।
तितिक्षुर्वसुधेवासौ संहिष्णुः पितराविव॥”
भगवद् विभूतिः। यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम्।
१०। ३०।

“मृगाणां मृगेन्द्रोऽहं वै नैवेद्यं पक्षिणाम्॥”
छन्दोविशेषश्च॥)

मृगेन्द्रचटकः, पुं, (मृगेन्द्र इव विक्रमो चटकः।)
श्वेनपक्षी। इति जटाधरः॥

मृगेन्द्राशी, स्त्री, (मृगेन्द्रेण अश्रयते इति। अश्र
+ घञ् + गौरादित्वात् डीप्।) वासकः। इति
राजनिर्घण्टः॥ (विशेषोऽस्या वासकशब्दे
ज्ञातयः॥)

मृगेक्षारः, स्त्री, (मृगस्य प्रिया इक्षारः।)
श्वेतेन्द्रवारुणी। सेंधिनी इति हिन्दीभाषा॥
तत्पर्यायः। मृगाक्षी २ श्वेतपुष्पा ३ मृगा-
दनी ४ चित्रवल्ली ५ बहुफलकी ६ कपिलाक्षी ७
मृगेक्षणा ८ चित्रा ९ चित्रफला १० पथ्या ११
विचित्रा १२ मृगचिर्मिता १३ मरुजा १४
कुम्भिनी १५ देवी १६ कटफला १७ लघु-
चिर्मिता १८। अस्या गुणाः। दुर्लभत्वम्।
गुरुत्वम्। मन्दानलकारित्वम्। रक्तपित्तहारि-
त्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

मृगेष्टः, पुं, (मृगाणामिष्टः।) सुहृदृष्टः। इति
राजनिर्घण्टः॥

मृग्यः, त्रि, (मृग्यते अन्विष्यते असौ। मृग्
+ कर्मणि यत्।) मृगितयः। अन्वेषणीयः।
इति व्याकरणम्॥ (यथा, श्रीमद्भागवते। ७।
७। २३।

“देहस्तु सर्वसंघातो जगत्स्युरिति द्विधा।
अत्रैव मृग्यः पुरुषो नेति नेतीत्यतस्तज्जन्॥”)

मृज ऊ ष कि भूवे। शुद्धौ। इति कविकल्पद्रुमः॥
(चुरा०-पञ्चे भा०-पर०-सक०-सेट्।) ऊ
अमार्जोत् अमार्जोत्। ष मृजा। कि मार्ज्या-
लेपनेर्दिजान्। यो मार्ज्यति शास्त्रार्थमिति
हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

मृज ल ऊ ष शुद्धौ। इति कविकल्पद्रुमः॥
(अदा०-पर०-सक०-सेट्।) शुद्धिरिह शुद्धौ-
भावः शुद्धीकरणश्च। ल मार्जि तीर्थोदकेर्नित्य-
मिति हलायुधः। ऊ अमार्जोत् भस्मतो
मलम्। अमार्जोत्चासि पत्रादीनिति भट्टिः।
ष मृजा। इति दुर्गादासः॥

मृजः, पुं, (मृज्यतेऽसौ। इति मृज् + क्त्यलुटो
बहुलमिति कर्मणि कः।) वाटाविशेषः। मादल
इति भाषा। यथा। मर्दलो दारुजो मृजः।
इति शब्दरत्नावली॥

मृजा, स्त्री, (मृज्यते इति। मृज् + “विदुभिदा-
दिभ्योऽङ्” ३। ३। १०४। इति अङ् +
टाप् च।) मार्जनम्। इत्यमरः। २। ६। १२१।
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये।
“अभ्यङ्गो मार्दवकरः कफवातनिरोधनः।
धातूनां पुष्टिजननो मृजावर्णबलप्रदः॥”)

मृज्यं, त्रि, मृज्यते यत् इति। मृज्। “मृजेर्वि-
भाषा।” ३। १। ११३। इति क्यप्।) मार्ज्यम्।
मार्जनीयम्। इति सुश्रुतबोध्याकरणम्॥ (यथा,
भट्टौ। ६। ५६।

“मन्युस्तस्य त्वया मार्ज्यो मृज्यः शोकश्च
तेन ते॥”)

मृड ग श मोदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्रा०-
वा तुदा०-अक०-सेट्।) मोद इह हृष्टी-
करणम्॥ ग मृड्याति सरस्वत्या च यः सदेति

हलायुधः। श मृडति दीनं दाता। अमृडित्वा
सहस्राक्षमिति भट्टिः। मर्दिता। इति दुर्गा-
दासः॥

मृडः, पुं, (मृडति हृष्यतीति। मृड् + इगुप-
धत्वात् कर्त्तरि कः।) शिवः। इत्यमरः। १।
१। २३॥ (यथा, श्रीमद्भागवते। ४। २। ७।
“प्राङ्निषसं मृडं दृष्ट्वा नाभ्यन्तदनादृतः।”)

मृडङ्कणः, पुं, (मृड्याति सुखयतीति। मृड् +
“मृडः कौकन् कंकणौ” उणा० ४। २४।
इति कंकणः।) बालकः। इत्युणादिकोषः॥

मृडा, स्त्री, (मृड् + टाप् डीप् च।) दुर्गा।
मृडी, इति हलायुधः॥

मृडीकः, पुं, (मृडतीति। मृड् + “मृडः कौकन्
कङ्कणौ” उणा० ४। २४। इति कौकन्।)
हरिणः॥

मृण, श हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट्।) मर्णिता। इति दुर्गादासः॥

मृणालं, स्त्री, पुं, मृण्यते हिंस्यते भक्षणाद्यर्थं
यत्। (मृण् + “तमिविशिविडिहृणिकुलिकपि-
पलिपश्चिभ्यः कालन्” उणा० १। ११७।
इति कालन्। पङ्कजादीनां नालम्।) मोलाम
इति ख्यातम्। इति भरतः॥ (यथा, नैषध-
चरिते। १। १३७।

“मर्दसन्देष्टमृणालमन्यरः

प्रियः कियद्दूर इति त्वयोदिते।”)

तत्पर्यायः। विसम् २। इत्यमरः। १। १०। ४२॥

विशम् ३। इति हिरूपकोषः॥ पद्मनालम् ४
मृणाली ५ मृणालिनी ६ पद्मस्तम्भः ७ विसिनी
८ नलिनीरुहम् ९। अस्य गुणाः। शिशिर-
त्वम्। तिक्तत्वम्। कषायत्वम्। पित्तदाहहृज-
क्ष्णविकाररक्तवान्तिहरत्वम्। इति राज-
निर्घण्टः॥ (शालूकविशेषः। तत्पर्यायो यथा,
“पद्मादिकन्दः शालूकं करहाटश्च कथ्यते।
मृणालं मूलं भिषाखं लज्जाशूकश्च कथ्यते॥”
तथास्य गुणाः। विशार्थे शालूकार्थे च॥
“मृणालं शीतलं दृष्ट्वा पित्तदाहासजिदगुरु॥
दुर्लभं स्वादुपाकश्च स्तन्यानिलकफप्रदम्।
संयाहि मधुरं रूचं शालूकमपि तद्गुणम्॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

मृणालं, स्त्री, (मृण + कालन्।) वीरलमूलम्।
इति मेदिनी। ले, १२४॥ (अस्य पर्यायो यथा,
मृणालमभयं सेयं लामञ्जकसुश्रीरकम्॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥
“स्यादुशीरं मृणालश्च सेयं लामञ्जकस्तथा॥”
इति गारुडे पूर्वखण्डे २०८ अः॥)

मृणालिनी, स्त्री, (मृणालानि अस्याः सन्तीति।
मृणाल + “पुष्करादिभ्यो देशे” ५। २। १३५।
इति इनिः। डीप् च।) पद्मिनी। इति जटा-
धरः॥ सा तु पद्मयुक्तदेशः पद्मसमूहः पद्मलता
च॥ (यथा, रघुवंशे। १६। ७।
“विभर्षि चाकारमनिर्द्वतानां
मृणालिनी हैममिवोपरागम्॥”)

मृणाली, स्त्री, (मृणाल + गोरादित्वात् ङीष् ।)
मृणालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, उत्तर-
चरिते । १ ।

“परिमृदितमृणालीदुर्बलान्यङ्गकानि
त्वसुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता ॥”
(अल्पं मृणालं इति । मृणाल + अल्पार्थे
ङीष् ।) स्वल्पमृणालजातिः । यथा,—

“सान्द्रं चन्दनमङ्गके वलयिताः पाणौ मृणाली-
लताः ।

इति राजशेखरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
मृणाली, [न] पुं, (मृणालमस्यास्तीति । मृणाल
+ इनिः ।) पद्मः । इति केचित् ॥

मृत, [दृ] स्त्री, (मृदनाति प्रलये चूर्णतया स्वकारणे
लौप्यत इति । मृद + कर्त्तरि क्तिप् ।) मृत्तिका ।
इत्यमरः । २ । १ । ४ । (यथा, मनुसंहिता-
याम् । ४ । ३६ ।

“मृदं गां देवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्ययम् ।
प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥”
(यथास्या गुणाः ।

“कषाया मारुतं पित्तसुषरा मधुरा कफम् ॥
कोपयेन्मृदसादींश्च रौच्यादुक्तश्च रुचयेत् ।
पूरयत्यविपक्षेव सोतांसि निरुणह्यपि ।
इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजोवीर्यौजसी तथा ।
पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ॥”

इति माधवकरकृतस्मृतिनिश्चये पाण्डुरोगाधि-
कारे ।) तुवरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
मृत्तिकाशौचं यथा,—

“दिवासन्ध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः ।
कुर्व्यात् सूत्रपुरीषे तु रात्रौ वै दक्षिणमुखः ॥
गृहीतशिशुस्रोत्याय मृद्विरभ्युदृतैर्जलेः ।
गन्धलेपचयकरं शौचं कुर्व्यान्महाव्रताः ॥”

इति गारुड ६४ अध्यायः ॥

मृतं, स्त्री, (मृ + क्तः ।) याचितम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३ ॥ याचनवृत्तिर्मरणमिव दुःखजन-
कत्वात् मृतं भावे कर्मेणि वा क्तः । इति
भरतः ॥ मृत्युः । इति हेमचन्द्रः ॥

मृतं, त्रि, याचितवस्तु । गतप्राणः । मरा इति
भाषा । तत्पर्यायः । परासुः २ प्राप्तपक्षत्वः ३
परेतः ४ प्रेतः ५ संस्थितः ६ प्रमीतः ७ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ३ ॥ कलौ मृतस्य धन्यत्वं यथा,
“धर्मेः प्रव्रजितस्तपः प्रवसितं सत्यश्च दूरे
गतं
पृथ्वी मन्दफला जनाः कपटिनो लौक्ये स्थिता
ब्राह्मणाः ।

मर्त्याः स्त्रीवशगाः स्त्रियश्च चपला नीचा जना
उन्नता

ह्यहं कष्टं खलु जीवितं कलियुगे धन्या नरा
ये मृताः ॥”

इति गारुड ११५ अध्यायः ॥

(कार्यवशाच्छीवितावस्थायामपि मृतत्वं तद-
यथा,—

“ननु तु मदे मृदो भयदांश्च निश्चियः ।

कार्याकार्यविभागाच्चो मृतादप्यपरो मृतः ॥”
इति माधवकरकृतस्मृतिनिश्चये पानादय-
द्यधिकारे । यथा च ।
“उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गच्छ त्वं वद मौनं समाचर ।
ये पराधीनतां यान्ति तेऽपि जीवन्ति के
मृताः ॥”

इत्युद्भटः ॥)

मृतकं, स्त्री, (मृत + स्वार्थे कन् ।) शवः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । २२६ ॥ मरणाशौचम् । यथा,
“यदि स्यात् मृतके मृत्तमृतके च मृत्तस्तथा ।
शेषेणैव भवेच्छुद्धिरहः शेषे द्विराचकम् ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

मृतकल्पः, त्रि, (मृत + “ईषदसमाप्तौ कल्पव् ।
देशदेशीयरः ।” ५ । ३ । ६७ । इति कल्पम् ॥)
मृतप्रायः । ईषदूनी मृतः । इति मृतशब्दा-
दीषदूनार्थे कल्पप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मृतकान्तकः, पुं, (मृतकस्य अन्तकः नाशको
भक्षकत्वात् ।) शृगालः । इति हारावली ॥

मृतजीवः, पुं, (मृतश्चासौ जीवश्चेति नील-
लोहितदिवत् विशेषणसमासः ।) तिलकवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य तिलकशब्दे
ज्ञातव्यम् ।)

मृतखः, पुं, (मृतः अखः कारणत्वेन यस्य शक-
न्वादित्वात् पररूपम् ।) सूर्यपिता । इति
मार्तण्डशब्दटीकायां भरतः ॥

मृतमत्तः, पुं, (मृतेन श्वेन मत्तः । मध्यलाभात् ।)
शृगालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृतमत्तकः, पुं, (मृतमत्त + स्वार्थे कन् ।) शृगालः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मृतवत्सा, स्त्री, (मृता वत्सा यस्याः ।) मृता-
पत्या । अजीववत्सन्ताना । गर्भावधिवर्धचयं
यावत् पुनः पुनर्मृतसन्ताना । अस्या दोषशान्ति-
र्यथा,—

“सप्तमीरूपनं वक्ष्ये सर्वलोकहिताय वै ।

जातस्य मृतवत्सायाः सप्तमे मासि नारद ! ।

अथवा शुक्लसप्तम्यामेतत् सर्वेषु शस्यते ॥

ग्रहहाराबलं लब्ध्वा कृत्वा वा विप्रवाचनम् ।

बालस्य जन्मनक्षत्रतिथिदेवान् यजेद्बुधः ॥

तद्दृष्ट्वातुराणान् कृत्यं स्यादितरेषु च ।

गोमयेनानुलिप्तायां भूमावेकामिवत्तदा ॥

तच्छुले रक्तशालीयेश्चरुं गोक्षीरसंयुतम् ।

निर्व्वपेत् सूर्यरुद्राभ्यां तन्मन्त्राभ्यां विधानतः ॥

कीर्त्तयेत् सूर्यदेवत्वं सप्तर्षे च घृताहुतीः ।

बुध्यादद्रक्षतेन तद्दृष्ट्वाय नारद ! ॥

होतव्याः समिधस्तदत्तयेवाकंपलाशयोः ।

यवकण्टालिलैर्होमः कर्त्तव्योऽष्टशतं पुनः ॥

यादृतिभिरथाप्येन तथेवाष्टशतं द्विज ! ।

हुत्वा स्नानश्च कर्त्तव्यमङ्गज्जैन च धौमता ॥

विप्रेण वेदविदुषा विधिवद्भक्षणना ।

स्नापयित्वा तु चतुरः कुम्भान् कोणेषु शोभनान् ॥

पञ्चमश्च पुनर्मध्ये दध्यक्षतविभूषितम् ।

स्थापयेद्वयं कुम्भं सप्तर्षेनाभिमन्त्रितम् ।

सौरिण तीर्थतोयेन पञ्चरत्नसमन्वितम् ॥

सर्वान् सर्वार्थैर्धैर्युक्तान् पञ्चगव्यसमन्वितान् ।

पञ्चरत्नफलैर्युक्तान् वासोभिरभिवेष्टयेत् ॥

गजान्धरण्यावल्लीकसङ्गमात् ब्रह्मगोकुलात् ।

राजद्वारप्रदेशाच्च मृदमानीय निःक्षिपेत् ॥

चतुर्वर्षं च कुम्भेषु रत्नगर्भेषु मध्यमम् ।

गृहीत्वा ब्राह्मणस्तन्तु सौरान्मन्त्रानुदीरयेत् ॥

सप्तभिरपि नारीभिरयङ्गाभिरधायलम् ।

पूजिताभिर्यथाशक्त्या माल्यवस्त्रविभूषणैः ।

सविप्राभिश्च कर्त्तव्यं मृतवत्साभिवेचनम् ।

दीर्घायुरस्तु बालोऽयं जीवपुत्रा च भाविनी ॥

आदित्यश्चन्द्रमाः सार्द्धं ग्रहनक्षत्रमण्डलैः ।

शक्रः सलोकपालो वै ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

एते चान्ये च देवौघाः सदा पान्तु कुमारकम् ॥

मित्रोऽग्रनिर्मा हुतसुद्धा च बालग्रहाः कश्चित् ।

पीडां कुर्वन्तु बालस्य मा मातुर्जनकस्य वै ॥

ततः शुक्लाम्बरधरा कुमारौ पतिसंयुता ।

सप्तकं पूजयेद्भक्त्या स्त्रीणामथ गुरुं पुनः ॥

काश्चनीश्च ततः कृत्वा तिलपात्रोपरिस्थितान् ।

प्रतिमां कुम्भराजस्य गुरवे विनिवेदयेत् ॥

वस्त्रकाश्चनरत्नौघैर्भक्ष्यैः सद्यतपायसैः ।

पूजयेद्ब्राह्मणं तद्वद्विप्रशायविभूषितः ॥

सुद्धा च गुरुणा चैयमुच्चार्या मन्त्रसन्ततिः ।

दीर्घायुरस्तु बालोऽयं यावद्वर्षशतं समम् ।

यत्किञ्चिदस्य दुरितं निःक्षिप्तं बडवानले ॥

ब्रह्मा रुद्रो वसु स्कन्दो विष्णुर्देवो हुताशनः ।

रक्षन्तु सर्वदुष्टेभ्यो वरदाः सन्तु सर्वदा ॥

एवमादीनि वाक्यानि वदन्तं पूजयेद्गुरुम् ।

शक्तितः कपिलां दद्यात् प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥

गुरुश्च पुत्रसहिता प्रणम्य रविशङ्करौ ।

हुतश्रेष्ठं तदानीयादादित्याय नमोऽस्तु ते ॥

इदमेवाहुतोद्दिग्दुःखस्वप्नेषु शस्यते ।

कर्तुं जन्मदिनर्चाणां देवान् संपूजयेत् सदा ॥

श्रान्त्यर्थं शुक्लसप्तम्यामेतत् कुर्वन्म सौदति ॥

स चानेन विधानेन दीर्घायुरभवत्ततः ।

सम्बत्सराणामयुतं शशास पृथिवीमिमाम् ॥”

इति मातृ ६४ अध्यायः ॥

तल्लक्षणश्रान्त्यौषधानि यथा,—

“गर्भः संजातमात्राद्वा पक्षात् मासाश्च
वत्सरात् ।

म्रियते द्वित्रिवर्षादा यस्याः सा मृतवत्सिका ॥

तत्र योगं प्रकर्त्तव्यं यथा शङ्करभाषितम् ॥

मार्गशीर्षे तथा ज्येष्ठे पूर्णिमाक्षेपिते गृहे ।

नूतनं कलसं पूर्णं पूजयेन्मालकाः सुधीः ॥

शाखाफलसमायुक्तं नवरत्नसमन्वितम् ।

सुवर्णस्रजिकायुक्तं षट्कोणमण्डले स्थितम् ।

तन्मध्ये पूजयेद्देवीं एकान्तौनामविश्रुताम् ॥

गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैर्दोषनैर्वन्दयत्युतेः ।

पूजयेद्भक्तिभावेन मद्यमांसैः समस्तकैः ॥

ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।

वाराह्यै च तथा चैन्द्री घटपत्रेषु च मातरः ॥

पूजयेन्मन्त्रपूतेन फेकारेणाम विश्रुते ।

मृतव

दधिभक्तानि पिण्डानि सप्तसङ्क्रान्ति कारयेत् ॥
घटसङ्क्रान्ति च पञ्चैव मातृभ्यः कल्पयेत् पृथक् ।
चिह्नेभ्यः सप्तमं पिण्डं शुचिस्थाने वह्निः क्षिपेत् ।
तैर्भुक्ते गृहमागच्छेच्चक्राग्रे यागमारभेत् ॥
कन्यकां योगिनीं वामां भोजयेत् सकुटुम्बकैः ।
दक्षिणां दापयेत्तासां देवताये न चान्यथा ॥
विष्टव्यं देवतासाय नद्यां तत्कलसोदकम् ।
शृङ्गं वीक्ष्येद्भीमान् शुभेन शुभमादिशेत् ॥
विपरीते पुनः कार्यं यागं तन्तु सुसिद्धिदम् ।
प्रतिवर्षमिदं कार्यं दीर्घजीविसुतं लभेत् ॥”
ॐ ह्रीं कौं एकान्तीदेवताये नमः । अनेन
मन्त्रेण पूजा जपश्च कार्यः ॥ * ॥

“प्राङ्मुखः कृत्तिकाकृत्त्रे बन्धाकर्कोटकीं हरेत् ।
तत्कण्डं पेषयेत्तोयेः कर्षमात्रं सदा पिवेत् ॥

या बीजपूरं द्रवमूलमेकं

क्षीरेण पक्वं प्रपिवेत् विमिश्रम् ।

ऋतौ निजं या तु पतिं प्रयाति

दीर्घायुषं सा तनयं प्रसूते ॥

मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा बला ।
मेदा पयस्या काकोलीमूलश्चैवाश्वगन्धजम् ॥
अजमोदा हरिद्रो द्वे हिङ्गुः कटुकरोहिणी ।
उत्पलं कुमुदं द्राक्षा काकोलीमूलकद्वयम् ।
एतेषां कर्षकैर्भगैर्धृतप्रस्थं विभावयेत् ॥
श्रुतावरौरसं क्षीरं घृतस्येदं चतुर्गुणम् ।
संपिबेन्नित्यं नारी नित्यं स्त्रीषु च प्रसूते ।
पुत्रान् जनयते नारी मेधाव्यान् प्रियदर्शनान् ॥
या चेवास्थिरगर्भा स्यात् या नारी जनयेत्
ऋतम् ।

अल्पायुषश्च जनयेत् या च कन्याः प्रसूयते ॥

योनिदोषे रजोदोषे गर्भस्त्रावे च प्रसूते ।

प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्वगृहनिवारणम् ॥

नाम्ना फलवृत्तं ह्येतदायुष्यं परिकीर्तितम् ।

भोक्तृश्च लक्ष्मणामूलं वदन्त्यत्र चिकित्सकाः ॥

जीववत्साशुक्लवर्णाष्टमत्र तु दीयते ।

अरण्यगोमयेनात्र वङ्गज्वाला प्रदीयते ॥”

अत्र पयस्या क्षीरयुक्तभूमिक्कुम्भाखम् । उत्-
पलं नीलम् । इति इन्द्रजालतन्त्रे ऋतवत्सा-
चिकित्सा ॥ * ॥ अथ ऋतवत्सासुत-
जीवगोपायः ।

ईश्वर उवाच ।

“गर्भः संजातमात्रेण पचान् मासाच्च वत्सरात् ।
न्निषते द्वित्रिवर्षादियस्याः सा ऋतवत्सका ॥
गृहीत्वा शुभनक्षत्रे अपामार्गस्य मूलकम् ।
गृहीत्वा लक्ष्मणामूलं एकवर्णगर्वां पयः ।
पीत्वा सा लभते गर्भं दीर्घजीविसुता भवेत् ॥
यस्यै कस्यै न दातव्यं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥
बन्धाकर्कोटिकाकण्डं मोचाराजेन पेषयेत् ।
ऋतुकावे तु सप्ताहं दीर्घजीविसुता भवेत् ।
सत्यं सत्यं प्रकर्तव्यं यथा शङ्करभाषितम् ॥ * ॥
मार्गशीर्षेऽथवा ज्येष्ठे पूर्णायां क्षेपिते गृहे ।
नूतनं कलसं पूर्णं गन्धनीयेन कारयेत् ॥
श्राखाफलसमायुक्तं नवरत्नसमन्विनम् ।

मृतस

सुवर्णसुद्रिकायुक्तं घटकोणमण्डले स्थितम् ।
तन्मध्ये पूजयेद्देवीमेकान्तीनामविश्रुताम् ॥
गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैर्हौपैर्नैवेद्यसंयुतैः ।
अर्चयेद्भक्तिभावेन दुग्धं माघं तथा मधु ॥
वाराही च तथा चैत्री ब्राह्मी माहेश्वरी तथा ।
कौमारी वैष्णवी देवी घटसु कोणेषु मातरः ।
पूजयेन्मन्त्रभावेन दधिपिण्डानि कारयेत् ॥
सप्तसङ्क्रान्तिप्रमाणानि घटसङ्क्रान्ति घटसु पात्रतः ।
सप्तमन्तु पृथक् कृत्वा शुचिस्थाने विप्रेषतः ॥
तद्भुक्तं गृहमागच्छेत् कन्यका वटुकस्थितः ।
भोजयेद्दक्षिणां दत्त्वा प्रणामं कारयेत्ततः ॥
विष्टव्यं खेष्टदेवीच आद्यां तत्सकलेष्टदाम् ।
शृङ्गं वीक्ष्येद्भीमान् शुभेन शुभमादिशेत् ॥
विपरीते पुनः कार्यं यागं तावत् सुसिद्धिदम् ।
प्रतिवर्षमिदं कुर्यात् दीर्घजीविसुतं लभेत् ।
सिद्धियोगमिदं ख्यातं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥”
अथ मन्त्रः । ॐ परं ब्रह्म परमात्मने असुकी-
रुहे दीर्घजीविसुतं कुरु कुरु स्वाहा ॥ * ॥
अथ काकबन्धा । ईश्वर उवाच ।
“पूर्वं पुत्रवती या सा कचिद्बन्धा भवेद्यदि ।
काकबन्धा तु सा ज्ञेया चिकित्सा तत्र कथ्यते ॥
विष्णुकान्तां समूलान् पिष्ट्वा माहिष्ठदुग्धके ।
महिषीनवनीतेन ऋतुकावे तु भक्षयेत् ॥
एवं सप्तदिनं कुर्यात् पथ्ययुक्तिश्च पूर्ववत् ।
गर्भं सा लभते नारी काकबन्धा सुशोभनम् ॥
अश्वगन्धीयमूलान् ग्राहयेत् पुष्यभास्करे ।
पेषयेन्महिषीक्षीरे पलाहं भक्षयेत् सदा ॥
सप्ताहाल्लभते गर्भं काकबन्धा चिरायुषम् ।
यस्यै कस्यै न दातव्यं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥”
अथ मन्त्रः । ॐ नमः शक्तिरूपाय अस्या गृहे
पुत्रं कुरु कुरु स्वाहा । १०००० जपात् सिद्धिः ।
इति औदत्तात्रेयतन्त्रे ईश्वरदत्तात्रेयसंवादे
जन्मबन्धादीनां पुत्रकरणं नाम सप्तदशपटलः ॥
कचिद्गम्ये २० पटलः ॥

ऋतसञ्जीवनी, स्त्री, (ऋतं ऋतप्रस्थम् जीवय-
तीति । जीव् + ल्युट् + डीप् च ।) गौरच-
दुग्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ऋतजीवनार्थिका विद्या । यथा । अथ ऋत-
सञ्जीवनी विद्या ।

“आदौ प्रासादबीजं तदनु ऋतिहरं तारकं
आहृतीश्च

प्रोच्चार्य त्र्यम्बकं यो जपति च सततं संपुटं
चानुलोमम् ॥”

ऋतिहरं त्र्यम्बकं त्र्यम्बकमन्त्रम् । संपुटमिति
अनुलोमक्रमेणैव संपुटमित्यर्थः । तेन हौं
ततः प्रणवः ततो जूं सः ततः सप्रणवव्याहृतिः ।
मध्ये त्र्यम्बकमन्त्रः । ततो हौं प्रणवः जूं सः
ततः सप्रणवव्याहृतिः । अस्य जपात् सर्व-
सिद्धिर्भवति ॥ * ॥ अथ शृङ्गोपासिता ऋतसञ्जी-
वनी विद्या । गायत्र्या एकैकपादानन्तरं
त्र्यम्बकमन्त्रस्य एकैकपादश्च । ततश्च गायत्र्याः
प्रथमपादानन्तरं सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् ।

मृतिः

द्वितीयपादानन्तरं उर्वारकमिव बन्धनात् ।
तृतीयपादानन्तरं ऋतोर्मुक्षीयमान्मृतात् ॥
अस्य ध्यानम् ।

“स्वच्छं स्वच्छारविन्दस्थितसुभयकरे संस्थितौ
पूर्णकुम्भौ
ह्याभ्यामेणाक्षमाले निजकरकमले द्वौ घटौ
नित्यपूर्णौ ।

ह्याभ्यां द्वौ च स्रवन्तौ शिरसि शशिकर्णा
चाहृतेः ज्ञावयन्तं

देहं देवो दधानः प्रदिशतु विशदाकल्पजालः
श्रियं वः ॥”

एवं ध्यात्वावाह्यं प्रणवादित्र्यम्बकाय रुद्राय
नमः । इत्यनेन पूजयेत् । अस्य जपात् सर्व-
सिद्धिः । इत्यागततत्त्वविलासः ॥ (तथा च
ब्रह्मवैवर्तपुराणे प्रकृतिखण्डे ४५ । ११ ।

“महाज्ञानश्च गोप्यश्च ऋतसञ्जीवनीं पराम् ।
महाज्ञानयुतां तां च प्रवन्दन्ति मनीषिणः ॥”

(स्त्री । यथा, मार्कण्डेये । २४ । ४२ ।

“ततः कुवलयार्थं तं समाश्रास्य भुजङ्गमः ।
कथयामास तत्सर्वं ऋतसञ्जीवनादिकम् ॥

ऋतस्नातः, त्रि, (ज्ञातिबन्धादीनामन्यतमस्मिन्
ऋते सति ऋतसुद्दिश्य विधाना स्नातः ।) ऋतो-
द्दिष्टेन स्नातः । तत्पर्यायः । अपस्नातः २ । इत्य-
मरः । ३ । १ । १६ ॥ ऋतसुद्दिश्य कृतस्नाने जने ।
संस्कारार्थं स्नापिते ऋते । इति स्वामी । इति
तट्टीकायां भरतः ॥

ऋतस्नानं, स्त्री, (ऋतसुद्दिश्य स्नानम् ।) ऋतो-
द्दिष्टेन स्नानम् । तत्पर्यायः । अपस्नानम् २ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६ ॥

ऋतस्रमोक्ता, [ऋ] पुं, (ऋतवत् खराव्यधनादिकं
सुष्वतीति । सुच् + वासस्पोऽस्त्रियाम् । ३ । १ ।
६४ । इति पक्षे ढच् ।) राजर्षिः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३७७ ॥

ऋतामदं, स्त्री, (ऋतः नष्टः आमदः अस्मात् ।)
तुल्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ऋतालकं, स्त्री, (ऋतमालयति भूषयतीति । अल् +
णिच् + खल् ।) आढकी । इत्यमरः । २ । ४ । १३१ ॥
(तथास्य पर्यायः ।

“सौराष्ट्री तुरवी कांची ऋतालकसुराष्ट्रजे ।
आढकी चापि सा ख्याता ऋतुक्षा च सुर-
ऋत्तिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
ऋतिः, स्त्री, (ऋ + क्तिः ।) मरणम् । इति हेम-
चन्द्रः । २ । २३६ । (यथा, श्रीमद्भागवते ।
६ । १४ । ५४ ।

“परे न जीवत्यपरस्य या ऋति-
विपर्ययश्चैवमसि भुवः परः ॥”

यथास्या विषयः ।

“यो गौरवर्णो विदधाति कार्पाशं
क्षणींश्च गौरवसुपैति यश्च ।

तथा ऋतिं याति नरप्रकृत्या
श्रीं विजित्वा जडतोऽपि यो वै ॥

मृत्तिका

यो वैपरीतं श्रवणेन शब्दं
गृह्णाति वा नो श्रुते स प्रीतिं ।
स वै मृतिं पश्यति यो न पश्येत्
कृपायां स्वकीयां धरणीप्रपन्नाम् ॥”

इति हारीते द्वितीये स्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

मृत्करः, पुं, (करोतीति कृ + अच् । मृदां
करः । घटादिनिर्मातृत्वाद्दस्य तयात्वम् ।)

कुम्भकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृत्कांक्षं, स्त्री, श्रावः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृत्किरा, स्त्री, (मृदं किरतीति । कृ + “इगु-
पधञाप्रोक्तिरः कः । ” ३।१।२५ । इति कः ।

“मृत् इहातोः । ” ७।१।१०० ॥ इति इत् ।)

धुर्धुरी । इति त्रिकाण्डशेषः । धुर्धुरिया इति
भाषा ॥

मृत्खलिनी, स्त्री, चर्मकषावृचः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

मृत्तालं, स्त्री, (मृदं तालयति प्रतिष्ठापयतीति ।

तल् + णिच् + “कर्मस्थण् । ” ३।२।१ । इति
अण् ।) आङ्गी । इति शब्दरत्नावली ॥

मृत्तालकं, स्त्री, (मृत्ताल + संज्ञायां कन् ।)

तुवरिका । तुवरिकलाय इति अङ्ग इति च
ख्यातम् । इत्यमरटीकायां भरतः । सौराष्ट्र-
मृत्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृत्तिका, स्त्री, (मृदेव इति । मृद् + “मृदस्ति कन् । ”

५।४।३६ । इति स्त्रियं तिकन् । स्त्रियां टाप् ।)

तुवरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मृत् । इत्य-
मरः । २।१।४ ॥ माटी । इति भाषा ।

तत्पण्यायः । मृदा २ मृत्तिः ३ । इति भरतः ॥

(अस्या भक्षणात् पाण्डुरोगोत्पत्तिः । तद्वयथा,
“मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः ॥

कषाया मारुतं पित्तं उधरा मधुरा कफम् ॥”

इति माधवकरसंगृहीतराग्विनिश्चये पाण्डु-
रोगाधिकारे । अन्यत् मृत्शब्दे द्रष्टव्यम् ।)

स्नानकाले मृत्तिकापेन विधिर्यथा,—

“मृदा प्रक्षाल्य लिङ्गन्तु ह्याभ्यां नामेस्तथोपरि ।

अधश्च तिष्ठतिः कार्यं भङ्गिः पादौ तथैव च ॥

कटिश्च तिष्ठतिः अपि हस्तयोर्द्विष्व मृत्तिकाः ।

प्रक्षाल्य कार्यं हस्तौ च द्विराचम्य यथाविधि ।

ततः संमार्जनं कृत्वा मृदमेवाभिमन्त्रयेत् ॥

अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्वरे ।

उद्धृतासि वराहेण कृष्णनामितवाहुना ॥

मृत्तिके हर मे पापं यन्मया पूर्वसंक्षितम् ।

मृत्तिके ब्रह्मदत्तासि प्रजया च धनेन च ॥

मृत्तिके त्वाच्च गृह्णासि काप्रयपेनाभिमन्त्रितान् ।

मृत्तिके जहि मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।

त्वया हृतेन पापेन ब्रह्मलोकं ब्रजाम्यहम् ॥”

इति वज्रपुराणम् ॥*॥

श्रीचार्थमृत्तिकाग्रहणविधिर्यथा,—

“आहृत्य मृत्तिकां कृत्वा लोपगन्ध्यापकर्षणम् ।

कुप्यादतन्मृतः शौचं विशुद्धैरुद्धृतोदकैः ॥

नाहरेत् मृत्तिकां विप्रः पांशुलान्न च कर्ह-

मान् ।

मृत्युः

न मार्गान्नोषराद्देशाच्छौचशिष्टां परस्य च ॥

न देवायतनात् कृपात् गेहान्न च जलात्तथा ।

उपसृष्टेत्ततो नित्यं पूर्वोक्तेन विधानतः ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे १२ अध्यायः ॥

तस्याः परीक्षा मन्दिरशब्दे द्रष्टव्याः ॥

मृत्फली, स्त्री, (मृदि फलनमस्याः । डीष् ।)

कुष्ठौषधम् । इति हारावली ॥

मृत्युः, पुं, (म्रियते अस्मादिति मृ + “भुजिष्ठभ्यां
युक् तुक् । ” उणा० । ३।२१ । इति तुक् ।)

यमः । इति हेमचन्द्रः ॥ कंसः । यथा,—

“प्रत्यर्प्य मृत्यवे पुत्रान् मोचये कृपणामिमाम् ।

सुता मे यदि जायेरन् मृत्युर्वा न म्रियेत

चेत् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १ । ४६ ॥

मृत्युः, पुं, स्त्री, प्राणविधोगः । तत्पण्यायः । पञ्चता

२ कालधर्मः ३ दिष्टान्तः ४ प्रलयः ५ अत्ययः ६

अन्तः ७ नाशः ८ मरणम् ९ निधनः १० ।

इत्यमरः ॥ पञ्चत्वम् ११ मृतम् १२ मृतिः १३ ।

इति तट्टीकायां रमानाथः ॥ नैधनम् १४ ।

इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ संख्या १५ कालः १६

परलोकगमः १७ दीर्घनिद्रा १८ निमीलनम् १९

अस्तम् २० अवसानम् २१ । इति हेमचन्द्रः ॥

भूमिनाभः २२ निपातः २३ विलयः २४ आत्य-
यिकम् २५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अप्ययः

२६ । (मरणार्थं यथा,—

“जीणस्य यस्य क्षुत्तृणो हृदयेर्मिष्टैर्हितैस्तथा ।

न शान्त्यतोऽन्नपाने च तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥

प्रवाहिका शिरःस्थूलं कोष्ठस्थूलञ्च दारुणम् ।

पिपासा बलहानि च तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अः ॥

“एकोत्तरं मृत्युशतमध्वजाणः प्रचक्षते ।

तत्रैकः कालसंज्ञस्तु शेषास्वागन्तवः स्मृताः ॥

दोषागन्तुजमृत्युभ्यो रसमन्त्रविशारदौ ।

रक्षेतां वृषति नित्यं यत्नाद्देवपुरोहितौ ॥”

इति च तत्र तत्स्थाने । ३४ अः ॥

तत्पण्यायं यथा,—

“अहमात्मोद्भवामीषां भूतानां सुहृदीश्वरः ।

अहं सर्वानि भूतानि तेषां स्थितुं द्रव्याण्यः ॥”

इति श्रीमद्भागवते ११ स्कन्धे १६ । १० ॥

स तु ब्रह्मणो गुदतो जातः । यथा,—

“पाथुर्यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य नारद ! ।

हिंसाया निवर्तते मृत्योर्निरयस्य गुदं स्मृतम् ॥”

इति श्रीभागवते २ स्कन्धे ५ अध्यायः ॥

कल्यान्तरे भयात् मायायां जातः । यथा,—

“हिंसा भार्या लघुर्मस्य तयोर्जज्ञे तथावृतम् ।

कन्या च निवृत्तिस्तस्यां भयं नरकमेव च ॥

माया च वेदना चैव मिथुनं त्विदमेतयोः ।

भयाज्जज्ञेय वै माया मृत्युं भूतापहारिणम् ।

वेदना च सुतच्चापि दुःखं जज्ञेय रौरवात् ॥

अस्यापत्यादि यथा,—

“मृत्योर्वाधिर्जराशोककृष्णाक्रोधाश्च जज्ञिरे ।

दुःखोत्तराः स्मृता ह्येते सर्वे चाधर्मलक्षणाः ।

मृत्युः

नैषा भार्यास्ति पुत्रो वा सर्वे ते ह्यहुरेतसः ॥

निवर्तितश्च तथा चान्या मृत्योर्भार्याभवन् सुते ॥

अलक्ष्मीर्नाम तस्याश्च मृत्योः पुत्राश्चतुर्दश ॥

अलक्ष्मीस्तृचका ह्येते मृत्योरादेशकारिणः ।

विनाशकाले च नरान् भजन्त्येते शृणुष्व तान् ॥

इन्द्रियेषु दशस्ते तथा मनसि च स्थिताः ।

स्ते स्ते नरं स्त्रियं वापि विषये योजयन्ति च ॥

तथेन्द्रियाणि चाक्रम्य रागलोभादिभिर्नरान् ।

योजयन्ति तथा हानिं यान्ति धर्मादिभिर्द्विज ॥

अहङ्कारगताश्चान्ये तथान्ये बुद्धिसंस्थिताः ।

विनाशाय नरस्त्रीणां यतन्ते मोहसंश्रयाः ।

एवं त्वधर्मोत्पन्नाः सर्वे चापि भयङ्कराः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहानुशासनं नामा-
ध्यायः ॥ विष्णुपुराणे प्रथमेऽंशे सप्तमोऽध्यायश्च ॥

मृत्युज्ञापकारिणानि यथा,—

दत्तात्रेय उवाच ।

“अरिष्टानि महाराज ! शृणु वक्ष्यामि तानि ते ।

येषामालोकनान्मृत्युं निजं जानाति योगवित् ॥

देवमार्गं ध्रुवं शुक्रं सोमच्छायामन्वतीम् ।

यो न पश्येन्न जीवेत् स नरः संवत्सरात् परम् ॥

अरिष्टानि विभवं सूर्यस्य बह्विचैवांशुमालिनम् ।

दृष्ट्वा कादृशमासेभ्यो नरो नोर्द्ध्वं स जीवति ॥

वान्त्यां मूत्रे पुरीषे वा सुवर्णं रजतं यथा ।

प्रत्यक्षमथवा स्वप्ने जीवितं दशमासिकम् ॥

दृष्ट्वा प्रेतपिशाचादीन् गन्धर्वनगराणि च ।

सुवर्णवर्णान् वृक्षांश्च नव मासान् स जीवति ॥

स्थूलः कृशः स्थूलो योऽक्षमादेव जायते ।

प्रकृतेश्च निवर्तते तस्याश्च दशमासिकम् ॥

खण्डं यस्य पदं पाण्डुरीः पादस्याप्येव वा भवेत् ।

पांशुकर्मयोर्मध्ये सप्त मासान् स जीवति ॥

कपोतशृङ्गाकोला वायसो वापि मूह्वनि ।

क्रव्यादो वा खगो लीनः घण्टासायुः प्रदर्शकः ॥

हन्यते काकपङ्क्तिभिः पांशुवर्षेण वा पुनः ।

खच्छायाश्चात्यथा दृष्ट्वा पञ्च मासान् स जीवति ॥

अनभ्रे विद्युतं दृष्ट्वा दक्षिणां दिशमाश्रिताम् ।

पयसीन्द्रधनुर्वापि जीवितं द्वित्रिमासिकम् ॥

घृते तैले तथादर्शे तोये वा चात्मनस्तनुम् ।

यः पश्येदशिरस्कां वा मासादूर्ध्वं न जीवति ॥

यस्य वत्ससमो गन्धो गात्रे श्वसमोऽपि वा ।

तस्यार्द्धमासिकं ज्ञेयं योगिनी वृष ! जीवितम् ॥

यस्य वै स्नातमात्रस्य हृत्पादमवशुष्यति ।

पिवतश्च जलं शोषो दशाहं सोऽपि जीवति ॥

स्तम्भितो मारुतो यस्य मर्मस्थानानि कृन्तति ।

न हृत्पथसुसंस्पर्शात्तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥

ऋक्षवानरयुग्मस्यो गायन् यो दक्षिणां दिशम् ।

स्वप्ने प्रयाति तस्यापि न मृत्युः कालमृच्छति ॥

रक्तकृष्णाम्बरधरा गायन्ती हसती च यम् ।

दक्षिणाशां नयेन्नारी स्वप्ने सोऽपि न जीवति ॥

नगं क्षणिकं स्वप्ने हसमानं प्रदृश्य वै ।

एवं वा वीक्ष्य बलगन्तं विद्यान्मृत्युमुपस्थितम् ॥

आमस्तकतलादयस्तु निमग्नं पङ्कसागरे ।

स्वप्ने पश्येत्तथात्मानं नरः सद्यो म्रियेत सः ॥

मृत्युः

केशाङ्गारांस्तथा भस्म भुजगं निर्जलां महीम् ।
 दृष्ट्वा स्वप्ने दशाहन्तु मृत्युरेकादशेऽहनि ॥
 करालैर्विकटेः कण्ठैः पुरुषैरुद्यतायुधैः ।
 पाषाणैस्तद्धितः स्वप्ने सद्यो मृत्युं समाप्नुयात् ॥
 सूर्योदये यस्य शिवा क्रोशन्ती याति सम्मुखम् ।
 विपरीतं परीतं वा स सद्यो मृत्युश्चक्षति ॥
 यस्य वै सुप्तमात्रेऽपि हृदयं पीडते क्षुधा ।
 जायते दन्तसंघर्षः स गतायुरसंशयम् ॥
 दीपादिगन्धं नो वेत्ति वमत्यग्निं तथा निशि ।
 नात्मानं परनेत्रस्थं वीक्षते न स जीवति ॥
 शक्रायुधच्छाड्दराच्चे दिवा मृदगणं तथा ।
 दृष्ट्वा मन्येत संक्षीणमात्मजीवितमात्मवान् ॥
 नासिका वक्रतामेति कर्णयोर्नम्रतोमती ।
 नेत्रेषु वामं स्रवति यस्य तस्यायुरक्षतम् ॥
 आरक्ततामेति मुखं जिह्वा वापि सिता तथा ।
 तदा प्राज्ञो विजानीयान्मृत्युमासन्नमात्मनः ॥
 उद्वेगसंभयानेन यः स्वप्ने दक्षिणां दिशम् ।
 प्रयाति तं विजानीयात् सद्यो मृत्युं नरेश्वर ! ॥
 पिधाय कर्णं निर्घोषं न शृणोत्यात्मसम्भवम् ।
 नश्यते चक्षुष्योर्धोतिर्यस्य सोऽपि न जीवति ॥
 पततो यस्य वै गर्ते स्वप्ने द्वारं पिधीयते ।
 न चोत्तिष्ठति यः श्वात्तदन्तं तस्य जीवितम् ॥
 ऊर्ध्वं च दृष्टिर्न च संप्रतिष्ठा
 रक्ता पुनः संपरिवर्त्तमाना ।
 सुखस्य चोष्मा शिशिरा च नाभिः
 शंसन्ति पुंसामपरं शरीरम् ॥
 स्वप्नेऽग्निं प्रविशेद्यस्तु न च निष्क्रमते नरः ।
 जलप्रवेशादपिवा तदन्तं तस्य जीवितम् ॥
 यश्चाभिहिन्यते दुष्टैर्भूते रात्रावधो दिवा ।
 स मृत्युं सप्तरात्रान्तात् पुमानाप्नोत्यसंशयम् ॥
 स्ववस्त्रममलं शुक्लं रक्तं पश्यत्यथोऽसितम् ।
 यः पुमान् मृत्युमापन्नं तस्यापि हि विनिर्दिशेत् ॥
 स्वभाववैपरीत्यन्तु प्रकृतेः विपर्ययः ।
 कथयन्ति मनुष्याणां समासन्नौ यमान्तकौ ॥
 येषां विनीतः सततं यस्य पूज्यतमा मताः ।
 तानेव योऽवजानाति तानेव च विनिन्दति ॥
 देवता नार्चयेद्वृद्धान् गुरुन् विप्रांश्च निन्दति ।
 भ्रातापि चोरस्तुकारं जामातृणां करोति यः ॥
 योगिनां ज्ञानविद्वेषामन्येषाश्च महात्मनाम् ।
 प्रामात्यकालः पुरुषस्तद्विज्ञेयं विचक्षणैः ॥
 योगिना सततं यत्नादरिष्टान्यवनीपते ।।
 संवत्सरान्ते तज्ज्ञेन फलदानि दिवानिश्च ॥
 विलोक्यानि सदा चैव फलपङ्क्तिषु भीरुणा ॥
 इति मार्कण्डेयपुराणे अलर्कोपाख्याने ४३ अः ॥
 कर्मविशेषान्मृत्युविशेषो यथा,—
 “येनावृतानि नोक्तानि प्रीतिभेदः कृतो न च ।
 आस्तिकः अध्यान्स स सुखं मृत्युश्चक्षति ॥
 आगारदाहिनी दाहं क्षुधं चान्नदायिनः ।
 प्राप्नुवन्ति नराः काले तस्मिन् मृत्यावुपस्थिते ॥
 देवब्राह्मणपूजायां ये रताश्चान्मुख्यवः ।
 क्षुधया वदान्या द्वीमन्तस्ते नराः सुखमत्यवः ॥
 यो न कामाक्ष संरम्भात्तद्विषाद् धर्म्मसुतुष्टयेत् ।

मृत्युः

यथोक्तकारी सौम्यश्च स सुखं मृत्युश्चक्षति ॥
 शीतं जयन्तीन्वनदास्तापं चोदकदायिनः ।
 प्राणघ्नो वेदनां कष्टां ये चान्ये द्वेषकारिणः ॥
 मोहाज्ञानप्रदातारः प्राप्नुवन्ति महद्भयम् ।
 कूटसाक्षी मृदावादी यश्चासदनुशास्ति वै ।
 ते मोहमृत्यवः सर्वे तथान्ये वेदनिन्दकाः ॥
 इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसम्वादे १०
 अध्यायः ॥ * ॥
 मृत्युकालकर्तव्यचुद्रजन्तुवधप्रायश्चित्तं यथा,—
 “वधेऽपि चुद्रजन्तूनां हिंसकानाञ्च पण्डितः ।
 कार्वाणपणं समुत्सृज्य मृत्युकाले प्रसूयते ॥
 अहिंसकानां क्षुद्राणां वधे शतगुणं भुवम् ।
 प्रायश्चित्तं मृत्युकाले कथितं पद्मयोनिना ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७ अध्यायः ॥
 मृत्युसमये गङ्गागमनमावश्यकं यथा,—
 “अष्टौ सगरवंशेभ्यो निर्व्याणमुक्तिदायिनी ।
 वैकुण्ठगामिनी मार्गसोपानरूपिणी वरा ॥
 अतोऽपि मृत्युसमये सतां पुण्यस्वरूपिणाम् ।
 आदौ पादौ च विन्यस्य सुखे तोयं प्रदीयते ॥
 गङ्गासोपानमारुह्य सन्तो यान्ति ममालयम् ॥
 इति तत्रैव २३ अध्यायः ॥ * ॥
 जन्मवतां मृत्योरपरिहृद्यत्वं यथा,—
 “मृत्युर्जन्मवतां वीर ! देहेन सह जायते ।
 अथ वाञ्छशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनां भुवः ॥
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “जातस्य हि भूवो मृत्युर्भवं जन्म मृतस्य च ।
 तस्मादपरिहृद्यार्थं न त्वं शोचितुमर्हसि ॥
 इति श्रीभगवद्गीता ॥ * ॥
 अकालमृत्युप्रशमनं स्तोत्रं यथा,—
 इति उवाच ।
 “स्तोत्रं तत्संप्रवक्ष्यामि मार्कण्डेयेन भाषितम् ।
 नारायणं सहस्राक्षं पद्मानां पुरातनम् ।
 प्रणतोऽस्मि हृषीकेश किं मे मृत्युः करिष्यति ॥१॥
 गोविन्दं पुण्डरीकाक्षमनन्तमजमययम् ।
 केशवश्च प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥२॥
 वासुदेवं जगद्योनिं भाहुमन्ममतीन्द्रियम् ।
 दामोदरं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥३॥
 शङ्खचक्रधरं देवं हृद्गरूपिणमययम् ।
 अधोक्ष्णं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥४॥
 वाराहं वामनं विष्णुं नारसिंहं जनार्दनम् ।
 माधवश्च प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥५॥
 पुरुषं पुष्करं पुण्यं क्षेत्रवीजं जगत्पतिम् ।
 लोकनाथं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥६॥
 सहस्रशीर्षं देवेशं अक्षायकं सनातनम् ।
 महायोगं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥७॥
 भूतात्मानं महात्मानं यज्ञयोनिमयोनिजम् ।
 विश्वरूपं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥८॥
 इत्युदीरितमाकर्ण्य स्तोत्रं तस्य महात्मनः ।
 अथवातस्ततो मृत्युर्विधुदूतेः प्रपरीक्षितः ॥
 इति तेन जितो मृत्युर्मार्कण्डेयेन धीमता ॥
 प्रसन्ने पुण्डरीकाक्षे वृषिर्हे नास्ति दुर्लभम् ॥

मृत्युञ्ज

मृत्युञ्जकमिदं पुण्यं मृत्युप्रशमनं शुभम् ।
 मार्कण्डेयहितार्थाय स्वयं विष्णुरुवाच ह ॥
 य इदं पठति स्तोत्रं त्रिकालं नियतः शुचिः ।
 नाकाले तस्य मृत्युः स्थान्नरस्याप्युत्तमेतसः ॥
 हृत्पद्ममध्ये पुरुषं पुराणं
 नारायणं शाश्वतमादिदेवम् ।
 विचिन्त्य मृद्यादतिराजमानं
 मृत्युं स योगी जितवांसदेव ॥
 इति गारुडे २३८ अध्यायः ॥ * ॥
 शुभकर्मप्रतिबन्धकमृत्युदा योगा यथा,—
 “आदित्यभौमयोर्नन्दा भद्रा शुक्रशशाङ्कयोः ।
 बुधे जया गुरौ रिक्ता शनौ पूर्णा च मृत्युदा ॥
 अपि च ।
 “रथादिदिवसैर्युक्ता विशाखादिषुतुषुतुः ।
 उत्पाटा मृत्यवः काला अमृतानि यथाक्रमम् ॥
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 मृत्युञ्जयः, पुं, (मृत्युं जितवान् । जि + खच् +
 सुम् च ।) शिवः । इत्यमरः । तन्नामकारणं
 यथा,—
 सुयज्ञ उवाच ।
 “शिवो लीनो निर्गुणे चेत् श्रीकृष्णं प्राकृते जये ।
 कथं तव गुरोर्नाम मृत्युञ्जय इति श्रुतौ ॥
 सुतपा उवाच ।
 “ब्रह्मणोऽन्ते मृत्युकन्या प्रनष्टा जलविन्दुवत् ।
 संहर्त्री सर्वलोकानां ब्रह्मादीनां नराधिप ! ॥
 कतिधा मृत्युकन्यानां ब्रह्मणां कोटिशो जये ।
 कालेन लीनः शम्भुश्च सत्स्वरूपी च निर्गुणे ॥
 मृत्युकन्या जिता शश्वत् शिवेन गुरुणा मम ।
 न मृत्युना जितः शम्भुः कस्मि कस्मि श्रुतौ
 श्रुतम् ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥
 रोगशान्त्यर्थं तस्य पूजाविधिर्यथा,—
 “मृत्युञ्जयं समापूज्य लिङ्गं त्रिभुवनेश्वरम् ।
 रोगार्तो मुच्यते रोगादहो मुच्यते बन्धनात् ॥
 यस्तु संपूजयेद्भक्त्या लिङ्गं मृत्युञ्जयाभिधम् ।
 यमोऽपि प्रणयेद्भक्त्या किं करिष्यति चामयः ॥
 तस्य पूजाविधिं वक्ष्ये श्रेष्ठ्युत्प्राणवक्त्रमे ।।
 जातिभेदे मृत्तिकान्तु यद्दीलाशीतिलोजकम् ॥
 निर्ममाय पार्थिवं लिङ्गं कांस्याधारे निवेशयेत् ।
 पौराणिकेन मन्त्रेण कुर्याच्च गठनं बुधः ॥
 स्नापयेत् पञ्चगव्येन प्रतेजकस्याष्टतोलकम् ।
 खस्त्रमन्त्रेण प्रतेजकद्रव्येण स्नापयेत् सुधीः ॥
 रोगक्षयकामनया नामगोत्रादिपूर्वकम् ।
 उपविश्यासने विप्रो धृत्वा धौते च वाससी ॥
 रुद्राक्षमालां कण्ठे वै धृत्वा भस्मत्रिपुण्ड्रकम् ।
 उपचारं धोदृशकं देयं भक्त्या प्रयत्नतः ॥
 सुवर्णस्यासनं देयं तथैवाभरणानि च ।
 वस्त्रयुग्मं प्रददात्तु परिधेयं यथा भवेत् ॥
 मधुपर्कं कांस्यापार्चयेद्वाङ्मोहनयोग्यकम् ।
 विस्त्रपञ्चसहस्रं अभ्यर्च्य विनिवेदयेत् ॥
 एवं संपूज्य लिङ्गेकं जपेन्नम्रं सहस्रकम् ।
 ततो ह्येवं प्रकुर्याच्च दक्षिणां ब्राह्मणे ददेत् ॥

मृत्युफ

सुवर्णं वा तदहं वा देवि ! विभवमानतः ।
अङ्गहीना च कर्तव्या पूजा चाफलदा यतः ॥
एकलिङ्गं समाराध्य फलं स्यादन्यके युगे ।
तत् फलं लभते देवि ! कलौ संस्था चतुर्गुणा ॥
तान्नपात्रे तु संस्थाप्य अशीतितोलाकं जलम् ।
तत्तलेनैव देवेशि ! कुशैः संमार्ज्यं रोगिणम् ॥
क्षिपेद्दीपशिखायाश्च मन्त्रसुचार्यं मामकम् ।
एवंविधिविधानेन पूजयेन्मम लिङ्गकम् ॥
यादृग्यादृग्भवेद्भोगो नाशमेति मयोदितः ।
साङ्गेन पूजयित्वा च लभते वाञ्छितं फलम् ॥
अङ्गयतिक्रमेणैव यथा भवति वासना ।
रोगी प्रसूयते सद्यो भोगीव कक्षकोत्थितः ।
यदि मदचने भक्तिसदा सुतो भवेन्नरः ॥”

इति मृत्युञ्जयतन्त्रम् ॥

(च्चरनाशकौषधविशेषः । तदयथा,—
“अयक्तः सिद्धिदः शुद्धो रोगघ्नः कौर्त्तिवर्द्धनः ।
यशःप्रदः शिवः साक्षात् मृत्युञ्जयरसः स्मृतः ॥
विषस्यैकस्तथा भागो मरीचं पिप्पली कणा ।
गन्धकस्य तथा भागो भागः स्यादृङ्गस्य वै ॥
सर्वत्र समभागः स्याद्विङ्गुलान्तु द्विभागकम् ।
चूर्णयेत् खल्लमध्ये तु सुझमानां वटीचरेत् ॥
रसस्वेत् समभागः स्याद्विङ्गुलं नेयते तदा ।
मृत्युरूपं च्चरं हन्ति मृत्युञ्जयरसः स्मृतः ॥
मृत्युर्विनिर्जितो यस्मात्तस्मान्मृत्युञ्जयः स्मृतः ।
मधुना लेहनं प्रोक्तं सर्वच्चरनिवृत्तये ॥
दध्योदकाशुपानेन वातच्चरनिवर्हणः ।
आर्द्रकस्य रसैः पानं दारुणे सान्निपातिके ॥
जम्बीरसयोगेन सर्वच्चरविनाशनः ।
अजाजीगुडसंयुक्तो विषमच्चरनाशनः ॥
तीव्रच्चरे महाघोरे पुरुषे यौवनान्विते ।
पूर्वमात्रा प्रदातया पूर्णं वटीचतुष्टयम् ॥
स्त्रीबालवृद्धक्षीणे च अर्द्धमात्राः प्रकीर्त्तिताः ।
नवच्चरे महाघोरे यामैकान्नाशयेद्भुवम् ॥
मध्यच्चरे तथाजीर्णे त्रिरात्रान्नाशयेद्भुवम् ।
सप्ताह्नात् सन्निपातोत्थं च्चराजीर्णकसंज्ञ-
कम् ॥”

इति मृत्युञ्जयो रसः ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसार-
संग्रहे च्चराधिकारे ॥ स्त्री, ज्ञानविशेषः । यथा,
ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे प्रकृतिखण्डे । ४६ । ६५ ।
“शम्भुश्च चतुरो वेदान् वेदाङ्गागितरांस्तथा ।
बालकं पाठयामास ज्ञानं मृत्युञ्जयं परम् ॥”
मृत्युनाशकः, पुं, (नाशयतीति । नश् + शिच् +
कृत् । मृत्योर्नाशकः ।) पारदः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ मरणहारके, त्रि ॥
मृत्युपुष्पः, पुं, (मृत्यवे निजनाशाय पुष्पमस्य । सति
पुष्पोद्गमे अस्य नाशस्तथात्वम् ।) इक्षुः । इति
रत्नमाला ॥

मृत्युफलः, पुं, (मृत्यवे खनाशाय फलमस्य ।) महा-
कालफलम् । इति मेदिनी । ले, १६२ ॥

मृत्युफला, स्त्री, (मृत्यवे फलमस्याः ।) कदली ।
इति मेदिनी । ले, १६२ ॥ (कदलीशब्देऽस्या
विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

मृदङ्गः

मृत्युबीजः, पुं, (मृत्यवे खनाशाय बीजमस्य ।)
वंशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृत्युभङ्गुरकः, पुं, मरणकालवादनोद्यपटङ्गः । यथा,
“भवत्तु प्रेतपटङ्गो मृत्युभङ्गुरकश्च सः ।”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृत्युभृत्यः, पुं, (मृत्योर्भृत्यः किङ्कर इव । मरण-
हेतुत्वात् ।) रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृत्युवचनः, पुं, (मृत्युं वक्ष्यतीति । वक्षि + क्तुः ।)
शिवः । विखट्वाचः । दण्डकाकः । इति मेदिनी ।
ने, २४५ ॥

मृत्युसूतिः, स्त्री, मृत्यवे सूतिः प्रसवो यस्याः सा ।
कर्कटी । यथा,—

“यथा कर्कटकी गर्भमाधत्ते मृत्युमात्मनः ।”

इति महाभारते विराटपर्व ॥

मृत्वा, स्त्री, (प्रशस्ता मृत् इति । मृत् + “सञ्ज्ञौ
प्रशंसायाम् ।” ५ । ४ । ४० । इति सः । टाप् ।)

प्रशस्तमृत्तिका । इत्यमरः । २ । १ । ४ ॥

मृत्स्ना, स्त्री, (प्रशस्ता मृत् इति । मृत् + स्नाः ।
टाप् ।) प्रशस्तमृत्तिका । (यथा, श्रीमद्भागवते ।

८ । ६ । १० ।

“त्वमादिरन्तो जगतोऽस्य मध्यम्

घटस्य मृत्स्नेव परः परस्मात् ॥”

काशी । इत्यमरः । २ । १ । ४ ॥ (अस्याः पर्यायो
यथा,—

“सौराष्ट्री पार्वती मृत्स्ना काशी च पङ्क-
पर्वटी ।”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मृत्स्नाभाण्डकः, पुं, (मृत्स्नानिर्मितं भाण्डम् ।

ततः कन् । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) भाण्डविशेषः ।

तत्पठ्यायः । सुष्टिका २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृद, ग च्छुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ग, मृदनाति ममर्द । च्छुदि

चूर्णोत्तरणे । इति दुर्गादासः ॥

मृद, [तु] स्त्री, (मृदयेत् चूर्णोत्क्रियते इति । मृद +
कर्मणि क्तिप् ।) मृत् । मृत्तिका । इत्यमरः ।

२ । १ । ४ ॥ (यथा, मनी । ४ । ३६ ।

“मृदं गां देवतं विप्रं हृतं मधुचतुष्पथम् ॥”

मृदङ्गुरः, पुं, हारीतपची । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ४०७ ॥

मृदङ्गः, पुं, (मृदयेत् आह्वयते असौ इति । मृद +
“विङादिभ्यः क्तिप् ।” उणा० १ । १२० । इति

अङ्गच् । सच् क्तिप् । यद्वा, मृत् अङ्गमस्येत्यमर-
टीकायां रघुनाथः ।) खनामख्यातवाद्यम् ।

नत्पठ्यायः । सुरजः २ । इत्यमरः । १ । ७ । ५ ॥

(यथा, शिशुपालवधे । ११ । २ ।

“रजनिविरतिश्रुंसी कामिनीनां भविष्यद्-

विरहविहितनिद्राभङ्गसुखैर्मृदङ्गः ॥”

पटङ्गः । घोषः । इति मेदिनी । मे, ४७ ॥

वंशः । इति शब्दमाला ॥ (मृदङ्गादेर्मङ्गल-
जनकत्वमाह स्मृतिः ।

“रोचनं चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम् ।
गुरुनिमिं तथा सूर्यं प्रातः पश्येत् सदा बुधः ॥”

मृदङ्गः

अथ मृदङ्गादिविवरणम् ।

“मर्दलः खादिरः श्रेष्ठो ह्रीनः स्यादन्यदारकः ।

रक्तचन्दनजो वादो गभीरध्वनिरुच्चकैः ॥

साह्रं हस्तप्रमाणान्तु दैर्घ्यमस्य विधीयते ।

त्रयोदशाङ्गुलं वाममथवा द्वादशाङ्गुलम् ॥

दक्षिणश्च भवेद्हीनमेकेनाङ्गुलेन वा ।

करणानङ्गवदनो मध्ये चैव पृथुर्भवेत् ॥

यस्यासीयो भवेदस्तस्तत्तन्मकरणं मतम् ।

मृत्तिकानिर्मितश्चैव मृदङ्गः परिकीर्त्तितः ॥

पातयेत् खरलिं वाद्यवादनार्थं च मर्दले ।

विभूतिर्गैरिकं भक्तं केन्दकेन च संयुतम् ॥

यद्वा क्षिपीटकं देयं जीवनीसत्त्वमिश्रितम् ।

सर्वमेकत्र पिष्टन्तस्त्रिपः खरलिरुच्यते ॥

वामास्ये पूरिकां कृत्वा लेपं दद्याच्च दक्षिणे ।

एवं मर्दलकः प्रोक्तः सर्ववाद्योत्तमो मतः ॥

अस्य संयोगमासाद्य सर्वं वाद्यं शोभते ।

एतदङ्गे बीजकाष्ठं दलमङ्गुलं विदुः ॥ * ॥

तद्धि धोतेमिति श्रियाः पाद्वर्णा मृदङ्गजाः ।

थो दं टं धिकटस्तद्धौ ताकं दं दं थोगं धिधि ॥

खर्भभिं नं गटं दं था कुटपाटा मता अमी ।

तथि थो टं तक्कधी दौ दं दं धिग्गां ततं तद्धि ॥

तक्क तं धं धि दौ ताधि पाद्वर्णं त्वयं क्रमः ।”

तथा च यतिमाने पाद्वर्णः । द्रगतथेजां

द्रगतथेजां धो धो धिकता धिका थोणां थोणां

तक तता धिका थोता द्रग तता धि धि धिधि

कड़ ताकड़ नाथोधिक थोणां धोताद्रगत

ताद्रगत ताद्रगत ताधि । इति यतिमाने पाद्व

वर्णः ॥ * ॥

“यतिरोद्गोप्यवच्छेदो गजरो रूपकं ध्रुवम् ।

गलपः सारिगोणी च नादश्च कथितं तथा ।

प्रहरणं वृन्दनञ्च प्रबन्धा द्वादश स्मृताः ॥”

यथा । दं थात इत्येकताल्यां यतिः ॥ * ॥

ओद्ववाद्यं यथा । दं तथो तधिक तधिक दं

थादं था थोधि थोधि तत्त तत्तथ विथ विदिश्यां

दिश्यां टटु न कि टटु नकि तद टङ्ग तद टङ्ग

खवटङ्ग खवटङ्ग तगि नगि तगि नगि दं दं

दं दं दौ दौ दं ता तथा । इत्योद्ववाद्यम् ॥ * ॥

अवच्छेदवाद्यं यथा । दं थातः दं थातः धिक्कि

धिक्कि दिग्गां दं थातः । इत्यवच्छेदवाद्यम् ॥ * ॥

गजरवाद्यं यथा । थोक टेण नेण टं टं गथो

गथोङ्क टेङ्क थोगतकि धिक तकि धिक टेङ्कन

धि धि कट तक थोक तधिकट तक्कक तथोग

तङ्गीम् । इत्येकताल्यां गजरः ॥ * ॥ रूपक-

वाद्यं यथा । तकधिक् तकधिक् यवितकि यवि-

तकि धिक्क दं थातः । इति रूपकवाद्यम् ॥ * ॥

ध्रुववाद्यं यथा । तक्क तक्कट धिक्क धिक्कट ।

इति निसारताले ध्रुवकः ॥ * ॥ गलपो यथा ।

तद्धिहि धिक तक तद्धि गलगां था था दं तथा

टणन । इत्येकताल्यां गलपः ॥ * ॥ सारिगोणी

यथा । थोङ्कटण तक्क धिक्क तकधिक् तकथो

मृदङ्गन मृदङ्गन थोगक्क थोः । इति प्रथम-

खण्डः ॥ * ॥ टेण थोः धि खोहः टेण टेण

मदुः

दक्ष तगदक्ष धिक् तदिदक्ष दं गदं गखो
गखोक तक् तक् धिक् तधिक् तधो णेन धोटेन
घटे गल खोगगल खोग खोहट गे टगे खोह-
टण । इत्यस्य कृन्दनम् । इति सारिगोयो ॥
नादो यथा,—

“दांकारत्रितयं पूर्वं दां धिगिति ततस्त्वयम् ।
दां दां धिक्त्रयं यत्र इति नादः प्रचीप्रियः ॥”

इति नादः ॥

“इत्तं मानसमारब्धं शुद्धं कूटविनिर्मितम् ।
सप्तपञ्चमयं वादं कथितं तदिहोच्यते ॥” * ॥
द्रुतमानत्वात् प्रतिलाखे यथा । तत्तत् तत्तत्
तत्किं तत्किं दिदं धिगनयो धिगनयो धिक्
धिक् धिक् धिक् धिक् नगि नगमि यो यो धि
धि धिः दां दां धिक् यो यो यो ह्यो ह्यनपि
यो नपियो योह योह डेडि डेडि योह योह
तटि तटि तटुक गीं गीं धमि धमि तत तथे
तत तथे ततत गिडी नडी योग योग धों
योग योगयो तत्ततो ।

“इति सप्तपदान्याहुः कथितं वादपण्डिताः ।
प्रतिलाखेन ताखेन पादवर्णसमासतः ॥
गन्धर्वपतिना पूर्वसुखशीलास्यनर्त्तने ।
सुधर्म्मरत्ननार्थश्च कथितं प्रकटीकृतम् ॥”
प्रहरणं यथा । योगका तहिका याग कट
गगो दं योग दिहिक धिक् धिकटेन । इत्येक-
ताख्यां प्रहरणम् ॥ * ॥

“वाद्यं विमुच्यते येन कृन्दनं तन्निगदते ।”
यथा, तहियो दिण टेण तन्नः । इति कृन्दनम् ॥ * ॥
मर्दलस्त्वथोदशाङ्गुलवाममुखो दादशाङ्गुल-
दक्षिणमुखः । सुरजस्त्वथोदशाङ्गुलवाममुखः
सप्तदशाङ्गुलदक्षिणमुखः मर्दलसुरजयोरयं
भेदः । इति सङ्गीतदामोदरः ॥

मृदङ्गफलः, पुं, (मृदङ्गस्तदाकृति फलमस्य ।)
पञ्चसदृशः । इति शब्दरत्नावली ॥

मृदङ्गफलिनी, स्त्री, (मृदङ्गवत् फलमस्यस्याः । इनिः
डोप् च ।) कोषातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विषयोऽस्याः कोषातकीशब्दे ज्ञेयः ॥)

मृदङ्गी, स्त्री, (मृदङ्गः तदाकारफलमस्यस्या
इति । मृदङ्ग + अर्शआद्यच् डोष् च ।)
कोषातकी । इति रत्नमाला ॥ श्वेतकोषा इति
भाषा ॥

मृदा, स्त्री, (मृद + टाप् ।) मृत्तिका । इति
द्विरूपकोषः ॥

मृदाकरः, पुं, वचनम् । इति शब्दमाला ॥
मृदितः, त्रि, मृदधातोः कर्मणि क्तः । चूर्णो-
क्तः । (यथा,—

“क्षिप्रोष्णतोये मृदितः फारट इत्यभिधीयते ॥”

इति वैदकपरिभाषायाम् ॥)

मृदिनी, स्त्री, (मृद + भावे कः । मृदः चूर्णो-
करणमस्यस्याः । मृद + इनिः । स्त्रियां डोप् ।)

प्रशस्तमृत्तिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मृदुः, त्रि, (मृदति मृदितुं शक्यते इति । मृद +
“प्रथिन्मृदिभस्त्रां संप्रसारणं सलोपश्च ।”

मदुपु

उणा० १ । २६ । इति कुः ।) अतीक्ष्णः ।
कोमलः । इत्यमरः । ३ । १ । ७८ ॥ (यथा,—
“मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च ।”

इति वैदकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
मृदुकन्यायां स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुं,
वृषज्वरानपुत्रः । इति विष्णुपुराणे । ४ ।
२१ । ३ ॥)

मृदुकण्ठायसं, स्त्री, (मृदु च तत् कण्ठायसं चेति ।)
सौसकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृदुगणः, पुं, (मृदूनां गणः ।) चित्रातुराधा-
मृगशिरोरेवतीनक्षत्राणि । यथा । चित्रामित्र
मृगान्त्यभं मृदुगणः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

मृदुगमना, स्त्री, (मृदु गमनमस्याः ।) हंसी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ मन्दगमना स्त्री च ॥

मृदुचर्मो, [न] पुं, (मृदु कोमलं चर्मं लक् ।
तदस्यस्य । चर्म + “ग्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । २ ।
इति इनिः ।) भूर्जवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कोमलत्वविशिष्टे, त्रि ॥

मृदुच्छदः, पुं, (मृदुः छदः पञ्चमस्य ।) भूर्जवृक्षः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । २ । १० ॥ गिरिजपौलुवृक्षः ।
इति जटाधरः ॥ कुकुरद्रुः । श्रीतालः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मृदुता, स्त्री, (मृदु + तल् + टाप् ।) मृदुत्वम् ।
मृदोर्भावः । इति आकरणम् ॥ (यथा, रघौ ।
५ । ५४ ॥

“स चारुनीतः प्रणतेन पञ्चात्
मया महर्षिर्मुदुतामगच्छत् ॥”

मृदुतालः, पुं, (मृदूनि तालफलान्यस्य ।) श्रीताल-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कोमलतालश्च ॥

मृदुत्वक्, [च] पुं, भूर्जवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १४ ॥
मृदुत्वचः, [च] मृदवस्त्वचोऽस्य मृदुत्वक् चान्तः ।

भूर्जोऽथ भूर्जपत्रः स्यात् मृदुत्वक् पत्रपुष्पकः ।
इति कोषान्तरमिति मधुः । अदन्तपुंसकत्वच-
शब्देन आवन्तत्वचाशब्देन वा विग्रहे मृदु-
त्वचोऽदन्तोऽपि भूर्जो भुजो बहुपटो बहुत्वक्को
मृदुत्वचः । इति खामी । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

मृदुमकं, स्त्री, (मृदा मृत्परिणामेन उत् जङ्घं
नीयते यत् इति । उत् + नी + डप्रकरणे
“अन्त्येवपि ढश्यते ।” ३ । २ । ४८ । इत्यत्र
काशिकोक्त्या डः । ततः स्वार्थे कन् ।) सुवर्णम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मृदुपत्रः, पुं, (मृदूनि पत्राण्यस्य ।) नलः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ कोमलपत्रे, स्त्री । तद्वति, त्रि ॥

मृदुपत्री, स्त्री, (मृदूनि पत्राणि यस्याः ।) चिह्नी-
श्राकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृदुपर्वकः, पुं, (मृदूनि पर्वण्यस्य कप् ।)
वेचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कोमलपर्वविशिष्टे,
त्रि ॥

मृदुपुष्पः, पुं, (मृदूनि कोमलानि पुष्पाण्यस्य ।)
श्रीरौघवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ कोमलकुसुम-
युक्ते, त्रि ॥

मृश

मृदुफलः, पुं, (मृदूनि फलान्यस्य ।) विकङ्कतः ।
मधुनालिकेरिकः । विकण्टकवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ कोमलफलवति, त्रि ॥

मृदुलं, स्त्री, (मृदु मृदुत्वमस्यस्य । मृदु + “सिभ्रा-
दिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ । इति लच् ।) जलम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ कोमले, त्रि । इत्यमरः ।
३ । १ । ७८ ॥ (यथा, शिशुपालवधे । ६ । २ ।

“मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत्
स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥”

मृदुलोमकः, पुं, (मृदूनि स्वर्णसुखानि लोमानि
यस्य सः । स्वार्थे कन् ।) शशकः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ३६१ ॥ कोमलरोमविशिष्टे,
त्रि ॥

मृदुत्वलं, स्त्री, (मृदु कोमलं उत्पलम् ।) नील-
पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मृदुः, पुं, (मृदं पङ्कं गच्छति कारणत्वेन प्राप्नो-
तीति । गम् + डः ।) मत्स्यभेदः । इति संचिप्र-
सारोणादित्तिः ॥

मृदुङ्गं, स्त्री, (मृदु कोमलं अङ्गं यस्य ।) वङ्गम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (मृदु च तदङ्गश्चेति ।)
कोमलावयवश्च ॥

मृद्वी, स्त्री, (मृदु + “वोतोऽयुगवचनात् ।” ४ । १ ।
४४ । इति डोष् ।) कोमलाङ्गी । इति सुग्ध-
बोधयाकरणम् ॥ अपि च ।

“सदाः पुरीपरिसरेषु शिरीषमृद्वी
सीता जवाक्षिचतुराणि पदानि गत्वा ।
गन्तव्यमस्ति किद्यदित्यसद्वद्बुवाणा
रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम् ॥”

इति महानाटकम् ॥

कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥
मृद्वीका, स्त्री, (मृदु + बाहुलकात् ईकन् टाप्
च ।) द्राक्षा । इत्यमरः । २ । ४ । १०७ ॥
(यथा, बृहत्संहितायाम् । ५५ । १० ।

“जम्बूवैतसवाणीरकदम्बोदुम्बराङ्गनाः ।
बीजपूरकमृद्वीकालकुचाश्च सदाङ्गिमाः ॥”)
कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृध, उ अ क्तिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-अक०-सेट् । क्तिवेट् ।) उ, मर्दित्वा
मृद्धा । अ, मर्धति मर्धते । क्तिदि आर्द्रोभावे ।
इति दुर्गादासः ॥

मृधं, स्त्री, (मर्धते क्तिदातीति । मृध + कः ।)
युद्धम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०४ ॥ (यथा,
हरिवंशे । १२२ । १ ।

“अपयाते ततो देवे ह्यस्ते चैव मह्यात्मनि ।
पुनश्चावर्तते मृधं परेषां लोमहर्षणम् ॥”

मृधा, अ, मृधा । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

मृन्मरुः, पुं, (मृत्सु मरुः ।) पाषाणः । इति
त्रिकाख्यशेषः ॥

मृश, श्र औ मृशि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर० सक०-अनिट् ।) श्र, मृशति । औ,
अमाचीत् अमाचीत् अमृच्छत् । मृशि इति
तालव्यान्तस्यैव क्तिपि रूपम् । तेन अवि-

मृषाध्या

७७५

मेक्षणं

मेखला

दिष्टार्थत्वात् सप्रश्नं प्रणिधानञ्च अस्यार्थः ।
सप्रश्ने । यथा, रवौ । ३ । ६८ ।

“परान्तरान् हर्षजडैः पाणिना
तदीयमङ्गं कुलिशप्रणयितम् ।”

प्रणिधाने ।

“रामप्रवासे अन्तराक्षरं दोषं
जनापवादं सनरेन्द्रतुम् ।”

केकयीति भट्टिः । ३ । ७॥

विमर्शं परामर्शः । नृषि इति नृहन्त्यान्तापाठो
हेयः । तर्हि चमेवार्थः स्यात् । इति, दुर्गा-
दासः ॥

नृष, तु क } चान्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

नृष, तु ञ } (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।

अन्यत्र, अदन्त भा०-उभ०-सक०-सेट् ।)

नृहन्त्योपधौ । क, नृषयति । ञ, नृषति नृषते ।

इति दुर्गादासः ॥

नृष, उ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

पर०-सक०-सेट् । क्वावेट् ।) उ, मर्षित्वा

नृष्ट्वा । इति दुर्गादासः ॥

नृष, क चान्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-

पर०-सक०-सेट् ।) क, मर्षयति । अयमात्मने-

पदीत्येके । इति दुर्गादासः ॥

नृष, ञ ड उ चान्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-उभ०-आत्म०-च-सक०-सेट् । क्वावेट् ।)

ञ, मर्षति मर्षते । ड, मर्षते । उ, मर्षित्वा

नृष्ट्वा । अपि गुरुमपराधं मर्षति ब्राह्मणाना-

मिति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

नृष, य ञ चान्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-

उभ०-सक०-सेट् ।) य ञ, नृष्यति नृष्यते ममर्षे ।

इति दुर्गादासः ॥

नृषा, य, (नृष्यति इति । नृष+का ।) मिथ्या ।

इत्यमरः । ३ । ४१५॥ (यथा, नैषधचरिते । १ । ६८

“नृषान्धं सादिबले कुतूहला-
ब्रलस्य नासीरगते वितेनतुः ॥”)

यथा । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥

नृषार्थकं, स्त्री, (नृषा अर्थोऽस्य । बहुव्रीहौ कप् ।)

अत्यन्तासम्भवार्यवाक्यम् । तत्पर्यायः । आह-

तम् २ । इत्यमरः । १ । ६ । २१ । अत्यन्ता-

सम्भवार्यं वचसि । आह्वयते सा आहृतं तः ।

नृषा मिथ्या अर्थोऽस्य नृषार्थकं इह नृषार्थं

यत् सर्वथा न घटते । यथा,—

“एष बन्ध्यासुतो याति खपुष्पकतशेखरः ।

कूर्मलोमतनूत्राणः शशङ्गधनुर्धर इति ॥

यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी पिता ममेति ।

अस्य चायं भेदः मौनित्वं ब्रह्मचारित्वं अन्यत्र

सिद्धमेव बन्ध्यासुतत्वं खपुष्पकान्यत्रासिद्ध-

मिति । इति भरतः ॥

नृषाध्यायी, [नृ] पुं, (नृषा ध्यायति धिन्त्यतीति ।

ध्ये+णिनिः ।) वकः । यथा,—

“कङ्को वको वकोटश्च तीर्थसेवी च तापसः ।

मीनघाती नृषाध्यायी निश्चलाङ्गश्च दाम्भिकः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

नृषालकः, पुं, (नृषा मिथ्या अचिरस्थायित्वेन

सुकुलोद्गमकाल एवेत्यर्थः । अलं अलङ्करणं

कायति प्रकाशयतीति । के+कः ।) आम्ब-

वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

नृषावादः, पुं, (नृषा मिथ्या वादः कथनम् ।)

मिथ्यावाक्यम् । तत्पर्यायः । चट्टरी २ । इति

जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १८८ । ३३ ।

“बहवो स्नेहेराजानः पृथिव्यां मनुजाधिपः ।

नृषानुशालिनः पापाः नृषावादपरायणाः ॥”)

नृषावादी, [नृ] त्रि, (नृषा वदतीति । वद्+

णिनिः ।) मिथ्यावादकः । तत्पर्यायः । नृषोद्यः ।

इति शब्दमाला ॥ मिथ्याभियोक्ता, च ॥

नृषोद्यः, स्त्री, (नृषा+वद्+“राजस्यस्य नृषोद्य-

स्य कुप्यक्षपण्यायथाः ॥” ३ । १ । ११४ । इति

कर्मणि कप् । निपातितश्च ।) मिथ्यावाक्यम् ।

इति सुगन्धोदधाकरणम् ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये ।

५ । ६० ।

“नृषोद्यं प्रवदन्ती तां सत्यवदो रघूत्तमः ॥”)

नृषोद्यः, त्रि, मिथ्यावादी । इति शब्दमाला ॥

नृष्टं, स्त्री, (नृष्ट+क्तः ।) मरिचम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥

नृष्टः, त्रि, (नृष्ट+क्तः ।) शोधितम् । इत्यमरः ।

३ । ४१५॥ (यथा, दृष्टत्संज्ञितायाम् । ८५ । ६ ।

“असुभकरमतोऽन्यथाप्रदिष्टं

स्थितपतितं च करोति नृष्टमन्नम् ॥”)

नृष्टेरुकः, पुं, वदान्यः । मिष्टाशी । अतिषिद्धि ।

इति मेदिनी । के, २०६ ॥

मृ, गि वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-पर०-

सक०-सेट् ।) गि, नृष्यति । नृष्येः । नृष्यतिः ।

इति दुर्गादासः ॥

मे, ड प्रतीदाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

आत्म०-सक०-अनिट् ।) प्रतीदानं परिवर्षः ।

ड, मयते धान्येन मायं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

मे, त्रि, मन्त्रम् । आमाके इति भाषा । मम

आमार इति भाषा । एते असुच्छब्दस्य चतुर्थी-

षष्ठ्येकवचनाभ्यां निष्पन्ने । इति व्याकरणम् ॥

मेकः, पुं, (मे इति कायति शब्दं करोतीति ।

के शब्दे+कः ।) क्वागः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेक(ख)लकन्यका, स्त्री, (मेक(ख)लः मेखलायुक्तः

विन्ध्यपर्वतः तस्य कन्यका । तस्य नितम्बदेशात्

निःस्तेत्यर्थः ।) नर्मदानदी । इत्यमरः । १ ।

१० । ३२ ॥

मेक(ख)लाद्रिजा, स्त्री, (मेक(ख)लात् नितम्बदेशोप-

लक्षितात् अद्रिजात् । जन+ङ्+स्त्रियां

टाप् ।) नर्मदानदी । यथा,—

“रेवेन्द्रजा पूर्वगङ्गा नर्मदा मेकलाद्रिजा ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

मेक्षणं, स्त्री, यज्ञीयपात्रविशेषः । (यथा, आम्ब-

लायनश्रौतसूत्रे । २ । ६ । १२ ।

“मेक्षणेनादायावदानसम्पदा जुहुयात् ॥”)

यथा, मेक्षणादीनाह कृन्दोगपरिशिष्टम् ।

“इभजातीयमिभार्हप्रमाणं मेक्षणं भवेत् ।

वृत्तं वार्चश्च पृथग्यमवदानक्रियात्मकम् ॥”

इभार्हप्रमाणम् ।

प्रादेशद्वयमिभस्य प्रमाणं परिकल्पितमिति ।

तदर्थम् । एषेव दर्शो । विशेषस्तु महासुवे ।

“दर्शो ह्यङ्गुलपृथग्या तुरीयेण तु मेक्षणम् ।

सुषलोदूखले वार्चं स्थायते सुदृष्टं तथा ॥”

इति संस्कारतत्त्वम् ॥

मेखला, स्त्री, (मीयते प्रक्षिप्यते कायमध्यभागे

इति । मि+संज्ञायां खलः गुणश्च स्त्रियां टाप् ।

इत्यमरटीकायां भरतमतम् ।) स्त्रीकन्याभ-

रणम् । चन्द्रहार गोट् इत्यादि भाषा ॥

(यथा, रघुवंशे । ८ । ६४ ।

“असमाप्य विलासमेखलां

किमिदं किमरकण्डि! सुप्यते ॥”)

तत्पर्यायः । काष्ठी २ सप्तकी २ रसना ४

सारसनम् ५ । इत्यमरः । २ । ६ । १०८॥ काष्ठीः ६

रशना ७ कक्षा ८ रसनम् ९ रशनम् १०

कक्षा ११ सप्तका १२ सारशनम् १३ । इति

शब्दरत्नावली ॥ कलापः १४ । इति जटाधरः ॥

सारसनं स्त्रीकन्यां वस्त्रयन्त्रम् । इति खाभी ॥

केचित्तु ।

“एकयष्टिर्भवेत् काष्ठी मेखला त्वष्टयिका ।

रसना षोडश त्रेया कलापः पञ्चविंशकः ॥”

इति पठन्ति । इह त्वमेदात् पर्यायता । इति

भरतः ॥ खड्गादिनिबन्धनम् । इत्यमरः । २ ।

८ । ६० ॥ शिकनिका । चर्मरज्जादि । सुष्टि-

दादार्थं उपर्यधो लौहबन्धः । इत्येके । इत्यपि

भरतः ॥ * ॥ शैलनितम्बः । इति मेदिनी । ले,

१२५ ॥ नर्मदानदी । इति शब्दरत्नावली ॥

पृथ्विपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ उपनयन-

काले धारणीयसुज्जनिर्मितसूत्रत्रयम् । यथा ।

अथैनं भागवकमाचार्यस्त्रिः प्रदक्षिणं त्रिवृत्त-

सुज्जमेखलां परिधापयन् मन्त्रद्वयं वाचयति ।

इति भवदेवभट्टः ॥ अपि च । गोभिलः । सुज्ज-

काशतासूत्रो रसनाः । सुज्जः शरः । तासूत्रः

शयस्तङ्गवा तासूनी । रसना मेखला । तथा च

मनुः ।

“मौञ्जी त्रिवृत्तमा शृङ्गा कार्या विप्रस्य

मेखला ।

चक्षियस्य च मौर्वीया वैश्यस्य शयतान्तवी ॥

सुज्जालाभे तु कर्षेया कुशाश्रन्तकवस्त्रजेः ।

त्रिवृता यन्त्रिनेकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥”

इति संस्कारतत्त्वम् ॥

अन्यच्च ।

“गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे खसूत्रोक्तविधानतः ।

दक्षी च मेखली दक्षी कृष्णाजिनधरो मुनिः ॥

मौञ्जी त्रिवृत्तमा शृङ्गा कार्या विप्रस्य

मेखला ।

मौञ्जभावे कुशेनाहुयन्त्रिनेकेन च त्रिभिः ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे ११ अध्यायः ॥

होमकुण्डोपरि नृद्वटितवेष्टनविशेषः । यथा,

वशिष्ठपञ्चरात्रे ।

मेघः

“यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावद्विध्यते ।
 हस्तेके मेखलास्तिष्ठो वेदामिनयनाङ्गुलाः ॥
 कुण्डं दिहस्ते ता ज्ञेया रसोदगुणाङ्गुलाः ।
 चतुर्हस्ते तु कुण्डे ता वसुतर्कयुगाङ्गुलाः ॥”
 मेखला ब्रह्मचारिमेखलावत् कुण्डवेष्टिता नृद-
 घटिता ताश्च खातदेशाद्वाह्ये एकाङ्गुलिरूपं
 कण्ठं परित्यज्य उच्छ्रायेण विस्तारेण चैवादि
 क्रमेण वेदाङ्गुलाः एतद्विपरीतास्तन्नान्तरोक्ता
 व्यवहारविरुद्धाः । वेदाश्चत्वारः अमयस्त्रयः
 नयने हे रसाः षट् गुणास्त्रयः । वसुतर्कयुगानि
 अष्टषट्चत्वारि । पिङ्गलामतेऽपि । खाता-
 देकाङ्गुलं त्वक्ता मेखलानां विधिर्भवेत् । इति
 तिथ्यादितत्त्वे दुर्गोत्सवतत्त्वम् ॥ (यज्ञवेष्टन-
 सूत्रम् । यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । ५ । १५ ।
 “रुज्युयंज्ञपात्राणि तथैकेऽमीननाश्रयन् ।
 कुण्डेष्वन्यत्रयन् केचिद्विभिदुर्वेदिमेखलाः ॥”
 “मेखलाः सीमास्त्राणि ।” इति तट्टीकायां
 श्रीधरस्वामी ॥)

मेखलकन्यका, स्त्री, (मेखलस्य मेखलोपलक्षितस्य
 विन्यगिरेः कन्यकेव प्रकृता ।) नर्मदानदी ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मेघः, पुं, (मेघतीति । मिह् + अच् । “न्यङ्का-
 दीनाञ्च ।” ७ । ३ । ५३ । इति कुत्वम् ।)
 सुस्तकः । राक्षसः । इति शब्दरत्नावली ॥
 खनामखातद्वयपदार्थः । मेघति सिञ्चति
 यः । तत्पुण्यायः । अवभृम् २ वारिवाहः ३
 स्तनयितुः ४ वलाहकः ५ धाराधरः ६ जल-
 धरः ७ तडित्वान् ८ वारिदः ९ अम्बुष्टत्
 १० घनः ११ जीमूतः १२ सुदिरः १३ जलसृक्
 १४ धूमयोनिः १५ । इत्यमरः । १ । ३ । ७ ॥
 अभृम् १६ पयोधरः १७ अभोधरः १८
 योमधूमः १९ घनाघनः २० वायुदारुः २१
 नभस्वरः २२ कन्वरः २३ कन्धः २४ नीरदः २५
 गगनध्वजः २६ वारिसृक् २७ वारुम् २८
 वनसृक् २९ अब्धः ३० पर्जन्यः ३१ नभोगजः
 ३२ मदयितुः ३३ कदः ३४ कन्धः ३५ गवेडुः
 ३६ गदामरः ३७ खतमालः ३८ वातरथः ३९
 श्वेतनीलः ४० नागः ४१ जलकरङ्कः ४२
 पेचकः ४३ मेकः ४४ दर्दुरः ४५ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ अम्बुदः ४६ तीर्थदः ४७ अम्बुवाहः
 ४८ । इति रत्नमाला ॥ पाथोदः ४९ गदामरः
 ५० गाडवः ५१ वारिमसिः ५२ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ तद्देदिकपर्यायाः । अद्रिः १ यावा २
 गोत्रः ३ वलः ४ अन्नः ५ पुरुभोजाः ६ वलि-
 शानः ७ अश्मा ८ पर्वतः ९ गिरिः १० ब्रजः
 ११ चरुः १२ वराहः १३ शम्बरः १४ रौहिण्यः
 १५ रैवतः १६ फलिगः १७ उपरः १८ उपलः
 १९ चमसः २० अहिः २१ अभृम् २२ वलाहकः
 २३ मेघः २४ इतिः २५ ओदनः २६ वृषन्धः
 २७ वृत्रः २८ असुरः २९ कोशः ३० । इति
 त्रिशम्भेधनामानि । इति वेदनिघण्टौ । १ । १० ॥
 (यथा, उत्तररामचरिते । २ ।

मेघः

“मेघमालेव वक्षायमारोदपि विभायते ॥”)
 मेघनायका यथा,—
 “त्रिभुते प्राकवर्षे तु चतुर्भिः शोधिते क्रमात् ।
 आवर्त्तं विद्धि सम्भर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम् ॥”
 एषां फलानि ।
 “आवर्त्तो निर्जलो मेघः सम्भर्त्तश्च बहुदकः ।
 पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शस्यप्रपूरकः ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
 चैतायुगे तस्योत्पत्तिर्यथा,—
 “अपां सिद्धे प्रतिगते तदा मेघाम्बुना तु वै ।
 मेघेभ्यस्तनयितुभ्यः प्रवृत्तं वृष्टिसर्जनम् ॥
 सकृदेव तया वृष्ट्या संवृत्ते पृथिवीतले ।
 प्रादुरासंस्तदा तासां वृष्ट्या वै गृहसङ्गिताः ॥
 सर्वप्रतुपभोगस्तु तासां तेभ्यः प्रजायते ।
 वर्त्तयिष्यन्ति ते स्वस्यास्तेतायुगसुखे प्रजाः ॥”
 इति कौर्म २६ अध्यायः ॥ * ॥

प्रलयकालीनमेघा यथा,—
 “ततो गजकुलोन्नादास्तनितैः समलङ्कृताः ।
 उत्तिष्ठन्ति सदा योनिं घोराः सम्भर्त्तका
 घनाः ॥
 केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित् कुसुमसन्निभाः ।
 धूम्रवर्णास्तथा केचित्तथा पीताः पयोधराः ॥
 केचिद्रक्ताभ्रवर्णाश्च स्थूलाः चारुनिभास्तथा ।
 शृङ्गकुन्दनिभाश्चान्ये जात्याञ्जननिभाः परे ॥
 मनःशिलानिभास्तथान्ये कपोतसदृशाः परे ।
 केचिद्द्रुमद्राक्षवर्णाभास्तथान्ये क्षीरसन्निभाः ॥
 तथा कर्पूरवर्णाभा भिन्नाञ्जननिभास्तथा ।
 इन्द्रगोपनिभाः केचित् हरितालनिभास्तथा ॥
 काकाण्डकनिभाः केचित्दुत्तिष्ठन्ति घना दिवि ।
 केचित् पर्वतसङ्काशाः केचिद्गजकुलोपमाः ॥
 कूटागारनिभाश्चान्ये केचिन्नीलकुलोद्बहाः ।
 बहुरूपा घोररूपा घोरस्वरनिनादिनः ।
 तदा जलधराः सर्वे पूरयन्ति नभस्थलम् ॥
 ततस्ते जलदा घोरा वारिणा भास्करात्मजाः ।
 सप्तधा संवृतात्मनस्तमग्निं प्रभयन्त्युत ॥
 ततस्ते जलदा वर्षं वर्षन्तीह महौघवत् ।
 सुघोरमग्निं सर्वं नाशयन्ति च पावकम् ॥
 प्रवृत्तेन तदात्यर्थमभसा पूर्यते किल ।
 अद्रिस्तेजोऽभूत्तत्वात्तदग्निं प्रविशत्यपि ॥
 नष्टे चाग्नौ वर्षणतैः पयोदा जलसम्भवाः ।
 ज्ञावयन्तोऽथ भुवनं महाजलपरिस्रवैः ॥
 धाराभिः पूरयन्तीदं चोद्यमानाः स्वयम्भुवा ।
 उद्यन्तं सलिलौघैश्च वेला इव महोदधेः ॥
 साद्रिङ्गीपा तथा पृथ्वी जलैः संकाट्यते शनैः ।
 आदित्यरश्मिभिः पीतं जलमभ्रेषु तिष्ठति ॥
 पुनः प्रतति तद्भूमौ पूर्यन्ते तेन चार्णवाः ॥”
 इति कौर्म उपविभागे ४२ अध्यायः ॥ * ॥
 मेघस्य उत्पत्तिर्यथा,—
 “तेजो ह सर्वभूतेभ्य आदत्ते रश्मिभिर्जलम् ।
 सप्तद्राक्षमभसां योगाद्रश्मयः प्रवहन्त्यपः ॥
 ततोऽयनवशात् काले परिवृत्तो दिवाकरः ।
 नियच्छति पथो मेघे शुक्लाशुक्लैर्गर्भस्तिभिः ॥

मेघः

अभस्याः प्रपतन्त्यापो वायुना समुदीरिताः ।
 सर्वभूतहितायां वायुभूताः समन्ततः ॥
 ततो वर्षति सोऽम्भांसि सर्वभूतविवृद्धये ।
 वायवं स्तनितश्चैव विदुदमिसमप्रभम् ॥
 मेरुसागुमिहेत्यातो मेघत्वं यज्जयन्ति च ।
 भ्रमिष्यन्ति यथा चापस्तदन्तं कवयो विदुः ॥”
 अपि च ।
 “मेघानां पुनरुत्पत्तौ त्रिविधा योनिरुच्यते ।
 अग्निजा ब्रह्मजाश्चैव पञ्चजाश्च पृथग्विधाः ।
 त्रिधा त्रिधायनात्तेषां वक्ष्यामि वित्तसम्भवम् ॥
 आग्नेयाः सन्नजाः प्रोक्तास्तेषां धूमः प्रवर्त्तनम् ।
 जाता दुर्दिनवातादये सगुणास्ते व्यवस्थिताः ॥
 महिषाश्च वराहाश्च मत्तमातङ्गरूपिणः ।
 भूत्वा धरणिमभ्येत्य रमन्ते विचरन्ति च ॥
 जीमूता नाम ते मेघा ये तेभ्यो जीवसम्भवाः ।
 विदुदगुणविह्वीनाश्च जलधारावलम्बिनः ॥
 नृदुसका महाकाया आवहस्य च सागुगाः ।
 क्रोशभात्राश्च वर्षन्ति क्रोशाद्वापि वा पुनः ।
 पर्वताग्रनितम्बेषु वर्षन्ति विपिनेषु च ॥
 बलाका गर्दभाश्चैव बलाकागर्भधारिणः ।
 ब्रह्मजा नाम ते मेघा ब्रह्मनिष्वाससंभवाः ॥
 द्वितीयं प्रवहं वायुं मेघास्ते तु समाश्रिताः ।
 इतो योजनमात्राश्च साङ्गार्द्धात् विह्वतादपि ।
 वृष्टिसर्गाद्विष्वक्पां धारासाराः प्रकीर्तिताः ॥
 शक्रेण पञ्चा यच्छिन्नाः पर्वतानां महौजसाम् ।
 कामगानां प्रवृत्तानां प्रजानां शिवमिच्छता ।
 पुष्करावर्त्तकास्तने करणेनेह विश्रुताः ॥
 नानारूपधराश्चैव महाघोरस्वनाश्च ते ।
 कल्पान्तवृष्टेः स्रष्टारः सम्भर्त्तानिर्नयामकाः ।
 वर्षन्ति ते युगान्तेषु तृतीयास्ते प्रकीर्तिताः ॥
 अनेकरूपसंस्थानाः पूरयन्तो महौ जलेः ।
 वायुं परिवहन्ते स्युराश्रिताः कल्पसाधकाः ॥
 योऽन्यस्याख्यस्य भिन्नस्य प्राकृतप्रभवस्तदा ॥
 यस्माद्ब्रह्मा समुत्पन्नस्तत्पर्वतः स्वयम्भुवः ।
 तस्यैवाख्यस्य पाला हि सर्वे मेघाः प्रकीर्तिताः ॥
 तेषामध्यायनं धूमः सर्वेषामविशेषतः ।
 तेषां श्रेष्ठस्तु पर्वत्यख्यत्वात्तस्यैव दिग्गजाः ॥
 गजानां पर्वतानाश्च मेघानां भोगिभिः सह ।
 कुलमेकं पृथग्भूतं योनिस्तेका जलं स्तुतम् ॥
 पर्वत्यो दिग्गजाश्चैव हेमन्ते शीतसंभवाम् ।
 तुषारवृष्टिं वर्षन्ति हिमशस्यविवृद्धये ॥”

इति ब्रह्माख्ये ५८ अध्यायः ॥ * ॥

षड्भूतान्तर्गतरागविशेषः । यथा,—
 “भैरवोऽथ वसन्तश्च नटो नारायणस्तथा ।
 श्रीरागो मेघरागश्च षड्भूते पुरुषाङ्गयाः ॥”
 तस्य रागिण्यो यथा,—
 “ललिता मालसी गौड़ी नाटी देवकिरी तथा ।
 मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यमाः ॥”
 अयं हनूमन्मते षड्भूतगो ब्रह्मणो मस्तकात्
 निर्गतः । आकाशाज्जात इति च वदन्ति ।
 अस्य जातिः औडवः । अर्थात् घनं यच्च ग
 इति पञ्चस्वरमितितः । अस्य गृहं धैवतस्वरः ।

मेघज्यो

वर्षर्तौ रात्रिप्रेषे गानसमयः । अस्याकारः । सुन्दरपुरुषः । श्यामवर्णः । उष्णीषवदङ्गुलिः । शान्तिखड्गहस्तः । हनूमन्मते अस्य पञ्च-
रागिण्यो यथा । टङ्का १ मङ्गारी २ गुर्जरी ३ भूपाली ४ देशकारी ५ । अस्याष्टपुत्ता यथा । जालन्धरः १ सारः २ नटनारायणः ३ शङ्कराभरणः ४ कल्याणः ५ गजधरः ६ गान्धारः ७ सहाना ८ । कलानायकमते । अस्य रागिण्यः षट् यथा । वङ्गाली १ मधुरा २ कामोदा ३ धनाश्रीः ४ तीर्थकी ५ देवाली ६ । एतन्मतेऽपि अष्टौ पुत्ताः किन्तु नटनारायण-
शङ्कराभरणकल्याणस्थानेकेदारामाजलभरता ज्ञेयाः ॥ सोमेश्वरमते अस्य षड्रागिण्यो यथा । मङ्गारी १ सौरटी २ सावेरी ३ कौशिकी ४ गान्धारी ५ हरश्ङ्गारी ६ । एतन्मतेऽपि पुत्ताः पूर्ववत् । रागिणीसहितस्यैतद्भागस्य वर्षर्तौ गानसमयः ॥ भरतमते तस्य पञ्च रागिण्यो यथा । मङ्गारः १ खलतानी २ देशी ३ रतिवल्गुभा ४ कावेरी ५ । तन्मते अष्टौ पुत्ता यथा । कलायरः १ वागेश्वरी २ सहाना ३ पुरीया ४ कानरा ५ तिलकः ६ सन्धः ७ शङ्कराभरणः ८ । तन्मते अष्टपुत्ताणां भार्या यथा । करणाटी १ कादवी २ कदमनाटः ३ माहारी ४ मांभः ५ परजः ६ नटमङ्गरी ७ शुद्धनटः ८ । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥
मेघकफः, पुं, (मेघानां कफ इव ।) करका । इति हारावली । ५८ ॥
मेघकालः, पुं, (मेघानां कालः समयः ।) वर्षर्तुः । इति जटाधरः ॥ (यथा, दृष्टत्संहितायाम् । ६५ । ५८ ।
“स्थलसलिलचराणां यद्यथो मेघकाले । प्रचुरसलिलदृष्टेः प्रेषकाले भयाय ॥”)
मेघचिन्तकः, पुं, (चिन्तयतीति । चिन्ति + क्त्वा । मेघानां चिन्तकः तस्यैव जलपायितात् ।) चातकपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (मेघ-
चिन्तनविशिष्टे, त्रि ।)
मेघज्वं, त्रि, मेघभववस्तु । मेघाज्जायते इति युत्-
पत्त्या जनधातोः डप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
मेघजालं, स्त्री, (मेघानां जालम् ।) अभियम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मेघजीवनः, पुं, (मेघो जीवनं जीवनोपायो यस्य ।) चातकपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
मेघज्योतिः, [सु] पुं, (मेघस्य ज्योतिरभिर्मेषा-
दुत्पन्नो ज्योतिर्वा ।) वज्राभिः । तत्पर्यायः । इरम्मदः २ । इत्यमरः ११।१० ॥ मेघस्य ज्योति-
रभिर्मेषज्योतिः । ज्योतिरभौ समाख्यातं ज्योतिश्चन्द्रो निगद्यते । इति रत्निः ॥ इरया जलेन माद्यति दीप्यते इति इरम्मदः । मेघाभिर्हि जलेनैव दीप्यते । मदीभिर्येजि हर्षे दृष्टुं दृष्टुं चीति खः खिलयाजिणि मन्त्रौ । अन्योन्य-
संघट्टेन मेघानिःखल्य यज्ज्योतिर्वृक्षादौ पतति स इरम्मदः । मेघ इत्युपलक्षणं तेन वातजो-

मेघनि

ऽपौरम्मदः सोऽपि हि इरया जलेन माद्यतीति कौसुदी । मेघाभ्यादिरिरम्मद इति शब्दार्णवः । इति तट्टीकायां भरतः ॥
मेघडम्बरः, पुं, मेघस्याडम्बरः । मेघगर्जनम् । यथा,—
“अजायुर्ध्वे ऋषिभ्रात्रे प्रभाते मेघडम्बरे ।
दम्पत्योः कलहे चैव वङ्गारम्भे लघुक्रिया ॥”
इत्युज्जटः ॥
मेघतिमिरं, स्त्री, (मेघेन तिमिरं अन्धकारो यत्र ।) मेघाच्छन्नदिनम् । इति हलायुधः ॥
मेघदीपः, पुं, (मेघजनितो दीप इव ।) विद्युत् । इति शब्दमाला ॥
मेघनादः, पुं, (मेघं नादयतीति । नद् + शिप् + अण् ।) वरुणः । (मेघस्य नाद इव नादो यस्य ।) रावणपुत्रः । इति मेदिनी । दे, ५२ ॥ (यथा, रघौ । १२ । ७६ ।
“गरुडापातविशिष्टमेघनादास्तबन्धनः ॥”
मेघस्य नादः ।) मेघशब्दः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ७३ । ७ ।
“ते श्रुत्वा रणनिर्घोषं वारणाः शिखिनस्तथा । प्रणेदुस्तन्मुखा राजन् ! मेघनाद इवोत्-
सुकाः ॥”)
पलाशवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तण्डुलीय-
श्राकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भाव-
प्रकाशे ।
“तण्डुलीयो मेघनादः काण्डेरस्तण्डुलेरकः ॥”
अस्य गुणादिकं तण्डुलीयशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
दानवभेदः । यथा, हरिवंशे । ३३२ । ३० ।
“सुबाहुर्मैघनादश्च भीमगर्भश्च वीर्यवान् ॥”
मेघसदृशशब्दविशिष्टे, त्रि । यथा, रामायणे । २ । १६ । २६ ।
“मेघनादमसन्नाधं मणिहेमविभूषितम् ॥”
मेघनादजित्, पुं, (मेघनादं जितवानिति । जि + क्तिप् ।) लक्ष्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मेघनादाहुलासकः, पुं, (मेघनादं अहु लक्ष्मीकृत्य लसति क्रीडतीति । लस + क्त्वा ।) मयूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मेघनादाहुलासी, [न] पुं, (मेघनादमहुलसतीति । लस + शिनिः ।) मयूरः । इत्यमरः १२।५।३० ॥
मेघनामा, [न] पुं, (मेघस्य नाम नाम यस्य ।) सुस्तकः । इत्यमरः १२ । ४ । १५६ ॥ (पर्यायो-
ऽस्य यथा,—
“सुस्तको मेघनामा स्यात् ।”
इति गारुडे २०८ अध्यायः ॥)
मेघनिर्घोषः, पुं, (मेघस्य निर्घोषः ।) मेघशब्दः । तत्पर्यायः । स्तनितम् २ गर्जितम् ३ रसितम् ४ । इत्यमरः ११।३८ ॥ ध्वनितम् ५ ह्लादितम् ६ । इति भरतः ॥ (मेघस्य निर्घोष इव निर्घोषो यस्य । मेघतुल्यशब्दविशिष्टे, त्रि । यथा, महा-
भारते । ३ । ७३ । ११ ।
“अदि मां मेघनिर्घोषो नोपगच्छति नैषधः ।
अद्य चामीकरप्रखं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥”)

मेघवा

मेघपुष्पं, स्त्री, (मेघस्य पुष्पमिव ।) जलम् । इत्य-
मरः ११ । १० । ५ ॥ पिङ्गाभम् । नदीजलम् । इति मेदिनी । पे, २८ ॥
मेघपुष्पः, पुं, (मेघ इव पुष्पाति प्रकाशते इति । पुष्पविकाशने + अच् ।) शक्रहयः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ श्रीकृष्णाश्वश्च ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४३ । २१ ।
“तं मन्ये मेघपुष्पस्य जवेन सदृशं हयम् ॥”)
मेघप्रसवः, पुं, (मेघः प्रसवः उत्पत्तिस्थानमस्य इति ।) जलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेघ-
जाते, त्रि ॥
मेघभूतिः, पुं, (मेघात् भूतिर्जन्मास्य ।) वचम् । इति शब्दरत्नावली ॥
मेघमालः, पुं, (मेघमाला वर्णसादृश्येन अस्यस्य । अर्शं आद्यच् ।) रमागर्भनातकल्लिदेवपुत्रः । यथा । “तथा रमा सिते पक्षे ।” इत्युपक्रम्य । “सा पुत्रं सुयुवे साध्वी मेघमालवलाहकौ । महोत्साहौ महावीर्यौ सुभगौ कल्लिसम्मतौ ॥” इति कल्लिपुराणे ३१ अध्यायः ॥ (जलद्वीपस्थपर्वतविशेषः । यथा, भागवते । १५ । २० । ४१ । “सुवर्णो हिरण्यशीवो मेघमाल इति सेतु-
श्रेणाः ॥” राक्षसविशेषः । इति रामायणे । ३ । २६ । ३१ ॥)
मेघमाला, स्त्री, (मेघानां माला ।) मेघश्रेणी । तत्पर्यायः । कादम्बिनी २ । इत्यमरः ११।२।२८ ॥ (यथा, उत्तररामचरिते । २ ।
“मेघमालेव यच्चायमारादपि विभायते ।”
स्कन्दमालागणानामन्यतमा । यथा, महाभारते । ६ । ४६ । २६ ।
“एकवक्त्रा मेघरवा मेघमाला विरोचना ॥”)
मेघयोनिः, पुं, (मेघस्य योनिः उत्पत्तिकारणम् ।) धूमः । इति शब्दरत्नावली ॥
मेघरागः, पुं, (मेघनामको रागः ।) षड् रागास्त-
र्गतरागविशेषः । इति हलायुधः ॥ (यथा, संगीतदर्पणे रागाध्याये । ३१ ।
“भैरवः कौशिकश्चैव हिन्दोलो दीपकस्तथा । श्रीरागो मेघरागश्च घट्टिते पुरुषाङ्गयाः ॥”)
अस्य विवरणं मेघशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
मेघवर्णा, स्त्री, (मेघस्यैव वर्णोऽस्याः ।) स्त्रियां टाप् ।) नीलीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (मेघतुल्यवर्णे, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । ४६ । १५ ।
“सुखस्मिणीत्तरीयेण मेघवर्णेन राजता ॥”)
मेघवर्त्म, [न] स्त्री, (मेघानां वर्त्म पत्न्याः ।) आका-
शम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मेघवह्निः, पुं, (मेघस्य मेघजन्यो वा वह्निः ।) वज्राभिः । तत्पर्यायः । इरम्मदः २ । इति हेमचन्द्रः १४ । १६७ ॥
मेघवाहनः, पुं, (मेघो वाहनमस्य ।) इन्द्रः । इत्य-
मरः ११।१।४७ ॥ (यथा, शिशुपालवधे । १३।१८ ॥
“अविलम्बितैकविलपाणिपङ्क्तवः
अयति स मेघमिव मेघवाहनः ॥”)

मेचकः

मेघवेष्ट, [न] क्ली, (मेघानां वेष्ट भवनम् ।)
आकाशम् । इति जटाधरः ॥
मेघसारः, पुं, (मेघस्य सार इव ।) चीनकपूर्वः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
मेघसुहृत्, [द] पुं, (मेघाः सुहृदो मित्राणि यस्य ।)
मयूरः । इति हेमचन्द्रः ॥
मेघस्तनितोद्भवः, पुं, (मेघस्य स्तनितादुद्भव उत्-
पत्तिरस्य । नवमेघशब्देनास्य अङ्कुरोत्पत्ते-
स्तथात्वम् ।) विकण्टकवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य विकण्टकशब्दे ज्ञेयः ॥)
मेघाख्यं, क्ली, (मेघस्य आख्या नामास्याः) सुस्तकम् ।
इति रत्नमाला ॥
मेघागमः, पुं, (मेघानां आगमोऽत्र ।) वर्षाकालः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, घटकपरकाये । २।
“नवासुमत्ताः शिखिनो नदन्ति
मेघागमे कुन्दसमानदन्ति ! ॥”)
मेघस्यागमनञ्च ॥
मेघानन्दा, स्त्री, (मेघेन आनन्दोऽस्याः) वलाका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
मेघानन्दौ, [न] पुं, (मेघेन आनन्दतीति । आ +
नन्द + णिनिः ।) मयूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मेघान्तः, पुं, (मेघानां अन्तोऽवसानमत्र ।)
शरत्कालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मेघास्थि, क्ली, (मेघानां अस्थीव ।) करका । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
मेघासदं, क्ली, (मेघानां आसदं स्थानम् ।)
आकाशम् । इति धनञ्जयः ॥
मेघोदरः, पुं, (मेघस्यैव उदरमस्य ।) अर्द्धत्पिता ।
इति हेमचन्द्रः ॥
मेचकं, क्ली, (मचति वर्णान्तरेण मिश्रीभवतीति ।
मच् + “कृत्वादिभ्यः संज्ञायां वुन् ।” उणा० ५।
३५। इति वुन् । ततः “पचिमच्योरिच् ।” उणा०
५। ३७। इति इत्वे लघूपधगुणः । यदा, मच मचि
कल्कने + अकन् । मचि परिसुचां नास्तीत्यत्वम् ।
मेचकः कृष्णनीलः स्यादतसौपुष्यसन्निभः । इति
शब्दार्णवः । व्युत्पत्तिस्तु मचति मिश्रीभवति
वर्णान्तरेण इति भरतः । इत्यमरटीकायां रघु-
नाथचक्रवर्ती ।) श्रोतोऽञ्जनम् । अन्वकारः ।
इति मेदिनी । के, १४० ॥ नीलाञ्जनम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
“मेचकं मर्दनाञ्जनपिण्डवद्विषतृकृष्णरूचम् ।”
इति माधवकरकतरुविनिश्चयस्याख्यानेऽतीसा-
राधिकारे विजयरचितः ॥)
मेचकः, पुं, मयूरचन्द्रकः । श्यामलः । इति
मेदिनी । के, १४० ॥ (यथा, “मेचकामं आगार-
धूमाभञ्च ससारगन्धकादिमणिमण्डलीकृतकृष्ण-
वर्णस्यैव वर्णो मेचक इति जेज्जडादयः प्राहुः
चिक्रणकृष्ण इत्यर्थः ।” इति रुक्मिनिश्चयस्य
रक्तपित्तयाख्याने विजयेनोक्तम् ॥) धूमः ।
मेघः । शोभाञ्जनः । इति शब्दरत्नावली ॥
श्यामलगुणयुक्ते, त्रि । इत्यमरः । १। ५। १४ ॥
(यथा, शिशुपालवधे । ६। २६।

मेढ्र

“गजकदम्बकमेचकमुच्चकै-
र्नभसि वीक्ष्य नवासुदमम्बरे ॥”)
मेचकाभिधा, स्त्री, (मेचकस्याभिधा नामास्याः ।)
पातालगरुडीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
मेट्, ऋ उन्मादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अमिमेटत् । मेटति
लोकः । उन्मादतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
मेटुला, स्त्री, (मेटतीति । मेट् बाहुलकात् उलच् ।
टाप् च ।) आमलकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मेटः, पुं, (मेटति उन्मादतीति । मेट् + अच् ।
पृषोदरादित्वात् साधुः ।) हस्तिपकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
मेड, ऋ उन्मादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अमिमेडत् । मेडति
उन्मादतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
मेट्टः, पुं, (मेह्यनेनेति । मिह सचने + “दाच्ची-
प्रसयुज्युजस्तुदसिचिमिहपतदशनहः करणे ।”
३। २। १२२ । इति वृत् ।) शिश्वः । (यथा,
मनौ । ८। २२२ ।
“अवमूचयतो मेट्टमवमूचयतो गुदम् ॥”)
स तु गर्भस्य सप्तमिमांसे भवति । इति सुख-
बोधः ॥ (यथा, “अवगनयनवदनप्राणगुदमेट्टाणि
नवस्रोतांसिनराणां बहिर्मुखान्येतामेव ॥” इति
सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥ शिरः
पर्यन्तं गताया वचनाद्या मूलस्थानम् । यथा,
पूर्णानन्दकृतषट्चक्रनिरूपणे । “वचाख्या
मेट्टदेशाच्छिरसि परिगता मध्यमे स्याज्जलन्ती ।”
मेट्टस्याप्रावृत्तत्वं जन्मान्तरे कृतस्य महापापस्य
चिह्नं कुष्ठविशेषः । यथा, भविष्यपुराणीय-
मथ्यतन्त्रषष्ठाध्याये ।
“शृणु कुष्ठगणं विप्र ! उत्तरोत्तरतो गुरुम् ।
विचर्चिका तु दुश्कर्मा चर्चरीयस्तृतीयकः ॥
विकचुर्ब्रजताम्रौ च कृष्णश्चेते तथाष्टकम् ।
एषां मध्ये तु यः कुष्ठो गृहीतः सर्वकर्मसु ॥
ब्रह्मवत्सर्वगात्रेषु गच्छे भावे तथा नसि ॥”
दुश्कर्मा अपावृत्तमेट्टः इति स्मृतिसंग्रहितारः ॥
पञ्चभूतानां मध्ये पृथिव्या रजोगुणांशत उत्-
पन्नो मेट्टः तथाच वेदान्तपञ्चदश्याम् ।
“रजोऽंशः पञ्चभिस्त्रिंशो क्रमात् कर्मेन्द्रि-
याणि तु ।
वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जह्मरे ॥”
उपस्थेन्द्रियं नाम उपस्थयतिरिक्तं उपस्थाश्रयं
सूत्रयुक्तोत्सर्गशक्तिमदिन्द्रियं इत्यात्मनात्म-
विवेके शङ्कराचार्यः । अस्य लक्षणादिकं लिङ्ग-
शब्दे उपस्थशब्दे च द्रष्टव्यम् ॥) मेघः । इत्य-
मरः । २। ६। ६६ ॥ (यथास्य पर्यायः ।
“मेट्टो मेट्टो हुड्डो मेघ उरभ उरगोऽपि च ।
अविहृष्टिस्तथोर्गुणः कथन्ते तद्गुणा अथ ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
मेट्टशङ्गी, स्त्री, (मेट्टस्य शङ्गमिव शङ्गमस्याः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) मेघशङ्गीवृक्षः । इति
रत्नमाला ॥

मेदः

मेयट्, पुं, हस्तिपकः । इति हारावली ॥
मेण्डः, पुं, हस्तिपकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मेण्डः, पुं, मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥
मेघ, ऋ ऋ सङ्गे । वधे । मेघायाम् । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-सङ्गे अक०-वधे-मेघा-
याश्च सक०-सेट् ।) ऋ, मेघति मेघते धीरो
गुणिना सङ्गत इत्यर्थः । ऋ, अमिमेघत् ।
मिमेघ । इति दुर्गादासः ॥
मेथिः, पुं, (मेथन्ते पशवोऽनेति । मेथ सङ्गे +
“सर्वधातुभ्य इन् ।” उणा० ४। ११७ । इति
इन् ।) खले पशुवन्धनार्थं यस्तदारु । मेद काठ
इति भाषा । यथा,—
“मेधिर्मेथिः खलेवाली खले गोवन्धदारु यत् ।”
इति हेमचन्द्रः । ३। ५५८ ॥
(स्त्री, मेथिका । तत्पर्यायो यथा,—
“मेथिका मेथनी मेथिर्दोपनी बहुपत्रिका ।
बोधिनी बहुबीजा च ज्योतिर्गन्धफला तथा ॥
वक्त्ररी चन्द्रिका मन्था मिश्रपुष्पा च केरवी ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
कचित् मेथीति पाठो दृश्यते ॥)
मेथिका, स्त्री, (मेथतीति । मेथ् + खल् । टाप्
अत इत्वम् ।) क्षुपविशेषः । मेथिप्राक इति
भाषा । तत्पर्यायः । मेथिनी २ मेथी ३ दीपनी ४
बहुपुत्रिका ५ बोधिनी ६ गन्धबीजा ७ ज्योतिः ८
गन्धफला ९ वक्त्ररी १० चन्द्रिका ११ मन्था १२
मिश्रपुष्पा १३ केरवी १४ कुशिका १५ बहु-
पर्णी १६ पीतबीजा १७ । अस्या गुणाः । कटु-
त्वम् । उष्णत्वम् । रक्तपित्तप्रकोपणत्वम् । अरो-
चकहरत्वम् । दीपिकारित्वम् । वातघ्नत्वम् ।
दीपनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ मेथी
वनमेथी । तथोर्नामगुणाः ।
“मेथिका मेथिनी मेथी दीपनी बहुपत्रिका ।
बोधिनी गन्धबीजा च ज्योतिर्गन्धफला तथा ॥
वक्त्ररी चन्द्रिका मन्था मिश्रपुष्पा च केरवी ।
कुशिका बहुपर्णी च पीतबीजा सुनिच्छदा ॥
मेथिका वातशमनी श्लेष्माग्नी ज्वरनाशिनी ।
ततः खलपुष्पा वन्था वाजिनां सा तु पूजिता ॥”
इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मेथिनी, स्त्री, (मेथतीति । मेथ् + णिनिः । ङीप् ।)
मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
मेथी, स्त्री, (मेथिः + कृदिकारादिति पच्चे ङीष् ।)
मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्तम्भः ।
यथा, शतपथब्राह्मणे । ३। ५। ३। २१ ।
“विष्णवे त्वेति मेथीसुपनिहन्तीतरतस्ततो
यदु च मारुवे ॥”
“मेथी स्तम्भम् ।” इति तज्ज्ञाध्वम् ॥)
मेद, ऋ ऋ वधमेघयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-उभ०-सक०-सेट् ।) ऋ, अमिमेदत् ।
ऋ, मेदति मेदते शास्त्रार्थं शिष्यः धारयतीत्यर्थः ।
मिमेदुः । इति दुर्गादासः ॥
मेदः, [स] क्ली, (मेदति क्षिद्यतीति । मिद् +
“सर्वधातुभ्योऽसुन् ।” उणा० ४। १८८ । इति

मेदः

असुन् ।) मांसप्रभवधातुविशेषः । तत्पर्यायः ।
वपा २ वसा ३ । इत्यमरः । २।६।६४॥ मेदः ४ ।
अकारान्त इति भरतः ॥ अस्य गुणाः । वात-
नाशित्वम् । बलपित्तकफदाहत्वञ्च । इति राज-
वल्लभः ॥ अथ मेदसः स्वरूपमाह ।
“यन्मांसं स्वाग्निना पक्तं तन्मेद इति कथ्यते ।
तदतीव गुरु स्निग्धं बलकार्यतिष्ठं हृणम् ॥”
अथ मेदसः स्थानमाह ।
“मेदो हि सर्वभूतानासुदरेऽस्थिषु स्थितम् ।
अतएवोदरे वृद्धिः प्रायो मेदस्विनो भवेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
रोगविशेषः । तत्र मेदसो विप्रकृतं निदान-
माह ।
“अथायामदिवास्त्रज्ञेयलाहारसेविनः ।
मधुरोऽन्नरसः प्रायः स्नेहास्मेदो विवर्द्धयेत् ॥”
अन्नरसः आमन्नवः । तथा च सुश्रुतः ।
आमन्नवाग्नरसो मधुरश्च भवतीति । मेदसो-
ऽतिप्रवृद्धौ वैगुण्यमाह ।
“मेदसावृत्तमार्गत्वात् पुष्पन्त्यन्ये न धातवः ।
मेदस्तु चीयते तस्मादशक्तः सर्वकर्मसु ॥”
अन्ये धातवः अस्यादयः शुक्रान्ताः । न पुष्पन्ति
न पुष्टा भवन्ति । चीयते सञ्चितं भवति वर्द्धत
इति यावत् । तस्मात् मेदस्वी सर्वकर्मसु
अशक्तः स्यात् । मेदसः सौकुमार्यात् । अपरा-
नपि दोषानाह ।
“क्षुद्रासत्त्वामोहसप्रकृत्यनसादनेः ।
युक्तः क्षुत्स्वेददौर्गन्धैरप्यप्राणोऽप्यमैथुनः ।
मेदसः स्वेददौर्गन्ध्याज्जायन्ते जन्तवो नरः ॥”
क्रान्त्यनं उच्छ्वासवरोधः । कण्ठेन घुर्धुर इत्यन्ये ।
जन्तवः क्रिमयः । मेदसः स्थानमाह ।
“मेदस्तु सर्वभूतानासुदरेऽस्थिषु स्थितम् ।
अतएवोदरे वृद्धिः प्रायो मेदस्विनो भवेत् ॥”
मेदस्विनोऽपि वृद्धौ हेतुमाह ।
“मेदसावृत्तमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः ।
चरन् सन्धुक्षयमिमाह्वारं शोषयत्यपि ॥
तस्मात् शीघ्रन्तु जरयत्याहारश्चापि काङ्क्षति ।
विकारान् सोऽश्रुते घोरान् कांक्षित् काल-
यतिक्रमात् ॥”
सन्धुक्षयति प्रदीपयति । स मेदस्वी आहारं
शीघ्रं जरयति पुनर्भोक्तुं काङ्क्षति स दौर्भाग्यः
कालयतिक्रमात् भोजनकालातिक्रमात् । कां-
क्षित् विकारान् वातपित्तकरान् घोरान् अश्रुते
प्राप्नोति । एते पातपित्ते मेदसावरुहे विशेषा-
दुपद्रवकरे इत्याह ।
“एतादुपद्रवकरौ विशेषात् पित्तमारुतौ ।
एतौ हि दहतः स्थूलं वनं दावानलो यथा ॥”
एतौ पित्तमारुतौ मेदसा रुद्धमार्गत्वात् कोष्ठ-
मध्ये प्रवृद्धौ सन्तौ विशेषादुपद्रवकरौ दहतः
नाशयेताम् । मेदसोऽतिवृद्धिर्विनाशहेतुत्वमाह ।
“मेदस्यतीवसंवृद्धे सहस्रैवानिकादयः ।
विकारान् दास्यन्तु कृत्वा नाशयन्ताशु जीवि-
तम् ॥”

मेदः

विकारान् प्रमेहपिडकज्वरभगन्दरविद्रधिवात-
रोगाणामन्यतमान् । अतिस्थूलतया वैगुण्य-
माह ।
“अतिस्थूलेषु संवृष्टा विसर्पाः सभगन्दराः ।
ज्वरातीसारमेहार्शः क्षीपदा यधिकादयः ॥”
अतिस्थूलस्य लक्षणमाह ।
“मेदो मांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः ।
अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥”
अयथोपचयोत्साहः न यथा उपचयो मांसोप-
चयः उत्साहो बलश्च यस्य सः ॥*॥*॥ अथ
मेदस्य चिकित्सा ।
“पुराणाः शालयो सुजाः कुलत्योद्दालकोद्गवाः ।
लेखना वस्तयश्चापि सेव्या मेदस्विना सदा ॥
अमचिन्तायवायाध्नौद्रजागरणप्रियः ।
हृन्वयश्चमतिस्थौल्यं यवश्यामाकभोजनः ॥
चारं वातारिपत्रस्य हिङ्गुयुक्तं पिवेन्नरः ।
सहितं भक्तमखेन मेदोवृद्धिनिवृत्तये ॥
गुडूचीत्रिफलाकायः पीतो मेदोदहरः स्मृतः ।
गुडूचीत्रिफलाकायस्तथा लोहजोयुतम् ।
क्षौद्रेण त्रिफलाकायः पीतो मेदहरः परः ॥
प्रातर्मधुयुतं वारि सेवितं स्थौल्यनाशनम् ।
उष्णमन्नस्य मण्डं वा पिवेत् कृष्णतनुर्भवेत् ॥
योषाग्नित्रिफलासुस्तविडङ्गैर्गुग्गुलुं समम् ।
स्वादेत् सर्वान् जयेद्भोगान्मेदः श्यामवातजान् ॥
पिप्पली मधुना सेव्या मेदः कफविनाशिनौ ॥
धतूरपत्रस्वरसेन गाढ-
सुहर्तनं स्थौल्यहरं प्रदिष्टम् ॥
वासादलरसो लेपाच्छूचूर्णेन संयुतः ।
विस्फपत्ररसो वापि देहदौर्गन्धनाशनः ॥
निम्बपत्रस्वरसः प्रचित्तकच्चादियोजितं जयति ।
दग्धहरिद्रोहर्तनमचिराच्चिरदेहदौर्गन्धम् ॥
शिरिषलामज्जकहेमलोघ्रे-
स्त्वग्दोषसंस्त्रेदहरः प्रघर्षः ।
शरीरदौर्गन्धहरः प्रदेहः
पत्राशुलोधाभयचन्दनानाम् ॥”
शिरिषस्यात्र पत्रं ग्राह्यं यवहारात् । लाम-
ज्जकं सुगन्धित्वविशेषस्तदलामे उशीरं
ग्राह्यम् । हेम नागकेशरम् । अशु बालकम् ।
अभयं उशीरम् ।
“हरौतकी तु संपिष्य देहसुहर्तनं नरः ।
पश्चात् स्नानं प्रकुर्वीत देहस्वेदोपशान्तये ॥
वकुलस्य दलैः सन्धवारिणा परिषेधितैः ।
देहसुहर्तयेत् पश्चाद्दरीतक्या सुपिष्टया ॥
भूय उहर्तनं कुर्यात् पश्चात् स्नानं समाचरेत् ।
प्रस्नेदान् सुच्यते शीघ्रं मेदोवृद्धिसमुद्भवात् ॥”
इति मेदोऽधिकारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥
(तथास्य विशेषः । यथा,—
“मेदः स्नेहस्वेदो दृढं पुष्टिमस्याच ॥”
अस्य क्षीणलक्षणं यथा,—
“मेदः क्षये क्षीहाभिर्वृद्धिः सन्धिमन्यता रौक्ष्यं
मेदुरमांसप्रार्थना च ॥” अस्यातिवृद्धिलक्षणं
यथा,—

मेदिनी

“मेदः स्निग्धाज्जतासुदरपार्थवृद्धिं कासश्वासा-
दीन् दौर्गन्धश्च ॥”
“पूर्वः पूर्वोऽतिवृद्धत्वाद्वर्द्धयेद्धि परं परम् ।
तस्मादतिप्रवृद्धानां धातूनां ह्रासनं हितम् ॥”
“अपयेद्वृद्धयेच्चापि दोषधातुमलान् भिषक् ।
तावदुयावदरोगः स्यान्नरो रोगसमन्वितः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १५ अध्यायः ॥
“तृतीया मेदोधरा नाम मेदो हि सर्वभूताना-
सुदरस्यमन्वस्थिषु च महत्सु च मज्जा भवति ॥”
इति तत्रैव शारीरस्थाने ४ अध्याये ॥
मेदः, पुं, (मेदति स्निह्यतीति । मिदृ + अच् ।)
वपा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
“दृष्ट्याकण्डुकमिहरो मलघ्नो मेदकुष्ठहा ॥”
इति भरतवृत्तशालिहोत्रः ॥
स्नेच्छजातिविशेषः । इति जटाधरः ॥ अल-
म्बुषा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रेरावतकुलजो
नागविशेषः । यथा, महाभारते १।५।७।११।
“विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहतापनः ।
रेरावतकुलादेते प्रविष्टा ह्यवाहनम् ॥”)
मेदकः, पुं, (मिदृ + क्त्वा ।) जगलः । इत्यमरः ।
२।१०।४२॥ मेया इति आषा ॥
मेदजः, पुं, (मेदात् जायते इति । जन् + डः ।)
भूमिजगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेदो-
भवश्च ॥
मेदः सारा, स्त्री, (मेदः सारोऽस्याः ।) मेदा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विहृतिरस्या मेदाशब्दे
द्रव्या ॥)
मेदस्कृत, स्त्री, (मेदः करोतीति । मेदस् + कृ +
क्विप् ।) मांसम् । इति हेमचन्द्रः ॥
मेदा, स्त्री, (मेदो अस्याः अस्तीति । मेद +
अच् । टाप् ।) अष्टवर्गप्रसिद्धौषधिविशेषः ।
तत्पर्यायः । मेदोद्भवा २ जीवनी ३ श्रेष्ठा ४
मणिच्छिद्रा ५ विभावरी ६ । इति रत्नमाला ॥
वसा ७ स्वल्पपर्यिका ८ मेदः सारा ९ स्नेह-
वती १० मेदिनी ११ मधुरा १२ स्निग्धा १३
मेधा १४ द्रवा १५ साक्षी १६ शल्यदा १७
बहुरन्ध्रिका १८ पुरुषदन्तिका १९ । अस्या
गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तदाहार्ति-
काश्रराजयक्ष्मज्वरनाशित्वम् । वातदोषकारि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य लक्षणं यथा,
“शुक्लकन्दो नखच्छेदो मेदो धातुमिव श्रवेत् ।
यः स मेदेति विज्ञेयो जिज्ञासातत्परैर्जनैः ॥”
मेदामहामेदास्थाने शतावरी मूलौ । इति
भावप्रकाशः ॥ अस्या विवरणं महामेदाशब्दे
द्रव्यम् ॥ (अनुकल्पोऽस्या यथा । “मेदाभावे
चाश्वगन्वा ॥” इति वैद्यकपरिभाषायाम् ॥)
मेदिनी, स्त्री, (मेदोऽस्या अस्तीति । मेद +
इनिः । डीष् ।) मेदा । काष्मरी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ दृषिवी । इत्यमरः । २।१।३॥
मेदो विद्यतेऽस्यां मेदिनी सान्नाम्नेदः शब्दादिन्
सलोपश्च निपात्यते इति परे । खमते मेदः
समानार्थोऽदन्तो मेदशब्दोऽस्ति । दृष्ट्याकण्डु-

मेदोद्ग

कमिहरो मलप्रो मेदकुष्ठहेति शालिहोत्रः ।
 नैकाजादिति इन् । यथा चोक्तम् ।
 “मधुकैटभयोरासीन्मेदसैव परिश्रुता ।
 तेनेयं मेदिनी देवी प्रोच्यते ब्रह्मवादिभिः ॥”
 मेदतीति वा मेदिनी इन्मिया चिह्नि गृहादि-
 त्वास्मिन् । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (एतन्नाम-
 निरुक्तिर्यथा, देवीभागवते । १ । ६ । ८३-८४ ।
 “गतप्राणौ तदा जातौ दानवौ मधुकैटभौ ।
 सागरः सकलो व्याप्तस्तदा वै मेदसा तयोः ॥
 मेदिनीति ततो जातं नाम पृथ्वाः समन्ततः ।
 अभव्या नृत्तिका तेन कारयेन सुनीश्वराः ॥”
 अपि च । तत्रैव । १ । १३ । ८ ।
 “मधुकैटभयोर्मेदः संयोगाच्चेदिनी स्मृता ।
 धारणाच्च धरा प्रोक्ता पृथ्वी विस्तारयोगतः ॥”
 तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
 “अथतां वसुधाजन्म सर्वमङ्गलकारणम् ।
 विघ्ननिघ्नकरं पापनाशनं पुण्यवर्धनम् ॥
 अहो केचिद्वदन्तीति मधुकैटभमेदसा ।
 बभूव वसुधाजन्म तद्विरुद्धमतं शृणु ॥
 ऊचतुस्तौ पुरा विष्णुं तुष्टौ युद्धेन तेजसा ।
 आवां वध न यन्त्रोर्वी पापसा संवृतेति च ॥
 तयोर्वीर्यकालेन प्रत्यक्षा सा भवेत् स्फुटम् ।
 ततो बभूव मेदश्च मरणस्थान्तरं तयोः ।
 मेदिनीति च विख्यातेत्युक्ता येस्तन्मतं शृणु ॥
 जलधौता कृशा पूर्वं वर्द्धिता मेदसा यतः ।
 कथयामि च तज्जन्म सार्धकं सर्वसम्मतम् ॥
 पुरा श्रुतं यत् श्रुतुक्तं धर्मेवकाच पुष्करे ।
 महाविराट्शरीरस्य जलस्थस्य चिरं स्फुटम् ॥
 मलो बभूव कालेन सर्वज्ञायापको ध्रुवम् ।
 स च प्रविष्टः सर्वेषां तल्लोन्नां विवरेषु च ॥
 कालेन महता तस्माद्बभूव वसुधा सुने । ।
 प्रत्येकं प्रतिलोन्नाच्च कूपेषु सा स्थिरा स्थिता ।
 आविर्भूता तिरोभूता सा जले च पुनः पुनः ।
 आविर्भूता दृष्टिकाले तज्जलोपयवस्थिता ।
 प्रजये च तिरोभूता जलाभ्यन्तरवस्थिता ॥”
 इति श्रीब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे नारायणनारद-
 संवादे पृथिव्युपाख्याने ७ अध्यायः ॥
 मेदिनीद्रवः, चि, (मेदिन्याः द्रवः ।) धूलिः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 मेदुरः, चि, (मेद्यति स्निह्यतीति । मिद् + “भञ्ज-
 भासमिहो घुरच्” ॥ ३ । २ । १६१ । इति घुरच् ।)
 अतिशयस्निग्धः । तत्प्रयोगः । सान्द्रस्निग्धः २ ।
 इत्यमरः । १ । १३० ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । १ ।
 “मेघैर्मैदुरमस्वरं वनभुवः श्रामास्तमालहमे-
 र्जक्तं भीरुरयं तमेव तदिमं राधे । यद्दं प्रापय ॥”)
 मेदुरा, स्त्री, (मेदुर + टाप् ।) काकोली । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्याः काकोली-
 शब्दे ज्ञेयाः ॥)
 मेदीजं, स्त्री, (मेदसो जायते इति । जन् + डः ।)
 अस्थि । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मेदीङ्गवा, स्त्री, (मेदाङ्गवोऽस्याः ।) मेदा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

मेधा

मेदीन्ः, पुं, (मेदीवहुलः अन्यः ।) वयंसङ्करजाति-
 मेदः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । १० । १४८ ।
 “मेदीन्वचुचुमद्गूनामारण्यपशुहिंसनम् ॥”
 कचित् मेदान् इत्यपि पाठः ॥)
 मेदीवती, स्त्री, (मेदीऽस्याः अस्तीति । मेदस् +
 मतुप् । मस्य वः ।) मेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (मेदीविशिष्टे, चि ॥)
 मेध, ऋ अ वधमेधासङ्गेषु । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-उभ०-वधे सक०-अन्वय अक०-सेट् ।)
 ऋ, अमिमेधत् । अ, मेधति मेधते । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 मेधः, पुं, (मेध्यते वध्यते पश्चादिरञ्जेति । मेध +
 घञ् ।) यज्ञः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महा-
 भारते । १ । १३३ । ३६ ।
 “ग्रामाणीश्च महीपालानेष जित्वा महाबलः ।
 भ्रातृभिः सहितो वीरस्त्रीन् मेधानाहरिष्यति ॥”
 हविः । इति ऋग्वेदे । १० । १०० । ६ । मन्त्र-
 भाष्ये सायणः ॥)
 मेधा, स्त्री, (मेधते सङ्गच्छते अस्यामिति । मेध +
 “विद्धिदादिभ्योऽङ्” ॥ ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् ।
 टाप् ।) धारणावती बुद्धिः । इत्यमरः । १ । ५ । २५ ।
 धारणाशक्तियुक्ता धीर्मेधा मेधते सङ्गच्छतेऽस्यां
 सर्वं बहुश्रुतं विषयीकरोति इति वा मेधा मेध-
 अ सङ्गे मेधायां सेमक्तात् सरोरित्यः आपवहु-
 श्रुतविषयीकरणं धारणा यदुक्तं धारणा बुद्धे-
 र्गणविशेषः इति ॥ इति भरतः ॥ * ॥ (यथा,
 सुखकोपनिषदि । ३ । २ । ३ ।
 “नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
 न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
 यमेवैष दृश्यते तेन लभ्य-
 स्तस्यैव आत्मा विद्युते तन् स्खाम् ॥”)
 मेधाकरं औषधं यथा,—
 “शृङ्गपुष्पी वचा सोमा ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्चला ।
 अभया च गुडुची च अट्ठककवाङ्गुची ।
 एतैरक्षसमैर्भागैर्घृतं प्रस्थं विपाचयेत् ॥
 कण्टकायां रस प्रस्थं दृष्ट्वा च समन्वितम् ।
 एतद्ब्राह्मीघृतं नाम स्मृतिमेधाकरं परम् ॥”
 इति गारुडे १६८ अध्यायः ॥ * ॥
 मेधाकरगणो यथा । सतताध्ययनम् । तत्त्व-
 ज्ञानकथा । श्रेष्ठतन्त्रशास्त्रावलीकनम् । सद्भि-
 जाचार्यसेवा च । इति पुराणम् ॥ (इत्यप्रजा-
 पतिकन्याविशेषः । यथा,—
 “कौर्त्तिजन्मो घृतिर्मेधा पुष्टिः अह्ना क्रिया
 मतिः ॥”
 इति वज्रपुराणे गणमेदनामाध्याये ॥
 धनम् । इति निघण्टुः । २ । १० ॥ “मिध मेध
 सङ्गमे च । चकारात् हिंसामेधयोश्च । मिधिः
 सङ्गल्यर्थः । इति माधवः । घञ् । सङ्गच्छतेऽनेन
 सर्वं तद्वत्ता हिंस्यते वा तद्वत् चौरादिभिः
 प्रान्ति चेवार्थकारणात् इति महाभारतम् ॥
 यद्वा, मतौ धीयते अर्जयितव्यं रक्षितव्यं दातव्य-
 मिति धनवता बुद्धौ धनं धार्यते । तत्र मति-

मेधावी

शब्द उपपदे धातोः घञर्थे कविधानम् इति
 कः । एषोदरादित्वात् मतिशब्दस्य मेभावः ।
 इति तद्वार्थे देवराजयज्वा ॥)
 मेधाः, [सु] पुं, (मेधते इति । मेध् + असुन् ।)
 स्वायम्भुवमतुपुत्रः । यथा,—
 “अग्निध्रश्चाग्निबाहुश्च सहः सबल एव च ।
 ज्योतिष्मान् दुतिमान् हयो मेधा मेधातिथि-
 ज्ञेसुः ।
 स्वायम्भुवस्यास्य मनोर्दशैते वंशवर्धनाः ॥”
 इति मातुल्ये ६ अध्यायः ॥
 मेधाकृत, स्त्री, (मेधां करोतीति । कृ + क्तिप् ।)
 सितावरणाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेधा-
 कारके, चि ॥
 मेधाजित, पुं, (मेधां जितवानिति । जि + क्तिप् ।)
 कात्यायनसुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मेधातिथिः, पुं, (मेधायाः धारणावहुद्धेरतिधि-
 रिव ।) मनुसंहिताटीकाकृत । सुनिविशेषः ।
 यथा, श्रीभागवते । १ । १६ । १० ।
 “मेधातिथिर्देवल आर्द्धवेणो
 भरद्वाजो गौतमः पिप्पलादः ॥”
 (प्रियव्रतपुत्रः स च शाकङ्गीपाधिपतिः । यथा,
 श्रीमद्भागवते । ५ । २० । २४—२५ ।
 “यस्मिन् हि शाको नाम महीरुहः स्वचैत्र-
 यपदेशकः । यस्य ह महासुरभिगन्धस्तद्भीष-
 मनुवासयति । तस्यापि प्रियव्रत यवाधिपति-
 र्नाम्ना मेधातिथिः ॥” * ॥ सप्तदश द्वापरयुगस्य
 यासः । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ३० ।
 “मेधातिथिः सप्तदशे व्रती ह्यष्टादशे तथा ॥”
 प्रजापतेः कर्दमस्य पुत्रः । यथा, मार्कण्डेये ।
 ५३ । १५ ।
 “अग्निप्रो मेधातिथिश्च वपुर्ग्राह्य तथापरः ॥”
 दक्षसावर्णिमन्वन्तरे सप्तर्षीणामेकतमः । यथा,
 मार्कण्डेये । ६४ । ८ ।
 “मेधातिथिर्वसुः सत्यो ज्योतिष्मान् दुतिमां-
 स्तथा ।
 सप्तर्षयोऽन्यः सबलस्तथान्यो ह्यवाहनः ॥”
 नदीविशेषे, स्त्री । यथा, महाभारते । ३ ।
 २२१ । २३ ।
 “चर्मैरुक्ती मही चैव मेधा मेधातिथिस्तथा ।
 तान्नावती वेजवती नदस्ति सोऽय कौशिकी ॥”)
 मेधारुद्रः, पुं, (मेधया रुद्र इव ।) कालिदासः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मेधावती, स्त्री, (मेधा देयत्वेन अस्ति अस्याः
 इति । मेधा + मतुप् । मस्य वः । डीप् । मेधा-
 बर्हकत्वादस्यास्तथात्वम् ।) महाज्योतिष्मती ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ मेधाविशिष्टा च ॥
 मेधाविनी, स्त्री, (मेधास्याः अस्तीति । मेधा +
 “असुमायामेधासजो विनिः” ॥ ५ । २ । १२१ ।
 इति विनिः । ततो डीप् ।) ब्रह्मण्यः प्रज्ञी ।
 इति मेदिनी । ने, २०४ ॥
 मेधावी, [न] पुं, (मेधास्यस्येति । मेधा + “असु-
 मायामेधासजो विनिः” ॥ ५ । २ । १२१ । इति

मेध

७८१

मेनका

मेना

पुलस्त्य उवाच ।

मेनायां कन्यकास्तिस्रो जाता रूपगुणान्विताः ।
सुनाभ इति विख्यातश्चतुर्थस्तनयोऽभवत् ॥
नीलाञ्जनचयप्रख्या नीलेन्द्रीवरलोचना ।
रूपेणासुपमा काली जघन्या मेनकासुता ॥
जातास्ताः कन्यकास्तिस्रः षड्विधात् परतो सुने ।।
कर्तुं तपः प्रयातास्ता देवास्ता ददृशुः शुभाः ॥
ततो गते कन्यके वै ज्ञात्वा मेना तपस्विनी ।
तपसो वारयामास उमे त्वेवाब्रवीच्च सा ॥
तदेव माता नामास्याचक्रे पितृसुता शुभा ।
उमेत्येव हि कन्यायाः सा जगाम तपोवनम् ॥
इति वामने ७४—७५ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।

“कथं गिरिसुता काली बभूव जगतां प्रभुः ।
दाक्षायणी त्यक्ततनुः कथमाप हरं पतिम् ॥”
मार्कण्डेय उवाच ।

यदात्यजतनुं देवी पूर्वं दाक्षायणी सती ।
तदेव मनसागच्छन्मेनकां हिमवद्गिरिम् ।
त्यक्तप्राणा तदा देवी भूता हिमवतः सुता ॥
शिवाविन्यस्तमनसा सप्तविंशतिवत्सरान् ।
निनाय मेनका देवी परमावृत्तिमिच्छती ॥
सप्तविंशतिवर्षान्ते जगन्माता जगन्मयी ।
सुप्रीता भवदत्यर्थं प्राह प्रत्यक्षतां गता ॥

श्रीदेव्युवाच ।

यत् प्रार्थितं त्वया देवि । मत्तस्तत् प्रार्थयाधुना ।
ततः सा प्रथमं पुत्रप्राप्तं वव्रे यशस्विनी ॥
पश्चात् तनयामेकां स्वरूपगुणशालिनीम् ।
कुलदयानन्दकरीं भुवनत्रयदुर्लभाम् ॥
ततो भगवती प्राह मेनकां सुनिसन्निभाम् ॥

श्रीदेव्युवाच ।

प्राप्तं पुत्राः संभवन्तु भवत्या वीर्यसंयुताः ।
सुता च तव देवानां मानुषाणाञ्च रक्षसाम् ॥
हिताय सर्वजगतां भविष्याम्यहमेव ते ।
एवमुक्त्वा जगद्धात्री तत्रैवान्तरधीयत ॥
ततः सा कालिका देवी योगनिद्रा जगन्मयी ।
पूर्वत्यक्तसतीरूपा जन्मार्थं मेनकां ययौ ॥
समयस्यानुरूपेण मेनकाजठरे शिवा ।
ससङ्गय ससुत्पन्ना सा लक्ष्मीरिव सागरात् ॥
वसन्तसमये देवी नवम्बां ऋगयोगतः ।
अङ्कुराञ्चौ ससुत्पन्ना गङ्गेव शशिमखलात् ॥

इति कालिकापुराणे ४० अध्यायः ॥

मेनकात्मजा, स्त्री, (मेनकाया आत्मजा ।) दुर्गा ।
इति हज्जायुधः ॥ (शकुन्तला । यथा, महा-
भारते । १ । ७२ । ११ ।

“नेमां हिंस्युर्वने बालां क्रथादा मांसमृद्धिनः ।
पर्यरक्षन्त तां तत्र शकुन्ता मेनकात्मजाम् ॥”
मेनकाप्राणेशः, पुं, (मेनकायाः प्राणेशः पतिः ।)
हिमालयः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६३ ॥

मेना, स्त्री, (मान्यते पूज्यते इति । मान पूजायाम्
“बहुलमन्यत्रापि ।” उणा० २ । ४६ । इति
इनच् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) मेनका ।
इति भरतद्विरूपकोषः ॥ सा पितृकन्या । यथा,

ब्रह्मज्ञाने ससुत्पन्ने मेधामेधं न विद्यते ॥

इति चिन्तामणिधृतवचनम् ॥)

“पवित्रः प्रयतः पूत इति ब्रह्मवर्गे प्राणिविषय-
मान उक्तं इह त्वप्राणिद्रव्ये ।” इति भरतः ॥
“पूतं मेधं पवित्रं स्याद्ब्रीधं प्रयतनिर्मलम् ।
निशीर्ध्यं शोधितं ऋतं निर्निक्तमनवस्करम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(नित्यमेधम् । यथा, मनुः । ५ । १२६ ।

“नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्ये यच्च प्रसारितम् ।
ब्रह्मचारिगतं मेधं नित्यमेधमिति स्थितिः ॥”
शुचिः । इति मेदिनी । ये, ४७ ॥ (यथा,
अनर्घराघवे । २ । १४ ।

“तत्तादृक् ऋणपूणकोपनयनक्षेत्राच्चिर-
द्वेषिभि-
र्मैध्या वत्सवरी विहस्य बटुभिः सोल्लुखल-
भ्यते ॥”

मेधाजनकः । यथा,—

“मण्डकपर्ण्याः खरसः प्रयोध्यः
क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।
रसो गुडूच्यास्तु समलपुष्पाः
कल्कः प्रयोध्यः खलु शङ्खपुष्पाः ॥
आयुः प्रदान्यामयनाशनानि
बलाशिवर्णस्वरवर्णनानि ।
मेधा विशेषेण च शङ्खपुष्पी ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

मेधः, पुं, (मेधायै हितः । मेधा + “उगवादिभ्यो
यत् ।” ५ । १ । २ । इति यत् ।) खदिरः ।
यवः । छागः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेधा, स्त्री, (मेधायै हिता । मेधा + यत् । टाप् ।)
रक्तवचा । रोचना । इति मेदिनी । ये, ४७ ॥
केतकी । ज्योतिष्मती । शङ्खपुष्पी । ब्राह्मी ।
श्वेतवचा । शमी । मण्डूकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (नदीविशेषः । यथा, महाभारते ।
३ । २२१ । २३ ।

“चर्मखली मही चैव मेधा मेधातिथिस्तथा ॥”

मेनका, स्त्री, (मान्यते इति । मन् + “मनेराशिषि
च ।” इति डृत् । तत् : “नशिमन्योरलित्येत्वं
वक्तव्यम् ।” ६ । ४ । १२० । इत्यत्र काशिकोक्ता
अकारस्य एत्वम् ।) सर्वज्ञा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ तस्याः कन्या शकुन्तला । यथा,—

“विश्वामित्रात्मजैवाहं त्यक्त्वा मेनकया वने ।
वेदेतद्भगवान् कण्ठो वीर ! किं करवाम ते ॥”

इति श्रीभागवते । ६ । २० । १३ ॥

(मेनेव । मेना + स्वार्थे कन् ।) उमा माता । यथा,
“ततः प्रीतास्तु पितरस्तां ददुस्तनयां निजाम् ।
मेनां देवाश्च शैलाय हिमयुक्ताय वै ददुः ॥
तां मेनां हिमवत्क्षेत्रा प्रसादादेव तेजस्य ।
प्रीतिमानभवन्नासौ रराम च यथेच्छया ॥

ततो हिमाद्रिः पितृकन्यया समं
सुखं धिवे विषयं यथेप्सितम् ।
अजीजनत् सा तनयास्तु मेना
रूपाभिमुक्ताः सुरयोषितोपमाः ॥

विनिः) शुक्रपत्नी । इति मेदिनी । ने, २०४ ॥
मदिरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ पण्डितः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ६ ॥ आङ्गिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(कस्यचित् ब्राह्मणस्य पुत्रः । यथा, महाभारते,
१२ । १७५ । ३ ।

“द्विजातेः कस्यचित् पार्थ ! स्वाध्यायनिरतस्य
वै ।

बभूव पुत्रो मेधावी मेधावी नाम नामतः ॥”)
मेधायुक्ते, त्रि । इति मेदिनी । ने, २०४ ॥
(यथा, रामायणे । १ । ४ । ६ ।

“स तु मेधाविनौ दृष्ट्वा वेदेषु परिनिष्ठितौ ।
वेदोपदृष्ट्यार्थाय तावन्प्राहयत प्रभुः ॥”)

तद्देदिकपण्यायः । विप्रः १ विप्रः २ यत्पुत्रः ३
क्षीरः ४ वेनः ५ वेधाः ६ कणः ७ ऋतुः ८
नवेदाः ९ कविः १० मनीषी ११ मन्वाता १२
विधाता १३ विप्रः १४ मनश्चित् १५ विपश्चित्
१६ विपन्वयः १७ आकेनिपः १८ उग्रिजः १९
कीस्तासः २० अद्वातयः २१ मतयः २२ मतुषाः
२३ वाघतः २४ । इति चतुर्विंशतिर्मैधावि-
नामानि । इति वेदनिघण्टौ । ३ । १५ ॥

मेधिः, पुं, (मेध्यते खले स्थाप्यते इति । मेध +
“सञ्जधातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । ११३ । इति इन् ।)

खले प्रसुबन्धनार्थन्यस्तदार । इत्यमरः । २ ।
६ । १५ ॥ खले धान्यमर्दनस्थानमध्ये प्रसुबन्धन-
निमित्तं निहितं यदार स मेधिः । मेह इति
ख्याते । इति भरतः ॥ तत्पण्यायः । मेधिः ३
खलेवाली ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य स्थापन-
दिनं तत्र वारौ शुक्रदृष्टसती । नक्षत्राणि
देवती खाती हस्ता मूलं ऋगशिरश्च । तत्र
लभं स्थिरम् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

मेधिरः, त्रि, (मेधास्यास्तीति । मेधा + “मेधारया-
भ्यामिरन्निरचौ वक्तव्यौ ।” ५ । २ । १०६ । इति
काशिकोक्ता इरन् ।) मेधावी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । २५ । २० ।

“त्वं विश्वस्य मेधिर ! दिवश्च मम राजसि ।”
“हे मेधिर ! मेधाविन् ! वरुण ।” इति तद्गार्थं
सायणः ॥ यज्ञवान् । हविष्वान् । यथा, ऋग-
वेदे । १० । १०० । ६ ।

“इन्द्रस्य सुनुक्तं देयं सद्योभिर्गृहेजरिता
मेधिरः कविः ।”

“मेधो यज्ञः हविर्वा तद्वान् ।” इति तद्गार्थं
सायणः ॥)

मेधिष्ठः, त्रि, (अयमेवामतिशयेन मेधावीति । मेधा-
विन् + “अतिशयने तमविष्ठनौ ।” ५ । ३ । ५५ ।
इति इष्ठन् : “विन्मतोर्लुक् ।” ५ । ३ । ६५ ।
इति विनो लुक् ।) अतिशयमेधायुक्तः । इति
आकरणम् ॥

मेधं, त्रि, (मेध्यते इति । मेध् + “ऋह्लोर्णत् ।”
३ । १ । १२४ । इति णत् । यद्वा, मेधामर्ह-
तौत्रि । मेधा + दृढादित्वात् यत् ।) पवित्रम् ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५५ ॥ (यथा,—
“ज्ञानेन मेधमखिलममेधं ज्ञानतो भवेत् ।

मेरुः

“तां मानसीं मेरुसखः प्रिवृणां
कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिज्ञः ।
मेनां सुनीनामपि माननीया-
मात्मानुरूपां विधिनोपयेमे ॥”

इति कुमारसम्भवे । १ । १८ ॥ * ॥

यथा च, कौर्म १२ अध्याये ।

“अमिस्तात्ता बहिर्पदो द्विधा तेषां व्यवस्थितिः ।
तेभ्यः खाद्या खद्या च मेना वैतरणी तथा ॥”

(स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६२ । ७ ।

“भगो न मेने परमे योमन्नधारयद्रोदसी सुदं-
साः ।”

“मेनेति स्त्रीनाम । मेने स्त्रीरूपमापन्ने रोदसी ।”

इति तद्भाष्ये सायणः ॥ * ॥ वृषणश्वकन्या ।

यथा, ऋग्वेदे । १ । ५१ । १३ ।

“मेना भवो वृषणश्वस्य ।”

“हे इन्द्र ! त्वं वृषणश्वस्य एतदाख्यस्य राज्ञो
मेना भवः मेनानाम कन्यका भूः ।” इति तद्भाष्ये

सायणः ॥ * ॥ वाक् । इति निघण्टुः । १ । ११ ॥

“मानपूजायां इत्यस्मात् बहुलमन्यत्रापि इनच्
भवति ।” इति वचनादिनच् । बहुलग्रहणात्

नलोपः । पूज्यते नया गुर्व्यादिरुपदेशवाक्येन
पूज्या वा देवतात्वात् ।” इति तट्टोकायां देव-

राजयज्वा ॥ * ॥ नदीविशेषः । यथा, महा-
भारते । ६ । ६ । २३ ।

“करिषिणीमसिकीश्च कुश्चीरां महानदीम् ।
मरुह्यौ प्रवरां मेनां हेमां वृत्तवतीं तथा ॥”

मेनाजा, स्त्री, (मेनायाः जायते इति । जन् + ङः ।

स्त्रियां टाप् ।) पार्वती । इति हेमचन्द्रः ॥

मेनादः, पुं, (मे इति नादोऽस्य ।) विडालः ।

ह्रागः । मयूरः । इति मेदिनी । दे, ३६ ॥

मेनाधवः, पुं, (मेनाया धवः स्वामी ।) हिमालयः ।
इति त्रिकाण्शेषः ॥

मेन्विका, स्त्री, (मां शोभामित्ययति प्रकाशयतीति ।
इन्व + णिच् + खलु । टाप् अत इत्वम् ।)

क्षुप्रविशेषः । इति केचित् । मेहदी इति
भाषा ॥

मेन्वी, स्त्री, (मां शोभामित्ययतीति । इन्व +
णिच् + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षुप्र-
विशेषः । इति केचित् । मेहदी इति भाषा ॥

मेप, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ, मेपते । ऋ, अमि-

मेपत् । इति दुर्गादासः ॥

मेरकः, पुं, विष्णुशत्रुभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

मेरुः, पुं, (मि + “मिपीभ्यां रुः ।” उणा० ४ ।
१०१ । इति रुः ।) पर्वतविशेषः । तत्पठ्यायः ।

सुमेरुः २ हेमाद्रिः ३ रत्नसागुः ४ सुरा-
लयः ५ । इत्यमरः ॥ मिनोति क्षिपति ज्योतींषि

उच्चत्वात् मेरुः । डुमि ज्ञु क्षेपे नास्तीति
रुः । इति भरतः ॥ * ॥ (यथा, मात्स्ये । १२ । ८ ।

“देवर्षिगन्धर्वयुतः प्रथमो मेरुच्यते ।

प्रागायतः सप्तैवर्ण्य उदयो नाम पर्वतः ॥”)

अपमालायवर्त्तिन्येका माला । यथा,—

मेव

“मालामेकैकमादाय सूत्रे सम्पातयेत् सुधीः ।
सुखे सुखन्तु संयोज्य पुच्छे पुच्छन्तु योजयेत् ॥
गोपुच्छसट्परी कार्याथवा सर्पाक्षतिर्भवेत् ।
तत्सजातीयमेकाच्च मेरुत्वेनाग्रतो न्यसेत् ॥”

इत्युत्पत्तिस्तन्त्रे ६० पटलः ॥ * ॥

करमालायां मेरुवैधा,—

“तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपञ्चाङ्गो मध्यमा चैकपञ्चिका ।
पञ्चद्वयं मध्यमाया मेरुत्वे नोपकल्पयेत् ॥”

इदन्तु शक्तिभिन्नविषयम् ॥ * ॥

शक्तिविषये मेरुवैधा,—

“पञ्चद्वयमनामायाः परिवर्त्तेन वै क्रमात् ।

पञ्चत्रयं मध्यमायास्तर्ज्ज्वन्येकं समाहरेत् ।

पञ्चद्वयन्तु तर्ज्ज्वन्या मेरुं तद्विद्वि पार्वति ! ॥”

श्रीविद्याविषये मेरुवैधा,—

“अनामामध्यमायाश्च नूलाग्रन्तु द्वयं द्वयम् ।

कनिष्ठायाश्च तर्ज्ज्वन्यास्तयं पञ्च सुरेश्वरि ! ।

अनामामध्यमायाश्च मेरुः स्याद्वितयं शुभम् ॥”

तल्लङ्घितजपे दोषो यथा,—

“अङ्गुल्यङ्गेषु यज्जपं यज्जपं मेरुलङ्घने ।

पञ्चसन्धिषु यज्जपं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

मेरुकः, पुं, (मिनोति क्षिपति गन्धानिति । मि +
रुः । संज्ञायां कन् ।) यक्षधूपः । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥ धुना इति भाषा । (मध्यदेशस्य
प्रदेशभेदः । यथा, बृहत्संहितायाम् । १४ । २६ ।

“ऐशान्यां मेरुकनहराज्यपशुपालकीरकाशी-
राः ।

अभिसारदरदत्तङ्गणकुलूतसेरित्ववनराष्ट्राः ॥”)

मेरुसावर्णः, पुं, एकादशमनुः । यथा,—

“ततस्तु मेरुसावर्णो ब्रह्मसुनुर्मनुः स्तुतः ।

ऋतुश्च ऋतुधामा च विश्वक्सेनो मनुस्तथा ॥”

इति मातृस्ये ६ अध्यायः ॥

मेलकः, पुं, (मिल + भावे घञ् । स्वार्थे कन् ।)
सङ्गः । इत्यमरः । ३ । २ । २६ ॥ (“बहुमान्य-

मेलके बलाबलमुक्तम् ॥” इति । २ । १३६ ।
मनुटीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

मेलकलवणं, स्त्री, (मिलतीति । मिल + खलु ।)
मेलकं लवणम् ।) औषधलवणम् । इति राज-

निघण्टुः ॥

मेलकः, पुं, (मिल + णिच् + अङ् । टाप् ।)
मेलकः । मसिः । इति मेदिनी । ले, ४६ ॥

अङ्गनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ महानीली । इति
राजनिघण्टुः ॥

मेलानन्दा, स्त्री, (मेलया मस्या आनन्दो यस्याः ।)
मस्याधारः । इति हारावली ॥

मेलान्दुः, स्त्री, (मेलानां अन्धुः कूपिका ।) मस्या-
धारः । इति जटाधरः ॥

मेलान्दुः, पुं, (मेलेव अन्धु अत्र ।) मस्याधारः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मेव, ऋ ङ सेवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अमिमेवत् । ङ,
मेवते । इति दुर्गादासः ॥

मेषः

मेषः, पुं, (मिषति अन्योन्यं सङ्घर्षे इति । मिष्
सङ्घर्षायाम् + अच् ।) पशुविशेषः । मेडा इति
मेडा इति च भाषा ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । ६२ ।

“मेषेण सूपकाराणां कलहो यत्र वर्त्तते ।

स भविष्यत्यसन्दिग्धं वानराणां भयावहः ॥”)

तत्पठ्यायः । मेषः २ उरभः ३ उरणः ४

ऊर्णायुः ५ वृष्णिः ६ एङ्कः ७ । इत्यमरः । २ ।

६ । ७६ ॥ मेषुः ८ हुङ्कः ९ शङ्गिणः १०

अविः ११ लोमशः १२ बली १३ रोमशः १४

मेषुः १५ मेषुकः १६ मेषटः १७ हुङ्कः १८ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ मेषटकः १९ हुङ्कः २०

संफलः २१ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४१ ॥

अस्य मांसगुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् ।

गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । टृणत्वम् । इति

राजनिघण्टुः ॥ अपि च । पित्तश्लेष्मिकरत्वम् ।

कुसुमप्रोक्तं सद्यः त्याज्यत्वम् । इति राज-

वल्लभः ॥ * ॥ लग्नविशेषः । औषधविशेषः ।

इति मेदिनी । ये, १२१ ॥ (यथा, सुश्रुते

उत्तरतन्त्रे । १७ अध्याये ।

“मेषस्य पुष्पैर्मेषुकेन संयुतं

तदङ्गनं सर्वकृते प्रयोजयेत् ।

क्रियाश्च सर्वाः क्षतजोद्धवे हितः

क्रमः परिष्ठापिनि चापि पित्तहृत् ॥”)

राशिविशेषः । तत्पठ्यायः । क्रियः २ । (यथा,
श्रीमद्भागवते । ५ । २ । १४ । “यदा मेषतुल्योर्वर्त्तते

तदाहोरात्राणि समानानि भवन्ति । यदा
वृषभादिषु पञ्चसु च राशिषु चरति तदाहो-

न्येव वर्द्धन्ते ब्रह्मति च मासि मासि एकेका
घटिका रात्रिषु ॥”)

अस्याधिष्ठात्री देवता
पुंमेषः । अश्विनीभरणीकृतिकापादेकेन मेष-

राशिर्भवति । अत्र जात ईदृशो भवति ।
शेषदशायां नेत्रदुःखी दयालुः धनी गानसुखी

धार्मिकः धीरः मत्स्यमांसाशी च । स तु
पृष्ठोदयः । अस्य वर्णः । आरक्तः पीतश्च ।

अयं क्रूरः । पित्तोष्णस्वभावः । कान्तिरहितः ।
समानाङ्गः । पर्वतचारी । पूर्वदिग्धिपतिः ।

वैश्ववर्णः । अल्पस्त्रीसङ्गः । अल्पसन्तानः ।
सुदृढः । अतिरवश्च । इति ज्योतिषम् ॥ * ॥

रथाश्रिततद्राशिजातफलं यथा,—

“मेषे दिनेशे पुरुषः सुवेशः

सत्साहसः स्थानुपतेः समानः ।

बुद्ध्या युतः पित्तकृता च पीडा

वक्तोद्भवा वा सततं मच्चौजाः ॥” * ॥

चन्द्राश्रिततद्राशिजातफलं यथा,—

“स्थिरजनी रहितः खजनेनरः

सुतयुतः प्रमदाविजितो भवेत् ।

अजगते द्विजराज इतीदृशं

विभुतयाहुतया सहितः श्रिया ॥” * ॥

तल्लगजातफलं यथा,—

“मेषजने समुत्पन्नश्चो मानी धनी शुभः ।

क्रोधी खजनहन्ता च विक्रमी परवत्सलः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

मेघा

तल्लमस्य स्थूलमानम् । ३ । ४७ । इति व्योति-
स्तत्वम् ॥ * ॥ त्रितारकशराक्षतिश्रवणानक्ष-
त्रस्य गगनमध्योदये मेघलमस्य अष्टादशपला-
धिकदृष्टेः को गतो भवेत् । यथा,—

“तारकात्रयमिति शराक्षतौ

केशवे गगनमध्यवर्तिनि ।

मत्तवारणगतेऽजलमतौ

निर्ययुर्गजमहीप्रलिप्तिकाः ॥”

महिलाक्षतिपञ्चतारकधनिष्ठानक्षत्रस्य मत्तको-
पयुदये मेघलमस्य षट्त्रिंशत्पलाधिकदृष्टयं
गतं स्यात् । यथा,—

“मत्तकोपरि सप्तागते धने

महिलाक्षतिनि पञ्चतारके ।

यान्ति कान्तिमति मेघलमतः

सारसाक्षि रचघसल्लिप्तिकाः ॥”

इति कालिदासकृतरात्रिलग्निरूपम् ॥

मेघकः, पुं, (मिथतीति । मिष् + अच् । संज्ञायां
कन् ।) जीवशाकः । राजनिर्घण्टः ॥

मेघकखलः, पुं, (मेघलोमनिर्मितः कखलः । मध्य-
पदलोपी कर्मधारयः ।) मेघलोमनिर्मित-
वखलम् । तत्पर्यायः । ऊर्णायुः २ । इत्यमरः ।
२ । ६ । १०७ ॥

मेघलोचनः, पुं, (मेघस्य लोचनमिव पुष्पमस्य ।)
चक्रमर्दः । इति भावप्रकाशः ॥ मेघचक्षुस्तुल्य-
चक्षुषि, त्रि ॥

मेघवल्ली, स्त्री, (मेघप्रिया वल्ली ।) अजशङ्गी ।
इति भावप्रकाशः ॥

मेघविषाणिका, स्त्री, (मेघस्य विषाणं शङ्खमिव
प्रतिक्षतिरस्याः । विषाण + प्रतिक्षतौ कन् ।
टाप् । अत इत्वम् ।) मेघशङ्गी । इति रत्न-
माला ॥

मेघशङ्खः, पुं, (मेघस्य शङ्खमिव । तदाक्षतित्वात् ।)
स्यावरविषमदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६३ ॥
(यथा, सुश्रुते उत्तरतले । १७ अध्याये ।

“मेघशङ्खस्य गुण्याणि शिरीषधवयोरपि ॥”)

मेघशङ्गी, स्त्री, (मेघशङ्ख + गौरादित्वात् ङीष् ।)
अजशङ्गीवृक्षः । मेघाशङ्गी इति भाषा ।
(यथा, सुश्रुते । १ । ३६ ।

“मेघशङ्गी मातुलुङ्गी सुरङ्गीत्यादि ॥”)

तत्पर्यायः । नन्दीवृक्षः २ मेघविषाणिका ३
चक्षुः ४ चक्षुर्वहनम् ५ मेघशङ्गी ६ गृहहमा ७ ।
इति रत्नमाला ॥ (तथास्याः पर्यायो गुणाश्च ।

“मेघशङ्गी विषाणी स्यान्मेघवल्लीजशङ्गीका ॥

मेघशङ्गी रसे तिक्ता वातला श्वासकासहृत् ।

रूक्षा पाके कटुस्तिक्ता व्रणक्षेप्याक्षिभूल-

हृत् ॥

मेघशङ्गीफलं तिक्तं कुष्ठमेहकफप्रणुत् ।

दीपनं संसनं कासकृमिब्रणविषापहम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मेघा, स्त्री, (मिथ्यतेऽसौ । मिष् + कर्मणि घञ् ।
टाप् ।) कुटिः । इति शब्दचन्द्रिका । गुज-
राटी एलाइच इति भाषा ॥

मेसूर

मेघाचिकुसुमः, पुं, (मेघाणां अक्षिवत् कुसु-
माव्यस्य ।) चक्रमर्दः । इति रत्नमाला ॥

मेघाखः, पुं, (मेघस्याखमिवाखमस्य ।) इन्द्रः ।
इति पुराणम् ॥

मेघान्त्री, स्त्री, (मेघस्य अन्तमिव अन्तं सूक्ष्मत्व-
गत्याः ।) वस्तान्त्रीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेघालुः, पुं, (मेघप्रियः आलुः ।) वर्धरावृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मेघाङ्गयः, पुं, (मेघस्याङ्गयः आङ्गास्य ।) चक्रमर्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (चिचरणमस्य चक्रमर्द-
शब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

मेघिका, स्त्री, (मेघी + स्वार्थे कन् । टाप् ।
इत्थः ।) मेघी । इति शब्दरत्नावली ॥

मेघी, स्त्री, (मिथ्यते गृह्यते असौ इति । मिष् +
घञ् । ङीष् ।) त्रिनिशृत्तः । जटामांसी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मेघस्त्रीजातिः । मेढी ।
(यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ३ । ५६ ।

“मेघजमसि मेघजं गवेऽश्वाय पुराय मेघजं
सुखं मेघाय मेघ्ये ॥”)

तत्पर्यायः । जालकिनी २ अविः ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ एङ्का ४ मेघिका ५ इति
शब्दरत्नावली । क्रुरी ६ रुजा ७ अविना ८
वेणी ९ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४३ । अस्या
दुग्धगुणाः । मधुरत्वम् । गाढत्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । कफापहत्वम् । दातामयकरत्वम् । सौल्य-
त्वम् । लोमघ्रायाश्चेत् गुरुत्वम् । रुद्धित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।
“आविकं लवणं खादु स्निग्धोष्णं चाश्मरी-

प्रणुत् ।

अहृद्यं तर्पणं केश्यं शुक्रपित्तकफप्रदम् ।
गुरुकासेऽनिलोद्भूते केवले वानिले वरम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अस्या दधिगुणाः । सुस्निग्धत्वम् । कफपित्त-
करत्वम् । गुरुत्वम् । वाते रक्तवाते च पथ्य-
त्वम् । शोफव्रणनाशित्वम् ॥ * ॥ अस्या नव-
नीतगुणाः । क्षिद्यगन्धत्वम् । शीतलत्वम् । मेधा-
हरत्वम् । पुष्टित्वम् । सौल्यत्वम् । मन्दाग्नि-
दीपनत्वम् । सारकत्वम् । पाके हिमत्वम् ।
लघुत्वम् । योनिशूले कफे वाते दुर्नाम्नि च
हितत्वम् । दुर्नाम्नि स्थाने गुदशूले इति
पुस्तकान्तरे पाठः ॥ * ॥ तस्या घृतगुणाः ।
अतीवगौरवात् सुकुमारदेहिनां वर्ज्यत्वम् ।
बुद्धिपाटवहरत्वम् । बलावहत्वम् । वपुषां विस्त्र-
गन्धिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तन्-
मांसगुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।

“ह्यागमेघवृषाश्वाद्याः याम्याः प्रोक्ता मध-
विभिः ।

याम्या वातहराः सर्वे दीपनाः कफपित्तलाः ।
मधुरा रसपाकाभ्यां हृङ्गणा बलवर्धनाः ॥”

मेसूरणं, स्त्री, दशमलग्नम् । यथा,—
“कर्मस्थानच्च दशमं खं मेसूरणमासदम् ।”

इति व्योतिस्तत्वम् ॥

मेहना

मेहः, पुं, (मेहति चरति शुक्रादिरनेनेति । मिह
+ घञ् ।) प्रमेहरोगः । इत्यमरः । २ । ६ । ५६ ॥
(अस्यौषधं यथा,—

“वज्रभस्य द्विवल्लश्च लेहयेन्मधुना सह ।

ततो गुडसमं गन्धं भक्षयेत् कर्षमात्रकम् ॥

गुडूचीसत्त्वमथवा शर्करासहितन्तथा ।

सर्वमेहहरो भ्रयो वज्रावलेह उत्तमः ॥”

इति वज्रावलेहः ॥

“असृष्टं समं कान्तमभ्रकन्तु शिलाजतु ।

शुद्धताप्यं शिलायोषं त्रिफलाङ्गोठजीरकम् ॥

कार्पासमञ्जारजनी समं भाव्यश्च भृङ्गिणा ।

विशद्वारं विशोष्याथ मधुयुक्तं लिहेत्सदा ॥

भावमात्रं हरेन्मेहं मेघनादरसो महान् ॥”

इति मेघनादरसः ॥

“रसभसा समायुक्तं वज्रभस्य प्रकल्पयेत् ।

अस्य भाषण्यं हन्ति मेहान् चोदसमन्वितम् ॥”

इति वज्रभसरसः ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे प्रमेहाधिकारे ॥
अन्यत् प्रमेहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ मिहतीति ।

मिह + अच् ।) मेघः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
प्रसावः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६७ ॥ (अग्रा-
द्यभिसुखं तत्करणे दीपो यथा, मनौ । ४ । ५२ ।

“प्रत्यग्निं प्रतिसूर्यश्च प्रतिसोमोदकद्विजान् ।
प्रतिगां प्रतिवातश्च प्रज्ञा नश्यति मेहतः ॥”

“अग्निसूर्यचन्द्रजलब्राह्मणगोवाताभिसुखं मूत्र-
पुरीषे कुर्वतः प्रज्ञा नश्यति ।” इति तट्टीकार्था
कुल्लूकभट्टः ॥)

मेहघ्नी, स्त्री, (मेहं हन्तीति । हन् + टक् । ङीष् ।)
हरिद्रा । इति रत्नमाला ॥

मेहनं, स्त्री, (मेहति सिञ्चति मूत्ररेतसीति । मिह्
सेचने + ल्युः ।) शिञ्जः । इत्यमरः । २ । ६ । ७६ ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १० । १६३ । ५ ।

“मेहनादनं कारणाक्षीम ।”

“मेहनात् मेघात् ।” इति तज्ज्ञाये सायणः ॥
यथा, च सुश्रुते । १ । ३५ ।

“हृत्स्वानि यस्य पञ्चाणि सुमहच्चापि मेहनम् ।
तथोरस्यवलीढानि न च स्यात् पृष्ठमायतम् ॥
जहृश्च श्रवणौ स्थानान्नासा चोच्चा शरीरिणः ।
हसतो जल्पतो वापि दन्तमांसं प्रदृश्यते ।
प्रेचते यस्य विभ्रान्तं स जीवेत् पञ्चविंशतिम् ॥”)
मूत्रम् । इति मेदिनी । ने, ११० ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ३२ ।

“वस्तुवद्विलपन् यस्य भूमौ पतति मूत्रसुष्क-
स्तब्धमेष्टो भग्यौवः प्रणयमेहनश्च मनुष्यः ॥”)
भावेऽनट् प्रत्यये मूत्रोत्सर्गश्च ॥

मेहनः, पुं, (मेहति सिञ्चति रसमिति । मिह +
ल्युः ।) सुष्ककटुश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेहना, स्त्री, (मेह्यते चार्थ्यते शुक्रमस्यामिति ।
मिह चरणे + णिच् + अधिकरणे युच् । चिद्यां
टाप् ।) महिला । इति केचित् ॥ (मेहनीयम् ।
यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३६ । १ ।

“यदिन्द्रचित्रमेहनास्ति त्वादातमद्विवः ॥”)

मैत्र

मैत्रं, स्त्री, (मित्रादागतमिति । यद्वा, मित्रस्येद-
मिति । मित्र + “तस्येदम् ।” ४।३।२० । इति
अण् ।) अनुराधानक्षत्रम् १७ । यथा,—
“मैत्रादपादे स्वपितीह विष्णु-
वैष्णवमध्यं परिवर्तते च ।
पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता
प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥३॥

(मित्रः सूर्यो देवतास्येति । आदित्यलोकः ।
यथा, महाभारते । १२ । ३१७ । ३ ।

“पायुनोत्क्रममाणस्तु मैत्रं स्थानमवाप्नुयात् ।
पृथिवीं जघनेनाथ ऊरुभ्याश्च प्रजापतिम् ॥”
यद्वा, मनुः । १२ । ७२ ।

“मैत्राक्ष्योक्तिकः प्रेतो वैश्यो भवति पूयसुक् ॥”
पुरीषोत्सर्गः । यथा,—

“ततः कल्यं समुत्थाय कुर्यान्मैत्रं नरेश्वर ! ।
नेर्ह्यामिमुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं सुवः ॥
कल्यं उषःकालम् । मैत्रं मित्रदेवताकपायुसम्-
न्वात् पुरीषोत्सर्गः ।” इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥
अपि च ।

“ब्राह्मो सुहृत्ते चोत्तिष्ठेत् सुखो रक्षार्थमायुधः ।
शरीरचिन्तां निर्वर्त्य मैत्रं कर्म समाचरेत् ॥”
मैत्रं मलम्बोत्सर्गः । इति राजवल्गुः ॥३॥

तत्र निषिद्धस्थानादि यथा,—

“क्वायाकूपनदीगोष्ठचैवाम्भःपथिभस्मसु ।
अग्नौ चैव श्मशाने च विष्णुर्न समाचरेत् ॥
न गोमये न दृष्टे वा मन्त्रावृत्ते च प्राङ्मुखे ।
न तिष्ठन् वा न निर्व्यासा न च पर्वतमस्तके ॥
न जौर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ।
न सप्तत्वेयु गर्तेषु न गच्छन् वा समाचरेत् ॥
तुषाङ्गारकपालेषु राजमार्गे तथैव च ।
न चेजे न विले वापि न तीर्थे न चतुष्पथे ॥
नद्यां नदसमीपे वा नोषरे न पराशुचौ ।
न सोपानत्पादुको हि कृत्री वा नान्तरीक्षके ॥
न चेवामिमुखः स्त्रीणां गुरुब्राह्मणयोगवाम् ।
न देवदेवालययोरपामपि कदाचन ॥
न ज्योतीषि निरीक्षन् वा न वायुमिमुखो-

यथा ।

प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रतिसोमं तथैव च ॥”

इति कौर्मि उपविभागे १२ अध्यायः ॥

अस्य वित्तरस्तु पादो उत्तरखण्डे १६० अध्याये
द्रष्टव्यः ॥३॥ (मित्रस्य भावः । मित्र + अण् ।
मित्रता । यथा, मनुः । ८ । ११८ ।

“लोभात् मोहात् भयात् मैत्रात् कामात्
क्रोधात् तथैव च ।

अज्ञानात् बालभावाच्च साध्यं वितथमुच्यते ॥”
त्रि, मित्रसम्बन्धी ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
१४४ । २३ ।

“पिशुनां ये न भाषन्ते मित्रमेदकरीं गिरम् ।
ऋतं मैत्रश्च भाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥”
मित्रताशाली । यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ।
१२ । १३ ।

मैत्राव

“अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ॥”
“मित्रभावो मैत्रो मित्रतया वर्तते ।” इति
श्रीशङ्करभाष्यम् ॥ “मैत्रः ह्रीनेषु क्षपातुः ।”
इति श्रीधरस्वामी ॥ “मैत्री मित्रता तद्वान्
मैत्रः ।” इति श्रीमधुसूदनसरस्वती ॥

मैत्रः, पुं, ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
मनुसंहितायाम् । २ । ८७ ।

“जघ्नेनेव तु संसिध्यद् ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
कुर्यादन्नं वा कुर्यान् मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥”
“मित्रमेव मैत्रः स्वार्थे अण् ।” इति तट्टीकायां
मेधातिथिकुल्लूकौ ॥ (उदयसुहृत्तात् तृतीय-
सुहृत्तः । तथा च दृष्टव्यः ।

“आर्द्रः सार्द्रस्तथा मैत्रः शुभो वासव एव
च ॥”

यथा, कुमारः । ७ । ६ ।

“मैत्रे सुहृत्ते प्रशलाञ्जनेन
योगं गतास्तत्तरफणुनौषु ॥”

वर्णशङ्करविशेषः । यथा, मनुः । १० । २३ ।
“वैश्यात् जायते ब्राह्म्यात् सुधन्वाचार्य एव च ।
कारुष्यश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एव च ॥”

मैत्रभं, स्त्री, (मैत्रश्च तत् भवेति ।) अनुराधा-
नक्षत्रम् । इति जटाधरः ॥

मैत्रावरुणः, पुं, (मित्रश्च वरुणश्चेति । “देवता-
हृद् च ।” ६।३।२६ । इत्यनङ् । ततः “देवता-
हृद् च ।” ७।३।२१ । इति मित्रस्य टुङिः ।

“दौर्घाच्च वरुणस्य ।” ७।३।२३ । इति
वरुणस्य न टुङिः । तयोरपत्यमिति । मित्रा-
वरुण + अण् ।) अगस्त्यः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, अथर्ववेदे । ५ । १६ । १५ ।

“न वर्षं मैत्रावरुणं ब्रह्मण्यमभिवर्धते ॥”
अस्य विवरणं यथा, ऋग्वेदे । ७ । ३३ । ११ ।

“उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वशा ब्रह्मन्
मनसोऽधिजातः ।

द्रष्टुं स्तनं ब्रह्मणा देवे न विश्वे देवा पुष्करे
त्वाददन्त ॥”

“उतापि च हि वसिष्ठ ! मैत्रावरुण ! मित्रावरु-
णयोः पुत्रोऽसि ब्रह्मन् वसिष्ठ ! उर्वशा अश्व-
रसो मनसो ममायं पुत्रः स्यादिति ईदृशात्
संक्षत्पात् द्रष्टुं रेतः मित्रावरुणयोरुर्वशीदर्श-
नात् स्तनमासीत् । तस्मादधिजातोऽसि । तथा
च वक्ष्यते । सन्नेहजातावितृषि । एवं जातं
त्वा त्वां दैत्येन देवसम्बन्धिना ब्रह्मणा वेद-
राशिना अहम्भवा युक्तं पुष्करे विश्वेदेवा
अददन्त अधारयन्त । तथाचादितेर्मित्रा-
वरुणौ जज्ञाते इति प्रकृत्य पठ्यते ।

तयोरादित्ययोः सन्नेह्याश्वरससुर्वशीम् ।
रेतश्चस्त्वन्द तत्कुम्भे न्यपतद्वासतीवरे ॥

तेनैव तु सुहृत्तेन वीर्यवन्तौ तपस्विनौ ।
अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रर्षौ सम्भूवतुः ॥

बहुधापतितं रेतः कलशे च जले स्थले ।
स्थले वसिष्ठस्तु मुनिः सम्भूत ऋषिसत्तमः ॥

मैत्रेयः

कुम्भे त्वगस्थः सम्भूतो जले मत्स्यो महा-
द्युतिः ।

उदियाय ततोऽगस्त्यः शम्भ्यामात्रो महातपाः ॥
मानेन सम्भितो यस्मात्तस्मान्मान्य इहोच्यते ।

यद्वा कुम्भादधिर्जातः कुम्भेनापि हि मीयते ॥
कुम्भ इत्यभिधानश्च परिमाणश्च लक्ष्यते ।

ततोऽसु गृह्यमाणोऽसु वसिष्ठः पुष्करे स्थितः ।
सर्वतः पुष्करे तं हि विश्वे देवा अधारयन् ॥”

इति तद्वाक्ये सायणः ॥

मैत्रावरुणः, पुं, (मैत्रावरुणयोरपत्यमिति । मैत्रा
वरुण + “अत इण् ।” ४।१।६५ । इति

इण् ।) अगस्त्यः । इत्यमरः । १ । ३ । २०-
(यथा, महाभारते । ३ । १०३ । १४ ।

“तेऽभिगम्य महात्मानं मैत्रावरुणमभ्युतम् ।
आश्रमस्थं तपोराशिं कर्मेभिः खैरभिशुवन् ॥”

मैत्री, स्त्री, (मैत्र + डीप् । यद्वा, मित्र + भावे
यण् + डीप् । ततः “हलक्षटितस्य ।” ६ । ४।

१५० ।” इति यलोपः ।) मित्रस्य भावः ।
मित्रस्य कर्म । इत्यमरभरतौ ॥ अतिविशेषे-
मैत्रीकरणनिषेधो यथा,—

“विद्विष्टपतितोन्मत्तबहुवैरातिकीटकैः ।
बन्धकीबन्धकीभर्तृक्षुद्राशुतकथैः सह ॥

तथातिथयशीलैश्च परीवादरतैः शृष्टैः ।
बुधो मैत्रीं न कुर्वीत नैकः पन्थानमाश्रयेत् ॥”

इति विष्णुपुराणे तृतीयेऽंशे ११ अध्यायः ॥
“विद्विष्टादिभिर्मैत्रीं न कुर्वीत । बहुभिर्वैरं
यस्य । अतिकीटकः अत्यन्तं कीटवत् पीडकः ।
कण्टकैरिति पाठोऽपि स एवार्थः । बन्धकी
असती ।” इति तट्टीका ॥

मैत्रीबलः, पुं, (मैत्री मित्रता बलमस्य ।) बुद्धः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मैत्रेयः, पुं, (मैत्रे मित्रतायां साधुरिति । मैत्र +
टण् ।) बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(मित्रयोः अपत्यमिति । मित्रयु + “यष्टादि-
भ्यश्च ।” ४।१।१३६ । इति टण् । ततः
“केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः ।” ७।३।१२ ।

इति युस्थाने इयादेशे प्राप्तिः । “दाडिनायन-
हास्तिनायन ।” ६ । ४ । १७४ । इति युलोपो
निपातितः ।) सुनिविशेषः । यथा,—

“एवं ब्रुवाणं मैत्रेयं द्वैपायनसुतो बुधः ।
प्रीणयन्निव भारत्या विदुरः प्रत्यभाषत ॥”

इति श्रीभागवतं । ३ । ७ । ११ ।

(सूर्यः । यथा, महाभारते । ३ । ३ । २७ ।
“देहकर्ता प्रशान्तात्मा विश्वात्मा विश्वतोमुखः ।
चराचरात्मा सृष्टात्मा मैत्रेयः करुणान्वितः ॥”

वर्णसंकरजातिविशेषः । यथा, मनुसंहिता-
याम् । १० । ३३ ।

“मैत्रेयकन्तु वैदेहो माधुकं सम्पुस्यते ।
ननु प्रशंस्यजसं यो वगटाताडोऽरुणोदये ॥”

“मैत्रेयकं नाम्ना वर्णम् ॥” इति तत्र मेधातिथिः ॥
स्त्री । मैत्रेयेन उच्चारिता मैत्रेयी उपनिषद् ॥

याज्ञवल्क्यस्य पत्नी च ॥) मित्रसम्बन्धिनि, त्रि ॥

मैथुन

(मित्रयुवंशोद्भवौ च । यथा, हरिवंशे । ३२ । ७७-७८ ।

“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दिवोदासस्य सन्ततिम् ।
दिवोदासस्य दायदौ ब्रह्मर्षिर्मित्रयुनृपः ।

मैत्रायणी ततः प्राजा मैत्रेयास्तु ततः स्मृताः ॥”)

मैत्रेयिका, स्त्री, मित्रयुद्धम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(मित्रयूनां भावः कर्म वा । मित्रयु + “गोत्र-
चरणाच्छायाकारतदेवेत्यु ।” ५।१।२३४ ।

इति वृष् । ततः “केकयमित्रयुप्रलयानां यादे-
रियः ।” ७ । ३ । २ । इति इयादेशः । यथा,

“मैत्रेयिकया ज्ञाते ।” इति काशिका । ७ । ३ । २ ॥)

मैत्रा, स्त्री, (मित्र + घञ् ।) मित्रस्य भावः ।

मित्रस्य कर्म । इत्यमरभरतौ । ३ । ५ । ३६ ॥

(यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ७० ।

“प्राहुः साप्रपदं मैत्रा जनाः प्राक्खविचक्षणाः ।

मित्रताञ्च पुरस्कृत्य किञ्चिद्व्यामि तच्छृणु ॥”)

मैथिली, स्त्री, (मिथिला निवासोऽस्येति । मिथिला

+ “सोऽस्य निवासः ।” ४ । ३ । ८६ । इति

अण् । मैथिलस्तन्नामा राजा तस्यापत्यं स्त्री ।

मैथिल + इच् । डीष् ।) सीता । इति हेम-

चन्द्रः ॥ (यथा, भट्टिकाये । २ । ४७ ।

“छिरणस्यौ प्रालम्बतेव जङ्गमा

च्युतादिवः स्यात्सुरिवाचिरप्रभा ।

प्रशाङ्ककान्तेरधिदेवताकृतिः

सुता ददे तस्य सुताय मैथिली ॥”

मिथिलापतिमात्रे, पुं । यथा, महाभारते ।

१२ । ६६ । ३ ।

“जनको मैथिलो राजा महात्मा सर्वतत्त्ववित् ।

योधान् खान् दर्शयामास स्वर्गं नरकमेव च ॥”)

मैथुनं, स्त्री, (मिथुने सम्भवतीति । मिथुन +

“संभूते ।” ४।३।४१ । इति अण् । मिथुनस्येद-

मित्यण् वा ।) अमराधानम् । यथा, मनुश्रुता-

तपौ ।

“असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥

मैथुने मिथुनशब्दाच्च स्त्रीपुंससंयोगे अमराधान-

पुत्रोत्पत्त्यादौ ॥” इत्यद्वैततत्त्वम् ॥ * ॥ सङ्गतम् ।

रतम् । इत्यमरः । ३।३।२२१ ॥ “सङ्गतिः सङ्गमो

दारसंयोगः विवाह इति कलिङ्गः ॥ रतं सुर-

तम् । अनयोर्मैथुनम् । मिथुनात् सङ्गमे इदमर्थे

स्वार्थे रतौ निष्पादार्थे वा णः । सम्बन्धे सुरते

युग्मे राशौ मिथुनमित्येते । इति व्याङ्गिः ।” इति

तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥ शेषस्य पर्यायः । सुरतम्

२ अभिमानितम् ३ धर्षितम् ४ संप्रयोगः ५

अनारतम् ६ अजस्रचर्चकम् ७ उपस्थम् ८

त्रिभङ्गम् ९ क्रीडारतम् १० महासुखम् ११ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अवायः १२ ग्रास्य-

धर्मः १३ रतम् १४ निधुवनम् १५ । इत्यमरः ।

२ । ७ । ५७ ॥ अस्य गुणाः । धातुचयकारि-

त्वम् । रतिसन्तानदाहत्वञ्च । अतिशयमैथुनस्य

आसकासञ्चकारित्वम् । अमैथुनस्य प्रमेहमेद-

७८५

मैथुन

यन्निरोगाग्निमान्यकारित्वम् । स्त्रीसंसर्गरहि-

तस्य आयुरजराशरीरबलवर्णस्थिरोपचित-

मांसानि भवन्ति । पूज्यस्थानाशुचिस्थान-

सेकस्थानलोकसमीपप्रातःकालसन्ध्याकालपर्व-

कालेषु तस्य व्याज्यत्वम् । एतत्कर्मणि रज-

स्वलाकामा मलिना बन्धा वर्णज्येष्ठा वयोज्येष्ठा

याधियुक्ताङ्गहीनासती वेश्या योनिदोषयुक्ता

सगोत्रा गुरुपत्नी भिक्षुकी कपटव्रतधारिणी

वृद्धा च व्याज्या ॥ रजस्वलागमने दृष्ट्यायुस्तेजः-

चयोऽधर्मश्च भवति । कपटव्रतयुक्तागुरुपत्नी

सगोत्रावृद्धागमने एवं पर्वकाले सन्ध्याकाले च

स्त्रीमैथुने पापमायुःक्षयश्च भवति । वयोरूप-

गुणोपेतां कुलश्रीलसमन्विताम् । अधिकामां

हृष्टामलङ्कृतां वाजीकरणपीडिताञ्च प्रमदां

हृष्टोऽधिकामश्च पुरुषः सेवेत । शुक्रवर्द्धकद्रव्यं

सशर्करं शीतलजलं वा पीत्वा कामवाञ्छाचक्षुषां

सुखपामनिन्द्यां हृष्टां प्रमदामाद्यप्रहरे हृष्टः

कासको गत्वा तदनु सुखं स्वपेत् । असक्तदृ-

गमने तु नरो धातुवैषम्यमेति । रतान्ते स्नानं

सशर्कराक्षीरपानं निद्रा गौडिकरसभोजनञ्च

हितम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ (“तत्र प्रथमे

दिवसे ऋतुमत्यां मैथुनगमनमनायुष्यं पुंसां

भवति । यश्च तत्राधीयते गर्भः स प्रसवमानो

विमुच्यते । द्वितीयेऽप्येवं स्तुतिकाश्चे वा ।

तृतीयेऽप्येवमसम्पूर्णोऽप्युवा भवति । न च

प्रवर्तमाने रक्ते बीजं प्रविष्टं गुणकरं भवति

यथा नद्यां प्रतिस्त्रोतः ज्ञाविद्रव्यं प्रक्षिप्तं प्रति-

निवर्तते नोर्ध्वं गच्छति तद्वदेव द्रव्यम् । तस्मा

न्निमवर्ती चिरान् परिहरेत् । अतः परं मासा-

दुपेयात् ॥”

“ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमावहेत् ।

आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥

मासि मासि विवर्द्धते गर्भिण्या गर्भलक्षणम् ।

कलजं जायते तस्या वर्जितं पैटकैर्गणैः ॥”

इति सुश्रुते शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥

व्रतदिवसे अष्टाङ्गमैथुनस्य व्याज्यत्वं यथा,—

“स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।

सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ।

मैथुनं विविधं व्याज्यं व्रते क्रीडाविष्टहये ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४ अध्यायः ॥

अस्य विधिनियमौ यथा,—

“ऋतावुपगमः शस्तः स्वपन्नगामवनौपते ।।

पुन्नामर्चं शुभे काले ज्येष्ठयुग्मासु रात्रिषु ॥

नास्नातां तु स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलां ।

नानिष्टां न प्रकुपितां नाप्रशस्तां न गुर्विणीम् ॥

नादक्षिणां नान्यकामां नाकामां नान्ययोषितम् ।

क्षुत्क्षामामतिसुक्तां वा स्वयं वैभिर्युग्मेयतः ॥

स्नातः सगन्धद्वक् प्रीतो नाभ्रातः क्षुधितो-

ऽपि वा ।

सकामः सानुरागश्च अवायं पुरुषो ब्रजेत् ॥

चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा ।

पञ्चाष्टमितानि रात्रेः । रविसंक्रान्तिरेव च ॥

मैनाकः

तैलस्त्रीमांससंभोगी पर्वस्तेषु वै पुमान् ।

विष्णुभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृतः ॥

अशेषपर्वस्तेषु तस्मात् संयमिभिर्बन्धैः ।

भायं सच्छास्त्रदेवेज्याध्यानजपपरैर्नरैः ॥

नान्ययोन्यावयोनौ वा नोपसुक्तौषधस्तथा ।

देवद्विजगुरुयाश्च अवायी नाशयी भवेत् ॥

चैवचत्वरतीर्थेषु नैव गोष्ठे चतुष्पथे ।

नैव प्रशानोपवने सलिलेषु महीपते । ॥

प्रोक्तपर्वस्तेषु नैव भूपाल ! सन्ध्योः ।

गच्छेद्वायवं मतिमान्न सूत्रोच्चारपीडितः ॥

पर्वस्वभिगमोऽध्वनो दिवा पापप्रदो वृष ।।

भुवि रोगावहो नृणामप्रशस्तो जलाश्रये ॥

परदारान्न गच्छेत् मनसापि कदाचन ।

किन्तु वाचास्थिवन्धोऽपि नास्ति तेषु अवा-

यिनाम् ॥

नृतो नरकमभ्येति ह्यीयतेऽत्रापि चाशुभः ।

परदारगतिः पुंसामुभयत्रापि भीतिदा ॥

इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु बुधो ब्रजेत् ।

यथोक्तदोषहीनेषु सकामेष्ववृतावपि ॥”

इति विष्णुपुराणे । ३ । ११ । १११-१२४ ॥ * ॥

परस्त्रादिगमने दण्डो यथा,—

“ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः क्षत्रविटशूद्रयोषितः ।

ब्रजन्दाप्यो भवेद्वाज्ञा दण्ड उत्तमसाहसम् ॥

वैश्यागमे च विप्रस्य क्षत्रियस्यान्यजागमे ।

मध्यमं प्रथमं वैश्यो दण्डः शूद्रागमाज्ञवेत् ॥

शूद्रः सवर्णागमने शतं दण्डो महीसुजा ।

वैश्यश्च द्विगुणं राजन् । क्षत्रियस्त्रिगुणं तथा ॥

ब्राह्मणश्च भवेद्दण्डस्तथा राजंश्चतुर्गुणम् ।

अग्रुप्तासु भवेद्दण्डः स्वगुप्तासधिको भवेत् ॥

माता मातृवसा अश्रूमातृलानी पितृवसा ।

पितृवसखिप्रियस्त्री भगिनी तत्सखी तथा ॥

भागिनेयी तथा चैव राजपत्नी तथैव च ।

तथा प्रव्रजिता नारी वर्णात्कृष्टा तथैव च ॥

इत्यगन्वास्तु निर्दिष्टास्तासान्ता गमने नरः ।

शिश्वस्तोत्कर्त्तनं कृत्वा ततस्तु वधमर्हति ॥

भ्रातृभार्यागमे पूर्वाह्णस्तु द्विगुणो भवेत् ।

चाण्डालीच श्वपाकीं वा गच्छन् वधमवाप्नुयात् ॥

तिर्थग्योनौ च गोवर्च्यं मैथुनं योऽभिसेवते ।

स पर्यं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्याश्च यवसोदकम् ॥

सुवर्णश्च भवेद्दण्डो गां ब्रजन् मनुजोत्तम ! ।

वैश्यागामी द्विजो दण्डो वैश्यशुक्लसमं पणम् ॥

शहीत्वा वेतनं वेश्या लोभादन्वज गच्छति ।

वेतनं द्विगुणं दद्याद्दण्डश्च द्विगुणस्तथा ॥

अन्यसुदृश्यो यो दद्यात् नयेदन्यस्य कारणात् ।

तस्य दण्डं भवेद्वाजन् । सुवर्णस्य च मायकम् ॥

नीत्वा भोगान्न यो दद्याद्वाप्यो द्विगुणवेतनम् ।

राज्ञश्च द्विगुणं दण्डन्तथा धर्मो न ह्यीयते ॥

बहूनां ब्रजतामेकां सर्वे ते द्विगुणं दमम् ।

ददुः पृथक् पृथक् सर्वे दण्डश्च द्विगुणं परम् ॥”

इति मातृ २०१ अध्यायः ॥

मैनाकः, पुं. (मेनकाया अपत्यं पुमान् । मेनकायां

भग्न इति वा । मेनका + अण् । एयोदरादित्वात्

साधुः ।) पञ्चतविशेषः । तत्पण्यायः । हिरण्य-
नामः २ सुनामः ३ हिमवत्सुतः ४ । इति जटा-
धरः ॥ स तु हिमालयस्य ज्येष्ठपुत्रः । यथा,—
“ततो भगवती प्राह मेनकां सुनिसन्निभाम् ।
स्मितपूर्वम् तदा तस्याः पूरयन्ती मनोरथम् ॥
श्रीदेववाच ।

भूतं पुत्राः संभवन्तु भवत्या वीर्यसंयुताः ।
तत्रैको बलवान् सुखः प्रथमं संभविष्यति ॥
एवमुक्त्वा जगद्धात्री तत्रैवान्तरधीयत ।
मेनका च सुदं लब्ध्वा स्वस्थानं प्रविशेत् ह ॥
ततः काले तु संप्राप्ते मेनाकमचलोत्तमम् ।
पक्षेण सह योऽद्यापि सिन्धुमध्ये प्रवर्तते ॥
मेनका सुधुवे देवी देवेन्द्रं स्पृहया गतम् ।
अन्यानूनशतं पुत्रान् क्रमान् सा सुधुवे च ह ॥”

इति कालिकापुराणे ४० अध्यायः ॥
(दानवविशेषः । इति हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
२३२ । ३ ॥)

मेनाकस्य, [क] स्त्री, (मेनाकस्य सखा ।)
पार्वती । इति हेमचन्द्रः । २ । ११८ ॥

मेनिका, पुं, (मेनं हन्तीति । मेन + “पक्षि-
मस्यन्दगान् हन्ति ।” ४ । ४ । ३५ । इति ठक् ।)
जालिका । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मैन्दः, पुं, विष्णुव्यासुरविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।
२ । १३४ ॥ (यथा, हरिवंशे १४१ । ५८—१६० ।
“अपरः केशवस्यायं प्रादुर्भावो महात्मनः ।
विष्णोर्मायुरं कल्पे सर्वलोकहिताय वै ॥
यत्र शास्त्रं मैन्दश्च दिविदं कंसमेव च ।
देवान् मानुषदेहस्यान् रुदयामास वीर्य-
वान् ॥”

वानरविशेषः । इति रामायणम् ॥ (यथा,
महाभारते । २ । ३१ । १८ ।

“तत्र वानरराजाभ्यां मैन्देन द्विविदेन च ।
युयुधे दिवसान् सप्त न च तौ विकृतिं गतौ ॥”

मैन्दहा, [न] पुं, (मैन्दं हतवानिति । हन् +
क्विप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

मैरेयं, स्त्री, (मारं कामं जनयतीति । मार +
ठक् । निपातनात् साधुः ।) मदविशेषः । इत्य-
मरः । २ । १० । ४२ ॥ “यद्यपि ।
‘सौधुरिचुरसैः पक्वैरपक्वैरासवो भवेत् ।
मैरेयं धातकौषुपगुडधानास्त्रसंहितम् ॥’

इति माधवेन भेदः कृतः । तथापि सूक्ष्ममनाह-
त्येदसुक्तम् । मारं कामं जनयति मैरेयं ऋषिः ।
निपातनादात् ऐलम् ॥” इति भरतः ॥ (यथा,
“मयन्तु सौधुर्मैरेयमिरा च मदिरा सुरा ।
कादम्बरी वारुणी च हालापि बलवत्तमा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

कचिन्, पुल्लिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा,—
“तीक्ष्णः कषायो मदकृतं दुर्गमकफगुल्महृत् ।
क्षमिमेदोऽनिलहरो मैरेयो मधुरो गुरुः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥
मैलन्दः, पुं, भ्रमरः । यथा । “श्रीमत्सुरहरपद-
पाथोरुहनिःसरस्करन्दसन्दोहाखादननुन्दि-

तमनोमैलन्द इत्यादि ।” इति वररुचिकृतपत्र-
कौस्तुभां राजप्रशस्तिः ॥

मोच, किं चेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) किं, मोचयति
मोचति । इति दुर्गादासः ॥

मोचः, पुं, (मोच + भावे घञ् । मोच्यते दुःखमनेन ।
मोच + करणे घञ् । इति भरतः ।) सुक्तिः ॥
(यथा, सांख्यसारे । २ । ७ । २५ ।

“न मोचो नभसः पृष्ठे न पाताले न भूतले ।
सर्वाश्रांसं च ये चेतःस्थो मोच इति श्रुतेः ॥”

मोचधर्मस्तु महाभारते शान्तिपर्वणि द्रष्टव्यः ॥
पाटलिपुत्रः । मोचनम् ॥ इति मेदिनी । वे.
२५ ॥ (यथा, मेघदूते । ६३ ।

“ताभ्यो मोचस्तव यदि सखे ! धर्मलब्धस्य
न स्यात्

क्रीडालोलाः श्रवणपरिधेर्गर्जितैर्भाषयस्ताः ॥”
मृगः । इति हेमचन्द्रः । १ । ७५ ॥ (विश्वेषः ।
यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । ७ । १६ ।

“जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥”

“मोक्षाय विश्वेष्टार्थम् ॥” इत्यानन्दगिरिः ॥
आत्मस्वरूपदर्शनम् । इति रामानुजः ॥ निर-
सनम् । इति श्रीधरस्वामी ॥ पतनम् । यथा,
कुमारसम्भवे । ३ । ३१ ।

“मदोद्धताः प्रत्यनिलं विचेरु-
र्वनस्थलीर्मन्मरपत्रमोक्षाः ।”

“मन्मरपत्रमोक्षाः जीर्णपर्णपाताः ।” इति
तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥

मोचकः, पुं, (मोचतीति । मोच + क्तुल् ।)
सुष्मकट्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
दृष्टुसंहितायाम् । ५४ । ११३ ।

“तोयं श्रुतं मोचकभक्षणा वा
यत्सप्तकलः परिषेचनं तत् ॥”

त्रि, मोचनकर्त्ता । यथा, भगवद्गीतायाम् ।
४ । ३४२ ।

“असन्वितानां सन्वाता सन्वितानाश्च
मोचकः ॥”

मोचोपायः, पुं, (मोचस्य सुक्तेरुपायः ।) सुक्ति-
साधनम् ॥ तत्तु तपः । श्रमादिः । योगः ।
ज्ञानञ्च । इति हेमचन्द्रः । १ । ७७ ॥ (यथा,
हरिवंशे । २५५ । ६३ ।

“स तं शृङ्खगतं दृष्ट्वा कृपयाभिपरिभुतः ।
उवाच दानवश्रेष्ठं मोचोपायं ददामि ते ॥”

मोघं, त्रि, (सुच्यतेऽस्मिन्निति । सुच् + घञ् ।
न्यङ्गादित्वात् कुलम् ।) निरर्थकम् । इत्यमरः ।
३ । १ । ८२ ॥ (यथा, मनौ । ६ । ५० ।

“यद्व्यगोष्ठं वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् ।
गोमिनामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमार्धभम् ॥”
यथा च ।

“प्रेतभूतपिशाचाश्च रक्षांसि विविधानि च ।
मरणाभिसुखं नित्यमुपसर्पन्ति मानवम् ॥
तानि भेषजवीर्याणि प्रतिघ्नन्ति जिघांसया ।

तस्मात्तोषाः क्रियाः सर्वा भवन्त्येव गतायुषः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अध्याये ॥
हीनम् । इति मेदिनी । घे, ४ ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ६७० ।

“सज्जन एव हि विद्या शोभायै भवति दुर्जने
मोघा ॥”

मोघः, पुं, (सुच्यतेऽस्मिन् । सुच् + घञ् । कुलम् ।)
प्राचीरम् । इति शब्दमाला ॥

मोघपुष्पा, स्त्री, (मोघं पुष्पं रजो यस्याः ।)
बन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मोघा, स्त्री, पुं, (सुच्यतेऽस्मिन् । सुच् + घञ् ।
कुलम् । स्त्रियां टाप् ।) पाटला । इति
मेदिनी । घे, ४ ॥ (अस्याः पठ्यायो यथा,—

“पाटलिः पाटला मोघा मधुदूती फलेरुहा ।
क्षणावृन्ता कुवेराक्षी कालस्याल्यलिबल्लभा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
विडङ्गम् । इति शब्दमाला ॥

मोघोलिः, पुं, प्राचीरम् । इति चारावली । ६८० ॥
मोघं, स्त्री, (सुच्यति त्वगादिकमिति । सुच् + अच् ।)

कदलीफलम् । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
सितस्थाने । ३१ अः । “तालनाडिकेरपनसमोच-

पियालविल्वमधुकक्षीघ्रातकाम्बुफलस्नेहाः पित्त-
संश्लेष्टे वायौ ॥” विवरणमस्य कदलीफलशब्दे
ज्ञातव्यम् ॥)

मोचः, पुं, (सुच्यति त्वचमिति । सुच् + अच् ।)
शोभाञ्जनवृक्षः । इति मेदिनी । चे, ८ ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । १५८ । ४३ ।

“पनसाङ्गकुचान् मोचान् खर्जूरानम्बुवेत-
सान् ॥”

मोचकः, पुं, (मोचयति संसारादिति । सुच् +
णिच् + क्तुल् ।) मोचः । (सुच्यति गन्वं त्वच-
मिति वा । सुच् + क्तुल् ।) कदली । शिशुः ।
(सुच्यति विषयानिति ।) विरागी । इति

हेमचन्द्रः । ४ । २०० ॥ सुष्मकट्वः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (सुक्तीकारके, त्रि । यथा,
शिवपुराणे वायुसंहितायां पूर्वभागे । २ । ५१ ।

“अमुक्तो मोचकश्चायमकालः कालचोदकः ॥”

मोचनं, स्त्री, (सुच् + ल्युट् ।) मोचः । (यथा,
महाभारते । ५ । ८४ । २१ ।

“अवतीर्थ रथात्तूष्णं कृत्वाशौचं यथाविधि ।
रथमोचनमादिश्य सन्ध्यामुपविशेत् ह ॥”

कल्कनम् । दम्भः । श्लाघम् । इति सुचधातो-
र्भावेऽनट्प्रत्ययेन निबन्धनम् ॥ (मोचयतीति ।

मोचि + ल्युः । मोचनकर्त्तरि, त्रि । यथा,
भागवते । ६ । १३ । २३ ।

“धन्यं यशस्यं निखिलाचमोचनं
रिपुञ्जयं स्वखयनं तथायुधम् ॥”

मोचनी, स्त्री, (मोचयति रोगादिति । सुच् +
णिच् + ल्युः । स्त्रियां ङीप् ।) कण्टकारी ।
इति जटाधरः ॥ मोचकर्त्री च ॥

मोचरसः, पुं, (मोचस्य रसः ।) शाल्मलिनिर्वासः ।
तत्पर्यायः । मोचसुत् २ मोचसावः ३ मोच-

मीडायि

निर्यासः ४ पिच्छिलसारः ५ सुरसः ६ शास्त्राली-
वैष्टः ७ मोचसारः ८ । अस्य गुणाः ।
कषायत्वम् । कफवातहरत्वम् । रसायनत्वम् ।
बलपुष्टिवर्धनीयप्रज्ञायुर्दृष्टिद्वन्द्वत्वम् । आहि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
उत्तरतन्त्रे । ४० अध्याये ।

“तिलाभोचरसो लोभं तथैव मधुकोत्पलम् ।
कच्छरातिलकच्छा योगाश्चत्वार एव तु ॥
आजेन पयसा पेयाः सरस्ते मधुसंयुताः ॥”

मोचा, स्त्री, (सुचति लचमिति । सुच् + अच् ।
टाप् ।) शास्त्रालिवृक्षः । (यथा, —

“शास्त्रालिस्तु भवेन्मोचा पिच्छिला पूरणीति च ।
रक्तपुष्पा स्थिरायुश्च कण्टकाद्या च तूलिनी ॥”
इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

कदलीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १३३ ॥
(यथास्याः पर्यायः ।

“कदली वारणा मोचामुसारांशुमतीफला ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

नीलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मोचाटः, पुं, कृष्णजीरः । रम्भास्थि । मलयोज्ज्वलः ।
इति मेदिनी । टे, ५४ ॥

मोची, स्त्री, (सुचते रोगो यवेति । सुच् + घञ् ।
डोष् ।) हिलमोचिका । इति रत्नमाला ॥
(विवृतिरस्या हिलमोचिकाशब्दे ज्ञातव्या ॥

मोटकं, स्त्री, (सुचते सुमीक्रियते इति । सुट् +
घञ् । ततः कन् ।) पित्तदानार्थद्विगुणभुम्भकश-
चयम् । यथा । “इति द्विगुणसुग्दर्ममोटकं
पित्तप्राञ्जल्यवामपार्श्वे दद्यात् ॥” इति आह-
प्रयोगतत्त्वम् ॥

मोटकी, स्त्री, (मोटक + डोष् ।) रागिणी-
विशेषः । इति हलायुधः ॥

मोटनं, स्त्री, (सुट् + ल्युट् ।) चूर्णीकरणम् ।
आक्षेपः । इति सुट्धात्वर्थदर्शनात् ॥

मोटनः, पुं, (मोटतीति । सुट् + ल्युट् ।) वायुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मोटनकं, स्त्री, (मोटनेन कायतीति । कै + कः ।)
एकादशाक्षरच्छन्दोविशेषः । यथा, —

“स्यान्मोटनकं तजजाश्च लगी ॥”

“रङ्गे खलु मल्लकलाञ्जल-
श्चाणूरमहाभटमोटनकम् ।

यः केलिलवेन चकार स मे
संसाररिपुं प्रति मोटयतु ॥”

इति छन्दोमञ्जरौ ॥

मोटा, स्त्री, (सुट् + अच् । टाप् ।) बला । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मोडायितं, स्त्री, (सुट् + भावे घञ् । बाहुलकात्
घञस्तुट् । ततो भ्रष्टादित्वात् क्यङ् । ततो भावे
क्तः ।) स्त्रीणां स्वाभाविकदशविधाजङ्कारान्त-
गतजङ्कारविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ तल्लक्षणं
यथा, उज्ज्वलनीलमणिः ॥

“कान्तस्मरणवार्तादौ हृदि तद्भावभावतः ।
प्राकच्यमभिलाषस्य मोडायितसुदीर्यते ॥”

मोदा

मोदः, पुं, (सुच् + अच् ।) शुष्कफलम् । नक्रः ।
मच्छिका । सर्पकरण्डः । इति मेदिनी । मो, २४ ॥

मोदः, पुं, (सुट् + भावे घञ् ।) हर्षः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६।१३३।११ ।
“यजानन्दाश्च मोदश्च सुटः प्रसुट आसते ॥”)

मोदकः, पुं, स्त्री, (मोदयति बालादीनि । सुट्
+ णिच् + खुल् ।) खाद्यविशेषः । इत्यमरः ।
३ । ५ । ३३ ॥ मोया इति भाषा । अस्य दान-
मन्त्रो यथा, —

“मोदकं खादुसंयुक्तं शर्करादिविनिर्मितम् ।
मया निवेदितं भक्त्या गृह्याण परमेश्वरि ॥”

इति दुर्गाहोत्रपद्धतिः ॥

गुडः । यवासशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥
शर्करादिद्वारापकौषधविशेषः । अस्य पूर्णवीर्यं
घृत्सासं तिष्ठति । इति सुखबोधः ॥ (यथा, —

“वटका अथ कथ्यन्ते तन्नाम गुटिका वटौ ।
मोदको वटिका पिच्छी गुडो वर्तितस्तथोच्यते ॥

द्रवन्तु द्विगुणं देयं मोदकेषु भिषग्वरेः ॥
द्रवं द्रवरूपद्रव्यं कर्षप्रमाणं तन्नाचा बलं दृष्ट्वा

प्रयुज्यते । बलमिति कालादेरप्युपलक्षणम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

हर्षके, त्रि । इति मेदिनी । के, १४१ ॥ (यथा,
महाभारते । ७ । ३५ । ३८ ।

“हृतारोहंश्चिन्नघण्टान् क्रव्यादगणमोद-
कान् ॥”)

मोदकः, पुं, (मोदयति मिष्टान्ननिर्माणेनेति । सुट्
+ णिच् + खुल् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः ।
मयरा इति भाषा । स च शूद्रायां क्षत्रिया-
ज्जातः । इति स्मृतिः ॥

मोदनं, स्त्री, (मोदयतीति । सुट् + णिच् + ल्युट् ।)
शिक्षकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सुट् + भावे
ल्युट् ।) हर्षः । सुट्धात्वर्थदर्शनात् ॥ (हर्ष-
जनके, त्रि । यथा, महाभारते । ६।२३।७६ ।
“वृकगृध्रश्चगालानां तुसुखे मोदनेऽहनि ।

आसीद्वलचयो घोरस्तव पुत्रस्य पश्यतः ॥”)

मोदमोदिनी, स्त्री, (मोदात् मोदो महान् हर्षः
सोऽस्या अस्तीति । मोदमोद + इनि । डोष् ।)

जम्बू । इति राजनिर्घण्टः ॥

मोदयन्ती, स्त्री, (मोदयतीति । सुट् + णिच् +
श्लट् । डोष् ।) वनमल्लिका । काठमल्लिका
इति भाषा ॥ यथा, —

“मदयन्ती गन्धवती मोदयन्ती खरखरा ।”

इति रत्नमाला ॥

अपि च ।

“लणशून्या मोदयन्ती भूपदी मदयन्तिका ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा च सुश्रुते । २ । २५ ।
“पिष्टाय सर्वं सह मोदयन्त्या
माराम्भसा बीजकसम्भवेन ॥”)

मोदा, स्त्री, (मोदयति गन्धेन तोषयतीति ।
सुट् + णिच् + अच् । टाप् ।) अजमोदा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मोरटा

मोदाख्यः, पुं, (मोदमाख्याति रसपल्लवादिना
विस्तारयतीति । आ + ख्या + कः ।) आम्र-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मोदाद्या, स्त्री, (मोदेन आमोदगन्धेन आद्या
बहुला ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
मोदेन आद्या । हर्षयुक्ता च ॥

मोदितः, त्रि, (मोदो हर्षोऽख्यजातः । मोद +
तारकादित्वात् इत्वच् ।) हर्षयुक्तः । इति
व्याकरणम् ॥

मोदिनी, स्त्री, (मोदयति गन्धेनेति । सुट् +
णिच् + णिनि । डोष् ।) अजमोदा । मल्लिका ।

यूथिका । कस्तूरी । मदिरा । मल्लिकापुष्प-
विशेषः । तत्पर्यायः । वटपत्री २ कुमारिका ३
वृत्तमल्लिका ४ । अस्या गुणाः । नेत्ररोगाप-
हन्तृत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । व्रणघ्नत्वम् ।

गन्धवहुलत्वम् । आस्यजरोगनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (हर्षदायके, त्रि । यथा,
महाभारते । ६ । ५६ । १३ ।

“वराश्वनरनागानां शरीरप्रभवा तदा ।
परलोकार्णवसुखा गृध्रगोमायुमोदिनी ॥”)

मोरटं, स्त्री, (सुर वेष्टने + “शकादिभ्योऽटन् ॥”
उणा० ४ । २ । इति अटन् ।) इक्षुमूलम् ।

अङ्गोष्ठपुष्पम् ॥ समराचात् परचौरम् । इति
मेदिनी । टे, ५४ ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“परतो मोरटं विद्यादप्राप्तं कफात्मकम् ॥”
यथा च ।

“नष्टदुग्धभवन्तीरं मोरटं क्षेप्त्वाऽऽब्रवीत् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

मोरटः, पुं, (सुर + अटन् ।) लताप्रमेदः । क्षीर-
मोरटा इति भाषा । तत्पर्यायः । कर्ण-
पुष्पः २ पीलुपत्रः ३ मधुसवः ४ घनमूलः ५

दीर्घमूलः ६ पुरुषः ७ क्षीरमोरटः ८ । क्वचित्
पुस्तके कर्णपुष्पस्थाने क्षीरपुष्प इति पीलुपत्र-
स्थाने पीलुपुत्र इति च पाठः ॥ (तथास्य

पर्यायान्तरम् ।
“पीलुपर्णी घनरसो हृत्पिपर्णी च मोरटः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

अस्य गुणाः । क्षीरवहुलत्वम् । मधुरत्वम् ।
कषायत्वम् । पित्तदाहज्वरनाशित्वम् । वृष्य-
त्वम् । बलविवर्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, सुश्रुते । १ । ४५ अध्याये ।

“गुरुः किलाटोऽनिलहा पुंस्त्रिनिद्राप्रदः
स्मृतः ।

मधुरौ हृंहयौ वृष्यौ तद्वत्पीयूषमोरटौ ॥”)

मोरटकं, स्त्री, (मोरट + स्वार्थे कन् ।) इक्षुमूलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मोरटा, स्त्री, (मोरट + टाप् ।) मूत्रा । इत्य-
मरः । २।४।२३ ॥ (यथा, सुश्रुते । १।३८ अः ।

“वीरतरुसहचरद्वयदर्मवृक्षादनी गुन्धानल-
कुशकाशाश्चमेदकाग्निमन्यमोरटावसुकवसिर-

मल्लक कुशुण्डकेन्द्रीवरकपोतवङ्काः ॥” तथास्याः
पर्यायो यथा, —

मोहः

“मूर्खा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी सुवा ।
मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्णपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मोघकः, पुं. (सुष्णातीति। सुष् + लुल्।) तस्करः ।
इत्यमरः । २ । १० । २४ ॥
मोघणं, क्ली, लुण्ठनम् । छिदनम् । वधः । इति
सुषधातोर्भावेऽनट् । (लुट् ॥ ३॥ सुष्णातीति ।
सुष् + लुल् । अपहृत्कारके, चि । यथा, भागवते ।
५।२४।२२ । “न वै भगवान् नूनमसुष्यानुजग्राह
यदुत पुनरात्मानुसृतिमोघणं मायामयं भोगै-
श्वर्यमेवातनुतेति ॥”)
मोघिता, [ह] चि, मोघणकर्ता । चौरः । इति
सुषधातोर्लुत्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
मोहः, पुं, (मोहनमिति । सुह् + भावे घष् ।)
मूर्च्छा । इत्यमरः । २ । ८ । १०६ ॥ (यथा,
उत्तररामचरिते ३ अङ्के ।
“वीचिवातेः श्रीकरचोदशीते-
राकर्षद्भिः पद्मकिङ्कल्मगन्वान् ।
मोहे मोहे रामभद्रस्य जीवं
खैरं खैरं प्रेषितैस्तर्पयेति ॥”
अस्य विषयो यथा,—
“सञ्जावहासु नाडीयु पिहितस्त्रनिजादिभिः ।
तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखयपोहकृत् ॥
सुखदुःखयपोहश्च नरः पतति काष्ठवत् ।
मोहो मूर्च्छेति तां प्राहुः षड्विधा सा प्रकी-
र्तिता ॥”
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४६ अध्याये ॥
अविद्या । इति मेदिनी । हे, ७ ॥ दुःखम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ देहादिषु आत्मबुद्धिः ।
इति गीतासुबोधिन्यां श्रीधरस्वामी ॥ असौ
ब्रह्मणो बुद्धितो जातः । यथा,—
“बुद्धिर्मोहः समभवदहङ्कारादभूम्भदः ।
प्रमोदश्चाभवत् कण्ठान्मृत्युर्लोचनतो नृप ! ॥”
इति मातृस्ये २ अध्यायः ॥
मोहस्वरूपं यथा,—
“मम माता मम पिता ममेयं गृहिणी गृहम् ।
एतदन्वं ममत्वं यत् स मोह इति कीर्तितः ॥”
इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥ ३॥
धर्मविमूढत्वम् । यथा,—
“अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन नश्यति ।
कामतस्तु कृतं मोहात् प्रायश्चित्तैः पृथग्विधै-
रिति ॥”
नन्वत्र मोहादिति को मोहः । अत्र ।
“मोहशब्देन देवेन्द्र ! बुद्धिपूर्वो यतिक्रमः ।
उच्यते पण्डितैर्नित्यं पुराणैः सांशपाद्यनः ॥”
इति भविष्यपुराणवचनात् जातबुद्धिपूर्वो यति-
क्रमो मोहः । इति जिकनः । तत्र कामना-
सामर्थ्यादेव बुद्धेर्लब्धत्वात् । उच्यते । शूद्रस्य
ब्रह्मार्थी मोहाद्गच्छत इत्यादौ सुह वैचित्री
इति धात्वर्थानुसारात् अज्ञानमात्रं मोहः ।
यत्र तु कामनाशब्दोऽस्ति तत्र भविष्यपुराण-
वद्वैतमोहशब्दो न ग्राह्यः । किन्तु धर्म-

मोहनः

विमूढत्वं मोहः स चाधर्मबुद्धौ सत्यामप्यकर्तव्ये
रागात् कर्तव्यताभ्रमः । यथा, यासः ।
“मोहो धर्मविमूढत्वं मानस्वात्माभिमानिता ।
एवञ्च भविष्यपुराणीयबुद्धिशब्दोऽप्यधर्मज्ञान-
मेवाभिधत्ते सत्यधर्मज्ञाने पापगौरवार्थमिद-
स्तत्तं मोहादिति । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ ३॥
मोहवृत्तौ यथा,—
सुमनोवाच ।
“अयतामभिधास्यामि सर्वसन्देहनाशनम् ।
स्वरूपसुपदेशस्य सर्वविज्ञानदर्शनम् ॥
लोभः पापस्य बीजोऽयं मोहो मूलन्तु तस्य
हि ।
असत्यं तस्य च स्कन्धो माया शाखासुविस्तरः ॥
दम्भकौटिल्यपचाणि कुलव्या पुष्पितः सदा ।
पैशुन्यं तस्य सौगन्ध्यमज्ञानं फलमेव हि ॥
कृद्वापायखचौराश्च कूटाः क्रूराश्च पापिनः ।
पक्षिणो मोहवृत्तस्य मायाशाखाः समा-
श्रिताः ॥
अज्ञानन्तु फलं तस्य रसोऽधर्मफलस्य हि ।
भावोदकेन संवृद्धस्तस्य सत्त्वात् स तु प्रियः ॥
अधर्मस्तस्य सुरभिः क्लेशश्च मधुरायते ।
तादृशैश्च फलैश्चैव सुफलो लोभपादपः ॥
तस्य च्छायां समाश्रित्य यो नरः परिवर्त्तते ।
फलानि तस्य योऽश्नाति सुपकानि दिने दिने ॥
फलानान्तु रसेनैव अधर्मेण तु पोषितः ।
सुसंपुष्टो भवेत्सर्वः पतनाय प्रयच्छति ॥”
इति पाद्मे भूमिखण्डे ११ अध्यायः ॥
मोहनं, क्ली, (सुह्यतेऽनेनेति । सुह् + लुट् ।)
सुरतम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०० ॥
यथा, मार्कण्डेये । ५१ । ७७ ।
“प्रविश्य गर्भमत्तको सुक्ता मोहयतेऽपरा ।
जायन्ते मोहनात्तस्याः सर्वमण्डूककच्छपाः ॥”
होममन्त्रोपध्यादिद्वारासुगताकरणम् । तत्र
होमेऽङ्गुलिनिधमो यथा,—
“मोहनं वश्यकामश्च प्रीतिसंवर्द्धनं तथा ।
प्रदेशिनीकनिष्ठाभ्यां सर्वमेतत् प्रसिध्यति ॥
मोहनाकर्षणश्चैव लोभयोच्चाटनं तथा ।
कनिष्ठामथमाङ्गुलसंयोगेन तु लीलयता ॥
विधियुक्तेन होमेन तथा द्रव्यानुयोगतः ।
सर्वे मन्त्राः प्रसिध्यन्ति सुदामन्त्रप्रयोगतः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
(नगरभेदः । यथा, महाभारते । २।२५।६।
“मोहनं पत्तनञ्चैव त्रिपुरां कोशलां तथा ।
एतान् सर्वान् विनिर्जित्य करमादाय सर्वेशः ॥”)
मोहनः, पुं, (मोहयतीति । सुह् + निच् + लुः ।)
धुस्तरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कामदेवस्य
पञ्चबाणान्तर्गतबाणविशेषः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७१ । १३२ ।
“कामस्यैव जगज्जैवमोहनास्त्राधिदेवतम् ।
तद्रूपवृत्तचित्ताभूत् समाधिस्थैव तत्त्वयम् ॥”
वृषविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । ४७।६१ ।
“वीक्ष्य प्रजम्बं निहतं मोहनो नाम भूपतिः ।

मोहशा

सन्निपत्यावृष्टासं तं ताडयामास सायकैः ॥”
मोहकारके, चि ॥ यथा, गीतायाम् । १८।३६ ।
“यद्मे चातुर्वर्त्यं च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोऽयं तत्तामसमुदाहृतम् ॥”
“अत्र मोहनं मोहकरम् ।” इति आनन्द-
गिरिः ॥)
मोहनभोगः, पुं, (मोहनश्चासौ भोगश्चेति ।)
समिताशर्करावृतादिशुक्लमिश्रान्नविशेषः । इति
पाकराजेश्वरः ॥
मोहना, क्ली, (मोहयति पुष्येति । सुह् +
लुः । टाप् ।) त्रिपुरमालीपुष्पम् । इति रत्न-
माला ॥ मरुमाला । इति शब्दमाला ॥
मोहनी, स्त्री, (सुह्यत्यनेनेति । सुह् + लुट् ।
स्त्रियां ङीष् ।) उपोदकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ वटपत्री । इति भावप्रकाशः ॥
(तथास्याः पठ्यायः ।
“मोहनी मल्लिकार्जुना तु वटपत्रा च मोहना ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
माया । यथा, महाभारते । १४ । ८० । ४५ ।
“मया तु मोहनी नाम मायेया संप्रदर्शिता ॥”
मोहरात्रिः, स्त्री, (मोहस्य रात्रिः ।) दैनन्दिन-
प्रलयः । यथा,—
“एवं पञ्चाशदब्दे च गते तु ब्रह्मणो नृप ! ।
दैनन्दिनन्तु प्रलयं वेदेषु परिकीर्तितम् ॥
मोहरात्रिश्च सा प्रोक्ता वेदविद्भिः पुरातनैः ।
तत्र सर्वे प्रनष्टाश्च चन्द्राकादिदमोऽश्वराः ॥
आदित्या वसवो रुद्रा भविन्ना मानवादयः ।
ऋषयो नृनयश्चैव गन्धर्वा राजसादयः ॥
मार्कण्डेयो लोमशश्च पंचकश्चिरञ्जीविनः ।
इन्द्रदुम्नश्च वृषतिष्ठाकूपारश्च कक्षपः ।
नाडीजङ्घो वक्रश्चैव सर्वे नष्टाश्च तत्र वै ॥
ब्रह्मलोकार्धः सर्वे लोका नामालयास्तथा ।
ब्रह्मलोकं ययुः सर्वे ब्रह्मलोकार्धस्तथा ॥
गते दैनन्दिने ब्रह्मा लोकांश्च सद्यश्च पुनः ।
एवं शताब्दपर्यन्तं परमायुश्च ब्रह्मणः ॥
ब्रह्मणश्च निपातेन महाकल्पो भवेन्नृप ! ।
प्रकीर्तिता महारात्रिः सा एव च पुरातनैः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्ये । ५।२।२२—२६ ॥ ३॥
मोहः कर्तव्यापहः स एव रात्रिरिव रात्रि-
बुद्धिमोहकत्वाभिद्वारुपा । इदानीन्तनजनानां
रात्रिरिति वा । इति देवीमाहात्म्याटीकायां
विद्याविनोदः ॥ ३॥ जम्भाशमीरात्रिः । यथा,—
“दीपोत्पलवत्तुर्द्दृष्ट्याममया योग एव चेत् ।
कालरात्रिर्महेशानि ! ताराकालीप्रियङ्करौ ।
जम्भाशमी महेशानि ! मोहरात्रिः प्रकीर्तिता ॥
तृतीया माधवे शुक्ला कुलवारश्चसंयुता ।
दारुणा कीर्तिता देवि ! सर्वधिहृत्परी परा ॥”
इति शक्तिचङ्गमनन्त्रम् ॥
मोहशास्त्रं, क्ली, (मोहोत्पादकं शास्त्रमिति
मध्यपदलोपिकर्मधारयः ।) अविद्याजनकग्रन्थः ।
यथा,—
“गोपतिं प्राह विप्रेनानाजीव्य भगवान् हरि ।

मौक्तिकं

न वेदवाह्यपुरवे पुरयलेषोऽपि शङ्कर ! ।
सङ्गच्छते महादेव ! धर्मो वेदाहि निर्व्वभौ ।
तथापि भक्तवात्सल्याद्रचितया महेश्वर ! ।
अस्माभिः सर्व्व एवेमे गन्तारो नरकानपि ।
अस्माद्दे वेदवाह्यानां रक्षणाय च पापिनाम् ।
विमोहनाय शास्त्राणि करिष्यावो वृषध्वज ! ।
एवं सम्बोधितो रुद्रो माधवेन सुरारिणा ।
चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि शिवेरितः ॥
कापालं नाकुलं वामं भैरवं पूर्व्वपश्चिमम् ।
पञ्चरात्रं पाशुपतं तथान्यानि सहस्रशः ॥”

इति कौर्म १४ अध्यायः ॥

मोहिनी, स्त्री, (मोहयति सौन्दर्यादिनेति । सुह
+ गिच् + णिनि । स्त्रियां ङीप् ।) त्रिपुर-
मालीपुष्पम् । इति रत्नमाला ॥ (वटपत्री ।
तत्पर्यायो यथा,—

“वटपत्री तु कथिता मोहिनी रेचनी बुधैः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

समुद्रमन्थनकाले देवानाममृतपानायासुराणां

मोहनाय च भगवदवतारविशेषः । यथा,—

“धान्वन्तरं द्वादशमं त्रयोदशमेव च ।

अपाययत् सुरानन्यान् मोहिन्या मोहयन्

स्त्रिया ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ॥

सर्व्वेष्ट्याविशेषः । यस्याः प्रापात् ब्रह्मणो-
ऽपूज्यत्वं जातम् । यथा,—

“यतो हससि गर्ब्जेण ततोऽपूज्यो भवाचिरम् ।

अचिराद्दर्पभङ्गं ते करिष्यति हरिः स्वयम् ॥

निबोध शरणं ब्रह्मन् । सर्व्वेष्ट्यायाश्च साम्प्रतम् ॥

तवैव कवचं स्तोत्रं मन्त्रं गृह्णाति यो नरः ।

भविता तस्य विपन्नश्च यास्यत्युपहास्यताम् ॥

भविता वार्षिकी पूजा देवतानां युगे युगे ।

तव माघाच्च संक्रान्त्यां न भविष्यति सा पुनः ॥

इत्युक्त्वा मोहिनी श्रीं जगाम मदनालयम् ।

तेन सार्द्धं रतिं कृत्वा बभूव विज्वरा पुनः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३३ अध्यायः ॥

विस्तरस्तु ब्रह्मण्डे ब्रह्मणः ॥ (मोहकर्त्तरि

त्रि । यथा, भागवते । ३ । ६ । ३५ ।

“अतो भागवती माया मायिनानपि मोहिनी ।

यत् स्वयश्चात्मवर्त्मात्मा न वेद किमुतापरे ॥”

मौकुलिः, पुं, काकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८८ ॥

(यथा, उत्तररामचरिते २ अङ्के ।

“कूजत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाधुत्कारवत्

कीचक-

स्तम्बाङ्गस्वरम्भकमौकुलिकुलः क्रौञ्चावतोऽयं

गिरिः ।

एतस्मिन् प्रचलाकिनां प्रचलतामुदेजिताः

कूजितै-

रुहेक्षन्ति पुराणचन्दनतरुस्त्वेषु कुम्भी-

नसाः ॥”

मौक्तिकं, स्त्री, (सुक्तेव । सुक्ता + “विनयादिभ्य-

ङक् ।” ५ । ४ । ३४ । इति ङक् ।) सुक्ता ।

इत्यमरः । २ । ६ । ६२ ॥ (यथा, चाणक्यशतके । ५५ ।

७८६

मौञ्जीव

“शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे ।
साधवो नहि सर्व्वत्र चन्दनं न वने वने ॥”

तथास्य पर्यायः ।

“मौक्तिकं श्रौक्तिकं सुक्ता तथा सुक्ताफलश्च तत् ।

अभावे मौक्तिकस्यापि सुक्ताशुक्तिं प्रयोजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

मौक्तिकतण्डुलः, पुं, (मौक्तिकमिव शुक्तः तण्डुलो-

ऽस्य ।) धवलयावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मौक्तिकप्रसवा, स्त्री, (मौक्तिकस्य प्रसवा ।)

शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मौक्तिकशुक्तिः, स्त्री, (मौक्तिकानां शुक्तिः ।)

शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुक्ताश्च भिदुक्

इति भाषा ॥

मौखं, स्त्री, (मुखस्येदमिति । मुख + अण् ।)

मुखसम्बन्धाधीनपापम् । तत्तु अभिषेकमन्त्ररूपं

तत्र क्लीवम् । संसर्गरूपस्य तस्य प्रायश्चित्तं

यथा । सुमन्तुः । यच्च तैर्योनौमौखश्रौवाणां

सम्बन्धानामन्यतमेन सह सम्पर्कमियात् तस्या-

प्येतदेव प्रायश्चित्तं विदध्यात् । इयात् कुम्भात् ।

एतदेवेति द्वादशवार्षिकमित्यर्थः । अत्र याज-

नादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततीत्यवगम्यते ।

इति श्रुलपाणिनकृतप्रायश्चित्तविवेकः ॥ मुख-

सम्बन्धिनि, त्रि ॥

मौख्यं, स्त्री, सुखरत्नम् । सुखरस्य भाव इत्यर्थे

घाप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मौखिकं, त्रि, सुखसम्बन्धि । सुखस्येदमित्यर्थे णिक्

(ङक्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मौञ्जी, स्त्री, (मुञ्जस्येयमिति । मुञ्ज + अण् ।

स्त्रियां ङीप् ।) मुञ्जनिर्मितमेखला ॥ (यथा,

शिशुपालवधे । १ । ६ ।

“पिशङ्गमौञ्जीयुजमञ्जुनच्छविं

वसानमेणाजिनमञ्जनयति ।

सुवर्णसूत्राकलिताम्बराधरां

विदुष्यन्तं श्रितिवाससस्तनुम् ॥”

“मुञ्जसृणविशेषस्तन्मयीमेखला मौञ्जी ।” इति

तट्टीकायां मञ्जीनाथः ॥ यथा,—

“विप्रस्य चक्षियस्यापि मौञ्जी स्यादक्षिणायने ।

दक्षिणे च विशां कार्यं नानध्याये न संक्रमे ॥”

मनुः ।

“मौञ्जी चिह्नसमाञ्जसा कार्या विप्रस्य

मेखला ।

चक्षियस्य च मौञ्जी ज्या वैश्यस्य श्रूणतान्तवी ॥

सुज्जालाभे तु कर्त्तव्या कुशाश्रन्तकवल्जैः ।

चिह्नता गन्धिनैकेन चिभिः पञ्चभिरेव वा ॥”

इति संस्कारतत्त्वम् ॥

मौञ्जीहणाख्यः, पुं, (मौञ्जीहणमित्याख्यास्य ।)

मुञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मौञ्जीपत्रा, स्त्री, (मौञ्जीपत्रमिव पत्रमस्याः ।)

वल्जना । इति राजनिर्घण्टः ॥

मौञ्जीवन्धः, पुं, (मौञ्ज्या वन्धः वन्धनम् ।) मुञ्ज-

मेखलावन्धनम् । उपनयनमिति यावत् । यथा,

“जन्मभादशमे सिद्धे नीचस्थे शत्रुभे गुरौ ।

मौनेयः

मौञ्जीवन्धः शुभः प्रोक्तश्चैत्रे मीनगते रवौ ॥”

इति ज्योतिर्निबन्धे नारदवचनम् ॥

मौण्ड, स्त्री, (मूढस्य भावः कर्म वा । मूढ + “गुण-

वचनब्राह्मणादीभ्यः कर्मणि च ।” ५ । १ । २४ ।

इति ध्वज् ।) मोहः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३४ ॥

(यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । २६ । २२ ।

“यो मां सर्व्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम् ।

हित्वाहं भजते मौण्डाहसन्धेव जुहोति सः ॥”

पुं, मूढस्यापत्यम् । मूढ + “कुब्जादिभ्यो ण्यः ।”

४ । १ । १५१ । इति ण्यः । मूढपुत्रः । इति

याकरणम् ॥

मौजलिः, पुं, काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मौजल्यः, पुं, (मुञ्जलस्यापत्यमिति । मुञ्जल + अण् ।)

मुञ्जलसुनिपुत्रः । स च गोचकारकः । अस्य

पञ्च प्रवराः यथा । और्व्वच्यवनभार्गवजाम-

दग्राप्रवन्तः । इति कुलदीपिका ॥ (यथा,

हरिवंश । ३२ । ७० ।

“मुञ्जलस्य तु दायादो मौजल्यः सुमहायशाः ॥

मौज्जीनं, स्त्री, (मुञ्जानां भवनं क्षेत्रमिति । मुञ्ज +

“धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ।” ५ । २ । १ ।

इति खञ् ।) मुञ्जभोचितक्षेत्रम् । इत्यमरः ।

२ । ६ । ८ ॥

मौनं, स्त्री, (मुनेर्भावं इति । मुनि + अण् ।) शब्द-

प्रयोगराहित्यम् । तत्पर्यायः । अभिषेकम् २ ।

तूष्णीम् ३ तूष्णीकाम् ४ । इत्यमरः । २ । ७ । ३६ ॥

(यथा, रघुवंशे । १ । २२ ।

“ज्ञाने मौनं चमा श्रुतौ त्यागे ज्ञाघाविपर्य्ययः ।

गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥”)

कर्मविशेषे मौनाचरणं यथा,—

“उच्चारं मेधुने चैव प्रसावे दन्तधावने ।

ज्ञाने भोजनकाले च षट्सु मौनं समाचरेत् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मौनी, [नृ] पुं, (मौनमस्यास्तीति । मौन + “अत

इतिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति इतिः ।) मुनिः ।

इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ७५ । ३६ ।

“ततः स चिन्तयामास राजा जामातृकारणम् ।

विवेद च न तन्मौनी जगद्देवर्षे च तं वृषः ॥”)

मौनयुक्ते, त्रि । यथा,—

“सिनीवाली कुहूवापि यदि सोमदिने भवेत् ।

गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम् ॥

एतच्च मौनमरणोदयमारभ्य स्नानपर्यन्तं कार्यं

न तु स्नानकालमात्रे ।” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मौनेयः, पुं, (मुनेरपत्यं पुमान् । मुनि + “इत

ज्ञानिञ् ।” ४ । १ । २२२ । इति ङक् ।) गन्धर्व्व-

गणविशेषः । यथा,—

“गन्धर्व्वोत्तरसः पुण्या मौनेयास्तु निबोधत ।

चित्रसेनोयसेनौ तु ऊर्णायुरनिधस्तथा ॥

धृतराष्ट्रस्तथोमांश्च सूर्यवर्चास्तथेव च ।

युगततृणपत्काण्यो निर्दिक्ष्वरथस्तथा ॥

त्रयोदशः शालिशिराः पर्य्यण्यश्च चतुर्दशः ।

इत्येते देवगन्धर्व्वश्चतुर्दिक्षु भ्रातृभ्यः ॥”

इति वैदिकपुराणम् ॥

मौलिः

(अश्वरोमेदे, स्त्री। यथा, हरिवंशे। २१। ८७।
 “काश्या शारद्वती चैव मौनेयाश्वरसः स्मृताः॥”)
 मौलिकः, त्रि, (सुरजस्तदादनं शिल्पमस्य।
 सुरज+“शिल्पम्”। ४। ४। ५५। इति ठक्।)
 सुरजवादकः। इत्यमरः। २। १०। १३॥
 मौल्यं, स्त्री, (मूलस्य भावः। मूल+“वर्णदृष्टा-
 दिभ्यः षञ् च”। ५। १। १२३। इति षञ्।)
 जायम्। इति हेमचन्द्रः। २। २२६॥ (यथा,
 सुश्रुते शारीरस्थाने ४ अः।
 “अनवस्थिता मौल्यं भौरुलं सलजार्थिता॥”)
 मौल्यी, स्त्री, (मूल्याया विकारः। मूल्या+“अव-
 यवे च प्राण्यौषधिष्ठेभ्यः”। ४। ३। १३५।
 इति अण्। डीप्।) धनुर्गुणः। इत्यमरः।
 २। ८। ८५। (यथा, रघुः। १। १६।
 “शास्त्रेणकुण्डिता बुद्धिमौल्यी धनुषि चातता॥”
 अजशङ्कौ। इति रत्नमाला॥ कौंगा इति
 भाषा॥ (मूलामयी। यथा, मनौ। २। ४२।
 “मौल्यी त्रितयमा श्रद्धा कार्या विप्रस्य
 मेखला।
 क्षतियस्य तु मौल्यी ज्या वैश्यस्य प्रणता-
 न्तवी॥”)
 मौलः, पुं, (मूलं वेदेति। मूल+अण्।) भूम्यादे-
 र्मूलज्ञाता। मोडल् इति भाषा। यथा,—
 “यत् परम्परया मौलाः सामन्ताः स्वामिनः
 विदुः।
 तदन्वयस्यागतस्य दातया गोत्रजैर्मही॥”
 इति दायतत्वम्॥
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “ये तत्र पूर्वं सामन्ताः पञ्चाद्वेशान्तरं गताः।
 तन्मूलत्वात्तु ते मौला ऋषिभिः परिकीर्तिताः॥”
 इति मिताक्षरा॥
 (विजिगीष्वरिमध्योदासीनः। यथा, कामन्द-
 कीये। ८। ३४।
 “चत्वारः पार्थिवा मौलाः पृथङ्मित्रैः सहा-
 यकम्॥”
 मूलभूते, त्रि। यथा, तत्रैव। ८। २५। [याः।
 “मौला द्वादश यास्वता ह्यमात्यादास्तथा च
 सप्ततिश्चाधिका ह्यताः सर्वे प्रकृतिमण्डलम्॥”)
 मौलिः, पुं, स्त्री, (मूल+सुतङ्गमादित्वात् इञ्।)
 चूडा। (यथा, महाभारते। ६। ५६। ५।
 “एवमुक्ता स वामेन पदा मौलिमुपास्युः॥
 शिरश्च राजसिंहस्य पादेन समलोडयेत्॥”)
 किरौटम्। (यथा, हरिवंशे। ६७। ३०।
 “इयञ्च सा मया मौलिरुद्धता वरुणालयात्॥”)
 संयतकेशः। इत्यमरः। ३। ३। १६२। (यथा,
 रघौ। ७। ६६।
 “स चापकोटीनिहितैकबाहुः
 शिरश्च निष्कर्षणभिन्नमौलिः।
 ललाटवद्वयमवारिविन्दः
 भीतां प्रियामेव वचो बभाषे॥”)
 मस्तकम्। इति हेमचन्द्रः। ३। २। २३०॥
 (यथा, आर्यासप्तशत्याम्। ४२४।

मौलिकः

“भालनयनेऽग्निरिन्द्रमौलौ गात्रे सुजङ्गमणि-
 दीपाः॥”
 प्रधानः। यथा, मार्कण्डेये। ५६। १४।
 “मौलयस्ते महाकायाः शाकपोतकरम्भकाः॥”)
 मौलिः, पुं, (मूलस्यादूरभवः। मूल+सुतङ्ग-
 मादित्वादिञ्।) अशोकवृक्षः। इति मेदिनी॥
 मौलिः, स्त्री, (मूले जाता। मूल+इञ्।)
 भूमिः। इति मेदिनी॥
 मौलिकः, पुं, (मूले आद्ये जातः। मूल+ठञ्।)
 कुलीनभिन्नः। यथा राष्ट्रीयवारेन्द्रब्राह्मणस्य
 श्रोत्रियः तथा कायस्थस्य मौलिकः। एवं दाक्षि-
 ण्यावैदिकब्राह्मणस्य अन्यपूर्वापरिणतापि तत्-
 पदवाच्यः। वङ्गकायस्थस्य स च मध्यम्यशब्द-
 वाच्यः। यथा। अथ मध्यम्यलक्षणमाह।
 मध्यम्यशब्दो रूढ इत्यन्यः। दित्यडवित्यवत्।
 मध्यम्यः कुलमध्यम्यकुलीनस्य विश्रामस्थल-
 मित्यर्थः। मध्यम्यशब्दस्य लक्षणान्तरम्। कुली-
 नेतरसिद्धवंशजातकले सति दशपुरुषावधि
 अनवच्छिन्नकुलाच्चैकत्वं मध्यम्यत्वम्। स च
 द्विविधः। सिद्धः साध्यश्च। सिद्धत्वं प्रकृत-
 मध्यम्यत्वम्। प्रकृतसिद्धवंशजातत्वे सति दश-
 पुरुषावधिककुलाच्चैकत्वं सिद्धत्वम्। सिद्धपदा-
 काङ्क्षित्वे सति दशपुरुषावधिककुलाच्चैकत्वं साध्य-
 त्वम्। अस्य प्रशंसामाह।
 “कुलीनकुलरक्षार्थं विवादेशु भीमांसया।
 एतेषां गुणमाश्रित्य मध्यम्यः कुलसुतमम्॥”
 इति कुलदीपिका॥
 दक्षिणराष्ट्रीयकायस्थस्याष्टसन्मौलिका यथा,—
 “गौडैऽष्टौ कौर्त्तिमन्तश्चिरवसतिष्ठता मौलिका
 ये हि सिद्धा-
 स्ते दत्ताः सेनदासाः करगुहसहिताःपालिताः
 सिंहदेवाः।
 ये वा पदाभिसुख्याः स्थितिर्विनययुषः सप्ततिस्ते
 द्विपूर्वा
 मित्राद्यां वीक्ष्य राज्ञा चरणगुणयुता मौलिक-
 त्वेन साध्याः॥”
 अपि च।
 “सेनो दत्तः करो ज्यो दासो देवः प्रतिष्ठितः।
 पालितः सिंहधर्मज्ञो गुहः सन्मौलिकाः
 स्मृताः॥”
 द्विसप्ततिसाध्यमौलिका यथा,—
 “होडः खरधरधरणी वाण
 आयिच सोमः पैसुर सामः।
 भञ्जो विन्दो गुह बल लोधः
 शर्मा वरमा हुड भूयि चन्द्रः॥
 रुद्रो रक्षित राजादिव्यो
 विष्णुर्नागः खिल पिल गूतः।
 इन्द्रो गुप्तः पालो भद्र
 ओमश्चाङ्कुर वन्दुर नाथः॥
 शौचिर्हृषी मानो गण्डो
 राहा राणा राहुत साना।
 दाहा दाना गण उपमाना॥

मौषलं

खामः क्षोमो घर वे ओषः
 वीदस्तेजश्चार्यव आशः।
 शक्तिर्भूतो ब्रह्मो प्रानः
 जैमो हेमो वर्द्धन रङ्गः।
 गुहः कौर्त्तिर्यशः कुण्डो
 नन्दो श्रीलो धनुर्गुणः॥
 इति द्विसप्ततिमौलिकाः॥
 अन्यच्च।
 “देवो भूदेवभक्तो गुहसदृशगुणो दास ईशान-
 दासः
 सेनो दत्तः सुदत्तामहितजनचयः पालितो
 धर्मपालः।
 सिंहः सिंहप्रतापः क्षितिनिकरकरादानदत्तः
 करोऽसौ
 गौडैऽष्टौ संस्थितास्ते गुणगणनिपुणा मौलिक-
 त्वेन सिद्धाः॥
 होडवाणधरणीखिलसोमा
 सुञ्जविन्दगुहराजराहुताः।
 रुद्रपालवलसामरक्षिता
 लोधधर्मभुंयिर्वर्मवन्दराः॥
 चन्द्रशायिगुधिमसपैसुरा
 गण्डगुप्तघरकौर्त्तिवर्द्धनाः।
 जैमहेमगणनाथविद्याधो
 ब्रह्मरङ्गपिलहुडधनुर्गुणाः॥
 त्रिजोऽर्णवस्वरधरायिच शक्तिभूताः
 क्षोमौष प्रान विदशील यशोम नन्दी।
 दाहाङ्कुरेन्द्रशुभकुण्डमनोपमाना
 दानाश्रुतविदिता भुवि कौर्त्तिमन्तः॥
 देशादिव्यो राख राहा साना च खामक-
 स्तथा।
 द्विसप्ततिमिताः साध्या मौलिका विदिताः
 चित्तौ॥
 इति कुलाचार्यकारिका॥
 (देशविशेषः। यथा, मार्कण्डेये। ५७। ४८।
 “पौरिका मौलिकाश्चैव अश्वका भोग-
 वर्द्धनाः॥”)
 त्रि, मूलसम्बन्धिनि मौलसम्बन्धिनि च॥ (भार-
 भूतं मूलं हरति वहत्यावहति वा। मूल+
 “तद्धरति वहत्यावहति भारात् वंशादिभ्यः”।
 ५। १। ५०। इति ठक्। मूलभारहारके मूलभार-
 वाहके मूलभारानेतरि च। इति व्याकरणम्॥)
 मौषलं, स्त्री, (मूषलमिव। मूषलस्येदमिति वा।
 मूषल+अण्।) मूषलवत्। यथा,—
 “गङ्गायां मौषलं स्नानं महापातकनाश-
 नम्॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतभविव्यपुराणवचनम्॥
 महाभारतस्याष्टादशपञ्चान्तर्गतपर्वविशेषः।
 यथा,—
 “मौषलं पर्वे चोद्दिष्टं ततो घोरं सुदारुणम्।
 महाप्रस्थानिकं पर्वं स्वर्गारोहणिकं ततः॥”
 इति महाभारते आदिपर्व॥
 सुषलसम्बन्धिनि, त्रि॥

मदिमा

मौष्टा, स्त्री, सुष्टिप्रहरणक्रीडा। इत्यमरः। ३।५।५॥
“सुष्टिप्रहरणं अस्यां क्रीडायां मौष्टा णः (अण्)
णित्वे त्रिरिति वृद्धिः ययोर्लोप इति इकार-
लोपः। स्त्रियामत इत्याप्।” इति तट्टीकायां
भरतः ॥

मौहूर्त्तः, पुं, (सहूर्त्तं अधीते वेद वा। सहूर्त्तं +
“तदधीते तद्देहः” ४।२।५०। इत्यण्।)
ज्योतिर्वेत्ता। इत्यमरः। २।५।१४॥ (यथा,
महाभारते। १२।१२१। ४६।

“भिक्षुकाः प्राङ् विवाकाश्च मौहूर्त्ता देव-
चिन्तकाः ॥”)

मौहूर्त्तिकः, पुं, (सहूर्त्तं तद्वोधकं शास्त्रमधीते
वेद वा। सहूर्त्तं + “क्रतूकथादिस्त्रिचान्तात्
ठक्।” ४।२।६०। इति ठक्।) ज्योतिर्वेत्ता।
इत्यमरः। २।५।१४॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे। २२।१३३।

“ततो मौहूर्त्तिकादेशादन्यदुर्व्वरकन्यका।
सा मया परिणीता भूमिलिताखिलवन्धुना ॥”
दक्षकन्यासहूर्त्तोद्भवदेवगणविशेषः। यथा, भाग-
वते। ६।६।६।

“मौहूर्त्तिका देवगणा सहूर्त्तायाश्च जज्ञिरे ॥”
सहूर्त्तोद्भवे, त्रि। यथा, भागवते। ५।१३।२२।

“मौहूर्त्तिकाद्यस्य समागमाच्च मे
दुस्तर्कलोपपहतोऽविवेकः ॥”)

म्वा, अभ्यासे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-अनिट्।) अभ्यासः पौनःपुन्येनानु-
शीलनम्। मनति सन्ध्यां ब्राह्मणः। इति दुर्गा-
दासः ॥

म्वच, संघाते। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट्।) रेफयुक्तादिः। म्वचति पयसा
शक्तून् लोकः। इति दुर्गादासः ॥

म्वच, क म्वचये। स्नेहेने। इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) रेफयुक्तादिः।
म्वचयं द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेण योजनम्। क, म्वच-
यति वृत्तेनान्नं लोकः। इति दुर्गादासः ॥

म्वचः, पुं, (म्वच + घञ्।) खदोषगूहनम्।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ म्वचयश्च ॥ (वधः। यथा,
ऋग् वेदे। ८।५०। १०।

“उयवाहुर्न चकत्वा पुरन्दरो यद्विमे श्रवणवह-
वम् ॥”

“म्वचकत्वा वधकर्त्ता ॥” इति तज्जाय्ये सायणः ॥)

म्वचयं, स्त्री, (म्वच + कर्मणि ल्युट्।) तैलम्।
इति हेमचन्द्रः। ३।८१॥ द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेण
संयोजनम्। स्नेहनम्। राशीकरणम्। इति
म्वचधातोर्भावेनट् प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

म्वद, म ष ड चोदे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट्।) रेफयुक्तः। चोदश्चूर्णी-
करणम्। म, म्वदयति। ष, म्वदा। ड, म्वदते
काननं दन्ती। इति दुर्गादासः ॥

म्वदिमा, [नृ] पुं, (म्वदोर्भावः। म्वदु + “पृथा-
दिभ्य इमनिच्वा।” ५।१।१२२। इति इम-
णिच्। “र ऋतो हलादेर्लोपः।” ६।४।१६१।

७८१

म्विष्टं

इति ऋकारस्य रादेशः। “टेः।” ६।४।१५५॥
इति टेर्लोपः।) म्वदुता। यथा, राजतरङ्गि-
ण्यम्। ८।५६६।

“म्वदिम्ना पापिनस्तस्य नाशायि क्रूरता जनैः।
मधुरिम्नो विषस्येव शक्तिः प्राणापहारिणी ॥”)

म्वदिष्टः, त्रि, अतिशयम्वदुः। म्वदुशब्दादिष्टप्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥

म्वदीयान् [स्] त्रि, अतिशयम्वदुः। म्वदुशब्दा-
दीयसुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

म्वतनं, स्त्री, कैवर्त्तोस्तुक्तम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥

म्वच, उ इर् गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट्।) उ, म्वोचित्वा म्वक्ता।
इर, अम्वचत् अम्वोचीत्। इति दुर्गा-
दासः ॥

म्वनुच, उ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट्।) उ, म्वुचित्वा म्वक्ता। इति
दुर्गादासः ॥

म्वेट, ऋ उच्चादे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट्।) ऋ, अम्विमेडत्। म्वेटति
लोकः उच्चादातीत्यर्थः। इति दुर्गादासः ॥

म्वेड, ऋ उच्चादे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट्।) ऋ, अम्विमेडत्। म्वेडति
लोक उच्चादातीत्यर्थः। इति दुर्गादासः ॥

म्वक्तं, स्त्री, (म्वच् + क्तः।) चोरितम्। यथा,—
“चोरितं सुधितं म्वक्तं प्रतीतन् प्रतीच्छितम् ॥”
इति भूरिप्रयोगः ॥

म्वनं, त्रि, (म्वे हर्षचये + क्तः। “संयोगादेरातो-
र्यत्नतः।” ८।२। ४३। इति निष्ठातस्य नः।)
मलिनम्। यथा,—

“मलिनं कचरं म्वनं कश्मलश्च मलीमसम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, मार्कण्डेये। ६२। १६।

“स चिन्तयामास तदा किं म्वेषा गजगामिनी।
निम्बासपवनम्बाना गिरावन् वरूथिनी ॥”)
दुर्वलम्। (यथा,—

“अनीयु श्रूयं परिहीनमर्थं
म्वनन्तधान्तेषु च मध्यश्रूयम् ॥”

इति माधवकृतसर्वविनिश्चयस्य पाण्डुरोगया-
ख्याने विजयेनोक्तम् ॥ (म्वे + भावे क्तः। म्वानिः।
यथा, मार्कण्डेये। ३५। २४।

“रथ्यावसपथम्वनन्तुपानम्वनानकर्मसु।

आचामेच्च यथाव्यायं वासो विपरिधाय च ॥”)

म्वानिः, स्त्री, (म्वे + निः। स च नित्। इत्युज्ज्वल-
दत्तः। ४। ५१।) कान्तिचयः। यथा, देवी-
भागवते। १। ६। १८।

“प्रेक्षकस्तु तदा ब्रह्मा देवी चैवान्तरीक्षगा।।
न म्वन्तुस्तदा तौ तु विष्णुस्तु म्वानिमाप्त-
वान् ॥”)

म्विष्टं, स्त्री, (म्वेच्छ् + क्तः + “म्विष्टान्म्वान्तलम-
म्विष्टविरिञ्चितादि।” ७। २। १८। इति
निपातितम्।) अत्यष्टवाक्यम्। तत्पर्यायः।
अविश्रमम् २। इत्यमरः। १। ६। २१॥

म्वेच्छः

म्विष्टः, त्रि, (म्वेच्छ् + क्तः।) अत्यक्तवाक्। म्वानः।
इति मेदिनी। टे, २५ ॥

म्वुच, उ इर् गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट्।) उ, म्वोचित्वा म्वक्ता।
इर, अम्वुचत् अम्वोचीत्। इति दुर्गादासः ॥

म्वेच्छ, कि देशोक्तौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
वा भा०-पर०-अक०-सक० च-सेट्।) देश्या
ग्राम्या उक्तिर्देशोक्तिरसंस्कृतकथनमित्यर्थः।

कि, म्वेच्छयति म्वेच्छति म्वदुः। अन्तर्विद्यामसौ
विद्वान् म्वेच्छति धृतव्रत इति हलायुधः ॥
अनेकार्थत्वादयत्तशब्देऽपि। तथा चामरः।

अथ म्विष्टमविश्रममिति। म्वेच्छ यत्तायां वाचि
इति प्राचः। तत्र रमानाथसु। म्वेच्छति वटु-
र्यत्तं वदतीत्यर्थः। अत्यक्तायामिति पाठे कुत-
सितायां वाचीत्यर्थः।

‘तस्माद्विष्टमभावश्च तदन्यत् तदल्पता।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्तिताः ॥’

इति भाष्यवचनेन नञोऽप्राशस्त्यार्थत्वात् इति
याख्यानाय हलायुधोक्तसुदाहृतवान्। इति
दुर्गादासः ॥

म्वेच्छं, स्त्री, (म्वेच्छस्तेष्टः उत्पत्तिस्थानत्वेना-
स्त्यस्य। अर्शआद्यच्।) हिङ्गुलम्। इति
राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पर्यायः।

“हिङ्गुलन्दरं म्वेच्छमिङ्गुलसूर्यपारदम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

म्वेच्छः, पुं, (म्वेच्छयति वा म्वेच्छति असंस्कृतं
वदतीति। म्वेच्छ् + अच्।) किरातप्रवरपुलि-
न्दादिजातिः। इत्यमरः ॥ पामरमेष्टः। पाप-
रक्तः। अपभाषणम्। इति मेदिनी। छे, ६ ॥

म्वेच्छादीनां सर्वधर्म्मराहित्यसुक्तं यथा, हरि-
वंशे। १४। १५—१६।

“सगरः स्वां प्रतिज्ञां गुरोर्वाक्यं निशम्य च।
धर्म्मं जघान तेषां वै वैशान्त्यत्वं चकार ह ॥

अहं शकानां शिरसो सुखयित्वा असर्जयत्।
जवनानां शिरः सर्वं काश्मोजानान्तथैव च ॥

पारदा सुक्तकेशाश्च पङ्कवाः प्रमथुधारिणः।
निःस्वाध्यायवयटकाराः कृतास्तेन महात्मना ॥

शका जवनकाश्मोजाः पारदाः पङ्कवास्तथा।
कीलसप्याः समहिषा दाब्बाश्मोजाः सकेरलाः।

सर्वे ते क्षत्रियास्तात धर्म्मस्तेषां निराकृतः ॥
वशिष्ठवचनाद्राजन् सगरेण महात्मना ॥”

शकानां शकदेशोद्भवानां क्षत्रियाणाम्। एवं
जवनादीनामिति। अत्र जवनशब्दस्तेष्टोद्भव-
वाची चवर्गलतीयादिः। जवनो देशवेगिनो-
रिति त्रिकाण्डशेषाभिधानदर्शनात् ॥ * ॥ तेषां

म्वेच्छत्वमप्युक्तं विष्णुपुराणे। तथाकृतान् जवना-
दीनुपक्रम्य ते चात्मधर्म्मपरिब्रागात् म्वेच्छत्वं
ययुरिति। बौधायनः।

“गोमांसखादको यश्च विरुद्धं बहु भाषते।
सर्वाचारविहीनश्च म्वेच्छ इत्यभिधीयते ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
अपिच। देवान्यां ययातेर्द्वौ पुंस्त्वौ यदुः तुल्यसुखं।

